Necmettin Erbakan Üniversitesi Yayınları:
Necmettin Erbakan University Press:
SIRCON 2023 Tam Metin Bildiri Kitapçığı

Genel Yayın Yönetmeni/Editor in Chief
Dr. Öğr. Üyesi Fatih KALECİ

Tasarım/Desing
Büşra UYAR
Muhammed Sami TEKİN
Enes Malik YALÇIN

E-ISBN
978-625-6703-12-4

Baskı/Printing
Necmettin Erbakan University Press (NEU PRESS)
Yaka Mah. Yeni Meram Cad. Kasım Halife Sok. B Blok
No: 11 Meram / KONYA / TÜRKİYE
0332 221 0 575 - www.neupress.org
Sertifika No: 48888

NEU PRESS 1. Baskı, Konya/TÜRKİYE
Aralık 2023, vii + 4400 sf., 16x24 cm

Lisans Türü | OA License: CC BY 4.0
Erişim | Access: neupress.org
Copyright 2023

This book is published under a CC BY license, which means that you can copy, redistribute, remix, transform, and build upon the content for any purpose, even commercially, as long as you give appropriate credit, provide a link to the license, indicate if changes were made, and do not impose additional terms or conditions on others that prohibit them from exercising the rights granted by that license, including any effective technological measures.

ÖNSÖZ

Tarihsel süreçte kadim bir geçmişe sahip olan İpek Yolu, doğudan batıya doğru uzanan bir ticaret güzergahı olarak yüzyıllar boyunca çeşitli milletler tarafından kullanılmış ve geliştirilmiştir. Ana güzergahı Çin'den Orta Asya'ya, İran üzerinden Mezapotamya ile Akdeniz olan İpek Yolu ve çevresinde farklı topluluklar ve ananeler ile şekillenmiş zengin bir Dünya kültürü gelişmiştir. İpek Yolu, Çin bu yolun kendi tarihi mirası olduğu
saiki ile hareket etmesine rağmen, M.Ö. II. Yüzyıldan bu yana Türklerin ana yurtları olan geniş bir coğrafyayı birbirine bağlayan yegâne ulaşım güzergahı olmuştur. Güzergâh ayrıca Müslüman tüccarların İslamiyet'i Çin'den Hindistan'a, Hint Adalarından Filipinler'e, İran'dan Anadolu'ya
ve dahi Batıya dek yayması için de vesile olmuştur. Günümüzde ise İpek Yolu'nun, Türk coğrafyasını ekonomik, sosyal, siyasi ve kültürel olarak gelişmiş uluslar seviyesine taşıyacak her türlü uzlaşı, iş birliği ve stratejide kilit bir rol üstleneceği görülmektedir. Bu bağlamda SIRCON 2023 Kongresi'nin akademik ve yeni iş birliklerine ışık tutma potansiyeli yüksektir.

Necmettin Erbakan Üniversitesi öncülüğü ve Alfraganus Üniversitesi (Özbekistan) işbirliği, Balıkesir Üniversitesi (Türkiye), Eğitim Kalitesi Değerlendirme Hizmetleri (EQAS) (Londra), İstanbul Ticaret Ü Üniversitesi (Türkiye), Karabük Üniversitesi (Türkiye), Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi (Türkiye), Mersin Üniversitesi (Türkiye), Ondokuz Mayıs Üniversitesi (Türkiye), Perfect Üniversitesi (Özbekistan), Prag Yönetim ve Teknoloji Enstitüsü (Çekya) ve Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, TİKA ve NEU Yayınları'nın destekleri ile bu yıl ikincisi düzenlenen "İpek Yolu ve Ötesi Kongre Serisi" (SIRCON 2023) "Bir Yol Bir Kuşak: Göç, Turizm ve Ekonomi Politik" teması ile 03-06 Ekim 2023 tarihleri arasında Alfraganus Üniversitesi ev sahipliğinde Ö Özbekistan'ın başkenti Taşkent'te gerçekleştirilmiştir.

SIRCON 2023 uluslararası ölçekte farklı disiplinlerden çok sayıda bilim insanı ve araştırmacıyı ortak bir platformda bir araya getirerek, İpek Yolu eksenindeki ekonomik, sosyal, kültürel ve tarihsel içerikli birçok meseleye yönelik önemli bir araştırma ve tartışma zemini hazırlayacaktır. Bu kapsamda kongrenin İpek Yolu coğrafyasındaki çok sayıdaki ülkenin orta ve uzun vadeli kalkınma hedeflerine çeşitli politika ve strateji önerileri ile önemli bir katkı sağlaması beklenmektedir. Kongre aşağıda belirtilen konularda hazırlanmış İngilizce, Türkçe ve Ö Özbekçe dillerindeki tüm özgün bilimsel çalışmalara açıktır.

SIRCON 2023, uluslararası ölçekte farklı disiplinlerden gelen bilim insanları ve araştırmacıları bir araya getirerek, İpek Yolu'nun sunduğu zenginlikleri ve fırsatları tartışma fırsatı sunmaktadır. Kongremizde 15 farklı ülkeden geniş bir katılımcı olup, 491 yüz yüze ve 25 online sunum gerçekleşecektir. Ayrıca kongrenin tamamlayıcısı olarak Türkiye'den gelen tıp doktoru hocalarımız, Alfraganus Üniversitesi tıp fakültesi hocaları ve öğrencileriyle panel yapmakta ve yine Türkiye'den gelen iş insanlarımız, Özbekistanlı iş insanları ile ikili görüşmeler yapmaktadırlar. Umarım bu kongre, katılımcıların yeni bilgiler edinmelerine, yeni iş birlikleri kurmalarına ve İpek Yolu coğrafyasının geleceğine dair vizyonlarını paylaşmalarına olanak tanımıştır.

Alfraganus Üniversitesi Mütevelli Heyetine, Rektör Hocamız Prof. Dr. Muhammadismoil Mahmudov beyefendiye, Alfraganus Üniversitesi çalışanlarına, desteklerinden dolayı Necmettin Erbakan Üniversitesi Rektörü Sayın Prof. Dr. Cem Zorlu beyefendiye ve üniversitemiz çalışanlarına, paydaşlarımıza teşekkür ediyoruz.

Ayrıca kongremizde özveri ile çalışan Berdiyor Safakhonov, Behzod Shayzakov, Gulina Yusupova, Bahtiyar Nosirov, Gozal Ergasheva, Zebunniso Husayn Kamal, Gulchiroy Mirsoatova, Gamze Mercan, Ayşe Ceylan, Betül Gümüş, Feyza Özel ve Şerife Koç'a minnettarız.

SIRCON 2023 kongresinin yeni çalışmalara ve iş birliklerine ilham, bilgi ve yeni ufuklar getirmesini temenni ediyoruz.

Prof.Dr. Birol MERCAN

Düzenleme Kurulu Başkanı

Genel Bilgi

General Information

Necmettin Erbakan Üniversitesi öncülüğünde Alfraganus Üniversitesi Balıkesir Üniversitesi (Türkiye), Eğitim Kalitesi Değerlendirme İstanbul Ticaret Üniversitesi (Türkiye), Karabük Üniversitesi (Türkiye), Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi (Türkiye), Mersin Üniversitesi Ondokuz Mayıs Üniversitesi (Türkiye), Perfect Üniversitesi (Özbekistan), Prag Yönetim ve Teknoloji Enstitüsü (Çekya) ve Samsun Uygulamalı iş birliğiyle bu yıl ikincisi düzenlenecek olan **"İpek Yolu ve Ötesi Kongre Serisi" (SIRCON 2023) "Bir Yol Bir Kuşak: Göç, Turizm ve EkonomiPolitik"** teması ile **03-06 Ekim 2023** tarihleri arasında Alfraganus Üniversitesi ev sahipliğinde Özbekistan'ın başkenti **Taşkent**'te gerçekleştirilecektir.

Tarihsel süreçte kadim bir geçmişe sahip olan İpek Yolu, doğudan batıya doğru uzanan bir ticaret güzergahı olarak yüzyıllar boyunca çeşitli milletler tarafından kullanılmış ve geliştirilmiştir. Ana güzergahı Çin'den Orta Asya'ya, İran üzerinden Mezapotamya ile Akdeniz olan İpek Yolu ve çevresinde farklı topluluklar ve ananeler ile şekillenmiş zengin bir Dünya kültürü gelişmiştir. İpek Yolu, Çin bu yolun kendi tarihi mirası olduğu saiki ile hareket etmesine rağmen, M. Ö. II. Yüzyıldan bu yana Türklerin ana yurtları olan geniş bir coğrafyayı birbirine bağlayan yegâne ulaşım güzergahı olmuştur. Güzergâh ayrıca Müslüman tüccarların İslamiyet'i Çin'den Hindistan'a, Hint Adalarından Filipinler'e, İran'dan Anadolu'ya ve dahi Batıya dek yayması için de vesile olmuştur. Günümüzde ise İpek Yolu'nun, Türk coğrafyasını ekonomik, sosyal, siyasi ve kültürel olarak gelişmiş uluslar seviyesine taşıyacak her türlü uzlaşı, iş birliği ve stratejide kilit bir rol üstleneceği görülmektedir.

SIRCON 2023 uluslararası ölçekte farklı disiplinlerden çok sayıda bilim insanı ve araştırmacıyı ortak bir platformda bir araya getirerek, İpek Yolu i bir araştırma ve tartışma zemini hazırlayacaktır. Bu kapsamda kongrenin İpek Yolu coğrafyasındaki çok sayıdaki ülkenin orta ve uzun vadeli kalkınma hedeflerine çeşitli politika ve strateji önerileri ile önemli bir katkı sağlaması beklenmektedir. Kongre aşağıda belirtilen konularda hazırlanmış İngilizce, Türkçe ve Özbekçe dillerindeki tüm özgün bilimsel çalışmalara açıktır.

3 oktabr Manzil:
Yoshlar ijod saroyi
O'zbekiston, 100078, Toshkent, Yunusobod tumani, Mustaqillik hiyoboni, 2
09:00 – 10:00, Ishtirokchilarni ro‘yxatga olish

ANJUMAN DASTURI

YALPI MAJLIS

Moderator: **Gulina YUSUPOVA**

Prof. Dr. Birol MERCAN	Nejmettin Erbakan Universiteti Tashkiliy qo'mita raisi Necmettin Erbakan Üniversitesi Düzenleme Kurulu Başkanı
Prof. Dr. Muhammadismoil MAHMUDOV	Alfraganus universiteti rektori Alfraganus üniversitesi rektörü
Prof. Dr. Cevdet AVCIKURT	Balikesir universiteti prorektori Balıkesir üniversitesi rektör yardımcısı
Odiljon IMINOV	O’zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senatining Fan, ta’lim va sog‘liqni saqlash masalalari qo‘mitasi raisi Özbekistan Cumhuriyeti Âli Meclisi Senatosu Bilim, Eğitim ve Sağlık Komitesi Başkanı
Dr. İsrafil KURALAY	İstanbul Tijorat universiteti ta’sischisi İstanbul Ticaret üniversitesi Mütevelli Heyeti Baskanı
Gulnora RAXIMOVA	O’zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vaziri o‘rinbosari Özbekistan Cumhuriyeti Ekonomi ve maliye bakan yardımcısı
Prof. Dr. Mehmet GAVGALI	Karamanog’lu Mehmetbey universiteti rektori Karamanoğlu Mehmetbey üniversitesi rektörü
Prof. Dr. Kikuchi YUJI	Iryo Sosei universiteti (Yaponiya) prorektori Iryo Sosei Üniversitesi (Japonya) rektör yardimcisi
Prof. Dr. Erol YAŞAR	Mersin universiteti rektori Mersin üniversitesi rektörü
Dr. Eric Pierre GRIETTE	Lyon Katolik universiteti, Fransiya Lyon Katolik Üniversitesi, Fransa
Prof. Dr. Cem ZORLU	Najmiddin Erbokan Universiteti rektori Necmettin Erbakan Üniversitesi rektörü
Prof. Dr. Ismoil SAIFNAZAROV	O’zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi Ta’lim-fan jamoatchilik kengash raisi Özbekistan Cumhuriyeti Yüksek Öğrenim, Bilim ve Yenilik Bakanlığı Eğitim ve Bilim Kamu Konseyi Başkanı
Prof. Dr. Yavuz ÜNAL	O’ndokuz Mayis universiteti rektori Ondokuz Mayıs Üniversitesi rektoru
Dr. Olgan BEKAR	Turkiyaning O’zbekistondagi elchisi Türkiye Özbekistan Büyükelçisi

11.00 – 11:15 Kofe breyk

Moderator:
Prof. Dr. Farmonqul EGAMBERDIYEV – ALFRAGANUS UNIVERSITY rektori maslahatchisi

Doç. Dr. Çağla YESEVİ (İstanbul Kültür Üniversitesi - Türkiye) Türkistan'dan Türkiye'ye Göç Üzerine Bir Sözlü Tarih Çalışması: Politikalar, Vatan, Kimlik ve Aidiyet (An Oral History Study on Migration from Turkestan to Türkiye: Policies, Homeland, Identity and Belonging)
Prof. Dr. Raxbarxon MURTAZAYEVA: (O'zbekiston Milliy universiteti) Markaziy Osiyo xalqlarining bag'rikenglik fenomeni.
Prof. Dr. Mehmet Akif OKUR (Yıldız Teknik Üniversitesi- Türkiye) Türkiye Cumhuriyeti'nin Türkistanlı Kökleri: Kuruluş Süreci Kararlarında Kurucu İlke ve Unsur (Turkistani Roots of the Republic of Türkiye: The Founding Principle-Element and "Turkishness-Muslimness from History" in the Legislation of the Establishment Process)
Dr. Eric Pierre GRIETTE (Associate professor in Finance, Catholic University of Lyon, France) "Importance of International accreditation to elevating learning standards in modern higher education"
Prof. Dr. Ismoil SAIFNAZAROV (O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirlik huzuridagi Ta'lim-fan jamoatchilik kengash raisi) Millatlararo totuvlik va konfessiyalararo hamjihatlik – yoshlarga oid davlat siyosatining muhim omili
Prof. Dr. Selim KAYHAN (Necmettin Erbakan Üniversitesi-Türkiye), **Prof. Dr. Tayfur BAYAT** (İnönü Üniversitesi – Türkiye) **Doktora Öğrencisi Betül GÜMÜŞ** (Necmettin Erbakan Üniversitesi-Türkiye) Türkî Cumhuriyetlerde Finansal Derinleşme ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Bağlantı: Arz Öncül Mü Talep Öncül Mü? (Financial Deepening and Economic Growth Nexus in Turkic Countries: Supply Leading or Demand Following?)
13.00-14.00 Tushlik
Prof. Dr. G'ayrat SHOUMAROV: (O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi) Jamiyatda nizolarni oldini olishda psixologiyaning imkoniyatlari
Dr. Öğr. Üyesi Ali Rauf KARATAŞ, **Dr. Öğr. Üyesi Murat ERGÜL (**Karabük Üniversitesi – Türkiye) Cumhuriyetin Yüzüncü Yılında Türkiye'de Ekonomik Büyümeyin Sürdürülebilirliği. (Sustainability of Economic Growth in Turkey at the Centennial of the Republic)

Zafar MUSTAFOYEV: (O’zbekiston Lizing Beruvchilar Uyushmasi raisi) Globallashuv sharoitida xalqaro lizing munosabatlari
Doç. Dr. Ahmet Tayfur AKCAN, **Doç. Dr. Mustafa İYİBİLDİREN,** **Dr. Öğr. Üyesi Hasan KAZAK** (Necmettin Erbakan Üniversitesi – Türkiye) Türk Cumhuriyetlerinde Doğrudan Yabancı Yatırımlar Ve Ekonomik Büyüme İlişkisi. (The Relationship Between Foreign Direct Investment And Economic Growth In Turkic Republics)
Dr. Öğr. Üyesi Murat ERGÜL, **Dr. Öğr. Üyesi Ali Rauf KARATAŞ** (Karabük Üniversitesi – Türkiye) Covid-19 Pandemisinin Dünya İş Gücü Piyasası Üzerine Etkileri (The Effects of the COVID-19 Pandemic on the World Labor Market)
Sarvar BABAXODJAYEV (IT Ta'lim Kengash raisi) O'zbekistonda IT ta'lim tarq'iboti dolbzarligi
Prof. Dr. Uğur ADIGÜZEL (Necmettin Erbakan Üniversitesi – Türkiye) Türki Cumhuriyetlerde İşsizlik Histerisinin Kesirli Fourier Birim Kök Testleri ile Analizi (Analysis of Unemployment Hysteresis in Turkic Republics with Fractional Fourier Unit Root Tests)
15.30-15.45 Kofe breyk
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa YILMAZ (Necmettin Erbakan Üniversitesi – Türkiye) Ar-Ge Harcamalarının Sürdürülebilirliğinin Seçilmiş Ülkelerle İncelenmesi (Analyzing The Sustainability Of R&D Expenditures In Selected Countries)
Prof. Dr. Zekai ÖZDEMİR (İstanbul Üniversitesi – Türkiye) **Doç. Dr. Ayça DOĞANER** (İstanbul Ticaret Odası – Türkiye) Bir Kuşak Bir Yol Projesi: Yeni Bir Kalkınma Efsanesi (One Belt One Road Project: A New Development Legend)
Prof. Dr. Baxtiyor KARIMOV (O’zRFA Sharqshunoslik institutining) O’rtalashtirilgan tillar, o‘rtajahon tili konsepsiyalarining lokal va Jahon sivilizatsiyalari rivojidagi o‘rni
Dr. Hüseyin Hakan YILDIRIM (High Brand Link) **Dr. Murat ÖZTÜRK** (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi – Türkiye) Uluslararası İş Etiği Yapısının ve Uygulamalarının Uluslararası İş Performansı Üzerinde Etkileri (The Effect Of The International Business Ethics Structure And Practices On International Business Performance)
Prof. Dr. Erşan SEVER (Aksaray Üniversitesi - Türkiye), **Doç. Dr. Arif İĞDELİ** (Aksaray Üniversitesi - Türkiye), Döviz Kuru Oynaklığı, Enflasyon Ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Kırılgan Ülkeler Örneği (The Relationship Between Exchange Rate Volatility, Inflation and Economic Growth: The Case Of Fragile Countries)
Dr. Kemal Yavuz ATAMAN (Danişment Danışmanlık Tic.Ltd. -İngiltere) Maveraüňnehir’de İslam Medeniyeti ve Birlikte Yaşama (Islamic Civilization and Coexistence in Maveraünnehir)

4 oktabr 09.00-18.00

SHO‘BALAR MAJLISLARI

09:00 – 10:30	1 sessiya
10:30 – 11:00	Kofe breyk
11:00 – 12:30	2 sessiya
12:30 – 14:00	Tushlik
14:00 – 15:30	3 sessiya
15:30 – 16:00	Kofe breyk
16:00 – 17:30	4 sessiya

1
Sho‘ba

Globallashuv sharoitida iqtisodiy tizimlar va munosabatlar

Sho‘ba majlisi o‘tkaziladigan joy:	Iqtisodiyot va moliya vazirligi huzuridagi O’quv markazi

Moderator

dots.Musojalil Ermatov

Prof. Dr. Mustafa ACAR (Necmettin Erbakan Üniversitesi – Türkiye), **Doç. Dr. Şerife ÖZŞAHİN** (Necmettin Erbakan Üniversitesi – Türkiye), **Arş. Gör. Emel AKBAL** (Necmettin Erbakan Üniversitesi – Türkiye) The Causal Nexus of Foreign Direct Investment, Foreign Aid and Political Stability: Evidence from the Top 10 Foreign Aid Receiving Countries (Doğrudan Yabancı Yatırım, Dış Yardım ve Siyasi İstikrar Arasındaki Nedensellik İlişkisi: En Çok Dış Yardım Alan 10 Ülkeden Kanıtlar)
Doç. Dr. Ahmet Tayfur AKCAN (Necmettin Erbakan Üniversitesi – Türkiye) Web of Science Ekonomi Alanında İndekslenen Özbekistan Özelindeki Çalışmaların Bibliometrik Haritalama Analizi (Bibliometric Mapping Analysis of Uzbekistan Specific Studies Indexed in Web of Science Economics)
Prof. Dr. Muhammadismoil MAXMUDOV (Alfraganus University – Uzbekistan), **Prof. Dr. Ahmet ŞAHBAZ** (Necmettin Erbakan Üniversitesi – Türkiye) **Doktora Öğrencisi Ayşe CEYLAN** (Necmettin Erbakan Üniversitesi – Türkiye) Türk Cumhuriyetlerinde Beşerî Sermaye , Doğrudan Yabancı Yatırımlar ve Ekonomik Büyüme Göstergelerinin İncelenmesi (Investigation of Human Capital, Foreign Direct Investments and Economic Growth Indicators in Turkic Republics)
Dr. Zekeriya OLGUNÇELİK (Konya Ticaret İl Müdürlüğü – Türkiye) **Dr. Bekhzod SHAYZAKOV** (National University of Uzbekistan) Özbekistan’ın Dünya Ticaret Örgütüne Giriş Sürecinde Fırsat Ve Tehditler (Opportunities and Threats In Uzbekistan's Accession Process to the World Trade Organization)

Prof. Dr. Birol MERCAN (Necmettin Erbakan Üniversitesi – Türkiye), **Prof. Dr. Farmankul EGAMBERDİYEV** (Alfraganus University – Uzbekistan), **Doktora Öğrencisi Şerife KOÇ** (Necmettin Erbakan Üniversitesi – Türkiye) Türk Cumhuriyetlerinde İşçi Dövizleri, Doğrudan Yabancı Yatırımlar ve Ekonomik Büyüme ilişkisi: Ekonometrik Bir Model (Remittances, Foreign Direct Investment and Economic Growth in the Turk Republics: An Econometric Model)
Doç. Dr. Arif İĞDELİ (Aksaray Üniversitesi - Türkiye), **Prof. Dr. Erşan SEVER** (Aksaray Üniversitesi - Türkiye) Yüksek Teknoloji Ürün İhracatının Belirleyicileri Üzerine Mekansal Bir Analiz (A Spatial Analysis on the Determinants of High Technology Products)
Prof. Dr. Tahsin KARABULUT (Necmettin Erbakan Üniversitesi -Türkiye), **Dr. Gülşah ŞEN KÜÇÜK** (Necmettin Erbakan Üniversitesi -Türkiye) Yoksulluk ve Göç Konusunda Yapılmış Çalışmaların Bibliyometrik Analizi Bibliometric Analysis of Studies on Poverty and Migration
Prof. Dr. Erhan ÖRSELLİ (Necmettin Erbakan Üniversitesi -Türkiye), **Öğr. Gör. Zekeriya BİLİCİ** (Necmettin Erbakan Üniversitesi -Türkiye) **Öğr. Gör. Dr. Veysel BABAHANOĞLU** (Düzce Üniversitesi) Türkiye'nin Göç Politikalarının Analizi (Analysis of Turkey's Immigration Policies)
Prof. Dr. Birol MERCAN (Necmettin Erbakan Üniversitesi -Türkiye) **Doç. Dr. Ramazan UÇTU** (American University of Iraq-Sulaimani) **Doktora Öğrencisi Şerife KOÇ** (Necmettin Erbakan Üniversitesi -Türkiye) Nitelikli Göçün Yaratıcı Sınıf Üzerindeki Etkisi: Seçilmiş AB Ülkeleri İçin Panel Veri Analizi (The Impact Of Skilled Migration On The Creatıve Class: Panel Data Analysis For Selected EU Countries)
Prof. Dr. Erhan ÖRSELLİ (Necmettin Erbakan Üniversitesi -Türkiye), **Doç. Dr. Erdal BAYRAKCI** (Necmettin Erbakan Üniversitesi -Türkiye), **Öğr. Gör. Zekeriya BİLİCİ** (Necmettin Erbakan Üniversitesi -Türkiye) Göç Kuramları Bağlamında Uluslararası Göç Olgusu (The Phenomenon of International Migration in the Context of Migration Theories)
Prof. Dr. Nurgül KILINÇ (Selçuk Üniversitesi- Türkiye), **Uzman Nur KAPLAN** (Selçuk Üniversitesi- Türkiye) Geleneksel Tekstil Ürünleri için Pazarlama Yaklaşımları ve Tokat İli Örneği (Marketing Approaches for Traditional Textile Products: Tokat Province Example)
Dr. Öğr. Üyesi Zebiniso KAMALOVA (İstanbul Ticaret Üniversitesi- Türkiye) Orta Asya, Küresel Ticaretin Kalpgâhı olacak(mı?) Büyük İpek Yolundan Kuşak Yolu'na (Is Central Asia the Heartland of Global Trade? From the Great Silk Road to the Belt Road)
Prof. Dr. Mustafa ACAR (Necmettin Erbakan Üniversitesi – Türkiye), Serbest Piyasa Ve Ekonomik Performans: Türkiye Deneyimi (Free Market and Economic Performance: Experience of Türkiye)
Prof. Dr. Ahmet ŞAHBAZ (Necmettin Erbakan Üniversitesi – Türkiye) **Doktora Öğrencisi Ayşe CEYLAN** (Necmettin Erbakan Üniversitesi – Türkiye) Türk Cumhuriyetlerinde Dış Ticaret, Ekonomik Büyüme ve Yoksulluk İlişkisi: "Bir Kuşak Bir Yol" Girişiminin Rolü (The Relationship between Foreign Trade, Poverty and Economic Growth in Turkic Republics: The Role of the "One Belt One Road" Initiative)
Prof. Dr. Hikmet KAVRUK (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi – Türkiye) Türk Dünyası Kent Yönetimleri: Karşılaştırmalı Analiz (Urban Administrations in Turkic World: Comparative Analysis)
Doç. Dr. Sefa USTA (Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi- Türkiye) Özbekistan'da Kamu Yönetimi: Türkiye ile Karşılaştırmalı Analiz

(Public Administration in Uzbekistan: Comparative Analysis with Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Buket TENEKE ODUNCU (Karabük Üniversitesi– Türkiye)
Prof. Dr. Doğan Nadi LEBLEBİCİ (Hacettepe Üniversitesi– Türkiye)
Enerji Kültürü Enerji Politikalarını Destekleyen Bir Araç Olabilir mi?
(Can Energy Culture Be an Instrument to Support Energy Policies?)

Doç. Dr. Mustafa İYİBİLDİREN (Necmettin Erbakan Üniversitesi – Türkiye),
Doç. Dr. Tevfik EREN (Necmettin Erbakan Üniversitesi – Türkiye),
Dr. Mahmut BAYDAŞ (Necmettin Erbakan Üniversitesi – Türkiye)
Normalizasyon Tekniği Seçimi İçin Yenilikçi Bir Karşılaştırma ve Değerlendirme Metodolojisi Yaklaşımı: Finansal Veri Setleriyle Bir MCDM Uygulaması
(An Innovative Comparison and Evaluation Methodology Approach for Normalization Technique Selection: An MCDM Application with Financial Datasets)

Prof. Dr. Selim KAYHAN (Necmettin Erbakan Üniversitesi – Türkiye),
Prof. Dr. Tayfur BAYAT (İnönü Üniversitesi – Türkiye)
Kırılgan Beşli Ülkelerindeki İkiz Açıklar: Panel Eşbütünleşme Testi için Kesirli Frekans Esnek Fourier Formundan Kanıtlar
(Twin Deficits in Fragile Five Countries: Evidence from Fractional Frequency Flexible Fourier Form for Panel Cointegration Test)

Prof. Dr. Zekeriya MIZIRAK (Necmettin Erbakan Üniversitesi -Türkiye)
Doç. Dr. Volkan HAN (Nevşehir Hacı Bektaşi Veli Üniversietesi)
Bekhzod SHAYZAKOV (National University of Uzbekistan)
Bağlantı Noktasını Çözmek: Yenilenebilir Enerji Tüketimi, Kontrolsüz Büyüme ve Gelir Eşitsizliği - Kapsamlı Bir Analiz (Unraveling the Nexus: Renewable Energy Consumption, Uncontrolled Growth, and Income Inequality – A Comprehensive Analysis)

Doç. Dr. Şerife ÖZŞAHİN (Necmettin Erbakan Üniversitesi -Türkiye),
Doktora Öğrencisi Feyza ÖZEL (Necmettin Erbakan Üniversitesi -Türkiye)
Sanayileşme, Enerji Tüketimi ve Kentleşmenin Çevresel Bozulmaya Etkisi: Seçilmiş Orta Asya Ülkelerinden Ampirik Bulgular (The Impact of Industrialization, Energy Consumption and Urbanization on Environmental Degradation: Empirical Evidence from Selected Central Asian Countries)

Prof. Dr. Ahmet Burçin YERELİ (Hacettepe Üniversitesi-Türkiye)
Prof. Dr. Altuğ Murat KÖKTAŞ (Necmettin Erbakan Üniversitesi -Türkiye)
Doç. Dr. Işıl Şirin SELÇUK (Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi- Türkiye)
Dr. Ali Gökhan GÖLÇEK (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi-Türkiye)
Türkiye'de Hanehalkı Enerji Tüketimi Algısı (Perception of Household Energy Consumption in Türkiye)

Prof. Dr. Rabia ÖZPEYNİRCİ(Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi-Türkiye),
Arş. Gör. Dr. Serhat ŞAMİL (Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi-Türkiye) Çevre Harcamaları ve Finansal Performans İlişkisi: BİST Sürdürülebilirlik Endeksi'nde Bir Araştırma
The Association between Environmental Expenditures and Financial Performance: Evidence from the Bist Sustainability Index

Abduraknmon MIRISAEV (Alfraganus University)
The role of economic reforms in the construction of affordable houses for the population of Uzbekistan

Shohmansur Shohnazir o'g'li SHOHA'ZAMIY (O'zbekiston Milliy universiteti)
Zamonaviy moliyaviy bozorning talqini va nazari-metodologik asoslari

Zoxid Keldiyorovich KUSHAROV (Alfraganus University)
Ekonometrik modellar yordamida meva-sabzavotchilik tarmog'i rivojlanishining tahlili va prognozi

Jamoliddin Abduraximovich MAMANOV (Alfraganus University)
Xususiy tadbirkorlik va ishbilarmonlik yoshlar ma'naviy madaniyati o'zgaruvchanligining ijtimoiy mohiyati

Umida MUXTOROVA (Alfraganus University) Assessment of the effectiveness of marketing strategies for increasing the competitiveness of higher education under globalization
Dostonbek Abduazizovich DJALILOV (Alfraganus University) O'zbekistonda iqtisodiy o'sish omillarining tahlili
Nozim MUMINOV (Alfraganus University) Modern approaches to changing the structure of agriculture: innovation and digitalization
Nodir Erkin ugli SHERKULOV (Alfraganus University) Klaster-Globallashuv sharoitida iqtisodiy tizimlarni rivojlantirishning asosiy omili
Humoyun EGAMBERDIYEV (Alfraganus University) The role of social agriculture in economics
Sayyora AZIZOVA (Alfraganus University) Mehnat intizomini korxonaning iqtisodiy samaradorligiga ta'siri
Muzaffar EGAMBERDIYEV (Alfraganus University) Marketing research in Albert Hypermarket store
Azim Tolib o'g'li ALIYEV (Alfraganus University) Sanoat korxonalari innovatsion rivojining korporativ boshqaruv tizimidagi faoliyat sohalarini takomillashtirish
Zokir Turaboyevich XAYITOV (Alfraganus University) Xo'jalik ehtiyojlari uchun yomg'ir suvlarini yig'ish
Nargizabonu ABIROVA (Alfraganus University) Economic benefits of medical technology development: cost and productivity impact analysis
Abdurashit NIZAMIEV (Osh State University) Issues of regional economy development in the conditions of transition to a green economy in the Kyrgyz Republic
Abdurashit NIZAMIEV (Osh State University) Ecological-economic strategy of Kyrgyzstan: current challenges and promising directions for its implementation
Ikbol URINOV (Alfraganus University) Improvement of the Institutional Basis of Development of Regional Industry
Shavkat OLIMOV (Academy of Banking and Finance of Uzbekistan) Experiences of real estate taxation in foreign countries and prospects for their use in our country
Javohir Akbar o’g’li NEGMATOV (Alfraganus University) Mehnat migratsiyasida Markaziy Osiyo davlatlarining o’rni
Tulkin SHERMATOV (Alfraganus University) Ways of improving mechanisms for attracting foreign investment in the regions of Uzbekistan
Shohmansur Shohnazir o‘g‘li SHOHA’ZAMIY (O'zbekiston Milliy universiteti) O‘zbekistonda davlat oliy ta’lim muassasalarini forsaj rejimida loyihaviy islox qilish konseptsiyasi
Nargizabonu Shavkatbek qizi ABIROVA, Malika Muxamadjonovna PARPIEVA (Alfraganus University) Raqamli iqtisodiyot va biznesda raqamli texnologiyalardan foydalanishning samaradorligi
Bekzod Ravshanovich MAMAYUNUSOV (Alfraganus University) Suv xo’jaligi byudjet tashkilotlarining byudjetdan tashqari mablag’larini tadbirkorlik asosida shakllantirishning xususiyatlari
Sayyora KASIMOVA (Tashkent Financial Institute) The Problem of Assessing the Value of Business in Modern Conditions
Vilnara ALIBEKOVA (Taraz Regional University named after M.Kh.Dulaty) Increasing the export potential of organic agriculture of the Republic of Kazakhstan
Ardak ZHANTAEVA (Taraz Regional University named after M.Kh.Dulaty)

Sustainable development of the state and society: Concept and approaches
Iroda XAMIDOVA (O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi huzuridagi Moliya organlari hamda budjet tashkilotlarining moliya-hisob bo‘linmalari xodimlarini tayyorlash va qayta tayyorlash o‘quv markazi direktori) Iqtisodiyot va moliya vazirligi huzuridagi O’quv markazida tizim xodimlarining malakasini oshirishda zamonaviy texnlogiyalarining o‘rni.
Saidasror GULYAMOV (Toshkent davlat agrar universiteti) Raqamli iqtisodiyotda agro marketing
Xikmat RAXIMOV: ("Keng Makon". MChJ direktori) O’zbekistonda mebel ishlab chiqarishning o‘ziga xos xususiyatlari va istiqbollari
Bekmurod Ermat o'g'li ELMONOV(O'zbekiston Milliy universiteti) Ta'lim tizimida sun'iy intellektning mehnat unumdorligiga ta'siri
Odiljon Karimomiç IMINOV(Senatning Fan, ta’lim va sog‘liqni saqlash masalalari qo‘mitasi raisi) Globallashuv sharoitida davlat iqtisodiy strategiyasi va xalqaro munosabatlar
Nurali Eşboeviç XOLMURODOV (Markaziy bank) Globallashuv sharoitida markaziy bank kommuniksion siyosati va munosabatlar
Abdulla Erkinoviç IMAMXO’JAEV (Uzbekiston banklar asosiasiyasi) Bank tizimining iqtisodiyot taraqqiyotidagi roli
Uluğbek QURBONBOEV(Mikrokredit bank) Globallashuv sharoitida tijorat banklarining roli
Muxirboy RAXIMOV (Uzbekiston banklar asosiasiyasi) Globallashuv sharoitida xalqaro standartlar va ularni baholaş mezonlari
Musojalil Komiloviç ERMATOV (Alfraganus University) Globallashuv sharoitida inson kapitali va unga ijtimoiy-iqtisodiy munosabat

2

Sho‘ba

Turizm sohasidagi o‘zgarishlarning zamonaviy xususiyatlari

Sho‘ba majlisi o‘tkaziladigan joy:	King Plaza Hotel – majlislar zali

Moderator
Hilola Ochilova

Mentor
Sirojiddin Xalilov

Prof. Dr. Cevdet AVCIKURT (Balıkesir Üniversitesi-Türkiye) İpek Yolu'nda Kültürel Miras ve Turizm: Türkiye-Özbekistan Örneği (Cultural Heritage and Tourism along the Silk Road: Turkey and Uzbekistan Case)
Muhammadismoil Muxitdinovich MAHMUDOV (Alfraganus University) **Dostonbek Furqat o‘g‘li TILOVMURODOV (**Alfraganus University) Current Changes in the Field of Tourism and Modern Transportation Features that have a Positive Effect on Tourist Motivation
Abbos MAKSUMOV: (Huzur Hotel va Huzur Travel) O’zbekiston uchun turizmning ahamiyati: Mehmonxona va boshqa joylashtirish vositalarini qo’llab-quvvatlash siyosati
Shuxratjon Sultonovich SAYFUTDINOV (Alfraganus University) Mas'uliyatli turizm – turizm sohasini rivojlantirish omili sifatida
Fayzulla Sadullayevich QUTLIMUROTOV (Alfraganus University) O‘zbekistonda turoperatorlik faoliyatini tashkil etishda rivojlangan mamlakatlar tajribalaridan foydalanish
Shoxrux Abdujabborovich ABDURAHMONOV (Alfraganus University) The importance of cultural heritage tourism in tourist motivation and holiday decision-making in Uzbekistan
Hilola Farmonovna OCHILOVA (Toshkent state university of economics) O‘zbekistonda SMART turizm: Muammolar va rivojlanish istiqbollari
Sayyora Abdivaxitovna MUSAYEVA (Alfraganus University) Globallashuv sharoitida turizm va mehmonxona biznesini rivojlantirishning innovatsion tendentsiyalari
Sirojiddin Sherali o'g'li XALILOV(Alfraganus University) Milliy turizm tarmog‘ida eksport operatsiyalarini amalga oshirishning uslubiy masalalari
Shaxnoza Tuychiyevna TURSUNKULOVA (Alfraganus University) Milliy turizmni rivojlanishida ziyoratgohlarning o‘rni
Mahliyo Muqimxo'ja qizi TURDIXO’JAYEVA (Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti) Buyuk ipak yo'lida joylashgan qadimgi Farg'ona shaharlari va ularning turizm rivojidagi o'rni
Dildora Rustam kizi KHAKIMOVA (Alfraganus University) Problems of assessing the development trends of tourism in the republic of Uzbekistan and the mechanism of its support

Utkir Aloviddin ogli AXMEDOV(Alfraganus University) The importance of investment activities in the development of the tourism sector
Islombek Isomiddin o‘g‘li TURAYEV (Toshkent Kimyo Xalqaro Universiteti) Turkiya turizm sanoatining rivojalanishi
Dostonbek Furqat o‘g‘li TILOVMURODOV (Alfraganus University) International tourists' push and pull motivation to visit historical sites in Uzbekistan

3

Sho‘ba

Zamonaviy ta’lim, sharqona tarbiyada jismoniy tarbiya va sportning o‘rni va ahamiyati

Sho‘ba majlisi o‘tkaziladigan joy:	ALFRAGANUS UNIVERSITY, 4-bino, 504 xona

Moderator

Doniyor Tillayev

Mentor

Soliyeva Dilfuza

Doç. Dr. Özden TAŞĞIN (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi – Türkiye) Uluslararası İlişkiler ve Sport (International Relations and Sports)
Arş. Gör. Alparslan TUNÇ (Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi – Türkiye) **Doç. Dr. Mehmet DALKILIÇ** (Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi – Türkiye) **Doç. Dr. Oruç Ali UĞUR** (Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi – Türkiye) Rekabetçi Spor Endüstrisinde Ekonomik Dinamikler: Trendler, Stratejiler Ve Gelecek Perspektifleri (Economic Dynamics in the Competitive Sports Industry: Trends, Strategies and Future Perspectives)
Arş. Gör. Alparslan TUNÇ (Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi – Türkiye), **Doç. Dr. Mehmet DALKILIÇ** (Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi – Türkiye) **Doç. Dr. Oruç Ali UĞUR** (Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi – Türkiye) İpek Yolu'nun Yeniden Canlanışı: Sport Turizmi ve Ekonomik İşbirlikleri (Revival of the Silk Road: Sports Tourism and Economic Cooperation)
Gulzoda MADAMINOVA (Alfraganus University) Game tools for physical training in volleyball
Khojamkul KHODJAKULOV (Chief instructor of Uzbekistan Shotokan karate-do association) Sharq yakka kurashining barkamol insonni tarbiyalashdagi o‘rni (Karate-do axloq falsafasida g‘oya va ustozga hurmat masalalari)
Oybek OCHILOV (O’zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti) Sport falsafasi
Azizjon XOLMATOV (Alfraganus University) The effectiveness of the modeling method in teaching technical methods in the types of wrestling
Muhammad EGAMBERDIYEV (Alfraganus University) Determining the physical fitness of young kickboxers in the harmony of modern education and oriental education
Dilfuza SOLIYEVA (Alfraganus University) Determination of asymmetry of exact movements using modified tests of coordination ability in students 11-15 years old.

Dastonbek OTABOLAEV (Alfraganus University)

Teaching karate: the analysis and identification of teaching approaches in karate practice

Azizbek RAXMONOV (Alfraganus University)

Modern sports industry challenges

Dilshodbek MAMAJONOV (Andijan state university)

Statik mashqlardan kompleks foydalanishning nazariy va uslubiy asoslari

Doniyor SALAYEV (Alfraganus University)

Analysis of the body composition of football players aged 18-19 as a factor affecting the level of their special endurance at various stages of the annual cycle

Mirzoir Zoir MIRQOSIMOV (Alfraganus University)

A technique for increasing the stability of the equilibrium ability of football players with amputated limbs

Xasan UTASHEV (Alfraganus University)

Fundamentals of introducing a mass sports movement through theoretical analysis of the daily physical activity of schoolchildren

Azamat BOG'IBEKOV (Alfraganus University)

The effectiveness of methods to increase the fast endurance of main referees in football.

Farrux YULCHIYEV(Alfraganus University)

Methods of improving the physical preparation of kickboxers using weightlifting engaged in the group of sports improvement

Barno ABDURAXIMOVA (Alfraganus University)

Functional features of systems development in the organism of young gymnasts

Turg'nboy XOLDAROV (Jizzax davlat pedagogika universiteti)

Jismoniy tarbiya va sport-sog'lomlashtirish turizmini talaba-yoshlarga o'rgatishning uslubiy asoslari.

Qudrat ALIMOV (Termiz davlat pedagogika universiteti)

Surxondaryolik kurashchilarning tenik –taktik harakatlarini o'rgatishning o'ziga xosligi.

Shavkat YOLDASHEV (O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti)

Boshlang'ich tayyorgarlik bosqichidagi yosh chavandozlarning antropometrik va morfofunksional ko'rsatkichlarini qiyosiy tahlili

Zarnigor RAKHIMOVA (O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti)

Efficacy of training group triathletes during the annual preparation stages for the competition

Eshboy DAURENOV (O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti)

Dam olish oromgohlarida turistik sayrlarni tashkil qilish

Doniyor TILLAYEV(Alfraganus University)

Innovative technologies for forming healthy lifestyle among students

Odina ARTIKOVA, (Alfraganus University)

Javlon ISHTAYEV (Alfraganus University)

Belbog'li kurashchilarning jismoniy va texnik tayyorgarlik darajasini aniqlash va rivojlantirish uslubiyati

Sherzod URINBOYEV (Alfraganus University)

Future Specialists of Physical Education and Sports Competency.

Abbos NOMOZOV (Jizzax davlat pedagogika universiteti), **Aleksey KAZAKOV (**Jizzax davlat pedagogika universiteti) Talaba-yoshlar o‘rtasida sog‘lom turmush tarzini shakllantirishda turizm va ekoturizm o‘rni va ahamiyati.
Javlon ISHTAYEV (O’zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti) Jismoniy tarbiya va sportdagi psixotexnologiyalarning ahamiyati
Ali-Akbar VASIKHOV (Alfraganus University) Methods of using effective systems of health care for school students through the sport of" hap ki do"
Hamroqul RAFIYEV (JTSBMIMTQTMOI Samarqand filiali) Globallashuv sharoitida jismoniy madaniyat muammolari va yechimlar.
Bahodir BOYBOBOYEV (Namagan davlat universiteti) Theoretical and methodological foundations of complex use of static exercises

4

Sho‘ba

Sun’iy intellekt va zamonaviy texnologiyalarning ta’limdagi o‘rni

Sho‘ba majlisi o‘tkaziladigan joy:	ALFRAGANUS UNIVERSITY, 1-bino, 303 xona

Moderator

Obid Abdullayev

Mentor

Bahriyeva Xurshida

Xakimjon ZAYNIDINOV (Toshkent Axborot Texnologiyalari Universiteti) Sun'iy intelektni o'rgatish jarayonida onlayn funksiyalarning qo'llanilishi
Shukhrat GULYAMOV, (Alfraganus University) **Nasiba KHOJIEVA (**Alfraganus University) Analysis of Energy Device Indicators with Energy Currents in Neft Processing
Abduaziz Abdugaffarovich ABDURAXMANOV (Alfraganus University) Intelligent methods for automatically building intrusion detection models in information systems
Khurshida BAKHRIEVA (Alfraganus University) Synergetic synthesis of control systems for nonlinear dynamic objects
Zoxid Keldiyorovich KUSHAROV, (Alfraganus University) **Tolibjon Tursunovich TURGUNOV (**Alfraganus University) Ekonometrik modellar yordamida meva sabzavotchilik tarmog‘i rivojlanishini tahlili va prognozi
O'ktam Ibrogimovich BEGIMOV (Alfraganus University) Suv omborlarining suv o‘tkazgichlar zatvorlari orqasidagi bosim taqsimotini modellashtirish
Shohruh Sharofovich SAFAROV (Alfraganus University)**,** **Abduaziz Abdugaffarovich ABDURAXMONOV (**Alfraganus University) Murakkab konstruktiv shakldagi yupqa magnitelastik plastinalarning nochiziqli deformatsiyalanish jarayonlarini matematik modellashtirish
Bunyod Rakhimjonovich AZIMOV (Alfraganus University)**,** **Mukhriddin ABDUG’ANIYEV (**Alfraganus University) Bo‘lak-polinomial usullarda biomeditsina signallarga raqamli ishlov berish
Adilbek Yusupbayevich DAULETOV (Alfraganus University) Mashina tarjimasi turlari va ularning qiyosiy tahlili
Jahongir Qobil o'g'li ODILOV (Alfraganus University)**,** **Zoxid Keldiyorovich KUSHAROV (**Alfraganus University) O‘z-o‘zini tashkil qiluvchi neyron to‘rlar uchun informatsion model yaratish
Ra'noxon O’KTAMBOYEVA (Alfraganus University) Promoting digital literacy skills in higher education throughout efl curriculum
Shohruh Sharofovich SAFAROV (Alfraganus University) Murakkab konstruktiv shakldagi obyektlarni R-funksiya orqali matematik modellashtirish va hisoblash tajribalarini o’tkazish.
Zoxid Keldiyorovich KUSHAROV, Jaloliddin IBRAGIMOV (Alfraganus University) Advantages and disadvantages of artificial intelligence

Dilfuza GANIKHODJAYEVA (Alfraganus University) The Relationship of a Mathematical Model with Systemic-Cognitive Analysis Using Non-Parametric Models
Oybek Usmankulovich MALLAYEV (Perfect University) Neyron tarmoq yordamida miyaning MRI tasvirlarida o'smalarini aniqlash modeli
Dilfuza GANIKHODJAYEVA (Alfraganus University) Evolution of Cognitive Technologies: a Comprehensive Exploration
Zavqiddin Xusen o'g'li TEMIROV (Alfraganus University) **Ibodullo NURULLOYEV (**Alfraganus University) **Shahzod Hayot o'g'li HALIMOV (**Alfraganus University) Shaxsni tanib oluvchi biometrik tizimlar
Maftuna G`olib qizi MANNAPOVA (Alfraganus University) Kriptografik kalitlar uchun smartfon datchiklari asosida tasodifiy bitlarni generatsiyalash algoritmi
Shohruh Sharofovich SAFAROV (O'zbekiston Xalqaro Islom Akademiyasi) Haroratni hisobga olgan holda murakkab konstruktiv shakldagi yupqa magnitelastik plastinalarning nochiziqli deformatsiyalanish jarayonlarini matematik modellashtirish
Maftuna G`olib qizi MANNAPOVA (Alfraganus University)**,** **Anvar Abbosovich ABDURAXMONOV (**Alfraganus University) Obyekt muvozanatini avtomatik ravishda rostlash algoritmi va dasturiy vositasini yaratish
Jasur Abduxalilovich DJALILOV (Alfraganus University) Keramik materiallarning fizik xossalarini o'rganish va tahlil qilish
Zavqiddin Xusen o'g'li TEMIROV (Alfraganus University) **Maftuna G`olib qizi MANNAPOVA (**Alfraganus University) Internet xizmatlari google media-pipekutubxonasidan foydalangan holda inson tanasini harakatlari farqlarini baholash
Bobur Erkinovich BURIYEV (Alfraganus University) Obyekt muvozanatini avtomatik ravishda rostlash algoritmi va dasturiy vositasini yaratish
Sirojiddin Panjiyevich XALILOV (Alfraganus University) **Farangiza Omon qizi OMMONULLAYEVA (**Alfraganus University) Masofaviy ta'lim platformalarida foydalanuvchilarni biometrik identifikatsiyalashning o'ziga xos hususiyatlari
Abror SANAQULOV (Alfraganus University) Yoshlarda amaliy bilim va ko'nikmalarni shakllantirishda virtual reallik texnologiyalarining o'rni
Zavqiddin Husen o`g`li TEMIROV (Alfraganus University) **bodullo Zubaydillo o'g'li NURULLOYEV (**Alfraganus University) Elektron hukumat interaktiv xizmatlar tizimida hujjat aylanish tizimini takomillashtirish algoritmlari
Tolibjon Mirali o'g'li BO'RIBOYEV (Alfraganus University) Hetnet tizimi asosida avtomobillarning harakat trafigini boshqarish va tashlil qilish
Dr, lecturer Xinge Peng (Samarkand State University) Application analysis of big data technology in modern service industry
Dr, lecturer Xinge Peng (Samarkand State University) Analysis of sustainable economic development of countries along the "Belt and Road"

5
Sho‘ba

Jamiyat modernizatsiyalashuvini ilmiy tadqiq etish: tarixi va falsafasi

Sho‘ba majlisi o‘tkaziladigan joy:	City Palace Hotel – majlislar zali

Moderator
Otabek Nayimoy

Mentor
Kasimova Zilola

Doç. Dr. Segâh TEKİN (Necmettin Erbakan Üniversitesi – Türkiye) Brezilya - Orta Asya Ülkeleri İlişkileri: Fırsatlar ve Zorluklar (Brazil – Central Asia Relations: Opportunities and Challenges)
Prof. Dr. Hasan Hüseyin BİRCAN (Necmettin Erbakan Üniversitesi – Türkiye) Ahlâk, Ahlâkî Değerler ve Piyasa (Ethics, Ethical Values and the Market)
Öğr. Gör. Rasulbek HOJIYEV (Mahalle ve aile enstitüsü) Yaratıcılık Kavramının Oluşumu (Formation of the Concept of Creativity)
Prof. Dr. Özlem KÖROĞLU (Balıkesir Üniversitesi), **Prof. Dr. Ahmet KÖROĞLU** (Balıkesir Üniversitesi) Antik Dönemde Göç: Aeneas’ın Yolculuğu Ve Aeneas Kültür Rotası’na Uzanan Hikayesi (Migration in Ancient Period: The Journey of Aeneas and His Story Extending to the Aeneas Culture Route)
Dr. İkboljon USMONOV (Selçuk Üniversitesi- Türkiye) Timur ve Tarih (Timur and History)
Prof. Dr. Bekir BİÇER (Necmettin Erbakan Üniversitesi -Türkiye) Türklerin Müslüman Olmasında Maveraünnehir ve Harzem Bölgesinin Etkisi (The Effect of Transoxiana and Khwarezm Region on the Turks' Conversion to Islam)
Prof. Dr. Mustafa KURŞUNOĞLU (Ondokuz Mayıs Üniversitesi- Türkiye) Geçmişten Günümüze Türk-İslam Medeniyetinde Zihniyet Değişiminin Kritik Eksenleri (Critical Axes of Mentality Change in Turkish-Islamic Civilization from Past to Present)
Doç. Dr. Hatice Kübra Özalp HAMARTA (Necmettin Erbakan Üniversitesi -Türkiye) Müze Eğitimi Ve Kültürel Miras Algısına Yönelik Ders Materyallerinin İncelenmesi (An Analysis of Course Materials for Museum Education and Cultural Heritage Perception)
Prof. Dr. Ali CAN (Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi – Türkiye), **Rakhat SOLTOEVA** (Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi – Türkiye) Uluslararası İletişim ve Küreselleşme Temelinde Kültür Emeperyalizmi Ve Yerel Kültürler (Cultural Imperialism and Local Cultures on the Basis of International Communication and Globalization)
Doç. Dr. Şerife PEKKÜÇÜKŞEN (Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi– Türkiye), **Esra KOÇ** Konya Örneğinde 'Bizim Mahalleden Güvenlikli Siteye (In the Example of Konya, From our Neighborhood to Gated Community)
Prof. Dr. Hakan CANDAN (Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi–Türkiye), **Doktorant Gülseren ERGÜN** (Süleyman Demirel Üniversitesi– Türkiye) İpek Yolu ve Türk Devletleri Teşkilatı: Fırsatlar ve Tehditler (The Silk Road and the Organization of Turkic States: Opportunities and Threats)

Elmurod Erkinovich BAYNAZAROV (Alfraganus University) O'zbekiston va Rossiya Federatsiyasi o'rtasidagi migratsiya munosabatlari tendentsiyasi
Ahmad Muhammadiyevich JURAYEV (Alfraganus University) Tinchlikparvarlik va uning jamiat axloqiy imijiga ta'siri
Azizxon Muxsinjon o‘g‘li AHMEDOV (Alfraganus University) O‘zbekiston taraqqiyotining yangi bosqichida xalqparvar davlar barpo etishda kraudsorsing uslubining o'rni
Sherzodbek Muxammadbobir o'g'li BURXONOV (Alfraganus University) A philosophical exploration of martin heidegger's “The origin of the work of art”
Sanjar MAMATKULOV (Alfraganus University) Jamiyat modernizatsiyalashuvini ilmiy tadqiq etish: Tarixi va falsafasi
Sanjar Shavkatovich SAIDOV (Uzbekistan State University of World Languages University)**,** **Guzal Kurbonalievna ERGASHEVA (**Alfraganus University) Public diplomacy as an important factor of cooperation in Central Asia
Islombek Abduxalim o'g'li ABDUXAMIDOV (O'zFaA Tarix instituti) Tashqi mehnat migratsiyasining tashkiliy-huquqiy asoslari
Asror Asadovich MUHAMEDOV (Alfraganus University) Michel Montaigne is a renaissance creative
Dildor Akmalovna PULATOVA (Alfraganus University) Jamiyat taraqqiyotida axloqiy qadriyatlarning o‘rni: Alisher Navoiy ma’naviy merosining tahlili asosida
Zaribjon Mansurovich ABDURAXMONOV (National University of Uzbekistan) Begonalashuv hodisasi va uni bartaraf etish yo’llari
Azizjon Niyazmuxamedovich MAMIROV (Alfraganus University) Tolerantlik tushunchasining metodologik asoslari
Asliddin Shavkatovich OBIDOV (Alfraganus University) The effect of the ideas of tolerance on personal formation in the views of central asian scientists
Jamoliddin Abduraximovich MAMANOV (Alfraganus University) Yoshlar ma'naviy madaniyati
Elyor KARIMOV (Hofstra University (USA)) Pilgrimage and the development of tourism in Central Asia
Lutfulla Sultanovich ILHOMJONOV (Tashkent State University of Economics) O‘zbekiston va Turkiya adabiy hamkorligida umuminsoniy qadriyatlarning aks etishi
Shoniyoz Ortiqovich DONIYOROV (Alfraganus University) Turkiston Muxtoriyatining taqdiri
Shavkat Ergashevich DANIYAROV (Alfraganus University) Alixonto'ra Sog'uniyning turkiy xalqlar tariga oid qarashlari
Olimjon Yaxshiboyevich XAMRAYEV (Alfraganus University) Improvement of the system of public sector optimization
Rustam Rasulovich RASHIDOV (Alfraganus University) Political process: theoretical approaches and views
Shaxboz Shavkatovich SHAVKATOV (Alfraganus University) Mehnat muhojirligining sabab va oqibatlari (Markaziy Osiyo davlatlari misolida)
G'olib Abdurasulovich DJURAYEV (Alfraganus University) Ovro'pa axloqiy manbalarida fazilat va illat dialektikasi
Tulyaganov Muzaffar Yuldashevich (Alfraganus University) Yangilangan konsitutsiyada inson huquqlari erkinligi kafolatlarining huquqiy jihatlari xususida
Gulnoz Miraxrarovna RUZMATOVA (Alfraganus University) Inson botiniga oid g'arb va sharq muloqoti
Iroda No’monovna OYDINOVA (Alfraganus University) Ikkinchi jahon urushida o’zbek xalqining g’alabaga qo’shgan hissasi

Zarina Amirovna ABDUAZIMOVA (O'zbekiston Milliy Universiteti) Historical study of the antiquity of human life
E'tibor Sidikovna SULTANOVA (Jahon Iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti), **Munisa Abdukaxarovna ABDURAXMANOVA (**Jahon Iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti) Ilmiy-ommabop turizm yangi Ozbekiston imidjini koʻrsatuvchi yoʻnalish sifatida
Nigina Arslanovna SHERMUXAMEDOVA (O'zbekiston Milliy Universiteti) Diniy mutaasiblik tushunchasi va uning ijtimoiy-psixologik asoslari
Uktam Baxriddinovich SHAMSIEV (Alfraganus University) Family holding as a component of the institution of the family
Gulchehra Abdurahmonovna HASHIMOVA (Alfraganus University) The trens of development of modern yevropian society
Khurshida SAYDIVALIEVA (Family and women Scientific research institute) The role of the marriage contract in the system of contracts for regulating property relations in the family
Nurbek Moʻmin oʻgʻli ALLABERGENOV (Alfraganus University) Qadimgi Xorazm sugʻorish tizimi
Dilbar Shuxratovna SAGDULLAEVA (Toshkent university of information technology) Modernizatsiya jarayonining genezisi
Shoxista Ablakulovna ELMURATOVA (Alfraganus University) The role and significance of the activity of museums in the development of the new uzbekistan.
Muxriddinjon Azimmurod o'g'li SHERBOOBOYEV (Alfraganus University) Karl Popper ilmiy bilish mantigʻining oʼziga xosligi va uning yangi Oʻzbekiston ijtimoiy taraqqiyotidagi oʻrni
Sardor Choriyevich BUTAYEV (Alfraganus University) Tuluniylar yoxud Misrdagi turkiy sulola
Ziyoda Raximdjanovna KADIROVA (Alfraganus University) Ilmiy ijodiy faoliyatning amal qilish xususiyatlari
Muminjon XUJAYEV (Alfraganus University) Ahmad Zakiy Validiyning tarix falsafasi haqidagi g'oyalrining o'ziga xosligi
Mirkomil Mirzalievich SADIKOV (Alfraganus University) The uzbek-turkish vision of the silk road in the contemporary international relations
Berdiyar Baltabayevich Saparov (Alfraganus University) Ecological culture in the historical heritage of “Avesta”
Olga Ivanovna STEPANOVA (Alfraganus University) Aristotle’s logical doctrine transformation in eastern peripatetics works
Shaxnoza Tuychiyevna TURSUNKULOVA (Alfraganus University) Milliy turizmni rivojlanishida ziyoratgoxlarning oʻrni
Nelya Yurevna POTAPOVA (Alfraganus University) Social, Moral, and Psychological Aspects of Public Diplomacy in the Field of Fine Arts, Using the Example of the Republic of Korea.
Prof.Alisher MUMINOV (National University of Uzbekistan) The Main Directions of Ensuring Social Tolerance in New Uzbekistan
Axror Isakovich DAVKAROV (Alfraganus University) Globallashuv sharoitida turkiy davlatlar tashkiloti tarixi va istiqbolining mahalliy hamda xorijiy tadqiqotlarda oʻrganilishi
Sherzod Khusnutdinovich MUKHAMEDOV (Alfraganus University) Mangʻit sulolasi davlat boshqaruvini legitim egalash tarixidan
Raushan IMANZHUSSIP (Eurasian National University) Shokan Ualikhanov in the History of Kazakh Culture
Sanjar MAMATKULOV (Alfraganus University) Universitetda falsafa ta'limi: tarixiy diskurs

Khulkar Yuldashevna KHOLIKULOVA (Alfraganus University) History of language policy in Uzbekistan
Sevara Akmalovna PULATOVA (Alfraganus University) Madaniy jarayonlar rivojining zamonaviy tendensiyalari haqida
Otabek Mardonovich NAYIMOV(Alfraganus University) Increasing Role of the Turkic World in Regional Affairs
Zilola G‘ulomiddin qizi KASIMOVA(Alfraganus University) Davlat ijobiy imijini madaniy diplomatiya asosida shakllantirish metodologiyasi
Madiyor Mamanazarovich TURDIYEV(Alfraganus University, Karabuk University)**,** **Saidbek BOLTABOYEV(**Alfraganus University, Karabuk University) Alfabe değişiklikleri işiğinda özbekçenin fonetiğinde meydana gelen bazi değişimler
Azizbek EGAMBERDIYEV (Andijon davlat pedagogika institute) Transformation of Higher Education in Uzbekistan
Avazxon UMAROV(Alfraganus University) Turkiston tarixining muhim manbasi : Tavorix-i Guzida Nusratnoma asari haqida
Ismail Saifnazarovich SAIFNAZAROV(Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, Alfraganus University)**,** **Daniyarov Khooshvakt Tajibayevich(**Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, Alfraganus University) Davlat, jamiyat va din munosabatlarini o‘zaro tartibga solishga oid konsepsiyalar.
Boburjon Xakimovich XASANOV(O`zbekiston Milliy Universiteti) Dunyoda ommaviy norozilik to‘lqinlari paydo bo‘lishining yangicha tendensiyasi
Suhrobbek G‘ayrat o’g’liRAVSHANOV(O`zbekiston Milliy Universiteti)**,** **Azizbek Bahodir o’g’li MO’MINOV(**O`zbekiston Milliy Universiteti) Turkiyaning bolqon davlatlarida olib borgan yumshoq kuch siyosat vositalari.
Shaxlo QODIROVA (Alfraganus University) Significance of Spreading Culture on the Great Silk Road
M.ISABAYEV (Yoshlar muammolarini o‘rganish va istiqbolli kadrlarni tayyorlash institute) Davlat boshqaruvini nomarkazlashtirish jarayonida parlamentning ta’sirini oshirishiga doir ayrim mulohazalar
Otabek .Q. ALIMARDONOV(O`zbekiston milliy universiteti) “Bir makon – bir yo‘l” doirasida paradiplomatiyani rivojlantirish masalalari – xorijiy tajriba va milliy amaliyot
Z. BOTIROV(Alfraganus University) The İnfluence of Amir Temur’s Social Views on the Philosophical Thinking of the Society in the Work “Temur Tuzuklari”
F.Kh. KURBANOV Peculiarities of Philosophical Views in the Scientific Heritage of Abu Ali ibn Sina
M.Kh.METINOVA Philosophical Characteristics of Ahmad Yugnaki’s Work “Hibbat ul Haqayq”
N.I. YULDOSHEV(Alfraganus University) Philosophical Analysis of Moral and Religious Views in the Works of Imam Bukhari
Jamoliddin Abduraximovich MAMANOV(Alfraganus universitety) Xususiy tadbirkorlik va ishbilarmonlik yoshlar ma’naviy madaniyati o‘zgaruvchanligining ijtimoiy mohiyati
Nasiba ABDULLAYEVA (O`zbekiston milliy universiteti) Dizaynning gumanistik va milliy xususiyatlari
Otabek Anvarovich MAVLONOV (Alfraganus University) Periods of the Emergence and Development of Islam in the United States
Bakhyt Zharmukhamedovna ZHUSSUPOVA(Buketovnomidagi Qarag‘anda universiteti) The Creative Spirit of the Social
Irina AVDEEVA (Rossiya. Moskva Davlat Universiteti) Ethical Normativity in the Possibilities of Global Ethos.
Aygul Omirbekkizi TURSQNBAYEVA(Kozog‘iston. Gumileyev nomidagi Yevrosiy Universiteti) Abay’ın “Kara Sözleri” (öğüt-nasihatları), İnsan Olmak ve Yaşama Koşulları nın Kaidesidir

Marjanxonum USUKBAYEVA(Buketovnomidagi Qarag‘anda universiteti) Technologies of Artificial Intelligence in Education
Jiyanluiji SEGELEREBA(Italiya Turin Universiteti) Economic Systems and Relations in the Context of Globalization
Muati Fatima FADHL AWADH(Sana- Yaman Respublikasi Boshkaruv departamenti) The Silk Road and Arab-Chinese Relations
Farida Gabdelxakovna MEYLENOVA(Rossiya. Rossiya Fanlar Akademiyasi qoshidagi Falsafa Instituti) Digitalisation of Religious Practices and the Problem of Preserving the Sacred Feelings of Believers

6

Sho‘ba

Pedagogika va psixologiyada innovatsion tadqiqotlar

Sho‘ba majlisi o‘tkaziladigan joy:	ALFRAGANUS UNIVERSITY, 4-bino, 404 xona

Moderator

Gulnoza Mardiyeva

Mentor

Bayjonov Furqat

Prof. Dr. Erdal HAMARTA (Necmettin Erbakan Üniversitesi -Türkiye) **Öğr. Gör. Ömer Faruk AKBULUT** (Afyonkarahisar Sağlık Bilimleri Üniversitesi) Çocuklarda Problemli Teknoloji Kullanımı ve Önleme Çalışmaları (Problematic Technology Use in Children and Prevention Studies)
Doç. Dr. Şemseddin GÜNDÜZ (Necmettin Erbakan Üniversitesi -Türkiye) Üniversite Öğrencilerinin Uzaktan Eğitimde Yaşanan Sorunlara İlişkin Görüşlerinin Değerlendirilmesi (Evaluation of University Students' Opinions on the Problems Encountered in Distance Education)
Doç. Dr. Nilay ÖZAYDIN (Necmettin Erbakan Üniversitesi) Ses Eğitiminde Solunumun Önemi (The Importance of Breathing in Voice Training)
Prof. Dr. Aşina Gülerarslan ÖZDENGÜL (Selçuk Üniversitesi – Türkiye), **Öğr. Gör. Mustafa AYDIN** (Selçuk Üniversitesi – Türkiye), Kadın Yaşam Doyumu: Erdemli Davranışların Katkısı (Female Lıfe Satısfactıon: The Contrıbutıon Of Vırtuous Behavıor)
Dr. Öğr. Üyesi Şeyma AKIN (Necmettin Erbakan Üniversitesi – Türkiye), Kampüs içi kapsayıcı uygulamalar: İbrani Üniversitesi (Inclusion Practices On Campus: The Hebrew University)
Prof. Dr. Aşina Gülerarslan ÖZDENGÜL (Selçuk Üniversitesi – Türkiye), **Doktora Öğrencisi Gülşah SARIYILDIZ** (Selçuk Üniversitesi – Türkiye) Dikkati Yakalamak; Reklam Anlatılarında Hipnotik Öğe Kullanımı (Capturing Attention; Use Of Hypnotic Elements In Advertising Narratives)
Öğr. Gör. Aliye KIRAY (Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi) **Dr. Şule KIRAY** **Prof. Dr. Aşina Gülerarslan ÖZDENGÜL** (Selçuk Üniversitesi – Türkiye) Hayaller İle Gerçekler Arasında Göç: Barbie (Mıgratıon Between Dreams And Realıty: Barbie)
Feruza AKRAMOVA: (Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti, psixologiya fanlari doktori, professor v.b.) Psixologiya fanlarini rivojlantirishda ilmiy-tadqiqot ishlariga qo’yiladigan talablar va innovatsion yondashuvlar.
Sohiba Safar qizi TOG'AYEVA(Alfraganus University) Talabalar jamoasida nizoli xulq-atvorning psixologik tasnifi
Nargiza G'afur qizi QODIROVA(Alfraganus University) Alohida yordamga muhtoj bolalarning individual xususiyatlarini inobatga olgan holda faol o'qitish usullaridan foydalanish
Shirin BEKMURATOVA(Alfraganus University) Addressing Modern Technologies and Approaches in Effective Teaching
Dilbar Ubaydullayevna ABDULLAYEVA(Alfraganus University) Ona-bola munosabatlarida konstruktiv yondashuv ko‘nikmalarini rivojlantirish imkoniyatlari

Jamila Avazkhanovna NABIXONOVA(Alfraganus University) Kasbga yo‘naltirish va kasb tanlash ishlarini tashkil qilishning nazariy tahlili
Shaxnoza Saydullayevna SULTANOVA(Alfraganus University) Yoshlar ongiga vatanparvarlik hissini singdirishda ota-onaning psixologik ta’siri
Furqat Baxramovich BAYJONOV(Alfraganus University) Oila va ta'lim muassasalarida gender munosabatlarini barqarorlashtirishning ijtimoiy-pedagogik jihatlari
Pakiza Shamsiyevna ISAMOVA(Alfraganus University) Conditions for İmplementing End-to-End Continuous Testing in the Field of Higher Education
Zarifa Nematovna RAXMONOVA(Alfraganus University) Oilaviy qadriyatlarning shaxs kamolotidagi o'rni va ro'li
Hayrulla POLATOV(Tashkent arxitektura qurilish universiteti) Methodology of Teaching Fields and Specialty Subjects
Nodira Xayrullayevna DJUMANOVA(Alfraganus University) Maktabgacha talim yoshida bolalarning kommunikativ savodxonligi
Khilola A'zamovna NURMATOVA(Tashkent University of Applied Sciences) Specific Principles for İmproving the Quality of Education
Elzara AZMIYEVA(Alfraganus University) Revival of İnterest in Children's Folklore
Oynisa RASHIDOVA(O'zbekiston-Finlandiya pedagogika institute) The Use of Innovative Methods and Tools in the Organization of İndependent Education in Higher Educational Institutions As a Pedagogical Problem
Baxtiyor Rustamovich HAQBERDIYEV(Alfraganus University) Zamonaviy ta’limda muhandislik grafikasi va dizayn fanlarning integrativ yondashuvlari
Iroda Dilshodovna YULDASHEVA(Alfraganus University) Umumiy o‘rta ta'limda inklyuziv ta'limni joriy etish jarayonida bo‘lajak pedagoglarning kompetentligini rivojlantirish istiqbollari
Dilorom Axmadovna MAXMUDOVA(Alfraganus University) Maktabgacha yoshdagi bolalarda namoyon bo’ladigan xavotirli holatlarning ijtimoiy-psixologik sabablari
Sitora Mirqosimovna MIRPULATOVA(Alfraganus University) Yosh mutaxassislarning boshqaruv faoliyatiga moslashuvida psixologiyaning o‘rni
Jamila Avazxanovna NABIXANOVA(Alfraganus University) Kasbga yo‘naltirish va kasb tanlash ishlarini tashkil qilishning nazariy tahlili
Maftuna SHOYMARDONOVA(Alfraganus University) Innovative Research in Pedagogy and Psychology
Sayyora Kamalovna YAXSHIMBEKOVA(Alfraganus University) Bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilari ongida sog'lom turmush tarzi, reproduktiv salomatlik borasidagi bilimlarni qaror toptirish
Xafiza Mamadiyorovna ORTIQOVA(Alfraganus University) Xulq-atvorning asosiy xususiyatlari va belgilarida infantillik holat
Dildora Shavkatovna UMIROVA(Alfraganus University) Nodavlat ta‘lim muassasalarida ta‘lim sifatini oshirish mexanizmlari
Anvar GAFUROV(Alfraganus University) The Education and Development of Nation
Murod Abdumavlon o'g'li ABDUMAVLONOV(Alfraganus University) Kompetensiya muvaffaqiyat pedagogik faoliyat pridikatori sifatida
Barnoxon Adxamovna MIRZAYEVA (Andijan State Pedagogical Institute) The Importance of the Education Method in the Development of Society
Ozoda Mahammadali qizi XOTAMQULOVA(Alfraganus University) Talabalarda kreativ fikrlashni rivojlantirishning ahamiyati
Nuriddin Qurbonovich ESANOV(Alfraganus University)

Boshlang'ich sinf o'quvchilariga matematika fanini o'qitishda interfaolusullardan foydalangan holda mantiqiy fikirlashlarini rivojlantirish
Aziza Tolibovna KURBANOVA(O'zbekiston davlat san'at va madaniyat institute) San'at va madaniyat oliy ta'lim muassasalarida axborot texnologiyalari fanini " madaniy dasturiy ta'minot" orqali takomillashtirish
Maftuna SHOYMARDONOVA(Alfraganus University) Innovative Research in Pedagogy and Psychology
Rayhon Saydullayevna SHODIYEVA(Alfraganus University) Kreativlik tushunchasining genezisi va rivojlanish tendensiyalari
Ibodulla Ismatullayevich SOLIYEV The Need to Reform the Management System of Higher Education İnstitutions and İmplement New Principles to it
Oqilaxon Javlon qizi ORIFOVA(Alfraganus University) O’qituvchining pedagogik faoliyati davomida darslarga innavatsion yondashuvi
Farangiz Omon qizi OMMONULLAYEVA(Alfraganus University) Masofaviy ta'lim platformalarida foydalanuvchilarni biometrik identifikatsiyalashning o'ziga xos xususiyatlari
Gulnora Botirovna RIZAYEVA(Alfraganus University) Maktabgacha ta'lim va pedagogika kollejlari integratsiyasini klasterli yondashuv asosida rivojlantirishning o‘ziga xos xususiyatlari
Maryambibi Djumaniyazovna ABDULLAYEVA(Alfraganus University) Maktabgacha yoshdagi bolalarda xotira rivojlanishining o‘ziga xos xususiyatlari
Dilbar Ubaydullayevna ALIYEVA(Alfraganus University) Pedogogika va pisixologiyada innavatsion tadqiqotlar
Doston Matlabboy o`g`li SHEROV(Alfraganus University) Personality-oriented Education as a Modern Approach
Mavlyuda Junaydullayevna MUTALIPOVA(Alfraganus University) Pedagogik faoliyatda kommunikativ kompetentlikning o'rni va ahamiyati
Gulzoda Abdirasulovna ABDULLAEVA(Alfraganus University) Maktabgacha ta'lim tashkilotlarini tashkil etishning o'ziga xos xususiyatlari
Nilufar Zakirovna ABIDOVA(Alfraganus University) Bo'lajak logopedlarda inklyuziv kompetensiyani rivojlantirishning mazmuni
Ibodullo Abduganiyevich UZAKOV(Alfraganus University) The Role of Science in Formation of a Sense of Responsibility
Sevara Damirovna BERDALIYEVA(Alfraganus University) Bo'lajak pedogoglarda o'z-o'zini boshqarish ma'daniyatini rivojlantirish
Zaynabjon Habibulla qizi MADATOVA(Alfraganus University) Boshlang'ich ta'lim pedagogikasida o‘qitish texnologiyalari.
Mansur Abdiraxim o'g'li XOLMATOV(Alfraganus University) Psixologiyada bag'rikenglikni o'rganishga doir nazariy yondashuvlar
Marjona Jamoliddinovna TOSHPULATOVA(Alfraganus University) Adabiy ta’limda scaffolding metodi orqali yondashuv.
Sevara TOGAYMURODOVA(Alfraganus University) Revolutionizing Pedagogy and Psychology for 21st-century Learners
Sabina Sobirjonovna MIRBABAYEVA(Alfraganus University) Innovatsion pedagogik ta’lim klasteri asosida boshlang‘ich sinf o‘quvchilariga ingliz tilini o‘qitish metodikasini takomillashtirish
Dilafruz Abdimannobovna IYMANOVA(University of Economics and Pedagogy) Yangi O'zbekistonda ta'lim taraqqiyoti
Iroda Dilshodovna YULDASHEVA(Alfraganus University) Umumiy o‘rta ta'limda inklyuziv ta'limni joriy etish jarayonida bo‘lajak pedagoglarning kompetentligini rivojlantirish istiqbollari
Doniyorbek Baxtiyorovich NORQUZIYEV(Alfraganus University)

Shaxs hayotiy strategiyalarini o'rganishning metodologik jihatlari
Ziyavuddinovna Umida SHONAZAROVA(Alfraganus University) Yolg‘izlik muammosining pedagogik-psixologik adabiyotlarda o‘rganilganligi
Diyora Atxamovna RAHMONOVA(Alfraganus University) Psychological Characteristics of Adaptation of Young Specialists to Management Activity in the Educational System
Sanjar Ruzimurodovich YULDASHEV(Alfraganus University) Odam savdosi jabrdiydalariga tergov va sud jarayonlarida psixologik hamkorlik qilish mexanizmlari
Gulnoza Quchkarovna MARDIYEVA(Alfraganus University) Yoshlar tarbiyasida milliy ma’naviyatga qarshi tahdidlarni oldini olish
Nigina Baxtiyor qizi ALIXANOVA(Alfraganus University) Maktabgacha yoshdagi bolalarda namoyon bo’ladigan xavotirli holatlarning ijtimoiy-psixologik sabablari
Xurzoda Kamulovna RAHIMOVA(Alfraganus University) Media ta’lim metodlari orqali o‘quvchilarni kreativ fikrlashga o‘rgatishning nazariy tahlili
Oydin Abror qizi EGAMBERDIYEVA(University of Tashkent for Applied Sciences) The Role of Higher Education in the Education of Students as Specialists
Zamira Baxtiyarovna BILOLOVA(Alfraganus University) Yoshlarni ota-onalik mas'uliyatiga tayyorlashning ijtimoiy-pisixologik xususiyatlari
G'afur Dilshodovich MAMATKULOV(Osiyo Xalqaro Universiteti) Kasbiy faoliyatda stress namoyon bo‘lishining psixologik xususiyatlari
Aziza G'anisher qizi BERDIYEVA(University of Tashkent for Applied Sciences) Modernization is an Important Factor in Improving the Quality of Education
Durdona Ravshanovna PULATOVA(Alfraganus University) Korpus ta’lim texnologiyasi asosida talabalarning kasbiy kommunikativ kompetensiyalarni takomillashtirish
Sitora Mirqosimovna MIRPULATOVA(Alfraganus University) Yosh mutaxassislarning boshqaruv faoliyatiga moslashuvida psixologiyaning o‘rni
Muqaddas Qaxramonovna RAXMANOVA(Alfraganus University) O‘qituvchilarda kasbiy ko‘nikmalarni shakllantirish va takomillashtirish vositalari
Tozagul Risboy qizil SAIPOVA(Alfraganus University) Bolalarda ijtimoiy kompetensiyalarni rivojlantirish texnologiyalari
Dilbar Irgashevna FAYZIXODJAYEVA(Alfraganus University) O‘zbek xalqi og‘zaki ijodida axloqiy qadriyatlarning dalillanishi
Gazalxon Bekmirzayevna SALOHIDDINOVA(Alfraganus University) Yoshlarni ijtimoiy faolligini oshirishda pedagogik ta'sir etish usullaridan foydalanishning afzalliklari.
Dildora Ikromvna KHAKIMOVA(Alfraganus University) The Theory of McGregor in the Management of Personnel Behavioral Actions and Methods of Teaching Theory in Higher Education Institutions
Dilnoza Axrarovna USTA-AZIZOVA(Alfraganus University) Innovative Research in the Modern Education System of Pedagogical Sciences
Mirkarim Tolibjon o'g'li RAIMDJANOV(Alfraganus University) Internet tarmog'ida shaxs kommunikativ xulq-atvorining psixologik talqini
Nodira Xayrullayevna DJUMANOVA(Alfraganus University) Technologies for the Development of Social Competences in Children
Zilola Xodjibayevna TULYAGANOVA(Alfraganus University) Umumta‘lim maktab o‘quvchilarida kreativ iqtidorlilikni rivojlantirish texnologiyasini takomillashtirish
Baxtiyor Sodiqovich BERDIYOROV(Toshkent Moliya institute) Iqtisodiy fanlarni o'qitishda pedagogik innovatsion yondashuv
Xazrat Xusenovich JABBOROV(Tashkent State University of Oriental Studies)

Socio-psychological Basis of Oriental Educational Methods
Dilnoza Rixsibayevna XOSHIMOVA(Alfraganus University) Darslarda innovatsion texnologiyalar yordamida tarjima turlaridan foydalanish
Mirzohid Shavkatovich RAHMONOV(Andijon davlat pedagogik institute) Raqamli texnologiyalar ta'lim sharoitida. Pedagog kadrlarni tayyorlashda raqamli texnologiyalardan foydalanish metodikasi
Yangiboy Bo'riqulovich MUSTAFAQULOV (University of Tashkent for Applied Sciences) Improving the Quality of Education is the Need of the Time
Mavlyuda MUTALIPOVA(Alfraganus University) Pedagogik faoliyatda kommunikativ kompetentlikning o'rni va ahamiyati.
Maftuna SHOYMARDONOVA(Alfraganus University) Innovative Research in Pedagogy and Psychology
Baxriddin Mengibayevich UMAROV(Alfraganus University) Voyaga yetmaganlarda xulq og‘ishi va tarbiya buzilishining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari
Dilbar ALIMDJANOVA(Alfraganus University) Mualliflik texnologiyalarini joriy etishning pedagogik sharoitlarini takomillashtirish asoslari
Abror SANAQULOV(Alfraganus University) Yoshlarda amaliy bilim va ko‘nikmalarni shakllantirishda virtual reallik texnologiyalarining o‘rni
Dilbar ValiyevnaALIYEVA(Alfraganus University) Pedagogika va psixologiyada innovatsion tadqiqotlar
X.X.TO‘RAYEV, S.S.ESHONQULOV, I.DNORQOBILOVA. **(**Termiz davlat universiteti, Surxondaryo viloyati pedagoglarni yangi metodikalarga o‘rgatish milliy markazi) Maktab darslaridagi gibridlanish mavzusining mazmuni o‘quvchilarga yoritish samaradorligi
Shoiraxon Ismatovna BAYBABAEVA(Uzbetistan state university of world languages) Talabalarga ingliz tilini o’rgatishda diskurs kompetensiya va diskurs kompetentlikning nazariy-amaliy tahlili
Rasulbek Boynazar o‘g‘li HOJIYEV(“Mahalla va oila” ilmiy-tadqiqot institute) Kreativlik tushunchasining shakllanishi
A.N. SANAQULOV(Alfraganus universitety) Yoshlarda amaliy bilim va ko‘nikmalarni shakllantirishda virtual reallik texnologiyalarining o‘rni
Dildoraxon Rahmon qizi YANGIBOYEVA(Innovatsion va ijtimoiy-iqtisodiyot universiteti) Talabalarda akkulturatsiya jarayonining etnopsixologik xususiyatlari
**Ma`rifat Salohiddin qizi LATIPOVA(**Innovatsion va ijtimoiy-iqtisodiyot universiteti) Ota-onalar o`rtasidagi konfliktli vaziyatlarni farzand tarbiyasiga ta`siri
Xurshida Xodjiakbarovna SAYDIVALIEVA(“Oila va xotin-qizlar” ilmiy-tadqiqot instituti) Oilada mulkiy munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan shartnomalar tizimida nikoh shartnomasining o‘rni
Maxsuda O‘rinboyevnaSARIBOYEVA(Guliston davlat universiteti) Zamonaviy texnologiyalarning ta’limdagi o‘rni
Jenifer Alat STEPHEN (Tashkent Medical Academy) Innovative Research in Pedagogy and Psychology: a Comprehensive Review
Shirin Ulug’bekovna BEKMURATOVA(Alfraganus University) Innovative Research in Pedagogy and Psychology
Husniya Shuhrat qiziKURBANOVA(Gulistan State University) The use of Self-Assessment Tool in Esp Education
Hilola A’zamovna NURMATOVA(Toshkent amaliy fanlar universiteti) Ta'lim sifatini oshirishning o’ziga xos tamoyillari
Todjimamatova Mashhura Erkinovna (Toshkent amaliy fanlar universiteti) Ta'lim jarayonini loyihalashning afzalliklari
Yangiboy Bo'riqulovich MUSTAFAQULOV (Toshkent amaliy fanlar universiteti) Ta'lim sifatini ko'tarish - davr talabi
A. A.ZHIYENBEKOVA(M.Auezov South Kazkhstan University)**,**

K. M. ARYMBAYEVA(M.Auezov South Kazkhstan University) Education Forecasting as a Socio - Pedagogical Problem
Oydin Abror qiziEGAMBERDIYEVA(Toshkent amaliy fanlar universiteti) Talaba yoshlarni mutaxassis sifatida tarbiyalashda oliy ta’limning roli
Nafisa Abdumalik qizi BERDIYEVA(AlfraganusUniversity) Boshlang’ich sinf o’quvchilarining axborot bilan ishlash kompetensiyasi
Aziza G'anisher qizi BERDIEVA(Toshkent amaliy fanlar universiteti) Modernizatsiya - ta'lim sifatini oshirishning muhim omilidir
Baxtiyor Sodiqovich BERDIYOROV(Toshkent moliya universiteti) Iqtisodiy fanlarni o'qitishda pedagogik innovatsion yondashuv
Dilafruz Abdimannobovna IYMANOVA(University of economics and pedagogy) Yangi O’zbekistonda ta’lim taraqqiyoti

7
Sho‘ba

Arxitektura va dizayn sohalarining rivojlanish istiqbollari

Sho‘ba majlisi o‘tkaziladigan joy:	ALFRAGANUS UNIVERSITY, 2-bino, Kutubxona o'quv zali

Moderator

Haqberdiyev Baxtiyor

Mentor

Sunnatilla Uvrayimov

Doç. Dr. Nurhan ÖZKAN KUŞ (Selçuk Üniversitesi- Türkiye) 13. Yüzyılın Günümüz Giysi Tasarımına Yansımaları: Mevlana (Reflections of the 13th Century on Contemporary Clothing Design: Mevlana)
Prof. Dr. Erhan ÖRSELLİ (Necmettin Erbakan Üniversitesi-Türkiye) **Seyida ERKEK** (Necmettin Erbakan Üniversitesi-Türkiye) **Dr. Berdiyor SAFAKHONOV (**Alfraganus Üniversitesi, Özbekistan) Akıllı Kentler ve Geleceği: Türkiye Ve Dünya Örnekleri Üzerinden Bir Analiz (Smart Cıtıes and Theır Future: An Analysıs on Turkısh and World Examples)
Boburjon ABDURAHMONOV(Alfraganus University) Factors Affecting the Design of Recreation Places
Abdulatif RAKHMANOV(Tashkent University of Architecture and Civil Engineering) Analysis of the Location of Residential Areas and Rural Settlements in the Foothills of Uzbekistan.
Abdujalil Abdusalom o'g'li MO’MINOV(Alfraganus University), **Shavkat Mametsaliyechiv PRENOV**(Alfraganus University), **Sunnatilla Tilaboy ogli UVRAYIMOV**(Alfraganus University) Geoinformation Mapping of the Population
Diyora UTANOVA(Alfraganus University) The New Image of the new Tashkent
Jasurbek Arifjonovich ISAKOV(Andijan Institute of Economics and Construction,) Arxitekturaviy kompozitsiyasi va loyihalashda shrift yozuvlariga qo’yiladigan talablar va ularni yozish metodlari
Baxtiyor HAQBERDIYEV(Alfraganus University) Zamonaviy ta’limda muhandislik grafikasi va dizayn fanlarni integrativ yondashuvlari
Asomberdi EGAMBERDIYEV(National University of Uzbekistan), **Kuat Koshkarbayevich BEKANOV**(National University of Uzbekistan), **Sarvar Azadovich ATABAYEV**(National University of Uzbekistan) Problems of Creating Agricultural Web MAPS based on gis Programs
Johongir Odilbek o’g’li YO‘LDOSHEV(National University of Uzbekistan), **Kuat Koshkarbayevich BEKANOV** (National University of Uzbekistan), **Aziza Alimbayevnal BRAIMOVA**(National University of Uzbekistan) Study of Salinity Status of Irrigated Lands Based on GAT Technologies and Remote Sensing Materials (in the example of Khorazm region)
Azizjon RUZIEV(Alfraganus University) Investigation of the Reliability of Vofern Surveying Techiniques
Jasur RASHIDOV(Tashkent University of Architecture and Civil Engineering) Increasing the Energy Efficiency of Administrative Buildings due to the Optimal Choice of Enclosing Structures

8

Sho‘ba

Ipak yo‘lida umuminsoniy va milliy qadriyatlar: til, ta’lim, tarjima va madaniyat

Sho‘ba majlisi o‘tkaziladigan joy:	ALFRAGANUS UNIVERSITY, 3-bino, 411xona
Moderator	***Mentor***
Muyassar Saparniyozova	*Nazokat Jurayeva*

Prof. Dr. İdris Nebi UYSAL (Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi-Türkiye) Türkoloji’nin Keşfedilmeyi Bekleyen Hazinesi: Çağatayca Tıp Metinleri (A Türkology Treasure Waiting to be Discovered: Chagatai Medical Texts)
Nazokat JURAYEVA, Gulchehra AZIMOVA (Alfraganus University) Nutqqa neyrolingvistik yondashuv
Doç. Dr. Bahtiyar ASLAN (Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi, Balıkesir, Türkiye) Tanzimat Romanının Karakteristiği ve Kültürel Bocalamanın İki Aktörü:Felâtun Bey ve Bihruz Bey
Zilola XUDAYBERGENOVA (Bartin universiteti, Turkiya) Til o‘qitishda kommunikativ ta’lim va kommunikativ kompetensiya nazariyasi tatbiqi
Prof. Dr. Wakabayashi KAZUHIRO (Aoikai Medical Corporation, Japan) Silk road, Dragon road - Ipak yo'li, Ajdaho yo'li
Shahlo NARALIYEVA, Hlkar HAMROYEVA, Salimjon G‘ANIYEV(Jumabek Tashenev nomli universitet, Qozog‘iston; O‘zbekiston davlat xoreografiya akademiyasi) Qozog‘iston o‘zbeklari milliy raqs san’atining lingvomadaniy xususiyatlari
Muyassar SAPARNIYAZOVA (Alfraganus University) O‘zbek ismlarining milliy-madaniy xususiyatlari
Madina JURAYEVA (Alfraganus University) "AL-Favoidu-z-ziyiiyya" asarida harf turkumining yoritilish prinsiplari
Iroda DUSMURODOVA (Alfraganus University) The lingua-sociocultural Method is the Main Part of Studying Foreign Languages at University.
Maftuna BAKHRAMOVA (Alfraganus University) Imitation Words in the Korean Language
Bahor TURAEVA (Uzbekistan State World Languages University) Literary-aesthetic Observations of Chingiz Aitmatov and Isajan Sulton on the Creation of Artificial Man
Gulbakhor TASHKULOVA(Alfraganus University) Similarities and Differences in the Systems of Consonants in the Russian and Uzbek Languages
Shohsanam MUHAMMADIEVA(Alfraganus University) Problems with Translating English Idiom Specifications into Uzbek
Valida MADIYOROVa(National University of Uzbekistan) Cultural Representation of Archaisms in the Translation
Gulnora SAMANDAROVA(Alfraganus University) Moral and National Values in Teaching Russian as a Foreign
Gulhayo ORTIKOVA(Alfraganus University) The Importance of Culture in the Formation of the Metaphorical Periphrasis
Yoqutjon SOBIROVA(Alfraganus University) Jamiyat taraqqiyotida xalq og'zaki ijodining takomillashishi
Khulkar KHOLIKULOVA(Alfraganus University) History of Language Policy In Uzbekistan
Guzal ERGASHEVA (Alfraganus University), **Aziza KHOLBOBOEVA (** Uzbekistan State World Languages

University) Discourse and its Linguistic Nature in the Field of Modern Tourism
Gulruh NE'MATOVA(Alfraganus University) Mamlakatimizning “Pravda Vostoka”, “Uzbekistan Today” gazetalarida turizmga bo‘lgan munosabatlar dinamikasi
Dildor PULATOVA(Alfraganus University) The Role of Moral Values in The Development of Society: Based on The Analysis of the Spiritual Heritage of Alisher Navoi
Marjona TOSHPULATOVA(Alfraganus University) Adabiy ta‘limda scaffolding metodi orqali yondashuv
Tulkin PARDAYEV(Alfraganus University) Cross-cultural Communication in Language
Zafar MAMATALIMOV(Alfraganus University) O'zbek olimlari tadqiqotlarida Ipak yo‘li loyihalari
Dilnoza HOLIQOVA(Alfraganus University) Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari atamalarini ingliz tilida o‘qitishda interfaol usullardan foydalanish
Adilbek DAULETOV(Alfraganus University) Mashina tarjimasi turlari va ularning qiyosiy tahlili
Durdona PULATOVA(Alfraganus University) Korpus ta’lim texnologiyasi asosida talabalarining kasbiy kommunikativ kompetensiyalarni takomillashtirish
Sitora TOSHMATOVA(Alfraganus University) Somatizmli frazeologik birliklar hamda ularning ingliz va o‘zbek tillaridagi semantik o’ziga xosliklari
Fotima BAXTIYAROVA(Alfraganus University) O‘zbek tili izohli lug‘atlarida astronomiyaga oid terminlarning leksikografik tadqiqi
Rakimberdi AYATOV(Alfraganus University) Amerika adabiyotida o‘qitish metodlarining yangi jihatlari
Gulrukh RUZIYEVA(Alfraganus University) Increasing the Level of Pronunciation Based on Some Effective Activities for ESP Learners
Matluba MUKHAMEDOVA(Alfraganus University) A Dead Language Which is Still Alive
Orzubek ANARBAYEV(Alfraganus University) Turizm sohasida qo'llaniladigan inglizcha qo'shma so'zlarning o'zbek tiliga tarjimasining o'ziga xos xususiyatlari
Mastona GOZIYEVA(Alfraganus University) Nutqiy aktlar nazariyasi va mavjud muammolar
Sevara PULATOVA(Alfraganus University) About Modern Trends in Cultural Development
Ulugbek KUCHIMOV(Alfraganus University) The İmage of the Inner World of the Hero in the Story of the American Writer Ray Bradbury "Frost and Fire”
Mavlanbek SAPAROV(Alfraganus University) The Role of IT Technology in Language Learning
Diyora MUXAMATJONOVA(Alfraganus University) Theoritical Basis of Linguistic Features of Repetition in Translation
Mehriniso OCHILOVA(Khujand state university after name B.Gafurov) Arts on The Silk Road (in the example of Zarafshon valley)
Elyorjon IMOMOV(Alfraganus University) Use of Lexical Compression in the Translation of Phrases from English to Uzbek
Lobar YUSUPOVA(Alfraganus University) The Formation of Foreign Language Sociocultural Competence Based on Reading Humorous

Texts.
Yo'ldosh RAXMATOV(Alfraganus University) Milly badiiy tafakkur hosilasi sifatida maqollarning shakllanish omillari
Marifat ANARBAYEVA(Alfraganus University) Eng qadimgi turkiy til va ularning o'rganilishi
SitoraTOSHMATOVA(Alfraganus University) Somatizmli frazeologik birliklar hamda ularning ingliz va o’zbek tillaridagi semantik o‘ziga xosliklari
Mansurbek ONGAROV(Alfraganus University) Hozirgi kunda ta’lim berishda onlayn ta’limning imkoniyatlari (Ingliz tili fani misolida)
Dilnoza BOBOQULOVA(Alfraganus University) The Importance of Language and Culture in Translation
Sherzodbek BURXONOV(Alfraganus University) A Philosophical Exploration of Martin Heidegger's “the Origin of the Work of Art"
Maftuna ABDUJAPPAROVA(Alfraganus University) Linguoculturological Features of Advertising Texts in Russian and Uzbek Languages
Shohista MAHMUDOVA(Alfraganus University) Theoretical Foundation of the Narrative Style of a Work of Art
Nurboy JABBOROV(O‘zbek tili va adabiyoti universiteti) Alisher Navoiyning Mirzo Ulug‘bek zamoni estetik tafakkuriga doir qarashlari
Zarnigor Fazliddinovna KHASANOVA(O’zbekiston davlat jahon tillar universiteti) The Effect of Traditional Games on the Language Development
Rayxona Nodir qizi ABDURAFIKOVA(Alfraganus University) Ingliz tili fanini o`qitishda yuzaga keladigan muamolar va ularga samarali yechim topish.
Iroda IBRAXIMOVA(Uzbek State University of World Languages) Ingliz va o’zbek tillaridagi zoonim komponentli frazeologik birliklarning etimologik xususiyatlari o’rganilishi tarixi
Nadejda LOKTEVA(Uzbek State University of World Languages) Luiza May Alcottning "kichik ayollar" romanidagi oilaviy xronika janrining poetikasi.
Iroda Quvonovna DUSMURODOVA(Alfraganus University) Linguosociocultural Method as the Main Part of Studying Foreign Languages at Universities
Shakhnoza Odiljon qizi MAKHMUDOVA(Alfraganus University) Problems and Difficulties in Translation
Elzara Ernestovna AZMIEVA(Alfraganus University) Revival of Interest in Children's Folklore
Nargiza Tursinbay qizi KALLIBEKOVA(Alfraganus University) Positive Psychology in Esp and Efl Classrooms.
Sevara Sirojiddin qizi TOGAYMURODOVA(Alfraganus University) Revolutionizing Pedagogy and Psychology for 21st Century Learners
Dildora Ikromovna KHAKIMOVA(Alfraganus University) The Theory of y. Mcgregor in the Management of Personnel Behavioral Actions and Methods of Teaching Theory in Higher Education Institutions
Shaxlo Qobiljon qizi QODIROVA(Alfraganus University) Significance of Spreading Culture on the Great Silk Road
Ra'noxon Hasan qizi O’KTAMBOYEVA(Alfraganus University) Promoting Digital Literacy Skills Throughout EFL Curriculum in Higher Education Fields.
Xushnuda Batirovna SAMIGOVA(Uzbek State University of World Languages) Ingliz va uzbek tillarida erkalash funksional semantik maydoni
Xulkar Eliboyevna MUXAMMEDOVA(Uzbek State University of World Languages) Using Metaphor of Wound as an Example of English Novel
Guiju DAI(Beijing Foreign Studies University) New Technologies and Methods in the New Era: the Role of Artificial Intelligence in Foreign Language Teaching in Universities

Hanwen YE(Beijing Foreign Studies University) The Features of Teaching Uzbek as a Foreign language to Chinese Students
Azimjon Komilovich RAXMONOV(Alfraganus University) Dant'e Alig'eri ijodidada Ahmad Al-Farg'oniy asarlarining o'rni.
Gulnoz Iskandarovna XALLIEVA(Uzbek State University of World Languages) Qiyosiy tahlil metodologiyasi
Shoxista Abdusalomovna MAHMUDOVA(Alfraganus University) Badiiy asar hikoya qilish uslubini tadqiq qilishning nazariy asoslari
Bobur Bahodir o'g'li NUSRATOV(Alfraganus University) Hikoya obraziga doir qarashlarning nazariy talqini
Asror Nazirjon ugli HAKIMOV(Alfraganus University) Games as a Tool of Teaching
Aysholpan Abdikarimovna Niyazova(Uzbek State University of World Languages) The Role of Unreal Vocabulary of Languages in Artistic Discourse
Mukhtorjon Yakubovich BAKHTIYAROV(Uzbek State University of World Languages, Alfraganus University)**,** **Aziza Sherboboevna KHOLBOBOEVA**(Uzbek State University of World Languages, Alfraganus University)**,** **Mukhlisa Nurillayevna SULTANOVA**(Uzbek State University of World Languages, Alfraganus University)**,** **Fotimakhon Sodikjonovna BAKHTIYAROVA**(Uzbek State University of World Languages, Alfraganus University) The Role of Transposition in the Derivation of Cognate Words
Shirin Ulug'bekovna BEKMURATOVA(Alfraganus University) Addressing Modern Technologies and Approaches in Effective Teaching Process
Firuza Shavkatovna RAXIMOVA (Toshkent davlat texnika universiteti) Bilingvizim va uni til jihatiga ta'siri
Dilorom AxatovnaAKBAROVA(Uzbek State University of World Languages) O'zbek tilini keng miqiyosda qo'llashda terminlarning ahamiyati
Sabina Sobirjonovna MIRBABAYEVA(Alfraganus University) Improving the Methodology of Reading English to Elementary School Students Based on the Innovative Pedagogical Educational Cluster
Oygul Xasan qizi TO'XTAQULOVA(Alfraganus University) Teaching English Language as a Second Language
Dilnoza Rixsiboevna XOSHIMOVA(Alfraganus University) Using Types of Translation With the Innovative Technologies During the Lessons
Shohista SULTONOVA(Alfraganus University) O'zbekistonning ko'p madaniyatli jamiyatida xorijiy tillar: ijtimoiy-madaniy jihat
X.Sh.NARXODJAYEVA(Qarshi davlat universiteti)**,** **F.UMUROVA**(Qarshi davlat universiteti) Badiiy matnda xushmuomalalik kategoriyasi

9

Sho‘ba

Zamonaviy tibbiyot: yangi yondashuvlar va dolzarb tadqiqotlar

Sho‘ba majlisi o‘tkaziladigan joy:	ALFRAGANUS UNIVERSITY, 1-bino, majlis zali

Moderator

Ozodjon Kuliyev

Mentor

Azizjon Oydinov

Doç. Dr. Ayla Solmaz AVCIKURT (Balıkesir Üniversitesi- Türkiye) Türkiye’de Geleneksel Tıp Ve Tamamlayıcı Tıp Uygulamaları (Traditional and Complementary Medicine Practices in Turkey)
Prof. Dr. Ahmet Sinan SARI: Total Hip and Total Knee Prosthesis Clinical Applications
Prof. Dr. Celalattin VATANSEV: Laparoscopic Technics in General Surgery
Prof. Dr. Hulya VATANSEV: Interventional Applications in Pulmonary Diseases
Prof. Dr. Yuji KIKUCHI: Japan's Healthcare System and Pharmaceutical Education
Prof. Dr. Cengiz KADIYORAN: Radiological Evaluation of Coronary Arteries
Prof. Dr. Faik ÖZDENGÜL: Behavioral physiology
Akmal YAKUBOV: (Yurak Jamoasi klinikasi) Qorinchalar tahikardiyasi bilan kasallangan bemorlarda davolash strategiyalari va taktikalari.
Lola ABDURAXIMOVA: (Toshkent Kimyo xalqaro universiteti, klinik fanlar kafedrasi mudiri, professor) Tashqi sekretor yetishmovchilik bilan kechuvchi surunkali pankreatitning fenotipik hususiyatlari
N.B.ZOKIROVA(Alfraganus University), **D.A.OLIMBOYEVA**(Alfraganus University), **E.OYDINOV**(Alfraganus University) Postnatal Development Of The Thyroid Gland In Conditions Of Intrauterine Exposure To Small Doses Of Pyrethroid Pesticides
N.B.ZOKIROVA(Alfraganus University), **D.A.OLIMBOYEVA**(Alfraganus University), **A.E.OYDINOV**(Alfraganus University), **D.SHODMONOVA**(Alfraganus University), **X.SULTONOVA**(Alfraganus University) Toxic Effect of Pesticide Fastokin on the Mucous Membrane of the Stomach
N.B.ZOKIROVA(Alfraganus University), **B.O.RUZIYEVA**(Alfraganus University) Morphological Anamnesis of Thyroid Dysfunction Occurring in Postnatal Organ Ontogenesis in Conditions of Chronic Intoxication.
Sh.D.BOBOJONOVA, D.S.MATKARIMOVA, A.X. JAXONOV(Alfraganus University) Retrospective Analysis of Donor Blood for Brucellosis by Kashkadarya Region
K.Sh.BOLTAYEVA, Sh.Sh.BOBOJONOVA(Alfraganus University) Dorivor O’simliklarning Efir Moylarining Mikroblarga Qafshi Xususiyatlarini Qiyosiy O’rganish.

Sh.A.ISLOMOVA(Alfraganus University) Pathogenic Influence of Pesticides on The Thyroid Gland of Offspring Under the Conditions of Their Exposure Through the Mother's Body during Pregnancy and Lactation
M.S.MUXAMEDOVA(Alfraganus University) A Dead Language Which is Still Alive
S.M.SALIXOVA(Alfraganus University) Neurological Complications in Children with Down Syndrome
F.T.YAKUBOVA(Alfraganus University) Kon Eritrositlari Tarkibidagi Gemoglobinni Mikdorini Oshishiga Ver-Mol-2 Ni Ta'sirini O'rganish
N.U.AGZAMXODJAYEVA(Alfraganus University) The Efficiency of Timely Organization of Specialized Care for Patients with Coronavirus on the Example of the Republican 2-Specialized Hospital Zangiota
B.U.IBRAGIMXODJAYEV, F.T.YAKUBOVA, G.X. BOKIYEVA, N.V. XUDOYBERDIYEVA(Alfraganus University) The Influence of Hydrocortisone on the Immune System Organs
D.X.KURBANOVA(Alfraganus University) O'Tkir Koronar Sindrom S-T Segment Ko'tarilishi Bilan Kechgan Bemorlarda Koronaroangioplastika Va Trombolitik Davoning Samaradorligini Baholash
A.X.MIRZAYEVA(Alfraganus University) Kardiologik Amaliyotda Niqoblangan Depressiya Kechishining Kliniko-Psixologik O'Ziga Xos Xususiyatlari.
Sh.F.OMONOVA(Alfraganus University) Assessment of the Microbiological Status of Chronic Catarrhal Gingivitis in Patients with Chronic Hepatitis
X.SULTONOVA, D.SHODMONOVA(Alfraganus University) Vascular Cellular Adhesion Molecules are Elevated after Acute Covid-19 Infection in Patients with Type 2 Diabetes: a Cross-Sectional Study
D.SHODMONOVA, X.SULTONOVA(Alfraganus University) Establishment of Acute Toxicity D-38, Ks-39 And R-37 Polysaccharides
F.S.JALILOV, Ye.Ye.RAXIMOVA(Alfraganus University) Chemical Composition of Natural Mineral Salts Used in Folk Medicine
B.SAPAYEV, S.A.SAIDMURODOV(Alfraganus University) The Role of Ultrasound Exposure on The Seeds of Agricultural Plants in their Growth and Development.
B.SAPAYEV(Alfraganus University) Synthesis and Biological Activity of Hydrochlorid Quinazolin-4-One
O.R.MAXMADIYEV, K.S.Kalandarov, O.A.KULIYEV, A.M.URINOV(Alfraganus University) Analysis and Testing of Synthesized Inhibitors
N.X.XASANOVA(Alfraganus University) Janubiy Koreya Davlati Xamda Mamlakatimizda Kimyo Fanini O'qitishning Solishtirma Taxlili
G.K.BABOJONOVA(Alfraganus University) Polivinilxloridni Tiokarbamid Ishtirokida Modifikatsiyalab Anionit Olinishi.
Yu.T.MIRZAYEVA, S.A.SAIDMURODOV(Alfraganus University) The Effects of 14-Benzoylkarakoline on Contractive Activity of Rat Aorta Smooth Muscle Cells
O.A.KULIYEV(Alfraganus University) Comparative Comparison of (Standard) and Improved Methods Used in Practice in The Treatment of Anemia in Children
F.A.SOBIROVA, U.A.YULCHIYEVA(Alfraganus University) Glilagin Substantsiyasining Gel Shaklini Yaratish Va Standartlash
K.S.KALANDAROV, O.R.MAXMADIYEV(Alfraganus University) The Place and Importance of Using the Electronic Learning Environment and the Importance of Using Animation and Simulation Methods in the Process of Teaching Analytical Chemistry
D.A.MANSUROVA(Alfraganus University)

Morphological Aspects of the Structure of the Ventricular and Atrium Myocardium
F.M. BOKIYEVA(Alfraganus University) 6 Oylik Qiz Chaqaloqlar Bachadon Nayi Gistotopograyaisi
U.G.MUSTAFAYEV, F.S.Jalilov, E.E.RAXIMOVA, A.M.ERNAZAROV(Alfraganus University) Analysis of Antiarrhythmic Drugs by Producing Countries
Sh.M. ISAXOVA(Alfraganus University) Tibbiyotdagi Innovatsiyalar Va Bioetika Me’yori Uyg’unligi

10

Sho‘ba

Innovatsion taraqqiyotda aniq fanlarning o‘rni

Sho‘ba majlisi o‘tkaziladigan joy:	ALFRAGANUS UNIVERSITY, 1-bino, 303 **xona**
Moderator	***Mentor***
Obid Abdullayev	*Xurshida Bahriyeva*

Prof. Dr. Munise ILIKKAN ÖZGÜR (Aksaray Üniversitesi- Türkiye) **Doç. Dr. Vasıf ABİOĞLU** (Aksaray Üniversitesi- Türkiye) İpek Yolu Üzerindeki Seçilmiş Ülkeler Arasında CO2 Emisyonlarının Stokastik Yakınsaması (CO2 emissions, Stochastic convergence, Cross-correlation, Nonlinearity, Belt and Road Initiative)
Dilfuza GANIXODJAYEVA(Alfraganus University) The Relationship of a Mathematical Model with Systemic-Cognitive Analysis Using Non-parametric Models
Eshmurod Paxmanovich KAMOLOV(Alfraganus University) Research of the Principles of Decision Making in Modeling Biotechnological Processes
Rahim Najmiddinovich SHAMSIYEV(Alfraganus University) Axborotlar kommutatsiyasili yulduzsimonnavbatli tarmoqlar ishini matematik modellashtirish
Gulnora GOIBNAZAROVA(Alfraganus University) Ikkinchi tartibli chiziqlar va sirtlarni umumiy tenglamasi yordamida o'rganish
Bayramdurdi SAPAYEV(Alfraganus University) The Role of Ultrasound Exposure on the Seeds of Agricultural Plants in their Growth and Development
Farxodjon TO'RAYEV(Alfraganus University) Analysis of the Interaction of Friction Force Between a New Construction of a Supply Cylinder with Different Riffled Working Elements and a Fiber Belt.
Shohruh Sharofovich SAFAROV(Alfraganus University) Mathematical Modelling of Nonlinear Processes of Electromagnetic Elastic Thin Plates of Complex Configuration
Nasiba HOJIEVA(Alfraganus University) Analysis of Energy Device Indicators with Energy Currents in Neft Processing
Obidjon ABDULLAEV(Alfraganus University) Some Applications of Differential Equations
Axat Raxmatovich AZAMATOV, Mamirjon Axunjanovich XALMIRZAYEV(Alfraganus University) Sanoq sistemasini rivojlanishi tarixi va uning taraqqiyotdagi o'rni
Shohruh Sharofovich SAFAROV(Alfraganus University) Haroratni hisobga olgan holda murakkab konstruktiv shakldagi yupqa magnitelastik plastinalarning geometrik nochiziqli deformatsiyalanish jarayonlarini matematik modellashtirish
Zokir Turaboevich HAYITOV(Alfraganus University) Xo’jalik ehtiyojlari uchun yomg’ir suvlarini yig’ish
Nilufar KOMILOVA: (O’zbekiston Milliy universiteti) Global iqlim o‘zgarishlari sharoitida O’zbekistonda inson ekologiyasi va aholi salomatligining geografik muammolari

CONGRESS PROGRAM (ONLINE)

OCTOBER 5 (Thursday) Türkiye Saati

Online Session links

10:00 - 11:00 Session 1A (Chair: Doç. Dr. Şerife Özşahin)

10:00-10:15	**Doç. Dr. Hikmet AKYOL** (Gümüşhane Üniversitesi-Türkiye) **Prof. Dr. Nuri BALTACI** (Gümüşhane Üniversitesi-Türkiye) Seçilmiş Gelişmekte Olan Ülkelerde Döviz Kuru Geçişkenliğinin Ampirik Olarak İncelenmesi: Heterojen Panel Nedensellik Analizi (Empirical Investigation of Exchange Rate Pass-Through in Selected Developing Countries: Heterogeneous Panel Causation Analysis)
10:15-10:30	**Arş. Gör. Muhammet İNCE** **Prof. Dr. Recep TARI** (Kocaeli Üniversitesi-Türkiye) Verimlilik Artışı Ve Kur Şoklarının İhracat, Ekonomik Büyüme Ve Refah Üzerindeki Etkisi: Türkiye Üzerine Hesaplanabilir Genel Denge Analizi (The Impact of Productivity Growth and Exchange Rate Shocks on Exports, Economic Growth and Welfare: A Computable General Equilibrium Analysis for Türkiye)
10:30-10:45	**Doç. Dr. Hikmet AKYOL** (Gümüşhane Üniversitesi-Türkiye) **Prof. Dr. Nuri BALTACI** (Gümüşhane Üniversitesi-Türkiye) Jeopolitik Risklerin İhracat ve Ekonomik Büyüme Oranları Üzerindeki Etkisi: Gelişmekte Olan Ülkeler Örneği (The Impact of Geopolitical Risks on Exports and Economic Growth Rates: The Case of Developing Countries)
10:45-11:00	**Öğr. Gör. Abdulbaki PINAR** (Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi-Türkiye) **Doç. Dr. Savaş ERDOĞAN** (Selçuk Üniversitesi-Türkiye) Türk Cumhuriyetlerinin Makroekonomik Performanslarının CRITIC ve TOPSİS Yöntemleri İle Ölçülmesi (2010 – 2022) (Measuring the Macroeconomic Performance of Turkish Republics Using CRITIC and TOPSIS Methods (2010 – 2022)

11:00-12:00 Session 1B (Chair: Doç. Dr. Mehmet Nuri Salur)

10:00-10:15	**Cansu GÜVEN** (Necmettin Erbakan Üniversitesi-Türkiye) **Prof. Dr. Fatih Mehmet ÖCAL** (Necmettin Erbakan Üniversitesi-Türkiye) Türki Cumhuriyetlerde Gelir Dağılımı Üzerine Bir Araştırma (A Research On Income Distribution In Turkic Republics
10:15-10:30	**Arş. Gör. Dr. Zehra NAMLI** (Düzce Üniversitesi-Türkiye) **Doç. Dr. Sezai ÖZTOP** (İstanbul Medeniyet Üniversitesi-Türkiye) Türkiye'deki Göç Gerçeğinin Uluslararası Göç Örgütü Raporlarındaki Yansımaları (Reflections Of The Migration Reality In Turkey In The Reports Of The International Organization For Migration)
10:30-10:45	**Doç. Dr. Buğra SARI (**Mersin Üniversitesi-Türkiye) Türk Devletleri Teşkilatı Bağlamında Türk Dünyasında Güvenlik Topluluğu Potansiyeli ("Security Community Potential in the Turkic World through the Organization of Turkic States")
10:45-11:00	**Dr. Öğr. Üyesi Gökhan ÇINKARA** (Necmettin Erbakan Üniversitesi-Türkiye) Arap Baharı Sonrası Suudi Arabistan Krallığı'nın Orta Asya'yla Yoğunlaşan İlişkilerinin Jeopolitik Kökenleri (The Geopolitical Origins of the Kingdom of Saudi Arabia's Intensifying Relations with Central Asia after the Arab Spring)

11:30 - 12:30 Session 2A (Chair: Prof. Dr. Ahmet Diken)

11:30-11:45	**Doç. Dr. Mustafa Cüneyt ÖZŞAHİN** (Necmettin Erbakan Üniversitesi-Türkiye) Siyasal, Ekonomik ve Kültürel Boyutlarıyla AK Parti Döneminde Türkiye-Özbekistan İlişkileri (Political, Economic, and Cultural Dimensions of Turkey-Uzbekistan Relations in the AK Party Period)
11:45-12:00	**Dr. Öğr. Üyesi Gökhan ÇINKARA** (Necmettin Erbakan Üniversitesi-Türkiye) Netanyahu Dönemi İsrail ve Orta Asya Arasındaki İlişkiler: Azerbaycan Örneği (The Geopolitical Dynamics of Israel-Central Asia Relations: An Examination of Azerbaijani-Israeli Interactions during the Netanyahu Era)
12:00-12:15	**Doç. Dr. Nurgün TOPALLI** (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi-Türkiye) Ekonomik Büyüme ve Çevre İlişkisi: Avrupa-Orta Asya Ülkeleri Örneği (The Relationship Between Economic Growth and Environment: The Example of European-Central Asian Countries)
12:15-12:30	**Dr. Öğr. Üyesi Bilal ÖZEL** (Bingöl Üniversitesi-Türkiye) Özbekistan Ekonomisinde Yabancı Yatırımların Rolü: Fırsatlar ve Zorluklar (The Role of Foreign Investments in the Uzbekistan Economy: Opportunities and Challenges)

11:30 - 12:30 Session 2B (Chair: Doç. Dr. Bilal Özel)

11:30-11:45	**Dr. Öğr. Üyesi Mehtap ÇELİK** (Mersin Üniversitesi-Türkiye) XVIII. Yüzyıl Sonlarında Niğde Sancağı'nda Gümüş, Bakır ve Kurşun Madenlerinin Yönetim Organizasyonu (Management Organisation of Silver, Copper and Lead Mines in Sancak of Niğde in the Late 18th Century)
11:45-12:00	**Madiyor TURDİYEV** (Alfraganus Üniversitesi-Özbekistan) **Doç. Dr. Saidbek BOLTABAYEV** (Karabük Üniversitesi-Türkiye) Alfabe Değişiklikleri Işığında Özbekçenin Fonetiğinde Meydana Gelen Bazı Değişimler Some Changes Occurıng In Uzbek Phonetics in The Light Of Alphabet Changes
12:00-12:15	**PhD. Turgut TÜRKOĞLU** (Afyon Kocatepe Üniversitesi-Türkiye) **Arş. Gör. Ufuk DEVECİ** (Karabük Üniversitesi-Türkiye) **Doç. Dr. Hüseyin PAMUKÇU** (Afyon Kocatepe Üniversitesi-Türkiye) Hat Sanatı ile İlgili Güncel Sorunların Belirlenmesi ve Turizm İlişkisi (Determining Current Problems Related to Calligraphy and Its Relationship with Tourism)
12:15-12:30	**Doç. Dr. Hakan ALPTÜRKER** (Mersin Üniversitesi-Türkiye) **Doç. Dr. Erdal BAYRAKCI** (Necmettin Erbakan Üniversitesi-Türkiye) **Prof. Dr. Mehmet GÖKÜŞ** (Selçuk Üniversitesi-Türkiye) Kültürel Mirasın Korunmasında Ülkeler Arası İşbirliğinin Önemi: Türk Dünyası Belediyeler Birliği (The Importance of Inter-Country Cooperation in the Protectıon of Cultural Heritage: Union of Turkish World Municipalities)

13:30 - 14:30 Session 3A (Chair: Dr. Öğr. Mustafa Cüneyt Özşahin)

13:30-13:45	**Bahar BIYIKLAR** (İstanbul Medeniyet Üniversitesi-Türkiye) Yerel Yönetim Birimi Olarak "Mahalle" : Türkiye ve Özbekistan Karşılaştırması ("Neighborhood" as a Local Government Unit: Comparison between Turkey and Uzbekistan)
13:45:14:00	**Prof. Dr. Doğan Nadi LEBLEBİCİ** (Hacettepe Üniversitesi-Türkiye) **Öğr.Gör. Gül KALYONCU** (Hacettepe Üniversitesi-Türkiye) Kamuda Bireysel Performans Değerlendirmenin Teorisi ve Pratiği: Sağlık Sektöründen Bir Uygulama (The Theory and Practice of Individual Performance Evaluation in the Public: An Application from the Health Sector)
14:00-14:15	**Doktora Öğrencisi Cansu GÜVEN** (Necmettin Erbakan Üniversitesi-Türkiye) **Doktora Öğrencisi Merve Bozdemir AKÇİL** (Selçuk Üniversitesi-Türkiye) **Doç. Dr. Şerife ÖZŞAHİN** (Necmettin Erbakan Üniversitesi-Türkiye) Tarımsal Üretimin Karbon Emisyonuna Etkisi: Orta Asya Türk Cumhuriyetleri İçin Panel ARDL Analizi (The Effect of Agricultural Production on Carbon Emissions: Panel ARDL Analysis for Central Asian Turkic Republics)
14:15-14:30	**Prof. Dr. Ahmet DİKEN** (Necmettin Erbakan Üniversitesi-Türkiye) **Ravza Nur ÖZDEMİR** (Necmettin Erbakan Üniversitesi-Türkiye) Türkiye'de Kentlerin Doğrudan Yabancı Yatırımlardan Pay Almaları Üzerine Bir Araştırma (A Research On The Share Of Cities From Foreign Direct Investments in Turkey)

13:30 - 14:30 Session 3B (Chair: Doç. Dr. Nurgün Topallı)

13:30-13:45	**Dr. Öğr. Üyesi Orhan Emre ELMA** (Necmettin Erbakan Üniversitesi-Türkiye) Belirsizlik Döneminde Borsa İstanbul'da İşlem Gören Toptan Satış Şirketlerinin Performans Analizi (Performance Analysis of Wholesale Companies Traded on Borsa Istanbul During a Period of Uncertainty)
13:45:14:00	**Dr. Öğr. Üyesi İbrahim Emre GÖKTÜRK** (Necmettin Erbakan Üniversitesi-Türkiye) **Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin Serdar YALÇINKAYA** (Necmettin Erbakan Üniversitesi-Türkiye) Bankaların Mali Performanslarında Etkin Mali Oranların Entropi Yöntemiyle Belirlenmesi (Determination of Effective Financial Ratios In Banks Financial Performances Using The Entropy Method)
14:00-14:15	**Öğr. Gör. Dr. Abdullah Zübeyr AKMAN** (Necmettin Erbakan Üniversitesi-Türkiye) İşletmelerin Dijital Dönüşüm Süreçlerinde Karşılaştıkları Sorunlar: VUCA Çerçevesinde Bir Değerlendirme (Challenges Encountered by Businesses in Their Digital Transformation Processes: An Assessment within the VUCA Framework)
14:15-14:30	**Prof. Dr. Faik ELEKBERLİ** (Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Felsefe Ve Sosioloji Enstütüsünün Bilim Üyesi) Eski Türk Kültürü ve Felsefesi Tarihi

Boards & Commitees

Kurullar ve Komiteler

Onur Kurulu

Prof. Dr. Abdülhamit Avşar
İstanbul Ticaret Üniversitesi Rektörü, Türkiye

Prof. Dr. Cem Zorlu
Necmettin Erbakan Üniversitesi Rektörü, Türkiye

Prof. Dr. Erol Yaşar – Mersin Üniversitesi Rektörü, Türkiye

Prof. Dr. Fatih Kırışık - Karabük Üniversitesi Rektörü, Türkiye

Prof. Dr. Inomjon Majidov - Özbekistan Ulusal Üniversitesi Rektörü, Özbekistan

Prof. Dr. Mehmet Gavgalı – Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Rektörü, Türkiye

Prof. Dr. Mehmet Sarıbıyık - Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi Rektörü, Türkiye

Prof. Dr. Muhammadismoil Mahmudov – Alfraganus Üniversitesi Rektörü, Özbekistan

Prof. Dr. Sharipov Kongratboy – Taşkent Devlet Ekonomi Üniversitesi Rektörü, Özbekistan

Prof. Dr. Yavuz Ünal - Ondokuz Mayıs Üniversitesi Rektörü, Türkiye

Prof. Dr. Yücel Oğurlu - Balıkesir Üniversitesi Rektörü, Türkiye

Doç. Dr. Doniyor Turg'unov – Perfect Üniversitesi Rektörü, Özbekistan

Düzenleme Kurulu

Kurul Başkanı

Prof. Dr. Birol Mercan - Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türkiye

Üyeler

Prof. Dr. Abdurakhmonova Gulnora Kalandarovna - Taşkent Devlet Ekonomi Üniversitesi, Özbekistan

Prof. Dr. Abulkosimov Hasan Pirnazarovich - Özbekistan Ulusal Üniversitesi, Özbekistan

Prof. Dr. Bülent Derviş – Uluslararası Vizyon Üniversitesi, Makedonya

Prof. Dr. Ahmet Şahbaz - Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Egamberdiyev Farmonkul Tursunkulovich - Alfraganus Üniversitesi, Özbekistan

Prof. Dr. Ercan Oktay - Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Erdal Baykan – Mersin Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Farmankul Egamberdiyev - Alfraganus Üniversitesi, Özbekistan

Prof. Dr. Halil İbrahim Şahin - Balıkesir Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. İsmail Saednazarov - Taşkent Devlet Ekonomi Üniversitesi, Özbekistan

Prof. Dr. Khashimova Naima Abitovna - Taşkent Devlet Ekonomi Üniversitesi, Özbekistan

Prof. Dr. Khojayev Mominjon Isokhonivych - Alfraganus Üniversitesi, Özbekistan

Prof. Dr. Mehmet Çağrı Çetin- Mersin Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Muminov Nazım Ghaforivych -Alfraganus Üniversitesi, Özbekistan

Prof. Dr. Musayev Odil Rahmativich - Özbekistan Ulusal Üniversitesi, Özbekistan

Prof. Dr. Nishonovab Ozoda Djaloliddinovna - Özbekistan Ulusal Üniversitesi, Özbekistan

Prof. Dr. Numan Aruch – Makedonya Bilimler ve Sanatlar Akademisi, Makedonya

Prof. Dr. Ömer Çaha - İstanbul Ticaret Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Zekai Özdemir – İstanbul Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Zekeriya Mızırak - Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Ayman Hayajneh - Yarmouk Üniversitesi, Ürdün

Doç. Dr. Erdal Bayrakcı - Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. İbodillokhon Soliev – Namangan Devlet Üniversitesi, Özbekistan

Doç. Dr. Kamoliddin Ikromiddinovich Sirojiddinov - Namangan Devlet Üniversitesi, Özbekistan

Doç. Dr. Mustafa Gömleksiz - Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Oğuz Göksu - Ankara Hacıbayram Veli Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Segah Tekin - Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Fatih Kaleci - Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Usmanov Farhod, Perfect Üniversitesi, Özbekistan

Dr. Öğr. Üyesi Askaraliyev Odilbek - Perfect Üniversitesi, Özbekistan

Dr. Öğr. Üyesi Zebiniso Kamalova - İstanbul Ticaret Üniversitesi, Türkiye

Dr. Shoirakhon Nurdinova - Ekonomik Araştırma ve Reformlar Merkezi, Özbekistan

Doktorant. Mustafa Kürşad Birinci - Ankara Hacıbayram Veli Üniversitesi, Türkiye

Öğr. Gör. Bekhzod Shayzakov - Mirza Uluğ Bey Özbekistan Milli Üniversitesi, Özbekistan

Öğr. Gör. Rasulbek Hojiyev – Çırçık Devlet Pedegoloji Üniversitesi, Özbekistan

Uzm. Şerife Koç - Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türkiye

Bilim & Danışma Kurulu

Prof. Dr. Abdulkadir Buluş - Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Abdullayeva Nasiba Buranovna - Özbekistan Ulusal Üniversitesi, Özbekistan

Prof. Dr. Abdulvahid Sezen – Mersin Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Abdurahim Vahabov - Özbekistan Milli Üniversitesi, Özbekistan

Prof. Dr. Abduraxim Vaxabov – Mirza Uluğ Bey Özbekistan Milli Üniversitesi, Özbekistan

Prof. Dr. Abduraxmonova Gulnora Qalandarovna - Taşkent Devlet Ekonomi Üniversitesi, Özbekistan

Prof. Dr. Abulqosimov Xasan Piranazarovich - Özbekistan Ulusal Üniversitesi, Özbekistan

Prof. Dr. Adem Öğüt - Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Agim Mamuti - Rahibe Teresa Üniversitesi, Makedonya

Prof. Dr. Ahmet Ay – Selçuk Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Ahmet Burçin Yereli - Hacettepe Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Ahmet Diken - Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Akramov Jahongir - Özbekistan Ulusal Üniversitesi, Özbekistan

Prof. Dr. Ali Can - Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Altuğ Murat Köktaş - Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Alua Vasilikyzy Tanjorikova- Abay Kazak Milli Pedagoji Ünivesitesi, Kazakistan

Prof. Dr. Arshi Khan - Aligarh Müslim Üniversitesi, Hindistan

Prof. Dr. Avazbek Sodiqov- Mirza Uluğ Bey Özbekistan Milli Üniversitesi, Özbekistan

Prof. Dr. Aybashiv Muradbek Joldashivich - Oş Devlet Üniversitesi, Kırgızistan

Prof. Dr. Ayfer Gedikli – Düzce Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Ayhan Döner - Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Aymatov Amin Qudrativich - Semerkant Devlet Üniversitesi, Özbekistan

Prof. Dr. Bahadır Akın - Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Bekir Biçer - Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Bilal Kuşpınar - Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Birol Akgün - Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Branislav Radeljic – Birleşik Arap Emirlikleri Üniversitesi, Birleşik Arap Emirlikleri

Prof. Dr. Bülent Arı - İstanbul Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Bülent Derviş – Uluslararası Vizyon Üniversitesi, Makedonya

Prof. Dr. Cemal Zehir – Yıldız Teknik Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Cengiz Tomar - IRCICA, Türkiye

Prof. Dr. Cevdet Avcıkurt - Balıkesir Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Egamberdiyev Azizbek - Andijan Eyalet Üniversitesi, Özbekistan

Prof. Dr. Egamberdiyev Farmonqul Tursunqulovich - Alfraganus Üniversitesi, Özbekistan

Prof. Dr. Eldar Haciyev - Dağıstan Devlet Pedegoji Üniversitesi, Dağıstan

Prof. Dr. Ergashev Erkin Iroqovich - Taşkent Finans Enstitüsü, Özbekistan

Prof. Dr. Erhan Örselli - Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Erşan Sever – Aksaray Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Eshov Mansur Po'latovich - Taşkent Devlet Ekonomi Üniversitesi, Özbekistan

Prof. Dr. Ferudun Hakan Özkan - Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Fahri Türk – Trakya Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Faisal Ahmed - FORE International Business School, Hindistan

Prof. Dr. Fatih Mehmet Öcal – Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Fatih Satıl - Balıkesir Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Güner Özkan - Erciyes Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Hakan Akdağ - Mersin Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Hasan Hüseyin Bircan - Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Holmuhammadov Jafar - Alfraganus Üniversitesi, Özbekistan

Prof. Dr. Ibragimov Abdugapur - Özbekistan Cumhuriyeti Bankacılık ve Finans Akademisi, Özbekistan

Prof. Dr. Ismoil Saifnazarov - Taşkent Devlet Ekonomi Üniversitesi, Özbekistan

Prof. Dr. Ismoilov Temurbek Ismoilivich - Namangan Devlet Pedagoji Üniversitesi, Özbekistan

Prof. Dr. İndira İmanakunova - Issık-Köl Devlet Üniversitesi, Kırgızistan

Prof. Dr. İsmail Seyrek – Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Jo'raev Sayfiddin Ahmadovich - Taşkent Devlet Doğu Araştırmaları Üniversitesi, Özbekistan

Prof. Dr. Jumaev Nodir - Özbekistan Cumhuriyeti Bankacılık ve Finans Akademisi, Özbekistan

Prof. Dr. Kamaruzaman Bin Yusoff - İslam Medeniyeti Akademisi, Malezya

Prof. Dr. Karimov Baxtiyor Rahmonivich - İmam Buhari Uluslararası Bilimsel Araştırma Merkezi, Özbekistan

Prof. Dr. Kemal Özcan - Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Luca Zan – Bologna Üniversitesi, İtalya

Prof. Dr. Madya Mansoureh Ebrahimi - Universiti Teknoloji Malezya, Malezya

Prof. Dr. Mahmut Yardımcıoğlu – Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Marufjon Yuldashev – Özbekistan Devlet Sanat ve Medeniyet Enstitüsü, Özbekistan

Prof. Dr. Mehmet Akif Okur – Yıldız Teknik Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Mehmet Alagöz – Selçuk Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Mehmet Göküş – Selçuk Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Muhammed Fatih Uşan - Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Muhsin Kar - Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Muminov Nozim G'afforivich - Alfraganus Üniversitesi, Özbekistan

Prof. Dr. Murat Canıtez – Karatay Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Murat Çemrek - Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Murat Doğdubay - Balıkesir Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Musayev Odil Raxmativich - Özbekistan Ulusal Üniversitesi, Özbekistan

Prof. Dr. Mustafa Acar – Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Mustafa Atilla Arıcıoğlu - Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Mustafa Demirci - Selçuk Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Mustafa Orçan - Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Mutalov Abduazim - Alfraganus Üniversitesi, Özbekistan

Prof. Dr. Muxtorov Azamat - Taşkent Devlet Ekonomi Üniversitesi, Özbekistan

Prof. Dr. Muzaffer Ercan Yılmaz – Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Negmatova Shaxzoda Shuxratovna - Semerkant Devlet Üniversitesi, Özbekistan

Prof. Dr. Nikolay Egorov – Çuvaş Devlet Beşeri Bilimler Enstitüsü, Çuvaşistan

Prof. Dr. Nishonova Ozoda Djaloliddinovna - Özbekistan Ulusal Üniversitesi, Özbekistan

Prof. Dr. Nizamiyev Abdurashid Tumarovich – Oş Devlet Üniversitesi, Kırgısiztan

Prof. Dr. Numan Aruç – Makedonya Bilimler ve Sanatlar Akademisi, Makedonya

Prof. Dr. Nuran Koyuncu – Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Nuri Baltacı – Gümüşhane Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Orhan Kurtoğlu - Ankara Hacı Bayram Veli Ünivesitesi, Türkiye

Prof. Dr. Paxrutdinov Shukritdin Ilyasovish - A. Avloni Eğitim Enstitüsü, Özbekistan

Prof. Dr. Qahhorova Matluba Mannopovna - Özbekistan Uluslararası İslam Akademisi, Özbekistan

Prof. Dr. Rabia Özpeynirci - Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Raif Parlakkaya - Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Ramiz Asker - Bakü Devlet Ünivesitesi, Azerbaycan

Prof. Dr. Rasul Rakhmonov - Webster Üniversitesi, Özbekistan

Prof. Dr. Recep Tarı - Kocaeli Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Selim Aslantaş – Ruhr Üniversitesi, Almanya

Prof. Dr. Selim Kayhan - Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Sema Ulutürk Akman - İstanbul Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Shadmanov Erkin Sherkulovich - Kamu Güvenliği Üniversitesi, Özbekistan

Prof. Dr. Shermuhammedova Nigina Arslonovna - Özbekistan Ulusal Üniversitesi, Özbekistan

Prof. Dr. Sherzod Mamatov - Webster Üniversitesi, Özbekistan

Prof. Dr. Shirinova Raima- Mirza Uluğ Bey Özbekistan Milli Üniversitesi, Özbekistan

Prof. Dr. Shokhmansur Shokhazamiy - Özbekistan Milli Üniversitesi, Özbekistan

Prof. Dr. Şaban Nazlıoğlu - Pamukkale Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Tahsin Karabulut - Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Taşpolot Sadıkov – Bişkek Sosyal Bilimler Üniversitesi, Kırgızistan

Prof. Dr. Tilavov O'ktam - Özbekistan Ulusal Üniversitesi, Özbekistan

Prof. Dr. Toshmatov Shuhrat - Mirza Uluğ Bey Özbekistan Milli Üniversitesi, Özbekistan

Prof. Dr. Toshmatov Shuxrat Xamroyevich - Taşkent Devlet Ekonomi Üniversitesi, Özbekistan

Prof. Dr. Turan Paksoy - Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Turayev Baxtiyor Omonivich - İmam Buhari Uluslararası Bilimsel Araştırma Merkezi, Özbekistan

Prof. Dr. Turdiyev Alay Isroilivich - Oş Devlet Üniversitesi, Kırgızistan

Prof. Dr. Turg'unov Doniyor Mannopivich - Perfect Üniversitesi, Özbekistan

Prof. Dr. Tursunxodjayev Marat Lutfullayevich - Alfraganus Üniversitesi, Özbekistan

Prof. Dr. Uğur Adıgüzel - Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Umarov Xayrulla Pazliddinovich - Taşkent Devlet Doğu Araştırmaları Üniversitesi, Özbekistan

Prof. Dr. Viktor Butanayev – Hakas Devlet Üniversitesi, Hakasya

Prof. Dr. Xashimova Naima Abitovna - Taşkent Devlet Ekonomi Üniversitesi, Özbekistan

Prof. Dr. Xo'jayev Mo'minjon Isoxonivich - Alfraganus Üniversitesi, Özbekistan

Prof. Dr. Zohillo Munavvarov - Özbekistan Uluslararası İslam Akademisi, Özbekistan

Prof. Dr. Yo'ldosheva Farida - Andijan Eyalet Üniversitesi, Özbekistan

Prof. Dr. Yusif Gasımov - Azerbaycan Üniversitesi, Azerbaycan

Doç. Dr. Abdulxakimov Zuhrali - Namangan Mühendislik ve Teknoloji Enstitüsü, Özbekistan

Doç. Dr. Abdrakhmanova Kulsin Halykovna - Abay Kazak Milli Pedagoji Üniversitesi, Kazakistan

Doç. Dr. Abduvahob Umarov - Mirza Uluğ Bey Özbekistan Milli Üniversitesi, Özbekistan

Doç. Dr. Abduvoxab Umarov- Mirza Uluğ Bey Özbekistan Milli Üniversitesi, Özbekistan

Doç. Dr. Absalamov Akrom - Özbekistan Cumhuriyeti Bankacılık ve Finans Akademisi, Özbekistan

Doç. Dr. Adilova Gozal - Namangan Mühendislik ve Teknoloji Enstitüsü, Özbekistan

Doç. Dr. Aida Tynaybekovna Baltabayeva, Kırgız - Özbek Uluslararası Üniversitesi, Kırgızistan

Doç. Dr. Alimardonov Otabek - Özbekistan Ulusal Üniversitesi, Özbekistan

Doç. Dr. Arif İğdeli, Aksaray Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Arimov Akbar - Semerkand Ekonomi ve Hizmet Enstitüsü, Özbekistan

Doç. Dr. Asqaraliyev Odilbek Ulug'bek o'gli - Perfect Üniversitesi, Özbekistan

Doç. Dr. Aybeyan Selim – Ulusararası Vizyon Üniversitesi, Kuzey Makedonya

Doç. Dr. Azam Korbayram - Uluslararası Vizyon Üniversitesi, Kuzey Makedonya

Doç. Dr. Batirova Nilufar– Özbekistan Uluslararası İslam Akademisi, Özbekistan

Doç. Dr. Bekmirzaev Mirzohid - Namangan Mühendislik ve Teknoloji Enstitüsü, Özbekistan

Doç. Dr. Bostonov Mansurjon- Namangan Mühendislik ve Teknoloji Enstitüsü, Özbekistan

Doç. Dr. Buğra Sarı - Mersin Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Çağla Gül Yesevi - İstanbul Kültür Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Elşen Bağırzade – Azerbaycan Devlet Üniversitesi, Azerbaycan

Doç. Dr. Faiq Elekberli - Azaerbaycan Milli İlimler Akademisi Felsefe ve Sosyoloji Enstitüsü, Azerbaycan

Doç. Dr. Fatma Süreyya Kurtoğlu - Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Feyza Şule Göngör - Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Fikret Birdişli – İnönü Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Ganiev Muhamadjon - Namangan Mühendislik ve Teknoloji Enstitüsü, Özbekistan

Doç. Dr. Gökhan Akar - Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Hakan Alptürker - Mersin Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Ioana Monica Horja- Tirgu Mures Dimitrie Cantemir Üniversitesi, Romanya

Doç. Dr. Ismailov Ravshanjon - Namangan Mühendislik ve Teknoloji Enstitüsü, Özbekistan

Doç. Dr. İbodillokhon Soliev – Namangan Mühendislik ve Teknoloji Enstitüsü, Özbekistan

Doç. Dr. Jordan Delev – Uluslararası Vizyon Üniversitesi, Kuzey Makedonya

Doç. Dr. Kamilov Muzaffar Muratovich - Özbekistan Uluslararası İslam Akademisi, Özbekistan

Doç. Dr. Kubayeva Shoira - Semerkant Devlet Üniversitesi, Özbekistan

Doç. Dr. Laura Avram - Tirgu Mures Dimitrie Cantemir Üniversitesi, Romanya

Doç. Dr. Mahkamov Ibroyim - Namangan Mühendislik ve Teknoloji Enstitüsü, Özbekistan

Doç. Dr. Mehmet Nuri Salur - Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Muhitdinov Shuhratjon - Namangan Mühendislik ve Teknoloji Enstitüsü, Özbekistan

Doç. Dr. Muminova Zarifa Odilovna - Semerkant Devlet Üniversitesi, Özbekistan

Doç. Dr. Mustafa Cüneyt Özşahin - Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Mustafa Özgür Tuna – Duke Üniversitesi, Amerika Birleşik Devletleri

Doç. Dr. Nadide Sevil Tülüce – Kayseri Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Namazova Yulduz Muzaffarovna - Özbekistan Ulusal Üniversitesi, Özbekistan

Doç. Dr. Nazirov Muhtor - Özbekistan Uluslararası İslam Akademisi, Özbekistan

Doç. Dr. Nozim Muminov - Mirza Uluğ Bey Özbekistan Milli Üniversitesi, Özbekistan

Doç. Dr. Nurali Majidov - Mirza Uluğ Bey Özbekistan Milli Üniversitesi, Özbekistan

Doç. Dr. Mehmet Nuri Salur - Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Nurgün Topallı – Nevşehir Hacı Bektaş Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr: Nurhan Özkan Kuş - Selçuk Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Otabek Muhammadiev - İmam Buhari Uluslararası Bilimsel Araştırma Merkezi, Özbekistan

Doç. Dr. Özden Taşğın, Nevşehir Hacı Bektaşi Veli Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Pazliddin Xashimov - Mirza Uluğ Bey Özbekistan Milli Üniversitesi, Özbekistan

Doç. Dr. Presley K. Wesseh, Jr. , Xiamen Üniversitesi, Çin

Doç. Dr. Qurbonov Toxir - Karshi Devlet Üniversitesi, Özbekistan

Doç. Dr. Rahimov Bahromjon - Namangan Mühendislik ve Teknoloji Enstitüsü, Özbekistan

Doç. Dr. Ramazan Uçtu – Irak Amerikan Üniversitesi, Irak

Doç. Dr. Rashidov Rahmatullo – Namangan Mühendislik ve Teknoloji Enstitüsü, Özbekistan

Doç. Dr. Saidxodjayev Xusan - Özbekistan Cumhuriyeti İçişleri Bakanlığı Akademisi, Özbekistan

Doç. Dr. Saliha Kebbabı- Constatine 3 Üniversitesi, Cezayir

Doç. Dr. Savaş Erdoğan – Selçuk Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Serdar Derman - Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Shaxnoza Nasretdinova - Mirza Uluğ Bey Özbekistan Milli Üniversitesi, Özbekistan

Doç. Dr. Sirojiddinov Kamoliddin - Namangan Devlet Üniversitesi, Özbekistan

Doç. Dr. Soliev Ibodullokhon - Namangan Devlet Üniversitesi, Özbekistan

Doç. Dr. Şerife Özşahin - Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Taylan Özgür Kaya - Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Tog'ayev Nodir - Semerkant Devlet Üniversitesi, Özbekistan

Doç. Dr. Tufan Sarıtaş - Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Valiyev Botir Nosirivich - Özbekistan Uluslararası İslam Akademisi, Özbekistan

Doç. Dr. Vesna Poposka - Uluslararası Vizyon Üniversitesi, Kuzey Makedonya

Doç. Dr. Volkan Han - Nevşehir Hacı Bektaşi Veli Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Xidirov Mustafo - Özbekistan Ulusal Üniversitesi, Özbekistan

Doç. Dr. Xidirov Suhrob Norbo'tayevich- Özbekistan Uluslararası İslam Akademisi, Özbekistan

Doç. Dr. Yusubov Jaloliddin Qadamovich- Özbekistan Ulusal Üniversitesi, Özbekistan

Doç. Dr. Yusuf Sayın - Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Çubukçu - Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Aleksandra Gorecka – Varşova Üniversitesi, Polonya

Dr. Öğr. Üyesi Antara ben Marzoug - Msila Üniversitesi, Cezayir

Dr. Öğr. Üyesi Ayman Hayajneh – Yarmouk Ünivresitesi, Ürdün

Dr. Öğr. Üyesi Bilal Özel - Bingöl Üniversitesi, Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi. Elif Şimşek Özkan - Erciyes Üniversitesi, Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Emrah Başaran – Katip Çelebi Üniversitesi, Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Hulkarbonu Yokubjonova - Namangan Mühendislik ve Teknoloji Enstitüsü, Özbekistan

Dr. Öğr. Üyesi Ismael Mohammed Nasir - Jimma Üniversitesi, Etiyopya

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Dinç – Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Nahit Yılmaz - Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Nor Khadijah Mohd Azhari - Mara Teknoloji Üniversitesi, Malezya

Dr. Öğr. Üyesi Ömer Özbilen - Mersin Üniversitesi, Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Salman Azam Joiya – Lahore Üniversitesi, Pakistan

Dr. Öğr. Üyesi Sevilay Ece Gümüş Özuyar - Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Şeyma Akın - Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Tuba Akar – Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Usmonov Farhod - Perfect Üniversitesi, Özbekistan

Dr. Öğr. Üyesi Yang Chenv- Şangay Üniversitesi, Çin

Dr. Öğr. Üyesi Zebiniso Kamalova - İstanbul Ticaret Üniversitesi, Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Zerrouga İsmail - Msila Üniversitesi, Cezayir

Dr. Bayboboeva Firuza - Namangan Mühendislik ve Teknoloji Enstitüsü, Özbekistan

Dr. Behzod Tagayev - Mirza Uluğ Bey Özbekistan Milli Üniversitesi, Özbekistan

Dr. Berdiyarov Baxriddin - Özbekistan Cumhuriyeti Bankacılık ve Finans Akademisi, Özbekistan

Dr. Gönül Memmedova - Bakü Devlet Üniversitesi, Azerbaycan

Dr. Khannaev Sherzod - Özbekistan Cumhuriyeti Bankacılık ve Finans Akademisi, Özbekistan

Dr. Nezerov Vüqar -Azerbaycan Turizmve Yönetim Üniversitesi, Azerbaycan

Dr. Otayev Shonazar Kadirovich - Özbekistan Milli Üniversitesi, Özbekistan

Dr. Rizaev Nurbek - Özbekistan Cumhuriyeti Bankacılık ve Finans Akademisi, Özbekistan

Dr. Shayzakov Bekzod - Mirza Uluğ Bey Özbekistan Milli Üniversitesi, Özbekistan

Öğr. Gör. Hassan Essop- Stellenbosch Üniversitesi, Güney Afrika

Ashrafxo'jayev Fahriddinxo'ja - Uluslararası Amir Temur Bilimsel Seferi, Özbekistan

Avazov Komil Holliyivich- Surkhandarya Bölgesi Öğretmen Yetiştirme Üniversitesi, Özbekistan

Mavluda Abdujamilova - Kimyo Uluslararası Üniversitesi, Özbekistan

Seysenbay Kudasov – İpek Yolu Uluslararası Üniversitesi, Kazakistan

Sekreterya

Arş. Gör. Ahmet Harman - Mersin Üniversitesi, Türkiye

Arş. Gör. Gamze Mercan - Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türkiye

Arş. Gör. Talha Serdar Sezen - Balıkesir Üniversitesi, Türkiye

Öğr. Gör. Mirsoatova Gulchiroy - Alfraganus Üniversitesi, Özbekistan

Uzm. Ayşe Ceylan - Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türkiye

Uzm. Betül Gümüş - Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türkiye

Uzm. Feyza Özel - Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türkiye

Uzm. Gulina Yusupova - Sakarya Üniversitesi, Türkiye

Uzm. Şerife Koç - Necmettin Erbakan Üniveritesi, Türkiye

İçindekiler

AÇILIŞ OTURUMU 85
TÜRKÎ CUMHURİYETLERDE FİNANSAL DERİNLEŞME VE EKONOMİK BÜYÜME ARASINDAKİ BAĞLANTI: ARZ ÖNCÜL MÜ TALEP ÖNCÜL MÜ? 86
SUSTAINABILITY OF ECONOMIC GROWTH IN TURKEY AT THE CENTENNIAL OF THE REPUBLIC 104
CUMHURİYETİN YÜZÜNCÜ YILINDA TÜRKİYE'DE EKONOMİK BÜYÜMENİN SÜRDÜRÜLEBİLİRLİĞİ 105
RESPUBLIKANING 100 YILLIGIDA TURKIYADA IQTISODIYoTI O‘SISHNING BARQARORLIGI 106
THE EFFECTS OF THE COVİD-19 PANDEMİC ON THE WORLD LABOR MARKET 116
COVİD-19 PANDEMİSİNİN DÜNYA İŞ GÜCÜ PİYASASI ÜZERİNE ETKİLERİ 117
KOVİD-19 PANDEMİYASINI DUNYO MEHNAT BOZORIga TA’SIRI 118
ULUSLARARASI İŞ ETİĞİ YAPISI VE UYGULAMALARININ ULUSLARARASI İŞ PERFORMANSI ÜZERİNDEKİ ETKİSİ 131
1. OTURUM 159
WEB OF SCIENCE EKONOMİ ALANINDA İNDEKSLENEN ÖZBEKİSTAN ÖZELİNDEKİ ÇALIŞMALARIN BİBLİOMETRİK HARİTALAMA ANALİZİ 160
TÜRKİYE’NİN GÖÇ POLİTİKALARININ ANALİZİ 167
NİTELİKLİ GÖÇÜN YARATICI SINIF ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: SEÇİLMİŞ AB ÜLKELERİ İÇİN PANEL VERİ ANALİZİ 179
GÖÇ KURAMLARI BAĞLAMINDA ULUSLARARASI GÖÇ OLGUSU 192
GELENEKSEL TEKSTİL ÜRÜNLERİ İÇİN PAZARLAMA YAKLAŞIMLARI VE TOKAT İLİ ÖRNEĞİ 205
ÖZBEKİSTAN’DA KAMU YÖNETİMİ: TÜRKİYE İLE KARŞILAŞTIRMALI ANALİZ 233
KIRILGAN BEŞLİ ÜLKELERİNDE İKİZ AÇIKLAR HİPOTEZİNİN ANALİZİ: PANEL FFFFF EŞBÜTÜNLEŞME TESTİNDEN KANITLAR 258
THE ROLE OF ECONOMIC REFORMS IN THE CONSTRUCTION OF AFFORDABLE HOUSES FOR THE POPULATION OF UZBEKISTAN 273
XUSUSIY TADBIRKORLIK VA ISHBILARMONLIK YOSHLAR MA’NAVIY MADANIYATI O‘ZGARUVCHANLIGINING IJTIMOIY MOHIYATI 294
ASSESSMENT OF THE EFFECTIVENESS OF MARKETING STRATEGIES FOR INCREASING THE COMPETITIVENESS OF HIGHER EDUCATION UNDER GLOBALIZATION 305

MODERN APPROACHES TO CHANGING THE STRUCTURE OF AGRICULTURE: INNOVATION AND DIGITALIZATION.....319
KLASTER-GLOBALLASHUV SHAROITIDA IQTISODIY TIZIMLARNI RIVOJLANTIRISHNING ASOSIY OMILI.....331
CLUSTER-THE MAIN FACTOR OF ECONOMIC DEVELOPMENT IN TERMS OF GLOBALIZATION.....332
THE ROLE OF SOCIAL AGRICULTURE IN ECONOMICS.....339
MEHNAT INTIZOMINING KORXONANING IQTISODIY SAMARADORLIGIGA TA'SIRI.....350
THE EFFECT OF LABOR DISCIPLINE ON THE ECONOMIC EFFICIENCY OF THE ENTERPRISE.....352
MARKETING RESEARCH IN ALBERT HYPERMARKET STORE.....370
SANOAT KORXONALARI INNOVATSION RIVOJINING KORPORATIV BOSHQARUV TIZIMIDAGI FAOLIYAT SOHALARINI TAKOMILLASHTIRISH 382
IMPROVING OF SPHERES' ACTIVITY IN CORPORATE GOVERNANCE FOR INNOVATIVE DEVELOPMENT AT INDUSTRIAL ENTERPRISES.....383
PROBLEMS OF REGIONAL ECONOMIES (AGRICULTURE) IN THE CONDITIONS OF THE TRANSITION TO A GREEN ECONOMY OF THE KYRGYZ REPUBLIC.....398
IMPROVEMENT OF THE INSTITUTIONAL BASIS OF DEVELOPMENT OF REGIONAL INDUSTRY.....406
EXPERIENCES OF REAL ESTATE TAXATION IN FOREIGN COUNTRIES AND PROSPECTS FOR THEIR USE IN OUR COUNTRY.....422
MEHNAT MIGRATSIYASIDA MARKAZIY OSIYO DAVLATLARINING O'RNI THE ROLE OF CENTRAL ASIAN COUNTRIES IN LABOR MIGRATION....431
WAYS OF IMPROVING MECHANISMS FOR ATTRACTING FOREIGN INVESTMENT IN THE REGIONS OF UZBEKISTAN.....443
THE CONCEPT OF PROJECT REFORMING IN THE FORCING MODE OF STATE HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS IN UZBEKISTAN.....455
RAQAMLI IQTISODIYOT VA BIZNESDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISHNING SAMARADORLIGI.....477
DIGITAL ECONOMY AND EFFECTIVENESS OF USING DIGITAL TECHNOLOGIES IN BUSINESS.....478
BYUDJET TASHKILOTLARINING BYUDJETDAN TASHQARI MABLAG'LARINI TADBIRKORLIK ASOSIDA SHAKLLANTIRISHNING XUSUSIYATLARI.....492
FEATURES OF FORMATION OF EXTRA-BUDGETARY FUNDS OF BUDGET ORGANIZATIONS ON THE BASIS OF ENTREPRENEURSHIP.....494
THE PROBLEM OF ASSESSING THE VALUE OF BUSINESS IN MODERN CONDITIONS.....509

SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF THE STATE AND SOCIETY: CONCEPT AND APPROACHES....518
GLOBALLASHUV SHAROITIDA INSON KAPITALI: IJTIMOIY-IQTISODIY MUNOSABAT....531
HUMAN CAPITAL IN GLOBALIZATION: SOCIO-ECONOMIC ATTITUDE532
CLASSIFICATION OF COUNTRIES AND GLOBAL PROBLEMS OF THE WORLD....547
DEVELOPMENT AND MANAGEMENT OF THE ACTIVITIES OF NON-GOVERNMENT HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS IN UZBEKISTAN561
NAVOIY VILOYATINING BARQAROR IJTIMOIY-IQTISODIY RIVOJLANISH TENDENTSIYALARI....569
TRENDS IN SUSTAINABLE SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF NAVOI REGION....570
KORXONANING INSON RESURSLARINI STRATEGIK BOSHQARISH KONSEPSIYASI....590
THE CONCEPT OF STRATEGIC HR MANAGEMENT....591
PROBLEMS OF DEVELOPMENT OF SCIENTIFIC INNOVATION CLUSTER IN UZBEKISTAN....609
ECONOMETRIC ANALYSIS OF THE INSURANCE MARKET BASED ON FACTORS AFFECTING THE SIZE OF GROSS INSURANCE PREMIUM....619
BALIQ MAHSULOTLARINI ISHLAB CHIQARISH VA TARMOQ SAMARADORLIGINI BAHOLASHNING MUHIM MASALALARI....632
O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA INVESTITSIYALAR HISOBINI TASHKIL ETISH....651
ORGANIZATION OF AN INVESTMENT ACCOUNT IN THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN....654
THE IMPACT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE ON LABOR PRODUCTIVITY IN THE EDUCATION SYSTEM....670
RAQOBAT SHAROITIDA TOG' - KON SANOATI KORXONALARINI STRATEGIK BOSHQARISH MASALALARI(OKMK MISOLIDA)....686
ISSUES OF STRATEGIC MANAGEMENT OF MINING ENTERPRISES IN COMPETITIVE CONDITIONS....687
AKSIYALARNI OMMAVIY JOYLASHTIRISH ORQALI IQTISODIY BARQARORLIKKA ERISHISH IMKONIYATLARI....695
POSSIBILITIES OF ACHIEVING ECONOMIC STABILITY THROUGH PUBLIC PLACEMENT OF SHARES....696
O’ZBEKISTONDA KICHIK BIZNESNI RIVOJLANTIRISHTIRISH MUAMMOLARINI YECHISHNING REAL OMILI....707
THE REAL FACTOR IN SOLVING PROBLEMS OF DEVELOPMENT SMALL BUSINESS IN UZBEKISTAN....708

2. OTURUM 719
CURRENT CHANGES IN THE FIELD OF TOURISM AND MODERN TRANSPORTATION FEATURES THAT HAVE A POSITIVE EFFECT ON TOURIST MOTIVATION: CASE STUDY OF INTERNATIONAL TOURISTS WHO ARE TRAVELLING TO TASHKENT, UZBEKISTAN 720
TURIZM SOHASIDAGI HOZIRGI O'ZGARISHLAR VA TURISTIK MOTIVATSIYAGA IJOBIY TA'SIR KO'RSATADIGAN ZAMONAVIY TRANSPORT XUSUSIYATLARI: TOSHKENT, O'ZBEKISTONGA SAYOHAT QILAYOTGAN XALQARO SAYYOHLARNING AMALIY TADQIQOTLARI . 721
MAS'ULIYATLI TURIZM – TURIZM SOHASINI RIVOJLANTIRISH OMILI SIF ATIDA 734
RESPONSIBLE TOURISM AS A FACTOR OF TOURISM DEVELOPMENT 736
O'ZBEKISTONDA TUROPERATORLIK FAOLIYATINI TASHKIL ETISHDA RIVOJLANGAN MAMLAKATLAR TAJRIBALARIDAN FOYDALANISH 749
USING THE EXPERIENCES OF DEVELOPED COUNTRIES IN ORGANIZING TOUR OPERATOR ACTIVITIES IN UZBEKISTAN 750
THE IMPORTANCE OF CULTURAL HERITAGE TOURISM IN TOURIST MOTIVATION AND HOLIDAY DECISION-MAKING IN UZBEKISTAN 763
SAYYOHLARNI RAG'BATLANTIRISH HAMDA O'ZBEKISTONDA DAM OLISH TO'G'RISIDAGI QARORNI QABUL QILISHDA MADANIY MEROS BILAN TURIZMNING AHAMIYATI 764
O'ZBEKISTONDA SMART TURIZM: MUAMMOLAR VA RIVOJLANISH ISTIQBOLLARI 773
SMART TOURISM IN UZBEKISTAN: PROBLEMS AND PROSPECTS FOR DEVELOPMENT 774
GLOBALLASHUV SHAROITIDA TURIZM VA MEHMONXONA BIZNESINI RIVOJLANTIRISHNING INNOVATSION TENDENTSIYALARI 785
INNOVATIVE TENDENCIES OF TOURISM AND HOTEL BUSINESS DEVELOPMENT IN GLOBALIZATION 787
MILLIY TURIZM TARMOG'IDA EKSPORT OPERATSIYALARINI AMALGA OSHIRISHNING USLUBIY MASALALARI 805
METHODOLOGICAL ISSUES OF EXPORT OPERATIONS IN THE NATIONAL TOURISM SECTOR 805
MILLIY TURIZMNI RIVOJLANISHIDA ZIYORATGOHLARNING O'RNI 819
THE ROLE OF SHRINES IN THE DEVELOPMENT OF NATIONAL TOURIZM 821
PROBLEMS OF ASSESSING THE DEVELOPMENT TRENDS OF TOURISM IN THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN AND THE MECHANISM OF ITS SUPPORT 834
TURIZM SOHASI HAMDA UNING RIVOJIDA INVESTITSIYA FAOLIYATINING AHAMIYATI 851

THE SIGNIFICANCE OF INVESTMENT ACTIVITY IN THE FIELD OF TOURISM AND ITS DEVELOPMENT 852
INTERNATIONAL TOURISTS' PUSH AND PULL MOTIVATION TO VISIT HISTORICAL SITES IN UZBEKISTAN 862
XALQARO SAYYOHLARNING O‘ZBEKISTONDAGI TARIXIY OBIDALARNI ZIYORAT QILISHGA BO‘LGAN MOTIVATSIYASI 863
ILMIY-OMMABOP TURIZM YANGI O‘ZBEKISTON IMIDJINI KO‘RSATUVCHI YO‘NALISH SIFATIDA. 875
POPULAR SCIENTIFIC TOURISM SHOWS THE NEW IMAGE OF UZBEKISTAN 877
O’ZBEKISTONDA TARMOQLARARO TURISTIK-REKREATSIYA KLASTERLARINI RIVOJLANTIRISH 891
THE DEVELOPMENT OF INTERBRANCH TOURISM-RECREATION CLUSTERS IN UZBEKISTAN 893
3. OTURUM 909
GAME TOOLS FOR PHYSICAL EDUCATION IN VOLLEYBALL 910
THE EFFECTIVENESS OF THE MODELING METHOD IN TEACHING TECHNIQUES IN THE TYPES OF WRESTLING. 922
DETERMINING THE PHYSICAL FITNESS OF YOUNG KICKBOXERS IN THE HARMONY OF MODERN EDUCATION AND ORIENTAL EDUCATION 933
DETERMINATION OF ASYMMETRY OF EXACT MOVEMENTS USING MODIFIED TESTS OF COORDINATION ABILITY IN STUDENTS 11-15 YEARS OLD 941
TEACHING KARATE: THE ANALYSIS AND IDENTIFICATION OF TEACHING APPROACHES IN KATATE PRACTICE 949
MODERN SPORTS INDUSTRY CHALLENGES 960
THE IMPORTANCE OF NUTRITION IN SPORTS 971
THE METHOD OF INCREASING THE STABILITY OF THE EQUILIBRIUM ABILITY OF PLAYERS WITH AMPUTATED LIMBS 982
FUNDAMENTALS OF INTRODUCING A MASS SPORTS MOVEMENT THROUGH THEORETICAL ANALYSIS OF THE DAILY PHYSICAL ACTIVITY OF SCHOOLCHILDREN 991
THE EFFECTIVENESS OF METHODS TO INCREASE THE FAST ENDURANCE OF MAIN REFEREES IN FOOTBALL 1000
METHODS OF INCREASING THE PHYSICAL FITNESS OF KICKBOXERS USING WEIGHTLIFTING, WHICH PARTICIPATES IN THE SPORTS IMPROVEMENT GROUP. 1008
FUNCTIONAL FEATURES OF SYSTEMS DEVELOPMENT THE BODY OF YOUNG GYMNASTS 1013

JISMONIY TARBIYA VA SPORT-SOG‘LOMLASHTIRISH TURIZMINI TALABA-YOSHLARGA O‘RGATISHNING USLUBIY ASOSLARI. 1020
CHARACTERISTICS OF TEACHING STUDENTS AND YOUTHS TO PHYSICAL EDUCATION AND SPORTS-HEALTH TOURISM. 1021
4. OTURUM 1032
SUN’IY INTELLEKTNI O‘RGATISH JARAYoNIDA SPLAYN FUNKTSIYaLARINING QO‘LLANISHILI 1033
ANALYSIS OF ENERGY DEVICE INDICATORS WITH ENERGY CURRENTS IN NEFT PROCESSING 1047
INTELLIGENT METHODS FOR AUTOMATIC INTRUSION DETECTION MODEL CONSTRUCTION IN INFORMATION SYSTEMS 1059
SYNERGETIC SYNTHESIS OF CONTROL SYSTEMS FOR NONLINEAR DYNAMIC OBJECTS 1075
Formulation of the problem 1077
APPLICATION ANALYSIS OF BIG DATA TECHNOLOGY IN MODERN SERVICE INDUSTRY 1093
EKONOMETRIKMODELLAR YORDAMIDA MEVA-SABZAVOTCHILIK TARMOG‘IRIVOJLANISHINI TAHLILI VA PROGNOZI 1106
SUV OMBORLARINING SUV O‘TKAZGICHLAR ZATVORLARI ORQASIDAGI BOSIM TAQSIMOTINI MODELLASHTIRISH 1122
MODELING THE PRESSURE DISTRIBUTION BEHIND THE RESERVOIR'S SPILLWAY ZATVORES 1124
MURAKKAB KONSTRUKTIV SHAKLDAGI YUPQA MAGNITELASTIK PLASTINALARNING NOCHIZIQLI DEFORMATSIYALANISH JARAYONLARINI MATEMATIK MODELLASHTIRISH 1136
MATHEMATICAL MODELING OF NONLINEAR DEFORMATION PROCESSES OF THIN MAGNETELASTIC PLATES OF COMPLEX CONSTRUCTIVE FORM 1137
BO‘LAK-POLINOMIAL USULLARDA BIOMEDITSINA SIGNALLARGA RAQAMLI ISHLOV BERISH 1149
O‘Z-O‘ZINI TASHKIL ETUVCHI NEYRON TO‘RLAR UCHUN INFORMATSION MODEL YARATISH 1180
MURAKKAB KONSTRUKTIV SHAKLDAGI OBYEKTLARNI R-FUNKSIYA ORQALI MATEMATIK MODELLASHTIRISH VA HISOBLASH TAJRIBALARINI O’TKAZISH 1194
CONDUCT OF MATHEMATICAL MODELING AND CALCULATION EXPERIMENTS OF COMPLEX CONSTRUCTIVE OBJECTS THROUGH R-FUNCTION 1196
ADVANTAGES AND DISADVANTAGES OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE 1210

THE RELATIONSHIP OF A MATHEMATICAL MODEL WITH SYSTEMIC-COGNITIVE ANALYSIS USING NON-PARAMETRIC MODELS.....1219
MODEL FOR DETECTION OF TUMORS IN BRAIN MRI IMAGES BY USING A NEURAL NETWORK.....1231
EVOLUTION OF COGNITIVE TECHNOLOGIES: A COMPREHENSIVE EXPLORATION 1242
SHAXSNI TANIB OLUVCHI BIOMETRIK TIZIMLAR 1256
KRIPTOGRAFIK KALITLAR UCHUN SMARTFON DATCHIKLARI ASOSIDA TASODIFIY BITLARNI GENERATSIYALASH ALGORITMI.....1272
HARORATNI HISOBGA OLGAN HOLDA MURAKKAB KONSTRUKTIV SHAKLDAGI YUPQA MAGNITELASTIK PLASTINALARNING NOCHIZIQLI DEFORMATSIYALANISH JARAYONLARINI MATEMATIK MODELLASHTIRISH 1282
MATHEMATICAL MODELING OF NONLINEAR DEFORMATION PROCESSES OF THIN MAGNETELASTIC PLATES OF COMPLEX CONSTRUCTIVE FORM TAKING THE TEMPERATURE INTO ACCOUNT 1299
OBYEKT MUVOZANATINI AVTOMATIK RAVISHDA ROSTLASH ALGORITMI VA DASTURIY VOSITASINI YARATISH.....1300
METHODOLOGY FOR TEACHING ANALYTICAL CHEMISTRY USING INTERACTIVE METHODS TO UNIVERSITY STUDENTS.....1313
INTERNET XIZMATLARI GOOGLE MEDIA-PIPE KUTUBXONASIDAN FOYDALANGAN HOLDA INSON TANASINI HARAKATLARI FARQLARINI BAHOLASH.....1326
MASOFAVIY TA'LIM PLATFORMALARIDA FOYDALANUVCHILARNI BIOMETRIK IDENTIFIKATSIYALASHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI 1341
YOSHLARDA AMALIY BILIM VA KO'NIKMALARNI SHAKLLANTIRISHDA 1359
VIRTUAL REALLIK TEXNOLOGIYALARINING O'RNI 1359
CONTROL AND DISPOSAL OF TRAFFIC TRAFFIC OF CARS BASED ON THE HETNET SYSTEM 1377
5. OTURUM 1395
GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE TÜRK-İSLAM MEDENİYETİNDE ZİHNİYET DEĞİŞİMİNİN KRİTİK EKSENLERİ 1396
İPEK YOLU VE TÜRK DEVLETLERİ TEŞKİLATI: FIRSATLAR VE TEHDİTLER 1415
THE PHENOMENON OF TOLERANCE OF THE PEOPLES OF CENTRAL ASIA 1433
MILLATLARARO TOTUVLIK VA KONFESSIYALARARO HAMJIHATLIK – YOSHLARGA OID DAVLAT SIYOSATINING MUHIM OMILI.....1443

O‘ZBEKISTON VA ROSSIYA FEDERATSIYASI O‘RTASIDAGI MIGRATSIYA MUNOSABATLARI TENDENSIYASI 1458
THE TREND OF MIGRATION RELATIONS BETWEEN UZBEKISTAN AND RUSSIAN FEDERATION 1459
TINCHLIKPARVARLIK TAMOYILI VA UNING JAMIYAT AXLIQIY IMIDJIGA TA’SIRI 1476
IJTIMOIY DAVLAT BARPO ETISHDA KRAUDSORSING PLATFORMALARINING O‘RNI 1491
THE ROLE OF CROWDSOURCING PLATFORMS IN BUILDING THE SOCIAL STATE 1492
A PHILOSOPHICAL EXPLORATION OF MARTIN HEIDEGGER'S “THE ORIGIN OF THE WORK OF ART” 1503
MICHEL DE MONTAGNE – THINKER OF THE RENAISSANCE 1514
JAMIYAT TARAQQIYOTIDA AXLOQIY QADRIYATLARNING O‘RNI: 1526
METHODOLOGICAL BASIS OF THE CONCEPT OF TOLERANCE 1543
THE IMPACT OF THE IDEAS OF RELIGIOUS TOLERANCE OF THE CENTRAL ASIAN THINKERS ON THE FORMATION OF PERSONAL IDENTITY 1553
TURKISTON MUXTORIYATINING TAQDIRI 1566
DESTINY OF THE AUTONOMY OF TURKESTAN 1567
POLITICAL PROCESS: THEORETICAL APPROACHES AND VIEWS 1577
MEHNAT MUHOJIRLIGINING SABAB VA OQIBATLARI (MARKAZIY OSIYO DAVLATLARI MISOLIDA) 1588
OVRO‘PA AXLOQIY MANBALARIDA FAZILAT VA ILLAT DIALEKTIKASI 1602
DIALOGUE BETWEEN WEST AND EAST ON HUMAN PSYCHE 1619
IKKINCHI JAHON URUSHIDA ERISHILGAN G‘ALABAGA O‘ZBEKISTONNING QO‘SHGAN HISSASI 1632
UZBEKISTAN'S CONTRIBUTION TO THE VICTORY ACHIEVED IN THE SECOND WORLD WAR 1634
HISTORICAL STUDY OF THE ANTIQUITY OF HUMAN LIFE 1649
6. OTURUM 1660
EVALUATION OF UNIVERSITY STUDENTS' OPINIONS ON THE PROBLEMS ENCOUNTERED IN DISTANCE EDUCATION 1661
ANALYSIS ON THE SUSTAINABLE ECONOMIC DEVELOPMENT OF COUNTRIES ALONG THE "THE BELT AND ROAD" 1668
ÇOCUKLARDA PROBLEMLİ TEKNOLOJİ KULLANIMI VE ÖNLEME ÇALIŞMALARI 1675

THE NEED TO REFORM THE MANAGEMENT SYSTEM OF HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS AND IMPLEMENT NEW PRINCIPLES TO IT 1708
SES EĞİTİMİNDE SOLUNUMUN ÖNEMİ..... 1721
INCLUSION PRACTICES ON CAMPUS: THE HEBREW UNIVERSITY..... 1733
JAMIYATDA DESTRUKTIV NIZOLARNING OLDINI OLISHDA PSIXOLOGIYANING IMKONIYATLARI 1745
POSSIBILITIES OF PSYCHOLOGY IN THE PREVENTION OF CONFLICTS IN SOCIETY 1746
TALABALAR JAMOASIDA NIZOLI XULQ-ATVORNING PSIXOLOGIK TASNIFI 1761
PSYCHOLOGICAL CLASSIFICATION OF CONFLICT BEHAVIOR IN A GROUP OF STUDENTS..... 1763
ONA-BOLA MUNOSABATLARIDA KONSTRUKTIV YONDASHUV KO‘NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH IMKONIYATLARI..... 1775
YOSHLAR ONGIGA VATANPARVARLIK HISSINI SINGDIRISHDA OTA-ONANING PSIXOLOGIK TA’SIRI..... 1786
OILA VA TA’LIM MUASSASALARIDA GENDER MUNOSABATLARNI BARQARORLASHTIRISHNING IJTIMOIY-PEDAGOGIK JIHATLARI..... 1802
SOCIAL-PEDAGOGICAL ASPECTS OF STABILIZATION OF GENDER RELATIONS IN THE FAMILY AND EDUCATIONAL INSTITUTIONS..... 1804
OILAVIY QADRIYATLARNING SHAXS KAMOLOTIDAGI O‘RNI VA ROLI 1819
SIFATLI TA’LIM BERISHDA INNOVATTSION TA’LIM METODLARDAN FOYDALANISH 1833
PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF COGNITIVE PROBLEMS OF VICTIMS OF HUMAN TRAFFICKING..... 1845
THE ROLE OF PSYCHOLOGY IN ADAPTATION OF YOUNG SPECIALISTS TO MANAGEMENT ACTIVITY..... 1855
BO‘LAJAK JISMONIY TARBIYA O‘QITUVCHILARI ONGIDA SOG‘LOM TURMUSH TARZI, REPRODUKTIV SALOMATLIK BORASIDAGI BILIMLARNI QAROR TOPTIRISH..... 1865
NODAVLAT TA‘LIM MUASSASALARIDA TA‘LIM SIFATINI OSHIRISH MEXANIZMLARI 1882
THE EDUCATION AND DEVELOPMENT OF NATION..... 1893
KOMPETENSIYANI SHAKLANTIRISH PEDAGOGIK FAOLIYAT PREDIKATORI SIFATIDA..... 1903
BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARIGA MATEMATIKA FANINI O‘QITISHDA INTERFAOL USULLARDAN FOYDALANGAN HOLDAMANTIQIY FIKRLASHLARINI RIVOJLANTIRISH 1919

THE GENESIS AND DEVELOPMENT TRENDS OF THE CONCEPT OF CREATIVITY 1929
O‘QITUVCHINING PEDAGOGIK FAOLIYATI DAVOMIDA DARSLARGA INNOVATSION YONDASHUVI 1938
INNOVATION IN LESSONS DURING TEACHER'S PEDAGOGICAL ACTIVITY APPROACH 1939
MAKTABGACHA TA’LIM VA PEDAGOGIKA KOLLEJLARI INTEGRATSIYASINI KLASTERLI YONDASHUV ASOSIDA RIVOJLANTIRISHNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI 1953
DISTINCTIVE FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF THE INTEGRATION OF PRESCHOOL EDUCATION AND PEDAGOGICAL COLLEGES ON THE BASIS OF A CLUSTER APPROACH 1955
KICHIK MAKTAB YOSHIDAGI O’QUVCHILARNI SO’ZLASHISHGA DOIR IJTIMOIY ME’YORLAR BILAN TANISHTIRISH 1972
PEDAGOGIKA VA PSIXOLOGIYADA INNOVATSION TADQIQOTLAR ... 1988
INNOVATIVE RESEARCH IN PEDAGOGY AND PSYCHOLOGY 1990
PERSONALIZED EDUCATION AS A MODERN APPROACH 2010
PEDAGOGIK FAOLIYATDA KOMMUNIKATIV KOMPETENTLIKNING O’RNI VA AHAMIYATI 2018
THE ROLE AND IMPORTANCE OF COMMUNICATIVE COMPETENCE IN PEDAGOGICAL ACTIVITY 2019
THE ROLE AND IMPORTANCE OF COMMUNICATIVE COMPETENCE IN PEDAGOGICAL ACTIVITY 2030
THE ROLE OF SCIENCES IN FORMING A SENSE OF RESPONSIBILITY 2033
BO‘LAJAK PEDAGOGLARDA O‘ZINI-O‘ZI BOSHQARISH MADANIYATINI SHAKLLANTIRISH TIZIMI 2047
TARBIYA VA ONA TILI DARSLARIDA KOMBINATORIK MAZMUNDAGI TOPSHIRIQLARNI YECHISHGA O’RGATISH METODIKASI 2060
PSIXOLOGIYADA BAG‘RIKENGLIKNI O‘RGANISHGA DOIR NAZARIY YONDASHUVLAR 2071
THEORETICAL APPROACH TO THE STUDY OF TOLERANCE FROM THE SCIENCE OF PSYCHOLOGY 2073
ADABIY TA’LIMDA SCAFFOLDING METODI ORQALI YONDASHUV 2083
SCAFFOLDING APPROACH TO LITERARY EDUCATION 2084
IMPROVING THE METHODOLIGY OF READING ENGLISH TO ELEMENTARY SCHOOL BASED ON THE INNOVATIVE PEDAGOGICAL EDUCATIONAL CLUSTER 2096
METHODOLOGICAL ASPECTS OF STUDYING PERSONAL LIFE STRATEGIES 2107

YOLG‘IZLIK MUAMMOSINING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK ADABIYOTLARDA O‘RGANILGANLIGI 2121
ODAM SAVDOSIGA IXTISOSLASHGAN UYUSHGAN JINOIY FAOLIYAT MEXANIZMI VA TAKTIKASIDA PSIXOLOGIK OMILLAR 2134
YOSHLAR TARBIYASIDA MILLIY MA’NAVIYATGA QARSHI TAHDIDLARNI OLDINI OLISH 2145
MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA NAMOYON BO’LADIGAN XAVOTIRLI HOLATLARNING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK SABABLARI 2157
YOSHLARNI OTA-ONALIK MAS’ULIYATIGA TAYYORLASHNING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI 2169
KASBIY FAOLIYATDA STRESS VA ULARNI BOSHQARISH XUSUSIYATLARINING NAZARIY TAHLILI 2177
DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL COMMUNICATIVE COMPETENCIES OF ESP STUDENTS ON THE BASIS OF CORPUS BASED APPROACH. 2190
O‘QITUVCHILARDA KASBIY KO‘NIKMALARNI SHAKLLANTIRISH VA TAKOMILLASHTIRISH VOSITALARI 2201
BOLALARDA IJTIMOIY KOMPETENSIYALARNI RIVOJLANTIRISH TEXNOLOGIYALARI 2212
YOSHLARNI IJTIMOIY FAOLLIGINI OSHIRISHDA PEDAGOGIK TA'SIR ETISH USULLARIDAN FOYDALANISHNING AFZALLIKLARI 2224
INNOVATIVE RESEARCH IN THE MODERN EDUCATION SYSTEM OF PEDAGOGICAL SCIENCES 2237
SHAXS KOMMUNIKATIV XULQ-ATVORI PSIXOLOGIK TADQIQOTLARNING O‘RGANISH OB’YEKTI SIFATIDA 2243
PERSONALITY COMMUNICATIVE BEHAVIOR AS AN OBJECT OF STUDY OF PSYCHOLOGICAL RESEARCH 2244
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR 2254
FORMATION OF COMMUNICATIVE LITERACY IN PRESCHOOL EDUCATIONAL INSTITUTIONS 2256
TECHNOLOGIES FOR THE DEVELOPMENT OF SOCIAL COMPETENCES IN CHILDREN 2264
ТЕХНОЛОГИИ РАЗВИТИЯ СОЦИАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ У ДЕТЕЙ 2265
SHARQONA TARBIYA MYETODLARINING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK ASOSLARI 2272
USING TYPES OF TRANSLATION WITH THE INNOVATIVE TECHNOLOGIES DURING THE LESSONS 2282
VOYAGA YETMAGANLARDA XULQ OG‘ISHI VA TARBIYA BUZILISHINING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI 2292

YOSHLARDA AMALIY BILIM VA KO‘NIKMALARNI SHAKLLANTIRISHDA VIRTUAL REALLIK TEXNOLOGIYALARINING O‘RNI 2311
YARATICILIK KAVRAMININ OLUŞUMU 2328
KREATIVLIK TUSHUNCHASINING SHAKLLANISHI FORMATION OF THE CONCEPT OF CREATIVITY 2329
Marsh R. L. , Bink M. L. , (2000). Cognitive Regularities in Creative Activity // Review of General Psychology Volume 4, Issue 1, pp. 59–78. 2341
EDUCATION FORECASTING AS A SOCIO - PEDAGOGICAL PROBLEM 2343
BOSHLANG’ICH SINF O’QUVCHILARINING AXBOROT BILAN ISHLASH KOMPETENSIYASI 2355
PRIMARY CLASS STUDENTS COMPETENCE IN WORKING WITH INFORMATION 2357
BODY-CENTRICITY AS A FACTOR OF INVOLVEMENT IN FITNESS PRACTICES 2367
FAMILY HOLDING AS A COMPONENT OF THE INSTITUTION OF THE FAMILY 2378
GENERAL AND SPECIFIC PRINCIPLES OF DISTANCE EDUCATION 2389
THE ROLE OF ETHNOPSYCHOLOGICAL FACTORS IN HUMAN INTELLECTUAL DEVELOPMENT 2403
DAVLAT MAKTABGACHA TA’LIM TASHKILOTI TARBIYALANUVCHILARIDA O‘YIN TEXNOLOGIYALARI ORQALI KASB-HUNARGA QIZIQISHNI SHAKLLASHTIRISHNING DIDAKTIK TA’MINOTI 2417
KO‘P TARMOQLI MAKTABGACHA TA’LIM TASHKILOTLARIDA IMKONIYATI CHEKLANGAN BOLALAR BILAN ISH OLIB BORISHDAINNOVATSION TEXNOLOGIYALARFDAN FOYDALANISH . 2435
USE OF INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN WORKING WITH CHILDREN WITH DISABILITIES IN MULTI-NETWORK PRESCHOOL EDUCATIONAL ORGANIZATIONS 2437
HOZIRGI KUNDA TA’LIM BERISHDA (INGLIZ TILI FANI MISOLIDA) ONLAYN TA’LIMNING IMKONIYATLARI 2451
NOWADAYS, THE POSSIBILITIES OF ONLINE EDUCATION IN EDUCATION (IN THE EXAMPLE OF ENGLISH LANGUAGE SCIENCE) . 2453
NOTO’LIQ OILALARDA TARBIYALANAYOTGAN BOLALARDA PSIXOEMOTSIONAL HOLATLARNING O’ZIGA XOS XUSUSIYATLARI.. 2461
PECULIARITIES OF PSYCHOEMOTIONAL CONDITIONS IN CHILDREN RAISED IN DYSFUNCTIONAL FAMILIES 2463
XALQ ERTAKLARINING O‘QUVCHILAR DUNYOQARASHI, QOBILIYATINI ORTTIRISHDAGI O‘RNI 2476
THE ROLE OF FOLK TALES IN INCREASING STUDENTS' WORLD VIEWS AND SKILLS 2478

O‘SMIRLIK DAVRIDA IRODAVIY SIFATLARNI SHAKLLANISHINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI 2489
MILLY BADIIY TAFAKKUR HOSILASIMAQOLLARNING SHAKLLANISH OMILLARI 2503
MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA XOTIRA RIVOJLANISHINING O’ZIGA XOS XUSUSIYATLARI 2519
FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF MEMORY IN PRESCHOOL CHILDREN 2520
KICHIK MAKTAB YOSHIDAGI O‘QUVCHILARDA TAFAKKURNING RIVOJLANISHI VA O‘SISHI 2537
DEVELOPMENT AND GROWTH OF THINKING IN STUDENTS OF SMALL SCHOOL AGE 2538
ADOLESCENT MORAL SELF-AWARENESS: DYNAMIC FEATURES 2548
HARBIY PEDAGOGLARDA HARBIY-KASBIY KOMPETENSIYALARNI RIVOJLANTIRISHDA KLASTERLI YONDASHUVDAN FOYDALANISH .. 2561
USE OF CLUSTER APPROACH TO FORMATION OF MILITARY-PROFESSIONAL COMPETENCES OF THE FUTURE MILITARY EDUCATION TEACHERS 2563
MEHNAT MUHOJIRLIGINING SABAB VA OQIBATLARI (MARKAZIY OSIYO DAVLATLARI MISOLIDA) 2574
YANGI O‘ZBEKISTON SHAROITIDA BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARNING INNOVATSION KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISH TAMOYILLARI 2587
O‘QUVCHILARNI MILLIY RUHDA TARBIYALASHDA XALQ OG’ZAKI IJODINING AHAMIYATI 2600
O‘ZBEK OLIMLARI TADQIQOTLARIDA IPAK YO‘LI LOYIHALARI 2616
GLOBALLASHUVNING INQILOBIY MOHIYATI 2624
TALABALARDA MILLIY IDENTIKLIKNI ETNOPEDAGOGIKA VOSITASIDA RIVOJLANTIRISH 2634
DEVELOPMENT OF NATIONAL IDENTITY IN STUDENTS THROUGH ETNOPEDAGOGY 2636
7. OTURUM 2651
FACTORS AFFECTING THE DESIGN OF RECREATION PLACES. 2652
FORMATION OF THE ARCHITECTURAL IMAGE OF POPULATION POINTS IN THE MOUNTAIN AND SUB-MOUNTAIN REGIONS OF UZBEKISTAN 2666
GEOINFORMATION MAPPING OF THE POPULATION 2679
THE NEW IMAGE OF THE NEW TASHKENT: "CITIES" 2694
ZAMONAVİY TA’LİMDA MUHANDİSLİK GRAFİKASİ VA DİZAYN FANLARNİ İNTEGRATİV YONDASHUVLARİ 2707

PROBLEMS OF CREATING AGRICULTURAL WEB MAPS BASED ON GIS PROGRAMS 2722
STUDY OF SALINITY STATUS OF IRRIGATED LANDS BASED ON GAT TECHNOLOGIES AND REMOTE SENSING MATERIALS (IN THE EXAMPLE OF KHORAZM REGION) 2732
INVESTIGATION OF THE RELIABILITY OF MODERN SURVEYING TECHNIQUES 2744
INCREASING THE ENERGY EFFICIENCY OF ADMINISTRATIVE BUILDINGS DUE TO THE OPTIMAL CHOICE OF ENCLOSING STRUCTURES 2756
THE USE OF REMOTE PROBING IN MONITORING OF NATURAL RESOURCES 2767
8. OTURUM 2777
TÜRKOLOJİ'NİN KEŞFEDİLMEYİ BEKLEYEN HAZİNESİ: ÇAĞATAYCA TIP METİNLERİ 2778
NUTQQA NEYROLINGVISTIK YONDASHUV 2798
A NEYROLINGUISTIC APPROACH TO SPEECH 2800
TANZİMAT ROMANININ KARAKTERİSTİĞİ VE KÜLTÜREL BOCALAMANIN İKİ AKTÖRÜ: FELÂTUN BEY VE BİHRUZ BEY 2816
CHARACTERİSTİCS OF THE TANZİMAT NOVEL AND TWO ACTORS OF CULTURAL AMBİVALENCE: FELÂTUN BEY AND BİHRUZ BEY 2817
QOZOG'ISTON O'zbeklari MILLIY RAQS SAN'ATINING LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI 2835
O'ZBEK ISMLARINING MILLIY-MADANIY XUSUSIYATLARI 2848
NATIONAL-CULTURAL CHARACTERISTICS OF UZBEK NAMES 2849
AL-FAVOIDU-Z-ZIYOIYYA»ASARIDA HARF TURKUMINING YORITILISH PRINSIPLARI 2865
IN THE WORK «AL-FAVOIDU-Z-ZIYOIYYA» PRINCIPLES OF ILLUMINATION OF LETTER SERIES 2867
LINGUOSOCIOCULTURAL METHOD AS THE MAIN PART OF STUDYING A FOREIGN LANGUAGE AT UNIVERSITY 2877
KOREYS TILIDAGI TAQLID SO'ZLAR 2889
SIMILARITIES AND DIFFERENCES IN THE SYSTEM OF CONSONANTS OF THE RUSSIAN AND UZBEK LANGUAGES 2902
PROBLEMS WITH TRANSLATING ENGLISH IDIOM SPECIFICATIONS INTO UZBEK 2915
THE IMPORTANCE OF CULTURE IN THE FORMATION OF THE METAPHORICAL PERIPHRASIS 2922
THE EFFECT OF TRADITIONAL GAMES ON THE LANGUAGE DEVELOPMENT 2932

DISCOURSE AND ITS LINGUISTIC NATURE IN THE FIELD OF MODERN TOURISM 2942
MAMLAKATIMIZNNG“PRAVDA VOSTOKA”, “UZBEKISTAN TODAY” GAZETALARIDA TURIZMGA BO‘LGAN MUNOSABATLAR DINAMIKASI 2953
DYNAMICS OF ATTITUDES TO TOURISM IN “ПРАВДА ВОСТОКА”, “UZBEKISTAN TODAY” NEWSPAPERS OF OUR COUNTRY 2955
JAMIYAT TARAQQIYOTIDA AXLOQIY QADRIYATLARNING O‘RNI:ALISHER NAVOIY MA’NAVIY MEROSINING TAHLILI ASOSIDA2964
THE ROLE OF MORAL VALUES IN THE DEVELOPMENT OF SOCIETY: BASED ON THE ANALYSIS OF THE SPIRITUAL HERITAGE OF ALISHER NAVOI 2965
USING OF INTERACTIVE METHODS IN TEACHING THE TERMS OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN ENGLISH 2981
“O‘ZBEK TILINING IZOHLI” LUG’ATLARIDA BERILGAN ASTRONOMIYAGA OID TERMINLARNING LEKSIKOGRAFIK TADQIQI 2990
LEXICOGRAPHIC STUDY OF TERMINOLOGY RELATED TO ASTRONOMY GIVEN IN” ANNOTATED " DICTIONARIES OF THE UZBEK LANGUAGE 2992
INCREASING THE LEVEL OF PRONUNCIATION BASED ON SOME EFFECTIVE ACTIVITIES FOR ESP LEARNERS 3003
SPECIFIC CHARACTERISTICS OF TRANSLATION OF ENGLISH COMPOUND WORDS INTO UZBEK USED IN THE FIELD OF TOURISM 3013
NUTQIY AKTLAR NAZARIYASI VA MAVJUD MUAMMOLAR 3026
THEORY OF SPEECH ACTS AND EXISTING PROBLEMS 3027
AMERIKA YOZUVCHISI REY BREDBERINING “MUZ VA OLOV” HIKOYASIDA QAHRAMON RUHIYATI TASVIRI 3035
THE IMAGE OF THE INNER WORLD OF THE HERO IN THE STORY OF THE AMERICAN WRITER RAY BRADBURY “FROST AND FIRE” 3037
THEORITICAL BASIS OF LINGUISTIC FEATURES OF REPETITION IN TRANSLATION 3051
USE OF LEXICAL COMPRESSION IN THE TRANSLATION OF PHRASES FROM ENGLISH TO UZBEK 3062
THE FORMATION OF FOREIGN LANGUAGE SOCIOCULTURAL COMPETENCE BASED ON READING HUMOROUS TEXTS 3077
PHRASEOLOGICAL UNITS WITH SOMATISMS AND THEIR SEMANTIC PECULIARITIES IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGE 3086
THE IMPORTANCE OF LANGUAGE AND CULTURE IN TRANSLATION 3098

BADIIY ASAR HIKOYA QILISH USLUBINI TADQIQ QILISHNING NAZARIY ASOSLARI 3108
THEORETICAL FOUNDATION OF THE NARRATIVE STYLE OF A WORK OF ART 3110
ALISHER NAVOIYNING MIRZO ULUG'BEK ZAMONI ESTETIK TAFAKKURIGA DOIR QARASHLARI 3121
ALISHER NAVOI'S VIEWS ON AESTHETIC THINKING IN THE ERA OF MIRZO ULUGBEK 3123
COMMON CHALLENGES AND ISSUES IN TRANSLATION 3141
REVIVAL OF INTEREST IN CHILDREN'S FOLKLORE 3150
POSITIVE PSYCHOLOGY IN ESP AND EFL CLASSROOMS. 3160
REVOLUTIONIZING PEDAGOGY AND PSYCHOLOGY FOR 21ST CENTURY LEARNERS 3169
THE THEORY OF Y. MCGREGOR IN THE MANAGEMENT OF PERSONNEL BEHAVIORAL ACTIONS AND METHODS OF TEACHING THEORY IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS 3178
SIGNIFICANCE OF SPREADING CULTURE ON THE GREAT SILK ROAD 3188
PROMOTING DIGITAL LITERACY SKILLIS IN HIGHER EDUCATION THROUGHOUT EFL CURRICULUM 3196
FUNCTIONAL SEMANTIC FIELD OF AFFECTION IN THE ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES 3204
OLIY TA'LIM MUASSASALARIDA ARAB TILINI O'QITISHNING ZAMONAVIY USULLARI 3222
MODERN METHODS OF TEACHING THE ARABIC LANGUAGE IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS 3224
HIKOYA OBRAZIGA DOIR QARASHLARNING NAZARIY TALQINI 3236
THEORETICAL INTERPRETATION OF VIYeWS ON THE IMAGE OF THE STORY 3238
ADDRESSING MODERN TECHNOLOGIES AND APPROACHES IN EFFECTIVE TEACHING 3250
CHINGIZ AYTMATOV VA ISAJON SULTONNING SUN'IY ODAM YARATISH BORASIDAGI ADABIY-ESTETIK MUSHOHADALARI 3259
LITERARY-AESTHETIC OBSERVATIONS OF CHINGIZ AITMATOV AND ISAJAN SULTON ON THE CREATION OF ARTIFICIAL MAN 3261
LITERARY-AESTHETIC OBSERVATIONS OF CHINGIZ AITMATOV AND ISAJAN SULTON ON THE CREATION OF ARTIFICIAL MAN 3273
TILO'QITIShDA KOMMUNIKATIV TA'LIM VA KOMMUNIKATIV KOMPeTeNSIYa NAZARIYaSI TATBIG'I 3277

O‘ZBEKISTONNING KO‘P MADANIYATLI JAMIYATIDA XORIJIY TILLAR: IJTIMOIY-MADANIY JIHAT 3291
FOREIGN LANGUAGES IN MULTICULTURAL SOCIETY OF UZBEKISTAN: SOCIO-CULTURAL ASPECT 3293
YOSHLARNI MILLIY QADRIYATLAR ASOSIDA TARBIYALASHDA BADIIY ADABIYOT VA BADIIY TARJIMANING O’RNI 3305
IN EDUCATING YOUNG PEOPLE ON THE BASIS OF NATIONAL VALUES THE ROLE OF FICTION AND FICTION TRANSLATION 3307
BİRLİKTE YAŞAMA KÜLTÜRÜNÜN 3323
ÖNEMİ - ÖZBEKİSTAN ÖRNEĞİ 3323
YUNUS EMRE DİVAN’INDA DÜNYA VE AHİRET KAVRAMI 3328
THE CONCEPT OF WORLD AND AFTERLİFE İN 3329
YUNUS EMRE'S DİVAN 3329
BADIIY MATNDA XUSHMUOMALALIK KATEGORIYASI 3341
THE CATEGORY OF POLITENESS IN A 3343
LITERARY TEXT 3343
PEDAGOGIKA VA PSIXOLOGIYADA INNOVATSION TADQIQOTLAR 3354
INNOVATIVE RESEARCH IN PEDAGOGY AND PSYCHOLOGY 3355
MORAL AND NATIONAL VALUES IN TEACHING RUSSIAN AS A FOREIGN LANGUAGE 3374
THE INTERNATIONAL ROLE OF THE RUSSIAN LANGUAGE 3388
THE GREAT SILK ROAD IS THE IMPORTANCE OF LANGUAGES AS A MEANS OF COMMUNICATION BETWEEN PEOPLES. 3399
USING METAPHOR OF WOUND AS AN EXAMPLE OF ENGLISH NOVEL 3414
NEW ASPECTS OF TEACHING METHODS IN AMERICAN LITERATURE 3420
BITIGLARNING BADIIY XUSUSIYATI 3428
ARTISTIC CHARACTERISTICS OF THE WORKS 3429
KARŞILAŞTIRMALI ANALİZ METODOLOJİSİ 3440
METHODOLOGY OF COMPARATIVE ANALYSIS 3442
ADVANTAGES OF LEARNING ENGLISH THROUGH DISTANCE LEARNING SYSTEMS 3454
INGLIZ TILI FANINI O`QITISHDA YUZAGA KELADIGAN MUAMOLAR VA ULARGA SAMARALI YECHIM TOPISH. 3475
O‘ZBEKTILINIKENG MIQIYOSDA QO’LLASHDA TERMINLARNING AHAMIYATI 3479

THE HISTORY OF THE STUDY OF ETYMOLOGICAL FEATURES OF PHRASEOLOGICAL UNITS WITH ZOONYM COMPONENT IN ENGLISH AND UZBEK 3484
9. OTURUM 3495
POSTNATAL DEVELOPMENT OF THE THYROID GLAND IN CONDITIONS OF INTRAUTERINE EXPOSURE TO SMALL DOSES OF PYRETHROID PESTICIDES 3496
TOXIC EFFECT OF PESTICIDE FASTOKIN ON THE MUCOUS MEMBRANE OF THE STOMACH 3501
MORPHOLOGICAL ANAMNESIS OF THYROID DYSFUNCTION OCCURRING IN POSTNATAL ORGAN ONTOGENESIS IN CONDITIONS OF CHRONIC INTOXICATION. 3504
RETROSPECTIVE ANALYSIS OF DONOR BLOOD FOR BRUCELLOSIS BY KASHKADARYA REGION 3508
DORIVOR O'SIMLIKLARNING EFIR MOYLARINING MIKROBLARGA QAFSHI XUSUSIYATLARINI QIYOSIY O'RGANISH 3515
COMPARATIVE STUDY OF THE ANTIMICROBIAL PROPERTIES OF ESSENTIAL OILS OF MEDICINAL PLANTS 3516
PATHOGENIC INFLUENCE OF PESTICIDES ON THE THYROID GLAND OF OFFSPRING UNDER THE CONDITIONS OF THEIR EXPOSURE THROUGH THE MOTHER'S BODY DURING PREGNANCY AND LACTATION 3536
A DEAD LANGUAGE WHICH IS STILL ALIVE 3541
NEUROLOGICAL COMPLICATIONS IN CHILDREN WITH DOWN SYNDROME 3547
QON ERİTROSİTLARİ TARKİBİDAGİ GEMOGLOBİNNİ MİKDORİNİ OSHİSHİGA VER-MOL-2 Nİ TA'SİRİNİ O'RGANİSH 3560
THE EFFICIENCY OF TIMELY ORGANIZATION OF SPECIALIZED CARE FOR PATIENTS WITH CORONAVIRUS ON THE EXAMPLE OF THE REPUBLICAN 2-SPECIALIZED HOSPITAL ZANGIOTA 3565
THE INFLUENCE OF HYDROCORTISONE ON THE IMMUNE SYSTEM ORGANS 3573
O'TKIRKORONAR SINDROM S-T SEGMENT KO'TARILISHI BILAN KECHGAN BEMORLARDA KORONAROANGIOPLASTIKA VA TROMBOLITIK DAVONING SAMARADORLIGINI BAHOLASH 3577
KARDIOLOGIK AMALIYOTDA NIQOBLANGAN DEPRESSIYA KECHISHINING KLINIKO-PSIXOLOGIK O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI. 3585
ASSESSMENT OF THE MICROBIOLOGICAL STATUS OF CHRONIC CATARRHAL GINGIVITIS IN PATIENTS WITH CHRONIC HEPATITIS. 3592
VASCULAR CELLULAR ADHESION MOLECULES ARE ELEVATED AFTER ACUTE COVID-19INFECTIONIN PATIENTSWITH TYPE 2 DIABETES: A CROSS-SECTIONAL STUDY 3598

ESTABLISHMENT OF ACUTE TOXICITY D-38, KS-39 AND R-37 POLYSACCHARIDES....3604
Table 1. Results of acute toxicity of D-38, KS-39 and P-37 polysaccharides when administeredintraperitoneally to animals (M±m; n=5)....3606
CHEMICAL COMPOSITION OF NATURAL MINERAL SALTS USED IN FOLK MEDICINE....3608
THE ROLE OF ULTRASOUND EXPOSURE ON THE SEEDS OF AGRICULTURAL PLANTS IN THEIR GROWTH AND DEVELOPMENT. 3619
SYNTHESIS AND BIOLOGICAL ACTIVITY OF HYDROCHLORID QUINAZOLIN-4-ONE....3630
THE PLACE AND IMPORTANCE OF USING THE ELECTRONIC LEARNING ENVIRONMENT AND THE IMPORTANCE OF USING ANIMATION AND SIMULATION METHODS IN THE PROCESS OF TEACHING ANALYTICAL CHEMISTRY....3640
JANUBİY KOREYADAVLATİ XAMDA MAMLAKATİMİZDA KİMYO FANİNİ O'QİTİSHNİNG SOLİSHTİRMA TAXLİLİ. 3654
POLIVINILXLORIDNI TIOKARBAMID ISHTIROKIDA MODIFIKATSIYALAB ANIONIT OLINISHI.....3661
THE EFFECTS OF 14-BENZOYLKARAKOLINE ON CONTRACTIVE ACTIVITY OF RAT AORTA SMOOTH MUSCLE CELLS 3670
BOLALARDA KAMQONLIKNI DAVOLASHDA AMALDA QO'LLANILAYOTGAN (STANDART) VA TAKOMILLASHTIRILGAN USLUBLARINI QIYOSIY TAQQOSLASH....3674
GLILAGIN SUBSTANTSIYASINING GEL SHAKLINI YARATISH VA STANDARTLASH 3682
CREATION AND STANDARDIZATION OF THE GEL FORM OF THE SUBSTANCE GLILAGIN....3684
ANALYSIS AND TESTING OF SYNTHESIZED INHIBITORS 3698
6 OYLIK QIZ ChAQALOQLAR BAChADON NAYI GISTOTOPOGRAYaISI 3710
ANALYSIS OF ANTHIARRHYTHMIC DRUGS BY PRODUCING COUNTRIES 3718
POLIFENOL BIRIKMALARNING JIGAR MITOXONDRIYALARI MEGAPORASIGA PIRUVAT-MALAT SUBSTRATIGA BOG'LIQ RAVISHDA TA'SIRI....3730
RISK FACTORS IN PATIENTS WITH ARTERIAL HYPERTENSION 3739
STUDY OF THE SPECIFICS OF THE FORMATION OF IGG AND IGM ANTIBODIES TO LOW MOLECULAR WEIGHT SUBSTANCES (SYNTHETIC CANNABINOIDS AND ANTIDEPRESSANTS) IN LABORATORY MICE..3742
SYNTHESIS AND PROPERTIES OF A MONOMERIC COMPLEX COMPOUND BASED ON ACRYLAMIDE....3763

10. OTURUM 3778
O‘ZBEKISTONDA AGRAR SEKTOR SOHASINING IQTISODIY KO‘RSATKICHLARIGA TA’SIRINI BAHOLASH VA PROGNOZ QILISH ... 3779
PROJECT APPROACH TO REFORMING IN THE FORCING MODE OF STATE HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN UZBEKISTAN 3793
O‘ZBEKISTONDA DAVLAT OLIY TA’LIM MUASSASALARINI FORSAJ REJIMIDA ISLOH QILISHNING LOYIHAVIY YODASHUVI 3794
HUMAN CAPITAL AND SOCIO-ECONOMIC RELATIONSHIP TO GLOBALIZATION 3818
UNIVERSITETDA FALSAFA TA’LIMI: TARIXIY DISKURS 3830
THE ROLE OF THE MARRIAGE CONTRACT IN THE SYSTEM OF CONTRACTS FOR REGULATING PROPERTY RELATIONS IN THE FAMILY IN UZBEKISTAN 3840
UNIVERSITETDA FALSAFA TA’LIMI: TARIXIY DISKURS 3849
PRIVATE ENTREPRENEURSHIP AND ENTREPRENEURSHIP THE SOCIAL ESSENCE OF THE CHANGE OF SPIRITUAL CULTURE OF YOUTH 3862
ADDRESSING MODERN TECHNOLOGIES AND APPROACHES IN EFFECTIVE TEACHING 3873
KASBGA YO‘NALTIRISH VA KASB TANLASH ISHLARINI TASHKIL QILISHNING NAZARIY TAHLILI 3883
TECHNOLOGIES FOR THE DEVELOPMENT OF SOCIAL COMPETENCES IN CHILDREN 3895
REVIVAL OF INTEREST IN CHILDREN'S FOLKLORE 3903
UMUMIY O”RTA TA'LIMDA INKLYUZIV TA'LIMNI JORIY ETISH JARAYONIDA BO”LAJAK PEDAGOGLARNING INKLYUZIV KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH ISTIQBOLLARI 3912
XULQ-ATVORNING ASOSIY XUSUSIYATLARI VA BELGILARIDA INFANTILLIK XOLATI 3926
REVOLUTIONIZING PEDAGOGY AND PSYCHOLOGY FOR 21ST CENTURY LEARNERS 3938
UMUMIY O”RTA TA'LIMDA INKLYUZIV TA'LIMNI JORIY ETISH JARAYONIDA BO”LAJAK PEDAGOGLARNING INKLYUZIV KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH ISTIQBOLLARI 3947
TA’LIM TIZIMIDA YOSH MUTAXASSISLARNI BOSHQARUV FAOLIYATIGA MOSLASHISHINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI 3960
THE ROLE OF PSYCHOLOGY IN ADAPTATION OF YOUNG SPECIALISTS TO MANAGEMENT ACTIVITY 3967
THE ROLE AND IMPORTANCE OF COMMUNICATIVE COMPETENCE IN PEDAGOGICAL ACTIVITY 3977

PEDAGOGIKA VA PSIXOLOGIYADA INNOVATSION TADQIQOTLAR INNOVATIVE RESEARCH IN PEDAGOGY AND PSYCHOLOGY 3990
YOSHLARDA AMALIY BILIM VA KO‘NIKMALARNI SHAKLLANTIRISHDA VIRTUAL REALLIK TEXNOLOGIYALARINING O‘RNI 4005
ADDRESSING MODERN TECHNOLOGIES AND APPROACHES IN EFFECTIVE TEACHING 4017
CHINGIZ AYTMATOV VA ISAJON SULTONNING SUN’IY ODAM YARATISH BORASIDAGI ADABIY-ESTETIK MUSHOHADALARI 4025
O'ZBEKISTONDA TIL SIYOSATI TARIXI 4039
ADABIY TA'LIMDA SCAFFOLDING METODI ORQALI YONDASHUV 4051
MASHINA TARJIMASI TURLARI VA ULARNING QIYOSIY TAHLILI 4063
DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL COMMUNICATIVE COMPETENCIES OF ESP STUDENTS ON THE BASIS OF CORPUS BASED APPROACH 4076
SOMATIZMLI FRAZEOLOGIK BIRLIKLAR HAMDA ULARNING INGLIZ VA O’ZBEK TILLARIDAGI SEMANTIK O’ZIGA XOSLIKLARI 4087
ENG QADIMGI TURKIY TIL VA ULARNING O‘RGANILISHI 4095
HOZIRGI KUNDA TA’LIM BERISHDA (INGLIZ TILI FANI MISOLIDA) ONLAYN TA’LIMNING IMKONIYATLRI 4102
A PHILOSOPHICAL EXPLORATION OF MARTIN HEIDEGGER'S “THE ORIGIN OF THE WORK OF ART 4111
LINGUOCULTUROLOGICAL FEATURES OF ADVERTISING TEXTS IN RUSSIAN 4122
ALISHER NAVOIYNING MIRZO ULUG‘BEK ZAMONI ESTETIK TAFAKKURIGA DOIR QARASHLARI ALISHER NAVOI’S VIEWS ON AESTHETIC THINKING IN THE ERA OF MIRZO ULUGBEK 4132
LINGUOSOCIOCULTURAL METHOD AS THE MAIN PART OF STUDYING A FOREIGN LANGUAGE AT UNIVERSITY 4147
IMPROVING THE METHODOLOGY OF READING ENGLISH TO ELEMENTARY SCHOOL STUDENTS BASED ON THE INNOVATIVE PEDAGOGICAL EDUCATIONAL CLUSTER 4157
USING TYPES OF TRANSLATION WITH THE INNOVATIVE TECHNOLOGIES DURING THE LESSONS 4167
THE RELATIONSHIP OF A MATHEMATICAL MODEL WITH SYSTEMIC-COGNITIVE ANALYSIS USING NON-PARAMETRIC MODELS 4176
RESEARCH OF THE PRINCIPLES OF DECISION MAKING IN MODELING BIOTECHNOLOGICAL PROCESSES 4187
AXBOROTLAR KOMMUTATSIYASILI YULDUZSIMON NAVBATLI TARMOQLAR ISHINI MATEMATIK MODELLASHTIRISH 4198
IKKINCHI TARTIBLI CHIZIQLAR VA SIRTLARNI UMUMIY TENGLAMASI YORDAMIDA O’RGANISH 4200

ANALYSIS OF THE INTERACTION OF FRICTION FORCE BETWEEN A NEW CONSTRUCTION OF A SUPPLY CYLINDER WITH DIFFERENT RIFFLED WORKING ELEMENTS AND A FIBER BELT 4203
MURAKKAB KONSTRUKTIV SHAKLDAGI YUPQA MAGNITELASTIK PLASTINALARNING NOCHIZIQLI DEFORMATSIYALANISH JARAYONLARINI MATEMATIK MODELLASHTIRISH 4204
ANALYSIS OF ENERGY DEVICE INDICATORS WITH ENERGY CURRENTS IN NEFT PROCESSING 4206
SOME APPLICATIONS OF DIFFERENTIAL EQUATIONS 4208
SANOQ SISTEMASINING RIVOJLANISHI TARIXI VA UNING TARAQQIYOTDAGI O‘RNI 4209
HARORATNI HISOBGA OLGAN HOLDA MURAKKAB KONSTRUKTIV SHAKLDAGI YUPQA MAGNITELASTIK PLASTINALARNING NOCHIZIQLI DEFORMATSIYALANISH JARAYONLARINI MATEMATIK MODELLASHTIRISH 4211
XO’JALIK EHTIYOJLARI UCHUN YOMG’IR SUVLARINI YIG’ISH 4213
EKONOMETRIK MODELLAR YORDAMIDA MEVA-SABZAVOTCHILIK TARMOG‘I RIVOJLANISHINI TAHLILI VA PROGNOZI 4215
ANALYSIS AND FORECAST OF THE DEVELOPMENT OF THE FRUIT AND VEGETABLE NETWORK USING ECONOMETRIC MODELS 4215
XALQARO SAYYOHLARNING O‘ZBEKISTONDAGI TARIXIY OBIDALARNI ZIYORAT QILISHGA BO‘LGAN MOTIVATSIYASI 4217
O‘Z-O‘ZINI TASHKIL QILUVCHI NEYRON TO‘RLAR UCHUN INFORMATSION MODEL YARATISH 4229
KRIPTOGRAFIK KALITLAR UCHUN SMARTFON DATCHIKLARI ASOSIDA TASODIFIY BITLARNI GENERATSIYALASH ALGORITMI 4231
OBYEKT MUVOZANATINI AVTOMATIK RAVISHDA ROSTLASH ALGORITMI VA DASTURIY VOSITASINI YARATISH 4234
ILMIY-OMMABOP TURIZM YANGI O‘ZBEKISTON IMIDJINI KO‘RSATUVCHI YO‘NALISH SIFATIDA 4236
DINIY MUTAASIBLIK TUSHUNCHASI VA UNING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK ASOSLARI 4249
FAMILY HOLDING AS A COMPONENT OF THE INSTITUTION OF THE FAMILY 4262
THE CREATIVE SPIRIT OF THE SOCIAL 4272
CONGRESS PROGRAM (ONLINE) 4282
SEÇİLMİŞ GELİŞMEKTE OLAN ÜLKELERDE DÖVİZ KURU GEÇİŞKENLİĞİNİN AMPİRİK OLARAK İNCELENMESİ: HETEROJEN PANEL NEDENSELLİK ANALİZİ 4283
JEOPOLİTİK RİSKLERİN İHRACAT VE EKONOMİK BÜYÜME ORANLARI ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: GELİŞMEKTE OLAN ÜLKELER ÖRNEĞİ 4293

TÜRK CUMHURİYETLERİNİN MAKROEKONOMİK PERFORMANSLARININ CRITIC VE TOPSIS YÖNTEMLERİ İLE ÖLÇÜLMESİ (2010 – 2022) 4305
ALFABE DEĞİŞİKLİKLERİ IŞIĞINDA ÖZBEKÇENİN FONETİĞİNDE MEYDANA GELEN BAZI DEĞİŞİMLER 4327
YEREL YÖNETİM BİRİMİ OLARAK "MAHALLE": TÜRKİYE VE ÖZBEKİSTAN KARŞILAŞTIRMASI 4341

AÇILIŞ OTURUMU

TÜRKÎ CUMHURİYETLERDE FİNANSAL DERİNLEŞME VE EKONOMİK BÜYÜME ARASINDAKİ BAĞLANTI: ARZ ÖNCÜL MÜ TALEP ÖNCÜL MÜ?

Prof. Dr. Selim KAYHAN

Necmettin Erbakan Üniversitesi

ORC-ID: 0000-0002-4838-6892

Tayfur BAYAT[1]

Betül GÜMÜŞ[2]

ÖZET

Ekonomik büyümenin kaynaklarından biri olan finansal gelişme, gelişmekte olan piyasa ekonomileri için hayati öneme sahiptir. Bu ekonomiler sermaye ihtiyaçlarını, finansal sistemlerini uluslararası finansal piyasalara entegre ederek karşılıyorlar. Bu bağlamda finansal gelişmenin ekonomik büyümeyi artıran önemli bir faktör olduğunu ifade etmek mümkündür. Finansal sistem ile ekonomik büyüme ilişkisi ile ilgili bir diğer konu, ekonomik büyümenin finansal sistem üzerindeki etkisidir. Büyüyen ekonominin finansal sistemin gelişmesini desteklediğini iddia eden az sayıda çalışma bulunmaktadır. Değişkenler arasındaki nedenselliğin yönü sırasıyla arz öncülüğü hipotezi ve talep öncüllüğü hipotezi teorisinde varsayılmaktadır.

Bu çalışmada Sovyetler Birliği'nin dağıldığı 1990'lı yıllarda Türkî Cumhuriyet ekonomilerine ilişkin hipotezlerin geçerliliği araştırılmaktadır. Türkî Cumhuriyet ülkeleri komuta ekonomik stratejisinden açık piyasa ekonomik yapısına geçiş yapmıştır. Bu durum onların finansal piyasalarını uluslararası finansal piyasalara nispeten entegre hale getirdi. Benzer şekilde Türkiye ekonomisi de 1980'li yılların başından itibaren yapısal geçiş sürecine girmiştir. Ancak finansal dönüşüm 1990'lı yılların başında tamamlandı. Bu bağlamda ekonomik büyüme performansında finansal dönüşümün rolünün araştırılması önem kazanmaktadır. Bunun için Özbekistan, Azerbaycan, Tacikistan, Kırgızistan ve Türkiye'ye ait veriler kullanılmıştır. Bu çalışmada

[1] Prof. Dr. İnönü Üniversitesi, tayfur. bayat@inonu. edu. tr, ORC-ID: 0000-0002-4427-0999.

[2] Doktora Öğrencisi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 100/2000 YÖK Doktora Bursiyeri, b. avci42@gmail. com, ORC-ID: 0000-0001-6939-2557.

kullanılan veriler 1995 – 2021 dönemini kapsamaktadır. Ülkelere ilişkin sonuçlar önemli etkiler oluşturmaktadır.

Anahtar kelimeler: Finansal derinleşme, Ekonomik büyüme, Panel veri analizi.

FINANCIAL DEEPENING AND ECONOMIC GROWTH NEXUS IN TURKIC COUNTRIES: SUUPLY LEADING OR DEMAND FOLLOWING?

ABSTRACT

Among sources of economic growth, financial development is essential for emerging market economics. By integrating their financial system into international financial markets, they meet their capital needs. In this regard, it is possible to conclude that financial development is an important factor enhancing economic growth. Another issue related to financial system – economic growth relation, is about the effect of economic growth on financial system. There are a few studies claiming growing economy supports financial system to develop. The direction of causality between variables is hypothesized in the theory of economic supply leading hypothesis and demand following hypothesis, respectively.

In this study, we investigate the validity of hypotheses in the Turkic economies in 1990s by collapse of Soviet Union. Turkic countries have transited from command economic strategy to open market economic structure. This made financial markets relatively integrated to international financial markets. Similarly, the Turkish economy experienced structural transition by the beginning of 1980s. But financial transition was completed at the beginning of 1990s. In this regard, role of financial transition in economic growth performance becomes essential to investigate. To do this, data belonging to Uzbekistan, Azerbaijan, Tajikistan, Kyrgyzstan and Türkiye are employed. Data covers 1995 – 2021 period. Results for countries give important implications.

Keywords: Financial deepening, Economic growth, Panel data analysis.

GİRİŞ

Finansal kurumlar, finansal piyasa aktörlerinin izlenmesi, kredilerin tahsisi ve dağıtımı, katma değerli ve uygun projelerin değerlendirilmesi, mevduat ve tasarrufların mobilizasyonu gibi fonksiyonları gerçekleştirmektedir (Kusi vd. , 2020: 1). Finansal sistem, özellikle,

riskin çeşitlendirilmesini ve havuzda toplanmasını kolaylaştırmakta dolayısıyla risk yönetimini kolaylaştırmaktadır. Böylece finansal sistemler bilgi ve işlem maliyetini azaltmaktadır.

Finansal sistem aynı zamanda tasarrufların mobilizasyonunu sağlamak ve mal ve hizmet alışverişini kolaylaştırmak yoluyla reel ekonomiyi olumlu yönde etkilemektedir (Levine, 1997: 691-692). Bununla birlikte dinamik ekonominin bir faktörü olan iyi bir finansal sistem, riskin insanlar arasında dağıtılmasını sağlamaktadır, firmaların ve bireylerin dönemler arası optimizasyonuna olanak vermekte ve tasarrufları yatırımlara yönlendirmektedir. Aksi durumda ise 2008 küresel finans krizinde olduğu gibi finansal sistem kontrolden çıktığında ekonomik krizlere neden olmaktadır (Bhattarai, 2015: 1133). Bu anlamda finansal kurumlar büyümenin kaynakları arasında yer almaktadır. Finansal sistemin düzgün çalışması ve gelişimi ekonomik büyümenin sağlanmasında ve ekonominin gelişiminde önemli bir yere sahiptir.

Finansal derinleşme ve finansal genişleme finans sektörünün gelişimi kapsamındadır ve bu iki kavram birbirinden farklıdır. Finansal derinleşme gelir içerisinde finansal varlıkların oransal olarak artmasını veya kişi başına düşen finansal kurum ve hizmetlerdeki artışı ifade etmektedir. Finansal genişleme ise finansal kuruluşların büyümesi ve finansal hizmetlerin artışı anlamına gelmektedir. Finansal sektörün gelişimini sağlayan finansal piyasaların çeşitlendirilmesi ve genişletilmesi kaynakların kullanımında etkinliği artırmaktadır. Ayrıca, finansal araçların çeşitliliğinin artması ve bu varlıkların vadelerinin artması tasarrufların artırmasına etkendir. Artan tasarruflarınsa verimli kullanımı kaynakların kullanımında etkinliği artırmaktadır (Ahmed ve Ansari: 503). Bundan dolayı ekonomik büyümenin sağlanmasında gelişmiş finansal piyasaların önemli bir yeri olduğu genellikle kabul edilmektedir (Kar vd. , 2011: 685).

Finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki bağlantıya ilişkin iki temel teorik görüşten bahsetmek mümkündür. Geleneksel büyüme teorisi finansal aracılığın üretkenlik veya işçi başına sermaye stoku düzeyiyle ilişkili olabilir ama büyüme oranıyla ilişkili olamayacağı vurgulanmıştır. Böylece bu teori finansal gelişme ile ekonomik büyüme arasında bir ilişki olmayacağını iddia etmektedir (Pagano, 1993: 613). İçsel büyüme teorisinde ise ekonomik büyümenin finansal gelişme, gelir dağılımı, uluslararası ticaret, kamu malları, beşerî sermaye, teknoloji ile ilişkili olduğu ifade edilmektedir (Çetenak vd. , 2023: 55).

Literatürde ekonomik büyüme ile finansal gelişme arasındaki bağlantıya ilişkin çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Yapılan bu

çalışmalarda bir görüş birliği yoktur. Schumpeter'e (1912) göre finansal işlemlerin kolaylaştırılması, yöneticilerin takibi, riskin yönetilmesi, projelerin değerlendirilmesi tasarrufların mobilizasyonu gibi finansal hizmetler teknolojik inovasyonu arttıracak ve ekonomik büyümeye katkı sağlayacaktır. Ancak Robinson (1952) ekonomik büyümeyi finansal gelişmenin takip ettiğini savunmaktadır (King ve Levine 1993:717). Ona göre ekonomik büyüme finansal düzenlemeler için talep oluşturur; bu talebin finansal sistemde karşılık bulmasıyla birlikte finansal gelişme sağlanacaktır (Levine 1997: 688).

Ekonomik büyüme ile finansal gelişme arasındaki bağlantının yönü ile ilgili Patrick (1966) tarafından ileri sürülen iki temel yaklaşımdan vardır. Bu iki yaklaşım arz öncül hipotezi ile talep öncül veya talep takipli hipotezdir. Patrick (1966) arz öncül hipotezinde gelişen finansal piyasalar ve kurumların finansal hizmetlerin arzını arttırmasının ekonomik büyümeye yol açacağını ifade etmektedir. Arz öncül hipotezinin iki işlevi bulunmaktadır. Bunlar: kaynakları geleneksel sektörlerden modern (yenilikçi) sektörlere aktarmak ve modern sektörlerde girişimci tepkiyi teşvik etmektir. Patrick (1966) talep öncül hipotezine göre ise ekonominin büyümesi finansal hizmetlere olan talebi arttırır ve finansal hizmetler için yeni talepler oluşturur bu durum finansal hizmetlerin artmasına neden olur. Ekonomik büyümeyle birlikte tasarruf ve yatırım yapanların finansal hizmetlere olan talebindeki artış, finansal hizmetlerin artmasına yol açar ve finansal kurumların yükümlülüklerinin artışına ve varlıklarının oluşumuna katkı sağlar. Ekonominin büyüme hızı ne kadar yüksek olursa firmaların fonlara olan talebi dolayısıyla finansal aracılığa olan talebi de o kadar yüksek olacaktır (Patrick 1996: 174-175).

1970'li yıllardan sonra, gelişmekte olan ve gelişmiş ülkelerde finansal sistemin giderek liberalleşmesi daha etkin bir finansal yapı oluşumunu sağlamıştır. Bu durum finansal sistemi ekonomik büyümede etkin hale getirmiştir. Literatürde özellikle gelişmekte olan ülkelerde ekonomik büyümeyi etkileyen faktörler arasında finansal gelişmenin olduğu pek çok çalışmada ifade edilmiştir. Ancak bu bağlantının yönü konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Yapılan çalışmalarda sonuçların ülkelerin ekonomik yapısına göre değişkenlik gösterdiği ortaya konulmuştur (Öztürk vd. , 2010: 97).

1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla bağımsızlıklarını ilan eden Türki Cumhuriyet ülkeleri komuta ekonomisinden piyasa ekonomisine dönüşüm sürecine girmiştir (Yurdadoğ vd. , 2015: 360). Bu süreç onların finansal piyasalarının uluslararası finansal piyasalara kısmen entegre olmalarına neden oldu. Benzer şekilde Türkiye ekonomisi de 1980'den itibaren yapısal dönüşüm sürecine girmiştir. 1980'lerin

sonunda sermaye hareketleri serbestleştirilmiş ve böylece Türkiye'nin finans piyasaları uluslararası finans piyasaları ile bütünleşme sürecine girmiştir (Ak vd. , 2016: 152). Türki cumhuriyetler içerisinde Özbekistan ve Kırgızistan ekonomilerinde finansal sistemin gelişmişlik seviyeleri nispeten iyi olduğu anlaşılmaktadır. Zira Özbekistan ekonomisi incelendiğinde bankacılık sektörünün toplam finansal sistemin %90'ını oluştururken sermaye yeterlilik oranının uluslararası standartların 2, 5 kat üstünde olduğu anlaşılmaktadır. Kırgızistan finansal sistemi de benzer şekilde kuvvetli olduğunu söylemek mümkündür. Finansal sistemin devlet garantisi kapsamında olması, uluslararası sermayenin ilgisinin olması bunun temelinde yatan sebepler olabilir.

Tüm bu açıklamalar ışığında Türkî cumhuriyetlerde finansal dönüşümün ekonomik büyüme üzerine etkisinin araştırılması ilgili ekonomilerde ilerleyen dönemde nasıl bir politika izlenmesi gerektiğinin belirlenmesi için önemli hale gelmektedir. Bu bağlamda çalışmanın amacı, Türkî Cumhuriyetler ve Türkiye ekonomisi için finansal derinleşme ile ekonomik büyüme arasındaki bağlantıyı incelemektir. Bu amaçla Özbekistan, Azerbaycan, Tacikistan, Kırgızistan ve Türkiye ekonomisi için finansal derinleşme ile ekonomik büyüme arasında bağlantı olup olmadığı panel veri yöntemi ile analizi edilmiştir. Analiz 1995-2021 dönemini kapsamaktadır ve yıllık veriler kullanılmaktadır. Çalışmanın bir sonraki bölümünde literatüre yer verilmektedir. Üçüncü bölümde model ve verilere ilişkin açıklamalar bulunmaktadır. Dördüncü bölümde panel veri analizi sonuçları yer almaktadır. Son olarak politika önerilerine yer verilmektedir.

LİTERATÜR TARAMASI

Literatürde finansal sistem ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyen çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmalar Schumpeter'e (1911) kadar uzanmaktadır. Schumpeter' e göre finansal sistem özelikle bankalar ekonomik büyüme için önemli bir role sahiptir: Üretken yatırımları finanse eden bankalar, inovasyonu ve ekonomik büyümeyi teşvik etmektedir (Levine ve Zerzos, 1998: 537). Literatürde yer alan çalışmaların önemli bir kısmı Schumpeter'i desteklemektedir (King ve Levine, 1993; Levine, 1997; Levine ve Zervos, 1998; Neusser ve Kugler, 1998; Beck vd. , 2000).

Bu çalışmada mevcut literatür üç grupta ele alınmaktadır. İlk iki grupta yer alan çalışmalar Patrick tarafından öne sürülen arz öncül (supply-leading) hipotezi ile talep öncül (demand-following) hipotezinden oluşmaktadır. Arz öncül olarak adlandırılan görüşe göre finansal derinleşme ekonomik büyümeyi artırmaktadır. Talep öncül görüş ise

finansal derinleşmenin ekonomik büyümeyi takip ettiği yönündedir. Buna göre ekonomik büyüme finansal sisteme olan talepte artış oluşturarak finansal derinleşmenin sağlanmasına yol açmaktadır (Patrick, 1966). Üçüncü grup çalışmalar, ekonomik büyüme ile finansal gelişme arasında karşılıklı ilişkinin varlığını ifade etmektedir.

Ahmed ve Ansari, 1998; Karimo ve Ogbanna, 2017; Kılıç, 2008; Aydın ve Odabaşıoğlu, 2017; Poghosyan, 2022; Türsoy ve Faisal, 2018 tarafından yapılan çalışmalarda finansal gelişmenin ekonomik büyümenin sağlanmasına katkıda bulunduğunu belirten arz öncül hipotezi desteklenmektedir. Ahmed ve Ansari (1998), Sri Lanka, Pakistan ve Hindistan'da ekonomik büyüme ile finansal sektörün gelişimi arasındaki ilişkiyi regresyon denklemleri ve Granger nedensellik testleri ile analiz etmişlerdir. Analiz sonuçları finansal gelişimin ekonomik büyümeye önemli katkı sağladığını göstermektedir. Bu nedenle onlar bu ülke hükümetlerinin finansal sektörün gelişimini teşvik etmek için daha fazla liberalizasyon tedbiri alarak ekonomik büyümeye destek sağlayabileceklerini ifade etmektedirler. Karimo ve Ogbanna (2017), Nijerya'da 1970-2013 döneminde finansal derinleşme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi araştırmak amacıyla Toda-Yamamoto artırılmış Granger nedensellik testini kullanmışlardır. Analiz sonucunda finansal derinleşmeden ekonomik büyümeye doğru nedensellik tespit etmişlerdir. Bu durumda finansal derinleşmenin ekonomik büyümeye neden olduğu anlaşılmaktadır. Böylece onlar politika yapıcılara özel sektöre sağlanan kredilerin büyümesine engel olan konulara çözüm getirmelerini ve yatırımcıların borsa işlemlerine güven duymalarını sağlamalarını önermektedir.

Aydın ve Odabaşıoğlu (2017), Türkiye ve Romanya için enflasyon eşik etkisinin finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkideki rolünü eşik otoregresif (TAR) modeli ile analiz etmişlerdir. Yaptıkları analiz 1999-2015 ve 2002-2015 dönemlerini kapsamaktadır. Analiz sonucuna göre finansal gelişmenin ekonomik büyümeyi desteklemesi ancak düşük ve orta düzey bir enflasyon oranının olduğu durumda gerçekleşmektedir. Enflasyon eşik değerinin altında olduğunda finansal gelişme, ekonomik büyüme üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Kılıç (2008), tarafından ekonomik büyüme ve finansal derinleşme arasındaki ilişki gelişmekte olan ülkeler ve OECD ülkelerinden oluşan 49 ülkenin 1953-2005 dönemi verilerini kullanarak panel veri analizi ile incelemiştir. Bulgular finansal derinleşmenin ekonomik büyümeyi desteklediğini göstermektedir. Bu iki değişken arasındaki ilişkiyi Türkiye özelinde 1987-2006 dönemi için Granger nedensellik testi ile incelemiştir. Türkiye için

yapılan analiz sonucunda ise ekonomik büyümeden finansal derinleşmeye doğru bir nedensellik tespit etmiştir.

Poghosyan (2022), büyüme ile finansal gelişme arasındaki bağlantıyı 134 düşük gelirli ve gelişmekte olan Kafkasya ve Orta Asya ülkesine ait 1980-2019 dönemi için GMM yöntemiyle analiz etmiştir. Analiz sonuçları finansal kurumların erişim, derinlik ve gelişimi ile finansal gelişmenin büyümeyi artırmasının bir noktaya kadar sürdüğünü ve finansal gelişim düzeyi en alt seviyede olan Orta Asya Ülkeleri'nin ekonomik büyümelerini artırmalarının, finansal gelişme endeksi en üst sınırda olan (Kazakistan ve Gürcistan) ülkelere yakınlaşarak gerçekleşebileceğini vurgulamaktadır. Ona göre devletin desteği ile sağlanan finansal katılımın büyümeyi desteklemesi neredeyse imkansızdır. Bu anlamda özel sektöre sağlanan finansman önemlidir. Türsoy ve Faisal (2018), Kuzey Kıbrıs'ta ekonomik büyüme ile finansal gelişme arasındaki ilişkiyi 1978-2015 dönemi için ARDL ve VECM Granger nedensellik testi ile analiz etmişlerdir. Finansal gelişmenin göstergesi olarak toplam bankacılık mevduatları alınmaktadır. Analiz sonuçları toplam mevduat oranlarındaki artışın büyümede artış sağlayacağını göstermektedir.

Ekonomik büyüme ile finansal gelişme arasındaki bağlantının yönünü inceleyen Ang ve McKibbin, 2007; Öztürk vd. , 2011; Ak ve Şimşek, 2016 talep öncül hipotezini destekleyecek nitelikte sonuçlara ulaşmışlardır. Bu çalışmaların ortak sonucu finansal gelişme ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisinin ekonomik büyümeden finansal gelişmeye doğru olduğudur. Ekonomik büyümenin artmasıyla finansal aracılara olan talep artacak bu durum finansal derinleşmenin sağlanmasına katkıda bulunacaktır. Ang ve Warwick (2007), Malezya ekonomisinde talep öncül hipotezinin geçerliliğini 1960-2001 dönemi için nedensellik ve eşbütünleşme testleri yardımıyla analiz etmişlerdir. Analiz sonuçlarına göre ekonomik büyüme uzun vadede daha yüksek finansal derinliğe neden olmaktadır. Öztürk vd. (2011), gelişmekte olan dokuz ülkede 1992-2009 dönemine ait verilerle ekonomik büyüme ile finansal gelişme arasındaki ilişkiyi panel nedensellik testleri ile incelemişlerdir. Ak ve Şimşek (2016), bu ilişkiyi 1989-2011 dönemi için Toda-Yamamoto testini kullanarak analiz etmişlerdir. Türkiye'de ekonomik büyümeyle birlikte finansal hizmetlere olan talebin arttığı ve bu artışın finansal araç ve kurumların çeşitliliğini artırdığı ifade edilmektedir. Böylece onlar reel sektörün gelişimini destekleyecek politikaların oluşturulmasının önemini vurgulamaktadır.

Literatürde yer alan bir diğer grup çalışmalarda Calderón ve Liu, 2003; Apergis vd. , 2007; Şamiloğlu ve Savaş, 2010; Demirhan vd. , 2011; Kar vd., 2011 tarafından yapılan çalışmalarda finansal derinleşme ile

ekonomik büyüme arasında çift yönlü bir ilişki olduğu ifade edilmektedir. Bu çalışmaların bulguları hem arz öncül hipotezini hem de talep öncül hipotezini doğrulamaktadır. Calderón ve Liu (2003), çalışmalarında arz öncül ve talep öncül hipotezlerinin geçerliliğini sanayileşmiş ve gelişmekte olan 109 ülkeye ait 1960-1994 yılları arasındaki dönem için test etmişlerdir. Gelişmekte olan ülkelerde finansal derinleşmenin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi gelişmiş ekonomilere göre daha fazladır. Bu durum gelişmekte olan ülkelerin ekonomik ve finansal gelişmelerini artırabilmeleri için daha geniş alana sahip olduğu biçiminde yorumlanmıştır. Finansal gelişmenin ekonomik büyümeye olan etkisi uzun vadede daha fazla olmaktadır. Bu nedenle finansal derinleşmenin reel sektöre etkisinin zaman alacağını vurgulamaktadırlar. Bununla birlikte finansal gelişmenin ekonomik büyümeyi etkileme kanalı daha güçlüdür. Çünkü finansal gelişme teknolojik değişimler ve sermaye birikimi ile daha hızlı biçimde ekonomik büyümeyi artırabilecektir.

Apergis vd. (2007), gelişmekte olan ve gelişmiş 65 ülke için finansal gelişme ile ekonomik büyüme arasında uzun vadeli bir ilişkinin varlığını panel veri analizi sonucunda ortaya koymaktadır. Çalışmaları 1975-2000 dönemini kapsamaktadır. Şamiloğlu ve Savaş (2010), 1970-2006 döneminde Türkiye'nin ekonomik büyümesinde finansal gelişmenin rolünü ARDL sınır testi ve Granger nedensellik testi yardımıyla incelemişlerdir. ARDL sınır testi sonuçları Türkiye'nin ekonomik büyümesinde finansal gelişmenin önemli bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Granger nedensellik testi sonuçlarında kısa dönemde ekonomik büyümenin finansal gelişmeyi sağladığını belirten talep öncül görüş ile arz öncül görüşün birlikte desteklendiğini, uzun dönemde ise arz öncül görüşün desteklendiğini ifade etmektedirler. Demirhan vd. (2011), 1987-2006 dönemi için Türkiye'de ekonomik büyüme ile finansal gelişme arasındaki bağlantının yönünü Etki Tepki Fonksiyonları ve Vektör Hata Düzeltme Modeli ile analiz etmişlerdir. Analiz sonuçları bankacılık sektörü ve hisse senedi piyasasının gelişiminin uzun vadede ekonomik büyümeyi beraberinde getirmekte olduğunu ve bunun tersinin de geçerli olduğunu göstermektedir. Kar vd. (2011), on beş MENA ülkesi için ekonomik büyüme ile finansal gelişim arasındaki nedenselliğin yönünü 1980-2007 dönemine ait verilerle panel veri yöntemi ile analiz etmişlerdir. Analiz sonuçları ekonomik büyüme ile finansal gelişme arasındaki ilişkinin yönüne ilişkin bulguların finansal gelişmişlik göstergesine ve ülkelere göre değişkenlik gösterdiğine işaret etmektedir.

Literatürde finansal gelişme ile ekonomik büyüme arasındaki bağlantının yönünü inceleyen çok sayıda çalışma bulunmasına rağmen Türki Cumhuriyet ülkeleri için yapılan çalışmalar kısıtlıdır. Aşağıda bu

çalışmalar özetlenmektedir. Kumar vd. (2018), 1990-2015 döneminde Makedonya ve Kırgızistan ekonomisinde finansal gelişmenin ekonomik büyüme üzerine etkisini incelemişlerdir. Bulgular Kırgızistan'da finansal gelişmenin ekonomik büyümeyi negatif etkilediği, Makedonya'da ise değişkenler arasında bir ilişki olmadığı yönündedir. Tufaner (2022), 5 Türk Cumhuriyeti ve Türkiye'de ekonomik büyüme üzerine finansal gelişimin etkisini 1998-2017 dönemi için panel veri analizi ile incelemiştir. Panel nedensellik testi sonuçlarına göre değişkenler arasında bir ilişki bulunmamaktadır.

Çetenak vd. (2023), finansal gelişmenin ekonomik büyüme üzerine etkisini Türkiye, Kırgızistan, Kazakistan, Azerbaycan için 1995-2017 dönemine ait verilerle incelemişlerdir. Analiz sonucunda incelenen 4 ülke için finansal gelişmeden ekonomik büyümeye doğru bir ilişki tespit etmişlerdir. Böylece sonuçları arz öncül hipotezi ile uyumludur. Finansal piyasaların geliştirilmesine yönelik uygulanan politikaların ekonomik büyümeyi artırmada etkili olduğunu ifade ederler. Bununla birlikte üretime katkı sağlayan hükümet harcamalarına ve beşerî ve fiziki sermaye yatırımlarına yönelik teşvik sağlamak ve makroekonomik istikrarı artırmak suretiyle ekonomik büyümeyi artıran politikalar da finansal gelişim için önemli olmaktadır. Literatür taramasından elde edilen sonuçlar, finansal derinleşme ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin ülke gruplarına, incelenen dönemlere ve ekonomilerin gelişme düzeylerine göre farklılaştığını göstermektedir.

MODEL VE VERİ

Bu çalışmada Türki cumhuriyetleri olarak sınıflandırılan Orta Asya ekonomileri dikkate alınmaktadır. Bir önceki bölümde de özetlendiği üzere bu ülkelere yönelik finansal sistem çalışmalarının az olması bu ülkelerin dikkate alınmasına neden olmaktadır. Bu ülkeler arasında Türkmenistan ve Kazakistan'a ait verilerin eksik olması analizden bu iki ülkenin çıkarılmasında neden olmuştur. Sonuç olarak Kırgızistan, Özbekistan, Azerbaycan ve Tacikistan ekonomilerine ait veriler ile Türkiye ekonomisine ait verilerin modele dahil edilmiştir.

Beş ülkeye ait finansal derinleşme verisi Dünya Bankasının ekonomik göstergeler veri bankasından elde edilmiştir. Benzer şekilde her ülkeye ait ekonomik büyüklükler ise Dünya Bankasının aynı kaynağından alınmıştır. Finansal derinleşme endeksi değişkeni FIN kısaltması ile ekonomik büyüme değişkeni ise GDP kısaltması kullanılarak modelde yer almıştır. Değişkenlere ait seriler modele logaritmaları alınarak dahil edilmiştir.

ANALİZ SONUÇLARI

Korelasyon analiz sonuçları incelendiğinde ilgili ülke grubunda 0, 27 gibi düşük bir pozitif korelasyon katsayısına sahip olunduğu görülmektedir. GDP büyüme hızı ile FIN arasında pozitif ve çok zayıf bir korelasyon bulunmaktadır.

Tablo 1. GDP ve FIN Arasındaki Korelasyon

	GDP	FIN
GDP	1	-
FIN	0. 028	1

Panel veri analizi için gerekli ekonometrik testlerden bir tanesi yatay kesit bağımlılığı analizidir. Tablo 2' de farklı yatay kesit analizlerinin sonuçları yer almaktadır.

Tablo 2. Yatay Kesit Bağımlılığı Testi Sonuçları

Sabitli Model	**GDP**		**FIN**	
	Test İstatistiği	Olasılık Değeri	Test İstatistiği	Olasılık Değeri
CD_{lm} (BP, 1980)	26. 007	(0. 00) ***	23. 359	(0. 00) ***
CD_{lm} (Pesaran, 2004)	3. 579	(0. 00) ***	2. 987	(0. 00) ***
CD (Pesaran, 2004)	-2. 517	(0. 00) ***	-2. 439	(0. 03) **
LM_{adj} (PUY, 2008)	2. 805	(0. 00) ***	29. 221	(0. 00) ***

*Not: ***, **, * sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık seviyelerini göstermektedir.*

Tablo 2'ye göre her iki değişken için yatay kesit bağımlılığı bulunmaktadır. Bu nedenle 2. Nesil birim kök testleri ve yatay kesit bağımlılığını dikkate alan eşbütünleşme testleri kullanılması gerekmektedir.

Tablo 3. Smith vd. (2004) "bootstrap" Panel Birim Kök Testi

Düzeyler	Sabit		Sabit ve Trend	
	Test istatistiği	Bootstrap p-değeri	Test istatistiği	Bootstrap p-değeri
GDP	-3. 820	0. 00***	-3. 834	0. 00***
FIN	-0. 984	0. 882	-2. 430	0. 231
Birinci Farklar	Sabit		Sabit ve Trend	
	Test istatistiği	Bootstrap p-değeri	Test istatistiği	Bootstrap p-değeri
GDP	-5. 388	0. 00***	-5. 158	0. 00***
FIN	-3. 734	0. 00***	-3. 671	0. 00***

*Not: ***, **, * sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık seviyelerini göstermektedir. Maksimum gecikme uzunluğu 4 olarak alınmış ve optimal gecikme uzunlukları genelden özele (general-to-specific) yaklaşımı ile belirlenmiştir. Olasılık değerleri 5000 bootstrap dağılımından elde edilmiştir.*

Smith vd. , 2004 tarafından geliştirilen yatay kesit bağımlılığını dikkate alan birim kök testi sonuçları serilerde birim kök bulunduğunu, analizin geri kalan döneminde bunun dikkate alınması gerektiğini göstermektedir. GDP büyüme hızı değişkeni düzey değerinde durağandır. FIN ise düzey değerinde birim kök taşımaktadır. Ancak birinci farkı alındığında durağan olmaktadır (Tablo 3).

Tablo 4. Yatay-kesit Bağımlılığı ve Homojenite Testleri

Regresyon modeli		
Yatay kesit bağımlılığı	**İstatistik**	**p- değeri**
LM (BP, 1980)	21. 278	0. 00***
CD_{lm} (Pesaran, 2004)	2. 522	0. 00***
CD (Pesaran, 2004)	3. 836	0. 00***
LM_{adj} (PUY, 2008)	3. 648	0. 00***
Homojenite		
$\tilde{\Delta}$	4. 621	0. 00***
$\tilde{\Delta}_{adj}$	4. 891	0. 00***

*Not: ***, **, * sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık seviyelerini göstermektedir.*

Bağımlı değişken olarak gayrisafi yurtiçi hasıla büyüme hızı ve bağımsız değişken olarak FIN olduğu modelde yatay kesit bağımlılığı ve heterojenite bulunmaktadır.

Tablo 5. Yatay Kesit Bağımlılığını Dikkate Alan Yapısal Kırılmasız Panel Eşbütünleşme Testleri

Test	**Sabit**			**Sabit ve Trend**		
LM_N^+	Test İstatistiği	Asymptotic p-değeri	Bootstrap p-değeri	Test İstatistiği	Asymptotic p-değeri	Bootstrap p-değeri
	1. 688	0. 25	0. 046**	0. 778	0. 215	0. 218

*Not: ***, **, * sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık seviyelerini göstermektedir. Bootstrap olasılık değerleri 1. 000 tekrarlı dağılımdan elde edilmiştir. Asimptotik olasılık değerleri, standart normal dağılımdan elde edilmiştir.*

GDP büyüme hızı ile FIN arasında uzun dönemli ilişki olup olmadığı LM bootstrap eşbütünleşme testi ile sınanmaktadır. LM testinde sıfır hipotezi eşbütünleşme var ve alternatif hipotez eşbütünleşme yok şeklindedir. Sabitli modelde bootstrap olarak %5 anlam seviyesinde eşbütünleşme bulunmamakla birlikte diğer alternatif modellerde değişkenler arasında eşbütünleşme olduğu şeklindeki sıfır hipotezi kabul edilmektedir.

Tablo 6. Kısa ve Uzun Dönem Nedensellik

	Kısa Dönem Nedensellik		Uzun Dönem Nedensellik
	Δ (GDP)	Δ (FIN)	ECT (-1)
Δ (GDP)	-	0. 488 (0. 783)	-0. 459 [-4. 676] ***
Δ (FIN)	3. 975 (0. 137)	-	-0. 000504 [-0. 712]

*Not: ***, **, * sırasıyla %1, %5 ve %10 seviyesinde anlamlılığı işaret etmektedir.*

Nedensellik analizi sonuçları incelendiğinde ise kısa dönemde ekonomik büyüme ve finansal derinleşme arasında herhangi bir nedensellik ilişkisinin olmadığı görülmektedir. Ancak uzun dönemde finansal derinleşmeden ekonomik büyümeye doğru bir nedenselliğin olduğu görülmektedir. Bununla birlikte uzun dönemde ekonomik büyümeden finansal gelişmeye doğru bir nedensellik bulunmamaktadır.

Ülke bazlı analize imkân veren Köse ve Emirmahmutoğlu nedensellik analizi sonuçlarında ne ülke grubunun bütününde ne de ülke bazlı analizlerde nedensellik ilişkisinin olmadığı görülmektedir.

Tablo 7. Emirmahmutoğlu ve Köse Panel Nedensellik

Ülke	**Gecikme**	**GDP ≠>FIN**		**GDP ≠>FIN**	
		Wald	p-değeri	Wald	p-değeri
Azerbaycan	2	0. 346	0. 842	1. 696	0. 428
Kırgızistan	1	1. 089	0. 296	0. 036	0. 856
Tacikistan	3	6. 376	0. 094	4. 506	0. 211
Türkiye	1	2. 329	0. 126	1. 053	0. 304
Özbekistan	1	0. 087	0. 767	0. 012	0. 909
Fisher		**12. 147**	**0. 275**	**7. 677**	**0. 66**

*Not: ***, **, * sırasıyla 1 %, 5 % ve 10 % anlamlılık seviyelerini göstermektedir.*

Sonuç olarak kısa dönemde finansal derinleşmenin ekonomik büyüme üzerine bir etkisi yoktur. Aynı zamanda ekonomik büyüme de finansal derinleşmeyi etkilememektedir. Ancak uzun dönemde finansal derinleşmenin kısmen ekonomik büyüme üzerine bir etkisinin olduğu ifade edilebilir.

SONUÇ

Finansal gelişimin ülke ekonomilerinin gelişmesindeki temel görevi yatırımların finansmanı yoluyla üretimi ve kaynakların etkin kullanımını sağlamaktır. Bu noktada finansal gelişimin sağlanması hükümet politikalarının odaklanması gereken konulardan bir tanesidir. Finansal sistem gelişirken kullanılan araç sayısının artması, aktör sayısının kurumsal anlamda artması finansal derinleşmeyi nitelemektedir. Bu noktada incelediğimiz ülkeler açısından, birer gelişmekte olan ülke ya da geçiş ekonomisi olarak, finansal derinleşmenin sağlanması önem arz etmektedir. Washington konsensüsü kapsamında sıralanan konular arasında ticaretin serbestleşmesi, serbest faiz hadleri, rekabetçi kur politikaları, uluslararası ticaretin serbestleşmesi ve önündeki engellerin kaldırılması gibi kriterlerin yanında finansal reformların da yapılması yer almaktadır. Tüm bu kriterler birbirini tamamlamakta, bir tanesinin eksik kalması durumunda diğerlerinin de yetersiz kalmasına neden olmaktadır.

Bu durum finansal sistemin derinleşmesi adına hükümet politikalarının ne derece önemli olduğunu göstermektedir.

Türkiye'nin de dahil olduğu bu ülke grubunda finansal derinleşmenin ekonomi üzerinde etkisinin olmadığı görülmektedir. Ancak uzun dönem analizlerinde bir miktar kanıtların olduğu söylenebilir. Finansal derinleşmenin etkilerinin uzun dönemde daha net görüldüğü muhakkaktır. Bununla birlikte sonuçlar ülke finansal sistemlerinin henüz derinlik anlamında yeterli olmadığını göstermektedir. Bu duruma örnek olarak bankacılık kesiminin sektördeki ağırlığını verebiliriz. Özbekistan ve Türkiye'de %80– 90 oranında bankacılık sektörünün ağırlığının olduğu bu sonucun nedenlerinden bir tanesidir. Bu durumda ekonomik büyümenin finansal sistem tarafından desteklenebilmesi için hem bankacılık dışı finansal kurumların çeşitlendirilmesi, hem de bu kurumların gerek spot gerekse türev araç sayılarının artırılması gerekmektedir. Borsaların dünya piyasalarına açılması için gerekli düzenlemelerin yapılması, finansal istikrarın sürekli hale gelmesi için gerekli denetleme ve düzenleme faaliyetlerinin kanun ve yönetmelikler ile belirlenmesi, tüm bunların yanında politik istikrarın da sağlanması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

Ahmed, S. M. & Ansari, M. I. (1998). Financial Sektor Development and Economic Growth: The South-Asian Experience. *Journal of Asian Economics, 9*(3), 503-517.

Ak, M. Z. , ALTINTAŞ, N. & Şimşek, A. S. (2016). Türkiye'de Finansal Gelişme ve Ekonomik Büyüme İlişkisinin Nedensellik Analizi. *Doğuş Üniversitesi Dergisi, 17*(2), 151-160.

Ang, J. B. & McKibbin, W. J. (2007). Financial Liberalization, Financial Sector Development and Growth: Evidence from Malaysia. *Journal of Development Economics, 84*(1), 215-233.

Apergis, N. , Filippidis, I. & Economidou, C. (2007). Financial Deepening and Economic Growth Linkages: A Panel Data Analysis. *Review of World Economics, 143*, 179-198.

Aydin, C. & Odabasioglu, F. G. (2017). Financial Development and Economic Growth: The Case Of Turkey And Romania. *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences, 7*(6), 23-38.

Beck, T. , Levine, R. & Loayza, N. (2000). Finance and the Sources of Growth. *Journal of Financial Economics, 58*(1-2), 261-300.

Bhattarai, K. (2015). Financial Deepening and Economic Growth. *Applied Economics, 47*(11), 1133-1150.

Breusch, T. S. & Pagan, A. R. (1980). The Lagrange Multiplier Test and its Applications to Model Specification in Econometrics. *The review of economic studies*, *47*(1), 239-253.

Çetenak, E. H. , HAYKIR, Ö. & Çetenak, Ö. Ö. (2023). Does Financial Development Enhance Economic Growth? The Case of Turkic Countries. *Bilig, (106)*, 55-76.

Demirhan, E. , Aydemir, O. & Inkaya, A. (2011). The Direction of Causality Between Financial Development and Economic Growth: Evidence From Turkey. *International Journal of Management, 28*(1), 3.

Esen, K. (2008). An Empirical Analysis of the Relationship Between Financial Deepening and Economic Growth: The Case of Turkey. [Master's thesis, Middle East Technical University].

Kar, M. , Nazlıoğlu, Ş. & Ağır, H. (2011). Financial Development and Economic Growth Nexus in the MENA Countries: Bootstrap Panel Granger Causality Analysis. *Economic Modelling, 28*(1-2), 685-693.

Karimo, T. M. ve Ogbonna, O. E. (2017). Financial Deepening and Economic Growth Nexus in Nigeria: Supply-Leading or Demand-Following?. *Economies, 5*(1), 4.

King, R. G. ve Levine, R. (1993). Finance and Growth: Schumpeter Might Be Right. *The quarterly journal of economics, 108*(3), 717-737.

Kumar, R. R. , Stauvermann, P. J. , Patel, A. & Prasad, S. (2018). The Effect of Remittances on Economic Growth in Kyrgyzstan and Macedonia: Accounting for Financial Development. *International Migration, 56*(1), 95-126.

Kusi, B. A. , Agbloyor, E. K. Gyeke-Dako, A. and Asongu, S. A. (2020). Financial Sector Transparency and Net Interest Margins: Should the Private or Public Sector Lead Financial Sector Transparency?. *Research in International Business and Finance, 54*, 101260.

Levine, R. (1997). Financial Development and Economic Growth: Views and Agenda. *Journal of economic literature, 35*(2), 688-726.

Levine, R. and Zervos, S. (1998). Stock Markets, Banks, and Economic Growth. *American Economic Review,* 537-558.

Öztürk, N. , Barişik, S. ve Darıcı, H. K. (2010). Gelişmekte Olan Piyasalarda Finansal Derinleşme ve Büyüme İlişkisi: Panel Veri Analizi. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi, 6*(12), 95-119.

Öztürk, N. , DARICI, H. K. ve Kesikoğlu, F. (2011). Ekonomik Büyüme ve Finansal Gelişme İlişkisi: Gelişmekte Olan Piyasalar İçin Bir Panel Nedensellik Analizi. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 30*(1), 53-69.

Pagano, M. (1993). Financial Markets and Growth: An Overview. *European Economic Review, 37*(2-3), 613-622.

Patrick, H. T. (1966). Financial Development and Economic Growth in Underdeveloped Countries. *Economic Development and Cultural Change, 14*(2), 174-189.

Pesaran, Hasem, M. (2004). *"General Diagnostic Tests for Cross Section Dependence in Panels*. (Working Paper No:0435, University of Cambridge).

Pesaran, M. H. (2007). A Simple Panel Unit Root Test in the Presence of Cross-Section Dependence. *Journal of Applied Econometrics, 22*(2), 265-312.

Pesaran, M. H. , Ullah, A. and Yamagata, T. (2008). A Bias-Adjusted LM Test of Error Cross Section Independence. *Econometrics Journal 11*, 105–127.

Pesaran, M. H. & Yamagata, T. (2008). Testing Slope Homogeneity in Large Panels. *Journal of Econometrics, 142*(1), 50-93.

Poghosyan, M. T. (2022). Financial Development and Growth in The Caucasus and Central Asia (No. 2022-2134). *International Monetary Fund*.

Smith, L. V. , Leybourne, S. , Kim, T. H. & Newbold, P. (2004). More Powerful Panel Data Unit Root Tests with an Application to Mean Reversion in Real Exchange Rates. *Journal of Applied Econometrics, 19*(2), 147-170.

Tufaner, M. B. (2022). Trade Liberalization, Financial Development, and Economic Growth: A Panel Data Analysis on Turkey and the Turkic Republics. *Economic Journal of Emerging Markets,* 126-137.

Türsoy, T. and Faisal, F. (2018). Does Financial Depth Impact Economic Growth in North Cyprus? *Financial Innovation, 4*(1), 1-13.

Westerlund, J. (2007). Testing for Error Correction in Panel Data. Oxford Bulletin of Economics and Statistics, 69(6), 709-748.

Yurdadoğ, V. , Akça, H. ve Ünlükaplan, İ. (2015). Geçişin 25. Yılında Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Dönüşüm Sürecini Özelleştirme ve İktisadi Özgürlükler Açısından Değerlendirme. *Eurasian Academy of Sciences Eurasian Business & Economics Journal, 4*, 100-121.

SUSTAINABILITY OF ECONOMIC GROWTH IN TURKEY AT THE CENTENNIAL OF THE REPUBLIC

Asst. Prof. Dr. Ali Rauf KARATAŞ

Karabük University

Asst. Prof. Dr. Murat ERGÜL

Karabük University

ABSTRACT

Historically, achieving sustainable economic growth has been one of the most Important macroeconomic objectives of all economies. Economic growth basically refers to the Increase In the production capacity or production potential of countries. Increasing and effectively using the basic resources of economic growth, especially labor and capital, is a long-term phenomenon. With the proclamation of the Republic, which marked the beginning of a new era for Turkey, the focus of the economic agenda has been on sustainable economic growth in this context. The aim of this study Is to test whether the economic growth achieved between 1923 and 2022 In Turkey, which is preparing to experience the centennial of the Republic, is sustainable or not. For this purpose, using the Gross Domestic Product (GDP) data at current prices per capita, the stationarity of the series is analyzed by means of the Fractional Frequency Fourier Unit Root Test. According to the test results, it is concluded that the economic growth data of the Turkish economy between 1923 and 2022 Is non-stationary at the 90 percent confidence Interval boundary and therefore economic growth Is not sustainable. The main reasons for the unsustainability of economic growth In Turkey are domestic economic crises due to political instability, economic fluctuations due to international conjuncture and the adoption of different economic paradigms in different periods.

Keywords: Sustainable economic growth, GDP per capita, Fractional Frequency Fourier Unit Root Test

CUMHURİYETİN YÜZÜNCÜ YILINDA TÜRKİYE'DE EKONOMİK BÜYÜMENİN SÜRDÜRÜLEBİLİRLİĞİ

ÖZET

Tarihsel süreçte sürdürülebilir ekonomik büyümeye sahip olmak tüm ekonomilerin en önemli makroekonomik hedeflerinden biri olagelmiştir. Ekonomik büyüme temel olarak ülkelerin üretim kapasitesinde veya üretim potansiyelinde artışların meydana gelmesini ifade etmektedir. Başta emek ve sermaye olmak üzere ekonomik büyümenin temel kaynaklarının artırılması ve etkin şekilde kullanılması ise uzun dönemli bir olgudur. Türkiye için yeni bir dönemin başlangıcını ifade eden Cumhuriyetin ilan edilmesiyle birlikte ekonomik gündemin odağını bu bağlamda sürdürülebilir ekonomik büyüme oluşturmuştur. Çalışmanın amacı da bu eksende Cumhuriyetin yüzüncü yılını tecrübe etmeye hazırlanan Türkiye'de, 1923-2022 arası dönemde sağlanan ekonomik büyümenin sürdürülebilir olup olmadığının sınanmasıdır. Bu amaca yönelik olarak kişi başına cari fiyatlarla Gayrisafi Yurt İçi Hasıla (GSYH) verileri kullanılarak söz konusu serinin durağan olup olmadığının analizi Kesirli Frekanslı Fourier Birim Kök Testi aracılığıyla yapılmıştır. Test sonuçlarına göre Türkiye ekonomisinde 1923-2022 yılları arasındaki ekonomik büyüme verisinin yüzde 90 güven aralığı sınırında durağan olmadığı ve bu sebeple ekonomik büyümenin sürdürülebilir olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Türkiye'de ekonomik büyümenin sürdürülebilir olmamasının temel nedenleri arasında ise siyasal istikrarsızlıklar kaynaklı iç ekonomik krizler, uluslararası konjonktüre bağlı ekonomik dalgalanmalar ve farklı dönemlerde farklı ekonomik paradigmaların benimsenmesi sebebiyle istikrarlı bir ekonomi politikasına sahip olunamaması gibi faktörler gösterilebilir.

Anahtar kelimeler: Sürdürülebilir ekonomik büyüme, kişi başına GSYH, Kesirli Frekanslı Fourier Birim Kök Testi

RESPUBLIKANING 100 YILLIGIDA TURKIYADA IQTISODIYoTI O‘SISHNING BARQARORLIGI

ANTRACT

Tarixiy jihatdan barqaror iqtisodiy o'sishga erishish barcha iqtisodiyotlarning eng muhim makroiqtisodiy maqsadlaridan biri bo'lib kelgan. Iqtisodiy o'sish, asosan, mamlakatlarning ishlab chiqarish quvvati yoki ishlab chiqarish salohiyatining o'sishini anglatadi. Iqtisodiy o‘sishning asosiy resurslarini, ayniqsa, mehnat va kapitalni ko‘paytirish va samarali foydalanish uzoq muddatli hodisadir. Turkiya uchun yangi davrning boshlanishi bo'lgan Respublikaning e'lon qilinishi bilan iqtisodiy kun tartibining diqqat markazida bu doirada barqaror iqtisodiy o'sish bo'ldi. Ushbu tadqiqotning maqsadi, Respublikaning 100 yilligini boshdan kechirishga tayyorlanayotgan Turkiyada 1923-2022 yillar oralig'ida erishilgan iqtisodiy o'sishning barqaror yoki barqaror emasligini tekshirish. Shu maqsadda aholi jon boshiga joriy narxlarda yalpi ichki mahsulot (YaIM) ma’lumotlaridan foydalangan holda, qatorning statsionarligi Fraksiya chastotasi Furye birligi ildiz testi yordamida tahlil qilinadi. Sinov natijalariga ko'ra, Turkiya iqtisodiyotining 1923 va 2022 yillar oralig'idagi iqtisodiy o'sish ma'lumotlari 90 foizlik ishonch oralig'ida statsionar emas va shuning uchun iqtisodiy o'sish barqaror emas degan xulosaga keldi. Turkiyada iqtisodiy o'sishning barqaror bo'lmasligining asosiy sabablari siyosiy beqarorlik tufayli yuzaga kelgan ichki iqtisodiy inqirozlar, xalqaro kon'yunktura tufayli yuzaga kelgan iqtisodiy tebranishlar va turli davrlarda turli iqtisodiy paradigmalarning qabul qilinishidir.

Kalit so'zlar: Barqaror iqtisodiy o‘sish, aholi jon boshiga yalpi ichki mahsulot, Fraksion chastotali Furye birligi ildiz testi

GİRİŞ

29 Ekim 1923 yılında Cumhuriyetin ilan edilmesiyle Anadolu coğrafyasında yeni bir Türk devleti kurulmuş ve farklı bir dönemin başlangıcına girilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti’nin iktisadi esaslarının belirlenmesi ise Cumhuriyetin ilanından önce[3] 17 Şubat-4 Mart 1923

[3] İktisadi meselelerin Cumhuriyetin ilanından önce gündeme alınmış olması, Osmanlı Devleti’nin son dönem yaşadığı ekonomik gelişmelerin çıktılarının bir yansıması olarak düşünülebilir. Özellikle Tanzimat Fermanı ile Türk coğrafyasında ilk dışa açılma ve ekonomik entegrasyon hamlesinin mali sistemde milli bağımsızlığın kaybedilmesi ile sonuçlanmıştır. Osmanlı Bankası olmak üzere Osmanlı Devleti’nde bankacılık faaliyetlerin yabancı sermaye merkezli gelişmesi bu durumda belirleyici olmuştur (Pamuk, 2005). Söz konusu tecrübe nedeniyle ekonomik

tarihleri arasında gerçekleştirilen İzmir İktisat Kongresi'nde alınan kararlarla gerçekleşmiştir. Birinci Dünya Savaşı'ndan yeni çıkmış olan Türkiye'de bu kongre ile tüketim ağırlıklı ekonomiden çıkarak üretime ve sanayi kuruluşlarına yön verilmesi öncül amaç haline gelmiştir. Söz konusu amaca yönelik olarak kongrede alınana kararların özünde (1) yabancı şirketlerin sahip olduğu imtiyazların satın alınarak millileştirilmesi, (2) sanayileşme hamlesinin gerçekleştirilebilmesi adına, ulaşım ağının ülke coğrafyası boyunca inşa edilmesi, (3) devlet öncülüğünde kurulacak fabrikaların ve işletmelerin doğal kaynaklara yakınlık prensibi ile planlanması hedefleri yer almıştır. Görüldüğü üzere Türkiye, Cumhuriyetin ilk yıllarına devletçilik ve millileştirme paradigması ile şekillenen ekonomik politikalar ekseninde girmiştir. Özellikle 1929 Büyük Buhranı sonrası küresel anlamda iktisadi yaşama hâkim olan Klasik İktisadi Okulun görüşleri yerine Keynesyen Ekolün görüşlerinin etkili olmaya başlaması, Mustafa Kemal Atatürk ve kurucu meclisin temel gayesi olan devlet eliyle sanayileşme hamlesinin gerçekleştirilmesi için ideal koşulları oluşturmuştur. Öyle ki ekonomide "devletçilik" prensibini ilke olarak belirleyen Atatürk, buhrandan kısa bir süre sonra , 1931 yılında parti programına ve 1937 yılında da Anayasaya devletçilik ilkesini entegre etmiştir (İnan, 1989).

1929 yılını Türkiye ekonomisi bağlamında özel kılan diğer olaylar ise söz konusu yılda Lozan Antlaşması'nın hükümlerince uygulanan iktisadi sınırlamaların son bulacak olması ve Osmanlı Devleti'nden devralınan borçların taksitlerinin ödenmeye başlanacak olmasıdır. İlgili gelişmeler Türkiye ekonomisinde Cumhuriyetin ilk yıllarında uygulanan ekonomi politikalarının niteliği itibariyle iki farklı dönemi de beraberinde getirmiştir. 1923-1929 arası, Meşrutiyet ile başlayan "Milli İktisat" yaklaşımının açık ekonomi koşullarında sürdürüldüğü bir dönemi ifade ederken 1930-1939 arası yıllar ise gerçek anlamıyla korumacı-devletçi sanayileşme stratejisini uygulandığı bir dönemi tasvir etmektedir. Sanayi sektörünün büyüme hızı 1923-1929 arasında ortalama olarak yüzde 10. 2 nispetinde gerçekleşmiş olmakla birlikte, sanayinin Gayri Safi Milli Hasıla (GSMH) içindeki payı yalnızca yüzde 11 düzeyinde kalabilmiştir. Bu dönemde sanayi sektörünün milli gelirden aldığı pay, bir yeniden inşa sürecinde olan Türkiye ekonomisi için beklenen ve olağan bir değerdir. 1930-1939 döneminde ise uluslararası iktisadi konjonktürün de kurucu iradenin zihnindeki büyüme modeli bağlamında mutedil hale gelmesiyle korumacı ve devletçi politikalar[4] sıklaştırılmıştır. Ekonomideki devletçi

bağımsızlık ve sürdürülebilir büyüme, Cumhuriyet döneminde Mustafa Kemal Atatürk ve kurucu iradenin temel amaçları arasında yer almıştır.

[4] Korumacı ve devletçi politikalar bir plan doğrultusunda uygulanmıştır. Söz konusu politikalar ilki 1933-1937, ikincisi ise 1938-1942 yılları arasını kapsayan beş yıllık sanayi planları ile uygulama

politikaların ağırlığı tarım dışındaki üretken alanlarda görülmüş ve devlet, asli yatırımcı ve üretici unsur olarak iktisadi yaşamda yer almıştır. Özellikle sanayi ve maden sektörlerinde devletin varlığının artmasıyla birlikte sanayi sektörünün reel büyüme hızı 1930-1939 döneminde yüzde 10'un üzerinde kalmış ve sanayi sektörünün toplam hasıla içeresindeki payı 1939 yılında yüzde 18. 3'e yükselmiştir. Söz konusu oran, bu dönem içerisinde Türkiye ekonomisinin sanayileşme hamlesinde yapısal bir dönüşüme girdiğini göstermektedir (Boratav, 2012). Birbirleri ile ilintili olan iki dönemin ekonomik büyüme performansları GSMH artış oranı olarak ise 1923-1929 arasında yıllık ortalama yüzde 9. 3 ve 1930-1939 arasında yıllık ortalama yüzde 4. 7 olarak gerçekleşmiştir (Buluş, 2009).

Türkiye ekonomisinde ve iktisadi büyümesinde 1940-1945 arası dönem, siyasi olarak tarafsızlık politikası izlense dahi savaş ekonomisinin koşullarının hissedildiği şekilde geçmiştir. Türkiye ekonomisi bu dönemde sıcak savaşın tahribatından korunsa da savaş ekonomisi çıktılarından etkilenmiştir. Savaş boyunca askeri harcamalar artmış, ordunun tüketim odaklı tüketimi çoğalmış ve ithalat daralmıştır. Yetişkin ve çalışabilir erkek nüfusun önemli bir kısmı üretim sahasından çekilmiş ve bu sebeple üretim daralmıştır. Üretim daralması kendisini özellikle tarım sektöründe hissettirmiştir. Silah altına alınan nüfusun toplam nüfustaki payının yüzde 10'a ulaşmasıyla kent ekonomisinin de tüketim ihtiyacı artmış ve kırdan kente gıda ürünleri nakli talebi yükselmiştir. Ek olarak kent ekonomisinin ihtiyaçlarını karşılamada önemli bir hacme sahip olan ithal ürünlerinin ve üretimde kullanılan ithal girdilerin dış ticaretinin de savaş ekonomisi koşulları gereği aksaması üretimi sekteye uğratmıştır. Son aşamada artan savunma harcamalarının kamu bütçesi üzerindeki negatif etkileri de devlet bütçesindeki yükü artırmış ve bütçe açıklarının finansmanında para basma yöntemi tercih edilmiştir. Söz konusu nedenlerle 1930'lu yıllardaki fiyat istikrarı ve ekonomik büyüme performansı kaybedilmiştir. Ocak 1940'ta uygulamaya konulan Milli Koruma Kanunu ilgili sorunları çözmeye yönelikti ve katı fiyat ve miktar denetimlerini içeriyordu. Fakat söz konusu korumacı önlemler beklenildiği ölçüde işlememiştir. Sonuç olarak 1945 yılına gelindiğinde GSMH, 1940 yılındaki değerinin yüzde 31'i nispetinde aşağısında kalmıştır (Pamuk, 2014).

İkinci Dünya Savaşı sonrası dünya siyasetinde yaşanan dönüşüm[5], ekonomik dönüşüme de sirayet etmiştir. Savaş sonrası dünyanın en güçlü

alanı bulmuştur. İkinci Beş Yıllık Sanayi planı İkinci Dünya Savaşı'nın ekonomik ve siyasi etkileri nedeniyle tam manasıyla hedeflerine ulaşamamıştır.

[5] Avrupa'nın üstünlüğünü ABD'ye kaptırması ve ABD hegemonyasının yansıması olarak kurulan iktisadi düzen (IMF ve Dünya Bankası gibi).

devleti olarak konumlanan ABD, uluslararası ekonomik dönüşümün de baş aktörü olmuştur. ABD'nin savaş sonrası politikalarının ikinci sacayağı ise SSCB'nin yayılmasını ve etkinliğini sınırlamak adına başlattığı Soğuk Savaş ve ilgili yaklaşımları oluşturmuştur. ABD'nin dünya siyasetinde ve ekonomisinde üstlendiği misyonun Türkiye'ye yansımaları ise Türkiye'nin dış dünyaya iyice kapalı hale gelen ekonomisini dışa açma ve liberalize etme şeklinde gerçekleşmiştir. Türkiye bu bağlamda 1947 yılında Dünya Bankası ve IMF'ye, 1952 yılında ise NATO'ya üye olarak söz konusu sistemin getirdiği kurumlara katılmıştır. 1950-1954 arası dönem, Türk iktisat tarihinde ilgili gelişmeler nedeniyle bir "dışa açılma ve serbest piyasa ekonomisine geçiş denemesi" olarak anılmaktadır. Fakat 1953 yılının sonuna gelindiğinde liberalizasyonun etkisiyle dış ticaret açığı rekor seviyeye ulaşmış, devletin atın ve döviz rezervleri tükenmiş, sanayinin tarım sektörüne nispetle göreli önemli azalmış ve son tahlilde serbest piyasa modelinin beklenen getirileri sağlanamamıştır. Dış kaynaklı sermaye kullanımı dışında somut bir getiri de elde edilememiştir. Yaşanan olumsuz gelişmeler neticesinde Türkiye, 1956-1958 yılları arasında tekrar giderek dışa kapanmıştır. 1960'lı yıllarda geçilen planlı kalkınma dönemi de önceki on yıllık dönemde yaşanan istikrarsızlıkları bir neticesi olarak ortaya çıkmıştır (Kazgan, 2006).

1960 sonrası dönem, uygulanan iktisadi modelde olmasa da iktisadi kararların verilmesinde ve iktisat politikalarının uygulamasında yeni bir dönemin başlangıcını ifade etmektedir. Karma ekonomik modelin bilinen prensiplerine bağlı kalmak koşuluyla kamu iktisadi teşebbüslerinin önem ve ağırlığının artırılması ve böylece bölgesel ve ulusal ekonomik büyümenin canlandırılması amaçlanmıştır. 1960 sonrası dönemin bir başka özelliği ise iktisat politikalarının tayin edilmesi ve uygulanmasına kurumsal bir düzen getirmek, iktisat politikalarını bilimselleştirmek, birimler arası koordinasyonu ve karar uyumunu artırmak, rasyonelliğe dönmek ve iktisat politikalarına amaç ve yöntem itibariyle istikrar kazandırma gayesidir. Söz konusu fikri yaklaşımın çıktısı olarak ise Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) kurulmuş ve Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın hazırlık çalışmalarına başlayarak planlı döneme geçişin kurumsal yansıması olmuştur (Kılıçbay, 1999). Dört kalkınma planının uygulamaya konulduğu, 1977 ve 1978 İstikrar Tedbirlerinin[6] yetersiz kalması nedeniyle ilan edilen "24 Ocak 1980 Kararları" ile son bulan bu dönemde, 1962-1976 yılları arasındaki ortalama GSMH büyümesi yıllık olarak yüzde 6. 6 nispetinde gerçekleşmiştir. 1970 sonrası dönemde ise enflasyon ciddi bir sorun olarak ortaya çıkmıştır. Ekonomik büyümenin

[6] Ele alınan dönemdeki siyasi kargaşa, siyasi rekabet ve dış bunalımlar (Petrol Şoku, Kıbrıs Ambargosu gibi) tedbirleri gerekli kılan başlıca sebepler olmuşlardır.

istenen düzeyde gerçekleşmemesi ve enflasyonun arkasında yatan temel sebepler ise büyük boyutlardaki KİT açıkları, yüksek kamu kesimi borçlanma gereği, bütçe açıkları ve açıklara bağlı emisyon genişlemesi, ithal ikameci sanayileşme stratejisinin tıkanması ve döviz darboğazı olarak sıralanabilir (Buluş, 2009). 1923-1979 arası dönemdeki cari fiyatlarla GSYH değerlerinin görünümü Şekil 1'de yer almaktadır.

Şekil 1. Türkiye'de 1923-1979 Yılları Arasında Cari Fiyatlarla GSYH (ABD Doları)

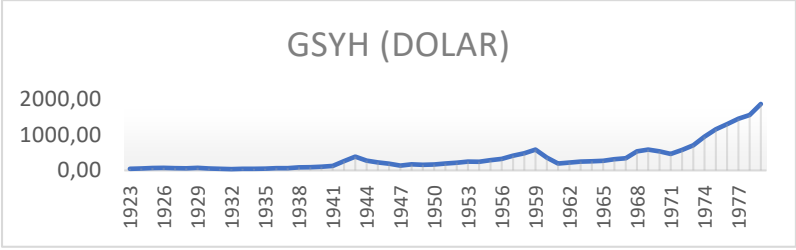

Kaynak: (*TUİK*, 2023)

24 Ocak 1980 Programı ile ilk denemesi 1950-1954 arasında gerçekleşen "serbest piyasa ekonomisiyle dışa açılma ve ekonomik entegrasyon" hamlesi, tekrar daha güçlü ve geri dönülemez şekilde ekonomi politikalarına entegre edilmiştir. Programın en önemli sacayağını ise ithal ikameci sanayileşme stratejisi yerine ihracata dayalı büyüme stratejisi oluşturmuştur. Programın özünde ABD (Reaganomics) ve İngiltere'nin (Thatcherism) öncülük ettiği serbestleşme hareketinin bir çıktısı olan "yeni dünya düzeni"ne uyum vardı. Programın felsefesini ve ideolojik çerçevesini ise piyasa ekonomisine devlet müdahalesinin en aza indirilmesi, serbest ve özel girişime dayalı pazar ekonomisinin oluşturulması, rekabetin dışa açılması yani geleneksel bir liberalleşme hamlesi oluşturmaktaydı (Kazgan, 2012). 1989 yılında Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu hakkında çıkarılan 32 sayılı kararla finansal işlemler serbest bırakılarak TL konvertible hale getirilmiş ve sermaye hareketleri serbestleştirilmiştir. Bu gelişme Türkiye ekonomisinde finansal liberalizasyon sürecinin önemli eşiklerinden biri olarak anılmaktadır (Yılmaz & Tuncay, 2012). 1987-2001 yılları arası dönem son tahlilde Türkiye için siyasi ve iktisadi istikrarsızlıkların eş anlı yaşandığı bir zamanı ifade etmenin ötesine geçememiştir. Çok partili siyasi hayata geçilmesinden itibaren 2002 yılına kadar olan dönemde Türkiye, sık sık değişen koalisyon hükümetleri tarafından idare edilmiştir. Kısa süreli koalisyon hükümetlerinin hedefleri ve politikaları da kısa vadeli olunca mali disiplin sağlanamamıştır. Bu sebeplerle dışa açılma ve ekonomik entegrasyon hamlesinin başladığı 1980 yılından 2002'ye kadar olan

dönemde ekonomik büyümenin inişli çıkışlı olduğu ve krizlerin varlık gösterdiği bir dönem yaşanmıştır (Pamuk, 2014). 2002 sonrası dönemde göreli siyasi istikrar yakalanmış olmakla birlikte yaşanan uluslararası gelişmelerin ulusal ekonomi üzerindeki etkileri belirleyici olmuştur. 2008-09 Küresel Finans Krizi, Covid-19 Pandemisi, 2021 Enerji Krizi ve son olarak Rusya-Ukrayna savaşının neticeleri küresel ekonomik görünümü olumsuz etkilemiş ve Türkiye ekonomisi de söz konusu etkilerin yansımalarını hissetmiştir. Bu bağlamda göreli olarak günümüze değin devam eden dışa açılma hamlesi sonrası 1980-2022 yılları arasındaki cari fiyatlarla GSYH değerlerinin görünümü Şekil 2'de yer almaktadır.

Şekil 2. Türkiye'de 1980-2022 Yılları Arasında Cari Fiyatlarla GSYH (ABD Doları)

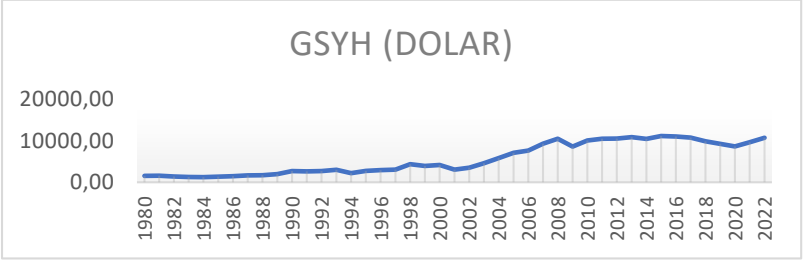

Kaynak: (*TUİK*, 2023)

Şekil 1 ve 2'de yer alan veriler nominal değerleri ifade etmektedir. Söz konusu verilerin anlamlılığını tamamlayıcı mahiyette ise Şekil 3'te sabit fiyatlarla kişi başına GSYH değerlerinin 1923-2022 yılları arası dönemdeki yüzdelik değişimleri gösterilmiştir.

Şekil 3. Türkiye'de 1923-2022 Yılları Arasında Kişi Başına Sabit Fiyatlarla GSYH Büyümesi

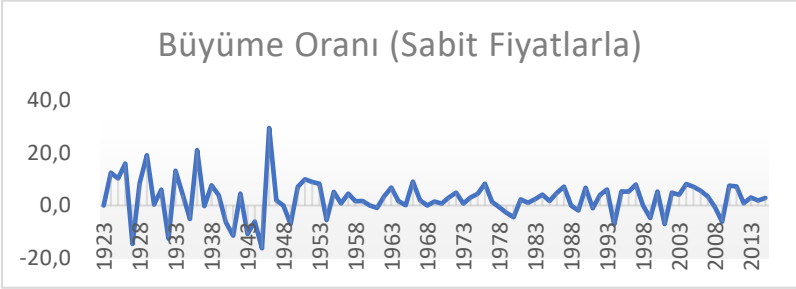

Kaynak: (*TUİK*, 2023)

Şekil 3, Türkiye'de Cumhuriyetin ilanından bugüne kadar geçen zamanda ekonomik büyümenin yıllar itibariyle dalgalı bir görünüme sahip olduğunu göstermektedir. Söz konusu dalgalanmaların Cumhuriyetin ilk yıllarında daha belirgin olması savaş ekonomisi koşulları ve o dönemde Türkiye ekonomisinin sektörel görünümünde tarımın ağırlıkta olması ile ilgili olması muhtemeldir. Tarımsal üretim bilindiği üzere çoğunlukla iklim koşullarına duyarlıdır ve doğası gereği dalgalıdır. 1950'li yıllardan itibaren dip ve zirve değerler arasındaki frekans azalsa da özellikle ulusal krizler kaynaklı üretim düşüşleri ve ardından gözlenen yükselişler kalıcı bir görünüme sahip olmayı sürdürmüştür.

EKONOMETRİK YÖNTEM VE AMPİRİK BULGULAR

Cumhuriyetin yüzünce yılında Türkiye'de ekonomik büyümenin sürdürülebilir olup olmadığının sınandığı bu çalışmada söz konusu amaca yönelik olarak Bozoklu ve diğerleri (2020) tarafından geliştirilen kesirli frekanslı Fourier ADF birim kök testi kullanılmıştır. Bu test, Enders ve Lee (2012) tarafından önerilen Fourier ADF (FADF) birim kök testine dayanmaktadır. FADF birim kök testi, ADF birim kök testine Fourier fonksiyonların (trigonometrik terimlerin) dahil edilmesi ile geliştirilmiştir. Fourier fonksiyonlar sayesinde kırılmanın sayısı, tarihi ve biçiminden testin gücü ve güvenilirliği etkilenmemektedir. Ayrıca geleneksel birim kök testleri doğrusal nitelik taşıdığından dolayı yapısal değişimleri dikkate almamakta ya da az sayıda yapısal kırılmayı içsel olarak tahmin etmektedir. Ancak ekonomik büyüme başta olmak üzere makroekonomik değişkenlerin döngüsel, kırılmalı ve doğrusal olmayan bir karaktere sahip olduğu genel kabul görmektedir (HACIİMAMOĞLU, 2023). Ek olarak bu çalışmada olduğu gibi analize dahil edilen zaman aralığı uzadıkça yapısal kırılmaların sayısının artması ve söz konusu

yapısal kırılmaları dikkate alan gelişmiş birim kök testlerinin kullanılması elde edilen ampirik bulguları ekonometrik bağlamda daha güvenilir ve anlamlı kılacaktır (Lee, 2014).

Çalışmada Türkiye ekonomisi için üç ayrı seriye kesirli frekanslı Fourier ADF birim kök testi uygulanmıştır. 1923-2022 arası dönem, 1923-1979 arası dönem ve 1980-2022 arası dönem için cari fiyatlar cinsinden GSYH verilerine uygulanan birim kök testi sonuçları Tablo 1'de yer almaktadır.

Tablo 1. Kesirli Frekanslı Fourier ADF Birim Kök Testi Sonuçları

Seri	k (frekans)	Minimum KKT	F test istatistiği	Uygun gecikme uzunluğu	FADF test istatistiği
1923-2022	0. 4	3. 320717	7. 726966	1. 000000	-3. 940184
1923-1979	0. 3	28. 58327	4. 511927	1. 000000	-2. 831000
1980-2022	0. 5	0. 652158	5. 978319	1. 000000	-3. 116252

Not: Bozoklu ve diğerleri (2020) çalışmasından elde edilen sabitli ve trendli model FADF istatistik testi kritik değerleri %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyleri için sırasıyla k=0. 3 durumunda -4. 87, -4. 28 ve -3. 97; k=0. 4 durumunda -4. 88, -4. 27 ve -3. 97'dir. Enders ve Lee (2012) çalışmasından elde edilen F testi tablo kritik değerleri ise yine sırasıyla 12. 21, 9. 14 ve 7. 78'tir.

Tablo 1'deki sonuçlara göre analiz edilen üç dönemde de serilerin birim kök içerdiği ve dolayısıyla Türkiye'de söz konusu dönemlerin tamamında ekonomik büyümenin sürdürülebilir olmadığı tespit edilmiştir. Bununla beraber 1923-2022 arası dönem için yapılan analizde elde edilen FADF ve F test istatistiği değerleri yüzde 10 anlamlılık düzeyi sınırında tespit edilmiştir. Dolayısıyla yakın gelecekte elde edilecek istikrarlı ekonomik büyüme performansları Türkiye'nin uzun dönemli ekonomik büyümesi sürdürülebilir bir nihayete erdirebilecektir.

SONUÇ

Türkiye Cumhuriyeti, 29 Ekim 1923 tarihinde Cumhuriyetin ilan edilmesiyle birlikte Anadolu coğrafyasındaki son Türk devleti olarak varlığını kazanmıştır. Gazi Mustafa Kemal Atatürk ve kurucu iradenin siyasi bağımsızlığın kazanılmasının ardından öncül hedefi ekonomik bağımsızlığın elde edilmesi ve sürdürülebilir bir ekonomik büyümenin

sağlanması olmuştur. Sürdürülebilir ekonomik büyüme aynı zamanda uygulanan makro iktisadi politikaların da başat hedeflerinden biridir. Bu çalışma, bu bağlamda Cumhuriyetin yüzüncü yılına giren Türkiye ekonomisinde geçmiş 100 yıllık dönemdeki ekonomik büyüme performansının sürdürülebilir olup olmadığının sınanması amacıyla gerçekleştirilmiştir. Kesirli frekanslı Fourier ADF birim kök testinin analiz aracı olarak kullanıldığı bu çalışmada elde edilen ampirik bulgular Türkiye ekonomisinde söz konusu dönemde ekonomik büyüme performansının sürdürülebilir olmadığını göstermiştir. Bu sonucun ortaya çıkmasının başlıca nedenleri olarak ise yaşanan ulusal ve uluslararası ölçekli ekonomik krizler ile yaşanan siyasi istikrarsızlıkların varlığı gösterilebilir. Öyle ki Cumhuriyetin kuruluşundan bu yana geçen 100 yılık süreçte altı çok ciddi krize (1929-32, 1958-61, 1978-83, 1998-2001, 2008-09, 2019-20) ek olarak göreli daha küçük ölçekli ve tesirli krizler (1969-70, 1988-89, 1991, 1994) yaşanmıştır. Krizlerin sıklığı yanında diğer önemli bir etken de uygulanan ekonomi politikaların etkinliği ve siyasal otoritelerin krizlere müdahale becerisinin yetersizliği olmuştur. Bu bağlamda 1923-1980 arası uygulanan göreli ithal ikameci sanayileşme stratejisi ve planlı dönem ile 1980 ve sonrası dönemde uygulanan göreli ihracata dayalı büyüme stratejisi ve serbestleşme dönemlerinde ekonominin yapısıyla bağdaşmayan ve dengeli olma niteliği taşımayan politikaların da sürdürülebilir ekonomik büyüme hedefinden uzaklaşmada belirleyici olduğunu söylemek mümkündür. Farklı dönemlerde farklı iktisadi yaklaşımların uygulamaya konulması ekonomi politiğinde istikrarsızlığı da doğurmuştur. Türkiye'nin halen bir devlet politikasına dönüşmüş iktisadi politika önermesine sahip olduğunu söylemek zordur. Söz konusu gerekçeler neticesinde de Türkiye ekonomisi henüz sürdürülebilir ekonomik büyüme performansına sahip olamamıştır. Ekonomik istikrarın sağlanması iktisadi olarak fiyat istikrarı ve tam istihdam ile sağlanır. Ayrıca Türkiye ekonomisi örneğinde olduğu gibi siyasi istikrar da önemli bir tamamlayıcı olmaktadır. Bu nedenle siyasi iktidar değişimden etkilenmeyecek, bağımsız, evrensel ilkelere dayalı bir ekonomi politikasının entegre edilmesi Türkiye ekonomisi için önemlidir.

KAYNAKÇA

Boratav, K. (2012). *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2009*. İmge Kitabevi.

Bozoklu, S. , Yilanci, V. , & Gorus, M. S. (2020). Persistence in per capita energy consumption: A fractional integration approach with a Fourier function. *Energy Economics*, *91*, 104926. https://doi. org/10. 1016/j. eneco. 2020. 104926

Buluş, A. (2009). *Türk İktisat Politikalarının Tarihi Temelleri*. Tablet Kitabevi.

Enders, W. , & Lee, J. (2012). The flexible Fourier form and Dickey–Fuller type unit root tests. *Economics Letters*, *117*(1), 196-199. https://doi. org/10. 1016/j. econlet. 2012. 04. 081

HACİİMAMOĞLU, T. (2023). Katar'da Ekolojik Ayak İzi ve Alt Bileşenlerinin Durağanlığının Test Edilmesi: Kesirli Frekanslı Fourier Birim Kök Analizi. *Verimlilik Dergisi*, 205-218.

İnan, A. (1989). İzmir İktisat Kongresi 17 Şubat-4 Mart 1923. *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları XVI. Dizi*, *2*.

Kazgan, G. (2006). *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Kazgan, G. (2012). *Türkiye Ekonomisinde Krizler (1929-2009) "Ekonomi Politik" Açısından Bir İrdeleme*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Kılıçbay, A. (1999). *Türk Ekonomisi*. Bilim Teknik Yayınevi.

Lee, K. -C. (2014). Is per capita real GDP stationary in China? Sequential panel selection method. *Economic Modelling*, *37*, 507-517. https://doi. org/10. 1016/j. econmod. 2013. 11. 040

Pamuk, Ş. (2005). Osmanlı-Türkiye iktisadi tarihi. *İletişim yayını, İstanbul*. https://iletisim. com. tr/Images/UserFiles/Documents/Gallery/osmanli-turkiye-iktisadi-tarihi. pdf

Pamuk, Ş. (2014). *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

TUİK. (2023). [dataset]. https://www. tuik. gov. tr/

YILMAZ, V. , & Tuncay, M. (2012). FİNANSAL LİBERALİZASYONUN TASARRUF VE YATIRIM ÜZERİNE ETKİSİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, *26*(3-4), 345-363.

THE EFFECTS OF THE COVİD-19 PANDEMİC ON THE WORLD LABOR MARKET

Asst. Prof. Dr. Murat ERGÜL

Karabük University

Asst. Prof. Dr. Ali Rauf KARATAŞ

Karabük University

ABSTRACT

This study is organized in order to reveal the possible results of the pandemic process, especially on the labor markets. The Covid-19 pandemic process, which showed its effects in many ways in 2020, resulted in the death of approximately seven million people, according to the World Health Organization reports. It is not surprising that the global epidemic, also has severe economic consequences. Therefore, the economic disintegration, which is perceived as an economic threat for both developed and developing countries, especially after the Second World War, continues to be a serious problem by getting deeper after this process. As reported by the International Labor Organization and similar authorities, disruptions in supply chains, especially after the pandemic, tend to turn into a labor market shock that affects national economies from production of goods and services to consumption and investment decisions. In the light of the precautions taken by the governments during the pandemic process, the working hours of most commercial enterprises were limited / rearranged or these enterprises were forced to close. In addition, basic reasons such as not allowing consumers to relocate resulted in unemployment or change in working conditions for individuals in different age, gender and education level groups. It is also seen that employees operating in different business areas were affected by this process at different levels. It is clear that the similar measures taken by many countries in the global sense have produced similar results. This situation was evaluated for selected European and Asian countries in the study. From this point of view, it is seen that the post-pandemic labor market shocks have become a problem that many countries need to solve.

Keywords: Labor Market, Covid 19, Unemployment, Pandemic

COVİD-19 PANDEMİSİNİN DÜNYA İŞ GÜCÜ PİYASASI ÜZERİNE ETKİLERİ

ÖZET

Yapılan bu çalışma, küresel boyutta her alanda muhtemel sonuçları tartışılan pandemi sürecinin iş gücü piyasasına olan etkilerini ortaya koymak amacıyla düzenlenmiştir. 2020 yılında etkisini çok yönlü olarak gösteren Covid-19 pandemi süreci Dünya Sağlık Örgütü raporlarına göre yaklaşık yedi milyon insanın yaşamını yitirmesi ile sonuçlanmıştır. Dünya ülkeleri için derin etkiler yaratan söz konusu küresel salgının ağır iktisadi sonuçlarının olması ise sürpriz değildir. Dolayısıyla özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkeler için ekonomik bir tehdit olarak algılanan iktisadi ayrışma, salgın sonrası daha da derinleşerek ciddi bir problem olmayı sürdürmektedir. Uluslararası İşgücü Organizasyonu ve benzer otoritelerin de raporladığı üzere pandemi sonrası özellikle tedarik zincirlerinde yaşanan aksaklıklar mal ve hizmet üretiminden tüketim ve yatırım kararlarına kadar ülke ekonomilerini etkileyen bir işgücü piyasası şokuna dönüşme eğilimi göstermektedir. Pandemi sürecinde ülkeler tarafından alınan önlemler ışığında çoğu ticari işletmenin çalışma sürelerinin kısıtlanması/yeniden düzenlenmesi ya da bu işletmelerin kapanmaya zorlanması ve tüketicilerin yer değiştirmelerine izin verilmemesi gibi temel sebepler farklı yaş, cinsiyet ve eğitim seviyesi gurupları içerisinde yer alan bireylerin işsiz kalmasıyla ya da çalışma koşullarının değişmesiyle sonuçlanmıştır. Farklı iş alanlarında faaliyet gösteren çalışanların bu süreçten farklı seviyelerde etkilendiği de görülmektedir. Dolayısıyla bazı iş kolları sürece daha kolay uyum sağlarken bazı alanlarda yoğun işten çıkarmaların yaşandığı tespiti yapılmıştır. Global anlamda çok sayıda ülkenin benzer önlemler almasının ise benzer sonuçlar doğurduğu açıktır. Çalışma içerisinde seçili Avrupa ve Asya ülkeleri için bu durum değerlendirilmiştir. Bu bakış açısıyla pandemi sonrası yaşanan işgücü piyasası şoklarının birçok ülkenin çözmesi gereken bir sorun halini aldığı görülmüştür.

Anahtar Sözcükler: İş Gücü Piyasası, Covid 19, İşsizlik, Pandemi

KOVİD-19 PANDEMİYASINI DUNYO MEHNAT BOZORiga TA’SIRI

ANTRACT

Ushbu tadqiqot pandemiya jarayonining, ayniqsa mehnat bozorlarida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan natijalarini aniqlash maqsadida tashkil etilgan. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti hisobotlariga ko'ra, 2020 yilda o'z ta'sirini ko'p jihatdan ko'rsatgan Covid-19 pandemiya jarayoni taxminan etti million kishining o'limiga olib keldi. Global epidemiyaning og'ir iqtisodiy oqibatlari ham borligi ajablanarli emas. Shuning uchun ham rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar uchun iqtisodiy tahdid sifatida qabul qilingan, ayniqsa Ikkinchi jahon urushidan keyin iqtisodiy tarqoqlik bu jarayondan keyin ham chuqurlashib, jiddiy muammo bo'lib qolmoqda. Xalqaro Mehnat Tashkiloti va shunga o'xshash organlar tomonidan xabar qilinganidek, ta'minot zanjiridagi uzilishlar, ayniqsa pandemiyadan so'ng, milliy iqtisodiyotlarga tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarishdan iste'mol va investitsiya qarorlarigacha ta'sir qiladigan mehnat bozori zarbasiga aylanadi. Pandemiya jarayonida hukumatlar tomonidan ko'rilgan ehtiyot choralari nuqtai nazaridan, aksariyat tijorat korxonalarining ish vaqti cheklangan / qayta tashkil etilgan yoki bu korxonalar yopilishga majbur bo'lgan. Bundan tashqari, iste'molchilarning boshqa joyga ko'chishiga yo'l qo'ymaslik kabi asosiy sabablar turli yosh, jins va ta'lim darajasidagi shaxslar uchun ishsizlik yoki ish sharoitlarining o'zgarishiga olib keldi. Bundan tashqari, turli darajadagi biznes sohalarida ishlaydigan xodimlar ushbu jarayondan ta'sirlanganligi ko'rinib turibdi. Ko‘pgina davlatlar tomonidan global ma’noda ko‘rilgan o‘xshash chora-tadbirlar ham xuddi shunday natijalar bergani aniq. Ushbu holat tadqiqotda tanlangan Yevropa va Osiyo mamlakatlari uchun baholandi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, pandemiyadan keyingi mehnat bozoridagi zarbalar ko‘plab mamlakatlar hal qilishi kerak bo‘lgan muammoga aylangan.

Kalit so'zlar: Mehnat bozori, Covid 19, ishsizlik, pandemiya

GİRİŞ

Dünya Sağlık Örgütü (WHO) tarafından yalnızca hastalık veya sakatlığın olmayışı değil, fiziksel, zihinsel ve sosyal olarak tam bir iyilik durumu olarak tanımlanan sağlık kavramının ölçülmesi ve dolayısıyla bilimsel bir modelleme yapılarak analiz edilmesi oldukça zor olarak kabul edilmektedir (Currie;1999). Ancak yine de toplumsal sağlık düzeyi ve iş gücü arasındaki olası güçlü ilişkinin geçtiğimiz yıllarda oldukça popüler

bir çalışma alanı haline gelmesinden, bu konunun yeni bir çalışma sahası olduğu anlamı çıkarılmamalıdır. Aksine uluslararası literatürde geçmişten günümüze oldukça fazla sayıda çalışma (Crikos;1993, Bartel;1979, Currie;1999, Haan;2009, Lenhart;2018 vb.) bu ilişkinin varlığını ücretler, istihdam, çalışma saatleri, meslek seçimi ve edinimi, emeklilik ve istihdamın yapısı gibi çok çeşitli yönlerden irdelemektedir. Her ne kadar literatürdeki bu mevcut çalışmalar daha çok istihdam ve ücretler arasındaki olası korelasyon etrafında toplulaşmış gibi görünse de özellikle Covid-19 pandemi süreci sonrasında olası bir sağlık şoku ile iş gücü piyasasının uzun ve orta vadede hangi yönde ve ne miktarda etkileneceği sorunsalı politika yapıcılar tarafından da merak edilmektedir. Bu tarz bir etkileşimin doğuracağı sosyal, toplumsal ve iktisadi sonuçlar elbette ki politika yapıcılar tarafından zamanında ortadan kaldırılmalıdır. Dünya ekonomilerini derinden etkileyen 2019 pandemisinin hemen her ülke tarafından tecrübe edilmesi ortaya çıkacak muhtemel sorunların da çözüme ulaştırılması ve/veya ortadan kaldırılması için yollar aranması ile sonuçlanmıştır.

Covid-19 pandemisi sonrasında ortaya çıkan bu sorunların benzer özellikler göstermesinin altında yatan temel etkenin, bu süreç içerisinde ülkeler tarafından benzer koruma programlarının uygulanması gösterilebilir. Bilindiği üzere hükümetler sürecin hemen başlangıcından itibaren zorunlu eve kapanma kısıtlamalarını devreye sokmuşlardır. Bununla birlikte çoğu işyerinde uzaktan çalışma yöntemi tavsiye edilmiş ve hatta bu yöntem daha sonrasında birçok alanda zorunlu hale getirilmiştir. Muhtemel işten çıkarmaların önüne geçmek adına hükümetler firmalara kısıtlamalar getirerek en azından kısa vadede işsizlik artışının önüne geçilmeye çalışılmıştır. Ancak yine de insanların eve kapanması ve çeşitli sosyal alanlardan tecrit edilmesi özellikle küçük ve orta ölçekli firmalar için yıkıcı sonuçlar doğurarak birçok kişinin işsiz kalması, bazı tedarik zincirlerinin darbe alması, yatırım kararlarının gözden geçirilmesi/ertelenmesi gibi sonuçlar doğurmuştur. Buna ek olarak hükümetler tarafından tüketicilere dikte edilen ve uygulama zorunluluğu getirilen bazı kurallar da (maske takma zorunluluğu, toplu taşımanın kısıtlanması, yer değiştirmenin yasaklanması, mesafe kuralları) bireylerin tüketim miktar ve alışkanlıklarında da gözle görünür değişimler yaşanmasına sebep olmuştur. Talep düşüşüyle sonuçlanan bu durumun da yine bazı üreticileri zor durumda bırakması ve bunun dolaylı olarak işten çıkarmalara sebep olması göz önünde bulundurulmalıdır. İngiliz ulusal istatistik ofisi (ONS) verilerine göre, örneğin, bahsi geçen halk sağlığını koruyucu önlemlerin hemen sonrasında hane halkının hizmet sektöründe yaptıkları harcamalarda %20'nin üzerinde bir düşüş meydana gelmiştir. Bu ise çeyreklik bir zaman diliminde ülkede yaşanan

en büyük düşüş olarak rapor edilmektedir. Yine aynı dönem içerisinde uygulamaya alınan kısıtlamalar sonucunda yaklaşık 12 milyon iş alanı etkilenerek işgücü piyasasında önemli ölçüde bir azalma yaşanmıştır. Bu ise pandeminin başladığı 2019 yılı sonunda İngiltere'de %3, 8 olarak tespit edilen işsizlik oranının 2020 sonunda %5, 2 olarak gerçekleşmesi ile sonuçlanmıştır. Benzer bir durum Birleşik Devletler içinde söylenebilir. Salgının başlangıç tarihinden yaklaşık bir sene sonra alınan önlemler ve kısıtlamalar sonucunda toplam işgücünün %20'sinden fazlası direkt olarak etkilenmiştir. Toplam ücret ödemelerinin yaklaşık %12'si ise süreçten en çok etkilenen bu sektörler tarafından yapılmaktadır (Matthew Dey and Mark A. Loewenstein , 2020). Bu ve benzeri ülke istatistiklerini çoğaltmak oldukça kolaydır.

Elbette ki küresel bir salgının yıkıcı sonuçları uluslararası literatürde de oldukça fazla sayıda çalışmaya konu olmuştur. Salgının başlangıcından hemen sonra ortaya konmaya başlanan bu çalışmalar çok çeşitli üst başlıkları farklı ülke ve ülke grupları için incelemektedirler. Bu çalışmaların temel amaçlarının hangi gurubun bu salgın sürecinden en çok etkilendiğini ortaya koymak olduğu söylenebilir. Kikuchi, Kitao, Mikoşhiba (2021), Ham (2021), Groshen (2020), Albanesi ve Kim (2021), Cortes ve Forsythe (2023), Lemieux vd. (2020), gibi farklı çalışmalarda Covid-19 salgınının iş gücü piyasası üzerindeki etkileri farklı yaş grupları, cinsiyet, istihdam çeşitleri, eğitim seviyesi, meslekler ve endüstriler, demografik guruplar gibi değişkenler üzerinden ortaya konmaktadır. Çalışmaların büyük kısmında düşük bir ücretle ücretlendirilen çalışanların, genelde saatlik ücretle çalışan çalışanların, kadın işçilerin, hizmet sektöründe faaliyet gösterenlerin ve sendikal haklardan yararlanamayanların süreçten en yıkıcı darbe alan kesimler olduğu ortaya konmuştur. Lee ve Yanng (2022), Brooks, Mueller, Thiede (2021), Almeida ve Santos (2020), gibi çalışmalar daha çok bölge bazlı incelemeler yaparak salgının farklı bölgelerde farklı etkilere yol açtığını örneğin kentsel bölgelerde işten çıkarmaların daha yoğun olduğunu ancak kırsal bölgelerde uzaktan çalışma olanağının çok mümkün olmadığını vurgulamaktadırlar. Bu anlamda süreç boyunca ülkeler içerisinde de bazı bölgelerin işgücü piyasasının işlevselliği konusunda avantajlara/dezavantajlara sahip olduğunu söylemek mümkündür. Diğer taraftan Elgin, Williams, Yalaman (2021), Hershbein, Holzer (2021), gibi çalışmalarda pandemi sürecinin iş gücü piyasasına olan negatif etkilerini ortadan kaldıracak politikaların belirlenmesi tartışılırken, bu politikaların etkinliği de irdelenmektedir. Bu çalışmalara ek olarak Jain ve Bassier (2020), Djoumessi (2021), Su, Dai vd. (2022), Al-Youbi vd. (2020), Krafft vd. (2021) ise farklı ülke ve ülke guruplarından oluşturulan örneklemler üzerinden salgın sürecinin istihdam ve işten çıkarmalar,

ücret kesintileri, bazı iş kollarının askıya alınması gibi farklı açılardan iş gücü piyasası üzerinde yarattığı olumsuz etkileri ortaya koymaktadır. Dolayısıyla uluslararası literatürde çok geniş sayılabilecek bir çerçevede salgın sürecinin iş gücü piyasasına olan etkileri farklı ülke ve bölgeler üzerinden ortaya konmaya çalışılmıştır. Çalışmaların büyük çoğunluğunun salgın sürecinin iş gücü piyasasına farklı yönlerden olumsuz etkilerde bulunduğu ortaya konmuştur.

SEÇİLİ ÜLKERDE PANDEMİ VE İŞ GÜCÜ PİYASASI

Korona virüs salgınının birçok açıdan bireylerin hayatlarında değişiklikler meydana getiren ve ağır iktisadi sonuçları olan bir süreç olduğu görülmektedir. Bu ağır sonuçlar mikro anlamda tüketicilerin ve makro anlamda ülkelerin karar verme aşamalarında da köklü değişiklikler meydana getirmiştir. Birleşmiş Milletler (UN)' e göre salgının başlangıcından itibaren sadece 1 yıl içerisinde 2009 finansal krizinin yaklaşık dört katı kadar bir büyüklükte iş kaybı yaşanmıştır. Yine aynı kısa süre içerisinde yaklaşık 125 milyon insanın yoksulluk sınırının altında bir yaşam standardına mecbur kaldığı ifade edilmektedir. Uluslararası turizm %74 gibi rekor bir seviyede düşüş gösterirken, insani gelişim endeksi (HDI) 90'lı yıllardan bu yana ilk kez gerilemiştir. Bu gerilemeye sebep olan en büyük etkenin ise kadınların iş gücüne katılım oranlarında yaşanan dramatik düşüşler olduğu belirtilmektedir. Tablo 1'de bu bağlamda işsizlik oranlarının yıllara ve farklı coğrafyalara göre son dokuz yıldaki dağılımı aktarılmıştır.

Tablo 1: Toplam İşsizlik Oranlarının Yıllara ve Farklı Coğrafyalara Göre Değişimi

Yıl	Afrika (%)	Amerika (%)	Arap Ülkeleri (%)	Asya-Pasifik (%)	Avrupa ve Merkezi Asya (%)	Dünya (%)
2015	6. 7	6. 2	7. 7	5. 2	8. 5	6
2016	6. 7	6. 8	7. 8	5. 1	8	6
2017	6. 7	6. 7	8. 5	5	7. 4	5. 9
2018	6. 5	6. 5	8. 7	4. 9	6. 8	5. 7
2019	6. 5	6. 4	8. 7	4. 7	6. 6	5. 5
2020	7. 1	9. 4	10. 1	6. 1	7	6. 9
2021	7. 2	7. 8	9. 8	5. 2	6. 9	6. 2
2022	7. 1	5. 8	9. 3	5. 2	6. 1	5. 8
2023	7. 1	6. 1	9. 3	5. 1	6. 3	5. 8

Kaynak: https://ilostat. ilo. org/data/, ILOSTAT

Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) verileri tablolaştırılarak Covid-19 salgınının dünyanın farklı bölgelerinde yarattığı etkinin daha net bir şekilde görüntülenmesi amaçlanmıştır. İşgücü piyasalarındaki küresel etkileri oldukça yoğun bir biçimde hissedilen salgının başlangıç yılından hemen sonra derin bir şok yaratarak global işsizlik oranlarını %6, 9 ile tepe noktasına ulaştırdığı görülmektedir. Global ölçekli bu artış oranlarını benzer şekilde diğer coğrafyalarda da görmek mümkündür. Uluslararası Çalışma Örgütü'ne göre yüksek enflasyon ortamında düşüşe geçen reel ücretlerin oluşan bu şok dalgasını yumuşatması beklenmektedir. Bu anlamda 2023 yılı sonu itibariyle küresel işsizlik oranlarının en iyi ihtimalle sabit kalacağı tahmin edilmektedir.

İşgücü verimlilik oranlarında da benzer bir sürecin hâkim olduğu söylenebilir. ILO tarafından hazırlanan raporlara göre pandemi öncesinde bile bir yavaşlama sürecine giren verimlilik artışı, ortaya çıkan salgın ile

dünyanın farklı bölgelerinde hızlı bir düşüş yaşamıştır. Tablo 2'de işgücü verimliliğinin yıllara ve farklı coğrafyalara göre yüzdelik değişimine dair veriler 2000-2022 arası dönem için aktarılmıştır.

Tablo 2: İşgücü Verimliliğinin Yıllara ve Farklı Coğrafyalara Göre Yüzdelik Değişimi

Yıl	Dünya (%)	Afrika (%)	Amerika (%)	Arap Ülkeleri (%)	Asya-Pasifik (%)	Avrupa ve Merkezi Asya (%)
2000	2. 5	1. 4	2	3. 4	3. 2	3
2001	0. 7	1	-0. 6	-1. 4	2. 3	1. 4
2002	1. 1	2. 3	0. 5	-3. 5	3. 4	1
2003	1. 8	1. 6	1	0. 7	4. 1	1. 3
2004	2. 9	2. 3	1. 8	7. 7	4. 6	2. 7
2005	2. 4	2. 7	1. 2	1. 5	4. 8	1. 2
2006	2. 6	2. 7	0. 9	1	5	2. 4
2007	2. 7	3	1. 4	-2	5. 9	1. 6
2008	0. 8	2. 3	-0. 3	0. 6	3. 1	-0. 1
2009	-1. 9	0. 5	-1. 8	-5. 8	2	-2. 9
2010	3. 2	3. 4	2. 4	0. 3	6. 2	2. 3
2011	2	-1	0. 9	3. 1	4. 2	1. 5
2012	1. 6	3	0	1. 4	4. 2	0
2013	2	1. 3	0. 8	0. 4	4. 7	0. 8
2014	2	1. 2	0. 4	0. 3	4. 3	1. 2

2015	2	0. 3	0. 7	-0. 4	4. 4	1. 3
2016	1. 8	-1. 1	0. 3	0	4. 6	0. 8
2017	2. 3	0. 7	0. 5	-1	4. 6	1. 7
2018	2. 1	0. 4	0. 7	-0. 9	4. 3	1. 2
2019	0. 6	-0. 4	0. 2	-2. 2	1. 8	1. 4
2020	-0. 3	-3	3. 2	-5. 2	2. 4	-3. 5
2021	2. 4	1. 2	0. 5	2. 3	2. 6	4. 7
2022	0. 5	-0. 3	-2. 2	2. 3	1. 8	1. 1

Kaynak: https://ilostat. ilo. org/data/, ILOSTAT

Aslında verimlilik, ortaya konulan birçok çalışmada yaşam standartlarının yükseltilmesi noktasında hayati bir önem taşımaktadır. Dolayısıyla ülkelerin rekabet edebilirliğinin devam ettirilmesi/artırılması, iktisadi büyüme süreçlerine sahip olunması ve refahın yükselmesi için verimlilik seviyelerinde de bir artışa ihtiyaç duyması kaçınılmazdır (Tsiapa, 2023).

Yukarıda hazırlanan tabloda ise istenilen verimlilik artışlarını neredeyse 30 yıldır ulaşılamadığı açıkça görülmektedir. Özellikle pandeminin etkisinin yoğun olarak hissedildiği 2020 yılında neredeyse dünya ekonomilerinin büyük çoğunluğunda verimlilik artışı negatife dönmüştür. En dramatik verimlilik düşüşüne %5, 2 ile Arap ülkeleri sahip olurken, sırasıyla %3 ve %3, 5 oranları ile Afrika ve Avrupa – Merkezi Asya bölgeleri de dünya ortalamasının altında kalmıştır. Bu aşamada Tablo 3'te seçili ülkelerde kadınların iş gücüne katılım oranları 2013-2022 dönemi için verilmiştir.

Tablo 3: Seçili Ülkelerde Kadınların İş Gücüne Katılım Oranları

Ülkeler/Yıl	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Türkiye	31, 6	30, 9	31, 9	33	34, 2	34, 9	34, 8	31, 6	33, 5	36
ABD	57, 9	57, 6	57, 2	57, 3	57, 5	57, 5	57, 8	56, 7	56, 3	57, 1
France	54, 7	54, 7	54, 6	54, 5	54, 2	54, 3	54, 1	53, 5	54, 7	54, 7
İtalya	41, 7	42, 2	41, 9	42, 5	43, 1	43, 3	43, 5	42, 3	42, 5	43
İspanya	55, 6	55, 5	55, 6	55, 7	55, 2	55, 1	55, 4	54, 7	56, 1	56, 1
Almanya	55, 4	55, 7	55, 7	56, 7	56, 9	57	57, 6	56, 3	56, 1	56, 8
G. Kore	54, 4	55, 4	55, 7	55, 8	56, 3	56, 4	57	56, 3	56, 5	57, 7
Brezilya	53, 8	53, 8	54, 6	54, 6	55, 4	55, 6	56, 3	51, 6	53, 2	54, 5

Kaynak: https://ilostat. ilo. org/data/, ILOSTAT

Pandemi sürecinin iş gücü piyasası genelinde yarattığı bir diğer etkinin kadın çalışanların iş gücüne katılım oranları üzerinde olduğu görülmektedir. Daha önce de belirtildiği gibi uluslararası literatürde yapılan çalışmaların büyük çoğunluğu kadın çalışanların süreç içerisinde aktif olarak yer alan en dezavantajlı guruplardan bir tanesi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Uluslararası Çalışma Örgütünün verileri bu bilgiyi doğrular niteliktedir. Farklı coğrafyalarda yer alan ülkelerin listelendiği tabloda kadınların iş gücüne katılım oranları salgından bir sene sonra seçili olan istisnasız her ülke için düşüş göstermiştir. Pandemi sonrası kadınların iş gücüne katılım oranı %53, 5 olarak gerçekleşen Fransa'da, örneğin, bu oran 2013 yılındaki katılım oranının bile altında kalmaktadır. Elbette ki iş gücü piyasasındaki bu dengenin bozulmasına onlarca sebep gösterilebilir. Ancak en temel nedenlerin başında kadınların daha çok hizmet sektöründe faaliyet göstermesi ve salgının en şiddetli etkilerinin hizmet sektörü üzerinde hissedilmesi ve alınan sert önlemler sebebi ile çocuk bakım hizmetlerinin sekteye uğraması sıralanabilir (Albanesi ve Kim, 2021).

Çalışan yoksulluk oranlarının salgın sürecinden etkilenen diğer bir önemli bir veri olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Uluslararası Çalışma Örgütü tarafından halihazırda çalışıyor olmasına rağmen yoksulluk içinde yaşayan çalışan kişilerin yüzdelik bir ifadesi olarak tanımlanan çalışan

yoksulluk oranları, günlük olarak 1. 90 ABD dolarının altında bir kazanca sahip olan çalışanları temsil etmektedir. Buna göre Tablo 4'de çalışan yoksulluk oranlarının yıllara göre yüzdelik değişimi 2015-2022 dönemi için aktarılmıştır.

Tablo 4: Çalışan Yoksulluk Oranlarının Yıllara Göre Yüzdelik (%) Değişimi

Gelir Gurupları/Yıl	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Dünya	7, 8	7, 4	7	6, 8	6, 7	7, 2	6, 7	6, 4
Düşük Gelir	41	40, 1	39, 3	38, 7	38, 3	38, 8	38, 5	38, 6
Alt-Orta Gelir	12, 6	11, 6	10, 6	10	9, 6	10, 4	9, 3	8, 2
Üst-Orta Gelir	1, 1	1	1	0, 9	0, 8	0, 9	0, 8	0, 9

Kaynak: https://ilostat. ilo. org/data/, ILOSTAT

Dünya ölçeğinde farklı gelir guruplarının Covid-19 salgını sonrası çalışan yoksulluk oranları Tablo 4 'de gösterilmiştir. Ortaya konulan veriler ışığında özellikle salgının yoğunluk kazandığı ve etkilerinin en çok görüldüğü 2020 yılında çalışan yoksulluk oranlarındaki artış göze çarpmaktadır. Elbette ki bu artış oldukça olağan olarak görülebilir. Salgın sonrası iktisadi faaliyetlerdeki aşırı daralma çalışanların gelirlerinde de aynı yönde bir daralma ile sonuçlanmıştır. Bu durumun ise yoksulluk sınırında ve yoksulluk sınırı altındaki çalışan sayıları üzerinde bir artış yaratması muhtemeldir. Tablo 4'e göre dünya genelinde Alt-Orta Gelir düzeyine sahip olan bireylerin salgın sürecinden ciddi anlamda etkilendikleri görülmektedir. Uluslararası Çalışma Örgütü 2020 yılında 35 milyondan fazla insanın çalışan yoksul sınıfına dahil olduğunu raporlamıştır. Son olarak Tablo 5'te ise pandemi nedeniyle kaybedilen çalışma saatleri farklı gelir grupları tanımı için verilmiştir.

Tablo 5. Covid-19 Pandemisi Nedeniyle Kaybedilen Çalışma Saatleri[7]

Gelir Gurupları/Yıl	2020	2021	2022	2023
Dünya	8, 705	3, 642	1, 408	1, 59
Düşük Gelir	5, 862	4, 616	2, 141	2, 058
Alt-Orta Gelir	11, 206	6, 353	2, 663	2, 585
Üst-Orta Gelir	7, 128	0, 752	0, 323	0, 479
Üst Gelir	7, 643	3, 612	0, 626	1, 583

Kaynak: https://ilostat. ilo. org/data/, ILOSTAT

Benzer bir biçimde İLO tarafından raporlanan çalışma saatleri kaybı yukarıdaki tabloda sunulmuştur. Her ne kadar takip eden yıllarda toparlama sürecine girildiği görülse de 2020 yılında salgın sebebiyle kaybedilen çalışma saatlerinin tepe noktasına ulaştığı görülmektedir. Sunulan verilere göre Alt-Orta gelir gurubuna dahil olan çalışanların süreçten en çok etkilenen kümelerden birini oluşturduğunu söylemek mümkündür. Bu ise çalışan yoksulluk oranlarındaki değişmeyle paralellik göstermektedir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

2019 yılında küresel olarak bir etki yaratan Covid-19 salgını bireylerin sosyal yaşamlarında çok sayıda kısıtlamalara yol açmıştı. Salgının kontrol altına alınması amacıyla insanların sosyal yaşam alanlarından tecrit edilmesi, maske takma zorunluluğu, yer değiştirme özgürlüklerinin ellerinden alınması, aşılama uygulamaları gibi alınan önlemler çeşitli sosyal şokları da beraberinde getirmiştir. Ancak kısa süre içerisinde bu sosyal şokların iktisadi ve iş gücü piyasası şoklarına evrilmesinin kaçınılmaz hale geldiği görülmektedir. Önemli bir üretim faktörü olan iş gücünün süreçten en yoğun bir biçimde etkilenmesi elbette farklı ekonomik ve sosyal sonuçları da geri besleyerek kısır bir döngü yaratma riski ortaya çıkmaktadır. Alınan tedbirler öncülüğünde ortaya konulan kısıtlama uygulamaları bireylerin taleplerinde ve tüketim alışkanlıklarında da ciddi değişimler yaratmıştır. Bu ise hizmet ve imalat

[7] *Bu ölçüt, COVID-19 nedeniyle kaybedilen haftalık saat sayısının 40 veya 48'e bölünmesiyle oluşturulmuştur.*

sektörlerinin mevcut duruma göre yeniden pozisyon almalarını beraberinde getirmiştir. Süreç sonunda ise işten çıkarmalar, ücret kesintileri, farklı iş kollarının askıya alınması ve dezavantajlı grupların iş gücü piyasası dışına itilmesi gibi istenmeyen sonuçlar ortaya çıkmıştır. Açık bir şekilde salgının başlangıç yılını takip eden 2020 yılında iş gücü piyasasının derinden etkilendiği görülmektedir. Her ne kadar takip eden senelerde bazı verilerde düzelme görülse de 2020 yılı içerisinde işsizlik oranlarının dramatik bir biçimde artış gösterdiği, verimliliğin düştüğü, kadın istihdam oranlarının azaldığı, yoksulluğun daha yaygın bir hale geldiği görülmektedir.

Elbette iş gücü piyasası üzerindeki bu olumsuz etkilerin ortadan kaldırılması için hükümetlerin çeşitli önlemler alması toparlanma sürecini hızlandırabilir. Öncelikli olarak salgından ekonomik olarak yoğun etkilenenler mali yardım paketleri devreye sokulabilir. Çeşitli stratejik alanlardaki kamu harcamaları artırılarak mevcut iş alanları artırılabilir veya yeni iş olanakları yaratılabilir. Ayrıca salgın esnasında işsiz kalan dezavantajlı grupların yeniden iş gücüne dahil edilmesi adına farklı teşvik politikaları devreye sokulabilir. Bunun yanında çalışan yoksulluk oranlarının iyileştirilmesi için ücret desteklerinin sunulması gibi önlemler işgücü piyasası üzerindeki şoku hafifletebilir.

KAYNAKLAR

Al-Youbi, A. O., Al-Hayani, A., Rizwan, A., & Choudhry, H. (2020). Implications of COVID-19 on the labor market of Saudi Arabia: The role of universities for a sustainable workforce. *Sustainability*, *12*(17), 7090.

Albanesi, S., & Kim, J. (2021). Effects of the COVID-19 recession on the US labor market: Occupation, family, and gender. *Journal of Economic Perspectives*, *35*(3), 3-24.

Almeida, F., & Santos, J. D. (2020). The effects of COVID-19 on job security and unemployment in Portugal. *International Journal of Sociology and Social Policy*, *40*(9/10), 995-1003.

Bartel, A., & Taubman, P. (1979). Health and labor market success: The role of various diseases. *The review of economics and statistics*, 1-8.

Brooks, M. M., Mueller, J. T., & Thiede, B. C. (2021). Rural-urban differences in the labor-force impacts of COVID-19 in the United States. *Socius*, *7*, 23780231211022094.

Chirikos, T. N. (1993). The relationship between health and labor market status. *Annual Review of Public Health*, *14*(1), 293-312.

Cortes, G. M., & Forsythe, E. (2023). Heterogeneous labor market impacts of the COVID-19 pandemic. *ILR Review*, *76*(1), 30-55.

Covid, H. (19). is changing the world: a statistical perspective. *Volume III https://reliefweb. int/report/world/how-covid-19-changing-world-statistical-perspective-volume-iii2021*.

Currie, J., & Madrian, B. C. (1999). Health, health insurance and the labor market. *Handbook of labor economics*, *3*, 3309-3416.

Dey, M., & Loewenstein, M. A. (2020). How many workers are employed in sectors directly affected by COVID-19 shutdowns, where do they work, and how much do they earn?. *Monthly Labor Review*, 1-19.

Djoumessi, Y. F. (2021). The adverse impact of the Covid-19 pandemic on the labor market in Cameroon. *African Development Review*, *33*, S31-S44.

Elgin, C., Williams, C., & Öz Yalaman, G. (2023). Evaluating the effectiveness of labor market interventions on reducing the impacts of the COVID-19 pandemic. *Review of Development Economics*, *27*(1), 352-374.

Groshen, E. L. (2020). COVID-19's impact on the US labor market as of September 2020. *Business Economics*, *55*(4), 213-228.

Haan, P., & Myck, M. (2009). Dynamics of health and labor market risks. *Journal of health economics*, *28*(6), 1116-1125.

Ham, S. (2021). Explaining gender gaps in the South Korean labor market during the COVID-19 pandemic. *Feminist Economics*, *27*(1-2), 133-151.

Hershbein, B., & Holzer, H. J. (2021). The COVID-19 pandemic's evolving impacts on the labor market: Who's been hurt and what we should do.

Jain, R., Budlender, J., Zizzamia, R., & Bassier, I. (2020). *The labor market and poverty impacts of covid-19 in South Africa*.

Kikuchi, S., Kitao, S., & Mikoshiba, M. (2021). Who suffers from the COVID-19 shocks? Labor market heterogeneity and welfare consequences in Japan. *Journal of the Japanese and International Economies*, *59*, 101117.

Krafft, C., Assaad, R., & Marouani, M. A. (2021). The impact of Covid-19 on Middle Eastern and North African labor markets. In *The Economic Research Forum: Dubai, Arab*.

Lee, J., & Yang, H. S. (2022). Pandemic and employment: Evidence from COVID-19 in South Korea. *Journal of Asian economics*, *78*, 101432.

Lemieux, T., Milligan, K., Schirle, T., & Skuterud, M. (2020). Initial impacts of the COVID-19 pandemic on the Canadian labour market. *Canadian Public Policy*, *46*(S1), S55-S65.

Lenhart, O. (2019). The effects of health shocks on labor market outcomes: evidence from UK panel data. *The European Journal of Health Economics*, *20*(1), 83-98.

Su, C. W., Dai, K., Ullah, S., & Andlib, Z. (2022). COVID-19 pandemic and unemployment dynamics in European economies. *Economic Research-Ekonomska Istraživanja*, *35*(1), 1752-1764.

Tsiapa, M. (2023). A holistic approach of the labour productivity slowdown in the regions of European Union. *Papers in Regional Science*.

https://www. un. org/en/desa/covid-19

https://ilostat. ilo. org

https://www. ons. gov. uk

ULUSLARARASI İŞ ETİĞİ YAPISI VE UYGULAMALARININ ULUSLARARASI İŞ PERFORMANSI ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Dr. H. Hakan YILDIRIM

**CEO, High Brand Link Ltd. , High Brand Link Sci*

ORCID ID: https://orcid. org/0009-0002-5910-1474

hakan@highbrandlink. com

Murat ÖZTÜRK

Öğretim Görevlisi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, İİBF, Uluslararası Ticaret ve Finansman

ORCID ID: https://orcid. org/0000-0002-5983-331X

murat. ozturk@dpu. edu. tr

ÖZET

Araştırma firmaların uluslararası faaliyetleri içerisinde genel anlamda sahip olduğu iş etiği yapılarının onların uluslararası ölçekteki iş performanslarını nasıl etkilediğine odaklanmıştır. Ayrıca bu iki kavram arasındaki ilişkinin nasıl olduğu problemine bakılmıştır. Araştırma bünyesinde her iki kavramın da ihtiva ettiği metrik ve sayısal olmayan boyutlardan dolayı çalışma nitel bir araştırma yöntemi olan odak grup görüşmesi ile ele alınmış, araştırmanın verileri bu yöntem ile toplanmış, analiz edilmiş ve incelenmiştir. Çalışma kapsamında uluslararası iş etiği ilke ve değerleri ile uluslararası iş performansı arasındaki ilişki tespit edilmeye çalışılmıştır. Araştırma kapsamında Birleşik Krallık, Almanya, Türkiye, Japonya ve Somali'den 5 adet firma katılımcı olarak seçilmiştir. Araştırmanın sonucu olarak gene metrik ve sayısal olmayan ve bölümlendirilemeyen etik çıktıları ve iş performansının finansal olmayan bazı boyutlarından dolayı alt başlıklar bazında etkiler saptanamasa da genel kapsamlı olarak idealize edilmiş ve uygulamaya alınmış etik ilke ve değerlerin işletmelerin uluslararası iş performansı üzerinde oldukça önemli pozitif etkilerinin olduğu ve etik ilke ve değerlerin oluşması ve uygulanması yönünde sorun yaşayacak firmaların ise sürekliliğinin ve karlılığının mümkün olamayacağı saptanmıştır. Çalışmanın sonucunda

uluslararası iş etiği yapı ve ilkelerinin; işletmelerin uluslararası iş performansı üzerinde karlılık, yeni pazarlara açılma, çalışan motivasyonu ile sadakati oluşturma ve müşteri sadakati oluşturma gibi etkilerinin olduğu görülmüştür.

ABSTRACT

The research focuses on how the business ethics structures of companies in their international activities affect their business performance on an international scale. In addition, the problem of how the relationship between these two concepts is examined. Due to the metric and non-numerical dimensions of both concepts in the research, the study was handled with a focus group interview, which is a qualitative research method, and the data of the research were collected, analysed and examined with this method. Within the scope of the study, the relationship between international business ethics principles and values and international business performance was tried to be determined. Within the scope of the research, 5 companies from the United Kingdom, Germany, Turkey, Japan and Somalia were selected as participants. As a result of the research, although effects cannot be determined on the basis of sub-headings due to metric and non-numerical and non-segmentable ethical outputs and some non-financial dimensions of business performance, it is stated that ethical principles and values that have been idealized and implemented in general have very significant positive effects on the international business performance of enterprises. It has been determined that the continuity and profitability of the companies that will have problems in the formation and implementation of principles and values will not be possible. As a result of the study, the structure and principles of international business ethics; It has been seen that there are effects on the international business performance of enterprises such as profitability, opening up to new markets, creating employee motivation and loyalty and creating customer loyalty.

GİRİŞ

Araştırma ile işletmelerin uluslararası piyasalarda ve platformlarda iş etiğine ilişkin olarak sahip oldukları değerlerin, var olan iş etiği özelliklerinin ve iş etiği temelli uygulamalarının; firmaların uluslararası iş performansları üzerinde nasıl bir etkiye sahip olduğu analiz edilmek ve elde edilen bulgular literatüre kazandırılmak istenmiştir.

Uluslararası İş Performansı başlığı daha asırlar öncesinden toplumsal hayata girmiş olan ve bulunduğu ulus ve bölgenin dışında faaliyet yürüten tüm kişi ve organizasyonların nazarına almış olduğu bir konudur. Öyle ki, uluslararası ticaretin başladığı daha o ilk kervan hareketlerinden

günümüze değin (ki sanayi devrimi sonrası ağırlık kazanmış olan globalleşme ile çok daha fazla ivmelenerek ve büyüyerek literatürde yerini almıştır) uluslararası iş performansı değerlendirilmesi ve performansın iyileştirilmesine yönelik çalışmalar bireysel ve toplu/çoğulu/çoğulsal olarak (organizasyonlar, devletler ve toplumlar gibi) yürütülmüş ve bazen bilimsel yaklaşımlar ile bazense de pratik bakış açıları ile değerlendirilmeye alınmıştır.

Ayrıca etik konusunun iletişim ve etkileşim ile olan bağı da düşünüldüğünde uluslararası iş faaliyetlerinde uluslararası iş etiği yapılarının önemi her geçen gün artmaktadır. Nitekim teknolojik gelişmeler ve sosyal medya gibi iletişim araçlarının insan hayatında geniş çaplı olarak yer tuttuğu ve tutmaya devam edeceği gerek günümüz iletişim ve etkileşim verilerinden gerekse de geleceğe yönelik projeksiyonlardan anlaşılabilmektedir. Dolayısı ile bu ve bunun gibi etkenler nedeni ile uluslararası temas ve iletişimlerin maksimize olması ise uluslararası ölçekte etik konusu da her geçen gün daha fazla önem kazanmaktadır.

LİTERATÜR İNCELEMESİ

Araştırmanın literatür anlamında doğru anlaşılabilmesi ve yeterli altyapı sağlanabilmesi adına öncelikle araştırmanın temel yapı taşları olan Uluslararası İş Etiği ve Uluslararası İş Performansı kavramları taranmış olup daha sonrasında ise bu iki kavramın birleşimi ele alınmıştır.

Uluslararası İş Etiği

Uluslararası iş etiği kavramını hayatımıza sokan şey küreselleşmedir (Dunning, 2003). Küreselleşme ile ticaretin yaygınlaşması ile adil ticaret nasıl olası gerektiği ve işçi ücretleri ile çocuk işçiliği gibi konular gündemimizde daha fazla yer almaya başlamış ve uluslararası iş etiği konusu daha önemli hale gelmiştir (Warren, 2011). Bu bağlamda asgari düzeyde bir ahlaki kurumsal etik kuralların evrensel ölçekte kabul görmesi ve takip edilmesi önem arz etmektedir.

Uluslararası iş etiği kavram olarak temelde uluslararası iş ve iş etiği kavramlarına nazaran daha güncel ve bunların bir süre literatürde yer bulmasının ardından karşımıza çıkmakta olan bir olgudur (Iyer, 2001). Nitekim konsept olarak bu iki kavramın birleşimi de düşünülünce bu durum öngörülmesi muhtemel bir sonuç olmaktadır. Dolayısı ile uluslararası iş etiği kavramı aslında uluslararası iş tanımı içerisinde iş etiği olgusunun yerleştirilmesi ile vücut bulmaktadır. Bu bağlamda uluslararası iş etiği kavramı anlam olarak basitçe iş uygulamalarının karşılaştırılması ve bunların farklı ülkelerdeki etik değerlendirmeleri

anlamına gelebilmektedir (De George, 1994). Dolayısı ile uluslararası iş etiği temelde farklı ulus, bölge veya ülkelerdeki iş uygulamaları içerisinde ortak veya ayrı ayrı bakış açıları işe etik değerlerin incelenmesi rolünü üstlenmektedir. Elbette global bir iş etiği normları dizisinin tam anlamı ile tüm coğrafyaları kapsayacak şekilde var olması insanın ve toplumların doğası gereği pek mümkün değildir. Ancak ulusların ve kültürlerin taşıdığı ortak etik ve değerlerin varlığı da inkarı mümkün olmayan bir gerçeklik olarak gözler önünde yer almaktadır.

Uluslararası iş etiği konusundaki en önemli kaygılardan birisi uygulanması gereken evrensel ilkelerin tespit edilmesi konusudur (Enderle, 1999). İnsan hakları konusundan dinlere, kültür farklılıklarından bölgesel iş anlayışlarına kadar birçok farklı etkenin bu konu altında kendisine yer bulması elbette evrensel birtakım normların belirlenmesindeki en önemli güçlükleri ortaya koymaktadır. Nitekim etik konusundaki temel temalar incelendiğinde etik karar analizleri, yasa ve düzenlemelerin ihlali, ulusal ahlaki ortamlar ve kurumsal yönetim gibi geniş bir yelpaze karşımıza çıkmaktadır (Robertson ve Athanassiou, 2009).

Ülkeler etik kodlar konusunda özellikle yasal düzenlemeler ışığında bazı adımlar atmaktadırlar. Ancak bunların yeterliliği veya pratikteki karşılığı konusunda soru işaretleri varlığını korumaktadır. Örneğin ABD'de rüşvet çok önemli bir suç olarak yasalarda yerini almıştır, ancak hala görmekteyiz ki bazı uluslararası şirketlerin yapmış olduğu harcamalar ve ödemeler üzerinde şüphe bulutlarını barındırmaya devam etmektedir (Asgary ve Mitschow, 2002). Diğer taraftan ise dünyanın her yerinde firmalar sahip oldukları amaçlara yönelik olarak etik kodları takip etme eğilimindedirler(Jackson, 1999). Yasal düzenlemeler, cezalar, insan haklarına saygı ve bağlılık, marka değerinin korunması veya artırılması gibi birçok konu bu başlık altında kendisine yer bulabilmektedir.

Söz gelimi tüketicilerin algısı açısından bakıldığında ise farklı değerlendirmeler görülebilmektedir. Örneğin (Tsalikis ve Seaton) tarafından 2007 yılında yapılan bir çalışmada; İngiltere, Almanya ve İspanya'dan katılımcılarla oluşturulan değerlendirmelerde işletmelerin gelecekteki etik davranışları konusunda en iyimser kitle İngilizler olarak tespit edilmiş ve bunu sırısa ile İspanyollar ve Almanlar takip etmiştir. Dolayısı ile Alman tüketicilerin işletmelerin gelecekteki iş etiği uygulamaları konusunda daha kötümser bir bakış açısına sahip olduğu görülmüştür. Gene aynı şekilde (Tsalikis vd.) tarafından 2008 yılında yapılan diğer bir çalışmada ise Çin ve Hindistan karşılaştırılmış ve işletmelerin gelecekteki etik uygulamaları konusunda Çinli tüketiciler daha iyimser bulunmuştur. Buna ek olarak ise Çinliler daha çok ürünlere

ilişkin konularda endişelere sahip iken Hintlilerin ise kalite ve fiyatlama konusunda endişelerinin olduğu tespit edilmiştir (Tsalikis vd. , 2008). Dolayısı ile bu ve benzeri çalışmalar ile firmaların tutum ve davranışlarının tüketicinin algısı ve beklentisi üzerinde doğrudan etkilerinin olduğunun yadsınamaz bir gerçek olduğu anlaşılmakta ve konunun önemi daha iyi kavranabilmektedir.

Uluslararası İş Performansı

Uluslararası iş performansı olgusu da tıpkı uluslararası iş etiğinde olduğu gibi küreselleşme ile paralel olarak literatürdeki trendini artıran bir başlıktır. Temelde uluslararası iş ve iş performansı kavramlarının iç içe geçmesi ile oluşan uluslararası iş performansı firmaların uluslararası arenada finansal ve finansal olmayan boyutları ile ortaya koydukları iş performanslarının değerlendirilmesini ifade etmektedir. Tabii doğrudan işletmelerin performansı ve dolayısı ile karlılığı ile ilgili bir kavram olması uluslararası iş etiğine nazaran uluslararası iş performansı kavramını daha köklü ve erken dönemlerde ilgi duyulmuş halde kılmaktadır. Nitekim (Hult vd. , 2008) 'nin de ifade ettiği üzere uluslararası işletme araştırmalarının büyük bir kısmı, kurumsal performansın belirleyicileri hakkında bilgi oluşturmaya ayrılmıştır.

Uluslararası iş performansının kapsamlı mahiyetinden dolayı ihracat performansı ve uluslararası pazar payı elde edimi gibi daha dar kapsamlı alt başlıkları literatürde kendisine daha geniş yer bulmuştur. Uluslararası iş performansının ele alınmasında satış rakamları, Pazar payı, karlılık oranı, maliyet yönetimi, ürün tasarımı, pazarlama başarısı ve müşteri ilişkileri ve servisi geri dönüşleri gibi birçok kriter belirleyici olarak ele alınmaktadır (Geringer ve Hebert, 1991).

Uluslararası iş performansının bu kapsayıcı ve geniş yapısı ise beraberinde bir evrensel ölçümleme veya tanımlama zorluğu da getirmektedir. Nitekim tüm bu alt başlıkların ölçümü, analizi ve değerlendirilmesi konusu tek bir sepet altında tek düze bir bakış açısı ile neredeyse gerçekleşmesi imkansız bir durumdur. Bu bağlamda da ilgili araştırma ve çalışmalar ihtiyaç gördükleri alt çalışma alanlarında değerlendirmeler ve araştırmalarda bulunmuştur. Örneğin 1989 yılında (Geringer ve Hebert,) uluslararası girişimlerin kontrolü ve performansı arasındaki ilişkiye odaklanmıştır.

Hult vd. 'nin 2008 yılında da belirttiği gibi bazı kuruluşların uluslararası pazarda neden başarılı olurken diğerlerinin zorluk çektiğini doğru bir şekilde teşhis etmenin önemli bir öncüsü, performansı uygun şekilde operasyonel hale getirmektir. Ancak bugüne kadar hiçbir sistematik araştırma, Uluslararası İş araştırmasının performansı ne kadar

iyi ölçtüğünü değerlendirmemiştir (Hult vd. , 2008). Günümüze kadar da birçok çalışma uluslararası iş performansını bir bütün olarak ele almayıp, uluslararası iş performansının ihtiva ettiği alt başlıklar üzerinden ölçümlemeler ve değerlendirmeler yapmıştır.

Uluslararası İş Etiği ve Uluslararası İş Performansı

İşletmelerin sahip olduğu uluslararası iş etiği yapısı ve uygulamalarının onların uluslararası iş performansı üzerinde ne gibi etkilerinin olduğunun anlaşılması bu çalışmanın temel yapısını oluşturmaktadır. Bu bağlamda ise dünya literatüründe doğrudan bu ilişkiyi kapayan bir araştırma veya çalışmaya rastlanamasa da alt başlıklar bağlamında veya dolaylı olarak ilişkili olabilecek birçok çalışma literatürde kendisine yer bulmuştur. Nitelim literatür incelendiğinde öncelikli konulardan birisinin evrensel iş etiği normlarının oluşturulması yönünde olduğu görülmüştür. Örneğin (Smeltzer ve Jennings, 1998) 1998 yılında kaleme aldıkları çalışmalarında kültürel göreceliliğin her zaman iş etiğine uygun olmadığı yönünde bir argüman sunmuş ve bunun yerine, kültürler arası temel etik iş yönetimine ilişkin kılavuzlar sunan bir davranış kuralları uyarlanması gerekliliğini vurgulamışlardır.

Buna ek olarak ise çok yakın bir konsept olarak bir araştırma içerisinde uluslararası boyuttan ziyada genel mahiyette iş etiğinin kurumsal performans üzerindeki etkisi ölçülmüş ve sonuçlar, kuruluşların etik uygulamaları ile kurumsal performansları arasında anlamlı bir ilişki olduğunu göstermiştir (Obgari vd. , 2016). Diğer taraftan ise genel anlamda şirket içerisinde etik iklimin oluşturulması, performansın artmasına olumlu etkileri olan soyut bir kaynak olarak değerlendirilmektedir (Amine vd. , 2012). Dolayısı ile etik ve performans arasındaki pozitif ilişki literatürde tanımlanmış olmakla beraber konu uluslararası iş etiği ve uluslararası iş performansı alanına getirildiğinde ise sadece zihinlerde bulunan tahminlerin ötesinde doğrudan yapılmış araştırmalar karşımıza henüz çıkmamaktadır.

Uluslararası iş etiği ve uluslararası iş performansı arasındaki ilişkinin saptanması konusunda akademik camia henüz çok zengin bir arka plana sahip olabilmiş değildir. Gerek her iki konseptinde ihtiva ettiği geniş alan kapsamı gerekse de ölçüm ve tespitlere ilişkin teknik bazı zorluklar gibi nedenlerle söz konusu literatür yavaş adımlarla ve alt başlık ve boyutlar nezdinde ilerlemektedir. Kimi zaman pazarlama, kimi zaman ihracat veya kimi zaman da sürdürülebilirlik gibi alanlarda zaman zaman ve parça parça oluşmuş olan bir literatür mevcuttur.

Uluslararası iş etiği başlığının evrensel anlamda bir standarda bağlanması ve uygulanmakta olan standardize normların ve etik kodların

oluşması elbette sürdürülebilir bir dünya için çok önemlidir. Ancak gerek devletler gerek toplum ve gerekse de işletmeler açısından henüz bir etkin paydaş zemin oluşmamış olmasından dolayı uluslararası iş etiği tutumlarının istenilen seviyelerde olduğunu söylemek oldukça zordur.

Her ne kadar devletlerin son zamanlarda ortaya koyduğu yasal düzenlemeler, işletmelerin etik tutum strateji ve raporları, akademik literatür ve kar amacı gütmeyen raporlar ve deklarasyonlar ile duyurular bağlamında olumlu bir hava esse de hala aşılamamış bazı handikap ve soru işaretleri konumunu korumaya devam etmektedir. Söz gelimi işletmeler için uluslararası ticaret içerisinden para kazanmak ve etik çizgide kalmak arasında zorlayıcı bir paradoks oluşabilmektedir (Mitchell, 2003). Bu bağlamda uluslararası iş faaliyetlerinde bulunan işletmeler için kültürel farklılıklarla baş etmek, karlılığı sağlamak, korumak veya artırmak ve sosyal sorumluluk amaçlarından kopmamak gibi konseptler arasında ciddi zorluklar yaşanabilmektedir (Mitchell, 2003).

ARAŞTIRMA METODU

Araştırma Metodunun Seçilmesi

Uluslararası iş etiği ve uluslararası iş performansı arasında bulunan ilişkiyi anlamak için kullanılabilecek nicel yöntemler olmakla beraber hem uluslararası iş performansı kavramı için sayısal olan ve olmayan kriterlerin baz alınıyor olması hem de etik kavramının ölçülebilirliğinin nicel yöntemler ile oldukça zor olmasından dolayı bu iki kavram için geniş bir done ve bakış açısı getirisi sağlayacak olan nitel araştırma yöntemlerine eğilim olmuştur.

Nitel araştırma yöntemleri içerisinde ise araştırmanın ruhuna ve amacına uygunluğu nedeni ile (insanı faktörleri içeriyor olması, örneklemler arasında etkileşimi mümkün kılması, geniş bir perspektif ile büyük resmi gösteriyor olması ve araştırmanın deseni/tasarımı dışında veri sağlayabiliyor olması gibi faydaları ile (Çokluk vd. , 2011)) Odak Gurup Görüşmesi Metodu (OGG) seçilmiştir.

Çalışma için planlanan odak grubun oluşturulmasında araştırmanın geçerliliğinin ve açıklayıcılığının ençoklanması amacı ile farklı bölge ve statüdeki ülkelerden örneklemler seçilmeye çalışılmıştır. Elbette, özellikle odak grup görüşmeleri için seçilen örneklemlerin açıklayıcılığı ve idealliğinin üzerinde; geniş bir evrenin dar bir örneklem grubu ile analiz edilmesi nedeni ile birçok tartışma bulunmaktadır (Çokluk vd. , 2011). Ancak günümüze değin OGG ile gerçekleştirilmiş olan yüzlerce bilimsel araştırmanın da literatürde ve bilim dünyasında karşılık buluyor olması,

bilimsellik temelli oluşturulmuş bir araştırma deseni ve yaklaşımlar ile bu yöntemin de çok güzel sonuçlar verdiğini, hatta bazı durumlar altında diğer araştırma yöntemlerinin sağlayamayacağı düzeyde ve farklı boyutlarda bulgular elde edebilmeyi sağladığı bilim dünyasınca kabul görmüş bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır (Kumral, 2010). Dolayısı ile nihai anlamda Odak Grup Görüşmesi yöntemi ağırlık kazanmış ve bu araştırmanın temel yöntemi olarak belirlenmiştir.

Araştırma Örnekleminin Oluşturulması

Araştırmanın örnekleminin belirlenmesi oldukça karmaşık faktörlerin bir araya getirilerek harmanlanması ve değerlendirilmesi ile oluşturulmuş bir süreç olmuştur. Nitekim hangi kriterler ile hangi bölge ve yapıdaki işletmelere odaklanılacağı oldukça önemli bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu sebeple öncelikle literatüre odaklanılarak daha önce (nicel veya nitel çalışmalar için) uluslararası etik ve uluslararası iş performansı konusunda seçilen örneklemler için ne gibi kriterlerin gözetildiğine bakılmıştır. Daha sonrasında ise odak grup görüşmelerinin de doğası değerlendirilmeye alınarak bu kriterler ile harmanlanmış ve devam eden kısımda da aktarılacağı üzere iş bu çalışma özelinde uygulanacak kriterler belirlenmiştir.

Çalışma kapsamında nihai örneklem grubu belirlenmeden önce planlanan araştırmanın ön örneklem deseni içerisinde birbirinden farklı bölgelerde ve yapılardaki ülkelerden olmak üzere 1-4 adet G7 ülkelerinden, 2-4 adet G20 ülkelerinden (G7 haricinde olan) ve 1-4 adet de G20 dışında kalan ülkelerden örneklemlerin seçilmesi hedeflenmiştir. Böylece sayı olarak ideal bir odak grup görüşmesi için gerekli görülen minimum 4 ve maksimum 12 örneklem (Kumral, 2010) arasında bir katılımcı sayısı en temel kriter olan iktisadi temelli bir çeşitlilik ile sağlanmaya çalışılmıştır.

Örneklemlerin seçilmesinde iktisadi olarak farklı segmentte bulunan ülkelerden yapılan temel kategorizasyonun yanı sıra bazı diğer önemli kriterler de araştırmanın mahiyetine uygun olarak seçim aşamasında dikkate alınmıştır. Buna göre; seçilecek organizasyonların kurulu bulunduğu ülke dışında birden fazla ülke ve bölgede/farklı uluslar ile en az 5 yıllık bir süreç içerisinde iş yapıyor olması ve ilgili firmaların iş etiği konusunda daha önceden yapılandırılmış temel ilkelerinin bulunması koşulları da aranmıştır.

Bahsedilen yöntem ve kriterler ışığında, yurtdışında bulunan ticaret odaları, iş dünyası dernek ve vakıfları ile doğrudan yapılan araştırmalarla bulunan, toplamda 13 farklı ülkeden 27 adet firmaya ulaşılmış ve 5 adet katılımcı odak grup görüşmesine katılarak bu bilimsel çalışmaya destek

vermeyi kabul etmiştir. Nihai olarak oluşturulmuş olan örneklem grubu aşağıdaki tabloda (Tablo 1) bulunduğu gibidir. Araştırma kapsamında iletişim kurulan örneklemler ise ilgili olarak etik ilke ve değerleri açısından firma ve katılımcılarına ilişkin doğrudan tanımlamayı içerebilecek firma veya şahıs ismi gibi bilgiler gizli tutulmuş, bunun yerine kodlamalar ve unvanlar kullanılmıştır. (Kodlama yaparken doğru anlaşılabilmesi adına bir sistem geliştirilmiştir. Buna göre örneğin Firma-1'in Birleşik Krallık'tan ve Eğitim sektöründen olması nedeni ile; "Firma 1 - Birleşik Krallık - Eğitim" kelimelerinin baş harfleri kullanılarak F1-BK-E kodu oluşturulmuştur. Dolayısı ile firma kodları; firma sırasını, ülkesini ve sektörünü gösterir şekilde oluşturulmuştur.)

FİRMA KODU	**ÖRNEKLEM TEMSİLİYETİ**	**ÜLKE**	**FİRMA SEKTÖRÜ**	**FİRMA ULUSLARARASI FAALİYET YILI**	**KATILIM SAĞLAYAN FİRMA TEMSİLCİSİ**
F1-BK-E	G7	Birleşik Krallık	Eğitim	28	Eğitim Pazarlama Direktörü
F2-A-H	G7	Almanya	Hırdavat ve Ev Eşyası	47	CEO
F3-T-S	G20	Türkiye	Seramik ve Porselen	13	Genel Müdür Yardımcısı
F4-J-B	G20	Japonya	Bilişim ve Yazılım	24	CEO
F5-S-D	G20 DIŞI	Somali	Deniz Ürünleri ve Balıkçılık	6	Genel Müdür

Tablo1:Araştırmaya Katılan Odak Grup Görüşmesi Örneklemi/Katılımcıları

Araştırma Verilerinin Toplanması

Araştırma kapsamında veriler odak grup görüşmesi yöntemi ile toplanmıştır. Gerek örneklem grubunun dünyanın farklı ülkelerinden olması ve gerekse de teknolojik imkan ve altyapıların özellikle Covid-19 salgını ile iş dünyasının hayatına artık geri dönüşü olmayacak bir şekilde girmiş olması nedeni ile söz konusu örneklem grubunu oluşturan firma temsilcileri ile görüşmeler sağlanmış ve belirlenen ortak bir gün ve saat dilimi içerisinde (araştırmayı yapan araştırmacı moderatörlüğünde) bir online toplantı yazılımı aracılığı ile dijital ortamda buluşma sağlanmıştır.

Odak grup görüşmesi 146 dakika sürmüş olup ilgili görüşme esnasında katılımcıların da izni alınarak ses kaydı alınmış olup, daha sonrasında bu kayıtlar çözülerek (transkripsiyon yapılarak) yazıya aktarılmış ve elde edilen veriler analiz edilmiştir. İlgili görüşme araştırmacının, firmaların ve firma temsilcilerinin tanıtılması ve tanışmalar ile başlamıştır. Böylece katılımcıların heyecanını atması ve daha rahat kendini ifade edebilme konfor alanına da sahip olabilmesi temin edilmiştir. Daha sonrasında katılımcılara araştırmanın mahiyeti, amacı ve yapısı hakkında bağımsız ve bireysel olarak daha önceden yapılmış bilgilendirmelerin üzerine mükerreren toplu olarak açıklamalarda bulunulmuş ve araştırmanın katılımcılardan beklentileri ve görüşme esnasında yöneltilecek sorulardan bahsedilmiştir. Görüşmenin ilerleyen bölümünde ise aşağıda bulunan tablodaki (Tablo 2) soruların birer birer gündeme alınarak katılımcılar tarafından cevaplaması şeklinde ilerleme sağlanmıştır. Nihai olarak da teşekkür, dilek ve temenniler ile görüşme sonlandırılmıştır.

ODAK GRUP GÖRÜŞMESİNDE YÖNELTİLEN TEMEL VE BAŞLIK SORULAR	
Not: Lütfen cevaplamalarınızı yaparken süreç bazlı bir yöntem izleyiniz. Son 10, 5 ve 1 yıl ile gelecek 1, 5 ve 10 yıl projeksiyonlu olarak açıklamalar yapınız.	
Soru 1	Firmanızın Sahip Olduğu Uluslararası İş Etiği Yapısı Nasıldır? Firmanızca Benimsenmiş Olan Uluslararası İş Etiği Değerlerini Açıklar Mısınız?
Soru 2	Firmanızın Sahip Olduğu Uluslararası İş Performansı Durumunu Finansal ve/veya Finansal Olmayan Boyutları ile Açıklar Mısınız?
Soru 3	Firmanızın Uluslararası İş Performansı İçerisinde Sahip Olduğu Uluslararası İş Etiği Yapısının ve Bağlı Bulunduğu Değerlerin Ne Gibi Bir Etkisi Bulunmaktadır?
Soru 4	İlerleyen Yıllar ve Süreçler İçerisinde Firmanızın Sahip Olduğu Uluslararası İş Etiği Yapı ve Değerlerinin, Uluslararası İş Performansını Gelecek 1-5-10 Yıl İçerisinde Nasıl Etkileyeceği Konusunda Düşünceleriniz Nelerdir?
Soru 5	Firmanızdan Bağımsız Olarak (Sektörünüz Bünyesindeki Firmaları Dikkate Alarak veya Almayarak) Uluslararası İş Etiği Konusunun Uluslararası İş Performansı Üzerindeki Etkisini; Geçmiş, Günümüz ve Gelecek Bağlamında Değerlendirebilir Misiniz?

Tablo 2: Odak Grup Görüşmesinde Yöneltilen Temel ve Başlık Sorular

Odak grup görüşmesi esnasında katılımcılara yöneltilen soruların temel anlamda araştırmanın ihtiyaç duyduğu verilerin madenciliğinde doğru bilgileri getirecek sorular olmasını temin etmek ve aynı zamanda da katılımcıların araştırmaya ve sorulan soruların içerdiği konulara ilişkin olarak kendi yorumlarını da getirebilmelerini sağlamak amacı ile seçilmiş olan temel sorular alanında uzman araştırmacı ve akademisyenler ile bir ön teste tabi tutulmuş ve bu çalışma özelinde geliştirilmiştir. Ayrıca araştırmacı moderatörlüğü üstlenmiş ve gerekli gördüğü durumlarda

oluşan ihtiyaçlara binaen katılımcılara araştırmayı destekleyici ek sorular yöneltmiştir.

ANALİZ

Elde edilen bulguların analizi için öncelikle katılımcıların sorulara vermiş olduğu cevaplar ve getirmiş olduğu yorumlar her bir soru başlıklı olarak kategorize edilmiş olup daha sonrasında her bir kategori için değerlendirme ve analizler ilgili bölümde gerçekleştirilmiştir. Söz konusu derleme ve analizler tablolar halinde aşağıda sunulmuştur (Tablo 3, 4, 5, 6 ve 7).

YÖNELTİLEN SORU 1	
Firmanızın Sahip Olduğu Uluslararası İş Etiği Yapısı Nasıldır? Firmanızca Benimsenmiş Olan Uluslararası İş Etiği Değerlerini Açıklar Mısınız?	
FİRMA TEMSİLCİLERİNİN DERLENMİŞ CEVAPLARI	
F1-BK-E	*Biz globalleşmiş bir firma olarak sadece bulunduğumuz ülkenin değil tüm dünyanın ortak etik ilkelerine bağlı bir şekilde hareket etmekteyiz. Bu yönü ile firma, tedarikçiler ve müşterilerimiz arasında adil bir ilişki kurarak çalışanlarımızın ve tüm partnerlerimizin emeğinin ve hakkının karşılığını almasını önemsiyoruz. Hukuka ve insan haklarına tam bağlı bir şekilde ilerleyişimizi sürdürüyoruz. Bizim işimiz danışmanlık ve eğitim ve bu yönü ile de dünya için çok önemli roller üstleniyoruz. Bizim her adımımızın dünya için bir önemi olduğunun farkındayız. Bu his ve sorumluluklar da elbette paylaşımcı ve herkesin kazançlı olacağı iş modellerini beraberinde getiriyor. Demokratik ve adil bir zeminde işlerimizi ilerletiyor gerek firma içi gerekse dış ilişkilerimizde etik değerleri bir çatı yapı olarak tüm işlerimizin adeta zirvesinde tutuyoruz.*
F2-A-H	*Etik oldukça geniş bir kavram. Bu yönü ile anlatması zor. Ama özet olarak insana ve dünyaya karşı (çevresel ve toplumsal olarak) sorumluluklarımızı iyi biliyoruz ve adil fiyat politikası (çalışanlar ve müşterilere karşı) ve minimum karbon ayak izi ile faaliyetlerimizi iş yaptığımız ülkelerde yürütmeye çalışıyoruz. Etik denilen şey sadece hukuk demek değildir. Her toplumun kendince bir düzeni ve yapısı vardır. Bunlara da saygı duyulması önemlidir. Bizim temel ilkelerimiz Avrupa Birliğinin temel ilkelerini baz alan bir yapıya sahiptir. Evet*

	bölgesel olarak etik algısı değişebilir, ancak önemli olan global etik ve normlara bağlı kalabilmektir.
F3-T-S	*Etik ve ahlak konusunda firma olarak yıllar önce bir çalışmamız oldu ve bazı temel değer ve ilkeler geliştirdik. Tabi bunlar aslında var olan ve beklenen ilkelerdi biz daha çok nasıl en iyi şekilde uyum sağlayabiliriz diye baktık. Şunu unutmamak gerekir ki şirket; taştır, duvardır, kapıdır ve penceredir vs. Etik dediğimiz şeyin muhatabı insandır. Kurum olarak etik ilke ve değerlerin olması elbette çok önemli. Ama önemli olan her bir çalışanın o etik değere sahip olup olmadığıdır. Biz bu yüzden çalışanlarımız ile tek tek etik konusuna eğiliyor ve bireyden kurumsala doğru bir etik değerler tablosu oluşturuyoruz.*
F4-J-B	*Firmamızın ana merkezi olan Japonya'nın kültürel olarak etik değerlere ne kadar bağlı olduğu zaten dünyaca aşikar. Biz de bu kültürün bir ürünü sayılırız bir nevi. Her zaman iş etiği konusunda değerlendirmelerimizi yaptığımız ve kar-zarar hesabının ötesinde ismimizin anıldığındaki itibarımızın konuşuyor olmasını önemsediğimiz bir yapımız bulunmaktadır. Çalışanlarımızın ve firmamızın etik değerlere bağlılığı konusunda kalite ve sosyal sorumluluk çalışmaları çatısı altında düzenli olarak faaliyet yürütmekteyiz.*
F5-S-D	*Etik değerler oldukça önemli bir konu. Zaten bu konu hakkında yeteri kadar gelişim sağlayamamış firmaların lokal kültür çapında belki bir nebze ilerlemesi mümkün olabilir ama uluslararası ölçekte kendisine yer bulma şansı olmayacaktır. Hemen her sektörde bulunan firmaların kendi içinde veya dışa karşı (devlet, diğer firmalar ve müşteriler gibi) çiğnese de zarar görmeyeceğini düşündüğü etik konular olabilir. Dolayısı ile bu düşünceden sıyrılmak lazım. Yani karlılık için, itibar için veya marka değeri için etik değerler evet önemlidir ama biraz da herhangi bir karşılığı olmaksızın hem firmanın çalışan ve paydaşlarının birbirine karşı hem de diğer kişi ve kurumlara karşı sorumluluk sahibi olması gerekir. Bizim işletmemizde bu bakış açısı ile çalışıyoruz.*

ELDE EDİLEN CEVAPLARDAN EDİNİLEN BULGULAR
İlk etapta söylemek mümkündür ki firmaların etik konusunda daha önce yapmış olduğu çalışmalar ve oluşturmuş olduğu değerler mevcuttur. Bu yapı ve değerler içerisinde hukuk, global ilke ve değerler ile farklı kültürel özelliklerin birlikte harmanlandığı bakış açıları mevcuttur. Ayrıca etik denilen olguya kavramsal ve kurumsal yaklaşımın yanında insani bir bakış açısı da getirilmiştir. Ek olarak etik konusu müşterilere adil fiyat, çalışanlara doğru özlük hakkı ve insan haklarına, doğaya ve topluma karşı sorumluluk sahibi olmak gibi eylem ve davranışlar ile ilişkilendirilmiştir. Her katılımcının etik algısında içinde bulunduğu sektör, çevre ve kültür gibi faktörlerin etiğin alt bileşenleri üzerindeki ağırlıklandırmaları üzerinde etkileri olmuş ve bu bileşenler arasında farklı bir hiyerarşi oluşmaya başlamıştır (Örneğin müşterilere daha adil fiyat verebilmek daha öne çekilmiş/gündeme alınmış veya sosyal sorumluluğun önemine binaen buradaki ilişkiler vurgulanmıştır.). Madalyonun bir yüzünden bakıldığında, firmalar özelinde bakıldığında kimisi sosyal sorumluluk ve kimisi karlılık gibi firma özelinde önem kazanan pencerelere kendi etik anlayışlarında yer vermiştir. Madalyonun diğer yüzüne bakıldığında ise (yani daha bütünsel bir yaklaşımla bakıldığında ise) etiğin anlamı ve önemi üzerinde bir kollektif kabul oluşmuş ve organizasyonların bünyesinde kendisinde önemli ölçüde yer bulmuştur.

Tablo 3: Odak Grup Görüşmesine Katılan Adaylara Yöneltilen Soru 1, Alınan Cevaplar ve Elde Edilen Bulgular

YÖNELTİLEN SORU 2	
Firmanızın Sahip Olduğu Uluslararası İş Performansı Durumunu Finansal ve/veya Finansal Olmayan Boyutları ile Açıklar Mısınız?	
FİRMA TEMSİLCİLERİNİN DERLENMİŞ CEVAPLARI	
F1-BK-E	*Her ne kadar dünya çapında yaşanan savaş ve salgın gibi olumsuz durumlar önemli ölçüde zarar veriyor olsa da uluslararası anlamda işlerimizin tamamen durmuş olduğunu söyleyemeyiz. Çok uzun yıllardır, yaklaşık 30 yıldır dünyanın farklı ülkelerinde varız ve söyleyebilirim ki son birkaç yıla kadar olan süreçte genel anlamda hep bir büyüme içerisinde idik. Ancak, elbette bulunduğumuz sektörün de dinamikleri gereği özellikle pandemi döneminde bir gerileme yaşadık.*

	Umut ediyorum ki zamanla eski hacmimize ulaşacak ve tekrar büyümeye yönelik ivmelenmemizi yakalayacağız.
F2-A-H	*Geçmişten günümüze doğru bakınca oldukça dalgalı bir performansımızın olduğunu söyleyebilirim. Bazen aynı bölge de farklı zamanlarda ve bazen de farklı bölgelerde aynı zaman dilimi içinde işlerimizin beklentilerimizin de ötesinde çok çok iyi gittiği de oldu, zaman zaman beklentimizin altında bizi hayal kırıklığına uğratacak kadar kötü olduğu da. Biz bir üretim işletmesi değiliz. Dünyanın farklı yerlerinde fason olarak üretim yaptırmak sureti ile bu ürünleri dünyanın farklı noktalarına pazarlama stratejisi üzerine bir iş modelimiz var. Total olarak finansal anlamda zarar ettiğimiz bir dönem yok. Pandemide işlerimizin azalmış olduğunu söyleyemem, bir bakıma normal seyrinde gitti. Sadece ara ara üretim ve teslimat süreleri ile lojistik anlamda bazı sorunlar yaşasak da bunlar grafiklere belirgin bir olumsuzluk olarak yansımadı. Ancak güncel çatışma ve savaş ortamının hakim pazarımız olan Avrupa'daki işlerimize olumsuz yansımakta olduğunu görmekte ve yansımaya da devam edeceğini düşünmekteyiz. Dolayısı ile kısa vadede zorlayıcı bir dönem bekliyoruz ama uzun vadede pozitif bir tablo ile karşılaşacağımıza inanıyoruz.*
F3-T-S	*13 yıl önce ilk ihracatımızı yaptığımız günden günümüze değin dünyanın onlarca farklı ülkesinde faaliyetlerimizi yürütmeye devam etmekteyiz. Son 20 yıllık periyotta kurucusu da olduğum bu işletme sürekli olarak büyüme eğilimi gösterdi ve yeni partner ve ortaklıklar ile gücüne güç kattı. Geriye dönük olarak baktığımda bunda 5-10 yıl öncesine nazaran son 1 yıldır lokal işlerimizin yerini global işlerin aldığını söylemek mümkün. Yani yerel iş performansımız da bir yavaşlama ve duraksamaya doğru bir gidiş olmasa da oransal olarak büyüme uluslararası arenada açık ara bir fark attı. Hal böyle iken uluslararası iş performansımız olumlu yönde artan bir ivmeye sahip oldu. Elbette bunda hem firma tercihlerimiz hem de ekonomik koşulların etkili olduğunu söylemek mümkün. Dönemsel olarak ihracatın cazip olduğu bir zamanda uluslararası işlerimize ağırlık veriyoruz. "Ticaret" bir cambazın ipteki oyunu gibi denge temellidir. Dönemsel olarak her seferinde doğru dengeyi getirecek adımı atmak önemlidir. Biz böyle yaptığımızı düşünüyoruz. En azından rakamların bize anlattığı bu.*

F4-J-B	*20 yıldan uzun süredir küresel ölçekte işlerimiz mevcut. Dünyanın 30'dan fazla ülkesinde çalışanlarımız ve partnerlerimiz mevcut. 50'den fazla ülkede de müşterilerimiz var. Dolayısı ile çok fazla bölge ve kültür ile doğrudan iletişim halindeyiz. Finansal olarak milyonlarca dolarlık bir hacmimizin olduğunu söyleyebiliriz. Covid-19 salgını ve öncesinde yaşanan birçok gelişme bilişim sektöründe oldukça itici bir güce sahip oldu. Özellikle bizim hizmet vermiş olduğumuz iş yönetimi ve lojistik yazılımlarda önemli ölçüde talep artışı uzun zamandır karşımızda duran bir avantaj olarak var olmakta. Pratik ve doğrudan yaraya merhem olan çözümlerimiz ile dünya çapında her yıl büyüyen bir iş hacmine sahibiz.*
F5-S-D	*Somali deniz ürünleri ve balıkçılık açısından konumu itibariyle oldukça önemli bir noktada olan bir ülke. Elbette uzun zamandır bu alanda yatırımlar da bekleyen bir ülke. Ben büyük bir firmada çalışıyor iken potansiyeli görüp yatırımda bulundum. 5 farklı ülkeye gönderiyoruz ürünlerimizi ve her geçen yıl iş büyüklüğümüzü artırıyoruz. Yeni sayılabilecek bir firmayız. 6. Yılımız ve 6 yıldır da uluslararası piyasalardayız denilebilir. Doğuştan ithalatçı ve ihracatçıyız yani. İş modelimizde bunun üstüne kurulu idi. Geldiğimiz noktada covid-19 veya savaşın etkilerini çok fazla yaşadığımızı söyleyemem. Kaliteli, güvenilir, standardı yüksek, temiz ve tam zamanında teslimat vs. gibi özelliklerimiz olduğunda iş yapma problemi diye bir şey olmuyor. En azından benim sektörüm ve benim işim için böyle olduğunu düşünüyorum. 6 yıldır, yılda %65 ile %10 arasında büyüme hacmimiz mevcut. Böyle de devam edeceğini öngörüyoruz.*

ELDE EDİLEN CEVAPLARDAN EDİNİLEN BULGULAR

Katılımcı firmalara bakıldığında dönemsel koşullardan (konjonktürel olarak) (Covid-19 salgını, ekonomik koşullar ve savaş gibi) farklı boyutlarda etkilenen ve bunların işlerine farklı oranlarda yansıdığı ancak genel olarak yüksek veya düşük performans ile de olsa hemen her yıl için bilançolarında kar açıklayabilmiş işletmeler olduğunu görmekteyiz. İşletmeler dönem ve sektörleri ile bireysel koşulları altında farklı büyüme özelliklerine sahiptir. Netice olarak ise sahip oldukları başarıların etkin bir dönemsel yönetim, doğru öngörüler ve denge gözetimi gibi stratejilere bağlı olduğu elde edilen genel bir çıkarım olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tablo 4: Odak Grup Görüşmesine Katılan Adaylara Yöneltilen Soru 2, Alınan Cevaplar ve Elde Edilen Bulgular

YÖNELTİLEN SORU 3	
Firmanızın Uluslararası İş Performansı İçerisinde Sahip Olduğu Uluslararası İş Etiği Yapısının ve Bağlı Bulunduğu Değerlerin Ne Gibi Bir Etkisi Bulunmaktadır?	
FİRMA TEMSİLCİLERİNİN DERLENMİŞ CEVAPLARI	
F1-BK-E	*Zannetmiyorum ki şunun bir istisnası olsun; eğer siz etik ilke ve değerlerden taviz veren bir organizasyon iseniz uzun dönemde hayatta kalma veya sürekliliği olan bir firma olma şansınız neredeyse sıfır. Belki hukuk ile ideal etik çerçeveler arasında bir yerde yaşam alanı bulabilirsiniz ama gene de uzun vade için yaşam şansı öngörmüyorum. Bize gelince, biz çok farklı alan ve konularda danışmanlık ve eğitim hizmetleri veriyoruz. Eğitim dediğiniz şeyin zaten belki de etik değerlerden arındırılması zaten mümkün olmayacak olan bir kavram. Kaldı ki firma olarak da bahsetmiş olduğum gibi etik değerleri adeta bir temel değer ve bir çatı yapımız olarak görüyor faaliyetlerimizi muhakkak bu çatıya uygun şekilde yürütüyoruz. Ve böyle yürüttükçe de görüyoruz ki gerek adeta bizim iç müşterilerimiz olan çalışanlarımız gerekse de dış müşterilerimizin takdirini ve sadakatini kazanıyoruz. Böylece uzun soluklu, kararlı ve karlı iş ilişkilerine sahip oluyoruz. Bu hem ulusal hem de uluslararası tüm faaliyetlerimiz için geçerli olan bir durum.*
F2-A-H	*Etik ilkelerimiz ve değerlerimiz ile iş motivasyonumuzu artırıyor, çalışan ve müşteri sadakatimizi oldukça yüksek bir seviyeye çekiyoruz. Ayrıca geçtiğimiz ve olduğumuz pazarlardan aldığımız referanslar ile yeni bölge ve pazarlarda yer edinebiliyoruz. Hiç şüphesiz tüm başarı kalemlerimizin içinde oransal olarak etik olgusunun da bir yeri mevcut. Hele ki uluslararası iş performansımız olduğunda daha önce de belirtmiş olduğum gibi bölgesel farklılıkları dikkate almak önemlidir ama mutlaka küresel ölçekte genel geçer ve değişmez bir yapıda etik olgusunun oluşturulmuş olması bizim başarılarımız içinde en önemli faktörlerden bir tanesidir.*

F3-T-S	*Uluslararası iş performansımız içerisinde etik değerlerin önemi hatırı sayılır ölçüde mevcut. Tabi bunu ölçmek hangi bilanço kalemi üzerinde hangi veri üzerinde ne denli bir etkisi oldu kalem kalem ifade etmek pek mümkün olamayabiliyor. Bunun yerine yaptığımız tüm iş ve işlemlerde etiğe ne kadar değinildi, çalışan ve müşterilerden aldığımız satış ve hizmet geri dönüşlerinin içerisinde etiğin rolü neydi ve kendi iç değerlendirmelerimiz içerisinde etik ne denli yer buldu diye düşündüğümde bazı kalem ve başlıklar altında etiğin getirmiş olduğu faydaların tam olarak anlaşılmadığını söylemek mümkün olabilir. Yani doğrudan bizim karımızın* (finansal) *%10'u %20'si etikten geldi veya firma içi dinamiklerde oluşturduğumuz etik yapı işveren-çalışan ilişkisinde tüm tarafları %50 daha fazla sorumlu ve verimli çalışmaya itti veya falan bölgedeki müşterilerimizin yüzde bilmem kaçı bizi etik buldukları için malı bizden aldı demek sağlıklı yaklaşımlar olmayabilir. Etik nicelikten çok nitelikle ilgili bir olgu gibi. Durum böyle olunca niteliğimize katkı sağladığını söyleyebilirim. Yani, şu kadar böyle bu kadar şöyle etkisi oldu şeklinde değil, etik ilke ve değerlerimizin de katkısı ile şu hamlemiz, şu stratejimiz ve şu faaliyetimiz bunları bunları sağlamıştır demek lazım. Daha da anlaşılır ifade etmek açısından diyebilirim ki etik bir yemek değil, yemeğin tadını veren sosu gibi bir şey. Uluslararası iş performansımızın yüksek olmasında sahip olduğumuz etik ilke ve değerler tüm faktörlerin içerisinde mevcut. Etik olmazsa olmaz olan bağımsız bir boyut ama ne kadar iyi ise ne kadar doğru ise ne kadar takdir görür ise de iş performansını o ölçüde yukarıya çeken bir yapıya sahip.*
F4-J-B	*Etik tüm dünyada birçok farklı kelime ile karşılığını bulabileceğimiz bir kavram. Bizim merkezimizin içinde bulunduğu Japonya için de farklı anlamlarda ve boyutlarda farklı kelimeler etikle bağdaştırılabilir. Ama tüm bu kavramları detayları ile incelediğimizde dürüstlük ve adalet gibi temel kavramların tüm coğrafya ve kültürlerde hakim kabul görmüş değerler olarak karşımıza çıktığını görebiliriz. Dolayısı ile etik bir tercih değil ve adeta bir zorunluluk hali alır işletmeler için ve etiğin ne denli yapısallaştığı ve uygulamaya alındığı da doğrudan uluslararası performansı etkiler bir durumdadır. Açık bir şekilde ifade edebilirim ki satış ve hizmet tekrarlarının, yüksek personel motivasyon ve performansınız ve*

	devletlerin sunduğu teşvik ve sizin önünüzü açmaya yönelik hamlelerin neredeyse tamamı döner dolaşır ve bir şekilde etik ile bağdaşmış olur. Dolayısı ile küresel kabul görmüş etik normlara sahip olma ve uygulama ile uluslararası iş performansı arasında var olan ilişkinin önemi ve etkisi göz ardı edilemez. Yani doğrusal bir ilişki bulunmaktadır. Kendi işletmemiz için böyle olduğunu gayet emin bir şekilde ifade edebilirim.
F5-S-D	*Doğuştan ihracatçı ve uluslararası bir firmayız. Uluslararası pazarlarda hızlı sayılabilecek büyüme oranlarımız mevcut. Çalışan ve müşterilerimiz ile olan mükemmel ilişkilerimiz olmasa idi bugün bu performanstan bahsediyor olamazdık elbette. Etik de tam bu noktada devreye giriyor aslında. Firma olarak sizin çalışanlarınız ile, müşterileriniz ile ve bunların birbirleri ve diğer tüm taraflar ile olan ilişkilerinde herkes için adil, kabul edilebilir ve saygı duyulası/uyulası bir ilişki inşa ediyorsanız başarı da beraberinde gelmeye başlıyor. Biz başarımızı kurduğumuz doğru ilişkilere bağlıyoruz. Ayrıca bu ilişkilerin verimlilik ve kalite gibi işletmelerin arzu ettiği bazı konularda olumlu getiriler de sağladığı aşikardır. Kurduğumuz doğru ilişkilerde de etik ilke ve normların önemli bir ölçüde de payı mevcuttur.*

ELDE EDİLEN CEVAPLARDAN EDİNİLEN BULGULAR
Katılımcılardan elde edilen ifadelerden anlaşılabileceği üzere uluslararası iş etiği yapısı ve değerleri ile uluslararası iş performansı arasında anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. Öyle ki gerek global ölçekte gerekse de farklı bölgeler özelinde temel etik ilke ve değerlerine bağlı kalan işletmelerin gerek iç dinamiklerine bağlı performansı (çalışan motivasyonu ve sadakati gibi) gerekse dış dinamiklere bağlı performansı (müşteri memnuniyeti, tedarikçi ve diğer partnerler ile olan sürekli ve gelişen pozitif ilişkiler gibi) olumlu ölçüde desteklenmektedir. Dolayısı ile denilebilmektedir ki uluslararası faaliyetlerde sahip olunan etik ilke ve değerler uluslararası iş performansı üzerinde pozitif ve yukarı yönlü etkilere sahiptir. Aynı zamanda birçok işletme için etik konusu performansı artırmanın bir aracı olmakla beraber aynı zamanda artı yönlü bir performansa sahip olabilmenin de bir ön koşulu durumunda. Yani etik ilke ve normların olması performansı artırır iken olmaması da zarar etme veya Pazar payını kaybetme gibi sonuçlara yol açacaktır düşüncesi hakimdir.

Tablo 5: Odak Grup Görüşmesine Katılan Adaylara Yöneltilen Soru 3, Alınan Cevaplar ve Elde Edilen Bulgular

YÖNELTİLEN SORU 4	
İlerleyen Yıllar ve Süreçler İçerisinde Firmanızın Sahip Olduğu Uluslararası İş Etiği Yapı ve Değerlerinin, Uluslararası İş Performansını Gelecek 1-5-10 Yıl İçerisinde Nasıl Etkileyeceği Konusunda Düşünceleriniz Nelerdir?	
FİRMA TEMSİLCİLERİNİN DERLENMİŞ CEVAPLARI	
F1-BK-E	*İş etiğinin günümüzdeki etkilerinin dışında gelecekte sahip olacağı etkileri de analiz etmek elbette önem arz eden bir konu. Biz kendi iş akışımız içerisinde özellikle sektör bazlı faktörlerin de etkisi ile etik değerlere verdiğimiz önemin ve şeffaf bir şekilde oluşturulan ve oluşturulmaya devam edecek olan yapının oldukça önemli olacağını değerlendiriyoruz. Tüm çalışanlarımıza etik anlamında eğitimler veriyor ve etiğin avantajları ve uygulanabilmesine yönelik plan ve stratejiler konusunda onları destekliyoruz. Buna ağırlık vermeye de devam edeceğiz. Eminiz ki ağırlık vermeye devam ettikçe de faaliyette bulunduğumuz tüm bölgelerde iş*

	performansımızı artırmaya devam edeceğiz. Biz bu şekilde kabul ediyoruz.
F2-A-H	*Etik çoğu zaman anlaşılması ve yorumlanması zor bir konu. Ne olduğu konusunda tartışmalar olabilir ama nelere sebep olduğu konusunda sonuçlarını görüyor olmamız nedeni ile fazla tartışma olacağını zannetmiyorum. Şöyle anlatayım; eğer zaten sizin etik yapı anlamında veya faaliyetlerinizde etik değerler anlamında sorunlar varsa bunun karşılığı olumsuz anlamda illaki dönecektir. Pazarda kendinize yer bulamazsınız. Bunun ötesinde sistematik ve başarılı bir etik ilkeler/yapılar durumunuz varsa da bunun dönüşü de olumlu olarak muhakkak olacaktır. Etik bizim özen verdiğimiz bir konu ve gelecekte de iş performansımıza olumlu yansıyacağını düşündüğümüz bir konu. Etik üstünde düşünüyor ve çalışıyoruz, bunun da karşılığı olacaktır (olumlu yönde).*
F3-T-S	*Biz biraz da etiğe toplumlar üstü bir olgu olarak bakıyoruz. Tüm toplumlar için olumlu karşılık bulabilecek her davranışın etiğe uygun olabileceği ve karşılık bulmayanın ise etik anlamda sorumlu olabileceğini dikkate alıyoruz. Bu yönü ile tüm organizasyonel ve organizasyon dışı faaliyetlerimizde etiğin faydalarının illaki olacağını biliyoruz. Özellikle geçmiş pazarlardan elde ettiğiniz etiksel kazançların yeni pazarlarda tıpkı karlı havada giderken önünüzü açan bir iş makinesi gibi yolumuzu açacağına inanıyoruz. Daha fazla müşteri portföyü, daha fazla sipariş, daha fazla nitelikli çalışan katılımı ve daha fazla teşvik ve davetin olacağını düşünüyoruz.*
F4-J-B	*Bulunduğumuz sektör* (Bilişim ve Yalızım) *oldukça hızlı büyüyen bir Pazar yapısına sahip. Dolayısı ile kaliteli, hızlı ve problem çözme odaklı çözümler ile iş yaptığınızda talep veya sipariş sorunu yaşamıyorsunuz. Şu anda ve gelecek tahminlerimizde işimizin en önemli kısmının kalifiye çalışanlar olduğunun farkındayız. Eğer ideal bir etik yapıyı bünyemizde oluşturamaz isek bu durumda bir çöküşün gerçekleşebileceğini görmek zor değil. Yeni istihdamlarımızın tamamında yetenekler, tecrübeler ve bilgi birikimleri gibi noktaların üzerinde durmakla beraber etik anlamında da muhakkak bazı parantezler açıyoruz. Hem firma içinde iş yaparken ve birbirimize olan davranışlarda hem de iş yaptığımız ülke ve bölgelerde tüm taraflara karşı. Dolayısı ile bu kilit konunun gelecekte bizim*

	büyümemizi sağlayacak en büyük unsurlardan biri olduğunu kabul ediyoruz. Ayrıca marka değerimiz açısından da etik anlamında kazanacağımız takdirlerin de oldukça önemli ölçüde rakamlara yansıyacağını ön görüyoruz.
F5-S-D	*İşimizi düzgün yapmaya, dürüst, adil ve şeffaf olmaya özen gösteriyoruz. Kurduğumuz etik yapı karlılığımızı şüphesiz destekleyecek ve bize yeni pazarlarda avantajlar sağlayacaktır. Kısa vadede etik davranışlardan uzaklaşmak karlı gibi görünebilir ama uzun vadede şaşmayacak bir gerçek olarak ne denli etikseniz o denli başarılı olacağınızı bilmeniz gerekir. Bizim işimizde 1 yılda 1 katkı varsa 5 yılda 10 veya 10 yılda 100 katkı olacaktır. Bunu gerçek rakamlarla ifade etmek zor. Çünkü ölçmesi zor veya oldukça emek isteyen bir şey. Ben bu araştırmanın sonuçlarını da merak ediyorum. Bize de etiği anlama ve yorumlama da katkı sağlayacaktır. Net olan bir şey varsa işletmeler sonsuz ömürlü olarak doğarlar ama bazen sonlu olurlar. Yani iflas ederler veya satılırlar/devredilirler vs. Açıkçası insan için sonsuzluğun ve sürekliliğin iksiri nedir bilmem ama işletmeler için etik ilke ve davranışlar olabilir!*
ELDE EDİLEN CEVAPLARDAN EDİNİLEN BULGULAR	
Uluslararası ölçekte etik ve performans üzerindeki etkisi konusunda bugün için tüm katılımcıların bir yapıya sahip olma ve etik değerleri oluşturup takip etme anlamında özen gösterdiği bir tablo olsa da gelecek ile ilgili bir değerlendirme yapıldığında konunun öneminin daha da arttığı görülmektedir. Katılımcı işletmeler gelecek 1-5-10 yıllık periyotlar için etiğin öneminin artacağını ve hatta firmaların varoluş ve süreklilikleri için en önemli konulardan bir tanesinin etik olacağını öngörmektedirler. Ayrıca etik ilkeleri takip etme ve etmeme arasındaki çizginin oldukça belirgin olacağını da ifade etmektedirler. Yani etik konusunda ya firmalar avantajlar elde eden ya da dezavantajlara sahip olan bir formatta yaşamlarına devam etme durumunda olacaklarına yönelik değerlendirmeler mevcuttur.	

Tablo 6: Odak Grup Görüşmesine Katılan Adaylara Yöneltilen Soru 4, Alınan Cevaplar ve Elde Edilen Bulgular

YÖNELTİLEN SORU 5	
Firmanızdan Bağımsız Olarak (Sektörünüz Bünyesindeki Firmaları Dikkate Alarak veya Almayarak) Uluslararası İş Etiği Konusunun Uluslararası İş Performansı Üzerindeki Etkisini; Geçmiş, Günümüz ve Gelecek Bağlamında Değerlendirebilir Misiniz?	
FİRMA TEMSİLCİLERİNİN DERLENMİŞ CEVAPLARI	
F1-BK-E	*Kendimizden ve zaman zaman genel anlamda değerlendirmeler yaptık. Vurguladığımız gibi iş etiği konusunun iş performansı üzerinde çok fazla etkisi mevcut. Bu sadece belirli işletmeler veya kişilere özel değil. Ya da sadece çalışanlara veya müşteriler gibi belirli başlık altındaki gruplara da. Bütüncül bir yaklaşım ile ne denli etik entegrasyon sağlanırsa o denli itici bir güç oluşturacaktır. Yani sadece 2+2 eşittir 4 olmayacak belki de 2+2 = 5, 6, 7 veya 10 yapacaktır. Dolayısı ile pasta büyüyeceğinden herkes için win win durumu oluşabilecektir. Çünkü etik bir ortamda adil rekabet ile artan kalite ve verimlilik gibi unsurlar ile tüm dünya için kazançlı bir ekosistem oluşacaktır. Ama unutmamak gerekir bu kazancın gerçekleşmesi için çalışanların, firma sahiplerine ve müşterilere veya firmaların iş ortaklarına ve devletlere veya tüm bunların topluma, ekonomiye ve çevreye karşı sorumluluklarını bilmesi gerekir. Demem o ki herkes etik diş dünyasının bir parçası olduğunda etiğin performansa yansımasını daha net görürüz. Ama bunun dışında tüm dünya genelinde kendi etik gelişimini tamamlamış işletmeler için elbette bir iş performansı yükselişi de gözlemlenecektir.*
F2-A-H	*Bunca yıldır iş dünyasının içinde onlarca farklı ülkenin iş yapısına ve kültürüne tanık olma ve hakim olma şansına eriştim. Gönül rahatlığı ile söyleyebilirim ki dünyanın her yerindeki pazarlarda diğer faktörleri sabite aldığımızda aynı işi aynı kalite ve aynı standartlarda yapabilen işletmeler arasında bunlardan tercih edileni hiç şüphesiz etik anlamdaki marka değeri daha yüksek olan firmalardır. Bunu da geçtim uzun soluklu ve sürekli işlerde ise belki de kalite ve maliyet gibi konularda dezavantajlı bile olsa etik skoru daha yüksek olan işletmelerin daha tercih edilir olduğunu görmek zor olmayacaktır.*

F3-T-S	*Etik dün önemli idi, bugün çok ama çok önemli yarın ise hayati bir statüde olacak. İş performansı açısından bir kriter olarak yerini daha net alacak ve bu konudaki dünya çapında yaygınlaşacak standartlar ile bir üstün performansın değil herhangi bir şekilde yapabilmenin ön şartlarından birisi olarak daha güçlü yer kapsayacak.*
F4-J-B	*Etik yatırım yapması çok maliyetli olan bir konu olmamasına rağmen getirileri açısından oldukça karlıdır. Karlı olacaktır. Belki eğitim ve danışmanlık almak ve zaman tasarrufunda bulunmak gerekebilir ama getirileri göz önüne alındığında büyük bir uçurum görülebilir. Elbette ilaçlar veya haplar gibi al ve yut bir etik modeli yok. Bitmek tükenmek bilmeyen bir oluşturma ve geliştirme süreci var. Ancak şüphesiz performans ile ilişkisi sanılandan çok daha karmaşık ve girintili.*
F5-S-D	*Ben etik konusunda hemen her sektör ve işletmenin konuya dair fikir ve eylemleri olduğuna eminim. Çok ileri seviyede art niyet benimsemiş kurum veya herhangi bir kurumdaki bireyler için geçerli olmasa da bu durum oldukça istisnai kalacaktır. Elbette kusursuz işletme de yoktur. Burada genel bir değerlendirme yapıyorum. Hemen herkes aynaya baktığında kendisini iyi birisi olarak görür ama kimse de kusursuz değildir. Etik tüm dünya için önemli idi ve her geçen gün hiç olmadığı kadar önemli olmaya devam edecek. Hiçbir zaman belki ideal ve saf bir etik düzen ve yapıdan bahsedemeyeceğiz ama büyük oranda da sürekli iyileştirmeler kat edebileceğiz.*

ELDE EDİLEN CEVAPLARDAN EDİNİLEN BULGULAR
Uluslararası etik değerler ve ilkeler uluslararası hemen tüm sektör ve firmalar için önem arz etmiştir ve etmeye devam edecektir. Etik değerler ve ilkeler ile kazançlardan feragat etme yerine herkesin daha fazla kazanacağı iş modelleri kurmak mümkün olabilmektedir. Etiğin etkilerinin net ölçümü mümkün olmasa da yeni pazarlara açılmadan karlılığın yükseltilmesine kadar birçok konuda önemli etkileri bulunmaktadır. Etik süreçlerin işletilmesinde maliyetlerden daha çok zamanlamalar ve sürdürülebilir ve sürekli süreçlerin önemi bulunmaktadır. Buda uluslararası etik ve uluslararası iş performansı kavramları arasında geçmişten geleceğe uzun bir köprü ile yoğun ve girintili bir şekilde birbirine bağlamaktadır. Uluslararası iş performansı içerisinde etik ilke ve değerlerin önemli bir rolü bulunmaktadır.

Tablo 7: Odak Grup Görüşmesine Katılan Adaylara Yöneltilen Soru 5, Alınan Cevaplar ve Elde Edilen Bulgular

SONUÇ VE ÖNERİLER

Araştırma kapsamında işletmelerin uluslararası etik yapı ve tutumları ile uluslararası iş performansı arasındaki ilişki anlaşılmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda hem etik kavramının hem de uluslararası iş performansı ölçümlerinin nicelik yanında nitelik boyutlarının da olmasından dolayı bu çalışma için bu ilişkinin nitel yönü ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu kapsamda farklı özellik ve kategorilerde bulunan beş farklı ülkeden beş adet katılımcı işletme temsilcileri ile görüşme sağlanmıştır. Katılımcılara önceden şekillendirilmiş beş adet temel soru sorulmuş ve bunlara alınan cevaplar değerlendirmeye alınmıştır.

Araştırmanın sonucu olarak etik konusunda hemen her sektör ve işletme nezdinde bir değerlendirme, çalışma veya uygulamanın olduğunu söylemek mümkündür. Ancak bu yapı ve uygulamaların sektör ve işletmeler özelinde farklı boyutları ile ağırlıklandırılarak önemsenmiş olduğu görülmüştür. Ayrıca katılım sağlayan firmaların uluslararası etik konusunda ele almış oldukları boyutlara bakıldığında ise hem firma içi hem de firma dışı tüm tarafları (çalışanları, müşterileri ve devletleri gibi) nazara almış oldukları görülmüştür. Bu yönü ile etiğin kapsam ve boyutlarının da sektör içerisinde geniş anlamda ele aldığı anlaşılmıştır.

Katılım sağlayan tüm işletmeler için farklı finansal yapı ve uluslararası iş performansına sahip olduğunu söylemek mümkündür. Buna karşın her bir katılımcılın etiğin lokal, kültürel, global ve hukuksal gibi yönlerini etik yapıları içinde değerlendirmeye aldıkları da saptanmıştır.

Uluslararası iş etiği kapı ve değerlerinin uluslararası iş performansı üzerindeki etkisine ve bu iki kavram arasındaki ilişkiye bakıldığında ise firmaların uluslararası iş etiği yapı ve uygulamalarının onların uluslararası iş performansı üzerinde pozitif ve doğrusal olarak tanımlanabilecek bir ilişkisinin olduğu görülmüştür. Etik yapı ve uygulamalar tüm katılımcılar için bir performans etkileyicisi olarak kabul edilmektedir. Buna ek olarak genel bir kabul mahiyetinde uluslararası iş etiği yapı ve değerlerinin başarılı ve idealize olmuş olması, sadece performansı etkileyen bir olgu olarak değil aksi koşulda ise yani firmaların etik anlamda eksikliği veya sorunları olması durumunda ise ilgili işletmelerin büyümesinin ve sürekliliğinin mümkün olamayacağı kanaati katılımcı işletmelerce bildirilmiştir.

Uluslararası iş etiği yapısı ve uygulamalarının uluslararası iş performansı üzerindeki etkilerinin somut yansımaları ise; karlılığın artması, müşteri sadakatinin oluşması, çalışan sadakati ve motivasyonunun yükselmesi, firmaların mevcut Pazar referansları ile yeni pazarlarda daha kolay yer bulabilmesi veya bu pazarlara da davet edilmesi ve verimlilik ile kalite gibi olguların desteklenmesi şeklinde katılımcılar tarafından ifade edilmiştir.

Araştırma sonuçlarının daha iyi anlaşılması ve daha tamamlayıcı bir şekilde literatüre katkı sunabilmesi için araştırma problemi kapsamında daha fazla çalışmaya ihtiyaç bulunmaktadır. Öneri olarak ise; bu çalışmanın nitel boyutlara odaklanmış olması nedeni ile nicel olarak sayısal ve istatistiki verilerin ve analizlerin de kullanımı ile uluslararası iş etiği ve uluslararası iş performansı arasındaki ilişkiye açıklamalar getirmek problemin çözümlenmesinde literatüre oldukça önemli bir katkı sağlayabilecektir. Ek olarak, nitel anlamda ise odak grup görüşmesi seçilmiş olmasından dolayı beş farklı ülke, bölge, kategori ve sektörden işletmeler katılımcı olarak araştırmada yer almıştır. Bunlara ek olarak farklı özellikleri olan katılımcılar ile diğer nitel araştırma yöntemlerinin kullanılması ile nitel anlamda da özgün katkılar literatüre kazandırılabilecek ve problemin çözümlenmesinde destek olabilecektir.

KAYNAKÇA

Amine, M. E. A. , Chakor, A. , Alaoui, A. M. 2012. "Ethics, Relationship Marketing and Corporate Performance: Theoretical Analysis through the Mediating Variables". International Business Research, *5*(8), 68-84.

Asgary, N. , Mitschow, M. C. 2002. "Toward a Model for International Business Ethics". Journal of Business Ethics, *36*, 239-246.

Çokluk, Ö. , Yılmaz, K. , Oğuz, E. 2011. "Nitel Bir Görüşme Yöntemi: Odak Grup Görüşmesi". Kuramsal Eğitimbilim, *4*(1), 95-107.

De George, R. T. 1994. "International Business Ethics". Business Ethics Quarterly, *4*(1), 1-9. Geliş tarihi gönderen https://www. jstor. org/stable/3857554

Dunning, J. H. 2003. "*Making Globalization Good*". Oxford: Oxford University Press.

Enderle, G. 1999. "*International Business Ethics: Challenges and Approaches*". Notre Dame: University of Notre Dame Press.

Geringer, J. M. , Hebert, L. 1989. "Control and Performance of International Joint Ventures", *20*, 235-254. Geliş tarihi gönderen www. jstor. org

Geringer, J. M. , Hebert, L. 1991. "Measuring Performance of International Joint Ventures". Journal of International Business Studies, *22*(2), 249-263.

Hult, G. T. M. , Ketchen, D. J. , Griffith, D. A. , Chabowski, B. R. , Hamman, M. K. , Dykes, B. J. , … Cavusgil, S. T. 2008. "An assessment of the measurement of performance in international business research". Journal of International Business Studies, *39*(6), 1064-1080.

Iyer, G. R. 2001. "International Exchanges as the Basis for Conceptualizing Ethics in International Business". Journal of Business Ethics, *31*(1), 3-24.

Jackson, K. T. 1999. "Spirituality as a Foundation for Freedom and Creative Imagination in International Business Ethics". Journal of Business Ethics, *19*(3), 61-70.

Kumral, O. 2010. "Nitel Çalışmalarda Odak Grup Görüşmesi". Çağdaş Eğitim Dergisi, *35*(374), 16-22.

Mitchell, C. 2003. "*A Short Course in International Business Ethics: Combining Ethics and Profits in Global Business*". California: World Trade Press.

Obgari, M. E. , Oke, A. O. , Ibukunoluwa, A. A. , Ajagbe, M. A. , Ologbo, A. C. 2016. "Entrepreneurship and Business Ethics: Implications on Corporate Performance". International Journal of Economics and Financial Issues, *6*(3), 50-58. Geliş tarihi gönderen https://dergipark. org. tr/en/pub/ijefi/issue/31983/352656

Robertson, C. J. , Athanassiou, N. 2009. "Exploring Business Ethics Research in the Context of International Business". Management Research News, *32*(12), 1130-1146.

Smeltzer, L. R. , Jennings, M. M. 1998. "Why an international code of business ethics would be good for business". Journal of Business Ethics, *17*(1), 57-66.

Tsalikis, J. , Seaton, B. 2007. "The International Business Ethics Index: European Union". Journal of Business Ethics, *75*(3), 229-238.

Tsalikis, J. , Seaton, B. , Li, T. 2008. "The International Business Ethics Index: Asian Emerging Economies". Journal of Business Ethics, *80*(4), 643-651.

Warren, R. C. 2011. "Are we making progress in international business ethics?". Humanomics, *27*(3), 212-224.

1. OTURUM

WEB OF SCIENCE EKONOMİ ALANINDA İNDEKSLENEN ÖZBEKİSTAN ÖZELİNDEKİ ÇALIŞMALARIN BİBLİOMETRİK HARİTALAMA ANALİZİ

Ahmet Tayfur Akcan
Hasan Kazak
Ali Rauf Karataş

Bibliometrik analiz yapılan çalışmaların arasındaki ilişkilerin çeşitli boyutları ile sunulmasına denilmektedir. Çalışmada "Web of Science" veri tabanındaki yayınlarda kayıtlı olan ve ekonomi disiplinine ait çalışmaların başlık, özet veya anahtar kelimelerinin herhangi birinde veya tamamında "Uzbekistan" veya "Özbekistan" geçen çalışmaların verileri toplanmıştır. 222 makale formatı ve toplamda 292 çalışmadan toplanan veriler ışığında, çalışmaların bibliometrik haritaları analiz edilmiştir. Yapılan analiz neticesinde Özbekistan ile ilgili ekonomi alanında en fazla çalışma yapan ilk üç yazarın John Lamers (Bonn Üniversitesi, Almanya), Martin Spechler (Indiana Universitesi, Amerika Birleşik Devletleri) Nodir Djanibekov (Leibniz Enstitüsü, Almanya) olduğu tespit edilmiştir. Verileri toplanan çalışmaların içeriğini yansıtması açısında anahtar kelime analizi de çalışmaya dahil edilmiştir. En fazla araştırılan anahtar kelimelerin ise merkez Asya, transit geçiş ve tarım olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca çalışmada Özbekistan ile ilgili en fazla yayın yapan üniversiteler, web of science dergileri ve ülkelerinde bilgileri ve bibliometrik ilişkileri analize dahil edilmiştir. Çalışma Özbekistan perspektifinde bilimsel çalışmaların güncel durumlarının analiz edilmesi açısından da önem arz etmektedir.

Anahtar kelimeler: Özbekistan, WOS, Bibliometrik Haritalama

Bibliometric Mapping Analysis of Uzbekistan Specific Studies Indexed in Web of Science Economics

Bibliometric analysis is the presentation of the relationships between the studies with various dimensions. In this study, the data of the studies in which "Uzbekistan" or "Özbekistan" was mentioned in any or all of the titles, abstracts or keywords of the studies belonging to the discipline of economics registered in the publications in the "Web of Science" database were collected. In the light of the data collected from 222 articles and 292 studies in total, bibliometric maps of the studies were analyzed. As a result of the analysis, it was determined that the top three authors who conducted the most studies on Uzbekistan in the field of economics were

John Lamers (University of Bonn, Germany), Martin Spechler (Indiana University, United States of America), Nodir Djanibekov (Leibniz Institute, Germany), and Keyword analysis was also included in the study to reflect the content of the studies whose data were collecte, the most researched keywords were Central Asia, transit and agriculture. In addition, in the study, the information and bibliometric relations of the universities, web of science journals and countries with the highest number of publications on Uzbekistan were included in the analysis. The study is also important in terms of analyzing the current status of scientific studies in the perspective of Uzbekistan.

Key words: Uzbekistan, WOS, Bibliometric Mapping

Introduction

According to TUBITAK, bibliometric analysis is defined as "the numerical analysis of publications produced by individuals or institutions in a specific field in a specific period and in a specific region and the relationships between these publications".

Bibliometric mapping technique is a qualitative method(Kazak 2023). The data of the studies that are registered in the publications in the "Web of Science" database and that mention "Uzbekistan" or "Özbekistan" in any or all of the title, abstract or keywords of the studies belonging to the discipline of economics were collected. Based on the data collected from 222 articles and 292 studies in total, bibliometric maps of the studies were analyzed

While drawing bibliometric maps, different results are obtained when only those who are in article format or who are authors in any study are analyzed. For example, when we look at the studies on Uzbekistan without any distinction such as book chapters, articles or papers; the first three authors are John Lamers (University of Bonn, Germany), Martin Spechler (Indiana University, United States of America), Nodir Djanibekov (Leibniz Institute, Germany). However, when only the articles in journals indexed in the web of science are taken into consideration, the following table emerges.

***Table 1**: Author Information in Uzbekistan Articles*

			The Center for International Forestry Research and W

When the situation in the articles is analyzed, it is noticeable that institutions in Germany have conducted more research on the economy of Uzbekistan.

The bibliometric mapping of the authors of the studies on the economy ofUzbekistanisasfollows:

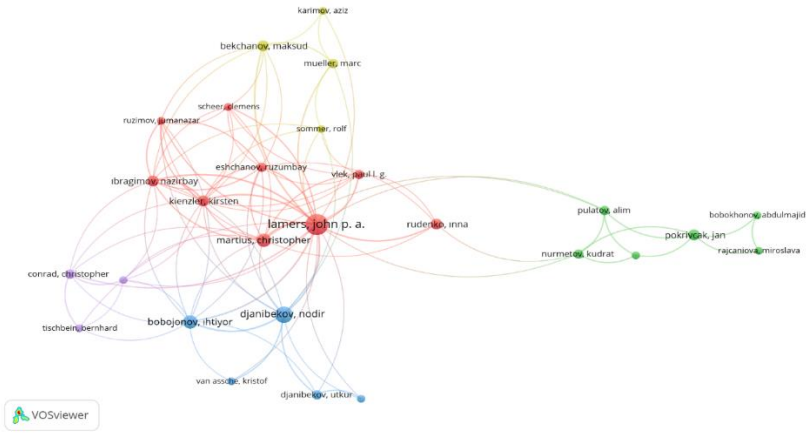

When the universities working in Uzbekistan are analyzed in the studies indexed in the web of science, the result in table 2 is encountered.

Table 2: *Universities in Uzbekistan that produce the most articles in Web of Science*

Academy of Sc.			
National Research University "Tashkent Institute of Irrigation and Agricultural Mechanization Engineers institute "			

The most successful Uzbek university producing publications on Uzbekistan's economy is Westminster International University in Tashkent, followed by Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan and National Research University "Tashkent Institute of Irrigation and Agricultural Mechanization Engineers institute".

Some of the studies of these institutions are Rosenbaum et al. (2012) investigated the effects of justice and fairness differences on the economy of Kazakhstan and Uzbekistan, while Dorian et al. (1999) investigated the gas and hydroelectric potential in the Central Asian region.

The relationship between education and the economy and its implications for job satisfaction and possible economic effects have been extensively researched recently (Akcan et al. 2023; Yıldırım et al. 2022). Inoyatova and Isakov (2022) investigated the relationship between job satisfaction and human resources in Uzbekistan.

Labor market stability for youth and gender is important for the economy (Üçler et al. 2023). Kerimova (2021) investigated gender differences in career progression. Smagina (2020) also investigated job satisfaction levels across genders, while Parpiev, Yusupov, and Yusupov (2012) investigated gender-based discrimination in Uzbekistan. Yuldasheva and Mukhopadhyay (2022) investigated the impact of media violence on youth.

The situation in the agricultural sector is also important for the economy (Yilmaz and Akcan 2022). Tashmatov et al. (2000) nvestigated the food policies and possible economic impacts of Uzbekistan, Kyrgyzstan and Tajikistan. Dennis et al. (2007) investigated the possible effects of informal institutions on the seed and agricultural system in Central Asian countries.

When the countries of citizenship of the authors of Web of Science studies published on Uzbekistan's economy are analyzed, the information of the first 10 countries is given in the table below.

Table 3: *Countries of the Authors of the Most Studies on the Economy of Uzbekistan*

As expected, Uzbeks conducted the most studies on Uzbekistan's economy, while the most cited authors were citizens of the United States of America.

Conclusion

In the study, a brief bibliometric map analysis of economic studies in Uzbekistan was conducted. The analysis revealed that Uzbek and German staff of some institutions in Germany have been working on Uzbekistan's economy. In addition, when the interests of other countries in the Uzbek economy were investigated, the interests of the United States of America, Germany, the United Kingdom, and Australia in the Uzbekistan economy attracted attention.

The universities that produced the most publications on their own economies were Westminster International University in Tashkent, followed by the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan and the National Research University "Tashkent Institute of Irrigation and Agricultural Mechanization Engineers Institute."

The study paves the way for future studies of a similar nature. In order to deepen this study, it is important to conduct a keyword analysis of the studies of each country working on Uzbekistan. In this way, the issue of

which countries work more in which areas of Uzbekistan's economy will gain importance.

References

Akcan, Ahmet Tayfur, Bekir Yıldırım, Ali Rauf Karataş, and Mustafa Yılmaz. 2023. "Teachers' Views on the Effect of STEM Education on the Labor Market." *Frontiers in Psychology* 14.

Dennis, Evan, Jarilkasin Ilyasov, Eric van Dusen, Sergey Treshkin, Marina Lee, and Pablo Eyzaguirre. 2007. "Local Institutions and Plant Genetic Conservation: Exchange of Plant Genetic Resources in Rural Uzbekistan and Some Theoretical Implications." *World Development* 35(9):1564–78. doi: 10.1016/j.worlddev.2006.05.022.

Dorian, James P., Utkur Tojiev Abbasovich, Mikhail S. Tonkopy, Obozov Alaibek Jumabekovich, and Qiu Daxiong. 1999. "Energy in Central Asia and Northwest China: Major Trends and Opportunities for Regional Cooperation." *Energy Policy* 27(5):281–97. doi: 10.1016/S0301-4215(99)00020-8.

Inoyatova, Sitora, and Olmas Kuchkarovich Isakov. 2022. "Job Satisfaction in Telecommunications Industry: Empirical Study in Uzbekistan." *International Journal of Social Economics* 49(7):1086–1102. doi: 10.1108/IJSE-09-2021-0528.

Kazak, Hasan. 2023. "Is Islamic Financial Management Getting Enough Attention? A Bibliometric Analysis." *Journal of Islamic Accounting and Business Research* ahead-of-print(ahead-of-print). doi: 10.1108/JIABR-02-2023-0068.

Kerimova, Irina. 2021. "Career Advancement and Gender Equity in Academia." *Journal of Eastern European and Central Asian Research (JEECAR)* 8(3):389–410. doi: 10.15549/jeecar.v8i3.593.

Parpiev, Ziyodullo, Kakhramon Yusupov, and Nurmukhammad Yusupov. 2012. "Outlay Equivalence Analysis of Child Gender Bias in Household Expenditure Data." *Economics of Transition* 20(3):549–67. doi: 10.1111/j.1468-0351.2012.00440.x.

Rosenbaum, Stephen M., Stephan Billinger, Nils Stieglitz, Abdumalik Djumanov, and Yerlan Atykhanov. 2012. "Market Economies and Pro-Social Behavior: Experimental Evidence from Central Asia." *The Journal of Socio-Economics* 41(1):64–71. doi: 10.1016/j.socec.2011.10.010.

Smagina, Olesya. 2020. "Gender and Job Satisfaction in Higher Education Institution: Case Study from Uzbekistan." *Journal of Eastern European and Central Asian Research (JEECAR)* 7(2):219–29. doi: 10.15549/jeecar.v7i2.392.

Tashmatov, A., F. Aknazarov, A. Juraev, R. Khusanov, K. D. Kadyrkulov, K. Kalchayev, and Bakhriddin Amirov. 2000. "Food Policy Reforms for Sustainable Agricultural Development in Uzbekistan, the Kyrgyz Republic, and Tajikistan." *Food Policy* 25(6):719–32. doi: 10.1016/S0306-9192(00)00034-8.

Üçler, Yasemin TELLİ, Metin Yildirim, Ahmet Tayfur Akcan, and Özlem KARADAĞ Ak. 2023. "TÜRKİYE'DE GENÇ KADIN VE GENÇ ERKEKLERİN İŞSİZLİK HİSTERİSİ." *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 10(2):1071–82. doi: 10.30798/makuiibf.1100513.

Yilmaz, Mustafa, and Ahmet Tayfur Akcan. 2022. "Validity of Okun Law in Agricultural Sector in Turkey: ARDL Bounds Test Approach." *Sosyoekonomi* 30(54):215–23. doi: 10.17233/sosyoekonomi.1058093.

Yıldırım, Bekir, Ahmet Tayfur Akcan, Erdinç Öcal, and Erdinç Öcal. 2022. "TEACHERS' PERCEPTIONS AND STEM TEACHING ACTIVITIES: ONLINE TEACHER PROFESSIONAL DEVELOPMENT AND EMPLOYMENT." *Journal of Baltic*

Science Education 21(1):Continuous. doi: https://doi.org/10.33225/jbse/22.21.84.

Yuldasheva, Rano, and Boidurjo Rick Mukhopadhyay. 2022. "'You Are What You Watch?': Evaluating the Impact of Media Violence on Youth Behaviour during the COVID-19 Lockdown in Uzbekistan." *International Journal of Applied Behavioral Economics (IJABE)* 11(1):1–24. doi: 10.4018/IJABE.308784.

TÜRKİYE'NİN GÖÇ POLİTİKALARININ ANALİZİ

Prof. Dr. Erhan ÖRSELLİ
Necmettin Erbakan Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi
eorselli@erbakan. edu. tr

Öğr. Gör. Zekeriya BİLİCİ
Necmettin Erbakan Üniversitesi, Meram MeslekYüksekokulu
zbilici@erbakan. edu. tr

Öğr. Gör. Dr. Veysel BABAHANOĞLU
Düzce Üniversitesi, Akçakoca Meslek Yüksekokulu
veyselbabahanoglu@duzce. edu. tr

Özet

Kamu politikaları bağlamında ele alınabilecek konulardan bir diğeri de hiç kuşku yok ki göç olgusudur. İnsanlık tarihi kadar eskilere dayanan göç olgusunun kamu politikaları bağlamında değerlendirilmesi ise bir o kadar yenidir. Özellikle stratejik anlamda dünyanın en önemli noktalarından birinde yer alan Anadolu coğrafyası tarihin her döneminde önemli göç olaylarına tanıklık etmiştir. Gelinen son noktada ise hem çeşitli terör örgütlerinin yuvası haline gelmiş ülkelere hem de Arap Baharını yaşayan kimi ülkelere coğrafi anlamda oldukça yakın olan Türkiye son dönemlerde sayısı milyonları aşan sığınmacıları bünyesinde barındırmaktadır. Bu bağlamda 911 km sınır uzunluğuna sahip olduğumuz Suriye'de 2011 yılının Mayıs ayında başlayan iç savaş hiç kuşku yok ki Türkiye'yi de derinden etkilemiştir. Bilindiği gibi ülkeler arası gerçekleşen göç faaliyetleri kontrol altında tutulduğunda ve etkin kamu politikaları ile desteklendiğinde ülkelere önemli derecede yarar sağlayabilmektedir. Ancak bunun tam tersi bir durumda düzensiz olarak gerçekleşen ve etkin kamu politikaları ile desteklenemeyen göç faaliyetleri hem göç edilen ülke için hem de göç edenler için ciddi boyutta zararlar ortaya çıkarabilmektedir. Tam da bu noktada etkin bir kamu politikası oluşturma ve uygulama sürecinin ülkeler için ne derece önemli olduğu ortaya çıkmaktadır. Suriye'de iç savaşın başlamasından itibaren Türkiye Suriyeli sığınmacılara karşı "açık kapı politikası" uygulamış ve sınırlarımıza dayanan sığınmacıları geri çevirmemiştir. Gelinen noktada bugün ülkemizde sayısı dört milyonun üzerinde olduğu bilinen Suriyeli sığınmacı bulunmaktadır. Suriyeli sığınmacıların büyük bir bölümü Türkiye'nin sınırları içerisinde çeşitli şehirlere dağılmışlardır. Suriye'de yaşanan

savaş sonrası oluşan göçmen hareketliliğini daha önce yaşanan göçmen hareketliliğinden ayıran temel faktör Türkiye'yi sadece geçiş (transit) ülkesi statüsünden çıkarıp, hedef ülke statüsüne getirmesidir. Göçmen sayısının gün geçtikçe artması ve savaşın gidişatı Suriyelilerin kısa sürede kendi ülkelerine tekrar dönecekleri düşüncesinin zamanla değişmesine yol açmıştır. Bu nedenle göçün yönetişimi ve ortaya çıkan sorunların çözümü için ülkemizde daha etkili, güncel göç politikalarının belirlenerek uygulamaya konulmasının ne kadar önemli ve gerekli olduğunu ortaya çıkarmıştır. Böylece kısa vadeli ve geçici çözümler yerine daha kalıcı ve etkili göç politikalarının oluşturulması ihtiyaçtan öte bir zorunluluk hali almıştır. Bu bağlamda çalışmanın amacı son yıllarda yaşanılan göç dalgası nedeniyle transit ülke yerine hedef ülke haline gelen Türkiye'nin göç politikalarını kamu politikası analiz yöntemlerinden "süreç model" analizi ile değerlendirmektir.

Anahtar Kelimeler: Göç, Göç Politikaları, Süreç Model, Türkiye.

ANALYSIS OF TURKEY'S IMMIGRATION POLICIES

Abstract

Another issue that can be addressed in the context of public policies is undoubtedly the phenomenon of migration. Evaluating the phenomenon of migration, which is as old as human history, in the context of public policies is just as new. The Anatolian geography, which is located at one of the most important points in the world, especially in strategic terms, has witnessed important migration events in every period of history. At the latest point, Türkiye, which is geographically close to both the countries that have become the home of various terrorist organizations and some countries experiencing the Arab Spring, has recently hosted refugees whose number has exceeded millions. In this context, the civil war that started in May 2011 in Syria, where we have a border length of 911 km, has undoubtedly deeply affected Turkey. As it is known, migration activities between countries can provide significant benefits to countries when kept under control and supported by effective public policies. However, in the opposite case, migration activities that occur irregularly and cannot be supported by effective public policies can cause serious harm both for the country of migration and for the migrants. At this point, it becomes clear how important the process of creating and implementing an effective public policy is for countries. Since the start of the civil war in Syria, Turkey has implemented an "open door policy" towards Syrian refugees and has not turned away refugees who come to our borders. At this point, there are known to be over four million Syrian refugees in our country today. The majority of Syrian refugees are

scattered in various cities within the borders of Turkey. The main factor that distinguishes the immigrant movement after the war in Syria from the immigrant movement experienced before is that it removed Turkey from its status as a transit country and brought it to the status of a destination country. The increasing number of immigrants and the course of the war have caused the idea that Syrians will return to their home country in a short time to change over time. For this reason, it has revealed how important and necessary it is to determine and implement more effective and up-to-date migration policies in our country for the governance of migration and the solution of emerging problems. Thus, creating more permanent and effective migration policies instead of short-term and temporary solutions has become an obligation rather than a need. In this context, the aim of the study is to evaluate the migration policies of Turkey, which has become a destination country instead of a transit country due to the migration wave in recent years, with "process model" analysis, one of the public policy analysis methods.

Keywords: Migration, Immigration Policies, Process Model, Türkiye.

GİRİŞ

Kamu politikası inceleme alanlarından biri olan göç politikaları ve yönetişimi, son yıllarda Türkiye'nin karşılaştığı yoğun göç dalgası neticesinde üzerinde titizlikle durulan bir konudur. Küresel ölçekte değerlendirildiğinde oldukça karmaşık bir hal alan ve tanımlanması da güçleşen göç olgusu birçok disiplinin ilgi alanına girmektedir. Bu açıdan göç olgusunun çeşitli yönleriyle değerlendirilmesi ve irdelenmesi oldukça önem arz etmektedir. Göç hareketlerinin tarihsel süreç içerisinde insanlık tarihinin başlangıcıyla birlikte başladığı rahatlıkla ifade edilebilir.

Suriye'de başlayan ve komşu ülkeleri özellikle de Türkiye'yi büyük ölçüde etkileyen savaş ortamı neticesinde milyonlarca Suriyeli farklı ülkelere göç etmek zorunda kalmışlardır. Türkiye başlangıçta göç hareketine hazırlıksız yakalansa da uyguladığı açık kapı politikası neticesinde Suriyelileri misafir olarak kabul etmiştir. Bu bağlamda göç hareketinden en çok etkilenen ülkelerin başında Türkiye gelmektedir. Aradan geçen zaman dikkate alındığında başta misafir olarak görülen Suriyeli göçmenlere karşı vatandaşların algılarında bazı değişikliklerin olduğu görülmektedir. Dolayısıyla uygulanan göç politikalarının zaman içerisinde analiz edilerek gözden geçirilmesi ve revize edilmesi gerekmektedir.

Suriye'de yaşanan savaş sonrası oluşan göçmen hareketliliğini daha önce yaşanan göçmen hareketliliğinden ayıran temel faktör Türkiye'yi sadece geçiş (transit) ülkesi statüsünden çıkarıp, hedef ülke statüsüne

getirmesidir. Göçmen sayısının gün geçtikçe artması ve savaşın gidişatı Suriyelilerin kısa sürede kendi ülkelerine tekrar dönecekleri düşüncesinin zamanla değişmesine yol açmıştır. Bu nedenle göçün yönetişimi ve ortaya çıkan sorunların çözümü için ülkemizde daha etkili, güncel göç politikalarının belirlenerek uygulamaya konulmasının ne kadar önemli ve gerekli olduğunu ortaya çıkarmıştır. Böylece kısa vadeli ve geçici çözümler yerine daha kalıcı ve etkili göç politikalarının oluşturulması ihtiyaçtan öte bir zorunluluk hali almıştır.

Bu bağlamda çalışmanın amacı son yıllarda yaşanılan göç dalgası nedeniyle transit ülke yerine hedef ülke haline gelen Türkiye'nin göç politikalarını kamu politikası analiz yöntemlerinden "süreç model" analizi ile değerlendirmektir.

SURİYELİ GÖÇMEN SORUNUN BAŞLAMA NEDENLERİ

Tunus'ta Kasım 2010 tarihinden sonra baş gösteren ve kısa bir sürede geniş bir coğrafyayı etkileyen Arap Baharı, Orta Doğu'da kırılgan bir yapının zeminini hazırlayarak istikrarsız bir ortam oluşturmuştur. Orta Doğu'da yaşanan gelişmeler, küresel ve bölgesel aktörleri içine çekerek küresel düzeyde jeopolitik ve jeostratejik rekabeti gün yüzüne çıkarmıştır. Orta Doğu'nun istikrarsız yapısı etnik, ideolojik vb. terör örgütlerine geniş ve daha kolay bir faaliyet alanı sağlamıştır. Üstelik bu durum bölgedeki siyasi sınırların belirsizleşmesine de neden olmuştur (Çomak, 2016: III). Ortadoğu'da yaşanan olaylar artık sadece bir iç iktidar mücadelesi ve halkların demokratik talepleri olmaktan çıkmış küresel ve bölgesel aktörlerin birer güç mücadelesi sergiledikleri arenaya dönüşmüştür. Arap Baharı, vekâlet savaşları ile terör örgütlerinin faaliyetleri, bölgesel ve küresel aktörlerin güç mücadeleleri ile bölge üzerindeki çıkarları, savaş ve çatışma ortamları zorunlu kitlesel göçlerin yaşanmasının başlıca nedenleri arasında sayılabilir.

Tunus'ta başlayan olaylar Mart 2011 tarihinde Suriye'ye de sıçramış ve zamanla çeşitli nedenlerle bir iç savaşa dönüşmüştür. Yaşanan savaştan, Suriye dışında dünyada en fazla etkilenen ülke hiç şüphesiz Türkiye olmuştur. Yalnızca beş altı ay süreceğine inanılan Suriye'deki savaş ve çatışma ortamı uzun yıllardır devam etmektedir. Kısa zamanda bölgede barışın sağlanabileceğine dair veriler ve ümitler de söz konusu değildir. Suriye öncesindeki Arap baharı, Irak, Libya ve diğer ülkelerdeki savaş ve çatışma ile iç karışıklıklar, 21. yy'ın ilk çeyreğini neredeyse bir uluslararası göç yüz yılı haline getirmiştir. Elbette tüm bu yaşananlar karşısında Suriyeli vatandaşlar ülkelerini terk etmek zorunda bırakılmıştır (Erdem, 2017: 339).

2011 yılından itibaren yoğun bir şekilde Arap Baharının etkili olduğu Suriye, 40 yılı aşan bir süredir Esad liderliğinde Baas Partisi rejimiyle yönetilmektedir. Esad rejiminin uyguladığı politikalardan bunalan ve artık deyim yerindeyse özgürce yaşamak isteyen Suriye halkı, Arap Baharını fırsat olarak değerlendirip protestolara başlamışlardır. Başlangıçta birer demokratik hak taleplerinin söz konusu olduğu protestolar, rejimin kan dökerek bastırmaya çalışması ile bir iç savaşa dönüşmüştür. Ülkede yaşanan insanlık dışı olaylar karşısında Rusya ve İran gibi aktörler rejimi desteklerken, ABD ve Türkiye gibi aktörler ise rejim karşıtı bir politika izlemektedir. Bununla birlikte her ne kadar Türkiye, ABD ile rejim karşıtı blokta yer alsa da ABD'nin tüm politikalarını onaylamamakta ve PYD gibi terör örgütlerini desteklemesine şiddetle karşı çıkmaktadır. Zaman içerisinde Suriye'de yaşanan durumdan kendine pay çıkarmak isteyen ya da ulusal çıkarları açısında bölge üzerinde terör örgütleri aracılığıyla bir güç mücadelesine giren ülke sayılarının artmasıyla iç savaş bir vekâlet savaşına dönüşmüştür. Arap Baharı, terör örgütleri üzerinden yürütülen vekâlet savaşları ile bölgesel ve küresel aktörlerin bölge üzerinden birbirlerine tahakküm kurmaya çalıştıkları güç mücadeleleri, Suriye kaynaklı zorunlu bir kitlesel göç krizine yol açmıştır. Uluslararası göç krizine neden olan bu üç temel neden aşağıda daha geniş bir şekilde ele alınmıştır.

TÜRKİYE'NİN SURİYELİLERE YÖNELİK GÖÇ POLİTİKASI: SÜREÇ MODEL ANALİZİ

Çalışmanın bu bölümünde son yıllarda yaşanılan göç dalgası nedeniyle transit ülke yerine hedef ülke haline gelen Türkiye'nin göç politikaları kamu politikası analiz yöntemlerinden "süreç model" analizi ile değerlendirilmektedir.

Problemin Tanımlanması ve Gündeme Gelmesi

Ülkelerin yaşadıkları göç tecrübeleri, göç politikalarının oluşturulma sürecini etkileyen en önemli faktördür. Bu doğrultuda ülkeler göç ile ilgili politikalarını geliştirirken bir süreç olarak göçü ele almaları ve ülkeye göç eden insanların hangi dönemlerde hangi amaçlarla geldiklerini iyi analiz etmeleri gerekmektedir (Örselli ve Babahanoğlu, 2016: 2063). Göç alan ve göç veren ülkeler kendi konjonktürel durumlarına ve yapılarına göre karşı karşıya kaldıkları göç hareketlerine farklı tepkiler vermişler ve aynı zamanda farklı göç politikaları oluşturarak yürürlüğe koymuşlardır. Nitekim göç olgusuna karşı, sığınılan ülkelerin gösterdikleri tepkilerin çeşitlilik gösterdiği görülmektedir. Özellikle sığınmacıların ülkelerin hangi bölgelerinde ikamet ettirileceği, toplu olarak kamplara mı yerleştirileceği yoksa ülkenin içine alınıp alınmayacağı konusu ve

göçmenler ile yerel halkın entegrasyonu oldukça sorunlu bir alan olarak ortaya çıkmaktadır. Bütün bunların yanında göçmen kamplarının yönetişimi de en önemli hususlardandır (Kutlu, Örselli ve Kahraman, 2017: 493).

Ülkeler arasında yaşanan insan hareketliliği ve göç olgusu salt yasal bir süreci değil, aynı zamanda göçmenlerin koruma taleplerini, göçmen kaçakçılığını, insan ticareti gibi örgütlü suçları da bünyesinde barındıran karmaşık ve zorlu bir yapıdadır. Türkiye açısından bakıldığında; stratejik kültürel bağlantılar, ekonomik kalkınması, demokrasi ve insan hakları, hukukun üstünlüğü gibi evrensel değerlere sahip olması, büyük bir medeniyetin temsilcisi olması gibi nedenlerle önemli bir oranda göçmen hareketliliğine muhatap olmaktadır. Özellikle komşu ülkelerde yaşanan istikrarsızlıklar, savaş ve çatışma ortamı Türkiye'ye yapılan göçü teşvik etmiş ve belirgin bir şekilde göç almasına neden olmaktadır (Kolukırık, 2014: 43-44). Bu durum ise Türkiye'nin göç konusunu gündeme alarak çeşitli politikalar geliştirmesini zorunlu kılmaktadır.

Genel olarak değerlendirildiğinde Türkiye'nin göç politikalarının gelişimine etki eden beş önemli faktörün olduğu söylenebilir: İlk olarak 1923-1960 yılları arasını kapsayan dönemdeki göç politikaları, Türkiye'nin kuruluş yıllarında ulus devlet kurma çabalarına yönelik milli kimlik ve aidiyet oluşturma yöntemidir. Milli kimlik ve aidiyet oluşturma anlayışı çerçevesinde Türk soyu ve kültürü taşıyan göçmenlerin ülkeye yerleştirilmesi şeklinde göç politikalarına yansıyan bir takım yasal düzenlemelerin bu dönemde hayata geçirildiği görülmektedir.

İkinci faktör; Türkiye'nin NATO'ya üye olması ile başlayan süreçtir. Sosyal, ekonomik ve siyasal açıdan birçok stratejik gelişim unsurlarının uygulama alanını bulduğu güvenlik temelli politikalar bu dönemde ortaya çıkmıştır. Üçüncü faktör; Türkiye bu dönemde NATO'ya ve Cenevre Sözleşmesine dayanarak ortaya koyduğu uygulamalardır. Türkiye'nin göç politikalarının gelişimini şekillendiren dördüncü faktör; Avrupa Birliğine üyelik tartışmaları bağlamında göç politikalarının şekillenmesidir. Avrupa'da yapılan uluslararası göç değerlendirmelerinde "göç veren", "göç alan" ve "göç geçiş ülkesi" tanımlamalarının her birini taşıması nedeniyle Türkiye farklı bir konuma sahip olarak ön plana çıkmaktadır. Türkiye'nin göç politikalarının gelişimine etki eden son faktör ise Suriye'de yaşanan savaş neticesinde Türkiye'ye göç eden milyonlarca Suriyelinin varlığıdır (Örselli ve Babahanoğlu, 2016: 2065-2066).

Türkiye'nin göç politikalarının gündeme gelmesinde en büyük etken almış olduğu yoğun göç dalgalarıdır. 2011 yılında Suriye'de başlayan savaş ve çatışma ortamı nedeniyle ülkelerini terk etmek zorunda kalan

Suriyeliler yasal ve yasa dışı yollar ile göç etmeye çabalamıştır. Bu durumdan en fazla etkilenen ülkelerden biri de Türkiye'dir. Suriye özelinde yaşanan gelişmeler, Türkiye'nin çıkarlarını yaşamsal olarak tabir edilebilecek düzeyde etkilemektedir. Türkiye'nin son zamanlarda giderek güçlenen ve artan ekonomik, siyasi ve askeri gücü ile bölgesel ve küresel gelişimler Türkiye'yi bir bağlamda göç merkezi haline dönüşmüştür. Bu kapsamda Türkiye'de 3, 5 milyonu aşkın bir nüfus yoğunluğuna ulaşan Suriyeli göçmen bulunmaktadır (Akbaş ve diğerleri, 2016: 96; Akbaş, 2016a: 4618; Akbaş, 2016b: 843).

Suriye'de yaşanan olaylar nedeniyle, Türkiye karşı karşıya kaldığı yoğun göç dalgasına başlangıçta hazırlıksız yakalansa da kısa sürede bu sorun siyasiler ve vatandaşlar açısından acil çözüm bekleyen bir probleme dönüşmüştür. Böylelikle sorunun çözümü açısından atılacak olan adımların belirlenmesi ve etkili bir kamu politikasının uygulanabilir olması için sürecin ilk adımı olan problemin tanımlanması ve gündeme gelme aşaması gerçekleşmiştir.

Göç Politikalarının Formülasyonu

Türkiye'de göç ve göçmenlere ilişkin yasal düzenlemeler 2013 yılına gelinceye kadar her biri farklı konu alanlarına ilişkin olmak üzere çok sayıda ve dağınık bir biçimde düzenlenmiştir. Bu düzenlemeler içerisinde uluslararası koruma dışında kalan yabancılara ilişkin iş ve işlemleri düzenleyen 1950 tarihli 5682 sayılı Pasaport Kanunu ile Yabancıların Türkiye'de İkamet ve Seyahatleri Hakkında Kanun bunlar içerisinde en dikkat çekici olanlarıdır. Fakat bu kanunlarda mevcut güncel sorunları çözebilecek etki ve kapasitede değildir. Türkiye'de göçmenler ile ilgili konuları düzenleyen en kapsamlı yasa 1934 sayılı İskân Kanunu'dur. Bu kanun 2006 yılında 5543 sayılı yasa ile revize edilerek sorunlara çözüm getirmesi umulmuştur. Ancak bu yasa soydaş odaklı bir çerçeve çizdiği için sorunları çözmede etkili olamamıştır. Göçmenlere ilişkin sorunlarını çözmek ve bu dağınık mevzuatı toparlamak adına geliştirilen önemli bir adım ise 11. 04. 2013 tarihinde yürürlüğe giren 6458 sayılı Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu'dur (Örselli ve Babahanoğlu, 2016: 2066-2067). Ayrıca Türkiye göç politikalarını formüle ederken ve uygularken Avrupa Birliği müktesebatına uyumu da gözetmektedir (Kirişçi, 2003: 79-80).

Göç Politikalarına Karar Verme ve Kanunlaşması

Türkiye'nin ana hatlarıyla göç politikası cumhuriyetin başından itibaren çıkarılan ulusal mevzuat, kabul edilen uluslararası sözleşmeler ve Avrupa Birliği müktesebatına uyum kapsamında çıkarılan yasalar ve uygulamalar ile şekillenmektedir. Ayrıca ulusal programlar, kalkınma

programları, ilerleme raporları, göç strateji belgesi, iltica strateji belgesi ile iltica ve göç eylem planı da bu politikanın şekillenmesinde etkili olmuştur (Demirhan ve Aslan, 2015: 43).

Özellikle son zamanlarda transit ülke olmanın ötesinde aynı zamanda bir hedef ülke olarak Türkiye'ye göç eden Suriyeliler için çıkarılan genelgeler bu duruma örnek gösterilebilir. 2011 yılı Nisan ayından itibaren, Türkiye'ye gelen Suriyeli göçmenler, önce "misafir" olarak tanımlanmış; ardından 2012 yılında "geçici koruma" altında oldukları kabul edilmiştir (Akkoyunlu Ertan ve Ertan, 2017: 19).

Uluslararası göç hareketleri karşısında hedef ülke konumunda olan Türkiye'de, bu göç hareketleri karşısında uzun yıllar boyunca kurumsal bir boşluğun yanı sıra bir takım dağınık yasal düzenlemeler neticesinde de hukuki bir boşluk da söz konusu olmuştur. Bu durum Türkiye'nin modernize edilmiş temel bir göç yasasını acilen hayata geçirmesi ihtiyacını doğurmuştur. Bu bağlamda Yabancılar ve Uluslararası Koruma Yasası 2013 yılında TBMM'de kabul edilerek yürürlüğe girmiştir (Örselli ve Babahanoğlu, 2016: 2067; Eroğlu, 2015: 210).

Göç Politikalarının Uygulamaya Konulması

2013 yılına kadar Türkiye'de kurumsal bağlamda göç yönetimi farklı yönleri ile görev almış bazı kuruluşlar aracılığıyla sağlanmaktaydı. Bu kuruluşlar arasında görev alan en önemli kurumlar İçişleri Bakanlığına bağlı Emniyet Genel Müdürlüğü'nün Yabancılar Şubesi ile Valilikler sayılabilir. Özellikle yabancıların ülkeye giriş ve çıkışlarının denetlenmesi yasa dışı giriş yapan göçmenlerin kontrol altında tutulması ve gerektiğinde sınır dışı edilmek üzere toplama merkezlerine yerleştirmek bu kurumların görevleri arasındaydı (Demirhan ve Aslan, 2015: 46).

2013 yılında 6458 sayılı Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu'nun kabul edilmesiyle birlikte göç yönetişiminin kurumsal yapılanmasında da yeni bir dönem başlamıştır. Göçle ilgili kurumsal yapılanma bir yandan merkezden yönetilirken bir yandan da merkezi yönetimin taşra teşkilatı ve yerel yönetimler tarafından desteklenmektedir. Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu ile Türkiye yabancılara ilişkin çalışma izni hariç tüm işlemleri yürüten polis yerine sivil bir otorite olan İçişleri Bakanlığı'na bağlı Göç İdaresi Genel Müdürlüğünü kurarak önemli bir adım atmış ve böylece göç alanında uygulanan kamu politikalarının uygulanmasına işlerlik kazandırmıştır (Çelik, 2015: 73).

Göç İdaresi Başkanlığı göç alanındaki kamu politikalarının uygulanması, iş birliklerin sağlanması, iş ve işlemlerin yapılmasından

sorumlu tutulmuştur. Emniyet Genel Müdürlüğü tarafından yürütülmekte olan ilgili iş ve işlemler 11. 04. 2014 tarihinde Göç İdaresi Başkanlığına devredilmiştir. Başkanlığın en önemli görevi, ulusal ve uluslararası hukukta yer alan düzenlemeler doğrultusunda Türkiye'nin göç yönetimini oluşturarak, göç politikalarını belirlemektir (Kabakuşak, 2014: 8).

Sınır dışı göç yönetiminde merkezi yapı olan Göç İdaresi Genel Müdürlüğü'nün yanında bir başka görevli kurum İçişleri Bakanlığı bünyesine dâhil edilen AFAD (Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı)'dır. Suriyeli göçmenlerin barınması için merkezler kurulması ve bu merkezlerde bazı hizmetlerin sunulması görevi AFAD tarafından yerine getirilmektedir. İlgili bakanlık, kamu kurum ve kuruluşları ile Türk Kızılay'ı iş birliği ile çadır kentlerde ve konteynır kentlerdeki barınma, iaşe, sağlık, güvenlik, sosyal etkinlikler, eğitim, ibadet, tercümanlık, haberleşme, bankacılık ve benzeri diğer hizmetler AFAD tarafından verilmektedir. Merkezi düzeyin yanı sıra yerel düzeyde göç yönetiminde sorumluluk büyük ölçüde merkezde kurulmuş kamu kuruluşlarının taşra birimlerinde toplanmaktadır. Burada valiler genel sorumlu olmakla birlikte bu görevi Göç İdaresi ve Afet Acil Durum İl Müdürlükleri üzerinden yürütmektedirler. Her iki müdürlüğün görevleri birbirinden farklı olmakla birlikte aralarında belli ölçülerde koordinasyon ve iş birliği bulunmaktadır (Demirhan ve Aslan, 2015: 51-52).

Göç Politikalarının Değerlendirilmesi

Dye (1992) kamu politikası değerlendirmesini, "kamu politikasının sonuçları hakkında bilgi edinmek" şeklinde tanımlanmaktadır. Kamu politikasının değerlendirilmesi, politikaların neyi başaracağını, hedeflerine ulaşıp ulaşmayacağını ve başka sonuçları olup olmadığını belirlemek için amaçlanan faaliyetleri kapsamaktadır. Kanunlaşan kamu politikalarından bir fayda veya zarar görülmüş müdür, yapılan değerlendirme sonucunda neler elde edilmiştir gibi sorulara bu aşamada cevap aranmaktadır (Anderson, 2010: 5). Bu bağlamda çalışmada Türkiye'nin göç politikalarının değerlendirilmesi vatandaşların gözüyle yapılmaktadır. Çünkü kamu politikalarının etkinliği vatandaşlar tarafından nasıl algılandıklarıyla yakından ilgilidir. Bu doğrultuda göç politikalarının değerlendirilmesi Konya ilinde gerçekleştirilen anket çalışmasından elde edilen veriler ışığında yapılmaktadır. Anket çalışması Örselli ve Bilici (2021) tarafından gerçekleştirilmiştir. Vatandaşların Suriyelileri nasıl algıladıklarını tespit etmeye yönelik gerçekleştirilen anket çalışmasından elde edilen bulgulara göre; 2011 yılında Suriye'de başlayan iç karışıklıklar nedeniyle göç dalgasının başlamasını takiben ilk Suriyelilerin ülkemize giriş yapmaları ile tarihsel bağımızın da etkisiyle başlangıçta misafir olarak görülen ve kabul edilen sığınmacılar bugün

itibariyle vatandaşlar nezdinde olumsuz kanaatleri çağrıştırmaktadır. Bu nedenle toplumsal entegrasyonun sağlanabilmesi açısından vatandaşların kaygı ve endişelerinin dikkate alındığı göç politikaların hazırlanarak yürürlüğe konulması büyük önem arz etmektedir.

SONUÇ

Kamu politikası hükümetlerin herhangi bir konu hakkında bir şey yapmaları veya yapmamaları olarak tanımlanmaktadır. Göç politikaları da kamu politikasının en önemli inceleme alanlarından biridir. Özellikle göç alan ve veren ülkelerin bu göç hareketlerinden etki düzeylerinin incelenmesi adına göç politikalarının analiz edilmesi o ülkenin geleceği açısından önem arz etmektedir. Bu bağlamda göç faaliyetleri ekin kamu politikaları ile desteklendiğinde ülkelere yarar sağlayabilmektedir. Ancak bunun tam tersi bir durumda düzensiz olarak gerçekleşen ve etkin kamu politikaları ile desteklenemeyen göç faaliyetleri hem göç edilen ülke için hem de göç edenler için ciddi boyutta zararlar ortaya çıkarabilmektedir.

2011 yılında Suriye'de başlayan savaş ortamı neticesinde Türkiye Suriyeli göçmenler ile tanışmış ve uygulanan açık kapı politikası nedeniyle göçmenleri kabul etmiştir. Gelinen noktada Suriyeli göçmenler ülke geneline yayılmış şekilde yaşamlarına devam etmektedirler. Türkiye göç hareketleri başladığında hazırlıksız yakalanmış olsa da hızlı bir şekilde göç politikalarını yürürlüğe koymuş ve gerekli çalışmalar yapılmıştır. Ancak yapılan ampirik çalışmalar göstermektedir ki vatandaşların büyük bir bölümü Suriyeli sığınmacıların evlerine dönmelerini istemektedirler. Bu nedenle Suriyeli sığınmacıların ülkelerine geri dönmeleri konusuyla ilgili net bir çerçevenin çizilmesi ve bu anlamda göç politikalarının gözden geçirilmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

Akbaş, Z. (2016a). Ortadoğu'da Türk-Amerikan ilişkileri: "Arap Baharı" sonrası Suriye örneğinde çatışma ve işbirliği üzerinden bir inceleme. *ICOMEP 2016, International Congress of Management Economy and Policy Proceedings Book*, 4616- 4621.

Akbaş, Z. (2016b). Avrupa'nın güvenlik ve sosyal istikrarına Türkiye'nin katkısı: sığınmacı sorunu örneği. *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, International Congress Of Management Economy And Policy Özel Sayısı, 841-849.

Akbaş, Z. , Babahanoğlu, V. & Yelman, E. (2016). Türkiye'nin Suriyeli mültecilere yönelik izlediği açık kapı politikasının ulusal güvenliğine ve

uluslararası güvenliğe etkileri. *ASOS Congress Bildiriler Kitabı*, I. International Symposium On Social Science, 96-108.

Akkoyunlu Ertan, K. & Ertan, B. (2017). Türkiye'nin göç politikası. *Contemporary Research In Economics and Social Sciences*, *1*(2), 7-39.

Anderson, J. E. (2010). *Public policymaking*. Elm Street Publishing Services.

Çelik, N. B. (2015). Türk hukukunda uluslararası koruma başvurusunda bulunan veya uluslararası korumadan yararlanan yabancıların hak ve yükümlülükleri. *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Özel Sayı, 67-148.

Çomak, H. (2016). Önsöz. İçinde H. Çomak (Eds.). Uluslararası Politikada Suriye Krizi, Beta.

Demirhan, Y. & Aslan, S. (2015). Türkiye'nin sınır ötesi göç politikaları ve yönetimi. *Birey ve Toplum Dergisi*, *5*(9), 23-62.

Erdem, B. (2017). Geçici koruma statüsündeki suriyelilerin sosyal, siyasi ve vatandaşlık hukuku bakımından Türkiye'deki durumları. *Publicand Private International Law Bulletin*, *37*(2), 332-351.

Eroğlu, D. (2015). Ulusal güvenlik kaygılarından mali külfet söylemine: Türkiye'nin yeni sığınma politikaları. *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *2*, 209-226.

Kabakuşak, D. (2014). Küresel göç yönetişimi çerçevesinde Türkiye'de göç olgusunun kurumsallaşması. Quo Vadis: Sosyal Bilimler-Artvin Çoruh Üniversitesi Hopa Uluslararası Sosyal Bilimler Konferansı.

Kirişçi, K. (2003). The question of asylum and ıllegal migration in european union-turkish relations. *Turkish Studies*, *4*(1), 79-106.

Kolukırık, S. (2014). Uluslararası göç ve Türkiye: yerel uygulamalar ve görünümler. *Zeitschriftfürdie Welt der Türken Journal of World of Turks*, *6*(2), 37-53.

Kutlu, Ö. , Örselli, E. & Kahraman, S. (2017). Türkiye'de sığınmacı kamplarının yöneti(şi)mi. Kamu Yönetimi Sempozyumu (KAYSEM 11). 28-30 Eylül 2017, 490-508.

Örselli, E. & Babahanoğlu, V. (2016). Türkiye'nin göç yönetimi ve göç politikalarının gelişimi: bir kamu politikası analizi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, *9*(43), 2063–2072.

Örselli, E. & Bilici, Z. (2021). Vatandaş gözünden Suriyeli sığınmacılar özelinde Türkiye'nin göç politikaları. Necmettin Erbakan Üniversitesi

Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinatörlüğü 181236002 numaralı Araştırma Projesi.

NİTELİKLİ GÖÇÜN YARATICI SINIF ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: SEÇİLMİŞ AB ÜLKELERİ İÇİN PANEL VERİ ANALİZİ

Birol MERCAN

Department of Economics, Faculty of Political Sciences
Necmettin Erbakan University, Konya, Turkiye
bmercan@erbakan. edu. tr
ORCID ID: 0000-0002-1587-3643.

Ramazan UCTU

Department of Business Administration, KRI, Iraq
American University of Iraq-Sulaimani
ramazan. uctu@auis. edu. krd
ORCID ID: 0000-0001-5189-5762

Şerife KOÇ

Institute of Social Science
Necmettin Erbakan University, Konya, Turkiye
serifekoc20@gmail. com
ORCID ID: 0000-0002-5012-3186.

ÖZET

Florida (2012) çalışmasında yaratıcı sınıfın şehir ve bölge ekonomisi için önemini vurgulamaktadır. Florida'ya (2012) göre yaratıcı sınıfın kümelendiği bölgeler genellikle yüksek ekonomik performans sergilemektedir. Bu bölgelerde şirketler daha yenilikçi bir yapıya sahiptir çünkü yaratıcı sınıf yeni fikirler üretmektedir. Farklı bakış açılarına sahip yaratıcı insanların bir araya gelmesi yeni fikirlerin üretilmesinde başarılı olmuştur. Kültürel çeşitlilik bölgelere hoşgörü ve açık fikirlilik kazandırmıştır. Yaratıcı sınıfın belli bir bölgede yoğunlaşması sonucunda ekonomik faaliyetler de o bölgelerde kümelenmiştir. Bu durum yeni bilgi üretiminin önünü açmıştır. Sonuç olarak, yenilikler geliştirilirken, yeni şirketler kurulurken ekonomik kalkınma da hızlanmaktadır.

Buna ek olarak, Florida (2012) bölgesel kalkınma için bilginin yayılmasının önemini vurgulamış ve yaratıcı sınıfın etkisini içsel ekonomik büyüme teorisi ile birleştirmiştir. İçsel ekonomik büyüme

teorisi, bilgi ve beşerî sermayenin şehirlerde birleştiği hipotezine dayanmaktadır. Çünkü yüksek eğitimli ve nitelikli bireyler, birbirleriyle yakın ilişkiler kurdukları ve bilgi birikimlerini artırdıkları yerlerde yaşarlar. Bu durumda yüksek nitelikli bireyler belli bir coğrafi alanda yaşamak için kültürel faaliyetlerin, hoşgörünün, yeni fikirlerin, kültürel çeşitliliğin olduğu yerleri tercih ederler. Sonuç olarak yüksek nitelikli kişiler bu özellikleri barındıran coğrafyalara göç etmektedir. Bu bağlamda çalışmamızın amacı nitelikli göçün yaratıcı sınıf üzerindeki etkisini analiz etmektir.

Bu çalışmada 23 Avrupa Birliği ülkesinde 2007-2021 yıllarını kapsayan dönem için yaratıcı sınıf ve nitelikli göç arasındaki ilişki Sapması Düzeltilmiş Gölge Değişkenli En Küçük Kareler (LSDVC) tahmincisi ile sınanmıştır. Analizde nitelikli işgücü oranı, nitelikli göç oranı ve yüksek teknoloji ihracatı verileri kullanılmıştır. Çalışmanın sonucunda, nitelikli göç ve yüksek teknoloji ihracatının nitelikli işgücünü artırdığına ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Yaratıcı Sınıf, Nitelikli Göç, Panel Veri Analizi

THE IMPACT OF SKILLED MIGRATION ON THE CREATIVE CLASS: PANEL DATA ANALYSIS FOR SELECTED EU COUNTRIES

ABSTRACT

Florida (2012) emphasizes in his work the importance of the creative class to the economy of the city and region. According to Florida (2012), areas where the creative class clusters generally perform high economic performance. In these regions, companies have a more innovative structure because the creative class generates new ideas. The gathering of creative people with diverse perspectives has proved successful in the production of new ideas. Cultural diversity has given the regions tolerance and open-mindedness. As a result of the concentration of the creative class in a certain region, economic activities are clustered in those regions. This circumstance has prepared the path for the generation of new knowledge. Consequently, economic development is accelerating while innovations are being developed, new companies are being established.

In addition, Florida (2012) emphasized the importance of knowledge dissemination for regional development and combined the influence of the creative class with the theory of endogenous economic growth. The theory of endogenous economic growth is based on the hypothesis that knowledge and human capital converge in cities. Because highly educated and qualified individuals live in places where they establish close

relations with each other and increase their knowledge. In this case, highly qualified individuals prefer places where there are cultural activities, tolerance, new ideas, cultural diversity to live in a certain geographical area. As a result, highly qualified people migrate to geographies that contain these characteristics. In this context, the aim of our study is to analyze the impact of qualified migration on the creative class

In this research, the relationship between the creative class and skilled migration in 23 European Union countries for the period covering the years 2007-2021 is tested with the Biased-Corrected Least Squares Dummy Variable Estimator (LSDVC). Qualified labor force ratio, qualified migration rate and high technology exports data were used in the analysis. The results of the study show that skilled migration and high-tech exports increase the skilled labor force.

Keywords: Creative Class, Skilled İmmigration, Panel Data Analysis

GİRİŞ

Florida, ABD ekonomisini yönlendiren ana etkenin yaratıcılık olduğunu ve yaratıcı sınıftaki mesleklerin günümüz ekonomisinin itici gücünü oluşturduğunu savunmaktadır. Yaratıcı sınıfı geliştirmek için bölgelerin ellerinde bulunan tüm imkanlarını eğitime ve ar-ge faaliyetlerine yönlendirmeleri gerekmektedir. Ayrıca şehirlerin ve bölgelerin hem tarihi hem de konumlarından kaynaklanan kültürel özellikleri, yaratıcı sınıfın gelişmesine etki eden önemli bir faktördür. Diğer açıdan yaratıcı sınıfın büyümesi, bölgelerin kültürel ve ekonomik açıdan gelişmesine katkı sağlamaktadır. Bu durumda yaratıcı sınıf geliştiği için ekonomik kalkınma sağlanmış olur (Rausch ve Negrey, 2006:473).

Florida'ya göre yaratıcı sınıf, yenilikçi ve yaratıcı işlerle uğraşan bireyleri kapsamaktadır. Bireylerin ekonomik olarak verimliliğini ve üretkenliğini belirleyen endüstriyel ağları ya da eğitimdeki başarıları değil gerçekte yaptıklarıdır. Dolayısıyla Florida, bir yer veya bölgedeki yenilik yaratan bireylere odaklanmıştır (Boschma ve Fritsch, 2009:393). Bu bireyler kentsel ve bölgesel büyüme için önemli bir rol üstlenmektedir. Kentsel ve bölgesel gelişmişlik farklarının oluşmasında yaratıcı sınıfın büyüklüğü dikkat çekmektedir. Yaratıcı sınıfın yoğun olduğu bölgeler, ekonomik olarak daha iyi performans sergilemektedir. Bu bölgelerde daha fazla yenilikler ortaya çıktığı için girişimcilik faaliyetleri de yüksektir. Böylece yaratıcı firmalar, bu bölgeleri tercih etmektedir (Doğrul vd. , 2016:83-84).

Bu bağlamda Florida (2014), ekonomik büyümenin sağlanabilmesi için yaratıcı sınıfın faaliyetleri üzerine yoğunlaşılması gerektiğini vurgulamıştır. Yaratıcı sınıfı oluşturan bireyler, bölgelerin gelişmesini sağlayacak olan fikirleri, bilgileri ve yeni teknolojileri üreteceklerdir. Tüm bu sebeplerle ülkeler, ekonomik büyümenin itici gücünü oluşturan yaratıcı sınıfı, çekmeye çalışmaktadır (Batabyal ve Yoo, 2018: 87). Bu durumda yaratıcı sınıfın göç etmesini etkileyen faktörleri tespit etmek zorunlu bir hal almıştır. Florida'ya (2002a) göre, yaratıcı insanlar genellikle mekânsal olarak daha çok hareket etme eğilimi göstermektedir. Yer tercihleri etkileyen faktörler ise modern kültür, hoşgörü, açıklık, yoğun sosyal ve kültürel eğlence alt yapısı olarak sıralanabilir. Örneğin hoşgörü, beşerî sermayenin bölgelere girişinde düşük engelleri ifade etmektedir. Yaratıcı sınıftaki bireyler kendini ifade etmeye, yabancı doğumlu nüfusa ve cinsel normlara açık bölgeleri tercih ederler. Hoşgörülü bir ortam, yeni fikirlere açık olduğu için bu ortamlar yaratıcı insanları kendine çekmektedir (Florida, 2002b: 743; Florida vd., 2008; Vossen vd., 2019: 1360).

Çalışmanın amacı, 23 AB ülkesi için nitelikli göçün yaratıcı sınıf üzerindeki etkisini araştırmaktır. Bu bağlamda yaratıcı sınıf ve göç arasındaki ilişkiye yönelik literatür incelendiğinde ampirik çalışmaların az olması dikkat çekmiştir. Analizde kullanılan yöntem ve değişkenler; Florida (2002c) teorisinden yola çıkarak yazarlar tarafından oluşturulmuştur. Bu sebeple çalışma, örneklem ve analiz yöntemi ile literatürdeki eksikliği gidermek adına önem taşımaktadır.

Çalışmanın ilk bölümünde yaratıcı sınıf ve göç arasındaki ilişkiye yönelik teorik çerçeve değinilmiştir. Sonrasında ise veri seti ve yöntem kısmı yer almaktadır. Son kısımda ise elde edilen bulguların değerlendirildiği sonuç bölümü yer almıştır.

TEORİK ÇERÇEVE

Yaratıcı sınıf, bir bölgenin gelişmesinde ve yaratıcılığının artmasında büyük etkisi vardır. Yaratıcı ve yenilikçi çalışanların çok olması bölgesel yeniliği berberinde getirmektedir. Ekonomik büyümenin ve yeniliğin temelinde yaratıcılık yatmaktadır. Günümüzde üretim maliyetleri, bilgi ve beceriye göre daha az önemli hale gelmiştir. Bu sebeple kentler, ekonomik gelişimlerini gerçekleştirmek için sadece firmaları kentlere çekmekle kalmamalı ayrıca yüksek eğitimli mobil yaratıcı sınıfı da çekmelidirler. Yaratıcı sınıfın tüketim tercihine hitap edecek kültürel çeşitlilik teşvik edilmelidir (Grodach, 2013: 1749). Çünkü yaratıcı sermaye argümanının temelinde ekonomik büyümenin sağlanması için şehirlerin ve bölgelerin yaratıcı sınıfı çekmesi gerektiği vardır. Bölgesel

ekonomik büyüme, hoşgörülü ve yeni fikirleri destekleyen bölgeleri tercih eden yaratıcı bireyler yani yaratıcı sermayeye sahip olanların yer seçimleri tarafından şekillenir (Verdich, 2010: 131). Kısaca yaratıcı sınıfın hoşgörülü, kapsayıcı ve farklı kültürel özellikleri barındıran insan ekosistemine sahip bölgeleri tercih edip buralarda kalacağıdır. Bu sebeple politika yapıcılar şehirleri yeniden inşa etmeye odaklanmalıdır ve sonra girişimcilik faaliyetleri de artacaktır (Boren ve Young, 2011: 196). Sonuç olarak Florida'nın teorisi ekonominin giderek yaratıcı sınıf tarafından yönlendirilen yaratıcı ekonomiye dönüştüğünün bir kanıtıdır.

Geleneksel üretim ve tarım sektörlerinin öneminin azaldığı bu dönemde, bölgesel merkezler varlığını devam ettirebilmek için yenilikçi çözümler arayışına girmişlerdir. Politika yapıcılar çözüm olarak, ekonomik büyümeyi teşvik etmek için ekonominin çeşitlenmesini ve gelişmesini sağlayacak olan hem beşerî sermaye hem de yaratıcı sermaye potansiyeli üzerinde yoğunlaşmıştır (Verdich, 2010: 129). Yaratıcı sermaye teorisi, kalkınma iktisadının ortaya koyduğu beşerî sermaye teorisi kökenli olmasına rağmen süper yaratıcı çekirdek ve profesyoneller olarak iki farklı gruba ayrılır. Yaratıcı sermaye teorisi, ekonomik olarak yaratıcılığın bir çeşit sermaye olduğunu vurgulamaktadır. Yeni kültürel formlar, yeni fikirler ve teknolojiler oluşturmada insan yeteneğinin önemine dikkat çekmektedir (Yıldız ve Acar, 2020: 38).

Florida (2002c) yayınlamış olduğu "Yaratıcı Sınıfın Yükselişi" (The Rise of The Creative Class) isimli araştırması ile literatüre yaratıcı sınıf kavramını dahil etmiştir. Yaratıcılığı, "var olan bilgiyi yeni yöntemlerle birleştirerek yeni bilgiler, ürünler elde edebilme yeteneği" şeklinde tanımlamaktadır. Yaratıcılık, farklı alanlarda kendilerini ifade edebilen kişilerden oluşan sınıfın en belirgin özelliğidir (Doğrul ve Çelikkol, 2017: 37). Yaratıcı sınıf varsayımı altı temel hipoteze dayanmaktadır (Yıldız ve Acar, 2020: 38).

- Bazı meslekler yaratıcılık göreviyle ilgilenirler.
- Yaratıcı sınıfın yaşam tarzları birbirleri ile benzer özellikler göstermektedir.
- Günümüzde yaratıcı sınıf ekonomik büyümenin itici gücünü oluşturur.
- Yaratıcı bireyler bazı şehirlerde yoğunlaşma eğilimi sergilemektedir.
- Genellikle yaratıcı bireyler coğrafi olarak daha fazla hareket etmektedir.

- Yaratıcı sınıf üyeleri çeşitliliğe açık, hoşgörülü bölgelerden etkilenirler.

Ayrıca Florida'nın (2012) tanımladığı yaratıcı sınıf, yüksek eğitimli, karmaşık problemleri çözebilen ve kararlarını bağımsız bir şekilde alan bireylerden oluşmaktadır. Florida birbirleri ile bağlantılı üç tür yaratıcılık tespit etmiştir. Bunlar; teknolojik yaratıcılık veya inovasyon, sanatsal veya kültürel yaratıcılık, ekonomik yaratıcılık veya girişimciliktir. Bu üç farklı yaratıcılık türünün birbirlerini desteklediği ve yaratıcılık bazlı büyümeyi sağlayan ana etkenin yaratıcı insanların lokasyon tercihi olduğunu vurmaktadır.

Yaratıcı sınıf tanımlarından hareketle Florida, yaratıcı sınıfı endüstrilere göre değil mesleklere göre tanımlamıştır. Yenilikçi işlerde çalışarak gelir elde eden kişiler yaratıcı sınıfa mensuptur. Çünkü mesleğe ilişkin bilgiler, sektör bazlı veya eğitim seviyesi bilgisiyle kıyasladığında kişilerin gerçekte ne iş yaptığını daha iyi açıklamaktadır. Örneğin yaratıcı veya kültürel sektörlerde çalışmak için özel niteliklere sahip olmak gerekir. Fakat sadece bu sektörler ile yaratıcı sınıfı açıklamak doğru sonuçlar vermeyebilir (Doğrul vd. , 2016: 84).

Florida'nın 2012 yılında yayınladığı "Yaratıcı Sınıfın Yükselişi" (The Rise of The Creative Class) isimli araştırması ile yaratıcı sınıf kavramının önemi artmaya devam etmiştir. Yaratıcı sınıf, süper yaratıcı çekirdek (super-creative core)veyaratıcı profesyonellerden oluşmaktadır. Süper yaratıcı çekirdek; sanatçılar, yazarlar, bilim adamları, eğitimciler, medya, eğlence sektörü, mimarlar, mühendisler ve sporcular gibi yaratıcılıklarıyla bulundukları alanlara değer katan meslekleri kapsamaktadır. Yaratıcı profesyoneller; yüksek teknoloji, hukuk, finans, iş yönetimi ve sağlık gibi bilgi yoğun sektörlerdeki meslek guruplarını içermektedir (Esen ve Atay, 2017:67; Gabe vd. , 2013: 39). Bu yaratıcı sınıftaki bireyler esnek çalışma saatlerine sahiptir. Yaratıcılık mesai saatlerinde ortaya çıkan bir olgu olmadığından dolayı yaratıcı bireyler, üretken oldukları saat dilimlerinde çalışmayı tercih ederler. Böylece mesai saatlerini kendilerine göre ayarladıkları için işin kalitesi de artmaktadır (Evren, 2016: 92).

Şehirler ve bölgelerin gelişmesi için yaratıcı sınıf üyelerini çekmek gerekmektedir (Verdich, 2010: 129). Yaratıcı sınıfın coğrafi dağılımını belirleyen faktörler iki açıdan önemlidir. Birincisi, bireylerin farklı lokasyonları tercih ettiğinde bu ortamlarda kendi kimliğini terk etmeden kabul görmesidir. İkincisi ise, tolerans ve açık görüşlülüğün çeşitliliği artırabileceği ve böylece yaratıcı sınıfa ilham veren etkenleri artırması bakımından önemlidir (Doğrul ve Çelikkol, 2017: 37). Yaratıcı sınıfın

üyeleri teknoloji (technology), yetenek (talent)ve toleransın (tolerance) olduğu bölgelere yerleşmektedir. Bu durumda yaratıcı insanları çekmek, yenilikler oluşturmak ve ekonomik büyümeyi sağlamak için lokasyonların 3T'ye sahip olmaları gerekmektedir (Esen ve Atay, 2017:67).

Tolerans (sosyal, etnik, kültürel çeşitlilik), büyük şehirlerin yüksek teknolojiyi benimsemesinde etkilidir. Beşerî sermeyenin çeşitlilik arz etmesi, yüksek teknolojili sektörlerin devamlılığını sağlamaktadır. Tolerans, yetenekli bireyleri çeker ve yetenekte yüksek teknolojinin gelişmesini hızlandırır. Toleransın göstergeleri göçmen endeksi, mozaik endeksi, kendini ifade etme endeksidir. Göçmen endeksi, bir bölgedeki göçmen nüfusunun yoğunluğunu göstermektedir. Göçmenlerin çok olduğu yerler, toleransın yüksek olduğu yerlerdir (Esen ve Atay, 2020: 35-36). Kendini ifade endeksi, bir yerde bulunan eşcinsel yoğunluğunu göstermektedir. Eşcinsellere karşı toleranslı olan bir toplum bütün insanları hoşgörü ile karşılar. Mozaik Endeksi, yabancı doğan nüfusun oranını gösterir. Yabancı doğumlu nüfusun yüksek olduğu yerlerde teknoloji merkezlerinin sayısı daha fazladır (Esen ve Atay, 2020: 36).

Politik, kültürel ve ekonomik faktörler ile teknoloji entegre olmuştur. Yeni teknolojilerin geliştirilebilmesi için inovatif faaliyetlere ihtiyaç duyulurken yaratıcı sektörlerin de geliştirilebilme için belirli teknolojilere ihtiyaç duyulmaktadır. Böylece teknoloji ve yaratıcı faaliyetler birbirini tamamlamaktadır (Kačerauskas 2015: 866). Teknolojinin göstergesi olarak ar-ge harcamaları, yüksek teknoloji endeksi, inovasyon endeksi ve patent başvuru sayısı kullanılmaktadır.

Yetenek, bir alanda kolaylıkla bulunabilen bir şey değildir. Yeteneğin yani beşerî sermayenin üretilmesi ve elde tutulması için başka yerlerdeki yetenekli insanları cezbedebilecek yaşam alanlarının oluşturulması gerekmektedir. Yeteneğin göstergesi olarak beşerî sermaye endeksi kullanılmaktadır (Esen ve Atay, 2020: 33-34).

Sonuç olarak yaratıcı bireyler, teknoloji, yetenek ve toleransın olduğu bölgeleri tercih ederken işletmelerde yaratıcı sınıfın yoğun olduğu bölgeleri tercih etmektedir. Kısaca yaratıcı sınıf iş olanaklarını değil, işletmeler yaratıcı sınıfı takip etmektedir. Dolayısıyla yaratıcı sınıfın yoğun olduğu bölgelerde ekonomik faaliyetler kümelenmektedir. Bu durum özellikle yüksek nitelikli işgücüne ihtiyaç duyulan ar-ge, yüksek teknolojili endüstriler, tasarım ve pazarlama gibi iş alanlarında geçerlidir (Doğrul ve Çelikkol, 2017: 37).

VERİ SETİ VE YÖNTEM

Bu çalışmada 23 Avrupa Birliği ülkesi için 2007-2021 dönemini kapsayan veriler kullanılarak nitelikli göçün yaratıcı sınıf üzerindeki etkisini incelemek amacıyla analiz yapılmıştır. Çalışma dinamik panel veri modeli olan "Sapması Düzeltilmiş Gölge Değişkenli En Küçük Kareler (Biased-Corrected Least Squares Dummy Variable Estimator (GDEKK) (LSDVC))" tahmincisi ile sınanmıştır.

Bu çalışmada kullanılan yöntem ve değişkenler; Florida (2002c), Doğrul vd. , (2016), Borén, ve Young (2013), Esen ve Atay (2017) çalışmalarından hareketle oluşturulmuştur. Analizde kullanılan ülkeler; Avusturya, Belçika, Çek Cumhuriyeti, Danimarka, Estonya, Finlandiya, Fransa, Almanya, Hollanda, İtalya, İngiltere, İrlanda, İspanya, İsveç, Letonya, Litvanya, Lüksemburg, Macaristan, Polonya, Portekiz, Slovak Cumhuriyeti, Slovenya ve Yunanistan'dır. Analizde bağımlı değişken olarak nitelikli işgücü oranı bağımsız değişkenler olarak nitelikli göç oranı ve yüksek teknoloji ihracatı verileri kullanılmıştır. Nitelikli işgücü oranı Ekonomik İş Birliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) veri tabanından, nitelikli göç oranı Avrupa İstatistik Ofisi (Eurostat) veri tabanından ve yüksek teknoloji ihracatı Dünya Bankası (World Bank) veri tabanından temin edilmiştir.

Çalışma aşağıdaki model kullanılarak tahmin edilmiştir. Model doğal logaritmik düzenlemeler yapılarak oluşturulmuştur.

Model: nitelikli işgücü$_{it}$ = β_0 + β_1 nitelikli işgücü $_{it-1}$ + nitelikli göç$_{it}$ + β_2 yüksek teknoloji ihracatı$_{it}$ + u$_{it}$

Modelde yer alan bağımlı değişken nitelikli işgücü, bağımsız değişkenler; nitelikli göç ve yüksek teknoloji ihracatını, 'i' indisi yatay kesit birimleri yani 23 AB ülkesini, 't' indisi zamanı (2007-2021) göstermektedir.

Bu çalışmada dinamik panel veri yöntemlerinden olan "Sapması Düzeltilmiş Gölge Değişkenli En Küçük Kareler (Biased-Corrected Least Squares Dummy Variable Estimator (LSDVC))" tahmincisi kullanılmıştır. LSDVC tahmincisi ilk olarak Kiviet (1995), Judson ve Owen (1999) ve Bun ve Kiviet (2003) tarafından geliştirilmiş ve daha sonra Bruno (2005) tarafından genişletilmiştir. LSDVC modelinin diğer dinamik tahmincilerle kıyaslandığında en önemli avantajı etkili ve sağlam tahminler yapması ve özellikle küçük örneklem grubu için uygun olmasıdır (Bruno, 2005: 474). LSDVC, bootstrap (önyükleme veya yeniden örnekleme) tahmini kullandığından dolayı asimptotik olarak etkili olan genelleştirilmiş momentler yöntemi (GMM) tahmin edicileri de dahil olmak üzere kök

ortalama kare hatası tahmin edicileri ile karşılaştırıldığında daha küçük varyansa sahiptir (Kiviet, 1995; Judson ve Owen, 1999; Bun ve Kiviet, 2003). Dinamik panel veri yöntemlerinden olan LSDVC modelde yer alan bağımlı değişkenin tahminini, bağımsız değişkenler ve kontrol değişkenleri ile beraber bağımlı değişkenin geçmiş değerlerine de bağlı olarak tahmin eder. Dolayısı ile yöntem, açıklayıcı değişkenin kendisinden kaynaklı etkileri de modele dahil etmektedir.

Tablo 1: LSDVC Tahmin Sonuçları

LSDVC Dinamik Regresyon (Bootstrap Standart Hataları)	**Arellano and Bond (ab)**	**Blundell and Bond (bb)**
ni_{t-1}	0. 8792578*** (0. 000)	0. 9593531*** (0. 000)
ng	0. 0352299** (0. 017)	0. 0302535* (0. 056)
Lyhi	1. 150889*** (0. 000)	1. 330584*** (0. 000)

Not: ***, ** ve* sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyinde istatistiki anlamlılığı göstermektedir.

Tablo 1'te LSDVC tahmincisi kullanılarak bağımsız değişkenlerin nitelikli işgücü (yaratıcı sınıf) üzerindeki etkisi test edilmiştir. Çalışmada LSDVC dinamik panel tahmincisi olan Arellano ve Bond (ab), Blundell ve Bond (bb) tahmincisi kullanılmıştır. Model sonucuna göre nitelikli işgücü oranın bir dönem geçmesinin nitelikli işgücünün mevcut düzeyini etkilemedeki önemini gösteren dinamik bir varlığını doğrulamıştır. Nitelikli işgücünün bir önceki yılda gecikmeli düzeyi, yüzde 1 anlamlılık düzeyinde 0. 87 ve 0. 95 oranında etkilemektedir. Bu durum rasyonel veya irrasyonel politikaların nitelikli işgücünün mevcut ve gelecekteki düzeyinin nasıl etkilenebileceğini ortaya koymaktadır. Bulgular nitelikli göç ve yüksek teknoloji ihracatının nitelikli işgücü üzerinde pozitif etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Nitelikli göçün nitelikli işgücüne etkisine bakıldığında sonuçlar, bir birimlik artışın nitelikli işgücünü yüzde birlik anlamlılık düzeyinde 0. 035 ve 0. 030 oranında artıracağı yönündedir. Yüksek teknoloji ihracatındaki 1 birimlik artış nitelikli işgücünü 1. 15 ve 1. 33 oranında artırdığı tespit edilmiştir.

SONUÇ

Florida'nın yaratıcı sınıf teorileri, ekonomik büyümeyi teşvik etmede, yaratıcılığın ve çeşitliliğin önemini vurgulamaktadır. Florida, bölgeler ve ülkeler arasındaki gelişmişlik farklarını dengelemeye çalışan devletlere kültürel çeşitliliğin ve toleransın hâkim olduğu bir strateji izlemelerini önermiştir. Bu teoriler, devlet politikası haline gelirse ekonomik ve sosyal gelişim hız kazanabilir. Şöyle ki yaratıcı sınıf teorisinin temelinde, ekonomik büyümeyi artırmak için şehirlerin ve bölgelerin yaratıcı sınıfı çekmeleri gerektiği varsayımı yatar. Ekonomik büyüme tolerans, yetenek ve teknoloji tarafından yönlendirilir (3T-Technology, Talent, Tolerance). Yaratıcı bireyler ise yeni fikirlere açık, hoşgörülü, kültürel çeşitliliğe sahip bölge veya ülkeleri tercih ederler. Kısaca yaratıcı bireyler, yaratıcı bir ekosisteme sahip ve farlılıkların kabul edildiği bölgelere göç etmektedirler.

Bu çalışma, yaratıcı sınıf ve nitelikli göç arasındaki ilişkiyi empirik olarak sınadığı için farklı bakış açısı sunmaktadır. 23 AB Ülkesi için 2007-2021 yıllarını kapsayan dönemde yaratıcı sınıf ve 3T (Technology, Talent, Tolerance) arasındaki ilişkiyi araştırdık. Yaratıcı sınıfı, nitelikli işgücü verisi, teknolojiyi ise yüksek teknoloji ihracı verisi temsil etmektedir. Daha önceki çalışmalardan farklı olarak tolerans ve yeteneği temsilen nitelikli göç verisini kullandık. Çalışmamızı dinamik panel veri modeli olan "Sapması Düzeltilmiş Gölge Değişkenli En Küçük Kareler (Biased-Corrected Least Squares Dummy Variable Estimator (GDEKK) (LSDVC))" tahmincisi ile test ettik. Böylece çalışmamız diğer çalışmalardan farklılaşmıştır. AB ülkeleri örnekleminde nitelikli göç ve yüksek teknoloji ihracatının nitelikli işgücünü artırdığı sonucuna ulaştık. Çalışmanın analiz sonuçları, teoride beklenen ve diğer çalışmalarda da ileri sürülen (Florida vd., 2008; Vossen vd., 2019) pozitif bir ilişki şeklinde bulunmuştur.

Sonuç olarak yaratıcı yerler inşa etmek için yüksek nitelikli işgünü çekmek gerekiyor. Yüksek nitelikli işgücünü çeken unsurlar ise işgücü piyasalarını, özgürlüğü, çeşitliliği ve geniş toplumsal ağlardır. Ülkeler küresel pazarda rekabet üstünlüğü elde etmek istiyorsa yaratıcı sınıfın bilgi ve becerilerinden yararlanmaları gerekir. Bunun için politika yapıcılar yaratıcı bireylere hitap edecek avantajlar ve çeşitli fırsatlar sunmalı ve şehirlere taşınmaya ikna etmeye yönelik politikalar üretmelidirler.

KAYNAKÇA

Batabyal, A. A. , & Yoo, S. J. (2018). Schumpeterian creative class competition, innovation policy, and regional economic growth. *International review of economics & finance*, *55*, 86-97.

Borén, T. , & Young, C. (2013). The migration dynamics of the "creative class": Evidence from a study of artists in Stockholm, Sweden. *Annals of the Association of American Geographers*, *103*(1), 195-210.

Boschma, R. A. , & Fritsch, M. (2009). Creative class and regional growth: Empirical evidence from seven European countries. *Economic geography*, *85*(4), 391-423.

Bruno, Giovanni S. F. (2005), Estimation and Inference in Dynamic Unbalanced Panel Data Models with a Small Number of Individuals, *The Stata Journal*, 5(4): 473-500. https://doi. org/10. 1177/1536867X0500500401

Bun, Maurice Jg, and Jan F. Kiviet (2003), On The Diminishing Returns of Higher-Order Terms in Asymptotic Expansions of Bias, *Economics Letters*, 79(2), 145-152. https://doi. org/10. 1016/S0165-1765(02)00299-9

Doğrul, H. G. , Çelikkol, M. M. , & Murat, N. (2016). İllerin Ekonomik Gelişmişliği Üzerinde Yaratıcı Sınıfın Etkisi: Türkiye Örneği. *Business & Economics Research Journal*, *7*(4).

Doğrul, H. G. & Çelikkol, M. M. (2017). Türkiye'de Yaratıcı Sınıfın Coğrafi Durumunu Etkileyen Faktörler Üzerine Bir İnceleme. Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar, (623), 35-50. Retrieved from https://dergipark. org. tr/en/pub/fpeyd/issue/48022/607321

Esen, Ü. B. , & Atay, Ö. (2017). Ekonominin Yeni Yüzü: Yaratıcı Ekonomi. *Sosyoekonomi*, *25*(3).

Esen, Ü. B. & Atay, Ö. (2020). Türkiye'nin Yaratıcı Şehirleri. Bilig, (92), 29-54. DOI: 10. 12995/bilig. 9202

European Statistics (EUROSTAT), (2023), Data Browser, https://ec. europa. eu/eurostat/databrowser/view/EDAT_LFS_9912__custom_5382610/settings_1/table?lang=en, accessed on 20. 05. 2023

Evren, G. O. (2016). Gelişmekte olan ülkelerde yaratıcı sınıfın göç eğilimlerine etki eden dinamikler: İstanbul örneği. *Journal of Life Economics*, *3*(Special), 89-102.

Florida, R. (2002a). Bohemia and economic geography. *Journal of economic geography*, *2*(1), 55-71.

Florida, R. (2002b). The economic geography of talent. *Annals of the Association of American geographers*, *92*(4), 743-755.

Florıda, R. (2002c), The Rise of the Creative Class, Basic Books, New York.

Florida, R., Mellander, C., & Stolarick, K. (2008). Inside the black box of regional development—human capital, the creative class and tolerance. *Journal of economic geography*, *8*(5), 615-649.

Florida, R. (2012), The Rise of the Creative Class (Revised Paperback Edition), Basic Books, New York.

Florida R. (2014), The creative class and economic development, *Economic Development Quarterly* Vol. 28(3) 196–205 DOI: 10. 1177/0891242414541693

Gabe, T., Florida, R., & Mellander, C. (2013). The creative class and the crisis. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, *6*(1), 37-53.

Grodach, C. (2013). Cultural economy planning in creative cities: Discourse and practice. *International Journal of Urban and Regional Research*, *37*(5), 1747-1765.

Judson, Ruth A. And Ann L. Owen (1999), estimating dynamic panel data models: a guide for macroeconomists, *Economics Letters*, 65(1): 9-15. https://doi. org/10. 1016/S0165-1765(99)00130-5

Kačerauskas, T. (2015). Technologies in creative economy and creative society. *Technological and economic development of Economy*, *21*(6), 855-868.

Kiviet, Jan F. (1995), On bias, ınconsistency, and efficiency of various estimators in dynamic panel data models, *Journal of Econometrics*, 68(1), 53-78. https://doi. org/10. 1016/0304-4076(94)01643-E

OECD, (2023), Employment by education level (indicator), (Accessed on 14 March 2023). doi: 10. 1787/26f676c7-en

Rausch, S., & Negrey, C. (2006). Does the creative engine run? A consideration of the effect of creative class on economic strength and growth. *Journal of Urban Affairs*, *28*(5), 473-489.

Verdich, M. (2010). Creative migration? The attraction and retention of the 'creative class' in Launceston, Tasmania. *Australian geographer*, *41*(1), 129-140.

Vossen, D., Sternberg, R., & Alfken, C. (2019). Internal migration of the 'creative class' in Germany. *Regional Studies*, *53*(10), 1359-1370.

World Bank, (2023), World Development Indicators, https://databank. worldbank. org/reports. aspx?source=2&series=TX. VAL. TECH. CD#, accessed on 12 May 2023

Yıldız, B., & Mustafa, A. (2020). Yaratıcı sınıf ve bölgesel kalkınma: teorik bir inceleme. *Euroasıa Journal Of Socıal Scıences & Humanıtıes*, *7*(11), 36-46.

GÖÇ KURAMLARI BAĞLAMINDA ULUSLARARASI GÖÇ OLGUSU

Öğr. Gör. Zekeriya BİLİCİ

Necmettin Erbakan Üniversitesi, Meram Meslek Yüksekokulu

zbilici@erbakan. edu. tr

Prof. Dr. Erhan ÖRSELLİ

Necmettin Erbakan Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi
eorselli@erbakan. edu. tr

Doç. Dr. Erdal BAYRAKCI

Necmettin Erbakan Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi

ebayrakci@erbakan. edu. tr

Özet

Göç; dini, ekonomik, siyasal, sosyal içerikli pek çok nedenden insanların yaşamlarının tamamını ya da bir kısmını geçirmek için bir bölgeden başka bir bölgeye yerleşmek üzere gerçekleştirdikleri coğrafi yer değiştirme hareketidir. Göç olgusu, en temel tanımlamayla insanların bir coğrafi mekândan başka bir coğrafi mekâna yönelik yer değiştirmesi olarak kabul edilmektedir. Ekonomik, kültürel, sosyal, çevresel, toplumsal, siyasal, terörizm, savaş ve benzeri nedenlerle gerçekleşen göç olgusu çok boyutlu bir nüfus mobiletisidir. Göç olgusu, ortaya çıkış biçimine ve kaynağına göre farklı biçimlerde isimlendirilmektedir. Yapılan sınıflandırmalar genellikle göçü ortaya çıkaran nedenlerle ilişkilendirilmektedir. Göçü iç ve dış göç olarak ikiye ayırmak mümkündür. Günümüz itibariyle dış göç uluslararası göç olarak nitelendirilmektedir. İnsanların geçici ya da kalıcı bir biçimde yeniden yerleşmek için ülkelerini değiştirmesi uluslararası göç olarak tanımlanmaktadır. Bu yönüyle uluslararası göç olgusu yaygın olarak ulusal kimlikler ve toplumsal üyeliği konu edinmektedir. Temel anlamıyla göç her şeyden önce coğrafi bir olgu olarak değerlendirilmekle birlikte asırlar öncesine kadar uzanan insanlık tarihi boyunca deneyimlenen ortak bir olgudur. Başka bir anlatımla uluslararası göç farklı zamanlarda farklı şekillere bürünerek sürekli bir devinim halinde olan ve aynı zamanda

dinamik, karmaşık ve çok boyutlu bir olgudur. Farklı şartlarda farklı şekillerde gelişen uluslararası göç içinde bulunduğu şartlardan etkilenerek çeşitli değişimlere uğramakta ve çeşitli etkileşimler yoluyla dönüşmektedir. Uluslararası göçün neden başladığını açıklamak için çeşitli teorik modeller önerilmiştir ve her biri sonuçta aynı şeyi açıklamaya çalışsa da radikal olarak farklı kavramlar, varsayımlar ve referans çerçeveleri kullanmaktadırlar. Bu bağlamda çalışmanın amacı göç kuramları bağlamında uluslararası göçü değerlendirmektir.

Anahtar Kelimeler: Göç, Uluslararası Göç, Göç Kuramları, Türkiye.

THE PHENOMENON OF INTERNATIONAL MIGRATION IN THE CONTEXT OF MIGRATION THEORIES

Abstract

Migration; It is a geographical displacement movement in which people move from one region to another to spend all or part of their lives due to many religious, economic, political and social reasons. The phenomenon of migration, in its most basic definition, is accepted as the displacement of people from one geographical location to another. The phenomenon of migration, which takes place due to economic, cultural, social, environmental, social, political, terrorism, war and similar reasons, is a multi-dimensional population mobility. The phenomenon of migration is named in different ways depending on its emergence and source. The classifications made are generally associated with the reasons that cause migration. It is possible to divide migration into two: internal and external migration. Today, external migration is described as international migration. International migration is defined as when people change their country to resettle temporarily or permanently. In this respect, the phenomenon of international migration is widely about national identities and social membership. Although migration, in its basic sense, is considered primarily a geographical phenomenon, it is a common phenomenon experienced throughout human history dating back centuries. In other words, international migration is a dynamic, complex and multidimensional phenomenon that is in constant motion, taking on different forms at different times. International migration, which develops in different ways under different conditions, undergoes various changes and is transformed through various interactions, being affected by the conditions it is in. Various theoretical models have been proposed to explain why international migration begins, and although each ultimately seeks to explain the same thing, they use radically different concepts, assumptions, and frames of reference. In this context,

the aim of the study is to evaluate international migration in the context of migration theories.

Keywords: Migration, International Migration, Migration Theories, Türkiye.

GİRİŞ

Göç olgusu, insanlık tarihinin her sürecinde sık sık deneyimlediği kadim bir toplumsal gerçekliktir. Göç konusu incelenirken genellikle yerleşik hayat insan doğasının zorunlu bir çıktısı, göçün ise yaşanan arızi bir durum olduğu yönünde bir yaklaşım söz konusu olmaktadır. Ancak yaşamın sürekliliğinin sağlanması için gerekli olan barınma ve beslenme ihtiyaçlarından dolayı insanlar zorunlu olarak göç etmek durumunda kalmışlardır ve bu durum insan yaşamının doğal bir parçası haline gelmiştir. Göç olgusu her ne kadar insanlık tarihi kadar eski bir olgu olarak kabul edilse de bilimsel bir konu olarak incelenip çözüm yollarının araştırılması, sosyal bir problem olarak kabul edilmesi bu kadar eski değildir (Aydemir ve Şahin, 2017).

Göç olgusu, ortaya çıkış biçimine ve kaynağına göre farklı biçimlerde isimlendirilmektedir. Yapılan sınıflandırmalar genellikle göçü ortaya çıkaran nedenlerle ilişkilendirilmektedir. Sağlam (2006) göçü iç ve dış göç olarak ikiye ayırmaktadır. Günümüz itibariyle dış göç uluslararası göç olarak nitelendirilmektedir. Aksoy (2012) ise göçü iklim kaynaklı göç, ekonomik kaynaklı göç, siyasal kaynaklı göç, eğitim kaynaklı göç, beyin göçü, emekli göçü olarak altı şekilde sınıflandırmaktadır. Bir başka sınıflandırmaya göre ise göç olgusunu nedenleri (zorunlu ve gönüllü göç), amaçları (çalışma, sığınma) ve hedefe varmakta kullanılan yöntemleri (yasal, yasa dışı) gibi farklı açılardan değerlendirerek tanımlamak mümkündür.

İnsanların geçici ya da kalıcı bir biçimde yeniden yerleşmek için ülkelerini değiştirmesi uluslararası göç olarak tanımlanmaktadır. Bu yönüyle uluslararası göç olgusu yaygın olarak ulusal kimlikler ve toplumsal üyeliği konu edinmektedir. Temel anlamıyla göç her şeyden önce coğrafi bir olgu olarak değerlendirilmekle birlikte asırlar öncesine kadar uzanan insanlık tarihi boyunca deneyimlenen ortak bir olgudur (Bartram, Poros ve Monforte, 2017). Başka bir anlatımla uluslararası göç farklı zamanlarda farklı şekillere bürünerek sürekli bir devinim halinde olan ve aynı zamanda dinamik, karmaşık ve çok boyutlu bir olgudur. Farklı şartlarda farklı şekillerde gelişen uluslararası göç içinde bulunduğu şartlardan etkilenerek çeşitli değişimlere uğramakta ve çeşitli etkileşimler yoluyla dönüşmektedir (Öner, 2018).

Uluslararası göçün neden başladığını açıklamak için çeşitli teorik modeller önerilmiştir ve her biri sonuçta aynı şeyi açıklamaya çalışsa da radikal olarak farklı kavramlar, varsayımlar ve referans çerçeveleri kullanmaktadırlar. Bu bağlamda çalışmanın amacı göç kuramları bağlamında uluslararası göçü değerlendirmektir.

ULUSLARARASI GÖÇ VE KAPSAMI

Uluslararası açıdan yaşanan göç sürecinin hangi akslar üzerinden ele alınıp değerlendirileceği bir sorun alanı olarak kabul edilip edilemeyeceği tartışma konusudur. Uluslararası göç eski zamanlardan itibaren devletleri ve toplumları çeşitli yönlerden şekillendirmektedir. Ancak son yıllarda yaşanan uluslararası göç hareketlerinin küresel kapsamı, yerel ve uluslararası politikadaki etkinliği ile neden olduğu sosyal, kültürel, ekonomik, demografik ve siyasal sonuçlarıyla geçmiş dönemlerde yaşanan uluslararası göçlerden farklılaşmaktadır.

Karşılıklı bağımlılığın yeni biçimleri, ulus aşırı topluluklar ile iki taraflı ve bölgesel birliktelikler, insan yaşamını hızlı bir biçimde dönüştürmektedir. Bu kapsamda gerek devletlerin gerek toplumların kaderi bu dönüşen insan yaşamı ile şekillenmektedir (Deniz ve Özgür, 2010). Nihayetinde her devlet kendi çıkarları açısından uluslararası göç hareketlerini kontrol altında tutmaya çabalamakta ve bu kapsamda çeşitli kamu politikaları geliştirip uygulamaya koymaktadırlar. Bu bağlamda uluslararası göçü bir sorun olarak kabul edip etmemekte devletlerin politikalarına göre şekillenmektedir. Ancak yaşanan küresel eşitsizlikler, gelişmişlik düzeyinin düşüklüğü, bölgeler arası kalkınma, demokratikleşme ve özgürlük talepleri bakımından konu ele alındığında uluslararası göçün bir sorun alanı olmaktan ziyade yapısal ve konjonktürel bir gerçeklik olduğu kabulü daha doğru bir yaklaşım olarak değerlendirilmektedir (Kolukırık, 2014).

Göç yazınında karşımıza çıkan sığınmacı, göçmen, mülteci, zorunlu göç, gönüllü göç, ekonomik göç, siyasal göç, beyin göçü, aile göçü, işçi göçü gibi kavramlar ideolojik veya idari endişeleri taşıyabildiği de görülmektedir. Göçün temel aksları bakımından bu kavramların derin bir anlamı olmamasının yanı sıra aslında bu tür kavramların yanıltıcı bir tarafgirliğe neden olma ihtimali de bulunmaktadır. Farklı ülkelerde yakın zamanda yaşanan "göç krizi" tartışmalarında "sığınmacılar" lehine ama "ekonomik göçmenler" aleyhine oluşan kamu algısı bu durumu kanıtlar niteliktedir. Ancak iş, güç, yemek ve barınma ihtiyacı olmayan bir sığınmacı henüz bulunmadığı gibi güvenlik ihtiyacı olmayan bir göçmen de mevcut değildir. Bu bağlamda insanların güvenlik ihtiyaçları ve Suriye'de olduğu gibi kitlesel ve bireysel göçler arasında bir ayrım

yapılabilir (Sirkeci ve Yaylacı, 2019). Ülke sınırları dâhilinde kendilerine yeni yaşam alanları oluşturma çabasıyla hareket eden göçmenler hukuki konumlarına bakılmaksızın siyaset biliminin ve özelde de kamu politikasının bir inceleme alanı olarak önemli bir argüman olarak karşımıza çıkmaktadır (Babahanoğlu, 2018).

Uluslararası göçün her ne kadar göç veren ülke bağlamında kalkınmaya dönük olumlu etkileri olduğunu savunan görüşler olsa da bu etkilerin bütün ülkeler için aynı olmadığını kanıtlayan argümanlar da bulunmaktadır. Göç veren ülkelerin ekonomik, sosyal, siyasal yapıları uluslararası göçün bu tür etkileri üzerinde rol oynayabilmektedir (Gökbayrak, 2008).

Küreselleşmenin ekonomi ve finansı uluslararasılaşması ile iletişim ve ulaşım alanlarında yaşanan teknolojik dönüşüm ve gelişim insanların sınır aşan hareketliliğini artırmaktadır. Uluslararası göç neticesinde farklı kültürel ve toplumsal iklimlerde doğup büyüyen insanlar, yeni insanlar ve kültürel değerler ile karşılamakta, birlikte çalışıp, yaşamlarını yeni bir atmosferde sürdürmektedirler. Uluslararası göç bu noktada çok farklı kültürlerden gelen insanların etkileşimi ile ortaya çıkan entegrasyon sorunlarını beraberinde getirmektedir (Sayın, Usanmaz ve Aslangiri, 2016).

GÖÇ KURAMLARI

Göç olgusu hem çeşitleri bakımından hem de nedenleri ve sonuçları bakımından çok boyutlu karmaşık bir süreçtir. Bu bakımdan göç olgusunu sağlıklı bir biçimde analiz edebilmek için çeşitli göç kuramları geliştirilmiştir. Bu amaçla aşağıda çeşitli göç kuramlarına yer verilmektedir. Ancak unutulmamalıdır ki bu kuramlar belirli ülkelerin ya da bölgelerin kendine has koşullarından hareketle geliştirilmişlerdir.

Uluslararası göçün neden başladığını açıklamak için çeşitli teorik modeller önerilmiştir ve her biri sonuçta aynı şeyi açıklamaya çalışsa da radikal olarak farklı kavramlar, varsayımlar ve referans çerçeveleri kullanmaktadırlar. Neoklasik ekonomi, ülkeler arasındaki ücret ve istihdam koşullarındaki farklılıklara ve göç maliyetlerine odaklanmaktadır. Bu yönüyle genellikle nüfus hareketini gelir maksimizasyonu için bireysel bir karar olarak algılar. "Yeni göç ekonomisi" ise, sadece işgücü piyasalarını değil, çeşitli pazarlardaki koşulları da göz önünde bulundurur. Göçü, aile gelirine ilişkin riskleri en aza indirmek veya aile üretimi faaliyetleri üzerindeki sermaye kısıtlamalarının üstesinden gelmek için alınan bir hane halkı kararı olarak görmektedir.

İkili işgücü piyasası teorisi ve dünya sistemleri teorisi genellikle bu tür mikro düzeydeki karar süreçlerini göz ardı ederek çok daha yüksek kümelenme düzeylerinde çalışan güçlere odaklanır. İlki, göçü modern sanayi ekonomilerinin yapısal gereklilikleriyle ilişkilendirirken, ikincisi göçü ekonomik küreselleşmenin ve ulusal sınırlar boyunca pazar penetrasyonunun doğal bir sonucu olarak görmektedir.

Douglas S. Massey ve arkadaşlarına göre, tek ve tutarlı bir uluslararası göç teorisi yoktur, sadece birbirlerinden büyük ölçüde izole edilmiş, bazen de disiplin sınırları tarafından bölünmüş, parçalanmış bir dizi teori vardır. Bununla birlikte, mevcut göç modelleri ve eğilimleri, çağdaş göç süreçlerinin tam olarak anlaşılmasının, tek bir disiplinin araçlarına güvenerek veya tek bir analiz düzeyine odaklanarak elde edilemeyeceğini göstermektedir. Aksine, karmaşık, çok yönlü doğası, çeşitli perspektifleri, seviyeleri ve varsayımları içeren sofistike bir teori gerekmektedir (Massey, vd., 1993).

Bu kapsamda göçe yol açan sebeplerin farklılığı nedeniyle genel geçerliliğe sahip bir göç teorisi bulunmamaktadır. Oluşturulan göç teorilerinin ortaya koydukları temel fikirler çoğunlukla bireylerin göç kararlarını etkileyen fırsat ve sınırlılıklara dayanarak oluşturulmaktadır. Göç olgusunun temelinde pek çok farklı ekonomik, sosyal, kültürel, ailevi, dini ve siyasi sebepler yer almaktadır. Bu nedenle ortaya konulan bir göç teorisinin tüm faktörleri içerisinde barındırması gerekmektedir. Göç olgusunun ve göçe neden olan faktörlerin durağan bir yapıya sahip olmaması, zamana ve duruma göre çeşitlilik göstermesi günümüzde genel geçerliliğe sahip bir göç teorisi ortaya koymayı zorlaştırmaktadır. Nitekim Batı literatüründe en yaygın "göç kanunları" olarak bilinen Ravenstein'in kendi adıyla anılan teorisi dahi evrensel bir kavrayıştan uzaktır (Gezgin, 1991; Tekeli ve Erder, 1978).

Ernst Georg Ravenstein Kuramı

Göç olgusunu açıklamaya çalışan ilk kuramlardan biri Georg Ravenstein'in 1885 ve 1889 tarihlerindeki "The Laws of Migration" adlı makaleleridir (İnce, 2019). Ravenstein bu çalışmasını 1871 ve 1881 yılı İngiliz nüfus sayımı istatistikleri üzerine inşa ederek göç olgusunun genel geçer yedi kanunlarını belirlemiştir. Ravenstein'in çalışması göç olgusunu açıklamaya çalışan ilk kuramlardan olmasının yanı sıra sonraki dönemlerde ortaya konulan göç kuramlarına ve modellerine de öncülük etmesi onu değerli kılan özelliklerdir (Yalçın, 2004).

Ravenstein'in göç kanunlarını kaleme aldığı makalesi genel anlamda akademik bir derinlikten ve güçlü bir analizden yoksun görünse de kaleme alındığı dönem ile sonraki dönemlerde ortaya konulan göç

çalışmaları açısından anlamlı ve önemli bir öncü çalışma niteliği taşımaktadır. 19. yüzyılın son yarısındaki gelişmelerin temel dinamiğini oluşturduğu çalışmanın kuramsal temeli endüstrileşme ve kentleşme olguları üzerine inşa edilmiştir.

Endüstrileşmeyle birlikte gelişen iş imkânları ve ulaşım ağları insanları daha iyi bir yaşam için bulundukları coğrafyalardan Avrupa'nın içlerine ve Kuzey Amerika'ya doğru göç etmelerini sağlamıştır. Böyle bir dönemde çalışmasını yapmış olan Ravenstein, 1885 ve 1889 yıllarında yayımladığı Göç Kanunları başlıklı iki makalesinde belirlediği yedi göç kanunu tartışmaya açmıştır (Çağlayan, 2006). Ravenstein'in bu çalışmasında ortaya koyduğu yedi kanun şöyle özetlenebilir (Ravenstein, 1885; Develi, 2017; Yalçın, 2004; Sayın, 2019):

- Göç edenlerin büyük çoğunluğu yalnızca kısa mesafeli göçleri tercih ederek kendileri açısından birer barınma merkezi olanağı sağlayan, büyük ticaret ve endüstri merkezlerine doğru bir göç dalgası başlatırlar. Bu göç dalgaları neticesinde göç edilen yerde nüfus yer değişimi söz konudur. Bu nüfus yer değişiminin boyutlarını belirleyebilmek için göç edilen yerde bulunan nüfusun yoğunluğunu hesaba katmak gerekmektedir.

- Kentlerde meydana gelen hızlı sanayileşme ve ekonomik kalkınma neticesinde kenti çevreleyen kırsal alanlardan gelişmiş kentlere doğru hızlı bir göç eğilimi başlar. Bu göç eğilimlerinin bir sonucu olarak kırsal alanlarda bir nüfus azalması söz konusudur. Bu kırsal kesimlerde yaşanan nüfus azalması ise daha uzak bölgelerdeki göçmenler tarafından doldurulur. Hızlı bir biçimde gelişen ve büyüyen kentlerin yaşadığı bu durum kendini tüm ülkede hissettirinceye kadar basamaklı olarak devam edecektir.

- Bu yayılma süreci göç sürecinin tersidir, ancak onunla benzer özellikler gösterir. Karşı karşıya kalınan yayılma süreci kendisini yutan sürecin tersi şeklinde olsa da onunla benzer özellikler göstermektedir.

- Her ana göç akımı, kendisini dengeleyen bir karşı akım meydana getirir. Bir başka ifadeyle yoğun göç alan yerleşim birimleri aynı zamanda göç de verirler. Böylece zaman içerisinde göç zincirleri gelişmektedir.

- Uzun mesafelere doğru ilerleyen göçmenler, ticaretin ya da endüstrinin yoğun olduğu merkezlerden birini tercih ederler.

- Kentte yaşayanlar, ülkenin kırsal bölgelerinde yaşayanlara göre daha az göç etmektedirler. Dolayısıyla göç olan bir kentin yerlilerinin göçe eğilimli olduğunu savunmak doğru değildir.

- Kadınların göç eğilimi erkeklerden daha yüksektir.

Ravenstein'in ortaya koyduğu göç kanunlarından ilk beşi temelde iki göç modelinden bahsetmektedir. Buna göre ilk modelde göç basamaklar halinde, kısa mesafeli ve zincirleme bir biçimde sanayi ve ticaret merkezlerine doğru gerçekleşmektedir. İkinci modelde ise göç basamaksız, uzun mesafeli ve dolaysız olarak sanayi ve ticaret merkezlerine doğru gerçekleşmektedir. Her iki modelde de ön plana çıkan ortak nokta, göç hareketlerinin sanayi ve ticaret merkezleri gibi büyük kentlere doğru gerçekleşmesidir (Çağlayan, 2006).

Dünya Sistemleri Teorisi

Wallerstein tarafından ortaya konulan Dünya Sistemleri Teorisi ulusal ekonomilerdeki emek piyasaları üzerine yoğunlaşmak yerine dünya piyasasının yapısına yoğunlaşmaktadır. Bu piyasa yapısı ise kapitalist ekonomik ilişkilerin, çevre ülkeler ile kapitalist olmayan toplumlara nüfuz ettiği ve çok uluslu şirketler ile ulusal seçkinlerin uyumlu hareketleriyle oluştuğu bir yapı olarak nitelendirilmektedir.

Teoriye göre uluslararası göç bu yapı içerisinde toprak, hammadde ve emeğin kaynak noktalarından dünya piyasa ekonomisine transferi ve geleneksel sistemlerin yıkılmasıyla gündeme gelmiştir. Küreselleşme ile gelişen iletişim ve ulaşım olanakları, kültürel ve ideolojik yapılar uluslararası göçü daha da elverişli hale getirmektedir. Bu yönüyle uluslararası göç ülkeler arası istihdam ve ücret farklılıklarından; denizaşırı yatırım, uluslararası sermaye ve mal akışı politikalarına oranla daha az etkilenmektedir (Özdal ve Vardar Tutan, 2018).

Dünya sistemleri kuramına göre uluslararası göç, kapitalist gelişme esnasında kaçınılmaz bir biçimde ortaya çıkacak olan bozulmalar ve yer değiştirmelerinin doğal sonucu olarak kabul edilmektedir. Kapitalizm; Batı Avrupa, Kuzey Amerika ve Japonya'daki merkezlerden dışarıya doğru genişlediğinden dünyanın her yerinden daha büyük bölgeler ve insan nüfusunun büyüyen kısmı dünya pazar ekonomisine dâhil edilmektedir (Abadan Unat, 2002).

Böylece çevre ülkelerdeki toprak, hammadde ve işgücü merkez ülkeler tarafından kontrol edilen kapitalist ekonominin etkisi altına girmektedir. Bu durum malların, bilginin, sermayenin ve insanların hareketi kolaylaştıracağından göç hareketleri kaçınılmaz bir şekilde gerçekleşmektedir. Dünya sistemleri teorisine göre uluslararası göçün belirleyici etmenleri arasında küresel politik ekonomik yapının yanı sıra hedef ve menşei ülkeler arasındaki ideolojik, tarihsel ve kültürel bağlantılar yer almaktadır. Dünya sistemleri teorisinin; uluslararası göçü

şekillendiren küreselleşmenin yapısal öğelerine verdiği önem, göçün nihayetine bireysel veya aile kararıyla gerçekleşmesi ve insana bağlı olması nedeniyle eleştirilmektedir. Uluslararası göçü bir süreç olarak ele alan teoriye yöneltilen bir diğer eleştiri ise göç kararının verilmesinde grupların motivasyon ve eylemlerine gereken önemi vermemesi noktasındadır (Toksöz, 2006; Sert, 2018).

Erken dönem iktisadi teoriler ve itme-çekme kuramı bireylerin tercihlerine yoğunlaşırken dünya sistemleri kuramı göçün küresel, sistemsel, proleter niteliğine dikkat çekmektedir. Göç alan ve veren ülkelerin refah durumları arasında nedensel bir ilişki vardır. Göç veren ülkelerin yoksulluğu göç alan merkez ülkelerin sermaye ve artı değer birikimini kendisinde toplamasından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla bu eşitsiz ilişki dağılmadığı, modern dünya sistemi çökmediği sürece göçler devam edecektir (Cizreli, 2015).

İtme-Çekme Kuramı

Göç olgusunu ve nedenlerini açıklama noktasında itici ve çekici faktörler çokça başvurulan iki önemli argümandır. Bu bağlamda Ravenstein'nın göç kuramında gelişmiş ticari ve sanayi bölgelerinin birer cazibe merkezi olması ve yoğun bir biçimde kırsaldan buralara göç hareketlerinin olması itici ve çekici faktörler hakkında çeşitli bilgileri ortaya koymaktadır. Bu bağlamda Lee'nin itme çekme kuramı da çoğunlukla ilhamını Ravenstein'nın göç olgusunu açıklamaya çalıştığı göç kanunları kuramından almaktadır (Özyakışır, 2013).

Nitekim Everett S. Lee 1966'da "A Theory of Migration" adıyla yayınlanan makalesinde bu itme ve çekme faktörlerini şematik olarak ortaya koymaktadır. Lee, öncelikle Ravenstein'nın göç kanunları hakkındaki değerlendirmeleri ile başladığı çalışmasında, göçü geniş çapta kalıcı veya yarı kalıcı ikamet değişikliği olarak tanımlamaktadır. Hareketin uzaklığına veya fiilin gönüllü veya istemsiz doğasına herhangi bir kısıtlama getirilemeyeceğini ve dış göç ile iç göç arasında bir ayrım yapılmayacağını belirtmektedir. Daha sonra ise ne kadar kısa veya uzun ya da ne kadar kolay veya zor olursa olsun, her göç eylemi bir köken, bir varış yeri ve bir dizi engel içerdiğini belirtmektedir. Araya giren engeller arasında göç hareketinin mesafesini daima mevcut olan bir engel olarak kabul eden Lee, göç etme kararına ve göç sürecine neden olan faktörleri "yaşanan yerle ilgili faktörler, gidilmesi düşünülen yerle ilgili faktörler, araya giren engeller, kişisel faktörler şeklinde dört başlık altında özetlemektedir (Lee, 1966).

Network (Göç Ağı) Teorisi

Her göç olgusunun karakteristik özelliğinin farklılık göstermesinden dolayı göç incelemeleri bir yandan kendi yapısı içerisinde değerlendirilmeli, diğer yandan da interdisipliner bir yaklaşım kullanılmalıdır. Özellikle günümüzde gerçekleşen göç hareketlerini birçok faktör etkilemektedir. Dolayısıyla bu faktörlerin ortaya çıkardığı etkiler, göç ve göçmen ilişkisi bağlamında interdisipliner ve diyakronik yaklaşımın söz konusu olduğu geniş bir bakış açısını zorunlu kılmaktadır. Bu bağlamda her bir göç olayı kendi içerisinde farklı boyutlarıyla ele alınırken, aynı zamanda da tarihsel olarak farklı olay ve olgularla ilişkilendirilerek analiz edilmesi bir gereklilik olarak kabul edilmektedir. Bu noktadan hareketle göç ağı kuramı göç olgusuna ve göçmene dair yaklaşımıyla diğer kuramlardan ayrıştığı belirtilmektedir (Çağlayan, 2006).

Bu yönüyle göç olgusunu açıklarken ilişkiler üzerine odaklanan göç ağı teorisinin aktörlerin karşılıklı bağımlılığına, ilişkilerin aktörler arası kaynak ve bilgilere göre farklılaşmasına, göç ağı yapısının aktörler için fırsat ve/veya kısıtlı imkânlar sunabileceğine ve aktörler arasında süreklilik arz eden ilişki biçimine dayanan çeşitli varsayımları söz konusudur (Öztaş ve Acar, 2004).

Göç etmiş insanlar ile göç etmek isteyen insanlar arasında gerekli bilgi, tecrübe ve yönlendirmeler vardır. İnsanlar bir yere gitmek istediğinde giden insanlar ile ilişkiler ağı yöntemiyle birbirlerinden istifade ederler (Akyıldız, 2016). Göçmen ilişkiler ağı, geldikleri ülke ile yeni yerleştikleri ülkelerde eski göçmenler, yeni göçmenler ve göçmen olmayan kişiler arasında ortak köken, soydaşlık ve dostluk bağlarından oluşan kişiler arası bağlantılardır (Abadan-Unat, 2002).

SONUÇ

Göçler her zaman sorunsuz bir şekilde gerçekleşmez, aksine beraberinde türlerine göre değişkenlik gösteren birtakım problemleri de beraberinde getirirler. Gönüllü göç genellikle karşılaşılacak sorunlar göze alınarak ve bir ön hazırlık yapılarak gerçekleştirdiği için sorunların yansıma düzeyi düşük ölçüdedir. Zorunlu göçte ise, insanlar genellikle devletlerin ekonomik, sosyal veya siyasal bazı yaptırımları nedeniyle gerçekleşmeye mecbur bırakıldığı için sığınmacılık ve mültecilik gibi sorunlarla karşılaşılmaktadır. Bu tür sorunlar salt birer göç sorunu olmanın ötesinde günümüzde önemli bir insan hakları sorunu olarak da öne çıkmaktadır (Aker vd. , 2002). Bu bağlamda uluslararası göç kontrolsüzce yoğun bir biçimde gerçekleştiğinde hedef ülkelerde yabancı korkusu ve etnik şiddet gibi güvenlik tehditlerine dönüşebilmekte, siyasi,

ekonomik ve sosyo-kültürel yapıları olumsuz etkileyebilme potansiyeline sahiptir (Deniz, 2014).

Farklı disiplinlerin göç olgusuna ilişkin kavramsallaştırmalarının teorik alt yapıları birbirinden ayrılmaktadır. Bu bağlamda göç teorileri genellikle göç edilen yer ile göç eden kişilerin özelliklerine odaklanmaktadır. Göç edilen yer ile ilgili olarak uzaklık, kalınan zaman, ekonomik ve siyasal koşullar, akrabalık ilişkileri ve sosyal ağlar odaklanılan konular arasında sayılabilmektedir. Göç edenler ile ilgili olarak ise kişisel özellikler, etnik kimlikler, cinsiyet vb. gibi unsurlardan sıralanmaktadır. Bu açıdan göç teorileri her iki özellikten yola çıkarak birtakım hipotezler ortaya koymakta, mikro ya da makro yaklaşımlar benimsemektedirler (Ela Özcan, 2016).

KAYNAKÇA

Abadan Unat, N. (2002). *Bitmeyen göç.* İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Aker, T. , Ayata B. , Özeren M. , Buran B. & Bay, A. (2002). Zorunlu iç göç: Ruhsal ve toplumsal sonuçları. *Anadolu Psikiyatri Dergisi*, *3*, 97-103.

Aksoy, Z. (2012). Uluslararası göç ve kültürlerarası iletişim. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, *5*(20), 292-303.

Akyıldız, İ. E. (2016). Göç teorilerinin karşılaştırmalı analizi. *B. U. Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, *35*(2), 127-176.

Aydemir, S. & Şahin, M. C. (2017). Tek tanrılı dinlerde göç olgusuna sosyolojik bir yaklaşım: göç teorileri açısından bir analiz. *Journal of Islamic Research*, *28*(3), 359-71.

Babahanoğlu, V. (2018). Kamu politikası perspektifinden suriyeli sığınmacı sorununun Türkiye'ye yansımaları ve sığınmacıların eğitim sorunsalı. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, 6*(84), 478-489.

Bartram, D. , Poros, M. & Monforte, P. (2017). Göç *Meselesinde temel kavramlar*, (Çev.) Tuncay Ağabeyoğlu, Hece Yayınları.

Cizreli, B. (2015). Dünya sistemleri kuramı bağlamında batının göç haritası. *Sosyoloji Divanı Dergisi*, *6*, 33-42.

Çağlayan, S. (2006). Göç kuramları, göç ve göçmen ilişkisi. *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (İLKE), 17*, 67-91.

Deniz, A. & Özgür, E. M. (2010). Rusya'dan Türkiye'ye uluslararası göç: Antalya'daki Rus göçmenler. *Ege Coğrafya Dergisi*, *19* (1), 13-30.

Deniz, T. (2014). Uluslararası göç sorunu perspektifinde Türkiye. *TSA Dergisi*, *18*(1), 175-204.

Develi, E. S. (2017). 21. Yüzyılda göç olgusu: uluslararası göç teorilerinin ekonomi politiği. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, *22*(Göç Özel Sayısı), 1343-1353.

Ela Özcan, E. D. (2016). Çağdaş göç teorileri üzerine bir değerlendirme. *İş ve Hayat Dergisi*, *4*, 183-215.

Gezgin, M. F. (1991). İşgücü göçü teorileri. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Konferansları Dergisi*, *23*, 31-50.

Gökbayrak, Ş. (2008). Uluslararası göç ve kalkınma tartışmaları: beyin göçü üzerine bir inceleme. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, *63*(3), 65-82.

İnce, C. (2019). Göç kuramları ve suriye göçü üzerine bir değerlendirme. *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, *11*(18), 2579-2615.

Kolukırık, S. (2014). Uluslararası göç ve Türkiye: yerel uygulamalar ve görünümler. *Zeitschriftfürdie Welt der Türken Journal of World of Turks*, *6*(2), 37-53.

Lee, E. S. (1966). A theory of migration. *Demography*, *3*(1), 47-57.

Massey, D. S. vd. (1993). Theories of ınternational migration: a reviewand appraisal. *Populationand Development Review*, *19*(3), 431-466.

Öner, A. Ş. (2018). Göç çalışmalarında temel kavramlar. İçinde G. I. Öner & A. Ş. Öner (Eds.), Küreselleşme Çağında Göç Kavramlar Tartışmalar, (ss. 13-27). İletişim Yayınları.

Özdal, B. & Vardar Tutan, E. (2018). Temel kavramlar ve olgular. İçinde B. Özdal (Eds.), Uluslararası Göç ve Nüfus Hareketleri Bağlamında Türkiye (ss. 3-62). Dora Yayıncılık.

Öztaş, N. & Acar, M. (2004). *Çağdaş kamu yönetimine giriş II*, Nobel Yayıncılık.

Özyakışır, D. (2013). *Göç kuram ve bölgesel bir uygulama*, Nobel Yayıncılık.

Ravenstein, E. G. (1885). The Laws of Migration. *Journal of the Statistical Society of London*, *48*(2), 167-235.

Sağlam, S. (2006). Türkiye'de iç göç olgusu ve kentleşme. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları*, *5*, 33-44.

Sayın, H. (2019). *Uluslararası göç ve uluslararası güvenlik*, Berikan Yayınevi.

Sayın, Y. , Usanmaz, A. & Aslangiri, F. (2016). Uluslararası göç olgusu ve yol açtığı etkiler: Suriye göçü örneği. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, *18*(31), 1-13.

Sert, D. Ş. (2018). Uluslararası göç yazınında bütünleyici bir kurama doğru. İçinde G. I. Öner & A. Ş. Öner (Eds.), Küreselleşme Çağında Göç Kavramlar Tartışmalar, (ss. 29-47). İletişim Yayınları.

Sirkeci, İ. & Göktuna Yaylacı, F. (2019). Küresel hareketlilik çağında göç kuramları ve temel kavramlar. İçinde F. G. Yaylacı (Eds.), Kuramsal ve Uygulama Boyutları ile Türkiye'de Sığınmacı, Mülteci ve Göçmenlerle Sosyal Hizmetler, (15-39), Transnational Press.

Tekeli, İ. & Erder, L. (1978). *Yerleşme yapısının uyum süreci olarak iç göçler*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları.

Toksöz, G. (2006). *Uluslararası emek göçü*, Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Yalçın, C. (2004). *Göç sosyolojisi*, Anı Yayıncılık.

GELENEKSEL TEKSTİL ÜRÜNLERİ İÇİN PAZARLAMA YAKLAŞIMLARI VE TOKAT İLİ ÖRNEĞİ

Uzm. Nur KAPLAN

nurkaplan. 060@gmail. Com

Prof. Dr. Nurgül KILINÇ

Selçuk Üniversitesi

nkilinc@selcuk. edu. tr

ÖZET

Zanaatkârların el becerilerine dayalı olarak ortaya çıkmış ve zamana bağlı olarak gelişimler göstererek kültür varlığı halini almış geleneksel tekstillerin doğru bir şekilde pazarlanması hem üretildiği bölge halkı için hem de ülke ekonomisi açısından oldukça önemlidir. Günümüzde ekonomik değer üretebilen yerel el sanatları yaşayabilmekte ve sürdürülebilmektedir. Bu çalışmanın amacı, geleneksel tekstilleri ile tanınan bölgelerin ürünlerini pazarlamada hangi yaklaşımları uyguladıklarını literatüre dayalı olarak ortaya koymaktır. Ayrıca yazmacılık sanatı ile bilinen Tokat ilinde üretilen yerel tekstil ürünlerinin pazarlamasında uygulana yaklaşımları saha çalışması ile belirleyerek, ürün türüne göre üretim ve pazarlama yaklaşımlarının farklılaşıp farklılaşmadığını ortaya koymak da amaçlanmıştır. Araştırmada tarama modelinden yararlanılmıştır. Araştırmanın evrenini Tokat ilinde yerel tekstil ürünlerinin üretim ve satışını yapan işletmeler oluşturmaktadır. TOBB, Tokat ESOB ve Tokat TSO'dan alınan verilere göre, Tokat ilinde 21 işletmenin yerel tekstil ürünlerinin üretimi ve satışını yaptığı belirlenmiştir. Araştırmanın evrenini oluşturan 21 işletme içerisinden, yargısal örnekleme yöntemi kullanılarak seçilen, 15 işletme araştırmanın örneklemini oluşturmuştur. Yapılandırılmış görüşme formu ile örneklemde yer alan işletmelerden elde edilen veriler analiz edilmiş ve araştırma sonuçlarına ulaşılmıştır.

Araştırma sonucunda üretilen ürün türlerine göre pazarlama yaklaşımlarının değiştiği, üretime dayalı pazarlama yaklaşımının, talebe dayalı pazarlama yaklaşımına kıyasla daha fazla tercih edildiği saptanmıştır. Bununla beraber, tüketicilerin en çok ürün farklılaştıran

işletmeleri benimsediği en az ise kanal farklılaştırma stratejisinin tüketiciler üzerinde etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Geleneksel Tekstiller, Tokat Yazmacılık Sanatı, Pazarlama Yaklaşımları

MARKETING APPROACHES FOR TRADITIONAL TEXTILE PRODUCTS: TOKAT PROVINCE EXAMPLE

ABSTRACT

The marketing of traditional textiles, which have emerged based on artisans' manual skills, developed over time to become cultural assets, is crucial both for the local communities where they are produced and for the country's economy. Nowadays, local crafts that can generate economic value are able to survive and be sustainable. The aim of this study is to identify the approaches used by regions known for their traditional textiles in marketing their products, based on the literature. Additionally, the study aims to determine the approaches employed in the marketing of local textile products produced in Tokat, known for the art of "yazmacılık" (block printing), through fieldwork. The study also seeks to reveal whether production and marketing approaches differ based on the type of product. The survey model was utilized in the research. The population of the study consists of businesses engaged in the production and sale of local textile products in Tokat. According to data obtained from TOBB, Tokat ESOB, and Tokat TSO, it was determined that 21 businesses in Tokat are involved in the production and sale of local textile products. Among the 21 businesses that make up the population of the study, a sample of 15 businesses was selected using the purposive sampling method. The data obtained from the businesses in the sample through structured interviews were analyzed, and the research findings were reached.

As a result of the research, it was determined that marketing approaches vary according to the types of products produced, and a production-oriented marketing approach is more preferred compared to a demand-oriented approach. Moreover, it was concluded that consumers mostly favor businesses that differentiate their products, and channel differentiation strategy has a minimal effect on consumers.

Keywords: Traditional Textiles, Tokat Printmaking Art, Marketing Approaches

Giriş

Tekstil kavramı Türkçeye Latince Textilis kelimesinden gelmiştir. Bu kavram tekstil liflerini, yarı mamullerini ve tüm örme ve dokumalardan üretilen ürünleri kapsayan ve dokumacılık olarak anlamlandırılan bir kelime olarak tanımlanmaktadır (Karataş, 2007, s. 4; MEB, 2004, s. 24). Geleneksel tekstiller ise, zanaatkârların el becerilerine dayalı olarak ortaya çıkmış ve zamana bağlı olarak gelişimler göstererek kültür varlığı halini alan ögelerin tamamıdır (Öztürk, 1994, s. 367). Bir milletin kültürünü koruyarak geleceğe aktaran ve yeni kültürel sentezler oluşturmasına yardımcı olan belgelerden biri olan geleneksel sanatlardan, bazı tekstil sanatları gelenekselleşmiş, ulusal kimlik oluşturmuş, çok azı ise evrenselleşerek dünya kültür alanında yerini almıştır (Gürcüm ve Öztürk, 2020, s. 246). Yerel tekstil kavramıysa, bir bölgeye, yöreye ya da yere ait olan, içeriğinde o bölgenin karakterini yansıtan özellikleri barındıran ve sınırlı bir alanda, genellikle doğal tekstil liflerinden üretilen ürünlerin tamamıdır. Çok fazla emek ve sabır gerektiren yerel tekstiller insanoğlunun sosyal ve kültürel yaşamlarına dahil olarak onların duygularını, düşüncelerini, hayal güçlerini, inançlarını, korkularını, sevinçlerini, gelenek ve göreneklerini farklı şekillerde ifade etmelerine olanak sağlamıştır (Öngen, 2016, s. 1239).

Yerel kalkınmada oldukça önemli bir yere sahip olan yerel pazarlama ülke tanıtımı, ekonomisi, kültür ve geleneklere ait zenginlikleri hem yurtiçinde hem de yurtdışında tanıtılması ve yöre insanına özgüven aşılaması açısından da oldukça önemli bir yere sahiptir (Wilson and Whitehead, 2012, s. 200). Bununla beraber Giovannucci vd. (2010), yerelin kavramsal bir kategori olarak asla sahiplenilemeyeceğini ancak sadece coğrafi işaretler, gönüllü tanıtımlar veya yerel ürünlerin patentlenmesi gibi belirli mekanizmalar yoluyla ilişkilendirilebileceğini iddia etmişlerdir. Küreselleşmenin bir sonucu olarak dünyanın tek bir pazar haline gelmesi ithal ürünlerin bazı ülkelerde yerel ürünlerden daha fazla satış ivmesi kazanmasına sebep olmuştur (Boros vd., 2013, s. 592). Bununla beraber, yerel ürün pazarlamasının genellikle küçük yerel işletmeler tarafından yürütülmesi işletmelerin finansal ve nitelikli iş gücü gibi sürekli problemlere, teknik ve çağdaş pazarlama yöntemlerine ayak uyduramama problemine ve tutundurma faaliyetlerini etkin ve etkili bir şekilde uygulayamama gibi sorunlara neden olmaktadır. Bu sebeple yerel ürünlerin satışını yapan özellikle küçük ve orta ölçekli işletmelerin bir çatı altında toplanarak ortak problemlerine karşı güçlerini birleştirmeleri ve mevcut sorunlarını beraber aşmaları bir yol olarak önerilmektedir (Köksal, 2014, s. 167).

Bu araştırmada genel olarak dünyada kültürel değer olarak görülen UNESCO Somut Olmayan Kültür Mirası Listesindeki geleneksel tekstil ürünlerinin pazarlanmasında uygulanan yaklaşımlar belirlenmeye çalışılmıştır. Ayrıca Tokat yazma sanatıyla üretilmiş geleneksel tekstil ürünlerinin satış, dağıtım kanallarını ve farklılaşma stratejilerini ürünler düzeyinde ortaya koymak amaçlanmıştır.

Geleneksel Tekstil Üretimine Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Yaklaşım

Dünyanın tüm zanaatları arasında tekstiller en eski olanıdır. Dünyanın her yerinde giyim, herkesin hayatının bir parçasıdır. Bu sebeple tekstil endüstrisi dünyanın en önemli sektörlerinden biridir. İnsanlar yaşadıkları coğrafya, yaşam tarzı ve yeteneklerine göre doğal hammaddeleri kullanarak çeşitli yüzey oluşturma yöntemleri (örme, dokuma, dikiş, boya, işleme vb.) ile ihtiyaçlarına yönelik tekstil yüzeyleri oluşturmuşlardır. Geleneksel tekstiller; zanaatkârların el becerilerine dayalı olarak ortaya çıkmış ve zamana bağlı olarak gelişimler göstererek kültür varlığı halini almış tekstil ürünleri olarak tanımlanabilir. Geleneksel tekstiller genellikle zanaat olarak değerlendirilir ve halk sanatının bir parçası olarak kabul edilir. Ortaya çıktığı bölgenin karakterini yansıtan özellikleri barındıran, sınırlı bir alanda, genellikle doğal tekstil liflerinden üretilen, nesilden nesile miras olarak beceri aktarımıyla bugüne kadar gelmiş tekstil ürünleridir. Geleneksel tekstiller, yapıldığı bölgelere özgü özellikler taşıyarak birbirinden farklı nitelikler kazanmıştır. Bu bağlamda, üretildikleri bölgelerin coğrafi işaretleri konumunda da yer almışlardır. Tekstil ürünlerinden bazıları gelenekselleşmiş, ulusal veya bölgesel kimlik oluşturmuş, çok azı ise evrenselleşerek dünya kültür alanında yerini almıştır (Akpınarlı ve Üner, 2019, s. 133).

Günümüzde gelinen noktada yaşanan sosyal, kültürel ve ekonomik farklılaşma sonucunda ihtiyaçlar ve kullanım alışkanlıkları değişmiş, Bu istek ve ihtiyaçlara cevap veren tekstil ve moda endüstrisi büyük ilerlemeler kaydetmiştir. Sanayinin gelişmesi ile birlikte geleneksel tekstillerin çoğu ise bu değişime ayak uyduramayarak yok olmuş veya yok olmayla karşı karşıya kalmıştır (Gürcüm ve Öztürk 2020, s. 246).

Pek çok geleneksel el sanatında olduğu gibi tekstil el sanatı ürünlerinin de temeli sürdürülebilirliktir. Odak noktası "devamlılık" olan bu kavram insanların ekolojik denge, kaynak devamlılığı ve kendi geleceğini kurtarmaya yönelik çözüm arayışlarının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır (Köşger ve Gürer, 2021, s. 89). Son ustaların kaybı, yeni neslin ilgisini çekememe, endüstriyel ürünlerle rekabet edememe, halkın kültür

konusundaki bilgisizliği ve yetkililerce bu geleneksel mirasın göz ardı edilmesi gibi sebepler nedeniyle pek çok geleneksel sanat yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır.

Günümüz tüketim alışkanlıkları ve buna bağlı olarak endüstride yaşanan değişimler, eşsiz kültürel değerlerinin somut sembolleri olmaları sebebiyle geleneksel tekstillerin korunması ve geliştirilmesi konularını gündeme getirmiştir. Bu kapsamda geleneğin sonraki nesillere aktarılmasında tekstil ürünlerinin kalite, materyal ve yapım süreçlerinin özünü bozmadan korumak en önemli konu haline gelmiştir (Gürcüm ve Öztürk 2020: 246). Bununla birlikte, endüstriyel ürünlerin birçok çevre problemine yol açması da gözden kaçmamalıdır. Küresel ısınma, çevre kirliliği, ormansızlaşma gibi faktörler sayılabilen etkilerden yalnızca bir kaçıdır. Öte yandan geleneksel yöntemlerle üretilen tekstiller gerek kullanılan hammadde ve üretim süreci gerekse geri dönüştürülebilmeleri açısından baştan sona çevre dostudur.

Kültürel ve ekolojik sürdürülebilirlik yanı sıra ekonomik sürdürülebilirlik de önem taşımaktadır. Geleneksel tekstil üretiminin devamlılığı için bu sanatı devam ettirenlerin yeterli bir gelir elde etmesine yardımcı olacak, kalite ve kültürel değerleri dikkate alan uzun vadeli çözümler üretilemezse, sadece tekstil gelenekleri değil, pek çok gelenek mutlaka kaybolacaktır. Çevre dostu ve sürdürülebilir ürünlerin önemi ne olursa olsun, kırsal topluluklar üzerindeki ekonomik etkiye de odaklanılmalıdır. Yereldeki kırsal topluluklar için gelir oluşturma, ekonomiyi daha yüksek bir düzeyde sürdürülebilir kılar ve geliştirir. Ayrıca kırsal alanlardan kentlere göçü de azaltır. Geleneksel tekstil üreticilerinin becerilerini uluslararası pazarlara açarak istikrarlı istihdam koşulları yaratmak ve yerel geçim kaynakları oluşturmak da koruma faaliyetleri ile birlikte önem verilen konular arasındadır.

Uzun vadeli çözümler üretilmediği takdirde yok olmayla karşı karşıya kalan geleneksel tekstil sanatları için Rusu (2011) geleneksel tekstil sanatında sürdürülebilirlik ve ekonomik büyümeyi konu alan çalışmasında, esnaf topluluklarının hammadde ve pazar açısından desteklenmesi, turizmin geliştirilmesi, ücretsiz eğitim ve kolay erişimin desteklenmesi gibi fikirlerin hayata geçirilmesiyle bu sorunların üstenden gelinebileceğini savunmuştur. Doğal ve kültürel mirası korumak adına küçük işletmelerin gelişmesine yardımcı olmak ve tüketicileri eğitmek için, uluslararası kuruluşlar da faaliyetlerine devam etmektedirler. Aynı zamanda üniversiteler, interaktif platformlar, sivil toplum kuruluşları, modacılar ve yerel halklar da geleneklerini devam ettirebilmek için çaba sarf etmektedirler (Rusu, 2011, s. 164).

Yerel kalkınmalarda önemli bir etken olan yerel ürünlerin doğru bir şekilde pazarlanması hem bölge halkı için hem de ülkelerin ekonomisi açısından oldukça önemlidir. Günümüzde ekonomik değer üretebilen yerel sanatlar yaşayabilmekte ve sürdürülebilmektedir.

Kültür Endüstrisi ve UNESCO'nun Önemi

UNESCO 16 Kasım 1945 yılında 44 ülkenin katılımıyla eğitim, bilim, kültür, iletişim ve karşılıklı bilgi paylaşımı yoluyla küresel barışın tesisine, fakirliğin ortadan kaldırılmasına, sürdürülebilir kalkınmaya ve paylaşılan ortak değerlere dayalı toplumlararası iletişime katkıda bulunmak ve gerçek bir barış kültürünü somutlaştırarak insanlığın fikri ve ahlaki dayanışmasını inşa edip yeni bir dünya savaşının daha çıkmasını önlemek amacıyla kurulan bir örgüttür. Bu amaçla her çocuğun ve her vatandaşın kaliteli eğitime erişimini sağlamak ve insanların nefret ve hoşgörüsüzlükten uzak dünya vatandaşları olarak yaşamalarına yardımcı olacak eğitim araçları geliştiriyor. Bununla beraber tüm kültürlerin onuruna eşit düzeyde saygı göstererek, uluslararasındaki bağları güçlendirip, kalkınma ve iş birliği platformlarıyla birlikte bilimsel programları ve politikaları teşvik etmektedir (UNESCO, 2023).

UNESCO Kültürel Endüstrileri, somut veya soyut sanatsal ve yaratıcı ürünler üreten ve kültürel varlıkların kullanılması yoluyla zenginlik yaratma ve gelir elde etme potansiyeline sahip endüstriler olarak tanımlamaktadır. Literatürde ilhamını mirastan ve gelenekselden alan "Kültür Endüstrisi" kavramı, bilginin ve yaratıcılığın sanatsal unsurların bir araya gelmesiyle oluşan "Yaratıcı Endüstri/Ekonomi" kavramıyla hemen hemen aynı anlamlarda kullanılmaktadırlar (Maiwada vd. , 2012, s. 159). Ancak Boggs (2009) kültür endüstrilerinin ve bunun sonucunda ortaya çıkan yaratıcı ekonominin geniş ya da dar anlamda tanımlanmasına göre değiştiğini savunmuştur. Buna karşın Maivada ve arkadaşları (2012), geleneksel tekstil endüstrisinin hem "kültürel endüstrilerin" hem de "yaratıcı endüstrilerin" tüm gereksinimlerini nihai olarak karşıladıklarını söylemişlerdir. "Kültür endüstrileri" kavramı, ilhamını mirastan, geleneksel bilgiden ve yaratıcılığın sanatsal unsurlarından alan endüstrileri vurgulamaktadır. "Yaratıcı endüstriler" kavramı ise, fikri mülkiyetin kullanımında bireye ve onun yaratıcılığına, yenilikçiliğine, becerisine ve yeteneğine vurgu yapmaktadır. Bu sebeple her iki kavramın da yaratıcı ve yapıcı fikirlerini içeren faaliyetleri veya iş fonksiyonlarını sorunsuz ve uyarlanabilir bir şekilde yürütmek için kasıtlı, sistematik ve sürekli çaba yoluyla edinilen yetenek ve kapasiteyle toplumdaki sosyal yaşamlarını dönüştürmesine yardımcı olduğu sonucuna varılmıştır. Bunun yanında kültür endüstrisinin neden önemli olduğunu sorguladığında bir coğrafyanın ekonomik dinamikleri mercek

altına alarak neden bazı bölgelerin zengin ve neden bazı bölgelerin fakir olduğunun daha iyi anlaşılması açısından önemli olduğuna değinmiştir. Çünkü çeşitli işler yaratılır ve bu işler, çalışmada yer alan bölge halkı için gelir üretmeye devam eder. Uygulayıcılar, yaratıcı ve yapıcı fikirlerini içeren faaliyetleri veya iş fonksiyonlarını sorunsuz ve uyumlu bir şekilde gerçekleştirme yeteneğine ve kapasitesine sahiptir. Sonuç olarak, bu uygulayıcılar finansal olarak güçlendirilir ve bu da her birinin kapasitesini artırır, bu da toplumda sosyal yaşamlarını dönüştürür. Bu sebeple pek çok bilim insanı, ulusal ekonomilerdeki istihdam ve harcamalar açısından kültür endüstrilerinin önemine işaret etmektedirler (Boggs, 2009, s. 8).

UNESCO tarafından Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi, 17 Ekim 2003 tarihinde kabul edilmesiyle dünyanın farklı bölgelerindeki bir topluluğun veya bireyin kendi kültürel mirasının bir parçası olarak gördüğü her türlü bilgi, beceri, sanat, uygulama ve üretim sürecini ifade eden tüm unsurları korumaya yönelik bir oluşuma dönüşmüştür. Türkiye'de sözleşme, TBMM'nin 19. 01. 2006 tarihli oturumunda oy birliği ile kabul edilmiş ve 21 Ocak 2006 tarihinde resmi gazetede yayımlanmasıyla beraber yürürlüğe girmiştir. 27 Mart 2006 tarihinde taraf olma süreci başlamıştır. Buna göre;

- İnsanlığın Somut Olmayan Kültürel Mirası Temsilî Listesi,
- Acil Koruma Gerektiren Somut Olmayan Kültürel Miras Listesi,
- Korumanın İyi Uygulamaları Kaydı,

başlıkları altında uygun görülen uygulama, beceri ve bilgiler koruma altına alınmaya başlamıştır. Bu kapsamda komite taraf devletlerce önerilen adaylıkları değerlendirmek ve bu kültürel uygulamalar ile somut olmayan miras ifadelerinin sözleşme listelerine dâhil edilip edilmeyeceğine karar vermek için her yıl toplanmaktadır. Yukarıda belirtilen listelerden birine dâhil edilen kültürel olgulara mali destek/hibe, eğitim olanakları vb. şekillerde olanaklar sağlanarak bu olguların gelecek nesillere aktarılması ve kültürün sürdürülebilmesi sağlanmaya çalışılmaktadır.

Geleneksel Tekstil Ürünlerinin Pazarlama Yaklaşımları

Tuerxun (2017) pazarlamayı, insan istek ve ihtiyaçlarının karşılanması için yapılan her türlü değişimin (mübadelenin) oluşturulması ve kolaylaştırılması için tertip edilen tüm faaliyetler olarak tarif etmiştir. Bununla birlikte bir ürün ya da hizmetin üreticiden tüketiciye kadar olan sürecin akışını düzenleyen bir işletme faaliyeti olarak da ifade edilebilir (Tokol, 2010, s. 1).

Bundan yirmi yıl öncesine kadar sadece birkaç seçenekle sınırlayabileceğimiz pazarlama yöntemleri teknolojinin hızla gelişmesiyle beraber farklı bir hal almıştır. Akıllı telefonların hayatımıza girişi ve internet kullanımının yaygınlaşması pek çok şeyde olduğu gibi pazarlama yöntemlerini de etkilemiştir. Günümüzde pazarlama artık geleneksel metotların kullanıldığı ortamları çoktan aşmış ve yepyeni boyutlara ulaşmıştır. Yoğun rekabet günümüz işletmelerini pazarlama yöntemleri konusunda yaratıcı olmaya ve farklı yöntemleri kullanmaya itmektedir.

İşletmenin başarısı ve devamlılığı açısından hayati derecede önemli bir fonksiyon olan pazarlama hiç şüphesiz yerel üreticiler için de aynı derecede önemlidir. Zira bölgeden bölgeye hatta bazen ürünü yapan ustadan ustaya bile farklılık gösterebilen yerel el sanatları, sınırlı bir alanda üretilip yine sanayi ürünlerine nazaran sınırlı bir alanda satışı yapılan ürünlerden oluşur. Bu sebeple bu ürünlerin doğru pazarlarda kendilerine ait bir yer bulabilmeleri, yerel ve ulusal toplum ve işletmeler için ayrı ayrı önem arz eder.

Dünyanın pek çok bölgesinde geleneksel tekstil ürünlerine ilgi ve talep artışı görülmeye başlanmıştır. Hindistan'a ait olan geleneksel bir tekstil ürünü olan "sari" 12 milyar dolarlık dev hacmiyle Hindistan'daki toplam giyim ve ev tekstili üretiminin üçte birinden fazlasını oluşturan bir pazar haline gelmiştir (Choudrey and Sinha, 2008). Bunun yanında Patcha (2016) ülkelerinde üretilen geleneksel tekstillere, turistlerin kendi ülkelerinde nadir görmelerinden dolayı oldukça etkilendiklerini ve ilgi gösterdiklerini belirtmiştir.

Geleneksel tekstil ürünlerinin pazarlamasında tüketicilere ulaşılabilirlik yönünden internetin özellikle etkili olduğu görülmektedir. Örneğin; Özbekistan'a ait geleneksel bir dokuma olan "Kahan Atlas" dokuması, geleneksel yöntemlerle satılabildiği gibi "Tradeuz. com" vb platformlar üzerinden yerli imalat şirketlerini ve dış ticaret şirketlerini ve alıcıları tek bir platformda birleştirerek Özbekistan Cumhuriyeti dışına ürün satışına imkan sağlamaktadır. Bu sayede ürünler kolaylıkla yurtdışına ürünler güvenli bir şekilde satılabilmektedir (Tradeuz, 2020).

Tokat Yazmacılığı

Kumaş üzerine elle veya tahta kalıplarla basılarak desenlendirilen kumaşa "Yazma" denilmektedir. Tokat yazmacılığının 600 yıllık bir geçmişi vardır. Yazmacılık Anadolu'da bir halk sanatı olarak doğup gelişmiş, en güzel örneklerini XVII. , XIX. Yüzyıllar arasında vermiştir. Tokat yazmaları özellikle 18 ve 19. Yüzyıllarda pek çok hanenin gelir kapısı olmuştur. 2020 yılında ise coğrafi işaret ile tescillenmiştir. Günümüzde özellikle küçük ve orta ölçekli işletmelerde sürdürülmeye

çalışılan Tokat yazmacılığı pek çok ürün grubunda kullanılmaktadır. Son çeyrek asıra kadar çoğunlukla aksesuar olarak kullanılan Tokat yazmaları değişen ve gelişen dünyayla beraber evirilmiş ve pek çok tekstil ürünü üzerinde kullanılmaya başlanmıştır.

Araştırmanın amacı; Geleneksel tekstil ürünlerinde uygulanan pazarlama yaklaşımlarını belirlemek ve Tokat Yazmacılık Sanatı ile üretilen yerel tekstil ürünlerinin üretim ve satışını yapan işletmelerin mevcut üretim, satış yöntemlerini belirleyerek, ürün türüne göre üretim ve satış yöntemlerinin farklılaşıp farklılaşmadığını ortaya koymaktır. Ayrıca araştırma kapsamında yerel tekstil işletmelerinin dağıtım kanalları, farklılaşmada izledikleri stratejileri ve işletmelerin yerel tekstil ürünlerinin üretilmesi ve satışında karşılaştıkları problemleri ortaya koyarak, çözüm önerilerinin geliştirilmesine katkı sağlamak amaçlanmıştır. Bu amaçlar doğrultusunda cevap aranan araştırma soruları aşağıda verilmiştir.

1. Uluslararası düzeyde tanınan geleneksel tekstiller için uygulanan pazarlama yaklaşımları nelerdir?

2. Tokat Yazmacılık Sanatı ile üretilen geleneksel tekstil ürünlerinin üretim ve satışını yapan yerel işletmelerin pazarlama yöntemleri nelerdir?

3. Tokat Yazmacılık Sanatı ile üretilen geleneksel tekstil ürünlerinin üretim ve satışını yapan yerel işletmelerin dağıtım kanalları nelerdir?

4. Tokat Yazmacılık Sanatı ile üretilen geleneksel tekstil ürünlerinin üretim ve satışını yapan yerel işletmelerin farklılaşma stratejileri nelerdir?

5. Yerel tekstil İşletmelerinin ürettikleri ürünlere göre pazarlama yöntemleri, dağıtım kanalları ve farklılaşma stratejileri değişmekte midir?

Yöntem

Araştırmanın ilk araştırma sorusunu cevaplayabilmek için UNESCO'nun Temsili Listesi, Acil Korunması Gerekenler Listesi ve İyi Koruma Uygulamaları listesinde yer alan tekstil ürünleri belirlenmiştir. Bu geleneksel tekstil ürünlerin pazarlanmasında ilgili ülke ve kurumların uyguladıkları pazarlama yaklaşımları taramalarla belirlenmeye çalışılmıştır.

Araştırmanın 2. , 3. , 4. ve 5. araştırma sorularını cevaplayabilmek içintarama modelinden yararlanılmıştır. Araştırmanın evrenini Tokat ilinde yerel tekstil ürünlerinin üretim ve satışını yapan işletmeler

oluşturmaktadır. TOBB, Tokat ESOB ve Tokat TSO'dan alınan verilere göre, Tokat ilinde 21 işletmenin yerel tekstil ürünleri kapsamında faaliyet gösterdiği belirlenmiştir. 21 işletme içerisinden, hem üretim hem de satış yapan 15 işletme araştırmanın örneklemini oluşturmuş, Sadece satışı olan işletmeler örnekleme dahil edilmemiştir. Yapılandırılmış görüşme formu ile örneklemde yer alan işletmelerden elde edilen veriler analiz edilmiş ve araştırma sonuçlarına ulaşılmıştır.

Tablo 1. Örneklemdeki İşletmelerin Çalışan Sayıları ve Çalışma yerine Göre Dağılımları

Çalışan Sayıları			**Çalışma Yeri**		
	f	**%**		**f**	**%**
Tam Zamanlı	226	%65, 1	Fabrika	1	%6, 6
Yarı Zamanlı	-	-	İmalathane	7	%46, 6
Serbest Zamanlı	63	%18, 1	İş Hanı	3	%20
Dönemsel	47	%13, 5	Konak (Daire)	3	%20
Sözleşmeli	-	-	Diğer	1	%6, 6
Stajyer	11	%3, 1			
N=15					

Geleneksel Tekstillerin Pazarlamasında Dünyadaki Uygulamalar

UNESCO kültürel ve doğal mirasın korunması ve teşvik etme çabalarının bir parçası olarak önemli bir rol oynamaktadır. UNESCO tarafından dünya çapında koruma çabalarına destek vermek, kültürel mirasın bilinirliğini artırmak ve kültürel çeşitliliği kutlamak amacıyla listeler oluşturulmaktadır. UNESCO'nun listelerine dahil edilmek, bir öğenin uluslararası önemini ve tanınırlığını artırabilir.

Kültür mirasları UNESCO tarafından üç ana grupta incelenmektedir. Bu gruplar şunlardır:

- Acil Korunması Gereken Somut Olmayan Kültürel Miras Listesi; ilgili toplulukların ve Taraf Devletlerin onları hayatta tutmak için acil önlemler alınması gerektiğini düşündüğü somut olmayan miras unsurlarından oluşmaktadır. Bu Listedeki kayıtlar, paydaşların uygun

koruma önlemlerini alması için uluslararası iş birliğini ve yardımı harekete geçirmeye yardımcı olur.

- İnsanlığın Somut Olmayan Kültürel Mirasının Temsili Listesi; bu mirasın çeşitliliğini ortaya koymaya ve önemi konusunda farkındalık yaratmaya yardımcı olan somut olmayan miras unsurlarından oluşur.

- İyi Koruma Uygulamaları Kaydı; Sözleşmenin ilkelerini ve hedeflerini en iyi yansıtan programları, projeleri ve faaliyetleri içerir (UNESCO, 2023).

UNESCO'nun Somut Olmayan Kültürel Mirası kapsamında temsili listede, acil korunması gerekenler listesinde ve iyi koruma uygulamaları listesinde yer alan geleneksel tekstiller Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2. UNESCO Somut Olmayan Kültürel Mirası Listesinde Bulunan Geleneksel Tekstiller

Temsili Liste		**Acil Korunması Gerekenler**		**İyi Koruma Uygulamaları**	
Ülke	**Tekstil Ürünü**	**Ülke**	**Tekstil Ürünü**	**Ülke**	**Tekstil Ürünü**
Peru	Taquile	Doğu Timor	Tais	Özbekistan	İkat Atlas
Çin	Nanjing Yunjin	Çin	Li Tekstil Teknikleri	Endonezya	Batik Uygulaması
Japonya	Rami Dokuması	Mısır	Sa'ed		
Bangladeş	Jamdani	Arnavutluk	Xhubleta		

Avusturya, Almanya, Macaristan, Slovakya, Çekya,	**Blok Baskı ve İndigo Uygulamaları**	**BAE**	**Al Sadu**		
Tacikistan	Chakan				
Endonezya	Batik Sanatı				
Çin	İpek Dokumacılığı				
Japonya	Yuki Tsugumi				
Kore	İnce Rami				
Azerbaycan	Kelagayi				
Filistin	Tatreez				
Kırgızistan	Ak Kalpak				
BAE	Al Talli Nakışı				
Türkmenistan	Türkmen Halısı				
Suudi Arabistan, Kuveyt	Al Sadu Dokuması				
Slovenya	Bobin Dantel				
Azerbaycan	Azerbaycan Halısı				
Kıbrıs	Lefkara Danteli				
Fransa	Alençon İğne Oyası				

Fransa	Aubusson Gobleni				
Hırvatistan	Hırvatistan Danteli				
Afganistan, Azerbaycan, Türkiye, İran, Tacikistan, Türkmenistan, Özbekistan	İpekçilik				

Toplamda 30 geleneksel tekstil ürününün pazarlamasında kullanılan yöntemler, uygulamalar ve yaklaşımlar yapılan taramalarla belirlenmeye çalışılmıştır. Bu kapsamda en çok rastlanılan uygulama eğitim ve tanıtım faaliyetleridir. UNESCO Acil Korunması Gereken Somut Olmayan Kültürel Miras Listesinde olan Doğu Timor'daki el dokuması geleneksel tekstili Tais, UNESCO hükümetler arası komite kararı kapsamındaki üç yıllık bir projede, Tais dahil olmak üzere Doğu Timor'un kültürel unsurlarının okul müfredatına eklenmesi kararı alınmıştır (UNESCO, 2021).

2021 yılında UNESCO İnsanlığın somut olmayan kültür mirası temsili listesine giren Filistin Tatreez nakış sanatı da anneden kıza, okullarda düzenlenen eğitim kurslarıyla ve sanat eğitimi sınıfları aracılığıyla resmi olarak nesilden nesile aktarılmaktadır (UNESCO, 2021). İşlemeli giysiler, çok özel bir Filistin'in kültürel sanat biçimini temsil etmektedir. Filistin'in kültür mirası olan tatrees nakış sanatını korumak için, kadınlar eğitilmiş, atölyeler açılmış, desenler kopyalanıp satılarak yaşlıların sahip oldukları bilgilerin paylaşılması sağlanmıştır. Hem yüz yüze hem de Zoom veya Instagram Live dersleri aracılığıyla eğitimi verilen uygulamaya dünyanın pek çok yerinden ulaşılması mümkündür (Quinn, 2019).

Azerbaycan Kelaghayi yapımı sanatı kısa bir zaman öncesine kadar yalnızca resmi olmayan çıraklık yoluyla aktarılan bir aile mesleğiydi (UNESCO, 2014). Ancak son zamanlarda ulusal geleneklere olan ilginin yeniden artmasıyla Kalagayiler yeniden gündeme geldi. Bu sanatın merkezi olan Basgal köyünde sadece Kelagayi'nin değil diğer ipek ürünlerinin de dokunduğu Basgal İpek Merkezi kurulmuştur. Bu merkez birkaç yıldır faaliyet göstermektedir (Eyyubov, 2018).

Türkmenistan'ın her vilayetinde geleneksel halı dokumacılığını öğretmek ve yetiştirmek için uzmanlaşmış meslek okulları bulunmaktadır. Ayrıca orta ve yükseköğretim okullarında da örgün ve

yaygın eğitim programları aracılığıyla bilgi ve becerilerin aktarımına katkı sağlanmaktadır. Akademik araştırma enstitüleri ve Türkmenistan Kültür Bakanlığı, Halı sanatına yönelik yerel ve uluslararası bilimsel konferanslar, kültürel festivaller düzenleyerek bilgi ve becerilerin aktarımını teşvik etmektedir. Bilgi ve becerilerin aktarımına katkıda bulunmak için gazeteler, radyo ve TV programları ve İnternet dahil kitle iletişim araçları da kullanılmaktadır (ICHCAP, 2019).

Özbekistan'ın yerel tekstil ürünü olan Khan Atlas, 2007 yılına kadar resmi olmayan eğitimler yoluyla nesiller arası aktarımı yapılmaktaydı. Bu sanatı gelecek nesillere aktarabilmek için yerel toplulukların çabasıyla 2007 yılında El Sanatları Geliştirme Merkezi kurulmuştur (Makhmuduva, 2023). 2009 yılında ise UNESCO Taşkent Ofisi ve Fergana Valiliği'nin ortak çabalarıyla tarihi Said Ahmed Hoca Medresesi kurulmuştur. UNESCO Taşkent Ofisi 2009 yılından bu yana merkezde geleneksel zanaatkarlığın korunması ve geliştirilmesine yönelik teorik ve uygulamalı eğitim programları yürütülmektedir. Yerel topluluk üyelerinin, genç zanaatkarların ve tasarımcıların ve diğer paydaşların, özellikle de kadınlar ve gençlerin ulusal kapasitelerini geliştirmeyi ve güçlendirmeyi amaçlayan bu programlarla katılımcılar, kendi markalarının geliştirilmesi de dahil olmak üzere geleneksel işçilik ve tasarımın geliştirilmesi ve elde edilen bilgilerin yerel toplulukların temsilcilerine ve gelecek nesillere aktarılması konusunda aktif olarak çalışmaktadır (UNESCO, 2017).

1956'dan beri Kültür İşleri Dairesi tarafından tutulan ulusal envanterde, Önemli Somut Olmayan Kültür Varlığı olarak kayıtlı olan Yuki-tsumugi üretimine yönelik geleneksel teknikler, Honba Yuki-tsumugi Dokuma Tekniğinin Korunması Derneği üyeleri tarafından aktarılmaktadır. Bu dernek, topluluk içinde nesilden nesile aktarılan eğirme, boyama ve dokuma geleneklerinin sürdürülmesiyle doğrudan ilgilenmektedir. Genellikle aile şirketleri tarafından üretilen Yuki-Tsumugi üretiminin oldukça zor olduğu öyle ki Kimono ve diğer geleneksel kıyafetlerin yapımında kullanılan 12, 5 metrelik kumaşın üretilmesi yaklaşık 50 gün sürdüğü belirtilmiştir (UNESCO, 2010).

Geleneksel tekstillerin korunması misyonuna uygun olarak ekonomik ve sosyal sürdürülebilirliği sağlamak amacıyla ulusal ve yerel kurumların çoğunlukla eğitim ve tanıtım faaliyetlerinde bulunduğu belirlenmiştir. Bu eğitim faaliyetleri çoğunlukla yerel halkın tekstil zanaatını öğrenmesi ve beceri geliştirmeye yönelik programlardır. Bu zanaatları öğretmek için uzmanlaşmış meslek okulları kurulmuş, kalkınma ajansları, dernek ve vakıflar aracılığı ile kurslar ve atölye çalışmaları yapılmıştır. Örgün orta öğretim programlarında bu zanaatlara yer veren ülkeler de bulunmaktadır.

Genellikle doğal liflerden üretilen geleneksel tekstil ürünlerinin kimliğini ve ürünleriyle anlatmak istedikleri hikâyeyi tanımlayarak ürünlerini nasıl etkili bir şekilde markalaştırabileceklerine yönelik eğitimlerin verildiği örnekler de bulunmaktadır. İncelenen örneklerden geleneksel tekstil zanaatkârlarına verilen eğitimler arasında girişimcilik, satış ve pazarlamaya yönelik eğitimler olduğu da görülmüştür. Özellikle internet satışlarına yönelik eğitimlere sıklıkla rastlanmıştır.

Geleneksel tekstil ürünlerin üretimi, satış ve pazarlamasında ülkelerin tercih ettikleri yöntemler farklılık veya benzerlik gösterebilmektedir. Avrupa'nın en büyük el sanatları pazarına sahip olan Almanya pek çok kıtadan farklı pek çok ülkeye el sanatı ürünlerini toptancılar, distribütörler, acenteler, perakende satış mağazaları, e-ticaret siteleri ve tele-alışveriş yöntemleriyle ürünlerini satmaktadır.

Hindistanda el sanatı ürünlerini toptancılar, ithalatçılar/distribütörler, komisyon temsilcileri -satış temsilcileri, alışveriş mağazaları, internet siparişi ve tele-alışveriş aracılarıyla pazara sunmaktadır. ABD ise el sanatlarını farklı pek çok katılımcının olduğu ulusal ve uluslararası düzenlediği elsanatları fuarlarında, perakende satış mağazalarında, toptancılar aracılığıyla, katalog ve e-ticaret yöntemleriyle pazara sunmaktadır.

Azerbaycanın geleneksel tekstil sanatı olan Kelagayi'nin hem talebe yönelik hem de arza yönelik satışının olduğu gözlenmiştir. Kelagayi örtüsünün satışı farklı pek çok şekilde yapılmaktadır. Haydar Aliyev Vakfı başkan yardımcısı Leyla Aliyeva'nın girişimiyle, halk sanatçılarının müşteri pazarına doğrudan ulaşabilmesinin ve ürünlerini kamuoyuna sunmasının hem üreticiler hem de tüketiciler açısından faydalı olacağı düşünülerek Baku Corner adında ticari olmayan bir platform kurulmuştur. Bu platform yerel zanaatkarların ürünlerinin satışında sürdürülebilir bir pazar rolü oynamaktadır (Bakucorner, 2015). Bununla beraber, Icherisheher'de (Eski Şehir) kelaghayi sunan birçok mağaza bulunmaktadır (Cemil, 2018). Kelagayi perakende olarak yerinden alınabileceği gibi online olarak da sipariş verilebilmektedir.

Nanjing Yunjin Brokarı'nın da arza ve talebe dayalı satışı yapılmaktadır. Özel enstitüde üretilen ürünler enstitü binasının alt katındaki satış mağazasında ya da yerel mağazalarda brokar kalitesinin garantisi olarak marka logosuyla beraber, ister kumaş olarak isterse hazır ürün (kravat, fular, elbise, çerçeveli resim, yastık kılıfı ve geleneksel kostümler) olarak satılmaktadır (Barra, 2023).

Doğu Timor'un geleneksel tekstili olan Tais'in Uluslararası Halk Sanatları Festivali gibi yurt dışında birçok yerel ve uluslararası fuarlarda

tanıtımı yapılmaktadır. Yerel mağazaların yanında kiosk, online satış siteleri vb. gibi farklı pazarlama yöntemleri kullanılarak, yerel zanaatkarlar için satış noktaları oluşturulmuştur (Kor Timor, 2023).

Yerel ürünler için diğer bir önemli satış ve pazarlama aracısı kooperatiflerdir ve bu sistemi en verimli bir şekilde kullanan ülkelerden birisi de Bolivya'dır. Kurulan kooperatif sayesinde el sanatları ürünleri yüksek fiyatlardan alıcı bulabilmekte ve bölge istihdamına katkı sağlanabilmektedir. Bolivya'daki oluşumun bir benzeri de Peru'da "Minka" adlı organizasyonla gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Bu organizasyonda Peru'nun el sanatlarını geliştirmek ve Perulu ustalara düzenli bir gelir kaynağı yaratmak amaçlanmış ve bu doğrultuda uluslararası fuarlar düzenlenmiştir. Bu fuarlarda el sanatları ürünleri yerel toptancıların teklif ettiği fiyatların çok üzerinde alıcı bulmuş ve Peru'daki el sanatları sektörünün gelişmesine önemli katkısı olmuştur.

Japonya da üretilen Yunjin Brokarı Avrupalı bir lüks moda markasının dikkatini çekmiş ve markanın Paris Moda Haftası'ndaki sunumunda yer alan bir gece elbisesinin yapımında kullanılmıştır. O günden itibaren brokar üreticileri lüks moda markaları ile iş birliği yapmaya devam etmektedir. Japonya Merkezli online satışı da yapılan yüksek kaliteli bu ürünler sertifikalarıyla beraber gelmekte olup, orijinalliği kontrol edilebilmektedir. Genellikle yerel pazarın yanı sıra internet aracılığıyla dünyanın önde gelen online alış veriş sitelerinden (Amazon, eBuy, AliExpress.) satışlar geleneksel tekstil ürünlerinin ulusal ve uluslararası satışında yaygın olarak kullanılmaktadır. Sosyal medya araçları da hem satış, hem de tanıtım amaçlı olarak yaygın olarak kullanılmaktadır.

Tokat Geleneksel Tekstil İşletmelerinin Satış ve Pazarlama Yaklaşımları

Tokat yazmacılık sanatı ile üretilen tekstil ürünleri giyim ve aksesuar/mefruşat ürünleri olmak üzere iki ürün grubuna ayrılmış, her bir ürün çeşidi için hangi satış yöntemlerinin ne düzeyde kullanıldığı belirlenmeye çalışılmıştır.

Tablo 3. Tokat Geleneksel Tekstil İşletmelerin Giyim Ürünlerinde Kullandıkları Satış Yöntemleri

GİYİM	Pareo	Yelek	Ceket	Pantolon/Şalvar	Bluz/Tunik	Elbise
Siparişe Göre Satış	11	3	2	11	11	11
	%73, 3	%20	%13, 3	%73, 3	%73, 3	%73, 3
	7	3	2	7	5	7
	%46, 6	%20	%13, 3	%46, 6	%33, 3	%46, 6
Mağaza Satışı	4	2	1	4	3	4
	%26, 6	%13, 3	%6, 6	%26, 6	%20	%26, 6
İnternet Satışı	5	2	2	5	4	5
	%33. 3	%13. 3	%13. 3	%33. 3	%26. 6	%33. 3
Fuar Alanı Satışı	4	2	2	4	3	4
	%26, 6	%13, 3	%13, 3	%26, 6	%20	%26, 6
Sergi KermesOrg. Satışı	3	-	-	3	1	3
	%20	-	-	%20	%6, 6	%20
Diğer	4	12	13	4	4	4
	%26, 6	%80	%86, 6	%26, 6	%26, 6	%26, 6
ÜRETİM YOK	Diğer					
	4					
	%26, 6					
	5					
	%33, 3					
	3					
	%20					
	3					
	%20					
	3					
	%20					
	1					
	%6, 6					
	11					
	%73, 3					

Tokat yazmacılık sanatı ile giyim ürünleri üretip satan geleneksel tekstil işletmelerinin tamamının talebe dayalı satış yaptıkları görülmektedir. Üretime yönelik satış yapan işletmelerin ise en çok mağaza içi satış yöntemini tercih edildiği belirlenmiştir. Bunun yanında internet üzerinden satış, fuar alanı satışı ve sergi/ kermes/ organizasyon satışı oranlarının birbirlerine oldukça yakın olduğu Tablo 3'de görülmektedir.

Tablo 4. Tokat Geleneksel Tekstil İşletmelerin Mefruşat Ürünlerinde Kullandıkları Satış Yöntemleri

AKSESUAR/ MEFRUŞAT ÜRÜNLERİ	**TALEBE DAYALI SATIŞ**		**ARZA DAYALI SATIŞ**											
	Siparişe Göre Satış		**Mağaza Satışı**		**İnternet Satışı**		**Fuar Alanı Satışı**		**Sergi/ Kermes/ Org. Satışı**		**Diğer**		**ÜRETİM YOK**	
	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%
Yazma	14	%93, 3	9	%60	5	%33, 3	5	%33, 3	4	%26, 6	3	%20	1	%6, 6
Şal	14	%93, 3	9	%60	5	%33, 3	5	%33, 3	4	%26, 6	3	%20	1	%6, 6
Fular	14	%93, 3	9	%60	5	%33, 3	5	%33, 3	4	%26, 6	3	%20	1	%6, 6
Bandana	14	%93, 3	9	%60	5	%33, 3	5	%33, 3	4	%26, 6	3	%20	1	%6, 6
Sofra bezi	13	%86, 6	9	%60	5	%33, 3	5	%33, 3	4	%26, 6	3	%20	2	%13, 3
Masa örtüsü	12	%80	9	%60	5	%33, 3	5	%33, 3	4	%26, 6	3	%20	3	%20
Runner	12	%80	8	%53, 3	4	%26, 6	5	%33, 3	4	%26, 6	3	%20	3	%20
El çantası	10	%66, 6	9	%60	4	%26, 6	4	%26, 6	4	%26, 6	2	%13, 3	5	%33, 3
Diğer	5	%33, 3	6	%40	4	%26, 6	4	%26, 6	4	%26, 6	1	%6, 6	10	%66, 6

Tokat yazmacılık sanatı ile aksesuar ve mefruşat ürünleri üretip satan geleneksel tekstil işletmelerinin tamamının talebe dayalı satış yaptıkları görülmektedir. Üretime yönelik satış yapan işletmelerin ise en çok mağaza içi satış yöntemini tercih edildiği belirlenmiştir. Bunun yanında internet üzerinden satış, fuar alanı satışı ve sergi/ kermes/ organizasyon satışı oranlarının birbirlerine oldukça yakın olduğu Tablo 4'de görülmektedir.

Araştırmada her iki ana grupta da en çok siparişe dayalı satış yönteminin tercih edildiği görülmüştür. Arza dayalı yapılan satışlarda ise tüketicilerin internet satışını fuar ve çeşitli organizasyon satışlarıyla yaklaşık olarak aynı oranlarda tercih ettikleri saptanmıştır. Giyim ve diğer tekstil ürünlerinde online satışın giderek arttığı günümüzde Tokat yazmacılık sanatı ile üretilen geleneksel tekstil ürünlerindeki oranı düşüktür. Bölgedeki yerel üreticilerin pek çoğunun internet üzerinden satışının bulunmadığı görülmüştür.

Fuar ve diğer organizasyon satışlarının da daha az oranda tercih edildiği gözlenmiştir. Bu konuda yerel ustalardan Hülya Üner (2023), yılın belli zamanları gerçekleştirilen bu organizasyonlarda, sınırlı stok ve hizmetlerle satılmaya çalışılan tekstil ürünleri için gösterilen çaba ve verilen emeğe rağmen genellikle arzu edilen satış miktarına ulaşılamadığını söylemiştir. Aynı zamanda bu duruma başlıca sebebinin yetersiz reklam olduğunu da belirtmiştir. Rusu (2011)'de yapmış olduğu çalışmasında Romanya da son yıllarda el sanatlarını yeniden canlandırmaya yönelik atölye faaliyetleri, fuar organizasyonları, alışveriş siteleri, TV programları ve Avrupa destekli projeler gibi birtakım girişimlere tanık olduğunu özellikle fuar ve etkinliklerle geleneksel sanat piyasasına girişin teşvik edildiğini ancak zanaatkârların gelirinin, harcanan çaba ve enerjiyle karşılaştırıldığında nispeten düşük olduğunu belirtmiştir. Rusu (2011)'nun çalışmasıyla bu araştırma sonuçları birbirini destekler niteliktedir.

Tablo 5. Geleneksel Tekstil İşletmelerinin Giyim Ürünlerinde Kullandıkları Dağıtım Kanallarının Dağılımı

GİYİM ÜRÜNLERİ	**Doğrudan Satış**		**Dolaylı Satış**		**Çok Kanallı Satış**		**Üretim Yok**	
	f	%	f	%	f	%	f	%
Elbise	6	%40	9	%60	7	%46, 6	4	%26, 6
Bluz/Tunik	6	%40	9	%60	7	%46, 6	4	%26, 6
Pantolon/Şalvar	6	%40	9	%60	7	%46, 6	4	%26, 6
Ceket	2	%13, 3	2	%13, 3	1	%6, 6	13	%86, 6
Yelek	3	%20	2	%13, 3	1	%6, 6	12	%80
Pareo	6	%40	9	%60	7	%46, 6	4	%26, 6
Diğer	4	%26, 6	3	%20	2	%13, 3	11	%73, 3

Tablo 6. Geleneksel Tekstil İşletmelerinin Aksesuar ve Mefruşat Ürünlerinde Kullandıkları Dağıtım Kanallarının Dağılımı

AKSESUAR/ MEFRUŞAT ÜRÜNLERİ	**Doğrudan Satış**		**Dolaylı Satış**		**Çok Kanallı Satış**		**Üretim Yok**	
	f	%	f	%	f	%	f	%
Yazma	8	%53, 3	11	%73, 3	7	%46, 6	1	%6, 6
Şal	8	%53, 3	11	%73, 3	7	%46, 6	1	%6, 6
Fular	8	%53, 3	11	%73, 3	7	%46, 6	1	%6, 6
Bandana	8	%53, 3	11	%73, 3	7	%46, 6	1	%6, 6
Sofra bezi	8	%53, 3	10	%66, 6	6	%40	2	%13, 3
Masa örtüsü	7	%46, 6	9	%60	6	%40	3	%20
Runner	7	%46, 6	9	%60	6	%40	3	%20
El çantası	8	%53, 3	8	%53, 3	5	%33, 3	5	%33, 3
Diğer	5	%33, 3	4	%26, 6	2	%13, 3	10	%66, 6

Tokat yazmacılık sanatı ile üretilen geleneksel giyim ve mefruşat ürünlerinde geleneksel tekstil üreticilerinin aynı ürün için farklı dağıtım kanallarını kullandıkları tespit edilmiştir. Dağıtım kanalı seçimi ürüne, pazara, aracılara, işletmenin yapısına müşterilere ve rekabete bağlı olarak değişmektedir. Bu araştırmada Tokat yazmacılık sanatı ile üretilen geleneksel tekstil ürünlerinin türüne ve işletmelere göre dağıtım kanallarının farklılaştığı belirlenmiştir.

Tablo 7. Geleneksel Tekstil İşletmelerinin Giyim Ürünlerinde Kullandıkları Farklılaşma Stratejilerinin Dağılımı

GİYİM ÜRÜNLERİ	**Ürün Farklılaştırma**		**Kalite Farklılaştırma**		**Kanal Farklılaştırma**		**Diğer (Hizmet vb.)**		**Üretim Yok**	
	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%
Elbise	6	%40	5	%33, 3	2	%13, 3	6	%40	4	%26, 6
Bluz/Tunik	6	%40	5	%33, 3	2	%13, 3	6	%40	4	%26, 6
Pantolon/Şalvar	6	%40	5	%33, 3	2	%13, 3	6	%40	4	%26, 6
Ceket	2	%13, 3	1	%6, 6	-	-	1	%6, 6	13	%86, 6
Yelek	3	%20	2	%13, 3	-	-	1	%6, 6	12	%80
Pareo	6	%40	5	%33, 3	2	%13, 3	6	%40	4	%26, 6
Diğer	3	%20	2	%13, 3	-	-	1	%6, 6	11	%73, 3

Tokat yazmacılık sanatı ile üretilen giyim ürünlerinde işletmelerin en çok ürün farklılaştırma yoluyla stratejilerini kullandıkları belirlenmiştir. İşletmelerde kanal farklılaştırma stratejisinin en az kullanılan farklılaştırma stratejisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ceket ve yelek ürünlerinde kanal farklılaştırma stratejisinin hiç kullanılmadığı gözlenmiştir. Buna sebep olarak, bu ürünlerin kişiye özel siparişler doğrultusunda üretilmesinden dolayı sadece doğrudan satış yöntemi kullanılması gösterilebilir.

Tablo 8. Geleneksel Tekstil İşletmelerinin Aksesuar ve Mefruşat Ürünlerinde Kullandıkları Farklılaşma Stratejilerinin Dağılımı

AKSESUAR MEFRUŞAT ÜRÜNLERİ	Ürün Farklılaştırma		Kalite Farklılaştırma		Kanal Farklılaştırma		Diğer (Hizmet vb.)		Üretim Yok	
	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%
Yazma	8	%53, 3	7	%46, 6	2	%13, 3	6	%40	1	%6, 6
Şal	8	%53, 3	7	%46, 6	2	%13, 3	6	%40	1	%6, 6
Fular	8	%53, 3	7	%46, 6	2	%13, 3	6	%40	1	%6, 6
Bandana	8	%53, 3	7	%46, 6	2	%13, 3	6	%40	1	%6, 6
Sofra bezi	8	%53, 3	7	%46, 6	2	%13, 3	5	%33, 3	2	%13, 3
Masa örtüsü	7	%46, 6	7	%46, 6	2	%13, 3	4	%26, 6	3	%20
Runner	7	%46, 6	7	%46, 6	2	%13, 3	4	%26, 6	3	%20
El çantası	5	%33, 3	7	%46, 6	2	%13, 3	3	%20	5	%33, 3
Diğer	3	%20	3	%20	1	%6, 6	1	%6, 6	10	%66, 6

Aksesuar ve mefruşat ürünlerinde de giyim ürünlerinde olduğu gibi işletmelerin en çok ürün farklılaştırma stratejisini, en az ise kanal farklılaştırma stratejisini tercih ettikleri saptanmıştır. Ancak burada giyim ürünlerinden farklı olarak, kalite farklılaştırma stratejisi ve ürün farklılaştırma stratejisinin benzer oranlarda tercih edildiği ve ürünlerin her birinde tüm farklılaştırma stratejilerinin kullanıldığı belirlenmiştir.

Değerlendirme ve Sonuç

UNESCO'nun Somut Olmayan Kültürel Mirası kapsamında temsili listede, acil korunması gerekenler listesinde ve iyi koruma uygulamaları listesinde yer alan 30 geleneksel tekstil ürünü için yapılan pazarlama yaklaşımları incelenmiştir. Bu inceleme sonucunda geleneksel tekstillerin korunması misyonuna uygun olarak ekonomik ve sosyal sürdürülebilirliği sağlamak amacıyla ulusal ve yerel kurumların çoğunlukla her düzeyde eğitim ve tanıtım faaliyetlerinde bulunduğu belirlenmiştir. Geleneksel tekstil ürünlerin üretimi, satış ve pazarlamasında ülkelerin tercih ettikleri yöntemler farklılık veya benzerlik göstermekle birlikte mağaza satışları,

internet satışları, fuar, sergi, kermes vb. organizasyonlar aracılığı ile yapılan satışlara sıklıkla rastlanmıştır.

Araştırmada Tokat'ta faaliyet gösteren geleneksel tekstil işletmelerinin genellikle tam zamanlı çalışanlar ile imalathanelerde üretim yaptıkları görülmüştür. Giyim ürünlerinde en çok elbise, pantolon/şalvar ve pareonun talep gördüğü, aksesuar/mefruşat ürünlerinde ise en çok yazma, şal, fular ve bandana ürünlerinin talep gördüğü saptanmıştır. Üretilen ürün türüne göre satış ve pazarlama yöntemlerinin değiştiği saptanmış ve arza dayalı yapılan satış yöntemlerinin talebe dayalı yapılan satış yöntemine kıyasla daha fazla tercih edildiği belirlenmiştir. Tüm ürün gruplarında arza yönelik satış yöntemlerinden en çok perakende mağaza içi satış yönteminin tercih edildiği, çoğunlukla doğrudan veya dolaylı satışların yapıldığı gözlenmiştir. Genellikle yurtiçi pazara hitap eden geleneksel Tokat yazma ürünlerinin doğrudan, dolaylı ya da çoklu kanallar kullanılarak tüketicilere ulaştırıldığı saptanmıştır.

Araştırma kapsamındaki işletmelerin tüm ürün gruplarında en çok ürün farklılaştırma yolunu tercih ettikleri gözlenirken kanal farklılaştırma stratejisinin en az kullanılan farklılaştırma stratejisi olduğu belirlenmiştir. Bunumla beraber giyim ürünlerinde ürün ve diğer (hizmet vs.) farklılaştırma stratejileri daha çok kullanılırken aksesuar/mefruşat ürünlerinde ürün ve kalite farklılaştırma stratejilerini daha çok tercih edildiği saptanmıştır. Araştırmada ürün türüne göre farklılaştırma stratejilerinin de değişiklik gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır.

Geleneksel tekstil ürünleri için yeni bir pazarı ve müşterileri çekecek uygun yeni tasarımlar oluşturmak önemlidir. Turistler için günlük ev kullanımı için tasarlanmış çeşitli ürünler olmalıdır. Modern pazarları geleneksel tekstil tasarımlarıyla birleştirmenin, tasarımları etkili bir şekilde kullanırken mirası canlı tutmaya yardımcı olabilecek en iyi çözüm olduğu açıktır. Uluslararası pazarın isteklerine uygun olması, geleneklerin aslına uygun yaşatılması problemini de beraberinde getirmektedir. Ancak hedef kitleyi genişletmenin yolu ürünlerin işlevsel ve estetik değerini arttırmak ile sağlanabilecektir. Ayrıca zanaatkârlara seri üretim, markalaşma ve pazarlama eğitimleri vermek önemlidir. Böylece yaşam tarzındaki ve ürün yelpazesine değişikliklere bağlı olarak üretimlerini ve sipariş sayısındaki artışları yönetebileceklerdir. Yerel yöneticiler, meslek örgütleri, kalkınma ajansları ve geleneksel tekstil üretimi yapan işletmeler tarafından bu ürünlerin tanıtılması, satılması ve müşteri ihtiyaçlarına cevap verebilmesi amacıyla stratejiler geliştirilmeli ve uluslararası düzeyde iyi örnekler izlenmelidir. Kültürel mirası korumak için, geleneksel boyut seri üretilenlerle birlikte saklanmalı ve

üretilmeye devam edilmelidir. Siparişlerdeki artış yerel halka bölgede istihdam sağlayacak, genç nesil, ortaya çıkan iş fırsatlarından daha fazla etkilenecektir.

Kaynaklar

Akpınarlı, H. F. ve Üner, İ. (2019). Geleneksel Tekstillerin Özellikleri ve Çeşitleri. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı:34, s. 133-145.

Baku Corner (2015). Kelaghayi. https://bakucorner. az/en/milli/about-kelaghayi. html

Barra, G. (2023). Nanjing Yunjin Brocade. *Chinese Craft Project.* https://chinesecraftproject. weebly. com/nanjing-yunjin-brocade. html

Boggs, (2009). Cultural Industries and the Creative Economy – Vague but Useful Concepts. *Geography Compass*, 3, 1483–1498. DOI:10. 1111/j. 1749-8198. 2009. 00247. x

Boros, P. , Bogone Toth, Z. and Feher, O. , (2013). The economic and marketing importance of local food products in the business policy of a Hungarian food retail chain. *1st World Congress of Administrative and Political Sciences (ADPOL-2012)*, Procedia-Social and Behavioral Sciences 81 (2013), 589 – 594.

Cemil, N. (2018, Mart). Attribute of Azerbaijani beauty: Kelaghayi. *İtinari.* https://www. itinari. com/attribute-of-azerbaijani-beauty-kelaghayi-6sl2

Choudhary, S. and Sinha, V. (8 July 2008). Saree a $12-Billion Plus Market. *The Economist Times-E Peper.* https://economictimes. indiatimes. com/industry/cons-products/garments-/-textiles/saree-a-12-billion-plus-market/articleshow/3208569. cms?from=mdr

Eyyubov, E. (2018, 27 Kasım). National Heritage of Azerbaijan: Basgal and Kalagayi. *AZERTAC Media.* https://azertag. az/en/xeber/National Heritage of Azerbaijan Basgal and Kalagayi-1218689

Giovannucci, D. , Elizabeth B. and Rich P. (2010). Defining and Marketing 'Local' Foods: Geographical Indications for U. S. *Products. Journal of World Intellectual Property special issue on GIs.* , 13 (2), 94-120.

Gürcüm, B. H. ve Öztürk, Ö. (2020). Tekstil ve Moda Tasarımında Gelenekselin Yaşatılması. *Folklor Akademi Dergisi.* Cilt:3, Sayı: 4, 244 – 264.

ICHCAP (2019). Traditional turkmen carpet making art in Turkmenistan. https://www. ichlinks. com/archive/elements/elementsV. do?elementsUid=13829896116658900044

Karataş, İ. (2007). *Tekstil Teknolojisi (1. Baskı)*. Konya: Aybil Bilişim Hizmetleri Yayıncılık Ticaret.

Kor Timor (2023). *About Kor Timor.* https://www. kortimor. com/pages/about-us

Köksal, Y. (2014). Yöresel Ürünlerin Ulusal Pazarlara Açılmasında Karşılaşılan Pazarlama Sorunları ve Çözüm Önerileri: Burdur Ceviz Ezmesi Örneği. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi,* 28 (3), 159-171.

Köşger, Z. ve Gürer, A. (2020). Sürdürülebilirlik Çerçevesinde Yeşil Örgüt Kültürü. Ekonomi İşletme Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Dergisi (JEBPIR), 6(1), 88-109.

Maiwada, S. , Dutsenwai, S. A. and Waziri, M. Y. (2012). Cultural Industries and Wealth Creation: The Case of Traditional Textile Industry in Nigeria. *American International Journal of Contemporary Research,* Vol. 2, No:5, 159–165.

Makhmudova, M (2023, 22 Temmuz). International "Atlas Bayrami" Traditional Textile Festival. *Unesco. org.* https://www. unesco. org/en/articles/international-atlas-bayrami-traditional-textile-festival

MEB (2004). *Tekstil Teknolojisi I-II (9. Baskı).* Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Öngen, A. G. (2016). Geleneksel Tekstil Teknikleri Işığında Günümüzün Giyilebilir Sanat Algısı. *idil*, 5 (24), s. 1237-1254.

Öztürk, İ. (1994), Geleneksel Türk el sanatlarına giriş, Özdemir Basım, Yayım ve Dağıtım

Patcha, U. (2016). TheTraditionalTextileDevelopmentinNanRegion. *Silpakorn University Journal of Social Sciences, Humanities, and Arts.* Vol, 16 (3), 1 – 18. https://doi. org/10. 14456/sujsha. 2016. 25

Quinn, E. (2019, 05 Kasım). This is Artful Resistance: The Power of Tatreez. *SOAS (The School of Oriental and African Studies).* https://blogs. soas. ac. uk/gender-studies/2019/11/05/this-is-artful-resistance-the-power-of-tatreez/

Rusu, A. A. (2011). Traditional textile art between sustainability and economic growth. Review of Applied Socio- Economic Research, 1, 160–166.

Tokol, T. (2007). *Pazarlama yönetimi (10. Baskı).* Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

Tradeuz (2020). About Trade Uzbekistan. *E-market platform* https://www. tradeuz. com/foot/info/aboutView. do

Tuerxun, X. (2017). *E-Ticarette Pazarlama ve Tocobao İnternet Sitesinin Pazarlama İletişimi Uygulamasının Değerlendirilmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli.

UESCO (2017). *Decision of the Intergovernmental Committee* (12. COM 11. E. 4). https://ich. unesco. org/en/decisions/12. COM/11. E. 4

UNESCO (2010, 16-18 Kasım). *Decision of the Intergovernmental Committee* (5. COM 6. 25). https://ich. unesco. org/en/decisions/5. COM/6. 25

UNESCO (2014, 26-27 Kasım). Decision of the Intergovernmental Committee (*9. COM 10. 4).* https://ich. unesco. org/en/decisions/9. COM/10. 4

UNESCO (2021). Decision of the Intergovernmental Committee (16. COM 8. A. 6). https://ich. unesco. org/en/decisions/16. COM/8. A. 6

UNESCO (2021, 14-16 Aralık). *Decision of the Intergovernmental Committee* (16. COM 8. B. 30). https://ich. unesco. org/en/decisions/16. COM/8. B. 30

UNESCO (2021, 26 Ağustos). Youth Embraces Sustainable Fashion: "Wastra Nusantara Virtual Market". https://www. unesco. org/en/articles/youth-embraces-sustainable-fashion-wastra-nusantara-virtual-market

UNESCO (2021, 26 Ağustos). Youth Embraces Sustainable Fashion: "Wastra Nusantara Virtual Market". https://www. unesco. org/en/articles/youth-embraces-sustainable-fashion-wastra-nusantara-virtual-market

UNESCO (2023). Purpose of the Lists of Intangible Cultural Heritage and of the Register of Good Safeguarding Practices. https://ich. unesco. org/en/purpose-of-the-lists-00807

UNESCO (2023). Purpose of the Lists of Intangible Cultural Heritage and of the Register of Good Safeguarding Practices. https://ich. unesco. org/en/purpose-of-the-lists-00807

Wilson, G. A. , and Whitehead, I. (2012). Local Rural Product as a 'Relic' Spatial Strategy in Globalised Rural Spaces: Evidence from County Clare (Ireland). *Journal of Rural Studies*, 28 (3), 199–207

ÖZBEKİSTAN'DA KAMU YÖNETİMİ: TÜRKİYE İLE KARŞILAŞTIRMALI ANALİZ

Doç. Dr. Sefa USTA

Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi

İİBF, sefausta@kmu. edu. tr

https://orcid. org/0000-0003-3846-7987

ÖZET

Türk Devletleri Teşkilatına üye ülkeler içerisinde, Azerbaycan, Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye yer almaktadır. Türk Devletleri Teşkilatına üye ülkeler arasında etkileşim önem arz etmektedir. Türk Devletleri Teşkilatına üye ülkeler arasında, ekonomik, siyasal, kültürel ilişkiler ile birlikte yönetsel alanda da işbirliği önemli bir husus olarak ortaya konulmaktadır. Bu bağlamda çalışmanın temel iddiası, Türk Devletleri Teşkilatına üye ülkeler içerisinde yer alan Özbekistan ve Türkiye'nin kamu yönetimi sistemlerinin mukayeseli olarak irdelenmesi ve ülkeler arasında etkileşimin sonucunda politika transferinin ortaya konulmasının gerekli olduğu düşüncesidir. Buradan hareketle hazırlanan çalışmanın temel amacı, Özbekistan'ın siyasal ve yönetsel yapısının ele alınarak, kamu yönetimi sisteminin işleyişinin irdelenmesidir. Bu amaç doğrultusunda hazırlanacak çalışmada öncelikle, Özbekistan hakkında genel bir bilgi verilerek, Özbekistan'ın siyasal ve yönetsel yapısı incelenmektedir. Bu kapsamda, yasama, yürütme ve yargı erkleri genel hatları ile değerlendirilmektedir. Çalışmada daha sonra, Özbekistan'ın kamu yönetimi sistemi ele alınmaktadır. Çalışma Türkiye ve Özbekistan'ın siyasal-yönetsel yapılarının ve kamu yönetimi sistemlerinin genel bir karşılaştırması ile sonuçlandırılmaktadır. Çalışmada, karşılaştırmalı analiz yönteminden yararlanılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kamu Yönetimi, Özbekistan, Türkiye, Türk Devletleri Teşkilatı

PUBLIC ADMINISTRATION IN UZBEKISTAN: COMPARATIVE ANALYSIS WITH TÜRKİYE

ABSTRACT

Member countries of the Organization of Turkic States include Azerbaijan, Uzbekistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan and Turkey. Interaction between member countries of the Organization of Turkic States is important. Cooperation between the member countries of the Organization of Turkic States in economic, political and cultural relations as well as in the administrative field is put forward as an important issue. In this context, the main claim of the study is that it is necessary to comparatively examine the public administration systems of Uzbekistan and Turkey, which are among the member countries of the Organization of Turkic States, and to reveal the policy transfer as a result of the interaction between the countries. Based on this, the main purpose of the study is to examine the functioning of the public administration system by considering the political and administrative structure of Uzbekistan. In the study to be prepared for this purpose, first of all, general information about Uzbekistan is given and the political and administrative structure of Uzbekistan is examined. In this context, the legislative, executive and judicial powers are evaluated in general terms. Later in the study, Uzbekistan's public administration system is discussed. The study concludes with a general comparison of the political-administrative structures and public administration systems of Turkey and Uzbekistan. In the study, comparative analysis method is used.

Key Words: Public Administration, Uzbekistan, Turkey, Organization of Turkic States

O ‘ZBEKISTONDA DAVLAT BOSHQARUVI: TURKIYA BILAN QIYOSIY TAHLIL

XULOSA

Turkiy davlatlar tashkilotiga a’zo davlatlar qatoriga Ozarbayjon, O‘zbekiston, Qozog‘iston, Qirg‘iziston va Turkiya kiradi. Turkiy davlatlar tashkilotiga a’zo davlatlar o‘rtasidagi o‘zaro hamkorlik muhim ahamiyatga ega. Turkiy Davlatlar Tashkilotiga a’zo davlatlar o‘rtasidagi iqtisodiy, siyosiy va madaniy aloqalar hamda ma’muriy sohadagi hamkorlik muhim masala sifatida ilgari surilgan. Shu nuqtai nazardan, tadqiqotning asosiy da'vosi shundan iboratki, Turkiy Davlatlar Tashkilotiga a'zo davlatlar qatoridan joy olgan O'zbekiston va Turkiyaning davlat boshqaruv tizimlarini qiyosiy o'rganish va bu boradagi

siyosat o'tkazmalarini ochib berish zarur. mamlakatlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar. Bundan kelib chiqib, tadqiqotning asosiy maqsadi O‘zbekistonning siyosiy va ma’muriy tuzilmasini ko‘rib chiqish orqali davlat boshqaruvi tizimining faoliyatini tekshirishdan iborat. Shu maqsadda tayyorlanadigan tadqiqotda eng avvalo O‘zbekiston haqida umumiy ma’lumotlar berilib, O‘zbekistonning siyosiy va ma’muriy tuzilishi o‘rganiladi. Shu nuqtai nazardan, qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyatlari umumiy ma'noda baholanadi. Keyinchalik tadqiqotda O‘zbekistonning davlat boshqaruvi tizimi muhokama qilinadi. Tadqiqot yakunida Turkiya va O‘zbekistonning siyosiy-ma’muriy tuzilmalari va davlat boshqaruvi tizimlarini umumiy taqqoslash bilan yakunlanadi. Tadqiqotda qiyosiy tahlil usuli qo'llaniladi.

Kalit so‘zlar: Davlat boshqaruvi, O‘zbekiston, Turkiya, Turkiy davlatlar tashkiloti

GİRİŞ

Siyasal ve yönetsel alanda ülkelerin karşılaştırmalı analizinde, üniter devlet-federal devlet ayrımına yer verilmektedir. Bununla birlikte, ülkelerin hükümet sistemleri üzerinden kuvvetler ayrılığı ve kuvvetler birliği ilkeler ekseninde bir ayrıma gidilmektedir. Sert kuvvetler ayrılığının yansıması olan başkanlık sistemi ile yumuşak kuvvetler ayrılığının göstergesi olan yarı başkanlık ve parlamenter sistem ile yönetilen ülkeler arasında karşılaştırmalı analizler gerçekleştirilebilmektedir.

Diğer taraftan, ülkeler yasama organı yapılarına göre düalist ve tekçi, yargı organları bakımından Kıta Avrupası ve Anglo-Sakson yönetim geleneğine göre farklılaşmaktadır. Ayrıca, ülkeler yönetim sistemleri açısından, merkeziyetçi ve adem-i merkeziyetçi yönetim anlayışlarına göre mukayese edilmektedir. Ülkeler arasındaki bu kıyaslamalar ekonomik alanda da kendini göstermekte, planlı ekonomi ve liberal ekonomi olarak genel anlamda ikili bir ayrıma gidilmektedir. Ülkeler arasındaki karşılaştırmalı analizlerle iyi uygulama örnekleri, politika transferleri yoluyla başka ülkelere de aktarılmaktadır. Politika transferi gerçekleştirme aşamasında uluslararası kuruluşlarında önemli etkisinin olduğu söylenilebilir.

Küreselleşmenin de etkisiyle ülkeler arasındaki sınırlar ortadan kalkmaya ve ekonomik, siyasal, sosyal ve kültürel alanda ülkeler arasındaki etkileşim artmaya başlamıştır. Ülkeler arasındaki etkileşimde uluslararası kuruluşların önemli bir rol oynadığı söylenilebilir. 2011 yılında Türk Devletleri arasında, ticari ve ekonomik işbirliği teması ile Kazakistan’daki zirvede başlayan birliktelik daha sonraki zirvelerde farklı

alanlara da yayılarak genişlemiş ve 2021 yılında düzenlenen İstanbul'da düzenlenen 8. Zirvede Türk Devletleri Teşkilatı adını almıştır.

Türk Devletleri Teşkilatına üye ülkeler içerisinde Türkiye ve Özbekistan yer almaktadır. 2022-2023 yılları arasında Türk Devletleri Teşkilatının dönem başkanlığını Özbekistan yürütmüş, 2023 yılı itibariyle dönem başkanlığı Kazakistan'a geçmiştir. Bu iki ülke dışında, Azerbaycan, Kazakistan ve Kırgızistan teşkilatın diğer üye ülkeleridir. Bununla birlikte, Türkmenistan, Macaristan ve KKTC ise gözlemci ülkelerdir.

Türk Devlet Teşkilatına üye ve gözlemci ülkeler arasında ekonomik, ticari, siyasi yönden gerçekleştirilen işbirliğinin idari yönden de gerçekleştirilmesinin önemi yadsınamaz bir gerçektir. Türk Devletleri Teşkilatına üye ve gözlemci ülkelerde ortak bir idare alanı ve ortak kamu yönetimi sisteminin ortaya konulmasının ülkeler arası gerçekleştirilen işbirliğini daha da genişleteceği düşünülmektedir.

Buradan hareketle hazırlanan çalışma kapsamında, Özbekistan'ın sosyo-demografik yapısına yönelik genel bilgilere yer verilmekte, sonrasında Özbekistan siyasal ve yönetsel yapısı ve kamu yönetimi sistemi genel hatlarıyla ele alınmaktadır. Son olarak Türkiye ve Özbekistan'ın siyasal ve yönetsel yapısı, kamu yönetimi ve yerel yönetim yapısı mukayeseli olarak irdelenmektedir.

ÖZBEKİSTAN'IN SOSYO EKONOMİK VE DEMOGRAFİK YAPISI

Özbekistan'a adını veren "Özbek" adının ilk olarak Cengiz Han sonrası dönemde ortaya çıktığı iddia edilmektedir. "Özbek Han'ın ilk Müslüman Altın Orda hanı olması dolayısıyla Özbek isminin Altın Orda'da Müslümanlığı seçenler için kullanılmış olması" da bu anlamda değerlendirilmektedir (Gürbüz, 2019). Diğer bir ifadeyle, Özbek halkının adının Ebu'l-gazi Bahadır Han, Altun Orda hükümdarı Öz Bek'ten geldiği de ifade edilmektedir (Gömeç ve Fidan, 2022).

Özbekistan toprakları tarihsel süreçte, Hive Hanlığı; Hokand Hanlığı ve Buhara Hanlığı/Emirliği olmak üzere üç hükümdarlık tarafından idare edilmiştir (Gürbüz, 2019). 19. yüzyılda Özbekistan bölgesi, Rus İmparatorluğu'nun kontrolüne geçti. Taşkent bu dönemde Türkistan'ının başkenti olmuştur (tr. wikipedia. org, 2023). Sovyet Rusya'sı öncesi dönemde Özbeklerle ilgili şu bilgilere yer verilebilir (Gürbüz, 2019):

"Rusya'da 1897'de milletle ilgili olmayan, yerleşim yerlerindeki kozmopolit nüfus veya tüccarlar için kullanılan "Sart" sayımı yapılan kişilerin seçebileceği bir kimlik kategorisi olarak geçerli kabul edilmişti.

1926'da yapılan nüfus sayımında ise Sart kategorisine nüfus kayıtlarında yer verilmemiştir. Özbekistan sınırları içindeki veya yakınındaki pek çok kişi bunun yerine Özbek kimliğini seçmiştir. Sovyet öncesi dönemde farklı aidiyetler kimlik olarak telaffuz edilirken, 1926'dan sonra pek çok topluluk Özbek olarak sınıflandırılmaya başlanmış, Özbek kavminin adı kapsamı genişletilmiş bir milletin adı olmuştur".

İkinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında, Avrupa'da sanayi tesislerin Özbekistan'a yerleştirilmesi, bölgede Avrupalı nüfusun artışına sebep olduğu da iddia edilmektedir. Bunun yanında, 1930-1944 yıllarında Stalin'in tarafından uygulanan bazı halklara yönelik baskı politikaları Özbekistan'da farklı milletlerden insanların sayısının artmasına sebep olmuştur. Sovyet döneminde Özbeklere yönelik baskıcı politikalar devam etmiştir (Gömeç ve Fidan, 2022). Bağımsız Özbekistan Cumhuriyeti'nin İslam Kerimov liderliğinde gerçekleşen kuruluş süreci, SSCB'nin dağıldığı 1991 yılının 1 Eylül'ünde başlamıştır (Gürbüz, 2019). "Özbekistan, bağımsızlığını kazandığı 1991 yılından 2016 yılına kadar Devlet Başkanı İslam Kerimov tarafından yönetilmiştir. İslam Kerimov'un 2 Eylül 2016 tarihinde hayatını kaybetmesinin ardından 4 Aralık 2016 tarihinde yapılan Cumhurbaşkanlığı seçimlerini Şevket Mirziyoyev % 88, 6 oy oranıyla kazanmış ve Cumhurbaşkanlığı görevini üstlenmiştir". (https://www. mfa. gov. tr, 2023a) 2021 yılında tekrar Cumhurbaşkanlığına seçilen Mirziyoyev halen bu görevi sürdürmektedir.

Özbekistan'ın resmi Özbekistan Cumhuriyetidir. Orta Asya'da yer alan ülkenin kuzeyinde Kazakistan, kuzey doğusunda Kırgızistan, güneyinde Afganistan, güney doğusunda Tacikistan ve güney batısında Türkmenistan yer almaktadır. Özbekistan 12 il ve bir özerk Cumhuriyete (Karakalpakistan) ayrılmıştır. Özbekistan 447. 400 kilometre karelik bir alana sahiptir. Bölgeye göre dünyanın 56. , nüfusa göre ise 40. büyük ülkesidir. Bağımsız Devletler Topluluğu ülkeleri arasında, bölgeye göre dördüncü ve nüfusa göre ikinci en büyük ülkedir. Ülkenin resmi dili olan Özbekçedir (https://tr. wikipedia. org/, 2023).

Tablo 1: Özbekistan'ın Sosyo-Demografik Yapısı

Resmi adı	**Özbekistan Cumhuriyeti**
Yönetim şekli	Cumhuriyet
Başkent	Taşkent
İdari yapı	Üniter Devlet- Merkeziyetçi Yönetim
Hükümet Sistemi	Başkanlık Sistemi
Yüzölçümü	447. 400 km^2
Nüfus	34, 915, 100
Resmi Dil	Özbekçe
Para Birimi	Som

Kaynak: *https://tr. wikipedia. org/, 2023; https://ticaret. gov. tr, 2023*

Ülkenin resmi dili Türkçe, para birimi Som; başkenti ise Taşkent'tir. Yaklaşık 447 bin km2'lin bir coğrafi alana sahip olan ülkenin nüfusu yaklaşık olarak 35 milyon'dur. Yönetim şekli Cumhuriyet olan ve Başkanlık sistemi ile yönetilen ülkede, üniter devlet sistemi ve merkeziyetçi bir yönetim anlayışı egemen kılınmıştır.

Tablo 2: Özbekistan'ın Ekonomik Yapısı

	Özbekistan Cumhuriyeti
GSYİH	50, 5 milyar dolar
GSYİH Büyüme Oranı	% 5, 1
Kişi Başı GSYİH	1. 521 Dolar (SAGP: 6. 518 dolar)
Kişi Başı GSYİH	% 14, 3
Enflasyon Oranı	% 5, 8
İşsizlik Oranı	14, 2 milyar dolar
Toplam İhracat	19, 5 milyar dolar

Toplam İthalat	50, 5 milyar dolar
İhracatında Başlıca Ülkeler	İsviçre, Çin, RF, Kazakistan, Türkiye
İthalatında Başlıca Ülkeler	Çin, RF, Güney Kore, Kazakistan, Türkiye
Başlıca ihracat kalemleri	Petrol gazları, otomotiv, pamuk, bakır, radyoaktif elementler, altın, yaş meyve, çinko
Başlıca ithalat kalemleri	Başlıca ithalat kalemleri: Otomotiv aksamları, ilaç, petrol yağları, ahşap ürünleri

Kaynak: *https://www. mfa. gov. tr, 2023b; https://ticaret. gov. tr, 2023*

Özbekistan'ın başlıca ticaret ortakları içerisinde Çin, Kazakistan, Rusya, Türkiye ve Güney Kore yer almaktadır. Özbekistan ve Türkiye arasında ekonomik alanda işbirliği faaliyetleri yürütülmektedir. "Özbekistan ile Türkiye'nin ikili ticaret hacmi, 2017 yılında 1, 5 milyar dolar, 2018 yılında 1, 7 milyar dolar, 2019 yılında ise 2, 3 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Hâlihazırda başta tekstil, taahhüt, gıda, otelcilik, inşaat malzemeleri ve plastik, ilaç ve hizmet sektörlerinde 100'ü temsilcilik olmak üzere toplam 1300 kadar Türk sermayeli firma Özbekistan'da faaliyet göstermektedir" (https://www. mfa. gov. tr, 2023b; https://www. mfa. gov. tr, 2023c).

ÖZBEKİSTAN'IN SİYASAL VE YÖNETSEL YAPISI

Özbekistan, Türk Devletleri Teşkilatının üyesidir. 1992 yılında Türkiye'nin başkenti Ankara'da ilki düzenlenen Türk Dili Konuşan Ülkeler Zirvesi ile birlikte Türk Devletleri Teşkilatının temelleri atılmıştır. 2006 yılında Kazakistan Cumhurbaşkanı tarafından teşkilat haline getirilmesi önerilmiş, 2009 yılında Nahçıvan Anlaşması ile konsey yapılandırılmıştır (https://tr. wikipedia. org/, 2023).

Zirve Toplantısı "Ekonomik ve Ticari İşbirliği" temasıyla 20-21 Ekim 2011 tarihlerinde Almatı'da gerçekleştirilmiştir. Türk Devletleri Teşkilatı Devlet Başkanları Konseyi, 12 Kasım 2021'de İstanbul'da 8. Zirve toplantısını yapmış ve bu zirvede teşkilatın isminin "Türk Devletleri Teşkilatı" olarak değiştirilmesi kararı alınmıştır. Teşkilatın Dönem Başkanlığı Kasım 2022'de Semerkant'ta düzenlenen Liderler Zirvesi sırasında, Türkiye Cumhuriyeti'nden Özbekistan Cumhuriyeti'ne geçmiş ve 2023 yılında Kazakistan'da düzenlenen zirvede dönem başkanlığı Kazakistan'a geçmiştir. Özbekistan Cumhurbaşkanı Şevket Mirziyoyev

Teşkilatın Dönem Başkanı iken görevi Kazakistan Cumhurbaşkanı Kasım-Jomart Tokayev'e devretmiştir. Devlet Başkanları Konseyi tarafından "2022 yılında Türk Devletleri Teşkilatı Sekreteryasının Genel Sekreteri olarak Özbekistan'dan Büyükelçi Kubanıçbek Ömüraliyev atanmış, 2023 yılının Kasım ayında görevini Kazakistan Dışişleri Bakanlığı personeli Merey Mukazhan'a devretmiştir" (https://www. turkicstates. org, 2023).

Türk Devletleri teşkilatı üye ülkeler; Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkiye'dir. Türk Devletleri teşkilatı gözlemci ülkeler ise; Macaristan, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ve Türkmenistan'dır. Teşkilatın ana karar organı, Dönem Başkanlığı'nı üstlenen ülke (alfabetik sıraya göre) tarafından başkanlığı yürütülen Devlet Başkanları Konseyi'dir. Türk Devletleri teşkilatının organları şu şekilde sıralanabilir (https://www. turkicstates. org, 2023):

- "Devlet Başkanları Konseyi
- Dışişleri Bakanları Konseyi
- Aksakallar Konseyi
- Kıdemli Memurlar Komitesi
- Sekreterya"

Türk Devletleri Teşkilatının üye ülkelerinden birisi olan Özbekistan'ın siyasal ve yönetsel sistemi Özbekistan Anayasası üzerinden incelenebilir. Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası 8 Aralık 1992 yılında kabul edilmiştir. Anayasada 1993, 2003, 2007, 2008, ve 2011 yıllarında değişiklik ve ilaveler yapılmıştır (https://hukukbook. com 2023). 30 Nisan 2023 tarihinde yapılan referandumla halen yürürlükte olan Özbekistan Anayasasına son şekli verilmiştir. Anayasa, giriş (mukaddime) ve 155 maddeden oluşmaktadır. Mukaddime kısmı anayasanın ruhunu yansıtmaktadır. İnsan hak ve özgürlükleri, demokrasi, özgürlük, eşitlik, sosyal adalet ilkelerini esas alan, demokratik bir devlet ve açık ve adil bir toplum inşa etme hedefine varılmak istendiği anayasanın giriş kısmında vurgulanmıştır. Anayasanın temel ilkeler içerisinde şu hususlara yer verilmiştir (https://constitution. uz/oz, 2023):

- "Özbekistan, cumhuriyetçi yönetim biçimine sahip egemen, demokratik, hukuki, sosyal ve laik bir devlettir (md. 1)
- Devlet halkın iradesini ifade eder ve onun çıkarlarına hizmet eder. Devlet organları ve yetkilileri topluma ve vatandaşlara karşı sorumludur (md. 2)

- Özbekistan Cumhuriyeti, ulusal devlet ve idari-bölgesel yapısını, devlet otoriteleri sistemini belirler, iç ve dış politikasını uygular. Özbekistan'ın devlet sınırı ve toprakları dokunulmaz ve bölünmezdir (md. 3)

- Özbekistan Cumhuriyeti'nin devlet dili Özbekçe'dir (md. 4)

- Özbekistan Cumhuriyeti'nin kanunla onaylanmış kendi devlet sembolleri (bayrak, arma ve marş) vardır (md. 5)

- Özbekistan Cumhuriyeti'nin başkenti Taşkent şehridir (md. 6)".

Anayasanın 11. Maddesine göre, "Özbekistan Cumhuriyeti'nin devlet sistemi, yetkilerin yasama, yürütme ve yargı yetkilerine bölünmesi ilkesine dayanmaktadır". Buradan hareketle ülkede kuvvetler ayrılığı ilkesinin egemen olduğu sonucu çıkmaktadır. Demokratik hak ve özgürlüklerin Anayasa ve kanunlarla korunduğu (md. 13) ilkesi ile birlikte, devlet gücünün tek kaynağının halk olduğu (md. 7) anayasada vurgulanmıştır. Anayasanın 3. Bölümünde, "Anayasa ve Hukukun Üstünlüğü" konusuna yer verilmiştir (md. 15-16). Anayasada ayrıca, temel hak ve özgürlükler ve vatandaş haklarına, toplum ve birey ilişkilerine, devlet teşkilat yapısına, devlet iktidarının örgütlenme yapısına (yasama-yürütme-yargı erklerine), yerel yönetimler ile ilgili düzenlemelere, seçim sistemine, finans, para ve bankacılık sistemine ve savunma ve güvenlik ile ilgili düzenlemelere yer verilmiştir.

Özbekistan devletinin teşkilat yapısı irdelendiğinde yasama, yürütme ve yargı erklerinin irdelenmesi isabetli olacaktır. Yasama yetkisi, Özbekistan Cumhuriyeti Ali Meclisinde (Yasama Meclisi ve Senato), yürütme yetkisi Cumhurbaşkanı ve Bakanlar Kurulu'nda, yargı yetkisi ise bağımsız mahkemelerdedir (https://constitution. uz/oz, 2023).

Yasama

1992 yılında kabul edilen ve 2023 yılında yapılan referandumla değişikliğe gidilen anayasanın 13. Bölümü yasama başlığını ve Özbekistan Cumhuriyeti Ali Meclisi ile ilgili düzenlemeleri kapsamaktadır. Devletin en üst temsil organı ve yasama yetkisini kullanan organın Özbekistan Cumhuriyeti Ali Meclisi olduğu, bu meclisin ikili bir yapıya sahip olduğu (Yasama Meclisi/Alt Meclis ve Senato/Üst Meclis) ve her iki meclisin de görev sürelerinin beşer yıl olduğu anayasanın 91. Maddesinde düzenlenmiştir. Yasama meclisinin 150 milletvekilinden oluştuğu ve Senatonun ise, bölgesel bir temsiliyeti olduğu ve senato üyelerinden oluştuğu anayasada düzenlenmiştir (md. 92) (https://constitution. uz/oz, 2023):

"Özbekistan Cumhuriyeti Âli Meclisi Senatosu bölgesel bir temsil odasıdır ve Senato üyelerinden (senatörlerden) oluşur. Özbekistan Cumhuriyeti Âli Meclisi Senatosu üyeleri, Karakalpakistan Cumhuriyeti Dzhokorgi Konseyi üyeleri, bölge, ilçe ve şehirlerin devlet iktidarını temsil eden organlarının milletvekilleri, bu milletvekilleri arasından gizli oyla KarakalpakistanCumhuriyeti, bölgeler ve Taşkent şehri temsilcilerinin eşit sayıdaki ortak toplantılarında dört kişi seçilir. Özbekistan Cumhuriyeti Âli Meclisi Senatosunun dokuz üyesi, büyük pratik deneyime sahip, bilim, sanat, edebiyat, üretim ve devletin ve toplumun diğer dallarında özel hizmetler vermiş en saygın vatandaşlardır".

Bir kişinin aynı anda hem Yasama Meclisinin hem de Senatonun üyesi olamayacağı, Yasama Meclisi milletvekili, aynı zamanda bölgelerin, ilçelerin ve şehirlerin devlet iktidarının temsili organları olan Karakalpakistan Cumhuriyeti Dzhokorg Konseyinin milletvekili olamayacağına anayasada yer verilmiştir (md. 92). Özbekistan Cumhuriyeti Âli Meclisi Yasama Meclisi ve Senatosunun ortak yetkileri (md. 93) şu şekilde sıralanmıştır (https://constitution. uz/oz, 2023):

- "Anayasasının kabulü, değişiklikleri ve ilaveleri
- Kanunlarının kabulü, bunlarda yapılacak değişiklikler ve eklemeler
- Uluslararası anlaşmaların onaylanması ve feshi
- Referandum yapılmasına karar verilmesi
- İç ve dış politikanın ana yönlerini belirlemek ve devlet stratejik programlarını kabul etmek
- Yasama, yürütme ve yargı makamlarının sistemini ve yetkilerini tanımlanması
- Gümrük, para birimi ve kredi konularının kanunla düzenlenmesi
- Devlet bütçesinin kabulü, Özbekistan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulunun teklifi doğrultusunda değişiklik ve ilaveler yapılması
- Devlet borcunun azami miktarının belirlenmesi
- Vergilerin ve diğer zorunlu ödemelerin getirilmesi
- Özbekistan Cumhuriyeti'nin idari-bölgesel yapısına ilişkin konuların kanunla düzenlenmesi, sınırlarının değiştirilmesi

- İlçe, il, bölge kurulması, feshedilmesi, adlarının ve sınırlarının değiştirilmesi
- Devlet ödülleri ve unvanlarının oluşturulması
- Özbekistan Cumhuriyeti Merkezi Seçim Komisyonunun kurulması
- Âli Meclisin İnsan Hakları temsilcisini (Ombudsman) ve onun yardımcısının seçilmesi
- Cumhurbaşkanı'nın savaş hali ilanına ilişkin kararnamesinin onaylanması
- Cumhurbaşkanının genel veya kısmi seferberlik ilanına, olağanüstü hal ilan edilmesine, olağanüstü halin uzatılmasına veya geçerliliğinin sona erdirilmesine ilişkin kararlarının onaylanması
- Özbekistan Cumhuriyeti'nde yolsuzlukla mücadeleye ilişkin yıllık ulusal raporun dinlenmesi;
- Parlamento soruşturmasının yürütülmesi".

Anayasanın 93. Maddesine göre, iki meclisin müşterek yetki alanına giren konuların, önce Özbekistan Cumhuriyeti Âli Meclisi Yasama Kamarası'nda, ardından Senato'da görüşülmesi gerekmektedir. Yasama Meclisinin mutlak yetkileri anayasanın 94. Maddesinde, senatonun mutlak yetkileri ise 95. Maddede düzenlenmiştir. Hem Yasama Meclisi hem de senatonun üye sayılarının üçte ikisinin oyuyla kendilerini feshedebileceği, her iki meclisin de görev süreleri bittikten sonra yeni meclisler göreve başlayana kadar faaliyetlerine devam edecekleri; her iki meclisin de kendi yetki alanlarına giren konularda kararlar alabileceği anayasada belirtilmiştir (md. 94-96) (https://constitution. uz/oz, 2023).

Yasama Meclisinin, kendi üyeleri arasından Yasama Meclisi Başkanını ve yardımcılarını oy çokluğu ve gizli oyla seçeceği; aynı kişinin üst üste iki dönemden fazla YasamaMeclisi Başkanı olamayacağı;benzer şekilde Senatonun kendi üyeleri arasından başkan ve yardımcılarını gizli ve oy çokluğu ile seçeceği; Senato Başkanının Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanının tavsiyesi üzerine seçileceği; Senato başkan yardımcılarından birisinin KarakalpakistanCumhuriyeti'ni temsil edeceği; aynı kişinin üst üste iki dönemden fazla Senato Başkanı olamayacağı Anayasanın 100. ve 101. Maddelerinde hükme bağlanmıştır. Her iki meclis tarafından alt komisyonlar oluşturulabilmekte, ortak çalışmalar için özel komisyonlar hayata geçirilebilmektedir. Hem Yasama Meclisi milletvekilleri hem de Senato üyeleri dokunulmazlıktan yararlanmaktadır. Yasama Meclisinin veya Senatonun izni olmadan

yargılanamayacakları, gözaltına alınamayacakları, hapsedilemeyecekleri veya adli idari yaptırımlara tabi tutulamayacakları hükme bağlanmıştır (md. 102-104) (https://constitution. uz/oz, 2023; http://senat. uz/, 2023; https://parliament. gov. uz/, 2023).

Yürütme

Özbekistan Cumhuriyeti Anayasasına göre yürütme yetkisi ve görevi, Cumhurbaşkanı ve Bakanlar Kurulu tarafından Anayasaya uygun olarak kullanılıp, yerine getirilmektedir. Cumhurbaşkanı devletin başıdır ve devlet yetkililerinin koordineli çalışmasını ve işbirliğini sağlamakla mükelleftir. Anayasanın 19. Bölümünde Cumhurbaşkanının seçimi, görev yetki ve sorumlulukları düzenlenmiştir (md. 105-103) (https://president. uz/uz, 2023; https://constitution. uz/oz 202):

- "En az 10 yıl Özbekistan topraklarında yaşamış olan, otuz beş yaşından küçük olmayan, devlet dilini iyi bilen Özbekistan Cumhuriyeti vatandaşı olanlar Cumhurbaşkanı seçilebilmektedir. Aynı kişinin üst üste iki dönemden fazla Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı olamaz. Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı, Özbekistan Cumhuriyeti vatandaşları tarafından genel, eşit ve doğrudan oy esasına göre gizli oyla yedi yıllık bir süre için seçilir. Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanının seçilme usulü kanunla belirlenir (md. 106).

- Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı, görevlerini yerine getirdiği süre boyunca başka bir ücretli görevde bulunamaz, temsil organında milletvekili olamaz veya ticari faaliyetlerde bulunamaz. Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanının kişiliği dokunulmazdır ve kanunla korunur (md. 107).

- Cumhurbaşkanının, Anayasa ve kanunlara dayanarak tüm cumhuriyet toprakları için bağlayıcı olan kararnameler, kararlar ve emirler çıkarma yetkisi bulunmaktadır (md. 110).

- Özbekistan Cumhuriyeti'nin mevcut Cumhurbaşkanının görevlerini yerine getirememesi halinde, görev ve yetkileri geçici olarak Özbekistan Cumhuriyeti Âli Meclisi Senatosu Başkanına devredilir ve Cumhurbaşkanlığı seçimleri üç ay içinde yapılır (md. 112).

- Görev süresinin dolması nedeniyle istifa eden Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı, Özbekistan Cumhuriyeti Âli Meclisi Senatosu üyeliği görevini ömür boyu sürdürecektir (md. 113). "

Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanının, yetkilerinin kullanılmasını devlet organlarına veya yetkililerine devretme hakkı bulunmamaktadır. Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanının görev ve

yetkileri anayasanın 109. Maddesinde düzenlenmiştir (https://constitution. uz/oz, 2023; https://president. uz/uz, 2023):

- "İç ve dış ilişkilerde Özbekistan Cumhuriyeti adına hareket eder,
- Özbekistan Cumhuriyeti'nin müzakerelerini yürütür ve sözleşme ve anlaşmaları imzalar,
- Özbekistan Cumhuriyeti'nin sözleşme, anlaşma ve yükümlülüklerine uyulmasını sağlar,
- Özbekistan Cumhuriyeti'nin yabancı ülkelerdeki ve uluslararası kuruluşlardaki diplomatik ve diğer temsilcilik bürolarının başkanlarının atanması için Özbekistan Cumhuriyeti Âli Meclisi Senatosuna aday sunar,
- Özbekistan Cumhuriyeti halkına ve Âli Meclis'e ülkenin iç ve dış politikasının uygulanmasına ilişkin en önemli konularda hitap etme hakkına sahiptir,
- Cumhuriyetin bakanlıklarını ve diğer yürütme makamlarını oluşturur ve fesheder, daha sonra bu konulara ilişkin kararları Özbekistan Cumhuriyeti Âli Meclisi Senatosunun onayına sunar,
- Senato Başkanlığı görevine seçilmek üzere Özbekistan Cumhuriyeti Âli Meclisi Senatosuna aday sunar,
- Özbekistan Cumhuriyeti Âli Meclisi Yasama Meclisinin onayından sonra, Özbekistan Cumhuriyeti Başbakanını ve Özbekistan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu üyelerini atar ve onları görevden alır,
- Anayasaya ve yasalara uygun olarak komitelerin, kurumların ve diğer devlet organlarının başkanlarını atar ve görevden alır,
- Özbekistan Cumhuriyeti Âli Meclisi Senatosunun onayından sonra Özbekistan Cumhuriyeti Başsavcısını ve Özbekistan Cumhuriyeti Sayıştay Başkanını atar ve görevden alır,
- Özbekistan Cumhuriyeti Âli Meclisi Senatosu ile istişarede bulunduktan sonra, Özbekistan Cumhuriyeti Devlet Güvenlik Teşkilatının başkanını atar ve görevden alır,
- Özbekistan Cumhuriyeti Âli Meclisi Senatosu, Özbekistan Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi, Özbekistan Cumhuriyeti Yüksek Mahkemesi, Özbekistan Cumhuriyeti Hakimler Yüksek Konseyi adayları ve başkan adayları Özbekistan Cumhuriyeti Merkez Bankası yönetim kurulu üyesi, cumhuriyetin yolsuzlukla mücadele organının başkanı pozisyonlarına aday sunar,

- Özbekistan Cumhuriyeti Hakimler Yüksek Kurulunun tavsiyesi üzerine bölge ve Taşkent şehir mahkemelerinin başkanlarını ve başkan yardımcılarını, Özbekistan Cumhuriyeti Askeri Mahkemesi başkanını atar ve görevden alır,

- Bölge valilerini ve Taşkent şehrinin belediye başkanını atar ve görevden alır. Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı, Anayasayı, yasaları ihlal eden veya belediye başkanının onur ve haysiyetini lekeleyecek eylemlerde bulunan ilçe ve şehir belediye başkanlarını görevden alma hakkına sahiptir,

- Özbekistan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu toplantılarına başkanlık etme hakkına sahiptir,

- Özbekistan Cumhuriyeti kanunlarını imzalar ve yayımlar; yasayı itirazlarıyla birlikte tekrar tekrar görüşülmek ve oylanmak üzere Özbekistan Cumhuriyeti Âli Meclisine iade etme hakkına sahiptir,

- Özel durumlarda (gerçek dış tehlike, halk ayaklanmaları, büyük afetler, doğal afetler, salgın hastalıklar) vatandaşların güvenliğini sağlamak amacıyla, Özbekistan Cumhuriyeti topraklarının tamamında veya bazı bölgelerinde olağanüstü hal ilan eder, üç gün içinde kararını verir ve Özbekistan Cumhuriyeti Âli Meclisinin onayına sunar. Olağanüstü hâl ilan etmenin şartları ve usulü kanunla belirlenir,

- Özbekistan Cumhuriyeti Silahlı Kuvvetlerin Başkomutanıdır, Silahlı Kuvvetlerin yüksek komutanlarını atar ve görevden alır ve yüksek askeri unvanlar verir,

- Özbekistan Cumhuriyeti vatandaşlığı ve siyasi sığınma ile ilgili sorunları çözer,

- Özbekistan Cumhuriyeti Âli Meclisi Senatosuna af belgelerinin kabulü konusunda teklifte bulunur ve Özbekistan Cumhuriyeti mahkemeleri tarafından mahkûm edilen kişileri affeder,

- Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanına bağlı Güvenlik Konseyini oluşturur ve başkanlığını yapar,

- Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanının İdaresini, ayrıca danışma konseyi organlarını ve Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanına bağlı diğer organları oluşturur".

1992 yılında kabul edilip, 2023 yılında güncellenen Anayasaya göre, yürütmenin ikinci kanadı Bakanlar Kuruludur. Özbekistan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu, Özbekistan Cumhuriyeti Başbakanı, yardımcıları ve bakanlardan oluşur. Karakalpakistan Cumhuriyeti hükümetinin başı,

görevi gereği Bakanlar Kurulu'na dahil edilmiştir. Bakanlar Kurulu, Cumhurbaşkanı tarafından belirlenen yürütme erkinin faaliyetlerinin ana yönleri çerçevesinde faaliyetlerini yürütmektedir. Bakanlar Kurulu, faaliyetlerinden Âli Meclise ve Cumhurbaşkanına karşı sorumludur. Bakanlar Kurulunun faaliyetlerinin düzenlenmesine ilişkin usul ve yetki kapsamı kanunla belirlenir. Anayasanın 118. Maddesinde Bakanlar Kurulu üyeleri ile ilgili bilgilere yer verilmiştir. Bakanlar Kurulu üyeleri, Yasama Meclisi tarafından onaylandıktan sonra Cumhurbaşkanı tarafından atanır. Cumhurbaşkanı; Başbakanı, Bakanlar Kurulunun mevcut üyelerini veya üyelerini görevden alma hakkına sahiptir. Yasama meclisi, Bakanlar Kurulu üyesinin faaliyetiyle ilgili konulardaki raporunu dinleme hakkına sahiptir. Bakanlar Kurulu üyeleri, Yasama Meclisi milletvekilleri ile Senato üyelerinin taleplerine kanuna uygun olarak yanıt vermek zorundadır. Anayasada ayrıca, Bakanlar kurulunun oluşumu, görev, yetki ve sorumlulukları düzenlenmiştir (md. 114-119) (https://constitution. uz/oz, 2023):

- "Etkili ekonomik, sosyal, vergi ve bütçe politikasının uygulanmasından, bilim, kültür, eğitim, sağlık hizmetleri ve ekonominin ve sosyal alanın diğer sektörlerinin geliştirilmesine yönelik programların geliştirilmesi ve uygulanmasından sorumludur,

- Sürdürülebilir ekonomik büyümeyi, makroekonomik istikrarı sağlamak, yoksulluğu azaltmak, nüfus için insana yakışır yaşam koşulları yaratmak, gıda güvenliğini sağlamak, uygun bir yatırım ortamı yaratmak, bölgelerin kapsamlı ve sürdürülebilir kalkınmasını sağlamak için önlemler almak,

- Engelli kişiler de dahil olmak üzere nüfusun sosyal koruma sisteminin etkin işleyişini sağlamak,

- Çevrenin korunması, doğal kaynakların ve biyolojik çeşitliliğin korunması, iklim değişikliği, salgın hastalıklar, salgın hastalıklarla mücadele ve bunların sonuçlarının hafifletilmesi alanlarında bütüncül bir devlet politikasının uygulanmasını sağlamak,

- Gençlikle ilgili devlet politikasının uygulanmasını sağlamak, aileyi desteklemek, güçlendirmek ve korumak, geleneksel aile değerlerini korumak için önlemler almak,

- Sivil toplum kuruluşlarını desteklemeye yönelik tedbirleri uygulamak, sosyo-ekonomik kalkınma ve sosyal ortaklık programlarının geliştirilmesi ve uygulanmasına katılımları sağlamak,

- Vatandaşların ekonomik, sosyal ve diğer haklarını ve hukuki çıkarlarını korumaya yönelik tedbirleri uygulamak,

- Anayasa ve kanunların, yasama meclisi ve senatonun, Cumhurbaşkanının kararnamelerinin, kararlarının ve emirlerinin uygulanmasını sağlamak,

- Yürütme makamlarının çalışmalarını koordine edip yönlendirmek, faaliyetlerini yasaya uygun olarak denetlemek,

- Yürütme organlarının çalışmalarında açıklık ve şeffaflığı, yasallığı ve verimliliği sağlamak, faaliyetlerinde yolsuzlukla mücadele etmek, kamu hizmetlerinin kalitesini artırmak ve erişimlerini genişletmek için önlemler almak,

- Yasama Meclisine, ülkenin sosyo-ekonomik meseleleri hakkında yıllık raporlar sunmak".

Anayasanın 117 maddesinde ise Başbakan ile ilgili hükümlere yer verilmiştir. Başbakan, Bakanlar Kurulunun faaliyetlerini organize eder ve yönlendirir, etkin işleyişinden şahsen sorumludur. Bakanlar Kurulu toplantılarına başkanlık eder, kararlarını imzalar. Uluslararası ilişkilerde Özbekistan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu adına hareket eder. Başbakan ayrıca, Özbekistan Cumhuriyeti kanunlarının verdiği diğer görevleri yerine getirmekle yükümlüdür.

Yargı

Anayasanın 23. Bölümünde yargı başlığı düzenlenmiştir. Buna göre, yargı yetkisi sadece mahkemeler tarafından yürütülmektedir. Yargı faaliyetleri bağımsız olarak gerçekleştirilmektedir. Ayrıca, Özbekistan Cumhuriyeti'nde yargı sistemi ve mahkeme faaliyetlerinin düzeni kanunla belirlenmektedir. Olağanüstü mahkemelerin kurulmasına izin verilmemektedir (md. 130-131). Yargıçların bağımsızlığı ve dokunulmazlığı bulunmaktadır (md. 136). Yargı kurumları ile ilgili anayasadaki bazı düzenlemeler şu şekilde sıralanabilir (https://constitution. uz/oz, 2023):

- "Özbekistan Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi, yasama ve yürütme yetkisine ait belgelerin anayasaya uygunluğuna ilişkin davalara bakmaktadır. Anayasa mahkemesi üyeleri yeniden seçilme hakkı olmadan, 10 yıllığına Cumhurbaşkanın teklifi üzerine Senato tarafından seçilmektedir. Anayasa Mahkemesi; Kanunların anayasaya uygunluğunu denetlemek, Anayasa normlarını ve yasalarını yorumlamak; KarakalpakistanCumhuriyeti Anayasasının Özbekistan Cumhuriyeti Anayasasına, KarakalpakistanCumhuriyeti kanunlarının Özbekistan Cumhuriyeti kanunlarına uygunluğu hakkında sonuç vermek yetkilerine sahiptir. Mahkemenin aldığı kararlar kesindir ve temyiz edilemez (md. 132-133).

- Özbekistan Cumhuriyeti Yüksek Mahkemesi, hukuk, ceza, ekonomik ve idari davaların yürütülmesi alanındaki en yüksek yargı organıdır. Özbekistan Cumhuriyeti Yüksek Mahkemesi, alt mahkemelerin adli faaliyetlerini denetleme hakkına sahiptir. Özbekistan Cumhuriyeti Yüksek Mahkemesi tarafından kabul edilen belgeler bağlayıcı kabul edilir ve Özbekistan Cumhuriyeti topraklarında uygulanması gerekir (md. 134).

- Özbekistan Cumhuriyeti Hakimler Yüksek Konseyi, hakimler birliğinin oluşumunu ve anayasal yargı bağımsızlığı ilkesine uygunluğu sağlayan, hakimler topluluğunun bağımsız bir organıdır. Kurul Başkan ve üyeleri, Cumhurbaşkanın önerisi, Senatonun onayı ile 5 yıllığına seçilirler. Konsey'in üyeleri en fazla iki kez seçilebilir (md. 135)".

Yargı kurumlarının dışında yargının iş yükünü azaltabilmek, kamu yönetiminden kaynaklanan şikayetleri azaltabilmek, vatandaşla devlet arasında aracı olabilmek adına ombudsmanlık kurumu faaliyet göstermektedir. Âli Meclis İnsan Hakları Temsilciliği (Ombudsman) kurumu 1995 yılında kurulmuştur. Anayasaya göre, ombudsman seçimi Ali Meclis tarafından yerine getirilmektedir. Ombudsmanın seçimi, iki meclisin ortak yetkileri arasında sayılmıştır (https://ombudsman. uz/uz, 2023)

ÖZBEKİSTAN'DA KAMU YÖNETİMİ SİSTEMİ VE YEREL YÖNETİMLER

Özbekistan Cumhuriyetinin idari teşkilat yapısı, diğer bir ifadeyle kamu yönetimi sistemi anayasada düzenlenmiştir. Anayasanın 16. Bölümünde Özbekistan Cumhuriyeti'nin idari-bölgesel yapısına yer verilmiştir. Özbekistan Cumhuriyeti, Karakalpakistan Cumhuriyeti'nin yanı sıra bölgeler, ilçeler, şehirler, kasabalar ve köylerden oluşmaktadır. Karakalpakistan Cumhuriyeti'nin sınırlarının, bölgelerinin ve Taşkent şehrinin sınırlarının değiştirilmesi, bölgelerin, şehirlerin, ilçelerin kurulması ve sona erdirilmesi Özbekistan Cumhuriyeti Âli Meclisi'nin onayı ile gerçekleştirilir (md. 83-84). Karakalpakistan Cumhuriyeti, Özbekistan Cumhuriyeti'nin bir parçasıdır. Karakalpakistan Cumhuriyeti ile ilgili anayasadaki hükümler şu şekildedir (md. 85-90) https://constitution. uz/oz, 2023)

- "Karakalpakistan Cumhuriyeti'nin egemenliği Özbekistan Cumhuriyeti tarafından korunmaktadır,

- Karakalpakistan Cumhuriyeti'nin kendi Anayasası vardır,

- Karakalpakistan Cumhuriyeti Anayasası Özbekistan Cumhuriyeti Anayasasına aykırı olamaz,

- Özbekistan Cumhuriyeti kanunları Karakalpakistan Cumhuriyeti topraklarında da bağlayıcıdır,

- Karakalpakistan Cumhuriyeti'nin toprakları ve sınırları rızası olmadan değiştirilemez. Karakalpakistan Cumhuriyeti, idari-bölgesel yapısına ilişkin sorunları bağımsız olarak çözmektedir,

- Karakalpakistan Cumhuriyeti, Karakalpakistan Cumhuriyeti halkının genel referandumuna dayanarak Özbekistan Cumhuriyeti'nden ayrılma hakkına sahiptir,

- Özbekistan Cumhuriyeti ile Karakalpakistan Cumhuriyeti arasındaki karşılıklı ilişkiler, Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası çerçevesinde Özbekistan Cumhuriyeti ile Karakalpakistan Cumhuriyeti arasında yapılan sözleşme ve anlaşmalarla düzenlenmektedir,

- Özbekistan Cumhuriyeti ile Karakalpakistan Cumhuriyeti arasındaki anlaşmazlıklar uzlaştırma yoluyla çözümlenecektir".

Özbekistan'ın merkez teşkilatı ile birlikte, yerel yönetimlere yönelik teşkilatlanmalar da önem arz etmektedir. Anayasanın 21. Bölümünde, yerel yönetimlerin temelleri, yerel yönetim türleri ve organları ele alınmıştır (md. 120-127) https://constitution. uz/oz, 2023):

- "Halk Temsilcileri Konseyleri; bölge, ilçe ve şehirlerdeki (bölgeye bağlı şehirler hariç) devlet iktidarının temsili organlarıdır. Halk Temsilcileri Konseyi'ne, milletvekilleri arasından kanuna uygun olarak seçilen bir başkan başkanlık eder. Bölge, ilçe, kent belediye başkanlığı görevini yürüten bir kişi, aynı zamanda Halk Temsilcileri Konseyi başkanlığı görevini de üstlenemez. Halk Temsilcileri Konseylerinin görev süresi beş yıldır. Aynı kişi, aynı Bölge, İlçe, İl Halk Vekilleri Konseyi başkanlığına üst üste iki dönemden fazla seçilemez. Halk Temsilcileri Konseylerinin milletvekillerinin seçimine ve Halk Temsilcileri Konseylerinin faaliyetlerinin organizasyonuna ilişkin usul yasayla belirlenir. Yeni kurulan idari-bölgesel birimlerde Halk Temsilcileri Konseyleri seçimleri, bir sonraki Halk Temsilcileri Konseyleri genel seçimlerine kadar kalan süreyi aşmayacak bir süre için yapılır (md. 120)

- İlgili bölgedeki yürütme yetkisine bölge, ilçe ve il valisi başkanlık eder. Valilerin görev süresi beş yıldır. Aynı kişi, aynı bölge, ilçe, ilde üst üste iki dönemden fazla vali olarak atanamaz. Valilerin faaliyetlerini düzenleme usulü kanunla belirlenir (md. 121).

- Halk Temsilcileri Konseylerinin yetkileri şunlardır: 1) ilgili yerel bütçelerin gözden geçirilmesi ve kabul edilmesi, bunların uygulanmasının kontrol edilmesi; 2) bölgelerin sosyo-ekonomik kalkınmasına ve nüfusun

sosyal korunmasına yönelik programların onaylanması; 3) valinin onayı, faaliyetlerine ilişkin raporların dinlenmesi; 4) Bu Anayasa ve kanunlarla öngörülen diğer yetkilerin uygulanması (md. 122).

- Bölge, ilçe, il valilerinin yetkileri şunlardır: 1) Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası ve kanunlarını, Âli Meclis Dairelerinin kararlarını, Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanının kararnamelerini, kararlarını ve emirlerini, Bakanlar Kurulunun, üst düzey valilerin ve ilgili kararlarını uygulamak. Halk Temsilcileri Konseyleri; 2) bölgelerin ekonomik, sosyal, kültürel ve ekolojik kalkınmasını sağlamaya yönelik önlemlerin uygulanması; 3) yerel bütçenin oluşturulması ve uygulanması; 4) Bu Anayasa ve kanunlarla öngörülen diğer yetkilerin uygulanması (md. 123)

- Bölgenin ve Taşkent şehrinin valisi, kanuna uygun olarak Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı tarafından atanır ve görevden alınır. İlçe ve şehirlerin hakimleri, bölgesel ve Taşkent şehir hakimleri tarafından atanır ve görevden alınır ve ilgili Halk Temsilcileri Konseyi tarafından onaylanır. İlçeye bağlı illerin Hakimleri kaymakam tarafından atanır, görevden alınır ve İlçe Halk Temsilcileri Konseyi tarafından onaylanır (md. 124)

- İl, ilçe ve il belediye başkanı, yetkilerini tek liderlik esasına göre kullanır ve başkanlığını yaptığı organların karar ve eylemlerinden bizzat sorumludur. İl, ilçe ve şehrin belediye başkanı, bölge, ilçe, şehrin sosyo-ekonomik kalkınmasının en önemli ve acil sorunlarına ilişkin raporları ilgili Halk Temsilcileri Şurası'na sunar ve ilgili kararlar Halk Temsilcileri Şurası esas alınarak alınır (md. 125)

- Halk Temsilcileri Konseyi ve belediye başkanı, ilgili bölgedeki tüm kuruluşların yanı sıra yetkileri dahilindeki yetkililer ve vatandaşlar tarafından uygulanması gereken kararları alır (md. 126)

- Kasaba, köy ve köylerde olduğu gibi şehir, kasaba, köylerdeki mahallelerde de vatandaş meclisleri kendi kendini yöneten organlardır ve başkanını seçerler. Vatandaşların özyönetim organları devlet otoriteleri sisteminin bir parçası değildir ve yerel öneme sahip konuları bağımsız olarak, yasalara uygun olarak, vatandaşların çıkarlarına, gelişimin tarihi özelliklerine ve ulusal değerlere dayalı olarak ele alırlar. Yerel gelenek ve göreneklere karar verme hakkına sahiptir. Devlet, vatandaşların özyönetim organlarının faaliyetlerinin uygulanması için gerekli koşulları oluşturur, kanunla belirlenen yetkilerin uygulanmasında onlara yardımcı olur. Vatandaşların özyönetim organlarının seçim usulü, faaliyetlerinin organizasyonu ve yetkileri kanunla belirlenir (md. 127). ”

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Çalışmanın bu kısmında Özbekistan Cumhuriyeti ve Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasal ve yönetsel yapıları karşılaştırmalı olarak irdelenmektedir. Bununla birlikte iki ülkenin yerel yönetim sistemleri mukayeseli olarak ele alınmaktadır.

Tablo 3: Türkiye ve Özbekistan'ın Siyasal ve Yönetsel Yapılarının Karşılaştırılması

	Türkiye Cumhuriyeti	**Özbekistan Cumhuriyeti**
Devlet Yapıları	Üniter	Üniter
Siyasal Yapıları	Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi	Başkanlık Sistemi
İdari Yapıları	Merkeziyetçi	Merkeziyetçi
Yasama Düzeni	*Tek Kanatlı 1-Türkiye Büyük Millet Meclisi	*Çift Kanatlı Ali Meclis 1-Yasama Meclisi/Alt Meclis 2-Senato
Yürütme Düzeni	*Tek Başlı 1-Cumhurbaşkanı	*İki Başlı 1-Cumhurbaşkanı 2-Bakanlar Kurulu
Yargı Düzeni	*Bağımsız ve Tarafsız Mahkemeler 1-Düalist Yargı Düzeni 2-Adli Yargı/idari Yargı Danıştay/Yargıtay Anayasa Mahkemesi Hakimler ve Savcılar Kurulu Uyuşmazlık Mahkemesi	*Bağımsız Mahkemeler *Tek Çatı Altında (Monist Yargı Düzeni) 1-Yüksek Mahkeme 2-Anayasa Mahkemesi 3-Hakimler Yüksek Kurulu/Konseyi
Merkezi Yönetim ve Taşra Teşkilatı	1-İl 2-İlçe	1-Karakalpakistan Cumhuriyeti 2-Bölgeler 3-İlçeler 4-Şehirler 5-Kasabalar 6-Köyler

Kaynak: https://constitution. uz/oz/clause/index#section1, 2023

Tabloda görüleceği üzere hem Türkiye hem de Özbekistan üniter devlet sistemine sahiptir. Türkiye 2017 yılına kadar Parlamenter sistemle yönetilirken anayasa değişikliği ile birlikte 2018 yılında yapılan Cumhurbaşkanlığı Seçimleri ile Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemine geçmiştir. Özbekistan ise başkanlık sistemi ile yönetilmekte ve her iki ülkenin Cumhurbaşkanı halk tarafından seçilmektedir. Türkiye'de TBMM olmak üzere yasama düzeni tek kanatlı yürütülmektedir, Özbekistan'da

ise Ali Meclis çatısı altında Yasama Meclisi ve Senato olmak üzere iki meclisli bir yasama sistemi yürürlüktedir.

Türkiye'nin yürütme sistemi tek kanatlı (Cumhurbaşkanı) iken Özbekistan'da çift kanatlı yürütme (Cumhurbaşkanı ve Bakanlar Kurulu) faaliyet göstermektedir. Türkiye'de adli-idari yargı ayrımı olan düalist yargı düzeni yürürlükte iken, Özbekistan'da yargı tek çatı altında toplanmıştır. Her iki ülkede de anayasa mahkemesi faaliyet yürütmektedir. Her iki ülkede bağımsız mahkemeler eliyle yargı yetkisi görülmektedir. Türkiye'de 2017 anayasa değişikliği ile bağımsız yargı ifadesine tarafsızlık ilkesi eklenmiştir. Her iki ülkede de merkeziyetçi bir yönetim anlayışı hakimdir. Türkiye'nin idari taksimatı il ve ilçe şeklinde oluşmakta ve merkezi yönetimin taşra kuruluşları olarak faaliyet göstermektedir. Özbekistan'da ise bölgeler, ilçeler, şehirler, kasabalar ve köyler idari birim olarak işlev görmektedir. Bununla birlikte, idari yapı içerisinde "Karakalpakistan Cumhuriyeti" yer almaktadır.

Tablo 4: Türkiye ve Özbekistan'ın Yerel Yönetim Yapılarının Karşılaştırılması

	Türkiye Cumhuriyeti	**Özbekistan Cumhuriyeti**
Anayasal Dayanak	1982 Anayasası 123. madde ve 127. Maddeler	1992 Anayasası (2023 yılı Nisan Güncellemesi) 120-127. Maddeler
Yasal Dayanak	Yerel Yönetimlerin yetki, görev, sorumlulukları ve seçimleri kanunla düzenlenmiştir.	Yerel İdarelerin, seçim usulü, faaliyetlerinin organizasyonu ve yetkileri kanunla belirlenir.
Yerel Yönetim Türleri	İl Özel idaresi, Belediye, Köy	Halk Temsilcileri Konseyi Bölge İl İlçe Şehir Köy Mahalle
Seçim Süreleri	5 yılda bir	5 yılda bir
Organları	Büyükşehir Belediyesi (BŞB Başkanı, BŞB Meclisi, BŞB Encümeni) Belediye (Başkan, Belediye Meclisi, Belediye Encümeni) İl Özel İdaresi (Vali, İl Genel Meclisi, İl Encümeni) Köy (Muhtar, İhtiyar Heyeti, Köy Derneği)	Halk Temsilcileri Konseyi Halk Temsilcileri Şurası/Meclisi Valiler İl, İlçe ve Şehir Belediye Başkanları Mahalle/Vatandaş Meclisleri

Kaynak: https://constitution. uz/oz/clause/index#section1, 2023

Her iki ülkenin yerel yönetim sisteminin anayasal dayanağı vardır. Her iki ülkenin anayasalarında, yerel yönetimlerin yetki, görev, sorumlulukları ve seçimleri kanunla düzenleneceği belirtilmiştir. Türkiye'de yerel yönetim kuruluşları olan belediye, büyükşehir belediyesi, il özel idaresi ve köylerin görev ve yetkileri kanunla düzenlenmiştir ve yerel yönetim kuruluşlarının kamu tüzel kişilikleri vardır. Her iki ülkede de seçimler 5 yıl arayla yapılmaktadır. Türkiye'de yerel yönetimlerin karar organları seçimle iş başına gelmekte, karar organı olarak meclisler faaliyet göstermektedir. Yürütme organı belediyelerde başkan, il özel idarelerinde vali, köylerde ise muhtardır. Özbekistan'da halk temsilcileri şurası/meclisi, valiler, belediye

başkanları ve mahalle meclisleri yerel yönetimlerin organları olarak faaliyet yürütmektedir.

Sonuç olarak, Özbekistan ve Türkiye arasındaki sosyal, kültürel, ticari ve ekonomik ilişkiler ile birlikte idari alanda da işbirliği faaliyetleri yürütülmesi elzem bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte, Özbekistan ve Türkiye'nin kamu yönetimi sistemlerinin irdelenmesi ve ülkeler arasında etkileşimi sonucunda politika transferinin ortaya konulması, iyi uygulama örneklerinin aktarılması ve kurumsal işbirliğinin artırılması önemli bir gerekliliktir. Bu konuda akademik çalışmaların yapılması ve idari alanda işbirliğine yönelik fikir üretilmesi de önem arz etmektedir.

KAYNAKLAR

Gömeç, S. Y. & Fidan, A. G. (2022). Özbek Tarihi ve Kültürüne Genel Bir Bakış. Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi. 4. 749-776.

Gürbüz Y (2019). Özbekistan'da Tarih Yazıcılığı ve Millî Kimlik: Özbeklerin Göçü ve Timur Örneğinde. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, 19(2), 277- 301.

O'zbekiston konstitutsiyasi (2023). https://constitution. uz/oz/clause/index#section1 (Erişim Tarihi: 15. 10. 2023).

Özbekistan Cumhuriyeti Ali Meclisi, İnsan Hakları Temsilcisi (Ombudsman) (2023). https://ombudsman. uz/uz (Erişim Tarihi: 15. 10. 2023).

Özbekistan Cumhuriyeti Ali Meclisi, Senatosu (2023). http://senat. uz/(Erişim Tarihi: 15. 10. 2023).

Özbekistan Cumhuriyeti Ali Meclisi, Yasama Meclisi (2023). https://parliament. gov. uz/ (Erişim Tarihi: 15. 10. 2023).

Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası (2018), https://hukukbook. com/ozbekistan-cumhuriyeti-anayasasi/ (Erişim Tarihi: 15. 10. 2023).

Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı. (2023). https://president. uz/uz (Erişim Tarihi: 15. 10. 2023).

Özbekistan Cumhuriyeti Hükümet Portalı (2023). http://gov. uz/ (Erişim Tarihi: 15. 10. 2023).

T. C. Dışişleri Bakanlığı (2023a). Özbekistanın Siyasi Görünümü. https://www. mfa. gov. tr/ozbekistan-siyasi-gorunumu. tr. mfa) (Erişim Tarihi: 15. 10. 2023).

T. C. Dışişleri Bakanlığı (2023b). Özbekistanın Ekonomisi. https://www. mfa. gov. tr/ozbekistan-cumhuriyeti-ekonomisi. tr. mfa (Erişim Tarihi: 15. 10. 2023).

T. C. Dışişleri Bakanlığı (2023c). Türkiye Özbekistan Siyasi İlişkileri. https://www. mfa. gov. tr/turkiye-ozbekistan-cumhuriyeti-siyasi-iliskileri. tr. mfa (Erişim Tarihi: 15. 10. 2023).

T. C. Ticaret Bakanlığı (2023). Özbekistan Ülke Profili. https://ticaret. gov. tr/data/5ef20f4213b876b1f88518d8/Özbekistan_2023. pdf (Erişim Tarihi: 15. 10. 2023).

Türk Devletleri Teşkilatı (2023). Başkan. https://www. turkicstates. org/tr/baskan (Erişim Tarihi: 15. 10. 2023).

Türk Devletleri Teşkilatı (2023). Organizasyon Tarihçesi. https://www. turkicstates. org/tr/organizasyon-tarihcesi (Erişim Tarihi: 15. 10. 2023).

Türk Devletleri Teşkilatı (2023). TDT Sekreteryasında Görev Değişimi. https://www. turkicstates. org/tr/haberler/tdt-sekretaryasinda-gorev-degisimi_3128 (Erişim Tarihi: 15. 10. 2023).

Türk Devletleri Teşkilatı (2023b). Organizasyon Tarihçesi. Organizasyon Şeması. https://www. turkicstates. org/tr/organizasyon-semasi (Erişim Tarihi: 15. 10. 2023).

Vikipedi Ansiklopedi (2023). Özbekistan. https://tr. wikipedia. org/wiki/%C3%96zbekistan. (Erişim Tarihi: 15. 10. 2023).

KIRILGAN BEŞLİ ÜLKELERİNDE İKİZ AÇIKLAR HİPOTEZİNİN ANALİZİ: PANEL FFFFF EŞBÜTÜNLEŞME TESTİNDEN KANITLAR

Prof. Dr. Tayfur Bayat
İnönü Üniversitesi
tayfur. bayat@inonu. edu. tr
ORC-ID: 0000-0002-4427-0999.

Prof. Dr. Selim Kayhan
Necmettin Erbakan Üniversitesi
skayhan@erbakan. edu. tr
ORC-ID: 0000-0002-4838-6892

ÖZET

Literatürde ikiz açık hipotezinin geçerliliği farklı ülkeler ve ülke grupları için araştırılmaktadır. Bilindiği gibi ikiz açık hipotezi, bütçe açığı ile cari açık arasında bir etkileşim olduğunu ileri sürmektedir. Keynesyen görüşe göre bütçe açığı ticaret açığına neden olacaktır. Ricardocu denklik hipotezi ise bütçe açığı ile ticaret açığı arasında herhangi bir etkileşimin olmadığını ifade etmektedir.

Bu çalışmada kırılgan beşli ekonomilerde ikiz açık hipotezinin geçerliliğini yeni geliştirilen panel veri ekonometri yöntemleri yani kesirli frekans esnek fourier formu eş-bütünleşme testi ile test edilmektedir. Sonuçlar, kırılgan beşli ekonomilerinde bütçe açığı ile ticaret açığı arasında anlamlı bir ilişkinin bulunmadığını ve ilgili ekonomilerde 2000 ve 2022 yılları arasında Ricardocu denklik hipotezinin geçerli olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: İkiz açık hipotezi, FFFFF Panel eş-bütünleşme testi, Kırılgan beşli ekonomileri.

TWIN DEFICITS IN FRAGILE FIVE COUNTRIES: EVIDENCE FROM FRACTIONAL FREQUENCY FLEXIBLE FOURIER FORM FOR PANEL COINTEGRATION TEST

ABSTRACT

Validity of twin deficit hypothesis is investigated in the literature for different countries and country groups. As known, twin deficit hypothesis claims an interaction between budget deficit and current account deficit. According to Keynesian view, budget deficit will induce trade deficit. On the other hand, Ricardian equivalence hypothesis implies that there is no interaction between budget deficit and trade deficit.

In this study, we test the validity of twin deficit hypothesis in the fragile five economies via newly developed panel data econometric methods namely, fractional frequency flexible fourier form co-integration test. Results imply that there is no meaningful relationship between budget deficit and trade deficit in fragile five economies and Ricardian equivalence hypothesis is valid in related economies in the period between 2000 and 2022 years.

Keywords: Twin deficit hypothesis, FFFFF Panel cointegration test, Fragile five economies

GİRİŞ

Özellikle gelişmekte olan ülkeler için önemli problemlerden bir tanesi cari açıktır. Gelişmekte olan ülkeler sermaye ihtiyaçlarını karşılamak için yabancı kaynaklara ihtiyaç duyarlar. Özellikle yatırım mallarını ithal ederek üretimlerini artırmak isterler. Yani büyümek için yabancı kaynaklara ihtiyaç duyarlar. Bu nedenle söz konusu ülkeler ödeme bilançoları ile problem yaşarlar. Genellikle cari işlemler hesabı sürekli olarak açık verme eğiliminde olurlar. Kronikleşen bu durum cari açığın sürdürülebilirliği sorusunu gündeme getirmektedir. Kronikleşen cari açık ayrıca ekonomilerdeki kırılganlıkları artırmaktadır.

İlk defa 2013 yılında kullanılmaya başlayan "kırılgan beşli" deyimi Amerika Birleşik Devletleri'nin parasal genişleme programını bitireceğini duyurmasıyla birlikte sermayenin geri dönmeye başlaması sonucunda gelişmekte olan ülkelerin belirli makro ekonomik göstergelerinde yaşanan kırılganlıklardan dolayı kullanılmaya başlamıştır. Sonralarında farklı ülke grupları için kullanılsa da başlangıçta Brezilya, Türkiye, Endonezya, Hindistan ve Güney Afrika ülkelerini kapsamakta idi. Sonraları Meksika, Kolombiya gibi ülkelerin eklendiği görülmüştür. Bu

ülkelerin kırılganlıklarının temelinde cari açıkları nedeni ile dış finansmana olan bağımlılıkları bulunmaktadır.

Bu ülkelerin diğer benzer özellikleri, ekonomik büyüme hızlarının düşük olması, yüksek enflasyona sahip olmaları, bütçe ve cari dengelerinde bozukluklar olmasıdır (Soylu, 2021: 22).

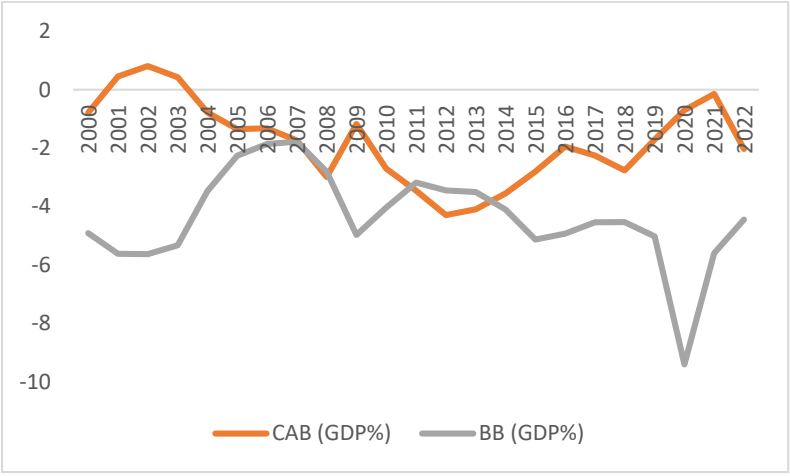

Grafik 1. Current Account Balance and Fiscal Balance (GDP %)

Grafik 1'de yıllar itibariyle kırılgan beşli ülkelerine ait cari işlemler dengesinin (GDP%) ve bütçe dengesinin (GDP%) aritmetik ortalaması bulunmaktadır. Grafikte değişkenler sırasıyla CAB ve BB kısaltmaları ile gösterilmektedir. Cari işlemler dengesi dönemin başında fazla verdiği görülürken dönemin geri kalanında sürekli olarak açık pozisyonunda kaldığı anlaşılmaktadır. Öte yandan ilgili ülkelerde bütçe dengesi incelendiğinde ise sürekli olarak bütçenin oransal olarak açık verdiği görülmektedir. Bu durumda her iki değişkenin birbirlerini etkileyip etkilemediği sorusu bir kez daha akla gelmektedir. Ayrıca her iki değişkene ait seriler 2005 – 2018 yılları arasında nispeten stabil olsa da 2018 sonrası dönemde cari açıkta nispi düzelme bütçe açığında da nispi bozulma görülmektedir. Bu durumda nedensellik ilişkisinin negatif yönlü olabileceği kanaati oluşmaktadır.

Özellikle gelişmekte olan ülkelerde oluşan cari açığın sebeplerinin ne olduğu literatürde çokça araştırılmıştır. Bu sebeplerden bir tanesi de kamunun yapmış olduğu bütçe açıkları olarak gösterilmiştir. Keynesyen görüş artan bütçe açıklarının cari açığı artırdığını iddia etmektedir. Bu durumda bütçe açığından cari açığa doğru bir nedensellik bulunmaktadır. Böylece Keynesyen yaklaşımda cari işlemler açığı ile bütçe arasında pozitif ilişkinin varlığını açıklayan ikiz açık hipotezi savunulmaktadır. Bir

diğer görüşe göre cari açık ile bütçe açıkları arasında herhangi bir ilişki bulunmamaktadır. Bu görüş ise Barro (1974, 1989) tarafından ortaya atılan Ricardocu denklik hipotezidir.

Keynesyen görüşe göre vergi indirimi veya kamu harcamalarının artmasıyla bütçe açığı artmaktadır. Bütçe açığının artmasıyla birlikte toplam talep artar, harcanabilir gelir artar ve ulusal tasarruflar azalır ve böylece tüketim harcamaları artar. Bu durumda ithal mallara olan talep üzerinde yukarı yönlü bir etkinin oluşmasıyla ithalatın artması cari açığın artırmasına yol açar (Saeed ve Khan, 2012: 2).

Cari açık ile bütçe açığı arasında pozitif bir ilişkinin varlığını ifade eden hipotez ikiz açık hipotezi olarak adlandırılmaktadır. Cari açık ile bütçe açığı arasındaki pozitif ilişkinin üç ana sebebi vardır. İlk sebep, bütçe açığındaki artışın dış finansmana olan ihtiyaçla birlikte faiz oranlarında artışa ve sermaye akımlarının artışına sebep olurken, döviz kurunun değerlenmesiyle birlikte cari açığa yol açmasıdır. İkincisi, bütçe açığındaki artışın ithal mallara olan talebi artırmasıyla cari dengenin bozulmasıdır. Üçüncüsü cari dengenin bozulması vergi gelirlerinde bir azalmaya neden olması ve bu durumun bütçe açığının artmasıyla sonuçlanmasıdır (Ayhan ve Mangır, 2019: 6).

İkiz açık hipotezinin teorik temelini Mundell-Fleming açık ekonomi modeli oluşturmaktadır. Bu modele göre esnek döviz kuru ve serbest sermaye hareketliliği varsayımı altında bütçe açığındaki artış faiz oranlarını artırmakta artan faiz oranları yabancı sermayeyi ülkeye çekmektedir (Saeed ve Khan, 2012: 2). Yurtdışından gelen bu sermayeyle birlikte ulusal para birimine olan talebin artması, ulusal paranın değerlenmesine sebep olur. Yabancı paralar karşısında ulusal paranın değerlenmesiyle ihraç mallar görece pahalı, ithal mallar ise görece ucuz hale gelmektedir. Bu durumda ithalat artmakta ve ihracat azalmakta veya değişmemektedir ve böylece dış ticaret açığı artmaktadır (Vamvoukas, 1999: 1094).

Ricardocu denklik hipotezine göre bütçe açığının vergilerle finanse edilmesinin toplam mal talebi, faiz oranı ve cari işlemler dengesi üzerinde hiçbir etkisi yoktur (Barro, 1989; 39). Kamu harcamalarının vergiler yerine borçlanma ile finanse edilmesinin faiz oranları veya toplam talep üzerinde hiçbir etkisi bulunmamaktadır. Böylece vergi artışı bütçe açığını azaltacaktır ama cari açığı değiştirmeyecektir. Çünkü kamu harcamalarının finansmanında kullanılan araçların değiştirilmesi ulusal tasarrufu ve özel harcamaları değiştirmeyecektir (Marinheiro, 2008; 1042).

Literatürde bütçe açığı ile cari açık arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmaların bulguları farklıdır. Darrat (1988); Rosensweig ve Tallman (1993); Vamvoukas (1999); Saeed ve Khan (2012); Banday ve Aneja (2019); Baş (2020), bütçe açığından cari işlemler açığına doğru bir nedensellik ilişkisi olduğunu ifade eden ikiz açık hipotezini savunan Keynesyen yaklaşımı desteklemektedir. Aksine, Enders ve Lee (1990); Winner (1993); Benli (2019) bütçe açığı ile ticaret açığı arasında bir ilişkinin olmadığını savunan Ricardocu denklik hipotezini desteklemektedir. Bununla birlikte Alkswani, (2000); Kim ve Kim, (2006); Marinheiro, (2008) ticaret açığından bütçe açığına doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu ifade etmektedir.

Bu çalışmanın amacı kronik bütçe açığı problemi bulunan kırılgan beşli ülkelerinde cari açığın sebeplerinden bir tanesinin bütçe açığının olup olmadığını test etmektir. Literatürde farklı çalışmalarda ve ülke gruplarında test edilen bu olası ilişki Kesirli frekans Esnek Fourier Formunda Eş-bütünleşme testi ile bir kez daha test edilmektedir.

Bu kapsamda çalışmanın sonraki bölümünde literatür özetine yer verilmektedir. Üçüncü bölümde veriler ve modele ilişkin açıklamalar bulunmaktadır. Dördüncü bölümde bütçe açığı ile cari açık arasında bir ilişkinin olup olmadığına yönelik yapılan analizin bulguları yer almaktadır. Son bölümde ise elde edilen bulgular ışığında yorum ve politika önermelerine yer verilmektedir.

LİTERATÜR TARAMASI

Ulusal ve uluslararası literatürde bütçe açıkları ile cari açık arasındaki ilişki sıkça analiz edilmiştir. Yapılan analizler gerek tekil ülke gerekse ülke gruplarını konu almakta ve hem zaman serisi hem de panel veri yöntemlerini kullanmışlardır. Bunlar içerisinde Türkiye gibi gelişmekte olan ülkeleri de kontrol eden çok sayıda makale bulunmaktadır. Dahası kırılgan beşli ülkelerini dikkate alan çalışmalar da bulunmaktadır. Bunlar Kayhan vd. (2017), Benli (2019), Baş (2020) ve Soylu'ya (2021) aittir. Yazarlar çalışmalarında kırılgan beşli ülkelerinde bütçe açıkları ile cari açık arasındaki ilişkiyi farklı ekonometrik yöntemlerle test etmişlerdir. Bu çalışmalardan Benli (2019) ve Soylu (2021) ikiz açıklar hipotezinin geçerli olmadığını iddia ederken Baş (2020) geçerli bulmuş, Kayhan vd. (2017) ise ülkeler arasında geçerlilik anlamında farklılıklar olduğunu iddia etmiştir. Görüldüğü üzere bu ülke grubu için ilişkinin geçerliliği anlamında bir fikir birliği bulunmamaktadır.

Diğer ülke gruplarını analiz eden çalışmalar incelendiğinde Islam (1998) öncül çalışmalardan bir tanesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Yazar çalışmasında Brezilya ekonomisini 1973 – 1991 yılları arası için incelemiş

ve ikiz açıklar hipotezinin geçerli olduğunu bulmuştur. Naharumshah vd. ise Endonezya ekonomisini 1976 ve 2000 yılları arasında incelemiş ve yine hipotezin geçerliliği noktasında kanıtlar elde etmişlerdir. Türkiye ekonomisini sırasıyla 2006, 2009, 2011, 2012 ve 2013 yıllarında inceleyen yazarlardan Altıntaş ve Taban 1974 – 2007 dönemini, Bolat vd. 1998 – 2010 dönemini, Mangır ile Üzümcü ve Kanca ise 1980 – 2011 dönemini incelemişlerdir. İlk iki çalışma geçerli olduğu yönünde görüş bildirirken Bolat vd. ilişkinin frekans uzadıkça ortadan kaybolduğunu vurgulamıştır. Son çalışma ise Keynesyen görüşün geçerli olduğunu iddia etmiştir.

Bir diğer gelişmekte olan ekonomi ise Güney Afrika'dır. Ogbonna (2014) 1960 – 2012 yılları arasında Güney Afrika ekonomisinde kısa dönemde hipotezin geçerli olduğunu fakat uzun dönemde ilişkinin kaybolduğunu vurgulamıştır. Hindistan da benzer şekilde gelişmekte olan ve BRIC ülkeleri kapsamında değerlendirilebilecek bir ekonomiye sahiptir. Hindistan'ı ele alan çalışmalardan Shuresh ve Gautam (2015) 1973 ve 2014 yılları arasında ilişkinin hem uzun hem de kısa dönemde geçerli olduğunu bulmuşlardır. Bhat ve Sharma (2018) ise 2000 – 2017 döneminde geçerli olduğunu bulmuştur. Mohanty de (2019) 1970 – 2014 döneminde hem kısa hem de uzun dönemde ilişkinin var olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Son olarak Mallick vd. (2019) yine ikiz açık hipotezinin geçerli olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Çalışmaların yoğunlaştığı bir diğer gelişmekte olan ülke ise Endonezya'dır. Kuncahyo (2016) Endonezya ekonomisini 2001 – 2015 dönemi için incelerken ikiz açıklar hipotezinin geçerli olduğunu bulmuşlardır. Anisha ve Vidodo (2017) benzer bir dönemi farklı bir ekonometrik yöntem ile incelemişler ve hipotezin geçerli olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Görüldüğü üzere ikiz açıklar hipotezinin geçerliliği farklı ekonomiler ve dönemler için incelenmiştir. Bununla birlikte hem hipotezin geçerliliği hem de frekansı konusunda literatürde bir mutabakata varılamamıştır. Bu nedenle kırılgan beşli ülkeleri için son dönemde geliştirilen ekonometrik yöntemlerle analiz edilmesinde fayda vardır.

Tablo 1. Literatür Taraması

Yazar	Ülke	Dönem	Yöntem	Bulgular
Islam (1998)	Brezilya	1973Q1-1991Q4	Granger Nedensellik	İkiz açık hipotezi geçerli
Naharumshah vd. (2006)	Endonezya	1976Q1-2000Q4	VAR	İkiz açık hipotezi geçerli
Altıntaş ve Taban (2009)	Türkiye	1974-2007	ARDL	İkiz açık hipotezi geçerli
Bolat vd. (2011)	Türkiye	1998Q1-2010Q4	ARDL	İkiz açık hipotezi kısa dönemde geçerli, uzun dönemde geçersiz
Mangır (2012)	Türkiye	1980-2011	Granger Nedensellik	Keynesyen görüş geçerlidir.
Üzümcü ve Kanca (2013)	Türkiye	1980-2012	Johansen Eş-bütünleşme ve Granger Nedensellik	BB ve CAB eş-bütünleşiktir.
Ogbonna (2014)	Güney Afrika	1960-2012	Johansen Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik	İkiz açık hipotezi kısa dönemde geçerli
Kayhan vd. (2017)	Kırılgan Beşli	Türkiye 1998Q4-2015Q2 Brezilya 1995Q4-2015Q Endonezya 1991Q4-2016Q1 G.Afrika 1980Q3-2015Q1 Hindistan 2005Q1-2015Q2	Rolling Windov ve Asimetrik Nedensellik	Asimetrik nedensellik testine göre Türkiye ve Hindistan'da ikiz açık geçerli, Rolling window nedensellik analizi ilişkiyi reddediyor.
Shuresh ve Gautam (2015)	Hindistan	1973-2014	Eşbütünleşme ve nedensellik	İkiz açık hipotezi hem kısa hem de uzun dönemde geçerli.

Kuncahyo (2016)	Endonezya	2001Q1-2015Q3	Erken Uyarı Sistemi	İkiz açık hipotezi geçerli
Anisha ve Widodo (2017)	Endonezya	2000Q1-2012Q2	ARDL	İkiz açık hipotezi geçerli
Bhat ve Sharma (2018)	Hindistan	2000Q1-2017Q4	Doğrusal olmayan ARDL	İkiz açık hipotezi geçerli
Mohanty (2019)	Hindistan	1970-2014	ARDL	İkiz açık hipotezi hem kısa hem de uzun dönemde geçerli
Bird vd. (2019)	BRICS	1978-2017	Korelasyon ve doğrusal regresyon	İkiz açık Rusya hariç geçerli
Benli (2019)	Kırılgan Beşli	1993-2018	Panel Regresyon	İkiz açık geçerli değil
Mallick vd. (2019)	Hindistan	1998Q2-2017Q4	Doğrusal olmayan ARDL	İkiz açık geçerli
Handoyo vd. (2020)	Endonezya	2004Q1-2017Q4	Erken Uyarı Sistemi	İkiz açık hipotezi kısa dönemde geçerli değil, uzun dönemde geçerli
Baş (2020)	Kırılgan Beşli	2000-2017	Panel VEC	İkiz açık hipotezi geçerli
Okoli vd. (2021)	BRICS	2000Q1-2019Q4	Panel ARDL	İkiz açık hipotezi geçerli
Soylu (2021)	Kırılgan Beşli	2000-2018	Panel Nedensellik	İkiz açık geçerli değil

MODEL VE VERİ

Bu bölümde bütçe açığı ile cari açık arasındaki ilişkiyi incelerken kurulan model ve bu modeli test etmek için kullanılan veriler tanıtılmaktadır. Öncelikle ikiz açıklar hipotezini ölçmek amacı ile dış açıkları simgelemesi amacıyla bir göstergenin kullanılması gerekmektedir. Bu amaçla cari işlemler dengesi verileri kullanılabilir. Bununla birlikte ülkelerin ekonomik hacimlerinde farklılıkların olması nedeni ile oransal değerlerin kullanılması yerinde olacaktır. Oransal değerleri elde etmek amacı ile her ülkenin nominal GSYİH'ne bölünen cari denge değerleri analize dahil edilecektir.

Bütçe dengesini ölçmek amacı ile merkezi bütçe dengesini tıpkı cari işlemler dengesinde olduğu gibi GSYİH'ye bölünerek oransal hale

getirilmiştir. Her iki değişkene ait ve GSYİH'ye ait veriler Dünya Bankasının veri bankası olan Dünya Gelişim Verileri web sitesinden elde edilmiştir. Veriler 2000 – 2022 dönemini kapsarken veriler yıllık frekanstadır.

ANALİZ SONUÇLARI

Bu çalışmada 2000- 2022 döneminde Brezilya (BRA), Hindistan (IND), Endonezya (IDN), Güney Afrika (ZAF) ve Türkiye (TUR) ülkelerinde cari işlemler (CAB) ve bütçe (BB) dengesi arasındaki ilişki kesirli fourier panel ile analiz edilmektedir. Ampirik analizlerde Olayeni vd. (2021) tarafından geliştirilen kesirli frekans esnek (fractional frequency flexible fourier form, FFFFF) panel eşbütünleşme testi uygulanmaktadır.

Tablo 2. Tanımlayıcı İstatistikler

	CAB (GSYH%)					BB (GSYH%)				
	BRA	IND	IDN	ZAF	TUR	BRA	IND	IDN	ZAF	TUR
Max.	1.754	1.444	4.843	5.763	2. 013	4.122	3.322	3.616	3.903	4.101
Min.	-8.878	-5.005	-7.820	-5.801	-8. 870	3.162	2.438	2.646	3.257	3.096
Coeff. Var.	-1.306	-0.942	-3.305	-2.378	-1. 037	0.079	0.110	0.111	0.049	0.091
Skewness	-0.712	-0.076	0.295	0.344	-0. 186	-0.042	0.430	0.302	0.006	-0.173
Kurtosis	4.274	4.228	2.634	2.444	2. 667	1.852	1.580	1.553	1.806	1.634
Jarque-Bera	5.935 (0.051)*	2.487 (0.288)	0.782 (0.676)	1.270 (0.53)	0. 405 (0. 817)	2.153 (0.341)	4.482 (0.106)	3.994 (0.136)	2.316 (0.314)	3.228 (0.199)

*Not: ***, ** ve * sırasıyla % 1, % 5 ve % 10 anlamlılık seviyesini göstermektedir.*

Cari işlemler dengesinde en yüksek belirsizlik katsayısına Endonezya en düşük katsayıya ise Hindistan sahiptir. Brezilya, Hindistan ve Türkiye'de cari işlemler dengesinin dağılımı sola çarpıktır. Yine Brezilya ve Hindistan ekonomilerinde dağılım diktir. Yalnızca Brezilya ekonomisinde JB normallik testine göre %10 anlam seviyesinde normal dağılıma uymamaktadır. Bütçe dengesinde ise en yüksek belirsizlik katsayısına Endonezya ve en düşük belirsizlik katsayısına Güney Afrika sahiptir. Brezilya ve Türkiye ekonomilerinde sola çarpıktır. Bütün ülkelerde bütçe dengesinin dağılımı basıktır. Panelde yer alan ülkelerde bütçe dengesi normal dağılım göstermektedir.

Tablo 3. Doğrusal Olmayan FFFFF Eşbütünleşme Testi için Bootstrap

			GLS				PP			
		k	Stat.	%1	%5	%10	Stat.	%1	%5	%10
Bireysel	BRA	1.2	-5.613***	-3.470	-2.643	2.313	-5.657***	-3.725	-2.715	-2.715

	IND	0.5	-5.611***	-3.418	2.689	-2.265	-5.692***	-3.176	-2.864	-2.864
	IDN	0.5	-5.045***	-3.340	-2.538	-2.216	-5.032***	-3.191	-2.797	-2.797
	ZAF	0.1	-3.276**	-3.634	-2.868	-2.528	-5.194***	-3.907	-3.546	-3.546
	TUR	0.1	-4.806***	-3.718	-3.157	-2.827	-6.010***	-3.628	-3.391	-3.391
Grup	Ortalama		-4.870 (0.00)***				-5.517 (0.00)***			
	Max.		-5.613 (0.00)***				-6.010 (0.00)***			
	Medyan		-5.045 (0.00)***				-5.657 (0.00)***			

*Not: ***, ** ve * sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık seviyesini göstermektedir.*

Bütün ülkelerde optimal frekansın kesirli olduğunu iddia eden hipotez kabul edilmektedir. En yüksek frekans değerine Brezilya ekonomisi, en düşük frekans değerlerine ise Güney Afrika ve Türkiye sahiptir.

Ardışık panel seçim (The sequential panel selection method, SPSM) yöntemi ile yatay kesitleri durağan ve durağan olmayan parçalara ayırarak diğer yöntemlere göre daha gücü (power) sonuçlar elde edilebilmektedir (Olayeni vd, 2021).

Tablo 4. Doğrusal Olmayan FFFFF-Eşbütünleşme Testi için SPSM

Ülkeler	k	UO Stat	Olasılık	Min. KSS
BRA	1. 4	-2. 499	0. 178	-4. 726
IND	0. 1	-1. 943	0. 361	-3. 3809
IDN	1. 1	-1. 321	0. 598	-2. 587

ZAF	1. 6	-0. 687	0. 746	-1. 213
TUR	0. 1	-0. 161	-0. 736	-0. 161

Eşbütünleşme testi sonuçlarına göre tüm ülkeler için değişkenler arasında herhangi bir eşbütünleşme ilişkisi bulunmamaktadır. Bu sonuca göre cari açık ile bütçe açıkları arasında bir ilişki olduğunu vurgulayan ikiz açıklar hipotezinin kırılgan beşli ülkeleri olarak tanımlanan ülke grubunda geçerli olmadığını göstermektedir.

SONUÇ

Cari açığın nedenleri literatürde sıkça incelenen konular arasındadır. Bunlardan bir tanesi bütçe açığıdır. Literatürde Keynesyen görüşün "İkiz açıklar hipotezi" olarak adlandırdığı görüş bütçe açığı arttıkça cari açığın da arttığı yönündedir. Karşıt görüş ise "Ricardocu denklik hipotezi"dir ki ilişkinin olmadığını söylemektedir. Buna göre ilk görüş bütçe açıklarının cari açığın bir nedenseli olduğunu iddia ederken karşıt fikir beyan eden David Ricardo aralarında bir ilişki olmadığına dair teorik kanıtlar sunmaktadır.

Çalışmada ele alınan ve "kırılgan beşli" olarak adlandırılan ülkelerde ise özellikle dış açık probleminin kronikleşmesi ve sürdürülebilirliği tartışılmaya başlanması bu ülkelerdeki cari açığın analiz edilmesini zorunlu kılmıştır. Özellikle 2000'li yıllarda bu ekonomilerde büyüme performansı artarken cari açık problemi de daha belirgin hale gelmiştir. Bu analiz yapılırken panel veri ekonometrisinde son dönemde geliştirilmiş kesirli panel veri analiz metotları kullanılmıştır.

Analizlerden elde edilen bulgulara göre, bu ülkelerde ikiz açıklar hipotezinin geçersiz olduğu Ricardocu denklik hipotezinin geçerli olduğunu göstermektedir. Bütçe açıklarının yerine farklı etkenlerin cari açığına sebep olduğu, alternatif değişkenlerin kontrol edilmesinin gerektiği söylenebilir.

KAYNAKÇA

Altıntaş, H. ve Taban, S. (2009). Türkiye'de ikiz açık sorunu ve Feldstein-Horioka Hipotezi: ARDL yaklaşımı ve nedensellik araştırması, *Turgut Özal uluslararası ekonomi ve siyaset kongresi-I, Küresel Krizler ve Ekonomik Yönetişim,* 15-16.

Alkhatib Alkswani, M. A. (2000). The Twin Deficits Phenomenon in Petroleum Economy: Evidence from Saudi Arabia. *In seventh annual*

conference of the economic research forum: Trends and prospects for growth, Amman.

Ayhan, F. , & Mangır, F. (2019). OECD ülkelerinde ikiz açık hipotezinin geçerliliği: Panel veri analizi. *Social Sciences, 14*(5), 2011-2026.

Baharumshah, A. Z. , Lau, E. & Khalid, A. M. (2006). Testing twin deficits hypothesis using vars and variance decomposition. *Journal of the Asia Pacific Economy, 11*(3), 331-354.

Banday, U. J. , & Aneja, R. (2019). Twin deficit hypothesis and reverse causality: A case study of China. *Palgrave Communications, 5*(1), 1-10.

Barro, R. J. (1989). The Ricardian approach to budget deficits. *Journal of Economic Perspectives, 3*(2), 37-54.

Baş, S. (2020). İkiz açık hipotezinin geçerliliğinin kırılgan beşli ülkeleri için test edilmesi. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi, 27*(1), 143-158.

Benli, A. (2019). Kırılgan Beşli' de üçüz açık hipotezinin geçerliliği üzerine ampirik bir araştırma. *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 20*(2), 100-111.

Bhat, J. A. , & Sharma, N. K. (2018). The twin-deficit hypothesis: Revisiting Indian economy in a nonlinear framework. *Journal Of Financial Economic Policy, 10*(3), 386-405.

Bolat, S. , Belke, M. , & Aras, O. (2011). Türkiye' de ikiz açık hipotezinin geçerliliği: Sınır testi yaklaşımı. *Maliye Dergisi, 161*(1), 347-364.

Bird, G. , Pentecost, E. , & Yang, Y. (2019). The twin deficits hypothesis: An empirical examination. *Open Economies Review, 30*, 759-777.

Darrat, A. F. (1988). Have large budget deficits caused rising trade deficits?. *Southern Economic Journal*, 879-887.

Enders, W. , & Lee, B. S. (1990). Current account and budget deficits: twins or distant cousins?. *The Review of Economics and Statistics*, 373-381.

Handoyo, R. D. , Erlando, A. , & Astutik, N. T. (2020). Analysis of twin deficits hypothesis in Indonesia and its impact on financial crisis. *Heliyon, 6*(1).

Islam, F. M. (1998). Brazil's twin deficits: An empirical examination. *Atlantic Economic Journal, 26*, 121-128.

Kayhan, S. , Bayat, T. , Dejan, A. , & Taşar, İ. (2017). The relation between fiscal and current account deficits: The case of fragile five. *Asian Journal of Economic Modelling, 5*(3), 318-330.

Kim, C. H. , & Kim, D. (2006). Does Korea have twin deficits?. *Applied Economics Letters, 13*(10), 675-680.

Kuncahyo, P. D. (2016). Empirical study of twin deficits in Indonesia: The relationship between causality and early warning system of twin deficits' cause. *Journal of Developing Economies, 1*(1), 58-72.

Mallick, L. , Behera, S. R. , & Murthy, R. R. (2021). Does the twin deficit hypothesis exist in India? Empirical evidence from an asymmetric non-linear cointegration approach. *The Journal of Economic Asymmetries, 24*, E00219.

Mangır, F. (2012). Türkiye için ikiz açıklar hipotezi testi (1980-2011). *Academic Review of Economics & Administrative Sciences, 5*(2).

Marinheiro, C. F. (2008). Ricardian equivalence, twin deficits, and the Feldstein–Horioka puzzle in Egypt. *Journal of Policy Modeling, 30*(6), 1041-1056.

Mohanty, R. K. (2019). An empirical investigation of twin deficits hypothesis: Evidence from India. *Journal of Quantitative Economics, 17*(3), 579-601.

Ogbonna, B. C. (2014). Investigating for twin deficits hypothesis in South Africa. *Developing Country Studies, 4*(10), 142-162.

Okoli, T. T. , Tewari, D. D. , & Ileasanmi, K. D. (2021). Investigating a threshold effect in twin deficit hypothesis: Evidence from the BRICS economies. *Cogent Economics & Finance, 9*(1), 1886451.

Olayeni, R. O. , Tiwari, A. K. , & Wohar, M. E. (2021). Fractional frequency flexible Fourier form (FFFFF) for panel cointegration test. *Applied Economics Letters, 28*(6), 482-486.

Rosensweig, J. A. , & Tallman, E. W. (1993). Fiscal policy and trade adjustment: Are the deficits really twins?. *Economic Inquiry, 31*(4), 580-594.

Saeed, S. & Khan, M. A. (2012). Twin deficits hypothesis: The case of Pakistan 1972-2008. *Academic Research International, 3*(2), 155.

Soylu, Ö. B. (2021). Kırılgan beşlide ikiz açık hipotezinin panel nedensellik analizi ile test edilmesi. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi, 21*(1), 21-41.

Suresh, K. G. , & Gautam, V. (2015). Relevance of twin deficit hypotheses: An econometric analysis with reference to India. *Theoretical Economics Letters, 5*(02), 304.

Üzümcü, A. , & Kanca, O. C. (2013). İkiz açık hipotezi: Türkiye üzerine bir uygulama (1980-2012). *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, 2*(1), 17-42.

Vamvoukas, G. A. (1999). The twin deficits phenomenon: Evidence from Greece. *Applied Economics, 31*(9), 1093-1100.

Winner, L. E. (1993). The relationship of the current account balance and the budget balance. *The American Economist, 37*(2), 78-84.

Wirasti, A. , & Widodo, T. (2017). *Twin Deficit Hypothesis and Feldstein-Horioka Hypothesis: Case Study of Indonesia.* (Mpra Paper No. 77442).

THE ROLE OF ECONOMIC REFORMS IN THE CONSTRUCTION OF AFFORDABLE HOUSES FOR THE POPULATION OF UZBEKISTAN

Ph. D. Associate professor

ORC-ID:0009-0000-8735-6672

Abstarct

This article examines the problem of providing cheap housing for the population and the current situation. There are also issues related to meeting the housing needs of the population through the improvement of affordable housing. In the following years, efforts were made to improve the architectural appearance of rural settlements in the republic, to increase the standard and quality of life of rural residents due to the construction of individual houses according to model projects, and the rapid development of engineering and transport communications in the countryside, as well as social infrastructure facilities. work has been done. Empirical research method was mainly used in the implementation of the research, that is, the issues of increasing the social well-being of the population based on housing construction were considered, the issues of crediting housing construction were mentioned in detail, and conclusions and proposals were developed regarding the improvement of the sector.

Keywords: construction of low-cost housing, economic basis of housing construction, analysis of the state of housing construction, housing loan issues.

Introduction.

As we all know, according to the honorable head of state Sh. M. Mirziyoyev, 2. 4 trillion was planned from the state budget to finance the construction of multi-apartment houses in rural areas and cities since 2021 in order to provide low-cost housing to the needy sections of the population. Until now, the construction of high-quality and modern housing for the population of our country and the provision of large-scale housing to the population is being performed as an urgent task. As a result of the construction of houses, owning one's own apartment has been raised to the level of value in our nation since ancient times. Therefore,

every family in our country wants to have their own house, regardless of their financial conditions, social status and level.

If you go to any region of our republic today, you can't help but be surprised by the ongoing creative work, the construction of modern housing and buildings. Now, in place of the old city, there are new and modern houses - places and the high quality of service of the infrastructure facilities that serve the population.

In this regard, in the address of the President of our country to the Oliy Majlis, special attention was paid to the issues of reforming the social sector, **"The implementation of the adopted programs on the reform of the social sector, which is an extremely important direction of the state policy conducted in Uzbekistan, is also phased. - stage is being provided"** - it was noted[8].

Taking into account the demands and wishes of the multi-ethnic people of Uzbekistan, on the initiative of the head of state, the implementation of the project of building affordable housing on the basis of preferential mortgage loans was started in 2017.

Analysis of literature on the topic

Regarding housing construction, the fact that scientific research is being carried out in the field in the Housing Code, in the decisions and decrees of the President of the Republic of Uzbekistan, and in the decisions of the Cabinet of Ministers also reflects the relevance of this topic. In our country, the theoretical and methodological foundations of the issues of complex socio-economic development of the countries have been covered in the scientific researches of several economists of our Republic. In particular, special issues of socio-economic development of countries G. K. Saidova, V. Golishev, A. Nabikhodjaev, S. S. Gulomov, N. Tokhliyev, S. S. Hayitov, A. A. Abdug'aniyev, I. Q. Nazarov, A. A. Abdullayev, M. A. Oripov, O. M. Rakhmongulov, A. M. Sodikov, G. P. Erkaeva and others are covered in scientific works.

In the decision of the President of the Republic of Uzbekistan dated January 13, 2017 "On additional measures to effectively implement the program of construction and reconstruction of affordable multi-apartment houses in cities in 2017-2020", the current 191 lakes with an

[8] Address of the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev to the Oliy Majlis// Xalq sozi, December 23, 2017.

area of 554. 8 thousand square meters in the city of Tashkent and other cities of the republic in accordance with the decisions taken on the improvement of the housing conditions of young families, residents of old houses and other categories of citizens who need improvement of housing conditions p apartment houses are being built and reconstructed (2).

The decision of President Shavkat Mirziyoyev on October 21, 2016 "On the program for the construction of affordable housing according to updated model projects in rural areas in 2017-2021" brought the work in this regard to a new stage. The implementation of this decision serves to radically increase the level of use of modern and comfortable houses for a large segment of the rural population, to ensure the rational use of land resources, and to further develop individual housing construction in rural areas. (3).

Decision PQ-3350 of the President of the Republic of Uzbekistan of October 23, 2017 "On additional measures to effectively implement the program of construction and reconstruction of affordable multi-apartment houses in cities in 2017-2020" and a number of documents on this issue serve to increase the efficiency of work in this field (4).

Methodology

Empirical research method was mainly used in the implementation of the research, that is, the issues of increasing the social well-being of the population based on housing construction were considered, the issues of crediting housing construction were mentioned in detail, and conclusions and proposals were developed regarding the improvement of the sector.

Results

In the following years, efforts were made to improve the architectural appearance of rural settlements in the republic, to increase the standard and quality of life of rural residents due to the construction of individual houses according to model projects, and the rapid development of engineering and transport communications in the countryside, as well as social infrastructure facilities. work has been done. Only in 2009-2016, 69, 557 comfortable houses with a total area of 9, 573, 000 square meters were built in 1, 308 housing estates in rural areas. The living conditions of more than 83, 500 families in the villages were improved[9].

In total, more than 3. 5 million square meters of model houses and multi-storey buildings were built in our cities and villages. If we compare

[9]Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated October 21, 2016 No. PQ-2639 "On the program for the construction of affordable housing according to updated model projects in rural areas in 2017-2021" // "People's Word", 2016 October 25.

this figure with previous years, we can see that 20 times more houses were built than in 2007, 3. 5 times more than in 2010, when the model housing program was launched, and 2 times more than in 2014.

The head of state emphasized the need to pay more attention to the housing problem, which is one of the most urgent and one of the main problems of the budget sector and low-income families.

It is worth noting that for the first time in the next 25 years, we started to build affordable multi-storey housing with all amenities for residents. In 2017 alone, more than 800, 000 square meters of such houses were built and put into use. In the city of Tashkent alone, 420, 000 square meters of high-rise housing stock was commissioned this year. This is almost 3 times more than 2016 yearr[10.]

At the same time, the results of the study showed the need to develop fundamentally new approaches that ensure the high efficiency of construction that fully takes into account the real needs and purchasing power of the population, as well as the national mentality and living conditions in rural areas. The growing need of the rural population for modern and affordable houses requires the introduction of high-level conditions for granting preferential loans, the further expansion of the use of new types of energy-saving materials and equipment, as well as the reduction of the cost of the houses being built.

Taking into account these important tasks, the decision of the President of the Republic of Uzbekistan on October 21, 2016 "On the program for the construction of affordable housing according to updated model projects in rural areas in 2017-2021" is intended for a wide range of rural residents. This is the main preliminary document aimed at radically increasing the level of use of modern and comfortable houses, ensuring rational use of land resources and further development of individual housing construction in rural areas.

This decision, taking into account the accumulated experience, construction contracting organizations will contribute to individual housing construction in rural areas. The decision envisages the implementation of a large-scale Program for the construction of affordable houses in rural areas for a period of five years. The updated model projects based on the program fully take into account the above-

[10] Address of the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev to the Oliy Majlis. // Xalq sozi, December 23, 2017.

mentioned requirements and needs of the villagers, as they were developed taking into account their thoughts and wishes.

The program envisages the additional construction of the three cheapest types of single-family housing samples according to price parameters and comfort in rural areas:

- two- and three-story multi-apartment (2, 3-room) houses with outbuildings and well-kept yards;
- one-story 2- and 3-room houses placed on land plots with an area of 0. 02 hectares together with buildings in the yard in densely populated districts;
- includes two-story, 4-room combined houses on plots of land with an area of 0. 04 hectares together with buildings in the yard. The construction of existing model houses (with 6 acres) will also be continued.

The area and approximate prices of individual housing samples are defined as follows according to the type of housing.

According to the first type of housing, the estimated cost of two-room apartments with a total area of 42. 4 square meters will be 72. 5 million soums, including farm buildings, it is planned to be 85 million soums. In turn, three-room apartments have an area of 52. 4 square meters and an average price of 88. 5 million soums, including farm buildings, 100. 7 million soums.

In the construction of these houses, taking into account the needs and wishes of the apartment owners, it is envisaged to build buildings located in the yard - playgrounds, verandas for recreation, showers, etc.

According to the second type of housing, cheap one-story two- and three-room houses will be built on a 2-hectare plot of land in densely populated districts. The total area of such a two-room house is 53 square meters and the estimated cost is 93. 8 million soums (101. 5 million soums with farm buildings). A three-room apartment is 63. 5 square meters and costs 111 million soums on average (118. 7 million soums - including farm buildings). Farm buildings are planned to be built in the yard of the houses.

The third type. They are two-story four-room houses with a total area of 115 square meters and will be built on a 4-hectare plot of land. The price is 162 million soums, 181. 8 million soums with farm buildings.

If the initial contribution of the house builder was 25 percent within the framework of the program of individual housing construction on model projects in rural areas adopted in 2009, under the new program this contribution is only 15 percent for the builders of the first and second type of houses. is enough. This will help attract a wide range of rural residents to the Affordable Housing Program. In addition, the mortgage loan is granted for a period of 15 years with a three-year grace period and an annual interest rate of 7 percent during the first 5 years. In the following years, the interest rate of the loan will not exceed the refinancing rate of the Central Bank, which is currently 9% per annum.

According to the resolution, the following sources are used for housing construction financing:

- the population's own funds, that is, the initial contribution. In this case, the initial contribution of citizens applying for housing is the following amounts:

- 15 percent - for two- and three-story multi-apartment (2-3-room) houses and 2-3-room single-story (2-story) houses;

- 25 percent — for 4-story houses (two-story 4-room combined) and 6-story houses;

In this regard, the decision of our honorable head of state President Decree(PD)-2660 dated November 22, 2016 "On measures to implement the program for the construction and reconstruction of affordable multi-apartment houses in cities in 2017-2020" in relation to the housing of the population served as an important legal basis for meeting the demand and started a new stage of large-scale reforms.

The purpose of this decision is to improve the standard of living of the population living in the city, including young families, those living in outdated housing and other categories of citizens who need to improve their housing conditions by providing affordable, comfortable, modern housing. is to further increase and strengthen social support. According to the decision, in 2018, it is planned to build 335 affordable multi-storey houses with 13, 917 apartments (*Table 1*).

It can also be seen from the table that in the future, that is, in 2017-2020, a total of 1, 236 houses or 51, 350 apartments are planned to be built in cities. Most of the planned houses are planned to be built in Tashkent city and Tashkent region, 29, 252 houses with apartments, i. e.

56. 9%, and 58. 8% of 727 affordable multi-storey houses are planned. constitutes

Table 1. *The main parameters of the program for the construction of affordable multi-apartment houses in cities in 2018-2021, (unit)*[11]

dNº	Regions	Total		2018 y.	2019 y.		2020 y.		2021 y.		
		Number of houses (units)	Number of apartments (units)	Number of houses (units)	Number of apartments (units)	Number of houses (units)	Number of apartments (units)	Number of	Number of apartments (units)	Number of houses (units)	Number of apartments (units)
	Total:	**1 236**	**51 350**	**91**	**7 919**	**35**	**13 917**	**355**	**14757**	**355**	**14757**
11.	**Republic Karakalpaksta**	37	1 665	7	315	0	450	10	450	10	450
22.	**Andijan**	49	2 058	7	294	4	588	14	588	14	588
33.	**Bukhara**	36	1 512	6	252	0	420	10	420	10	420
44.	**Jizzakh**	50	2 145	5	210	5	645	15	645	15	645

[11] Decision PD-2660 of the President of the Republic of Uzbekistan dated November 22, 2016 "On measures to implement the program of construction and reconstruction of affordable multi-apartment houses in cities in 2017-2020".

55.	**Kashkadarya**	49	2 205	7	315	4	630	14	630	14	630
66.	**Navoi**	29	1 218	5	210	8	336	8	336	8	336
77.	**Namangan**	50	2 100	8	336	4	588	14	588	14	588
88.	**Samarkand**	57	2 565	9	405	6	720	16	720	16	720
99.	**Surkhandarya**	35	1 575	5	225	0	450	10	450	10	450
110.	**Syrdarya**	35	1 470	5	210	0	420	10	420	10	420
111.	**Tashkent**	135	5 664	5	624	0	1 680	40	1 680	40	1 680
112.	**Fergana**	47	2 010	5	210	4	600	14	600	14	600
113.	**Khorezm**	35	1 575	5	225	0	450	10	450	10	450

114.	**Tashkent city**	592	23 588	02	4 088	50	5 940	170	6 780	170	6 780

In the first quarter of 2022, in the Republic of Uzbekistan, a total of 24, 071. 6 billion. Soum construction works were completed, and the growth rate compared to the corresponding period of 2021 was 106. 3%.

The volume of construction works is formed by the composition of works carried out by large construction organizations, small enterprises and micro-firms, and informal sectors. In Uzbekistan, the construction industry is defined as a priority sector of the economy. The modern construction industry is one of the most prominent national sectors of the economy of the Republic of Uzbekistan, and has been showing steady annual growth rates.

It is worth noting that 123 urban planning documents have been submitted for public discussion, and 109 of them have been discussed. Also, the "Geoportal" information system was created within the framework of the "Transparent Construction" national information portal system to give the status of a public document to the master plans of settlements. General plans of 213 cities and towns in the country, architectural planning organization projects of 595 areas, detailed planning projects of 16 areas, a total of 824 urban planning documents have been placed on Geoportal.

The "Aware Citizen" system, which allows citizens to independently receive information about the objects under construction, identify illegal constructions, record violations in construction objects and send them to the competent authorities in the field of construction control, was launched in test mode.

Starting from March 1, 2021, the design documents of the construction and reconstruction facility of buildings and structures with a height of 12 meters above the ground and a total area of more than 500 square meters, including single-family houses, have been subject to mandatory examination. and the implementation procedure was introduced with the establishment of state construction control by regional control inspections in the field of construction of the object under the Ministry of Construction.

The decision of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan "On measures to improve the procedure for organizing and conducting electronic public procurement in the field of construction" was adopted. Based on the requirements of the decision, for the first time tenders were conducted through the online electronic system. In 2021, 12 norms and rules of urban planning related to the construction sector were updated.

Figure 1. Number of construction companies as of August 1, 2023, units [12]

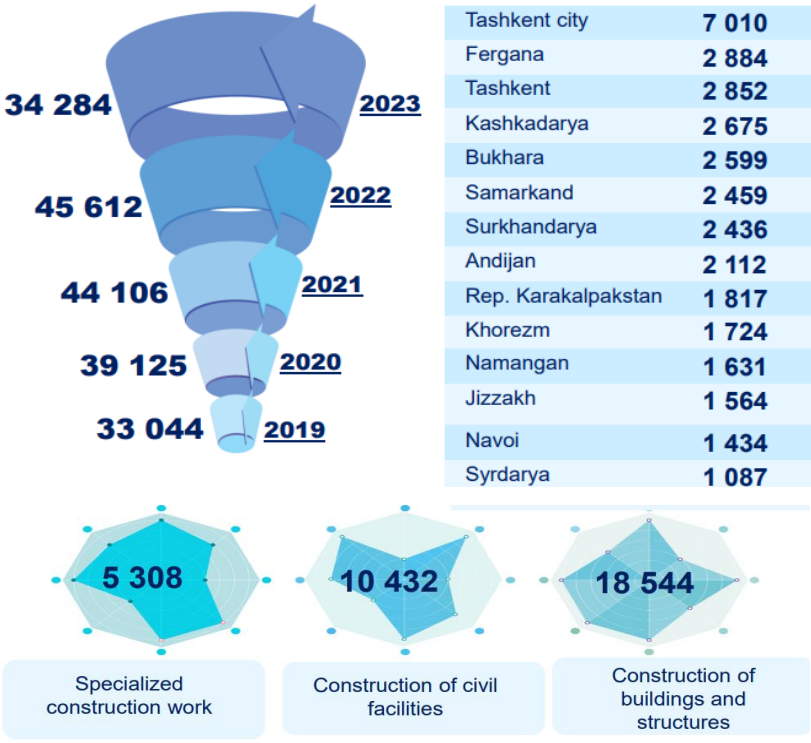

The number of enterprises and organizations operating in the field of construction is considered in the section of the following directions of this field:

the share of construction of buildings and structures is 56. 8%, and the growth rate has increased by 106. 7% compared to the corresponding period of 2021;

[12] www. stat. uz

the direction of construction of civilian objects made up 10. 8% share, and the growth rate increased by 117. 4% compared to the corresponding period of 2021;

the direction of specialized construction works accounted for 32. 4% share and 104. 1% growth rate.

In the months of January-March 2022, the volume of construction works performed by large construction organizations in the total volume of construction works is 5649. 0 bln. amounted to soum. In particular, construction works made 119. 1% compared to the corresponding period of 2021, and the share of total construction works increased by 2. 6 percentage points from the level of the indicator in the corresponding period of 2021 and made 23. 5%.

As of August 1, 2023, the total number of enterprises and organizations engaged in construction activities in the Republic of Uzbekistan amounted to 34, 284 units. The largest number of construction enterprises - 7, 010, or 20. 4% of their total number, is concentrated in Tashkent city.

There are 7, 010 construction enterprises in Tashkent city (20. 4% of their total number in the Republic), Fergana region - 2, 884 (8. 4%), which is more than in other regions. In January-July 2023, the volume of construction work performed in Uzbekistan amounted to 80, 489. 9 billion soums, which, compared to the same period in 2022, is 104. 8%.

Figure 2. Dynamics of completed construction works in January-July[13]

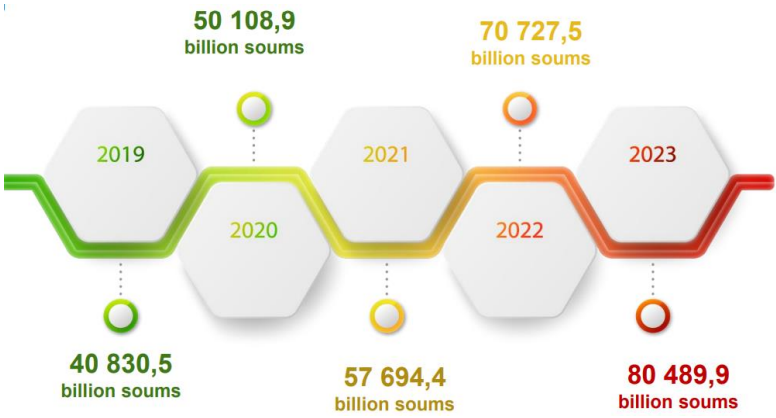

Construction work in the Republic of Uzbekistan for January-July 2023 is distributed by type of economic activity as follows: - the share of construction of buildings and structures reached 68. 3%, which, compared to the same period in 2022, amounted to 100. 7%; - the share of construction of civil facilities was fixed at the level of 21. 5% and, if compared with the corresponding period of 2022, this amounted to 107. 1%; - the share of specialized construction works is 10. 2% and, compared to the same period in 2022, this amounted to 135. 3%.

Figure 3. Construction work by type of economic activity in January-July 2023

The volume of construction work includes work performed by legal entities and individuals under construction contracts and in an economic way, as well as the construction of facilities for sale.

[13] www. stat. uz

A significant part of the work was carried out on the construction of new buildings and structures. Thus, 69. 1% of their total volume, or 55, 592. 2 billion soums, were directed to the creation of new production capacities in the economy, housing and communal services and other social facilities.

Figure 4. Share of new construction, renovation, expansion and technical re-equipment in the total volume construction works for January-July 2023

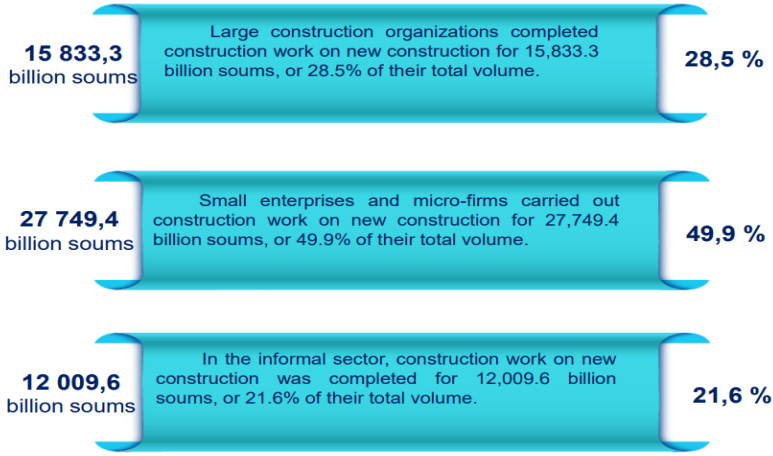

Figure 5. Volume and share of new construction by years

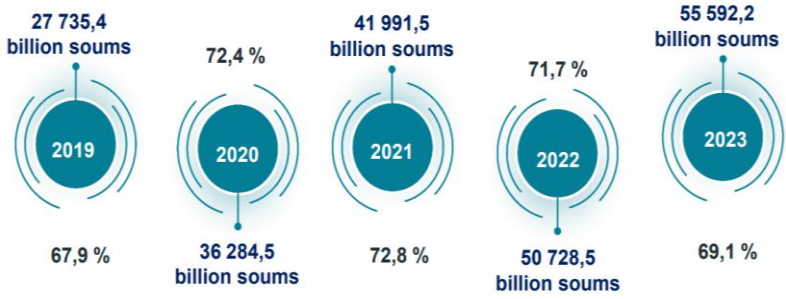

Figure 6. New construction works by regions for January-July 2023

Tashkent Bukhara Andijan Jizzakh Namangan Kashkadarya Samarkand Syrdarya Khorezm Navoi Fergana Surkhandarya Tashkent city Rep. Karakalpakstan 2 734, 8 billion soums 3 552, 7 billion soums 1 832, 6 billion soums 2 812, 1 billion soums 1 510, 5 billion soums 4 332, 0 billion soums 2 707, 0 billion soums 2 970, 1 billion soums 3 103, 9 billion soums 3 804, 9 billion soums 2 163, 4 billion soums 11 112, 7 billion soums 3 790, 4 billion soums 2 489, 9 billion soums In January-July 2023, high volumes were noted for new construction work by region, in particular in Tashkent city (11, 112. 7 billion soums), Tashkent region (4, 332. 0 billion soums), Fergana region (3, 804 . 9 billion soums) and Bukhara region (3, 790. 4 billion soums).

Table 2. Construction works per capita in the regions as of January 1, 2022 [14]

	Construction works per capita, thousand soums	Growth rate, in %
Republic of Uzbekistan	3 077, 4	104, 7
Rep. Karakalpakstan	2 465, 0	109, 0
regions:		
Andijan	1 744, 6	105, 8
Bukhara	3 757, 0	109, 9
Jizzakh	2 152, 0	113, 2
Kashkadarya	1 800, 7	110, 5
Navoi	4 961, 4	113, 0
Namangan	1 935, 0	107, 8
Samarkand	1 811, 8	113, 0
Surkhandarya	2 161, 9	110, 4
Syrdarya	3 314, 6	114, 8
Tashkent	3 121, 7	113, 0
Fergana	1 820, 6	113, 6
Khorezm	2 238, 2	130, 2
Tashkent city	9 367, 0	110, 4

In terms of regions, the first place in January-December 2021 in terms of the volume of construction works per capita is Tashkent city - 9, 367. 0 thousand soums (or 110. 4% compared to 2020), followed by Navoi, respectively. — 4, 961. 4 thousand soums (or 113. 0%), Bukhara - 3, 757. 0 thousand soums (or 109. 9%), Jizzakh - 2, 152. 0 thousand soums (or 113. 2 %), Syrdarya - 3, 314. 6 thousand soums (or 114. 8%) and Tashkent regions - 3, 121. 7 thousand soums (or 113. 0%).

[14] www. stat. uz

Table 3. Indicators of attracting the funds of international financial institutions to finance programs for the development of residential construction, (million US dollars) [15]

№	International financial institutions	Total	Including:					Allocation of funds
			2017y.	2018y.	2019y.	2020y.	2021y.	
	Total:	1 280, 0	218, 0	469, 0	393, 0	100, 0	100, 0	
1.	**Asian Development Bank**	500, 0	100, 0	100, 0	100, 0	100, 0	100, 0	Village houses to the construction
		200, 0	-	100, 0	100, 00	-	-	Multi-apartment to the construction of houses
2.	**Islamic Development Bank**	300, 0	113, 0	94, 0	93, 0	-	-	Village houses to the construction
3.	**Kuwait Fund for Arab Economic Development**	30, 0	5, 0	25, 0	-	-	-	Rural massifs to the construction of infrastructure
4.	**Saudi development fund**	50, 0	-	50, 00	-	-	-	Village houses to the construction
5.	**Turkey's "Ziroat"state bank**	200, 0	-	100, 0	100, 00	-	-	Multi-apartment to the construction of houses

Also, the heads of the Council of Ministers of the Republic of Karakalpakstan, regional and Tashkent city hokims are responsible for the timely commissioning of low-cost multi-apartment houses, external

[15] O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 23 oktabrdagi "2017-2020 yillarda shaharlarda arzon ko‘p kvartirali uylarni qurish va rekonstruksiya qilish dasturini samarali amalga oshirish borasidagi qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida"gi PQ-3350-sonli qarori.

engineering and communication networks, infrastructure facilities, beautification of areas, as well as the placement of citizens in private apartments. liability has been determined.

The Ministry of Finance of the Republic of Uzbekistan, together with the Asian Development Bank, is preparing the project "Expanding the mortgage market of Uzbekistan", which provides for the provision of mortgage credit resources for "Ipoteka-bank" ATIB, "Asaka-bank" ADB and "Uzsanoatkurilishbank" ADB. Also, in accordance with Table 3, the issue of attracting the debt of the State Bank of Turkey "Ziroat" is being developed.

In the Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan of October 23, 2017 "On additional measures to effectively implement the program of construction and reconstruction of affordable multi-apartment houses in cities in 2017-2020" No. PQ-3350 in order to maintain the average amount of the initial contribution for the purchase of an apartment in multi-apartment buildings at the level of 25 percent and to prevent the facts of abuse in the distribution of apartments by floors, accordingly, apartments should be allocated to young families, residents of old houses and housing conditions it was determined that the differentiated amount of the initial contribution will be put into practice based on the conditions of sale to other categories of citizens in need of improvement (Table 4).

Table 4. Apartments for young families, people living in old houses and housing another category that needs to improve their conditions of sale to citizens[16]

Note: * If the participating commercial banks do not receive orders from young families, residents of dilapidated houses and other categories of citizens who need to improve housing conditions, the interest rate will be the Central Republic of Uzbekistan can provide a mortgage loan for a period of 10 years, including a grace period of 6 months, not less than the refinancing rate set by the bank.

Conclusions

From the information in the table above, it can be concluded that the terms of sale to young families, residents of old houses and other categories of citizens who need to improve their housing conditions are set for a period of 20 years, taking into account the well-being of our population, and that the initial contribution is not required.

The infusion of a preferential interest rate lower than the refinancing rate of the Central Bank and the setting of a 36-month period ensure a

[16] Decision PQ-3350 of the President of the Republic of Uzbekistan of October 23, 2017 "On additional measures to effectively implement the program of construction and reconstruction of affordable multi-apartment houses in cities in 2017-2020"

positive result of the reforms in practice. At the same time, allotment of land areas for the construction of affordable multi-apartment houses by the Council of Ministers of the Republic of Karakalpakstan, regional and city hokims, based on the orders of "Uzshahar Kurilish Invest" IK LLC and participating commercial banks, is in great demand only among the population. will be carried out in the prescribed manner in the regions.

As a result of the conducted research, the following scientific and practical recommendations were developed:

- firstly, to improve the monitoring of the work carried out in the regions and districts regarding the provision of affordable housing to the population in the regions of our republic;

- secondly, to ensure the continuous operation of the commissions established under the authorities to provide the population with affordable housing and to reduce the number of required documents;

- thirdly, to study foreign experiences in providing the population with affordable housing and pay attention to the issue of extending the loan period;

- fourthly, to establish a separate department in regional authorities to provide the population with affordable housing and to form a base of the population's requirements for housing;

- fifthly, to ensure a decrease in the cost of model houses built at the expense of optimizing the costs of construction-contracting organizations for construction materials and items.

In addition, the affordability of houses is achieved due to the provision of tax, customs relief and other benefits for program (contractor) participants.

In conclusion, it should be said that as a result of the fair policy conducted by the President, economic and social support of the population, large-scale economic reforms to provide the population with affordable housing, the social well-being of our population will further increase. It is appropriate to reach the intended goals.

References

Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated 27. 11. 2020 N PF-6119 "Decree on approval of the strategy of modernization, rapid and innovative development of the construction network of the Republic of Uzbekistan for 2021-2025.

Report of the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev at the extended meeting of the Cabinet of Ministers dedicated to the main results of the socio-economic development of our country in 2016 and the most important priorities of the economic program for 2017 // People's word, 2017 16. 01.

Decree of the President of the Republic of Uzbekistan "On the strategy of actions for the further development of the Republic of Uzbekistan" // People's word 2017. 08. 02. No. 28 (6722).

Address of the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev to the Oliy Majlis // Xalqso'zi 2017. 23. 12.

Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated January 13, 2017 "On additional measures to effectively implement the program of construction and reconstruction of affordable multi-apartment houses in cities in 2017-2020" No. PQ-2728 decision.

The decision of the President of the Republic of Uzbekistan dated October 21, 2016 "On the program for the construction of affordable housing in rural areas according to updated model projects in 2017-2021".

PQ-3350 of the President of the Republic of Uzbekistan dated October 23, 2017 "On additional measures to effectively implement the program of construction and reconstruction of affordable multi-apartment houses in cities in 2017-2020" decision.

Decision PQ-2660 of the President of the Republic of Uzbekistan dated November 22, 2016 "On measures to implement the Program for the construction and reconstruction of affordable multi-apartment houses in cities in 2017-2020".

A. A. Mirisaev. "THE ROLE OF CONTRACTOR ORGANIZATIONS IN THE CONSTRUCTION OF AFFORDABLE HOUSES FOR THE POPULATION OF UZBEKISTAN" International Scientific Journal Theoretical & Applied Science Philadelphia USA. Pages 166-176. Science Year: 2022 Issue: 07 Volume: 111 Published: 27. 07. 2022 http://T-Science. org, https://scholar. google. com/citations?user=7oezgo0AAAAJ&hl=ru

A. A. Mirisaev. “ANALYSIS OF LOANS ALLOCATED BY BANKS TO CONTRACTOR ORGANIZATIONS IN UZBEKISTAN” International Scientific Journal ISJ Theoretical & Applied Science Philadelphia, USA issue 03, volume 119 published pages 44-52, March 30, 2023. http://T-Science. org, http://s-o-i. org/1. 1/TAS-03-119-9, https://dx. doi. org/10. 15863/TAS.

Internet resources

www. gov. uz

www. stat. uz

www. norma. uz

www. lex. uz

XUSUSIY TADBIRKORLIK VA ISHBILARMONLIK YOSHLAR MA'NAVIY MADANIYATI O'ZGARUVCHANLIGINING IJTIMOIY MOHIYATI

PhD. Jamoliddin MAMANOV

Annotatsiya

Ushbu maqolada yoshlar ma'naviy madaniyati shakllanishiga ta'sir ko'rsatuvchi omillardan iqtisod, tadbirkorlik, ishbilarmonlik sohalari, ushbu sohalarda O'zbekiston Respublikasi rahbariyati va hukumati tomonidan amalga oshirilayotgan amaliy ishlar va ularning natijalari, yoshlarning bandligini ta'minlash borasidagi ishlar, yoshlar daftarining tashkil etilishi va yoshlar daftari jamg'armasi tomonidan ehtiyojmand yoshlarni qo'llab-quvvatlash borasidagi islohotlar yo'nalishlari falsafiy tahlil etilgan. Shuningdek, maqolada yoshlar o'rtasida sodir etilayotgan jinoyatlar va ularning sabablari, jinoyatchilik va huquqbuzarlikni oldini olish borasidagi takliflar berilgan.

Bugungi O'zbekiston sharoitida yoshlarni bandligini ta'minlash borasida qonunchilikga bir qancha o'zgartirishlar kiritildi. Xususan oirgi yillarda 10 ga yaqin yangi qaror va farmonlar ishlab chiqilib hayotga tadbiq qilindi. Jumladan maqolada O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 20-apreldagi PF-6208-son «Yoshlarning tadbirkorlik faoliyatini qo'llab-quvvatlash va bandligiga ko'maklashish, ularni ijtimoiy himoya qilish hamda bo'sh vaqtini mazmunli tashkil etishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»farmoni bilan yoshlarga berilayotgan yangi imkoniyatlar, oilaviy tadbirkorlik, ayollarni xususiy tabdirkorlikka jalb qilish masalalari tahliliga e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: Madaniyat, ma'naviyat, ma'naviy madaniyat, yoshlar, tadbirkorlik, ishbilarmonlik, xususiy tadbirkorlik, oilaviy tadbirkorlik, bandlik, jinoyatchilik.

KIRISH

Yoshlar ko'p tomondan jamiyatning barcha sohalaridagi yangiliklarni faol o'zlashtiruvchi ijtimoiy qatlamligini inobatga olgan holda juda ko'p faylasuflarning tadqiqot obyektiga aylangan. Yoshlar ma'naviy

madaniyatining o‘ziga xos tomonlarini tadqiq etish esa har bir jamiyatning bugungi islohotlarining samarasini sarhisob qilish bilan barobar. Shuni hisobga olidagan bo‘lsak, kelgusi avlod ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan ma’naviy boyliklarning bugungi iste’molchisi hamda kelajak avlodlarga qoldiriladigan ma’naviy merosning yaratuvchisi, ya’ni ijtimoiy hayotda yoshlar madaniyatlararo dialog, ma’naviy madaniyat uzatuvchisi sifatida namoyon bo‘ladi. Viloyat, shahar, davlat va umuman jamiyatning kelajagi bevosita yangi avlodga bog‘liq. Uning qanday bo‘lishi, umumiy ijtimoiy yo‘nalishi qandayligi, hozirgi hayot sharoitiga moslashishi yoki butun dunyoni o‘zgartirishni o‘z oldiga maqsad qilib qo‘yishiga bog‘liq.

Yoshlar ma’naviy madaniyati davr o‘zgarishi bilan o‘zgarib, moslashib borishi tufayli bu sohada doimiy tadqiqotlar olib borishni taqozo qiladi. Shu munosabat bilan yoshlar ma’naviy madaniyatiga ta’sir ko‘rsatuvchi omillarni ilmiy o‘rganish, zamon ruhi bilan taqqoslash har qachongidan dolzarb hisoblanadi.

ADABIYOTLARSHARHI

Yoshlar ma’naviy madaniyatiga ta’sir ko‘rsatadigan omillardan biri iqtisoddir. O‘zbekistonda so‘ngi yillarda iqtisodiy islohotlar jadal suratlarda hayotga tadbiq qilinmoqda. Shuningdek, mamlakat iqtisodiyotini erkinlashtirish, jamiyatning turli qatlamlari uchun tadbirkorlikka keng sharoitlar yaratish, yoshlarning ishbilarmonlik qobiliyatlarini oshirish, mazkur sohaga xorijiy investisiyalarni olib kiritish bo‘yicha ulkan amaliy ishlar qilinmoqda. Buning oqibatida so‘ngi yillarda mamlakat iqtisodiyoti bir necha barobarga ko‘tarilishiga erishildi. Har bir millatning keyingi taqdiri albattada shu mamlakatda tarbiyalanayotgan yoshlarning har tomonlama, xususan, iqtisod, ishbilarmonlik va tadbirkorlik sohasida egallayotgan bilimlari darajasi, olayotgan amaliy ko‘nikmalariga bog‘liqdir. Bu haqda millat kelajagi uchun jon kuydirgan bobolarimizdan M. Behbudiy o‘zing «Ehtiyoji millat» nomli maqolasida «Kontur va rasmiy daftar tutib, kassa qurib tijorat etmoq lozim. Ilm tijorat bila turgan buxgalterik hisobi yuritadurg‘on boylarimizga kerak, ul dam o‘zimizdan bir nafar topilmaydur» deb millatining iqtisod va tadbirkorlik sohasidagi bilimsizligini tanqid ostiga oladi [Behbudiy, 1999: 200]. Bundan tashqari X. Xamroyevning “Tadbirkorlik asoslari” nomli kitobida O’zbekistonning mustaqillik yillarida tadbirkorlik faoliyatiga berilgan e’tibor masalasi yoritib berilgan [Xamroyev, 2010: 67].

METODOLOGIYA

Mamlakatimizda mustaqillik yillarida bu sohada bir qator ishlar amalga oshirildi. Xususan, yoshlarni tadbirkorlikka o‘rgatish va ularga bu borada keng imkoniyatlar yaratish maqsadida 10 dan ortiq O‘zbekiston Rspublikasi Prezidenti va hukumat qarorlari qabul qilindi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 20-apreldagi PF-6208-son«Yoshlarning tadbirkorlik faoliyatini qo‘llab-quvvatlash va bandligiga ko‘maklashish, ularni ijtimoiy himoya qilish hamda bo‘sh vaqtini mazmunli tashkil etishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida» farmoni orqali yoshlarning tadbirkorlik faoliyati bilan shug‘ullanishlari uchun bir qancha imkoniyatlar yaratildi [2021: 20 aprel]. Mazkur qarorda yoshlarni tadbirkorlikka jalb qilish, ularni doimiy ish bilan band qilish, qo‘shimcha daromad olishi uchun qulay shart-sharoitlar yaratish bo‘yicha quyidagi tartib joriy qilindi. Birinchidan, ish beruvchilarga (byudjet tashkilotlari, davlat korxonalari, ustav jamg‘armasi (kapitali)da davlat ulushi 50 foiz va undan ortiq bo‘lgan yuridik shaxslar bundan mustasno) ular tomonidan 25 yoshdan oshmagan xodimlar uchun to‘langan ijtimoiy soliq summasi Davlat byudjetidan to‘liq qaytarib berilishi, bunda, ijtimoiy soliq summasi yosh xodimlar olti oy davomida uzluksiz mehnat faoliyatini amalga oshirishi sharti bilan yettinchi oydan boshlab qaytarilishi belgilandi [2021: 20 aprel].

Shuningdek, «Yoshlar daftari»ga kiritilgan yoshlarga tadbirkorlik faoliyatini boshlash va o‘zini o‘zi band qilishga zarur bo‘lgan asbob-uskunalar va mehnat qurollarini xarid qilish uchun bazaviy hisoblash miqdorining 40 baravaridan ko‘p bo‘lmagan miqdorda «Yoshlar daftari» jamg‘armalari hisobidan subsidiya ajratilishi joriy qilindi. «Yoshlar daftari»ga kiritilgan tadbirkorlik faoliyatini boshlash uchun bino va inshootlarini ijaraga olgan yosh tadbirkorlarga bir yillik ijara xarajatlarining 30 foizi, biroq bazaviy hisoblash miqdorining 25 baravarigacha bo‘lgan miqdori «Yoshlar daftari» jamg‘armalari hisobidan kompensasiya tizimi joriy qilindi. Bundan tashqari professional ta’lim tashkilotlarida tahsil olayotgan «Yoshlar daftari»ga kiritilgan yoshlarga ular ishlab-chiqarish yoki xizmat ko‘rsatish korxonalarida amaliyot o‘tagan vaqtida, biroq olti oydan ko‘p bo‘lmagan muddatda professional ta’lim tashkilotlari tomonidan Davlat byudjeti mablag‘lari hisobidan bazaviy hisoblash miqdorining ikki baravari miqdorida har oylik subsidiya ajratiladigan bo‘ldi. Bu kabi amaliy ishlar natijasida mamlakatimizda oxirgi yillarda tadbirkorlik faoliyati bilan shug‘ullanuvchilar soni bir necha borabarga ortganligini ko‘rishimiz mumkin. Jumladan, hozirgi kunda mamlakatimizda tadbirkorlarning 22,

9% (106, 574) yosh tadbirkorlar (31 yoshdan kichik) tashkil etadi [2023: 12 may].

Mamlakatimiz rahbariyati tomonidan respublikaning barcha mahallalarida yoshlar yetakchisi va hokim yordamchisi lavozimlarining joriy qilinishi yoshlarni qo‘llab-quvvatlash maqsadida joriy etilgan «Yoshlar daftari» tizimi bilan kunlik ishini amalga oshiruvchi institut yaratilganligining dalilidir. Xususan, bugungi kunda joylarda yoshlar yetakchilari hokimlik organlari bilan hamkorlikda:

– «Yoshlar daftari» bilan ishlarni samarali tashkil qilish;

– yoshlarning bandligini ta’minlash, ularni tadbirkorlik va ishbilarmonlik borasidagi bilim va amaliy ko‘nikmalarini oshirish, ularga imtiyozli kreditlar ajratish;

– mahallalarda yoshlarning bo‘sh vaqtini mazmunli tashkil etish, ularning bandligini ta’minlash, yoshlar o‘rtasida turli sport musobaqalari, tanlovlar va boshqa tadbirlarni tashkil etish;

– yoshlarning hayotda o‘z o‘rnini topishlarida ko‘maklashish, turli sohalarga qiziquvchi yoshlarni aniqlash va ularning iste’dodi va tashabbuslarini yuzaga chiqarish kabi amaliy ishlar 9309 ta mahalla fuqarolar yig‘inlarida tizimli ravishda yo‘lga qo‘yildi.

Bugungi kunda respublikada jami 62 mingdan ziyod qo‘shimcha ko‘makka muhtoj yoshlar «Yoshlar daftari»ga kiritilgan.

Samarqand viloyatida 9 573 nafar, Surxondaryo viloyatida 6 279 nafar, Farg‘ona viloyatida 6 122 nafar, Qoraqalpog‘iston Respublikasida 5 787 nafar, Andijon viloyatida 4 778 nafar, Qashqadaryo viloyatida 4 504 nafar, Toshkent viloyatida 4 288 nafar, Namangan viloyatida 3 896 nafar, Xorazm viloyatida 3 609 nafar, Navoiy viloyatida 3 282 nafar, Jizzax viloyatida 2 993 nafar, Buxoro viloyatida 2 957 nafar, Sirdaryo viloyatida 2 477 nafar, Toshkent shahrida 2 230 nafar.

Joylarda amalga oshirilgan ishlar natijasida 2022-yilning o‘zida yoshlar yetakchilari tashabbusi ostida:

– 1 589 nafar yoshlar doimiy ish o‘rinlari bilan ta’minlangan;

– 1 951 nafar yoshlarga kredit ajratilgan;

– 19 398 nafar yoshlarga yer ajratilgan;

– 691 nafar yoshlar «ustoz-shogird» an’anasi asosida hunarmandlarga biriktirilgan;

– 5 642 nafar yoshlarga subsidiya ajratilgan;

– 7 246 nafar yoshlarga (21%) ijtimoiy-iqtisodiy yordam koʻrsatilgan.

Amalga oshirilgan ishlar natijasida bugungi kunda jami 50 738 nafar (80, 8 %) yoshlar roʻyxatdan chiqarildi. 2022-yilning noyabr oyi holatida «Yoshlar daftari»da 12 037 nafar fuqarolar roʻyxatga olingan. Bundan tashqari, oʻtgan davrda «Yoshlar daftari»ga kiritilgan yoshlarning 2 619 nafariga safarbarlik chaqiruvi rezervidagi xizmatni oʻtash badali hamda 1 506 nafariga haydovchilarni tayyorlash kurslarida oʻqish xarajatlari qoplab berilgan. Shu bilan birga, «Yoshlar daftari»ga kiritilganlarning 390 nafariga ijara xarajatlari, 5 642 nafariga esa mehnat qurollari xarid qilish uchun bir martalik subsidiya ajratilishida yaqindan koʻmak koʻrsatilgan. Bundan tashqari, ishsiz yurgan yoshlarning bandligini ta'minlash masalasiga ham kun tartibida turgan asosiy masaladir. Bu borada, 3-sektor rahbarlari tomonidan mahalladagi hokim yordamchilari bilan yaqin hamkorlikda amalga oshirilgan ishlar natijasida 64 379 nafar yoshlar va 12 483 nafar bitiruvchilar doimiy ish oʻrinlari bilan ta'minlangan. Shuningdek, 32 666 nafar yoshlarga oilaviy tadbirkorlik bilan shugʻullanishiga, 63 026 nafariga esa tomorqadan foydalanishiga koʻmaklashilgan. Bu ishlar mamlakatimiz tomonidan amalga oshirilayotgan ishlarning bir kichik qismi xolos.

Mazkur yuqoridagi amaliy ishlar oqibatida va jahonda yuz berayotgan globallashuv, madaniy almashinuvlar, iqtisod, ilm-fan, sport sohasidagi oʻzaro aloqalarning kuchayishi va tezlashuvi, koʻplab aholi vakillarining ish, oʻqish va turizm sohasida boshqa davlatlarga borish va chet el fuqarolarining bizning davlatimiz turmush-tarzi bilan yaqindan tanishish holatlarining kuchayayotganligi oqibatida oʻzbek milliy mentalitetida, shu orqali ma'naviy-madaniyatida koʻplab oʻzgarishlarga olib kelmoqda. Xususan, bugungi oʻzbek yoshlarida ilm-fan bilan shugʻullanish, oʻzini iqtidorini namoyon qilishga boʻlgan intilish, jamiyatda oʻz oʻrniga ega boʻlish uchun zamonaviy madaniyat namunalari bilan tanishish oqibatida ularda individualizmning ortishini yuzaga keltirmoqda. Bugungi jamiyat hayotida yoshlar hayot poygasida oʻzining manfaatlarini jamiyat, jamoa manfaatlaridan ustun qoʻyishi koʻplab kuzatilmoqda. Xususan, mahalla va oilada yosh avlodning oʻzini kattalar oldida erkin tutishi, ularning nasihatlaridan koʻra oʻz fikr va mulohazalarini toʻgʻri deb hisoblashga urinishlarning ortishi kuzatilmoqda. Shuningdek, yoshlar mentalitetida axloqdan koʻra huquqning ustunlikka erishayotganligi ham jamiyatda tup oʻzlarishlarning amalga oshirilayotganligi bilan bogʻliqdir.

Ma'lumki, zamonaviy iqtisodiy sharoitlarda individual mehnat faoliyati bandlik muammosini yechishning samarali usullaridan biri hisoblanadi. Sh. Mirziyoyevning davlat mustaqilligining 30 yillik bayramiga bagʻishlangan marosimdagi nutqida «Biz bundan buyon ham

aholimizning daromadi va turmush darajasini muntazam yaxshilab borishga jiddiy ahamiyat qaratamiz. Yurtimizda ijtimoiy muammolarni hal etishning o‘ziga xos yangi tizimi yaratilgan. «Temir daftar», «ayollar daftari», «yoshlar daftari», «mehr daftari», «mahallabay» ishlash usullari aynan shu maqsadda joriy etilmoqda» deb ta’kidlaydi. Mehnat jabhasiga mustaqil yo‘l olgan yoshlar xarakteridagi ayrim o‘zgarishlar professional faoliyatning yangi tamoyillarini yuzaga kelishiga sabab bo‘lib, hulq-atvorning noan’anaviy strategiyasini namoyon qiladi. Shuning uchun, u faqatgina oilaviy shart-sharoitni yaxshilash vositasi hisoblanmay, balki iqtisodiyotni rivojlantirish mexanizmi sifatida ham namoyon bo‘ladi. «Oilaviy biznes»da yoshlarning ijtimoiylashuvi ota-ona ta’siri doirasida ro‘y berganligi bois, ulardagi iste’molchilik munosabatlari ko‘lami kichik darajada bo‘lishi mumkin. Shuningdek, ijtimoiylashuv jarayonida mehnatsevarlik, mas’uliyatlilik, muvaffaqiyatga erishish motivi kabi tushunchalarni anglanilishi o‘spirinlardagi ijobiy shaxsiy sifatlarning shakllanishiga asos bo‘ladi. Yoshlarning «oilaviy biznes»dagi ishtiroki ta’lim olishga xalaqit bermaydi, aksincha, ularga pul ishlab topish imkoniyatini yaratadi. «Oilaviy biznes» turli xil darajada sivilizasiyalashgan tadbirkorlikning shakllanishiga turtki beruvchi ijtimoiy muhitni yaratishi mumkin. Jumladan, oila a’zolari o‘rtasida bandlikni samarali taqsimlash, ularni har birining qobiliyati, bilimi, tafakkuri, ma’lumotlilik darajasi va imkoniyatlarini ijobiy baholash zaruriyatini keltirib chiqaradi. Shu bois, oila a’zolarining birida tadbirkorlik faoliyati uchun layoqat va tashkilotchilik qobiliyati bo‘lishi shart. Tadbirkorlik faoliyatida muvaffaqiyatga erishish – maqsadga intilishdagi matonat, tavakkalchilikka tayyorlik, o‘ziga ishonch, moslashuvchanlik, shaxsiy javobgarlik hissi, kirishuvchanlik, turli ma’lumotlarni tez yig‘ish va ulardan foydalanish qobiliyati kabi shaxsiy sifatlar majmuasining shakllanishiga bog‘liqdir. Buning uchun, «oilaviy biznes» sharoitida, barcha shaxsiy sifatlarni o‘zida jamlagan alohida bir kishining bo‘lishi shart emas. Oiladagi har bir a’zoning kuchli va kuchsiz jihatlarini hisobga olgan holda, ishlab chiqarish jarayonida bajaradigan rolini hamda shaxsiy salohiyatini maksimal darajada ochib berishga xizmat qiladigan bandlikni maqbul ravishda taqsimlash maqsadga muvofiqdir. Shuningdek, yosh avlod kuch-quvvati bilan kattalar tajribasini muvofiqlashtirish ham samarali mexanizmlardan biri hisoblanadi. Xususan, yoshlardagi tez o‘zlashtirish qobiliyati va innovasion salohiyat mavjud muammoni hal etish jarayoniga nisbatan standartlashmagan yondashuvni keltirib chiqarishi mumkin.

NATIJALAR

Tadbirkorlikni rivojlantirish, yoshlar va xotin-qizlarni daromadli mehnat bilan band qilishga yo‘naltirilgan dasturlar doirasida so‘nggiyillarda 600 mingdan ziyod aholi va tadbirkorlik sub’yektlariga 15 trillion so‘mdan ortiq miqdorda imtiyozli kreditlar ajratilgan. Aytish joizki, yurtimizda oilaviy tadbirkorlikning huquqiy asoslari bir qator me’yoriy – huquqiy hujjatlarda belgilangan. Yangi taxrirda qabul qilingan konstitusiyamizning 65-moddasida, fuqarolar farovonligini oshirishga qaratilgan O‘zbekiston iqtisodiyotining negizini xilma-xil shakllardagi mulk tashkil etadi. Davlat bozor munosabatlarini rivojlantirish va halol raqobat uchun shart-sharoitlar yaratadi, iste’molchilarning huquqlari ustuvorligini hisobga olgan holda iqtisodiy faoliyat, tadbirkorlik va mehnat qilish erkinligini kafolatlaydi. Bundan tashqari, «Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to‘g‘risida»gi Qonunning 7-moddasida jismoniy shaxslar yuridik shaxs tashkil etmagan holda birgalikdagi tadbirkorlik faoliyatini er-xotinning umumiy mol-mulki negizida ular tomonidan amalga oshiriladigan oilaviy tadbirkorlik shaklida amalga oshirish mumkinligi nazarda tutilgan. Qonunda belgilanishiga ko‘ra, oilaviy korxonalar faoliyati sohasida yuridik shaxslar uchun belgilangan soliq yoki yagona yer solig‘i to‘lash nazarda tutilgan faoliyat turlarini amalga oshirishlari mumkin. Bunda oilaviy korxonalar faoliyatining asosiy sohalari iste’mol tovarlari ishlab chiqarish va sotish, shuningdek, xizmatlar ko‘rsatish va servis bo‘yicha faoliyat hisoblanadi. Faoliyat turlari ro‘yxatiga hunarmandchilik faoliyati ham kiritiladi. Oilaviy tadbirkorlikda mikrofirmalar va kichik korxonalarga o‘xshash moliyaviy xujjatlar va statistik hisobotlar yuritadi. Oilaviy biznes ishtirokchilari o‘rtasidagi o‘zaro mehnat munosabatlari ular tomonidan mehnat qonunchiligiga asosan mustaqil ravishda tartibga solinadi. Oilaviy biznes va yollangan ishchilar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar esa mehnat qonunchiligida belgilangan mehnat shartnomasi bilan amalga oshiriladi. Oilaviy biznes ishtirokchilari esa nafaqat mol-mulki negizidagi er-xotinlar, balki O‘zbekiston Respublikasi Oila kodeksida belgilanganidek (57-59-moddalar) karindoshlik hamda quda-andachilik munosabatlarida bo‘lgan mehnatga layoqatli yoshga yetgan oilaning boshqa a’zolari ham bo‘lishlari mumkin [Ochilova, 2022: 167]. Shuningdek, oilaviy biznes, hukumat tomonidan aniqlangan ro‘yxatga ko‘ra, o‘zi ishlab chiqargan xalq badiiy hunarmandchiligi va amaliy san’ati buyumlarini sotishdan olingan tushumlar bo‘yicha yagona soliq to‘lovini to‘lashdan ozod qilinadilar.

Mamlakatimizda oilaviy tadbirkorlikning huquqiy kafolatlarini takomillashtirish kelajakda nafaqat oila rivojiga, balki mamlakat taraqqiyotiga xizmat qiladi. Shuningdek, oilaviy tadbirkorlik sohasida,

ayniqsa qishloq joylarida barqaror yangi ish joylarini tashkil etish hisobiga, hozirgi vaqtda norasmiy sektorda mehnat faoliyatini amalga oshirayotgan ishchi kuchlarni, shu jumladan mehnat shartnomasini rasmiylashtirmasdan tadbirkorlarga yordam berayotgan oila a'zolarini rasmiy bandlik sohasiga bosqichma-bosqich jalb etishni ta'minlaydi.

Bizning fikrimizcha, bugungi globallashuv jarayonlari davom etayotgan bir davrda, oilaviy biznesni rivojlantirish va ushbu sektorda ayollar mehnatining rolini oshirish masalalari davlatimiz iqtisodiyotining har tomonlama yuksalishida alohida ahamiyat kasb etadi. So'nggi yillarda ayollar mehnatidan foydalanish va bunday mehnatni samarali amalga tatbiq etish maqsadida bir qator me'yoriy hujjatlar qabul qilindi. Ayollar mehnatini kengaytirish va imkoniyatlar yaratib borish borasidagi me'yoriy hujjatlar asosida iqtisodiyotni boshqarishni yangicha tashkil etishning eng zamonaviy uslub va qulayliklariga erishilmoqda. Shu nuqtai nazardan ayollarning jamiyatdagi o'rni, ularni xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishdagi hissasi to'g'risida mulohazalar bugungi kunda o'ziga xos dolzarbligicha qolmoqda.

Demak, bugungi kunda oilaviy biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishda ayollar mehnatining rolini oshirish va uni amalda keng qo'llashning huquqiy jihatlari bo'yicha orttirilgan ijobiy tajriba mavjud, ammo ayollarning mehnat faoliyatlarini yanada yaxshilash maqsadida amalga oshiriladigan vazifalar ko'lamini kuchaytirish, qolaversa, eng muhimi uni huqumat tomonidan qo'llab-quvvatlash tizimini kengaytirish zarur.

Ayollar mehnatini erkaklar bilan teng tarzda tashkil etish hamda ularga teng sharoitlar yaratish bo'yicha huquqiy asos albatta yangi taxrirda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasida belgilab qo'yildi. Xususan, yangi taxrirda qabul qilingan Konstitutsiyaning 53 moddasida «Davlat xotin-qizlar va erkaklarga jamiyat hamda davlat ishlarini boshqarishda, shuningdek, jamiyat va davlat hayotining boshqa sohalarida teng huquq va imkoniyatlarni ta'minlaydi» deb belgilab qo'yildi [Korneyeva, 2005:184].

Yoshlar bandligini ta'minlash, ularni ertaroq biror faoliyat, ayniqsa tadbirkorlik bilan shug'ullanishlari uchun ko'maklashilsa ularning bo'sh vaqti bo'lmaydi. Aynan doimiy ravishda biror faoliyat bilan band bo'lgan yoshlar turli buzg'unchi g'oyalar ta'siriga tushmaydi hamda jamiyat uchun namuna bo'ladigan, ijobiy natijalar olib kiradigan namunali shaxs bo'lib shakllanishiga imkoniyat poydo bo'ladi [Amirovna, 2022: 7]. Tahlillarning ko'rsatishicha jamiyatimizda yoshlar o'rtasida sodir etilayotgan ko'plab jinoyatlar aynan bandligi ta'minlanmagan yoshlar

o‘rtasida sodir etilmoqda. Shu sababli ham yoshlarning ma’naviy madaniyatini shakllantirishda tadbirkorlik omilini xisobga olish lozim.

XULOSA

Xulosa sifatida shuni ta’kidlash mumkinki, yoshlarning ma’naviy madaniyati - bu jamiyatda qaror topgan tarbiya vositalari orqali shakllangan, shuningdek, yoshlar tomonidan ijobiy qabul qilingan, ularning hayotiy faoliyat ko‘rinishiga aylangan ma’naviy madaniyatning ajralmas qismi xisoblanadi. Bu yoshlarning ma’naviy madaniyatini yuksaltirishda xususiy tadbirkorlik va ishbilarmonlikning o‘rni o‘zaga xos xisoblanadi. Sababi yoshlar ertaroq iqtisodiy bilimlarni egallasa ularni jamiyat hayotida sodir bo’layotgan iqtisodiy islohotlarni ongli va chuqur anglab olish imkoniyati paydo bo‘ladi va ular jamiyat uchun ijobiy shasga anglanadi.

Yoshlarning ma’naviy madaniyatini yuksaltirishda, ularning jahon yoshlari orasida raqobatbardosh avlod bo‘lib voyaga yetishida iqtisodiy islohotlarning o‘rni katta. Yoshlarning hayotda o‘z-o‘ziga ishonch xissi orqali faoliyat olib borishlarida, ularning iqtisodiy bilimlari, egallagan ko‘nikmalari yetakchi o‘rin tutadi. Shu sababli ham mamlakatimizda yoshlarning iqtisodiy bilim olishlari va jahon iqtisodiyotida, tadbirkorlik faoliyatida qanday yangi o‘zgarishlar sodir bo‘layotganligini doimiy ravishda yetkazib borish va bu bilimlar bilan qurollantirish zarur va shartdir.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Behbudiy M. (1999). Ehtiyoji millat. – Toshkent: Ma’naviyat.

2. Xamroyev X. (2010). Tadbirkorlik asoslari. – Toshkent: Yangi nashr.

MIrziyoyev, Sh. (2021, aprel 20). Yoshlarning tadbirkorlik faoliyatini qo‘llab-quvvatlash va bandligiga ko‘maklashish, ularni ijtimoiy himoya qilish hamda bo‘sh vaqtini mazmunli tashkil etishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida. https://lex. uz/docs/5382151

3. MIrziyoyev, Sh. (2021, aprel 20). Yoshlarning tadbirkorlik faoliyatini qo‘llab-quvvatlash va bandligiga ko‘maklashish, ularni ijtimoiy himoya qilish hamda bo‘sh vaqtini mazmunli tashkil etishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida. https://lex. uz/docs/5382151

4. Yosh tadbirkor. https://yoshtadbirkor. uz/

5. Ochilova G. (2022). Raqamli iqtisodiyot sharoitida yoshlarda tadbirkorlik qobiliyatlarini shakllantirish mexanizmlari. Arxiv nauchnых issledovaniy. 1. 167.

6. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutisiyasi. (2023). https://lex.uz/docs/6445145#6445421

7. Korneyeva T. S. (2005). Mentalitet kak sosiokulturnыy fenomen: Filosofskiy analiz: dissertatsiya . . . kandidata filosofskix nauk. – Yekaterinburg: 184.

8. Amirovna, Z. A. (2022). Theoretical and Practical Aspects of Environmental Ethics of their Manifestation in Society. 7.

ABSTRACT

In this article, the President of the Republic of Uzbekistan No. PF-6208 dated April 20, 2021 "Additional measures to support the entrepreneurial activity and employment of young people, their social protection and meaningful organization of free time Through the decree "On events" several opportunities were created for young people to engage in entrepreneurial activities [2021: April 20]. In this decision, the following procedure was introduced to attract young people to entrepreneurship, provide them with permanent employment, and create favorable conditions for them to earn additional income. First, the amount of social tax paid by them to employers (budget organizations, state enterprises, legal entities with a state share in the charter fund (capital) of 50 percent or more) for employees under the age of 25 is from the State budget to It was determined that the amount of social tax will be refunded starting from the seventh month, provided that the young employees work continuously for six months.

Also, "Youth Register" in the amount of no more than 40 times of the base calculation amount for young people included in the "Youth Register" to start entrepreneurship and purchase equipment and labor tools necessary for self-employment. Subsidy was introduced at the expense of savings. A compensation system has been introduced for young entrepreneurs who rent buildings and structures to start their business activities, included in the "Youth Register", 30% of the annual rental costs, but up to 25 times the amount of the base calculation, at the expense of the "Youth Register" funds. In addition, young people enrolled in the "Youth register" who are studying in professional educational organizations, during their internship in production or service enterprises, but for a period of no more than six months, are provided by professional educational organizations from the State budget. a monthly subsidy in the amount of twice the amount of the base calculation was allocated from the funds. As a result of such practical work, we can see that the number of people engaged in business activities in our country has increased several times in recent years. In particular, 22. 9% (106,

574) of entrepreneurs in our country are young entrepreneurs (under 31 years old).

As a result of the actions, a total of 50, 738 (80. 8%) young people were removed from the register. As of November 2022, 12, 037 citizens are registered in the Youth Register. In addition, in the past period, 2, 619 young people included in the "Youth Register" were reimbursed for the service in the reserve of the mobilization call, and 1, 506 were reimbursed for the costs of studying in driver's training courses. At the same time, 390 persons included in the "Youth register" were provided with close assistance in the provision of one-time subsidies for the purchase of work equipment and 5, 642 persons for rent expenses. In addition, the issue of ensuring the employment of unemployed youth is the main issue on the agenda. In this regard, 64, 379 young people and 12, 483 graduates have been provided with permanent jobs as a result of the work carried out by the leaders of the 3rd sector in close cooperation with the local mayor's assistants. Also, 32, 666 young people were helped to start a family business, and 63, 026 people were helped to use the farm. These works are only a small part of the works carried out by our country.

As a result of the above practical work and the globalization, cultural exchanges, economic, scientific, and sports relations taking place in the world, the increase and acceleration of mutual relations, many representatives of the population go to other countries for work, study, and tourism, and foreign citizens As a result of increasing familiarity with the way of life of our country, many changes are taking place in the Uzbek national mentality, thereby in its spiritual culture. In particular, today's Uzbek youth are becoming more individualistic as a result of engaging in science, the desire to show their talents, and getting to know the examples of modern culture in order to gain their place in society. In the life of today's society, it is often observed that young people put their interests above the interests of society and community in the race of life. In particular, in the neighborhood and in the family, there is an increase in the tendency of the young generation to behave freely in front of adults, and to consider their opinions and judgments more correct than their advice. In addition, the fact that the law is gaining precedence over morality in the mentality of young people is also a sign that fundamental changes are being made in society.

Key words: Culture, spirituality, spiritual culture, youth, entrepreneurship, business, private entrepreneurship, family entrepreneurship, employment, crime.

ASSESSMENT OF THE EFFECTIVENESS OF MARKETING STRATEGIES FOR INCREASING THE COMPETITIVENESS OF HIGHER EDUCATION UNDER GLOBALIZATION

Senior lecturer Mukhtorova Umida Karimovna,

umida. mukhtora. 64@mail. ru

Abstract

The article examines the organization of the educational services market and the factors of increasing its effectiveness. Also, problems related to increasing the efficiency of educational services in the context of globalization and priority aspects related to its systematic direction were studied. Based on the role of the competitive environment in planning the marketing strategy of the educational services market, the current state of using marketing strategies for the development of the higher education system in Uzbekistan is analyzed. By evaluating the effectiveness of marketing strategies to increase the competitiveness of higher education, a scientific proposal and practical recommendations were formed on the directions of increasing the effectiveness of the marketing strategy of the development of the higher education system and the mechanism of its implementation in Uzbekistan.

Key words: educational services market, socio-economic development, competitiveness of higher education, marketing of educational services, educational management algorithm, education sector, investment activities, marketing complex.

Introduction

One of the important infrastructural sectors of the world economy is the education system, and its development is one of the priorities of the socio-economic policy of every country. The economic power of the country, the rise of the socio-spiritual standard of living is determined by the competitiveness of the educational system and the development of science. In order to increase the demand for educational services at the world level, many scientific studies have been conducted on the improvement of marketing research aimed at increasing the satisfaction of consumers with the quality of education. Conducting marketing research aimed at identifying the main obstacles to the development of

the educational services market in the world and searching for their effective solutions is one of the priority directions at the moment. In this regard, the President of the Republic of Uzbekistan Sh. M. Mirziyoyev spoke about the need to increase the effectiveness of consistent reforms: We need to create the environment and conditions that will educate the Berunis, Ibn Sinas, Ulughbeks, Navoi and Babur. In this, first of all, development of education and training, establishment of a healthy lifestyle, promotion of science and innovation should serve as the main pillars of our national idea(1). The practical implementation of such complex tasks requires the improvement of the mechanism of using modern methods and tools of marketing research aimed at providing various, high-quality and affordable preschool education services to consumers in the field of education and systematically studying their demands and needs.

In the current period, the level of knowledge of the population, the development of education and science, the efficiency of investment activities, the introduction of new technologies into production have become a necessary condition for the development of society and the further development of the national economy.

The fact that the field of education is a factor of increasing the intellectual potential of the country, that human resources have become the main factor of economic development and competitiveness in the context of globalization, technological changes that ensure economic growth are the result of the accumulation of more human capital.

The level of development of the economy and the education sector as interdependent elements of the socio-economic system, based on the increasing influence of each other, the expenditure on the education system has become a source of increasing the welfare of the population, the education sector is important for the socio-economic development of countries indicates that it is a factor. Therefore, the strategic goals and priorities of the development of the higher education system in our country are to increase the level of coverage with higher education, train highly qualified, creative and systematic thinkers, who can make independent decisions based on international standards, and demonstrate their intellectual abilities and tasks such as creating the necessary conditions for the formation of a morally mature person, creating a healthy competitive environment in the field, increasing its attractiveness, and ensuring its competitiveness on a global scale, determine the relevance of the research work of these tasks.

Literature review

Development and improvement of educational service marketing strategy, processes of increasing the competitiveness of this field, scientific-theoretical and methodological problems of developing the market of educational services and implementing modern marketing research in it, from foreign economists (B. Y. Hu1999), (A. P. Pankrukhin1995), (G. Becker1964), (P. Drucker1999), (Van Waterschoot)takes a peripheral place in the studies.

The results of the research on the conditions and possibilities of effective organization of educational services in our country were presented by (M. A. Makhkamova2019), (A. Sh. Bekmurodov, M. S. Kasimova, B. J. Safarov8), G. N. Akhunova2004), (U. J. Zaynutdinova, B. O. Tursunov(10), G. S. Sadullaeva2020), (O. S. Kakhorov, B. I. Adizov, A. E. Norov2020) can be seen in the scientific works of such economists.

But in the scientific research of the above-mentioned scientistsissues related to the implementation of marketing research in the market of educational services have not been sufficiently researched. In this regard, in our research, it is appropriate to research the ways of using effective marketing research methods aimed at the systematic study of consumer demands and needs, as well as the issues of developing modern marketing research tools.

Methodology

In the process of writing a scientific article, systematic analysis, historicity and logic, induction and deduction, analysis and synthesis, comparative and selective research, monographic analysis and grouping methods of scientific research were used.

Results

General methodological approaches in the development of marketing strategy are implemented within the following scientific directions: mid- or long-term decisions that provide directed and direct individual measures to achieve priority goals (Dichtl Ye. , Hershgen H.); using marketing strategy methods to attract target markets and meet demand, taking into account consumer behavior (Stone M. , Woodcock N. , Mechtinger L);is the concept of how merchandise, price, promotion, and promotion must work in coordination to achieve marketing objectives (Ushaughnessy Dj); marketing strategy is a set of services based on the growth of market share and consumer requirements (Lovelock K); marketing research implies the need for management to have an idea of information about marketing models in order to make balanced

management decisions (Malhotra N. K)(13). Based on the generalization of these approaches, the author improved the concept of marketing strategy in the field of higher education, the process of collecting and analyzing marketing information in making targeted decisions aimed at meeting the demand of the labor market and economic entities for qualified personnel.

Tablo 1. **Indicators influencing the formation of marketing strategy in the activities of higher education organizations(14)**

№			№		

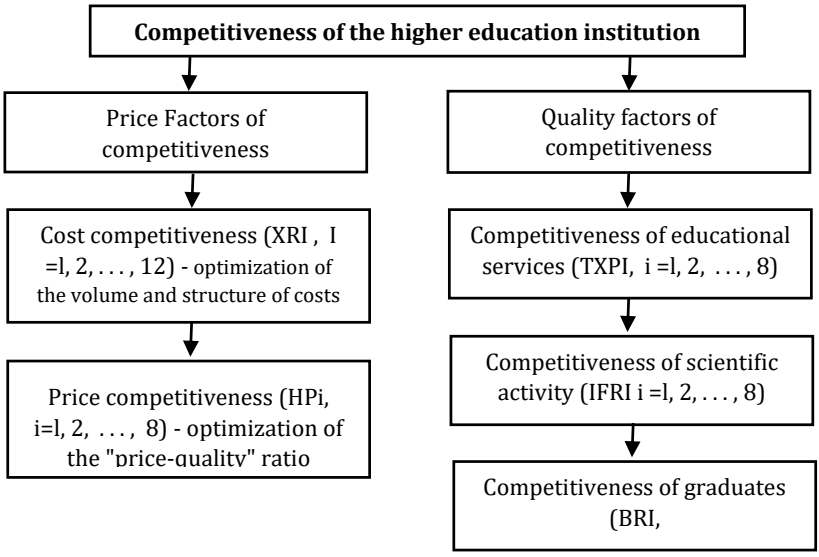

1-picture. *Classification of factors influencing the competitiveness of a higher education institution(15)*

The competitiveness of the higher education institution is the ability of the higher education institution to adapt to changing conditions in a certain segment of the market by increasing the economic efficiency of its activities (internal economic competitiveness) and consumers' preferences for graduates and separately (education, is to meet the demand for scientific) services at a high level with attractive products in terms of quality and price indicators compared to the educational services of competitors (external social competitiveness). The classification of factors influencing the competitiveness of a higher education institution is presented in picture 1.

The level of competitiveness of an educational institution can be calculated using the following formula:

RD = K norm · K tech / K price, (1)

here: K norm - normative indicators of quality, K tech - technological indicators of quality, K price - price indicators of quality.

The quality of educational services, on the one hand, refers to the compliance of educational content and processes with the requirements of educational standards, and on the other hand, it means ensuring the technological level of the educational process.

The level of normative indicators of quality can be of two types: either equal to zero (non-compliant with standards) or equal to one (compliant with standards). And the price indicators of quality cannot be equal to zero, because certain costs spent on the service must be covered. It can be seen that the general level of the quality of educational services depends more on its technological indicators.

There are many national models of education. They differ from each other in terms of structure according to the following main criteria:

the main goal and expected result of the development of the education system for this country in a specific historical period;

economic opportunities of the state and society in financing the education system;

mechanisms and tools used to achieve the goals set for the educational system.

From the point of view of these criteria, it is possible to distinguish three main models of education: European, American and Asian, which are used with a certain degree of difference in developed and rapidly developing countries.

The strategy of fundamental changes in Uzbekistan is based not only on local values, experience and traditions, but also on the use of advanced foreign experience. In the process of reforming the national education system of Uzbekistan, the above-mentioned three educational models, first of all, the elements of the Asian educational model, are trying to take into account the achievements of other countries and creatively use them.

The competitiveness of a higher education institution largely depends on the success of its implemented strategy. Strategic analysis of the environment is an important part of developing the strategy of the organization and its functional units. The results of the analysis serve as the basis of the strategic plan for the development of the organization.

The competitiveness of the higher educational institution in the market of educational services is determined by the quality indicators of the trained specialists. Management of the quality of education is carried out in two ways: normative-centered and based on market relations. The marketing view of management is inextricably linked with the diversification of competition, commerce, and educational activities. It should not be forgotten that marketing is a market innovation of state higher education management.

The marketing model of educational quality management is an educational management algorithm, according to which the selection of the best type and result of educational activity is carried out through the interaction between competitor-producers and competitor-consumers.

Choosing one of the main (model) strategies mentioned above and widely used in practice is not a very easy problem to solve. Because it depends on many factors. For this reason, it is advisable to develop several alternative strategies in advance, and then choose one of them firmly.

Today, the use of growth strategy in the higher education system is important because it is required today. Based on the experience of the world's most developed countries, three priority directions for the development of higher education have been determined in our country. The first is related to the granting of financial, academic, personnel selection and management independence to higher education institutions. The second involves the implementation of a new educational system. The third is aimed at increasing the attractiveness of higher education. Based on these priorities, today it is important to develop a marketing strategy to increase the competitiveness of higher education, especially the effective use of the growth strategy.

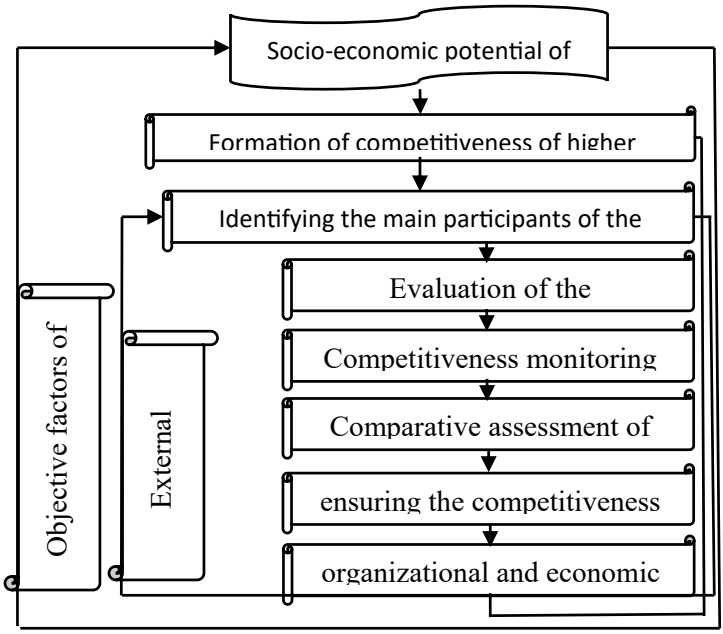

2-picture. *Mechanism of ensuring competitiveness of higher education organizations(16)*

We believe that it is appropriate to use the marketing department as a coordinating body of all actions to ensure competitiveness and to entrust it with the performance of related functions: analysis of the market situation of higher education and the competitiveness of higher education organizations evaluation, development of programs to support or increase its level, as well as monitoring of the obtained results. The approach that allows to determine the degree of impact on the competitiveness of the marketing activities of higher education organizations together with the following requirements is a methodological basis for the development of the system of ensuring competitiveness: first, the most important measure that ensures the increase of the competitiveness of higher education organizations based on indicators; secondly, the results obtained on the evaluation of the level of competitiveness are formed in the section of determining the degree of influence of its components on the marketing activities of higher education organizations; thirdly, appropriate management decisions are developed based on the evaluation results.

To improve the process of ensuring competitiveness, it is necessary to identify a group of its main elements, participants of the competition in the higher education market, assess the competitiveness of competitors,

monitor the sum of descriptive indicators, the position of higher education organizations in the ranking of similar educational institutions in the region. comparison of competitors to determine and, on this basis, the development of a suitable mechanism, which consists of parts of the impact of organizational and economic measures on the effectiveness of higher education organizations (2-picture.).

In the conditions of the modern higher education market, continuous work on creating and increasing competitive advantages comes to the fore, and in order to strengthen them, the practical importance of effective competition management is activated. At the same time, we draw attention to the fact that the main goal of competitiveness management is to improve it at the expense of creating, supporting and developing competitive advantages of higher education organizations. Competitiveness is the process of managing one's competitive advantage in order to win the competition.

A marketing-oriented approach should be used as the main tool for the implementation of competitive management processes. Management based on marketing, which quickly reflects market demands and meets these demands, envisages the development of a development strategy in higher education organizations, the main goal of which is to ensure sustainable competitive advantage. These create the need to fight for a more profitable market position, which is manifested in the desire to constantly revise the elements of the marketing system, achieving the main competitive advantages. The problem of assessing their competitiveness in all components of higher education organizations is being actively studied by experts, and its relevance is undeniable. In addition, the main differences in the existing views and approaches, as a rule, consist of specific characteristics of indicators that determine competitiveness and indicators that describe it, and their respective classification is of great theoretical and practical importance. In this regard, first of all, the selection of optimal criteria in an evidence-based manner that meets a set of requirements (objectivity, reliability, and measurability) that ensures the possibility of successful application in practice and allows the research of the entire causal relationship done.

In our opinion, the pursuit of higher education organizations to build a sustainable basis for long-term competitive advantage will be successful if it is based on a defined model of value creation that allows it to focus on the main sources of success and the main opportunities for retention and development. The strategic selection of the main indicators of this configuration is carried out based on the understanding that this value is directly embodied both in the educational institution and in the final

product of its activity in the chain of value creation. From the point of view of the value-oriented approach, the author distinguishes two assessment categories as the main criteria: "The value of higher education organizations as a market entity" and "The value of the product of the activities of higher education organizations".

The value of higher education organizations is determined by its competitive positions in the higher education market, which are formed under the influence of two criteria the market competitive environment and the competitive position of higher education organizations.

Since the economic value of the product of the market entity's activity represents the beneficial effect that the customer receives as a result of purchasing and using this product, its value criterion changes to the assessment of competitiveness. Thus, the value of the product of the activities of higher education organizations is determined by evaluating the attractiveness of the educational process and its final results from the point of view of consumption, and thus forms the competitiveness of educational services and the competitiveness of graduates.

Conclusion

In order for the educational system to be competitive, that is, to meet the demand, their quality should be suitable for the consumer. Thus, the quality of the education system is the leading factor that ensures their competitiveness in the market. Currently, the need to improve the economic relations of the educational system of our country is related to scientific and technical progress, economic globalization and ensuring the competitiveness of the national economy. At the same time, the priority development of the educational complex is a necessary condition for increasing the well-being of the population based on achieving high rates of economic growth.

As a result of the revolutionary changes in the higher education system, taking into account the formation of a fierce competitive environment in this system in the near future, there is a need to conduct marketing research in the higher educational institutions of our republic with the help of highly qualified marketing specialists based on real numbers and the laws of market relations.

The introduction of the algorithm for the formation of a marketing strategy in higher educational institutions into the management practice of a higher educational institution directly and taking into account the needs of the final consumers leads to the formation of its marketing strategy and thereby the educational services of the educational

institution allows to increase competitiveness in the market. In our opinion, it is necessary to evaluate the effectiveness of marketing in higher education institutions through specific indicators. Each of these directions should include a set of specific indicators that measure the achievement of the set goals and identify existing "problem areas". Evaluating the effectiveness of marketing strategy implementation of a higher education institution expands the possibilities of successful implementation of this marketing strategy.

In order for the market of educational services to function, a consumer who needs and has the desire to receive educational services, a higher education institution that provides these services and feels the need for a private consumer, develops these services It is necessary to have a state entity that regulates the relationship between the producer and the consumer in the process of providing educational servicessolving conflicting requirements, i. e. maximizing educational standards in higher educational institutions and the differentiation of the quality of educational services caused by the different training of teachers and the non-uniform quality of their services must have a high level of education.

In increasing the competitiveness of educational services, the process of organizing marketing services is studied by the elements that make up the content of educational services: the activities of subjects and objects of educational services. Marketing relations related to the provision of educational services, its programs and other types of services are formed around the interests of adults who act as consumers of educational courses. From the point of view of practical marketing, the following can be included among the main tasks of marketing of educational services performed by an educational institution:

research and evaluation of the market of educational services, forecasting changes in its conjuncture;

to determine prospective directions of education, to determine the size and types of provided educational services;

assessment of the demand for training of target groups and the possibilities of their satisfaction;

determination of communication policy, promotion channels, sales methods;

implementation of service services in the process of using educational services.

When organizing the marketing of educational services, it is necessary to take into account that educational services have their own aspects. The same thing that distinguishes it from other goods/products is that the customer can see, feel and judge its quality while buying other products. Therefore, the purchase of educational services by a potential consumer is always associated with great risk.

In order to clearly imagine the uniqueness of educational services, it is necessary to consider the special and important aspects of teaching as a type of service. For example, let's consider some of the main specific aspects of the activity of an educational institution that must be taken into account when organizing a marketing service;

First: Educational services are non-emotional, that is, they cannot be seen, listened to, felt, and evaluated until they have purchased and started using them.

Secondly: The processes of presentation and consumption cannot be separated from each other. It is consumed after the purchase of other goods, but it is consumed at the same time that the educational service is provided. The main feature that distinguishes the educational service is that in the process of providing it, a close relationship is formed between the service provider and the consumer.

Thirdly: Educational courses and programs as a type of service are characterized by their instability and unsatisfactory quality, and its main indicators depend on many factors and content creators.

Fourth: Educational services differ by their nature, for example, they are not reserved for those who do not come to the training on time or miss it. While it is possible to use other people's notes or educational handouts, it is not possible to repeat a missed session or repeat it many times.

References

Speech of the President of Uzbekistan Sh. M. Mirziyoyev to the Oliy Majlis on December 29, 2020. https://uza. uz/uz/posts/ozbekiston-respublikasi-prezidenti-shavkat-mirziyoevning-oliy-mazhlisga-murozhaatnomasi _198650

Bi Ying Hu and etc. , (2018) Structural and process predictors of Chinese parental satisfaction toward early childhood education services. Children and Youth Services Review Journal, Vol. 89, pp. 179-187.

Pankrukhin A. P. Marketing training and additional training Fly away. Posobie. - Moscow, 1995. -524 p.

Becker G. Human Capital – N. Y. 1964 P. 243.

Drucker P. Post-capitalist society //Economy of the XXI century - Moscow, 1999. - No. 11 - pp. 314. ,

VanWaterschoot&VandenBulte. The 4 P Classification of the Marketing Mix Revised // Journal of Marketing, 1992. Vol. 56 (4) 83-93.
Makhkamova M. A. Innovative management in education. Study guide. -T. , "Science and technology", 2019. -164 p.
Bekmurodov A. Sh. , Kasimova M. S. , Safarov B. J. Services Marketing. Study guide. -T. : TDIU, 2007.
Akhunova G. N. Problems of educational services marketing in Uzbekistan. Monograph. -T. : "Economics-Finance" publishing house. 2005. - 244 p.
Zaynutdinova U. J, Tursunov B. O. Strategy of social reforms in Uzbekistan and directions of its implementation. Scientific treatise. T. : "VneshInvestProm". - 56 p.
Sadullaeva G. S. Marketing strategy of higher education services market development. Doctor of Philosophy (PhD) Dissertation in Economics Tashkent - 2020, page 42.
Kahhorov O. S. , Adizov B. I, Norov A. E. The priority of personnel training in increasing the efficiency of commercialization of innovative activities of higher educational institutions. "Service" scientific-practical magazine, 2020, No. 2, page 192.
Dichtl E. , Herschgen H. Practical marketing. - M. : Vysshaya shkola. INFRA-M, 1996. - p. 215
Emerson Wagner Mainardes, João M. Ferreira. Creating a competitive advantage in Higher Education Institutions: proposal and test of a conceptual model. Int. J. Management in Education, Vol. 5, Nos. 2/3, 2011
Kakhorov O. S, Adizov B. I, Norov A. E. The priority of personnel training in increasing the efficiency of commercialization of innovative activities of higher educational institutions. "Service" scientific-practical magazine, 2020, No. 2, page 192

MODERN APPROACHES TO CHANGING THE STRUCTURE OF AGRICULTURE: INNOVATION AND DIGITALIZATION

Professor Nozim MUMINOV

Abstract

The article examines the stages of implementation of the initiative of the Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO) for the digitalization of rural settlements in particular and the agricultural sector in general. Within the framework of this program, projects on the digitalization of agriculture are being implemented in the countries of Europe, the Caucasus and Asia. The main goal of the project is to increase labor productivity in agriculture, as well as improve the living conditions of rural residents. The object of the project is a site (area, village) determined by the country participating in the project. And in the implementation of the project, of course, after a thorough study of the potential and condition of the allocated site, universities, research institutes, non-governmental organizations or recognized suppliers of agricultural technologies, start-ups, etc. The primary stage in the implementation of the project is the initial demonstration of the introduced innovation on the ground. If approved, the project continues as planned. Possible solutions for digital agriculture include, but are not limited to, agrometeorological stations, precision agriculture technologies, decision support and farm management systems, animal health tracking devices, robots and many more based on information and communication technologies and applied to agricultural production, harvesting and post-harvest processing. The article also analyzes the features of digitalization of the agricultural sector in various countries of the world and the application of positive experience in Uzbekistan.

Key words: digitalization, agricultural sector, FAO, world experience, digital technologies, ecology.

INTRODUCTION

Agriculture plays an important role in the economy. It employs 44% of the total population of 33 million people. The sector has an annual growth rate of 1. 7% and accounts for 18% of GDP. Agriculture provides jobs for approximately 15 million people, many of whom are underemployed. The main crop grown in Uzbekistan is cotton, followed by wheat, barley, rice, corn, potatoes, vegetables and fruits. However, cotton and winter wheat occupy 80% of the total area of irrigated land.

In light of achieving food security, wheat has become the second most important agricultural crop after cotton; The area of irrigated land has increased significantly and currently reaches more than 1. 4 million hectares, including rainfed lands. The expansion of cultivated areas has become an incentive for the introduction of modern production technologies, such as the use of improved varieties, certified seeds and better agronomic cultivation methods. Due to population growth, further advancement of agricultural research is required to improve yields and increase production. Recently, there has been a surge in investment in intensive crop production related to the production of fruits and vegetables. The agricultural policy developed by the Government of Uzbekistan aims to promote diversification of farming systems and environmentally friendly production systems offering high-quality products with greater access to markets.

Uzbekistan has achieved good results in agriculture and has achieved not only food self-sufficiency, but also great potential for the export of many agricultural products, including vegetables, fruits and wheat. The diverse topography of Uzbekistan determines the most favorable regions for growing various food and industrial crops. However, significant environmental problems exist, driven by challenges such as increased wind and water erosion, downstream sedimentation and deterioration of water quality, loss of biodiversity, and loss of natural habitats. The government of Uzbekistan has recognized the scale of the country's environmental problems; Thus, its main goal is to strengthen the agricultural sector without depleting natural resources while overcoming structural constraints within the framework of the economic development strategy. In this regard, one potential avenue to help achieve this goal is to promote environmentally friendly and sustainable production systems that offer high-quality products with greater market access.

Crop production in Uzbekistan is largely carried out under irrigated conditions, and only to some extent, under rain-fed conditions. Wheat

and cotton are the most important agricultural crops in irrigated areas. These two crops are grown either continuously or with alternating crops, sequentially. In Uzbekistan, there was an expansion of the area of winter wheat on irrigated lands, which was aimed at ensuring the country's food security. As a result of this, grain production in Uzbekistan has increased almost 20 times over the past decade, with the main increase associated with wheat production. In Uzbekistan, wheat production increased by more than 600%, reaching about 8. 1 million metric tons. On the other hand, cotton production decreased to about 21% due to a decrease in the planted area (Table 1). Fruits and vegetables are also becoming important in some regions as private markets expand.

Most advances in cotton and wheat production are based on highly resource-intensive technologies, including water, seeds, fertilizers, pesticides, etc. , that are not sustainable on a long-term basis.

Table 1. *Dynamics of sown areas in Uzbekistan (O'zbekiston Respublikasining, 2021)*

Technologies that are sustainable and efficient by using low/optimal levels of inputs can help in efficient use of seeds, water, fertilizers, etc. and also in reducing production costs. Livestock production in Uzbekistan is distinguished by its richness and diversity. Each animal species typically occurs in its own agroecological zone. Dairy cattle are raised mainly in irrigated areas near industrial centers; beef cattle - on pastures in mountainous areas. Astrakhan sheep production systems are located mainly in deserts; meat, wool and lamb production systems, as well as horse breeding industries, are concentrated in the mountainous regions of the Fergana Valley, while pig and poultry industries are located near c i t i e s a n d

About 50% of the territory of Uzbekistan is covered by pasture lands, which serve as the main source of feed for livestock. Currently, the total area of pastures is 23. 8 million hectares, including almost 17 million

hectares of desert pastures for Astrakhan sheep. Pastures in high mountain areas are divided as follows: rainfed foothill plains (Adyr) account for 2. 85 million hectares, mountain pastures - 680 thousand hectares. (A. Nurbekov et al. , 2018). Literature review. Previously, our studies examined the problems of developing the agricultural sector in order to reduce poverty (Farmonqul Egamberdiev et al. , 2020), as well as issues of improving the system of providing fruit and vegetable products to budgetary organizations (Nozim Muminov & Gulnora Rakhimova, 2020). In scientific research Abdukarimova B. A. (Abdukarimov B. A. et al. , 2010) covers general issues related to the sale of fruits and vegetables.

In a scientific study by Mironova Z. A. , studying the specialization of agriculture, it is stated that it ". . . promotes the concentration of material and financial resources on the production of competitive products; creates favorable conditions for scientific and technological progress, transferring the industry to the industrial path of development; allows you to improve forms of labor organization; helps to increase the economic efficiency of production. " (Mironova Z. A. , 2009). P. N. Polbitsyn, studying the features of rural entrepreneurship, notes that "Entrepreneurs working in rural areas operate in conditions that are sharply different from the conditions of the urban environment. They are constantly faced with a high level of uncertainty and unpredictability in the development of not only their enterprise, but also other enterprises operating in the same territory. " (Polbitsin S. N. , 2019).

In his article, Ornanong Husna Benbourenane examines the impact of military conflicts on the development of agriculture in a single country (Ornanong Husna Benbourenane, 2021).

Skvortsov E. A. and others study the problems of digitalization and robotization of agriculture and note ". . . subjects of the agricultural sector are moving to digital, intelligent and robotic technologies, that is, to robotization of the industry. Robotics is used in various sectors of the agricultural sector of the economy" (Skvorsov Ye. A. et al. , 2018). In the scientific article Babich T. V. considers regional problems of ensuring the competitiveness of Russian agriculture, "problems of food supply in the country and region. Based on the analysis of threats resulting from Russia's accession to the WTO" (Babich T. V. , 2014).

In a scholarly monograph, Ulrike Grote provides guidance on macroeconomic policy analysis, agriculture and food security in developing countries (Ulrike Grote, 2016).

Shepitko R. S. and others conduct a "strategic analysis of the technological types of production that have developed in the region's agriculture in the context of organizational formations and types of activities" (R. S. Shepitko et al. , 2015). K. P. Kannan states "Changes in the economy of Kerala have brought about structural changes that have made it non-agricultural in nature both in terms of income and employment. This creates new challenges for agricultural development at a time when there is a shortage of labor and profits. " (K P Kannan, 2011).

A scientist from Tajikistan, N. Kh. Baeva, studies the problems of market infrastructure in the agro-industrial complex. (Bayeva N. X. , 2000).

It should be noted that, along with certain achievements in solving the above problems, in general, an approach to deepening structural changes through digitalization and the introduction of innovative methods of agricultural development has not yet emerged. Digitalization is one of the important factors in increasing the efficiency of development and deployment of productive forces, especially the country's agricultural sector. The above predetermined the relevance and served as the motivation for choosing the direction of this scientific article.

METHODOLOGY

The methodology of the research article is defined and provides for a consistent solution of issues related to the development of the concept and the practical aspects of its implementation. The work used methods of sample and mass surveys, structural analysis, intersectoral balance, a systematic approach to the study of problems of the agro-industrial complex, and methods of target forecasting (Blaug M. , 1993). The research article examines methodological issues in the analysis and forecasting of agricultural development in general. An analysis was made of the effectiveness of using innovative technologies in agricultural production, and the structural aspects of its development were studied. The main directions of improvement are substantiated the sectoral structure of the country's agriculture, the need and directions for digitalization of agricultural production are determined.

RESULTS

Digital villages in Europe and Central Asia (Sifrovie derevni, 2023). FAO is working with partners in Albania, Azerbaijan, Bosnia and Herzegovina, Georgia, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkey and Uzbekistan to accelerate the digital transformation of agriculture and rural areas through the Digital Villages Initiative (DVI).

DVI is an FAO corporate initiative that aims to transform at least 1, 000 villages around the world into digital villages. Through DVI, FAO is supporting the digital transformation of rural areas to address challenges in food and agriculture systems and improve the livelihoods and resilience of rural communities. DVI's vision in Europe and Central Asia is to empower every rural community to leverage digital technologies based on local strengths. DVI takes a participatory approach to involve rural communities in project activities, thereby increasing their capacity and ensuring long-term sustainability. In addition, DVI strives to strengthen connections and collaboration between villages and institutions through "DVI twinning", encouraging the exchange of knowledge, best practices and technology transfer at the national, regional or international level.

During this event, senior officials and technical experts will share their vision for promoting DVI in their countries. In addition, past achievements, milestones and best practices in digital agriculture will be presented, which provide a strong foundation for the implementation of DVI. The event will also feature a live broadcast from Novkent, Uzbekistan's future digital village, where FAO is introducing smart Internet of Things devices into smallholder greenhouses, developing digital literacy and stimulating innovation. Digital demo farms within the framework of the Digital Villages Initiative in Europe and Central Asia (Konkurs dlya chempionov, 2023). FAO has launched a corporate program called the Digital Villages Initiative, which aims to transform more than 1, 000 villages around the world into digital ones. Since its launch, the program has been implemented in several countries around the world.

The initiative is taking steps to accelerate the digital transformation of agriculture and rural areas in eight countries in Europe and Central Asia: Albania, Azerbaijan, Bosnia and Herzegovina, Georgia, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkey and Uzbekistan. The vision of the initiative in Europe and Central Asia is to empower every village and rural community to use digital technologies to increase agricultural productivity and improve rural living conditions by leveraging local strengths. Through the initiative, FAO seeks to harness the power of digital technology, innovation, knowledge and partnerships to develop rural communities that are people-centred, smart, green, connected and collaborative.

Selected agritech innovators will have the opportunity to implement their digital agriculture solutions at a demonstration site in one of the countries participating in the initiative. These digital demonstration farms, whether private (such as an individual farmer's plot or greenhouse) or public (such as a community's common land or a

university campus), will be dedicated to innovative digital agricultural activities. FAO welcomes agri-tech innovators who offer innovative technologies and products that align with the initiative's objectives in the region. Any organization can apply, including start-ups, universities, research institutes, non-governmental organizations or established agricultural technology providers. An application will be considered if the technology can be installed on a demonstration farm and can contribute to sustainable agriculture and rural development in the region.

Possible solutions for digital agriculture include, but are not limited to, agrometeorological stations, precision agriculture technologies, decision support and farm management systems, animal health tracking devices, robots and many more based on information and communication technologies and applied to agricultural production, collection harvest and post-harvest processing. While there are no restrictions regarding the geographical origin of the provider, it is desirable that the interface be available in the local languages of the countries of the initiative (Albania, Azerbaijan, Bosnia and Herzegovina, Georgia, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkey and Uzbekistan) to facilitate adoption and use by local farming communities.

Criteria for evaluation

1. Applicability: The extent to which the solution can be applied to the demonstration site will be assessed. Solutions must match the characteristics of the specific demonstration site environment, such as crop or livestock species, and the scale of farming operations, ensuring smooth integration and efficient results.

2. Technical feasibility: The feasibility of implementing the solution at a demonstration site will be considered. This assessment will consider logistical and resource requirements to ensure successful implementation. Only those solutions that are feasible for implementation at the demonstration site will be considered.

3. Relevance: Solutions that either meet the needs of the agricultural sectors of the respective country, or solve the major problems faced by each country, or both, will be given priority.

4. Data Management and Privacy: Practices related to data management, privacy and security will be assessed in accordance with FAO policies.

5. Interface: The usability and accessibility of the solution interface will be assessed. Solutions that can effectively meet the needs of local

farmers, especially small farmers, including language needs, will be prioritized.

6. Experience and knowledge: The experience and knowledge of agritech innovators will be taken into account when introducing digital solutions for agriculture. A strong track record in similar projects or in a regional context will be considered an advantage.

7. Financial viability: The financial viability of maintaining and operating the proposed solution will be assessed. Solutions that demonstrate long-term financial viability will be prioritized.

FAO will provide the necessary support to selected agri-tech innovators throughout the life of the projects, including technical assistance, guidance on adapting solutions to local conditions and facilitating engagement with relevant stakeholders. Financial responsibilities. Selected innovators will be responsible for covering all costs associated with implementing the solution, including travel and living expenses. Specific agreements on solution servicing costs will be reached during the selection process on a case-by-case basis, taking into account the servicing requirements of each solution.

Pilot digital demo farm: Training farm of the Tajik Agrarian University in the Gissar Valley of Tajikistan**.** A pilot digital farm in Tajikistan will be created on the territory of the educational farm of the Tajik Agrarian University, located in the Gissar Valley. This farm serves as a hands-on learning platform for students, allowing them to learn hands-on aspects of agriculture, including the health and production of plants, livestock, and sustainable farming practices.

The farm hosts a variety of agricultural activities, making it an ideal location to demonstrate and test digital farming solutions. In addition, the farm is equipped with an agrometeorological station and a laboratory building with electricity, which provides the necessary infrastructure for the implementation of digital solutions in agriculture. By creating a demo farm at the academic farm of the Tajik Agrarian University, the initiative aims to use this vibrant location as a living laboratory to demonstrate and promote digital agricultural solutions.

Digitalization of livestock farming in Georgia (Sifrovizatsiya jivotnovodstva, 2023). The efforts of female veterinarians are helping to improve traceability and food safety in Georgia. Veterinary technician Shorena Dzhambazishvili uploads data on vaccinated animals into Georgia's National Animal Identification and Traceability System, implemented with technical assistance from the UN Food and Agriculture Organization (FAO).

The veterinarian vaccinates all cows on farms in the municipality and then digitizes the information.

In a two-person team, a female veterinarian is responsible for entering all data into Georgia's online National Animal Identification and Traceability System (NAITS), which has revolutionized the country's animal tracking system over the past five years. The NAITS system, implemented by the Government of Georgia with technical assistance from the Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO), records data on all livestock animals subject to legal registration, their owners and places of detention.

Now information about the birth, origin, vaccination, health status and even color of animals can be easily found on the Internet. She helps consumers make informed decisions about purchasing meat and other

animal products and take charge of their health. For example, QR codes are placed on products with a link to NAITS, where you can find basic information about the products being purchased, such as origin, age of animals, etc. NAITS currently houses information on more than a million cattle, thanks in large part to the veterinarians and technicians who play a vital role in the project by collecting and recording data in the field.

Female veterinary technicians vaccinate animals and enter information into the NAITS digital traceability system implemented in Georgia with the assistance of FAO.

Thanks to a joint project between FAO and the National Food Agency of Georgia, supported by the Swiss Agency for Development and Cooperation and the Austrian Development Cooperation, Georgia has become the first country in the region to introduce an animal identification and registration system. A number of states, including North Macedonia, Albania, Uzbekistan, Kyrgyzstan and the Caribbean, have expressed interest in implementing such an electronic system or wished to learn about experience in its development. Both Georgia and other countries currently implementing animal registration systems will benefit from the dissemination of best practices and experiences gained through the development and use of NAITS.

Uzbekistan in the FAO "1000 Digital Villages" project (Uzbekistan podklyuchitsya, 2023). Uzbekistan is developing programs to counter modern challenges and threats to food security, including at the regional level.

The main risks of sustainable development include imbalances in the development of the agricultural sector, water resource shortages, long and ineffective value chains, logistics failures, and others. There is an agreement to include joint activities in three areas in the new Cooperation Program between Uzbekistan and FAO until 2030:

- modernization of agriculture, including soil management, seed storage and selection;
- digitalization of the agricultural sector, including the use of big data as part of the "Hand in Hand" initiative and the implementation of the "1000 digital villages" initiative;
- introduction of new effective financial instruments.

The government of Uzbekistan has called on international financial institutions to help make modern technologies and farming methods available to farmers in developing countries. FAO head Qu Dongyu noted

that Central Asia is particularly vulnerable to climate change issues, and this affects the global food basket. FAO will support the region with technology, investment and solutions to climate change issues.

CONCLUSIONS.

Based on the above material, the following conclusions can be drawn:

- digitalization and innovation are the most important key to the success of transformation in agriculture
- in rural areas, digital technologies can be used to address multiple market failures
- accelerating the pace of digitalization in agriculture should help protect fundamental human rights by ensuring access to digital technologies, digital literacy and digital public goods at affordable prices for all
- digital innovation must open up employment opportunities, bridge rural gaps and empower youth and women
- the potential of digital technologies will make it possible to achieve the following improvements: improved production, improved nutrition, improved environmental conditions and improved quality of life

REFERENCE

O‘zbekiston Respublikasining statistik yilnomasi. 2011-2020. Toshkent, 2021. C. 144.

А. Нурбеков, У. Аксой, Х. Муминджанов, А. Шукуров. Органическое сельское хозяйство в Узбекистане: состояние, практика и перспективы. 124 стр. Ташкент, 2018

Farmonqul Egamberdiev, Nozim Muminov, Tatyana Kim, Bekmurod Elmonov (2020). Priority Directions of the State Regional Policy: Development of the Agricultural Sector in Order to Reduce Poverty. *International Journal of Advanced Science and Technology*, *29*(9s), pp. 4806 - 4827. Retrieved from http://sersc. org/journals/index. php/IJAST/article/view/17310

Nozim Muminov, Gulnora Rakhimova. (2020). THE WAYS OF IMPROVEMENT OF BUSINESS ENVIRONMENT BY ORGANIZING PUBLIC PROCUREMENT SYSTEM IN UZBEKISTAN. International Journal of Advanced Science and Technology, 29(7s), 607 - 614. Retrieved from http://sersc. org/journals/index. php/IJAST/article/view/9907

Абдукаримов Б. А. , Комилова Н. А. , Абдукаримов Ф. Б. Актуальные вопросы развития торговли в Узбекистане. Монография. – Т. : “Иқтисодиёт”, 2010. – 96 б.

Миронова З. А. Управление кооперативными формированиями специализированных сельскохозяйственных организаций (на

материалах Удмуртской Республики). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Специальность 08. 00. 05 – Экономика и управление народным хозяйством (экономика, организация и управление предприятиями, отраслями, комплексами - АПК и сельское хозяйство). Ижевск, 2009. С. 7. https://www. dissercat. com/content/upravlenie-kooperativnymi-formirovaniyami-spetsializirovannykh-selskokhozyaistvennykh-organi

Полбицын С. Н. Сельские предпринимательские экосистемы России // Экономика региона. — 2019. — Т. 15, вып. 1. — С. 298-308

Ornanong Husna Benbourenane. The Failure of Agricultural-based Economic Development in Thailand's Far South and the Impact on the Insurgency. Contemporary Southeast Asia Vol. 43, No. 1(2021), pp. 90-124.

Скворцов Е. А., Скворцова Е. Г., Санду И. С., Иовлев Г. А. Переход сельского хозяйства к цифровым, интеллектуальным и роботизированным технологиям // Экономика региона. — 2018. — Т. 14, вып. 3. — С. 1014-1028.

Бабич Т. В. Обеспечение конкурентоспособности сельского хозяйства региона в условиях ВТО. Региональная экономика. Юг России. 2014. № 4 (6). С. 127-132.

Ulrike Grote. Eugenio Díaz-Bonilla: Macroeconomics, agriculture and food security: A guide to policy analysis in developing countries. International Food Policy Research Institute, Washington, DC, USA; Food Sec. (2016) 8:1029–1031.

Р. С. Шепитько, Т. А. Дугина, А. В. Немченко, Е. А. Лихолетов. Многофакторный вектор развития сельского хозяйства региона. Экономика региона. — 2015. — №4. — С. 275-288.

K P KANNAN. Agricultural Development in an Emerging Non-Agrarian Regional Economy: Kerala's Challenges. Economic and Political Weekly , FEBRUARY 26-MARCH 4, 2011, Vol. 46, No. 9, pp. 64-70.

Баева Н. Х. Формирование рыночной инфраструктуры в агропромышленном комплексе Республики Таджикистан. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Душанбе, 2000. 28 стр

Blaug M (1993) The Methodology of Economics, Or, How Economists Explain. 2nd Edition. Universiteit van Amsterdam, Amsterdam

Ц

Конкурс для чемпионов в области агротехнологий - цифровые демо фермы. https://www. fao. org/connect-private-sector/opportunities/ru/ (2023)

Цифровизация животноводства в Грузии. https://www. fao. org/fao-stories/article/ru/c/1638135/(28/04/2023)

Узбекистан подключится к инициативе «1000 цифровых деревень» ФАО. https://www. gazeta. uz/ru/2023/09/08/fao/

е

д

е

р

е

в

н

и

в

KLASTER-GLOBALLASHUV SHAROITIDA IQTISODIY TIZIMLARNI RIVOJLANTIRISHNING ASOSIY OMILI

O'qituvchi Sherkulov Nodir Erkin o'g'li

Annotatsiya

Maqolada yangi iqtisodiy tuzilmalarni shakllantirishning klaster tamoyili asoslab berilgan. Tarmoqli tuzilmalarni yaratishning shart-sharoitlari, sabablari va mexanizmlari tahlil qilingan. Klaster sxemasi asosida ishlab chiqarishning xususiyatlari, afzalliklari hamda ular faoliyatini rivojlantirishga to'sqinlik qiluvchi omillar tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: klaster, innovatsiyalar, klaster yondoshuvi, innovatsion faoliyat. raqobatbardoshlik, tabiiy boyliklar, qishloq xo'jaligi.

CLUSTER-THE MAIN FACTOR OF ECONOMIC DEVELOPMENT IN TERMS OF GLOBALIZATION

Teacher Nodir Erkin o'g'li Sherkulov

Abstract

The article explains the cluster principle of forming new economic structures. The conditions, reasons and mechanisms for the creation of network structures are analyzed. Based on the cluster scheme, the characteristics and advantages of production, as well as the factors hindering the development of their activity, were analyzed.

Kirish

Mamlakatimizda agrar sohani isloh qilish, unga bozor mexanizmlari va zamonaviy texnologiyalarni joriy etish borasida izchil chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Xususan, klaster usuli yo'lga qo'yildi, ekin turlari zamon talabidan kelib chiqib o'zgartirildi. Natijada hosildorlik ham, daromad ham oshmoqda.

Yurtimizda yetishtirilayotgan 80 turdan ortiq qishloq xo'jaligi mahsulotlari 66 ta mamlakatga eksport qilinmoqda Davlatimiz rahbarining 2019 yil 23 oktyabrdagi farmoni bilan O'zbekiston Respublikasi Qishloq xo'jaligini rivojlantirishning 2020-2030 yillarga mo'ljallangan strategiyasi qabul qilindi. Unga muvofiq, yuqori qo'shilgan qiymatli mahsulotlar ishlab chiqarish maqsadida meva-sabzavot klasterlari tashkil etilmoqda. 2019 yil 11 dekabrda bu borada Prezident qarori qabul qilinib, barcha tashkiliy-huquqiy asoslar yaratib berildi. O'tgan qisqa vaqtda hokimliklar tomonidan 86 ta shunday klaster tashkil etish bo'yicha

Klaster tizimining afzalligi nimada? U xomashyo emas, balki davlat uchun ham, ishlab chiqaruvchi uchun ham foydali bo'lgan tayyor mahsulotlarni sotish va eksport qilish imkonini beradi. Klaster tizimining yana bir afzalligi shundaki, korxonalar ishlab chiqarilgan mahsulotlardan erkin foydalanadi hamda barcha xodimlarning manfaatlarini hisobga olgan holda narxlar va sotish hajmini mustaqil belgilaydi.

Ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning barcha bosqichlarida, barcha mamlakatlarda inson hayotining asosini moddiy ne'matlar ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatish tashkil etadi. Chunki, ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonlari bo'lmasa, ayirboshlanadigan, taqsimlanadigan va iste'mol qilinadigan ne'matlarning o'zi bo'lmaydi. Har qanday jamiyatda insoniyat iste'molsiz yashay olmaganidek, ishlab chiqarmasdan ham turolmaydi. Bu masala hozirgi kunda jahon mamlakatlarining katta muammosiga aylangan.

Har bir korxona xarajatlarini ya'ni tannarxni kamaytirishga harakat qiladi. Mamlakatimiz taraqqiyotining hozirgi bosqichida eksport salohiyatini yuksaltirish va milliy iqtisodiyotimiz raqobatbardoshligini oshirish ko'p jihatdan tejamkorlikka erishish hamda mahsulot va xizmatlar tannarxini pasaytirishga bog'liq. Shunga ko'ra, 2020 yilda "Qishloq xo'jaligida fermer va dehqonlarning manfaatdorligini oshirish borasidagi o'rganish va izlanishlarimiz davom etmoqda. Sohaga ilg'or texnologiyalar va klaster tizimi joriy etilmoqda" deb o'rinli ta'kidlandi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Mamlakatlar iqtisodiyoti raqobatbardoshligini boshqarish masalasi bilan xorijiy mamlakatlarda va mamlakatimizda ko'pgina olimlar shug'illanadilar. Ishlab chiqarishni tashkil etishning klaster yondoshuvidan mamlakatimizda foydalanila boshlanganiga ko'p vaqt bo'lmagan bo'lsada, xorijda raqobat nazariyasi asoschilari bu yo'nalishni anchadan buyon rivojlantirib kelmoqdalar. Mamlakatlarning halqaro savdoda raqobatbardoshligini ta'minlashning ilmiy asoslarini klassik maktab asoschisi Adam Smit o'zining mutloq ustunlik nazariyasida ishlab chiqqan bo'lsa, uning ta'limotini keyinchalik shogirdi D. Rikardo nisbiy ustunlik nazariyasida rivojlantirdi.

Raqobatbardoshlikni boshqarishda klaster sxemalaridan foydalanish nazariyasining asoschisi Maykl Porter hisoblanadi. Maykl Porterning fikriga ko'ra, mamlakat yoki mintaqa iqtisodiyotining raqobatbardoshligi valyuta kursi, foiz stavkasi, byudjet kamomadi, arzon ishchi kuchi, tabiiy boyliklar kabi omillarga emas, balki ishlab chiqarish mahsuldorligiga bog'liq. Ishlab chiqarish korxonalarida mahsuldorlikning o'sib borishi iqtisodiyotning muntazam rivojlanishini talab qilgani holda, turli tarmoq korxonalari mahsulotlar sifatini oshirish, iste'mol xossalarini kengaytirish, texnologiyalarni rivojlantirish, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish yo'li bilan ishlab chiqarish jarayonini takomillashtirib borishlari lozim bo'ladi. Porter mamlakatlarning raqobatdagi ustunliklarini to'rt guruhga birlashtirib (omillar uchun sharoitlar, talabning holati, o'zaro bog'liq tarmoqlar, barqaror strategiya,

tuzilma va raqobat), mamlakatning raqobatdagi ustunliklari determenantini ishlab chiqdi. Omillar orasida bog'liqlik va to'g'ri proportsional aloqa mavjud. Raqobatbardoshlikni ta'minlashning o'ziga xos instrumenti sifatida klaster sxemalari taklif qilingan bo'lib, ularga hududiy jihatdan yaqin joylashgan o'zaro aloqadorlikdagi kompaniyalar va ularga bog'liq tashkilotlar guruhi bo'lib, ular bir soxa doirasida o'zaro birgalikda va bir-birini to'dirgan holda faoliyat olib boradilar deb ta'rif berilgan . Keyinchalik bu nazariya F. Reyns tadqiqotlarida rivojlantirildi. F. Reynsning raqobatbardoshlik borasidagi iqtisodiy qarashlari ham M. Porterniki kabi asosan ishlab chiqarish jarayonining va mahsulotning sifat ko'rsatkichlarini rivojlantirib borishga asoslangan . Bunda klaster sxemalarini yaratish amaliyoti bozor iqtisodiyoti anchadan buyon amal qilib kelayotgan mamlakatlar misolida ishlab chiqilgan. O'zbekistonda milliy iqtisodiyot va uning tarmoqlari raqobatbardoshligini oshirishning turli jihatlari, klasterlar tashkil etishning nazariy-uslubiy asoslari va tashkiliy masalalari G. Zaxidovning ilmiy tadqiqotlarida o'rganilgan. Ushbu tadqiqotlarda ishlab chiqarishni tashkil etishning klaster sxemasi mamlakat mintaqaviy siyosatini amalga oshirishning, iqtisodiyotning turli tarmoqlari raqobatbardoshligini oshirishning muxim instrumenti sifatida tahlil qilingan.

METODOLOGIYA

Iqtisodiyot soxa va tarmoqlarini klaster siyosati asosida rivojlantirishning iqtisodiyot raqobatbardoshligiga ta'siri masalasini tadqiq qilishda iqtisodiy jarayonlarni kuzatish, ma'lumotlar to'plash, to'plangan ma'lumotlarni tahlil qilish va sintezlash kabi iqtisodiy tadqiqot usullaridan foydalanildi.

NATIJALAR

Toshkent viloyatida joylashgan paxta-to'qimachilik klasterlari[17]

№	Paxta-to'qimachilik ishlab		
	"OqqorgonAgro Cluster" MChJ	Oqqurg'on	
	"APK Bekobod" MChJ		
	"APK Bo'ka" MChJ		
	"TCT AgroClustr" MChJ	Qo'yichirchiq	
	"KokchaTekstil" MChJ	O'rtachirchiq, Yangiyo'l	

Bugungi kunda respublikada 2020 yilda jami 96 ta paxta-to'qimachilik ishlab chiqarish va klasterlari faoliyat yuritmoqda. Shundan Toshkent viloyatida xorijiy investitsiya jalb etgan klasterlar 6 ta agrosanoat korxonasi tashkil etilgan.

Paxta-to'qimachilik ishlab chiqarish va klasterlari tomonidan 2020 yilda 906313 gektar yer maydoniga paxta xomashyosi yetiriladi. Bu Respublikadagi paxta xom ashyosi yetishtiradigan umumiy yer maydoning 87, 7 %, tashkil etadi. Paxta-to'qimachilik ishlab chiqarish va klasterlari paxta xom ashyosi yetishtirish davrida ilg'or zamonaviy innovatsion texnologiyalarni jalb etgan holda paxta hosildorligini qo'shimcha 10 sentnerga oshiradi.

Nega aynan paxtachilikda? Degan savol tug'ilishi tabiiy. Paxta mahsuloti qishloq xo'jaligi sohasida tayyorlanadigan yalpi mahsulotning deyarli yarmini tashkil etadi. Lekin tahlillar shuni ko'rsatmoqdaki, paxtachilikda ishga solinmagan katta imkoniyatlar va hal etilmagan masalalar mavjud. Qishloq xo'jaligining barcha tarmoqlari orasida paxta xom-ashyosi yetishtirish eng past rentabellikka ega ekanligini aytish mumkin. G'o'za hosildorligi bo'yicha respublikamizda erishilgan ko'rsatkich paxta ekuvchi boshqa mamlakatlar bilan solishtirganda ancha past. Ammo tahlillar, sug'oriladigan paxta maydonlarining har bir gektari hosildorligini ko'tarish uchun ulkan imkoniyatlar mavjudligini ko'rsatmoqda. Paxta xomashyosini ishlab chiqarishning samarador usullarini izlash zarurati yana shu bilan izohlanadiki, O'zbekiston shproitida yerning mahsuldorligi imkoniyatlaridan to'liq

[17]https://uzts. uz/uz/pahta-toqimachilik-klasterlari/

foydalanilmagan. O'zbekiston va rivojlangan xorijiy mamlakatlarning qishloq xo'jaligidagi ayrim ko'rsatkichlar taqqoslansa, bu yana bir bor o'z tasdig'ini topadi. Masalan, 16 million kishi istiqomat qiluvchi va 1, 038 million gektar ekin maydonlari (uning ham 60 foizi dengiz yaqinida o'zlashtirilgan yerlar) bo'lgan Gollandiyada 131 milliard dollarlik qishloq xo'jalik mahsulotlari ishlab chiqarilgan holda, 32 millionlik aholisi va 4. 4 million gektarlik ekin maydonlariga ega O'zbekistonda esa. Bu ko'rsatkich bor-yo'g'i 13, 2 milliard dollarni tashkil qiladi. O'zbekistonda paxta xomashyosining asosiy iste'molchisi to'qimachilik sanoati bo'lib, u respublikaning sanot kompleksida muhim o'rin tutadi. Bundan kelib chiqib, to'qimachilikning rivojlanishi ham paxtachilik sohasining holatiga bevosita bog'liq .

Quyi Chirchiq tumani o'z nomiga monand viloyatning eng chekka, pastqamroq hududida joylashgan. Shuning uchun qo'shni va atrofdagi tumanlarning yer osti sizot suvlari sizib kelib, shu yerda to'planadi. Ushbu omillar bois tuman yerlari zaxkash hisoblanadi. Ba'zi hududlardan

1, 5-2 metrdan suv chiqadi. Mavjud sharoitdan kelib chiqib tahlil qilinsa, hududda sholichilik, baliqchilik sohalari birmuncha natija beradi. Ammo paxta va g'alla bo'yicha tumanda muttasil qoloqlik kuzatilgan. Bundan 12 yil avval, paxtachilikda ilk bor reja ado etilgan bo'lsa, shundan buyon tuman qishloq xo'jaligining barcha sohalarida orqada qolayotgan edi, o'tgan yili tuman paxtachilik bo'yicha rejani viloyatda birinchi bo'lib bajardi. Xususan, "TCT Agrocluster" klasterining sa'y-harakati bilan 2019 yilda jami 30 ming 13 tonna paxta xomashyosi yetishtirilib, davlat shartnomaviy rejasi 111 foiz bajarildi. O'rtacha hosildorlik gektariga 32 sentnerni tashkil etdi.

Quyi Chirchiq "Cotton Tekstel Klaster"dagi iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichlari

Ko'rsatkichlar		
Yalpimahsulotqiymati (mln. so'm)		

Yuqorida TST Klasterning iqtisodiy samaradorligida 2018-2019 yil 2 yilda

10000 gektar maydondan olingan hosildorlik birinchi yil 12 sentner olingan bo'lsa, keyingi yilda 30 sentnerga oshganligini ko'rish mumkin. Yalpi hosil 2018 yilda 12 ming tonna olingan bo'lsa, yalpi hosil esa 2018 yilda 12 ming tonna olingan bo'lsa, 2019 yilda 18013 barobarga

oshganlini, mahsulot qiymati million so'mdan 135 milliondan ortiqroq miqdorga ko'payganligini ko'rish mumkin.

XULOSA

Umuman olganda klaster tizimining afzalligi, u xomashyo emas, balki davlat uchun ham, ishlab chiqaruvchi uchun ham foydali bo'lgan tayyor mahsulotlarni sotish va eksport qilish imkonini beradi. Klaster tizimining yana bir afzalligi shundaki, korxonalar ishlab chiqarilgan mahsulotlardan erkin foydalanadi hamda barcha xodimlarning manfaatlarini hisobga olgan holda narxlar va sotish hajmini mustaqil belgilaydi. Mahsulot sifati uchun xomashyo tayyorlovchilar ham, qayta ishlovchilar ham mas'ul, negaki, sotilgan mahsulotdan hosil bo'lgan qo'shilgan qiymatning bir qismi umumiy jarayonga hissa qo'shgan barcha ishchilar o'rtasida taqsimlanadi. Shuningdek, ishlab chiqarish jarayonida ish o'rinlari ham yaratiladi. Amaliyot shuni ko'rsatmoqdaki, klasterlarning shakllanishi mintaqalarning faol rivojlanishiga va mintaqalararo integratsiyaning chuqurlashuviga yordam beradi. Klaster muayyan hududga «bog'lanadi» va uning resurs salohiyatiga tayanadi. Bir mintaqadagi nomdosh klaster shaklan va mazmunan boshqa hududdagi nomdosh klasterdan farq qiladi. Shu nuqtai nazardan ham klasterlar noyob iqtisodiy tuzilmalar hisoblanadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi, Toshkent 2020 yil 24 yanvarь yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2020 yil 25 yanvarь.

Gloveli, G. D. Ekonomicheskaya istoriya v 2 t. Tom 1 : uchebnik dlya akademicheskogo bakalavriata . — Moskva : Izdatelьstvo Yurayt, 2019. — 459 s.

Porter Maykl. Konkurentsiya: Per. s angl. / Maykl Porter. – M. i dr. : Vilьyams, 2003. 605 s

Ferova I. S. , Kojenova T. V. , Shoroxov R. G. Promышlennые klasterы i ix rol v razvitii promышlennoy politiki regiona. –M. : INFRA-M; Krasnoyarsk; Sib. fider. univ-t, 2018. 247 s.

https://uzts. uz/uz/pahta-toqimachilik-klasterlari/

M. A. Raxmatov, V. Z. Zaripov "Klaster – integratsiya. Innovatsiya va iqtisodiy o'sish". Zamin Nashr Toshkent-2018. 23-24b

EXTENDED ABSTRACT

The use of advanced techniques and technologies in the production process is important not only through the development of a cluster system in the economy of Uzbekistan, but also for the effective operation of entrepreneurs and the agricultural sector. In the current conditions,

production efficiency is the main factor in the development of the economy of Uzbekistan. Effective use of this factor is one of the main ways to ensure the stable development of the cluster system in our country. In the context of accelerating reforms and increasing globalization of the world economy, our country should make a quick transition to the innovative way of developing the cluster system in the short term, bring this strategically important branch of the economy to a level that meets the requirements of the time. Otherwise, the cluster system will lag behind development and cannot be competitive.

In our country, consistent measures are being taken to reform the agrarian sector, introduce market mechanisms and modern technologies to it. In particular, the cluster method was introduced, the types of crops were changed based on the needs of the times. As a result, both productivity and income are increasing.

More than 80 types of agricultural products grown in our country are exported to 66 countries. By the decree of the head of our state on October 23, 2019, the strategy of the development of agriculture of the Republic of Uzbekistan for 2020-2030 was adopted. In accordance with it, fruit and vegetable clusters are being organized in order to produce products with high added value. On December 11, 2019, the President's decision in this regard was adopted, and all organizational and legal foundations were created. In the past short time, 86 such clusters were established by the hokims

What is the advantage of a cluster system? It allows to sell and export not raw materials, but finished products that are useful for both the state and the manufacturer. Another advantage of the cluster system is that enterprises freely use the products produced and independently determine prices and sales volumes, taking into account the interests of all employees.

At all stages of socio-economic development, in all countries, the basis of human life is the production of material goods and the provision of services. Because without the processes of production and service, there would be no goods to be exchanged, distributed and consumed. Humanity in any society cannot live without consumption, nor can it live without production. This issue has become a big problem of the countries of the world today.

THE ROLE OF SOCIAL AGRICULTURE IN ECONOMICS

Assist. Prof. Egamberdiyev H. H.

ABSTRACT

Social agriculture plays a significant role in economics by integrating social and environmental considerations into agricultural practices. It focuses on creating sustainable and inclusive food systems that benefit local communities and the environment. Social agriculture is still a very little-explored and well-known concept in the Uzbek environment. Due to the novelty of the topic, and the interest in exploring the form of social agriculture, it is necessary to characterize what social agriculture is, both on the basis of available definitions and theoretical foundations and on the basis of how this concept is understood in practice by those involved in social agriculture. For this reason, the present article reveals the concept of social agriculture is understood by individual actors. Within this present article, theoretical knowledge will be presented to help characterize what social agriculture is. In addition to a brief description of what social agriculture is, this paper will also deal with the theoretical starting points from which social agriculture is based. Social agriculture refers to the combination of agricultural production with social, educational, rehabilitative, or therapeutic objectives. It involves integrating socially excluded or disadvantaged populations—such as people with disabilities, youth at risk, elderly citizens, migrants, or the long-term unemployed—into farming activities. By promoting social inclusion in rural areas, social agriculture can help reduce poverty and improve local livelihoods. It leads to the diversification of rural economies by creating new job opportunities, promoting entrepreneurship, and fostering investments in related sectors like agrotourism and food processing. In this article, we scrutinize the concepts of horticultural therapy, green care, garden therapy, occupational therapy, and multifunctional agriculture are interconnected issues that, when combined, can greatly impact economics. These approaches employ nature-based activities and environments to provide therapeutic, educational, and rehabilitative benefits. By integrating agriculture with social and therapeutic services, they contribute positively to various aspects of economics, including health, employment, rural development, environmental sustainability, and social inclusion.

Keywords: Social agriculture, horticultural therapy, green care, garden therapy, occupational therapy, multifunctional agriculture.

Introduction

Social agriculture is an interdisciplinary field that includes elements of various branches, whether agriculture, social work, or psychology. Namely, in the following article, green care will be introduced, which is considered by many authors to be one of the main theoretical starting points. Furthermore, we will provide an insight into the therapeutic elements that are typical for social agriculture.

Literature review

The situation is gradually improving, but it cannot be said that this is a clearly specifiable topic. If we look at some of the available publications, we will find that it is very difficult to define this term more closely. This, after all, is complemented by Chovanec et al (2015), who mention that " *it is not easy to find a uniform definition for social agriculture even in foreign sources, there is no legal definition or a basic text to which it would be possible to refer and which would determine what belongs to social agriculture and what does not. "* Chovanec et al (2015) further note that it is precisely in this unlimited nature that there is a certain advantage of social agriculture.

If we want to move forward in defining social agriculture, the opinion of the European Economic and Social Committee from 2012 can probably help us. When defining social agriculture, the EESC is aware of the difficulty of grasping the concept, due to the wide spectrum of activities that fall under it. When defining the term, it is therefore primarily based on two aspects that characterize social agriculture. Specifically, these are activities carried out on a farm or in an agricultural enterprise, which are intended for people with specific needs. In addition, social agriculture *"contributes to the well-being and self-realization of individuals, but also to the development of rural regions and to better urban-rural exchange. "* (EESC [website], 2012) *"Social agriculture could therefore be defined primarily as a set of activities using agricultural resources, both plant and animal, for the purpose of creating social services in rural or suburban areas (e. g. retraining, therapy, sheltered employment, lifelong learning and other activities contributing to social integration. "* (EESC [website], 2012)

Methodology

Social agriculture plays a significant role in economics by integrating social and environmental considerations into agricultural practices. It

focuses on creating sustainable and inclusive food systems that benefit local communities and the environment. Social agriculture is still a very little-explored and well-known concept in the Uzbek environment. Namely, in the following article, green care will be introduced, which is considered by many authors to be one of the main theoretical starting points. Furthermore, we will provide an insight into the therapeutic elements that are typical for social agriculture.

Among the therapeutic approaches, garden therapy and zootherapy will be specifically presented. Both of these therapies are based on green care and are very close to social agriculture. It is related to the content of work within social agriculture, and thus also to the focus of agriculture on plant or animal production. Furthermore, you will get to know ergotherapy, i. e. work therapy. Social agriculture is typically activated by performing meaningful work in the farm environment.

Last but not least, there will be a focus on a purely agricultural environment. The concept of multifunctional agriculture will be introduced, in which social agriculture is classified by experts.

As mentioned earlier, the basic premise of social agriculture is the concept of green care. The most common translation we can come across is literally "green care". Let's briefly explain what this term means.

Chovanec et al (2015) define green care as a comprehensive spectrum of activities that can take place in different places. An important aspect of these activities is the interaction between man and nature. Green care bases its activity on the awareness that this very interaction has a beneficial effect on a person's life. Thanks to the extensiveness of this term, we can talk about, for example, therapeutic, pedagogical, educational, relaxing, inclusive, or work activities.

Although, as already said, the concept of green care is very diverse and "covers" many areas, it is appropriate to realize that the common denominator of all these activities is the use of nature's contribution to human life, in several spheres - health, social, or educational. (Sempik et al. , 2010)

Sempik and Bragg (2013) supplement this characteristic with a definition that describes green care as an intervention in which plants, animals, and nature are used in an attempt to improve health and achieve psychological and mental balance. This is not just an occasional encounter with nature.

In general, it can be said that *"the content can be elements of living nature such as animals or plants, or also non-living nature such as stones*

or water. Individual elements of nature can also be used, as well as collective ones in the form of a landscape, garden, forest, farm or other locations. These positive or stimulation aspects are to maintain or increase people's health, well-being and quality of life. " (Chovanec et al, 2016)

Sempik et al. (2010) consider that it is necessary to distinguish between what green care is and what it is not. There are many activities that happen in harmony with nature and can have a positive effect on people. For example, let's name hiking, cycling, canoeing, etc. However, these activities cannot generally be called green care in the full sense of the word. It is typical for green care that it fully focuses on helping and caring for various target groups of people. In all forms, they try to provide therapeutic help on a physical, mental, or social level. Sempik et al. (2010) further mention that differences can of course be found within the care provided. Sometimes it is possible to meet green care that is focused unilaterally, at other times it is multifaceted.

According to Sempik et al (2010), green care includes, for example: *"Assisted exercise in nature, social and therapeutic gardening, animal-assisted therapy, social farming or care-oriented farming, ecotherapy, wilderness therapy, nature therapy. "*

Among the best-known examples is zootherapy, i. e. therapy that uses the therapeutic influence of animals, whether domestic, utility, or equestrian. Garden therapy is also common, and for the context of our work – care farming, i. e. social farms/social agriculture (Chovanec et al, 2016).

In the context of social agriculture, we would follow up on one of the disciplines that can be classified as green care, and which has a lot in common with social agriculture. At the moment, garden therapy, known in English-speaking countries as horticulture therapy, social and therapeutic horticulture, or garden therapy, is gaining space for performances.

As is clear from the name, garden therapy is also an interdisciplinary field, just like social agriculture. Specific to garden therapy is its focus on the therapeutic effect that gardening brings.

According to AHTA (American Horticultural Therapy Association), horticultural therapy is defined as a process whereby participants improve their life situation through active or passive participation in activities related to plant care. Therefore, participation in horticultural activities facilitated by a registered horticultural therapist who works with the client to achieve specific goals set within an established

treatment, rehabilitation, or work plan is essential to horticultural therapy. Horticultural therapy is an active process that occurs within the context of an established treatment plan, where the process itself is viewed as a therapeutic activity rather than an end product (AHTA [website], 2017).

It is also possible to approach garden therapy, for example, with the help of the following picture No. 1, in which Relf (2006) tried to clarify garden therapy. For its characteristics, it uses key elements of this therapy, which interact with each other. According to him, garden therapy should have clearly defined treatment goals. Therapy should be administered by a trained specialist. This therapy focuses on the care of living plants and gardening work as such. As part of this therapy, work done in harmony with the plants has a beneficial effect on the individual's life. Relf's concept also includes a greater specificity of the target group. It should primarily be about clients with a clear diagnosis rather than unspecified groups of people of different ages and health conditions, etc. This model can subsequently be modified freely.

Figure No. 1 – *Defining horticultural therapy*

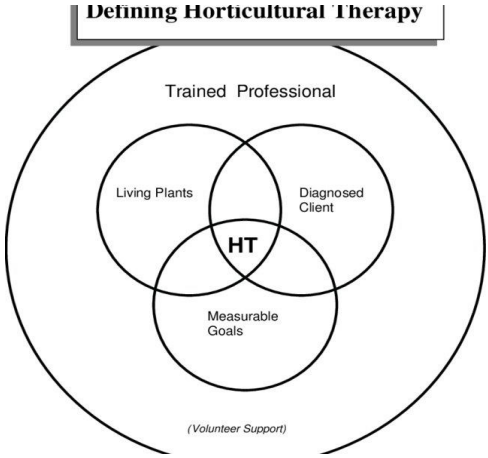

Source: Relf (2006)

Horticultural therapy techniques are used to help participants learn new skills or regain those that have been lost. Horticultural therapy helps improve memory, cognitive abilities, and communication skills and also helps with socialization. In physical rehabilitation, garden therapy can help strengthen muscles and improve coordination, balance, and endurance. In professional horticultural therapy, people learn to work independently, solve problems, and follow directions. Horticultural therapists are professionals with specific education, training, and

credentials in the use of horticulture for therapy and rehabilitation (AHTA [website], undated).

Garden therapy is very close in concept to social agriculture. It can be said that social farming can contain elements of garden therapy. It was already mentioned at the beginning of this work that the definition of social agriculture is quite broad. It combines many activities that take place in an agricultural environment. It can include the already mentioned therapy associated with the care of the garden or animals. Importantly, this permeability between these concepts is not fully reciprocal. Several differences can be found here. The most striking is the environment in which the garden therapy is carried out. *"Garden therapy is not primarily tied to the garden, although it is always an added value. It also offers activities with plants that can be used indoors, and are safe and easy. In these cases, it can help bedridden people who can't get into the garden. "* This means that garden therapy doesn't necessarily have to be about the garden. It can be carried out within the framework of institutional health or social care. For social agriculture, the main characteristic is the farm environment. Another difference is the focus of garden therapy primarily on the therapeutic process. Social farming includes therapy, but it is not the main aspect (Social Farming [website], 2017).

Another therapeutic area whose elements can be found in social agriculture is zootherapy. We can also meet the concept of animotherapy. Zootherapy uses the positive therapeutic effect that animals have on human life. This positive impact on human life has been known for many centuries. The origins go back perhaps to Ancient Greece. So let's now imagine zootherapy.

"To put it very simply, by the term zootherapy we understand the positive and even therapeutic effect of an animal on a person. Whether we are concerned with improving memory, motor skills, communication or relieving stress, the animal is always here in the role of a mediator, a so-called co-therapist. " (Velmínský et al)

Animal-assisted therapy includes intentionally planned educational, psychological, and social integration activities with animals, which are intended for children, youth, adults, and seniors with cognitive, social-emotional, and motor limitations, as well as those with behavioral problems. This therapy includes preventive, rehabilitative, and health-promoting measures (ESAAT [website], 2011)

Within zootherapy, two fundamentally different concepts of the relationship between man and animal are distinguished: animal-assisted (AA) Therapy and AA activities. We can occasionally encounter two more

distinctions, namely: AA Education and AA Crisis Response (Mojžíšová, Eisertová-Bicková, 2013).

Animal-Assisted Therapy (AA Therapy, AAT) is a structured, targeted intervention in which the animal is incorporated as an integral part of the treatment process. Therapy is provided and managed by a trained professional. Animal-assisted therapy is continuously documented and evaluated as part of an individual treatment plan. Therapy sessions are usually of a fixed length (Therapy Animals [website], undated). This therapy aims to improve a person's physical, social, emotional or cognitive functioning. Animal-assisted therapy is provided in a variety of settings and can be group or individual (AVMA [website], undated).

Animal Assisted Activities (AA activities, AAA) provide motivational, educational, therapeutic, or recreational benefits to enhance the quality of life. Activities with the help of animals are implemented in different environments. Generally, these are short sessions, so-called meet-and-greet sessions. There are usually short visits to hospitals or long-term care centers when a trained expert or volunteer comes to these facilities with specially trained animals. Specific treatment goals are not planned for each visit, detailed notes and documentation are not required, and visits are spontaneous. Activities with the help of animals can also be carried out with a larger group of people (Therapy Animals [website], undated). Therapy as such is not addressed during these activities. Natural contact with an animal has a positive effect on a person's life (Freeman, 2007).

Education with the help of animals (AA Education, AAE) is a method that uses targeted contact between a person and an animal in an attempt to improve or expand the upbringing, education or skills of the client. The goals of education are defined based on the cooperation of zootherapist and pedagogue (Freeman, 2007 In Mojžíšová, Eisertová-Bicková, 2013). Education can be targeted at a group of students. In this case, it is mainly about the implementation of lectures, discussions or interest groups, etc. Education is also intended for clients with learning disabilities, educational and educational or communication problems or also for people who have specific needs to be met (Mazel, 2009).

Animal-assisted crisis intervention (AA Crisis Response, AACR) focuses on mitigating the consequences that occur in an affected person after experiencing a crisis. Specially trained dogs are mainly used for this intervention. The goal is to mitigate the consequences of the crisis situation on the individual's psyche (Tvrdá, 2005 In Mojžíšová, Eisertová-Bicková, 2013).

Zoo therapy can be further divided according to which animals are worked with as part of the therapy. According to Žáková (2013), the most well-known forms include: *"canistotherapy (with dogs), felinotherapy (with cats), hippotherapy (with horses), delphinotherapy (with dolphins), llama therapy (with llamas), ornithotherapy (with birds) or even insect therapy (with insects).*

It is possible to notice other therapeutic elements in social agriculture. One of them is occupational therapy. The term ergotherapy originated from the combination of two Greek words, ergon, which means work, and therapy, i. e. therapy, treatment (Krivošíková, 2011).

There are many definitions of occupational therapy, for the context of this work we would use the definition of Association of Ergotherapists [website] (2008), which says that *"ergotherapy is a profession that, through meaningful employment, strives to preserve and use the individual's abilities needed to manage everyday, work, hobby and recreational activities for people of any age with different types of disability (physical, sensory, psychological, mental or social disadvantage). It supports the maximum possible participation of the individual in everyday life, while fully respecting his personality and possibilities. To support the individual's participation, it uses specific methods and techniques, training of specific skills, counseling or adaptation of the environment.* Czech occupational therapists agree that it is *"all the activities that a person performs during his life and are perceived as part of his identity. "* The goal of occupational therapy is therefore to help the individual so that he can engage in work that is meaningful for his life and indispensable.

There are, of course, many more definitions of occupational therapy, here we used the definition of Association of Therapists. The connecting elements of the various definitions are usually prevention, education and focus on the individual. Occupational therapy tries to create activities that have a preventive effect on the emergence or development of diseases of various types (e. g. physical, psychological, mental). It also prevents social exclusion. Occupational therapy uses elements of education. Individuals acquire new skills, gain new experiences or consolidate their existing knowledge. The spectrum of activities is wide, it covers both normal daily activities of personal life and work activities. Finally, occupational therapy is characterized by a focus on the individual, the goal of which is to achieve a positive change in his life (Krivošíková, 2011).

The goal of occupational therapy is to help individuals/clients achieve the maximum level of self-sufficiency in performing normal daily activities. (In this context, it is possible to come across the abbreviation

ADL, which in English means Activities from Daily Living, i. e. activities of ordinary life.) They also strive to achieve the maximum level of self-sufficiency in other areas, mainly in work, but also in leisure. A partial goal is to maintain or expand the abilities and skills of the individual in these spheres. (Czech Association of Occupational Therapists [website], 2008).

Occupational therapy also aims to maintain or improve the individual's physical, mental or psychological well-being, using meaningful activities. *"The chosen activities take into account the personal, social, cultural and economic needs of the person, their current functional status, age, gender and also the conditions of the environment in which they are located. The choice of activities that are used as a therapeutic tool must reflect these facts and must relate to the social roles that the person holds or is expected of him.* He also wants to help people to integrate into society or the community. As part of therapy, he uses person-centered therapy. (Czech Association of Occupational Therapists [website], 2008).

If we would like to summarize the above-mentioned information, we can use the summary presented by Jelínková et al. (2009). According to them, occupational therapy is a profession that involves focusing on activities that are meaningful and useful for a particular person. Work is both the means and the goal of therapy. Occupational therapy uses a person-centered therapeutic approach. The therapy itself is based on the social roles of the given person and also focuses on the social environment from which the given person comes.

As social agriculture is an interdisciplinary field, it is appropriate to start dealing with another sphere on which social agriculture is based, i. e. multifunctional agriculture.

Multifunctional agriculture is based on the knowledge that in Europe agriculture is not only about food production, it contains many other irreplaceable functions (Šarapatka et al, 2006).

*"The key elements that refer to multifunctionality include: 1) the existence of multiple commodity and non-commodity outputs jointly produced by agriculture 2) the fact that some non-commodity outputs exhibit the character of externalities or public goods, such that markets for these goods do not exist or function properly (OECD [*website], 2001, p. 7.)

Altieri (1994) defined multifunctional agriculture based on three objectives: economic, social and ecological. From an economic point of view, it is important to secure a certain income in the long term, which is related to the performance of the economy. In this sphere, it is also

important to use local resources. Ecological goals point to the importance of agricultural sustainability. The goal is to protect biological diversity and maintain a stable and functioning ecosystem. The social goal involves the effort to preserve rural settlements, meeting local needs, for example by supplying the region with food, etc. It also includes the creation of its own labor force, etc. These goals can be clearly seen in Figure No. 2.

Figure 2 - *Objectives of multifunkctional agriculture*

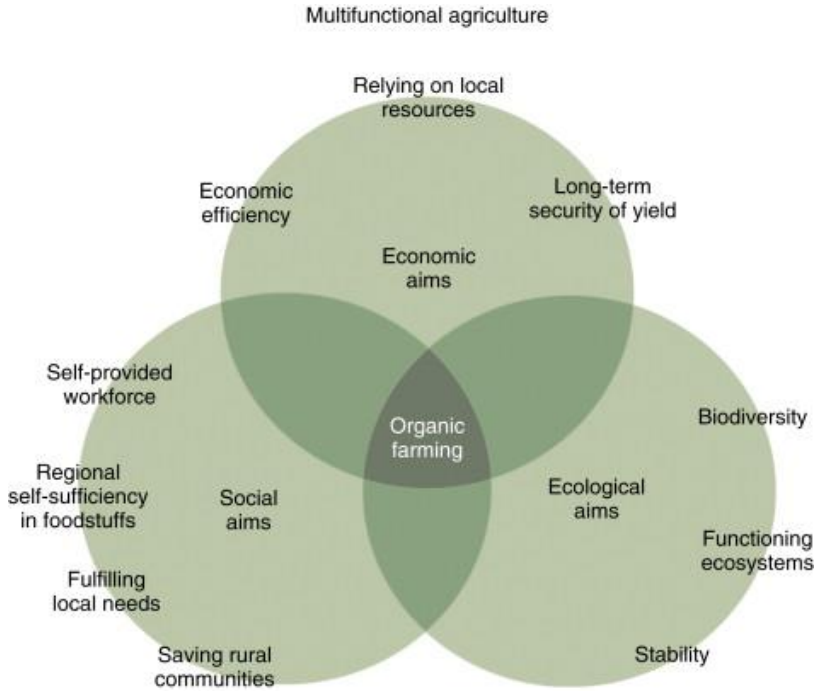

Source: Altieri (1994)

According to the WTO, multifunctional agriculture is characterized by: *supporting the viability of rural areas, food security, cultural and environmental benefits, soil protection, agrobiodiversity,* etc. (WTO [website], 2011)

Conclusion

In conclusion, we may mention the basic role of agriculture plays a vital role in the overall functioning of society and the economy as mentioned above. It is the primary source of food, ensuring global food security and providing sustenance to an ever-growing population. Agriculture also contributes to raw materials for a variety of industries, such as textiles, construction, and biofuels. In addition to providing

livelihoods and employment opportunities for a significant portion of the global workforce, particularly in rural areas, agriculture shapes cultural, social, and environmental landscapes and acts as a catalyst for rural development, poverty reduction, and overall economic growth. Furthermore, sustainable and responsible agricultural practices help maintain ecosystem services, preserve biodiversity, and contribute to global efforts addressing climate change.

Literature:

MEHNAT INTIZOMINING KORXONANING IQTISODIY SAMARADORLIGIGA TA'SIRI

katta o'qituvchi Sayyora AZIZOVA

Annotatsiya

Mehnat intizomi ko'p hollarda – davlat tomonidan o'rnatilgan mehnat jarayonida barchaning amal qilishi lozim bo'lgan umumiy tartib sifatida tushuniladi**.** davlat tomonidan o'rnatilgan mehnat jarayonida barchaning amal qilishi lozim bo'lgan umumiy tartib. Amaldagi qonunchilikka binoan, xodim o'z mehnat vazifalarini halol va vijdonan bajarishi, Mehnat intizomiga rioya qilishi, ish beruvchining qonuniy farmoyishlarini o'z vaqtida va aniq bajarishi, texnologiya institutizomiga, mehnat muhofazasi, xavfsizlik texnikasi va ishlab chiqarish sanitariyasi talablariga rioya qilishi, ish beruvchining mol-mulkini avaylab asrashi lozim. Xodimning mehnat vazi-falari ichki mehnat tartibi qoidalarida, institutizom haqidagi ustavlar va nizomlar, korxonada qabul qilinadigan boshqa hujjatlar (jamoa shartnomalari, yo'riqnomalari va h. k.)da, mehnat shartnomasila aniq belgilab qo'yiladi. Har bir xodim o'ziga yuklatiladigan mehnat vazifalari doirasi bilan oldindan tanishtiriladi. Ish beruvchi xodimlar mehnatini to'g'ri tashkil qilishi, qonunlar va boshqa normativ hujjatlarda, mehnat shartnomasida nazarda tutilgan mehnat sharoitlarini yaratib berishi, mehnat va ishlab chiqarish institutizomini ta'minlashi, mehnat mu-hofazasi qoidalariga rioya etishi, xodimlarning ehtiyoj va talablariga e'tibor bilan qarashi, ularning mehnat va turmush sharoitlarini yaxshilab borishi, jamoa shartnomalarini tuzishi lozim. O'zbekiston Respublikasi Mehnat Kodeksining ko'rsatilganidek, korxonalarda Mehnat intizomi normal tarzda ishlash uchun zarur tashkiliy va iqtisodiy sharoitlarni yaratib berish, halol mehnat uchun rag'batlantirish va mukofotlash usullari bilan, noinsof xodimlarga nisbatan jazo choralarini qo'llanish orqali ta'minlanadi. Ayni vaqtda mehnat jamo-alarida Mehnat intizomining buzilishiga nisbatan murosasizlik vaziyati vujudga keltiriladi. Korxona, muassasa va tashkilotlarda ichki mehnat tartibi qoidalaridan tashqari texnika qoidalari va instruksiyalari hamda mansablar to'g'risidagi nizomlar, instruksiyalar bilan ham tartibga solinadi. Mehnat intizomini ta'minlashda rag'batlantirish muhim huquqiy vositadir. Rag'batlantirish turlari, ularni

qo‘llanish tartibi, afzallik va imtiyozlar berish jamoa shartnomalari, ichki mehnat tartibi qoidalari va boshqa ichki hujjatlarda, jamoa kelishuvlarida, institutizom to‘g‘risidagi ustav va nizomlarda belgilab qo‘yiladi (Mehnat kodeksining 180moddasi). Mehnat qonunchiligida o‘zining mehnat burchlarini muvaffaqiyatli va vijdonan bajarayotgan ishchi va xizmatchilarga ijtimoiymadaniy va uy-joy maishiy xizmat sohasida (sanatoriy va dam olish uylariga yo‘llanmalar berish, uy-joy sharoitini yaxshilash va shu singari sohalarda) birinchi navbatda imtiyoz va afzalliklar beriladi. Bunday xodimlarga ishda yuqori pog‘onaga ko‘tarilishda ham afzalliklar bo‘ladi. Aslini olganda bu unga berilgan to‘g‘ri tarif bo‘lsada uning boshqa o‘ziga xos tamoyillari ham bor. Ushbu maqolada mehnat intizomi, uni doimiy amalga oshirish tamoyillari, mehnat intizomining korxona ish faoliyati samaradorligiga ta’siri haqida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: intizom, mehnat intizomi, texnologik intizom, degradatsiya, o‘z-o‘zini tarbiyalash, rag‘batlantirish, intizomiy jazo.

THE EFFECT OF LABOR DISCIPLINE ON THE ECONOMIC EFFICIENCY OF THE ENTERPRISE

senior teacher Sayyora AZIZOVA

Abstract

In most cases, labor discipline is understood as a general procedure that everyone must follow in the work process established by the state. A general procedure established by the state that everyone must follow in the work process. According to the current legislation, the employee must perform his labor duties honestly and conscientiously, observe labor discipline, fulfill the legal orders of the employer in a timely and accurate manner, comply with the requirements of the technological institution, labor protection, safety equipment and production sanitation, protect the property of the employer. The labor duties of the employee are clearly defined in the rules of the internal labor procedure, charters and regulations of the institution, other documents adopted by the enterprise (collective agreements, instructions, etc.), and the labor contract. Each employee will be introduced in advance to the scope of work assigned to him. The employer must properly organize the work of the employees, create the working conditions stipulated in the laws and other normative documents, the labor contract, ensure the organization of labor and production, observe the rules of labor protection, pay attention to the needs and requirements of the employees, and improve their working and living conditions. to go According to the Labor Code of the Republic of Uzbekistan, labor discipline in enterprises is ensured by creating the necessary organizational and economic conditions for normal work, encouraging and rewarding honest work, and applying punishments to dishonest employees. At the same time, a situation of intolerance is created in the labor unions in relation to the violation of labor discipline. In addition to the rules of the internal labor procedure in enterprises, institutions and organizations, they are also regulated by technical rules and instructions, as well as regulations and instructions on careers. Incentives are an important legal tool for ensuring labor discipline. The types of incentives, the procedure for their application, the granting of advantages and benefits are defined in collective agreements, rules of internal labor procedures and other internal documents, collective agreements, charters and regulations on institutional organization

(Article 180 of the Labor Code). According to the labor law, workers and employees who successfully and conscientiously fulfill their labor duties in the field of socio-cultural and housing and household services (issuance of referrals to sanatoriums and rest houses, improvement of housing conditions, and similar areas) are primarily given privileges and advantages. Such employees will also have advantages in promotion. In fact, this is the correct tariff given to him, but he has other specific principles. This article talks about labor discipline, the principles of its continuous implementation, the impact of labor discipline on the efficiency of the company's work.

Key words: discipline, labor discipline, technological discipline, degradation, self-education, motivation, disciplinary punishment.

KIRISH

Mehnat intizomi - bu ichki mehnat tartibini tartibga soluvchi, xodimlar va ma'muriyatning mehnat majburiyatlarini belgilovchi, ishdagi muvaffaqiyat uchun rag'batlantirishni va ushbu majburiyatlarni bajarmaganlik uchun aybdor javobgarlikni belgilovchi huquqiy normalar to'plami.

Tashkilotga a'zo bo'lish, shaxs ijtimoiy tashkilotning muayyan me'yorlariga muvofiq shaxsiy shaxs sifatida o'z xatti-harakatlarini qayta qurishi kerak. Intizom tushunchasi noaniq - tashkilot, tartib, boshqaruv holati, odamlarning xulq-atvori, ijtimoiy aloqasi, itoatkorligi, xulq-atvor qoidalari, me'yorlarga rioya qilish, xulq-atvor qoidalari. Intizomning ikki tomoni mavjud: ob'ektiv - tashkilotsiz mavjud bo'lmagan tartib va sub'ektiv - majburiyatlarni bajarish, huquqlarni amalga oshirish.

ADABIYOTLAR SHARHI

Mehnat bozori va uni amal qilish mexanizmlarini tadqiq qilish bilan Abdurahmonov Q. X. , Haitov A. A. (Abdurahmonov Q. X. , Haitov A. A. , 2010, Abdurahmonov Q. X. va boshq. , 2020), Abulqosimov H. P. (Abulqosimov H. P. va boshq, 2016, Abulkasimov H. P. , 2023) va Xudayberdiyev Z. R. (Xudayberdiyev Z. R. , 2020)lar shug‘ullanishgan. Inson resurslarini boshqarish, samarali bandlik va mintaqalarda bandlik muammolarini M. Mirzakarimova, M. Xaydarov (M. Mirzakarimova, M. Xaydarov, 2014), N. Muminov (N. Muminov va O. Egamberdieva, 2020, Muminov N. , 2021, Nozim Muminov va boshq. , 2020)lar tadqiq etishgan. Mehnat bozori shakllanishi va takomillashib borishining jahon tajribasi masalalarini Drujinina V. V. (Drujinina, V. V. , 2014), Chen Vey (Chen Vey, 2009), Tulenkov M. V. (Tulenkov, M. V. , 2004)larning tadqiqotlarida o‘rganilgan. Aralash iqtisodiyot sharoitida mehnat bilan bandlikni

boshqarish masalalariga bag‘ishlangan tadqiqotlarZayseva K. V. (Zayseva, K. V. , 2003) tomonidan amalga oshirilgan. Mehnat bozorining boshqa tizimlar bilan o‘zaro aloqadorligi D. Raximova va O. Abduraxmonov (Raximova D. va O. Abduraxmonov, 2007)lar tomonidan o‘rganilgan.

METODOLOGIYA

O’zbekiston iqtisodiyotini isloh qilish jarayoni – mehnat bozorining shakllanishidagi muammolar ham borligini ko‘rsatdi. Hozirgi kunda o‘ziga xos muammolardan biri aholining mehnatda faolligi bilan barobar, hudular va tarmoqlar bo‘yicha yetarli darajada harakatchan emasligidir. Bu borada kadrlar tayyorlash va qayta tayyorlash bozor iqtisodiyoti sharoitlariga moslashtirilishi dolzarb masala bo‘lib turipti. Iqtisodiyotni barqarorlashtirish sharoitida aholini ish bilan band qilish va uni qayta shakllantirishning muhim qoidasi iqtisodiy va ijtimoiy natijalarni murosaga keltirishdan iborat. Bu esa barqarorlashtirishga qaratilga chora-tadbirlarning hamma variantlari ularning zamonaviy mehnat bozoriga ta’siri nuqtai nazaridan oldindan baholanishi va zarurat tug‘ilsa ularga tuzatish kiritish kerakligini anglatadi. Bu masalalarning iqtisodiy adabiyotda yetarlicha tadqiq etilmaganligi ushbu mavzuni tadqiqot ob’ekti sifatda tanlanishga asos bo‘ldi.

NATIJALAR

Jamoatchilik ong darajasida ishchilar orasida “intizom” so‘zi yomon nomga ega. Ko'pincha ba'zi menejerlar tomonidan xodimlarga nisbatan noto'g'ri munosabatda bo'lganligi sababli, "intizom" so'zi g'azablangan tiradlar bilan bog'liq bo'lib, ular ham tanbeh bo'lganni, ham ushbu sahnalarning guvohlarini chalkashtirib yuboradi.

Darhaqiqat, juda ko'p ishchilar intizom va jazo tushunchalarini chalkashtirib, ularni bitta va bir xil deb hisoblashadi. Bu e'tiqod haqiqatga mutlaqo mos kelmaydi, ayniqsa tashkilot yaxshi intizomga ega bo'lsa.

"Intizom" so'zi lotincha intizom so'zidan kelib chiqqan bo'lib, "ta'lim" yoki "o'rgatish" degan ma'noni anglatadi. "Jazo" tushunchasi lotincha punize ildizidan olingan bo'lib, u o'z navbatida lotincha poena so'zidan kelib chiqqan bo'lib, "aytish" degan ma'noni anglatadi.

Intizom iqtisodiy, tashkiliy, siyosiy, tarbiyaviy, texnologik maqsadlarga samarali erishish, tizimni rivojlantirishga imkon beradigan vositadir.

Intizom so'zning tor va keng ma'nolarida ko'rib chiqilishi mumkin. So'zning tor ma'nosida bu iqtisodiy, siyosiy, moliyaviy, mehnat va

boshqa sohalarda normalarga rioya qilishdir. Bu erdan ular farqlanadi: iqtisodiy intizom, siyosiy intizom, moliyaviy, mehnat intizomi.

Keng ma'noda intizom: O'z ishiga ongli, ijodiy munosabatda bo'lish, uning yuqori sifatini ta'minlash, ish vaqtidan unumli foydalanish, nafaqat ichki mehnat qoidalariga qat'iy rioya qilish, balki birgalikda mehnat qilish jarayonida xodimlarning o'zaro javobgarligi munosabatlari tizimi ishlab chiqarishni rivojlantirish uchun moddiy shart-sharoitlar bilan belgilanadi va xodim tomonidan qonunchilik va normativ hujjatlarda belgilangan qoidalar va tartiblarni ongli va ixtiyoriy ravishda bajarishiga asoslanadi. uning barcha a'zolari uchun majburiy bo'lgan mehnat, jamoadagi qoidalar va tartib-qoidalar to'g'risida qaror qabul qiladi (Y. Shumpeter, 2007).

Mehnat faoliyati qoidalari va normalariga rioya qilish ishlab chiqarishni rivojlantirish uchun moddiy sharoitlar bilan belgilanadigan va qonunchilik va me'yoriy hujjatlarda belgilangan qoidalar va tartiblarni xodimlarning ongli va ixtiyoriy bajarishiga asoslanadigan birgalikdagi mehnat jarayonida xodimlarning o'zaro javobgarligi munosabatlari tizimi. mehnat to'g'risida, uning barcha a'zolari uchun majburiy bo'lgan jamoadagi qoidalar va tartiblar (D. Bell, 2004);

Mehnat faoliyatini amalga oshirish jarayonida to'g'ri tartibni saqlashga qaratilgan qonun va boshqa ijtimoiy normalar bilan mustahkamlangan tashkiliy munosabatlar tizimi.

Mehnat intizomi tashkilotning muvaffaqiyatli ishlashining eng muhim shartidir. Bu har qanday qo'shma, jamoaviy ishlarga ob'ektiv ravishda xos bo'lgan tarixiy shartli toifadir. Umumiy ishni buyurtmasiz, har bir kishi ushbu buyruqqa bo'ysunmasdan amalga oshirib bo'lmaydi.

Amaliyot mehnat intizomining uchta asosiy turi mavjudligini ko'rsatdi.

Mehnat intizomi - ishlab chiqarishning barcha ishtirokchilari tomonidan Rossiya Federatsiyasi Mehnat kodeksida, korxona ustavida va ichki mehnat tartibining namunaviy qoidalarida belgilangan mehnat rejimiga aniq rioya qilish, har bir xodimning o'z mehnatini aniq bajarishi. ishlab chiqarish rahbarining vazifalari, buyruqlari, mehnatga va jamoat mulkiga vijdonan, ongli munosabatda bo'lish;

Texnologik intizom - ishning texnologik rejimlariga, ishlab chiqarish operatsiyalari ketma-ketligiga, ishni boshidan tayyor mahsulotni yetkazib berishgacha bajarish texnikasi va usullari bo'yicha ko'rsatmalar va ko'rsatmalarga rioya qilish;

Ishlab chiqarish intizomi - ishchilarni ish uchun zarur bo'lgan barcha narsalar bilan o'z vaqtida ta'minlash: ishlab chiqarish topshiriqlari,

chizmalar, materiallar, asboblar, jihozlar, mehnatni muhofaza qilish qoidalariga rioya qilish bo'yicha ustadan zarur ko'rsatmalar, xavfsizlik choralari, operatsiyalar ketma-ketligi, ilg'or mehnat amaliyoti va boshqalar (M. Ziryanova, 2018).

Har bir fan o'z ichiga, intizomni bajarish - har bir xodimning o'z vazifalarini aniq va o'z vaqtida bajarishi. Bunday tartib-intizomning kamchiliklari, garchi u juda jozibali bo'lsa-da, masalan, davlat xizmatida, ishchiga huquqlar berilmaydi va bundan tashqari, ularga ega bo'lishni yoki biron bir faoliyat ko'rsatishni istamaydi; Faol intizom - burchlardan foydalanishda huquqlardan foydalanish. Ushbu turdagi intizom afzalroqdir, chunki xodim o'z xatti-harakatlarida faol, o'z huquqlaridan faol foydalanadi; O'z-o'zini tarbiyalash - bu xodimning o'zini o'zi boshqarish asosida o'z vazifalari va huquqlarini bajarishi. Shuningdek, u xodim tomonidan qonun talablaridan kattaroq faoliyat ko'rsatishini ham o'z ichiga oladi. Intizomiy munosabatlarni boshqarishning maqsadi - ishlash intizomini va hatto faol intizomni emas, balki o'z-o'zini tarbiyalashni rivojlantirishdir! Jamiyatdagi tabiiy ofatlar bilan bog'liq bo'lmagan barcha ofatlarga intizomni buzgan shaxs aybdor ekanligini etarlicha ishonch bilan aytish mumkin.

Har bir tashkilotda intizom (davlat, moliyaviy, mehnat) darajasini tez va maxsus moddiy xarajatlarsiz oshirish va shu orqali demokratik huquqiy yo'l bilan tartibni tiklash imkoniyati mavjud.

- intizomiy munosabatlarni boshqarish usullaridan samarali foydalanish;
- qonun hujjatlarini barcha xodimlar uchun tushunarli qilish;
- har bir xizmat vazifalarining bajarilishi ustidan nazorat samaradorligini oshirish;
- "intizom" va "tartib" tushunchalariga qarashni o'zgartirish;
- intizomni boshqarishda asosiy e'tiborni boshqaruvning buyruqbozlik uslubiga xos bo'lgan majburlashdan rag'batlantirish va ishontirishga, mehnat natijalariga qiziqish, mehnat motivatsiyasiga o'tkazish;
- ishlash intizomiga e'tiborni o'z-o'zini tarbiyalashga o'tkazish;
- intizomga boshqaruv ta'sirining samaradorligini uning darajasi bo'yicha, ya'ni intizom darajasini doimiy ravishda o'lchab, yakuniy natija bilan aniqlash;

- intizomning buzilishi sifatida nafaqat majburiyatlarni bajarmaslik, balki boshqa shaxslarning huquqlariga zarar etkazadigan huquqlarning haddan tashqari ko'payishini ham ko'rib chiqish;

- nazorat tizimini qayta tashkil etish, uni soddalashtirish va samaradorlikni oshirish.

Mehnat intizomini yaxshilash masalalariga e'tiborning kuchayishi alohida bo'limlar bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lgan murakkab iqtisodiy organizm bilan ajralib turadigan zamonaviy ishlab chiqarish talablari bilan bog'liq. Bir sohada mehnat ritmini buzish butun korxonaning ishlab chiqarish jarayonining normal jarayonining buzilishiga olib keladi. Har bir korxona sanoatning bo'g'ini, ikkinchisi esa butun xalq xo'jaligining bo'g'inidir. Bir bo'g'inda ishlab chiqarish rejasining bajarilishini buzish xalq xo'jaligining boshqa bo'g'inlarida nomutanosiblikni keltirib chiqaradi. Nomutanosiblikni bartaraf etish qo'shimcha xarajatlarni talab qiladi. Va shuning uchun ishlab chiqarish samaradorligining o'sishi sekinlashadi (D. Bell, 2004).

Mehnat intizomi mehnat munosabatlarining keng doirasini qamrab oladi, xususan: ish kuni davomida to'liq quvvat bilan ishlash, tashabbusni rivojlantirish, tadbirkorlikning namoyon bo'lishi, mehnat faolligining doimiy o'sishi.

Mehnat intizomining holatiga tashqi va ichki omillar ta'sir ko'rsatadi.

Mehnat intizomiga ta'sir etuvchi ob'ektiv omillarni amalga oshirishning to'liqligi ko'p jihatdan ishlarning o'z vaqtida va murakkabligini, texnologik rejimlarning barqarorligini, energiya va boshqa jihozlarning uzluksiz ishlashini, uning texnik xizmat ko'rsatishni ta'minlaydigan funktsional bo'limlari va xizmatlarining ishi bilan belgilanadi. darajasi va sifati. Shuningdek, ular optimal rejalashtirishni, mehnatni, ishlab chiqarishni, boshqaruvni to'g'ri tashkil etishni, shu jumladan ilmiy asoslangan mehnat me'yorini, unga haq to'lashni, xodimlarni o'z vaqtida va uzluksiz qayta tayyorlashni, korxona jamoasini ijtimoiy rivojlantirish rejasini amalga oshirishni ta'minlaydi. uning xodimlarining zarur barqarorligi va boshqalar (Dlya vas vajno, 2020).

Ishlab chiqarishni rejalashtirish, ta'minlash, texnik va texnologik ta'minlashni ta'minlovchi rahbarlar va mutaxassislar tomonidan mehnat intizomini buzishning quyidagi turlarini qayd etish mumkin:

- ishlab chiqarish birligining mehnat zichligini ortiqcha baholash;
- texnologik mehnat zichligini hisoblashda qasddan xatolar (asosiy ishchilarning mehnat xarajatlari);
- ishlab chiqarishni saqlashning mehnat zichligi (yordamchi ishchilarning mehnat xarajatlari).

Bularning barchasi asbob-uskunalarning me'yorlari va xizmat ko'rsatish sohalarini etarli darajada baholashga (va shunga mos ravishda mehnatga bo'lgan ehtiyojni ortiqcha baholashga), shuningdek ishlab chiqarish hajmini aniqlashdagi xatolarga va uning choraklar va oylar bo'yicha notekis taqsimlanishiga olib keladi. ishchilar sonining haddan tashqari ko'pligi, ular tomonidan ishchilar fondidan samarasiz foydalanish vaqt, mehnatning optimal intensivligini buzish.

Ish joyidagi faoliyatdan, umuman, brigada, uchastka, sex, korxona tarkibida ishlashga o‘tishi bilan xodimlar doirasi kengayib, ularning samaradorligi tegishli rahbarlarning intizomida namoyon bo‘ladi. Shunday qilib, ma'lum bir ishchi intizomining boshqalarga ta'sir qilish darajasi uning mehnat taqsimoti tizimida egallagan o'rniga va ishlab chiqarish bosqichiga bog'liq.

Xodimlar tomonidan mehnat intizomini buzish korxonalar va ularning tarkibiy bo'linmalari rahbarlari, shuningdek, ittifoqdosh korxonalar xodimlari tomonidan ishlab chiqarish va mehnatni boshqarish bo'yicha vazifalarni to'liq va sifatsiz bajarishi natijasida yuzaga keladi (M. Ziryanova, 2018).

Shunday qilib, mehnat jamoasida hamkorlik va mehnat taqsimoti sharoitida har bir ishchining intizomi nafaqat o'zining, balki u bilan bevosita yoki bilvosita aloqada bo'lgan boshqa ishchilarning ham mehnatga munosabati bilan belgilanadi (D. Bell, 2004).

Har qanday boshqaruv jarayonida bo'lgani kabi, intizomni boshqarish jarayonida ham uchta holatni ajratish mumkin:

1. Intizomning barqaror darajasi;

2. Intizomning oddiy shakllardan murakkab shakllarga (bu holda intizom rivojlanadi - uning darajasi ko'tariladi), majburiy tartibdan o'z-o'zini tarbiyalashga o'tishi;

3. Degradatsiya - intizomning yuqori darajadan past darajaga, o'z-o'zini tarbiyalashdan majburiy intizomga o'tishi.

Mehnat intizomini yaxshilash bo'yicha umumiy vazifalar quyidagilardan iborat:

- turli toifadagi xodimlar tomonidan majburiyatlarni bajarmaslik, huquqlardan oshib ketish uchun sharoitlarni o'rganish, bu shartlarni minimal darajaga tushirish. Shartlardan biri - qoidabuzarning jazosiz qolishi. Intizomni jazosiz buzuvchilar jamoaning ko'z o'ngida qanchalik tez-tez takrorlansa, intizomga rioya qilish zarurligiga ishonch shunchalik zaif bo'ladi;
- intizomiy munosabatlarni boshqarish bo'yicha tizimli ish olib borish;
- jamoadagi e'tiqodlarni o'rganish va noto'g'ri qarashlarni almashtirish;
- o'z-o'zini tarbiyalashni rivojlantirish;
- mehnat va huquqiy faoliyatni rivojlantirish;
- huquqbuzarliklarning oldini oluvchi shart-sharoitlarni yaratish;
- har bir huquqbuzarlik uchun istisnosiz ta'sir choralari qo'llanilishini ta'minlash;
- majburiyatlarni bajarmaslik, huquqlardan oshib ketish, faoliyat ko'rsatishning barcha holatlarini hisobga olish;
- faollik ko'rsatgan va ijobiy natijalarga erishgan barcha xodimlarni rag'batlantirish;
- iqtisodiy sharoitlar yaratish;
- jamoaning normal ishlashi uchun tashkiliy sharoitlarni yaratish;
- o'zini o'zi boshqarishning zarur darajasini yaratish.

Bu vazifalar guruhi korxona sharoitlarining o'ziga xos xususiyatlarini aks ettiradi va joyida, tashkilotda ishlab chiqiladi, korxona tashkiliy madaniyatining muhim omili hisoblanadi (M. Ziryanova, 2018).

Ishlab chiqarishda mehnat intizomini boshqarish jarayonida ishning ikkita asosiy yo'nalishini ajratib ko'rsatish kerak.

1. Mehnat intizomining buzilishiga sabab bo'ladigan yoki ularni bartaraf etishga yordam beradigan holatlarni bartaraf etish.

2. Shaxsga ta'sir qilish uchun kompleks chora-tadbirlarni ko'rish.

Birinchi yo'nalish ishchilarning mehnat va turmush sharoiti haqida yaxshiroq g'amxo'rlik qilishni, ishlab chiqarishni tashkil etishning yanada mukammal shakllarini izlashni, ishchilar o'rtasidagi jamoa ichidagi munosabatlarni o'rganish va tartibga solishni talab qiladi.

Ikkinchi yo'nalish - profilaktika, tarbiyaviy ishlar, huquqbuzarga ta'sir ko'rsatish choralarini takomillashtirish, mastlik, giyohvandlik va boshqalarning oldini olish bo'yicha ishlarni kuchaytirish. Mehnat intizomini mustahkamlash jarayonini ishlab chiqarish kabi boshqarish, uni rejalashtirish, tashkil etish, rag'batlantirish, nazorat qilish, baholash kerak. Mehnat intizomini mustahkamlash butun jamoa, butun boshqaruv apparati tomonidan amalga oshiriladi. Shu bilan birga, mehnat intizomini mustahkamlash bo'yicha aniq chora-tadbirlar amalga oshirilishini ta'minlash uchun korxonadagi tarkibiy bo'linmalar, jamoat tashkilotlari va mansabdor shaxslar doirasining aniq belgilangan ro'yxati alohida belgilanishi kerak. Ushbu ro'yxatga quyidagi xizmatlar kiradi:

- xodimlarni boshqarish;
- mehnatni tartibga solish va haq to'lash;
- sotsiologik va psixologik;
- xavfsizlik choralari;
- kadrlarni tayyorlash va ularning malakasini oshirish;
- intizom kengashlari va boshqalar.

Xodimlarning mehnat intizomi rahbarning doimiy e'tiborini talab qiladi. Mehnat intizomini boshqarishning ikkita mexanizmi mavjud: bevosita va bilvosita.

Intizomiy munosabatlarni boshqarishning bevosita mexanizmi ishontirish (tarbiyalash), rag'batlantirish va majburlash usullari, vositalaridan foydalanishni o'z ichiga oladi. Ushbu usullarni qo'llash amaliyoti ming yillarga borib taqaladi.

Bilvosita mexanizm keng ma'noda ishni tashkil etish shartlarini boshqarishdan (zaruriy o'zgarishlarni amalga oshirishdan) iborat. Bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lgan va intizomiy munosabatlarga ta'sir qiladigan shartlar orasida biz quyidagilarni ajratib ko'rsatishimiz mumkin.

- tashkiliy (tashkilot va uning funktsiyalari, mehnat munosabatlarini o'rnatish usullari, mehnatni normalash darajasi, ish joylarini tashkil etish va boshqalar);
- ijtimoiy-iqtisodiy;
- boshqaruv va o'zini o'zi boshqarish darajasi;
- kadrlar malakasi;

- huquqiy va boshqalar.

Ushbu shart-sharoitlarni ishlab chiqish va takomillashtirish orqali biz bilvosita intizom darajasini oshirishga hissa qo'shamiz.

Har bir rahbar intizom munosabatlarini boshqarish usullarini o'zlashtirishni o'rganishi kerak. Mehnat intizomini boshqarishning uchta asosiy usulini ko'rsatish mumkin: ishontirish, rag'batlantirish, majburlash (Advokatura im. Femida, 2020).

Ishontirish har doim monolog emas, balki jarayon, dialogdir. Bu deklaratsiya ko'rinishidagi axloqiy emas, balki dalillarga asoslanadi. Barcha rahbarlar ishtirok etishi kerak bo'lgan ishontirish jarayoni qarashlarni to'g'rilash, baholash va munosabatlarni o'zgartirishdan iborat (M. Ziryanova, 2018).

Ishontirishning maqsadi mehnat intizomini boshqarishning asosiy usuli sifatida mehnatga, mehnat va huquqiy faoliyatga munosabatni, mehnat intizomini buzuvchilarga nisbatan murosasizlikni shakllantirishdir. Maqsadning ikkinchi jihati esa, insonning e'tiqodi uning xulq-atvoridan ajralmasligini ta'minlashdir. Ishontirish natijasi insonning mehnat faoliyati darajasi, intizomi bilan baholanadi. Ishontirish vositalari juda xilma-xildir. Ishontirish vositalarining samarali guruhi adolat, tenglik, erkinlik, yaxshilik, yomonlik kabi axloqiy-axloqiy kategoriyalardir (D. Bell, 2004).

Ishontirishning samaradorligi, uning samaradorligi ko'p jihatdan ishontiruvchi shaxs o'z suhbatdoshini, unga bo'ysunuvchini - uning manfaatlarini, qadriyatlarini, madaniy, intellektual darajasini, temperamentini, xarakterini, motivatsion muhitini va boshqalarni qanchalik yaxshi bilishiga, shuningdek, muloqotning faoliyat ob'ektiga bog'liq. , xabardorlik, o'z bayonotlarining mustaqilligi. O'zaro faollik, suhbatdoshlarni muloqot jarayoniga jalb qilish optimal natijaga erishishga yordam beradigan omil hisoblanadi. Ishontirish jarayonida suhbatdoshga tabaqalashtirilgan yondashuv zarur, ya'ni uning yoshi va boshqa xususiyatlarini, malaka sharoitlarini, kayfiyatini va boshqalarni hisobga olgan holda, bu jamoada ma'lum guruhlarni ajratib ko'rsatishga imkon beradi. Masalan, faol ishchilar, "o'rta dehqonlar" (mehnat intizomini buzmaydigan va buzilmagan, lekin faollik ko'rsatmaydiganlar), beqaror e'tiqodga ega bo'lgan shaxslar, mehnat intizomini buzuvchilar. Aynan shu ikki guruhga alohida e'tibor qaratish lozim.

Ishontirishdan samarali foydalanish bo'yicha ko'plab tavsiyalar, qoidalar mavjud. Suhbatni tinglovchiga yoqadigan fikr bilan boshlash tavsiya etiladi. Ishontiruvchiga ishonchni uyg'otadigan va ishonchlilik

tuyg'usini tarqatadigan tasvirni qabul qilish tavsiya etiladi. Siz tinglovchiga tez-tez murojaat qilishingiz kerak, "Siz" so'zlarini tez-tez takrorlashingiz kerak. Munozarada munozaralar so'nggida gapirish tavsiya etiladi, chunki bu holda tinglovchiga ta'sir qilish imkoniyati ko'proq bo'ladi.

Rag'batlantirish intizomiy munosabatlarni boshqarish usuli sifatida.

Rag'batlantirish - bu xodimning jamoa oldidagi xizmatlarini e'tirof etish, unga imtiyozlar berish, jamoatchilik e'tirofi, hurmatini oshirish, uning obro'sini oshirish.

Har bir inson e'tirofga muhtoj. Rag'batlantirish bu ehtiyojni qondirishga qaratilgan. Har qanday xodimga nisbatan rag'batlantirishning adolatsiz ishlatilishi butun jamoani janjal qilishi mumkin. Shuning uchun rag'batlantirish choralarini qo'llashda quyidagi qoidalarni hisobga olish tavsiya etiladi: Rag'batlantirish har bir xodimning mehnat faoliyatining ijobiy natija bilan namoyon bo'lishida qo'llanilishi kerak Y. Shumpeter, 2007).

Afsuski, uzoq vaqt ishlagan xodim na rag'batlantirish, na jazo choralariga ega bo'lmagan holatlar hali ham kam uchraydi. Bunday vaziyatda xodim ishonch hosil qiladi. Bizning jamoamizda ishlang, ishlamang - ular hali ham sezmaydilar, buni qadrlamaydilar, agar shunday bo'lsa, unda nima uchun harakat qilish kerak (Issledovaniye podgotovleno, 2014). Albatta, har bir holatda rag'batlantirishning bitta shaklidan foydalanish shart emas, masalan, pul mukofoti, barcha rag'batlantirish choralarini qo'llash tavsiya etiladi.

Rag'batlantirish muhim bo'lishi, vijdonli mehnat nufuzini oshirishi kerak. Har bir xodim imkon qadar yaxshi ishlash juda foydali ekanligini aniq tushunishi kerak, chunki shundan keyin barcha imtiyozlar va afzalliklar beriladi. Amalda, mehnat jamoasida mukofotlar to'g'risidagi ba'zi qoidalarga ko'ra, barcha ko'rsatkichlar bajarilganda, eng kam mukofotlar belgilanadi, ularning to'lanishi ijobiy samara bermaydi va vijdonli mehnatni rag'batlantirmaydi. Ma'muriyat kasaba uyushmasi bilan kelishilgan holda vijdonan mehnati uchun maksimal mukofot (rag'batlantirish) belgilashga haqli. Agar yaxshi ishlasangiz, yaxshi yashaysiz, yomon ishlasangiz, bundan ham yomonroq yashaysiz, deb jamoadagi barchaga tushuntirib bering (Dlya vas vajno, 2020).

Moddiy va ma'naviy rag'batlantirishning samaradorligi ko'p jihatdan rag'batlantirish shakli to'g'ri tanlanganmi yoki yo'qmi, unda xodimning shaxsiy manfaatlari hisobga olinadimi. Ayrim mehnatkash uchun xalq oldidagi yaxshi so‘z mukofotdan qimmatroq.

Ijtimoiy-madaniy va uy-joy xizmatlari sohasidagi barcha imtiyozlar va imtiyozlar faqat vijdonli xodimlarga berilishi kerak.

Targ'ibotni targ'ib qilish.

Ba'zida xodim ushbu voqeadan olti oy o'tgach, topshiriqni bajarish uchun rag'batlantirilganligini bilib oladi. Bu reklama ta'sirini nolga kamaytiradi.

Har qanday rag'batlantirish xodimning obro'sini oshiradi va obro' va hurmat ko'pincha odamlar tomonidan moddiy yordamdan ancha yuqori baholanadi. Barcha rag'batlantirishlar jamoa ishtirokida amalga oshirilishi kerak. Bundan tashqari, ma'muriyat rag'batlantirish e'lon qilinadigan yig'ilishlarni o'tkazish tartibini ishlab chiqishga alohida e'tibor qaratishi kerak. Rag'batlantirishni qo'llashda marosimlar, urf-odatlar, an'analardan foydalanish kerak. Bundan tashqari, shuni esda tutish kerakki, rag'batlantirish momenti qanchalik yaqin bo'lsa, odam shunchalik faol ishlaydi. Agar xodimga bir-ikki yil ichida rag'batlantirish va'da qilinsa, uning faolligi yuqori bo'lishi dargumon. Aksincha, xodimga tez lavozimga ko'tarilish va'da qilinganda, masalan, hafta oxirida uning mehnat faolligi maksimal darajada oshadi.

Shunday qilib, har bir xodim uchun mehnatda aniq, mavjud qo'shimcha maqsadlar shakllanadi va bu maqsadlar jamoada mehnat va intizomni boshqarishning yana bir samarali vositasidir.

Tashkilot ma'muriyati barcha xodimlarga rag'batlantirish choralarini qo'llashi mumkin. Rag'batlantirish ob'ektlari quyidagilardir: xodimni hurmat qilish, hurmat qilish, moddiy rag'batlantirish, imtiyozlar va imtiyozlar berish, ordenlar, medallar bilan taqdirlash, faxriy unvonlar berish, diplomlar, belgilar va boshqalar.

Rag'batlantirish turlari Rossiya Federatsiyasi Mehnat kodeksining 191-moddasida, shuningdek ichki mehnat qoidalarida (PVTR) belgilangan. Bular: minnatdorchilik e'lon qilish, mukofot berish, qimmatbaho sovg'alar topshirish, faxriy yorliq bilan taqdirlash, kasbning eng yaxshisi unvonini topshirish.

Majburlash ham intizomiy nazorat usuli hisoblanadi.

Majburlash, agar uning xatti-harakati tashkilot standartlariga mos kelmasa yoki u mehnat intizomini buzgan bo'lsa, unga intizomiy yoki ijtimoiy ta'sir ko'rsatish chorasidir (Issledovaniye podgotovleno, 2014).

Intizomiy javobgarlik intizomiy huquqbuzarlik uchun kelib chiqadi. Intizomiy huquqbuzarlikning asosiy belgilariga quyidagilar kiradi:

- tashkilotning ichki mehnat qoidalarini ijtimoiy xavfli bo'lmagan buzilishlar;
- xodimning huquq va erkinliklarini buzuvchi majburiyatni bajarmaganligi yoki o'z huquqlarini haddan tashqari oshirib yuborishi;
- me'yoriy-huquqiy hujjatlarda qayd etilgan va bevosita xodim bilan bog'liq bo'lgan majburiyatlar va huquqlarning buzilishi;
- harakat yoki harakatsizlik shaklida sodir etilgan, qasddan yoki ehtiyotsizlik natijasida sodir etilgan va baxtsiz hodisaga olib keladigan intizomiy huquqbuzarlik.

Jazo huquqbuzarni har qanday moddiy ne'matlardan - bonuslar, nafaqalar va boshqalarni cheklash yoki mahrum qilish bilan bog'liq. Bu boshqaruv sub'ekti - ma'muriyat, boshliq, jamoa, kasaba uyushma qo'mitasi va boshqalar tomonidan ishchining faoliyatiga salbiy baho berishdir.

Jazoning maqsadi shaxsni (xodimni) kelajakda huquqbuzarlik qilmaslikka ishontirish va boshqa xodimlarni buzilishdan qaytarishdir. Jazo - aybdor tomonidan o'z majburiyatlarini bajarmaslik, huquqlardan oshib ketish, tashkilot me'yorlariga rioya qilmaslik va boshqalar.

Jazoni qo'llashda siz quyidagi qoidalarga amal qilishingiz kerak: Ta'sirning muqarrarligi. Tasavvur qiling-a, barcha qonunbuzarlar qonunbuzarlik sodir etgandan so'ng darhol ularga nisbatan ta'sir choralari qo'llanilishini oldindan bilishadi. Ehtimol, bunday vaziyatda juda kichik bir qismi hali ham qonunbuzarliklarga yo'l qo'yadi. Aksariyat qoidabuzarlar hech qanday javobgarlikni o'z zimmalariga olmasliklariga umid qilishadi va hatto ishonishadi.

Individuallashtirilgan jazo. Jazoni qo'llashda, bu xodim uchun juda muhim bo'lishi kerakligini yodda tutish kerak. Masalan, xodim mehnat intizomini buzdi - u ishga kechikdi. Rahbar tanbeh berdi, lekin bu odam uchun tanbeh unchalik ahamiyati yo'q. Uning uchun yana bir qaror muhimroq - ishlarni birlashtirish huquqidan mahrum qilish. Agar u mehnat intizomini buzgan bo'lsa, unda u birlashtirish imkoniyatidan mahrum bo'lganligi haqida ogohlantiriladi va bu uning uchun boshqalarga qaraganda samaraliroq chora bo'lib chiqadi (M. Ziryanova, 2018).

Jazo adolati. Xodim faqat o'z vazifalarini bajarmaganligi uchun javobgarlikka tortilishi mumkin.

Jazoning og'irligi. Ma'muriyat intizomiy huquqbuzarlikning og'irligini, shuningdek uning iqtisodiy oqibatlarini, u sodir etilgan sharoitlarni,

oldingi ishini, xodimning uning buzilishiga munosabatini hisobga olishi kerak. Jazo inson sha'ni va qadr-qimmatini poymol qilmasligi kerak.

XULOSA.

Mehnat intizomi, xususan, korxonaning va umuman iqtisodiyotning iqtisodiy faoliyatini yaxshilashning asosiy tarkibiy qismidir. Korxonada mehnat intizomi nafaqat ma'muriy choralarga, balki korxonaning umumiy holatiga, uning faoliyatiga, intizomni rag'batlantiradigan mehnatga haq to'lash va to'lovlar tizimiga ham bevosita bog'liq.

Tashkilotning faoliyati eng muhim shartlardan biriga rioya qilmasdan samarali bo'lishi mumkin emas, ya'ni: agar har bir xodimning o'zini, menejerlar va xodimlar bo'linmalarini boshqalarni shaxsiy maqsadlarga erishish uchun ishlashga rag'batlantirish tizimi ishlab chiqilmagan bo'lsa, demak, ularning maqsadlari. tashkilot.

Xodimlarni rag'batlantirish nazariyalari mamlakatimizda ishlab chiqilgan va o'tgan asrning boshlarida sotsiolog Pitirim Sorokin asarlaridan kelib chiqqan holda, intizom munosabatlarini boshqarishning umumiy nazariyasining bir qismi ekanligini unutmaslik zarur.

ADABIYOTLAR

Абдураҳмонов Қ. Х. , Ҳаитов А. А. Меҳнат бозори ва аҳолини иш билан таъминлаш муаммолари. –Тошкент: РИА ТФ, 2010. –72 б;

Абулқосимов Ҳ. П. , Ашурова М. С. , Джуманова С. К. Меҳнат бозори ва меҳнат ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш йўллари. Рисола. - Т. : “ Noshirlik yog’dusi”, 2016. 104 бет.

Abulkasimov H. P. The Path to Inclusion for Undocumented Migrant Children in South Korea //“Migration in Usbekistan and Korea: Current Situation and Issues”, April 18, 2023. P. 105-109

Худайбердиев З. Р. Инновацион иқтисодиётнинг шаклланиши шароитида меҳнат бозорининг амал қилиш механизмини такомиллаштириш // докторлик диссертацияси автореферати. –Т. : 2020 й.

Абдурахманов К. Х. , Бабынина Л. С. , Одегов Ю. Г. Управление человеческими ресурсами организации. –Ташкент: Фан, 2020. –252 с

М. Мирзакаримова, М. Хайдаров Ижтимоий шериклик ва самарали бандлик. Монография, Т. : Кўхинур нашриёти, 2014 й.

N. Muminov, O. Egamberdieva. MODERN ASPECTS OF HUMAN CAPITAL DEVELOPMENT AS A METHOD FOR IMPROVING THE LABOR MARKET OF UZBEKISTAN. УСТОЙЧИВОЕ РАЗВИТИЕ ЭКОНОМИКИ: МЕЖДУНАРОДНЫЕ И НАЦИОНАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ. Электронный сборник статей IV Международной научно-практической online-конференции. (Новополоцк, 26 ноября 2020 г.). Р. 237-240.

Муминов Нозим Гаффарович. Пути эффективного использования трудовых ресурсов и повышения занятости населения в регионах Республики

Узбекистан// Современные технологии управления. ISSN 2226-9339. — №3 (96). Номер статьи: 9606. Дата публикации: 2021-11-01

Nozim Muminov, Botir Nurmatov, Oydin Egamberdiyeva. Aspects for improving the regional mechanism for creating new job vacancies in the regions of Uzbekistan. // "Номарказлаштириш механизмларини ишлаб чиқиш маҳаллий бюдтларнинг даромадлар қисми барқарор ўсиши ва минтақаларни ижтиий ривожлантиришнинг омили сифатида" халқаро миқёсдаги илмий- амлий конференция материаллари тўплами. – Т. , 2020. – Б. 303-307.

Дружинина, В. В. Обеспечение сбалансированности местного рынка труда: зарубежный опыт. //Научный Вестник Херсонского государственного университета. – 2014. – № 6. – С. 124–128

Чэнь Вэй. Современный Китай: проблема занятости. // Вестник РУДН, серия Международные отношения, 2009, № 3. стр. 61-75.

Туленков, М. В. Организационно-управленческие основы регулирования занятости в Германии. // Бюл. ИПК ГСЗУ. – 2004. – № 1. – С. 50–54.

Зайцева, К. В. Управление трудовой занятостью в условиях смешанной экономики: монография. – Донецк: МЧП «ВИК», 2003. – 294 с.

Рахимова Д. , О. Абдурахмонов «Ўзбекистонда меҳнат бозори ва таълим тизимининг бошқарилишида ўзаро алоқадорлик» // Таълим менежменти. 2007 й. , 6-сон (16) -35 б.

Й. Шумпетер. Теория экономического развития. М. : Изд-во Эксмо, 2007. стр. 11-12

D. Bell. The coming post-industrial society. Experience of social forecasting. rev. and additional Moscow: Academia, 2004. Pp. 11-21.

М. Зирянова. В вашей компании предусмотрены зоны отдыха для сотрудников? 07. 12. 2018. http://www. zarplata. ru/book/421/vote. aspx.

Для вас важно. Чтобы наниматель создавал все условия для самореализации сотрудников? 07. 10. 2020. http://www. kellyservices. ru/RU/ About-Us/knowledge-hub-russia.

Адвокатура им. Фемида. Как вы считаете, правильная организация рабочего места повышает производительность труда? 10. 2020. http://www. zarplata. ru/ book/404/vote. aspx

Исследование подготовлено компанией HeadHunter. 11. 07. 2014. http:// www. hr-journal. ru/articles/research/research_956. html.

THE EFFECT OF LABOR DISCIPLINE ON THE ECONOMIC EFFICIENCY OF THE ENTERPRISE

Abstract

In most cases, labor discipline is understood as a general procedure that everyone must follow in the work process established by the state. A general procedure established by the state that everyone must follow in the work process. According to the current legislation, the employee must perform his labor duties honestly and conscientiously, observe labor discipline, fulfill the legal orders of the employer in a timely and accurate manner, comply with the requirements of the technological institution, labor protection, safety equipment and production sanitation, protect the property of the employer. The labor duties of the employee are clearly defined in the rules of the internal labor procedure, charters and regulations of the institution, other documents adopted by the enterprise (collective agreements, instructions, etc.), and the labor contract. Each employee will be introduced in advance to the scope of work assigned to him. The employer must properly organize the work of the employees, create the working conditions stipulated in the laws and other normative documents, the labor contract, ensure the organization of labor and production, observe the rules of labor protection, pay attention to the needs and requirements of the employees, and improve their working and living conditions. to go According to the Labor Code of the Republic of Uzbekistan, labor discipline in enterprises is ensured by creating the necessary organizational and economic conditions for normal work, encouraging and rewarding honest work, and applying punishments to dishonest employees. At the same time, a situation of intolerance is created in the labor unions in relation to the violation of labor discipline. In addition to the rules of the internal labor procedure in enterprises, institutions and organizations, they are also regulated by technical rules and instructions, as well as regulations and instructions on careers. Incentives are an important legal tool for ensuring labor discipline. The types of incentives, the procedure for their application, the granting of advantages and benefits are defined in collective agreements, rules of internal labor procedures and other internal documents, collective agreements, charters and regulations on institutional organization (Article 180 of the Labor Code). According to the labor law, workers and employees who successfully and conscientiously fulfill their labor duties in the field of socio-cultural and housing and household services (issuance of referrals to sanatoriums and rest houses, improvement of housing conditions, and similar areas) are primarily given privileges and advantages. Such employees will also have advantages in promotion. In

fact, this is the correct tariff given to him, but he has other specific principles. This article talks about labor discipline, the principles of its continuous implementation, the impact of labor discipline on the efficiency of the company's work. At the level of public consciousness, the word “discipline” has a bad reputation among workers. Often the bad behavior of some managers towards employees, the word "discipline" is associated with angry tirades that confuse both those receiving the reprimand and those who witness these scenes. Indeed, too many workers confuse the concepts of discipline and punishment, considering them to be one and the same thing. This belief is not necessarily true, especially if the organization has good discipline. The word “discipline” comes from the Latin word discipline, meaning “education” or “training. ” The concept of "punishment" comes from the Latin root punize, which in turn comes from the Latin word poena, meaning "to speak. " Discipline is a tool that allows you to effectively achieve economic, organizational, political, educational, technological goals and develop the system. Discipline can be considered in the narrow and broad meanings of the word. In the narrow sense of the word, this is compliance with norms in the economic, political, financial, labor and other spheres. Hence they differ: economic discipline, political discipline, financial, labor discipline. A system of organizational relations, strengthened by law and other social norms, aimed at maintaining proper order in the process of carrying out work activities. Labor discipline is the most important condition for the successful functioning of an organization. This is a historically conditional category, objectively characteristic of any joint, collective work. General work cannot be carried out without an order, without each person subordinating to this order. Practice has shown that there are three main types of labor discipline. Labor discipline is strict adherence to the labor regime established by all participants in production in the Labor Code of the Russian Federation, the Charter of the enterprise and the Standard Rules of Internal Labor Regulations, the precise performance of each employee’s work. duties, orders, conscientious, conscious attitude towards work and public property of the production manager. Each subject includes adherence to discipline - the specific and timely performance of each employee’s duties. The disadvantages of such discipline, although it is very attractive, for example, in the civil service the employee is not endowed with rights and, moreover, does not want to have them or carry out any activities; active discipline is the use of rights while using responsibilities. This type of discipline is preferable, since the employee is active in his behavior and actively uses his rights; self-education is the fulfillment of one’s duties and rights on the basis of employee self-government. This also includes the fact that the employee

acts more than is required by law. The goal of managing disciplinary relationships is to develop self-discipline, not performance discipline or even active discipline! It can be said with reasonable certainty that a person who violates discipline is to blame for all disasters not related to natural disasters in society. Labor discipline covers a wide range of labor relations, in particular: working with full dedication during the working day, developing initiative, demonstrating enterprise, and constantly increasing labor activity. The state of labor discipline is influenced by external and internal factors. The completeness of the implementation of objective factors influencing labor discipline is largely determined by the timeliness and complexity of work, the stability of technological regimes, the uninterrupted operation of energy and other equipment, the work of its functional units and services that ensure its operation. service. Labor discipline, in particular, is the main component of increasing the economic activity of an enterprise and the economy as a whole. Labor discipline in an enterprise is directly related not only to administrative measures, but also to the general condition of the enterprise, its activities, and the wage and salary system that encourages discipline. The activities of an organization cannot be effective without observing one of the most important conditions, namely: if a system has not been developed to encourage each employee, managers and personnel departments to work for others to achieve personal goals, then their own goals themselves.

MARKETING RESEARCH IN ALBERT HYPERMARKET STORE

PhD Egamberdiyev M. F.

Abstract

This research article "Marketing research in a selected company" deals with marketing in a selected store. The thesis aims to research the practical use of tools for marketing and selling tools mix and the application of selected principles and principles associated with them in this store. Due to the fact that at the point of sale, the retailer has the last chance to impress the customer, a large part of the research is also devoted to the point of sale, an essential element here.

From the findings obtained from the research, it follows that the store uses the individual tools of the marketing mix very actively and properly takes into account most of the principles and principles associated with them. In summary, the author evaluates marketing activities very positively. In particular, the active work with the assortment and its regular change can be appreciated. The store also uses various forms of sales support to attract customers, which are then enhanced in the store environment by communication at the POS, which in most cases, according to the research, is applied appropriately according to the relevant principles and principles, so that it can have the most effective effect on customers at the last possible moment. In the store, the emphasis is on making shopping as pleasant as possible for customers, which is also helped by its atmosphere, layout, and staff. Active negotiations with suppliers can also be appreciated, through which the company tries to maintain an acceptable price level in its stores in the current period of price increases.

Keywords marketing, customer, shopping, market, cost, company, research, element, tools, sale, application, assortment.

Introduction

Nowadays, with a large number of competing stores in the retail sphere, and in addition to the effects of the COVID-19 pandemic, retailers have to make more and more efforts to acquire and subsequently satisfy their customers as much as possible. The tools of the expanded retail marketing mix help them to achieve this goal, with the help of which retailers try to influence not only the decisions of customers to choose a store but also to stimulate their purchasing behavior already at the point of sale. The factors by which customers decide when choosing a store are, among others, the location of the store, the possibility to choose from the assortment, its quality concerning the overall price level, the availability of products, easy orientation in the store, or special offers and discounts. At the moment when customers are already at the point of sale, they are then affected by the atmosphere of the store and in-store communication, which stimulates customers already inside the store, and its task is not only to facilitate the shopping process for them but also to help increase the volume of goods, which they buy. This research thesis "Marketing research and its evaluation in a selected company" deals with marketing in a specific store, which is Albert Hypermarket. The goal of the thesis is to research the practical use of tools for marketing and selling tools mix and the application of selected principles and principles associated with them in this store. Due to the fact that at the point of sale, the retailer has the last chance to impress the customer, a large part of the research is also devoted to the point of sale, an essential element here.

Literature review

The researchdeals with the literature research that had to be done to obtain theoretical starting points related to the tools of the retail marketing mix. These findings are then applied to practical cases in the Albert Hypermarket store.

In the field of marketing, which is very dynamic, marketing research provides the possibility of improvement based on the findings it brings. According to Karlíček et al. , marketing research (2013) is defined as "the systematic collection, analysis, and interpretation of information that is the basis for marketing decisions. "

Research can be carried out in different types, with the professional public now recognizing three basic ones: quantitative, qualitative, and mixed. Quantitative research uses numerical data and qualitative works with verbal findings. In practice, it is not necessary to consider quantitative and qualitative research as incompatible, on the contrary, they can complement each other appropriately. The combination of these

two types of research is mixed research, which can bring better results than the use of only qualitative or quantitative research alone. (Eger, Egerová, 2017)

The marketing research process is divided into two stages, the first of which is the preparatory stage and the second is the implementation stage. In the preparatory phase, it is necessary to determine the goal and the researched area. Punch (2008) recommends a concept of questions to help specify the research. It starts with the most general definition of the research area and proceeds to more and more specific questions (the so-called deductive approach).

A research area is usually just a brief definition, and sometimes it may just be a specific concept. The following research topic is more specific than the research area but again can be defined very briefly. Furthermore, they develop the specificity of research on general and specific questions. General questions cannot usually be answered directly due to their high generality. Unlike general questions, specific questions can be answered directly. If it is possible to propose a prediction of the result in advance for specific questions, which is based on a certain theory, it is possible to try to formulate and test hypotheses. (Eger Egerová, 2017; Punch, 2006)

The preparatory phase also includes research planning, when, according to the case of a plan, it is primarily a "document that describes all significant activities (and their sequels) that will occur during the entire research process. "

The last moment when it is still possible to catch and correct some shortcomings that were overlooked, or to adjust some parameters of the planned methodology to achieve better results, is the moment when preliminary research is carried out. This should be part of any research, as it uses a small number of respondents to explore their point of view, which can reveal potential mistakes and serve to point them in the right direction. (Kozel et al. , 2011)

In the implementation part, interviewing and observation are used for data collection in the following parts of the work, which Kozel et al. (2011) state in the collection of primary data at present as the main methods. Subsequently, an analysis of the obtained data is processed, where different approaches can be used. For qualitative data, it can be used for appropriate visualization, for example, tables.

Now there will be a more detailed specification of the practical research investigation and it is necessary to determine the research area

first, then the research topic, and then the general and specific questions using deduction, as mentioned in the subsection.

Methodology

In this investigation, the research area is retail marketing, which is the subject of the entire thesis. Due to the breadth of this area, it is necessary to further define it more specifically by research topic.

In this case, the research topic is the practical use of marketing mix tools and the application of selected principles and principles associated with them in a specific store and their perception from the customers' point of view.

Furthermore, it is necessary to propose general questions for the research topic, which read:

OO1: "What is the current state of the store regarding the use of retail selling tools and the application of selected policies and principles associated with them?"

OO2: "How are the selected analyzed retail selling tools of the store perceived from the customers' point of view and what is their attitude towards them?"

Specific questions

The first general question is more concretely defined in the form of the following ten specific questions, which are answered in sub-chapter 6. 1 using the data found through observation.

SO1: How does the store apply the product as a tool of the retail marketing mix and the principles and principles associated with it, which were described in the theoretical part?

SO2: How does the store apply prices as a tool of the retail marketing mix and the principles associated with it, which were described in the theoretical part?

SO3: How does the store apply locations, as tools of the retail marketing mix and the principles and principles associated with it, which were described in the theoretical part?

SO4: What forms of sales support mentioned in the theoretical part does the store use?

SO5: Which marketing principles and principles mentioned in the theoretical part regarding the placement of POP media and stimulating the

purchasing mode of customers are applied/observed in the store and how intensively?

SO6: Which marketing principles and principles mentioned in the theoretical part from the field of merchandising are applied/observed in the store and how intensively?

SO7: What is the current state of the interior design and exterior architecture of the store?

SO8: Are there key factors helping spatial orientation described in the theoretical part inside the store?

SO9: What principles related to personnel described in the theoretical part does the store apply?

SO10: How does the store apply the processes as tools of the retail marketing mix and the principles associated with them, which were described in the theoretical part?

The second general question, which serves to supplement the analysis with a customer perspective, deals with the attitude and perception of the customers of the analyzed selling tools of the store and is more specifically specified in these other nine specific questions, which are answered in subsection 6. 2 using the data obtained by the survey:

SO11: How do the store's customers evaluate the possibility of choosing across assortment categories according to school grading?

SO12: How do the store's customers rate the quality and freshness across the assortment categories according to the school grading?

SO13: What reason prevails for customers who do not buy private labels for this decision?

SO14: How do the store's customers evaluate the overall price level and the ratio of the overall price level to the quality of the goods according to the school marking?

SO15: What proportion of the store's customers tend to wait for its discounts, and how many customers who go to the store because of the discounts make the entire purchase there?

SO16: How often do customers use the Albert Club and for what reason do customers not use it or do not have it?

SO17: How do the store's customers rate the clarity of the store, the orientation in the store, and the complement of goods according to the school marking?

SO18: Do customers find the advertising means in the store to be helpful or not?

SO19: How do the store's customers rate the staff, the cleanliness of the store, the availability and cleanliness of the shopping carts, and the overall atmosphere according to the school's grading?

The information needs to be used, based on which the hypotheses are established, are also listed.

Certain aspects influence customers when choosing a store. According to research by the Growth from Knowledge agency, the most important factors are the location of the store and fair prices concerning quality. Opening hours and orientation in the store are also important for customers, which is also helped by communication at the POS. Furthermore, contactless payment, parking, and, last but not least, the freshness of fruit and vegetables. Among other things, the following analysis of the Albert store deals with these factors.

Furthermore, research by Skály (2020) shows that hypermarkets are still the main shopping place for fast-moving goods in the Czech Republic, and according to the research, 49% of respondents shop specifically in Albert hypermarkets. These findings indicate their high popularity and the obvious satisfaction of customers with their parameters. The following hypotheses H1, H2, H4, H6, and H7 attempt to verify this satisfaction even in the case of the selected store, when they take into account customer evaluations, for example, the possibilities of selection in the assortment, the quality and freshness of the goods, the price level, including its ratio with quality, the complement of goods, the attitude of the staff and the atmosphere of the store, its clarity and cleanliness.

Nowadays, as was already mentioned in the thesis, private brands, which make up almost a quarter of the fast-moving goods market, are also gaining more and more popularity and therefore importance for retailers. Research conducted by Billa in 2019 shows that 41% of respondents think that the quality of individual private labels varies, and 61% of respondents cited low quality as a disadvantage of private labels. Due to their increasing importance, the research also addresses issues related to them, and hypothesis H2, therefore, attempts to verify whether the majority of respondents who do not buy Tesco's private brands also cite a fear of low quality as a reason, to determine whether there is a need for private brand communication focus on emphasizing their quality, or consider implementing tastings, which the respondents in this research cited as the second most important reason that would motivate them to buy these products.

Furthermore, in 2019, the server zprávy. aktualne. cz published research by the company Growth from Knowledge, which states that 52% of the volume of purchases in the Czech Republic was realized in action. It follows from this finding that customers make extensive use of discounts and promotions and are therefore an effective means of attracting customers to the store, who tend to wait for them. Hypothesis H5 therefore verifies what proportion of customers of the Albert store purposefully wait for these discounts.

H1: The evaluation of the possibility of selection across assortment categories will not be worse than 2 on average.

H2: The rating of quality and freshness across assortment categories will not be worse than 2 on average.

H3: More than half of the respondents who do not buy Albert private brands cite the fear of low quality as a reason.

H4: The evaluation of the price level and the price level concerning quality will not be worse than 2 on average.

H5: More than half of respondents tend to wait for discounts

H6: The rating of the layout of the store, clarity, and complement of goods will not be worse than 2 on average.

H7: Evaluation of staff, store cleanliness, availability and cleanliness of shopping carts, and the overall atmosphere in the store will not be worse than 2 on average.

The next step is orientation analysis, which is determining whether it is possible to carry out the research and obtain the information that will be needed to fulfill it. This analysis was carried out in the form of a literature search regarding the issue of retail marketing. Subsequently, for the implementation of the first part of the research using observation, it was necessary to visit the store and find out whether it would be possible to take photos in the store. For the second part of the research, using questionnaire research, it was subsequently necessary to verify whether it would be possible to find out the given questions from the respondents and whether they would be understood. This was addressed by talking to a smaller number of the store's customers. The indicative analysis showed that the research is possible to implement.

This sub-chapter provides more detailed specifications of the research plan, which is compiled based on the theoretical findings. The research is divided into two parts.

The first part of the research, as already mentioned above, provides answers to questions about the practical use of marketing mix tools and the application of selected principles and principles associated with them in a specific store using data obtained by observation. Its second part subsequently, through the data obtained by interviewing, supplements these findings with the perception and view of customers on these selected analyzed tools.

The methods for obtaining the necessary data were observation directly in the Albert Hypermarket store, followed by questioning using a questionnaire. The role of the interviewer was played by the author of the thesis, who conducted the interview partly by e-mail and via social networks and partly in person in the city center.

The group of respondents consists of customers of the Albert store who are at least 18 years old, as there is a risk of younger people not having much shopping experience (e. g. because their parents do the shopping for them). Before starting to fill out the questionnaire, each respondent was asked (in person or by a filter question in the questionnaire) whether they visited an Albert store and whether they were over 18 years old. The goal was to get completed questionnaires from at least 150 respondents. The timetable is shown in the table below.

Table 1 *Research Timeline*

Period	**Activity**
1	Data collection in the framework of observation (1st part of the research)
2	Data processing of the first part of the research
3	Completion of the questionnaire and pre-research
4	Data collection using a questionnaire and their processing (2nd part of the research)
4	Making conclusions

Source: Author, 2022

In the preliminary research, the clarity and comprehensibility of the individual questions and the average time needed to fill out the questionnaire were verified. A group of 8 people were selected for

preliminary research, who helped to identify minor deficiencies, which were subsequently corrected in the questionnaire.

This article is devoted to the analysis of the application of principles, tools, and principles of marketing described in the literature search by Albert Hypermarket. The subsections interpret the data obtained through observation accompanied by tables or photo documentation. The entire chapter is also supplemented with notes arising from the data obtained using questionnaire research focused on the perception of the analyzed selling tools by customers.

The first marketing tool that was analyzed in the store is the product. In sub-chapter 2. 3 it was stated that it is important to focus on other factors associated with the product as part of marketing, and therefore the following sub-chapters are also devoted to product range, quality, and private brands.

In the case of hypermarkets, a wide and deep assortment is typical, which the Albert store fulfills. The store's assortment includes a large number of fast-moving goods that the customer often buys and searches for (food). It is also supplemented with goods that the customer buys less often (dishes, stationery) and is deliberately created so that it is complete and the customer can buy everything he needs in one place.

The assortment of the Albert store consists of the following categories:

- Clothes
- Fruits and vegetables
- Dairy products, eggs, and dairy alternatives
- Bakery and pastry shop
- Meat, fish and delicacies
- Perishable foods
- Special and healthy nutrition
- Frozen food
- Drinks
- Alcoholic beverages
- Housekeeping
- Drugstore and cosmetics
- Childcare

- Pet Supplies
- Home and entertainment (Albert Stores CR, 2022c)

The assortment is also viewed from four characteristics, which are width, depth, length, and consistency. These individual characteristics of the range are subsequently presented in the table using a practical example of the milk product range of the Albert store.

The width of the assortment expresses how many individual product lines the company has. In the case of the Tesco store, the example of the company Olma is given (see table 2), whose products the Albert store offers in four product lines (yogurts, milk, fats, cottage cheese). The length of the assortment is described by Kotler and Keller (2013) as the total number of items in the product line, in this particular case 10. The depth of the assortment is then described as the number of possible variants that are available for each product, i. e. Olma Florian strawberry, vanilla, chocolate, etc. Finally, consistency expresses how close the product lines are related to each other (see relationship in consumption).

Table 2 – *Example of the characteristics of the range of milk products of the Albert store*

Olma company			
Yogurts	Milk	Fats	Cottage cheese
Olma Klasik	Fresh milk	Golden Hana	Olomouc cottage
Olma Florian	Organic fresh milk		
Olma Bio			
Olma Dessert			
Olma the Olms			
Olma Cavalier			

Source: Author, 2022

It is precisely in connection with the range of dairy products, which the store has a very extensive range, that it is necessary to mention the threat of the possibility of the so-called decision-making paralysis of the customer. Because in the assortment of dairy products, specifically e. g. white yogurts or margarine (see Table 3), the customer has the option of choosing from more than ten types in the store, which can, according to the results of the research mentioned in subsection cause decision-

making paralysis. Some customers could therefore purposefully avoid sales because of the negative emotions associated with paralysis. Additionally, they may feel that the lengthy decision-making process will take too long to purchase.

Table 3 – *More than 10 choices for the range of dairy products in the Albert store*

	White yogurts	Margarines
1.	Bohušovice dairy Skyr natural white	Games Classic
2.	Olma Klasik original white yogurt	Rama butter
3.	Hollandia Peasant yogurt white	Frame Classic
4.	Choceň creamy white yogurt	Rama butter salted
5.	Milko Greek yogurt white 0%	Pearl semi-fat margarine
6.	Milko Greek yogurt white 5%	Pearl with the flavor of farm butter
7.	Activia probiotic yogurt white	Flora Gold
8.	Dairy Valašské Meziříčí white yogurt	Flora Line
9.	Activia yogurt white sweetened	Flora original
10.	Elinas yogurt Greek type white	Olma Zlatá Haná
11.	Albert white yogurt with bifidoculture	Albert Extra Classic semi-fat margarine
12.	Kunín Selský yogurt white	
13.	Zorba Creamy white yogurt	

Source: Author, 2022

The assortment of stores is also connected with the factor of dynamism when it is necessary to constantly change it and adapt it to customer needs. The VU store changes its assortment regularly according to the instructions of the head office. Examples can be news from the category of alcoholic drinks when the new Mucha Sekt Ice sparkling wine was released relatively recently, which the store already has in its offer. Another example is the limited-edition Gin Beefeater (blueberry, strawberry, orange) or novelties such as Jack Daniel's Apple or the new Frisco Daiquiri flavor. Among the new non-alcoholic drinks, Albert has included Coca-Cola Orange in its offer. From the cereal category, it offers, for example, the novelty Ciniminis Churros. Changing the assortment should be viewed not only from the point of view of product news, but also from the point of view of seasonality, when the store regularly

includes, for example, products for grilling in the summer, or in connection with the holidays, products with a Valentine's Day, Easter, or Halloween theme, etc.

Conclusion

The present article deals with the topic of " This research thesis "Marketing research in a selected company" deals with marketing in a specific store, which is Albert Hypermarket. The goal of this research is the practical use of tools for marketing and selling tools mix and the application of selected principles and principles associated with them in this store. Due to the fact that at the point of sale, the retailer has the last chance to impress the customer, a large part of the research is also devoted to the point of sale, an essential element here. " and is specifically focused on the tools of the extended marketing mix that companies use to influence and maximize customer satisfaction, which nowadays, thanks to the great competition in the field of retail and the lingering consequences of the covid-19 pandemic, is still more difficult.

Literature

1) Eger, L. , & Egerová, D. (2017). *Basics of research methodology.* University of West Bohemia in Pilsen.
2) Karlíček, M, et al (2018). *Basics of marketing.* (2nd Edition). Grad. Huo, J. (2021). *Advances in Theory and Practice in Store Brand Operations.* SB. https://tinyurl. com/2ur67cun
3)Albert Hypermarket (2022). *Alcoholic beverages section planogram.* Internal document of Albert Stores ČR, headquartered in Prague.
4)Fernie, J. , and & Sparks, L. (2019). *Logistics and Retail Management.* (5th Edition.). Kogan Pages. Growth from Knowledge Czech (2021). *#Shopper Growth from Knowledge.* Growth from Knowledge Czech/ Consumer Panels & Services.
5)Kozel, R. , et al (2011). *Modern methods and techniques of marketing research.* Grad 2011.
6)Skála, Z. (2020). *Store trends 2021+ (chains, categories, and shoppers in data).* Skála and Šulc.

SANOAT KORXONALARI INNOVATSION RIVOJINING KORPORATIV BOSHQARUV TIZIMIDAGI FAOLIYAT SOHALARINI TAKOMILLASHTIRISH

Katta o‘qituvchi ALIYEV AZIM TOLIB O'G'LI
ALFRAGANUS UNIVERSITY
ORC-ID: 0009-0007-9885-8695

ustunliklari bilan bog‘liqligi korporativ strategiyaga uning faoliyati samaradorligini ta’minlash imkonini beradi. O‘tkazilgan tadqiqotlarда korporativ boshqaruv tizimini boshqaruv munosabatlarining o‘zaro bog‘liq subyektlari (menejerlar, direktorlar Kengashi va aksiyadorlar) strategik boshqarish va korporativ raqobat afzalliklarini yaratish nuqtai nazaridan ichki va tashqi mexanizmlar va rag‘batlantirish tizimi orqali

Kalit so‘zlar: innovatsiya, korxonalar faoliyati samaradorligi,

IMPROVING OF SPHERES' ACTIVITY IN CORPORATE GOVERNANCE FOR INNOVATIVE DEVELOPMENT AT INDUSTRIAL ENTERPRISES

ALIYEV AZIM TOLIB O'G'LI
ALFRAGANUS UNIVERSITY
ORC-ID: 0009-0007-9885-8695

Abstract

The article substantiates the need to maintain the internal consistency of the elements of the enterprise system and maintain corporate advantages in the strategic and management areas of functional activity in the corporate governance. The task activity in the corporate governance is the internal consistency of the company's system elements and the maintenance of corporate advantages, the creation of appropriate resources and the coordination of other elements of the strategy according to them. In the conducted studies, it is possible to present the corporate governance as an integral formation of interrelated subjects of management relations (managers, board of directors and shareholders), combined with the organizational and legal structure, its activity is effective distribution and formation of resources, the organization of the joint-stock company. -based on legal, organizational, economic and management relations in order to implement the powers of the owners by the shareholders through internal and external mechanisms and incentive system in terms of strategic management of economic results and creation of corporate competitive advantages.

Keywords: innovation, enterprise efficiency, innovative activity, innovative development, governance, corporate management.

Respublikaning iqtisodiy o‘sishi va sanoat rivojlanishida yirik boshqaruv organlarining rolini oshirish bo‘yicha vazifalar majmuini oshirilishi zaruratini asoslash bo‘yicha takliflar ishlab chiqish zarurati

O‘zbekistonda keyingi yillarda innovatsiyalarga keng e’tibor qaratilib, innovatsion faoliyatni rivojlantirish, ilm-fan sohasini qo‘llab-quvvatlash borasida qator chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Prezidentimiz Sh. M. Mirziyoyev ta’birlari bilan aytganda: “Mamlakatimiz uchun ilm-fan sohasidagi ustuvor yo‘nalishlarni aniq belgilab olishimiz kerak. Hech bir ir yo‘la taraqqiy ettira olmaydi. Shuning uchun ham biz har yili ilm-fanning bir nechta ustuvor yo‘nalishini rivojlantirish tarafdorimiz… Ilm-fan sohasida fundamental va innovatsion tadqiqotlar uchun maqsadli grant mablag‘larini ajratish mexanizmini tubdan qayta ko‘rib chiqish kerak” .

Bugungi kunda mamlakatda sanoatni rivojlantirishning muhimyo‘nalishlaridan yana biri sanoat korxonalarida innovatsiyalarni chasining sinonimidir. Innovatsiyalarni joriy etish, birinchidan, texnika va texnologiya avlodlarini almashtirishni ta’minlash uchun iqtisodiyotga sarf¬langan mablag‘lar bo‘lsa, ikkinchidan, fan-texnika yutuqlari va ilg‘or

Mutaxassislarning fikriga ko‘ra, ilmiy tadqiqot va innovatsiya loyihalarini amalga oshirishga sarflangan xarajat5-7 yilda taxminan o‘n barobar foyda bo‘lib qaytadi. Keyingi yillarda dunyoning yetakchi ar uchun juda katta moliyaviy mablag‘ ajratilmoqda. Chunki ular pirovard natijada katta foyda olishlari va dunyo bozorlarida o‘zining o‘rnini

Innovatsiyalarning mazmunini o‘z¬garishlar tashkil qiladi va innovatsion faoliyatning asosi o‘zgarishlar funksiyasi hisoblanadi. Avstriyalik olim I. Shumpeter innovatsiyalarning beshta asosiy turini ajratib ko‘rsatgan (Shumpeter Y, 1989:-30): yangi texnikadan, yangi mahsulotni joriy qilish; yangi xomashyoni qo‘llash; ishlab chiqarishni tashkil etish va moddiy-texnik ta’minotda o‘zgarishlar; mahsulot yo‘nalishdagi yirik ixtiro va kashfiyotlarning yaratilishi innovatsion

i
s
h
l
a
b

yangi mahsulotlar va texnologiyalardanamoyonbo‘lish jarayonidir. Innovatsiya–yangicha tartib, yangicha uslub, kashfiyot.

texnologik jarayonlarning paydo bo‘lishi yangi tarmoqlar vujudga

c
h
i
q
a
r
i

etishiga fundamental fanlar va amaliy izlanishlarning yutuqlari sabab bo‘lgan (Морозов Ю. П. 2000:-292).

aksiyadorlik jamiyati faoliyati bilan bog‘liq muayyan manfaatlarni qondirish maqsadida korporativ shaxslar va boshqa manfaatdor tomonlar o‘rtasidagi boshqaruv munosabatlari tizimi sifatida belgilanadi.

b
o
s
h
q
a
s
h
a
x
s
i
y
o
t
i
d
a
g
i
m
a
n
f
a
a
t
d
o
r
o
‘
z

Umuman «korporativ boshqaruv» atamasining o‘zi tarixan o‘tgan asrning 70-yillari o‘rtalarida AQShda paydo bo‘lgan. Keyinchalik ushbu atama Yevropada keng tarqalib, unda korporativ menejment, korporativ huquq va korporativ tuzilmalar (tashkilotlar)ni yaratish sohalarida tadqiqotlar olib borilgan (Veasey E. N -S. 1993:-262). Tadqiqotlar shuni krsatadiki, «korporativ boshqaruv» atamasi ilk marta R. Ills tomonidan «korporativ tuzumning tuzilishi va faoliyati» mohiyatini ochib berishda qo‘llanilgan. «Korporativ boshqaruv» konsepsiyasi o‘zi azaldan ma’lum bo‘lgan va bu konsepsiya 20-asr boshlarida chop etilgan adabiyotlarda qo‘llanilgan (Eells R. S:1960 -427).

Korporativ boshqaruv alohida fan sifatida 1980-yillarda yuzaga kelgan. R. Triker tomonidan «Korporativ boshqaruv» nomli birinchi kitob 1984 yilda chop etilgan. 1993 yildan boshlab «Corporate Governance: An International Reviev» deb nomlangan nazariy jurnal chiqa boshlagan (Tricker R. I 1984. -319). Unga muvofiq kompaniyalarni tashki letish, boshqarish va samarali o‘zaro faoliyat yuritish asosida yotgan huquqiy konsepsilar va tartibotlarning umumiy nomlanishi «korporativ boshqaruv» nomini olgan (Corporate Governance -1993-210).

O‘zbekistonlik tadqiqotchi-olimlar ham korporativ boshqaruvga o‘zlarining ta’riflarini berishgan. Ular o‘rtasida birinchilardan bo‘lib T. Madiyorov korporativ boshqaruvga quyidagicha ta’rif bergan: «Korporativ boshqaruv – ishlab chiqarishni rivojlantirish faoliyati, mavjud moddiy, moliyaviy va mehnat resurslaridan oqilona foydalanishni kapital mablag‘larning yangi texnika va texnologiyalarni ko‘plab jalb etilishi bilan uyg‘unlikda olib boriladi» (Мадиёров Т. К 1993-260-betlar).

Iqtisodchi olimlar Sh. Zaynutdinov va D. Raximova «Korporativ boshqaruv manfaatdor shaxslarning daromad olish maqsadida birgalikdagi harakatlaridir», - degan ta’rifni keltirishgan (Зайнутдинов Ш. Н. , Раҳимова Д. Н -2007-48 betlar).

O‘ztadqiqotlarida A. A. Zoxidov tomonidan korporativ boshqaruvning quyidagi ta’rifi taklif qinlingan: «Korporativ boshqaruv – bu aksiyadorlar

manfaatlari ustuvorligini kompaniya samaradorligi bilan birgalikda ta’minlab beradigan boshqaruv tizimidir» (Зохидов А. А -2004 154-betlar).

Metodologiya

Innovatsion jarayonlarni takomillashtirish uchun yagona innovatsionguruh sifatida birlashgansanoat korxonalarining innovatsion guruhini (texnologik zanjirini) shakllantirish lozim. Innovatsionguruhni tuzish bo‘yicha asosli qaror qabul qilingandan keyin dastlabki bosqichlarda uning tarkibiga kiruvchi kontagentlar (ishtirokchilar) tanlab olindi.

Ishtirokchilarni ko‘rik asosida tanlab olishda asosiy omil bo‘lib, texnologik qiymatmezoni hisoblanadi (Ktq). U quyidagicha hisoblandi(4, -C. 97-102). :

$$К_{tq} = \frac{Р}{Z*DIG}(1)$$

Bunda, P − innovatsionguruh doirasida mahsulot ishlab chiqarish natijasi (sotuvdan tushum), mln. so‘m.

З −shumahsulotlarniishlab chiqarish xarajatlari, mln. so‘m;

ДИГ − innovatsion guruh doirasida mahsulot ishlab chiqarishning davomiyligi, kunlar.

Bu koeffitsiyent innovatsion guruh doirasida amalga oshirilishi mumkin bo‘lgan mahsulot ishlab chiqarish samaradorligini xarakterlaydi. Innovatsion guruhtarkibidagi korxonaning faoliyati samaradorligini baholashda fond samaradorligi aniqlanadi. U mahsulot sotishdan tushumni doimiy aktivlarning yillik o‘rtacha qiymatiga nisbati bo‘yicha aniqlanadi.

Har bir korxonani korporativ samaradorligi quyidagicha hisoblandi:

1. Har bir korxona xarajatlarining (DZ_i) butun innovatsion guruh xarajatlaridagi hissasi aniqlandi. U quyidagi formula orqali topildi:

$$DZ_{кі} = \frac{Z_{кі}}{Z_{иг}}(2)$$

Bunda, $Z_{кі} - i$ −korxonaning xarajatlari;

Z_{ig} − innovatsion guruh xarajatlari.

2. Ha rbir korxonaning butun innovatsion guruh foydasidagi ($ДП_{кі}$) hissasi:

$$DP_{кі} = \frac{P_{кі}}{P_{иг}} (3)$$

Bunda, $P_{кі} - i$ –korxonaning sof foydasi;

P_{ig} – innovatsion guruhning sof foydasi.

3. Korporativ samaradorlik koeffitsiyenti (Kki) har bir korxona uchun alohida quyidagicha hisoblandi:

$$К_{кі} = \frac{DP_{кі}}{DZ_{кі}} (4)$$

4. Korporativ samaradorlik koeffitsiyentidan kelib chiqqan holda korxonalarni tabaqalash amalga oshiriladi.

Innovatsionguruh faoliyatini nazorat qilish quyidagibosqichlardaniborat bo‘ladi:

kontragentlarning (ishtirokchilar) o‘zaro hamkorligini nazorat qilish;

o‘zaro hamkorlikningtahlili;

innovatsionguruhdagi «tor joy»larni aniqlash.

Kontragentlarning o‘zaro hamkorligini nazorat qilishda «Innovatsion guruhga kiritilgan hamma korxonalarning yagona birlik sifatidagi faoliyati har bir korxonaning alohida faoliyati natijasiga nisbatan samaralimi va bu bo‘lsa, qanchalik?»degansavolgajavobberish lozim. Buning uchun o‘zaro hamkorlikning samaradorligi ko‘rsatkichi hisoblandi. U innovatsionguruh samaradorligining innovatsionguruh tarkibidagikorxonalarningo‘rtacha samaradorligiga bo‘lgan nisbati bilan aniqlandi:

$$O‘X = \frac{E_z}{E_{o‘rt}} (5)$$

Bunda, E_z – innovatsionguruhning integral samaradorligi,

$E_{o‘rt}$ –innovatsion guruh tarkibidagi korxonalarning o‘rtacha samaradorligi.

Innovatsionguruh tarkibidagi korxonalarning o‘rtacha samaradorligi quyidagicha aniqlandi:

$$E_{o‘rt} = \left(\frac{E_1}{2} + \sum_{i=2}^{n-1} E_i + \frac{E_n}{2}\right) * \frac{1}{n-1}; (6)$$

Bunda, E_1 – innovatsionguruhdagibirinchi korxonaning samaradorligi;

E_i – i –korxonaning samaradorligi;

E_n – n – корхонанинг самарадорлиги;

n– innovatsion guruhdagi korxonalar soni.

Innovatsion guruhning umumiy samaradorligi quyidagicha aniqlandi:

$$E_{ig} = \frac{P_{ig}}{VA_{ig}+Z_{boshq}} (7)$$

Bunda, Π_{ig} – innovatsion guruhningfoydasi.

$$P_{ig} = (CHP_i) + CHP_{boshq} (8)$$

Bunda, CHP_i – innovatsion guruhdagi$i$ –korxonaning sof foydasi;

CHP_{boshq} – innovatsion guruhni boshqaruvchi uyushmaning bo‘sh mablag‘larni qo‘yishidan olinadigan sof foyda;

VA_{ig} – innovatsion guruhning jami mablag‘lari;

Z_{boshq} – boshqarish xarajatlari (innovatsion guruhning ish faoliyatini ta’minlashxarajatlari).

Natijalar

Korporativ boshqaruv tizimidagi vazifaviy faoliyat kompaniyaning tizim elementlarining ichki izchilligi va korporativ afzalliklarni saqlab qolish, tegishli resurslarni yaratish va ularga muvofiq strategiyaning boshqa elementlarini muvofiqlashtirishda pirovard maqsadni aniklash va erishishdagi muvaffaqiyatini ta’minlashi kerak. Shunday qilib, resurslarning biznesning raqobat ustunliklari bilan bog‘liqligi korporativ strategiyaga uning faoliyati samaradorligini ta’minlash imkonini beradi.

tegishli resurslarni yaratish va ularga muvofiq strategiyaning boshqa elementlarini muvofiqlashtirishda pirovard maqsadni aniklash va erishishdagi muvaffaqiyatini ta’minlashi kerak. Shunday qilib, strategiyaga uning faoliyati samaradorligini ta’minlash imkonini beradi.

O‘tkazilgan tadqiqotlar korporativ boshqaruv tizimini boshqaruv munosabatlarining o‘zaro bog‘liq subyektlari (menejerlar, direktorlar hqarish va korporativ raqobat afzalliklarini yaratish nuqtai nazaridan ichki va tashqi mexanizmlar va rag‘batlantirish tizimi orqali aksiyadorlar

t
a
d
q
i
q
o
t
p
o
m
o
n
i
d
a
n
k
o
‘
r
e
s
u
r
s
a
m
a
’

Shuning uchun korporativ boshqaruv tizimi faoliyatning uchta asosiy vazifaviy yo‘nalishlarini ta’minlashga qaratilishi kerak:

strategik aspekt nuqtai-nazaridan - aksiyadorlik jamiyati istiqbollarini ko‘rish;

resurs aspekti nuqtai-nazaridan - aksiyadorlik jamiyatining biznes portfelidagi resurslarni samarali taqsimlash va ulardan foydalanish;

ma’muriy jihatdan - umuman kompaniyaning ishlashini ta’minlaydigan biznesning umumiy boshqaruvi.

Korporativ boshqaruv tizimining faoliyat yo‘nalishlarining muallif ishlanmasi 1-rasmda ko‘rsatilgan.

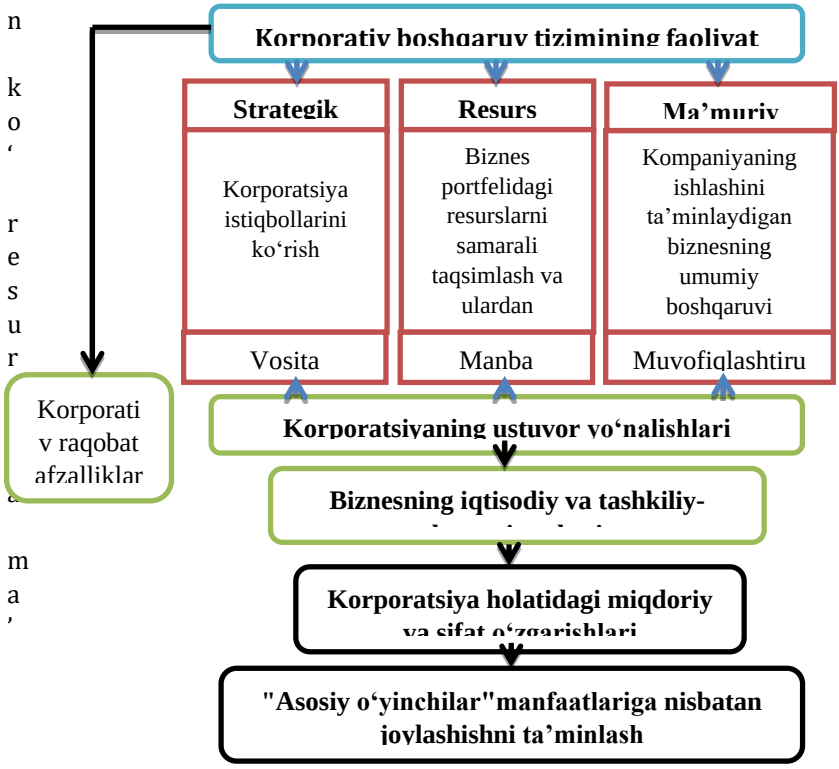

rasm. Korporativ boshqaruv tizimining faoliyat yo‘nalishlari18

O‘zaro hamkorlik tahlilida hamkorlik ko‘rsatkichlari o‘zgarishiga ta’sir etuvchi omillar tahlil qilinib, ikkita savolga javob berish lozim:

1. O‘zaro hamkorlik ko‘rsatkichi qaysi omillarning ta’sirida o‘zgaradi?

2. Qaysi omillarning o‘zgarishi innovatsion guruh samaradorligiga ko‘proq ta’sir ko‘rsatadi?

O‘zaro hamkorlik ko‘rsatkichiga ta’sir etuvchi omillarga sof foyda, jami mablag‘lar samardorligi va o‘rtacha samaradorlik kabilar kiradi. Har bir omilning rejadagi ko‘rsatkichiga ta’sirini aniqlash uchun omillarning rejali miqdori va haqiqiy miqdorini almashtirish usuli qo‘llaniladi.

Innovatsion guruhdagi «torjoy»lar innovatsion guruh faoliyati samaradorligini pasaytiradigan korxonalar hisoblanadi. Innovatsion guruhdagi «torjoy»larni aniqlash uchun zanjirning har bir korxonasi uchun o‘zaro hamkorlik ko‘rsatatkichi aniqlanadi:

$$O‘X_i = \frac{E_i}{E_{o‘rt}} (9)$$

Bunda, E_i −korxona bo‘yicha tuzatish kiritilgan zanjir samaradorligi.

Kelib chiqish manbalariga ko‘ra, omillar tabiiy-iqlimiy, ijtimoiy, moliyaviy iqtisodiy, sanoat-texnologik, ilmiy-texnik va tashkiliy-boshqaruv guruhlariga bo‘linadi. Tabiiy-iqlimiy omillar sanoat korxonalari innovatsion faoliyati natijalariga katta ta’sir o‘tkazadi. Mintaqada joylashgan sanoat korxonalari innovatsion faoliyati rivojlanishi va innovatsion faoliyatning o‘sishiga suv ta’minoti, qulay iqlim, ish sharoitlar va yirik yoqilg‘i va xom-ashyo manbalarining mavjudligi katta hissa qo‘shadi. Tabiiy-iqlimiy sharoitning murakkabligi, ishchi kuchining yetishmasligi, ishlab chiqarish kuchlari, transport rivojlanish darajasining pastligi, aksincha korxona innovatsion faoliyati rivojlanishiga to‘sqinlik qilishi bilan birgalikda, korxona innovatsion faoliyat darajasiga salbiy ta’sir ko‘rsatuvchi yuqorida keltirilgan muammolar yechimi uchun juda katta mablag‘ talab qiladi. Ijtimoiy omillarga demografik vaziyat, ijtimoiy keskinlik darajasi, ishchilarning yashash sharoiti, korxonada sog‘lomlashtirish, sport va madaniy xordik

[18]Muallif ishlanmasi

ishlarini tashkillashtirish, kadrlarning madaniy, ta'limdagi umumiy darajasi va boshqalarni kiritish mumkin. Bular korxona ishlab chiqarish resurslarining samarali va to'laroq ko'llanishiga, inson kapitalining koorporativ rivojlanishi va shakllanishini ta'minlashga xizmat qiladi. Moliyaviy-iqtisodiy omillar mablag ', xom-ashyo, materiallar bilan ta'minlanganlikni, qo'shimcha mablag'larni jalb qilish imkoniyatlari darajasini aniqlaydi. Innovatsion faoliyatning moliyaviy-iqtisodiy omillarini tadqiq qilish, eng avvalo, korxonaning innovatsion rivojida moliyaviy imkoniyatlarini tadqiq qilish imkoniyatini, kornonaning hozirgi va kelajakdagi moliyaviy holatida innovatsion strategiya rivojlanishining yo'nalishini oldindan ishlab chiqish imkoniyatini beradi.

Tashkiliy-boshqaruv omillar tahlili innovatsion infratuzilmaning rivojlanish darajasini, samarali innovatsion menejmentni, innovatsiyalarni amalga oshirishda marketing strategiyasini, innovatsiyalarni moliyalashtirishni tashkillashtirishni, innovatsion faoliyat vazifalariga tashkiliy tuzilmaning mos kelishini aniqlashga yordam beradi. Bizning fikrimizga ko'ra, innovatsion faoliyatga ta'sir o'tkazuvchi omillarni boshqaruv darajasiga ko'ra ham tasniflash lozim. Boshqaruv darajasiga ko'ra korxona innovatsion faoliyatiga ta'sir etuvchi omillarni tasniflashda korxonani bevosita yoki bilvosita ta'sir o'tkazuvchi omillarini, shu bilan birgalikda o'zining innovatsion faoliyati darajasini va korxona ta'sir o'tkaza olmaydigan omillarni o'zgartirishini ta'kidlash mumkin. Yuqoridagilardan kelib chiqib, boshqaruv darajasiga ko'ra innovatsion faoliyat omillari tasniflanishi korxona innovatsion faoliyati darajasini kengaytirish va baholash maslalarini ko'rib chiqishda eng muhim hisoblanadi. Innovatsion faoliyatga ta'sir o'tkazuvchi omillar boshqaruv darajasiga ko'ra quyidagicha tasniflash mumkin: Boshqarilmaydigan omillar (yoki berilgan) - bular, korxona innovatsion faoliyatiga, boshqaruv qarorlarini qabul qilinishiga ta'sir o'tkazmaydigan omillar. Bilvosita boshqariladigan omillar - bular, korxona innovatsion faoliyatiga ta'siri natijalari boshqaruv qarorlarining qanday qabul qilinishi, tashqi omillar ta'siri bilan bog'liq. Korxona innovatsion faoliyati rivojlanishiga bilvosita boshqariladigan omillarning ta'siri innovatsion loyihalarga ta'sir o'tkazuvchi moliya institutlarining qabul qiladigan boshqaruv qarorlarini, innovatsiyalar sohasida davlat siyosatining innovatsiyalarni targ'ib etishda manfaatdorlar sanoat tizimlari bilan bog'liq.

Innovatsion faoliyatning shakllanishi va uning darajasiga korxona ko'lami sezilarli ta'sir o'tkazadi. Nisbatan yirikroq korxonalarda ilmiy tadqikot ishlanmalar, innovatsiyalarni amalga oshirish bilan shug'ullanuvchi bo'limlarni yaratish imkoniyati ko'proq. Statistik hisob

kitoblarga qaraganda, sanoat ishlab chiqarish tashkilotlarining asosiy ulushini xodimlari soni juda ko‘p bo‘lgan korxonalar guruhi tashkil etadi. Kam ishchilar soniga ega bo‘lgan korxonalar guruhlarining innovatsiyalarning texnologik amalga oshirilishidagi ulushi sezilarli darajada past.

Xulosa

Shunday qilib, bu masala bo‘yicha iqtisodiy adabiyotlarda mavjud pozitsiyalarni tanqidiy tushunish tadqiqot muallifiga korporativ boshqaruv tizimi (KBT)ning o‘ziga xosligi korporativ boshqaruv tizimi faoliyatida maqsadli yo‘naltirilganligi bilan belgilanadi, degan xulosaga kelish imkonini berdi. Korporativ boshqaruvning bu muhitida tizim elementlari o‘rtasidagi ziddiyatlarning oldini olish, aksiyadorlik jamiyati tuzilmasini tashkil etuvchi ishtirokchilar majmuasining ichki izchilligini ta’minlashdan iborat.

Innovatsion guruhning o‘zaro hamkorlik ko‘rsatkichi hisoblangandan keyin innovatsion guruhning hamma korxonalari uchun o‘zaro hamkorlikning eng yuqori va eng quyi miqdorlari aniqlanadi. Bunday miqdorga ega bo‘lgan korxonalar innovatsion guruhdagi «tor joy»larhisoblanadi.

Yuqoridagi yo‘nalishlarda mamlakatimizda tarmoqlar yoki hududlar bo‘yicha sanoat korxonalarining innovatsion guruhlari tashkil etilsa, ularning samaradorligi yuqorida keltirilgan usullar orqali aniqlanib , innovatsion guruh faoliyatiga to‘sqinlik qiluvchi guruhdagi «tor joy»lar hisoblanadigan korxonalarning samaradorligi oshirilsa, tashkil etilgan innovatsion guruhlar muvaffaqiyatli faoliyat olib boradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. Халқ сўзи. 2020 йил 25 январь.

Corporate Governance – The New Focus of Interest Editorial by Tricker R. I. // Corporate Governance: An International Review . – 1993. – No. 1. – P. 1-4.

Eells R. S. F. the Meaning of Modern Business; An Introduction to the Philosophy of Large Corporate Enterrise. – New York: Columbia University Press, 1960. – 427 p.

Shumpeter Y. Business Cycles. vol. 1, 2. - New York, 1989.

Tricker R. I. Corporate Governanse : Practices, Procedures and Powers in British companies and Their bords of Directors. – Aldershot, UK: Gower Publishing & Oxford; Nuffield College, 1984. - 319 p.

Veasey E. N. The Emergense of Corporate Governance as a New Legal Disicipline // The Business Lawyer. – August 1993. – Vol. 48, Issue 4. – P. 1267-1271.

Зайнутдинов Ш. Н. , Раҳимова Д. Н. Корпоратив бошқарув асослари. – Т. : Академия, 2007. – 48 б

Зохидов А. А. Повышение эффективности управления акционерными компаниями в условиях переходной экономики: Дис. … канд. экон. наук. – Т. : ТГТУ, 2004. – 154 с.

Инновационный менеджмент. Учебник Под. ред. С. Д. Ильенковой. М. , 1997

Мадиёров Т. К. Деҳқончилик-саноат мажмуида ижтимоий-иқтисодий ислоҳотлар тизими ва корпоратив бошқарувни жорий этиш хусусиятлари: Иқт. ф. док. … дисс. иши. – Т. : 1993. -260 б.

Морозов Ю. П. Инновационный менеджмент. М. :ЮНИТИ, 2000 г.

Принципы корпоративного управления Организации экономического сотрудничества и развития (Электронный ресурс):

http://pmguinfo. dp. ua/images/documents/korp_otnosheniya/principy_oesr. pdf

Фатхутдинов Р. А. Инновационный менеджмент. Учебник для вузов –М. : Интел Синтез, 1998 г.

Extended abstract

The article substantiates the need to maintain the internal consistency of the elements of the enterprise system and maintain corporate advantages in the strategic and management areas of functional activity in the corporate governance. The task activity in the corporate governance is the internal consistency of the company's system elements and the maintenance of corporate advantages, the creation of appropriate resources and the coordination of other elements of the strategy according to them. In the conducted studies, it is possible to present the corporate governance as an integral formation of interrelated subjects of management relations (managers, board of directors and shareholders), combined with the organizational and legal structure, its activity is effective distribution and formation of resources, the organization of the joint-stock company. -based on legal, organizational, economic and management relations in order to implement the powers of the owners by the shareholders through internal and external mechanisms and incentive system in terms of strategic management of economic results and creation of corporate competitive advantages.

Today, one of the important directions of industrial development in the country is the effective introduction of innovations in industrial enterprises. The term "innovation" is synonymous with the concept of "innovation" or "innovation". The introduction of innovations is, firstly, funds spent on the economy to ensure the replacement of technology and technology generations, and secondly, modern technologies based on scientific and technical achievements and advanced experience.

According to experts, the cost spent on the implementation of scientific research and innovation projects will return approximately in 5-7 years. In recent years, the leading countries of the world have allocated huge financial resources for new technologies. Because they prove in practice that in the end they will get a big profit and strengthen their position in the world markets.

Changes make up the content of innovations, and the basis of innovative activity is the function of changes. Austrian scientist I. Schumpeter distinguished five main types of innovations: use of new technology, new technological processes; introducing a product with new features; use of new raw materials; changes in production organization and material and technical support; opening a new market for product sales.

The emergence of new types of raw materials, machines, equipment, energy sources, and technological processes requires the creation of new industries. The development of fundamental scientific and practical research is the basis of science and technology development for any developed country. The emergence and development of many promising new industries was caused by the achievements of fundamental sciences and applied research.

In order to improve innovation processes, it is necessary to form an innovation group (technological chain) of industrial enterprises united as a single innovation group. After a reasonable decision was made to create an innovative group, contingents (participants) were selected in the initial stages.

In the analysis of mutual cooperation, it is necessary to analyze the factors affecting the change of cooperation indicators and answer two questions:

1. Under the influence of what factors does the index of mutual cooperation change?

2. The change of which factors has the greatest impact on the efficiency of the innovative group?

Factors that influence the ratio of cooperation include net profit, total capital efficiency and average efficiency. To determine the effect of each factor on the planned indicator, the method of replacing the planned amount and the actual amount of the factors is used.

According to the sources of origin, factors are divided into natural-climatic, social, financial-economic, industrial-technological, scientific-technical and organizational-management groups. Natural and climatic factors have a great influence on the results of innovative activities of industrial enterprises. Water supply, favorable climate, working conditions, and availability of large sources of fuel and raw materials greatly contribute to the development of innovative activities of industrial enterprises located in the region and the growth of innovative activities. The complexity of the natural and climatic conditions, the lack of labor force, production forces, the level of transport development In combination with the fact that it is low, on the contrary, it hinders the development of the innovative activity of the enterprise, the enterprise requires a lot of money for the solution of the above-mentioned problems that have a negative effect on the level of innovative activity. Social factors include the demographic situation, the level of social tension, the living

conditions of workers, health promotion at the enterprise, the organization of sports and cultural activities, the general level of cultural and educational personnel, etc. They serve to ensure effective and full use of the company's production resources, corporate development and formation of human capital. Financial and economic factors determine the availability of funds, raw materials, and the level of opportunities to attract additional funds. Researching the financial and economic factors of innovative activity, first of all, provides an opportunity to research the financial capabilities of the enterprise in the innovative development, to develop in advance the direction of the development of the innovative strategy in the current and future financial situation of the company.

The analysis of organizational and management factors helps to determine the level of development of the innovation infrastructure, effective innovation management, marketing strategy in the implementation of innovations, the organization of innovation financing, and the suitability of the organizational structure to the tasks of innovative activity. In our opinion, it is necessary to classify the factors affecting innovative activity according to the level of management. When classifying the factors affecting the innovative activity of the enterprise according to the level of management, the factors that directly or indirectly affect the enterprise, as well as the impact of changing the level of its innovative activity and the factors that the enterprise cannot influence can be noted. Based on the above, the classification of innovative activity factors according to the level of management is the most important in considering issues of expanding and evaluating the level of innovative activity of the enterprise. Factors affecting innovative activity can be classified according to the level of management as follows: Uncontrollable factors (or given) - these are factors that do not affect the innovative activity of the enterprise and the adoption of management decisions. Indirectly controlled factors - these are the results of the impact on the innovative activity of the enterprise, related to the way management decisions are made, the influence of external factors. The influence of indirectly controlled factors on the development of the innovative activity of the enterprise is related to the management decisions of financial institutions that influence innovative projects, the state policy in the field of innovation, and the industrial systems of stakeholders in the promotion of innovation.

The size of the enterprise has a significant impact on the formation of innovative activity and its level. Relatively larger enterprises have more opportunities to create departments engaged in scientific research, development, and implementation of innovations. Judging by the

statistical books, the main share of industrial production organizations is a group of enterprises with a large number of employees. The share of groups of enterprises with a small number of employees in the technological implementation of innovations is significantly lower.

Thus, a critical understanding of existing positions in the economic literature on this issue allowed the author of the study to conclude that the uniqueness of the corporate governance system (CGB) is determined by the purposeful orientation of the corporate governance system. In this environment of corporate management, the prevention of conflicts between the elements of the system is to ensure the internal consistency of the complex of participants that make up the structure of the joint-stock company.

After calculating the index of cooperation of the innovative group, the highest and lowest amounts of cooperation are determined for all enterprises of the innovative group. Enterprises with this amount are considered "bottlenecks" in the innovative group.

PROBLEMS OF REGIONAL ECONOMIES (AGRICULTURE) IN THE CONDITIONS OF THE TRANSITION TO A GREEN ECONOMY OF THE KYRGYZ REPUBLIC

Abstract

The need for a transition to a green economy occurred due to the thoughtless and merciless exploitation of natural resources, without taking into account the future. Most of the former republics of the Union were characterized by excessive centralization, all resources were distributed and exploited by directives from the center. Decisions made without taking into account the local situation often cause dissatisfaction among the local population. And so it is obvious that when the economy is resource-based in nature, it leads to increased polarization by increasing the difference in the levels of well-being of the population between rich and poor and the living conditions of agglomerations and peripheries. Therefore, to ensure sustainable development of the region, aligning economic development in the future with the preservation of natural resources for future generations, fundamental steps are needed towards the transition to green forms of management. Research and scientific development are required to solve existing problems associated with careful treatment in the process of developing natural resources in the conditions of urbanization and fierce competition in the economy. But, at this stage, there is a shortage of scientific and theoretical materials to solve problems related to the development of the regional economy and the location of its facilities. There is also no close connection between scientific and industrial developments. In this situation, one of the ways to solve the existing problems of thoughtless exploitation of natural resources is the use of technologies and various forms of green economy management. Since the use of a green economy creates a respectful attitude towards nature, it makes it possible to improve local

infrastructure towards the well-being of the population and its environment. It is known that the level of development of the regional economy determines the well-being of people and the level of development and location of production forces. The conservation of natural resources through the transition to a green economy will provide the state with sustainable development and equalization of regions in the development and distribution of social and economic resources.

Key words : green economy, population, regional economy, competitiveness, natural resources, infrastructure, sustainable development.

PROBLEMS OF REGIONAL ECONOMIES (AGRICULTURE) IN THE CONDITIONS OF THE TRANSITION TO A GREEN ECONOMY OF THE KYRGYZ REPUBLIC

Introduction

The Kyrgyz Republic is a mountainous country within the Tien Shan and Pamir mountain systems, more than 90% of its agricultural land is located in places with altitudes above 1500 m above sea level. The country, by area standards, occupies relatively small territories, despite this it accounts for 0. 13% of the world's land area, the available variety of flora is 2% and fauna 3% of the world's [Report, 2020:1].

The Republic is an agricultural country, about 65% of its population lives in rural areas, about 40% of the population is directly or indirectly involved in agricultural work. During the reforms in the 90s of the last century, land was distributed among the population living in rural areas. Circumstances developed in such a way that where a larger population lived, they received a smaller share of land plots, and in areas with smaller populations they received more plots. In the first years of market relations, people did not know what to do with the plots they received; they had no experience of how to act in conditions of independent management. Instead of large agro-industrial complexes, small farms arose, which, in order to survive, began to intensively exploit land plots, using unlimited quantities of chemicals and other means to obtain crops. Intensive human intervention in the process of exploitation of natural resources gradually leads to the degradation of agricultural land. Therefore, taking into account the experience of advanced countries, the Kyrgyz Republic, with the intention of transitioning to a green economy, is gradually moving towards the use of advanced methods of exploitation

of natural resources. For these purposes, regulations have been prepared and an algorithm for the sequence of measures taken has been compiled.

t

Among foreign scientists, we note the following works: Patrik Söderholm, which notes that the green economy is an alternative vision of growth and development; one that can generate economic development and improve people's lives in ways consistent with improved environmental and social well-being. One of the important components of the green economy strategy is to promote the development and implementation of sustainable technologies (Söderholm, 2020:3, 6); Lucien Georgeson , Mark Maslin , Martin Poessinouw, who note that over the past decade, green economics has emerged as an important policy framework for sustainable development in both developed and developing countries. It provides an attractive framework for creating more resource-efficient, lower-carbon, less environmentally damaging and more socially inclusive societies. There are tensions between competing green economy discourses, as well as a number of different definitions, each with serious shortcomings. The situation is further complicated by the different underlying concepts of "weak", "transformational" and "strong" green economies. Several important definitions focus on an ambitious "transformational green economy. " To enable and monitor this "transformation", economic and environmental measurements are needed. Existing approaches are still in development, lack available data or do not fit proposed definitions, and therefore cannot contribute to either effective decision making or economic transformation efforts (Georgeson et. al, 2017).

y

' ***Methodology***

To solve environmental problems and issues of transition to a green economy, a new methodological approach is required. It should be based on covering all aspects of people's lives, aspects of the existence of nature. Accordingly, in the research process, a systematic approach, a dialectical approach, and approaches from the theory of sustainable development were used. Methods of analysis and synthesis, forecasting, grouping and comparison were used as the methodological apparatus of the study.

" g r e e n

Results

t h a t

t h e

Currently The authorities of the Kyrgyz Republic have been given the goal of ensuring the preservation of natural resources in their current state through careful treatment. Until now, the main slogan of humanity has been: "We will not wait for mercy from nature, take from it, that is our task. " Thus, humanity's potential has been physically accumulated through excessive and merciless exploitation of natural resources. Currently, society is asking the question "what will happen next?" If this approach is maintained, it will lead to complete degradation of society (Conception, 2018).

Therefore, in achieving this goal it is necessary to solve the following tasks:

1. Conduct research on the existing load on the natural ecosystem;

2. Explore restorative abilities while maintaining the existing state of the ecosystem;

3. Inventory of the natural ecosystem and biological diversity;

4. Instilling and educating the population in a culture of caring for the natural ecosystem.

In the Kyrgyz Republic, in order to solve the assigned tasks, certain work is being carried out to prepare the regulatory framework for this problem. This is necessary to ensure sustainable economic development for the future. Since the irrational and ultra-intensive exploitation of natural resources, especially in the agro-industrial complex, gives rise to problems that need to be solved. Ill-conceived and short-sighted actions in relation to natural resources have led to a process of decreasing yields in crop production and a decrease in productivity and fertility in livestock farming. Disruption of the ecological balance, soil depletion and devastation of pastures can lead to threats in the future; these problems may become irreversible and cannot be solved.

Currently, the territory of Kyrgyzstan has the following land characteristics (Table 1).

Table 1 - *Qualitative characteristics of land in Kyrgyzstan, thousand hectares.*

Source: NSC KR, "Agriculture" 2022

Studies of the qualitative composition of the soil show a reduction in the useful part of the soil humus to only 10-30%, this indicates that the soil is depleted and the beneficial qualities of the soil (fertility) are lost. The fertile soil of the land is gradually decreasing, due to intensive, ill-considered exploitation, they are subject to such phenomena as solonetsity, salinization, waterlogging, rockiness, are subject to wind erosion, and are also subject to water erosion. It is necessary to carry out research and practical work to reduce these phenomena, especially erosion caused by wind and water.

Globally, many scientists are conducting and have conducted research on this topic. The impact of human activity on the environment is more relevant than ever; the technogenic environment, where human activity spreads, gives rise to negative phenomena. An imbalance in the environment, which leads to negative phenomena, occurs due to the expansion of the area of the technogenic environment due to the conquest of the natural environment. Thus, all this has a negative impact on nature, polluting the environment, depleting natural resources, destroying and upsetting the balance in the ecological system of nature, creating a real threat to human life and health, animal and plant life. The impact on the external environment, on atmospheric air, water resources and objects due to the emergence of foci of pollution or pollutants as a result of human activity, is very noticeable.

Environmental protection in our understanding is a set of measures for conservation and rational use with further restoration of natural resources, flora and fauna, mineral wealth, purity of water, and air atmosphere. Also, nature is the source of existence for humanity. Humanity must acquire skills in its activities to preserve the natural state of nature, as well as to optimally support the ongoing processes of the circulation of substances and energy flows. Man as a biological species does not differ in its influence on nature from other biological species. But the work carried out by man has a transformative effect on nature, and this process intensifies as human society develops.

The changes that humanity has made to natural phenomena in recent years have acquired such a large scale that there is a threat to the existing balance of nature. Until now, nature has been viewed as an inexhaustible source of natural resources. This approach is gradually leading humanity to negative consequences and creating problems in the development of productive forces. Therefore, humanity, faced with the negative

consequences of its impact on nature, is gradually becoming convinced of the need to optimize the use of natural resources.

The protection of one object should not harm another object; it is necessary to strictly take into account local conditions when using natural resources, especially for water and forest natural objects. In recent years, there has been an increasing shortage of fresh water, although water resources are considered inexhaustible on a global scale. Excess water in other places does not mean there are no water problems in dry areas.

Also, human activity is reflected in the habitat of animals; the same animals in one region need strict protection, but in another region, with a high population, hunting is possible. Intensive consumption of natural resources without taking into account the future is destructive for humans. Taking into account the differences between regions, in one region there is an abundance of this resource, in another region there is a shortage of this resource. Therefore, each region must use an approach that takes into account the characteristics and differences between regions.

In the Kyrgyz Republic there are a number of legal acts devoted to this topic. The collection of regulatory legal acts contains Codes and Laws devoted to environmental protection, which describe in detail the basic rules for the exploitation of natural resources in the development and deployment of productive forces. As you know, since the republic is an agricultural country, issues of careful treatment of pastures are important.

Also, the characteristics of agricultural land are influenced by the number of livestock, the load of cattle, sheep and goats, horses per 100 hectares of agricultural land for a certain year, for example, for 2021 (Fig. 1).

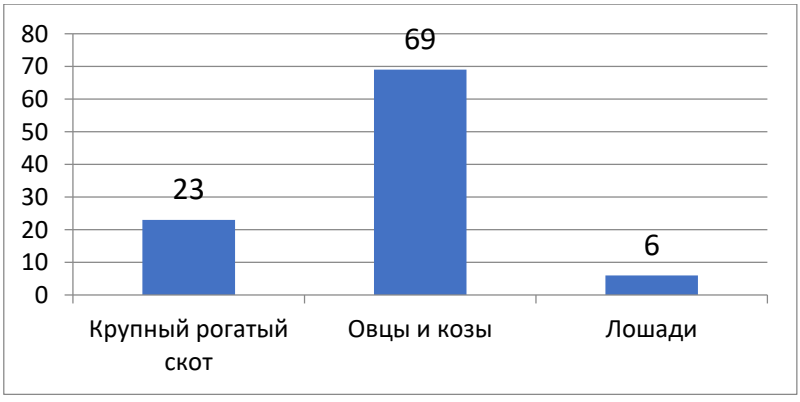

green economy for the sake of preserving the country's natural resources entitled "Kyrgyzstan is a country of green economy" was adopted, and the

and flooding have greatly reduced the biological productivity of the republic's lands. All this is aggravated by the lack of crop rotation in most

Source: NSC KR, "Agriculture" 2022

Increasing the psychology of society's responsibility to future generations

- taking into account the natural and climatic conditions of the regions and the nature of the farming zone, introduce specialization of the country's regions for the production of a specific type of agricultural crop;

-creation of specialized agricultural zones that provide environmentally friendly products and gradually increase their production volumes;

-stimulate the development of the processing industry and especially the primary processing of agricultural products;

-creation of a certification system for environmentally friendly products, development of national labeling systems.

Reference

1. Report on the state of the environment of the Kyrgyz Republic, 2020. https://ecoreportkg. info/indicators/bioraznoobrazie
2. Baymuratov A. A. , Zikiraev M. T. Green economy – a basic platform for long-term sustainable development of the Kyrgyz Republic // Scientific result. Economic research. 2020. Vol. 6. No. 3. pp. 13-19. DOI: 10. 18413/2409-1634-2020-6-3-0-2
3. Turdiev T. I. Strategic impact of the "green" economy on business development (based on materials from Kyrgyzstan). Economics and management. N 8 (166), 2019.
4. Patrik Söderholm. The green economy transition: the challenges of technological change for sustainability. Söderholm Sustainable Earth (2020) 3:6 https://doi. org/10. 1186/s42055-020-00029-y .

5. Lucien Georgeson, Mark Maslin, Martyn Poessinouw . The global green economy: a review of concepts, definitions, measurement methodologies and their interactions. https://doi. org/10. 1002/geo2. 36
6. The concept of green economy in the Kyrgyz Republic "Kyrgyzstan is a country of green economy. " June 28, 2018. http://cbd. minjust. gov. kg/act/view/ru-ru/83126
7. Green economy development program in the Kyrgyz Republic for 2019-2023.

IMPROVEMENT OF THE INSTITUTIONAL BASIS OF DEVELOPMENT OF REGIONAL INDUSTRY

Graduate student Iqboljon URINOV

i k b o p u r i n o v 1 2 @ 4 g 6 m a i l

Abstract

The article examines issues of improving the institutional foundations of regional industry development. The following issues were resolved in it: analysis of the organizational-economic mechanism of innovative formation and development of the regional industrial complex and their grouping; clarification of the forms of support of innovative activities by regional management bodies; determining the correct directions of application of modern innovative technologies in the development of the regional industry. Furthermore, the role and prospects of development of the regional industry in the field of service provision are analyzed in the article. The analysis of the effectiveness of improving the institutional

foundations of regional industry development is given. In order for the country to transition to an innovative economy, firstly, it is necessary to create a competitive infrastructure, mechanisms and a system of institutions that support innovative activities in all sectors of the economy in its regions. In this direction, it is desirable to form the institutional basis for the development of free industrial economic zones, special industrial zones, technological parks and business incubators, which are the foundations of the innovative infrastructure of the regional industrial complex. In this regard, the set of economic and organizational mechanisms should be properly developed. In the context of the transition to an innovative economy, one of the most important conditions is the application of the correct method of applying modern innovative technologies in the development of the regional industry, with the effective use of scientific and technical achievements. In our country, a number of activities are being carried out in order to modernize and diversify production and expand the production of competitive industrial products. The main goal of regional industrial development is not only to strive to increase the growth rate of this sector of the economy, but also to develop priority industries and production by using the potential of rich natural resources, to form its modern structure, and to create a set of measures to increase the competitiveness of the country's industry in the foreign and domestic markets.

Key words: regional industry; innovation; organizational-economic mechanism; territorial administration bodies

INTRODUCTION

Effective operation of industrial enterprises of the region in the conditions of the transition to the innovative economy required fundamental changes in all structures of state management bodies. Only by providing a favorable innovative investment environment and creating an effective mechanism for the operation of each enterprise, the region was able to follow the path of renewal and development. All the reforms carried out in recent years are closely related to solving the problems of forming and developing a competitive environment in the country and its regions that fills the domestic market with necessary industrial goods and services, creates new jobs and produces competitive industrial products for foreign markets.

The first stage after independence covers the years 1991-1995 and is characterized by measures to preserve the existing industrial potential. In 1991-1994, in order to ensure the conditions for the full formation and development of industrial enterprises, decisions were made on the

establishment of state joint-stock associations by the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan which are "Uzbekto'qimachi", "Uzbekpoyabzal", "Uzbekchinni", "Uzbekkiyim", "Uzbekyengilsanoat", "Uzdavpaxtasanoatsotish", "Uzgo'shtsanoat". This marked the next stage of making major changes in the industrial network in the country.

In the third stage of industrial network development (2000 - 2010), attention was paid to the establishment and development of export-oriented industries on the basis of import-substituting industries. On April 24, 2000, the decision of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan "On cooperation with the Italian company "Fata Group" in the development of the agro-industrial complex of Tashkent region" was adopted (Resolution No. 159, 2000). Also, in 2001, in Tashkent region, a new joint enterprise "Chinaz to'qimachi", which processes domestically grown cotton fiber, equipped with the most modern equipment and technologies, was launched. The strict actions and measures taken, the results of the ongoing reforms had a positive effect on the composition of the gross regional product produced in the region. The adoption of the law, decrees and decisions "On agreements on product distribution" (Law No. 312, 2001), "On safeguard measures, anti-dumping and countervailing duties" (Decision No. 555-II, 2003), "On export control" (Uzbekistan "Export control", 2004), "On measures to further strengthen intra-industry and inter-industry cooperation" (Decree of the President, 2007), "On the program of measures to support enterprises of the real sector of the economy, ensure their stable operation and increase export potential" (Iqtisodiyotning real sektori, 2008), "On additional measures to introduce innovative projects and technologies into production" (Innovatsion loyiha va texnologiyalarni, 2008) made it possible to widely develop industrial production in the country and regions. Attracting foreign investments allowed privatized enterprises to reorganize and improve production, develop new competitive products, increase wages paid to workers, and in short, strengthen the financial and socio-economic position of the enterprise. The adoption of decisions and decrees "On deepening economic reforms and rapid development of the industry in the construction materials industry" (Qurilish materiallari, 2005), "On the Program for modernization and technical re-equipment of textile industry enterprises in 2006-2008" (2006-2008 yillarda to'qimachilik, 2006), "On the Program of modernization and technical re-equipment of fat-oil industry enterprises in the period 2007-2011" (2007-2011 yillardagi davrda, 2007) were one of the important factors of stabilization of industrial production in the sectors. These programs were aimed at increasing the technical level of industrial production, first of all, equipping enterprises with modern equipment that ensures the production of high-quality competitive products, provided that

at least 70-80 percent of the total volume of the produced products is delivered to export.

Based on the above decisions, the exemption from import duties on the import of raw materials necessary for the implementation of the production process of industrial enterprises in the region, the use of funds for modernization and re-equipment with equipment, the allocation of short-term loans for the production of export products further accelerated production in industrial sectors.

In the next period (after 2010), special emphasis was placed on innovative development in the industry, as well as in all sectors. After the global financial and economic crisis, modernization measures in the industry were strengthened. During this period, important laws and decisions affecting the development of industries were adopted. This made the industry in the region one of the fastest growing industries.

Also, in the 9last decade, the decrees of the President of the Republic of Uzbekistan "On the priority directions of industrial development in 2011-2015" (2011-2015 yillarda, 2010), "On measures to expand the production and development of new types of competitive products" (Yangi turdagi raqobatbardosh, 2011), "On measures to further improve the management of the food industry of the Republic and development measures in 2012-2015" (Respublikaning oziq-ovqat, 2011), "On the 2012 investment program" (2012 yilgi investitsiya, 2011), as well as the development of the Program for accelerating the development of infrastructure, transport and communication in 2011-2015, the deepening of structural changes aimed at the stable, rapid and proportionate development of industrial sectors in the country and its regions, the diversification of the main industries and the growth of export potential, industrial sectors and modernization of enterprises, based on technical and technological renewal of production, became another impetus to increase their efficiency and competitiveness. All the laws and decisions adopted in order to speed up the process of industrial production made it possible to develop primary and re-production sectors of finished industrial products. In addition, decrees of the President of the Republic of Uzbekistan “On Measures for the training of engineers and technicians in production-industrial sectors in Tashkent region" (Toshkent viloyatida, 2017), “On Priority measures to ensure the rapid socio-economic development of regions" (Hududlarning jadal, 2017), and the organization of small industrial zones in the region on August 10, 2017 formed the basis for the establishment of 17 small industrial zones in the region. On September 21, 2018, the adoption of the decree of the President of the Republic of Uzbekistan on the approval of the "Innovative

Development Strategy of the Republic of Uzbekistan in 2019-2021" (2019-2021 yillarda, 2018) served to revive innovative development as a result of the emergence of a number of benefits in the republic. At the same time, the adoption of the concept of development of the Republic of Uzbekistan until 2035 stimulated innovative development in all sectors of the economy.

Laws and decisions adopted in the country have different effects on the process of industrial production in the region. The implemented economic reforms are aimed at attracting local and foreign investments and establishing complex types of production based on high technologies. One of the main incentives for the development of industry in the region is the "Strategy of Actions on five priority areas of development of the Republic of Uzbekistan in 2017-2021". Also, the decision of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan on 24. 09. 2019 No. 802 "On additional measures to develop the industrial potential of the Tashkent region in 2019-2022" (Resolution of the Cabinet of Ministers, 2019) and several other decisions further developed industrial production. In this strategy, goals such as increasing industrial production by 1. 5 times in 5 years, increasing its share in GDP to 36%, increasing the share of the processing network in the industry to 85% were set. During the years of independence, more than 130 decisions and decrees were adopted in the region. In the region, industrial production increased by 8. 2% in 2019, processing industry made 86. 2%, and its share in GDP was 47. 2% (Toshkent viloyati raqamlarda , 2023). This decision focuses only on the development of the high-tech industry in the field of pharmaceuticals. However, taking into account the high intellectual potential of the region, it is appropriate to develop measures for the development of other sectors of the high-tech industry.

These legal bases served to further increase the productivity of the regional industry. Along with the strengthening of the legal framework, the process of financial support should be implemented in parallel. Financial support of the activities of subjects in the industrial sector is carried out at the expense of state funds that develop the industrial sector and the state budget. Also, professional education is one of the main sectors of the economy, and this sector should provide the required number of specialists in the labor market in a timely manner. In the region, there is an important scientific and technical potential in some areas of scientific and technical development for the transition of industrial development to the path of innovative development. Although scientific and technical institutions, regardless of their organizational and legal form, do not attach great importance to meeting the market's demand for

innovative products, they rely on the local state budget for the main part of their financing.

is capable and can have an impact on economic growth in the long-term perspective" (Muminov et al., 2022).

METODOLOGIYA

The purpose of this scientific research article is to study the basis of improving the institutional foundations of regional industry development. Based on this goal, the following tasks were solved: analyzing the organizational and economic mechanism of the innovative formation and development of the regional industrial complex and their grouping; to determine the forms of support of innovative activity by regional management bodies; determining the right directions for the application of modern innovative technologies in the development of the regional industry.

s

RESULTS

In order for the country to transition to an innovative economy, it is first necessary to create a competitive infrastructure, mechanisms and a system of institutions that support innovative activities in all sectors of the economy in its regions. In this direction, it is appropriate to form the institutional basis for the development of free industrial economic zones, special industrial zones, technological parks and business incubators, which are the foundations of the innovative infrastructure of the regional industrial complex. In this regard, the set of economic and organizational mechanisms should be properly developed.

(
B
l
a
u
g
,

Table 1. *Organizational and economic mechanism of innovative formation and development of the regional industrial complex*

Economic mechanism		**Organizational mechanism**	
The mechanism of owning one's property	Property rights, privatization, protection of intellectual property rights		Separation of priority areas, measures to strengthen structural capacity
Development of a mechanism for economic regulation of the state of enterprises	Prices, taxes, bank interest and more		Development of standardization and certification system, increase of targeted programs
Renewal and restructuring of the main funds	Formation of depreciation funds, capitalization of proceeds from the sale of obsolete fixed assets	Development of innovative assessment methodology of the regional industrial complex	Development of tools and approaches for evaluating innovative development, factor and structural analysis and ranking of the regional industrial complex
Allocation of loan funds for innovative development		Creation of innovative funds of different levels	Creation of various funds at the expense of budget funds, foreign investments, funds of industrial enterprises, residents and other individuals, establishment of venture funds
State support for innovative development	Budgetary support of science and education, rational system of taxation, implementation of customs duties	Institutional mechanisms of innovative development	Institutional technologies, determination of matrix interconnection of industrial system elements, state regulation of relations between entities

Investment attraction and capital accumulation	Implementation of innovation-investment projects, reinvestment of profit, capitalization of income		Development of targeted scientific and technical programs, national and regional level projects, development and implementation of innovation-investment projects
	Innovative system of taxation system, loan funds, pricing, formation of labor incentive system, increase of economic responsibility, risk insurance	Organizational forms of innovative activity	Choosing one of the organizational forms for rapid implementation of innovation: business incubators, technoparks, technopolises, clusters, outsourcing
	To provide conditions for the equal operation of all forms of ownership and to develop incentives for innovation, to create a system of incentives to improve the final results of innovations, to use various economic and non-economic levers, to differentiate between incentives and punishments for system subjects.		Organization of scientific and technical information on innovation, effective mechanism of news dissemination, information resources for application of the status of commodity, technology and intellectual property markets, development of mechanisms of interaction between competitive enterprises creating innovations

Currently, the institutional basis for the development of industrial sectors has been formed in the country and its regions. Institutes have been established to manage the development of industrial sectors and create a legal and regulatory basis for the implementation of regulatory work at various stages of development.

The Ministry of Economy and Finance of the Republic of Uzbekistan is the specially authorized body for the development of this sector. Also, the Ministry of Higher Education, Science and Innovation of the Republic of Uzbekistan, the Ministry of Investment, Industry and Trade of the Republic of Uzbekistan, the Ministry of Poverty Alleviation and Employment of the Republic of Uzbekistan, the State Statistics Committee, the State Tax Committee, the State Committee for Assistance to Privatized

Enterprises and the Development of Competition in the country and its regions are the components of the institutional structure. State bodies such as the Oliy Majlis, the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan, and the Central Bank also have a special role in the formation, regulation, control and development of rules and norms in this direction.

At the same time, the presence of such a comprehensive system of state bodies responding to various aspects of the development of industrial sectors sometimes leads to duplication of functions and makes it difficult to coordinate their activities. This can sometimes cause serious obstacles in the development of the network.

One of the main reasons why the effectiveness of innovation policy in the industrial sector in the current region is not high is the weakness of the institutional base in this area. The systematic scheme of support of the innovative activities offered by the regional management bodies will help t h

Support of innovative activities by regional management bodies			
Developing an innovative development strategy	Development of the legal base	Financial security	Tax benefits
Development of new sciences (academic, industries, higher education, production)			Innovative infrastructure (technological park and hakozo)
Production of innovations (innovative activity)			Education (training of personnel for innovative business)
New products		New technologies	New services
Market of innovative products and services			

i t s

Figure 1. *Support of innovative activities by regional management bodies*[3]

In addition to the process in Figure 1, it is necessary to use scientific knowledge for technological modernization, to increase the importance of the concept of science. It is explained by the low demand and ability to pay for high-tech products on the part of potential consumers, interest in importing equipment, as well as the incomplete level of introduction or c e

i n

t

production, as well as insufficient active work by its manufacturers on joint promotion of innovative products on the market.

On July 22, 2019, the Law of the President of the Republic of Uzbekistan "On Science and Scientific Activity", on March 2, 2020, "Strategy of Actions on Five Priority Areas of Development of the Republic of Uzbekistan in 2017-2021", (On the development strategy, 2022), "New Development Strategy of Uzbekistan for 2022-2026" made a great contribution to providing a scientific solution to problems related to achieving the competitiveness and efficiency of the national economy, increasing labor productivity, creating new industries, raising the standard of living of the population, and improving the quality of science and education systems. Currently, there are several scenarios that allow the development of the regional industry. We have to choose one of them. The first is inertial, that is, industrial development based on natural raw materials and energy sources. If we develop based on this scenario, it may gradually exhaust its resource. The second scenario is the development of an industrial network based on an innovative technological breakthrough. For this, it is necessary to significantly increase the volume of innovative capital investments in the medium term. Engineering work of an industrial nature must be created from scratch. In order to modernize the material and technical base of the industry, it is necessary to develop a state program for the technical re-equipment of the main means in a new technological base and a new structure.

First of all, scientific, scientific-technical and innovative projects aimed at the development of new technologies should ensure the production of competitive products capable of meeting the demands of the domestic market at a high level. In order to ensure the rapid development of science and innovation, government agencies at all levels should increase the expenditure on scientific research and development to at least 2. 5% of GDP (1% - funds from all levels of budgets, 1. 5% - funds from extra-budgetary funds) in the medium term. should create conditions. In this regard, it should be noted that an increase in the volume of financing of research and development, in general, will have a positive socio-economic effect only if there is a large-scale increase in the financing of innovative processes in proportion to the stages and types of work.

At the same time, there is a need for personnel with high qualifications and knowledge in the region. Accelerating the process of establishment of higher education institutions in the localities, the opportunity to train the necessary qualified, highly educated specialists is emerging for each small region based on its own characteristics.

In 2009, there were 2 HEIs operating in Tashkent region with 12, 290 students studying in them, by 2022, the number of HEIs will increase to 11, and the number of students studying in them will be 60, 399. The number of professors and teachers working in these higher education institutions increased by almost 2. 5 times between 2009 and 2022 (from 786 to 1766).

Table 2 *Distribution of the ministries and agencies of the operating university's in Tashkent region (Muminov et al., 2022).*

ministries and agencies	quantity
Ministry of Higher Education, Science and Innovation	2
Ministry of Digital Technologies	1
Ministry of Youth Policy and Sports	1
Non-state higher education institutions	4
Foreign higher education institutions and their branches	3

As can be seen from the table, the number of higher education institutions in Tashkent region has increased mainly due to private universities and branches of foreign universities. At the same time, specialization in the areas necessary for the region is gaining great importance in the modernization of the activities of the existing HEIs and the establishment of new ones. About 10, 000 industrial enterprises operate in Tashkent region. For example, large industrial complexes such as "Angren Komir" JSC, "Almalik Kon Metallurgiya Kombinati" JSC, and "MAXAM-CHIRCHIQ" JSC regularly need highly qualified personnel.

In order to increase the effectiveness of budget funds allocated for the innovative development of industry, it is recommended to form a regional order for the implementation of innovative projects, not for individual types of work. It is necessary to increase the effectiveness of state investments in the scientific, technical and innovative sphere through organizational and economic innovations. Organizational and economic innovations are more complex and large-scale than product or technological innovations, because they directly affect the development of not only individual enterprises (organizations), but also the entire industry. The specified forms of regulation should complement each other at the stages of the innovation cycle based on the need to ensure the balance of economic interests of all participants of innovation activity.

The relationship between the state and market regulation should change depending on the state of the economy, the goals and objectives of society, the situation in the market of finished products and production factors, and the stages of the innovation cycle. It is necessary to form such a system of taxation, which should allow the development of the national economy and the achievement of financial stability. In order to create an equal competitive environment, the taxation mechanism should direct economic entities to increase the quality of the produced products and reduce their cost. Of course, this happens with the implementation of economic incentives. In order to increase the investment activity of industrial enterprises, it is necessary to eliminate imbalances in the system of functions performed on taxes. It is necessary to create a model of the tax system that performs tax, regulatory, incentive and distribution functions at the same time.

In the conditions of the transition to the innovative economy, the application of the correct method of applying modern innovative technologies in the development of the regional industry, with the effective use of scientific and technical achievements, remains one of the important conditions. In our country, a number of activities are being carried out in order to modernize and diversify production, and to expand the production of competitive industrial products. In 2019-2020, special attention is paid to this in the program for the development of the industrial potential of the Tashkent region. Only in the program is the primary emphasis on cement production, the creation of cotton clusters, and the secondary emphasis on the development of high-tech industrial production.

Conclusion

It is necessary to take the following measures in order to organize a new science-intensive production, taking into account the rapid introduction of modern scientific achievements and innovative science-intensive technologies into the industrial sectors:

- in the latest decisions on measures for the development of the region in 2020-2022, it is envisaged to develop the regions important in industrial production (Almaliq and Angren, Chirchik, Ohangaron, Zangiota). But the existing disparity between districts and cities in this region can be further increased. Therefore, for the development of comprehensive measures aimed at the development of other districts and cities, re-development of financial support mechanisms for certain innovative projects that are financially promising and the past approval of innovative ideas and technologies at Republican fairs;

- creation of a marketing structure that works effectively, takes into account all factors, and forms the demand for innovative products of the region;

- an in-depth analysis of the currently existing obstacles that prevent private investments from entering high-tech sectors of the industry, ways to overcome them and measures. Expanding the experience of concluding contracts on the basis of industrial compensation developments and attracting long-term investments in the form of science-intensive technologies that can be converted into high-tech products;

- based on the characteristics of the country, promising (within the new technological system) rapid technologies and industries, to demonstrate the ability to become a driving force for the rise of the innovative economy;

- strengthening inter-sectoral relations between industrial enterprises, higher educational institutions and scientific research institutes as the main participant of innovative processes in the economy while carrying out modernization works, developing cooperation in the educational system related to industry. Activation of the activities of technology transfer agencies, such as centers that coordinate research and finance their results;

- to accelerate industrial technological cooperation at the international level and, in addition, to create an appropriate database (local network) as new forms of exchange of knowledge and R&D results;

- To increase the mobility of classified labor resources in the fields of R&D and industrial innovation, to ensure continuous education of those employed in the economy, as well as to attract young people to specialties in technical and engineering fields at the expense of creating new training places in higher educational institutions in order to conclude contracts with relevant fields and future jobs after graduation;

- introduction of submission of reports on "Innovation activity" by industrial enterprises;

- Increasing the demand for innovation in the industrial network;

- Implementation of technological upgrading of production not at the expense of technology import, but at the expense of local processing;

- creation of many new elements of the innovation infrastructure, the existing elements do not yet support the innovation processes in the innovation introduction and commercialization chain.

-Also, establishment of the association of business incubators and technoparks in Uzbekistan. Provides practical assistance in financing more than a hundred investment projects to business entities in the region.

It is concluded that the main goal of regional industrial development is not only to increase the growth rate of this sector of the economy, but also to develop priority industries and production by using the potential of rich natural resources, to form its modern structure, and to increase the competitiveness of the country's industry in the foreign and domestic markets. - is to create a set of activities.

REFERENCE

Resolution No. 159 of April 24, 2000 of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan "On cooperation with the Italian company Fata Group on the development of the Tashkent region agro-industrial complex"

Law No. 312-II of December 7, 2001 of the Republic of Uzbekistan "On Product Distribution Agreements"

Decision No. 555-II "On the Implementation of the Law of the Republic of Uzbekistan on Safeguard Measures, Anti-Dumping and Countervailing Duties". 11. 12. 2003 of the Oliy Majlis of the Republic of Uzbekistan.

Uzbekistan "Export control" of the Republic Law No. 658 -II of August 26 , 2004

Decree of the President of the Republic of Uzbekistan No. PF-3937 dated 11. 12. 2007 "On measures to further strengthen intra-industry and inter-industry cooperation. "

"Iqtisodiyotning real sektori korxonalarini qo'llab-quvvatlash, ularning barqaror ishlashini ta'minlash va eksport salohiyatini oshirish chora-tadbirlari dasturi to'g'risida" (28. 10. 2008y.),

"Innovatsion loyiha va texnologiyalarni ishlab chiqarishga joriy etish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" (15. 07. 2008y.)gi qonun, farmon va qarorlarning

"Qurilish materiallari sanoatida iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish va tarmoqni jadal rivojlantirish" (24. 03. 2005, PF-3586),

"2006-2008 yillarda to'qimachilik sanoati korxonalarini modernizatsiya qilish va texnikaviy qayta jihozlash Dasturi" (13. 11. 2006, PQ-510),

"2007-2011 yillardagi davrda yog'-moy sanoati korxonalarini modernizatsiya qilish va texnikaviy qayta jihozlash dasturi" (12. 06. 2007, PQ-651)lari to'g'risida qaror

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2010 yil 15 dekabrdagi "2011-2015 yillarda sanoatni rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari to'g'risida"gi 1442-sonli,

2011 yil 4 oktyabrdagi «Yangi turdagi raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarishni kengaytirish va o'zlashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 1623- sonli,

2011 yil 31 oktyabrda qabul qiliigan "Respublikaning oziq-ovqat sanoatini boshqarishni yanada takomillashtirish va 2012-2015 yillarda rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi 1633-sonli,

2011 yil 27 dekabrdagi «2012 yilgi investitsiya dasturi to'g'risida"gi 1668-sonli qarorlarini

27. 07. 2017da “Toshkent viloyatida ishlab chiqarish-sanoat tarmoqlarida muhandis-texnik xodimlarni tayyorlash chora-tadbirlari”,
08. 08. 2017da “Hududlarning jadal ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini ta’minlashga doir ustuvor chora-tadbirlari” hamda
21. 09. 2018 yilda “2019-2021 yillarda O’zbekiston Respublikasini innovatsion rivojlantirish strategiyasi”ni tasdiqlash to‘g‘risida O’zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonini
Resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan No. 802 of 09/24/2019 " On additional measures to develop the industrial potential of the Tashkent region in 2019-2022 "
Decree of the President of the Republic of Uzbekistan No. PF-60 of January 28, 2022 "On the development strategy of the new Uzbekistan for 2022-2026"
Toshkent viloyati raqamlarda. https://toshvilstat. uz/uz/ (10. 09. 2023)
Кругман П. , Обсфельд М. Международная экономика. - М. : 2005. - 832 с.
Anthony B. Atkinson and Joseph E. Stiglitz. Lectures on Public Economics: Updated Edition. New York: 2015, Pages: 568. ISBN: 9780691166414
John Kenneth Galbraith. The New Industrial State is a 1967 book.
John Kenneth Galbraith. *The Affluent Society*. Houghton Mifflin Harcourt, 1998. 276 pages. ISBN 0395925002.
Побережников И. В. Переход от традиционного к индустриальному обществу: теоретико-методологические проблемы модернизации. М. : РОССПЭН. 2006. 240 с.
Бест М. Новая конкуренция. Институты промышленного развития. - М. : «ТЕИС», 2007. - 366 с.
Porter, M. E. (1998) On Competition, Boston: Harvard Business School, 1998.
Саидова Г. «Кое-что о банкротстве» // Экономическое обозрение - Ташкент 2003. - №2. - С. 3-8
Kaplan, R. S. and D. P. Norton. 1996. The Balanced Scorecard: Translating Strategy into Action. Boston: Harvard Business School Press, 1996. — 321 p. — ISBN 0875846513.
Полтерович В. , Попов В. Эволюционная теория экономической политики // Вопросы экономики. - Москва. 2006, № 7. - С. 4-23
Carson, Robert Barry. What Economists Know: An Economic Policy Primer for the 1990's and Beyond. New York : St. Martin's Press, 1990. 244 pages. ISBN-13: 978-0312024338
Ясин Е. Модернизация и общество // Вопросы экономики. - Москва, 2005. - № 5. - С. 4 – 23.
Нуреев Р. Проблемы модернизации экономики: концепции, цели, средства // www. soob. ru/n/2005/10/сб
Чепель С, Синдиков А. Инновационное развитие и индикаторы его мониторинга на макроуровне // Биржа. Эксперт -Ташкент. 2009. - № 7-8. - С. 58-61
Charles J. McMillan. The Japanese Industrial System. Published September 3rd 2012 by Walter de Gruyter. 446 pages. ISBN: 3110812878
Rodrik D. Industrial Policy for the Twenty First Century: KSG Faculty' Research Working Paper 04-047/Harvard University' , 2004. -http://ksghome. harvard. edu/-drodrig/UNIDOSep. pdf

Татаркин А. Государство в системе отношений доверия к экономике // Общество и экономика. Москва. 2006 - С. 155-172

Липсиц И. В. , Нещадин А. А. Промышленная политика России: принципы формирования и механизмы реализации // Избранные доклады / Экспертный институт - М 2002 - 168 с.

Ходов Л. Г. Основы государственной экономической политики. - М «БЕК». 1997. - 320 с.

Валинурова **Л.** , Казакова О. Управление воспроизводством капитальных вложений в промышленности. - М. : «Палеотип», 2006. 85 с.

Ахмедов Т. М. , Муинов Д. Стратегия развития промышленности Узбекистана на период до 2010 года Ташкент 2005 - 72 с. ;

Ахмедов Т. М. , Муинов Д. Промышленная стратегия в Узбекистане: аспекты проблем и формирования - Ташкент. 2005. - 120 с. ;

Муинов Д. Промышленность на этапе модернизации и технического перевооружения: тенденции и приоритеты // Биржа. Эксперт. - Ташкент. 2008, - № 7-8. - С. 50-55

Расулев А. Ф. , Павлов К. В. Инновационная экология в условиях интенсивного использования производственных ресурсов // Экономика и финансы (Узбекистан). 2018, № 12, С. 2-7.

Бедренцев А. К. Макроэкономические проблемы взаимодействия национальной и мировом экономики **(на** примере промышленности Республики Узбекистана) // Авторефер. дис. . . . докт . экон. наук Ташкент. 1998. - 45 с.

Naima Khashimova, Barno Tillaeva, Barno Razzakova. (2020). Essence of Investment Potential and Patterns of Investment Fields in the Economy. INTERNATIONAL JOURNAL OF SCIENTIFIC & TECHNOLOGY RESEARCH, VOLUME 9, ISSUE 02, 5853-5855

Вахабов А. В. , Разыкова Г. Х. Модернизация экономики. Т. , 2014. – 157 с.

Sherzod Juraev, Farmonqul Egamberdiev, Nozim Muminov, Lola Egamberdieva. (2020). ENHANCING ECONOMIC COMPETITIVENESS THROUGH THE DEVELOPMENT OF INDUSTRY IN THE REGIONS. *International Journal of Psychosocial Rehabilitation*, 24 (9), pp. 2291-2298. DOI: 10. 37200/IJPR/V24I9/PR290261

Nozim G. Muminov, Ramziddin X. Abdusatarov, Anastas A. Ambartsumyan and Diyor M. Karimov (2022) Peculiarities of Manufacturing Policy in Uzbekistan in the Conditions of Modernization of the Economy. Webology, Volume 19, Number 1, Pages: 2945-2963. DOI: 10. 14704/WEB/V19I1/WEB19195. https://www. webology. org/data-cms/articles/20220123080923amWEB19195. pdf

Blaug M (1993) The Methodology of Economics, Or, How Economists Explain. 2nd Edition. Universiteit van Amsterdam, Amsterdam

Муминов Н. Г. Таълим хизматларининг ижтимоий таркибини ўзгариб боришининг дастлабки натижалари // Современное образование, №5, 2023. 18-36 бетлар

EXPERIENCES OF REAL ESTATE TAXATION IN FOREIGN COUNTRIES AND PROSPECTS FOR THEIR USE IN OUR COUNTRY

Shavkat OLIMOV
The Cadastre Agency under the State Tax Committee of the Republic of Uzbekistan,

s
h
.
o
l
i
m
o
v
@
k
a
d
a
s
t
r
.
u
z

Abstract

The article discusses the experience of foreign countries in real estate taxation and its use in our country. The article solves the following problems: analysis of the functions of real estate tax and their grouping; grouping and systematization of real estate tax elements in foreign countries; clarification of the weight of property taxes in tax revenues in foreign countries; determination of directions for increasing the share of local taxes and real estate taxes in the revenues of local budgets of foreign countries. The article analyzes the experience of real estate taxation in the tax system. An analysis of the experience of foreign countries and the prospects for its use in our country was carried out. When introducing a property tax in each country, it is important, first of all, to identify its payers. In world experience, the most common situation is when the taxpayer and tax liability are the owners of real estate. However, in some countries the payer is the property owner, tenant or user of the property. Real estate tax is considered the main tax in the formation of the local budget, and in some countries it is distributed to the local, regional and federal budgets. Property taxes are basically defined as taxes on real property. This tax is levied on property owned by individuals and legal entities based on tax legislation. These taxes are the main source of local budget revenue. As a result of studying the experience of foreign countries, in order to increase local budget revenues, it is necessary to introduce an inheritance and gift tax in accordance with the experience of advanced foreign countries. On the one hand, this tax serves to fill the budget, and on the other, to increase the responsibility of subjects who have the right to own property.

Keywords: real estate, tax, real estate taxation, experience of foreign countries, functions of real estate tax, elements of real estate tax

INTRODUCTION

In international practice, real estate tax has been introduced in more than 140 foreign countries, while this tax is levied on land, real estate, residential and non-residential real estate and is considered a local tax. Real estate tax is the main source of income for local budgets in Spain, the Netherlands, Italy, Belgium, Great Britain and France and is fully distributed to the local budget. In countries such as Austria, Australia, Sweden and the Russian Federation, this tax is a local tax and is d

i

e

s

t

LITERATURE REVIEW

r

a The theoretical and legal foundations of taxes and problems associated with taxation are studied in the scientific works of classical economists A. Smith (Smith, 1981), D. Ricardo (Ricardo, 2014), W. Petty, A. Laffer, as well as I. M. . Aleksandrov (Alexandrov), 2007), V. G. Knyazev, V. G. Panskov (Panskov, Knyazev, 2003), A. B. Paskachev (Paskachev, 2004), I. M. Mayburov (Mayburov, 2007), N . V. Milyakov (Milyakov, 2007), A. V. Bryzgalin (Bryzgalin, 1996), Scientific works of D. G. Cherniks. The problems of generating budget revenues and improving the mechanism for calculating taxes were studied in the scientific works of Uzbek economists O. G. Abdurakhmanov (Abduraxmanov, 2010), M. A. Alimardonov (Alimardonov, 2003), A. V. Vahobov (Vahobov & Jo'raev, 2009; Vahobov, 2011), E. F. Gadoyev (Gadoyev & Qo'ziyeva, 2013), U. V. Gafurov (Gafurov, 2017), A. S. Jorayev (Jorayev, 2005), T. S. Malikov, N. H. Haydarov (Malikov & Haydarov, 2009), S. U. Mehmonov (Mehmonov et al, 2018), O. O. Olimjonov, Sh. A. Toshmatov (Toshmatov, 2008), Z. N. Qurbonov (Qurbonov, 2003), B. E. Toshmurodova (Toshmurodova, 2007), N. R. Quzeyeva, I. M. Niyazmetov (Niyazmetov, 2019).

METHODOLOGY

The purpose of this research article is to study the experience of foreign countries in real estate taxation and its use in our country. Based on the goal, the following tasks were solved: analysis of the functions of real estate tax and their grouping; grouping and systematization of real

estate tax elements in foreign countries; clarification of the weight of property taxes in foreign countries in tax revenues; determination of directions for increasing the share of local taxes and real estate taxes in the revenues of local budgets of foreign countries.

The methodology of a research article follows from the objectives and development of concepts for solving problems and the sequence of their implementation. The research work used selective and comprehensive studies, structural analysis, inter-industry balance, a systematic approach to the study of real estate taxation problems, and target forecasting methods (Blaug M, 1993). The scientific article analyzes the experience of real estate taxation in the tax system. An analysis of the experience of foreign countries and the prospects for its use in our country was carried out.

RESULT

In the tax system, real estate tax performs the following functions:

-fiscal function – income goes to the local budget;

- social function – reduces the difference between segments of the population;

-regulatory function – ensures the efficient use of property.

To implement these functions, it is advisable to structure the tax on the basis of economic and logical grounds and include it in social and economic benefits.

Real estate tax collection is determined according to the laws of each country, with the highest rate set at 0. 4% in Spain, 2. 5% in France and 8% in the United States.

In the United States, real estate taxes account for 40 percent of local budgets, and the tax base is market value. In Australia and Canada, real estate taxes account for 80% of local budget revenues.

In the Russian Federation, from January 1, 2020, the tax base for calculating property tax in all regions must be changed from cadastral value to cadastral value. Also, from this period, the cadastral value, which is close to the market value, is established as the basis for real estate tax.

In some countries, the basis of real estate tax is the market value, while in others it is the cadastral value or value close to the market value. The tax rate is fixed on a basic basis or levied on a progressive percentage scale.

Table 1

Methods of determining the value of real estate	
Real estate appraisers	
Tax rate	
Privilege	
Type of tax	

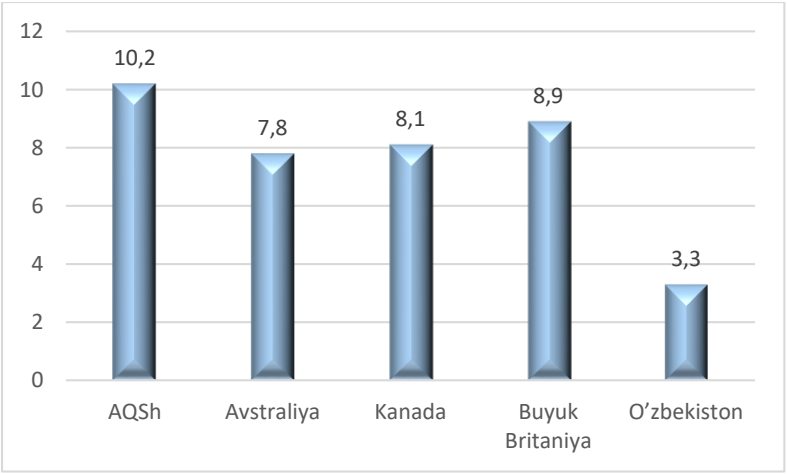

Figure 1. *Share of local taxes and real estate tax in the local budget revenues of foreign countries*[19]

Table 2. *Share of local taxes and real estate tax in the local budget revenues of*

[19] Compiled by the author based on research results.

In countries where property tax is the main income of the local budget, local authorities are empowered to set the tax rate based on changes and plans for income and expenditure. In countries where the tax base is based on market value, the tax rate is set at a flat rate of around 1-3 percent or at a graduated tax rate based on a progressive scale based on the cadastral value of the property.

In the course of studying local taxes, in particular the procedure for calculating taxes on real estate, property and land, we studied the experiences and features of such foreign countries as the USA, France, Germany, Great Britain, Spain, Sweden, Japan, and the Republic of China , Russian Federation, Kazakhstan, Belarus and other foreign countries.

(: , 2 0 6 2 (0 e) t z 2 a 0 f 0 d 7 u) t (y 2 0 2 0 a 1 1 6 .) , (e t 2 0 a 1 6) xample.

(
,

2
0
1
9
)

Table 3. *Progress*

№		

S
i

Table 4 *(property tax rates)*

№	Apartment, house (yard). cadastral value (rubles)	

s
t

s,
t
, 2007).

2
0
0
7
)

CONCLUSION

As a result of studying of the experience of foreign countries, in order to increase local budget revenues, it is necessary to introduce inheritance and gift tax according to the experience of advanced foreign countries. On the one hand, this tax serves to fill the budget, and on the other hand, it

2
0
0
7
)

Si

serves to increase the responsibility of subjects who have the right to own property.

Also, in order to expand the base of local budget revenues, based on the experience of foreign countries, the property tax of individuals should be calculated based on the fair market value of the real estate owned by him or conditional values close to this value, and gradually move to the real estate tax. In addition, it is necessary to develop a single methodology for evaluating real estate at the market price.

REFERENCE

Animitsa P. Ye. Nalogooblojeniye nedvijimosti: zarubejniy opit i rossiyskiye perspektivi // Mejdunarodniy buxgalterskiy uchet. – 2015. – №47 (in Russ.).

Ivankina Ye. V. i dr. Zarubejniy opit nalogooblojeniya nedvijimosti i vozmojnost yego primeneniya dlya differensiatsii stavok nalogooblojeniya v Rossii. 2016. Moskva. -56 str. htpp://ssrn. com/abstrakt=2805434. (in Russ.);

Adam Smith. An Inquiry Into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. Liberty Fund. 1981

David Ricardo. On the Principles of Political Economy and Taxation. Literary Licensing, LLC. 2014

Aleksandrov I. M. Nalogi i nalogooblojeniye. Uchebnik. – 7-e. izd. , pererab. i dop. - Izdatelsko-torgovaya korporatsiya «Dashkov i Ko», - M. : 2007. – 314 s. (in Russ.);

Panskov V. G, Knyazev V. G. Nalogi i nalogooblojeniye: Uchebnik dlya vuzov. - M. : MSFER, 2003. - 336 s. ; 165. (in Russ.);

Paskachev A. B. Analiz i planirovaniye nalogovix postupleniy: teoriya i taktika. – M. : Izd. Ekonomiko-pravovoy literaturы, 2004. – 232 s. (in Russ.);

Mayburov I. M. Nalogi i nalogooblojeniye. Uchebnik. - M. : YuNITI-DANA, 2007. – 655 s. (in Russ.);

Milyakov N. V. Nalogi i nalogooblojeniye. Uchebnik. Infra-M, - M. : 2007. - 507 s. ; 155. (in Russ.);

Brizgalin A. V. Pravovoye regulirovaniye poryadka ustanovleniya i vzimaniya mestnix nalogov i sborov//Finansi. – 1996. – № 1. – S. 30. s. (in Russ.)

Abduraxmanov O. Q. Jismoniy shaxslardan olinadigan soliqlar tizimi va uni takomillashtirish masalalari. i. f. d. ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati. – T. : DJQA, 2010;

Alimardonov M. Tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishga soliq tizimining ta'siri. Monografiya. – T. : TMI, 2003. - 233 b. ;

Vahobov A. , Jo'raev A. Soliqlar va soliqqa tortish. Darslik. – T. : Sharq, 2009. - 448 b. ;

Vahobov A. V. , Malikov T. S. Moliya: Darslik. TMI. – T. : Noshir, 2011. - 712 b.

Gadoyev E. , Qo'ziyeva N. Jismoniy shaxslarni soliqqa tortish. Darslik –T. : O'zbekiston, 2013. – 281 b. ;

Gafurov U. V. Kichik biznesni davlat tomonidan tartibga solishning iqtisodiy mexanizmlarini takomillashtirish. i. f. d ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dis. avtoreferati. –T. , 2017. 72 b. ;

Jo‘rayev A. S. Davlat budjeti daromadlarini shakllantirishning dolzarb muammolari. i. f. d. ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan dissertatsiya avtoreferati. - T. : DJQA, 2005. – 38 b. ;
Malikov T. , Haydarov N. “Moliya: umumdavlat moliyasi” o’quv qo’llanma Toshkent, “Iqtisod-moliya”, 2009. - 556 b. ;
Mehmonov S. U va boshq. Budjet tizimi. Darslik. – T. : “Iqtisod-moliya”, 2018. – 544 b.
Toshmatov Sh. A. Korxonalar iqtisodiy faolligini oshirishda soliqlar rolini kuchaytirish muammolari. i. f. d. ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan dissertatsiya avtoreferati. - T. : 2008. -38 b. ;
Qurbonov Z. N. Soliq hisobi va auditining metodologik muammolari. Monografiya. – T. : Fan va texnologiya, 2003. - 156 b. ;
Toshmurodova B. E. Iqtisodiy taraqqiyotga erishishda soliqlardan samarali foydalanish: i. f. d ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dis. avtoreferati. – T. : 2007. – 32 b. ;
Niyazmetov I. M. Soliqqa tortish mexanizmlarini takomillashtirish orqali soliq tizimi barqarorligini ta’minlash. Iqt. fan. dok. . . . diss. avtoref. –T. : 2019. – 72 b.
Mamanazarov A. Mahalliy budjetlarni barqarorlashtirishda soliqlarning rolini oshirish masalalari: i. f. n. . . . diss. avtoreferati. Toshkent, BMA, 2002. – 21 b. ;
Islamkulov A. K. Budjetlararo mutanosiblikni ta’minlashda soliqlar tizimini takomillashtirish. . I. f. d (DSc) ilmiy darajasini olish uchun tayyorlangan diss. Avtoreferati 2019-yil 72 b. ;
Suvanov A. Mahalliy budjetlar ijrosi samaradorligini oshirish yo’nalishlari: i. f. n. . . . diss. avtoreferati. Toshkent, BMA, 2005. – 18 b. ;
Qobulov H. A. Hududiy iqtisodiyot va mahalliy budjetlar imkoniyatlarini oshirish yo’nalishlari. I. f. n. ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dis. avtoreferati. - Toshkent: BMA, 2006. - 21 b.
Blaug M (1993) The Methodology of Economics, Or, How Economists Explain. 2nd Edition. Universiteit van Amsterdam, Amsterdam
Kosenkova Yu. Yu. Zarubejniy opit nalogooblojeniya nedvijimosti// Sotsialno-ekonomicheskiye yavleniya i protsessi. Tambov, 2014. № 4. S. 62. (in Russ.)
F. Sh. Shamsutdinov, Sh. F. Shamsutdinova. Chet mamlakatlar soliq tizimi. T. Fan va texnologiyalar markazining bosmaxonasi. 2011. -362-bet.
International Tax Competitiveness Index- 2020 Tax Foundation. 1325 G Street, N. W. Suite 950. Washingtion, D. C. 20005. 202-464-6200
O‘rmonov J. Xorijiy mamlakatlar soliq tizimi. –T. : Dizayn print. 2007. – 202 b
Property taxes in Italy. (2019) https://www. homesoverseas. ru/eng/articles/9658
Nalogoviy Kodeks Rossiyskoy Federatsii (2000). htpp//www. nalog. garant. ru.

MEHNAT MIGRATSIYASIDA MARKAZIY OSIYO DAVLATLARINING O'RNI THE ROLE OF CENTRAL ASIAN COUNTRIES IN LABOR MIGRATION

Negmatov Javohir Akbar o'g'li
Alfraganus University
Javokhirnegmatov77@gmail. com
ORCID-0009-0003-3582-419X

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada aholi migratsiyasining O'zbekiston Respublikasidagi yoshlar ma'naviyatiga ta'siri, Yangi O'zbekistonda migratsiya sohasidagi islohotlarning mohiyati, migratsiyaning jamiyatimizda qaror topgan milliy ma'naviy qadriyatlar tizimining transformatsiyasiga sabab bo'layotganligi, ushbu sohada mavjud muammolar va ularni echish uchun lozim bo'lgan vazifalar, istiqbolda yurtimizda ma'naviy muhit va aholi migratsiyasining o'zaro ta'sirlashuvini tadqiq etish bilan bog'liq muammolar haqida so'z yuritilgan. Xususan, so'nggi yillarda yurtimizda migratsion siyosatda amalga oshirilayotgan islohotlar, xorijdagi o'zbek diasporalari bilan ikki tomonlama foydali hamkorlik aloqalarining o'rnatilayotganligi, mehnat muhojirlarining migratsiyagacha maxsus tayyorlov kurslarida o'qitish tizimi tashkil etilganligi, xavfsiz, tartibli va qonuniy mehnat migratsiyasi kontseptsiyasining yaratilganligi tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: migratsiya, yoshlar ma'naviyati, ma'naviy muhit, mehnat muhojirlari, mehnat migratsiyasi.

ABSTRACT

In this article, the influence of population migration on the spirituality of young people in the Republic of Uzbekistan, the nature of reforms in the field of migration in New Uzbekistan, the fact that migration is the cause of the transformation of the national moral value system established in our society, the existing problems in this area and the tasks necessary to solve them, the interaction of the spiritual environment and population migration in our country in the future Research problems are discussed. In particular, the reforms implemented in the migration policy in our country in recent years, the establishment of mutually beneficial cooperation relations with Uzbek diasporas abroad, the establishment of a training system for labor migrants in special training courses before

migration, and the creation of the concept of safe, orderly and legal labor migration were analyzed.

Keywords: migration, youth spirituality, spiritual environment, labor migrants, labor migration.

KIRISH

Jahon xo‘jaligi rivojlanib, mamlakatlararo integratsion aloqalar kuchayib borgan sayin, mehnat migratsiyasi ham tobora intensivlashib bormoqda. Rivojlangan mamlakatlar va iqtisodiy qoloq mamlakatlar o‘rtasidagi farqlarning uzluksiz chuqurlashib borayotgani ham ushbu jarayonlarni jadallashtirishga kuchli ta’sir ko‘rsatmoqda. Chunki mehnat migratsiyasi kishilik jamiyati taraqqiyotining hozirgi bosqichida migratsiyaning o‘ziga munosib ish va yuqori daromad topish maqsadida amalga oshirilgan alohida turi bo‘lib, iqtisodiyoti og‘ir ahvolda bo‘lgan kam rivojlangan mamlakatlarda bandlik va ish haqinig o‘tkir muammolarini hal etishning asosiy vositalaridan biriga aylandi. Tabiiyki, siyosiy mustaqillikka erishgan, lekin ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotda o‘tmishdan qolgan merosning og‘ir muammolarini uzil-kesil hal etish zaruratiga duch kelgan Markaziy Osiyo davlatlari ham mehnat migratsiyasi jarayonlaridan chetda qolish imkonini topolmadi. Mehnat muhojirlari Markaziy Osiyoning xorijdagi aholisining salmoqli qismini tashkil qiladi. Ilgari muhojirlarning asosiy oqimi Rossiyada ishlagan bo’lsa, so‘nggi besh yil ichida mehnat migratsiyasi geografiyasi tubdan o‘zgarib bormoqda.

ADABIYOTLAR TAHLILI

O’zbekistonlik olimlardan E. M. Muhiddinov, S. A. Ishanxodjaev, L. X. Isoqov, Sh. T. Tilyabaeva kabi tadqiqotchilar migratsiyaning mamlakatimizga ta’siri, ushbu fenomenning ijtimoiy, huquqiy, siyosiy oqibatlari kabi jihatlarini o’rganishgan. F. Ya. Parmonovning ilmiy izlanishlarida migratsiya jarayonlari transformatsiyasiga ta’sir ko’rsatuvchi ijtimoiy omillarni tadqiq etilib, soha bo’yicha mutasaddi tashkilotlarning migratsiyaga oid faoliyati samaradorligini oshirishga e’tibor qaratilgan. D. A. Madjidova, D. G’. Xusanova, A. A. Bazarov, B. A. Akbarov, N. X. Zoxitova, M. Sh. Yaxnyaeva, N. M. Saydalieva, D. Muydinov, S. Alimovlar tomonidan mehnat migrantlarini ijtimoiy qo’llab-quvvatlash va reintegratsiya qilishning ijtimoiy-psixologik jihatlari o’rganilib, ilmiy-amaliy tavsiyalar taqdim etilgan.

METODOLOGIYA

Tadqiqotda bilishning analiz va sintez, umumlashtirish, ijtimoiy so'rov, qiyosiy tahlil usullaridan, shuningdek, tarixiylik, o'zaro aloqadorlik, tizimlilik tamoyillaridan foydalanilgan.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

O'zbekistonda bozor iqtisodiyotiga o'tish bilan bog'liq tub o'zgarishlar birinchi navbatda mehnat munosabatlariga benihoya kuchli ta'sir ko'rsatdi. Natijada iqtisodiy islohotlar jarayonida bozor munosobatlariga asoslangan iqtisodiy tizimga xos, uning ajralmas qismi va doimiy yo'ldoshi bo'lgan ishsizlik fenomeni yuzaga keldi. Iqtisodiyotda kechgan obyektiv jarayonlar oqibatida minglab, millionlab kishilar ishsiz qoldi, o'zlarining daromad manbaidan ajraldi (1). Endigina mustaqillikka erishgan yosh Respublikada kasbiy ta'lim tizimi mamlakatda shiddat bilan shakllananib borayotgan bozorning real talablaridan kelib chiqqan holda malakali mutaxassislar tayyorlash va qayta atyyorlash tizimiga hali moslashib ulgurmagan edi. Natijada mehnat bozorida ishchi kuchi taklifi va unga talab o'rtasida keskin tarkibiy disbalans yuzaga keldi va bozor munosabatlari o'rnashib borgan sayin tobora chuqurlashib bordi. Bularning hammasi ish haqi oila daromadining yakkayu-yagona manbai bo'lgan yollanma ishchilar uchun haqiqiy fojiaga aylandi, ularni yuzaga kelgan tang vaziyatdan chiqish, oilani ta'minlash choralarini izlashga majbur qildi (2).

Bugungi kunda Markaziy Osiyodan Rossiyaga mehnat muhojirlarining asosiy donor davlatlari O'zbekiston, Tojikiston va Qirg'izistondir. Agar 2017 yilda Rossiya Federatsiyasi Ichki ishlar vazirligi ma'lumotlariga ko'ra, O'zbekistondan 1 822 933 kishi mehnat muhojiri sifatida ro'yhatdan o'tgan bo'lsa, 2018 yilga kelib ularning soni 2 007 407 kishiga yetdi (3). Tojikistonda xuddi shu davrda 936 752 nafar muhojir bo'lgan bo'lsa, 2018 yilga kelib ularning soni 1 018 497 nafarga yetdi. 2017-yilda 376 863 nafar qirg'izistonlik Rossiyada ishlagan bo'lsa, bir yil o'tib ularning soni 351 959 nafarga ko'paydi. Hamma mehnat migratsiyasi qonuniy bo'lmagani uchun mehnat muhojirlarining aniq sonini aytish qiyin – aksariyat muhojirlar Rossiyada ro'yxatga olinmagan (4). Statistik ma'lumotlarga ko'ra, 2022 yil 1 oktyabr holatida O'zbekiston Respublikasining doimiy aholisi soni 35, 8 million nafardan ortiq. Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligi huzuridagi Tashqi mehnat migratsiyasi agentligining ma'lumotiga ko'ra, 2021 yil yanvar oyi holatida 1, 7 mln nafar yurtdoshlarimiz mehnat muhojiri sifatida chet elda mehnat qilmoqda3. Demak, rasmiy ma'lumotlarga asoslanib, O'zbekistonning mehnatga layoqatli yoshdagi umumiy aholisining deyarli 8, 5 foizi, doimiy

o’rtacha aholining esa deyarli 5, 0 foizini ishlash maqsadida mamlakatni qonuniy tarzda tark etgan deb hisoblashimiz mumkin (5).

Umuman olganda, Rossiya va Markaziy Osiyo davlatlari o‘rtasidagi migratsiya jarayonlari SSSR parchalanganidan keyin dunyodagi eng barqaror yo‘laklardan biriga aylandi. 1990 yildan 1992 yilgacha beqaror siyosiy va iqtisodiy vaziyat tufayli Rossiyaga majburiy migratsiyaning ko'p oqimi kuzatildi. Bu esa 1992 yilda Rossiya Federal Migratsiya Xizmatining tuzilishiga olib keldi va migrantlarning maqomi va huquqlarini qandaydir tarzda belgilaydigan migratsiya qonunchiligining rivojlanishining boshlab berdi5. Shu bilan birga, 1990-yillarda Rossiyada aholi, jumladan, mehnatga layoqatli aholi sonining qisqarishi kuzatildi va bu o'z navbatida ishchi kuchi tanqisligini keltirib chiqardi. Markaziy Osiyoda ishsizlik ortib borayotgan bir paytda bu omillar mehnat migratsiyasining kuchayishiga olib keldi.

Rossiya an’anaviy ravishda Markaziy Osiyo davlatlaridan kelgan mehnat muhojirlari uchun asosiy davlat sifatida qaraladi. O‘zbekiston, Qirg‘iziston, Tojikistonlik ishsizlarning aksariyati Rossiya Federatsiyasiga borib mehnat muhojirlariga aylana boshlashdi. 2000-yillarning o'rtalaridan boshlab doimiy yashash uchun migrantlarning asosiy oqimi Rossiyaga yo'naltirildi, bu esa 2006 yilda qabul qilingan chet elda yashovchi vatandoshlarning Rossiya Federatsiyasiga ixtiyoriy ravishda ko'chirilishiga yordam berish bo'yicha davlat dasturi ishlab chiqilishiga olib keldi (6).

2000 yilda Qozog‘iston Markaziy Osiyo mintaqasidan mehnat muhojirlari uchun jozibador bo’la boshlagan edi. Iqtisodiy o‘sish, yuqori turmush darajasi, vizasiz rejim va geografik yaqinlik ishchilarni qo‘shni Qozog‘istonga ishlash uchun borishga undar edi. 2000-yillarning o‘rtalaridan 2014-yilgacha mehnat migratsiyasi jo‘natuvchi mamlakatlar uchun asosiy daromad manbai sifatida mustahkam o‘rin egalladi. 2014-2016 yillarda iqtisodiy inqiroz fonida Rossiya asosiy mezbon davlat sifatida migrantlarni nazorat qilish choralarini kuchaytirdi, Markaziy Osiyo davlatlaridan kelgan noqonuniy mehnat migrantlarini haydab chiqara boshladi va ma’lum muddatga ularning mamlakatga kirishni taqiqladi. Bu esa 2014-yildan keyin nazorat kuchaytirilgani sababli Rossiyadan kelgan muhojirlarning Qozog‘istonga qaytib kelishi uchun uni tranzit davlatga aylantirdi (7).

Birlashgan Millatlar Tashkiloti ma'lumotlariga ko'ra, Qozog'istonda barcha toifadagi 3, 5 mlndan ortiq muhojir istiqomat qiladi. Bu raqamlarga oralmanlarning repatriatsiyasi va shaxsiy sabablarga ko'ra yoki universitet almashinuvi doirasidagi migratsiya, shuningdek mehnat

migratsiyasi oqimlari kiradi. Ushbu ma'lumotlarga ko'ra, 2015 yilda 17, 5 millionlik Qozog'iston aholisining 20 foizini migrantlar tashkil qilgan edi. O'tgan yillar davomida Qozog'iston postsovet hududida qabul qilingan muhojirlar soni bo'yicha Rossiya va Ukrainadan keyin uchinchi o'rinda turadi (8).

Markaziy Osiyodan mehnat muhojirlari Qozog'istonga vizasiz rejim mavjudligi sababli qonuniy yo'l bilan kelishadi, biroq YeOII a'zosi bo'lgan Qirg'izistondan kelgan migrantlardan boshqa davlat fuqarolari noqonuniy – rasmiy ro'yxatdan o'tmasdan va ishlash uchun ruxsatnomasiz ishlaydilar. Demak, so'nggi 19 yil ichida Qozog'istonga eng ko'p migrantlar O'zbekistondan kelgan. Keyingi o'rinlarda Qirg'iziston, Turkmaniston va Tojikiston turadi.

Xalqaro migratsiya eksperti Yelena Sadovskaya tomonidan 2000-yillarning o'rtalarida mehnat migratsiyasi avjiga chiqqan paytda o'tkazgan so'roviga ko'ra, Qozog'istondagi mehnat muhojirlarining 31 foizi do'stlari va tanishlari orqali, 22 foizi qarindoshlari orqali, 20 foizi esa o'zlari orqali ish topgan. Muhojirlarning atigi 5-7 foizi bandlik agentliklari orqali ish topdi. Bu ma'lumotlar Markaziy Osiyoning boshqa mamlakatlarida o'tkazilgan tadqiqotlar natijalariga mos keladi. Bu o'z-o'zidan paydo bo'lgan qora mehnat bozorlarida faoliyat yurituvchi vositachilar orqali noqonuniy yollash tizimlari ustunlik qilayotganidan dalolat beradi. 2011 yilda Sadovskaya muhojirlarning mehnat va ijtimoiy huquqlarining ommaviy ravishda buzilishini aniqlagan sotsiologik so'rov ham o'tkazdi. "Ularning 47, 5 foizi ish beruvchilar bilan rasmiy huquqiy maqomga ega bo'lgan mehnat shartnomasini imzolashdan bosh tortgani, 53 foizi ish haqini kechiktirish bilan olgani, 17, 8 foizi esa umuman olmagani holatlariga duch kelgan. 12, 5 foizi haq to'lanmaydigan ishlarga majburlangan, 30, 7 foizi pasporti olib qo'yilgan, 41, 6 foizi ish joyini tark etmagan, 17, 8 foizi esa tibbiy xizmatdan mahrum etilgan", - deydi Elena Sadovskaya EXHT jurnalidagi o'zining "Markaziy Osiyodagi mehnat migratsiyasi" maqolasida (9).

Yelena Sadovskaya ta'kidlaganidek, Qozog'istondan mehnat emigratsiyasining o'sishi migratsiya sabablari kelib chiqqan mamlakatdagi turtki beruvchi va boradigan mamlakatdagi tortuvchi omillarning murakkab kombinatsiyasida ekanligining tasdig'idir. Qozog'istonda bular iqtisodiyotdagi inqirozli hodisalar, zavod va fabrikalarning yopilishi, turmush darajasining pasayishi, korrupsiya, qarindosh-urug'chilik, siyosiy turg'unlik, o'zini-o'zi band qilishning mumkin emasligi. Aynan yangi iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy, kasbiy imkoniyatlar va istiqbollar G'arb mamlakatlaridagi fuqarolarimizni o'ziga tortadi.

G'arbning rivojlangan mamlakatlariga ko'chib o'tishning asosiy sabablari sifatida ular yuqori turmush darajasini, shuningdek, shaxsiy rivojlanish imkoniyatini ko'rsatadi.

Katta xarajatlarga qaramay, muhojirlar pulni tejashga muvaffaq bo'layotganini, Qozog'iston sharoitida buni amalga oshirishning iloji yo'qligini ta'kidlashadi. Bu jamg'armalar kvartira sotib olishga va boshqa katta xarajatlarga sarflanadi. Umuman olganda, ikkita strategiya mavjud bo'lib: agar muhojirlar Janubiy Koreyaga pul ishlash uchun borishsa, AQShda qozog'istonliklar pul ishlashdan tashqari, qonuniy qolish imkoniyatini ham qidirishadi.

Mutaxassislarning fikricha, Qozog'istonni yoshlar, o'qimishli, chet tillarini biladigan o'g'il-qizlar tark etmoqda. O'rta yoshlilar yaxshi ish topishsa, oilasi bilan ketishadi. Immigratsiyaga kelganlarning aksariyati oliy ma'lumotli va ish tajribasiga ega mutaxassislardir.

Mustaqillik davrida Qirg'iziston uchun migratsiya eng xarakterli va muhim jarayonlardan biriga aylandi. Qirg'iziston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi tomonidan 2018 yilda o'tkazilgan uy xo'jaliklari byudjeti va mehnat resurslari bo'yicha integratsiyalashgan tanlama tadqiqotiga ko'ra, 15 yosh va undan katta yoshdagi mehnat muhojirlari soni 263 ming kishini, jumladan, erkaklar – 77 foiz va ayollar – 23 foizni tashkil etdi. Mehnat muhojirlarining asosiy qismi – ya'ni 79 foizi respublikaning qishloq xo'jaligida mehnat qilgan aholisidir.

Qirg'izistonning YeOIIga qo'shilishi tufayli respublika fuqarolari Rossiya Federatsiyasi hududida erkin harakatlanish va ishlash imkoniyatiga ega bo'ldilar, shuning uchun mehnat muhojirlarining eng ko'p qismi Rossiya va Qozog'istonda ishlaydi. Qirg'izistonlik mehnat muhojirlarining aksariyati past malakali bo'lib, og'ir ish joylarida ishlashadi. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, qirg'izlarning 96 foizi Rossiyada, 2 foizi Qozog'istonda, 1 foizi Turkiyada mehnat qiladi va so'nggi yillarda qirg'izlar mehnat migratsiyasi uchun Janubiy Koreyaga ketishni boshlagan (11).

Ekspert Oygul Sadvoqasovaning aytishicha, Qirg'izistondan turli yosh va ta'limga ega bo'lgan ayollar va erkaklar migratsiyaga ketadi. Aytishim kerakki, qirg'izistonlik muhojirlar mezbon mamlakatlarda eng muvaffaqiyatli moslashadilar va etnik-madaniy birlashmalar oldida ijtimoiy aloqalarga ega bo'lishadi.

Tojikistonda mehnat migratsiyasi 1992 yildan boshlangan. O'sha paytda mamlakatda keskin siyosiy vaziyat hukm surdi - SSSR parchalanishi natijasida mamlakat mustaqilligi e'lon qilinganidan keyin

fuqarolar urushi boshlandi. Shuningdek, SSSR parchalanishi bilan ko'plab yirik ishlab chiqarish korxonalari ilgari Ittifoqning boshqa davlatlaridan kelgan xomashyo etishmasligi tufayli inqirozga uchradi. Bularning barchasi ishsizlikka olib keldi va aholining kayfiyatiga ta'sir qildi, bu esa mehnat migratsiyasining kuchayishiga yordam berdi. Tojikistonda mehnat migratsiyasining eng yuqori nuqtasi 2005-2013 yillarda kuzatilgan. Respublikadan tashqi mehnat migratsiyasining asosiy oqimi MDH davlatlariga kuzatildi.

Tojikiston mehnat, migratsiya va aholi bandligi vaziri o‘rinbosari Emin Sanginzodaning so‘zlariga ko‘ra, bugungi kunga kelib, 2018 yilda Tojikistondan Rossiyaga mehnat muhojirlari oqimi o‘tgan yilga nisbatan 1 foizga kamaygan. Oxirgi besh yil ichida Tojikistondan chet elga ishlash uchun ketayotgan muhojirlar oqimi 39, 5 foizga kamaydi9. “2018 yil davomida 484 176 nafar mehnat muhojiri migratsiya kartalari asosida respublikani tark etgan. Ularning 86, 7 foizi erkaklar, 13, 3 foizi ayollardir. Rossiya Federatsiyasiga 463 552 kishi, Qozog‘istonga 13 586 kishi ishlash uchun ketgan”, — dedi Mehnat vaziri o‘rinbosari.

2019 yilga kelib Tojikistondan mehnat muhojirlari soni o‘tgan yilga nisbatan 27 foizga oshgan. Shunday qilib, 2019-yilning dastlabki 7 oyida, Sputnik Tojikiston respublika Mehnat vazirligining Migratsiya xizmati ma’lumotlariga tayanib, Tojikistondan 357 mingdan ortiq fuqaro mehnat migratsiyasiga ketgan. Birgina 2019 yilning iyul oyida Tojikistondan 57 mingga yaqin kishi ish izlab chiqib ketgan, bu 2018 yilning shu davriga nisbatan 26, 7 ming kishiga ko‘pdir (12).

2018-yilda Tojikistondan ikki mingdan ortiq mehnat muhojiri Xorijda bandlik agentligi orqali Turkiya va Polshaga jo‘nab ketgan. 2019-yil boshida 1000 dan ortiq fuqaro Polsha, Turkiya, Birlashgan Arab Amirliklari, Belarus va Qozog‘istonga ishlash uchun yuborish uchun ariza topshirgan.

Tashqi mehnat migratsiyasida asosan 17-62 yoshdagi mehnatga layoqatli aholi - erkaklar va 17-57 yoshli ayollar ishtirok etadi. Yosh tarkibiga ko'ra, bular asosan 17-29 yoshli yoshlar - 262, 8 ming kishi yoki jami migrantlarning 39, 2%ini tashkil etadi. Tashqi mehnat migratsiyasi ishsizlarning katta qismini qamrab oladi. Turli hisob-kitoblarga ko'ra, u aholining iqtisodiy faol qismining 30 dan 40 foizigacha yetadi.

Ekspert Elena Sadovskaya ta’kidlaganidek, Tojikiston mehnat migratsiyasining mamlakat va butun mintaqa hayotida tutgan o‘rni haqida yaqqol misoldir. Avvalo, bu migrantlarning pul o'tkazmalarida ko’rinadi. 10-15 yil oldin ularning hajmi mamlakat yalpi ichki mahsulotining yarmiga teng edi. Bugungi kunda birgina Rossiyadan

migrantlar jo‘natgan pul o‘tkazmalarining ulushi Tojikiston yalpi ichki mahsulotining 30% dan ortig‘ini, mutlaq hisobda esa qariyb 2, 5 mlrd dollarni tashkil etadi. Rasmiy ma’lumotlarga ko‘ra, so‘nggi yillarda (2013-2018) mehnat muhojirlari faqat rasmiy shaxslar orqali 15 mlrdni tashkil etib ushbu shu vaqt ichida Tojikistonga jalb qilingan to‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyalar hajmidan bir necha baravar ko‘proqdir.

O‘zbekiston ham mintaqadagi yirik mehnat muhojirlari donori bo‘lgan davlatdir. Aholining asosiy qismi Rossiya va Qozog‘istonda ishlaydi. Ammo so‘nggi 5 yil ichida mehnat migratsiyasi geografiyasi o‘zgara boshladi – AQSH, Turkiya, Qozog‘iston, Saudiya Arabistoni, Isroil, Janubiy Koreya hamda Birlashgan Arab mamlakatlariga ishchi kuchi oqimining barqaror o‘sish tendentsiyasi kuzatilmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi ma’lumotlariga ko‘ra, Qozog‘istonga 5 yil ichida migrantlar soni 10 barobarga oshgan va 355 540 kishini tashkil qilgan. 2018 yilda Turkiyada 34 399 kishi, BAAda 4 578 kishi ishlagan bo’lsa, Rossiyaga mehnat migratsiyasi 2018 yil davomida 944 328 dan 852 008 ga kamaydi. Mutaxassislarning fikricha, bu 2014-yilda Rossiya rublining qadrsizlanishi bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin, buning natijasida mehnat muhojirlarining dollar hisobidagi daromadlari ikki barobar qisqardi.

XULOSA

Mehnat migratsiyasi Markaziy Osiyoda, ayniqsa Rossiya va Qozog‘istonda mehnat migratsiyasi siyosiy muammo sifatida qaralmoqda. Migrantlar ijtimoiy-iqtisodiy muhitga, keyin esa siyosiy muhitga bosim o'tkazishi mumkin, deb ishoniladi. Ammo shu bilan birga, iqtisodiy nochorlik tufayli davlat ko'tara olmagan yukni migrantlar o'z oilalari uchun o'zlari hal qiladilar. Pul o‘tkazmalari aholi turmush darajasini oshirishda muhim rol o‘ynaydi, ommaviy migratsiya esa milliy mehnat bozoridagi keskinlikni pasaytiradi va aholining muhim guruhlari farovonligini oshiradi.

Bizning nazarimizda, mehnat migratsiyasini tartibga solish uchun O‘zbekiston “Bandlik va mehnat munosabatlari” vazirligining bevosita boshchiligida ishchi kuchi import qiluvchi mamlakatlar, yirik kompaniyalar buyurtmalariga muvofiq yollanma, malakali ishchi va mutaxassislarni tayyorlash mexanizmini takomillashtirish lozim.

Bunda kasbiy malaka va ko‘nikmalarga ega iqtidorli yoshlar tanlov asosida saralab olinadi, muayyan davr davomida ularga borib ishlashi lozim bo‘lgan mamlakatning tili, tarixi, urf-odatlari, an’analari o‘rgatiladi, tanlangan ish, kasb, hunar bo‘yicha zaruriy malaka va ko‘nikmalar

shakllantiriladiki, toki migrant o‘zi tashrif buyurgan mamlakat yoki korxona talablari darajasida vazifalarni bajara oladigan tayyorgarlikka ega bo‘lsin. Bu esa so’nggi yillarda ko’plab salbiy oqibatlarga olib kelgan xususiy bandlik agentliklarida (XBA) kuzatilgan firibgarlikdan holi davlat tomonidan kafolatlangan fuksiyasi kengaytirilgan tashqi mehnat migratsiyasi agentligi ko’rinishida bo’lishi lozim. Ishchi kuchi eksportini ilmiy asosda yo‘lga qo‘yilishi respublikaga juda katta manfaat keltiradi:

Birinchidan, ishchi kuchi eksportidan keladigan daromad miqdori keskin oshadi;

Ikinchidan, yoshlarda malakali ishchi yoki malakali mutaxassis bo‘lishga, ya’ni yaxshi o‘qishga qiziqishi ortadi;

Uchinchidan, yoshlarda xirijiy tillarni o‘rganishga moyillik va tajriba ortadi;

To‘rtinchidan, xorijda malakali ishlarni bajargan yoshlarimiz, o‘z yurtiga qaytganda, milliy iqtisod ravnaqiga munosib hissa qo‘shish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Ikkinchi taklif. Mamlakatda ishsizlik muammosini hal etish, iqtisodiyotda band bo‘lganlarni munosib ish haqi bilan ta’minlash bevosita iqtisodiy o‘sish sur’atlariga bog‘liq. Shu sababli davlat arboblari, mas’uliyatli lavozimlardagi amaldor shaxslar, partiya rahnomalari, profesor-o‘qituvchilar va olimlarning maoshlarini mamlakatda iqtisodiy o‘sish sur’atlari bilan uyg‘unlikda oshirib borish tartibini joriy etish. Sababi, mamlakatning iqtisodiy yuksalishi, milliy iqtisodning o‘sish sur’atlari, qolaversa, tirikchilik o‘tkazish, oilani tebratish ilinjida o‘zini o‘z Vatanida oila va ota-onasi bag‘rida yashab, ishlab yurish baxtidan mahrum qilgan, begona yurtlarda ne-ne mashaqqatlar bilan halol mehnat qilib, barcha kamsitish va kezi kelganda haqoratlarga matonat bilan bardosh berib, daromad topayotgan mehnat migrantlariga emas, aynan nomlari yuqorida zikr etilgan toifadagi mutasaddi shaxslarning hatti-harakati va mas’uliyatiga bog‘liq.

Uchinchi taklif. “Ish haqi minimumi” va “Yashash minimumi” to‘g‘risida qonunlarni qabul qilish va amaliyotga joriy etish. Ushbu chora mamlakatda yaratilgan va bozor subyektlari orasida taqsimlanishi loim bo‘lgan milliy daromadda yollanma ishchilarning ulushini adolat yuzasidan oqilona darajada ko‘tarish orqali nafaqat mehnat migratsiyasini xohish qiluvchilar sonini qisqartirish, balki mamlakatda boshlangan kambag‘allikka qarshi kurash strategiyasini amalga oshirishning ham muhim vositalaridan biri hisoblanadi.

To‘rtinchi taklif. Barcha tumanlarda dastlab 1 ta, keyinchalik 2-3 tagacha qishloq xo‘jaligi sohasida yirik-yirik davlat xo‘jaliklarini tashkil etish. Yaqinda saytda e’lon qilingan Kun. uz muxbirlarining intervyusida ishtirok etgan yigit aqalli 0, 5 ga yer maydoni bo‘lsa, O‘zbekistonga qaytishga tayyor ekanligini, hattoki yerga nima ekib, qanday daromad olishni ham yaxshi bilishini ma’lum qilgan. Lekin yerni bunday taqsimlab berish yer resurslaridan unumli foydalanish tamoyillariga mos kelmaydi. Biroq mingta, ikki mingta ehtiyojmandlarga ajratiladigan yer maydonlarini birlashtirib, 500 ga yoki 1000 ga yer maydonida yirik xo‘jalik tashkil etilib, barcha yerga talabgorlarni yerda ishlashga jalb etilsa, unda ko‘lam samarasi evaziga katta daromad olish mumkin. Bunday yirik xo‘jaliklarni tashkil etish dastlab kambag‘allikka qarshi kurash uchun nazarda tutilgan davlat resurslarini jalb etish hisobidan amalga oshirilishi mumkin. Bundan tashqari, xo‘jalik investitsion faoliyatiga yuridik va jismoniy shaxslarning mablag‘larini jalb etishni rag‘batlantiruvchi va undan bank foiz stavkalaridan yuqori daromad olishni ta’minlovchi samarali mexanizmlar tizimi yaratilishi va amaliyotga joriy etilmog‘i lozim. Xo‘jalik faoliyatining yuqori samaradorligiga erishish uchun unga konkurs asosida eng kuchli, iste’dodli rahbarlarni va soha mutaxassislarini jalb etish lozim. O‘ylaymizki, biz tasavvur qilgan shakldagi davlat xo‘jaliklari qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishini ilmiy asosda tashkil etishning, fan va amaliyotning o‘zaro uyg‘unligini ta’imnlashning haqiqiy andozasiga, qolaversa, agrar sohada ulkan monopol mavqega ega bo‘lgan O‘zbekistonning ushbu sohadagi bepoyon imkoniyatlarini ro‘yobga chiqarish, joiz bo‘lsa butun jahonga yoyishning samarali markazlariga aylantirilishi qishloq iqtisodiyotini innovatsion rivojlantirishda ham, bandlik va qashshoqlik muammolarini hal etishda ham juda katta natijalar beradi. Yirik davlat xo‘jaliklaridan qishloq xo‘jaligida zamonaviy texnika va texnologiyalarni joriy etish, ilg‘or va innovatsion agrotexnik usullardan foydalanish, fan yutuqlarini keng tatbiq etish va yuqori natija olishning eksperimental bazasi sifatida foydalanish maqsadga muvofiq. Ularni tuman hududidagi fermer xo‘jaliklariga amaliy yordam ko‘rsatish, ilmiy-uslubiy qo‘llab-quvvatlash, ularni innovatsion asosda rivojlantirishning lokomativlariga aylantirish lozim. Tuman hududida ishlab chiqarilgan xom ashyoni sanoat miqyosida qayta ishlash va tayyor mahsulotga aylantirish, talaygina qismi nes-nobud bo‘layotgan qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini saqlash, ularni tashqi bozorlarga eksport qilishni tashkil etishdek bugungi kunning dolzarb muammolarini hal etish davlat xo‘jaliklari faoliyatining eng muhim yo‘nalishlariga aylanmog‘i lozim.

Beshinchi taklif. O‘zbekistonda ta’lim sifatini tubdan radikal darajada ko‘tarish. Milliy iqtisodiyotda katta resurslar sarfi va xalqimizning mashaqqatli mehnati evaziga yaratilgan tovar va xizmatlprning jahon bozorida raqobatbardosh bo‘lishi uchun ular, birinchidan, sifati yuqori, ikkinchidan esa, narxi arzon bo‘lishi kerak (Xitoy tajribasi). Sifati yuqori, lekin narxi arzon raqobatbardosh mahsulotni faqat sifatli mehnat bilan yaratish mumkin. Sifatsiz mehnat bilan raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarish to‘g‘risida o‘ylash – bulutsiz musaffo osmondan yomg‘ir yog‘ishiga umidvor bo‘lishdek ma’nosiz. Qadimdan bizga meros qolgan naqlda “Shayxda hunar bo‘lmasa machit ham torlik qiladi”deyilgan. Qimmatbaho resurslardan raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarish, demak, mamlakatda ko‘plab yangi ish o‘rinlari barpo etish, mamlakat iqtisodiy qudratini yuksaltirishning eng samarali yo‘li – xalqimizning hunarini oshirish, iqtisodiyotda band bo‘lganlarinng malakasini, bilim saviyasini, kreativ qobiliyatini rivojlantirishdir. Xalqimizda bunday noyob fazilatlarni shakllantarishda ta’limning roli benihoya katta. To‘g‘ri, keyingi yillarda davlatimiz rahbari, O‘zbekiston hukumati ta’limni rivojlantirish borasida keng ko‘lamli juda katta ishlarni amalga oshirmoqda. Lekin amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar ta’lim sohasida ko‘proq miqdor o‘zgarishlar sifatida natija bermoqda. O‘zbekiston ravnaqi uchun aynan sifat o‘zgarishlar juda muhim. Mazkur mavzu doirasida ta’limning barcha murakkab muammolarini yoritish imkoni mavjud emas. Lekin, lo‘nda qilib ifodalaganda, mamlakatda ta’limnng shunday modeli yaratilishi kerakki, u butun xalqning asosiy diqqat-e’tiborini ta’limga, butun kuch-g‘ayratini uni tubdan yaxshilashga yo‘naltirsin. Nazarimizda, bu noyob model xalqimizning qonida azal-azaldan mustahkam joylashgan, buyuk ajdodlarimizdan bizga meros bo‘lib qolgan yashirin imkoniyatlarni ro‘yobga chiqarishga va uni mamlakatimizni nafaqat mehnat migratsiyasi illatlaridan xolos etishga, balki jonajon O‘zbekistonni dunyoning iqtisodiy jihatdan qudratli mamlakatlaridan biriga aylantirishga xizmat qilmog‘i lozim. Sifatli ta’lim O‘zbekistonni katta taraqqiyotning ravon yo‘liga olib chiqishning eng kam xarajat va eng qisqa yo‘lidir.

REFERENCES

1. https://parliament. gov. uz/uz/events/committee/34644/

Алимов Сардор Комил ўғли. Аҳоли миграцияси ижтимоий-ахлоқий муҳит трансформацияси омили сифатида. Фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. 2022.

Министерство Внутренних Дел Российской Федерации. Отдельные показатели миграционной ситуации в Российской Федерации за январь-декабрь

5. The number of international migrants reaches 272 million, continuing an upward trend in all world regions. UN. org. https://www. un. org/development/desa/en/news/population/international-migrant-stock-2019. html

Трудовая миграция в Центральной Азии. ОБСЕ. https://www. osce.

Статистика трудовой миграции в Кыргызской Республике. Национальный статистический комитет Кыргызской Республики.

В Таджикистане трудовая миграция выросла на треть. Sputniknews. ru. https://tj. sputniknews. ru/migration/20190910/1029833969/Tajikistan-trudovaya-migratsiya-vyrosla. html

Мигранты отправляют в Таджикистан гораздо больше денег, чем поступающие в страну иностранные инвестиции. Avesta. http://avesta. tj/2019/12/27/migranty-otpravlyayut-v-tadzhikistan-gorazdo-bolshe-deneg-chem-postupayushhie-v-stranu-inostrannye-investitsii/

Особенности процессов трудовой миграции в Центральной Азии (на примере Республики Узбекистан и Республики Казахстан). Cyberleninka. ru. https://cyberleninka. ru/article/n/osobennosti-protsessov-trudovoy-migratsii-v-tsentralnoy-azii-na-primere-respubliki-uzbekistan-i-respubliki-kazahstan

WAYS OF IMPROVING MECHANISMS FOR ATTRACTING FOREIGN INVESTMENT IN THE REGIONS OF UZBEKISTAN

Graduate student Shermatov Tulkin Turgunovich

e-mail: Nonajon6888@gmail. com

Abstract

The article examines directions for improving the mechanisms of attracting foreign investments in the regions of Uzbekistan. At the same time, the following issues were studied: analysis of the conditions for attracting foreign investors in Uzbekistan;clarification of the work to be done to increase the volume of investments in the national economy based on domestic investments;solving the issues of liberalization of business activities to activate private investments;Analysis of the conditions for admission to the special system of GSP+ preferences in order to increase investment attractiveness in Uzbekistan. The article analyzes the prospects of foreign investments in the regions and their increase. The analysis of conditions for attracting foreign investors, increasing the volume of investments based on domestic investments and activating private investments in Uzbekistan was carried out. Given that the investment climate affects all spheres of activity in the country, the scope of reforms has covered economic, institutional, education, health, agriculture, water supply, energy, transport and other areas. The policy of attracting foreign investments for the development of the priority sectors of the economy in the Republic of Uzbekistan is the proper use of available funds, time and opportunities, the effective disposal of wealth based on the created conditions, and in this way, the promotion of the country's economy and the promotion of its integration into the world economic system. aimed at active involvement and rational use of them. Liberalization of business activities is required to activate private investments. Constant communication with business, and diligent work to identify and overcome obstacles that hinder the development of certain sectors. In this regard, active work is being carried out in the following directions.

Key words: foreign investments; territory; national economy; domestic investments; private investments; investment attractiveness; special system of preferences.

INTRODUCTION

The policy of attracting foreign investments for the development of priority sectors of the economy in the Republic of Uzbekistan is aimed at the active involvement and rational use of investments in order to properly use existing funds, time and opportunities, effectively dispose of wealth based on the conditions created and, in this way, raise the country's economy, stimulate its integration into the world economic system. The socio-economic development of the country depends on the increase in the income of the population, the improvement of living conditions, mainly on the size and composition of investment funds involved in various sectors of the national economy. Therefore, it is inevitable that each state pays special attention to the formation of an attractive environment for attracting investment funds on its territory.

LITERATURE REVIEW

The issues of attracting foreign direct investment in the national economy were analysed in the research of the following scientists: S. Brue (Brue, 1993), R. Agion (Aghion, 2012), D. Asemoglu, S. Johnson, Dj. Robinson (Asemoglu et al, 2003), N. G. Mankiw (Mankiw, 1999), Thomas Pistorius (Pistorius, 2010), T. N. Polyakova (Polyakova, 2007), S. A. Smolyak (Smolyak, 2002), T. G. Kasyannenko (Kasyannenko, 2009) and other researchers.

Among the economists of our country: Vakhabov A. V. , Khojiboqiev Sh. Kh. , Muminov N. G. (Vakhabov et al, 2010), Khashimova N. A. (Khashimova, 2015; Khashimova, 2017), Abulkosimov H. P. (Abulkosimov & Rasulov, 2017), Muinov J. A. (Muinov, 2017), Khaydarov N. H. (Khaydarov, 2003), Yuldashev Sh. G. (Yuldashev, 2001) and Valiev B. B. (Valiev, 2017), Mamatov M. A. 's (Mamatov, 2019) scientific researches improve the scientific-methodological foundations of the development of the investment environment and investment potential, issues of direct foreign investments and their effective use in ensuring stable economic growth in the national economy in the conditions of modernization of the economy.

However, in the context of the transition to the innovative economy of Uzbekistan, it is assumed to improve the theoretical foundations of the network policy, mechanism of foreign direct investments involved in the national economy, to carry out scientific research aimed at researching quantitative and qualitative changes in it. These aspects determine the relevance of the topic of scientific work.

METHODOLOGY

The purpose of this scientific research article is to research directions for improving the mechanisms of foreign investment attraction in Uzbekistan. Based on this goal, the following tasks were solved: analysis of the conditions for attracting foreign investors in Uzbekistan; clarification of the work to be done to increase the volume of investments in the national economy based on domestic investments; solving the issues of liberalization of business activities to activate private investments; Analysis of the conditions for admission to the special system of GSP+ preferences in order to increase investment attractiveness in Uzbekistan.

The methodology of a scientific research article is based on the tasks and the development of concepts for solving problems and their implementation sequence. Selective and comprehensive research, structural analysis, intersectoral balance, systematic approach to researching the problems of attracting foreign investments, target forecasting methods were used in the research (Blaug, 1993). The scientific research article analyzes the prospects of foreign investments in the region and their increase. The conditions for attracting foreign investors in Uzbekistan, increasing the volume of investments on the basis of domestic investments and activating private investments were analyzed.

RESULTS

In 2022, the share of capital investments financed from centralized financing sources in our country decreased by 19. 6 percentage points compared to the share in 2021 and amounted to 15. 4% or 41. 4 trillion soums. Correspondingly, 228. 4 trillion soums or 84. 6% of total investments were invested from decentralized financing sources, which increased by 5. 8% compared to the figure in 2021. In 2021, all indicators of the business environment remained at a high level. In 2021, the average annual cumulative indicator was 60 points, which is 18 points more than in 2020 (Development of investments, 2021).

As a result of stability and favorable investment environment in our country, foreign economic relations are developing consistently. In 2022, a total of 10. 2 billion dollars of foreign investment will be absorbed. As a result, 318 large and more than 15, 000 regional projects were implemented and more than 273, 000 jobs were created. The new businesses have the potential to replace more than $1 billion in total exports and $530 million in imports. Of course, the coronavirus pandemic is still having a serious impact on economic processes. Despite this,

consistent growth is being achieved in exports. In particular, in 2021, the amount of exports in our country exceeded 16 billion dollars, and in 2022 it amounted to 19 billion dollars. It is noteworthy that the share of finished and semi-finished products has increased significantly (2022 yilda, 2022).

The investment of investors in the national economy largely depends not only on the rating of enterprises or the results of economic activity, but also on the geopolitical location of the country and the internal policy conducted by the state. Investors choose the most stable countries to invest in. Therefore, all countries of the world try to reduce investment risk as much as possible. In our country, a number of things are being done to increase the attractiveness of the investment environment in the national economy. Uzbekistan has the following conditions for attracting foreign investors:

- political stability;

- the formation of a legal base protecting private property and competition;

- establishment of the infrastructure supporting the investment process;

- convenient geographical location of the country;

- the high development potential of the agro-industrial sector and the wealth of the country's mineral and raw materials resources;

- availability of highly qualified labor resources;

- sufficient width of the domestic market for trade.

In the world, there is a sharp struggle between countries to attract foreign capital. Regarding the volume of foreign investments, its quality, and the use of favorable conditions, in developed countries, year after year, various forms of innovative instruments that serve to ensure the attractiveness of the investment environment are emerging.

The amount of savings funds formed in the domestic economy of our country depends on the size of the gross domestic product and the level of consumption. The practice of foreign countries, especially newly industrialized countries, Hong Kong, Singapore, South Korea, and Taiwan, shows that the weight of investments in the country's economy was 35-40 percent of the gross domestic product (GDP) during the period when the rate of economic growth was higher than 10 percent and most of them were domestic investments.

However, since our country has set strategic goals for the socio-economic development of the regions, it will be necessary to increase the volume of investments in the national economy in order to implement them. This can be done on the basis of, firstly, increasing the volume of domestic investments, and secondly, attracting foreign investments to the national economy.

As mentioned above, the amount of savings funds formed in the domestic economy is limited by GDP and consumption. In order to increase the volume of investments in the national economy on the basis of domestic investments, it is necessary to carry out the following actions:

- improvement of the existing mechanism related to conversion of savings into investment;

- attraction of monetary resources available in the hands of the population by commercial banks, whether in national or foreign currency, and providing them as loans to business entities;

- attraction of funds collected in the hands of the population to the investment process through the "Tashkent" stock exchange, etc.

It can be seen that the more intensive attraction of domestic investment funds to the national economy requires passing the stage related to the improvement of the mechanism of directing the available capital resources in our country to the economic sectors.

An alternative factor to domestic investments in increasing the volume of investments in the national economy is only foreign investments and credit funds. Therefore, today it is necessary to study and review all available resources and reserves related to the attraction of foreign investments to the national economy, to improve the mechanism of directing foreign capital to national enterprises.

Table 1. *Cumulative target indicators of decentralized and decentralized investment appropriation*

№	Funding sources	Total in 2022-2026	From that:				
			2022	2023	2024	2025	2026
	Total capital investments	**2 025 200**	**298 772**	**346 848**	**400 318**	**457 659**	**521 603**
	including:						
1.	**Centralized Investments:**	**344 309**	**50 767**	**61 480**	**72 378**	**76 106**	**83 579**
1. 1.	Budget funds	136 669	23 790	25 017	28 074	29 400	30 388
1. 2.	Funds of the Recovery and Development Fund of the Republic of Uzbekistan (in soums)	17 614	1 613, 2	3 100	3 450	4 514	4 937
	million in US dollars	*1 352*	*142**	*258*	*271*	*335*	*345*
1. 3.	Foreign loans under the guarantee of the Republic of Uzbekistan (in soums)	190 027	25 363	33 364	40 854	42 192	48 255
	million in US dollars	*14 738*	*2 240*	*2 780*	*3 212*	*3 129*	*3 376*
2.	**Decentralized investments:**	**1 680 891**	**248 006**	**285 368**	**327 940**	**381 553**	**438 024**
2. 1.	Enterprise funds, including taxes left at the disposal of enterprises	478 234	69 433	76 926	92 465	110 384	129 026
2. 2.	Commercial bank loans and other debt funds	338 864	49 606	53 696	64 861	79 242	91 458
2. 3.	Foreign direct investments and loans (in soums)	714 278	107 621	130 186	141 024	157 094	178 353
	million in US dollars	*55 572*	*9 506*	*10 849*	*11 087*	*11 651*	*12 479*
2. 4.	Population funds	149 515	21 346	24 560	29 590	34 833	39 187

As can be seen from the data of Table 1 below, the aggregate target indicators of the acquisition of centralized and decentralized investments in our country in 2022-2026, including total capital investments, are planned to increase by 74. 5% in 2026 compared to 2022, of which centralized investments are planned to increase by 64. 6%, and decentralized investment This increase in investments will positively serve to ensure that the country's level of economic growth will grow steadily.

The draft decision of the President of Uzbekistan "On measures to implement the investment program for the years 2022-2024" was adopted regarding the measures to be implemented in Uzbekistan. With this decision, it is proposed to approve the following (O'zbekistonda investitsiyalar, 2021):

- Aggregate forecast parameters of capital investments in 2022-2024. They envisage the absorption of centralized and decentralized investments in the amount of 1, 025. 5 trillion soums, including foreign investments in the amount of 41. 4 billion US dollars;

- Forecast parameters of investment and loan absorption and attraction in 2022-2024;

- Targeted program for the launch of large production facilities and capacities in 2022, which envisages the creation of 230 new production capacities and more than 50 thousand jobs;

- the cumulative address program for investment and credit utilization in 2022, as well as the forecast indicators of its implementation in quarters;

- Addressed program of investment projects to be implemented in 2022 under the state guarantee of the Republic of Uzbekistan with the involvement of foreign loans;

- Addressed program of investment projects to be implemented in 2022 involving direct foreign investments and loans, etc.

- From January 1, 2022, it is proposed that the control over the implementation of projects approved under this Program be carried out through the automated information system "Control and monitoring of the implementation of investment projects".

- Until January 15, 2022, ministries, agencies, business associations and local governments - project initiators will develop complex network schedules for each investment project in the months of their implementation through the information system.

Decree No. PD-60 of the President of the Republic of Uzbekistan dated January 28, 2022 "On the development strategy of New Uzbekistan for 2022-2026" was adopted. In accordance with the decree, the development strategy of New Uzbekistan for 2022-2026, developed on the basis of the principle "From the strategy of actions to the strategy of development", and the state program for its implementation in the " Year of ensuring human interests and development of the mahalla " were approved.

Goal 26 of the "New Development Strategy of Uzbekistan for 2022 - 2026" states "To further improve the investment environment in the country and increase its attractiveness, to take measures to attract 120 billion US dollars, including 70 billion dollars of foreign investments, in the next five years. " (O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining, 2022) to achieve this goal:

- establishment of a new system based on the "bottom-up" principle for effective use of investments and increase in export volumes;

- Implementation of the strategy of attracting foreign and domestic investments until 2026;

- attraction of investments equal to 14 billion US dollars in energy, transport, healthcare, education, ecology, communal services, water management and other sectors on the basis of public-private partnership;

- Establishing foreign economic relations between the republic's territories and business representatives of foreign countries, including development of investment and foreign trade relations with the People's Republic of China of the Syrdarya region, the Russian Federation of the Surkhandarya region, and the Indian business circles of the Jizzakh region;

- Provide practical assistance to entrepreneurs by organizing "Investor Support Center" in Surkhandarya Region, "Business Support Center" by Navoi Mining and Metallurgy Combine in Navoi Region, "Advanced Projects and Engineering Center" and "Innovation and Technology Centers" in each district;

- "Tashkent International Investment Forum" is scheduled to be held in Tashkent every year.

Liberalization of business activities is required to activate private investments. Constant communication with business, and diligent work to identify and overcome obstacles that hinder the development of certain

sectors. In this regard, active work is being carried out in the following directions.

First of all, in order to maintain high and stable rates of economic growth, it is necessary to form a stable and competitive model of the country's economy, in which most of the assets of the banking system are in the hands of private investors.

Secondly, in order to increase investment attractiveness and ensure the rapid growth of investments in infrastructure, which is one of the main factors of sustainable economic growth, the promotion of investment activities is actively carried out through the development of public-private partnerships and project financing tools.

Thirdly, relations between investors and the state are being optimized to completely eliminate bureaucratic obstacles and restrictions in the implementation of investment projects through digitalization and remote provision of public services. In order to ensure maximum transparency and prevent corruption, the quality of organization of work with appeals and inquiries of foreign investors is being improved.

Fourth, there is a reduction in transaction costs that cause labor and capital to flow from the legitimate sectors of the economy to the shadow economy.

Fifth, an investment policy strategy is being developed, which can become a point of technological progress and create a basis for the development of the country's production capacity in the next 20-30 years.

Given that the investment climate affects all spheres of activity in the country, the scope of reforms has covered economic, institutional, education, health, agriculture, water supply, energy, transport and other areas.

Also, great attention is paid to practical support of entrepreneurs and initiators of investment projects. The most striking example in this direction is the activity of the Government Commission on Export and Investment Development, established in 2020, whose tasks include close cooperation with entrepreneurs and exporters, analysis of problems related to restrictions caused by the pandemic, as well as solving the problems of each business entity. includes the development and implementation of quick and effective solutions based on an individual approach.

In order to increase the investment attractiveness of the country, Uzbekistan was accepted into the GSP+ special system of preferences as

of April 10, 2021, as a beneficiary country under the GSP general preferences scheme. As a member of the GSP+ system, Uzbekistan will have additional economic benefits compared to the standard GSP by completely eliminating tariffs on two-thirds of the product lines covered by the GSP, which, in turn, can serve to increase the volume of exports and attract additional investments to the country.

The General System of Preferences (GSP +) is a system of preferential customs tariffs for goods exported by developing countries to developed countries. GSP + covers almost all industrial and some agricultural products. (General System of Preferences, 2021).

In Uzbekistan, the level of use of GSP benefits is currently 87%. Product segments benefiting from reduced benefits are mainly textiles and clothing, plastic products, as well as fruits, nuts and vegetables. This shows that Uzbekistan's export composition is more diverse than that of its Central Asian neighbors.

The GSP+ system provides additional opportunities to increase trade between the European Union and Uzbekistan due to the abolition of tariffs on a number of important export goods such as textiles, clothing and plastic products. Despite the proximity of Uzbekistan to the European Union market, the trade potential is not yet fully exploited, as the European Union ranks only seventh in the list of export destinations of Uzbekistan.

But GSP+ is more than just a trade tool. When joining the GSP+ system, low- and middle-income countries undertake to effectively implement 27 major international conventions on human and labor rights, environmental and climate protection, and quality management. The GSP Regulation provides for continuous monitoring of the obligations of GSP+ recipients. (Exporting from the EU, importing, 2021).

Acceptance of Uzbekistan as a GSP+ beneficiary reflects socio-economic and labor reforms and consistent positive development. The Uzbek government has initiated many major reforms to improve the business environment, judicial system, security services, working conditions, administrative accountability and efficiency.

IN CONCLUSION, we can see from the normative legal documents adopted in our country on the simultaneous development of the national economy and regional economy. Also, the improvement of the investment environment will definitely have a positive effect on the increase in the flow of foreign direct investments.

REFERENCES

С. Брю. Экономикс. - М. : - Т. 2. 1993. - 400 с. ;

Aghion P. A Primer on Innovation and Growth // Bruegel. org: Bruegel. 2012. - 272 p. ;

– 270 p. ;

Грегори Н Менкью. «Принципы Экономикс» Учебник XXI века. Издательство «Питер Ком». С-Петербург, 1999. – 780 с. ;

PP. 76-94. ;

Полякова Т. Н. Инвестиции, финансовый рынок и экономический рост. – Омск: Изд-во ОмГУ. 2007. - 124 с. ;

Смоляк С. А. Оценка эффективности инвестиционных проектов. Теория и практика. – М. :Дело. 2002. - 23 с. ;

Касьяненко Т. Г. Инвестиции / Т. Г. Касяненько, Г. А. Маховикова – М. : Эксмо, 596 с. ;

Вахабов А. В. , Хожибоқиев Ш. Х. , Муминов Н. Г. Хорижий инвестициялар. Ўқув қўлланма. - Тошкент “Молия” нашриёти. 2010 йил. 324-бет. ;

Хашимова Н. А. Инвестиционный потенциал. Монография. Т. :, Узбекистон миллий энциклопедияси, 2015. -305 с. ;

Хошимова Н. А. «Ўзбекистон Республикасида инвестицион салоҳият ривожланишининг илмий-методологика асосларини такомиллаштириш» иқтисод фанлари доктори (Dsc) илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация автореферати». -Тошкент. 2017. ;

Абулкасимов Ҳ. П, Расулов Т. С. Особенности научно-технической и инновационной политики стран СНГ, Ближнего и среднего Востока -Т. : «ТашГИВ», 2017. - 380 с. , ;

Муинов Ж. А. , Федяшева Г. Прогнозирование инвестиционных процессов и механизмы дальнейшего улучшения инвестиционного климата // Отчет о научно-исследовательской работы за 2015-2017 гг. , ИПМИ, 2017 г. ;

Ҳайдаров Н. Ҳ. Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида корхоналаринвестицион фаолиятидаги молия-солиқ муносабатларини такомиллаштириш масалалари. Иқтисод фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. – Т. : 2003. 29 б.

Юлдашев Г. Ш. Иностранные инвестиции как фактор экономического роста и либерализации национального воспроизводства Республики Узбекистан. Автореферат диссертации на соискание учёной степени доктора экономических наук. , -Ташкент 2001. ;

Б. Б. Валиев “**М**иллий иқтисодиётнинг барқарор ривожланишини таъминлашда тўғридан-тўғри хорижий инвестициялардан фойдаланишсамарадорлигини ошириш” Иқтисод фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. – Т. ; 2017. 47 б. ;

М. А. Маматов “Инвестицияларнинг иқтисодий ўсиш сифатига таъсирини оширишнинг назарий асосларини такомиллаштириш” Иқтисод фанлари

бўйича фалсафа доктори (PhD)илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. – Т. ; 2019. 53 б.
Blaug M (1993) The Methodology of Economics, Or, How Economists Explain. 2nd Edition. Universiteit van Amsterdam, Amsterdam
Development of investments in fixed assets in the Republic of Uzbekistan by sources of financing. invest. gov. uz/mediacenter/news/development-of-investments-in-fixed-assets-in-the-republic-of-uzbekistan-by-sources-of-financing/ (2021)
2022 yilda 9, 5 mlrd. dollarlik to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar jalb etish rejalashtirilgan. https://review. uz/oz/post/v-2022-godu-planiruetsya-privlech-95-mlrd-pryamx-inostrannx-investiciy
O’zbekistonda investitsiyalar bo‘yicha nimalar rejalashtirilayotgani ma’lum bo‘ldi. https://kun. uz/news/2021/09/27/ozbekistonda-investitsiyalar-boyicha-nimalar-rejalashtirilayotgani-malum-boldi
O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2022 — 2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son Farmoni. https://lex. uz/docs/5841063
General System of Preferences (GSP +). http://invest. gov. uz/uz/investor/general-system-of-preferences-gsp/
Exporting from the EU, importing into the EU - all you need to know. https://trade. ec. europa. eu/access-to-markets/en/home

THE CONCEPT OF PROJECT REFORMING IN THE FORCING MODE OF STATE HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS IN UZBEKISTAN

Professor Shokhazamiy Shokhmansur

Abstract

The relevance and necessity in the conditions of the development of New Uzbekistan for a comprehensive solution to the triune problem is substantiated - quality, competitiveness of state higher educational institutions (abbreviated as SHEIs) in the global university market, imbalance in the market of higher educational institutions and the labor market in their relationship and interaction and interdependence. A comprehensive solution to this problem is given based on the development and implementation of the National Project (program) for the reform (transformation) of SHEIs in the afterburner mode (in three years!). At the same time, specific proposals and recommendations have been developed for the purpose of a comprehensive solution to the triune problem based on the concept of project reform. To finance this project, it is proposed to attract private foreign corporate investments under the guarantee of the project's potential and grants from international donors, which is based on a method (mechanism) that does not burden the state with external debt.

Key words: market for university products and educational services, labor market, concept of project reform, transformation of savings into human capital.

Introduction

In the context of the statement of the Head of State (Mirziyoyev, 2022) "Improving the quality of education is the only correct path for the development of New Uzbekistan" and the strategy "Uzbekistan-2030" (Mirziyoyev, 2023), the key to the conditions for the development of New Uzbekistan is a triune problem - low quality of higher education[20], non-competitiveness state higher educational institutions (abbreviated as

[20] Moreover, the quality of higher education depends on the quality of preschool and school types of education and upbringing.

SHEIs) in the global university market according to the indices of international organizations Quacquarelli Symonds (QS) World University Rankings, Times Higher Education, Academic Ranking of World Universities (abbreviated as international ranking organizations), imbalance in the market of higher educational institutions (i. e. in the market of university educational services and scientific and innovative products - abbreviated MUEP) and the labor market in their interrelation, interaction and interdependence. Because this problem reduces the quality and pace of both the development of human capital and the reforms carried out by the state.

At the same time, in Uzbekistan in recent years the number of higher educational institutions (abbreviated as universities) in the republic has increased significantly[21]; the situation regarding the transformation (reform) of SHEIs has not changed for the better; young people's access to higher education[22] has significantly expanded due to a sharp increase in the number of students at private and branches of foreign universities[23], who are faced with the problem of low quality of basic school knowledge among the majority of students in national educational programs and unequal conditions for healthy competition between state and non-state universities. Although the quality of education and competitiveness of SHEIs is in the center of attention of the state (Mirziyoyev, 2019; Mirziyoyev, 2022; Mirziyoyev, 2023), not one of them has yet been included in the Top 1000 world universities according to the indices of international ranking organizations. This is due to the fact that SHEIs are under monopoly regulation of the state (there are no self-regulatory institutions) in the field of higher education. Their activities are fully linked to the state budget, which indicates the indirectness of the academic, financial and administrative independence granted to most SHEIs by the state. SHEIs are unjustifiably supported by the state, although their activities are not productive and ineffective, and do not meet the standards of best international university practice. As a result, in the sphere of higher education of the republic there is:

[21] The total number of universities in September 2023 reached 216 units, of which approximately 73 were State Higher Educational Institutions (excluding their branches), 65 were private and 31 were foreign higher education institutions (HEIs). 93 newly created private universities apply for a license.

[22] If in 2016 only a little more than nine percent of graduates of secondary educational institutions became students, then in the 2021-2023 academic year this figure increased 3. 5 times (more than 808 thousand students). Although, according to the World Bank, the problem in Uzbekistan remains the quality and assessment of academic indicators in the education sector.

[23] Branches of foreign universities and private universities, as a rule, accept almost without restrictions applicants who have not passed the entrance exams (state test) for State Higher Educational Institutions. Some recruit twice a year or more often.

– low quality of higher education and the uncompetitiveness of SHEIs, which led to low productivity of human capital and the emergence of an acute shortage of personnel capable of thinking creatively, skillfully setting and competently solving problems for the development of New Uzbekistan in accordance with the academic degree assigned to them, as well as actively participating in the reforms carried out by the state ;

– imbalance of supply and demand both in the MUEP and the labor market in their interrelation, interaction and interdependence, as well as inconsistency of the actions of the regulators of these markets in their interrelation and interaction with the economy;

– artificial restriction by the state of the conditions of equal and healthy competition in the university market between state and non-state educational institutions in favor of the former.

Based on the above, we can talk about the relevance of the triune problem and the need for its comprehensive solution based on the development of a theoretical and methodological basis that corresponds to the conditions for the development of New Uzbekistan. This requires the development and implementation of a National Project or National Program (abbreviated as project or program), the purpose of which (project, program) is to achieve a comprehensive solution to the triune problem by reforming (transforming) SHEIs in the afterburner mode using generally recognized world experience in the development of the field of higher education and its MUEP, including best international university practices from developed countries.

Methodology

The generally accepted world experience in the development of the sphere of higher education and its MUEP, based on a modern theoretical and methodological basis, as well as advanced international university practice, indicate the need to solve this problem, as was done in afterburner mode (within 2-3 years) by Japan and the countries of Central and Eastern Europe (for example, such as: Montenegro, Croatia, Serbia, Czech Republic, Slovakia, Poland, Hungary) with economies in transition, as well as progressively developing countries in Asia[24], the Middle East[25] and Latin America[26], which have achieved the quality of higher education and the competitiveness of their universities according to indices of reputable international rating organizations. This need is based on an

[24] Republic of Korea, Republic of Singapore, Taiwan, Hong Kong.
[25] Kuwait, Qatar, United Arab Emirates.
[26] Mexico, Brazil, Argentina.

analysis of the experience of developed and specified countries, the results of which are highlighted in numerous foreign works (Analytical review, 2001; Belyakov, 2009; Savzikhanova, 2013; Bondarenko, 2014) and Uzbek (Shokhazamiy et al. , 2006; Yunusov, 2021 Shokhazamiy , 2023) scientists. A bibliographic analysis of the works of these scientists shows that the solution to the triune problem in these countries is closely related to the characteristics of the models of development of the higher education sector adopted in them. Although all these models apply the generally accepted experience of the development of the sphere of higher education and its MUEP in developed countries, which are characterized by a modern theoretical and methodological basis. When implementing models in these developing countries, the unconditional application of advanced international university practices is characteristic.

Based on the above, a comprehensive solution to the triune problem should be aimed at developing and implementing a set of theoretical proposals, practical recommendations and effective ways (with corresponding methods and mechanisms for their implementation), which could serve as a theoretical and methodological basis for the project (program).

The need to solve the triune problem in accordance with the statement of the Head of State Sh. M. Mirziyoyev (Mirziyoyev, 2022) stipulates, in the context of the Strategy "Uzbekistan-2030" (Mirziyoyev, 2023) and the Concept for the development of the higher education system of the Republic of Uzbekistan until 2030 (Mirziyoyev, 2019) the development and implementation of theoretical and methodological foundations, corresponding practical ways, based on effective approaches, models, methods, methods, mechanisms, as well as the development and implementation on their basis of the concept of project reform of the system of SHEIs of Uzbekistan in the afterburner mode (abbreviated as the concept).

The concept can be implemented on the basis of the development and implementation of a project (program) for reforming (transforming) the system of SHEIs in Uzbekistan in forcing mode.

To achieve the goal set in the introduction, which is tantamount to the development and implementation of the National Project, we can offer a comprehensive solution to the following tasks:

– identification of problematic aspects, interpretation, justification and development of economic and structural-functional models of MUEP, interconnected and interacting with the labor market;

– privatization of SHEIs on the basis of their transformation into educational rental cooperatives of shareholders (abbreviated as ERCS) with a special corporate governance mechanism and a mechanism for managing real estate and movable property by a specialized management company on special preferential rental terms, which provides full administrative, managerial, academic, financial (including including investment) independence of the ERCS;

– creation, based on Open Innovation, of a model of an R&D communication cluster of a centralized-corporate (national) type, using Public-Private Partnership, with its own (R&D) trust fund, capable of acting as a HUB for the development of scientific research and acceleration and incubation support for new developments and innovative development in the country (abbreviated as "R&D Hub-Cluster"), which should be given the status of a free and tax-free zone and capable of:

– identification of problematic aspects, interpretation, justification and development of economic and structural-functional models of MUEP, interconnected and interacting with the labor market;

– privatization of State Higher Educational Institutions on the basis of their transformation into educational rental cooperatives of shareholders (abbreviated as ERCS) with a special corporate governance mechanism and a mechanism for managing real estate and movable property by a specialized management company on special preferential rental terms, which provides full administrative, managerial, academic, financial (including including investment) independence of the ERCS;[27]

– creation, based on Open Innovation, of a model of an R&D communication cluster of a centralized-corporate (national) type, using Public-Private Partnership, with its own (R&D) trust fund, capable of acting as a HUB for the development of scientific research and acceleration and incubation support for new developments and innovative development in the country (abbreviated as "R&D Hub-Cluster"), which should be given the status of a free and tax-free zone and capable of:

[27] Since the shareholders of the ERCS must be members of the teaching staff, the path to corruption, obtaining an academic degree for the sake of an administrative career, and direct management intervention in the corporate, managerial, academic, scientific-innovative and financial-investment activities of the shareholders of the ERCS is closed. .

- ensure an accelerated transition of the economy of New Uzbekistan to a model of innovative development, taking into account factors of inclusiveness and sustainable development goals;

- support projects for technology transfer and commercialization of innovations of its residents (Start-up, Spin-off, Satellite and Reverse engineering companies);

- ensure the integration of science, universities and production (subjects of industries and sectors of the economy as a whole), based on an approach that applies the methodology of project management[28] of projects of R&D Hub Cluster residents by their project teams together with their customers;

transformation of the organizational model for managing social facilities (dormitories, hotels, parking lots, communal infrastructure, canteens, gyms, etc.) of the ERCS and the mechanism for financing such facilities;

digital transformation of the OAKP in order to achieve the developed model of "Smart University 5. 0", which is based on the multi-scientific concept of a smart digital republic (Shokhazamiy, 2020);

stimulating the functions of supply and demand in the labor market, which is focused on ensuring the quality of training and decent employment of graduates of the ERCS (transformed SHEIs);

reforming the procedure for admitting applicants to universities, which will effectively solve the problem of the quality of personnel training;

selection and justification of an effective (not burdening the state with additional external debt) method (mechanism) of financing a project that ensures the achievement of the above goal in the context of the state's modern policy of socio-economic development of Uzbekistan;

development of a legal framework for the implementation of the strategy, including the transformation of SHEIs, reform of the mechanism of functioning and regulation of MUEP in connection and interaction with the labor market with the development and introduction of new laws "On the market of educational services" and "On self-regulation in the market of educational services", as well as the introduction relevant changes and

[28] For example, Agile, Scrum, Lean, Kanban methods, the American standard RM BOK, the Japanese P2M standard and standards of other countries.

additions to the current legislation in the field of higher education and self-government of citizens.

To achieve the above goal and solve the problems, the following were used: materials from the works given in the list of references; systematic approach and methods used in the study; provisions of the economic theory of the market and socio-economic systemology; regulatory documents and official statistics in the field of higher education.

Achieving the set goal and solving these tasks within the framework of the implementation of the National Project (project or program) involves the use of the proposals and recommendations given below.

A comprehensive solution to the triune problem based on the development and implementation of a project (program or strategy) can be achieved with the main participation of the Agency for Strategic Reforms under the President of the Republic of Uzbekistan (abbreviated as "Agency").

The project should cover the transformation of the majority of specialized SHEIs of the country, for which the Agency may involve experts and interested organizations, including the Ministry of Higher Education, Science and Innovation (abbreviated as the Ministry), the Agency for the Management of State Assets (abbreviated as AMSA) and companies, in the authorized capital of which contains a block of shares (shares) owned by the state (abbreviated as companies with state participation). [29]

At the same time, transformation projects of specialized SHEIs are implemented by foreign experts invited as rectors, managers, scientists, professors, teachers from selected foreign universities, who subsequently become partners of the transformed SHEIs, sharing their experience.

The project provides for the creation of the Head Project Office at the Agency, as well as Working Back Offices at the transformed SHEIs, managed by project teams, coordinated by the Head Project Office. The Ministry and AMSA are involved in the work of the Working Back Offices. Working Back Offices should be connected with Front Offices operating in all companies[30], led by project teams implementing projects for the

[29] The stages associated with pre-project research, development, examination, management of implementation and monitoring of the National Project, which includes all transformation projects of the selected State Higher Educational Institutions, are financed by grants from relevant international donors and investors.

[30] Such companies are included in appendices No. 1-3 of the Presidential Decree of October 27, 2020 No. UP-6096.

transformation of specialized SHEIs within the framework of the National Project, as well as R&D projects. Moreover, R&D projects are developed and implemented by their project teams together with the customers of such projects with the support of the National (centralized corporate model of the new - seventh generation) R&D Hub-Cluster and its (R&D) trust fund, which promotes a favorable (R&D) climate (Shokhazamiy, 2023).

Results

In modern conditions of global instability and crises both in developed countries and in developing economies, it has become commonplace for a triune problem to arise with one force or another, giving rise to numerous negative consequences: unemployment among the working population, increased labor migration, a decrease in the level and quality of life, excessive stratification of society, deterioration of the moral climate in society, an increase in crime and an increase in the scale of the shadow economy, a decline in the development of human capital. As one of the reasons for this phenomenon, one can point to the need to constantly improve the theoretical and methodological foundations, models, mechanisms and research (including foresight research) for the implementation of practical measures to comprehensively solve the triune problem.

At the same time, the triune problem is key for the development of New Uzbekistan. Therefore, we can talk about the relevance in the conditions of the development of New Uzbekistan of a local goal - the development of a theoretical and methodological basis, models and mechanisms for research (including foresight research) and development of MUEP in the interrelation, interaction and interdependence with the labor market and the economy, on which it should be based solutions to the triune problem. Because the achievement of this goal can be facilitated by foresight strategizing the development of MUEP in its relationship, interaction and interdependence with the labor market and the economy, and the state can develop and implement appropriate measures to solve the triune problem in the context of the Uzbekistan-2030 strategy.

Within the framework of the local goal, a description of the MUEP operating in connection and interaction with the labor market and the economy is given, features and problematic aspects are identified, a model of the MUEP infrastructure and a model for its regulation are developed. In particular, in addition to the well-known provisions of the theory of the educational services market, a new definition of MUEP and the labor market is given.

The labor market is a mechanism (dynamic regulated system) for performing the functions of demand and supply of labor and closely related intermediary services (including services of professional service institutions (such as, for example, management, agency, marketing, labor exchanges, consulting, dealerships) and other services related to the labor market and MUEP in their interrelation and interaction) and services of educational institutions) from economic and social points of view.

MEUP is a mechanism (dynamic regulated system) for performing the functions of supply and demand for university products and quality educational services (hereinafter abbreviated as QES). Accordingly, the main products of MEPS are university products and QES. An important feature of MUEP is the presence of its characteristic (S-K) climate for the transformation of savings (S) into income-generating capital (K) based on: the development of human capital attracted through the segment of university educational services of MUEP; sales and implementation of university products through the university products segment of MUEP.

The degree of favorableness of the (S-K) climate depends on the quality of regulation of MUEP, the effectiveness of the functions of universities and the demand for goods of universities. Moreover, the university (R&D)-system and the business system, in conditions of favorable conditions of closely interconnected (R&D)-climate, business climate, (S-K)-climate, (S-I)-climate, can play an important role in development of human capital and innovative and inclusive growth of the economy of New Uzbekistan.

An important feature of MUEP is its multi-segmentation, which applies both to the segment of university products (segmented by their types) and to the segment of university services. Moreover, they are segmented by types of products and educational services. This is what determines the importance of the role of MUEP and universities in the development of human capital, the labor market and innovative development of the economy, taking into account factors of inclusiveness.

This kind of multi-segment structure of the MUEP in connection with the labor market makes it possible to study the role of each segment of the MUEP in the development of the labor market and the economy as a whole.

At the same time, the role of state regulation of the social and labor sphere and MUEP may be due to the strong influence of a number of non-economic factors, among which demographic processes are of particular importance.

Thus, at MUEP (as in an economic environment), as a result of competition between economic agents through the mechanism of supply and demand for university products and educational services, a certain volume and level of human capital is established.

The functions of MUEP are determined by the role of human capital developed by the education sector in the life of society. From an economic point of view, education is the most important human resource needed in the economy. In accordance with this, there are two main functions of MUEP:

The social function is to ensure a normal level of development of human capital, allowing people to achieve well-being and a sufficient level of reproduction of the production and social abilities of workers.

The economic function is to rationally involve, distribute, regulate and use education and human capital. Moreover, at MEPS, people's needs for acquiring the ability to work (development of their own human capital) are met, while universities satisfy economic needs.

MUEP is an adjustable dynamic system. To understand this system, it is necessary to have an abstract model of MUEP with perfect competition, reproducing its main characteristics.

Analysis of MUEP for Uzbekistan and in the context of its individual regions based on research (Bondarenko, 2014; Yunusov, 2021; Shokhazamiy, 2023) and official statistics for Uzbekistan suggests that there is a significant discrepancy in the quantity and quality of educational services offered to the real needs of the labor market and economy in in general. The low level of official unemployment published in statistical publications is not an indicator of a favorable situation in the Uzbek labor market and MUEP. The measures taken by the government to regulate these markets create only an external picture of prosperity: employers are placed in conditions where it becomes more profitable to retain excess labor, thereby contributing to the spread of inefficient employment. In fact, the real economy and enterprises are experiencing a certain shortage of workers with working specialties, while among the unemployed the share of such is negligible. Unemployed people with higher education, as a rule, rarely agree to take jobs that do not require high qualifications. But the trend of total and widespread higher education has led to a sharp increase in such workers. As a result, one can observe a significant imbalance between the demand and supply of labor in the labor market, the demand and supply of educational services at MUEP in terms of the level of vocational education, as well as inconsistency in the functioning and regulation of these markets. Another point in the problem under

consideration is the discrepancy between the number of vacancies and the labor services offered in the context of specialties and areas of training. While the real economy and industry are in dire need of engineering and technical workers, a significant portion of the unemployed have humanitarian qualifications.

The market mechanism for regulating MUEP in its relationship and interaction with the labor market should be more flexible and responsive. These markets (MUEP and the labor market), due to their nature and interconnectedness, must quickly respond to changing customer needs, offering them the product that is in demand at a given time. But, like any product, any market has its own characteristics, which is reflected in the mechanism of its functioning. Initially, the buyers of educational services are applicants (their parents) who pay for the education. The incorrect orientation of young people toward a future profession in demand by the labor market is largely due to a lack of information, the inability to foresee the situation on the labor market in the long term (the higher the level of qualifications obtained, the longer the learning process), and distorted ideas about the prestige of certain professions. Often, the professional choice of an applicant is determined by the size of the salary that highly qualified specialists with extensive work experience receive at the time of the start of vocational training. The change in the situation on the labor market during training, the low level of wages for young specialists explains the refusal of university graduates to work in their specialty, which can further aggravate the imbalance of supply and demand both in the labor market and at MUEP. A situation arises when the demand for higher educational services (professional competencies) is not determined by the needs of the real economy, and the supply of labor services is largely determined by the demands and ambitions of young people - recipients of higher education services. Despite the fact that the "ultimate" consumer of the "product" of the educational process is the manufacturer (employer), an individual employer does not have sufficient resources for independent professional training of the specialists he needs.

Thus, there is no mutually coordinated functioning of the MUEP and the labor market, in which the latter acts as a direct "customer" of labor and higher educational services, and the system (model) for regulating these markets in their interrelation, interaction and interdependence is not perfect. Moreover, the coordinated interaction of the labor market and MUEP, of course, should be regulated at the state level with the involvement of relevant public organizations (core non-governmental non-profit organizations).

Currently, the interaction of employers with vocational educational institutions has intensified. There is a certain variety of forms and tools for this interaction: holding joint scientific and practical conferences and seminars, employers in the professional accreditation of educational programs, attracting employers to conduct lectures and seminars (practical) classes, creating joint innovation centers and basic departments, and much more. But all this does not reduce the severity of the problem of the discrepancy between the structure of demand for labor and educational services and the structure of supply of labor and educational services. Employers' complaints about the quality of professional training of university graduates remain relevant (lack of practical components in the training of students; excessive academic nature of the education system; insufficient design and research work of students, lack of integration of higher education and production based on project management methodology, etc.). To this we can add the inconsistency of the developed programs of academic disciplines with the real requirements of modern production, the lack of a full-fledged external assessment of the quality of educational programs and educational institutions, and the lack of resources to improve the quality of professional training (financial, educational). In addition, at present in Uzbekistan, university science works weakly and is not integrated with production, corporate science is practically absent, due to the fact that many industry research and design institutes have not received proper development.

The condition of getting young people full of middle school, middle special professional, higher education, actually engaged in labor market. As a consequence of increasing the level of effective employment of the working population, the formation of a mechanism for state regulation of interaction between the labor market and the MUEP market as important components of the social environment is being formed. The interaction of these markets is influenced by a number of factors: economic structure, migration processes, demographic situation, state and public regulation, state employment policy, etc. When regulating the mechanism of interaction between the labor market and MUEP, the state must maintain a balance of private and public interests of all subjects of these markets, adhering to reasonable decentralization of the management of the processes of interaction between employers and institutions of secondary, secondary specialized vocational, higher and postgraduate education.

In view of the above, in order to achieve the local goal set above, as well as in the development and implementation of the National Project

(program), there is a need for a theoretical representation of the structure of the MUEP, which is an integral part of the labor market.

If we take into account that in the labor market (labor services market) labor force, or a person's ability to work, is realized (as mentioned above), the service of labor force to provide their own labor (and able-bodied graduates of educational institutions enter the labor market as labor force and offer on it their ability to work or the service of providing their own labor, based on acquired theoretical knowledge, practical skills, competence, qualifications), then we can talk about the close relationship of the labor services market and MUEP.

In such a way, it is not surprising that the money "MUEP-Labor market" can emerge from the market indicators of economic activity, the main factors of which are QES, provided by universities, and the productivity of scientific-innovative and production activities, which are carefully and constantly monitored. specialist and policy.

In view of the above, it is necessary to use, in the conditions of the development of New Uzbekistan, a triune mechanism for regulating MEPS in its relationship and interaction with the labor market. The essence of the triune mechanism, which is widely used in the best world practice of regulating the sphere of higher education, is that three parties should participate in the interaction and interaction of the MUEP of Uzbekistan:

1) the relevant government body authorized to regulate this market;

2) specialized (in areas and sectors of the economy) non-governmental non-profit organizations of employers (abbreviated as SNNO);

3) a national non-governmental non-profit organization of universities to be created, which should be endowed with the status of a self-regulatory organization (abbreviated as SRO NNNO) by a body authorized by the state to regulate the field of higher education.

At the same time, state regulation should be based on the method of indicative-functional regulation, and public regulation should be based on the method of self-regulation used by SRO NNNO.

Of great importance is the impact on MUEP of state policy of socio-economic development, including employment and the refinancing discount rate on the amount of demand and supply. Thus, a decrease in the discount rate leads to an increase in the income rate for the QES, a decrease in the bank lending rate and an increase in employment. At the same time, the attractiveness of MUEP increases and employment

increases. If the lending rate increases, then the state strives to reduce unemployment (by increasing budget costs to support the unemployed) and maintain (to compensate for the growth of inflation and interest rates, as well as the cost of education) MUEP at the expense of the budget.

Thus, for the state (in order to effectively regulate MUEP and the labor market in their relationship, interaction and interdependence, taking into account the factors of innovative development of the economy), a comprehensive solution to the triune problem is necessary based on achieving the local goal set above.

At the same time, it is necessary to stimulate the functions of supply and demand in the labor market and MUEP, focused on ensuring the quality of training and decent employment of university graduates. To do this, you can use the State-Public Partnership. In such a partnership, the Ministry of Employment and Poverty Reduction, the Ministry, the Ministry of Economy and Finance, AMSA act on behalf of the State, and on behalf of the public – the Federation of Trade Unions of Uzbekistan (abbreviated as FTU), specialized (in areas and sectors of the economy) non-governmental non-profit organizations of employers (abbreviated as - SNNO) and the National Non-Governmental Non-Profit Organization of Universities to be created, which should be endowed by a body authorized by the state to regulate the field of higher education with the status of a self-regulatory organization (abbreviated as SRO NNNO).

Stimulating the demand function (it is performed by employers) in the labor market, which is associated with inviting to work personnel with higher education (graduates) trained by universities, is carried out on the basis of a mechanism for expert assessment of the quality of university graduates by qualification certification commissions (QCC), specially created by each SNNO separately with the participation of representatives (experts) of SRO NNNO and FTU corresponding to their profiles. This mechanism provides support for demand, the function of which is performed by employers who have the right, with the participation of SNNOs and FTUs, to hire university graduates for permanent employment on the condition that they undergo a three-month practical internship as a young specialist under a special postgraduate professional training program. The basis for an employer to accept a graduate for such an internship is the decision of the QCC, formed by each SNNO separately, which includes representatives (experts) of the SRO NNNO and FTU corresponding to their profiles. When voting at ASAC meetings on agenda items, representatives of SNNO and FTU have the right of a casting vote, and experts of the SRO NNNO have the right of an advisory vote.

Support for the demand function (performed by employers) in the labor market is expressed in grant coverage of its costs associated with a paid internship for a young specialist under the specified program at the workplace in the employer's production base, the state in partnership with SNNO, SRO NNNO and FTU. And support for the supply function (it is performed by the university) in the labor market, whose graduates have passed the QCC examination, is expressed in additional targeted grant funding by the state in partnership with SNNO, SRO NNNO and FTU (in the ratios 60:20:10:10 percent, [31] respectively, of the total amount targeted grant funding) for academic (educational and educational-methodological) activities of the teaching staff (teaching staff) of the university for the training of new personnel in an amount equal to the number of young specialists hired for permanent work who graduated from this university. Moreover, the specific addresses of the names of the teaching staff are determined by polling the opinions of young specialists who have become the holders of the right to a paid internship, during the implementation of the QCC.

Based on the results of counting opinions on the questionnaires, the QCC makes a decision on additional targeted grant funding for teaching staff (not less than 65% of the monthly salary), selected by young specialists by surveying their opinions. Teaching staff selected in this way, having the academic title of professor, are also given the right to choose co-authors or independently to write and publish new or the next generation of educational and methodological works (curriculum, training programs, methodological instructions, textbook, study guide on the subject of specialization) on the basis of a grant financing at the expense of SNNO, SRO NNNO and the university for the creative work of the author or team of authors.

Grants from the Republican Association of NNOs under the Oliy Majlis of the Republic of Uzbekistan, FTU, ILO, other international donors and private foreign investors can be attracted for the implementation of projects of SNNOs and SRO NNNOs related to targeted grant funding for the academic activities of teaching staff and their creative work in the preparation of educational materials.

By analogy with the experience of the United States in the development of American higher education (Analytical review, 2001; Belyakov, 2009; Savzikhanova, 2013; Yunusov, 2021), it is possible to apply in the conditions of Uzbekistan the mechanism of certification and accreditation of universities by the decision of the QCC, adopted based on the results of

[31] These ratios can be changed by agreement of the parties.

ratings and volumes of targeted grant funding for universities over the past five years of work in the MUEP and the labor market. Moreover, the right to cancel the license of a university with the lowest rating results and volumes of targeted grant funding can be transferred to the SRO NNNO, endowed with self-regulatory status.

Based on the above, it is necessary to reform the procedure for admitting applicants to universities. This is due to the fact that the introduction of a unified procedure for state testing of applicants for the purpose of their selection and admission to universities in the country did not provide an effective solution to the problem of the quality of personnel training due to the following negative circumstances:

– the persistence of the reasons for the low quality of education in school education, which force high school students who want to enroll in universities (mostly in State Higher Education Institutions), to additionally study at the expense of their parents with tutors according to the rules of state computer testing, which require test takers to select the correct answer from several options answers that determine most of all the development of the ability of test takers to temporarily (until passing test exams) remember standard (although sometimes incorrect) answers to multidisciplinary tests (not fully mastering the essence and content of tasks, the method of achieving the correct answer with its verification or justification) for in order to automatically and with the presence of faith in luck find them among several answer options for the disciplines being taken;

– due to the first circumstance, first-year university students who have passed state computer testing as applicants find themselves not quite ready for modern conditions of higher education, which require them to have more logical and rational thinking and independent preparation in mastering general and special disciplines, to develop their ability in them building up theoretical knowledge that allows one to acquire real professional qualifications and practical skills necessary to become a specialist with a higher education, in demand in specialized areas and sectors of the economy, in accordance with the procedure established by the state;

Due to the first and second circumstances, university teachers are forced to teach students and give them educational tasks, assuming that the basic knowledge they acquired in school education is sufficiently complete, which leads to a loss in the quality of training of personnel with higher education.

The following procedure is proposed to ensure improved quality of preparation of school education and admission of applicants to universities.

Firstly, it is necessary to abolish the State Test Centers (abbreviated as GTC) under the Ministry and the Ministry of Public Education (abbreviated as MPE), to introduce in their place a National Commission for assessing the degree of compliance with state requirements for the quality of moral education and the results of multidisciplinary school education of students (abbreviated as National Evaluation Commission - NEC), in whose work representatives (experts) of SNNOs and SRO NNNOs must necessarily participate (see the fifth way).

Due to the fact that the MPE and the ministry are affiliated entities, as well as to prevent cases of corruption, it is proposed to create a highly transparent NEC under the Oliy Majlis or under the President of the Republic of Uzbekistan.

The introduction of the NEC institution in the context of the development of New Uzbekistan will make it possible to comprehensively solve the following tasks with the help of NEC:

1) eliminate the above negative circumstances;

2) assess the level of quality of moral education and the results of school education (in basic subjects) of school students using different methods of taking exams, assessing the IQ of schoolchildren, computer testing of knowledge based on the results of graduation in programs: primary, middle and high schools;

3) a method for assessing the quality of the teaching staff and the school as a whole based on planned and unscheduled assessments of the current state of the level of quality of moral education and school education of students;

4) selection by each university from among the applicants who submitted documents for admission to it according to the criterion of the degree of correspondence of the number of points scored by applicants upon completion of studies in primary, secondary and high school education programs to the level of the current university ranking;

5) conducting an oral profile interview with selected applicants to identify their interest in the future profession and the adequacy of the school knowledge they have acquired to continue higher education;

6) apply foreign best practices of higher education for high-quality training of students in groups that differ in the degree of giftedness of

students (and each student, as the degree of his giftedness increases, can be transferred to a group with a higher rank);

7) link the educational process of the last year of students' studies with the requirements of the specialized qualification certification commissions of SNNO (QCC) for the purpose of preliminary preparation of graduates for the upcoming three-month practical internship as a young specialist in a special program of postgraduate professional training (see the fifth path).

Reforming the procedure (mechanism) for admitting applicants to universities will effectively solve the problem of the quality of personnel training, in particular:

– improve the quality of education in school education without the need for additional education in school subjects;

– applicants who have become first-year university students will be ready for modern conditions of higher education, which require them to have more logical and rational thinking and independent preparation in mastering general and special disciplines, to develop the ability to build up theoretical knowledge and practical skills in them, necessary to become a specialist with higher education, in demand by specialized areas and sectors of the economy, in accordance with the procedure established by the state;

University teachers will train students according to the requirements of high-quality training of personnel with higher education.

A comprehensive solution to these problems will make it possible to organically connect and synchronize demand and supply both in the educational services market (ESM) and in the labor market.

Conclusion

Based on the analysis of the theoretical and factual basis, problematic aspects of the quality of higher education and the development of MUEP in the interrelation, interaction and interdependence with the labor market and the economy, the relevance and need for the speedy reform of State Higher Educational Institutions is substantiated on the basis of a comprehensive solution to the triune problem - low quality of higher education, non-competitiveness of State Higher Educational Institutions in the world the university market according to the indices of generally recognized international rating organizations, the imbalance in the MUEP and the labor market in their relationship, interaction and

interdependence, which reduces the quality and pace of government reforms.

A comprehensive solution to the triune problem is given based on the development and implementation of the National Project (program) for the reform (transformation) of State Higher Educational Institutions in afterburner mode (in three years!). At the same time, a characteristic is given, the features and problematic aspects of MUEP are identified, specific proposals and recommendations are presented for the purpose of a comprehensive solution to the triune problem on the basis of an appropriate theoretical and methodological basis.

To finance the project, it is proposed to attract private foreign corporate investments under the guarantee of the project's potential and grants from international donors, which is based on a method (mechanism) that does not burden the state with external debt. Although there are other traditional methods of attracting investment to finance a project, they, on the one hand, burden the state with additional external debt, and on the other hand, state educational institutions are not ready to attract foreign investment (both debt and equity investments) through the global financial market.

When implementing the project it is necessary:

– place emphasis on the speedy introduction of advanced global university practices, as was done within 2-3 years by Japan, the countries of Central and Eastern Europe with economies in transition, as well as progressively developing countries in Asia, the Middle East and Latin America, which have achieved the quality of higher education and competitiveness their universities according to the indices of international ranking organizations;

– develop and enact new laws: "On the market of educational services" and "On self-regulation in the market of educational services".

It is necessary to consider educational services as a public and private good at the same time, which will allow us to argue about the feasibility of a flexible combination of state, market and public mechanisms for regulating MUEP in connection, interaction and interdependence with the labor market and the economy, as well as ensuring the quality of educational services in it.

The theoretical and methodological basis takes into account the features of the "MUEP-Labor market" pair, which has a type of entities and relationships characteristic only of these markets.

In the functioning of the "MUEP-Labor market" pair, the goal of state regulatory policy is important - ensuring a favorable climate at the MUEP, necessary for the effective transformation of savings into income-generating human capital.

The theoretical and methodological basis (scientific concept) of a comprehensive solution to the triune problem can serve as a scientific basis for the development and implementation of a project for reform (transformation) of State Higher Educational Institutions in forcing mode.

In general, achieving a comprehensive solution to the triune problem based on the proposed theoretical and methodological basis (scientific concept) can contribute to:

– research and development of a strategy for the development of MUEP in its relationship, interaction and interdependence with the labor market and the economy;

– the state to develop and implement scientifically based strategies and measures to solve this problem, on the basis of which it is possible to achieve a favorable climate at the MUEP, which is very important for the implementation of the Uzbekistan-2030 strategy.

To implement the National Project, a special one is required:

– organizational and legal mechanism for the implementation of the project, ensuring the transformation of State Higher Educational Institutions and the functioning of MUEP in connection and interaction with the labor market. This mechanism provides for the introduction of appropriate changes and additions to the current legislation in the field of higher education and self-government of citizens, as well as the introduction of self-regulation legislation for specialized non-governmental non-profit organizations;

– method (mechanism) of financing (not burdening the state with external debt) of the project.

As sources of project financing, one can indicate foreign investment in the form of grants[32] from international donor organizations (which include: the World Bank, UNDP, UNESCO, ADB, EBRD, JICA, KOICA, TIKA, the Horizon Europe Program and etc.) and/or foreign corporate investors under the guarantee of the potential of the National Project (based on the use of the debt emission method of external financing).

[32] Because the attracted grants from the relevant international organizations do not fall into the category of public external debt.

Due to the unpreparedness of rectors to reform the State Higher Educational Institutions in which they work and the Ministry, as well as the lack of competent personnel in State Higher Educational Institutions to develop a strategy and manage transformation projects for the development of the national educational sector, it is necessary to attract experts and professors[33] from leading European universities to implement the project, who are capable apply best international university practice in reforming State Higher Educational Institutions.

A comprehensive solution to the triune problem will allow: accelerated provision of the quality of training by State Higher Educational Institutions of personnel with higher education and the competitiveness of State Higher Educational Institutions in the global market of educational services according to the indices of international rating organizations; to form an effectively functioning economic model of MUEP in connection and interaction with the labor market; ensure an accelerated transition of the country to a new renaissance and a phase of sustainable innovative and inclusive development.

References

Decree of the President of the Republic of Uzbekistan, dated October 8, 2019 No. UP-5847 "On approval of the concept of development of the higher education system of the Republic of Uzbekistan until 2030. "

Address of the President of the Republic of Uzbekistan to the Oliy Majlis and the people of Uzbekistan (newspaper "People's Word" dated December 21, 2022).

Decree of the President of the Republic of Uzbekistan, dated September 11, 2023 No. UP-158 "On approval of the strategy "Uzbekistan-2030".

Models for managing the scientific and innovative activities of a university" / authors: Sh. Sh. Shokhazamiy, D. V. Puzankov, A. V. Vakhobov, V. M. Kutuzov, A. V. Muravyov, M. Yu. Shestopalov, N. G. Ryzhov, I. S. Terentyeva. - T. : Iqtisod-moliya, 2006. – 242 p.

Shokhazamiy Sh. Sh. Treatise on a smart digital republic. Monograph. -T. : Innovation rivojlanish nashriyot-matbaa uyi, 2020. -352 p.

Shokhazamiy Sh. Sh. Ways to increase the competitiveness of state higher educational institutions. // "Oliy ta'lim taraqqiyoti istiqbollari" O'zbekistondagi Erasmus+ milliy ofisi hamda Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligining tashkiliy ko'magi asosida nashr etildigan ilmiy-metodik jurnal, 13-son. - T. : NTM "NEO Hamkor", 2023. -b. 15-47.

Bondarenko O. V. Labor market and educational services market: problems of interaction. // International Journal of Applied and Fundamental Research. – 2014. – No. 3-1. – pp. 114-116 (URL: https://applied-research. ru/ru/article/view?id=4769 (access date: 06/23/2023).

[33] On special terms of providing them with tax benefits and participation in the management of the project of transformation of the State Higher Educational Institution, specialized for them.

Yunusov H. M. Ozbekistonda oliy talim islokhotlarining dolzarb muammolari va ularni hal etishda AҚSh tazhribasining ahamiyati. // Oliy ta'lim taraqqiyoti istiqbollari. Ilmiy-uslubiy jurnal, 2021. -bb. 61-75. - https://cyberleninka.ru/article/n/zbekistonda-oliy-talim-islo-otlarining-dolzarb-muammolari-va-ularni-al-etishda-a-sh-tazhribasining-a-amiyati.

Savzikhanova S. E. (Sabina E. Savzikhanova). Foreign experience of educational services development // Creative Economy, 2013, No. 10(82). -127-135.

Foreign experience of reforms in education // Analytical review, Bulletin of Voronezh State University, 2001. - pp. 116-130.

Belyakov S. A. (S. A. Belyakov). Foreign experience of improvement of educational governance organizing: the main models // Foreign experience of university management, Ural Federal University, 2009. – pp. 45-63.

Website of the Ministry of Higher Education, Science and Innovation of the Republic of Uzbekistan: www. edu. uz.

Website of the Statistics Agency under the President of the Republic of Uzbekistan: www. stat. uz.

Website of the Ministry of Employment and Poverty Reduction of the Republic of Uzbekistan: www. mehnat. uz.

RAQAMLI IQTISODIYOT VA BIZNESDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISHNING SAMARADORLIGI

Katta o‘qituvchi
ABIROVA NARGIZABONU SHAVKATBEK QIZI

O’qituvchi PARPIEVA MALIKA MUXAMADJONOVNA

malikaxonparpieva83@gmail. com

ANNOTATSIYA

Maqolada raqamli iqtisodiyot va biznesda raqamli texnologiyalardan foydalanishning samaradorligiyoritilgan. Raqamli iqtisodiyot, biznesda raqamli texnologiyalarga asoslangan, elektron biznes, elektron tijorat bilan bog‘langan, raqamli tovar va xizmatlar ishlab chiqarayotgan va taqdim etayotgan iqtisodiy faoliyatdir. Bunda iqtisodiy xizmat va tovarlar uchun hisob-kitoblar elektron pul orqali amalga oshiriladi. Raqamli iqtisodiyot konsepsiyasi atomdan bitga, ya’ni kimyoviy eng kichik zarradan elektron birlikka o‘tishga asoslanadi. Raqamli iqtisodiyot tushunchasi - bu iqtisodiy faoliyatning bevosita axborot kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlantirilishi bilan bog‘liq bo‘lgan raqamli ma’lumotlar vositasida tovarlar ishlab chiqarish va xizmatlar ko‘rsatish samaradorligini oshirishga yo‘naltirilgan elektron, internet, tarmoq va virtual iqtisodiyot ko‘rinishidagi ijtimoiy-iqtisodiy tizimi, tahlili masalalari yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: raqamli, iqtisodiyot, biznes, elektron, internet, tarmoq, texnologiya, innovatsiya, rivojlanish, resurs, aloqa, talab, axborot, kommunikatsiya, platforma, jarayon, xizmatlar, faoliyat, infratuzilma, dinamika, segment, klassik, tahlil, ko‘rsatkich, telekommunikatsiya, ijtimoiyiqtisodiy, reyting, parametrlar, ko‘nikmalar, statistik, mobil aloqa, baza, stansiya, kontent.

DIGITAL ECONOMY AND EFFECTIVENESS OF USING DIGITAL TECHNOLOGIES IN BUSINESS

SENIOR TEACHER
ABIROVA NARGIZABONU SHAVKATBEK QIZI

Teacher PARPIEVA MALIKA MUXAMADJONOVNA

malikaxonparpieva83@gmail. com

ABSTRACT

The article explores the digital economy and the efficacy of leveraging digital technologies in the realm of business. The digital economy encompasses economic activities rooted in digital technologies within the business sphere, encompassing e-business, e-commerce, and the creation and delivery of digital goods and services. Within this framework, transactions for economic services and products are conducted using electronic currency. Fundamentally, the concept of the digital economy centers on the shift from the physical "atom" to the digital "bit, " where even the tiniest chemical particles are translated into electronic units.

The notion of the digital economy represents a socio-economic model, manifesting as an electronic, internet-based, network-oriented, and virtual economy with the primary objective of enhancing the efficiency of goods production and service delivery through digital data. This transformation is intricately linked to the advancement of information and communication technologies. Consequently, this economic system delves into a comprehensive analysis of pertinent issues, elucidating various facets of its operation and impact

Keywords: digital, economy, business, electronic, internet, network, technology, innovation, development, resource, communication, demand, information, communication, platform, process, services, activity, infrastructure, dynamics, segment, classical, analysis, indicator, telecommunication, social- economic, rating, parameters, skills, statistic, mobile, communication, base, station, content.

KIRISH

XXI asrda raqamli texnologiyalar hayotimizning barcha sohalariga mustahkam kirib bordi. Axborot-kommunikatsiya qurilmalarining rivojlanishi, turli xil aqlli robot tizimlarining rivojlanishi, tobora kattaroq hajmdagi ma'lumotlar bilan ishlash qobiliyati va boshqalar. - bularning barchasi yo'nalishga jiddiy ta'sir ko'rsatdi

Zamonaviy iqtisodiyotning rivojlanishi, bunda axborot omili tobora muhim rol o'ynaydi. Bundan tashqari, yirik jahon voqealari ham ko'pincha ushbu tendentsiyalarning kuchayishiga hissa qo'shadi - masalan, COVID-19 pandemiyasi sharoitida kompaniyalar o'zgaruvchan sharoitlarga moslashishga va turli biznes jarayonlariga raqamli texnologiyalarni joriy etishga o'tishga majbur bo'lishdi - masofaviy ish formatlaridan foydalanish, muntazam jarayonlarni avtomatlashtirish va ko'proq. Yangi vositalarning afzalliklarini tushungan va his qilgan ko'plab kompaniyalar pandemiya tanazzulidan keyin ham raqamli texnologiyalarni rivojlantirish ustida ishlashda davom etmoqdalar. Huquqiy sohada ham o‘zgarishlar ro‘y bermoqda - maxsus davlat dasturlari ishlab chiqilmoqda, qonunchilik shakllantirilmoqda va takomillashtirilmoqda, raqamli texnologiyalarni rivojlantirish va joriy etishning asosiy yo‘nalishlari - boshqaruv, xavfsizlik va boshqa ko‘plab sohalar belgilanmoqda.

Zamonaviy dunyoni axborot texnologiyalarisiz tasavvur qilibbo‘lmaydi, ular turli sohalarni o‘zgartirib, yengillashtirdi, yangi bozor imkoniyatlarini ochdi. Yangi raqamli infratuzilmalarning paydo bo'lishi, kompyuter texnologiyalari va raqamli kommunikatsiyalarning rivojlanishi axborot texnologiyalari sohasida yangi imkoniyatlar yaratadi, ularni jamiyatning ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy, iqtisodiy hayotiga tatbiq etadi, xalqaro iqtisodiyotning yangi tizimini shakllantiradi. Raqamli iqtisodiyot yuqori texnologiyali biznes tuzilmalari tomonidan elektron mahsulotlar va xizmatlar ishlab chiqarish va bu mahsulotlarni elektron tijorat orqali amalga oshirishga asoslangan.

Raqamli iqtisodiyot - bu ishlab chiqarishning asosiy omillari raqamli shaklda taqdim etilgan ma'lumotlar va ularni qayta ishlash va katta hajmlarda foydalanish bo'lgan faoliyat bo'lib, har xil turdagi ishlab chiqarish, texnologiyalar, uskunalar, samaradorlik, sifat va unumdorlikni oshirishga imkon beradi. tovarlar va xizmatlarni saqlash, sotish, etkazib berish va iste'mol qilish. So‘nggi yillarda iqtisodiyotni rivojlantirishda ilg‘or texnologiyalar va innovatsiyalarning ahamiyati oshib bormoqda. Eng yangi texnologiyalar ishlab chiqarish va biznes jarayonlarining samaradorligini oshirishi mumkin. Eng yangi

texnologiyalar inson faoliyatining barcha yangi sohalari va sohalariga kirib borishi bilan an’anaviy yondashuvlar va ish uslublari o‘zgaradi(2).

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining (AKT) paydo bo‘lishi va tarqalishi global iqtisodiyotga shu qadar ta’sir ko‘rsatdiki, yangi bir hodisa - raqamli iqtisodiyot paydo bo‘ldi. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari ta’siri ostida odamlarning turmush tarzi o‘zgara boshladi, foydalanuvchilar o‘rtasidagi aloqalar o‘zgardi - turli jug‘rofiy mintaqalar, faoliyat sohalari va boshqalardagi odamlar o‘rtasida aloqa o‘rnatish imkoniyati paydo bo‘ldi. Bu raqamli iqtisodiyotning asosi bo‘lgan axborot aloqalarining jadal o‘sishi.

Raqamli texnologiyalarning ta’siri global miqyosda ham, mahalliy darajada ham seziladi. Raqamli iqtisodiyot yangi ishlab chiqarishlarning kombinatsiyasi sifatida global iqtisodiyotning tez o‘sib borayotgan qismidir. Yangi texnologiyalar yaxshi tashkil etilgan xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining ba’zi jihatlariga o‘zgartiruvchi ta’sir ko‘rsatadi, bu asosan ishlaydigan mexanizmlarni – aloqa vositalarini yoki sanoat mashinalarini raqamli yoki raqamli mexanizmlarga almashtirish, shuningdek, ularni yanada modernizatsiya qilishdan iborat. Raqamli iqtisodiyotning o‘sishi raqamli va mobil texnologiyalar bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan bir qator bozorlarning o‘sishi bilan bog‘liq. Texnologiyalar rivojlanishining hozirgi bosqichida va bozorlarning hozirgi holati sharoitida raqamli iqtisodiyotni maqsad sifatida emas, balki iqtisodiy faoliyat samaradorligini oshirish vositasi sifatida ko‘rib chiqish kerak. Zamonaviy raqamli iqtisodiyot yangi biznes modellarini taklif qiladi va boshqaruv mexanizmlarini o‘zgaruvchan voqelikni aks ettirish uchun o‘zgartirish zarurligini ta’kidlaydi.

Iqtisodiyot va jamiyatning "raqamlashtirish" jarayoni (ingliz tilida - digitization ya’ni, raqamlashtirish, ba’zan esa digitalization ya’ni raqamlashtirilishi ma’nosini bildiradi) haqida gapirganda, birinchi navbatda, terminologiyaga aniqlik kiritish kerak. Eng keng ma’noda "raqamlashtirish" jarayoni, odatda, raqamli texnologiyalarni keng qo‘llash va assimilyatsiya qilish tashabbusi bilan boshlangan ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishni anglatadi.

Raqamli iqtisodiyot tushunchasiga bir qator ta’riflar berilgan. Jumladan, professor V. Ivanov "Raqamli iqtisod - haqiqatimizni to‘ldiradigan virtual muhit, " deb ta’rif bergan. Professor D. Kungurovning fikricha, "raqamli iqtisod" atamasiga ikkita - klassik va an’anaviy yondashish mavjud.

Raqamli texnologiyalar asosida iqtisodiyotning va elektron tovar va xizmatlar eksklyuziv domen tavsiflovchi raqamli iqtisodiyot: birinchi yondashuv "klassik" deb nomlanib, klassik misollar - teletibbiyot, masofaviy ta'lim, dori-darmonlarni sotish (filmlar, televizorlar, kitoblar va boshqalar). Ikkinchi yondashuv: "raqamli iqtisod" ilg'or raqamli texnologiyalardan foydalangan holda iqtisodiy ishlab chiqarishdir. M. L. Kalujskiy raqamli iqtisodiyot - iqtisodiy internet faoliyati, shuningdek, shakllari, usullari, vositalari va uni amalga oshirish aloqa muhitidir, deb ta'riflagan.

Manbalarda keltirilishicha "Raqamli iqtisodiyot" iqtisodiyotning bunday turi ma'lum darajada amalda ishlaydigan turdagi model hisoblanadi. Raqamli iqtisodiyot - bu ishlab chiqarish kompleksi, inson uchun hayot va qulaylikni ta'minlaydigan mahsulot va xizmatlarni yaratadigan ishlab chiqarish tizimi bo'lib, u yerda ma'lum bir kiber-jismoniy (kiberfizicheskaya) tizim paydo bo'ladi. Fikrimizcha, raqamli iqtisodiyot bu ishlab chiqarish kompleksi insonlar uchun qulayliklarni ta'minlaydigan mahsulot va xizmatlarni yaratadigan virtual muhit bo'lib, raqamli texnologiyalardan foydalangan holda iqtisodiy ishlab chiqarish tizimi sanaladi.

Raqamli iqtisodiyotga bo'lgan qiziqish jamiyat va iqtisodiyotda ro'y bergan jiddiy o'zgarishlar tufayli sezilarli darajada o'sdi. Zamonaviy texnologiyalar va platformalar mijozlar, hamkorlar va davlat tashkilotlari bilan shaxsiy muloqotni minimallashtirish hisobiga korxonalar va jismoniy shaxslarga xarajatlarni qisqartirishga yordam berdi, shuningdek, o'zaro muloqotni yanada tez va oson yo'lga qo'yishga imkoniyat yaratdi. Natijada tarmoq resurslariga asoslangan, raqamli yoki elektron iqtisodiyot paydo bo'ldi(1).

«Raqamlashtirish» so'zi aslida yangi atama bo'lib, innovatsion boshqaruv va ish yuritish jarayoniga IT yechimlarning jalb etilishini, buning samarasi o'laroq esa internet buyumlardan tortib, elektron hukumatgacha bo'lgan barcha tizimlarda axborot texnologiyalarini qo'llashni ko'zda tutadi.

METODOLOGIYA

Global iqtisodiy tizimda ham, alohida bozorlar va korxonalar iqtisodiyotida ham yangi xususiyatlarni keltirib chiqaradigan texnologik o'zgarishlar bilan bog'liq. Raqamli texnologiyalar biznesda inqilobga olib keldi. Yangi raqamli iqtisodiyot an'anaviy iqtisodiyotdan tubdan farq qiladigan qoidalarga asoslanadi. Iqtisodiy sub'ektlar doimiy o'zgarib turadigan muhit sharoitida ishlashga majbur bo'ladilar va bunday

sharoitlarda rivojlanish biznesning strategik va taktik darajada dinamik o'zgaruvchan muhitga doimiy moslashishini anglatadi (2).

Raqamli axborot texnologiyalarining biznesga ta'sirini aniqlash va kompaniyaning raqamli iqtisodiyot muammolariga javob berish usullarini taklif qilishdir. Raqamli iqtisodiyot ishlab chiqarish, savdo, transport va moliyaviy xizmatlar, ta'lim, sog'liqni saqlash, ommaviy axborot vositalari va boshqalarga katta ta'sir ko'rsatadi. Texnologiyalar odamlar va tashkilotlarga turli yo'nalishlarda imkoniyatlar beradi, g'oyalar yaratish va tarqatish, rivojlantirish va rivojlantirish imkonini beradi. innovatsiyalarni tijorat faoliyatiga kiritish va joriy etish.

Axborot raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi axborot bozorini rivojlantirish jarayoni bilan uzviy bog'liqdir. Axborot bozorini tijorat asosida intellektual mehnat mahsulotlarini sotib olish va sotish bo'yicha iqtisodiy, huquqiy va tashkiliy munosabatlar tizimi sifatida tavsiflash mumkin.

Jamiyatni axborotlashtirish va raqamlashtirishning o'sishi bilan iqtisodiyotda axborot industriyasi ustunlik qila boshladi, ishlab chiqarish tobora innovatsion va intensiv bo'lib bormoqda. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari sohasida band bo'lganlar soni yildan-yilga ortib bormoqda. So'nggi o'n yilliklarda jamiyatni axborotlashtirishni rag'batlantiruvchi asosiy omil - bu o'sishdir apparat va dasturiy ta'minotning mavjudligi, tarmoq texnologiyalarini ishlab chiqish. Axborot bozorining jadal rivojlanishiga dasturiy mahsulotlarni ishlab chiqishda biznesning jadal o'sishi sezilarli ta'sir ko'rsatdi.

Raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi raqobatning yangi turi - giperraqobatning paydo bo'lishiga olib keldi. Giperraqobatning tizimli elementlari ko'p bosqichli va ko'p o'lchovli, yangi bilimlar (kompetentliklar), boshqaruvchanlik, dinamizm, moslashuvchanlik, harakatchanlik, innovatsiya, samaradorlik va boshqalar bo'lib, ular jahon yetakchilari va texnologik rivojlangan transmilliy kompaniyalarning globallashuv afzalliklarini belgilaydi.

Axborot bozori tashkilotlarning biznes jarayonlarini optimallashtirish uchun ma'lumotlarni ishlab chiqarish, saqlash, qayta ishlash va uzatish uchun innovatsion texnologiyalarni ishlab chiqish bo'yicha universal bo'lmagan funktsiyalarni bajaradigan tuzilmalar raqobatining maxsus usullaridan foydalanadi.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) korxonalarga biznes jarayonlarini optimallashtirish imkonini beradi. Makroiqtisodiy darajada AKTning ta'siri jahon iqtisodiyotidagi tendentsiyalarni, shu jumladan

foydalanishni hisobga oladigan davlatlar va mintaqalar iqtisodiyotini rivojlantirishning yangi yo'nalishlarini tanlash zarurligini tushuntiradi. Raqamli iqtisodiyot an’anaviy iqtisodiyotga xos bo‘lgan qator cheklovlarni yengib o‘tishga qodir.

Raqamli mahsulotlar cheksiz ko'p odamlar tomonidan nusxalanishi va ishlatilishi mumkin va ular iste'molchi xususiyatlarini yo'qotmaydi va bu xususiyatlarni almashish va baham ko'rishda ko'pincha yaxshilanadi. Bunday holda, moddiy mahsulotlarni bir vaqtning o'zida bir nechta odam ishlatishi mumkin emas va ish paytida aşınma va yirtiqqa duchor bo'ladi. Internetdo'konlar odatiy savdo maydonchalariga xos bo'lgan hududlarda va shuning uchun assortimentning kengligida cheklovlardan qochish imkonini beradi.

Ma'lumotlarning kompaniya boshqaruviga ta'siri kuchayishi bilan undan foydalanish usullarini qo'shimcha tekshirish talab etiladi. Hozirgi kunda kompaniyalarning tashkiliy va boshqaruv muammolarini hal qilish, biznes jarayonlarini yo'lga qo'yish tobora qiyinlashmoqda.

Raqamli iqtisodiyot kompaniyalar faoliyatida bir qator muhim o'zgarishlarni amalga oshirdi:

1. muhim qayta manbaga aylangan axborot ishlab chiqarish omilining paydo bo'lishi;

2. Tovar va omil sifatidagi ma'lumotlar bahoga ega bo'lgani uchun ishlab chiqarish xarajatlarining oshishi

3. AKTdan foydalanish orqali tranzaksiya xarajatlarini kamaytirish;

4. AKTga asoslangan ishlab chiqarishni joriy etishda inson omilining ahamiyatini oshirish;

5. Informatsion resursdan faol foydalanish orqali noaniqlik omilining ahamiyatini kamaytirish.

An'anaviy iqtisodiyotda ishlab chiqaruvchi va xaridor o'rtasidagi munosabatlarda asosiy rolni ishlab chiqaruvchi o'ynadi, chunki u mahsulot g'oyalarini shakllantirishga tegishli edi. Xaridor allaqachon ishlab chiqarilgan va ishlab chiqaruvchi tomonidan taklif qilingan imtiyozlar ro'yxatidan tanlov qildi. Raqamli iqtisodiyotda zamonaviy xaridor yangi iste'mol qiymatini yaratish, yangi mahsulot va xizmatlar uchun g'oyalar yaratish jarayonining ishtirokchisi bo'lish imkoniyatiga ega.

Iste'molchi bilan yaqinroq o'zaro munosabatlarga o'tishni ishlab chiqarish korxonalarining biznes muhitini o'zgartirish uchun mantiqiy

qadami deb ta'riflash mumkin. Ishlab chiqarish kompaniyalari iste'molchi bilan tobora ko'proq hamkorlik qila boshladilar (mahsulot dizaynini yaratish, individual buyurtma bo'yicha mahsulot ishlab chiqarish, mahsulotning yangi funksionalligini ishlab chiqish va boshqalar). G. Chezboro tomonidan ishlab chiqilgan “ochiq innovatsiyalar” konsepsiyasi ham raqamli iqtisodiyot keltirib chiqaradigan o‘zgarishlar bilan bog‘liq. Ochiq innovatsiyalar iste'molchilar biznesini innovatsiyalarni yaratish jarayoniga faol jalb qilish jarayonida kuzatilishi mumkin, bunda kompaniyalar nafaqat ichki g'oyalardan (xodimlarning g'oyalari), balki tashqi (iste'molchilarning g'oyalari) ham foydalanadilar. Bilim raqamli iqtisodiyotda strategik muhim aktivdir. Ular turli sohalardagi kompaniyalarning barqaror iqtisodiy rivojlanishida asosiy rol o'ynaydi. Shu munosabat bilan korporativ bilimlarni kompaniya boshqaruv tizimiga integratsiyalashning zamonaviy vositalari va usullari asosida biznesni rivojlantirish strategiyasini ishlab chiqishda yangi yondashuvlarni shakllantirish maqsadga muvofiqdir. Bilimlarni boshqarish boshqaruv tizimidagi eng muhim faoliyat turlaridan biri sifatida intellektual qadriyatlarni shakllantirishga, korxonalarning tashkiliy, iste’mol va inson kapitalini rivojlantirishga yo‘naltirilgan bo‘lishi kerak. Intellektual aktivlardan intensiv foydalanish kompaniyaning asosiy vakolatlari tizimini birgalikda tashkil etuvchi ichki va tashqi kompetentsiyalarni shakllantirish imkoniyatlarini beradi. Raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi ichki va tashqi biznes muhitiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Axborotkommunikatsiya texnologiyalari sohasida tub o'zgarishlar mavjud bo'lib, ular kompaniya faoliyatining turli yo'nalishlarida o'z ifodasini topmoqda. Internet hatto yangi va kichik kompaniyalarga o'z mahsulotlarini butun dunyo bo'ylab sotishga imkon beradi. Kompaniyalar nisbatan kichik kapital qo'yilmalar bilan tez paydo bo'lishi va rivojlanishi mumkin.

Axborot texnologiyalari xarajatlarni kamaytirishga, iqtisodiyotning deyarli barcha tarmoqlarida mehnat unumdorligi va unumdorligini sezilarli darajada oshirishga yordam beradi. Raqamli iqtisodiyotda kompaniyalarning bozordagi mavqei murakkablashmoqda, strategik qarorlarni qabul qilishda xavf va noaniqlik kuchaymoqda. Bu holat texnologik darajadagi dinamik o'zgarishlar, raqobatning kuchayishi, davlatning iqtisodiyotga ta'siri tufayli beqaror sharoitlar bilan bog'liq. Raqamli iqtisodiyotga xos texnologik o'zgarishlar ishlab chiqaruvchilar va xaridorlar uchun biznesning yangi bozor qoidalarini yaratadi. Raqamli iqtisodiy muhitda kompaniyalar doimiy ravishda yangi raqobatbardosh strategiyalarni izlashlari va raqobat samaradorligini oshirishlari kerak. Yangi sharoitda omon qolish va rivojlanish uchun kompaniyalar raqamli axborot texnologiyalari sohasidagi o'z malakalarini oshirishlari kerak(1)

NATIJALAR

Korxonaning biznesda raqamli texnologiyalardan asosiy maqsad, bizningcha, uning raqobatbardoshligini oshirish va ishlab chiqarish faoliyatining iqtisodiy samaradorligini oshirish uchun shart-sharoitlarni taominlashdan iborat. Biznesda raqamli texnologiyalardan vazifasining maqsadiga muvofiq korxonalarni quyidagicha tasniflash mumkin(4):

-raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarishni tashkil etish;

-yuqori samaradorlikka, ishlab chiqarish va tashkiliy jarayonlarning moslashuviga erishish;

-korxonaning investitsion jozibadorligini oshirish;

-korxonaning iqtisodiy samaradorligini kafolatlaydigan boshqaruv tizimining moslashuvchanligi va shaffofligini oshirish va boshqalar.

Korxonaning biznesda raqamli texnologiyalarni loyihalash uchun raqamli texnologiyalarning korxonada joriy etilishining mavjudligi va maqsadga muvofiqligi mezoniga ko'ra tasnifini ishlab chiqish kerak. Shunday qilib, asosiy raqamli texnologiyalar uchta guruhga birlashtirilgan(4).

1-jadval *Raqamli texnologiyalarning guruhlanishi*

	korxonalarni raqamli o'zgartirish mumkin bo'lmagan texnologiyalar (bulutli qog'ozsiz texnologiyalar va boshqalar);
	bu korxonaning to'liq raqamli texnologiyalar (katta ma'lumotlar, bulutli
Ilg'or texnologiyalar	"analog" dan raqamli korxonaga o'tishni taqsimlangan ma'lumotlar registrlari, mashinalarni o'rganish va boshqalar)

Biznesda raqamli texnologiyalar korxonalarning daromadlarini va investitsion jozibadorligini yaxshilashda muhim rol o'ynadi. Yuqori texnologiyali ishlab chiqarish, ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish, boshqaruvda ma'lumotlar bazasidan oqilona foydalanish kabi imkoniyatlari bilan raqamli texnologiyalar har qanday

korxona uchun ularning samaradorligiga katta ta’sir etuvchi omil hisoblanadi.

Bundan tashqari, COVID-19 davrida raqamli texnologiyalarni tezda tatbiq etgan kompaniyalar inqiroz davrida o’z daromadlarini himoya qilish yoki xatto oshirishga muvaffaq bo’lishdi. Ammo yuqorida sanab o’tganimizdek raqamli texnologiya jarayonini bir qancha xususiyatlar, korxona ko’lami, mahsulot turlari, raqobat muhiti, moliyaviy manbaalar kabilarni e’tiborga olgan holda boshlash maqsadga muofiq sanaladi. Sanoat korxonalarining raqamli texnologiyasi o’zining ijobiy tomonlari va olib kelishi mumkin bo’lgan ehtimoliy xavflarga ega bo’lib, ular jadvalda keltirilgan.

2-jadval *Raqamli texnologiyaning ijobiy tomonlari va ehtimoliy xatarlari*

k a t t a	Qarzga olingan import texnologiyalariga bog’liqlik, o’z apparat va dasturiy taominotda yashirin "xatcho’plar" ga ega bo’lish
Mehnat unumdorligining o’sishi,	a
vositachilarni yo’q qilish, transport , sohasini yo’q qilish	
Katta ma’lumotlarni tahlil qilish,	yo’qolishi, intruziv reklama, korxonalarning maxfiy ma’lumotlari va fuqarolarning shaxsiy ma’lumotlarining tarqalishi

Raqamlashtirish jarayoni keltirishi mumkin bo‘lgan foyda va zararlar riskini to‘g‘ri baholashdan so‘ng ushbu jarayonni joriy qilish rejasi tuziladi. Umumiy holatda raqamli korxona konseptsiyasi va strategiyasini ishlab chiqish quyidagi bosqichlarda amalga oshiriladi. Korxonaning raqamli texnologiyasi bir necha bosqichlardan o‘tadi (1-rasm).

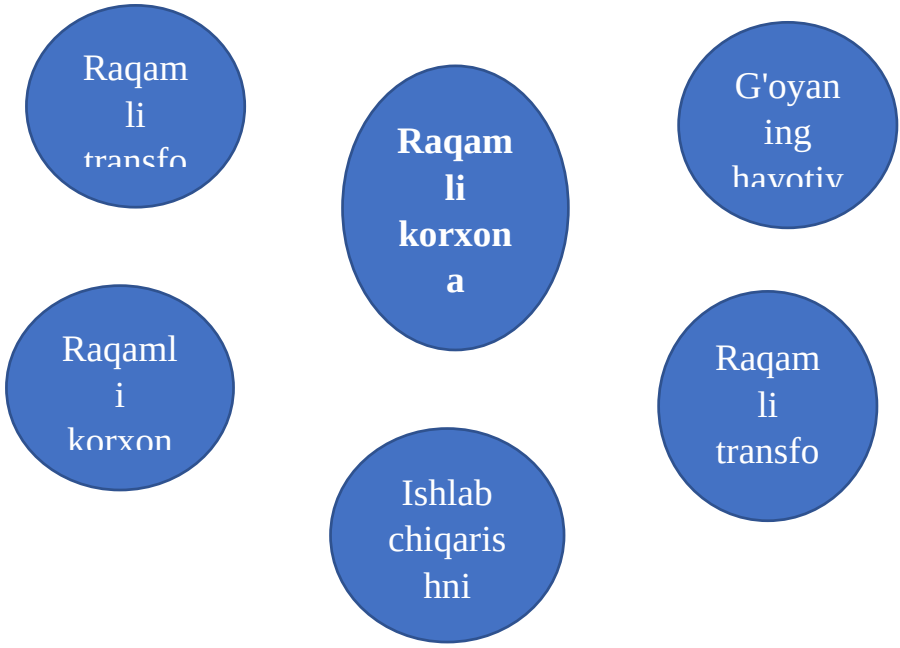

1-rasm. *Korxonalarni raqamli texnologiyalash bosqichlari*

- Raqamli korxona kontseptsiyasi va strategiyasini ishlab chiqish. Korxonaning ning joriy holatida raqamli texnologiyalardan foydalanish darajasini baholash va aniq maqsadlarni belgilash. Belgilangan maqsadlardan kelib chiqqan holda amalga oshirilishi lozim bo‘lgan ishlar ketma ketligini va strategiyasini tuzib chiqish.

- Axborot tahlili. Ko‘p funktsiyali mutaxassislar jamoasi yordamida ma’lumotlarni tahlil qilish, keyinchalik to‘plangan ma’lumotlardan tashkilotning ishlashi, qarorlar qabul qilish, intellektual tizimlarni loyihalash, mahsulotlarni takomillashtirish, yangi takliflar va xizmatlarni yaratish uchun foydalanish kerak.

- Kerakli resurslarni aniqlash - maqsadga erishish uchun zarur resurslarni batafsil aniqlash, biznes jarayonlarini takomillashtirish uchun mutaxassislarni jalb qilish va o‘qitish, yangi texnologiyalarni joriy etish strategiyalarini ishlab chiqish kerak.

- G’oyaning hayotiyligini sinab ko’rish va biznes qiymatini ko‘rsatish uchun dastlabki tajriba loyihalarini yaratish. Mahsulotlar, jarayonlar va korxonalarning raqamli dublikatlarini ishlab chiqish.

- Raqamli texnologiyani jadallashtirish , olib borilayotgan loyihalarning rentabelligini ta'minlash uchun universitetlar, raqamli texnologiyalar sohasidagi yetakchi firmalar bilan hamkorlik qilish, raqamli startaplar bilan ishlash zarur. Olingan tajribani tahlil qilish asosida raqamli korxonaning tugallangan kontseptsiyasini aniqlang.

- Raqamli korxonaga aylantirish. Anoanaviy korxonani raqamli korxonaga aylantirish uchun menejment tuzilmasi va funktsiyalarini aniq tartibga solish, yuqori menejmentning aniq rahbariyati, majburiyatlari va qarashlari talab qilinadi. Raqamli innovatsiyalarga qarshi turish imkoniyatini bartaraf etadigan xodimlarni rag'batlantirish tizimini ishlab chiqish . Raqamli madaniyatni rag'batlantirish kerak: barcha xodimlar raqamli sanoat muhitida ishlay olishlari, yangi texnologiyalarni sinab ko'rishga tayyor bo'lishlari, asbob-uskunalar bilan ishlashning yangi usullarini o'rganishlari kerak.

- Ishlab chiqarishni raqamliga o'zgartirishni amalga oshirish uchun ishlab chiqarish tizimlarining gorizontal va vertikal integratsiyasi zarur va hozirda foydalanilayotgan axborot tizimlarining muhim qismi ma'lumot almashishi mumkin, ammo ularning muvofiqligi korxona ichida ham, o'zaro ta'sir qiluvchi korxonalar o'rtasida ham barcha darajalarda taominlanishi kerak. Yagona axborot makonini yaratish korxonalarni boshqarishning avtomatlashtirilgan tizimlari va sanoat uskunalari o'rtasida tezkor va o'z vaqtida axborot almashish imkoniyatini beradi. Raqamli ishlab chiqarishda mahsulotlar individual buyurtmalar bo'yicha ishlab chiqarilishi mumkin, shuning uchun iste'molchi o'zaro ta'sirning bevosita ishtirokchisi va shuning uchun qiymat zanjirining elementi bo'ladi(4).

Yuqoridagi texnologik tendentsiyalar va tasniflarga asoslangan biznesni raqamli o'zgartirishning asosiy yondashuvlarini sarhisob qilganda, korxonani raqamli o'zgartirish modellarining quyidagi turlarini aniqlash mumkin: jarayon, tarmoq, texnologiya, matritsa.

XULOSA

Xulosa o'rnida ta'kidlash joizki, iqtisodiyot tarmoqlariga raqamli texnologiyalarni joriy etish natijasida qator ustunliklarga ega bo'lib ular quyidagilarda o'z ifodasini topadi: корхоналар faoliyatini avtomatlashtirilishi va jarayonning to'liq raqamlashtirilishiga erishilishi natijasida raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqariladi, ishlab chiqarish va mehnat resurslaridan samarali va tejamkorlik bilan foydalanish yo'lga qo'yiladi, korxonalar investitsion jozibadorligi va ishlab chiqarish jarayonining shaffofligi ta'minlanadi.

Biznes korxonalarida raqamlashtirish jarayoni o'ziga hos xususiyatlarga egaligi, moliyaviy resusrlar va shartli infratuzilmaga muhtojligi nuqtai nazaridan ehtimoliy yo'qotishlarga olib kelishi ham mumkinligi ayniqsa O'zbekistondek rivojlanayotgan mamlakatda faoliyatini olib boradigan korxonalarda ushbu jarayonni to'g'ri rejalashtirish, raqamli transformatsiyalash strategiyasini to'g'ri shakllantirish, ushbu jarayonni korxona holatiga va faoliyat turiga muofiq holatda rejalashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Biznesda raqamli texnologiyaning tegishli modellaridan, yani jarayon, tarmoq, texnologik modellaridan birini tanlash esa biznes korxonalarida bajarilishi kerak bo'lgan ishlarni spetsifikatsiya qilishga, samaradorlikni izchillikda va aniq belgilangan harakatlar rejasi orqali oshirish imkonini beradi.

Shunday ekan, korxonalarda biznesda raqamli texnologiyalarni amalga oshirish uchun quyidagilar taklif etiladi:

1. mehnat jarayonida zarur kompetentsiyaga ega bo'lgan yuqori malakali ishchilardan iborat jamoaga ega bo'lish;

2. mavjud sharoit va vaqtni inobatga olgan holda innovatsion mehnat vositalari va ob'ektlari bilan eng samarali uyg'unlashishga imkon beruvchi usullar, uslublar va chora-tadbirlar majmuini ishlab chiqish;

3. Ishlab chiqarishni raqamli texnologiya qilish sur'atlarini oshirish zaruratidan kelib chiqqan holda, manfaatdor tashkilot va korxonalar, ixtisoslashtirilgan oliy ta'lim muassasalari, kasb-hunar maktablari bilan faol hamkorlikni yo'lga qo'yish zarur.

Raqamli iqtisodiyot va biznesda raqamli texnologiyalardan foydalanishning samaradorligi shuni ko'rsatadiki, bir vaqtning o'zida keng sohalarda rivojlanmoqda va cheklangan miqdordagi kompaniyalar tomonidan, ularga maxsus vakolatlar va resurslar berilgan bo'lsa ham, odatda qurilmaydi. Shuning uchun raqamli iqtisodiyotd vabiznesda raqamli texnologiyalardan foydalanishningasosiy rolni kuchli tadbirkorlik va innovatsion yondashuvga ega bo'lgan xususiy biznes egallashi, davlat esa xususiy tashabbus uchun infratuzilma va sharoit yaratishi bilan shug'ullanish kerak.

ADABIYOTLAR RO'YHATI

Ismoilova Gulnora Fayzullaevna. Parpieva Malika Muxamadjonovna. Davlat statistika qo'mitasi huzuridagi Kadrlar malakasini oshirish va statistik tadqiqotlar institutining "O'zbekiston statistika axborotnomasi" ilmiy elektron jurnali. 2022 yil, 2-son. "O'zbekistonda raqamli iqtisodiyot rivojlanishida raqamli texnologiyalarning ahamiyati".

Parpieva Malika Muxamadjonovna. Raqamli iqtisodiyotni rivojlantirishda innovatsiyalarning roli. Davlat statistika qo'mitasi huzuridagi Kadrlar malakasini oshirish va statistik tadqiqotlar institutining "O'zbekiston statistika axborotnomasi" ilmiy elektron jurnali. 2022 yil, 3-son.

Raqamli iqtisodiyot: yangi biznes imkoniyatlari Shukurullo Yo'ldoshmaxmudov Xurshid o'g'li "O'zbekistonda ilm-fanning rivojlanish istiqbollari" xalqaro ilmiy-amaliy anjumani 2022 yil 30 noyabr | scientists. uz

Qodirov Sardorbek Isroiljon o'g'li. Sanoat korxonalarida raqamli texnologiyalardan foydalanishning xususiyatlari. "Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar" (Economics and Innovative Technologies) ilmiy elektron jurnali.

V. A. Plotnikov, Proceedings of St. Petersburg State University of Economics, 4 (112), 16-24 (2018).

"Science and Education" Scientific Journal / ISSN 2181-0842 May 2022 / Volume 3 Issue 5 Nurbek Ochildiyev.

Electronic (digital) economy. Appendix to the medium-term program of social and eco-nomic development of Russia to 2025 "risk system growth strategy"

Brynjolfsson E and Kahin, B, eds. (2002). Understanding the Digital Economy. Massach usetts Institute of Technology, Cambridge, MA

Бойко, И. П. Экономика предприятия в цифровую эпоху / И. П. Бойко, М. А. Евневич, А. В. Колышкин // Российское предпринимательство. Том 18, – 2017. – №7. – С. 1127-1130.

O. V. Kitova, Digital Transformation of Business http://digitaleconomy. ru/images/easyblog_articles/320/kitova. pdf

EXTENDED ABSTRACT

The article presents an in-depth exploration of the digital economy and its profound influence on the business landscape. In an era dominated by digital transformation, understanding the effectiveness of leveraging digital technologies is paramount. The digital economy, a complex and multifaceted concept, serves as a cornerstone for a wide array of economic activities deeply rooted in digital technologies within the business sphere. This all-encompassing phenomenon encompasses various critical components, including e-business, e-commerce, and the creation and delivery of digital goods and services. It's important to note that within this dynamic framework, the conduct of transactions for economic services and products is primarily facilitated through electronic currency, marking a monumental shift from the traditional physical "atom" to the digital "bit. " This transformation signifies that even the smallest of chemical particles can now be translated into electronic units, underscoring the revolutionary nature of the digital economy.

Beyond its technological underpinnings, the concept of the digital economy represents a socio-economic model that materializes as an electronic, internet-based, network-oriented, and virtual economy. Its core objective lies in enhancing the efficiency of goods production and service delivery through the strategic use of digital data. This transition is deeply intertwined with the evolution and widespread adoption of information and communication technologies, shaping the way businesses operate and compete in the global marketplace.

As such, this economic system demands a comprehensive and meticulous analysis of a myriad of pertinent issues that impact its operation and have far-reaching implications. This includes examining the intricacies of digital security, privacy concerns, the changing nature of work, and the ever-evolving role of government regulation in this digital era. Furthermore, it is crucial to delve into the nuanced ways in which the digital economy influences consumer behavior and the broader socio-economic landscape. Thus, this article aims to provide a holistic and in-depth understanding of the digital economy's multifaceted dynamics and its profound implications on businesses, economies, and societies worldwide. By delving deeper into these multifarious aspects, it aspires to contribute to a more profound discourse on the ever-evolving digital economy.

BYUDJET TASHKILOTLARINING BYUDJETDAN TASHQARI MABLAG'LARINI TADBIRKORLIK ASOSIDA SHAKLLANTIRISHNING XUSUSIYATLARI

o'qtuvchi Mamayunusov Bekzod Ravshanovich

Annotatsiya

Mazkur maqolada byudjet tashkilotlarining byudjetdan tashqari jamg'armalarini shakllantirish va ularni tadbirkorlik asosida shakllantirish xususiyatlari bayon qilingan. Byudjet tashkilotlarining byudjetdan tashqari mablag'larini tadbirkorlik qilib shakllantirish va ularning hisobini takomillashtirish bo'yicha takliflar berilgan. Byudjet muassasalarida buxgalteriya hisobini byudjetdan tashqari faoliyat nuqtai nazaridan rivojlantirish bosqichlarini tizimlashtirdi, byudjetdan moliyalashtiriladigan muassasalarning byudjetdan tashqari mablag'larini hisobga olishning mahalliy amaliyotini baholadi. Byudjetdan moliyalashtiriladigan muassasalarning byudjetdan tashqari mablag'lari tasnifini, "maqsadli mablag'lar" tushunchasining ta'rifini asoslab berdi. Tadbirkorlik faoliyatini amalga oshiruvchi byudjet muassasalari boshqa tashkiliy-huquqiy shakldagi xo'jalik yurituvchi sub'ektlar bilan bir qatorda bozor munosabatlarining ishtirokchilari bo'lib, pullik xizmatlar ko'rsatadilar, tovarlarni sotishadi, ishlarni bajarishadi, shu bilan birga xarajatlar va daromad olishadi.

O'zbekistonRespublikasiningByudjetkodeksidabyudjetmuassasasinin gdaromadlarivaxarajatlarinishakllantirishtartibininganiqtavsifiishlabchi qilmagan. Natijada, amalda byudjet hisobini yuritish ko'plab qiyinchiliklarni, ayniqsa tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish bilan bog'liq muomalalarni keltirib chiqaradi. SHu bois byudjetdan tashqari mablag'lar bilan bog'liq muomalalarni hisobga olishni tizimlashtirish va sezilarli darajada unifikatsiya qilish, shuningdek, hozirda munozarali bo'lgan byudjet muassasalarining tadbirkorlik faoliyatidan olinadigan daromad va xarajatlarni tan olish masalasini hal etish zarur. Tijorat korxonalaridan farqli o'laroq, byudjet muassasalarining byudjetdan tashqari mablag'lari bo'yicha buxgalteriya hisobining vazifasi nafaqat bilan ta'minlash, balki davlat organlari tomonidan muassasalar faoliyati ustidan nazoratni ta'minlashdan iborat. Tadbirkorlik faoliyatining

shaffofligini ta’minlash va samaradorligini oshirish maqsadida byudjet hisobini isloh qilish dolzarb vazifa hisoblanadi. Endi vaziyat shundayki, qonuniy ravishda belgilangan moliyaviy hisobotlar to’plamidagi ma’lumotlar muassasa rahbariyati tomonidan asoslangan boshqaruv qarorlarini qabul qilish va ta’sischi tomonidan byudjetdan tashqari faoliyatni nazorat qilish uchun etarli emas. Byudjet tashkilotlarining byudjet hisobi rivojlanishining hozirgi bosqichi uning ikkita an’anaviy sektorini - byudjetlar ijrosini hisobga olish va byudjet muassasalarida buxgalteriya hisobini birlashtirishni va byudjet hisobini yuritish uchun yagona hisoblar rejasiga o’tishni o’z ichiga oladi. Byudjet buxgalteriya hisobi ma’lumotlari va natijada har bir alohida byudjet muassasasida buxgalteriya hisobi asosida davlat balansi shakllantiriladi, bu esa mahalliy va xalqaro foydalanuvchilarga ma’lumotlarni sifat jihatidan yangi asosda taqdim etish imkonini beradi. Davlat faoliyatini tavsiflovchi ma’lumotlar tarkibiga turli darajadagi byudjetlardan moliyalashtiriladigan muassasalarning byudjetdan tashqari ko’rsatkichlari kiradi.

Kalit so‘zlar:tadbirkorlik, suv xo’jaligi, byudjet tashkiloti, byudjetdan tashqari mablag’, daromadlar, pul mablag’lari, xarajatlar

FEATURES OF FORMATION OF EXTRA-BUDGETARY FUNDS OF BUDGET ORGANIZATIONS ON THE BASIS OF ENTREPRENEURSHIP

Accounting and auditing instructor
teacherMamayunusovBekzodRavshanovich

Annotation

This article discusses the features of the formation of extra - budgetaryfunds of budgetary organizations and their formation on the basis of entrepreneurship. Proposals have been made on the formation of extra-budgetary funds of budgetary organizations in the manner of entrepreneurship and the improvement of their accounting. systematized the stages of development of accounting in budgetary institutions from the point of view of extra-budgetary activities, assessed the local practice of accounting for extra-budgetary funds of institutions financed from the budget. justified the classification of extra-budgetary funds of institutions financed from the budget, the definition of the concept of "target funds". Budget institutions performing business activities are participants in market relations along with other organizational and legal entities, they provide public services, sell goods, perform work, and at the same time receive expenses and income. The Budget Code of the Republic of Uzbekistan has not developed a clear description of the procedure for the formation of revenues and expenses of the budget institution. As a result, keeping budget accounts in practice causes many difficulties, especially transactions related to the implementation of business activities. Therefore, it is necessary to systematize and significantly unify the accounting of transactions related to extra-budgetary funds, as well as to solve the currently controversial issue of recognizing income and expenses from the business activities of budget institutions. Unlike commercial enterprises, the task of accounting for extra-budgetary funds of budgetary institutions is not only to provide information for the purpose of making investment and management decisions, but also to ensure control over the activities of institutions by state bodies. Reforming the budget account is an urgent task in order to ensure the transparency of business activity and increase its efficiency. Now the situation is such that the information in the legally established financial reporting network is not enough for the management of the institution to

make informed management decisions and for the founder to control extra-budgetary activities. The current stage of the development of budget accounting of budget organizations includes its two traditional sectors - budget execution accounting and unification of accounting in budget institutions and transition to a single plan of accounts for budget accounting. Budget accounting information and, as a result, the state balance is formed based on the accounting of each individual budget institution, which allows local and international users to present information on a qualitatively new basis. The information describing the state activity includes extra-budgetary indicators of institutions financed from different levels of budgets.

Key words:accounting, budget organization, off-budget fund, revenue, cash, expenses, current account.

KIRISH

Ayni paytda turli darajadagi byudjetlardan moliyalashtiriladigan muassasalar tomonidan davlat mulkidan samarali foydalanish, moddiy-texnika bazasini rivojlantirish, ijtimoiy sohani ta’minlash uchun zarur bo‘lgan qo‘shimcha mablag‘larni jalb etish maqsadida Ustavda ruxsat etilgan tadbirlar amalga oshirilmoqda. Muassasalar byudjetdan ajratmalarni olish va sarflash bilan bog'liq bo'lmagan byudjetdan tashqari mablag'larni ham sarflashlari mumkin. Byudjet muassasalari o‘z moddiy-texnika bazasini rivojlantirish uchun byudjetdan tashqari mablag‘lar va tadbirkorlik asosida yaratilgan daromadlardan foydalanishi mumkin. Ilgari budjetdan tashqari jamg‘armalar ma’lum rol o‘ynagan bo‘lsa, bugungi kunda ko‘pchilik byudjet tashkilotlariga moliyaviy mustaqillik natijasida shakllangan byudjetdan tashqari mablag‘larni keng miqyosda tejash va o‘zlashtirishga Hukumat tomonidan ruxsat berilgan. yo‘l qo‘yilmoqda va bu davlat sektorida bozor munosabatlari tizimiga o‘tish uchun sharoit yaratilayotganidan dalolatdir. Shu bilan birga, muassasada yechimini kutayotgan, jumladan, byudjetdan tashqari mablag‘larni buxgalteriya hisobida aks ettirish va ularni hal etish masalalari va muammolar ko‘lami kengaymoqda. Butun buxgalteriya tizimining bir qismi sifatida byudjet hisobi o'zining maxsus qonunchilik bazasining mavjudligi bilan tavsiflanadi va byudjetdan tashqari mablag'lar bilan bevosita bog'liq bo'lmagan operatsiyalarni hisobga olish institutlar tashkil etilgan maqsadlar uchun batafsilroq ma'lumotni talab qiladi. O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi va O‘zbekiston Respublikasi Byudjet kodeksining takomillashtirilgani byudjet muassasalarida buxgalteriya hisobiga qo‘yiladigan talablarni huquqiy hujjatlar bilan aniqlashtirishga asos bo‘lmoqda. Ushbu hujjatlar muassasaning budjetdan tashqari mablag‘larining mazmuni va mohiyatini turli yo‘llar

bilan, muassasa tomonidan ulardan foydalanish imkoniyatlari va yo‘nalishlarini, shuningdek, byudjet va byudjetdan tashqari faoliyat bo‘yicha buxgalteriya hisobi ma’lumotlarini unifikatsiya qilish usullarini belgilaydi. mos keladi. Muassasalarning budjetdan tashqari mablag‘lari O‘zbekiston Respublikasining Byudjet kodeksi, O‘zbekiston Respublikasi byudjet daromadlarining iqtisodiy tasnifi, respublika Moliya vazirligining tegishli buyruqlari bilan tasdiqlangan byudjet muassasalarida buxgalteriya hisobi bo‘yicha yo‘riqnomalar bilan tartibga solinadi. O'zbekiston. Shu bilan birga, muassasalarning byudjetdan tashqari mablag‘larining ilmiy asoslangan yagona tasnifi, ularning tushumlari va xarajatlari, kassa va haqiqiy xarajatlari, daromadlari hisobini yuritish tartibining yo‘qligi hamda ularni hisobga olish uchun sintetik reyestr tuzilmalarini qo‘shimcha yaratish va takomillashtirish muammolari mavjud. haligacha hal etilmagan. bajarilmagan.

ADABIYOTLAR SHARHI

*S. U. Mehmonov hamda D. Y. Ubaydullaev*Byudjet tashkilotlarida buxgalteriya hisobi: kitobining 78 betida Davlat budjeti taqchilligini moliyalashtirish manbalari tasnifi taqchillikni moliyalashtirishning ichki va tashqi manbalari bo'yicha guruhlash tartibiningnazariya va amaliyot uchun foydalanish maqsadida malumotlar berib borilgan. (Toshkent Iqtisod-moliya 2016 78-bet) S. *SALAYEV, M. GULMANOV, D. SAIDOV, J. ATAYEV, B. TADJIYEV*® TADBIRKORLIK FAOLIYATINI REJALASHTIRISH ASOSLARI Ushbu o‘quv qo‘llanma tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish, uni rejalashtirish va rivojlantirishmng nazariy-uslubiy va amaliy muammolariga bag'ishlangan. Qo‘llanmada yangi tadbirkorlik subyektlarini tashkil etish va noaniq bozor iqtisodiyoti sharoitida faoliyat ko‘rsatayotgan tadbirkorlik subyektlarini rivojlantirish rejalarini ishiab chiqish kabi masalalar ko‘rib chiqilgan. (*T: TAQI, 2004 – 10 b3)Xudoyberdiev Z* umumiy tahriri ostida Tadbirkorlik va biznes asoslari: O’quv qo’llanma o’z ichiga korxona va kichik korxonalar mohiyati, tadbirkorlik mazmuni va uning jamiyat uchun ahamiyati, tadbirkorlik salohiyati va xarakteri qirralari, tadbirkor bo’lish yo’llari, biznes g’oya, o’z biznesini yaratish yo’llari va uni boshqarish usullari, biznes-rejani tayyorlash hamda o’z biznesini rivojlantirishning keyingi yo’nalishlari, tadbirkorlik sub’ektlarini soliqqa tortish tartibi nazariy va uslubiy jihatdan atroflicha yoritilgan. *O‘zbekiston Respublikasining “O‘zbekiston Respublikasining 2020-yilgi Davlat byudjeti to‘g‘risida”gi* qonuni. Normativ-huquqiy hujjatlar milliy bazasi, Qonunning maqsadi 2023-yil uchun O‘zbekiston Respublikasining konsolidatsiyalashgan budjetini shakllantirish va ijro etish bilan bog‘liq munosabatlarni tartibga solishdan iborat. 23. 12. 2020 y. , № 03/20/655/1660.

METODOLOGIYA

Byudjet tashkilotlarining byudjetdan tashqari tadbirkorlik negizida mablag'larni shakllantirish maqsadi va ahamiyati. Ushbu maqsadga erishish uchun ishda quyidagi vazifalar belgilandi.

- byudjetdan moliyalashtiriladigan muassasalarning byudjetdan tashqari mablag'lari bilan operatsiyalarni hisobga olishning rivojlanish tarixini o'rganish;

-byudjet muassasalari tomonidan amalga oshiriladigan tadbirkorlik faoliyatining huquqiy va iqtisodiy xususiyatlarini asoslash;

-muassasalarning byudjetdan tashqari jamg'armalarining har xil turdagi o'ziga xos tasniflash xususiyatlarini aniqlash va ularni tasniflashni taklif qilish;

-byudjet muassasalarining byudjetdan tashqari mablag'lari bilan operatsiyalarni hisobga olish tartiblarini tizimlashtirish va unifikatsiya qilish bo'yicha takliflar ishlab chiqish;

- byudjet muassasalarining tartibga solinadigan moliyaviy hisobotlari doirasida byudjetdan tashqari faoliyat ko'rsatkichlari bo'yicha ma'lumotlar tahlilini takomillashtirish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqish;

-byudjetdan tashqari tadbirlarni tahlil qilish, byudjet muassasalari tomonidan uni amalga oshirishning maqsadga muvofiqligi va byudjetdan tashqari mablag'lardan foydalanish samaradorligini baholashning tashkiliy-uslubiy yondashuvlarini taklif qilish.

Tadqiqot tizimi. Bu byudjet tashkilotlarida budjetdan tashqari mablag‘lar hisobini yuritishning nazariy va uslubiy asoslarini takomillashtirish jarayonlarida yuzaga keladigan iqtisodiy munosabatlardir.

Tadqiqot ob'ekti - budjet tashkilotlarining byudjetdan tashqari jamg'armalar bo'yicha moliyaviy-xo'jalik faoliyati va buxgalteriya hisobi.

Byudjet muassasalarida tadbirkorlik faoliyatidan olinadigan daromadlar va xarajatlar hisobini takomillashtirish. Muassasa tadbirkorlik faoliyatidan olingan mablag'lar uning daromadlari va xarajatlari manbai hisoblanadi. Daromad va xarajatlarni baholashning mohiyati va usullarini aniqlash buxgalteriya hisobi nazariyasining asosiy muammolari hisoblanadi. Xususan, bu byudjet muassasalarining tadbirkorlik faoliyatidan olinadigan daromadlari va xarajatlariga taalluqlidir. Byudjet muassasasining tadbirkorlik daromadlari va

xarajatlarining iqtisodiy mohiyatiga qarama-qarshi ikki qarash mavjud. Birinchisi, byudjet hisobi sohasidagi bir qator mutaxassislar tomonidan aks ettirilgan va qo'llab-quvvatlangan. Byudjet muassasalarining tadbirkorlik va boshqa daromad keltiruvchi faoliyatdan olingan daromadlari byudjet muassasalarining daromadlari va xarajatlari mulkiga, ya'ni daromadlar va xarajatlar o'rtasidagi ekvivalentlik holatiga xos bo'lishi kerak:- budjetning barcha xarajatlari byudjet daromadlarining umumiy miqdori bilan qoplanishi kerak (ya'ni xarajatlar daromadlar, ularning hosilalari bo'yicha hisoblab chiqiladi va umumiy daromaddan kelib chiqib taqsimlanadi);- budjet daromadlarini ayrim byudjet xarajatlari bilan bog'lab bo'lmaydi. Binobarin, byudjet muassasasining tadbirkorlik faoliyati jarayonida ishlab chiqarilgan (ko'rsatilgan) mahsulot (ishlar, xizmatlar) tannarxi mavjud emas. Biroq, boshqa ekspertlarning fikricha, byudjet muassasalarining tadbirkorlik faoliyatidan olinadigan daromadlari byudjet daromadlari tarkibiga kiritilmasligi kerak, chunki ular boshqacha xususiyatga ega. Raqobatbardosh bozor munosabatlarida ishtirok etuvchi byudjet muassasalari uchun xo'jalik yurituvchi sub'ektning iqtisodiy nuqtai nazardan daromadi sotilgan mahsulot, bajarilgan ishlar va ko'rsatilgan xizmatlar uchun to'lovdan boshqa narsa emas. Darhaqiqat, byudjet muassasalari o'z mahsulotlari (ishlari, xizmatlari) narxini shakllantiradilar, bu ushbu mavzu bo'yicha ko'plab maqolalar bilan tasdiqlangan. Byudjet muassasasining tadbirkorlik va boshqa daromad keltiruvchi faoliyatdan olingan daromadlari budjet muassasasining daromadlari va xarajatlari smetasida hisobga olinadi va tegishli byudjetning daromadlarida to'liq aks ettiriladi. soliqlar va yig'imlar to'g'risidagi qonun hujjatlarida nazarda tutilgan soliqlar va yig'imlar to'langanidan keyin davlat yoki munitsipal mulk ob'ektlaridan foydalanish yoki xizmatlar ko'rsatishdan olingan daromad sifatida. Qonun chiqaruvchi mazkur tuzatish bilan byudjet muassasalarining tadbirkorlik faoliyatidan olinadigan foydani soliqqa tortish masalasiga oydinlik kiritdi. Boshqa tomondan, bizning fikrimizcha, BC matniga kiritilgan tuzatishlar natijasida byudjet daromadi muassasaning tadbirkorlik faoliyatidan daromad olish emas, balki foyda olishi kerak. Shu bilan birga, byudjet muassasalarida tadbirkorlik faoliyatidan olinadigan daromadlar va xarajatlarni shakllantirishning mohiyati va tamoyillari to'g'risidagi masala hal etilmagan.

NATIJALAR

Tadbirkorlik faoliyati bo'yicha majburiy tarzda daromadlar va xarajtlar smetasi (tadbirkorllik smetasi) tuziladi va unda daromadlar tushumi darajasi va byudjet xarajatlari byudjet tasnifining moddalari

bilan to'liq muvofiqlikda ularning xarajatlanishi yo'nalishlari rejalashtiriladi. Smeta shaklini Moliya Vazirligi tasdiqlaydi. Unda yilning boshida mavjud bo'lgan mablag'lar qoldig'i va moliyaviy yil mobaynida rejalashtirilayotgan tushumlarni daromad qismida va tasdiqlangan yo'nalishlar bo'yicha mablag'larni ishlatishni xarajat qismida aks ettirish nazarda tutilgan. Bu holda xarajatlarni rejalashtirish ko'zda tutilayotgan sotish hajmlari, shtatlar jadvali, tasdiqlangan shtatlar va narxlar, kontingantlar va boshqalar asosida amalga oshiriladi. Tadbirkorlik bo'yicha smetada mablag'larni ish xaqi to'loviga, rag'batlantiruvchi xarakterdagi to'lovlarga, ijtimoiy sug'urta va ta'minot fondlariga ajratmalarga, byudjetdan qarzdorlikni koplashga, asosiy vositalar, kam bahodagi predmetlarni sotib olishga, material va oziq-ovqat maxsulotlarini sotib olishga, ko'zda tutilmagan xarajatlarni amalga oshirishga va boshqalarga yo'naltirilganligi o'z aksini topishi zarur. tadbirkorlik smetasi va uning ilovalarini (daromadlar va xarajatlar moddalari bo'yicha hisob-kitoblar va asosnomalar, ishlab chiqarish ko'o'rsatkichlari haqida ma'lumotlar. tushuntirish xatlari) byudjet mablag'larini tasarruf etuvchilar tasdiqlaydi, faqat shundan keyingina tabirkorlik va boshqa daromad keltiruvchi faoliyat mablag'lari bo'yicha tasarrufchining yozma ruxsatnomasi asosida schyot ochish mumkin. Ushbu schyotga asosiy faoliyat bo'yicha taqdim etilgan pulli xizmatlar, boshqa ruxsat etilgan tadbirkorlik faoliyati bo'yicha bajarilgan ishlar, sotilgan maxsulot va buyumlar bo'yicha mablag'lar kelib tushadi.

Tadbirkorlik faoliyatidan tushgan mablag'lar g'aznachilikning xududiy organ yagona schyotiga hisobga olinadi va muassasalarning shaxsiy hisob raqamlariga ular kelib tushgan kundan keyingi kundan kech bo'lmagan muddatda joylashtiriladi. Naqd pul ko'rinishidagi daromadlar olinganidan keyin 3 kun ichida ushbu schyotga kiritlishi kerak, aks holda ulardan foydalanish ta'qiqlanadi. Bosh tasarrufchilar tadbirkorlik faoliyati bo'yicha solishtirma smetani tuzishadi va byudjet smetasi bilan bir vaqtda taqdim etadilar.

Boshqa daromad keltiruvchi faoliyatga organlarning ijro xukumatlar, ularning xududiy organlari, va shuningdek ularning tasarrufida bo'lgan, o'zlariga yuklatilgan ayrim davlat vakolatlarini bajarish bilan bog'liq bo'lgan tashkilotlarning faoliyatini kiritish qabul qilingan. Ularni amalga oshirishda ma'lum amallarni bajarish uchun to'lovlar, turli yig'imlar, jarima sanktsiyalari va boshqalarni undirish bo'yicha majburiyat taqdim etiladi. Bu tushumlarni tadbirkorlik faoliyatidan olingan daromad sifatida qabul qilish mantiqqa ziddir.

Bu kabi faoliyatni tadbirkorlik faoliyatiga kiritish mumkin emas, chunki uning amalga oshirilishi, va to'lovning undirilishi ma'lum

qonunchilik va normativ-huquqiy xujjatlarda belgilab qo'yilgan. Birinchi navbatda afsus bilan boshqa daromad keltiruvchi faoliyatni amalga oshirishni muvofiqlashtiruvchi normativ baza qoniqarsiz ekanligini ta'kidlash joiz.

Tegishli byudjetni ijro etuvchi moliyaviy organlarga mablag'lar bevosita byudjetdan bosh tasarrufchilarga o'z yurituvida bo'lgan muassasalarga o'tkazish uchun yo'naltiriladi. Alohida ta'kidlash zarurki. byudjet mablag'lari ishlab topilmaydi, balki mulkdor tomonidan uning xoxishi va ularning maqsadli mo'ljallanishiga muvofiq ravishda xarajatlash uchun o'tkaziladi. Ko'rsatib o'tilgan jixatlar byudjet muassaslarida mustaqillik to'liq darajada mavjud emasligi va ularning bo'ysunuchanligini anglatadi. Byudjet tashkilotiga xar qanday darajadagi byudjetdan tashqari boshqa xar qanday manbalardan kelib tushishi mumkin bo'lgan mablag'lar byudjetdan tashqari mablag'lar deb ataladi. Qonunchilikda ularning aniq ta'rifi yo'qligi bag'oyat muhimdek ko'rinadi, ammo mantiqiydir, chunki bu atama "byudjetdan tashqari manbalardan olingan mablag'lar" so'z birikmasining qisqartirilgan variantidir. Harqalay, bu mablag'larning manbasi byudet tizimining kandaydir darajadagi byudjeti bo'la olmasligi fakti axamiyatli va asosiy mazmunlidir.

Byudjet muassasalarining muntazam ravishda to'liq moliyalashtirilmasligi sharoitlarida, shu jumladan ishchilar ish xaqi to'lovi xam to'liq moliyalashtirilmagan xollarda byudjetdan tashqari mablag'larning axamiyati o'sib ketadi. Ayrim holatlarda byudjet muassasalrining umumiy mablag'lari hajmida ularning solishtirma og'irligi 90% gacha borishi mumkin. Byudjet Kodeksi noishlab chiqarish soha muassasalariga byudjetdan tashqari manbalardan tushuvchi mablag'larni mustaqil sarflashga ruxsat etadi. Moliya Vazirligi esa, har qanday daqiqada byudjet mablag'lari hisobidan xarajatlarni amalga oshirishni to'xtatib qo'yishi mumkin. Xozirda amalda bo'lgan Yo'riqnomaga binoan byudjetdan tashqari mablag'larni ularning tushib kelishi manbalari bo'yicha quyidagi tartibda bo'limlarga ajratish zarur:

* maqsadli malag'lar va tekin tushumlar;

* tadbirkorlik faoliyatidan olingan mablag'lar;

* boshqa byudjetdan tashqari mablag'lar;

"Byudjetdan tashqari mablag'lar" tushunchasini byudjet, fuqarolik va soliq qonunchiliklaridagi talqinlarida sezilarli ziddiyatlar mavjudligi alohida e'tibor talab etadi. Byujetdan tashqari mablag'larni tabirkorlik faoliyatidan kelib tushgan mablag'lar va maqsadli mablag'larga ajratish soliqqa qoplash majburiyligining belgisi hisoblanadi yoki Soliq Kodeksiga

binoan xususan mavjud emasligi, ya'ni Soliq Kodeksi soliqqa tortish ob'ekti deb faqat tadbirkorlik faoliyati bo'yicha daromadlarning xarajatlardan ortib ketishi summasini tan oladi. Byudjet Kodeksi ularni byudjetning soliqsiz daromadlari sifatida tasniflaydi va bunda buxgal ter uchun odatiy bo'lgan "byudjetdan tashqari mablag'lar" atamasidan foydalanmaydi. Bu holatda soliq qonunchiligida xam, byudjet qonunchiligida xam aniq farqlash mavjud: birinchisida – soliqlar, ikkinchisida - soliqlar to'lashdan daromadlar va soliqsiz daromadlar.

XULOSA

Byudjet muassasalarining tadbirkorlik faoliyatidan olinadigan daromadlarning huquqiy rejimi masalasi doimiy ilmiy munozaralarga sabab bo'lmoqda. Tadbirkorlik faoliyatidan olingan daromadlar va ushbu daromadlar hisobiga olingan mol-mulkning huquqiy rejimi operativ boshqaruv huquqi sifatida belgilanishi mumkin bo'lgan nuqtai nazar mavjud.

Byudjet muassasasiga turli darajadagi byudjetlardan moliyalashtirishdan tashqari, byudjetdan tashqari manbalar hisobidan mablag'lar kelib sababli, bu jarayonga uning byudjetdan tashqari mablag'lari jalb qilinadi.

Byudjet muassasasining tadbirkorlik faoliyati va davlat mulkidan foydalanish mablag'lari byudjetning tegishli hududiy organidagi byudjetning yagona hisob raqamiga o'tkaziladi. Davlat mulkini ijaraga berish uchun to'lov tegishli byudjetni moliyalashtirishning qo'shimcha manbai sifatida g'aznachilikdagi hisobvaraqlarga o'tkazildi. SHunday qilib, Moliya vazirligining g'aznachiligi organlarining hisobotlari va buxgalteriya hisobi ma'lumotlari asosida tayyorlangan byudjetning ijrosi to'g'risidagi hisobotga ko'ra, byudjet hisobvaraqlari orqali amalga oshirilgan muomalalar to'g'risidagi ma'lumotlarni aks ettiruvchi davlat mulkida joylashgan mulkni ijaraga berishdan olingan daromadlar tashkil etadi. Bunga shuningdek, ilmiy tashkilotlarga berilgan ko'chmas mulkni ijaraga berishdan olingan daromadlar, ta'lim muassasalari, sog'liqni saqlash muassasalari, madaniyat va san'at muassasalariga berilgan mablag'lar kiradi.

Byudjet muassasasi tomonidan olingan maqsadli mablag'lar ro'yxatiga quyidagilar kiradi:

-muassasalar tomonidan O'zbekiston Respublikasining boshqa davlat hokimiyati organlaridan, O'zbekiston Respublikasining ta'sis sub'ektlarining davlat hokimiyati organlaridan, mahalliy hokimiyat

organlaridan, korxonalar, muassasalar va jismoniy shaxslardan olingan mablag'lar:

- ta'lim muassasalarini tugatgandan so'ng ish joyiga yuborilgan yosh mutaxassislar bilan hisob-kitob qilish uchun;

- talabalar va o'quvchilarga maqsadli stipendiyalar to'lash uchun;

- aholiga manzilli ijtimoiy qo'shimchalar va kompensatsiyalar to'lash

ilmiy adabiyotlar va o'quv-uslubiy qo'llanmalarni o'zlashtirish uchun;

- buxgalteriya hisobi va hisobot hujjatlari shakllarini va o'quv va attestatsiya hujjatlari shakllarini markazlashtirilgan holda sotib olish

- statsionar aholini ijtimoiy muhofaza qilish muassasalariga ularning moddiy-texnik bazasini mustahkamlash uchun olinadigan mablag'lar;

- qora va rangli metall parchalarini yig'ish va topshirish, boshqa turdagi ikkilamchi xom ashyo, oziq-ovqat chiqindilarini yig'ish va etkazib berish uchun olingan mablag'lar;

- tashkilotlarda talabalar tomonidan ishlab topilgan mablag'lar;

- umumta'lim maktablari va boshqa ta'lim muassasalarida darsliklar uchun fond yaratish uchun homiylik qiluvchi korxonalar va boshqa tashkilotlar tomonidan ajratiladigan mablag'lar;

- talabalarning imtiyozli sayohat chiptalarini sotib olish uchun mablag'lari;

- tekin tushumlar (muassasalarning moddiy-texnik bazasini saqlash va rivojlantirish uchun maqsadli moliyaviy yordam, xayriya badallari, grantlar, tekin xalqaro moliyaviy yordam);

- O'zbekiston Respublikasi qonunlari va qoidalariga muvofiq muassasalar tomonidan o'zlarining asosiy faoliyatini amalga oshirish bilan bog'liq maqsadlarda olingan mablag'lar; muassasaning daromadlari va xarajatlari smetasida nazarda tutilmagan faoliyatni amalga oshirish uchun boshqa tushumlar;

- bolalarni maktabgacha ta'lim muassasalarida saqlash, bolalar musiqa maktablarida bolalarni saqlash, maktablar qoshidagi maktab-internatlardagi bolalarni ovqatlantirish uchun ota-onalardan olingan mablag'lar;

- byudjet mablag'lari, maqsadli jamg'armalar va tekin tushumlar hisobiga sotib olingan moddiy boyliklarni sotishdan olingan mablag'lar

Byudjet tashkilotlarida rivojlantirish jamg'armasi mablag'lari hisobini tashkil etishdan maqsad – tashkilotning rivojlantirish jamg'armasi tezkor va ishonchli axborot bilan ta'minlash. Ushbu maqsadni amalga oshirishda quyidagi vazifalar hal qilinadi:

- amaldagi me'yoriy xujjatlar talablari asosida rivojlantirish jamg'armasi mablag'lari hisobini tashkil qilish;

- mablag'larni boshlang'ich xujjatlar asosida schyot va registrlarida aks ettirish;

- rivojlantirish jamg'armasi mablag'lari sarflanishini hisobda aks ettirish;

- rivojlantirish jamg'armasi hisobi bo'yicha nazoratni tashkil qilish;

- rivojlantirish jamg'armasi mablag'lari harakati to'g'risida hisobotlarni shakllantirish.

Tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirayotganda byudjet muassasasi, har qanday korxona singari, muqarrar ravishda hech bo'lmaganda xarajatlarni qoplashga intiladi. Binobarin, byudjet muassasasining tadbirkorlik faoliyati bo'yicha daromadlari va xarajatlari ham byudjet daromadlari, ham xarajatlari belgilarini o'z ichiga oladi (chunki ularning daromadlari soliqqa tortilgandan keyin byudjet daromadi deb tan olinadi) va tijorat faoliyati bilan shug'ullanadigan korxonalarning daromadlari va xarajatlari xususiyatlariga ega (chunki tadbirkorlik bilan shug'ullanadilar, ular o'z mahsuloti (ishlari, xizmatlari) tannarxini shakllantiradilar va hech bo'lmaganda xarajatlarni qoplashga intiladilar).

Byudjet muassasasining daromadlari va xarajatlari smetalarini bajarish uchun buxgalteriya balansida «Kechiktirilgan daromadlar» subschyotining debeti va krediti qoldig'ini aks ettirish zarur. Hozirgi vaqtda byudjet muassasalarining buxgalteriya hisobida daromadlarni hisoblash usulining elementlari qo'llaniladi. «Kechiktirilgan daromadlar» subschyotida shartnomalar va hisob-kitob hujjatlariga muvofiq mijozlarga bajarilgan va ularga yetkazib berilgan mahsulotlar, ishlar va xizmatlar uchun hisoblangan summalar hisobga olinadi. Biroq, ushbu hisobvaraqning kredit aylanmasiga ko'ra, ma'lum bir hisobot davridagi hisoblangan daromadlar miqdorini baholash mumkin emas, chunki hisoblangan daromadlar bilan bir qatorda, mijozlardan olingan, hisobotning daromadlari bilan bog'liq bo'lmagan mablag'lar miqdori ham hisobga olinadi. davri bu yerda aks ettirilgan. Ushbu sintetik subschyot tashkilotning oddiy tadbirkorlik faoliyati bilan bog'liq bo'lgan daromadlar to'g'risidagi ma'lumotlarni umumlashtirish uchun mo'ljallangan va hisob-

kitob usulida ko’rsatiladi (ya’ni, hisobot davri bilan bog’liq, lekin hali to’lanmagan daromadlar) va kelgusi davrlarning haqiqiy daromadlari (ya’ni, hisobot davrida olingan, ammo kelgusi hisobot davrlariga tegishli).

Byudjetdan tashqari faoliyatdan olinadigan daromadlarning ayrim turlarini hisobga olishning amaldagi tartibi:

- ko’chmas mulkni ijaraga berishdan tushgan mablag’lar;

- byudjet muassasalarining aktivlarini sotishdan va boshqa hisobdan chiqarishdan tushgan tushumlar;

- moddiy boyliklarni sotishdan tushgan tushumlar;

- inventarizatsiya natijasida aniqlangan ortiqcha mol-mulkni joylashtirishdan olingan tushumlar.

- ko’chmas mulkni ijaraga berishdan olingan daromadlar.

Hozirgi vaqtda qo’shimcha xarajatlarni, birinchi navbatda, byudjet va byudjetdan tashqari tadbirlar o’rtasida taqsimlash bo’yicha aniq tavsiyalar berilmagan. Ushbu hujjatga muvofiq to’g’ridan-to’g’ri xarajatlarga mahsulot (ishlar, xizmatlar) tannarxiga bevosita va to’g’ridan-to’g’ri kiritilgan xarajatlar kiradi: materiallar, ishlab chiqarish xodimlari, ilmiy xodimlarning ish haqi va shunga o’xshashlar, davlat byudjetidan tashqari jamg’armalariga ajratmalar, hisobot davridagi mahsulot tannarxi, boshqa to’g’ridan-to’g’ri xarajatlar bilan bog’liq bo’lgan o’tgan yillar. Qo’shimcha (bilvosita) xarajatlarga ishlab chiqarishni tashkil etish va boshqarish, ishlarni bajarish, xizmatlar ko’rsatish, umuman tashkilot faoliyati bilan bog’liq umumiy va tijorat xarajatlari kiradi: boshqaruv apparati va texnik xizmat ko’rsatuvchi xodimlarni saqlash, binolarni ijaraga berish, isitish, yoritish, suv ta’minoti, joriy ta’mirlash va boshqa bilvosita xarajatlar. Bir nechta moliyalashtirish manbalari mavjud bo’lganda yoki bir nechta turdagi mahsulotlar ishlab chiqarilganda, ular yuzaga kelgan paytdagi qo’shimcha xarajatlarni to’g’ridan-to’g’ri ish, mahsulot, mahsulot turiga bog’lab bo’lmaydi. Qo’shimcha xarajatlar “Taqsimlash uchun xarajatlar” subschyotining debeti va bir oy ichida tegishli subschyotlarning kreditiga kiritilishini belgilaydi.

ADABIYOTLAR RO‘YHATI

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti asarlari va ma'ruzalari

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Mirziyoev Sh. M. Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga kirishish tantanali marosimiga bag‘ishlangan Oliy Majlis palatalarining qo‘shma majlisidagi nutqi. – T. : O‘zbekiston, 2016. - 56 b.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Mirziyoev Sh. M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik - har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak.

Mamlakatimizni 2016 yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy yakunlari va 2017 yilga mo‘ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo‘nalishlariga bag‘ishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma'ruza, 2017 yil 14 yanvar'. – T. : O‘zbekiston, 2017. -104 b.

Mirziyoev Sh. M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash – yurt taraqiyoti va xalq faravonligining garovi. – T:. O‘zbekiston. 2017, 22-b.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. Toshkent sh. 22. 12. 2017 yi

Alimova G. A. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning shakllanish asoslari. Ilmiy-uslubiy qo‘llanma. – T:. Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy Universiteti. 2011. – 11 b.

Bespalov M. Reforma finansirovaniya visshego obrazovaniya//NV: kommentarii k normativnim dokumentam dlya buxgalterov. 2012. № 5. S. 74–77.

Brovkina N. D. Osnovi finansovogo kontrolya. uchebnoe posobie. – M. : Magistr, 2007. – S. 217

Bryummerxoff D. Teoriya gosudarstvennix finansov / Per. sed'mogo nemeskogo izdaniya / Pod obshey red. A. L. Kudrina, V. D. Dzgoeva - Vladikavkaz: Pioner-Press, 2001. – 480 s.

Vorob'eva L. P. Doxodi i rasxodi ot predprinimatel'skoy deyatel'nosti byudjetnix obrazovatel'nix uchrejdeniy. // Sovetnik buxgaltera. - 2001. - № 3. - S. 58.

Jo‘raev T. , Tojiboeva D. Iqtisodiyot nazariyasi. Darslik. – T. : Fan va texnologiya. 2012. - 193 b.

Kas'yanova G. Yu. Byudjetniy uchet: perexod k novim pravilam. – M. : Informsentr XXI veka, 2006. - 575 s.

Kolotigina Z. A. Pravosposobnost' byudjetnix uchrejdeniy // Yurist. – 2000. -№12. - C. 29

Kondrakov N. P. Buxgalterskiy uchet: Uch. pos. – M. : INFRA-M, 1998. – 560 s.

Leshenko B. A. , Matmurodov F. M. , Bekbasova A. A. Tadbirkorlik faoliyatini boshqarish asoslari. O‘quv qo‘llanma. – T:. TAQI, 2004. – 10 b.

Mexmonov S. U. Byudjet hisobi. – T. : Fan va texnologiya, 2012. - 352 b.

Ostanaqulov M. Byudjet tashkilotlarida buxgalteriya hisobi. O‘quv qo‘llanma. – T. : Iqtisod-Moliya, 2009. 428 b.

Ostonaqulov M. Byudjet hisobi. Darslik. – T. : Iqtisod-Moliya, 2007. 315 b.

Ryaben'kaya T. Yu. Buxgalterskaya (finansovaya) otchetnost': prakticheskie rekomendasii po sostavleniyu. – M. : Yuridicheskiy Dom, 2006. - 625 str.

Tokarev I. N. Buxgalterskiy uchet v byudjetnix uchrejdeniyax. – M. , 2001. - 350 str.
Ulyukaev A. V. Problemi gosudarstvennoy byudjetnoy politiki. – M. , izd. Delo, 2004.
Fedorov L. S. Logistika. Uchebnik. – M. : INFRA, 2001. – 332 b.
Xizrich R. , Piters S. Predprinimatel'stvo. – M:. 1991, 20-bet.
Arens A. E. , Audit / E. A. Arens. , Dj. K. Lobbek. – M. : Finansi i statistika, 2001. – S. 162
Vaxobov A. V. Sirojiddinova. Z. X. Gosudarstvenniy byudjet. – T. : Iqtisod-Moliya, 2007, 432 s. ,
Ibragimov A. K. , Sugirbaev B. B. Byudjet nazorati va auditi. O‘quv qo‘llanma. INFOCOM. Uz. – T. : 2010. 192 b.
Poleshuk T. A. , Mitina O. V. Buxgalterskiy uchet v byudjetnix organizasiyax: uch. pos. – M. : Vuzovskiy uchebnik: INFRA-M, 2010. – 151 s.
Xolod L. L. , Xrustalyov Ye. Yu. Analiz finansovoy deyatel'nosti visshego uchebnogo zavedeniya v rinochnix usloviyax // Audit i finansoviy analiz. 2008. № 5.
Shodibekova D. A. , Shodibekov D. I. Tadbirkorlik va kichik biznes asoslari. O‘quv qo‘llanma. – T. : Iqtisodiyot, 2013. - 14 b.
v) uch muallifning:
Beganov V. S. , Shaulov U. T. , Kan U. T. Buxgalteriya hisobi va uning xususiyatlari. – T. : Iqtisodiyot va huquq dunyosi, 1999. – 246 b.
Vahobov A. V. , Ibragimov A. T. , Yakubov U. K. Boshqa tarmoqlarda iqtisodiy tahlilning xususiyatlari. O‘quv qo‘llanma. – T. :TMI, 2004. –148 b.
Belyakov S. A. , Belyakov N. S. , Klyachko T. L. Analiz i osenka ekonomicheskoy ustoychivosti vuzov. Monografiya M. : MAKS press, 2008. 194 s
Godin A. M. i dr. Byudjetnaya sistema Rossiyskoy Federasii. – M. , 2006. ,
Nidlz B. , Anderson X. , Kolduel D. Prinsipi buxgalterskogo ucheta. – M. : Finansi i statistika, 1996. – 164 s.

FEATURES OF FORMATION OF EXTRA-BUDGETARY FUNDS OF BUDGET ORGANIZATIONS ON THE BASIS OF ENTREPRENEURSHIP

ABSTRACT

This article discusses the features of the formation of extra - budgetaryfunds of budgetary organizations and their formation on the basis of entrepreneurship. Proposals have been made on the formation of extra-budgetary funds of budgetary organizations in the manner of entrepreneurship and the improvement of their accounting. systematized the stages of development of accounting in budgetary institutions from the point of view of extra-budgetary activities, assessed the local practice of accounting for extra-budgetary funds of institutions financed from the budget. justified the classification of extra-budgetary funds of institutions financed from the budget, the definition of the concept of "target funds". Budget institutions performing business activities are participants in market relations along with other organizational and legal entities, they provide public services, sell goods, perform work, and at the same time receive expenses and income. The Budget Code of the Republic of Uzbekistan has not developed a clear description of the procedure for the formation of revenues and expenses of the budget institution. It is related to the possibilities of applying the suggestions and recommendations developed by the author on the systematization and regulation of the accounting of a number of transactions made with extra-budgetary funds in the accounting practice of budgetary institutions. Analytical registers proposed to account for the receipts and expenses (cash and real) of the funds received from the purposeful activities and business activities are of practical interest. Funds are directed to the relevant budget executing financial bodies for transfer directly from the budget to the chief administrators of the institutions under their management. It is necessary to emphasize separately. budget funds are not generated, but transferred by the owner for spending in accordance with his wishes and their purpose. The indicated aspects mean that budget institutions do not have full independence and their subordination. Funds that can come to the budget organization at any level from any sources other than the budget are called extra-budgetary funds. The fact that they do not have a clear definition in the legislation seems very important, but it is logical, because this term is a shortened version of the phrase "funds received from extra-budgetary sources". In any case, the fact that the source of

these funds cannot be the budget of some level of the budget system is important and fundamental.

THE PROBLEM OF ASSESSING THE VALUE OF BUSINESS IN MODERN CONDITIONS

Senior Lecturer KasimovaSayoraKarimjonQizi
Tashkent Financial Institute
s
a
y
y
o
r
a
k
a
r
i
m
o
v
a
@
m
a
i
l
.
r
u

Abstract

The article deals with methodological problems related to business valuation. The authors proceed from the assumption that in modern business conditions in the evaluation process should be considered as a system that includes two bases: a company as a property complex and, at the same time, the material basis of business, and, in fact, the business itself, as a certain economic activity, conducted in certain technical, socio-economic conditions. At the same time, it is shown that when assessing business as an activity, it is necessary to take into account the industry prospects of this activity, changing in the process of technological development of economic systems.

Keywords: valuation, business, property, asset, industry.

Introduction

One of the first references to the assessment appeared in the XVI century in the works of the founder of accounting L. Pacioli and were associated with accounting. Later, when representatives of the theory of marginalism in the last third of the 19th century began to deal with the problems of microeconomics, microeconomic analysis, and Alfred Marshall formulated the “basic principles of the company”, the main of which, according to A. Marshall, is profit maximization, the assessment begins to be built into the complex of company management - in modern terms - in the system of financial and strategic management. Later, in the middle of the 20th century, the American economist J. K. Galbraith proposed to distinguish two types of companies (firms) according to the criterion of the target orientation of financial management: entrepreneurial and mature. In his opinion, an entrepreneurial firm is dominated by the market element and is guided by the motives of maximizing profits. A mature firm sets prices itself, and its main goal is to ensure autonomy: financial independence, solvency and financial stability. Thus, J. K. Galbraith was one of the first to point out the importance of the principle of "financial independence". At the same time, the problems of business valuation, changes in its value over time and its

management become objects of independent research only in the second half of the last century and at the moment remain clearly insufficiently studied.

Literature review

Many works of domestic and foreign economists are devoted to the problems of business valuation and the cost of capital of a company. For example, A. Damodaran, H. -U. Derrick, J. D. Jones, S. W. Valdaytsev, V. V. Grigoriev, V. Esipov, T. Koller, T. Copeland, V. N. Livshits, G. Makhovikova, I. M. Ostrovkin, S. Pratt, V. Terekhova, T. L. West, M. A. Fedotova, J. Fishman consider a set of methods and approaches to business valuation used in determining the value of a company at different stages of its functioning, including for valuing its various assets. Yu. V. Kozyr in addition to general issues of the value of enterprises, dwells separately on the possibilities of applying the theory of options in the practice of valuation. Research by M. V. Meyer is devoted to indicators for evaluating business performance, and M. Scott puts value factors and their management at the center of his work. L. Baruch, R. Reilly, R. Schweiss touch upon the issues of valuation of intangible assets.

Research methodology

In the process of writing a scientific article, systematic analysis, historicity and logic, induction and deduction, analysis and synthesis, comparative and selective research, monographic analysis and correlation, systematic and complex approaches were used to cover this topic. grouping methods of scientific research were used.

Results

In this paper, the main attention is paid to the issues devoted to the economic valuation of a business as a complex problem, since in this case we are talking about the efficiency of a business, entrepreneurial activity as such. Often, business is considered only as a system for transforming economic resources into the final production product, and in the evaluation, the performance of the enterprise's production activities, which is assessed on the basis of the company's current reporting indicators, comes first. In this case, business development prospects, its compliance with current economic realities and needs, the general sectoral structure of the economy and other factors determined by the industry specifics of the business and the dynamics of the industry market in which this business operates are practically not taken into account.

Thus, there are many unresolved problems in business valuation that affect both the practical aspects of valuation activities and theoretical (methodological) aspects.

Our approach to finding a solution to some of the theoretical problems of business valuation involves taking into account two components:

–
he prospects and condition of the company that conducts this business and acts as the material basis for its conduct;

–
he prospects of the business itself as a certain type of activity associated with the production of certain products or services in specific economic conditions.

First of all, let's consider the issue of business valuation in the context of the prospects and state of the company that conducts this business and acts as the material basis for its conduct.

Since, as a rule, the company's capital is formed from its own and borrowed funds, the problem arises of determining the weight of individual components of the company's capital and estimating their weighted average cost.

In the economic activity of an organization, the assessment of economic benefits, including capital, property, assets, fixed assets, can be carried out in the following contexts (Fig. 1):

– in the course of valuation activities;

– in the course of accounting activities accompanying the current functioning of the organization.

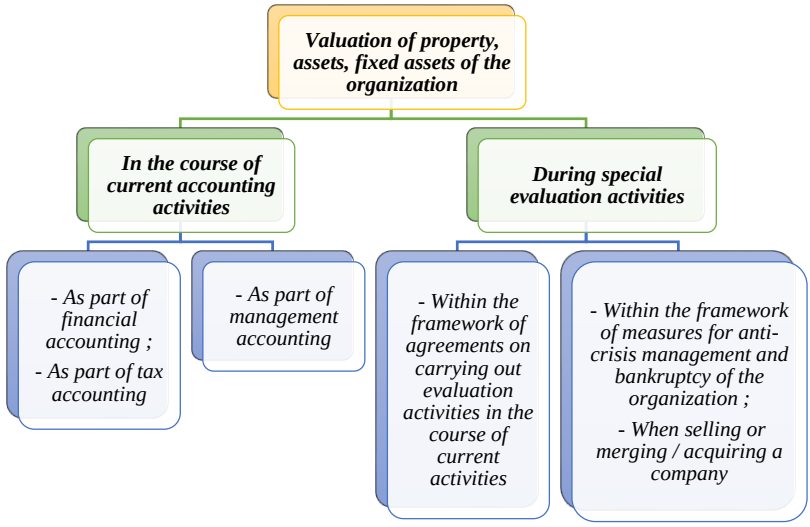

Figure 1. *Valuation of property, assets and fixed assets of the organization in the context of its functioning*

Let us first of all consider the features of the assessment of the capital, property and assets of the organization in the course of its current financial and economic activities in the aspects of financial, tax and management accounting.

In the conditions of free competition, one of the urgent problems is to improve the mechanism for assessing fixed assets, as well as their reflection in the balance sheet. A significant impact on the possibility of disclosing the level of effectiveness of the depreciation policy of organizations, their investment attractiveness, as well as reflecting the property potential is exerted by the choice of the method for assessing accounting objects.

According to V. D. Novodvorsky and A. N. Khorin, the accuracy of indicators of the volume, condition and movement of fixed assets, and to a certain extent, the accuracy of their qualitative characteristics largely depend on how correctly and reliably their assessment is made, meaning that an incorrect assessment of fixed assets can not only distort the overall picture, but also cause inaccurate depreciation calculations; misrepresentation of income tax and property tax amounts; incorrect reflection in the balance sheet of the ratio of fixed and working capital; incorrect calculation of a number of economic indicators characterizing the use of fixed assets (their depreciation,

retirement and receipt ratios, performance indicators, capital productivity, capital intensity and capital-labor ratio), and, accordingly, distort the information provided to the financial management system of both the company itself - the owner of the assets, and its counterparties , including potential investors and/or acquirers of the company.

The valuation of property and assets of the company is closely related to the determination of various types of their value. Value is an economic concept that establishes the relationship between goods and services available for purchase and those who buy them.

For many years, there have been debates between foreign and domestic scientists and economists on the issues of assessing the property of a company, including, as a rule, its most significant component - fixed assets.

Consider the classification of types of assessments, developed by one of the founders of the valuation activity L. I. Gomberg in 1901. They identified the following types of valuations:

- initial;
- nominal;
- restorative;
- pro memoria - for memory (ordinary nominal value);
- legal - for active items: by capitalized income and by the exchange price of bonds.

According to N. R. Weizmann, assessment methods are grouped into the following types:

- assessment at cost or amount of costs;
- valuation at present value;
- serviceability assessment;
- assessment based on the capitalization of the income brought.

These types of assessments were laid down in his work "The Course of Balance Studies" and were the basis of all the main types of

assessment of fixed assets in the modern accounting system. If we consider the cost from the point of view of the accounting system, then it represents the amount of expenses determined in relation to one of the elements of the accounting system. Consider the composition of the following group of valuations of fixed assets, depending on the degree of market value: market; partially market; non-market.

From the point of view of the international standard IFRS 16 "Fixed Assets" there are two approaches to the valuation of fixed assets (as opposed to the domestic standard) under barter agreements. The first approach is to acquire fixed assets in exchange for a similar asset. In this case, the exchange takes place at the book value of the transferred object. The second approach involves the acquisition of assets in exchange for an asset of a different type (not a similar exchange), which is made at the fair value of the asset received, which in turn is equal to the fair value of the asset being exchanged.

Thus, in accordance with IFRS, fair value is the amount of cash sufficient to acquire an asset or settle a liability in a transaction between well-informed, really willing to make such a transaction, independent of each other parties.

From the foregoing, it follows that in order to determine fair value in practice, it is necessary to have information about a transaction (transactions) with a similar asset, subject to the following requirements:

– lack of significant information asymmetry: the parties are sufficiently aware of the terms of the transaction, average market prices for similar assets;

– lack of dependence of counterparties: transactions are carried out between its independent (unrelated) participants;

– institutional equality and lack of coercion of participants: between the parties, the transaction is carried out without coercion, that is, it is not forced.

Having analyzed the above, we can say that the market price is one of the indicators of fair value. If we consider fair value in a broader sense, then it represents the market value, provided that the market is understood as an "active market" (exchange, dealer or any other with the participation of intermediaries) and "inactive".

In our opinion, it is necessary to consider the possibility of introducing the concept of fair value of fixed assets into the accounting

system. Despite some abstractness and impracticality of this concept, many experts characterize its implementation as a fundamentally new, modern approach to accounting. We believe that it is the fair value indicator that most accurately reflects the fair value of property, plant and equipment.

Subsequently, when an "active market" is formed in our country, the market value, subject to all the above conditions, will become identical to the fair value. Only then it will be possible to talk about the possibility of using the fair value indicator in the Uzbek accounting system with the same meaning that was originally laid down in IFRS.

Let us now consider in detail the problems of specifically appraisal activity. To assess the value of a business, there are currently three main approaches in the scientific literature and practice - profitable, comparative and costly.

In an ideal market, all three approaches should lead to the same value, but given that the competition of real markets is imperfect, valuation approaches may give different values.

However, everything becomes much more interesting when evaluating a company not as a property complex, but as a certain phenomenon, a system that can bring long-term profit, that is, the business itself.

We believe that when evaluating a technology business as an independently functioning system, it is necessary to take into account the structural development of the economy, including the transformation of leading industries and related industry markets and changes in technological patterns.

In any technological order, one can single out a core and a structural frame, consisting of a complex of interconnected developing industries. Accordingly, when assessing the prospects of a business, it is necessary to introduce special coefficients that describe its belonging / non-belonging to promising industries, for which it is necessary to make an adjustment in the value obtained using traditional business valuation methods.

We believe that when evaluating a technology business as an independently functioning system, it is necessary to take into account the structural development of the economy, including the transformation of leading industries and related industry markets and changes in technological patterns.

In any technological order, one can single out a core and a structural frame, consisting of a complex of interconnected developing industries. Accordingly, when assessing the prospects of a business, it is necessary to introduce special coefficients that describe its belonging / non-belonging to promising industries, for which it is necessary to make an adjustment in the value obtained using traditional business valuation methods.

Thus, in the process of assessing business prospects, the following groups of factors should be taken into account:

– prospects for the territories in which this business is conducted;

– the possibility of exporting business to other territories and capturing other geographical segments of the market;

– prospects for the industry and the industry market in the structure of the developing techno-socio-economic system;

– the prospects for that particular business within that industry market.

From the point of view of the methodological apparatus of valuation activity, solving problems related to assessing the influence of such groups of factors seems to be a very complex and interesting task, which, most likely, should be solved using game theory tools, correlation-regression analysis, and, most likely, simulation modeling. At the same time, the assessment of the prospects of this particular business within this industry market seems to be the most difficult, since it requires information, first of all, about the parameters of the human resources of this business.

Conclusion

Based on the foregoing, the following conclusions can be drawn, which have elements of scientific novelty.

In the process of conducting valuation activities, it must be taken into account that business valuation should consist of two basic components:

1. Valuations of a business as a property complex - in fact, valuations of the company, using the fair value criterion. Fair value in this case can be interpreted as the value formed in the process of interaction between market entities, subject to the following requirements:

– transactions are carried out between its independent (unrelated) participants;

– the parties are sufficiently aware of the terms of the transaction, average market prices for similar assets;

-between the parties, the transaction is carried out without coercion, that is, it is not forced.

2. When evaluating a business as a type of activity and, at the same time, as an independently functioning system, it is necessary to take into account the structural development of the economy, including the transformation of leading industries and related industry markets and changes in technological patterns.

References

Copeland T. The value of companies: evaluation and management / per. from English. 3rd ed. , revised. and additional – M. : Olimp-Business, 2005. 576 p.

Krush P. V. , Polishchuk S. V. Cost management of enterprises // Marketing. 2003. No. 4. S. 16–19.

Modigliani F. , Miller M. How much does a firm cost? Theorem MM / per. from English. 2nd ed. – M. : Delo, 2001. 212 p.

Shevchuk A. V. , Zimenko A. V. Optional business valuation method // Problems and prospects for the development of the banking system of Ukraine: Collection of scientific papers. 2008. No. 2 (12). pp. 130–134.

SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF THE STATE AND SOCIETY: CONCEPT AND APPROACHES

Senior Lecturer Zhantayeva Ardak Myktybekovna
u
ı

Abstract

The article aims to research the prerequisites for the emergence of the concept of "sustainable development, " as in recent times, all countries in the world are more concerned with the preservation and protection of the environment than with economic growth. In recent years, the negative consequences of global climate change leading to environmental degradation, deforestation, land degradation, and the extinction of both individual animal species and entire species have become visible to the naked eye on a global scale. This highlights humanity's indifferent attitude towards the environment, which could lead to a global environmental catastrophe and irreversible consequences that could significantly impact the quality and duration of human life. Therefore, it is high time for rational human beings to rethink their relationship with the natural environment, and this time arrived yesterday. Otherwise, humanity will be forced to survive on a fading planet.

Keywords: sustainable development, environment, climate, climate change, ecology, economic growth, global community, green economy, green technologies, international organizations, financial institutions, poverty alleviation.

Introduction

The strategy for sustainable economic development in the Republic of Kazakhstan, in the context of expanding Eurasian economic integration, serves as the foundation for the development and implementation of the key directions of the country's macroeconomic policy. Previously developed National Programs such as "Kazakhstan-2030" and "Kazakhstan-2050, " along with other long-term state programs, laid the groundwork for further sustainable and innovative development as well as the deepening of regional integration within the framework of the EAEU.

The theoretical basis and justification for the strategic priorities of sustainable economic development in Kazakhstan in the context of the

regional integration of the EAEU countries and globalization of markets is the systematic assessment of the strengthening of integration interactions among all economic entities (from government agencies to manufacturers). In order to enhance the effectiveness of this interaction, the modern globalized and regionalized market system places particular importance on the development of optimal trajectories for the sustainable development of the national economies of countries that belong to the same regional group.

The implementation of Kazakhstan's long-term development strategies requires institutional influence from all bodies of government and the utilization of intellectual and resource potential. However, there are certain gaps in the implementation of these socio-economic reforms. There are still many unresolved issues regarding the implementation of various programs, both in theoretical, methodological, and practical terms. In this aspect, it's necessary to provide a structural analysis of the potential and opportunities for the further implementation of the sustainable development strategy in the context of globalization and market regionalization, which indicates the relevance of the chosen research topic.

Literature Review

Since the inception and formation of economic thought, society, through its progressive representatives, has been constantly concerned with issues of sustainable development of the national economy. Various theories of societal development and statehood emerged one after another, sometimes holding polar opinions on the selection of necessary tools and methods to achieve economic balance, even encompassing utopian ideas and doctrines. However, the common goal that united all economic schools and movements was to achieve stable development of the state and society.

In recent history, the initiative and role in the development and use of mechanisms for stable and balanced human development on a global scale have fallen to international organizations.

Thus, in the late 80s of the last century, the United Nations Commission on Environment and Development, following an assessment of the economic conditions in various countries around the world, prepared a report entitled "Our Common Future. " This report carried the central theme of sustainable development, emphasizing the interconnection between generations.

The key principle that formed the basis of the report was the idea of the responsibility of both the state and society in ensuring the ability to meet the needs of not only the present but also future generations. This principle became the fundamental formulation of sustainable development. Additionally, an important condition for ensuring sustainable development has become the awareness by the global community of the need to create a balance between solving socio-economic problems and preserving the environment.

In 1992, at the United Nations Conference on Environment and Development in Rio de Janeiro, the Concept of Sustainable Development itself was adopted. Nowadays, this concept is often perceived as a " worldwide model of the future of civilization. " The issues of sustainable development for states and societies have become even more relevant, and they continue to be actively discussed by the heads of the world's leading countries to this day.

At the same time, some domestic and foreign economists believe that the starting point in the formation of this theory was V. Vernadsky's concept of the "noosphere, " in which he considered it as the synthesis of the creative forces of society and natural resources. In the first half of the 20th century, this renowned economist managed to predict the fundamental issue of contemporary world development—the necessity of changing the very way human society currently exists in a haphazard manner: “The historical process is changing radically before our eyes. For the first time in the history of mankind, the interests of the masses – each and everyone - and the free life of the individual determine the life of humanity, serving as a measure of its ideas of justice. Humanity, taken as a whole, becomes a powerful geological force. And before him, before his thought and labor, there arises the question of restructuring the biosphere in the interests of free-thinking humanity as a single whole. This new state of the biosphere, which we are approaching without noticing it, is the “noosphere”. The diagram of sustainable development according to V. I. Vernadsky is shown in Fig. 1 below.

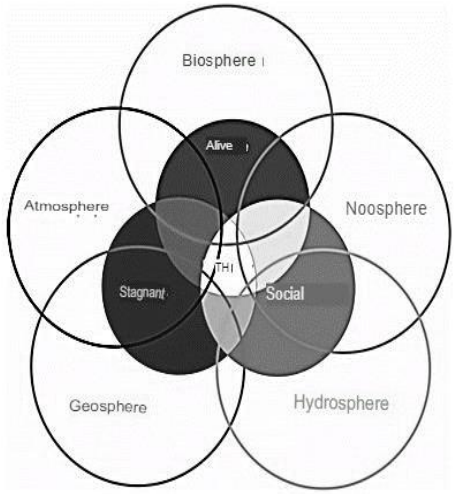

а)

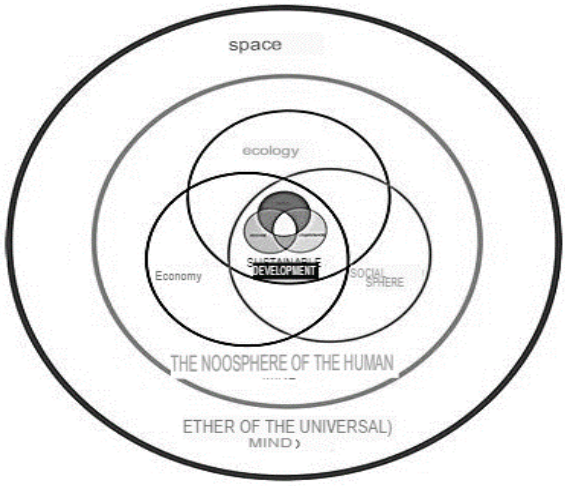

б)

Fig. 1 Diagrams of Sustainable Development and Spheres of V. I. Vernadsky's Scientific Worldview.

V. Vernadsky, in his works, laid down the conceptual principles of sustainable development, which can be stated as follows:

– sustainable development implies the interconnection of the ecological, economic and social components of humanity;

– a system formed on the basis of such interconnection possesses "internal" intelligence and the potential for self-development;

– sustainable development entails consolidating the results obtained at each stage through special measures to prevent or minimize the risks of transition to a crisis situation.

The importance of adopting the Concept of Sustainable Development is caused by the risks of environmental deterioration on a global scale due to the use of products of scientific and technological progress and the rapid population growth in developing countries. Undoubtedly, these factors have a significantly negative impact on the balance between nature, humanity, and society.

Methodology

Considering the circumstances mentioned above, in the preparation of the Concept of Sustainable Development, the developers envisioned the interconnectedness of its three components: economic, ecological, and social.

The economic component of the mentioned concept presupposes a state of total product or income that is achieved through the optimal use of capital and limited resources, with a focus on environmentally friendly and resource-efficient technologies at all stages of production, including raw material extraction and processing, as well as waste treatment and disposal.

The ecological component aims to ensure the unity of physical and biological natural systems and the global sustainability of the entire biosphere. Special attention should be given to methods of production and consumption that allow the natural environment to maintain its self-regenerative capabilities.

The social component aims to preserve the stability of social and cultural systems and reduce the number of destructive conflicts, both among individuals and between countries.

From this, it follows that sustainable development is economic growth accompanied by the resolution of society's social problems, including the improvement of the standard and quality of life for the population, all while ensuring that the state of the environment does not degrade.

Results

The presence of such a close interconnection between the above-mentioned components of sustainable development has become a priority today, when visible negative changes in the state of the environment in most parts of our planet dictate the need for careful use of limited natural resources and the transition to a “green” economy.

Taking into account the need to transition to the principles of a "green" economy and to lay the groundwork for building a peaceful and just global community in the 21st century, an international declaration titled the "Earth Charter" was developed. It was adopted at the UNESCO headquarters in Paris in March 2000. The purpose of this document was to call for environmental stewardship, respect for universal human rights and cultural diversity, the observance of economic justice, and democracy. The declaration is built upon four fundamental principles: community concern for planet Earth; ecological integrity, social and economic justice, and democracy, non-violence, and peace.

The new understanding of the components of economic growth served as the basis for the development, under the auspices of the UN, of the "Sustainable Development Goals" (SDGs) in 2015, which outlined a global agenda for sustainable development from 2015 to 2030. These goals replaced the Millennium Development Goals (MDGs) that were set for the preceding 15-year period.

As part of achieving the Sustainable Development Goals, it is planned to solve 170 tasks in different areas, grouped into 17 goals, ranging from eradicating extreme poverty and ending hunger to ensuring gender equality and combating climate change.

Thus, the Sustainable Development Goals, developed under the patronage and participation of the United Nations, like the previous Millennium Development Goals, outline the fundamental challenges facing humanity. The sustainable development goals are fairly specific and comprise a broad list of various indicators that need to be achieved.

However, the Agenda for Sustainable Development does not prescribe how the Sustainable Development Goals will be achieved. It does not provide international institutions and organizations with specific powers and responsibilities for solving these issues. In this regard, a significant part of the financial costs should be carried out only at the national level, despite the fact that the Sustainable Development Goals are a global initiative.

At the same time, all countries of the world community take part in discussing existing common problems, developing measures to solve them, and some developed countries even act as donors to international financial institutions that are involved in financing governments facing these challenges.

One such international institution that provides financing for initiatives aimed at achieving the Sustainable Development Goals established under the auspices of the United Nations is the World Bank. Through projects supported by this international organization in financial terms, various countries work to address issues such as poverty alleviation, infrastructure development, access to water and energy resources, and more.

There are also more specific organizations, such as the Global Environment Facility, whose activities are focused on financing projects only to solve environmental problems.

Additionally, the Green Climate Fund, established under the initiative of governments from 124 countries and operating under the United Nations, is dedicated to financing various activities, including the development of renewable energy sources such as solar and wind energy, small-scale hydropower, and biogas. Its functions also encompass supporting adaptation to climate change and reducing greenhouse gas emissions in developing countries. As for the European Bank for Reconstruction and Development, the Asian Development Bank, the African Development Bank and other similar financial institutions, they finance projects to solve infrastructure, energy and poverty alleviation problems on a regional scale.

The above demonstrates that majority of international organizations, including those within the UN system, have included a significant environmental component in the guidelines of their activities aimed at sustainable development. That is, balanced development both for international organizations and for the entire civilized world has become a process of fundamental changes in the life of society, in which methods of using natural resources, areas of attracting investment, areas of scientific and technical research and scientific thought, the development of personal characteristics and institutional changes are interconnected with each other to ensure the quality of life of the population.

In order to achieve the Sustainable Development Goals, the global community has developed and tested various methods and approaches since their formulation to address the challenges of individual countries and regions. These measures, which are adopted by governments, include:

1. Targeted transfer of part of the financial resources from developed regions to low-income regions with the transfer of the necessary experience in environmental conservation and the use of resource-saving technologies through the implementation of relevant international projects.

2. Social mobilization aimed at activating the population and involving society in the decision-making process regarding the mobilization and management of economic and natural resources, poverty alleviation, and the development of local self-governance.

3. Establishment of regional economic and political unions similar to the Eurasian Economic Community (EAEC), with the goal of providing member countries with additional benefits and advantages in terms of economic development.

4. Implementation of activities by international donor organizations aimed at supporting the budgets of developing countries and the development of the social sector. This work is carried out by major financial institutions such as the International Monetary Fund, the World Bank, the Asian Development Bank, the European Bank for Reconstruction and Development, and others.

5. The creation of reserve and guarantee funds by governments to prevent the emergence of crisis situations, facilitate the timely fulfillment of financial obligations, and ensure the safety of citizens' and businesses' funds. Such financial structures can include deposit protection organizations, insurance, and reinsurance funds.

6. The development and promotion of the principles of a "green" economy among the population and economic entities, which contribute to long-term and high-quality economic growth while preserving the environment. For example, government authorities currently incentivize the use of electric vehicles by eliminating import duties on them.

7. The establishment and financial support of international environmental organizations, such as Greenpeace, NABU (Nature and Biodiversity Conservation Union in Germany), the World Wildlife Fund, Robin Wood, and others. Their goal is to protect the environment and water resources, conserve endangered animal and bird species, and

increase their populations, thereby preserving biodiversity on planet Earth.

8. The development of sustainable development strategies for regions and territories by countries, allowing them to identify the main directions and approaches to achieve economic balance.

9. Targeted support for poor households and disadvantaged population groups to compensate for the negative consequences of rising energy and utility prices, ultimately strengthening social stability in society.

10. Ensuring food security to continuously provide the population with physical and economic access to food products.

Thus, in the modern stage of global economic development, the concept of sustainable development is viewed through the lens of long-term progress for humanity, accompanied by capital growth and environmental improvement.

Indicators of sustainable development also encompass factors that characterize social stability, democratization of society, population growth, international responsibility, and education.

The system of eco-indicators developed by the Organization for Economic Cooperation and Development (OECD) has gained wide usage and recognition throughout the world. They are classified into the following types:

1. A set of environmental indicators for assessing the effectiveness of environmental protection activities.

2. A set of sectoral indicators to integrate environmental issues into sectoral policies.

3. A set of indicators for incorporating environmental issues into sectoral policies and ensuring the sustainability of natural resource management and utilization[34].

The OECD indicator system explains the interconnections between the economy and environmental protection, highlighting the economic-environmental and socio-environmental linkages. It represents the "pressure-state-response" (PSR) model. The PSR model operates as

[34]Sustainable development: Methodology and measurement techniques: textbook / S. N. Bobylev, N. V. Zubarevich, S. V. Solovyova, Y. S. Vlasov; edited by S. N. Bobyleva. - M. : Economics, 2011. - 358 p.

follows: human activities exert "pressure" on the environment, leading to changes in the quantity and quality of natural resources (the "state"); society responds to this by altering government policies, public awareness, and behavior (the "response to pressure"). One of the most comprehensive sets of sustainable development indicators was developed by the United Nations Commission on Sustainable Development, whose activities we discussed earlier. The indicators are divided into the following main groups:

– indicators of social aspects of sustainable development;

– indicators of economic aspects of sustainable development;

– indicators of environmental aspects of sustainable development (covering the state of water, land, atmosphere, other natural resources, and waste);

– Indicators of institutional aspects of sustainable development (programming and policy planning, scientific developments, international legal instruments, information support, enhancing the role of key population groups).

N. N. Moiseev emphasized that the transition to the noosphere is impossible without ensuring the co-evolution of society and nature, that "the concept of the noosphere and the co-evolution of man and the biosphere are becoming almost synonymous. "

In this regard, it can be concluded that such coevolution signifies a transition to a new type of extended societal reproduction, namely, a nature-resource-conserving mode of reproduction.

This form of extended reproduction includes, as its main components, not only the extended reproduction of traditional goods and services but also a specific societal good – the quality (state) of the environment. At the same time, the extended reproduction of this good should be understood as the ability of the environment, in interaction with humans, to satisfy the needs of existing and future generations of people in fulfilling a number of essential functions, without the realization of which the existence of either an individual or society as a whole would be impossible. Among these functions, the following can be included:

– being a healthy environment for habitation and livelihood;

– serving as the foundation for the settlement and deployment of productive forces;

– acting as a source of natural resources and ecological goods;

– accumulating and transforming pollutants;

– preserving the gene pool and biodiversity of plants and animals;

– stabilizing and preserving climatic conditions at local and global levels.

The process of extended reproduction, as understood in this broad sense, is a regulated and directed process of interaction between nature and society, in which natural and man-made processes, factors, and conditions are inseparably interconnected. Such an understanding of the extended reproduction process is of fundamental importance for economics as a science, particularly for the economics of natural resource management, which, in our opinion, has long been in a deep theoretical crisis and impasse but is finding expression today in a new format called "green" economics.

Some economists propose other systems of indicators, as shown below in Fig. 2. However, many of them have similar directions[35].

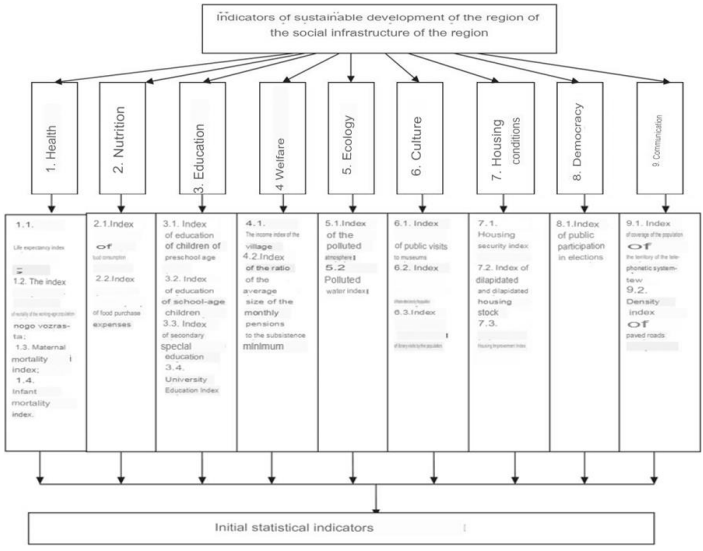

Fig. 2. Sustainable development and its key directions

Conclusion.

[35]Dokholyan, S. V. Management of sustainable development of territorial socio-economic systems of the mesoregion // Economics and Entrepreneurship. № 6. 2011.

Monitoring and continually improving the above-mentioned indicators and indexes will require significant efforts from governments. However, such measures will ultimately enable countries to embark on the path of sustainable development and prosperity.

Therefore, sustainable development is the goal of all nations without exception. However, in the modern stage of global economic development, and in light of the depletion of natural resources, the concept of sustainable development is increasingly viewed through the lens of the close interaction between humanity and the environment. Thoughtless and irrational use of natural resources in the process of human life without consideration for the needs of future generations can lead to destructive consequences.

Humanity's awareness of the need to achieve economic growth, considering the preservation and protection of the environment, and maintaining social stability, creates the prerequisites for long-term sustainable development not only for individual nations and societies but for the entire planet Earth. In doing so, future generations, like the current one, will have the opportunity to enjoy comfortable living on our planet without the threat of global climate change.

In this regard, all countries and continents must make efforts to develop and use “green” technologies and carry out development within the framework of a “green” economy. And these requirements are not an initiative of only developed countries but are a mandate of our time!!!

References

Atkinson, L. How sustainable development can change the world / L. Atkinson. - M. : Binom. Knowledge Laboratory, 2012. - 455 p.

Atkisson, A. How sustainable development can change the world / A. Atkisson. - M. : Binom, 2015. - 455 p.

Bobylev, S. N. Modernization of the economy and sustainable development / S. N. Bobylev, V. M. Zakharov. - M. : Economics, 2011. - 295 p.

Bobylev, S. N. Sustainable development: methodology and measurement techniques: Textbook / S. N. Bobylev. - M. : Economics, 2011. - 358 p.

Gulyaev, V. G. Tourism: economics, management, sustainable development: Textbook / V. G. Gulyaev, I. A. Selivanov. - M. : Sov. sport, 2008. - 280 p.

Krylov, A. N. Corporate social responsibility: economic models - morality - success - sustainable development / A. N. Krylov. - M. : ICAR, 2013. - 452 p.

Kulyan, K. K. Sustainable development of tourist destinations in the mountain and foothill zones of the North Caucasus: Monograph / K. K. Kulyan, M. K. Kulyan. . - M. : SIC INFRA-M, 2012. - 143 p.

Marfenin, N. N. Sustainable development of humanity / N. N. Marfenin. - M. : MSU, 2007. – 624 p.

Mirkin, B. M. Sustainable development: introductory course: Textbook / B. M. Mirkin, L. G. Naumova. - M. : Logos, 2006. - 312 p.

Yagodin, G. A. Sustainable development. Man and the biosphere / G. A. Yagodin. - M. : Binom, 2013. - 109 p.

Yagodin, G. A. Sustainable development. Man and the biosphere / G. A. Yagodin, E. E. Purtova. - M. : Binom, 2015. - 109 p.

GLOBALLASHUV SHAROITIDA INSON KAPITALI: IJTIMOIY-IQTISODIY MUNOSABAT

Dosent v. b. iqtisod fanlari nomzodi Ermatov Musojalil Komilovich

Annatosiya

Maqola inson kapitalining mohiyati, inson kapitalining dunyo bozorida tutgan o'rni, mamlakat va mintaqa mehnat resurslarininggloballashuvi jarayonidagi mavjud muammolari va o'ziga xos xususiyatlari va turlari, inson kapitalining geografik joylashuvi, inson kapitali to'g'lrisidagi nazariyalari tahlil qilingan, uning halqaro maydonda ko'chib yurishi natijasida olib keluvchi masala echimlari yoritilgan. Inson kapiliga bo'lgan talab barcha zamonlarda dolzarb muammo hisoblangan, sababi ishlab chiqarishda, yangi texnika va texnologiyalarni yaratilishida insonning aqliy mexnat mahsuli, adabiy tilda inson kapital deya nomlanadi.

Shuningdek, megratsiya muammolari, undagi shart-sharoit, iqtisodiy-moliyaviy makonning vujudga kelishidagi amaliy va nazariy tushunchalar asosiga tayanadi.

Globallashuv dunyo mehnat rusurslari makonida – xalqaro tavorlar, turli xizmatlar, tabiiy resurslar, moliyaviy resurslar, inson kapitali, ishchi kuchi, ishlab chiqarish vositalari bozori tashkil etib, ular o'rtasidauzviy aloqalar, shuning barobarida, moliyaviy, iqtisodiy va ijtimoiy bog'liklar kuchayishomillar, jahon ko'lamida global-texnologik, moliyaviy axborotlar, madaniy tizim o'choqlari kengayib borishi natijasidagi iqtisodiy ijtimoiy xayot ko'lamiga aniqlik kiritilgan.

Kalit so'zlar: Global, mikro, makro, meto, mezo, endo, giosiyosat, oy, mars, robot, inson, kapital, mohiyat, miqdor, sifat, munosabat, joy, vaqt, qoida, holat, harakat, qiynalish.

HUMAN CAPITAL IN GLOBALIZATION: SOCIO-ECONOMIC ATTITUDE

Docent, . candidate of economic sciences Ermatov Musojalil Komilovich

ORCID: 0000-0001-6093-6546

ABSTRACT

The article covers the importance of human capital in the world market, the existing problems in the process of globalization of the labor resources of the country and the region, the geographical location of human capital, and the solutions to the problems that arise as a result of its migration in the international arena. The demand for human capital has always been considered an urgent problem, because it is the product of human intellectual labor in production, creation of new techniques and technologies, and in literary language it is called human capital.

In addition, the problems of migration, its conditions, are based on the basis of practical and theoretical concepts in the creation of the economic and financial space.

Globalization has created a market of international goods, various services, natural resources, financial resources, human capital, labor force, means of production in the space of the world's labor resources. The economic and social life as a result of the expansion of global, technological, financial information, as well as cultural systems in the world will be clarified.

z

Kirish

Hozirgi metoiqtisodiyotda umumjahon mehnat tahsimoti asosida makro va metoiqtisodiyotlar o'rtasida barqaror, har tomonlama o'zaro iqtisodiy, ijtimoiy aloqalarni shakllanishi oqibatida mikroiqtisodiyot darajasidaxo'jalik yurituvchilarning internasianallashuviga olib kelmoqda. Buning natijasi, dunyo mehnat resurslarininggloballashuviga, inson kapitalining geografik joylashuvi halqaro maydonda bir mamlakatdan ikkinchi davlatga, qit'adan er yuzining boshqa qirtog'lariga ko'chib, joylashuviga olib kelmoqda. Buni soddaroq qilib tushuntirilsa, megrasiya muammolari sifatida qaralishi mumkin. Bunday sharoit iqtisodiy-moliyaviy makonning vujudga kelishiga zamin tayyorlaydi. Ushbu makonda, halqaro tavorlar, turli xizmatlar, tabiiy resurslar,

moliyaviy resurslar, kapital, ishchi kuchi, ishlab chiqarish vositalari bozori tashkil etilib, ular o'rtasidauzviy aloqalar, shuning barobarida, moliyaviy, iqtisodiy va ijtimoiy bog'liklar kuchaymoqda. Jahon ko'lamida global-texnologik, moliyaviy axborotlar, madaniy tizim o'choqlari kengayib bormoqda.

Bunday makonda talab va taklif qonuni ta'minlash maqsadida tabiiy rusurslardan foydalanish ortib borish, i ishchi kuchiga talab ortadi, natijada bir makondagi mehnat kapitali mehnatga haq to'lash yuqori bo'lgan ikkinchi makonga o'z taklifini beradi va inson kapitali ko'chib o'tadi. Bu holat bozor iqtisodiyotiga o'tish davrini kechirayotgan davlatlarda mehnat resurslari o'rtasidagi raqobotni keskin o'zgartiradi. Natijada, iqtisodiyoti rivojlangan davlatlardagi giosiyosiy vaziyat, bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan davlatlar ichki ijtimoiy-iqtisodiy va moliyaviy siyosatini izdan chiqaradi.

Ushbu muammoga prezidentimiz Sh. M. Mirziyoev (Toshkent, 2021:64) quyidagicha izoh beradi:

Jahonda murakkab geosiyosiy vaziyat, energiya resurslari tanqisligi kuchayib bormoqda, oziq-ovqatga ehtiyoj ortib, moliyaviy resurslar qimmatlashmoqda.

Bunday sharoitda qanday qilib inson kapitalidan foydalanish zururiyati dolzab muammoga olib keldi. Shuningdek, mehnat xavfsizligini ta'minlash har qanday mustaqil davlatlar uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Milliy iqtisodiyotning tashqi inson kapitali tahdidlariga bardoshligini ta'minlash, uning jahon iqtisodiyoti globallashuvi sharoitidaraqobatbardoshligini oshirish omillarini tahlil qilish mazkur maqolaning markaziy maqsadi hisoblanadi.

Adabiyotlar sharhi

O'tmishda, XIX asr ikkinchi yarmiga qadar kishimehnati xarajat talab etuvchi ijtimoiy omil sifatida tan olinmagan. Odamni tarbiyalash va unga ta'lim berish uchun sarflangan mablag'lar ishlab chiqarishga aloqasi yo'q xarajatlar hisoblangan. Sababi, quldorchilik jamiyatining asorat-aqidalari bunga yo'l qo'ymas edi. Ishchi sinfi o'z rohibining mulki hisoblangan. Jahon hamjamiyatida sanoatning rivojlanishi qo'l mehnatidan ko'raaqliy mehnat samaradorligi yuqori ekanligini isbotladi. Unda ishlab chiqarish takomillashib borishi, shaxsning mehnat omili ishlab chiqarish sohasida asosiy kapital darajasiga ko'tarildi.

Aslida, shaxs mehnati har doim aholining turli qatlamida ta'lim va turmush darajasini oshirish uchun sarflangan xarajatlar bilan chambarchas bog'liq bo'lgan ijtimoiy iqtisodiy sohamuammosi hisoblanib

kelgan. Chunki, odam bolasiningta'lim–tarbiyasi, sog'lig'i, ishbilarmonligi, madaniyat, san'at va boshqa inson uchun zaruriy sohalarga sarflangan moliyaviy mablag'lar natijasida inson ongi, shuuri va ta'lim-tarbiyasi shakllanishiga asos bo'ladi. Natijada ongli individning mehnat qilish saviyasi, sifati va qiymat darajasi yuksalib boradi. Mazkuromillar inson kapitalining shakllanishida muhim o'rin tutuvchi alohida shaxslar timsolida mavjud bo'lgan xolatdir. Boshqakapital turlaridan farqli ravishda inson kapitali u yoki bu konkret shaxs bilanbog'liq bo'lib, u avalo shaxsiy mulkdir va u kapital egasininginon-ixtiyoriga ko'ra sarflangan ma'lum moliyaviy mablag'larining inkosi hisoblanadi.

G. D. Makleod (New York, 1881:134) inson bu asosiy kapital, agar mazkur shaxs unimdor bo'lmasa, uning faoliyatiniiqtisodiy tahlilga tobe bo'lmaydi. Ushbu g'oyani L. Walras (New York, 1954:218) keskin tanqid qildi. Uning tushunchasi bo'yicha, barcha insonlar mehnati kapital hisoblanadi, ularning o'z qiymati va narxlari mavjud, bozordagi har bir tovarning narxi, qiymati bo'lgani kabi, degan g'oya ilgari suriladi.

XX asrda inson aqlirivojlanishi sanoatda yirik burilishga olib keldi, uning ongli mehnat mahsuli atomni ijod etdi. U dunyoning urush va tinchlik sohasida amaliy tajriba o'tkazildi. Tinchlik sohasidagi atom millionlab insonlar shamchirog'ini yoqqan bo'lsa, urush o'chog'ida atom millionlab insonlar hayot shamchirog'ini o'chirdi. Bu davr atom asri deya tarix qoravaraqlarida zikr etildi.

XXI asr, odamningaql mash'ali aqlli zarralarni, mashina va robotlarni yaratdi. Aqlli zarralar er yuzini bir qishloqqa aylantirdi. Bir qat'adan ikkinchi qit'agaovozli va video bog'lanish misqol daqiqani tashkil etdi. Oyga benorvon chiqdi, Marsni zabardast etdi. Ushbu asr aqlli robotlar asri deya belgilandi.

Aqilli robotlar asrimizda ilm-fan ham talaygini tarqqiy etmoqda. Iqtisodiyot sohasi kengaydi. U mikro, makro, meto mezo va endoiqtisodiyotga ajratilib o'rganila boshladi. Dunyo halqlari mehnati globallashuvi, interkontinental korporasiyalar, og'ir sanoatning ishlab chiqarish rivojlanishi natijasida soha xodimlarining xarajatlar moddasi o'rganilib, uning xarajatlar tarkibiy elementlari tahlil etilishi, aqliy mehnat resurslari inson kapitali mavjudligi muammosiga aniqlik kiritdi. Dastavval shaxs mehnati odam bolasining bilim va mehnat qobiliyatini ifodalovchi bir tushuncha sifatida shakllandi. Keyinchalik iqtisodiy kategoriya darajasiga ko'tarildi.

Antik davrning falsafiy olimi Arostu (Eramizdan avvalgi 323-335 yilar) o'zining «Kategoriyalar» asarida, kategoriyalarni ob'ektiv

reallikning in'ikosi hamda eng yuksak umumlashmasi deya talqin qilgan. Natijada, falsafaning 10 ta kategoriyasi to'g'risida ma'lumot beradi. Ular: mohiyat, miqdor, sifat, munosabat, joy, vaqt, qoida, holat, xatti-harakat va qiynalishdir.

Keyinchalik ushbu olimningkategoriyalar haqidagi ta'limotini Al-Forobiy, Abu Ali Ibn Sino tomonidan rivojlantirildi. O'rta asr diniy dunyoqarashni nazariy asoslashga intiluvchi dindor falsafasi asosida 6 ta kategoriyani bir-biridan farqi ni asoslandi. Bular: borliq (mohiyat), sifat, miqdor, harakat (o'zgarish), munosabat, egalik kabi kotigoriyalardir. (Islomov A., Egamov E «O'zbekiston», 2003:16)

Ularning ta'limotiga ko'ra, har bir inson o'z hayoti faoliyatida o'zigacha shakllangan yuqoridagi kategoriyalar yordamida shakllanadi. Mazkur kategoriyalar metodologik va dunyoqarash mazmuniga ega bo'lib, insonga borliqning mohiyatini, insonning borliqda tutgan o'rnini to'g'ri bilib olishiga yordam beradi.

Ikkala falsafiy tushunchani jamlasak quyidagi insonning aqli mexnati ko'rishimiz mumkin.

Inson kapitalining tarkibiy kotegoriyalari

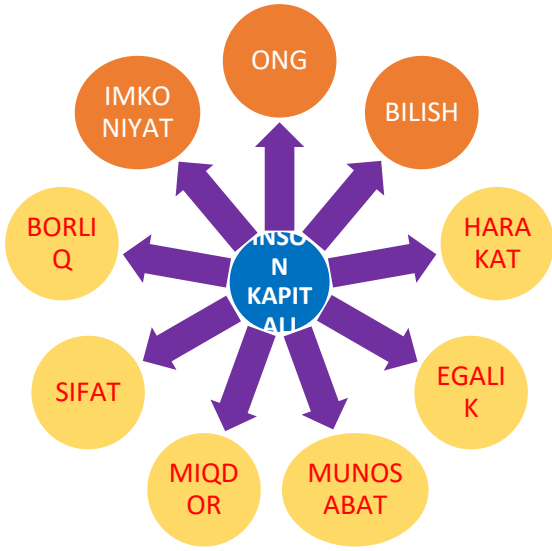

***Manba**: Muallif tomonidan ishlab chiqilgan*

Ushbu rasmda: Yuqoridagi uchta qizg'ish rangdagi ong, imkoniyat, bilish omillari Arastuning inson kapitalidagi tushunchasi hisoblanadi. Unda ongning rivojlanishi avvalo oilada, keyinchalik jamiyatda toplanib

boradi. Uning rivojlanishi imkoniyat va bilishkotegoriyalari bilan bog'liq holda rivojlanadi. Agar inson o'z ilmini imkon darajasida rivojlantirib, ya'ni moliyaviy kapital sarf etib, iqtisodiy-ijtimoiy bilimlarini takomillashtirib borsa, uning dunyo qarashi, intelektual solohiyati rivojlanib boradi. Uning aksi esa, teskari rivojlanish, ya'ni quyi tabaqa tarkibiga yo'l oladi.

Rasmning quyidagi, oltita sarg'ish ranglar AlForobiy, Abu AliIbn Sino tomonidan Arastuning kategoriyalarini rivojlantirilgan shakli. Undagi inson kapitali omillari bo'lib, ular: Borliq, sifat, miqdor, munosabat, egalik va xarakat inson kapitalining markaziy qismi hisoblanadi.

Insonningyashashi uchun yaratilgan sharoit, undagi borliq makonini anglatadi, ilm o'rganish, bilim olishi uchun ushbu kategoriyalar inson tafakkurini rivojlanishida markaziyo'rinni egallaydi. Agar odamning hayot tarzi yaxshilanib, bo'sh vaqti bo'lsa, kitob o'qish, o'z ustida ishlash va madaniy dam olishi uchun imkoniyatlar yaratiladi. Natijada, insonning jamiyatdagi xarakati miqdor darajasidan sifat darajasiga o'tadi. Jamiyatdagi kishilarga nisbatan yaxshilikka etaklash munosabati shakllanadi. Har bir xarakati go'zallik tarovvatini egallash uchun intiladi.

Inson ilmiga bo'lgan xarajat eng samarali kapital kiritishning ob'ekti bo'lib, bu kapital bilim va mahoratni oshirishga xizmat qilishi, kelgusida yuqori samara keltirishi maqsadi ko'zlangan. Sababi, inson kapitali inson salohiyatini hamda insonga investisiyalarning iqtisodiy xususiyatlaridan biri safatida tushunilmoqda.

Bizningcha, Mamlakatimizda XXI asrda inson kapitaliga nisbatan boshqacha nazariy qarashlar va e'tiroflar mavjud, uni quyidagi jadvalda o'rganib chiqamiz.

XXI asr iqtisodiy rivojlanish bosqichlarida inson resurslari baholanishi

Kategoriya	**Qo'llanish davri**	**Iqtisodiyot sub'ekti to'g'risidagi tasavvur**	**Amalga kiritilishi sabablari**
Inson omili	2000-2016 yillar	Inson – ishlab chiqarishning asosiy harakatga keltiruvchi kuch, uning samaradorligi ishlab chiqarishni sifati va sonini oshirish vositasi hisoblangan.	Ijtimoiy sharoitlar, shaxsiy omil samaradorligini oshirish
Inson kapitali	2000-2016 yillar	Inson – samarali kapital kiritishning ob'ekti, bu kapital bilim va mahoratni oshirishga xizmat qilib, kelgusidasamara keltirishi maqsadini ko'zlangan.	Inson salohiyati va uning ilmu-tafakkuriga moliyaviy mablag'larning iqtisodiy xususiyat sifatida e'tirof etish hisoblangan.
Inson omili	2017 yildan hozirga qadar	Inson – ijtimoiy- ishlab chiqarishda va siyosatda asosiy harakatga keltiruvchi kuch.	Ijtimoiy-shart-sharoitlar, shaxsiy ong va omil samaradorligini oshirish zarurligi
Inson kapitali	2017 yildan hozirga qadar	Inson – investisiya kapitalining ob'ekti,	Inson salohiyatida IT texnologiyalar savodxonligi

		ob'ektning asosiy omili IT texnologiyalarva xorijiy tillari bo'lib, bunda inson kapital dunyo iqtisodiyot bilim va mahoratni oshirishga xizmat qilib, kelgusida dunyo hamjamiyatida eng yuqori samara keltirishi maqsadini ko'zlamoqda.	talab etilishi hamda inson kapitaliga ehtiyoj dunyo hamjamiyatida insonga investisiyalarning iqtisodiy xususiyatlari ortib borishi hisoblanmoqda.

Manba: *Muallif tomonidan iqtisodiy adabiyotlar asosida ishlab chiqilgan*

Jadvalda, XXI asrdaga mamlakatimiziqtisodiy-ijtimoiy rivojlanish bosqichlarida inson resurslari baholanishi keltirilgan bo'lib, unda 2017 yildan keyingi yillarda inson omili ijtimoiy ishlab chiqarishda va siyosatda asosiy harakatga keltiruvchi kuch sifatida qaralib kelmoqda.

Sababi, ijtimoiy-siyosiy shart-sharoitlar, insonning shaxsiy ongi va uning asosiy omil samaradorligini oshirish zarur hisoblanadi. Inson kapitali esa, investisiya kapitalining ob'ekti bo'lib, ob'ektning asosiy omili IT texnologiyalarva xorijiy tillarini o'rganish, unda inson kapital dunyo iqtisodiyot bilim va mahoratni oshirishga xizmat qilib, kelgusida dunyo hamjamiyatida eng yuqori samara keltirishi maqsadini ko'zlamoqda.

Davlatning mulk huquqi va iqtisodiy yondashuvlari daxlsizligi inson va shaxsning asosiy moliyaviy-huquqi sifatida shunchaki deklaratsiya emas, balki davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari faoliyatining etakchi tamoyili bo'lib, barcha sa'y-harakatlarni mulk himoya qobig'lini taminlashda barcha amaliy ishlarni oshkora amalga oshirilishi talab etadi. Davlat yoki xususiy mulk huquqi buzilishining oldini olishda jamiyyat yoki jamoat manfaatlarini ta'minlashda xususiy huquq manfaatlari muvozanatini tiklash uchun xizmat qiladi.

Inson kapitali qiymatini baholash o'ta muammoli tadbir. Lekin shunga qaramay iqtisodiy adabiyotlarda juda ko'p usullar bo'yicha uni baholashamallari bajarilib kelmoqda, ularga ko'ra, inson kapitali:

- mikro daraja – korxonalar va firmalar darajasida;

- makro-daraja - milliy (davlat) iqtisodiyoti darajasida;

- mezo-daraja – mintaqa darajasida;

- meta-daraja - jahon iqtisodiyoti darajasida, tahlil etiladi. (G. Bekker, Maskva, 2003: 67)

Yuqoridagi fikrlarni hisobga olib, bizningchainson kapitali – ilm-bilimlar, tajriba, malaka va ko'nikmalar hosiblanishidir.

Metodologiyasi

Ushbu maqola inson mehnat resurslari jamiyatning asosiy kapitali sifati darajasida tadqiq etiladi. Uning taraqqiyoti bilan bog'liq bo'lgano'tmishdagi, hozirgi zamon olimlar g'oyalari, davlatlar me'yoriy ijodkorligi tajribasi tahlil qilinadi. Undagi iqtisodiy-ijtimoiy tartiblar bilan birgalikda ilmiy yondashuvlari davlat, shuningdek, umumiy va moliyaviy natijalariga asoslanadi. Davlatimizning micro va macro darajadagi inson kapitali ajratilayotgan moliyaviy sarmoyalar tahlil etiladi. Ushbu maqolada inson kapitalining mazmun-mohiyati tadqiq etilgan bo'lib, analiz va sintez, umumlashtirish, qiyosiy tahlil metodlaridan unumli foydalanildi.

Natijalar

Albatda, adolatli ijtimoiy siyosat yuritish, bizning davlatda inson kapitalini rivojlantirishning maqsad yonalishida har bir inson davlat hisobidan aniq kasb-hunarga o'qish uchun imkoniyatini yaratilmoqda. Unda kasbga o'qitish ko'lamini 2023 yilda 2 baravar oshirib, jami 1 million nafar ishsiz fuqaroni kasb-hunarlarga o'qitish va bu jarayonda nodavlat ta'lim muassasalarining ishtirokini 30 foizga etkazish talablari belgilandi. Shuningdek, olis va chekka hududlarda istiqomat qilayotgan og'ir ijtimoiy ahvolga tushib qolgan, ishsiz xotin-qizlarning bandligini ta'minlaydigan tadbirkorlik sub'ektlari uchun 50 mllion so'm miqdorida grant loyihalarini e'lon qilindi. O'zbekistonda evropa kasbiy ta'lim va kasbga o'qitish sifatini ta'minlash (EQAVET) tizimi talablariga to'liq javob beradigan namunaviy professional ta'lim muassasalari faoliyatini yo'lga qo'yildi.

Bolalar va o'smirlarni sifatli maktabgacha ta'lim bilan qamrab olish ko'lamini oshirish orqali qamrov darajasini oshirilmoqda, Bunda: 269 ta qisqa muddatli tayyorlov guruhlari, 94 ta to'liq kunlik tayyorlov guruhlari. 1 384 ta majburiy bepul tayyorlov guruhlari, maktabgacha ta'limning muqobil shakllarini joriy etilgan. Bularning moliyaviy ko'lami 60 milliard so'm Respublika byudjeti mablag'llari ajratilishi belgilangan.

Shuningdek, 1 600 ta oilaviy maktabgacha ta'lim tashkilotlarini tashkil etish hisobiga 40000dan ortiq bolalar o'rnini tashkil etish, unga 185 milliard so'm respublika byudjeti mablag'llaridan, Maktabgacha ta'lim tizimida ta'lim sifatini yangi bosqichga olib chiqish 800 ming doll Jahon banki mablag'llari, byudjet mablag'llari parametrlarida ko'zda tutilgan mablag'llar doirasida bajarilmoqda.

Bolalarning erta yoshdan rivojlanishi va maktabgacha ta'lim sifatini baholashning milliy tizimi»ni joriy etish. Jahon bankining «Erta bolalikdagi rivojlanishni qo'llab-quvvatlash» loyihasi doirasida 250 ming doll. Yangi maktablarni qurish rekonstrutura qilish va shart-sharoitlar yaratish uchun Davlat byudjeti mablag'llari 1, 7 trillion so'm, spublika byudjetidan 100 milliord so'm, mahalliy byudjet 100 milliord so'm, jami 200 milliord so'm ajratildi. «El-yurt umidi» jamg'larmasi orqali erkin va ijodiy fikrlaydigan yoshlarni nufuzli xorijiy oliygohlarga o'qishga yuborish ko'lamini 2 baravarga oshirish, bunda yoshlarning 50 foizini texnik, aniq fanlar va IT sohalariga yo'naltirish belgilangan.

2023 yilda maktab o'quvchilarining matematika va tabiiy fanlardan savodxonligini baholovchi TIMSS 2023 xalqaro baholash dasturida O'zbekiston ishtirokini ta'minlash. Jahon bankining «Bolalarni erta yoshdan rivojlantirishni takomillashtirish» loyihasi mablag'llari hisobidan 169600 doll ajratilgan. Bu ajratilgan mablaglar inson kapitalini yanada rivojlantirish uchun xizmat qiladi. (Sh. M. Mirziyoev. Murojaatnomasi. 2022:6-9)

MUHOKAMA

Inson kapitali – halq xo'jaligi tarmoqlari tarkibidagi kapitallarning gultojisi. Sababi, u ijtimoiy hayot, iqtisodiy munosabat, shuningdek, jamiyat va oila taraqqiyoti rivojlanishining markaziy omili hisoblanadi. Unda intensiv ishchi kuchining bilimi va malakalisi intellektual qiymatiga xos yaratuvchanlik hissiyotlari mujassamlashgan. Inson o'z shuuri bilan ishlab chiqaruvchi kuchlar va mehnat vositalariningboshqaruvchisi, atrof-muhit asrab avaylashdagi tadbirkori va umumiy jamiyat faolligining tarkibiy yig'lindisiga teng. Shu bois, inson kapitalining mohiyatini ochib berish va uni ta'riflashda beqiyos munozaralarga sabab bo'ladi. Inson kapitalining mohiyati va ta'riflar guldastalarining bizga tegishlilari bilantanishib o'tamiz.

A. Qodiriy so'zi bilan aytganda "Moziyg'a qaytib ish ko'rish xayirliq, deydilar. (X. Qodiriy. Toshkent. 2014:3)

Biz ham ushbu g'oyaga amal qilamiz, XVI asr ushbu yondashuvning daslabki ilk klassik iqtisod maktab asoschisi Vilyam Petti deb atash

mumkin, u mamlakat va jamiyatlaro'tmishdagi boyliginiinson mehnat natijasi deb hisoblash oqilona ish deb hisoblagan. Bu tushuncha orqali jonli faol kuchlar, ishlab chiqarish jarayonida ishtirok etadigan inson xususiyatlari va qobiliyatlarimajmuyi deya tushundi (V. Petti Moskva, 1940: 323)

"Inson kapitali" so'zini birinchi bo'lib M. Fridman (Moskva, 1996:131) 1956 yilda "Pulning miqdoriy nazariyasi" asarida yozilgan. Unda kapiatalasosiy mazmunini o'z kontseptsiyasida u inson kapitalini boylikning birlamchi ko'rinishida ifoda etgan, ular: umumiy pul, obligatsiyalar, aktsiyalar va moddiy ne'matlar bilan bir qatorda.

Inson kapitalining mikroiqtisodiy G. S. Bekker (Moskva, 2003:672)tomonidan amalga oshirildi. U "Inson kapitali: nazariy va empirik tahlil" nomli fundamental asarini nashr etdi. Bekker usuli nafaqat mikro, balki makro darajada iqtisodiy rivojlanish qonuniyatlarini ilmiy tadqiq qilish usuli ahamiyatiga ega bo'ldi.

Biz inson kapitaliga quyidagicha talqin etishimiz mumkin. Inson kapitali - ong, imkoniyat, bilish, borliq, sifat, miqdor, munosabat, egalik va xarakat inson kapitalining markaziy qismi hisoblanadi. Ularni shakllanish yoki shakllantirish xususiyatlarini xisobga olib, quyidagicha ajratib olish mumkin: insonning jismoniy kapitali, moliyaviy kapital, tabiiy kapital, intellektual kapital va ba'zi boshqa turlarini ajratib ko'rsatish mumkin.

Mamlakat tarkibidagi inson kapitali jismoniy, insoniy, moliyaviy va tabiiy kapitallar tarkibida bo'ladi. Inson kapitali aholining turmush darajasi va sifatini yaxshilash, intellektual faoliyatga sarmoyalar kiritish orqali shakllantiriladi. Shu jumladan - ta'lim-tarbiya, sog'lliqni saqlash, ilm-fan, ishbilarmonlik qobiliyati va iqlimi, mehnatni axborot bilan ta'minlash, samarali elitani shakllantirish, fuqarolik, biznes xavfsizligi va iqtisodiy erkinlik, shuningdek madaniyat sohasida, badiiy va boshqa tarkibiy qismlar vositasida ham rivojlantiriladi. Inson kapitalini boshqa davlatlardan kirib kelgan malakali kadrlar va mablag'llar hisobiga ham shakllantirish mumkin. Inson kapitali jamiyat hayotining barcha sohalarida mehnatning sifati va unumdorligini oshirishga hissa qo'shadi va qo'llab-quvvatlaydi.

Inson kapitalini rivojlanishining omillari avvalo erkin raqobat, manzillisarmoya va so'ngisi innovasion g'oyalar hisoblanadi. Har bir millatning rivojlanish bosqichi mamlakat milliy boyligining ajralmas qismi bo'lgan inson kapitalidir. Milliy inson kapitali ijtimoiy va siyosiy kapitalni, shuningdek, milliy intellektual ustuvorliklar, milliy raqobatbardosh ustunliklar va millatning tabiiy salohiyati o'z ichiga oladi.

Har bir milliy inson kapitali qiymati - investisiyalar, diskontlash va boshqa usullar bilan hisoblanadi. Milliy inson kapitalining xususiyatlari jahon sivilizasiyalari va dunyo davlatlarining tarixiy rivojlanishini belgilab berdi. XX asrning ikkinchi yarmi va XXI asrning birinchi choragi milliy inson kapitali iqtisodiyot va jamiyat rivojlanishining asosiy intensiv omili bo'lib qolmoqda.

Inson kapitali samaradorlik darajasiga ko'ra ishlab chiqaruvchi omil sifatida salbiy inson kapitali (halokatli) va ijobiy (ijodiy) inson kapitaliga bo'linishi mumkin. Salbiy inson kapitali - bu jamg'arilgan inson kapitalining bir qismi bo'lib, u jamiyat, va iqtisodiyotga foyda keltirmaydi, aholining turmush darajasi o'sishiga, jamiyat va shaxsning rivojlanishiga to'sqinlik qiladi. Har doim ham ta'lim va tarbiyaga kiritilgan sarmoya foyda beravermaydi. Tuzatib bo'lmaydigan jinoyatchi va qotillar - bu jamiyat va oila uchun yo'qotilgan sarmoyadir. Salbiy inson kapitalining ortib borishiga poraxo'r amaldorlar, jinoyatchilar, giyohvandlar, haddan tashqari spirtli ichimlikka ruju qo'ygan kimsalar, dangasa va o'g'lrilar katta hissa qo'shmoqda.

Salbiy inson kapitalining ko'payishiga millatning faol qismi - uning elitasi katta hissa qo'shishi mumkin, chunki aynan ular mamlakatni rivojlantirish siyosati va strategiyasini belgilaydilar, millatni taraqqiyot yo'liga olib chiqadi yoki turg'unlik yoki inqirozga boshlaydi. Salbiy inson kapitali bilim va tajribaning mohiyatini o'zgartirishni, shuningdek inson kapitaliga qo'shimcha sarmoyalarni talab qiladi.

Ta'lim jarayonini, innovasion va investisiya salohiyatini o'zgartirish, aholining mentaliteti va madaniyatini yuksaltirish uchun islohotlarni amalga oshirish kerak bo'ladi. Yig'lilgan salbiy inson kapitali bifurkasiya davrida o'zini to'liq namoyon qila boshlaydi. Ijobiy inson kapitali (ijodiy yoki innovasion) taraqqiyot va o'sish davrida unga qo'yilgan investisiyalarning foydali daromadini ta'minlaydigan inson kapitali sifatida tavsiflanadi. Ijobiy inson kapitali ta'lim tizimini rivojlantirishda, bilimlarning o'sishi, ilmfanning rivojlanishi, aholining sog'llig'lini yaxshilash, axborot sifati oshirishda o'zining beqiyos hissasini qo'shadi. Passiv inson kapitali - mamlakat taraqqiyotiga, innovasion iqtisodiyotga hissa qo'shmaydigan, asosan moddiy ne'matlarni o'zi iste'mol qilishga qaratilgan inson kapitali. Inson kapitalini qisqa vaqt ichida o'zgartirish mumkin emas, ayniqsa ko'p miqdorda to'plangan salbiy inson kapitali bilan mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirish katta qiyinchiliklarni vujudga keltiradi.

XULOSA

Bugungi globallashuv jarayonida inson kapitaliga bo'lgan innovasiyamamlakatning eng muhim strategik resursi hisoblanmoqda. Ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni muvaffaqiyatli hal etish, yangi sanoat va moliyaviy texnologiyalarni joriy qilish, innovasiya-investisiya infratuzilmasini rivojlantirish, intellektual salohiyatni yuksaltirish inson kapitaliga innovasion faoliyat bilan bog'lliqdir. Albatta, inson kapitalini rivojlantirmasdan turib, innovasion taraqqiyotga erishish mumkin emas.

Mamlakat iqtisodiy taraqqiy etishi uchun iste'dodli odamlarni tarbiyalash markaziy o'rinni egallaydi. XXI asrda insoniyatning, har bir davlatning taqdirini belgilaydigan mezonga aylandi. Hozir axborot texnologiyalaridan tezkor sur'atlarda foydalanish davri.

Sivilizasiyaning uchinchi bosqichi umummadaniy yoki intellektual-ma'naviy bosqich bo'lishi kutilmoqda. Yillar davomida moddiy-tabiiy resurslar, iqtisodiyotning sanoat va agrar sektorlari, oltin, valyuta zaxirasi va boshqalar milliy boylikning doimiy kamayib boruvchi qismiga aylanadi.

O'zbekistonni rivojlangan davlatlar qatoriga ko'tarish uchun ulkan qudrat, katta salohiyat kerak. Bunday kuchni inson kapitali yaratadi. Bu kuch va salohiyat millatimizning inson kapitalidadir. Har bir odamning nimalarnidir bilishida, nimalarni qanday o'quv va malaka bilan bajara olishida, Vataniga, xalqiga nisbatan cheksiz sadoqatidadir. Fuqarolik jamiyatini qo'llab quvvatlashga kiritiladigan har bir investisiya kishilarning kreativligini, qonunlarga bo'ysunishini ta'minlaydi. Jamiyatda ko'tarinkilik muhiti yuzaga keladi, konstruktiv va rasional dunyoqarash shakllanadi. Hayot sifatini oshiruvchi nodavlat institutlar paydo bo'ladi. Odamlar sog'llom turmush tarziga o'rganadi. Bularning barchasi xalqimizda kelajakka ishonch kayfiyatini paydo qiladi, hayot sifatini yuksaltiradi.

Inson kapitali – mehnat qiluvchi kishilarning aqliy, madaniy ahloq yig'indisi emas. Inson kapitali bu professionalizm, bilimga intilish, xorijiy tillarni mukammal bilash, axborot ta'minoti, temirdek mustahkam sog'liq, optimizm, tashabbus va mehnatsevarlik kabi tomonlar va xislatlardan yastalgangulg'uncha hosilasidir.

Albatta, inson kapitali kabi murakkab jarayonning mohiyatini to'la ifodalashi mushkul. Chunki, har qanday ijtimoiy-iqtisodiy o'zgaruvchi omil kabi inson kapitalining har bir mamlakatning asriy an'analarini va xalqning mentalitetini, boshqa mahalliy shart-sharoitlarni o'zida aks ettiruvchi xususiyatlari mavjud. Shu sababli olimlar va mutaxassislarning inson kapitaliga bergan ta'rifi bu murakkab omilning barcha qirralarini qamrab ololmaydi. Biz inson kapitalining quyidagi ta'rifini taklif etamiz:

Inson kapitali – falsafiy nuqtai nazardan u o'zida ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy ongni tashkil qilib, iqtisodiy nuqtai nazardan esa, u o'zida kishi o'z ilm-zakovati uchun sarf etgan moliyaviy mablag' tushunchasibo'lib, unda shaxsning:

fundamental va amaliy bilimi, tajribasi, ko'nikmalari, tabiat va jamiyatdagi voqea, hodisa va jarayonlarga ilmiy-mantiqiy yondashish, ularning innovasion echimlarini topishdagi professionallik darajasi;

intellektual mulki, moddiy va ma'naviy boyliklar ishlab chiqarish imkoniyatlari, inson va jamiyat taraqqiyotini kafolatlovchi kuch va vositalar majmuining mavjudligi;

-xorijiy tillarni mukammal bilishi;

-aqliy mehnati va yuksak innovasion tafakkuri, uning turmush darajasi va kasbiy kar'erasining oshishi, jamiyatdagi mavqei va o'rnini belgilovchi omil bo'lib hisoblanadi.

Foydanilgan adabiyotlar ro'yxati

Mirziyoev Sh. M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. Toshkent: "O'zbekiston" nashriyoti, 2021. – 464 b.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SHavkat Mirziyoevning Oliy Majlis va O'zbekiston xalqiga Murojaatnomasi. 2022 yil 20-dekabrь

Arastu. Kategoria Qadimgi grekyozuvida eramizdan avvalgi323-335 yilari yozilgan.

Inson taraqqiyoti. Darslik. i. f. d. , prof. Q. X. Abdurahmonov tahriri ostida . –T. : «Fan va texnologiya», 2013, 476 bet.

Petti V. Ekonomicheskie i statisticheskie raboты. M. : Sosekgiz, 1940. 323 s.

Bekker G. Chelovecheskoe povedenie: ekonomicheskiy podxod. Izbrannыe trudы po ekonomicheskoy teorii. M. : GU-VSHE, 2003. 672

Abdulla Qodiriy. Tanlangan asarlari/nashrga tayyorlovchi X. Qodiriy. – T. : “SHarq”. 2014. –b. 880

Islomov A. , Egamov E. Iqtisodiy ta’limotlar tarixi: oliy o’quv yurtlari talabalari uchun o’quv qo’llanma, — T. : «O’zbekiston», 2003, —216 b.

Macleod H. D. The Elements of Economics. N. Y. : D. Appleton & Co, 1881. V. 2. P. 134, 205, 206, 213.

Walras L. Elements of Pure Economics // Translated by William Jaffe. Homewood : Rickard D. Irwin, 1954. P. 40, 214–216, 271.

EXTENDED ABSTRACT

The article describes the nature of human capital based on the opinions of the thinkers of our past and one of the significant requirement for humankind in the present time. Indeed, the role of human capital in the world market and It’sexisting problems in the process of globalization of the labor resources of the country and the region, as well as their specific characteristics and types are also recorded in historical sources.

Solutions of this issues that I listed above, may help to find the right way tothe current problems we are facing. The geographical location of human capital in the world, the theories about human capital are analyzed, and the solutions to the problems caused by its migration in the international level are highlighted. The demand for human capital has always been considered an urgent problem, because it is the product of human intellectual labor in production, creation of new techniques and technologies, and in literary language it is called human capital.

Also, the article is based on practical and theoretical concepts of migration problems, its conditions, economic and financial space.

Globalization has created a market of international goods, various services, natural resources, financial resources, human capital, labor force, means of production in the space of the world's labor resource factors, the scale of economic and social life as a result of the expansion of global-technological, financial information, cultural system focused on a world scale is clarified.

To raise Uzbekistan to the ranks of developed countries, great power and great potential are needed. Such strength is created by human capital. This strength and potential lies in the human capital of our nation. It is in every person's knowledge of something, what he can do with what education and skill, and his boundless loyalty to his country and people. Every investment in civil society support ensures people's creativity and compliance with laws.

Education of talented people is of central importance for the economic development of the country. In the 21st century, it has become a criterion that determines the fate of humanity and every country. Now is the era of rapid use of information technologies. Therefore, large financial investments are allocated to human capital in our country, specifically:

Introduction of the national system of assessment of the quality of early childhood development and preschool education. World Bank invested 250, 000 dollars under "Supporting Early Childhood Development" project. The state budget provided 1. 7 trillion soums, also 100 billion soums additionally for the same goal. Finally approximetely 200 billion financial recources in total were allocated for the construction, reconstruction and creation of new schools. Through the "El-Yurt Umid" fund, the number of free and creative thinking young people to study at prestigious foreign universities will be doubled, and 50% of young people will be directed to technical, exact sciences and IT fields.

These investments in human capital are the sum total of mental and cultural morals of working people. We believe that in the future, the human capital will produce a rich harvest of such aspects and qualities as professionalism, the pursuit of knowledge, excellent knowledge of foreign languages, information provision, optimism, initiative and hard work.

CLASSIFICATION OF COUNTRIES AND GLOBAL PROBLEMS OF THE WORLD

Associate Professor USMANOVA RANO MIRJALILOVNA,

Abstract

Modern humanity is already more than seven billion earthlings, thousands of large and small peoples, a huge variety of economies, cultures, religions, socio –political life. Finally, there are about 230 countries and territories, the vast majority of which are sovereign, that is, politically independent and independent states. This whole vast world is extremely diverse, complex, and contradictory, so it is very difficult to classify its constituent countries.

The term "globalization" has acquired a pronounced emotional connotation. Some believe that this is a useful process that is key to the development of the world economy in the future, and that it is inevitable and irreversible. Others are hostile, even fearful, to it, believing that globalization increases inequality between and within countries, threatens to increase unemployment and lower living standards, and serves as a brake on social progress. This paper provides a brief overview of some aspects of globalization and attempts to identify ways in which all countries can benefit from this process while maintaining a sober assessment of its potential and risks.

Keywords: Globalization, world economy, countries, resources, world market, communism, capitalism, socialism, global integration, urbanization, Country Classification.

Introduction

The division of the world economy into spheres of economic activity and the definition of the main economic relationships between them allow us not only to analyze the development trends of individual countries, but also to compare them with each other. And knowledge of classifications is extremely important for mutual study and exchange of experience in economic development.

The best classification is made up of the tasks of each organization. For example, the World Bank pays attention to the assessment of the level of economic development of each country, the UN-to social and demographic aspects, etc. , but still it is possible to distinguish the classificationof countries of the world - according tothe degree of development of the market economy in international practice, all countries of the world are most often divided into three main groups: developed countries with countries with economies in transition and developing countries.

Globalisation offers the greatest opportunities for truly global development, but the pace of its spread is uneven. The process of integration into the global economy is moving faster in some countries than in others. Countries that have managed to achieve integration experience higher rates of growth and poverty reduction.

Literature Review

The problem of demographic development in the modern world is becoming increasingly important. The rapid growth of the world population, the lack of resources, the intensification of migration processes seriously complicate the provision of a decent standard of living on the planet. Demographic security is the most important component of social security. The allocation of demographic security into an independent category, equivalent in importance to economic, military, social and other types of security, is due to the deepening of the demographic crisis in a number of countries, especially industrially developed ones. In some cases, this crisis develops into a demographic catastrophe [Vishnevsky A. G. , Vishnevskaya G. S. , 2000: 56].

According to UN experts, in order to maximize the benefits and reduce the risks of population migration, it is necessary: To consider migration as a tool of development, a source of capital; to see in this phenomenon the most important and inevitable component of the socio-economic life of any state; to streamline and regulate the migration process [World population in 2011: 79]. .

I. I. Lukashuk believes that globalization can be considered as a two-way process. On the one hand, this process increases the level of social development, on the other hand, it deepens social inequality, reduces the role of the state and, as a result, the destruction of national legal systems occurs. [I. I.

Lukashuk, 2000: 279].

Methodology

This article was written based on a literature review and analysis of relevant data sets. The data obtained was collected and analyzed. The methodological basis of this research includes a number of methods of scientific cognition, among which the main place is occupied by the method of scientific abstraction and the method of deduction and induction.

Results

Already known indicators are used to characterise the world economy: GDP per capita, the industry structure of the economy and knowledge-intensive industries, and the level and quality of life of the population. .

Developed countries are characterised by a high standard of living. Developed countries tend to have a large supply of manufactured capital and a population that is mostly engaged in highly specialised activities. This group of countries is home to about 15% of the world's population. Developed countries are also called industrial countries or industrially developed countries.

Among the main features of developed countries, it is advisable to distinguish the following:

1. GDP per capita averages about $20, 000 and is constantly growing. This determines the high level of consumption and investment and the standard of living of the population as a whole. The social pillar is the "middle class, " which shares the values and basic foundations of society.

2. The sectoral structure of the economies of developed countries is evolving towards the dominance of industry and a pronounced trend of transformation of the industrial economy into a post-industrial one. The service sector is rapidly developing, and it is the leader in terms of the share of the population employed in it. Scientific and technological progress has a significant impact on economic growth and the structure of the economy.

3. The business structure of developed countries is heterogeneous. The leading role in the economy belongs to powerful concerns—TNCs (multinational corporations). The exception is a group of some small European countries that do not have world-class TNCs. However, the economies of developed countries are also characterised by the widespread use of medium and small businesses as a factor in economic and social stability. This business employs up to 2/3 of the economically

active population. In many countries, small businesses provide up to 80% of new jobs and affect the sectoral structure of the economy.

4. The state of developed countries is an active participant in economic activity. The goals of state regulation are to create the most favourable conditions for the self-growth of capital and maintain the socio-economic stability of society. The most important means of state regulation are administrative and legal (developed systems of economic law), tax and budgetary (funds of the state budget and social insurance funds), and monetary and state property.

5. The economies of developed countries are characterised by openness to the world economy and a liberal organisation of the foreign trade regime. Leadership in global production determines their leading role in world trade, international capital flows, and international monetary and settlement relations. In the field of international labour migration, developed countries act as host countries.

Countries with economies in transition include:

1. The former Socialist countries of Central and Eastern Europe: Albania, Bulgaria, the Czech Republic, Hungary, Poland, Romania, and Slovakia; the successors of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia-Bosnia and Herzegovina; the Republic of Macedonia; Slovenia; Croatia; Serbia; and Montenegro;

2. Former Soviet Republics—now CIS countries: Armenia, Azerbaijan, Belarus, Georgia, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Moldova, the Russian Federation, Tajikistan, Turkmenistan, Ukraine, and Uzbekistan;

3. Former Baltic Republics: Latvia, Lithuania, and Estonia If we talk about the term "transition economy", then it is used to characterise the transformation of the economies of socialist countries into market economies.

The transition to the market required a number of significant changes, which include:

1) denationalisation of the economy, requiring privatisation and stimulating the development of non-state enterprises;

2) development of non-state forms of ownership, including private ownership of the means of production;

3) formation of the consumer market and its saturation with goods.

The first reform programmes consisted of sets of stabilisation measures and ivatization. Monetary and fiscal restrictions were supposed

to bring down inflation and restore financial balance, while liberalising external relations was supposed to bring the necessary competition to the domestic market. The economic and social costs of the transition were higher than expected. The prolonged economic downturn, high unemployment, the decline of the social security system, the deepening of income differentiation, and the decline in the welfare of the population were the first results of the reforms. In many countries in Central and Eastern Europe (CEE), the share of public spending in GDP is high—at least 30–50%. In the process of market reform, the standard of living of the population decreased and inequality in income distribution increased: about 1/5 of the population was able to raise the standard of living, and about 30% became poor.

One group includes the former Soviet republics, which are now united in the CIS. Their economies exhibit different rates of market transformation.

Developing countries: 132 low- and middle-income countries in Asia, Africa, and Latin America. Daue to the great diversity of developing countries in the international economy, it is customary to classify them both by geographical features and by various analytical criteria.

The most important criteria for identifying developing countries are a special place in the system of economic and political relations, the level of economic development, specific features of reproduction, and features of the socio-economic structure.

Developing countries are still major suppliers of raw materials and fuel to the world market, despite the fact that the share of developing countries in Western fuel imports has slightly decreased in recent years. As suppliers of raw materials, they depend on the import of finished products, so today the share of developing countries in world exports is only about 30%, including in the supply of industrial products (21. 4%).

There is a classification of developing countries according to the level of economic development, measured by GDP per capita:

1) countries with high per capita incomes comparable to those in developed countries (Brunei, Kuwait, Qatar, United Arab Emirates, Singapore);

2) countries with average GDP per capita (Libya, Uruguay, Tunisia, etc.);

3) poor countries of the world. This group includes most countries in tropical Africa, South Asia, and Oceania, as well as a number of Latin American countries.

Another classification of developing countries is related to the level of development of capitalism as an economic system. From this point of view, the following groups of developing countries can be distinguished:

1) these are states where state, foreign, and local capital predominate. The state's economic activity is state-capitalist in content. In these countries, the involvement of foreign capital in the local sector is high. These countries include Mexico, Brazil, Argentina, Uruguay, Singapore, Taiwan, South Korea, and a number of smaller countries in the Asia-Pacific region.

2) The second group of states is the largest. Their peculiarity is that here capitalism is represented by" enclaves", and sometimes very isolated ones. This group includes countries such as India, Pakistan, the Middle East, the Persian Gulf, North Africa, and several Southeast Asian countries (the Philippines, Thailand, and Indonesia).

3) The third group is the least developed countries in the world, approximately 30 countries with a population of about 15% of the population of the developing world. The capitalist structure in them exists in fragments. These capitalist "enclaves" are mostly represented by foreign capital. 2/3 of the least developed countries are located in Africa. In the pre-capitalist sector, natural connections predominate. Almost all spheres of employment for the population are traditional ways of life. The only driving force behind development in most of them is the state. The share of manufacturing in GDP is no more than 10%, GDP per capita is no more than $300, and the literacy rate is no more than 20% of the adult population. These countries have little chance to improve their situation on their own, relying only on internal forces.

Key indicators of the world economy development. "The World in 2021", 2022 (*All calculations were made on the basis of databases: The World Bank Group "World Development Indicators"; International Monetary Fund "World Economic Outlook", "International Financial Statistics".* **)**

KEY INDICATORS OF GLOBAL ECONOMIC DEVELOPMENT IN 2021

(based on purchasing power parities in 2021)[36]

[36] Source-Mirovaya ekonomika: uchebnoe posobie (World Economy: a textbook) / E. G. Guzhva, M. I. Lesnaya, A. V. Kondratiev, A. N. Egorov; SPbGASU. - St. Petersburg, 200,
Key indicators of the world economy development. "The World in 2021", 2022 (*All calculations were made on the basis of databases: The World Bank Group "World Development Indicators"; International Monetary Fund "World Economic Outlook", "International Financial Statistics".* **)**

RANKING OF COUNTRIES BY TOTAL GDP AND PER CAPITA, PPP 2021[37]

Globalization. Its positive and negative aspects

In history, the process of globalisation dates back to the XVI–XVII centuries. began to develop actively due to economic growth in Europe and the Great Geographical Discoveries. After the Second World War, globalisation continued at an accelerated pace, as evidenced by The extreme point in the development of globalisation in the twentieth century was the creation in 1995 of the World Trade Organisation (WTO) with the aim of liberalising international trade and regulating trade and political relations among member states, as well as the emergence of the Internet.

One of the main reasons for it was, of course, the transition from an industrial type of society to a post-industrial one and the increase in information contacts between countries. Other reasons for the formation of the globalisation process were the development of the international economy, the cooperation of states, and the emergence of transnational corporations and economic unions. The development of the tourism business and the increased interest in studying the culture and history of other countries; the need to jointly solve global problems by the world community is also one of the reasons for the development of such a phenomenon as globalization.

Currently, there are four main forms of globalisation:

[37] Source-Mirovaya ekonomika: uchebnoe posobie (World Economy: a textbook) / E. G. Guzhva, M. I. Lesnaya, A. V. Kondratiev, A. N. Egorov; SPbGASU. - St. Petersburg, 200

1. The first form is economic. Its essence is to expand economic ties between states, joint production, and international trade. A striking example is the creation of the International Monetary Fund, the World Bank, and the WTO

2—The second form of globalisation is political. This includes creating political alliances and military blocs (NATO, UN, SCO), reducing the sovereignty of states, and solving global political problems of interaction not by individual countries but by the entire world community.

3. The third form is social. This is a rather controversial form of globalisation because it reflects the intensification of migration processes related to both economic and political reasons: the difference in wages, living standards, and security between "rich" and "poor" countries.

4. The fourth form of globalisation is spiritual. Its essence lies in the development of world tourism, which led to the emergence of the new term "universal heritage". The creation of UNESCO is a vivid example of the development of a spiritual form of globalization.

Considering the various forms and topical issues of globalisation, it is impossible not to mention its consequences, which can be both positive and negative.

I would like to note that the positive aspects include, first of all, the development of the world economy: the creation of production in countries where it will cost less, the opportunity to join the latest achievements of countries with a lower level of production development, as well as a significant expansion of exports and imports. Another advantage of globalisation is the international division of labour, which helps to improve product quality and reduce production time and costs. The joint resolution of conflict situations by states and the desire to conduct a dialogue on the current political problems in the world help to create a favourable environment around the world.

And there are also negative aspects of globalization. The spread of global production standards contributes to the loss of national features. The global economy also increases the difference in financial power between developed and third-world countries, exacerbating the poverty of the latter and consolidating the dominant influence of the former. The rivalry of countries for leading positions in the world in all spheres, especially in economics and politics, leads to local and global armed conflicts, which cause civilians to suffer.

There are other global problems related to the relationship between society and nature. This group includes energy, environmental, food, and

other issues. The global energy problem is the problem of providing humanity with fuel and energy both now and for future generations.

Today, there is another urgent problem in the relationship between a person and society: the demographic problem. The consequences of the demographic problem are extremely terrible and are already showing themselves in our time. The reasons for this problem are: first, demographic explosions, as a result of which there is an increase in the world's population; second, a shortage of drinking water and low yields due to climatic conditions; third, a reduction in agricultural land; and, of course, the ecological situation. Researchers argue that to solve this problem, it is necessary to use scientific technologies, as a result of which the yield of agricultural crops will significantly increase. But scientists do not exclude various types of mutations that can affect people after eating genetically modified foods.

This problem also includes the food crisis, unemployment, civil wars, refugee migrations, and social instability. Several solutions can be proposed to solve this problem. First, it is necessary to develop recommendations for the implementation of demographic policy in each individual state. Secondly, it is necessary to conduct a stable population census in order to track indicators of population growth or decline.

There is also an environmental problem. The ways to solve the environmental problems associated with ozone hole areas are as follows: first, it is necessary to replace the current fuel with more environmentally friendly ones; second, to introduce technologies for absorbing carbon dioxide; and third, to plant trees en masse because they are able to synthesise oxygen.

I would like to note that without the appropriate human qualities and the global responsibility of each person, it is impossible to solve any of the global problems. It is also impossible without the unification of all the peoples of our planet; each of us must understand that regardless of skin colour, language, cultural differences, and differences in social systems, we are all human beings and we are united by basic values. Especially important is the fact that we need to deal not with the consequences of global problems but with their causes.

1. This study allows us to conclude that there are many unresolved issues on our planet. First, they touch upon the vital issues of all countries and peoples in the world. The fate of future generations of people around the globe depends on their decisions. Second, virtually none of the problems under consideration exist on their own. All of them are closely intertwined, complementing each other and complicating their solution,

which requires a comprehensive approach. Third, a distinctive feature of global problems is their inseparable connection with such spheres of activity in the world community as politics and economics. Fourthly, these problems need to be resolved at the international level, and this is possible only through the efforts of the entire international community and all countries. Fifthly, these problems need urgent and immediate resolution. The possibility of human survival as a biological species depends on this. 2. Global environmental problems of our time: 1. Problems associated with the irrational use of natural resources include: raw materials; energy; food; and loss of biological diversity.

2. Problems caused by anthropogenic impacts on natural resources include environmental pollution, global climate change, and problems in the World Ocean. 3. Problems resulting from a violation of the balance in the "society-nature" system include: pandemics and epidemics, including those caused by various viruses; adverse environmental consequences of militarization and armed conflicts; environmental migration; environmental crime; and environmental extremism.

The widening gap between leading Western and developing countries is a negative feature of globalization. In the works of many scientists, the term "globalisation is displayed. For example, the outstanding German economist, philosopher, and sociologist Karl Marx in the 19th century pointed out that world capital will rise, and the world economy will become more and more homogeneous. Thus, the world is dominated by poverty on the one hand, and concentration of wealth on the other. The combination of all these factors leads to social inequality, which leads to global changes in the world economy.

Thus, the world is dominated by poverty on the one hand and the concentration of wealth on the other. The combination of all these factors leads to social inequality, which leads to global changes in the world economy. Thus, globalisation is an irreversible process and a new stage in the global economy.

The financial market has had a huge impact on globalization. Humanity has learned to make money by playing on the stock markets and issuing loans. The term "globalisation" is used primarily to refer to the rapidly accelerating integration of many local national economies into a single global market. Adherents promote the abolition of import and export quotas and tariffs, the unhindered movement of exchanged goods, and thus the creation of the WTO. One of the largest is the WTO. The creation of this World Trade Organisation marked the emergence of a new national organisation whose rules on trade issues superseded the national laws of

the states that adopted these rules. At the same time, the WTO interprets trade cases so broadly that they include not only trade issues but also policy and ethics issues.

Rich countries: First, among the positive aspects for the host country, namely, the larger the corporation (USA, ranked 1st), the more profitable it is: obtaining additional resources, increasing production and employment, stimulating competition, and receiving additional tax revenues from the state budget. Secondly, there are also negative consequences: external control, displacement of national businesses from the most attractive areas, increased instability of the national economy, and tax evasion by big businesses.

For the world economy, the development of such large corporations provides, on the one hand, the stimulation of globalisation and the growth of its unity; on the other hand, it contributes to the emergence of economic authorities acting in private interests that may not coincide with public or political interests. And all this leads to an aggravation of socio-economic inequality in the context of globalization.

There are three main groups of global integration: 1. Economic globalisation is a rapid increase in the flow of goods, investments, loans, exchanges of people and ideas, and information, as well as the expansion of the geography of their distribution. 2. Social globalisation is a tendency to integrate the socio-economic and cultural activities of participants in public life. 3. Political globalisation manifests itself in the institutionalisation of international political structures.

Thus, the globalisation of the world economy has both positive and negative consequences. The positive consequences are associated with increased labour productivity as a result of the deepening international specialisation of production and the rapid spread of technologies, as well as increased production volumes and per capita income.

Negative consequences include an increase in inequality between countries, a weakening of national sovereignty, and national state regulation. Both the positive and negative aspects of globalisation are quite contradictory. After all, in fact, in the long run, the globalisation of the economy is the future of humanity.

I would like to note that the Republic of Uzbekistan also brings its problems to the world level. This is confirmed by the participation of the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev at the 78th session of the United Nations General Assembly. In this speech, issues

concerning the fate of all humanity were raised, such as climate change, the fight against hunger and inequality. Let's list the main problems:

1. Thanks to the policy pursued in the republic aimed at improving the standard of living of the population, since 2017 the poverty level in Uzbekistan has halved, and by 2030 it is planned to decrease to 7 percent.

2. There is an acute problem with drinking water in the Republic and they decided to increase the supply of drinking water to the population several times.

3. Today, Central Asia continues to fight the tragedy of the Aral Sea, which is becoming one of the regions most vulnerable to climate change. Uzbekistan, to the best of its ability, continues to direct efforts to eliminate the consequences of the Aral tragedy, which is a global problem. In recent years, green zones with drought-resistant plants have been created on the dry bottom of the Aral Sea, covering an area of 1. 7 million hectares.

4. I would like to emphasize that over the past thirty years the air temperature in the region has increased by one and a half degrees. This is twice the global average warming. As a result, about a third of the total area of glaciers disappeared. If this trend continues, then in the next twenty years the flow of two large rivers in the region - the Amudarya and Syr Darya - may decrease by 15 percent. Per capita water availability is expected to decline by 25 percent and crop yields by 40 percent. [38]

Conclusion

Summing up, we note that all these problems pose a threat to global security in general. They generate a number of extremely negative consequences, such as environmental degradation, famine, food shortages, lack of drinkable and watable water, reduction of biological diversity, climate change, ecological migration, increased morbidity and premature death of people, mass genetic deviations, social tensions, increased crime, and armed conflicts over the possession of natural resources. resources.

Globalisation is a completely normal and inevitable phenomenon of the information society, and the task of states around the world is to achieve maximum positive results and minimise negative ones, because only under this condition will globalisation fully benefit all of humanity.

[38] Address by the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev at the 78th session of the UN General Assembly

References

Abdyldaev T. A. , Gudozhnik G. S. Global problems of modernity and public progress. - Frunze : Kyrgyzstan, 1990. - 152 p.

Gudozhnik G. S. , Eliseeva V. S. Global problems in the history of mankind. Moscow: Znanie Publ. , 1989, 63 p.

Prytkov V. P. , Seleznev V. M. Crisis of rationality as a global problem of modernity // Theory and practice of social development. 2014, No. 21, pp. 236-243.

Source-Mirovaya ekonomika: uchebnoe posobie (World Economy: a textbook) / E. G. Guzhva, M. I. Lesnaya, A. V. Kondratiev, A. N. Egorov; SPbGASU. - St. Petersburg, 200

Grigoriev D. N. , Khramchenko A. A. , Bolotnova E. A. SOVREMENNOE SOSTOYANIE I TENDENTSII RAZVITIYA BUDGETARY USTROYSTVA RF (CURRENT STATE AND TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF THE BUDGET STRUCTURE of the Russian Federation). Collection of articles of the international scientific and practical conference of students, postgraduates and teachers of the Faculty of Finance and Credit of Kuban State Agrarian University. Compiled by A. A. Khramchenko, E. A. Bolotnova. 2019. pp. 38-46.

Address by the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev at the 78th session of the UN General Assembly

DEVELOPMENT AND MANAGEMENT OF THE ACTIVITIES OF NON-GOVERNMENT HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS IN UZBEKISTAN

PhD Gafurov Anvar

g. anvar@mail. ru

Postgraduate student Abdunazarov Bahromjon

Abstract

In modern Uzbekistan, higher education is one of the fastest growing areas. After all, a strong state with an innovative economy, a fair civil society where all human rights and interests are ensured, cannot be built without creating an impressive personnel reserve. Training qualified specialists with critical thinking and modern knowledge in the most in-demand professions are the primary task. Becoming a student has become easier. Young people's access to higher education has increased significantly. If in 2016 only nine percent of graduates of secondary educational institutions became students, now this figure has increased by 3. 5 times. The number of universities in the country has increased to 170. The number of branches of foreign universities has increased to 31. The non-state sector in higher education is actively developing; there are already 27 private universities in the republic.

There is a choice of where to apply, when and under what conditions. Previously, all applicants took entrance exams at the same time - on August 1, and could choose only one faculty and university. If they passed the tests - and you are a student. If it didn't work out, wait until next year. Now it is possible to choose up to five universities and undergraduate specialties with the same blocks of subjects taken. From 2020, upcoming students have the right to apply simultaneously for all forms of study: full-time, part-time, evening and distance learning. It is also important that registration of applicants takes place online, and applicants can take exams in their region. Branches of foreign universities and private universities, as a rule, conduct entrance exams on different dates than state ones. Some recruit twice a year or more often. This means that an applicant can try to enroll in a number of universities in a few months.

Introduction

The situation with admission quotas to universities is changing dramatically. Until 2017, for many years, just over 60 thousand people became students of state higher educational institutions. This year, taking into account all available forms of education, about 111 thousand people can enroll in a bachelor's degree and 10, 688 people can enroll in a master's degree. Tens of thousands of quotas are provided by universities that received academic and financial independence last year, in accordance with Presidential resolutions. Now they themselves, based on their own capabilities, decide how many students they can accept and under what conditions.

Also, starting from the 2022/2023 academic year, one thousand places are allocated for training on the basis of a state grant in foreign universities and their branches, in private universities operating in the country. Another two thousand places, in addition to the general admission parameters, are allocated for women who do not have higher education and who have received recommendations from the State Committee for Family and Women. There are other additional quotas. As a result, according to the forecast of the Ministry of Higher and Secondary Special Education, enrollment in the republic's universities in the 2022/2023 academic year will amount to more than 200 thousand people.

Introduction

In recent years, non-state educational institutions have emerged and being developed in Uzbekistan. Over the years, we have gained some experience in managing them. However, in the context of the socio-economic crisis, even successful non-state universities are under the threat of ruin (bankruptcy) or administrative closure due to insufficient compliance of the qualitative prospects of their activities with the requests and needs of the state and society as a whole.

Therefore, the non-state sector is forced to change established approaches to management and financing of its activities. It is important to note that the state and society need the non-state educational sector. The problems that every non-state university faces are extremely diverse. They begin from the stage of forming the management concept of a given university. The presence of a constant need to adequately respond to changing conditions in situations of numerous risks of both educational and financial nature raises the need for a scientific understanding of current events and, on this basis, the preparation of appropriate

recommendations for improving the management mechanisms of a non-state university.

Therefore, it is extremely relevant to study the role and place of non-state universities in a changing world in connection with new education strategies and the correct definition of their functions, management methods and sources of financing. Issues of interaction between a non-state university and the state put on the agenda the tasks of standardizing the educational process of budget financing and budget control, which should be carried out taking into account the interests and risks of all social actors related to education.

Literature review

The problems of managing a non-state university have been studied by many authors. Thus, on the problems of the theory of economics of education paid attention, in particularly, Zhiltsov E. N. , Zuev V. M. , Chekmarev V. V. , Yakobson L. I. . However, on economic sides of education management explored by Abankina I. V. , Balykhin G. A. , Klyachko T. L. , Molchanov I. N. , Fedotov A. V. . In private sector economic affairs explored by V. A. Zernov, A. A. Zagorodnaya, A. S. Partylov, V. M. Ramzaev.

However, most authors focused mainly on certain aspects of the problems of non-state universities, in particular on the issues of managing investment activities, forming and developing human resources, managing innovative structures and developing business activities in market conditions, and others. In general, there is a shortage of comprehensive studies of the state's vision of the problems under consideration. The paths for further development of non-state educational structures, as well as the economic foundations of their activities, have practically not been defined. All this determined the purpose and objectives of this study.

Methodology

The methodology focuses on comparative historical analysis, modeling, literature analysis, analysis of archival materials and documents, analysis of basic research concepts, cause-and-effect analysis of the phenomena being studied and forecasting.

Main body

At the same time, the main subjects of management - the state, society and business - participate in these models in different ways. In the state model, educational institutions are completely administratively

subordinate to state educational authorities, being their divisions. The market model in its pure form has not been implemented anywhere and cannot be introduced into education due to its inevitable destruction. However, its elements, one way or another, are present in countries with the most liberal economies. In a mixed model, state education authorities retain the functions of developing a strategy for the development of educational institutions and regulating the process of implementing this strategy. Thus, in relation to educational institutions, the state turns into a customer and consumer of educational services.

There is a decentralization of education management, a division of powers and responsibilities between different levels of the state - federal, regional, municipal, between the state and the educational institution itself. The mixed model of education management, which is currently being formed in Uzbekistan, involves the introduction of market relations in the organization of management of the sphere of social services, including by eliminating differences between public and private institutions and organizations, stimulating the private sector to create an alternative system for the provision of social services, introduction of partially market management principles into the activities of state and municipal structures. In the mixed model, an important organizational and economic mechanism for managing universities is government procurement. State orders in the education system involve financing on a competitive basis of state budgetary and non-state organizations involved in training personnel under targeted state programs.

As of November 2023, the number of universities in Uzbekistan reached to 199. The higher percentage belongs to public sector – 114 (72 percent), afterwards comes to public – 55 (27 percent) and 30 (16 percent) branches of foreign universities. Therefore, enrollment indicator is reached to 214 thousand students.

Figure 1. Number of higher educational institutions in Uzbekistan

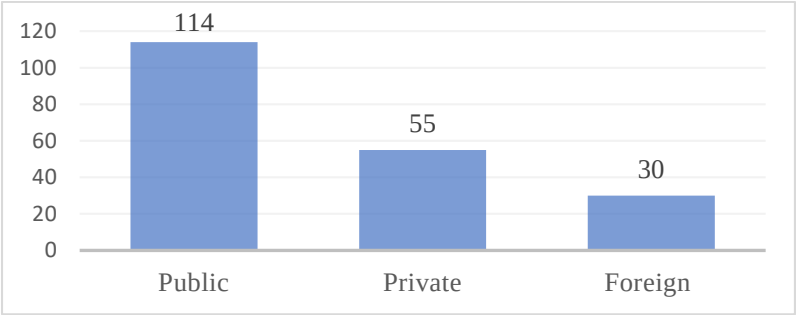

In addition, in the process of managing a university within the framework of a mixed model, network management mechanisms can be used, meaning not a hierarchical (vertical) management system, but a horizontal system of self-organization. In modern society, as noted in the work, a number of educational institutions are networked in such a way that, entering one point, a student can plot any trajectory. The condition for the existence of such a structure is the presence of an institutional core: an individual educational program. Funding is transferred from providing institutions to providing programs and projects in the field of education.

In the mixed model of education, the main role in making and approving decisions is played by the public, public and professional associations, local governments and other self-government bodies, trade unions, and voluntary associations. The cooperative behavior of the educational community as a result of agreements within it and dialogue and compromises with other social actors of society and the economy has priority over competitive mechanisms of struggle and direct rivalry.

The public model of education management is implemented, in particular, through a mechanism of trust and coordination, which must be present in all levels of education, at all levels of management. Thus, at the municipal level of government, a number of collegial public bodies have recently been formed. Such organizations include: boards and councils of municipal educational authorities, councils of heads of educational institutions, certification commissions, expert councils, scientific and methodological, educational and methodological councils and centers, conflict, medical pedagogical commissions. All these public organizations perform much needed work for their territories.

At the same time, the work especially emphasizes that in a post-industrial society, hierarchical subject-object relationships lose their

meaning, and social networks built on the principles of mutual understanding and mutual learning begin to occupy the main place. Network forms of interaction in the management and self-government of the economy, social sphere, including education, are acquiring an important role, that is, self-organization comes to the fore. The power-dependence relationship also loses its significance in education itself, since it is unable to provide the necessary motivation to the main subjects of the educational process.

It is no longer possible to learn once and for the rest of your life. A person will have to learn to learn and relearn. Instead of mechanical submission, the main role will be played by the ability to make the right decisions in conditions of uncertainty. A self-developing person and a self-developing society are the prototype of the future. In a post-industrial society, space opens up for self-education (informal), as well as non-formal and non-state education within the formal system (partly public, partly private). In these conditions, non-state education is already one of the elements in the education system of the new society. In addition, in the dissertation the author substantiates the position that the highest, middle and lowest thresholds of accessibility to higher education should be institutionally structured. For example, this could be postgraduate, master's and bachelor's degrees.

Analyzing the data on the coverage level of HEIs, according to the Ministry of Preschool and School Education, 295, 393 out of a total of 385, 437 school graduates in 2022, or 77 percent, will enter higher education institutions. participated in entrance exams. 85, 869 of them, or 23%, were admitted to public higher education institutions, which increased by +4% compared to 2021 and +12% compared to 2020.

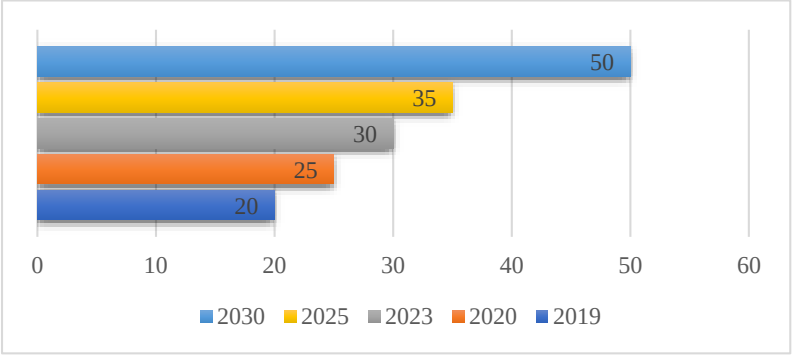

Figure 2. Forecasting of enrollment to HEI

But, as you can see, there is still a high need to cover graduates in higher education institutions, including plans to increase the coverage of graduates by 50% by 2030, which means increasing from 782, 993 students to 1, 174 million.

At the same time, the work examines property relations and corresponding approaches to financing within the framework of a mixed model of education management, which are very important for organizing the management of a non-state university. The main sources of formation of university property are the following: purchase and sale, rent, transfer for free use (loan), mortgage (pledge). The property is replenished from budgets at various levels, state extra-budgetary funds, from material and monetary contributions from founders, voluntary donations and targeted contributions from legal entities and individuals, from funds received from paid educational, entrepreneurial and other activities, through privatization, changes in the bundle of property rights. A non-state university, as a non-profit organization, is the owner of the property transferred by the founder, and is also the owner of property acquired during the activities of the non-profit organization.

The institutes and universities of Uzbekistan are tasked with bringing the level of education in line with world standards, entering and gaining a foothold in authoritative international rankings of higher educational institutions. And this is impossible without comprehensive cooperation with foreign universities.

Over the past six years, international cooperation in the field of higher education has reached unprecedented proportions in Uzbekistan. More than six thousand professors and teachers of domestic universities have completed training and internships at foreign universities and research centers in Europe, the USA, Asia and the CIS countries. At the same time, 6, 279 foreign professors and experts have been attracted to local higher education institutions since 2017.

The number of branches of foreign universities in the country has increased from seven to 31. Prestigious universities from the USA, Great Britain, the Republic of Korea, Turkey, Italy, Japan, Belarus, Russia and other countries have entered the higher education market in Uzbekistan. The number of joint educational programs of "double diplomas" goes into the hundreds.

An important role in the integration of higher education in Uzbekistan into the global educational space belongs to cooperation with universities of the Russian Federation. The first and second Russian-Uzbek educational forum were held in 2018 and 2021. Hundreds of rectors, vice-

rectors and professors of leading universities of the two countries took part in the events. Last November, speaking at the second forum, the rector of Moscow State University, head of the Russian Union of Rectors Viktor Sadovnichy spoke about the implementation of 63 "road maps" of scientific and educational partnership between Uzbekistan and the Russian Federation. He emphasized that 115 universities in our countries are implementing 240 cooperation agreements. On the sidelines of the second forum, about 30 more documents were signed.

CONCLUSION

What I have to say in this section, and my conclusion includes the following, is that a country that pays attention to education will go over to rule a country that does not pay much attention to education. Therefore, by expanding the scope of education in our higher education institutions, by occupying a new market, by making wide use of the scientific and innovative potential, in the future, regularly reforming science, forming highly qualified personnel with modern knowledge and thinking in a new way, the work of modernizing the scientific infrastructure will be qualitatively new. We doubt that we will be promoted to the next level.

Literature of use

1. Aucoin, P. 1990. Administrative reform in public management: Paradigms, principles, paradoxes and pendulums. Governance 3(2): 115–137.

2. Leitner, K. H. , Elena, S. , Fazlagic, J. , Kalemis, K. , Marinaitis, Z. , Secundo, G. , Sicilia, M. A. , and Zaksa, K. 2014. A strategic approach for intellectual capital management in European universities. Guidelines for Implementation, UEFISCDI Blueprint Series

3. Florez, J. M. , M. V. Lopez, and A. Lopez. 2014. Corporate governance, analysis of the top 100 universities in the Shanghai ranking. Revista de Educacio´n 364: 170–196.

4. Trakman, L. 2008. Modelling university governance. Higher Education Quarterly 62(1/2): 63–83.

5. Ministry of Higher Education, Science and Innovation of the Republic of Uzbekistan, https://edu. uz/uz/pages/sss

6. Ministry of preschool and school education https://t. me/uzedu/18612

7. Author's development based on the concept of development of the higher education system of the Republic of Uzbekistan until 2030

NAVOIY VILOYATINING BARQAROR IJTIMOIY-IQTISODIY RIVOJLANISH TENDENTSIYALARI

Iqtisod fanlari doktori, professor Sodiqov Avazbek Madaminovich

ORCID:0000-0002-9120-2656

Nazarov Nazirjon Narzilloevich

Annotatsiya

Maqolada Navoiy viloyatining barqaror ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida iqtisodiy, ijtimoiy hamda ekologik nuqtai nazardan tahlil qilingan. Tahlil natijalariga ko'ra viloyatda iqtisodiy ahvol yaxshi bo'lgani bilan ekologik vaziyatning xavf ostida ekanligi asoslangan. Bunga koʻra, hudud iqtisodiyotining barqaror rivojlanishiga erishishda yalpi ichki mahsulotning oʻsishida sanoatda ishlab chiqarishini oshirish, qishloq xoʻjaligi, transport va iqtisodiyotning boshqa tarmoqlari ishlab chiqarishining dinamik oʻsishi, uy xoʻjaliklari daromadlarini sezilarli darajada oshirish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish vazifalarini bajarish bilan bir vaqtda ijtimoiy soha rivojlanishi va ekologik barqarorlikni ta'minlangan holda erishish mumkinligi maqolada keltirilgan. Bundan tashqari sanoat salohiyati; qishloq xo'jaligi salohiyati, investitsiya salohiyati, eksport salohiyati, mineral resurslar salohiyati, mehnat resurslari kabi salohiyatlar ham tahlil qilingan. Viloyatda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishga doir ishlab chiqilgan chora-tadbirlar dasturida turli tumanlar ham tahlil qilingan. Shuningdek, Navoiy shahrida, hamda Xatirchi, Qiziltepa, Karmana va Nurota tumanlarida dasturlar barqaror rivojlanish maqsadlariga mos asosda metodologiyada o`z aksini topgan. Viloyatda import oʻrnini bosuvchi oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish hamda ushbu mahsulot turlarini ishlab chiqaruvchi korxonalar viloyatda yoʻqligini inobatga olib, bunday mahsulotlar ishlab chiqaruvchi korxonalarni tashkil qilish maqsadida tadbirkorlarga imtiyozli kreditlar ajratish masalasini koʻrib chiqish lozim. Shu bilan birga barqaror rivojlanishni strategik rejalashtirish hamda bu borada turli taklif va tavsiyalar maqolada o'z aksini topgan.

Kalit so'zlar: barqaror rivolanish, strategik rejalashtirish, iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik vaziyat.

TRENDS IN SUSTAINABLE SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF NAVOI REGION

professor, doctor of economical sciences Avazbek Sadikov

ORCID:0000-0002-9120-2656

Nazirjan Nazarov

ORCID:0000-0002-9100-5645

Annotation

The article analyzes the stable socio-economic development of Navoi region from economic, social and ecological points of view. According to the results of the analysis, it is based on the fact that the economic situation in the region is good, but the ecological situation is in danger. Accordingly, in order to achieve the sustainable development of the region's economy, the growth of the gross domestic product, the increase in industrial production, the dynamic growth of the production of agriculture, transport and other sectors of the economy, the significant increase in household incomes, the rational use of natural resources It is presented in the article that it is possible to achieve social sphere development and ecological stability while fulfilling the tasks of use. In addition, industrial potential; Agricultural potential, investment potential, export potential, mineral resources potential, and labor resources were also analyzed. In the program of measures developed to deepen economic reforms in the region, various districts were also analyzed. Also, in the city of Navoi, as well as in Khatirchi, Kiziltepa, Karmana and Nurota districts, the programs are reflected in the methodology based on the goals of sustainable development. Taking into account the fact that there are no production of import-substituting food products and enterprises producing these types of products in the region, it is necessary to consider the issue of preferential loans to entrepreneurs in order to establish enterprises producing such products. At the same time, sustainable development.

Keywords: sustainable narration, strategic planning, economic, social and environmental situation.

Kirish

Mintaqada iqtisodiy o'sish sur'atlari, uning asosiy omillari, iqtisodiyot tarkibini shakllanishida tarmoqlarning o'rnini chuqur tahlil qilish, mamlakat iqtisodiyotidagi o'rnini aniqlash va barqaror rivojlanish sharoitlarini belgilab olish muhimdir.

Eng avvalo barqaror rivojlanishga ta'rif beradigan bo'lsak, "Barqaror rivojlanish" – rivojlanishning tiklanadigan tabiiy, ishlab chiqarish va mehnat omillari bilan ta'minlangan YAIMning miqdoriy va sifat jihatdan o'sishidir. Bunda rivojlanishning barqarorligini vaqt davrlarida – rivojlanishning joriy, o'rta va uzoq muddatli davrlarida ko'rib chiqish lozim. Joriy davrda iqtisodiyotning o'sishi vazifalaridan kelib chiqib, YAIM o'sishining yuqori sur'atlariga erishish mumkin. Biroq iqtisodiyot rivojlanishining, uning barqaror rivojlanishini ta'minlashning o'rta va uzoq muddatli istiqbollarini hisobga olgan holda rivojlanish, YAIMning o'sish sur'atlari, asosan iqtisodiyotni jadal rivojlantirish imkoniyatlaridan kelib chiqib, ya'ni ko'proq rivojlanishning intensiv omillari hisobidan yuzaga kelishi kerak (Usmanov A., 2017:14).

Barqaror rivojlanish iqtisodiyotni rivojlantirishda iqtisodiy, ijtimoiy hamda ekologik normalarga tayanishni nazarda tutadi. Ular ichida Brundtland komissiyasi ma'ruzasida keltirilgan ta'rif, atama mohiyatini to'liqroq ochib beradi. "Barqaror rivojlanish- bu shunday rivojlanishki, bugungi kun ehtiyojlarini qondirish hisobiga, kelajak avlodning o'z ehtiyojlarini qondirish imkoniyatlarini tahdid ostiga qo'ymaslikni nazarda tutadi" (Молочникова Н. Р., 2002:200).

Adabiyotlar sharhi

O'zbekistondagi BMT taraqqiyot dasturi doirasida olib borilgan ilmiy ishlarda, xususan, E. F. Gadoev ta'rifiga binoan, Barqaror rivojlanish – jamiyat taraqqiyotining eng muhim zamonaviy tamoyillaridan hisoblanib, unga binoan jamiyatning eng muhim maqsadi – rivojlanishning uzluksizligi, uning barqaror xarakterini ta'minlashdir. Barqaror rivojlanish o'z ichiga iqtisodiy, ijtimoiy, ekologik, demografik va boshqa komponentlarni qamrab oladi va nafaqat hozirgi kunda yashovchilar, balki kelajak avlodlarning munosib turmush darajasini ta'minlashni ko'zda tutadi (O'zbekiston: Amaliy qo'llanma 2011).

2015 yilda O'zbekiston hukumati 2030 yilgacha bo'lgan davrda barqaror rivojlanish sohasida global kun tartibini amalga oshirish bo'yicha vazifalarni qabul qildi. 2018 yilning oktyabr oyida barqaror rivojlanish sohasida 16 ta Milliy maqsad va 125 ta vazifa qabul qilindi.

Barqaror rivojlanish maqsadlarini izchil amalga oshirish bo'yicha tizimli ishlarni tashkil etish maqsadlarini belgilashda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2022 yil 21 fevraldagi "2030 yilgacha bo'lgan davrda barqaror rivojlanish sohasidagi milliy maqsad va vazifalarni amalga oshirishni jadallashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida"gi 83-sonli qaror qabul qilindi (O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi № 841).

Metodologiya

Bunga ko'ra, barcha hududlarda barqaror ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning asosiy maqsadlariga erishishda vazifalar belgilanib olindi.

Shu jihatdan, Navoiy viloyatining barqaror ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasini aniqlash, ishlab chiqarish salohiyatini baholash, iqtisodiy taraqqiyot yo'nalishlarini ishlab chiqish va mamlakat miqiyosidagi o'rni va jihatlari bilan bog'liq tadqiqotlarni olib borish dolzarb hisoblanadi.

Yalpi hududiy maxsuloti. Navoiy viloyatini barqaror rivojlanish nuqtai nazardan tadqiqot davri sifatida 2010-2022 yillarda YAHMning o'sish sur'atlarini tahliljarayoni shuni ko'rsatdiki, dastlabki besh yilda (103, 8 foiz) YAHMning o'sish sur'atlarida katta o'zgarishlar ro'y bermagan. Buning asosiy sababi, viloyatda YAHM ishlab chiqarish tarkibida og'ir sanoatning ulushi yuqoriligi hamda yangi ochilgan korxonalarning ulushi pastligi bilan asoslanadi. Shunga qaramay, tadqiqot davrining keyingi yetti yilida viloyatning o'sish sur'atlaridagi o'zgarishlar kuzatildi. Viloyatda YAHMning o'sish sur'ati ushbu davrga kelib (105, 5 foizga) oshgan va respublika YAIMning o'sish sur'atlari (105, 7 foiz)ga deyarli tenglashgan.

Demak, oxirgi yetti yil davomida viloyatda iqtisodiyotni rivojlantirish bo'yicha bir nechta yirik loyihalar tizimli ravishda amalga oshirilganligi tufayli YAHM o'sish sur'atlarida sezilarli darajada ta'sir ko'rsatgan. Shunga ko'ra, Navoiy viloyati 2022 yilda YAHM hajmi jihatdan respublikada 3-o'rinni egallagan. Aholi jon boshiga YAHM hajmi bo'yicha respublika mintaqalari ichida yetakchilik qiladi. Buning asosiy sababi viloyatda aholi soni (1033, 9 ming kishi) respublika hududlari aholi soniga nisbatan past bo'lib, 13-o'rinni egallaydi.

Mintaqada iqtisodiy barqarorlik ta'minlanishi bilan bir qatorda iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida islohotlar keng miqyosda amalga oshirildi. Shunga asosan iqtisodiyotda tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirishga qaratilgan ustuvor yo'nalishlar natijasida mintaqada 2010-

2022 yillar oralig'ida YAHM indeksi 1, 854 dan 2, 561 ga, ya'ni 0, 707 ga ko'tarildi (1-jadval).

1-jadval

O'zbekiston Respublikasi va Navoiy viloyatining yalpi ichki (hududiy) mahsuloti ko'rsatkichlari dinamikasi (5)

Yillar	O'zbekiston Respublikasi			Navoiy viloyati			
	Mlrd. so`m	O`sish sur`ati foizda	Aholi jon boshiga, ming so`m	Mlrd. so`m	O`sish sur`ati foizda	Aholi jon boshiga, ming so`m	YAHM indeksi
2010	78, 936. 6	107. 1	2, 763. 7	4, 325. 6	103. 9	5, 016. 3	1, 815
2011	103, 232. 6	107. 5	3, 518. 6	5, 285. 4	107. 0	6, 026. 1	1, 712
2012	127, 590. 2	107. 1	4, 285. 2	6, 528. 8	104. 7	7, 378. 8	1, 721
2013	153, 311. 3	107. 3	5, 069. 3	7, 708. 5	104. 4	8, 614. 8	1, 699
2014	186, 829. 5	106. 9	6, 074. 2	9, 181. 7	105. 5	10, 120. 9	1, 666
2015	221, 350. 9	107. 2	7, 072. 2	10, 545. 2	103. 8	11, 454. 7	1, 619
2016	317, 476. 4	105. 9	8, 020. 1	11, 959. 3	103. 7	12, 786. 6	1, 594
2017	738, 425. 2	104. 4	9, 802. 1	14, 681. 5	101. 5	15, 447. 7	1, 575
2018	255, 421. 9	105. 5	12, 945. 7	22, 573. 3	104. 8	23, 240. 3	1, 795
2019	426, 641. 0	106. 0	15, 863. 8	36, 224. 3	105. 2	36, 653. 1	2, 310
2020	532, 712. 5	102. 0	17, 688. 5	49, 780. 4	106. 6	49, 513. 0	2, 799

2021	605, 514. 9	107. 4	21, 149. 2	58, 730. 3	107. 3	57, 370. 6	2, 712
2022	888, 341. 7	105. 7	24, 919. 7	66, 685. 4	105. 5	63, 832. 1	2, 561

Shu jumladan, tarmoqlarning yalpi qo'shilgan qiymati (105, 5 foiz) (respublika 106, 2 foiz), mahsulotlarga sof soliqlar (106, 2 foiz) (respublika 99, 2 foiz), qishloq, o'rmon va baliqchilik xo'jaligi (104, 0 foizga) (respublika 103, 6 foiz), sanoat (105, 7 foiz) (respublika 105, 2 foiz) hamda xizmatlar (105, 2 foiz) (respublika 108, 5 foiz) o'sganligini ko'rish mumkin. Demak Navoiy viloyatida yalpi hududiy mahsulotning o'sish sur'atlari respublika yalpi ichki mahsulotining o'tgan yilga nisbatan o'rtacha o'sish sur'atlariga qaraganda faqatgina qishloq, o'rmon va baliqchilik xo'jaligiga o'sish kuzatilgan. Eng katta foizda o'sish sur'ati mahsulotlarga sof soliqlarda kuzatildi. Soliqlarni oshishi barqaror rivojlanishga albatta o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Navoiy viloyatining YAHM tarmoq tarkibi ya'ni qishloq (o'rmon va baliq) xo'jaligi, sanoat, qurilish hamda xizmat ko'rsatish tarmoqlari (2010-2022 yillar) davomida sifat jihatdan ijobiy siljishlar kuzatildi. Xususan, Navoiy viloyati YAHM tarmoq tarkibida sanoat ulushining yuqoriligini ko'rsatmoqda (2-jadval).

2-jadval.

Navoiy viloyatida YAHM tarmoq tarkibining o'zgarishi (foizda) (6).

Yillar	Qishloq, o'rmon va baliq xo'jaligi	Sanoat	Qurilish	Xizmatlar
2010	15	51	6, 2	27, 8
2011	15, 5	50, 8	6	27, 7
2012	15, 9	49, 7	6, 8	27, 6
2013	15, 5	51. 5	7	26
2014	16, 7	50	5, 7	27, 6
2015	16, 8	51, 8	6, 1	25, 3
2016	16, 2	52, 1	5, 7	26, 0
2017	18, 5	53, 4	5, 3	22, 8
2018	23, 6	55, 8	4, 6	16, 0
2019	16, 5	66, 5	4, 2	12, 8
2020	13, 8	71, 1	3, 4	11, 7
2021	15	69	3, 7	12, 3
2022	13, 9	69, 3	4, 0	12, 8

Sanoat salohiyati. Navoiy viloyati sanoat salohiyatining asosiy o'zagini tog'-kon sanoati tashkil etadi, u umumiy sanoat mahsulotining 56, 5 foizdan ortig'ini tashkil etadi. Iqtisodiyotning asosini xomashyo va kapital ko'p talab qiluvchi tarmoqlar – rangli metallurgiya, kimyo sanoati, qurilish materiallari ishlab chiqarish va elektr-energetika tashkil etadi, bu esa asosiy va strategik ahamiyatga ega ob'ektlarning xomashyo yaqinida joylashganligi bilan bog'liq. Bunday mahsulotlar o'z navbatida, jahon bozorida yuqori baho va talabga ega. Asosiy sanoat ob'ektlari qatoriga Navoiy IES (viloyat umumiy sanoat mahsulotining 8, 9 foizi), Navoiy kon-metallurgiya kombinati (60 foizga yaqin), "Navoiyazot" AJ (7, 5 foiz),

“Qizilqumtsement” AJ (11, 2 foiz) kiradi. Viloyat sanoat mahsulotlarining 85% dan ortig'i yirik korxonalar hisobiga to'g'ri keladi. Ushbu strategik ahamiyatga ega korxonalarning rivojlanish dinamikasi nafaqat viloyat, balki butun mamlakatimiz iqtisodiy o'sish sur'atlariga ko'p jihatdan ta'sir ko'rsatmoqda.

YAHM ishlab chiqarish tarkibida sanoatning ulushi 45, 0% ni tashkil etadi. Viloyat ammiakli selitra (umumiy respublika ishlab chiqarishining 42, 4 foizi), azotli o'g'itlar (77, 3 foiz), suvli eritmadagi ammiak (100 foiz), sirka kislotasi (100 foiz), formaldegid (100 foiz) ishlab chiqarish bo'yicha respublikada yetakchi o'rinni egallaydi. 100%, Portlend sement (42, 6%), sement klinkerlari (45, 4) (3-jadval).

3-jadval

Navoiy viloyatining ulushi O'zbekistonning barqaror ijtimoiy-iqtisodiy

rivojlanishida (%) (7)

Ko'rsatkichlar nomi	**2022 yil**
Hudud	24. 7
Aholi	2. 9
Iqtisodiyotda band bo'lganlar soni	3. 2
Yalpi hududiy mahsulot (YAHM)	5. 3
Sanoat mahsulotlari	9. 6
Iste'mol tovarlari ishlab chiqarish	4. 5
Qishloq xo'jaligi mahsulotlari	5. 0
Asosiy kapitalga investitsiyalar	5. 7
Chakana savdo aylanmasi	4. 2
Xizmatlar	3. 0

Ishlab chiqarilgan mahsulotlarning asosiy turlari:	
suvli eritmada ammiak	100
sirka kislotasi	100
metanol	100
ammoniy nitrat	42. 4
azotli o'g'itlar	77. 3
Portlend sement	42. 6
sement klinkerlari	45. 4

Navoiy viloyatining respublika iqtisodiyotidagi ya'ni YAIM, sanoat, iste'mol tovarlari, qishloq xo'jaligi, investitsiya, chakana savdo, xizmatlar, eksport va importdagi ulushini hisoblaganda hamda uning o'zgarib borishini foizda ko'rganimizda quyidagicha o'zgarishlarga ega bo'lganini ko'rishimiz mumkin (3-jadval). 2022 yilda Navoiy viloyatiga mamlakat YAIMning 7, 5 foiziga to'g'ri keldi. Respublika YAIMdagi ulushining tushishiga sabablardan biri Toshkent shahri va Toshkent viloyati YAIMdagi ulushi yuqori darajada o'sganligida bo'ldi.

Navoiy viloyatining respublikadagi sanoat ulushini tahlil qiladigan bo'lsak, bu sohada ham o'zgarishlar kuzatilganini ko'rishimiz mumkin. Ta'kidlash lozimki, pandemiya holatida ham tadqiqot olib borilayotgan mintaqaning deyarli barcha sohalarida jadal rivojlanish jarayoni davom etgan, biroq investitsiya, import va chakana savdo tovar aylanmasi bilan bog'liq ko'rsatkichlarda biroz pasayishlar kuzatilgan. Shuni inobatga olgan holda viloyatda qolgan sohalarni ham rivojlantirish uchun ko'proq e'tibor qaratish lozim. (4-jadval).

4-jadval

Navoiy viloyatining respublika iqtisodiyotidagi ulushi va uning o'zgarib borishi, foizda (8)

Yillar	YAIM	Sanoat	Iste`mol tovarlari	Qishloq xo`jaligi	Investitsiya	Chakana savdo	Xizmatlar	Export	Import
2000	4, 5	11, 2	2, 0	3, 5	6, 2	2, 4	2, 2	6, 8	2, 6
2005	5, 7	15, 0	2, 2	4, 0	5, 5	3, 0	2, 9	7, 8	2, 5
2010	5, 6	10, 6	3, 3	4, 4	10, 6	3, 9	2, 4	4, 2	4, 0
2015	4, 9	9, 5	4, 2	4, 2	4, 0	4, 2	2, 6	4, 1	2, 9
2017	4, 7	8, 8	3, 7	4, 4	5, 5	4, 1	2, 6	2, 2	3, 3
2018	5, 4	9, 7	3, 0	4, 5	8, 5	4, 1	2, 6	2, 1	6, 6
2019	7, 2	13, 8	2, 9	4, 4	9, 0	4, 1	2, 6	2, 0	6, 1
2020	8, 4	17, 7	3, 2	4, 6	7, 9	4, 0	2, 6	2, 8	4, 2
2021	8, 4	17, 7	3, 1	4, 5	7, 8	4, 1	2, 6	3, 1	4, 5
2022	7, 5	16, 1	3, 3	4, 4	7, 3	3, 8	2, 6	3, 6	2, 5

Viloyat iqtisodiyoti asosan sanoat sohasiga ixtisoslashgan bo‘lib, bu tarmoq viloyatning iqtisodiy rivojlanish darajasini hamda mamlakatdagi o‘rnini belgilashda muhim o‘rin tutadi. Navoiy viloyati respublika hududlari bo‘yicha ishlab chiqarilgan sanoat mahsulotlari tadqiqot davri (2010-2022 yillar) mobaynida o‘sish kuzatilgan bo‘lib, 2022 yilda (84144. 6 mlrd. so‘m)ga yetdi, respublikada ishlab chiqarilgan sanoat mahsulotlari o‘rtacha ko‘rsatkichi esa (551050, 9 mlrd. so‘m)ga yetgan. Viloyatda aholi jon boshiga sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish 80546, 7 ming so‘mni tashkil etib, respublikada yetakchilik qildi. Viloyatning ishlab chiqarilgan sanoat mahsulotlari o‘sish sur’atlariga e’tibor qaratadigan bo‘lsak, 2022 yilda (105, 7 foiz)ni tashkil etgan.

Navoiy viloyatida sanoat mahsulotlari ishlab chiqarishning hududiy tarkibi bir-biridan keskin farq qiladi. Viloyat jami sanoat mahsulotining 84, 5 foizni Navoiy shahrida ishlab chiqariladi. Viloyatning aholi jon boshiga iste’mol mollari ishlab chiqarish ko‘rsatkichi respublika o‘rtacha

koʻrsatkichidan yuqori. Viloyatning ichki hududlari orasida Navoiy shahri hamda Karmana tumanidan tashqari barcha hududlarda aholi jon boshiga iste'mol mollari ishlab chiqarish viloyat oʻrtacha koʻrsatkichidan past. Navoiy shahrida ushbu soha indeksi 2, 057 ga teng, ya'ni viloyatda ishlab chiqarilayotgan xalq iste'mol mollarining 29, 8 foizi Navoiy shahriga toʻgʻri keladi. Tumanlar orasida nisbatan yuqoriroq koʻrsatkichni Karmana (17, 8 %), Xatirchi (14, 2 %) hamda Qiziltepa (12, 4 %) tumanlari tashkil etadi. Qolgan hududlarning, ayniqsa, Tomdi, Konimex va Uchquduq tumanlarining ushbu sohadagi ulushi past. Nisbatan Karmana (10, 7%), Qiziltepa (1, 7%) va Xatirchi (0, 9%) tumanlarida rivojlangan.

Navoiy viloyati iste'mol tovarlarini ishlab chiqarish koʻrsatkichlari dinamikasini tadqiqot davrida respublika hududlari koʻrsatkichlari bilan solishtirganda 12 yil davomida iste'mol tovarlarini ishlab chiqarish hajmi boʻyicha oʻsishga erishgan boʻlib 2022 yilda 4 676, 5 mlrd. soʻmni tashkil qildi va respublikada 9- oʻrinnni egalladi. Iste'mol tovarlarini ishlab chiqarishning oʻsish sur'atlari boʻyicha Navoiy viloyatida oxirgi yillarda pasayish tendensiyasi kuzatilib 104, 2 foizni tashkil qilmoqda. Aholi jon boshiga ishlab chiqarilgan iste'mol mollari 12 yil vaqt mobaynida 3947, 9 ming soʻmga koʻpayib 2022 yilda kelib 4 476, 5 ming soʻmni tashkil qilgan.

Qishloq xoʻjaligi salohiyati. Navoiy viloyatida qishloq xoʻjaligi yalpi mahsulotining barqaror oʻsishi chorva mollari sonini koʻpaytirish va mahsuldorligini oshirish asosida chorvachilikni jadal rivojlantirish hisobidan ta'minlanmoqda.

Navoiy viloyatida qishloq xoʻjaligi ishlab chiqarishining respublika tarkibidagi ulushi qishloq xoʻjaligi yalpi mahsuloti umumiy hajmining 5 foizini tashkil etadi. Viloyat respublika yalpi ekin maydonining 3 foizini egallaydi.

Viloyat qishloq xoʻjaligi salohiyati asosan qorakoʻl qoʻy va echki boqish hisobiga rivojlangan chorvachilik (viloyat qishloq xoʻjaligi umumiy hajmining 52, 4%) bilan ajralib turadi. Shunday qilib, qoʻy va echkilar soni boʻyicha viloyat respublikada 6-oʻrinda (10%), goʻsht yetishtirish boʻyicha 7-oʻrinda (6, 5%). Ayni paytda oʻsimlikchilik, jumladan, meva-sabzavotchilik, polizchilik, uzumchilik rivojlanmoqda. Viloyatda kartoshka yetishtirish yalpi respublika hajmining 2, 5 foizini, sabzavot yetishtirishning 2, 3 foizini, meva yetishtirishning 3, 8 foizini va uzumning 5 foizini tashkil etadi.

Navoiy viloyatini qishloq xo‘jaligi mahsulotini tumanlar kesimida tahlil qilganda viloyatda yetakchilikni Xatirchi, Qiziltepa, Navbahor hamda Karmana tumanlari egallaydi. Eng past ko‘rsatkich (shaharlardan tashqari) Uchquduq, Tomdi va Konimex tumanlari ulushiga teng.

Investitsion salohiyat. Mintaqaning investitsiya salohiyati boy mineral-xom ashyo bazasi, rivojlangan sanoat salohiyati, strategik ahamiyatga ega ishlab chiqarish quvvatlarining joylashuvi mavjudligi bilan belgilanadi. Oxirgi 5-6 yilda Navoiy viloyatida infratuzilmani shakllantirish tufayli katta loyihalarni amalga oshirishda imkoniyat yaratildi. Jumladan “Navoiy” erkin iqtisodiy zonasi, shuningdek, rivojlangan temir yo‘l, avtomobil yo‘llari tarmog‘i va mintaqada xalqaro intermodal logistika markazining mavjudligini aytish mumkin. Hududiy tuzilmada 2022-yilda Navoiy viloyatini ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishga yo‘naltirilgan asosiy kapitalga yo‘naltirilgan investitsiyalar ulushi 5, 7 foizni, 2010-2022-yillarda esa umumiy hajmida o‘rtacha 6, 6 foizni (respublika bo‘yicha 6-o‘rin) tashkil etdi. 2010-2015 yillarga qaramay, viloyatga yo‘naltirilgan investitsiyalar o‘sish sur’ati mos ravishda 96, 9, 87, 2 va 96, 8 foizni tashkil etgan bo‘lsa, 2022-yilga kelib, bu ko‘rsatkich keskin o‘sib, 118, 2 foizga yetdi. Natijada 2022-yilda aholi jon boshiga investitsiyalar hajmi 18, 5 million so‘mdan ortiqni tashkil etdi (respublikada Toshkent shahri va Buxoro viloyatidan keyin 3-o‘rin). 2010-2022 yillarda Navoiy viloyati iqtisodiyotiga kiritilgan investitsiyalar ulushi o‘rtacha 28, 5%ni (2022-yilda 26, 9%) tashkil etdi, bu respublika darajasidan (24%) yuqori. Viloyatda katta zahira va ishlab chiqarish imkoniyatlari mavjud bo‘lsa-da, 2021-2022 yillarga xorijiy sarmoya va kreditlar ulushi. (2, 9% va 4, 8% mos ravishda) milliy darajadan ancha past bo‘lib qoldi (2022 yilda 21, 9%).

Ayni paytda viloyatda 17 sanoat korxonasida yirik sarmoyaviy loyihalar amalga oshirilmoqda. “Navoiy kon-metallurgiya kombinati”, “Navoiyazot”, “Qizilqumsement”, “Navoiy issiqlik elektr stansiyasi”, Navoiy “Elektrokimyo zavodi” korxonalari shular jumlasidandir. Navoiy viloyatida ham qator investitsiya loyihalarini amalga oshirish rejalashtirilgan. Masalan, “Navoiy kon-metallurgiya kombinati”, “Navoiyazot” AJ va qishloq xo‘jaligidagi iste’molchilarni elektr energiyasi bilan uzluksiz ta’minlash imkoniyatini yaratuvchi quvvati 450 MVt bo‘lgan ikkinchi bug‘-gaz qurilmasi qurildi. Bundan tashqari, O‘zbekiston Respublikasi Tashqi iqtisodiy aloqalar milliy banki krediti hisobidan Navoiy shahridagi “Baxt tekstil” mas’uliyati cheklangan jamiyati, Navoiy shahridagi “Baxt Navoiy” mas’uliyati cheklangan jamiyati, Qiziltepa tumanida “Toshrabot tekstil” va Navbahor tumanida “Navbahor tekstil” korxonalari ishga tushirildi. Zamonaviy va energiya tejovchi texnologik

uskunada yuqori sifatli kalava ip ishlab chiqarish yo‘lga qo‘yilib, qariyb 70 million dollarlik ushbu loyihalarni amalga oshirish uchun xorijiy investitsiyalar ham jalb etildi.

Natijalar

Eksport salohiyati. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Hududlarning jadal ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini ta’minlashga doir ustuvor chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi qarorida hududlarning eksport imkoniyatlarini kengaytirish asosiy vazifa etib belgilangan. 2022 yilda viloyatda eksport hajmi 595, 4 mln. AQSH dollariga teng bo‘lib, u 2021 yilga nisbatan oshdi.

Viloyatning mamlakat eksport salohiyatidagi ulushi 2022 yilda 2, 8 foizni tashkil etdi. Vaholanki, ushbu ko‘rsatkich 2010 yilda 6, 8 foizga, 2015 yilda 6, 3 foizga teng bo‘lgan. Tahlillarga ko‘ra, 2010-2015 yillar orasida viloyatda aholi jon boshiga eksport mahsulotlarini ishlab chiqarish 2, 2 martaga oshdi. Biroq, 2010-2022 yillarda bu ko‘rsatkich, aksincha, birmuncha kamayganligini kuzatishimiz mumkin. Bu holatni jahon bozorida mahsulotlarga bo‘lgan talab va taklifning keskin o‘zgarishi, narxlarning tushib ketishi hamda oxirgi yildagi pandemiya oqibatlari bilan izohlash mumkin. Xulosa qilib aytganda, Navoiy viloyati aholi jon boshiga eksport mahsulotlarini ishlab chiqarish bo‘yicha Toshkent shahri va Toshkent viloyatidan keyingi o‘rinni egallaydi.

Navoiy viloyatining eksport tovar tarkibi o‘ziga xosdir. Ushbu o‘ziga xoslik shundan iboratki, uning jami eksportining yarmini kimyo mahsulotlari tashkil qiladi. Undan keyingi o‘rinda paxta tolasi, hamda xizmatlar turadi. Mintaqada eksport mahsulotlari va xizmatlarining 74, 7 foizi Navoiy shahriga hamda 8, 2 foizi Karmana tumaniga to‘g‘ri keldi. Qolgan barcha hududlarning eksportdagi ulushi deyarli sezilmaydi.

Viloyatning eksport salohiyatida xorijiy kapital ishtirokidagi korxonalar muhim rol o‘ynaydi. Masalan, 2022 yil 1 yanvar holatiga faoliyat ko‘rsatayotgan xorijiy kapital ishtirokidagi korxonalar soni 238 tani tashkil etdi. Ular iqtisodiy faoliyat turlari bo‘yicha 145 tasi sanoat, 27 tasi savdo, 29 tasi qishloq, o‘rmon va baliqchilik xo‘jaligida, 3 tasi tashish va saqlash, 13 tasi qurilishda, 3 tasi yashash va ovqatlanish bo‘yicha xizmatlarda, 1 tasi axborot va aloqa, 2 tasi sog‘liqni saqlash va ijtimoiy xizmatlar ko‘rsatish, 15 tasi boshqa faoliyat turlari hissalariga to‘g‘ri keladi. Shuningdek, xorijiy kapital ishtirokida faoliyat ko‘rsatayotgan korxonalardan 148 tasi qo‘shma korxonalar, 90 tasi esa xorijiy korxonalar hisoblanib, ular tomonidan 104, 2 mlrd. so‘mlik mahsulotlar ishlab chiqarilgan hamda xizmatlar ko‘rsatilgan, shu jumladan 33, 8 mln. AQSH dollari qiymatida mahsulotlar va xizmatlar eksporti amalga oshirilgan.

Viloyatda 2022 yil mobaynida 180 ta korxona va tashkilotlar tomonidan 559 turdagi tovar va mahsulotlarni 38 ta mamlakatga eksport qilindi. Eng ko‘p Kanada, Fransiya, Xitoy, Qirg‘iziston, Rossiya, Turkiya, Turkmaniston, Qozog‘iston, Singapur, Litva, Afg‘oniston, Ukraina, Tojikiston, BAA, Ozarbayjon, Polsha, Belarus, Buyuk Britaniya, Pokiston, Gongong va boshqa mamlakatlar hissasiga to‘g‘ri keldi.

Viloyatning eksport salohiyatini oshirishda Navoiy erkin iqtisodiy zonasi alohida o‘rin tutadi. Hozirgi vaqtda Navoiy erkin iqtisodiy zonasi Janubiy Koreya, Buyuk Britaniya, Italiya, Xitoy, Birlashgan Arab Amirliklari, Hindiston, Singapur va Rossiya bilan hamkorlikda faoliyat yuritmoqda. Umumiy investitsiya miqdori 124 million dollar bo‘lib, korxonalarda 100 dan ortiq turdagi eksport mahsulotlari ishlab chiqarilmoqda.

Mineral resurs salohiyati. Ma’lumki, Navoiy viloyati respublikada mineral xomashyo resurslari bilan yaxshi ta’minlangan mintaqalardan biri sanaladi. Shu bois sanoatning shakllanishi va rivojlanishida tabiiy resurslar alohida o‘rin egallaydi. Chunki, tabiiy resurslar, bir tomondan, sanoat ishlab chiqarishi uchun xomashyo vazifasini bajarsa, ikkinchi tomondan esa ishlab chiqarishi uchun sharoit bo‘lib xizmat qiladi.

Mineral xomashyo resurslari mintaqa sanoati qudratining asosiy o‘lchovlaridan biri hisoblanadi. Mineral xomashyo zahiralarining ayrim turlari bo‘yicha viloyatning ulushi juda yuqori. Navoiy viloyati mineral xomashyo resurslari qiymati bo‘yicha respublikada o‘ziga xos o‘ringa ega.

Navoiy viloyati mintaqalar orasida xomashyo zahiralari bo‘yicha respublikada beshinchi o‘rinni egallaydi. Viloyatda rangli, noyob, qimmatbaho metallarni zahiralari mavjud bo‘lib, bu borada u mintaqalar orasida Toshkent viloyatidan keyingi o‘rinda turadi.

Biroq, oltin zahiralarining yirik konlari esa, aynan ushbu mintaqada tarkib topgan. Shuningdek, viloyatda tog‘-texnika xomashyosi zaxirasining 16 foizi, qurilish materiallari zaxiralarining esa, 15, 7 foizi joylashgan.

Viloyatda yuqorida qayd etilgan xomashyo resurslarining sezilarli zahiralari mavjudligi, bu mintaqada rangli metallurgiya, kimyo va qurilish sanoatlarining rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Vioyatda oltin konlarining yirik zahiralari mavjud bo‘lib, ular asosan Tomdi tumanida joylashgan Muruntov, Omontoytov va Dogustov konlari, shuningdek, Uchquduq tumanida joylashgan Ko‘kpatos konlaridan iboratdir.

Keyingi yillarda jahondagi eng yirik oltin rudali mintaqalardan biri bo‘lmish Qizilqumda Ajibugut, Balpantov, Aristontov, To‘rboy singari yangi konlar qidirib topilmoqda va o‘rganilmoqda, Bu konlardan qazib olinayotgan oltin sifati jihatidan dunyoda oldingi o‘rinda turadi. Viloyat hududida 100 dan ortiq foydali qazilma konlari joylashgan bo‘lib, ayniqsa oltin, kumush, polimetal, uran, fosfat, kaolin, bentonit, marmar, granit, dolomit, keramzit, bazalt, kvars qumi, gips, ohaktosh, yarim qimmatbaho toshlar (feruza, kaxolong, opal) va boshqa xomashyolar. Foydali qazilma konlarining mintaqa iqtisodiyotidagi jalb etilishi 50 foizdan kam emas. Shu bilan birga, Navoiy viloyati boy xomashyolardan foydalanish samaradorligini yanada oshirish uchun salmoqli salohiyatga ega.

Ta’kidlash joizki, Navoiy viloyati mamlakatimiz uchun eng muhim va noyob “strategik” ahamiyatga ega bo‘lgan sanoat tarmoqlariga ixtisoslashgan. Viloyatda jami 3273 ta sanoat korxonalari mavjud bo‘lib, shundan 28 tasi yirik, qolganlari esa kichik sanoat korxonalari tarkibiga kiradi. Keyingi yillarda viloyatda sanoat tarmoqlarining rivojlanishi o‘ziga xos tarzda kechmoqda. Iqtisodiyotning asosini jahon bozorida qimmatli hisoblangan rangli metallurgiya, kimyo sanoati, qurilish materiallari va energetika sanoati uchun xomashyo yetkazib beruvchi unduruvchi sanoat tarmoqlari tashkil etadi.

Viloyatda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishga doir ishlab chiqilgan chora-tadbirlar dasturida turli quvvat bilan ishlaydigan 7 ta, jumladan, Navoiy shahrida 3ta, Karmana, Tomdi, Uchquduq va Qiziltepa tumanlarida 1 tadan yangidan go‘sht maxsulotlarini qayta ishlash va tayyorlash korxonalari tashkil etildi. Shuningdek, Navoiy shahrida, hamda Xatirchi, Qiziltepa, Karmana va Nurota tumanlarida 6 ta sutni qayta ishlash sanoat obyektlari faoliyat olib bormoqda. Viloyatda import o‘rnini bosuvchi oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish hamda ushbu mahsulot turlarini ishlab chiqaruvchi korxonalar viloyatda yo‘qligini inobatga olib, bunday mahsulotlar ishlab chiqaruvchi korxonalarni tashkil qilish maqsadida tadbirkorlarga imtiyozli kreditlar ajratish masalasini ko‘rib chiqish lozim.

Ma’lumki, sanoatni maqsadga muvofiq joylashtirish mintaqaning boy tabiiy resurslaridan oqilona foydalanishga imkon beradi. Mintaqada kimyo sanoatining istiqbollari keng. Jumladan, Navoiydagi fosforit konlari negizida fosforit o‘g‘itlari ishlab chiqaradigan, Navoiy TKKni qayta ishlash majmuasi asosida esa, kimyo sanoatining yangi tarmoqlarini rivojlantirish ko‘zda tutilmoqda. Keyingi yillarda viloyatda to‘qimachilik sanoatiga katta e’tibor berilmoqda. 2006 yil viloyat markazida “Baxt-tekstil” qo‘shma korxonasi o‘z faoliyatini boshladi. Korxonaning to‘liq

quvvati yiliga 7500 tonna paxta tolasini qayta ishlashga va har xil turdagi to‘qimachilik mahsulotlari tayyorlashga mo‘ljallangan. Eng muhimi, hozirgi kunda bu korxonada jami 700 nafar ishchi-xodimlar mehnat qilmoqda.

Mahalliylashtirish dasturiga kiritilgan yangi loyiha poligarskit oqartiruvchi gil mahsulotini chetdan olib kelinishini (import) kamaytirish maqsadida import qilinayotgan mahsulotlardan sifati bilan tenglashadigan, hamda arzon bo‘lgan poligarskit oqartiruvchi gilini ishlab chiqarayotgan “Bentonit” QKga respublikadagi korxonalar bilan (yog‘-moy ishlab chiqarish korxonalari va h. k.) shartnomalar tuzish maqsadga muvofiqdir. Shuningdek, sifati yuqori bo‘lgan bazalt tolasini ishlab chiqarayotgan “Tizol-N” MCHJ bilan respublikadagi korxonalarni (masalan NKMK, “Navoiy IES” AJ, “O‘zbekenergo” DAK, “O‘zbekkimyosanoat” DAK, “O‘zavtosanoat” va h. k.) mahsulotni xarid qilishini ta’minlash bazalt tolasini chetdan olib kelinishini (import) kamaytirishga xizmat qiladi.

Sanoatning rivojlanishini unda mavjud jami resurslar majmuasi va qulay sharoitlardan to‘liq foydalangan holda amalga oshiriladi. Sanoatni maqsadga muvofiq joylashtirish mintaqaning tabiiy resurslaridan oqilona va to‘la foydalanishga imkon beradi. Viloyatda hududlararo sanoat rivojlanishidagi tafovutlarni qisqartirish izchil chora-tadbirlar olib borishni talab etadi.

Mintaqaning tabiiy, mehnat hamda moliyaviy resurslarining bugungi kundagi holati viloyat sanoati rivojlanishi uchun katta imkoniyatlar borligidan dalolat beradi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. M. Mirziyoyev “2017 yilda amalga oshirilgan asosiy ishlar yakuni va O‘zbekiston Respublikasini 2018 yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning eng ustuvor yo‘nalishlari”ga bag‘ishlangan murojaatnomasida mamlakatimizda qisqa mudadatda 161 ta yirik sanoat obyekti ishga tushirilganini qayd etdi. Masalan, Navoiy issiqlik elektr stansiyasida ikkinchi bug‘-gaz qurilmasi, Qizilqum bag‘ridagi Avminzo-Amantoy oltin konlari negizida gidrometallurgiya zavodi qurish bo‘yicha ishlar davom etmoqda.

Bizning fikrimizcha, viloyat sanoat ishlab chiqarishning respublikadagi mavqeini yanada oshirish uchun quyidagi ishlarni amalga oshirish maqsadga muvofiqdir:

-mineral xomashyo resurslarining yangi zahiralarini izlab topish, hamda ishlab chiqarishga jalb qilish;

-mintaqada sanoat ishlab chiqarishiga xorijiy kapital kirib kelishini yanada rag‘batlantirish;

- sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish tarkibida mehnat-talab, resurs-talab va ilm-talab ishlab chiqarish turlarining oqilona nisbatiga erishish;

-qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini qayta ishlash korxonalarini xomashyoga yaqin bo‘lgan qishloq joylarida barpo etish;

-tog‘-kon va qishloq xo‘jaligi resurslarining cheklanganligini nazarda tutib, ularni chuqur qayta ishlash darajasini oshirish maqsadga muvofiq.

Umuman olganda, mamlakatning barqaror rivojlanishida mintaqa sanoati va mineral-xomashyo salohiyatining o‘rni sezilarli. So‘ngi yillarda uning respublika YAIMdagi sanoat mahsulotlari ulushining o‘sib borayotganligi ham sir emas. Chunonchi, 2022 yilda mazkur ko‘rsatkichning 17, 7 foizni tashkil etganligi bunda yaqqol misoldir. Shu bilan birga yangi izlab topilgan konlarni ishga tushirilishi, sanoat tarmoqlarini modernizatsiya va diversifikatsiya qilinishi mintaqa iqtisodiyotini yanada samarali rivojlantirishga xizmat qiladi.

Mehnat resurslari. Navoiy viloyatini 2022 yil davomida aholi bandligini ta’minlash bo‘yicha (1-rasm) mehnat resurslar balansiga e’tibor qaratadigan bo‘lsak, unda quyidagi ma’lumotlarga ega bo‘lish mumkin. Jumladan, 2022 yil yanvar-dekabr oylarining mehnat resurslari balansiga ko‘ra Navoiy viloyatida o‘rtacha doimiy aholi 1 044 668 nafarni tashkil etib, shundan mehnat resurslari 570 239 nafar, iqtisodiy faol aholi 450 315 nafar, band bo‘lgan aholi 414 067 nafar (shundan, rasmiy sektorda bandlar 289 825 nafar, norasmiy sektorda bandlar 97 291 nafar va chetga ketganlar 26 951 nafar)ni tashkil etdi. Bundan kelib chiqib, ishga joylashtirishga muhtoj bo‘lgan ishsizlar 36 248 nafarni va ishsizlik darajasi 8, 0%ni tashkil etdi.

1-rasm. Navoiy viloyatida mehnat resurslari balansi (11)

Ishsizlik darajasi hududlar kesimida qaralganda, Xatirchi tumanida bu ko‘rsatkich 9, 3%, Nurota t. – 9, 3%, Tomdi t. – 9, 1%, Navbahor t. – 8, 9%, Qiziltepa t. – 8, 8%, Konimex t. – 8, 7%, Karmana t. – 8, 5% va Uchquduq t. – 8, 2%ni tashkil etib, viloyat ko‘rsatkichidan yuqori hisoblanadi. Shundan kelib chiqib aytish lozimki, ishsizlik darajasi foizda barcha tumanlarda deyarli katta farq qilmasada aholi ko‘p yashaydigan tumanlari Xatirchi, Qiziltepa va Karmana tumanlarida ish bilan bandlikni ta’minlashga e’tibor qaratish kerak.

Xulosa

Xulosa o‘rnida shuni aytish kerakki, Navoiy viloyati respublikada dirayver hududlardan bo‘lsada, viloyatda yetarlicha muammolar bor. Bu muammolarni bartaraf etish, aholini farovon yashash sharoitini ta’minlash uchun har tomonlama puxta ishlab chiqilgan barqaror rivojlanish strategiyasini ishlab chiqish zarur.

Tadqiqot davri (2010-2022 yillar) shuni ko‘rsatmoqdaki, viloyatda nomutanosib rivojlanish mavjud ya’ni viloyat sanoatlashgan, chorvachilik va dehqonchilikka ixtisoslashgan tumanlardan iborat. Buning asosiy sababi hududdagi geografik joylashuv bo‘lib, sanoatlashgan joylar birinchi navbatda resurslarga va aholi yashash joylariga yaqin joylarda joylashganligi, chorvachilikda esa viloyatda 50 ming gektardan ortiq yaylovlar mavjudligi uchun ham cho‘l hududlarida bu soha rivojlangan. Dehqonchilik sug‘oriladigan hududlarda rivojlangan bo‘lib asosan Xatirchi, Qiziltepa, Navbahor hamda Karmana tumanlarini aytish mumkin.

Barqaror rivojlanishning yuqori darajasiga chiqishda hudud oldida turgan ko‘p muammolarga yechim topishga to‘g‘ri keladi. Bunga ko‘ra, hudud iqtisodiyotining barqaror rivojlanishiga erishishda yalpi ichki mahsulotning o‘sishida sanoatda ishlab chiqarishini oshirish, qishloq xo‘jaligi, transport va iqtisodiyotning boshqa tarmoqlari ishlab chiqarishining dinamik o‘sishi, uy xo‘jaliklari daromadlarini sezilarli darajada oshirish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish vazifalarini bajarish bilan bir vaqtda ijtimoiy soha rivojlanishi va ekologik barqarorlikni ta’minlangan holda erishish mumkin.

Adabiyotlar ro‘yxati:

Usmanov A. Ichki zaxira va imkoniyatlarni safarbar qilish strategiyasining konseptual asoslari. Monografiya. B. 14. -T., 2017.

Современная экономика: Российская модель: Под. ред. Н. Р. Молочникова, М. : Московский психолого-социальный институт: Изд. “Модэк” – 2002, - с. 200

O‘zbekiston: Amaliy qo‘llanma. Barqaror ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning va inson taraqqiyoti prinsiplarini amalga oshirishning parlament tomonidan ta’minlanishi. O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senatining O‘zbekistondagi BMT Taraqqiyot dasturi. Toshkent-2011.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018 yil 20 oktyabrdagi “2030 yilgacha bo‘lgan davrda barqaror rivojlanish sohasidagi milliy maqsad va vazifalarni amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 841-sonli qarori, https://lex. uz/docs/4013356.

Davlat statistika qo‘mitasi ma’lumotlari asosida hisoblangan.

Navoiy viloyati statistika boshqarmasi ma’lumotlari.

O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi, Navoiy viloyati statistika boshqarmasi.

O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi ma’lumotlari asosida tuzilgan.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 8 avgustdagi “Hududlarning jadal ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini ta’minlashga doir ustuvor chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-3182-sonli Qarori

Qayumov A. A. Zarafshon mintaqasi ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotining asosi va urbanistik salohiyati. ”Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali. №5, sentyabr-oktyabr, 2015 yil. http://iqtisodiyot. tsue. uz/sites/files/maqolalar/19_A_A_Qayumov. pdf.

https://review. uz/oz/post/navoiy-viloyatida-2022-yil-yakunlari-hamda-2023-yilga-aholi-bandligini-taminlash-boyicha-belgilangan-vazifalar-ijrosi

TRENDS IN SUSTAINABLE SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF NAVOI REGION

Extended abstract

industrial potential;

agricultural potential;

investision potential;

export potential;

mineral resource potential;

labor resources.

KORXONANING INSON RESURSLARINI STRATEGIK BOSHQARISH KONSEPSIYASI

Xasanova Nafisa Shavkatovna

O'zbekiston Milliy universiteti magistri

Annotatsiya

Inson resurslarini strategik boshqarish konsepsiyasida boshqarishning eng dolzarb zamonaviy usullari hamda boshqarish sifatini oshirish yo'llari maqolada o'z aksini topgan. Strategik boshqarishning tizimli tamoyillari aniqlangan. Inson resurslarini strategik boshqarish konsepsiyasi strategik boshqarish tamoyillari va darajalarining uchta guruhi asosida shakllangan. Inson resurslarini strategik boshqarishda ta'lim dasturlarining roli ko'rib chiqilgan. inson kapitalining qarshi talablariga va texnologik imkoniyatlarni rivojlantirishga, ya'ni ishlarni yanada samarali bajarish imkoniyatlariga taalluqlidir. Strategik HRM firmani raqobatchilardan ajratib turadigan harakatlarga qaratilganligi hamda firma maqsadlarga erishish vositalarini belgilaydigan maqsadlarni ishlab chiqadi va bu kompaniyaga muhim resurslarni taqsimlash, shuningdek ushbu resurslar va imkoniyatlarning tashqi muhitga muvofiqligi bilan bog'liqligi tahlil qilingan. Inson resurslarini boshqarishning strategik tamoyillarini qo'llashda turli operatsiyalar yoki marketing kabi boshqa vertikallardan alohida bo`lmasdan aksincha, ular o'z maqsadlari haqida tushuncha yaratish uchun boshqa bo'limlar bilan kompaniyaning umumiy maqsadlariga yaxshi mos keladigan strategiyalarni yaratishda yordam beradi. Bunday integratsiyalashgan kadrlar boshqaruvi orqali inson resurslari bo'limi nafaqat xodimlarni yo`llash va topish bilan cheklangan majburiy xizmat emas, balki biznes o'sishining asosiy omiliga aylanadi. Bundan tashqari, inson resurslarini strategik boshqarish, shuningdek, boshqa bo'limlarga foyda keltirish uchun bo'lim ichida mavjud bo'lgan iste'dod va imkoniyatlardan yaxshiroq foydalanishga qaratilganligi maqolada o`z aksini topgan. Muallif tomonidan korxonaning inson resurslarini strategik boshqarish konsepsiyasini tadqiq qilishning kelgusi rivojlanish yo'nalishlari taklif qilingan.

Kalit so'zlar: strategik boshqarish, strategik rejalashtirish, inson resurslari, tamoyillar, usullar, konsepsiya, "yumshoq" strategiya, "qattiq" strategiya.

THE CONCEPT OF STRATEGIC HR MANAGEMENT

Khasanova Nafisa Shavkatovna

Annotation

The most relevant modern methods of management in the concept of strategic management of human resources and ways to improve the quality of management are reflected in the article. The systematic principles of strategic management are defined. The concept of strategic management of human resources is formed on the basis of three groups of strategic management principles and levels. The role of educational programs in the strategic management of human resources is considered. refers to the counter-requirements of human capital and the development of technological capabilities, that is, the ability to do things more efficiently. It is analyzed that strategic HRM focuses on actions that distinguish the firm from its competitors, and that the firm develops goals that determine the means of achieving the goals, and that it is related to the allocation of important resources to the company, as well as the compatibility of these resources and opportunities with the external environment. In applying the strategic principles of human resource management, rather than being isolated from other verticals such as operations or marketing, they work with other departments to create an understanding of their goals and help create strategies that align well with the company's overall goals. Through such integrated personnel management, the human resources department is not only a mandatory service limited to recruiting and finding employees, but becomes the main factor of business growth. In addition, the strategic management of human resources, as well as the better use of talents and opportunities within the department to benefit other departments, is reflected in the article. The author proposed the future development directions of researching the concept of strategic management of human resources of the enterprise.

Keywords: strategic management, strategic planning, human resources, principles, methods, concept, "soft" strategy, "hard" strategy.

Kirish

Zamonaviy jamiyatda inson resurslariga qo‘yiladigan muhim talab turli sohalarda hamkorlik qilish qobiliyatidir, bu bizga yangi g‘oyalarni ishlab chiqish va amalga oshirishga imkon beradi.

“Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan iqtisodiyotni erkinlashtirish va modernizatsiyalash davri talablariga javob beradigan kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va xodimlarni boshqarish tizimini shakllantirish bilan bog‘liq bo‘lgan tadbirlarni ishlab chiqishga alohida yondashish bilan birga, uni mamlakat oldida turgan eng dolzarb masalalalardan qilib qo‘ydi” (Nazarova G. G., 2010: 1-2).

Texnologik taraqqiyotning “sakrashi” inson resurslaridan muammolarni hal qilishga ijodiy va samarali yondashishga qodir xislatlarni talab qiladi. Tashkilotda eng muhim resurs - inson resurslarini boshqarishga turli yondashuvlarni rivojlantirish dolzarb ahamiyatga ega. Korxonalarda inson resurslarini boshqarishni to‘g‘ri tashkil qilish korxonalar rivojlanishining asosiy omillaridan biri hisoblanadi. Korxonaning uzoq muddat muvaffaqiyatli faoliyat yuritishi uchun xodimlarni samarali boshqarish muhim ahamiyatga ega. Strategik boshqarishning mazmuni bo‘yicha olimlarning ko‘p fikrlariga qaramay, strategik boshqarish xodimlarni boshqarishdagi hodisa sifatida tushunish muammosi ochiq qolmoqda. Tijorat amaliyotida strategik boshqaruv tizimining ishlashi to‘g‘risida ma’lumotlar mavjud. Shunga ko‘ra, maqolaning maqsadi personalni boshqarish tizimining asosiy chegaralarini ishlab chiqish uchun strategik boshqarish konsepsiyasining atributlarini aniqlashdir. Boshqaruvning har qanday turi ma’lum bir konsepsiyaga asoslanadi.

Boshqaruv konsepsiyasi - bu boshqaruv subyekti funksiyasi maqsadi, boshqaruv obyekti bilan o‘zaro ta’sir mexanizmlari va ichki tuzilishining alohida qismlari o‘rtasidagi munosabatlarning xususiyati, shuningdek, tashqi muhitning kelajakdagi rivojlanishga ta’siri muhim darajasini, boshqaruv subyekti funksiyasi maqsadini belgilaydigan g‘oyalar va prinsiplar tizimi. Bugungi kundagi boshqaruv konsepsiyalarining aksariyati tashkilotni tashqi muhit elementlari: boshqa tashkilotlar, davlatning ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy institutlari va boshqalar bilan doimiy aloqada bo‘lgan ochiq tizim sifatida ko‘radi. Biroq, o‘tgan asrning boshlarida korporativ menejmentning ilk bosqichlarida o‘zgaruvchan muhitda o‘z rivojlanish istiqbollarini boshqarish rasmiy ko‘rinishi muvozanatli boshqaruv qarorlarini ishlab chiqish vositasi ekanligi ta’kidlandi. Uning maqsadi atrof-muhitdagi tashqi va ichki o‘zgarishlarga munosib javob berish uchun innovatsiyalar va o‘zgarishlarni ta’minlashdir.

Uzoq vaqt davomida menejment "xodimlarni boshqarish" va "xodimlarni boshqarish" kabi atamalar bilan ishlagan. Inson resurslari tushunchasi ma'no jihatidan ushbu atamalarga qaraganda ancha kengroqdir. Inson resurslari-bu inson kapitaliga yega bo‘lgan tashkilotning barcha xodimlari (kasbiy bilim, ko‘nikma, qobiliyat, tajriba, ijodiy va tadbirkorlik qobiliyatlari, umumiy madaniyat, axloqiy va psixologik fazilatlar, xodimlarning salohiyati va boshqalar) va tashkilotning omon qolishini, umumiy korporativ va shaxsiy maqsadlarga yerishishni ta'minlaydi.

Adabiyotlar sharhi

Tashqi muhitda muayyan tashkilotlar, muassasalar va tuzilmalarning mavjudligi va rivojlanishi konsepsiyalarida turli xil boshqaruv nazariyalari asosida shakllangan turli xil yondashuvlar va modellar qo'llaniladi. Strategik boshqaruv tushunchasi XX asrning 70-yillar boshlarida paydo bo'lgan. U birinchi bo'lib Amerikaning yetakchi maslahatchi tashkiloti "Makkinzi" tomonidan ishlab chiqilgan va (1972 yildan beri) General Electric, IBM, Texas Instruments, Coca-Cola va boshqa yetakchi korporatsiyalarda amalga oshirilgan. XX asrning 80-yillari boshlarida uni 45% eng yirik korporatsiyalar ishlatgan (Лепейко Т. , 2004: 83-89). Shu sababli, tadbirkorlik jahon amaliyoti shuni ko'rsatdiki, raqobatda sezilarli natijalarga erishgan tashkilotlar "strategik boshqaruv konsepsiyasini" amalga oshirishlari kerak (Pearce J. A. , 1985: 23-25). Shunday qilib, bu nafaqat olimlarning ilmiy ishlanmalari natijasi, balki zamonaviy jahon boshqaruv amaliyotida keng tarqalgan va o'zini oqlagan boshqaruv innovatsiyasi haqida edi.

Strategik boshqaruv konsepsiyasining mohiyatini aks ettiruvchi dastlabki g'oya - bu boshqaruv subyektining maqsadlarini aniqlashda tashqi va ichki muhitning o'zaro munosabatlari va o'zaro ta'sirini hisobga olish zarurligi g'oyasi(Балабанова Л. В. , 2016: 512). Ya'ni, u "atrof-muhit - boshqaruv subyekti" tizimi bilan tavsiflangan munosabatlarga asoslanadi va bu yerda subyekt to'g'ridan-to'g'ri va bilvosita tashqi ta'sirlarning turli xil omillariga duch keladi (ilmiy-texnik taraqqiyot, ijtimoiy-madaniy va siyosiy o'zgarishlar, guruh manfaatlarining ta'siri va boshqalar.) (Higgens J. M. 1983: 3-56).

Natijada, o'rganish obyekti bo'lib boshqaruv tizimi, shuningdek strategik boshqaruvning tashkiliy tuzilmasi hisoblanadi. Bu tashkilot (Betlujiskix E. 2016: 159) bo'linmalari o'rtasida nafaqat strategik budjetlar optimal variantlarini, balki strategik vazifalar va mas'uliyatni taqsimlashni shakllantirish zarur.

I. Ansoffning "strategik boshqarish - bu ma'lum bir boshqaruv subyekti (asosan tashkilotlar va muassasalar), shu jumladan uning alohida tarkibiy bo'linmalari, tashqi muhit va belgilangan maqsadlarga erishish o'rtasidagi munosabatlarni muvozanatlashda yordam beradigan samarali strategiyalarni shakllantirish va amalga oshirishga yordam beradigan ko'p qirrali boshqaruv jarayoni" degan xulosasi an'anaviy hisoblanadi (Ансофф И. , 1999: 416). Shu bilan birga, strategik boshqarish - bu tashkiliy tuzilmalarni rivojlantirish strategiyasini shakllantirish va strategik boshqaruv qarorlarini qabul qilish metodologiyasini, boshqaruv subyektining maqsadlariga erishish uchun ularni amalda amalga oshirish yo'llarini qamrab oladigan ilmiy bilimlar sohasi (Schendel D. E. , 1972: 56-57). Xorijiy va mahalliy olimlarning strategik boshqarish yondashuvlarini taqqoslab, V. V. Pastuxova tashkiliy tuzilmalarning (xususan, korxona va tashkilotlarning) murakkabligi va dinamik tabiati strategik boshqaruv jarayonining o'ziga xos

modelini ishlab chiqishni murakkablashtirishini koʻrsatdi (Пастухова В. В. , 2012: 302). Bu holda strategiyalar tanlangan strategik toʻplamni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun maqsadlarga erishish vositasi boʻlib xizmat qiladi. Binobarin, strategik boshqarish konsepsiyasi bir xil tashqi muhitda ishlaydigan tashkiliy tuzilmalar amalga oshirayotgan strategiyaning mazmuniga qarab turlicha rivojlanadi va turlicha muvaffaqiyatlarga ega boʻlishini ta'kidlaydi.

Strategiyaning uchta darajasi mavjud: umumiy, funksional va operatsion. Ular iyerarxik "strategik" piramidani tashkil qiladi. Har bir darajadagi strategiyalar nafaqat oʻzaro bogʻliq, balki umumiy muvozanatni ta'minlaydigan qoʻshni darajadagi strategik dasturlarning mazmuniga ham ta'sir qiladi (Джаина И. А. , 2012: 250).

Metodologiya

Strategiya tashkilotning rivojlanish yoʻnalishini belgilaydi va uning atrof-muhit bilan munosabatlariga ta'sir qiladi. Bu niyatlarni (strategik niyatlarni) aniqlash va strategiya asosida imkoniyatlarni olish va yehtiyojlarni qondirish uchun tegishli resurslarni ajratish jarayoni boʻlib, ular oʻrtasida strategik muvofiqlikka yerishishga imkon beradi. Biznes strategiyasi raqobatdosh ustunliklarga yerishish bilan bevosita bogʻliq. Samarali strategiyani ishlab chiqish va amalga oshirish tashkilotning strategik salohiyatiga bogʻliq boʻlib, nafaqat strategik maqsadlarni shakllantirishni, balki strategik boshqaruv jarayonining bir qismi sifatida strategik rejalarni ishlab chiqish va amalga oshirishni ham oʻz ichiga olishi kerak. Belgilangan strategiya oʻzgarishlarni boshqarish va rejalashtirishni oʻz ichiga olishi kerak.

Strategiya atamasi strategiya bitta toʻgʻri ta'rifga ega emas. Bu haqda bir necha xil qarashlar mavjud. Strategiya soʻzining strategiya oʻzi bir necha usulda ishlatilishi mumkin, ya'ni:

- reja yoki unga tenglashtirilgan tushuncha: yoʻnalish, harakat yoʻnalishi;
- shablon, ya'ni kelajakka qaratilgan harakatlar ketma-ketligi.
- biznesni istiqbolli, fundamental tashkil yetish;
- hiyla-nayrang, raqib yoki raqibni magʻlub yetish maqsadiga yerishish uchun ishlatiladigan ma'lum bir manevr.

Inson resurslarini strategik boshqarish (HRM) mohiyati va mazmuni quyidagilardan iborat.

Strategik HRM-bu tashkilotning mehnat munosabatlari sohasidagi niyatlari va rejalari va uni yollash, oʻqitish, rivojlantirish, ish faoliyatini boshqarish, ish haqi va mehnat munosabatlari, shuningdek kadrlar siyosatini shakllantirish strategiyasi toʻgʻrisida qaror qabul qilishga yondashuv. Strategik kadrlar menejmentining asosiy xususiyati shundaki, u tashkilotning biznes strategiyasi bilan birlashtirilgan

HRM uchun ishlab chiqilgan strategiyalar tashkilotning biznes strategiyasining muhim tar-kibiy qismidir.

Strategik HRM va tashkilotning strategik boshqaruvi o‘rtasidagi munosabatlarni o‘rnatadi. Strategik HRM o‘z maqsadlariga odamlar orqali yerishadigan tashkilotning umumiy yo‘nalishiga amal qilishi kerak. Intellektual kapital raqobatdosh ustunlikning asosiy manbalaridan biri bo‘lganligi va oxir-oqibat strategik rejani amal-ga oshiradigan odamlar bo‘lganligi sababli, yuqori rahbariyat ushbu asosiy fikrlarni hisobga olishlari va o‘zlarining korporativ strategiyalarini ishlab chiqishda to‘liq ye'tiborga olishlari kerak. Va strategik HRM ushbu strategiyalarning ajralmas qismidir.

Strategik HRM tashkilotning samaradorligi, tuzilishi va madaniyatdagi o‘zgarishlar, kelajakdagi ehtiyojlarni qondirish uchun tegishli resurslar, o‘ziga xos qobiliyatlarni rivojlantirish, bilimlarni boshqarish va o‘zgarishlarni boshqarish bilan bog‘liq keng tashkiliy masalalarni hal qiladi. Bu inson kapitalining qarshi talablariga va texnologik imkoniyatlarni rivojlantirishga, ya'ni ishlarni yanada samarali bajarish imkoniyatlariga taalluqlidir. Strategik HRM firmani raqobatchilardan ajratib turadigan harakatlarga qaratilgan. Firma maqsadlarga yerishish vositalarini belgilaydigan niyat deklaratsiyasini ishlab chiqadi va bu kompaniyaga muhim resurs-larni uzoq muddatli taqsimlash, shuningdek ushbu resurslar va imkoniyatlarning tashqi muhitga muvofiqligi bilan bog‘liq. Agar muhim masalalar hal yetilsa yoki muvaffaqiyat omillari aniqlansa va strategik qarorlar tashkilotning xulq-atvori va muvaffaqiyatiga uzoq muddatli ta'sir ko‘rsatishga qaratilgan bo‘lsa, ushbu strategiya istiqbolli bo‘ladi.

Strategik HRM omillari

Strategik HRMNI amalga oshirishga to‘rtta asosiy omil ta'sir qiladi:

* rejalashtirishdan foydalanish;

* bandlik va kadrlar siyosatiga asoslangan va ko‘pincha "psixologik asoslar" tomonidan qo‘llab-quvvatlanadigan kadrlar tizimini loyihalash va boshqarishga izchil yondashuv;

* HRM faoliyati va siyosatining ma'lum bir biznes strategiyasiga muvofiqligi;

* tashkilot xodimlarini raqobatdosh ustunlikka yerishish uchun strategik manba sifatida ko‘rib chiqing.

Strategik kadrlar menejmentining asosiy maqsadi tashkilotning barqaror raqobatdosh ustunlikka yerishish uchun zarur bo‘lgan malakali, fidoyi va g‘ayratli xodim-larga yega bo‘lishini ta'minlaydigan strategik imkoniyatlarni yaratishdir. Strategik HRM menejmenti tez-tez o‘zgaruvchan muhitda barqarorlik tuyg‘usini ta'minlashi kerak, shunda tashkilotning biznes yehtiyojlari, shuningdek xodimlarning individual va jamoaviy yehtiyojlari HRMning izchil va amaliy

strategiyalari va dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirish orqali qondirilishi mumkin.

Strategik modeli HRM modellari uchta HRM modeli mavjud:

- yuqori samaradorlik (yuqori ish unumdorligi) shakllanishini boshqarish modeli;

- yuqori darajadagi majburiyatni shakllantirishni boshqarish modeli;

- yuqori darajadagi ishtirokni shakllantirishni boshqarish modeli.

Kadrlar menejmentining strategik konsepsiyasi doirasida ushbu modellar uni ishlab chiqish va amalga oshirishga turlicha yondashuvlarga ega.

Yuqori samaradorlik modeli, yuqori mehnat unumdorligi bir qator o‘zaro bog‘liq jarayonlarni o‘z ichiga oladi, ular firmaning samaradorligi, sifati, mijozlarga xizmat ko‘rsatish, foyda o‘sishi va aksiyadorlar uchun pirovardida qiymat kabi sohalarda o‘z xodimlari orqali muvaffaqiyatga birgalikda ta'sir qiladi. Bunga xodimlarning malakasini oshirish va ularning ishtiyoqini oshirish orqali yerishiladi. Boshlanish nuqtasi-bu harakat va yo‘nalish tuyg‘usini yaratish uchun zarur bo‘lgan ko‘rsatma, ko‘rish va taqqoslash. Taraqqiyot doimiy bo‘lishi kerak. Bu asosiy omillar va qo‘llab-quvvatlash tizimi bo‘ladi, deb ta'kidlanadi:

* markazsizlashtirish, mijozlar uchun takliflarni doimiy ravishda yangilab turish va takomillashtirish uchun mijozga yaqinroq bo‘lgan xodimlarga qaror qabul qilishni topshirish;

* qo‘llab-quvvatlash va tashkiliy salohiyat orqali samaradorlikni oshirish uchun o‘z-o‘zini tarbiyalash va jamoani rivojlantirishga alohida ye'tibor qaratgan holda, barcha darajadagi treninglar orqali inson taraqqiyoti;

* personalanaxodimlarning tashkilot maqsadlariga yo‘naltirilganligi, bu ishonchni mustahkamlash, g‘ayratni oshirish va tashkilot tomonidan tanlangan asosiy yo‘nalishga sodiqlikni oshirish uchun zarur shartdir;

* tashkilotni tark yetganlarga adolatli munosabatda bo‘lish, chunki uning tarkibi o‘zgarganiga qaramay, tashkilotdan tashqaridagi jamiyat yehtiyojlari bilan o‘zaro munosabatlar ham tashkilot ichida, ham tashqarisida ishonch va birdamlikning muhim tarkibiyqismidir.

* yuqori rahbariyat, turli bo‘limlarni boshqarish va barcha darajadagi xodimlar o‘rtasida funksiyalarning aniq taqsimoti mavjud;

* doimiy takomillashtirishning ahamiyati haqida umumiy fikr mavjud bo‘lib, uni birinchi navbatda rahbariyat qo‘llab-quvvatlashi kerak;

* ijobiy munosabatni saqlashga urg‘u berish, bu yesa o‘z navbatida xodimlarning intilishi va motivatsiyasi maqsadiga olib keladi;

* odamlar kelishilgan maqsadlar va standartlarga yerishishda ishtirok yetishining kafolati sifatida boshqaruv maqsadlari bilan bog‘liq ishlashni boshqarish jarayon-larini tashkil yetish;

* hosildorlikni oshirish uchun barcha darajadagi mashg‘ulotlar orqali inson salohiyatini ochish;

* xodimlarga o‘z ko‘nikma va malakalaridan to‘liq foydalanish imkoniyatini berish;

* xodimlarni o‘z hissalariga muvofiq baholang va mukofotlang.

Yuqori majburiyat modeli- HRMning o‘ziga xos xususiyati uning o‘zaro majburiyatlarni mustahkamlash muhimligiga urg‘u berishdir. Ushbu model ushbu o‘zaro majburiyatlarni aniqlashga qaratilgan boshqaruv shakli sifatida tavsiflanadi, shunda shaxsning xatti-harakati o‘zini o‘zi tartibga soladi, unga sanksiyalar va tashqi omillar ta'sir qilmaydi va tashkilot ichidagi munosabatlar yuqori darajadagi ishonch asosida quriladi.

Yuqori darajadagi majburiyatni shakllantirishni boshqarish modelini yaratishga yondashuvlar quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

* tashkilotning barcha darajalarida xodimlarning yuqori baholanadigan xususiyatlari sifatida o‘qitish va majburiyatlarga ye'tibor qaratadigan martaba zinapoyasiga yega bo‘lish;

* potensial qattiq ish tavsiflarini rad yetish bilan birga funksional moslashuvchanlikning yuqori darajasi;

* iyerarxiyalarni qisqartirish va maqomlarni farqlashni to‘xtatish;

* axborotni tarqatish (jamoaviy brifing), ishlarni tuzish (jamoaviy ish) va muammolarni hal qilish (sifat doiralari) jarayonida jamoaviy ishlarni tashkil yetish.

* rassmatrivayusheyesyamenejerlarning ongli faoliyati sifatida qaraladigan lavozim tavsiflarini loyihalash, shu bilan birga ushbu faoliyat ushbu talablarni ishlab chiqishga qaratilgan bo‘lib, ularning bajarilishi xodimlar o‘rtasida ichki qoniqish hissi bilan birga keladi;

* kompaniya strategiyasida xodimlarni majburiy ishdan bo‘shatish yoki qisqartirish siyosatining yo‘qligi va mehnat talabining o‘zgarishini yumshatish uchun zarur bo‘lgan vaqtinchalik ishchilardan foydalanish bilan doimiy ish bilan ta'minlash kafolati mavjudligi;

* yutuqlar va foyda taqsimoti natijalari bo‘yicha to‘lovni o‘z ichiga olgan baholash va to‘lov tizimlarining yangi shakllarini oplatuposhakllantirish;

* sifat menejmenti sohasida xodimlarning yuqori ishtiroki.

Yuqori ishtirok yetish modeli-ushbu yondashuv xodimlarga korxonaning sheriklari sifatida qarashni nazarda tutadi, ularning manfaatlari hurmat qilinishi kerak va ushbu xodimlarni qiziqtirgan masalalarni muhokama qilish va hal qilishda o‘z ovozi bor. Ushbu modelning maqsadi menejerlar va ularning jamoa a'zolari o‘rtasida doimiy muloqot olib boriladigan maxsus iqlimni yaratishdir. Ushbu muloqot davom-ida niyatlar aniqlanadi va tashkilotning vazifasi, qadriyatlari va maqsadlari to‘g‘risida ma'lumotlar almashiladi. Bu natijada qanday maqsadga yerishish kerakligini va odamlarni tashkil qilish va rivojlantirishning qanday usullari kelajakda kerakli natija-larga yerishilishini ta'minlashini o‘zaro tushunishga olib keladi.

Ta'kidlash joizki, xodimlar, xodimlar va kadrlar resurslari butunlay boshqacha tushunchalar bo‘lib, ularni aniqlab bo‘lmaydi. Agar "xodimlar" va "xodimlar" atamalari faqat xodimlarning miqdoriy xususiyatlarini aks yettirsa, unda "inson resurslari" tushunchasi ancha kengroq: u sifat xususiyatlarini ham aks yettiradi.

Shubhasiz, hech bir tashkilot odamlarsiz mavjud bo‘lolmaydi. "To‘g‘ri odamlarsiz hech bir tashkilot o‘z maqsadlariga yerisha olmaydi va omon qololmaydi. " mavzuning dolzarbligi kompaniyaning bozor iqtisodiyotida muvaffaqiyatli omon qolishini ta'minlash uchun inson resurslarini boshqarish tizimini rivojlantirish zarurati bilan bog‘liq. Va kompaniyaning samarali va uzoq muddatli mavjudligi uchun inson resurslarini boshqarishda strategik yondashuvdan foydalanish juda zarur.

"Inson resurslarini boshqarish" va "xodimlarni boshqarish" tushunchalari mohiyatiga ko‘ra juda o‘xshash: ikkala tushuncha ham xodimlarning ishini tartibga soladi, tashkilot maqsadlariga yerishishni ta'minlaydi, kompaniya samaradorligiga ta'sir qiladi. Biroq, inson resurslarini boshqarish, xodimlarni boshqarishdan farqli o‘laroq, xodimlarni tashkilotning yeng qimmatli manbai sifatida belgilaydi; nafaqat kompaniyaning maqsadlariga, balki har bir alohida xodimga yerishishga hissa qo‘shadi; strategik yo‘nalishga yega.

Strategiyaning tarkibiy elementlari va uning tuzilishi, rivojlanish jarayonlari haqidagi fikrlar bir-biriga qarama-qarshi emas, balki bir-birini to‘ldiradi hamda strategiyaning murakkab va ko‘p qirrali xususiyatini ko‘rsatadi. Turli xil talqinlarni umumlashtirganda strategiyalarning mohiyati ma’lum qarorlar, harakatlar modeli, uzoq muddatli reja va shu bilan birga kerakli natijalarga erishish uchun zarur mutaxassislar va aktivlarga ega bo‘lish san’ati sifatida belgilanadi.

So‘nggi o‘n yilliklarda, ayniqsa raqamli davrda, HR asosiy biznes maqsadlariga qo‘shilganlardan alohida rolga o‘tish xavfi borligini his qilishdi. Bundan tashqari, tez o‘zgaruvchan ish konvensiyalari bilan operatsiyalarning murakkabligi HR rahbarlari biznesning bozorda ustunlikka yerishishiga yordam berish uchun ish joyidagi mahsuldorlikni oshirishda katta rol o‘ynashga ye’tibor qaratdilar. Bu yerda inson

resurslarini strategik boshqarish (IRSB) tushunchasi rasmga kiradi. Bu zamonaviy yondashuv inson resurslarini boshqarish bu o‘zini tashkilotlarning odatdagi kadrlar amaliyotidan ajratib turadi.

Strategik inson resurslarini boshqarish (IRSB) - bu ishchi kuchini tashkilotning asosiy strategiyalari, maqsadlari va maqsadlari bilan bog‘laydigan inson resurslarini boshqarish jarayoni. U HR operatsiyalarining quyidagi jihatlariga qaratilgan:

* moslashuvchanlikni ta’minlaydigan va tashkilotga raqobatbardosh ustunlik beradigan amaliyotlarni ta’minlash;

* tashkilot uchun madaniy moslikni yaratish;

* ustun ish faoliyatini ta’minlash.

Bu inson resurslarini boshqarish uchun zamonaviy yondashuv bo‘lgani uchun, kadrlar bo‘limi IRSB muvaffaqiyatli qilishda muhim rol o‘ynashi kerak. HR menejerlari kompaniya siyosatini yaratish va ularni amalga oshirishda faol sherik bo‘lish uchun IRSB haqida chuqurroq tushunchaga yega bo‘lishlari kerak.

Strategik kadrlar menejmenti turli funksiyalarga qo‘shilishi mumkin, shu jumladan yollash, o‘qitish va ishchi kuchini ishlashi uchun mukofotlash. IRSB yondashuvi kadrlar xodimlarining kompaniyaning o‘sishiga ijobiy va bevosita hissa qo‘shish yo‘llarini topadi. Har bir xodimning uzoq muddatli biznes maqsadlari bilan hamohang rivojlanishi va saqlanishi bilan bog‘liq strategik reja bo‘lishi kerak.

Zamonaviy dunyoda, ayniqsa pandemiyadan keyingi davrda, barcha korxonalar uchun kadrlar bilan bog‘liq muammolarni yengish oson yemas. HR yekotizimining turli tarkibiy qismlari mavjud bo‘lib, ular ish beruvchilarni chalkashtirib yuborishi va samarasiz qarorlarga olib kelishi mumkin. Binobarin, mahsuldorlikni yo‘qotish va biznes o‘sishining sekinlashishi ham mumkin.

An’anaviy tizimdan farqli o‘laroq, inson resurslarini boshqarishning strategik tamoyillarini qo‘llaydigan kompaniyalar AT, operatsiyalar yoki marketing kabi boshqa vertikallardan alohida bo‘lim sifatida Hrga yega yemaslar. Aksincha, ular o‘z maqsadlari haqida tushuncha yaratish uchun boshqa bo‘limlar bilan tandemda ishlaydi. Bu kompaniyaning ushbu maqsadlari va umumiy maqsadlariga yaxshi mos keladigan strategiyalarni yaratishda yordam beradi. Bunday integratsiyalashgan kadrlar boshqaruvi orqali inson resurslari bo‘limi nafaqat xodimlarni yollash va to‘lash bilan cheklangan majburiy xizmat yemas, balki biznes o‘sishining asosiy omiliga aylanadi. Bundan tashqari, inson resurslarini

strategik boshqarish, shuningdek, boshqa bo‘limlarga foyda keltirish uchun bo‘lim ichida mavjud bo‘lgan iste’dod va imkoniyatlardan yaxshiroq foydalanishga qaratilgan.

Barcha jamoalar o‘rtasida hamkorlikni ta’minlaydigan va umumiy maqsadlar sari sinxronlashtirilgan korxonalar tezroq muvaffaqiyatga yerishadilar. Strategik kadrlar amaliyotini qo‘llash orqali xodimlarni tahlil qilish va kompaniya uchun qiymat qo‘shilishiga olib keladigan harakatlarni aniqlash mumkin. Agar kompaniyaning kadrlar bo‘yicha xodimlari inson resurslarini strategik boshqarish haqida ko‘p ma’lumotga ega bo‘lmasalar, ular konsepsiyalarni yaxshilab tushunish va tashkilotda xuddi shunday amalga oshirish uchun onlayn kadrlar kurslariga yozilishlari mumkin. Har qanday biznes uchun inson resurslarini strategik boshqarishni qo‘llashning turli xil afzalliklari mavjud. Bularga quyidagilar kiradi:

* Ishdan qoniqishning ortishi

* Yaxshi ish madaniyati

* Mijozlar yehtiyojini qondirish darajasi yaxshilandi

* Resurslarni samarali boshqarish

* Xodimlarni boshqarish uchun proaktiv yondashuv

* Mahsuldorlikni oshirish

Biroq, IRSB samarali amalga oshirish uchun biznes rahbarlari va HR rahbari bir xil sahifada bo‘lishi kerak, aks holda bir nechta muammolarga duch kelishi mumkin, masalan:

* Madaniyatlararo muammolar va manfaatdor tomonlar o‘rtasida aloqalarning yetishmasligi

* Uzilishga olib keladigan Global operatsiyalar

* M & a dan o‘tgan kompaniyalarda biznes yetakchiligini o‘zgartirish

* Pandemiya yepidemiyasi kabi ishbilarmonlik muhitidagi o‘zgarishlar

* Amaldagi texnologiyadagi o‘zgarishlar.

Ya’ni, konseptual jihatdan strategik boshqarish strategiyani amalga oshirish odamlarga bog‘liq degan fikrga asoslanadi. Tashkilot xodimlari nafaqat resurs sifatida, balki eng qimmatli kapital - nafaqat tijorat doirasida tashkilotning raqobatbardoshligini ta’minlaydigan inson kapitali sifatida qaraladi, balki barcha tashkilot resurslari orasida aynan “inson resursi” faoliyat samaradorligini takomillashtirish uchun eng katta zaxiralarga ega bo‘lgan resurs hisoblanadi (Трайнев В. А., 1997: 195).

Bu holatda muvaffaqiyatning eng muhim omili tegishli jamoat tadqiqotlari elementlarini hisobga olishdir:

- strategik boshqaruvning motivatsion mexanizmi;

- menejerlar va xodimlarning shaxsiy xususiyatlari;

- funksiyalarini bajarishda xodimlarning o‘zaro ta’siri;

-korporativ qadriyatlar, normalar va qoidalar orqali tashkiliy madaniyatning strategik qarorlarga ta’siri;

- tashkiliy (jamoaviy) rivojlanish va o‘qitish imkoniyatlari.

Strategik boshqarishdan keng foydalanishga, rejalarning yuqori darajadagi asosliligiga erishishga va ularni amalga oshirishning zarur darajasini ta’minlashga to‘sqinlik qiladigan ko‘plab obyektiv va subyektiv omillar mavjud.

Shunga ko‘ra, strategik boshqarishning zamonaviy konsepsiyasi yaxlit tizimni yaratish uchun bir qator tamoyillarni belgilaydi. Ushbu tizimning asosiy prinsiplariga shakllanish tamoyillari, tizimning funksiyalashtirish (o‘zaro ta’siri) tamoyillari va strategik boshqaruvni rivojlantirish tamoyillari kiradi (1-jadval) (Трайнев В. А. , 1997: 195).

1-jadval.

Strategik boshqaruv tizimi tamoyillari

Guruhlar	**Tamoyillar**
Tizimni shakllantirish tamoyillari	Ilmiy asoslangan ketma-ketlik va tanlangan qoidaga rioya qilish asosida strategik boshqaruv tizimini yaratishning ilmiyligi;
	Strategik boshqaruv tizimining oqilona konfiguratsiyasi darajalar, quyi tizimlar va boshqaruv obyektlari sonini cheklashda namoyon bo‘ladi;
	Strategik boshqaruv tizimining elementlari va bog‘liqligining takrorlanishini istisno qiladigan tarkibiy normallik;
	Boshqaruv chegaralarining tashkiliy yopiqligi, ma’lum bir tizimning bir xil vazifalarni lokalizatsiya qilishni anglatadi;

	Korxonani rivojlantirish tashqi omillari va ichki tendensiyalari bilan strategik boshqarish tizimini shakllantirishning yetarliligi.
Tizimning funksiyalashtirish (o‘zaro ta’siri) tamoyillari	Boshqaruv tizimi strategik boshqaruv qarorlarini yaratish, tanlash va amalga oshirishda tashkilotning ehtiyojlarini to‘liq qondirishi kerak;
	Strategik boshqaruv tizimining faoliyati kompleksli, tizimli, uzluksiz, tejamkor va samarali bo‘lishi kerak;
	Strategik boshqaruv tizimining quyi tizimlari va elementlarini bir xil yuklash;
	Kommunikatsion aloqalarni optimallashtirish boshqaruv tizimida keraklicha kommunikatsion kanallarni joriy etishni talab qiladi;
	Tizimlilik strategik qarorlarga erishish va samaradorlik sharti sifatida;
	Demokratik o‘z-o‘zini boshqarish bu tashkilotning barcha xodimlarini strategik vazifalarni ma’lum bir qismini bajarishga jalb qilishni o‘z ichiga oladi.
Strategik boshqaruv tizimlari rivojlanish tamoyillari	Tashqi va ichki o‘zgarishlarga javob bera oladiganstrategik boshqaruv tizimining moslashuvchanligi va boshqarilishi;
	O‘zgaruvchan harakatlar strategik boshqarish tizimining dinamik barqarorligi, ya’ni operatsion boshqaruv tizimidagi mavjud o‘zgarishlardan qat’i nazar strategik boshqaruv tizimining barqarorligini ta’minlaydi;
	Maksimal bosimni cheklash, ya’ni strategik boshqaruv tizimining o‘zgarishi va qayta shakllanish chegarasi mavjudligi;
	Strategik boshqarish tizimini o‘zgartirish shaxsiy moddiy va ma’naviy manfaatlarga hamda tegishli darajadagi tashkiliy madaniyatga ega bo‘lgan yuqori malakali kadrlarni talab qiladi.

Inson resurslari va tashkiliy tuzilmalarni boshqarish biznes strategiyasi bilan bog‘liq bo‘lishi kerak. Inson resurslarini strategik boshqarish shakli, mazmuni va qo‘llanilishi turli kompaniyalarda sezilarli darajada farq qiladi.

Tijorat kompaniyalarining to‘liq rivojlanishi va muvaffaqiyatli raqobati uchun xodimlarning kasbiy mahorati doimiy ravishda zamonaviy biznes strategiyalari va taktikalari haqidagi yangi bilimlar bilan yangilanib turishi kerak. Ta’lim dasturlarini strategik (uzoq muddatli) rejalashtirish aynan shu maqsadga qaratilgan.

Ushbu sohada bir nechta yo‘nalishlarni ajratish mumkin:

-zarur yangi bilim va ko‘nikmalarni egallashga qaratilgan turli xil biznes maktablari dasturlari;

-shaxsiy va professional maqsadlar o‘rtasidagi muvozanatga erishishga yordam beradigan murabbiylik.

Ta’lim dasturlari kompaniya mavjudligining birinchi kunlaridanoq zarur. Ko‘pincha yosh firmalar xodimlarni rivojlantirishning aniq strategiyasi yo‘qligi sababli muvaffaqiyatsizlikka uchraydi, chunki tashkilot o‘sishning keyingi bosqichlarida katta qiyinchiliklarga duch keladi.

Ko‘pgina kompaniyalarda kadrlar bo‘limi asosan ma’muriy va yordamchi rol o‘ynaydi va strategik masalalarga umuman qiziqmaydi. Ba’zi tashkilotlar elementar omon qolish va ma’muriy tartib bilan shunchalik bandki, ular aniq biznes strategiyasini shakllantirishga shoshilmaydilar. Ko‘pgina kompaniyalar uchun xos bo‘lgan bunday sharoitlarda ular “qisqa muddatli” maqsadlarga asoslanadi va inson resurslarini strategik boshqarish amalga oshirilmaydi. Inson resurslari masalalariga strategik yondashuv faqat korporativ va biznes masalalariga strategik yondashuv allaqachon amalga oshirilgan muhitda amalga oshirilishi mumkin.

Natijalar

Misol sifatida bunday muhitni yaratish va saqlash uchun tashkilotda muvozanatli ko‘rsatkichlar kartasi (BSC -balanced scorecard) dan foydalanish mumkin. Ushbu tizimning qisqacha tavsifi quyidagicha:

1)boshqarish uchun indikatorlar ishlatiladi (o‘lchash mumkin bo‘lgan narsalarni boshqarish mumkin);

2)indikatorlar tizimi kompaniyaning missiyasi, strategik maqsadlari va kompaniyaning strategiyasini har bir xodimning aniq joriy harakatlari bilan mantiqiy bog‘lashi kerak;

3)aksariyat indikatorlar yetakchilar deb atalishi kerak. Ular kerakli natijaga olib kelishi mumkin bo‘lgan harakatlarni baholashga yordam berishi kerak:

4)barcha indikatorlar bir tizimda o‘zaro bog‘langan bo‘lishi kerak, ya’ni bir indikatorning o‘zgarishi boshqasining o‘zgarishiga qanday ta’sir qilishini aniqlovchi munosabatlarga ega bo‘lishi kerak (bu harakatlar natijalarida ma’lum o‘zgarishlar mavjud bo‘lsa, muammolar manbasini tezda topish uchun kerak);

Agar kompaniyada indikatorlar tizimi mavjud bo‘lsa, strategiyani amalga oshiradigan harakatlarning bajarilishini rejalashtiradi va nazorat qiladi (va bu “yetakchi” indikatorlar tizimidir), shunga ko‘ra quyidagilarni tushunish ancha oson bo‘ladi:

1)ushbu harakatlarni amalga oshirish uchun xodimlar qanday vakolatlarga ega bo‘lishlari kerak;

2)bu vakolatlarni qayerda rivojlantirish kerak;

3)xodimlarni rag‘batlantirish tizimini nima rag‘batlantirishi kerak;

4)kompaniyaning korporativ madaniyati nimalarga e’tibor qaratishi kerak.

Yuqoridagi bayonotlar inson resurslarini strategik boshqarishni biznes strategiyasiga va tegishli muhitni tashkil etishga bo‘ysundirish zarurligini isbotlaydi.

Inson resurslarini strategik boshqarishga yondashuvlarni ko‘rib chiqishda inson resurslarini boshqarish strategiyasida barcha manfaatdor guruhlar, uning barcha xodimlari, rahbar va menejerlar manfaatlarini hisobga olish kerak. Tegishli manfaatlarga e’tibor qaratishning ikkita yondashuvi mavjud:

-inson resurslarini “yumshoq” strategik boshqarish, bu ko‘proq odamlarni boshqarishda insoniy munosabatlar, bandlikning ishonchliligi, uzluksiz rivojlanish, boshqarishda ishtirok etish, aloqa, axloq qoidalari va butun tashkilot bo‘ylab ish jarayonining sifatiga qaratilgan;

- inson resurslarini “qattiq” strategik boshqarish, ular biznes manfaatlari uchun inson resurslariga sarmoya kiritishdan olinishi kerak bo‘lgan daromadga e’tibor qaratadi.

Inson resurslarini strategik boshqarish “yumshoq” va “qattiq” elementlar o‘rtasidagi oqilona muvozanatga asoslanishi kerak. Barcha tashkilotlar ma’lum maqsadlarga erishish uchun mavjud. Shunga ko‘ra, ular o‘zlarini zarur resurslar bilan ta’minlashlari va ulardan samarali foydalanishlari kerak. Ammo, bundan tashqari, kompaniyalar inson resurslarini “yumshoq” strategik boshqarish konsepsiyasida mavjud bo‘lgan inson omillari bilan bog‘liq masalalarni hisobga olishlari kerak. Ular tashkilot barcha a’zolarining ehtiyojlari va intilishlarini hisobga olgan holda rejalashtirishlari kerak. Axir, inson resurslari korxonaning asosiy potensialidir, chunki ular takrorlanmaydigan raqobatdosh ustunlikni ta’minlaydi.

Muammo shundaki, ko‘plab mahalliy tashkilotlarda qat’iy choralar bilan bog‘liq masalalar birinchi o‘ringa chiqadi va inson resurslarini “yumshoq” strategik boshqarish jihatlari e’tiborga olinmaydi.

Inson resurslarini “yumshoq” strategik boshqarish tushunchasi ko‘plab zamonaviy kasblar juda murakkab va puxta bilimga muhtoj degan pozitsiyani aks ettiradi. Kasblar tarkibi tez o‘zgarib bormoqda, bizga harakatchanlik, moslashuvchanlik va insonning o‘z mutaxassisligini o‘z vaqtida o‘zgartirishga tayyorligi kerak, bu esa tanlov muammosini qiyinlashtiradi. Shuning uchun, bu juda qiyin bo‘lsa-da, nafaqat daromad, balki zavq keltiradigan “sizning” ishingizni topish juda muhimdir. Kasb yoki lavozimni noto‘g‘ri tanlash samarasiz ish, muvaffaqiyaciz karera, azob-uqubatlar va hatto kasb “kasalliklariga” olib keladi.

Inson resurslarini “yumshoq” strategik boshqarish konsepsiyasini amalga oshirish uchun kadrlar bo‘limi xodimlari (HR menejerlari) davlat bandlik xizmati xodimlari yordamida lavozimga da’vogarlarga ma’lum bir shaxsning afzalliklari va xususiyatlariga mos keladigan lavozimni tanlash muammosini hal qilishda professional malakali yordam ko‘rsatishlari mumkin. Strategik boshqaruv tizimini rivojlantirish va o‘zgartirish boshqaruv tamoyillarini o‘zgartirishdan boshlab, usul va yondashuvlarni o‘zgartirishga o‘tadi (6).

Xulosa

Keyingi tadqiqotlar jarayoni strategik boshqarish va inson resurslarini strategik boshqarish uchun umumiy talablarni oshiradi. Shunday qilib, xodimlarni boshqarishda strategik boshqarishning o‘rni va korxonani rivojlantirish strategiyasi o‘rtasidagi bog‘liqlik hal qiluvchi rol o‘ynaydi, chunki kundalik boshqaruv amaliyotida bunday mexanizmdan foydalanish uchun boshqaruv qobiliyatining darajasi unga bog‘liqdir. Bundan tashqari, u umumiy tijorat amaliyotini jamoat sohasiga o‘tkazishga qo‘shimcha e’tibor talab qiladi. Strategik boshqarishni qo‘llash usullarida tashqi muhit (alohida korxona emas, balki umuman ijtimoiy tizimi) va boshqaruv subyekti (faoliyatning notijorat manfaatlari) o‘zgarib bormoqda.

Natijada shuni aytish mumkinki, boshqaruv faoliyatida strategik boshqarish tushunchasi har qanday soha uchun bir qator xarakterli xususiyatlar va prinsiplarga ega, ammo uni qo‘llash kontekstida noaniq bo‘lib qolmoqda. Atrof-muhit dinamikasi, boshqaruv subyekti dinamikasi inson resurslarini boshqarish konsepsiyasida strategik boshqarishning murakkab tizimini korxona faoliyatining turli joylariga, ya’ni boshqaruv xodimlari, asosiy faoliyat mutaxassislari va faoliyatning yordamchi biznes jarayonlari xodimlariga bo‘linishni talab qiladi.

Ko‘rib chiqilayotgan konsepsiya nuqtai nazaridan, kadrlar sohasidagi strategiya, siyosat va amaliyot tashkilot faoliyatining yo‘nalishini rag‘batlantiruvchi, aniq shakllantirilgan qarashga va tashkilot faoliyatini tushunishga asoslangan

bo‘lsa, tegishli yaxlitlik darajasiga yerishish yehtimoli yuqori. ushbu jarayonda inson resurslarining roli. Bu sifat, samaradorlik yoki bilim va malakani oshirish zarurati kabi strategik ustuvor talab yoki harakatlantiruvchi kuch shaklida bo‘lishi mumkin.

Strategik menejmentning asosiy tamoyillarini ko‘rib chiqish natijasida quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

- vklyucheniyevstrategik boshqaruv tizimini kiritish va HRM funksiyalarini tashkilotning yuqori lavozimli mansabdor shaxslari vakolatiga o‘tkazishni o‘z ichiga olgan HRM tamoyillarini samarali amalga oshirish.

- menejment o‘zlari ye'lon qilgan prinsiplarni amalda namoyish yetish uchun o‘z harakatlari va harakatlaridan foydalanishi kerak, ammo asosiysi, barcha xodimlar haqiqatan ham shu tufayli yerishilgan ish natijalarini ko‘rishadi.

Ularning har biri nafaqat o‘z tuzilishi va umuman strategik boshqarish va umuman boshqarishni qo‘llash maqsadlari uchun aniq vazifalarga ega, balki o‘z vakolatlarini amalga oshirishning ma’muriy darajasiga yoki korxonaning ijtimoiy-iqtisodiy tizimidagi o‘rniga ham bog‘liqdir.

Adabiyotlar ro‘yxati

Nazarova G. G. , Muxamedjanova G. A. , Salixova N. M. , Ismailova N. C. , Rozmetova N. B. “Inson resurslari menejmenti” (o‘quv qo‘llanma). - T. , O‘zbekiston, 2010 y. 1-2 betlar.

Лепейко Т. И. Проблемы мотивации творческой работы персонала // Бизнес-информ. – 2004. 7-8. – С. 83-89.

Pearce J. A. , Robinson R. B. Strategis Management. - 2nd ed. - Homewood: Richard D. Ir-win, 1985. - Rp. 23-25.

Балабанова Л. В. , Сардак А. В. Управление персоналом: Учеб. пособ. - Киев: Профессионал, 2016. - 512 с.

Higgens J. M. Organizational Policy and Strategic Management: Text and Cases. - 2nd ed. - Homewood: Richard D. Irwin, 1983. - Pp. 3-56.

Ветлужских Е. Мотивация и оплата труда. Инструменти, методики, практика. - М. : Алпина, 2016. - 159 с.

Ансофф И. Новая корпоративная стратегия. - СПб. : Питер, 1999. - 416 с.

Schendel D. E. , Hatten K. J. Business Policy or Strategic Management: A Broader View for an Emerging; Academy of Management Proceedings, august 1972. - Rp. 56-57.

Пастухова В. В. Управление персоналом: анализ и диагностика персонал-менеджмента. - М. , 2012. - 302 с.

Джаина И. А. Оценка трудового потенциала: Монография / И. А. Джаина. - СПб. : Университетская книга, 2012. - 250 с.

Трайнев В. А., Демин N. Ya., Тимошин М. Л. Менеджмент: стратегическое управление производственно-хозяйственной системой разного уровня и конфигуратсии. - М. : ВИНИТИ, 1997. - 195 с.

THE CONCEPT OF STRATEGIC HR MANAGEMENT

Extended abstract

The article discusses the most relevant modern methods of management of the concept of strategic management of human resources, as well as ways to improve the quality of management. Systematic principles of strategic management have been identified. The concept of strategic management of human resources is formed on the basis of three groups of principles and levels of Strategic Management. The role of educational programs in the strategic management of Human Resources has been considered. Further development directions of research on the concept of strategic management of human resources of the enterprise were proposed by the author.

At the same time, the article is widely explained that an important requirement for Human Resources is the ability to cooperate in various areas, allowing the development and implementation of new ideas.

Along with a special approach to the development of activities related to the preparation, retraining and formation of a personnel management system that meet the requirements of the period of liberalization and modernization of the economy carried out in our country, proposals and reflections on the most pressing issues facing the country are reflected in the article.

The "leap" of technological progress requires qualities from human resources capable of a creative and effective approach to solving problems.

Of urgent importance in the organization is the development of various approaches to the management of the most important resource - human resources. The correct Organization of Human Resource Management in enterprises is one of the main factors in the development of enterprises. It is noted that effective Personnel Management is important for the successful long-term operation of the enterprise.

It is based on the fact that it increases the overall requirements for Strategic Management and strategic management of human resources, and the link between the role of Strategic Management in Personnel Management and the strategy of Enterprise Development plays a decisive role. In particular, it is shown that the level of managerial ability to use such a mechanism in everyday management practice depends on it, and in addition, it requires additional attention to the transfer of

general commercial practice to the public sphere. Opinions about the changing external environment (not a separate enterprise, but a social system as a whole) and the subject of management (non-profit interests of activity) in the methods of applying strategic management have been confirmed in the article.

In addition, it can be said that the concept of Strategic Management in management activities has a number of characteristic features and principles for any area, but remains ambiguous in the context of its application. The dynamics of the environment, dynamics of the subject of Management in the concept of Human Resource Management on the fact that the complex system of strategic management requires the division into various areas of the enterprise's activities, namely management personnel, specialists of the main activities and employees of auxiliary business processes of the activity, and the author's conclusions and suggestions on this.

PROBLEMS OF DEVELOPMENT OF SCIENTIFIC INNOVATION CLUSTER IN UZBEKISTAN

Associate professor Alimjon KULMATOV

urayxanov@gmail. com

Senior lecturer Raykhanov U. A.

ORCID: 0009-0006-1461-0186

Abstract

Today, important investment programs aimed at rapid implementation of economic reforms are being consistently implemented in Uzbekistan. This, in turn, shows that the measures taken to fully demonstrate the investment potential of our country in order to attract foreign investments to the national economy are of particular importance. In this process, a positive result will be achieved only if investment projects for regions and industries are carefully formulated and favorable conditions are created for investors who are trying to introduce foreign investments into the country's economy. It is necessary to increase the efficiency of scientific and innovative clusters and technological parks. Summarizing the foreign experience of the development of clusters and technological platforms and taking into account national characteristics, determining the directions of interaction that can support the effectiveness of these network tools in the future, taking into account the preferences of businesses ready to make innovative decisions on competitive products in the national and world markets within the framework of the activities of technological platforms, state and it is necessary to ensure the direction of private funds to promising scientific research from the point of view of commercialization. This article describes the experience of advanced foreign countries in the organization and development of scientific and innovative clusters, the possibilities of creative use of them in Uzbekistan, as well as the solid legal framework created for the operation of clusters in our country.

Keywords: scientific and innovative cluster, technological platform, foreign investments, investment environment.

Introduction

Important investment programs aimed at accelerating economic reforms are being implemented in Uzbekistan. In particular, measures taken to fully demonstrate the investment potential of our country in order to attract foreign investments are of great importance. It is possible to achieve a positive result in this matter if we can carefully formulate investment projects by regions and sectors for investors who want to invest in our economy.

The President of the Republic of Uzbekistan Sh. M. Mirziyoyev noted the issue of conducting an active investment policy as a priority, "In this regard, it is necessary to organize and legally regulate the placement of business entities in free economic zones and small industrial zones, as well as giving them privileges and preferences. " First of all, it is necessary to create such opportunities for entrepreneurs and foreign investors who produce products for export, who have established innovative and high-tech production [39].

In the following year, a decision was made to establish 48 cotton-textile clusters in order to increase cotton cultivation to at least 52%. At the same time, it is necessary to comprehensively develop the activity of grain and fruit-vegetable clusters, state support for this sector, including simplification of the credit system, cost subsidization, and revision of procedures related to land allocation. In order to create original varieties in seed breeding, it is necessary to fundamentally revive the experimental selection work, for this purpose, to improve the material and technical base of the institutes engaged in seed breeding and selection, to organize seed breeding clusters on the basis of public-private partnership. Today, only 35 percent of the annual livestock feed needs of farms are covered by local resources.

For this reason, the issue of increasing the volume of food products due to the development of fisheries and poultry farming, as well as the strengthening of the feed base of livestock in exchange for the expansion of arable land through the development of new lands, is being raised.

[39] Address of the President of the Republic of Uzbekistan Sh. M. Mirziyoev to the Parliament of December 28, 2018. https//president. uz/uz2221

Literature Review

It should be noted that the author of the economic concept of "cluster" is Professor Michael Porter of Harvard Business School. The scientist imagined it as a group of interrelated companies, specialized suppliers (including services), firms of related industries and other organizations (for example, universities, standardization agencies and trade associations), which compete with each other in certain fields, concentrated on a geographical basis. at the same time, they also work together. According to M. Porter, currently more competitive industries are developing according to the cluster principle, and supporting the formation of clusters will help to increase the competitiveness of countries' economies in general (M. Porter, 1993).

According to the results of a special study of 200 cluster initiatives in different regions of the world, conducted by the authors of "The Cluster Initiative GreenBook" studies, the dissemination of innovative activities and technologies is one of the important goals of cluster formation and activity. It was implemented by 75% of the studied cluster initiatives. This allows us to conclude that regional clustering leads to an increase in the innovative activity of economic entities (Solvell O., Lindqvist G., Ketels C., 2003).

An important goal of the organization of technological platforms is usually defined as a promising area for the commercialization of the results of scientific activity in high-tech systems. This means of developing cooperation and harmonizing the interests of the main participants of the platform is not financial, but communicative (between the state, science and business). Also, in the "Concept of Innovative Development" of the Republic of Uzbekistan prepared in 2014, technological platforms are interpreted as one of the important mechanisms for coordinating the efforts of the state, science and business on innovative development, and within it, it develops general views on the future development of the relevant industry (direction), necessary forms and implements a strategy of actions. Here, the technological platform "uses communication tools aimed at creating promising technologies, new products, attracting additional resources to conduct research and development based on the participation of all interested parties, and improving the regulatory and legal framework in the field of scientific, technological and innovative development " embodies in itself[40].

[40] "Concept of innovative development" of the Republic of Uzbekistan. - T. : 2014.

Thus, the emergence and development of clusters in the United States occurs under the influence of a complex system of regional factors - territorial location, a complex system of inter-participant relations, inter-industry relations, highly qualified labor and government support (S. F. Pyatinkin, 2018).

Methodology

The study used methods of analysis and synthesis, generalization, social survey, comparative analysis, as well as the principles of historicity, interconnection and consistency.

Results

According to the Resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan No. 53 of January 25, 2018 "On measures to introduce modern forms of organization of cotton-textile production", textile industry enterprises, as well as the organization of cotton-textile production in the regions and this production It is envisaged to establish a direct contracting agreement between enterprises and farms for the cultivation and supply of raw cotton.

According to the decision of the President of the Republic of Uzbekistan No. PF-5388 dated March 29, 2018 "On additional measures for the rapid development of fruit and vegetable growing in the Republic of Uzbekistan", in 2018, 1-2 fruit and vegetable clusters will be organized in each region and the following expected to increase:

A number of strategic and project documents prepared in the last two-three years in order to increase the efficiency of the scientific field and turn the results of research and development into intellectual products required by the economy and society envisage the implementation of the cluster principle of organizing scientific and innovative activities and the idea of a technological platform in the republic. Clusters, which are one of the flexible forms of interdepartmental and interdisciplinary cooperation on the network principle, were proposed (G. Yasheva, 2012:35) as an effective means of organizing the modern scientific-technological and innovative process.

At the same time, the implementation of both forms is strongly different from "model" visions, and from this point of view, scientific-innovative clusters and technological platforms are independent isolated tools that are still in an uncertain position in relation to each other. The research findings available today offer different answers to the question of what "model" clusters and the government measures to support them should be. Even the concept of cluster itself is very different. It is intended to form clusters from completely different innovation systems to the chain of added value creation (Table 1).

Table 1

The concept of clusters in some European countries[41]

From the point of view of economic theory, a cluster is understood as "a set of regionally localized legal entities and individual entrepreneurs who interact and participate in the process of creating added value on the basis of a contract". Cluster initiative means "the goal of the organization (individual entrepreneurs) to support the formation of a cluster in a documented area and become its participant". Innovative-industrial cluster is a cluster whose participants provide and implement innovative

[41] Boosting Innovation. The Cluster Approach. OECD Proceedings. OECD publication Service, 1999

activities aimed at the production of innovative and high-tech (science-intensive) products.

This approach is almost the same as in Europe and Russia. The standard algorithm for the formation and operation of technological platforms, as shown by the European experience, embodies three main stages. At the first stage, the strategic priority directions of scientific and technological development are determined, which in fact gives the theme of the platform; in the second, "roadmaps" are created, and in the third, the implementation of projects, including scientific research and development, takes place, which are financed from various sources. The third stage is just beginning in the republic. It represents the process of coordinating the measures and financial conditions to support the implementation of technological platforms by the state. This process is aimed at developing various partnerships based on the composition of the participants. Three types of such connections are distinguished: between scientific institutions and universities, universities and industrial enterprises; between different industrial enterprises (Table 2).

Table 2

Network connections in technological platforms of individual European countries[42]

It should be noted that for the development of a cluster of economic entities, there should be three types of partnership relations: between producers, suppliers, consumers and their supporting and service organizations - scientific institutions, universities, financial institutions, venture companies.

Within the framework of the activity of technological platforms, it is necessary to ensure the direction of public and private funds to promising scientific research from the point of view of commercialization, taking

[42]OESD Science, Technology and Industry Outlook 2012.

into account the preferences of businesses ready to transfer innovative solutions to competitive products on the national and world markets.

One of the main tasks of techplatforms is the coordination of research carried out at the pre-competitive stage, including in the framework of technological forecasting, which includes:

For example, the financing of R&D in the republic provides preferential loans within the framework of projects that meet the priorities set by them and have passed the expertise of tech platforms. This means of communication promotion is very relevant for our country. As international comparisons show, it has significantly lagged behind, first of all, in terms of indicators that describe interactions between science and business. In foreign and national literature , more studies are devoted to scientific and innovative clusters than to technological platforms. Therefore, it began to form much earlier, both naturally and through appropriate state or regional policy.

Thus, researchers have studied and are studying clusters both as a unique economic phenomenon and as a result of external influence measures (for example, incentives from the state). If such structural structures are created by an external initiative, their priorities, goals and tasks are usually given by the initiators of their creation. Clusters formed as a result of the influence of unifying market forces are understood as naturally formed. In this situation, the state usually acts as a soft regulator of their development.

In the world, the organization of clusters and management of cluster policy were first successfully implemented in the USA. The United States pursues a liberal policy on the creation and development of clusters. At the same time, the creation and management of clusters is implemented using various methods and approaches. Currently, there are a number of clusters such as industrial or innovation centers operating in the United States. The most famous of them is Silicon Valley, where most high-tech companies operate. The cities of Pittsburgh, Akron and Cleveland in Ohio and Pennsylvania in the USA specialize in clean energy technologies, Boston in Massachusetts specializes in biotechnology, and companies in the cities of Austin and Dallas in Texas specialize in semiconductor production.

In 1991, 9 clusters successfully operated in the United States, and today there are more than 20 cluster groups providing intensive intersectoral connections. This indicates that clusters in the United States have entered a new stage of development, as well as the fact that intersectoral diversification is taking place. In the US, most clusters are independent and have created their own "technology network" to collect and disseminate knowledge and technology. In it, all cluster members are united into one scientific base, which provides the possibility of their internal specialization and standardization. A feature of the US innovation and industrial centers is a flexible small business system that allows the creation of "innovative growth points" within the cluster. Support and development of clusters in America is one of the main directions of state economic policy. For this purpose:

the country passed the "Creating Opportunities for Technology, Education and Science in America" Act.

In Europe and the USA, the most successful clusters are naturally formed clusters. Analysts attribute the creation of cluster policy at the federal level in the United States to the response of the American government to the global economic crisis in 2008-2009. In contrast to the USA, European countries paid sufficient attention to this policy. Since the 1980s, innovative development strategies have been actively developed, including measures to encourage the creation of new clusters. Over the past years, a large amount of successful practice has been accumulated in this field, and the effectiveness of such structures has found practical recognition as a means of increasing the competitiveness of the economy. This made it possible to classify the factors that lead to successful clustering and evaluate the advantages it gives to its participants.

These advantages include:

Among the factors necessary for the formation of successful clusters created by external initiative, the following should be noted:

According to the research of the Australian scientist Mark Wickham, the state adapted to the needs of the cluster in time, taking into account the entrepreneurial, geographical and historical aspects; able to strengthen the role of the main factors of clustering; aimed at supporting different stages of its life cycle; The success of the state support for the formation of clusters will be ensured in cases where the state provides the necessary infrastructure and emphasizes the support of the leading companies and the cluster base, rather than following the business direction (M. Wickham, 2005). In this case, it is necessary for the state to ensure security of supply, to support the emergence of new suppliers and buyers around the leader, and the creation of new leading companies. The main goal of the support is declared to be innovative development, and for this reason, the active involvement of higher educational institutions and scientific institutions in them should be encouraged.

In an economy with modern market relations, a cluster is a more integrated and efficient system that ensures sustainable development. Therefore, the more open his working system is, the more he will be able to develop and develop. The modern and fundamental basis of agricultural clusters is determined by the fact that there is interaction between all economic categories. It is possible and advisable to strengthen relationships in any agricultural sector. A cluster is a structure based on innovative technologies and multi-level technological connections. It should not consist of traditional mutual cooperation based on the division

of labor. Because it should be seen as a self-governing and organizationally integrated structure, governed by small resonance effects. The management system in clusters determines the mutual behavior of subjects not through the administrative apparatus of cluster management, but through their economic interests. Also, the state of self-organization is manifested in clusters at the highest level, which, in turn, needs to include the administrative resource of the cluster to prevent crisis situations.

Conclusion

Thus, the need to apply to these structures should increase the efficiency of scientific-innovative clusters and technological parks. Summarizing the foreign experience of developing clusters and technological platforms and taking into account national characteristics, it is possible to determine the directions of interaction that can support the effectiveness of these network tools in the future. For clusters, the introduction of technological parks as a kind of "community of experts" that defines promising directions of scientific research and development is effective.

It is possible to reduce the cost of production, increase production volume and increase the selling price of products through the use of innovations in production processes. This result must be achieved by increasing labor productivity, labor productivity and product quality. Also in the development of cluster activities, placement of production forces, ensuring their specialization and joint concentration, selection of highly efficient varieties of products, irrigation, fertilization, compliance with agrotechnical rules, processing and storage of products, increasing wages of workers, efficient use of resources, personnel qualifications need to be improved and take other factors into account.

References

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш. М. Мирзиёевнинг2018 йил 28 декабрдаги Парламентга мурожаатномаси. https//president.uz/uz2221

Ўзбекистон Республикасининг “Инновацион тараққиёт концепцияси”. –Т. :2014.

Яшева Г. Кластеры в белорусской экономике // Наука и инновации. 2012, №8. С. 34–36. №9. С. 28–30.

Портер М. Международная конкуренция. Конкурентные преимущества стран. – М. , 1993.

Solvell O. , Lindqvist G. , Ketels C. The Cluster Initiative GreenBook, 2003. Электронный ресурс: http://www. cluster-research. org.

Комарова Ж. На пути совершенствования научной сферы // Наука и инновации. 2014, №1. С. 7–11.

Wikham M. Regional Economic Development: Exploring the Role of Government in the Porter's Industrial Cluster Theory. CRIC Cluster conference. Beyyond Cluster – Current Practice & Future Strategies Ballarat, June 30–July 1, 2005.

Дежина И. Г. Технологические платформы и инновационные кластеры в России – вместе или порознь? // Инновации. 2013, №2. С. 35–43.

Пятинкин С. Ф. , Быкова Т. П. Развитие кластеров: сущность, актуальные подходы, зарубежный опыт. – Минск: Тесей, 2018.

Solvell O. , Lindqvist G. , Ketels C. The Cluster Initiative GreenBook , 2003. Electronic resource: http://www. clusterresearch. _org.

ECONOMETRIC ANALYSIS OF THE INSURANCE MARKET BASED ON FACTORS AFFECTING THE SIZE OF GROSS INSURANCE PREMIUM

Head of the Department of Finance

Mirzayev Bobur Soyibjonovich

ORCID: 0009-0002-6741-4606

Abstract

The article discusses the fact that insurance activity is an integral part of the financial infrastructure of the market economy and one of the important factors that ensure the stable development of the economy in its entirety, and the unique important role of insurance in ensuring the continuity of production in the conditions of the market economy and protecting the population from unpleasant events. An analysis of the factors influencing the change in the demand for insurance services has been carried out. Scientific studies of foreign research scientists on insurance market modeling have been studied. At the same time, an econometric analysis of the factors affecting the gross insurance volume was carried out. Accordingly, a number of macroeconomic indicators have been selected as the most influential factors in the development of the insurance market. On this basis, the insurance market of Uzbekistan is modeled econometrically. The level of significance of the constructed model was assessed using several econometric tests. Based on the quality model according to the test results, the volume of demand for insurance premiums in the insurance market of Uzbekistan is forecasted. The scenario method was used in forecasting and forecast values for 2023-2026 were given. Based on the results obtained as a result of modeling, the future development trend of the insurance market was assessed and an economic analysis was carried out.

Keywords. demand for insurance, gross insurance, insurance reserve, insurance coverage, insurance premium, investment, econometric model, model parameters.

INTRODUCTION

In the current period, insurance plays an important role in the system of financial and economic relations of the country's economy. The population, business entities, and other economic entities interpret insurance as economic systems that guarantee reimbursement of

expenses associated with losses from natural disasters, unforeseen events, their own commercial activities, etc.

Insurance, ensuring the continuity of the production process, will be aimed at ensuring a high quality of life and level of income for people in the event of insured events (Shixov A. K. Insurance: Textbook for universities. M. : YUNITI-DANA, 2000). Providing insurance protection provides an opportunity for the creation of networks that increase risk, as well as for the successful functioning of learning networks.

Although insurance in the United States accounts for 11. 8% of the country's GDP, in some markets where premiums are significantly lower, such as the United Kingdom ($399 billion), insurance has a higher balance in the economy, reaching 12. 5 %. Six of the world's 15 largest insurance markets have double-digit insurance share of gross domestic product, highlighting the importance of insurance to their economies. Hong Kong makes up about 20% and is the leader in this ranking. In Taiwan and South Korea, this figure is 14. 5% and, respectively, 10. 7% (MAPFRE Economics). As can be seen from the information presented, the insurance sector of Uzbekistan occupies a very small share of the country's gross domestic product. At the same time, the insurance industry has enormous untapped potential.

According to Swiss Re Group, the largest insurance and reinsurance company in the world with its own research institute (Sigma 3/2021 - World insurance: the recovery gains pace. https://www. swissre. com/institute/research/sigma-research/sigma-2021-03. html), in 2022, global insurance premiums reached 6. 9 trillion. US dollars. The leaders in the global insurance market are the USA, China, and Japan, whose market share exceeds 58%. According to a study by the Swiss Re Institute, the insurance market has regained its previous growth rates after the COVID-19 pandemic.

The insurance market is expected to grow by 3. 9% in 2023, according to a forecast by the Swiss Re Institute. As a result, by this year the insurance premium will exceed 7 trillion. US dollars. During this period, there was a significant increase in the volume of insurance in the Chinese state. According to the annual report "The Global Risks Report – 2023" prepared by the World Economic Forum(The Global Risks Report 2022, 17th Edition, is published by the World Economic Forum. https://www3. weforum. org/docs/WEF_The_Global_Risks_Report_2022. pdf), global risks are mentioned that are more dangerous than the covid pandemic. Among them, it was noted that the risks of environmental change will cause great losses. Also safe risks for the insurance business include infectious diseases, economic crises and extreme natural events.

Despite the increase in insurance premiums from year to year, the volume of insurance premiums currently stands at 0. 7 percent of the republic's gross domestic product. Globally, this figure averages 7. 3 percent(https://tradingeconomics. com/united-states/life-insurance-premium-volume-to-gdp-percent-wb-data).

The capacity of the insurance market of the Republic of Uzbekistan is approximately 15 times less than the average capacity of the world insurance market, which indicates the need to develop the insurance market. Therefore, it is important to determine the factors influencing the development of the insurance market of the Republic of Uzbekistan and quantify their impact.

LITERATURE REVIEW

The ability to assess the progress of the process in advance is considered an important factor in ensuring the sustainable development of the insurance market. In this regard, it is advisable to analyze the process using mathematical and statistical methods, and use forecasting methods using econometric models.

Many literary sources analyze the factors influencing the development of the insurance market. Scientists conducted analysis from different perspectives, including micro and macroeconomic. (Arena, 2008:2) , (Lee W. B, 2006:45)and (Angelas et al. , 2019:7)conducted a study on the relationship between insurance development and economic growth using data from different countries. (Hong et al. , 2014:62) , (Tang, 2015:65) , (Gao, 2018:124)and (Wang, 2019:443)studied the relationship between insurance and economic growth in China. They found that economic growth significantly accelerates insurance development because economic growth affected the demand for insurance and the financial health of the population showed the ability to afford insurance services.

(Zhou F. J, 2014:11) , (Yuan Y. M, 2015:278) , (Yang, R. and Zhu, J. M, 2019:45)conducted studies on the impact of monetary policy on the insurance market. According to their research, different forms of monetary policy have different effects on the development of the insurance industry. (Hu and Chen , 2012:67), (Wang , 2019:99) and (Paunika V. B, 2019:397)studied the impact of inflation on the development of the insurance industry, finding that inflation leads to a decrease in inflation expectations regarding price increases and a decrease in the demand for long-term term insurance. (Tian's, 2017:130) study is based on an empirical analysis of the development of the insurance industry in China. Their study found that national saving and fixed investment were important factors influencing the development of the insurance industry. Meanwhile, (**Zhou, H. L. , & Guo, J. L,** 2012) and (Tian , 2017:511)found that there is a strong inverse correlation between per capita insurance expenditure and interest rate.

A study conducted by Chinese scientists L. Han, D. Li, Y. Tian and co-authors using the generalized moments model method, covering the period 1994-2005 and 77 countries, examined the relationship between insurance market development and economic development. The study divided countries into developed and developing. It was found that in the insurance market of developing countries, the importance of developing life insurance is higher, including in comparison with developed countries(L. Han, D. Li, 2010:189).

A study by other scholars (C. Yuan and Y. Jiang, 2015) argues that the rapid development of the insurance market was achieved as a result of reforms carried out in the Chinese insurance industry and the increased demand for insurance in recent years. They examined the factors influencing the demand for general and life insurance, based on data obtained by territory for the years 2000-2012.

Insurance companies, organized by French researchers (P. Picard and J. Pinquet, 2013:48-86) to insure the risks of companies belonging to the same group, were studied by large financial and industrial groups. Such insurance companies are engaged in the optimal distribution of risks between reinsurers of companies that are part of a financial and industrial group consisting of decentralized structural divisions.

A study by (Simona Laura Dragos and Cristian-Mihai Dragos, 2014) assessed institutional demand for insurance in 31 European countries using a multiplicative regression model. In this study, they concluded that doing business in life insurance development is one of the most important indicators of freedom, tax burden and government spending.

RESEARCH METHODOLOGY

The indicator reflecting the development of the insurance market consists of assessing the impact of GDP per capita, inflation, trade openness index on insurance premiums using econometric methods. Study of research into factors influencing the development and development factors of the insurance market, comparative comparison of econometric methods for the development of the insurance market, economic comparison and analysis of assessments based on an econometric model, logical thinking, scientific abstraction, grouping of information, methods of analysis and synthesis, induction and deduction are widely used .

RESULTS

Statistical research of the insurance market is based on the collection of information related to insurance activities. The process of statistical observation of the insurance market requires a thorough study of the influence on the material and spiritual interests of a particular society and individual groups within it of various social phenomena and processes associated with natural, man-made and human activities. That is, it is impossible to create a competitive insurance system without determining the impact of the occurrence of a particular event affecting an individual society on the likelihood of an insured event occurring among insurance objects and the degree of harmfulness of insured events.

The development of insurance activity is directly related to the proper organization of statistical research of the insurance market. Insurance activities are aimed at collecting insurance premiums from as many insurers as possible to fulfill their obligations by paying them guaranteed insurance payments upon the occurrence of certain insured events, in order to form insurance reserves necessary for making future insurance payments.

we calculate the following indicators of the country's insurance market:

Share of insurance

й

$$= \frac{\sum insurance\ premiums}{GDP\ (GRP)} = \frac{6\ 231.7}{888\ 300} = 0.7$$

Insurance premiums per capita

=

Table 1

Dynamics of activity indicators of the insurance market of Uzbekistan in 2016-2022 (billion soums) (Note: the table is compiled based on data from the Ministry of Finance.)

Specification	Года						
	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
1. Insurance fee	692. 6	927. 4	1635. 2	1727. 55	1879. 3	3732. 02	6231. 7
2. Insurance cover	130. 5	269. 9	460. 8	284. 09	737. 6	1235. 06	2596. 9
3. Insurance reserve	566. 7	766	1112. 2	1332	1439	1546	1884

4. Investments in insurance	867. 5	1482. 5	2010. 7	3018. 7	3382. 7	3746. 7	4751. 7
5. Gross product	1571. 5	2339. 3	3531. 3	4681. 96	4631. 4	6350. 66	8724. 5

According to the concept of the "System of National Accounts", which represents statistics of a market economy, the gross product of insurance activity is calculated using the following formula:

$$Q = R - c + p \pm N \ , \ (1)$$

where Q is the gross product; R - insurance premium; c - insurance coverage (roof); p - income from investment activities; N - change in the volume of insurance technical reserves. Clearly, N is added if it has a positive value and subtracted if it has a negative value.

The table above lists the main indicators of the insurance market of Uzbekistan in 2016-2022. When calculating the gross product (1) of insurance activity using the formula, investment income was taken as an average of 15 percent.

An analysis of the dynamics of the gross product of the insurance market shows that even though the country's growth rate is close to the GDP growth rate, its share in GDP did not exceed 0. 51%. However, in developed countries this share is 8-10 percent.

Since insurance activity is inherently a relational system based on probability theory, when studying the relationships between phenomena, today the insurance process cannot be imagined without econometric modeling. There are two types of features or indicators involved in the analysis process: one is voluntary variables, the other is involuntary variables. Traits of the first category influence others, causing them to change, so they are called factorial traits, while traits of the second category are called indirect traits. For example, increased traffic within a city or lack of driving experience among drivers increases the likelihood of traffic accidents. In this regard, if the probability of road accidents is a sign of the result, then the factor signs may be the forces influencing it (city traffic, drivers' driving experience, the level of fines and penalties for violating traffic rules, etc.).

A correlation relationship is determined by a relationship in which each factor value in different conditions corresponds to different values of

the resulting characteristic. A characteristic feature of the correlation relationship is that in conditions of economic liberalization, when prices change at different rates under the influence of inflation or due to the lack of periodic observations, it is difficult to study indicators over time.

For example, based on the data in Table 1

$$ln\,Q = 1.28 + 0.32\,ln\,R + 0.58\,ln\,p$$

a correlation-regression equation was obtained. The parameters of the equation indicate that a 1 percent change in insurance premiums in the insurance market will lead to a 0. 32 percent change in gross output, while a 1 percent change in investment will lead to a 0. 58 percent change in the gross insurance market product.

A standard test was used to determine the statistical significance of the parameters in the model. First, we determine the value of $t_{tabular}$to perform a t-теста. According to the Student's distribution table, for this model $t_{tabular} = 2.57$. The parameter in front of the insurance premium variable t_{real} = 5. 59. In order for the parameter to be significant, the condition $t_{real} > t_{tabular}$ must be met. Thus, the parameter preceding the insurance premium variable is statistically significant. The investment variable is equal to t_{real} = 8. 04 of the previous parameters. This means that the effect of the investment variable on gross product is statistically significant.

We use the F-test to determine the quality of the model itself. For the model F_{real} = 573, 26. $F_{\ tabular}$ is 4. 1. Since the condition $F_{real} > F_{\ tabular}$ is satisfied, the model is statistically significant.

The forecast values for the development of the insurance market in Uzbekistan were determined to increase by 40. 1% compared to 2022. It was established that in 2023, insurance premiums in the republic will amount to 8, 731, 428. 0 million soums. In the next four years, the growth trend in insurance premiums will average 53. 7%, and in 2026, according to forecasts, the volume of insurance premiums will amount to 16, 230, 534. 0 million soums.

Figure 1

Forecast of insurance premiums in the Republic according to three different scenarios for 2023-2026, (billion soums).

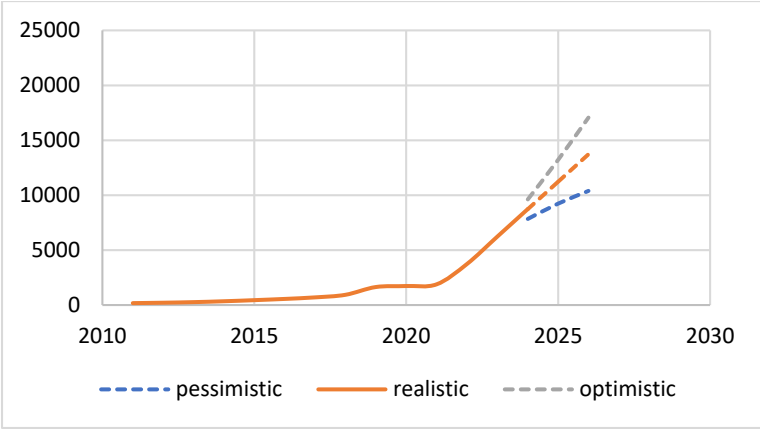

According to the development trends of the insurance market of the republic, in 2017-2021, insurance premiums increased by 3. 2 times. The forecast results for 2023-2026 showed that insurance premiums could increase by 2. 7 times. This means that the trends in insurance development in the regions will continue in the coming years.

CONCLUSIONS

The above forecasts are taken from the results of assessing the impact of economic indicators on the volume of insurance premiums for the main indicator indicating the degree of development of the insurance market. By studying the influence of key macroeconomic factors, we can determine how insurance premiums change depending on changes in the factors included in the target model.

Since insurance activity is a commercial sector, it is necessary to set the cost of insurance services provided by insurance organizations based on the level of risks they accept. An unexpected sharp increase in the probability of risk occurrence leads to the financial collapse of insurance organizations. To avoid such situations, insurance organizations must constantly engage in risk dynamics and analysis. For this reason, statistical research in insurance activities is carried out at a much broader and more scientifically advanced level than in other areas.

To ensure the profitability of their activities, insurance organizations are required to constantly maintain a database of customers and ensure the application of competitive insurance rates through high-quality econometric analysis.

Instead of a conclusion, we can say that the study of the activities of the insurance market using modern mathematical statistical methods allows us to study in detail many problems of insurance.

The economic importance of the insurance sector is mainly assessed based on the share of gross insurance premiums in GDP. Although this measurement cannot provide a complete picture of insurance services due to significant differences in the level of insurance premiums in different countries, the currency factor does not affect the estimate in this method. If in developed countries the volume of gross insurance premiums is 7-8% of GDP, then in developing countries it is less than 2%.

Deep penetration of the insurance market into the regions of the country is important for the sustainable development of the republic's economy. For this reason, it can also be said that a developed insurance market is based only on the presence of an efficiently functioning regional insurance market. A developed insurance infrastructure is the basis for insurance companies to operate financially stable, effectively manage the insurance network and develop comprehensively in the interests of the population as a whole, supporting investment activity. Today, one of the main conditions for the development of the insurance market is the establishment of clear and understandable relationships between insurers and their clients. In this case, the main factor in the development of the insurance market is the development of convenient, affordable and high-quality insurance services for the client and their use by the client in the event of a risk to the life and property interests of the client. When implementing the regional insurance market development program, it is necessary to take into account the strategy of each market segment.

REFERENCES

Anghelache, C., Anghel, M. G., Capusneanu, S., & Topor, D. (2019). Econometric model used for GDP correlation analysis and economic aggregates. *Economic Computation and Economic Cybernetics Studies and Research*, *53*(1), 183–197

Arena, M. (2008). Does insurance market activity promote economic growth? A cross-country study for industrialized and developing countries. *Journal of Risk and Insurance*, *75*(4),

Ch. Yuan & Y. Jiang. (2015). Factors affecting the demand for insurance in China. Applied Economics Volume 47, - Issue 4

Gao, X. J. (2018). Research on the relationship between insurance development and economic growth in China. *China Collective Economy*, *3*, 20–22

Hong, M. , Huang, H. Z. , & Jiao, J. Y. (2014). An empirical research on factors influencing the growth of Chinese insurance industry. *Insurance Studies*, *2*, 11–22

Hu, L. , & Chen, J. (2012). An analysis on the influence of inflation on the development of insurance industry. *Insurance Studies*, *1*, 30–35

L. Han, D. Li, F. Moshirian and Y. Tian. April (2010). Insurance Development and Economic Growth. The Geneva Papers on Risk and Insurance. Issues and Practice Vol. 35, No. 2, pp. 183-199.

P. Picardaва &J. Pinquet. (2013). Optimal Risk Financing in Large Corporations through Insurance Captives. The Geneva Risk and Insurance Review, , 38,

Paunica, M. , Manole, A. , Motofei, C. , & Tanase, G. l. (2019). The impact of remittances on GDP and household consumption. An European union countries analysis. *Economic Computation and Economic Cybernetics Studies and Research*, *53*(4), 97–114

S. Dragos. (2014). Life and non-life insurance demand: the different effects of influence factors in emerging countries from Europe and Asia. Economic Research. Volume 27, - Issue 1

Sigma 3/2021 - World insurance: the recovery gains pace. https://www. swissre. com/institute/research/sigma-research/sigma-2021-03. html

Tang, X. T. (2015). *Econometrical analysis of the influence factors of Chinese insurance industry development* (PhD thesis). Dongbei University of Finance and Economics.

Tian, X. Y. (2017). *The influential factors analysis and the time series analysis of the Chinese insurance industry development* (PhD thesis). Beijing University of Technology.

Tian, X. Y. (2017). *The influential factors analysis and the time series analysis of the Chineseinsurance industry development* (PhD thesis). Beijing University of Technology.

TRADING ECONOMICS | 20 Million Indicators for 196 Countries. (n. d.). Tradingeconomics. com. Retrieved October 31, 2023, from https://tradingeconomics. com/united-states/life-insurance-premium-volume-to-gdp-percent-wb-data

Wang, X. (2019). An empirical analysis of insurance and macroeconomics in China. *Marketing Research*, *12*, 24–26

Wang, X. (2019). An empirical analysis of insurance and macroeconomics in China. *Marketing Research*, *12*, 24–26

Yang, R. , & Zhu, J. M. (2019). An empirical study on monetary policy and insurance development based on VAR model. Journal of Liaoning University of Technology (Social Science Edition), 21(3), 13–16.

Yuan, Y. M. (2015). An analysis on the influence of China's monetary policy on insurance industry. Fujian Finance, 7, 27–30.

Yuanyuan *Li* & Bertrand Wigniolle. (2016). Endogenous information revelation *in a* competitive credit market and credit crunch.

Zhou, F. J. (2014). An analysis on the relation between property insurance premium income and money supply in China. Business, 16, Article 89.

Zhou, H. L. , & Guo, J. L. (2012). Analysis on affecting factors of China's life insurance product supply. *Insurance Studies*, *11*, 62–74.

Шихов А. К. 2000. Страхование: Учеб. пособие для вузов. М. : ЮНИТИ-ДАНА,

BALIQ MAHSULOTLARINI IShLAB CHIQARISH VA TARMOQ SAMARADORLIGINI BAHOLASHNING MUHIM MASALALARI

PhD Fayziyev Oybek Raximovich

PhD Aitimbetov Amirbek Koishibekovich

Annotatsiya

Respublika aholisining oziq-ovqat mahsulotlari, xususan, baliqqa bo‘lgan talabi oshib borayotgan bir vaqtda baliqchilik tarmog‘ida intensiv texnologiyalarni amaliyotga joriy etib hududlarda jahon talablari asosida baliq va baliq mahsulotlarini etishtirish hamdaularni qayta ishlash bo‘yicha korxonalarni tashkil etish kabi masalalar soha mutasattilarining oldida turgan dolzarb masalalaridan biri bo‘lib turibdi.

Shunday ekan, mazkur maqolada bugungi kunda baliqchilik tarmog‘ining o‘ziga xos xususiyatlarini soha taraqqiyoti yo‘lida respublikamizning ayrim iqtisodchi olimlari va tadqiqotchilari tomonidan olib borilayotgan ilmiy-tadqiqotishlari chuqur tahlil qilinib, ishlab chiqarish samaradorligini baholashga doir ko‘rsatkichlar yoritib berilgan. Shuningdek, baliqchilik xo‘jaliklarida hovuzlar xizmat ko‘rsatilishiga ko‘ra turli guruhlarga ajratib o‘rganilgan.

Hovuz xo‘jaliklarida ishlab chiqarishni tashkil etish hovuz fondining texnik asbob-uskunalar bilan ta’minlanganlik darajasiga bog‘liqligi ilmiy asosda yoritib berilgan. Iqlim o‘zgarishlari sharoitida baliqchilik tarmog‘ining o‘ziga xos xususiyatlarini guruhlab, baliq mahsulotlarini ishlab chiqarish va tarmoq samaradorligini baholashning muhim masalalari xususida mulohazalar yuritilgan.

Kalit so‘zlar: oziq-ovqat havfsizligi, mahsulot ishlab chiqarish, narx-navo, aholi iste’moli, zamonaviy texnologiya, biologik resurslar, “baliqchilik menejmenti”, “biobaliq mahsuloti”, o‘stiruvdagi barcha baliqlar, to‘ldiruvchi to‘dadagi baliqlar, lichinkalar, chavoq, “hovuz xo‘jaliklari”.

Annotation

In conditions of increasing demand of the population of the republic for food products, especially fish, the introduction of intensive technologies in the fishing industry, the cultivation of fish and fish products in the regions based on world standards, and the creation of enterprises for their processing are among the primary tasks requiring urgent decisions. leadership of this industry.

In connection with the above, this article analyzes in detail the features of the fishing industry of the Republic of Uzbekistan, as well as the scientific activities of some scientists and researchers to improve this industry, and indicators for assessing production efficiency. Ponds in fish farms were also studied by dividing them into different groups depending on the service provided.

The organization of production in pond farms depends on the level of technical equipment of the pond stock on a scientific basis. In the context of climate change, specific characteristics of the fishing industry are grouped, important issues of fish production and assessment of the efficiency of this industry are considered.

Key words: food security, production, price, public consumption, modern technologies, biological resources, “fishing”, “bio-fish product”, all farmed fish, stocking, larvae, fry, “pond farms”.

KIRISh

Respublikada oziq-ovqat havfsizligini ta’minlash, mahsulot ishlab chiqarish hajmlarini oshirish, bozorlarni arzon va sifatli baliq mahsulotlari bilan to‘ldirib borish hamda mahsulotlar narx-navolarini barqarorligini saqlashga qaratilgan bir qator maqsadli dasturlar qabul qilinib, uning ijrosi samarali ta’minlanmoqda. Bundan ko‘zlangan maqsad shuki, oziq-ovqat havfsizligini ta’minlash, mavjud imkoniyatlardan samarali foydalanish hisobiga baliq etishtirish hajmlarini keskin oshirish hamda aholi iste’moli uchun ichki bozorlarga arzon va sifatli baliq mahsulotlarini etkazib berish, intensiv usulda baliq etishtirishni ko‘paytirish bo‘yicha zamonaviy texnologiyalarni keng joriy etish hamda sohadagi mavjud muammolar va kamchiliklarni bartaraf etish hisoblanadi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Tarmoqning ushbu xususiyatlarini nazariy jihatdan mahalliy olimlarimizlarning tadqiqotlarida alohida e'tibor qaratilgan. Jumladan, baliqchilik tarmog'i boshqaruv tizimini takomillashtirish hamda marketing yondashuvlar asosida tarmoq samaradorligini oshirishga qaratilgan tadqiqotlar shular jumlasidandir. Xususan, [2021] B. A. Sarsenbaevning baliqchilik tarmog'ini marketing yondashuvlar asosida takomillashtirishga qaratilgan tadqiqotlari natijasida "baliqchilik sohasi ishlab chiqarishda biologik resurslarni ko'paytirish, gidrosfera va hududlarning ekologik xavfsizligini ta'minlash asosida aholi iste'molida zarur baliq va baliq mahsulotlarini etishtirishning marketing usullari ishlab chiqilgan"[43]. Tadqiqotchi [2020] U. X. Beglaev esa muammoning boshqarish mexanizmlarini takomillashtirishga qaratilgan bo'lib, "baliqchilik menejmenti" va "biobaliq mahsuloti" tushunchalarining iqtisodiy mazmuni"[44] nazariy jihatdan batafsil yoritilgan.

Shuningdek, iqtisodchi olimlar [2018] A. Muxtorov va U. Sadullaevlar baliqchilik sohasini rivojlantirish omillari va o'ziga xos jihatlariga to'xtalib o'tib, quyidagilarni ta'kidlab o'tganlar: ". . . baliq etishtirishda hududiy shart-sharoit, baliq etishtirilayotgan suv havzalarining joylashgan joyi, o'lchami, relefi, konfiguratsiyasi, eng muhimi suv ta'minoti va uning barqarorligi soha istiqbolini belgilovchi eng muhim tashkiliy omillardan hisoblanadi". Ushbu olimlar tarmoqni barqaror rivojlanishiga ta'sir qiluvchi iqtisodiy-me'yoriy, texnologik omillar hamda suv ta'minotining barqarorligini asosiy mezon sifatida qaraydilar.

[2020] I. O. Yunusovning tadqiqot ishlarida aynan baliqchilik tarmog'ining rivojlantirish va samaradorligini oshirishga qaratilgan bo'lib, tarmoqning o'ziga xos xususiyatlari tizimlashtirilgan holda boshqa tarmoqlardan keskin farq qiluvchi xususiyatlaridan biri bu "baliqchilik xo'jaligida hovuz asosiy ishlab chiqarish vositasi hisoblanishi"[45]ga alohida urg'u qaratilgan. Ammo, tadqiqotda hovuzdan foydalanish samaradorligi, mavjud muammolar hamda kuzatilayotgan tendensiyalar doirasida tahlillar amalga oshirilmagan.

Ma'lumki, ilmiy adabiyotlarda hovuz baliqchiligi er fondi va hovuz fondidan tashkil topishi qayd etilgan. Ya'ni, er fondi deyilganda baliqlarni

[43]B. A. Sarsenboev. Baliqchilik sohasi rivojlanishini marketing yondashuvlari asosida takomillashtirish (Qoraqalpog'iston Respublikasi misolida), Monografiya, T. : "Lesson Press" MChJ nashriyoti, 2021. – B. 141.

[44]R. X. Ergashev, S. R. Xalikov, U. X. Beglaev. Baliqchilik iqtisodiyoti**.** Darslik, – T. , "Navro`z" nashriyoti, 2020. – 298 b.

[45]I. A. Yunusov. Baliqchilik tarmog'ini rivojlantirish va samaradorligini oshirish yo'llari. i. f. f. d. ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. – T. : 2020. – 136 b.

ko‘paytirish va parvarishlash hamda boshqa maqsadlarda foydalanish uchun xo‘jalikka biriktirilgan jami er maydoni tushunilsa, hofuz fondiga hovuz baliqchiligi usuli bilan baliqlarni ko‘paytirish va parvarishlash uchun maxsus moslashtirilgan, baliq hovuzlari va boshqa suv havzalari bilan band bo‘lgan erlar kiritilgan.

Shu munosabat bilan bizning fikrimizcha, hovuz baliqchiligi muhim manba sanalgani holda, baliqchilikning maxsus hovuzlar yoki inshootlarda baliqlarning tez o‘sadigan turlarini ko‘paytirish bilan shug‘ullanadigan quyi tarmog‘i hisoblanadi.

METODOLOGIYA

Tadqiqot jarayonida iqtisodiy tahlil qilish, qiyosiy taqqoslash, statistik guruhlash, monografik kuzatish, mantiqiy va abstrakt fikrlash usullaridan keng foydalanilgan.

NATIJALAR

Hovuz baliqchiligida hovuz fondi asosiy ishlab chiqarish vositasi hisoblanadi, lekin asosiy ishlab chiqarish vositalari tarkibiga kiritilmaydi. Zero, u ishlab chiqarish vositasi sifatida boshqa fondlardan o‘ziga xos xususiyatlarining mavjudligi bilan farqlanadi:

“. . . – hovuz maydoni jismoniy yoki ma’naviy eskirishi oqibatida

– boshqa ishlab chiqarish vositalaridan farqli, hovuz tubining mahsuldorligi bo‘yicha eskirmaydi, aksincha, to‘g‘ri foydalanilganda balki baliqlar uchun tirik ozuqalarning ko‘payishi hamda rivojlanishiga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi;

– hovuz maydonidan foydalanish faqat tabiiy ozuqa bazasi hisobiga baliq mahsulotlari etishtirish bilan chegaralanib qolmaydi, balki

Baliqchilik xo‘jaliklarida hovuzlar xizmat ko‘rsatilishiga ko‘ra turli guruhlarga ajratish mumkin. Ya’ni, suv bilan ta’minlovchi, baliq mahsulotlarini ishlab chiqarish, kasallangan baliqlarni sanitariya-profilaktika va karantin-izolyator hovuzlarida boqish hamda yordamchi (qafas) hovuzlar.

[16] В. И. Радюк. Прудовый фонд рыбоводного предприятия. Главное управление образования, наука и кадров. https://refdb. ru/look/2680869. html

Hovuz xo‘jaliklarida ishlab chiqarishni tashkil etish hovuz fondining texnik asbob-uskunalar bilan ta’minlanganlik darajasiga bog‘liq. Hovuz fondining texnik asbob-uskunalar bilan ta’minlanganlik deganda uning gidrotexnik inshootlar (plotinalar, dambalar, suvni boshqaradigan qurilmalar, nasos stansiyalari, baliq ovlagichlar va h. k.) jihozlanish darajasi va sifati tushuniladi. Bunday inshootlar hovuz fondining aktiv qismi hisoblanadi va baliq mahsuldorligini oshirishning mavjud imkoniyatlarini belgilaydi.

Hovuz fondi texnik asbob-uskunalar bilan ta’minlanganligining iqtisodiy ko‘rsatkichlari hovuz maydoni birligining balans qiymati va inshootlar guruhi qiymatining hovuz baliqchiligidagi asosiy ishlab chiqarish vositalari qiymatidagi ulushi hisoblanadi. Hovuz fondining texnik asbob-uskunalar bilan ta’minlanganligi inshootlar qiymatining asosiy ishlab chiqarish vositalari umumiy qiymatidagi ulushi bilan tavsiflanadi.

Global iqlim o‘zgarishlari sharoitida baliqchilik xo‘jaliklarining tashkil etish, ekologik muvozanatni ta’minlash, iqtisodiy samarali faoliyatni tashkil etish hamda texnologik yangilanib borishini inobatga olgan holda ushbu jihatlarni o‘z ichiga qamrab olgan o‘ziga xos xususiyatlarini e’tiborga olishni taqazo etmoqda. Tadqiqotlarimiz asosida iqlim o‘zgarishlari sharoitida baliqchilik tarmog‘ining o‘ziga xos xususiyatlarini quyidagicha guruhlash mumkin, deb hisoblaymiz (1-rasmga qarang).

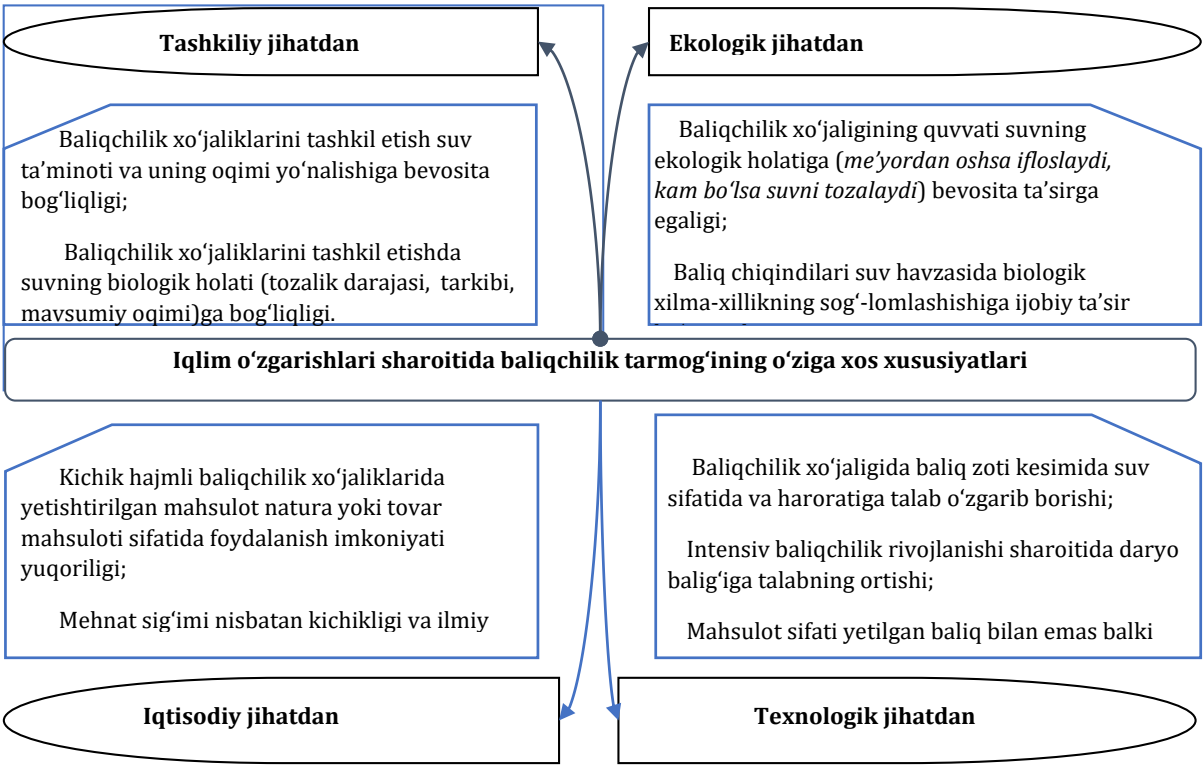

1-rasm. Mamlakatimizda iqlim o‘zgarishlari sharoitida baliqchilik tarmog‘ining o‘ziga xos xususiyatlari[47]

Xususan, tashkiliy jihatlari sifatida baliqchilik xo‘jaliklarini tashkil etish suv ta’minoti va uning oqimi yo‘nalishiga bevosita bog‘liqligi hamda baliqchilik xo‘jaliklarini tashkil etishda suvning biologik holati (tozalik darajasi, tarkibi, mavsumiy oqimi)ga bog‘liqligi kabi xususiyalarni kiritish mumkin.

Eklogik jihatdan esa, baliqchilik xo‘jaligining quvvati suvning ekologik holatiga (me’yordan oshsa ifloslaydi, kam bo‘lsa suvni tozalaydi) bevosita ta’sirga egaligi hamda baliq chiqindilari suv havzasida biologik xilma-xillikning sog‘lomlashishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatishi kabi o‘ziga xosligi bilan ajralib turadi.

[47] Muallif tadqiqotlari asosida tuzilgan

Shuningdek, iqtisodiy jihatdan kichik hajmli baliqchilik xo‘jaliklarida etishtirilgan mahsulot natura yoki tovar mahsuloti sifatida foydalanish imkoniyati yuqoriligini hamda mehnat sig‘imi nisbatan kichikligi va ilmiy hajmdor mehnatga talabi yuqoriligi bilan ajralib turadi.

O‘z navbatida texnologik o‘ziga xosligi sifatida baliqchilik xo‘jaligida baliq zoti kesimida suv sifatida va haroratiga talab o‘zgarib borishi, intensiv baliqchilik rivojlanishi sharoitida daryo balig‘iga talabning ortishi, mahsulot sifati etilgan baliq bilan emas balki pishirilgan holatida baho berilishi kabilarni kiritishimiz mumkin.

Yuqorida qayd etilgan baliqchilik tarmog‘ining o‘ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqqan holda baliq mahsulotlarini ishlab chiqarish va tarmoq samaradorligini baholash muhim masalalardan sanaladi.

Xususan, hovuz fondidan foydalanish samaradorligini baholashning muhim ko‘rsatkichi bo‘lib, umumiy baliq mahsuldorligi va inshootlar qiymatining bir birligiga to‘g‘ri keladigan baliq mahsuloti bilan tavsiflanadi. Ya’ni, bir gektar yaylov hovuziga to‘g‘ri keladigan inshootlar qiymati ulushining oshishi bilan hovuz fondidan foydalanish samaradorligi o‘sadi.

Shuningdek, baliqchilik xo‘jaliklarida asosiy vositalar, ishlab chiqarish zaxiralari (materiallar) va aylanma mablag‘larlarning foydalilik darajasi ko‘rsatkichi ham muhim ko‘rsatkichlardan bo‘lib, bunda ayniqsa, asosiy vositalar va ishlab chiqarish zaxiralardan samarali foydalanishga katta e’tibor qaratilishi talab etiladi.

Baliqchilik xo‘jaliklarida ishlab chiqarish sohasidagi aylanma kapital o‘z navbatida quyidagilarga bo‘linadi:

a) ishlab chiqarish zaxiralari (baliqlantirish materiallari, ozuqalar, o‘g‘itlar, yoqilg‘ilar, idishlar, ehtiyot qismlar, inventar va jihozlar, ov qurollari, baliqlarni kasalliklardan himoyalash vositalari);

b) tugallanmagan ishlab chiqarish (o‘stiruvdagi barcha baliqlar, jumladan, to‘ldiruvchi to‘dadagi baliqlar ham);

v) o‘zida tayyorlangan yarim fabrikatlar (sotish uchun mo‘ljallangan o‘stiruv va qishlov hovuzlaridagi baliqlantirish materiallari) va sotib olingan yarim fabrikatlar (lichinkalar, chavoq(malek)lar, bir yillik baliqlar).

Xo‘jalikning muoamaladagi aylanma mablag‘lari esa sotish uchun mo‘ljallangan tayyor mahsulotlar va pul mablag‘lari: hisob-kitob scheti, v kassa, bankdagi boshqa schetlar.

Ushbu mablag‘lardan foydalanish samaradorligini baholashda baliqchilik xo‘jaliklarida kreditor qarzlarning kunlik aylanmasi va debitor qarzlarning kunlik aylanmasi ko‘rsatkichini hisoblash ham kerak bo‘ladi. Bunda kunlik aylanmani kamaytirish uchun kreditor va debitor qarzlarning miqdorini kamaytirish va muddatini o‘tkazib yubormaslik hamda mahsulot hajmi va foydani oshirish choralari ko‘rilishi lozim.

Shuningdek, baliqchilik xo‘jaliklarida qoplash koeffitsienti, ya’ni to‘lovga qobiliyatlilik ko‘rsatkichi yaxshi bo‘lishi, ya’ni ma’lum bir davrga (oy, chora, yil) to‘lov mablag‘lari jami summasi to‘lov mablag‘lari jami summasidan ko‘p bo‘lishi lozim.

Debitorlik qarzdorlikning pasayish ko‘rsatkichi ham baliqchilik tarmog‘i samaradorligini baholashning muhim ko‘rsatkichlaridan hisoblanadi. Debitorlik qarzlari muddatini o‘tkazib yubormaslik, o‘z vaqtida to‘lanmagan debitorlik qarzlari uchun penya hisoblanishi va to‘lanishi natijasida ortiqcha xarajatlar qilinishining oldini oladi.

Shuningdek, baliqchilik tarmog‘ida iqtisodiy samaradorlikning qo‘shimcha muhim ko‘rsatkichlari mavjud. Xususan:

Baliqchilik xo‘jaliklarida asosiy vositalarning eskirish koeffitsienti oshib ketmasligi va yangilash koeffitsienti esa yuqoriroq bo‘lishi talab etiladi. Buning uchun eskirib bo‘lgan asosiy vositalarni hisobdan chiqarish va yangi, zamonaviy asosiy vositalarni sotib olib ta’minlash kerak bo‘ladi.

Baliqchilik xo‘jaliklarida mehnat unumdorligi ko‘rsatkichi ham muhim ko‘rsatkichlardan bo‘lib, xodimlarni mutaxassisligi bo‘yicha ishga jalb etish, ularning malakasini oshirib borish hamda bajargan ish miqdori va sifatiga qarab haq to‘lashga katta e’tibor qaratilishi lozim. Shunda xodimlarning foydali ish koeffitsienti ham yuqori bo‘ladi.

Baliqchilik xo‘jaliklarida ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish koeffitsienti hamda energiya samaradorlik ko‘rsatkichlari ham muhim ko‘rsatkichlardan bo‘lib, bunda ishlab chiqarish quvvatlaridan samarali foydalanish va mahsulot qiymati tarkibida energiya xarajati ulushini kamaytirish choralari ko‘rilishi lozim.

Baliqchilik xo‘jaliklarida jami ishlab chiqarilgan mahsulot hajmida innovatsion mahsulotning ulushi ko‘rsatkichi ham muhim ko‘rsatkichlardan bo‘lib, mahsulot hajmida innovatsion mahsulotning ulushini oshirish choralari ko‘rilishi lozim. Bunda ilm-fan yutuqlari va ilg‘or axborot texnologiyalarini qo‘llagan holda mahsulot ishlab chiqarishga e’tibor qaratish zarur bo‘ladi.

Baliqchilik xo‘jaliklarida har bir ishchi hisobga olingan holda xodimlarni o‘qitish xarajatlari aniq belgilab qo‘yish va bunga amal qilish lozim. Xodimlar ishlashi uchun etarli shart-sharoitlarni yaratish kerak. Bu esa, kadrlar qo‘nimsizligi koeffitsientining oshib ketmasligiga ta’sir ko‘rsatadi.

Umuman olganda bizning fikrimizcha, baliqchilik xo‘jaliklarida investitsiya dasturini pul ko‘rinishida ijro qilish indikatori, quvvatlarni ishga tushirish parametrlarini bajarish indikatori hamda eksport parametrlarini bajarish ko‘rsatkichlari ham muhim ko‘rsatkichlardan hisoblanadi.

Ma’lumki, mamlakatimizda “hovuz xo‘jaliklari ishlab chiqarish usuliga qarab: ekstensiv, yarim ekstensiv va intensiv usullarga bo‘linadi”[48].

a) ekstensiv yo‘l o‘zgarmas ishlab chiqarish vositalariga asoslanib, bunda bir birlik ishlab chiqarish resurslariga to‘g‘ri keladigan ishlab chiqarish hajmining ko‘payishi asosan, texnologiya, texnik daraja va ishlab chiqari tuzilmasini o‘zgartirmasdan, ularning miqdor o‘sishi natijasida (suv havzalarini ko‘paytirish hisobiga) erishiladi.

b) intensiv yo‘l yangi, zamonaviy va samarali ishlab chiqarish vositalari, innovatsion texnologiyalar, shu jumladan asosiy ishlab chiqarish vositasi hisoblangan asosiy to‘dadagi baliqlarni (yangi zotlar, turlar va b.) qo‘llash, hamda mavjudlarini takomillashtirish va yangi baliq zotlarini yaratish, baliqlarni oziqlantirish, parvarishlash va saqlash darajasi takomillashtirishga asoslanadi.

Ekstensiv, yarim ekstensiv va intensiv usullarda baliq etishtirish b. f. d., professor B. G. Komilov tomonidan batafsilroq tasniflangan (1-jadval).

48

Mintaqalarda baliqchilikni rivojlantirish, “HILOL MEDIA” MChJ, Toshkent-2010, – B. 26.

1-jadval

Intensiv usuldagi baliq etishtirish texnologiyaning tasnifi[49]

№	Texnologiya	Tavsif	Samaradorlik
1	*Ekstensiv usulda*	Baliqlar asosan o‘g‘itlar bilan ta’minlab turiladigan tabiiy ozuqa hisobiga ulg‘ayadi.	0, 13 kg/m^3
2	*Yarim intensiv usulda*	Baliqlar ham tabiiy, ham qo‘shimcha ozuqa hisobiga ulg‘ayadi.	0, 2 kg/m^3
3	*Intensiv usul*	Baliqlar faqat sun’iy, to‘yimliligi yuqori bo‘lgan ozuqa hisobiga ulg‘ayadi.	40 kg/m^3 va undan ko‘proq

**b. f. d. , professor Komilov B. G. O‘simliklar va hayvonot olami genofondi instituti, ixtiologiya, gidrobioliya va akvakultura laboratoriya.*

Demak, ishlab chiqarishning ekstensiv va intensiv usuli bir vaqtda mavjud bo‘lib, o‘zaro chambarchas bog‘liqdir. Ma’lum bir davrlar oralig‘ida u yoki bu yo‘lning oshishi kuzatiladi. Ishlab chiqarish miqdor jihatdan o‘sib borgani sayin, uning zamirida asosiy omillar rivojlanishining sifatini o‘zgartirish manbalari vujudga keladi. Bunda ishlab chiqarish asosiy omillarining sifat o‘zgarishi jarayoni faollashadiki, birinchidan, ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanish darajasi yuqori, ikkinchidan, ishlab chiqarish resurslari (mehnat, moddiy, moliyaviy va tabiiy, eng avvalo hovuz fondi) balansining yo‘naltirilganligi yuqori.

Ishlab chiqarish kuchlari rivojlanishining bu bosqichi o‘tish davri bo‘lib, bu davr davomida iqtisodiy o‘sishning ekstensiv manbalari o‘rnini intensivlari egallashi sodir bo‘ladi.

Shunday qilib, baliqchilikni intensivlashtirish – bu ishlab chiqarish ob’ekti sifatida baliqning o‘zini, xo‘jalikning moddiy-texnika bazasini, yangi ishlab chiqarish vositalari bilan jihozlanganligini, innovatsion texnologiyalarni qo‘llashni hamda ishlab chiqarish munosabatlarini takomillashtirish va bir birlik ishlab chiqarish resurslari hisobiga yuqori

[49]Komilov B. G. , Xalilov I. I. Daryo forelini etishtirish – O‘zbekistondagi fermerlar uchun yuqori daromadli agrotijoriy imkoniyat. Yer energiya bioloxillik, Axborot byulleteni, № 5, 01. 12. 2014 y. , – B. 24.

sifatli mahsulotlar chiqishini ko‘paytirish maqsadida inson omilini faollashtirish asosida rivojlanib boruvchi kengaytirilgan takror ishlab chiqarish jarayoni.

Intensivlashtirishdan asosiy maqsad – bir gektar suv havzasidan minimal xarajat evaziga yuqori daromad olishdan iborat. Baliqchilik xo‘jaliklarida intensivlashtirish quyidagilar hisobiga amalga oshiriladi: ishlab chiqarishni tashkil etishni va biotexnikani takomillashtirish; sun’iy ozuqalardan foydalanish; baliqlarni oziqlantirish, hovuzlar meliorativ holatini yaxshilash va o‘g‘itlashning yangi texnologiyalarini qo‘llash; havzani baliqlantirish zichligini oshirish hisobiga baliq mahsuldorligini oshirish, har xil tur va yoshdagi baliqlarni birgalikda parvarishlash, biostimulyatorlarni qo‘llash, ishlab chiqarish jarayonlarini kompleks mexanizatsiyalash va avtomatlashtirish va boshqalar.

Aytish joizki, intensivlashtirish bir gektar suv havzasiga qo‘shimcha xarajatlarni talab qiladi, ammo ular faqat, agar baliq mahsulotlari ishlab chiqarishning qo‘shimcha o‘sishi qo‘shimcha xarajatlarning o‘sish sur’atidan yuqori bo‘lsagina samarali hisoblanadi. Ushbu maqsadda innovatsion ishlanmalarni amaliyotga joriy etish muhim bo‘lib, quyidagi yo‘nalishlarda amalga oshirish maqsadga muvofiq. Ya’ni:

a) mehnat resurslarini tejovchi intensivlashtirish – ishchilar sonini kamaytirishga qaratiladi;

b) fondlarni tejovchi intensivlashtirish – (hovuz fondi, unga biriktirilgan er maydoni, asosiy vositalar, aylanma mablag‘lar va h. k.) unumdorligi yuqoriroq mashinalarni qo‘llashga yo‘naltirilgan;

v) material tejovchi intensivlashtirish – mahsulot birligiga to‘g‘ri keladigan xom ashyo, materiallar, yoqilg‘i, elekr energiyasi va boshqa resurslarni tejashga yo‘naltirilgan.

Intensivlashtirish darajasi parvarishlanayotgan ob’ektga (iliq suv baliqlari, sovuq suv baliqlari), joylashgan eriga, xo‘jalik yuritish tizimiga (ekstensiv, yarimintensiv, intensiv) bog‘liq. Baliqlarni yaylov texnologiyalari (ko‘l tovar baliqchiligi, ayrim hovuz xo‘jaliklari va b.) asosida parvarishlash ekstensiv yo‘l, maxsus ozuqalar va moslamalar (industrial-iliq suvli xo‘jaliklar) yordamida amalga oshirish esa intensiv yo‘l hisoblanadi.

Umuman olganda, bizningcha baliqchilikni intensivlashtirish ko‘rsatkichlarini quyidagi uchta guruhga bo‘lib tavsiflash mumkin (2-rasmga qarang):

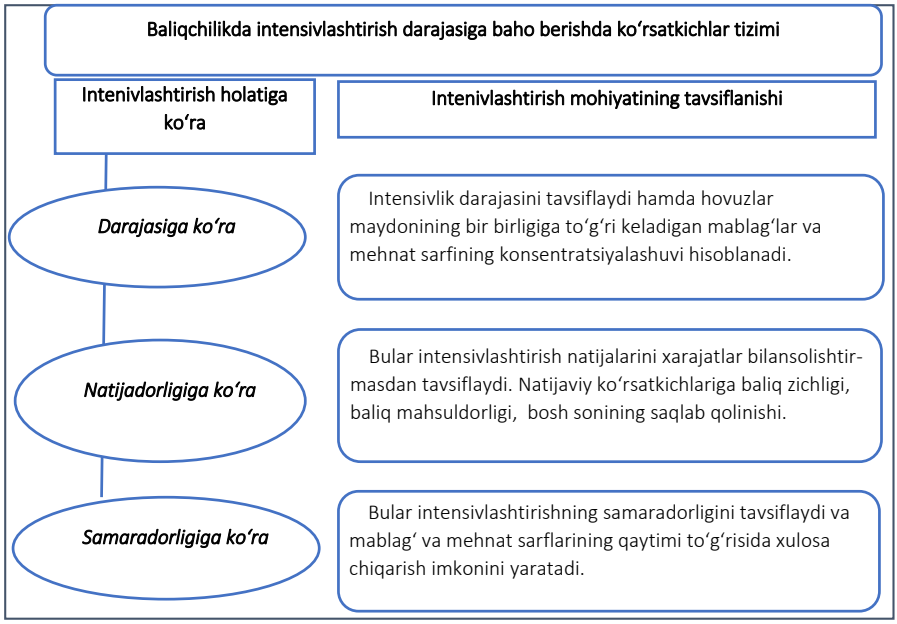

2-rasm. Baliqchilikda intensivlashtirish darajasiga baho berishda ko‘rsatkichlar tizimi[50]

1-guruh. **Intensivlashtirish darajasi ko‘rsatkichlari.** Ular intensivlik darajasini tavsiflaydi va omilli, ya’ni hovuzlar maydonining bir birligiga to‘g‘ri keladigan mablag‘lar va mehnat sarfining konsentratsiyalashuvi hisoblanadi.

2-guruh. **Natijaviy ko‘rsatkichlari.** Bular intensivlashtirish natijalarini xarajatlar bilansolishtirmasdan tavsiflaydi. Natijaviy ko‘rsatkichlariga quyidagilar kiradi: havzaga baliq qo‘yish zichligi, baliq mahsuldorligi, baliqlar bosh sonining saqlab qolinishi.

3-guruh. **Intensivlashtirishning iqtisodiy samaradorligi ko‘rsatkichlari.** Bular intensivlashtirishning iqtisodiy samaradorligini tavsiflaydi va mablag‘ va mehnat sarflarining qaytimi (qoplanishi) to‘g‘risida xulosa chiqarishga yordam beradi. Boshqacha aytganda, mahsulotlarnig o‘sish sur’atlari, ularni ishlab chiqarish xarajatlarining o‘sishiga qaraganda yuqoriligi bilan ifodalanadi.

Shundan kelib chiqqan holda tovar baliqchiligini intensivlashtirishning iqtisodiy samaradorligi darajasini asosiy mezon

[50]Mualliflarning tadqiqotlari asosida tuzilgan

bajarilishini e’tiborga olgan holda quyidagi uchta pog‘onaga bo‘lish asosida baholashni tavsiya etamiz (3-rasmga qarang).

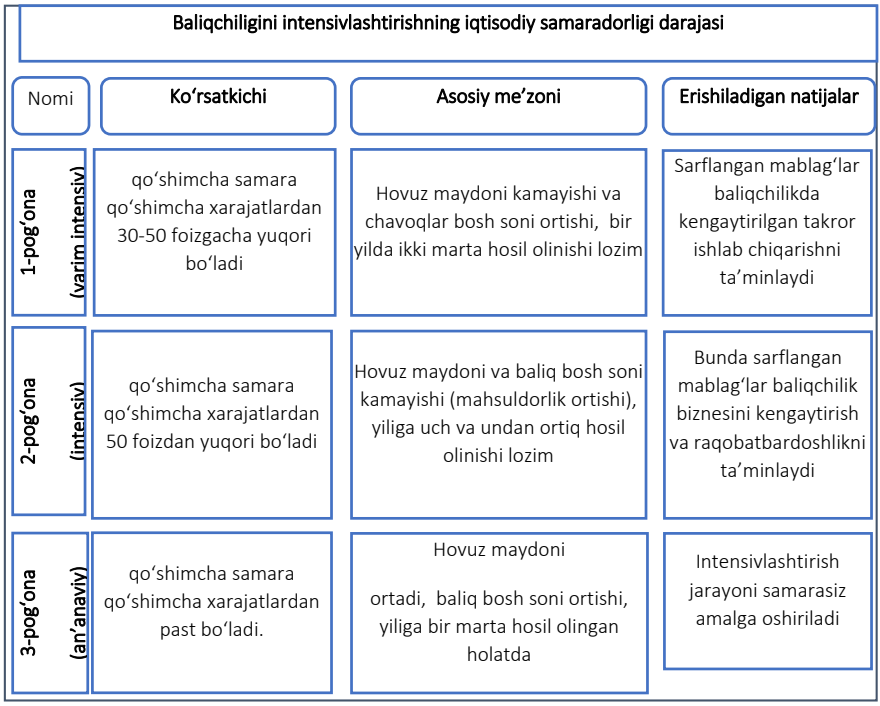

3-rasm. Baliqchiligini intensivlashtirishning iqtisodiy samaradorligi darajasi[51]

1-pog‘ona. Bunda qo‘shimcha samara qo‘shimcha xarajatlardan 30-50 foizgacha yuqori bo‘ladi. Ya’ni, QS>QX. Bunda sarflangan mablag‘lar baliqchilikda kengaytirilgan takror ishlab chiqarishni ta’minlash imkoniyati yaratiladi. Ammo, keng tarmoqda tovar baliq mahsulotlari ishlab chiqarish hamda biznesni kengaytirish imkoniyati past darajada bo‘ladi.

2-pog‘ona. Bunda qo‘shimcha samara qo‘shimcha xarajatlardan 50 foizdan yuqori bo‘ladi. QS>QX. Bunda sarflangan mablag‘lar baliqchilik biznesini kengaytirish va raqobatbardoshlikni ta’minlaydi;

[51] Muallif tadqiqotlari asosida tuzilgan

3-pog‘ona. QS<QX. Bunda qo‘shimcha samara qo‘shimcha xarajatlardan kam bo‘ladi va intensivlashtirish jarayoni samarasiz amalga oshiriladi.

Ma’lumki, baliqchilik xo‘jaligi bo‘yicha intensivlashtirish darajasining umumlashtiruvchi ko‘rsatkichlari hisob-kitob qilish uslublarini ishlab chiqish muhim masalalardan sanaladi. Ular hovuz baliqchiligida intensivlashtirishning mohiyatini tavsiflaydi va quyidagi ko‘rsatkichlar bilan belgilanadi:

a) Foydalanilayotgan 1 ga hovuz maydoniga to‘g‘ri keladigan baliqchilikka mo‘ljallangan asosiy vositalarning yillik o‘rtacha qiymati va joriy ishlab chiqarish xarajatlari (eskirishsiz) , ming so‘m/ga:

$$I = (F_o + P_{za}) : S_v, \quad (1)$$

Bunda, I – butun baliqchilik xo‘jaligi bo‘yicha intensivlik darajasi, so‘m/ga;

F_o – asosiy vositalarning yillik o‘rtacha qiymati, ming so‘m;

P_{za} – joriy ishlab chiqarish xarajatlari (eskirishsiz), ming so‘m/ga;

S_v – ishlatilayotgan hovuzlar maydoni, ga.

Bu ko‘rsatkich butun baliqchilik xo‘jaligining intensivlik darajasini tavsiflaydi va ishlatilayotgan 1 ga hovuz maydoniga to‘g‘ri keladigan moddiy va mehnat resurslarining konsentratsiyalashuv darajasini ko‘rsatadi. Chunki hovuzlar maydonidan foydalanish darajasi ularning ushbu resurlar bilan ta’minlanganligiga bog‘liq.

b) qo‘shimcha, samaraliroq ishlab chiqarish resurslari qiymatining ishlatilayotgan hovuzlar maydoniga nisbati , ming so‘m/ga:

$$I = DR_p : S_v, \quad (2)$$

Bunda, I – butun baliqchilik xo‘jaligi bo‘yicha intensivlik darajasi, ming so‘m/ga;

DR_p – qo‘shimcha ishlab chiqarish resurslari, ming so‘m;

S_v – ishlatilayotgan hovuzlar maydoni, ga.

Fermer xo‘jaligida foydalanilayotgan 1 ga hovuz maydoniga to‘g‘ri keladigan qo‘shimcha mahsulotlar o‘sishi (joriy yildagi 1 ga hovuz maydoniga to‘g‘ri keladigan asosiy vositalar yillik o‘rtacha qiymati (eskirishsiz) va joriy ishlab chiqarish xarajatlari qiymati bilan oldingi yildagi xuddi shunday ko‘rsatkich o‘rtasidagi farq sifatida aniqlanadi).

Fikrimizcha, intensivlik darajasini tavsiflaydigan qo‘shimcha ko‘rsatkichlar ham hisob-kitob qilinishi zarur. Bu ko‘rsatkichlar intensivlik darajasi umumlashtiruvchi ko‘rsatkichlarining mohiyatini chuqurroq ochib beradi:

a) 1 ga ishlatilayotgan hovuz maydoniga to‘g‘ri keladigan asosiy vositalar yillik o‘rtacha qiymati, ming so‘m/ga:

$$I = F_o : S_v, \quad (3)$$

Bunda, I – butun baliqchilik xo‘jaligi bo‘yicha intensivlik darajasi, ming so‘m/ga;

F_o – asosiy vositalar yillik o‘rtacha qiymati, ming so‘m;

S_v – ishlatilayotgan hovuz maydoni, ga.

Bu ko‘rsatkich intensivlik darajasini xo‘jalikning asosiy vositalar bilan jihozlanganligiga bog‘liq holda ifodalaydi. Hovuz maydoni birligiga to‘g‘ri keladigan asosiy vositalar qiymatining o‘sishi bilan ulardan foydalanishning intensivlik darajasi ham oshadi. Asosiy vositalar aylanma mablag‘larning oqilona ishlatilishini ham ta’minlaydi, chunki ular bilan ishlab chiqarish jarayonida ajralmas bog‘liqlikda faoliyat ko‘rsatadi.

b) buyumlashgan va jonli mehnatning joriy ishlab chiqarish xarajatlari umumiy summasining ishlatilayotgan hovuz maydoniga nisbati, ming so‘m/ga;

$$I = P_z : S_v, \quad (4)$$

Bunda, I – baliqchilik xo‘jaligi bo‘yicha intensivlik darajasi, ming so‘m/ga;

P_z – baliqlarni parvarishlash uchun qilingan joriy ishlab chiqarish xarajatlari, ming so‘m;

S_v – ishlatilayotgan hovuz maydoni, ga.

Shuningdek, intensivlashtirishning mohiyatini chuqurroq ochib beradigan hamda intensivlik darajasini tavsiflaydigan qo‘shimcha ko‘rsatkichlardan ham foydalanish maqsadga muvofiq. Bunday ko‘rsatkichlarga quyidagilar kiradi: baliqlarning 1 s. qo‘shimcha o‘sishiga to‘g‘ri keladigan ozuqa xarajatlari; 1 s. mahsulotga to‘g‘ri keladigan jonli mehnat xarajatlari.

Hovuz baliqchiligida natijadorlik ko‘rsatkichlari aniqlash ham muhim hisoblanadi. Ular intensivlashtirish natijalarini xarajatlar bilan taqqoslamasdan tavsiflaydi.

Umuman olganda intensivlashtirishning iqtisodiy samaradorligi hisob-kitob qilishda: joriy ishlab chiqarish xarajatlarining 100 so‘miga va yillik o‘rtacha bitta ishchiga to‘g‘ri keladigan yalpi va tovar mahsulot, fond qaytimi va mahsulotning fond sig‘imi, ishlab chiqarish rentabelligi, foyda, mehnat unumdorligi, mahsulot birligining tannarxi kabi ko‘rsatkichlardan foydalanish muhim hisoblanadi.

Baliqchilik tarmog‘ining biologik, tashkiliy-texnologik, iqtisodiy va boshqa xususiyatlarini o‘rganish shuni tasdiqladiki, tarmoq samaradorligini oshirishning muhim omillaridan yana biri baliq mahsuldorligi hisoblanadi.

Demak, baliq mahsuldorligi – bu bitta vegetatsiya davrida baliqlarni tabiiy va sun’iy ozuqalar (omuxta em va b.) bilan oziqlantirish hisobiga bir gektar hovuzdan olinadigan jami qo‘shimcha o‘sish og‘irligi bilan aniqlanadi.

Baliq mahsuldorligi baliq mahsulotidan baliqlantirish materiallari (lichinkalar yoki chavoqlar, bir yilliklar, ikki yilliklar) og‘irligini chegirib tashlash yo‘li bilan aniqlanadi.

Baliq mahsuldorligi tabiiy ozuqa bazasi va sun’iy ozuqalar hisobiga olinadigan mahsuldorlikka bo‘linadi. *Tabiiy ozuqalar hisobiga mahsuldorlik* – bu bitta vegetatsiya mavsumida baliqlarni faqat tabiiy ozuqalar bilan oziqlantirish hisobiga bir gektar hovuzdan olinadigan jami qo‘shimcha o‘sish og‘irligi hisoblanadi.

Hovuzlarning tabiiy ozuqalar hisobiga mahsuldorligi bo‘yicha hozirgacha tasdiqlangan normativlar mavjud emas. Shu bois, soha mutaxassislarining ma’lumotlariga tayanamiz. Xususan, sohaning etakchi olimlari va mutaxassislari B. G. Kamilov, R. B. Kurbanov va T. V. Salixovlar yozishicha: “sun’iy hovuzlarda hech qanday tadbir olib borilmagan taqdirda ham unda xuddi ko‘ldagidek tabiiy jarayonlar kechaveradi. Baliq ovlasa ham bo‘ladi. Natijalar ham xuddi ko‘ldagidek – yiliga 15-40 kg/ga tashkil etadi”[52]. Shuningdek, S. Q. Xusenov, D. S. Niyozov va G‘. M. Sayfullaevlar yozishicha: “o‘rtacha tabiiy baliq mahsuldorligi, karp bo‘yicha 70-260 kg/ga”[53].

[52] Kamilov B. G. , Kurbanov R. B. , Salixov T. V. Baliqchilik (O‘zbekistonda karp baliqlarini ko‘paytirish), Toshkent, “Chinor” ENK, 2003, – B. 13.

[53] Xusenov S. Q. , Niyozov D. S. va Sayfullaev G‘. M. Baliqchilikchilik asoslari (oliy o‘quv yurtlari alablari uchun o‘quv qo‘llanma), “Buxoro” nashriyoti, 2010, – B. 99.

Shuningdek, sun'iy ozuqalar hisobiga mahsuldorlik – bu bitta vegetatsiya mavsumida baliqlarni sun'iy ozuqalar (omuxta em va b.) bilan oziqlantirish hisobiga 1 ga hovuzdan olinadigan jami qo'shimcha o'sish og'irligi bo'lib, bu ko'rsatkich, yuqorida sanab o'tilgan, baliqlarning tabiiy mahsuldorligiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar (vegetatsiya davrining qancha davom etishi; baliqlarning turlari; baliqlarning yoshiga; tabiiy ozuqa bazasining holati va undan baliqlarning oziqlanish darajasi; suv va tuproqning sifati hisobi) bilan birga, omuxta ozuqalarning miqdori va sifati; ozuqalarni tarqatish texnikasi va boshqa omillarning umumiy ta'siriga bog'liq.

Shuningdek, texnologik jihatdan havuzga baliq qo'yish zichligi ko'rsatkichi ham muhim sanaladi. Baliq ishlab chiqarishning ma'lum darajada intensivlashtirilgan (meliorativ tadbirlar, ozuqa organizmlarining introduksiyasi, hovuzlarni o'g'itlash, baliqlarga oqsilga boy ozuqalar berilishi va b.) sharoitida hovuzning eng yuqori baliq mahsuldorligi va baliqning standart og'irligiga erishiladigan baliq qo'yilishi zichlashtirilgan deb ataladi. Hovuzga baliq qo'yish zichligi intensivlashtirish darajasiga qarab normal holatdan 2-5 marta yuqori bo'lishi mumkin.

Umuman olganda hovuz baliqchiligida qo'llanilayotgan intensivlashtirish tadbirlari bilan birga, havzaga bitta turdagi va yoshdagi baliqlarni qo'yishni zichlashtirish, havzaga baliqlarni aralashtirib qo'yish, qo'shimcha baliqlar qo'yish va polikultura hisobiga baliq mahsuldorligini oshirishga erishish mumkin.

Baliqchilik tarmog'i iqtisodiy samaradorligini baholashda tarmoqni qishloq xo'jaligining boshqa tarmoqlaridan tubdan farq qiluvchi

1. Baliqchilik chorvachilikning muhim tarmoqlaridan sanalib, uni samaradorligini baholash tarmoqning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olishni talab etadi. Tarmoqning ushbu xususiyatlarini nazariy jihatdan mahalliy olimlarimizlarning tadqiqotlarida alohida e'tibor qaratilgan. Bizning fikrimizcha, hovuz baliqchiligi muhim manba sanalgani holda, baliqchilikning maxsus hovuzlar yoki inshootlar (qafas va b.)da baliqlarning tez o'sadigan turlarini ko'paytirish bilan shug'ullanadigan quyi tarmog'i hisoblanadi.

ovuz fondidan foydalanishning samaradorligi umumiy baliq mahsuldorligi va inshootlar qiymatining bir birligiga to'g'ri keladigan

1 ga yaylov hovuziga to‘g‘ri keladigan inshootlar qiymati ulushining

aliqchilikni intensivlashtirish ko‘rsatkichlarini uchta guruhga bo‘lib bo‘lib, intensivlik darajasini tavsiflaydi va omilli, ya’ni hovuzlar maydonining bir birligiga to‘g‘ri keladigan mablag‘lar va mehnat sarfining

tadqiqot natijalariga ko‘ra tovar baliqchiligini intensivlashtirishning iqtisodiy samaradorligi darajasini uchta pog‘onaga bo‘lish asosida qo‘shimcha xarajatlardan 30-50 foizgacha yuqori bo‘ladi. Ya’ni, QS > QX. *2-pog‘ona*. Bunda qo‘shimcha samara qo‘shimcha xarajatlardan 50 foizdan yuqori bo‘ladi. QS > QX. Hamda *3-pog‘ona*. QS < QX. Bunda qo‘shimcha samara qo‘shimcha xarajatlardan kam bo‘ladi va

1. B. A. Sarsenboev. Baliqchilik sohasi rivojlanishini marketing yondashuvlari asosida takomillashtirish (Qoraqalpog‘iston Respublikasi misolida), Monografiya, T. : “Lesson Press” MChJ nashriyoti, 2021. – B. 141.

2. R. X. Ergashev, S. R. Xalikov, U. X. Beglaev. Baliqchilik iqtisodiyoti. Darslik, – T. , “Navro`z” nashriyoti, 2020. – 298 b.

3. I. A. Yunusov. Baliqchilik tarmog‘ini rivojlantirish va samaradorligini oshirish yo‘llari. i. f. f. d. ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. – T. : 2020. – 136 b.

4. Komilov B. G. , Xalilov I. I. Daryo forelini etishtirish – O‘zbekistondagi fermerlar uchun yuqori daromadli agrotijoriy imkoniyat. Yer energiya bioloxillik, Axborot byulleteni, № 5, 01. 12. 2014 y. , – B. 24.

va Sayfullaev G‘. M. Baliqchilikchilik asoslari (oliy o‘quv yurtlari talablari uchun o‘quv qo‘llanma), “Buxoro” nashriyoti, 2010, – B. 99.

“HILOL MEDIA” MChJ, Toshkent-2010, – B. 26.

8. В. И. Радюк. Прудовый фонд рыбоводного предприятия. Главное управление образования, наука и кадров. https://refdb. ru/look/2680869. html

KEY ISSUES IN THE PRODUCTION OF FISH PRODUCTS AND ASSESSMENT OF THE EFFECTIVENESS OF THE FISHING INDUSTRY

EXTENDED ABSTRACT

The fish farming industry, which is an important component of the agricultural sector of the world, is of great importance in providing the population with environmentally friendly and high-quality food products, including fish and fish products. Industry products are traditionally one of the most valuable sources of nutrients that the population includes in their daily diet. "... in developed countries, fish meat consumed per capita per year averages 25-45 kilograms, and the world average is 22 kilograms. According to the World Health Organization, each person should consume an average of 12-16 kilograms of fish meat per year"[54]. Accordingly, there is a tendency for the development of the industry of growing and processing fish products, as well as an annual increase in demand for fish products.

The globalization processes taking place in the world have a significant negative impact on the socio-economic, political and cultural aspects of life in any country, in particular on the world economy in the context of a pandemic caused by a sharp increase in the world population and the food problem. This development of the situation is largely explained by the high level of globalization processes, which increases the interdependence of states and their dependence on the state of the world economy. We can also see this in rising prices and shortages of fish products consumed. In this regard, scientists around the world pay great attention to scientific research aimed at providing the population with safe and high-quality food, including fish and fish products, in the quantities necessary for an active and healthy life.

There are great opportunities for the fishing industry of the Republic of Uzbekistan to meet the needs of consumers for fish products, and processing enterprises for raw materials. In this regard, a number of regulations have been adopted aimed at attracting foreign investment in the industry, large-scale technical re-equipment of enterprises based on innovative technologies and modern equipment, and improving the

[54] https://yuz. uz/news/baliqchilik-kooperatsiya--samaradorlik-va-istiqbol-rivojini-belgilaydi

supply of raw materials to processing enterprises. In particular, ". . . a gradual intensification of 31 thousand hectares of artificial reservoirs with low fish productivity was noted, as well as an increase in fish productivity by 4-5 times"[55]. This necessitates further improvement of organizational and economic relations between producers of raw materials and processing enterprises in the matter of further increasing the volume of products produced in fisheries.

In conditions of increasing demand of the population of the republic for food products, especially fish, the introduction of intensive technologies in the fishing industry, the cultivation of fish and fish products in the regions based on world standards, and the creation of enterprises for their processing are among the primary tasks requiring urgent decisions. leadership of this industry.

In connection with the above, this article analyzes in detail the features of the fishing industry of the Republic of Uzbekistan, as well as the scientific activities of some scientists and researchers to improve this industry, and indicators for assessing production efficiency. Ponds in fish farms were also studied by dividing them into different groups depending on the service provided.

The organization of production in pond farms depends on the level of technical equipment of the pond stock on a scientific basis. In the context of climate change, specific characteristics of the fishing industry are grouped, important issues of fish production and assessment of the efficiency of this industry are considered.

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA INVESTITSIYALAR HISOBINI TASHKIL ETISH

[55] https://ishonch. uz/archives/8365

Phd. , Xasanova Xusnoraxon Faxriddinovna

Annotatsiya

Jahonda iqtisodiyot tarmoq va sohalari hamda aholining elektr energiyasi ta'minotiga ehtiyojini to'liq qondirish, qayta tiklanuvchi energiya manbalarini ishlab chiqarishga investitsiyalar jalb etilishi va undan foydalanish hisobini yuritishni takomillashtirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. «Enerdata» agentligi tahlillariga ko'ra, «2021 yilda 2020 yilga nisbatan elektr energiyasi tizimiga kiritilgan investitsiyalar hajmi 27 foizga oshdi, qayta tiklanuvchi elektr energiyasi manbalariga kiritilgan investitsiyalar 755 milliard AQSh dollarini tashkil etdi» . Elektr energetikasi tarmog'i korxonalarida sohaga kiritilayotgan investitsiyalar hisobini to'g'ri yuritishga erishishda ta'sir ostidagi korxonalar, sho''ba korxonalarda xo'jalik muomalalarini yuritishni talab etmoqda.

Jahonda energetika sohasiga investitsiyalarni jalb etishni keskin kengaytirish, investitsiyalar hisobini moliyaviy hisobning xalqaro standartlari asosida muvofiqlashtirish, konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobotlarni taqdim qilishni takomillashtirish va uning samadorligini oshirishga qaratilgan ilmiy izlanishlarga alohida e'tibor qaratilmoqda. Elektr energetikasi tizimida aktsiyadorlik jamiyatlari hisob siyosatining tarkibiy tuzilishini bozor tamoyillari asosida baholash, konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobotni moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari deskriptiv modellar orqali tahlil qilish singari yo'nalishlarda ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda.

O'zbekistonda elektr energiyasi tizimiga investitsiyalarni jalb etishni kengaytirish, aholining elektr energiyasi bilan uzluksiz ta'minlash masalalariga ustuvor yo'nalish sifatida qaralmoqda. «Davlat-xususiy sheriklik asosida energetika, kommunal xizmatlar, suv xo'jaligi va boshqa sohalarga 14 milliard AQSh dollarga teng investitsiya jalb etish, iqtisodiyotni elektr energiyasi bilan uzluksiz ta'minlash hamda iqtisodiyotning energiya samaradorligini 20 foizga oshirish, 2026 yilga kelib, elektr energiyasi ishlab chiqarish ko'rsatkichini qo'shimcha 30 milliard kVt. soatga oshirib, jami 100 milliard kVt. soatga yetkazish» vazifasi belgilangan. Mazkur vazifalarni amalga oshirishda investitsiya muhitini yaxshilash, investitsiyalar hisobini takomillashtirishga qaratilgan taklif va tavsiyalarni asoslash, konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobotni moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari asosida tayyorlash hozirgi kunning dolzarb masalalaridan biridir.

Jahonda har yili jami 15 mlrd. t. shartli yoqilg'i energiya resurslari sifatida ishlatiladi. O'tgan asrning 90-yillari boshlarida butun dunyodagi elektr stantsiyalarining jamlanma quvvati 2, 5 mlrd. kVt dan ortiq bo'lgan, elektr energiyasini ishlab chiqarish esa yiliga 12 trln. kVt/s darajasiga ko'tarilgan. So'nggi o'n yillikning o'zida dunyo bo'yicha elektr energiyasini ishlab chiqarish deyarli 1, 5 baravarga o'sgan. Sezilarli o'zgarishlar, asosan, ishlatilayotgan yoqilg'i turlariga nisbatan, shuningdek, global energetika bozorining geografik tuzilishida yuz bergan. Barcha elektr energiyasining 3/5 qismidan ortig'i sanoati rivojlangan mamlakatlar, asosan, bu sohada alohida ajralib turuvchi AQSh, MDH (Rossiya), Yaponiya, Germaniya, Kanada, Xitoy davlatlari hissasiga to'g'ri keladi.

Kalit so'zlar. Konsolidatsiya, tayyorlash, taqdim etish, moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari, guruh, biznesning birlashishi, energiya resurslari.

ORGANIZATION OF AN INVESTMENT ACCOUNT IN THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

Phd. , Acting Associate Professor, Khasanova Khusnorakhan Fakhriddinovna

xusnora4843@gmail. com

Abstract

In the world, special attention is being paid to fully satisfying the needs of the population for electricity supply, attracting investments to the production of renewable energy sources and improving accounting for its use. According to the analyzes of the "Enerdata" agency, "in 2021, compared to 2020, the volume of investments in the electricity system increased by 27%, investments in renewable energy sources amounted to 755 billion US dollars. " In order to achieve the correct accounting of investments made in the field in the enterprises of the electric energy network, the enterprises under the influence require the management of economic transactions in the subsidiaries.

In the world, special attention is being paid to scientific research aimed at dramatically expanding the attraction of investments in the energy sector, coordinating investment accounting based on international standards of financial accounting, improving the presentation of consolidated financial reports and increasing its effectiveness. In the electric power system, scientific research is being carried out in areas such as the evaluation of the structural structure of the accounting policy of joint-stock companies based on market principles, the analysis of the consolidated financial report through the descriptive models of the international standards of financial reporting.

In Uzbekistan, expansion of investments in the electricity system, continuous supply of electricity to the population is considered as a priority. "On the basis of public-private partnership, to attract investments equal to 14 billion US dollars in energy, communal services, water management and other sectors, to continuously provide the economy with electricity and to increase the energy efficiency of the economy by 20%, by 2026, the indicator of electricity production will be increased by 30 the task of increasing it to a billion kWh and bringing it to 100 billion kWh" In the implementation of these tasks, improving the investment environment, substantiating proposals and

recommendations aimed at improving investment accounting, and preparing consolidated financial statements based on international standards of financial reporting are among the current issues.

A total of 15 billion annually in the world. t. Conventional fuels are used as energy resources. In the early 90s of the last century, the total capacity of power plants around the world was 2. 5 billion. kW, and the production of electricity is 12 trillion per year. increased to kW/s. In the last decade alone, the world's electricity production has increased by almost 1. 5 times. Significant changes have occurred mainly in relation to the types of fuel used, as well as in the geographical structure of the global energy market. More than 3/5 of all electricity is contributed by industrialized countries, mainly the USA, CIS (Russia), Japan, Germany, Canada, and China, which stand out in this field.

Keywords: Consolidation, preparation, presentation, international standards of financial reporting, group, business merger, energy resources.

KIRISh

O'zbekiston Respublikasida konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobotni tayyorlash va taqdim etish, shu jumladan, konsolidatsiyalashgan guruh tarkibini belgilash tartibi quyidagi ro'yxatda keltirilgan bir qator me'yoriy-huquqiy hujjatlar orqali tartibga solinadi:

1) O'zbekiston Respublikasining 2016 yil 13 apreldagi «Buxgalteriya hisobi to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Qonuniga o'zgartish va qo'shimchalar kiritish haqida»gi O'RQ-404-son Qonuni (yangi tahrirda);

2) O'zbekiston Respublikasining 2015 yil 3 iyundagi «Qimmatli qog'ozlar bozori to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Qonuniga o'zgartish va qo'shimchalar kiritish haqida»gi O'RQ-387-son Qonuni (yangi tahrirda);

3) O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 24 fevraldagi «Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga o'tish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi PQ-4611-son qarori;

4) MHXS (IFRS) 10 «Konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobot»;

5)MHXS (IAS) 28 «Ta'sir ostidagi tashkilotlarga va qo'shma korxonalarga investitsiyalar»;

6) MHXS (IFRS) 3 «Biznes birlashuvlari»;

7) MHXS (IFRS) 11 «Birgalikdagi faoliyat bo'yicha kelishuvlar»;

8) MHXS (IFRS) 12 «Boshqa tashkilotlardagi ulushlarni yoritib berish».

Bizningcha, konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobot o'zida birlashgan bosh, sho''ba, ta'sir ostidagi tashkilot va qo'shma nazorat qilinadigan korxonalar shaxslar guruhining hisobot topshirish sanasiga mulkiy va moliyaviy holati hamda hisobot davri holatiga moliyaviy natijalarini tavsiflovchi ko'rsatkichlarning ma'lum qoidalar bo'yicha birlashgan tizimini ifodalaydi.

METODOLOGIYA.

Konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobot- bu bosh korxona va uning sho''ba korxonalarining aktivlari, majburiyatlari, kapitali, daromad va xarajatlari, pul mablag'lari oqimlari yagona iqtisodiy faoliyat sub'ektining aktivlari, majburiyatlari, kapitali, daromad va xarajatlari, pul mablag'lari oqimlari sifatida taqdim etiladigan kompaniyalar guruhining moliyaviy hisobotidir. Aynan shunday ta'rif MHXS (IFRS) 10 «Konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobot»da keltirilgan(1).

Xalqaro savdoning rivojlanishi, turli xil kompaniyalarning paydo bo'lishi, kapital bozorining globallashuvi, iqtisodiy jarayonlar va axborot texnologiyalarining globallashuvi turli mamlakatlar kompaniyalarining moliyaviy hisobotlarini uyg'unlashtirish zaruratini uyg'otdi. Keyingi yillarda moliyaviy hisobotlar hisobini xalqaro darajada uyg'unlashtirish jarayonlari sezilarli darajada tezlashdi. O'zbekistonda moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari (MHXS)ni joriy etish va qo'llashga qiziqish tobora oshib bormoqda. Bu korporativ boshqaruv va investitsiyaviy jozibadorlik samaradorligini oshirish, biznes raqobatbardoshliligi va shaffofligini ta'minlashning eng muhim omillaridan biridir. So'nggi oylarda koronavirus pandemiyasi munosabati bilan, ko'pgina mamlakatlar hukumatlari barcha korxonalarning faoliyati va moliyaviy hisobotiga u yoki bu tarzda ta'sir etadigan cheklov chora-tadbirlarini qabul qildilar. Ushbu tadqiqot ishida biz moliyaviy hisobotni MHXSning amaldagi qoidalari asosida tayyorlash uchun pandemiyaning ta'siri va oqibatlarini ko'rib chiqishga harakat qilamiz.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 24 fevralda «Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga o'tish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi PQ-4611-son qarori qabul qilindi (2). Ushbu qaror O'zbekiston Respublikasida MHXSga o'tish tarixida yangi bosqichning boshlanishiga zamin yaratdi. Qabul qilingan hujjat tadbirkorlik sub'ektlarining MHXSga o'tish jarayonini tubdan qayta ko'rib chiqishni taqozo etadi, ya'ni:

1. 2021 yil yakunlaridan boshlab moliyaviy hisobotni MHXS asosida majburiy tartibda tayyorlaydigan shaxslar ro'yxati aniqlandi. Unga aktsiyadorlik jamiyatlari, tijorat banklari, sug'urta tashkilotlari va yirik soliq to'lovchilar toifasiga kiritilgan yuridik shaxslar kiradi. Ular quyidagilarni bajarishlari lozim:

2021 yil 1 yanvardan boshlab, MHXS asosida buxgalteriya hisobi yuritilishini tashkil etish;

MHXSni sifatli qo'llash uchun buxgalteriya xizmati xodimlari bilan yetarlicha ta'minlash.

O'zbekiston Respublikasi Davlat aktivlarini boshqarish agentligi davlat ulushi bo'lgan xo'jalik jamiyatlari va davlat korxonalarining MHXS asosida buxgalteriya hisobini yuritish va moliyaviy hisobotni tayyorlashga o'tish jadvali har yili tasdiqlanishini hamda 1 iyunga qadar rasmiy veb-saytida e'lon qilinishini ta'minlaydi.

2. MHXSni joriy qilish bo'yicha vakolatli organ sifatida Moliya vazirligi belgilandi. Tegishli funktsiyalarning bajarilishi uchun vazirlik tarkibida moliyaviy hisobotning xalqaro standartlarini joriy etishni muvofiqlashtirish va e'lon qilinadigan moliyaviy hisobotlar sifatining tashqi nazorati bo'limi tashkil etildi.

Ushbu hujjatda zarur bilim va ko'nikmalarga ega malakali mutaxassislarning yetarlicha sonini tayyorlashni e'tiborga olgan holda, milliy kadrlarni tayyorlashga qat'iyan yangicha majmuaviy yondashuv nazarda tutilgan(3).

Birgalikdagi faoliyatni hisobga olish va konsolidatsiya uslubiyoti masalalariga daxldor bo'lgan yagona standartlar talablarining, shuningdek, kompaniya investitsiyalari to'g'risidagi axborotlarning ochiqlanishi bo'yicha talablarning o'rnatilishi moliyaviy hisobot globallashuvi jarayonidagi eng muhim bosqichlardan biri hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi ichida amal qiladigan buxgalteriya hisobining milliy standartlari (BHMS) bo'yicha tuzilgan moliyaviy hisobotdan foydalanish xorijiy investorlar tomonidan O'zbekistondagi kompaniyalarning moliyaviy-ishlab chiqarish faoliyatiga doir barcha jihatlarni yetarlicha tushunishlarini to'liq kafolatlay olmaydi.

Moliyaviy axborot – bu iqtisodiy qarorlarni qabul qilishning eng muhim vositasi bo'lib, kompaniya uchun investitsiyalarni jalb qilish imkoniyatidan tashqari, jalb qilingan kapital qiymati ham uning sifatiga bog'liq. Bugungi kunda axborot eng qimmat resursga aylangan. Moliyaviy resurslar bo'yicha raqobat kurashida investorlarga o'zining moliyaviy

holati to'g'risida keng, to'liq, tushunarli va ishonchli axborotlarni taqdim eta oladigan kompaniyalargina ustunlikka ega bo'ladi (4).

Hozirgi vaqtda ushbu maqsadlar uchun BHMSga nisbatan MHXS yaxshiroq xizmat qiladi. MHXSning alohida qismlaridan biri – bu investitsiyalar hisobidir.

Investitsiyalar hisobi – zamonaviy xalqaro buxgalteriya va moliya hisobining eng murakkab, shuningdek, milliy va shu jumladan, xalqaro standartlarning tartibga solinmagan jihatlaridan biridir.

Yu. V. Klimovning maqolasida «investitsiyalar hisobi» tushunchasi quyidagicha ifodalangan: «Birgalikdagi faoliyatni hisobga olish va konsolidatsiya uslubiyoti masalalariga daxldor bo'lgan yagona standartlar talablarining, shuningdek, kompaniya investitsiyalari to'g'risidagi axborotlarning ochiqlanishi bo'yicha talablarning o'rnatilishi moliyaviy hisobotning globallashuvi jarayonidagi eng muhim bosqichlardan biri hisoblanadi. MHXS (IAS) 27* va PKR (SIC) 12* sharhida keltirilgan mavjud jamlanmaga yondashuvlarning nomuvofiqligini, shuningdek, qo'shma korxonalardagi ulushlarni MHXS (IAS) 31*ga muvofiq hisobga olishdagi farqlarni bartaraf etish maqsadida, MHXS Kengashi tomonidan MHXS (IFRS) 10 «Konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobot», MHXS (IFRS) 11 «Birgalikdagi faoliyat to'g'risidagi kelishuv», MHXS (IFRS) 12 «Boshqa kompaniyalarda ulushbay ishtirok etish to'g'risidagi axborotlarni ochiqlash» standartlari qabul qilindiki, bu o'zida tashkilotning boshqa kompaniyalar (sho''ba korxonalari, qo'shma korxonalar, ta'sir ostidagi tashkilotlarga kompaniyalar va boshqa birlashmaydigan birliklar) bilan munosabatlari to'g'risidagi axborotlarning ochiqlanishi bo'yicha talablarni o'z ichiga olgan yangi yagona standartni ifodalaydi»(5).

Inqirozli holatlar sharoitida ishonchli axborotni shakllantirish vazifalaridan kelib chiqib, umumiy muammolar orasidan MHXS (IFRS) 3, MHXS (IFRS) 10, MHXS (IFRS) 11, MHXS (IFRS) 12, MHXS (IAS) 24, MHXS (IAS) 27, MHXS (IAS) 28, MHXS (IAS) 36 talablarining bajarilishi bilan bog'liq muammolar ustuvor sifatida ajratib olindi va qisqacha yoritib berildi.

ADABIYOTLAR SHARHI.

Iqtisodchi olim S. Tashnazarov ta'kidlashicha, bugungi kunda kompaniyalarda moliyaviy hisobotlarini Moliyaviy Hisobotning Xalqaro Standartlari (MHXS) asosida tuzishga ob'ektiv zaruratlar mavjud. Qonunda ko'zda tutilgan tartibda MHXSlarini qo'llash tartibi joriy etildi. Dunyo bozoriga chiqish, xalqaro kredit olish, xorijiy investitsiyalarni jalb qilish uchun moliyaviy hisobotni MHXSlari bo'yicha tuzish maqsadga

muvofiqdir. Mamlakatimizda MHXSlari asosida moliyaviy hisobot tuzayotgan kompaniyalar soni oshib bormoqda. Chunki, moliyaviy hisobotning shaffofligini oshirishga erishish faqat MHXSlarga o'tish orqali amalga oshirilishi mumkin bo'ladi. Shu bois, xalqaro tashkilotlar tomonidan ishlab chiqilgan hujjatlar hamda ilg'or instrumentlar va tajribalardan foydalanish kun tartibidagi dolzarb masalalardan hisoblanadi (6).

Iqtiodchi olim O. Avazov qo'yidagicha ta'rif bergan: Iqtisodiyotni jadal rivojlanib borish sharoitida xo'jalik yurituvchi sub'ektlar o'rtasida bo'ladigan iktisodiy munosabatlarda ular to'g'risidagi axborotlarning to'g'ri va ob'ektivligi muhim ahamiyatga ega. Xo'jalik yurituvchi sub'ektlar iktisodiy munosabatda bo'ladigan sub'ektlar to'g'risidagi axborotlarni moliyaviy hisobotdan oladilar. Bir nechta filiallari yoki sho''ba korxonalari bo'lgan xujalik yurituvchi sub'ektlar konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobot tayyorlaydi va takdim etadilar (7).

Fikrimizcha, konsolidatsiyalangan moliyaviy hisobot (consolidated financial statements) – bu shunday hisobotki, unda bosh korxona va u tomonidan nazorat qilinadigan korxonalarning daromadlari, xarajatlari, mulki va majburiyatlari yagona korxonaning daromadlari, xarajatlari, mulki va majburiyatlari sifatida ifodalanadi.

NATIJALAR.

«Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga o'tish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi PQ-4611-son qarorga muvofiq, rasman e'lon qilingan BHMS va MHXS muvofiqlashuviga qaramasdan, ular o'rtasida katta farqlar mavjud (8). Bu farqlar hisob yuritishning nafaqat ma'lum standartlari bo'yicha, balki moliyaviy hujjatlarni tuzish kontseptsiyalarining o'ziga ham tegishli. MHXS va BHMS o'rtasidagi asosiy farqlar moliyaviy hisobotni tuzish maqsadlaridadir. MHXSga muvofiq, hisobotni tuzish maqsadi investorlar va kreditorlar uchun buxgalteriya hamda boshqaruvga oid axborotlarni ochiqlashdan iborat. Ushbu ma'lumotlar tashkilotning boshqaruv hisobini yuritish va investitsiyaga oid qarorining sifatiga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir qiladi.

Sho'ba kompaniyalarini nazorat qiladigan bosh kompaniyalarga tegishli guruhda hisobotni tayyorlash uchun qo'llaniladigan MHXS standartlarining soni 8 ta, ular:

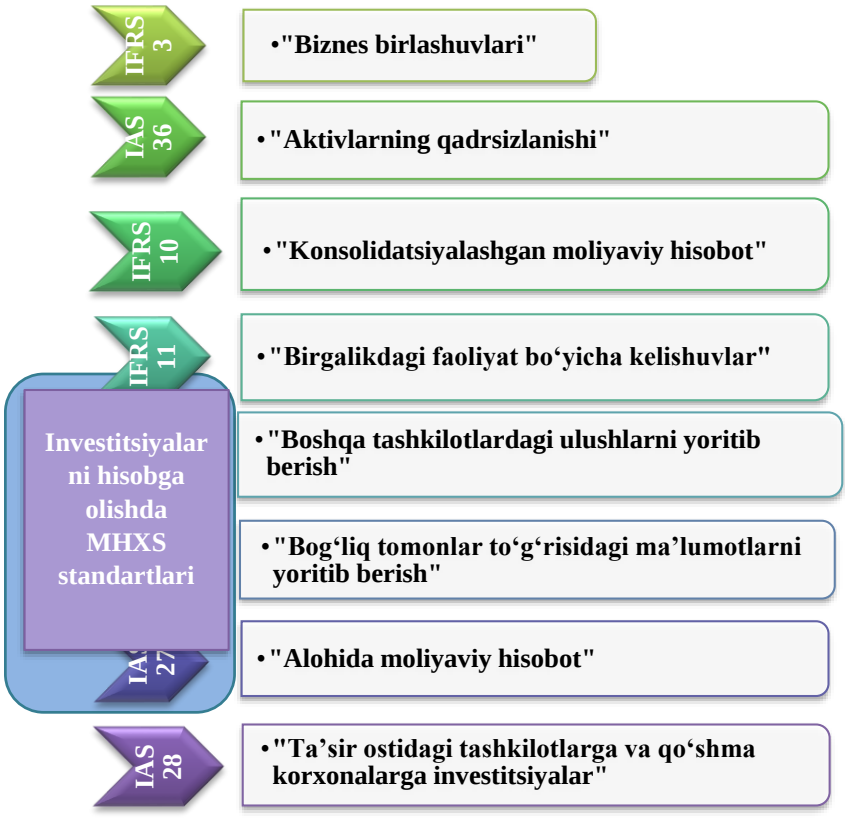

1-rasm. Xo‘jalik yurituvchi subyektlarning investitsiyaviy faoliyatlarini ifodalovchi MHXS standartlari(9).

BHMSga muvofiq tuzilgan hisobotning maqsadi - nazorat qiluvchi organlar tomonidan soliq hujjatlarini tekshirish. Maqsadlar va foydalanuvchilar doirasi orasidagi farqlar muqarrar ravishda o‘z ortidan moliyaviy hisobotni tuzish tamoyillariga oid tizimli farqlarni yuzaga keltiradi. Quyida biz investitsiyalarni hisobga olishda MHXS va BHMS o‘rtasidagi farqlarning solishtirma jadvalini keltiramiz.

1-jadval

Investitsiyalarni hisobga olishda MHXS va BXMS o'rtasidagi farqlarning solishtirma jadvali(10).

	Qisqacha ta'rifi	
	Sotib olish usuli bo'yicha	
	moliyaviy hisobotning tarkibiy tuzilishi va mazmuni bo'yicha	8 «Konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobotlar va sho'ba xo'jalik
faoliyat bo'yicha	Birgalikda nazorat qilinadigan tadbirkorlik faoliyatida (ya'ni, qo'shma tadbirkorlikda) ishtirok	
	Ulushbay ishtirokka ega tashkilot tomonidan qo'llaniladi	
MHXS (IAS) 24 «Bog'liq tomonlar to'g'risidagi ma'lumotlarni yoritib	Bog'liq tomonlar o'rtasidagi bog'liq tomonlarning bunday amaliyotlar bo'yicha qoldiqlari, jalb qilinganlik darajasi to'g'risidagi axborotlarning bog'liq tomonlar va ular o'rtasidagi amaliyotlar haqidagi ma'lumotlarni ochiqlash bo'yicha	
	Tashkilot tomonidan alohida moliyaviy hisobotning tayyorlanishida sho'ba va ta'sir ostidagi	

«Ta’sir ostidagi tashkilotlarga va qo‘shma korxonalarga	Ta’sir ostidagi tashkilotlar, qo‘shma korxonalarga ulushbay ishtirok etish usuli bo‘yicha o‘z hisobotlarida shu kabi ma’lumotlarni ochib berishlari shart bo‘lgan kompaniyalar	
	Tashkilotlar aktivlarni hisobga olishda va ularni hisob-kitoblarda aks ettirishda aktivlarning balans qiymati qaytariladigan summadan oshib ketmasligi uchun qo‘llashlari shart bo‘lgan tartibni belgilaydi.	

Shunday qilib, yuqoridagi jadvaldan MHXS va BHMS o’rtasidagi farqlarni yaqqol ko’rish mumkin. O’zbekiston Respublikasida konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobotda ko’plab qoida va yo’riqnomalarga asoslangan rasmiy yondashuv hanuzgacha saqlanib qolgan. Bu qoida va yo’riqnomalar hisobchiga kompaniyada bo’layotgan ishlarni baholashda qayishuvchanlikni namoyon qilishiga yo’l qo’ymaydi (1-jadval).

O’zbekiston Respublikasining 2016 yil 13 aprelda qabul qilingan yangi tahrirdagi «Buxgalteriya hisobi to’g’risida»gi O’RQ-404-con Qonuni, shuningdek, O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil

24 fevraldagi «Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga o’tish bo’yicha qo’shimcha chora-tadbirlar to’g’risida»gi PQ-4611-son qaroridagi asosiy qoidalarni e’tiborga olgan holda, O’zbekiston Respublikasida buxgalteriya hisobi sohasini isloh etishning hozirgi bosqichida konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisob va hisobotni tartibga solishni alohida ajratish imkoni yo’q (11), (12).

Boshqa kompaniyalarga kiritilgan investitsiyalarda yuqorida keltirilgan hisob-kitob qoidalarining ta’rifi konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobotda qo’llaniladi.

Mazkur ilmiy ishda ko’rib chiqilganlarni qo’llash deyarli barcha kompaniyalarning moliyaviy hisobotlariga tegishli.

O’zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. M. Mirziyoev ta’kidlashicha: «Biz faqat investitsiyalarni faol jalb qilish, yangi ishlab chiqarish

quvvatlarini ishga tushirish hisobidan iqtisodiyotimizni jadal rivojlantirishga erishamiz»(13).

Standartlarga taalluqli asosiy o'zgarishlarni tahlil qilinar ekan, quyidagi xulosalarni chiqarish zarur:

a) «Hisobga olish talablari» bandi shunday talabga aniqlik kiritadiki, bunda bosh tashkilot o'xshash amaliyotlar va shunga o'xshash sharoitlardagi boshqa holatlarda yagona hisob siyosatidan foydalangan holda konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobotni tayyorlashi shart (14).

b) MHXS (IAS) 27 standartining «Alohida moliyaviy hisobot» bandida sho''ba korxonalari, ta'sir ostidagi tashkilotlarga kompaniyalar va birgalikda nazorat qilinadigan korxonalarga investitsiyalar hisobi alohida moliyaviy hisobotlar orqali ochib beriladi;

v) qachonki bosh kompaniya (yuqorida ko'rsatilgan kompaniyadan farqli ravishda) birgalikda nazorat qilinadigan korxona yoki ta'sir ostidagi tashkilotlarga kompaniyaga investitsiyalar bo'yicha alohida moliyaviy hisobotni tayyorlayotganda, quyidagi ma'lumotlarni yoritib berishi lozim bo'ladi:

- hisobot alohida bo'lgani fakti, shuningdek, bunday hisobotning nima uchun tuzilishi sabablari, agarki qonunchilik organlari tomonidan talab etilmasa;

- sho''ba korxonalari, ta'sir ostidagi tashkilotlarga kompaniyalar va birgalikda nazorat qilinadigan korxonalarga kiritilgan yirik investitsiyalar ro'yxati va uni hisobga olish usuli, shu jumladan, nomi, ro'yxatdan o'tgan yoki joylashgan mamlakati, egalik ulushi yoki ovozlar ulushini yoritish.

Yuqorida keltirilgan standartlar sho''ba korxonalari, ta'sir ostidagi tashkilotlarga kompaniyalar va qo'shma korxonalarga investitsiyalarni hisobga olish tartibini belgilaydi, bunda kompaniya o'z ixtiyoriy tanlovi yoki kuzatuv organlarining talablariga muvofiq konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobotini taqdim etadi.

XULOSA.

Fikrimizcha, moliyaviy hisobotlar konsolidatsiyasi – bu majmuaviy tartib-taomil bo'lib, yagona guruhning alohida korxonalari tomonidan berilayotgan hisobotni kelgusida birlashtirish va uyg'unlashtirishga yo'naltirilgan. Bunday tartib-taomil konsolidatsiyalashgan tashkilotlarning moliyaviy holati to'g'risida har tomonlama ma'lumotlarni olish talab etilgan hollarda o'tkaziladi. Hisobotlar paketi birlashtirilgan shaklda bitta butun holda taqdim etiladi. Konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobotni tayyorlashda ishlatiladigan bosh korxona va uning sho''ba

korxonalarining moliyaviy hisobotlari bir xil sanada tayyorlangan bo'lishi shart. Agar bosh va sho''ba korxonalarning hisobot davrining oxirgi sanasi bir-biriga mos kelmasa, konsolidatsiya maqsadlari uchun sho''ba korxonasi bosh korxonaning sanasiga mos ravishda qo'shimcha moliyaviy hisobotni tayyorlaydi (amalda umuman mumkin bo'lmagan hollar bundan mustasno). «Guruh» to'g'risidagi xalqaro standartlarni aniqlashda tushunchalarning torligiga doim urg'u bermaslik uchun, xorijiy olimlar va amaliyotchilar «konsolidatsiya perimetri» atamasini ishlatishadi.

Yuqorida biz konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobotda investitsiyalar hisobining ba'zi qismlarini ko'rdik.

Quyida esa xorijiy olimlarning fikrlari bilan tanishamiz.

L. P. Krasnov, N. G. Bolьshakov, L. G. Kuznetsov, S. I. Puchkov, O. B. Lixachev kabi rossiyalik mualliflarning tadqiqotlarida asosan chet elda konsolidatsiyalashgan hisobotlar tuzilmasligi va ularda «Investitsiyalar hisobi» hisobga olinmasligi to'g'risida eslatma bor edi. Shuningdek, ularning ishlarida nazariya, uslub va uslubiyotning ko'plab savollari yoritilmagan, konsolidatsiyalashgan hisobotni tuzish savollari esa yuzaki ko'rib chiqilgan.

Bugungi kunda energetika yo'nalishidagi aktsiyadorlik kompaniyalarida nazariya, uslubiyot va hisobot ta'minotini tashkillashtirish savollari tahlil qilinmasdan qolmoqda, konsolidatsiyalashgan hisobotning predmeti, vazifalari, taqdim etish mazmunining ilmiy asosi yo'q.

Avvalambor, konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobotning tavsiflanishiga, uning mahalliy va xorijiy olimlarning ilmiy ishlarida tushunilishiga, konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobotning farqlari bilan aniq qaror qabul qilinishiga e'tibor qaratish zarur.

Z. M. Aliev o'zining ilmiy tadqiqotida quyidagicha ta'kidlaydi: «MHXS Kengashi o'zining qarorini shu bilan izohlaydiki, hisobot (shu jumladan, konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobot) asosli iqtisodiy qarorlarni qabul qilish uchun zarur bo'lgan ma'lumotlar, ya'ni kompaniya (kompaniyalar guruhi)ning moliyaviy holati, faoliyatining moliyaviy natijalari to'g'risidagi ma'lumotlarda keng doiradagi foydalanuvchilarning ehtiyojlarini qondirishi shart. Bundan tashqari, agar faoliyati guruh ichidagi boshqa kompaniyalar faoliyatidan ajralib turadigan kompaniyaning moliyaviy ko'rsatkichlari sezilarli darajada katta bo'lsa, bunday kompaniyaning konsolidatsiya perimetridan chiqarilishi moliyaviy hisobot foydalanuvchilari tomonidan qabul qilinadigan iqtisodiy qarorlarga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin, ya'ni

buning oqibati – konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobot maqsadlarining buzilishi bo'lishi mumkin»(15).

V. M. Golikovning fikricha, konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobot o'zining hajmi, tarkibi, mazmuni va ahamiyati jihatidan mulkdorlar soni cheklangan, boshqaruv tizimi sodda, faoliyati hajmi tor bo'lgan yakka tashkilotlarning buxgalteriya (moliyaviy) hisobotiga nisbatan ancha keng tushuncha. Konsolidatsiyalashgan hisobot ko'p hollarda transmilliy xarakter kasb etadi va aynan shuning uchun uni xalqaro darajada tartibga solish talab etiladi(16).

Ye. Yu. Volkova o'z ilmiy ishida konsolidatsiyalashgan hisobot – bu xalqaro standartlar tamoyillari, talablari, taxminlari asosida guruh a'zolarining moliyaviy va nomoliyaviy ma'lumotlarini birlashtirish yordamida shakllantirilgan, moliyaviy-xo'jalik faoliyati to'g'risidagi axborotlarni ochiqlaydigan va korxonalarning konsolidatsiyalashgan guruhini yagona xo'jalik sub'ekti sifatida tasavvur qilish imkonini beradigan moliyaviy hisobot ekanligini ta'kidlaydi(17).

Iqtisodchi olim O. Sobirov ta'kidlashicha, respublikamizdagi barcha xo'jalik yurituvchi sub'ektlarda moliyaviy hisobotlarni xalqaro standartlarni (MHXS) talablar darajasida yuritish iqtisodiyotga xorijiy investitsiyalar olib kirish hajmining oshishiga olib keladi(18).

«Moliyaviy hisobot» tushunchasi buxgalteriya hisoboti ma'lumotlarini ham o'z ichiga oladi. Konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobot buxgalteriya hisobotining guruh, xo'jalik sub'ektlari nazorat munosabatlariga asoslangan faoliyatining moliyaviy natijalari va moliyaviy holatini tavsiflash uchun mo'ljallangan bir turi sifatida baholanadi.

Bizningcha, ilmiy tadqiqotlarda konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobotni shakllantirish bo'yicha ko'plab amaliy masalalar hali ochiqligicha qolmoqda yoki ko'rib chiqilmagan, jumladan, energetika tarmog'ida investitsiyalarni hisobga olish xususiyatlari ham yetarlicha tadqiq etilmagan.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, biz investitsiyalar hisobini energetika sohasidagi juda katta va dolzarb masala sifatida baholaymiz. Konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobotda konsolidatsiyaning barcha usullari aniq-ravshan aks ettirilishi lozim. Va albatta, MHXSga muvofiq konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobotda investitsiyalarni hisobga olishda ishlatiladigan hisoblarni yoddan chiqarish mumkin emas.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. MSFO (IFRS) 10 Consolidated Financial Statements. Konsolidirovannaya finansovaya otchetnostь. https://fin-accounting. ru/ifrs/ifrs10.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 24 fevraldagi «Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga o'tish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi PQ-4611-son qarori. Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 25. 02. 2020 y. , 07/20/4611/0209-son, 31. 10. 2020 y. , 06/20/6098/1432-son; 23. 08. 2021 y. , 06/21/6280/0811-son. https://lex. uz/docs/4746047.

3. Perexod na MSFO v Uzbekistane budet uskoren. https://www. norma. uz/novoe_v_zakonodatelstve/perehod_na_mejdunarodnye_standarty_finansovoy_otchetnosti_v_uzbekistane_budet_uskoren.

4. Sravnenie MSFO i RSBU. Printsipialьnыe rasxojdeniya v uchete. statьya. MSFO, Dipifr finansы i MSFO: teoriya i praktika. http://msfo-dipifr. ru/sravnenie-msfo-i-rsbu//.

5. Uchet investitsiy: novыe trebovaniya MSFO 10, MSFO 11, MSFO 12. Yu. V. Klimova. Statьya. 2011 g.

6. S. Tashnazarov. Moliyaviy hisobotning MHXS bo'yicha transformatsiyasi zarurati, mohiyati va bosqichlari. «Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar» ilmiy elektron jurnali. № 3, may-iyunь, 2017yil. http://iqtisodiyot. tsue. uz/sites/default/files/maqolalar/3_S_Tashnazarov. pdf

7. O. Avazov. Konsolidatsiyalashgan moliyaviy hibotni tekshirishda auditorlik dalillarini tuplash va uni takomillashtirish. https://cyberleninka. ru/article/n/konsolidatsiyalashgan-moliyaviy-isobotni-tekshirishda-auditorlik-dalillarini-t-plash-va-uni-takomillashtirish.

8. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 24 fevraldagi «Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga o'tish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi PQ-4611-son qarori. Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 25. 02. 2020 y. , 07/20/4611/0209-son, 31. 10. 2020 y. , 06/20/6098/1432-son; 23. 08. 2021 y. , 06/21/6280/0811-son www. lex. uz.

9. Muallif ishlanmasi.

10. Muallif ishlanmasi.

11. O’zbekiston Respublikasining 2016 yil 13 aprelda qabul qilingan «Buxgalteriya hisobi to’g’risida»gi O’RQ-404-con Qonuni (yangi tahriri). https://lex. uz/acts/2931251?ONDATE=14. 04. 2016%2000#2931259.

12. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 24 fevraldagi «Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga o’tish bo’yicha qo’shimcha chora-tadbirlar to’g’risida»gi PQ-4611-son qarori. Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi, 25. 02. 2020 y. , 07/20/4611/0209-son, 31. 10. 2020 y. , 06/20/6098/1432-son; 23. 08. 2021 y. , 06/21/6280/0811-son. https://lex. uz/docs/4746047.

13. O’zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. 2018 yil 28 dekabrь. https://uza. uz/uz/posts/zbekiston-respublikasi-prezidenti-shavkat-mirziyeevning-oliasy-28-12-2018

14. MSFO (IFRS) 10. Consolidated Financial Statements. Konsolidirovannaya finansovaya otchetnostь. https://fin-accounting. ru/ifrs/ifrs10.

15. Z. M. Aliev. «Formirovanie konsolidirovannoy finansovoy otchetnosti xoldingov v sootvetstvii s mejdunarodnыmi standartami finansovoy otchetnosti». Avtoreferat. -2011. -S. 4. https://www. dissercat. com/content/formirovanie-konsolidirovannoi-finansovoi-otchetnosti-kholdingov-v-sootvetstvii-s-mezhdunaro

16. Golikov Viktor Mixaylovich. «Organizatsiya i metodika audita konsolidirovannoy finansovoy otchetnosti, sostavlennoy v sootvetstvii s MSFO». Avtoreferat. 2007 g. S. 15. https://new-disser. ru/_avtoreferats/01003309562. pdf

17. V. E Yurevna. «Formirovanie i analiz konsolidirovannoy finansovoy otchetnosti gruppы kompaniy». Avtoreferat. 2010. str. 10. https://www. dissercat. com/content/formirovanie-i-analiz-konsolidirovannoi-finansovoi-otchetnosti-gruppy-kompanii

18. O. Sobirov. Moliyaviy hisobotlarni xalqaro standartlar talablari darajasida takomillashtirish. «Xalqaro moliya va hisob» ilmiy jurnali. № 3, iyunь, 2021 yil. ISSN: 2181-1016.

EXTENDED ABSTRACT

THE MAIN DIRECTIONS OF COORDINATING INVESTMENT ACCOUNTING BASED ON INTERNATIONAL STANDARDS OF FINANCIAL ACCOUNTING IN NEW UZBEKISTAN

The development of international trade, the emergence of various companies, the globalization of the capital market, the globalization of economic processes and information technologies have created the need to harmonize the financial statements of companies from different countries. In recent years, the processes of international harmonization of financial statements have accelerated significantly. Interest in the introduction and application of international financial reporting standards (IFRS) is growing in Uzbekistan. This is one of the most important factors in improving the efficiency of corporate management and investment attractiveness, ensuring business competitiveness and transparency. In recent months, due to the coronavirus pandemic, the governments of many countries have adopted restrictive measures that affect the operations and financial statements of all companies in one way or another. In this research work, we try to consider the impact and consequences of the pandemic to prepare the financial statements based on the current provisions of the IASB.

1. Electric energy is a separate branch of energy, which includes the production of electric energy at power stations and its delivery to consumers through power transmission lines. Its central elements are power plants, which are classified according to the types of primary energy used and the types of converters used for this purpose.

2. International financial reporting standards (IFRS) have been recognized by the world community as a clear standard for the formation and presentation of financial statements of organizations. Today, their use has become an integral part of the reputation of large corporations and individual countries. Application of the international rules of reporting by the organization in its activities serves not only for the openness of the information related to the report and more awareness, but also ensures a higher ranking of the company and strengthens its competitiveness.

3. As a result of research, "Accounting policy for investment accounting" was developed in the formation of "Uniform accounting policy" based on international standards of financial reports. Determining

in the accounting policy the preparation of reports on the basis of MHXS allows to simplify the process of preparation of reports and timely preparation and presentation of financial reports.

4. The economic and financial potential of JSC "Uzbekistan National Electric Networks" enterprises, its efficiency was evaluated, important suggestions were made regarding the financial situation and its improvement, as well as the financial report of "Uzbekistan National Electric Networks" JSC enterprises is based on horizontal, vertical, analytical coefficients system and the use of analysis methods according to the system of analytical annotations has improved.

5. The implementation of the new form developed for the calculation of investments in the consolidated financial statement in the enterprises of "Uzbekistan National Electric Grids" JSC served to eliminate some shortcomings and misunderstandings in the presentation of financial statements to the employees of the MHSS department. As a result of the implementation of this proposal, the work activity of the employees of the Ministry of Finance increased significantly and time consumption decreased, the transparency, accuracy, comprehensibility and stability of investment attraction increased.

6. The proposal for the development of methodological procedures for consolidated financial statements based on international standards of financial reporting has been introduced into the activities of JSC "Uzbekistan Milliy Elektr Shtetrei". Methodical procedures were developed for the compilation of consolidated financial statements submitted by the enterprises of "Uzbekistan National Electric Networks" JSC "Savdoenergo", "Ozenergoengineering" JSC, and "Energomaxsusavto" LLC, which are part of "Uzbekistan National Electric Networks" JSC, and for determining their perimeters. As a result of the implementation of this proposal, the legal differentiation of the enterprises of each invested joint-stock company, the division of the consolidation perimeter on the basis of specific rules, and the presentation of consolidated financial reports have improved the efficiency index by 7-8 percent.

7. Investing in renewable energy is a great opportunity to take advantage of the technology that will continue to develop and grow in the future. If the rates of production cost reduction and development forecasts remain as they are now, the need for ecologically clean resources will only increase. In addition, the current efforts of governments fully confirm these forecasts.

THE IMPACT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE ON LABOR PRODUCTIVITY IN THE EDUCATION SYSTEM

Doctorant, Bekmurod ELMONOV

ABSTRACT

INTRODUCTION

Today, the use of safe, effective and widely available technologies in the process of teaching and learning increases the effectiveness of education. Teachers are increasingly using AI services in their daily lives. Including translation based on mobile applications, checking spelling errors, data scanning and so on. The number of downloads of artificial intelligence applications that can be used in the educational process to improve work efficiency is increasing. Searching, collecting, selecting, enriching and adapting data for use in the course of the lesson. The use of artificial intelligence in the educational system has been researched by the scientific community for more than 30 years. The use of artificial intelligence technologies in the educational process can cause various risks. For example, the risk of students turning their AI-generated development into their own independent development. Increasing unfairness among users during the integration of artificial intelligence in the educational system.

However, in the education system, AI can serve educational priorities better, at scale, and at lower cost. In times of pandemic, incomplete education can be acquired on the basis of this technology. With the help of artificial intelligence, it can provide materials based on the student's opportunity, need and potential. Artificial intelligence gives teachers the ability to individually approach students who are absent or lagging behind.

The Center for Knowledge of the Future of Work has predicted the creation of about 21 million new jobs in the coming years, creating the

necessary skill requirements for the implementation of the work of the future. The World Economic Forum and the British Council in the UAE have identified a set of employability skills that university graduates should have by 2030. Based on such reports, students' employability skills are often seen as an effective tool for securing employment in future labor markets. From this point of view, this article highlights the need to group indicators of the impact of digital technology and the fourth industrial revolution on the labor market, to determine the difference between general productivity and individual labor productivity under the influence of production automation, and to analyze the change of labor tasks in the wave of artificial intelligence. The grouping of abilities that students should acquire during the educational process, the use of artificial intelligence technology in their formation has been scientifically and theoretically studied.

LITERATURE REVIEW

A new revolution in education may take place, according to research on the impact of artificial intelligence on productivity in the educational system. According to several economic reports (World Economic Forum, McKinsey, etc.), the "fourth industrial revolution", i. e. , advanced digitalization and automation of work, is expected to have a great impact on the career and experience of the individual in the future. This, in turn, can destroy industries, professions and the concept of lifelong learning.

The fourth industrial revolution represents a set of technologies that shape the connection between the physical, electronic and biological spheres. As noted by the World Economic Forum, the fourth industrial revolution has begun since the 21st century and is changing its shape with various aspects such as mobile internet, powerful sensors, artificial

takes 200 years to start this process. Because of the exponential growth of technology, MIT scientists Brynjolfsson and McAfee argue in their book The Second Machine Age that we need to learn and adapt to how to work with and even compete with machines before it's too late.

According to Marin Ford's 2015 publication The Rise of the Robots, while machines have so far been a means of increasing labor productivity, in the future machines may become workers and replace workers. According to these two views, technological progress leads to uneven income distribution, job polarization, and increased skill requirements for the workforce. Currently, this process is reflected in income inequality, a decrease in real wages, and a decrease in the share of income from workers to capital, and this is expected to continue. According to other researchers, this did not affect employment. A reduction in employment in agriculture leads to the creation of new jobs in other sectors. Manufacturing automation takes two forms: substitution and complementarity.

In addition, in this process, employers are concerned about the lack of employability skills of candidates, and this is recognized as a global problem. There are differences in perceptions of employability skills between higher education students and employers. The table below shows the views on employability (Table 1). According to the given definitions, the ability of graduates of higher education to get a job in the digitization of the economy means getting a job through finding a new job, using the psychological construction that incorporates individual characteristics in the selection process, and optimal use of competencies.

Table 1.

Theoretical views on employability of labor force

№	Authors	The essence
		"Ability to get an initial job, keep a job and, if necessary, find a new job"
		"Relative chances of getting and keeping different types of work and employment"
		"A psychological construct that embodies individual characteristics that develop

		adaptability, behavior, and affect and improve the individual work interface. "
		"The desire to be attractive in the labor market and to maintain their competitiveness. "
		"The ability to get a job or be self-employed, to be permanently employed through the optimal use of competences. "
		"Employability is the acquisition of a set of skills, knowledge, understanding and personal qualities that guarantee and increase the chances of a person choosing occupations
		"A set of individual differences that force employees to actively adapt to their work and career environment. "
		"Adequate preparation to enter and remain employable, including general and discipline-specific skills, a range of skills for self- and career management. "

In research on the impact of artificial intelligence on labor productivity, innovative technologies, including artificial intelligence and robotics, are being researched on the impact of population employment, increase in labor productivity, population income and their distribution. According to modern theories, skill acquisition based on technological innovation leads to wage polarization and a higher labor market demand for highly skilled

new ideas. Manufacturing automation and artificial intelligence are causing income inequality and the division of labor to decrease.

METHODOLOGY

Research and statistical analysis of existing scientific studies on the impact of artificial intelligence on labor productivity, determine the strength of the correlation of factors and compare them economically. Logical thinking, scientific abstraction, information grouping, analysis and synthesis, induction and deduction methods are widely used.

RESULTS

10, 000 years ago, human settlement and domestication of animals is the first radical change. This is what we call the agricultural revolution. In the next 10 thousand years, in the second half of the 18th century, the first industrial revolution took place and lasted almost 3 centuries. Accelerated by social and technological change. At the end of the 19th century, the second industrial revolution occurred. Manufacturing companies began to attract material capital to increase production volume. The demand for highly skilled workers has increased. By the 20th century, the demand for master's degrees in higher education steadily increased. Workers felt they were in the middle of a "race between education and technology". The fourth industrial revolution is based on artificial intelligence, machine learning, 3D printing, intranet tools and genetic engineering. In Germany, the fourth industrial revolution began in 2011 with the creation of global value chains and smart factories. In general, it can be seen that the evolution of society from agriculture to today's capitalist system. Work force can be defined as a steady transition from physical activity to mental activity. In this process, it is necessary to assess to what extent the simultaneous occurrence of technological progress and productivity growth will affect national wealth, unemployment and social inequality, as in previous revolutions. We believe that productivity will increase, creating new jobs in priority sectors will prevent unemployment from rising. Nevertheless, the fact that the development and diffusion of innovations is higher compared to the previous ones makes it difficult to

forecast social and economic acceleration. For example, today's most successful companies—Uber, Airbnb, or Alibaba—have become ubiquitous in the past. The iPhone company was founded 10 years ago, and in 2016 alone, its number exceeded 2 billion globally. The fourth industrial revolution is built on the digital revolution, affects all sectors, continues to spread widely in the social, economic and business spheres, bringing about the convergence of different technologies. The whole system will be transformed, industries, business models and social structures will change. This development ensures that the productivity is higher than ever before. Productivity, which can be increased through the automation of many activities in terms of wealth, income, and employment, should be distinguished from total productivity.

In this process, a rethinking of the function of society is required. In the past years, labor productivity has increased based on compensating workers, and in the past 30 years, it has been based on increasing the income of shareholders and business owners. For example, in the G20 countries, since 1999, productivity has increased by more than 18 percent, while real wages have increased by only 5 percent. Drivers causing technological change are divided into: physical, digital and biological driver groups. The physical driver field includes the latest innovations, such as vehicle automation, the invention of new materials, and 3D printers. In the development of production, the increase of perfect robots also has a high place. Globally, there are currently about 1. 5 million robots, and this number is expected to reach 25 million by 2025, according to McKinsey. Increasing robots' mental abilities makes them more dexterous and improves perceptual abilities.

At the same time, the "Sharing Economy" is connecting people and their valuables on the basis of various platforms, transporting them online from one place to another using Blockchain technology, consuming products and services, and the volume of bitcoin financial transactions is increasing. In general, four stages of the artificial intelligence wave will emerge: internet artificial intelligence, business artificial intelligence, data reliability-based artificial intelligence, and autonomous artificial intelligence. These four types of artificial intelligence have different strengths, spread across different sectors, and its wave will permeate our way of life. The biological driver covers both medicine and synthetic biology, including writing the organism's DNA. As a result of the fourth industrial revolution, the demand for middle-skilled workers will disappear and the demand for ICT skills, social intelligence and creativity will increase. Digitization of the economy and the fourth industrial

revolution are being manifested in various ways in the economy and its components (Table 2).

Table 2

The impact of digital technology and the fourth industrial revolution on the labor market

Appearances of the digital revolution:	**Appearances in the economy:**	**Appearances in the labor market:**
The emergence of large-scale innovative technologies in various fields; Formation of new markets as a result of highly innovative processes; Global spread of digital technologies, globalization; Spiritual, political, social, economic, etc. transformation; The expansion of the use of Internet networks, artificial intelligence, robots, big data technology, etc	Increasing the share of the digital economy in the economy; Emergence of new ways and technologies in production of goods and provision of services; Emergence of new business models based on digital technologies; An increase in the service sector before the decrease in the share of industry and agriculture in GDP; The emergence of large transnational digital corporations, digital platforms	The emergence of new professions and the disappearance of old ones; Increasing polarization in the labor market; Increased demand for highly qualified workers; Transformation of forms of labor organization, emergence of new forms of employment; Increased labor productivity in the digital sector; The threat of job automation.

The influence of the work values of multigenerational workers on –Tomsk: 2022. –22 C.

In this view, the fourth industrial revolution and digitization are changing the structure of networks, the business models of companies and the labor market. The demand for workers' skills is increasing, the nature and nature of work, ways of organizing work are changing. Communication between employers and employees creates new opportunities and various threats. There is inconsistency in definitions of employability in terms of the various factors that lead people to be

considered more or less employable than others. Understanding, skills and performance, career development learning, ownership of practice, level of know-how, general skills and emotional intelligence, self-confidence and self-esteem are covered.

RESULTS

If in the previous industrial revolutions there was a period of achievement based on adaptation of the employment support system to increase the qualification of the labor force, the implementation of such a choice in the fourth industrial revolution is considered controversial. Demographic, socio-economic and technological changes and the emergence of different occupational families are complicating the process. Employment in architecture and engineering and computer and math occupations is expected to increase, while employment in manufacturing, office and administrative occupations is expected to decrease. The organization of the educational process based on new technologies increases students' interest in social and emotional knowledge. There is a need to provide more than traditional education to students of the 21st century. Finding a solution to the problem, communication and collaboration skills on the basis of social and emotional knowledge is highly important. Trilling and Fadell divide the skills needed in the 21st century into 3 groups: knowledge acquisition and innovation ability; possession of digital skills;

o
c
c
u
p
a
t
i
o
n
a
l

e
x
p
o
s
u
r
e

a
n
d

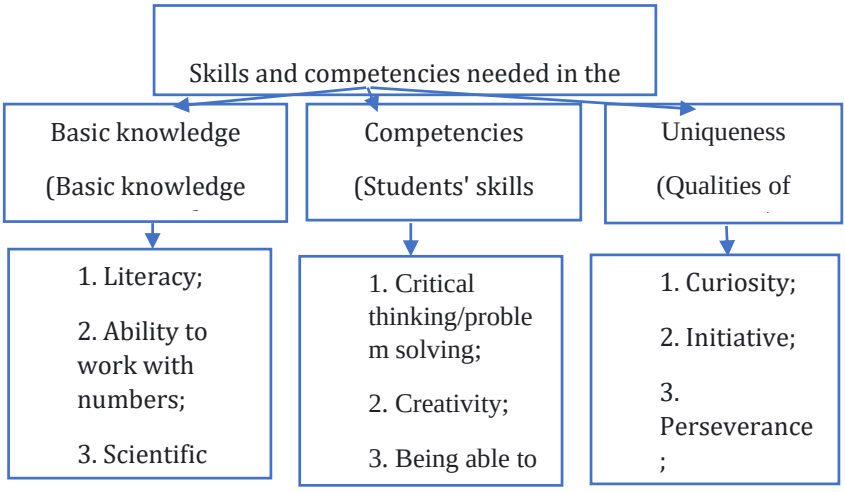

Figure 1. 16 qualities students of the 21st century should have

Source: Prepared based on Future of education and skills 2030: Conceptual learning framework. OECD. EDU/EDPC(2018)45/ANN2 асосида тайёрланди

In 2015-2022, the number of people studying in higher education institutions increased by 210. 3 per 10, 000 populations in the Republic of Uzbekistan. The humanitarian sector accounted for 103. 3%, the production and technical sector for 45. 2%, and the social sector, economy and law for 27. 3%. The areas with the least increase in coverage were agriculture and water management by 9. 5, and services by 10. 2 (Table 3).

Table 3.

Students studying in higher education institutions by fields of education, thousand people

Field of education	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	Per 10, 000 people in 2015-2022
Humanitarian field	110, 2	108, 4	124, 0	166, 7	213, 2	268, 6	380, 0	489, 8	103, 3
Social sphere, economy and law	29, 9	28, 8	29, 7	32, 5	44, 2	71, 4	101, 0	130, 2	27, 3
Production and technical field	75, 0	78, 8	87, 7	97, 8	108, 6	134, 3	189, 9	244, 8	45, 2
Agriculture and water management	19, 9	20, 9	23, 9	24, 4	26, 6	30, 7	43, 4	56, 0	9, 5
Health and social security	19, 0	20, 1	20, 5	24, 4	29, 4	40, 3	57, 0	73, 4	14, 7
Services sector	10, 4	11, 2	11, 9	14, 4	19, 1	26, 3	37, 1	47, 9	10, 2
Total	264, 3	268, 3	297, 7	360, 2	441, 0	571, 5	808, 4	1042, 1	210, 3

Source: calculated based on the datawww. Stat. uz

In 2015-2022, the number of specialists who graduated from higher education increased by 6. 3%, which increases the competitiveness of labor resources and the labor potential. Specialists who graduated from higher education institutions in the fields of education increased by 12. 5 thousand people in the humanitarian sector, and its share in the general fields decreased by 3. 2 percent, while in the production and technical field it increased by 6. 7 thousand people, and its share in the general fields decreased by 5 decreased by 9 percent. The same trend was

observed in agriculture and water management, that is, although it increased by 1. 4 thousand, its share in the total weight decreased by 1. 7 percent.

2. 8 thousand graduates in the social, economic and legal fields, and its share in the general fields also increased by 9. 9 percent. The number of graduates has also increased in other fields. The number of graduates in production and technical field increased by 3. 4 thousand people. Nevertheless, within the framework of general fields, the main share of graduates in the humanities field (-46. 3% in 2015, 43. 1% in 2012), Social field, economy and law (-13. 1% in 2015, 23. 1% in 2022 %) and production and technical sectors (-24. 9% in 2015, 18. 9% in 2022). The number of specialists who graduated from higher education institutions in the fields of education per 10, 000 population increased in all fields (Table 4).

In Uzbekistan, large-scale work is being carried out to introduce modern organizational and legal mechanisms to ensure employment of the population, to train the unemployed, to retrain and improve the skills of workers, to reduce the unemployment rate in the regions, to reduce illegal labor migration and informal employment. According to the analysis of the relationship between the number of graduates per professor and the unemployment rate in 2015-2022, there is a correlation between the labor productivity of professors and the unemployment rate (figure2).

Table 4.

The number of specialists who graduated from higher education institutions by field of education

Field of education	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	Per 10, 000 people in
Humanitarian field	30, 7	29, 0	29, 2	28, 4	28, 4	40, 5	42, 3	44, 4	2, 7
Social sphere, economy and law	8, 7	8, 4	8, 0	8, 1	8, 1	8, 8	18, 2	23, 7	3, 9
Production and technical field	16, 5	16, 4	19, 1	19, 9	21, 6	22, 3	22, 9	19, 5	0, 2
Agriculture and water management	4, 5	4, 5	5, 0	5, 5	5, 5	5, 3	7, 2	5, 2	0, 0
Health and social security	3, 3	3, 2	3, 5	5, 5	4, 3	4, 1	6, 9	5, 6	0, 5
Services sector	2, 6	2, 6	2, 7	2, 8	2, 9	2, 9	5, 7	4, 6	0, 5
Total	66, 3	64, 1	67, 4	70, 3	70, 8	83, 9	103, 2	102, 8	7, 8

Source: calculated based on the datawww. Stat. uz

According to regression analysis, one percent increase in the number of graduates per unit of teachers reduces the unemployment rate by 0. 27 percent with

Figure 2. Changes in the number of graduates per professor and unemployment rate in Uzbekistan's higher education system in 2015-2022

Source: calculated based on the datawww. Stat. uz

CONCLUSION

The introduction of artificial intelligence can lead to the release of employees from certain tasks. Reorganization of job tasks (adding some tasks and eliminating others) instead of eliminating the entire job completely, the tasks in the job can be rearranged. In this case, artificial intelligence will eventually complement the work of the employee. In some areas, it replaces not the entire profession, but only a part of the tasks in each profession. Most of the professions that can be replaced by AI are monotonous, repetitive, mechanical and rule-based. In contrast, humans are naturally creative, interpersonal, flexible, agile, and have intuitive decision-making skills, which still have advantages over artificial intelligence. The teaching profession is considered to be very complex and involves making thousands of decisions during the day. Provides knowledge, ensures students' activity during classes, works with students outside of classes and conducts administrative activities. According to research, teachers work 50 hours a week and spend more than half of that time interacting with students. Artificial intelligence increases the productivity of teachers by saving time spent on administrative and repetitive tasks. When using the artificial intelligence model in the educational system, it is necessary to apply it based on the priority goals of education, taking into account the interaction of education and practice. It is important to ensure information security, opportunities to eliminate inconsistencies in the model, secure and efficient system operation, and set the norm for alternation between man and device.

The use of artificial intelligence technologies to increase labor productivity in the educational system creates the need to:

Improvement of intellectual education system. The intelligent teaching system is based on cognitive sciences and is a type of technology for effective training of students, making full use of the technical achievements of artificial intelligence technology, pedagogical psychology, and informatics. Reduces the academic load of requirements, increases the effectiveness of teaching teachers and, as a result, increases the academic activity of students.

The intellectual learning system includes a teacher module, an expert module, a student module, and human-computer interaction modules.

Coordination of agent technology. Agent technology refers to software that simulates human behavior and human interactions and operates independently according to the perceived environment and provides appropriate services.

An agent can be called a subject of active intelligent activity with the ability to process information. It should have a perceptron that interacts with the outside world, an information processor that processes and stores information, an effector that affects the environment, and a communication mechanism that has internal and external effects. Currently, in the field of artificial intelligence, many traditional artificial intelligence technologies are combined with agent technology.

Implementation of digital data formation technology in the fields of education. Numerical data generation involves the process of finding and analyzing large amounts of data to develop forecast indicators.

LIST OF REFERENCES

1. McKinsey Global Institute. 2017. A Future That Works: Automation, Employment and Productivity

2. Hirschi, A. (2018). The fourth industrial revolution: Issues and implications for career research and practice. The Career Development Quarterly, 66(3), 192–204

3. Brougham & Haar (2017) Smart Technology, Artificial Intelligence, Robotics, and Algorithms (STARA): Employees' perceptions 24

4. Schwab, K. (2016) The Fourth Industrial Revolution. World Economic Forum. International Journal of Communications, Network and System Sciences, Vol. 10 No. 3

5. K

6. E

7. F

illage, J. and Pollard, E. (1998) Employability: Developing a Framework for Policy Analysis. Department for Education and Employment, London.

Economic Possibilities for Our Grandchildren. In Essays in Persuasion; ming, task flexibility and the employability of low-skilled workers.

11. Van der Heijde, C. M. & Van der Heijden, B. I. J. M. (2006). In search for suitable age management practices for lifelong employability and career success

bise of the robots : technology and the threat of a jobless future / Martin ford, Published by Basic Books, A Member of the Perseus Books Group. New York

12. Dacre Pool, L. and Sewell, P. (2007), "The key to employability: developing a practical model of graduate employability", EducationpTraining, Vol. 49 No. 4, pp. 277-89.

13. Fugate, M. , & Kinicki, A. J. (2008). A Dispositional Approach to Employability: Development of a Measure and Test of Implications for Employee Reactions to Organizational Change. Journal of Occupational and Organizational Psychology, 81, 503-527. https://doi. org/10. 1348/096317907X241579

14. Barbieri et al. (2020) COVID-19 epidemic: Italian workers exposed to risk and the lockdown. https://cepr. org/voxeu/columns/covid-19-epidemic-italian-workers-exposed-risk-and-lockdown

Artificial Intelligence and the Modern Productivity Paradox: A Clash of Expectations and Statistics. https://www. nber. org/papers/w24001

анжин В. В. (2022). Влияние трудовых ценностей многопоколенных работников на занятость и политику эффективной занятости.

The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of rilliant Technologies, W. W. Norton & Company

Диссертации автореферат на соискание ученой степеникандидата экономических наук. Автор. –Томск:–22 С.

“ W h y a r e t h e r e s t i l l s o m a n y j o b s ? t h e h i s t

RAQOBAT SHAROITIDA TOG' - KON SANOATI KORXONALARINI STRATEGIK BOSHQARISH MASALALARI(OKMK MISOLIDA)

tayanch doktorant Sitorabonu Nazarova

Annotasiya

Iqtisodiyotniliberallashtirish va erkin bozor mexanizimlariniamal qilish sharoitlarda korxonalar o'rtasidaraqobat shakillanib boradi. Bunday sharoitda korxonalar o'zining o'rta va uzoq muddatga belgilangan maqsad va vazifalarini belgilab olish kerak bo'ladi. Buninguchunstrategik taxlil o'tkazish va korxona rivojlanishinishakllantirish dolzarb masalagaaylanibbormoqda. Korxona o'zfaoliyatidama'lumbir to'siqlarva xav-xatarga duch kelishini oldindan bilishiva shunganisbatanprinventiv choralarko'rib borishikerak bo'ladi . Bu ham strategik rejalashva ishlab chiqishni ta'lab etadi. Bozormunosabatlari sharoitida korxonaningkelgusi davrdagi faoliyatini belgilashda , rejalashtirishdamavxumlik holati ko'p uchraydi. Bundaymavxumlikni oydinlashtirishmaqsadidakorxonaning rivojlanishinibir qancha stenariyalik variantlarini belgilash lozim bo'ladi. (pissimistlik, optimistlik, inersion variantlar)Shu sababli korxonalarda strategik boshqaruvtizimini bozor talablarida moslashtirishbugungi kunning muhim vazifalaridanbiri hisoblanadi .

Kalit so'zlar: Strategiya, boshqaruv, rejalashtirish, korxona, raqobat, bozor, Olmaliq, menejment, strategik menejment

ISSUES OF STRATEGIC MANAGEMENT OF MINING ENTERPRISES IN COMPETITIVE CONDITIONS

PhD student Sitorabonu Nazarova

Annotation

In conditions of liberalization of the economy and the observance of free market mechanisms, competition among enterprises is formed. In such conditions, enterprises will have to determine their goals and objectives for the medium and long term. For this, strategic planning and the formation of the development of the enterprise are becoming an urgent issue. The enterprise will have to anticipate that it will face certain obstacles and risks in its activities and take prinventive measures in relation to this . This also scolds strategic planning and development. In the context of market relations when determining the activities of an enterprise in the coming period , a state of abstraction is most common in planning. In order to clarify such abstraction, it will be necessary to specify several stenarian options for the development of the enterprise. (pissimism, optimism, inertial options)for this reason, the adaptation of the strategic management system in enterprises in market demands is one of the important tasks of today .

Keywords: Strategy, management, planning, enterprise, competition, market, Marketing, management, strategic management

Korxona va biznes muhitini strategik boshqaruv va qarorlarsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Strategik qarorlar har qanday korxona va o'zlarining samarali faoliyatlarini amalga oshirish imkoniyatlariga ega bo'ladilar. Darhaqiqat, har qanday korxonaning samarali tashkil etilishi oshirilayotgan bir qancha sezilarli ishlari mavjud bo'lib Olmaliq kon-

O'zbekiston iqtisodiyotining tarkibida kon –metalurgiya sanoati muhim

E
r

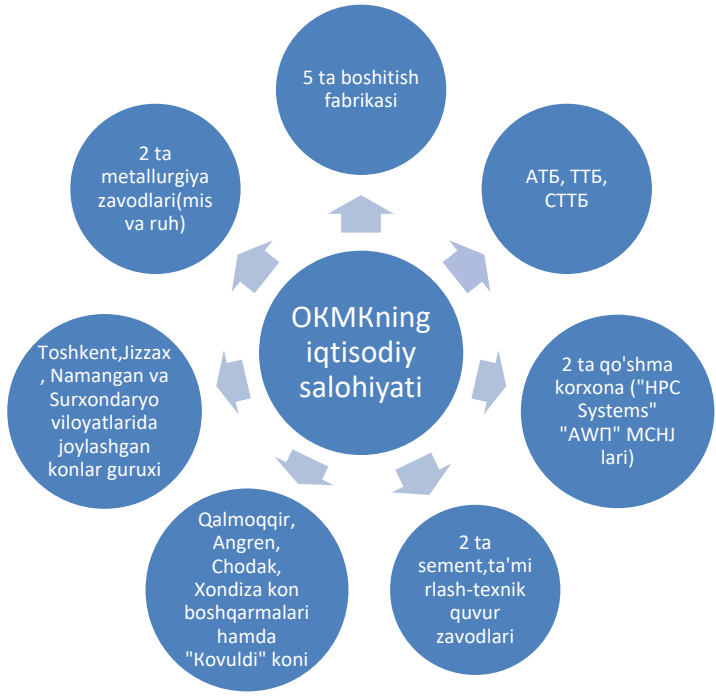

Rasm 1. OKMKning iqtisodiy salohiyatini belgilovchi obektlar

Olmaliq tog'kon-metallurgiya kombinati O'zbekistonda mis ishlab chiqarish bo'yicha yagona korxona sanaladi. Unda tozalangan mis, metalli ruh, molibden, qo'rg'oshinli kontsentrat va boshqa mahsulotlar ishlab
a
d
a
n

—

chiqarilmoqda. Kombinatda respublika bo'yicha Kumushning 90 foizi va oltinning 20 foizi ishlab chiqariladi. Kombinat nafaqat O'zbekistonda, balki butun Markaziy Osiyo mintaqasida eng yirik mis ishlab chiqaruvchi va misdan tayyorlangan mahsulotlarni ichki va tashqi bozorlarga etkazib beruvchi hisoblanadi. Hozirgi vaqtda kombinat 18 turdagi eksportbop, yuqori likvidli mahsulotlarni realizasiya qilmoqda. Kombinatda qazib chiqarilayotgan rudalar tarkibidan 13 ta kimyoviy elementlar ajratib olinib, ulardan mis va mis buyumlari, rux, kadmiy, oltin, kumush, qo'rg'oshin, sulfat kislotasi, mis va molibden kontsentratlari, tselen, tellur, mis va rux kuporosi kabi mahsulotlar ishlab chiqariladi. Ushbu maxsulotlar ichida mis asosiysidir va uni qazib olish va ishlab chiqarish bo'yicha kombinat dunyodagi 30 ta eng yirik korxonalar qatoriga kiradi. Ayni paytda kombinatda yiliga 148 ming tonna mis ishlab chiqariladi hamda MDH davlatlari ichida Rossiya (973 ming tonna) va Qozog'istondan (500 ming tonna) keyin uchinchi o'rinda turadi. Kombinat mis mahsulotlarini dunyoning 20 dan ortiq davlatiga (Turkiya, Xitoy, MDH davlatlari, Sharqiy va G'arbiy Evropa mamlakatlari, Qatar, Avstraliya, Indoneziya va boshqa) ga eksport qiladi. Bundan tashqari katodli mis, sim, mis quvurlar, rux va mis sulfat, metall rux, ammoniy perrenat, metall molibden va volfram, texnik tselen, texnik tellur, metall kadmiy, sulfat kislota, tsement va boshqa maxsulotlar ham tashqi bozorlarga etkazib beriladi.

Hozirda korxona tomonidan 100 dan ortiq turdagi maxsulotlar ishlab chiqarilib, ularning yarmidan ko'pi tashqi bozorlarda sotilmoqda.

Kombinatda ishlab chiqarilayotgan oltin va kumush London qimmatbaho metallar birjasining sifat belgisiga, ya'ni "yaxshi etkazib beruvchi" maqomiga ega. Mis ishlab chiqarish jarayonida sifat tizimi menejmenti joriy etilib, unga xalqaro muvofiqlik sertifikati olingan. Ushbu muvofiqlik sertifikati kombinatning Jizzaxdagi sement ishlab chiqarish jarayoniga ham berilgan. Xozirda kombinatning Toshkent, Namangan, Jizzax va Surxondaryo viloyatlarida joylashgan 38 ta tarkibiy bo'linmada 45 mingga yaqin kishi mehnat qilmoqda. Kombinat boshqaruvida "kadrlar menejmenti" hamda "inson resurslarini boshvarish (HR) imlari yo'lga qo'yilgan.

Kombinatda investisiyaviy dasturlar ham samarali amalga oshirish borasida tizimli ishlar yo'lga qo'yilgan. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2022-2026 yillarda O'zbekiston Respublikasining investisiya dasturini tasdiqlash va investisiya loyihalarini boshqarish bo'yicha yangi yondashuv va mexanizmlarni joriy etish to'g'risida" gi 30. 12. 2021 yildagi PQ-72-son qaroriga binoan "Olmaliq KMK" AJ bo'yicha umumiy qiymati 5158, 8 mln. dollor bo'lgan 3 ta investisiya loyihasini

amalga oshirish ko'zda tutilgan. Albatta bunday ulkan loyixalarni amalga oshirishda korxona tomonidan qo'llaniladigan boshqaruv usullarining o'rni katta. Xozirda korxonalar amaliyotida strategik boshqarishning ahamiyati ortib bormoqda. Shu jumladan OKMKda xam. Bu kombinatning vakolatini kengayishi hamda o'zlarining iqtisodiy ahvoli uchun javobgarliklari darajasining oshganligi bilan bog'liqdir. Zamonaviy boshqarishning sifati korxona samaradorligini belgilab beradi. Shu bois kombinatda eng zamonaviy texnika va texnologiyalarni jalb etish bugungi kundagi ustuvor vazifalardan biri sanaladi.

Kombinatda strategik boshqaruvni amalga oshirish bo'yicha strategik rivojlantirish va transformasiya boshqarmasi tashlik etilgan bo'lib, boshqarma faoliyatiga boshqaruv raisining iqtisodiyot, moliya va transformasiya jarayonlari bo'yicha o'rinbosari rahbarlik qiladi va o'z vakolati doirasida boshqaruv raisiga bo'ysinadi. Boshqarma ikkita yo'nalishda ish olib boradi. Birinchisi, tog'metalurgiya kombinatini strategik rivojlantirish va ikkinchi yo'nalish kombinatni modernizasiya qilish va istiqbolda ko'zlangan maqsadga erishishga oid strategik vazifalarni amalga oshirish.

Kombinatda har ikkala yo'nalish bo'yicha ham bir qator ishlar amalga oshirilib kelinmoqda. Boshqarma tomonidan rivojlantirish strategiyasi ishlab chiqilgan. Ushbu strategiya doirasida "Yoshlik I" konini o'zlashtirish bo'yicha amalga oshirish bo'yicha maqsad va vazifalar belgilangan. Strategiyada kombinat faoliyatiga ilm–fan yutuqlari va zamonaviy texnologiyalarni joriy etish alohida o'rin tutadi. Shuningdek, yangi konlarni o'zlashtirish orqali ishlab chiqarish hajmini doimiy ravishda oshirib borishga qaratilgan vazifalar belgilangan. Ushbu vazifalar O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 1 martdagi qaroriga muvofiq belgilangan bo'lib, kombinatda Yoshlik-1 konini o'zlashtirish bo'yicha qiymati 15 milliard dollarlik megaloyihani izchil amalga oshirish ishlari strategik vazifa sifatida belgilangan. Strategiyadagi yana bir muhim yo'nalish O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Olmaliq KMK" AJ konlari negizida rangli va qimmatbaho metallar ishlab chiqarishni kengaytirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi 2020 yil 26 maydagi PQ-4731-son qarorida belgilangan vazifalar ijrosi bilan uyg'unlashtirilgan. Unga ko'ra yangi metallurgiya kompleksini barpo etish orqali mis va oltin ishlab chiqarish hajmini 3 barobar oshirish maqsad qilib belgilangan. Mazkur loyiha uch bosqichda amalga oshiriladi.

Kombinatni xalqaro mezonlar asosida transformasiya qilish, zamonaviy korporativ boshqaruvni joriy etish maqsadida (O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023 yil 24 mart kuni davlat mulkini xususiylashtirish ishlari ijrosi va bu borada joriy yilgi rejalar muhokamasi

yuzasidan o'tkazilgan yig'ilishda bergan topshiriqlariga muvofiq) OKMKning 2 foiz aktsiyasini "IPO"(Initial Public Offering) orqali aholiga sotish taklif etilgan. Kombinatni xalqaro mezonlar asosida transformasiya qilish hamda zamonaviy korporativ boshqaruvini joriy etish bo'yicha "IPO" dastalbki ko'yilgan qadam desa bo'ladi.

Kombinatda "raqamli O'zbekiston — 2030" milliy strategiyasi doirasida "raqamli OKMK — 2030" rivojlantirish kontsepsiyasi ishlab chiqilib, amalga oshirilmoqda. Ushbu yo'nalishda: — yagona axborot makonini yaratish; – barcha tuzilmalarni gorizontal va vertikal avtomatlashtirilgan axborot almashuvi tizimi bilan bog'lash; – xisobotlarni avtomatlashgan tarzda shakllantirish va taqdim qilish; – boshqaruvda elektron nazorat hamda monitoring tizimini joriy etish; – ishlab chiqarish jarayonlarini boshqarishni avtomatlashtirish va boshqa vazifalar amalga oshiriladi.

OKMKda strategik boshqaruvni amalga oshirish borasida bir qator ijobiy natijalarga erishilgan.

Xususan:

– Kombinatda strategik rivojlantirish va transformasiya boshqarmasi tashlik etilgan;

– o'rta va uzoq muddatga qaratilgan maqsad va vazifalar aniqlangan;

– Kombinat faoliyatiga ilm–fan yutuqlari va zamonaviy texnologiyalarni joriy etish bo'yicha maqsad va vazifalar aniqlangan;

– Yangi metallurgiya kompleksini barpo etish orqali mis va oltin ishlab chiqarish hajmini 3 barobar oshirish uch bosqichda amalga oshirish uzoq muddatli strategik vazifa sifatida belgilangan;

– Kombinatni xalqaro mezonlar asosida transformasiya qilish hamda zamonaviy korporativ boshqaruvni joriy etish borasida vazifalar aniqlangan;

– "Raqamli OKMK — 2030" rivojlantirish kontsepsiyasi ishlab chiqilib, amalga oshirilmoqda.

Xulosa: Yuqoridagilar bilan birgalikda, o'tkazilgan tahlil natijalariga ko'ra, kombinat faoliyatini strategik boshqarish borasida qo'yidagi jihatlarga e'tibor qaratish o'rinli bo'ladi:

-Kombinatda strategik boshqaruv(menejment)ga oid kontsepsiya ishlab chiqilishi, shuningdek, aniqlangan strategik maqsad va vazifalar yagona strategiya ko'rinishida qabul qilinishi strategiyani amalga oshirish

mexanizmlarini joriy etish hamda monitoring tizimini to'g'ri yo'lga qo'yishga xizmat qilgan bo'lardi.

- Kompaniyada eskirgan texnologiyalardan foydalanish natijasida yuqori ishlab chiqarish xarajatlari va atrof-muhit muammolari saqlanib qolmoqda. Bo'esa kombinatda texnologik yangilanishning uzoq muddatlarga mo'ljallangan maqsad va vazifalarini aniq qilib belgilab olishni taqozo qiladi.

-Kombinatda resurslarni muvozanatli taqsimlashning o'rta va uzoq muddatli prognoz ko'rsatkichlarini ishlab chiqish xarajatlarni to'g'ri taqsimlash, resurslarning ortiqcha yoki etishmaslik holatlarining oldini olishga va pirovardida ishlab chiqarish samaradorligi va moliyaviy ko'rsatkichlarga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

-Tog'-kon metallurgiya korxonasi raqobatbardoshligini saqlab qolishi uchun innovasiyalarni rag'batlantirishi, yangi texnologiyalarni ishlab chiqishi va ishlab chiqarish jarayonlarini takomillashtirish yo'llarini izlashi kerak bo'ladi. OKMKning strategik boshqaruvidagi dolzarb masalalardan biri – bu strategik maqsad va vazifalarda innovasiyalarga etarli darajada e'tibor qaratishdan iborat. Innovasion bo'lmagan strategiya raqobatchilardan ortda qolishga va bozor ulushini yo'qotishga olib kelishi mumkin.

Adabiyotlar ro'yxati

аплан Р. С. , Нортон Д. П. Организация, ориентированная на стратегию. Как в новойбизнес-среде преуспевают организации, применяющие сбалансированную систему показателей/пер. сангл. М. : ЗАО Олимп-Бизнес. 2004-416 с.

нсоффИ. Стратегическое управление. – М. : Экономика, 1989. – 358 с.

ортер М. Международная конкуренция: Пер. с англ. / Под. ред. В. Д. Щетинина. – М. Международные отношения, 1993. – 64 с;

2014- 35-б.

Kengaytirilgan annotasiya

Raqobat sharoitida tog' - kon sanoati korxonalarini strategik boshqarish masalalari

Iqtisodiyotni liberallashtirish va erkin bozor mexanizimlarini amal qilish sharoitlarda xo'jalik yurituvchi subektlar , korxonalar o'rtasida raqobat shakillanib boradi. Bunday sharoitda korxonalar o'zining o'rta va uzoq muddatga belgilangan maqsad va vazifalarini belgilab olish kerak bo'ladi. Buning uchun strategik taxlil o'tkazish va korxona rivojlanishini shakllantirish dolzarb masalaga aylanib bormoqda. Korxona o'z faoliyatida ma'lum bir to'siqlar va xav-xatarga duch kelishini oldindan bilishi va shunga nisbatan prinventiv choralar ko'rib borishi kerak bo'ladi. Bu ham strategik rejalash va ishlab chiqishni ta'lab etadi. Bozor munosabatlari sharoitida korxonaning kelgusi davrdagi faoliyatini belgilashda , rejalashtirishda mavxumlik holati ko'p uchraydi. Bundaymavxumlikni oydinlashtirish maqsadida korxonaning rivojlanishini bir qancha stenariyalik variantlarini belgilash lozim bo'ladi. (pissimistlik, optimistlik, inersion variantlar)Bularni strategik rejalashtirish lozim bo'ladi. Shu sababli bozor iqtisodiyotini erkinlashtirish sharoitida korxonalarda strategik boshqaruv tizimini bozor talablarida moslashtirishbugungi kunning muhim vazifalaridan biri hisoblanadi va vazifa ijrosi o'laroq boshqaruvda ilg'or davlat menejmenti va "aqlli" boshqaruv prinsiplariga bosqichma-bosqich o'tish , unga ko'ra davlat va xo'jalik boshqaruvida strategik menejment hamda risk menejmentining ilg'or instrumentlari (usullari)ni o'rgatish , Tarmoqlar faoliyatini samaraliboshqarishdastrategik tahlil , rejalashtirish va tamoyillariga asoslangan uzoq muddatli davlat siyosati konsepsiyasini ishlab chiqish chora tadbirlariko'rilmoqda. Amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarning samarali amalga oshirilishi uchun boshqarishning, ayniqsa strategik boshqaruvning turli sohalarida ijobiy o`zgarishlar bo`lishi muhim vazifalardan biri sanaladi. Bozor munosabatlarining shakllanishi natijasida korxonalarni strategik boshqarishda yangi talablar paydo bo`lmoqda. O`zbekiston iqtisodiyotining zamonaviy o`tish bosqichi tadbirkorlik faoliyatining rivojlanishi va turli xil mulkchilik shakllariga o`tish bilan tavsiflanadi. Bu o`z navbatida samarali boshqarishning zarurligini taqozo etadi. Samarali boshqarish o`z navbatida ishlab chiqariladigan mahsulot raqobatbardoshligini va buning natijasida iqtisodiyotning raqobatbardoshligini ta`minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

EXTENDED ABSTRACT

Issues of strategic management of mining enterprises in competitive conditions

AKSIYALARNI OMMAVIY JOYLASHTIRISH ORQALI IQTISODIY BARQARORLIKKA ERISHISH IMKONIYATLARI

Mamatov Akmaljon Anvarjonovich,

"Agrobank" ATB HR departamenti boshqarma boshlig'i

Annotatsiya

Ushbu maqolada mahalliy va xorijiy olimlarning mavzuga doir ilmiy qarashlari shuningdek, aksiyalarni ommaviy joylashtirishni samarali tashkil etish orqali arzon kapital jalb qilish imkoniyatlari tahlil qilingan. Xalqchil IPO tashkil etish va o'tkazishda ko'zlangan maqsadga erishishda e'tibor qaratish lozim bo'lgan masalalar, ya'ni aholini aksiyadorga aylantirish orqali daromadlarini oshirishda, biznesning arzon kapital jalb qilishida xususiylashtirishning samarali kechishida, iqtisodiyotni moliyalashtirishda kredit bozoriga raqobatchi institut sifatida fond bozori rivojlanishi ko'rsatib o'tildi. Shuningdek, Davlat tasarrufidagi aksiyalar paketini xususiy investorlarga sotish orqali kapital jalb qilish, keng jamoatchilik uchun o'z jamg'armalarini aksiyalarga investitsiya qilish yo'llari to'g'risida ilmiy xulosalar va amaliy takliflar keltirilgan.

Tayanch so'z va iboralar. aksiya, aksiyalarni ommaviy joylashtirish amaliyoti, kapital jalb qilish, davlat ishtirokidagi korxonalar, davlat aktivlarini xususiylashtirish, fond bozori.

POSSIBILITIES OF ACHIEVING ECONOMIC STABILITY THROUGH PUBLIC PLACEMENT OF SHARES

Akmaljon Anvarjonovich Mamatov,

Annotation

This article analyzes the scientific views of domestic and foreign scientists on the subject, as well as the possibilities of attracting cheap capital through the effective organization of public placement of shares. The issues that should be paid attention to in order to achieve the intended goal in organizing and conducting a democratic IPO, i. e. , in increasing the income by turning the population into shareholders, in the effective passage of privatization in attracting cheap capital of business, in financing the economy, the development of the stock market as a competitive institution to the credit market, were shown. Also, scientific conclusions and practical suggestions are given on ways to attract capital by selling a package of shares owned by the State to private investors, and ways for the general public to invest their savings in shares.

Key words. Shares, public offering of shares, capital raising, state-owned enterprises, privatization of state assets, stock market.

KIRISH

Aksiyalarni ommaviy joylashtirish biznes uchun arzon kapital jalb qilish orqali yuqori samaradorlikka xizmat qilsa, investorlar va aholi uchun daromad manbalarini diversifikatsiyalash hamda oshirishga xizmat qiladi. Bugungi iqtisodiyotning faol tarzda raqamlashuvi sharoitida aksiyalarni ommaviy joylashtirish amaliyoti globallik kasb etmoqda. Ya'ni IPO amaliyotlariga global amaliyot sifatida yondashilmoqda. Bunga bugungi texnologik rivojlanish to'la-to'kis imkon bermoqda. Mamlakatimizda ham bu borada Kvarts, Qo'qon mexanika zavodi, Jizzax plastmassa, Uzauto Motors aksiyadorlik jamiyatlari misolida ma'lum bir ijobiy yoki salbiy tajribalar olindi. Lekin aynan aksiyalarni ommaviy joylashtirish amaliyotlari orqali erishish mumkin bo'lgan imkoniyatlardan etarlicha foydalanilmoqda, deya olmaymiz.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning (Murojaatnoma. Toshkent, 2022:6) "Mening katta niyatim –

yurtdoshlarimiz orasida yuz minglab mulkdorlar, aksiyadorlar paydo bo'lsin. Odamlarimiz o'z omonatlarini investitsiya qilib, yuqori daromadlarga ega bo'lsin. Shuning uchun topshiriq berdim: kelgusi yilda engyirik 10 ta kompaniya va tijorat banklarimizning aksiyalari o'z aholimiz uchun ochiq va shaffof savdoga chiqariladi. Bu chinakam xalqchil IPO bo'lishiga ishonaman", deya alohida qayd etgan edilar.

Shuningdek, 2023 yil 24 mart kuni o'tkazilgan davlat mulkini xususiylashtirish ishlarining ijrosi va bu borada joriy yilgi rejalar muhokamasi yuzasidan yig'ilishda prezidentimiz "40 ta yirik korxona va banklardagi davlat ulushi "xalqchil IPO" orqali sotiladilishi, jumladan, ilk bor Navoiyva Olmaliq kombinatlari, Metallurgiya kombinati, "O'ztelekom", Milliy bank, Sanoatqurilishbank kabi yirik korxonalarning o'rtacha 2 foiz aksiyalari aholiga taklif etiladi. Bunda aholiga aksiyalarni to'g'ridan-to'g'ri sotib olish imkoniyati yaratiladi. Aksiyalari sotilgan korxonalar besh yil davomida sof foydasining kamida 30 foizi dividend to'lashga yo'naltiradi", deya ta'kidlandi. Keltirilgan ijobiy jihatlarga qaramasdan aksiyalarni ommaviy joylashtirish amaliyotining o'ziga xos printsiplari mavjud bo'lib, ularga rioya qilish bunday amaliyotlarning muvaffaqiyatini kafolatlaydi. Shu boisdan bu borada alohida tadqiqotlar muhim.

ADABIYOTLAR SHARHI

Aksiyalarni ommaviy joylashtirishni samarali tashkil etish orqali arzon kapital jalb qilish masalasi xorijiy va mahalliy tadqiqotchilarning doimiy diqqat-e'tiboridagi tadqiqot mavzularidan biridir. J. Qurbonov, S. Omonov, D. Nuralievalar (Toshkent, 2021:53) tomonidan xalqaro IPO amaliyotlari tahliliga doir tadqiqotlar amalga oshirilgan bo'lib, unda aksiyalarni birlamchi ommaviy joylashtirishning tashkiliy bosqichlari, aksiyalar bo'yicha narx diapazonlarini belgilash, bu boradagi eng yirik amaliyotlar, institutsiyaonlar investorlar va anderrayterlarning faolligi kabilarga e'tibor qaratilgan.

Aksiyadorlik jamiyatlarini moliyalashtirish amaliyotini takomillashtirishga doir tadqiqotlar olib borayotgan Q. Chinqulov (Toshkent, 2021:243) "Ustav kapitalida davlat yoki xo'jalik boshqaruv organlarining ulushi (aksiya paketi) mavjud bo'lgan aksiyadorlik jamiyatlarini moliyalashtirishning ustuvor yo'nalishi sifatida davlat hamda xo'jalik boshqaruvi organlarining ulushlari (aksiya paketlari)ni birlamchi ommaviy taklif (IPO) o'tkazish orqali joylashtirish natijasida aksiyadorlik jamiyatlarini aksiyalar orqali moliyalashtirishni samarali tashkil etish, aksiyadorlik jamiyatlariga qo'shimcha mablag' hamda xususiy investorlarni jalb etish imkoniyatlari yaratiladi", deya ta'kidlaydi.

Aksiyalarni ommaviy joylashtirish amaliyotini takomillashtirish yo'nalishlariga doir monografik tadqiqotlarni amalga oshirgan B. Boevga (Toshkent, 2021:56) fikriga ko'ra"aksiyadorlik jamiyatlari tomonidan individual investorlarga aksiyalarni ommaviy taklif qilish davri sifatida aholi daromadliligiva xarid quvvati nisbatan yuqori bo'ladigan davrni belgilash, shuningdek rentabelligi va bozordagi nufuzi yuqori davlatishtirokidagiaksiyadorlik jamiyatlari ustav kapitalidagi davlat ulushini SPO amaliyoti orqali bozor bahosida sotish hamda xususiylashtirishning keyingi bosqichlarini samarali tashkil etish lozim". Mazkur jihatga bugungi kunga qadar mamlakatimizda samarali foydalanilmoqda, deya olmaymiz. A. Karimovning (Toshkent 2022:16) mamlakatimizda amalga oshirilgan aksiyalarni ommaviy joylashtirish amaliyoti tahlillariga doir tadqiqotlarida aksiyalarni joylashtirish bahosini har tomonlama asosli belgilashlozimligi qayd etilgan. Haqiqatda bu borada muammolar mavjud bo'lib, birgina Uzauto Motors aksiyadorlik jamiyati aksiyalari nominalga nisbatan 14, 5 baravar yuqori belgilanganligi bunga misol bo'la oladi.

METODOLOGIYA

Aksiyalarni ommaviy joylashtirish amaliyotini takomillashtirishga doir mazkur tadqiqotni amalga oshirishda ilmiy abstraksiya, tahlil va sintez, taqqoslash, induktsiya va deduktsiya metodlaridan foydalanildi.

NATIJALAR

Shuni alohida ta'kidlashimiz lozimki, aksiyadorlik jamiyatlari tomonidan IPO amaliyotini o'tkazish to'g'risida qaror qabul qilinganda bosh maqsad arzon va yuqori miqdorda moliyaviy resurs jalb qilishni maqsad qilgan bo'ladi. Kutilayotgan IPO amaliyotlarining samarali kechishini ta'minlash orqali qo'yilgan maqsadga erishish uchun esa bu borada e'tibor qaratish lozim bo'lgan ma'lum bir jihatlar mavjud. IPO amaliyotida bu borada muhim hisoblangan va e'tibor qaratish lozim bo'lgan o'ziga xos muhim bosqichlar shular jumlasidandir. Tahlillarga ko'ra ma'lumki, muvaffaqiyatli IPO amaliyoti uchta bosqichda namoyon bo'ladi. Bular quyidagilardir:

1-jadval. Muvaffaqiyatli IPO amaliyoti bosqichlari va ularda e'tibor qaratiladigan jihatlar

	E'tibor qaratiladigan jihatlar va qilinadigan ishlar
bosqichi yo'nalishlari	- IPO o'tkazish bo'yicha korporativ strategiya qabul qilish; - investitsion jozibadorlikka intilish nuqtai nazaridan muntazam dividendlarga o'tish orqali aksiyalar bozor IPOtestidan o'tish; -IPO tushgan mablag'larloyihalarning istiqbolli ekanligini
o'tkazish bosqichi	- potentsial investorlar uchun road-showlar o'tkazish-narx - aksiyalarga ariza berish bo'yicha miqdor chegarasini - muvaffaqiyatli IPO o'tkazish.
IPO dan keyin investorlar bilan o'zaro manfaatli	- investitsion jozibadorlik davomiyligini ta'minlash; holda dividendlar muntazamligini ta'minlash; -kurs ko'tarilishi orqali daromadga ega bo'lishni ta'minlash.

Manba: *Iqtisodiy adabiyotlar asosisada muallif tomonidan tuzildi*

IPO amaliyotlarining muvaffaqiyatli amalga oshirilishi korporativ moliyaviy strategiyaning to'g'ri ishlab chiqilganligi va unga amal qilinishiga bevosita bog'liq. IPO bo'yicha korporativ strategiya bevosita uzoq muddatli tayyorgarlik rejasini belgilab olishni talab etadi. Uzoq muddatli tayyorgarlikdan asosiy maqsad investitsion jozibadorlikni oshirib borishdir. Buning uchun esa yuqori rentabellikka erishish asosida muntazam dividendlarga o'tish, ichki hujjatlarni jozibadorlik nuqtai nazaridan takomillashtirish (dividendga yo'naltiriladigan sof foyda miqdorini, dividend to'lash shaklini, ustav kapitalida ulushga egalik qilishning yuqori chegarasini aniq belgilash kabilar) talab etiladi. Shu bilan birga IPO tushgan mablag'lar yo'naltiriladigan loyihalarning istiqbolli ekanligini asoslash orqali rentabellik yanada oshirish hisobiga aksiyalar daromadliligi o'sishi prognozlariga ishontira olish ham muhim.

Milliy amaliyotda mazkur jihatga etarlicha e'tibor qaratilmoqda, deya olmaymiz. Ma'lum bir holatlarda birinchi chorakda IPO o'tkazilishi to'g'risida qaror davlat boshqaruviorganlari tomonidan qabul qilinmoqda va yil yakuni arafasida IPO o'tkazilmoqda.

Natijada investitsion jozibadorlik bilan bog'liq muammolar sabab kutilgan kapitallashuvga erishish imkoniyati keskin pasaymoqda. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 18 martdagi "Iqtisodiyotda davlat ishtirokini yanada qisqartirish va xususiylashtirishni jadallashtirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-168 sonli qaroriga asosan "2022 yil 1 oktyabrga qadar «Qishloq qurilish bank» ATBning aksiyalarini ommaviy joylashtirishni (IPO) ta'minlasin", deya belgilangan. Olti oy ichida investitsion jozibadorlik nuqtai nazaridan dividend siyosati yuritilishini ta'minlash imkonsiz. Uzauto Motors aksiyadorlik jamiyati faqatgina 2019 yil yakuni bo'yicha aksiya nominaliga nisbatan 36 foiz dividend to'lagan, 2020-2021 yillar yakunlari bo'yicha hech qanday dividend to'lamagan holda IPO ga chiqqanligi qo'yilgan maqsadni inkor qiladi. Natijada esa IPO o'tkazishi belgilangan aksiyadorlik jamiyatlari bu amaliyotni o'tkazmayapti yoki muvaffaqiyatli kechmayapti. Umuman davlat nazoratidagi aksiyadorlik jamiyatlari tomonidan aksiyalarni ommaviy joylashtirish (IPO, SPO) o'tkazish to'g'risidagi qarorlar davlat tomonidan qabul qilingan holatlarda aksiyadorlik jamiyatining bu boradagi tayyorlik darajasi etarlicha inobatga olinmayotganligini ta'kidlashimiz lozim. 2023 yilda davlat nazoratidagi tijorat banklari tomonidan IPO o'tkazishi kutilayotgan bir vaqtda fond birjasi listingidagi ular aksiyalari nominaldan past savdo qilinmoqda. Mazkur jihat qayd etilgan tijorat banklari investitsion jozibadorligi IPO o'tkazish uchun tayyor emasligini ko'rsatadi.

Bu borada Uzum market aksiyadorlik jamiyatining global IPOga chiqish bo'yicha 3 yillik strategiyasi qabul qilinganligi va strategiya asosida ishlar boshlanganligini alohida e'tirof etishimiz lozim. Ta'kidlash lozimki, IPO aksiyadorlik jamiyati bir yilda tayyor bo'lib, bir yil ichida o'tkaziladigan amaliyotemas. Buning uchun kamida 3-4 yil tayyorgarlik ko'rish orqali investorlar ishonchi qozonilishi, investitsion jozibadorlik ta'minlanishi lozim. Puxta tayyorgarlik muvaffaqiyatli IPO uchun har tomonlama asos vazifasini o'tab beradi. Ichki tayyorgarlik ta'minlanib, tegishli hamkorlar bilan kelishilgach, qaysi birjaga chiqish tanlangan holda har tomonlama asosli aksiyalar narx diapazonini belgilashga e'tibor qaratiladi. aksiyalarga bitta investor tomonidan ariza berish bo'yicha miqdor chegarasini belgilash ham mazkur jarayonda muhimdir.

Shuningdek arizalar qabul qilish vaqtini iqtisodiyotning joriy holatidan kelib chiqqan holda belgilash lozimligini shu o'rinda alohida

ta'kidlash lozim. Chunki, Kvarts, Qo'qon mexanika zavodi, Uzauto Motors aksiyadorlik jamiyatlari aksiyalarini ommaviy joylashtirish amaliyotlari qishda tashkil etilganligi ham talabning past bo'lishiga sabablardan biridir. Chunki aynan qish faslida aholi daromadlari nisbatan pasayishi va xarajatlarning esa ortishi sharoitida ularga aksiya taklif qilish o'z natijasini etarli darajada bermaydi. aksiyalarni ommaviy joylashtirish yakunlanganligi, IPO amaliyoti tugaganligini o'zida namoyon qilmaydi. IPOdan keyingi bosqich ham mavjud bo'lib, unga ko'ra investorlar bilan o'zaro manfaatli munosabatlarni davom ettirish lozimdir. Buning uchun esa bozor daromadliligidan kelib chiqqan holda dividendlar muntazamligini ta'minlash orqali investitsion jozibadorlikni saqlab turish lozim bo'ladi.

Mazkur jihat aksiyalar kursi ko'tarilishi hisobigi bir tomondan investorlar aktiv daromadi ortishiga xizmat qilsa, ikkinchi tomondan keyingi qo'shimchaaksiyalar emissiyasi joylashtirish uchun tekin reklama vazifasini o'tab beradi. Milliy amaliyotda bu borada ham muammolar mavjud. Masalan, aksiyalari ikki marta ommaviy joylashtirilgan "Kvarts" aksiyadorlik jamiyati tomonidan 2018 yil yakunlari bo'yicha dividend to'lanmagan, 2019 yil yakunlari bo'yicha aksiyalar nominal qiymatiga nisbatan 6, 1 foiz, 2020 yil yakuni bo'yicha esa 14, 2 foiz dividend to'lagan. Mazkur ko'rsatkichlar investorlarni qanoatlantirmaydi va o'z-o'zidan IPOdan keyingi bosqich yaxshi yo'lga qo'yilmaganligidan dalolat beradi.

Davlat ishtirokidagi qaysi milliy aksiyadorlik jamiyatlari IPO ga chiqishga tayyor, degan savol ham tug'ilishi tabiiy. Bunda Prezidentimiz Shavkat Mirziyoev (2022:12) ta'kidlaganlaridek, Olmaliq kon-metallurgiya kombinati, Navoiy kon-metallurgiya kombinati, O'zbekiston metallurgiya kombinati kabilar mazkur amaliyotga haqiqatda tayyor. Shuningdek, "Toshkent" RFBda premium klassdagi yagona emitent – O'zbekiston respublika tovar-xom ashyo birjasi aksiyalarini IPOga olib chiqish haqiqatda bozor rivoji uchun muhim ahamiyat kasb etgan bo'lardi. Tovar-xom ashyo birjasi aksiyalari o'ta jozibadorligini ta'kidlashimiz lozim. Jamiyat aksiyalari nominal qiymati 630 so'm bo'lsada, 2023 yil 28 mart holatiga 18500 so'mdan savdo qilinayotganligi buni isbotlab turibdi. Bunday natijaga erishish sabablaridan biri sifatida shubhasiz aksiyadorlik jamiyatining dividend siyosati va dividend amaliyotidir (2-jadval).

2-jadval

O'zbekiston respublika tovar-xom ashyo birjasi dividend to'lovlari tahlili

To'lov yili	Divident to'langan payti	Oddiy aksiya uchun divident (so'm)	Dividentlarni to'lash uchun yo'naltirilgan sof foyda %	Dividentlarni to'lash uchun yo'naltirilgan sof foyda summasi	Muomaladagi aksiyalar soni	Dividentlar taqsimlangan aksiyanerlar umumiy yig'ilishining sanasi
2021	2020	1100,0	86,95%	82 454 262 000,00	74 958 420	20.03.2021
2020	2019	2490,0	76,135%	62 215 488 600,00	24 986 140	22.05.2020
2019	2018	550,0	52,23%	13 742 377 000,00	24 986 140	24.05.2019
2018	2017	230,0	65,07%	5 746 812 200,00	24 986 140	25.05.2018
2017	2016	200,0	61,99%	4 997 228 000,00	24 986 140	26.05.2017
2016	2015	160,00	60,61 %	3 997 782 400,00	24 986 140	27.05.2016
2015	2014	190,00	51,68%	4 747 366 600,00	24 986 140	15.05.2015
2014	2013	180,00	52,01%	4 497 505 200,00	24 986 140	20.06.2014
2013	2012	160,01	51,20%	3 998 212 100,00	24 986 140	21.06.2013
2012	2011	99,51	52,00%	2 486 322 000,00	24 986 140	22.06.2012
2011	2010	50,70	51,00%	1 266 818 070,00	24 986 140	10.06.2011
2010	2009	31,61	70,00%	789 701 900,00	24 986 140	11.06.2010
2009	2008	43,81	90,00%	1 094 742 700,00	24 986 140	12.06.2009

Manba: *https://uzex. uz sayti ma'lumotlari asosida muallaif tomonidan tayo'rlandi*

Ko'rib turibmizki, 14 yillik dividend tahlillari haqiqatda investorlar uchun qiziq va bu davr mobaynida muntazam ravishda sof foydaning 50 foizdan ortiq qismi dividendga yo'naltirilgan. 2021 yil yakuni bo'yicha 88, 31 foiz sof foyda dividend yo'naltirilgan va bittaaksiyaga 1650 so'mdan dividend to'lab berilgan bo'lsa, 2022 yil yakuni bo'yicha kuzatuv kengashi tomonidan bitta aksiyaga 2300 so'mdan dividend to'lash tavsiya qilingan. O'zbekiston respublika tovar-xom ashyo birjasi investitsion jozibadorligiga yana bir sabab sof korporativ boshqaruv amal qilayotanligidir. Ya'ni hech bir aksiyador nazorat paketiga egalik qilmaydi va davlat ulushi 26, 43 foizga teng (1-rasm).

1-rasm. O'zbekiston respublika tovar-xom ashyo birjasi aksiyadorlar tarkibi (09. 11. 2022 yil holatiga)

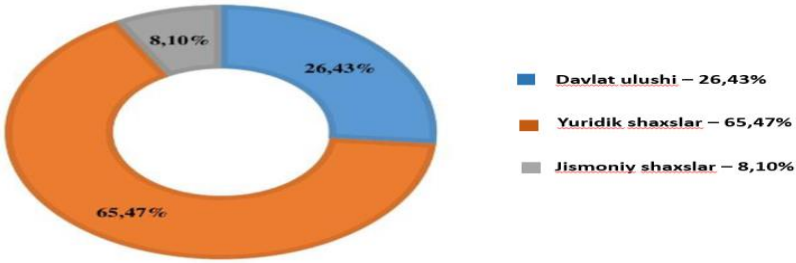

Manba: *https://uzex. uz sayti ma'lumotlari asosida muallaftomonidan tayo'rlandi*

Yana shuni ham ta'kidlashimiz lozimki, Olmaliq kon-metallurgiya kombinati va O'zbekiston metallurgiya kombinati tashabbusi asosida O'zbekiston respublika tovar-xom ashyo birjasidagi 12 foizlik aksiyalarni SPOga chiqarish to'g'risida 2019 yilda qaror qabul qilingan edi. Mazkur qaror ijrosi ta'minlanmadi. Va endi O'zbekiston respublika tovar-xom ashyo birjasi 2 foiz aksiyasini ommaviy joylashtirishi belgilandi. Mazkur amaliyotni joriy yilda o'tkazish bozor uchun tom ma'noda ijobiy signal bo'lib xizmat qiladi. Shuningdek, Trastbank, Ipak yo'li banki aksiyadorlik tijorat banklari rentabelligi yuqoriligi bois ham ulardagi davlat ulushini to'liq ommaviy joylashtirishga chiqarish maqsadga muvofiq. Shuningdek, yuqori rentabellik asosida faoliyat ko'rsatib kelayotgan uyali aloqa kompaniyalarini ham aksiyadorlik jamiyatiga aylantirish orqali IPOga chiqishini ta'minlash, sug'urta kompaniyalarini bozorga olib kirish muhim, deb hisoblaymiz.

XULOSA

Umuman olganda xalqchil IPO tashkil etish va o'tkazishda yuqoridagilarga e'tibor qaratish ko'zlangan maqsadga erishishda, ya'ni aholini aksiyadorga aylantirish orqali daromadlarini oshirishda, biznesning arzon kapital jalb qilishida, xususiylashtirishning samarali kechishida, iqtisodiyotni moliyalashtirishda kredit bozoriga raqobatchi institut sifatida fond bozori rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi, deb hisoblaymiz. Olmaliq kon-metallurgiya kombinati, Navoiy kon-metallurgiya kombinati kabilardan tashqari davlat nazorati yuqori bo'lgan aksiyadorlik jamiyatlarining aksiyalarni ommaviy joylashtirishga tayyorgarlik darajasi nisbatan past holatda. IPO o'tkazishi kutilayotgan davlat nazoratidagi tijorat banklari aksiyalari fond birjasida nominaldan past sotilmoqda. Bunday holatda aksiyalarni ommaviy joylashtirishga chiqishlari maqsadga muvofiq emas. Chunki aksiyalar nominaldan past

joylashtirilmaydi va taklif nominal qiymat bo'yicha bo'lganda ham investor bozordan olishni afzal ko'radi. IPOga chiqish uchun jiddiy tayyorgarlikdan o'tishni talab qilinishi bois uzoq muddatli korporativ strategiya asosida ish olib borilishi, aksiyadorlik jamiyatlarining tayyorgarlik darajasi IPO testidan o'tkazilishi lozim. Ustav kapitalida xususiy sektor ulushi yuqori bo'lgan aksiyadorlik jamiyatlarining birinchi navbatda IPOga chiqishlari maqsadga muvofiq va bozor uchun o'ziga xos signal vazifasini o'tab beradi. Bozor uchun ijobiy signalligi bois, bozor daromadliligi asosida dividendlarni belgilab borish lozim. Mazkur jihat istiqboldagi IPOlar uchun muhim. IPOdan keyingi bosqich, ya'ni amaliyot o'tkazilgach investorlar bilan munosabatlar manfaatli bo'lish shartligi bois, aksiyadorlik jamiyatlari ichki hujjatlarida, xususan ustavda dividendga yo'naltiriladigan sof foyda ko'rsatkichi jozibali tarzda belgilanishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Iqtisodiyotda davlat ishtirokini yanada qisqartirish va xususiylashtirishni jadallashtirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" qarori, 18. 03. 2022 yildagi PQ-168-son.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Iqtisodiyotda davlat ishtirokini qisqartirishningqo'shimchachora-tadbirlari to'g'risida" qarori, 24. 03. 2023 yildagi PQ-102-son. https:G'G'lex. uzG'docsG'6417192

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Fond birjasida aksiyalarning birlamchi va ikilamchi ommaviy takliflarini o'tkazishni tashkil etish to'g'risida" qarori, 26. 04. 2019 yildagi 358-son.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning 2022 yil 20 dekabrdagi Oliy Majlis va O'zbekiston xalqiga Murojaatnomasi

QurbonovJ. , Omonov S. , Nuralieva D. Xalqaro IPO amaliyotlari tahlili: tashkiliy xususiyatlari va institutsional investorlar ishtiroki. G'G' Iqtisod va moliya, 2021. No1. –B. 53-61.

Chinqulov Q. aksiyadorlik jamiyatlarini moliyalashtirishni takomillashtirish. G'G' Iqtisodiyot va ta'lim, 2021. No5. -B. 243-250.

Boev B. aksiyalarni ommaviy joylashtirish amaliyotini takomillashtirishning asosiy yo'nalishlari. PhD ilmiy darajasini olish uchun diss. avtoreferati. Toshkent, 2021. –56 b.

Karimov A. Improving Mechanisms of Attracting Free MoneyofThePopulationintheSecuritiesMarket Development. G'G'International Finance and Accounting. –2022. –T. 2022. –No. 1. –P. 16.

Xususiylashtirish borasidagi vazifalar belgilandi –https:G'G'president. uzG'uz G'lists G'viewG'6081

https:G'G'openinfo. uzG'uzG'factsG'?org_name q %22UzAuto Q Motors%22 Q aksiyadorlik Q jamiyati&typeq32&date_fromq&date_toq

https:G'G'openinfo. uzG'uzG'factsG'?org_nameq%22Kvarts%22QaksiyadorlikQ jamiyati & typeq32&date_fromq&date_toq

https:G'G'uzex. uzG'frG'pagesG'public-data-on-accrued-dividends

https:G'G'uzex. uzG'frG'pagesG'Equity-structure#

http:G'G'openinfo. uzG'ruG'factsG'67221G'

EXTENDED ABSTRACT

This article analyzes the scientific views of local and foreign scientists on the subject, as well as the possibilities of attracting cheap capital through the effective organization of public placement of shares. The issues that should be paid attention to in order to achieve the intended goal in organizing and conducting a democratic IPO, i. e. , in increasing the income by turning the population into shareholders, in the effective passage of privatization in attracting cheap capital of business, in financing the economy, the development of the stock market as a competitive institution to the credit market, were shown.

Also, scientific conclusions and practical suggestions are given on ways to attract capital by selling a package of shares owned by the State to private investors, and ways for the general public to invest their savings in shares.

Public placement of shares serves to increase efficiency by attracting cheap capital for businesses, and serves to diversify and increase sources of income for investors and citizens. In the context of today's actively digitized economy, the practice of mass placement of shares is becoming global. That is, IPO practices are being approached as a global practice. Today's technological development makes it possible.

Special importance is attached to this field in Uzbekistan. There are specific principles of the practice of public placement of shares, adherence to which guarantees the success of such practices. Therefore, special studies in this regard are important.

According to the analysis, it is known that successful IPO practice is manifested in three stages. Also, the corporate strategy for the IPO requires the determination of a long-term preparation plan. Also, this

article analyzed the economic indicators of some enterprises and organizations in Uzbekistan. As a result of the analysis, the following conclusions were drawn:

- focusing on the above when organizing and holding a national IPO is important in achieving the intended goal, i. e. increasing income by turning the population into shareholders, attracting cheap capital for business, effective privatization, development of the stock market as a competitive institution to the credit market in financing the economy;

- Since serious preparation is required for the IPO, work should be carried out on the basis of a long-term corporate strategy, the level of preparation of joint-stock companies should be tested for IPO;

- Joint-stock companies with a high share of the private sector in the charter capital should first go to IPO and serve as a unique signal for the market. As it is a positive signal for the market, it is necessary to set dividends on the basis of market profitability. This aspect is important for prospective IPOs;

- Since the post-IPO stage, i. e. , the relationship with investors should be beneficial after the implementation, the internal documents of joint-stock companies, in particular, the charter, should set the indicator of net profit allocated to dividends in an attractive way.

O’ZBEKISTONDA KICHIK BIZNESNI RIVOJLANTIRISHTIRISH MUAMMOLARINI YECHISHNING REAL OMILI

Professor A. Mutalov

THE REAL FACTOR IN SOLVING PROBLEMS OF DEVELOPMENT SMALL BUSINESS IN UZBEKISTAN

Prof. A. Mutalov

Kalit so'zlar: kichik biznes, kriteriy, soliq, soliqqa tortish, to'sqinlik qilish, byudjet daromadlari, takomillashtirish

uning yangi Soliq Konsepsiyasi joriy qilingandan keyin kichik biznes rivojlanish o'rniga orqaga ketib qoldi va byudjet daromadlaridagi ulushi

b
a
l
k
i
r
a
g
j

Annotation

In this article the concept of small business, its advantages, role in the formation of the state budget, after implementation of new tax concept, the small business developing went down instead of increasing and its share budjet revenues decreased from 56, 2 % in 2018 till 52, 6 % in 2020. It is necessary to remove restictions on the solution of this problem, taking into account the taxes should not limit the development of the economy but it should stimulate the process.

O'zbek xalqi o'zining asriy orzusi - mustaqillikka erishgach barcha soxalarda mustaqil siyosat va shu jumladan soliq siyosatini yuritish imkoniyatiga ega bo'ldi.

Sobiq SSSR tarkibida bo'lgan paytda O'zbekistonda Ittifoq soliq siyosati asosida ish yuritilar edi va shu yerda 2 hil soliq, ya'ni jismoniy shaxslar daromadiga soliq va yuridik shaxslar oborot solig'i to'lanar edi va aloxida aytilish muxim bo'lgan narsa - oborot solig'ining deyarli teng yarmi Ittifoq byudjetiga yuborilar edi, xozir esa to'laligicha O'zbekistonda qoladi.

Afsuski, oxirgi paytlarda gurkirab rivojlanayotgan O'zbekiston iqtisodiyotining rivojlanish sur'atlari "Fors Major" xolatlar, ya'ni "Kovid"

pandemiyasining va O'zbekistonning asosiy iqtisodiy xamkori bo'lgan Rossiyaga qarsi sanktsiyalar salbiy ta'siri natijasida keskin pasayib ketdi.

Yuqoridagi sharoitda mamlakatimiz iqtisodiyotini tezkor sur'atlarda tiklash hamda yanada yuksaltirish yo'llarini izlash lozimligi muammosi paydo bo'ldi va mamlkatiiz raxbariyati yagona to'g'ri yo'lni, ya'ni xo'jalik yuritishning eng samarali shakli - kichik biznesni tanlab oldi, chunki kichik biznes quyidagi afzalliklarga egadir:

- bozor talablariga tez va aniq moslasha oladi. Buning uchun ular shu paytda bozorda talab katta bo'lgan maxsulot ishlab chiqarishga tez va kam xarajatlar bilan o'taoladilar;

- bozorni katta biznes chiqarmaydigan turli - tuman "mayda-chuyda" ro'zg'or uchun zaruriy maxsulotlar bilan ta'minlaydilar;

- kichik biznes subyektlarini barcha va xattoki eng kichik axoli punktlarida ham joylashtirish mumkin, chunki u juda katta miqdorda ishchi kuchi talab qilmaydi;

- maxalliy va ikkilamchi xomashyodan maksimal darajada foydalanadi;

- ularni boshqarish oson;

- tez muddatlarda va kam xarajatlar bilan yangi ish joylari yaratadilar va shu yo'l bilan ishsizlarni ish bilan ta'minlash kabi qiyin ijtimoiy masalalarrni hal qilishga yordam beradi;

- byudjetni ishsizlikka to'lanadigan "posobiya"ni to'lashdan ozod etadlar;

- mamlakatimizda sog'lom raqobatni faollashtiridhga yordam beradi va boshqalar.

Kichik biznesning yuqori samaradorligini e'tiborga olib. mamlakatimiz raxbariyati doimiy ravishda uni rivojlantirish va samaradorligini oshirishga qaratilgan chora - tadbirlarni katta e'tibor bilan amalga oshlrib kelmoqda.

Ma'lumki, kichik biznesning rivojlanishiga ko'plab omillar ta'sir qiladi va ularning ichida yetakchi o'rinni soliqqa tortishni takomillashtirish jarayonlari egallaydi, chunki O'zbekiston iqtisodiyotining o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, davlat byudjeti daromadlarini asosan soliq tushimlari beradi (1 - jadval).

1 – jadval O'zbekiston davlat byudjeti daromadlarini shakllantirishning asosiy ko'rsatkichlari, (ja'miga nisbatan % da)[56]

№	Ko'satkichlar	2018	2022
	Давlatning byudjetdan tashqari jamg'armalaridan tashqari	100, 0	100, 0
1	To'g'ri soliqlar	25, 2	28, 4
2	Egri soliqlar	54, 3	45, 8
3	Pecypc to'lovlari va mol-mulk solig'i	13, 8	16, 6
4	Ustama foyda solig'i	1, 5	-
5	Soliqsiz to'lovlar	5, 2	9, 2

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, pandemiyadan oldin byudjet daromadlarining 94, 8 foizini soliq tushumlari berar edi, psndemiya sharoitida ko'p korxonalar to'xtab qoldi, natijada ijtimoiy davlat bo'lgan O'zbekiston o'z xalqini moddiy qo'llash maqsadida byudjet daromadlarini yetarli darajada ushlab turish uchun soliqsiz to'lovlar xisobiga to'ldirib turish choralarini ko'rishga majbur bo'ldi (oltin sotish, chetdan qarz olish kabilar). Pandemiyadan keyin mamlakatimiz iqtisodiyotini tez sur'atlar bilan tiklash, uning tarkibini takomillashtirish xamda yuksaltirish maqsadida ularning moddiy asosi bo'lgan byudjet daromadlarini tez sur'atlar bilan ko'paytirishning asosiy omili soliq tushumlarini ko'paytirish maqsadida davlatimiz doimiy ravishda chora tadbirlarni amalga oshirib kelmoqda. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 29 iyunda qabul qilingan "O'zbekiston Respublikasi soliq siyosatini takomillashtirishning Kontseptsiyasi to'g'risida"gi Farmoniga muvofiq yangi Soliq Kontseptsiyasi ishlab chiqildi va uning asosida O'zbekiston Respublikasi Soliq Kodeksining yangi taxriri ishlab chiqilldi va 2019 yil 1 yanvardan boshlab kuchga kiritildi.

Adabiyotlar sharxi

[56] Ozbekiston Moliya vazirligi ma'lumotlaridan

Soliqlarning O'zbekiston Respublikasi davlat byudjeti daromadlarini shakllantirishda hal qiluvchi axamiyatga ega ekanligini e'tiborga olib, soliqlar va soliqqa tortish masalalariga doimiy ravishda katta axamiyat berib kelinmoqda. Masalan, professor S. Xudoyqulovning "Soliq nazariyasi"[3] va A. Vahobov xamda A. Jo`rayevlarning "Soliq va soliqqa tortish"[2] darsliklari asosan didaktik xususiyatga

ega bo'lib , ularda soliqlar va soliqqa tortish va ularga tegishli nazariy va umumiy

tushunchalar berilgan.

B. Raxmatullayevning "Soliqqa tortish tamoyillari" [1] va I. Niyazmetovning "Soliq

tizimi"[4] nomli monografiyalari tor doiradagi masalalarni, ya'ni soliqqa tortish

tamoyillari va soliq tizimi masalalarini tadqiq qilishga bag'ishlangan.

Faqatgina A. Mutalov va D. Mytalovalarning "Kichik biznes va tadbirkorlikni

soliqqa tortish"[5] kitobi maqolamiz obyekti bo'lgan xo'jalik yurituvchi subyektlarni

soliqqa tortishni takomillashtirish yo'llarini tadqiq qilishga bag'ishlangan, ammo xozirda

amalda bo'lgan yangi Soliq Konsepsiyasi sharoitida emas, balki eski Konsepsiya sharoitida tadqiq qilinganligi uchun o'z dolzarbligini yo'qotgan.

Shunday qilib, xozirgacha yangi Soliq Konsepsiyasi sharoitida kichik biznesni soliqqa tortishni takomillashtirishga bag'ishlangan maxsus tadqiqotlar o'tkazilmagan, chunki biz tadqiq qilayotgan muammoni yangi Soliq Konsepsiyasining o'zi keltirib chidargan.

To'g'ri, yangi Soliq Konsepsiyasi olimlar tomonidan o'rganilib, uni asosan yutuqli taraflari, ya'ni xozirgi kunda butun dunyoda katta samara berayotgan soliq tizimini "qog'oz aylanmasi" dan to'liq ozod etish, xisobot shakllarini qisqartirish va soddalashtirish, soliq ma'murchiligi mexanizmlarini avtomatlashtirish imkonini beruvchi soliq tizimini raqamlashtirishni keng joriy qilish nixoyatda katta samara berishiga bag'ishlangan tadqiqotlar o'tkazganlar.

Shu bilan birga, O'zbekiston Respublikasining yangi Soliq Konsepsiyasini tanqidiy o'rganib, uning ayrim jixatlarini

takomillashtirishga qaratilgan qiziqarli ilmiy asoslangan kiritdilar. Jumladan, iqtisod fanlari nomzodi Farxod Qurbonboyev jismoniy shaxslarni daromad solig'iga tortishda kuchli ijtimoit siyosatga amal qiluvchi O'zbekiston Respublikasida "Jismoniy shaxslar daromad solig'i" bo'yicha "soliqqa tortishning odillik" tamoyili talabi xisobga olinmasdan ishlab chiqilganini tandid qilgan. Xozirgi paytda O'zbekiston Respublikasida barcha uchun barobar 12 foizli stavka qilingan va bu "odillilik" xamda "kuchli ijtimoiy siyosat" tamoyillari talablariga zid ekanligini asoslab bergan.

O'z navbatida biz xam ilgari ehop etgan maqolalarimizda Kontsepsiyaning ayrim jixatlari iqtisodiyotimizning rivojlantirishni rag'batlantirishga emas, balki unga to'siq bo'layotganini ilmiy asoslab berishga xarakat qildik.

Metodologiya va qo'llanilgan tadqiqot usullari

Yangi Soliq konsepsiyasi amal qilayotgan sharoitda kichik biznesni soliqqa tortishni takomillashtirish maqsadida maqola oldiga quyidagi vazifalar qo'yilgan:

- kichik biznesning afzallik tomonlarini ochib berish;

- kichik biznesning byudjet daromadlarini to'ldirishdagi rolini ko'rsatib berish;

- kichik biznesning soliqqa tortishni takomillashtirish yo'llarini aniqlab, asoslab berish;

- kichik biznesning soliqqa tortishni takomillashtirishning iqtisodiyotning rivojlanishiga ta'sirini ko;rsatib berish.

Ushbu maqolada tadqiqot qilishning guruxlash, solishtirish va umumlashtirish

statistik usullaridan foydalanilgan

Olingan natijalar

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti 2023 yil 22 avgustda tadbirkorlar bilan o'tkazgan uchrashuvida quyidagi fikrlarni bildirib o'tdi:

1. Mamlakatimizda xo'jalik yurituvchi subyektlarga mikrobiznes, kichik biznes va o'rta biznes maqomini beruvchi kriteriy (ko'rsatkich) lar belgilab berildi.

2. Mamlakayda kichik va o'rta biznes subyektlai soni ko'paydi. Ammo son ko'payishi maxsulot ko'payishiga ta'sir qildimi yoki yo'qmi ko'rsatilmadi.

3. Barcha mamlakatlardagidek bizda xam kichik va o'rta biznes subyektlai sonini ko'paytirish lozimligi ko'rsatib o'tildi. Ammo bu yerda shuni ta'kidlab o'tish lozimki, maxalliy investorlarning ko'pchiligining o'rta biznts subyektlarini ochishga mablag'lari yetmaydi va ular, agar davlat kichik biznesni soliqqa tortishning xozirgi paytdagi muammolarini ijobiy xal qilib bersa, ular soni tez kopa'yadi va ishlab turganlari o'z maxsulotlarini ishlab chiqarishni keskin oshirishga erishadilar. Bu muammolarni quyida ko'rsatib o'tamiz.

Fikrimizcha, xozir amalda bo'lgan yangi Soliq Kontseptsiyasi va Soliq Kodeksi yangi matnida bir qator samarali yutuqlar bilan birga, xal qiluvchi axamiyatga ega bo'lgan, zudlik bilan tuzatish lozim bo'lgan muxim printsipial xatolar mavjud. Masalan, yuqoridagi ikkala xujjatda yirik va kichik biznes subyektlarining soliq yukining miqdorini tenglashtirish talab etiladi. Natijada, xozirgi paytda O'zbekiston Respublikasida qollaniladigan soliq turi biznes yuritishning maqomiga (yirik, o'rta yoki kichik) emas, balki sotilgan maxsulotning yillik aylanmasi miqdoriga bog'liq bo'lib qolmoqda (2-jadval).

2-jadval Xozirgi paytda O'zbekiston Respublikasida yillik aylanma miqdoriga qarab qollanilaigan soliq turlari[57]

№	Yillik aylanma miqdori	Soliq turlari
1	300 million so'mgacha	Qat'iy belgilangan soliq
2	300 million so'mdan 1 milliard so'mgacha	Aylanma (oborot) solig'i
3	1 milliard so'mdan ko'p	Umumbelgilangan barcha soliqlar

[57] "O'zbekiston Respublikasi soliq siyosatini takomillashtirishning Kontseptsiyasi to'g'risida"gi Farmoni asosida tuzilgan

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, yillik aylanma (oborot) miqdori o'sgan sari qo'llaniladigan soliq turlari xam o'zgarib borayotir, ya'ni qo'llaniladigan soliq turi subyekt maqomiga qarab emas, balki fikrimizcha, bu xol to'g'ri emas, chunki:

- xattoki 3-5 kishi ishlsydigan qimmatbaxo xomashyo ishlatuvchi (zebu - ziynat buyumlari ishlab chiqaruvchi) xo'jalik yurituvchi subyekt 1 milliard so'mlik maxsulotni 1 -10 kun ichida ishlab chiqarishi mumkin;

- doimiy o'zgarib turuvchi inflyatsiya natijasida 1 milliard so'mning zalvari (qiymati) ni to'g'ri aniqlab bo'lmaydi.

Undan tashqari maxalliy` investorlarning joylarda "o'z ishlari" ni ochishga bo'lgan ishtiyoqini so'ndiradi, chunki yangi Soliq Kontseptsiyasida soliqqa tortish soxasida kichik biznesga xech qanday imtiyoz berishni ko'zda tutilmagan;

Ma'lumki, xarqanday mamlakatlar o'z iqtisodiyotini maksimal darajada rivojlantirishga xarakat qiladi, ammo O'zbekiston Respublikasida soliq turlarini qo'llashning xozirgi usuli ishlab chiqarishni tobora rivojlanib borishini rag'batlantirishga emas, balki "tormozlash" ga sabab bo'lmoqda. Natijada kichik biznes subyektlari o'z ishlab chiqarishlari xajmini ko'paytirib borishni xoxlamaydilar, chunki ishlab chiqarishning xar qanday ko'payishi soliqqa tortishning bir tizimidan soliq yuki ko'proq bo'lgan va xisob-kitob ishlari murakkabroq bo'lgan tizimiga o'tishni ko'zda tutadi (2 jadvalga qarang). Bu yerda yana shuni ta'kidlab o'tish lozimki, yuqoridagi sharoitda faoliyat yurituvchi kichik biznes subyektlari aylanma (oboroti) lari miqdori oshishi natijasida miqyosi (razmeri) va ishlovchilaru soni oshmasa ham "kichik biznss subyekti" maqomini yo'qotadi.

Soliq yukini oshirmaslik maqsadida quyidagi qonunchilikda ko'zda tutilmagan faoliyat bilan shug'ullanishga, ya'ni o'z aylanma (oborot) larining xaqiqiy miqdorini turli yo'llar bilan yashirishga majbur bo'lmoqdalar:

- aylanma (oborot) ning bir qismini keyingi xisob davriga ko'chirish;

- maxsulot sotishdan tushadigan aylanmaning kassa apparati yoki bank orqali rasmiylashtirmaslik (naqd pulga sotish);

- agar xozir qat'iy belgilangan soliq to'lab turgan kichik korxona quvvati 300 million so'mdan oshib ketsa, uni quvvati 300 million so'mdan kam bo'lgan birnecha korxonalarga parchalab tashlash yo'li bilan, yoki xozir aylanmadan soliq to'lovchi quvvati 1 milliardgacha bo'lgan korxonaning quvvati 1 milliarddan oshib ketsa, bu korxona quvvatini 1 millliarddan kam bo'lgan birnecha korxonalarga parchalab tashlash yo'li bilan.

Amalda shunday usul qo'llanilganligini misol orqali isbotlab berishimiz mumkin. Statistik ma'lumotga ko'ra yangi Soliq Kontseptsiyasi kuchga kirgan 2019 yilda O'zbekiston Respublikasida 93 ming dona, ya'ni oldingi yilga nisbatan 2 baravar ko'p yangi kichik biznes subyektlari barpo etilgan. Ammo, yuqorida keltirilgan yangi korxonalarnung bir qismi yangidan qurilgan bo'lmay, balki ishlab turgan korxonalarni parchalab tashlash natijasida paydo bo'lgan. Bu fikrni isbotlash uchun quyidagi raqamlarni keltjrishimiz mumkin. Yangi Soliq Kontseptsieasi kuchga kirmagan 2018 yilda kichik tadbirkorlikning O'zbekiston Respublikasi yalpi ichki maxsulotidagi ulushi 56, 9 foizni tashkil etgan bo'lsa, 2019 yilda esa 54, 2 foizni tashkil etgan, ya'ni yangi tashkil kichik biznes subyektlari sonining deyarli 2 baravar o'sishi, ularning yalpi icki maxsulotdagi ulushini tegishli ravishda o'sishiga olib kelmadi, balki o'sish o'rniga 2, 7 foizga pasayishiga olib keldi. Undan tashqari 2018 yilda kichik tadbirkorlik subyektlarida iqtisodiotda barcha ishlovchilarning 77 foizini tashkil etardi, ishlab chiqarilgan barcha sanoat maxsulotining uchdan bir qismi va qishloq xo'jalik maxsulotimimg 98 foizini ishlab chiqargan edilar. 2019 yilda soxada ishlovchilar soni 2018 yilga nisbatan deyarli o'zgarmay, ya'ni kamaymagan bo'lsa xam kichik tadbirkorlik subyektlarining yalpi ichki maxsulotidagi ulushi 2, 7 foizga hasaygan. Bu ko'rsatkich yuqorida keltirilgan fikrimizning to'g'riligini isbotlab turibdi.

To'g'ri mamlakatimiz raxbariyati kichik biznes subyektlarini xar tomonlama qollash maqsadida turli imtiyozlar berish yo'li bilan katta yordam ko'rsatib kelmoqda, ammo bu choralar muammoni xal qiluvchi choralar bo'lmay, balki birinchidan vaqtinchalik bo'lib, ikkinchidan o'zi tobora taqchil bo'lib borayotgan davlat byudjeti axvolini yanada og'irlashtirib bormoqda.

Masalan, 2023 yil 22 avgustda mamlakatimiz Prezidentining tadbirkorlar bilan bo'lgan ochiq uchrashuvida quyidagi vaqtinchalik choralar xaqida e'lon qilingan edi:

- yillik aylanmasi (oboroti) miqdori 1 milliard so'mdan oshgandan so'ng soliqqa tortishning umumbelgilangan tartibiga o'tkazilgan korxonalar bir yil davomida foyda solig'ini 2 baravar kam to'laydilar;

- kichik biznesdan o'rta biznesga o'tgan korxonalar 2023 yil 1 yanvardan boshlab 2 yil davomida foyda solig'ining yarmisini to'laydilar;

- 2023 yil 1 iyuldan boshlab qurilishi o'z vaqtida tugallanmagan qurilish obyektlarining mol-mulk va foydalanilmayotgan yer uchastkalaridan olinadugan yer soliqlarining oshirilgan stavkalarini qo'llash bekor qilinadi;

- 19 ming tadbirkorlarning ilgari oshirilgan stavkalar bilan 2 trillion so'mlik ortiqcha xisoblab chiqilgan qarz to'liq kechirib yubotildi.

Bu yerda shuni aytish lozimki, yuqorida ko'rsatib o'tilgan vaqtinchalik yordam choralari xozir taqchilligi juda baland bo'lgan davlat byudjetiga og'ir qo'shimcha yuk bo'lib tushmoqda.

Shu bilan birga, soliqqa tortish muammolarini xal qilishga qaratilgan bir qator ijobiy chora-tadbirlar xam qabul qilinganini ko'rsatib o'tilish lozim. Masalan:

- 2023 yil 1 yanvardan boshlab aylanma (oborot) solig'ining ilgarigi 4 dan 25 foizgacha bo'lgan stavkalar o'rniga yagona 4 foizlik stavka qo'llanishi ko'zda tutilgan;

- uzoq tumanlarda istiqomat qiluvchi va aloxida kategoriyadagi tadbirkorlar uchun amaldagi 1 va 2 foizlik stavkalar saqlab qolinadi.

Fikrimizcha, iiqtisodiyotimizning yetakchi soxasi bo'lgan - kichik biznesni soliqqa tortishdagi muammolarni tubdan xal qilish uchun kichik biznesning o'ziga xos xususiyatlariga chuqur axamiyat beradigan soliqqa tortish tartibini joriy qilish lozim.

Agar, tadbirkor deb maksimal foyda olish maqsadida qonunchilik tomonidan man qilinmagan biror - bir faoliyat olib boruvchi jismoniy yoki yuridik shaxs tushunilishiga e'tibor qilsak, xarbir tadbirkorlik subyekti maksimal foyda olish maqsadida doimiy ravishda o'z ishlab chiqarishini rivojlantirishga xarakat qiladi, ammo bunga xozir O'zbekiston Respublikasida amalda bo'lgan Soliq Kodeksi tomonidan kichik biznes aylanmasi bo'yicha qo'yilgan cheklovlar yo'l qo'ymaydi.

Shuning uchun, agar kichik biznesni va shu orqali mamlakatimiz iqtisodiyotini yuksaltirishni xoxlar ekanmiz, xo'jalik yurituvchi subyektlarga "kichik biznes subyekti" maqomini beruvchi kriteriy sifatida faqat "ishlovchilar soni" ko'rsatkichining o'zini saqlab qoldirib, ikkinchi ko'rsatkichni, ya'ni ishlab chiqarilgan "aylanma miqdori" ko'rsatkichini olib tashlash lozimligini taklif etamiz. Shunda kichik biznes subyekti surunkali ravishda o'z ishlab chiqarishining miq'yosiini tobora kengaytirib borishga, ya'ni xarqanday aylanmadan cheklovlarsiz rivojlanishga intiladi. Bu esa iqtisodiyotimiz yuksalishini tezlashtirishga va axolimiz farovonligi oshirishga muxim asos bo'ladi. Bunday ishonch bilan aytishimga ishonchli asos bor. Xozir amalda bo'lgan Soliq Kontseptsiyasi qabul qilingunga qadar amalda bo'lgan Kontseptsiyada faoliyat yurituvchi subyektlar 2 xil maqomga, ya'ni "biznes" va "kichik biznes" ga bo'linar edi. O'sha paytda kichik biznes subyektlari faqat bitta "yagona soliq to'lovi"ni to'lar edilar va maxsulot miqdori xarqancha oshsa xam boshqa soliq tizimiga o'tmas

edilar. Shunday qilib aytish mumkinki, yuqoridagi kichik biznes subyektining o'ziga xos xususiyatlarini e'tiborga oluvchi yagona soliq to'lovini qo'llash natijasida kichik biznes subyektlarining soni jadal sur'atlar bilan o'sdi va ularning byudjet daromadlaridagi ulushi nol foizdan 2018 yilda 56, 2 foizgacha ko'tarildi (xozir 52, 6 foiz). Xozirgi sharoitda kichik biznes subyektlari aylanma miqdori 1 milliardgacha bo'lgan xolda aylama solig'i to'laydilar. O'z navbatida aytish lozimki, yagona soliq to'lovi xam aylanma (oborot) dan soiig'i to'lar edilar.

Xulosa

Yuqorida keltirilgan fikrlardan kelib chiqib aytish mumkinki, xozirgi sharoitda kichik biznes subyektlari uchun qo'llaniladigan soliq turi ayianma miqdoriga qarab o'zgarmasligi lozim. Shunda biznes maqomlari soni 3 tadan 2 taga, ya'ni "biznes" va "kichik biznes" maqomlariga bo'linadi va "o'rta biznes" maqomiga xojat qolmaydi.

Shunday qilib, qo'llaniladigan soliq turlarini tanlash aylanma miqdoriga qarab emas, balki biznes maqomiga qarab tanlanishi lozim, ya'ni kichik biznes subyektlari uchun aylanma miqdoridan qat'iy nazar faqat aylanma solig'i to'lashlari lozim. Shunday bo'lganda qo'llanilgan soliq turi iqtisodiyotimiz rivojlanishiga to'sqinlikdan rag'batlantiruvchi omilga aylanadi va iqtisodiyotimizning yuksalishiga xamda xalqimiz farovonligining oshishiga sabab bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. B. A. Raxmatullayev. Soliqqa tortish tamoyillari. -T. : Innovatsion rivojlanish nashriyo-matbaa uyi. -228 b. 2021 y.

2. Vahobov. A. V, Jo`rayev. A. S. Soliq va soliqqa tortish. Darslik. T. : Iqtisodiyot - Moliya. 2019.

3. Xudoyqulov S. Soliq nazariyasi. Darslik. T: Iqtisodiyot. 2019. -320 b.

4. Niyazmetov I. M. Soliq tizimi. T: Akademiya. 2018. -162 b.

5. A. Mutalov, D. Mytalova. Kichik biznes va tadbirkorlikni soliqqa tortish. T. : Iqtisodiyot, 2013

Axborot manbalari

1. www. gov. uz – O'zbekiston Respublikasi hukumat portali.

2. www. mf. uz – O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi rasmiy sayti.

3. www. soliq. uz– O'zbekiston Respublikasi Davlat Soliq qo'mitasi rasmiy sayti

4. www. stat. uz – O’zbekiston Respublikasi Davlat Statistika qo’mitasining rasmiy sayti.

Annotatsiya

Ushbu maqolada kichik biznes tushunchasi, uning afzalliklari, davlat byudjetini shakllantirishdagi roli, uning yangi Soliq Konsepsiyasi joriy qilingandan keyin kichik biznes rivojlanish o’rniga orqaga ketib qoldi va uning byudjet daromadlaridagi ulushi 2018 yildagi 56, 2 dan 2020 yilda 52, 6 foizgacha pasayib ketdi. Soliqlar iqtisodiyot rivojlanishini cheklashi emas, balki rag’batlantirishi lozimligini etiborga olib, shu muammoni yechishdagi cheklashlarni olib tashlash lozimligi asoslab berilgan. Buning uchun xo’jalik yurituvchi subyektlarga kichik biznes subyekti maqomini berish uchun qollaniladigan hozir qo’llanilayotgan “ishlovchilar soni” va “yillik aylanma (оборот)” kriteriylardan faqat “ishlovchilar soni” ko’rsatkichini qoldirish lozimligi asoslab berilgan.

EXTENDED ABSTRACT

2. OTURUM

CURRENT CHANGES IN THE FIELD OF TOURISM AND MODERN TRANSPORTATION FEATURES THAT HAVE A POSITIVE EFFECT ON TOURIST MOTIVATION: CASE STUDY OF INTERNATIONAL TOURISTS WHO ARE TRAVELLING TO TASHKENT, UZBEKISTAN

Doctor of philosophy in geography Muhammadismoil MAXMUDOV

Dostonbek TILOVMURODOV

TURIZM SOHASIDAGI HOZIRGI O'ZGARISHLAR VA TURISTIK MOTIVATSIYAGA IJOBIY TA'SIR KO'RSATADIGAN ZAMONAVIY TRANSPORT XUSUSIYATLARI: TOSHKENT, O'ZBEKISTONGA SAYOHAT QILAYOTGAN XALQARO SAYYOHLARNING AMALIY TADQIQOTLARI

geografiya fanlar doktori Muhammadismoil MAXMUDOV

Xalqaro turizm fakulteti o‘qituvchisi Dostonbek TILOVMURODOV

Annotatsiya

Global iqtisodiy yaxshilanish sharoitida mahalliy va xorijiy yo‘nalishlarga sayohat qilish global iqtisodiy rivojlanishga hissa qo‘shayotgan edi. Bu bir necha yil oldin turizm industriyasidagi rivojlanish holati tadqiq qilingan; ammo turizmning qiyofasi COVID-19 pandemiyasi tomonidan keskin o‘zgartirildi, xususan turizm sanoati mahalliy iqtisodiyotga, odamlarning turmush tarziga, davlat va xususiy xizmatlarga, transportga va boshqa ko‘plab jamiyat imkoniyatlarga salbiy ta’sir ko‘rsatgan eng katta zararlardan biri bo‘ldi. Bu guruh sayohatining tugashiga olib keldi shuningdek sayyohlar uchun faqat ichki va tashqi motivatsiya asosida yakka tartibda sayohat qilish imkoniyati paydo bo‘ldi. Bundan tashqari, turizm sohasi mutaxassislari turizm mahsus turlarining mahsulotlarini (TMTm) ishlab chiqishni va yangi transport turlarini sinab ko‘rishni boshladilar. Shu orqali, sayyohlik bozori o‘z yo‘qotishlarini sezilarli darajada kamaytirishga olib keldi va turizm sektorida O‘zbekiston iqtisodiyotiga hissa qo‘shayotgan eng muhim o‘zgarishlar paydo bo‘la boshladi. Hozirgi dunyoda rivojlanayotgan mamlakatlarda tur, muqobil yo‘nalishlar va transport vositalarini individual tanlash o‘sib bormoqda. Bu zamonaviy transport xususiyatlari va jamoat tranzitiga qo'shimcha qoshimcha imkonyatlar kelitirb chiqarishiga olib kelmoqda, bu esa turistlarni qabul qiluvchi mamlakatning transport infratuzilmasi imkoniyatlarini baholashda hisobga olinishi kerak bo‘lgan omillardan biri bo‘lib. Turistik xulq-atvorni tushunish turizm motivini tushunishni orqali

olib boriladi. Turtki va tortish motive faktorlari turli senariylarda turistik motivatsiyani tushunish uchun oddiy asosni taklif qilib turtki-tortish motive faktorlari turizmda kamdan-kam hollarda sifat parameter taqiqi tarzda sinovdan o'tgan. Ushbu keys tadqiqotining maqsadi turizm industriyasidagi COVID-19 pandemiyasidan keyingi oʻzgarishlarni va Oʻzbekistonga sayohat qilayotgan turistlarning motivatsiyasiga ijobiy taʼsir koʻrsatuvchi transportning zamonaviy xususiyatlarini oʻrganish va tadqiqotdaOʻzbekistonning Toshkent shahriga tashrif buyurgan 20 nafar xorijiy turistlarning intervyusidan maʼlumot toʻplash uchun sifat parametrlarini oʻrganish tadqiqot usulidan foydalanildi.

Kalit soʻzlar: turizmdagi oʻzgarishlar, turizm sanoati, turizmda transport xususiyatlari, turist motivatsiyasi, xalqaro turist, sayohat

Abstract

People were packing their bags and travelling to domestic as well as foreign destinations in the face of a changing global economic landscape, which contributes to global economic development. This was the travel story a few years ago; the face of tourism was drastically altered by the COVID-19 pandemic Specifically, the tourism industry took one of the largest hits that affecting to the local economy, people's livelihoods, public and private services, transportation and variety of other opportunities. This resulted in the end of group travel and the option for tourists to travel solely based on their internal also external motivation. Furthermore, tourism sector experts began developing special interest tourism products (SITp) and experimenting with new modes of transportation. With that considered, the travel market expanding its losses and some of the most significant changes that the tourist sector encountering, contribute to Uzbekistan economy. In today's world, the individual choice of tour, alternative routes and means of transportation in an emerging country is more important. This imposes an extra anxiety on contemporary transportation features and public transit, which must be considered while assessing the capacity of the host country's transportation infrastructure. Understanding tourist behavior requires an understanding of tourism motive. Push and pull variables have offered a straightforward framework for understanding tourist motivation in a variety of scenarios. Nonetheless, many of the push-pull framework's claims have seldom been tested qualitatively. One of them postulates that pull variables respond to and strengthen push factors. Aim of this case study is to explore Post COVID- 19 pandemic changes in tourism industry and modern features of transportation that have positive effect on tourist motivation who are traveling to Uzbekistan. The study used a qualitative

research approach to gather information from 20 foreign visitors who visited to Tashkent, Uzbekistan.

Key words: changes in tourism, tourism industry, transportation features in tourism, tourist motivation, international tourist, travelling

INTRODUCTION

Tourism known as a social and cultural activity which is critical to the operation of every community, moves millions of people and significant driver of the global economy. Every year as a result of the rapid changes in the tourism environment tourist locations increases. It is a diverse and geographically complicated operation in which various services are requested, supplied at various stages along the way. In current times, special interest tourism and the quality of the state's transportation infrastructure is a major determinant of tourist growth. When performing international expertise, preparing analytical evaluations, reports and bulletins. According to Trauer (2006), in their attempt to conceive and describe special interest tourism (SIT), Brotherton and Himmetoglu (1997) researched literature in leisure and tourism, comparing existing typologies and frameworks (leisure and tourism operation). According to Wearing (2002), the 21st-century tourist is searching for new and exciting forms of travel in defiance of a mass-produced product yet without actually having to involve themselves in any way, a reflection of increasing commodification and depersonalization within modern and post-modern society. Brotherton and Himmetoglu (1997) propose a ''Tourist Interest Continuum'' to place Special Interest Tourism (SIT) in a larger general tourist framework. They argue that "through increasing travel experience, confidence and affluence, a maturation or tourist life cycle transition from ''safe to more adventurous kinds of travel and holidays'' occurs, with the tourist ''booking'' and purchasing social prestige and ego-enhancement". A tourist journey as a psychological phenomenon is preceded by a specific need that provides a purpose to travel and establishes a goal for the trip, which is followed by a quest for knowledge (Gursoy and McCleary, 2004). Understanding motivation is critical for comprehending decision-making processes and recognizing why visitors prefer special interest tourism (Celebi 2018). For many years, visitor motivation has been a major focus of tourism research. Because SIT is a relatively new sort of travel market, experts have focused mostly on defining this concept. Few studies have been conducted on this topic (Duranovi, 2019), and earlier research on the reasons why visitors participate in SIT is exceedingly restricted and it is now becoming significant in the literature. Consideration of what encourages tourists to pick sit is one of the most significant components of providing higher-

quality goods and services at the destination. The topic of motivating tourists to SIT concluded that the main motives of tourists for SIT are related to adventure, extremal tourism, sport tourism and fishing tourism, hunting tourism and dark tourism as well as interaction with locals by joining cultural heritage tourism. Tourism is like other developing areas in a contemporary economy, is a fluid and ever-changing industry. It should be noted that when the vector of tourist needs is shifting in the direction of strengthening the "individual principle, " as manifested by refusal to participate in intermediary organizations (travel agencies), independence in planning the tour base on their special interest, selecting touristic destination and modes of transportation in an unfamiliar country, the role of integrative mechanisms takes on special significance. Indeed, if a person does not know how to travel around an unfamiliar place or finds limitations with every attempt to learn it, all attempts to learn it can lead to failure. The more convenient the transportation infrastructure and SIT the more pleasant mobility across country, the more people may be active in the tourism business and, hence, the country's GDP. Despite the fact that considerable study has been conducted on the reasons of tourists to travel, additional research is required to investigate the many theoretical underpinnings that constitute the basis of academics' understanding of SIT travel patterns and transportation.

Therefore, it would be interesting to investigate the social preferences of foreign travelers in special interest tourism (SIT) and transportation to discover which components of travel and transportation infrastructure are prominent when selecting a travel mode. These are the primary objectives of research.

THE STUDY'S OBJECTIVES ARE AS FOLLOWS:

1) to investigate whether Special Interest Tourism (SIT) has a positive impact on tourist motivation;

2) to identify key role of modern tourism features that have a positive impact on tourist motivation;

3) to investigate the relationship between SIT, transportation and the tourist decision-making process.

LITERATURE REVIEW

This section is focus on presenting the literatures of tourism, Special Interest Tourism (SIT), Transportation in tourism as well as tourist motivation and tourist decision-making process.

Tourism -Tourism is very complex phenomena that can only be completely comprehended through a multidisciplinary approach (Candela and Figini, 2012). Tourism, as a social force and institution, has an influence on people's lives, and many are directly or indirectly involved with the business (Mathur, 2011). Similarly, while tourism generates various modifications and transformations in many subjects (such as cross-cultural contact, prejudice-free atmosphere, and so on), it also changes in itself. Few study focuses on three key definitions: "travel, " "tourism, " and "tourist, " referring to the varying meanings of travel, tourism, and tourist. The term "travel" refers to the activities of travelers. A traveler is someone who journeys between different geographic regions for any reason and for any length of time. Travel includes all travels from one location to another. All travels undertaken by persons who enter a nation for pleasure, work, dwell, study, or just pass through. "Tourism" refers to the transitory short-term migration of individuals to destinations other than their usual places of residence, job, and activities during their stay at these sites. It should be noted that while all tourism must include some travel, not all travel is tourism. A "tourist" is someone who goes to places other than his or her home and workplace and stays for at least 24 hours for enjoyment or business.

Special Interest Tourism (SIT) - It is recognized that defining tourism or Special Interest Tourism (SIT), in a way that is acceptable to scholars across the range of tourism disciplines and research techniques is challenging, if not impossible (Trauer, 2006). In their endeavor to conceive and describe SIT, Trauer (2006) studied literature in leisure and tourism, comparing existing typologies and frameworks (leisure and tourist settings). a study by Wearing (2002), the tourist of the twenty-first century is 'searching for new and exciting forms of travel in defiance of a mass-produced product, yet without 'actually having to involve themselves in any way, ' a reflection of increasing commodification and depersonalization within modern and post-modern society (Trauer, 2006). Visitors desire to directly feel immaterial aspects such as ambience, aesthetics, and atmosphere, as well as encounter rich in intimacies, intensities, and complexity (Trauer, 2006). Process innovations are prevalent in special interest tourism and niche tourism. Clydesdale (2007), for example, describes how ski lift capacity is a significant factor in process efficiency and how the technology used for that reason is essential. Airports use a wide range of technology to enable the mobility of people, luggage, commodities, and information in order to reduce transportation issues (Hjalager, 2010). New forms of technology have been integrated into airports throughout the years for a variety of reasons. The same type of process innovation may be seen

infecting visitor attractions for crowd management objectives. Many types of tourism enterprises, including transportation, are planning process changes to address energy consumption and climate consequences in the future (Hjalager, 2010).

Transportation in tourism - Transportation is a critical component of tourism since it allows travelers to see all of the attractions they want to see. Transport is especially sensitive to metropolitan destinations and is frequently asked by visitors to visit certain leisure, historical, and recreational locations (Peeters P, 2019). Excellent and appealing public transit networks are still required for urban tourist growth to be sustainable. To encourage the use of public transportation for urban tourism, their services should be demand-driven, based on a deeper knowledge of visitor attitudes toward urban shared transportation at locations (Holden E, 2016). Tourists' preferences for transportation at locations are stable, although their preferences for private transportation services vary. Meanwhile, public transportation satisfaction has a major influence on local destination trip demand and the entire vacation experience.

Tourist motivation - With the growth of the tourism sector, numerous affiliated industries have seen a large and pressing need to uncover the most crucial aspects that might have a big influence on visitor's motives to travel. These companies are attempting to alter their products properly. Understanding the motivating variables driving tourist behavior might assist service providers in augmenting and adjusting their offerings to make them more desirable to – and hit the appropriate notes for – target tourists. (Dann's, 1977) push and pull theory of incentives is another well acknowledged theoretical framework in tourist research. According to (Dann, 1997), a variety of variables inspire tourists and/or travelers to visit specific locations or destinations, however these factors may be classified as either push or pull motives. At its most fundamental, push factors are inherent factors or internal motivations that compel people to travel. These are related with longings for leisure, recreation, adventure, and escape, as well as a desire to 'get away from it all' and transcend the sense of isolation inherent in modern living. Thus, push factors are variables that encourage people to travel and represent individuals' socio-psychological demands. Pull factors, on the other hand, are usually related with destination amenities such as service quality, costs, and infrastructure. When these elements were applied to tourism, researchers discovered that push factors are more inward in nature and physiological. When used correctly by destination planners and marketers, these criteria can help attract more tourists to certain places.

Push forces that are effectively recognized and used in suitable ways by destination planners can subsequently become pull factors, which are largely external in origin. Pull factors originate inside destinations, although they can assist create push forces. As a result, destinations must be able to match customers' expectations in terms of costs, amenities (accommodation, transportation, food, restaurants and amusement parks), and, most significantly, the degree of quality given. This implies that destination managers must occasionally supplement their offerings in order to meet the wants and wishes of their clients (Dann's, 1977).

Push and Pull motivation factors - Tourists' socio-psychological constructions and their home environment that incline them to travel. These structures are known as push elements or variables (Dann, 1977). According to Epperson (1983), the true motivations for pleasure travel are less about the place and more about a person's own wants, intentions, and personality, or, as Dann (1983) puts it, ''[push factor] deals with tourist motivation. '' Sharpley (1999) emphasizes that ''generally, it is a person's push factors that lead to the choice to purchase a holiday in the first place, with the nature of those requirements dictating the sort of holiday the individual desires. '' Several academics have investigated push motivating elements. Crompton (1979), from a sociological approach, identified nine incentives for pleasure travel as one of the earlier works in this field. These are escape from a daily environment, exploration, self-evaluation, relaxation, prestige, regression, relationship enhancement, social interaction facilitation, novelty, and education. Another way to evaluating travel intentions from a push viewpoint was a psychological study undertaken by Iso-Ahola (1982), who classified tourists' motivations into two categories: the need to escape current conditions and the desire to attain specific goals. The drive to acquire intrinsic (ego-enhancement, education) and interpersonal (making friends and increased social contact) benefits. Dann (1977) was another notable researcher who linked push factors to two general goals, ego enhancement and anomie. The former represents psychological requirements like prestige and status, whereas the latter mirrored societal pressures like the mundaneness of daily existence. Jang, Bai, Hu, and Wu (2009) performed a recent research that includes aspects similar to the aforementioned studies in that they empirically arrive at the following five key push motivations: novelty seeking, self-esteem, ego-enhancement, sociability, and rest and relaxation. According to the relevant literature, pull factors have been conceptualized as relating to the characteristics, attractions, activities, or attributes of the destination per se, such as natural scenic beauty, historic areas, cultural events, educational attractions, entertainment, sports participation, or social

and intangible attractions (Klenosky, 2003). Although push factors are connected with an individual's desire to use or not use a product class as a whole, pull factors are involved with consumer decisions relating to specific alternatives within a product class (Lee and Morrison, 2002). A number of researchers have empirically operationalized pull factors. Yuan and McDonald (1990) identified seven pull-factor dimensions through a principal component analysis of 53 destination attributes rated by a sample of international tourists. These dimensions are budget, culture and history, wilderness, ease of travel, cosmopolitan environment, facilities, and hunting. Another frequently cited study was conducted by Uysal and Jurowski (1994), who identified four dimensions explaining the variation of 29 destination items using a sample from the Canadian Tourism Attribute and Motivation Survey: entertainment/resort, outdoor/nature, heritage/culture, and rural/inexpensive. Clements (1999) conducted another research in which he determined seven pull variables from a sample of college students: reputation, friends, price, recommendation, recreation, relatives, and other aspects. Klenosky (2002), another recent study, found seven primary pull factors that make a group of sites appealing. Beaches, scenic/natural resources, historic/cultural attractions, a warm temperature, skiing, a party atmosphere, and a new/unique location were among them. Patterson and Li (2008) used structural equation modeling (confirmatory factor analysis) to produce another set of pull motivations: sunlight and scenery, a location to go for excellent value, prominent tourist sites, and a destination for family vacation. According to research, because operationalization of pull factors is empirically oriented, pull factors vary depending on the environment.

Tourist decision-making process - Hamilton and Lau (2004) highlighted climate as an essential element in tourism destination selection. According to the study, tourists consider the factor 'climate' at three distinct stages of the decision-making process: first, during the planning phase, second, after the decision phase, when tourists search for climatic conditions very shortly before the trip, and finally, one week before the trip. The climatic conditions of the locations stay consistent on a seasonal basis and are mostly determined by the character of the destination; nonetheless, the weather fluctuates from day to day. Base on Dunnel (2011) identified four categories of characteristics that impact visitor overall choice making and city break decision making. Internal variables, external variables, trip type, and situational circumstances are among the variables. Internal factors relating to the tourist's personal characteristics such as motivation, attitude, and lifestyle. External variables include the destination's crowd generate elements as well as family-related and social

factors in the destination's decision-making process. The nature of the trip involves several trip decisions such as the size of the trip, the time of the trip, and the activities planned for the trip. Situational elements vary depending on the type of travel; in this study, they were travel decisions for city breaks. It was argued that these decisions, apart from city travel considerations, add to the tourist's total decision making. Moore (2012) looked at the dynamics of tourist decision making. The study found four new decision-making aspects. The parameters include 'choice freedom, ' 'place and time of the journey, 'social composition, ' and 'stage of the trip. Flexibility allows for choice revisions in the later phases of the decision-making process. The engagement of group members in decision making is referred to as social composition. The group might include family members or other persons with decision-making power.

METHODOLOGY OF THE STUDY

This section goes over the research methodologies used in this study. A qualitative research technique was chosen as an appropriate option for this investigation. This approach enables the collection of qualitative data on the condition of Uzbekistan's Special Interest Tourism (SIT) and contemporary transportation infrastructure. Williams (2011) described research technique as the comprehensive procedures taken by a researcher prior to the start of a research endeavor. Because it describes human nature and how individuals make sense of their surroundings and lives, qualitative research is a helpful instrument for analyzing specific events (Hammersley, 2016). This type of study is less technical than quantitative techniques and focuses at people's attitudes in everyday situations, making it ideal for examining tourism and hospitality concerns. This study can be carried out through ethnographic fieldwork and combination of inductive and explorative approaches. Interviews, participant or non-participant observations, and focus groups are examples of such approaches (Ren, 2014). A total of 20 one-on-one interviews were carried out with foreign tourists who visited to Tashkent. This study conducted using a convenience sample of 20 international tourists. The tourists were approached and asked if they would be willing to answer numerous questions regarding their reasons and personal preferences for Special Interest Tourism (SIT), as well as transportation aspects that would influence their decision to visit Uzbekistan.

RESULT OF THE STUDY

This chapter contains the results of data collected through individual face-to-face interviews with 20 international tourists in Tashkent, Uzbekistan. The interview transcripts were analyzed using theme analysis

during the interview evaluation. Thematic analysis is a qualitative data analysis method that is frequently employed in the examination of a sequence of texts, such as an interview transcript. The interviews were verbatim transcribed. This was performed by first converting the recorded speech to text and storing all interview text forms to a computer. The terms that appeared the most frequently were then chosen and classed as significant themes.

Table number 1: Tourist responses[58]

All respondents expressed different motivations for visiting to Uzbekistan, which included the thrills and excitement associated with participating in Mice tourism, Religious tourism, Educational Tourism, Film tourism, Cultural tourism, Extreme tourism, Archeological tourism, Cultural heritage and adventure activities; the love of nature and the

[58] Created by the author

outdoors; the beauty of the surroundings; and the different types of local, traditional as well as halal food experienced within the country. Base on the respondents that they used Air, Land, Rail and also Public transportation during their trip in Uzbekistan. They also expressed that these transportation feature are safe, cheaper, faster, flexible and easy to access.

DISCUSSION OF THE STUDY

The following section highlights the major findings of this study and explores how they connect to the study objectives and literature review. The study objectives will be reviewed one at a time to assess whether the findings are noteworthy in comparison to the existing literature. Greater understanding of travel motives can assist tourist marketers in allocating limited tourist resources to their target market more efficiently. It has been suggested (reference) that a motivation-based segmentation strategy will improve the tourism industry since it will give cues and insights that destination marketers may utilize to build and advertise a tourist attraction. People travel for leisure because they are "pushed or pulled" by the forces of their motivations and the qualities of the destination. Push factors are visitors' and their surroundings' socio-psychological structures that impact travel demand by predisposing people to travel or engage in leisure activities. Pull factors are those that emerge as a result of the appeal of a location and are regarded to contribute to the development of the desired destination (Dann, 1977). Dann (1977) went on to claim that trip motives are generated from two concepts: anomie and ego-enhancement. Those who prefer traveling to get away from their routine and daily lives are classified as the first category. The second group includes those who travel to learn more about their environment. According to the interviews, the majority of respondents stated that they came to Uzbekistan for a variety of reasons, including the thrills and excitement of participating in adventure activities, a love of nature and the outdoors, the beauty of the surroundings, and the variety of local halal food available at the resort. Trauer (2006) examined leisure and tourism literature, comparing current typologies and frameworks (leisure and tourist contexts). According to Wearing (2002), the twenty-first-century tourist is ‘searching for new and exciting forms of travel (SIT) in defiance of a mass-produced product, yet without 'actually having to involve themselves in any way, ' a reflection of increasing commodification and depersonalization within modern and post-modern society (Trauer, 2006). Respondents mentioned that different types of tourism like MICE, Extreme, Cultural heritage, Film tourism, Educational tourism,

Archaeological tourism. Transportation is an important aspect of tourism since it allows visitors to view all of the sights they wish to see. Visitors regularly request transportation to visit particular leisure, historical, and recreational places in urban areas (Peeters P, 2019). Tourists' choices for public transportation are consistent, whereas their preferences for private transportation fluctuate. Meanwhile, contentment with public transportation has a significant impact on local destination trip demand and the overall vacation experience. Which respondent also highlighted the almost every mode of transportation and importantly, features that have positive impacts are accessibility, safe, clean, affordable as well as faster enough to encourage tourists travel one destination to another.

CONCLUSION

Special Interest tourism (SIT) which is multiple touristic markets such as historical tourism, ecotourism, agricultural tourism, medical tourism, virtual tourism, Mice and business tourism, film tourism, educational tourism, archeological tourism, backpacking and bicycle tourism, and culinary tourism have all grown in popularity in recent years. This might be due to the diversification of tourism services. Practical steps have been launched in recent years to diversify the modern transport structure of tourist services and to develop new types of tourism in Uzbekistan. Much emphasis has been made on boosting the flow of tourists to SIT. This qualitative study revealed that there are various barriers to the growth of SIT. These are related to the requirement for further training, risk management processes, adventure equipment, and a more in-depth understanding of extreme activities. When traveling, a lot of criteria influence the mode of transportation chosen: 1) comfort, 2) safety, and 3) cost. It's worth noting that these criteria appear in the order specified in the responses to face to face questions. When asked to choose between "convenient, safe, and expensive". Mostly respondent highlighted "more convenient, safe and cheap" modes of transportation in a clarifying interview, the frequency curve clearly leaned towards price for all ethnic groups involved; and when asked to choose between "convenient, less safe, but cheap" and " convenient, more safe and cheap, " the curve leaned towards more safety. This is a general tendency, however the frequency index differs for different ethnic groups, which is consistent with the findings of other studies. However, respondents also mentioned a lack of adequate roads, as well as public transit billboards, availability of rapid train tickets, defibrillators, anti-poison medication, and Wi-Fi within transportation. If the industry entrepreneurs and principles should consider their highlighted issue and evaluate it which lead to more international tourist flow to the country.

REFERENCES

Alexakis, G. (2011), "Transcendental leadership: the progressive hospitality leader's silver bullet", *International Journal of Hospitality Management*, Vol. 30, No. 3, pp. 708-713.

Alina, P. (2023), "Tourism and transport infrastructure: an analysis of ethnic preferences", *Journal of EDP Sciences*, Vol. 7o, No. 371, pp. 2-10.

Anish, Y. (2018), "Tourist's motivations to travel: a theoretical perspective on the existing literature", *Journal of Tourism and Hospitality Management*, Vol. 24, No. 1, pp. 197-211.

Sousa, B. (2018), "The role of innovation in special interest tourism: A theoretical approach", *Journal of Millenium*, Vol. 2, No. 5, pp. 83-92.

Trauer, B. (2006). "Conceptualizing special interest tourism - frameworks for analysis*", Journal of Tourism Management*, Vol. 27, No. 2, pp. 183-200.

Emre, D. (2018), "The changing meaning of travel, tourism and tourist definitions", *Conference: CUDES 2018: VII. International Congress on Current Debates in Social Sciences*.

Wearing, S. (2002). Re-centering the self in volunteer tourism. In G. M. S. Dann (Ed.), The tourist as a metaphor of the social world, pp. 237–262.

Peeters, P. (2019), "Desirable tourism transport futures", *Journal of Sustainable Tourism*, Vol. 27, No. 2, pp. 173-188.

Smith, A. (2017). "Defining sustainable transport in rural tourism: experiences from the New Forest", *Journal of Sustainable Tourism, In Press*, pp. 1-16.

Dann, (1981), "Tourist Motivation: An Appraisal", *Journal of Annals of Tourism Research*, Vol. 8, No. 2, pp. 187-219.

Williams, A. M. (2015), "Tourism Risk and Uncertainty: Theoretical Reflections", *Journal of Travel Research*, Vol. 54, No. 3, pp. 158-177.

Kirti, D. (2016), "Tourist decision making: Exploring the destination choice criteria", *Asian Journal of Management*, Vol. 7, No. 2, pp. 144-152.

Yiamjanya, S. (2014), "International Tourists' Travel Motivation by Push-Pull Factors and the Decision Making for Selecting Thailand as Destination Choice", *International Journal of Social, Behavioral, Educational, Economic, Business and Industrial Engineering*, Vol. 8, No. 5, pp. 1348-1353.

Uysal, M. (2008), "Push–pull dynamics in travel decisions". *In Haemoon Oh and Abraham Pizam, Handbook of Hospitality Marketing Management*, pp. 412-439.

Dann, (1977), "Anomie, Ego-Enhancement and Tourism", *Annals of Tourism Research*, Vol. 4, No. 4, pp. 184-194.

MAS'ULIYATLI TURIZM – TURIZM SOHASINI RIVOJL ANTIRISH OMILI SIFATIDA

Sayfutdinov Shuxratjon Sultonovich

Iqtisodiyot fanlari bo'yichafalsafa doktori

nodavlat oliy ta'lim tashkiloti

Bugungi kunda turizm sohasini rivojlantirishda yangi o'zgarishlar amalga oshmoqda va turizmning yangi turlari shakllanib bormoqda. Turizmning jamiyatga va hududlarga ijobiy va salbiy ta'siri juda ko'p va xilma-xildir. Turizmni rivojlantirishning yangi yo'nalishlaridan biri mas'uliyatli turizm bo'lib, turizmning ijobiy ta'sirini maksimal darajada oshirish va salbiy ta'sirlarni minimallashtirish usullaridan biri sifatida taklif qilingan.

Ushbu maqolada mas'uliyatli turizmning asosiy jihatlari va tamoyillari ko'rib chiqiladi. Qayd etilishicha, turizmga yangicha yondashuv atrof-muhitni, odamlarning yashash joylarini, sayyohlik obektlari va tarixiy obidalarni asrab-avaylashga, shuningdek, turizmga barqarorlik va uzoq umr ko'rish elementlarini berishga qaratilgan. Mas'uliyatli turizmda turizm sohasini rivojlantirishda sayyohlar, turistik korxonalar, mehmonxonalar, davlat, mahalliy aholi va turizmga aloqador bo'lgan barcha tomonlar mas'ul ekanligi ta'kidlanmoqda.

Sayyohlarning o'zi mas'uliyatli turizmga qo'shgan hissasi alohida o'ringa ega, lekin adabiyotda biroz e'tiborga olinmaydi va ular ko'pincha yechimning bir qismi sifatida emas, balki muammoning bir qismi sifatida ko'riladi. Ushbu maqolada turistning harakatlari ham e'tiborga olingan bo'lib, dam olish paytida mas'uliyatli xatti-harakatlarga nima ta'sir qilishini yoki uni cheklashini tushuntirishga xarakat qiladi. Shuningdek, maqolada samarali muloqot va turistlar xulq-atvorni o'rganish bo'yicha ham fikr yuritilgan.

Maqolada muallif tomonidan mas'uliyatli turizm va mas'uliyatli sayyohlarning umumiy ta'riflar keltirilgan. Tadqiqotchilar tomonidan turistlarning sayohat davomidagi bir necha xatti-harakatlari aniqlangan

bo‘lib, bular qadriyatlar va munosabatlar; axloq va motivatsiya; marketing; tashrif buyuruvchilarni boshqarish; axborot va aloqa.

Umuman olganda mas’uliyatli turizm o‘zaro manfaatli ijtimoiy vaziyatlarni yaratish, atrof-muhitga zarar yetkazmaslik va odamlar va ularning madaniyatiga g‘amxo‘rlik va yordam ko‘rsatish orqali turizmning mezbon jamoalarga ijobiy ta’sirini rag‘batlantirish hisoblanadi. Ushbu shartlar turizmni tashkil etish bilan shug‘ullanadigan biznes shakllanish bosqichidayoq amal qilishi mumkin bo‘lgan tavsiyalardir.

Kalit so‘zlar: mas’uliyatli turizm, turizmni rivojlantirish, turizm sohasi, muhim turistik komponentlar, turizm bilan bog‘liq tomonlar, turistik xatti-harakatlar.

RESPONSIBLE TOURISM AS A FACTOR OF TOURISM DEVELOPMENT

Shukhratjon Sultanovich

ABSTRACT

Currently, significant changes in the tourist business are taking place, and new forms of tourism are emerging. Tourism has several beneficial and bad effects on society and areas. Responsible tourism is one of the new tourist development paths that has been presented as a strategy to maximize the beneficial impacts of tourism while minimizing the negative consequences. The essential components and concepts of responsible tourism are examined in this article. It should be mentioned that a new approach to tourism aims to preserve the environment, human habitats, tourist sites, and historical monuments, as well as to give tourism features of sustainability and durability. It is stressed in responsible tourism that travelers, tourism enterprises, hotels, the state, local inhabitants, and other tourism-related parties are accountable for the growth of the tourism sector. Tourist's contributions to responsible tourism have a specific place in the literature, nevertheless they are typically viewed as part of the issue rather than part of the solution. This essay also addresses visitor behavior and seeks to explain what determines or limits appropriate recreation activity. The paper also examines effective communication and visitor behavior research. The author provides broad definitions of responsible tourism and responsible visitors in the article. Researchers have identified several tourist behaviors throughout their journey, including values and attitudes; ethics and motivation; marketing; visitor management; information and communication. In general, responsible tourism seeks to increase the good influence of tourism on host communities by fostering mutually advantageous social conditions, avoiding environmental harm, and caring for and supporting people and their cultures. These criteria are guidelines that can be followed throughout the formation stage of a tourism-related organizations.

Key words: responsible tourism, development of tourism, tourism sector, essential touristic components, tourism related parties, tourist behavior

KIRISH

Bozor munosabatlari va hamkorlik aloqalari rivojlanishi natijasida turizm sohasini rivojlantirish uchun qulay shart sharoitlar yuzaga kelmoqda, turizm sohasining mamlakatlar iqtisodiyotidagi ahamiyati yanada ortib bormoqda. Turizm sohasi mamlakat xazinasi uchun zarur bo‘lgan valyuta tushumini ta’minlash, yangi ish joylarini vujudga keltirish va shu bilan birgalikda axolining turmush darajasini ko‘tarish uchun xizmat qiladi.

Bugungi yangi ilmiy-texnikaviy inqilob davrida, shuningdek, jamiyat va jahon iqtisodiyotining rviojlanishi, sayyoramiz aholisining haddan tashqari ko‘payishi jarayonida - odamlarning, jamiyatning va davlatning atrof-muhitni asrash uchun mas’uliyati har qachongidan ham ko‘proq ortib bormoqda.

Turizm sohasini jadal rivojlanayotganligini kuzatish mumkin, buning natijasida dunyo bo‘ylab turistlar oqimi ko‘paymoqda, transport tizimi takomillashtirilmoqda, mehmondo‘stlik tizimi, ammo turistik yo‘nalishlar sonining o‘sishi bu jarayonga mos kelmayapti, dam olish va turizm obyektlarini ortiqcha yuklash muammosi paydo bo‘ladi. Va bu omilni hisobga olish muhimdir.

Turizm odamlarning dunyoqarashini o‘zgartirdi va turoperatorlar sayohatchilar borishi qiyin bo‘lgan chekka xududlarni ularni tashrif buyurishiga sharoit yaratish, mahalliy axolilarning o‘z madaniyatini va urf-odatlarini namoyish etish imkoniyatini berish hamda resurslar cheklangan mintaqalarga iqtisoliy foyda keltirish orqali dunyoning sayyohlar tashrif buyurishi qiyin bo‘lgan hududlarini rivojlantirishga hissa qo‘shmoqdalar.

Butunjahon turizm bozori Keyptaun deklaratsiyasini (Keyptaunskaya deklaratsiya 2015.) Butunjahon mas’uliyatli turizm kuni munosabati bilan qabul qildi, bu turizmni yanada barqaror qilish uchun turizm sohasi vakillari mas’uliyatni o‘z zimmasiga olishga va o‘z mas’uliyatini namoyish etishga chaqiradi.

Mas’uliyatli turizm - bu odamlar yashashi uchun yaxshiroq joylar va odamlar tashrif buyurishi uchun yaxshiroq manzilgohlar yaratish uchun turizmdan foydalanishdir. Shu bilan birga mas’uliyatli turizm turoperatorlar, mehmonxona korxonalari, hukumatlar, mahalliy aholi va sayyohlardan mas’uliyatni o‘z zimmasiga olishlarini, turizmni yanada barqaror qilish uchun choralar ko‘rishlarini talab qiladi.

Turizmning bu turi sayyohlarga o‘ziga xos madaniyat, meros va tarixni taqdim etadigan joyga tashrif buyurish imkonini beradi. Sayyohlar mahalliy jamoalarning madaniyati bilan tanishish va o‘rganish uchun tanlagan yo‘nalishlarga tashrif buyurishadi. Bu turdagi tajriba mahalliy jamoalar uchun turli madaniyatlarni boshdan kechirish uchun ahamiyatga ega bo‘lgan tadbirlar va festivallarda ishtirok etishni o‘z ichiga olishi mumkin.

METODOLOGIYA

Tadqiqotda mas’uliyatli turizm rivojlantirishini belgilashda yaqin yillarda kutilayotgan innovatsion o‘zgarishlarni hisobga olish va shu orqali turizmning barqaror rivojlanishini yagona tizim sifatida o‘rganish metodologiyasi qo‘llanilib, bu borada mutaxassislar fikrini o‘rgangan holda, kuzatish, qiyoslash, emperik tadqiqot, tizimli va qiyosiy tahlil kabi usullari orqali turizm sohasini tarkibiy qismlarining rivojlanishi yo‘nalishlarini belgilab berish usuli taklif etilgandir.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Mas’uliyatli turizm olimlar tomonidan yillar davomida turizm barqaror rivojlanishi, sohani mintaqlardagi aholi turmush tarziga, madaniyati hamda urf-odatlariga ta’sirchanligining turli yo‘llariga e’tibor qaratgan holda tadqiqotlar olib borilgan.

Bugungi kunda ko‘pchilik xorijlik olimlar, xususan G‘arb va MHD davlatlari olimlari tomonidan mas’uliyatli turizm va uning jamiyatlarni zamonaviy turmush tarzi va istiqbol rivojlanishiga ta’siri haqida tadqiqotlar olib borilmoqda. Natijada “Mas’uliyatli turizm” tushunchasi ijtimoiy-iqtisodiy terminlar qatoridan mustahkam o‘rin egallamoqda. Shu tariqa, turizmdagi mas’uliyatlilik va uning indikatorlari to‘g‘risidagi tadqiqotlar ham amalga oshirilmoqda.

Bu borada ayrim mualliflarning fikri va mulohazalarini tahlil qilib, ularning natijalarini umumlashtirib, turizm sohasini barqaror rivojlantirish bo‘yicha mulohazalarimizni qisqacha bayon qilamiz.

T. N. Prokopes tomonidan “Mas’uliyatli turizm insoniyatning global muammolarni hal qilish usuli sifatida” nomli maqolasida zamonaviy turizmning sayyoramiz holatiga, sayyohlarni qabul qiladigan mamlakatlar madaniyati va iqtisodiyotiga zararli ta’sirining asosiy jihatlari batafsil yoritib berilgan (T. N. Prokopes. 2022.). Shuningdek, ekologiyaning global holatiga turizmning salbiy ta’sirlari ham batafsil tavsiflangan. Mas’uliyatli turizmning mohiyati ochib berilgan va turizm biznesi sayyorani saqlab qolishning barqaror usullarini amaliyotga tadbiq etishga qanday hissa qo‘shishi mumkinligining asosiy jihatlari

tavsiflangan. Ye. N. Trofimov o‘zining “Mas’uliyatli turizm: kadrlar tayyorlashga yangicha qarash” nomli maqolasida so‘nggi o‘n besh yil ichida turizm sohasidagi sifat o‘zgarishlari va uning ko‘lami o‘sishi ta’siri ostida "Mas’uliyatli turizm" tushunchasi qo‘llanila boshlaganligi va ko‘pincha hollarda ekologik, etno va ijtimoiy turizm bilan bog‘liqligini ta’kidlagan (Ye. N. Trofimov. 2019.). Shuningdek, maqolada turizmdagi javobgarlik bir qator tamoyillarga asoslanishi, ularning asosiysi mamlakatning tabiiy resurslaridan, sayyohlar yashaydigan hudud yoki joydan oqilona foydalanish, buning uchun tejamkor texnologiyalardan foydalanish lozimligini ta’kidlagan. Shu bilan birga, turizmga yangicha yondashuv atrof-muhitni, odamlarning yashash joylarini, sayyohlik obyektlari va tarixiy obidalarni asrab-avaylashga, turizmga barqarorlik va chidamlilik elementlarini berish kerakligi, mas’uliyatli turizm bugungi kunda ta’lim dasturlariga mos kelishi lozimligiga alohida e’tibor qaratilgan.

Tanya Mixalik o‘zining maqolasida turizm sohasidagi barqarorlik (konsepsiya sifatida qaraladigan nazariya) va mas’uliyatlilik (amaliyot, tegishli harakatlar sifatida tushunilgan) bir-biri bilan o‘zaro bog‘langan bo‘lib, mas’uliyatlilik barqaror rivojlanish dasturining amaliyotda qanday amalga oshirishi jarayonini aniq tushunishni talab qilinishini ta’kidlagan (Tanja Mihalic 2016). Shu nuqtai nazardan, maqolada uch bosqichdan iborat barqarorlik va mas’uliyatning asosli integratsiyalashgan modeli taklif etilgan bo‘lib, ushbu bosqich xabardorlik, kun tartibi va harakatni (Awareness, Agenda and Action. Triple-A) o‘z ichiga oladi. Ushbu Triple-a modeli barqarorlik ko‘rsatkichlari bo‘yicha munozarani to‘ldiradi va barqarorlik konsepsiyasini doimiy ravishda amalga oshirish shuningdek, bozor iqtisodiyotiga hamda ekologik va ijtimoiy qadriyatlarga ko‘proq yo‘naltirilgan mas’uliyatli turizmga o‘tish bo‘yicha tavsiyalar beradi.

Bundan tashqari, ushbu maqolada barqarorlik va javobgarlikning mavjud nomenklaturalari va ulardan foydalanishni taxlil qilingan, shuningdek, Yevropa va YUNVTO amaliyotida barqarorlik va javobgarlikni hozirgi mazmuni va mohiyati to‘g‘risida tegishli xulosalar berilgan, "Mas’uliyatli turizm" atamasi mavjud ikkita atamani birlashtirish va mas’uliyatli turizm xatti-harakatlarining hozirgi mohiyati barqaror turizm tushunchasiga asoslanishi kerakligi taklif yetiladi.

Nezdoyminov S. G. o‘zining maqolasida turizmni rivojlantirishning zamonaviy tendensiyalari, "yashil" iqtisodiyotning dasturiy qoidalari asosida turistik faoliyatni ekologiyalashtirishga yondashuvlar, Ukrainada turizmni rivojlantirishni boshqarishning ekologik muammolari, turizm sohasida ekologik sertifikatlash dasturlarini amalga oshirishning xalqaro tajribalari o‘rganilgan (Nezdoyminov S. G. 2016.). Barqaror inson

taraqqiyoti mezonlariga muvofiq sayohatlarning ekologik xavfsizligi darajasini oshirish zarurligiga e'tibor qaratilmoqda. Turistik xizmatlar uchun atrof-muhitni sertifikatlash tizimlarini joriy etish mintaqalarda turizmni barqaror rivojlantirish konsepsiyasini amalga oshirish uchun zarur ekanligi aniqlandi. Yuqorida keltirilgan mualliflar tomonidan turizm sohasini barqaror rivojlantirishni belgilab beruvchi asosiy omillariga e'tibor qaratilmagan.

O'zbekistonda so'ngi yillarda turizm sohasida tadqiqot olib borgan ba'zi tadqiqotchilarning fikrlarini ham e'tiborga olish lozim, jumladan, O. H. Hamidov ekologik turizmni rivojlantirish bo'yicha tadqiqot olib borgan va o'z tadqiqotida quyidagilar masalalar hal etilgan: ekoturizmni boshqarish mexanizmini takomillashtirish turizm sohasini strategik rivojlantirishning muhim yo'nalishi ekanligi asoslab berilgan; ekoturizmni rivojlantirishni boshqarishning atrof-muhit muhofazasi, ekoturistik xavfsizlik va nazorat strategiyalari ishlab chiqilgan; ekoturizmning resurslar salohiyatini boshqarish hamda samaradorligini baholashning balli usuli ishlab chiqilib amaliyotda foydalanish yo'nalishlari tavsiya etilgan va uni milliy iqtisodiyotga integratsiyalash yo'nalishlari asoslab berilgandir (Hamidov O. X. 2017.).

Deyarli barcha mutaxassislar mas'uliyatli turizmning boshqa bir muhim xususiyatini - bu har bir etnik guruhning o'ziga xosligini hisobga olgan holda sayyohlar va mahalliy aholini madaniy almashinuvni qo'llab-quvvatlashdir, deb ta'kidlagan. Bunday aloqalar tashrif buyuruvchilarga ichki muammolarni yaxshiroq tushunishga va tabiiy muhitga zarar yetkazmaslikka imkon beradi.

NATIJALAR

Mas'uliyatli turizm rivojlanishida turizm sohasidagi barcha tomonlarning mas'uliyati yuqori bo'lishi talab etiladi. Bu jarayonda iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy ehtiyojlar mezbon hududning yaxlitligi, ekologiyasi va yovvoyi tabiatiga zarar yetkazmagan holda qondiriladi va muammolar hal qilinadi. Uning mohiyati "odamlar yashashi uchun eng yaxshi joylarni va odamlar tashrif buyuradigan eng yaxshi joylarni tashkil etishdir". (Ye. N. Trofimov. 2019.). Bunday turizm sektori turoperatorlar, mehmonxona egalari, hukumatlar, mahalliy aholi va sayyohlardan mas'uliyatni o'z zimmasiga olishni, shu bilan birga turizm sohasini ekologik toza va ijtimoiy barqaror qilish uchun choralar ko'rishni talab qiladi.

Mas'uliyatli turizm o'zaro manfaatli ijtimoiy vaziyatlarni yaratish, atrof-muhitga zarar yetkazmaslik va jamoalar aholisi va madaniyatlariga yordam ko'rsatish orqali turizmning mezbon jamoalarga ijobiy ta'sirini

rag‘batlantiradi. Ushbu shartlar turizmni tashkil etish bilan shug‘ullanadigan biznes vakillari uchun amal qilishi mumkin bo‘lgan tavsiyalardir.

Mas’uliyatli turizm, turistlarning ta’minoti, xavfsizligi va sodiqligini ta’minlash masalalariga aloqador bo‘lib, ushbu turizmning rivojlanishiga ko‘pchilik omillar ta’sir etadi. Mas’uliyatli turizmni tashkiliy jihatdagn rivojlanishiga ta’sir etuvchi bir necha muhim omillar mavjud bo‘lib ular quyidagilar:

1. Moliyaviy masalalar: Mas’uliyatli turizmni rivojlanishida moliyaviy masalalar ko‘p hollarda muhim rol o‘ynaydi. Turizm sektorining moliyaviy holati, soliqlar, kreditlar, kapital investitsiyalar va boshqa moliyaviy omillar turizmni samarali tashkil etilishiga bevosita ta’sir etadi.

2. Xavfsizlik va sodiqlik: Mas’uliyatli turizmda xavfsizlik va sodiqlik muhim masalalardan birdir. Turistlarning xavfsizligini ta’minlash uchun muassasalar, shaxslar va davlat organlari tomonidan ta’minlansa, sodiqlik bevosita turistlar va mahalliy aholining turizm resurslarini asrashga va ularga bo‘lgan munosabatiga bog‘liq.

3. Infratuzilma: Mas’uliyatli turizmni rivojlanishida infrastruktura muhim rol o‘ynaydi. Turizm infratuzilmasining rivojlanganligi, turoperatorlarga, turistlarga va muassasalarga xizmat ko‘rsatishda ko‘proq imkoniyatlar yaratadi, shu bilan birga sifatli xizmat ko‘rsatishga ta’sir etadi**.**

4. Markazlashtirish: Mas’uliyatli turizm rivojlanishining ma’lum bosqichida markazlashtirish asosiy unsurlardan biri. Turoperatorlar va boshqa davlat muassasalari tomonidan yaxshilashtirilgan markazlashtirish va tashkilotlashtirish orqali turistlarning oqimini ko‘paytirish va saqlash imkoniyatlarini yaratadi.

Barqaror turizm yoki ekoturizm deb ham ataladigan mas’uliyatli turizm – bu atrof-muhitga salbiy ta’sirni minimallashtirish, madaniy merosni saqlash va mahalliy jamoalar farovonligini oshirishga qaratilgan sayohat va turizm sanoatini rivojlantirishga yondashuvdir.

Mas’uliyatli turizmning asosiy tamoyillari mavjud va ulardan biri ekologik barqarorlik hisoblanadi. Bu tabiiy resurslar va biologik xilma-xillikni saqlash, chiqindilarni kamaytirish, energiya samaradorligi va zaif ekotizimlarni himoya qilish kabi vazifalarni o‘z ichiga oladi.

Mas’uliyatli turizmning yana bir tamoyili ijtimoiy-madaniy barqarorlik bo‘lib, bunda mahalliy madaniyatlar, an’analar va urf-odatlarga hurmat

bilan munosabatda bo‘lish, mahalliy iqtisodiyotni qo‘llab-quvvatlash va mahalliy aholi uchun ish o‘rinlari yaratish muhim rol o‘ynaydi.

Iqtisodiy barqarorlik tamoyilida barqaror va iqtisodiy jihatdan foydali turizm korxonalarini rivojlantirishga ko‘maklashadi, iqtisodiy foydalarni mahalliy jamoalar o‘rtasida taqsimlashga va turizm biznesida adolatli ishtirok etishga yordam beradi.

Mas’uliyatli turizm turistlarni sayohatlari davrida xabardor va ongli bo‘lishga, ekologik va ijtimoiy mas’uliyatli turar joy variantlarini tanlashga, mahalliy madaniyat va ekotizimlarni faol qo‘llab-quvvatlashga, mahalliy aholining huquqlari va ehtiyojlarini hurmat qilishga undaydi.

Mas’uliyatli turizm global muammolarni hal qilish vositasi bo‘lib ham xizmat qiladi, chunki u turizm sohasida iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik barqarorlikni birlashtirishga intiladi. Mamlakat iqtisodiyotining barqaror istiqbol taraqqiyoti uchun turizm sohasi rivojining barqarorligi zarur unsurdir. Barqarorlik va uning huquqiy ta’minlanishi iqtisodiy o‘sish va bunyodkorlik asosi bo‘lib xizmat qilmoqda.

Mamlakat iqtisodiyoti va xususan turizmdagi barqarorlik (ustoychivoye razvitiye/sustainable development) tushunchasiga e’tibor qaratsak, u qanday shart-sharoitlarni taqozo etadi, uni ta’minlash uchun nima ishlarni amalga oshirish darkor, nima uchun barqarorlik iqtisodiy o‘sish omilini bo‘lib xizmat qiladi kabi masalalar bugungi kunda turizm sohasi uchun ham o‘rganilishi va tadqiq etilishi lozim bo‘lgan masalalardir. Mas’uliyatli turizm sohadagi barqarorlikni ta’minlash bilan birga bir qancha global muammolarni hal qilinishida zarur vosita hisoblanadi va ular quyidagilar:

1. Ijtimoiy adolat: mas’uliyatli turizm mahalliy aholining yashash sharoitlarini yaxshilashga va ularning rivojlanishini qo‘llab-quvvatlashga yordam beradi. Bu ish o‘rinlarini yaratish, daromadlarning o‘sishi va mahalliy iqtisodiyotni mustahkamlashga imkon yaratadi.

2. Atrof muhitni muhofaza qilish: mas’uliyatli turizm sohaning tabiatga salbiy ta’sirni minimallashtirish va uning boyligini kelajak avlodlar uchun saqlashga qaratilgan. Bunga ekologik xatti-harakatlar, energiya samaradorligi, chiqindilarni boshqarish va biologik xilma-xillikni muhofaza qilish qoidalariga rioya qilish kiradi.

3. Madaniy merosni saqlash: mas’uliyatli turizm mahalliy jamoalarning madaniy merosi va an’analarini hurmat qiladi va saqlashga intiladi. Bu tarixiy va madaniy obyektlarni, diqqatga sazovor joylarni, hunarmandchilik va xalq urf-odatlarini saqlash va targ‘ib qilishga hissa qo‘shadi.

4. Madaniyatlararo tushunishni rivojlantirish: mas'uliyatli turizm sayyohlar va mahalliy aholining o'zaro ta'siri orqali o'zaro hurmat, bag'rikenglik va madaniyatlararo aloqalarni rivojlantiradi. Bu turli madaniyatlar o'rtasida bilim, tajriba va qadriyatlar almashinuvini rag'batlantiradi.

5. Mas'uliyatli turizm global muammolarni hal qilish vositasiga aylanish imkoniyatiga ega, chunki u barqaror rivojlanish, tabiat va madaniy merosni asrab-avaylash, shuningdek, madaniyatlararo muloqot va hamkorlik uchun qulay muhit yaratishga yordam beradi.

Mas'uliyatli turizm davlat iqtisodiyotiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Sayyohlar mamlakatga tashrif buyurganida, ular mehmonxonalar, restoranlar, transport va ekskursiyalar kabi turli xil tovarlar va xizmatlarga pul sarflashadi, bo'sh ish o'rinlarini yaratadi va iqtisodiy o'sishga yordam beradi.

Bundan tashqari, mas'uliyatli turizm mamlakatning tabiiy boyliklari va madaniy merosini saqlashga hissa qo'shishi mumkin, bu esa o'z navbatida ko'proq sayyohlarni jalb qilishi va turizm daromadlarini oshirishi mumkin. Ammo mas'uliyatli turizm tamoyillariga rioya qilinmasa, bu iqtisodiyot uchun atrof-muhitga zarar yetkazish va xizmatlar sifatining yomonlashishi kabi salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkin.

Mamlakatdagi mas'uliyatli turizm turizm sanoatining barqaror rivojlanishiga hissa qo'shadigan va atrof-muhitga, madaniy merosga va mahalliy aholiga salbiy ta'sirni minimallashtiradigan chora-tadbirlarni ishlab chiqishni va amalga oshirilishini nazarda tutadi. Mas'uliyatli turizmni turli yo'nalishlarda qay darajada turizmni barqarorligiga ta'sir qilish mumkinligini kuzatish mumkin.

Tabiiy resurslarni tejash sohasida: sanoat obyektlari va mehmonxonalar energiya tejaydigan texnologiyalardan foydalanishi, shuningdek suv va elektr energiyasini iste'mol qilishni kamaytirishi mumkin. Sayyohlar ekologik xatti-harakatlar zarurligini ham bilishlari mumkin, masalan, qo'riqxonalarga axlat tashlamaslik.

Madaniy merosni saqlash sohasida: mahalliy madaniyat va hunarmandchilikni qo'llab-quvvatlash va targ'ib qilish, masalan, an'anaviy bozorlarga tashrif buyurish yoki mahorat darslarida qatnashish orqali. Sayyohlar mahalliy urf-odatlar va an'analarga hurmat ko'rsatishlari kerak.

Mahalliy aholining ishtiroki sohasida: mahalliy aholiga turizm sohasida imkoniyatlar yaratish, masalan, mehmonxonalarda ishlash yoki

ekskursiya gidlari bilan ta'minlash. Bu turizm daromadlarini teng taqsimlashga yordam beradi.

Ijtimoiy javobgarlik sohasida: mahalliy jamoalardagi ijtimoiy loyihalar va xayriya tashkilotlarini qo'llab-quvvatlash, masalan, xayr-ehson yoki ko'ngilli sifatida ishlash orqali.

Mas'uliyatli turizmni joriy etish mamlakatda turizm sanoatini rivojlantirishga, ko'proq sayyohlarni jalb qilishga va barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlashga yordam beradi.

Mas'uliyatli turizmni rivojlantirish zamonaviy turizm sanoatida muhim yo'nalish hisoblanadi. Mas'uliyatli turizmni rivojlantirishga quyidagi bir necha omillar ta'sir etadi:

- ta'lim va xabardorlik: sayyohlar, sayyohlik kompaniyalari va mahalliy jamoalarning mas'uliyatli turizm tamoyillari va uning afzalliklari to'g'risida xabardorligini oshirish soha rivojlanishining asosiy omilidir. Bu jarayonda ta'lim dasturlari, treninglar va axborot kampaniyalari yordam berishi mumkin.

- hamkorlik va sheriklik: mas'uliyatli turizmni muvaffaqiyatli rivojlantirish barcha manfaatdor tomonlarning, shu jumladan hukumat, sayyohlik tashkilotlari, mahalliy aholi va nodavlat tashkilotlarning hamkorligini talab qiladi. Hamkorlik umumiy maqsadlarga erishish uchun kuch va resurslarni birlashtirishga imkon beradi.

- boshqarish me'yorlari va standartlarni ishlab chiqish: mas'uliyatli turizmni rivojlantirish tegishli siyosat, qoidalar va standartlarni ishlab chiqish va amalga oshirishni talab qiladi. Bunga sayyohlar uchun xulq-atvor kodekslarini ishlab chiqish, mehmonxonalar va turistik kompaniyalarni sertifikatlash, shuningdek boshqarish va nazorat mexanizmlarini yaratish kiradi.

- infratuzilma va resurslar: mas'uliyatli turizmni rivojlantirish tegishli infratuzilma va resurslarni rivojlantirishga sarmoya kiritishni talab qiladi. Bunga ekologik barqaror turar joylarni yaratish, jamoat transportini rivojlantirish va chiqindilarni boshqarish tizimini takomillashtirish kiradi.

- rag'batlantirish va marketing: mas'uliyatli turizmni samarali targ'ib qilish barqaror amaliyotni qadrlaydigan ko'proq sayyohlarni jalb qilishga yordam beradi. Marketing kampaniyalari, ijtimoiy tarmoqlardan foydalanish, reklama kabi vositalar xabardorlikni oshirish va mas'uliyatli turizmga e'tiborni jalb qilishga yordam beradi.

Mas’uliyatli turizmni rivojlantirish birgalikdagi sa’y-harakatlarni va uzoq muddatli rejalashtirishni talab qiladi shuningdek, turizm sohasi va mahalliy aholi uchun barqaror va qulay muhit yaratishga imkon beradi.

XULOSA

Yuqoridagilardan xulosa qilgan holda, mamlakat milliy iqtisodiyotida mas’uliyatli turizm alohida o‘ringa ega va bu yo‘nalishni rivojlanishi turizmning barqaror rivojlanishiga olib kelishini ta’kidlash mumkin. Turizm sohasi nafaqat sayyohlarning farovonligiga, balki boradigan mamlakatdagi atrof-muhit, jamiyat va iqtisodiyotining farovonligiga ham bog‘liq. Agar turistik maskanlar sayyohlar uchun o‘z jozibadorligini yo‘qotsa, kompaniya uchun noqulay vaziyatlar yuzaga kelishi mumkin yoki moliyaviy yo‘qotishlarga ham olib kelishi mumkin.

Mas’uliyatli turizm barqaror rivojlanishning uchta ustunini, ya’ni atrof-muhit, mahalliy jamoa va iqtisodiyotni hisobga oladigan barqaror turizm yo‘nalishi bo‘yicha barcha manfaatdor tomonlarning harakatlarini o‘z ichiga oladi. Ushbu turizm manfaatdor tomonlar o‘rtasida kuchli birlashtiruvchi vosita bo‘lib kelgan va Birlashgan Millatlar Tashkilotining 2030 Barqaror Rivojlanish Maqsadlariga erishish yo‘llaridan biri sifatida qaraladi. Mas’uliyatli turizmning tajribasidan ko‘rish mumkinki, bu mahalliy jamoalarga maksimal foyda keltiradi va mahalliy aholiga o‘z madaniyati va yashash joylarini tabiiy holatda saqlashga yordam beradi

Turizmni barqaror rivojlantirish barcha tegishli manfaatdor tomonlarning keng ishtirokini va o‘zaro konsensusga erishishini ta’minlash uchun kuchli siyosiy yetakchilikni talab qiladi. Mas’uliyatli turizmga erishish – bu turizmni barqaror rivojlanishini doimiy nazorat qilishni va kerak bo‘lganda zarur tuzatish choralarini ko‘rishni talab qiladigan doimiy jarayondir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

Sanjana Mondal & Kaushik Samaddar. Responsible tourism towards sustainable development: literature reviyew and research agenda. Asia Pacific Business Reviyew, DOI: 10. 1080/13602381. 2021. 1857963

T. N. Prokopes. Otvetstvenniy turizm kak sposob resheniya globalnix problem chelovechestva. Jurnal Turizm i gostepriimstvo. ISSN 2410-3810. 2022. № 1

Ye. N. Trofimov. Otvetstvenniy turizm: noviy vzglyad na podgotovku kadrov. 2019 g. otvetstvennyy-turizm-novyy-vzglyad-na-podgotovku-kadrov. pdf

Keyptaunskaya deklaratsiya (2015) [Elektronniy resurs] / International Federation of Library Associations and Institutions. – Rejim dostupa: https://cdn. ifla. org/wp-content/uploads/2019/05/assets/wlic/2015/documents/cape-town-declaration-of-ministers-ru. pdf.

Tanja Mihalic. Sustainable-responsible tourism discourse – Towards 'responsustable' tourism. Journal of Cleaner Production Volume 111, Part B, 16 January 2016, Pages 461-470

Nezdoyminov S. G. Ekologizatsiya turizma kak faktor ustoychivogo razvitiya turistskix regionov. Regionalnie issledovaniya No1 (43), str: 133-139. 2014.

Hamidov O. X. O‘zbekistonda ekologik turizmni rivojlantirishni boshqarish mexanizmini takomillashtirish. Iqtisod fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi avtoreferati. – Samarqand, 2017. - 67 b.

EXTENDED ABSTRACT

RESPONSIBLE TOURISM AS A FACTOR OF TOURISM DEVELOPMENT

Currently, significant changes in the tourist business are taking place, and new forms of tourism are emerging. Tourism has several beneficial and bad effects on society and areas. Responsible tourism is one of the new tourist development paths that has been presented as a strategy to maximize the beneficial impacts of tourism while minimizing the negative consequences. The essential components and concepts of responsible tourism are examined in this article. It should be mentioned that a new approach to tourism aims to preserve the environment, human habitats, tourist sites, and historical monuments, as well as to give tourism features of sustainability and durability. It is stressed in responsible tourism that travelers, tourism enterprises, hotels, the state, local inhabitants, and other tourism-related parties are accountable for the growth of the tourism sector. Tourist’s contributions to responsible tourism have a specific place in the literature, nevertheless they are typically viewed as part of the issue rather than part of the solution. This essay also addresses visitor behavior and seeks to explain what determines or limits appropriate recreation activity. The paper also examines effective communication and visitor behavior research. The author provides broad definitions of responsible tourism and responsible visitors in the article. Researchers have identified several tourist behaviors throughout their journey, including values and attitudes; ethics

and motivation; marketing; visitor management; information and communication. In general, responsible tourism seeks to increase the good influence of tourism on host communities by fostering mutually advantageous social conditions, avoiding environmental harm, and caring for and supporting people and their cultures. These criteria are guidelines that can be followed throughout the formation stage of a tourism-related organizations. As a result of the development of market relations and cooperative relations, favorable conditions are created for the development of the tourism sector, the importance of the tourism sector in the economy of the countries is increasing. The tourism sector serves to provide the necessary currency income for the country's treasury, to create new jobs and, at the same time, to raise the standard of living of the population.

In today's new scientific and technological revolution, as well as the development of society and the world economy, in the process of overpopulation of the planet, the responsibility of people, society and the state to protect the environment is increasing more than ever.

It can be observed that the tourism sector is developing rapidly, as a result, the flow of tourists around the world is increasing, the transport system is being improved, the hospitality system is being improved, but the increase in the number of tourist destinations is not keeping up with this process, the problem of overloading leisure and tourism facilities appears. And it is important to consider this factor.

Tourism has changed the way people see the world, and tour operators are making hard-to-reach areas of the world accessible to tourists, allowing local people to showcase their culture and traditions, and bringing economic benefits to regions with limited resources. contribute to the development of their regions. The World Tourism Market adopted the Cape Town Declaration (Cape Town Declaration 2015) on the occasion of the World Responsible Tourism Day, which calls on the representatives of the tourism industry to take responsibility and demonstrate their responsibility in order to make tourism more sustainable.

Responsible tourism is the use of tourism to create better places for people to live and better places for people to visit. At the same time, responsible tourism requires tour operators, hotel companies, governments, local residents and tourists to take responsibility and take measures to make tourism more sustainable.

This type of tourism allows tourists to visit a place that offers unique culture, heritage and history. Tourists visit destinations of their choice to

learn about and learn about the culture of local communities. This type of experience can include participating in events and festivals that are important for local communities to experience different cultures.

In the research, the methodology of taking into account the innovative changes expected in the coming years and studying the sustainable development of tourism as a single system in determining the development of responsible tourism is used. and a method of determining the directions of development of the components of the tourism industry through methods such as comparative analysis is proposed.

O‘ZBEKISTONDA TUROPERATORLIK FAOLIYATINI TASHKIL ETISHDA RIVOJLANGAN MAMLAKATLAR TAJRIBALARIDAN FOYDALANISH

Katta o‘qituvchi Qutlimurotov Fayzullo Sadulayevich

“Alfraganus university”
fayzula2023@mail.ru

Annotatsiya

Ijtimoiy hayotga XXI asr axborotlar asri bo‘lib kirib keldi. Mamlakatlar o‘rtasida axborotlar almashinuvi yuqori darajada tezlashti, iqtisodiy rivojlanish oxirgi yigirma yillikda oldingi yillarga qaraganda bir necha bor tezlashti. Bunday tezlikda rivojlanish turizm sohasini ham chetta qoldirmadi. Turizm sohasida texnologik innovatsiyalarni qo‘llash orqali etakchi mamlakatlar yuqori darajada daromad olishmoqda. Hozirgi globallashuv sharoitida turoperator tashkilotlari bir biri bilan o‘zaro integratsiyalashuvsiz hech qanday rivojlanishga erish olmaydi. Mamlakatimizda turistik imkoniyatlarni kengaytirishda turoperator tashkilotlari faoliyatini rivojlantirish boshqa iqtisodiyot tarmoqlarida bo‘lgani kabi turizm sohasida ham etakchi rol o‘ynaydi. O‘zbekistonda jahondagi keskin o‘zgarishlarga moslasha oladigan zamonaviy turizm sohasini rivojlantirishda xususiy tashkilotlar sub’ektlari nihoyatda muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday islohatlardan ko‘zlangan asosiy maqsad, dunyo mamlakatlari bilan mustaqil yurtimiz o‘rtasidagi o‘zaro ijtimoiy va iqtisodiy munosabatlarni barqarorlashtirishda rivojlangan turizm sohasidan samarali foydalanishdir. Ushbu keys tadqiqotining maqsadi mamlakatimiz turizmi sohasidagi o‘zgarishlarni hamda tashrif buyurayotgan turistlarning motivatsiyasiga ijobiy ta’sir ko‘rsatuvchi turoperatorlik faoliyati bilan shug‘ullanayotgan turistik firmalarning zamonaviy faoliyatlarini o‘rganish va tadqiqotda mamlakatimizga tashrif buyurgan 30 nafar xorijiy turistlarning intervyularidan ma’lumot to‘plash uchun sifat parametrlarini o‘rganish tadqiqot usulidan foydalanildi.

Kalit so‘zlar: turoperator, turagent, turmarshrut, turistik resurslar, joylashtirish ob’ektlari, transport xususiyatlari, motivatsiya, turist, sayohat

USING THE EXPERIENCES OF DEVELOPED COUNTRIES IN ORGANIZING TOUR OPERATOR ACTIVITIES IN UZBEKISTAN

Fayzullo Sadulayevich

"Alfraganus university",
fayzula2023@mail.ru

Abstract

The 21st century is known as age of information to the social life. The exchange of information between countries has accelerated significantly. Over the last two decades, development has been several times more rapid than in previous years. The industry of tourism has not been left behind by such rapid development. Developed countries and earn a lot of money by using technical improvements in the sphere of tourism. Tour operator organizations cannot progress in today's globalized world unless they collaborate with one another. The growth of tour operator classes is critical to developing tourism prospects in our country, as well as in other areas of the economy. Private organization themes are vitally significant in the establishment of a contemporary tourist sector in Uzbekistan that is capable of adapting to rapid changes in the globe. The goal of such changes is to make better use of the established tourist industry in order to stabilize mutual socioeconomic connections between countries across the world and our country. The primary objective of this case is to investigate changes in our country's tourism industry as well as the present operations of travel organizations involved in tour operator activities that positively impact the motivation of visiting visitors. Using a qualitative parametric research approach, the study collected data from interviews with 30 international visitors who visited our country.

Key words: tour operator, travel agent, product itinerary, tourism resources, accommodation facilities, transport features, motivation, tourist, travel

KIRISH

Ijtimoiy hayotga XXI asr axborotlar asri bo'lib kirib keldi. Mamlakatlar o'rtasida axborotlar almashinuvi yuqori darajada tezlashdi, iqtisodiy rivojlanish oxirgi yigirma yillikda oldingi yillarga qaraganda bir necha bor

tezlashdi. Bunday tezlikda rivojlanish turizm sohasini ham chetlab o'tmadi. Turizm sohasida texnologik innovatsiyalarni qo'llash orqali etakchi mamlakatlar yuqori darajada daromad olishmoqda. Keng miqyosda internet tizimining rivojlanish bilan birga nafaqat tirizm biznesida ishtirok etuvchi turistik tashkilotlarning o'rni va roli, balki ular o'rtasidagi hamkorlik munosabatlarida xo'jalik yuritishning butun falsafasi – turizm marketingi qayta ko'rib chiqilmoqda, butunjahon axborot tizimining ananaviy marketing usullarini samarasiz qilib qo'ymoqda. Xizmat ko'rsatish sohasida faoliyat yuritayotgan marketologlar yangi elektron aloqa vositalari imkoniyatlaridan to'la qonli foydalanishni istasalar tarmoqning ushbu xususiyatlarini e'tiborga olishlari zarur.

Hozirgi globallashuv sharoitida turoperator tashkilotlari bir biri bilan o'zaro integratsiyalashuvsiz hech qanday rivojlanishga erisha olmaydi. Turizm sohasida faoliyat olib borayotgan turistik biznes syb'ektlari ham bir biri bilan o'zaro aloqalarda bo'lishlari turizn industriyasining istiqbolli rivojlanishiga olib keladi.

Mamlakatimizda turistik imkoniyatlarni kengaytirishda turoperator tashkilotlari faoliyatini rivojlantirish boshqa iqtisodiyot tarmoqlarida bo'lgani kabi turizm sohasida ham etakchi ro'l o'ynaydi. O'zbekistonda jahondagi keskin o'zgarishlarga moslasha oladigan zamonaviy turizm sohasinirivojlantirishda xususiy tashkilotlar sub'ektlari nihoyatda muhim ahamiyat kasb etadi.

Bunday islohotlardan ko'zlangan asosiy maqsad, dunyo mamlakatlari bilan mustaqqil yurtimiz o'rtasidagi o'zaro ijtimoiy va iqtisodiy munosabatlarni barqarorlashtirishda rivojlangan turizm sohasidan samarali foydalanishdir. O'z o'zidan ma'lumku, takomillashgan turizm sohasini samarali tashkil etish va rivojlantirishning asosi turoperatorlik tashkilotlari aloqalarining qay darajada rivojlanishiga bog'liq bo'ladi. Turoperator tashkilotlari o'rtasidagi aloqalar o'z rivojini topsa, tabiiy ravishda raqobat muhiti shakllanadi, bu esa, *birinchidan*, mamlakatimizda mavjud turizm imkoniyatlaridan to'liq foydalanish, *ikkinchidan*, tashkilotlar o'rtasida turistlar oqimiga xizmat ko'rsatish borasida o'ziga xos raqobat muhitining shakllanishi natijasida sifatli xizmatlar ko'rsatilishi, *uchinchidan*, aholining katta qismini turistlarga bevosita va bilvosita xizmat ko'rsatadigan tadbirkorlik sub'ektlarida band bo'lish va boshqa shu kabi omillarga olib keladi. Umuman olganda, turizm sohasini rivojlantirishda turoperatorlar faoliyatini tashkil etish va

takomillashtirishning asosini kichik va xususiy biznes sub'ektlari tashkil etadi[59].

METODOLOGIYA

Maqolada respublikamizda hamda jaxon turizmidagi turoperatorlar faoliyatining mavjud va potentsial imkoniyatlari tahlil qilindi. Mavjud adabiyotlarni o'rganib, muvaffaqiyatli ozgarishlar va turizm biznesi tendentsiyalari misollari keltirildi. Globallashuv sharoitida turoperarorlik biznesining rivojlanishiga ta'sir etuvchi asosiy omillarni aniqlanib takliflar berildi. Insonlarning xohish-istaklarining o'zgarishi, texnologik taraqqiyot, siyosiy va iqtisodiy muhitdagi o'zgarishlar kabi omillar turimga ta'sir qilishi mumkinligini aniqlandi. Turizmda turopereator va turagentlik faoliyatida innovatsiyalarni rivojlantirishning asosiy yo'nalishlarini o'rganib chiqildi. Turistlarga xizmat ko'rsatish sifatini yaxshilash, yangi texnologiyalarni joriy etish, ekologik barqaror turizmni rivojlantirish va boshqalar kabi ustuvor yo'nalishlarni aniqlash mezonlarini ishlab chiqildi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

1975 yildan boshlab Evropadagi turoperatorlar katta hajmdagi turmarshrut ishlab chiqish faoliyatini turagentlarga berib, o'zlari esa ushbu marshrutlarni ayrboshlashga o'tishdi. Dunyoda turoperatorlarning faoliyatiga ikkita omil ta'sir qiladi va natijada taraqqiyot cho'qqisiga erishadi. Birinchisi, an'anaviy turoperatorlar faoliyatining tushunilish va salohiyatining oshishi bilan firma kengaydi, hamda turoperator darajasiga erishdi. Turoperator turmarshrutni rejalashtirish, ishlab chiqish, buyurtma berish, hisob kitoblarni amalga oshirish kabi faoliyatni yuritadi. Ayirboshlash masalasi turoperatorlar tomonidan to'g'ridan to'g'ri turistlarga taqdim etiladi. Masalan, Angliyada turoperatorlar tomonidan ishlab chiqilgan turmarshrutlarning 85 % i chakana savdo qiluvchi turagentlar vositachiligida sotiladi. Angliyada xorijliklar uchun turistik ob'ektlarni namoyish qilish keng yo'lga qo'yilgan. Ular o'zlarining milliy an'ana va tarixiy ob'ektlarini xorijiy turistlarga reklama va targ'ibot qilishda eng yuqori darajaga erishganlar. Bizning respublikamizda ham ana shunday ob'ektlar Angliyadagiga qaraganda ko'proq joylashgan, lekin ularni keng ommaga targ'ib qilishda turoperator va turagent ro'lini bajaruvchi tashkilotlar etarli darajada faoliyat olib borishmayapti.

Maqola mavzusiga oid bir qancha mualliflarning turoperatorlik biznesini rivojlantirishda innovatsion tendentsiyalar muhim o'rni va

[59] Muallifning ilmiy izlanish tahlili.

turizmda mijoz tanlashda axborot texnologiyalarining rolini o‘rganlib, sohaga oid ma`lumotlardan foydalanildi.

NATIJALAR

Turoperatorlar turagentlarga qaraganda farqli tartib qoida va faoliyat dasturiga ega bo‘ladi. Turoperatorning faoliyat dasturi 2-2, 5 yil davomida ishlab chiqilib, keyin hayotga tadbiq etiladi. Chunki turoperatorlar bir tomondan turmahsulotlar ishlab chiqruvchi korxonalarni topib, ular bilan kerakli bo‘lgan shartnomalarni tuzib, turmarshrutlar ishlab chiqish vazifasi tursa, ikkinci tomondan esa turmarshrutlarni sotib oluvchi doimiy iste’molchiga guruhlarni aniqlash vazifasi qo’yiladi.

Turagentlar turizm, sayohat, mehmonxona, rekreatsiya va boshqa xizmat industriyasi tomonidan ishlab chiqarilgan turmahsulot, turizmda foydalaniladigan texnik vositalarni va xizmatlarni mamlakat turizmiga va iqtisodiyotiga uyg‘unlashtirib, iste’molchining moliyaviy ahvolidan, an’analaridan kelib chiqqan holda dasturlash, ularni taqdim etuvchi va realizatsiya (ayirboshlash) qiluvchi turistik korxonadir. Turagentlar turistlarga tijorat maqsadida avtomobil transporti, dengiz va havo yo‘llarining biletlarini sotish, avtomobil, avtobus, mikroavtobus, yaxtalar kabi vositalarni ijaraga berish kabi xizmatlarni ham amalga oshiradilar.

O‘zbekiston turizmining 2020-2023 yillardagi iqtisodiy rivojlanish ko‘rsatkichlariga e’tibor qaratadigan bo‘lsak, (1-jadval) ushbu sohada kichik va xususiy tadbirkorlik sub’ektlarining sezilarli ta’siri bo‘layotganligining guvohi bo‘lamiz. 2020 yil (pandemiya sharoiti tufayli) mamlakatimiz bo‘ylab sayohat qilgan jami turistlarning soni 4 mln 700 ming kishini tashkil etgan bo‘lsa, 2022 yilda 16 mln 700 ming kishini, 2023 yilning yarim yilligida 3 mln 700 ming kishini tashkil etgan. Ushbu ko‘rsatkichlardan ko‘rinib turibdiki, mamlakatimizga tashrif buyurayotgan xorijiy turistlar soni yildan yilga oshib bormoqda.

1-jadval

O‘zbekistonga tashrif buyurgan xorijiy turistlaroqimi

			834 (6 ойда)

Manba: Statistika agenligi, 2023

2022 yilda O‘zbekistonga sayyohlar asosan Qozog‘iston (1551, 1 ming kishi, 2017 yilda 1783, 8 ming kishi), Tojikiston (1447, 8 ming kishi, 2017 yildagiga nisbatan 5, 5 barobar ko‘p) va Qirg‘iziston (1356, 9 ming kishi, 2017-yildagiga nisbatan 3, 6 barobar ko‘p) dan kelgan.

Xorijlik sayyohlarning asosiy qismi, aniqrog‘i 89, 1 foizi O‘zbekistonga o‘z qarindoshlarini yo‘qlash maqsadida kelgan. Ularning aksariyati Qozog‘iston (31, 8%), Qirg‘iziston (29, 2%) va Tojikiston (27, 9%) fuqarolaridir. Dam olish va hordiq chiqarish maqsadida O‘zbekistonga eng ko‘p chet ellik fuqarolar Rossiya (37, 6%), Qozog‘iston (11, 2%) va Turkiyadan (6, 3%) kelgan. Ma’lumot uchun: Dunyodagi 91 ta mamlakat fuqarolari O‘zbekistonga kelish uchun vizasiz tartibdan foydalanishi mumkin. Taqqoslaydigan bo‘lsak, Qozog‘istonga 26 ta, Turkiyaga 41 ta, Gruziyaga esa 56 ta mamlakat fuqarolari vizasiz kela oladi.

2022 yilda O‘zbekistonga kelgan sayyohlar soni 2021 yildagiga nisbatan 3, 4 million kishiga ko‘p bo‘ldi va o‘sish 2, 8 barobardan ham ortiqni tashkil etdi. Buning natijasida turizm xizmatlari eksporti sezilarli darajada oshdi. 2017 yilda turizm xizmatlari eksporti 546, 9 million AQSh dollarini tashkil etgan bo‘lsa, 2022 yilda bu ko‘rsatkich 2, 9 barobar oshib, 1610, 5 million dollarni tashkil etdi[60].

O‘zbekistonga 2023 yilning yanvar—iyul oylarida jami 3, 7 million nafar chet el fuqarolari turistik maqsadlarda tashrif buyurdi. Qayd etilishicha, O‘zbekistonga 7 oyda eng ko‘p Tojikiston fuqarolari turistik maqsadda tashrif buyurgan — 1 million 151, 4 ming nafar. Undan keyingi o‘rinda Qirg‘iziston (912, 8 ming) va Qozog‘iston (879 ming) turibdi. Shuningdek, quyidagi davlatlardan ham mamlakatga xorij fuqarolari turistik maqsadda kelgan:

[60] Statistika agentligi. 2023

Rossiya — 417, 4 ming nafar;

Turkiya — 58 ming nafar;

Turkmaniston — 39, 6 ming nafar;

Janubiy Koreya — 20, 2 ming nafar;

Hindiston — 20 ming nafar;

Xitoy — 17, 7 ming nafar;

Germaniya — 14, 1 ming nafar.

Hisob-kitoblarga koʻra, 2019 yilda respublikaga kirib kelgan sayyohlar soni 2016 yilga nisbatan 3, 3 baravarga oshgan. Oʻsha yili qariyb 6, 7 million nafar turist Oʻzbekistonda sayohat qilgan. Buning natijasida 1, 6 milliard dollarlik turistik xizmatlar eksporti amalga oshirilgan. Mazkur koʻrsatkich 2016 yilda 430, 7 million dollarga teng boʻlgan.

2020 yilda mamlakatga 7 million nafardan ortiq xorijiy sayyoh tashrifi kutilgandi. Biroq ogʻir pandemiya sharoitida barcha sohalar qatori turizm ham qattiq zarbaga uchradi, sayyohlar soni sezilarli darajaga kamaydi. Ya'ni 2020 yilda respublikaga 1, 5 million nafar sayyoh kelgan, 261 million dollarlik turizm xizmatlari eksport qilingan.

Umuman olganda mamlakatimiz turizmi rivojlanishida xususiy, ya'ni asosan kichik va xususiy tadbirkorlik sub'ektlariga nihoyatda muhim e'tibor berilayotganligidan dalolat beradi. Mamlakatamiz turizmida xususiy mulkchilik salmogiʻni oshirish borasida olib borilayotgan islohatlardan koʻrinib turganidek, yaqin kelajakda bu borada faoliyat koʻrsatayotgan biznes sub'ektlarining salmogʻi yanada ortib bormoqda. Xulosa qilib aytadigan boʻlsak, xususiy turistik tashkilotlarning mamlakatimiz milliy iqtisodiyotiga koʻrsatayotgan ijobiy ta'siriga xalaqit beruvchi bir qancha muammolar mavjud boʻlib, ular hukumatimiz tomonidan asta sekinlik bilan bartaraf etib borilmoqda. Turizm sohasida zamon talablariga javob beradigan yuqori malakali kadrlarning etishmasligi, ish faoliyatiga mahalliy organ vakillarining aralashuvi, turistlarni ehtiyoji boʻlgan koʻplab turistik mahsulotlarni etishtirish borasidagi tadbirkorlik etishmasligi, ayrim turistik korxonalarning moliyaviy imkoniyatlari etarli darajada emasligi va boshqa shu kabi muammolarni hal etish muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

Yuqorida ta'kidlab oʻtganimizdek, turizm sohasida faoliyat koʻrsatayotgan korxona va tashkilotlar bevosita va bilvosita guruhlarga ajratiladi. *Bevosita* tadbirkorlik sub'ektlari turizm sohasiga toʻgʻridan toʻgʻri aloqasi boʻlgan har xil turistik sayohatlarni uyushtiruvchi

agentliklar, turizm operatorlari, xususiy mehmonxonalar, kempinglar, sanatiriyalar va pansionatlar, xususiy ijara uylari hamda turistik xizmat koʻrsatuvchi barcha tashkilotlarni oʻz ichiga oladi. *Bilvosita* tadbirkorlik sub'ektlari esa, mamlakatimiz ichki bozorlarida xorijiy turistlar ehtiyojini qondiradigan raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarishga ixtisoslashgan tashkilotlarni oʻz ichiga oladi.

Ma'lumki, Oʻzbekiston Respublikasi oʻzining koʻplab tarixiy qadamjolari va ziyoratgohlari, koʻhna va navqiron buyuk shaharlari bilan birga goʻzal va xushmanzara tabiyati, serjilo daryolari va koʻplab koʻllari, ajoyib hayvonot olami, dashtu-choʻllari, bepayon tekisliklari-yu togʻu toshlari, oʻrmonzorlari kabi boyliklariga egadir. Hozirgi kunda mamlakatimizga tashrif buyuradigan xorijiy turistlarning sayohatlarini tashkil etish borasida faoliyat koʻrsatayotgan turistik agentliklar oʻz faoliyatini mana shunday turizm resurslari hisobidan kengaytirishga harakat qilishmoqda. Biroq bu borada turistik agentliklar bilan boshqa shu sohaga taalluqli korxonalar oʻrtasidagi oʻzaro munosabatning zamon talablariga mos ravishda shakllanmaganligi natijasida koʻplab toʻsiqlarga duch kelinmoqda. Buning uchun, *birinchidan*, marketing tadqiqotlarini amalga oshiradigan kichik xususiy korxonalar bilan turistik agentliklar oʻrtasidagi oʻzaro munosabatlarni qaror toptirish kerak. Turistik firma va agentlikar yangi tashkil etilganligi bois ularga xizmat koʻrsatuvchi personal miqdorining kamligi va bundan tashqari tajribali marketologlarning etishmasligi tufayli ular turistlarning qanday turmahsulotlarga ehtiyoji borligini, shuningdek, ushbu turmahsulotlarni reklama qilish borasidagi muammolarga duch kelishmoqda. *Ikkinchidan*, turfirma va agentliklar bilan dam olish sanatoriyalari, mehmonxonalar hamda kempenglar bilan bevosita aloqa oʻrnatilishi kerak.

Ma'lumotlarga qaraganda, mamlakatinizga bir kunda tashrif buyuradigan turistlarning oʻrtacha yigirmadan bir qismi qimmat narxdagi mehmonxonalar xizmatidan, koʻpchiligi esa, uch yulduzli mehmonxonalar xizmatidan foydalanish istagini bildirishgan. Toshkent shahri bunday xizmatlar tizimini turistlarga taklif etishi mumkun, biroq, poytaxtdan uzoqda joylashgan koʻplab hududlarda, ayniqsa, Termiz Qoraqalpog'iston Respublikasi va Andijonda faoliyat koʻrsatayotgan davlat mehmonxonalari hali ham asosiy turistik oqimlarni oʻzlariga jalb eta olishmayapti. Chunki bunday mehmonxonalar xorijiy turistlarni qabul qilishga toʻlaligicha tayyor emas. Mahalliy darajada xususiy investitsiyani rag'batlantirish, ya'ni umumiy turistik xizmat ko'rsatish tizimiga birlashgan xususiy mehmon uylarini ochish bunday muammoni ijobiy hal etilish imkoniyatini yaratadi. Buning uchun xususiy tadbirkorlarga turistik trassada joylashgan har qanday shaharda 19-20 kishiga

mo‘ljallangan xususiy mehmon uylarni ko‘proq qurishgava uni yanada rivojlantirishga keng imkoniyat berish kerak. Shunday qilingandagina yuqorida aytib o‘tilgan muammolar o‘z echimini topadi.

O‘zbekiston turizmi sanoatida hali ham ovqatlanish bilan bog‘liq masalalar muammoligicha qolmoqda. Masalan, Yevropaliklar standart usullarda tayyorlangan oddiy va xushta’m taomlarni ma’qul ko‘radilar. Buning uchun esa, xorijiy mamlakatlardagi mehmonxona komplekslarida foydalaniladigan maxsus asbob-uskunalar va tegishli taom texnologiyalarini o‘rnatish zarur. Mamlakatimizdagi mahalliy mehmonxonalar 20-25 ga yaqin taomlarni taklif qilishlari mumkin. Biroq G‘arbiy andozalar bo‘yicha faoliyat ko‘rsatayotgan turistik komplekslar 200 ga yaqin taomlarni taklif qilish imkoniyatiga ega. Bu muammoni hal etilishining birdan - bir yo‘li xususiy restoranlar va kafolar sonini oshirish va ulardagi xizmat ko‘rsatish sifatini jahon andozalariga mos ravishda tashkil etishdir. O‘zbekistonda xorijiy davlatlardan tashrif buyurgan turistlar bilan muloqat qilinganda, ularning 25 foizini ovqatlanish xizmatlaridan qanoatlanganliklarini bildirishdi, 41 foizi esa taomlar sifatiga baho berishni o‘zlariga ma’qul topishmadi. Bunday muammoni hal etish uchun xorijiy turistlarga xizmat ko‘rsatadigan umumiy ovqatlanish ob’yektlarini sertifikatlash va nazorat qilish juda katta ahamiyatga egadir. Bundan tashqari, turistlar mahalliy taomning o‘ziga xos xususiyatlari to‘g‘risida reklama bukletlari orqali xabar topishlari kerak. Shuni alohida ta’kidlab o‘tish joizki, so‘rovda ishtirok etgan horijiy turistlarning 65 foizi ovqatlanish muassasalarining taomnoma (menyu) ro‘yxati to‘g‘risida to‘liq ma’lumotga ega bo‘lmaganliklaridan shikoyat qilishgan.

Ma’lumki, mamlakatga tashrif buyuradigan turistlar oddiy taomdan boshlab qimmatbaho suvenerlargacha bo‘lgan mahsulot va xizmatlarning ma’lum miqdoriga talab bildirishadi. Bu tabiiy ravishda, mahsulot va xizmatlar ishlab chiqarish bilan shug‘ullanadigan xususiy biznes tashkilotlariga o‘z imkoniyatlarini yanada kengaytirish uchun yo‘l ochadi. Fermerlar turistlar istiqomat qiladigan mehmonxonalarda toza mahsulotlarni yetishtirib turishadi, to‘qimachilik va tikuvchilik sanoatida faoliyat ko‘rsatadigan xususiy korxonalar turistlar uchun zarur bo‘lgan yotoqhona jihozlari, xalatlar va boshqa shu kabilarni ishlab chiqishadi, kosmetika sanoati tashkilotlari shampun, sovun va dezdorantlarni ishlab chiqarishadi. Hunarmandchilik ustaxonalari va an’anaviymilliy mahsulotlarni ishlab chiqaradigan tashkilotlar ham turistlar uchun buyurtmalar tayyorlashadi. Umuman olganda, hozirgi kunda respublika turizm sanoatida xususiy turistik tashkilotlarning faoliyat ko‘rsatishi

sezilarli darajada emas. Buning asosiy sabablari quyida o‘z ifodasini topgan[61]:

Birinchidan, respublika turizm sohasida faoliyat ko‘rsatayotgan ayrim kompaniyalarning monopollashganlik xarakteriga ega ekankligi. Bundan tashqari, yangi tashkil qilinayotgan kichik turistik firmalarning ayrimlari hali ham yirik turistik kompaniyalarda mavjud bo‘lgan imkoniyatlarningko‘pchiligiga ega emas;

Ikkinchidan, turizm sohasida yuqori malakali kadrlarning yetishmasligi oqibatida yangidan-yangi kichik turistik korxonalarning tashkil etilishi va samarali faoliyat ko‘rsatishi ancha dolzarb muammoga aylanmoqda;

Uchinchidan, respublika viloyatlariva tumanlarinig ko‘pchiligida mahalliy vakillik organlarida faoliyat ko‘rsatayotgan amaldorlarning turizmni iqtisodiyotga qo‘shadigan hissasini to‘g‘ri baholay olmasligi natijasida va ularning ishga eskicha tafakkurda yondashishlari, turistik tashkilotlarning tashkil etilishi, shunigdek, turizm bozoriga bilvosita ta’sir ko‘rsatadigan xususiy biznes bilanshug‘ullanuvchi turistik tashkilotlarning ochilishiga beparvorlik bilan qaralmoqda;

To‘rtinchidan, yangi tashkil etilgan turistik korxonalar tor faoliyat doirasi bilan cheklanib qolishmoqda. Buning natijasida, bu tashkilotlarning xorijiy turistlar tamonidan qiziqish bilan e’tirof etilishiga yetarlichi imkon yaratilmayapti. Agarda turistik tashkilotlar no an’anaviy xizmat turlari, masalan, mamlakatimizning go‘zal va serjilo tabiatiga ajoyib sayohatlarni uyushtirish, turistlar uchun, mahalliy qishloqlar va ovullarda xalq milliy urf odatlari bilan tanishtirish ekskursiyalarini tashkil etish, shunigdek, turistlar uchun milliy ruhdagi konsert va tomoshalarni uyushtirish kabi xizmat turlarini tashkil etishsa ular o‘z oldilariga qo‘ygan maqsadlariga erishishlari mumkin.

Beshinchidan, mahalliy hunarmandchilik mahsulotlarini, milliy ruxdagi kiyim-kechaklarni, milliy taomlarni va boshqa shu kabilarni ishlab chiqarishga ixtisoslashgan korxonalar tamonidan turistlar uchun maxsus reklama vositalaridan foydalana bilmaslik. Buning uchun, ular turistlarning ehtiyojlarini inobatga olgan holda, ular uchun tushunarli tegishli chet tilida reklama bukletlarini ishlab chiqarishlari kerak va hokazo.

Turizm faoliyati bilan shug‘ullanuvchi tashkilotlarning rivojlantirilishi boshqa sohalardagi kabi mamlakatimiz iqtisodiyotini har tomonlama rivojlanishini ta’minlaydi. Shuni alohida ta’kidlash joizki, turizm

[61] Muallifning ilmiy izlanish tahlili

xizmatlari bozorida kuchli raqobat muhitini rivojlantirish orqaligina turistik sanoatining rivojlanishiga erishish mumkin. Buning natijasida, sifatli turistik xizmatlarni ko‘rsatish bilan xorijiy turistlarning e’tiborini yanada jalb etishga erishiladi. Bularga erishish uchun esa, tabiiy ravishda turizm sohasida faoliyat olib borayotgan turistik tashkilotlarning ro‘lini oshirish kerak.

Yuqorida ta’kidlab o‘tilganidek, turizm, bozor tizimidagi boshqa har qanday iqtisodiyot tarmog‘i kabi alohida segment hisoblanadi. Shuning uchun ham turizm faoliyatini talab va taklif omillarining o‘zaro bog‘liq tizimi sifatida ko‘rib chiqish nihoyatda muhim ahamiyat kasb etadi. Ma’lumki talab va taklif omillari bozormunosabatlari sharoitida xususiy mulkchilik munosabatlarini har jihatdan rivojlanishini belgilab beruvchi asosiy tayanch hisoblanadi. Har qanday mamlakatdagi turistik xizmatlar bozorida xususiy turistik tashkilotlar mavjud talab va ehtiyojlarni atroflicha hisobga olmay turib, o‘z xizmatlari taklifini kutilganidek amalga oshirisha olmaydi. Ko‘rinib turganidek, xususiy turistik tashkilotlar bozordagi talab va taklif omillarini to‘liq hisobga olgan holda harakat qilganda, ularning respublika turizm iqtisodiyotiga ijobiy ta’siri bo‘lishi mumkin.

Shu nuqtai nazardan olib qaraganda, biz turistik tashkilotlarning turizm iqtisodiyotini rivojlantirishda tutgan o‘rni to‘g‘risida to‘xtalib o‘tishdan oldin talab va taklif omillari xususida ayrim fikr va mulohazalarimizni bildirib o‘tmoqchimiz.

Talab omillari o‘zida asosan xalqaro (hududiy) va ichki (milliy) turistik bozorlarni namoyon etadi. Bunday bozorlarda chet ellik sayyohlar bilan birgalikda mahalliy aholi ham turistik diqqatga sazovorlik ob’ektlar va turistik xizmatlardan keng miqyosda foydalanishadi. Taklif omillar bo‘lsa o‘z ichiga chet ellik sayyohlarni jalb etishi mumkin bo‘lgan turistik diqqatga sazovorliklar va turli hil faoliyat turlari (milliy hunarmandchilik, musiqa va mahalliy xalq urf-odatlari-yu marosimlari,) mamlakatga tashrif buyurgan sayyohlarni joylashtirish vositalari, shuningdek boshqa turistik ob’ektlar va xizmat kabilarni o‘z ichiga oladi. Shu o‘rinda shuni ta’kidlab o‘tish joiozki, turizm sohasidagi ekspert mutaxassislarning ta’kidlashlaricha diqqatga sazovorliklar degandatematik xiyobonlar, xayvonot bog‘lari va akvariumlar kabi tabiiy, madaniy va maxsus ob’ektlar, shuningdek ushbu ob’ektlar bilan bog‘liq bo‘lganbarcha faoliyat turlari tushuniladi. Butunjahon turizm tashkiloti (BTT) tasnifiga muvofiq ravishda tashrif buyurgan sayyohlarni joylashtirish vositalariga turli xil shakldagi mehmonxonalar, motellar, mehmonxona shaklidagi uylar shaxsiy honadonlar va boshqa turdagi turistlar to‘xtaydigan ob’ektlarbo‘ladi.

Umuman olganda barcha turistik xizmatlar va ob'ektlardan samarali foydalanish uchun zamon talablariga to'liq javob bera oladigan turizm infratuzilmasini shakllantirish talab etiladi. Bunday infratuzilma o'z ichigatransport, (havo yo'llari transporti, avtomobil yo'llari transporti, temir yo'l transporti, suv transporti va boshqalar) xizmatini, suv va elektr ta'minot, kanalizatsiya va telekommunikatsiya kabi sohalarni qamrab olishi kerak. Hozirgi kunga kelib, dunyodagi ko'plab mamlakatlar o'zlarining turizmini rivojlantirish bo'yicha strategiyalarida sanitar-ekologik omilga ham infratuzilma rivojini ta'minlovchi omil sifatida baho berishmoqda. Chunki zamonaviy turizmni atrof-muhitning muhofazalanishi va ekologik tozaliksiz tasavvur etish qiyin. Ana shunday jihatlarga ega infratuzilmaning jahon andozalariga mos ravishda rivojlanishi, ya'ni turistlarga imkon qadar sifatli xizmat ko'rsatishning tashkil etilishi har jihatdan xususiy tashkilotlarning samarali faoliyat ko'rsatishiga bog'liq bo'ladi.

XULOSA

Hozirgi kunda turoperatorlar faoliyatini rivojlantirish mamlakatlar iqtisodiyoti va madaniyatida g'oyat muhim bo'lib, uni o'rganish, tadqiq etish, undan samarali foydalanish jamiyat oldidagi zarur bo'lgan vazifalardan biridir. Tirizmda turoperatorlik faoliyati, muammolari, eng kam o'rganilgan yo'nalish bo'lib, bu sohaning qaysi turlariga e'tibor berish, sayohat qiluvchilar uchun ularning xohish-istaklarini bilish, ularni eng foydali va qulay turistik ob'ektlarga chorlash, xavfsizligini ta'minlash, ularning talabini qondirish va yana ko'plab turlarini bilish ushbu faoliyat turning asosiy vazifalaridan hisoblanadi. Mamlakatimizda turizmni rivojlantirishdan asosiy maqsad ham, jamiyat ehtiyojlarini qondirish, xizmat ko'rsatish sifati va hajmini kengaytirgan holda dunyo standartlari darajasida turizm bozoriga kirib borishdan iboratdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

O'zbekiston Respublikasining Prezidentining "O'zbekiston Respublikasida turizm sohasini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi2019 yil 13 avgustdagiPF-5781-sonli qarori.

Turoperatorlik faoliyati. O'quv qo'llanma. Sh. S. Sayfutdinov. , M. Z. Nurfayziyeva. Toshkent-«Iqtisodiyot» -2021 y.

Илина Е. Н. Туроперейтинг: организация деятельности: Учебник. - М. : Финансы и статистика, 2005. - г.

Osnovi turizma: uchebnik / kollektiv avtorov; pod red. Ye. L. Pisarevskogo. G' M. : Fedyeralnoye agentstvo po turizmu, 2014.

https://stat. uz/uz/ - Statistika agentligi: O‘zbekistonga 2020 - 2023 yillarda tashrif buyurgan xorijiy turistlaroqimi

EXTENDED ABSTRACT

USING THE EXPERIENCES OF DEVELOPED COUNTRIES IN ORGANIZING TOUR OPERATOR ACTIVITIES IN UZBEKISTAN

The 21st century is known as age of information to the social life. The exchange of information between countries has accelerated significantly. Over the last two decades, development has been several times more rapid than in previous years. The industry of tourism has not been left behind by such rapid development. Developed countries and earn a lot of money by using technical improvements in the sphere of tourism. Tour operator organizations cannot progress in today's globalized world unless they collaborate with one another. The growth of tour operator classes is critical to developing tourism prospects in our country, as well as in other areas of the economy. Private organization themes are vitally significant in the establishment of a contemporary tourist sector in Uzbekistan that is capable of adapting to rapid changes in the globe. The goal of such changes is to make better use of the established tourist industry in order to stabilize mutual socioeconomic connections between countries across the world and our country. The primary objective of this case is to investigate changes in our country's tourism industry as well as the present operations of travel organizations involved in tour operator activities that positively impact the motivation of visiting visitors. Using a qualitative parametric research approach, the study collected data from interviews with 30 international visitors who visited our country. In the current globalization, tour operator organizations cannot achieve any development without mutual integration with each other. The fact that tourist business entities operating in the field of tourism also interact with each other will lead to the promising development of the tourism industry. The development of tour operator organizations plays a leading role in the expansion of tourist opportunities in our country, as well as in other sectors of the economy, in the field of tourism. The subjects of private organizations are extremely important in the development of the modern tourism sector in Uzbekistan, which can adapt to sudden changes in the world. The main goal of such reforms is the effective use of the developed tourism sector in the stabilization of mutual social and economic relations between the countries of the world and our independent country. It goes without saying that the basis of effective organization and development of

the improved tourism sector depends on the level of development of the relations of tour operator organizations. If the relations between tour operator organizations develop, a competitive environment is naturally formed, which, firstly, is the full use of the available tourism opportunities in our country, and secondly, a unique competition between organizations in terms of serving the flow of tourists. providing quality services as a result of the formation of the environment, thirdly, employment of a large part of the population in business entities that directly and indirectly provide services to tourists and other similar factors. In general, small and private business entities form the basis of organizing and improving the activities of tour operators in the development of tourism. Since 1975, tour operators in Europe have outsourced the development of large-scale itineraries to travel agents, and themselves switched to the exchange of these itineraries. Two factors affect the activity of tour operators in the world, and as a result, they reach the peak of development. First, with the increase in understanding and capacity of traditional tour operators, the firm expanded and reached the level of a tour operator. The tour operator performs activities such as planning, developing, ordering, and accounting of the tour itinerary. The issue of exchange is offered directly to tourists by tour operators. For example, in England, 85% of tour itineraries developed by tour operators are sold through retail travel agents. Demonstration of tourist objects for foreigners is widely established in England. They have reached the highest level in advertising and promotion of their national traditions and historical objects to foreign tourists. In our republic, there are more such facilities than in England, but organizations that play the role of tour operators and travel agents are not sufficiently active in promoting them to the general public. The important role of innovative trends in the development of the tour operator business and the role of information technologies in choosing a customer in tourism were studied by several authors related to the topic of the article, and information related to the industry was used.

THE IMPORTANCE OF CULTURAL HERITAGE TOURISM IN TOURIST MOTIVATION AND HOLIDAY DECISION-MAKING IN UZBEKISTAN

Shokhrux ABDURAKHMONOV

Abstract

A significant number of theorists and practitioners from many disciplines, as well as from recently established heritage studies, have theorized, defined, reinterpreted, negotiated and renegotiated the idea of cultural heritage. Cultural heritage tourism is the concept that a region's cultural perspective is valuable enough to make it a travel destination. Communities with a high level of cultural development typically have a high level of contentment with their living circumstances and wealth. In recent years, a considerable number of research in the tourism industry have been devoted to the relationship between cultural heritage and tourist motivation as well as the holiday decision-making process. This field of research has attracted the attention of many disciplines including economics, geography, sociology, history as well as ethnology, sociocultural anthropology, museology and cultural studies. The study intends to establish the value of cultural heritage in tourist motivation and holiday decision-making processes using a qualitative study approach and to reflect their application within a specific national and regional context using a case study of Uzbekistan.

Key words: tourism, cultural heritage tourism, tourist motivation, holiday decision-making process, holiday in Uzbekistan, importance of cultural heritage

SAYYOHLARNI RAG'BATLANTIRISH HAMDA O'ZBEKISTONDA DAM OLISH TO'G'RISIDAGI QARORNI QABUL QILISHDA MADANIY MEROS BILAN TURIZMNING AHAMIYATI

Abduraxmonov Shoxrux Abdujabbarovich

turizm menejmenti kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya

Ko'pgina oldigi ilmiy izlanishlar shuningdek yaqinda tashkil etilgan merosshunoslikdan ko'plab nazariyotchilar va amaliyotchilar madaniy meros g'oyasini tahlil qildilar, aniqladilar, qayta talqin qildilar, muzokaralar olib bordilar va qayta muhokama qildilar. Madaniy meros turizmi - Madaniy meros turizmi - bu mintaqaning madaniy istiqboli va ushbu manzilni sayohat uchun qulay dargohga aylantirish uchun qiymatli ekanligi haqidagi tushuncha hisoblanadi. Madaniy meros turizmning rivojlanish darajasi yuqori bo‘lgan jamiyatda odatda o‘zlarining yashash sharoitlari qisqa muddatda yaxshilab olishga imkonyatga ega bo‘lishadi. So‘nggi yillarda turizm sohasi bo‘yicha ko‘plab tadqiqotlar madaniy meros va sayyohlarni rag`batlantirish o‘rtasidagi bog‘liqlik shuningdek ta’til qarorlarini qabul qilish jarayoni haqida olib borilgan. Ushbu tadqiqot iqtisodiyot, geografiya, sotsiologiya, tarix, shuningdek etnologiya, ijtimoiy-madaniy antropologiya, muzeyshunoslik va madaniyatshunoslik kabi ko‘plab fanlarning e’tiborini o‘ziga jalb qiladi. Tadqiqot turistik motivatsiya va ta’til qarorlarini qabul qilish jarayonlarida madaniy merosning qadr-qimmatini sifat parametrlarini o‘rganish tadqiqot usulidan foydalangan holda aniqlash va O‘zbekiston misolidan foydalangan holda ularning muayyan milliy va mintaqaviy kontekstda qo‘llanilishini aks ettirishdan iborat.

Kalit so‘zlar: turizm, madaniy meros turizmi, turist motivatsiyasi, ta’til qarorlarini qabul qilish jarayoni, O‘zbekistonda dam olish, madaniy merosning ahamiyati

INTRODUCTION

The scope and meaning of the purpose of conservation shifted in the early twentieth century as conservation techniques evolved from historicist and restorations, conservation approaches to modernist conservation ideas in the second half of the century. Toward the close of the twentieth century, a spectrum spanning from monuments to instances of civil architecture, from single structures to groups of buildings, and even towns stressed the existence and worth of intangible qualities in connection to the tangible. 'Place', 'spirit of place', 'space', 'cultural significance', 'memory', and 'memory' have all began to be regarded as valuable (UNESCO, 2003). Cultural legacy is shared wealth with exceptional universal worth, the priceless riches bequeathed to future generations by human forebears, and a non-renewable precious resource (UNESCO, 2018). The year 2022 marks the 50th anniversary of the World Heritage Convention, which was adopted by UNESCO in 1972 to protect, utilize, and inherit cultural heritage through the UNESCO World Heritage Committee, and to make positive contributions to the protection and restoration of humanity's common heritage. There are two kinds of cultural heritage: tangible and immaterial. There are 897 cultural heritage sites in 167 nations across four continents as of February 2022. Cultural heritage protection in conjunction with tourism development has become a new subject of concern for researchers all over the world as countries across the world pay increasing attention to cultural assets. The first research in the field of cultural heritage tourism was published in 2002 (Russo AP, 2002). A study of the studies on cultural heritage tourism published over the last 21 years will help us comprehend and grasp the overall patterns in global cultural heritage tourism development at this time. Cultural legacy reflects the knowledge and crystallization of human evolution, bearing the DNA and bloodline of human civilization, and must be safeguarded, shown, and spread for their cultural significance. Fundamentally, cultural heritage tourism is a type of tourism in which historic and cultural treasures are converted into commodities in order to attract visitors (Lee S, 2016). Since 1970, European and American nations have been constantly innovating cultural heritage tourism activity patterns, promoting it as a popular form of tourism and pushing research into cultural heritage tourism (Wang F, 2023). It was initially established by UNESCO in 2003 with member nations, said that dangers such as globalization, societal change, and prejudice towards specific cultures impact not just tangible assets but also societies' intangible cultural heritage. The following is how intangible cultural heritage is described in this context: "The term "intangible cultural heritage" refers to practices, representations, expressions, knowledge, skills, instruments, artifacts,

and cultural spaces that communities, groups, and, in some cases, individuals recognize as part of their cultural heritage. " This intangible cultural heritage is constantly recreated by communities and groups in response to their environment, interaction with nature, and history, and provides them with a sense of identity and continuity, promoting respect for cultural diversity and human creativity. For the purposes of this Convention, only intangible cultural heritage that is compatible with existing international human rights instruments, as well as the requirements of mutual respect among communities, groups, and individuals, and of sustainable development, will be considered. "UNESCO (2003). Following this accord, a "Representative List of Humanity's Intangible Cultural Heritage, " similar to the World Heritage List for natural, cultural, and mixed sites, was established. It may be a chance for the intangible part of cultural and natural heritage, which has long been stressed but for which no uniform framework has been developed, has been addressed by distinguishing it from existing tangible assets. The list of heritage items also demonstrates that the emphasis is solely on intangible assets. As a result, the issue of 'Place, memory, meaning: safeguarding intangible values in monuments and sites', which was considered at the ICOMOS General Assembly in 2003, raised research on the combined conservation of tangible and intangible qualities in cultural heritage sites ICOMOS (2003). Historic locations that have been properly given significance by people as part of social life should be considered heritage; otherwise, they will be nothing more than works of art that have been conserved, maintained, and made attractive but have no meaning (Smith, 2006). As a result, rather than solely tangible qualities, it was decided in this study to analyze intangible cultural legacy in connection to location from a human-centered approach. Throughout their lives, humans are continuously engaging with their surroundings. They attempt to make sense of the world, cosmos, and space they occupy through these encounters. At this time, the integrated interaction between the tangible and the intangible begins. People's perceptions and experiences of the place they inhabit are encoded in their thoughts and turned into memories and narratives. On the one hand, memories are stored in memory as place-bound codes. Studies on the spatial coding of memory conducted throughout history hint to the oneness of the physical and ethereal (Halbwachs, 2017). On the other hand, the idea of 'location' encompasses both concrete selves and intangible qualities. According to geographer Tim Cresswell (2009), there are three levels of place: geographical location, physical presence, and meanings linked with place. "A meaningful site combines location, locale, and a sense of place. " An absolute point in space with a specified set of coordinates and measured

distances from other locations is referred to as a location. The 'where' of a place is referred to as its location. The material context for social connections - the appearance of a place - is referred to as locale. Locale refers to a location's buildings, streets, parks, and other visible and tactile features. The more ethereal connotations linked with a location are referred to as sense of place: the sentiments and emotions a place elicits. These meanings might be personal and based on one's own life, or they can be shared. " (Creswell, 2009). The spirit of place is comprised of all intangible assets such as sentiments and ideas, meaning, story, and memory that originate from the relationship that people form with the place, that is, with the tangible part of cultural heritage. The 'cultural relevance of location' (ICOMOS, 1999) is comprised of people's previous and current experiences and thoughts on the place. All of this appears to be difficult to record or turn into a tool in conservation decision-making processes. Uzbekistan's culture has a rich history that is closely linked by centuries-old customs and lifestyles of Central Asian peoples. Uzbekistan has many architectural monuments, ancient fortresses and castles, mysterious and unique natural monuments, and elements of folklore on its territory, many of which are now protected by UNESCO World Heritage (Uzbekistan travel, 2023). The UNESCO Representative World Heritage list includes four architectural complexes: Khiva's Ichan Kala Museum-reserve (1990), Bukhara's historical center (1993), Samarkand's historical center "Samarkand - crossroads of cultures" (2001), Shakhrisabz's historical center, the Ugam-Chatkal National Park (2016), and nine monuments of intangible heritage (Uzbekistan travel, 2023). Since its independence, Uzbekistan has prioritized not only the preservation of cultural assets via monument repair, but also the growth of national consciousness and recognition in global culture. Minarets and antique domes have become a type of icon of many towns, a gorgeous silhouette of urban landscapes, their religious and educational institutions-mosques and madrassas-for more than a millennium. These remarkable masterpieces of ancient architects have earned a particular status as objects of irreplaceable cultural property in independent Uzbekistan and are subject to special governmental protection. Therefore, the research focuses on the current and previous narratives of heritage travelers who connect with history and culture as the primary motivation in the decision-making process of cultural heritage sites in Uzbekistan.

LITERATURE REVIEW

In a variety of new critical viewpoints, the legacy notion has been developed, reconfigured, and updated. The traditional "Western" understanding of heritage was that it could "be mapped, studied,

managed, preserved, and conserved, " and that its protection could be "the subject of national legislation and international agreements, conventions, and charters" (Smith, 2006). The critical heritage literature no longer views heritage as a physical "thing, " but as a social and cultural construction, a dynamic and elastic concept and process, a continuing dialogue with the past that "engages with acts of remembering that work to create ways to understand and engage with the present" (Smith, 2006). Heritage tourism refers to tourism markets and industries that have developed around heritage. Heritage and tourism are inextricably linked (The Travel and Tourism Programme, Ireland; Kamani Perera, n. d.). Cultural tourism comprises a wide variety of perspectives including a whole spectrum of human expressions and manifestations that travelers undertake to experience the heritages, arts, and lifestyles of people living in cultural locations. Cultural tourism is commonly associated with heritage tourism. Heritage tourism: refers to travelers visiting areas of traditional, historical, and cultural value for educational or recreational purposes (Nzama, 2005). Hall and Zeppel (1990), for example, stated: "Heritage tourism as a synonymous of cultural tourism, is an experiential tourism related to visiting preferred landscape, historic sites, buildings or monuments and seeking an encounter, involvement and stimulation with nature or feeling part of the history of a place». Cultural and heritage tourism can be defined as a dynamic activity developed through physical experiences that seeks and celebrates what is unique and beautiful, represented by our own values and attributes that are worthy of preserving and passing down to future generations in such a way that communities can be proud of them (Vargas-Hernández, 2012). Heritage tourism focuses on both material and immaterial, tangible and intangible antiques of the past. Heritage tourism is now defined by an evolving set of concepts and terminology (Pearce, 1996). According to Goodall (1990), historical tourism is a concept that combines many various feelings, such as nostalgia, romance, aesthetic enjoyment, and a sense of belonging in time and location. According to Peterson (1994), "heritage tourism is defined as the visiting of areas that make the visitor think of an earlier time. " Hall (1992) agreed with the notions of "nostalgia" and "special form of tourism, " stating that "heritage tourism is a broad field of specialty travel, based on nostalgia for the past and a desire to experience diverse cultural landscapes and forms" (Usha, 2016). Furthermore, Silberberg (1995) considered cultural and heritage tourism to be an economic development tool that achieves economic growth by attracting visitors from outside a host community who are motivated wholly or partially by interest in a community, region, group, or institution's historical, artistic, scientific, or lifestyle and heritage offerings

(Rosenfeld, 2008). Poria (2001) described heritage tourism as "a phenomena based on tourist motivation and perceptions rather than particular site qualities. . . "Heritage tourism is a subset of tourism in which the main motivation for visiting a site is based on the place's heritage characteristics as perceived by the tourist's own heritage" (David Leslie, 2005). Heritage tourism is defined by the National Trust for Historic Preservation-NTHP as going to experience places, objects, and activities that authentically represent the stories and people of the past and present. Visits to cultural, historic, and natural resources are included (NTHP, 2015). In 1990, the NTHP pioneered the approach for historic tourism projects by establishing five guiding principles: Collaborate; Find the Fit Between Community and Tourism; Bring Sites and Programs to Life; Focus on Quality and Authenticity; Conservation and resource preservation; and four actions to get started: Assess the Potential, Plan and Organize, Prepare, Protect, and Manage (Steven, 2011). Heritage tourism is a sort of tourism that focuses on practical experiences and knowledge of all things related to human existence or physical and mental activities from the past. It is the link of ideas in the present with what transpired in the past, eliciting sentiments of respect, pride, and appreciation for previous values.

METHODOLOGY

The study adopts a qualitative approach in which interviews are conducted among local and domestic tourists who are interested in the concept of tangible and intangible heritage, which is frequently discussed in the literature, from a different perspective, data is collected from travelers, data is analyzed and used in decision-making processes, and the interaction of people with cultural heritage sites is documented, as well as heritage travel motivation as a contemporary value. Understanding cultural heritage is the first step in this route. Research and fieldwork on the site are critical for being able to handle and comprehend the site in a multifaceted manner. The study of the history and cultural heritage, tourist motive, and geographical decision-making process assists in understanding the current state of cultural heritage tourism in Uzbekistan.

RESULT AND DISCUSSION

It is clear from the interview analyses that the locations connected with memories, meanings, and narratives are not restricted to structures or physical regions. Mountain ranges, waterways, open spaces, parks, agricultural gardens, squares, and roadways were all part of people's everyday lives in the past. The expansion of places may be referred to as

large scale places such as mountains, streams, and open spaces occurring on the urban perimeter of the historic site, whilst structures or small sized regions occur within the urban historical site. It may also be observed that the previously indicated narrative locations and historic city cores overlap. It implies that people can recall and visit historic sites. Another examination of the location and human link is how many times a place is repeated. In other words, how the frequency of recall of a location is increased in an urban historic site. The reviews show remarkable outcomes. For example, open spaces, parks, and public open spaces are better recalled than constructed places. A small park in a district is the most often visited cultural heritage site because people have a strong spatial link to that park. To that end, the park is nevertheless heavily used, which has an impact on tourist motivation and decision-making. However, because physical data predominates in field research, intangible values cannot be treated holistically and are consequently not represented in conservation recommendations. The study, which includes the stages of understanding, analysis, evaluation, and decision-making that are common to all conservation approaches, develops a proposal to integrate the data of memories, meanings, and narratives, which contain verbal information, with the physical space. The proposition it produces based on data directly belonging to people is regarded to provide a significant methodological addition to the field by emphasizing the reading of the city with a new perspective of traditional settlements. Furthermore, the concepts focused on have mostly been addressed and adopted by the disciplines of architecture and conservation; it is expected that the interdisciplinary conceptual discussion of the proposals will also contribute to the current understanding of conservation. The research, on the other hand, contains limits and potential for development. The changing elements and data of the place-human interaction may be regularly updated by moving the study's database and base maps to an online and interactive environment. At the same time, these databases and maps may serve as memory banks for those who live in cultural heritage locations. All visual and textual materials, old and new, may be analyzed on maps based on place and position. The location of people's childhood homes or previous homes was acquired as part of the scope of this investigation. As a result, another location-the human relationship analysis-focuses on that information. The locations connected with people's tales are mapped, and the coverage area of those locations is established. This study is limited to persons since overlapping regions interfere with the map's clarity as the number grows. As a result, the map processes people's former home locations, present locations, and coverage zones. It is clear that coverage regions have been greatly

enlarged. The junction point of the regions, on the other hand, is easily found. This neighborhood also merged with the historic center of the city.

CONCLUSION

This study provides cultural heritage tourism academics with a quantitative overview of the industry. However, it should be mentioned that the conclusions of this study relate exclusively to tourist sciences research and cannot be applied to other fields, particularly science, engineering, and ecology. Because different professions have their own databases, it is suggested that more study be performed to compare and evaluate results across fields.

REFERENCES

Aktüre, S. , 2006. Muğla in 19th Century. İ. Tekeli (Ed.), in Muğla in History (s. 34-104). Muğla: Muğla Municipality Press.

Berry, R. S. Y. , 1999. Collecting data by in-depth interviewing. Paper presented at the British Educational Research Association Annual Conference, University of Sussex at Brighton.

Buluç, S. , 2006. Muğla in First Age. İ. Tekeli (Ed.), in Muğla in History (p. 1-10). Muğla: Mu Muğla Municipality Press.

Casey, E. S. , 1987. Remembering: A phenomenological study. Bloomington ve Indianapolis: Indiana University Press.

Cresswell, T. , 2009. 'Place. ' In International Encyclopedia of Human Geography Vol 8, edited by N. Thrift and R. Kitchen, 169–177. Oxford: Elsevier.

Jigyasu, R. 2015: The Intangible Dimension of Urban Heritage. In Reconnecting the City The Historic Urban Landscape Approach and the Future of Urban Heritage, edited by F. Bandarin and R. Oers, 129–144. West Sussex, Wiley Blackwell.

ICOMOS, 2011a. The Valletta Principles for the Safeguarding and Management of Historic Cities, Towns and Urban Areas. https://civvih. icomos. org/wp-content/uploads/2022/03/Valletta-Principles-GA-_EN_FR_28_11_2011. pdf (23 April 2023).

ICOMOS, 2011b. The Paris Declaration on heritage as a driver of development. http://www. icomos. org. tr/Dosyalar/ICOMOSTR_en0294537001587380802. pdf (23 April 2023).

Mete, Z. , 2004. Muğla and its Environment in 15th and 16th Century. Doctoral Dissertation, İstanbul: İstanbul University.

Nora, P. , 2006. Les Lieux de Mémoire. Ankara: Dost Press.

Schacter, D. L. , 2010. Searching For Memory: The Brain, The Mind, And The Past. İstanbul: Yapı Kredi Press.

UNESCO, 1972. Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage. https://whc. unesco. org/en/conventiontext/ (23 April 2023).

UNESCO, 2003. Text of the Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage. https://ich. unesco. org/en/convention (23 April 2023).

UNESCO, 2008. Quebec Declaration on the Preservation of the Spirit of Place. https://whc. unesco. org/uploads/activities/documents/activity-646-2. pdf (23 April 2023).

Yates, F. , 1996. The art of memory. USA: Routledge.

O‘ZBEKISTONDA SMART TURIZM: MUAMMOLAR VA RIVOJLANISH ISTIQBOLLARI

Hilola OCHILOVA
Dotsent, Falsalfa fanlar doktori

Annotatsiya

Yaqin kelajakda turizm sohasini raqamlashtirish va shaxsiy aloqalardan voz kechish, ya’ni dasturiy mahsulotlar, mobil ilovalar, onlayn maslahatlar va raqamli gidlar orqali sayohat xizmatlarini elektron sotish xizmatlari talabga ega bo‘ladi. Shuningdek, biz aqlli turizm va uning mustaqil sayohatlar uchun infratuzilmasi yaqin kelajakda jadal sur'atlar bilan rivojlanishini, shu jumladan avtomobilda sayohatga bo'lgan talabning oshishini kutmoqdamiz. Iqtisodiyotni raqamlashtirish sharoitida turizm sohasi jadal rivojlanmoqda va bir joyda turmayapti. Oxirgi ikki yil davomida respublikada aqlli turizmni rivojlantirishga xizmat qiluvchi bir qancha ilovalar va interaktiv xizmatlar ishga tushirildi. Barchamizga ma’lumki, aqlli turizmni rivojlantirish va turizm sohasida axborot-innovatsion xizmatlarni takomillashtirish ko‘rsatilayotgan xizmatlar sifatini oshirib, sayyohlarning O‘zbekiston Respublikasining turizm salohiyati haqida xabardorligini oshiradi. Turistik saytlarning raqamli mahsulotlari sayyohlarga diqqatga sazovor joylarni ko'chirish va tashrif buyurishda qulaylik yaratadi. Ma’lumki, turizm dunyoning ko‘plab mamlakatlarida iqtisodiyotning eng tez rivojlanayotgan va eng daromadli tarmoqlaridan biri bo‘lib kelgan. Iqtisodiy sohada raqamli turizm innovatsion yo‘nalish sifatida jadal rivojlanmoqda. O‘zbekistonda turizm, jumladan, aqlli turizmni rivojlantirishga ham katta ahamiyat berilmoqda.

Kalit so'zlar: Smart turizm, turizm istiqbollari, turizmni rivojlantirish, mobil ilovalar, onlayn konsalting, onlayn sayohatlar savdosi

SMART TOURISM IN UZBEKISTAN: PROBLEMS AND PROSPECTS FOR DEVELOPMENT

Hilola OCHILOVA.

Abstract

In the near future, the tourism sector will face digitalization and a shift away from personal contacts, that is, services for the electronic sale of travel services through software products, mobile applications, online consultations, and digital guides will be in demand. We also expect that smart tourism and its infrastructure for independent travel will develop at an accelerated pace in the near future, including an increase in demand for traveling by car. In the context of digitalization of the economy, the tourism industry is developing rapidly and does not stand still. Over the past two years, several applications and interactive services have been launched that contribute to the development of smart tourism in the republic. We all know that the development of smart tourism and the improvement of information and innovative services in the field of tourism improves the quality of services provided and increases the awareness of tourists about the tourism potential of the Republic of Uzbekistan. Digital products of tourist sites create convenience for tourists in moving and visiting attractions. As we know, tourism has been one of the fastest growing and most profitable sectors of the economy in many countries around the world. In the economic sphere, digital tourism is rapidly developing as an innovative direction. Uzbekistan also attaches great importance to the development of tourism, including smart tourism.

Key words: Smart tourism, tourism prospects, tourism development, mobile applications, online consulting, online travel sales

INTRODUCTION

The tourism industry is facing digitalization and a shift away from personal contacts, that is, services for the electronic sale of travel services through software products, mobile applications, online consultations, and digital guides will be in demand. In addition, digital tourism and its infrastructure for independent travel will develop at an accelerated pace in the near future. Mobile applications and electronic platforms of tourist

sites create convenience for tourists in moving around and visiting attractions.

In the economic sphere, digital tourism is rapidly developing as an innovative direction. Uzbekistan also attaches great importance to the development of tourism, including digital tourism. It is now necessary to determine which tourism services in Uzbekistan need to be paid attention to in the coming months and years to restore tourist flows, increase costs and length of stay of tourists, and increase the number of repeat visits. In order to implement the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan "On measures for the accelerated development of e-commerce" No. 3724 dated May 14, 2018 in the HoReCa services segment, the Tourism Committee of the Republic of Uzbekistan, together with the Ministry of Information Technology, developed the international information system Silkroad. uz. This platform allows tourists to book independently and quickly, speeds up the check-in process, and makes payment for services quick and comfortable for both guests and employees of tourism enterprises. In addition, the Tourism Committee supports entrepreneurs by introducing such digital products and facilitating the management process for tourism business entities.

LITERATURE REVIEW

Smart technologies occupy a special place in the digital economy for the tourism industry. The smart technology market helps solve problems quickly and efficiently; in addition, it is now one of the most promising areas of development, especially in the service sector. It is noteworthy that if the expansion of the practice of using traditional information technologies occurs, as a rule, from the corporate sector to the consumer sector, then the spread of smart technologies in the form of mobile applications and platforms occurs in the opposite direction. As A. Kolesov notes, the growing importance of the mobility of the information process is increasingly becoming a key trend in the development of technology in general (Kolesov, 2015). As for the use of mobile technologies in the provision of tourism services, according to V. Gladin, today only a few enterprises use them in their activities (Gladin, 2017). In our opinion, the management of these enterprises is not always obvious about competitive advantages and economic benefits with very specific and significant costs for the purchase of technological devices and licensing of software for them.

METHODOLOGY

The article uses a method of comparing data, taking into account the time period that occurred earlier and is expected in the coming years in the relevance of the development of smart tourism in the republic. Conclusions were also drawn about the need to introduce digital products, mobile applications and electronic platforms into the practice of serving tourists and in the activities of tourism enterprises and hotels. In addition, mobile applications have been developed that allow tourists to book travel services on their own, and which should take into account the influence of scientific and technological progress and the degree of computerization of the population.

RESULTS

To develop smart tourism in Uzbekistan, it is advisable to use various mobile applications, electronic platforms and other smart technologies. Similar digital products are used today in selling airline tickets, booking taxis and tours, and booking hotel rooms. For example, in the hotel business, the main advantage of using such digital products is a reliable display of the number of hotel rooms and information about room reservations in real time. Digital products allow you to automatically record the payment of state duties, simplify the submission of reports, and reduce the level of errors due to the human factor. We submitted a project for the development of a Digital tourism mobile application, an application that allows you to integrate elements of augmented reality onto any material media. When you point your smartphone at the QR code, an image of a real object appears on the smartphone screen, complemented by various effects.

The very first mobile application offered to tourists in the republic was Uzbekistan Pass, which includes various travel services. Uzbekistan Pass provided a wide range of tourism services in Uzbekistan, but this application is not updated, and therefore there is no opportunity to include new tourist sites and attractions. The Digital tourism mobile application we propose can become a platform for the development of smart tourism in the country. Digital tourism is integrated with existing services and applications, which makes the service convenient and efficient for travelers anywhere in the country.

The mobile application will contain information about historical places, museums and exhibitions, recreation areas, hotels, parks and other objects of Uzbekistan, and an interactive database of these objects will be created. As a result of the development of a mobile application for tourism objects in Uzbekistan, it is possible to attract foreign and

domestic tourists, all this will lead to the development of smart tourism, educational tourism, ecotourism, improving the quality of tourism services, creating new economic opportunities, which in turn will lead to an increase in local budget revenues by up to 20%. Based on a database of historical places, museums and exhibitions, recreation areas, hotels, parks and other objects of the country, a mobile application of tourist sites for local and foreign tourists will be developed. For tourists visiting Uzbekistan, an intellectual software product will also be created that will help the tourist create an intellectual tour himself, based on the time of his stay in the country and his budget. Based on an assessment of the importance of tourist sites and the number of visits by domestic and foreign tourists to these sites, it is planned to achieve the development of the tourism business of the republic through the assessment of tourist and recreational resources and increase budget revenues from the tourism industry by 20%.

This mobile application will comprehensively and comprehensively study the tourist sites of Uzbekistan from ancient times to the present day. In collecting data for the mobile application, archaeological, ethnographic, numismatic, toponomic, linguistic, pictographic, as well as written sources, travel notes of foreign tourists, conclusions of scientific expeditions, archival sources, statistical materials, media materials and scientific research will be used. In addition, this information will be posted on the catalog website in English, Russian and Uzbek, and a mobile application for tourism objects will be developed, which will be distributed among foreign and domestic tourists. Also, as part of the project, a monitoring system for users of the electronic catalog will be developed, which will evaluate visits to various tourist sites of the Republic of Uzbekistan, on the basis of which a rating system will be developed. The electronic catalog that is planned to be developed will be integrated with other systems, in particular, such as hotel booking, taxi calling, and emergency calls. This, in turn, will make it easier for tourists and local residents to visit tourist sites, lead to the development of domestic tourism in the regions and increase employment.

Mobile application development includes 4 stages:

At the first stage, the location of historical sites, museums and exhibitions, recreation areas, hotels, parks and other objects in Uzbekistan will be studied, and a unified interactive database will be created. Scientific literature and research works on the subject of the project will be studied.

At the second stage, the achievements of foreign countries in developing software for mobile applications of tourist sites will be studied. Based on studying the experience of developed countries, inventory and assessment methods will be selected to create a software product for an electronic catalog of tourist sites. The mobile application will be created based on an interactive database of historical places, museums, recreation areas, hotels and parks.

At the third stage, the directions for creating and evaluating software resources for the electronic catalog of tourist sites in Uzbekistan will be determined. For tourists visiting Uzbekistan, an intellectual software product will be created that will help tourists independently create an intellectual tour, based on the time of their stay in the republic and their budget. In addition, a monitoring system for users of the mobile application will be developed, according to which the number of visits to various tourist sites of the Republic of Uzbekistan will be assessed, on the basis of which a rating system will be developed. The mobile application software product will be integrated with systems such as hotel booking, taxi calling, and emergency calls.

At the fourth stage, a scientific and methodological basis will be developed for the development of digital tourism in Uzbekistan using tourist sites and the capabilities of nature. The mobile application will be supported in Uzbek, Russian and English, and a unified interactive database of tourist sites will be created in these languages. This interactive database can also be used to create QR codes for tourist sites.

The Digital tourism mobile application can be downloaded from the Play Market or Appstore. Digital tourism users can determine the location and location of tourist sites and visit them without any problems. Digital tourism you can find tourist sites, hotels, restaurants and shopping centers in the cities of Uzbekistan, their attractions, Uzbek cuisine and other information. In addition, through the application you can purchase a tour package or order guide services.

The Digital tourism application has a built-in button for contacting emergency services. In case of emergency, a tourist can get help by clicking on this button, and the owner of a discount card, when activated, will automatically receive medical insurance. Users of the application also have access to the “Mobile Navigator”. Using this service, the tourist automatically receives complete information about the given route, travel time, as well as nearby establishments. Users of the application can receive bonuses that will allow them to have discounts in hotels, cafes,

restaurants, cultural and historical institutions, when purchasing souvenirs and when using car services.

The Digital tourism mobile application can also offer to rent a car or order a taxi. Digital tourism services include a service for booking hotel rooms, transfers from the airport and back, purchasing railway and air tickets and much more.

Another digital product that tourists also use is the ClickSmile program. Many tourists prefer to search for hotels, restaurants and attractions using ratings and reviews on the Internet. The ClickSmile application is a kind of "loyalty remote control". This is a system for assessing the quality of service with the maximum level of conversion into reviews. The program allows you to evaluate the quality of service on site at the time of receiving the service. It is important to understand that other methods of receiving feedback in the form of a survey, SMS voting or calls do not give such results. With ClickSmile you can receive feedback in real time, for example, at the checkout when there is a large flow of customers. Thanks to the quick operation of the application, you can respond to a negative review while the client is still in the establishment. This system also provides services such as monitoring the quality of staff work, assessing customer satisfaction, automatic incident management, centralized management of advertising content, training and certification of personnel, optimization of resource management and an audio guide system on buses.

An innovative solution has also been created for advanced travelers accustomed to receiving information with one click. The Verum-QR project is an information base of all tourist sites and exhibits in text and audio formats. Information about them is available in 12 languages using QR code technology. This application operates in Samarkand, Bukhara and Khiva. In the future, it is planned to widely implement the system in all tourist areas, cultural heritage sites, airports and railway stations, as well as hotels.

Next, we will present a methodology for justifying the selection and implementation of mobile applications using the example of resort areas, with calculation of efficiency or financial results.

The concept of a mobile application - a client mobile application, otherwise, the so-called "personal account", has ceased to be a rarity for catering services, online stores, banks and mobile operators, which cannot be said for services in the sanatorium and resort sector. At the same time, its potential application in this area is quite wide. For example, the client creates an order menu, an appointment sheet, addresses

questions to the attending physician, submits an application to the technical service, pre-registers for excursions, ordering additional services and much more that is necessary for a full-fledged service when receiving spa services. We propose to display the layout of the "Personal Account" start screen as follows (Fig. 1).

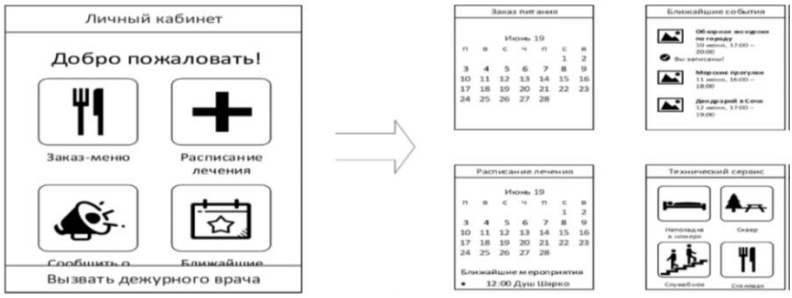

Figure. 1 Start screen of "Personal Account"

Source: compiled by the author of the article

Speaking about the advantages of the electronic form of menu ordering, we note that the obvious "advantage" of using a mobile application by the client is the absence of the need for him to wait in line in front of the reception desk, or even to go to it. Placing an order can be done anywhere in the sanatorium where the client himself wishes, without directly being distracted from relaxation, recovery, treatment, and entertainment. The main advantages of another element of the mobile application, the electronic treatment schedule, include push notifications about upcoming procedures and changes in the schedule, as well as savings on office supplies. You can also pre-register for excursions or other events in the mobile application. In this case, users of the mobile application will only need to fill out a simple registration form on their mobile phone. As with medical procedures, the push notification system can also be used for upcoming entertainment events.

The above concerns to a greater extent the convenience of the main service for the client, but one should also consider the possibilities for more convenient acquisition of additional services (including medical ones), which can directly have a positive impact on the financial result (profit) of the sanatorium. With the traditional technological scheme of medical services, the client (patient) can order additional services either at an appointment with a doctor, or after the appointment (at the reception desk). In the first case, the patient may not yet be sure whether he really wants to use this or that medical service, and in the second, he simply does not want to go to the registry, as a rule, the only place of

service (which is especially true when the sanatorium is cluster of several buildings) and wait in line. Mobile applications will help increase the likelihood of selling medical services, as well as relieve the workload of the reception department and general practitioner, and to encourage clients to use them, you can offer additional discounts and bonuses.

With regard to possible options for payment methods, let us turn to the practice of some sanatoriums, innovative in service technology, that successfully use the system of deposits and client cards. Due to the relatively low cost of NFC readers compared to cash registers, they can be installed in almost any office where services can be provided. The client does not have to go to the cashier every time for each service, but can pay for services with a deposit card throughout the entire stay, and upon departure, pay off the debt (postpaid deposit) or return the balance (prepaid). This idea is being developed in the form of a payment section in the mobile application - payment can be made both through the use of a deposit account and online payment. Thus, resorts that have not yet switched to a deposit and have not purchased readers can immediately switch to this scheme through the mobile application.

As for determining the cost of development and choosing implementation options, in summary, two possibilities can be distinguished:

1) native development for each platform (iOS and Android);

2) development of a universal application that will behave the same on both platforms.

The first option will allow you to use all the capabilities of each platform and leave a foundation for the future, but this is a much more expensive option: the cost of development with minimal functionality can reach $500, 000. under each platform, and this may alienate resorts in remote regions. The second option: Progressive Web Apps - applications that use the Web technology stack (JS + HTML + CSS) and allow you to combine the ease of use of a Web site with the UX and technical capabilities specific to native applications of the operating system. There are enough opportunities to implement the functionality described above, but the potential for development is still limited. The cost of development is noticeably lower: the same 500, 000 US dollars, but this is for one application that will work almost everywhere. A little should be said about publishing in the AppStore and Google Play app stores. For example, a developer account is required to post in these stores. The registration fee for Google Play is a one-time fee of $25. The fee for an Apple developer account, unlike Google Play, is annual and will be $99 per year. PWAs may

not be certified by the AppStore or Google Play application stores, but can be installed directly from the website, but to expand the future audience, it is worth publishing it in these stores, since the AppStore and Google Play are the main sources of applications on the user's smartphone.

CONCLUSION

In conclusion, we note that mobile applications and digital products are aimed at increasing the convenience of customer accommodation and their loyalty to the travel agency. The application allows you to relieve queues in front of the reception counters, order food, and the client concentrates on a pleasant pastime, which is especially important in case of illnesses accompanied by difficulties in moving. In addition, the convenience of ordering additional services in combination with a loyalty program can persuade the client to be "generous" to the sanatorium employees. Automation combined with mobile technologies is one of the keys to running a successful spa business, and these measures should not be ignored in any case.

Thus, the role of digital tourism in the country's economy, as well as its impact on the standard of living of the population, is indisputable. The mobile application contains information about historical monuments, museums, shrines, resorts of the country and a single interactive database will be created. Noting the most significant tourist sites of the republic, tours will be organized for the local population together with trade unions and youth unions.

The mobile application will contain information about historical places, museums and exhibitions, recreation areas, hotels, parks and other objects of Uzbekistan, and an interactive database of these objects will be created. As a result of the development of a mobile application for tourism objects in Uzbekistan, it is possible to attract foreign and domestic tourists, all this will lead to the development of smart tourism, educational tourism, ecotourism, improving the quality of tourism services, creating new economic opportunities, which in turn will lead to an increase in local budget revenues by up to 20%. Based on a database of historical places, museums and exhibitions, recreation areas, hotels, parks and other objects of the country, a mobile application of tourist sites for local and foreign tourists will be developed. For tourists visiting Uzbekistan, an intellectual software product will also be created that will help the tourist create an intellectual tour himself, based on the time of his stay in the country and his budget. Based on an assessment of the importance of tourist sites and the number of visits by domestic and foreign tourists to these sites, it is planned to achieve the development of

the tourism business of the republic through the assessment of tourist and recreational resources and increase budget revenues from the tourism industry by 20%.

As a result of the development of smart tourism in the republic, the following results are expected:

1. Collection of information about existing historical places, museums and exhibitions, recreation areas, hotels, parks and other objects in Uzbekistan and the creation of a unified interactive database;

2. Using this unified interactive database when creating QR codes for tourist sites, introducing a QR code system at tourist sites throughout the country;

3. Development of a mobile application for tourism facilities based on a unified interactive database of studied historical places, museums, recreation areas, hotels, parks;

4. Development of intellectual software products for tourists visiting Uzbekistan, based on the time and budget of their stay in the country, as well as cooperation with regional and district khokimiyats, local residents and tourism organizations;

5. Development of a monitoring system for users of the electronic catalog in order to evaluate various tourist destinations of the Republic of Uzbekistan and, on its basis, development of a rating system. Creation of a unified interactive database with an assessment of the existing potential of ecotourism, agrotourism, gastronomic tourism and recreational tourism in the country. Creation of a software product for an electronic catalog of tourist sites based on this information;

6. Integration of an electronic catalog of tourist sites with systems such as hotel reservations, taxi calls, emergency calls. Development of a mobile application for this electronic catalog and the ability to download it electronically;

7. Provide support for the website and mobile application in Uzbek, Russian, English and Chinese, as well as provide information in these languages. Posting information on all sites listed in the electronic catalog on the Internet;

8. Using the proposed developments, create an intelligent system that offers tours to tourists visiting Uzbekistan, based on their budget, duration of trip, interests and implement it on the World Wide Web. Provide a database of tourist attractions in audio recordings in several languages for the audio guide device.

In the future, it is planned to develop a mobile application UzFinder. The app will help you find toilets and free Wi-Fi zones closest to you. UzFinder will also provide users with the opportunity to evaluate a particular toilet, post its photo, indicate its cost or lack thereof and other additional information.

REFERENCES

Kolesov. A. Mobile technologies in Russia: from the first gadgets to corporate solutions / A. Kolesov // PC Week/RE. – 2015. – No. 17 (894). [ELECTRONIC RESOURCE]. Access mode: https://itweek. ru/mobile/article/detail. php?ID=178545 – Access date: 08/30/2023.

Gladilin V. A. Methodology of formation and concepts of innovative processes in the tourism economy: monograph / V. A. Gladilin. – M. : RUSAINS, 2017. – 167 p.

Poklonova E. V. Mobile application - a tool for the development of public catering enterprises E. V. Poklonova, E. Yu. Savina // Politics, economics and social sphere: problems of interaction. – 2016. – No. 3. – P. 141–146.

GLOBALLASHUV SHAROITIDA TURIZM VA MEHMONXONA BIZNESINI RIVOJLANTIRISHNING INNOVATSION TENDENTSIYALARI

Musayeva Sayyora Abdivaxitovna

musayevasayyora1983@gmail. com

Annotatsiya

Ushbu maqola turizm va mehmonxona biznesining rivojlanishidagi innovatsion tendentsiyalarga bag'ishlangan bo‘lib, O‘zbekistonda turizmni rivojlantirish tendentsiyalariga alohida e'tibor qaratilgan. Davlatimiz tamonidan turizm sohasini rivojlantirishga yangi imkoniyatlar yaratilishi asnosida turizm va mehmonxona biznesi sohasidagi so‘nggi o‘zgarishlar va ishlanmalarni hamda sohaga doir kelib chiqgan muammolarni tahlil qilishga ahamiyat qaratilmoqda. Maqolada globallashuvning turizm va mehmondo'stlikka ta'siri ko‘rib chiqiladi va dunyo iqtisodiyoti, zamonaviy texnologiyalar va xizmat ko‘rsatish sohasining afzalliklarida o'zgarishlarga olib keladigan innovatsion tendentsiyalarni tavsiflaydi. Ushbu tendentsiyalar qatoriga sayohat va bron qilish jarayonini osonlashtirish uchun raqamli texnologiyalar va interaktiv ilovalar, shuningdek narxlar va mehmonxona xizmatlarini qidirish va solishtirish uchun mobil ilovalar va onlayn platformalar kiradi. Ekologik toza va energiya tejamkor mehmonxonalarni rivojlantirish, sayyohlarni jalb qilish uchun noyob madaniy-mavzuviy tadbirlarni o‘tkazish, shuningdek, tabiat qo‘ynida yotoqxonalar va oromgohlar kabi turli joylashtirish formatlaridan foydalanish kabi mehmondo‘stlik sanoatidagi innovatsiyalarga alohida e’tibor qaratilmoqda. Shuningdek, maqolada O‘zbekiston o‘z turizm industriyasidagi ushbu innovatsion tendentsiyalarni qanday qabul qilishi va moslashtirayotgani ham tushuntiriladi. O‘zbekistonda sayyohlarga qulaylik yaratish maqsadida raqamli platformalar va ilovalar faol rivojlanmoqda, mehmonxona infratuzilmasi sohasida islohotlar o‘tkazilmoqda hamda joylashtirish va turistik tadbirlarning yangi formatlarini rivojlantirishga sarmoya kiritilmoqda. Xulosa qilib aytganda, maqolada globallashuv sharoitida turizm va mehmondo‘stlikni rivojlantirishda innovatsiyalarning ahamiyati ta’kidlangan, shuningdek, O‘zbekistondagi muvaffaqiyatli

innovatsiyalardan misollar keltirilgan. Ushbu maqola turizm sohasidagi tadqiqotchilar va amaliyotchilar, shuningdek, O‘zbekistonda turizm industriyasini rivojlantirish bilan qiziquvchilar uchun foydali bo‘lishi mumkin.

Kalit so‘zlar: innovatsion tendentsiyalar, raqamli texnologiyalar, turizm sanoati, interaktiv ilovalar, xalqaro turist, onlayn platformalar, turizm industriyasi.

INNOVATIVE TENDENCIES OF TOURISM AND HOTEL BUSINESS DEVELOPMENT IN GLOBALIZATION

Musayeva Sayyora Abdivaxitovna

musayevasayyora1983@gmail. com

Abstract

This article is devoted to innovative trends in the development of tourism and hotel business, with special attention paid to the trends of tourism development in Uzbekistan. Due to the creation of new opportunities for the development of the tourism sector by our state, importance is attached to the analysis of the latest changes and developments in the field of tourism and hotel business, as well as the problems arising in the field. The article examines the impact of globalization on tourism and hospitality and describes the innovative trends that lead to changes in the world economy, modern technology and the benefits of the service industry. These trends include digital technologies and interactive applications to facilitate the travel and booking process, as well as mobile applications and online platforms to search and compare prices and hotel services. Special attention is paid to innovations in the hospitality industry, such as the development of eco-friendly and energy-efficient hotels, holding unique cultural and thematic events to attract tourists, as well as using different accommodation formats such as hostels and camps in the heart of nature. The article also explains how Uzbekistan is embracing and adapting these innovative trends in its tourism industry. In Uzbekistan, digital platforms and applications are actively developing in order to provide convenience to tourists, reforms are being carried out in the field of hotel infrastructure, and investments are being made in the development of new formats of accommodation and tourist activities. In conclusion, the article emphasizes the importance of innovations in the development of tourism and hospitality in the context of globalization, and also provides examples of successful innovations in Uzbekistan. This article can be useful for researchers and practitioners in the field of tourism, as well as those interested in the development of the tourism industry in Uzbekistan.

Key words: innovative trends, digital technologies, tourism industry, interactive applications, international tourist, online platforms, tourism industry.

KIRISH

Globallashuv sharoitida turizm va mehmonxona biznesini rivojlantirishda innovatsion tendentsiyalar muhim o‘rin tutadi. Ushbu tendentsiyalar sanoat rivojlanishini jadallashtirish, ko‘rsatilayotgan xizmatlar sifatini oshirish, sayyohlar uchun sayohat ta’surotinisini yaxshilash va barqaror rivojlanishga yordam beradi. Asosiy innovatsion tendentsiyalardan biri raqamli texnologiyalardan foydalanish hisoblanadi. Mobil ilovalar, onlayn bron qilish, virtual sayohatlar va boshqa texnologiyalar sayyohlar uchun sayohatlarni rejalashtirish va tashkil etish jarayonini ancha soddalashtiradi. Ular, shuningdek, mehmonxona korxonalariga mijozlarni jalb qilish va samarali xizmat ko‘rsatishda yordam beradi. Iqtisodiy sohada raqamli turizm tez o‘sadigan innovatsion soha sifatida qaraladi. O‘zbekistonda turizmni, jumladan, raqamli turizmni rivojlantirishga ham katta e’tibor qaratilmoqda. Iqtisodiyotni global rivojlanish sharoitida raqamli turizmni rivojlantirishga ilmiy yondashuv tobora ko‘proq qo‘llanilayapti. Bu innovatsion soha jadal sur’atlar bilan rivojlanmoqda va O‘zbekiston ham chetda turmay, ham umumiy, ham raqamli turizmni rivojlantirishga katta ahamiyat bermoqda. Turistik oqimlarni tiklash va yaxshilash, shuningdek, turistlarning qolish xarajatlari va davomiyligini oshirish, shuningdek, ularning ta’surotlarini yaxshilash va takroriy tashriflar sonini ko‘paytirish uchun kelgusida qaysi turizm xizmatlariga talab ko‘proq bo‘lishini aniqlash kerak. Shu maqsadda O‘zbekiston Respublikasi Turizm qo‘mitasi Axborot texnologiyalari vazirligi bilan birgalikda horeca xizmatlari sohasida silkroad. uz xalqaro axborot tizimini ishlab chiqdi. Silkroad. uz platformasi sayyohlarga turli xizmatlarni mustaqil va tezkor bron qilish imkoniyatini beradi, ro‘yxatdan o‘tish va to‘lovlarni amalga oshirish jarayonini tezlashtiradi, bu esa mehmonlar uchun ham, turizm korxonalari xodimlari uchun ham qulaybo‘ladi. Mazkur tizim O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 14-maydagi 3724-son qarorida qayd etilganidek, elektron tijoratni rivojlantirishni qo‘llab-quvvatlovchi vositalardan biri hisoblanadi.

METODOLOGIYA

Maqolada respublikada va jaxonda turizm va mehmonxona biznesidagi mavjud va potentsial innovatsiyalarni tahlil qilindi. Mavjud adabiyotlarni o'rganib, muvaffaqiyatli innovatsiyalar va turizm va mehmonxona sanoati tendentsiyalari misollari keltirildi. Globallashuv

sharoitida turizm va mehmonxona biznesining rivojlanishiga ta’sir etuvchi asosiy omillarni aniqlanib takliflar berildi. Iste'molchilarning xohish-istaklarining o‘zgarishi, texnologik taraqqiyot, siyosiy va iqtisodiy muhitdagi o‘zgarishlar kabi qanday omillar sanoatdagi innovatsiyalarga ta’sir qilishi mumkinligini aniqlandi. Turizm va mehmonxona biznesida innovatsiyalarni rivojlantirishning asosiy yo‘nalishlarini o‘rganib chiqildi. Mijozlarga xizmat ko‘rsatishni yaxshilash, yangi texnologiyalarni joriy etish, ekologik barqaror turizmni rivojlantirish va boshqalar kabi ustuvor yo‘nalishlarni aniqlash mezonlarini ishlab chiqildi.

ADABIYOT TAHLILI

Turizm va mehmonxona biznesini rivojlantirishning zamonaviy sharoitida zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish tobora dolzarb bo‘lib bormoqda. Bu mehmonxonalar va turistik xizmatlarni bron qilish uchun elektron platformalarni ishlab chiqish va qo‘llab-quvvatlash, ma’lumot almashish va mijozlar bilan muloqotni ta’minlash uchun mobil ilovalardan foydalanish, shuningdek, turistik mahsulotni ilgari surish uchun internet-marketingdan faol foydalanishni o‘z ichiga oladi. Globallashuv sharoitida turizm va mehmonxona biznesini rivojlantirishning innovatsion tendentsiyalari quyidagi ishlardagi hulosalar bilan taqdim etilgan: Morozov M. M. “Raqamli iqtisodiyotda turizm tizimlarini boshqarish xususiyatlari” – 2018 yilda “Tourism: Law and Economics” jurnalida chop etilgan maqolada rivojlanayotgan raqamli iqtisodiyot sharoitida turizm tizimlarini boshqarish xususiyatlari ko'rib chiqiladi. Maqola mavzusiga oid yana bir qancha mualliflarning globallashuv sharoitida turizm va mehmonxona biznesini rivojlantirishda innovatsion tendentsiyalar muhim o‘rni va turizmda iste’molchi tanlashda raqamli texnologiyalarning rolini o‘rganlib, sohaga oid ma`lumotlardan foydalanildi.

NATIJALAR

Globallashuv - bu jamiyatning turli sohalariga, shu jumladan turizm va mehmonxona sanoatiga ta’sir ko‘rsatadigan jahon integratsiyasi jarayoni. Ushbu sohada yuzaga kelayotgan innovatsion tendentsiyalar ko‘plab murakkab muammolarni hal qilish va tarmoqlarni rivojlantirish uchun yangi imkoniyatlar yaratishga yordam beradi.

Zamonaviy dunyoda turizm va mehmonxona biznesi ko‘plab mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanishida asosiy rol o‘ynaydi. Texnologiya va globallashuvning rivojlanishi bilan turizm sanoati doimiy ravishda o‘zgarib, mijozlarning yangi talablariga moslashmoqda. Globallashuv sharoitida turizm va mehmonxona biznesini rivojlantirishning

innovatsion tendentsiyalari zamonaviy turizmning muvaffaqiyati va raqobatbardoshligini belgilovchi asosiy omillardan biriga aylandi. turizm va mehmondo‘stlik sanoati. Innovatsiyalar turistik tajribani yanada qiziqarli, qulay va qulayroq qiladigan yangi mahsulotlar, xizmatlar va texnologiyalarni yaratish va joriy etishga yordam beradi. Bundan tashqari, innovatsiyalar turizm sanoatida xarajatlarni kamaytirish va samaradorlikni oshirishga yordam beradi. Globallashuv sharoitida turizm sohasida mamlakatlar o‘rtasidagi raqobat tobora keskinlashib bormoqda. Innovatsiyalar mamlakatlar va mintaqalarga ko‘proq sayyohlarni jalb qilish va raqobatbardoshlikni saqlab qolish imkonini beradi. Innovatsiyalar turistik takliflarni diversifikatsiya qilishga va tashrif buyuruvchilar uchun noyob tajriba yaratishga yordam beradi.

Ayniqsa, globallashuv davrida turizm va mehmonxona biznesini rivojlantirishda innovatsiyalar muhim o‘rin tutadi. Bu xalqaro reyslarning ko‘payishi, texnologiyaning takomillashgani va ma’lumotlarning mavjudligi bilan bog‘liq. Turizm va mehmondo‘stlikni rivojlantirish tendentsiyalari mehmondo‘stlik sohasida innovatsiyalardan foydalanish, ekologik toza va energiya tejaydigan mehmonxonalarni rivojlantirish, noyob madaniy tadbirlarni o‘tkazish va turar joy imkoniyatlarini, jumladan, yotoqxonalar va kempinglarni kengaytirishni o‘z ichiga oladi.

Turizm biznesini tashkil etishda axborot texnologiyalari va internetdan foydalanish asosiy tendentsiyalardan biridir. Hozirgi kunda ko'proq odamlar onlayn platformalar orqali sayohatlarini rejalashtirmoqda, turar joy, chiptalar va ekskursiyalarni oldindan bron qilmoqda. Mehmonxonalar, shuningdek, o‘zlarining onlayn ko'rinishini yaxshilashga harakat qilmoqdalar va qulay onlayn bron va to'lovlarni taklif qilmoqdalar. Bu sayyohlar uchun ham, biznes uchun ham vaqt va pulni tejaydi.

Axborot texnologiyalari va internetdan foydalanish turizm biznesini tashkil etishning ajralmas qismiga aylandi. Bu sayyohlik kompaniyalariga o‘z resurslarini samarali boshqarish, mijozlarga yuqori sifatli xizmatlar ko‘rsatish va bozorda raqobatbardoshlikni saqlab qolish imkonini beradi. Turizm biznesida axborot texnologiyalari va Internetdan foydalanishning bir necha asosiy jihatlari:

1. Veb-saytlar va onlayn bron qilish: Sayyohlik kompaniyalari o‘z veb-saytlarini yaratadilar, ularda ular o‘z xizmatlari haqida ma’lumot beradi va turlar va mehmonxonalarni onlayn bron qilish imkoniyatini taklif qiladi. Bu mijozlarga turli xil variantlarni ko‘rib chiqish va o‘zlariga mos vaqtda bron qilish imkonini beradi.

2. Elektron tijorat: Internet sayyohlik kompaniyalariga elektron tijoratni tashkil qilish imkonini beradi, bu esa xizmatlarni sotish jarayonini soddalashtiradi. Mijozlar uyidan chiqmasdan turib, sayohatlar va boshqa xizmatlarni onlayn xarid qilishlari mumkin.

3. Ijtimoiy tarmoqlar va bloglar: Ko‘pgina sayyohlik kompaniyalari o‘z xizmatlarini targ‘ib qilish va mijozlarni jalb qilish uchun ijtimoiy tarmoqlar va bloglardan faol foydalanadilar. Ular mijozlarga qaror qabul qilishda yordam berish uchun turli xil sayohatlar haqidagi fotosuratlar, videolar va sharhlarni joylashtiradilar.

4. Mehmonxona va aviachiptalarni boshqarish tizimlari: Axborot texnologiyalari mehmonxona va aviachiptalarni boshqarish tizimini yaratish uchun ishlatiladi. Bu bron qilish, buxgalteriya hisobi va tahliliy jarayonlarni soddalashtirish, shuningdek, operatsiyalar samaradorligini oshirish imkonini beradi.

5. Geolokasiya: Geolokasiya (Geolocation) texnologiyasi turistik kompaniyalarga ma’lum hududdagi diqqatga sazovor joylar va turistik joylar haqida ma’lumot berish imkonini beradi. Bu mobil ilovalar yoki interaktiv xaritalar ko'rinishida bo'lishi mumkin.

6. Onlayn sharhlar: TripAdvisor kabi turli platformalarda chop etilgan sayyohlik kompaniyalarining onlayn sharhlari muhim ahamiyatga ega. Ular mijozlarga ongli tanlov qilishda yordam beradi va ularning kompaniyalarga ishonch darajasini oshiradi.

7. Ma'lumotlar tahlili: Axborot texnologiyalaridan foydalanish kompaniyalarga mijozlar, imtiyozlar va mijozlar xatti-harakatlari haqida ma'lumotlarni to'plash va tahlil qilish imkonini beradi. Bu bizga taklif etilayotgan xizmatlarni yaxshilash va yanada samarali marketing strategiyalarini ishlab chiqish imkonini beradi.

Mehmonxona innovatsiyasi:

Turizm sanoati mijozlarni jalb qilish va ushlab turish uchun innovatsiyalardan faol foydalanadi. Axborot texnologiyalarining joriy etilishi bron qilish, ro‘yxatdan o‘tish va chiqish jarayonlarini avtomatlashtirish, shuningdek, har bir mehmon uchun moslashtirilgan xizmatlarni taqdim etish imkonini beradi.

1. Axborot texnologiyalari va raqamli transformatsiya: - Turizm sanoatiga Internet, mobil ilovalar, onlayn bron qilish kabi raqamli texnologiyalarning joriy etilishi sayyohlar va mehmonxona mijozlari uchun ma’lumotlardan foydalanish imkoniyatini yaxshilaydi.

Sayyohlik faoliyatini raqamlashtirish uchun asos bo'lgan eng yangi raqamli texnologiyalar qatoriga quyidagilar kiradi: - katta ma'lumotlar texnologiyalari (Big Data), blokcheyn, - sun'iy intellekt, - internet (Internet of Things - IoT va IIoT - Industrial Internet of Things) , - mobil qurilmalar va boshqalar.

Mehmonxona biznesi va turizmda sun'iy intellekt va blokcheyn kabi yangi texnologiyalardan foydalanishni ham ta'kidlash joiz. Sun'iy intellekt mehmonxonalarga buyurtmalarni boshqarish, mijozlarning xohish-istaklarini tahlil qilish va moslashtirilgan xizmatlarni taqdim etishda yordam beradi. Blokcheyn texnologiyasi ro'yxatga olish va to'lovlar bilan bog'liq jarayonlarning xavfsizligi va uzluksizligini ta'minlashi, shuningdek, sodiqlik tizimini takomillashtirishi mumkin. Yangi innovatsion tendentsiyalar turizm va mehmonxona biznesining rivojlanishiga jiddiy ta'sir ko'rsatib, soha uchun yangi imkoniyatlar va muammolarni yaratmoqda.

Sun'iy intellekt (AI):

1. Jarayonlarni avtomatlashtirish: sun'iy intellekt xonalarni bron qilish, to'lovlarni qayta ishlash, xonalardagi yorug'lik va konditsionerni boshqarish kabi odatiy vazifalarni avtomatlashtirishi mumkin, bu esa mehmonxona xodimlariga diqqatni muhimroq vazifalarga jamlash imkonini beradi.

2. Xizmatni shaxsiylashtirish: AI-dan foydalanib, siz shaxsiylashtirilgan tavsiyalar va xizmatlarni taqdim etish uchun afzalliklar va qolish tarixi kabi mehmonlar ma'lumotlarini to'plashingiz va tahlil qilishingiz mumkin.

3. Chatbotlar va virtual yordamchilar: Ko'pgina mehmonxonalar AI-dan mehmonlar savollariga javob beradigan, mehmonxona va mahalliy diqqatga sazovor joylar haqida ma'lumot beradigan chatbotlar va virtual yordamchilarni yaratish uchun foydalanmoqda.

Blokcheyn:

1. Ma'lumotlar xavfsizligi: Blokcheyn ma'lumotlar xavfsizligining yuqori darajasini ta'minlaydi, bu ayniqsa mehmonlarning ko'plab shaxsiy va moliyaviy ma'lumotlari uzatiladigan mehmonxona sanoatida muhim ahamiyatga ega.

2. Bronlash jarayonini soddalashtirish: Blockchain tarmog'i ishtirokchilariga vositachilarsiz bir-biri bilan to'g'ridan-to'g'ri muomala qilish imkonini beruvchi universal mehmonxona bronlash platformasini yaratish uchun ishlatilishi mumkin.

3. Shaffoflik va haqiqiylik: Blokcheyn axborotning shaffofligini va soxtalashtirilmasligini ta’minlaydi, bu, masalan, bron qilish va to'lovlar bilan bog‘liq hujjatlarning haqiqiyligini tekshirishda foydali bo‘lishi mumkin.

Sun’iy intellektdan, xususan, tanib olish texnologiyasidan foydalanish: - retinal skanerlash yoki barmoq izini skanerlash yordamida xonaga kirishni ta’minlash, bu mehmon uchun qo‘shimcha qulaylik yaratadi va mehmonxonada qolish xavfsizligini oshiradi, ushbu texnologiya Marriott China mehmonxonasida qo‘llaniladi, - yuzni tanish texnologiyasi xizmatlarni shaxsiylashtirish orqali mijozlarga xizmat ko‘rsatish sifatini yaxshilash imkonini beradi, masalan, NEC NeoFace Express texnologiyasi.

Xizmatni shaxsiylashtirish endi raqamli texnologiyalarsiz erishib bo‘lmaydigan eng muhim raqobat afzalliklaridan biridir. Mijozning ehtiyojlari va istaklarini tushunish uchun uning oldingi sayohat tajribasi, mehmonxonada qolish va hokazolar bilan bog‘liq katta ma’lumotlar bazasini to‘plash va qayta ishlash kerak. Bu sayohatchining ma’lum virtual qiyofasini yaratish, sun’iy intellekt tizimlari yordamida uning ehtiyojlarini modellashtirish va chat-botlar yordamida masofaviy maslahat xizmatlarini ko‘rsatish imkonini beradi. Sun’iy intellekt tizimlaridan foydalangan holda xizmat ko‘rsatishning afzalliklari mijozga ma’lumot berish tezligi va aniqligini o‘z ichiga oladi. Sun‘iy intellekt sizga ma’lumotni tezda qayta ishlashga va muammoni hal qilish uchun turli xil variantlarni taklif qilishga imkon beradi, masalan, mijoz uchun shaxsan sharhlar bilan bir nechta joylashtirish variantlarini taqdim etish. Bunga misol qilib, Xilton mehmonxonalarida mehmonlarni turli turistik ma’lumotlar bilan ta’minlash uchun bunday tizimlardan foydalanish mumkin.

Eng istiqbolli raqamli texnologiyalardan biri bu Katta ma’lumotlarni qayta ishlash, blokcheyn (Williams, C. C. , Horodnic, I. A. 2017.). Blockchain texnologiyalari allaqachon sayyohlik sanoatida keng qo'llanilmoqda: - turli aeroportlar va aviakompaniyalar o'rtasida bagaj harakati to'g'risidagi ma'lumotlarni to'plash va nazorat qilish, - barmoq izlari yoki retinal skanerlash yordamida yo'lovchilarni identifikatsiya qilish. - turli xizmatlar uchun to'lovni tashkil etish, shu jumladan bitkoinlardan foydalanish.

Mana, turizmda blokcheyn texnologiyasidan foydalangan holda eng muvaffaqiyatli loyihalar.

LockChain platformasi raqamli blokcheyn texnologiyasi asosida qurilgan bo‘lib, u turli turar joy ob’yektlari uchun savdo maydonchasi bo‘lib, unda vositachilar va komissiya to‘lovlari yo‘q.

Blokcheyn texnologiyasi BeeToken va Beenest platformalarida qo‘llaniladi, ular turar joy haqini komissiyasiz to‘lashga mo‘ljallangan.

Winding Tree platformasi ham blokcheyn texnologiyasidan foydalanadi va vositachilarsiz sayohat xizmatlarini bron qilish imkonini beradi.

ShoCard & SITA raqamli blokcheyn platformasi mijozlar identifikatsiyasini boshqarish imkonini beradi.

TUI’ning o‘z blokcheyn platformasi TUI Bed-Swap turli mehmonxonalardagi mavjud xonalar haqidagi ma’lumotlarni real vaqt rejimida vositachilar xizmatlarisiz kuzatish imkonini beradi.

Amadeus ma'lumotlarning sayohat zanjiri bo'ylab xavfsiz harakatlanishiga imkon beruvchi raqamli identifikatsiyani boshqarish yechimini ishlab chiqishni rejalashtirmoqda. Yuzni aniqlash texnologiyasi va blokcheyndan foydalangan holda, quyidagi imkoniyatlarni yaratadigan tizim ishlab chiqiladi:

- sayohatchilar to'g'risidagi kelishilgan ma'lumotlarni sayohat zanjirida ishtirok etuvchi barcha etkazib beruvchilarga etkazish;

- barcha sayohatlar uchun bir marta ro'yxatdan o'tish,

- pasport ma'lumotlariga asoslanib, shaxsni tasdiqlash;

- ma'lumotni mutanosib ravishda uzating: har bir teginish nuqtasida - faqat eng zarur, bu jarayonni sayohatchilarga qaysi sayohat xizmatlari provayderlariga qanday ma'lumotlar uzatilishini tushunishga yordam beradigan yechim yordamida boshqaring.

Amadeus raqamli texnologiyalarni faol joriy qilmoqda. Zamonaviy kognitiv platformalar odamning xatti-harakatlarini bevosita u bilan muloqot qilish jarayonida tahlil qilish va tezkor xulosalar chiqarish, masalan, sayyohlik agentiga u yoki bu maslahat berish imkonini beradi. Xususan, Amadeus Alita mijozni tinglaydi, uning so'rovining barcha nuanslarini (maqsad, sayohat turi, davomiyligi va boshqa omillar) inobatga oladi va sayohat agentligiga ushbu mijozga mos keladigan sayohat variantlarini ko'rsatadi. Dastur intonatsiyalarni farqlaydi va hatto

kayfiyatni aniqlay oladi. Agar mijoz yana bog'lansa, "aqlli yordamchilar" bron qilish tarixiga kirishadi va mijozning afzalliklarini tahlil qilishadi.

Amadeus o'z faoliyatini strategik rejalashtirish uchun kelajakdagi sayohatchining qiyofasini o'rganadi va bashorat qiladi. Amadeus Travel Tribes 2030 tadqiqoti uch turdagi sayohatchilarni aniqladi:

1) Madaniy turistlar - bu o'zlari kelgan joyning madaniyatiga e'tibor qaratgan odamlar. Ular o'z sayohatlarini kundalik hayotdan butunlay voz kechish, mahalliy madaniyatga sho'ng'ish va mahalliy aholi turmushining o'ziga xos xususiyatlarini his qilish imkoniyati deb bilishadi. Ular yangi tajribalar - boshqa odamlarning hayoti bilan yashashga qiziqishadi. Ular bilimga intilish bilan boshqariladi,

2) Ijtimoiy kapital izlovchilar - bu sayohatchilarni ijtimoiy tan olish jalb qiladi. Bunday odamlar o'z taassurotlarini ijtimoiy tarmoqlarda faol ravishda nashr etadilar. Ular ijtimoiy kapitalning o'ziga xos akkumulyatorlaridir.

Ularning hikoyalari qadrlanishi, maqtovga sazovor bo'lishi, "yoqtirishi" uchun boshqalar bilan bo'lishish juda muhim, bu ularning sayohatining ahamiyatini sezilarli darajada oshiradi. Ular sayohatlarini kelajakdagi onlayn auditoriyani hisobga olgan holda tuzadilar.

3) Mukofot ovchilari - mukofot izlovchilar. Odatda, bu hashamatli sayohatchilar o'z sarmoyalari uchun daromad, mukofot izlaydilar: "Men buning uchun juda ko'p ishladim, men buning uchun yaxshi pul to'ladim, shuning uchun pulim evaziga ko'proq foyda olishni xohlayman". Ularning asosiy g'oyasi: "Men hashamatli dam olishga loyiqman!" Uch turdagi sayohatchilarning har biri uchun tajriba mahsulotning o'zidan muhimroqdir. 21-asrning tendentsiyasi - bu nafaqat mahsulotlarning o'ziga, balki tajriba va motivatsiyalarga ham e'tibor.

Amadeus yaqin 10 yil ichida sayohat va individual xizmatlarni qidirish va bron qilish jarayoni sezilarli darajada soddalashtirilishini bashorat qilmoqda. Sayohatchilarning raqamli identifikatsiyasi faol rivojlanmoqda. Onlayn identifikatsiya qilish sizga har bir aniq mijozni nishonga olish imkonini beradi.

Blokcheyn texnologiyasi ko'plab jarayonlarni soddalashtiradi.

Narsalar interneti (IoT) turizmda juda istiqbolli yo'nalish hisoblanadi. Amadeus IoT qurilmalarini ulash uchun xalqaro simsiz tarmoqlarni quruvchi Sigfox kompaniyasi bilan hamkorlikni boshlaydi. (Neidhardt J. , Wörndl W. 2020.).

Ushbu ikkala texnologik yechim ham mehmondo‘stlik va turizm sanoatidagi jarayonlarni soddalashtirish, xizmat ko‘rsatish sifatini yaxshilash va ma’lumotlar xavfsizligini yaxshilash uchun katta imkoniyatlarga ega. Shu bilan birga, shuni ta’kidlash kerakki, ushbu texnologiyalarni amalga oshirish uchun investitsiyalar, xodimlarni o‘qitish va ma’lumotlarni himoya qilish va maxfiylik bilan bog‘liq qonuniy talablarga rioya qilish kerak. Kelgusida ushbu texnologiyalarni yanada rivojlantirish va mehmonxona biznesi va turizm sohasida qo‘llash kutilmoqda.

Shunday qilib, mehmondo‘stlik va turizm sanoatida sun’iy intellekt va blokcheyndan foydalanish ko‘rsatilayotgan xizmatlarning samaradorligi, sifati va xavfsizligini oshirish, shuningdek, mijozlar uchun yanada moslashtirilgan va qulay tajriba yaratish imkoniyatiga ega.

Umuman olganda, axborot texnologiyalari va internet turizm biznesini tashkil etish, xizmatlarni yaxshilash, mijozlarga qulaylik yaratish va kompaniyalarning raqobatbardoshligini oshirishda muhim o‘rin tutadi.

Turizm va mehmonxona biznesining hayotning boshqa sohalari bilan integratsiyasi

So‘nggi o‘n yilliklarda turizm va mehmondo‘stlikni hayotning ko‘ngilochar va madaniyat kabi boshqa sohalari bilan integratsiyalashuvining aniq tendentsiyasi kuzatildi. Ushbu tendentsiya nafaqat qulay turar joy, balki haqiqiy madaniy va ko‘ngilochar tajribalarni izlayotgan zamonaviy sayohatchilar va mehmonlarning ortib borayotgan talablari va talablari bilan bog'liq. Shunday qilib, ba’zi mehmonxonalar o‘z mehmonlariga turli xil ko‘ngilochar dasturlar va tadbirlarni, jumladan kontsertlar, san’atkorlarning chiqishlari, sport tadbirlari va boshqalarni taklif qilishadi. Bu bizga mijozlarning turli talab va istaklarini qondirish, ularning mehmonxonada qolishlarini yanada qulay va esda qolarli qilish imkonini beradi.

Turizm va mehmondo‘stlikni rivojlantirish sohasidagi tadqiqotlar hayot sohalarining integratsiyalashuviga yordam beradigan bir nechta asosiy omillarni ko‘rsatadi:

1. Madaniy turizmni rivojlantirish: Sayohatchilar mahalliy madaniyat, tarix va urf-odatlar bilan tanishishga intilishlari sababli madaniy turizm tobora ommalashib bormoqda. Mehmonxona korxonalari mahalliy muzeylar, galereyalar va teatrlar bilan faol hamkorlik qilib, o‘z mehmonlariga mahalliy madaniyat va san’atga sho‘ng‘ish imkonini beruvchi maxsus paketlar va ekskursiyalarni taklif qilishadi.

2. Ko'ngilochar majmualar va turistik joylar: Ko'pgina mehmonxona majmualari va mehmonxonalar o'z infratuzilmasiga akvaparklar, mavzuli parklar, sport klublari va boshqa ko'ngilochar ob'ektlar kabi turli xil ko'ngilochar komponentlarni kiritishni boshladilar. Bu sizga koʻproq tashrif buyuruvchilarni jalb qilish va keng qamrovli mehmon tajribasini yaratish imkonini beradi.

3. Sogʻliqni saqlash va sportni rivojlantirish: Globallashuv sharoitida sogʻlom turmush tarziga intilayotgan, oʻz salomatligiga gʻamxoʻrlik qilayotganlar soni ortib bormoqda. Shu munosabat bilan sogʻlomlashtirish va sport turizmi turizm industriyasini rivojlantirishning ommabop yoʻnalishiga aylanib bormoqda. Bu boradagi innovatsion tendentsiyalar sport turizmini, davolash-kurort turizmini rivojlantirish, sport musobaqalarini oʻtkazish uchun ixtisoslashtirilgan inshootlarni yaratish hamda tibbiy-reabilitatsiya xizmatlarini koʻrsatishni oʻz ichiga oladi. Koʻpgina mehmonxona majmualari oʻz faoliyatiga salomatlik va sportni birlashtirib, oʻz mehmonlariga spa xizmatlari, fitnes markazlari va boshqa sogʻlomlashtirish tadbirlarini taklif etadi. Bu sayohatchilarga dam olishni jismoniy mashqlar va ularning jismoniy va hissiy farovonligini qoʻllab-quvvatlash bilan birlashtirishga imkon beradi.

4. Ekoturizmni rivojlantirish va barqaror rivojlanish: Odamlar turizmning ekologik va ijtimoiy ta'siridan xabardor boʻlishlari bilan mehmonxona korxonalari ekologik va ijtimoiy mas'uliyatni oshirishga harakat qilmoqda. Ekoturizm va barqaror amaliyotning integratsiyasi ular faoliyatining ajralmas qismiga aylanadi. Koʻpgina mehmonxonalar oʻz mehmonlari uchun ekologik barqaror dasturlarni ishlab chiqish uchun mahalliy ekologik tashkilotlar bilan hamkorlik qiladi.

Turizm va mehmondoʻstlikni hayotning boshqa sohalari bilan birlashtirish bizga sayohatchilar va mehmonlar uchun noyob va koʻp qirrali tajribalarni yaratishga imkon beradi. Bu tendentsiya turizm industriyasini rivojlantirish, tadbirkorlik sub'ektlari va mahalliy hamjamiyat uchun yangi imkoniyatlar yaratishga xizmat qilmoqda.

Noyob madaniy va tematik tadbirlar:

Noyob madaniy va tematik tadbirlarni tashkil etish sayyohlarni jalb qilishning mashhur usuliga aylandi. Bular musiqa festivallari, madaniy koʻrgazmalar, gastronomik tadbirlar yoki sport musobaqalari boʻlishi mumkin, ular sayyohlarni jalb qilish va mintaqani eng yaxshi nurda taqdim etish uchun moʻljallangan. Turizm va mehmonxona biznesining rivojlanish tendentsiyalarini oʻrganish shuni koʻrsatadiki, noyob madaniy va mavzuli tadbirlar sayyohlar orasida tobora ommalashib bormoqda. Ushbu tadbirlar sayyohlarni tarix, madaniyat, musiqa, oziq-ovqat, sport

va boshqalar kabi o‘ziga xos mavzularga qaratilgan va noyob tajribalarni taklif qilish orqali jalb qiladi.

Bunday tadbirlarni tashkil etish tadbir o‘tkazilayotgan hududning madaniy-tarixiy merosi va asl an’analarini o‘rganishni o‘z ichiga olgan yaxlit rejani tuzishni talab qiladi. Shuningdek, maqsadli auditoriyani aniqlash va madaniy merosning qaysi elementlari turistlar uchun eng jozibador bo‘lishini tushunish kerak.

Madaniy mavzudagi noyob tadbirlarni tashkil etish mintaqada turizmni rivojlantirish, ko‘plab tashrif buyuruvchilarni jalb qilish va iqtisodiyotga ijobiy ta’sir ko‘rsatishga yordam beradi. Ushbu tadbirlarga jalb qilingan sayyohlar uzoq mamlakatlardan kelishlari, uzoq masofalarga parvoz qilishlari, mehmonxonalarni bron qilishlari, mahalliy diqqatga sazovor joylarni ziyorat qilishlari va mahalliy iqtisodiyotga pul sarflashlari mumkin.

Noyob madaniy va tematik tadbirlarni amalga oshirishning muvaffaqiyatli namunalaridan biri bu muayyan musiqiy janrlarga, pazandachilik an’analariga yoki tarixiy voqealarga bag‘ishlangan festivallardir. Bunday festivallar odatda jonli musiqa, san’atkorlarning chiqishlari, mahalliy taomlardan tatib ko‘rish, xalq hunarmandchiligi namoyishlari va boshqa ko‘ngilochar turlarini o‘z ichiga oladi. Sayyohlarni o‘ziga xos atmosfera va mintaqa madaniyati va tarixi haqida ko‘proq ma’lumot olish imkoniyati o‘ziga jalb qiladi.

Bugungi kunda ko‘plab mamlakatlar va shaharlar madaniy mavzudagi turizmni rivojlantirishga faol sarmoya kiritmoqda, ixtisoslashtirilgan tadbirlar va inshootlar yaratmoqda. Bunday investitsiyalar yangi attraksionlar, muzeylar, teatrlar, bog‘lar va madaniy merosni namoyish eta oladigan va saqlay oladigan boshqa joylarni yaratishga qaratilgan bo‘lishi mumkin.

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, noyob madaniy tadbirlar mintaqada sayyohlarni jalb qilish va iqtisodiy o‘sishni rag‘batlantirish salohiyatiga ega. Bu o‘zining noyob madaniyati va tarixini saqlaydi va namoyish etadi, butun dunyodan sayyohlarni jalb qiladi.

Ekologik va ijtimoiy mas'uliyatli turizmni rivojlantirish.

Yana bir muhim tendentsiya ekologik va ijtimoiy mas'uliyatli turizmni rivojlantirishdir. Global isish va atrof-muhitni muhofaza qilish sharoitida tobora ko‘proq sayyohlar ekologik toza turlar va ekoturizm joylarini tanlashni afzal ko‘rishmoqda. Mehmonxona biznesi ham barqaror rivojlanish va atrof-muhit standartlariga ko‘proq e'tibor qaratmoqda. Ko‘pgina mehmonxonalar o‘z faoliyatlarida energiya tejamkor tizimlar va

barqaror amaliyotlarni joriy qilmoqdalar. Atrof-muhit va barqaror rivojlanish zaruriyati haqida xabardorlikni oshirish ekologik toza mehmonxonalarni rivojlantirishga olib keldi. Zamonaviy sayyohlar yanada ongli bo'lib, atrof-muhit va tabiiy resurslarga zarar keltirmaydigan dam olish imkoniyatlarini qidirmoqdalar. Bunga javoban mehmonxonalar va turoperatorlar atrof-muhitga e'tiborli sayyohlarni jalb qiluvchi ekologik toza va barqaror dasturlarni ishlab chiqishni va taklif qilishni boshlaydilar.

Ekologik va ijtimoiy ma'suliyatli turizmning rivojlanishi bir qator omillar bilan bog'liq:

1. Ogohlik va ta'lim: Odamlar turizm bilan bog'liq ekologik va ijtimoiy muammolardan xabardor bo'lib bormoqda. Tabiat va jamiyatga zarar keltirmaydigan, aksincha, ularni muhofaza qilish va asrashga hissa qo'shadigan sayohatga qiziqish ortdi.

2. Standartlarni ishlab chiqish va tarqatish: xalqaro tashkilotlar va assotsiatsiyalar barqaror turizm normalari va standartlarini ishlab chiqadi va amalga oshiradi. Masalan, Global Barqaror Turizm Kengashi (GSTC) barqaror turizm bizneslarini sertifikatlash mezonlarini ishlab chiqdi.

3. Mahalliy ishtirok: barqaror turizmning asosiy tamoyili turizm infratuzilmasini rivojlantirish va boshqarish jarayoniga mahalliy hamjamiyatlarni jalb qilishdir. Maqsad mahalliy aholiga ish o'rinlari yaratish, mahalliy biznesni rivojlantirish va mahalliy madaniy hikoyalarni qo'llab-quvvatlash orqali turizmdan iqtisodiy foyda olishdir.

4. Tabiiy atrof-muhit va biologik xilma-xillikni muhofaza qilish: Barqaror turizm ekotizimlarni saqlashga yordam berishi va sayyohlar orasida ekologik mas'uliyatli xatti-harakatni rag'batlantirishi kerak. Turizm faoliyatining zaif mahalliy ekotizimlarga salbiy ta'sirini oldini olish, shu jumladan chiqindilarni to'g'ri boshqarish va tabiiy resurslar iste'molini cheklash muhim ahamiyatga ega.

5. Ta'lim va axborot faoliyatini rivojlantirish: ekoturizmni muvaffaqiyatli rivojlantirish uchun o'quv dasturlari va axborot markazlarini yaratish muhim ahamiyatga ega. Sayyohlar tabiat va madaniyatni saqlashdagi o'z rolini tushunishlari, shuningdek, mahalliy ekotizimlar va an'analar haqida bilimga ega bo'lishlari mumkin.

6. Iqtisodiy barqarorlik: Barqaror turizm iqtisodiy jihatdan foydali bo'lishi va mahalliy aholiga foyda keltirishi kerak. Bunga ish o'rinlari yaratish, sarmoyalarni jalb qilish, mahalliy korxonalarni rivojlantirish va innovatsion biznes modellarini yaratish orqali erishish mumkin.

7. Hamkorlik: Barqaror turizm muvaffaqiyati barcha manfaatdor tomonlar, jumladan, hukumat, mahalliy hamjamiyat, sayyohlik kompaniyalari, notijorat tashkilotlari va hamjamiyat o‘rtasida hamkorlikni talab qiladi. Ular turizmni barqaror rivojlantirish strategiyalarini ishlab chiqish va amalga oshirish uchun birgalikda harakat qilishlari kerak.

Ekologik va ijtimoiy mas’uliyatli turizmni rivojlantirish sayyoramizdagi tabiat va madaniy merosni asrab-avaylash yo‘lidagi muhim qadam bo‘lib, mahalliy aholining hayot sifatini yaxshilashga yordam beradi. Bu barcha manfaatdor tomonlarning ishtiroki va hamkorligini talab qiladigan uzoq muddatli jarayon.

XULOSA

Xulosa qilib shuni ta’kidlaymizki, turizm va mehmondo‘stlik sohasidagi bu innovatsiyalarning barchasi sanoat uchun yangi imkoniyatlar va muammolarni keltirib chiqarmoqda. Ular sayyohlarga eng qulay va ekologik jihatdan qulay variantlarni tanlash imkonini beradi, mehmonxonalar esa aqlli va moslashtirilgan xizmatlarni taklif etadi. Shu bilan birga, innovatsiyalar sanoatning doimiy rivojlanishini va yangi texnologiyalar va mijozlar talablariga moslashishini talab qiladi. Faol innovatsiyalar qila oladigan kompaniyalar va tadbirkorlar bozorda ustunlikka ega bo‘ladi va globallashgan dunyoda katta muvaffaqiyatlarga erishadi.

O‘zbekiston sayyohlik va mehmondo‘stlik sohasida ham innovatsiyalar sohasida ilk qadamlarni qo‘ymoqda. So‘nggi yillarda O‘zbekiston hukumati turizmni rivojlantirishni faol qo‘llab-quvvatlab, uning mamlakat iqtisodiyoti uchun ahamiyatini e’tirof etmoqda. Yangi sayyohlik marshrutlarini yaratish, zamonaviy texnologiyalarni joriy etish, xizmat ko‘rsatish sifatini oshirishga qaratilgan ko‘plab innovatsion loyihalar amalga oshirildi.

Masalan, 2018-yilda O‘zbekistonda sayyohlarga elektron vizani 2 kun ichida onlayn tarzda olish imkonini beruvchi “Silk Road Visa” loyihasi ishga tushirildi. Bu viza berish jarayonini soddalashtirdi va mamlakatni sayyohlar uchun qulayroq qildi. Shuningdek, O‘zbekistonda mehmonxona sanoati jadal modernizatsiya qilinmoqda, zamonaviy texnologiyalar va dizayn yechimlaridan foydalangan holda yangi mehmonxonalar barpo etilmoqda.

O‘zbekiston turizm sohasida ham turistik yo‘nalishlar yaratishda innovatsiyalar amalga oshirilmoqda. Masalan, mamlakat tarixi, madaniyati va tabiiy diqqatga sazovor joylariga bag‘ishlangan yangi

tematik marshrutlar paydo bo‘ldi. Bunday marshrutlar tashrif buyuruvchilar uchun qiziqarli va noyob sayyohlik tajribasini yaratishga yordam beradi.

Ayni paytda O‘zbekistonda turizm sohasida ushbu sohani rivojlantirish maqsadida islohotlar amalga oshirilmoqda. Biroq, turizmning davlat iqtisodiyotiga ta’siri hali ham etarli emas. Shunday ekan, turizm biznesida muvaffaqiyatli natijalarga erishish uchun iste’molchilarning turizm xizmatlariga bo‘lgan ehtiyojlarini qondiradigan va jahon turizm bozoriga taklif qilinadigan raqobatbardosh turistik mahsulotni ishlab chiqish zarur.

Biz O‘zbekistonda raqamli texnologiyalardan foydalanish orqali turizm xizmatlarining raqobatbardoshligini oshirishning bir necha yo‘llarini taklif qilamiz:

1. Turizm uchun raqamli platformanlar yaratish. Bu diqqatga sazovor joylar, mehmonxonalar, restoranlar, tadbirlar va boshqalar haqida ma’lumotni o‘z ichiga olgan veb-sayt yoki ilova bo‘lishi mumkin. Bunday platformadan foydalanish oson va bron qilish imkoniyati bo'lishi kerak.

2. Nutqni aniqlash texnologiyasini joriy etish. Bu texnologiya xorijlik sayyohlarga mahalliy aholi bilan til bilmasdan muloqot qilish imkonini beradi. Bu xorijlik sayyohlar uchun qo‘shimcha qulayliklar yaratib, ularning qoniqish darajasini oshiradi.

3. VR texnologiyalarini joriy etish. Sayyohlar diqqatga sazovor joylarni real hayotda ziyorat qilishdan oldin virtual ko‘rishlari va kashf qilishlari mumkin. Bu ularning O‘zbekistonga bo‘lgan qiziqishi va motivatsiyasini oshirishi mumkin.

4. Raqamli turlarni yaratish. Bu xaritada turistik qiziqarli joylarni ko‘rsatadigan va tashrif buyurish mumkin bo‘lgan joylar haqida vizual va audio ma’lumotlarni taqdim etadigan multimedia qo‘llanma bo‘lishi mumkin. Bunday raqamli tur xorijlik sayyohlar yetib kelgandan so‘ng yangi joyga borishlari uchun yaxshi sharoit yaratishi mumkin.

5. Onlayn bron qilish tizimini joriy etish. Bu xorijlik mehmonlar uchun mehmonxona xonasini bron qilish, ekskursiya bron qilish, tadbirlar va konsertlarga chiptalar xarid qilishning qulay usulidir.

Ushbu raqamli innovatsiyalarning joriy etilishi sayyohlar uchun qulaylik darajasini oshiradi hamda O‘zbekistonda turizm industriyasini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Umuman olganda, globallashuv sharoitida turizm va mehmondo‘stlikni rivojlantirishda innovatsiyalar muhim o‘rin tutadi. Ular

mamlakatlarga ko‘proq sayyohlarni jalb qilish va raqobatbardosh bo‘lib qolishga yordam beradi, shu bilan birga xizmatlar sifatini oshiradi va turizm tajribasini yaxshilaydi. O‘zbekistonda turizm va mehmondo‘stlik sohasidagi innovatsiyalarning ilk muvaffaqiyatlari allaqachon sezilmoqda va mamlakatda ushbu sohani rivojlantirish bo‘yicha faol ishlar olib borilmoqda.

ADABYOTLAR RO‘YXATI

UNWTO. (2018). Turizmning asosiy yo'nalishlari: 2018 yil nashri. Jahon turizm tashkiloti.

Morozov M. M. Raqamli iqtisodiyotda turizm tizimlarini boshqarish xususiyatlari // Turizm: huquq va iqtisodiyot. 2018 yil. - 3-son. - B. 7-10 7.

Neidhardt J. , Wörndl W. (2020) Information and Communication Technologies in Tourism 2020. Proceedings of the International Conference in Surrey, United Kingdom, January 08–10, 2020, Springer, 322 p.

Williams, C. C. , Horodnic, I. A. (2017). Regulating the sharing economy to prevent the growth of the informal sec-tor in the hospitality industry. Int. J. Contemp. Hospitality Manage. 29(9), 2261–2278.

EXTENDED ABSTRACT

INNOVATIVE TENDENCIES OF TOURISM AND HOTEL BUSINESS DEVELOPMENT IN GLOBALIZATION

This article is devoted to innovative trends in the development of tourism and hotel business. Innovative trends are essential for the development of tourism and hotel business. The use of modern technologies, innovative approaches to service delivery and the development of tourism in certain countries, such as Uzbekistan, contribute to improving the competitiveness and attractiveness of the tourism industry. In connection with the creation by our state of new opportunities for the development of the tourism sector, great importance is attached to the analysis of recent changes and events in the field of tourism and hotel business, as well as problems arising in this area. The article examines the impact of globalization on tourism and hospitality and describes innovative trends that lead to changes in the global economy, modern technologies and the benefits of the service sector.

Globalization is one of the main factors influencing the development of tourism and hospitality. Thanks to global integration, new opportunities arise for the development of the tourism industry, but new challenges also arise, such as competition with other countries and offers. In this environment, service companies must be innovative and flexible to attract and retain customers. This article examines innovative trends in the development of tourism and hotel business, as well as their impact on Uzbekistan.

One of the innovative trends is the use of modern technologies in tourism and hospitality. The Internet and mobile applications allow tourists to quickly and conveniently find information about hotels, book rooms, buy tickets and plan their trips. In addition, electronic payment systems and virtual tours allow tourists to pay for services and receive previews of hotels and attractions. These trends include digital technologies and interactive applications to facilitate the travel and booking process, as well as mobile applications and online platforms for searching and comparing prices and hotel services. Particular attention is paid to innovations in the hospitality industry, such as the development of environmentally friendly and energy-efficient hotels, holding unique cultural events to attract tourists, as well as the use of various accommodation formats, such as hostels and campsites in the heart of the city. nature. The article also explains how Uzbekistan is adopting and adapting these innovative trends in its tourism industry. Uzbekistan is actively developing digital platforms and applications to ensure the convenience of tourists, reforms are being carried out in the field of hotel infrastructure, and investments are being made in the development of new formats of accommodation and tourism activities.

In addition to these innovative trends, it is important to pay attention to the development of tourism and hospitality in Uzbekistan. With its unique historical sights and culture, Uzbekistan is attracting more and more foreign tourists. However, for the further development of the tourism industry in the country, it is necessary to create new and innovative tourism products, introduce advanced technologies and develop the quality of service.

In general, innovation plays an important role in the development of tourism and hospitality in the context of globalization. They help countries attract more tourists and remain competitive, while improving the quality of services and enhancing the tourism experience. The first successes of innovation in the field of tourism and hospitality are already being felt in Uzbekistan, and active work is underway to develop this industry in the country.

In conclusion, the article emphasizes the importance of innovation in the development of tourism and hospitality in the context of globalization, and also provides examples of successful innovations in Uzbekistan. This article may be useful to researchers and practitioners in the field of tourism, as well as anyone interested in the development of the tourism industry in Uzbekistan.

MILLIY TURIZM TARMOG‘IDA EKSPORT OPERATSIYALARINI AMALGA OSHIRISHNING USLUBIY MASALALARI

Dotsent, Xalilov Sirojiddin Sherali og‘li

tarmog‘ining eksport salohiyati baholangan. Tadqiqot ishida milliy turizm tarmog‘ida eksport operatsiyalarini amalga oshirishning uslubiy jihatlari tavsiyalar keltirib o‘tilgan. Turistik xizmatlar eksportining o‘ziga xos operatsiyalarini maqsadli rag‘batlantirishning tashkiliy-iqtisodiy jihatlari tarmog‘ini strategik boshqarishni takomillashtirishga yo‘naltirilgan kelayotgan ilg‘or xorij davlatlarining tajribasi keltirib o‘tilgan. Milliy turizm tarmog‘i uchun yuqori malakali kadrlar tayyorlashning amaliy tomonlariga ham to‘xtalib o‘tilgan. Milliy turizm tarmog‘ida eksport operatsiyalarini amalga oshirishning uslubiy masalalariga oid ilmiy manbalar o‘rganilib, mazkur maqolada mavzuni yoritishning bibliografik tahlili o‘rin olgan. Milliy turizm tarmog‘ida ijtimoiy-iqtisodiy samaradorlikni ta'minlashning innovasion yechimlari keltirib o‘tilgan. ‘rib chiqilgan. Milliy turizm tarmog‘ida zamonaviy texnologiyalarni qo‘llashning afzalliklari asoslangan. Ayni yo‘nalishdagi muammolar aniqlanib, ularni hal qilish usullari yoritilgan. Milliy turizm tarmog‘ini o‘rta va uzoq istiqbolda barqaror rivojlantirish yuzasidan uslubiy yondashuvlar bayon etilgan.

METHODOLOGICAL ISSUES OF EXPORT OPERATIONS IN THE NATIONAL TOURISM SECTOR

Associate professor, Khalilov Sirojiddin Sherali ogli

This article assesses the national tourism sector's export potential. The research looked into the methodological elements of implementing export operations in the national tourism sector. There was also scientific advice on how to improve the implementation of export operations in the national tourism sector. Specific aspects of tourism service export are systematized. The study of the organizational and economic elements of focused development of export activities in the service industry. Proposals for strengthening the strategic management of the national tourism sector have been created as a result of empirical study. The experience of sophisticated foreign nations with a fast rising tourism sector is cited. There was also discussion of the practical concerns of educating highly skilled individuals for the national tourism business. This article includes a bibliographic examination of scientific materials relevant to the methodological concerns of export operations in the national tourism sector. Innovative methods are given for guaranteeing socioeconomic efficiency in the national tourism sector. The ideal distribution of the tourist flow into the nation across areas was particularly examined. The benefits of contemporary technology are centered on the national tourism sector. The advantages of using modern technologies are based on the national tourism sector. Problems in this direction are identified and methods of solving them are explained. Methodical approaches to sustainable development of the national tourism sector in the medium and long term are described.

Key words: tourist services, national tourism sector, foreign tourist, tourist flow, export operations, means of accommodation, tour operator, tourist agency, empirical research, export of services.

KIRISH

tarkibida turistik xizmatlar yoqilg‘i, kimyo sanoati, oziq-ovqat hamda avtomobil sanoati eksportidan keyin beshinchi o‘rinni egallaganligi, uning iqtisodiyot tarmoqlari rivojlanishiga sezilarli darajada ta’sir

koʻrsatayotganligidan dalolat beradi. Xorijiy davlatlar oʻz milliy turistik mahsulotini diversifikatsiya qilish asosida turistik xizmatlar eksporti hajmini muntazam oshirib borishga jiddiy e'tibor qarata boshladi. Turizm jihatlariga alohida urgʻu bermoqda. Turistik xizmatlar eksportini diversifikatsiya qilishni takomillashtirish masala-lari ham xorijiy tadqiqotchilarning ilmiy ishlarida oʻz aksini topgan. Oʻzbekistonda kirish turizmi bilan shugʻullanuvchi biznes subyektlari faoliyatini davlat siyosatining ustuvor yoʻnalishlaridan biri sifatida katta e'tibor

Hozirgi paytda Oʻzbekistonda turistik xizmatlar eksportining xususiyatlari va diversifikatsiyalashning konseptual yoʻnalishlarini ilmiy namoyon boʻlmoqda. Mavjud tadqiqotlarda ushbu masalalar boʻyicha ayrim nazariy va metodologik natijalar olingan boʻlsada, ularda turistik oʻz oʻrnida, dolzarb masala hisoblanib, ushbu sohadagi ilmiy-tadqiqot ishlarini olib borish davr talabi boʻlib qolmoqda. Aynan shu holat mazkur asos boʻlib xizmat qildi. Global xoʻjalik tizimida oʻz pozitsiyasini mustahkam egallash uchun davlatlar raqobat ustunliklarini aniqlab olish hamda ularni bosqichma-bosqich takomillashtirib borishga urgʻu ajralib turadi. Raqobatchi talabni shakllantirish va sotuvni ragʻbatlantirish boʻyicha amaliy sa'y-harakatlarni roʻyobga chiqaradi. Optimal narx belgilashda ham raqobatchilarning oʻrni bor. Raqobatchilar hali oʻzlashtirilmagan bozor segmentlarining ehtiyojlarini aniqlashi va qanoatlantirish mumkin. Eng muhimi, raqobatchilar faoliyati natijasida ilgari surilayotgan turistik mahsulotni tanitish xarajatlari qisqaradi. Raqobatchilarning reklama kampaniyasiga ajratayotgan moliyaviy resurslari funksional oʻxshashliklarga ega boshqa turistik mahsulotlarning ham tanilishini ta'minlab beradi. XXI asr global miqyosda raqobat kurashi avj olishi bilan milliy iqtisodiyot tarmoqlarini jadal rivojlantirishga turkti bermoqda. Har bitta davlat geografik joylashuvi, iqlim sharoitlari, tabiiy-mineral xomashyo zaxirasi, transport qulayliklari, investitsion jozibadorligi bilan boshqa davlatlardan farq qiladi. Shundan kelib chiqib, muayyan davlat tomonidan muvaffaqiyatli

amalga oshirilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish modeli boshqa davlatga aynan mos kelmasligi mumkin.

ADABIYOTLAR SHARHI

Milliy turizm tarmog‘i rivojlanishining metodologik asoslari, xizmatlar eksporti operatsiyalari xorijlik va mahalliy olimlar ilmiy ishlarida muhim tadqiqot predmeti sifatida o‘rganilgan. Jumladan, turizm industriyasining rivojlanishiga bag‘ishlangan ilmiy manbalardan eng muhimlaridan biri V. I. Azar tadqiqot ishlarini sanab o‘tish mumkin.

So‘nggi yillarda chop etilgan mahalliy olimlarning ilmiy ishlari ham diqqatga molik. J. N. Abiyev milliy iqtisodiyotda turizm tarmog‘ini rivojlantirishning iqtisodiy jihatlarini tadqiq etgan. A. A. Eshtayev tomonidan turizm industriyasi va uni boshqarishning marketing strategiyasini ishlab chiqish metodologiyasi tadqiq etilgan. Biroq bugungacha olib borilgan ilmiy-amaliy tadqiqotlarda milliy turizm tarmog‘ida raqobat muhiti muammolari yetarli darajada o‘rganilmagan. Ushbu tadqiqot ishi esa masalaning ayni jihatlarini qamrab olgan.

METODOLOGIYA

Tadqiqot ishi davomida kuzatish, qiyoslash, tizimli va qiyosiy tahlil, statistik guruhlash, ekspert baholash kabi usullardan foydalanildi. Xususan, o‘ndan ortiq turistik obyektlarda respondentlar bilan chuqurlashtirilgan intervyular tashkil etildi. Natijada O‘zbekistonga tashrif buyurgan turistlarning jinsi, yoshi, ma’lumoti, daromadlari kabi demografik ko‘rsatkichlar yuzasidan ma’lumotlar to‘plandi. Bundan tashqari, turistik faoliyat subyektlari menejerlari o‘rtasida fokus-guruhlash metodi asosida tahliliy izlanishlar olib borildi. Tadqiqotlar natijasiga ko‘ra, turistlarga taqdim etilayotgan asosiy turistik mahsulotlar tarkibi o‘rganildi.

NATIJALAR

O‘zbekistonda xizmatlar sohasini, xususan turizm xizmatlari ko‘rsatish hajmini oshirish borasida keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirildi. Jumladan, turizm xizmatlari ko‘rsatish sifatini oshirish maqsadida me’yoriy-huquqiy hujjatlar, normativlar va yangi talablar ishlab chiqildi, boshqaruv tuzilmalari takomillashtirildi. O‘z o‘rnida, milliy turizm sohasining yanada rivojlanishiga hamda xorijlik turistlar oqimi va turistik xizmatlar eksportini kengaytirish, tarmoqda yangi ish o‘rinlari yaratish asosida aholining bandlik darajasini oshirish, mehmonxonalar, sayyohlarni joylashtirishning boshqa vositalari va turizm faoliyati bilan shug‘ullanuvchi subyektlar sonining ko‘payishi hamda ularda boshqaruvning iqtisodiy jihatlarini tadqiq etishni

takomillashtirish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi. Mazkur vazifalarning samarali bajarilishi esa turistik korxonalarning raqobatbardoshligini ta'minlash, xalqaro tajribalar va tamoyillar asosida milliy turizm tarmog'i boshqaruvi samaradorligini oshirishning ilmiy-uslubiy asoslarini takomillashtirishni taqozo etadi. Shulardan kelib chiqqan holda ta'kidlash o'rinliki, O'zbekistonda va uning mintaqalarida turizm xizmatlari bozorini rivojlantirish, turizm industriyasini boshqarishni zamonaviy menejment tamoyillari va usullari orqali amalga oshirishning ilmiy-uslubiy asoslarini takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Turizm — milliy iqtisodiyotni jadal rivojlantirish jarayonini ta'minlovchi tarmoq bo'lib, iqtisodiy va ijtimoiy muammolar yechimida alohida o'rin egallaydi. Yangi ish o'rinlarining yaratilishi, aholi bandligini barqaror sur'atlar bilan oshirish, xalq farovonligini yuksaltirishda turistik xizmatlar eksportining ham o'rni beqiyos. Mustaqillikka erishgandan so'ng mamlakatimizda turizm industriyasini tartibga solish bo'yicha zarur huquqiy-me'yoriy hujjatlar ishlab chiqildi, turizm infratuzilmasini rivojlantirish, milliy qadriyatlarni asrash, madaniy meros obyektlarini tiklash va ta'mirlash borasida keng ko'lamli amaliy chora-tadbirlar kompleksi tizimli va izchil amalga oshirilmoqda. O'zbekistonda hukm surayotgan tinchlik va osoyishtalik, mehmondo'stlik hamda turizm sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar natijasida xorij mamlakatlaridan tashrif buyurayotgan turistlar oqimi jadal ortmoqda. O'zbekiston boy tarixiy ildizlarga va noyob madaniy merosga ega hudud. Bu esa mamlakatimizda hali ulkan salohiyati to'liq ishga solinmagan turizm industriyasini taraqqiy ettirish, davlatimizni jahon turizm markazlaridan biriga aylantirish imkonini beradi.

Turistik xizmatlar eksportining o'ziga xos xususiyatlari borasidagi nazariy va amaliy masalalar tadqiqotlarda batafsil ochib berilmagan. Eksportga oid tadqiqot mavzulari esa chet el va mahalliy iqtisodchilar diqqatini o'ziga jalb etib kelgan. Avvalo, eksport kategoriyasining etimologiyasiga to'xtalsak. Bu so'z inglizcha "export", lotincha "exporto" so'zlaridan kelib chiqqan bo'lib, "olib chiqmoq", "chetga chiqarmoq" ma'nolarini anglatadi. Shundan kelib chiqib, turistik xizmatlar eksportiga quyidagicha ta'rif berishni maqsadga muvofiq, deb topdik.

Turistik xizmatlar eksporti deganda xizmat ko'rsatuvchi tomonidan o'z mamlakatida chet el fuqarolariga yoki xorijiy mamlakatlarda aholining va mehnat jamoasining turistik xizmatlarga bo'lgan ehtiyojini qondirish uchun ko'rsatiladigan xizmatlar tushuniladi. Ushbu tushuncha mazmuni kirish turizmi bilan bevosita bog'liq. Kirish turizmi esa O'zbekiston

Respublikasida doimiy yashamaydigan shaxslarning O‘zbekiston Respublikasi hududidagi sayohatidir.

Fikrimizcha, ushbu ta’rifda turistik xizmatlar eksportini to‘liq ifoda etish uchun tegishli jihatlar o‘z o‘rnini topgan. Mazkur ta’rifning nazariy asoslari quyida keltirilgan.

Birinchidan, turistik xizmatlar eksporti xizmat ko‘rsatuvchi subyekt tomonidan ham o‘z mamlakatida, ham xorijiy mamlakatda amalga oshirilishi mumkin. Turistik xizmatlar eksportining shu jihati uni tovarlar eksportidan farqlaydi.

Ikkinchidan, servisning o‘ziga xosliklarini turistik xizmatlar eksportiga aniqlik kiritishda inobatga olish mazkur iqtisodiy kategoriyani chuqur anglashga yordam beradi, ya’ni:

- xizmatlar moddiy ne’mat tariqasida ko‘zga ko‘rinmaydi;

- xizmat ko‘rsatuvchi subyektlarning aksariyati jismoniy shaxs sifatida namoyon bo‘ladi;

- xizmat ko‘rsatuvchilar alohida shaxs sifatida har biri o‘ziga xos;

- xizmatlarni taqdim etuvchilardan ajratib olish yoki ajratib sotish imkoniyati mavjud emas;

- xizmatlar oldi-sotdi jarayonida predmet ko‘rinishida ko‘zga tashlanmaydi;

- xizmat sifati barqaror emas, chunki inson omili ta’sirida u turli zamon va makonda aynan bir xil bo‘lishi qayd etilmaydi;

- xizmatni zaxiraga olib qo‘yish yoki kelgusida foydalanish uchun saqlab qo‘yish imkoni yo‘q;

- xizmatni bir joydan ikkinchi joyga taqdim etuvchisidan ajratgan holda ko‘chirib bo‘lmaydi;

- xizmat faqat taqdim etilayotgan jarayondagina iste’mol qilinadi;

- ayrim xizmat ko‘rsatish tarmoqlarida kutilgan natija yoki naf keyinchalik namoyon bo‘ladigan hollar ham mavjud;

- xizmatning taqdim etilishi va iste’mol qilinishi bir paytda sodir bo‘ladi;

- xizmat sifatiga baho berishda asosiy ustuvorlik iste’molchida ekanligi, o‘z o‘rnida, bunga nisbatan munosabatning subyektiv sabablarga ko‘ra turlicha bo‘lishi ehtimoli mavjudligini anglatadi.

Uchinchidan, turistik xizmatlar eksporti muayyan ehtiyojni qondirish uchun koʻrsatiladigan har qanday xizmat natijasi kabi namoyon boʻluvchi daromad koʻrinishida hisobga olinadi.

Oʻz navbatida, umumiy eksportda xizmatlar ulushining moddiy neʼmatlar eksporti darajasida boʻlishi yoki undan yuqoriligi oʻrganilayotgan mamlakat iqtisodiyoti tarkibiy tuzilishi xususida muayyan xulosalar chiqarishga asos boʻladi. Bunday mamlakat iqtisodiyotida:

turistik xizmatlar eksporti umumiy eksportning, odatda, 25-30 foizini tashkil etadi;

xizmat koʻrsatish sohasining yalpi ichki mahsulotdagi ulushi 60-80 foizdan iborat boʻladi;

xizmat koʻrsatish sohasida ish bilan band aholining qariyb 70 foizi mehnat qiladi;

aholining isteʼmol xarajatlari tarkibida turistik xizmatlar uchun moliyaviy ajratmalar 25-35 foizni tashkil etadi.

Keltirilgan maʼlumotlardan foydalanib shuni aytish joizki, umumiy eksportda xizmatlar ulushining moddiy neʼmatlar eksporti darajasidan past yoki deyarli eʼtiborga molik boʻlmagan hajmdaligi ham oʻrganilayotgan mamlakat iqtisodiyoti tarkibiy tuzilishi xususida muayyanxulosalar chiqarishga asos boʻladi. Bundan mamlakat iqtisodiyotida esa:

agrar sohaga va qishloq xoʻjaligi mahsulotlarini yetishtirish, ularni birlamchi qayta ishlashga nisbatan bogʻliqlik kuchli boʻladi;

ish bilan band aholining koʻpchiligi qoʻl mehnatiga asoslangan va modernizatsiyalashmagan ishlab chiqarish tarmoqlarida mehnat qiladi;

aholining isteʼmol xarajatlari tarkibida turistik xizmatlar uchun moliyaviy ajratmalar deyarli mavjud boʻlmaydi.

Jahonda turizm xizmatlarining oʻsish surʼatlari esa quyidagi jadvalda oʻz aksini topgan (1-jadval).

1-jadval

Jahonda turizm xizmatlarining 1990-2022-yillardagi o‘rtacha yillik o’sish sur’atlari (% larda)

Yillar	Jahon	Afrika	Amerika	Osiyo va Tinch okeani havzasi	Yevropa	Yaqin Sharq
1990-2000	4. 6	6. 4	3. 3	7. 0	4. 1	9. 6
1990-1995	4. 2	6. 1	3. 3	8. 0	3. 5	7. 3
1995-2000	4. 9	6. 7	3. 3	6. 0	4. 7	12. 0
2000-2005	3. 3	5. 7	0. 8	7. 1	2. 2	10. 0
2006-2010	3, 26	6, 98	3, 34	6, 02	1, 46	10, 62
2010-2022	4, 73	4, 5	7, 41	5, 89	2, 2	-0, 52

org – Butunjahon turizm tashkiloti rasmiy sayti ma’lumotlari

Shu o‘rinda aniq misolni keltirib o‘tamiz. 2008 yilgi jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining salbiy ta’sirlaridan avval Gretsiya va Italiya davlatlari eksporti tarkibida turistik xizmatlar yetakchi o‘rinlardan birini egallar edi. Boisi, sanab o‘tilgan davlatlar turizm salohiyati yuqori mamlakatlar qatoriga kiradi. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi ta’sirida ushbu davlatlar milliy iqtisodiyotida sodir bo‘lgan retsessiya va defolt holatlari oqibatida kirish turizmi hajmi keskin kamayish tendensiyasini namoyon etdi. Natijada ushbu davlatlarda budjet taqchilligi, ishsizlik darajasining oshishi kabi ijtimoiy muammolar kuzatildi. Demak, xizmatlar eksporti tarkibini diversifikatsiyalash milliy iqtisodiyotning tashqi tahdidlarga nisbatan bardoshliligini oshiradi.

O‘zbekistonda ham turistik xizmatlar eksporti bilan faol shug‘ullanib kelayotgan biznes subyektlariga ko‘maklashishning noyob tizimi yaratilgan. Unga ko‘ra turistik xizmatlar eksporti bilan shug‘ullanib

kelayotgan mahalliy biznes subyektlariga ko‘maklashish quyidagi yo‘llar asosida amalga oshirilmoqda:

- tashqi bozor kon’yunkturasi o‘zgarishlarini tizimli o‘rganish;

- potensial tashqi bozorlarning chuqur marketing tadqiqotlarini o‘tkazish;

- turistik xizmatlarning tashqi bozorlardagi raqobatbardoshlik darajasini aniqlash shular jumlasidandir.

Turistik xizmatlar eksporti bilan shug‘ullanib kelayotgan mahalliy biznes subyektlariga ko‘maklashish yuzasidan kompleks chora-tadbirlarni hayotga tatbiq etish ishonchli hamkorlar topish, mijozlar talabini to‘laroq qondirish, milliy turistik mahsulotning jahon bozoridagi o‘rnini yanada mustahkamlash, eksport geografiyasini kengaytirish kabi imkoniyatlarni taqdim etishi bilan muhim ahamiyat kasb etadi. Umuman olganda, O‘zbekiston milliy turistik mahsulotining jahon bozoridagi mavqei yildan-yilga tobora mustahkamlanib bormoqda.

O‘zbekistonda turistik xizmatlar eksporti bilan shug‘ullanib kelayotgan mahalliy biznes subyektlari xo‘jalik faoliyatini rag‘batlantirishning quyidagi iqtisodiy dastaklari faol qo‘llanilmoqda:

soliq to‘lovlari masalasidagi yengilliklar;

tadbirkorlik subyekti sifatida davlat ro‘yxatidan o‘tkazish jarayonidagi ma’muriy tartib-taomillarning soddalashtirilganligi;

aylanma mablag‘larni to‘ldirish uchun ajratilayotgan imtiyozli bank kreditlari;

milliy va xalqaro miqyosdagi turistik yarmarkalarda imtiyozli ekspozitsiya maydonlarining taqdim etilishi;

investitsion forumlar doirasida turizm sohasiga oid loyihalarga ustuvorlik berilishi;

yuqori servis darajasiga ega mehmonxonalar va shu kabi joylashtirish vositalari faoliyatini yo‘lga qo‘yishda davlat subsidiyalarining manzilli yo‘naltirilishi kabi amaliy choralar.

Bundan tashqari, turistik xizmatlar eksporti bilan shug‘ullanib kelayotgan mahalliy biznes subyektlari xalqaro bozorning to‘laqonli ishtirokchisi sifatida kuchli raqobat muhitida ish ko‘radi. Xalqaro turizm bozorida talab hajmi, taklif tuzilmasi, narx shakllanishining o‘ziga xosliklarini inobatga olish ham muhim hisoblanadi. Turistik xizmatlar eksporti bilan shug‘ullanib kelayotgan mahalliy biznes subyektlari xo‘jalik

faoliyatiga viza tartibotining me'yoriy-huquqiy asoslari, davlatning fiskal va monetar siyosati kabi jihatlar ham bevosita o'z ta'sirini o'tkazmay qolmaydi.

Shundan kelib chiqib, turistik xizmatlar eksporti bilan shug'ullanib kelayotgan mahalliy biznes subyektlari doirasida marketing tadqiqotlarini tizimli tashkil etish alohida diqqatni tortuvchi jarayondir. Asosli boshqaruv qarorlarini qabul qilish, mikroiqtisodiy darajada rivojlanishning istiqbolli yo'nalishlarini tanlab olish, talab o'zgarishlarini o'rganish orqali taklif hajmini prognozlash xorijiy turistlarni qabul qilish bilan shug'ullanib kelayotgan turoperatorlik firmalarida marketing tadqiqotlari jarayoni sifatli tashkil etilishiga borib taqaladi. Professional mutaxassislarning jalb etilganligi, barcha amaliy sa'y-harakatlarning strategik missiyaga yo'naltirilganligi, sarf-xarajatlar moliyaviy ta'minotining aniq shakllantirilganligi bunda muvaffaqiyat garovi bo'lib xizmat qiladi.

Xorijiy turistlarni qabul qilish bilan shug'ullanib kelayotgan turoperatorlik firmalari xalqaro bozor kon'yunkturasi o'zgarishlarini muntazam monitoring qilib borishi taqozo etiladi. Turpaketlar assortimentini ishlab chiqish, ularga narx o'rnatish, sotuv kanallarini maqsadga muvofiq tanlash ayni shu monitoring natijalari asosida yo'lga qo'yiladi. Birlamchi axborot to'plash usullaridan ekspress-intervyu, fokus-guruhlar bilan muloqot, tanlama kuzatuv va eksperiment bozor kon'yunkturasi monitoringida yuqori samaraga erishishni ta'minlaydi. Ikkilamchi axborot to'plashning esa turistik portallar tahlili, ixtisoslashgan ilmiy jurnallar xulosalariga asoslanuvchi usullari sarf-xarajatlarning maqbul darajada bo'lishiga xizmat qiladi.

Xorijiy turistlarni qabul qilish bilan shug'ullanib kelayotgan turoperatorlik firmalari xalqaro bozorda narx kategoriyasi, sifat parametrlari va kommunikatsiya vositalari orqali raqobat kurashida ishtirok etadi. Turoperatorlik firmasi mikroiqtisodiy subyekt sifatida, xizmatlar majmui esa xo'jalik faoliyati natijasi sifatida raqobatbardoshlik mezonlari talablariga javob berishi lozim. Xalqaro turizm bozorida raqobatbardoshlik mezonlari sirasiga iste'molchi xohish-istaklari va to'lov qobiliyatiga mos mahsulotni taklif qilish, unga maqbul narx o'rnatish va ushbu mahsulotni potensial xaridorlar auditoriyasida tizimli targ'ib qilish kabilarni kiritish o'rinli bo'ladi. Xorijiy turistlarni qabul qilish bilan shug'ullanib kelayotgan turoperatorlik firmalarining ayni mezonlar doirasida tashkil etilgan tijorat faoliyati ijtimoiy-iqtisodiy samaralar qo'lga kiritilishini kafolatlaydi.

Mahalliy turoperatorlar xorijiy mamlakatlarning importi tarkibini puxta o‘rganib chiqib, so‘ngra ular uchun sifat va narx bo‘yicha eng qulay sharoitlarni taklif etmoqda. Ayni yo‘nalishdagi dolzarb vazifa esa mamlakatimizda turistik xizmatlar eksporti hajmini oshirish yuzasidan ta’sirchan choralar ko‘rishdan iborat. Boshqacha aytganda, turistik xizmatlar eksportini rag‘batlantirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarini takomillashtirish davr talabi sifatida yuzaga chiqmoqda. O‘z navbatida, turistik xizmatlar eksporti hajmini oshirishga bir nechta sifat ko‘rsatkichlari faol ta’sir etishini inobatga olish lozim. Bir so‘z bilan aytganda, turistik xizmatlar eksporti davlatlar milliy daromadi shakllanishida muhim manbalardan biri sanaladi. Shunday ekan, turistik xizmatlar eksportini chuqur tadqiq etish bu borada yechimini kutayotgan masalalarga ilmiy asoslangan tartibda javob topishga olib keladi.

XULOSA

Muxtasar qilib aytganda, xizmatlar eksportini qo‘llab-quvvatlashning marketing texnologiyalarini maqsadli yo‘naltirish ayni sohada faoliyat yurituvchi biznes-tuzilmalari iqtisodiy o‘sishi kafolatlarini mustahkamlaydi. Natijada xizmat ko‘rsatish sohasi eksport imkoniyatlarini yuzaga chiqarishning tashkiliy-uslubiy platformasi yaratiladi. Xizmatlarning umumiy eksportdagi ahamiyatini kuchaytirish hamda salmog‘ini oshirish milliy iqtisodiyotdagi tarkibiy o‘zgarishlar sur’ati bilan barobar olib borilmoqda. Innovatsion marketing texnologiyalarini amaliyotda qo‘llash esa xizmatlar eksportida sifat jihatidan o‘zgarishlarni chuqurlashtirish imkonini beradi. Zero, innovatsion marketing texnologiyalaridan foydalanish xizmatlar eksportiga tashkiliy-uslubiy yondashuvlarni uzluksiz takomillashtirib borishni taqozo qiladi. Shundagina tashqi bozorlar geografiyasini kengaytirish intensiv asosda kechadi. Ta’kidlash joizki, turistik xizmatlar eksportini tashkil etishning ilg‘or xorijiy tajribasini O‘zbekistonda qo‘llash imkoniyatlarini aniqlash kelgusida milliy turistik mahsulot diversifikatsiyasini ta’minlaydi. Qolaversa, turistik xizmatlar eksportini tashkil etishning ilg‘or xorijiy tajribasini O‘zbekistonda qo‘llash o‘zining iqtisodiy afzalliklariga ham ega. Ya’ni, yuqorida sanab o‘tilgan davlatlar tajribasi asosida iqtisodiy-texnik jihatdan chuqur asoslangan investitsion loyihalarni ishlab chiqish zarurati mavjud. Bu, o‘z navbatida, turistik xizmatlar eksportini diversifikatsiya qilish imkonini beradi. Natijada O‘zbekistonning global turistik bozordagi mavqei ortadi hamda mamlakatimizga xorijiy turistlar oqimi barqaror jalb etilishiga erishiladi.

Milliy turizm tarmog‘ida raqobat ustunliklarini aniqlash yuzasidan ko‘riladigan chora-tadbirlar quyidagi natijalarga erishish imkonini beradi:

birinchidan, milliy turizm tarmog‘ida talabni shakllantirish va sotuvni rag‘batlantirish bo‘yicha amaliy sa’y-harakatlar faol ro‘yobga chiqariladi;

ikkinchidan, turistik mahsulotlarga optimal narx belgilash kafolatlari mustahkamlanadi;

uchinchidan, turistik korxonalar tomonidan o‘zlashtirilmagan bozor segmentlarining ehtiyojlari qulay makon va sharoitlar kontekstida qanoatlantiriladi.

ADABIYOTLAR RO’YXATI

Madrid 8 №4, 2018. India, ISSN-2249-9512 (08. 00. 00; №6).

Azar V. I. “Рекреацион география”. Monografiya. Moskva, 2017-y. , qayta nashr – 89-124 b.

Milliy iqtisodiyotda turizm tarmog‘ini rivojlantirishning tashkiliy- –

Eshtayev A. A. Globallashuv sharoitida turizm industriyasini strategiyasi (O‘zbekiston Respublikasi turizm tarmog‘i misolida). – 18-24 b.

Amonboyev M. , Xalilov S. Turizm industriyasi rivojlanishining asosiy yo‘nalishlari va istiqbollari. “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar”

EXTENDED ABSTRACT

METHODOLOGICAL ISSUES OF EXPORT OPERATIONS IN THE NATIONAL TOURISM SECTOR

This article assesses the national tourism sector's export potential. The research looked into the methodological elements of implementing export operations in the national tourism sector. There was also scientific advice on how to improve the implementation of export operations in the national tourism sector. Specific aspects of tourism service export are systematized. The study of the organizational and economic elements of focused development of export activities in the service industry. Proposals for strengthening the strategic management of the national tourism sector have been created as a result of empirical study. The experience of sophisticated foreign nations with a fast rising tourism sector is cited. There was also discussion of the practical concerns of educating highly skilled individuals for the national tourism business. This article includes a bibliographic examination of scientific materials relevant to the methodological concerns of export operations in the national tourism sector. Innovative methods are given for guaranteeing socioeconomic efficiency in the national tourism sector. The ideal distribution of the tourist flow into the nation across areas was particularly examined. The benefits of contemporary technology are centered on the national tourism sector. The advantages of using modern technologies are based on the national tourism sector. Problems in this direction are identified and methods of solving them are explained. Methodical approaches to sustainable development of the national tourism sector in the medium and long term are described. In Uzbekistan, large-scale reforms have been carried out in order to increase the volume of services in the field of services, in particular, the provision of tourism services. In particular, in order to improve the quality of tourism services, legal documents, regulations and new requirements were developed, management structures were improved. Instead, to further develop the national tourism industry and expand the flow of foreign tourists and export of tourist services, increase the employment level of the population based on the creation of new jobs in the network, increase the number of hotels, other means of tourist accommodation, and the number of entities engaged in tourism activities. increasing and improving the research of economic aspects of management in them is one of the urgent tasks of today. The effective performance of these tasks requires the improvement of the scientific and methodological foundations of ensuring the competitiveness of tourist enterprises,

increasing the efficiency of the management of the national tourism network based on international experiences and principles. Based on this, it is worth noting that the development of the market of tourism services in Uzbekistan and its regions, the improvement of the scientific and methodological foundations of the implementation of the management of the tourism industry through modern management principles and methods are of great importance. At present, there is a need to scientifically substantiate the characteristics of the export of tourist services and the conceptual directions of diversification in Uzbekistan, to create an optimal system that ensures the effective use of the export potential of the regions in the field of tourism. Although some theoretical and methodological results on these issues have been obtained in the existing studies, diversification of the export of tourist services has not been comprehensively covered in them. This, in its place, is considered an urgent issue, and conducting scientific research in this field remains the demand of the time. It was this situation that served as the basis for choosing the topic of this research, defining its goals and tasks. In order to take a strong position in the global economic system, countries are emphasizing on identifying competitive advantages and gradually improving them. The presence of interstate competition is characterized by positive aspects. Implements practical efforts to generate competitive demand and promote sales. Competitors also play a role in determining the optimal price. Competitors can identify and satisfy the needs of untapped market segments. Most importantly, as a result of the activities of competitors, the costs of promotion of the promoted tourist product will be reduced. The financial resources allocated by the competitors to the advertising campaign ensure recognition of other tourist products with functional similarities. The 21st century, with the intensification of competition on a global scale, gives impetus to the rapid development of national economic sectors. Each country differs from other countries in its geographical location, climatic conditions, natural and mineral resources, transportation facilities, and investment attractiveness. Based on this, the socio-economic development model successfully implemented by a certain country may not be exactly suitable for another country.

MILLIY TURIZMNI RIVOJLANISHIDA ZIYORATGOHLARNING O‘RNI

dotsent, falsafa doktori Shaxnoza Tursunkulova

ORCID: 0009-0002-8931-1341

NNOTATSIYA

hududimizda mavjud bo‘lgan tarixiy yodgorliklar, me’moriy obidalar, ko‘pchilikka noma’lum bo‘lgan tarixiy aziz avliyolar deb ulug‘lanadigan qadamjolarni turistik imkoniyatlari o‘rganilgan. Qadim Samarqandning

Hozirda madaniy qimmatga ega bo‘lgan me’moriy obidalar, ular bilan bog‘liq bo‘lgan rassomchilik haykaltaroshlik, amaliy bezak san’ati adabiyot va san’at asarlari, arxiv hujjatlari, qadimgi qo‘lyozma kitoblar barkamol avlod tarbiyasini shakllantirishda ma’naviy asos sifatida amaliy ulug‘lanadigan tasavvuf allomalari qadamjolarini turistik imkoniyatlarini

Tasavvuf ahli asosan yetti tabaqaga bo‘lingan va ular quyidagilardir: Xalifa, Shayx, Murshid, Naqib, Vali va Qutb. Tasavvufda eng oliy tabaqa “Qutb” bo‘lib, G‘avsul-A’zam, Bahovaddin Naqshband, Xoja Ahrori Vali, Maxdumi A’zami Dahbediy, Shayx Xudoydodi Vali, Maxdumi Xorazmiy, Imomi Rabboni va Musoxonxoja Dahbediylar zamonalarida qutbul-aqtob hisoblanganlar.

Tasavvuf namoyandalari oxirgi o‘nlab yillar davomida yozganlaridek, ilmu ma’rifat dushmanlari bo‘lmay, balkim, ular yurt ravnaqi uchun

xizmat qilgan, ular ilgari surgan “Ma’rifat” yo‘li (tasavvuf asosi) ham buni isbotlaydi.

Tayanch so‘zlar. Tasavvuf, san’at, turizm, tasavvuf allomalari, qadamjolar, ziyoratgoh, axloqiylik, odob, tarbiya.

Jombo y tumanidagi “Vali Bobo” lariga va ko‘

va

THE ROLE OF SHRINES IN THE DEVELOPMENT OF NATIONAL TOURIZM

Shakhnoza Tursunkulova

ORCID: 0009-0002-8931-1341

ABSTRACT

The article examines the tourism opportunities of historical monuments, architectural monuments, places revered as historical saints, unknown to many people. The forms of beliefs associated with visiting the famous shrines of the Islamic world, such as Khoja Ahror Vali, Makhdumi Azami Dahbedi, Sheikh Khudoydodi Vali of ancient Samarkand, are also analyzed.

Currently, architectural monuments of cultural value, associated paintings, sculptures, works of decorative and applied art, historically constituting the territory of architectural monuments, as well as memorial houses, monumental works of art, anthropology, ethnography, numismatics, epigraphy, cartography, photographic materials, films, audio-video recordings, works of literature and art, archival documents, ancient manuscripts and archaeological sites, protection, study and formation of a mature generation. There are comments about its practical use as a spiritual basis. In addition, they can be effective in developing tourism, especially increasing the tourism potential of the shrines of Sufi scholars, revered as historical saints unknown to many. It was said that the further development of regions which are familiar to the local population is necessaryin domestic tourism.

The people of Sufism are mainly divided into seven classes: Khalifa, Sheikh, Murshid, Naqib, Wali and Qutb. The highest class in Sufism are the “Qutbs”, and they were considered Qutbul-Aktabs during the times of Ghavsul-Azam, Bahawaddin Nakshband, Khoja Ahrori Vali, Makhdumi Azami Dahbedi, Sheikh Khudoydadi Vali, Makhdumi Khorezmi, Imami Rabbani and Musa Khankhoja Dakhbedi.

As representatives of Sufism have written in recent decades, science is not the enemy of enlightenment, but perhaps they served the development of the country, and the path of “Enlightenment” (the basis of Sufism) that they promoted proves this.

As part of the study, visits were made to the mausoleum of Khoja Akhror Vali in Samarkand, historical monuments of Shakhizinda, the shrine of “Vali Baba” in Jambay region and interviews with many pilgrims and tourists. Do you know the shrines of Sufism scholars?, Why do you visit these shrines?, Whose grave is in this shrine, do you have information about his personality and what kind of person he was? My first visit", "I don't know what he did", "I heard that he is a saint", "now I know", "I came with intention", "I wanted to have a child", "I want to study" , “I think it’s a relief, ” etc. similar answers were analyzed that they gave

Key words. Sufism, art, tourism, mysticism, places of pilgrimage, morality, manners, education.

KIRISH

Hozirda madaniy qimmatga ega bo‘lgan me’moriy obidalar, ular bilan bog‘liq bo‘lgan rassomchilik haykaltaroshlik, amaliy bezak san’ati asarlari, me’moriy yodgorliklarning tarixan tarkib topgan hududlari, ya’ni, memorial uylar, monumental san’at asarlari, antropologiya, etnografiya, numizmatika, epigrafika, kartografika, fotografiya materiallari, kinofilmlar, audio-video yozuvlar, adabiyot va san’at asarlari, arxiv hujjatlari, qadimgi qo‘lyozma kitoblar, arxeologiya yodgorliklarini muhofaza qilish, o‘rganish va barkamol avlod tarbiyasini shakllantiruvchi ma’naviy omillar sifatida yuqori baholash mumkin. Turizmni rivojlantirishda ayniqsa, ko‘pchilikka noma’lum bo‘lgan tarixiy aziz avliyolar deb ulug‘lanadigan tasavvuf allomalari qadamjolarini turistik imkoniyatlarini oshirish, . ichki turizmda mahalliy aholiga ma’lum bo‘lgan hududlarni ham yanada taraqqiy ettirish lozim.

Dunyo mamlakatlari vatanimizni yaqindan tanishini, xalqimizning boy tarixi va madaniyatini o‘z ko‘zlari bilan ko‘rishini istasak, aynan turizm imkoniyatlaridan unumli foydalanish zarur. Turizm sohasini rivojlantirish, yangi bosqichga ko‘tarishda avvalo ko‘hna madaniy va arxitektura yodgorliklariga boy bo‘lgan Samarqand, Buxoro, Xiva, Shahrisabz, Marg‘ilon, Termiz kabi shaharlar o‘rni beqiyos. Bu shaharlarda butun dunyo aholisini o‘ziga jalb qiluvchi qadimiy yodgorliklari bor. Registon maydonidagi madrasalar va qadimgi inshootlardagi naqshlar Buyuk ipak yo‘lining ko‘hna shahri bo‘lgan Samarqandni jahon Islom me’morchiligining eng go‘zal namunalaridan

biriga aylantirgan. Samarqandda nafaqat Registon maydoni bor, balki juda ko‘p tarixiy obidalar, qadamjolar, ziyoratgohlar borki, ularning ayrimlari ancha mashhur bo‘lsada, ba’zilari faqat mahalliy aholiga ma’lumdir.

Mamlakatimizda, turizm – O‘zbekiston iqtisodiyotining drayveri deb e’tirof etilmoqda. Prezident SH. M. Mirziyoyev ta’kidlaganlaridek, “Katta salohiyatga ega bo‘lgan ziyorat va tibbiyot turizmini ham jadal rivojlantirish zarur. Yurtimizda 8 ming 200 dan ziyod madaniy meros obyekti mavjud bo‘lib, turizm marshrutlariga ularning atigi 500 tasi kiritilgan. Ziyorat va an’anaviy turizmni rivojlantirish mumkin bo‘lgan marshrutlardagi obyektlar sonini 800 taga yetkazish bo‘yicha choralar ko‘rishimiz kerak. Shu asosda, “respublika ichida turizm xizmatlariga bo‘lgan ehtiyojni qondirishga qaratilgan turizm faoliyati subyektlarining faolligini rag‘batlantirishni ta’minlaydigan ichki turizmni rivojlantirish” dolzarbligicha qolmoqda. (Mirziyoyev, Sh. 2021. B. 174.)

ADABIYOTLAR SHARHI

Yangi O‘zbekiston strategiyasi (Mirziyoyev, Sh. 2021, B. 174.), yurtimizning o‘ta buyuk allomalari Imom Ali Sug`diy va Kumushkent tarixi (Kattayev, K. 2020, B. 4-15.), Samarqandnoma (Kattayev, K. 2017, B. 16-17), Mahdumi A’zam tarixi va mukammal Dahbediylar sulolasi (Kattayev, K. 2016, B. 158-163), tasavvuf allomalari (Kattayev, K. 2017.), Kitobul-ansob (Sam’oniy. 1993, B. 17.), Xudododi Vali (Valixo‘jayev, B, O‘rinboyev, B. 1995, B. 30.), Mahdumi A’zam (2018, sentyabr 24), tasavvuf (Komilov, N. 1996, B. 9.), Bahouddin Naqshband yoki yetti pir (Buxoriy, S. 2017, B. 8.), Movarounnahr tasavvufi tarixi: ta’limotning shakllanishi va tizimlashtirilishi (VIII-XI asrlar) (Rahimov, K. 2020, B. 127.), Naqshbandiy tasavvufiy ta’limoti va barkamol inson tarbiyasi (Navro‘zova, G. 2002, B. 29.), qabr ziyorati va va vasila (Tojiboyev, B. 2013, B. 7.), Surxondaryo viloyati ziyoratgohlari tarixi (Jo‘rayeva, S. 2021.)ga e’tibor qaratilgan.

METODOLOGIYA

Samarqand zaminida minglab taniqli shaxslar, yuzlab allomalar va o‘nlab eng buyuk imom-allomalar o‘tishgan. Hozirgacha birgina Samarqand zaminida dunyo miqyosidagi eng buyuk allomalardan 25 nafarining tarixlari va qabrjoylari aniqlagan. Bu chegara bo‘lmay, kelgusi tadqiqotlar natijasida ularning soni kengayishi aniq. Eng buyuk allomalarning aksariyatlari fiqh, hadis, kalom allomalari bo‘lishib, qolganlari tasavvuf tariqati peshvolari va davlat arboblari bo‘lishgan. Ushbu buyuklarning 9 nafarini qabrjoylari ma’lum; 13 nafarining qabrjoylari esa mustaqillikdan so‘ng aniqlanib, tarixi kitoblarda

yoritilgan; 3 nafari o‘zga yurt va qo‘shni viloyatlarda dafn etilgan. (Kattayev, K. 2020. B. 4) “Al-Buxoriy, ad-Doramiy, al-Moturidiy, al-Hakim Samarqandiy, Abu Laysiy, Burhoniddin Marg‘inoniy, ar-Rastug‘foniy, al-Kindiy, al-Foris, al-Usmandiy, an-Nasafiy, Amir Temur, Mirzo Ulug‘bek, Xoja Ahrori Vali, Maxdumi A’zam Dahbediy, Shayx Xudoydodi Vali, Shayx Maxdumi Xorazmiy va Bobur mirzo kabi yurtimiz shuhratini butun dunyoga yoygan Samarqandiylar (yoki shu yerda ko‘milib, bu nomga erishganlar) ilmu fan, tasavvuf va siyosat bobida muqaddas zaminimizga teng keladigan boshqa yurt yo‘qligiga o‘zgalarni imonga keltirganlar. (Kattayev, K, 2017. B. 15.)

Qadimiy tarixchi Yoqutining yozishicha, Xudo asragan shahar Samarqandda yashash va vafot topib ko‘milish juda katta sharaf hisoblangan; kimki Samarqandda vafot etsa, go‘yo yettinchi osmonda vafot etgani kabi hisoblanar va maloikalar qatorida jannatga kirar ekan. Albatta, bu rivoyatu naqllar Samarqanddagi ulug‘ ziyoratgohlarga ko‘milgan buyuk imomlar, mutasavvuf allomalar hamda ularning izdoshlari haqida aytilgandir. (Sam’oniy. 1993, B. 78.)

Movarounnahr olimlari oltin silsilasini boshlab bergan eng avvalgi imomlar ad-Doramiy as-Samarqandiy; keyinchalik ul zotdan ilm bobida o‘zib ketgan shogirdi va butun dunyo imomi nomi ila sharaflangan al-Buxoriy; islom olamining aksariyatini tashkil etgan sunnat ahli va jamoasining raisi, kalom-aqoid (e’tiqod) ilmining asoschisi Imom al-Moturidiy as-Samarqandiy; ilmi hikmat va haqiqat asoschisi buyuk Imom Abul Qosim al-Hakim as-Samarqandiy; kalom va fiqh ilmining buyuk davomchisi Imom Abu Lays as-Samarqandiy; islom olamidagi eng ulug‘ mazhab bo‘lgan Hanafiya mazhabining buyuk fiqhshunos olimi Imom Burhoniddin Marg‘inoniy as-Samarqandiylardan nafaqat islom ahli, balkim dunyodagi barcha ilm ahllari rozidirlar hamda ilmiy jasoratlaridan abadul-abad minnatdorlar. (Kattayev, K. 2017, B. 16.)

Qadimdan Samarqandning Shohizinda, Banni nojiya, Hazrati Xizr, Xoja Abdu Darun, Chokardiza kabi dunyoga mashhur va eng qadimiy mozorotlari, Go‘ri Amir, Xoja Ahrori Vali, Maxdumi A’zami Dahbediy, Shayx Xudoydodi Vali, Xoja Ishoqi Vali nomli islom olamida mashhur qabristonlari hamda hozirga kelib nomlari o‘chib ketgan Hubob, Fotfar, Xon Sayid Imom, Qutbi Chahordahum, Ruhobod, Radrad (Razroz), Sangrason, Jurjoniya atalmish o‘nlab tarixlari ma’lum noma’lum mozorot-oxiratgohlari bor. (Kattayev, K. 2017, B. 17.)

O‘rta asrlarda zaminimiz hududida islom dini va madaniyati zamirida buyuk allomalar, buyuk insonlar, ilm peshvolari dovrug‘ taratdilar. Chunonchi, tasavvuf ta’limotida Yassaviy, G‘ijduvoniy, Kubraviy,

Naqshbandiy, Xoja Ahrori Vali, Maxdumi A'zami Dahbediylar, shuningdek, Navoiy va Bobur mirzolar she'riyat va tarix sohalarida ulkan yutuqlarni qo‘lga kiritib, yurtimiz shuhratini dunyoga tarannum etishadi. Bu davrda ilmlar ichida fiqh, hadis, kalom, tafsir, falsafa, tasavvuf ta'limotlari taraqqiy etadi. Tadqiqotimiz doirasida, Samarqand shahridagi Xoja Ahror Valiy mavzoleyiga, Shoxizinda tarixiy obidalariga, Jomboy tumanidagi "Vali Bobo" ziyoratgohiga tashrif buyurganimizda, ko‘pchilik ziyoratchilar, turistlar bilan suhbatlashildi. Tasavvuf allomalari qadamjolari-ziyoratgohlarini bilasizmi?, Mazkur qadamjolarga nima maqsadda tashrif buyurasiz?, Bu ziyoratgohda kimning qabri borligini, uning shaxsi va qanday inson bo‘lgani to‘g‘risida ma'lumotingiz bormi?, mazmunida berilgan savollarga ziyoratchilar tomonidan "xa bilaman", "birinchi kelishim", "nima ishlar qilganini bilmayman", "avliyo bo‘lgan deb eshitganman", "endi bilamanda", "niyat qilib keldim", "farzandli bo‘lmoqchi edim", "o‘qishga kirmoqchiman", "yengillik deb o‘ylayman" va xk. shu kabi javoblarni berishdi.

Xoja Ahror Valiy vafotidan 140 yil o‘tib, hukmdor Nodir Divonbegi buyuk ma'naviyat peshvosiga hurmat va ehtirom belgisi sifatida uning sharafiga maqbara qurdiradi. Yo'lbarslar tasvirlangan inshoot naqsh va bezaklar bilan bo‘yalgan, o'yilgan mozaikalar yotqizilgan. Maqbarada qishki va yozgi jome masjidi, ayvon va minorasi bo‘lib, u yerdan yilning istalgan faslida muazzinlar dunyoning turli burchaklaridan kelgan ziyoratchilarni yig‘ib, namoz o‘qib, ko‘ngli orom va yo‘lini topadi.

Xudododi Valining adabiy faoliyati jabrlanib, hayotdan bezib, umidsizlangan jamiyat hayotini aks ettirgan. Xudododi foyda qilgan beklar, oqsuyaklar, askar boshliqlari hamda ularning dumlari bo‘lib yashagan mulla, eshonlar qatorida bo‘lmadi, aksincha mazlum xalqning orasida bo‘ldi. Mehnatkashlarning qayg‘ulari bilan yig‘lashga majbur bo‘ldi va yig‘ladi. Men bu vaqtga qadar she'r aytishga va risolaning yozilishiga bu qadar g‘ayrat qilmagan edim. Hozirda bunga alohida e'tibor berishimning sababai shundaki, istardimki mendan Sizga bir esdalik qolsa, toki mening she'rlarim va risolamni o‘qiganlar o‘zlari uchun saboq olgaylar". (Valixo‘jayev, B, O‘rinboyev, B. 1995. B. 13.) Xudododi Vali Samarqand viloyati Jomboy tumani G‘azira qishlog‘ida milodiy 1532-yilda 71 yoshda vafot etgan. Hozirgi kunda bu tabarruk maskan Samarqand ziyoratgohlaridan biri sanaladi. Xalq ichida mashhur bo‘lgan bu hududga tashrif buyuruvchilar soni ko‘payib bormoqda. Allomaning turkiy va forsiy tillardagi g‘azallari, hikmatlari, fardlari mazmuniga ko‘ra orifona, nasihatomuzdir. Xudododi Valining qarashlarida tasavvufiy yondashuv kuchli bo‘lgan. Ilm, ma'rifat, poklik, halollik, Alloh go‘zalligi, insoniy go‘zallik to‘g‘risida hayotiy hikmatlar yozadi:

Bu namozu ro‘za hech maqsud emasdur bandaga,

Juz magar andin tonib haqdin yuz o‘girgay tangriga.

Odamini qoyil etdi, qildi xush orif sifat,

Xusnini yaxshi tanitib, qildi oshiq o‘ziga. (Valixo‘jayev, B, O‘rinboyev, B. 1995, B. 30.)

Xudododi Valining aytgan so‘zlari, hikmatlari insonlarni o‘z hayotlarini o‘ylashga, insoniylik, odamiylikdan chiqib ketmaslikka chorlaydi. Shu sababli, uning qabri joylashgan joy ziyoratgohga aylangan. Mazkur qadamjoga insonlar toat ibodat qilish bilan birga o‘z ajdodlari xoki poyiga hurmat bajo keltiradilar, ularga munosib bo‘lishga intiladilar. Qalblarini ma’naviy poklaydilar, yomonlik, isrofgarchilik, yolg‘onchilikdan o‘zlarini tiyish uchun o‘zlariga va’dalar berishadi.

Samarqand viloyatidagi ziyoratgohlardan biri Mahdumi A’zam ziyoratgohi bo‘lib, Maxdumi A’zamning obru-e’tibori nafaqat Movarounnahr, balki, Xuroson va Hindistonda ham mashhur bo‘lgan. Minglab musulmonlar Maxdumi A’zamni o‘zlariga pir deb bilganlar.

Samarqand shahrining Miyonqol hududida joylashgan Dahbed qo‘rg‘oni tabarruk ziyoratgohlardan, ko‘pchilik sayyohlar uchun serqatnov manzildir. Dahbeddagi Mahdumi A’zam ziyoratgohida jami 47 ta qabr-tosh saqlangan bo‘lib ularni ko‘pchiligining shaxsiyatlari aniqlangan. Hozirgi kunda Mahdumi A’zam tarixiy ziyoratgohiga kiruvchi dahma, masjid va xonaqohlar ta’mirlanib, atroflari obodonlashtirildi. Mah-dumi A’zam qoldirgan boy ma’naviy meros bugungi kunda keng miqyosda o‘rganilmoqda va bu ulug‘ zotning ayrim asarlari katta nusxada chop etilmoqda**. (Xudoyorov, I. 2018, sentyabr 24.)**

Xalq orasida shunday rivoyat yuradi: Mahdumi A’zam o‘quvchilarini ibodat vaqti ko‘zlarini ochmasliklariga buyruq beradi. Shunday bo‘lsada, bir o‘quvchi itoat qilmaydi. Ko‘zini ochib qarasa, Eronning zimiston qamoqxonasida bo‘lib qoladi. Mahbusning baqirig‘idan soqchilar qochib ketishadi va tentaknamo bu asirni eroniy shoh huzuriga olib kelishadi. O‘quvchi bo‘lib o‘tayotgan hodisani podishohga tushuntirishga harakat qiladi, lekin bu voqea eron hukmdorini kulguga qo‘yadi, halos. Shunda podshox “yolg‘onchi”ni daraxtga bog‘lab, kulimsirab, “Agar shayxing shunchalik qudratli ersa, seni orqaga olib ketsin. . . ” deydi. Ertasiga bu joyda na murid, na daraxt ko‘rinmaydi - faqat daraxt ildizining o‘rnigina qoladi.

Aytishlaricha, hayratda qolgan eroniy shoh o‘limidan so‘ng Hazratning oyog‘i ostiga ko‘milishni istashiga buyruq beradi. Bu qabrni ko‘rish ham mumkin. Eron tut daraxti esa hanuz o‘sib, o‘zining g‘ayritabiiy shakli va o‘lchami bilan atrofdagilarni hayratga solishda davom etmoqda.

Samarqand zaminida ulug‘ mozorotlar juda ko‘p, ularning ko‘pchiligi tasavvuf allomalariga mansub bo‘lib, Dahbed qabristoni ham shular jumlasidandir. 1993 yilda Maxdumi A’zam qadriyatiga hurmat bilan Samarqand ko‘chalaridan biriga nomi berildi. Maxdumi A’zamning farzandlaridan qolgan avlodlar aksariyat qismi hozirda Dahbed mavzeida yashaydilar va ularning aniq yozilgan shajaralari ham bor.

Mahdumi A’zam to‘g‘risidan tarixchi shoir Kattaxon xojai Muznibiy-Dahbediy o‘zining “Risolai tarixi Dahbediya” asarida shunday yozadi:

Hazrati Maxdumi A’zam dunyoda qutbi zamon

Ravzasi (jannat bog‘i) ahli tariqatga erur dorul-omon.

Marqadi (qabri) pokin ziyorat aylangiz, ey do‘ston

Toki bo‘lgaysiz ikki olamda har g‘amdin omon. (Kattayev, K. 2017, B. 88-89.)

NATIJALAR

Yoshlarni sog‘lom e’tiqodi, to‘g‘ri dunyoqarashini shakllantirishga, shuningdek allomalarimiz ma’naviy merosi va ibratli hayoti to‘g‘risidagi ma’lumotlar targ‘iboti asosida vatanparvar, bag‘rikeng va jonkuyar saxovatli, diyonatli shaxs sifatida tarbiyalash maqsadga muvofiqdir.

Tasavvuf ilmi shakllangan davrda, dunyodan ko‘ngil uzgan, ammo zohidlarga o‘xshamaydigan, “bir nazar bilan tuproqni kimyo etadigan” (Hofiz Sheroziy) zehnu zakovat, aql-farosatda tengsiz, ammo o‘zga mutafakkirlar, faylasuflardan ajralib turadigan, shariat ilmini bilgan, ibodatda mustahkam, oddiy dindorlardan farqlanadigan ajoyib xislatli odamlar toifasi paydo bo‘lgan ediki, ularni ruh kishilari deb atardilar. Bularni ahtulloh, avliyo, ahli hol, ahli botin, arbobi tariqat, darvesh, qalandar, faqir degan nomlar bilan tilga oladilar. Ammo bu toifaga “so‘fiy” nomi qo‘llanilgan”. Tariqat pirlari, so‘fiylar hozirgi til bilan aytganda, fidoyi muallimlar bo‘lib, bir necha avlodni asr-asrlardan beri tarbiyalab kelmoqda. (Buxoriy, S. 2017, B. 8.)

“…sufiylar o‘z uy-joylari va yashash manzillarinitashlab, boshqa yurtlarga chiqib ketganliklari sababidan “g‘arib’ (“musofir”), ko‘p yurtlarga sayohat qilganliklari jihatida “sayyoh’, g‘orlarda yashaganlari uchun “shikaftiy” (“g‘orda yashovchi”), doimo och yurganliklari sababli

“ju’iy” (“och”), mol-dunyoga ega bo‘lmaganliklari jihatidan “faqir” (“qashshoq”) hamda qalblari nurga to‘la bo‘lganligi uchun “nuriy” (“nurli”) deb ham atalganlar”. (Rahimov, K, 2002, B. 127.)

G. Navro‘zovaning fikricha, “tasavvufiy qarashlarda komil inson va akmal kishilar bir-biridan farqlanadilar. Bularni avliyo va anbiyo deb ataymiz. Bularning ham darajalari bor: ba’zilari komil, ba’zilari akmal, bir qismi esa fozil, yana bir qismi afzal, yana biri afzalu akmaldir”. (Navro‘zova, G. 2002, B. 29.)

Pokiza axloq bo‘l har vaqt hama hol,

Pokiza xislatli zot ahli kamol.

Haqning rizosidin ne bor ortiqroq?

Haq rozidur, bo‘lsang pokiza xisol (xislat). (Buxoriy, S. 2017, B. 13.)

Tasavvuf allomalari to‘g‘risida turli qarashlar mavjud, yillar davomida ularning ilm-ma’rifat yo‘lidagi mehnatlari munosib qadrlanib kelinmoqda. Qabrlari esa muqaddas qadamjolarga aylangan. Odamlar ziyoratgohlarga nima uchun borishadi?, Qabrlargachi? Ahli sunna val jamoa nomi bilan mashhur bo‘lgan to‘rt mazhab olimlarining barchasi qabr ziyorati foydali va savobli ekanligini aytib o‘tilgan. . . . Qorilar shayxi Hofiz Jazariy “Hisnul hasiyn” kitobida shunday deb yozadi: “Solih insonlarning qabrlari duo ijobat bo‘ladigan joylardir”.

Inson gunohlarini tan olib, o‘ziga nisbatan Allohga yaqinroq bo‘lgan avliyolarning qabrini ziyorat qilib, u yerda Allohga yolvorar ekan, Alloh taolo o‘sha avliyolar haqqi hurmati uning duosini ijobat qiladi. Bu e’tiqod ko‘rinishi islomda “vasila” ya’ni Allohdan hojatini so‘rashda banda o‘zi va Alloh orasiga bironta avliyoni vosita qilishidir. (Tojiboyev, B. 2013, B. 7.) Qabrlar tarixiy xotira, muqaddas maskan, milliy va ma’naviy qadriyatning ruhiy bekati hisoblanadi. Qabr ahli barcha moddiy ehtiyojdan mosuvodir. Agar hayotliklarida amalga oshirgan ishlari vafotlaridan keyin ham eliga va xalqiga nafli, namunali hisoblansa, ularning xotiralarida yashab, milliy timsolga aylanadi. Muxlislari ixlosdan fayz, faxrdan muxabbat hosil etganlar. Ular avliyo, azizlik martabasiga yetib, qabrlari tabarruk ziyoratgohlarga aylangan. (Jo‘rayeva, S. 2021, B. 7.)

Ajdodlarimizdan meros bo‘lib qolgan bu an’ana, ya’ni buyuk, aziz deya ulug‘lanadigan go‘zal qalb va ijod sohiblarining qabrlariga tashrif buyurib, ularning ruhlari shod bo‘lishlarini tilab, duolar qilib, shu asnoda, odamlar ham o‘zlarini qalblarini mehr va g‘ururga, ishonch va umidga to‘ldirib, ma’naviy poklanadilar. Shu sababli, o‘z tarixiy makon va

zamonida ilm, din borasida mashhur bo‘lgan tasavvuf allomalarning mamlakatimiz bo‘ylab joylashgan qadamjolaridan diniy turizmni rivojlantirishda o‘rni kattadir.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, birinchidan, davlatimizda turizm istiqbollaridan muvaffaqiyatli natijalar kutilayotgan keng islohotlar davrida tasavvuf allomalari qabrlariga e’tibor qaratish, ularni yirik ziyoratgohlarga aylantirish hamda ularning ijodi va faoliyati bilan tanishish imkoniyatini beruvchi muzeylar tashkil etish, obodonlashtirish va homiylarni jalb qilish, ilmiy tadqiqot ishlari olib borish zarur, ikkinchidan, kelajak avlodni milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalashda ajdodlarimizning ibratli hayoti, e’tiqodi, dunyoqarashini har tomonlama o‘rganish, asarlarini tub mohiyatini tushunish maqsadga muvofiqdir, uchinchidan, yoshlarni vatanparvar, bag‘rikeng va jonkuyar, saxovatli, diyonatli shaxs sifatida tarbiyalashda ajdodlarimizning tajribalari metodologik manba bo‘lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

Мирзиёев, Ш. (2021, В. 174.) Янги Ўзбекистон стратегияси. Toshkent: O‘zbekiston nashriyoti.

Каттаев, К. (2020, В. 4-15.) Юртимизнинг ўта буюк алломалари, Имом Али Суғдий ва Кумушкент тарихи. Тошкент: НАВРЎЗ.

Каттаев, К. (2017, В. 16-17.) Самарқанднома. Тошкент: Mashhur-press”.

Самъоний. (1993, В. 17.) Китабул-ансоб (тадқ. Ш. Камолиддинов). Тошкент.

Каттаев, К. (2017, В. 16-17.) Самарқанднома. Тошкент: Mashhur-press.

Валихўжаев, Б. Ўринбоев, Б. (1995, В. 30.) Худододи Вали. Самарқанд: СамКИ.

Худоёров, И. (2018, sentyabr 24) Маҳдуми Аъзам зиёратгоҳи http://old. muslim. uz/index. php/-maqolalar/item/10686

Каттаев, К, (2017, В. 88.) Тасаввуф алломалари. Тошкент:Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи nashriyoti.

Комилов, Н. (1996, В. 9) Тасаввуф. Тошкент: Ёзувчи.

Бухорий, С. (2017, В. 8.) Баҳоуддин Нақшбанд ёки етти пир. Тошкент: Наврўз.

Раҳимов, К. (2002, В. 127.) Мовароуннаҳр тасаввуфи тарихи: таълимотнинг шаклланиши ва тизимлаштирилиши (VIII-XI асрлар). Тошкент: Akademnashr.

Наврўзова, Г. (2002, В. 29.) Нақшбандий тасаввуфий таълимоти ва баркамол инсон тарбияси: фалс. фан. доктори дис. автореф. Тошкент:

Тожибоев, Б. (2013, В. 7.) Қабр зиёрати ва васила// Имом ал-Бухорий сабоқлари. Самарқанд.

Жўраева, С. (2021) Сурхондарё вилояти зиёратгоҳлари тарихи. Тошкент: O‘zkitob savdo nashriyot matbaa ijodiy uyi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

Mirziyoyev, Sh. (2021, B. 174.) Yangi O‘zbekiston strategiyasi. Toshkent: O‘zbekiston.

Kattayev, K. (2020, B. 4-15.) Yurtimizning o‘ta buyuk allomalari, Imom Ali Sug‘diy va Kumushkent tarixi. Toshkent: NAVRO‘Z.

Kattayev, K. (2017, B. 16-17.) Samarqandnoma. Toshkent: Mashhur-press.

Sam’oniy. (1993, B. 17.) Kitabul-ansob (tadq. SH. Kamoliddinov). Toshkent.

Kattayev, K. (2017, B. 16-17.) Samarqandnoma. Toshkent: Mashhur-press.

Valixo‘jayev, B. O‘rinboyev, B. (1995, B. 30.) Xudododi Vali. Samarqand: SamKI.

Xudoyorov, I. (2018, sentyabr 24) Mahdumi A’zam ziyoratgohi http://old. muslim. uz/index. php/-maqolalar/item/10686

Kattayev, K, (2017, B. 88.) Tasavvuf allomalari. Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi.

Komilov, N. (1996, B. 9) Tasavvuf. Toshkent: Yozuvchi.

Buxoriy, S. (2017, B. 8.) Bahouddin Naqshband yoki yetti pir. Toshkent: Navro‘z.

Rahimov, K. (2002, B. 127.) Movarounnahr tasavvufi tarixi: ta’limotning shakllanishi va tizimlashtirilishi (VIII-XI asrlar). Toshkent: Akademnashr.

Navro‘zova, G. (2002, B. 29.) Naqshbandiy tasavvufiy ta’limoti va barkamol inson tarbiyasi: fals. fan. doktori dis. avtoref. Toshkent.

Tojiboyev, B. (2013, B. 7.) Qabr ziyorati va vasila// Imom al-Buxoriy saboqlari. Samarqand.

Jo‘rayeva, S. (2021) Surxondaryo viloyati ziyoratgohlari tarixi. Toshkent: O‘zkitob savdo nashriyot matbaa ijodiy uyi.

EXTENDED ABSTRACT

THE ROLE OF SHRINES IN THE DEVELOPMENT OF NATIONAL TOURIZM

Currently, architectural monuments of cultural significance, associated painting, sculpture, decorative and applied arts, historically established territories of architectural monuments, memorial houses, monumental works of art, anthropology, conservation and the study of ethnography, numismatics, epigraphy, cartography, photographic materials, films, audio-video recordings, works of literature and art, archival documents, ancient manuscripts, archaeological sites are very relevant.

In particular, with the development of tourism, it is necessary to increase the tourism opportunities of the places of mystics, revered as historical saints, and the further development of territories known to the local population in domestic tourism.

Since we want the countries of the world to get to know our Motherland, to see with their own eyes the rich history and culture of our people, they say that these desires can be realized through tourism.

Cities such as Samarkand, Bukhara, Khiva, Shakhrisabz, Margilon, Termez have ancient historical monuments that attract people from all over the world.

The madrasah on Registan Square and the patterns of ancient buildings have made Samarkand, the old city of the Great Silk Road, one of the most beautiful examples of Islamic architecture in the world.

Samarkand has not only Registan Square, but also many historical monuments, shrines, shrines, some of which are quite famous, while others are known only to local residents.

It is noted that there are important reasons for recognizing tourism as a driver of the country’s economy.

The tourism industry has become the most profitable industry of the 21st century. The development of pilgrimage tourism, as well as other

sectors of tourism, plays an important role in strengthening the national and regional economy of our country.

The potential of our country in terms of pilgrimage tourism is very high, and now a visa-free regime has been created for Muslim countries.

In Uzbekistan, major reforms are being implemented at the state level to create the legal and institutional framework for pilgrimage tourism and tourism development.

Thousands of famous people, hundreds of scientists and dozens of the greatest imams passed through Samarkand. At the moment, we have been able to determine the stories and graves of 25 of the world's greatest scientists only on the soil of Samarkand. This is not the limit, and as a result of future research, their number will increase.

It should be noted that the places where historical monuments are located, belonging to great devotees of science and great artists, experts in Sufism, are known to local residents, and there is little advertised information about them.

Al-Bukhari, ad-Dorami, al-Moturidi, al-Hakim Samarkandi, Abu Laisi, Burkhoniddin Marginani, ar-Rastughfani, al-Kindi, al-Faris, al-Usmandi, an-Nasafi, Amir Temur, Mirzo Ulugbek, Khoja Ahrori Vali, Makhdumi Azam Dahbedi, Sheikh Khudoydodi Vali, Sheikh Makhdumi Khorezmi and Mirza Babur, scientists from Samarkand who spread the glory of our country to the whole world (or those who were buried here and deserved this name) science, mystics and those who made others to believe that there is no other country equal to our holy land in terms of politics.

Since ancient times, the world famous and ancient shrines of Samarkand, such as Shahizinda, Banni Nojia, Hazrat Khizr, Khoja Abdu Darun, Chokardiza, Gori Amir, Khoja Ahrori Vali, Makhdumi Azami Dahbedi, Sheikh Khudoydodi Vali, Khoja Isaki Vali and the famous Islamic cemeteries in Samarkand the world, as well as dozens of unknown cemeteries with a known history, such as Khubab, Fatfar, Khan Sayed Imam, Qutbi Chakhordahum, Rukhabad, Radrad (Razroz), Sangrason, Jurjaniya, the names of which have now disappeared as tourist sites definite.

Educating young people as patriots, tolerant and enthusiastic, generous, pious people based on the formation of a healthy faith, a correct worldview, as well as promoting information about the spiritual heritage and exemplary life of our scientists is appropriate.

Visiting the graves of the "seven feasts" has become a good tradition in Bukhara; it has been studied that the graves of Bukhara saints, who enlightened the hearts of people with the light of enlightenment and spirituality, also serve the development of internal pilgrimage tourism.

This tradition inherited from our ancestors, that is, visiting the graves of great and dear creators, wishing their souls happiness, offering prayers, and at the same time filling their hearts with love and pride, trust and hope, they make pilgrimages for spiritual purification. For this reason, he emphasizes the feasibility of using the opportunities for developing religious tourism at the shrines of Sufi scholars, famous for science and religion in their historical place and time, located throughout our country.

PROBLEMS OF ASSESSING THE DEVELOPMENT TRENDS OF TOURISM IN THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN AND THE MECHANISM OF ITS SUPPORT

Khakimova Dildora Rustam kizi

Master's degree student in Economics

Abstract

The main purpose of writing the present scientific article is to research the development trends of tourism in Uzbekistan and the evaluation of its support mechanism. Based on this goal, the following tasks were solved: analysis of the geographical composition of tourists entering Uzbekistan and their grouping; grouping and systematization of incoming tourists according to their purpose of arrival; clarification of tourist organizations operating in the country and the services they provide; clarifying the position of tourism in international trade and determining directions for increasing its share in the Gross Domestic Product (GDP). The analysis of materials demonstrates the significant role of tourism firms and organizations in the development of tourism. Their number and scope of service in the country is increasing year by year. Today, in the territory of the republic, great attention is paid to the development of the service sector in order to achieve the effectiveness of increasing the investment potential of the tourism sector. As a result of the research, we would like to emphasize the need to implement the following activities in the field of tourism development in the country: improvement of the regulatory base of the tourist network is required; it is necessary to develop and approve the rules for the provision of tourist and hotel services; standards for the classification of food and transport facilities have not been developed; passenger transportation rates are high and not competitive; the number of air connections is insufficient, passenger transportation tariffs are high and not competitive; the level of diversification of tourism services such as pilgrimage, medical, gastronomic, rural (farming); the national tourist brand has not been formed; domestic tourism is developing slowly; there is a lack of qualified personnel in the field of tourism, which is explained

by the lack of a complex multi-level system of continuous education in the field of tourism, the use of outdated curricula and programs, the level of methodological provision of training lags behind world standards.

Keywords: tourism, tourism services, travel purposes, tourist organizations.

INTRODUCTION

In the context of modernizing the economy, the impact of the tourism sector on the improvement of the innovative economy on the assessment of practice and the problems of its improvement based on scientific and practical significance, as well as insufficient research in the economic literature, became the basis for choosing this topic as an object of study.

LITERATURE REVIEW

Much research has been accomplished on the development of the tourism sector and its importance. For example, theoretical and methodological foundations of tourism development and the factors affecting it are highlighted in the studies of Toraev B. Kh. (Toraev, 2008), Safarov B. Sh. (Safarov, 2015), Muminov N. G. (Muminov, 2022; Muminov, 2022), Wiesiaw Alejziak, Ryszard Winiarski (Alejziak & Winiarski, 2005), Julio Aramberri, Richard Butler (Aramberri & Butler, 2004). Development features of ecological tourism are deeply analyzed in the research by such scientists as Andrew Holden (Holden, 2016), Hoshimov M. (Hoshimov, 2009), Tukhliev N. , Abdullaeva T. (Tukhliev & Abdullaeva, 2006), Kholmatjonov B. M. , Petrov Yu. V. (Kholmatjonov et al. , 2020), AYGÜN OGUR, Aysun; HAZAR KALONYA, Dalya; GÜLHAN, Görkem (OGUR et al. , 2021), KOÇ, Üyesi Canan; KEJANLI, Türkan (Üyesi & Türkan, 2022). The research on the issues of the formation and sale of tourist products is worked by several outstanding scientists such as Durovich A. P. (Durovich, 2008), Hristov T. T. (Hristov, 2007), Fedtsov V. G. (Fedtsov, 2008), Ludnikova V. V. (Ludnikova, 2013), Voloshinova M. V. , Zagorskaya V. V. (Voloshinova & Zagorskaya, 2021), Usmanova D. K. (Usmanova, 2009), Egamberdiev F. , Makhmudov M. (Egamberdiev & Makhmudov, 2022; Egamberdiev F. , 2022), and others. Pardaev M. Q. , Atabaev R. , Pardaev B. R. (Pardaev et al. , 2007), Tukhliev I. S. , Kudratov G. H. (Tukhliev et al. , 2010), Kim T. V. (Kim, 2019), Douglas G. Pearce (Pearce, 1992), Stanciulescu, G. , State, O. (Stanciulescu & State, 2008) researches have studied the potential of tourism development, tourism planning and the role of tourist organizations in its development. In these studies, the activities of the tourism sector in the conditions of the coronavirus pandemic in different countries of the world are also covered. The analysis of materials related to tourism includes the analysis of the

features of the modern development of this industry in our country and the problems of evaluating the mechanism of tourism support.

METHODOLOGY

The purpose of this scientific paper is to research the issues of assessing the development trends of tourism in Uzbekistan and the mechanism of its support. Based on this goal, the following tasks were solved: analysis of the geographical composition of tourists entering Uzbekistan and their grouping; grouping and systematization of incoming tourists according to their purpose of arrival; clarification of tourist organizations operating in the country and the services they provide; clarifying the position of tourism in international trade and determining directions for increasing its share in GDP.

The methodology of scientific research is based on the tasks set and the development of concepts for solving problems and the sequence of their implementation. The present work included in itself such methods, as completely serving as a basis of the study, selective and comprehensive research, structural analysis, intersectoral balance, systematic approach to the research of tourism complex problems, and target forecasting methods (Blaug, 1993). The current research analyzes the role and development prospects of the tourism complex in the field of services. A deep analysis was effectuated of the geographical composition of tourists entering the country, the composition following the purpose of arrival, and the effectiveness of tourist organizations and hotels serving them.

RESULTS

During 2010-2017, tourism services exports doubled to us $ 546. 9 million in 2017 and US $ 1, 041 million in 2018. The growth rate of the number of foreign visitors until 2016 exceeded 2. 69 million people, with an average annual rate of 8%, in 2017-7%. 5. 2 million foreign tourists visited Uzbekistan in 2022. As a result of measures aimed at supporting and protecting the private sector, the number of tourism organizations, which amounted to 398 in 2015, decreased to 337 at the end of 2020, while the number of hotel farms increased from 661 to 1056. In 2018, 133 vehicles (48 buses and 85 minibusses) of the tourist level were purchased. The terms of consideration of documents for the issuance of a license for tourist activities are reduced from 15 to 10 days.

To further develop the investment potential of the network, French companies were involved in the development of the free tourist zone “Chorvok”. Contracts for the establishment of three clusters worth $295, 000 were signed with the Turkish IdeallST company in Khorezm,

Namangan, and Surkhandarya regions. The total cost with foreign and domestic investors is 600 million dollars investment proposals have been developed. As a result of the practical measures taken, the flow of tourists in 2022 amounted to almost 5. 2 million. the population was more than twice the figure for such a period in 2017 (2. 69 million.). The influx of young tourists aged 31-55 years increased. The number of trips on domestic tourism exceeded 1 million, including 0. 3 million by the Council of the Federation of trade unions. , 0. 2 million by the Youth Alliance. , The "Mahalla" fund has raised $ 0. 1 million. , 0. 1 million by public and religious organizations. , and 0. 2 million trips were organized by business entities.

In 2020, the number of foreign citizens who came to the Republic of Uzbekistan for tourist purposes amounted to 1504. 1 thousand people. This indicator was 6748. 5 thousand people in the same period of 2019. At the same time, in 2020, citizens of the Republic of Uzbekistan who went for tourist purposes amounted to 2001. 5 thousand people, and in 2019 this figure was 8437. 8 thousand people (see Table 1).

Table 1

The number of foreign citizens who came to the Republic of Uzbekistan for tourist purposes and citizens of Uzbekistan who left for tourist purposes (thousandpeople) (O'zbekiston, 2021)

According to the data in this table, 94. 4% of the total number of visitors in 2020 were from CIS countries, and 83. 8 thousand people (5. 6%) came from distant foreign countries. In 2020, Uzbek citizens who went to the CIS countries made up 92. 1% of the total number of people who left, and 7. 9% went to other countries.

The majority of foreign citizens who came to the Republic of Uzbekistan were 508, 000 people from the Kyrgyz Republic (33. 8% of all visitors), 424, 100 people from the Republic of Kazakhstan (28. 2%), 337, 500 people from Tajikistan (22. 4 %), 81. 6 thousand people from Russia (5. 4 %), 60. 6 thousand people from Turkmenistan (4. 0 %), 2. 2 thousand people from Azerbaijan (0. 1 %) and 1. 6 thousand people from Belarus (0. 1 %) visited.

Most of the foreign citizens who came to our country from distant foreign countries are 21, 000 people from Turkey (1. 4%), 7. 2 thousand people from China (0. 5%), 6. 7 thousand people from South Korea (0. 4%), India 4. 7 thousand people (0. 3%), 2. 1 thousand people from Germany (0. 1%), 1. 8 thousand people from the USA (0. 1%), 1. 4 thousand people from Japan (0. 1%)) and 1. 1 thousand people (0. 1%) visited from France.

The main part of the citizens of the Republic of Uzbekistan who went abroad - 947. 7 thousand people (26. 0% of all people who went abroad), to the Republic of Kazakhstan 520. 3 thousand people (15. 0%), to

Tajikistan 299. 3 thousand people (2. 7%), 53, 200 people went to Russia (0. 8%), 16, 600 people went to Turkmenistan (0. 2%), 1, 400 people went to Azerbaijan and 3, 200 people went to Belarus (0. 1%).

Most of the citizens of the Republic of Uzbekistan who went abroad went to Turkey (62. 7 thousand people), Saudi Arabia (29. 5 thousand people), UAE (27. 8 thousand people), South Korea (9. 8 thousand people), India (5 4, 000 people), Egypt (4, 900 people), Thailand (4, 700 people), USA (3, 100 people), Germany (1, 700 people) and Singapore (1, 300 people) organized.

From the distribution of foreign citizens who came to the Republic of Uzbekistan for tourist purposes in 2020, it can be seen that 4. 7 thousand of them (50. 1% men, 49. 9% women) were for study, 15. 0 thousand people (46. 5% men, 53. 5% women) for medical purposes, 16. 3 thousand people (85. 2% men, 14. 8% women) for commercial purposes, 17. 4 thousand people (87. 2% men, 12. 8% women) for service 129. 3 thousand people (54. 4% men, 45. 6% women) came for leisure and recreation, 1321. 4 thousand people (49. 7% men, 50. 3% women) came to see their relatives (see Table 2).

Table 2

Travel goals of foreign citizens who came to the Republic of Uzbekistan (2020, thousand people) (O'zbekiston, 2021)

	total	**Travel purpose**					
		Work		**leisure and recreation**	**visit relatives**		**commerce**
Total	1504, 1	17, 4	4, 7	129, 3	1321, 4	15, 0	16, 3
from the CIS countries	1420, 3	7, 2	3, 4	87, 9	1304, 9	15, 0	1, 9
From other countries	83, 8	10, 2	1, 3	41, 4	16, 5	0, 0	14, 4

The main purpose of the trip of foreign citizens who came to the Republic of Uzbekistan for tourist purposes was to visit relatives, which made up 87. 8%. In turn, 8. 6% of foreign citizens visited for leisure and recreation, 1. 2% for service, 1. 1% for business, 1. 0% for medical treatment, and 0. 3% for study.

The statistical analysis of the distribution of the citizens of the Republic of Uzbekistan who went abroad in 2020 according to the purpose of the trip showed that 16. 5 thousand of them (47. 6% of them were men, 52. 4% were women) for treatment, 24. 4 thousand (91. 9%) men, 8. 1% women) for work, 107. 6 thousand people (57. 6% men, 42. 4% women) for study, 158. 6 thousand people (52. 8% men, 47. 2% women) 1694. 4 thousand people (53. 7% men, 46. 3% women) left for the purpose of leisure and recreation (Table 3).

Table 3

The number of citizens of the Republic of Uzbekistan who left for the purposes of travel (2020, thousand people) (O'zbekiston, 2021)

	total	**Travel purpose**					
		Work	**Study**	**leisure and recreation**	**visit relatives**	**Treatment**	**commerce**
Total	2001, 1	24, 4	107, 6	158, 5	1694, 5	16, 5	-
from the CIS countries	1843, 3	22, 7	101, 7	30, 3	1679, 1	9, 5	-
From other countries	158, 2	1, 7	5, 9	128, 2	14, 4	7, 0	-

The statistical analysis of the distribution of the citizens of the Republic of Uzbekistan who went abroad in 2020 according to the purpose of the trip showed that 84. 7% of them went to see relatives, 7. 9% went for leisure and recreation, 5. 4% went to study, and 1. 2% went to work. and 0. 8% went for treatment.

Tourist firms and organizations have a great place and role in the development of tourism. In our country, the number and the scope of services are increasing year by year, the number of tourist companies and organizations was 313 in 2010 and reached 517 in 2019. In 2020, as a result of the negative impact of the coronavirus pandemic and the global financial and economic crisis, their number slightly decreased to 337. The number of visitors served by them increased from 332. 4 thousand people in 2010 to 942. 0 thousand people in 2019, i. e. more than 2. 8 times (see Table 4).

Table 4

Organizations that accomplish tourist activities (Turistik, 2023)

	2010y	**2016y**	**2017y**	**2018y**	**2019y**	**2020y**
Number of tourist companies and organizations, unit	313	433	449	502	517	337
	363, 3	1 7	670, 0	713, 2	942, 0	212, 3
	332, 4	351, 0	558, 0	613, 4	788, 8	186, 2
	30, 9	80, 1	72, 5	84, 9	128, 5	18, 6
		34, 3	38, 8	14, 9	24, 7	7, 5

From 2010-2019, the number of people received by tourist companies and organizations increased from 332, 400 to 788, 800 (237. 3%), and the number of sent people increased from 30, 900 to 128, 500 (415. 8%). Due to the impact of the coronavirus pandemic and the global financial and economic crisis, the number of admissions in 2020 compared to 2019 decreased by more than 4 times, and the number of departures decreased by 6. 9 times.

Hotel infrastructure plays an important role in the development of tourism in our country. The number of hotels and similar means of accommodation (facilities) increased from 434 in 2010 to 1056 in 2020, i. e. by 2. 5 times. During this period, the number of places in them increased from 22, 600 in 2010 to 50, 408 by 2020, that is, by 2. 2 times. The number of visitors accommodated in hotels and similar accommodation facilities (facilities) increased from 946. 8 thousand people to 2193. 4 thousand people in 2010-2019, i. e. by 2. 3 times. It decreased by 3. 1 times in 2020 compared to 2019 due to the impact of the coronavirus pandemic and the global financial and economic crisis (see Table 5).

Table 5

Indicators of hotels (Mehmonxonalar, 2023)

	2010y	**2016y**	**2017y**	**2018y**	**2019y**	**2020y**

A number of hotels and similar accommodation facilities (objects)	434	750	816	916	1051	1056
including						
number of places, unit	22600	37795	39833	40788	46671	50408
hosted visitors, thousands of people	946, 8	1714, 2	1714, 2	2125, 9	2193, 4	702, 8

Today, in the territory of our country, great attention is paid to the development of the service sector to achieve the effectiveness of increasing the investment potential of the tourism sector. Currently, the development of the service sector is ahead of the growth of material production. In 2021, the share of services in the gross domestic product (GDP) was 47. 3 percent. In 2021, the production volume of services amounted to 116, 795. 7 billion som and increased by 8. 9%.

The impact of international tourism on the country's foreign trade is significant in developed countries, and a positive balance has been achieved even in the conditions of the coronavirus pandemic. Differences between the shares of international tourism in foreign trade in Uzbekistan and other Central Asian countries are presented in Table 6 below.

Table 6.

The share of tourism in foreign trade, (in %) (Svspb, 2021)

Due to the pandemic, the balance of tourism in our country was negative in 2020. Tourism imports amounted to 888. 2 million US dollars, and exports amounted to 345 million US dollars, with a negative balance of 543. 1 million US dollars.

In 2020, 62 million jobs were lost in the tourism sector, according to the World Tourism Organization, due to restrictions imposed in the context of the coronavirus pandemic and the global financial and economic crisis. Its share in the world GDP fell to 5. 5% (4671 billion US dollars) (see Table 7).

Table 7.

Share of income from international tourism in exports and GDP (2020y) (Svspb, 2021)

In order to reduce the negative impact of the coronavirus pandemic, the participants in the tourism sector of Uzbekistan received the following benefits and privileges:

- the fixed tax rate on the income of tour operators, travel agents, and accommodation facilities has been reduced by 50%;

- tour operators, travel agents, and accommodation facilities were exempted from payment of land tax and property tax levied on legal entities;

- the social tax rate was set at 1%;

- calculation and payment of tourist activity fees for tour operators, travel agents, as well as accommodation facilities, was temporarily suspended;

- the interest costs of tourist organizations on previously granted loans from commercial banks for the construction of accommodation facilities were partially reimbursed;

- the costs of upgrading, reconstruction, and strengthening of the material and technical base for the classification or modernization of hotels were partially covered.

The decree of the president of the Republic of Uzbekistan dated May 28, 2020 "on measures that cannot be delayed in supporting the tourism sector to reduce the negative impact of the coronavirus pandemic" provides for the subsidization of accommodation facilities in the amount of 10% of the cost of accommodation services (hotel services) from June 1, 2020 to March 1, 2021.

Residents of the Republic of Uzbekistan at the expense of funds — the total number of foreign tourists brought by them from the date of the resumption of tourism to tour operators and tour agents until reaching 500, 000 people were brought to Uzbekistan in accordance with the decree of the president of the Republic of Uzbekistan "On measures for the further development of the tourism sector in the Republic of Uzbekistan" dated August 13, 2019 PF-5781, allocating incentive subsidies on the condition that they have at least five days on the territory of the Republic of Uzbekistan.

From the date of the resumption of inbound tourism at the expense of the fund, until December 31, 2021, for foreign tourist groups consisting of at least 10 people, the expenses of tour operators for air and railway tickets will be covered by the ticket price, provided that they organize a tour in the Republic of Uzbekistan and spend at least five nights in their accommodation facilities. Partial subsidization in the amount of 30 percent was established.

According to estimates, the total cost of distributed projects is 60 billion is more than som. Thirdly, in order to attract foreign investments in the field of tourism, a number of incentives were introduced for the construction of hotels based on the conditions of public-private partnerships. According to this document, for each room of the built 3-star hotels, 30 mln. , 40 mln. for 4-star hotels will be allocated from the state budget. It was decided to allocate compensation of soms. At the same time, the practice of partially compensating royalty costs of hotels that have attracted world-famous hotel brands has been introduced. According to it, 200 US dollars were allocated for each room of 3-star hotels, and 400 dollars for 4-star hotels. As a result, the number of deployment tools has increased dramatically. In particular, between 2016 and 2020, their number increased from 750 to 1, 308, and the number of available places increased from 34, 000 to 62, 000. Also, during 2018-2020, the number of guest houses increased 13 times to 1386.

Analysis of the profit from tourism leads to interesting comparisons. Compared to Russians, there are twice as many tourists in the US population, while the profit from this network is five times more. This contributes to the development of the state economy.

The share of the tourism sector in the gross domestic product of Uzbekistan is only 2. 3 percent. In foreign countries, this figure reaches up to 10 percent. It is necessary to increase the importance and role of tourism in Uzbekistan. All the efforts being made justify the fact that in the coming years there is a chance to raise this figure to 5 percent. The main sources of tourism growth in Uzbekistan are not only in attracting tourists from abroad but also in the development of domestic tourism, which is a powerful development factor. Entrepreneurs who want to invest in this area are having problems with the fact that assets focused on the tourist sector work on average in 4-5 months. Consequently, the active implementation of the program for the development of domestic tourism creates the opportunity to make tourism all year round, and entrepreneurs to receive income all year round.

It can be shown, that Uzbekistan is still far behind in the field of tourism. In particular, according to the assessment given by the World Tourism and Travel Council (WTC), Uzbekistan ranks 150th among the countries of the world in terms of tourist visits. In the ranking of competitive countries in tourism, the 140 most attractive tourist destinations in the world (in terms of cultural resources, cheap infrastructure, price of tourist products, level of security, and international transparency) were recorded and Uzbekistan is in the last place among the countries of Central Asia and is not included in this rating.

In **CONCLUSION**, we can say that there are enough unsolved problems in the network, which are as follows:

1. It is necessary to improve the normative base of the tourist network, it is necessary to develop and approve the rules for the provision of tourist services, including hotel services, standards for the classification of food and transport facilities have not been developed;

2. passenger transportation tariffs are high and not competitive;

3. The number of hotel rooms in the republic is insufficient;

4. The number of air connections is insufficient; passenger transportation tariffs are high and not competitive;

5. The level of diversification of tourism services such as pilgrimage, medical, gastronomic, and rural (farm) is low;

6. The national tourist brand has not been formed;

7. There is insufficient information for foreign tourists about the tourist potential, the conditions for the stay of foreign tourists in the republic;

8. Domestic tourism is developing slowly;

9. There is a lack of qualified personnel in the field of tourism, which is explained by the lack of a complex multi-level system of continuous education in the field of tourism, the use of outdated curricula and programs, and the level of methodological provision of training lags behind world standards.

REFERENCES

Тўраев Б. Х. Теоретико-методологические основы развития туризма. –Т. : изд. «Фан», 2008. – 166 с.

Сафаров Б. Ш. Совершенствование методологическо-методических основ инновационного развития национального рынка туристических услуг. Докторская диссертация. СамИСИ, 2015. – 254 с.

Muminov N. Systematization of Factors Affecting the Development of Tourism. “Учинчи ренессансни шакллантиришнинг ижтимоий-иқтисодий муаммолари” мавзусидаги халқаро илмий-амалий конференция материаллари. - Т. : «Ilm- Ziyo-Zakovat» нашриёти, 2022. – Б. 393-395. ;

Муминов Н. Г. Перспективы развития государственного управления в сфере туризма в Узбекистане // Экономика и финансы (Узбекистан), 2022 г, №5, С. 2-10.

Wiesiaw Alejziak, Ryszard Winiarski. “Tourism in scientific research». Academy of Physical Education in Krakyw, 2005, 302 p.

Julio Aramberri, Richard Butler “Tourism Development: Issues for a Vulnerable Industry”, Arizona State University, USA 2004, 293 p.

Andrew Holden. «Environment and Tourism», 3-d edition published 2016, 271 p.

Ҳошимов М. Ўзбекистон экологик туризми. Монография. Самарқанд, “Зарафшон” нашриёти ДК, 2009. – 220 б.

Тухлиев Н. , Абдуллаева Т. Экологический туризм: сущность, тенденции и стратегия развития. –Т. : Гос. Науч. Изд-во “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi”, 2006. – 416 с.

Kholmatjanov B. M. , Petrov Yu. V. , Abdikulov F. I. , Abdikulova M. R. , Saypiddinov Z. F. , Makhmudov M. M. , Khalmatjanov F. M. , Safarov F. B. Bioclimatic Resources and Their Consideration for Tourism Development in Selected Destinations of UzbekistanIndonesian Journal of Law and Economics Review IJLER 7 (0). doi: 10. 21070/ijler. 2020. V7. 481

AYGÜN OĞUR, Aysun; HAZAR KALONYA, Dalya; GÜLHAN, Görkem. Evaluation of the Perception of Change in Tourism and Agriculture after the Slow City Branding: The Case of Seferihisar. Megaron, 2021, Vol. 16 Issue 4, p605-618, 14p; DOI: 10. 14744/MEGARON. 2021. 49358

KOÇ, Üyesi Canan; KEJANLI, Türkan. Yerli Turistin Kültürel Turizm Algısı: Diyarbakır Suriçi Örneği. (Turkish). Online Journal of Art & Design, Jul2022, Vol. 10 Issue 3, p226-244, 19p

Дурович А. П. Маркетинговые исследования в туризме: учебное пособие. - СПБ. : Питер, 2008. – 384 с.

Христов Т. Т. Религиозный туризм: учеб. пособ. - 3-е изд. , испр. - М. : Издательский центр «Академия», 2007. – 288 с.

Федцов В. Г. Культура гостинично-туристического сервиса: учебное пособие. - Ростов н/Д: Феникс, 2008. – 503 с.

В. В. Лудникова. Проблемы обеспечения устойчивого развития туристских предпринимательских структур (на примере Санкт-Петербурга)// Научно-технические ведомости СПбГПУ. Экономические науки № 2 (168) 2013. С. 55-58.

Волошинова М. В. , Загорская В. В. . Перспективы внедрения digital-технологий в индустрию туризма Ростовской области // Современные технологии управления. ISSN 2226-9339. -№4 (96/1). Номер статьи: 96101. Дата публикации: 30. 12. 2021. Режим доступа: https://sovman. ru/article/96101/

Усмонова Д. К. Особенности формирования туристского продукта и перспективные направления его развития. иқтисод фан. ном. дис. Автореферати. –Самарқанд, СамИСИ, 2009. – 25 б.

Эгамбердиев Ф. , Махмудов М. Туризм ҳудудларини ташкил этиш ва уларда турпакетларни диверсификация цилиш омиллари. “Учинчи ренессансни шакллантиришнинг ижтимоий-иқтисодий муаммолари” мавзусидаги халқаро илмий-амалий конференция материаллари. - Т. : «Ilm- Ziyo-Zakovat» нашриёти, 2022. – Б. 395-399. ;

Эгамбердиев Ф. Т. Современное состояние развития туристской политики в мире // Экономика и финансы (Узбекистан), 2022 г, №6, С. 16-24.

Пардаев М. Қ. , Атабаев Р. , Пардаев Б. Р. Туризмни ривожлантириш имкониятлари. – Т. : «Фан ва технология», 2007. – 32 б.

Тухлиев И. С. , Қудратов Ғ. Ҳ. , Пардаев М. Қ. Туризмни режалаштириш. Дарслик. –Т. : «Иқтисод ва молия», 2010. – 238 б.

Ким Т. В. Инновационное развитие сферы туризма в условиях модернизации экономики. Диссертация на соиск. ученого степени доктора философии. Ташкент, 2019

Douglas G. Pearce. Tourist Organizations, Longman Scientific & Technical, 1992, 219 p.

Stanciulescu, G. , State, O. Tourism Inter-Organizational Relationships, Coordination and Hierarchy in the Black Sea Riparian Cities. IJEPS 3, 89–118 (2008). https://doi. org/10. 1007/BF03405708

Blaug M (1993) The Methodology of Economics, Or, How Economists Explain. 2nd Edition. Universiteit van Amsterdam, Amsterdam

O'zbekiston Respublikasining ijtimoiy-iqtisodiy holati. Yanvar-dekabr 2020 yil. -T. , O'zdav stat qo'mita, 2021. -483, 484, 489, 490 betlar

Turistik faoliyatni amalga oshirgan tashkilotlar. https://api. stat. uz/api/v1. 0/data/turistik-faoliyatni-amalga-oshirgan-tashkilotlar?lang=ru&format=pdf

Mehmonxonalar. https://api. stat. uz/api/v1. 0/data/mehmonxonalar?lang=uz&format=pdf

https//svspb. net/danmark/vvp-stran-nominal. php.

TURIZM SOHASI HAMDA UNING RIVOJIDA INVESTITSIYA FAOLIYATINING AHAMIYATI

o`qituvchi O`tkirjon AXMEDOV

o`qituvchi Oqil UMAROV

otkir. axmedov@inbox. ru

oqil. 87@mail. ru

Annotatsiya

Ushbu maqolada turizm sohasi, undagi investitsiya faoliyati yo‘nalishlari, O‘zbekistonda bu borada amalga oshirilgan va rejalashtirilgan ishlar haqida so‘z boradi. Bugungi kunda O‘zbekistonda turizm sohasi jadal va barqaror rivojlanayotgan sohaga aylangan bo‘lib, uning faoliyati keng ko‘lamli rivojlanish va muhofaza qilishni to‘g‘rilashga qaratilgan. Xizmat ko‘rsatish sohasi ham alohida rivojlanib, uning mamlakat yalpi ichki mahsulotidagi ulushi ortib bormoqda, xizmat ko‘rsatishning xizmat ko‘rsatish va sifati kabi alohida jihatlariga katta e’tibor qaratilmoqda. Turistik faoliyatga investitsiya qilish jarayonida quyidagilarni amalga oshirish kerak:

- investitsiyalarni respublika, hududiy, mahalliy va kompaniya dastur va rejalarida nazarda tutilgan tadbirlarni amalga oshirishga yo‘naltirish;

- chet el valyutasida rejalarni amalga oshirish uchun xarajatlarni mumkin bo'lgan qisqartirishni nazarda tutish;

- biznes, kooperatsiya va xorijiy investitsiyalar manbalarini topish va boshqalar. Turistik faoliyatga sarmoya kiritish jarayonida quyidagilarni amalga oshirish zarur:

- investitsiyalarni respublika, hududiy, mahalliy va kompaniya dastur va rejalarida nazarda tutilgan tadbirlarni amalga oshirishga yo‘naltirish;

- chet el valyutasida rejalarni amalga oshirish uchun xarajatlarni mumkin bo'lgan qisqartirishni nazarda tutish;

- biznes, hamkorlik va xorijiy investitsiyalar manbalarini topish va boshqalar.

Kalit so`zlar: Turizm, iqtisodiyot, investitsiya, sarmoya, natija.

THE SIGNIFICANCE OF INVESTMENT ACTIVITY IN THE FIELD OF TOURISM AND ITS DEVELOPMENT

teacher Utkirjan Akhmedov

otkir. axmedov@inbox. ru
oqil. 87@mail. ru

Abstract

This article talks about the field of tourism, the directions of investment activity in it, the work done and planned in this regard in Uzbekistan. Today, the tourism sector in Uzbekistan has become a rapidly and steadily developing industry, and its activities are aimed at correcting the broad development and protection. The service sector is also developing separately, its share in the country's gross domestic product is increasing, and great attention is being paid to special aspects of service delivery, such as service and quality. In the process of investing in tourist activities, it is necessary to implement the following:

- directing investments to the implementation of activities provided for in national, regional, local and company programs and plans;

- to envisage a possible reduction of expenses for the implementation of plans in foreign currency;

- finding sources of business, cooperation and foreign investments, etc. In the process of investing in tourist activities, it is necessary to implement the following:

- directing investments to the implementation of activities provided for in national, regional, local and company programs and plans;

- to envisage a possible reduction of expenses for the implementation of plans in foreign currency;

- finding sources of business, cooperation and foreign investments, etc.

Key words: Tourism, economy, investment, investment, result.

KIRISH

kunda O‘zbekistonda turizm sohasi jadal va barqaror rivojlanayotgan tarmoqqa aylandi va uning faoliyat yo‘nalishlari keng taraqqiy etib bormoqda. Turizmning rivojlanishi tufayli xizmat ko‘rsatish sohasi ham alohida rivojlanib, mamlakat yalpi ichki mahsulotidagi ulushi ortib bormoqda va xizmat ko‘rsatishning servis, sifat kabi alohida jihatlariga katta e‘tibor qaratilmoqda.

Turizm sohasi bilan bog‘liq faoliyatning eng muhim iqtisodiy mlakatlarning uchta ustuvor maqsadiga hissa qo‘shadi. Birinchisi — ikkinchisi — bandlikni ta’minlash va uchinchisi — valyuta tushumini ko‘paytirishda harakatchan tarmoq sifatida qayd etiladi. Shuningdek, diy taraqqiyotning harakatlantiruvchi kuchi sifatida muhim rol o‘ynaydi, Mazkur soha iqtisodiy rivojlanishning turli bosqichlariga ta’sir qilar ekan, bu avvalo har bir mamlakatning turistik imkoniyatlariga bog‘liq. Turizm iste’molining murakkabligini hisobga olgan holda va uning iqtisodiy ta’siri jadal iqtisodiy o‘sishga imkon yaratadi.

rivojlanishidagi hozirgi zamon tendentsiyalari uning ham jahon iqtisodiyotiga ham alohida mamlakatlar va mintaqalar iqtisodiyotiga ta‘siri ortib borayotganligini ko‘rsatmoqda. Turizm aholining o‘ziga hos ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan faoliyatni amalga oshirib milliy iqtisodiyotning yirik mustaqil sohasiga aylanib bormoqda. Ushbu ehtiyojlarning xilma xilligi tufaylinafaqat turistik korxonalar balki boshqa soha korxonalari ham qatnashib xalq xo‘jaligi kompleksi rivojiga multiplikativ ta‘sir etadigan omillardan biri sifatida turizm namoyon bo‘ladi.

Turizmga sarflanadigan investitsiyalar haqida va umuman investitsiyalar haqida gapirish uchun avvalo, xorijiy investitsiyalarning nima ekanligi to’g’risidaaniq tasavvurga ega bo’lish kerak. O’zbekiston Respublikasining 1994 yil 5mayda qabul qilingan -Xorijiy investitsiyalar va xorijiy investorlar faoliyatining kafolatlari to’g’risida’gi Qonuniga ko’ra, O’zbekiston Respublikasida quyidagilarxorijiy investor bo’lishi mumkin:

- chet el davlatlari;
- xorijiy huquqiy shaxslar;
- xalqaro tashkilotlar;

- chet el fuqarolari, birlashmalari;

- O'zbekiston Respublikasining chet elda doimiy yashovchi fuqarolari;

Xorijiy investitsiyalarni jalb etishda investitsiya siyosatining ahamiyati juda muhim hisoblanadi. Bu gapimizni dalili sifatida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyevning quyidagi fikrlarini keltirsak, maqsadga muvofiq bo'lardi: — "Mamlakatimizda investitsiya siyosatini kuchaytirish masalasiga biz alohida ustuvor ahamiyat qaratamiz. Xorijiy sarmoyalarni va ilg'or texnologiyalarni iqtisodiyotga jalb etish uchun chet ellardagi diplomatik vakolatxonalarimiz jiddiy ish olib borishi lozim. Buning uchun Tashqi ishlarvazirligi faoliyatini kuchaytirish, chet mamlakatlardagi elchilarimiz nafaqat siyosiy, ayni vaqtda yurtimizga investitsiyalarni jalb qilish masalalari bilan ham faol shug'ullanishlari darkor. Ularning bu boradagi faoliyatini nazorat qilish uchun Oliy Majlis Senatining Tashqi siyosat masalalari qo'mitasining faoliyat sohasi va vakolatlarini kengaytirish zarur, deb hisoblayman"(2016 yil dekabr).

Hozirgi vaqtda turizmning iqtisodiyotga ta'sir qilish modeli nazariy kontseptsiyalarga va gipoteza (taxmin)larga emas, balki statistik ma'lumotlarga asoslanadi. P. Rotou amalda turizm iqtisodi tarafdorlarining barchasi tomonidan e'tirof qilinadi. Haqiqatan jahon turizmi va iqtisodiyotining tub o'zgarishlariga qaramasdan, 1959 yildan boshlab P. Rotou gipotezasi yangi statistik ma'lumotlar va hozirgi zamon tamoyillari bilan tasdiqlanishi davom etmoqda.

Amerika iqtisodchisi P. Rotou birinchilardan bo'lib turizmga iqtisodiy voqelik sifatida e'tibor berdi, u turizmni mamlakatlar rivojlanishining iqtisodiy bosqichlari va ularda turizm rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlari o'rtasidagi korrelyatsiyani aniqladi.

Bugungi kunda xalqaro turizmning asosiy markazlari iqtisodiy jihatdan rivojlangan mamlakatlarda joylashgan, bu erda turizm «o'rta sinf» ravnaqining belgilaridan biri va ommaviy iste'mol mahsuloti bo'lib qoldi. P. Rotou bashorat qilganidek, rivojlanayotgan mamlakatlarda xizmat ko'rsatish sohasida daromadni ko'paytirish vositasi, mahalliy aholi bandligining va infratuzilma rivojlanishining vositasi sifatida ichki turizm tez rivojlanmoqda. Chet el turizmi xorijiy investitsiyalar bo'lgan taqdirda rivojlanmoqda.

Olimlarning turizm to'g'risidagi fikrlarini asosan quyidagi guruhlarga bo'lish mumkin - turizm bu: dunyoni bilish mexanizmi, savdo-sotiq qilish usuli, foyda olish manbai, madaniyatni oshirish yo'li, bilim olish usuli, valyuta ishlash manbai. Turkiya Turizm universitetining professori Orxan Kalkan (1960 y) turizmni inson sog'lig'ini yaxshilash va umrini cho'zish manbai ekanligini e'tirof etgan. Bu nazariya ko'p yillar o'zini oqladi va ko'plab davlatlar o'z mehmonxona industriyalarini rivojlantirishdi. Bu borada ko'pgina yevropa olimlari ham fikr bildirishgan - Maykl Maknalti, SHen Braun, Genri Urbanskiy, Bryus Silner, Robert Doun, Karolin Kuper va Amerika professori Jon Vokerlar.

Turizm to'g'risida iqtisodchi olimlar turlicha ilmiy va nazariy fikrlari bildirishgan. Arab olimi Ibn Xaldunning (1200—1300 yillar) fikricha, sayohat va turizm - davlat miqyosida tovar savdosini rivojlantirish manbai, karvonsaroylar qurish savdogarlar orqali davlatga qo'shimcha daromadlarni ko'zlash demakdir (Ташмурадов Т. 1993, с. 84).

A. Smitning (1776 y) mutlaq ustunlik nazariyasi - ayrim mamlakatlarning tabiiy resurslari va iqlimiga bog'liq bo'lgan tabiiy ustunligi tufayli turizm bu davlatlarda yuqori sur'atlar bilan rivojlanadi.

Tomas Kuk — turizm daromad manbai ekanligini amaliyotda ilk bor isbotladi. Kuk 1860 yilda Londonda o'zining birinchi turistik korxonasini ochdi va bu korxona Thomas Cook Trawel nomini oldi. Kukning firmasi 20 yil ichida faoliyatini kengaytirib Shimoliy Amerikaga ham sayohat uyushtirdi.

Amerika professori Jon Voker va professor Karolin Kuper fikriga ko'ra, turizm - xalqaro darajada valyuta oqimini vujudga keltirishda qo'llanishi mumkin bo'lgan qudratli iqtisodiy quroldir, deya hisoblashgan.

Xeksher-Olin nazariyasi ko'p kapitalga ega bo'lgan mamlakatlar ko'p kapital talab qiladigan tovarlarni eksport qilishi va ko'p mehnat talab qiladigan tovarlarni va turizm xizmatlarini import qilishini isbotlagan.

Hozirgi vaqtda turizmni valyuta boyligi sifatida talqin qilayotgan olimlar monetaristlar guruhi bo'lib, ularning fikricha, turizm albatta, xalqaro biznes bo'lib, iqtisodiy natijasi boshqa davlatdan valyuta olib kelganligi bilan o'lchanishi lozim.

Turizmning rivojlanishini o'rganishda empirik tadqiqotlar bilan qo'llab-quvvatlanadigan tahlilning nazariy usuliga tayanish lozim. Xalqaro savdo va xalqaro moliya nazariyalari juda samarali bo'lib, ular birgalikda jahon xo'jaligi aloqalarining iqtisodiy nazariyasini tashkil etadi.

Iqtisodiy nazariyada turistik almashinuvda mamlakat mavqeini, turistik xizmatlarning xalqaro taqsimotini va rivojlanish yo'nalishlarini tushuntirib beruvchi nazariyalar mavjud bo'lib, ularga quyidagilar kiradi:

-mutlaq ustunlik nazariyasi;

-qiyosiy ustunlik nazariyasi;

-omillar nisbati nazariyasi;

-mahsulotning hayotiylik tsikli nazariyasi;

- mamlakatlarning o'xshashlik nazariyasi.

A. Smitning (1776 y) mutlaq ustunlik nazariyasi — ayrim mamlakatlarning tabiiy resurslari va iqlimiga bog'liq bo'lgan tabiiy ustunligi tufayli turizmning bu davlatlarda yuqori sur'atlar bilan rivojlanish imkoniyati yaratiladi, shuningdek, texnologiyaning rivojlanishi va mehnat resurslarining malakaviy ustunligi asosida vujudga kelgan eksportning monopollashuvi bilan mos keladi. 1776 yili A. Smit «Xalqlar boyligining tabiati va sabablari to'g'risidagi tadqiqot» kitobida mamlakatning boyligi unda mavjud bo'lgan tovarlar va xizmatlariga asoslanadi, deya ta'kidlagan. U shuningdek, agar mamlakatlar o'rtasidagi savdo cheklanmasa, u holda har bir mamlakat o'zi mutlaq ustunlikka ega bo'lgan ishlab chiqarishga ixtisoslasha boshlashini isbot qilib beradi. Bunga Italiyada - keramika mahsulotlari, Frantsiyada - vino, Germaniyada - kimyo sanoati, Yaponiyada - elektronika, axborot texnologiyalari, AQSHda - avtomobilsozlik va hokazo sohalardagi eksport yutuqlarini misol qilib keltirish mumkin.

Mutlaq ustunlik nazariyasi xalqaro turizmda ham muhim rol o'ynaydi. Haqiqatan ayrim mamlakatlar, nodir turistik resurslarga, kam uchraydigan tabiiy joylarga ega. Masalan, AQSHda - Niagara sharsharasi, Nepalda -Jomolungma, Misr ehromlari, Hindiston Toj Mahali, Gretsiyada Akropol, Italiyada Kolizey, O'zbekistonda Samarqand, Buxoro, Urganch. Noyob tabiat yodgorliklari va inson tomonidan yaratilgan San'at asarlari u yoki bu mamlakatning monopol holatini belgilaydi hamda chet el turistlarida ularga kelish uchun qiziqish uyg'otadi.

Professor Karolin Kuperning fikriga ko'ra, «turizm - xalqaro darajada samarali raqobat kurashi olib borish uchun zarur bo'lgan valyuta oqimini yaratishni vujudga keltirishda qo'llanishi mumkin bo'lgan qudratli iqtisodiy quroldir»; Amerika professori Jon Voker «turizm - bu fan, san'at va biznes, xursandchilik uchun sayohat qilayotgan va ish yuzasidan kelgan kishilarni jalb qilish, joylashtirish va ko'ngilni ochishdir», deb ta'rif beradi.

Turizm rivojlanishi 1950-1960 yillarda vujudga kelgan postmodernism, yani modernizmdan keyingi nazariya asosida yangicha talqin etilmoqda. Postindustrializmni postindustrial jamiyat (sanatlashuvdan keying jamiyat) tushunchasi bilan bog'lagan holda D. Bell aqliy faoliyat sohalari va kasbiy ixtisoslashuv natijasida axborot sohasi turizm sohasi bilan bog'liq holda rivojlanib boradi. Turizm sohasida ham innovatsiyalar joriy etilib, aqlli texnologiyalarni va bilimlarni qo'llash orqali rivojlanish yuz beradi. Bu nazariyaga asosan turizm sohasiga integratsion jarayonlar kirib kela boshlaydi. Dam olish, turistlarni joylashtirish, ovqatlantirish, ko'ngil ochish va boshqa faoliyatlarning standartlashtirilgan xizmatlarga o'tishi ro'y beradi. Bronlashtirishning hozirgi zamon komputer tizimi-Computer Reservation System (CRS)ga asos solindi. Havo transportida rezervlashtirish tizimilari, yani Amerikan Airlines va United Airlines kompaniyalari yaratildi. Shuningdek, turizmda axborot-kommunikatsion texnologiyalar, global distributer tizimi (Global Distribution Systemes (GDS) keng joriy qilindi. Transmilliy kompaniyalar turizm sohasiga, avvalom bor mehmonxona, ovqatlantirish, transport sohasiga kirib keldi. Turistik xizmatlar iste'molchilari bozori ustunlik qila boshladi.

Postmodernism modelida hududiy yondoshuv ahamiyati kuchayadi. Bunga sabab individual turistik ehtiyojlarni qondirish uchun taklif etilayotgan xizmatlar turlari ko'p bo'lishi va ularning bir joyda mujassam bo'lishi muhim hisoblanadi. Shuning uchun ma'lum turistik salohiyatga ega hududlarda komleks rivojlanish yo'llarini topishga harakat qilinmoqda va turistik klasterlarni tashkil etishga kata e'tibor qaratilmoqda.

Postmodernism modelida klasterli yondoshuv turizmning barqaror rivojlanishida muhim o'rin tutmoqda. Shuning uchun undan rivojlangan mamlakatlarda turizm sohasining raqobatbardoshligini oshirishda turistik klasterlardan muhim dastak sifatida samarali foydalammoqdalar. Klasterli yondoshuvning asoschilaridan biri Garvard biznes maktabining professori Maykl Porter bo'lib, u klasterlaga bir-biriga yaqin joylashgan, o'zaro bog'liq, muayyan tarmoqda faoliyat ko'rsatuvchi df biri ikkinchisini to'ldiruvchi korxonalar va ularga aloqador tashkilotlar guruhi, deb ta'rif bergan (Портер М. Э. 2001, С. 208).

Birqancha mamlakatlarda turistik klasterlarni tashkil etish jarayonida ikki hil modellardan birini tanlashadi, ya'ni davlat tomonidan maqsadli tashkil etiladigan yoki xususiy biznes sube'ktlari tomonidan mustaqilravishda tashkil etiladigan klasterlarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashva rag'batlantirish chora-tadbirlari ko'riladi. Jumladan AQSh da klasterlar faoliyati davlat tomonidan investitsiya jalb etish va ilmiy

tadqiqotlar orqali ko’maklasadi. Asosan yirik xususiy biznes muhim ahamiyatga ega tadbirkorlik shakli hisoblanadi.

Italiyada turizm klasterlar faoliyati davlat tomonidan monopolizmga qarshi qonunchilikka rioya etilishi nuqtai nazaridan nazorat qilinadi va kichik biznes sube’ktlarini qo’llab quvvatlash amalga oshiriladi. Finlandiyada klasterlarga davlat tomonidan axborot ta’minitiga ko’mak beriladi.

Ushbu ilmiy tadqiqot maqolasining maqsadi bo‘lib O’zbekistonda turizmning rivojlanish tendensiyalari va uni qo‘llab-quvvatlash mexanizmini baholash masalalarini tadqiq etish hisoblanadi. Ushbu maqsaddan kelib chiqib quyidagi vazifalarni yechish amalga oshirilgan: O’zbekistonga kirib kelayotgan turistlarning geografik tarkibini tahlil etish va ularni guruhlashtirish; kirib kelayotgan turistlarning kelish maqsadlari bo‘yicha guruhlash va tizimlashtirish; mamlakatda faoliyat yuritayotgan turistik tashkilotlar va ular ko‘rsatayotgan xizmatlarni aniqlashtirish; turizmni xalqaro savdodagi o‘rnini aniqlashtirish va YaIMdagi ulushinioshirish yo‘nalishlarini belgilash.

Umuman, turizm samaradorligi turizmni tashkil etish, turistik xizmat ko‘rsatish va turistik korxonalar tomonidan ishlab chiqarish-xizmat ko‘rsatish jarayonlaridan olinadigan iqtisodiy natijani ifodalaydi. Turizm iqtisodiy samaradorligi umumiy ijtimoiy mehnat samaradorligi tarkibiy elementlaridan biri hisoblanadi. ***Turizm tashkiloti faoliyati samaradorligi*** uning o'z faoliyati natijalarining ularga sifatli erishishga qaratilgan xarajatlarga nisbati sifatida aniqlanadi. Samaradorlik belgilangan maqsadlarga erishish darajasini aks ettiradi, shuning uchun bozordagi barcha turistik tashkilotlar samarani maksimal darajada oshirishga intiladi. ***Tashkiliy*** turizm biznesining samaradorligi - tashkiliy maqsadlarga kutilganidan kamroq vaqt va (yoki) kamroq xarajatlar bilan erishish haqiqati. Tashkiliy maqsadlar xodimlarning ishni optimal tashkil etishga bo'lgan ehtiyojlarini ro'yobga chiqaradi, bu bizga tegishli sifatli xizmatlarni taqdim etish imkonini beradi.

Iqtisodiy turizm biznesining samaradorligi “iqtisodiy samaradorlik” va “iqtisodiy samara” tushunchalarining mazmunini aniqlashtirishni talab qiladi. ***Iqtisodiy ta'sir*** - turizm biznesining mutlaq natijasi. Xuddi shu ta'sirni turli yo'llar bilan, har xil xarajatlar bilan olish mumkin. Aksincha, bir xil xarajatlar turli oqibatlarga olib kelishi mumkin. Shuning uchun natijalarni xarajatlar bilan solishtirish kerak. Iqtisodiy samaradorlikni

aniqlash uchun ta'sir va unga erishish xarajatlarini taqqoslash asos bo'ladi. Demak, iqtisodiy samaradorlik nisbiy qiymat bo'lib, u bir mutlaq qiymatning (ta'sirning) boshqasiga (xarajat) nisbati sifatida hisoblanadi. ***Ijtimoiy*** turizm biznesining samaradorligi - belgilangan ijtimoiy maqsadlarga kutilganidan kamroq vaqt va (yoki) kamroq moliyaviy xarajatlar bilan erishish haqiqati. Ijtimoiy maqsadlar turistik tashkilot xodimlarining axborot, bilim, ijodiy ish, o'zini namoyon qilish, muloqot va dam olishga bo'lgan ehtiyojlarini amalga oshiradi (dabit. ru , 2022, aprel 8).

Ammo turizm sohasini davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash mexanizmining samaradorligini baholash Davlat statistika qo‘mitasi tomonidan e'lon qilingan statistik ma'lumotlarning ochiqligi va ko‘lamiga bog‘liq bo‘ladi. Shu boisdan turizm sohasi, shu jumladan, ichki va tashqi turizm rivojlanishi darajasi va ularning samaradorligini baholashda quyidagi qiyinchiliklar mavjud:

-tashqi turizm sohasi rivojlanishi darajasi va uning samaradorligini baholash uchun srasmiy statistik ma'lumotlar baxasining yetarli emasligi;

-ichki turizm rivojlanishi va uning iqtisodiy samaradorligini baholash uchun rasmiy statistik bazaning mavjud emasligi.

Ushbu muammolar mavjudligiga qaramasdan, turizm rivojlanishini qo‘llab-quvvatlash mexanizmining, uning ini'kosi bo‘lgan turizm sohasi va turistik firmalar faoliyati samaradorligini baholash metodikasi bo‘yicha turli ilmiy qarashlar mavjud. Jumladan, iqtisodchi olim Ye. I. Yuvanen turizm sohasi ijtimoiy-iqtisodiy samaradorligi ko‘rsatkichlari sifatida quyidagi ko‘rsatkichlarni tavsiya qiladi:

- 1000 kishiga to‘g‘ri keladigan turistlar soni;

-jami joylashtirish o‘rinlarining sig‘imi birligiga to‘g‘ri keladigan turistlar soni (kishi/joy);

-turistik xizmatlarning aholiga pullik xizmatlar umumiy hajmidagi ulushi (%da);

-turistik xizmatlarning YaIMdagi yoki YaXM dagi ulushi (%da);

-bir joylashtirish korxonasi tomonidan xizmat ko‘rsatilgan turistlarning o‘rtacha yillik soni (ming kishi);

-mehmonxona fondidan foydalanish koeffitsienti (umumiy hajmidagi ulushi, hajmiga nisbatan foizda);

-mehnat unumdorligi (ming so‘m/kishi);

-turizm sohasi asosiy kapitaliga kiritilgan investitsiyalar hajmi (mln so‘m);

-turizm sohasida ish bilan bandlarning umumiy ish bilan band aholisonidagi ulushi (%) (Порошина О. В. 2016, №1, С. 75-95).

Turizm rivojlanishi iqtisodiy samaradorligi mikrodarajada va makrodarajadagi ko‘rsatkichlar orqali baholash mumkin. Turizm rivojlanishi iqtisodiy samaradorligi ko‘rsatiladigan turistik xizmatlarnin miqdoriy hajmi va sifat darajasini ifodalaydigan quyidagi ko‘rsatkichlar bilan ifodalandi:

-turistik oqimlar hajmi;

-turistik xarajatlar hajmi;

-moddiy-texnika bazasining holati va rivojlanishi;

-moliyaviy iqtisodiy faoliyat ko‘rsatkichlari;

-xalqaro turizm rivojlanishi ko‘rsatkichlari (www. kukiani. ru).

Mamlakat miqyosidaturizmni rivojlantirish bo‘yicha davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash mexanizmi samaradorligini bizningcha, quyidagi ko‘rsatkichlar bilan ifodalash mumkin:

1)turizmning mamlakat yalpi ichki mahsulotidagi ulushi, %;

2)turizm eksportining umumiy eksport hajmidagi ulushi, %;

3) turizm importining umumiy importdagi ulushi, %;

4) turizmdan olingan pul tushumlarining umumiy pulli xizmatlar hajmidagi ulushi, %;

5)mamlakatga kirish turistik oqimi hajmi, mln kishi;

6) mamlakatdan chiqish turistik oqimi hajmi, mln kishi;

7)ichki turistik oqim hajmi, mln kishi;

8) turizm sohasidagi ish bilan bandlarningsoni (mln kishi) vaumumiy ish bilan bandlar sonidagi ulushi, %;

9)joylashtirish vositalarining umumiy soni, ming birlik;

10) joylashtirish vositalaridagi yotoq joylar (nomer) fondi, ming birlik;

11)mehmonxonalardagi yotoq joylar(nomer) fondi, ming birlik;

12)bir turistning o‘rtacha xarajati

talabining investitsiyaga ta‘siri, har qancha investitsiya loyihalarining tayyorlanish bosqichida bozor vazifalarining ichkarisida o‘rganilgan bo‘lsa ham ko‘pincha ratsional bo‘lmagan omillarga bog‘liq bo‘lgani uchun o‘lchanish va baholantirilishi ham qiyindir. Ichki va tashqi turizm talabi faqat daromad kabi iqtisodiy omillarning rol o‘ynagani bir soha bo‘lmasdan moda, ko‘rgazma, iste‘mol havosi, snobizm, ijtimoiy-psixologik omillar kabi bir nechta omil ham turizm talabining ta‘sirchisidir. Turizm bozorini yaxshi o‘rganish, xavas anketalarini qo‘llash, davomli bozor nazorati qilish shartdir. Faqat, turizm sektoridagi loyihalarning xech bir vaqt har qaysi bir sektor loyihasi kabi oddiy bir shaklda buyurilib qo‘lga olinmasligini bilish kerakdir. Shu sababli ham sektorlar orasi alternativ investitsiya loyihasi muhokamasini qilish juda tarmoqni samarali rivojlantirish bo’yicha vazifalarni hal qilish ko’pincha unga yo’naltirilayotgan investitsiyalarni rag’batlantirishga bog’liq.

XULOSAqilib aytganda bugungi kunda mamlakatimiz hududida sohasining invistitsion salohiyatini oshirish samaradorligiga erishish uchun xizmatlar sohasining rivojlanishiga ham katta e‘tibor qaratilmoqda. Hozirgi vaqtda xizmatlar sohasining rivojlanishi moddiy ishlab chiqarish o‘sishidan ilgarilab ketmoqda. 2021 yil yanvar-dekabr oylarida yalpi ichki mahsulot (YaIM) tarkibida xizmatlarning ulushi 39, 6 foizni tashkil etdi. 2021 yil yanvar-dekabr oylarida xizmatlar ishlab chiqarish hajmi 272109, so'mni tashkil etdi va 9, 5 foizga oshdi (stat. uz), hozirgi vaqtda rivojlangan mamlakatlarda turizm sohasini rivojlantirishda postfomordizm modelidan keng foydalanilmoqda.

Turizmni rivojlanishini davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash mexanizmining samaradorligini baholash muhim ahamiyatga ega. Ushbu mexanizmning samaradorligi mamlakat miqyosida turizm kompleksining va alohida olingan turistik firma va tashkilot faoliyati samaradorligi ko‘rsatkichlari orqali baholanadi.

o`rnida aytish mumkinki turistik faoliyatini investitsiyalash jarayonida quydagilarni amalga oshirish zarur:

mintaqaviy, mahalliy va firma dasturlari va rejalarida nazarda tutilgan tadbirlarni amalga oshirishga investitsiyalarni yo’naltirish;

- xorijiy valyutadagi rejalarni amalga oshirishga ketadigan xarajatlarni iloji boricha kamaytirishni nazarda tutish;

- ichki, hamkorlikdagi va xorijiy investitsiyalarning manbalarini topish va hokazo.

Adabiyotlar

Mirziyoyev Sh. M. (2016 yil 7 dekabr) Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash — yurt taraqqiyoti va xalqfarovonligining garovi. T. :-"O'zbekiston" NMIU, 2017, 20 bet.

(2018) Turizm: nazariya va amaliyot. -T. : "Barkamol fayz media" nashriyoti.

Dabit. ru (2022, aprel 08) Turizm va mehmondo'stlik korxonalari faoliyatining sifati va samaradorligini oshirish usullari. Turistik korxonaning iqtisodiy samaradorligi. https://dabit. ru/uz/chinese/metody-povysheniya-kachestva-i-effektivnosti-funkcionirovaniya. html

Порошина О. В. (2016, №1, С. 75-95) Оценка эффективности развития сферы туризма на основе целеориентированного подхода// Проблемы развития территории.

Портер М. Э. (2001, С. 208) Конкуренция. -М. : Издательский дом "Вильямс".

Власкин Г. А. , Ленчук Е. Б. Кластерный подход в стратегии инновационного развития зарубежных стран //http /institutions com/strategies/1928 (дата обращения 12. 06. 2015)

Ташмурадов Т. (1993, с. 84) Международный туризм: справочник менеджера (учебное пособие). Ташкент, ТашГЭУ.

www. kukiani. ru. Показатели развития туризма. http://www. kukiani. ru/index. php?page=content&subpage=s&r=7&p=18&s=63

lex. uz

INTERNATIONAL TOURISTS' PUSH AND PULL MOTIVATION TO VISIT HISTORICAL SITES IN UZBEKISTAN

Dostonbek TILOVMURODOV

Abstract

Heritage becomes an important aspect in the development of cultural and historical tourism as it transitions from a resource to a commodity capable of producing money and employment while also serving as a symbol of cultural identity. The enormous importance of this tourism product is one more part of the city's other characters, and its multiplying impact adds to the economic and social dynamization. Historical cities have been the targets of visitors, research, and governmental interventions, and have been reinforced as a tourist destination as a result of an increase in operators searching for new goods. Understanding tourist behavior requires is more vital. The push-pull motivation theory is a common theory that explains why tourist choose one location over another, the sort of experience they want to have also specific typed of activity they want to perform. Based on prior literature, this study explains the tourist motivation as push factor and the historical sites as pull factors of the visitor while deciding the touristic location. Mainly, this study used qualitative method. According to the study, travelers are motivated to meet their requirements, such as reducing stress and learning about history. Historical sites are destinations centered on history and architecture, occasionally referred to historical tourism. Specifically, study focused on historical sites in Uzbekistan which international tourists prefer to categorize their alternative destination choices depending on numerous variables such as the dominance perception of visitors from one place (pull factor), personal motivation (push factor) and available time, money (situational restrictions).

Key words: tourist motivation, international tourist, historical tourism, historical sites, push factors, pull factors

XALQARO SAYYOHLARNING O‘ZBEKISTONDAGI TARIXIY OBIDALARNI ZIYORAT QILISHGA BO‘LGAN MOTIVATSIYASI

Dostonbek TILOVMURODOV

Annotatsiya

Tarixiy obyektlar madaniy-meros va tarixiy turizm rivojlanishining muhim jihatiga aylanadi, chunki bu resursdan foydalanish orqali moliyaviy foyda va yangi ish o‘rinlari yaratiladi shu bilan birgalikda madaniy o‘ziga xoslik ramzi bo'lib xizmat qiladi. Ushbu turistik mahsulotning ulkan ahamiyati shaharning boshqa belgilari hisoblanib uning ko‘payib borayotganiqtisodiy va ijtimoiy dinamikaga ta’sir qiladi. Tarixiy shaharlar tashrif buyuruvchilar, tadqiqotlar va hukumat aralashuvlarining hamda yangi tur mahsulotlarini ishlab chiqayotgan operatorlarning ko‘payishi natijasida tarixiy obyektlar sayyohlik maskani sifatida mustahkamlanib boradi. Turistik xatti-harakatlarni tushunish bu juda muhim konsepsiya hisoblanadi. Turtki-tortishish motivatsiyasi nazariyasi umumiy nazariya bo‘lib turistlar nima uchun bir turistik manzilni boshqasiga nisbatan tanlashi tushuniladi, turistlar qanday tajribaga ega bo‘lishni xohlashlarini shuningdek ular amalga oshirishni xohlagan turistik faoliyat turini tushuntiradi. Oldingi adabiyotlar va tahlillarga asoslangan holda, ushbu tadqiqot turistik joyni tanlashda turist motivatsiyasini turtki sifatida, tarixiy joylar esa tashrif buyuruvchini jalb qiluvchi omillar sifatida izohlaydi. Asosan, ushbu tadqiqotda sifat parameterlarini o‘lchash usuli qo'llanilgan. Tadqiqotga ko‘ra, sayohatchilar stressni kamaytirish va tarixni o‘rganish kabi talablarini qondirish motiv tasir doirasi keng hisoblanadi. Tarixiy joylar - bu tarix va arxitekturaga asoslangan, vaqti-vaqti bilan tarixiy turizmga oid turistik joylar. Xususan, tadqiqot O‘zbekistondagi tarixiy obidalarga qaratilgan bo‘lib, ularda xalqaro sayyohlar o‘zlarining muqobil yo‘nalishlarini tanlashni bir joydan tashrif buyuruvchilarning motivlarini idrok etish (tortish faktori), shaxsiy motivatsiya (turtki faktori) va mavjud vaqt, xarid qilish imkonyati kabi ko‘plab o‘zgaruvchilarga qarab tasniflanadi.

Kalit so‘zlar: turistik motivatsiya, xalqaro sayyohlar, tarixiy turizm, tarixiy manzilgohlar, turtki omillar, tortuvchi omillar

INTRODUCTION

Tourism developed as one of the main generators of social, political, economic, and cultural change in the early twenty-first century, with differing degrees of intensity and magnitude at various sites across the

world. In recent years, the undeniable importance of tourism and its numerous consequences has resulted in a rush of publications covering a wide range of topics. Tourists have always been drawn to historical towns, both in the past and in the present. However, most contemporary studies on tourism historical towns were published from a modern viewpoint, with little or no attention devoted to how these towns grew into tourist-historic cities; a puzzling and, it would appear, incongruous omission in light of these towns past. Studies of tourist-historic cities frequently depend on evolutionary models that trace the emergence of tourism in historical towns. Tunbridge and Ashworth's model of the tourist-historic city is prominent among these models, as are models defining the evolution of the Central Tourist District, the Tourist Town's Functional Spaces Model, and the Accommodation Service Model, all of which will be discussed in depth further on. The following article aims to demonstrate that using such models without also investigating the origins and evolution of tourism in these towns from a historical standpoint will provide only a partial and, at times, inaccurate picture of the birth, development, and unique character of the tourist-historic city. Furthermore, given that tourism is a widespread and dynamic phenomenon that touches on many aspects of the human urban experience - social and political, environmental, economic, and so on - delving into the origins and rise of tourism in historical towns may shed light on various characteristics that, unique to historical towns, encouraged their eventual transformation into tourist-historic cities. International tourism metrics reflect a growing interest among travelers seeking historic and cultural sites outside from the conventional sun and beach attractions. Thus, cultural tourism, particularly urban tourism (and within it, city breaks), is a popular destination for thousands of travelers searching for a memorable experience. Since 2005, this product has solidified, exhibiting stronger yearly rises and skyrocketing demand to 2. 3 million visitors with cultural interests in Spain, up from 2 million in 2004. As a result, of the 7. 3 million cultural visitors, 2. 3 million traveled utilizing city breaks. According to the World Tourism Organization (WTO), cultural tourism now accounts for more than half of foreign travels, and the increase is continuing, as demonstrated by newest report on Cultural Tourism. The huge significance of such a tourism product stems from the economic and social dynamism it brings to the city, in addition to the various services it may serve. Furthermore, because of its nature, it encourages non-seasonal visits because it is not essential to be on vacation or have a lot of time to undertake these travels. Another factor highlighting the importance of this sort of tourism is the average expenditure of visitors, which is often larger than that of the

ordinary tourist on vacation. Historical tourism is an essential market segment in many developed and developing countries that achieves economic growth by attracting visitors from outside also a host community who are motivated wholly or partially by interest in a community, region, group, as well as historical sites, artistic, scientific or lifestyle and heritage offerings. This type of travel focuses on encountering historical surroundings, such as landscapes, unique lifestyles, values of architecture, customs, events and the visual and performing arts. Tourism experts have a big research challenge in understanding holiday demand. For this aim, academics have used a variety of methodologies, including the construction of holiday-decision models. Whatever technique is taken, there is universal agreement that motivation is the first and most important aspect in assessing holiday demand. Some research investigated tourism motivation from a theoretical standpoint in order to better understand visitor behavior, whilst others decided to explore tourism motivation from a practical standpoint in order to promote tourism. Despite their disparate objectives, both of these types of studies used the same commonly used paradigm for tourist motivation, namely, push and pull (Dann, 1977). Perception and motivation may impact visitors' behavior when participating in tourist activities in a national park. Rossi (2019) suggested in a conceptual model that the components that mediate tourists' behavior when visiting national park areas are motivation and perception. One idea that explains it is the push-pull framework. People's desire to go outside of their home for various reasons is as old as documented history. People traveled for a variety of reasons, including trade, religion, vacation, Olympic Games, and the desire to restore health (Casson, 2014). Today, in addition to traveling for comparable reasons, individuals travel for a variety of reasons in order to become more contemporary. In current day and age, where people go to the end of their life (Dyer, 2013) rather than to relax and replenish themselves, it is clear that tourism will continue to evolve in tandem with the diversity of human wants. As a result, the reasons why individuals travel change with time. Samarkand, Bukhara, Khiva and Tashkent are all located in the Republic of Uzbekistan, and these 'historical places' have a lot to offer both local and foreign tourists. It is also noted for its diverse cultures, natural wonders and breathtaking topography. Indeed, these areas have been recognized as UNESCO World Heritage Sites for their historical treasures and protection. Tourists visit Uzbekistan for a variety of reasons, including both leisure and commercial purpose. Tourists come to Uzbekistan to escape the rush and bustle of everyday life. However, according to certain literature evaluations, only a small number of recent

research have focused on Uzbekistan as a historical tourist destination. Indeed, fewer research on the motivating elements that impact visitation behavior to the region are undertaken, and the degree of competitiveness in this sector is also very low. As a result, these are suggested for further research and information expansion. Based on the findings of previous research, ***the objective of this study*** is attempts to identify motivation as a push component and historical tourism as a pull factor for visitors visiting a tourist area.

LITERATURE REVIEW

Motivation, originated in the Latin word *movere* (activity), is the reason why individuals act. There are requirements that are founded on the motivations that drive conduct. When an individual's physiological or psychological demands develop, the homeostatic equilibrium, which indicates that the individual does not require anything, is upset. After the homeostatic balance is upset, the person takes action (Koç, 2011). Some authors characterize tourists as driven people who want to get away from their everyday routines, highlighting the relevance of motivation for visitors. Many scholars believe that the most important component in travelers' decision-making process is travel motivation. It is one response to the issue "why do people travel" that has preoccupied tourism scholars for years (Dunne, 2019:). Because it is a compelling and driving force behind human conduct, motivation is an important aspect in describing tourist behavior (Baloglu and Uysal, 2016). A motivational formation necessitates a utilitarian or hedonic need as well as motivation, which stimulates the person to meet the evoked need (Solomon, 2016). Travel motivation is the arousal of a desire to travel. The Traveling Career Ladder idea is based on Maslow's theory of the hierarchy of needs and is concerned with the motives of tourists. Travel Career Ladder addresses tourist motivation at five stages. While the visitor may be driven by many demands at the step, one of these wants may take precedence. The underlying notion behind the Travel Career Ladder model is that people's drive to travel changes as they travel. Individuals can have a travel career based on their age, overall travel experience using this strategy (Pearce and Lee, 2015). The push and pull context is a valuable tool in tourism research for evaluating the motives driving visitor and return behavior. Push motivation is defined as the personal driver that entices an individual to travel for reasons such as escape from the daily routine, a desire to spend quality time with family, or a desire for adventure. Pull incentive is the cause that attracts tourists to choose a place. According to (Niemelä, 2021), a tourist's perception of a certain place might be interpreted as pull incentive. In this context, push factors are specific

influences that influence a person's decision to take a vacation (to travel outside of one's normal environment), whereas pull factors are specific influences that influence a person's decision of which specific destination should be chosen. The push motives have been identified as socio-psychological incentives that incline the individual to travel and have been shown to be beneficial in understanding the desire for travel. Pull incentives, on the other hand, pertain to the actual destination choice, which attracts the individual to a certain location once the selection has been made. Push and pull variables are typically defined as two independent judgments made at two unique points in time - one on whether to move and the other on where to go. Push factors rationally come before pull factors. In contrast to this idea, some scholars have suggested that push and pull variables should not be viewed as completely independent of one another, but rather as intimately connected. In this regard, it has been noted that although internal factors drive individuals to travel, external forces of the destination itself simultaneously pull them to choose that specific place. Dann (1997) has pointed out that potential tourists who decided ''where to go'' may also take into consideration numerous pull factors which correspond sufficiently to their motivational of 'push'. Although a few research has examined the interrelationship between push and pull forces in the travel and tourism literature, most prior studies have focused primarily on visitors to international and overseas tourism destinations. Researchers are yet to investigate more on the relationship between push and pull factors in various settings or socio-demographic variables.

Tourism in historic cities - When asked about the intent of their excursions, Egatur suggests the "cultural tourist" idea of "leisure, cultural, historical tourism. " It reflects the fact that historical tourism has remained consistent since 2004. This is owing to the sociodemographic characteristics and trip characteristics of the cultural tourist, who often has a higher level of education and is less vulnerable to market shifts. Tourism has grown in importance as a strategic axis for urban planning policies, which must develop a competitive offer oriented toward meeting the expectations of visitors and making a positive contribution to the development of the city, in other words, to the coordination of economic and urban development, with the goal of providing a unique experience to visitors and new economic and social opportunities to citizens. Historical tourism, which is today considered a novelty, is the oldest known sort of tourism. The European Grand Tour of the 18th and 19th Centuries, done by the culturally driven English nobility, was its antecedent. Although these trips were not limited to cities, it was in cities that they were most effective. Finally, cities with historical value are

important because they become tourist attractions because of their prestige and distinctiveness, as well as dynamic throttles for themselves and their areas. Their interest in architectural heritage stems from their museums and works of art, but more specifically from their historic regions (using the Spanish heritage-related phrase for historical cities with protected heritage). They become the subject of visitors, research, and public interventions, and are bolstered as a tourism destination by an increase in operators seeking for new goods, local agents who recognize tourism as a source of revenue, and as a strategy for urban development policies.

The singularity of the historical city - This provides a good primary source for assessing urban planning and landscape in the ancient city: photographs, antique artworks, and, especially, tourism posters. The original, picturesque, and unique features of historic areas have inspired artists who immortalized them in photography, oil and watercolor paintings, and drawings, which are now highly valued for studying the evolution of architecture, conservation, and contrasts with new buildings. Tourist posters have long been the primary source of advertising, and they often serve as the picture that tourists remember for the rest of their lives. which, since the demographic expansion of the 1970s, has inexorably led to the remodeling of houses to accommodate larger families. This condition fueled a large number of new buildings or alterations to existing structures without regard for historical value. The population's attitude shifts also had an impact when their children departed. Their standard of living improved, and there was a desire to improve the quality of the dwellings, which appeared modest to the newcomers.

A tourism region originates from a historic location - The attraction of a tourist-friendly location is often comprised of a wide range of complementary resources related to the most popular tourist segments: cultural tourism, urban tourism, sailing tourism, nature tourism, and beach tourism. We feel it is vital to develop methods that incorporate the entire region mentioned and please both visitors seeking culture and those seeking rest, sunlight, and beaches. The synergies that we promote within the elements of these destinations will be critical to their success, as cooperation in common tourist actions will ease promotion, planning of tourist flows, implementation of common signaling, coordination of information services, and the establishment of interpreting centers for the entire region. Furthermore, this would eliminate the occurrence of tourist products in different towns and would provide tourists with a solid image of the areas, coupled with a point on a map and unique resources.

The tourist potential of small and medium-sized historic cities is much higher than what is currently offered, as there is a huge complementary potential with the tourist resources of the environment, and interior mobility can be improved by creating routes that create new interests for visitors. Visitors like the pedestrianization initiatives, but we can't say the same for the inhabitants, who seldom acquiesce to inconveniences like parking troubles near their houses. This is a common viewpoint in the majority of cities where this method has been applied. Locals want additional amenities for themselves because it is difficult to obtain parking or handle everyday transportation concerns.

The experience of place -Places are more than just geographical locations with distinct physical qualities. There is something more to 'location' than meets the eye. People feel better in settings that they perceive to have particular attributes. A variety of environmental factors linked to the objective and material character of the place influence perception. The most information is provided through vision. Senses continually reinforce each other in order to extend and widen sensory awareness, providing for a more complete appreciation of the environment. Perceiving space as 'place' is about more than simply environmental cues. According to Castello (2010), there is also the subjective element as well as the "immaterial and imponderable". In all cases, location is not consistent. It has "a range of nuances and significance as wide as the range of human experiences and intentions. " 2005 (Smaldone). According to Creswell (2004), location is a method of seeing, knowing, and comprehending the world that involves a complex and dynamic interplay between people and the environment. Suvantola (2002) defines place as a combination of the relative placement of items in the environment and a meaningful context of human behavior. Suvantola (2002) differentiates between private and public domains of meaning in his discussion of meaning. The former relates to personal subjective meanings that emerge through human connection with location, whereas the latter refers to meanings shared by whole communities.

The experience of historical sites - To have a better understanding of historical cities that to analyze current spaces and development. According to Norberg-Schultz (2018), the modern city does not provide adequate opportunities for living since its streets and squares are no longer places for people, but rather a means of communication. According to Berleant (2013), many people live "in industrialized landscapes, insular factories, strip malls, and office towers, moving with clockwork regularity along highways that are self-propelled conveyor belts to

faceless apartment buildings and generic suburbs. " Arefi (2019) characterizes non-place and less-place as "monotonous, homogenous, boring, ubiquitous, standardized, inauthentic and invented. " According to Gehl (2007), "lifeless cities" are devoid of experiences and hence "dull, no matter how many colors and variations of shape in buildings are introduced. " This, according to Gehl, contrasts with "living cities" that are exciting and rich in experiences, as well as places where people may engage with one another. According to Maitland (2017), cities are copying each other in their efforts to rejuvenate neighborhoods. The proclivity for serial duplication may lead to 'less place, ' in which standardized places might exist everywhere. Smith (2019) observes that new towns lack atmosphere and tourist potential. They see how city tourists are drawn to historic districts with a central plaza or landmark, as well as to the 'jumble and bustle' of cities. These negative characteristics typically associated with contemporary development provide some indication of the beneficial traits or advantages that old urban places may offer, such as diversity, interest, and authenticity. According to Gospodini (2014)'s research, tourists are more fascinated in the city's new architectural and urban forms than in the properly preserved built history.

METHODOLOGY

This study uses a qualitative research technique. This will allow for an examination of the specific push and pull factors influencing historical tourism motivations. Williams (2011) described research technique as the comprehensive procedures taken by a researcher prior to initiating a research action. A qualitative research approach is a helpful tool for analyzing particular occurrences because it describes human nature and how individuals make sense of their surroundings and lives (Hammersley, 2016). This type of study examines people's attitudes in everyday situations and is less technical than quantitative techniques, making it ideal for examining tourism and hospitality concerns. This research will be conducted *face - to –face* interview at historical sites in Uzbekistan using a convenience sample of 35 international tourists. The tourists approached and asked if they would be willing to answer numerous questions regarding their motives for participating in Uzbekistan historical tourism. Many steps are involved in qualitative data analysis, including organizing ideas and concepts, developing overarching themes in the data, ensuring reliability and validity in the data analysis and findings, identifying possible and plausible explanations for the findings, and providing an overview of the final steps (O'Connor and Gibson, 2003). The data analysis approach for this study began with a review of the obtained data. This will be achieved by listening to the

recordings, transcribing interviews from the tape recording to computer files, and then examining and analyzing the translated into English written transcripts [15].

RESULTS

Base on the face – to – face interview, the result revealed that push motivations are important in those circumstances where pull factors may be anticipated to be prominent (value of historical places, quality of cultural activities supplied). Second, motives were strongly linked with the terms *"friends"* and *"curiosity"*, *"knowledge"* and *"education"* suggesting that the component of historical places was the key attraction element; this downward trajectory was considerably stronger in Samarkand. The Bukhara gave a different hierarchy of promotions, with the term *"history"* and *"religious"* dominating (a push factor used by the research). This component is related to the previous, social-related terms. The examination of predecessors and successors revealed certain links between specific aspects of historical tourism and cultural heritage motives. Particularly in terms of historical tourism, the higher the degree of participant participation in historical tourism in Khiva and Tashkent that more likely participants would express culture-related and architect motives (quality of *cultural* and *architectural* components given).

DISCUSSION

With the deep integration of the tourism sector in Uzbekistan, historical sites all across the country are adopting new forms of markets and techniques to increase the attractiveness of their tourism goods and make historical sites more accessible to tourists. As a result, more foreign visitors are including historical sites in their tour arrangements, and tourist groups visiting historical sites are following a modern trend. On the other hand, many historical sites in Uzbekistan adopt a form of affordability in terms of admission price, which attracts many family-driven visitors, and an increasing number of historical sites are becoming check-in historical tourism destinations for local and international tourists. According to the interview results, motivation is a significant element influencing consumer decision. go motivation was rated first, owing to the fact that if there is no tourist motivation, even if the tourist has the time and money, he or she would not go. Because tourists have no idea why they travel, they have no idea where they are going, and they have no idea what to do once they there. Tourists will only commit time and money in tourism activities if they believe it is a reasonable and valued, meaningful, and worthy of consuming activity.

The generation of tourist motivation is heavily influenced by a person's cultural quality or degree of education. People have a larger urge to travel when their culture is more established. When travelers' requirements are stimulated, they generate travel motivations, which lead these travelers to take activities to satisfy their tourism demands (Hsu, 2017). Motivations are thus extremely important in traveler behavior. Second, in order to promote competitiveness, historical site management organizations and other tourism system players should pay special attention to the evaluation of tourist features. Tourist Motivations for Visiting Historical Sites, the majority of respondents agreed in terms of travel motivation. In terms of Tourists' Expectations in Visiting Historical Sites, the majority of respondents place a high value on knowledge, education, curiosity, and religiosity. There was a substantial association that suggests that the greater the level of motivations, *the higher the anticipation*, and *the higher degree of experience*, the *better the knowledge and learning* about historical destination. It was discovered that mid-aged group have more motivations for visiting historical locations. It was also shown that people who visit historical locations more than three times have stronger motives for travel, while those who are younger have higher motives for attribute appraisal and extreme enjoyment.

CONCLUSION.

Tourists prefer to categorize their alternative destination choices depending on numerous variables, such as self-motivation (push factor), visitor dominance perception from one place (pull factor), and available time and money. Environment or climate, leisure, adventure, and personal drive might all be considered as push factors. Visitor satisfaction components, on the other hand, might reveal perception as a draw factor. As a result, historical tourism area managers, particularly managers at the historical sites, must strike a compromise between conserving the sustainability of historical sites and visitor experiences. The existence of tourist attraction signage is crucial for highlighting historical site elements, showing the historical, cultural values, enabling barrier-free tourism, and boosting tourist attraction growth. It also possesses intangible cultural heritages that may be passed down, and many old practices are still practiced in historic villages and towns. However, the role of cooperative governance among the primary organizations of interest in the maintenance and development of old communities is frequently overlooked. As a result, in the context of cooperative governance, the conservation and development of historical and cultural sites is being investigated, with the intention of serving as a model for the future development of well-known historical and cultural sites. Famous

ancient sites are a significant actual vessel of Uzbekistan's tourism sector. It contains numerous unique materials and cultural heritages, and its architectural style, characteristics, and arrangement clearly express the clan idea and cultural outlook of traditional cluster sites in Uzbekistan. Rather of revisiting a previously visited tourist attraction, most individuals prefer to travel to a new destination in order to immerse themselves in the next unique history, cuisine, or architecture. Tourist curiosity has always been stimulated by the unknown. Tourists that combine experience, learning and emotional resonance into their holiday will significantly enhance their knowledge and observe the world from a fresh perspective. Historical sites have emerged as an emerging destination for foreign travelers as tourism has grown and the need for historical tourism has increased.

REFERENCES

Zhang, J., Liu, Y. (2021). Impact of scenic area environment and sports experience satisfaction on tourists 'perception of environmental restoration. Journal of Zhejiang A&F University, 38(1), 184-192.

Chen, X., Chen, W. (2020). Why does a bar street become popular in ancient towns in China? From the perspective of tourists' embodied experience. Tourism Tribune, 35(9), 113-122.

Li, F. (2020). Understanding Chinese tourists' motivations of sharing travel photos in WeChat. Tourism Management Perspective, 33, 100584. https://doi. org/10. 1016/j. tmp. 2019. 100584

Sekiguchi, T., Hayashi, N., Sugino, H., & Terada, Y. (2019). The effects of differences in individual characteristics and regional living environments on the motivation to immigrate to hometowns: A decision tree analysis. Applied Sciences, 9(13), 2748. https://doi. org/10. 3390/app9132748

Mutanga, C. N., Vengesayi, S., Chikuta, O., Muboko, N., & Gandiwa, E. (2017). Travel motivation and tourist satisfaction with wildlife tourism experiences in Gonarezhou and Matusadona National Parks, Zimbabwe. Journal of Outdoor Recreation and Tourism, 20, 1-18. https://doi. org/10. 1016/j. jort. 2017. 08. 001

Lu, K., Chen, Y., Qu, Z. (2017, September). Research on synergistic governance of famous historical and cultural villages. In 2nd International Conference on Judicial, Administrative and Humanitarian Problems of

State Structures and Economic Subjects (JAHP 2017). Atlantis Press. https://doi. org/10. 2991/jahp-17. 2017. 10

Özdemir, A. S. , Büyüköztürk, Ş. , & Karaküçük, S. (2016). Rekreasyonel olanaklara dayalı yapılan destinasyon tercihlerinin içsel ve dışsal seyahat motivasyonlarıyla açıklanması. Journal of Human Sciences, 13(2), 3002-3021. https://doi. org/10. 14687/jhs. v13i2. 3920

Xiao, H. , So K. K. F. , Wang, A. Y. (2015). The university student travel market: motivations and preferences for activities. Tourism Analysis, 20, 399-412. https://doi. org/10. 3727/108354215X14400815080488

Yiamjanya, S. , & Wongleedee, K. (2014). International tourists' travel motivation by push-pull factors and the decision making for selecting Thailand as destination choice. International Journal of Social, Education, Economics and Management Engineering, 8(5), 1348-1353.

Cordes, K. A. (2013). Applications in Recreation & Leisure: For Today and The Future (4th ed.). Sagamore Publishing. Urbana, IL.

Özdemir, A. S. (2013). The Impact of Motivational and Demographic Factors on Destination Choices Based on Recreational Opportunities (Unpublished doctoral dissertation). Gazi University, Institute of Health Sciences, Ankara, Turkey.

Phau, I. , Lee, S. , & Quintal, V. (2013). An investigation of push and pull motivations of visitors to private parks: The case of Araluen Botanic Park. Journal of Vacation Marketing, 19, 269-284.

https://doi. org/10. 1177/1356766712471232

Dann, G. (1981). Tourist Motivation: An Appraisal. Annals of Tourism Research, 8(2), 187-219. https://doi. org/10. 1016/0160-7383(81)90082-7

Crompton, J. L. (1979). Motivations for Pleasure Vacation. Annals of Tourism Research, 6(4), 408-424. https://doi. org/10. 1016/0160-7383(79)90004-5

ILMIY-OMMABOP TURIZM YANGI O‘ZBEKISTON IMIDJINI KO‘RSATUVCHI YO‘NALISH SIFATIDA.

E’tibor SULTANOVA

o‘qtuvchi Munisa ABDURAXMANOVA

Annotasiya

Ushbu maqola ilmiy ommabop turizmning davlat rivojining ustuvor yo‘nalishi sifatida uning rolini asoslaydi. Mavjud rivojlanishni tahlil qilish, turizmni rivojlantirishga qaratilgan siyosat, fan yo‘nalishini ko‘taruvchi turizmning biznes sifatidagi o‘rni, uningdavlat tashqi mavqeiga, iqtisodiyotiga ta’siri, turizmning yangi yo‘nalishi hisoblangan ilmiy-ommabop turizmni rivojlantirish, yo‘lga qo‘yish, mavjud resurslaridan oqilona foydalanish, yangi loyihalarni ishlab chiqib ommaga targ‘ib qilish istiqbollari muhokama qilinadi. Turizmning bu turini rivojlantirish orqali unga nafaqat chet elliklarni, balki uning jozibadorligini o‘zbek xalqiga ko‘rsatish, qiziqish uyg‘otish, jumladan, fuqarolarni o‘z mamlakatining ilmiy tashkilotlari va ilmiy tadqiqotlariga e’tibor bilan qarash, vatanparvarlik tuyg‘usini va o‘z davlatiga nisbatan g‘urur tuyg‘usini kuchaytirish, shuningdek, kadrlar zaxirasini shakllantirishga, yoshlar orasidanmamlakatning kadrlar salohiyatini oshirishga qaratilgan natijalar muhokama qilinadi.

Ma’lumki, dunyodagi o‘zgarayotgan xalqaro jarayonlar, moliyaviy inqiroz, pandemiya tufayli chegaralarning yopilishi sharoitida turizm sohasi vakillari, ko‘plab mamlakatlar siyosatchilari va iqtisodchilari notinchlik sharoitida turizmning qaysi sohalarini rivojlantirish kerakligini, biznes qanday yangi mahsulot ishlab chiqarishi mumkinligi haqida o‘ylashadi. Shubhasiz, turizm butun dunyoda iqtisodiyot va aholi bandligini oshirishga xizmat qiluvchi muhim iqtisodiy omil hisoblanadi. Shu bois maqolada turizmning yangi loyihasi sifatida ilmiy-ommabop turizm loyihasini turlari, yo‘nalishlari va istiqbollari keltirib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: siyosat, imidj, tadbirkorlik, turizm, ilmiy-ommabop turizm, sayohat, ekskursiya, loyiha, tadqiqot, mamlakat.

POPULAR SCIENTIFIC TOURISM SHOWS THE NEW IMAGE OF UZBEKISTAN

E'tibor SULTANOVA

,

Munisa ABDURAXMANOVA

Annotation

This article substantiates its role as a priority direction of the state development of popular scientific tourism. Analysis of the current development, policy aimed at the development of tourism, the role of scientific tourism as a business, its impact on the state's external position and economy, the development and establishment of scientific popular tourism, which is considered a new direction of tourism, the rational use of existing resources, the development and promotion of new projects to the public the prospects of making are discussed. By developing this type of tourism, it is possible to show its attractiveness not only to foreigners, but also to the Uzbek people, to arouse interest, including citizens' attention to the scientific organizations and scientific researches of their country, to strengthen the sense of patriotism and pride in their country, as well as to form a reserve of personnel, results aimed at increasing the country's personnel potential among young people will be discussed.

It is known that in the conditions of the changing international processes in the world, the financial crisis, and the closure of borders due to the pandemic, representatives of the tourism industry, politicians and economists of many countries are thinking about which areas of tourism should be developed in the conditions of unrest, and what new products the business can produce. Undoubtedly, tourism is an important economic factor that serves to increase the economy and employment of people all over the world. Therefore, the types, directions and perspectives of the scientific-popular tourism project as a new project of tourism are mentioned in the article.

Key words: policy, image, entrepreneurship, tourism, popular scientific tourism, travel, excursion, project, research, country.

KIRISH

Ilm-fan va turizm? Bu ikki sohada qanday umumiylik bor? Ilm uchun turizm? Nimaga yo‘q? Yer sayyorasi aholisining ma’lum bir qismi, u yoki bu tarzda, o‘z mamlakatlarida ham, chegaralaridan tashqarida ham sayohat qiladi. Uning ma’lum bir qismi sayohatni o‘z ufqlarini kengaytirish yoki hatto ta’lim darajasini oshirish bilan birlashtiradi. Bu formula biz uchun juda aniq va oddiy ko‘rinadi. Ammo milliardlab sayyohlar orasida sayohatdan maqsadi aniq ma’lumot olish, ilmiy va professional aloqalarni o‘rnatish, konferentsiyalarda nutq so‘zlash va hatto Chili, Gavayi yoki Kavkazda arxeologik ekspeditsiyada qatnashish yoki yulduzlarni tomosha qilish bo‘lganlar ham bor. Shu nuqtai nazardan, olim yoki hali yosh tadqiqotchi, magistr yoki aspirant bo‘lgan, xalqaro hamkorlikda ishtirok etayotgan yoki chet elda o‘z ilmiy markazi yoki professor-o‘qituvchilari vakili sifatida diplomat sifatida ishlaydi. Hududlar, ilmiy institutlar va universitetlar o‘rtasidagi transchegaraviy hamkorlik o‘zgarganidek, diplomatiyaning roli va funksiyalari ham o‘zgarmoqda.

Ilm-fanni ommalashtirish butun mamlakat bo'ylab tobora ko'proq qiziqqan olimlarni jalb qilmoqda va millionlab obunachilar va ilmiy-ommabop tadbirlar ishtirokchilarida qiziqish uyg'otmoqda. Turizm va ilmiy-ommabop sohadagi loyihalardan biri Ilmiy sayohatlardir. Ilmiy sayohatlar keng omma uchun mashhur ekskursiya shaklida ilm-fan olamini ochib beradi.

METODOLOGIYA

Statistik ma’lumotlarga ko‘ra, turizm sohasining rivojlanishi davlatning turli soxalariga ta’sir ko‘rsatadi: ijtimoiy-siyosiy, gumanitar, madaniy, iqtisodiy. Ayni turizm rivojlanishi orqali ko‘plab ish o‘rinlari yaratilishiga, aholi bandligini ta’minlashga, aholi daromadlarining oshishiga olib keladi. Mamlakatimiz Prezidenti Sh. Mirziyoyev “O‘zbekiston noyob bir mamlakat bo‘lib, uning hududida eng qadimgi tamaddun va madaniyatlar yuzaga kelgan, rivojlangan, o‘z jozibadorligi jihatidan dunyodagi dam olish va sayohatlar uchun eng yaxshi maskanlardan qolishmaydigan ulkan turizm salohiyatiga ega mamlakatdir” deb bejiz aytmaganlar (Mirziyoev, Sh. 2016, dekabr 6).

Turizmning eng muhim vazifalaridan biri kichik va o‘rta biznes, fermerlik, hunarmandchilikni rivojlantirishga ko‘maklashishdir. Bu borada O‘zbekiston Respublikasida ham yangilanishlar olib borilmoqda:

jumladan, turizm sohasidagi normativ-huquqiy bazani takomillashtirish, uni rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratishga qaratilgan xalqaro norma va standartlarni joriy etish va bular orqali O‘zbekiston davlatini obro‘sini, imidjini ko‘tarish, dunyo bozorida o‘z munosib o‘rnini egallash. Bunga qator omillar mavjud.

Ma’lumki, O‘zbekistonning geografik o‘rni nihoyatda qulay, tabiiy iqlim sharoitiga ega. Shu bilan birga O‘zbekiston betakror, ajoyib tarixiy arxitektura yodgorliklari, shirin-shakar mevalari, xilma-xil milliy taomlari, ajoyib milliy an’analari, urf-odatlariga ega bo‘lgan mehmondo‘st xalqiga ega. Bularning barchasi chet ellik turistlar e’tiborini o‘ziga tortadi va ularniO‘zbekistonga yana qayta kelishiga undaydi ( ).

Qizig‘i shu-ki, O‘zbekistonda turizm sektorini pandemiya sharoitida pasayganbo‘lsa xam uning ilmiy-ommabop yo‘nalishi turistlar oqimini ko‘paytirishga olib keldi, bu esa yangi turistik marshrutlar va turistik mahsulotlarni yaratish uchunistak va yangi imkoniyatlar kerakligini anglatdi. 2020 yilgi pandemiya davlatlarni chegaralarni yopishga, harakatni cheklashga va tadbirkorlik faoliyatini to‘xtatishga yoki sekinlashtirishga majbur qildi. Inqiroz davrida, har doimgidan ko'ra, ongli qarorlar qabul qilish uchun hozirgi voqealarni ekspert baholashga ehtiyoj bor edi. Ushbu bosqichda “diplomatiya uchun fan” paydo bo‘ladi. Ammo dunyo asta-sekin tiklanmoqda va olimlar, butun dunyodagi boshqa odamlar kabi, kelgusi hamkorlik istiqbollari haqida o'ylashmoqda.

Aytish joizki, hozirgi kunda dunyo bo‘yicha turizmning turlari hilma hil, ulardan ilmiy-ommabop turizm so‘nggi yillarda tobora ommalashib bormoqda. Bu yo‘nalish sayohatga qaraganda ancha kengroqdir, chunki u nafaqat atrofimizdagi dunyoni o‘rganishni, balki uni kuzatishni ham o‘z ichiga oladi. Bunday sayohatlarda nostandart intellektual jamoa to‘planadi.

Ushbuturdagi turizm turi klassik sayohatdan farqi shundaki, bu yerda asosiy narsa eng mashhur joylarni ziyorat qilish va barcha turistik marshrutlardan o‘tish emas, aksincha, har bir ekspeditsiyaning maqsadi: yangi narsalarni topish, ochish, o‘rganish, ilgari aniq bo‘lmagan munosabatlarni kashf qilishdir. Bu yerda gap ilmiy kashfiyotlar haqida emas, balki ma’lum bir joy va madaniyatga yangicha qarash haqida bormoqda.

Shu bilan birga, shuni ta’kidlash kerakki, tadqiqot ekspeditsiyalari sayohatlarda faqat olimlar va tadqiqotchilar jamoasi emas, balki fotograflar, shoirlar, talabalar ham qatnashishi mumkin. Bu orqali tabiat

hodisalariga turli ko‘zlar bilan qarash imkonini beradi va tadqiqotning fanlararoligini ta’minlaydi.

Tadqiqotchilar va talabalar nafaqat o‘z fanlari rivojiga, balki kelajakda turizm sohasi, ya’ni ilmiy va fanga yo‘naltirilgan turizmni rivojlantirishga ham hissa qo‘shishlari mumkin. Talabalar va olimlar yuqori harakatchanlik bilan ajralib turadi. Talabalar bu yo‘nalishning muhim qismni ifodalaydi sababi turli konferentsiyalar, yozgi yoki qishki maktablar va amaliyotlarda qatnashishlari mumkin. Shu sababli, ushbu toifadagi sayohatchilar bizning maqsadli auditoriyamizdir. Ko‘rib turganimizdek, biznes va ilm-fan sifatida turizm sohalari va chorrahalari doirasi nihoyatda kengdir. Talabalar uchun foydali mashg'ulotlarning sevimli shakllaridan biri - ulkan salohiyatga ega va ko‘pincha u yoki bu samarali uzoq muddatli hamkorlikning boshlanishi bo‘lishi mumkin bo‘lgan yozgi va qishki maktablarni ta’kidlash joiz.

Tadqiqotchilar birinchilardan bo‘lib Yer sayyorasining ilgari o‘rganilmagan joylariga, chekka burchaklariga tashrif buyurib, kashfiyotlar qiladi, mahalliy aholining urf-odatlarini va ilgari noma’lum tillarni, fauna va florani o‘rganadi, shuningdek, o‘z ilmiy izlanishlari bilan simpozium va konferensiyalarda qatnashadi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Adabiyotlarni o‘rganish turizmi xorijdagi nazariy va amaliy nashrlarda o‘z aksini topgan. Masalan, Е. А. Крыловой(Крилова, 2021), Н. А. Кызьюровой (Кызьюровой, 2020), зарубежные – С. Слокум, К. Клайн, А. Холден (Слосум, Клине, Ҳолден, 2015).

Ilmiy turizm tipologiyasiga yana bir yondashuv mavjud: (Y. Vialette, Mao P. Burlon F. 2021.), unda adabiyotlarni tahlil qilish asosida ilmiy turizmning ikkita asosiy xususiyatinamoyon bo‘ladi: ekologiya, ajratilgan joy hamda ilm-fan va turistlarni ilmiy yondashuvlarga jalb qilish.

Bitta daraxtni kesmaslik yoki bitta toshni qimirlatmaslik uchun uylar qurayotgan, turar-joy binolarini tabiatga imkon qadar ehtiyotkorlik bilan integratsiyalashgan me'mor Frenk Lloyd Raytning g'oyalari dolzarbdir. Turar-joy binolari tomlarida bog'lar yaratmoqchi bo'lgan Le Korbusier, IKEA dizaynerlarini asosan ilhomlantirgan Alvaro Aalto, Zaha Muhammad Hadidning binolari koinot va tabiat bilan uyg'unlashgan, ekologiya va rivojlanish falsafasini qo'llab-quvvatlab, hozirgi kunda me'moriy merosga aylandi. Shunday qilib, ekologik dizayn tabiatdan ilhom oladi va unga nisbatan odamlarning ro‘lini qayta ko'rib chiqadi. Xuddi shu narsa turizmga ham tegishli bo'lib, uning g'oyalari jamiyatning uyg'un rivojlanishi va tabiiy xilma-xillikni saqlashga qaratilgan. Atrof-

muhitga do'stlik farovonlik va muvozanatning ajralmas va majburiy shartiga aylanadi, bu hayvonlar va o'simliklar dunyosini, sog'lom inson uchun qulay muhitni saqlab qolish uchun rioya qilishga o'rgatadi.

Aytishimiz lozimki, mahalliy va xorijiy adabiyotlarni koʻrib chiqish orqali xar bir inson nafaqat Oʻzbekistonda, balki butun dunyoda "Ommaviy ilmiy turizm" konsepsiyasining asoslarini mohiyati nimadan iboratligini bilib oladi. Shu bilan birga, mualliflarning ilmiy-ommabop turizmni ta'riflashdagi yondashuvlaridan xabardor boʻladilar.

NATIJALAR

Misol qilib, bir mamlakatdan ikkinchi mamlakatga oʻqish va malakasini oshirish uchun boradigan turistlar ilmiy turizm bilan shugʻullanadi. Yoki bir tilni oʻrganish uchun tashkil qilinadigan tashrif xam ilmiy turizm deyiladi. Turizmning ushbu turi Buyuk Britaniyada rivojlangan (Oʻquv – uslubiy majmua, 2020 йил).

Ilmiy turizmda qiyosiy va tizimli tahlil usullari qoʻllaniladi.

Ilmiy-ommabop turizm nimani anglatishini, soha qanday rivojlanayotgani va qanday qilib ilmiy turizm boʻlish mumkinligini quyidagicha ta'riflashimiz mumkin.

Ilmiy-ommabop turizm - bu sayohat va ilm-fan sintezi, bu ilgʻor laboratoriyalar va noyob ilmiy inshootlarga tashrif buyurish, ilmiy kashfiyotlar qilgan odamlar bilan shaxsan tanishishdir xam. Ilmiy-ommabop turizm oʻziga xos, ixtisoslashgan. Odatda uni maqsadli auditoriya, kompaniyalar, davlat idoralari vakillari, shuningdek, olimlar tomonidan olib boriladigan konferensiyalar, simpoziumlar, ilmiy sayohatlar yoki ekspeditsiyalarga yuboriladigan tadqiqotchilar va talabalar bunga kiradi.

Ilmiy-ommabop turizm iqtidorli yoshlarni ilm-fanga keng jalb etish va tegishli ilmiy izlanishlarni ommalashtirishga qaratilgan. Bugungi sayyoh ertaga olim boʻlishi mumkin. Qiziqish boʻlsa, turizmning ushbu yoʻnalishi kengroq auditoriyani jalb qiladi - maktab oʻquvchilari va talabalardan tortib, ilmiy-ommabop tadbirlar muxlislarigacha.

Ushbu yoʻnalishning rivojlanishi xususiy va davlat sektorlari oʻrtasidagi samarali hamkorlikdan iborat boʻlishi mumkin. Oʻzbekistonda mashhur ilmiy sayohatlar institutlari, universitetlar va boshqa muassasalar bilan birgalikda ishlab chiqilishi va shu bilan mintaqa iqtisodiyotining rivojlanishiga hissa qoʻshishi mumkin. Turizm biznesining yangi yoʻnalishi sifatida boʻlgan ilmiy-ommabop turizmni rivojlantirishning koʻlami va istiqbollari juda yaqqol koʻrinib turibdi.

Bugun biz ishonch bilan aytishimiz mumkinki, ushbu turizm industriyasining holati – “Ommaviy ilmiy turizm” faqat butun dunyo bo‘ylab tarqalgan tarqoq tashabbuslarni ifodalaydi.

Bular Google, Yandex va boshqa qidiruv tizimlari, onlayn sayyohlik agentliklari, ularning ishlashini ta’minlovchi IT sektori, oflayn sayohat kompaniyalari, aviakompaniyalar, konsolidatorlar (avia va temir yo‘l chiptalarini qidirish va bron qilish agregatorlari), transport sohasi vakillari va yo‘lovchilarni tashish (avtobuslar, temir yo'l transporti), shaxsiy transportni ijaraga berish xizmatlari, mahalliy diqqatga sazovor joylar, restoranlar, ko‘ngilochar dasturlar haqida ma’lumot tayyorlaydigan tur tashkilotchilari (ekskursiya byurolari, sayyohlik agentliklari); ko‘ngilochar va dam olish, muzeylar va ko‘rgazma zallari; savdo sohasi; turist sayohatga chiqadigan joyda mehmonxonani bron qilish va mijozga xizmat ko‘rsatuvchi agentliklarni o‘z ichiga oladi.

Mamlakatning ulkan ilmiy, ta’lim va turistik salohiyatini hisobga olgan holda, biz ushbu yo‘nalishni O‘zbekistonda ilm-fan va turizm sohasida alohida yangi yo‘nalish sifatida rivojlantirishimiz lozim. Bugun biz dunyoga Birinchi va Ikkinchi Renessans vakillarini namoyon etdik: Forobiy, Beruniy, Ibn Sino, Al Xorazmiy va ayniqsa, insoniyat tarixidailk Uyg‘onish davrining eng zabardast va kuchli namoyandasi, Yevropada Al Fraganus nomi bilan mashxur - Axmad Farg‘oniydir, uning ilm fan rivojidagi nufuzi shu qadaryuksak ediki, Oydagi kraterlardan biri uning nomi bilan ataladi, allomadan, uning ilmu fanga qilganxissasini inobatga olib, Koxirada unga haykal qo‘yilgan. Bunday donishmandlarni hayotini, ilmu fandagi hissasini, biz, tabiyki ilmiy ommabop turizm orqali zamondoshlarga yetkazishimiz kerak (Султанов Ф. Х. , Султанова Э. С. 2023).

Bugungi kunda ilmiy-ommabop turizm rivojlantirish yo‘lida biz quyidagi omillarga diqqatni qaratishimiz lozim. Xar bir inson:

-O‘z-o‘zini tarbiyalash va atrofdagi dunyoni bilish orqali shaxsiy rivojlanish;

-sayohat bloglari uchun qiziqarli kontentni olish;

-noyob tarixiy, madaniy va tabiiy ob’ektlar haqida foto va video materiallar ishlab chiqarish;

-kolleksiyalar yig‘ish (minerallar, fotoalbomlar va boshqalar);

-ilmiy bilimlarni ommalashtirish va yoshlar e’tiborini muayyan kasblarga jalb etish;

-ilmiy va o‘quv ekskursiyalarini o‘tkazish;

-yosh mutaxassislarni ilmiy ekspeditsiyalarga tayyorlash bo‘yicha treninglar tashkil qilish.

Bularning barchasi ilmiy-ommabop turizmni PR qiluvchi yosh olimlariga ilmiy ekspeditsiyalarni masalasini hal etishda yordam beradi. Fan va sayohatning bunday simbiozining foydasi shundaki, olim o‘z tadqiqot obyektiga kirish imkoniyatiga ega bo‘ladi, sayyoh esa dunyoning noyob ilmiy nuqtai nazariga ega bo‘ladi, sayyoramizning eng qiziqarli joylariga kirish va albatta, qoniqish hosil qiladi.

Shulardan kelib chiqib ilmiy-ommabob turizm yo‘nalishlarini 3 turga bo‘lishimiz mumkin:

1. Talabalar uchun ekskursiyalar va amaliyotlar shaklida o‘quv va amaliy turizm;

2. Arxeologik yodgorliklar, madaniy-tarixiy meros yodgorliklari, o‘simlik va hayvonot dunyosi va boshqa narsalarni o‘rganish uchun kasb-hunar va ilmiy turizm;

3. Universitetlar, ma’ruzalar zallari, muzeylar va ilmiy markazlarga tashrif buyurish.

Ilmiy-ommabop turizm, ilmiy turizm va ijtimoy fanlar bir birlari bilan chambarchas bog‘liq, bir biriga ta’sir etadi.

Ilmiy-ommabop turizm iqtidorli yoshlarni ilm-fanga keng jalb etish va tegishli ilmiy izlanishlarni ommalashtirishga qaratilgan.

Turizm biznesining yangi yo‘nalishi sifatida ilmiy-ommabop turizmni rivojlantirishning ko‘lami va istiqbollari juda yaqqol ko‘rinib turibdi. Bugun biz ishonch bilan aytishimiz mumkinki, ushbu turizm industriyasining holati – “Ommaviy ilmiy turizm” butun dunyo bo‘ylab tarqalib kelinmoqda.

Mamlakatning ulkan ilmiy, ta’lim va turistik salohiyatini hisobga olgan holda, biz ushbu yo‘nalishni O‘zbekistonda ilm-fan va turizm sohasida alohida yangi yo‘nalish sifatida rivojlantirishni taklif qilamiz.

Ilmiy ommabop Turizm siyosiy marketing, imidjmeyking, tashqi siyosat va ta’lim uchun muhim bo‘lgan ilmiy-ma’rifiy vositasi, u orqali ilmiy bilimlarni talqin qilish, turist qayerga taklif qilingani va u yerda nimani ko‘rishini aniq va qiziqarli tushuntirishdir.

Ilmiy ommabop turizni turli yo‘l bilan rivojlantirish mumkin.

Birinchi navbatda, yoshlar turizmi dasturini ishga tushirish lozim .

U orqali yoshlar malaka oshirishi, ishlab chiqarishda amaliyot o‘tashi, ilmiy tadbirlar va ilmiy maqolalar yozishi, shuningdek, O‘zbekistonning turli hududlariga sayohat qilishlari mumkin. Dasturda talabalar, ilmiy faoliyatda qatnashayotgan yosh olimlar, turli xildagi tanlov g‘oliblari bo‘lgan maktab o‘quvchilari ishtirok etishlari mumkin.

Masalan, joriy yilning 7-11 avgust kunlari Qashqadaryo viloyati, Shahrisabz tumanidagi “Lochin” oromgohida “Yoshlar turizmi” II xalqaro hamda ilk marotaba “Yosh ekologlar” harakati qurultoylari o‘tkazildi. Qurultoylar doirasida Yosh turizm elchilari va “Yosh ekologlar” harakati Respublika Kengashlariga saylovlar o‘tkazib, eng faol yoshlar saralanib olindi. Mazkur Kengashlar a’zolarining 2023-2024 yiillar davomidagi faoliyatiga muvaffaqiyat tilab, Ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish va iqlim o‘zgarishi vazirligi va Turizm qo‘mitasi tomonidan ularga kelgusida yirik loyihalarni amalga oshirishda zaruriy sharoitlar yaratib berilishi qayd etildi (uzbektourism. uz, 2023).

Ikkinchi yo‘nalish deb tabiiy sharoitlarda dala hodisalari uchun xos bo‘lgan faoliyat arxeologiya, ekologiya, etnografiya, geologiya, biologiya va boshqa fanlar doirasida amalga oshiriladi.

Turli artefaktlarni qidirish va o‘rganish bo‘yicha tadbirlar o‘tkaziladi, sayohatlar, yozgi dala amaliyotlari va ekspeditsiyalari tashkil qilinib, olimlar, talabalar, gidlar va ko‘ngillilarni jalb qilinadi.

Bugungi kunda Andijon viloyatida turizmning istiqbolli sohalaridan biri arxeologiya turizmi hisoblanadi. Miloddan avvalgi V-IV va milodning IV asrlarda hukm surgan “Dovon” davlatining poytaxti bo‘lgan “Ershi” shahrining tarixi joylashgan “Mingtepa” arxeologiya yodgorligi noyob turizm obektlaridan biridir. Forum Turizm qo‘mitasi, Madaniyat va turizm boshqarmasi, Marhamat tumani hokimligi, Andijon davlat universiteti hamkorligida o‘tkazildi.

Mazkur yodgorlik tarixi bilan keng jamoatchilik, soha mutaxassislari, olimlar tomonidan ushbu obyektni ilmiy jihatdan o‘rganilganda aniqlangan yangiliklar bilan tanishtirish maqsadida, Marhamat tumanida I-arxeologiya turizmi forumi o‘tkazildi.

Forum doirasida “Mingtepa” tarixi va uning ahamiyati, viloyatda turizm sohasining rivojida o‘rni va yodgorlik bilan bog‘liq ilmiy yangiliklar muhokama etildi (uzbektourism. uz, 2023).

Uchinchi yo‘nalish - buekskursiya. Uning ajralib turadigan xususiyati tematik yo‘nalish bo‘lib, u o‘quv, ilmiy va boshqa kasbiy muassasalarga, laboratoriyalarga, rasadxonalarga tashrif buyurish, o‘zbekistonlik olimlar va mutaxassislar bilan uchrashuvlarni o‘z ichiga olishi mumkin.

Misol sifatida Samarqand shahrida joylashgan “Ipak yo‘li” xalqaro turizm va madaniy meros universitetida Xitoyning Shensi provinsiyasi bilan hamkorlikda “Inson va atrof-muhitni o‘rganish bo‘yicha “Bir makon, bir yo‘l” Xitoy — Markaziy Osiyo qo‘shma laboratoriyasi” faoliyati yo‘lga qo‘yildi. Ushbu yirik ilmiy loyiha Xitoy Xalq Respublikasining Shimoli-g‘arbiy universiteti tashabbusi bilan Butunjahon turizm tashkiloti (UNVTO) shafeligida Xalqaro turizm akademiyasi Samarqand kampusi binosida tashkil etildi. Laboratoriya hayvon suyaklarini o‘rganish va ular ustida biokimyoviy tadqiqotlar olib borishga ixtisoslashgan 2 ta qismdan iborat bo‘lib, ushbu laboratoriyada O‘zbekiston hududida topilgan har qanday arxeologik qazishma materiallarini tadqiq qilish imkoniyati mavjud bo‘ldi. Qo‘shma laboratoriyani qurish uchun Xalqaro turizm akademiyasining 8-qavatida jami 395 kvadrat metr maydon ajratilgan (uzbektourism. uz, 2023).

Bulardan ko‘rinib turibtiki ilmiy turizm sohasi turli yo‘nalishlarda rivojlanishi mumkin.

Birlashgan Millatlar Tashkiloti, shuningdek, millionlab kichik biznes va ish o‘rinlari bog’liq bo‘lgan turizm sohasini tiklashni qo‘llab-quvvatlash uchun xalqaro tashkilotlar, hukumatlar va xususiy sektor bilan yaqindan hamkorlik qilinyapti. Turizmning global inqirozi allaqachon milliy iqtisodiyotlarga, odamlarning turmush tarziga va Barqaror rivojlanish maqsadlariga erishishga qaratilgan sa’y-harakatlarga salbiy ta’sir ko‘rsatgan. Jahon sayyohlik tashkiloti a’zo davlatlar uchun iqtisodiyotni tiklash, marketing va rag‘batlantirish, institutlarni mustahkamlash va ularni yanada chidamli qilish bo‘yicha ko‘rsatmalar to‘plamini e’lon qildi.

Endi o‘ylab ko‘raylik-chi , yana qanday ilmiy turizm loyihalari yaratish mumkin?

Ilmiy turizm salohiyatini ochib beruvchi muvaffaqiyatli loyihalar qatorida meteor yomg‘irlari va shimoliy yorug‘liklarni kuzatish uchun astronomik ekspeditsiyalar o‘tkazuvchi “Astroturizm” ilmiy sayohat klubini tashkil etish, u orqali ko‘pchilikni o‘ziga jalb qilish mumkin. Turizmning bu turi har bir ekspeditsiyada olim-gidlar ma’ruzalar o‘qiydilar, mahorat darslari o‘tkazadilar, yulduzli osmonda oriyentatsiya, astrofotografiya va qiziqarli arxeologik obyektlaro‘rganiladi. Ushbu loyihaning qiziqarli jihati ilmiy turizmning interaktiv xaritasini yaratishdir. Bunda ilmiy nuqtai nazardan tashrif buyurish uchun qiziqarli obyektlar haqida hamda sayyohlar tashrif buyurishi mumkin bo‘lgan turli ilmiy joylarni (muzeylar, qo‘riqxonalar, rasadxonalar, laboratoriyalar va h. k.) o‘z ichiga olgan interaktiv xaritani yaratishdur.

Ushbu loyihaning o‘ziga xosligi shundaki, har bir obyektga qisqacha ma’lumotnoma, tashrif shartlari va ekskursiya imkoniyatlari, shuningdek tashrif buyuruvchilarning sharhlari qo‘shiladi. Loyiha doirasida, dastlabki bosqichda O‘zbekistonning kamida 40 ta subyekti joylashgan joylarni qamrab olish va kamida 200 ta nuqtani xaritaga tushirish rejalashtiriladi. Masalan, Namangan viloyatining To‘raqo‘rg‘on tumanidagi Axsikent arxeologik yodgorlik majmuasi.

Axsikent eradan avvalgi III asrda tashkil topgan bo‘lib, qadimgi Farg‘ona davlatining poytaxti, Buyuk ipak yo‘lining asosiy shaharlaridan biri bo‘lgan. Tarixiy manbalarda, xususan, “Boburnoma”da bu kentning alohida ahamiyati haqida ko‘p yozilgan. Qadimdan bu yerda yerosti suv inshooti bo‘lgani bois mudofaa uchun qulay sanalgan. Shahar Ark, ichki va tashqi shaharlardan iborat bo‘lib, bu yerda o‘z davrida shishasozlik, kulolchilik, temirchilik, qurolsozlik kabi hunarmandlik turlari yaxshi rivojlangan. Bugungi kunda Axsikentning 100 gektarga yaqin qismi saqlanib qolgan bo‘lib, Farg‘ona vodiysidagi eng katta arxeologik yodgorlikdir (kun. uz. 2023, iyun 4).

Bunday joylarni tanlashda turist nafaqat qimmatli ilmiy bilimlarga ega bo‘lishi, balki maxsus tayyorgarlikdan o‘tmasdan ham mini-kuzatish yoki tadqiqot olib borishi mumkin. Sayohatning bir qismi sifatida sayyohlar xaritada harakat qilishlari va tashrif buyurishni qiziqtirgan nuqtalarni tanlashlari mumkin. Shu bilan birga, ular o‘z ishlari haqida gapirishga tayyor bo‘lgan turli olimlar bilan tanishishlari mumkin bo‘ladi.

Loyiha doirasida ekspeditsiyalar ikki turga bo‘linadi. Tadqiqot ekspeditsiyasiga qo‘shilishlari va olimga na’muna olish va na’munalarni qidirishda yordam berishlari va shu bilan uning dala ishlarini moliyalashtirish masalasini hal qilishlari mumkin. Shuningdek, ma’ruzalar kursini tinglash, yangi malakalarga ega bo‘lish va qiziqarli joylarga kirish uchun fan ommaboplari va olimlari boshchiligidagi ilmiy-ommabop ekspeditsiyaga borishlari mumkin.

Qo‘llanma ekspeditsiya ishtirokchilarini tanlashni loyihaning asosiy o‘ziga xos xususiyati deb hisoblaydi. Ishtirok etish uchun ishtirokchilar anketa to‘ldirishlari yoki shaxsiy suhbatdan keyin qabul qilinishlari kerak. Bu mas’uliyat va “xato qilish huquqi” yo‘qligi bilan bog‘liq - qisqa o‘n kunlik sayohat uchun guruh puxta shakllangan va ma’naviy va jismoniy qiyinchiliklarga tayyor bo‘lishi kerak degani.

Marshrutni qanday tashkil qilish kerak? Har qanday turizm loyihasini amalga oshirish eng yaxshi marshrutni qurishdan boshlanadi. Ilmiy turizmda diqqatga sazovor joylarning kelajakdagi marshrutga

qanday kiritilishi muhim ahamiyatga ega. Shu bois, tadbir turizmi yordamida ilmiy-ommabop yo‘nalishlarni targ‘ib qilish foydali.

Nodavlat notijorat tashkilotlari va universitetlar ilmiy turizm amaliyotining drayveri va tashkilotchisi bo‘ladigan tuzilmalardir. Biznes va davlat bu turdagi loyihalarning mijozlari va benefitsiarlari hisoblanadi. Ishtirokchilar, birinchi navbatda, maktab va universitet yoshidagi faol yoshlardir. Masalan, talabalar loyiha sifatida maxsus turistik yo‘nalishlar bo‘yicha qo‘llanmalar yaratishi va ularning dizaynini ishlab chiqishlari, tarixiy ahamiyatga ega joylar, universitetlar yoki ekspeditsiyalarning ilmiy yutuqlari uchun strategiyalarini ishlab chiqishlari mumkin.

Ekspeditsiyani tashkil etishda eng muhimi, puxta rejalashtirilgan va puxta o‘ylangan marshrut, shuningdek, to‘g‘ri tanlangan jamoadir.

XULOSA

Mutaxassislarning fikricha, mamlakatimizni ilmiy o‘rganish uchun zarur shart-sharoitlar va sayoxatchilar tomonidan qiziqish mavjud. Ilmiy-tadqiqot faoliyati tabiiy va madaniy merosni asrab-avaylash, ilmiy faoliyatga qiziqishni oshirish yo‘lidagi muhim qadamdir. Turizmda ilmiy yo‘nalishning tiklanishi nisbatan yaqinda boshlangan, bu tendensiyaning paydo bo‘lishiga ekologik kun tartibiga qiziqishning kuchayishi va ekoturizmning rivojlanishi ham yordam berdi.

Turizmni rivojlantirish uchun katta ahamiyatga ega bo‘lishi mumkin bo‘lgan “Ommaviy ilmiy turizm” ning o‘ziga xos konsepsiyasi va loyihasini ishlab chiqish fan va turizm sohalarini birlashtirish, ichki va tashqi xalqaro turizmning yangi yo‘nalishlarini taklif etishi bilan katta amaliy ahamiyatga ega. Ushbu yo‘nalish O‘zbekiston hududlarida ilm-fan va o‘qishning jozibadorligini oshirish shakllaridan biri va maktab o‘quvchilari uchun kelajakdagi kasbiy yo‘l-yo‘riq sifatida ko‘rib chiqilishi mumkin. Loyihaning ijtimoiy ta’siri ham katta. Ommabop ilmiy turizm O‘zbekiston aholisi va mehmonlariga uning noyob joylari va odamlari bilan tanishish imkonini beradi, sayyohni kelajakdagi olim yoki olim sifatida sayyoh qilib taqdim etadi, yangi joylarni ochadi, akademik hamjamiyatni va turizmni birlashtiradi.

Shunday qilib, yuqorida aytilganlarni umumlashtirgan holda, maqolaning ilmiy yangiligi ushbu yo‘nalishni O‘zbekistonning yangi turistik yo‘nalishi sifatida taqdim etishi, uning tematik sayohat sifatida ta’riflanishi, shu jumladan nafaqat ilmiy, ta’lim va boshqa muassasalarga tashriflar, balki mamlakatimizning diqqatga sazovor joylari, tarixi, madaniy yodgorliklari dasturlarini targ‘ib qilishdan iboratdur. Ilmiy-ommabop turizm rivojlanishi orqali davlatimiz imidji dunyoda yanada

betakror bo‘ladi. Shahrimiz va mamlakatimizning ulkan ilmiy, ta’lim va sayyohlik salohiyatini hisobga olgan holda va amaliy tajribaga asoslanib, O‘zbekistonda turizm va ilm-fan sohasida yangi yo‘nalish sifatida ilmiy turizmni rivojlantirish zarur, deb hisoblaymiz.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

Mirziyoev, Sh. (2016, dekabr 6). O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, “O‘zbekiston Respublikasining turizm sohasini jadal rivojlantirishni ta’minlash chora-tadbirlari to‘g‘risida”. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining rasmiy veb-sayti https://president.uz/oz/lists/view/64

Turizm: nazariya va amaliyot. TOSHKENT-2018. 20. 2. O‘zbekistonda xalqaro turizmni rivojiantirish holati B. 327 https://e-library. namdu.uz/65%20%D0%98%D0%BA%D1%82%D0%B8%D1%81%D0%BE%D0%B4/Turizm. %20nazariya%20va%20amaliyot. %20Boltaboyev%20M.R%20va%20boshqalar. pdf

Крылова Е. А. Развитие научного туризма в Северо-Западном регионе РФ // Будущее науки в Санкт-Петербурге: Сборник трудов Региональной молодежной научной конференции. Санкт-Петербург, 2021 http://www. spsl. nsc.ru/FullText/KONFE/elibrary_48052766_89790627. pdf

Научный туризм на Полярном Урале как пример возможного сотрудничества в Арктическом регион // Полярные чтения на Ледоколе «Красин». – 2020. – с. 392–400. https://cyberleninka.ru/article/n/nauchnyy-turizm-na-polyarnom-urale-kak-primer-vozmozhnogo-sotrudnichestva-v-arkticheskom-regione

Slocum S. , Kline C. , Holden A. Scientic Tourism. Researchers as Travellers. / 1st Edition. – London: Routledge, 2015. – 212 p. https://www. researchgate. net/publication/360290423_Naucno-popularnyj_turizm_kak_novoe_turisticeskoe_napravlenie_v_ekonomike_Rossii_Popular_science_tourism_as_a_new_tourist_destination_in_the_Russian_economy

Vialette Y. , Mao P. , Bourlon F. Le tourisme scientifique dans les Alpes françaises: un laboratoire pour la médiation scientifique et la recherche // Journal of Alpine Research | Revue de géographie alpine. 2021. Iss. 109-2. https://journals. openedition. org/rga/9337

TURIZM GEOGRAFIYASI fanidan O‘quv – uslubiy majmua 2020 йил. file:///C:/Users/User/Downloads/16shriftqollanmausmonovtipografiya uchun. pdf

Султанов Ф. Х. , Султанова Э. С. Шарқ тафаккур нурини дунёга танитган юртимизнинг буюк алломалари. -Т, 2023

O‘zbekiston Respublikasi madaniyat va turizm vazirligi. “Yoshlar turizmi” va “Yosh ekologlar” harakati qurultoylari yoshlarni birlashtirishda muhim platformaga aylanmoqda. 11 avgust, 2023 yil. https://uzbektourism. uz/news/view?id=2850

O‘zbekiston Respublikasi madaniyat va turizm vazirligi. Qashqadaryo “turizm xabi” ga aylanish yo‘lida. 4 sentabr 2023 yil.

https://uzbektourism. uz/news/view?id=2867

O‘zbekiston Respublikasi madaniyat va turizm vazirligi. Samarqandda xalqaro qo‘shma laboratoriya tashkil qilindi. 5 sentabr 2023 yil. https://uzbektourism. uz/

Axsikent yodgorligida to‘rtta ochiq osmon ostidagi muzey quriladi. 4 iyun 2023 yil https://kun. uz/uz/news/2023/07/04/axsikent-yodgorligida-tortta-ochiq-osmon-ostidagi-muzey-quriladi

EXTENDED ABSTRACT

This article substantiates its role as a priority direction of the state development of popular scientific tourism. Analysis of the current development, policy aimed at the development of tourism, the role of scientific tourism as a business, its impact on the state's external position and economy, the development and establishment of scientific popular tourism, which is considered a new direction of tourism, the rational use of existing resources, the development and promotion of new projects to the public the prospects of making are discussed. By developing this type of tourism, it is possible to show its attractiveness not only to foreigners, but also to the Uzbek people, to arouse interest, including citizens' attention to the scientific organizations and scientific researches of their country, to strengthen the sense of patriotism and pride in their country, as well as to form a reserve of personnel, results aimed at increasing the country's personnel potential among young people will be discussed.

It is known that in the conditions of the changing international processes in the world, the financial crisis, and the closure of borders due to the pandemic, representatives of the tourism industry, politicians and economists of many countries are thinking about which areas of tourism should be developed in the conditions of unrest, and what new products the business can produce. Undoubtedly, tourism is an important economic factor that serves to increase the economy and employment of

people all over the world. Therefore, the types, directions and perspectives of the scientific-popular tourism project as a new project of tourism are mentioned in the article. According to experts, there are necessary conditions for the scientific study of our country and the interest of travelers. Scientific research activities are an important step towards preserving natural and cultural heritage and increasing interest in scientific activities. The revival of the scientific direction in tourism began relatively recently, the emergence of this trend was helped by the increased interest in the ecological agenda and the development of ecotourism.

The development of a unique concept and project of "Public scientific tourism", which can be of great importance for the development of tourism, is of great practical importance as it combines the fields of science and tourism and offers new directions of domestic and foreign international tourism. . This course is one of the forms of increasing the attractiveness of science and study in the regions of Uzbekistan and can be considered as a future professional guidance for schoolchildren. The social impact of the project is also great. Popular scientific tourism allows residents and visitors of Uzbekistan to get to know its unique places and people, presents the tourist as a future scientist or scientist, opens up new places, unites the academic community and tourism.

Thus, summarizing the above, the scientific novelty of the article is the presentation of this route as a new tourist destination of Uzbekistan, its description as a thematic trip, including visits to not only scientific, educational and other institutions, but also is to promote programs of attractions, history, cultural monuments. Through the development of popular scientific tourism, the image of our country will become more unique in the world. Taking into account the huge scientific, educational and tourist potential of our city and country and based on practical experience, we believe that it is necessary to develop scientific tourism as a new direction in the field of tourism and science in Uzbekistan.

O’ZBEKISTONDA TARMOQLARARO TURISTIK-REKREATSIYA KLASTERLARINI RIVOJLANTIRISH

Dotsenti Olimjanova Sh. O. ,

O’ zbekiston milliy universiteti,

“Alfraganus universiti” universiteti

Magistranti Xayrullaev S. I. ,

O’zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Biznes va tadbirkorlik

siyovushxayrullayev91@gmail. com

“Xabar. uz” axborot-tahliliy portali muharriri

Polat

Annotatsiya

Iqtisodiyotning innovatsion rivojlanishi sharoitida turizm aksariyat rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar milliy daromadining asosiy manbai hisoblanadi. Turistik mahsulotlarni eksportini oshirish har bir milliy iqtisodiyotda qo’shimcha talabni paydo qiladi va aholining ish bilan bandligi darajasi oshishi va xorijiy valyuta tushumlari ko’payishini ta’minlaydi. Shuning uchun milliy iqtisodiyotda turizmni rivojlantirish qo’shimcha qiymat zanjirining oshishini, iqtisodiy rivojlanishga erishishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Bugungi kunda turizm sohasi jahon iqtisodiyotining yetakchi tarmoqlaridan biriga aylandi. COVID-19 pandemiyasidan keyin dunyo miqyosida ichki turizmni rivojlantirish hisobiga turizm xizmatlari bozorida pasayib ketgan turistik oqimni tiklash uchun mamlakatimizda ham keng sharoitlar yaratib berilmoqda. Bu esa, aholini turistik-rekreatsiya xizmatlariga bo’lgan talabining ortishiga va ushbu

xizmatlarning samarali taklifini shakllantirish masalasini kun tartibiga qo'ymoqda.

Mamlakatimiz mintaqalarida turistik-rekreatsiya faoliyatini tashkil etishning samarali yo'nalishlaridan biri bo'lgan tarmoqlararo rekreatsion xizmatlar ko'rsatish klasterlarini rivojlantirish istiqbolli yo'nalish sifatida e'tirof etilmoqda.

Maqolada mamlakatimizda turistlar tomonidan talab etiladigan rekreatsion-turistik xizmatlar masalalari yoritilgan. Shuningdek, turizm va rekreatsiya sohasida klasterli yondashuv cheklangan hududda sayyohlar va boshqa iste'molchilar (mahalliy aholi, rekreantlar)ning ehtiyojlarini qondiradigan turli korxona va tashkilotlarning o'zaro hamkorlikda faoliyat olib borishlarini ta'minlash chora-tadbirlari belgilab berilgan.

Kalit so'zlar: turizm, turistik mahsulotlar, xizmat ko'rsatish, rekreatsion-turistik xizmatlar, klaster, rekreatsion salohiyati, mehmonxona, motel, kemping, rekreatsion obyekt, rekreantlar.

THE DEVELOPMENT OF INTERBRANCH TOURISM-RECREATION CLUSTERS IN UZBEKISTAN

Associate professor Olimjanova Sh. O. ,

Alfraganus University

ORCID: 0000-0001-9600-6009

Graduate student Xayrullaev S. I.

siyovushxayrullayev91@gmail. com

Pulatova M. Yu. ,

maftuna. yusupovna@gmail. com

KIRISH

Iqtisodiyotning innovatsion rivojlanishi sharoitida turizm aksariyat rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar milliy daromadining asosiy manbai bo‘lib hisoblanadi. Turistik mahsulotlarni eksportini oshirish har bir milliy iqtisodiyotda qo‘shimcha talabni paydo qiladi va aholining ish bilan bandligi darajasi oshishi va xorijiy valyuta tushumlari ko‘payishini ta'minlaydi. Shuning uchun milliy iqtisodiyotda turizmni rivojlantirish

qo‘shimcha qiymat zanjirining oshishini, iqtisodiy rivojlanishga erishishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Bugungi kunda turizm sohasi jahon iqtisodiyotining yetakchi tarmoqlaridan biriga aylandi. Jahon Turizm Tashkiloti (United Nations World Tourism Organization (UNWTO)) ma'lumotlariga ko‘ra, 2021 yilda jahonda turistlar soni 2020 yilga nisbatan 4%ga, ya'ni 400 mln. kishidan 450 mln. kishiga qadar oshdi. 2021 yilda xalqaro turizm xizmatlari qiymati 1, 9 trln dollar baholanmoqda. Ushbu ko‘rsatkich 2020 yilga nisbatan 1, 6 trln. dollarga yuqori bo‘lishiga qaramasdan pandemiya inqiroziga qadar erishilgan 3, 5 trln. dollarga nisbatan ancha past ko‘rsatkichligicha qolmoqda [https://www. unwto. org/news/tourism-grows-4-in-2021].

Jahon amaliyoti milliy iqtisodiyotning alohida tarmoq yoki sohalarini klasterli yondashuv asosida rivojlantirish samarali usullardan ekanligini ko‘rsatmoqda. Mamlakatimiz mintaqalarida turistik-rekreatsiya faoliyatini tashkil etishning samarali yo‘nalishlaridan biri bo‘lgan tarmoqlararo rekreatsion xizmatlar ko‘rsatish klasterlarini rivojlantirish istiqbolli yo‘nalish sifatida e'tirof etilmoqda.

Pandemiya sharoitida jahonda turizm xizmatlari bozorida pasayib ketgan turistik oqimni ichki turizmni rivojlantirish hisobiga tiklash muammosi dolzarb ilmiy-amaliy muammoga aylanib bormoqda. Bu o‘z navbatida aholini turistik-rekreatsiya xizmatlariga bo‘lgan talabining ortishi va ushbu xizmatlarning samarali taklifini shakllantirish masalasini kun tartibi tartibiga qo‘ymoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan imzolangan «2022–2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida»gi Farmonida “O‘zbekiston bo‘ylab sayohat qiling” dasturi doirasida mahalliy sayyohlar sonini 12 mln. nafardan oshirish hamda respublikaga tashrif buyuradigan xorijiy turistlar sonini 9 mln. nafarga yetkazish vazifasi belgilangan[https://strategy. uz/index.]. Ushbu vazifani hayotga tatbiq etishning muhim omillaridan biri mamlakatimiz turistik-rekreatsion salohiyatini klaster usulida rivojlantirish hisoblanadi. Klasterlar, jumladan, turistik klasterlar o‘ziga xos innovatsiontizim bo‘lib, butun mintaqa iqtisodiyotining samarali rivojlanishi, uning raqobatbardoshligini oshirish, fan, kadrlar tayyorlash tizimi va biznes o‘rtasida hamkorlikni kuchaytirish uchun asos bo‘lishi mumkin. Shu sababdan turistik klasterlarni shakllantirishning ilmiy va amaliy jihatlarini o‘rganish, bu masala bo‘yicha jahon tajribasini tahlil etish asosida mamlakatimizda turizm klasterlarini rivojlantirish bo‘yicha takliflar ishlab chiqish dolzarbdir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

Turizm sohasini rirojlantirish va tartibga solish mexanizmlariga bag‘ishlangan ko‘plab tadqiqotlar amalga oshirilgan bo‘lib, ushbu tadqiqotlarda turizm sohasini rivojlantirishga qaratilgan davlat siyosatini amalga oshirish bo‘yicha turli xil qarash va yondashuvlar ishlab chiqilgan. Bu boradagi tadqiqot ishlari keng qamrovliligi va tadqiqot mavzularining xilma-xilligi bilan ajralib turadi. Jumladan, ayrim tadqiqotchilar asosiy etiborni xalqaro turizm bozori rivojlanishining asosiy yo‘nalishlari va integratsion jarayonlar, turizm industriyasi subyektlari faoliyati, xalqaro turizmni tartibga solish mexanizmlari, xalqaro turistik siyosatning maqsadlari, vazifalari va ustuvor yo‘nalishlariga qaratishgan [International Journal December 2018]

Alimova M. T. , Hududiy turizm bozorining rivojlanish xususiyatlari va tendensiyalarini [Samarqand – 2017], Ibragimov, N. S. turistik hududni barqaror rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlarini, Tuxliev N. , T. Abdullaevalar turizmni rivojlantirishning milliy modellarini yoritishgan [“O’zbekiston milliy ensiklopediyasi”, 2006].

Martin va Sanli ma'lumotlariga ko‘ra, klasterlar konsepsiyasi borasida turli mavhumliklar mavjud bo‘lib, bu mualliflar uchun “kosmosdagi klasterlarni aniqlash osonroq” degan fikrga kelishgan. Soun va Prevezer uni oddiy tarzda aniqladilar, ya'ni klaster – ma'lum geografik makonda joylashgan bir guruh kompaniyalar yig‘indisidir. “Klaster” tushunchasini birinchi bo‘lib fanga Garvard biznes maktabi professori Maykl Porter kiritgan bo‘lib, uning e'tirof etishicha, “klaster – bu bir-biri bilan raqobatlashuvchi, lekin shu bilan birga, butun klasterning raqobatbardoshligini ta'minlash maqsadida o‘zaro hamkorlikda faoliyat yurituvchi, geografik jihatdan yaqin joylashgan tashkilotlarning o‘zaro bog‘langan guruhlari, ular faoliyatiga ixtisoslashgan xizmat ko‘rsatish tashkilotlari, jihozlar yetkazib beruvchi tashkilotlar, ularga hamroh tarmoq tashkilotlari, shuningdek, ularning faoliyati bilan bog‘liq turli soha tashkilotlari va boshqa bir qator tashkilotlar guruhidir”[Turistik hudud raqobatbardoshligi 2017].

M. Porter fikricha, mamlakat, hudud va tarmoq raqobatbardoshligini ta'minlashda alohida korxonalar emas, balki klasterlar belgilovchi ahamiyat kasb etadi [Porter M. E. 1998. # 76 (6)]. Jekson va Murfi klasterlar tushunchasini turizm sohasiga tadbiq etish, mahsulotning mahalliy bazalar bilan o‘zaro aloqada bo‘lishi va o‘zaro bog‘liq kompaniyalarning aglomeratlarning shakllanishiga olib keladigan qo‘shma harakatlarini qo‘llab-quvvatlagan holda mos kelishini ta'kidlaydi. M. Porter turizm klasteriga tegishli elementlarning

muhimligini ta'kidlab, sayyohlar extiyojini qondirish nafaqat joyning diqqatga sazovorligi balki mexmonxonalar, restoranlar, savdo markazlari va transportning samaradorligi va sifatiga bog‘liqligini ko‘zda tutgan. T. A. Lavrovaning fikricha, “turistik-rekreatsion klasterlar o‘zaro bog‘liq rekreatsion va madaniy ob'ektlar majmuini tashkil etadi.

Bunda zarur infratuzilma bilan ta'minlangan ovqatlanish va xizmat ko‘rsatuvchi korxonalarning mablag‘lari hamkorlikda sohani rivojlantirishga yo‘naltiriladi [Вестник Национальной академии туризма. – №3 (19), июль-сентябрь], O. M. Kalchenko esa “turistik klaster turistik xizmatlar tarkibiga kiruvchi asosiy va qo‘shimcha xizmatlar ko‘rsatuvchi korxona va tashkilotlarning texnologik va axborot nuqtai nazaridan o‘zaro intensiv bog‘lanishdagi tizim”, deya ta'rif beradi [Кальченко О. М. 2009].

O‘zbekiston Repsublikasining «Turizm to‘g‘risidagi» Qonunida esa turistik klasterga quyidagi ta'rif berilgan «. kompleks turistik xizmatlar hamda turistning va ekskursantning ehtiyojlarini qanoatlantirish uchun zarur bo‘lgan boshqa qo‘shimcha xizmatlar ko‘rsatuvchi mustaqil tashkilotlar hamda yakka tartibdagi tadbirkorlar majmui turistik klasterdir. Turistik klasterlar kompleks turistik xizmatlar ko‘rsatish, turistik faoliyatning raqobatbardoshliligi va sifatini oshirish maqsadida turistik mahsulotni shakllantiradi, targ‘ib etadi va realizatsiya qiladi»

[O‘zbekiston Respublikasining «Turizm to‘g‘risidagi» Qonuni].

Ko‘rib o‘tilgan mutaxassislarning fikriga ko‘ra, xozirgi kunda mamlakat turizmsalohiyatini dunyoga namoyon qilishda turizm xizmatlarini, turistik-rekreatsion salohiyatini tarmoqlararo turistik-rekreatsiya klasterlarini rivojlantirish dolzarb hisoblanadi.

Demak, iqtisodiy nuqtai nazardan klaster muayyan hududda o‘zaro bog‘liq ishlab chiqarish munosabatlari va kapitalning yuqori darajada konsentratsiyalashuvi, umumiy raqobat ustunliklarining mavjudligi, kuchli raqobat muhiti bilan ajralib turadi.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotda turizmni rivojlanishini tahlil qilish natijasida mamlakatimizning turistik-rekreatsiyasohasidagi klasterlarniaholash monografik tadqiqot asosida nazariy jihatdan o‘rganib chiqildi. Rasmiy statistik ma'lumotlari asosida Stata va R-Studio dasturi tahlildan foydalangan holda, asosiyko‘rsatkichhisoblangan rekreatsiya xizmatlari hajmi va unga ta'sir etuvchi resurs komponent ko‘rsatkichlari vaqtliqatorlari negizida ekonometrik model aniqlandi. Modeldan mehmonxona va shunga o‘xshash joylashtirish vositalari sonining 1

donaga ko‘payishi, mamlakat hududi bo‘ylab sayohatga chiqqan O‘zbekiston fuqarolarining soni 2. 6594martaga o‘sishiga olib kelar ekan.
.

Tadqiqotni amalga oshirish jarayonida tadqiqot metodologiyasi sifatida ilmiy abstraksiya, korrelyasion-regression tahlil, tahlilva sintez usullaridanfoydalanildi.

Tahlil va natijalar

Turizm har qanday mamlakat iqtisodiyotida muhim ahamiyatga ega. Mintaqalarning turistik salohiyatidan samarli foydalanish iqtisodiy islohotlarining ustuvor yo‘nalishlaridan hisoblanadi. Bu borada turistik-rekreatsion klasterlar doirasida kichik biznes imkoniyatlaridan foydalanish zarur. Chunki, ular iqtisodiy sharoitga tez moslashuvchanlik bilan ajralib turadi, uning faoliyatini yo‘lga qo‘yish katta miqdordagi dastlabki kapitalni talab qilmaydi. Shu bilan bir vaqtda O‘zbekistonda turizm tarmoqlarida yaratilgan qo‘shilgan qiymat va yalpi ichki mahsulotningmamlakat yalpi ichki mahsulotidagi ulushi pastligicha qolmoqda. Jumladan, ushbu ko‘rsatkichlar mos ravishda 2019 yildagi 4, 6 va 4, 3 foizdan pandemiya inqirozining salbiy ta'siri natijasida 2021 yilga kelib 2, 6 va 0, 7 foizgacha qisqargan. Mamlakat ichidagi turizmga oid iste'molning iqtisodiy tarmoqlarning ichki taklifidagi ulushi ham bor yo‘g‘i 0, 6 foizni tashkil etadi (1-rasm)

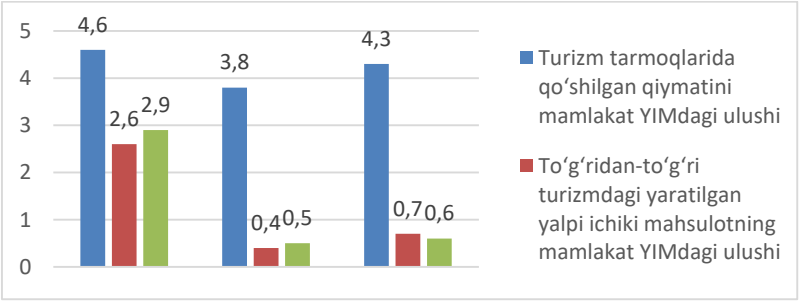

1-rasm. Turizm tarmoqlarining mamlakat yalpi ichki

mahsulotidagi ulushi, jamiga nisbatan foizda

Tahlillar O‘zbekiston turizm tarmoqlarida band bo‘lganlar sonining ham pandemiya inqirozi tufayli 2019-2021 yillarda 231 431 kishidan 208 053 kishiga qadar qisqarganligini ko‘rsatmoqda. Shu bilan bir qatorda turizm tarmoqlarida band bo‘lganlarning salmoqli qismi umumiy

ovqatlanish korxonalari xizmatlari (32, 7%), tashrif buyuruvchilarni joylashtirish bo‘yicha xizmatlar (24, 8%) va quruqlikdagi yo‘lovchi transporti (23, 2%) xizmatlariga to‘g‘ri kelayotganligini ko‘rsatmoqda. Temir yo‘l yo‘lovchi transporti xizmatlari (2, 5%), madaniyat sohasidagi xizmatlar (6, 0), sport va dam olish bo‘yicha xizmatlari (8, 2%) kabi mintaqalarning rekreatsion salohiyatidan foydalanish imkoniyatlarini oshirishga xizmat qiluvchi yo‘nalishlar ulushi pastligicha qolmoqda (1-jadval).

1-jadval

O‘zbekiston turizm tarmoqlarida bandlik, jamiga nisbatan foizda

Turizm tarmoqlari	**2019**	**2020**	**2021**
1. Tashrif buyuruvchilarni joylashtirish bo‘yicha xizmatlar	23, 6	26, 1	24, 8
2. Umumiy ovqatlanish korxonalari xizmatlari	28, 8	28, 4	32, 7
3. Temir yo‘l yo‘lovchi transporti xizmatlari	2, 3	2, 2	2, 5
4. Quruqlikdagi yo‘lovchi transporti xizmatlari	30, 6	26, 3	23, 2
5. Havo yo‘li yo‘lovchi transporti xizmatlari	0, 9	0, 8	1, 0
6. Transport vositalarini ijaraga berish xizmatlari	0, 8	0, 6	0, 7
7. Turizm agentliklari xizmatlari va bron qilish bo‘yicha boshqa xizmatlar	1, 4	1, 3	1, 2
8. Madaniyat sohasidagi xizmatlar	4, 8	6, 1	6, 0
9. Sport va dam olish bo‘yicha xizmatlari	6, 9	8, 2	8, 2
Jami:	**100**	**100**	**100**

Turizm sohasini klaster asosida rivojlantirishmahalliy rekreatsion resurslardan yanada samarali foydalanish, ishsizlik muammosini hal qilish, mehnat unumdorligini oshirish, o‘rta mulkdorlar qatlamini shakllantirish va ichki bozorni iste'mol tovarlari bilan to‘ldirishda muayyan afzalliklarga ega. Mintaqalarning turistik-rekreatsion salohiyatidan foydalanish samaradorligini oshirishga qaratilgan izchil, tizimli islohotlar 2010-2022 yillarda ichki turizmning jadal sur'atlarda rivojlanayotganligini ko‘rsatmoqda. Shu bilan bir qatorda mintaqalarning turistik-rekreatsion salohiyatidan ustun darajada ichki turizmni rivojlantirish maqsadida foydalanish maqsadga muvofiq. Sohani klasterli yondashuv asosida rivojlantirish istiqbollarini baholash uchun ichki turizmning rivojlanishiga ta'sir qiluvchi aholi jon boshiga to‘g‘ri keluvchi real daromadlar, turistik ob'ektlar soni, jumladan mehmonxona va shunga o‘xshash joylashtirish vositalari kabi omillar olindi. Ushbu bog‘liqlikni aniqlash maqsadida aholi jon boshiga to‘g‘ri keluvchi real daromadlar miqdori, jami turistik ob'ektlar, mehmonxona va shunga o‘xshash joylashtirish vositalari sonini aniqlab olamiz (2-jadval)

2-jadval

Ichki turizmning rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillar dinamikasi

Yillar	Ichki sayyohlar soni, ming kishi	Jami joylashtirish vositalari soni	Aholi jon boshiga to‘g‘ri keluvchi real daromadlar, so‘m	Mehmonxona va shunga o‘xshash joylashtirish vositalari
2010	846	440	2038700	251
2011	1029	580	2729900	341
2012	1208	720	3267800	432
2013	1392	860	3902700	522
2014	1571	1000	4472000	613
2015	1757	1053	5127500	661
2016	1871	1184	5887900	750
2017	2145	1307	6681400	816
2018	2255	1503	7767000	916
2019	2480	1785	9509600	1051
2020	2661	1839	10734300	1156
2021	2843	1978	13416800	1246
2022	3025	2118	16099000	1337

O‘zbekiston fuqarolarining mamlakat hududi bo‘ylab sayohatga chiqishini natijaviy ko‘rsatkich sifatida ekonometrik modelga kiritamiz va “Y” bilan belgilaymiz. Turizmga oid obyektlar (X1), aholi jon boshiga to‘g‘ri keluvchi real daromadlar (X2), mehmonxona va shunga o‘xshash joylashtirish vositalari (X3) funksiyaga ta’sir etuvchi omillar sifatida qabul qilindi. 3-jadval ma’lumotlari asosida Microsoft Excel dasturida quyidagi ekonometrik model hisoblandi (4-jadval).

3-jadval

O‘zgaruvchilar orasidagi korrelyatsiya matritsasi

	Ichki turizm, ming kishi (Y)	Turizmga oid jami obyektlar ($Õ_1$)	Aholi jon boshiga to‘g‘ri keluvchi real daromadlar ($Õ_2$)	Mehmonxona va shunga o‘xshash joylashtirish vositalari ($Õ_3$)
Ichki turizm, ming kishi (Y)	1			
Jami obyektlar ($Õ_1$)	0, 9955141	1		
Aholi jon boshiga to‘g‘ri keluvchireal daromadlar ($Õ_2$)	0, 9596021	0, 9656322	1	
Mehmonxona va shunga o‘xshash joylashtirish vositalari ($Õ_3$)	0, 9974265	0, 9982528	0, 9702884	1

4-æàääâàë

***Regression statistika*à)**	
Ko‘p miqdorli R	0, 998
R-kvadrat	0, 9961
Norma R-kvadrat	0, 993
Standart xatolik	50863
Kuzatuvlar	13

Ekonometrik modelning asosiy parametrlari (a);b);c);)

3-jadvalda keltirilgan R korrelyatsiya koeffiyenti bo‘lib, u omillar o‘rtisidagi bog‘lanish zichligini ko‘rsatadi. Demak, ichki turizm tarkibida turizmga oid jami obyektlar, aholi jon boshiga to‘g‘ri keluvchi real daromadlar, mehmonxona va shunga o‘xshash joylashtirish vositalari O‘zbekiston fuqarolarining mamlakat hududi bo‘ylab sayohatga chiqishlari soni o‘rtasidagi bog‘lanish zichligi boshqa shart-sharoitlar

o‘zgarmas bo‘lgan holatda 0, 998 ga teng ekan. Bu ko‘rsatkich ushbu omillar o‘rtasida juda kuchli bog‘lanish mavjudligini ko‘rsatadi.

Dispersion analiz				**b)**
	df	*SS*	*MS*	*F*
Regressiya	3	5. 9579e+12	1. 9860e+12	767. 65
Qoldiq	9	2. 3284e+10	2. 5871e+09	
Jami	12	5. 9812e+12	4. 9843e+11	

c)

	Koeffitsiyentlar	***Standart xatolik***	***t-statistika***	***Past 95%***	***Yuqori 95%***
Ozod had (à)	319414. 4	0. 4620555	-0. 49	-1. 269651	0. 8208336
O‘zgaruvchi (*Õ₁*)	-0. 2244086	0. 0144097	-1. 69	-. 0569892	0. 008205
O‘zgaruvchi (*Õ₂*)	-0. 0243921	0. 7809292	3. 41	0. 8928159	4. 425985
O‘zgaruvchi (*Õ₃*)	2. 6594	48885. 22	6. 53	208828. 4	430000. 5

Yuqoridagi ko‘rsatkichlarni tahlil qiladigan bo‘lsak, ichki turizmga kuchli ta’sir etuvchi omil mehmonxona va shunga o‘xshash joylashtirish vositalari bo‘lib chiqmoqda. Boshqa o‘zgaruvchilarning ishonch intervallarida 0 mavjudligi sabab, to‘plangan ma’lumotlardan kelib chiqqan holda ahamiyatsiz bo‘lib chiqdi.

Stata va R-Studio dasturlaridagi hisob-kitoblar natijasida quyidagi ekonometrik modelni tuzamiz:

$$Y = 319414.4 + 2.6594 \times X3$$

$R = 0, 998$ $D = R^2 = 0, 9961$ $F = 767. 65$

Modeldan ko‘rinib turibdiki, mehmonxona va shunga o‘xshash joylashtirish vositalari sonining 1 donaga ko‘payishi, mamlakat hududi

bo‘ylab sayohatga chiqqan O‘zbekiston fuqarolarining soni 2. 6594 martaga o‘sishiga olib kelar ekan.

Prognozlashning eng sodda usullaridan biri bo‘lgan trend funksiyasi orqali ichki sayyohlar, mehmonxona va shunga o‘xshash joylashtirish vositalari o‘sishini istiqbolli davr uchun prognoz qilamiz. Bunda trend $y=a_0+b_1\times t$ funksiyasida o‘zgaruvchilarni yillar qilib olamiz hamda chiziqli funksiya hosil qilamiz. Unga ko‘ra yillar o‘zgaruvchilar (t) hisoblanadi.

Regression model adekvatligi regressiya tenglamasi parametrlari va chiziqli korrelyatsiya koeffitsiyentining ahamiyatlilgini tekshirish orqali amalga oshiriladi. Buning uchun Styudentning t-me’zonidan foydalaniladi.

t-me’zonning haqiqiy va Styudent jadvalidagi qiymatlarini taqqoslash orqali model adekvatligiga baho beriladi. Model adekvat bo‘lishi uchun:

$t_{haqiqiy} > t_{jadval}$ bo‘lishi kerak.

Styudentning t-mezoni hisoblangan (t_{hisob}) va jadval (t_{jadval}) qiymatlarini hisoblab, $Í_0$ gipoteza qabul qilinadi. Buning uchun t-mezonning jadval qiymatini tanlangan ishonchlilik ehtimoli (α) va ozodlik darajasi ($\text{d.f.} = n - m - 1$) shartlar asosida topiladi. Bu yerda n – kuzatuvlar soni; m – omillar soni.

5-jadval

Ichki sayyohlar sonining davr uchun o‘sish funksiyasi

o‘xshash						

6-jadval ma’lumotlariga asosan ishonchlilik ehtimoli $\alpha = 0{,}05$ va ozodlik darajasi d. f. =13-1-1=11 bo‘lganda, t-mezoning jadval qiymati t_{jadval}=2, 16 ga teng. Barcha hisoblangan t-mezoning qiymatlari jadval qiymatlaridan katta bo‘lganligi bois model parametrlari adekvat, deb topiladi.

6-jadvaldagi funksiyalar asosida ichki sayyohlar sonini istiqbolli davr uchun prognoz qilamiz (6-jadval).

6-jadval

Ichki turizmning rivojlanish istiqbollari

Yillar	T	Ichki sayyohlar soni, kishi (Y)	Mehmonxona va shunga o‘xshash joylashtirish vositalari, ($Õ_1$)
2023	16	3206143	1427
2024	17	3387935	1518
2025	18	3569235	1608
2026	19	3750909	1699
2027	20	3932299	1789
2028	21	4113904	1880
2029	22	4295346	1970
2030	23	4476912	2061

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, 2030 yilda prognoz qilinayotgan ichki sayyohlar soni 4476912 kishini tashkil qiladi. Agarda bu qiymatni 2022 yildagi qiymat (3025000) bilan taqqoslasak, ichki turizm hajmi 1, 47 barobarga, mehmonxona va shunga o‘xshash joylashtirish vositalari soni esa 1, 54 martaga oshishi mumkin.

Xulosa

Klaster asosida rivojlantirish tarafdorlari fikricha rekreatsion-turistik faoliyatidan manfaatdor barcha tomonlarning birgalikda faoliyat olib borishlarida real hamkorlik mexanizmi hisoblanadi. Klasterlar xususiy kompaniyalar va davlat organlarining o‘zaro munosabatlarini samarali tartibga solishda muhim ahamiyat kasb etadi. Klasterlarning turli mamlakatlar iqtisodiyotida keng qo‘llanilishiga qaramasdan ularning iqtisodiy tabiati to‘lig‘icha ochib berilmagan. Nazariya va amaliyotda iqtisodiyotdagi klaster jamiyat va tabiatdagi kasterlashtirish jarayonining namoyon bo‘lish shakllaridan biri sifatida e’tirof etiladi.

Turizm va rekreatsiya sohasida klasterli yondashuv cheklangan hududda sayyohlar va boshqa iste’molchilar (mahalliy aholi, rekreantlar)ning ehtiyojlarini turistik-rekreatsion mahsulotlar bilan

ta’minlay oladigan turli korxona va tashkilotlarning o‘zaro hamkorlikda faoliyat olib borishlarini ta’minlashga yordam beradi.

Mintaqalarning turistik salohiyatidan samarli foydalanish iqtisodiy islohotlarining ustuvor yo‘nalishlaridan hisoblanadi. Bu borada turistik-rekreatsion klasterlar doirasida kichik biznes imkoniyatlaridan foydalanish zarur. Chunki, ular iqtisodiy sharoitga tez moslashuvchanlik bilan ajralib turadi, uning faoliyatini yo‘lga qo‘yish katta miqdordagi dastlabki kapitalni talab qilmaydi. Shu bilan bir vaqtda O‘zbekistonda turizm tarmoqlarida yaratilgan qo‘shilgan qiymat va yalpi ichki mahsulotningmamlakat yalpi ichki mahsulotidagi ulushi pastligicha qolmoqda. Jumladan, ushbu ko‘rsatkichlar mos ravishda 2019 yildagi 4, 6 va 4, 3 foizdan pandemiya inqirozining salbiy ta’siri natijasida 2021 yilga kelib 2, 6 va 0, 7 foizgacha qisqargan.

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan iqtisodiy mintaqalarning turistik-rekreatsion salohiyatidan samarali foydalanishga qaratilganligi bilan ajralib turadi. Shuningdek, turli imtiyozlarni joriy qilish yo‘li bilan turizm sohasiga yanada ko‘proq investorlarni jalb qilib, mukammal raqobatni shakllantirish; ishonchli ma’lumotlarni ta’minlovchi va qayta ishlovchi tashkilotlarni klasterlar tarkibiga a’zo sifatida kiritish; katta hajmda tovar aylanmasini ta’minlash maqsadida viloyatlar va transchegaraviy aloqalarni rivojlantirish; klasterlar va ta’lim muassasalari o‘rtasida xamkorlikni qo‘llab quvvatlash; O‘zbekistonda eng arzon tashish usuli temir yo‘l transporti hisoblangani uchun klaster munosabatlari rivojlantiriladigan hududlarda temir yo‘llar qurish.

Tahlillar, mintaqalarning turizm imkoniyatlarini oshirishda turizm infratuzimasini rivojlantirish bilan bog‘liq klasterli yondashuv qator afzalliklarga ega ekanligini ko‘rsatmoqda. Jumladan, mehmonxona va shunga o‘xshash joylashtirish vositalari sonining 1 donaga ko‘payishi, mamlakat hududi bo‘ylab sayohatga chiqqan O‘zbekiston fuqarolarining soni 2. 6594 martaga o‘sishiga olib kelar ekan.

Ekonometrik model asosidaga prognozlar ko‘rsatishicha, 2030 yilda prognoz qilinayotgan ichki sayyohlar soni 4476912 kishini tashkil qiladi. Agarda bu qiymatni 2022 yildagi qiymat (3025000) bilan taqqoslasak, ichki turizm hajmi 1, 47 barobarga, mehmonxona va shunga o‘xshash joylashtirish vositalari soni esa 1, 54 martaga oshishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

O‘zbekiston Respublikasining “Turizm to‘g‘risidagi” Qonuni Toshkent

2022 — 2026 yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi

Êàëü÷åíêî Î. Ì. Êëàñòåðèçàöèÿ â òóðèñòñêîé ñôåðå [Ýëåêòðîííûé ðåñóðñ] // Ïðîáëåìû ýêîíîìèêè. 13, 2009.

Ëàâðîâà Ò. À. Ôîðìèðîâàíèå òóðèñòñêî-ðåêðåàöèîííûõ è àâòîòóðèñòñêèõ êëàñòåðîâ â Ñàíêò-Ïåòåðáóðãå êàê îñíîâà ýôôåêòèâíîãî óïðàâëåíèÿ òóðèçìîì // Âåñòíèê Íàöèîíàëüíîé àêàäåìèè òóðèçìà. – 13 (19), èþëü-ñåíòÿáðü 2011. – Ñ. 35.

Porter M. E. Clusters and the new economics of competition // Harvard Business Review. 1998. # 76 (6). P. 77–90

Turistik hudud raqobatbardoshligi [Matn]: Monografiya \ i. f. d. , prof. B. N. Navruz-Zoda tahriri ostida. Mualliflar: Navruz-Zoda B. N. , Ibragimov N. S. , Navruz-zoda Z. B. , Navruz-zoda Sh. B. Buxoro: “Sadriddin Salim Buxoriy” Durdona nashriyoti, 2017 - 156 b.

O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi (stat. uz)

https://www. unwto. org/news/tourism-grows-4-in-2021-but-remains-far-below-pre-pandemic-levels

Extended abstract

Under conditions of the innovation-based development of the economy, tourism is consideredthe primary source of the national income of most developed and developing countries. Raising the export of tourism products creates additional demand in each national economy and ensures an increase in the employment level of the population, as well as an increase in foreign exchange earnings. Therefore, tourism development in the national economy is essential for the increase of the added value chain and economic development achievement.

The world practice demonstrates that the development of individual branches or sectors of the national economy in reliance upon the cluster approach is one of the efficientmethods. Development of multisectoral recreation service clusters, which is one of the effective areas for organizing tourism and recreation activities in the regions of our country, is considered a promising focus area.

In the conditions of the pandemic, the problem of restoring the tourist flow that has decreased in the market of tourism services in the world due to the development of internal tourism, is becoming an urgent scientific and practical problem. This, in turn, puts on the agenda the issue of

enhancing the demand of the population for tourism and recreation services and formation of an efficientoffer of these services.

The Decree of the President of the Republic of Uzbekistan "On the Development Strategy of New Uzbekistan for 2022-2026" sets the task to increase the number of local tourists up to 12 million people and the number of foreign tourists visiting the republic up to 9 million within the framework of the "Travel around Uzbekistan" program. One of the most essential factors in the implementation of this task is developing the touristic and recreational potential of our country with a cluster method. Clusters, including tourism clusters, represent a unique innovation-based system that can constitute the basis for effective development of the economy of the entire region, enhancing its competitiveness, strengthening cooperation between science, personnel training system and business. For this reason, it is important to investigate the scientific and practical aspects of the formation of tourist clusters, to develop proposals aimed at the development of tourism clusters in our country based on the analysis of the world experience on this issue.

Tourism plays an important role in the economy of any country. Efficientuse of tourism potential of regions is one of the priorities of economic reforms. In this regard, it is necessary to use small business opportunities within the framework of touristic-recreational clusters because they are characterized by quick adaptability to economic conditions. Furthermore, launching of the activity does not require a large amount of initial capital. At the same time, the share of the added value created in the tourism sector in Uzbekistan and the gross domestic product in the gross domestic product of the whole country remains low.

Cluster-based development of the tourism sector has certain advantages in more efficient use of local recreational resources, solving the unemployment problem, improving labor productivity, establishing a middle class of owners, as well as replenishing the domestic market with consumer goods. Consistent, systematic reforms aimed at enhancing the efficiency of using the tourist and recreational potential of the regions demonstrate that domestic tourism is developing rapidly in 2010-2022. Herewith with the aim of developing internal tourism, it is advisable to use the touristic and recreational potential of the regions.

The mutual impact and interrelation of such factors as real income per capita, number of tourist facilities, including hotels and similar accommodation facilities, as well as the number of tourists related to domestic tourism, the number of accommodation facilities affecting this sector, the amount of real income per capita, hotel and similar

accommodation facilities have been analyzed to assess the prospects for the development of the industry in reliance upon the cluster approach.

According to supporters of cluster-based development, it is a real cooperation mechanism in the joint activities of all parties interested in recreational and tourist activities. From an economic point of view, a cluster is characterized by interdependent production relations and a high concentration of capital in a certain area, presence of common competitive advantages, as well as a strong competitive environment.

c
o
m
p
a
n
i
e
s

The economic reforms implemented in the Republic of Uzbekistan are aimed at effective use of touristic and recreational potential of regions, in particular: creating perfect competition by attracting more investors to the tourism sector by introducing various benefits;admitting the entities that provide and process reliable data as members of clusters; developing regional and cross-border relations in order to ensure a large turnover of goods; supporting cooperation between clusters and educational institutions; constructing railways in the areas where cluster relations are developed as railway transport is considered the cheapest transport in Uzbekistan.

Analyzes demonstrate that the cluster approach to the tourism infrastructure development has a number of advantages in enhancing the tourism potential of the regions.

3. OTURUM

GAME TOOLS FOR PHYSICAL EDUCATION IN VOLLEYBALL

Gulzoda MADAMINOVA

Abstract

This article examines the effectiveness of physical fitness development among students playing volleyball. The physical qualities of students are developed more effectively through the use of games than through the use of outdoor games. Play tools include outdoor games, exercises used in game situations, etc. The inclusion of outdoor games in sports training not only helps to successfully solve a number of special problems but is always well received by participants and increases interest in training. In such conditions, the most appropriate strategy may be to develop the students' specific skills in volleyball, not through the exercises of the sport itself but through the tools available for this level of training. The latter can include open games and game exercises, the content of which allows for a specific effect on the development of special, first of all, coordination abilities: orientation in space, reaction speed and accuracy, and reorganization of motor movements. the ability to accurately distinguish spatial movements, strength and temporal parameters of movements, and a sense of rhythm. Play tools include outdoor games, exercises used in game situations, etc. The inclusion of outdoor games in sports training not only helps to successfully solve a number of special problems but is always well received by participants and increases interest in training.

Keywords: volleyball, students, prevention of injuries, development of physical qualities, game tools, outdoor games.

A distinctive feature of volleyball training is the time required to master the technical arsenal, which is associated with the high complexity of the technical elements of the game and specific requirements for physical fitness. In such conditions, the most appropriate strategy may be to develop the students' specific skills in volleyball, not through the exercises of the sport itself but through the tools available for this level of training. Regardless of the development of physical quality, the following organizational deficiencies can be the cause of injuries:

Violation of safety rules and order during training;

In the case of low-quality inventory and equipment;

Unsatisfactory sanitary and hygienic conditions during training (insufficient lighting; very hard and slippery surfaces on which exercises are performed;

High gassing of the air) and bad meteorological conditions (extremely low or high level of the environment, high humidity, etc.).

These errors are related to the degree to which physical quality is developed in a specific training system.

Psychological preparation

In the practice of training skilled athletes, it is very important that the process of psychological preparation be carried out in a consistent and differentiated manner at all stages of long-term sports training. Because the effectiveness of teaching, mastering, and perfecting sports skills depends on the psychological qualities of the participants (consciousness, attention, memory, perception, will, etc.) being sufficiently developed, The pace of mastering movement skills, their techniques, and tactics is primarily determined by simple and complex reactions, concentration of attention, the ability to remember the features of exercises, breadth and depth of vision, the ability to notice and distinguish situations, the ability to make the right decision, and the ability to implement a decision that brings a useful result. Psychological preparation differs from general psychological preparation for real competitions. These two areas of psychological training are focused on solving specific tasks.

Physical and technical-tactical training is carried out during all general psychological training (UPG) exercises. UPG is directed to solving the following tasks:

1) Educating a morally, spiritually, and culturally high person;

2) Formation of qualities such as consciousness, memory, attention, perception, and will;

3) notice situations (triggers), to differentiate, and to develop reactions to make the right decision;

4) Forming the ability to manage one's emotional state;

5) Education of positive mental qualities (fortitude, courage, determination, patriotism, humanitarianism, etc.);

6) Eliminating negative mental states (fear, trembling, depression, anxiety, disdain for the opponent, "star" disease, etc.) and creating a good mood—a combative state First of all, the stated tasks of UPG are: the personal example of a trainer, pedagogue, and educator, serious and high-quality performance of physical, technical, and tactical exercises of various content and characteristics; figurative conversations, discussions, debates, and dialogues on moral, spiritual, and educational topics; exemplary people; and accomplished athletes. will be resolved by holding meetings with in order to perform such responsible and extremely important tasks for an athlete, the trainer must have acquired enough psychological knowledge.

Psychological preparation for real competitions (games) focuses on the implementation of the following tasks:

1) Inculcating the value of the upcoming competition and the tasks (instructions) assigned to it into the minds of the players;

2) Mental preparation of athletes for the venue of the competition (time, climate, temperature, day and night routine, etc.);

3) Study the "weak" and "strong" aspects of the opponents and the team and prepare accordingly mentally and tactically;

4) Determine useful tactical measures based on a comparison of one's own and the opponent's capabilities;

5) Negative mental states that may or may not occur are "apathy" (depression, fear, "withdrawal" anxiety, etc.) and "fever" (convulsions, trembling, contempt for the opponent, etc.); elimination by persuasive words;

6) creating a combative mental state through autogenous exercises, breathing exercises, "stretching" (bending-writing, relaxation-tensioning) exercises, and "resting" exercises;

7) during the game and after the end of the game (especially in the case of losing points) to raise mental and emotional energy and to give useful advice and recommendations.

First of all, it is a violation of harmony in the development of strength in different groups of muscles. In the musculoskeletal system, weak and insufficiently trained members appear, which leads to their injury or, in cases of excessive loads, damage to the head and limbs. For example, insufficient development of the heel muscles reduces their stiffness. As a result, when performing jumping exercises, the load that the heel muscles should take falls on the triceps muscles of the calf.

Basics of teaching game techniques and tactics

The initial training process in sports practice is a fundamental stage of many years of sports training, and the correct use of teaching methods and tools at this stage allows effective formation of sports skills at the next stages.

When planning and organizing the initial training process, it is necessary to take into account the ontogenetic and biopsychological characteristics of the child. In other words, the workload of the exercises conducted during the initial training should be adjusted and applied depending on the physical and functional capabilities of the children involved.

It is known that the size and intensity of movement (load) are important for human health and its physical and functional formation. But all types of movement, including sports, are performed in clubs.

The volume and intensity of physical and technical tactical exercises should correspond to the functional capabilities of the participant or be higher. Because, according to laws that have been proven since time immemorial in the science of biology, if the gross effect "power" of the daily physical load performed at certain stages of ontogenetic development is always higher than the functional capabilities of the organism, then in this organism (organs, muscles, vessels, cells, tissues, heart, lungs, spleen, liver, etc.), symptoms of stress or rapid exhaustion appear.

Such negative "traces" derail the normal functional activities of a person, especially a child, lower mood, disrupt sleep, reduce work ability, and prevent him from fully recovering. If the predominance of such loads is chronically reversed in the child's activity, it can affect not only the normal growth of the organism, but it is also possible that the predominance of these loads will lead to the appearance of local or global pathological complications in various functional "objects". On the contrary, if the volume and intensity of daily or gross training loads are lower than the functional capacity, the formation of physical qualities slows down and work capacity does not increase. Therefore, it is necessary to increase the daily or gross loads, including the loads related to physical education classes and training sessions, depending on the age, gender, and physical and functional capabilities of the children, according to the "wave" principle. Therefore, the basis of pedagogical and medical supervision in the organization of children's sports training is an integral part of the process of raising a healthy, well-rounded generation.

Therefore, purposeful planning and management of the content of physical education and sports activities (physical education lessons, training sessions, sports competitions) is the responsibility of every specialist (teacher, trainer, organizer, stylist, etc.). It is not necessary to prove that it is necessary to assign a heavy responsibility to the manager and the leader to acquire knowledge related to physical culture, physical education, physical development, physical training, and sports, and to acquire appropriate professional-pedagogical qualifications and skills.

It is important to pay particular attention to the fact that the effective organization of children's sports, the health of the participants in the process of long-term sports training, and the development of their sports skills primarily depend on the indicators of physical fitness.

Qualities such as strength, quickness, agility, endurance, and flexibility expressing physical fitness and its potential have attracted the attention of many research scientists as a scientific object since time immemorial. In their research, the nature and content of physical qualities, their importance in physical education, sports, and other processes, and the problems of their development are comprehensively covered.

The results of studies aimed at studying these problems using the example of schoolchildren and children's sports of different ages have been expressed in many scientific publications.

It is worth noting that in the textbooks and manuals published on the theory and methodology of physical education and sports, the concept of physical fitness is defined as the level of preparation formed at the level of determining the effectiveness of a certain process in a certain professional activity or sport—work ability, movement qualities, etc. — which means an integral expression of skills and abilities.

In sports practice (also in professional practice), physical training is usually divided into two closely related types: general and special physical training.

During life, human health, mental and physical activity, and the development of sports skills during many years of sports training are primarily related to the content and level of these two types of training.

The main goal of physical education and sports training is to strengthen health and achieve high sports results. First of all, attention is paid to the importance of developing general physical qualities from a young age. Most of the scientists say that regularly conducted trainings in a specific sport and properly organized in terms of size, intensity, and

content have a positive effect on the bodies of children and adolescents. However, it has been observed that training based on general physical training and specialized in a narrow scope led to negative consequences. Therefore, the correct planning of the ratio of physical and technical-tactical exercises at the initial training stage creates an opportunity for the effective formation of children's sports skills.

The process of initial training in sports skills is the foundation of the multi-year sports training system. The more thorough and high-quality the initial training is in terms of organization, method, science, material, and technology, the shorter and easier the training of sports substitutes will be. But this, of course, directly depends on the specialist's knowledge, professional skills, and qualifications. Therefore, one of the most important and main sections of the training program for training specialists is the methodology (technology) of primary education.

One of the main conditions for achieving an effective result during the competition is that the volleyball player's technical preparation and technical skills are at an improved level. Therefore, the first and main goal of the training process is to master the technique of the game perfectly.

Movement (game) skills: passing the ball, receiving (defense), putting the ball into play, hitting, blocking—play at defined stages, using certain methods and tools sized, perfected, and improved. This process is carried out on the basis of pedagogical, biopsychological, and biomechanical laws.

The teaching process is a pedagogical process that requires great skill and professional training from the trainer-teacher. However, teaching movement (game skill) technique depends on other important factors: the child's activity, number, quality of training, duration, auxiliary technical equipment, training game, the conditions of the venue, the child's interest, "wealth" of movement, experience, etc.

It should also be said that the period of mastering movement techniques depends on the child's family situation, his social and economic opportunities, and his mental state.

The above-mentioned information and factors to be considered in the process of training should be included in planning documents based on a certain methodological procedure. In addition, it is necessary to identify the child's inner "mysterious" capabilities and existing factors with the help of a selection program and exercises. The obtained results should serve as a basis for the application of teaching methods, stages, and technology.

The initial training process is carried out in several stages, and each of these stages includes its own methods and tools.

General development exercises are used to improve a player's physical fitness and movement skills and abilities.

All exercises combined in accordance with their direction form the main parts of special training: general physical, special physical, technical, tactical, and game training. Each type of preparation has its own leading factors that help achieve the desired goal. At the same time, all types of preparations are inextricably linked. For example, if the student is not physically well prepared, he will not be able to perform the technical exercise of hitting in an attack well. In this case, training the student from the physical side is more useful than repeating the hitting method many times.

The following recommendations should be followed to prevent injuries during vigorous exercise training:

1. It is necessary to exercise well before vigorous exercise and to keep the body warm during the entire exercise.

2. It is necessary to gradually increase the total volume of power loads, especially in the initial stages of training with particularly strong exercises.

3. The size of the load in each exercise should be carefully determined.

4. It is necessary to develop all skeletal muscles equally, especially at the initial stage of strong development. For this, different strength exercises are used under different initial conditions.

5. It is necessary to exercise well before intense training and keep the body warm throughout the training.

6. It is necessary to gradually increase the total volume of power loads, especially in the initial stages of training with particularly strong exercises.

7. The size of the load in each exercise should be carefully determined.

8. It is necessary to develop all skeletal muscles equally, especially at the initial stage of strong development. For this, different strength exercises are used under different initial conditions.

9. It is necessary to regularly strengthen the heel muscles of the foot.

10. In order not to injure hands, it is advisable to use different grips in exercises with objects.

11. When performing sit-ups with weight, it is necessary to choose the initial position of the leg that activates the knee muscles more.

12. Deep squats with heavy loads should be done in moderation to avoid knee muscle injuries. The strength of the leg muscles can be developed in a sitting and lying position on special trainers.

13. Limit and close-to-limit load exercises should be performed only on a hard floor and in shoes that keep the calf muscles tight.

14. It is not necessary to take a deep breath in order not to strain the cardiovascular system before exertion. Half-breathing or 60–70% deep breathing is good.

15. Prolonged tension should be avoided.

16. In order to avoid damage to the delicate vessels of the eye, it is necessary to wash the eyes when performing total (high) load exercises with tension.

17. Stretching exercises should not be performed with a heavy load during the break between vigorous exercises. The amplitude of movements should be 10–20% less than the maximum state in the corresponding muscle.

18. If you feel pain in your muscles, you should stop exercising immediately.

In order not to injure the hands, it is advisable to use different grips in exercises with objects.

When performing sit-ups with weight, it is necessary to choose the initial position of the leg that activates the knee muscles more. 25% of the total number of injuries in training with exercises for the development of **speed** corresponds to the preparatory part of the training. This testifies to the violation of the principle of gradually starting the work of the organism and to the wrong choice of means of training. Injuries can be caused by the following factors: Speed training in cold weather and on slippery or uneven ground Lack of training has an effect in all aspects. Sudden increase in speed training coverage Inadequate mastery of speed training techniques Support is the loading of some members of the movement apparatus. Poor direct preparation for speed training

Performing speed training in a physically or mentally fatigued state. Methodical recommendations for the prevention of injuries in the development of speed Before performing speed exercises, it is necessary to conduct preparation using exercises similar in method and content to those of training. It is advisable to gradually increase the speed of performing preparatory exercises. It should be noted that a good warm-up is a good tool for preventing injuries and achieving good results in speed training. The basis of movement warning for injuries is all-round physical training aimed at the proper development of the musculoskeletal system. In the initial stages of developing the qualities of speed, attention is paid to improving its weak members. Speed training should not be performed when fatigued, as the accumulation of insufficient waste products in the muscles and impaired muscle recruitment can lead to injuries. If pain or tremors appear in the muscles, it is necessary to stop the exercises.

In the development of endurance:

not paying enough attention to the strengthening of the locomotor apparatus;

uniformity of means and methods of developing resistance;

to exercise for a long time without recovery;

exercise without feeling well (cold, sore throat, etc.).

Methodical errors in the development of flexibility include the following:

Insufficient warm-up of the body;

Low-quality warm-up exercises;

Increased muscle tone;

Sudden increase in the amplitude of movements;

Excessive additional lifting;

Too long intervals of slow rest between exercises.

The latter can include open games and game exercises, the content of which allows for a specific effect on the development of special, first of all, coordination abilities: orientation in space, reaction speed and accuracy, and reorganization of motor movements. the ability to accurately distinguish spatial movements, strength and temporal parameters of movements, and sense of rhythm. Game tools include open games, exercises used in game situations, etc.

The inclusion of open games in sports training not only helps to successfully solve a number of special problems but is always well received by the participants and training. increases interest in classes.

Various motor movements, game exercises, and game activities in general in open games have their own characteristics for the formation of life skills and abilities in students and the comprehensive development of their physical and mental qualities. In the process of games and exercises, the ability of students to act together is formed.

Regular repetition of outdoor games and exercises will improve and strengthen the necessary skills. An effective way to develop coordination and other abilities is the game method, which involves performing activities within a limited time or under certain conditions or certain motor movements, etc. It is noted that the method of organizing movement activity in the form of an external game is widely used in the process of physical education and has a number of advantages over other methods.

The essence of the game method defined by the author is that the activity is organized based on the content, conditions, and rules of the game. The author considers the specific features of the game method to be the following: great emotionality, in the background of which the motor activities and actions of the participants take place; a relatively independent (unregulated) choice of solving motor problems and their sudden appearance in a constantly changing situation; complex and various interactions between those involved during the game.

Some features of using the game method are highlighted: improvement of mastered motor actions; comprehensive development of motor skills; determining the personal characteristics of the participants; and influencing the formation of moral, moral-will, and intellectual personal characteristics. Outdoor games are an effective means of relieving nervous tension and instilling positive emotions.

For this purpose, games are used not only with beginners but also with skilled athletes. The concept of a game method is much broader in terms of means of implementation and forms than external games. The game method has many features typical of games in physical education.

The game is presented as a characteristic physical exercise system, that is, in the form of physical education tools. By identifying the method of play with a game, games in physical education can be used as an effective method of education and training.

The game method can be used at the stage of learning motor behavior, provided that the level of regulation increases. Outdoor games play a big role in the physical education of students. When used skillfully and systematically, they have a positive effect not only on the ability to control movements but also on the entire psychomotor field: the ability to react quickly, anticipate, quickly find, make decisions, and implement.

Distinctive features of the game method include: clear elements of competition and emotion in game actions; extreme variability of combat conditions; conditions for performing movement actions; high requirements for creative initiative in motor actions; a lack of strict regulation in the nature of motor actions and load; and the complex manifestation of various motor skills and qualities in accordance with the tasks of the game activity.

One of the authors believes that the game method is a method of organizing the acquisition of special knowledge, skills, and abilities, as well as the development of motor qualities, based on the inclusion of components of game activity (imaginary game situation, plot, role, actions, objects, and rules) in the learning process.

The game method can be presented in the form of a game and in the form of exercises in the form of a game; they differ from each other, despite the fact that they have common features inherent in game activities. The author explains this difference by the fact that physical exercises in the form of games are motor actions selected in accordance with the specific goals of physical education and have a plot and role color.

They have one or more features of game activities but remain mainly physical exercises because the nature of their implementation is fully subject to the laws of a certain motor movement technique, the load on the body can be strictly dosed, and the student focuses on the technique of performing the studied movement.

One of the most important aspects of outdoor games is their widespread use and complex impact on the physical fitness of young people. Outdoor games contribute to the functional improvement of the body, the development of physical qualities, and the formation of motor skills.

At the same time, the complex nature of the effects of most games creates certain difficulties in identifying games that have a dominant effect on one or another physical quality. Also, outdoor games have one important advantage: players can independently choose the time for rest

and regulate the intensity of the load, depending on their individual physical characteristics.

Open games also have their downsides. The competitive nature of the games 47 led to significant emotional intensity, mobilization of all forces, and increased performance; players forgot about fatigue.

In conclusion, it should be said that organized and planned activities with physical exercises can harm the bodies of students. In order to prevent this from happening, training should be planned in advance, taking into account the specific characteristics of the development of this or that physical quality.

Thus, game exercises should serve as one of the most effective means of developing and forming a person's personality, as well as his basic physical qualities and abilities.

REFERENCES

Lyakh V. I. Coordination skills. // Physical Culture, 2000. No. 4, 5. P. 6–13, 3–10.

Sysoev V. I. The technology of using game-oriented lessons in working with junior schoolchildren // Sports games in physical education, recreation, and sports: III International materials: scientific and stin. A. A. Game activity technology // Physical culture in the institutional conferences Smolensk, 2005, pp. 178–180.

Kapustin A. G. , Kapuute, 2007. No. 7. P. 41–42.

Pulatov A. A. Volleyball Training Methodical Manual/Tashkent 2017.

New approaches in the art of literary languages. 2021.

Ayatov R. I. Analysis of tourism terms in English and Uzbek languages. FARS International Journal of Education. Social Science and Humanities (FIJESH). (Impact Factor: 7, 5). ISSN: 2945-4492.

Ayatov R. I. Vocabulary enhancement system based on the methodology of Tourism terminology. FARS International Journal of Education. Social Science and Humanities (FIJESH). (Impact Factor: 7, 5). ISSN: 2945-4492.

R. I. Ayatov. 5111400-Xorijiy til va adabiyoti yo‘nalishida til o‘rganuvchilar uchun “English language” nomli darslik. 02. 08. 2022 y.

THE EFFECTIVENESS OF THE MODELING METHOD IN TEACHING TECHNIQUES IN THE TYPES OF WRESTLING.

Azizjon XOLMATOV

ORCID: 0009-0002-1276-2849

Abstract

Development of physical culture and sports. The article represent technical methods of training and optimization of the types of wrestling. The modeling method of teaching technical methods was studied in wrestling classes. A survey questionnaire was used among the trainers about the effective use of modeling methods of training processes. In the types of wrestling, it differs from other sports due to the many and varied technical movements of the athlete. The classification, system and terminology of wrestling techniques have been developed in order to regulate the technical actions the types of wrestling and to create an opportunity for communication between experts in this field. It is recognized that the sports industry itself is a model. physical and technical-tactical training of young athletes. When using the modeling method in the preparation of young athletes as a practical recommendation, it is necessary to comprehensively study and take into account the shortcomings of the object obtained as a model.

Keywords physical training, tactical methods, training, training process, modeling, optimization, wrestling.

INTRODUCTION

All types of physical education and sports serve as an important tool for maintaining and strengthening human health. The importance of physical education and sports is great in the multifaceted process of developing a person's physical qualities, strengthening health, increasing working capacity, and creating the necessary mental environment for athletes. Various types of wrestling occupy an important place in the system of physical education. That contribute to the education of healthy people. In addition, wrestling has its place in the physical education system.

LITERARY ANALYSIS AND METHODOLOGY

V. N Platonov developed a three-part model for physical education professionals in his researches.

The first part is taken into account morality, idealism, spirituality and other qualities, functions of the level of intelligence and spiritual development.

The second part (summary of all types of work and the main work and tasks of the specialist.

In the third part, you are informed the skill, knowledge, qualifications, and level of knowledge of a human in performing certain tasks of the profession.

Researchers (V. N Platonov and others., 1984) proposed a partial form of characterization of the wrestler model. They consist of three levels.

The first: the result of the actions of players and teams when attacking or defending in a group.

The second is equipment, special and tactical physical training, mental stability.

The third is the characteristics of functional training, morphological features, age of sports experience.

In wrestlers, it differs from other sports in that the technical movements of the athlete are numerous and diverse. The classification, system and terms of wrestling techniques are designed to regulate the technical actions of wrestlers and create the possibility of communication between specialists in this field. Technical training of wrestlers is characterized by the possession of a system of actions that ensures the achievement of high sports results by an athlete.

There are general and special technical training of a athlete. General technical training is aimed at acquiring various motor skills and skills in auxiliary sports, and special technical training is aimed at achieving technical skills in wrestling.

Technical training in wrestlers is aimed at solving a number of complex tasks:

- increase the efficiency of using the maximum voltage;

- save operating voltage;

- to increase the speed and accuracy of movements in the changing conditions of competitive activity.

The improvement of sports equipment is carried out during the long-term training of athletes and is aimed at improving technical skills in the chosen type of wrestling.

Technical mastery means perfect mastery of the most reasonable movement technique in conditions of intense sports competition (Abdullayev Sh. A. , Xolmatov A. I. 2014).

In wrestlers, it differs from other sports in that the technical movements of the athlete are numerous and diverse. The classification, system and terms of kurash techniques are designed to regulate the technical actions of the athlete and create the possibility of communication between specialists in this field.

Classification is a system of interdependent concepts (classes, objects, events) in a particular field of knowledge. Classification is made on the basis of taking into account common features of objects and legal relations between them. Classification helps to find the right way in various objects and is a source of knowledge about them.

The distribution of various methods of struggle according to their general characteristics (classification) allows specialists to develop theoretical and practical knowledge of science and at the same time helps to identify gaps in this knowledge (Aliyev I. B, Bakhtiyorovich O. B. 2020).

On the basis of systematization, the internal connections between the methods of struggle are considered. Systematization means systematization of combat techniques, placing them in a certain order, establishing a certain sequence.

In systematization, unlike classification (since the objects considered in it belong to one or another department, taking into account their similarity and interdependence), objects are used to determine their sequence compared to one. Systematization reveals the possibilities of this classification scheme and shows its shortcomings.

The task of classifying and systematizing the types of struggle is to reflect the essence of the struggle. Classification and systematization cannot be carried out without preliminary work on the definition of concepts (dropping, transferring, folding, tipping, etc.).

A competently constructed classification is the basis for the creation of scientifically based terms.

The terminology of wrestling is a set of terms used by specialists in their scientific and pedagogical activities.

Effective management of the training process involves the use of various models. The word model is used as a sample (standard, reference). In a broad sense, it is understood as an example (imaginary and conditional) of a subject process or event. When interpreting the word "model", it has the same meaning both in scientific and methodological literature and in sports.

The model is the sum of the results of the achievements of sportsmanship acquired in a particular sport. As a result of using and processing the model, the modeling process is built.

Participation in sports training and competitions helps to study, identify and use the character of the model (Safarova D. D. , Pulatova M. D. , & Sultanova Yu. A. 2017).

Modeling is important as an important factor in the organization, planning of athlete training, creating opportunities to achieve any level of success, the correct solution of tasks, the correct use of useful tools in exercises.

The terms "model" and "modeling" occupy an important place in the theory and practice of sports. For example, in scientific and methodological literature, in articles about sports, this term is used almost 20 times more often than in the 60-70s.

We can see that modeling as a scientific and practical method is widely used in modern theory and sports practice. Theoretical and practical modeling tasks in sports have a different nature (Tastanov N. A. 2017).

The functions that models perform when solving problems in the theory and practice of sports can be of a different nature. First, models are used as a substitute for an object so that research on the model allows one to obtain new information about the object itself. When experimenting with a model, it is possible to obtain new knowledge that represents a reflection of the structure and functions of the model. After testing knowledge about the model from the point of view of its significance for the object, the resulting theoretical concepts can become an integral part of the theory of the object. Thus, the results of the analysis of the structure of muscle tissue in animals, both under normal conditions and after intense training, based on analogies between the structure of human and animal tissues, were used to improve the theory of sports selection and orientation, the development of speed-strength qualities and endurance. The theoretical concepts obtained as a result of working

with this model have been subjected to additional testing and refinement in recent years in the process of biopsychic research in humans.

Secondly, models are used to generalize empirical knowledge and comprehend the natural connections of various processes and phenomena in the field of sports. Empirical knowledge, processed in model representations and implemented in models, contributes to the creation of corresponding theoretical generalizations.

Thirdly, models have a huge impact on the translation of experimentally conducted scientific work into the practical field of sports. In this case, what is important is not the analysis of models as quasi-objects for obtaining theoretical knowledge, but their practical feasibility. This is precisely the role played by numerous morph functional models when solving problems of sports selection and orientation, models of preparedness and competitive activity - when constructing the training process.

Models used in sports are divided into two main groups. The first group includes:

1) models characterizing the structure of competitive activity;

2) models characterizing various aspects of an athlete's preparedness;

3) morph functional models, reflecting the morphological characteristics of the body and the capabilities of individual functional systems, ensuring the achievement of a given level of sportsmanship.

The second group of models covers:

1) models reflecting the duration and dynamics of the development of sportsmanship and preparedness in a multi-year cycle, as well as within the training year and macro cycle;

2) models of large structural formations of the training process (stages of long-term training, microcycles, periods);

3) models of training stages, meso- and micro cycle;

4) models of training sessions and their parts;

5) models of individual training exercises and their complexes.

During the modeling process, it is necessary:

1) link the models used with the tasks of operational, current and stage-by-stage control and management, construction of various structural formations of the training process;

2) determine the degree of detail of the model, i. e. the number of parameters included in the model, the nature of the relationship between individual parameters;

3) determine the validity period of the models used, the boundaries of their use, the procedure for clarification, modification and replacement (Shustin B. N., 1985, 1995; Platonov V. N., 1986, 1997).

Models used in the practice of training and competitive activities can be divided into three levels: generalized, group and individual.

Generalized models reflect the characteristics of an object or process, identified based on a study of a relatively large group of athletes of a certain gender, age and qualifications involved in a particular sport. Such models may include, for example, models of competitive activity in running or swimming, functional models of basketball or handball players, models of long-term training or the structure of the annual macro cycle in skiing or football, etc. Models at this level are of a general orientation nature and reflect the most general patterns of training and competitive activity in a particular sport.

Group models are built based on studying a specific set of athletes (or teams) that differ in specific characteristics within a particular sport. Examples include models of technical and tactical actions of "fives" in ice hockey, models of competitive activity of wrestlers or swimmers, distinguished by high speed-strength potential and insufficient endurance, etc. Research shows that athletes who achieve outstanding results in various sports can be divided into several relatively independent groups, each of which unites athletes with a related structure of competitive activity and preparedness. For example, swimmers, rowers, and middle-distance runners can be divided into three main groups:

1) athletes who are able to achieve high results due to speed-strength abilities;

2) athletes who achieve high results mainly due to special endurance;

3) athletes who are uniformly prepared (Platonov V. N., 1997).

As a result of studying the structure of competitive activity, outstanding wrestlers are distinguished:

- athletes who achieve success due to a high level of speed and strength qualities, intense conduct of the first half of the fight;

- athletes who achieve high performance as a result of a high level of endurance development and effective fighting at the end of the fight;

- athletes with uniform development of various aspects of preparedness;

- athletes who master individual techniques at the highest level with relatively low physical fitness.

Versatile training of athletes specializing, for example, in modern pentathlon in the early stages of many years of improvement, ensures a relatively uniform increase in capabilities in various disciplines included in the program of this type. However, in the third stage of multi-year improvement (usually after five years of training), the events in which the athlete has outgrown noticeable progress are determined, and those events in which further serious progress is possible. In particular, the requirements of effective training and competitive activity and the individual adaptive capabilities of individual pent athletes make it possible to divide them into the following groups:

- with the predominant development of coordination abilities, which contributes to the achievement of high sports results in fencing, shooting and horse riding;

- with the prevailing development of endurance, ensuring high athletic results in swimming and running;

- with equal development of coordination abilities and endurance, which predetermines high sports results in swimming or running and in one or two sports belonging to the first group;

- with a proportional average level of development of special physical qualities, which ensures uniform performance in all types of pentathlon (Platonov, 1988).

DISCUSSION AND RESULTS

Teaching in types of wrestlers is a purposefully organized pedagogical process aimed at forming a system of skills and abilities, in which knowledge of the theory of wrestlers and methods of teaching it is considered as the main kind of competitive, judicial, pedagogical, organizational activity of a wrestlers.

The purpose of the training is to form a system of knowledge among students that reflects the idea of the professional activity of the coach. This concept includes the education of knowledge and skills, methods of scientific thinking, conscious and creative attitude to practical activities.

The general tasks reflecting the specific conditions and features of the theory of martial arts and teaching methods are the following:

- to make sure the optimal volume, comprehensiveness and sufficient depth of knowledge on the theory of sports and teaching methods;

- improving the possibilities of creative understanding;

- formation and improvement of general training skills of athletes;

- formation and improvement of execution of combat techniques, means of protection and counteraction;

- formation of the optimal size and variety of technical and tactical actions at competitions;

- formation of skills and qualifications for training, training, supervision, competitions and demonstration competitions;

- formation and improvement of knowledge, skills and abilities to analyze the technique of performing fighting techniques;

- acquisition of skills to demonstrate and explain fighting techniques;

- formation and improvement of knowledge, qualifications and skills of teaching and improving the implementation of complex technical and tactical actions;

- formation and improvement of skills of analysis and conducting wrestling classes;

- formation and improvement of knowledge, skills and skills of judging wrestling competitions, as well as the organization and conduct of mass sports events.

There are several other types of models and simulations are presented in the scientific literature.

Despite the fact that there is a huge difference between these types proposed by many scientists, it is appropriate to determine the scope of their application in modeling the reliability of sports activities.

In sports practice, three levels of modeling are being used. The high-level model provides the general direction of sports training and participation in competitions. Creates the basis for the management of competitions and training of an athlete. The effect of using generalizing and grouping model types is especially great in the training process of the youth or adults who have not yet reached their sports peaks. When training world-class athletes, a certain aspect of such models is rarely taken into account. A talented athlete demonstrates bright features,

unique abilities and a strong will to master the all-around. It is necessary to take into account the basic laws of sportsmanship during long-term preparation for the development of model stages in training. During the preparatory period, it is necessary to use unique adaptive opportunities to show high-level sports results. As evidenced by the mutual patterns of performing various exercises in training plans, the nature of tiredness processes depends on the characteristics of a high level of performance.

Exercises based on a separate model and their collections are built based on a mechanism of rapid habituation. Also, the function of exercise parameters is focused on improving the types of training (the duration of individual exercises and their complex, work efficiency, stopping and resuming between exercises, the total number of exercises).

We are witnessing that modeling as a scientific and practical method is widely used in modern theory and sports practice. Theoretical and practical modeling tasks in sports have a different nature.

The survey was conducted in order to study the level of knowledge of current trainers about the modeling method and their attitude to this method. The test questionnaire was prepared on the basis of a mutual conversation between coaches who have been working in the field of wrestling for many years.

At the beginning of the study, there were several fluctuations and conflicting opinions, the questionnaire allowed us to assess knowledge about the role and effectiveness, necessity and other factors of modeling in the field of sports.

When a survey was conducted among the trainers who participated in the study, they said:

Coaches familiar with the model method – 70%.

Among them – from the modeling method in the course of coaching:

- used - 20%

- observers - 12%

- Having read from several books and scientific articles - 10%

- Attended scientific conferences and lectures - 12%

On the role of modeling in the field of sports, the general opinion of coaches is expressed by "%".

№		Percentage “%”

According to the results of the survey, it is clear that modeling occupies a very large place in the field of sports. Although there is little scientific research in this direction, foreign researchers are engaged in propaganda and study of the modeling method in order to show their wrestlers high results.

CONCLUSION

The popularization of physical education and sports, the analysis of the product of various opinions and the experience of many scientists explains that the modeling method can be used at any age and at any level of training. Modeling in physical education and sports is divided by place, time, load, set of exercises, location of the building, etc. Recognizing that the sports industry is a model, the methods and techniques we always use were once a model. So far, we have operated with methods that we unconsciously modeled. In addition, it was noted that the unilateral development of the sports sphere is not typical for the modeling method, the studies we conducted improved the psychological characteristics of young athletes with physical and technical and tactical training. As a practical recommendation when using the modeling method in the training of young athletes, we consider it necessary to carefully study the object taken as a model and take into account its shortcomings.

REFERENCES

Платонов В. Н. «Теория методика спортивной тренировки»

Abdullayev Sh. A. , Xolmatov A. I. “Malakaliy kurashchilarni tayyorlashning o ‘quv-uslubiy asoslari”. O‘quv-uslubiy qo‘llanma 2014.

Aliyev I. B. (2020). Kurashchilarning musobaqa oldi tayyorgarlik bosqichlaridagi toliqish belgilarini turli xajmdagi ta’siriga qarab yuklamalarni taqsimlash. Fan-Sportga, (2).

Bakhtiyorovich O. B. Improvement of methodology of development of technical and tactical methods with rapid power of beld wrestlers.

Safarova D. D. , Pulatova M. D. , & Sultanova Yu. A. (2017). Vzaimootnosheniya pokazateley gemodinamiki s proyavleniem

sizicheskoy rabotosposobnosti u sportsmenok-dzyudoistok. Nauka i sport: sovremennie tendentsii, 14 (1).

Tastanov N. A. – “Kurash turlari nazariyasi va uslubiyati” Darslik. Toshkent - 2017. 486.

Шустин Б. Н. «Состояние и основное направления разработки модельных характеристик соревновательной деятельности» М: ВНИИФК, 1985.

Шустин Б. Н. «Моделирования и прогнозирование в системе спортивной подготовки» // Современная система спортивной подготовки -М: САМ, 1995.

Платонов В. Н. «Подготовка квалифицированных спортсменов» - М, : Физкультура и спорт, 1986.

Платонов В. Н. «Общая теория подготовки спортсменов в олимпийском спорте» Учебник для студентов вузов физического воспитания и спорта- К, : Олимпийская литература, 1997.

Платонов В. Н. «Адаптация в спорте» - К, : Здоровия, 1988.

Xaydarov M. , Allamuratov M. , & Xayrullayev N. (2021). Sravnitelnaya otsenka fizicheskogo sostoyaniya podrostkov 11-16 let s narusheniem intellekta. Academic research in educational sciences, 2 (Special Issue 1).

Gaziev S. (2020). Improving the speed-strength preparedness of sambo wrestlers at the stage of sports improvement. Fan-Sportga, (1).

Tastanov N. A. , Tursunov Sh. S. , Abdullayev Sh. A. , Adilov S. Q. – “Sport pedagogik mahoratini oshirish (erkin va yunon-rim kurashi bo‘yicha)” O‘quv qo‘llanma. T. , 2018.

Tursunov Sh. S. - Yunon-rim kurashi mashg‘ulot asoslari. O‘quv qo‘llanma. Toshkent 2017 yil.

Tashnazarov D. Yu. - Sport pedagogik mahoratini oshirish (yunon-rim kurashi bo‘yicha 2-jild). O‘quv qo‘llanma. Toshkent 2019 yil.

DETERMINING THE PHYSICAL FITNESS OF YOUNG KICKBOXERS IN THE HARMONY OF MODERN EDUCATION AND ORIENTAL EDUCATION

Muhammad EGAMBERDIYEV

Annotation

In this article, using the tools and methods that are widely used in modern educational processes, by organizing the training processes of young kickboxers who are regularly training with the kickboxing type of sport, determining the indicators of physical fitness, their errors and It consists in developing the necessary instructions and recommendations for eliminating shortcomings and reflecting the harmonization of oriental education. The fact that the sport of kickboxing is spreading widely serves as the main impetus for the further development and prosperity of this sport. The lack of scientific research conducted in this regard in our country indicates that the physical capabilities of young kickboxers should be studied in a wide range. One of the main factors for all the achievements in the field of sports is the fact that highly qualified coaches organize training processes for young athletes in the prescribed manner and correctly distribute loads. In this article, the indicators of physical fitness of young kickboxers using modern educational processes are highlighted.

Key words: Physical fitness, physical indicators, physical qualities, strength, quickness, young kickboxers, modern education, oriental culture.

Introduction

As we all know, kickboxing is one of the most delicate sports in the development stage. The search for the most effective ways to improve sports skills in kickboxing is consistently carried out in all areas that determine the training process. In addition to recognizing the importance of research on the analysis of training techniques and methods in the sport of kickboxing, it should also be noted that, like other components of the training activity, technical training, special physical training, and

targeted improvement of the sport helps to realize the prospects of the skill.

It is no wonder that scientists with a number of scientific potentials have conducted their research on the effective organization of training processes of young kickboxers. During training in this sport, certain movement qualities are developed, insufficient physical training leads to a violation of the technical structures of movement activity. At the same time, the difficulty of the tasks faced by the athlete and the coach in order to master a large volume of complex and extremely complex exercises often leads to the fact that the management of physical training is relegated to secondary tasks. This raises another issue regarding the active maintenance of physical fitness that underlies increases in exercise endurance. All this makes the measurement, regulation and management of physical fitness one of the first research tasks in the sport of kickboxing. In addition, it is appropriate to organize the training processes of young kickboxers using the modern education system and educate young kickboxers in harmony with the oriental culture.

The purpose of the research: prospective improvement of physical training processes of young kickboxers using modern educational methods.

Research task: organization of training of young kickboxers in harmony of oriental culture and modern education and improvement of physical fitness indicators of athletes.

Organization of research. Literature analysis, theoretical analysis, study of preparatory processes, application of effective priorities.

Research Discussion: As in all sports, in kickboxing, when evaluating the effectiveness of physical training equipment, it is appropriate to proceed from the characteristics that determine the qualitative and quantitative impact of specially directed loads on one or another movement qualities and functional capabilities of the athlete's body. The degree of compliance with the requirements of the competition activity is understood under the specificity of the training effect, as well as movement activities in the order of operation of the motor apparatus, as well as in the power supply mechanisms. The main fundamental part of prospective planning is inextricably linked with the organization of training processes in unusual ways.

The peculiarity of the stimulating effects is inextricably linked with the development of fatigue and adaptation, and the physiological and metabolic processes occurring in the body are manifested. In practice, on

the basis of such criteria, special physical and general physical training loads are distinguished. The content of general physical training, as a rule, is determined for the purposes of general development of young kickboxers, and it is true that it is not of great importance in the training of highly qualified athletes from this point of view.

Different levels of fatigue are observed in athletes depending on the amount of physical load and performance. For example, incorrect actions during physical exercise cause a violation of movement coordination and an excessive expenditure of energy by the body. In this regard, it is necessary to pay serious attention to the issue of fatigue and recovery when performing large and long-term physical loads during the training of qualified athletes.

These requirements for specific physical training loads during training are based on the amplitude and direction of movements with emphasis on the components of the amplitude of working movements, the maximum force and the time of its manifestation, the order of the muscles. It is expressed in the principle of dynamic compatibility, which implies that it is similar to exercises. As for the modern training of young kickboxers, this principle is the main one. In addition, it is necessary that the description of the parameters of training tools should be similar in terms of harmony and sequence. Unlike other sports, where special physical training is based on special working abilities, for kickboxing, the combined effect of loads on the level of physical and technical training of the athlete is the most important characteristic of loads. In order to increase the possibilities of effective training and sports skills of such means of special physical training, it is necessary not only to model competition conditions, but also to increase them in terms of the maximum strength value, the time of its development and the strength of metabolic processes.

During training, excessive physical training leads to mental changes in higher nervous activity, decreased movement activity and various diseases, and this affects the health of the athlete.

One of the indicators of the comprehensive assessment of the physical condition of athletes is physical performance. It is also an indicator of fatigue and physical fitness of athletes.

Even with a small physical load, the athlete's work capacity decreases and a mild form of fatigue is observed. A sharp decrease in work capacity and strength in long-term high-volume physical loads is evident in extreme fatigue.

In kickboxing, the specific aspect of physical training is incomparably more important than in other sports and forms the main content of specific physical training loads. At the same time, the requirements for the content of physical training specific to kickboxing are imposed on the age characteristics of maturity and the development of the movement apparatus. The content of physical training specific to the sport of kickboxing is inextricably linked to these factors and helps to create a functional foundation for realizing the development potential of young athletes and specifically improving movement skills. As sports skills are formed, the role of general physical training loads to activate recovery processes increases. In kickboxing, this is important due to the fact that the number of training aids is not large, and training loads consisting mainly of competition exercises or their elements have a certain monotony. However, these studies have not progressed as much as they should, because many years of training can lead to a decrease in effectiveness.

A large number of studies have shown that in the complex form of training structure, that is, within the framework of training classes or microcycles and in longer stages of training, when various training tasks are solved in parallel and physical training tools with different priorities are used. Harmonious and all-round development of the athlete can be achieved only when used. In such cases, there is also information that the development of one motor skill helps the development of others. At the same time, the versatility of physical training loads significantly improves strength, speed, endurance, general coordination of movements compared to the content of unidirectional loads.

Results of the study: Phase 1: At the beginning of the experiment, control (NG, n=12) and experimental (TG, n=12) groups of young kickboxers were formed. In NG, training was conducted according to the traditional, i. e. , curriculum, and in TG, instead of certain tools in the curriculum, the main focus was on general physical training selected based on the analysis of scientific and methodical literature materials. 1st exercise aimed at developing performance - 30-meter run (s.), 2nd exercise - mass 500 g. the distance of throwing a filler ball (m.), 3 - exercise-3x10 m. shuttle running for a distance (s.), 4th exercise - bending the arms while resting on the floor and typing (times), 5th exercise - running through the chips, 6th exercise - pulling on the horizontal bar (times), 7th exercise - standing long jump (cm), 8th exercise - the number of bench presses (repeated), and 9th exercise - the number of bench jumps.

After half a year of training, the results of the tests characterizing the general physical fitness indicators conducted at the beginning of the experiment in the test children of NG and TG were recorded.

Figure 1. At the beginning of the experiment and after half a year, the results obtained in the experimental children of NG and TG, data on their statistical characteristics are presented in the table.

№									
		$\overline{X}$	σ		$\overline{X}$	σ			
		5	4	5	5		4		3
		5	6	9	01		5		5
		8	2	5	8		2		6
		9	6	8	9		5		5
		7	9	2	2		8		6
		8	6	4	9		6		4
		9	9	2	4		3		9
		3	5	2	5		3		7
		6	5	5	1		9		5
		9	2	6	2		6		3
		3	2	4	4		7		1
		4	5	4	5		8		2
		3	6	1	40		4		9
		4	9	0	52		8		4
		4	5	1	9		7		6
		1	9	3	3		6		9
		9	6	6	9		4		4
		5	9	7	4		5		1

The analysis of the intermediate (semi-annual) results of the pedagogical experiment on increasing the level of general physical fitness of young kickboxers made it possible to observe the following picture: the average arithmetic value of NG children according to the studied tests, the greatest relative increase during the experiment was 13. 15 %, and the

youngest is 4. 53%, and in the results of TG children, the corresponding indicators are 11. 92% and 6. 14%.

According to the analysis of the obtained results, the kickboxers of the control group ran 7. 25 seconds during a 30 m short distance run. was 7. 54 in athletes of the experimental group. At the end of the experiment, when this control test was repeated, it was 6. 54 seconds in the control group and 6. 01 seconds in the experimental group.

Our next control test is to throw a stuffed ball weighing 500 g. According to the results of this control test, 8. 04 meters were recorded in the athletes of the control group, and 8. 97 meters in the athletes of the experimental group. By the end of the year, it was found that these results were equal to 12. 91 m in the control group and 15. 57 m in the experimental group.

These control tests are taken from modern training programs, and in this process, psychological indicators have their place among the physical fitness of young kickboxers. It is also possible that mental stress has a negative effect on the psychological preparation of athletes.

Mental stress is characteristic of any activity, it occurs both during training and during competitions. But according to its direction and content, mental stress differs from each other. The stress that occurs during training is mainly related to the process of activity and the need to carry out an ever-increasing physical load. In the extreme conditions typical of competitions, it is additionally accompanied by the mental stress caused by the goal of achieving the specified results. Conditionally, the tension that occurs during training is called procedural tension, and the tension in competitions is called result tension. Usually they appear not only during the activity, but also before it starts. The difference between them in this regard is that process-specific strains appear immediately before training, and result-related strains can appear long before competitions.

In order for young kickboxers to get out of such a situation, they need to train in a healthy environment. Such conditions ensure emotional stability of young athletes.

Emotional instability is manifested in the form of a violation of optimal emotional arousal in the athlete, mainly by a change in the direction of hyperexcitability. Athletes in such a condition experience more significant changes in their ability to work than in the first stage, the instability of mood is also more pronounced, and sometimes it appears in an individual way that is completely different from others. For an athlete in such a

condition, even the simplest life contradictions cause extreme excitement, allowing him to behave rudely and inappropriately, get nervous, and waste his energy without any reason.

In order to determine the indicators of physical quality of young kickboxers, a long jump control test was conducted. According to the determined results, the parameters recorded in the athletes of the control group were 138. 94 cm. In the experimental group, the values of 146. 27 cm were recorded. By the end of the year, these results were equal to 140. 66 cm in the control group, and 151. 23 cm in the experimental group. The final conclusion of such indicators is that in our research practice, the levels of physical activity of a number of athletes were determined.

Physical fitness indicators of young kickboxers were determined through a series of control tests.

The next research practice carried out by us is aimed at improving the agility of young kickboxers:

CONCLUSION

The analysis of scientific and methodical literature made it possible to identify a number of cases. At this moment, the issues related to the formation of technical and tactical skills of teenage boxers have not been sufficiently resolved.

The average relative increase in the results of the NG children on the experimental tests studied during the experiment was 5. 76% and the corresponding figure in the TG was 11. 42%, which was almost twice that in the NG. the fact that many positive changes are evidence of the effectiveness of the set of physical exercises aimed at developing coordination skills used in TG.

It should also be noted that the development and improvement of an athlete's tactics will certainly depend on the technique he has acquired, from the conducted research it was found that young kickboxers in the process of training in improving the tactics of fighting at a medium distance, doing more sparring in training sessions with kickboxers in different cantings and different methods will help them to develop their tactical skills. For example, countering with the left hand, receiving a blow from the side to the head with the right hand and attacking to the head, giving a double blow on the hand and foot, it was found out that 7. 6% of.

Therefore, it is appropriate to use various games designed to increase the reaction of kickboxers, for example: the game of pyatnashka, protect yourself from a small ball, be careful with your feet, and games such as who is the fastest to take a coin from the hand It plays an important role in increasing the kickboxer's agility and reaction. Various cheats made up 24. 3% during the competition. The amount of exercises to know the direction of the attack and help to repel them was 15. 7%. Counter-punching was shown to make up 9. 9% of kickboxers' defensive-to-attacking training.

Analyzing the effective offensive technical actions used by young kickboxers in the course of training using the modern education system, at the beginning of the study, the total number of kicks used in the attack actions of young kickboxers was single, double, and series of hits, as well as the exact target. we can see that the number of hits is much lower.

After 6 months of research, we can see significant changes in the attacking movements of young kickboxers. In the processes of the competition, the number of movements with simple steps, sequential and jumping movements, according to the opponent's fighting style, and the athlete's fighting style, the developed method of improving the technique of movement gave its results. Effective changes were also obtained in the total number of kicks used in the attacking movements of young kickboxers, singles, doubles and series of punches, and the number of punches that hit the target.

LIST OF REFERENCES

2021 yil 5 noyabrdagi PF-5281-son O'zbekiston sportchilarini 2024 yil Parij shahrida (Frantsiya) bo'lib o'tadigan XXXIII yozgi Olimpiya va XVII Paralimpiya o'yinlariga tayyorlash to'g'risida”gi farmoni.

Umarov Q. A. Kikboksing atamalarining izohli lug'ati. Uslubiy qo'llanma. Toshkent. - 2016. -146 b.

Qosimbekov Z. T. YOSH SPORTCHILARNI TAYYORLASH (boks, kikboksing, muaytay). O'quv qo'llanma. Toshkent. -2008. – 245 b.

Шитов В. К КИКБОКСИНГ тренировки для начинаюших 1 по 36. Учебное пособие. ФКиС, М. 2004. - 244 с.

Ширяев А. Г. , Филимонов В. И. Бокс и кикбокс:. Учебное пособие. Издателский сентр. -М, 2007, - 128к.

Ван Чжхуей Кикбоксинг. Корея Учебное пособие. 2006. – 339 с.

Головкин Е. В. Программа по кикибоксингу (Семи-контакт, Лайт кик, фулл-контакт, Лоу-кик, К-1, Учебное методичка. Уляновск. 2009. 89 с.

Атилов А. А. Современный бокс: Учебное пособие. - Ростов на До¬ну: Феникс, 2003. - 640 с.

Белоусов С. Н. , Тихонов Б. Г. К вопросу о манере ведения боя и о некоторых личностных характиристиках боксеров //Материалы ХХВ конф. по физ. воспитанию студентов Ленинграда. - Л. , 2016. - С. 17-21.

Калмыков Е. В. индивидуалный стил деятелности в спортивных единоборствах. - М. : РГАФК, 1996. - 131 с

DETERMINATION OF ASYMMETRY OF EXACT MOVEMENTS USING MODIFIED TESTS OF COORDINATION ABILITY IN STUDENTS 11-15 YEARS OLD

Dilfuza SOLIYEVA

Annotation

This article analyzes the results of a modern study conducted among students aged 11-15 (girls and boys) studying in a secondary school. The results of modified tests for assessing situational coordination abilities (jumping forward-backward, right-left) are presented in order to determine the dynamics of students' agility and explosive strength, the dynamics of indicators and their asymmetrical differences. From the current research conducted in order to test the "DAS-Sport game" and to scientifically substantiate its practical value, it was found that the results of jumping forward and backward to the right and left sides from a place representing the situational coordination abilities based on speed are extremely large asymmetric in the 11-15-year-old schoolchildren

involved in the study. presented with a difference. The results recorded in boys and girls of all age groups are expressed by obvious differences from each other. It can be considered natural that such a situation occurs based on sexual ontogenetic laws. Second, the range of the two-legged hop backward was dramatically reduced, including the range of the leftward hop that was significantly slower than the range of the rightward hop. At first glance, it seems natural to record the results of jumping backwards, right and left with two legs. But during life, in physical education and sports activities, especially in sports games, it is important that the opportunities to jump to different sides are well developed.

Key words assessment of movement coordination, modified tests, schoolchildren of 11-15 years old, movement asymmetry, coordination abilities, agility.

INTRODUCTION

In the realm of physical culture and sports, coordination skills, which are crucial for developing physical attributes such as technical and tactical skills, are found to be influenced to some degree by issues related to "right-left handedness. " It is well recognized that some persons (including athletes) conduct basic actions requiring great accuracy with their right hand or right foot during life, in domestic labor, in numerous professional pursuits, and especially in sports practice, while left-handers perform the opposite. It has been determined through study that turning to the left is more convenient for right-handed people and vice versa for left-handed people. It is well known that the right athlete views the left opponent as "dangerous" or inconvenient. Just a small number of study findings addressing the "right-handed-left-handed" characteristic of motor activity have been released in this field in recent years. Several experts in the field of science have indicated that it is crucial for sports games to exhibit a noticeable asymmetry between the tactical and technical actions carried out by the right and left executive organs (arm-leg), as well as the benefit of symmetrization of this difference.

LITERATURE REVIEW

The "lateralization" of motor tasks carried out by the hand and foot to the right or to the left (predominance in one direction or another) in children 2-3 years old is -33% to the right and -13% to the left, according to data cited by (E. B. Sologub and V. A. Taymazov 2000, pp. 113–125). It became revealed that "lateralization" to the left or right may not be seen at all in 54% of these kids. It turns out that asymmetry on the right or left

side of movements that are swiftly executed and targeted at a specific objective may appear in children as young as 6-7 years old. However, half of kids by the age of seven or eight have a right-wing personality. It turns shown that tithing may aggravate much more by the ages of 9–11 and 15–16. It turns out that these kinds of circumstances are also connected to regular exercise and sports. On the other hand, it is asserted that breed characteristics actually account for less adaptation to tens, and children—including adult athletes and adolescent athletes—have a stronger specialization in tens.

Every exercise performed during physical education, particularly during sports practice, has a specific movement coordination component, including situational variations. Therefore, situational and creative game activities that are appropriate and patterned for the coordination of these actions are the only way to ensure the potential of efficient training in such actions and their fruitful assimilation. Furthermore, there is a stop to adaptation, development, and formation when uniform meaningful action games or game workouts are continuously applied to the fold. Regretfully, there hasn't been much research done up to this point, which highlights the benefit of using new, specialized games to shed light on the fundamentals of these problems—namely, how actions, including physical attributes, are formed.

METHODOLOGY

While observing physical education lessons and classes held in sports schools, which are housed in general education institutions, it is evident that most teachers use them on the principle of starting, which helps children develop physical qualities based on the coordination of various movements in a short amount of time, or increases their resistance to physical exertion. They do not take measures to eliminate the symptoms of fatigue and timely restoration of working capacity. Surprisingly, in many cases, when assessing the physical fitness of children, especially speed and strength endurance, intensive exercises are performed as much as possible jumps, pull-ups, etc. performance-related tests are used wherever possible. The functional value of both the exercises used during training and load tests consisting of, for example, intense exercise, is not determined by measuring pulse rate, respiration or blood pressure. This methodical technique to using exercises in training not only promotes the quick development of physical attributes, such as coordination skills, but it is also "invisible immediately" and can have unsatisfactory long-term effects. The majority of scientific experts have observed that situational, particularly motivational, engaging action games are very helpful in developing and enhancing the ability to coordinate complex actions or the

coordination skills necessary for such outcomes, physical attributes, or even sports .

RESULTS

We can ascertain each physical quality's true worth by evaluating it, together with each coordination ability, using particular texts or their modified counterparts. As you are aware, the outcome of the competition serves as the most objective yardstick for assessing sportsmanship or athletic training. Based on this idea, we examined the benefits of employing customized assessments to evaluate several situational coordination skills in students between the ages of eleven and fifteen.

As a result of research conducted in this direction, it was found that the range of the long jump forward in boys 11 years old is 163. 9±9. 8 cm, backward - 117. 0±10. 5 cm, to the right - 112. 8±9. 2 cm, to the left - 73±10. 4 cm (Table 1). In girls of the same age, these indices are respectively: 147. 7±8. 4; 106. 6±11. 2; 102±10. 5; She was equal to 64. 8±11 cm.

In boys 12 years old: 171, 5±7, 9; 126, 3±10, 4; 124, 8±12, 1; 79, 8±10 cm. in girls 157, 1±8, 8; 112, 1±11; 107, 9±9, 3; 68, 1±11, 1 cm.

In boys 13 years old: 174. 1±10. 3; 129. 3±11. 3; 128. 5±10. 6; 82. 2±9. 5 cm. In girls: 162. 9±9. 1; 116. 9±10. 1; 112. 4±10. 5; 72. 2±10. 8 cm.

In boys 14 years old: 181. 9±9. 5; 140±10. 5; 137. 9±12. 3; 87. 8±9. 7 cm. In girls: 169. 5±10. 3; 121. 05±10; 118. 5±11. 6; 78. 3±11. 1 cm.

In boys of 15 years: 190, 1±9, 1; 143, 6±12, 2; 140, 1±11, 05; 91, 8±12, 6 cm. In girls: 173. 1±8. 7; 126. 7±11. 5; 122. 05±12. 7; 79. 1±11. 9 cm.

The dynamics of the registered results show that there were clear variations between the results recorded for boys and girls across all age groups. One way to describe this state is as normal, emerging from patterns of sexual ontogenetic development. Second, there was a noticeable decrease in the time between jumps on both legs. Specifically, the left side's interval between jumps slowed down significantly more than the right side's. At first glance it seems natural to record the results of jumping backwards, to the right and to the left on two legs. However, during life in physical culture and sports activities, especially in sports games, it is important to have well-developed capabilities of jumping in different directions. For example, such jumping movements can ensure the effectiveness of basic technical moves in volleyball, block in boxing, in goalkeepers' movements in soccer and handball. Nevertheless, the asymmetric difference between forward and backward long jump

distance was 46. 9 cm in boys 11 years old, 41. 1 cm in girls, 45. 2 cm in boys 12 years old, 45. 0 cm in girls 45. 0 cm, 44. 8 cm in boys 13 years old, 46. 0 cm in girls, it was 41. 9 cm in boys 14 years old, 48. 45 cm in girls, 46. 5 cm in boys 15 years old, 46. 4 cm in girls

As can be seen from the presented diagrams, the asymmetric difference between the forward and backward jump distances in boys at age 11 was 46. 9 cm, while in girls this difference was 41. 1 cm. At 12 years of age, these differences were almost equal and amounted to 45. 2 and 45. 0 cm, respectively. At 13 years of age, the asymmetric difference in girls increased. At 14 years of age, the asymmetric difference in boys was 41. 9 cm and in girls this difference increased to 48. 45 cm. At 15 years of age, the asymmetric boys and girls in children are equal.

As mentioned above, the ability to jump with both feet to the right and left is of particular importance in sports games. However, in studies conducted in this regard, it was found that the indicators of asymmetric differences observed between the distances of jumps performed on the right and left sides are more pronounced in boys than in girls (

As can be seen from the charts presented in this figure, asymmetrical differences between jump distances to different sides in boys of all ages participating in the study were more pronounced than the asymmetrical differences observed in girls. The largest asymmetric difference between right and left jump distances was observed in boys 14 years old (50. 1 cm) and 15 years old (48. 3 cm). It can be recognized that the performance of jumps on two legs and jumps in different directions to a certain extent expresses specific coordination abilities. Consequently, the results of such studies can serve as an objective criterion for selecting and involving children in sports games.

In physical culture and sports practice to assess speed, and sometimes agility, it is common to use tests of running on a sled along sharply changing directions (3x10 m, 4x10 m, 2x14 m, running "Archasimon", etc.). . According to the results of studies conducted by a number of specialists-scientists, it is known that in life, in professional activities, especially in sports, there is a predominance of right or left handedness(observed less frequently). For example, atypical people write with the right hand, draw or perform "delicate" movements with the right hand that require great accuracy. In sports, such as volleyball, a typical player performs attacking shots and putting the ball in play predominantly with the right hand. Basketball players throw the ball into the basket with their right hand, soccer players kick the ball with their right foot, etc. Chapakai are the opposite. The same phenomena of

kindness or carelessness are also observed in the movements of turning the body and head, running to the right or left (V. I. Lyakh, 2006, pp. 40-44; N. V. Moskvina, V. A. Moskvin, 2010, pp. 25-). 29; E. B. Sologub, V. A. Taimazov, 2000, pp. 113-125; F. A. Pulatov, 2020, pp. 5-23; V. B. Isskurin, V. I. Lyakh, 2019, pp. 117-152). In life and in sports, "ambidextrous" (amb - Latin - two sides, dexter - laterally or both) are able to perform different movements with the same high skill with both right and left hand or right and left foot.) is rare. Therefore, it can be assumed that excellence in agility or quickness represents a coordination ability based on speed by moving around a sign (filler ball, posts, chips, etc.) on the right or left side [5].

In schoolchildren from an early age, the speed of running in changing directions and its coordination value are of purposeful importance. Therefore, we trained on the basis of the following tests designed to assess the speed and coordination abilities of students in grades 1 and 4:

1. Running through the chip on the left side.

2. Running through the chips on the right side.

Based on the genetic (hereditary) aspects of movement coordination, it is known that people who are born with a right-handed hand preference would naturally veer to the left, whereas people with a left-handed preference will do the opposite. The hypothesis in our study was that the asymmetry difference in running speed between the left and right chip rotations would be caused by the fact that right-hand rotating chips need less coordinated actions.

Based on this probability, we evaluated the speed of schoolchildren participating in the study running on two 3x10 m pads. The results of the study showed that the speed of running on a 3x10 m tile on the left and right sides in 11-year-old boys was 9. 1±0. 2 s and 10. 3±0. 4 s, respectively. the values were 9. 3±0. 07 s and 10. 6±0. 9 s

Asymmetric difference was noted in the corresponding order of 1. 2 and 1. 3 S. In 12-year-old boys, the running speed of chips on the left side was 8. 9±0. 04 s, the running speed on the right side was 9. 9±0. 4 s, and in girls, 9. 3±0. 08 S and 10. 4±0. 4 S. 8 in 13-year-old boys,

8. 8±0. 07 s and 9. 5±0. 2 s in boys 13 years old, 9. 2±0. 1 s and 10. 4±0. 4 s in girls.

In boys 14 years old, 8. 7±0. 08 s and 9. 8±0. 10 s, and 9. 1±0. 1 s and 10. 3±0. 5 s in girls.

In boys 15 years old - 8. 2±0. 2 and 9. 8±0. 10 s, in girls - 9. 1±0. 1 s and 10. 3±0. 5 s.

As can be seen, at 3x10 m. both boys and girls showed a marked asymmetric difference in shuttle run speed by rotating the chips to the left and right.

The patterns displayed in this figure further demonstrate that the organizer recorded an asymmetric range of 1. 0–1. 4 s. n. between the shuttle runners' left and right chip rotation speeds, which is within a 3x10 m. ga range. It can therefore be assumed that the results of intensive techniques performed with such coordination abilities, noted in the superiority of left-turning running speed, will not be diminished in today's sports games based on shuttle runs performed at maximum speed to the right and left, as well as forward and backward along highly variable directions. Without a doubt, then, the outcomes of tests that have been manipulated can likewise be used as selection criterion.

CONCLUSIONS

According to the results of the conducted research on approbation of this sports game and scientific substantiation of its practical significance, it was found that the skills of jumping forward, backward, right and left from a place, representing coordination abilities based on speed and agility, are extremely unevenly formed in schoolchildren of 11-15 years old who participated in the study. In particular, in boys and girls of 11-15 years of age, normal forward jumping intervals in motor activity corresponded to a relative range of norms and were recorded within 163. 9±9. 8-190. 1±9. 1 cm in boys and 147. 7±8. 4 - 173. 1±8. 7 cm in girls. However, the intervals of jumping on the back and side, unusual for humans, sharply decreased, especially the length of jumping on the left side decreased by 2. 0-2. 5 times. For example, in 11-year-old boys, the forward jump is 163. 9±9. 8 sm. ni 117. 0±10. 5 sm. ga, right-112. 8±9. 2 cm, left-73±10. 4 cm sm. ga equal. In girls of the same age, 147. 7±8. 4 cm; 106. 6±11. 2 cm; 102±10. 5 cm; 64. 8±11 cm. In boys 15 years of age: 190. 1±9. 1 cm; 143. 6±12. 2 cm; 140. 1±11. 05 cm; 91. 8±12. 6 cm. In girls: 173, 1±8, 7 cm; 126, 7±11, 5 cm; 122, 05±12, 7 cm; 79, 1±11, 9 sm. ga equal. Similar results were observed in schoolchildren 12-14 years old.

It was found that the speed of shuttle run 3x10 m. with left and right rotation of 2 chips set in the interval of 10 m was marked by visible asymmetric differences. For example, in children aged 11-15 years, the speed of circling the chips on the left was recorded from intervals of 9. 1 ± 0. 2-8. 2 ± 0. 2 ± 0. 2 s; in girls at this age, 9. 3 ± 0. 07- 8. 9 ± 0. 9 s, and 10. 3 ± 0. 4- 9. 5 ± 0. 5 s; in girls, 10. 6 ± 0. 5- 10. 2 ± 0. 11 s. At ages 12, 13,

14 years, "males and girls also developed significant asymmetric differences between the speed of running chips to the left and right of the 11- and 15-year-old uga" il and girls "Such indicators suggest that coordination abilities based on speed and strength qualities are not formed proportionally. While in situational sports, especially in volleyball and basketball, the ability to jump in awkward directions or run around the boundary of short distances with equal speed and skill on both the left and right sides creates the basis for effective performance of other technical and tactical techniques.

Special attention is paid to the development of coordination abilities and their purposeful formation, as well as regular support of moving games involved in various situations. Along with this, it is established that moving games that simultaneously develop such coordination abilities, designed to be assessed both in different units of measurement (seconds, meters, times, points, etc.), have not been developed and introduced into the practice of physical education and sports.

Figurative roles established when children participate in movement games, especially in their content (bear, wolf, cat, kangaroo, etc.), situational and requiring clarity of action and attractive elements passing under competition, belong to the centers of their mental creativity and discovery of new methods of movement (higher nervous activity) leads to a later occurrence of oxidative symptoms, and when fatigue occurs, motivational emotional state easily overcomes it. Such feelings and actions are known from the authors' studies, which list other superficial and positive features of games. However, a number of disappointments that mobile games as a tool for coordination of actions or accelerated and targeted formation of coordination abilities have a rarity in the studied sources containing modified or newly developed innovative elements.

REFERENCES

D. A. Solieva. The ability to assess the degree of development of coordination abilities in students of grades 7-9 with the help of special tests// Eurasian Journal of Sport Science 1 (2), 7-12.

D. A. Solieva. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilaridaportlovchi kuch sifatini testlar yordamida baholash mezoni// “FAN-SPORTGA” ilmiy-nazariy jurnal/2021/3. 40-42 b.

Д. А. Солиева. Эффективность использования инновационных подвижных игр в формировании координационных навыков у школьников// Диссертация// УзГУФКС , 2021, -90 стр.

Д. А. Солиева. Ҳаракат координацияси ва уни инновацион ўйин ёрдамидашакллантириш афзалликлари/ Ўқув қўлланма// Тошкент-2023. 219-б.

Pulatov F. A. Pulatov A. A. , Zamonaviy sport o'yinlarida "O'naqay" va "chapaqay" harakat funksiyalarini simmetrik tartibda rivojlantirish zaruriyati // O'zDJTI, 2017, - б. 77-85

Пулатов Ф. А. Спорт ўйинлари билан шуғулланувчи 7-10 ёшли болаларда ўнақай ва чапақай ҳаракатларни симметрик тартибда шакллантириш устуворлиги. Автореф. : ЎзЖТСУ, 2020. -53 б.

TEACHING KARATE: THE ANALYSIS AND IDENTIFICATION OF TEACHING APPROACHES IN KATATE PRACTICE

Dastonbek OTABOLAEV

Annotation

There are several approaches to learning the sport of karate, but there is no perfect approach to teaching karate. Therefore, some important factors should be taken into account when teaching the sport of karate. One of these factors is considered as a type of guidance However, there is a lack of research examining the role of the karate instructor in karate research. Due to the large number of learning methods, a study was conducted to analyze the various teaching methods used in karate and to develop a framework to identify these teaching methods. Several research methods were used to collect data in this study. The four main karate styles are Goju-ryu, Shotokan-ryu, Wado-ryu and Shito-ryu. Besides these four main branches of karate, there are also others that should be included in the differences between karate styles. Shorinji-ryu, Kyokushin-ryu, Shorin-ryu, Uechi-ryu and Isshin-ryu are among the other forms although there are also others. While these are not as well

known, they are no less important or respected as part of karate history and community.

Key words: sport, practice, physical training, training, training process, modeling, karate, kata, kumite.

Introduction

The evolution of technology for the last decades has made a tremendous effect on our lives. Not long ago, no one thought that the internet would make such an impact on our day-to-day activities. Take a look around, it seems like the world become such a small place because of it. Though we welcome the advantage given to us by tech machines and their innovation, we cannot deny the fact that technology also has some downsides. Social media for example. Both adults and kids are spending more time on their online activities. In today's high-tech world, children become more distracted. They would rather play video games than spend their time doing physical workouts like attending karate classes or taekwondo sessions. As we all know, karate is one of the most delicate sports in the development stage. The search for the most effective ways to improve sports skills in karate is consistently carried out in all areas that determine the training process. In addition to recognizing the importance of research on the analysis of training techniques and methods in the sport of karate, it should also be noted that, like other components of the training activity, technical training, special physical training, and targeted improvement of the sport helps to realize the prospects of the skill. It is no wonder that scientists with a number of scientific potentials have conducted their research on the effective organization of training processes of karatekas. During training in this sport, certain movement qualities are developed, insufficient physical training leads to a violation of the technical structures of movement activity. At the same time, the difficulty of the tasks faced by the athlete and the coach in order to master a large volume of complex and extremely complex exercises often leads to the fact that the management of physical training is relegated to secondary tasks. This raises another issue regarding the active maintenance of physical fitness that underlies increases in exercise endurance. All this makes the measurement, regulation and management of physical fitness one of the first research tasks in the sport of karate. In addition, it is appropriate to organize the training processes of karatekas using the modern education system and educate karatekas in harmony with the oriental culture.

The purpose of the research: The purpose of the research: prospective improvement of karate training method processes using modern educational methods.

Research task: to organize a modern method of training karate players and increase the indicators of tactical and technical training of karate players.

Organization of research: Literature analysis, theoretical analysis, study of preparatory processes, application of effective priorities.

Research Discussion: You may already read or heard testimonies about how martial arts like karate can be a great help in enhancing someone's self-confidence. As you may not know, in most martial arts classes, students are always encouraged to believe in themselves. That there's nothing impossible if they have enough belief in their own capabilities. Thus, eventually, this positive encouragement results in the molding of confidence. As in all sports, in karate, when evaluating the effectiveness of physical training equipment, it is appropriate to proceed from the characteristics that determine the qualitative and quantitative impact of specially directed loads on one or another movement qualities and functional capabilities of the athlete's body. The degree of compliance with the requirements of the competition activity is understood under the specificity of the training effect, as well as movement activities in the order of operation of the motor apparatus, as well as in the power supply mechanisms. The main fundamental part of prospective planning is inextricably linked with the organization of training processes in unusual ways.

Different levels of fatigue are observed in athletes depending on the amount of physical load and performance. For example, incorrect actions during physical exercise cause a violation of movement coordination and an excessive expenditure of energy by the body. In this regard, it is necessary to pay serious attention to the issue of fatigue and recovery when performing large and long-term physical loads during the training of qualified athletes.

These requirements for specific physical training loads during training are based on the amplitude and direction of movements with emphasis on the components of the amplitude of working movements, the maximum force and the time of its manifestation, the order of the muscles. It is expressed in the principle of dynamic compatibility, which implies that it is similar to exercises. As for the modern training of karate, this principle is the main one. In addition, it is necessary that the description of the parameters of training tools should be similar in terms of harmony and

sequence. Unlike other sports, where special physical training is based on special working abilities, for karate, the combined effect of loads on the level of physical and technical training of the athlete is the most important characteristic of loads. In order to increase the possibilities of effective training and sports skills of such means of special physical training, it is necessary not only to model competition conditions, but also to increase them in terms of the maximum strength value, the time of its development and the strength of metabolic processes.

During training, excessive physical training leads to mental changes in higher nervous activity, decreased movement activity and various diseases, and this affects the health of the athlete.

One of the indicators of the comprehensive assessment of the physical condition of athletes is physical performance. It is also an indicator of fatigue and physical fitness of athletes.

Even with a small physical load, the athlete's work capacity decreases and a mild form of fatigue is observed. A sharp decrease in work capacity and strength in long-term high-volume physical loads is evident in extreme fatigue.

In karate, the specific aspect of physical training is incomparably more important than in other sports and forms the main content of specific physical training loads. At the same time, the requirements for the content of physical training specific to karate are imposed on the age characteristics of maturity and the development of the movement apparatus. The content of physical training specific to the sport of karate is inextricably linked to these factors and helps to create a functional foundation for realizing the development potential of athletes and specifically improving movement skills. As sports skills are formed, the role of general physical training loads to activate recovery processes increases. In karate, this is important due to the fact that the number of training aids is not large, and training loads consisting mainly of competition exercises or their elements have a certain monotony. However, these studies have not progressed as much as they should, because many years of training can lead to a decrease in effectiveness.

What is Karate?

Karate (translated as 'empty hand') is an ancient method of unarmed fighting with a moral warrior code emphasising punching, striking and kicking. It was developed on the Island of Okinawa (now part of Japan) by fusing local fighting skills with techniques from near-by China. It was practised as an art of self-defence by a small elite group who closely

guarded their methods, only passing them on to a few trusted students. But in the early 1900s karate was introduced into Okinawan schools and masters, like the founder of the Shotokan style, Gichin Funakoshi, later took it to mainland Japan where it quickly became established alongside traditional Japanese martial arts such as Judo and Kendo (sword-fighting). The art spread as a strict, disciplined way of life. Later a new type of sparring was developed to allow safe competitive fighting where blows were pulled short of contact to avoid injury. This new sporting side greatly enhanced karate's appeal and from the 1950s it spread rapidly around the world as the main Japanese karate organisations sent senior instructors abroad to teach. Millions of men, women and children of all ages and backgrounds now practice Karate and clubs compete in national and international tournaments. But many karate styles like Shotokan still emphasise the traditional moral codes, ways of training and self-defence techniques developed by the masters of past centuries.

What training consists of

Training in traditional Shotokan karate is based around three essential elements: kihon (basics), kata and kumite (sparring).

Kihon or basics are the building block techniques of how to punch, strike and kick; how to block or parry attacks and how to put different combinations of all these together. Throws and take-downs are also included. These central techniques are continually drilled until they are second nature, honing and disciplining the body. Even highly-accomplished black belts continue to do regular basics training.

Kata are set combinations of movements, lasting around a minute each, which are sequences of fighting techniques done with an imagined opponent or opponents in mind. They were developed by past karate masters to record their methods and principles and most are hundreds of years old and hold the 'secrets' of the ancient art of karate, like a living textbook. There are 26 different ones in the Shotokan style which are progressively taught to students as they become more experienced. The different fighting skills within the kata are also practiced separately with an opponent for self-defence. Kumite, or sparring, is practicing to fight an opponent, either in a sporting tournament with set rules and a referee or in a self-defence situation. Students learn the skills and principles through structured exercises using training partners as opponents. Classes are always based around these three essential elements of kihon, kata and kumite and as training progresses the level of complexity and skill taught in each area increases. Typical training session will nearly always begin with warm up exercises and stretching to get the body ready for training.

Body strengthening and breathing exercises are also taught. Specialist training to prepare for competition fighting or kata performance is offered for those wanting to enter tournaments.

Fundamental Principles of Basics (KIHON).

Diligent training is very important to attain maximum speed and power. Impeccable control and maximum efficiency of power are a must in order to handle the stronger opponent. Practice with the aide of the Punching Board (MAKIWARA) or sandbag is helpful to develop hands and feet, as well as daily training to master all techniques. Proper balance, concentration of power, proper course in delivery, speed, rotation of hips, shifting the hips forward are the elements to apply in daily practice. Punching, striking, kicking and blocking must be executed with the hips as being the center, and power generated from the whole body to course through the hands and feet. When techniques are used, all unnecessary power must be eliminated in order to create a strong source of power. Generating a bolus of power is done as follow: where there is a sudden burst of power followed by total relaxation of the body but with an attentive, poised mind, ready for the next action to repeat this whole process. A Note Regarding the Instruction of Stances. When using attacking and defensive techniques, the body has to be in a state of balance or equilibrium in order to be effective. Good form, proper stance are the foundation of strong and efficient techniques. The upper body must be kept straight, the hips parallel to the floor, and balance must be kept to be able to use maximum speed and power. Strong and effective techniques come from a strong stance. After execution, there should be a resilience in moving into another form or stance which will depend on direction of techniques that one used and the type of technique that is used. Stances were historically created from diligent research of Pioneer Masters and resulted in being the foundation of modern KARATE-DO.

A Note Regarding KUMITE There are different types of KUMITE or fighting, according to different KUMITE levels. There should be an understanding of the characteristics and elements of each type of KUMITE, as well as capture clearly the objectives of each practice. Steps Basic Fighting (GOHON KUMITE)Steps Basic Fighting (SANBON KUMITE) a) the objectives of this being the basic blocking and attacking techniques in a structured set of movements; emphasis is on proper feet movements as well as mastering proper blocks and attacks b) for the more advanced student, emphasis is on speed and rapid body shifting as well as blocking. Step Basic Fighting (KIHON-IPPON KUMITE), the objective is to block a basic technique and retaliate in a powerful manner, it is necessary to have

a proper connection between blocking and counterattack, proper understanding of distance required to counterattack - each counterattack has a set distance to it, as well as each block has a set distance to it in order to be followed by a different specific counterattack, depending on the distance and position of the body to block, a quick choice is made of the appropriate counterattack to use, timing in blocking – to see the opponent's movements and wait until the last possible moment to initiate the block, in a rapid manner, when executing a block to try to apply different stances

How to use hands

Uses the whole body and all its parts thus can be used practically for both defense or attack. Training hard every day and with proper use, these body parts can become as effective as any weapon. 1. How to Use the Hands Hands can be used, closed as in a fist or opened. Forming a fist is done by flexing the tips of the fingers inward tightly until pressing against the upper part of the palm, at the base of the fingers. Then squeezing tightly inwards, until the fist is made. See the upcoming diagrams. Using the side of the thumb, press tightly against the side of the flexed index. This is followed by sliding the thumb until it rests tightly against the two first flexed fingers. As the little finger tends to eventually relax, it is important to keep it tight at all times. Here are the main weapons that can be formed by a hand into a fist: a) 2 First Knuckles of Fist (SEIKEN) Most of the time this attack is used. The two knuckles as well as the tip of the flexed fingers form 4 points that serve to hit a target. When the target is hit, the force of the impact is directed from the forearm straight into the fist. One must be careful to keep the wrist straight otherwise the power cannot be focused in the fist. There could also be damage to the wrist. Because this weapon is used most of the time, it is important to take time for the development of the fist. b) Back Fist (URAKEN) The two first knuckles but at the back of the hand level serve to hit the target. Generally the attack is directed to the face level, side of the body, or used for blocking. The springing motion of the elbow is essential to the execution of this attack, performed vertically or sideways. c) Hammer (KENTSUI) also called (TETSUI) The outer aspect of the fist is used and the outer aspect of the little finger.

How to Use the Feet

The feet like the hands, and depending on their use, can inflict more damage than one can think. a) Ball of the Foot (KOSHI) Usually used for kicking. Toes should be curled backwards and the base of the toes where there is the beginning of the ball of the foot serve to hit the target. This

attack is executed to the chin area, the chest and abdomen area, and the groin. b) Outer Aspect of the Foot (SOKUTO) Used for techniques such as Side Kick (YOKO-GERI), Side Thrust Kick (KEKOMI), or Stomping (FUMIKOMI). This is a typical KARATE weapon. There are many different applications for this weapon and the results are more than anticipated. c) Heel (ENSHO) Used for Back Kick (USHIRO-GERI) when against being grabbed from behind or against a limb being twisted. d) Top of the Foot (HAISOKU) Bend the toes downwards and use the area at the base of the toes to execute this technique which can be performed to the groin. e) Knee (HIZAZUCHI) There are many uses for this attack - same as the elbow and especially effective – in close range Fighting (KUMITE) - for women and children - for self-defense. Execution it to the groin or thigh area, or after grabbing the opponent's head – bring it downwards while simultaneously performing the attack. Besides the use of the feet and the hands as weapons, the head, the forehead and the shoulders, as well as any other part of the body can very well serve to hit the target. Pursuant to study and research, any body part can be used for attack or defense.

CONCLUSION

Fitness – Karate training develops a high degree of strength, endurance, flexibility and co-ordination

Confidence – Karate trains the mind as well as the body by improving concentration, discipline, determination and confidence. Students often find karate helps them in other areas of their lives such as work and study

Self-defence – Karate was originally designed as a system of personal self defence and students learn effective methods to protect themselves if attacked within a strict moral code based on the important philosophy of 'no first attack'

Competitive sport – Modern sparring allows karate students to use their fighting skills to safely compete against each other. Kata are also performed competitively. There are numerous opportunities to take part in tournaments around the country and even abroad

Social network – A karate club is a 'family' where you can make friends and enjoy social occasions. Karate is now a world-wide fraternity and SKCE is very much part of this with strong links to clubs around the UK and abroad. Senior instructors, from around the globe including Japan, are invited to teach special courses.

An art – Karate has a long and proud history. Its traditions and techniques have been passed from generation to generation and constantly refined not only as a method of fighting but also as physical

culture. A central idea of training is to strive for perfection. Anyone watching a karate demonstration cannot fail to appreciate the skill and artistry, some would say beauty, involved.

A way of life – Karate can be much more than simply a sport, martial art or physical activity. It is not religious, but with its strict moral code and encouragement of mental development it can become a way of life for many. Its emphasis on constant individual improvement means there is always something to strive for. Certainly karate can be enjoyed into old age and can help enjoyment of a healthy and long life. Many past masters lived to ripe old ages, training every day into their 80s.

Expectations from the Instructor **a)** awareness and pride as a karate Instructor **b)** all actions reflect KARATE-DO **c)** rather that becoming an expert in techniques, strive to attain the discipline of this Way of Life **d)** one must become an excellent role model to others **e)** depth in research, creativity and constructive mind is a must **f)** self-abnegation, cooperative interactions with others, dedication and commitment to the advancement of KARATE-DO are a must.

Elements to Pay Attention when Instructing **a)** good manners, courtesy and sincerity, restraint, true to one's self **b)** patience, not giving up, caution and attention to details **c)** avoiding favoritism or preference of certain individuals **d)** age, character and body condition of members, environment, variation in the way of teaching **e)** teaching the elite versus the general athlete – the approach must be different **f)** not only to point out the mistakes but as well how to correct them **g)** technical instruction and conditioning are two different issues **h)** do not teach your favorite techniques only, but the best way to do techniques and not one's individual techniques **i)** basics (KIHON) – KATA – KUMITE, there should be balance of these 3 elements.

Any martial life or sports is a mental roller-coaster of contradictory emotions in its pursuit, especially with regards to the practice of KATA. Therefore, patience and constancy in practice is foremost. A long time ago in Okinawa, it was said that it took three years to learn one KATA and it was quite common for Masters to be proficient in three to five KATA. The superficial knowledge of many KATA was not ideal, but on the other hand, practicing only very few became monotonous. Each KATA has its own characteristics and elements and it is necessary to practice a variety of

KATA for these reasons. Each person has their own character and body type. Therefore it is not ideal for all to practice the same KATA. There is always a preferred and least-liked KATA

LIST OF REFERENCES

2021 yil 5 noyabrdagi PF-5281-son O'zbekiston sportchilarini 2024 yil Parij shahrida (Frantsiya) bo'lib o'tadigan XXXIII yozgi Olimpiya va XVII Paralimpiya o'yinlariga tayyorlash to'g'risida”gi farmoni.

Arslonov SH. A. Sport pedagogik mahoratni oshirish karate O’quv qo’llanma Toshkent. - 2020.

Arslonov SH. A. Karate nazariyasi va uslubiyati Toshkent. -2021

Japan Karate Association, TECHNICAL MANUAL FOR THE INSTRUCTOR -2008

MODERN SPORTS INDUSTRY CHALLENGES

Azizbek RAXMONOV

Abstract

This topic is very challenging and topical these years, much discussed and also very controversial. It is also because of the extensive social impact that this negative side of sport entails, and therefore doping cannot be viewed only as a problem concerning athletes who resort to doping itself. Just individual doping cases and their media coverage, which is always linked to the specific face of the athlete or sponsoring organization, has a non-negligible effect on the entire majority of the population, for whom the athlete himself should not only be a moral role model. As already indicated above, in the discussion about doping in sports, the implementation teams around athletes, including top managers, cannot be neglected. This work tries to point out the close connection between the doping of athletes or teams and their management.

This research thesis is composed of two main parts - from the theoretical basis of the work and from the own research investigation.

First, we will introduce doping in general, especially its definition. Each scientific discipline looks at the concept of doping in its own unique way. For example, philosophy understands it differently than sports. Although the definitions of different authors differ, they agree that doping is the intentional or unintentional use of a prohibited substance or method. Next, we will focus on the health consequences of doping, the history of doping and doping in the current world. A big problem is the re-introduction of state-controlled doping in Russia.

The following chapter will focus on the factors that influence the use of doping. Elite athletes are generally more tolerant of doping than the general population. This attitude has become more and more positive in recent years. Among other factors, however, we can include the attitude of the supporting team, which can influence the athlete, the desire to defeat the opponent or meet expectations. The personality of the individual also plays a certain role. This is because an individual goes through development during a sports career, and at some stages it may

be more likely that he will resort to doping. Last but not least, there is also the commercialization of sport, which can have a great influence on a top athlete. After all, we live in a time when big money is involved in some sports disciplines. The more popular a sport is, the better it is financially valued and the more competition there is. All this can condition athletes to use doping.

The theoretical starting points of the work close the chapters dedicated to management. First, management as such will be defined, as the definition in individual parts of the world differs. In general, however, it can be said that management is a field focused on working with human resources, it also involves the fulfillment of specific functions - planning, organization, management, personnel management, control - and last but not least, it is also a subject of study. Sports management is a relatively new field of management. This can be understood as a field of study, as a profession or as a scientific field. Sports management is taught in high schools and universities. However, its concept differs again within the world - somewhere it falls under the programs of economics and economics, elsewhere under physical education. This also makes its inclusion problematic. However, it is a discipline that combines managerial functions and procedures in a sports context.

A sports manager deals with similar tasks as a manager of any company. However, the specifics is that he was often a top athlete himself or his character is also connected to the character of a coach. Since the position of a sports manager depends on the athlete himself, it happens that he is also involved in doping scandals in various ways. This issue will be dealt with in the chapter entitled "Responsibility of sports managers towards athletes. "

The topic of the research work was chosen on the basis that it is a fundamental and current problem that the sport of today is dealing with.

OBJECTIVE AND TASKS OF THE WORK

The goal of the work

The main goal of the work is to research how sport officials and athletes view actual issues related to doping. Their approach will differ as their position towards the sport industry varies according to their roles.

Tasks of work

To achieve and implement the above-mentioned goal of the research work, the following sub-tasks were set:

- To analyze the attitudes of representatives of top sports management towards the use of doping;
- To analyze the attitudes of representatives of top athletes towards the use of doping;
- Assess proposals for improving the doping situation among representatives of top sports management;
- Assess proposals for improving the doping situation among representatives of top athletes;
- To compare attitudes towards doping between representatives of top sports management and representatives of top athletes;
- To compare proposals for improving the doping situation of representatives of top sports management and representatives of top athletes.

Questions of work

The conclusions of the thesis should be consistent with the aim of answering the following questions:

- What are the attitudes towards doping taken by representatives of top sports management?
- What are the attitudes towards doping taken by representatives of top athletes?
- How do the attitudes towards doping differ between representatives of top management and representatives of top athletes?
- What suggestions for improving the doping situation do the representatives of top sports management propose?
- What suggestions for improving the doping situation do the representatives of top athletes propose?
- How do the proposals for improving the doping situation differ between representatives of top management and representatives of top athletes?

We assume that athletes and sports managers will have a strong attitude towards doping. Athletes especially due to the fact that nowadays human performance is getting higher and higher, that it is questionable whether it is even possible to continue to overcome them without any supporting substances. Sports managers because their earnings depend on the athlete's performance. However, we assume that sports managers

will be more tolerant, because even if they are threatened with sanctions (according to the current legislation), this issue does not directly affect their health. Stricter interventions in the field of anti-doping control will, in the author's opinion, be more likely to be promoted by athletes, as it is the athletes themselves who are often involved in anti-doping campaigns.

THEORETICAL BASIS OF THE WORK

The task of this part of the research work is to get to know and define the concept of doping and management. The findings of this part of the research work will subsequently be based on the own research investigation.

In this part of the thesis, we will get to know the health consequences of doping in general, the history and the present of doping, we will introduce the factors that influence the use of doping and, last but not least, we will find out what relation the commercialization of sports has to the issue of doping. In the field of management, we will focus primarily on sports management and subsequently on the responsibility of sports managers towards athletes in connection with doping. The emphasis of this part of the work will be on the interdependence of doping with top athletes and top officials.

Doping

By nature, man is a being who is competitive, trying to be the best and recognized by others. At first, these characteristics were associated in prehistoric times with survival itself, later with sport. The best athletes were already celebrated and respected in ancient Greece. As fame, honor and influence were attributed to the best athletes, fraudulent practices such as doping also began to flourish. All the more so in cases where the victory is also associated with a financial reward. The word "doping" itself first appeared in the English dictionary in 1889, when it was described as an opium-containing substance for racing horses (Thieme et al., 2010).

In a philosophical context, doping is understood as something that appears hidden in an individual's life, as something that an individual uses to confirm the existence of his own power. Doping helps an individual feel the respect and fear of others, which helps him feel himself (Hobza, 2014). Doping can be viewed in many ways, but it is most often associated with elite sports. However, all views have one thing in common, and that is that doping is perceived as something negative, as a violation of the rules.

Definition of doping

Doping is defined and defined, for example, by means of the World Anti-Doping Code or the Anti-Doping Code of the Olympic Movement. The World Anti-Doping Code sets out anti-doping rules, which for top athletes includes knowledge of nutritional supplements and drugs (Anti-Doping Committee of the Czech Republic, 2014). The Anti-Doping Committee of the Czech Republic defines, in accordance with the World Anti-Doping Code, cases of violation of anti-doping rules as follows:

"You are breaking anti-doping rules when. . .

- ***. . . the presence of a prohibited substance, its metabolites or indicators in your body is demonstrable.*** *This is the rule of absolute liability. It does not matter whether the athlete used the prohibited substance intentionally, unintentionally, negligently, or was otherwise at fault for its use. Exceptions are substances for which tolerance limits are explicitly quantified or can be produced endogenously according to special criteria.*

- ***. . . you use or attempt to use a prohibited substance or method.*** *Success or failure in using the substance or method is not decisive. Confession or testimony of a third party may also serve as evidence of use or attempted use.*

- ***. . . you refuse to appear or do not show up for sample collection without a proper reason after a call or otherwise avoid a doping control.*** *It includes any refusal to doping control, such as hiding from the doping commissioner, negligent failure to appear for doping control, willful avoidance, etc.*

- ***. . . you violate the requirements regarding the athlete's availability for out-of-competition control.*** *An athlete selected for out-of-competition testing is responsible for providing and updating whereabouts information so that they can be contacted for unannounced testing. Failure to provide this required information or avoiding tests is also a violation of the athlete's availability requirements.*

- ***. . . you cheat or attempt to cheat during a doping control.***

- *It includes behavior that disrupts the doping control process and is not included in the definition of prohibited methods, e. g. changing codes, falsifying records, etc.*

- ***. . . you are in possession of prohibited substances and substances enabling prohibited methods.*** *This is the possession of prohibited substances outside the competition by the athlete or the*

accompanying staff of the athlete in any place, unless it is proven that it is a substance intended for therapeutic purposes.

- ***. . . you illegally deal with any prohibited substance or substance enabling prohibited methods.*** *It includes illegal trading, manufacturing, importing, exporting and similar handling by persons who are not authorized to do so.*

- ***. . . you administer or attempt to administer prohibited substances or apply prohibited methods to athletes.*** *An athlete can also be accused in the case of supporting, inciting, inciting, aiding or abetting, or in the case of otherwise proven complicity. "*

The Anti-Doping Code of the Olympic Movement defines doping as the use of substances or substances that increase an individual's performance and have a negative effect on his health. Such behavior is considered to be doping if a prohibited substance is identified in the individual's body or if there is evidence of the use of a prohibited substance (Nekola, 2000). According to Bhagirathi (2007), doping is defined as the intentional or unintentional use of substances by an athlete that are on the list of prohibited substances according to the International Olympic Committee. At the same time, such support in the use of a prohibited substance is considered unethical and at the same time a criminal offense. This is mainly due to the fact that doping by its very nature violates the ethics of competitions.

Health consequences of doping

Doping is not only associated with increased performance of the individual, but also with negative effects on health. The main ones include (Bhagirathi, 2009):

- deterioration of hair quality, which can lead to hair loss;
- liver damage - yellowing of the whites of the eyes;
- liver disorders that can culminate in cancer;
- in men there is a risk of breast enlargement (gynecomastia) and greater sensitivity of the nipples;
- disorders of the digestive tract, which can culminate in cancer;
- enlargement of the prostate, prostate disorders that can culminate in cancer;
- in women, increased occurrence of pubic hair, skin loses elasticity, formation of stretch marks;

- increased risk of muscle and ligament injuries;
- disorders of the production of own hormones;
- deterioration of mental performance, emotional lability;
- voice disorders – skipping in men, thickening of the voice in women;
- an increase in blood pressure, a decrease in the performance of the heart muscle can lead to heart attacks;
- renal dysfunction;
- damage to the gene in the chromosome and the emergence of congenital disorders;
- in men, disorders of spermiogenesis, impotence, decreased libido, malignant tumors on the testicles;
- in women, disorders of the menstrual cycle (up to secondary loss of menstruation), infertility, enlargement of the clitoris;
- premature growth arrest.

Doping in historical context

Doping, as we know it now, began to occur only in modern history. Even in prehistoric times, however, people believed that if they ate a certain part of an animal, they would gain its strength. This belief also accompanies some of today's African and American tribes. Even Homer in his story describes the story of how Achilles gains strength by eating the bone marrow of lions. In the field of sports, doping began to appear already during the ancient Olympic Games. Some athletes have started using rosehip oil, hallucinogenic mushrooms or herbal decoctions for better results. Herbs and other plants were used absolutely everyday for better sports and running performance or among the Andean Indians during long hikes in the mountains. Even gladiators used drinks that encouraged and at the same time dampened pain (Thieme et al. , 2010).

The further development of doping is linked mainly to the growing popularity of sports, especially endurance sports. In the second half of the nineteenth century, cycling began to flourish and the most frequently used doping substances included alcohol, caffeine, cocaine, styrchnine, opium, heroin, ether, nitroglycerin and digitalis. This helped the athletes manage fatigue, dampen pain, but on the other hand, also activate explosiveness. After the Second World War, today's dreaded amphetamine enters athletes. It helps reduce feelings of hunger, fatigue,

increases concentration, self-confidence and induces feelings of euphoria. The fifties are already associated with the use of testosterone. This hormone was not originally on the list of banned substances, which is why it enjoyed great popularity. Its effect was an increase in muscle mass, but also increased aggression. All this led to the introduction of the use of anabolic steroids. These retained their muscle-building effect, but the side effects were reduced. The sixties of the twentieth century are very specific for doping. It was a time of great boom in the pharmaceutical and chemical industry, which gave rise to a large number of new substances. Public attitudes towards drugs were also very benevolent at this time (Bundy et al., 2010).

As a result, the 1960s became an era of increasing performance and an overall rising level of athletes. Anabolic steroids subsequently began to be widely used in strength sports and bodybuilding. At the end of the 1960s, government-run systematic doping programs began to appear, especially in the countries of the Eastern Bloc. The states wanted to increase the prestige of socialist athletes and the countries of the Eastern Bloc in general. The German Democratic Republic (hereinafter referred to as DDR) became very well-known in this area, and its program was almost perfect in this direction. Sports talents were selected here already in childhood, on the basis of motor tests. These children were then placed in special sports centers and then sports schools (Faculty of Physical Culture and Sport, Leipzig). From the age of fourteen, children were injected with anabolic steroids under the pretext of vitamin complexes. At the same time, DDR athletes tried to circumvent anti-doping controls in various ways. If the DDR athlete failed to pass the DDR control, he himself withdrew from the competition. This prevented doping scandals. As mentioned above, anabolic steroids have been widely used in strength disciplines. A great influence of these substances was noted especially in the female categories after four years (shot put – 4. 5-5 m, discus throw 11-20 m, javelin throw 8-15 m, 400 m run – 3-6 s, running for 800 m – 4-12 s, running for 1500 m – 6-11 s). It was at this time that many world records were set in women's weightlifting. The female body is naturally more sensitive to testosterone, mainly due to its low basic, normal and natural level in the body (Grasgruber et al., 2008).

The 1990s marked a turning point in the field of doping. Tests for anabolic steroids reached a higher level and their use began to be withdrawn. However, their overuse was still noted in some sports, especially in bodybuilding. Endurance athletes began using erythropoietin versus strength athletes who used growth hormones. A large number of world records continued to be achieved, but now mostly

in athletics, especially running. Today, some doping cases and scandals are known from this time, for example Alima Saïdi-Siefa, who was disqualified from the 2000 Sydney Olympics in the five kilometer course, as was Brahim The 3000ms steeplechase world record or Marion Jones' world record was taken away by Boulam, and all individual and relay events since September 2000 were annulled (Grasgruber et al., 2008).

Doping in the contemporary world

Nowadays, we can observe efforts to promote a new form of doping, the so-called genetic doping, which is based on medical procedures, for example, the treatment of muscle atrophy. Specifically, these procedures consist in the fact that during genetic manipulation of DNA, the natural production of a certain protein or hormone (e. g. insulin, growth hormone, erythropoietin, etc.) in the human body is strengthened or, conversely, suppressed. Genetic doping is carried out through the application of viral carriers. Although gene doping is on the list of prohibited methods, its detection is quite difficult. It requires the direct removal of muscle tissue after each performance. Moreover, its detection can only be identified for a very short time. The World Anti-Doping Organization is currently primarily trying to improve methods for detecting gene doping (Gould, D., 2013).

The biggest problem with genetic doping is that, on the basis of genetic predisposition, children could be selected for a given specific sports discipline and their abilities subsequently adjusted with the aforementioned gene doping. Speculations indicate that these practices are already being carried out, for example in China, where the case is known to the public when a Chinese swimmer swam the last part of a medley race faster than the phenomenon of the swimming sport M. Phelps.

The fact that doping in the current world is not on the decline, it is only more difficult to detect it, is also evidenced by the most famous doping cases of recent years. Among them is definitely the story of Lance Armstrong, who won many fans not only thanks to his sporting achievements in cycling, but also thanks to the fact that he overcame testicular cancer. In 2012, Armstrong was accused by the US Anti-Doping Agency of using prohibited substances. Armstrong subsequently sued the agency, but the International Cycling Union subsequently joined. Armstrong was stripped of all his titles including his seven won Tour de France titles. For the first time, Armstrong himself admitted to using doping on Oprah Winfrey's show. He also admitted that he bullied those individuals who tried to draw attention to this fact during his use of

doping (e. g. the wife of a teammate, the team masseuse). Interestingly, the winners of the Tour de France races did not become the cyclists who took the second places, because they themselves also doped (Seiler et al. , 2013).

If we talk about doping scandals, we must not forget about athletic disciplines, where very interesting moments have always been brought to athletic fans by the fights between Tyson Gay and Asaf Powell as the second and fourth fastest men on the planet. However, even these rivals on the sprint 100-meter track were caught by positive doping tests. In mid-July 2013, it was announced by the BBC television station, which published the results of the American anti-doping agency. The use of the same stimulant oxilofrine was proven in both mentioned athletes (Hiklová. , 2016). Asaph Powell is the former world record holder for this course, Tyson Gay is the American record holder. Gay was tested positive for doping during an out-of-competition test, while Powell was tested positive at the Jamaican championship. Both sprinters did not appear again at the Moscow World Championships and both ruled out knowingly using a banned substance. Tyson Gay commented on it as follows: *"I will not make excuses that this is some kind of sabotage. I simply trusted someone and this is how it turned out"* (Hiklová, 2016). Asaph Powel again this way: *"I would like to let my family, friends and fans know that I have never knowingly taken any supplements or substances that are against the rules. I am not and never have been a fraud. "* (Hiklová, 2016). Sheron Simpson, a member of the silver 4x100m relay team at the 2012 Summer Olympics in London, was also exposed to doping at the same Jamaican championships: " *It's a very difficult time for me. Today I was informed that my urine sample after the 100 final contained the stimulant oxilofrine (methylsynephrine)".* (Hiklová, 2016). All three offenders received reduced sentences, as it was likely that the use of prohibited substances was indeed unintentional and they cooperated with the investigation.

The current doping revelation concerns the most famous Jamaican sprinters. At the time when Asaf was exposed to doping Powell and Sharon Simpson, the media already suspected doping in another Jamaican sprinter, Nest Carter. This suspicion was proven at the beginning of 2017. Nesta Carter and other members of Jamaica's winning 4 x 100 m relay at the 2008 Beijing Olympics, ie Asafa Powell, Usain Bolt and Michael Frater, had to return this gold medal. However, Carter remains among the ten fastest sprinters in our history:

- Usain Bolt - No Suspicion;
- Tyson Gay - 2013 annual distance;

- Yohan Blake - three months away from 2009;
- Asaph Powell - 18 months suspended, reduced to six months from 2013;
- Justin Gatlin - punished twice, in 2001 and in 2006;
- Tim Montgomety - two years away from 2005;
- Nesta Carter – positive back test from the 2008 Olympics, punishment given in 2017;
- Maurice Greene - linked to the Marion Jones case, no sentence;
- Ben Johnson – convicted twice, in 1988 and 1993, banned for life;
- Steve Mullings – lifetime ban from 2010 (Anti-Doping Committee of the Czech Republic, 2014).

REFERENCE

HAGIRATHI, S., 2009. Knowledge and Awareness towards Doping in Sports: A Survey Study. Academic Journal, Vol. 8, No. 56, pp. 31–36.

BLAŽEK, L., 2014. Management: organizing, decision-making, influencing. 2. Edition. Prague: Grada. ISBN 978-80-247-4429-2.

BRAUN, V., CLARKE, V., 2006. Using Thematic Analysis in Psychology. Qualitative Research in Psychology, Vol. 3, No. 6, pp. 77–101.

WORLD ANTI-DOPING AGENCY. 2016. Who We Are In: World Doping [online]. Available from: https://www. wada-ama. org/en/who-we-are

THE IMPORTANCE OF NUTRITION IN SPORTS

Doniyor SALAYEV

E-mail

Abstract

A number of new studies in this area are gradually refuting the previously generally applied recommendations on the correct composition of the diet. Drinking milk daily so that the body has enough calcium, excessive protein intake damages the kidneys, and consuming the last meal no later than five o'clock - various studies have refuted these and many other recommendations, but some experts still stand by them. Therefore, navigating these often-conflicting opinions is very difficult for the general population and athletes. We evaluated and compared the knowledge of fitness center visitors and top athletes about proper sports nutrition. Here, too, the evaluation of the individual questions of the questionnaire showed us that top athletes are much less knowledgeable about healthy nutrition than visitors to fitness centers. The final goal was to compare the opinion of both of these groups on how diet can affect sports performance and health. However, the hypothesis that elite athletes consider proper nutrition to be a more important factor in sports performance and health than visitors to fitness centers was disproved. In the end, we expected that the main motivation for proper nutrition would be an increase in sports performance and health among elite athletes, while an increase in muscle mass and a reduction in fat among fitness center visitors. In the case of top athletes, the assumption was confirmed, but the fitness center visitors mentioned improving their health in the first place, so the hypothesis was only partially confirmed. Thanks to research, we have confirmed the fact that recreational athletes, in our case visitors to fitness centers, often eat better and have more knowledge about healthy nutrition. The main problem is the fact that the trainers of top athletes are often poorly educated in the field of nutrition and thus do not provide their clients with any advice on proper sports nutrition or the use of supplements.

Keywords: *Fitness, Sport, Performance*

Currently, more and more emphasis is placed on proper nutrition, and not only for athletes. This is evidenced, among other things, by the number of publications published every year that deal with this issue. However, the problem remains that the opinions of individual experts are often quite different and people do not know what to believe and are lost in the amount of information that reaches them from various sources (books, magazines, television, from nutritionists, trainers, etc.). In addition, a number of new studies in this area are gradually refuting the previously generally applied recommendations on the correct composition of the diet. Drinking milk every day so that the body has enough calcium, excessive protein intake damages the kidneys, consuming the last meal no later than five o'clock - various studies have refuted these and many other recommendations, but some experts still stand by them. Therefore, it is very difficult for the general population and athletes to navigate these often conflicting opinions. The purpose of the theoretical part of this dissertation is to clarify the basic nutritional recommendations for recreational and elite athletes and to emphasize their specific requirements for proper nutrition in order to maximize performance and promote health.

According to the level of physical load, athletes can be divided into elite, performance and recreational sports. Especially for elite athletes, proper nutrition is an important prerequisite for delivering the best possible performance and coping with extreme physical stress during training and competitions. However, even recreational athletes should pay attention to the correct composition of the menu and the general principles of healthy eating apply to them. (3) Nutrition, sport and health are closely related and influence each other. Physical fitness, performance and state of health are directly dependent on the quality of the diet, so perfect performances cannot be achieved by training alone. The connection between diet and performance was already known in the historical beginnings of sports, when athletes tried to influence their performance by consuming certain foods, especially meat, because they believed that thanks to this they would acquire the characteristics of the animal in question. Wrestlers thus consumed bull meat, while jumpers consumed antelope or goat meat. The basic condition for performing sports performance is the conversion of ingested nutrients into energy. A significant amount of it is needed for heart and muscle activity, especially in athletes. Although it might seem that just getting enough energy is enough to perform well, this is not the case. In addition to it, a number of other substances are needed, such as vitamins, minerals, as well as an appropriate ratio between sugars, fats and proteins.

"Extraordinary physical exertion that is not supported by quality nutrition can lead to health damage just like physical inactivity and overeating. "

Proper nutrition, together with regular physical activity, is an effective means of supporting immunity and reducing the risk of developing various diseases. To be healthy, it is not enough just to do sports and consume unhealthy foods or, on the contrary, to follow a diet and completely skip physical activity. Sport and proper diet go hand in hand. Sports activity is also one of the ways to reduce body fat reserves. Even among top athletes, however, there are those who suffer from overweight or even obesity, even though an optimal body weight is important for maximum health and performance. The reason is such a large energy intake that even considerable physical load cannot compensate. They often mistakenly believe that they can take food in any form and quantity because they have a high energy expenditure, but they no longer take into account the effect of a poorly composed diet on their performance and health.

BASIC FOOD COMPONENTS

We divide all food components into two groups. Macronutrients (major nutrients) include sugars, fats and proteins. The group of micronutrients includes vitamins, minerals and trace elements, which need to be taken only in small amounts compared to macronutrients.

Carbohydrates

Carbohydrates provide the body with the energy it needs to function properly. However, they are not only a source of energy, but in most cases carbohydrate foods also provide the body with other nutrients and fiber. For athletes, their importance is growing, because the correct timing of their intake is necessary to achieve maximum sports performance. They are found in cereals, bread, pasta, rice, potatoes, legumes, fruits, vegetables and many other foods.

Carbohydrate division

Carbohydrates are divided into simple (monosaccharides and disaccharides) and complex (oligosaccharides and polysaccharides) according to the number of sugar molecules. One molecule of sugar is represented by **monosaccharides,** which consist of carbon, hydrogen and oxygen atoms. In all

monosaccharides (glucose, fructose and galactose) have the same number of these elements, only their mutual connection is different. In

some cases, such as in fruit, they can occur separately, but more common is the combination of two monosaccharides, resulting in **disaccharides** (maltose, sucrose and lactose). Simple sugars are sometimes referred to as "empty calories" because in their pure form they only provide the body with energy. The formation of disaccharides is shown in the table, see Annex no. 1.

Oligosaccharides (maltodextrins or dextrins) contain 3 to 10 sugars units, even though some sources also include disaccharides in this group. Unlike other carbohydrates, they are not broken down in the stomach and small intestine, but are processed only in the large intestine. As a result, foods rich in oligosaccharides can cause gas in some people, and this fact must be taken into account especially before physical exertion. **Polysaccharides,** or complex carbohydrates, are formed by combining a large number of sugar molecules. These include different types of cellulose, especially starch, which is typical of plants, and glycogen found in animals and humans. They generally have a more complex chemical structure and contain more nutrients and fiber than simple carbohydrates. For a better orientation in the division of carbohydrates and their occurrence in foods, the table in Appendix No. 1 is used.

Functions of Carbohydrates

All carbohydrates (simple and complex) are broken down in the body and absorbed into the blood in the form of glucose, which, however, is released at different rates depending on the type of carbohydrate. While monosaccharides are absorbed directly, other carbohydrates must first be broken down into basic sugar units. Part of the absorbed glucose remains in the bloodstream (roughly 5 g) or immediately provides energy to certain organs. The second part is stored in the liver and in the muscles, where it forms storage sugar - glycogen. The stored form of sugar is ready to be converted back into usable glucose if necessary (muscle contraction), implying proper nutrition before physical exertion, when the body will create enough glycogen in the muscles. During exercise, the body first uses glycogen from the muscles, and then, after its exhaustion, it relies on glucose from the blood, which is then renewed with the help of liver glycogen, which is gradually released. Most of the absorbed glucose is taken up by the liver, where, in addition to the already mentioned glycogen, part of it is converted into fat in case of excessive intake of carbohydrates. During exercise, the primary sources of energy are carbohydrates and fats, and their use depends on the intensity of the exercise and its duration. Without access to oxygen, glucose can be used as the only source of energy, as it brings the necessary oxygen with it. Thanks to this, it plays an important role, especially during intensive

exercise. Athletes, whether they are bodybuilders or endurance runners, often manipulate their carbohydrate intake and use, among other things, a " supercompensation diet" that specifically increases liver and muscle glycogen stores, resulting in muscle "bulk" and a greater supply of quick energy for upcoming sports performance. Carbohydrates should be around 5 to 7 g per kilogram of body weight per day in the diet and should thus cover more than half of the body's energy needs. However, we often encounter a lower income among athletes, especially among bodybuilders who are trying to reduce their fat reserves.

Glycemia and Glycemic Index (GI)

Two hormones - insulin and glucagon - are primarily responsible for maintaining a constant level of blood sugar (glycemia). Insulin enables the entry of glucose from the blood into the tissues, while glucagon, on the other hand, if necessary, ensures the release of glucose from the storage form of sugar, specifically liver glycogen (it does not work in muscle tissue). The goal of these hormones is to keep blood sugar within a certain range. If the sugar level is low, this condition is called hypoglycemia and we can encounter it especially in elite athletes. If the level is high, it is hyperglycemia.

"The sugar index or glycemic index (GI) indicates how quickly sugar can pass into the blood, i. e. how quickly the blood sugar will increase and subsequently how strong the insulin production will be. " Every food has a certain glycemic index. The higher this number, the more it affects blood sugar levels. The glycemic index of foods is also affected by heat treatment, as the starch becomes accessible for digestion and the more glycemia increases. In the same way, the use of table salt accelerates the absorption of glucose, and this fact is deliberately used in sports drinks, where a quick onset of energy is desirable. The maximum GI value is 100 and corresponds to the consumption of pure glucose, some sources indicate white bread. Foods are then divided into three categories: with a high, medium and low glycemic index, and it is generally recommended to consume mainly foods with a lower GI value, which will not cause such large fluctuations in glycemia that could contribute to the development of diabetes mellitus II. type.

Dietary fiber

Fiber is a part of plants that the human body cannot digest and is one of the components that make up the so-called "good carbohydrates", found for example in whole grain products, legumes, fruit or vegetables. Clarc recommends taking at least 25 grams of fiber per day and consuming foods as much as possible in their natural state. During processing, for

example in the production of white flour from whole grain flour, this valuable part of carbohydrates is removed. However, this is not desirable, because fiber has a number of positive effects. It keeps the digestive tract healthy, shortens the digestion time of the large intestine, prevents putrefactive processes due to the intake of protein substances and lowers the level of cholesterol in the blood. Another advantage of foods containing fiber is their lower glycemic index, thanks to which carbohydrates are digested more slowly, the gradual release of glucose into the blood and thus a longer feeling of satiety after a meal. In addition, the hardness of foods with insoluble fiber contributes to improving the quality of teeth.

Fiber can have two basic forms. **Insoluble fiber** does not dissolve in water, but binds large amounts of water. It adds volume to the food and thus increases the feeling of satiety. In addition, it is suitable as a prevention of constipation. The source of this type of fiber is mainly whole grain products and vegetables. **Soluble fiber** dissolves in water, forms a gel in it, swells and gives food density. It is involved in reducing the level of "bad" LDL cholesterol and stabilizing the level of glucose in the blood. It is found, for example, in oatmeal or legumes.

Proteins

"Proteins, or proteins in other words, are the important building blocks of all life. " They are made up of carbon, hydrogen, oxygen and nitrogen, some also sulfur and phosphorus. Nitrogen and sulfur are not contained in other nutrients, proteins are their only source.

Amino acids

All proteins are made of smaller structural units - amino acids. There are 20 of these basic ones, and their various combinations and composition in the chain create all kinds of proteins found in the human body. Only three amino acids (leucine, isoleucine, and valine) have side chains, earning them the name "branched-chain amino acids" (BCAAs). Their advantage is faster access to the peripherals (muscles) and quick use as a source of energy or for repairing and building muscle tissue. Amino acids are divided into essential, semi-essential and non-essential.

- **Essential amino acids** are essential and must be taken in sufficient quantities through food, as the body cannot produce them on its own. There are eight of them and they include lysine, leucine, isoleucine, methionine, phenylalanine, threonine, tryptophan and valine. Some sources also include the amino acid histidine among them.

- **Semi-essential amino acids** are indispensable only in certain situations, for example during body growth.

- **Non-essential amino acids,** or expendable, the body also needs, but it can already create them itself.

- Protein function

Proteins are important for the formation of various body structures and a number of physiological functions in the body. It forms the basis of hormones, enzymes or antibodies, and 15-25% of the human body is made up of proteins. Unlike carbohydrates and fats, they do not serve primarily as a source of energy, but mainly as building materials for building muscles. In the case of a well-planned diet, they only cover 10-15% of energy consumption, and only in the case of low energy intake does the unwanted breakdown of proteins and their use to create the missing energy (gluconeogenesis) occur. If necessary, the body can convert carbohydrates into fat and proteins into carbohydrates, but it cannot create proteins from nothing, so they must be taken in sufficient quantities through food.

Proteins received in the diet are broken down into individual amino acids in the body, transported to the tissues via the bloodstream, then folded into the body's own proteins and can be used, among other things, for repairing and building muscle mass. Unlike carbohydrates and fats, they cannot be stored in larger quantities in the body as a reserve, their excess is excreted from the body in the form of urea. A one-time intake of a large amount of protein is thus ineffective, and it is ideal to consume it in smaller amounts throughout the day.

Protein sources

Proteins can be found in various foods, mostly in eggs, fish, beef, pork, chicken and turkey meat, cheese and yogurt. From plant sources mainly in legumes (especially soy), to a lesser extent in nuts. We refer to foods that contain a sufficient amount of all essential amino acids and in the correct ratio as complete proteins, such as egg and milk protein. Muscle protein does not contain enough of some essential amino acids. (6) Animal proteins usually have more essential amino acids than vegetable proteins, but they have a higher content of fat, especially cholesterol. (7) Skolnik and Chernus (6, p. 46) states: *"Proteins from animal foods are more valuable and more usable than proteins from plant sources. Plant foods also contain amino acids, but the only complete plant protein is soy; others are deficient in one or more amino acids (i. e. incomplete). "*

Protein intake

Probably the most controversial question in connection with proteins is their necessary amount received in the diet. The minimum protein requirement is set at 0. 5 g per kilogram of body weight per day, and at the same time half of it must be of animal origin to ensure a sufficient intake of essential amino acids. (13) However, it is generally recommended to consume 0. 8 grams of protein per kilogram of body weight, 0. 85-0. 95 grams for younger, developing individuals, and athletes, depending on the intensity of training, need a little more. (6) Mach states that protein intake should even be in the range of 1-1. 5 grams per kilogram. Likewise, Konopka recommends that athletes increase their intake to 1. 2 to 1. 4 grams per kilogram of body weight.

In athletes, especially strength-oriented ones, we often encounter an abnormally high protein intake due to the effort to grow muscle mass faster. However, excessive protein intake can have a number of negative effects on the body, leading to a higher consumption of certain vitamins and minerals and a greater amount of metabolic products that put a strain on the kidneys and liver. If a person consumes more protein, more fluids must be taken at the same time in order for the kidneys to function properly, which removes the urea produced by their breakdown.

Fats

"Although fat often gets a bad name, it serves vital functions in terms of health and exercise. "

For athletes, when fat is consumed and in what amount is important, as both can affect athletic performance, but even in the non-sporting population, fat is an important and indispensable nutrient, it serves as a source and store of energy, it is important for the construction of biological membranes, hormones, bile acids, etc.

Fat composition

Carbohydrates, proteins and fats are made up of various smaller components. In the case of fats, it is three fatty acids linked by glycerol, which gives rise to triacylglycerol (also triglyceride). Fatty acids then consist most often of 16 and18 carbons connected in intertwined chains. Most of the fats we eat and the fats that are stored in our body exist in the form of triacylglycerides, a smaller part is made up of cholesterol and phospholipids. The properties of individual fats are influenced by the length of the chain, but above all by the number of double bonds.

Separation of fats

Fats are most often divided according to the presence of double bonds into saturated, monounsaturated and polyunsaturated, and a special group consists of trans-fats (trans-fatty acids) and cholesterol.

- **Saturated fats** have no double bonds between carbons in their chain. They usually have a harder form and their source is animal products such as lard, butter, cream, milk, cheeses, yogurts and overgrown meat. They can also be found in plant products, especially palm and coconut oil. Eating a lot of saturated fat is associated with a number of health problems, such as inflammation, increased blood cholesterol, diabetes and some types of cancer.

- **Monounsaturated fats** contain a single double bond in their chain and are intermediate between saturated and polyunsaturated fatty acids, sometimes referred to as omega-9 fatty acids. The source is mainly olive and canola oil, peanuts, most nuts and avocados.

- **Polyunsaturated fats** have more than one double bond and are divided according to their chemical structure into omega-3 and omega-6 fatty acids, which also include the main essential fatty acids – linoleic acid, linolenic acid, EPA and DHALinoleic acid contains two double bonds in its chain, linolenic acid has three double bonds. Each of these fatty acids must be supplied in a certain amount regularly through the diet. EPA and DHA are only found in marine fish oil and are very useful for human health. Sources of omega-3 saturated fatty acids are fatty fish (salmon, tuna), soybeans, nuts, flax seeds and canola oil. Omega-6 fatty acids contain, for example sunflower, corn, soybean and olive oil.

- **Trans fats** can occur naturally in small amounts in meat and dairy products, or they can be artificially produced. Trans-fats contained in partially hydrogenated (hydrogenated) oils have a negative effect on human health, causing an increase in LDL and a decrease in HDL cholesterol. These fats are created by a process where liquid hydrogen is added to the oil, causing it to solidify. We meet them mainly in cheaper types of margarine.

- **Cholesterol** is a very important substance for the body, which is why the body can create about one gram of it per day and cover its needs. In addition, it is taken from animal products, plant foods do not contain any cholesterol. In the body, cholesterol is used as a basis for hormones (mainly steroids), for the construction of cell membranes, bile and vitamin D.

Functions of fats

Skolnik and Chernus point out that: " *It is important to distinguish between dietary fat and body fat. Consumed fat performs important functions in the body and is a source of calories. But it doesn't necessarily turn into body fat.* "

The body needs a certain amount of fat for several reasons. One of them is the proper function of all cells, especially membranes, in which fat is indispensable. It also protects organs from mechanical damage, reduces heat and water loss, is an important part of nervous tissue, hormones, bile acids and, last but not least, helps the use of fat-soluble hormones. In addition, essential fatty acids, through prostaglandins, serve as prevention of blood clots, reduce the level of cholesterol in the blood and limit the risk of atherosclerosis.

Along with carbohydrates, fat is the most important source of energy. A large amount of energy is stored in a small volume of fat. One gram contains 9 kcal (38 kJ), which is more than twice as much as sugars and proteins. Unlike carbohydrates, it can only be used in the presence of sufficient oxygen, which is important for their transformation leading to the formation of ATP. It is burned only during aerobic metabolism or during activity lasting at least three minutes. (3, 6) Like the previous two macronutrients, fats are also broken down into smaller molecules in the digestive tract (triglycerides into individual fatty acids). However, unlike glucose and amino acids, the released fatty acids are not absorbed directly into the blood due to the poor mixing of oil and water, but are found in the blood in the form of molecules called chylomicrons. These then reach the muscles or fat tissue (adipocytes) through the blood and release the individual fatty acids there.

Fat intake

As with determining optimal protein intake, recommendations vary. According to the World Health Organization (WHO), the proportion of fat in the adult population should not exceed 30% of the total energy intake, for physically active people the limit is 35%, and the intake of saturated acids should be no more than 10% of the total energy intake. It is recommended to limit the consumption of trans-unsaturated fatty acids to an absolute minimum, and the cholesterol in the consumed diet should not be more than 300 mg per day. However, Fořt recommends reducing the amount of fat in the diet even more, specifically to 20% of the total energy intake. In athletes who have a higher energy consumption, an energy deficit can occur with such a low fat intake. In such a case, they see the way out in increased consumption of carbohydrates, not fats. Despite

all the recommendations, fat makes up an average of 35% of the total energy intake in most developed countries, and even 38% in the Czech Republic. It is not only the amount of fat taken in that is important, but especially the proportion of individual types. The correct ratio should be 1 part saturated, 1 part monounsaturated and 1 part polyunsaturated fatty acids, although saturated fats are not needed at all.

REFERENCES

FORT, Petr. 2002. Sport and proper nutrition. 1st Ed. Prague: Ikar. ISBN 80-249-0124-2.

SKOLNIK, Heidi and Andrea CHERNUS. Nutrition for maximum sports performance: properly timed diet. 1st Ed. Prague: Grada, 2011. ISBN 978-80-247-3847-5.

CLARK, Nancy. Nancy Clark's sports nutrition guidebook. Champaign, IL: Human Kinetics, 2008. ISBN 978-0-7360-7415-5

THE METHOD OF INCREASING THE STABILITY OF THE EQUILIBRIUM ABILITY OF PLAYERS WITH AMPUTATED LIMBS

Mirzoir MIRQOSIMOV

mirzoir0703@gmail. com

Annotation

This study clearly demonstrates the methods that can be used to improve the stability and efficacy of football players with amputees in maintaining balance. Detailed explanations are provided for the analysis of the research findings. a technique for increasing the stability of the equilibrium ability of football players with amputated limbs. Abstract This paper clearly shows the choice of means to increase the stability of balance in players with amputated limbs, as well as their effectiveness. This paper details the analysis of scientific and methodological literature on the preparation and study of football players with amputated limbs, goals, objectives, methods and conduct of work, as well as the analysis of the results obtained during the study. In recent years, the popularity of amputee footballers has been growing in the world, and they have taken a worthy place among other sports. Modern developed football places high demands on the training of disabled players, which requires the search for new, more advanced methodological approaches to the training process and the development of new scientific and pedagogical technologies that contribute to the improvement of various aspects of the activities of young athletes. accurately coordinate and reconstruct actions in game situations, reaction speed, concentration and transmission, the ability to play at a fast pace depends on the level of development of the ability to maintain balance. The development of this ability is one of the main factors for achieving high results in football.

Keywords: Balance, ball, coordination, balance stick, stability, amputee players, stability, field, championship, spirit.

INTRODUCTION

Currently, taking into account the morphofunctional indicators of amputee footballers of different ages, research is being conducted in the world to improve their physical development and level of physical fitness, increase the effectiveness of technical and tactical actions in competition conditions. In recent years, a lot of theoretical and experimental material has been collected on improving the general and special coordination abilities of athletes of various sports. However, there are few studies aimed at improving balance skills in football for amputees. Issues related to the development of diagnostic methods and tools and the development of balance skills of amputee football players at different stages of the annual training cycle have not been sufficiently studied.

LITERATURE REVIEW

Much research has been accomplished on the development of the football. For example:Abalyan, A. G. The use of a program-target approach in the development of regional target programs: methodological recommendations / A. G. Abalyan, T. G. Fomichenko, M. P. Shestakov / Ministry of Sports, Tourism and Youth Policy; Federal State University "Center for Sports Training of national Teams". – M. : Soviet Sport, 2010. – 52 p. Abalyan, A. G. Classification of disabled athletes as a factor in the development of Paralympic sports / A. G. Abalyan, O. E. Evseeva, S. P. Evseev, A. V. Kirillov // Theory and practice of physical culture. – 2018. – No. 5 (May) – pp. 47-49. Akromov R. , Tolibjonov A. , Training highly qualified players. –T. , 1994. -130b. Abalyan, A. G. Comprehensive pedagogical control in the training of Paralympic swimmers / A. G. Abalyan, D. M. Khalikov, I. I. Khalikova, Adaptive physical culture. 2018. – № 1 (73). – P. 45-47. Yo`ldoshev M. , To improve the methodology of the coordination of young soccer girls. , - T. , Chirchik–2021Abalyan, A. G. Complex pedagogical control in the system of scientific and methodological support of Paralympic sports: monograph / A. G. Abalyan, S. P. Evseev. – M. : First volume, 2017. – 324 p.

METHODOLOGY

Ability of amputee players to maintain balance identification and justification of reliable tests to assess the ability of amputee players to maintain balance during annual preparation periods and stages;determination of the ratios of optimal norms of training tools for microcycle tasks aimed at improving coordination abilities, taking into account the competitive activity of players with amputated limbs at interspecific preparatory stages of the preparatory and competitive periods;development of options for the development of equilibrium

abilities of football players with amputated limbs, varying in degree of impact, based on the priority use of a special set of exercises;the ability of players with amputated limbs to maintain balance is aimed through maintaining balance to determine the impact of funds on competitive activity and to justify their effectiveness on experience.

RESULTS

ability of amputee players to maintain balance identification and justification of reliable tests to assess the ability of amputee players to maintain balance during annual preparation periods and stages;

determination of the ratios of optimal norms of training tools for microcycle tasks aimed at improving coordination abilities, taking into account the competitive activity of players with amputated limbs at interspecific preparatory stages of the preparatory and competitive periods;

development of options for the development of equilibrium abilities of football players with amputated limbs, varying in degree of impact, based on the priority use of a special set of exercises;

the ability of players with amputated limbs to maintain balance is aimed through maintaining balance to determine the impact of funds on competitive activity and to justify their effectiveness on experience.

Research results and discussion**.** effective tests aimed at assessing the ability of players with amputated limbs to maintain balance in annual training cycles have been identified. A set of exercises aimed at developing the ability of football players with amputated limbs to maintain balance has been developed.

The state of the neuromuscular apparatus and the degree of impact of training loads on it in the TC can be assessed by a group of biochemical markers (for example, CPK, AST, urea) or by biomechanical indicators of muscle stiffness and viscosity. The manifestation of most of the "qualities" of the neuromuscular apparatus, as well as the ability to perform large training loads, require vegetative support from the CCC, respiratory, neuroendocrine and other systems.

Research content. In most sports in EC, it is sufficient to evaluate the effectiveness of the CCC in delivering oxygen to the working muscles. In almost all CVS, it is important to evaluate the efficiency of the functioning of the body when performing SU. There is a distinction between physiological efficiency (for example, how intensely the body's systems function when delivering one liter of oxygen to the muscles) and

biomechanical efficiency (how economically or effectively an athlete uses the metabolic or mechanical power produced by the muscles to advance or accelerate himself or the projectile in the right direction).

The control function of the nervous system and the state of the nervous system are traditionally assessed by stabilometric indicators that assess the function of motor control at the stage state level, as well as by indicators of stabilometry, hemodynamics and variational pulsometry in TC. Of particular importance is the question of assessing such a parameter of the control functions of the brain as psychomotor status when it comes to Paralympians, in whom neurological and sensory disorders manifest themselves in most pathologies. 320 Makarova, G. A. Laboratory indicators in the practice of a sports doctor: a reference guide. Numerous attempts have been made and are being made to use psychophysiological methods 322 to assess the state of the central nervous system and the psychophysiological state of the body. However, their informativeness still raises questions.

The study of scientific sources from the previous chapters results of questionnaires and pedagogical testing among specialists demonstrates the methods that can be used to improve the stability and efficacy of football players with amputees in maintaining balance through the creation of a method aimed at improving the results of competitive activity (TTM).

Although the issue of developing and improving coordination abilities is widely covered by specialists in the scientific literature on football, the issue of improving these abilities and their condition in amateur football has determined the relevance of the problem. This sets us the task of creating a scientifically based system of using tools and methods aimed at determining the level of special coordination abilities of amputees and their improvement.

In the studies devoted to the development and improvement of coordination abilities in the process of research, the importance of accompanying the issue of increasing the level of coordination abilities with a comprehensive study of the educational and training process has been revealed. In this chapter, the training of female football players during the preparation and competition was consistently studied, the question of improving coordination abilities was experimentally substantiated.

It was noticed that the results of performing special tests to determine the level of balance skills in players with amputated limbs and the analysis of their performance in game situations for many girls are at an

unsatisfactory level. As a basis, an experimental program was developed to improve the balance skills of players with amputated limbs.

One of the key points in the organization of the study was the study of the distribution of loads during the study. In this regard, we studied the distribution of loads at different stages of the preparatory and competitive period and developed an approximate program for the team.

Initially, when compiling microcycles, the correct distribution of the share of general and special coordination abilities was carried out in accordance with the tasks of the stages of the preparatory period. In the attractant microcycle of the preparatory period, special funds were introduced in the amount of 106 minutes. In total, 483 minutes were allocated for basic preparatory microcycles (Table. 1. 1). Of this time, 251 minutes were devoted to specific media, and 128 minutes to specific media. A total of 444 minutes on the microcycles of the special phase were allocated for balancing the abilities of players with amputated limbs (155 minutes for non-specific, 289 minutes for specific). In the pre-competition microcycle, 110 minutes of total training time were allocated for coordination skills. At the same time, 26 minutes were spent on non-specific funds, and 84 minutes were spent on specific funds.

During the competition period, the distribution in the inter-species preparation cycles looked as follows. The total training time until Round 2 was 2, 540 minutes, giving coordination abilities a total of 381 minutes. This means 15% of the time spent on total training. 126 minutes of this time, that is, 5% of 355 minutes were directed to the umuiy tools to special tools (10). the total training time was 3, 260 minutes with 108 minutes of it being directed to the general means (5%) 200 minutes i. e. 10% to the special means. The total allocated time for coordination abilities was 308 minutes. In interspecific cycles, the largest hajm uploads were administered until type 2, which acquired a special relevance with the long duration of the cycle.

The total training time was 1, 620 minutes, of which 204 minutes, i. e. 15%, were spent on coordination abilities. At the same time, 54 minutes were allocated to general funds, and 150 minutes to special funds. These normative indicators help to solve the problem of improving the quality of training and optimizing workloads based on existing criteria.

The tables reflect the distribution of funds by size and direction of impact, which the research team directed to improve the ability of football players with amputated limbs to maintain balance during the training process. This means that a total of 483 minutes during the entire training period were focused on improving coordination abilities. At the same

time, 16% of the total number of downloads were divided into large, 61% - medium and 23% - small. The distribution of loads in the direction of impact was manifested in the form of an oval. Aerobic loads 109 minutes, mixed 202 minutes,

While at the special training stage, the total number of downloads was 444 minutes, large downloads were 22%, medium downloads were 59%, and small downloads were 19%. Approximate time allocation aimed at improving the level of coordination abilities:aerobic-153 minutes, mixed-153 minutes, anaerobic-glycolytic-109 minutes and anaerobic-alactate-98 minutes.

When studying the volumes of training loads of the preparatory period, it turned out that the total volume of loads in the preparatory period is 7111 minutes, in the general preparatory period-3510 minutes. , 2611 minutes at the stage of special training and 990 minutes at the preliminary stage. sapphire. Loading in the direction of the pile, the largest volume was in the mixed direction (2398 min).

While in the general preparatory period it was 31%, in the special preparatory stage it was 40. 3%, and in the pre-competition-26. 2%.

An integral indicator of fitness is a sports result expressed in measured values or in the rating of an athlete (team) relative to the main rivals. However, such an assessment has a significant drawback: it does not give any idea about the factors and components associated with the psychosomatic functional system of the athlete (team players), and therefore does not allow us to answer the key question on which the orientation of the entire training management system depends – about the athlete's (team athletes') LF SPS, his tactical skill (effectiveness of tactical interactions).

In this regard, the meaning and main content of the OSD is the registration, analysis and on this basis the assessment of the parameters of the athlete's (team's) SU, according to which it is possible to make an informed judgment about physical fitness and thereby lay the foundation for planning effective preparation for the next macrocycle (game, tournament, multi-day race, etc.). Example of a graphic form, by which it is convenient to evaluate the components of the SD, is shown in the figure . An example of a diagram for evaluating the components of a swimmer's SD relative to the three leaders of the swim: swimmers; the three leaders of the swim, however, it is often impossible to judge the LF SD by the parameters of the SU. In this case, the following two methodological techniques are used.

To assess the implementation effectiveness of SD, the ratio of the sports result to the integral assessment of individual indicators of the most relevant functional systems of the body is used according to the formula RESD = CP/∑ (P1, P2, . . . , Pi), (1) where RESD is the implementation effectiveness of SD; CP is the sports result; P1, P2, . . . , Pi are the results in tests evaluating SPS components. 2) P1, P2, . . . , Pi are evaluated relative to individual or team MX. This, with some restrictions, will allow you to identify the athlete's LF. Often, as a model of SD, you can use the data of the winning athletes in a particular race, swim, fight, game. An example of such an approach is a system of test indicators for their implementation in complex pedagogical control Based on theoretical analysis, analysis of literary data, research of the existing practice of conducting PDA in Paralympic and Olympic national sports teams, a classification of test procedures and indicators recommended by us for use in the PDA system of Paralympic sports, as well as an approximate list of equipment (Appendix B).

In addition to the well-known requirements imposed on diagnostic systems by sports metrology 325, the classification is based on the following requirements. 1) Test indicators should assess the functional capacity of systems and organs that determine the components of fitness that have a high correlation with the power and efficiency of athletes' SPS by the time of the main start(s) in all types of Paralympic sports. 2) The selection of test procedures for determining the indicators of the functional capacity of systems and organs that determine the components of fitness in this sport should be carried out using exercises selected according to the principle of "biomechanical similarity", that is, to be as specific as possible for the main SU for this sport.

A set of test procedures should make it possible to create systems of indicators reflecting the specifics of Paralympic athletes of various medical groups and assigned to various functional classes. Problems of the modern system of training highly qualified athletes.

Model characteristics of the functional fitness of high-class athletes in various sports: The specifics of Paralympians relative to Olympians in the development of a set of test procedures and indicators will be expressed as follows. 1) When organizing the TC, to a greater extent relative to the Olympians, the following should be used: – methods for assessing the state of motor analyzers and coordination of movements due to the fact that, on the one hand, this sphere of motor function suffers first of all, but on the other hand, it can play the most significant role in compensating for lost functions; – methods of psychological control and psychophysiological diagnostics due to the fact that Paralympians are

more characterized by emotional lability, and restrictions in a more prominent form are psychosomatic in nature. 2) When organizing the EC of the technology of its implementation shared with the Olympians (frequency, logic of selection of procedures and calculated indicators, etc.), the main specifics will be expressed in the fact that the set of MX should be developed separately for each sports and functional class or, more often, for each athlete separately.

In CONCLUSION

The analysis of the available scientific and methodological and specialized literature on football experience reveals the existence of a problem that requires research on ways to improve the ability of football players with amputated limbs to maintain balance. In the question of analyzing the scientific foundations of this problem and finding its solution , it is necessary to focus on two main parts:

Firstly, the lack of methods for assessing the ability of amputee children to maintain the balance of highly qualified athletes, taking into account the characteristics of the body of amputee football players; Secondly, the development of balancing skills and the relationship of technical and tactical actions in practice have not been proven by experimental methods.

The study of special literature on football aimed at improving balance skills, including assessing the level of general and special physical fitness of players with amputated limbs, taking into account the peculiarities of their ability to maintain balance, showed that there are practically no existing norms.

The problem of the increasing degree of practical significance of improving the specialized training of amputee footballers has clearly shown the level of ahamicity of scientifically based recommendations that are currently associated with monitoring and evaluating the improvement of the technical skills of amputee footballers.

The theoretical analysis of scientific and methodological and specialized literature allows us to identify the problem of research. It consisted in developing practical recommendations for amputee players to improve their balance skills and purposefully improve their technical tactical skills. The problematic aspect in the training of football players arose due to the lack of a way to rationalize the complexity of coordinating specialized loads at the stages of long-term training of football players. On the one hand, in the urgent requirements of practice, the need to optimize the structure of technical training of athletes is obvious, on the other

hand, the distribution of specialized loads by age coordination complexity, which limits the possibilities of its planning. Features of loads and, as a result, the possibility of improving the quality of technical training in general. One of the areas requiring development in this regard is the introduction of specialized loads of consistent complexity into the diet. At the same time, a new technology is needed that ensures sufficient age, gradual transition to a long stage of preparation, continuity in planning the volumes of this load characteristic.

REFERENCES

Abalyan, A. G. The use of a program-target approach in the development of regional target programs: methodological recommendations / A. G. Abalyan, T. G. Fomichenko, M. P. Shestakov / Ministry of Sports, Tourism and Youth Policy; Federal State University "Center for Sports Training of national Teams". – M. : Soviet Sport, 2010. – 52 p.

Abalyan, A. G. Classification of disabled athletes as a factor in the development of Paralympic sports / A. G. Abalyan, O. E. Evseeva, S. P. Evseev, A. V. Kirillov // Theory and practice of physical culture. – 2018. – No. 5 (May) – pp. 47-49.

Akromov R. , Tolibjonov A. , Training highly qualified players. –T. , 1994. -130b.

Abalyan, A. G. Comprehensive pedagogical control in the training of Paralympic swimmers / A. G. Abalyan, D. M. Khalikov, I. I. Khalikova, Adaptive physical culture.

2018. – № 1 (73). – P. 45-47.

Yo`ldoshev M. , To improve the methodology of the coordination of young soccer girls. , - T. , Chirchik–2021

Abalyan, A. G. Complex pedagogical control in the system of scientific and methodological support of Paralympic sports: monograph / A. G. Abalyan, S. P. Evseev. – M. : First volume, 2017. – 324 p.

https://en. wikipedia. org/wiki/Amputee_Football_World_Cup

FUNDAMENTALS OF INTRODUCING A MASS SPORTS MOVEMENT THROUGH THEORETICAL ANALYSIS OF THE DAILY PHYSICAL ACTIVITY OF SCHOOLCHILDREN

Khasan UTASHEV

Abstract

Purpose: The purpose of the study consists in the theoretical study of the results of their research by studying and analyzing the general state of involvement of school-age students in mass sports events. *Methods:* The children's need for mass sports andthe level of their interest in sports were determined by conducting pedagogical and psychological questionnaires. Measures have been developed to develop mass sports movement in schools and proposals have been developed. Also, in the course of the study, the analysis of scientific and methodological literature, pedagogical observation, questionnaires, mathematical statistics were widely used. *Results:* Walking accounted for 60% of the main indicator of motor activity. In second place is the training process in 20% of sports sections. The third place was taken by 11% of physical education lessons. Independent physical education accounted for 6. 6%. *Conclusion:* Physical education classes account for only 11% of the total weekly physical activity. This indicator can be significantly increased if you plan physical education classes for the third hour and increase the motor intensity of classes at the level of capabilities.

Keywords: Physical education of students, physical culture, mass sports, the amount of active physical activity, physical activity.

Introduction

It is known that physical exercises have an effective positive effect on the level of health of the body and the mood of a person. The upbringing of a well-developed, healthy young generation is one of the tasks of national importance. To implement it, it is necessary to use a wide range of means and methods of physical education, which is one of the important conditions for the development, proper upbringing and

development of children starting from the school period. Since sports games play an important role for schoolchildren, teachers consider them one of the main means of learning. Role-playing, didactic, action and similar games are widely used in the school environment. However, despite the large number of games, it is desirable to allocate exactly those outdoor games that are necessary. Repeated repetition of movements requires children's attention, willpower and physical exertion, coordination of movements. So, outdoor games on average, especially in high school age, are not only an important tool for the development of motor activity, but also for the education of such qualities as dexterity, dexterity, endurance. Outdoor games help to improve the functioning of the main physiological systems of the body (cardiovascular, respiratory), improve the physical fitness of children, improve their mental and volitional qualities, as well as increase their motor activity. Based on this, it can be assumed that physical activity is an important irreplaceable structure for the upbringing of the younger generation. It follows from this that the study of the scope of student mobility activities in schools is an urgent issue.

Methods

With all the importance of the lesson as the basis of the process of physical education at school, the dominant role in introducing students to daily physical exercise, of course, belongs to extracurricular physical education, recreational and mass sports work. The future belongs to it, because even an individually differentiated approach will not give such a positive result that is achieved by properly planned sports and mass work. The main goal is the introduction of physical education and sports into the daily life and everyday life of schoolchildren.

Mass sports work is understood as a system of actions aimed at developing personal resources, the formation of positive stress - resistant forms of behavior, and attitudes towards a healthy lifestyle in schoolchildren.

Mass sports work refers to the involvement of schoolchildren in organized sports employment and participation in mass sports events at various levels.

The main thing is that physical education and health activities, as a rule, should cover all students in each school.

Objectives of organizing physical education and recreation

and sports activities at school:

- *comprehensive care* for the safety of life and health, physical and mental development of children and adolescents;

- *promotion and approval* of a healthy lifestyle among children and adolescents, their parents, and school teachers;

- *organization* of meaningful, educational and entertaining *leisure for children and adolescents;*

- *creating conditions* for the socialization of a teenager's personality at an early stage of his development;

- *monitoring* the health of children and adolescents and assessing the effectiveness of ongoing activities.

Types of physical education and recreation organization and sports activities at school:

-monitoring the state of physical development of the modern generation of children, which is alarming and requires active action by all structures of legislative and executive power;

-propaganda of a healthy lifestyle through classroom, extracurricular, leisure, educational activities, organization of physical education, recreation and sports activities at school;

-participation in the development and implementation of preventive and educational programs, the "Health" program, and school development;

-expanding leisure opportunities for students through maintaining and developing a network of school-based sports and recreational sections, extracurricular and extracurricular activities;

- education of future parents and psychological and pedagogical education of adults in the field of family leisure through participation in sports events;

- formation of a positive parental opinion on the issues of raising children through sports;

- formation of habits of sports leisure and attention to one's health as a family value;

-creation of a school press center and publication of the newspaper "Everything is healthy for healthy people" to promote sports leisure.

The main role in organizing physical education and health activities during the school and extracurricular hours, for organizing

extracurricular and mass sports work rightfully belongs to the school physical education council. Who has been working at our school for many years. The Physical Culture Council (CPC) is created by school order. Members of (SFS) are students in grades 1–11. According to its structure, the team is headed by a council of 7–10 people, the work of which is led by the chairman. The most active students of the school, who prove themselves to be skillful organizers, are elected to the council.

The following commissions are created under the council (FC): for mass physical culture, for holding sporting events, for preparing physical education assets, for propaganda and agitation, economics, and for awards. Thus, the commission for physical education and mass work helps school management, class teachers and physical education teachers in organizing physical education and health activities during the school day.

The Sports Events Commission - together with physical education teachers, organizes intra-school competitions, helps organize the work of sports sections, participates in recruiting national teams to participate in city and republican competitions, registers school records, and keeps records of students who have met sports classification standards.

Commission for the preparation of physical education assets - helps the physical education teacher prepare public judges for sports, instructors, physical trainers for organizing and conducting physical education and sports events at school.

The propaganda commission is doing a lot of work. She organizes her work through wall printing, a series of videos with photographs, sports events, demonstration performances by athletes, creates a corner of the school's sports glory, places photos of the best athletes, and organizes shows and competitions for the best sports class.

Economic Commission - promotes and actively assists the school management in improving the educational and sports facilities, ensures the safety of sports equipment and equipment.

The awards commission rewards not only the best athletes, but also the school's sports assets. Based on the results of the sports year, the best athletes are awarded badges and certificates.

Extracurricular sports activities at school cannot become complete if they are not accompanied by a system for organizing sports sections.

Sports sections are created for students who want to regularly engage in one or another sport. When creating a sports section, first of all, the

conditions are taken into account to ensure their successful operation - the availability of a sports base, the specialization of those who can conduct classes. In each sports section, students are divided into age groups: junior, middle, senior. Classes in sections are held 2 – 3 times a week. Before enrolling in the section, students must undergo a medical examination at the school doctor or clinic at their place of residence.

Along with sports sections, the school creates *groups for general physical training (GPP).* Their task is to increase the general physical fitness of students by using various means of physical education and sports in their classes, which form the basis of the physical education curriculum. Students who are somewhat behind in their physical development or need additional classes as they are not sufficiently prepared to fulfill the requirements of the curriculum are involved in classes in such groups.

Extracurricular sports activities at school cannot become full-fledged if they are not accompanied *by a system of school sports competitions*. Students love them. Competitions encourage students to systematically, regularly engage in sports. And they are an effective form of promoting physical education and sports among students.

Internally, school competitions are held in various sports throughout the school year, depending on climatic conditions and the completion of the physical education curriculum material. Internally, school competitions are not only an integral part of extracurricular sports activities, but also enrich students with high interest in the need for systematic physical education and sports outside of school hours. The main thing is that properly organized competitions contribute to strengthening the health of students, their physical development and physical fitness.

Organizers of school competitions must remember that participation in sports competitions of any student must be preceded by sports training. Only in this case will competitions be useful for the student.

The raised issues of organizing extracurricular physical education, recreational and sports activities at school indicate the versatility of the forms and methods of this work.

Of course, this work requires a lot of work from the school's teaching staff, especially physical education teachers.

Therefore, the main direction in holding any physical education, sports and other events should be the lively, interested participation, first of all, of the schoolchildren themselves. This work on organizing physical

education and health activities should not be spontaneous and uncontrolled. It should be systematically directed by the administration, physical education teachers, the entire teaching staff of the school should be involved in this work, however, this work should become more fruitful if it is closely connected and supported by out-of-school forms of physical education of the students themselves.

It is known that physical exercises have an effective positive effect on the level of health of the body and the mood of a person. The upbringing of a well-developed, healthy young generation is one of the tasks of national importance. To implement it, it is necessary to use a wide range of means and methods of physical education, which is one of the important conditions for the development, proper upbringing and development of children starting from the school period. Since sports games play an important role for schoolchildren, teachers consider them one of the main means of learning. Role-playing, didactic, action and similar games are widely used in the school environment. However, despite the large number of games, it is desirable to allocate exactly those outdoor games that are necessary. Repeated repetition of movements requires children's attention, willpower and physical exertion, coordination of movements. So, outdoor games on average, especially in high school age, are not only an important tool for the development of motor activity, but also for the education of such qualities as dexterity, dexterity, endurance. Outdoor games help to improve the functioning of the main physiological systems of the body (cardiovascular, respiratory), improve the physical fitness of children, improve their mental and volitional qualities, as well as increase their motor activity. Based on this, it can be assumed that physical activity is an important irreplaceable structure for the upbringing of the younger generation. It follows from this that the study of the scope of student mobility activities in schools is an urgent issue.

Results and discussion

In order to study the volume of physical activity of students with the help of practitioners and methodologists of the 3rd stage of Uzbek State University of Physical Culture and Sports, a survey of 5774 students of 16 secondary schools in Tashkent was organized. The survey conducted during the pedagogical practice by our methodologists consisted of several parts. The first part examines the volume of physical activity of students in physical education classes at school. In the second part, the volume of extracurricular activities of students at school is systematically analyzed. The third section examines the volume of motor activity in the additional education of students and independent physical activity. Also

in the questionnaire there are questions about the importance of assessing the state of physical fitness and health levels in which pupils study. When studying the volume of weekly motor activity of students, independent exercises in the morning with minutes of physical education, physical education classes, sports sections, physical education and sports, outdoor walks were taken into account. According to our study, the total volume of movement of boys at school per week was 16. 9±8. 4 hours. And in girls, this indicator was 15. 4±7. 8 hours per week (see Figure 1).

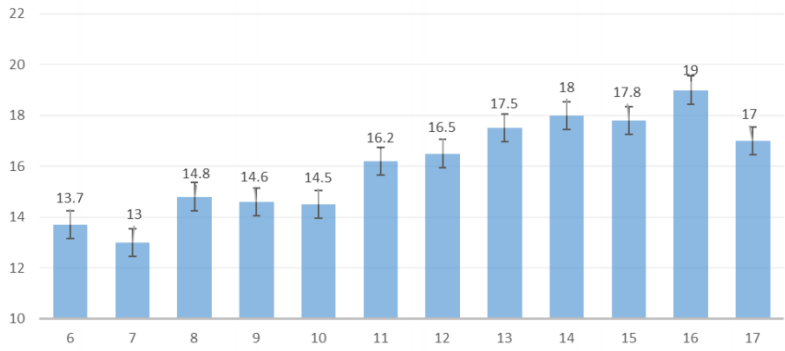

Figure 1. Dynamics of changes in weekly motor activity of students by age.

The dynamics of the volume of weekly movements by age indicators of students was observed. We can observe a significant decrease in the volume of motor activity at the age of 6 to 7 years. At the age of 11, we observe an increase in motor activity. However, by the age of 17, the volume of motor activity has significantly decreased. We found that the main, intermediate and high results of weekly activity, depending on the age and gender of students, are one of the most effective types and divided them into five types of activities, including: The lowest activity (lasts up to 5 hours a week); Primary: 3. 5% for boys, 4. 8% for girls, Secondary: 1. 9% for boys, 1. 8% for girls, Higher: 1. 2% for boys, 4. 2% for girls. Low activity (up to 12 hours a week); Primary: 38. 0% for boys, 31. 8% for girls, Secondary: 21. 4% for boys, 23. 2% for girls, Higher: 13. 9% for boys, 13. 3% for girls. Average activity (up to 19 hours per week); Primary: 28. 2% for boys, 37. 5% for girls, Secondary: 22. 0% for boys, 26. 1% for girls, Higher: 29. 7% for boys, 26. 1% for girls. High activity (up to 32 hours per week); Primary: 27. 4% for boys, 22% for girls, Secondary: 49. 9% for boys, 39. 3% for girls, Higher: 49. 7% for boys, 54. 5% for girls. Very high activity (more than 32 hours per week); Initial: 2. 9% for boys, 3. 9% for girls, Average: 4. 7% for boys, 2. 1% for girls, High:

5. 5% for boys, 1. 1% for girls, with a significant increase possible (see figure 2).

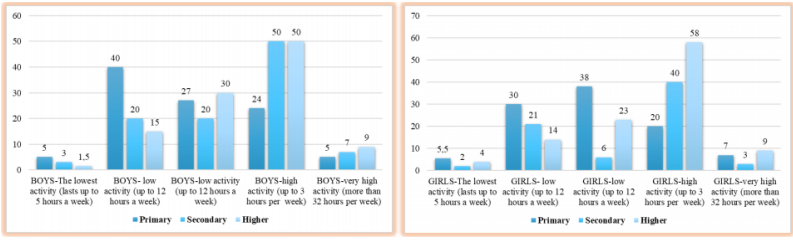

Figure 2. Primary, secondary and higher results in terms of weekly motor activity of age and gender characteristics of students.

We see that the lowest activity rates of boys are much higher in the primary class than in the upper class. We can observe that the average activity decreased significantly during the transition from the primary class to the middle class, but in the upper class it almost returned to its original state again. High activity doubled in boys in the middle class and practically did not change in the upper class. Among girls, the lowest activity occurred in the middle class and grew again in the upper class. On the other hand, high activity was much higher in girls from the upper class than in girls from the primary class.

Primary, secondary and high results on changes in the structure of students' motor activity by age characteristics were given to the following table position. **Stage of education: Primary.** Physical education classes make up 12%, sports sections - 24%, morning physical education classes - 1%, minutes of exercise - 1%, independent training - 6%, walking - 56%. **Secondary.** Physical education classes make up 10%, sports sections - 18%, morning physical education classes - 0%, minutes of exercise - 1%, self-training - 7% and walking - 64%. **Higher.** Physical education classes make up 10%, sports sections - 15%, morning physical education classes - 0%, minutes of exercise - 0%, self-training - 0% and walking - 68%. It was noticed that sedentary students tend to be physically active, but it was these students who walked less (on average from 0. 6 to 1. 6 hours a week). It was found that students with low mobility cannot attend classes, have financial problems in the family and are addicted to computer games (see figure 3). This position imposes on physical education specialists the responsibility for the formation of physical culture of these students. We noticed that students with limited mobility could not adequately assess the effect of physical exercise on the body. Students with good physical fitness explained their health by attending sports sections and bodybuilding classes in the morning. It

turns out that the development of physical culture and mass sports movement in schools is a solution to many problems.

Conclusion

Based on the conducted research, the following conclusions can be formulated: The education of schoolchildren is important. As a result of purposeful pedagogical influence, the health of students is strengthened, the physiological functions of the body are involved, the necessary movements, motor skills, abilities and physical qualities are developed for the comprehensive physical development of the individual. The development of mobility skills has played an important role in the physical education of school-age children. As practice shows, many children cannot achieve high results in running, jumping, jumping, because basic motor skills, such as strength, agility, flexibility, are sufficiently developed. The data show that most young people always feel a close connection between physical education and their health. In the modern world of information technology and low mobility, this factor is one of the main factors that we need to pay attention to, and mass sports events serve as one of the solutions to this problem. The place where the child lives, the family in which he is brought up - all this is important. Children can be advised to perform safe exercises as homework based on a specific program in physical education lessons. That is, students are encouraged to keep a separate diary in order to monitor the exercises assigned to a separate homework assignment and health, if possible, it would be desirable for their parents to also participate in these homework assignments. Regardless of how active students of general secondary schools are, the guarantee of their health in life should mean that this is a regulated mass sports activity.

Reference

Utashev, K. N. (2022). Theoretical analysis of motor activity in assessing the mass sports movement of schoolchildren. *Eurasian Journal of Sport Science*, *2*(1), 1-4.

THE EFFECTIVENESS OF METHODS TO INCREASE THE FAST ENDURANCE OF MAIN REFEREES IN FOOTBALL

Azamat BOGIBEKOV

ABSTRACT

This is article was presented the results of identifying the advantages and disadvantages of different categories of football referees by studying and comparing the performance of special tests, to determine the effectiveness of tools aimed at developing special endurance. Endurance is the ability of a person to perform any strenuous work for a long period of time. General and special endurance. This article will serve to increase the knowledge of future referees and young scientists in this field. Analysis of the effectiveness of the method of increasing the fast endurance of main referees of various categories. The interval method has been widely used to develop and improve fast endurance. The Statistics of indicators of special strength of hats of different categories. Some effective tests for checking referees. Twenty referees from Uzbekistan Football Association. The test of «YO-YO». The performance indicators of the test standards by the main referees are approximate.

KEYWORDS:Football, referee, endurance, sports, training, efficiency.

INTRODUCTION

Football, which is still the game of millions, is developing rapidly in our country, and many reforms are being carried out in order to develop this sport and ensure the coordinated participation of our national teams in prestigious competitions. In particular, our dear head Sh. M. Mirziyoyev's Resolution No. PP dated March 16, 2018 “On measures for the further development of football in Uzbekistan” and Decree No. PF 58-87 dated December 4, 2019 ”on measures to bring football in Uzbekistan to a completely new level”identified new tasks that will be implemented in this area. Among these tasks, the issue of increasing the level of physical fitness of referees is also relevant in order to increase the judicial potential

and prevent negative aspects in various forms (1). Experiments are currently being conducted aimed at bringing the physical fitness of players to the level of international standards, while the problem of increasing the physical fitness of referees requires speeding up the picture of judicial activity, ensuring acceleration of the game picture. *According to research from sources focused on refereeing, mistakes made by referees during matches are most often associated with insufficient physical fitness (4, 5). Referees can make a lot of mistakes in the last minutes of a match in each section. First of all, this is due to physical exhaustion, which leads to a decrease in concentration and a decrease in the speed of decision-making. This negatively affects the quality of the game, increasing the likelihood that the referee made a mistake when evaluating the game episode.*

Endurance-long of any action activity of a person to do without lowering its effectiveness over timeability.

The duration of work is ultimately limited to fatigue resistance in connection with the fatigue of the body to fatigueit can also be expressed as the possibility of tolerance. Fatigue-longlabor of the organism as a result of heavy activity over time

a condition characterized by a decrease in capacity. He, after the beginning of the work, appears over a certain period of time, and the activityit manifests itself in the inability to do with the previous effect. Fatiguedevelopment will take place in 3 stages:

The phase of compensated exhaustion, difficulties despite the fact that a person, first of all, partially controls the biomechanical structure of volitional attempts and actions. It's time to keep the same pace through changes.

The stage of decompensated exhaustion, all human despite all efforts, it was not possible to preserve the effect of activity. If the work continues in this state, then after a while it's time to abandon it.

The phase of complete exhaustion. . . . periodicity in a state of fatigue in the figure, when performing movement actions, speed, length of steps and frequency changes are shown (for example, skating).

In the phase of compensated exhaustion, the length of steps decreases despite the fact that the speed increases with increasing frequency of steps is maintained. Fatigue is the primary force of muscle contraction as a result of the force of repulsion from ice and a decrease in speed, a decrease in the length of steps the face gives. The frequency of steps plays the role of a compensatory mechanism here and shows that the speed does not change dramatically until a certain moment condemns. Steps in the decompensated

burnout phase despite the increase in frequency, the speed begins to decrease. Stable 120 the first and second exhaustion in people under the same conditions, the phases occur later, even in the phase of complete exhaustion, the speed of the ability decreases more slowly than in others.

Therefore, one of the most pressing issues facing football specialists today is improving the physical fitness of referees, including indicators of motor activity during the game. Internal indicators of endurance: human fatigue in the state of the central nervous system, cardiovascular, respiratory, changes in the endocrine and other systems.

The endurance of other physical abilities of a person depends on the level of development. Based on these it is proposed to use two types of indicators:

Absolute-strength, speed and coordination abilities without regard to development.

Relative-strength, speed and coordination abilities , taking into account development.

Endurance of football referees refers to endurance from the very beginning of the game the ability to continue playing activities to the end without relaxing the ability is understood. The ability of endurance is again an ability to resist fatigue. The four categories of fatigue in sports practice can be found as follows: mental, sensory, emotional and physical fatigue. These four categories of fatigue are also characteristic of a football referees. Naturally, it is in him that the weight of physical exhaustion is greater. The players for the right approach to the methodology of endurance education athletes are responsible for the nature of the game activity and ulaming during the game , it is necessary to take into account the falling load. As you know, players ' activities take place in areas that intersect: short on the one hand , the time of passing work at maximum intensity is 5-8 seconds (fast running, acceleration, jumping, wrestling, and the like); on the other hand , the game time is 90 minutes, which is an average performance indicator. If the training consists of moderate work to work with maximum intensity, taking into account the negative impact, then in football it becomes clear that the problem of endurance is a very serious problem. In determining the styles of endurance education in football players, it is necessary to distinguish between general and special endurance in them. When we talk about general endurance, we usually mean work, even serious work with a discrepancy on average or for a long time without interruption , the ability to perform is understood. The special endurance of the players in the ability to maintain the required pace until the end of the game is a manifestation of. Endurance

of a football player refers to endurance from the very beginning of the game the ability to continue playing activities to the end without relaxingthe ability is understood. The ability of endurance to resist fatigue again . Four categories of fatigue in sports practice you can meet the following: mental, sensory, emotional and physical fatigue. These four categories of fatigue are also characteristic of a football player. Naturally, it is in him that the weight of physical exhaustion is greater. For the players, for the correct approach to the methodology of endurance training, athletes are responsible for the nature of the game activity and ulaming during the game, it is necessary to take into account the falling load. As you know, players' activities take place in areas that intersect: on the one hand, the time of passing work at maximum intensity is 5-8 seconds (fast running, acceleration, jumping, wrestling, etc.); on the other hand, the game time is 90 minutes, which is an average performance indicator.

If a workout consisting of moderate work to work with an axial intensity, if we take into account the negative impact, then in football it becomes clear that the problem of endurance is a very serious problem. In determining the styles of endurance education in football players, it is necessary to distinguish between general and special endurance in them. When we talk about general endurance, we usually mean work, even serious work with a discrepancy on average or for a long time without interruption, the ability to perform is understood. The special endurance of the players in the ability to maintain the required pace until the end of the game is manifested .

To develop general endurance, it usually takes a lot of time to use exercises related to movement. For example, Fast walking at 800-2000 m, running, 3-5 km cross-country, skiing, swimming and so on. These exercises are performed at a moderate pace while athletes while they are in the early stages of the preparatory period, they are still in a serious condition they are performed when they are not ready for the work being done with the help.

LITERATURE REVIEW.

Much research has been accomplished on the development of thefootball in the world.

For example theoretical and methodological foundations of sport development and the football affecting it are highlighted in the studies of Soloveev, M. M. (Soloveev M. M.) (Budogosski). E. A. Turbin Koshbakhtiev I. A. Monitoring of the motor activity of football referees of various

qualifications. Problems of the referee's relationship with the participants of the match and its relationship with the quality of arbitration in football.

Analysis of the effectiveness of the method of increasing the fast endurance of main referees of various categories.

METODOLOGY. In total, 20 main referees of the 1st and 2nd categories registered by the Football Association of Uzbekistan took part in the observations. At the same time, 10 referees were formed into an experimental group. The results shown in both groups on the test of 7x50 (seconds) and "yo-yo" (meters), and their statistical characteristics, the results of statistical reliability of changes in these indicators during the pedagogical experiment are presented.

In the process of training the referees of the experimental group, special complex exercises were compiled and the amount of funds aimed at rapid endurance in these exercises was normalized. Below shows the weekly normative indicators of funds aimed at developing rapid endurance at the basic stage of the referees' preparatory period. This table shows approximate normative indicators of the use of means adapted to the anaerobic dire ction, Means aimed at improving speed endurance in a weekly microcycle at the basic phase of running, mainly for short distances with a maximum

RESULTS

Normative indicators of the use of means aimed at increasing the operational endurance of referees of the experimental group at the stage of basic training of the preparatory period

The interval method has been widely used to develop and improve fast endurance. At the same time, the use of funds in the mode of maximum and submaximal intensity set the repetition interval in strict order. Tools focused on fast endurance were implemented mainly in the form of running different distances in different parts of the field, increasing the length of time and gradually reducing rest intervals.

The analysis of the performance indicators of the testing standards by the main referees showed the following.

The results of the experiment on the control group are presented in Table and their statistical characteristics show that among the referees who participated in the tests, the greatest absolute positive change in the test "wet running 7x50 meters" (-3 Sec.) two participants, namely Bozorov, Saidov and Sobirov, the worst result was Zamirov (+1 Sec.) and Smolov (-1 Sec. , ie. during the result of the experiment is equal to 1 s. only

improved). The remaining 5 referees showed a result of -3 s . In this test, the coefficients of variation calculated at the beginning of the experiment (V = 3. 79%) and at the end of the experiment (V = 3. 67%) based on the results shown by a group of referees participating in the test showed that the level of training of participants in the group was almost the same. (Tables 2. 3)During the experiment, the participants were evaluated by the referees for 1. 90 seconds with the arithmetic mean of the positive change in their results in this exercise and by 3. 04% with the arithmetic mean of the relative change. However, the results shown by the participants in the group showed that the arithmetic mean changed statistically significantly during the experiment (t=1. 85 and R>0. 05).

A Shuttle test called the "yo-yo" test (this test was developed by the Yang Bengsbo from Denmark the essence of which is to perform intense interval physical activity, that is, an interval test designed to develop (determine) endurance and the ability to recover after performing this load (interval recovery test)), as the referees showed at the beginning and at the end of the experiment, the greatest change in the results was made by Ashirov (160 m.), and the smallest positive change-by Nosirov (20 m.

	Monday	Aerobic running 3 - 4 km, from 130-150 cc. /min. Running at a pace of 3 - 4 km, 160 - 170 cc. /min.
	Thuesday	Races for 150 meters 12 - 15 times, From 165 -175 cc. / min (training can be increased to the last),
	Wednesday	In anaerobic mode, run 300 meters 5-6 times, spend 180 cubic meters more / min. , recovery 2-3 minutes
	Thursday	March 10 - 12 60 - 80 runs per meter, 140-150 dice. / yes.
	Friday	Running 8-10 times in the 40 meters at maximum speed, recovery is 120-130 dice. /per minute
	Saturday	Runs 8 -10 times with 90% of the maximum speed of 40 - 60 meters
	Sunday Relaxation	

) became relevant. The change in the indicators of the other participants in this exercise during the experiment is 40 m. and 60 m. fluctuates between them. During the experiment, the participants estimated the arithmetic mean change in the positive results of the referees for this exercise by 60 meters, the relative change -by 9. 29%. Even in this exercise, the results shown by the participants in the group showed that

the arithmetic mean changed statistically unreliably during the experiment (t=1. 84 and R>0. 05). The results of the pedagogical experiment and their statistical characteristics for the experimental group, presented in Table 3, the largest absolute positive change in the test "Shuttle running at a distance of 7x50 meters" among the referees who participated in the tests (-4S.) in four participants, namely najafaliev, Ismailov, Suyunov, Tursunov, the worst result in Choriev (0 C. , i. e. the result did not change during the experiment). The remaining 5 referees showed results of -3 s . it was discovered that he had changed for the better. In this test, the coefficients of variation calculated on the basis of the results shown by a group of referees participating in the test at the beginning of the experiment (V=4. 97%) and at the end of the experiment (V=7. 23%) showed that the level of training of participants in the group was almost the same. During the experiment, the participant evaluated the referees by 3. 10 seconds with the arithmetic mean of the positive change in their results in this exercise and by 4. 91% with the arithmetic mean of the relative change.

However, the results shown by the participants in the group showed that the arithmetic mean changed statistically significantly during the experiment (t=2. 20 and R<0. 05).

At the beginning and end of the experiment on the "YO-YO" test, the largest spread of results shown by the referees of the experimental group was in Nadzafaliev, Khudoiberganov and Tursunov (80 m.), and the smallest positive change in Norsafarov (40 m.) became relevant. The change in the indicators of the other participants in this exercise during the experiment is 60 m. Founded by ni. During the experiment, the participating referees were assigned an arithmetic mean of 64 meters for a positive change in their results in this exercise, with an arithmetic mean of 10. 63% for the relative change.

Even in this exercise, the results shown by the participants in the group showed that the arithmetic mean changed statistically significantly during the experiment (t=3. 15 and R<0. 01).

Thus, a higher and statistically reliable change in the arithmetic mean values of the results shown by the test referees who participated in the experimental group for the studied tests, compared with the corresponding indicators in the control group of changes in arithmetic mean values during the pedagogical experiment, allowed us to confirm the high efficiency of the methods and tools used in the experimental group.

In **CONCLUSION** The results of studying the control tests and preparat ory programs available in the process of training referees, and the results of studying the distances they have traveled on the field clearly showed the problem of increasing their physical fitness.

It has been experimentally proved that the development of fast endurance is possible due to a clear rationing of loads and the organization of simulation tools for game situations when organizing weekly microcycles in the training process of referees.

A set of exercises has been compiled to increase the general and special endurance of referees during the preparatory period and methods of application have been developed taking into account the degree of impact of loads.

On the basis of post-experimental results, control group indicators were statistically unreliable (R>0. 05), and the results shown by participants in the experimental group found that the average arithmetic value changed statistically reliably during the experiment (t=3. 15 and R<0. 01).

REFERENCES:

Budogosski, A. D. Problems of the referee's relationship with the participants of the match and its relationship with the quality of arbitration in football / Budogosski, A. D. // Theory and practiceof football. - 2004. - №1. - p. 16-20.

Soloveev, M. M. Monitoring of the motor activity of football referees of various qualifications / M. M. Soloveev, A. V. MAslennikov // Athletics: scientific and methodological works; NSU the name of. F. Lesgaft, Sankt-Peterburg. - 2016. - p. 117-121.

E. A. Turbin. The choice of position and direction of movement by the referees during the game / E. A. Turbin // Theory and methodology of football. - 2004 y. - №2 - p. 14-18.

Football referee of Ukraine: Informational materials FIFA, USFA, FFU. - К. : ФФУ, 2004. - 198 p.

Koshbakhtieev I. A. Management of football players' training T. , 2001

Godik M. A. Physical training of football players 2007

https://www. sports. ru/tribuna/blogs/historylesson/890983. html

https://sites. google. com/site/histiryoffootballsites/drevnij-futbol

www. fifa. com. online. ru

www. afk. com. ru

METHODS OF INCREASING THE PHYSICAL FITNESS OF KICKBOXERS USING WEIGHTLIFTING, WHICH PARTICIPATES IN THE SPORTS IMPROVEMENT GROUP.

Farrux YULCHIYEV

ABSTRACT

this article develops model indicators of the quality of the strength of the arms, back and legs for the physical training of kickboxers who participate in the sports improvement group using special exercises in weightlifting. This, in turn, provides kickboxing coaches with practical . Learn to focus for effective attack and confident defense. Then you can divert your attention away from external distractions and unnecessary thoughts and not waste valuable time searching for solutions

KEYWORDS:kickboxing, training load, physical fitness, weightlifting exercises.

INTRODUCTION: In recent years, we have implemented a number of programs aimed at popularizing and improving the health of the population in the field of physical education and sports, attracting more young people and creating the necessary conditions for those involved in international sports. At the same time, there is a need to select and form national teams from talented athletes who achieve the highest sports performance and create additional conditions for coaches [1]. Given the statistics, it can be said that interest in kickboxing in our country is growing from year to year. Thus, in recent years, the country has hosted a number of internationally prestigious competitions and kickboxing events. This is confirmed by the fact that kickboxers of our country contribute to the international arena.

LITERATURE REVIEW: Justify an effective way to improve the physical fitness of kickboxers participating in international competitions.

METODOLOGY

The strength and durability of the kickboser is known to be important for achieving high results. Nevertheless, it is recommended to use a properly selected training load in strength training so that the kickboser muscles are not only adapted to loads, but also have a high speed. To improve the physical fitness of kickboxers, we offered the preparation time at the end of the calendar year. Due to the hot climate of our country, the main attention was paid. We divided all physical fitness into three mesocycles [2]. T he first mesocycle is resistance training, which begins with the preparation of the athlete's body weight. Weight and number of repetitions differ to some extent when working with a Barbell. Optimal repetition is minimal when performing heavyweight exercises. It is important to keep your body straight and breathe during exercise. Recommended weights are necessary to increase muscle strength. And low-weight repetitive exercises have little effect on muscle stimuli.

The second mesocycle is the aerobic orientation period. At this time, the volume of training load increases by 10-15%. Exercises of different intensity and alternating cycles in one session lead to less fatigue, while slightly affecting the nervous system. According to researchers in sports medicine, moderate use of long-term aerobic work improves ATP resynthesis in the athlete's body and increases the body's energy substrates. Therefore, kickboxers and runner-stayers who run long distances are the hardest [3].

The third mesocycle is aerobic-anaerobic preparation. During this period, kickboxers work on both special and general physical training. 20-25 minutes in training will be devoted to jumping exercises. Before performing a series of jumps, it is necessary to pay attention to a number of exercises from stretching tools. Analyzing the first mesocycle, we developed a set of exercises for kickboxers in weights and simulators. The complex consists of a number of exercises that affect the limbs, back and abdominal muscles

We recommend that you include athletic training in the training of kickboxers. Table 1

In this column, it is recommended to change the number of weights and approaches depending on the athlete's physical capabilities and own weight .

The method of psychological training of a kickboxer. Many kickboxers believe that mental attitude develops naturally through training and competitive experience. In fact, our minds follow the path of least

resistance and our thoughts and attention are often based on our habits. You can't expect your body to perform at its peak without effective training. The same goes for mental training. Psychological habits are formed. Changing your mindset during training and competition requires a dedicated effort to replace ineffective thoughts with a winning mental attitude. Why are you exercising? What do you want from kickboxing? Why are you competing? How? Don't know the answer to these questions? And you didn't even try to look into the future? Successful business people have long learned that they need to have a clear vision of the future they want to achieve. A vision enables corporations to move toward their goals and serves as a tool to monitor the company's performance. You, as an athlete, need to create the same foundation of vision for yourself. Vision is the foundation of motivation. You can never be motivated to do something if you don't want to do it. A vision is a picture of what you want to achieve. When creating a picture (view) of the future for yourself, follow these recommendations:

Focus on what you want (not what you don't want).

Match your incentives with your capabilities.

Visualize what you really want to achieve.

Make the visualization as realistic as possible.

Try to create a picture that is clear enough to allow you to determine whether you are looking at it or moving away from it.

One of the main psychological principles is that our lives flow according to our thoughts. Ideas can be in the form of words or pictures. They are directly related to how effectively you achieve your training and competition goals.

Remember, positive thinking is developed (taught).

There are 4 methods of psychological preparation:

Internal dialogue.

Spiritual representation.

Attention

Rest. Internal dialogue. Have you noticed that when you are thinking about something or reading a book (not out loud) you hear an inner voice. During training and competitions, you are constantly talking to yourself. Often the mind perceives training loads negatively and sends negative messages to our mind. The inner voice insistently repeats: “It's

unpleasant, it's difficult. Repeat less. Your muscles are sore. You can't do it!".

RESULTS

That when you are thinking about something or reading a book (not out loud) you hear an inner voice. During training and competitions, you are constantly talking to yourself. Often the mind perceives training loads negatively and sends negative messages to our mind. The inner voice insistently repeats: “It's unpleasant, it's difficult. Repeat less. Your muscles are sore. You can't do it!". Use mental imagery to simulate training and competition situations, build confidence, and learn new skills. For example, you can reenact an upcoming ring fight at home. In your visualization how the duel goes - win or lose - depends on the ability to do real fantasy. Imagine everything you hear around you, the pain of blows, different smells, the taste of blood from broken lips feel and at the same time develop battle tactics that will lead you to victory. By repeating several possible competitive situations, you can develop a strategy to deal with any "surprise" you encounter in the competition.

Attention

Learn to focus for effective attack and confident defense. Then you can divert your attention away from external distractions and unnecessary thoughts and not waste valuable time searching for solutions. To control the concentration while doing the load, it is enough to ask yourself three questions:

What am I doing at this moment?

Am I thinking about what will help me at this time?

Can I control what I think?

Rest. Another distinguishing feature of first-class athletes is ease of movement during exercise. With the improvement of the technique, unnecessary muscle contractions that do not contribute to the development of the kickboxer are eliminated. For example, excessive stiffness (stiffness) in a combat position leads to rapid fatigue, reduces reaction, reduces speed and impact power.

The ability to relax comes with practice. Bath, massage and meditation help this very well. Remember, relaxed muscles are the strongest, fastest and most efficient!

In **CONCLUSION**, it can be said that the method of improving physical fitness of kickboxers has a positive effect on kickboxing skills. A

weightlifting complex improves physical fitness through proper use of training load. The number of lifting the bar was obtained in relation to the average volume of loads given to kickboxers during training, taking into account their state of fatigue and recovery. The weight training included in the training program is aimed at developing the strength of the leg and back muscles.

REFERENCES.

Decree No. 5924 dated January 24, 2020 of the President of the Republic of Uzbekistan "On measures to further improve and popularize physical education and sports in the Republic of Uzbekistan. "

MU Tuychiboyev SA Ziyamuhamedova "biochemistry and sports biochemistry" Tashkent. 387 p. of 2018.

Matkarimov RM Tyajyolaya athletics. Textbook for JT and C. "scientific and technical center press center" 2005, 383 pages

FUNCTIONAL FEATURES OF SYSTEMS DEVELOPMENT THE BODY OF YOUNG GYMNASTS

Barno ABDURAXIMOVA I

Annotation

Identification of the features of the functional system in order to successfully develop motor skills of young gymnasts. For example, the training process of preparing young athletes requires the introduction of a new scientific approach to raising athletes in children's gymnastics and the creation of effective pedagogical technologies. The experience of sports practice shows that traditional methods and tools used in the preparation process of sportsmen can lose their effectiveness or weaken the process's significance in the long preparatory period. As a result, sporting outcomes and physical and functional capabilities can probably stop developing. It is only natural that such a condition occurs. Since there is no limit to the likelihood that the body will adapt to workloads, a condition that is accustomed to traditional workloads arises in special exercises that cannot develop sports skills. Learning how to move in the joints, at this age, it is optimal to develop flexibility associated with the elasticity of the muscles and ligament-articular apparatus.

Keywords: Gymnastics, function, method, age organism, physical education.

Introduction: Studies have shown that children already 6-7 years old achieve high levels of movement in joints, mainly passive. Thehighest variability of indicators and the fact that a significant proportion of people with disharmonious and microsomatic body types (21. 1% and 37. 9%) are typical for non-athlete girls. Among female skiers and gymnasts, there are more people with a mesomatic type (74. 6% and 66. 7%) and physical development (93. 7% and 82. 2%) respectively. Non-athlete girls have been found to have significantly higher blood pressure than girls involved in sports.

According to the heart rate, no difference was found between non-athlete girls and athletes, but the girls' gymnasts had significantly higher heart rates than those of skiers. Considering that the learning process

itself can be a strong stress factor during gymnastics, we decided to identify opportunities to use the HRV analysis method to investigate the level of tension of regulatory systems in young athletes. In addition, we decided to study a certain type of physical activity of particular focus, particularly the fact that gymnastics had the functional state and adaptive capabilities of regulatory systems. The HRV complex "Varicard 2. 56" for Nalysis was used in four gymnasts who were 8 years old during one microcycle. HRV research was carried out within 2, 5 hours of training and within 5 minutes immediately. In these gymnasts, the results of the HRV analysis are presented at the rate. According to the figure, from the second to the fifth day of the microscope, three gymnasts, Kh. I. , Sh. V. , and M. A. , were organized in background studies (before training) to increase the activity of autonomous heart rate regulation. Perhaps this condition can be attributed to the exact characteristics of the effects of gymnastics aimed at increasing parasimpathic activity (SI indicators decrease, R-R, MxDMn values increase, TP, HF, LF, VLF). The increased power of very low frequency (VLF) reflects increased energy-metabolic processes. Two gymnasts by the end of the weekly cycle. Thepurpose of the study. Among athletes, 36 girls and 9 skiers engaged in rhythmic gymnastics had a high sports qualification (CM and MS). The category had 39 skiers and 6 gymnasts from 1 to 3 adults. All applicants lived in the N

ortheastern part of Russia. The main anthropometric parameters of the subjects were noted: the maximum excursion of the nipple in the pause, maximum breathing and breathing (MGI, cm) in body length (BW, cm), body weight (BW, kg), 3 positions along the chest - pause, maximum breathing and breathing (MGI, cm) was rated with the following difference: OGKinbreathmax - OGKexhalemax. An individual assessment of the physical development rate of girls by body weight, body length and OGKwas carried out using centillar scales between the age developed by us according to the method of harmonious development of R. N. Dorokhova. Centile calculations obtained for each studied parameter were determined based on the results of centile calculations (DT, MT, OGKpause This was taken into account, if there was a difference in the number of centimeters intervals between the two, three indicators 1, then physical development was considered harmonious, if 2 - indifferent and 3 or more - breaks sharply. Whether the girls belonged to a micro, meso- or macrosomatic, they were rated with a sum of centimeter range numbers obtained for each of the parameters: body length, body weight and chest girth. With a result of up to 10, the subject is classified as a microsomatotype (MiS), from 11 to 15 - to a mesomatotype (MeS), 16 or more - to a macrosomatic (MaS). The body mass index was calculated using the formula: MT/DT2 (BMI, kg/m^2, here in DT meters). Systolic

(SBP) and diastolic (DBP) blood pressure (mm Hg) are performed using the Korotkoff method at the "sitting" position during rest. Determining the properties of functional systems for the development of motor skills of young gymnasts has shown that the development of flexibility is most favorable due to the elasticity of muscles and ligament-articulated apparatus. Food research has shown that already at the age of 6-7, children with no particular difficulties achieve movement in joints, mainly at passive levels. Since the 1930s, researchers have been able to prove the illegality of reducing proficiency to several abilities. As a result, today there are 2-3 totals of 57 (according to other sources, 11-20) with special and special-looking CS, for example:

- coordination of activity of large muscle groups throughout the body;

- the total balance;

- balancing with and without visual control;

- balance sheet in object;

- balancing objects;

- the speed at which motor activity is reconstruted.

Coordination skills include spatial orientation ability, fine motor skills, ability to differentiate, reproduction, measurement and evaluation space, strength and temporary parameters of movements, rhythm, vestibular stability, the ability to calm muscles voluntarily, and so on. This led to the fact that instead of the term "dexterity" they introduced into science and practice, the term "coordination abilities" began to be used about such abilities and a differentiated approach to evaluating and developing them about the system (set) of necessity. But the term KS is generally not accepted, combining the above skills into a system of relevant concepts. In the publications of local and foreign scientists, you are more general ("dexterity", "movement coordination", "ability to control movements", "total balance", etc), " and a narrower plan ("coordination of movements of upper limbs", "small motor skills", "dynamic balance", "coordination of movements", "change of rhythm", "ability to correctly repeat movements", "Jump rate", etc.). A large number of terms and concepts that try to explain the individual differences encountered in the management and regulation of various motor actions, on the one hand, indicate the complexity and diversity of human coordinated manifestations, and on the other - the disorder of terminological and the oretical apparatus used for this purpose. All of this undoubtedly complicates the understanding of this phenomenon, which creates certain challenges for the teacher in developing children's coordination

skills in physical education practices. coordination skills, writes V. I. Lyakh, these opportunities Determine its readiness for optimal control and regulation of motor motion. 9 Recently, no theme-free training will be carried out in world-class competitions, but this is the basis of all artistic gymnastics, all exercises are performed in music (duration of 90 seconds) and are characterized by the free movement of a gymnast in mattress (13x13 m), perform exercises related to the art of ownership with your body, and perform work synchronized with the subject. Jumping rope exercises with a jump rope combine different jumps on one and two legs, alternating jumping and rotation of the rope - done with in place and advance, sidebars, back, turns, as well as changing the rhythm and tempo of both jumps and (with jumping or"separately") movements with skipping cords at the same time. This transition requires a special precision of movements, not only a sense of rhythm, but also an object itself, because the configuration can vary significantly depending on the tension of the jump rope, can vary depending on the rotation speed and amplitude, as well as depending on the initial and special variable length. Since jumping cords are usually performed in long series, these exercises serve excellent tools for developing endurance, which is why they are used in almost all sports specialties as part of general or specialized physical training. Jumping straps made of various materials in public gymnastics: hemp, rubber, plastic, combined composition. It does not play a special role in the level of tasks to be solved in primary preparation. It is more important to accurately determine the length of the rope, which must be equal to the distance from the floor to the shoulder handle in the corrected body positioning (then the rope is easy to rotate and the rope cannot tangle during rotation). To diversify classes and differentiate the load, jumping over a long rope (rope, rotated by two partners), between two, threes, jumping in an entire group and among the experiments with a variety of additional motor tasks. Wet exercises, which are wet, are mainly associated with throwing the object (hand, foot, neck, narrow, narrow), against the background of its various body movements and turning the bearings. The main condition for these exercises is to maintain the movement plane of the bull, otherwise it will fall off. Proper grip is also important: the movements of the swing should be performed with a tight grip, rocking and spinning movements, but rather, you need to tangle the muscles in time and relax, provide movements of freedom. Almost every move that is wet requires mastering a more complex special technique than is used in exercise. The above-mentioned, wet exercises themselves are amazing. a means of improving various physical qualities and coordination skills. Wooden, plastic or duralumin wet ball exercises 80-90 cm in diameter are very dynamic, they use a lot of different

movements: one and two-handed shooting and catching, round and semi-cut and throws over parts of the body not only with the hands, but also with the legs, torso, head, shoulder; Sharp and fast throws are combined with turns and keep the ball in different spatial positions of the gymnast when straightening the ball into different areas of the body. The special actions typical of this group training are ball shots and turns. To keep the ball in somersaults, back or chest cavity, throwing out various balances and combined with the "" movements. Training with Maces Clubs involves the conversion of two objects. One or two hand-held gymnasts make a variety of circles, swings, "mills, " shootouts, clubs moving in court or on your body, throw clubs with given routes and rotation aircraft, and then they are caught by the athlete in a complex endeavor, coming in turns, jumping with turns, various kinds of somersaults, etc. Mace - an oblong object in the shape of a thickened obese glass at the end, which is needed for comfortable keeping. Mace length 40-55 cm, weight - 400-550 g tape pumpkin exercises include the construction of various "drawings". Which tape, circle, toss, block, shoot, etc. hold a wooden (plastic) stick. movements that draw with it "snakes", "eight", "spirals". All this in different planes and directions, in different steps and rhythms and in keeping with the behavior of other parts of the body - twists and spins, jumps and half turns, bends, free-moving tape or wrapping around yourself, throw it upwards and simultaneously somersaults or vice versa - "spread the snake" and jump over it. Musical companion exercises compatible with tape can satisfy a great and purified taste. For exercises, ribbons of various bright colors are used, 5 m long, 2. 5 cm wide, usually silk. Girls develop better co-mobility than boys. This is proved by data from management tests on seven exercises. The average score of girls aged 6 and 7 is significantly higher than that of their peers. The first has 8. 93 and 9. 09 openings, the second has 7. 9 and 7. 94 openings. At the age of 7, the size of the motor analyzer's cortical fields is approximately 80% of the size of an adult and the size of subcortical structures is approximately 95%. The capability of the neuromuscular system reaches the norm of adults at the age of 8-10 years. Children's adaptation to exercise and performance largely depends on the state of autonomous functions, mainly cardiovascular (CCC) and respiratory systems. The development of the cardiovascular system in elementary school students is much more cross-sectional. By the age of 7, the linear size of children's hearts doubles. Heart volume increases at a slightly lower rate than the total lumen of blood vessels. However, the ratio of heart mass to body weight is already approaching the value characteristics of adults. Significant heart rate (heart rate at the age of 6-8 years old is 90-92 beats per minute), so faster blood circulation provides tissue with food. This

contributes to relatively high efficiency. is characterized by significantly higher respiratory levels than in adults (20-22 times per 1 minute during rest);

Results of the study: Although living opportunities are increasing from 9 years old (for girls - from 1100 to 1450 cm2, for boys - from 1200 to 1700 cm^2), this figure is 2 times lower for adults in these years. Children have limited ability to work under the "task". They stop intense work when the oxygen debt is only 1 liter. At the same time, it takes several minutes to prepare the child's body for physical work, so quickly turn on its life support and adaptation systems. But in addition to this, neuropsychological fatigue is also observed faster and much faster than that of adults. This is primarily due to the peculiarity of high nervous activity, which is characterized by high functional fatigue of the nerve cells in the brain. A sufficient stability of the underlying nervous processes - strength, mobility, and balance - often leads to rapidly developing protective arousal, which manifests itself in the distracting behavior of children during activities that require concentration. By the age of 7, the central nervous system reaches a very high level of development. The role of inhibition processes is significantly improved compared to the agitation processes, which were previously abundant. However, for 6-7 year olds, the form of mild radiation of arousal processes and inhibition processes remains characteristic. The consequences are less stability of attention, the emotional nature of reactions, and more fatigue of the nervous system. Despite a 5-7 year old's relative anatomical, physiological and psychological imperfection, the level of his motor skills and ability to recover quickly are good prerequisites for successful gymnastics and physical activity, especially if they are performed emotionally, together by the entire group. However, when planning training at this stage of education, it is important to take into account the age characteristics of children and remember that the autonomous system and its functions lag behind the development of the motor system in general, despite great adaptive capabilities.

CONCLUSION

So, on the basis of somatometric parameters and an analysis of hemodynamic indicators, we can conclude that girls involved in sports, unlike non-athlete girls, have a more harmonious physical development of the cardiovascular system and higher reserve capacity. The most optimal morphofunctional development is typical for girls skiers, while girls gymnasts have a significant deficit in body weight and a weakened chest development. Non-athlete girls, compared to girls involved in sports, have higher values of a double product index, indicating a decline

in the reserve capacity of the cardiovascular system. Girls engaged in rhythmic gymnastics have the highest indicators of minute blood volume. This figure is significantly higher among girls gymnasts than skiers

LIST OF SOURCES

2021 yil 5 noyabrdagi PF-5281-son O'zbekiston sportchilarini 2024 yil Parij shahrida (Frantsiya) bo'lib o'tadigan XXXIII yozgi Olimpiya va XVII Paralimpiya o'yinlariga tayyorlash to'g'risida"gi farmoni.

Umarov D. Kh. "Yosh gimnastikachilar jismoniy sifatlarini tayorgarlik boskichida rivozhlantirish technology" Diss. Candidate of Pedagogics nauk. -T. ;UzGIFK, 2007. -187s

Umarov M. N. Initial, basic training of gymnasts in all-around gymnastics events. // "Fan Sports". 2009. No. 1. -WITH. 32-38.

Umarov M. N. , Eshtaev A. K. Gymnastics program requirements and technology for their distribution by year of study. Toolkit. T. : 2009. -124 p.

Umarov M. Gimnastika (yakkakurash, koordinatsojn va silik sport turlari) Darslik Toshkent 2018

Eshtayev A. Gimnastika nazariyasi va uslubiyati O'quv qo'llanma Toshkent – 2020

JISMONIY TARBIYA VA SPORT-SOG‘LOMLASHTIRISH TURIZMINI TALABA-YOSHLARGA O‘RGATISHNING USLUBIY ASOSLARI.

Doniyor TILLAYEV.

Turg‘unboy XOLDAROV

Annotatsiya

Maqola mazmunida muallifning hayotiy tajribadan kelib chiqibJismoniy madaniyat fakultetlarida tahsil oluvchi talabalar bilan “Jismoniy tarbiya va sport-sog‘lomlashtirish turizmi” fanini o‘qitish jarayonidauslubiy asoslari ko‘rsatib o‘tilgan.

O‘zbekiston Respublikasi jismoniy tarbiya va sport tizimida “Jismoniy tarbiya va sport-sog‘lomlashtirish turizm” holatini va sayohatchilarning texnik-taktik, jismoniy tayyorgarligini aniqlash usullarini hamda yuklamalarni me’yorlashni aniqlash va qo‘llash tamoyillarini o‘rganildi, pedagogik nazorat, pedagogik tahlil qilish jarayonida turistik tamoyillarini aniqlab olishga harakat qildik.

Talabaning jismoniy tarbiya va sport-sog‘lomlashtirish turizmi haqida dastlabki bilimlarini shakllantirishda mazkur fanningmuhim ahamiyatini taxlil qilishga erishdik.

Maqsadimiz talabalarga turizm va uni o‘qitish uslubiyati kursining turizmga oid turli bilimlarning asosiy mazmunini tushuntirish, turizmning shakl va usullari, turistik sayohatlarni tashkil qilish, kerakli nazariy bilimni egallash va amalda ularni qo‘llay bilish malaka va ko‘nikmalarini shakllantirish hamdasayohat mahorati o‘rganildi.

Kalit-so‘zlar Sport-sog‘lomlashtirish turizmi, ichki turizm. ziyort turizmi, ekoturizm, ekosyohat veloturizm, avtoturizm, havo turizmi.

CHARACTERISTICS OF TEACHING STUDENTS AND YOUTHS TO PHYSICAL EDUCATION AND SPORTS-HEALTH TOURISM.

D. R. Tillayev

Kholdarov Turgnboy,

Annotation. Establishing a healthy lifestyle in our society has been raised to the level of state policy, and at the same time, fundamental reforms in raising a physically mature, healthy generation are being gradually implemented in our country. In the implementation of these reforms, the role of physical education and sports-health tourism is essential. Physical education and sports-health tourism are not only instruction events, but it also helps to restore health, prevent various occupational diseases, and increase labor efficiency by attracting representatives of different levels of the population to a healthy life. In the implementation of these, the main principles are highlighted in physical education and sports-health tourism. In this article, the topics of increasing physical activities of people, educating a person to be healthy and strong are discussed.

Key words

Sports and wellness tourism, domestic tourism. pilgrimage tourism, ecotourism, ecotourism, bicycle tourism, auto tourism, air tourism.

KIRISH

Turli testlar (yurish, yugurish, qoyalarga chiqish, tushish, to‘siqlardan o‘tish, turistik jihozlardan foydalanish, birinchi tibbiy yordam vahokazo).

Biz ishimizda o‘qitishning vazifalarini quydagicha amalga oshirildi.

-o‘qitish jarayonida jismoniy tarbiya va sport-sog‘lomlashtirish turizmi fanining vazifalarini asoslash, uning ta’limiy va tarbiyaviy ahamiyatini ochishga harakat qildik.

-jismoniy tarbiya va sport-sog‘lomlashtirish turizmi bo‘yicha talabalarda o‘quv materialini mazmunini asoslash bo‘yicha bilim va ko‘nikmalarni shakllantirishga oid ishlar olib borildi.

-bo‘lajak mutaxassislarda jismoniy tarbiya va sport-sog‘lomlashtirish turizmi bo‘yicha bilimlarini shakllantirishning pedagogik, psixologik va axborot texnologiyasi asosida bilimlar beri borildi.

-jismoniy tarbiya va sport-sog‘lomlashtirish turizm fanini o‘qitishning taraqqiyot tendensiyasi, uning bugungi kundagi holatini o‘rganildi.

Tadqiqotimiz jarayonida to‘plangan malumotlar asosida talabalar, shug‘ullanuvchilar, yo‘riqchilar, murabbiylar, pedagogik xodimlarga o‘quv uslubiy tavsiyalar berilgan.

Vazifa: “Jismoniy tarbiya va sport sog‘lomlashtirish turizmi talabalar” fanini o‘rganish natijasida, O‘zbekiston Respublikasi jismoniy tarbiya va sport tizimida jismoniy tarbiya va sport sog‘lomlashtirish turizmi holatini va sayohatchilarning jismoniy tayyorgarligini aniqlash usullarini hamda yuklamalarni me’yorlashni aniqlash va qo‘llash tamoyillarini o‘rganishlari, pedagogik nazorat, pedagogik tahlil qilish tamoyillarini aniqlab olishlariga yordam berdi.

Talabaning jismoniy tarbiya va sport-sog‘lomlashtirish turizmi haqida dastlabki bilimlarini shakllantirishda mazkur fan muhim ahamiyatga ega.

-talabalarga turizm va uni o‘qitish uslubiyati kursining turizmga oid turli bilimlarning asosiy mazmunini tushuntirish, turizmning shakl va usullari, turistik sayohatlarni tashkil qilish, kerakli nazariy bilimni egallash va amalda ularni qo‘llay bilish malaka va ko‘nikmalarini shakllantirish hamdasayohat mahoratiga o‘rgatish.

-o‘qitish jarayonida jismoniy tarbiya va sport sog‘lomlashtirish turizmi fani vazifalarini asoslash, uning ta’limiy va tarbiyaviy ahamiyatini ochib berish;

-jismoniy tarbiya va sport sog‘lomlashtirish turizmi bo‘yicha talabalarda o‘quv materialini mazmunini asoslash bo‘yicha bilim va ko‘nikmalarni shakllantirish;

-jismoniy tarbiya va sport sog‘lomlashtirish turizmi fanini o‘qitish jarayonini tashkil etishning shakl va usullarini asoslash.

-bo‘lajak mutaxassislarda jismoniy tarbiya va sport sog‘lomlashtirish turizmi bo‘yicha bilimlarni shakllantirishning pedagogik va axborot texnologiyasini asoslash;

-jismoniy tarbiya va sport sog‘lomlashtirish turizimi fanini o‘qitishning taraqqiyot tendentsiyasi, uning bugungi kundagi holati, ilmiy-tadqiqot metodlari, yangilanish sabablari, shuningdek, o‘quv, uslubiy adabiyotlar bilan tanishtirish;

-uzliksiz ta’lim tizimining bo‘g‘inlarida jismoniy tarbiya va sport sog‘lomlashtirish turizimi fanini o‘ziga xos jihatlarini ochib berish;

-jismoniy tarbiya va sport sog‘lomlashtirish turizmi bo‘yichatajribalarni targ‘ibot qilish, o‘rgatish hamda talabalarda o‘z kasbiga bo‘lgan e’tiqodini oshirish.

-jismoniy tarbiya va sport sog‘lomlashtirish turizmi bo‘yicha ijodiy tajribalardan foydalanish qoidalarini va zamonaviy pedagogik texnologiyalarni joriy qilish bo‘yicha bilim va malakalar bilan qurollantirish.

Jismoniy tarbiya va sport tizimida turizmning o‘rni

-turizmni o‘qitishdagi maqsad va vazifalar.

-turizmning tarbiyaviy sog‘lomlashtirish va ta’limiy ahamiyati.

-turizm turlarining klassifikatsiyasi; sayr qilish, ekskursiya, sayohatlar, tayyorgarlik sayohatlari, ekspeditsiya, havaskorlik sayohatlarini ahamiyati.

Jismoniy tarbiya va sport tizimidaturizimning O‘zbekiston Respublikasi aholisining jismoniy tayyorgarligi, salomatlik darajasini aniqlashda maxsus testlardan fodalanildi.

Turizm bo‘yicha razryadlar va toifa (kategoriya) qiyinchiligi, sayohatlar soni va mazmuni, sayohatlarning qiyinchilik darajalari (kategoriyalarini) aniqlash belgilari, piyoda yurish turizmi, tog‘ turizmi (masofalar haqida tushuncha).

Turizm texnikumlari, akademik litsey, umumta’lim maktablarida turizmning ahamiyati.

O‘lkashunoslik va ijtimoiy foydali ishlar, bolalar jamoalarida turizmni tashkil qilish, turistik to‘garaklarni tashkil qilish

Turizmda texnika va taktika, piyoda yurish sayohatini tashkil qilish va o‘tkazish.

Turistlanig yo‘lda yurish qoidalari, sayrlar tashkil qilish va uni yakunlashda o‘quvchilar va o‘qituvchining roli, sayrlarda har-xil tadbirlarni o‘tkazish, sayrlarda ovqatlanish tartibi, tibbiy ko‘rik va shifokor nazaorati, jarohatlanganda birinchi tibbiy yordam ko‘rsatish tadbirlari bilan tanishtirish.

Turistlar bilan o‘lkashunoslik va turistik tushunchalar, tabiatni muhofaza qilish haqida tushuncha berish.

Sayrlar, o‘lkashunoslik va qidiruv ishlari, meteorologik kuzatishlar, havo yaxshi bo‘lishining belgilari, ob-havo tuzilishining belgilari, topografik kuzatishlar, geologik kuzatishlar, er tuzilishi (relef)ni o‘rganish, gidrologik kuzatishlar, botanik va zoologik kuzatishlar, fenalogik kuzatishlar, temir yo‘l, suv va havo yo‘llari, daryo va dengiz yo‘llari, tabiatni muhofaza qilish ma’lumotlariga ega bo‘lishni ta’minlash.

Topografik tushunchalar va turistik texnika bo‘yicha musobaqalar o‘tkazish.

Topografik bilimlar haqida tushunchalar, topografik va shartli belgilar, karta bilan ishlash, joylarni chamalab topish usullari, sayohtlarda o‘lkashunoslik va qidiruv ishlari, topogrfik kuzatishlar, geologik kuzatishlar, gidrologik kuzatishlar, botanik va zoologik kuzatishlar.

Turistik texnika bo‘yicha musobaqalarni tashkil qilish va o‘tkazish haqida malumotlar berish.

Amaliy mashg‘ulotlar: Amaliy mashg‘ulotlarda talabalar turli xil turizm bo‘yicha texnik, taktik, piyoda yurish harakatlanish turlarini, topografik chizma va modellarini yaratish va amalda ko‘rish hamda nazorat qilish bo‘yicha amaliy bilim va ko‘nikmalar shakllantiriladi. Shuningdek, bir kunlik va ko‘p kunlik piyoda yurish turizm sayohatlarini tashkil etish va o‘tkazish bo‘yicha bilim va ko‘nikmalarga ega bo‘ladilar.

Sayohat mashrutlari Jizzax, Zomin, Etim tog‘, Qo‘tir buloq, Temurlang darvozasi, Uvobsoy hududiy dam olish oromgohida o‘tkaziladi.

Amaliy mashg‘ulotlar quyidagi marshrutlar bo‘yicha o‘tkaziladi:

- Jizzax, Zomin, Baxmal, Ravot, Etim tog‘, Qo‘tir buloq, Temurlang darvozasi, Uvobsoy.

Mustaqil ta’lim va mustaqil ishlar

Talabalar mustaqil ta’limi jarayonida “Jismoniy tarbiya va sport sog‘lomlashtirish turizmi”fanning xususiyatlarini hisobga olgan holda quyidagi shakllardan foydalanishi tavsiya etiladi:

- darslik va o‘quv qo‘llanmalar bo‘yicha fan boblari va mavzularini o‘rganish;

- tarqatma materiallar ma’ruzalar qismini o‘zlashtirish;

- maxsus adabiyotlar bo‘yicha mavzular ustida ishlash;

-talabaning o‘quv, ilmiy-tadqiqot ishlarini bajarish bilan bog‘liq bo‘lgan fanlar bo‘limlari va mavzularni chuqur o‘rganish;

-faol va muammoli o‘qitish uslubidan foydalaniladigan o‘quv mashg‘ulotlari;

- masofaviy ta’lim.

Mustaqil ta’lim uchun tavsiya etiladigan mavzular:

1. O‘zbekiston mustaqilligi davrida turizmning yangi yo‘nalishlari va ularni rivojlantirish istiqbollari.

2. O‘rta Osiyo xalqlarining tabiatga bo‘lgan munosabatlari.

3. O‘sib kelayotgan yosh avlodda ekologik madaniyat va tafakkurni shakllantirish.

4. Donishmandlar tabiat va inson haqida.

5. turizmning turlari va ularning ahamiyati.

6. Turizm turlarining tasnifi.

7. Ommaviy piyoda yurish sayohatlarini sog‘lomlashtiruvchi va tarbiyaviy ahamiyati.

8. Piyoda yurish sayohatlarini tashkil qilishva o‘tkazish masalalari

9. O‘quvchi-yoshlar va talabalarning sayohatlari.

10. Bir kunlikva ko‘p kunlik sayohatlarni tashkil qilish va o‘tkazish

11. Sayohatlarda jismoniy chiniqish yo‘llari.

12. Sayohatlargacha jismoniy tayyorgarlik.

13. Sayohatlar jarayonida jismoniy chiniqish.

14. Sayohatlarda o‘lkani o‘rganish, tabiatni muhofaza qilish va ijtimoiy foydali mehnat.

15. Sayohatlar jarayonida o‘lkashunoslik.

16. Tabiatni muhofaza qilish.

17. Sayohatlarda jarohatlanganlarga birinchi tibbiy yordam qilish.

18. Tibbiy bilim va amaliy malakalarga ega bo‘lish.

19. Turistik jamoa haqida tushunchalar.

20. Turistik klublar va seksiyalar faoliyati.

21. Ommaviy piyoda yurish sayohatlarining sog‘lomlashtiruvchi va tarbiyaviy ahamiyati**.**

22. Piyoda yurish sayohatlarini tashkil qilishva o‘tkazish masalalari.

23. O‘quvchi-yoshlar va talabalarning sayohatlari.

24. Bir kunlikva ko‘p kunlik sayohatlarni tashkil qilish va o‘tkazish**.**

25. Sayohatlarda jismoniy chiniqish yo‘llari**.**

26. Sayohatlargacha jismoniy tayyorgarlik.

27. Sayohatlar jarayonida jismoniy chiniqish.

28. Sayohatlarda o‘lkani o‘rganish, tabiatni muhofaza qilish va ijtimoiy foydali mehnatni tashkil qilish va o‘tkazish.

29. Sayohatlar jarayonida o‘lkashunoslik.

30. Sayohatlarda jarohatlanganlarga birinchi tibbiy yordam qilish.

31. Tibbiy bilim va amaliy malakalarga ega bo‘lish

32. Sayohatlarda birinchi tibbiy yordam berish usullari

33. Topografik bilimlar haqida tushunchalar.

34. Joylarni chamalab topish usullari.

35. Turistik texnika bo‘yicha musobaqalarni tashkil qilish va o‘tkazish.

36. Turistik mo‘ljal olish usullari va musobaqalar o‘tkazish.

37. Turistik belgilar va ularni o‘rganish uslubiyati.

38. Turistik jamoada tarbiyaviy ishlar olib borish metodikasi

39. Xalqaro turistik aloqalar olib borish.

40. Turizmda tadbirkorlik faoliyatini tashkil qilish.

41. Turistik xizmat ko‘rsatish istiqbollari.

42. Turistik hisobotlarni tayyorlash va topshirish.

Ta’lim natijalari (Kasbiy kompetensiyalar)

“Jismoniy tarbiya va sport sog‘lomlashtirish turizmi” fanini o‘zlashtirish natijasida talabalar:

- fanni oliy ta’lim, o‘rta maxsus ta’lim, umumiy o‘rta ta’lim muassasalarida o‘qitishning asosiy prinsiplari va xususiyatlari;

- mashg‘ulotlarni o‘tishning asosiy shakl va metodlari hamda uning samaradorligini oshirishning o‘ziga xosligi;

- talabalarning mustaqil ta’limi va mustaqil ishlarini tashkil etishning shakl va metodlari;

- talabalar, o‘quvchilar o‘quv faoliyatlarini, jismoniy tayyorgarligini, harakat faolligini oshirish metodlari haqida bilimga;

- o‘quv jarayonini tashil etishda ta’lim oluvchilarga ta’limiy, tarbiyaviy va sog‘lomlashtiruvchi vazifalarini samarali amalga oshirish metodlari;

- mashg‘ulot turlarini o‘tkazish va nazorat qilishning faol shakllari haqida ko‘nikma;

- mashg‘ulot rejasini tuzish va ma’ruza matnini tayyorlash;

- talabalarning bilimi va mustaqil ta’limini nazorat qilishning tashkiliy va o‘quv-metodik ta’minoti;

- o‘quv yili, semestr, chorakliklarbo‘yicha o‘quv ishlarini tashkil etishni rejalashtirish;

-fanning o‘quv-metodik materiallarini ishlab chiqish;

- jismoniy tarbiya o‘qituvchisi va murabbiy ish faoliyatlari bosqichlari bilan, jismoniy tarbiya va sog‘lomlashtiruvchi turizm jarayonida tarbiyalash, jismoniy tarbiya mashg‘ulotlarida umumrivojlantiruvchi mashqlardan, sog‘lomlashtirish turizmi jarayonida umumiy va maxsus mashqlardan foydalanish bo‘yicha nazariy bilim hamda malakasiga ega bo‘lish kerak.

Ta’lim texnologiyalari va metodlari

-ma’ruzalar;

-amaliy (mantiqiy fikrlash, tezkor savol-javoblar);

-guruhlarda ishlash;

-taqdimotlarni qilish;

-individual loyihalar;

-jamoa bo‘lib ishlash va himoya qilish uchun loyhalar.

Xulosa va takliflar

Ta’lim muassasalarida o‘tkaziladigan turizm mashg‘ulotlari bolalar bilan tabiat qo‘yniga safarlar hamda shahar yoki qishloq madaniyat markazlari, muzey va tarixiy yodgorliklar, istirohat bog‘lari, cho‘milish havzalariga sayrlar shakllaridan foydalangan holda tashkil qilinadi.

Safar mashg‘ulotlari avvalida safar yo‘nalishi belgilanadi. Safarga chiqish muddati, yo‘nalishi, davomiyligi, safar ishtirokchilari haqida mahalliy yashash joylarining rahbariyatlari, ichki ishlar va qutqaruv bo‘linma boshqarmalariga yozma bildirgi beriladi.

Safarga chiqadigan guruhlarning ishtirokchilari saralanadi. Guruhlar 6 kishidan 15 kishigacha bo‘lishi mumkin.

Sayohatchilar 2 guruhdan 5 guruhgacha bo‘lishi nazarda tutilgan, ularga o‘qituvchi va murabbiylardan rahbarlar tayinlanadi.

Sayohatchilarning safardagi masuliyati aniq qilib belgilanadi, safarlarga oshpaz, shifokor, qutqaruv ishlari bo‘yicha mutaxassislar jalb etiladi, xo‘jalik qurollari, chodirlar, tunash jihozlari, ovqat tayyorlash jihozlari, qutqaruv anjomlari tayyorlanadi.

Turizm mashg‘ulotlari o‘tkazish, sayr, sayohatlarga chiqishda safar guruhlari tashkil etish va vazifalarini belgilashda quyidagi qoidalarga rioya qilinadi, sayohatlar maqsadi va vazifasi, safarlar yo‘nalishi belgilanadi.

Bunda bolalarning yoshi, jismoniy tayyorgarliklarini hisobga olish muxim xisoblanadi.

-safar yo‘nalishlari qir-adirlarga, soy, daryo, ko‘l sohillariga, o‘rmonzorlarga belgilanadi, chunki sayrga qo‘yilgan asosiy sog‘lomlashtirish vazifasini geografik sharoitlari qulay bo‘lgan joylar belgilab olinib va topografik kartasi tayyorlanadi.

-tog‘ sayohatlari-alpinizm va suv havzalariga safarlarga chiqish hamda texnik vositalarda safar qilish maxsus tayyorgarlikka ega bo‘lgan sayohatchilarga ruxsat beriladi.

-ommaviy sayohatlar muddati bahor, yoz va erta kuz oylariga belgilangani maqsadga muvofiq, chunki qish oylarida mustaqil tayyorgarlik bosqichiga ega bo‘lmagan sayoxatchilar sayr jarayonida noxush jarohatli holatlarni yuzaga keltirib chiqarishlari mumkin.

-qishda va tabiat hodisalar ko‘p sodir bo‘ladigan mavsumda sayohatlarga chiqish maxsus tayyorgarlik ko‘rilgan guruhlarga ruxsat beriladi.

-sayohat davomida sodir bo‘lishi mumkin bo‘lgan tabiiy ofatlarni albatta etiborga olib, jarohatlanishlar kabi salbiy hodisalarda qutqaruv ishlariga, birinchi tibbiy yordam ko‘rsatish holatlariga jiddiy tayyorgarlik ko‘rish albatta shart.

-safar guruhlarida sayohatchilarning masuliyatini taqsimlash shart, yo‘riqchi yo‘l boshlovchi, qator oxiridagi harakatlanuvchi, oshpaz va shifokor yordamchilari, xo‘jalik jihozlari uchun masul, ommaviy tadbirlar tashkil etuvchilar, sayr turiga qarab shu sayr bilan bog‘liq tushunchaga va bilimga ega masullar belgilanadi.

Yuk haltalari sayohatchilar yoshi, jismoniy tayyorgarligiga muvofiq tanlanadi, suv o‘tkazmaydigan, ko‘p cho‘ntaklardan iborat bo‘lgan, ochib, yopish qulay bolishi kerak. Qo‘shimcha kiyimlar, gigienik vositalar, yuvinish jihozlari, sochiqlar, ovqatlanish jihozlari, birinchi tibbiy yordam vositalari, igna, ip, yozuv qurollari, fotoapparat, adabiyotlar, durbin, fonar va boshqa anjom, aslahalar sayr turiga qarabtayyorlanadi.

-safar chodirlari, uxlash qoplarini tayyorlash, xo‘jalik qurollari, oziq ovqat mahsulotlarini, ommaviy tadbirlar uchun jihozlar olish, Aloqa vositalari tayyorlash va ulardan foydalanish uslublarini egallashni ham o‘rganish maqsaddan holi emas.

-chiroyli tabiat qo‘ynida, tozza xavoda aylanib, dam olish paytida juda ham ma’zali taom tayyorlab istemol qilish, tabiat qo‘ynida gulxan atrofida gurux bilan suhbat uyushtirish, albatta suxbat jarayonida gitara musiqasi ostida chiroyli qo‘shiq tinglansa sayrni qiziqarli va zavqli o‘tishi, tananing kuchli bo‘lishi, kayfiyatni yuqori darajada va kuchli psixologik energiyaga to‘yinishini ta’minlaydigan jarayon shakllanadi.

-turizm mashg‘ulotlariga bolalarni jalb etishda ular organizmini tibbiy nazoratdan o‘tkazish kerak. Shahar va qishloq madaniyat markazlariga, muzeylar va tarixiy yodgorliklarga, istirohat bog‘lariga, cho‘milish havzalariga sayrlarga barcha yoshdagi bolalarni jalb etish mumkin.

-sayohatlarga umumiy tayyorgarlik mashg‘ulotlarida safar jihozlarini tayyorlash, kiyimlar va poyabzal tanlash, yuk xaltalarni, chodirlarni tayyorlash, turizm va sayohatlar to‘g‘risida nazariy bilimlarni shakllantirish, sayohat va safar joylari hayvonot va o‘simlik dunyosi, milliy meroslar, tarixiy yodgorliklar xaqida kino va videofilmlar tomosha qilish, Vatan va uning tarixi xaqida, mashxur allomalar haqida kechalar, tajribali sayohatchilar, ustoz murabbiylar bilan uchrashuvlar uyushtirish,

yosh bolalarni sayohat shakllariga o‘rgatish, axloqiy sifatlar, do‘stlik, birodarlik, jamoatchilik, mardlik, tashkilotchilik, odiyllik, halollik kabi hislatlar shakllantiriladi.

Ko‘p kunlik safarlarga jismoniy va maxsus tayyorgarlikka ega bo‘lgan o‘smir bolalarni jalb etiladi. Sayohatlarga chiqish bir necha tayyorgarlik mashg‘ulotlaridan so‘ng amalga oshirilishi kerak. Safar yo‘nalishi, davomiyligi va o‘tkazish vaqti, sayohatchilar umumiy va maxsus tayyorgarligiga, shuningdek, ob-havo va iqlim sharoitlaridan kelib chiqqan holda tanlanishi shart.

-bir xil yo‘nalishdagi sayohatga muntazam chiqish shart emas.

-safar davomida har bir tadbir avvali va yakunida sayohatchilarni yo‘qlama qilishni tashkil etish zarur, tunash joylariga o‘rmon joylarining chekkasi, daraxtlar oz joylari, qir-adirlarning shamoldan pana joylari, qoyalardan uzoq, tosh va tuproq ko‘chishi xavfi yo‘q, suv havzalaridan kamida 50 metr uzoqlikda bo‘lishi, hayvonlar inidan, avtomobil trassalaridan, sanoat korxonalaridan, elektr stansiyalaridan uzoq bo‘lishini ham hisobga olish albatta eng zarur hisoblanadi.

-tunash joylari quruq shox shabbalardan, tosh va kesaklardan tozalaniladi, belgi yoki bayroqlar bilan chegaralanadi, bir kishilik, ikki kishilik va ko‘p kishilik chodirlarni o‘rnatish uchun joy tanlash va tayyorlash hamda chodirlarni tikishda qoidalarga rioya qilanadi, chodirlar shamol yo‘nalishiga qarshi qilib o‘rnatilishi shart.

-suhbat qilib o‘tirish, gulxan yoqish joylari tanlanadi. Ommaviy ovqat tayyorlash uchun yoki mustaqil gulxan yoqishda texnik xavfsizlik qoidalariga rioya qilish zarur, bunda gulxan o‘rmon ichida bo‘lmasligi, o‘choqlar tosh devorlari bilan o‘ralgan bo‘lishi o‘rinli, gulxan uchun uzoq yonadigan yog‘li yog‘ochlardan foydalanish maqsadga muvofiq.

-daraxtlarni kesish, o‘zboshimchalik bilan o‘tinlar tayyorlash ta’qiqlanadi, gulxan cho‘g‘lari o‘chirib tashlanishi, kullar ko‘milishi zruriy amalga oshirilishi kerak bo‘lgan ishdir. Gulxanga bolalarni yaqinlashtirmaslik hamda tez alangalanuvchi moddalarni gulxanlardan uzoqroqda tutish, gulxan yoquvchi tayinlash, sovuq mavsumda isinishda ehtiyot choralarni ko‘rish kerak.

-chodirlarda tungi dam olishda olovsiz yoritgichlardan foydalanish muhim. Uxlash qoplaridan to‘g‘ri foydalanish, ularni doimo toza va quruq saqlash kerak. Tunash vaqtlarida navbatchilar tayyorlash ehtimoldan holi emas. Sayohatchilarning kechki va ertalabki yo‘qlama qilishni joriy qilish amalga oshiriladi.

Ko‘p kunlik safarlarga chiqish uchun sayohatchilar guruhi maxsus tayyorgarlikka ega bo‘lish kerak. SHuningdek, tunash bilan sayohat qilishga faqat 16 yoshdan yuqori bo‘lgan bolalar ota-onalari ruxsatidan so‘ng jalb etiladi.

Xulosa. Mustaqillik yillari O‘zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va sport ishlarini rivojlantirishga alohida e’tibor qaratildi.

Mazkur ishlarni amalga oshirish uchun etarli darajada huquqiy-me’yoriy hujjatlar ishlab chiqildi va ularning ijrosi ta’minlandi. Turizm sohasi dunyo iqtisodining eng jadal rivojlanayotgan sohalaridan biridir. Uning keng qamrovli taraqqiyoti esa ko‘plab mamlakatlar uchun katta daromad manbaiga aylanib bormoqda, aynan O‘zbekiston uchun xam.

Xukumatimiz tomonidan turizmni yanada rivojlantirish yuzasidan ishlab chiqilgan farmonlar, qonun va qarorlar ijrosini ta’minlanishi

yuzasidan ko‘rilayotgan chora tadbirlari bu yo‘nalishni yurtimizda barqaror rivoj topishiga xizmat qilmoqda. Bu isloxatlardan kelib chiqib shuni aytishimiz mumkinki, sport- sog‘lomlashtirish turizmi yurtimizda rivojlanishi insonlarni salomatligining mustaxkamlanishida muxim omil bo‘lib hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

Abdumalikov R. , Xoldorov T. Turizm -O‘qituvchi Toshkent. , 1988 y.

Xoldorov T. , Tulenova X. B Turizm va uni o‘qitish uslubiyati , TDPU bosmaxonasi, Toshkent. , 2007 u

Tulenova X. B. , Xoldorov T Turizm - sayyohlik -Iqtisod -Moliya Toshkent. , 2010 u.

T. Xoldarov. Turizm. Darslik, Toshkent, Iqtisod -Moliya Toshkent. 2020 y.

T. Xoldarov. Turizm. Darslik, 2021 y. Toshkent, Iqtisod -Moliya Toshkent. 2022y.

T. Xoldarov. Turizm. Darslik, Toshkent, Iqtisod -Moliya Toshkent. 2022 y.

4. OTURUM

SUN’IY INTELLEKTNI O‘RGATISH JARAYoNIDA SPLAYN FUNKTSIYaLARINING QO‘LLANISHILI

Zaynidinov H. N. ,

sun’iy intellekt kafedrasi mudiri t. f. d. , prof.

Nurmurodov J. N.

sun’iy intellekt kafedrasi assistenti nurmurodov1994@gmail. com

Anotatsiya

So‘nggi o‘n yillikda sun’iy neyron tarmoqlar va mashinani o‘rganish murakkab real muammolarni hal qilishda eng ko‘p foydalanilayotgan yo‘nalishga aylanib bormoqda. Xususan, компьyuterlar tomonidan juda qiyin yoki ba’zi hollarda imkonsiz deb hisoblangan muammolarga ilmiy va sanoat tomonidan ham qiziqishlar ortib bormoqda. Biz ushbu maqolada sun’iy neyron tarmoq yordamida bir va ikki o‘lchovli signallarga raqamli ishlov berishni ko‘rib chiqamiz. Neyron tarmoqlarning negizida neyronlarning faollashtiruvchi funktsiyasi deb ataladigan qismi joylashgan. Ushbu funktsiya tarmoq ishlash samaradorligida katta ahamiyaitga ega, lekin ko‘pincha e’tibordan chetda qoladi. Ko‘p hollarda faollashtirish funksiyasi sifatida moslashtirilmaydigan funktsiyalardan biri tanlanadi. Adaptiv sigmasimon yoki ReLU funktsiyalaridan juda ko‘p holatlarda foydalaniladi, ammo bu funktsiyalar kamchiliklarga ega, chunki bitta cheklangan hududdan olingan ma’lumotlarning moslashuvi umumiy natijalarga ta’sir qiladi. Shuning uchun maqolada erkin tugunlar bilan moslashuvchan kvadratik B-splayn funktsiyalaridan foydalanish taklif qilindi. Splayn o‘z qo‘llanilish ko‘lamini kengaytirayotgan faollashuv funktsiyasi bo‘lib, aynan approksimatsiya shartini qanoatlantiradi. Bu esa neyron tarmoqlarda (overfitting) keragidan ortiq moslashishning oldini oladi. Shu jumladan splayn takrorlanish xossasi takrorlanuvchi neyron tarmoqlar strukturasiga mos tushadi.

Kalit so‘zlar: ReLU, neyron tarmoq, bipolyar bog’lanish, monopolyar bog’lanish, splayn funktsiyalar, kvadratik B-splayn, bo‘lak-polinomial usullar.

Abstract

In the last decade, artificial neural networks and machine learning have become the most used areas for solving complex real-world problems. In particular, problems that are considered too difficult or in some cases impossible to solve with computers are of increasing interest in both academia and industry. This paper considers the digital processing of one- and two-dimensional signals using an artificial neural network. Neural networks are based on the so-called activating function of neurons. This feature is critical to network performance but is often neglected. In most cases, one of the non-adaptive functions is chosen as the activation function. Adaptive sigmoid or ReLU functions are used in many cases, but these functions have disadvantages because adapting data from one limited area affects the overall results. Therefore, the paper proposes the use of flexible quadratic B-spline functions with free nodes. Spline is an activation function that expands the scope and exactly satisfies the approximation condition. This prevents overfitting in neural networks. Including the recurrence property of splines corresponds to the structure of recurrent neural networks.

Key words: ReLU, neural network, bipolar coupling, monopolar coupling, spline functions, quadratic B-spline, piecewise-polynomial methods.

KIRISH

Bugungi kunda olimlar tomonidan geofizika sohasida ko‘plab izlanishlar olib borilmoqda. Ayniqsa yer osti qazilma boyliklarini aniqlashda juda ko‘p qiyinchiliklar yuzaga kelmoqda. Yer qaridan radiatsiya nurlarini tarqatuvchi radiaktiv elementlarning qanday chuqurlikda joylashganligini aniqlash hozirgi kungacha muammoli masala bo‘lib kelmoqda. Bu masalani yechish uchun olimlar tomonidan har xil algoritmlar taklif etilmoqda. Ammo yer usti radiatsion signallaridan foydalanib yer qaridagai kimyoviy elementlarning joylashgan joyini bashoratlashda, bugungi kundagi foydalinalayotgan model va usullarda katta xatoliklar borligi sababli, yangi model va usullarga ehtiyoj sezilmoqda. Bu usullardan biri mashinali o‘qitish. Mashinali o‘qitishda asosan chiziqli regressiya dastlabki o‘rganiladigan algoritmlardan biri. Uni turli xil ma’lumotlar to‘plamlariga qo‘llanilganda turli hil afzalliklari va cheklovlari aniqlangan. U lokal va global o‘zgaruvchilar o‘rtasidagi chiziqli munosabatni bog’lashda asosiy vazifani bajaradi. Ushbu modelni yaxshilash sifatida ko‘p o‘lchovli regressiyadan foydalaniladi va bu ko‘pincha yaxshi natijalarni beradi. Ammo o‘zgaruvchanligi yuqori bo‘lgan ma’lumotlar to‘plamlarida polinomli regressiyadan foydalanish haddan tashqari moslashishga olib keladi. Bu esa neyron tarmoq qurilganda, ularning yashirin qatlamlaridagi ma’lumotlar bilan yaxshi

ishlamaydi. SHuning uchun hozirgi kundu regression Splayn funktsiyalaridan foydalanish tafsiya etilmoqda. Neyron tarmoqlarning negizida neyronlarning faollashuv funktsiyasi deb ataladigan qismi joylashgan. Ushbu funktsiya neyron tarmoqning tezkor va aniqishlashida eng asosiy ahamiyat kasb etadi. Ko‘p holatlarda faollashtirish funktsiyasi sifatida moslashuvchan funktsiyalar tanlab olinadi. Misol uchun sigmasimon yoki ReLU funktsiyalaridan foydalaniladi. Ularning asosiy kamchiliklari shundaki, funktsiyalarning qiymatlari hardoim 0 va 1 oralig’ida yotadi. Bu qiymatlar esa logistik regressiya muammolarini yechishda ko‘proq talab etiladi. Signallarni qayta ishlash va bashoratlarni to‘g’ri amalga oshirish uchun, neyron tarmoqlarda bu funktsiyalardan foydalanish approksimatsiya jarayonida absalyut xatoliklarning oshib ketishiga olib keladi. SHuning uchun biz erkin tugunlar bilan moslashuvchan splayn funktsiyalaridan foydalanishni taklif qilamiz.

Bir o‘zgaruvchili B-splayn funktsiyalar - bu tugun nuqtalar to‘plamini bog’laydigan silliq egri chiziqli bo‘laklariga nisbatan ta’riflanishiga aytiladi. Ikki ketma-ket tugun o‘rtasidagi splaynning har bir qismi bo‘lak deb ataladi. Har bir bo‘lakda splayn **d** darajali polinom funktsiyasi bilan ifodalanadi. Kvadratik splayn doirasida u ikkinchi tartibli polinomlarga e’tibor qaratiladi, d = 2.

$$B_{i,\,2}\left(t\right)=\frac{t-t_i}{t_{i+2}-t_i}B_{i,\,1}\left(t\right)+\frac{t_{i+3}-t}{t_{i+3}-t_{i+1}}B_{i+1,\,1}\left(t\right)$$

$$B_{i,\,2}\left(t\right)=\begin{cases}\dfrac{t-t_i}{t_{i+2}-t_i}\cdot\dfrac{t-t_i}{t_{i+1}-t_i}, & if\ \ t\in\left[t_i,\ t_{i+1}\right]\\ \dfrac{t_{i+2}-t}{t_{i+2}-t_{i+!}}\cdot\dfrac{t-t_i}{t_{i+2}-t_i}+\dfrac{t-t_{i+1}}{t_{i+2}-t_{i+1}}\cdot\dfrac{t_{i+3}-t}{t_{i+3}-t_{i+!}}, & if\ \ t\in\left[t_{i+!},\ t_{i+2}\right]\\ \dfrac{t_{i+3}-t}{t_{i+3}-t_{i+1}}\cdot\dfrac{t_{i+3}-t}{t_{i+3}-t_{i+2}}, & if\ \ t\in\left[t_{i+2},\ t_{i+3}\right]\\ 0, & акс\quad холда\end{cases}$$

Yuqoridagi keltirilgan formulani [0, 3] vaqt oralig’ida ochib chiqadigan bo’lsak quyidagicha ifoda paydo bo’ladi.

$$\frac{\partial r}{\partial w_i} = \frac{2}{N}\sum_{i=0}^{N}(\varphi_i(x) - y_i)\cdot\varphi_i(x)'$$

$$\frac{\partial r}{\partial w_{i+1}} = \frac{2}{N}\sum_{i=0}^{N}(\varphi_{i+1}(x) - y_{i+1})\cdot\varphi_{i+1}(x)'$$

$$\frac{\partial r}{\partial w_{i+2}(x)} = \frac{2}{N}\sum_{i=0}^{N}(\varphi_{i+2}(x) - y_{i+2})\cdot\varphi_{i+2}(x)'$$

Bu funktsiyalarga [0, 3] vaqt oralig'ida 0. 1 qadam bilan qiymat kiritadagan bo'lsak 1. 1-rasm ko'rinishidagi grafik paydo bo'ladi.

1-rasm. Oraliqlarda takrorlanuvchi B-splayn

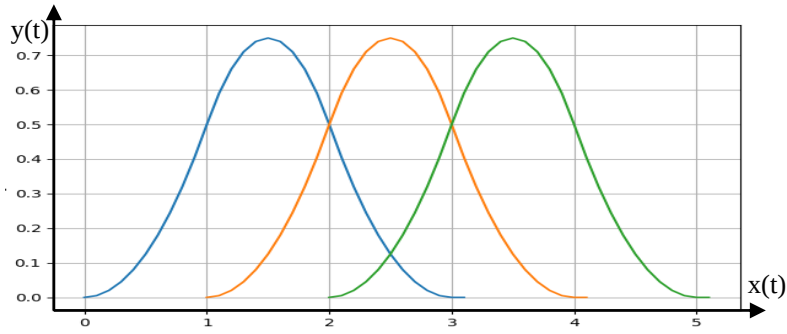

Splayn funktsiyasi har uchta oraliqda takrorlanadi va signallarning qiymatini tiklaydi. Signallarning qiymatini tiklash jarayonida approksimatsiya shartini qanoatlantiradi va shuning uchun bu funktsiya interpolyatsiya shartiga bo'ysinuvchi funktsiyalarga nisbattan aniqligi past hisoblanadi. Bu funktsiya asosida bir o'lchovli geofizik signallarni tiklashni amalga oshiramiz.

$$c(t) = \sum_{i}^{i+d} Q_i B_{i,\,d}\,(t)$$

$c(t) = \left[x_c(t),\ y_c(t)\right]$ Dekart koordinata sistemasida t da baholangan splayn egri chiziq koordinatalari $\langle \vec{x};\ \vec{y} \rangle$. Q_i - tugun nuqtasi koordinatalari, d - parametrik egri chiziqning darajasi, $B_{i,\,d}\,(t)$ d-darajali aralash funktsiyalar.

2-rasm. KvadratikB-splayn asosida bir o'zgaruvchili signallarni tiklash
y(t)

Yuqoridagi grafikda geofizik signalni approksimatsiyaqilish ifodalangan.

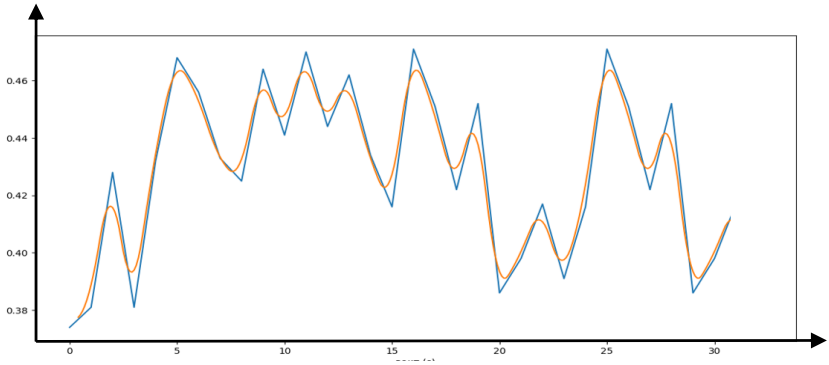

1-jadval.

Bir o’zgaruvchili geofizik signalni kvadratik B-splayn asoaida

№			№		

JadvaldagiXi(t) - kiruvchi signalning qiymati. Bi(t)-signalning approksimatsiya qilishdan olingan natijalar. Yuqoridagi jadvalda Δ_1 - 0. 0155absolyut xatolik. Δ_2 -3. 5% nisbiy xatolik.

II. ASOSIY QISM

Ikki o’zgaruvchili B-splayn funktsiyalarda asosan $\vec{x}$ va $\vec{y}$ yo’nalishlari bo’ylab tugunlarning alohida tashkil etilishi eng asosiy omil

hisoblanadi. Haqiqatan ham, parametrik sirtni qurish uchun tugunlarning uyushgan to'r tarmog'iga ega bo'lishi juda muhimdir. Tugunlar to'g'ri mos tugunlarning ortonormal koordinatalari to'plamiga mos keladi $\langle \vec{x},\ \vec{y},\ \vec{z} \rangle$ [4;2].

$$S(u,\ v) = \sum_{i}^{i+d} \sum_{j}^{j+d} Q_{i,\ j} \cdot B_{i,\ d}(u) \cdot B_{j,\ d}(v) \quad (6)$$

Bu yerda:

u – fazoviy tizimning parametrik sirtni birinchi yo'nalishda kuzatib boruvchi ichki parametri;

v – ikkinchi yo'nalishda parametrik sirtni kuzatib boradigan fazoviy tizimning ichki parametri, $S(u,\ v) = [x_s(u,\ v);\ y_s(u,\ v);\ z_s(u,\ v)]$ da baholanadigan Dekart koordinata tizimidagi parametrik sirt koordinatalari;

d-har ikki yo'nalishdagi splayn darajasi;

$Q_{i,\ j}$ - boshqaruv nuqtasi koordinatalari,

$B_{i,\ d}(u)$ va $B_{i,\ d}(v)$ o'zlarining tegishli ichki parametrlari uchun d-darajali B-splayn funktsiyalardir[1;101].

$S(u,\ v)$-bu C^1 sinfining funktsiyasi, chunki bikvadratik splaynlar chegaralardan tashqari barcha parametrik sirtlarda birinchi hosilalarning uzluksizligini kafolatlaydi. Kvadratik B-splayn funktsiyalarining yana bir xossasi shundaki, u maьlum bir nuqtada takrorlanuvchi [2;15]. Bu esa neyron tarmoqlarda faollashtiruvchi funktsiya sifatida qo'llash imkonini beradi.

$S(u, v)$ - bu C^1 sinfining funktsiyasi, chunki bikvadratik splaynlar chegaralardan tashqari barcha parametrik sirtlarda birinchi hosilalarning uzluksizligini kafolatlaydi. Yuqoridagi (6) formula yordamida ikki

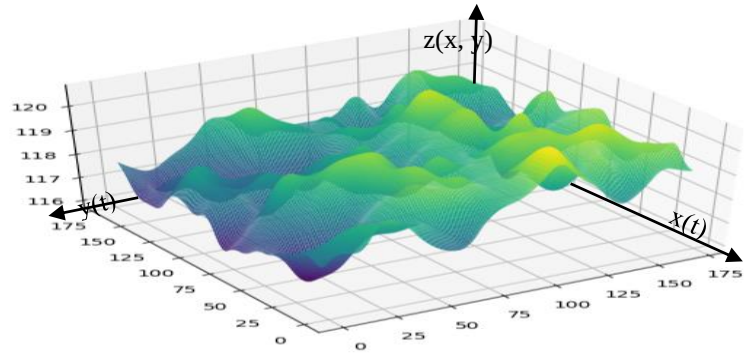

o'lchovli signallarni qayta tiklash amalga oshirilsa 1. 3 – rasm ko'rinishidagi grafik paydo bo'ladi.

3-rasm. Kvadratik B-splayn asosida ikki o'zgaruvchili signallarni tiklash

Yuqoridagi grafikda ikki o'zgaruvchili geofizik signallarni raqamli ishlash jarayoni tasvirlangan. Bu grafikdagi eng baland cho'qqilar radiatsiya miqdori yuqori ekanligini va kimyoviy elementlarning o'sha joyda ko'p miqdorda joylashganligini ko'rsatadi. Yuqoridagi jadvalda Δ_1 - 0. 7 absolyut xatolik. Δ_2 -0. 59% nisbiy xatolik. Jadvalda ko'rinib turibdiki absalyut xatolik yuqori. Bu xatolikni kamaytirish maqsadida B-splayn funktsiyalar yordamida neyron tarmoq qurishni va shu yordami yer osti radiaktiv elementlarining joylashgan joyini bashoratlashni ko'rib chiqamiz.

Ma'lum bir davrda takrorlanuvchi tarmoq qandaydir boshlang'ich holatdan boshlanadi va u boshqa holatga yetguncha rivojlanadi. Bu vaqtda mashg'ulotlar to'xtatiladi va tarmoq asl holatiga qaytariladi, shundan so'ng keyingi o'quv davri boshlanadi. Dastlabki holat barcha davrlar uchun bir xil bo'lishi shart emas. Har bir davrning dastlabki holati avvalgisining yakuniy holatidan farq qilishi muhimdir [9;205].

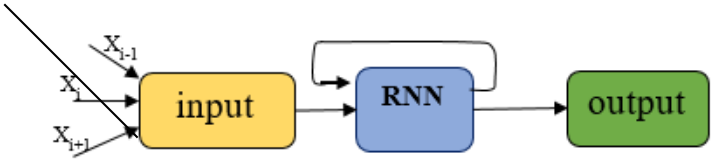

4-rasm. Eng sodda takrorlanuvchi neyron tarmoq arxitekturasi

Yuqoridagi arxitekturada ko'k rangdagiRNN bloki hisoblanadi. Uning kirish vektoriga va oldingi holatiga takrorlanish algoritmi qo'llaniladi. Bunday holda, birinchi kiruvchi qiymatdan x_{i-1}, oldin hech qanday qiymat mavjud emas. SHuning uchun ikkinchi kirish x_i, qiymatidan takrorlanish algoritmni qo'llashni boshlaymiz [9;207].

$h_t = f(h_{t-1}, x_t)$(7)

h_t – hozirgi holat, h_{t-1} – oldingi holat, x_t – kirish holati.

$h_t = \tanh(W_{hh} h_{t-1} + W_{xh} x_t)$(8)

W_{hh} – takrorlanuvchi neyrondagi og'irlik, W_{xh} – neyron kirish qiymatidagi og'irlik.

$y_t = W_{hy}, h_t$(9)

y_t – chiqish, W_{hy} – chiqish og'irligi. Kirishning birinchi qiymati, x_t tarmoqga beriladi [9;210].

Neyron tarmoqning aniqligini oshirish uchun faollashtiruvchi funktsiyasi sifatidaB-splayn funktsiyasi taklif etildi. Buning uchun rekurrent neyron tarmog'ining arxitekturasi va algoritmi ishlab chiqildi [9;212].

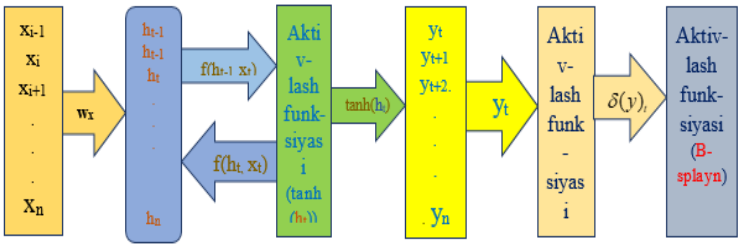

5-rasm. Taklif etilayotgan rekurrent neyron tarmoq arxitekturasi

Hosil qilingan neyron tarmoq avvalgi qazilgan hududlardagi rudalar joylashgan qatlamlardan olingan signallar bilan o'qitiladi. Bu jarayonda yangi bashoratlanayotgan hududdagi yer sirtidan olingan signal bilan gradientlar integratsiya qilinib, yer ostidagi rudalar qatlamini bashoratlash uchun testlash jarayoni amalga oshiriladi [11;217].

Ikki o'lchovli radiatsion signallar rudalar joylashgan joylar va yer usti qatlamlarida har xil holatda aks etadi. CHunki, yer osti qatlamlarda aynan rudalarning aniq spektral energiyalari aniqlansa, boshqa qatlamlarda radiatsion signallarga aks ta'sir etuvchi qatlamlar mavjud bo'ladi. Ayniqsa, qo'rg'oshin qatlami rudalardan keyin joylashgan bo'lsa, unda yer sirtiga juda kam miqdorda radiatsion signal tarqaladi. Qo'rg'oshin yo'q joylarda esa radiatsion signalni ko'proq ko'rsatadi [7;10]. SHuning uchun yer sirtida aniqlangan radiatsion signallar orqali yer osti qatlamlarini bashoratlashda katta xatoliklar yuzaga keladi. Bu xatoliklarni kamaytirish va yer ustki signallar yordamida yer qariga chuqurlik qazimagan xolda rudalar qatlamini aniqlash hamda bu orqali quduqlar qazish sonini kamaytirib iqtisodiy samaradorlikka erishish masalalari o'rganilmoqda. Taklif etilayotgan arxitekturada softmax aktivlash funktsiyasidan keyin, aktivlash funktsiyasi sifatida kvadratik B-splayn olingan va algoritmi quyidagicha.

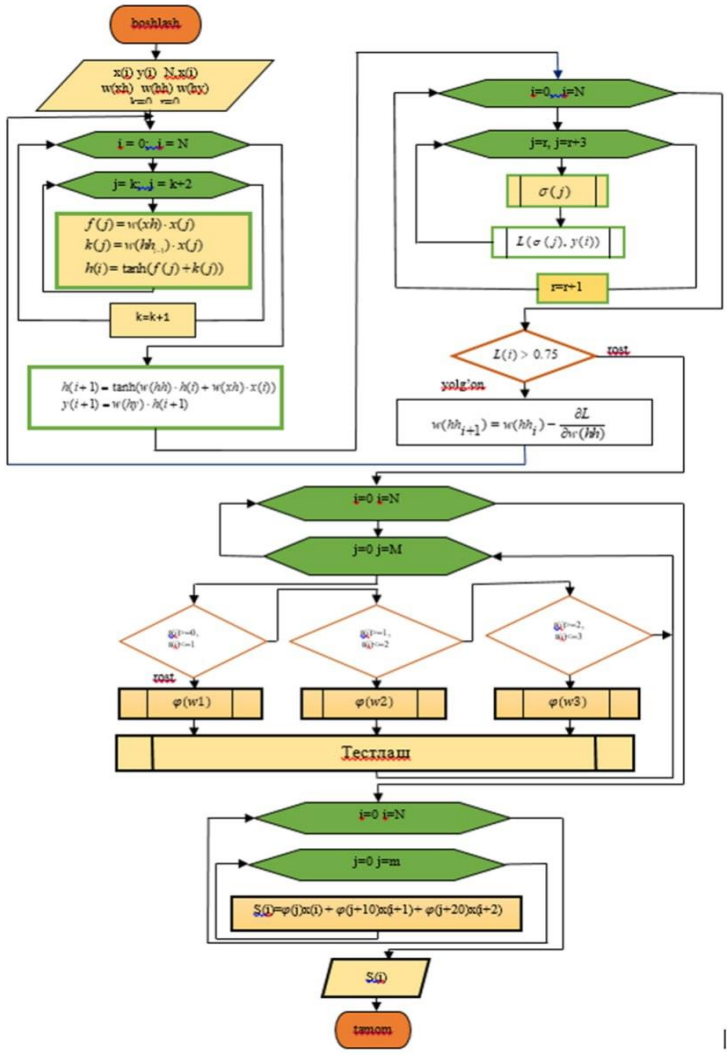

6-rasm. Neyron tarmoq qurish va ikki o'lchovli signallarga raqamli ishlov berish algoritmi blok sxemasi

2-jadval.

Geofizik signallarni tiklashda absolyut va nisbiy xatoliklarni baholash

№		
Δ_1		
Δ_2		

Jadvaldagi natijalardan B-splayn asosida qurilgan neyron tarmoqlar aniqligi yuqori ekanligiko'rinib turibdi[11;85].

Signallarni qayta tiklashda haqiqiy qiymatga yaqin qiymat olish uchun kvadratik B-splayn asosida neyron tarmoq arxitekturasini qurishning matematik modelini ko'rib chiqamiz. Buning uchun quyidagi formuladan foydalanamiz:

$$\begin{aligned}
\frac{\partial r_{i,j}}{\partial w_{i,j}} &= \frac{2}{N}\sum_{i=0}^{N}\sum_{j=0}^{N}(\varphi(x_{i,j}) - y_{i,j})\cdot\varphi(x_{i,j})' \\
\frac{\partial r_{i+1,j+1}}{\partial w_{i+1,j+1}} &= \frac{2}{N}\sum_{i=0}^{N}\sum_{j=0}^{N}(\varphi(x_{i+1,j+1}) - y_{i+1,j+1})\cdot\varphi(x_{i+1,j+1})' \\
\frac{\partial r_{i+2,j+2}}{\partial w_{i+2,j+2}} &= \frac{2}{N}\sum_{i=0}^{N}\sum_{j=0}^{N}(\varphi(x_{i+2,j+2}) - y_{i+2,j+2})\cdot\varphi(x_{i+2,j+2})'
\end{aligned} \qquad (10)$$

Aniqlangan gradient qiymatlaridan foydalanib, yer ustidan olingan signallar yordamida, yer qarini qazilmagan hududidagi rudalar joylashgan qatlamlarni aniqlashni testlab ko'ramiz [11;208].

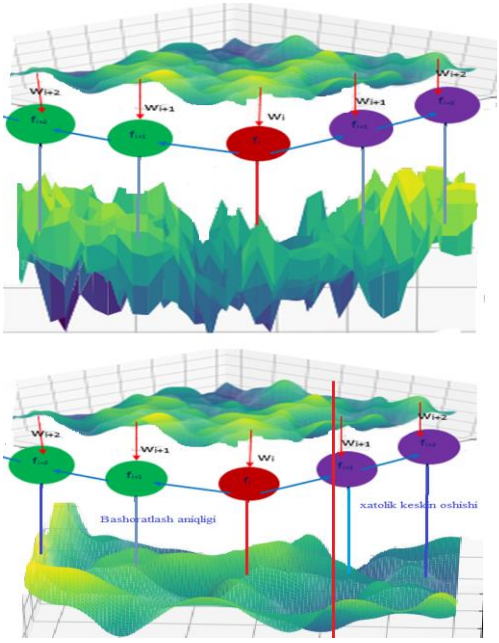

5-rasm. Rekurrent neyron tarmoq asosida yer ostki qatlamini aniqlash jarayoni

3-jadval.

Ikki o'zgaruvchili geofizik signallarni tiklash va rudalar qatlamlarini bashoratlashda absolyut va nisbiy xatoliklarini baholash

№					
Δ_1					
Δ_2					
t_1					

III. XULOSA

Bugungi kunda barcha sohaga sun'iy intellekt usullari kirib kelmoqda. Bu usullarning samaradorligi ehtimoliy qiymatlardan foydalanib xatolikni minimal darajaga tushirish, bashorat qiymatlaridan foydalanib kerakli natijalarni yuqori aniqlikda keltirib chiqarishdan iborat. SHu bois, bu o'rinda bir nechta faollashtirish funktsiyalari orasidan B-splayn funktsiyasi tanlab olindi va ularni bu funktsiya yordamida neyron tarmoqlarda qo'llash ko'rib chiqildi. Ushbu metodika yordamida yer ostida joylashgan foydali radioaktiv rudalar o'rni va ularning o'lchamlarini burg'ulash ishlarini o'tkazmay turib ham aniqlash mumkinligini ko'rsatadi. Bu metodika asosida olingan dasturiy natijalarni real o'lchash natijalari qiymatlariga mosligini 20 foizgacha oshirishi mumkin. Mazkur metodikaning yer ostida joylashgan foydali radioaktiv rudalardan chiquvchi ionlashtiruvchi nurlar asosida hosil bo'ladigan spektral energiya va chastotaga bog'liq radiatsion fon qiymatlarini baholashda qo'llanilishi istiqbolli hisoblanadi.

ADABIYOTLAR

Isroilov M. I. , Hisoblash metodlari. №1, 1988. Toshkent. – B. 45-52.

Завялов Ю. С. , Квасов Б. И. , Миросҳнисҳенко В. Л. Методы сплайн-функсий. Москва: Наука, 1980. - 352 с.

Касимов С. С. , Зайнидинов Х. Н. Базисные сплайн в задачах восстановления одномерных и многомерных зависимостей // Известия международной академии наук высчей школы. № 1, 2002, Москва. - С. 162- 167.

Shadimetov Kh. M. , Hayotov A. R. Construction of interpolation splines minimizing semi-norm in space// BIT Numer. Math. 2013. – 152 p.

Zaynidinov X. N. , Azimov R. K. , Azimov B. R. Funksiyalarni splayn funksiyalar bilan yaqinlashtirish // «Nazorat, optimallashtirish va dinamik tizimlar» nomli Respublika ilmiy anjuman. Andijon, 2019. – B. 49-50.

Алберг Дж. , Нильсон Э. , Уолш Дж. Теория сплайнов и ее приложения. – Москва: Мир, 1972. – 316 с

Гребенников А. И. Об одном методе построения интерполирующих кубических и бикубических сплайнов на равномерной сетке // Вест. Моск. Университета, вычисл. матем. и и кибер. 1978. – №4. – С. 12-17.

Завьялов Ю. С., Квасов Б. И., Мирошниченко В. Л. Методы сплайн-функций. – Москва: Наука, 1980. – 352 с.

Z. Xakimjon and A. Bunyod, “Biomedical signals interpolation spline models, ” in *2019 International Conference on Information Science and Communications Technologies (ICISCT)*, Nov. 2019, pp. 1–3, doi: 10. 1109/ICISCT47635. 2019. 9011926

D. Singh, M. Singh, and Z. Hakimjon, “Evaluation methods of spline, ” in *SpringerBriefs in Applied Sciences and Technology*, 2019

H. Zaynidinov, S. Ibragimov, G. Tojiboyev, and J. Nurmurodov, “Efficiency of Parallelization of Haar Fast Transform Algorithm in Dual-Core Digital Signal Processors, ” in 2021 8th International Conference on Computer and Communication Engineering (ICCCE), Jun. 2021, pp. 7–12, doi: 10. 1109/ICCCE50029. 2021. 9467190.

H. Zaynidinov, S. Ibragimov, G. Tojiboyev, and J. Nurmurodov, “Efficiency of Parallelization of Haar Fast Transform Algorithm in Dual-Core Digital Signal Processors, ” in 2021 8th International Conference on Computer and Communication Engineering (ICCCE), Jun. 2021, pp. 7–12, doi: 10. 1109/ICCCE50029. 2021. 9467190.

H. Zaynidinov, S. Ibragimov, and G. Tojiboyev, “Comparative Analysis of the Architecture of Dual-Core Blackfin Digital Signal Processors, ” in 2021 International Conference on Information Science and Communications Technologies (ICISCT), Nov. 2021, pp. 1–4, doi: 10. 1109/ICISCT52966. 2021. 9670135.

Xaykin S. Neyronnыye seti: polnыy kurs. 22ye izd. per. s angl. - M. Izd. dom «Vilyams» 2006-452s

Мусаев А. А, Сердюков Ю. П. Модели сигналов с оптималными характеристиками во временной и частотных областях // Математические методы в технике и технологиях: сб. тр. XXИХ междунар. науч. конф. : в 12 т. Т. 3 / Саратов. гос. техн. ун-т. 2016. С. 116-123.

ANALYSIS OF ENERGY DEVICE INDICATORS WITH ENERGY CURRENTS IN NEFT PROCESSING

Professor Shukhrat Gulyamov

assosiatsiya proffesorov

Annotation

The questions of thermodynamic exergy analysis of complex chemical-technological systems based on the study of the conversion of exergy in technological apparatuses and installations for the rational use of exergy circulating in the CTS are set forth. An exergy analysis of the existing ELOU-AVT unit at an existing oil refinery was carried out with an increase in its productivity providing the necessary degree of oil heating.

The structural optimization of energy-technological processes using the method of resolving terms of linear programming makes it possible to determine the structures of heat exchange systems that are optimal from the thermodynamic point of view.

An exergy analysis of energy-technological processes allows us to evaluate the effectiveness of individual processes, and allows us to evaluate the effectiveness of both individual processes and the entire installation. The calculation of the second component of exergy is based on the choice of the ideal gas model as the environment, which allows indirect calculation of it, without having the exact composition of the process stream.

This study is aimed at identifying the best values for the parameters of energy efficient digital development of the petroleum and gas sector. Research methods - construction of a production function, regression analysis and linear programming. Based on the production function of Cobb-Douglas, the dependence of the sales volumes of the petroleum and gas sector of the economy on the costs of digitalization and labor costs was revealed; the regression analysis method provided the construction of a set of equations describing the impact of the costs of energy resources of petroleum and gas enterprises and the costs of digitalization on the total costs of enterprises for production and sales, the efficiency of using by-products from petroleum production and labor capital; the optimal values

of energy-efficient digital resource-saving development of the petroleum and gas sector of the economy have been determined, the achievement of which will ensure a decrease in the energy consumption of processes at the enterprises of the petroleum and gas complex. Thus, connections have been established and the trajectories of energy efficient functioning of the petroleum and gas sector of the economy have been determined. The research results can be applied within the framework of strategies for socio-economic development, sustainable development, as well as digitalization of the petroleum and gas complex and industrial enterprises

Keywords: chemical-technological systems, exergy analysis, energy-technological processes, industrial thermodynamics.

NEFTNI QAYTA ISHLASHDA ENERGIYA OQIMLARI VA QURILMALARI KO'RSATKICHLARINI TAHLIL QILISH

Annotatsiya

KTSda aylanib yuradigan eksergiyadan oqilona foydalanish uchun texnologik qurilmalar va qurilmalarda eksergiyaning konversiyasini o'rganishga asoslangan murakkab kimyoviy-texnologik tizimlarning termodinamik ekzergiyasini tahlil qilish masalalari keltirilgan. Mavjud neftni qayta ishlash zavodida mavjud bo'lgan ELOU-AVT blokining eksergiya tahlili uning unumdorligini oshirish bilan neftni isitishning zarur darajasini ta'minladi.

Chiziqli dasturlash shartlarini echish usulidan foydalangan holda energiya-texnologik jarayonlarni tarkibiy optimallashtirish termodinamik nuqtai nazardan maqbul bo'lgan issiqlik almashinuvi tizimlarining tuzilmalarini aniqlashga imkon beradi.

Energiya-texnologik jarayonlarning eksergiya tahlili individual jarayonlarning samaradorligini baholashga imkon beradi va individual jarayonlarning ham, butun o'rnatishning ham samaradorligini baholashga imkon beradi. Exergy-ning ikkinchi komponentini hisoblash ideal gaz modelini atrof-muhit sifatida tanlashga asoslangan bo'lib, bu jarayon oqimining aniq tarkibiga ega bo'lmasdan, uni bilvosita hisoblash imkonini beradi.

Ushbu tadqiqot neft va gaz sektorining energiya tejaydigan raqamli rivojlanish parametrlari uchun eng yaxshi qiymatlarni aniqlashga qaratilgan. Tadqiqot usullari-ishlab chiqarish funktsiyasini qurish, regressiya tahlili va chiziqli dasturlash. Kobb-Duglasning ishlab chiqarish funktsiyasidan kelib chiqib, iqtisodiyotning neft va gaz sektorini sotish hajmining raqamlashtirish xarajatlari va mehnat xarajatlariga bog'liqligi aniqlandi; regression tahlil usuli neft va gaz korxonalarining energiya

resurslari xarajatlari va raqamlashtirish xarajatlari ishlab chiqarish va sotish korxonalarining umumiy xarajatlariga, neft ishlab chiqarish va mehnat kapitalidan yon mahsulotlardan foydalanish samaradorligiga ta'sirini tavsiflovchi tenglamalar to'plamini qurishni ta'minladi; iqtisodiyotning neft va gaz sektorini energiya tejaydigan raqamli resurslarni tejashning maqbul qiymatlari aniqlandi, bunga erishish neft-gaz kompleksi korxonalarida jarayonlarning energiya sarfini kamaytirishni ta'minlaydi. Shunday qilib, aloqalar o'rnatildi va iqtisodiyotning neft va gaz sektorining energiya tejamkor ishlash traektoriyalari aniqlandi. Tadqiqot natijalari ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish, barqaror rivojlanish, shuningdek, neft-gaz kompleksi va sanoat korxonalarini raqamlashtirish strategiyalari doirasida qo'llanilishi mumkin.

Kalit so'zlar: kimyoviy-texnologik tizimlar, ekzergiya tahlili, energetik-texnologik jarayonlar, sanoat termodinamikasi.

Introduction

The modern development of chemical and petrochemical technology is characterized by an increase in unit capacities and an increase in the efficiency of existing facilities. This is due to qualitatively new structural solutions related to the organization of interaction and processing of energy flows between individual subsystems of industrial production and the need to maximize the use of energy from technological flows within production. Chemical-technological processes of industrial production are in direct connection with energy flows, forming a single whole - a chemical-technological system or an energy-technological installation which is aimed at solving two problems: the production of finished products of the required quality and the reproduction of energy needed to conduct the process. From these tasks, the problem of the maximum use of the energy of technological flows within the system [1] follows.

The most rational way to effectively combine energy and material transformations is to find the optimal structure for the interaction of individual nodes of energy technology production. Structural optimization allows, through the introduction of additional technological connections, to maximize the use of the internal energy resources of the system, thereby increasing its economic efficiency.

A distinctive feature of energy technology industries is the variety of sources and potentials of generated energy. In this regard, it becomes necessary to use for analysis and synthesis of the optimal organization of energy technological processes the method of exergy analysis, which

allows to correctly assess the quality and optimal distribution of available energy resources [2].

Exerget analysis of energy technological installations. The modern [2] development of chemical and petrochemical technology is characterized by an increase in unit capacities and an increase in the efficiency of existing facilities. This ILA qualitatively new structural solutions relating to the organization and interaction of the processing of energy flow between different subsystems of industrial production and the need to maximize the energy in the production process streams [1] . Chemical-technological processes of industrial production are in direct connection with energy flows, forming a single whole - a chemicaltechnological system or an energy-technological installation that is aimed at solving two problems: the production of finished products of the required quality and the reproduction of energy necessary for the process. From these tasks arises the problem of maximizing the use of the energy flow of technological flows within the system.

The most rational way to effectively combine energy and material transformations is to find the optimal structure for the interaction of individual nodes of energy technology production. Structural optimization allows, through the introduction of additional technological connections, to maximize the use of the internal energy resources of the system, thereby increasing its economic efficiency. The statement of the problem of the analysis of the installation of primary oil refining and its solution.

A distinctive feature of the power technology of production is in the variety and sources of generated energy potentials. In this regard, it becomes necessary to use the method of exergy analysis for analysis and synthesis of the optimal organization of energy technological processes, which allows one to correctly assess the quality and optimally distribute the available energy resources [2].

Statement of the problem and the decision. In this work, we consider a method for synthesizing the optimal structure of an energy-technology installation based on the use of structural-parametric optimization methods. The solution is based on the method of analyzing the effectiveness technological processes using the principle of thermodynamic analysis [1], which is the first in contrast to susche stvuyuschih can be used for all classes of existing energy -technological processes, including primary refining processes. The technique of exergy analysis of energy-technological processes is based on the processing of

exergy in technological devices. This approach allows you to objectively assess the possibilities of using the energy circulating inside the chemical-technological system [2].

In this work, we consider a method for synthesizing the optimal structure of an energy-technology installation based on the use of structural-parametric optimization methods. The solution to the problem is based on the method of analyzing the efficiency of energy technological processes using the principle of thermodynamic analysis [1], which, unlike the existing ones, can be used for all classes of existing energy - technological processes, including primary oil refining processes. The technique of exergy analysis of energy-technological processes is based on the processing of exergy in technological devices. This approach allows you to objectively assess the possibilities of using the energy circulating inside the chemical-technological system [2].

Analysis of the installation of primary oil refining. Assessment of the thermodynamic efficiency of primary oil refining processes (ELOU-AT, ELOU-AVT) is based on a study of the effectiveness of each individual unit.

When assessing the thermodynamic efficiency of processes and heat transfer without taking into account heat loss to the environment and not taking into account the hydraulic resistance of the heat exchanger (which is valid due to the constant pressure in the heat exchanger equipment for oil refineries), the heat transfer process efficiency coefficients are determined as follows.

$$\eta_N = \frac{T_T(T_x - T_o)}{T_x(T_T - T_o)}, \quad (1)$$

$$\eta_N = Q_T T_o \frac{(T_T - T_x)/(T_T T_x)}{E_{вх}}, \quad (2)$$

where Q_T is the amount of useful heat transferred; Tx (Tr) - average thermodynamic temperature of a cold (hot) stream.

When assessing the effectiveness of the rectification process, it is advisable to consider separately the processes of mass transfer and thermal processes: the actual rectification, reflux, heating of the circulating stream in the furnace.

The useful effect of the distillation proper for simple distillation columns can be found as the difference between the exergies of the products and the feed input stream.

$$N = E_p + E_W - E_f \quad (3)$$

Internal losses, that is, losses from irreversibility, for the mass transfer apparatus are associated with the adiabatic process in it. Internal losses are determined from the exergy balance of the distillation column.

$$\Pi = E_{w1} + E_{r1} + E_f - E_p - E_w - E_{r2} - E_{w2}. \quad (4)$$

External losses for the mass transfer apparatus will consist of the exergy of the steam and circulating streams r2 and w2 leaving it, resulting in the loss of exergy, minus the exergy of the stream r1, which returns to the column as reflux. External losses also include losses through the walls of the column, since they are small or can be neglected.

The spent exergy for rectification is exergy communicated to the circulating stream in the furnace, fed into the cube of the column, i. e. E_ (ex.) = E_w1. Hence, the coefficients of intensity and exergetic losses are:

$$\eta_N = \frac{E_P + E_w - E_f}{E_{w1}}, \quad (5)$$

$$\eta_N = \frac{E_{w1} - (E_P + E_w - E_f)}{E_{w1} + E_{r1} + E_f}. \quad (6)$$

In refineries, heating furnaces are used to heat the feed streams.

The costs in the process are equal to the exergy of fuel E_t and the exergy of enriched air E_b, necessary for complete combustion of the fuel. The intensity function is determined by the sum of the exergy of the flows exiting the furnace minus the sum of the exergy of the flows entering the furnace:

$$N = E_{c_2} + E_{c_4} + E_{П_2} - E_{c_1} - E_{c_3} - E_{П_1} \quad (7)$$

The intensity factor for the process of heating oil petroleum products in the furnace will look like:

$$\eta_N = \frac{E_{c2} + E_{c4} + E_{П2} - E_{c1} - E_{c3} - E_{П1}}{E_т + E_b} \quad (8)$$

The process of heating streams in furnaces is accompanied by both internal and external losses. Internal losses, that is, losses from the irreversibility of the process, are associated with two phenomena: irreversible combustion of fuel and irreversible heat transfer. They can be estimated from the exergy balance of the furnace

$$\Pi^1 = E_т + E_b + E_{c2} + E_{c3} + E_{п1} - E_{c2} - E_{c4} - E_{п2} - E_{g2} \quad (9)$$

External exergetic losses are determined by the exergy of flue gases E_ (dg)

The exergy loss coefficient is estimated by the equation:

$$\eta_n = \frac{E_T + E_b - (E_{c2} + E_{n2} + E_{c4} - E_{c1} - E_{c3} - E_{n1}}{E_T + E_b + E_{c1} + E_{c3} + E_{n1}} \quad (10)$$

Based on the exergetic analysis methodology under consideration, an exergy balance was calculated and the effectiveness of the existing ELOU-AVT-6 unit was calculated to identify reserves for increasing production efficiency and determining the optimal level of productivity. The calculation results are presented in tables I, 2.

It should be noted that, as shown by the calculation results (Table 2), the second component of exergy makes a significant contribution, and for the light fraction, since it is necessary to bring less energy to it than to heavy fraction, the first component rises. It follows that the light fractions have greater specific working capacity. This indicates the need to take into account the second component of exergy [5].

Table I

Heat exchangers		Distillation the columns			Tube furnaces		
		К - I	К-2, К-6 К-7, К-9	К-8	П-1	П-2	П-3
η_N	0,536-0,882	0,09 I	0, I63	0,I28	0, I68	0, I65	0, I6I
η_n	0,02 - 0,46	0,425	0,380	0,667	0,723	0,736	0,758

Furnaces with recovery boilers: η_N = 0, I70, η_n = 0,604.

The coefficient of thermodynamic efficiency of the system η_e = 0,069.

K as seen from the table, exergy efficiency analyzed.

Table 2

Process flow	E_1, $kcal$ / kg	E_2, $kcal$ / kg	E, $kcal$ / kg
Raw oil	0,077	60, 27	60,347
Couple fr. НК-180 из К- I	90,74	108,12	198,86
Topped oil from К- I	46,02	45,62	91,64
Couple fr., 85-180 из К-2	86,43	101,06	187,49
fr., 180-220 из К-6	11,37	80,77	92,14
fr., 220-280 из К-7	21,28	61,88	83,16
fr 280-350 из К-9	40,13	42,52	82,65
Fuel oil К-2	67,33	29,67	97,00
Stable gasoline from К-8	20,49	87,10	107,59

devices have rather high values, since exergy estimates for chemical and energy-technological processes are characterized by small values.

Only tube furnaces have large exergy loss ratios. This is due to the process of irreversible combustion of fuel and the irreversibility of heat transfer during heat transfer by the feed stream through the walls of the coils. As an additional analysis showed, the use of the heat of the exhaust flue gases for heating the waste heat boilers does not significantly increase the intensity coefficient. The coefficient of exergy losses is reduced by 15-20%

Analysis of heat transfer processes showed that they have the highest intensity coefficients and the lowest exergy loss coefficients. At the same time, heat exchangers in which heat transfer occurs at a high temperature level have higher efficiency indicators. As can be seen from the results, heat exchangers operate with different thermodynamic efficiency, which is explained by the irrational organization of the heat exchange system. Thus, an exergy analysis of the heat exchange system revealed the possibility of increasing its efficiency by changing the structural organization of flows.

A comparative evaluation of the efficiency of distillation colonies shows that the K-2 complex column with side stripping - sections K-6, K-7, K-9 is most efficient. This is explained by the non-adiabaticity of the separation process in a complex column due to heat removal by the 1st and 2nd circulation irrigation. The intensity coefficient of the K-8 gasoline stabilization column is quite high due to the fact that the lighter fractions taken from this column have a higher specific exergy. At the same time, stabilization columns have large exergy losses, which is explained by a large reflux ratio.

When analyzing the possibilities of increasing the plant productivity, we proceeded from the invariance of the fractional composition of the selected products, which allows us to analyze the operation of the columns with an increase in the load, regardless of the heat exchange system, and then organizing the thermal subsystem accordingly, to achieve the required thermodynamic operating modes.

In the mathematical description of the rectification processes of oil and oil products, a technique was used that is currently used both in the calculation of existing production facilities and in design calculations. The calculation procedure is based on a sectional representation of the rectification process with the determination of the effective temperature in each section, which characterizes the distribution of fractions between the upper and lower products based on absorption and stripping factors.

In order to verify the adequacy of the adopted mathematical model of the rectification process and correctly set the free information variables of the systems of equations of material and energy balances, an industrial

experiment was carried out, which consisted in determining the flow rates of products, pressure in the columns, temperature on the upper plates of the columns. An analysis was also made of the composition of the separation products in the columns.

In fig. I presents the results of the analysis of the columns when the load changes. It can be seen from the graphs that, when the load changes, the column intensity factors remain approximately constant up to a capacity of 8 (million tons) / year, after which they decrease. At the same time, the exergy loss coefficients are reduced. This is because the costs and benefits increase approximately proportionally, while the input exergy grows faster than the absolute magnitude of the exergy losses due to both exergy and phlegm exergy. With an increase in the load of more than 8 (million tons) / year, the beneficial effect decreases, since with an increase in the reflux ratio the amount of the upper product with the highest specific exergy decreases, which leads to an increase in the exergy coefficient of distillation columns [6].

A decrease in the exergy loss coefficients indicates an increase in the load, but since a decrease in the loss coefficient reduces the unit cost of fuel. On the graph, the area of plant productivity is highlighted that is most preferable from a thermodynamic point of view.

This circumstance is especially important in the analysis of oil refining processes, since it is not possible to establish the exact composition of oil and oil products. The technique allows the analysis refining product operate fractional composition of process streams. Thus, the energy analysis of complex chemical-technological systems makes it possible to evaluate the effectiveness of both individual technological processes and the technological installation as a whole. When calculating the exergy of oil and oil products, it is advisable to calculate the second component of exergy based on the choice of an ideal gas as the environment. This approach allows you to indirectly carry out its calculations without having the exact composition of the analyzed technological parameter.

Conclusion

As follows from the results of the exergy analysis, there is the possibility of increasing the efficiency of the heat exchange system due to the rational organization of its structure, which will reduce fuel costs for heating oil or increase plant productivity. Based on the methodology of structural optimization of thermal subsystems, a search was made for the optimal structure of a heat exchange system that provides a given

temperature of oil at the entrance to the topping column at a capacity of 8 (million tons) / year.

The task of finding the optimal heat transfer system was solved for a given total heat transfer surface, taking into account the reserve production capacities.

The optimal structure of the thermal subsystem is shown in Fig. 2 and can be selected as a heat exchange system for ELOU-AVT-6.

In contrast to the initial scheme of the thermal subsystem, the calculated optimal scheme has a three-stream structure for crude oil, which is associated with an increase in productivity. However, even greater crushing of the oil flow is obviously impractical, since this leads to a decrease in the linear velocity of the process flows and, as a consequence, to a deterioration in the heat transfer process.

An exergy analysis of the reconstructed unit for primary oil refining showed that the efficiency of both individual units and units, and the entire unit as a whole, increased. Thermodynamic efficiency The perfection of the reconstructed installation is 0. 072. Increasing the thermodynamic efficiency of the installation by reducing exergy losses brings to a decrease in specific fuel consumption by 5. 5%.

Thus, the structural optimization of energy-technological processes using the method of resolving terms of linear programming makes it possible to determine the structures of heat exchange systems that are optimal from the thermodynamic point of view.

An exergy analysis of energy-technological processes allows us to evaluate the effectiveness of individual processes, and allows us to evaluate the effectiveness of both individual processes and the entire installation. The calculation of the second component of exergy is based on the choice of the ideal gas model as the environment, which allows indirect calculation of it, without having the exact composition of the process stream.

Assessment of the thermodynamic efficiency of typical processes of oil refineries based on the use of intensity factors and exergy losses.

In order to identify production reserves and adjust mathematical models, an industrial balance experiment was conducted on the existing ELOU-AVT-6 installation. Exergy analysis of the current installation ELOU-AVT-6 indicates the possibility of increasing its productivity. An optimal version of the heat exchange system for the installation is

proposed with an increase in its productivity, which provides the necessary degree of oil heating.

Literature

Prigogine I. , Condep D. Modern Thermodynamics, Moscow, Mir, 2002 - 231 p.

Bazarov I. P. Thermodynamics, Textbook, 5th edition, Because of St. Petersburg, Doe, 2010 - 377 p.

Yusupbekov NR, Gulyamov Sh. M. , Zainutdinova MB, Khojieva N. J. Analysis of information characteristics of chemical technology objects, Journal of Chemical Technology. Control and management "Tashkent, No. 1 (85). 2019 - S. 83-88

Balunov A. P. , Maykov V. P. Entropy and information in the theory of rectification, University proceedings, series "Chemistry and Chemical Technology", vol. 46, No. 9, 2003-p. 54-59

Brodnyansky V. M. , Fratshke V. , Mikhalek K. Exergetic method and its applications, Moscow, Energoatoimizdat, 1988 - 231 p.

Tsirlin A. M. Optimal processes in macrosystems, Moscow, Nauki, Fizmatlit, 2012 - 246 p.

Gulyamov Shukhrat Manapovich, Khojieva Nasiba Jumabaevna, Sitora Isakova**. Oxergy analysis of the installation of primary oil refining**. Chemical Technology, Control and Management, 11-20-2020- Tashkent

N. R. Yusupbekov, Sh. M. Gulyamov, MB Zaynutdinova, N. J. Khojieva, "Analytical Information Technology Characteristics of Chemical Technology" Control and Upgrading. ; №5) Tashkent 2019 No. 1 (85) - S. 83-88

N. R. Yusupbekov, Sh. M. Gulyamov, Yu. Sh. Avazov, MB Zaynutdinova, N. J. Khojieva, Analysis of information characteristics of chemical technology objects "International Journal of Advanced Research in Science, Engineering and Technology" Vol. 6, Issue 5, May 2019. –p. p. 3480-3486

N. R. Yusupbekov, Sh. M. Gulyamov, N. J. Khojieva , Yu. Sh. Avazov, Thermodynamic process of modeling and optimization of process technology "Chemical technology. Control and up-to-date " (05. 00. 00; №5) Tashkent 2019 No. 3 (87). –46-49

Yusupbekov N. R. , Gulyamov Sh. M. , Zaynutdinova MB, N. J. Khojieva , Avazov Yu. E. - Scientific-technical and information-analytical journal of

the Tashkent University of Information Technologies named after KHOREZMI (0204) Tashkent 4 (52) / 2019 –C. 95-105

N. R. Yusupbekov, Sh. M. Gulyamov, Yu. Sh. Avazov, M. B. Zaynutdinova, H. J. Hojieva. Analysis of information characteristics objects of chemical technology // “International Journal of Advanced Research in Science, Engineering and Technology”. -India. -Vol. 6. -Issue 5. May 2019. –PP. , 3480 - 3486. ,

Nodirbek Rustambekovich Yusupbekov, Shukhrat Manapovich Gulyamov, Yusuf Shodiyevich Avazov, Nasiba Jumabayevna Hojiyeva. “Methods of organizing energy-closed technology” // ISSN 1815-4840 Chemical technology. Control and management 2020, №2 (92) - pp. 21-28 (05. 00. 00;№12)

INTELLIGENT METHODS FOR AUTOMATIC INTRUSION DETECTION MODEL CONSTRUCTION IN INFORMATION SYSTEMS

Abduaziz ABDURAXMANOV

Tolibjon BO'RIBOYEV

Abstract

The article presents a set of tools that can be applied to various sources of audit data to create models of intrusion detection. The central element of this approach is to apply to the program methods Data Mining are widely collected data auditing to automatically construct models of intrusion detection that accurately capture the actual behavior (such as templates) intrusions and normal activities. This approach greatly reduces the need for manual coding and analysis models of intrusion, as well as insight in the choice of statistical indicators to profiles of normal use. Today's internets are made up of nearly half a million different networks. In any network connection, identifying the attacks by their types is a difficult task as different attacks may have various connections, and their number may vary from a few to hundreds of network connections. To solve this problem, a novel hybrid network IDS called NID-Shield is proposed in the manuscript that classifies the dataset according to different attack types. Furthermore, the attack names found in attack types are classified individually helping considerably in predicting the vulnerability of individual attacks in various networks. The hybrid NID-Shield NIDS applies the efficient feature subset selection technique called CAPPER and distinct machine learning methods. The UNSW-NB15 and NSL-KDD datasets are utilized for the evaluation of metrics. Machine learning algorithms are applied for training the reduced accurate and highly merit feature subsets obtained from CAPPER and then assessed by the cross-validation method for the reduced attributes. Various performance metrics show that the hybrid NID-Shield NIDS applied with the CAPPER approach achieves a good accuracy rate and low FPR on the UNSW-NB15 and NSL-KDD datasets and shows good

performance results when analyzed with various approaches found in existing literature studies. Research in network security is a vastly emerging topic in the domain of computer networking due to the ever-increasing density of advanced cyberattacks. The intrusion detection systems (IDSs) are designed to avert the intrusions and to protect the programs, data, and illegitimate access of the computer systems. The IDSs can classify the intrinsic and extrinsic intrusions in the computer networks of an organization and instigate the alarm if security infringement is comprised in an organization network

Keywords: Intrusion Detection Systems, Data Mining, audit data, patterns, association rules

AXBOROT TIZIMLARIDA HUJUMLARI AVTOMATIK ANIQLASH MODELINI YARATISHNING INTELLEKTUAL USULLARI

Annotation

Ushbu maqola tajovuzni aniqlash modellarini yaratish uchun turli xil audit ma'lumotlari manbalariga qo'llanilishi mumkin bo'lgan vositalar to'plamini taqdim etadi. Ushbu yondashuvning markaziy elementi bosqinlarning haqiqiy xatti-harakatlarini (masalan, naqshlari) va normal faoliyatni aniq aks ettiruvchi tajovuzlarni aniqlash modellarini avtomatik ravishda yaratish uchun keng to'plangan audit ma'lumotlariga ma'lumotlarni qidirish texnikasi dasturini qo'llashdir. Ushbu yondashuv qo'lda tahlil qilish va kirish shakllarini kodlash, shuningdek oddiy foydalanish profillari uchun statistik ma'lumotlarni tanlashda sezgi ehtiyojini sezilarli darajada kamaytiradi. Bugungi internetlar yarim millionga yaqin turli tarmoqlardan iborat. Har qanday tarmoq ulanishida hujumlarni ularning turlari bo'yicha aniqlash qiyin ishdir, chunki har xil hujumlar turli xil ulanishlarga ega bo'lishi mumkin va ularning soni bir necha dan yuzlab tarmoq ulanishlariga farq qilishi mumkin. Ushbu muammoni hal qilish uchun qo'lyozmada nid-Shield deb nomlangan yangi gibrid tarmoq identifikatorlari taklif qilingan bo'lib, ma'lumotlar to'plamini turli xil hujum turlariga ko'ra tasniflaydi. Bundan tashqari, hujum turlarida topilgan hujum nomlari alohida-alohida tasniflanadi, bu turli xil tarmoqlarda individual hujumlarning zaifligini bashorat qilishga yordam beradi. Gibrid NID-Shield NIDS CAPPER deb nomlangan samarali xususiyatlar to'plamini tanlash texnikasini va alohida mashinani o'rganish usullarini qo'llaydi. NSl-NB15 va NSl-KDD ma'lumotlar to'plamlari o'lchovlarni baholash uchun ishlatiladi. Mashinani o'rganish algoritmlari CAPPER-dan olingan qisqartirilgan aniq va yuqori darajadagi xususiyatlar

to'plamlarini o'qitish uchun qo'llaniladi va keyin qisqartirilgan atributlar uchun o'zaro tekshirish usuli bilan baholanadi. Turli xil ishlash ko'rsatkichlari shuni ko'rsatadiki, CAPPER yondashuvi bilan qo'llaniladigan gibrid nid-Shield NIDS-NB15 va NSL-KDD ma'lumotlar to'plamlarida yaxshi aniqlik darajasi va past FPRGA erishadi va mavjud adabiyot tadqiqotlarida topilgan turli yondashuvlar bilan tahlil qilinganda yaxshi ishlash natijalarini ko'rsatadi. Tarmoq xavfsizligi bo'yicha tadqiqotlar-bu rivojlangan kiberhujumlarning tobora ortib borayotgan zichligi tufayli kompyuter tarmog'i sohasida juda katta rivojlanayotgan mavzu. Kirishni aniqlash tizimlari (IDSs) kirishni oldini olish va dasturlarni, ma'lumotlarni va kompyuter tizimlarining noqonuniy kirishini himoya qilish uchun mo'ljallangan. IDSs tashkilotning kompyuter tarmoqlaridagi ichki va tashqi tajovuzlarni tasniflashi va agar xavfsizlik buzilishi tashkilot tarmog'ida bo'lsa, signalni qo'zg'atishi mumkin

Kalit so'zlar: intrusion detection systems, data mining, audit data, templates, association rules

Most intrusion detection approaches rely on system analysis and auditing of network data. Network traffic can be captured using packet capture utilities, and operating system activity can be logged at the system call level. The fundamental premise is that, when audit mechanisms are enabled, various pieces of evidence of both legitimate activities and intrusions will manifest in the audit data. Therefore, instead of statically analyzing all sources of software code, a more practical approach is used for intrusion detection, involving the analysis of audit records during the execution of network activities, system activities, and user actions.

INTRODUCTION

At an abstract level, Intrusion Detection Systems (IDS) identify features, i. e. , individual pieces of evidence, at the level of system events or network packet data in audit records. They also use various modeling and analysis algorithms to justify the existing evidence [1-4]. Traditionally, IDS systems are developed based on knowledge engineering techniques. Expert knowledge or network training, operating systems, and attack methods are used to select features and craft detection rules manually. Given the complexity of modern network environments and the sophistication of attackers, so-called expert knowledge often proves limited and unreliable.

On the other hand, data mining technology methods (Data Mining, DM) can be used to extract features and computational detection models

from a vast amount of audit data [5-15]. Features computed from data can be more "objective" than those selected by experts. Inductive learning detection models can be more "generalized" than manually coded rules (i. e. , they may perform better in terms of detecting new variants of known normal behavior or intrusions). Therefore, the DM approach can play a significant role in IDS development. It should be noted that DM methods can complement, not replace, the use of expert knowledge. The goal should be to provide tools based on quality statistics and machine learning principles to quickly and easily develop better ID models for IDS development. For example, experts can review and edit templates and create rules based on DM methods, translating them into efficient detection modules.

In general, Data Mining (DM) is the process of extracting useful models from large data repositories. The continuous development of DM technology has made various algorithms available, drawn from the fields of statistics, pattern recognition, machine learning, and databases. Several types of algorithms are considered particularly useful for audit data development:

Classification: This involves mapping data elements into one of several predefined categories. These algorithms typically "classify" output, such as in the form of decision trees or rules. The ideal application of intrusion detection is based on gathering a sufficient amount of "normal" and "abnormal" audit data for a user or program and then applying a classification algorithm to identify classifiers that can label or predict new unseen audit data as belonging to either the normal class or the abnormal class.

Association analysis: It determines relationships between fields in database records. The correlation of feature sets in audit data, such as the correlation between a command and its argument in historical user data, can serve as a basis for constructing profiles of normal users.

Sequence analysis: Models sequences of patterns. These algorithms can detect recurring sequences of audit events occurring simultaneously. These templates of recurring events provide guiding principles for incorporating temporal statistics into intrusion detection models. For example, templates from audit data containing Distributed Denial of Service (DoS) attacks imply that multiple host and service measurements should be included.

Examples of commercial implementations of DM methods in intrusion detection systems include projects like ADAM (Audit Data Analysis and Mining) at George Mason University [16-18], MADAM ID (Mining Audit

Data for Automated Models for Intrusion Detection) at Columbia University [9, 10], MINDS at the University of Minnesota [19-20], the Data Mining for Network Intrusion Detection project at MITRE Corporation [21], and several other developments.

In particular, the structure of the MADAM ID intrusion detection system is based on the application of DM methods to build intrusion detection models. The basic components of the structure include programs for training classifiers and meta-classifiers, associative rules for relationship and recurring event analysis for sequence analysis. It also contains an environment support allowing system integrators to interactively conduct the process of building and evaluating detection models. The end products are concise and intuitive rules that can detect intrusions and can be easily reviewed and edited by security experts as needed.

In general, the process of applying a DM-based IDS model can be summarized as the system shown in Figure 1. The initial binary audit data is first transformed into ASCII (American Standard Code for Information Interchange) network packet or host event data, which is then aggregated into connection records or host session records containing key features such as service, duration, and so on. DM programs are applied to connection records to compute recurring patterns (e. g. , associative rules and episode frequencies), which are, in turn, analyzed to generate additional connection record features. Classification programs, such as RIPPER [4, 22, 23], are then used for inductive learning of detection models. This process is naturally iterative, as poor classification model performance often indicates the need for more sophisticated patterns and feature engineering.

This process represents a crucial part of intrusion detection system development using Data Mining methods, allowing for the automated analysis and detection of anomalies in audit data to enhance the security of network infrastructure.

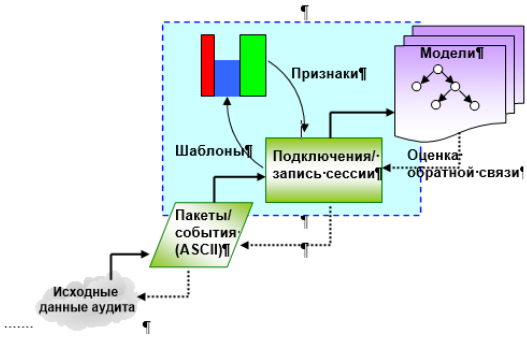

Figure 1 - Intrusion Detection Model Formation Process

In this approach, learning rules replace manual coding of templates and profiles, and feature sets and indicators are chosen by examining statistical regularities and computed from audit data. Meta-learning is used to train the correlation of evidence across multi-model intrusion detection and to create a combined detection model.

Such a model does not eliminate the need for preprocessing and analysis of raw audit data, such as tcpdump or BSM audit data. In fact, to build intrusion detection models for network systems, the proposed DM programs use preprocessed audit data where each record corresponds to a high-level event (e. g. , network connection or host session). Each record typically includes an extensive set of features describing event characteristics, such as connection duration, bytes transferred, and so on. While analyzing and summarizing raw audit data is an important task for IDS, it should be argued that common utilities should be initially developed by network and operating system experts and made available to all IDS systems as low-level building blocks. Bro and NFR can be considered examples of such reliable utilities as they both perform IP packet filtering and reassembly and allow event processing to output summarized connection records. This DM model assumes that such blocks can be applied in IDS construction.

An example of feature construction using the discussed DM model is provided in Figure 2.

However, it should be noted that this DM model produces models for detecting network and host system abuses as well as anomaly detection models for users. Therefore, efforts should be made to extend this model to build network and host anomaly detection models.

The first step in applying or developing DM approaches to applications is to form a basic understanding of the domain. Let's briefly consider the main characteristics of audit data.

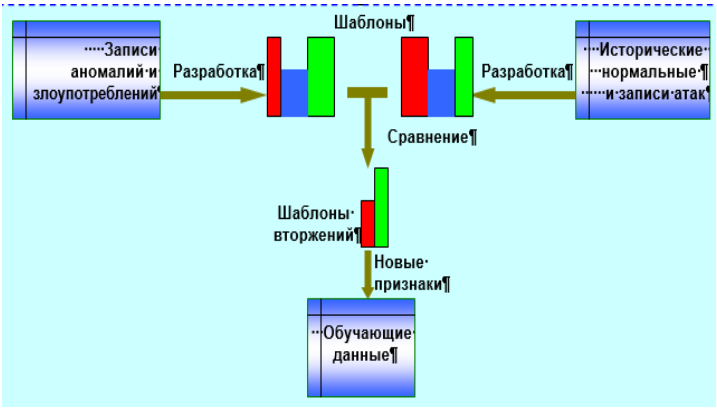

Figure 2 - Feature Construction Using DM Model

Firstly, audit system data is "raw, " meaning it is in binary format, unstructured, and time-dependent. For DM, it is necessary to preprocess audit data into a suitable form, i. e. , ASCII tabular data with attributes (or features). For example, data output from [26] contains binary records describing network packets. These records are sorted by timestamps (i. e. , packet arrival times). To analyze network connections, all data packets belonging to the same connection should be "summarized. " Connection data in ASCII format may include, for each connection, source and destination host addresses, services (e. g. , Telnet, FTP, etc.), bytes transferred, and more, describing the connection's activity. The main goal of preprocessing audit data is to extract and build relevant features that enable the development of effective detection models. DM's task is to develop methods for automating a series of data preprocessing and feature extraction processes.

Secondly, audit data contains extensive network and system semantics. For instance, network connections originating from the same host are likely to belong to that host, or a request for the same service may be a "repeat" to a specific user or active program. Such semantics or contextual information is highly valuable in intrusion detection. DM's task is to fine-tune generic connection algorithms to extract only relevant patterns from audit data.

Thirdly, audit data is high-speed and high-volume streaming data. Audit mechanisms are designed to record all network and system activities in high detail. While it can be guaranteed that some intrusion

evidence will be missed, the high speed and data volume require efficient detection model execution and efficiency. Otherwise, a prolonged delay in data analysis simply represents a time window for a successful attack. DM's task is to develop methods to calculate detection models that are not only accurate but also time-efficient.

The proposed algorithm for applying intelligent methods to automatically build intrusion detection models consists of three stages: template development, feature construction, and efficient model development.

The first stage begins with calculating associative rules and recurring episodes from audit data, capturing intra- and inter-audit record patterns. These recurring patterns can be seen as statistical summaries of network and system events captured during data audit, as they measure correlations between feature sets and the temporal co-occurrence of events.

Basic associative rule and recurring episode algorithms do not consider any domain-specific knowledge. In other words, assuming I is an interest score for a pattern p, then I(p) = f(support(p), confidence(p)), where f is a ranking function. As a result, basic algorithms can generate many rules that are "uninteresting" (i. e. , not useful). When configuring these audit data algorithms, knowledge-level schemes are included in the interest score. Assuming IA is an interest score for a pattern p containing specifically important (i. e. , "interesting") attributes, our extended interest score is represented as Ie(p) = fe(IA(p), f(support(p), confidence(p))) = fe(IA(p), I(p)), where fe is a ranking function that primarily takes into account the attributes in the pattern, followed by the support and confidence values.

Let's consider two types of important knowledge-level schemes regarding audit data:

Firstly, there is a partial "order of importance" among attributes from audit records. Some attributes are crucial in describing the data, while others provide auxiliary information. For example, a network connection can be uniquely identified by a combination of its start time, source host, source port, destination address, and destination port. These are essential features when describing network data. It can be argued that "relevant" associative rules should describe patterns associated with essential attributes. Essential attribute(s) act as an attribute axis when used as a constraint element in the associative rule algorithm. During candidate generation, the set should contain the value (values) of the attribute axis. It should be assumed that correlations between non-axis

attributes are not of interest. In other words, if pattern p contains the attribute axis (axes), then IA(p) = 1; otherwise, IA(p) = 0. To avoid an abundance of "uninformative" episode rules, basic recurring episode algorithms should be extended to compute recurring sequential patterns in two stages: calculate recurring associations using the attribute axis, and then generate recurring sequential patterns from these associations.

Another interesting knowledge-level scheme involves the fact that some attributes can be references to other attributes. A group of events is considered related if they have certain reference attribute values. For instance, connections to the same destination host can be related to each other. When designing templates for such related events, it's necessary to use the reference attribute as a constraint element. In other words, when forming an episode, an additional condition is that, at a minimum, records indicated by their component sets have the same attribute value(s) as the reference attribute(s). In other words, if sets r refer to the same reference attribute value(s), then IA(r) = 1; otherwise, IA(r) = 0.

Templates, i. e. , recurring episodes, computed using our extended algorithm, can be compared with a set of intrusions and templates from normal data to identify those that only manifest in intrusion data. These templates are then used to develop features [27]. The idea is to first transform the templates into numbers so that "similar" templates are associated with "close" numbers. Then, the compared template and intrusion template are identified and matched by comparing the numbers and ranking the results.

A coding procedure is proposed that converts each template into a numerical number, where the order of significance corresponds to the importance order of the features. During encoding, each unique feature value is mapped to digit/place values. The "distance" between two templates in this case is simply a number, where each digit/place value's value is the digital value of the absolute difference between two encodings. The comparison procedure calculates an "intrusion score" for each template from the intrusion data set, which is its lower bound distance score against all templates from the normal data, and the outputs are the top part of the templates with high intrusion scores as "intrusion-only" templates.

As an example, let's consider a synchronous attack (SYN flood attack) where an attacker uses many spoofed source addresses to send a batch of SYN connections (only the first SYN packet, a connection request) to the victim host's port (e. g. , HTTP) in a very short period (the victim's connection buffer is filled, leading to a denial of service). The table shows

one of the top intrusion-only templates obtained using services as the axis and dst_host as a feature.

Table - Example of Intrusion Pattern

Recurring Episode	Value
((Flag = S0, Service = http, dst_host = victim), (Flag = S0, Service = http, dst_host = victim) → (Flag = S0, Service = http, dst_host = victim) [0. 93, 0. 03, 2]	This recurring episode signifies that 93% of the time, after two HTTP connections with an S0 flag to the victim host, within 2 seconds from the first of these two connections, a third similar connection is established. The pattern occurs in 3% of the data.

Each of the intrusion patterns serves as a reference point for adding additional features to connection records when constructing more sophisticated classification models. In this case, the following automated procedure is used for syntactical parsing and feature construction of the repeating episode:

Let F0 (e. g. , dst_host) be used as a feature indicator, and the duration of the episode be w seconds. We add the following features, which are only considered for connections in the previous w seconds and are a fraction of the value in F0, like the current connection:

A feature calculated as the "unit count of this connection.

Let F1 be service, src_dst, or dst_host, except for F0 (e. g. , F1 is one of the selected features). If F1's value (e. g. , "http") is in all elements of the episode set, we add a feature that calculates the "percentage of connections sharing the same F1 value as the current connection. " Otherwise, we add a feature that calculates the "percentage of different Fi values. "

Let V2 be the value (e. g. , "S0") of feature F2 (e. g. , flag) except for F0 and F1 (i. e. , V2 is a value of non-essential features). If V2 is present in all elements of the episode set, we add a feature that calculates the "percentage of connections having the same V2. " Otherwise, if F2 is a numerical function, we add a feature that calculates the "average value of F2. "

This procedure analyzes the repeating episode and utilizes three operators: count, percentage, and averages, in constructing statistical features. These features are also temporal since they evaluate only connections within the time window w and jointly utilize the same feature indicator's value.

The feature construction algorithm is derived from a straightforward interpretation of the repeating episode. For instance, if the same feature value appears in all sets of episodes, there is a high percentage of records sharing the same value. Essential and non-essential features should be treated separately. Feature extraction describes the anatomy of intrusions, e. g. , "is the same service targeted (e. g. , port)?" Actual values, e. g. , "http, " are often not significant because the same attack method can be used against various targets, e. g. , "ftp. " However, the actual unidentified feature value, e. g. , flag = S0, often indicates an intrusion invariant as they generalize connection behavior according to network protocols. The "SYN Flood" template displays the results of the following additional features in the table: counting connections to the same dst_host in the last 2 seconds, among these connections, the fraction that has the same service, and the percentage that has the "S0" flag.

A detection model is considered effective if its latency (and analysis), detection, or computational costs are low enough for the model not to lag behind data stream execution time (i. e. , it can detect and respond to intrusion before significant damage occurs). The computational costs of the model mainly consist of the costs of computing the necessary features. Feature costs include not only the time required to calculate their values but also the delay in their readiness (i. e. , when they can be computed).

Let's categorize the features into three relative levels of costs. First-level features, such as services, are calculated using the majority of the first three packets (or events) of the connection (or host session). Typically, they require only simple record-keeping. Second-level features are calculated in the middle or at the end of the connection using only information from the current connection. They usually require straightforward "accounting. " Third-level features are calculated using information from all connections within the current connection's time window. They are often computed as aggregates of first and second-level features. Qualitative values for these cost levels should be assigned based on the measurement runtime with a prototype system developed using Network Flight Recorder (NFR) [28]: first-level costs are 5, second-level costs are 10, and third-level costs are 100. It is important to note that first and second-level features should be computed individually. However, since all three levels of features require iterating through the entire set of

currently connected windows, they can all be computed simultaneously in one iteration. This saves computational costs when multiple third-level features are calculated for the analysis of a given connection.

To reduce the computational costs of the intrusion detection model, the capabilities of low-cost features should be utilized while maintaining the desired level of accuracy. This approach involves creating multiple models, each of which utilizes the capabilities of different cost levels. Low-cost models are always evaluated first by the IDS, and high-cost models are only used when low-cost models cannot predict intrusion with sufficient accuracy. A comprehensive approach based on a set of RIPPER rules is proposed.

Before discussing the details of the proposed approach, it is necessary to outline the advantages and disadvantages of different forms of rule sets that RIPPER can generate: ordered or unordered.

Ordered rule sets: An ordered rule set has the format "if r1, then i1, else if r2, then i2, . . . , else default value. " Before learning rules from the dataset, RIPPER heuristically orders one of the following ways as the first heuristic class of orderings: +frequency, increasing frequency; -frequency, decreasing frequency; user-defined ordering; mdl, minimum description length of the heuristic ordering. After ranking the classes, RIPPER finds rules for extracting class1 from classes class2, . . . , classn, rules for extracting class2 from classes class3, . . . , classn, and so on. The final class, classn, becomes the default one. The end result is a single class always grouped together, but the rules for classi may be simplified because they may assume that classi is one of classi, . . . , classn. If an example is covered by rules from two or more classes, this conflict will be resolved in favor of the class that ranks first in the ordering.

An ordered set of rules is typically concise and efficient. Evaluating the entire ordered set of rules does not require testing each rule individually but proceeds from the top of the rule set to the bottom until any rule is deemed true. The features used for each rule can be calculated one by one, as the evaluation progresses. The computational costs for evaluating an ordered set of rules for a given connection are the total costs of unique features, as long as a prediction is being made. In any rational network environment, most connections are normal. The frequency-based set of rules is likely to have low computational costs and high accuracy in identifying normal connections with the top classification rules. In contrast, the frequency-based set of rules is likely to have higher computational costs but better intrusion classification accuracy than the frequency-based set of rules defining intrusions in the format of normal

connections and are at the bottom of the default-accepted rules (fault rule). Depending on the class order, implementing this and mdl will be between -frequency and +frequency.

An unordered set of rules: An unordered set of rules has at least one rule for each class, and there are usually many rules for frequently occurring classes. There is also a default class used for prediction when none of these rules are satisfied. Unlike an ordered set of rules, all rules are evaluated during prediction violations and conflicts using the most accurate rules. In general, an unordered set of rules contains more rules and is less efficient in execution than the -frequency and +frequency ordered rule sets. However, there are usually several high-accuracy rules for most normal class features.

Considering the advantages and disadvantages of ordered and unordered rule sets, the following multi-model (composite) rule set approach is proposed:

First, generate diverse training groups T1, . . . , T4 using different subsets of features. T1 uses only first-level costs. T2 uses first and fifth-level features, and so on, up to T4, which uses all available features.

Rule sets R1, . . . , R4 are trained using their respective training groups. R4 is trained either as a +frequency or -frequency rule set to improve efficiency, as it may contain the most expensive features. R1, . . . , R3 are trained either as -frequency or unordered rule sets, as they will contain accurate rules for classifying normal connections, and we filter out normals as early as possible to reduce computational costs.

Measurement accuracy pr is calculated for each rule r, except for rules in R4.

Threshold values τi are obtained for each individual class. It determines the acceptable accuracy required for classification by any rule set except R4.

In real-time execution mode, feature calculation and rule evaluation are performed by the following actions:

R1 is evaluated, and predictions i are made.

If pr ≥ τi, the i prediction will be lifted. In this case, there are no more features to calculate, and the system will consider the next connection. Otherwise, the required additional features are calculated using R2, and R2 is evaluated.

Evaluation will continue with R3, and then R4 until a prediction is made. R4 evaluations do not require any state activation and will always generate predictions.

Computational costs for a single connection represent the total complexity of all unique features used before making a prediction. If at any level 3 features (for cost 100) are used for all, the cost is only counted once, as all level 3 features are calculated in one feature call.

Accuracy and threshold values can be obtained during model training either from the training set or individual extractions from the validation set. Set thresholds are set based on the accuracy of R4 for each class on this dataset, as we want to achieve the same accuracy as R4. Rule accuracy can be easily obtained with positive p and negative n by calculating the rule p/(p + n). Threshold values, on average, ensure that predictions emitted by the first three rule sets are no less accurate than using a single R4.

CONCLUSION

A set of tools has been presented that can be applied to various audit data sources to create intrusion detection models. This approach is data-oriented and considers intrusion detection as a data analysis process. Anomaly detection is achieved by searching for normal user patterns in audit data, while misuse detection is achieved by encoding and matching intrusion patterns using audit data. The central element of this approach is the application of intelligent methods to widely collected audit data for the automatic construction of intrusion detection models that accurately capture the actual behavior (e. g. , patterns) of intrusions and normal activities. This approach significantly reduces the need for manual analysis and coding of intrusion models, as well as intuition in selecting statistical indicators for normal usage profiles.

"The obtained models can be more effective as they are computed and validated using a large volume of audit data. "

LITERATURE

Said H. M. , et al. Intelligence Techniques for e-government applications // International Journal of Emerging Trends & Technology in Computer Science (IJETTCS). - March-April 2015. –Vol. 4, Issue 2. – P. 6-20.

El-Bakry H. M. , Mastorakis N. A Real-Time Intrusion Detection Algorithm for Network Security // WSEAS on Communications. - December 2008. – Vol. 7, Issue 12. – P. – 1222-1234.

Hanaa M. S. , et al. Neural networks approach for monitoring and securing the E-Government informational systems // European Journal of Computer Science and Information Technology. - December, 2014. - Vol. 2, №4. - P. 29-39.

Lee W. , Fan W. Mining System Audit Data: Opportunities and Challenges //SIGMOD Record. – 2001. - Vol. 30, №4. – P. 35-44.

Abhaya K. K. , et al. Data Mining Techniques for Intrusion Detection: A Review // International Journal of Advanced Research in Computer and Communication Engineering. - June 2014. -Vol. 3, Issue 6. – P. 6938-6942.

Coppolino L. , et al. Applying Data Mining Techniques to Intrusion Detection in Wireless Sensor Networks /Published in: P2P, Parallel, Grid, Cloud and Internet Computing (3PGCIC), 2013 Eighth International Conference on Date of Conference: 28-30 Oct. 2013. -P. 247 – 254.

Hanaa M. S. , et al. A Study on Data Mining Frameworks /In: Cyber Security. - WSEAS / NAUN International Conferences, Dubrovnik, Croatia. - June, 2013. – P. 204 – 209.

Lee W. , et al. Real time data mining-based intrusion detection. /Proceedings on DARPA Information Survivability Conference & Exposition II. – 2001. - Vol. 1. - P. 89–100.

Lee W. , Stolfo S. J. Data Mining Approaches for Intrusion Detection. /In: Proceedings of the USENIX Security Symposium, San Antonio, TX, January, 1998.

Lee W. , et al. Mining audit data to build intrusion detection models. /In: Proceedings Fourth International Conference on Knowledge Discovery and Data Mining. – New York, 1998.

Maimon O. , Rokach L. (Eds.) Data Mining and Knowledge Discovery Handbook. - 2nd ed. - Springer Science+Business Media, LLC 2010.

Nadiammai G. V. , Hemalatha M. Effective approach toward Intrusion Detection System using data mining techniques // Egyptian Informatics Journal. - March 2014. – Vol. 15, Issue 1. – P. 37–50.

Wankhade K. , et al. An efficient approach for Intrusion Detection using data mining methods /In: Advances in Computing, Communications and Informatics (ICACCI), 2013 International Conference on Date of Conference: 22-25 Aug. 2013. -P. - 1615 – 1618.

Youssef A. , Emam A. Network intrusion detection system using data mining and network behavior analysis //International Journal of

Computer Science & Information Technology (IJCSIT). – December, 2011. - Vol 3, №6. – P. 87-98.

Chandola V. , et al. Data Mining для Cyber Security. /In: Data Warehousing and Data Mining Techniques for Computer Security, Springer, 2006. – P. 83-107.

Barbara D. , et al. Adam: Detecting Intrusions by Data Mining. /In: Proceedings 2-nd Annual IEEE Information Assurance Workshop. – NY: West Point, June 2011.

Barbara D. , et al. Detecting Novel Network Intrusions Using Bayes Estimators. /In: Proceedings of the First SIAM Conference on Data Mining, Chicago, April 2011.

Singhal A. Data Warehousing and Data Mining Techniques for Cyber Security – Springer, 2007.

Ertoz L. , et al. Detection of Novel Attacks using Data Mining. /Proceedings IEEE Workshop on Data Mining and Computer Security, November 2013.

Lazarevic A. , et al. A Comparative Study of Anomaly Detection Schemes in Network Intrusion Detection. /In: Proceedings of the Third SIAM International Conference on Data Mining. - San Francisco. – May, 2013.

Maloof M. A. Machine Learning and Data Mining for Computer Security Methods and Applications. - Springer-Verlag London Limited, 2006.

Cohen W. W. Fast effective rule induction. /In: Proceedings of the 12th International Conference on Machine Learning. - Morgan Kaufmann. Tahoe City. - P. 115–123, 2005.

SYNERGETIC SYNTHESIS OF CONTROL SYSTEMS FOR NONLINEAR DYNAMIC OBJECTS

PhD Khurshida BAKHRIEVA

ORCID: 0000-0003-2709-1232

Abstract

The paper presents the possibilities of using the methods of the synergetic approach for the synthesis of the control law for nonlinear dynamic objects. To impart robust properties to the control law, it is proposed to apply the principle of integral adaptation, which makes it possible to compensate for the influence of external and parametric disturbances. The implementation of the synergetic control law is carried out when constructing the analytical design of aggregated controllers, which provide the asymptotic stability of the control system for nonlinear dynamic objects. To ensure technological invariance, the principle of synergetic control is proposed. At the same time, an extended dynamic model of the system was formulated, including external and internal perturbations. To determine the trajectory of movement of variable coordinates, a functional relationship of the AKAR method was compiled. The application of the method of analytical design of aggregated controllers makes it possible to eliminate the need for the synthesis of the observer of states, due to the presence in it of the possibility of prompt evaluation of external and internal disturbances. The main idea of the new approach is to use a single high-order perturbation model, consisting of series-connected integrators, instead of separate models for each perturbation separately. The proposed technique is confirmed by examples of digital modeling and the effectiveness of the proposed approach to the problems of synthesis of a nonlinear control system for dynamic objects is shown, which ensures the stability of the control system and compensates for unmeasured and external disturbances. Another approach to the study of nonlinear control systems for dynamic systems is the use of the synergetic method of control theory [4, 5], which is widely used in various branches of modern production. The peculiarities of the synergetic control theory in the problems of synthesis of nonlinear control laws for complex dynamic objects lies in the fact that when forming a new mechanism of the control law. Applications the synergetic control theory makes it possible to ensure the robustness of a

nonlinear system to external and parametric disturbances and makes it adaptable to systems through the use of nonlinear integrators that compensate for disturbances.

Keywords: *nonlinear control, robust control, synergetic control theory, invariance, integral adaptation, sliding control.*

CHIZIQLI BO'LMAGAN DINAMIK OB'EKTLARNI BOSHQARISH TIZIMLARINING SINERGETIK SINTEZI

Annotatsiya

Maqolada chiziqli bo'lmagan dinamik ob'ektlar uchun nazorat qonunini sintez qilish uchun sinergetik yondashuv usullaridan foydalanish imkoniyatlari keltirilgan. Nazorat qonuniga mustahkam xususiyatlarni berish uchun tashqi va parametrik buzilishlar ta'sirini qoplashga imkon beradigan integral moslashuv printsipini qo'llash taklif etiladi. Sinergetik boshqaruv qonunini amalga oshirish chiziqli bo'lmagan dinamik ob'ektlarni boshqarish tizimining asimptotik barqarorligini ta'minlaydigan yig'ma kontrollerlarning analitik dizaynini qurishda amalga oshiriladi. Texnologik invariantlikni ta'minlash uchun sinergetik nazorat printsipi taklif etiladi. Shu bilan birga, tizimning kengaytirilgan dinamik modeli, shu jumladan tashqi va ichki buzilishlar shakllantirildi. O'zgaruvchan koordinatalar harakatining traektoriyasini aniqlash uchun AKAR usulining funktsional aloqasi tuzildi. Yig'ilgan kontrollerlarni analitik loyihalash usulini qo'llash tashqi va ichki buzilishlarni tezkor baholash imkoniyati mavjudligi sababli davlatlar kuzatuvchisini sintez qilish zaruratini bartaraf etishga imkon beradi. Yangi yondashuvning asosiy g'oyasi har bir bezovtalanish uchun alohida modellar o'rniga ketma-ket ulangan integratorlardan iborat bitta yuqori tartibli bezovtalanish modelidan foydalanishdir. Taklif etilayotgan texnika raqamli modellashtirish misollari bilan tasdiqlangan va dinamik ob'ektlar uchun chiziqli bo'lmagan boshqaruv tizimini sintez qilish muammolariga taklif qilingan yondashuvning samaradorligi ko'rsatilgan, bu boshqaruv tizimining barqarorligini ta'minlaydi va o'lchovsiz va tashqi buzilishlarni qoplaydi. Dinamik tizimlar uchun chiziqli bo'lmagan boshqaruv tizimlarini o'rganishga yana bir yondashuv zamonaviy ishlab chiqarishning turli sohalarida keng qo'llaniladigan boshqaruv nazariyasining sinergetik usulidan [4, 5] foydalanishdir. Murakkab dinamik ob'ektlar uchun chiziqli bo'lmagan boshqaruv qonunlarini sintez qilish muammolarida sinergetik boshqaruv nazariyasining o'ziga xos xususiyatlari shundan iboratki, boshqaruv qonunining yangi mexanizmini shakllantirishda. Ilovalar sinergetik boshqaruv nazariyasi

chiziqli bo'lmagan tizimning tashqi va parametrik buzilishlarga chidamliligini ta'minlashga imkon beradi va buzilishlarni qoplaydigan chiziqli bo'lmagan integratorlardan foydalanish orqali uni tizimlarga moslashtiradi.

Kalit so'zlar: *chiziqli bo'lmagan boshqaruv, mustahkam boshqaruv, sinergetik boshqaruv nazariyasi, invariantlik, integral moslashuv, toymasin boshqaruv*.

Introduction

The basis of nonlinear control systems for dynamic objects is structural and parametric uncertainty. At present, methods for overcoming various types of uncertainties are widely used, which include adaptive and robust control methods that provide adaptability through the hybrid application of classical adaptive and nonlinear control methods using methods of intelligent control theory.

Another approach to the study of nonlinear control systems for dynamic systems is the use of the synergetic method of control theory [4, 5], which is widely used in various branches of modern production. The peculiarities of the synergetic control theory in the problems of synthesis of nonlinear control laws for complex dynamic objects lies in the fact that when forming a new mechanism of the control law.

Applications the synergetic control theory makes it possible to ensure the robustness of a nonlinear system to external and parametric disturbances and makes it adaptable to systems through the use of nonlinear integrators that compensate for disturbances.

It should be noted that the synergistic control system based on the principle of adaptation does not require the use of state and disturbance observers to evaluate these disturbances.

Formulation of the problem

To compensate for various external and internal disturbances, which are the worst disturbances affecting the dynamic properties of the controlled system, it is most convenient to apply the adaptation principle with an integrator, which consists in the construction of guaranteeing controllers.

In this case, as the worst perturbations, we take perturbations of the form $M_i^{\sup}(t) = M_{i0} sign \quad \mu(t)$, having a random character by changing the value $M_{i0} = const$ on a given interval with a function

sign $\mu(t)$. Compensation for the measured disturbances is provided by a "guaranteed controller" with an integrator that implements the control law, with astatism ensuring the stability of the control system of complex dynamic objects. The application of the principle of adaptation with the integrator synergistic control theory allows you to compensate for the perturbations of the impacts, by introducing the control loop of the integrators.

It should be noted that the analytical design of aggregated controllers (ACAR) does not completely compensate for the harmonic perturbation, but significantly weakens the influence of this perturbation with three integrators.

Let the dynamic perturbation model be represented as:

$$\dot{z}_1(t) = z_2; \qquad \dot{z}_2(t) = z_3;$$
$$\cdots\cdots \qquad\qquad \cdots\cdots$$
$$\dot{z}_n(t) = z_{n+1}; \qquad z_{n+1}(t) = \Phi_i(x),$$

where z_i – are the dynamic variables of the disturbance model, $\Phi_i(x)$ –a function of the state variables of a dynamic source object that reflects the desired invariance.

In the work, as a proposed approach, it is proposed to build not a separate model for each of the disturbances, but to build one model for the disturbance with the maximum degree. The essence of the procedure for synthesizing nonlinear control laws lies in the following actuator (electric drive). Let the dynamics of a heat and power plant be described in the following form:

$$\dot{x}_1(t) = x_2;$$
$$\dot{x}_2(t) = \frac{k_m x_3 - M_c - \dot{J}(t)x_2}{J(t)}; \quad (1)$$
$$\dot{x}_3(t) = \frac{u - k_e x_2 - Rx_3}{L},$$

where x_1 –electric drive shaft rotation angle, x_2 – rotation speed of the electric drive shaft, x_3 – current in the armature circuit of the electric drive, u – control, $J(t)$ – reduced moment of inertia of the electric drive, M_c – moment of resistance, k_m, k_e, L, R – electric drive parameters.

Model (1) characterizes the rotation speed of the superheater actuator and is related to the rotation angle of the electric drive shaft. Parametric uncertainty of the electric drive (1) arising due to changes in the reduced moment of inertia $J(t)$ in time and its derivative $\dot{J}(t)$. The influence of external disturbances is determined by the moment of resistance M_c. The main technological task of the object (1) is to maintain the desired rotation speed of the superheater electric drive, i. e. $x_2 = x_2^0 = const$ in the presence of the specified disturbances. To solve the problem, the following options are proposed, which are based on changes $J(t)$. In the first option, the moment of inertia changes linearly described by an equation of the form $J_1 = J_0 + at$, and in the second in the form of a harmonic function $J_2 = b\sin\sigma_0 t,$ and the moment of resistance $M_c = const.$

Depending on the selected torque change option $J(t)$ and M_c based on the AKAR method, synergetic regulators of various types were synthesized, providing compensation for the specified external and parametric disturbances $M_c \neq 0$ [ ].

The use of this principle allows each to represent disturbances in its own separate dynamic model. To compensate for disturbances, $J_1 = J_0 + at + b\sin\sigma_0 t$ and $M_c = const \neq 0$ the approach of using the principle of integrated adaptation is considered - integrated high-order adaptation with a unified disturbance model.

Accordingly, using the AKAR method, an extended model for synthesizing the control law will be formed. In model (1) the moment of inertia $J(t)$ determines only the transient mode of the electric drive and does not affect the stationary state, then in the extended model we represent it with a nominal $J(t)=J_0$ constant value and, accordingly, $\dot{J}(t)=0.$ we then have

Disturbance M_c and the actual impact of the disturbance $\dot{J}(t)\neq 0$ let's imagine a dynamic model in the form of continuously connected three integrators:

$$\begin{aligned}\dot{z}_1(t)&=z_2;\\ \dot{z}_2(t)&=z_3;\\ \dot{z}_3(t)&=\beta\left(x_2-x_{02}\right),\end{aligned} \quad (2)$$

where $z_1=\hat{M}_c-$ output state variable of the system (2) which is a dynamic estimate of disturbances for the system (1), β – constant coefficient. Combining (1) and (2), we obtain an extended system:

$$\begin{aligned}\dot{x}_2(t)&=\frac{k_m x_3-z_1}{J_0};\\ \dot{x}_3(t)&=\frac{u-k_e x_2-Rx_3}{L};\\ \dot{z}_1(t)&=z_2;\\ \dot{z}_2(t)&=z_3;\\ \dot{z}_3(t)&=\beta\left(x_2-x_{02}\right),\end{aligned} \quad (3)$$

Therefore, model (3) is used to synthesize the synergetic control law $u = u(x, z)$, which ensures the implementation of the technological invariant for the control system $x_2 = x_2^0 = const$ compensating for unmeasured disturbances $J_1 = J_0 + at + b\sin\sigma_0 t$ и $M_c = const \neq 0$ acting on the object (1). According to the ACAR method, you can introduce a macro variable of the following type

$$\Psi = x_2 - x_2^0 + \gamma_1 z_1 + \gamma_2 z_2 + \gamma_3 z_3, \quad (4)$$

where γ_i – constant coefficients.

Substituting Ψ (4) into the main functional equation of the AKAR method

$$\ddot{\Psi}(t) + \lambda_1 \dot{\Psi}(t) + \lambda_2 \Psi(t) = 0 \quad (5)$$

and solving it together with (3) and (4), we find the control law:

$$u(x,z) = k_e x_2 + Rx_3 + \frac{LJ_0}{k_m} = \left[\frac{1}{J_0}\left(1 - \lambda_1\gamma_1 J_0\right)z_2 - \left(\gamma_1 + \lambda_1\gamma_2\right)z_3 - \beta\left(\gamma_2 + \lambda_1\gamma_3\right)\left(x_2 - x_2^0\right) - \right.$$
$$\left. - \frac{1}{J_0}\left(\gamma_3\beta + \lambda_1\right)\left(k_m x_3 - z_1\right) - \lambda_2\left(x_2 - x_2^0 + \gamma_1 z_1 + \gamma_2 z_2 + \gamma_3 + z_3\right) \right].$$

(6)

The condition for asymptotic stability (6) is the condition $\lambda_j > 0,\ j = 1,2.$ Selecting values λ_j provided by the parameter of the transition process to manifolds $\Psi = 0,$ and $\dot{\Psi}(t) = 0.$

At the intersection of varieties $\Psi = 0,$ and $\dot{\Psi}(t) = 0$ the dynamics of system (3) is described by the following linear decomposed system:

$$\begin{aligned} \dot{z}_1(t) &= z_2; \\ \dot{z}_2(t) &= z_3; \\ \dot{z}_3(t) &= \beta\left(-\gamma_1 z_1 - \gamma_2 z_2 - \gamma_3 z_3\right). \end{aligned} \quad (7)$$

To find the unknown coefficients that ensure the stability of the system (7), we use the modal control method [15]. We write down the state matrix of system (7) and find its characteristic equation:

$$\mathrm{A}(p) = \det(p\mathrm{E} - \mathrm{A}) = p^3 + \beta\gamma_3 p^2 + \beta\gamma_2 p + \beta\gamma_1 = 0.$$

The desired characteristic equation with a given location of roots can be represented in the following form:

$$\mathrm{A}_0(p) = \left(p - p_0\right)^3 = p^3 - 3p_0 p^2 + 3p_0^2 p - p_0^3 = 0,$$

here $p_0 < 0$ – desired root. Equating the coefficients of these equations at the same powers p, we find

$$\gamma_1 = -p_0^3/\beta, \gamma_2 = 3p_0^2/\beta, \gamma_3 = -3p_0/\beta. \quad (8)$$

Thus, the choice of coefficients $\lambda_j > 0,\ j = 1,2$ Thus, the choice of coefficients γ_i according to (8) will ensure the asymptotic stability of system (1) with the synthesized control law (6).

The example of Figures 1, 2 shows the results of modeling an object (1) with a synthesized control law (6) under unmeasured disturbances $M_c = M_{c0} = const$ and

$$J(t) = \begin{cases} J_0 + at + b\sin\sigma_0 t, & t > 4; \\ J_0, & t \le 4; \end{cases} \quad (9)$$

$$J(t) = \begin{cases} a + b\sigma_0\cos\sigma_0 t, & t > 4; \\ 0, & t \le 4. \end{cases} \quad (10)$$

Object parameters: $k_m = 1;\quad k_e = 1;\quad L = 0{,}1;\ R = 10;$ disturbance parameters: $J_0 = 2;\quad M_{c0} = 1;\quad a = 0{,}2;\ b = 0{,}1;$ $\sigma_0 = 10;$ control law parameters: $x_2^0 = 3;\ \beta = 100;\ p_0 = -200;$ $\lambda_1 = 100;\ \lambda_2 = 2500.$

As can be seen from the modeling results, the control law (6) ensures the fulfillment of the technological invariant $x_2 = x_2^0 = const$ with some error $|\varepsilon(t)| \le 10^{-4}$.

The technological invariant is determined by the assumptions made when forming its disturbance model (2).

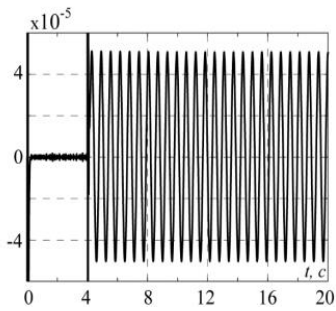

Fig. 1. Graph of error changes

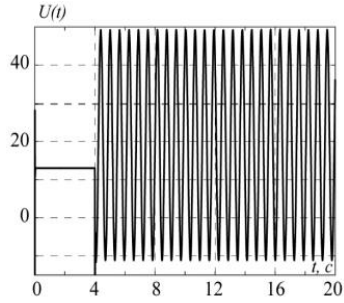

Fig. 2. Management change schedule

$$\varepsilon(t) = x_2(t) - x_2^0.$$

In theory, this error can be further reduced by increasing the number of integrators used when forming the model (2).

It is possible to reduce this error to zero by using disturbance observers [8–10], but in this case the structure of the control system will become significantly more complicated due to the complication of the structure of the estimation subsystem, since each disturbance is represented by its own distinctive dynamic model. For practical purposes, an error in stabilizing the rotation speed of the superheater electric drive actuator $|\varepsilon(t)| \le 10^{-4}$ is acceptable and, accordingly, the results obtained indicate the effectiveness of the proposed approach.

In [6] it is noted that if the frequency of the harmonic influence σ_0 is limited and the relation is satisfied $2\pi\beta 2 >> \sigma_0$, then the moment of inertia $J(t)$ can be represented by a linear approximation

$$J(t) \cong J_0 + at + b\sigma_0 t, \quad (11)$$

and its derivative

$$\dot{J}(t) \cong a + b\sigma_0 = const. \quad (12)$$

Figures 3, 4 show the results of modeling an object (1) with a synthesized control law (6) under unmeasured disturbances $M_c = M_{c0} = const$, (9) and (10), modified according to (11), (12). In this case, the control law (6) ensures error-free execution of the technological invariant $x_2 = x_2^0 = const$.

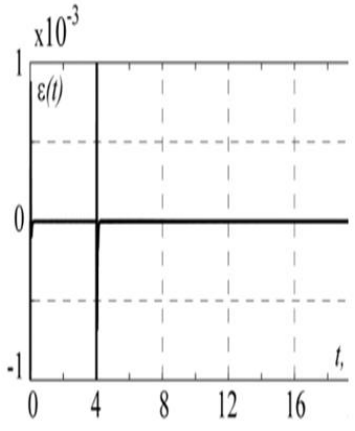

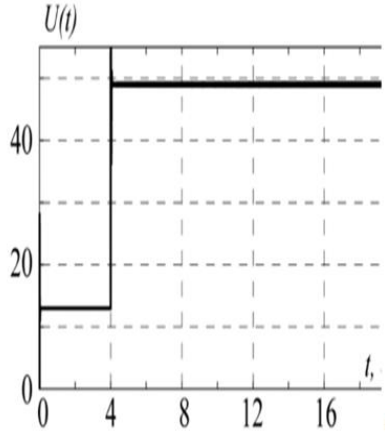

Fig. 3. Error change graphFig. 4. Management change schedule

$$\varepsilon(t) = x_2(t) - x_2^0$$

Let the dynamics of an object be described by a system of equations:

$$\begin{aligned} \dot{x}_1(t) &= x_2; \\ \dot{x}_2(t) &= x_3; \\ \dot{x}_3(t) &= -cx_1 - bx_2 - ax_3 + mx_1^2, \end{aligned} \qquad (13)$$

here $X(t) = \left[x_1(t), x_2(t), x_3(t)\right]^T$ – state vector, a, b, c, m – positive constants, while $ab < c.$

From (13) we obtain a perturbed system with control:

$$\begin{aligned} \dot{x}_1(t) &= x_2; \\ \dot{x}_2(t) &= x_3; \\ \dot{x}_3(t) &= -cx_1 - bx_2 - ax_3 + mx_1^2 + \Delta f + d(t) + U, \end{aligned} \qquad (14)$$

here Δf – object parametric uncertainty (13), $d(t)$ – unmeasurable external disturbance, U – control.

In the general case, disturbances of system (14) are limited:

$$|\Delta f| \le \alpha, \quad |d(t)| \le \beta,$$

here α, β – positive constants. The task of system control (14) is to ensure a zero value of the error vector:

$$\lim_{t \to \infty} \|\mathrm{E}(t)\| = \lim_{t \to \infty} \left\|\mathrm{X}(t) - \mathrm{X}_d(t)\right\| = 0,$$

here $\mathrm{X}_d(t) = \left[x_d(t), \dot{x}_d(t), \ddot{x}_d(t)\right]^T$ – desired state vector. Let's consider the construction of a synergetic control law $U = U(X, z)$ for object (14), which provides compensation for parametric and external disturbances at $x_d(t) = 0.$

According to the AKAR method, we will form an extended model for synthesizing the control law. Let us introduce a dynamic disturbance model

$$\begin{aligned} \dot{z}_1(t) &= z_2; \\ \dot{z}_2(t) &= z_3; \\ \dot{z}_3(t) &= \dot{x}_3 + \gamma_1 x_2 + \gamma_2 x_1, \end{aligned} \tag{15}$$

here γ_1, γ_2 – constant coefficients. Thus, combining (14) and (15), we obtain the extended system:

$$\begin{aligned} \dot{x}_1(t) &= x_2; \\ \dot{x}_2(t) &= x_3; \\ \dot{x}_3(t) &= -cx_1 - bx_2 - ax_3 + mx_1^2, \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \dot{z}_1(t) &= z_2; \\ \dot{z}_2(t) &= z_3; \\ \dot{z}_3(t) &= \dot{x}_3 + \gamma_1 x_2 + \gamma_2 x_1. \end{aligned} \tag{16}$$

$$\Psi = x_3 + \gamma_1 x_2 + \gamma_2 x_1 + \beta_1 z_1 + \beta_2 z_2 + \beta_3 z_3, \tag{17}$$

here β_i – constant coefficients.

Using Ψ (17) into the main functional equation of the AKAR method

$$T_{\dot{\Psi}}(t) + \Psi = 0 \tag{18}$$

and solving it together with (17) and (16), we find the control law:

$$U(X,z) = -\gamma_2 x_2 + \gamma_1 x_3 + cx_1 + bx_2 + ax_3 - mx_1^2 - z_1 - \beta_1 z_2 - \beta_2 z_3 -$$
$$- \beta_3 \left(x_3 + \gamma_1 x_2 + \gamma_2 x_1 \right) + \frac{1}{T} \left(x_3 + \gamma_1 x_2 + \gamma_2 x_1 + \beta_1 z_1 + \beta_2 z_2 + \beta_3 z_3 \right)$$

(19)

Solution(18) $\Psi = 0$ is asymptotically stable for $T > 0.$.

On diversity $\Psi = 0$ the dynamics of system (16) is described by the following linear decomposed system:

$$\begin{aligned}
\dot{x}_1(t) &= x_2; \\
\dot{x}_2(t) &= -\gamma_1 x_2 - \gamma_2 - x_1 - \beta_1 z_1 - \beta_2 z_2 - \beta_3 z_3; \\
\dot{x}_3(t) &= -cx_1 - bx_2 - ax_3 + mx_1^2, \\
\dot{z}_1(t) &= z_2; \\
\dot{z}_2(t) &= z_3; \\
\dot{z}_3(t) &= -\beta_1 z_1 \dot{-} \beta_2 z_2 - \beta_3 z_3.
\end{aligned} \tag{20}$$

To find the unknown coefficients that ensure the stability of the system (20), we use the modal control method. We write down the state matrix of the system (20) and find its characteristic equation:

$$\mathrm{A}(p) = \det(p\mathrm{E} - \mathrm{A}) = p^5 + (\beta_3 + \gamma_1) p^4 + (\beta_2 + \gamma_1\beta_3\gamma_2) p^3 + (\beta_1 + \gamma_1\beta_2 + \gamma_2\beta_3) p^2 +$$
$$+ (\gamma_1\beta_2 + \gamma_2\beta_3) p + \gamma_2\beta_1 = 0.$$

Let us represent the desired characteristic equation with a given location of roots in the form

$$\mathrm{A}_0(p) = (p - p_0)^5 = p^5 + 5p_0 p^4 + 10 p_0^2 p^3 + 10 p_0^3 p^2 + 5 p_0^4 p + p_0^5 = 0,$$

here $p_0 < 0$ – desired root.

The coefficients of these equations at the same powers p, are equated, and one can find

$$\gamma_1 = 2p_0, \gamma_2 = p_0^2, \beta_1 = p_0^3, \beta_2 = 3p_0^2, \beta_3 = 3p_0. \tag{21}$$

So the choice $T > 0$ and coefficients γ_i, β_j – according to (21) will ensure the asymptotic stability of system (16) with the synthesized control law (19).

Figures 6-9 show the results of modeling an object (14) with a synthesized control law (19) under unmeasured disturbances according to:

$$\Delta f = 0{,}5\sin(\pi x_1)\sin(2\pi x_2)\sin(3\pi x_3); d(t) = 0{,}2\cos(t). \quad (22)$$

Object parameters: $a = 1{,}2;\ b = 2{,}92;\ c = 6;\ m = 1;$ control law parameters: $T = 1;\ p_0 = -4.$ When modeling up to the moment $t = 5$ c the object is uncontrollable, i. e. $U = 0.$

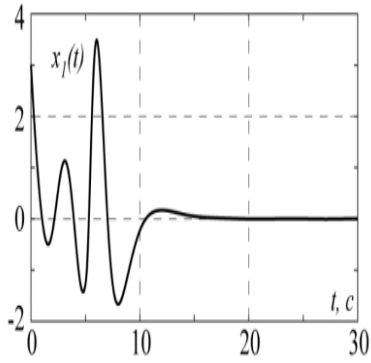

Fig. 6. Change schedule $x_1(t)$

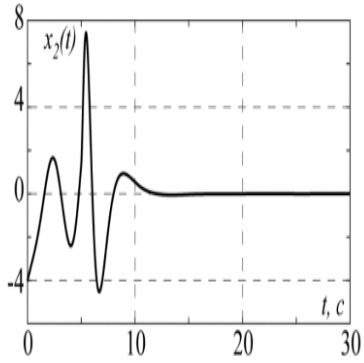

Fig. 7. Change schedule $x_2(t)$

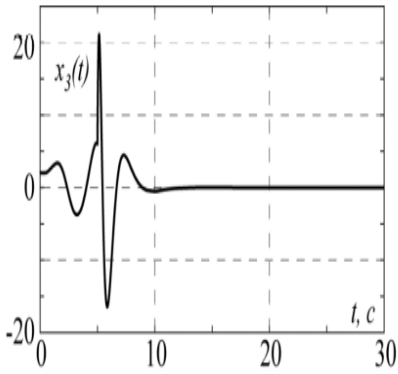

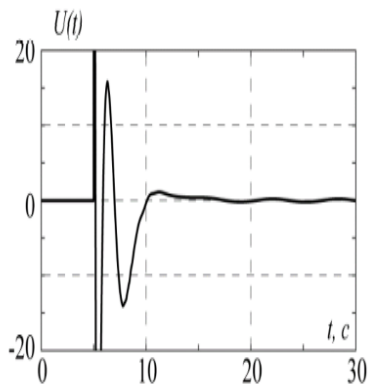

Fig. 8. Change schedule $x_3(t)$ Fig. 9. Control change schedule

To solve a similar problem of object control (14) with the same disturbances, adaptive control with a sliding mode is proposed. Omitting the synthesis procedure, we present the final expression for the control law:

$$U = -c_2 e_3 - c_1 e_2 + \ddot{x}_d(t) - \mu\Phi\Theta, \quad (23)$$

here

$e_1 = x_2(t) - x_d(t), e_2 = x_2(t) - \dot{x}_d(t), e_3 = x_3(t) - \ddot{x}_d(t) -$ error vector components;

$\Theta = \hat{c}|x_1| + \hat{b}|x_2| + \hat{a}|x_3| + \hat{m}|x_1^2| + \hat{\alpha} + \hat{\beta}, \quad s = e_3 + c_2 e_2 + c_1 e_1 -$ sliding surface;

$\Phi = (1 - \exp(-\hat{\lambda}s))(1 + \exp(-\hat{\lambda}s))^{-1}$; $c_1, c_2, \mu -$ positive constants. The control law (23) is supplemented with a subsystem for dynamic parameter estimation:

$$\dot{\hat{\lambda}}(t) = -\gamma\Phi\exp(\hat{\lambda}s), \quad \hat{\lambda}s(0) = \hat{\lambda}_0;$$
$$\dot{\hat{c}}(t) = |s||x_1|, \quad \hat{c}(0) = \hat{c}_0;$$
$$\dot{\hat{b}}(t) = |s||x_2|, \quad \hat{b}(0) = \hat{b}_0;$$
$$\dot{\hat{a}}(t) = |s||x_3|, \quad \hat{a}(0) = \hat{a}_0; \qquad (24)$$
$$\dot{\hat{m}}(t) = |s||x^2_1|, \quad \hat{m}(0) = \hat{m}_0;$$
$$\dot{\hat{\alpha}}(t) = \dot{\hat{\beta}}(t) = |s|, \quad \hat{\alpha}(0) = \hat{\alpha}_0, \hat{\beta}(0) = \hat{\beta}_0,$$

Here $\hat{\lambda}_0, \hat{c}_0, \hat{b}_0, \hat{a}_0, \hat{m}_0, \hat{\alpha}_0, \hat{\beta}_0$ – positive and limited initial values of the parameters, – a positive constant. The parameters of the control law are given in formulas (23), (24):

$$c_1 = 10; c_2 = 6; \mu = 1{,}1; \gamma = 1; \hat{\lambda}_0 = 0{,}5; \hat{c}_0 = 9; \hat{b}_0 = 7; \hat{a}_0 = 5; \hat{m}_0 = 3; \hat{\alpha}_0 = 1; \hat{\beta}_0 = 11.$$

The results of modeling an object (14) with an adaptive control law (23), (24) under the same unmeasured disturbances (22) and the same initial conditions for the system state variables (14) have a similar qualitative nature and dynamic characteristics. However, the following advantages of the synergetic control law (19) should be noted: – the control law (19) is structurally simpler, because contains only one nonlinear component; – control law (19) contains three dynamic components – system (15), and control law (23) contains seven dynamic components – system (24); – control law (23) with large deviations from the equilibrium state leads to a high-frequency change in the control amplitude with polarity switching, and control law (19) does not lead to such a negative effect.

Conclusion

The paper presents the development of the principle of integral adaptation of synergetic control theory for the synthesis of synergetic laws of robust control of nonlinear dynamic systems. The main idea of the new approach is to use one high-order disturbance model, consisting of sequentially connected integrators (at least three), instead of separate

models for each disturbance separately. Examples of synthesis are presented that demonstrate the effectiveness of the proposed approach - the fulfillment of technological tasks and the asymptotic stability of a closed-loop system are ensured, and unmeasured parametric and external disturbances are compensated with an acceptable error.

References

Мирошник И. В. , Никифоров В. О. , Фрадков А. Л. Нелинейное и адаптивное управление сложными динамическими системами. – СПб. : Наука, 2000. – 550 с.

Колесников А. А. Синергетические методы управления сложными системами: теория системного синтеза. – 2-е изд. – М. : Либроком, 2012. – 240 с.

Кузьменко А. А. , Синицын А. С. , Колесниченко Д. А. Принцип интегральной адаптации в задаче адаптивного управления системой «гидротурбина - синхронный генератор» // Системы управления и информационные технологии. – 2014. – Т. 56. – № 2. 1. – С. 146-150.

Кузьменко А. А. Нелинейные адаптивные законы управления турбиной судовой энергоустановки // Известия РАН. Теория и системы управления. – 2012. – №4. – С. 38-51.

Колесников А. А. , Колесников Ал. А. , Кузьменко А. А. Метод АКАР и теория адаптивного управления в задачах синтеза нелинейных систем управления // Мехатроника, автоматизация, управление. – 2017. – Т. 18. – №9. (в печати).

Колесников А. А. , Колесников Ал. А. , Кузьменко А. А. Методы АКАР и бэкстеппинг в задачах синтеза нелинейных систем управления // Мехатроника, автоматизация, управление. – 2016. – Т. 17. – №7. – С. 435-445.

Колесников А. А. , Колесников Ал. А. , Кузьменко А. А. Методы АКАР и АКОР в задачах синтеза нелинейных систем управления // Мехатроника, автоматизация, управление. – 2016. – Т. 17. – №10. – С. 657-669.

Ott E. , Grebogi C. , Yorke J. A. Controlling chaos // Phys. Lett. A. – 1990. – Vol. 64. – Pp. 1196– 1199.

Fradkov A. L. , Evans R. J. Control of chaos: methods and applications in engineering // Ann. Rev. Control. – 2005. – Vol. 29. – Pp. 33–56.

Fradkov A. L. , Pogromsky A. Yu. Introduction to control of oscillations and chaos. – Singapore: World Scientific, 1998. – 391 p.

Dadras S. , Momeni H. R. Control uncertain Genesio–Tesi chaotic system: Adaptive sliding mode approach // Chaos, Solitons and Fractals. – 2009. – Vol. 42. – Pp. 3140–3146.

Сиддиков И. Х. , Бахриева Х. А. , Каримов Ш. С. , М. О. Атаджанов Нейро-нечеткая технология в задачах управления динамическими объектами // Монография. ТУИТ им. Мухаммада алХоразмий, протокол № «2-19» 20 февраля 2019 г. Издательства “Aloqachi” 2019. -С. 136.

Siddikov Isamidin Xakimovich, Bakhrieva Xurshida Askarxodjaevna Designs Neuro-Fuzzy Models in Control Problems of a Steam Heater // Universal Journal of Electrical and Electronic Engineering 6(5), 2019. -P. 359-365. (№29; Scopus; IF:0. 283).

Siddikov Isamiddin Xakimovich, Umurzakova Dilnoza Maxamadjonovna and Bakhrieva Hurshida AskarxodjaevnaAdaptive system offuzzy-logical regulation by temperature mode of a drum boiler // IIUM Engineering Journal, Vol. 21, №. l, 2020. -P. 182-192. (№6; Scopus; IF:0. 281).

Sidikov, Kh. Bakhrieva. Synthesis of the synergetic law of control of nonlinear dynamic objects // Technical science and innovation Journal, №1/2023, P. 111-121.

86000609

APPLICATION ANALYSIS OF BIG DATA TECHNOLOGY IN MODERN SERVICE INDUSTRY

Peng Xinge, PhD Researcher

ABSTRACT

At this stage, the big data platform has the advantages of data sharing, information exchange, resource integration, etc., and plays a vital role in improving the service efficiency of the science and technology service industry. Based on this, on the basis of summarizing and discussing the existing problems of the technology service industry, this paper analyzes the application of blockchain big data technology to build a big data platform for the technology service industry, and analyzes and summarizes the operation mode of the platform according to the service efficiency problems of the technology service industry, so as to promote science and technology. development of the service industry. Starting from the issue of service efficiency in the technology service industry, this study integrates information sharing into the technology service industry at the big data level, and explores the operating mechanism of the big data platform in the technology service industry. The aim is to integrate the platform's technology information resources, achieve industry data sharing, improve service efficiency, accelerate the development of the technology service industry, and promote the rise of the post pandemic economy.

Keywords: technology service industry; service efficiency; big data

INTRODUCTION

The science and technology service industry refers to the service industry that uses scientific knowledge, technology and other elements to provide the society with advanced intellectual achievements, and belongs to the category of the tertiary industry. With the rapid development of the economy, the role of the science and technology service industry in rationally integrating resources, accelerating information transmission, and promoting the transformation of achievements has become increasingly prominent . Improving the overall level of the science and technology service industry is conducive to accelerating the rapid development of the economy. The improvement of the service efficiency of the technology service industry is related to the business capabilities,

technical skills, and industrial scale of technology service companies. Therefore, improving the service efficiency of the technology service industry is an important part of improving the level of the entire industry and promoting economic development. With the rapid development of emerging technologies such as blockchain and big data, information sharing has provided an opportunity for the development of the technology service industry. Traditional information and data platforms lack flexibility, making it difficult to quickly respond to the current exponentially growing industry data; therefore, in In the context of the rapid development of technology and its integration into the service industry, the establishment of a big data platform for the technology service industry is an inevitable requirement for economic development, and it is urgent.

In recent years, with the rise of the science and technology service industry, some scholars have conducted research on the efficiency of science and technology services, which can be roughly divided into three categories: model-based service efficiency research, evaluation index system-based service efficiency research, and data-based service efficiency research. Although the research focus of different research methods on the technology service industry is different, they all show the efficiency of the technology service industry. From the perspective of the local science and technology service industry, the efficiency of science and technology services varies greatly, and regional development is uneven; from the perspective of the world, the efficiency of science and technology services is generally low, and the existing production factors have not been fully utilized and exploited .

Starting from the issue of service efficiency in the technology service industry, this study integrates information sharing into the technology service industry at the big data level, explores the operating mechanism of the big data platform in the technology service industry, and uses blockchain technology to construct a theoretical framework and application model of the big data platform, including technology service enterprises, governments, technology enterprises, and other industries. The aim is to integrate the technology information resources of the platform and achieve industry data sharing, In order to improve service efficiency and accelerate the development of the technology service industry.

RESEARCH PART

1 Operational analysis of existing technology service industry models and big data platforms

(1) Existing model of technology service industry

Taking China as an example, Qingpu Park in Zhangjiang National Independent Demonstration Zone has established an industry-university-research collaborative innovation platform with East China University of Science and Technology since 2013, which has solved various needs such as technical problems, talent training, and platform carriers for many local enterprises. In 2012, the trial of patent custody work has been carried out, and after years of exploration and operation, a clustered custody model has been formed in the park, and the industry innovation ability has been improved. The scientific and technological innovation service platform has been launched nationwide. The platform's scientific and technological consulting is regarded as the core of service enterprises, and a unique service platform and consulting system have been created, providing a perfect, convenient and Professional new channel. Shanghai has formed a scientific and technological service framework system with specialized service, diversified investment, and cross-regional service, which has played a good role in driving and radiating. Beijing has formed the development model of Zhongguancun. First, it has gathered a large number of high-level scientific and technological service institutions to build a good innovation and entrepreneurship ecosystem with good policies; , the service is developing in the direction of "high-end, sophisticated" .

The existing technology service models have brought a qualitative leap to the relevant technology service enterprises or institutions, but some aspects still need to be improved. In the implementation process of the industry-university-research collaborative innovation platform, due to the difficulty of the internal scientific research personnel of the enterprise to effectively connect with the universities and scientific research institutions in terms of professional knowledge and innovation ability, the cooperation and innovation power of all parties is insufficient, so strengthen the technology service enterprises and technology service enterprises. Information sharing and communication with universities and research institutes are crucial.

(2) Operation of big data platform in service industry

The big data platform for the technology service industry is based on the premise of improving the service efficiency of the technology service

industry, and integrates the three elements of blockchain, the Internet, and big data into the technology service field to realize data sharing, resource docking, problem tracking and processing, business cooperation and Integration, improve the efficiency of science and technology service industry, and promote economic development. The operation mechanism of the big data platform in the technology service industry driven by blockchain is shown in Figure 1.

Figure 1： Big data platform in technology service industry driven by blockchain

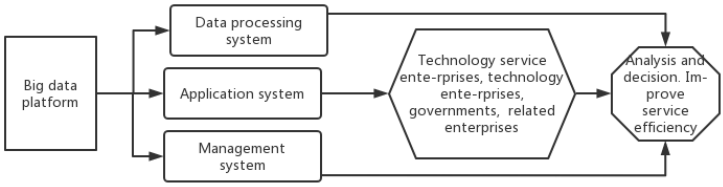

Source: Song Chunhong. Design of a big data platform for the technology service industry under the blockchain architecture based on service efficiency improvement. Future and Development, 2020-07

The big data platform can process the acquired massive industry data into information with actual market value, store and integrate resource information through each node of the blockchain, and finally realize any point-to-point data transmission to realize data resource sharing.

The platform provides guarantee for enterprise interaction and data sharing through the interrelated operation of different system frameworks. The data processing system uses a distributed method to process and integrate the collected data, set data open permissions, and ensure the security of access and processing data; the management system can provide personalized dynamic service modes and processes according to different application objects of the platform Management mode; analysis and decision-making functions are based on the results of internal data analysis of the platform to realize functions such as personalized service decision-making and tracking; the platform interaction system is the medium for realizing the communication between the client and the platform server, through which the platform resources can be directly invoked, Realize the interaction between the client and the platform. The platform provides information exchange, demand docking, problem tracking and other functions for related

enterprises, institutions and institutions to improve the efficiency of scientific and technological services.

Based on this, this paper proposes to use blockchain technology combined with big data to design a big data platform for the technology service industry, provide security for the platform with the core technological advantages of blockchain, and integrate technology service companies, technology companies, governments and other related industries into it., using big data to achieve effective information sharing, interaction and cross-departmental cooperation within the platform, and achieve the following goals: First, to form a complete and effective information exchange channel, to ensure the smooth and effective communication within the industry, to enhance the organization's motivation for cooperation, to promote The development of the science and technology service industry; the second is to promote the coordinated development of the science and technology service industry. Through the database, the backward regions can form the sharing of information, resources, equipment, etc. with the developed regions to promote coordinated development.

2 Integration of big data platforms into technology service industry architecture and models

(1) Theoretical framework

The platform is based on blockchain technology and integrates multiple participants related to technological services to form a complete information exchange and sharing service platform. Generally speaking, the blockchain system includes the basic modules of the data layer, the core modules including the network layer, the consensus layer, the incentive layer and the contract layer, and the interaction module including the application layer.

Data layer: The data layer is the data source of the platform, providing basic data storage functions for the system, that is, storing the acquired technology service data in blocks based on Merkle trees, and relying on hash functions, asymmetric encryption and other cryptography Technology realizes the security of account transactions.

Network layer: Blockchain is a decentralized network structure with point-to-point transmission. All data resources and services in the system are distributed on each block node, and information is transmitted and intercommunicated through the connection of each node. When the information is obtained, it will be transmitted to all other blocks, and any node on the network can verify the information of the new block, which

ensures that the block data is highly credible and that the information on all chain nodes is shared.

Consensus layer: The consensus layer is the basis for each block to reach a rapid consensus and encapsulates various consensus mechanisms. The current mainstream consensus mechanisms include Proof of Work (PoW), Proof of Stake (PoS), Delegated Proof of Stake (DPoS) and Practical Byzantine Fault Tolerance, PBFT).

Incentive layer: The existence of the incentive layer is to use incentives to enable each participating node to actively participate in the security verification of block information while realizing resource sharing between nodes, which reflects the economic attributes of the origin of the blockchain. Incentive means include issuance mechanism, distribution mechanism, etc. The issuance mechanism can be regarded as the allocation of resources, and the allocation mechanism can be regarded as the coordination of related resources.

Contract layer: The contract layer includes a series of script codes, algorithm mechanisms and smart contracts. The system implements a custom smart contract through programming. Only when the transactions generated in the system meet the requirements of the agreement will the operation be performed, so that the entire system will run automatically under pre-set conditions, so as to ensure the rights and obligations of all participants. .

Application layer: It encapsulates various application scenarios and cases. These application objects have programmable characteristics, and appropriate programming languages and consensus mechanisms can be selected according to specific application objects and application scenarios. The application layer is the medium for participating members to interact with the platform, as well as the carrier for direct information exchange between members.

(2) Operating mechanism

The technology service industry big data platform is based on improving the efficiency of technology service industry services, integrating information and communication technology, the Internet, and big data into the technology service field to achieve data sharing, resource docking, problem tracking and processing, business cooperation and integration, and accelerate the development of the technology service industry. The operating mechanism of the big data platform in the technology service industry driven by information and communication technology is shown in Figure 2.

The big data platform can process the massive industry data obtained into information with actual market value, store and integrate resource information through various nodes in information and communication technology, and ultimately achieve any peer-to-peer data transmission, achieving data resource sharing.

The platform provides guarantees for enterprise interaction and data sharing through the interconnected operation of different system frameworks. The data processing system utilizes a distributed approach to process and integrate collected multivariate data, setting open data permissions, and ensuring the security of accessing and processing data; The management system can provide personalized dynamic service modes and process management methods based on different application objects of the platform; The analysis and decision-making function is based on the internal data analysis results of the platform, achieving personalized service decision-making and tracking functions; The platform interaction system is a medium for communication between clients and platform servers. Through this system, platform resources can be directly invoked to achieve interaction between clients and platforms. The platform provides information exchange, demand docking, problem tracking, and other functions for relevant enterprises, institutions, and institutions, improving the efficiency of technological services.

Figure 2 : Operating Mechanism of Big Data Platform in Technology Service Industry

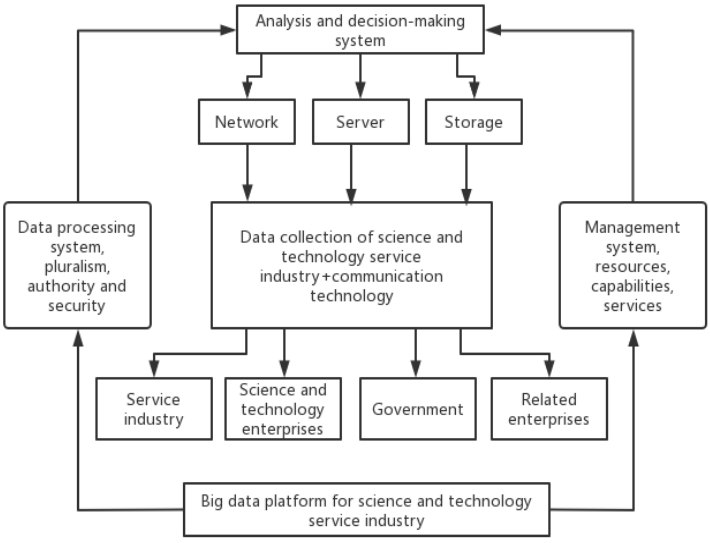

(3) Application model

The rapid development of information technology such as big data not only affects people's thinking pattern, but also changes the operation mode of scientific and technological services. The application model of the big data platform is displayed in the form of a database. Since the blockchain itself is a distributed database, the data collected by each node is stored in the block, so in the construction of the platform, each block that collects different data is used as the The database realizes the function, and stores information in different directions of the technology service industry in different databases. The platform data includes not only the industry internal data of technology service companies, but also the external data of the technology service industry and the government, technology companies and other related industries. Due to the particularity of the data, these data have both public components and internal corporate data Therefore, the platform is built in the form of a consortium chain. According to different situations, different read and write permissions and identity authentication portals are opened to ensure the privacy of data while ensuring information sharing.

The big data platform of science and technology service industry includes basic database, business database, problem database, joint development database and interactive database of science and technology service industry. Each database is independent of each other and communicates with each other. Retrieval; the interconnection of the database ensures the comprehensive improvement of information, and industry information can be shared within the block in a timely manner. The big data platform application model based on blockchain technology is shown in Figure 3.

Figure 3 : Application Model of Service Industry Big Data Platform Based on Information Chain Technology

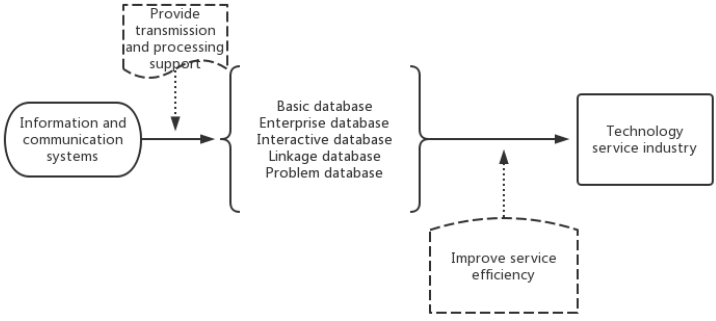

Basic database of science and technology service industry: The basic database stores the basic information of enterprises such as enterprise scale, basic composition, service direction, enterprise market dynamic information, and professional and fair market rating of science and technology service enterprises. This information can be used by enterprises in need to quickly understand the technology. The basic information of the service enterprise so that you can make a more reasonable choice.

Technology service industry business database: Store business-related information of technology service enterprises in the business database, such as innovation and entrepreneurship incubation information, technological achievement transformation and appraisal information, professional technology services, investment and financing information, etc. The database stores the professional information of related enterprises The records are required to be accurate and updated in a timely manner, so that the service object can fully understand the professional profile of the enterprise and seek targeted professional services.

Technology service industry problem database: Collect and save the problems encountered by the technology service industry, as well as suggestions and countermeasures to solve them. The database is networked and communicated with government departments. The government departments cooperate with enterprises to provide enterprises with solutions and suggestions for solving problems. The service departments under the government summarize, analyze and

summarize relevant problems and solutions, and cooperate with technology service enterprises Track, supervise and report the implementation of the plan and the effect of the solution together.

Linkage Development Database: The ever-changing market demand is the driving force for industrial linkage. Linkage development database is equivalent to the technical information exchange platform between industries, storing the case process information of industrial linkage. For example, in today's changing social environment, the technology service industry has formed a technological alliance with manufacturing and agriculture, and is committed to technological upgrading. Industrial innovation helps the manufacturing industry adapt to market changes in the changing environment, and uses databases as a support method to carry out Exchange of technology and information.

Interactive database of science and technology service industry: The interactive database is mainly used for the feedback and use of science and technology service enterprises and service objects. The database collects post-service service evaluation and improvement suggestions of service objects; Consider, this database collects the pertinent suggestions of ordinary enterprises to improve the level of the technology service industry, and the technology service enterprises self-check the loopholes of their own enterprises according to the suggestions to make corrections, so as to improve the level of the enterprise.

3 Application analysis of big data platform in technology service industry

(1) The big data platform realizes the sharing of information resources.

The platform takes the technology service industry as the core to store the basic business information provided for the service object, the problem improvement information with the government, the cooperation and exchange of information with the cooperative industry and the feedback information of the interaction with the service object, and the application of blockchain technology to realize data sharing, Ensure the information symmetry of each participating node, prevent service lag due to unequal industry information, and realize the transmission of information between each node, forming a perfect and interoperable sharing channel, and improving the service efficiency of science and technology.

(2) The big data platform implements source data supervision.

The supervision and access system is the core of the operation of the platform. Its function is to supervise and certify the collected data to

ensure that the data source can technically meet the network access standards, so as to do a good job in information screening, privacy protection and harmful information shielding at the source. wait for work.

(3) The big data platform ensures data security.

Blockchain encryption technology and decentralized structure ensure the security of data. Platform data is encrypted by cryptographic technologies such as hash function and asymmetric encryption, and the data is distributed on each node. The data of a single node cannot be changed. It will affect the correctness of the entire system data, effectively strengthen the security of information exchange between platform participants, help solve data security problems, improve the quality of enterprise cooperation, and improve service efficiency.

(4) The big data platform facilitates the refinement and improvement of relevant laws and regulations.

There are relevant government departments involved in the implementation of the platform. The business stagnation caused by the lack of detailed macro policies can be reported in a timely manner, and tracking assistance from relevant departments can be sought. While solving problems in the technology service industry, it can accelerate the improvement of the details of relevant laws and regulations. .

(5) The big data platform accelerates the development of the industry.

The establishment of a big data platform can speed up the development of related industries centered on the technology service industry. Different databases are set up within the platform for different situations. On the one hand, technology service companies can refer to, make up for their business weaknesses, gain market share, and help companies. Establish a good image and speed up the development of the technology service industry; on the other hand, it can help the development of the linkage industry, and strengthen the connection with the linkage industry in the mode of platform interaction, which not only increases the flexibility of the technology service industry, but also accelerates the manufacturing, agriculture and other related industries. development of.

(6) The big data platform reduces the cost of operation and maintenance deployment.

The big data platform is built with blockchain technology, which reduces the process of traditional data platform single-center storage of records, supervision of transactions, etc. , improves operation and

maintenance efficiency, and reduces management costs. Deployment can effectively solve the cost of server deployment, so as to expand the coverage of the platform, realize the joining of cross-regional enterprises, drive backward regions with developed regions, and provide a guarantee for the effective scale expansion of the technology service industry.

CONCLUSION

With the rapid development of the economy, big data is an inevitable trend of social development. The development of scientific and technological services should not only seize the opportunities brought by industry adjustment, but also rely on the advantages of new information technology to achieve rapid development of the industry. Based on the consideration of the efficiency of scientific and technological services, this paper analyzes the theoretical system architecture and application model of a big data sharing platform for the scientific and technological service industry using blockchain big data technology, starting from the current scientific and technological service model. The functions of industry interaction, problem tracking and communication and cooperation provide theoretical guidance for the improvement of service efficiency of the technology service industry and the development of the industry.

Starting from the service efficiency of the technology service industry, this paper integrates information sharing into the technology service industry at the big data level, discusses the operating mechanism of the big data platform for the technology service industry, and uses blockchain technology to build technology service companies, governments, and technology companies. As well as the theoretical framework and application models of big data platforms in other industries, it aims to integrate the platform's scientific and technological information resources and realize industry data sharing, thereby improving service efficiency and accelerating the development of the technology service industry.

REFERENCES

Li Xiaolong, Ran Guanghe, Zheng Wei. Spatial agglomeration of science and technology service industry and improvement of enterprise innovation efficiency: empirical evidence from China's high-tech industry [J]. Research and Development Management, 2017, 29(04):1-10.

Wang Peng, Zheng Jingyu. The impact of scientific and technological service efficiency on the transformation and upgrading of industrial structure and its spatial spillover effect [J]. Research and Development Management, 2018, 30(02): 46-60.

Zhao Yonghui. Exploring the idea of scientific and technological service reform under the background of supply-side reform [J]. Research on Science and Technology Management, 2017, 37(09):44-51.

Li Guoqiang. Reflections on promoting the development of Shijiazhuang's science and technology service industry under the background of Beijing-Tianjin-Hebei collaborative innovation [J]. Industry and Technology Forum, 2019, 18(17):20-23.

Lai Xiaonan, Li Chunling. The scientific and technological service industry supports Zhongguancun's path to build a "high-end" economic structure [J]. High Technology and Industrialization, 2015(05):99-101.

Cheng Lin, Zhu Xiaofeng, Lu Jingjun. Research on the model of shared logistics information platform based on big data [J]. Science and Technology Management Research, 2018, 38(15):234-238.

Yang Huiqin, Sun Lei, Zhao Xichao. Construction of a mutual trust and win-win supply chain information platform based on blockchain technology [J]. Science and Technology Progress and Countermeasures, 2018, 35(05): 21-31.

EKONOMETRIKMODELLAR YORDAMIDA MEVA-SABZAVOTCHILIK TARMOG‘IRIVOJLANISHINI TAHLILI VA PROGNOZI

Dotsent, Zoxid Keldiyorovich KUSHAROV

Dotsent, Tolibjon Tursunovich TURGUNOV

ANNOTATSIYA

Maqolada iqtisodiyotni raqamlashtirish sharoitida respublikada meva-sabzavotchilik sohasini rivojlanish dinamikasi, sohada erishilgan natijalarning statistik ko‘rsatkichlari ma’lumotlaridan foydalaanib meva-sabzavotchilik mahsulot-larining yalpi hosilini va unga kuchli ta’sir etuvchi omillarni ekonometrik modellari tuzilgan va korrelyatsion-regression tahlil usullari yordamida iqtisodiy ko‘rsatkichlar atroflicha tahlil va prognoz qilingan hamdaamaliy tavsiya va takliflar berilgan. “Ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni modellashtirish va prognozlash” fani ijtimoiyiqtisodiy jarayonlarni tahlil qilish, modellashtirish va prognozlashda qo‘llaniladigan iqtisodiy-matematik hamda ekonometrik usullar va modellar, shuningdek, zamonaviy axborot texnologiyalarini qo‘llashni o‘rganadi. Bozor iqtisodiyoti murakkab, o‘zaro bir-birini taqozo etuvchi jarayonlardan iborat bo‘lib, unga noaniqlik va tavakkalchilik elementlari xosdir. Bunday sharoitda iqtisodiy jarayonlarni o‘rganish va tahlil qilishda iqtisodiy-matematik va ekonometrik usullar hamda modellarning qo‘llanilishi kutilishi mumkin bo‘lgan salbiy hodisalarning oldini olish imkonini beradi. Iqtisodiy-matematik usullar va modellar ilmiy asoslangan qonuniyatlar asosida u yoki bu iqtisodiy jarayonlarning hozirgi holati (statikada) asosida uning istiqboldagi (dinamikada) o‘zgarishlarini oldindan ko‘rsatib berishga imkoniyat yaratadi. Chunki, bozor konyunkturasini oldindan prognoz qilmasdan turib, barqaror ishlab chiqarish va sotish strategiyasini belgilab bo‘lmaydi. Bozordagi raqobat kurashi korxonalarga kelajakda o‘z mahsulotlarini raqobatbardosh, sifatli va arzon narxlarda ishlab chiqarishni taqozo etadi. “Ijtimoiy - iqtisodiy jarayonlarni modellashtirish va prognozlash” fanining asosiy maqsadi magistrantlarga milliy iqtisodiyot sharoitida murakkab iqtisodiy tizimlarni modellashtirishni, modellashtirishning nazariy va

uslubiy asoslarini, aniq iqtisodiy obyektlar misolida modellarning yaratilishi, ularning iqtisodiy mazmuni, qo‘yilgan iqtisodiy masalalarni zamonaviy axborot- texnologiyalari yordamida yechish va olingan natijalarni iqtisodiy tahlil hamda talqin qilish kabi masalalarni o‘rgatishdan iboratdir. Fanning bo‘limlarida makrodarajada, ya‘ni milliy iqtisodiyot bo‘yicha iqtisodiymatematik modellarning (ishlab chiqarish funksiyasi, tarmoqlararo balans modellar. Ekonometrik modellar) tuzilishi va ulardan amalda samarali foydalanish bo‘yicha ilmiy tavsiyalar keltiriladi. Fanning har bir mavzusini nazariy o‘rganish bilan bir qatorda amaliy mashg„ulotlarda aniq iqtisodiy jarayonlar va ko‘rsatkichlar asosida ularning matematik modellarini tuzish, axborot texnologiyalari va mos dasturiy vositalarni qo‘llab, masalalarning aniq miqdoriy yechimlarini olib, iqtisodiy tahlil qilish bilan yakunlaydilar. Fanni o‘rganish yakunida talabalar mustaqil ravishda iqtisodiy masalalarning matematik jihatdan qo‘yilishini, ularning matematik modellarini tuzish, ushbu modellarni mos keluvchi usullar va axborot texnologiyalari yordamida yechish hamda iqtisodiy tahlil va talqin qilishni o‘rganadilar.

Kalit so‘zlar:raqamlashtirish, ekonometrik, dinamika, tendensiya, eksport, hosildorlik, endogen, egzogen, omil, model, korrelyatsion-regression tahlil, regressiya tenglamasi, korrelyatsiya koeffitsiyenti, baholash mezonlari, natija, prognoz, t-statistika, parametr.

ANALYSIS AND FORECAST OF THE DEVELOPMENT OF THE FRUIT AND VEGETABLE NETWORK USING ECONOMETRIC MODELS

ANNOTATION

In the article, the dynamics of the development of the fruit and vegetable sector in the republic in the conditions of digitization of the economy, the statistical indicators of the results achieved in the sector, the econometric models of the gross yield of fruit and vegetable products and the factors that strongly affect it are made, and correlation-regression analysis methods are used. economic indicators were thoroughly analyzed and forecasted, and practical recommendations and suggestions were given. The subject "Modeling and forecasting of socio-economic processes" studies the use of economic-mathematical and econometric methods and models, as well as modern information technologies, used in the analysis, modeling and forecasting of socio-economic processes. The market economy consists of complex, interdependent processes, which are characterized by elements of uncertainty and risk. In such conditions, the use of economic-mathematical and econometric methods

and models in the study and analysis of economic processes allows to prevent negative events that can be expected. Economic-mathematical methods and models provide an opportunity to predict changes in the future (dynamics) based on the current state (statics) of one or another economic process based on scientifically based laws. Because it is impossible to define a sustainable production and sales strategy without forecasting the market situation in advance. Competition in the market will require enterprises to produce their products competitively, with high quality and at low prices in the future. The main goal of the subject "Modeling and Forecasting of Socio-Economic Processes" is to teach undergraduates the modeling of complex economic systems in the conditions of the national economy, the theoretical and methodological foundations of modeling, the creation of models on the example of concrete economic objects, their economic content, solving economic issues with the help of modern information technologies and consists of teaching issues such as economic analysis and interpretation of the obtained results. Scientific recommendations on the construction of economic-mathematical models (production function, intersectoral balance models, econometric models) on the macro level, that is, on the national economy, and their effective use in practice are given in the sections of the subject. In addition to the theoretical study of each topic of science, in practical training, they create their mathematical models based on specific economic processes and indicators, use information technologies and suitable software tools, obtain precise quantitative solutions to problems, and conclude with economic analysis. At the end of studying science, students independently learn to formulate economic problems mathematically, to create their mathematical models, to solve these models using appropriate methods and information technologies, and to perform economic analysis and interpretation.

Key words: digitization, econometric, dynamics, trend, export, productivity, endogenous, exogenous, factor, model, correlation-regression analysis, regression equation, correlation coefficient, evaluation criteria, result, forecast, t-statistics, parameter.

KIRISH

Xozirgi iqtisodiyotni raqamlashtirish davrida O‘zbekistonda jahon andozalari talablariga mos keladigan qishlok, xo‘jalik maxsulotlari yetishtirish tizimi yulga qo‘yildi. Bungako‘ra, respublika Prezidenti ko‘rsatib o‘tgandek, 2030 yilgaqadaryalpi ichki mahsulot hajmini ikki barobardan ziyod ko‘paytirish, asosiy e’tiborni zamonaviy raqamli va innovatsion agrotexnologiyalarni keng joriy etish, mahsulotlarni saqlash infratuzilmasini takomillashtirish hamda chuqur qayta ishlash, qishloq

xo‘jaligini kompleks mexanizatsiyalashtirish va avtomatlashtirishga qaratish bizning oldimizdagi ustuvor vazifalar hisoblanadi.

Iqtisodiyotda davlat siyosatiga kompleks yondashuvisiz qishloq xo‘jaligida hosildorlik va mahsuldorlikning o‘sishiga erishib bo‘lmasligi ravshan bo‘lib qolgani hamda yer maydoni cheklanganligi sababli foydalanilayotgan tabiiy zaxiralar hajmini ko‘paytirish orqali uni hal qilib bo‘lmasligi sababli meva-sabzovotchlik tarmog‘ida mahsulot ishlab chiqarish samaradorligini oshirish uchun ekinlarni joylashtirish, intensiv bog‘lar tashkil etish, meva-sabzavot mahsulotlarini qayta ishlashni bosqichma-bosqich optimallashtirish ko‘zda tutilgan.

Ma’lumki, so‘nggi yillarda qishloq xo‘jaligida, shu jumladan meva-sabzavotchilik tarmoqlari mahsulotlari ishlab chiqarishni barqaror o‘sishi, yalpi hosil va unga bog‘liq bo‘lganhosildorlik, ekin maydoni va eksport xajmi kabi omillarning rivojlanish dinamikasini tahlil va prognoz kilish masalalarida ekonometrik modellashtirish usullaridan keng foydalanilmoqda.

Obyekt va tadqiqot usullari

Mamlakatimizning tabiiy-iqlim sharoiti turli xil sifatli ajoyib ta’mli meva-sabzavot mahsulotlarini yetishtirish uchun qulay bo‘lib, deyarli barcha hududlarda qishloq xo‘jalik yerlarining salmoqli qismi meva-sabzavot ishlab chiqarishga yaroqli hisoblanadi. Meva-sabzavot mahsulotlarining deyarli barcha turlarini ishlab chiqarishda barqaror o‘sish tendensiyasi kuzatilmoqda, bu, asosan, ularning hosildorligini o‘sishi va ekin maydonlari bilan bog‘liqdir.

Jahon banki va respublikamiz hukumati meva-sabzavotchilik sohasini rivoj-lantirish loyihasini moliyalashtirish uchun xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki kredit shartnomasini imzoladi. Bunda meva-sabzavot yetishtirish bilan shug‘ullanuvchi fermerlarning raqamli va innovatsion tehnologiyalar va texnika bilan ta’minlanishi, bilim olishi va malakasini oshirishi, jahon bozorlarga bemalol kirishini yaxshilanishi ko‘zda tutilgan.

Tadqiqot usullari bo‘lib, ekonometrik modellashtirishningkorrelyatsion- regression tahlil, ekonometrik modellarni adekvatligini aniklash mezonlari bo‘yicha tekshirish, ekonometrik tahlil va prognozlash usullari hisoblanadi.

Tadqiqot natijalari

Ma’lumki, majmuani rivojlantirish va oziq-ovqat xavfsizligini mustahkamlashda qishloq xo‘jaligi mahsulotlari hajmlarining o‘sishi va

xilma-xilligini ta’minlash, ya’ni buning uchun respublika hukumati belgilaganidek, kelgusida meva - sabzavotchilikda ishlab chiqarish hajmini bir necha barobar oshirish zarurligi hamda bu yo‘nalishdagi meva-sabzavotchilikka ixtisoslashgan 55 ta tuman, 86 ta klaster va 125 ta kooperativlar lokomativbo‘lishi kerakligi, shaxsiy uchastkalardan samarali foydalanish va hosildan katta zarar ko‘rishning oldini olish hamda ularda mahsulot yetishtirish nafaqat mamlakat oziq-ovqat xavfsizligini mustahkamlashga katta hissa qo‘shishi, balki aholiga qo‘shimcha daromad manbai ham bo‘lishi, qishloq xo‘jaligi eksportining hajmini oshirish, ya’ni bugungi kunda o‘zbek meva-sabzavot mahsulotlari jahon bozorlarida raqobatbardosh, obro‘-e’tibori yuqori bo‘lgan haqiqiy brendga aylanishi hamda bu mahsulotarni qayta ishlab, dunyoning 66 mamlakatiga eksport qilinishi kabi vazifalar belgilandi.

Hozirgi kunda aholi jon boshiga meva-sabzavot mahsulotlari ishlab chiqarishda barqaror o‘sish tendensiyasi kuzatilmoqda, bu esa mintaqa bo‘yicha aholi jon boshiga meva-sabzavot mahsulotlari ishlab chiqarish bo‘yicha ushbu ko‘rsatkichlar respublikasi sog‘liqni saqlash vazirligi tomonidan tavsiya etilgan iste’mol meyorlariga yaqin ekanligini ko‘rsatadi (1-rasm).

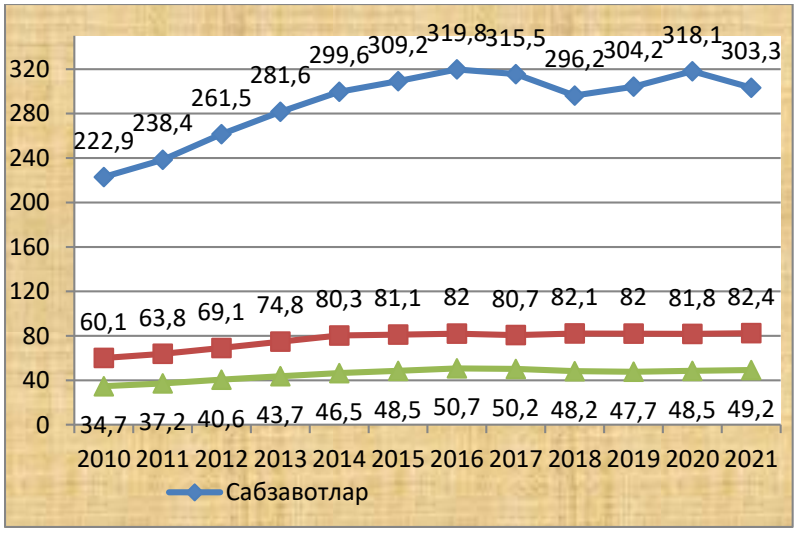

1-rasm. O‘zbekiston Respublikasida aholi jon boshiga yetishtirilgan meva-sabzavot mahsulotlari dinamikasi

Ma’lumki, axolini oziq-ovqat bilan o‘zini o‘zi ta’minlash darajasining pasayishiga olib keluvchi omillar mavjud bo‘lib, ular oziq-ovqat maxsulotlariga bo‘lgan talabning oshishi, aholi sonining o‘sishi, aholi jon boshiga iste’mol darajaasining o‘sishi, turli maxsulotlarga bo‘lgan extiyojlarning nomutanosibligida namoyon bo‘ladi.

Xozirgi vaqtda eksportbop meva-sabzavot mahsulotlari va ularni Yevro-Osiyo Iqtisodiy Hamkorlik va uchinchi mamlakat bozorlariga chiqarish bo‘yicha tarmoq strategiyalarini ishlab chiqish tarmoqning raqobatbardoshligini oshirishning muhim vositasiga aylanmoqda.

d
a
l
a

Yuqoridagi masalalarni hal qilishda, ya’ni oziq-ovqat maxsulotlariga bo‘lgan talabning oshishi, aholi sonining o‘sishi, aholi jon boshiga iste’mol darajaasining o‘sishi, turli maxsulotlarga bo‘lgan extiyojlarning nomutanosibligiga olib keladiigan, oziq-ovqat bilan o‘zini o‘zi ta’minlash darajasining pasayishiga meva-sabzavot tarmoqlari mahsulotlarining yalpi hosilini, ekin maydoni, hosildorlik, ekin maydoni va eksport xajmi xajmini oshishiga olib keluvchi omillarni aniqlash, yalpi hosili bilan omillar orasidagi bog‘liqliknng ekonometrik modellarini tuzish hamda meva-sabzavot tarmoqlari bo‘yicha yalpi hosil va u bog‘liq bo‘lgan omillarningrivojlanish dinamikasini tahlil va prognoz kilishda ekonometrik modellashtirishningkorrelyatsion- regression tahlil usullaridan foydalanish katta aamiyat kasb etadi.

Meva-sabzavotchilik mahsulotlarining yalpi hosilini va u bog‘liq bo‘lgan omillarningrivojlanish dinamikasini tahlil va prognoz kilish respublika bo‘yicha 2010-2021 yillardagi kuzatuv ma’lumotlari asosida amalga oshirildi.

Meva-sabzavot tarmoqlari bo‘yicha yalpi hosilni omillarga bog‘likligini ko‘p omilli ekonometrik modellarini tuzish uchun quyidagi belgilashlarni kiritamiz:

Y - yalpi hosil;

x_1 - ekin maydoni;

x_2 - hosildorlik;

x_3 - eksport xajmi;

U holdaa ko‘p omilli ekonometrik modelini quyidagi ko‘rinishda tuzamiz:

$$Y = a_0 + a_1x_1 + a_2x_2 + a_3x_3$$

Statistik ma’lumotlar va standart amaliy dasturdan foydalanib, mevaqlari bo‘yicha kni hosil qilamiz (1-jadval)

1- jadval

Yo‘nalishlar	Ko‘rsatkich-lar		-		O‘rta		Parametr-lar	-
SABICHAK				4				
							2	
MR				0				
							2	
UM				4				
							2	

Olingan natijalardan natijaviy omil Y bilan hamda o‘zaro omillarining (x_1, x_2, x_3)har biri orasidagi bog‘lanish zichligini o‘lchaydigan korrelyatsiya koeffitsiyentlarining qiymatlaridan ko‘rinib turibdiki, natijaviy ko‘rsatkich Y bilanomillar o‘rtasida zich bog‘liklik mavjud bo‘lib, eng kuchli bog‘liklik x_2 omil bilan bo‘lib, bunda juft korrelyatsiya koeffitsiyentining qiymati eng yuqoridir, ya’ni 0. 978 tengdir.

Demak natijalarga asoslanib, eng muhim ko‘rsatkich meva va rezavorlar hosildorligi (x_2) ekanligini aniqlandi, bu esa meva-sabzavot

tarmog‘i yalpi hosiliga ta’sir etuvchi tanlangan omil adekvat ekanligini ko‘rsatadi.

K
d
a

Sabzavot yo‘nalishi uchun:$y = -25374,1 + 76,3x_1 + 72,7x_2 + 4,21x_3$

Meva – rezavorlar yo‘nalishi uchun: $y = -690,16 - 0,98x_1 + 27,72x_2 + 1,16x_3$

Uzum yo‘nalishiuchun:$y = -613,32 + 9,36x_1 + 2,25x_2 + 4,22x_3$

Olingan natijalardan ko‘rinadiki, matematik statistikaning baholash mezonlardan foydalanib, $y = a_0 + a_1x_1 + a_2x_2 + a_3x_3$ regressiya tenglamasi uchun asosiy H_0: $a_1 = 0$gipotezasi rad etilganligini va muqobil H_1: $a_1 \neq 0$ gipoteza a=0, 05 qiymatlilik darajasi bilan qabul qilinishini aniqlash mumkin.

Endi yuqorida tuzilgan ko‘p omilli regressiya tenglamalarining axamiyatliligi Fisherning quyidagi F-mezonidan foydalanib tekshiriladi:

$F = D_{haq.} / D_{qol.} = [R^2/(1-R^2)] \cdot [(n-m-1)/m]$

bunda, $D_{haq.}$ - erkinlik darajasi uchun kvadratlarning omil yig‘indisi

$D_{qol.}$ -erkinlik darajasi uchun kvadratlarning koldik yig‘indisi

R^2- ko‘p omilli determinatsiya koeffitsiyenti;

m - *x* o‘zgaruvchilar oldidagi parametrlar soni;

n - kuzatishlar soni.

Hisob-kitoblarga asoslanib, Fisherning *F*-taqsimoti erkinlik darajasi sabzavot yo‘nalishi uchun: F = [0, 764 / (1-0, 764^2)]·[(10-3-1)/3]=2, 85; meva – rezavorlar yo‘nalishi uchun:F = [0, 991 /(1-0, 991^2)]·[(10-3-1)/3]=1, 96; hamda uzum yo‘nalishi uchun:F = [0, 714 / (1-0, 714^2)]·[(10-3-1)/3]= 4, 25 ga teng ekanligini hosil qilamiz.

Demak, Fisher mezoniga ko‘ra, regressiya tenglamalari taqsimotining xakikiy qiymatlari Fisher jadvalidagidan kattadir, ya’ni $F_{haq.} > F_{jad.}$ va bundantuzilganbarcha modellarning ahamiyatliligi kelib chiqadi. Bundan tashkari, regression tahlilda aniqlangan determinatsiya koeffitsiyenti R^2=0. 991 ga tengligidan tuzilgan modellarning adekvatligi ko‘rinib turibdi.

Shuningdek, yuqorida o‘rganilayotgan jarayonning tuzilgan modellarining adekvatligini aniklash uchun tuzilgan regressiya

tenglamasiga endogen omillarning qiymatlarini qo‘yib, endogen omilning nazariy qiymatlari hisoblab chikildi hamdabog‘lik ekzogen o‘zgaruvchining xakikiy va nazariy qiymatlari yig‘indisi tengliginianiqlandi.

B

u

Yalpi hosilning prognoz qiymatlarini hisoblashda tegishli davr uchun erksiz omillarning prognoz qiymatlariga ega bo‘lish zarurdir. Ular ekzogen omillarning boshlang‘ich qatorlarinianalitik tekislash usullari, jarayon dinamikasini tavsiflovchi tenglamalarni tuzish yo‘llari orqali aniqlanishi mumkin. Masalani yechish uchun tenglamalar shaklini tanlashda bir kator hisoblash tajribalari amalga oshirildi va sinov natijalari tenglamani$X_i=a_0+a_1t$ shaklga ega ekanligini ko‘rsatdi.

Demak, X_1, X_2, X_3 erksiz omillarning regressiya tenglamasini mos ravishda a_0 va a_1 parametrlarini hisoblash natijasida omillarning t vaktga bog‘likligi, ya’ni$X_t = a_0+a_1t$ko‘rinishidaolindi.

Respublikastatistika qo‘mitasining 2010-2021 yillar uchun meva-sabzavotchilik tarmog‘ining sabzavotlar, (*SAB*) meva – rezavorlar (*MR*) va uzumchilik (*UM*) yo‘nalishlari ma’lumotlari va korrelyatsion-regression usullardanfoydalanib, X_1, X_2, X_3erksiz omillar uchuntrend tenglamalarini tuzamiz.

Yuqorida ko‘rib chiqilgan ekonometrik modellashtirishningkorrelyatsion- regression tahlil usullaridan foydalanib, meva-sabzavotchilik tarmog‘i yo‘nalishlari bo‘yicha X_1, X_2, X_3erksiz omillarning vaqtga bog‘likligining regressiya tenglamalari quyidagi ko‘rinishga ega ekanligini topamiz:

X_1 omil (ekin maydoni) bo‘yicha:

SAB uchun:$Y = 161, 6691 + 4, 99\ t$;

MR uchun:$Y = 211, 18 + 9, 4473\ t$;

UM uchun: $Y = 118, 4945 + 1, 0327\ t$;

X_2 omil (hosildorlik) bo‘yicha:

SAB uchun:$Y = 267, 7709 + 1, 5527\ t$;

MR uchun:$Y = 89, 5054 + 3, 7355\ t$;

UM uchun:$Y = 76, 4018 + 7, 9118\ t$;

X_3 omil (ekport hajmi) bo‘yicha:

i

y

u

q

o

r

i

SAB uchun:*Y = 289811, 2 + 11228, 8255 t ;*

MR uchun:*Y = 268258, 5 + 24652, 6991 t ;*

UM uchun:*Y = 343764, 6 + 14929, 0154 t ;*

Tuzilgan trend modelarigat ning o‘rniga qiymatlarini qo‘yib, erksiz omillarning kelgusi davrlar uchun prognoz kilingan ma’lumotlarini olamiz va olingan X_1, X_2, X_3 larning qiymatlarini yuqoridagi regressiya tenglamalariga qo‘yib, meva-sabzavot tarmoqlari bo‘yicha yalpi hosilni kelgusi davrlarga prognozqilish uchun aniklaymiz.

Xisob-kitoblar naatijasida meva-sabzavotchilik tarmoqlari bo‘yicha yalpi hosilni va u bog‘liq bo‘lgan omillarning rivojlanish dinamikasini umumlashtirilgan natija-lari 2-jadvalda keltiilgan.

2-jadval

Meva-sabzavot tarmoqlari bo‘yicha yalpi hosil va u bog‘liq bo‘lgan omillarning rivojlanish dinamikasini hisoblash va proggnoz natijalari

		Yalpi hosil			*Ekin maydoni*			*Hosildorligi*			*Eksport xajmi*		
		Y			***X1***			***X2***			***X3***		
		(SAB)	*(MR) ming s*	*(UM) ming s*	*(SAB) m. ga*	*(MR)*	*(UM) m. ga*	*(SAB)*	*(MR)*	*(UM)*	*(SAB)*	*(MR) ming $*	*(UM)*
Haqiqiy xolati													
2010	62624, 3	16763, 3	9792, 8	173, 0	235, 3	127, 9	252, 5	92, 6	90, 8	318038, 4	346966, 5	296097, 0	
2011	68288, 3	18206, 3	10720, 6	175, 4	244, 3	127, 1	263, 7	97, 3	97, 8	455867, 1	469695, 7	522093, 5	

2020	2019	2018	2017	2016	2015	2014	2013	2012
100000, 0	100000, 0	97603, 2	100000, 0	100000, 0	93900, 4	87538, 8	80879, 4	74591, 2
28639, 8	27527, 2	27062, 5	26149, 2	26128, 6	24679, 4	23064, 9	21438, 6	19817, 1
16391, 9	16033, 1	15897, 8	16255, 1	16131, 3	15181, 9	13970, 2	12940, 2	11798, 9
224, 2	220, 0	219, 0	189, 7	206, 0	194, 0	192, 0	189, 4	183, 8
341, 1	336, 6	319, 2	271, 6	279, 6	266, 4	261, 9	254, 6	250, 9
125, 9	120, 2	113, 3	114, 5	131, 2	128, 3	128, 9	127, 8	126, 9
246, 0	235, 6	237, 1	253, 6	271, 1	271, 0	268, 3	270, 9	265, 6
114, 5	118, 5	121, 6	118, 3	134, 5	128, 1	116	112, 3	104, 7
145, 7	153, 5	157, 5	157, 0	142, 3	133, 1	120, 7	116, 1	108, 6
413892, 5	548103, 5	318869, 2	224447, 6	189583, 7	484425, 9	564770, 9	453167, 2	211308, 0
594359, 9	591168, 2	560183, 8	539962, 2	449950, 1	303399, 6	309000, 3	353021, 1	371625, 5
188253, 3	223731, 9	179720, 9	159504, 0	142101, 6	350011, 4	312493, 5	131905, 1	227431, 4

2021	98767, 4	28936, 3	16212, 3	226, 2	343, 7	129, 4	246, 7	119, 3	146, 4	487142, 2	599212, 1	199323, 2
Prognoz xolati												
2022	101236, 3	29327, 2	16787, 3	228, 7	344, 2	130, 9	248, 1	122, 3	148, 2	502321, 4	612533, 5	201756, 0
2023	104748, 8	29786, 8	17223, 3	230, 1	345, 9	131, 1	251, 3	127, 8	149, 9	504784, 7	621784, 4	220113, 5
2024	108441, 2	30194, 1	17819, 3	236, 2	351, 2	132, 9	253, 9	132, 1	151, 7	505487, 1	655956, 3	225797, 3
2025	112998, 3	30788, 4	18825, 6	238, 3	353, 6	134, 5	255, 6	134, 7	155, 5	509642, 2	667122, 8	232556, 0

Xulosa

Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, endogen va egzogen omillar bo‘yicha prognoz natijalari keyingi yilda oldingi yiliga nisbatan 2 foizdan oshmasligigaa qaramasdan meva-sabzavot tarmoqlari bo‘yicha yalpi hosil va u bilan bog‘liq bo‘lgan omillar xar yili o‘sishga erishar ekan. Bunda meva-sabzavot tarmoqlarining yalpi hosili ko‘rsatkichlari qishloqxo‘jaligi maxsulotlari ishlab chikarish uchun ajratiladigan ekin maydoni, hosildorlik va eksport xajmi ko‘rsatkichlari bilan chambarchas bog‘liqdir. Olingan natijalarga asosan meva-sabzavot tarmoqlari bo‘yicha yalpi hosil ko‘rsatkichida 2025 yilda 2021 yilga nisbatan mos ravishda meva – rezavorlar 7, 5 foizga, sabzavotlar 11, 3 foizga, uzum esa 14, 9 foizga o‘sishi bashorat qilinadi. Bashorat qilinayotgan yalpi hosil ko‘rsatkichida 2021 yilda meva – rezavorlar 19, 7 foizni, sabzavotlar68, 9 foizni, uzumesa 11, 3 foiznitashkil etsa, 2025 yilga kelib esa bu ko‘rsatkich meva

– rezavorlar bo‘yicha 18, 9 foizga, sabzavotlar bo‘yicha 69, 5 foizga, uzum bo‘yicha 11, 6 foizga teng bo‘lishi kuzatiladi. Qishloq xo‘jaligi maxsulotlari ishlab chikarishida hosildorlik yalpi ichki hosilga ta’sir etuvchi eng muhim ko‘rsatkich bo‘lib hisoblanadi. Shuningdek, olingan bashorat natijalariga asosan eksport xajmi 2025 yilda 2021 yilga nisbatan meva-rezavorlarda 12, 2 foizga, sabzavotlarda 23, 1 foizga, uzumchilikda esa 23, 5 foizga o‘sishi kuzatilmoqda. Respublikada meva-sabzavot tarmoqlari bo‘yicha yalpi hosil va u bilan bog‘liq bo‘lgan omillar ko‘rsatkichlarining bu darajada o‘sishi mamlakat iktisodiyoti rivojlanishining ijobiy dinamikasini ko‘rsatadi. Shu bilan bir qatorda eksportni rivojlantirish uchun eksportga mo‘ljallangan navlarni aniqlash, mahsulotlar reklamasini to‘g‘ri tashkil etish, meva-sabzavot va uzum mahsulotlarini ishlab chiqarish va sotish bo‘yicha ilg‘or jahon tajribalarini o‘rganish va zamonaviy texnologiyalarni joriy qilish bilan shug‘ullanadigan xorijiy investorlarni kengroq jalb etish zarurdir va buning natijasida mamlakatda meva-sabzavotchilik tarmog‘i mahsulotlari yetishtirish va eksport qilishni yanada oshirishga imkon yaratiladi.

Shunday qilib, ichki va tashqi bozorlarda talab o‘zgarishini hisobga olgan holda mahsulot yetishtirish va qayta ishlash sanoati tarmoqlarini joylashtirish, mahsulotlar sifati va narxiga oid raqobatbardoshlikni ta’minlash hamda mahsulotlar bozorlarini tartibga solishda asosiy ustuvor vazifalarni belgilash asosida eksportga yo‘naltirilgan meva-sabzavot mahsulotlari yetishtirishni ko‘paytirish, mamlakatimiz oziq-ovqat xavfsizligini yanada mustahkamlash, ekologik toza mahsulotlar ishlab chiqarishni kengaytirish, qishloq xo‘jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish bilan bir qatorda, qayta ishlash, tayyorlash, saqlash, sotish va eksport uchun qulay shart-sharoitlar yaratish hamda bu masalalarni yechishda ekonometrik modellar va usullar hamda zamonaviy axborot-kommunikatsion texnologiyalardan foydalanish zarurdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

Briiko V. G. , Pshenichnikov A. A. Modern problems of forecasting and developing agriculture, Journal of Basic Research, No. 12 (part 4), 2015, p. 762-765

Бакиев А. Р. , Бакиева И. А. , Умурзоков Ж. Ш. Перспективы развития производства и экспорта плодоовощной продукции в Узбекистане, Экономика и финансы, Т. , 2017, с. 10-19

Дурманов А. Ш. , Хидирова М. Х. Меры по увеличению объемов экспорта плодоовощ-ной продукции, Журнал Economics, Т. , 2017, с. 1-5

Mirziyoyev SH. «Xarakatlar strategiyasi 2017-2021» kitobi, T. , Adolat nashriyoti, 2017, 112 b.

Meva-sabzavotchilik va uzumchilik tarmog‘ini yanada rivojlantirish, sohada qo‘shilgan qiymat zanjirini yaratishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risidagiO‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori, T. , Xalq so‘zi gazetasi, 12 dekabr 2019

Постановление Президента республики Узбекистан “О мерах по расширению и углублению сотрудничества республики Узбекистан с продовольственной и сельско-хозяйственной организацией ООН, Международным фондом сельскохозяйственного развития ООН и всемирной продовольственной программой ООН, г. Ташкент, 15 декабря 2020 г. , № ПП-4922

Статистические материалы Государственного комитета Республики Узбекистан по статистике. www. stat. uz

Тургунов Т. Вопросы прогнозирования урожайности сельскохозяйственных культур с помощью методов математического моделирования, International scientific journal «Global science and innovations 2021: central asia» Nur-Sultan, Kazakhstan, 2021, с. 57-63

Тургунов Т. , Гаибназаров С. Эконометрические методы решения проблем агроэконо-мического прогнозирования, Журнал “Наука, техника и образование” № 4(57), 2019, с. 72-77

Тургунов Т. Т. , Менгноров А. А. Математические методы прогнозирования сельско-хозяйственных производств: Вестник науки и образования, № 24 (102). часть 3, М. , 2020, с. 26-30

Тургунов Т. Т. , Махмудова Н. Р. Эконометрические исследования при прогнозировании повышения урожайности

сельскохозяйственных культур Журнал Достижения науки и образования, № 6 (47), 2019, с. 4-7

T. Turgunov, N. Makhmudova: Ways of using mathematical methods and ICT in the economic development of livestock industries, Sci. Elec. J. Matrix of scientific knowledge. **3**, (2019), 36–42.

Fayzullayeva T. R. , Ikromova S. A. , Rustamova D. R Meva-sabzavotchilik sohasini rivojlantirishning nazariy va amaliy asoslari hamda mamlakat iqtisodiyotidagi o‘rni “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali. № 6, noyabr-dekabr, 2018 yil, 1-9 b.

Sherkul Rakhmanov, Ibrohim Habibullaev, Akbar Jumaev, and Tolib TurgunovMathematical modeling and forecasting of seasonal characteristics of tourist flow/*CONMECHYDRO – 2021,* E3S Web of Conferences 264(57):01042 (2021)*,* https://doi. org/10. 1051/e3sconf/ 202126401042

Sh Rakhmanov, T T Turgunov, Z K Kusharov, and A A Mengnorov Econometric methods for solving problems of analysis and forecasting dynamics of yield of agricultural crops, ICECAE 2020, IOP Conf. Series: Earth and Environmental Science 614 (2020), Scopus, OPEN ACCESS

SUV OMBORLARINING SUV O‘TKAZGICHLAR ZATVORLARI ORQASIDAGI BOSIM TAQSIMOTINI MODELLASHTIRISH

[1]Begimov U. I. , [2]Mamadaliyev X. A. , [3]Sarmanova S. Sh.

texnika fanlari bo‘yicha falsafa doktori

texnika fanlari bo‘yicha falsafa doktori

Muhammad al-Xorazmiy nomidagi
Toshkent axborot texnologiyalari universiteti,

[3]O‘qituvchi

Yunusobod tumani 97-sonli maktab.

Annotasiya

Suv omborining suv galereyalarining eshiklari ortida kuchli eroziya va vayronagarchilikka olib keladigan shiddatli oqim mavjud. Shuning uchun qoniqarli gidravlik sharoitlarni topish saqlashning dolzarb vazifalari va usullaridan biridir. Suv galereyalarining eshiklari ortida qoniqarli gidravlik sharoitlarni ta’minlashning bir usuli-ketma-ket o‘rnatilgan ikkita eshiklardan foydalanish (rasm. 1.). Bunday holda, pastki eshik II qo‘shimcha qarshilik hosil qiladi, u ochilganda asta-sekin kamayadi. Bosim ikkala eshik o‘rtasida bo‘linadi va ularning har birining orqasidagi gidravlik rejim bir xil bosh bilan bir xil eshikka nisbatan yaxshilanadi. Bir qator nazariy va eksperimental ishlar ushbu usulning samaradorligini ko‘rsatdi, ammo uning asosiy kamchiliklari ham aniqlandi:

Murvat qismining uzunligini oshirish, chunki zatvorlar bir-biridan ancha masofada joylashgan bo‘lishi kerak.

Pachkamar suv omborining eshigi yaqinidagi bosim taqsimoti gidrostatik suv omboridan sezilarli darajada farq qiladi. Bu erda galereyaning pastki va shiftidagi piezometrik bosim o'rtasidagi farq ma'lum bir xususiyatga ega bo'lib, u turli xil usullarning naqshlari bilan belgilanadi. Suv omborining eshiklarini ko‘tarish rejimini tanlash, bu eshiklar ortida qoniqarli sharoitlarni ta’minlaydi va uning bajarilishining to‘g‘riligiga qo'yiladigan talablar eng kam bo‘ladi. Eshiklarni tanlangan

rejimdan chetga chiqish va ular orasidagi bosimni optimal ravishda qayta taqsimlash uchun shartlarni belgilash.

Darvozalarni ko‘tarish uchun bunday jadvalni topish kerak, undan og‘ish eng kam xavfli bo‘ladi. Kelajakda biz bunday grafikni maqbul deb ataymiz. Ko‘pgina hollarda, optimal grafikni ko‘tarish paytida ikkala eshik orqasidagi bosim teng bo‘lishi kerakligi sharti asosida qurish mumkin.

Shlyuzni to‘ldirish (yoki bo‘shatish)ning gidravlik xususiyatlari hisoblab chiqiladi, unga ko‘ra ikkala eshik orqasidagi bosim miqdorini, ularning nisbiy kashfiyotlarining ma’lum bir kombinatsiyasiga mos ravishda topish mumkin. Bunday hisoblash bir nechta qiymatlar yoki eshiklarni ko‘tarishning turli tezligi uchun amalga oshiriladi. Eshiklarning aniqligiga qo‘yiladigan talablarni kamaytirish uchun siz ularni manevr qilish sxemasini tanlashingiz kerak, shunda ular o‘rtasidagi aloqa egri chizig‘i xavfli zonaning chegaralaridan teng ravishda o‘tadi.

Eshiklarning ishlashini boshqarish tizimiga yuqori talablar, chunki eshiklarning yo‘nalishi tanlangan rejimdan chetga chiqqanda, ular orasidagi bosim qayta taqsimlanadi va ulardan birining orqasidagi gidravlik sharoitlar keskin yomonlashadi.

Kalit so‘zlar: kavitatsiya, zatvor, tranzit oqim, gidrostatik, piezometrik bosim, suv o‘tkazgich, eshiklar, bosim miqdori, bosim, oqim tezligi, suv o‘tkazgichlar, xavfli zona, tranzit oqim, kavitatsiya eroziyasi.

MODELING THE PRESSURE DISTRIBUTION BEHIND THE RESERVOIR'S SPILLWAY ZATVORES

1Begimov U. I. ,

Mamadaliyev X. A.

Sarmanova S. Sh

texnika fanlari bo'yicha falsafa doktori

fanlari bo'yicha falsafa doktori

Muhammad al-Khwarizmi

Annotation

Behind the doors of the water galleries of the reservoir there is a fierce current that leads to strong erosion and destruction. Therefore, finding satisfactory hydraulic conditions is one of the urgent tasks and methods of maintaining. One way to ensure satisfactory hydraulic conditions behind the doors of water galleries is to use two doors mounted in series (fig. 1.). In this case, the lower door II creates additional resistance, which gradually decreases when opened. The pressure is split between the two doors, and the hydraulic mode behind each of them improves with respect to the same door with the same head. A number of theoretical and experimental works have shown the effectiveness of this method, but its main disadvantages have also been identified:

Increase the length of the Bolt part, since the zatvors must be located at a considerable distance from each other;

The pressure distribution near the gate of the Pachkamar reservoir is significantly different from that of the hydrostatic reservoir. Here, the difference between the piezometric pressure at the bottom and ceiling of the gallery has a certain property, which is determined by the patterns of different methods. The choice of the mode of lifting the doors of the reservoir, which provides satisfactory conditions behind the doors, and

the requirements for the correctness of its execution will be the least. Setting the conditions for deviating the doors from the selected mode and optimally redistributing the pressure between them.

To raise the gates, it is necessary to find such a table, from which the deviation will be the least dangerous. In the future, we will call such a graph acceptable. In most cases, the optimal graph can be built on the condition that the pressure behind both doors should be equal when lifting.

The hydraulic properties of the filling (or emptying)of the hose are calculated, according to which the amount of pressure behind both doors can be found in accordance with a certain combination of their relative discoveries. Such a calculation is carried out for several values or different speed of lifting doors. To reduce the requirements for the accuracy of the doors, you need to choose a scheme for maneuvering them so that the contact curve between them passes evenly over the boundaries of the danger zone.

High requirements for the door operation control system, since when the direction of the doors deviates from the selected mode, the pressure between them is redistributed, and the hydraulic conditions behind one of them deteriorate sharply.

Keywords: cavitation, zatvor, transit flow, hydrostatic, piezometric pressure, water conductor, doors, pressure quantity, pressure, flow rate, water conductors, danger zone, transit flow, cavitation erosion.

KIRISH

Kavitatsiyali oqimlar masalasini yechishda asosan ikki usuldan foydalaniladi: integral tenglamalar usuli va chekli ayirmalar usuli. Kavitatsion oqimning nazariy Ryabushinskiy yoki Jukovskiy – Roshko sxemalari ishlatiladi.

Ma'lumki, chekli ayirmalar usulida oqim sohasi to'r bilan qoplanib, tugun nuqtalarida funktsiyaning tezlik potentsiali φ yoki Φ, oqim funktsiyasi ψ qiymatlari qo'yiladi. Shu holda uzluksiz funktsiya va argumentdan diskret funktsiya va argumentga o'tiladi. Har bir tugunda funktsiyaning qiymatlari va tugunlar atrofida funktsiyaning birinchi va ikkinchi hosilasining qiymatlari topiladi. Shu asnoda berilgan Φ yoki oqim ψ funktsiyasi uchun olingan differentsial tenglamaning chekli ayirmalardagi analogini quramiz. Chekli ayirmalardagi Φ yoki oqim ψ funktsiyasining qiymatlarini topish uchun tenglamaning chekli ayirmalardagi analogini algebraik tenglamalar sistemasiga keltiramiz.

Algebraik tenglamalar sistemasining yechimi chegaraviy shartlarning chekli analoglari bilan birgalikda ishlanadi.

Kavitatsion oqimlar masalasini yechish iteratsiya usulida olib boriladi. Boshlang'ich qadamda pufakchaning oddiy shakli olinib, to'g'ri masala yechiladi. Bu holda oqimning pufakcha joylashgan qismida bosim o'zgarmasligi sharti bajarilmaydi. Keyingi qadamda esa, fizik shaklga zarar yetkazilmasdan pufakchaning shakliga korrektsiya kiritiladi va hisoblash ishlari tsikli qaytariladi. Hisoblash ishlari pufakcha shaklining limit qiymatini olganida to'xtatiladi.

Kavitatsion oqim masalasini Ryabushinskiy sxemasida yechamiz. Buning uchun uzluksiz uyurmalardan iborat sirtda yoki uyurmali qatlamda oqim funktsiyasini quyidagi ko'rinishda quramiz:

Pachkamar suv omborining suv galereyalarining eshiklari ortida kuchli eroziya va vayronagarchilikka olib keladigan shiddatli oqim mavjud. B. D. Kachanovskiy tomonidan ikkita ketma-ket o‘rnatilgan qulflarning suv o‘tkazgichlarini gidravlik hisoblash usuli ishlab chiqilgan. Birinchi zatvor orqasidagi bosimni quyidagi formula bilan aniqlash mumkin:

$$\frac{p_1}{\gamma} = h_t + \left(\varsigma_2 - 1 - 2\sqrt{\varsigma_{зт_1}} + \varsigma_{зт_2}\right) \quad (1)$$

1-rasm. Tanlangan rejimdan eshiklarning harakatlanish mexanizmi.

Ikkinchi – formula bilan:

$$\frac{p_2}{\gamma} = h_t + \left(\varsigma_2 - 1 - 2\sqrt{\varsigma_{3m_1}}\right)\mu_t^2 H_t \quad (2)$$

Har bir vaqtning o'zida bosim aniqlanadi lekin tenglamaga [1]:

$$\sqrt{H_t} = \sqrt{H_0} - \frac{\omega\sqrt{2g}}{2\Omega}\int_0^t \mu_t dt \quad (3)$$

Qayerda

$$\mu_t = \frac{1}{\sqrt{\sum\varsigma}} = \frac{1}{\sqrt{\varsigma_1 + \varsigma_2 + \varsigma_{3m_1} + \varsigma_{3m_2}}} \quad (4)$$

Ushbu formulalarda p_1 va p_2 - birinchi va ikkinchi eshiklarning orqasida siqilgan bo'limlarda galereya shiftidagi o'rtacha ortiqcha bosim (2, a-rasm);

H_0, H_t - t vaqtidagi shlyuz va bosh uchun dastlabki bosim; h_0, h_t - galereya shiftini dastlabki daqiqada va t momentida kameradagi suv sathiga ko‘mish; Ω - shlyuz kamerasidagi suv oynasi maydoni; ω - galereyaning taxminiy tasavvurlar maydoni; ς_1, ς_2 - birinchi va ikkinchi eshiklardan pastda joylashgan galereya qismlarining umumiy qarshilik koeffitsientlari; $\varsigma_{3m_1}, \varsigma_{3m_2}$ - eshiklarning qarshilik koeffitsientlari; μ_t - suv ta’minoti tizimining oqim koeffitsienti.

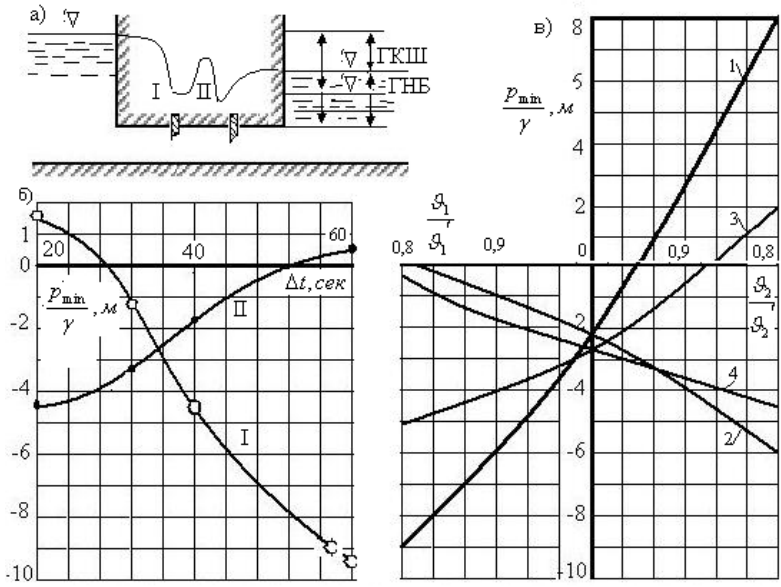

2-rasm. Eshiklarning aniqligi ularning orqasidagi bosimga ta'siri. a-suv o'tkazgichining hisoblash sxemasi; b-ikkinchi eshik oldidagi ta'sir; v-I va II eshiklardan birining tezligi o'zgarishining ta'siri.

ϑ_1, ϑ_2 – qabul qilingan zatvorlarni ko'tarish tezligi; $\vartheta_1^{'}, \vartheta_2^{'}$ – zatvorlarni ko'tarishning haqiqiy tezligi (kechikishni hisobga olgan holda). 1, 2 – ko'tarish rejimini dastlabki tanlashda birinchi va ikkinchi eshiklarning orqasidagi bosim; 3, 4 – yangilangan rejim bilan bir xil.

(1) va (2) formulalar tuzilishidan ko'rinib turibdiki, agar ikkala eshik ham sinxron ravishda ko'tarilsa, ya'ni $\varsigma_{зт_1} = \varsigma_{зт_2}$ ning har bir daqiqasida ularning orqasidagi bosim boshqacha bo'ladi; ikkinchi eshik orqasida bosim pastroq bo'ladi va u og'irroq sharoitlarda ishlaydi. Bosimni tenglashtirish uchun ikkinchi eshik Δt dan biroz oldinroq ko'tarilishi kerak. Eng yaxshi echim ikkala $\frac{p_{1мин}}{\gamma}$ va $\frac{p_{2мин}}{\gamma}$ eshiklari orqasidagi minimal bosim teng bo'lganda bo'ladi (Xudaykulov S. I, Begimov U. I. , 2020: 92). .

Birinchi taxminda Δt qiymatini aniqlash mumkin. Biroq, belgilangan zatvor ko'tarish jadvalini mukammal aniqlik bilan ushlab turish mumkin emas. Undan chetga chiqish, ulardan birining ish sharoitlarining keskin yomonlashishiga olib kelishi mumkin. (1) - (4) formulalar yordamida

eshiklarning aniqligi ularning orqasidagi bosimga ta'sirini baholash uchun shlyuzni gidravlik hisoblash quyidagi dastlabki ma'lumotlar bilan amalga oshirildi: $H_0 = 60м$; $\Omega = 2160\,м^2$; $\omega = 16\,м^2$; $h = 4м$; $\varsigma_1 = 1{,}5$; $\varsigma_2 = 2{,}0$; $t_{0_1} = t_{0_2} = 200\,сек$; Δt eshiklarning bir tekis ko'tarilish vaqti 20 dan 60 sekundgacha o'zgargan.

1, b–rasmda shlyuzni to'ldirish paytida minimal bosim qiymatlari turli xil $\Delta t = 36сек$, $\frac{p_{1мин}}{\gamma} = \frac{p_{2мин}}{\gamma} = -2{,}6м.вод.ст.$ avanslarida eshiklardan past bo'ladi. Xuddi shu rasmdan ko'rinib turibdiki, agar Δt da 5 soniya ko'proq bo'lsa, unda birinchi eshik orqasidagi vakuum ikki baravar ko'payadi.

Pufakcha konfiguratsiyasining yarim chegarasi ma'lum bo'lgan masalalar aralash masalalar sinfiga kiradi. Pufakcha konfigratsiyasi chegarasining yarim qismi ma'lum bo'lib, qolgan qismida oqimning parametrlarini topish kerak bo'ladi, ya'ni gidromexanikaning to'g'ri masalasi shakllantiriladi. CHegaraningnoma'lum qismida esa konfiguratsiyani topish kerak bo'ladi, ya'ni gidromexanikaning teskari masalasi hosil bo'ladi. $p_к = const$ shart berilsa, bunday kavitatsion masala umumiy teskari masalaning xususiy holi deb qaraladi. Hozirgi vaqtgacha rivojlangan kavitatsiyaning harakterini beradigan biror aniq yechim olinmagan. Bundan tashqari, yechimning yagonaligi va mavjudligi haqida biror fikr bildirilmagan. Faqat M. A. Lavrentьevning ishlarida fundamental, yechim topilgan va bu yechimning ba'zi xossalari o'rganilgan.

M. I. Gurevich tadqiqotlarining ko'rsatishicha, pufakchaning egriligi kirish joyida oqim bilan birlashib, konusimon shaklni qabul qiladi va u cheksizlikka ketadi.

N. Levinson (AQSH, 1946) va M. I. Gurevich (SSSR, 1947)ning tadqiqotlarida o'qqa nisbatan simmetrik bo'lgan pufakchaning chegarasi Kirxgof pufakchasiga o'xshash bo'lib, kavitatordan uzoqda uzilishga ega bo'ladi. Kavitatsiyalanuvchi jismning qarshiligi chekli bo'lib qolishi uchun quyidagi pufakcha kengayishining asimptotik qonunini olamiz.

Olingan asimptotik formulalarning eksperiment natijalari bilan solishtirish natijalari bu formulalarning ishonchli va to'g'ri ekanligini ko'rsatdi. Shu bilan birga, qatorga yoyish ishlari juda katta hajmli bo'lib, hisoblash ishlarini va pufakcha konturini qurish ishlarini qiyinlashtiradi. Hozirgi vaqtda bu formulalar asosida sonli yarim empirik formulalar

olingan bo'lib, bu formulalar hisob ishlarida sodda va qulaydir. Biz ulardan keyingi paragrafda foydalanamiz.

Eshiklardan birining ko'tarilish tezligi 10% ga kamayganda, uning orqasidagi vakuum 2-3 baravar oshdi (rasm. 1, v; egri chiziqlar 1 va 2).

1-jadval

n_2	ς_2	ς_1	n_1	n_2	ς_2	ς_1	n_1
0, 1	193	12100	-	0, 6	2, 33	7, 3	0, 43
0, 2	44. 7	850	-	0, 7	1, 1	2, 56	0, 58
0, 3	18, 05	175	0, 12	0, 8	0, 64	1, 2	0, 69
0, 4	8, 37	50	0, 19	0, 9	0, 34	0, 56	0, 82
0, 5	4, 27	17, 6	0, 31	1, 0	0, 25	0, 36	0, 89

Darvozalarni ko'tarish uchun bunday jadvalni topish kerak, undan og'ish eng kam xavfli bo'ladi. Kelajakda biz bunday grafikni maqbul deb ataymiz(Xudaykulov S. I, Begimov U. I. , 2020: 434). .

Ko'pgina hollarda, optimal grafikni ko'tarish paytida ikkala eshik orqasidagi bosim teng bo'lishi kerakligi sharti asosida qurish mumkin, ya'ni $p_1 = p_2$. Keyin (1) va (2) formulalarning o'ng qismlarini tenglashtirib, qisqartmalar hosil qilamiz:

$$2\sqrt{\varsigma_{зm_1}} = \varsigma_{зm_2} + 2\sqrt{\varsigma_{зm_2}} \quad (5)$$

Bu ikkala eshik orqasidagi bosim tengligining sharti. Eshiklardan birining nisbiy ochilish qiymatiga qarab (masalan, ikkinchi – n_2, kerakli qiymatni hisoblash mumkin n_1. Jadvalda tekis zatvorlar uchun hisoblash natijalari keltirilgan, ammo boshqa turdagi eshiklar uchun $n_1 = f(n_2)$ bog'liqligini aniqlash ham xuddi shunday.

Ushbu ma'lumotlardan foydalanib, shlyuzning gidravlik xarakteristikasini yaratish mumkin. Shuni ta'kidlash kerakki, agar eshiklar turli xil belgilarda bo'lsa yoki ular orasidagi bo'shliq atmosfera bilan aloqa qilsa (aeratsiya shaftasi yoki tenglashtiruvchi tank yordamida), u holda (5) bog'liqlik to'g'ri emas (N. A. Usmonova, Prof. S. I. Khudaykulov, 2021: 126)

Chegaraviy shartlar. Asosiy tebranmagan suyuqlik harakati o'qqa nisbatan simmetrik ma'lum harakat deb qabul qilinadi, oqim tebranadigan maydonlarda kichik qo'zg'alishlar usuli orqali davom ettiriladi (Xudaykulov S. I, Begimov U. I., 2020: 430).

Laplas differentsial tenglamasi (2. 1) kichik tebranishlar mavjud bo'lgan oqimlardagina ma'noga ega. Lekin chegaraviy shartlar qo'zg'alishlarga ega bo'lgan maydondagi deformatsiyalangan pufakcha sirtida olinadi va noma'lum koeffitsientlari hisoblanadi. Bu noma'lum chegaraviy shartlarni topish uchun deformatsiyalanmagan pufakcha konturi atrofida Teylor qatoriga yoyiladi va yoyilmani ma'lum deb hisoblanadi. Bu funktsiyaning deformatsiyalanuvchi kontur atrofidagi taqribiy qiymatini olamiz. Chunki o'qqa nisbatan simmetrik oqimning qo'zg'alishlari kichik amplitudaga ega.

Tanlangan $n_1 = f(n_2)$ jadvaldan eshiklar harakatining ruxsat etilgan og'ishining qiymatini aniqlash va shuning uchun haydovchi mexanizmlarining aniqligiga qo'yiladigan talablarni baholash, shuningdek (5) formulasi to'g'ri bo'lmagan hollarda optimal grafikani yaratish uchun quyidagi qurilish taklif etiladi.

Shlyuzni to'ldirish (yoki bo'shatish)ning gidravlik xususiyatlari hisoblab chiqiladi, unga ko'ra ikkala eshik orqasidagi bosim miqdorini, ularning n_1 va n_2 nisbiy kashfiyotlarining ma'lum bir kombinatsiyasiga mos ravishda topish mumkin. Bunday hisoblash bir nechta qiymatlar yoki eshiklarni ko'tarishning turli tezligi uchun amalga oshiriladi (Xudaykulov S. I, Begimov U. I., 2020: 92).

Ushbu ma'lumotlarga ko'ra, eshiklar ortidagi bosim maydonlari n_1 va n_2 nisbatlariga qarab qurilgan (3, a-rasm va 3, b-rasm), ya'ni n_1 va n_2 qiymatlarining har bir juftligi birinchisidan keyin ma'lum bir bosim qiymatiga ega bo'lgan nuqtaga to'g'ri keladi. (2, a-rasm) va ikkinchi (2, b-rasm) gidravlik xususiyatlardan olingan eshiklar va izobarlar $\frac{p_1}{\gamma} = const$ va $\frac{p_2}{\gamma} = const$ ushbu nuqtalar bo'ylab o'tkaziladi. Keyin ikkala izobar tizimi bitta nomogramga birlashtiriladi (rasm. 3). Uning yordami bilan siz har qanday n_1 va n_2 qiymatlarida eshiklar orqasidagi bosimni aniqlashingiz mumkin. Shuni ta'kidlash kerakki, agar hisob-kitoblarning har xil variantlarida eshiklarning ko'tarilish tezligi juda katta farq qilsa (bir necha marta), u holda n_1 va $n_2$ning bitta kombinatsiyasi turli

holatlarda eshiklar orqasidagi bosimning bir oz farq qiladigan qiymatlariga mos keladi, chunki kameradagi suv sathining qiymatlari farq qiladi, ammo bu farq bosim va darajalarning mutlaqo qiymatlarga nisbatan kichikdir.

Nomogrammani ko‘rib chiqishdan (3-rasm) xulosa qilishimiz mumkinki, ma’lum parametrlarga ega bo‘lgan ushbu shlyuz uchun n_1 va n_2 birgalikda javob beradigan qiymatlar maydoni mavjud (3-rasmda u soyali), agar ular orasidagi bog‘lanish grafigi ushbu sohada yotsa, u holda eshiklar orqasidagi vakuum ruxsat etilgan qiymatdan oshmaydi (Xudaykulov S. I, Begimov U. I., 2020: 430).

Oldindan tanlangan zatvor ko‘tarish rejimiga mos keladigan grafik (egri 2) ushbu zonaning ichida joylashgan, ammo uning chegaralariga juda yaqin. Shuning uchun, hatto kichik og‘ishlar ham uning ruxsat etilgan zona chegaralarini kesib o‘tishiga olib keladi va eshiklar orqasidagi bosim keskin pasayadi.

Eshiklarning aniqligiga qo‘yiladigan talablarni kamaytirish uchun siz ularni manevr qilish sxemasini tanlashingiz kerak, shunda n_1 va n_2 o‘rtasidagi aloqa egri chizig‘i xavfli zonaning chegaralaridan teng ravishda o‘tadi, masalan, 1-rasmda.

4. Ushbu yangi tanlangan grafikdan chetga chiqishning $\frac{p}{\gamma}$ eshiklari orqasidagi bosimga ta’sirini hisoblash natijalari 1, v (3 va 4-qatorlar) keltirilgan. Bunday holda, zatvor noto‘g‘ri ishlashi sezilarli darajada kamroq ta’sir qiladi va ushbu jadvalning aniqligi talabi kamida ikki baravar kamayadi.

Yangi jadval sezilarli darajada ko‘proq Δt avansini talab qiladi, ya’ni birinchi zatvor faqat ikkinchisining nisbiy ochilishi bo‘lganda ochila boshlaydi $n_2 = 0{,}3$. Shunday qilib, ikkinchi qulfning kichik ochilishi ishdan chiqariladi. Birinchi zatvor ko‘tarilish tezligi oshadi. Zatvor ko‘tarilish vaqti qisqaradi, ya’ni ikkinchi zatvor kichik vaqt oralig‘i birinchi zatvor orqasida hosil bo‘lgan rulonning "quyruq" qismida ishlaydi. Agar haydovchi ko‘tarilish tezligini o‘zgartirishga imkon bersa, u holda siz avansni biroz oshirishingiz mumkin (3-rasmdagi egri chiziq). 4), bu eshiklarni bir-biriga yaqinlashtirishga imkon beradi (Xudoyqulov S. I., Jovliev O. T., Usmonova N. A., 2021: 277).

Shunga o‘xshash xulosaga ko‘ra, eshiklar turli tezliklarda ko‘tarilishi kerak va eshiklar orasidagi masofani biroz kamaytirish mumkin V. V.

Balanin eksperimental tadqiqotlar asosida, Hech bo‘lmaganda, murvatlarni manevr qilish jadvali biroz o‘zgardi, sanitariya-tesisat tizimining umumiy oqim tezligi va shuning uchun to‘ldirish vaqti ozgina o‘zgardi.

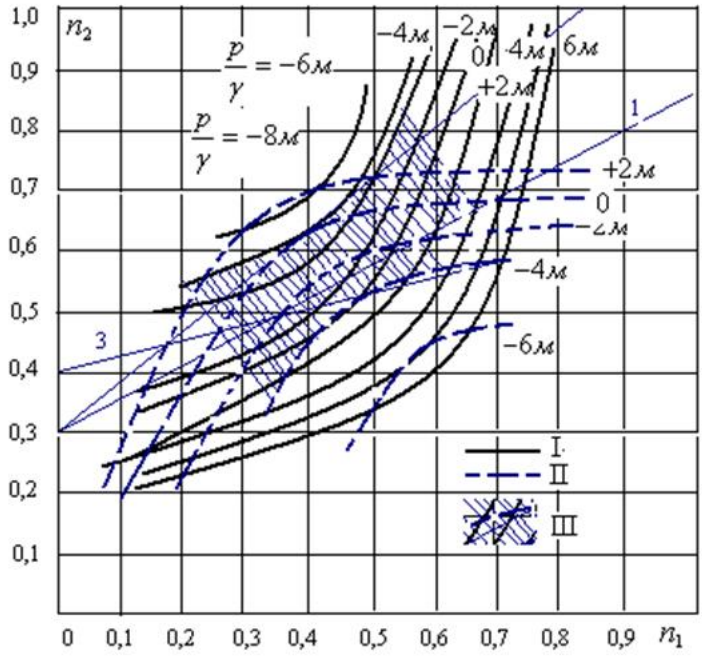

4-rasm. Zatvorlarni ko‘tarish rejimlarini tanlash uchun nomogramma. I-birinchi zatvor orqasidagi bosim; II-ikkinchi zatvor orqasidagi bosim; III-zatvor orqasidagi ruxsat etilgan bosim maydoni.

Agar 3-rasmda n_1 va n_2 qiymatlariga mos keladigan nuqtalar qo'llanilsa (jadvalga qarang), ular ruxsat etilgan zonaning o‘qi bo‘ylab ikkala chegaradan bir xil masofada joylashgan bo‘ladi(Xudaykulov S. I. , Begimov U. I. , 2020: 92). .

Bu shuni anglatadiki, (5) nisbatga asoslangan murvatlarni ko‘tarish jadvali haqiqatan ham maqbuldir. Agar (5) nisbat bajarilmasa, grafik quyidagicha tuzilishi mumkin: berilgan o‘tkazish qobiliyatiga ko‘ra, murvatlarni ko‘tarishning taxminiy rejimi tanlanadi va ushbu rejim uchun va unga yaqin bo‘lgan 2-3 ta sinov hisob-kitoblari amalga oshiriladi (Xudoyqulov S. I. , Jovliev O. T. , Usmonova N. A. , 2021: 277). keyin hisoblash ma’lumotlariga ko‘ra, 6-rasmga o‘xshash nomogramma

tuziladi, unga ko‘ra n_1 va n_2 o‘rtasidagi bog‘lanish grafigi aniqlanadi, shlyuzning gidravlik xususiyatlarini yakuniy hisoblash amalga oshiriladi. Ushbu nomogramma, shuningdek, aktuatorlarning kerakli aniqligini baholash uchun kerak.

Xulosalar

Ikkala eshikning sinxron ishlashi bilan, ochilish davrida eshiklar orqasida bir xil bosim taqsimotiga erishish mumkin emas. Birinchi deklanşör ochilishni biroz kechikish bilan boshlashi va ikkinchisiga nisbatan yuqori tezlikda harakatlanishi kerak. Taklif etilayotgan usul sizga eshiklarni ko'tarish jadvalini tanlashga imkon beradi, uning bajarilish aniqligi talabi 2 baravar kamayadi. Bu eshiklarning ishonchliligini sezilarli darajada oshiradi. Maqolada faqat tekis eshiklar ko'rib chiqilgan, ammo shunga o'xshash qurilish boshqa har qanday turdagi eshiklar uchun ham amalga oshirilishi mumkin.

ADABIYOTLAR RO‘YHATI

Kachanovskiy B. D. Shlyuz suv quvurlarini ketma-ket joylashtirilgan qulflar bilan gidravlik hisoblash. LPI asarlari, nashr. 208. 1960.

Abelev A. S. Energiyani o‘chirish va kavitatsiya va tebranish hodisalari va bosimli suv o‘tkazgichlariga qarshi kurashish uchun ketma-ket o‘rnatilgan ikkita eshiklardan foydalanish. VNIIG yangiliklari, 50-jild. 1953.

Balanin V. V. Eshiklar orqasidagi bosimni pasaytirish bilan kurashish usullari to‘g‘risida. Livtning asarlari, nashr. 25. 1957.

N. A. Usmonova, Prof. S. I. Khudaykulov. Spatial caverns in flows with their perturbations impact on the safety of the karkidon reservoir. 3rd Global Congress on Contemporary Science and Advancements Hosted From New York USA www. econferenceglobe. com. TECHMIND-2021, 126-130.

Xudoyqulov S. I. , Jovliev O. T. , Usmonova N. A. , Ko‘p fazali suyuqlikning kavitatsiya oqimlari sxemalari, O‘zbekiston Respublikasi oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi Farg‘ona politexnika instituti «Zamonaviy bino – inshootlarni va ularning konstruktsiyalarini loyihalash, barpo etish, rekonstruktsiya va modernizatsiya qilishning dolzarb muammolari» Respublika onlayn ilmiy – amaliy konferentsiya materiallari to’plami. 21 – 22 aprel. Farg‘ona 2021. S: 277-280

Xudaykulov S. I, Begimov U. I. “Kavernaning tebranma harakti tenglamasini modellashtirish”, “Ishlab chiqarishga innovatsion

xnologiyalarni joriy etish va tsayta iklanadigan energiya manbalaridan foydalanish muammolari" mavzusidagi Respublika miqsiyosidagi ilmiy-texnik anjumanni materiallari tuplami, Jizzax politexnika instituti 1-tom, (2020 yil 2 noyabr), b. 430-432.

Xudaykulov S. I. , Begimov U. I. , Pachkamar suv ombori gidrokanalidagi rivojlangan kavitatsiyani modellashtirish, Matematik modellashtirish, xisoblash matematikasiva dasturiy ta'minot injeneriyasining dolzarb muammolari respublika ilmiy-amaliy anjumani ma'ruzalar tuplami 2020 yil23-24 oktyabr, Karshi, b. 92-95.

MURAKKAB KONSTRUKTIV SHAKLDAGI YUPQA MAGNITELASTIK PLASTINALARNING NOCHIZIQLI DEFORMATSIYALANISH JARAYONLARINI MATEMATIK MODELLASHTIRISH

dotsent, Shohruh SAFAROV

Abduaziz ABDURAXMANOV

Annotatsiya

Maqola Gamilton-Ostrogradskiy variatsion tamoyiliga asoslanib murakkab konstruktiv shakldagi yupqa magnitelastik plastinalarning nochiziqli geometrik deformatsiyalanish jarayonlarini matematik modeli ishlab chiqishga bag'ishlanadi. Bunda Kirxgof-Lyav gipotezasidan foydalanib uch o'lchovli matematik model ikki o'lchamli ko'rinishga o'tkazildi. Potensial va Kinetik energiyaning variatsion ko'rinishlari hamda tashqi kuchlar bajargan ishning variatsion korinishi topildi. Bular Koshi munosabatlari, Guk qonuni va Lorens kuchi hamda Maksvell elektromagnit tenzor ko'rinishidan foydalanib aniqlandi. Magnitelastik plastinaning deformatsion kuchlanish holatiga elektromagnit maydon ta'sirlari ko'rildi. Natijada ko'chishga nibatan boshlang'ich va chegaraviy shartlarga ega bo'lgan, xususiy hosilali differensial tenglamalar sistemasi ko'rinishidagi matematik model ishlab chiqildi. Masalani yechish uchun algebra mantiqiy R-funksiya, Bubnov-Galerkin, Nyumark, Gauss, Gauss kvadratlar hamda Iterasiya sonli usullaridan foydalanib hisoblash algoritmi ishlab chiqildi. Tadqiqotni hisoblash tajribalarini o'kazish uchun amaliy dasturiy majmua yaratildi. Olib borilgan hisoblash tajribalarida magnit elastik plastinaning turli mexanik holatlari, chegaralari qattiq mahkamlangan, bir tomoni sharnir ikkinchi tomoni erkin holatida hisoblash tajribalari o'tkazilib sonli natijalar olindi. O'takazilgan hisoblash natijalarining qiyosiy tahlillari maqolada keltirilgan.

Kalit so'zlar: Gamilton-Ostrogradskiy tamoyili, Bubnov Galerkin, Koshi munosabatlari, Guk qonuni, Maksvell elektromagnit tenzori, murakkab konfiguratsiyali magnitelastik yupqa plastina R-funksiya.

MATHEMATICAL MODELING OF NONLINEAR DEFORMATION PROCESSES OF THIN MAGNETELASTIC PLATES OF COMPLEX CONSTRUCTIVE FORM

Associate Professor, PhD Shohruh SAFAROV

Abduaziz ABDURAKHMANOV

Abstract

The article is devoted to the development of a mathematical model of nonlinear geometric deformation processes of thin magnetoelastic plates of complex structural form based on the Hamilton-Ostrogradsky variational principle. In this case, the three-dimensional mathematical model was transferred to a two-dimensional view using the Kirchhoff-Liav hypothesis. Variations of potential and kinetic energy and variation of work done by external forces were found. These are determined using Cauchy's relation, Hooke's law and Lawrence force, and Maxwell's electromagnetic tensor representation. Effects of the electromagnetic field on the deformation stress state of the magnetoelastic plate were observed. As a result, a mathematical model in the form of a system of partial differential equations with initial and boundary conditions for displacement was developed. To solve the problem, a calculation algorithm was developed using algebraic logic R-function, Bubnov-Galerkin, Newmark, Gauss, Gaussian squares and Iteration numerical methods. A practical software package has been created to conduct research computing experiments. In the conducted calculation experiments, various mechanical states of the magneto-elastic plate, the limits of which are fixed, one side is hinged and the other side is free, the calculation experiments were conducted and numerous results were obtained. Comparative analysis of the results of the calculation is presented in the article.

Key words: Hamilton-Ostrogradsky principle, Bubnov Galerkin, Cauchy relation, Hooke's law, Maxwell's electromagnetic tensor, complex configuration magnetoelastic thin plate R-function

Kirish

Bugungi kunda elektromagnit maydonlarning elektr o‘tkazuvchanlik va magnitelastiklikning nochiziqli nazariyalari, xususan ikki yoki undan ortiq maydonlarning o‘zaro bog‘liqlik nazariyasiga asoslangan ilmiy tadqiqot ishlari izchil suratlarda rivojlanmoqda. Yupqa magnitelastik konstruktiv elementlar mashinasozlik, samolyotsozlik, kemasozlik va inshootlar qurilishi obektlarining muhim tarkibiy elementlarini tashkil qiladi. Dunyoning rivojlangan davlatlari, jumladan, AQSh, Xitoy, Germaniya, Rossiya Federatsiyasi, Yaponiya, Eron va boshqa mamlakatlarda elektro‘tkazuvchan murakkab konfiguratsiyali yupqa plastina va qobiq shaklidagi konstruktiv mikroelementlarning elektromagnit maydonda magnitelastiklik o‘zaro ta’siri muammolari muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Jahon miqyosida nochiziqli qonuniyatlar asosida murakkab konfiguratsiyali yupqa plastina va qobiqlar shaklidagi konstruktiv elementlarning keng ravishda ishlab chiqarilishi va qo‘llanilishi dolzarb hisoblanadi. Elektromagnit maydonlarning yupqa elektr-o‘tkazuvchan jismlarning deformatsiyalanish holatiga ta’sir etish jarayonlarini modellashtirish, murakkab konfiguratsiyali magnitelastik plastina va qobiqlarning asosiy chegaraviy shartlarini qanoatlantiruvchi yechimlar tuzilmasini R-funksiya usulida modellashtirish algoritmlari va dasturiy vositalarning yangi avlodini ishlab chiqish alohida kasb etib bormoqda.

Jahonda va yuztimizda yupqa elektro‘tkazuvchan jismlarning magnitelastikligini tadqiq qilish masalalari bo‘yicha bir qator olimlar: D. I. Bardzokas, S. A. Ambarsumyan, G. Ye. Bagdasaryan, M. V. Belubekyan X. A. Raxmatulin, V. K. Kobulov, B. Kurmanbaev, Sh. A. Nazirov, T. Yuldashev, A. A. Xoljigitov, R. Sh. Indiaminov, F. M. Nuraliev kabi mamlakatimiz olimlari ilmiy-tadqiqot ishlarini olib borishgan.

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, elektromagnit maydon ta’siridagi elektr o‘tkazuvchan murakkab konstruktiv shakldagi magnitelastik yupqa plastinalarning geometrik nochiziqli deformatsiyalanish jarayonlarini matematik modellashtirish muammolari hozirgi kunda yetarli darajada o‘rganilmagan.

Matematik model ishlab chiqish

Magnitelastik plastinanig gometrik nochiziqli deformatsiyalanish jarayonining matematik modelini ishlab chiqish uchun Gamilton-

Ostrogradskiy variatsion tamoyili, Kirxgof-Lyav gipotezasi, Koshi munosabatlari, Guk qonuni Lorens kuchi hamda Maksvell elektromagnit tenzor ko‘rinishidan foydalanildi.

$$\begin{cases} -\rho h\dfrac{\partial^2 u}{\partial t^2}+\dfrac{\partial N_{xx}}{\partial x}+\dfrac{\partial N_{xy}}{\partial y}+N_x+R_x+q_x+T_{zx}=0, \\ -\rho h\dfrac{\partial^2 v}{\partial t^2}+\dfrac{\partial N_{yy}}{\partial y}+\dfrac{\partial N_{xy}}{\partial x}+N_y+R_y+q_y+T_{zy}=0, \\ -\rho h\dfrac{\partial^2 w}{\partial t^2}+\dfrac{\partial^2 M_{xx}}{\partial x^2}+2\dfrac{\partial^2 M_{xy}}{\partial x\partial y}+\dfrac{\partial^2 M_{yy}}{\partial y^2}+N_{xx}\dfrac{\partial^2 w}{\partial x^2}+N_{yy}\dfrac{\partial^2 w}{\partial y^2}+N_{xy}\dfrac{\partial^2 w}{\partial x\partial y}+ \\ +\left(\dfrac{\partial N_{xx}}{\partial x}+\dfrac{\partial N_{xy}}{\partial y}\right)\dfrac{\partial w}{\partial x}+\left(\dfrac{\partial N_{yy}}{\partial y}+\dfrac{\partial N_{xy}}{\partial x}\right)\dfrac{\partial w}{\partial y}+N_z+R_z+q_z+T_{zz}=0. \end{cases}$$

Boshlag‘ich shartlar va chegaraviy shartlar:

$$\rho h\frac{\partial u}{\partial t}\delta u\Big|_t=0,\ \rho h\frac{\partial v}{\partial t}\delta v\Big|_t=0,\ \rho h\frac{\partial w}{\partial t}\delta w\Big|_t=0,$$

$$\left(N_{xx}+N_{Px}+N_{Tx}\right)\delta u\Big|_x=0,\ \left(N_{xy}+N_{Py}+N_{Txy}\right)\delta v\Big|_x=0,$$

$$M_{xx}\delta\frac{\partial w}{\partial x}\Big|_x=0,\ M_{xy}\delta\frac{\partial w}{\partial y}\Big|_x=0, M_{yy}\delta\frac{\partial w}{\partial y}\Big|_y=0,\ M_{xy}\delta\frac{\partial w}{\partial x}\Big|_y=0,$$

$$\left(N_{yy}+N_{Fy}+N_{Tyy}\right)\delta v\Big|_y=0,\ \left(N_{xy}+N_{Fx}+N_{Tyx}\right)\delta u\Big|_y=0,$$

$$\left[N_{xx}\frac{\partial w}{\partial x}+N_{xy}\frac{\partial w}{\partial y}-\frac{\partial M_{xx}}{\partial x}-\frac{\partial M_{xy}}{\partial y}+N_{Pz}+N_{Txz}\right]\delta w\Big|_x=0,$$

$$\left[N_{yy}\frac{\partial w}{\partial y}+N_{xy}\frac{\partial w}{\partial x}-\frac{\partial M_{yy}}{\partial y}-\frac{\partial M_{xy}}{\partial x}+N_{Fz}+N_{Tyz}\right]\delta w\Big|_y=0.$$

бу ерда N_{xx}, N_{yy}, N_{xy} - пластинанинг қалинлиги бўйича нормал ва урунма кучлари. M_{xx}, M_{yy}, M_{xy} - пластинанинг эгилиш ва буралиш моментлари, $\rho-$ жисм зичлиги, h- пластина қалинлиги, $R_x, R_y, R_z, N_x, N_y, N_z-$ ҳосил бўлувчи ҳажм кучлари, $q_x, q_y, q_z, T_{zx}, T_{zy}, T_{zz}-$ сирт кучлари, $T_{xx}, T_{xy}, T_{xz}, T_{yy}, T_{yz}, T_{zx},-$ ҳосил бўлувчи контур кучлари.

Масалани сонли ечишнинг ҳисоблаш алгоритми

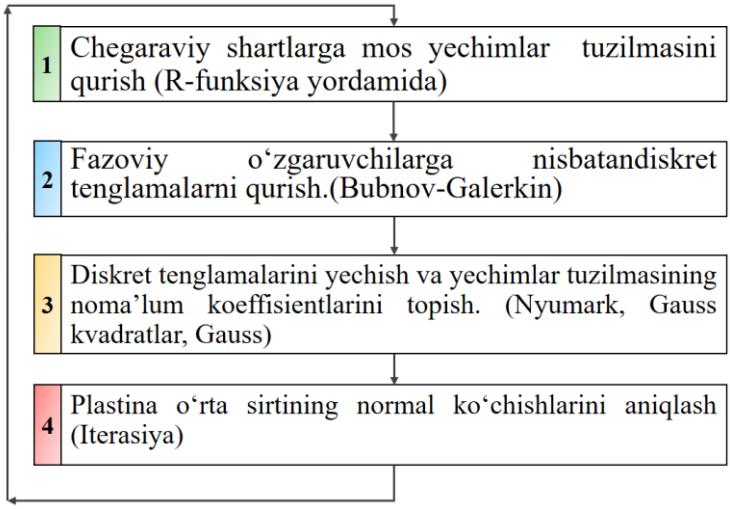

1-rasm. Tenglamani echishning hisoblash algoritmi.

Hisoblash tajribalari tahlili

Xarakat tenglamasidagi (1) noma’lumlarni topish uchun, Bubnov - Galerkin variatsion usuli, Gauss kvadratlar, Gauss, Nyumark, hamda Iteratsiya sonli usullarini birgalikda qo‘llab, yupqa plastinaning OZ o‘qi bo‘ylab ko‘chishi $u_i(x,y), v_i(x,y), w_i(x,y)$.

Dastlab murakkab konfiguratsiyali sohaning analitik tenglamasini R-funksiya usuli bilan quriladi.

Hisoblash tajribalari murakkab konsiruksion shakldagi yupqa plastina (1-rasm) uchun mexanik va geometrik parametrlar hisobga olinib o‘tkaziladi:

$$a=1,\ b=1,\ h=0.01,\ r=0.2,\ \nu=0.3,\ t_0=0,\ q=1,\ H_x=H_y=H_z=10\kappa\Im,\ Q_z=1.$$

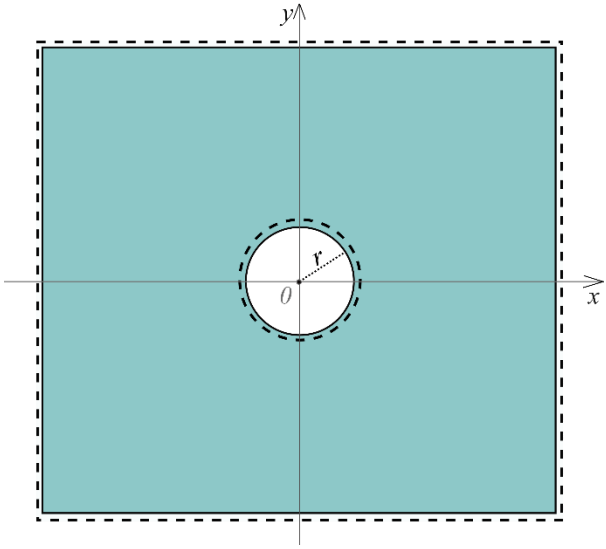

2-rasm. Murakkab shakldagi plastina.

Murakkab sohaning R-funksiya orqali olingan analitik tenglamasi quyidagicha ifodalanadi.

$$f_1 = \frac{\left(a^2 - x^2\right)}{2a} \geq 0,\ f_2 = \frac{\left(b^2 - y^2\right)}{2b} \geq 0,\ f_3 = \frac{\left(x^2 + y^2 - r^2\right)}{2r} \geq 0,$$

$$\omega = \left(\left(f_1 \wedge f_2\right) \wedge f_3\right);$$

bu erda $f_1, f_2, f_3 -$ sohani xarakterlaydigan funksiyalar. $\omega -$ soha.

Tenglamani echishda iteratsiya usuli qo‘llanilib plastina o‘rta sirtining $u_i(x,y), v_i(x,y), w_i(x,y)$ qiymatlari topiladi. Kirxgof gipotezasiga ko‘ra yupqa plastina o‘rta sirtining ko‘chishlari $u_i(x,y), v_i(x,y)$ *Ox* va *Oy* o‘qiga nisbatan kichik bo‘lganligi uchun tajribalarda asosan $w_i(x,y)$ natijalari tahlil qilinadi. Murakkab shakldagiyupqa plastina (2-rasm) x[-1:1] y=0 da $w_i(x,y)$ ning taqribiy sonli qiymatlari olindi. Bunda murakkab konstruktiv shakldagi magnitelastik plastinaning chegaralari sharnir mahkamlangan shartlar bilan qo‘yilgan masalaning hisoblash tajribalari o‘tkazilgan sonli natijalari (1-jadval) olingan hamda egilish grafik tasviri (3-rasm) olingan.

1-jadval.

x	*Mexanik kuchlar*	*Mexanik va Magnit kuchlar*
-1	0	0
-0. 9	0. 0004	0. 0005
-0. 8	0. 0009	0. 0011
-0. 7	0. 0013	0. 0016
-0. 6	0. 0014	0. 0018
-0. 5	0. 0013	0. 0016
-0. 4	0. 0010	0. 0012
-0. 3	0. 0006	0. 0007
-0. 2	0	0
0. 2	0	0
0. 3	0. 0006	0. 0007
0. 4	0. 0010	0. 0012
0. 5	0. 0013	0. 0016
0. 6	0. 0014	0. 0018
0. 7	0. 0013	0. 0016

0. 8	0. 0009	0. 0011
0. 9	0. 0004	0. 0005
1	0	0

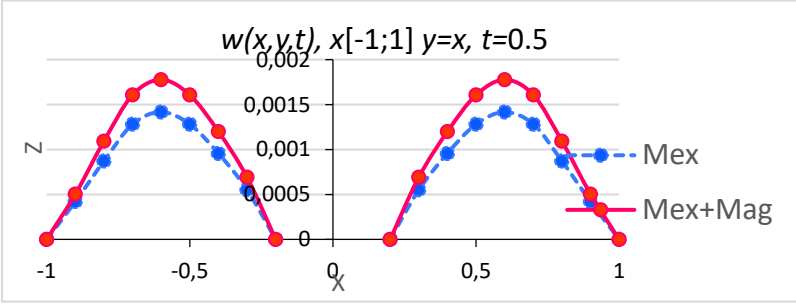

3-rasm. Tashqi kuchlar ta'sirida murakkab shaklli yupqa plastinaning OZ o'qi bo'ylay egilishi.

O'tkazilgan tajriba natijasi shuni ko'rsatadiki elekr o'tkazuvchan magnitelastik plastina magnit maydon kuch ta'sirida deformatsiyalanishi (*OZ* o'qi bo'ylab egilishi) **18 %** ga oshishi kuzatildi.

2-jadval.

x	*y*	*Elektromagnit maydon kuchlar ta'siri qaralmagan* $w_i(x,y)$	*Elektromagnit maydon kuchlar ta'sir qilganda*
-1	0	0	0
-0. 9	0	0. 0001	0. 0001
-0. 8	0	0. 0006	0. 0007
-0. 7	0	0. 0016	0. 0020

-0.6	0	0.0027	0.0034
-0.5	0	0.0032	0.0040
-0.4	0	0.0029	0.0037
-0.3	0	0.0019	0.0024
-0.2	0	0	0
0.2	0	0	0
0.3	0	0.0019	0.0024
0.4	0	0.0029	0.0037
0.5	0	0.0032	0.0040
0.6	0	0.0027	0.0034
0.7	0	0.0016	0.0020
0.8	0	0.0006	0.0007
0.9	0	0.0001	0.0001
1	0	0	0

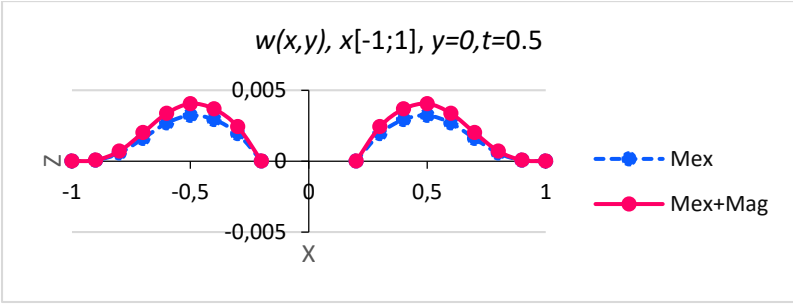

Yupqa plastinaning chegarasi bir tomoni erkin, qolgan tomonlari va markazi qattiq mahkamlangan shartlar bilan olingan sonli natijalar grafik tasviri (5-rasmda) uchun analitik tenglama qurildi va bu quyidagi formula orqali ifodalandi.

Hisoblash tajribasidagi geometrik va mexanik parametrlar quyidagilarni tashkil etadi.

3-jadval

Plastinaning chegaralari aralash shartlarda olingan sonli natijalar

x	*Mexanik kuchlarni hisobga olganda w(x, y, t) y*=0 *t*=0. 1	*Mexanik va Magnit maydon kuchlarini hisobga olganda w(x, y, t) y*=0 *t* =0. 1
-1	0. 0116	0. 141
-0. 9	0. 073	0. 0. 085
-0. 8	0. 046	0. 051
-0. 7	0. 028	0. 0030
-0. 6	0. 017	0. 0018
-0. 5	0. 010	0. 0011
-0. 4	0. 006	0. 0006
-0. 3	0. 003	0. 003

-0. 2	0. 001	0. 001
-0. 1	0	0
0. 1	0	0
0. 2	0. 001	0. 002
0. 3	0. 004	0. 004
0. 4	0. 008	0. 008
0. 5	0. 012	0. 012
0. 6	0. 015	0. 017
0. 7	0. 017	0. 020
0. 8	0. 013	0. 016
0. 9	0. 006	0. 007
1	0	0

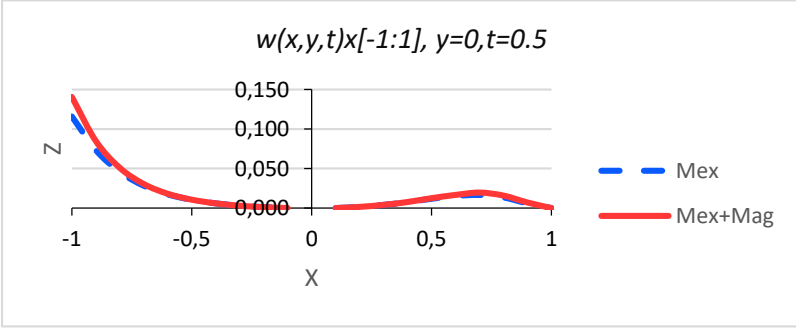

5-rasm. Plastinaning chegaralari qattiq mahkamlangan, markazi erkin holatda olingan egilish grafigi.

Xulosa

Murakkab konfiguratsiyali magnitelastik yupqa plastinaning geometrik nochiziqli deformatsiyalanish jarayonlarining matematik

modeli qurildi. Uni echish uchun hisoblash algoritmi tuzildi. Tahliliy tajribalar o‘tkazish uchun dasturiy vosita yaratildi. Murakkab konstruktiv shakldagi magnitelastik yupqa plastinalarning elektromagnit kuchlar ta’sirida geometrik nochiziqli deformatsiyalanish jarayonlari turli chegaraviy sharlar asosida o‘rganildi va sonli natijalar olindi hamda qiyosiy tahlillar keltirildi. O‘tkazilgan tajriba natijalari shuni ko‘rsatadiki magnit maydon kuchlarning yupqa magnitelastik plastinalarga ta’siri kichik bo‘lsada mavjudligi aniqlandi va bu plastinaning deformatsiyalanish jarayoniga bevosita ta’siri isbotlandi.

Foydalanilgan adabiyotlar

Kabulov V. K. Algorithmization in the theory of elasticity and deformation theory of plasticity Tashkent Science 1966. 392 p.

Ambartsumyan S. A. , Belubekyan M. V. Some problems of electromagneto elasticity of plates. – Erevan: 1991. –144 p.

Kurpa L. V. Metodom R-funksi dlya resheniya lineynых zadach izgiba i kolebaniy pologix obolochek. Xarkov NTU XPI 2009. 391s.

Leybenzon L. S. Kurs teorii uprugosti. Moskva 1977. 272s. (17-str).

Nuraliev F. M. , Safarov Sh. Sh. , Artikbaev M. A. Deformatsiyalangan mangnitelastik plastinaning matematik modeli va hisoblash algoritmi. Problemы informatiki i energetiki Tashkent 5/2020. C 38-49.

F. Nuraliev and Sh. Safarov, "Computational algorithm for calculating magnetoelastic flexible plates of complex configuration, " 2019 International Conference on Information Science and Communications Technologies (ICISCT), Tashkent, Uzbekistan, 2019, pp. 1-4. https://ieeexplore. ieee. org/document/9011903

F. Nuraliev, S. Safarov and M. Artikbayev, ”A computational algorithm for calculating the effect of the electromagnetic fields to thin complex configured plates, ” 2020 International Conference on Information Science and Communications Technologies (ICISCT), 2020, pp. 1-4, https://ieeexplore. ieee. org/document/9351447

F. Nuraliev, S. Safarov and M. Artikbayev, "Solving the problem of geometrical nonlinear deformation of electro-magnetic thin plate with complex configuration and analysis of results, " 2021 International Conference on Information Science and Communications Technologies (ICISCT), 2021, pp. 01-05, https://ieeexplore. ieee. org/document/9670282

Nuraliev F. M. , Aytmuratov B. Sh. , Safarov Sh. Sh. , Artikbayev M. A. Mathematical modeling of geometric nonlinear processes of electromagnetic elastic thin plates of complex configuration // Scientific journal «Problems of Computational and Applied Mathematics» № 1(38), 2022. https://scholar. google. com/citations?view_op=view_citation&hl=en&user=jalkwscAAAAJ&citation_for_view=jalkwscAAAAJ:9yKSN-GCB0IC

F. Nuraliev, S. Safarov, M. Artikbayev and A. O. Sh, "Calculation Results of the Task of Geometric Nonlinear Deformation of Electro-magneto-elastic Thin Plates in a Complex Configuration, " 2022 International Conference on Information Science and Communications Technologies (ICISCT), Tashkent, Uzbekistan, 2022, pp. 1-4, . https://ieeexplore. ieee. org/document/10146920

BO‘LAK-POLINOMIAL USULLARDA BIOMEDITSINA SIGNALLARGA RAQAMLI ISHLOV BERISH

AZIMOV Bunyod Rakhimjonovich

ABDUG‘ANIYEV Mukhriddin

Anotatsiya

Ushbu maqolada biomeditsina signallaridan elektroensefalogramma (EEG) signaliga raqamli ishlov berish va tiklash masalalari qaralgan bo‘lib, EEG apparatidagi 21 ta datchiklar bosh miya bo‘ylab joylashishi, datchiklarning nomlanishi, ularning bog‘lanish turlari, kasallik belgilarini aniqlashda bipolyar bog‘lanishdan foydalanish, olingan signallarni interpolyatsiya qilish, kasallik belgilarini bildiruvchi qismlarini masshtablarga ajratish jarayonlari o‘rganilgan. Ish davomida EEG signallarga raqamli ishlov berishda eng qulay bo‘lgan matematik model sifatida B-splayn funksiyasi tanlab olinib, B-splayn funksiyasini qurish keltirilgan. Qurilgan matematik model asosida elektro-ensefalogramma signallarni muammoli qismlarini masshtabga ajratgan holda tiklash algoritmi ishlab chiqilgan va EEG signallarini tiklashdagi absolyut xatolik baholangan. Bugungi kunda biomeditsina signallariga raqamli ishlov berish bo‘yicha keng qamrovli ilmiy-tadqiqot ishlari olib borilmoqda. Shu jumladan, Elektroensefalogramma (EEG) signallarini o‘lchab olishda uchraydigan muammolarni hal qilish va to‘g‘ri tashxis qo‘yish bo‘yicha Xitoy, Yaponiya, Germaniya, Rossiya kabi davlatlarida ilmiy-tadqiqotlar olib borilmoqda. Biz tadqiqotlardan ko‘rishimiz mumkinki, EEG apparati o‘zining maxsus dasturiy ta’minoti asosida bemorlarga avtomatik tarzda tashxis qo‘yadi. Lekin miya mushaklaridagi impulslar har qanday tashqi omillarga nisbatan reaksiya ko‘rsatadi. Taxlil jarayonida bemor qo‘lini harakatlantirganda yoki boshqa harakat qilinganda, miyada o‘zgarishlar paydo bo‘ladi. Bu holatda dasturiy ta’minot bemorlardagi odatiy harakatlarni ham kasallik belgilari sifatida hisoblab umumiy xulosa beradi. Dolzarbligining asosiy sabablaridan yana biri, EEG signalini insonning bosh qismidan olinishidir. Bilamizki tanamizning barcha

orgenlarini miya boshqaradi. Ya'ni qo'l va oyoqlar, barcha ichki orgenlarimizni ishlash prinsiplarini belgilab beradi. Hozirgi kunda miya faoliyatining buzilishi bilan bogliq holatlar ko'payib bormoqda. Bosh miya to'qimalarida doimiy ravishda elektrokimyoviy impulslar paydo bo'ladi. Bu jarayon asab tizimi bilan o'zaro bog'liq hisoblanadi. Hozirda meditsina sohasida asab tizimi kasalliklarini aniqlovchi bir qancha apparatlar yaratilgan. Bunday uskunalardan biri Elektroensefalogramma bo'lib, bu asab tizimining ishlashini o'rganish uchun ishlatiladigan fiziologik baholash texnikasi hisoblanadi. Bu apparat yordamida bemorlar bosh miyasining ma'lum joylarida joylashgan neyronlarning elektrokimyoviy impulslar faolligi aniqlaydigan, bir qator datchiklardan ma'lumotlarni yig'uvchi uskuna hisoblanadi. Bunday signallarga ishlov berish uchun bo'lak-polinomial usullardan aniqlik darajasi yuqori bo'lgan B-splayn modellari tanlandi. Uning qurilish usullari keltirib o'tildi. B-splayn orqali funksiyalarni approksimatsiya qilish ko'rib chiqildi. Funksiyaga yaxshi yaqinlashganligi o'laroq EEG signallarini tiklash amalga oshirildi.

Kalit so'zlar: *EEG signal, EEG apparati, bipolyar bog'lanish, monopolyar bog'lanish, datchiklar, splayn funksiyalar, kubikB-splayn, bo'lak-polinomial usullari*.

NUMERICAL PROCESSING OF BIOMEDICAL SIGNALS IN PIECEWISE-POLYNOMIAL METHODS

Abstract

This article looks at digital processing and recovery from biomedicine signals to electroencephalogram (EEG) signal, studying the processes of positioning 21 sensors in the EEG apparatus along the cranium, naming of sensors, their types of connections, the use of bipolar connection in detecting signs of disease, interpolating the received signals, dividing the parts of the sign of disease into scales. During the work, the B-Splaine function was selected as the most convenient mathematical model in numerical processing of EEG signals, and the construction of the B-Splaine function was cited. Based on the constructed mathematical model, an electro-encephalogram recovery algorithm has been developed that decomposes the problematic parts of the signals into scale, and an absolute error in the recovery of EEG signals has been evaluated. Today, extensive R & D work is underway on digital processing of biomedical signals. Research is being carried out in countries such as China, Japan, Germany, Russia, among others, to solve the problems encountered in measuring electroencephalogram (EEG) signals and to make the correct diagnosis. We can see from the studies that the EEG apparatus

automatically diagnoses patients on the basis of its special software. But impulses in the brain muscles react to any external factors. Changes in the brain occur when the patient moves his hand or makes another move during the taxile process. In this case, the software gives a general conclusion, calculating the usual actions in patients as well as symptoms of the disease. Another of the main reasons for its relevance is the extraction of the EEG signal from the head of a person. We know that the brain controls all the organs of our body. That is, the arms and legs, determine the principles of working all our inner Orgen. Currently, there are more and more cases associated with impaired brain function. Electrochemical impulses constantly appear in the brain tissue. This process is considered interconnected with the nervous system. Currently, several apparatus have been created in the field of medicine that detect diseases of the nervous system. One such equipment is an electroencephalogram, which is a physiological evaluation technique used to study the functioning of the nervous system. With this apparatus, patients are equipment that collects data from a number of sensors, detecting the activity of electrochemical impulses of neurons located in certain areas of the cranial brain. For processing such signals, B-spline models with higher accuracy levels were chosen from piecemeal-polynomial methods. His construction methods were cited. Function approximations via B-spline have been considered. Restoration of EEG signals was carried out, as opposed to the fact that it approached the function well.

Key words: *EEG signal, EEG apparatus, bipolar coupling, monopolar coupling, spline functions, cubic B-spline, piece-polynomial methods*.

KIRISH

Bugungi kunda biomeditsina signallariga raqamli ishlov berish bo‘yicha keng qamrovli ilmiy-tadqiqot ishlari olib borilmoqda. Shu jumladan, Elektroensefalogramma (EEG) signallarini o‘lchab olishda uchraydigan muammolarni hal qilish va to‘g‘ri tashxis qo‘yish bo‘yicha Xitoy, Yaponiya, Germaniya, Rossiya kabi davlatlarida ilmiy-tadqiqotlar olib borilmoqda. Biz tadqiqotlardan ko‘rishimiz mumkinki, EEG apparati o‘zining maxsus dasturiy ta’minoti asosida bemorlarga avtomatik tarzda tashxis qo‘yadi. Lekin miya mushaklaridagi impulslar har qanday tashqi omillarga nisbatan reaksiya ko‘rsatadi. Taxlil jarayonida bemor qo‘lini harakatlantirganda yoki boshqa harakat qilinganda, miyada o‘zgarishlar paydo bo‘ladi. Bu holatda dasturiy ta’minot bemorlardagi odatiy harakatlarni ham kasallik belgilari sifatida hisoblab umumiy xulosa beradi. Bu holatda shifokor bemorlarni EEG apparatiga ulanganda, miya to‘qimalaridagi o‘zgarishlarni aniqlash jarayoni bemorning holatiga va

yoshiga qarab 1, 3, 5, 8 yoki 10 soatdan iborat bo‘lishi mumkin. Xulosa chiqarish uchun ham mos ravishda 1, 3, 5, 8 yoki 10 soat vaqt sarflaydi. Bu muammoni hal qilish uchun signallarga raqamli ishlov berishda eng qulay bo‘lgan matematik modellarni aniqlash va signallarni muammoli qismlarini masshtabga ajratgan holda tiklash algoritmlarini ishlab chiqish va dasturiy ta’minotini yaratish bugungi kundagi dolzarb masalalardan sanaladi.

Dolzarbligining asosiy sabablaridan yana biri, EEG signalini insonning bosh qismidan olinishidir. Bilamizki tanamizning barcha orgenlarini miya boshqaradi. Ya’ni qo‘l va oyoqlar, barcha ichki orgenlarimizni ishlash prinsiplarini belgilab beradi. Hozirgi kunda miya faoliyatining buzilishi bilan bogliq holatlar ko‘payib bormoqda. Bosh miya to‘qimalarida doimiy ravishda elektrokimyoviy impulslar paydo bo‘ladi. Bu jarayon asab tizimi bilan o‘zaro bog‘liq hisoblanadi. Hozirda meditsina sohasida asab tizimi kasalliklarini aniqlovchi bir qancha apparatlar yaratilgan. Bunday uskunalardan biri Elektroensefalogramma bo‘lib, bu asab tizimining ishlashini o‘rganish uchun ishlatiladigan fiziologik baholash texnikasi hisoblanadi. Bu apparat yordamida bemorlar bosh miyasining ma’lum joylarida joylashgan neyronlarning elektrokimyoviy impulslar faolligi aniqlaydigan, bir qator datchiklardan ma’lumotlarni yig‘uvchi uskuna hisoblanadi.

ASOSIY QISM

Miya to‘qimalaridan aniqlangan elektrokimyoviy impulslar har xil turdagi to‘lqinlar shaklida bo‘ladi. Taxlil olib borishi kutilayotgan bemorlarning bosh miyasi atrofiga joylashirilgan elektrokimyoviy impulslarini o‘lchovchi datchiklar joylashgan sohasiga qarab turli xil nomlanadi (Fang, 9, b. 1253-1256, Da Zhang, 13, b. 1-5, Ertugrul, 14, b. 886-894). Ularning joylashishi muayyan sohalarga qarab farqlanadi. Hozirgi kunda EEG apparati datchiklarini joylashtirishning ko‘plab sxemalari ishlab chiqilgan. Quyida joylashtirishning xalqaro sxemasi keltirilgan (1-rasm).

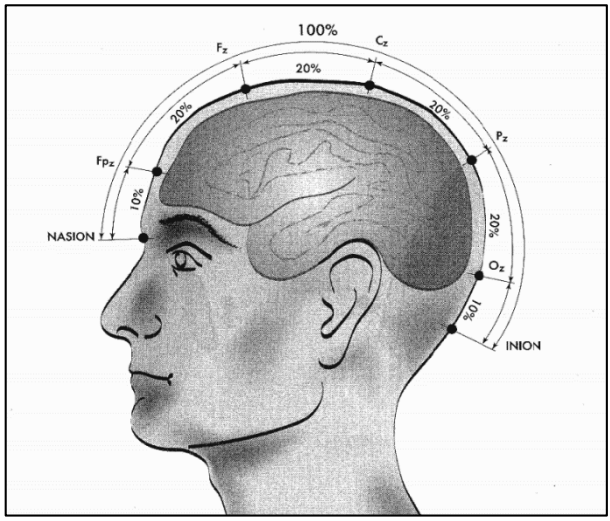

1-rasm. Datchiklarni joylashtirishning xalqaro standarti (“10-20”)

Bu “10-20 sxemasi” deb yuritiladi. Hozirda ko‘plab apparatlarda rasmda tasvirlangani kabi datchiklar joylashtiriladi. EEG apparatida 4, 8, 10, 16, 19 va 21 datchikli bo‘lishi mumkin. Datchiklar qancha ko‘p bo‘lsa olinayotgan natija ham yuqori va kasallikning belgilarini aniqlash bir qancha osonlashadi.

Elektrodlar bosh miyaning qaysi sohasiga joylashganiga qarab nomlanadi. Masalan, peshona sohasida Fp1, Fp2 va FpZ, chap quloq sohasida F3, F7, T3, T5 va boshqalar. Quyida 21 kanallik EEG apparatining datchiklari bosh miya bo‘ylab qanday joylashtirilishi quyidagi rasmda tasvirlangan (2-rasm).

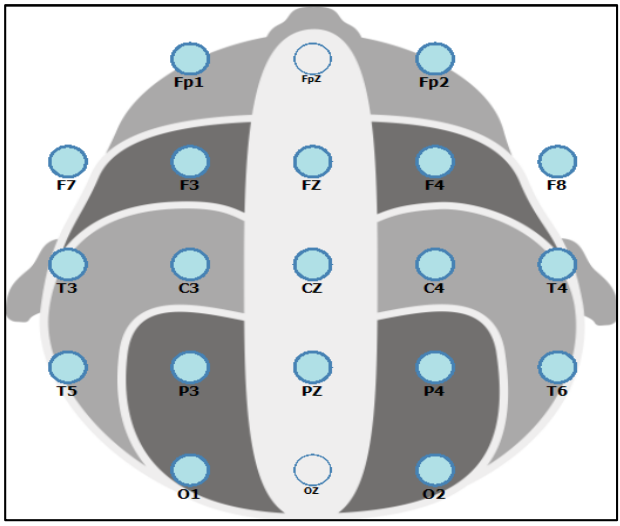

2-rasm. Bosh miya bo‘ylab elektrodlarning joylashish tartibi

Yuqoridagi rasmdan ko‘rishimiz mumkinki, datchiklar miya to‘qimalarining muayyan qismlaridagi o‘zgarishlarni aniqlaydi. EEG apparatida esa bir vaqtning o‘zida barcha 21 ta datchiklardan kelgan ma’lumotlarni ekranda namoyon bo‘ladi.

Miya to‘qimalaridan datchiklar yordamida alfa, beta, teta va delta to‘lqinlari o‘lchab olinadi. Ularning har biri to‘lqin chastotasiga qarab quyidagi holatlarda paydo bo‘ladi:

- Alfa to‘lqinlari dam olish paytlarida va konsentratsiya yoki kuch talab qilmaydigan vazifalardan oldin paydo bo‘ladi.

- Beta to‘lqinlar odatda kuchli aqliy harakatlarning ishlashini aks ettiradi. Odatda biz hushyor bo‘lganimizda yoki REM uyqu paytida paydo bo‘ladi.

- Teta to‘lqinlari biz bo‘shashganda alfa to‘lqinlar singari kuzatiladi ammo bu holda ular bo‘shashishdan tashqari uyqusiz bo‘lgan paytlarda tez-tez uchraydi. REM bo‘lmagan uyquning ikkinchi bosqichida to‘lqinning eng ustun turi bo‘lishi mumkin.

- Delta to‘lqinlar chuqur uyqu bilan bog‘liq bo‘ladi. An’anaviy ravishda asab to‘qimalarini tiklash va tiklash bilan bog‘liq bo‘lgan narsalarni tavsiflaydi.

Bugungi kunda datchiklarning bipolyar va monopolyar bo‘glanishlari mavjud. Quyidagi rasmlarda monopolyar bog‘lanish turlari keltirilgan (3, 4-rasmlar).

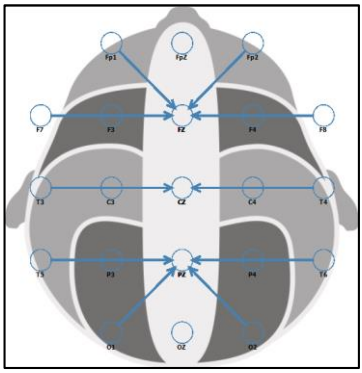

3-rasm. CZ datchigi bilan

Monopolyar bog‘lanish

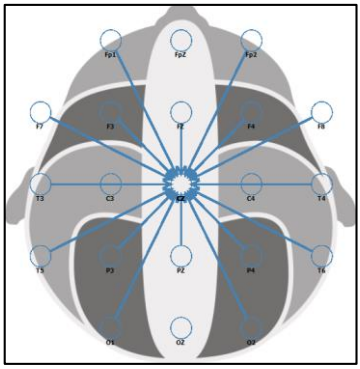

4-rasm. Ko‘ngdalang

monopolyar bog‘lanish

Yuqoridagi rasmlardan ko‘rishimiz mumkinki, 3-rasmda bitta datchikka bir nechtasini ulanishi, 4-rasmda esa ko‘ngdalang turgan datchiklarni ulanish sxemalari keltirilgan. Bu shuni anglatadiki, miyaning qaysi qismidagi to‘lqinlar chastotasida o‘zgarish bo‘lganda, shu sohada joylashgan datchiklar orasida ham o‘zgarishlar kuzatiladi. Olingan natijalar mos ravishda kasallik belgilarini ifodalaydi. Ko‘p holatlarda monopolyar bog‘lanish tashxis qo‘yishda kasallikning boshlang‘ich belgilarini ya’ni past chastotali signallarini yashiradi. Bu holatni inobatga olib, aytishimiz mumkinki monopolyar bog‘lanishlardan foydalanish

doimo yaxshi samara bermaydi (Shahid, 7, b. 65-69, Kleissen, 8, b. 143-158, Fang, 9, b. 1253-1256). Shuning uchun ishimizda bipolyar bog‘lanishlarni tanlab oldik. Bu usulda datchiklar ketma-ket bog‘anadi. Bipolyar ulanishlarning bir necha xil bog‘lanishlari mavjud. Quyidagi rasmlarda ularning bir nechtasi keltirilgan (5, 6-rasmlar).

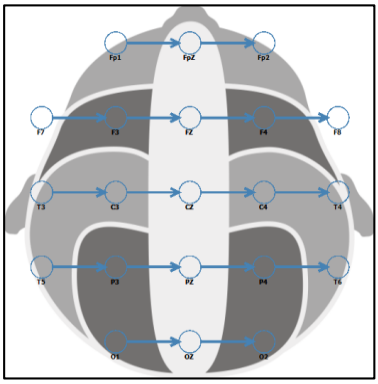

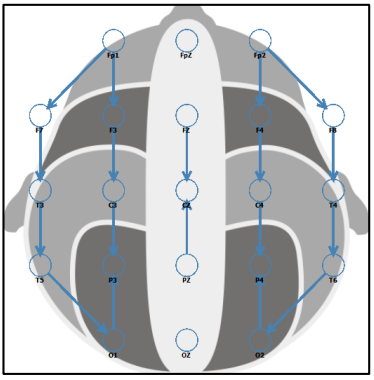

5-rasm. Vertikal (Double Banana) bog‘lanish.

6-rasm. Gorizontal bog‘lanish

5, 6-rasmlarda vertikal va gorizontal bog‘lanish keltirilgan bo‘lib, ularning monopolyardan farqi datchiklarning ketma-ket ulanishidir. Bu usulning nomi Double Banana deb atalib, bemorlarga tashxis qo‘yishda eng samarali bog‘lanish sxemasi hisoblanadi (Ismail, 10, b. 325-329, Lim, 12).

Bunday signallarga raqamli ishlov berishda matematik modellarni to‘g‘ri tanlash, soha mutaxassislarining to‘g‘ri qaror qabul qilish aniqligini yuqori bo‘lishligiga olib keladi. Bugungi kunda klassik polinomlar Nyuton va Lagranj interpolyatsion metodlardan, bo‘lak-polinomial usullardan kubik Bezier va kubik B-splayn matematik modellaridan keng foydalaniladi. Signallarga ishlov berishda klassik polinomlarni qo‘llash bir qancha noqulayliklar tug‘diradi. Ulardan biri qiymatlar soni ko‘payib borishi bilan modelning qurilishi murakkablashib, olingan natijalar xatoliklari ortib ketadi. Bo‘lak-polinomial usullarida esa har bir bo‘lak uchun alohida holda matematik model funksiyalari quriladi. Shu sababli aniqlik darajasi yuqori hisoblanadi (Zaynidinov, 6, b. 174, Grebennikov, 15, b. 22, Kroizer, 16, Azimov, 17, b. 533-535).

Bipolyar bog‘lanish orqali olingan signallarga raqamli ishlov berish maqsadida aniqligi yuqori bo‘lgan B-splayn tanlab oldik. Quyida kubik V-

splayn funksiyasini qurishni ko‘rib chiqamiz. Qaralayotgan funksiya yetarlicha silliq bo‘lmasa, u holda bu funksiyani splayn funksiyalar bilan yaqinlashtirish maqsadga muvofiq bo‘ladi. Yaqinlashtirish aniqligi yuqori bo‘lgan splayn funksiyani uchunchi darajali B-splaynidan foydalanish yaxshi samara beradi (Isroilov, 1, b. 45-52, Zavyalov, 2, b. 352, Kasimov, 3, b. 162-167).

Quyida kubik bazis B-splayn funksiyasini qurishni ko‘rib chiqamiz. Qaralayotgan funksiya yetarlicha silliq bo‘lmasa, u holda bu funksiyani splayn funksiyalar bilan yaqinlashtirish maqsadga muvofiq bo‘ladi. Yaqinlashtirish aniqligi yuqori bo‘lgan splayn funksiyani uchunchi darajali bazis B-splaynidan foydalanish yaxshi samara beradi (Shadimetov, 4, b. 152, Zaynidinov, 5, b. 49-50, Üncü, 11). Quyida n – darajali ixtiyoriy $S_n(x)$ interpolyatsiyalanadigan $f(x)$ funksiya quyidagi qo‘rinishga ega bo‘lgan B-splaynning [a:b] oraliqdagi formulasi keltirilgan (1):

$$f(x) \cong S_n(x) = \sum_{i=-1}^{n-1} b_i B_{i,n}(x), \qquad a \le x \le b, (1)$$

Bu yerda n – splayn darajasi, b_i – koeffitsientlar, $B_{i,n}(x)$ asosiy funksiyani ifodalaydi. Yuqoridagi formula asosida *n=3* holatida kubik bazis B-splayn funksiyasini qurib chiqamiz (2).

$$S_3(x) = b_{-1}B_{-1}(x) + b_0B_0(x) + b_1B_1(x) + b_2B_2(x), (2),$$

(2) formuladagi $B_{i,n}(x)$ asosiy funksiyaning qiymatlarini quyidagicha hisoblaymiz (3), (4):

$$B_{i,0}(x) = \begin{cases} 1, \text{agar} x_i \le x < x_{i+1}, \\ 0, \qquad boshqa\ holatda. \end{cases} (3)$$

$$B_{i,n}(x) = \frac{x - x_i}{x_{i+n} - x_i} B_{i,n-1}(x) + \frac{x_{i+n} - x}{x_{i+n} - x_{i+1}} B_{i+1,n-1}(x), (4),$$

$B_{i,3}(x)$ asosiy funksiyani $x \in [0:2]$ oraliqda hisoblaymiz. Bir qancha hisoblashlar va soddalashtirishlardan so‘ng kubik bazis B-splaynning asosiy funksiyasi quyidagi ko‘rinishga ega bo‘ladi (5).

$$B_3(x) = \begin{cases} 0, x \geq 2, \\ \frac{(2-x)^3}{6}, \ 1 \leq x < 2, \\ \frac{1+3(1-x)+3(1-x)^2-3x^3}{6}, \ 0 \leq x < 1, \\ B(-x), \ 0 < x \end{cases} \quad (5)$$

Kubik bazis B-splaynning asosiy funksiyasini [-2:2] oralig‘idagi grafigi Matlab ishchi muhitida quyidagi ko‘rinishda bo‘ladi (7-rasm)

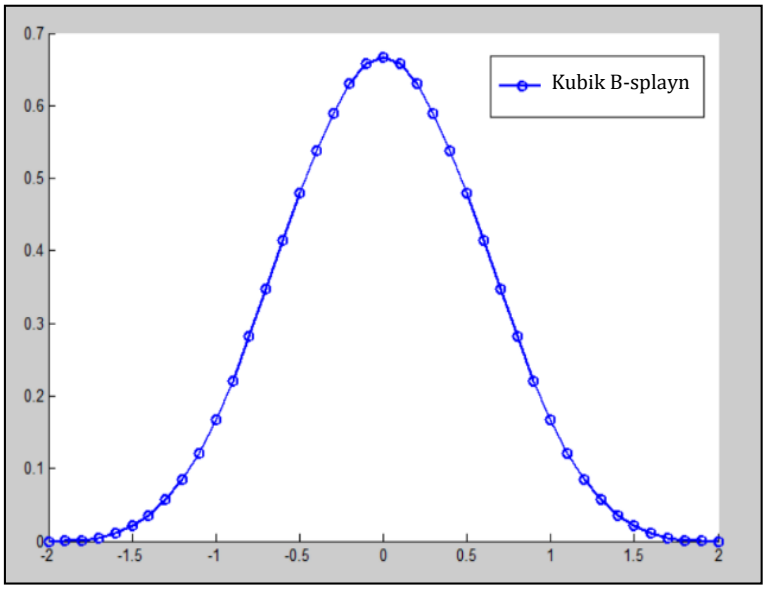

7-rasm. Kubik bazis B-splayn.

Quyida *h=1* qadam bilan xarakatlanuvchi kubik bazis B-splaynlar oilasi keltirilgan. B-splaynlar oilasini barcha qismlari [-3:4] oraliqda ajratib ko‘rsatilgan. $B_{-1}(x)$ – och ko‘k rangda, $B_0(x)$ – qizil, $B_1(x)$ – to‘q ko‘k, $B_2(x)$ – qora rangda chizilgan. (8-rasm).

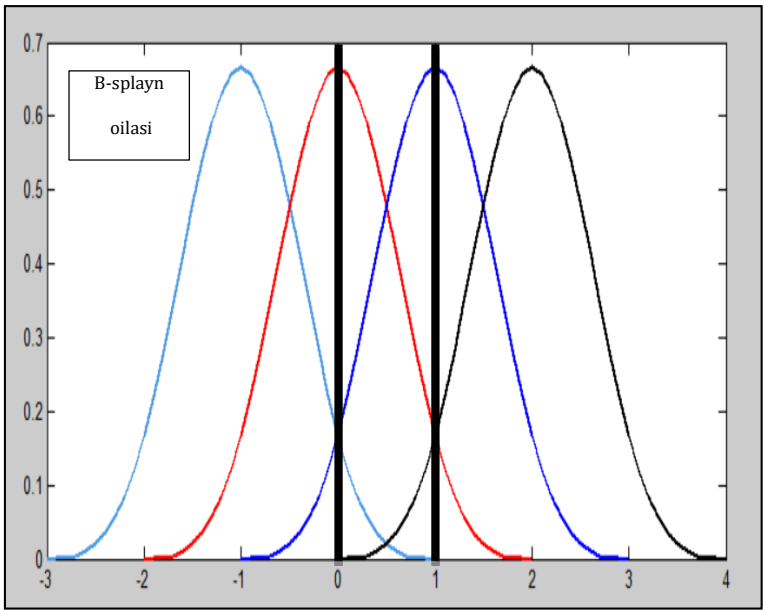

8-rasm. Kubik bazis B-splaynlar oilaci.

$S_3(x)$ ni hisoblash jarayonida B-splaynning [0:1] oraliqdagi barcha qiymatlaridan foydalanib, signallarni yuqori aniqlikda tiklashga erishiladi.

(1) formuladagi b_i koeffitsientlarni hisoblash jarayonida berilgan qiymatlarning qanchadan olinishiga ko'ra turlicha hisoblanadi (Azimov, 18, b. 8-10, Abduganiev, 19). Biz berilgan qiymatlar yordamida b_i koeffitsientlarni *uch, besh, yetti* nuqtali formula yordamida aniqlaymiz (6), (7), (8).

3 – nuqtali b_i koeffitsientlar:

$$b_i = \left(\frac{1}{6}\right)(-f_{i-1} + 8f_i - f_{i+1}), (6),$$

5 – nuqtali b_i koeffitsientlar:

$$b_i = \left(\frac{1}{36}\right)(f_{i-2} - 10f_{i-1} + 54f_i - 10f_{i+1} + f_{i+2}), \qquad (7),$$

7 – nuqtali b_i koeffitsientlar:

$$b_i = \left(\frac{1}{216}\right)(-f_{i-3} + 12f_{i-2} - 75f_{i-1} + 344f_i - 75f_{i+1} + 12f_{i+2} - f_{i+3}), \quad (8).$$

bu yerda, f_i – dastlabki berilgan nuqtalar qiymati.

b_i koeffitsientlar har bir oraliqlar uchun alohidadan hisoblanadi. Misol sifatida $f(x) = x^3 - 2x^2 + 1$ funksiyani (5) va (6) lardan foydalanib approksimatsiya qilamiz. Approksimatsiyalash jarayoni grafigi 9-rasmda keltirilgan.

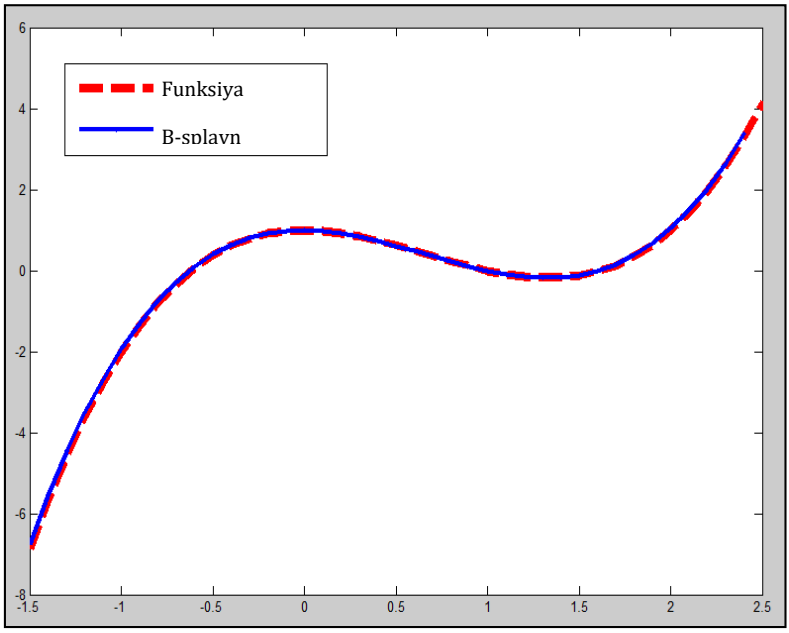

9-rasm. B-splayn yordamida $f(x) = x^3 - 2x^2 + 1$ *funksiyani approksimatsiyalash natijasi.*

Rasmdan ko‘rishimiz mumkinki, B-splayn $f(x) = x^3 - 2x^2 + 1$ funksiya grafigiga yaxshi yaqinlashganini ko‘rishimiz mumkin.

Yuqoridagi yaqinlashish darajasini inobatga olib, EEG signallarni kubik B-splayn yordamida tiklaymiz. Tiklash natijasi 10-rasmda keltirilgan.

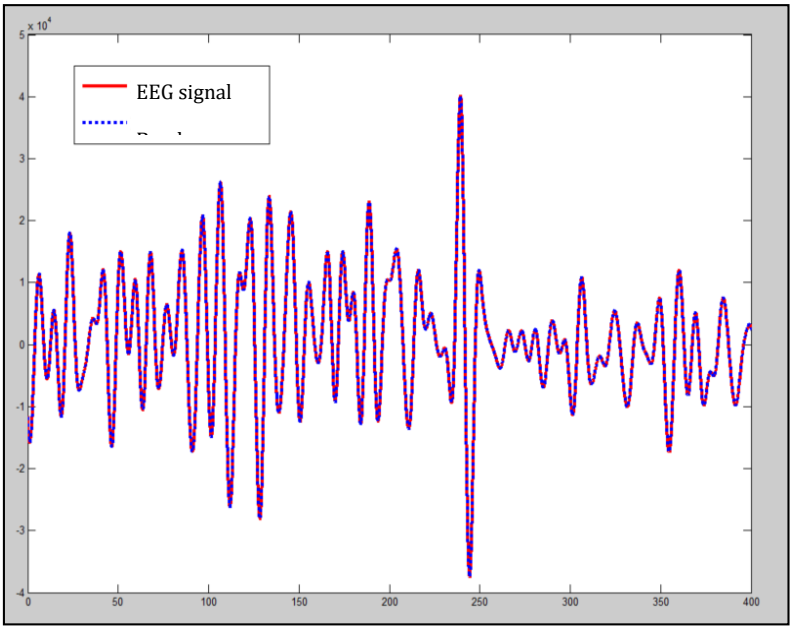

10-rasm. EEG signalini B-splayn bilan tiklash natijasi.

Yuqoridagi rasmdan ko‘rishimiz mumkinki, B-splayn grafigi signalga ustma-ust tushgan. Yana ham aniqlik kiritish maqsadida xatolik natijalari hisoblangan (1-jadval).

1-jadval.

EEG signallarni tiklash jarayonidagi xatolik natijalari

x	*EEG signal*	*B-splayn*	*Xatolik*	*x*	*EEG signal*	*B-splayn*	*Xatolik*
1	0. 02	0. 0225	0. 0025	2	0. 2609	0. 263	0. 0021
1. 1	0. 0451	0. 0476	0. 0025	2. 1	0. 2817	0. 2837	0. 002
1. 2	0. 0703	0. 0728	0. 0025	2. 2	0. 3013	0. 3032	0. 0019
1. 3	0. 0954	0. 0979	0. 0025	2. 3	0. 3197	0. 3215	0. 0018
1. 4	0. 1204	0. 1229	0. 0025	2. 4	0. 3369	0. 3385	0. 0016
1. 5	0. 1452	0. 1477	0. 0025	2. 5	0. 3527	0. 3542	0. 0015
1. 6	0. 1696	0. 172	0. 0024	2. 6	0. 3672	0. 3686	0. 0014
1. 7	0. 1935	0. 1958	0. 0023	2. 7	0. 3801	0. 3813	0. 0012
1. 8	0. 2167	0. 219	0. 0023	2. 8	0. 3915	0. 3925	0. 001
1. 9	0. 2393	0. 2415	0. 0022	2. 9	0. 4013	0. 4022	0. 0009
Absolyut xatolik							0. 0025

Jadvaldan ko‘rishimiz mumkinki, EEG signalini B-splayn modeli orqali tiklanganda absolyut xatolik 0. 0025 ga teng bo‘lgan. Bu esa signallarga raqamli ishlov berishda yuqori aniqlikka ega ekanligini bildiradi.

III. XULOSA

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, EEG signali miyaning elektr signallarini tavsiflaydi. miya to‘qimasi nervlarning ishlashiga o‘xshash elektr potensiallarini o‘tkazadi va bu elektr signallariga tananing mushak ta’sir potensialini beradi. EEG – bu miya mushaklarning harakat potensiallarida mavjud bo‘lgan ma’lumotlarni qayd etish usuli deyishimiz mumkin. Bunday signallarga ishlov berish uchun bo‘lak-polinomial usullardan aniqlik darajasi yuqori bo‘lgan B-splayn modellari tanlandi. Uning qurilish usullari keltirib o‘tildi. B-splayn orqali funksiyalarni approksimatsiya qilish ko‘rib chiqildi. Funksiyaga yaxshi yaqinlashganligi o‘laroq EEG signallarini tiklash amalga oshirildi va 10-rasmdagi grafikdan ko‘rishimiz mumkinki B-splayn signalga ustma-ust tushgan. 1-jadvaldagi xatolik

natijalariga ko‘ra absolyut xatolik 0. 0025 ga teng bo‘lgan. Bu esa biomeditsina signallarga raqamli ishlov berishda samarali ekanini aytishimiz mumkin.

ADABIYOTLAR

Isroilov M. I. , Hisoblash metodlari. №1, 1988. Toshkent. – B. 45-52.

Zavyalov Yu. S. , Kvasov B. I. , Miroshnichenko V. L. Metodы splayn-funksiy. Moskva: Nauka, 1980. - 352 s.

Kasimov S. S. , Zaynidinov X. N. Bazisnыye splaynы v zadachax vosstanovleniya odnomernых i mnogomernых zavisimostey // Izvestiya mejdunarodnoy akademii nauk vыsshey shkolы. № 1, 2002, Moskva. - S. 162- 167.

Shadimetov Kh. M. , Hayotov A. R. Construction of interpolation splines minimizing semi-norm in space// BIT Numer. Math. 2013. – 152 p.

Zaynidinov X. N. , Azimov R. K. , Azimov B. R. Funksiyalarni splayn funksiyalar bilan yaqinlashtirish // «Nazorat, optimallashtirish va dinamik tizimlar» nomli Respublika ilmiy anjuman. Andijon, 2019. – B. 49-50.

Zaynidinov X. N. , Baxramov S. A. Teoriya splaynov. Monografiya – T. : “Aloqachi”, 2019, - 174 c.

Shahid S. Higher Order Statistics Techniques Applied to EEG Signal Analysis and Characterization. Ph. D. Thesis, University of Limerick; Ireland, 2004.

Kleissen RFM, Buurke JH, Harlaar J, Zilvold G. Electromyography in the biomechanical analysis of human movement and its clinical application. Gait Posture. 1998;8(2):143–158.

Fang J, Agarval GC, S’Hahani BT. Decomposition of EEG signals by vavelet spectrum matching. Procedures of the 19th Annual International Conference of the IEEE Engineering in Medicine and Biology Society 1997; Chicago, IL, USA. pp. 1253-1256.

Ismail AR, Asfour SS. Continuous Vavelet transform application to EEG signals during human gait. Thirty-Second Asilomar Conference on Signals, Systems & Computers 1998; 1:325-329.

Y. A. Üncü, T. Mercan, G. Sevym, and M. Canpolat, “Interpolation applications in diffuse optical tomography system, ” 2018, doi: 10. 1109/BIYOMUT. 2017. 8478855.

J. S. Lim, Two-dimensional signal and image processing, 1990.

Da Zhang. A Comprehensive Study on Robust EEG Signal Generation and Evaluation. CONF-CDS 2021: The 2nd International Conference on Computing and Data Science. January 2021, Article No. : 15, Pages 1–5. https://doi. org/10. 1145/3448734. 3450467.

Ertugrul KARAKULAK. ARM MCU-Based Experimental EEG Signal Generator Using Internal DAC and PWM Outputs. GU J Sci 35(3): 886- 894 (2022). DOI: 10. 35378/gujs. 860994.

A. I. Grebennikov, "Isogeometric approximation of functions of one variable, " USSR Computational Mathematics and Mathematical Physics, 22(6), 1982, doi:10. 1016/0041-5553(82)90095-7.

Kroizer, Y. C. Eldar, T. Routtenberg, "Modeling and recovery of graph signals and difference-based signals, " in GlobalSIP 2019 - 7th IEEE Global Conference on Signal and Information Processing, Proceedings, 2019, doi:10. 1109/GlobalSIP45357. 2019. 8969536.

Azimov B. R. Signallargaraqamli ishlov berishda lokal interpolyatsion kubik splayn ahamyati. Zamonaviy ishlab chiqarishda muhandislik vatexnologik muammolarning innovatsion yechimlari xalqaro ilmiy anjuman. Buxoro 2019 y. – B. 533-535.

Azimov B. R. Signallarga raqamli ishlov berishda tengmas oraliqlar uchun lokal kubik splayn qurish // "Oliy ta'lim tizimida ta'lim sifati va ilmiy-tadqiqot ishlarini rivojlantirish istiqbollari: muammo va yechimlar" mavzusida Respublika miqyosida ilmiy-amaliy konferensiya materiallari to'plami. 2020. Namangan. – B. 8-10.

M. Abduganiev, R. Azimov, and L. Muydinov, Digital Processing Algorithms of Biomedical Signals Using Cubic Base Splines, vol. 13741 LNCS. 2023. doi: 10. 1007/978-3-031-27199-1_3.

Extended abstract

This article discusses the issues of digital processing and conversion of electroencephalogram (EEG) signals from biomedical signals that require high accuracy, and a high-precision B-spline function was selected as a mathematical model for this process. EEG signals received from brain require advanced methods for detection, processing, and classification. The purpose of this article is to demonstrate different methodologies and algorithms for EEG signal analysis to provide effective and efficient ways to understand the signal and its nature. A comparative study is also given to demonstrate the performance of different EEG signal analysis methods.

This article provides researchers with a better understanding of the EEG signal and the procedures for its analysis. This knowledge will help them develop more powerful, flexible and effective methods. We can note that there are many methods of digital processing of electroencephalogram (EEG) signals. We know that the EEG signal is a biomedical signal that measures the electric current generated in a brain during contraction, representing neuromuscular activity. Alpha, beta, theta and delta waves are measured from brain tissue using sensors.

Each of them appears in the following cases, depending on the frequency of the wave:

-Alpha waves appear during times of rest and before tasks that do not require concentration or effort.

- Beta waves usually reflect the performance of strong mental activities. It usually occurs when we are awake or during REM sleep.

- Theta waves are observed when we are relaxed, like alpha waves, but in this case, they occur more often when we are not asleep except when we are relaxed. The second stage of non-REM sleep may be the predominant wave type.

- Delta waves are associated with deep sleep. Describes what is traditionally associated with the repair and regeneration of neural tissue.

Thus, the EEG signal is a complex signal that is controlled by the nervous system and depends on the anatomical and physiological characteristics of the brain. Research is currently underway in this area to develop optimal algorithms, reduce interference, and improve detection methods to obtain accurate EEG signals. Classical polynomials, fragmentary-polynomial methods are used in the digital processing and reconstruction of biomedical signals. In the course of the research, we use the cubic B-spline method, which is one of the fragmentary-polynomial

methods in constructing the B-spline function, approximating the functions, and restoring the EEG signal, and evaluating the absolute errors. Its construction methods were mentioned. Approximation of functions by B-spline is considered. The EEG signals were reconstructed as a good approximation of the function, and we can see from the graph in the image provided in the article that the B-spline is superimposed on the signal. According to the error results presented in the table, the absolute error was equal to 0. 0025. This means that biomedicine is effective in digital signal processing.

MASHINA TARJIMASI TURLARI VA ULARNING QIYOSIY TAHLILI

PhD Dauletov A. Yu

MatyakubovaN. Sh

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti

Annatotsiya

Globallashish jarayonining jadallashuvi insonlar orasida til, zamon va makon tushunchalarini anchagina o'zgartirdi va insonlarning o'zaro muloqoti va ma'lumot almashishi uchun imkoniyatlar sarhadi kengaydi. Ammo ayrim insonlarda hali hanuz tillarni tushinishda va ma'lumotlarni o'zlashtirishda ayrim to'siqlar mavjud bo'lib, bu to'siqlarini bartaraf etish uchun eng katta ko'makchi bo'lgan texnik vosita bu mashina tarjimasi vositasi bo'lib u tabiiy tilni qayta ishlashning ko'plab sohalari orasida samaralinatijalar ko'rsatgan elektron vosita hisoblanadi. Texnika taraqqiyoti jarayonida mashina tarjimasi ham o'zining jadal taraqqiyot davrini o'tkazdi va hali hanuz uning samaradorligini oshirish va takomillashtirish uchun ko'plab izlanishlar olib borilmoqda. Mashina tarjimasi turlari texnologiya, ma'lumotlar, model arxitekturalari, til juftliklari, moslashtirish imkoniyatlari, mavjud resurslar, foydalanish holatlari va maqsadlari, sifat tezligi, tadqiqot tendentsiyalari va foydalanuvchilarning fikr-mulohazalaridagi o'zgarishlardan kelib chiqqan holda farqlanadi va ushbu maqolada biz qoidaga asoslangan mashina tarjimasi, misollarga asoslangan mashina tarjimasi, statistik mashina tarjimasi va neyron mashina tarjimasi va ularning sifatini yaxshilash uchun qollaniladigan moslashtirish mexanizimi, ularning taraqqiyot bosqichlari va bugungi kunda eng ko'p qo'llanilayotgan mashina tarjimonlarining turlarini ko'rib chiqamiz. Mashina tarjimasiga bo'lgan ehtiyoj dunyoning globallashuvi va insonlar orasida o'zaro bog'liqligining kuchayishi natijasida paydo bo'ldi. Turli tillarga mansub odamlar savdo, diplomatiya, fan va texnologiya kabi turli sohalarda tez-tez muloqot qilganligi sababli, til to'siqlarini bartaraf etishning samarali usullariga talab ortib bordi. Ushbu ehtiyojlar natijasida tadqiqotchilar tarjimalarni mashinalar orqali avtomatlashtirish g'oyasini o'rgana boshladilar. Bu 1950-yillarda qoidaga asoslangan yondashuvlar va 1990-yillarda statistik metodlardan foydalanib tarjima qiluvchi dastlabki mashinali tarjima tizimlarining rivojlanishiga olib keldi va bu bugungi

kunda bizda mavjud bo‘lgan zamonaviy mashina tarjimasi texnologiyalariga asos soldi. Dastur matnni tahlil qiladi va tarjima qilinadigan tildagi matn yaratiladigan o‘tish davri tasvirini yaratadi. Bu jarayon morfologik, sintaktik va semantik ma’lumotlarga ega bo‘lgan keng leksikalarni va katta qoidalar to‘plamini talab qiladi. Dasturiy ta’minot ushbu murakkab qoidalar to‘plamidan foydalanadi va keyin manba tilning grammatik tuzilishini maqsadli tilga o‘tkazadi. Tarjima qilish jarayoni ulkan lug‘atlar va murakkab til qoidalariga asoslanadi.

Kalit so‘zlar: *mashina tarjimasi, qoidaga asoslangan mashina tarjimasi, statistik mashina tarjimasi, neuron mashina tarjimasi, statistik modellar, tabiiy tilni qayta ishlash*.

Abstract

The acceleration of the globalization process has greatly changed the concepts of language, time and space among people, and the sum of opportunities for human interaction and Information Exchange has expanded. But in some people there are still some obstacles in the descent of still languages and the assimilation of information, and the technical tool that is the greatest assistant to overcome these barriers is the machine translation tool, which is an electronic tool that has shown effective results among many areas of natural language processing. In the process of technical development, machine translation has also passed its period of rapid development, and still a lot of research is being carried out to improve and improve its efficiency. Types of machine translation differ from changes in technology, data, model architectures, language pairs, customization options, available resources, use cases and goals, quality speed, research trends, and user feedback, and in this article we will focus on rule-based machine translation, example-based machine translation, statistical machine translation, and neural machine translation, and leveraged adaptation mechanics to improve their quality. , let's look at the stages of their development and the types of machine translators that are most used today. The need for machine translation arose as a result of the globalization of the world and increased interdependence among humans. Since people of different languages often communicate in different areas such as trade, diplomacy, science and technology, there has been a growing demand for effective ways to overcome language barriers. As a result of these needs, researchers began to study the idea of automating translations through machines. This led to the development of rule-based approaches in the 1950s and early machine translation systems using statistical techniques in the 1990s, laying the foundation for the modern machine translation technologies we have today. The program analyzes the text and creates a transitional

image in which the text in the language to be translated is created. This process requires extensive lexicons and a large set of rules with morphological, syntactic and semantic information. The software uses this complex set of rules and then transfers the grammatical structure of the source language to the target language. The translation process is based on huge dictionaries and complex language rules.

Keywords: *machine translation, rule-based machine translation, statistical machine translation, neural machine translation, statistical models, natural language processing.*

Kirish

Bir tildan boshqa tilga matnlarni avtomatik tarjima qilish usuli mashina tarijmasi deb yuritilib ilmiy texnika taraqqiyotining eng katta yutuqlaridan biri hisoblanadi. Mashina tarjimasiga bo‘lgan ehtiyoj dunyoning globallashuvi va insonlar orasida o‘zaro bog‘liqligining kuchayishi natijasida paydo bo‘ldi. Turli tillarga mansub odamlar savdo, diplomatiya, fan va texnologiya kabi turli sohalarda tez-tez muloqot qilganligi sababli, til to‘siqlarini bartaraf etishning samarali usullariga talab ortib bordi. Ushbu ehtiyojlar natijasida tadqiqotchilar tarjimalarni mashinalar orqali avtomatlashtirish g‘oyasini o‘rgana boshladilar. Bu 1950-yillarda qoidaga asoslangan yondashuvlar va 1990-yillarda statistik metodlardan foydalanib tarjima qiluvchi dastlabki mashinali tarjima tizimlarining rivojlanishiga olib keldi va bu bugungi kunda bizda mavjud bo‘lgan zamonaviy mashina tarjimasi texnologiyalariga asos soldi.

Bugungi kunda eng ko‘p qo‘llaniladigan mashina tarjimasi(MT) vositalariga Google Translate, Yandex Translate, DeepL, Amazon Translate kabilar bo‘lib ular turli usullardan foydalanib matnlarni tarjima qilish imkoni bilan bir qatorda keng ko‘lamda tillar tanlash imkonini beradi. Ammo MT tarixiga nazar soladigan bo‘lsak tarjima qilingan gapning kontekstual ma’nosini tabiiy tildagidek chiqarish bir muncha murakkab bo‘lgan va asosan qoidalarga asoslanib va mavjud bo‘lgan statistik ma’lumotlardan foydalangan holda berilgan matnlar tarjima qilinigan. Machine Learning hamda Deep Learning mexanizmlarining takomillashuvi zamonaviy tarjima tizimlariga ham katta tasir ko‘rsatdi. Sun’iy intellekt algoritmlari va neyron tarmoqlari tufayli mashina tarjimasi deyarli insoniy aniqlik darajasiga yetdi.

Adabiyotlar sharhi

Mashina tarjimasi boy tarixga ega bo‘lib, yillar davomida uning rivojlanishiga bir qancha olim va tadqiqotchilar hissa qo‘shgan. Warren Weaver amerikalik olim va matematik 1949-yilda nashr etilgan mashhur

memorandumda “mashina tarjimasi” atamasini qo‘llagan ilk olim deb hisoblanadi[1]. “Tarjima” deb nomlangan ushbu memorandumda kompyuterlar yordamida tarjima jarayonini avtomatlashtirishning qiyinchiliklari va imkoniyatlari ko‘rsatilgan. Amerikalik kompyuter olimi va elektrotexnika muhandisi Piter Zade va Paul Garvin 1954-yilda Georgetown-IBM eksperimentini [2] o‘tkazdi va ushbu tajriba IBM 701 kompyuteridan foydalangan holda mashina tarjimasi bo‘yicha eng dastlabki urinishlardan biri edi. 1950-yillarning oxiri va 1960-yillarning boshlarida IBM tadqiqotchilari guruhi, jumladan Leon Dostert [1], Uilyam N. Lokk va boshqalar turli xil mashina tarjimasi loyihalari ustida ishladilar va dastlabki tizimlar va metodologiyalarning rivojlanishiga hissa qo‘shdilar.

Piter Toma va J. L. Delkroix tomonidan 1968 yillarning boshlarida ishlab chiqilgan SYSTRAN [3] tizimi ilk samarali mashina tarjima tizimlaridan biri edi. Sovuq urush davrida ingliz va rus tillari o‘rtasida tarjimalarni taqdim etish uchun keng qo‘llanilgan. 1990-yillarning o‘rtalarida IBM tadqiqotchilari 1-dan 5-gacha bo‘lgan IBM Modellari deb nomlanuvchi bir qator statistik mashina tarjimasi modellarini taqdim etdilar[4]. Bu modellar, ayniqsa Model 4 va Model 5, katta ahamyatga ega bo‘ldi va statistik MTning keyingi rivojlanishi uchun zamin yaratdi.

Google Translate rasmiy ravishda 2006-yil 28-aprelda ishga tushirilgan[5]. Uasosan Neyron Mashina Tarjimasi(NMT)dan foydalanishga o‘tgan bo‘lsa-da, u ilgari Statistik Mashina Tarjimasi(SMT)dan foydalangan. Google Translate dastlab statistik modellarga tayangan bo‘lsada tarjima sifatini yaxshilash uchun NMT ga o‘tdi. Google Neural Machine Translation (GNMT) — 2016- yilda Google tomonidan ishlab chiqilgan ilg‘or mashina tarjimasi tizimi bo‘lib, tarjima sifati va ravonligini yaxshilash uchun neyron tarmoqlar va Deep Learning usullaridan foydalanadi.

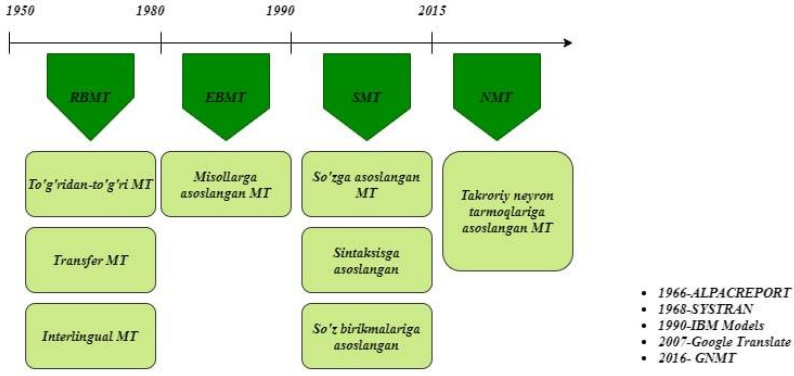

1-rasm Mashina Tarjimasining qisqacha taraqqiyot bosqichi

Metodologiya

Mashina tarjimasi turlari texnologiya, ma'lumotlar, model arxitekturalari, til juftliklari, moslashtirish imkoniyatlari, mavjud resurslar, foydalanish holatlari va maqsadlari, sifat tezligi, tadqiqot tendentsiyalari va foydalanuvchilarning fikr-mulohazalaridagi o'zgarishlardan kelib chiqqan holda farqlanadi. Ushbu farqlar foydalanuvchilarga o'ziga xos ehtiyojlari va imkoniyatlarigamos mashina tarjimasi yondashuvini tanlash imkonini beradi. Mashina yordamida tarjima qilish tizimlarining to'rt turi mavjud bo'lib:

- Qoidalarga asoslangan mashina tarjimasi (RBMT)
- Misollarga asoslangan mashina tarjimasi(EBMT)
- Statistik mashina tarjimasi (SMT)
- Neyron mashina tarjimasi (NMT)

Ushbu maqolada biz yuqorida keltirilgan Mashina tarjimalarini va ularning ishlash bosqichlarini batafsil ko'rib chiqamiz.

Qoidalarga asoslangan mashina tarjimasi

Qoidalarga asoslangan mashina tarjimasi (RBMT) son-sanoqsiz o'rnatilgan lingvistik qoidalarga va har bir til juftligi uchun millionlab ikki tilli lug'atlarga tayanadi. Dastur matnni tahlil qiladi va tarjima qilinadigan tildagi matn yaratiladigan o'tish davri tasvirini yaratadi. Bu jarayon morfologik, sintaktik va semantik ma'lumotlarga ega bo'lgan keng leksikalarni va katta qoidalar to'plamini talab qiladi. Dasturiy ta'minot ushbu murakkab qoidalar to'plamidan foydalanadi va keyin manba tilning grammatik tuzilishini maqsadli tilga o'tkazadi. Tarjima qilish jarayoni ulkan lug'atlar va murakkab til qoidalariga asoslanadi.

Foydalanuvchilar tarjima jarayoniga o'z atamalarini qo'shish orqali tarjima sifatini yaxshilashlari mumkin. Ular tizimning standart sozlamalarini bekor qiladigan foydalanuvchi tomonidan belgilangan lug'atlarni yaratadilar.

2-RasmQoidalarga asoslangan mashina tarjimasi ishlashi uchun talab qilinadigan asosiy vositalar.

Qoidalarga asoslangan mashina tarjimasida qoidalar asosan asliyat va tarjima tillarining grammatik tuzilishini tavsiflaydi va atamalarni tarjima qilish uchun lug‘atdan foydalanadi. Analizator grammatik kirish strukturasini tahlil qiladi va kiritilgan matnning oraliq tasvirini yaratadi. Analizator ushbu tasvirni tarjima tilining grammatik tuzilishiga o‘tkazadi.

1- Jadval. Qoidalarga asoslangan mashina tarjimasi ishlash bosqichlari

1- bosqich		Jumladagi so‘zlarni kontekst darajasida Grammatik noaniqlik orqali so‘zlarning ma’nosini
2- bosqich		Gap bo‘laklar va ularning gapdagi o‘rnini taxlil qiladi, orasidagi bog‘liqlikni o‘rganadi
3- bosqich		

Qoidalarga asoslangan mashina tarjimasi tarjima jarayonida asosan uchta strategiyalarga asoslanadi:

3-rasmQoidalarga asoslangan mashina tarjimasi strategiyalari

- To‘g‘ridan-to‘g‘ri yondashuv - asliyat tilida berilgan matn tarjima tilda so‘zma-so‘z tarjima qilinadi.

- Transfer yondashuvi - asliyat tili va tarjima til qoidalariga asoslangan holda tarjima tilidagi matn ko‘rinishlarga o‘tkaziladi.

- Interlingual yondashuv - asliyat til kiritish matnning semantik ifodasiga, interlingvaga aylanadi. Interlingua tarjima matnni yaratish uchun asosdir.

Qoidalarga asoslangan mashina tarjimasi bir muncha qiyin, chunki u vaqt va kuch talab qiladi. Qoidalarga asoslangan tizimlar kengaytirilmaydi, chunki qoidalar qo‘lda yozilishi kerak. Samaradorligi va sifatini yaxshilash uchunko‘proq qoidalar va ko‘proq inson ishtirokini talab qiladi.

Misollarga asoslangan mashina tarjimasi

Misollarga asoslangan mashina tarjimasi(EBMT), bazi hollarda Hotiraga asoslangan mashina tarijamsi deb ham yuritiladi, korpusga asoslangan metodlardan biri bo‘lib ilk bor 1984- yilda Makato Nagao [6] tomonidan yaratilgan. Misollarga asoslangan mashina tarjimasining asosiy jihati allaqachon tarjima qilingan misollar korpusi ma’lumotlar bazasidan foydalanish va tegishli misollarni olish uchun ushbu ma’lumotlar bazasiga yangi kiritilgan ma’lumotlarni moslashtirish jarayonini o‘z ichiga oladi, so‘ngra to‘g‘ri tarjimani aniqlash uchun analogik tarzda qayta birlashtiriladi. Harold Somersning fikriga ko‘ra EBMT va misollarga asosan o‘rganish (Exemple-Based Learning), hotiraga asosan o‘rganish(Memory-Based Reasoning), manba analogiyasi (Derivational Analogy) kabi Machine Learning(ML) texnikalari bilan o‘xshash jihatlari ko‘p [7]. Chunki ushbu texnikalar ham misollarga asoslangan mashina tarjimasi kabi oldindan mavjud bo‘lgan ma’lumotlar bazasiga asoslangan holda yangi ma’lumotlarni o‘zlashtiradi. Misollarga asoslangan mashina tarjimasi bilan deyarli bir vaqtda shakllantirilgan statistik uslublardan foydalangan holda tarjima qilish usulining paydo bo‘lishi va uning samadorlik darajasing yuqoriligi Misollarga asoslangan mashina tarjimasiga bo ‘lgan qiziqish va izlanishlarga keskin tasir qildi.

Statistik mashina tarjimasi

Statistik mashina tarjimasi - bu statistik modellar yordamida matnni bir tildan boshqa tilga tarjima qilish usuli bo‘lib qoidalarga asoslangan mashina tarjimasi yondashuvlaridan sezilarli darajada farq qiladi va u asosan 2000-yillarning boshlarida ommalasha boshladi. Statistik mashina tarjimasi statistik modellar va katta hajmdagi ikki tilli korpuslardan olingan ehtimollar asosida ishlaydi. Statistik mashina tarjimasining asosiy

vazifasi matnni bir tildan boshqa tilga tarjima qilish uchun parallel ma’lumotlardan (asliyat va tarjima tillardagi jumlalar yoki hujjatlar orqali) o'rganilgan statistik ma’lumotlardan foydalanishdir.

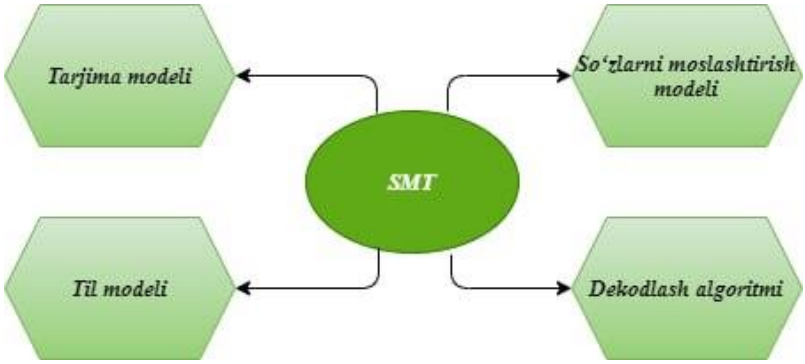

4-rasm. *Statistik mashina tarjimasida qo‘llaniladigan modellar*

Jarayon parallel ma’lumotlar bo‘yicha turli statistik modellarni o‘qitishni o‘z ichiga oladi, ularga quyidagilar kiradi:

- Tarjima modeli: Tarjima modeli parallel ma’lumotlarda kuzatilgan tarjimalar asosida so‘zlar, iboralar yoki so‘z birliklarini asliyat tildan tarjima tilga qanday tarjima qilishni o‘rganadi. U turli xil tarjima variantlariga ehtimollarni belgilaydi, bu tizimga kiritilgan jumlani hisobga olgan holda eng ehtimoliy tarjimani tanlash imkonini beradi.

- So‘zlarni moslashtirish modeli: So‘zlarni moslashtirish modeli parallel ma’lumotlardagi asliyat va tarjima jumlalar o‘rtasida alohida so‘zlar yoki so‘z birliklarini moslashtiradi. Bu tarjima jarayonida foydalaniladigan so‘zma-so‘z tarjimalarini shakllantirishga yordam beradi.

- Til modeli: Til modeli asliyat tildagi so‘zlar ketma-ketligi ehtimolini baholaydi. Bu yaratilgan tarjimalarning ravon va grammatik jihatdan to‘g‘ri bo‘lishini ta’minlashga yordam beradi.

- Dekodlash algoritmi: dekodlash algoritmi statistik modellar va so‘zlarni moslashtirish ma’lumotlaridan asliyat tilda berilgan jumlalar uchun moslik ehtimolligi yuqori deb hisoblangan tarjimani yaratish uchun foydalanadi. Dekodlash jarayoni tarjima va til modellari asosida umumiy ehtimollikni maksimal darajada oshiradigan tarjimani qidirishni o‘z ichiga oladi.

Kamchiliklari:

- Kontekstning etishmasligi: Statistik mashina tarjimasi modellari ko'pincha uzoq muddatli bog'liqliklar va kontekstni qo'lga kiritishda qiynaladi, bu neyron mashina tarjimasi bilan solishtirganda manodorligi kamroq va sifati past bo'lgan kontekstli tarjimalarga olib keladi.

- So'z ma'nosini ajratib ko'rsatish: Statistik mashina tarjimasi tizimlari so'z ma'nolarini ajratishda qiyinchiliklarga duch kelishi mumkin, bu esa tarjima xatolariga olib keladi.

- Kam ishlatiladigan iboralarni tarimalash: Lug'at ma'lumotlarida mavjud bo'lmagan kamdan-kam yoki ko'rinmas iboralar statistik mashina tarjimasi modellari uchun muammoli bo'lishi mumkin.

Statistik mashina tarjimasi o'quv ma'lumotlarida kuzatilgan o'xshash jixatlar yangi, ko'rilmagan jumlalar uchun mos kelishi mumkin degan taxminga tayanadi. Shuning uchun statistik mashina tarjimasi tizimining sifati va aniqligi ko'p jihatdan o'quv ma'lumotlarining hajmi va xilma-xilligiga bog'liq. Garchi neyron mashina tarjimasi o'zining yuqori ishlashi tufayli so'nggi yillarda asosan statistik mashina tarjimasi o'rnini bosgan bo'lsa-da, statistik mashina tarjimasi asoslarini chuqur o'rganilishi hali juda ham muhim hisoblanadi, chunki u mashina tarjimasi sohasidagi ko'plab yutuqlarga yo'l ochdi.

Neyron Mashina Tarjimasi

Shuni ta'kidlash kerakki, SMT o'tmishda mashina tarjimasi uchun dominant yondashuv bo'lgan bo'lsa-da, neyron mashina tarjimasi yangi texnikalar, yanada murakkab lingvistik bog'liqliklar va uzoq muddatli kontekstni qo'lga kiritish qobiliyati tufayli ishlash va mashhurlik bo'yicha statistik mashina tarjimasidan oshib ketdi. Shunga qaramay, statistik mashina tarjimasi mashina tarjimasi tarixi va rivojlanishining muhim qismi bo'lib qolmoqda. Statistik mashina tarjimasi neyron mashina tarjimasi rivojlanishidan oldin eng ko'p o'rganilgan mashina tarjimasi usuli edi. Neyron mashina tarjimasi ham, statistik mashina tarjimasi kabi til tarjimasiga ma'lumotlarga asoslangan yondashuvlar sifatida tanilgan. Ya'ni, ular tushunchalarni olish va aniqlik/ish samaradorligini oshirish uchun katta hajmdagi ma'lumotlarga bog'liq. Ushbu ma'lumotlar odatda korpus formatida (jumlalar/so'zlar/iboralar to'plami) taqdim etiladi.

Neyron mashina tarjimasi bosgqa mashina tarjimasi usullaridan farqli ravisgda matnni bir tildan boshqa tilga tarjima qilish uchun sun'iy neyron tarmoqlariga tayanadi. U Deep Learning tamoyillari asosida ishlaydi va tarjimalarni yaratish uchun turli tillardagi so'zlar o'rtasidagi bog'liqliklar va munosabatlarni o'rganish uchun neyron tarmoqlardan foydalanadi. Uning tizimining odatiy arxitekturasi encoder-decoder modelidan iborat. Buni 5-rasmda ko'rib chiqishimiz mumkin.

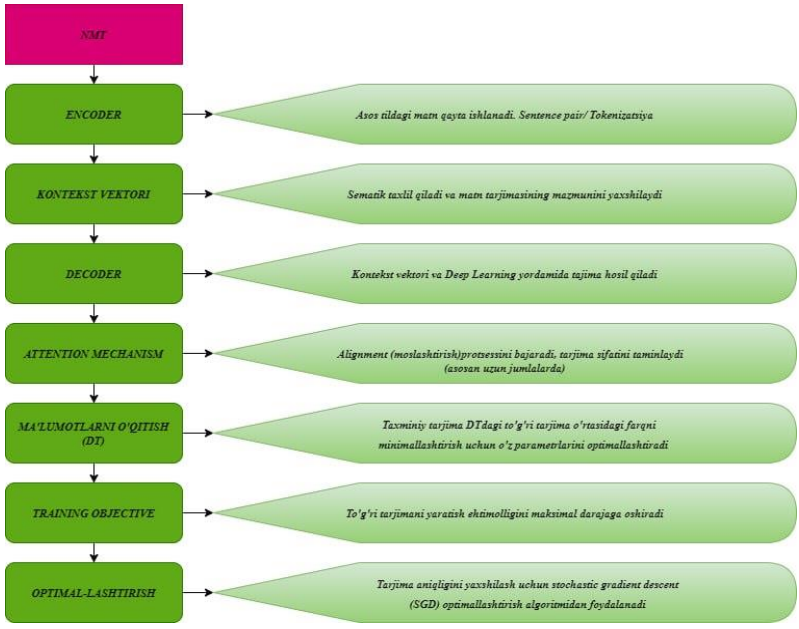

5-rasm. Neyron mashina tarjimasi ishlash mexanizmi

Umuman olganda, neyron mashina tarjimasi keng ko'lamli til juftliklari va domenlarida aniqroq va ravon tarjimalarni yaratish uchun chuqur o‘rganish usullaridan foydalangan holda mashina tarjimasi sohasida inqilob qildi va shu bilan bir qatorda katta hajmdagi o‘quv ma’lumotlari va kuchli hisoblash resurslaridan foydalangan holda, neyron mashina tarjimasi modellari turli til juftliklari o‘rtasida tarjima qilishda ajoyib samaradorlikni ko‘rsatdi va mashina tarjimasining eng zamonaviy usuliga aylandi. Uning kontekstual ma’lumotlarni olish va tildagi uzoq muddatli bog‘liqliklarni boshqarish qobiliyati uni tillararo muloqot va kontentni mahalliylashtirish uchun kuchli vositaga aylantiradi.

Moslashtirish mexanizmlarining mashina tarjimasida tutgan o’rni

Moslashtirish (alignment) mexanizmi statistik va neyron mashina tarjimasida hal qiluvchi rol o'ynaydi, bu modelga asos tildagi so'zlar yoki so'z birliklarini maqsadli tildagi tegishli analoglari bilan mosligini aniqlashni o'rganishga yordam beradi. Neyron mashina tarjimasida moslasgtirishni ikki jihatga bo'lish mumkin: yengil moslashtirish(soft alignment) va chuqur moslashtirish (hard alignment).

Soft alignment

- Diqqat mexanizmi: Diqqat mexanizmi transformator kabi neyron mashina tarjimasi modellarining asosiy komponentidir. Bu modelga maqsad jumladagi har bir so'zni yaratishda asos jumlaning turli qismlariga e'tibor qaratish imkonini beradi. Soft alignment maqsad jumlada yaratilgan har bir so'z uchun asos jumladagi har bir so'zga tayinlangan diqqat ballari orqali erishiladi.

- Roli: Bu modelga manba va maqsad tillardagi so'zlar o'rtasidagi bog'liqlik va munosabatlarni dinamik ravishda qo'lga kiritishga yordam beradi. Modelga aniq va kontekstga mos tarjimalarni yaratish imkonini beradi.

Hard alignment

- So'zlarni moslashtirish modellari: An'anaviy statistik mashina tarjimasitizimlarida hard alignment IBM modellari yoki Hidden Markov modellari (HMMs) kabi usullar yordamida aniq modellashtirilgan. Ushbu modellar har bir token asosida asos va maqsadli so'zlarni moslashtirishni o'rganadilar.

- Roli: U aniq so'zdan so'zga moslashtirish ma'lumotlarini taqdim etadi, bu esa keyingi ishlov berish va tahlil qilish uchun qimmatli bo'lishi mumkin. Tarjimalarda so‘zlarni o‘zgartirish va moslashtirish masalalarini hal qilishga yordam beradi.

Neyron mashina tarjimasida moslashtirishning o'ziga xos rollariga quyidagilar kiradi:

- So'zlarni qayta tartiblash: Moslashtirish neyron mashina tarjimasi modeliga to'g'ri so'z tartibini va tillar orasidagi o’zaro moslikni o'rganishga yordam beradi. Bu juda muhim, chunki tillar ko'pincha turli xil so'z tartibi, grammatik va stilistik tuzilmalariga ega.

- Noaniqlikni bartaraf qilish uchun ishlov berish: Moslashtirish manba tilidagi so'z yoki iboralarni farqlashda yordam beradi va modelga kontekst asosida maqsadli tilda eng mos tarjimani tanlash imkonini beradi.

- Lug'atdan tashqari so'zlar: Moslashtirish lug'atdan tashqari so'zlarni boshqarishda yordam beradi, bu esa modelga ularni ma'lum so'zlar bilan moslashtirishga imkon beradi va ko'rinmaydigan atamalar uchun tarjimalarni yaratishga imkon beradi.

- Kontekstli tarjima: Diqqat mexanizmlari orqali soft alignment neyron mashina tarjimasi modeliga har bir maqsadli so'zni yaratishda yaxlit asos jumlasini ko'rib chiqishga imkon beradi. Ushbu kontekstual ma'lumotlar tarjimalarning umumiy sifatini yaxshilaydi.

- Uzun jumlalar bilan ishlash: Moslashtirish mexanizmlari modelga uzun jumlalarning tegishli qismlariga e'tibor qaratishga yordam beradi, axborot yo'qolishining oldini oladi va tarjima sifatini yaxshilaydi.

- Moslashtirish: Moslashtirish neyron mashina tarjimasi modellariga ushbu kontekstlarga xos moslashtirish jihatlarini o'rganish orqali muayyan domenlarga yoki tarjima vazifalariga moslashishga imkon beradi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, neyron mashina tarjimasidagi soft alignment ham, hard alignment ham, model uchun asos va maqsad tillardagi so'zlar o'rtasidagi munosabatlarni tushunish uchun juda muhimdir. Bu modelga to‘g‘ri va kontekstga mos tarjimalarni yaratish, so‘zlarni qayta tartiblash va tillar o‘rtasidagi lingvistik farqlar tufayli yuzaga keladigan turli tarjima muammolarini hal qilish imkonini beradi.

2-jadval Mashina Tarjimalarining ishlash mexanizmlarining umumiy va farqli jixatlari

Ko‘p tilli korpusga asoslanadi				
Mavjud ma’lumotlar bazasiga				

Xulosa

Xulosa qilib aytishimiz mumkinki, mashina tarjimasi sohasi tabiiy tilni qayta ishlash sohasidagi tadqiqotlarning asosiy yo‘nalishi bo‘lib kelmoqda va bugungi kunga qadar ko‘plab ijobiy rivojlanish bosqichlaridan o‘tib kelgan bo‘lsa ham mukammallik darasidan hali ham uzoqda. Chunki bugungi kundagi MTlar texnik va ilmiy turdagi matnlarnito‘g‘ri va samarali tarjima qilayotgan bo‘lsa ham badiiy janrdagi ko‘plab ibora va ideomalarga boy bo‘lgan asarlarni tabiiy va mukammal tarzda tarjima qila olmaydi. Mashina tarjimasi sifatini yaxshilash doimiy ravishda tadqiq qilinib kelayaotgan va bir muncha murakkab jarayon bo‘lib, ma’lumotlar, texnologiya, inson tajribasi va fikr-mulohazalarni birlashtirishni talab qiladi. Ayniqsa, turli lingvistik va domen kontekstlarida yuqori aniqlik va ravonlikka erishish uchun tarjima tizimini doimiy ravishda takrorlash va takomillashtirish juda muhim. Ko‘plab tadqiqotchilarning fikriga ko‘ra bunday muammolarni hal qilishning samarali yo‘li gibrid(statistik ma'lumotlar va qoidalarni birlashtirgan holda) uslubidan foyadalanadigan MTlarni yaratishga e’tibor qaratish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yhati

John Hutchins, “The first public demonstration of machine translation: the Georgetown-IBM system, 7th January 1954”, AMTA conference, Sentyabr, 2004 (Hutchins 2004).

Paul l. Garvin, ” the Georgetown-IBM experiment of 1954: an evaluation in retrospect”, An office of scientific research of the office of Aerospace Research, 1967.

Angeliki Petrits, “Ec Systran: the commission's machine translation system”, European Commission Translation Service, 30 Avgust 2001, 4-5 b.

Ilya Pestov, ”A history of machine translation from the Cold War to deep learning”, We’ve moved to https://freecodecamp. org/news

D. Elliot, “Corpus-based machine translation evaluation via automated error detection in output texts”. Nashr qilinmagan doktorlik dissertatsiyasi, University of Leeds, 2006.

Ralf Brown, ”Example-based Machine Translation”, Fifth Biennlal Conference for the Association of Machine Translation in the Americas, 9 oktyabr, 2022.

Harold Somears, “Review Article: Example-based MachineTranslation”, Kluwer Academic Publishers, Nederlandiya, 2001.

Nilufar Abdurahmonova, “ Mashina tarjimasining lingivistik asoslari”, Akademnashr, Toshkent, 2012.

Brown P. F. , Lai J. C. , Mercer R. L. (1991). Aligning sentences in parallel corpora. Proceedings of the 29th annual meeting on Association for Computational Linguistics. Association for Computational Linguistics. (169-176b)

Danielsson P. , Ridings D. (1997, Fevral). Practical presentation of a “vanilla” aligner. TELRI Workshop in alignment and exploitation of texts, Fevral.

Fung P. , Church K. W. (1994, Avgust). K-vec: A new approach for aligning parallel texts. Proceedings of the 15th conference on Computational linguistics. Association for Computational Linguistics. (1096-1102b)

Fung P. , McKeown K. (1994). Aligning noisy parallel corpora across language groups: Word pair feature matching by dynamic time warping.

Gale W. A. , Church K. W. (1993). A program for aligning sentences in bilingual corpora. Computational linguistics, 19(1), (75-102b).

O‘Z-O‘ZINI TASHKIL ETUVCHI NEYRON TO‘RLAR UCHUN INFORMATSION MODEL YARATISH

o'qituvchi Odilov Jahongir Qobil o'g'li

dotsent Kusharov Zoxid Keldiyorovich

Talaba Odilov Maxmudjon Qobil o'g'li

Annotatsiya

Sun'iy intelektga asoslandan turli xil information modellar yaratilishning zarurligi va ularning amaliy ishlatilishga bo'lgan ehtiyoj tobora ortib borayotgani hech kimga sir emas. Bu kabi informatsion modellar jamiyat hayotidagi turli xil katta va kichik muammolarni oson va tez yechilishiga salmoqli hissa qo'shadi. Bugungi kunga sun'iy intellekt sohasidagi ko'plab muammolarni yechish klassifikatsiya masalasiga bog'liq bo'lmoqda. Bu masalani yechishning bir qancha usullari mavjud. Ammo, tanlanmaning alomatlari soni to'rt va undan yuqori bo'lganda guruhlarga to'g'ri ajratilganini tekshirish murakkablashadi. Shu sababli Kohonenning o'zini-o'zi tashkil qiluvchi xaritalariga talab oshib bormoqda. Ushbu usulning boshqa neyron to'rlardan asosiy farqi, o'qituvchisiz o'rganish usuli qo'llanilgan ya'ni o'rganishda natija faqatgina kirish ma'lumotlariga bog'liq. Bundan tashqari, bu usulda natijani vizual ko'rish mumkin bao'lgani uchun Kohonenning o'zini-o'zi tashkil qiluvchi xaritalari ko'plab sohalarda tatbiq qilinmoqda. Masalan, tibbiyot sohasida, geologiya sohasida va boshqa sohalarda. Ushbu maqolada Kohonenning o'zini-o'zi tashkil qiluvchi xaritalari usulining algoritmi va shu algoritm yordamida dasturiy ta'minot tuzilgan. Yaratilgan dasturiy ta'minot yordamida test masala sifatida Fisherning Iris gullari tanlammasi tekshirib ko'rilgan hamda natijani vizual ko'rishi ham keltirilgan. Sun'iy neyron to'rlarning asosiy masalalaridan biri berilgan tanlanmalarni guruhlarga ajratish masalasi hisoblanadi. Bu masalani yechishning bir qancha usullari mavjud. Ammo tanlanmaning alomatlari soni to'rt va undan yuqori bo'lganda guruhlarga to'g'ri ajratilganini tekshirish qiyinlashadi. Kohonen xaritasi usuli ikki o'lchovli xaritada obyektlarning ko'p o'lchovli xususiyatlarini vizual ko'rsatish uchun mo'ljallangan. Kohonen xaritalari kichik o'lchovli (odatda, ikki o'lchovli) elementlarga yuqori o'lchovli kirish ma'lumotlarini xaritasini ishlab chiqadi. Odatda, neyronlar to'rtburchakli yoki oltiburchakli neyron to'rlarga ega bo'lgan

ikki o'lchovli panjada joylashgan. Ushbu usulda informatsion model yaratdik. Yaratil modelni to'g'riligini tekshirish uchun bitta test masalani ko'rib chiqamiz. Test masal sifatida sun'iy neyron to'rlarda keng qo'llanadigan "Fisherning irislari" tanlanmasini olamiz, chunki bu tanlanmani natijasini aniq bilamiz. Bizga Fisherning irislari - 150 tanlanmadagi iris berilgan, ular uchta iris setosa, iris viginica va iris versicolor navlarining har birining 50 tanlanmasidan iborat

Kalit so'zlar: tanlanma, obyekt, alomat, vazn vektori, klaster, klasterizatsiya, neyron.

CREATING AN INFORMATIVE MODEL FOR SELF-ORGANIZING NEURAL NETWORKS

Annotation

It is no secret to anyone that different information models from artificial intelligence are based on the need to be created and their need for practical use is growing. Informative models like these make a significant contribution to the easy and quick solution of various large and small problems in the life of society. To date, the solution of many problems in the field of artificial intelligence is becoming dependent on the issue of classification. There are several ways to solve this issue. However, it becomes more complicated to verify that the sample is properly grouped when the number of symptoms is four and above. The demand for Kohonen's self-organizing maps is therefore increasing. The main difference of this method from other neural nets is that the method of learning without a teacher is used-that is, in learning, the result depends only on the input data. In addition, in this way, the result can be visually seen BA, since Kohonen's self-organizing maps are being applied in many areas. For example, in the field of Medicine, in the field of Geology and other areas. In this article, the algorithm of the method of self-organizing maps of Kohonen and the software are compiled using this algorithm. As a test issue with the software created, Fisher's Iris flower selection has been examined as well as a visual view of the result. One of the main issues of artificial neural nets is the issue of grouping given samples. There are several ways to solve this issue. But it becomes more difficult to verify that the number of symptoms of the sample is correctly assigned to Groups at four and above. The Kohonen map method is designed to visually show the multidimensional properties of objects on a two-dimensional map. Kohonen maps develop a map of high-dimensional input data to small-dimensional (usually two-dimensional) elements. Typically, neurons are located on a two-dimensional paw with

rectangular or hexagonal neural nets. In this method, we created an informative model. We will consider one test issue to verify the correctness of the creative model. As a Test parable, we get the “Fisher's irises” sample, which is widely used in artificial neural nets, because we know exactly the result of this sample. We are given Fisher's irises - an iris in a sample of 150, consisting of 50 selections of each of the three iris setosa, iris viginica and iris versicolor varieties.

Keywords: sampling, object, feature, weight vector, cluster, clustering, map, neuron.

Kirish

Sun’iy neyron to’rlarning asosiy masalalaridan biri berilgan tanlanmalarni guruhlarga ajratish masalasi hisoblanadi. Bu masalani yechishning bir qancha usullari mavjud. Ammo tanlanmaning alomatlari soni to’rt va undan yuqori bo’lganda guruhlarga to’g’ri ajratilganini tekshirish qiyinlashadi. Kohonen xaritasi usuli ikki o’lchovli xaritada obyektlarning ko’p o’lchovli xususiyatlarini vizual ko’rsatish uchun mo’ljallangan. Kohonen xaritalari kichik o’lchovli (odatda, ikki o’lchovli) elementlarga yuqori o’lchovli kirish ma’lumotlarini xaritasini ishlab chiqadi. Odatda, neyronlar to’rtburchakli yoki oltiburchakli neyron to’rlarga ega bo’lgan ikki o’lchovli panjada joylashgan. Neyron-qo’shnilar xaritadagi neyronlar orasidagi masofa bilan aniqlanadi (1-rasm). Markazlarida oltiburchak va to’rtburchak shaklidagi neyron to’rlardan iborat, ularning markazlarida neyronlar joylashgan. Oltiburchakli neyron to’rli xarita ustida obyektlar orasidagi dekart masofasini aniqroq ko’rsatadi, chunki bu neyron to’rlar uchun qo’shni tugun markazlari orasidagi masofa bir xil bo’ladi [1].

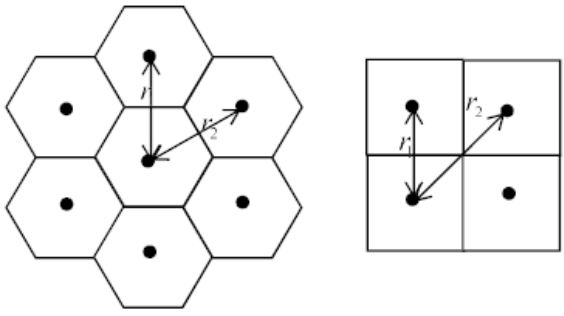

1-rasm. Oltiburchakli va to’rtburchakli neyron to’rlar

Adabiyotlar sharhi. Har bir tugun Kohonen neyron to'rining neyroniga to'g'ri keladi, ya'ni, Kohonen xaritasida neyron soni xaritaning tugunlari soniga teng. O'z-o'zini tashkil qiluvchi xaritalar neyron to'r algoritmlarining asosiy turlaridan biri hisoblanadi. Ushbu texnologiyaning boshqa neyron to'rlardan asosiy farqi, o'qituvchisiz o'qitish usulini qo'llanilgan, teskari tarqatish algoritm bilan o'rgatilgan, ya'ni o'ragatishda natija faqatgina kirish ma'lumotlarining tuzilishiga bog'liq. Ushbu turdagi neyron to'rlar ko'pincha turli masalarni yechish uchun, ma'lumotlardagi bo'shliqlarni tiklashda, ma'lumotlarni tahlil qilish va qonunlarni topish uchun ishlatiladi, masalan, moliyaviy masalalarda [2].

O'z-o'zini o'ragatish xaritalarining ishlash algoritm ko'p o'lchovli vektorlarni klaster taxlil variantlaridan biri hisoblanadi. Bunday algoritmlarning misol sifatida "k-eng yaqin qo'shni" (k-means) algoritmini keltirish mumkin. SOM ("Self-Organizing Map"- o'z-o'zini tashkil etuvchi xaritalar) algoritmining muhim farqi shundaki, unda barcha neyronlar odatda ikki o'lchovli to'rni hosil qiladi. SOM da o'ragatish asosan "g'olib hammasini oladi" qoidasiga ko'ra amalga oshiriladi. Shu bilan birga, o'ragatish vaqtida nafaqat neyronlarning g'oliblari, balki qo'shni bo'lganlar ham o'zgarmaydi, biroq u kichik darajada o'lchovli fazoga o'tkaziladi. Shu sababli, SOM o'lchamli fazodan nisbatan kichik o'lchamli fazoga o'tish usullaridan biri sifatida qaralishi mumkin. Ushbu algoritmni qo'llash natijasida, haqiqiy xarita fazosiga o'xshash vektorlar hosil qilinadi.

Metodologiya. SOM neyronlarning tartiblangan strukturasini qo'llashni nazarda tutadi. Odatda bir va ikki o'lchamli to'r qo'llaniladi. Bu holda har bir neyron n-o'lchovli vektor ustuni $W=[w_1, w_2, \dots w_n]^T$ bo'lib, bu yerda n haqiqiy fazo o'lchami (kirish vektorlarining o'lchami) bilan aniqlanadi. Bir va ikki o'lchovli to'rlardan foydalanish yuqori o'lchamdagi kengaytmali tuzilmalarni xaritada topishda muammolar yuzaga kelishi bilan bog'liq (bu yerda o'lchamni ikki o'lchovli o'lchamga tushirish, vizual ko'rish muammolarga bog'liq).

Odatda, neyronlar to'rtburchaklar yoki olti burchakli hujayralarga ega bo'lgan ikki o'lchovli to'r tugunlaridir. Bu holda, yuqorida aytib o'tilganidek, neyronlar ham bir-biri bilan ta'sir o'tkazishadi. Ushbu ta'sirning kattaligi xaritadagi neyronlar orasidagi masofa bilan belgilanadi. 2-rasmda oltiburchakli va to'rtburchakli to'rlar uchun neyronlar orasidagi masofa keltirilgan.

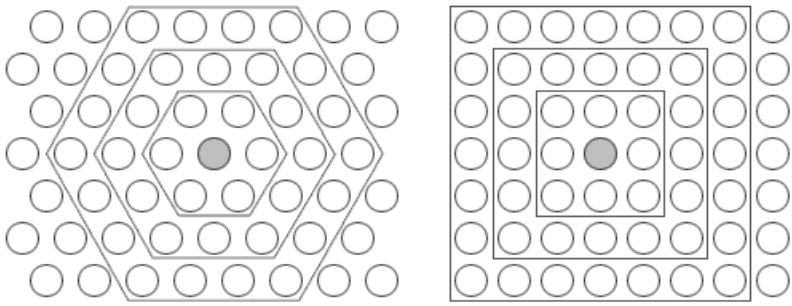

2-rasm. Xaritada olti burchakli (a) va to'rtburchak (b) to'rlar uchun neyronlar orasidagi masofa

Oltinchali burchakli to'rdagi neyronlar orasidagi Yevklid masofa to'rt burchakli to'rga qaraganda ko'proq ekanligini ko'rish oson. Bunday holda, xaritaning yakuniy umumlashtirish qobiliyati to'rdagi neyronlar soniga qarab aniqlanadi.

Kohonenning o'z-o'zini tashkil qiluvchi xaritalarni o'qitish algoritmi quyidagi bosqichlardan iborat [3]:

1. Har bir tugunning og'irliklarini boshlang'ich aniqlash;

2. Berilganlar to'plamidan tasodifiy vektorlar dastlabki o'qitish uchun tanlanadi va to'r hosil qilinadi;

3. To'rning har bir tugunidagi kirish vektoriga o'xshashligi hisoblanadi. G'olib chiqqan tugun odatda bir qiymatni o'zlashtiradi va g'olib neyron deb ataladi.

$$K^2 = \sum_{i=0}^{i=n} \left(x_i - w_i \right)^2 \quad (1)$$

bu yerda *x*- joriy kirish vektori, w_i- *i* -tugundagi og'irlik vektori va n - og'irliklar soni.

4. G'olib neyronning radiusi atrofi hisoblanadi. Odatda to'r radiusi sifatida g'olib neyronning radiusi belgilanadi va har bir qadamda radius kamayib boradi.

$$\sigma(t) = \sigma_0 e^{\left(-t/\lambda\right)} \quad (2)$$

bu yerda *t*- joriy itoratsiya, λ - o'zgarmas vaqt $\lambda = \frac{N}{\sigma_0}$, σ_0 - xaritaning radiusi, *N*- takrorlanishlar soni.

5. Barcha tugunlarda g'olib neyrondagi radius atrofi 4-qadamdagidek hisoblanadi, kirish vektori qiymatlari o'zgaradi. Neyronlar g'olib neyronning tuguniga qanchalik yaqin bo'lsa, unlarning vazni ham o'zgaradi.

$$L(t) = L_0(t)e^{(-t/\lambda)},$$

$$w(t+1) = w(t) + \theta(t)L(t)\left(x(t) - w(t)\right) \quad (3)$$

bu yerda $L(t)$ – o'qitish tezligi, $L_0(t)$ – boshlang'ich o'qitish tezligi, $\theta(t)$ - g'olib neyrondan Gauss funktsiyasi bo'yicha masofasi.

6. N-qatlamgacha 2-bosqichdan boshlab takrorlanadi.

Muntazam ravishda o'ragatish algoritmida har bir o'ragatish bosqichidan keyin og'irliklar yangilanadi. Neyronlarning o'ragatish, Kohonen neyron to'ridagi neyronlariga o'xshaydi. Farq shundaki, g'olib neyron atrofiga kiruvchi neyronlar yoki g'olib neyronni o'rgatish radiusi qo'shimcha ravishda o'rgartiriladi. Neyron xaritada g'olib chiqqan neyron o'rtasidagi masofa ma'lum bir qiymatdan pastroq bo'lsa (neyronlarning og'irliklari o'zgaradi, lekin ularning xaritadagi joylashuvi o'zgarmas), neyron g'olib neyronning radius atrofiga tegishli. Bunday algoritm WTM tipidagi algoritm deb ataladi (Winner Takes Most- g'olib ko'proq oladi). Radius atrofdan tashqaridagi neyronlarning og'irliklari o'zgarmaydi. Radius atrofning kattaligi va o'ragatish tezligi koeffitsienti - o'ragatish davrining ortishi bilan qiymati kamayadi [3].

Natijalar. Ushbu usulda informatsion model yaratdik. Yaratil modelni to'g'riligini tekshirish uchun bitta test masalani ko'rib chiqamiz. Test masal sifatida sun'iy neyron to'rlarda keng qo'llanadigan "Fisherning irislari" tanlanmasini olamiz, chunki bu tanlanmani natijasini aniq bilamiz. Bizga Fisherning irislari - 150 tanlanmadagi iris berilgan, ular uchta iris setosa, iris viginica va iris versicolor navlarining har birining 50 tanlanmasidan iborat (3-rasm). Tekshirish uchun tanlanmalarni qaysi turga mansub ekanligini kiritmaymiz qolgan 4 ta alomatlarini qiymatini [0:1] oraliqda normallashtirib "Tanlanma iris. txt" fayliga saqlangan.

Kirish vektoriga ko'ra programma algoritmi gullarni to'gri klasterlarga ajratishi va klaster tahlilni o'tkazadi.

a) *b)* *c)*

3-rasm. Iris gulining uch xil turi

Har bir tanlanmada iris gulining 4 ta alomatlari berilgan (santemetrda).

1. Gulkosasi uzunligi (eng. sepal length);
2. Gulkosasi kengligi (eng. sepal width);
3. Gulbargi uzunligi (eng. petal length);
4. Gulbargi kengligi (eng. petal width).

Berilgan masalasda klasterlar soni 3 ta bo'lishi kerak. Neyron to'rning har bir qatlamda 4 ta kiruvchi neyron 3 ta chiqish bo'ladi (4-rasm). Boshlang'ich vazn koeffisientlarini [0. . 1] oraliqdan ixtiyoriy tanlab olamiz.

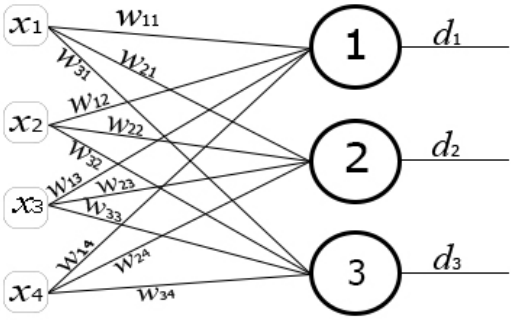

4-rasm. Kohonen neyron to'rida Iris gulini klasterlarga ajratish strukturasi

Yaratilgan dasturni ishga tushiramiz keyin, "TANLANMA" tugmasini tanlanadi. Natijada kerakli tanlanmani tanlash uchun muloqot oynasi ochiladi (5-rasm). Bu yerdan Iris gulining tanlanmalari joylashgan "Tanlanma iris. txt" matn fayli tanalnadi. Natijada tanlanma ekranda jadval ko'rinishida chiqariladi (6-rasm).

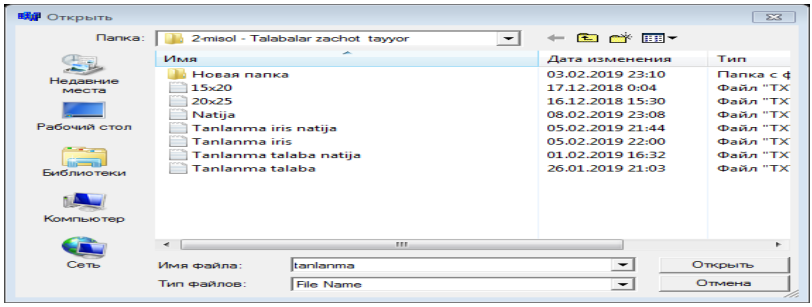

5-rasm. Tanlanmani tanlash uchun ochiladigan muloqot oynasi

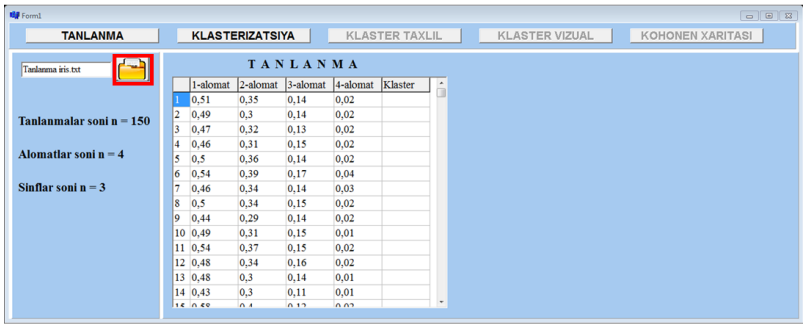

6-rasm. Tanlanmani dasturga yuklangan holati

Boshlang'ich vazn koeffisientlarini [0. . 1] oraliqda taqriban aniqlab. Boshlag'ich vazn koeffisientlari asosida kasterizatsiya qilish uchun "*KLASTERIZATSIYA*" tugmasi tanlanadi. Natijada tanlanma klasterizatsiya qilinadi va har bir tanlanmaning klaster raqami tanlanma alohida ustunda chiqariladi. Oxirgi natijaviy vazn koeffisientlati jadvalga chiqariladi.

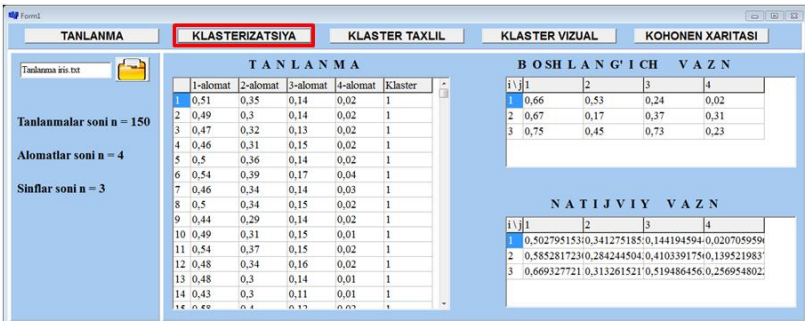

7-rasm. Tanlanmani klasterizatsiyalash natijasi

Tanlanmani klasterlarga ajratib bo'lgandan so'ng. Klaster tahlilini o'tkazishimiz mumkin. Buning uchun "KLASTER TAHLIL" tugmasi tanlanadi. Natija 8-rasmda keltirilgan.

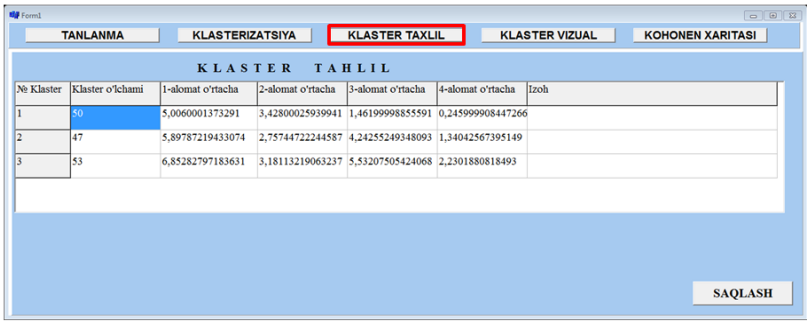

8-rasm. Klaster tahlil natijasi.

Jadvaldagi "Izoh" ustuniga har bir klasterning alohida xususiyatlarini yozib qo'yishimiz va "SAQLASH" tugmasini bosish orqali barcha ma'lumotlarni faylga saqlab qo'yishimiz mumkin.

Klasterizatsiya natijalarini vizual ko'rish uchun "KLASTER VIZUAL" tugmasi tanlanadi. Ochilgan oynadan "Boshlang'ich vazn" va har bir klasterni rangini boshlang'ich belgilan, boshqa rangni tanlanishi ham mumkin. Natijada boshlang'ich olingan vazn koeffisientlari bo'yicha klasterizatsiya natijasini ikki o'lchovli fazoda har bir klasterda tegishli alomatni belgilangan rangdagi aylanalarda chiqariladi (9-rasm).

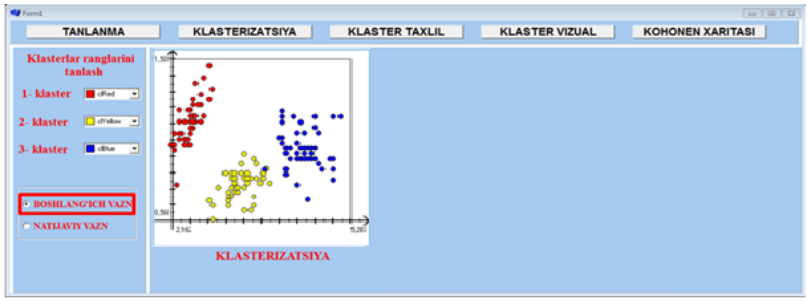

9-rasm. "BOSHLANG'ICH VAZN" koeffisientlari asosida klasterizatsiyaning vizual ko'rinishi

"KLASTER VIZUAL" oynasidan "Natijaviy vazn" tanlansa berilgan tanlanmani natijaviy vazn koeffisienlariga asosida klasterlar vizuallashtiriladi (10-rasm).

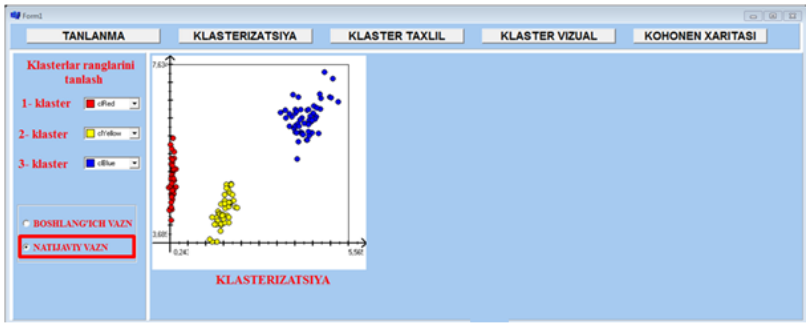

10-rasm. "Natijaviy vazn" koeffisientlari asosida klasterizatsiyaning vizual ko'rinishi

Keltrilgan 9-rasmda klasterlarga to'g'ri ajratilmaganini ko'rish mumkin. Chunki bir klasterdagi tanlanmalarda boshqa klasterdagi tanlanmalar ham mavjud. 10-rasmda esa har bir klasterning tanlanmalari alohida turibdi.

Ushbu dasturda xaritani hosil qilishda to'rburchakli oltiburchakli elementlardan foydalanib tuzilgan. Buning uchun Kohonen xaritasi to'rburchakli (yoki oltiburchakli) elemenlarga bo'linadi. Vizuallashtirishda bo'lingan elementlar qanchalik ko'p bo'lsa natijani ham shunchalik aniq ko'rish mumkin.

Yaratilgan dasturda Kohonen xaritasini 10x10, 30x30 va 100x100 bo'laklarga bo'lish mumkin. 11-rasmda "Boshlang'ich vazn" koeffisientlari qiymatlari asosida Koxonen xaritasi 10x10, 30x30 va 100x100 o'lchamlarda hosil qilingan.

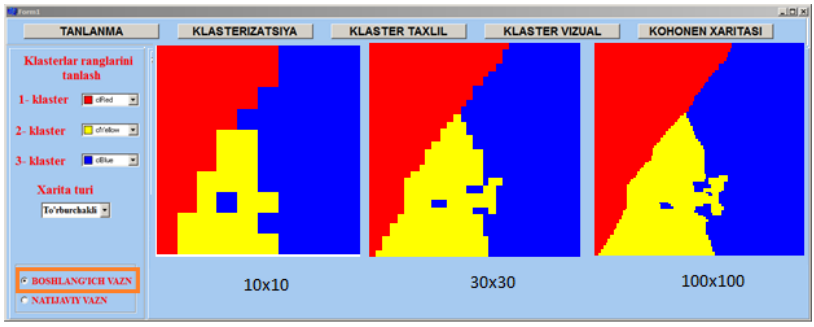

11-rasm. "Boshlang'ich vazn" koeffisienlari qiymatlari asosida Kohonen xaritasi

12-rasmda "Natijaviy vazn" koeffisientlari qiymatlari asosida Koxonen xaritasi 10x10, 30x30 va 100x100 o'lchamlarda hosil qilingan.

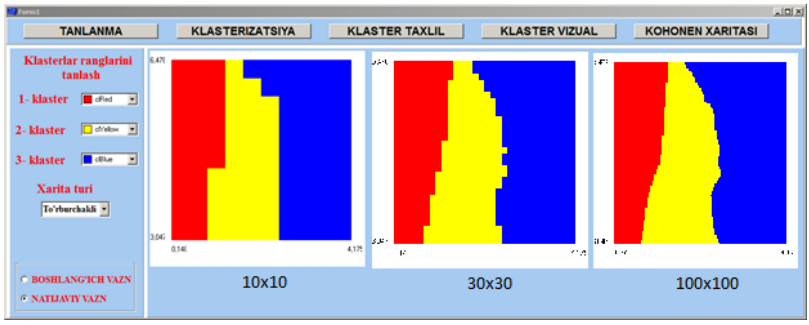

12-rasm. "Natijaviy vazn" koeffisienlari qiymatlari asosida Kohonen xaritasi

Koxonen xaritasini oltiburchakli elementlar orqali quramiz. 13-rasmda "Boshlang'ich vazn" koeffisientlari qiymatlari asosida Koxonen xaritasi 10x10, 30x30 va 100x100 o'lchamlarda hosil qilingan.

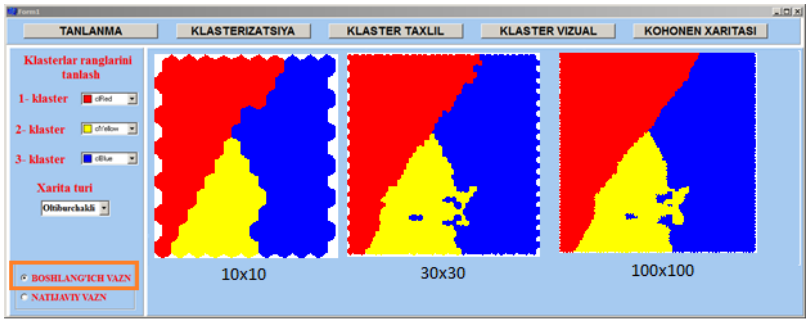

13-rasm. "Natijaviy vazn" koeffisienlari qiymatlari asosida Kohonen xaritasi

Koxonen xaritasini oltiburchakli elementlar orqali quramiz. 14-rasmda "Natijaviy vazn" koeffisientlari qiymatlari asosida Koxonen xaritasi 10x10, 30x30 va 100x100 o'lchamlarda hosil qilingan.

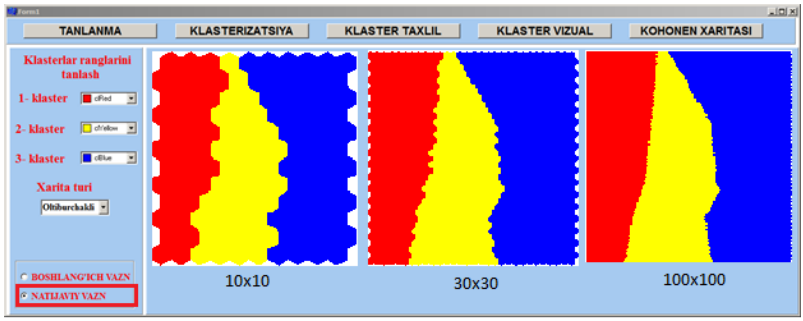

14-rasm. "Natijaviy vazn" koeffisienlari qiymatlari asosida Kohonen xaritasi

Xulosa. Yuqoridagi natijalardan shuni xulosa qilish mumkin. "Boshlang'ich vazn" koeffisienlari asosida yaratilgan karitada tanlanmani guruhlarga to'g'ri ajratmagan chunki 11-rasmdagi karitada bir guruhdagi tanlamlar ichida boshqa guruhga tegishli tanlanmalar mavjud. "Natijaviy vazn" koeffisienlari asosida yaratilgan karitada tanlanmani guruhlarga to'g'ri ajratgan. 12-rasmdagi karitada bir guruhdagi tanlamlar ichida boshqa guruhga tegishli tanlanmalar mavjud emas. Xaritani ko'proq bo'laklarga bo'lganda natija aniqroq ko'rinadi.

Adabiyotlar ro'yxati

Honkela T. , Lagus S. K. , Kohonen T. (1996). Exploration of Full-Text Databases with Self-Organizing Map. Proc. of International Conference on Neural NetWorks. Washington, Vol(1), PP. 56-62

Nils J. (2005). “The Quest for Artificial Intellegence”. Washington.

Teuvo Kohonen. (2001). Self-Organizing Map. Springer, Berlin:Heidelberg.

MURAKKAB KONSTRUKTIV SHAKLDAGI OBYEKTLARNI R-FUNKSIYA ORQALI MATEMATIK MODELLASHTIRISH VA HISOBLASH TAJRIBALARINI O'TKAZISH

dotsent, Shohruh SAFAROV

o'qituvchi Muhammadali BAHRAMOV

Annotatsiya

Maqolada murakkab konfigurasiyali obyektlarni qurish R-funksiya usuli yordamida amalga oshirildi. Gamilton-Ostrogradskiy variatsion tamoyili asosida yupqa magnitelastik plastinalarning nochziqli geometrik kuchlanganlik deformatsiyalanganlikni ifodalovchi matematik modeli ishlab chiqildi. Bunda Kirxgof-Lyav gipotezasidan foydalanib uch o'lchovli matematik model ikki o'lchamli ko'rinishga o'tkazildi. Haroratni hisobgan olgan holda Potensial va Kinetik energiyaning variatsion ko'rinishlari hamda tashqi kuchlar bajargan ishning variatsion korinishi topildi. Bular Koshi munosabatlari, Guk qonuni va Lorens kuchi hamda Maksvell elektromagnit tenzor ko'rinishidan foydalanib aniqlandi. Magnitelastik plastinaning deformatsion kuchlanish holatiga elektromagnit maydon hamda haroratning ta'sirlari ko'rildi. Natijada ko'chishga nibatan boshlang'ich va chegaraviy shartlarga ega bo'lgan, xususiy hosilali differensial tenglamalar sistemasi ko'rinishidagi matematik model ishlab chiqildi. Masalani yechish uchun algebra mantiqiy R-funksiya, Bubnov-Galerkin, Nyumark Gauss kvadratlar hamda iterasiya sonli usullaridan foydalanib hisoblash algoritmi ishlab chiqildi. Tadqiqot ustida hisoblash tajribalarini o'kazish uchun amaliy dasturiy majmua yaratildi. Olib borilgan hisoblash tajribalarida magnit elastik plastinaning turli mexanik holatlari, chegaralari qattiq mahkamlangan, bir tomoni sharnir ikkinchi tomoni erkin holatida hisoblash tajribalari o'tkazildi. O'takazilgan hisoblash natijalarining qiyosiy tahlillari maqolada keltirildi.

Kalit so‘zlar: R-funksiya, Bubnov Galerkin, Koshi munosabatlari, Guk qonuni, Maksvell elektromagnit tenzori, murakkab konfiguratsiyali magnitelastik yupqa plastina R-funksiya.

CONDUCT OF MATHEMATICAL MODELING AND CALCULATION EXPERIMENTS OF COMPLEX CONSTRUCTIVE OBJECTS THROUGH R-FUNCTION

Associate Professor, PhD Shohruh Safarov

Teacher Mukhammadali Bakhramov

Annotation

In the article, the construction of complex configuration objects was carried out using the R-function method. Based on the Hamilton-Ostrogradsky variational principle, a mathematical model representing the non-linear geometric stress-deformation of thin magnetoelastic plates was developed. Variations of potential and kinetic energy and variation of work done by external forces were found. These are determined using Cauchy's relation, Hooke's law and Lawrence force, and Maxwell's electromagnetic tensor representation. Effects of the electromagnetic field on the deformation stress state of the magnetoelastic plate were observed. As a result, a mathematical model in the form of a system of partial differential equations with initial and boundary conditions for displacement was developed. To solve the problem, a calculation algorithm was developed using algebraic logic R-function, Bubnov-Galerkin, Newmark, Gauss, Gaussian squares and Iteration numerical methods. A practical software package has been created to conduct research computing experiments. In the conducted calculation experiments, various mechanical states of the magneto-elastic plate, the limits of which are fixed, one side is hinged and the other side is free, the calculation experiments were conducted and numerous results were obtained. Comparative analysis of the results of the calculation is presented in the article.

Keyvords: Kirchhoff-Liav hypothesis, Hamilton-Ostrogradsky principle, Bubnov Galerkin, Cauchy relation, Hooke's law, Maxwell's

electromagnetic tensor, magnetoelastic thin plate with complex configuration R-function.

Kirish

So‘ngi yillarda mexanik, issiqlik, elektr, magnit, va optik maydonlarning bir vaqtning o‘zida yupqa elastik konstruksiyalarga ta’sirini statik va dinamik holatda tasvirlash uchun yangi tendensiyalar namoyon bo‘lmoqda.

Jahonda elektromagnit maydonlarning elektr o‘tkazuvchanlik nazariyasi asoslangan tadqiqot ishlari xorijiy olimlardan:. A. Jamalpoor, Wolfe, F. Ebrahimi, M. Karimiasl, A. Ahmadi, Christian Miehe, Daniel Vallicotti, Stephan Teichtmeister, R. Ansari, R. Gholami, H. Rouhi, S. Kaliski, K. Hiroyuki, J. Tani, D. Hasanyan, A. A. Barakati, O. I. Zhupanska S. A. Ambarsumyan, G. Ye. Bagdasaryan, M. V. Belubekyan, V. L. Rvachev, L. V. Kurpa, L. V. Molchenko, I. T. Selezov, M. R. Korotkina kabi olimlar tomonidan tadqiqodlar o‘tkazilgan va soha rivojiga o‘z hissalarini qo‘shishgan.

Respublikamizda yupqa elastik plastinaning nazariy asoslarini takomillashtirish va hisoblash usullarini ishlab chiqish bo‘yicha akademik V. Q. Qobulov, akademik X. A. Raxmatulin, professor Sh. A. Nazirov, T. Yuldashev, R. Indiaminov, Sh. A. Anarova, F. M. Nuraliev va ularning shogirdlari tomonidan ko‘plab tadqiqodlar o‘tkazilgan va muhim natijalarga erishilgan.

Ushbu sohada mavjud bo‘lgan ko‘plab tadqiqodlar asosan standart (aylana, kvadrat, to‘rburchak) shakldagi elastik plastinalar uchun chiziqli va nochiziqli masalalarni yechish bilan cheklangan. Biroq tadqiqodlarni o‘rganilganlik natijatijalariga ko‘ra elektromagnit maydon ta’siridagi elektr o‘tkazuvchan murakkab konstruktiv shakldagi plastinalar uchun nochiziqli nazariyasi bilan bog‘liq tadqiqotlar yo‘q.

Tadqiqod ishida magnitelastik plastinaning geometrik nochiziqli deformatsiyalanish jarayonlari hisobga olinib yupqa plastinaning tashqi kuchlar ta’siridagi egilishlari hisoblanadi. Bunda qattiq jism sifatida murakkab konstruktiv shakldagi yupqa plastina olinadi va unga magnit maydonda hosil bo‘luvchi elektromagnit kuchlar ta’siri hisobga olinib yupqa plastinaning egilish masalasi yechiladi.

Masalaning matematik modelini ishlab chiqish

Magnitelastik plastinanig nochiziqli deformatsiyalanish jarayonining matematik modeli, Gamilton-Ostrogradskiy variatsion tamoyili asosida quriladi. Bunda Kirxgof-Lyav gipotezasi, Koshi munosabatlari, Guk

qonuni Lorens kuchi hamda Maksvell elektromagnit tenzor ko‘rinishidan foydalaniladi.

$$\int_t (\delta K - \delta \Pi + \delta A)dt = 0 \quad (1)$$

bu yerda: *t* – vaqt, δ — variatsiya hosilasi *K* – kinetik energiya, *P* – potensial energiya, *A* – tashqi hajm va sirt kuchlarining bajargan ishi.

Kirxgof-Lyav gipotezasiga ko‘ra yupqa plastinaning Z koordinata o‘qi bo‘ylab deformatsiyalanishi yo‘q deb faraz qilinadi va plastina o‘rta tekisligining ko‘chish proeksiyalari quyidagicha ifodalanadi:

$$u_1 = u(x,y,t) - z\frac{\partial w}{\partial x},\ u_2 = v(x,y,t) - z\frac{\partial w}{\partial y},\ u_3 = w(x,y,t)$$

(2)

bu yerda: $u, v, w -$ yupqa plastina o‘rta tekisligining koordinata (*x, y, z*) o‘qlari bo‘ylab ko‘chishi.

Endi kinetik energiyaning variyatsiyasini hisoblaymiz. Buning uchun kinetik energiyaning umumiy formulasiga variatsiya amali ta’sir qildirib quyidagiga ega bo‘lamiz:

$$\int_t \delta K = \frac{1}{2}\int_t\int_V \rho\delta\left[\left(\frac{\partial u_1}{\partial t}\right)^2 + \left(\frac{\partial u_2}{\partial t}\right)^2 + \left(\frac{\partial u_3}{\partial t}\right)^2\right]dVdt \equiv \int_t\int_V \left(\rho\frac{\partial u_1}{\partial t}\delta\frac{\partial u_1}{\partial t} + \rho\frac{\partial u_2}{\partial t}\delta\frac{\partial u_2}{\partial t} + \rho\frac{\partial u_3}{\partial t}\delta\frac{\partial u_3}{\partial t}\right)dVdt.$$

bu yerda $\rho -$ jism zichligi *V* –jism hajmi.

Hosil bo‘lgan natija *t* –vaqt bo‘yicha integrallanadi.

$$\int_t \delta K = \int_t \left(\rho\frac{\partial u_1}{\partial t}\delta u_1 + \rho\frac{\partial u_2}{\partial t}\delta u_2 + \rho\frac{\partial u_3}{\partial t}\delta u_3\right)dV\Big|_t^t - \int_t\int_V\left[\frac{\partial}{\partial t}\left(\rho\frac{\partial u_1}{\partial t}\right)\delta u_1 + \frac{\partial}{\partial t}\left(\rho\frac{\partial u_2}{\partial t}\right)\delta u_2 + \frac{\partial}{\partial t}\left(\rho\frac{\partial u_3}{\partial t}\right)\delta u_3\right]dVdt.$$

Integrallangan qinetik energiyadagi u_1, u_2, u_3 ko‘chish koeffitsientlari o‘rniga (2) formuladagi qiymatlari keltirib qo‘yiladi, hamda (*x, y)* bo‘yicha bo‘laklarga bo‘lib integrallanadi va o‘xshash hadlar ixchamlanadi [5].

$$\delta K = \int_x\int_y\left\{\rho h\frac{\partial u}{\partial t}\delta u + \rho h\frac{\partial v}{\partial t}\delta v + \rho h\frac{\partial w}{\partial t}\delta w\right\}dydx\Big|_t - \int_t\int_x\int_y\left\{\rho h\frac{\partial^2 u}{\partial t^2}\delta u + \rho h\frac{\partial^2 v}{\partial t^2}\delta v + \rho h\frac{\partial^2 w}{\partial t^2}\delta w\right\}dydxdt.$$

Potensial energiya variatsiyasini hisoblash uchun avval jism deformatsiyasining geometrik nochiziqli ko‘rinishi hisoblanadi. Bunda Koshi munosabatlari va Kirxgof-Lyav gipotezasidan foydalanib deformatsiyaning nochiziqli ko‘rinishi quyidagicha ifodalanadi:

$$\begin{cases} \varepsilon_{xx} = \dfrac{\partial u}{\partial x} - z\dfrac{\partial^2 w}{\partial x^2} + \dfrac{1}{2}\dfrac{\partial w}{\partial x}\cdot\dfrac{\partial w}{\partial x}, \\ \varepsilon_{yy} = \dfrac{\partial v}{\partial y} - z\dfrac{\partial^2 w}{\partial y^2} + \dfrac{1}{2}\dfrac{\partial w}{\partial y}\cdot\dfrac{\partial w}{\partial y}, \\ \varepsilon_{xy} = \dfrac{\partial u}{\partial y} + \dfrac{\partial v}{\partial x} - 2z\dfrac{\partial^2 w}{\partial x \partial y} + \dfrac{\partial w}{\partial x}\dfrac{\partial w}{\partial y}. \end{cases} \quad (3)$$

bu yerda $\varepsilon_{xx}, \varepsilon_{yy}, \varepsilon_{xy}$ – plastinaning deformatsiyalanish koeffitsientlari.

Yuqorida takidlab o‘tkanimizdek Kirxgof-Lyav gipotezasiga asoslanib yupqa plastinaning potensial energiyasi quyidagi ko‘rinishda ifodalanadi:

$$\delta\Pi = \int_v \left[\sigma_{xx}\delta\varepsilon_{xx} + \sigma_{yy}\delta\varepsilon_{yy} + \sigma_{xy}\delta\varepsilon_{xy} \right] dv \quad (4)$$

(4) formulaga belgilash qiritib olinadi.

$$N_{xx} = \int_{-h/2}^{h/2} \sigma_{xx} dz, N_{yy} = \int_{-h/2}^{h/2} \sigma_{yy} dz, N_{xy} = \int_{-h/2}^{h/2} \sigma_{xy} dz, M_{xx} = \int_{-h/2}^{h/2} z\sigma_{xx} dz, M_{yy} = \int_{-h/2}^{h/2} z\sigma_{yy} dz, M_{xy} = \int_{-h/2}^{h/2} z\sigma_{xy} dz.$$

bu yerda N_{xx}, N_{yy}, N_{xy} - plastinaning qalinligi bo‘yicha normal va urunma kuchlari. M_{xx}, M_{yy}, M_{xy} - plastinaning egilish va buralish momentlari.

$$\delta\Pi = \int_x \int_y \left\{ N_{xx}\delta\frac{\partial u}{\partial x} - M_{xx}\delta\frac{\partial^2 w}{\partial x^2} + N_{xx}\frac{\partial w}{\partial x}\delta\frac{\partial w}{\partial x} + N_{yy}\delta\frac{\partial v}{\partial y} - M_{yy}\delta\frac{\partial^2 w}{\partial y^2} + \right.$$
$$\left. + N_{yy}\frac{\partial w}{\partial y}\delta\frac{\partial w}{\partial y} + N_{xy}\delta\frac{\partial u}{\partial y} + N_{xy}\delta\frac{\partial v}{\partial x} - 2M_{xy}\delta\frac{\partial^2 w}{\partial x \partial y} + N_{xy}\frac{\partial w}{\partial x}\delta\frac{\partial w}{\partial y} + N_{xy}\frac{\partial w}{\partial y}\delta\frac{\partial w}{\partial x} \right\} dydx$$

Belgilash kiritish natijasida hosil bo‘lgan potensial energiyani *x, y* bo‘yicha bo‘laklarga bo‘lib integrallanadi, natijada keltirib chiqarilgan variatsion potensial energiya quyidagi formula orqali ifodalanadi.

$$\delta \Pi = \int_y \left\{ N_{xx}\delta u - M_{xx}\delta\frac{\partial w}{\partial x} - \frac{\partial M_{xx}}{\partial x}\delta w + N_{xx}\frac{\partial w}{\partial x}\delta w + N_{xy}\delta v - M_{xy}\delta\frac{\partial w}{\partial y} - \frac{\partial M_{xy}}{\partial y}\delta w + N_{xy}\frac{\partial w}{\partial y}\delta w \right\} dy \Bigg|_x +$$

$$\int_x \left\{ N_{yy}\delta v - M_{yy}\delta\frac{\partial w}{\partial y} - \frac{\partial M_{yy}}{\partial y}\delta w + N_{yy}\frac{\partial w}{\partial y}\delta w + N_{xy}\delta u - \frac{\partial M_{xy}}{\partial x}\delta w - M_{xy}\delta\frac{\partial w}{\partial x} + N_{xy}\frac{\partial w}{\partial x}\delta w \right\} dx \Bigg|_y -$$

$$-\int_x\int_y \left\{ \frac{\partial^2 M_{xx}}{\partial x^2}\delta w + 2\frac{\partial^2 M_{xy}}{\partial x \partial y}\delta w + \frac{\partial^2 M_{yy}}{\partial y^2}\delta w + \frac{\partial N_{xx}}{\partial x}\delta u + \frac{\partial N_{xy}}{\partial y}\delta u + \frac{\partial N_{yy}}{\partial y}\delta v + \frac{\partial N_{xy}}{\partial x}\delta v + \right.$$

$$\left. + \left(\frac{\partial N_{xx}}{\partial x} + \frac{\partial N_{xy}}{\partial y} \right)\frac{\partial w}{\partial x} + \left(\frac{\partial N_{yy}}{\partial y} + \frac{\partial N_{xy}}{\partial x} \right)\frac{\partial w}{\partial y} \right\} dydx.$$

Elektromagnit kuchlarni hisobga olgan holda tashqi kuchlar bajarganish variatsiyasining umumiy ko‘rinishi:

$$\int_t \delta A dt = \int_t \int_v \left[(X + \rho K_x)\delta u_1 + (Y + \rho K_y)\delta u_2 + (Z + \rho K_z)\delta u_3 \right] dV dt +$$

$$+ \int_t \int_y \int_x \left[(q_x + T_{zx})\delta u_1 + (q_y + T_{zy})\delta u_2 + (q_z + T_{zz})\delta u_3 \right] dxdydt +$$

$$+ \int_t \int_y \int_z \left[(P_x + T_{xx})\delta u_1 + (P_y + T_{xy})\delta u_2 + (P_z + T_{xz})\delta u_3 \right] dzdydt +$$

$$+ \int_t \int_x \int_z \left[(F_x + T_{yx})\delta u_1 + (F_y + T_{yy})\delta u_2 + (F_z + T_{yz})\delta u_3 \right] dzdxdt$$

bu yerda $X, Y, Z, \rho K_x, \rho K_y, \rho K_z -$ hosil bo‘luvchi hajm kuchlari,

$q_x, q_y, q_z, T_{zx}, T_{zy}, T_{zz} -$ sirt kuchlari,

$P_x, P_y, P_z, T_{xx}, T_{xy}, T_{xz}, F_x, F_y, F_z, T_{yy}, T_{yz}, T_{zx}, -$ hosil bo‘luvchi kontur kuchlari.

Tashqi kuchlar bajarganish variatsiyasini hisoblash uchun u_1, u_2, u_3 ko‘chish koeffitsientlari o‘rniga (2) formuladagi qiymatlar keltirib qo‘yiladi va *x, y* bo‘yicha bo‘laklarga bo‘lib integrallanadi hamda o‘xshash hadlar ixchamlanadi. Natijada tashqi kuchlar bajargan ish variatsiyasi hosil bo‘ladi.

$$\int_t \delta A dt = \int_t \int_y \int_x \left[(N_x + F_x + q_x + T_{zx})\delta u + (N_y + F_y + q_y + T_{zy})\delta v + (N_z + F_z + q_z + T_{zz})\delta w \right] dxdydt$$

$$+ \int_t \int_y \left[(N_{Px} + N_{Txx})\delta u + (N_{Py} + N_{Txy})\delta v + (N_{Pz} + N_{Txz})\delta w \right] \Big|_x dydt +$$

$$+ \int_t \int_x \left[(N_{Fx} + N_{Tyx})\delta u + (N_{Fy} + N_{Tyy})\delta v + (N_{Fz} + N_{Tyz})\delta w \right] \Big|_y dxdt$$

bunda:

$$N_x = \int_z X dz, \qquad N_y = \int_z Y dz, \qquad N_z = \int_z Z dz,\ R_x = \int_z \rho K_x dz,$$

$$R_y = \int_z \rho K_y dz,\ R_z = \int_z \rho K_z dz,$$

$$N_{Px} = \int_z P_x dz, \qquad N_{Py} = \int_z P_y dz, \qquad N_{Pz} = \int_z P_z dz,\ N_{Txx} = \int_z T_{xx} dz,$$

$$N_{Txy} = \int_z T_{xy} dz,\ N_{Txz} = \int_z T_{xz} dz,$$

$$N_{Fx} = \int_z F_x dz, \qquad N_{Fy} = \int_z F_y dz, \qquad N_{Fz} = \int_z F_z dz,\ N_{Tyx} = \int_z T_{yx} dz,$$

$$N_{Tyy} = \int_z T_{yy} dz,\ N_{Tyz} = \int_z T_{yz} dz.$$

Elektromagnit maydonni hisobga olib, magnitelastik plastinaga ta'sir etuvchi to'la hajmiy, sirt va kontur kuchlarini hosil qilamiz. Bunda chekli elektr o'tkazuvchanlikka ega bo'lgan materialdan yasalgan va berilgan intensivlik vektoriga yega tashqi magnit maydonda joylashgan *h* qalinlikdagi elastik plastina hisoblansin.

Elektromagnit kuchlarni hisoblashda, Maksvell elektromagnit tenzor ko'rinishidan foydalanib yupqa plastinaga qo'yilgan elektromagnit kuchlar aniqlanadi.

$$R = \rho K = \frac{1}{4\pi}(\mathrm{rot}(\mathrm{rot}(\mathrm{U\ x\ H})))\ \mathrm{x\ H}$$

bu yerda $U(u,v,w)-$ ko'chish vektori, $H(H_u, H_v, H_w)-$ magnit maydon kuchlanish vektori.

Bunday holatda umumiy hajmiy kuchlarga qo'shilgan elektromagnit maydon ta'siri natijasida kelib chiqqan hajmiy kuchlar quyidagicha ifodalanadi:

$$R_x = \int_z \rho K_x dz = \frac{h}{4\pi}\left[(H_y^2 + H_z^2)\frac{\partial^2 u}{\partial x^2} + H_y^2 \frac{\partial^2 u}{\partial y^2} - H_x H_y \frac{\partial^2 v}{\partial x^2} + H_z^2 \frac{\partial^2 v}{\partial x \partial y} - H_x H_y \frac{\partial^2 v}{\partial y^2} - H_x H_z \frac{\partial^2 w}{\partial x^2} - 2H_y H_z \frac{\partial^2 w}{\partial x \partial y} + H_x H_z \frac{\partial^2 w}{\partial y^2}\right],$$

$$R_y = \int_z \rho K_y dz = \frac{h}{4\pi}\left[-H_x H_y \frac{\partial^2 u}{\partial x^2} + H_x^2 \frac{\partial^2 u}{\partial x \partial y} - H_x H_y \frac{\partial^2 u}{\partial y^2} + H_x^2 \frac{\partial^2 v}{\partial x^2} + (H_x^2 + H_z^2)\frac{\partial^2 v}{\partial y^2} + H_y H_z \frac{\partial^2 w}{\partial x^2} - 2H_x H_z \frac{\partial^2 w}{\partial x \partial y} - H_y H_z \frac{\partial^2 w}{\partial y^2}\right],$$

$$R_z = \int_z \rho K_z dz = \frac{h}{4\pi}\left[-H_x H_z \frac{\partial^2 u}{\partial x^2} - H_y H_z \frac{\partial^2 u}{\partial x \partial y} - H_x H_z \frac{\partial^2 v}{\partial x \partial y} - H_y H_z \frac{\partial^2 v}{\partial y^2} - (H_y^2 - H_x^2)\frac{\partial^2 w}{\partial x^2} + 4H_x H_y \frac{\partial^2 w}{\partial x \partial y} + (H_y^2 - H_x^2)\frac{\partial^2 w}{\partial y^2}\right]$$

Plastinaning sirt va kontur kuchlariga qo'shilgan elektromagnit maydon ta'siri natijasida kelib chiqqan kuchlar quyidagicha ifodalanadi.

$$T_{zx}=\frac{1}{4\pi}\left[H_1h_3+h_1H_3\right]^{+}+\frac{1}{4\pi}\left[H_1h_3+h_1H_3\right]^{-}+\frac{1}{4\mu\pi}\left[H_1^eh_3^e+h_1^eH_3^e\right]^{+}+\frac{1}{4\mu\pi}\left[H_1^eh_3^e+h_1^eH_3^e\right]^{-},$$

$$T_{zy}=\frac{1}{4\pi}\left[H_2h_3+h_2H_3\right]^{+}+\frac{1}{4\pi}\left[H_2h_3+h_2H_3\right]^{-}+\frac{1}{4\mu\pi}\left[H_2^eh_3^e+h_2^eH_3^e\right]^{+}+\frac{1}{4\mu\pi}\left[H_2^eh_3^e+h_2^eH_3^e\right]^{-},$$

$$T_{zz}=\frac{1}{4\pi}\left[h_3H_3-(H_1h_1+h_2H_2)\right]^{+}+\frac{1}{4\pi}\left[h_3H_3-(H_1h_1+h_2H_2)\right]^{-}+\frac{1}{4\mu\pi}\left[h_3^eH_3^e-H_1^eh_1^e-H_2^eh_2^e\right]^{+}+$$

$$+\frac{1}{4\mu\pi}\left[h_3^eH_3^e-H_1^eh_1^e-H_2^eh_2^e\right]^{-},$$

$$T_{xx}=\frac{1}{4\pi}\left[h_1H_1-(H_2h_2+H_3h_3)\right]+\frac{1}{4\mu\pi}\left[H_1^eh_1^e-H_2^eh_2^e-H_3^eh_3^e\right],$$

$$T_{xy}=\frac{1}{4\pi}\left[H_1h_2+h_1H_2\right]+\frac{1}{4\mu\pi}\left[H_1^eh_2^e+H_1^eh_2^e\right],$$

$$T_{xz}=\frac{1}{4\pi}\left[H_1h_3+h_1H_3\right]+\frac{1}{4\mu\pi}\left[H_1^eh_3^e+H_1^eh_3^e\right],$$

$$T_{xx}=\frac{1}{4\pi}\left[h_1H_1-(H_2h_2+H_3h_3)\right]+\frac{1}{4\mu\pi}\left[H_1^eh_1^e-H_2^eh_2^e-H_3^eh_3^e\right],$$

$$T_{xy}=\frac{1}{4\pi}\left[H_1h_2+h_1H_2\right]+\frac{1}{4\mu\pi}\left[H_1^eh_2^e+H_1^eh_2^e\right],$$

$$T_{xz}=\frac{1}{4\pi}\left[H_1h_3+h_1H_3\right]+\frac{1}{4\mu\pi}\left[H_1^eh_3^e+H_1^eh_3^e\right],$$

Endi, kinetik energiya, potensial energiya va tashqi kuchlar bajargan ish variatsiyalari, (1) Gamilton-Ostrogradskiy variatsion tamoyiliga keltirib qo‘yiladi va natijada boshlang‘ich va chegaraviy shartlarga ega bo‘lgan xususiy hosilali muvozanat tenglamasi hosil bo‘ladi (F. Nuraliev and Sh. Safarov 2019).

$$\begin{cases}
-\rho h\dfrac{\partial^2u}{\partial t^2}+\dfrac{\partial N_{xx}}{\partial x}+\dfrac{\partial N_{xy}}{\partial y}+N_x+R_x+q_x+T_{zx}=0\\
-\rho h\dfrac{\partial^2v}{\partial t^2}+\dfrac{\partial N_{yy}}{\partial y}+\dfrac{\partial N_{xy}}{\partial x}+N_y+R_y+q_y+T_{zy}=0\\
-\rho h\dfrac{\partial^2w}{\partial t^2}+\dfrac{\partial^2M_{xx}}{\partial x^2}+2\dfrac{\partial^2M_{xy}}{\partial x\partial y}+\dfrac{\partial^2M_{yy}}{\partial y^2}+\\
+N_{xx}\dfrac{\partial^2w}{\partial x^2}+N_{yy}\dfrac{\partial^2w}{\partial y^2}+N_{xy}\dfrac{\partial^2w}{\partial x\partial y}+\left(\dfrac{\partial N_{xx}}{\partial x}+\dfrac{\partial N_{xy}}{\partial y}\right)\dfrac{\partial w}{\partial x}+\left(\dfrac{\partial N_{yy}}{\partial y}+\dfrac{\partial N_{xy}}{\partial x}\right)\dfrac{\partial w}{\partial y}+\\
+N_z+R_z+q_z+T_{zz}=0,
\end{cases}$$

(5)

Boshlag‘ich shartlar:

$$\rho h\frac{\partial u}{\partial t}\delta u\Big|_t=0,\ \ \rho h\frac{\partial v}{\partial t}\delta v\Big|_t=0,\ \ \rho h\frac{\partial w}{\partial t}\delta w\Big|_t=0,$$

Tabiiy chegaraviy shartlar:

$$\begin{cases}\left(N_{xx}+N_{Px}+N_{Tx}\right)\delta u\big|_x=0,\ \left(N_{xy}+N_{Py}+N_{Txy}\right)\delta v\big|_x=0,\\ M_{xx}\delta\dfrac{\partial w}{\partial x}\Big|_x=0,\ M_{xy}\delta\dfrac{\partial w}{\partial y}\Big|_x=0,\\ \left(N_{yy}+N_{Fy}+N_{Tyy}\right)\delta v\big|_y=0,\ \left(N_{xy}+N_{Fx}+N_{Tyx}\right)\delta u\big|_y=0,\\ M_{yy}\delta\dfrac{\partial w}{\partial y}\Big|_y=0,\ M_{xy}\delta\dfrac{\partial w}{\partial x}\Big|_y=0,\\ \left[N_{xx}\dfrac{\partial w}{\partial x}+N_{xy}\dfrac{\partial w}{\partial y}-\dfrac{\partial M_{xx}}{\partial x}-\dfrac{\partial M_{xy}}{\partial y}+N_{Pz}+N_{Txz}\right]\delta w\Big|_x=0,\\ \left[N_{yy}\dfrac{\partial w}{\partial y}+N_{xy}\dfrac{\partial w}{\partial x}-\dfrac{\partial M_{yy}}{\partial y}-\dfrac{\partial M_{xy}}{\partial x}+N_{Fz}+N_{Tyz}\right]\delta w\Big|_y=0.\end{cases}$$

Masalani sonli yechishning hisoblash algoritmi

Elektromagnitelastik yupqa plastinalarning geometrik nochiziqli deformatsiyalanish jarayonlarini hisoblash algoritmi:

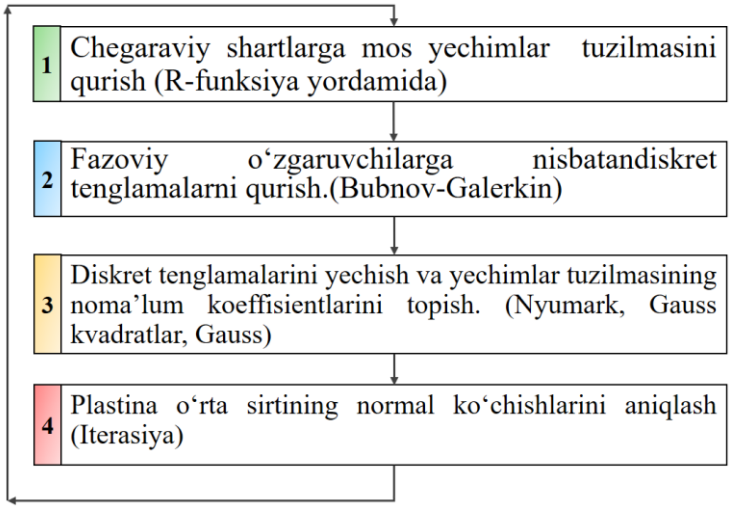

1-rasm. Tenglamani echishning hisoblash algoritmi.

Xarakat tenglamasidagi noma'lumlarini keltirilgan algoritm bilan topish uchun, Bubnov - Galerkin variatsion usuli, Gauss kvadratlar usuli, Gauss usuli Nyumark hamda Iteratsiya sonli usullarni birgalikda qo'llab, izlanayotgan ko'chish koeffitsientlari aniqlanadi.

R-funksiya orqali murakkab konfiguratsiyali magnitelastik plastina sohasining analitik tenglamasi qurildi (F Nuraliev, Safarov Sh 2020).

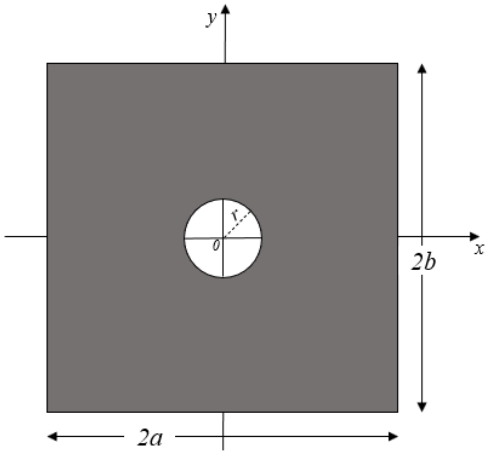

2-rasm. Murakkab konfiguratsiyali magnitelastik plastina.

$$f_1 = \frac{(a^2 - x^2)}{2a} \geq 0,\ f_2 = \frac{(b^2 - y^2)}{2b} \geq 0,\ f_3 = \frac{(x^2 + y^2 - r^2)}{2r} \geq 0,\ \omega = (f_1 \wedge f_2) \wedge f_3.$$

bu yerda $f_1, f_2, f_3 -$ sohani ifodalovchi funksiyalar. $\omega -$ sohani ifodalovchi normallashgan funksiya.

Qurilgan murakkab konfiguratsiyali plastina chegaralari qattiq mahkamlangan holati uchun qo'yilgan chegaraviy shartlar:

$$u\big|_\Gamma = 0, \quad v\big|_\Gamma = 0, \qquad w\big|_\Gamma = 0, \quad \left.\frac{\partial w}{\partial n}\right|_\Gamma = 0$$

bu yerda $n -$ plastinaning sirtiga tushadigan tashqi normal,

G – sohaning chegarasi.

Berilgan chegaraviy shartga ko'ra qurilgan yechimlar tuzilmasi:

$$u = \omega\Phi_1, \qquad v = \omega\Phi_2 \qquad w = \omega^2\Phi_3.$$

Φ_1, Φ_2, Φ_3 – noma'lum komponentalar.

$$\Phi_1 = \sum_{i=1}^{N} c_i(t)\phi_i(x,y),\ \Phi_2 = \sum_{j=1}^{N} c_j(t)\phi_j(x,y),\ \Phi_3 = \sum_{k=1}^{N} c_k(t)\chi_k(x,y),$$

$$u = \omega\sum_{i=1}^{N} c_i(t)\varphi_i(x,y), \qquad v = \omega\sum_{j=1}^{N} c_j(t)\phi_j(x,y), \qquad w = \omega^2\sum_{k=1}^{N} c_k(t)\chi_k(x,y).$$

bu yerda c_i – yechimlar tuzilmasining noma'lum koeffitsientlari, ma'lum bo'lgan $\varphi_i, \phi_j, \chi_k$ – ba'zis polinom funksiyalar (Chebishev darajali, trigonometrik va ko'phad funksiyalar shular jumlasidandir).

Qurilayotgan tenglama masalanig qo'yilishiga qarab statik yoki dinamik ko'rinishdagi tenglamalardan iborat bo'ladi.

Agar masala statik holatda qaralayotgan bo'lsa, tenglamaning ko'rinishi quyidagicha bo'ladi:

$$BC = F$$

bu yerda: $B = \{b_{ij}\}$ - matritsa elementlari, $C = c_1, c_2, c_3, \ldots, c_n$, $F = \{f_i\}$ vektor.

Masala dinamik holatda qaralganda, u holda tenglamaning ko'rinishi quyidagicha bo'ladi:

$$A\ddot{C} + AC = F$$

bu yerda boshlang'ich shart $C\big|_{t=t_0} = C_0;\ \ddot{C}\big|_{t=t_0} = \ddot{C}_0$

Yupqa plastinaga elektromagnit maydon kuchlar ta'sir qilganda va maydon kuchlarining ta'siri hisobga olmagandagi $w_i(x,y,t)$ ko'chish funksiyasining sonli qiymatlari olinib, yupqa plastinaning geometrik nochiziqli deformatsiyalanish jarayoniga elektromagnit maydon kuchlar ta'siri tahlil qilindi (2-jadval). Bunda maksimal ko'chish nuqtalarining o'zaro farqi19 % ni tashkil qildi. Bu grafik 3-rasm orqali keltirilgan.

2-jadval

x	*Elektromagnit maydon kuchlar ta'siri qaralmagan* $w_i(x, y)$	*Elektromagnit maydon kuchlar ta'sir qilganda*
-1	0	0
-0. 9	0. 000013	0. 00002
-0. 8	0. 00010	0. 000143
-0. 7	0. 000228	0. 000309
-0. 6	0. 000285	0. 000373
-0. 5	0. 000232	0. 000295
-0. 4	0. 000119	0. 000149
-0. 3	0. 000028	0. 000035
-0. 2	0	0
0. 2	0	0
0. 3	0. 000028	0. 000035
0. 4	0. 000119	0. 000149
0. 5	0. 000232	0. 000295
0. 6	0. 000285	0. 000373
0. 7	0. 000228	0. 000309
0. 8	0. 00010	0. 000143
0. 9	0. 000013	0. 00002
1	0	0

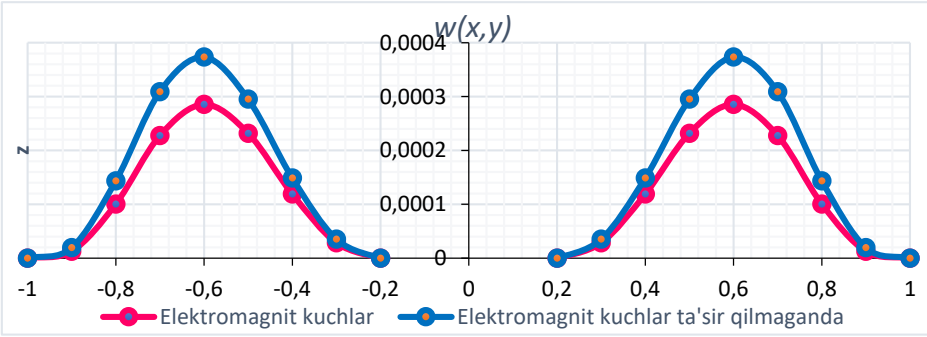

3-rasm. Elektromagnit maydon kuchlarning murakkab shakldagi yupqa plastinaga ta’siri.

Yupqa murakkab shakldagi yupqa plastinaning (2-rasm) radiusi *r* bo‘yicha tajriba o‘tkazilib sonli natijalar va grafik tasvirlar (4-rasm) olindi. Olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki plastinaning ichki kesilgan radiusi *r* kichik bo‘lsa, tashqi kuchlar ta’siridagi yupqa plastinaning egilish qiymatlari ortib boradi.

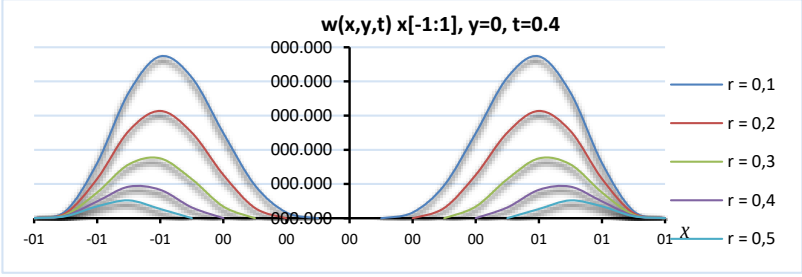

4-rasm. Murakkab shaklli plastinaning raduslari bo‘yicha olingan tajriba

Xulosa

Ushbu ilmiy tadqiqot ishida, elektromagnit maydon kuchlarini hisobga olgan holda murakkab konfiguratsiyali yupqa plastinalarning geometrik nochiziqli deformatsiyalanish jarayonlari tadqiq qilindi. Bunda, elektromagnitelastik murakkab konfiguratsiyali yupqa

plastinaning geometrik nochiziq deformatsion-kuchlanish holatiga elektromagnit maydon ta'sirlari o'rganildi;

Elektromagnit maydonda joylashgan murakkab konstruksiyaviy shakldagi yupqa plastinalar tebranish masalasining yangi matematik modeli qurildi. Masalani yechish uchun hisoblash algoritmlari ishlab chiqildi. Hisoblash tajribalarini o'tkazish uchun amaliy dasturiy vosita yaratildi;

Murakkab konfiguratsiyali yupqa plastinani hisoblash jarayonida ikkita murakkab shakldagi simmetrik va nosimmetrik bo'lgan sohalar qurildi va ularning ustida tajribalar o'tkazildi. Hisoblashda olingan sonli natijalar jadval ko'rinishi ifodalandi, va ularni tahlil qilish uchun grafik tasvirlar keltirildi;

Foydalanilgan adabiyotlar

Kabulov V. K. Algorithmization in the theory of elasticity and deformation theory of plasticity Tashkent Science 1966. 392 p.

Ambartsumyan S. A. , Belubekyan M. V. Some problems of electromagneto elasticity of plates. – Erevan: 1991. –144 p.

Kurpa L. V. Metodom R-funksi dlya resheniya lineynых zadach izgiba i kolebaniy pologix obolochek. Xarkov NTU XPI 2009. 391s.

Leybenzon L. S. Kurs teorii uprugosti. Moskva 1977. 272s. (17-str).

Nuraliev F. M. , Safarov Sh. Sh. , Artikbaev M. A. Deformatsiyalangan mangnitelastik plastinaning matematik modeli va hisoblash algoritmi. Problemы informatiki i energetiki Tashkent 5/2020. C 38-49.

F. Nuraliev and Sh. Safarov, "Computational algorithm for calculating magnetoelastic flexible plates of complex configuration, " 2019 International Conference on Information Science and Communications Technologies (ICISCT), Tashkent, Uzbekistan, 2019, pp. 1-4. https://ieeexplore. ieee. org/document/9011903

F. Nuraliev, S. Safarov and M. Artikbayev, "A computational algorithm for calculating the effect of the electromagnetic fields to thin complex configured plates, " 2020 International Conference on Information Science and Communications Technologies (ICISCT), 2020, pp. 1-4, https://ieeexplore. ieee. org/document/9351447

F. Nuraliev, S. Safarov and M. Artikbayev, "Solving the problem of geometrical nonlinear deformation of electro-magnetic thin plate with complex configuration and analysis of results, " 2021 International Conference on Information Science and Communications Technologies

(ICISCT), 2021, pp. 01-05, https://ieeexplore. ieee. org/document/9670282

Nuraliev F. M. , Aytmuratov B. Sh. , Safarov Sh. Sh. , Artikbayev M. A. Mathematical modeling of geometric nonlinear processes of electromagnetic elastic thin plates of complex configuration // Scientific journal «Problems of Computational and Applied Mathematics» № 1(38), 2022. https://scholar. google. com/citations?view_op=view_citation&hl=en&user=jalkwscAAAAJ&citation_for_view=jalkwscAAAAJ:9yKSN-GCB0IC

F. Nuraliev, S. Safarov, M. Artikbayev and A. O. Sh, "Calculation Results of the Task of Geometric Nonlinear Deformation of Electro-magneto-elastic Thin Plates in a Complex Configuration, " 2022 International Conference on Information Science and Communications Technologies (ICISCT), Tashkent, Uzbekistan, 2022, pp. 1-4, . https://ieeexplore. ieee. org/document/10146920

ADVANTAGES AND DISADVANTAGES OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Jalaliddin IBRAGIMOV

Zoxid KUSHAROV

jalol. ibragim@gmail. com

Annotation

Artificial intelligence is a separate field of Informatics, usually the possibilities associated with the human mind: language comprehension, teaching, Discussion, Issue it is engaged in solving, translating and creating computer systems with similar capabilities. Currently, SI consists of an algorithm and software systems designed to perform various actions and it is able to cope with several tasks that the human mind can perform. Well, there are tons of advantages and disadvantages of Artificial Intelligence which we'll discuss in this article. But before we jump into the pros and cons of AI, let us take a quick glance over what is AI.

In addition to the above, the fact that most consumers do not trust robots is one of the obstacles that are halal to the popularity of AI. It takes some time for people to accept self-propelled car or aircraft service, of course. However, the opposite is true in the younger generation, which is growing surrounded by modern technologies, and there is no way that this process drives them so much.

Medtronic, meanwhile, is working with IBM to develop a special program for diabetic patients. This software will be able to detect an emergency drop in blood sugar content 3 hours earlier. To do this, the medical data of 600 anonymous patients with the same disease was studied. This means that now people will have the opportunity to regularly monitor their health through special applications on mobile devices.

Before we jump on to the advantages and disadvantages of Artificial Intelligence, let us understand what is AI in the first place. From a birds eye view, AI provides a computer program the ability to think and learn on its own. It is a simulation of human intelligence (hence, artificial) into

machines to do things that we would normally rely on humans. There are three main types of AI based on its capabilities - weak AI, strong AI, and super AI.

Keywords: ICT, Multimedia, Power Point, Internet, IT, network, IP address, e- mail.

SUN'IY INTELLEKTNING AFZALLIKLARI VA KAMCHILIKLARI

Annatasiya - Sun'iy intellekt-bu informatikaning alohida sohasi, odatda inson ongi bilan bog'liq imkoniyatlar: tilni tushunish, o'qitish, muhokama qilish, masala u o'xshash imkoniyatlarga ega kompyuter tizimlarini hal qilish, tarjima qilish va yaratish bilan shug'ullanadi. Hozirgi vaqtda SI turli xil harakatlarni amalga oshirish uchun mo'ljallangan algoritm va dasturiy ta'minot tizimlaridan iborat bo'lib, u inson ongi bajarishi mumkin bo'lgan bir nechta vazifalarni engishga qodir. Xo'sh, biz ushbu maqolada muhokama qiladigan sun'iy intellektning ko'plab afzalliklari va kamchiliklari mavjud. Ammo AIning ijobiy va salbiy tomonlariga o'tishdan oldin, keling, AI nima ekanligini tezda ko'rib chiqaylik.

Yuqoridagilarga qo'shimcha ravishda, ko'pchilik iste'molchilar robotlarga ishonmasliklari sun'iy intellektning mashhurligiga halol bo'lgan to'siqlardan biridir. Odamlar o'ziyurar avtomobil yoki samolyot xizmatini qabul qilishlari uchun biroz vaqt kerak bo'ladi, albatta. Biroq, zamonaviy texnologiyalar qurshovida o'sib borayotgan yosh avlodda buning aksi bor va bu jarayon ularni bunchalik harakatga keltirishning iloji yo'q.

Medtronic esa IBM bilan diabetik bemorlar uchun maxsus dastur ishlab chiqish ustida ishlamoqda. Ushbu dastur 3 soat oldin qondagi qand miqdorining favqulodda pasayishini aniqlay oladi. Buning uchun xuddi shu kasallikka chalingan 600 nafar anonim bemorning tibbiy ma'lumotlari o'rganildi. Bu shuni anglatadiki, endi odamlar mobil qurilmalardagi maxsus dasturlar orqali o'z sog'lig'ini muntazam ravishda kuzatib borish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Sun'iy intellektning afzalliklari va kamchiliklariga o'tishdan oldin, birinchi navbatda AI nima ekanligini tushunib olaylik. Qushlarning ko'zlari nuqtai nazaridan, AI kompyuter dasturiga o'z-o'zidan o'ylash va o'rganish qobiliyatini beradi. Bu biz odatda odamlarga ishonadigan narsalarni qilish uchun mashinalarga inson aqlini (shuning uchun sun'iy)

simulyatsiya qilishdir. AIning imkoniyatlariga asoslangan uchta asosiy turi mavjud - zaif AI, kuchli AI va super AI.

Kalit so'zlar: AKT, Multimedia, quvvat nuqtasi, Internet, IT, tarmoq, IP - manzil, elektron pochta.

Inrtoduction

Usually, robots mean helpers who can talk like human beings in front of many people, who can do all the fists in their place. But this is a relatively broader concept. In fact, applications on your mobile device: google-translator, dictionaries, various games, etc, are also clear examples of artificial intelligence. Only their coverage is smaller and can help you in a specific direction. That is, you will use the appropriate program depending on the type of actions you want to perform.

In the 1990s, a new page was opened in the progress of SI. In 1997, an IBM computer named Deep Blue became the first computer in history to defeat world chess champion Garry Kasparov.

With all the hype around Artificial Intelligence - robots, self-driving cars, etc. - it can be easy to assume that AI doesn't impact our everyday lives. In reality, most of us encounter Artificial Intelligence in some way or the other almost every single day. From the moment you wake up to check your smartphone to watching another Netflix recommended movie, AI has quickly made its way into our everyday lives. According to a study by Statista, the global AI market is set to grow up to 54 percent every single year. But what exactly is AI? Will it really serve good to mankind in the future? Well, there are tons of advantages and disadvantages of Artificial Intelligence which we'll discuss in this article. But before we jump into the pros and cons of AI, let us take a quick glance over what is AI.

In addition to the above, the fact that most consumers do not trust robots is one of the obstacles that are halal to the popularity of AI. It takes some time for people to accept self-propelled car or aircraft service, of course. However, the opposite is true in the younger generation, which is growing surrounded by modern technologies, and there is no way that this process drives them so much.

Despite all the objections and criticism, AI has not stopped helping people from developing. Its importance is growing, especially in medicine. Robots are now also performing relatively complex surgeries. The specific collaboration of robotic doctors with medical staff has greatly increased efficiency.

Medtronic, meanwhile, is working with IBM to develop a special program for diabetic patients. This software will be able to detect an emergency drop in blood sugar content 3 hours earlier. To do this, the medical data of 600 anonymous patients with the same disease was studied. This means that now people will have the opportunity to regularly monitor their health through special applications on mobile devices.

As you can see, the role of SI in our lives is deepening day by day. The debate over the question of whether they are the achievement or defeat of humanity is still long. Most importantly, in the words of the fantastic writer Isaac Azimov, when creating robots, it should be taken as a slogan not to harm people.

Before we jump on to the advantages and disadvantages of Artificial Intelligence, let us understand what is AI in the first place. From a birds eye view, AI provides a computer program the ability to think and learn on its own. It is a simulation of human intelligence (hence, artificial) into machines to do things that we would normally rely on humans. There are three main types of AI based on its capabilities - weak AI, strong AI, and super AI.

Weak AI - Focuses on one task and cannot perform beyond its limitations (common in our daily lives)

Strong AI - Can understand and learn any intellectual task that a human being can (researchers are striving to reach strong AI)

Super AI - Surpasses human intelligence and can perform any task better than a human (still a concept)

Here's a quick video to help you understand what artificial intelligence is and understand its advantages and disadvantages.

Another notable example of AI is the IBM Watson supercomputer, which answers questions asked in a specific language based on its base. Also, applications such as the mobile assistant Siri, the photo processor Prism, which has become a constant companion of many, can be noted as one of AI's achievements. By now, artificial intelligence has become widely popular and covers almost all aspects of our daily lifestyle. For example, residents of the Chinese city of Inchuan do not need bank cards. All processes associated with calculations are carried out by artificial intelligence through the clarification of the face image of a person.

The AI controversy has been going on for nearly 50 years. Experts have not yet come to a stop. Some are concerned that mass unemployment

rates may increase as a result of their growing popularity and people taking over. Other of the experts

one group, however, is arguing that AI should be treated positively. Even

There are also different views among billionaires in IT.

In particular, the founder of SpaceX is confident that Snake Mask Xi will destroy the entire-headed civilization.

Discussions and results

Musk believes that " AI is a major threat to human civilization. AI creates mass problems related to Labor. The reason is, robots can do everything better than we do. As a result of the pursuit of advanced technology, companies may fail to see the dangers that come after artificial intelligence".

Also, Microsoft head Bill Gates will dwell on his harm.

"After a few decades, when robots begin to do a large part of the work, AI gets so strong that in the end it begins to worry us. Snake in this regard

I agree with Musk's argument. But I can never understand why this question does not concern others, " says Gates.

By" others " Gates is not a surprise, referring to Facebook owner Mark Zuckerberg. Because, Mark expresses a positive attitude towards Xi: "new technologies can always be created for the purpose of doing good or evil. And the positive result that follows the widespread spread of AI, we will see in the next 5-10 years, " Snake objected to mask's opinion.

Today, some countries have established the use of robotic nurses, unmanned vehicles, order delivery drones. Even some of the duties of police officers are performed by special robots. Scientists are trying to make their appearance as similar to that of people as possible.

In addition, AI has become a constant supporter of journalists. For example, robots that "work" at The Associated Press record financial statements. The use of AI increased the quarterly news coverage in this edition from 300 to 4, 400.

According to Swiss Re Insurance, 4. 7 million residents may be unemployed by 2020. It was also said that unemployment could threaten treasurers, postal workers, accountants and office clerks. AI can easily cope with their task.

An artificial intelligence program is a program that is capable of learning and thinking. It is possible to consider anything to be artificial intelligence if it consists of a program performing a task that we would normally assume a human would perform.

While artificial intelligence has many benefits, there are also drawbacks. The benefits of AI include efficiency through task automation, data analysis for informed decisions, assistance in medical diagnosis, and the advancement of autonomous vehicles. The drawbacks of AI include job displacement, ethical concerns about bias and privacy, security risks from hacking, a lack of human-like creativity and empathy.

Let's begin with the advantages of artificial intelligence.

Advantages of Artificial Intelligence

Reduction in Human Error

One of the biggest benefits of Artificial Intelligence is that it can significantly reduce errors and increase accuracy and precision. The decisions taken by AI in every step is decided by information previously gathered and a certain set of algorithms. When programmed properly, these errors can be reduced to null.

Example

An example of the reduction in human error through AI is the use of robotic surgery systems, which can perform complex procedures with precision and accuracy, reducing the risk of human error and improving patient safety in healthcare.

Zero Risks

Another big benefit of AI is that humans can overcome many risks by letting AI robots do them for us. Whether it be defusing a bomb, going to space, exploring the deepest parts of oceans, machines with metal bodies are resistant in nature and can survive unfriendly atmospheres. Moreover, they can provide accurate work with greater responsibility and not wear out easily.

Example

One example of zero risks is a fully automated production line in a manufacturing facility. Robots perform all tasks, eliminating the risk of human error and injury in hazardous environments.

3. 24x7 Availability

There are many studies that show humans are productive only about 3 to 4 hours in a day. Humans also need breaks and time offs to balance their work life and personal life. But AI can work endlessly without breaks. They think much faster than humans and perform multiple tasks at a time with accurate results. They can even handle tedious repetitive jobs easily with the help of AI algorithms.

Example

An example of this is online customer support catboats, which can provide instant assistance to customers anytime, anywhere. Using AI and natural language processing, chatbots can answer common questions, resolve issues, and escalate complex problems to human agents, ensuring seamless customer service around the clock.

Some of the most technologically advanced companies engage with users using digital assistants, which eliminates the need for human personnel. Many websites utilize digital assistants to deliver user-requested content. We can discuss our search with them in conversation. Some chatbots are built in a way that makes it difficult to tell whether we are conversing with a human or a chatbot.

Example

We all know that businesses have a customer service crew that must address the doubts and concerns of the patrons. Businesses can create a chatbot or voice bot that can answer all of their clients' questions using AI.

Related Reading: Top Digital Marketing Trends

5. New Inventions

In practically every field, AI is the driving force behind numerous innovations that will aid humans in resolving the majority of challenging issues.

For instance, recent advances in AI-based technologies have allowed doctors to detect breast cancer in a woman at an earlier stage.

Example

Another example of new inventions is self-driving cars, which use a combination of cameras, sensors, and AI algorithms to navigate roads and traffic without human intervention. Self-driving cars have the potential to improve road safety, reduce traffic congestion, and increase accessibility for people with disabilities or limited mobility. They are being developed by various companies, including Tesla, Google, and Uber, and are expected to revolutionize transportation.

Unbiased Decisions

Human beings are driven by emotions, whether we like it or not. AI on the other hand, is devoid of emotions and highly practical and rational in its approach. A huge advantage of Artificial Intelligence is that it doesn't have any biased views, which ensures more accurate decision-making.

Example

An example of this is AI-powered recruitment systems that screen job applicants based on skills and qualifications rather than demographics. This helps eliminate bias in the hiring process, leading to an inclusive and more diverse workforce.

Perform Repetitive Jobs

We will be doing a lot of repetitive tasks as part of our daily work, such as checking documents for flaws and mailing thank-you notes, among other things. We may use artificial intelligence to efficiently automate these menial chores and even eliminate "boring" tasks for people, allowing them to focus on being more creative.

Example

An example of this is using robots in manufacturing assembly lines, which can handle repetitive tasks such as welding, painting, and packaging with high accuracy and speed, reducing costs and improving efficiency.

Daily Applications

Today, our everyday lives are entirely dependent on mobile devices and the internet. We utilize a variety of apps, including Google Maps, Alexa, Siri, Cortana on Windows, OK Google, taking selfies, making calls, responding to emails, etc. With the use of various AI-based techniques, we can also anticipate today's weather and the days ahead.

Reference

G. D. Penna, L. D. Vita and M. T. Grifa, "MTA-KDD'19: A Dataset for Malware Traffic Detection" in ITASEC - 2020.

M. Gao, Li Ma, H. Liu, Z. Zhang, Z. Ning and J. Xu, "Malicious Network Traffic Detection Based on Deep Neural Networks and Association Analysis" in Sensors (Basel) -6 March 2020.

Sudarshan N & P. Dass, "Malicious Traffic Detection System using Publicly Available Blacklist's" in IEEE Conference of International Journal of Engineering and Advanced Technology (IJEAT) - August 2019.

M. Skrzewski, "Flow Based Algorithm for Malware Traffic Detection" in International Conference on Computer Networks - July 2011.

Dmitri Bekerman, Bracha Shapira, Lior Rokach and Ariel Bar, "Unknown Malware Detection Using Network Traffic Classification" in 2015 IEEE Conference on Communications and Network Security (CNS).

Paul Prasse, Lukas Machlica, Tomas Pevny, Jiri Havelka and Tobias Scheffer, "Malware Detection by Analysing Network Traffic with Neural Networks" in IEEE Conference of Symposium on Security and Privacy Workshops - May 2017.

J. J. Parekh, Ke Wang, S. J. Stolfo, "Privacy-Preserving PayloadBased Correlation for Accurate Malicious Traffic Detection".

Nancy Agarwal and Syed Zeeshan Hussain, "A Closer Look at Intrusion Detection System for Web Applications" in IEEE Conference of Security and Communication Networks Volume - 2018.

Gonzalo Marin, Pedro Casas, German Capdehourat, " DeepMal - Deep Learning Models for Malware Traffic Detection and Classification" on 10 March 2020.

Felipe N. Ducau, Ethan M. Rudd, Tad M. Heppner, Alex Long, Konstantin Berlin " Automatic Malware Description via Attribute Tagging and Similarity Embedding " on15 May 2019.

Ajit Kumar, K. S. Kuppusamy, G. Aghila, "A learning model to detect maliciousness of portable executable using integrated feature set" in journal 2017. [12] Luca Demetrio, Scott E.

THE RELATIONSHIP OF A MATHEMATICAL MODEL WITH SYSTEMIC-COGNITIVE ANALYSIS USING NON-PARAMETRIC MODELS

Dilfuza GANIKHODJAYEVA

g
a
n
i
h
o
d
j
a
y
e
v
a
@
m
a
i
l
r
u

Annotation

In this work, algorithms for all basic cognitive operations of systemic analysis are presented. The codes of these algorithms fully correspond to the generalized scheme of system-cognitive analysis. The database contains two-vector (discrete-integral) descriptions of objects, which include both their descriptions in terms of features and their affiliation to specific classification categories or classes. Cognitive technologies have emerged as a transformative force in various fields, revolutionizing the way we process information and make decisions. This article delves into the evolution, applications and impact of cognitive technologies, highlighting their growing significance in our increasingly digital and data-driven world. Cognitive technologies have emerged as a transformative force in various fields, revolutionizing the way we process information and make decisions. This article delves into the evolution, applications and impact of cognitive technologies, highlighting their growing significance in our increasingly digital and data-driven world. Through a thorough literature review, analysis of methodologies, examination of results and critical evaluation, we aim to provide a comprehensive understanding of the current state of cognitive technologies and their potential for shaping the future. Cognitive technologies have not merely touched but revolutionized the financial sector. This section dives into the impressive applications within financial institutions, shedding light on how these technologies are pivotal in optimizing operations. Through robust algorithms and predictive analytics, they enable fraud detection systems to identify suspicious activities in real time, safeguarding the financial ecosystem. Moreover, cognitive technologies facilitate risk assessment, portfolio management, and customer service, enhancing the overall efficiency and security of financial transactions. The tangible outcomes and measurable impacts

detailed here underscore the significant role played by cognitive technologies in the financial world. Cognitive technologies, fortified with natural language processing capabilities, have transformed customer interactions. They provide timely and accurate responses, addressing queries and issues with remarkable precision. Businesses experience heightened customer satisfaction, reduced response times and cost savings. Real-world data and case studies presented here bear testament to the tangible benefits reaped by organizations embracing cognitive technologies for customer service. The advent of autonomous vehicles signifies a monumental shift in the transportation industry. In this section, we unravel the intricate role played by machine learning algorithms in enabling self-driving cars. Empirical evidence showcases how these technologies are revolutionizing transportation by enhancing safety, efficiency and environmental sustainability. From lane-keeping systems to adaptive cruise control, the results elucidate how cognitive technologies are paving the way for a future where human intervention in transportation is minimized. The medical realm once again takes center stage as we delve into the impact of cognitive technologies on diagnostic tools. The empirical data in this section emphasizes how these technologies have elevated diagnostic accuracy to unprecedented levels. From radiology to pathology, cognitive technologies aid healthcare professionals in making faster and more precise diagnoses. The real-world cases depicted here illuminate how these technologies are augmenting medical expertise, potentially saving lives in the process. Within the financial and cybersecurity domains, cognitive technologies serve as formidable sentinels. In this section, we explore how these technologies have fortified fraud detection systems and systemic analysis.

Keywords:

fundamental cognitive operations, systemic analysis, objects of control, cluster constructive analysis, customer service, autonomous vehicles, diagnostic tools.

In a democratic state, the overarching goal of managing the economic system is to achieve the prosperity and well-being of every member of society.

The result of state economic management should be an economic state that can be defined as "humanistic economics. " On one hand, it's an economy aimed at supporting the less privileged segments of the population and on the other hand, it focuses on increasing the number of the most active and successful part of the population.

The criterion for assessing the degree of humanistic orientation of an economy is the level of quality of life of the population, primarily its economic component. The growth of the quality of life is a crucial integrated criterion for evaluating the effectiveness of state economic management.

At the same time, the structural elements of a market economic system typically have a different goal, which is to maximize profits under the existing conditions. It's evident that private and societal goals can be contradictory. The art of state management lies in using various mechanisms to transform the outcomes of the elements of the system that seek to maximize their income in a way that simultaneously addresses state objectives.

For comprehensive material provision of society, the country's economy must be balanced, which cannot be achieved without management in market relationships. On the other hand, to carry out the functions of economic management, it's necessary to create sufficient resource potential within the governing body. Legal mechanisms (such as taxation and customs) exist to address this issue, enabling the acquisition of resources required for state management of production. Moreover, the more efficiently the elements of the economic system address their individual goals (increasing income), the higher the resource potential for state management.

The primary mechanism for managing production in a market-oriented setting is the investment mechanism. Balancing the economy through government investments in relevant sectors is achieved without forcibly altering the goals of the structural elements within the system. This gives rise to the concept of investment management, which is essentially the state's management of market production through investments. It's essential to distinguish this concept from the idea of investment management. Investment management aims to maximize profits from invested resources (financial or material) and selects investment projects that meet this objective, often within minimal timeframes. These are the goals and tasks of the structural elements within a market economic system. Investment management in a democratic state pursues social objectives, and some of its investment projects may be unprofitable from the perspective of a particular element of the structure while simultaneously being necessary to achieve the overarching goal.

The proposed semantic information model is non-parametric because it is based on the systemic theory of information, which does not rely on

assumptions about the normality of the distributions in the studied sample in any way.

Robust procedures refer to methods that ensure the stable operation of a model with the original data, even when the data is noisy or contains artifacts. In other words, these methods can handle data points that deviate from the general statistical patterns observed in the studied sample.

The criterion for detecting artifacts, as implemented in systemic-cognitive analysis is based on the observation that as the volume of statistics on significant attributes increases, the frequencies of these attributes generally grow proportionally to the sample size. In contrast, the frequencies of artifacts remain extremely small, close to one. Therefore, the detection of artifacts is only possible with a sufficiently large dataset, as otherwise, there is not enough information about the behavior of attribute frequencies as the sample size increases.

The model incorporates a procedure for removing the most likely artifacts and as experience has shown, it significantly enhances the quality (adequacy) of the model.

Furthermore, the following questions are discussed in more detail in the works:

– The formal statement of the main problem of a reflexive automated control system (ACS) with active objects and its decomposition is examined in more detail in the works. :

– The decomposition of the main problem into a series of specific sub-tasks is elaborated upon in the works:

1: " The synthesis of a semantic information model for an active control object is discussed in the works";

2: " The adaptation of the control object model is also addressed in the works";

3: " The development of algorithms for solving the core tasks of the automated control system (ACS) is explored in the works";

3. 1: " The calculation of the impact of factors on the transition of the control object into different states (learning, adaptation) is discussed in the works";

3. 2: " The works delve into forecasting the behavior of the control object under specific control actions and the generation of multifactor

control actions, which is often referred to as the inverse problem of forecasting";

"The identification of factors contributing significantly to the determination of the state of the automated control system (ACS) and the reduction of model dimensionality under given constraints are explored in the works";

" The works include comparisons of the influence of factors as well as comparisons of the states of the control object";

– semantic information analysis;

– cluster-constructive analysis and semantic networks;

– cognitive class and feature diagrams;

– substantive (semantic) comparison of classes;

– substantive (semantic) comparison of features;

– rationale for the comparability of specific criteria lij;

Theorem-1: Individual amounts of information contained in the features of an object regarding its belonging to classes are comparable to each other;

Theorem-2: The quantities of total information calculated for one object and different classes are comparable to each other;

Theorem-3: The quantities of total information calculated for different objects and different classes, as well as between classes and classes, features and features, are mutually comparable;

Theorem-4: The non-metric integral similarity criterion, based on the modified formula of A. Kharkovich and the generalized Neyman-Pearson lemma is additive.

Generalizing the integral model by taking into account the values of the output parameters of the control object.

- The dependence of the informativeness of factors on the volume of the training dataset;

- The dependence of the adequacy of the semantic information model on the volume of the training dataset (adequacy for small and large datasets);

- Semantic model stability;

- The dependence of certain model parameters on its orthonormality:

- The dependence of the model's adequacy on its orthonormality;

- The dependence of the level of systemness of the model on its orthonormality;

- The dependence of the degree of determinism of the model on its orthonormality.

In (1-6), the relationship between the systemic measure of information fitness and the well-known χ2 criterion is demonstrated, along with the introduction of a new criterion for the level of systemness in the subject area, which is the normalized volume of the semantic space (7, 8):

$$x^2 = \sum_{i=1}^{W}\sum_{i=1}^{M}\frac{(N_{ij}-t)^2}{t} \quad (1) \qquad t = \frac{N_i N_j}{N} \quad (2)$$

– N_{ij} – The actual number of occurrences of the i-th feature among objects of the j-th class;

– t – The expected number of occurrences of the i-th feature among objects of the j-th class.

$$I_{ij} = Log_2\left(\frac{N_{ij}N}{N_i N_j}\right)^{\Psi} \quad (3) \qquad I_{ij} = Log_2\left(\frac{N_{ij}}{t}\right)^{\Psi} \quad (4)$$

$$I_{ij} = \Psi(Log_2 N_{ij} - Log_2 t) \quad (5) \qquad \begin{cases} если N_{ij} < t \text{ то } \chi_{ij} > 0, & I_{ij} < 0 \\ если N_{ij} = t \text{ то } \chi_{ij} = 0, & I_{ij} = 0 \\ если N_{ij} > t \text{ то } \chi_{ij} > 0, & I_{ij} > 0 \end{cases} \quad (6)$$

$$H = \sqrt[3]{\frac{1}{(W \cdot M - 1)}\sum_{j=1}^{W}\sum_{i=1}^{M}\left(I_{ij} - \bar{I}\right)^2} \quad (7) \qquad \bar{I} = \frac{1}{W \cdot M}\sum_{j=1}^{W}\sum_{i=1}^{M} I_{ij} \quad (8)$$

A more precise criterion for the level of systemness in the model is proposed, which is the volume of the non-orthonormalized semantic space. This volume is calculated as the volume of a multi-dimensional parallelepiped with its edges representing the axes of the semantic space. However, for this measure, it is more complex to formulate an analytical expression in the general case and numerical methods using the multi-dimensional extension of the vector cross product can be employed for its calculation.

Abstraction (orthonormalization) significantly reduces the dimensionality of the semantic space without substantially reducing its volume.

- Comparison, identification, and prediction involve decomposing vectors of objects into a series based on class vectors (object analysis).

- Systemic-cognitive analysis and factor analysis, with systemic-cognitive analysis (SC-analysis) serving as a method for variable control groups.

-The semantic measure of the appropriateness of information and elasticity:

-Elasticity in the continuous case;

-Elasticity in the discrete case;

-Properties of elasticity.

- The connection between the semantic information model and neural networks:

-The metaphor of a neural network representation of a semantic information model;

-Correspondence of key terms and concepts;

-The shortcomings of neural networks and ways to overcome them in a semantic information model;

-The hypothesis of non-locality of neurons and the information neural network paradigm;

-Solving the interpretability issue of weight coefficients (semantic measure of information fitness and Fechner's law);

-The semantic information model as a non-local neural network;

-The hypothesis about the physical nature of non-local interaction between neurons in a non-local neural network;

-Solving the issue of interpretability of the transfer function;

-Solving the problem of dimensionality;

-Modeling causal chains in neural networks and semantic information models;

-Modeling hierarchical structures of information processing;

-Neural networks and SC-analysis.

-The mathematical method of systemic-cognitive analysis in the context of interval bootstrap robust statistics for objects of non-numeric nature.

Problem statement

The current stage of information technology development is characterized by the rapid growth of computer performance and increased accessibility to them. This has led to a growing interest in utilizing computer technologies for monitoring various objects, data analysis, forecasting, and management in various domains. Both

researchers and leaders have specific expectations and hopes for improving the effectiveness of computer technology application.

However, there are certain challenges on the path to realizing these expectations, which are associated with the relative lag in the development of mathematical methods and the software tools that implement them.

Both analysis, forecasting and management are directly based on mathematical modeling of objects. Mathematical modeling, in turn, assumes the ability to perform all arithmetic operations (addition, subtraction, multiplication, and division) on mappings of objects in models and their elements.

In the practice of intelligent data analysis in economics, sociology, psychology, education and other subject areas, there is an increasing need to jointly process numerical and non-numerical data within a unified mathematical model.

In turn, numerical data can have various natures and accordingly, be measured in various units of measurement. It is clear that arithmetic operations can only be performed on numerical data measured in the same units of measurement.

Non-numeric data, which represent various facts and events, are characterized by the fact that arithmetic operations cannot be performed on them at all.

Consequently, there is a need for mathematical methods and software tools that enable the joint and comparable processing of heterogeneous numerical data and non-numeric data.

Traditional solutions to the problem

Traditionally, when conducting such research, one of two options is implemented. Either a subset of homogeneous data, measured in the same units of measurement is studied or the data is transformed into a comparable form before the study. For example, percentages or other relative values are widely used, and less frequently, standardized values.

It is clear that the first option is not a solution to the problem but merely a workaround driven by limitations in the available tools at the disposal of researchers.

The second option only partially solves the problem because while it removes the difference in units of measurement, it does not overcome the fundamental distinction between quantitative and qualitative (non-

numeric) variables and it does not allow for their joint processing within a unified model.

In particular, interval statistics methods allow numerical values to be reduced to the events of their values falling into specific intervals to events. This overcomes the problem of differences in the dimensionality of numerical values. It also enables the processing of numerical values as events together with information about other events related to non-numeric objects. Thus, interval methods bring the processing of numerical values closer to the methods used for processing non-numeric information and allow them to be processed uniformly using a single methodology. This is a significant achievement.

The idea for solving the problem

This is in general a quite obvious and natural approach. However, achieving this result comes at a cost, namely by reducing numerical values to non-numeric ones, in other words by reducing them to a "lower type" which leads to a loss of certain processing capabilities. This occurs because there are far more methods and processing possibilities available for numerical values than for non-numeric ones.

In our opinion, a more preferable approach is the opposite one based on introducing a quantitative measure that allows describing both numerical data of different natures and non-numeric values in a unified and comparable way, using the full range of capabilities available for processing numerical data.

Similarly, if we have documents in the "Word Document" and "Text-DOS" formats and we would like to process them all in a single editor, we can either convert all Word documents to the "lower standard" of "Text-DOS" or conversely, convert "DOS-based" documents to the Word format.

In 1979, a mathematical model was developed, and in 1981, it was first applied to implement this idea. Subsequently, this mathematical framework was further developed in a series of works with the main one being. A corresponding numerical calculation methodology was developed which included data structures and algorithms for basic cognitive operations. Additionally, a software system called "Eidos" was created to implement the mathematical model and numerical calculation methodology.

The proposed method is called "Systemic-Cognitive Analysis" (SC-analysis). In SC-analysis, non-numeric variables are assigned comparable quantitative values in space and time, as well as in relation to each other

using the same method as for numeric variables. This allows them to be processed in the same way as numeric data.

SC-analysis includes the following stages:

1. Cognitive structuring and then formalization of the subject area;

2. Entering monitoring data into the database for a period during which the required information is available in electronic form;

3. Synthesis of a semantic information model (SIM);

4. Optimization of the SIM;

5. Testing the adequacy of the SIM (measuring internal and external, differential and integral validity);

In the first two stages of SC-analysis, which are detailed in numerical quantities are converted into interval estimates, just like information about non-numerical objects (facts, events). This stage is implemented using methods from interval statistics.

On the third stage of SK-analysis, all these quantities are associated with quantitative values using a unified methodology based on the systemic generalization of A. Kharkovich's semantic theory of information. Subsequently, all modeling operations are performed with these quantitative values.

Thus, the proposed semantic information model allows based on empirical data and independently of the subject area to calculate the amount of information contained in any event about any other event.

The adequacy of the SC-analysis model refers to its internal and external differential and integral validity. The concept of validity refines the notion of adequacy, for which procedures for quantitative measurement have been defined. In other words, validity is quantitative adequacy. This concept quantitatively reflects the model's ability to provide correct results for identification, prediction and the ability to generate accurate management recommendations.

Internal validity refers to the model's validity measured after synthesizing the model through the identification of objects in the training sample. External validity refers to the model's validity measured after synthesizing the model through the identification of objects not included in the training sample. Differential validity of the model refers to the accuracy of object identification within different classes. Integral validity is the average weighted differential validity. Various combinations are

possible: internal differential validity, external integral validity, and so on.

The main idea of bootstrap by B. Efron is that by using the Monte Carlo method (statistical experiments) multiple samples are repeatedly drawn from the empirical distribution. These samples, naturally are variants of the original and resemble it.

This idea allows us to construct an algorithm for measuring the adequacy of the model, consisting of two stages:

1. Model synthesis on one random subset of the training sample;

2. Measuring the validity of the model on the remaining subset of the training sample that was not used for model synthesis.

Since both random subsets have a variable composition of training sample objects, such a procedure should be repeated many times. Afterward, statistical characteristics of the model's adequacy can be calculated, such as:

– The average external validity;

– The root mean square deviation of the current external validity from the mean and others.

The advantage of the bootstrap approach to model adequacy assessment is that it allows measuring external validity on an existing dataset and studying statistical characteristics that describe the model's adequacy when the sample size and composition change.

The proposed semantic information model is non-parametric as it is based on the systemic theory of information, which does not rely on any assumptions about the normality of the distribution of the studied sample.

"Robust" procedures refer to methods that ensure the stable operation of the model on original data, even when dealing with noisy artifacts or data points that deviate from the general statistical patterns followed by the studied sample.

The criterion for detecting artifacts implemented in SC-analysis is based on the fact that as the volume of statistics for significant attributes increases, their frequencies generally grow proportionally to the sample size. On the other hand, artifact frequencies remain extremely small close to one. Therefore, detecting artifacts is only possible with a sufficiently large amount of statistics as inadequate information about the behavior of attribute frequencies with increasing sample size may lead to false artifact identification in smaller datasets.

Conclusion

Interval estimates reduce the analysis of numbers to the analysis of facts and allow quantitative quantities to be processed as non-numerical data. This limits the ability to process quantitative quantities using non-numerical data processing methods. In the mathematical model of SC analysis based on system information theory on the contrary, qualitative, non-numerical data are compared with quantitative values. This allows you to use all the capabilities of quantitative methods to study non-numerical data. Non-numeric data are processed uniformly on the basis of a single mathematical model as numeric data.

Literature

Крохмаль В. В. Анализ устойчивости перерабатывающего комплекса региона (по данным АПК Краснодарского края). //Изв. вузов. Сев. -Кавк. регион. Техн. науки. – 2004. – Приложение №2. – С. 189-195.

Крохмаль В. В. Системно-когнитивный анализ устойчивости перерабатывающего комплекса региона. АПК: Экономика. Управление. № 1, 2004.

Стабин И. Б. , Моисеева В. С. Автоматизированный системный анализ. –М. :Машиностроение, 1984. – 312 с.

Tsatsaronis, J. The interaction of thermodynamics and economics to minimize the cost of an energy-converting system. J. Tsatsaronis.

Odessa: Negotiant, 2002. -152 p.

Torres, C. StructuralTheory and Thermoeconomic Diagnosis Part I. On Malfunction and Dysfunction Analesis/C. Torres, A. Valero, L. Serra, J. Royo/ Energy Conversion and Management. – 2002. –Vol. 43. -№9. –P. 1503-1518.

MODEL FOR DETECTION OF TUMORS IN BRAIN MRI IMAGES BY USING A NEURAL NETWORK

docent, PhD Oybek MALLAYEV,

assistant Rahimjon QODIROV

Abstract

The purpose of this article is to identify types of brain tumors in MRI images using machine learning techniques. Based on neural network technologies, MRI images are analyzed for the presence of tumors. The article analyzes the classification of brain tumors, neural network architectures, modules, algorithms for tumor detection from MRI images, and the most used activation functions, as well as the methods, shortcomings, and opportunities of constructing neural network modules. Brain tumors make up 6% of all tumors in the body. This disease occurs in 10 to 15 people out of 100, 000 people. Brain tumors are any tumors that form inside the skull. For example, tumors occurring in brain tissues, nerve fibers, blood vessels, meninges, lymphatic vessels and glands (pituitary and pineal) are understood. Therefore, such tumors are divided into two types: intracerebral and extracerebral.

We believe that AI should not attempt to replace human experts, but rather extend human capabilities and accomplish tasks that neither humans nor machines could do on their own. The internet has given us access to more information, faster. Distributed computing and IoT have led to massive amounts of data, and social networking has encouraged most of that data to be unstructured. With Augmented Intelligence, we are putting information that subject matter experts need at their fingertips, and backing it with evidence so they can make informed decisions. We want experts to scale their capabilities and let the machines do the time-consuming work.

How do we define intelligence? Human beings have innate intelligence, defined as the intelligence that governs every activity in our body. This intelligence is what causes an oak tree to grow out of a little seed, and an elephant to form from a single-celled organism. How does AI learn? The only innate intelligence machines have is what we give them. We provide

machines the ability to examine examples and create machine learning models based on the inputs and desired outputs. And we do this in different ways such as Supervised Learning, Unsupervised Learning, and Reinforcement Learning, about which you will learn in more detail in subsequent lessons. Based on strength, breadth, and application, AI can be described in different ways.

Introduction

Weak or Narrow AI is AI that is applied to a specific domain. For example, language translators, virtual assistants, self-driving cars, AI-powered web searches, recommendation engines, and intelligent spam filters. Applied AI can perform specific tasks, but not learn new ones, making decisions based on programmed algorithms, and training data. Strong AI or Generalized AI is AI that can interact and operate a wide variety of independent and unrelated tasks. It can learn new tasks to solve new problems, and it does this by teaching itself new strategies. Generalized Intelligence is the combination of many AI strategies that learn from experience and can perform at a human level of intelligence. Super AI or Conscious AI is AI with human-level consciousness, which would require it to be self-aware. Because we are not yet able to adequately define what consciousness is, it is unlikely that we will be able to create a conscious AI in the near future. AI is the fusion of many fields of study. Computer science and electrical engineering determine how AI is implemented in software and hardware. Mathematics and statistics determine viable models and measure performance. Because AI is modeled on how we believe the brain works, psychology and linguistics play an essential role in understanding how AI might work. And philosophy provides guidance on intelligence and ethical considerations. While the science fiction version of AI may be a distant possibility, we already see more and more AI involved in the decisions we make every day. Over the years, AI has proven to be useful in different domains, impacting the lives of people and our society in meaningful ways. Brain tumors can occur at any age and can even be congenital. But this condition is rare among children, 2-4 cases per 100, 000 children. Brain tumors can be primary - formed from the brain tissue itself or secondary from metastases of tumors formed in other organs by lymphogenous and hematogenous means. Secondary tumors are 5-10 times more common than primary tumors.

The peculiarity of brain tumors is that such tumors are located only inside the skull. Therefore, any tumors that appear crush the brain cells and cause an increase in the internal pressure of the brain. Even good-quality tumors, after reaching a certain size, have a bad-quality character

due to the fact that they crush the brain and can be the cause of death. Taking into account the above, the problem of early detection and treatment of the disease is a challenge for doctors in the field of neurology and neurosurgery.

Classification of brain tumors

Primary cerebral tumors include neuroectodermal tumors: astrocytic tumors (astrocytoma, astroblastoma), oligodendrohyaline tumors (oligodendroglioma, oligoastroglioma), ependymal tumors (epindymoma, chorionoid papilloma), pineal tumors (pinecytoma, pineoblastoma), neuronal tumors (ganglioneuroblastoma, gangliocytoma), embryonal and uncertain tumors (medulloblastoma, spongioblastoma, glioblastoma). In addition, tumors of the pituitary gland (adenoma), tumors of nerve fibers (neurofibroma, neurinoma), tumors of the meninges (meningioma, xanthomatous tumor, melanotic tumor), brain lymph node tumors are also distinguished.

Metastatic tumors are detected in 10-30% of cases. In men, brain tumors occur as a result of secondary metastases: from lung, colorectal, kidney tumors, and in women - brain tumors occur as a result of metastasis of breast cancer, melanoma, colorectal tumors. About 85% of tumors caused by metastasis appear in the brain. As a result of metastases of tumors of the prostate gland and low-quality tumors of the gastrointestinal system, tumors spread from the body of the uterus often appear in the cavity of the skull.

Machine learning technologies

Recently, deep learning technologies are expanding their capabilities in every field. For example, it is widely used to solve various medical problems. This is helped by increased computing power and the ability to use a large number of labeled images, as well as using cloud storage [4].

Neural networks are used in medicine at the following levels:

- quick and accurate image identification;
- reduce the possibility of medical errors;
- monitoring and analysis of their condition by the patients themselves using sensors.

The role of neural network technologies in identifying medical images and objects in them is very important. They help doctors make diagnoses, remove various noises from biological signals, and determine the most important ones based on certain conditions from the abundance of

available information. This is only a small part of the huge possibilities created by the use of artificial neural networks.

Deep neural networks solve problems such as interpretation of various pathologies in medical scanners and decoding of electrocardiograms [1][2][3].

With their help, it is possible to detect certain types of cancer, bleeding, skin diseases, various fractures and many other diseases [7].

One of the main problems of using artificial neural networks is that it is not possible to determine in advance both the architecture of the designed network and the complexity required for the required level of accuracy of the results. If the requirements are too high, the architecture will have to be more complicated.

Neural networks with only one hidden layer can perform the simplest tasks. An increase in the number of hidden layers required to solve more complex problems leads to an increase in computing power and time.

A lot of scientific research is being done to solve this problem by increasing the power of computer processors and improving clustering systems [8].

Convolutional Neural Networks (CNN) are often used in image processing tasks. The main tasks of image recognition are:

- - classification (assigning an object to a class);
- - detection (selecting an object with a frame);
- - segmentation (object classification by pixel).

A convolutional neural network consists of layers:

- - convolutional;
- - pooling or subsampling;
- - fully connected layers.

Convolutional layers are the basic block of a neural network. Most of the calculations are done in these layers. Convolution is performed using a feature detector called a kernel or filter.

It moves through the image, checking each area for features (Picture 1). The point values calculated in each region between the input pixels and the filter are inserted into the output array. The final output of the input signal and a series of point values from the filter is used as a tensor or activation array.

A nonlinear activation function is then applied to the neuron in the processes. The convolutional layer is followed by a small tensor layer (Picture 2), which reduces the computational processes and the number of parameters in the input data. Only the most important informative areas remain.

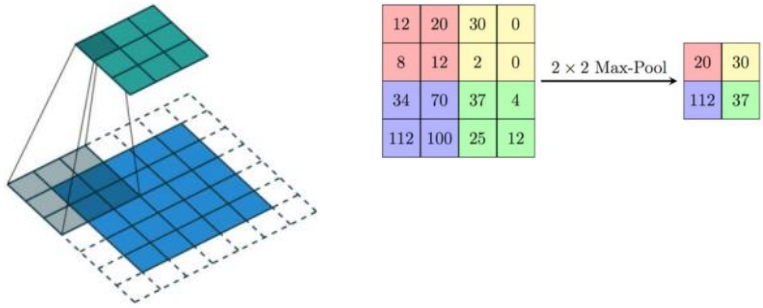

Identifying brain tumors in MRI images.

The neural network uses a dataset of 4253 MRI images collected from several open sources as input data. The data includes two image classes: MRI image with tumor and MRI image without tumor (Picture 3).

All datasets are divided into two parts: training and testing.

Each set consists of images with and without tumor. All 100% data is divided as follows: 80% of the total data is set aside for training the model, and the remaining 20% is set aside for testing. Below is a detailed look at the performance of several neural networks (modeling is done in Python using the Sklearn library).

The hardest part of working with CNNs is creating them. Attempts to implement CNN are not always successful. Similar to CNN, there are many processes involved in deciding the number of layers, filter size, padding type, etc. The solution to all this is to improve the proposed algorithm using a pre-trained model for our image classification.

One of the easiest to understand and build, however one of the most used models today is the VGG16 model.

This model was proposed by the visual geometry group at Oxford and also called the OxfordNet model in their honor.

VGG16 (Picture 4) is an improved AlexNet model, where instead of large filters (11x11 for the first convolutional layer and 5x5 for the second), several 3x3 filters are used that follow each other.

The main principle of VGG architectures is to increase the number of layers using small filters. The developers proved that a 7x7 filter layer is equivalent to three 3x3 layers, just as a 5x5 layer is equivalent to two 3x3 layers, which saves 55% and 22% parameters respectively. Small filters take fewer parameters but this allows them to be processed more efficiently.

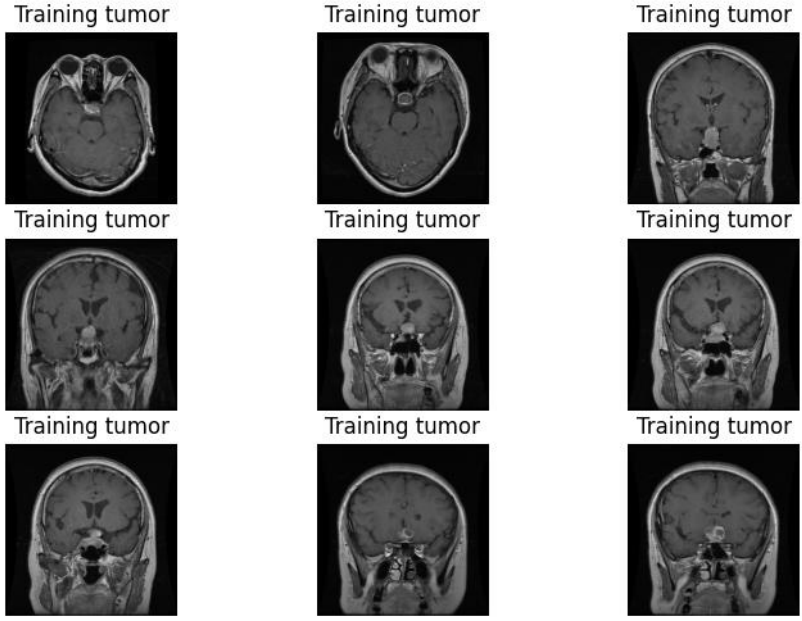

Picture 3. Training information.

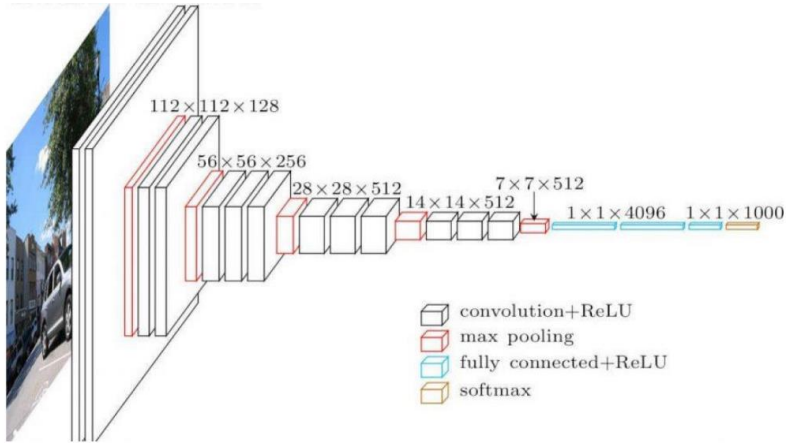

Picture 4. VGG16 architecture.

The article examines the performance of this network for the task method of tumor detection in brain images. Let's calculate the value of F measure for our model. Sklearn has the following handy features: ***sklearn. metrics. classification_report***.

One of the main advantages of a neural network is that it can represent very complex functions.

If activation functions are not used, the output signal will be a linear function with a polynomial of one degree. Although linear equations are easy to solve, they have a limited complexity factor and are therefore less capable of learning complex functional maps from data. Thus, a neural network without an activation function would be a linear regression model with limited capabilities.

The most popular activation functions include:

- **sigmoid** $\sigma = \frac{1}{1+e^{-x}}$ function takes a float number and converts it to a number between 0 and 1. Specifically, large negative numbers become 0, and large positive numbers become 1.

- **Tanh** function x= $\frac{2}{1+e^{-2x}} - 1$compresses a float number into the range [-1, 1]. Its output has a zero center. It can be seen that this is a tanh sigmoid function.

- **Softmax** function creates an output that varies between the values 0 and 1 also the sum of the probabilities is 1. .

- **ReLU (Rectified linear unit)** U (x) = max(0, x) evaluates the function. In other words, activation simply has zero bounds.

- **ELU (Exponential Linear Units) x**= $\begin{cases} a(e^x - 1), x \leq 0 \\ x, \ x > 0 \end{cases}$ where the negative component is modeled using exponential symbols.

Deep learning is particularly well-suited for complex identification applications such as face recognition, text translation and voice recognition [5][6].

The results of the neural network largely depend on the choice of parameters. There is no single general algorithm for their detection, so everything is done by trial and error. To determine the optimal values, it is necessary to implement several different options with several different values.

Let's load VGG16 without classification layers and add our own layers to it:

Flatten. This layer transforms the input data to a lower dimension (For example, (batch_size, 3, 2) → (batch_size, 6)).

Dropout. It is used to avoid the overfitting problem by setting a randomly selected part to zero at each update.

Dense. Receives data from all nodes of the previous layer [9].

BatchNormalization. This layer is used to accelerate deep learning and helps solve the following problem:

- - the signal propagates through the network even if we normalize it at the input, it passes internally;

- - layers, it can be significantly disturbed in both the mathematical expectation and the variance, which will be full of serious differences between different levels of gradients.

Therefore, it is necessary to use stronger regulatory tools which reduces the learning rate. BatchNormalization offers a very simple solution to this problem: normalize the input data in such a way that it has zero mathematical expectation and unit variance. [10].

Usually, a dense layer is added at the end after all the convolutions for image classification. Meanwhile, the input of the dense layer is a 2D array and the output of the convolution layer is a 4D array. Therefore, we need to resize the output signal from the convolution layer into a two-dimensional array. Let's do this by placing a Flatten layer after the Convolution layer.

We flatten the layer by converting the three dimensions of the image to one size. Now we have a 2D array suitable for dense layers [11].

Below are the results of four variants of the neural network model:

The following structure of classification layers was selected for the first model:

Flatten->Dense->BatchNormalization->Dense->Dense->Dropout->Dense

As a result of the training, the following results were achieved:

The structure of classification layers was developed for the second model:

Dropuot->Flatten-> Dropuot->Dense->BatchNormalization->Dense->Dropout->Dense

As a result of the training, the following results were achieved:

The classification layers for the third model are as follows:

Flatten-> Dropuot-> Dense->BatchNormalization->Dense->Dropout->Dense

As a result of the training, the following results were achieved:

The classification layers for the fourth model have the following structure:

Flatten->Dense->BatchNormalization->Dense->Dropout->Dense

As a result of the training, the following results were achieved:

A general comparison of the above results is given in the table below:

Table 1. Comparative results of four modules

	№ 1	**№ 2**	**№ 3**	**№ 4**
F-меры				

In the table, the fourth model showed the best results. Although the accuracy values of the last two models are the same, other indicators are higher for the fourth model. The main decision criterion is the largest obtained F-measure for the fourth model. As a result, it was found that this model is the most successful in identifying tumors in the MRI image of the brain.

Conclusion

Based on this model, a neural network program was created that detects tumors in MRI images of the brain.

The overall result shows that the capabilities of neural networks were studied in the article and as a result of their comparison (VGG16, ResNet34, ResNet152), VGG16 was selected for improvement. Neural network models that detect tumors in brain MRI images have been improved based on test results.

In conclusion, the images were classified according to the presence of tumors on the basis of the work of four developed neural network models and the best one was selected. In the future, the use of neural networks suggests the possibility of software that processes big data quickly and accurately, as well as machines that can see and do things that humans cannot. Neural network research shows many unexplored opportunities in the medical field.

References

Zaynidinov H. , Nurmurodov J. , Qobilov S. Application of Machine Learning Methods for Signal Processing in Piecewise-Polynomial Bases // Proceedings - 9th IEEE International Conference on Information Technology and Nanotechnology, ITNT 2023, 2023

Zaynidinov H. , Singh M. , Tiwary U. S. , Singh D. Lecture Notes in Computer Science (including subseries Lecture Notes in Artificial Intelligence and Lecture Notes in Bioinformatics) 2023, 13741 LNCS, страницы v–vi

Zaynidinov H. , Mallayev O. Parallel Algorithm for Calculating the Learning Processes of an Artificial Neural Network // AIP Conference Proceedingsthis link is disabled, 2022, 2647, 050006 https://doi.org/10. 1063/5. 0104178

Mallayev O. U. Parallellik paradigmasi asosida tibbiy tasvirlarga raqamli ishlov berishning parallel algoritmi// Innovation in technology and science education conference. Volume 2 Issue 11. ISSN 2181-371X

H. Zayniddinov, B. Rakhimov, G. Khalikova, A. Saidov Review and analysis of computer vision algorithms, AIP Conference Proceedingsthis link is disabled, 2023, 2789, 050022

H. Zaynidinov, J. Nurmurodov, S. Qobilov Application of Machine Learning Methods for Signal Processing in Piecewise-Polynomial Bases, Proceedings - 9th IEEE International Conference on Information Technology and Nanotechnology, ITNT 2023, 2023

Neural Network | Machine Learning Tutorial [Электронный ресурс], // URL: https://sci2lab. github.

io/ml_tutorial/neural_network/#CommonActivation-Functions (дата обращения: 13. 01. 2020)

What Is a Neural Network? [Электронный ресурс], 1994-2021 // The MathWorks, Inc, URL: https://www. mathworks. com/discovery/neuralnetwork. html (дата обращения: 05. 03. 2020)

Neurohive. Рутинные задачи с минимальным риском [Электронный ресурс], // URL: https://neurohive. io/ru/novosti/nejronnye-seti-v-medicine/ (20. 05. 2020)

Волчек Ю. А. , Шишко О. Н. , Спиридонова О. С. , Мохорт Т. В. . Положение модели искусственной нейронной сети в медицинских экспертных системах// Juvenis scientia. – 2017. – №. 9.

Как работают слои в Keras, их типы и свойства ~ PythonRu [Электронный ресурс], // URL: https://pythonru. com/biblioteki/sloi-kerasparametry-i-svojstva-keras-5 (дата обращения: 17. 02. 2021)

Глубокое обучение для новичков: тонкая настройка нейронной сети [Электронный ресурс], // URL: https://habr. com/en/company/wunderfund/ blog/315476/ (дата обращения: 19. 02. 2021)

Понимание размерности ввода-вывода в свёрточной нейронной сети [Электронный ресурс], // URL: https://id-lab. ru/posts/developers/ ponimanie- razmernosti-vvoda-vyvoda-v-svyortochnoj-nejronnoj-seti-keras/ (дата обращения: 10. 04. 2021

EVOLUTION OF COGNITIVE TECHNOLOGIES: A COMPREHENSIVE EXPLORATION

Dilfuza GANIKHODJAYEVA

ganihodjayeva@mail. ru

Annotation

Cognitive technologies have emerged as a transformative force in various fields, revolutionizing the way we process information and make decisions. This article delves into the evolution, applications and impact of cognitive technologies, highlighting their growing significance in our increasingly digital and data-driven world. Through a thorough literature review, analysis of methodologies, examination of results and critical evaluation, we aim to provide a comprehensive understanding of the current state of cognitive technologies and their potential for shaping the future. The primary mechanism for managing production in a market-oriented setting is the investment mechanism. Balancing the economy through government investments in relevant sectors is achieved without forcibly altering the goals of the structural elements within the system. This gives rise to the concept of investment management, which is essentially the state's management of market production through investments. It's essential to distinguish this concept from the idea of investment management. Investment management aims to maximize profits from invested resources (financial or material) and selects investment projects that meet this objective, often within minimal timeframes. These are the goals and tasks of the structural elements within a market economic system. Investment management in a democratic state pursues social objectives, and some of its investment projects may be unprofitable from the perspective of a particular element of the structure while simultaneously being necessary to achieve the overarching goal. They provide timely and accurate responses, addressing queries and issues with remarkable precision. Businesses experience heightened customer satisfaction, reduced response times and cost savings. Real-world data and case studies presented here bear testament to the tangible benefits reaped by organizations embracing cognitive technologies for customer service. The advent of autonomous vehicles signifies a monumental shift in the transportation industry. In this section, we unravel the intricate role played by machine learning algorithms in enabling self-driving cars. Empirical evidence showcases how these technologies are revolutionizing transportation by enhancing safety, efficiency and environmental sustainability. From lane-keeping systems to adaptive cruise control, the results elucidate how cognitive

technologies are paving the way for a future where human intervention in transportation is minimized. The medical realm once again takes center stage as we delve into the impact of cognitive technologies on diagnostic tools. The empirical data in this section emphasizes how these technologies have elevated diagnostic accuracy to unprecedented levels. From radiology to pathology, cognitive technologies aid healthcare professionals in making faster and more precise diagnoses. The real-world cases depicted here illuminate how these technologies are augmenting medical expertise, potentially saving lives in the process. Within the financial and cybersecurity domains, cognitive technologies serve as formidable sentinels. In this section, we explore how these technologies have fortified fraud detection systems and systemic analysis. Moreover, cognitive technologies facilitate risk assessmentand customer service, enhancing the overall efficiency and security of financial transactions. The tangible outcomes and measurable impacts detailed here underscore the significant role played by cognitive technologies in the financial world. Cognitive technologies, fortified with natural language processing capabilities. The structural elements of a market economic system typically have a different goal.

Key-words

History of cognitive technologies, artificial intelligence (AI), machine learning, natural language processing, computer vision, ethical considerations, data collection, data preprocessing, algorithm selection, model training, supervised learning, unsupervised learning, reinforcement learning, responsible AI, healthcare, financial institutions, customer service, autonomous vehicles, diagnostic tools, fraud detection, chatbots, responsible development, transparency, collaboration, innovation, personalized treatment, AI-driven creativity tools.

Introduction

In an era marked by unprecedented technological advancements, cognitive technologies have taken center stage, reshaping the landscape of industries, from healthcare and finance to education and manufacturing. These technologies, inspired by human cognition, encompass a wide array of capabilities such as natural language processing, machine learning and computer vision, enabling machines to mimic human intelligence and perform complex tasks. This article explores the evolution of cognitive technologies, their diverse applications, the methodologies employed in their development, the results they have yielded and their implications for the future.

Literature review

The Literature Review section of our exploration into the evolution of cognitive technologies is akin to unraveling a rich historical tapestry—one that traces the development of these technologies from their nascent origins to their contemporary prominence. In this journey through time, we unearth the milestones and pivotal moments that have shaped the landscape of cognitive technologies and we delve into the profound influence of artificial intelligence (AI) on this transformative field.

History of cognitive technologies. Our voyage commences with a meticulous exploration of the historical underpinnings of cognitive technologies. The narrative unfolds as we step back to the mid-20th century, a time when visionary thinkers sowed the seeds of AI. This period saw the birth of the first AI programs and the landmark Dartmouth Workshop in 1956, which marked the emergence of AI as a distinct discipline. We delve into the formative years when AI systems relied heavily on rule-based expert systems and symbolic reasoning to emulate human cognition.

Notable figures like Alan Turing, renowned for his pioneering work on computation and the Turing Test and John McCarthy, who coined the term "artificial intelligence" and was a central figure in early AI research, come into focus. These luminaries laid the foundation for AI's ambitious quest to replicate human intelligence. We examine the ebbs and flows in the field, including the formidable challenges faced during the AI winter—a period of reduced interest and funding in AI research—and its subsequent renaissance, ignited by the resurgence of machine learning and neural networks.

Artificial intelligence (AI). As we continue our journey, AI emerges as the overarching domain that envelops cognitive technologies. Our exploration of AI's core principles deepens, encompassing symbolic reasoning, knowledge representation and problem-solving. We navigate through the philosophical and conceptual landscapes, considering milestones such as the Turing Test, which sought to gauge machine intelligence and the relentless pursuit of achieving machine cognition.

The narrative extends to the dichotomy of narrow or weak AI, designed for specific tasks and the elusive goal of general or strong AI, with capabilities akin to human intelligence. The challenges associated with realizing Artificial General Intelligence (AGI) loom large, inviting reflection on the ethical and existential dimensions of this pursuit.

Machine learning. A pivotal segment of our historical expedition unveils the intricate world of machine learning—a cornerstone subfield of AI central to the development and capabilities of cognitive technologies.

We dissect the fundamental paradigms of supervised learning, unsupervised learning and reinforcement learning, providing clarity on how machines acquire knowledge from data.

Our exploration extends through the canals of machine learning history, from Arthur Samuel's pioneering introduction of learning from data to contemporary breakthroughs in neural networks and deep learning. We encounter the transformative development of backpropagation and delve into the contributions of visionaries like Tom Mitchell and Geoffrey Hinton, who reshaped the landscape of machine learning.

The classification and typology of machine learning algorithms, which form the bedrock of cognitive technologies, receive in-depth scrutiny. Through this comprehensive journey, readers emerge with a profound understanding of the critical role machine learning plays in the evolution of cognitive technologies. Here we have embarked on a historical odyssey — a journey that lays the groundwork for comprehending the intricate tapestry of cognitive technologies. It is within this historical context that we embark on a deeper exploration of the applications, methodologies, results and implications that shape the contemporary landscape of cognitive technologies, marking our way forward in this comprehensive exploration.

Integration in agricluture sector

The agriculture sector has long been an essential pillar of global economies, providing sustenance and livelihoods to billions of people. However, with the challenges posed by climate change, population growth, and the need for sustainable practices, the agricultural landscape is rapidly evolving. Cognitive technologies are playing a pivotal role in this transformation, enabling farmers and stakeholders to make informed decisions, optimize resources, and increase productivity.

Data-Driven Agriculture. At the heart of cognitive technologies impact on agriculture lies data. Farms generate an immense volume of data daily, from weather conditions and soil quality to crop health and machinery performance. Integrating this data through advanced sensors and Internet of Things (IoT) devices is revolutionizing farming practices. Cognitive technologies process this data in real-time, offering insights that drive decision-making. For instance, a farmer can receive alerts about soil moisture levels and deploy irrigation precisely when and where needed, conserving water resources.

Precision Agriculture. The concept of precision agriculture has gained prominence with cognitive technologies. It involves the precise management of resources, such as water, fertilizers and pesticides, to optimize crop yield while minimizing waste. Machine learning algorithms analyze historical data to predict the ideal conditions for planting, harvesting and pest control. This approach not only boosts efficiency but also reduces the environmental impact of agriculture.

Automation and Robotics. Integration with cognitive technologies has given rise to autonomous farming machinery and robotic solutions. These technologies can perform tasks such as planting, harvesting and even sorting produce with remarkable precision. Automated drones equipped with cameras and sensors monitor crop health and can detect early signs of disease or stress. Robotics not only enhance productivity but also alleviate the labor shortage often faced by the agricultural sector.

Supply Chain Management. Cognitive technologies are transforming the entire agricultural supply chain. From tracking the origin of food products through blockchain to predicting demand patterns and optimizing transportation routes, these technologies ensure the efficient flow of agricultural goods. Farmers can connect directly with consumers through digital platforms, reducing the need for intermediaries and ensuring fairer prices.

Climate Resilience. With climate change leading to increasingly unpredictable weather patterns, cognitive technologies offer farmers tools for resilience. Advanced weather forecasting models provide accurate predictions, enabling farmers to adjust planting schedules and protect crops from extreme conditions. Furthermore, climate data helps in adapting farming practices to changing climates, such as switching to drought-resistant crop varieties.

Knowledge Sharing. Integration extends beyond individual farms. Cognitive technologies facilitate knowledge sharing within agricultural communities. Farmers can access a wealth of information, including best practices, market trends, and pest management strategies through digital platforms and mobile apps. This democratization of knowledge empowers farmers, especially in remote regions, to make informed decisions.

Environmental Conservation. Cognitive technologies enable sustainable agricultural practices. By monitoring soil health, biodiversity, and carbon sequestration, farmers can adopt regenerative farming techniques that promote soil health and reduce greenhouse gas emissions. These technologies are aligning agriculture with environmental conservation goals.

Market Access and Traceability. Cognitive technologies offer farmers unprecedented access to markets and enhanced traceability. Digital platforms connect farmers directly with consumers, restaurants and retailers. Farmers can showcase their produce, set prices and even arrange for doorstep deliveries. The transparency enabled by blockchain technology ensures that consumers have access to reliable information about the origin and quality of the products they purchase. This fosters trust and encourages the growth of local and sustainable agriculture.

Resource Management. Efficient resource management is at the core of sustainable agriculture. Cognitive technologies provide insights into resource utilization. For instance, using satellite imagery and drones, farmers can assess crop health and nutrient requirements with high precision. This data-driven approach optimizes fertilizer use, reducing excess runoff that can harm water bodies. Similarly, AI-driven pest monitoring allows for targeted interventions, reducing the need for chemical pesticides.

Crop Disease Detection: Timely detection of crop diseases is critical to preventing widespread outbreaks. Cognitive technologies can analyze images of plants to identify early signs of disease or stress. These systems use machine learning algorithms to recognize patterns in leaf discoloration, wilting, or other indicators of plant health. By spotting issues before they become severe, farmers can take corrective measures and protect their harvests.

Data-Backed Decision-Making. In modern agriculture, every decision is backed by data. Farmers have access to comprehensive information about their operations. They can track the performance of specific crop varieties, evaluate the effectiveness of different irrigation methods and assess the financial implications of various strategies. This data-backed decision-making empowers farmers to continuously improve their practices.

Financial Efficiency. Cognitive technologies are enhancing the financial efficiency of agriculture. Farmers can access digital financial services, including loans and insurance, tailored to their specific needs. Advanced risk assessment models use farm data to determine eligibility and offer competitive rates. This financial inclusion is particularly valuable for smallholder farmers who previously lacked access to formal financial institutions.

Remote Monitoring. One of the key advantages of cognitive technologies is remote monitoring. Farmers can keep a close eye on their operations from anywhere, using smartphones or computers. Whether

it's checking on livestock, monitoring irrigation systems, or reviewing drone-collected data, remote monitoring ensures that farmers can respond promptly to any emerging issues.

Education and Training. Cognitive technologies are democratizing education and training in agriculture. Online courses and tutorials are readily available, covering a wide range of topics from organic farming to advanced machinery operation. Farmers can upskill and stay informed about the latest developments in agriculture without leaving their farms.

Environmental Impact Assessment. Cognitive technologies are instrumental in assessing and mitigating the environmental impact of agricultural activities. By collecting data on factors such as soil erosion, water quality, and biodiversity, farmers can make informed decisions to minimize their ecological footprint. Sustainable land management practices are increasingly supported by AI-driven environmental impact assessments.

Global Collaboration, The integration of cognitive technologies in agriculture has fostered global collaboration. Researchers, scientists, and farmers from different parts of the world can collaborate on projects related to crop improvement, pest control, and sustainable practices. This sharing of knowledge and expertise accelerates progress in addressing global food security challenges.

Methodology

In our quest to comprehensively explore the evolution of cognitive technologies, the Methodology section stands as a pivotal juncture, where we pull back the curtain to unveil the inner workings of their development. Here, we dissect the systematic approaches, strategies and techniques employed by researchers, engineers and data scientists to craft the remarkable cognitive technologies that have transformed our world.

Data Collection. Our methodological journey commences with the crucial phase of data collection—an essential prerequisite for the development of cognitive technologies. We scrutinize the intricate processes and methodologies employed to gather vast and diverse datasets. Researchers scour the digital landscape, harnessing structured and unstructured data from a plethora of sources. This includes everything from text, images and videos to sensor data, social media feeds, and more. The meticulousness of this process ensures the quality, quantity and diversity of data, a cornerstone for the robust training of cognitive models.

Data Preprocessing. Once collected, data undergoes a rigorous phase of preprocessing. In this step, the raw data is cleaned, transformed and structured to prepare it for analysis, and model training. Noise is eliminated, missing values are imputed and outliers are addressed. Text data undergoes tokenization, stemming and vectorization. Image data may be resized and standardized. This preprocessing ensures that the data is in a format conducive to the subsequent phases of development.

Algorithm Selection. With pristine data at their disposal, developers face the critical decision of algorithm selection. The choice of algorithm hinges on the nature of the cognitive task at hand. In computer vision, convolutional neural networks (CNNs) prove indispensable for image recognition. The methodology involves a judicious selection of algorithms that align with the specific task's objectives and requirements.

Model Training. At the heart of cognitive technology development lies the phase of model training. Machine learning models are meticulously crafted and fine-tuned. Supervised learning techniques leverage labeled data, enabling models to recognize patterns and make predictions. Unsupervised learning methods uncover latent structures within data, facilitating clustering and dimensionality reduction. Reinforcement learning, meanwhile, fosters autonomous decision-making through trial and error. It is in this phase that cognitive models "learn" and adapt, evolving to meet the demands of their intended applications.

Responsible AI and Ethical Considerations. Ethical considerations form an integral part of the methodology section. Developers grapple with the ethical implications of their work, ranging from data privacy and fairness to interpretability and accountability. They strive for responsible AI by addressing issues of bias in training data and algorithmic decision-making. Ethical guidelines and frameworks are adhered to, ensuring that cognitive technologies are developed and deployed in a manner that aligns with societal values and expectations.

It underscores the importance of responsible AI in harnessing the full potential of these technologies. As we progress, this methodological foundation serves as the crucible for the results, insights and implications that emerge in the subsequent sections of our comprehensive exploration.

Mathematical model

The formulas further illustrate the diverse range of mathematical models and algorithms that can be utilized in the study of cognitive technologies:

-Linear Regression Equation: $y = mx + b$. This equation represents a simple linear regression model, where 'y' is the dependent variable, 'x' is the independent variable, 'm' is the slope, and 'b' is the y-intercept. This equation could be used to analyze the relationship between certain cognitive technology performance metrics and other factors.

-Logistic Regression Equation: $p = 1 / (1 + e^{(-z)})$. This equation represents the logistic regression model, where 'p' is the probability of a binary outcome, 'e' is the mathematical constant, and 'z' is a linear combination of predictor variables. Logistic regression is commonly used in cognitive technologies to model binary classification problems.

-Neural Network Activation Function: $f(x) = 1 / (1 + e^{(-x)})$. This equation represents the sigmoid activation function commonly used in neural networks. 'f(x)' denotes the output of the activation function, and 'x' represents the input to the function. This formula helps simulate the behavior of artificial neurons in cognitive technologies.

-Reinforcement Learning Equation: $Q(s, a) = Q(s, a) + \alpha * (r + \gamma * \max(Q(s', a')) - Q(s, a))$. This equation represents the update rule for the Q-learning algorithm, a popular reinforcement learning technique. 'Q(s, a)' represents the estimated value of taking action 'a' in state 's'. 'r' is the immediate reward received, 'α' is the learning rate and 'γ' is the discount factor. This formula helps update the Q-values in cognitive technologies to improve decision-making capabilities.

-Support Vector Machine (SVM) Classification: $f(x) = sign(w^T * x + b)$. This equation represents the decision function of a Support Vector Machine (SVM) classifier. 'f(x)' denotes the predicted class label, 'w' is the weight vector, 'x' represents the input features, and 'b' is the bias term. SVMs are commonly used in cognitive technologies for classification tasks.

-Deep Learning Convolutional Neural Network (CNN) Output Calculation: $y = W * \max(0, W * x + b) + b$. This equation represents the output calculation of a Convolutional Neural Network (CNN) in deep learning. 'y' represents the predicted output, 'W' denotes the weight matrix, 'x' is the input data, and 'b' represents the bias term. CNNs are widely used in cognitive technologies for image and pattern recognition tasks.

-K-means Clustering Algorithm: $\min J = \Sigma ||x - \mu_k||^2$. This equation represents the objective function of the K-means clustering algorithm. 'J' represents the total squared distance between data points 'x' and their corresponding cluster centroids 'μ_k'. K-means clustering is commonly used in cognitive technologies for grouping similar data points into clusters.

-Reinforcement Learning Policy Gradient: $\Delta\theta = \alpha * \nabla_\theta \log(\pi(a|s)) * Q(s, a)$.

This equation represents the update rule for the policy gradient algorithm in reinforcement learning. 'Δθ' denotes the change in the policy parameters, 'α' is the learning rate, '∇_θ' represents the gradient with respect to the policy parameters, 'log(π(a|s))' is the logarithm of the policy probability, and 'Q(s, a)' represents the estimated action-value function. Policy gradient methods are used in cognitive technologies to learn policies for optimal decision-making.

Results

In our relentless pursuit to comprehensively explore the evolution of cognitive technologies, we arrive at the Results section—a pivotal juncture where the profound impact and transformative capabilities of these technologies are unveiled. This is the realm where empirical evidence and practical applications converge to illustrate how cognitive technologies have redefined industries, enhanced human lives and reshaped our digital landscape.

Healthcare. The healthcare sector stands as a beacon of transformation under the influence of cognitive technologies. In this Results section, we spotlight the remarkable strides made in medical diagnoses and treatment. Cognitive technologies, armed with immense data-processing capabilities and pattern recognition prowess, have become invaluable assets in the hands of medical professionals. They facilitate the early detection of diseases, aid in personalized treatment plans, and expedite drug discovery processes. The real-world success stories and empirical data in this section bear witness to the remarkable advancements that have redefined the healthcare landscape.

Financial Institutions. Cognitive technologies have not merely touched but revolutionized the financial sector. This section dives into the impressive applications within financial institutions, shedding light on how these technologies are pivotal in optimizing operations. Through robust algorithms and predictive analytics, they enable fraud detection systems to identify suspicious activities in real time, safeguarding the

financial ecosystem. Moreover, cognitive technologies facilitate risk assessment, portfolio management, and customer service, enhancing the overall efficiency and security of financial transactions. The tangible outcomes and measurable impacts detailed here underscore the significant role played by cognitive technologies in the financial world.

Customer Service. Cognitive technologies, fortified with natural language processing capabilities, have transformed customer interactions. They provide timely and accurate responses, addressing queries and issues with remarkable precision. Businesses experience heightened customer satisfaction, reduced response times and cost savings. Real-world data and case studies presented here bear testament to the tangible benefits reaped by organizations embracing cognitive technologies for customer service.

Autonomous Vehicles. The advent of autonomous vehicles signifies a monumental shift in the transportation industry. In this section, we unravel the intricate role played by machine learning algorithms in enabling self-driving cars. Empirical evidence showcases how these technologies are revolutionizing transportation by enhancing safety, efficiency and environmental sustainability. From lane-keeping systems to adaptive cruise control, the results elucidate how cognitive technologies are paving the way for a future where human intervention in transportation is minimized.

Diagnostic Tools. The medical realm once again takes center stage as we delve into the impact of cognitive technologies on diagnostic tools. The empirical data in this section emphasizes how these technologies have elevated diagnostic accuracy to unprecedented levels. From radiology to pathology, cognitive technologies aid healthcare professionals in making faster and more precise diagnoses. The real-world cases depicted here illuminate how these technologies are augmenting medical expertise, potentially saving lives in the process.

Fraud Detection. Within the financial and cybersecurity domains, cognitive technologies serve as formidable sentinels. In this section, we explore how these technologies have fortified fraud detection systems. By analyzing vast datasets in real-time, they discern unusual patterns and behaviors, promptly identifying fraudulent activities. The empirical results showcased here demonstrate how cognitive technologies are instrumental in safeguarding financial assets and digital landscapes.

Chatbots. Cognitive technologies equipped with natural language processing abilities empower chatbots to engage with users in natural and context-aware conversations. The data-backed examples in this section

reveal how chatbots are enhancing customer support, providing timely assistance and streamlining interactions across various industries.

We bear witness to the tangible outcomes, real-world applications, and transformative potential of cognitive technologies. Through empirical evidence and practical illustrations, we comprehend how these technologies are not just promising innovations but tangible forces reshaping industries and augmenting human capabilities. The insights gleaned from this section provide a compelling testament to the evolutionary trajectory of cognitive technologies and their profound impact on our digital world.

Conclusion

The paramount importance of responsible development resounds as a central theme in our exploration. As cognitive technologies continue to shape our world, the need for ethical consideration and careful craftsmanship becomes increasingly evident. It underscores the necessity of embedding ethical frameworks, transparency and accountability into the fabric of cognitive technology development. The narratives here highlight the imperative of balancing innovation with ethical consciousness, ensuring that these technologies are harnessed for the greater good.

Another key theme that emerges is transparency—a hallmark of trustworthy cognitive technologies. Transparency is not just a buzzword but an enduring principle that demands clarity in how these technologies operate. Here elucidates how transparency fosters trust among users, regulators and stakeholders. It underscores the significance of making the workings of cognitive technologies more comprehensible, allowing users to grasp the "how" and "why" behind their decisions. The call for transparency resonates as an invitation for open dialogue and collaboration in the development and deployment of these technologies.

The ethical considerations that underpin our exploration resurface here, resonating as a clarion call for an ongoing conversation. There acknowledges the multifaceted ethical dilemmas posed by cognitive technologies, from issues of bias and fairness to privacy and accountability. It emphasizes the necessity of ethical AI principles that guide the responsible use of these technologies. Furthermore, it calls for interdisciplinary collaboration, involving technologists, ethicists, policymakers and society at large in shaping the ethical contours of cognitive technology.

Collaboration emerges as a vital thread in the fabric of our exploration. There underscores the collective responsibility shared by industry, academia and government in the development, and oversight of cognitive technologies. It underscores the value of interdisciplinary collaboration—a convergence of expertise from diverse fields—as a means to navigate the complex terrain of cognitive technology. The synergy between technologists, ethicists, social scientists and policymakers is seen as essential in charting a responsible and innovative path forward.

Innovation, the lifeblood of cognitive technologies, permeates the section. It celebrates the spirit of relentless innovation that has propelled these technologies from their inception to their current transformative capabilities. However, also poses a forward-looking challenge. It encourages us to envision a future where cognitive technologies extend beyond their current boundaries, where they become not just tools of automation but catalysts for creativity, innovation and human-machine collaboration. The call to harness cognitive technologies to augment human creativity and problem-solving capacities reverberates as a beacon guiding us forward.

Finally, there casts a forward gaze towards the horizon of future possibilities. It invites us to contemplate the uncharted territories awaiting exploration, the novel applications poised to emerge, and the transformative potential of cognitive technologies on the cusp of realization. It inspires us to envision a world where cognitive technologies facilitate personalized treatment in healthcare, foster AI-driven creativity tools in the arts and ensure that responsible AI becomes the standard, not the exception.

As we bid farewell to this comprehensive exploration of the evolution of cognitive technologies, there serves as a nexus—a point of convergence for the overarching themes that have permeated our journey. It beckons us to continue our exploration, to engage in the ongoing dialogue surrounding these technologies and to chart a course where the responsible development and ethical deployment of cognitive technologies are aligned with the aspirations of a brighter and more innovative future. It is a journey that holds the promise of transformative possibilities, ethical considerations and responsible innovation on the horizon.

REFERENCES

Chollet, F. (2017). "Xception: Deep Learning with Depthwise Separable Convolutions. " Proceedings of the IEEE conference on computer vision and pattern recognition.

Silver, D., Huang, A., Maddison, C. J., Guez, A., Sifre, L., van den Driessche, G., ... & Hassabis, D. (2016). "Mastering the game of Go with deep neural networks and tree search".

Brynjolfsson, E., & McAfee, A. (2014). "The second machine age: Work, progress, and prosperity in a time of brilliant technologies." W. W. Norton & Company.

Bostrom, N. (2014). "Superintelligence: Paths, dangers, strategies." Oxford University Press.

Goodfellow, I., Bengio, Y., Courville, A., & Bengio, Y. (2016). "Deep learning." MIT press Cambridge.

Kaelbling, L. P., Littman, M. L., & Moore, A. W. (1996). "Reinforcement learning: A survey." Journal of Artificial Intelligence Research.

Amodei, D., Olah, C., Steinhardt, J., Christiano, P., Schulman, J., & Mane, D. (2016). "Concrete problems in AI safety".

SHAXSNI TANIB OLUVCHI BIOMETRIK TIZIMLAR

Temirov Zavqiddin Xusen o'g'li

Annotatsiya

Ushbu maqolada shaxsni identifikatsiyalovchi biometrik tizimlarda ko‘p faktorli biometrik tizimnig tadbiqi taklif qilingan. Xavfsizlik – har kuni biz to‘qnashadigan hayotimizning jihati eshikni qulflaymiz, qimmatbaho narsalarni begona ko‘zlardan berkitamiz va hamyonni duch kelgan joyda qoldirmaymiz. Bu "raqamli dunyoga" ham rasm bo‘lishi shart, chunki har bir foydalanuvchining kompyuteri qaroqchi hujumi ob’ekti bo‘lishi mumkin. Hozirgi kunda butun dunyo mamlakatlarida axborotni muhofaza qilish davlat tizimining tashkiliy asoslari va vazifalarini o‘rganish, axborot xavfsizligi va ma’lumotlarni muhofaza qilish sohasidagi xalqaro tajriba, axborot xavfsizligini ta’minlashning usul va vositalari hamda ma’lumotlarni muhofaza qilishning kompleks tizimlarini yaratish, shaxs, jamiyat va davlatning axborot xavfsizligi, davlat organlarining axborot xavfsizligini ta’minlash sohasidagi asosiy faoliyat yo‘nalishlari, axborot xavfsizligining obyektlari, tahdidlar va ularning manbalari, axborotlarni kriptografik va texnik himoyalash asoslari, axborotlarni muhofaza qilishning tashkiliy chora-tadbirlarini ishlab chiqish keng yo’lga qo’yilgan va buni takomillashtirish bo’yicha qator ishlar qilinmoqda. Taklif etilgan ko‘p faktorli biometrik texnologiyalarni tasniflashda, ishlatiluvchi biometrik alomatlar turi bo’yicha, biometrik tizimlar ikki guruhga ajratilib olindi. Biometrik parametrlardan ko‘plab sohalarda xavfsizlikni ta'minlash maqsadida foydalanilib kelinmoqda. Mobil qurilmalarda turli biometrik parametrlardan autentifikasiyalash jarayonida foydalanilishi, ulardan mobayl bankingda autentifikasiyalashda ham foydalanish imkoniyati keltirib chiqardi. Shaxsni aniqlashning yuqori ishonchliligini ta'minlovchi biometrik texnologiyalarining xarakteristikalari ko‘rib chiqilgan. Xavfsizlik nuqtai nazaridan yuqorida keltirilganlarning har biri o’ziga xos masalalarni yechishga imkon beradi. Shu sababli autentifikatsiya jarayonlari va protokollari amalda faol ishlatiladi. Shu bilan bir qatorda ta’kidlash lozimki, nullik bilim bilan isbotlash xususiyatiga ega bo’lgan autentifikatsiyaga qiziqish amaliy xarakterga nisbatan ko’proq nazariy xarakterga ega. Balkim, yaqin kelajakda ulardan axborot almashinuvini himoyalashda faol foydalanishlari mumkin. Autentifikatsiya protokollariga bo’ladigan asosiy hujumlar quyidagilar: - maskarad (impersonation). Foydalanuvchi o’zini boshqa shaxs deb ko’rsatishga urinib, u shaxs tarafidan xarakatlarning imkoniyatlariga va imtiyozlariga ega bo’lishni mo’ljallaydi; autentifikatsiya almashinuvi tarafini almashtirib qo’yish (interleaving attack

Kalit so‘zlar: *Biometriya, verifikasiya, identifikasiya, autentifikatsiya*.

PERSONAL IDENTIFICATION BIOMETRIC SYSTEMS

Abstract

In this article, the application of a multi-factor biometric system in biometric systems for personal identification is proposed. Security is an aspect of our lives that we face every day. This must be a picture for the "digital world", because every user's computer can be the object of a pirate attack. Currently, studying the organizational foundations and tasks of the state system of information protection in the countries of the world, international experience in the field of information security and data protection, methods and means of ensuring information security, and creating complex systems of data protection, individuals, information security of society and the state, the main activities of state bodies in the field of ensuring information security, objects of information security, threats and their sources, the basics of cryptographic and technical protection of information, the development of organizational measures for information protection. and a number of things are being done to improve it. When classifying the proposed multi-factor biometric technologies, biometric systems were divided into two groups according to the type of biometric signs used. Biometric parameters are used in many fields to ensure security. The use of various biometric parameters in the authentication process on mobile devices has created the possibility of using them for authentication in mobile banking. The characteristics of biometric technologies that ensure high reliability of identity identification are considered. For security reasons, each of the above allows you to solve specific issues. For this reason, authentication processes and protocols are actively used in practice. Alternatively, it should be noted that the interest in authentication, which has the property of proving zero with knowledge, is more theoretical in nature than practical. Balkim, in the near future, can actively use them in the protection of information exchange. The main attacks on authentication protocols are: - masquerade (impersonation). In an attempt to make the user pretend to be another person, he or she intends to have access to the capabilities and privileges of actions from the person's side; replacing the authentication exchange side (interleaving attack

Keywords: *Biometrics, verification, identification, authentication*.

Kirish. Axborot xavfsizligi sohasiga muvofiq biometriya (ingl. biometrics) deganda inson shaxsiyatini, uning fiziologik va xatti harakat xarakteristikalari bo‘yicha, avtomatik tarzda identifikasiyalash va tasdiqlash usulini ifodalovchi bilim sohasi tushuniladi. Oldingi asrning 90-yillarida biometrik tizimlardan asosan harbiy ob'ektlarni va ayniqsa

muhim tijoriy axborotni himoyalashda foydalanilgan bo‘lsa, hozirda ayroportlar, yirik savdo markazlari, ko‘pgina kompaniya ofislari foydalanishning biometrik tizimlari bilan jihozlangan. Extiyojning ortishi ushbu sohadagi tadqiqotlarni rag‘batlantirib, yangi texnologiyalar va qurilmalarning paydo bo‘lishiga olib keldi.

Foydalanuvchilarni identifikatsiya va autentifikatsiyadan o’tkazish asosan tizimdan foydalanishga ruxsat berish uchun amalga oshiriladi. Ma’lumotlarni uzatish kanallarida himoyalashda sub’ektlarning o’zaro autentifikatsiyasi, ya’ni aloqa kanallari orqali bog’lanadigan sub’ektlar haqiqiyligining o’zaro tasdig’i bajarilishi shart.

Xavfsizlik nuqtai nazaridan yuqorida keltirilganlarning har biri o’ziga xos masalalarni yechishga imkon beradi. Shu sababli autentifikatsiya jarayonlari va protokollari amalda faol ishlatiladi. Shu bilan bir qatorda ta’kidlash lozimki, nullik bilim bilan isbotlash xususiyatiga ega bo’lgan autentifikatsiyaga qiziqish amaliy xarakterga nisbatan ko’proq nazariy xarakterga ega. Balkim, yaqin kelajakda ulardan axborot almashinuvini himoyalashda faol foydalanishlari mumkin. Autentifikatsiya protokollariga bo’ladigan asosiy hujumlar quyidagilar: - maskarad (impersonation). Foydalanuvchi o’zini boshqa shaxs deb ko’rsatishga urinib, u shaxs tarafidan xarakatlarning imkoniyatlariga va imtiyozlariga ega bo’lishni mo’ljallaydi; autentifikatsiya almashinuvi tarafini almashtirib qo’yish (interleaving attack). Niyati buzuq odam ushbu hujum mobaynida ikki taraf orasidagi autenfikatsion almashinish jarayonida trafikni modifikatsiyalash niyatida qatnashadi. Almashtirib qo’yishning quyidagi xili mavjud: ikkita foydalanuvchi o’rtasidagi autentifikatsiya muvaffaqiyatli o’tib, ulanish o’rnatilganidan so’ng buzg’unchi foydalanuvchilardan birini chiqarib tashlab, uning nomidan ishni davom ettiradi;

-takroriy uzatish (replay attack). Foydalanuvchilarning biri tomonidan autentifikatsiya ma’lumotlari takroran uzatiladi;

-uzatishni qaytarish (reflection attak). Oldingi hujum variantlaridan biri bo’lib, hujum mobaynida niyati buzuq odam protokolning ushbu sessiya doirasida ushlab qolingan axborotni orqaga qaytaradi.

-majburiy kechikish (forsed delay). Niyati buzuq odam qandaydir ma’lumotni ushlab qolib, biror vaqtdan so’ng uzatadi. autentifikatsiya trafigini ushlab qolib, uzoq muddatli kriptografik kalitlar xususidagi axborotni olishga urinadi. Yuqorida keltirilgan hujumlarni bartaraf qilish uchun autentifikatsiya protokollarini qurishda quyidagi usullardan foydalaniladi: -“so’rov–javob”, vaqt belgilari, tasodifiy sonlar, indentifikatorlar, raqamli imzolar kabi mexanizmlardan foydalanish;

- autentifikatsiya natijasini foydalanuvchilarning tizim doirasidagi keyingi harakatlariga bog'lash. Bunday misol yondashishga tariqasida autentifikatsiya jarayonida foydalanuvchilarning keyingi o'zaro aloqalarida ishlatiluvchi maxfiy seans kalitlarini almashishni ko'rsatish mumkin;

-aloqaning o'rnatilgan seansi doirasida autentifikatsiya muolajasini vaqti-vaqti bilan bajarib turish va h. Autentifikatsiya protokollarini taqqoslashda va tanlashda quyidagi xarakteristikalarni hisobga olish zarur:

-o`zaro autentifikatsiyaning mavjudligi. Ushbu xususiyat autentifikatsion almashinuv taraflari o`rtasida ikki yoqlama autentifikatsiyaning zarurligini aks ettiradi;

-hisoblash samaradorligi. Protokolni bajarishda zarur bo`lgan amallar

soni;

-kommunikatsion samaradorlik. Ushbu xususiyat autentifikatsiyani bajarish uchun zarur bo`lgan xabar soni va uzunligini aks ettiradi;

-uchinchi tarafning mavjudligi. Uchinchi tarafga misol tariqasida simmetrik kalitlarni taqsimlovchi ishonchli serverni yoki ochiq kalitlarni taqsimlash uchun sertifikatlar daraxtini amalga oshiruvchi serverni ko`rsatish mumkin;

-xavfsizlik kafolati asosi. Misol sifatida nullik bilim bilan isbotlash xususiyatiga ega bo`lgan protokollarni ko`rsatish mumkin;

-sirni saqlash. Jiddiy kalitli axborotni saqlash usuli ko`zda tutiladi.

Autentifikatsiya jarayoni quyidagi xizmatlar uchun qo'llaniladi:

Asosiy qism. Biometrik parametrlarga asoslangan autentifikasiyalash usuli foydalanishga qulay bo'lib, unda esdan chiqarish yoki har doim birga olib yurish kabi muammolar mavjud emasligi sababli, hozirda keng foydalanilib kelinmoqda. Xususan, mobil qurilmalarda biometrik xususiyatlardan foydalanish orqali olinadigan daromadning yillar bo'yicha o'sishi quyidagi 1 - rasmda keltirilgan [5].

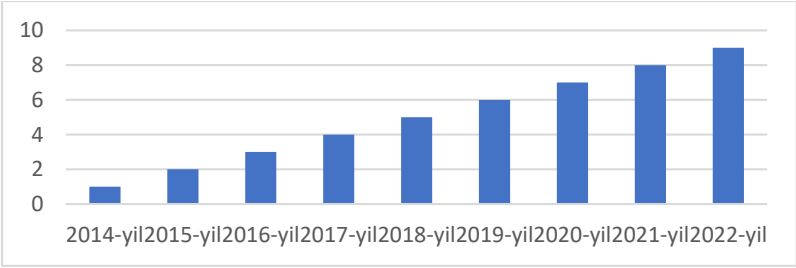

1 - rasm. Mobil qurilmalarda biometrik texnologiyalar foydasidan olinadigan daromadning yillar bo‘yicha o‘zgarishi

Ushbu statistik ma'lumotlardan ko‘rish mumkinki biometrik parametrlarga asoslangan autentifikasiyalash usullariga asoslangan vositalar miqdorining keyingi yillarda ortishi kuzatilmoqda. Biometrik parametrlardan ko‘plab sohalarda xavfsizlikni ta'minlash maqsadida foydalanilib kelinmoqda. Mobil qurilmalarda turli biometrik parametrlardan autentifikasiyalash jarayonida foydalanilishi, ulardan mobil bankingda autentifikasiyalashda ham foydalanish imkoniyati keltirib chiqardi. Bu soha hozirda jadallik bilan rivojalanayotgan bo‘lib, bu sohadan tushayotgan daromadlarning ortishini 1 – rasmdan ham bilish mumkin. Quyidagi 2 – rasmda bank sohasida foydalanilgan biometrik autentifikasiyalash usullarining 2016 – yildagi ko‘rsatkichlari keltirilgan [5].

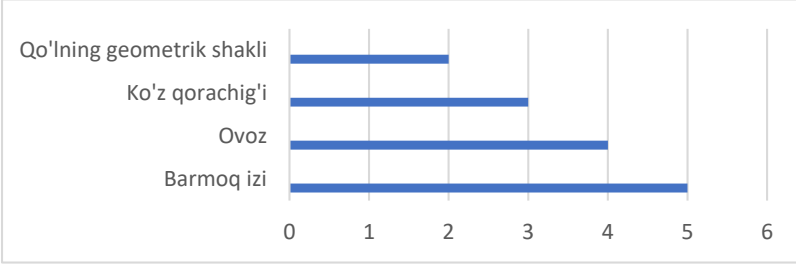

2 – rasm. 2022 – yilda bank sektorlarida biometriklardan foydalanish ko‘rsatkichi

Biometrik autentifikasiyalash usullaridan bank sohasida foydalanishda asosan Osiyo va Amerika qit’asida joylashgan davlatlar

yetakchilik qilib kelmoqda ularning ko‘rsatkichlarini quyidagi 3 – rasmdan ham ko‘rish mumkin [6].

3– rasm. Turli mintaqalardagi banklarda biometriklardan foydalanish ko‘rsatkichlari

Yuqorida keltirilgan tahlil natijalari asosida biometrik autentifikasiyalash sohasi Osiyo va Amerika davlatlarida keng tarqalganligini, biometrik autentifikasiyalash usullaridan asosan moliya sohasida va mobil qurilmalarda foydalanilayotganligini ko‘rish mumkin.

Odatda, biometrik texnologiyalarni tasniflashda, ishlatiluvchi biometrik alomatlar turi buyicha, biometrik tizimlar ikki guruhga ajratiladi.

Tizimlarning birinchi guruhi inson tug‘ilishida orttirilgan va vaqt o‘tishi bilan o‘zgarmaydigan statik biometrik alomatlardan foydalaniladi. Bunday alomatlarga quyidagilar taalluqli:

- barmoq izlari;

- ko‘z yoyi va to‘r pardasining naqshi;

- yuzning shakli va o‘lchamlari;

- qo‘l panjasining geometrik shakli;

- DNK va h

Tizimlarning ikkinchi guruhi vaqt bo’yicha o‘zgarishlarga duchor bo‘luvchi va har bir insonning shaxsiy xususiyatlarini ifodalovchi dinamik

biometrik alomatlardan foydalaniladi. Bunday alomatlarga quyidagilar taalluqli;

-imzo (dastxat);

-ovoz;

-klaviaturada ishlash uslubi va h.

Shaxsning psixofizik holatiga nisbatan mustaqilligi, aniqlash algoritmlarini amalga oshirishdagi sarf-harajatning kamligi va natijada, insonlarning katta guruhini biometrik identifikasiyalashni tashkil etish imkoniyati statik biometrik alomatlardan foydalanishning afzalligi hisoblanadi.

Aynan birinchi guruhga taalluqli yuqorida keltirilgan 3 ta alomatlardan (barmoq izlari, ko‘z yoyi va to‘r pardasining naqshi, yuzning shakli va o‘lchamlari) foydalanishga asoslangan biometrik usullarning amalda eng ko‘p tarqalganligi bejiz emas. Statik biometriyaning kamchiligi sifatida ishlatiluvchi biometrik alomatlarning statikligini (o‘zgarmasligini) va natijada ularni soxtalashtirish (almashtirish) imkoniyati paydo bo‘lishini hamda maxsus o‘quvchi qurilmaning mavjudligi talabini ko‘rsatish mumkin.

Birinchi guruhga tegishli usullardan farqli o‘laroq, dinamik biometrik usullar ko‘p variantlikni ta'minlaydi (masalan, dastxatni va parol iborasini osongina yangilash mumkin). Ushbu muolaja kompyuterning standart tashqi qurilmalaridan foydalanib, dasturiy yo‘l bilan osongina amalga oshiriladi. Ushbu holat masofadan foydalanishda shaxsni identifikasiyalashda va autentifikasiyalashda dinamik biometriyaning afzalligini yanada yaqqol ko‘rsatadi. Dinamik biometriyaning asosiy kamchiligi sifatida shaxsning psixofizik xolatining (toliqqanliq, qo‘rquv va dori –darmonlar tasiri) biometrik tizim ishlashiga ta'sirini ko‘rsatish mumkin.

Ta'kidlash lozimki, hozirda barcha davlatlarda yangi avlod pasport-viza hujjatlari (biometrik pasportlar) uchun aynan yuzning raqamli tasviri majburligi e'tirof etilgan. Boshqa ikkita parametr–barmoq izlari, ko‘z yoyi va to‘r pardasining naqshi qo‘shimcha hisoblanadi hamda ularni har bir davlat o‘z ixtiyoriga ko‘ra biometrik pasportga qo‘shishi mumkin.

Biometriya sohasidagi halqaro standartga (ISO/JEC 19794-5) tuzatish kiritilib, unga binoan saqlashga, almashishga mo‘ljallangan va shaxsni avtomatik aniqlashda ishlatiluvchi ma'lumotlar formatiga oddiy ikki o‘lchamli fotosurat bilan bir qatorda, yuzninig uch o‘lchamli raqamli tasviri kiritildi. A4 Vision kompaniyasi tomonidan taqdim etilgan uch

o‘lchamli (3D) fotosurat 5 Kbayt xotirani egallaydi, uni osonlik bilan biometrik pasportga yozish mumkin. Uch o‘lchamli fotosurat shaxsni identifikasiyalash aniqligini va hujjatlarni avtomatik taqqoslash ishonchligini oshiradi. Ekspertlarning ta'kidlashicha uch o‘lchamli fotosuratning aniqlash darajasi 90% dan oshadi, ikki o‘lchamli tasvirda esa bu ko‘rsatkich kamdan – kam 50% dan yuqori bo‘ladi.

Har qanday biometrik tizim ishlashi asosida quyidagi harajatlar zanjiri yotadi (4-rasm):

- yozish - foydalanuvchining biometrik malumotlari skaner yordamida o‘qiladi;

- ajratish - taqdim etilgan biometrik malumotlardan noyob axborot tanlab olinadi va bu axborot muayyan shaxsning biometrik “obrazi” hisoblanadi;

- taqqoslash - taqdim etilgan biometrik obrazni tizim ma'lumotlar bazasida saqlanuvchi bitta yoki ko‘p sonli etalonlar (shablonlar) bilan taqqoslash amalga oshiriladi;

Qaror qabul qilish - tizim biometrik obrazlar mosligini yoki mos emasligini hal etib identifikasiya muolajasining tugallanganligi, uni takrorlash yoki o‘tkazish shartlarini o‘zgartirish xususida qaror qabul qiladi. Biometrik ma'lumotlarni ajratish va taqqoslash bosqichlarida biometrik shablonlardan foydalaniladi. Biometrik shablonlar, odatda tarkibida mos biometrik obrazlar xususida kodlangan (zichlangan) ko‘rinishdagi axborot bo‘lgan berk, binar formatdagi ma'lumotlar naboridan iborat. Biometrik ma'lumotlarni taqdim etishning yagona formatini o‘rnatuvchi xalqaro standart CBEFF (Commond Biometris Exchange File Format) mavjud.

Biometrik tizim ishlashining ikkita rejimi farqlanadi – verifikasiya (bittani bitta bilan taqqoslash) va identifikasiya (bittani ko‘p bilan taqqoslash). Verifikasiya rejimida foydalanuvchi tizimga o‘zining biometrik ma'lumotlarini (biometrikasini) taqdim etadi, ya'ni, tizimga o‘zining kim ekanligini ma'lum qiladi. Ushbu holda tizimning vazifasi olingan axborotning “haqiqiyligini” tekshirish, ya'ni, olingan biometrik malumotlarni shaxs bildirgan, oldindan yozilgan shablon (etalon) bilan taqqoslash hisoblanadi.

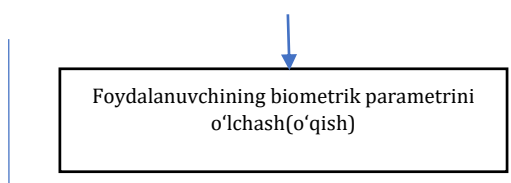

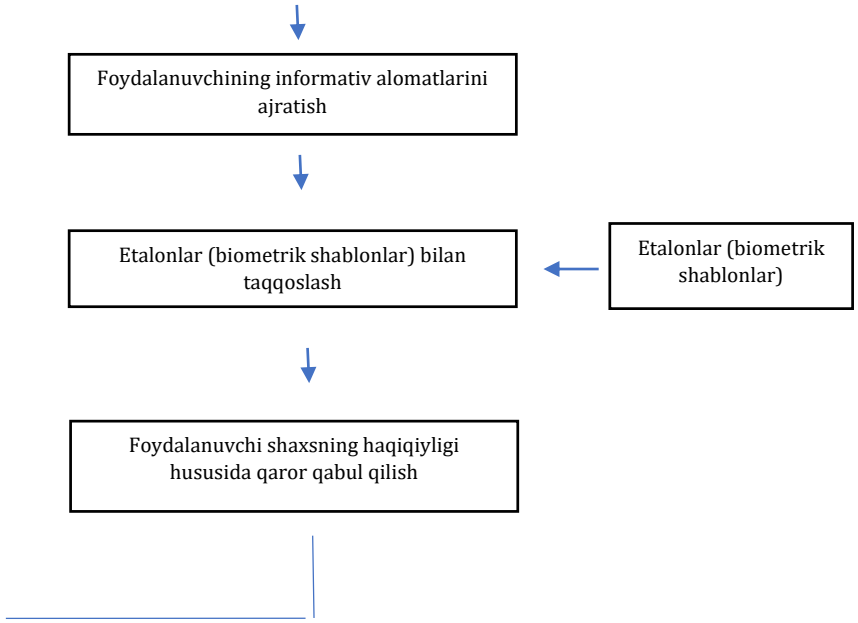
Foydalanuvchining informativ alomatlarini ajratish
Etalonlar (biometrik shablonlar) bilan taqqoslash
Etalonlar (biometrik shablonlar)
Foydalanuvchi shaxsning haqiqiyligi hususida qaror qabul qilish

4-rasm. Biometrik identifikasiya muolajasi

Biometrik texnologiyalarining xarakteristikalari

	O‘lchanuvchanlik			
Yuz ra’siri bo‘yicha:	O‘ O‘	O‘		
Barmoq izlari bo‘yicha				O‘
Ko‘z yoyi va to‘r pardasining naqshi bo‘yicha		O‘		O‘
Ovoz bo‘yicha				
P-past; O‘– o‘rtacha; Y-				

Identifikasiya rejimida ham foydalanuvchi tizimga o‘zining biometrikasini taqdim etadi. Ammo, tizim vazifasi o‘zgaradi, u foydalanuvchining tizimga ma'lum shaxslar sirasiga taalluqligi xususida qaror qabul qilishi lozim bo‘ladi. Agar taalluqli bo‘lsa – u kim? Bunda o‘lchangan biometrik ma'lumotlar tizimga “ma'lum” shaxslarning oldindan yozilgan shablonlarining ma'lumotlar bazasi bilan taqqoslanadi.

Ravshanki, real sharoitda biometrik tizimlardan foydalanishda qator muommolarga duch kelinadi. Ulardan biri - shaxsni aniqlashning yuqori ishonchligini ta'minlash zaruriyati bo‘lib, ushbu muammoni echish murakkabligi quyidagilar bilan izohlanadi:

- o‘lchanuvchi biometrik ma'lumotlar katta sonli noaniqlik omillariga yo‘liqqani bois, biometrik identifikasiya/ autentifikasiya muolajasi ehtimollik xarakterga ega bo‘ladi va natijada “o‘zinikini tan olmaslik” va “begonani o‘ziniki deb hisoblash” ehtimolligi saqlanadi:

- biometrik tizim atayin qilingan aldovdan himoyalanishi lozim, ya'ni, biometrik skanerlash ob'ektini almashtirib qo‘yish imkoniyati;

- yig‘ilgan biometrik axborotning yaxlit saqlanishi masalasini dolzarblashishi (so‘z nafaqat uning buzilishi va h. xususida boradi, balki, har qanday biokod masalan, ko‘z yoyi va to‘r pardasining naqshi yoki barmoq izlari o‘zida muayyan shaxs sog‘lig‘i xususida ko‘pgina axborotni eltadi va h. Bu noqonuniy maqsadlarda ishlatilishi mumkin).

Turli biometrik texnologiyalarni qiyosiy baholash 1 – jadvalda keltirilgan [2]. Jadvalning ustunlarida biometrik texnologiyalarning u yoki bu darajada javob berishi lozim bo‘lgan asosiy kriteriylar hamda ushbu kriteriylarning turli texnologiyalar uchun sifatiy mazmuni keltirilgan (faqat yuz tasviri bo‘yicha aniqlash - ikki o‘lchamli (2D) va uch o‘lchamli (3D) fotosurat barmoq izi hamda ko‘z yoyi va to‘r pardasining naqshi hamda ovoz buyicha aniqlash texnologiyalari ko‘rilgan). Yuqorida keltirilgan kriteriylar quyida batafsil tavsiflangan:

1. O‘lchanuvchanlik. Biometrik alomat (parametr) osongina o‘lchanishi lozim. O‘lchanuvchanlikni miqdoriy ravishda 1-FER tenglik bilan baholash mumkin. Bu erda, FER (Failure to Enroll) - ro‘yxatdan o‘ta olmagan shaxslar ulushi (tizim biometrik shablonni shakllantirmaganligi sababli) va aniqlashning o‘rtacha vaqti kattaliklari (Recognition Time). Aniqlash vaqti deganda tizim ishlashi rejimiga mos holda verifikasiya vaqti yoki identifikasiya vaqti tushuniladi.

Ko‘z yoyi va to‘r pardasining naqshi buyicha aniqlash ko‘zning skanerlovchi qurilmaga nisbatan aniq joylashtirish lozimligi bilan bog‘liq ma'lum qiyinchiliklarga olib keladi.

Barmoq izlari bo‘yicha aniqlash esa insonlarning ko‘pgina guruhi, (ayniqsa, fizik mehnat bilan shug‘ullanuvchi xodimlar, terisi nuqsonli insonlar, terisi quruq keksalar), qiyin hisoblanadi.

Yuz tasviri bo‘yicha aniqlash usullari kontaktsiz va shu sababli biometrik alomatlarning yuqori o‘lchanuvchanligiga ega.

2. Atrof muhitga barqarorligi. Biometrik texnologiya atrof muhit o‘zgarishiga barqaror bo‘lishi lozim. Turli texnologiyalarning eksplutasiya sifati ko‘p holatlarda atrof-muhit sharoitiga bog‘liq va bu sharoitlar o‘zgarganida barqarorlik yo‘qolishi mumkin.

Masalan, barmoq izlari skanerlarining tez kirlanishi ish sifatining pasayishiga olib keladi. Ikki o‘lchamli fotosurat bo‘yicha yuzni aniqlashda esa tashqi yoritilganlikning taqsimlanishi muhim ahamiyatga ega. Bunday texnologiyalarni ishlab chiquvchi kompaniyalar barmoq izlarini olishda

turli, xususan elektrik, elektromagnit va boshqa usullarni amalga oshiruvchi vositalardan foydalanadilar. Skanerlardan biri barmoq izi tasvirini shakllantirish maqsadida teri qismlarining sig'im qarshiligini o'lchaydi. Masalan, Veridicom kompaniyasining daktiloskopik qurilmasi yarimo'tkazgichli datchik yordamida sig'im qarshiligini aniqlash orqali axborotni yig'adi. Sensor ishlashining prinsipi quyidagicha: Ushbu asbobga qo'yilgan barmoq kondensator plastinalarining biri vazifasini o'taydi. Sensor sirtida joylashgan ikkinchi plastina kondensatorning 90000 sezgir plastinkali *kremniy* mikrosxemasidan iborat. Sezgir sig'im datchiklari barmoq sirti do'ngliklari va pastliklari orasidagi elektrik maydon kuchining o'zgarishini o'lchaydi. Natijada do'ngliklar va pastliklargacha bo'lgan masofa aniqlanib, barmoq izi tasviri olinadi. Integral sxema asosidagi sensorli tekshirishda.

Bu usul bo'yicha asosiy skaner sifatida Identix kompaniyasining TouchSafe II skanerlarini keltirish mumkin. Bu skaner kontrolleri kompyuterga ISA shinasi orqali ulanadi. Qator ishlab chiqaruvchilar biometrik tizimlarni smart-kartalar va karta – kalitlar bilan kombinatsiyalaydilar. Integral sxemalar asosidagi barmoq izlari datchiklarining kichik o'lchamlari va yuqori bo'lmagan narxi ularni himoya tizimi uchun ideal interfeysga aylantiradi. Ularni kalitlar uchun breloklarga o'rnatish mumkin. Natijada foydalanuvchi kompyuterdan boshlab to kirish yo'li, avtomobillar va bankomatlar eshiklaridan himoyali foydalanishni ta'minlaydigan universal kalitga ega bo'ladi. AuthenTeckompaniyasida ishlatiluvchi usul aniqlikni yana ham oshirishga imkon beradi.

3. Qalbakilashtirishga barqarorlik. Biometrik tizim turli qalbakilashtirish usullariga (ruxsatsiz foydalanishga) barqaror bo‘lishi lozim. Yuzning ikki o‘lchamli tasviri bo‘yicha aniqlash tizimini, unga ro‘yxatdan o‘tgan biror shaxs fotosuratini taqdim etib, osongina aldash mumkin. Begona ko‘z pardasini o‘g‘irlash yuz fotosuratini o‘g‘irlashga qaraganda murakkabroq. Ammo, ko‘z pardasi o‘g‘irlangan taqdirda, tizimni “talab etilgan” ko‘zning fotografik tasviri orqali aldash mumkin.

Barmoq izlari bo‘yicha ruxsatsiz foydalanish huquqini qo‘lga kiritishni ixtiyoriy sirtda qoldirilgan “kerakli” shaxsning barmoq izlarini olib, raqamlashtirib, olingan tasvirni kompyuterda ishlov berib, so‘ngra “soxta” barmoqni yasash orqali amalga oshirish mumkin.

Yuzning uch o‘lchamli tasviri bo‘yicha aniqlash texnologiyasi qalbakilashtirishga eng barqaror hisoblanadi. Bunday tizimni aldash uchun yuz geometriyasining barcha detallarini aniq akslantiruvchi maskani yaratish talab etiladi. Amalda buning imkoni yo‘q. Ovoz

xususiyatlari bo‘yicha shaxsni identifikasiyalashning bir qancha o‘ziga xos tomonlari mavjud. Birinchidan, rivojlangan telefon tarmog‘ining mavjudligi. Ikkinchidan, ovoz kartalari zamonaviy shaxsiy kompyuterlarning standart uskunasiga aylanib ulgurdi. Bundan tashqari, ovoz bo‘yicha identifikasiya insonlar uchun an'anaviy hisoblanadi va psixologik noqulaylikni keltirib chiqarmaydi. Bu tizimlar arzonligi tufayli eng foydalanuvchan hisoblanadilar, chunki aksariyat zamonaviy kompyuterlar video va audeo vositalariga ega. Bu biometrik tizimlari telekommunikatsiya tarmoqlarida masofadagi foydalanuvchi subyektni identifikatsiyalash uchun ishlatiladi. Yuz tuzilishini skanerlash texnologiyasi boshqa biometrik texnologiyalar yaroqsiz bo’lgan ilovalar uchun to’g’ri keladi. Bu holda shaxsni identifikatsiyalash va verifikatsiyalash uchun ko’z, burun va lab xususiyatlari ishlatiladi. Yuz tuzilishini aniqlovchi qurilmalarni ishlab chiqaruvchilar foydalanuvchini identifikatsiyalashda xususiy matematik algoritmlardan foydalanadilar. Ta’kidlash lozimki, yuz tuzilishini aniqlash texnologiyasi yanada takomillashtirishni talab etadi. Yuz tuzilishini aniqlovchi aksariyat algoritmlarquyosh yorug’ligi jadalligining kun bo’yicha tebranishi natijasidagi yorug’lik o’zgarishiga ta’sirchan bo’ladilar. Yuz holatining o’zgarishi ham aniqlash natijasiga ta’sir etadi. Yuz holatining 90° ga o’zgarishi aniqlashni samarasiz bo’lishiga olib keladi.

4. Aniqlash aniqligi. Biometrik tizimning ishlash aniqligini baholaganda quyidagi ko‘rsatkichlardan foydalaniladi:

FAR (False Acceptance Rate) - tizim ruxsatga ega bo‘lmagan foydalanuvchini haqiqiy deb topgandagi yolg‘ondan aniqlash ehtimolligi;
- FRR (False Rejection Rate) – foydalanish ruxsatini yolg‘ondan rad etish ehtimolligi bo‘lib, tizim haqiqiy foydalanuvchini o‘zida mavjud bo‘lmagan sifatida qaraydi.

FRR va FAR statistik echimlar nazariyasida, mos holda 1-va 2-xildagi xatoliklar deb yuritiladi

Har qanday biometrik tizimni “sergakligi”ning turli darajasiga, ya'ni, yolg‘ondan aniqlash (FAR)ning turli qiymatiga sozlash mumkin. Ammo, FAR-ning kamayishi doimo tizim sezuvchanligini pasayishiga va yolg‘on rad etish FRR ehtimolligining oshishiga olib keladi. Shunday qilib, tizim “begonalarni” o‘tkazmaslikka qanchalik “sergak” sozlangan bo‘lsa, u shunchalik kam sezuvchanlikka ega, ya'ni, “o‘zinikilarni” yomonroq o‘tkazadi. Zamonaviy tizimlarda FAR qiymati foizning ulushini tashkil etsa, FAR-ning qiymati 2-5% ga teng

Tadqiqotlar ko‘rsatadiki, tizim aniqligining muayyan ko‘rsatkichlari ishlab chiqaruvchilarga va testlash usuliga bog‘liq holda o‘zgaradi. Ammo,

yuzning uch o‘lchamli tasviri, barmoq izlari va ko‘z yoyi va to‘r pardasining naqshi bo‘yicha aniqlash texnologiyalari taqqoslab bo‘ladigan aniqlikka ega. Yuzning ikki o‘lchamli tasviri bo‘yicha aniqlash texnologiyasining aniqligi sanab o‘tilgan texnologiyalar aniqligiga nisbatan ancha past. Ammo, ikki o‘lchamli tasvir operator tomonidan ko‘z bilan taqqoslashda qulay hisoblanadi.

Identifikasiya rejimda aniqlash aniqligini oshirishda bir nechta biometrik texnologiyalardan birgalikda foydalanish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Biometrik tizimlardagi ushbu istiqbolli yo‘nalish identifikasiyaning ko‘p faktorli biometrik (multibiometrik) tizimni (AMIS, Automated Multimodal Biometric Identification Systems) qurish konsepsiyasiga asoslanib, [3] manbada qo‘riqlash sohasida quyidagi texnologiyalarni integrasiyalash taklif etilgan:

- barmoq izlari bo‘yicha;

- yuz tasviri bo‘yicha:

- ovoz bo‘yicha;

- imzo (dastxat) bo‘yicha.

Ushbu biometrik texnologiyalarni integrasiyalash ikkita jihatni ko‘zda tutadi: texnik va algoritmik. Texnik integrasiyaga binoan bir necha dasturiy apparat komplekslari yagona interfeys orqali birlashtiriladi. Ushbu masala standartlash yo‘li bilan yetarli darajada hal etiladi. Algoritmik nuqtai nazaridan biometrik texnologiyalarining integrasiyasi biometrik obrazlar naborlarining bir xilligi xususida qaror qabul qilishning yetarlicha murakkab tadbiqiy matematik masalasi xisoblanadi.

Xulosa

Xulosa sifatida aytish lozimki, ko‘p faktorli biometrik tizimnig tadbiqi shaxsni aniqlash jarayonining sifatini oshirishga imkon beradi. Shuningdek biror bir korxona tashkilot binosiga xodimlarning kirish vaqtida yoki muayyan ma’lumotlardan foydalanishga ruxsat olishda biometrik azolardan foydalanish ma’lumotlar xavfsizligini ta’minlashda juda katta yordam beradi. Biometrik tizimlar hozirgi kunda eng ko’p foydalaniladigan tizimlar qatoriga kiradi. Ko‘p faktorli biometrik tizimni yaratishda biometrik integratsiyaning o‘zi yetarlicha katta hisoblash muolajasi ekanligini ko‘zda tutish lozim. Demak, mazkur holatda dasturiy apparat komleksi tarkibiga yuqori unumdorlikka ega serverni kiritish talab etiladi, Boshqacha aytganda, ko‘p faktorli biometrik tizim klient-server ilova sifatida yaratiladi.

Adabiyotlar

Sovremennie biometricheskie sistemi bezopasnosti [Elektronniy rusurs]. - Rejim dostupa: http://www /npo_inform/com/press/sovribio.

Vakulenka A. Biometrichiskie metodi identifikasii lichnosti:obosnovanniy vibor i vnedrenie /A. Vakulenka, A. Yuxin //PC Week/RE/ - 2019/-№ 29. –S. 15-16, 31

Umashev O. Realizasiya konsepsii mnogofaktornoy biometricheskoy identifikasii: materiali konf. /VI Mejdunarodniy biometricheskaya konf. BIOMETRICS AIA 2020 LEGS “Pasportnie i pravooxranitel'nie sistemi 2018.

P. Stavroulakis, M. Shtam «Spravochnik po inforsionnoy i kommunikasionnoy bezopasnosti» Springer Secience &Buziness Media, 2021

Biometrics: the Future of Mobile Payments. U. S. Economic Watch. Nathaniel Karp. 20 July 2021.

Review banking on biometric in the world's banks and introducing a biometric model for Iran's banking system. Seyyede Samine Hosseini. https://www. researchgate. net/publication/237862021. September, 2021.

KRIPTOGRAFIK KALITLAR UCHUN SMARTFON DATCHIKLARI ASOSIDA TASODIFIY BITLARNI GENERATSIYALASH ALGORITMI

Temirov Z. X , Mannapova M. G'

Annotatsiya

Maqolada mobil qurilmalarda giroskop, magnetometr, akselerometr sensorlari asosida tasodifiy bitlarni generatsiyalash algoritmi taklif qilinadi. Androidda sensor imkoniyatlari, qurilma yoritgichlari orqali olingan o'zgaruvchilarni tahlil qilishga yordam beradi. Android qurilmalarida mavjud bo'lgan sensorlarning turli xil turlari mavjud: gyroscope, accelerometer, magnetometer, light sensor, proximity sensor va boshqalar. Accelerometer: Bu sensor, qurilmani yoritgichlari orqali ishlatiladi. U qurilmani harakati, tezlik, burulish va boshqa imkoniyatlarni aniqlash uchun ishlatiladi. Gyroscope: Gyroscope sensori, qurilmani yoritgichlari bo'yicha aylanishni aniqlaydi. U yuqori tezlikdagi burulish va o'ngacha burulish kabi ko'plab xarakteristikalar tahlil qiladi. Magnetometer: Magnetometer, qurilmani yoritgichlari orqali magnitnoy maydonni aniqlash uchun ishlatiladi. U qurilmani geografik shimoliy va janubiy qismi, havoga nisbatan o'ziga qarshi aylanishi va boshqa xususiyatlarni aniqlaydi. Light sensor: Ushbu sensor, qurilmani yoritgichlari bo'yicha atrofni tahlil qiladi va qurilmani yoritgichlarida yuzaga kelgan nozik o'zgarishlarni aniqlaydi. Proximity sensor: Bu sensor, qurilmani yoritgichlari bo'yicha o'q avtomatik ravishda ishlatiladi. U ekranning ko'rsatilgan qismida yoki qurilmani yoritgichlarida qayta ishlatilayotgan joyda nozik o'zgarishlar bo'lsa, qurilmani avtomatik ravishda yoqib yuboradi. Har bir sensor, qurilmani yoritgichlari bo'yicha tahlil qiladi va uch xaraktirli ma'lumotlar qaytaradi: turli tizimlar va yulduz navigatsiyasi tahlil qilish, qurilmani yoritgichlarida o'zgarishlar va ko'pgina ishlar, ko'ngil ocharligi, qurilmani ishlatish, kamera o'rnatish. Sensorlar, Android dasturida yuzaga kelgan har qanday muammolarni hal qilish uchun foydalanilishi mumkin. Misol uchun, telefonni egallayotgan shaxsning tezligi, o'ziga qarshi aylanish xususiyatlarini va o'zini ko'chirishni aniqlash uchun ishlatiladi. Algoritmda tasodifiy bit generatori entropiya manbai sifatida smartfon sensorlaridan foydalanilgan. martfonlarning akselerometr, giroskop va magnetometr kabi datchiklari harakat va yo‘nalishni aniqlash uchun foydalanadigan uchta asosiy sensor

hisoblanib, u deyarli barcha smartfonlarda mavjudligi bilan alohida e'tiborga molik. Taklif etilayotgan algoritm asosida Android operasion sistemali smartfonlar uchun dasturiy ta'minot yaratilib, bir qator natijalar olinib, olingan natijalar asosida NIST statistik testlar yordamida baholandi. Tasodifiy bitlar generatsiyasi algoritmining blok sxemadagi ko‘rinishi:aylanuvchi giroskoplarning aylanuvchi g‘ildiragi emas, balki aylanish tezligini aniqlash uchun tebranuvchi strukturadan foydalanadi. Magnetometrlar eng kuchli magnit kuch qaerdan kelib chiqqanligini sezishi mumkin, odatda magnit shimolni aniqlash uchun ishlatiladi, lekin magnit maydonlarni o‘lchash uchun ham ishlatilishi mumkin. Akselerometrlar va giroskoplar bilan birlashganda undagi yo‘nalish hisob-kitoblarini muvofiqlashtirish mumkin.

Tayanch so‘zlar: *tasodifiy bitlar, mobil qurilma, sensor, magnitometr, giroskop, akselerometr, datchik*.

RANDOM BIT GENERATION ALGORITHM FOR CRYPTOGRAPHIC KEYS BASED ON SMARTPHONE SENSORS

Annotation

The article proposes an algorithm for generating random bits based on gyroscope, magnetometer, and accelerometer sensors in mobile devices. Android's sensor capabilities help analyze variables captured by the device's lighting. There are different types of sensors available in Android devices: gyroscope, accelerometer, magnetometer, light sensor, proximity sensor, etc. Accelerometer: This sensor is used by device lights. It is used to detect device movement, speed, rotation and other capabilities. Gyroscope: Gyroscope sensor detects the rotation of the device by its lights. It analyzes many characteristics such as high speed twist and up to ten twist. Magnetometer: A magnetometer is used to detect the magnetic field through the lights of a device. It determines the geographical north and south of the device, its counter-rotation relative to the air, and other characteristics. Light sensor: This sensor analyzes the device's lighting environment and detects subtle changes in the device's lighting. Proximity sensor: This sensor is used automatically by the arrow on the device lights. It will automatically turn on the device if there is a subtle change in the displayed part of the screen or where the device lights are being used again. Each sensor analyzes the device's lighting and returns three types of data: analysis of various systems and star navigation, changes in the device's lighting and many tasks, entertainment, device usage, camera installation . Sensors can be used to

solve any problems encountered in the Android application. For example, the speed of the person holding the phone is used to determine the self-rotation characteristics and self-movement. The algorithm uses smartphone sensors as a random bit generator entropy source. Smartphone sensors such as accelerometer, gyroscope and magnetometer are the three main sensors that are used to determine movement and direction, and it is particularly noteworthy because it is present in almost all smartphones. Based on the proposed algorithm, software for smartphones with Android operating system was created, a number of results were obtained, and based on the obtained results, they were evaluated using NIST statistical tests. Block diagram of the random bit generation algorithm: It uses an oscillating structure to determine the rate of rotation, rather than the spinning wheel of spinning gyroscopes. Magnetometers can sense where the strongest magnetic force is coming from, usually used to determine magnetic north, but can also be used to measure magnetic fields. When combined with accelerometers and gyroscopes, it can coordinate direction calculations.

Keywords: *random bits, mobile device, sensor, magnetometer, gyroscope, accelerometer, sensor*.

Kirish

Bugungi kunda hayotimizga mobil qurilmalarning shiddat bilan kirib kelishi, undagi ma'lumotlarning xavfsizligiga bo‘lgan talabning ham mos ravishda oshib borishiga olib kelmoqda. Bu ma'lumotlarning avfsizligini ta'minlash uchun esa, axborotlarning kriptografik himoyalash usullaridan foydalanish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Bu algorimlarda iptobardoshli kalitlardan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Kriptobardoshli kalitlarni generatsiyalash tasodifiy sonlarni generatsiyasiga bevosita bog‘liq. Standartlar va texnologiyalar milliy instituti (NIST) kriptografiyada tasodifiy va psevdotasodifiy sonlar generatorlari uchun statistik testlar to‘plamini ishlab chiqdi. Ushbu testlar tasodifiy bitlarni tasodifiylik darajasini baholash imkonini beradi (Rukhin, Andrew & Soto, Juan & Nechvatal, James & Smid, Miles & Barker, Elaine & Leigh, Stefan & Levenson, Mark & Vangel, Mark & Banks, David & Heckert, Alan & Dray, James & Vo, San & Bassham, Lawrence. 2010) Uning tarkibiga bitlar ketmaketligining tasodifiylik xarakterini aniqlaydigan quyidagi 15 ta statistik testlar kiradi:

Tasodifiy bitlar generatori boshlang‘ich ma'lumotlarni turli entropiya manbalaridan oladi. Muammoning o‘rganilganlik darajasi Meltem S. T. va boshqa tadqiqodchilar tasodifiy bitlar generatori uchun entropiya manbalarini qurish prinsiplari, ularga bo‘lgan talablar, hamda entropiya

manbalarini tekshirish testlarini taklif etishgan (Meltem Sönmez Turan, Elaine Barker, John Kelsey, Kerry A. McKay, Mary L. Baish, Mike Boyle 2018). Entropiya manbasidan olingan ma'lumotlar qo‘llanilishidan oldin deterministik generatorlar orqali qayta ishlanadi(Barker, E. , Kelsey 2015). Barker E. va boshqa tadqiqodchilar tasodifiy sonlar generatori arxitekturasini va loyihalashni tavsiflab berishgan (Barker, E. , Kelsey 2012). Hennebert C. va boshqa tadqiqodchilar smartfonning termometr, magnitometr, akselerometr va boshqa sensorlari entropiya manbalarini baholashgan (Hennebert, C. , Hossayni, H. , & Lauradoux, C. 2013). Ular tajribada magnitometr, akselerometr va vibratsiya datchiklari entropiya manbasi sifatida qo‘llanilganida ijobiy natijani qayd qilishgan. Loutfi J. va boshqa tadqiqodchilar smartfon datchiklari asosida tasodifiy bitlarni generatsiyalashni ko‘rsatib berishgan (Loutfi, J. , Chehab, A. , Elhajj, I. H. , & Kayssi, A. 2014). Ushbu ishda harakat datchiklaridan 32-bitli qiymatlar to‘planib, so‘ng sha1, sha256, sh384, sha512 xesh algoritmlariorqali xeshlangan. Xesh qiymat tasodifiy bitlar generatori natijasi hisoblangan. Tasodifiy bitlar generatoriga asosiy talablardan biri bu generator bilan generatsiya qilingan bitlarni oldindan bashoratlashning imkonsizligi (Г. П. Акимова, Е. В. Пашкина, А. В. Соловьев) ishda tasodifiy ketma-ketlikni bashoratlash bo‘yicha tadqiqot natijalari keltirilgan. (Р. Р. Вильданов, Р. В. Мещеряков, С. С. Бондарчук 2012) - ishda tasodifiy ketma-ketlikni tezda tasodifiylikka tekshirish dasturiy usuli keltirilgan. Ushbu dasturiy usul tasodifiy bitlarni baholashda qo‘llaniladi. Odatda Android platformasida tasodifiy sonlarni generatsiyalash uchun OpenSSL kutubxonasi qo‘laniladi. Kim S. H. va boshqalar Android platformasida tasodifiy sonlarni generatsiyalashda OpenSSL kutubxonasida zaiflikni aniqlashdi (Kim, S. H. , Han, D. , & Lee, D. H. 2013). Smartfon datchiklaridan olingan qiymatlar to‘g‘ridan-to‘g‘ri kriptografiyada qo‘llanilmasligi kerak. Ular tasodifiy sonlar generatori va/yoki xesh algoritmlar asosida qayta ishlanishi kerak. Faqat xesh algoritmlardan foydalanib, NIST statistik testlaridan yuqori baho olish murakkab hisoblanadi. Ko‘pgina smartfonlarda giroskop, magnitometr va akselerometr datchiklari borligini inobatga olib, taklif etilgan algoritmda ushbu datchiklar entropiya manbasi sifatida qo‘llaniladi. Akselerometrni tasodifiy bitlarni generatsiyalashda qo‘llanilganda atrof-muhitni turli manipulyasiyalar orqali o‘zgartirishga urinish, stasionar akselerometr entropiyasini kamaytirib bo‘lmaydi (Voris, J. , Saxena, N. , & Halevi, T. 2011)Mobil operasion tizimlarda mobil ilovalar biron datchikni entropiya manbasi sifatida qo‘llashi uchun ushbu datchikka ruxsatga ega bo‘lishi kerak (masalan, kamera (Zhang, X. , Qi, L. , Tang, Z. , & Zhang, Y. 2014 simsiz tarmoq, mikrofon)). Mobil ilovaga faqat tasodifiy bitlarni generatsiyalash uchun bir qator datchiklarga ruxsat berish xavfsizlik

nuqtainazaridan maqbul usul hisoblanmaydi. Datchiklarning o‘ziga xos xususiyatlari Akselerometr, giroskop va magnetometrning barchasi harakatni o‘lchash uchun ishlatilishi mumkin. Akselerometr, giroskop va magnetometrlar harakat va yo‘nalishni aniqlash uchun foydalanadigan uchta asosiy sensor hisoblanadi. Ular smartfonlar, o‘yin qurilmalari, kameralar va boshqa ko‘plab dasturlarda keng qo‘llaniladi. Harakatni akselerometr yordamida sezishimiz mumkin. Akselerometrlar tezlanishni o‘lchash uchun ishlatiladi-bu chiziqli harakatni anglatadi X, Y, Z. Akselerometrlar moslashuvchan kremniy strukturasidan foydalanadi va tezlanish kattaligini o‘lchash uchun deformasiyani aniqlaydi. Har qanday yo‘nalishdagi yo‘nalish va kattalikni aniqlash uchun uchta alohida tuzilma bir-biriga to‘g‘ri burchak ostida yo‘naltirilgan. Ular harakatlanayotganda, harakatni, zarbani yoki tebranishni aniqlash uchun ishlatilishi mumkin. Ular, shuningdek, yo‘nalishni yoki egilishni aniqlash uchun tortishish kuchini aniqlash uchun ishlatilishi mumkin. Giroskoplar aylanma harakatni X, Y, Z da o‘lchash uchun ishlatiladi. Giroskoplar an'anaviy aylanuvchi giroskoplarning aylanuvchi g‘ildiragi emas, balki aylanish tezligini aniqlash uchun tebranuvchi strukturadan foydalanadi. Magnetometrlar eng kuchli magnit kuch qaerdan kelib chiqqanligini sezishi mumkin, odatda magnit shimolni aniqlash uchun ishlatiladi, lekin magnit maydonlarni o‘lchash uchun ham ishlatilishi mumkin. Akselerometrlar va giroskoplar bilan birlashganda undagi yo‘nalish hisob-kitoblarini muvofiqlashtirish mumkin.

Magnetometrlar yer magnit maydonining yo‘nalishini aniqlash orqali yo‘nalishni o‘lchaydilar. Ushbu keng tarqalgan sensorlar uchun katta yutuq shundaki, ular bitta chipda birlashtirilib, ulardan foydalanishni juda osonlashtiradi. Akselerometr yordamida mobil telefonning burilish harakati va yo‘nalishi daqiqali tebranishlarga juda sezgir bo‘lgan mikroskopik kristallar asosida ishlaydi. Yuqoridagi bayon etilganlardan kelib chiqib, datchiklarning xususiyatlaridan foydalangan holda quyida tasodifiy bitlarni generatsiyalash algoritmi bayon etiladi. Tasodifiy bitlarni generatsiyalash algoritmi Akselerometr datchigi uch koordinata o‘qi bo‘yicha harakat tezlanish (m/s2) X, Y, Z qiymatlarini, giroskop datchigi uch koordinata o‘qi bo‘yicha aylanish tezligi (radian/s) X, Y, Z qiymatlarini va magnitometr datchigi uch koordinata o‘qi bo‘yicha magnit maydon ko‘rsatgichini (mkTl) X, Y, Z qiymatlarini qaytaradi. Giroskop, magnitometr, akselerometr datchiklari qiymatlari o‘zgarganda yangi qiymatlar tasodifiy sonlar generatoriga uzatiladi. Belgilashlar aX, aY, aZ – akselerometr datchigining mos ravishda x, y, z qiymatlarini saqlaydigan haqiqiy sonlar to‘plami. gX, gY, gZ – giroskop datchigining mos ravishda x, y, z qiymatlarini saqlaydigan haqiqiy sonlar to‘plami. mX, mY, mZ – magnetometr datchigining mos ravishda X, Y, Z qiymatlarini saqlaydigan

haqiqiy sonlar to‘plami. randomBitsLen – generatsiya qilinishi kerak bo‘lgan tasodifiy bitlar soni. TB – generatsiya qilingan tasodifiy bitlar 8 bit(1 bayt) bo‘laklarga bo‘linib ushbu massivda saqlanadi. xk – X qiymatning k-biti, k ≥ 0 seed – tasodifiy bitlar generatorini inisializasiya qilishda qo‘llaniladi. flag – natural son, boshlang‘ich holda flag=0 & – kon'yunksiya | – diz'yunksiya || – konkatenasiya ^ – XOR amali >> o‘ngga surish operatori << chapga surish operatori <<< chapga siklik surish operatori

Magnetometrlar yer magnit maydonining yo‘nalishini aniqlash orqali yo‘nalishni o‘lchaydilar. Ushbu keng tarqalgan sensorlar uchun katta yutuq shundaki, ular bitta chipda birlashtirilib, ulardan foydalanishni juda osonlashtiradi. Akselerometr yordamida mobil telefonning burilish harakati va yo‘nalishi daqiqali tebranishlarga juda sezgir bo‘lgan mikroskopik kristallar asosida ishlaydi. Yuqoridagi bayon etilganlardan kelib chiqib, datchiklarning xususiyatlaridan foydalangan holda quyida tasodifiy bitlarni generatsiyalash algoritmi bayon etiladi. Tasodifiy bitlarni generatsiyalash algoritmi Akselerometr datchigi uch koordinata o‘qi bo‘yicha harakat tezlanish (m/s2) X, Y, Z qiymatlarini, giroskop datchigi uch koordinata o‘qi bo‘yicha aylanish tezligi (radian/s) X, Y, Z qiymatlarini va magnitometr datchigi uch koordinata o‘qi bo‘yicha magnit maydon ko‘rsatgichini (mkTl) X, Y, Z qiymatlarini qaytaradi. Giroskop, magnitometr, akselerometr datchiklari qiymatlari o‘zgarganda yangi qiymatlar tasodifiy sonlar generatoriga uzatiladi. Belgilashlar aX, aY, aZ – akselerometr datchigining mos ravishda x, y, z qiymatlarini saqlaydigan haqiqiy sonlar to‘plami. gX, gY, gZ – giroskop datchigining mos ravishda x, y, z qiymatlarini saqlaydigan haqiqiy sonlar to‘plami. mX, mY, mZ – magnetometr datchigining mos ravishda X, Y, Z qiymatlarini saqlaydigan haqiqiy sonlar to‘plami. randomBitsLen – generatsiya qilinishi kerak bo‘lgan tasodifiy bitlar soni. TB – generatsiya qilingan tasodifiy bitlar 8 bit(1 bayt) bo‘laklarga bo‘linib ushbu massivda saqlanadi. xk – X qiymatning k-biti, k ≥ 0 seed – tasodifiy bitlar generatorini inisializasiya qilishda qo‘llaniladi. flag – natural son, boshlang‘ich holda flag=0 & – kon'yunksiya | – diz'yunksiya || – konkatenasiya ^ – XOR amali >> o‘ngga surish operatori << chapga surish operatori <<< chapga siklik surish operatori Tasodifiy bitlar generatsiyasi algoritmining blok sxemadagi

ko‘rinishi:

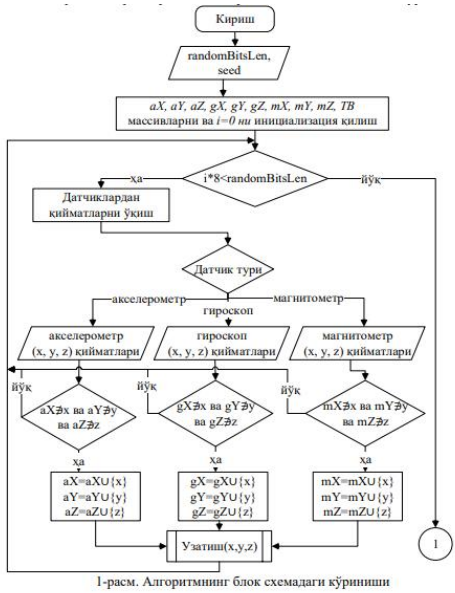

1-расм. Алгоритмнинг блок схемадаги кўриниши

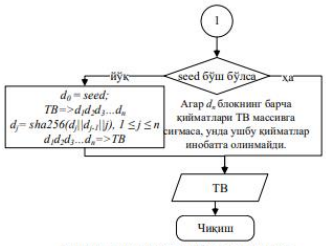

2-расм. Алгоритмнинг блок схемадаги кўриниши (давоми)

Узатиш(X,Y,Z) функцияси

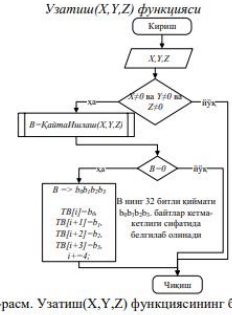

3-расм. Узатиш(X,Y,Z) функциясининг блок схемадаги кўриниши

Активация
Чтобы активи

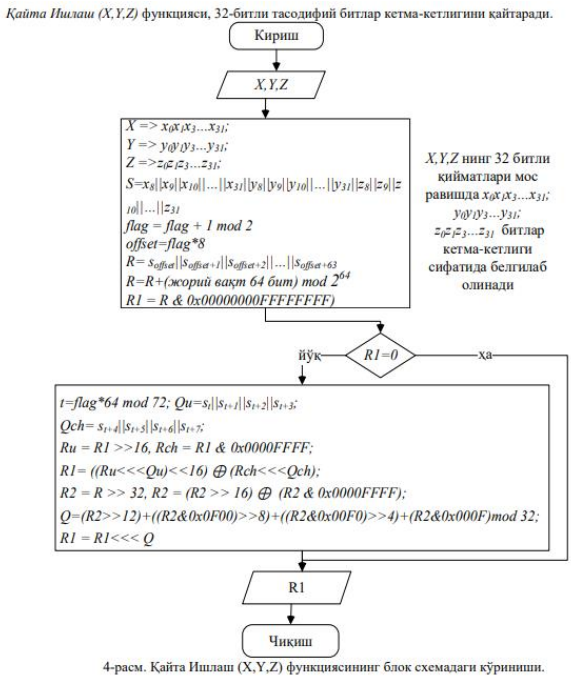

4-расм. Қайта Ишлаш (X,Y,Z) функциясининг блок схемадаги кўриниши.

Ushbu algoritm samaradorligini aniqlash uchun u asosida mobil ilova yaratilib, smartfon orqali bir qator tajribalar o‘tkazildi. Mobil ilovada bir yoki bir nechta datchik entropiya manbasi sifatida foydalanish uchun tanlanadi va generatsiya qilinishi kerak bo‘lgan tasodifiy bitlar soni ko‘rsatiladi ю“GEN” bosilganidan so‘ng, mobil ilova entropiya manbalaridan ma'lumotlarni o‘qishni boshlaydi. Toki belgilangan sondagi tasodifiy bitlar generatsiya qilinmaguncha, ushbu jarayon davom ettiriladi. Mobil ilova tasodifiy bitlar generatsiyasi tugagandan so‘ng, natijani bitlar qatori va rasm ko‘rinishida ko‘rsatadi.

Tajriba davomida 50 ta uzunligi 25 600 bit uzunlikdagi tasodifiy bitlar generatsiya qilindi. Generatsiya qilingan tasodifiy bitlar NIST statistik testlari asosida tekshirildi. Tekshiruv natijasida tasodifiy bitlar ketma-ketligi testlardan $P \geq 0,1$ bahoga ega bo‘ldi, bundan kelib chiqadiki taklif etilgan algoritm asosida generatsiya qilingan tasodifiy bitlar kriptografiyada kriptobardoshli kalitlarni generatsiya qilishda qo‘llanilishi mumkin. P qiymati 0 va 1 orasida bo‘lib, u qanchalik 1 ga yaqin bo‘lsa, bitlar ketma-ketligi shuncha tasodifiy hisoblanadi.

Xulosa

Kriptografik kalitlar uchun generatsiya qilinadigan tasodifiy sonlarning tasodifiyligi, komp'yuter tarmoqlari va

kommunikasiyalaridagi turli xil kriptosistemalar xavfsizligi uchun javobgar omillardan biri hisoblanadi. Maqolada yoritilgan generatorning o‘ziga xos xususiyati shundaki, u 4 ta entropiya manbasidan foydalanadi. Ushbu entropiya manbalari qiymatlarini oldindan bashoratlash imkoni yo‘q. Bundan tashqari u deyarli barcha smartfonlarda mavjud datchiklardan foydalanadi. Generatsiya qilingan tasodifiy bitlarni testlash natijasi esa mobil telefonlarda axborotlar xavfsizligini ta'minlash uchun kriptosistemalarda kriptografik kalitlarni generatsiyalashda foydalanish mumkinligini ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

Rukhin, Andrew & Soto, Juan & Nechvatal, James & Smid, Miles & Barker, Elaine & Leigh, Stefan & Levenson, Mark & Vangel, Mark & Banks, David & Heckert, Alan & Dray, James & Vo, San & Bassham, Lawrence. (2010). NIST Special Publication 800-22: A Statistical Test Suite for the Validation of Random Number Generators and Pseudo Random Number Generators for Cryptographic Applications. NIST Special Publication 800-22.

Meltem Sönmez Turan, Elaine Barker, John Kelsey, Kerry A. McKay, Mary L. Baish, Mike Boyle. (2018). NIST Special Publication 800-90B: Recommendation for the Entropy Sources Used for Random Bit Generation. https://doi. org/10. 6028/NIST. SP. 800-90B.

Barker, E. , Kelsey, J. : NIST SP 800-90A Rev. 1 Recommendation for random number generation using deterministic random bit generators (2015).

Barker, E. , Kelsey, J. : NIST Special Publication 800- 90C. Recommendation for Random Bit Generator (RBG) Constructions (2012). International Journal of Innovative Technology and Exploring Engineering (IJITEE) ISSN: 2278-3075, Volume-9 Issue-4, February 2020 1029 Published By: Blue Eyes Intelligence Engineering & Sciences Publication Retrieval Number: C8994019320/2020©BEIESP DOI: 10. 35940/ijitee. C8994. 029420

Hennebert, C. , Hossayni, H. , & Lauradoux, C. (2013). Entropy harvesting from physical sensors. In WiSec 2013 - Proceedings of the 6th ACM Conference on Security and Privacy in Wireless and Mobile Networks (pp. 149–154). https://doi. org/10. 1145/2462096. 2462122.

Loutfi, J. , Chehab, A. , Elhajj, I. H. , & Kayssi, A. (2014). Smartphone sensors as random bit generators. In Proceedings of IEEE/ACS International Conference on Computer Systems and Applications, AICCSA

(Vol. 2014, pp. 773–780). IEEE Computer Society. https://doi. org/10. 1109/AICCSA. 2014. 7073279.

Г. П. Акимова, Е. В. Пашкина, А. В. Соловьев. Методологический подход к оценке качества случайных чисел последовательностей. Труды ИСА РАН 2008. Т. 38.

Р. Р. Вильданов, Р. В. Мещеряков, С. С. Бондарчук. Тесты псевдослучайных последовательностей и реализующее их программное средство. Доклады ТУСУРа, No 1 (25), часть 2, июнь 2012.

Kim, S. H. , Han, D. , & Lee, D. H. (2013). Predictability of Android OpenSSL's pseudo random number generator. In Proceedings of the ACM Conference on Computer and Communications Security (pp. 659–668). https://doi. org/10. 1145/2508859. 2516706

Voris, J. , Saxena, N. , & Halevi, T. (2011). Accelerometers and randomness: Perfect together. In WiSec'11 - Proceedings of the 4th ACM Conference on Wireless Network Security (pp. 115–126). https://doi. org/10. 1145/1998412. 1998433

Zhang, X. , Qi, L. , Tang, Z. , & Zhang, Y. (2014). Portable true random number generator for personal encryption application based on smartphone camera. Electronics Letters, 50(24), 1841–1843. https://doi. org/10. 1049/el. 2014. 2870

Temirov Zavqiddin Xusen o‘g‘li- -“Alfraganus university” “Raqamli texnologiya” kafedrasi kata o‘qituvchisi

zavqiddin-2011@mail. ru

Mannapova Maftuna G‘olib qizi-“Alfraganus university” “Raqamli texnologiya” kafedrasi kata o‘qituvchisi

m. mannapova. 94@gmail. com

HARORATNI HISOBGA OLGAN HOLDA MURAKKAB KONSTRUKTIV SHAKLDAGI YUPQA MAGNITELASTIK PLASTINALARNING NOCHIZIQLI DEFORMATSIYALANISH JARAYONLARINI MATEMATIK MODELLASHTIRISH

dotsent, falsafa fanlari doktori Shohruh Safarov
O'zbekiston Respublikasi xalqaro islom akademiyasi

Annotatsiya

Maqolada Gamilton-Ostrogradskiy variatsion tamoyili asosida yupqa magnitelastik plastinalarning nochiziqli geometrik kuchlanganlik deformatsiyalanganlikni ifodalovchi matematik modeli qurildi. Bunda Kirxgof-Lyav gipotezasidan foydalanib uch o'lchovli matematik model ikki o'lchamli ko'rinishga o'tkazildi. Haroratni hisobgan olgan holda Potensial va Kinetik energiyaning variatsion ko'rinishlari hamda tashqi kuchlar bajargan ishning variatsion korinishi topildi. Bular Koshi munosabatlari, Guk qonuni va Lorens kuchi hamda Maksvell elektromagnit tenzor ko'rinishidan foydalanib aniqlandi. Magnitelastik plastinaning deformatsion kuchlanish holatiga elektromagnit maydon hamda haroratning ta'sirlari ko'rildi. Natijada ko'chishga nibatan boshlang'ich va chegaraviy shartlarga ega bo'lgan, xususiy hosilali differensial tenglamalar sistemasi ko'rinishidagi matematik model ishlab chiqildi. Masalani yechish uchun algebra mantiqiy R-funksiya, Bubnov-Galerkin, Nyumark Gauss kvadratlar hamda iterasiya sonli usullaridan foydalanib hisoblash algoritmi ishlab chiqildi. Tadqiqot ustida hisoblash tajribalarini o'kazish uchun amaliy dasturiy majmua yaratildi. Olib borilgan hisoblash tajribalarida magnit elastik plastinaning turli mexanik holatlari, chegaralari qattiq mahkamlangan, bir tomoni sharnir ikkinchi tomoni erkin holatida hisoblash tajribalari o'tkazildi. O'takazilgan hisoblash natijalarining qiyosiy tahlillari maqolada keltirildi.

Kalit so'zlar: Gamilton-Ostrogradskiy tamoyili, Bubnov Galerkin, Koshi munosabatlari, Guk qonuni, Maksvell elektromagnit tenzori, murakkab konfiguratsiyali magnitelastik yupqa plastina R-funksiya.

Kirish

Elektromagnit maydonlarning yupqa elektro‘tkazuvchan jismlarning deformatsiyalanish holatiga ta’sir etish jarayonlarini modellashtirish, murakkab konfiguratsiyali magnitelastik plastina va qobiqlarning asosiy chegaraviy shartlarini qanoatlantiruvchi yechimlar tuzilmasini R-funksiya usulida modellashtirish algoritmlari va dasturiy vositalarning yangi avlodini ishlab chiqish alohida kasb etib bormoqda. Jahon miqiyosida nochiziqli qonuniyatlar asosida murakkab konfiguratsiyali yupqa plastina va qobiq shaklidagi konstruktiv elementlarning keng ravishda ishlab chiqarilishi va qo‘llanilishi dolzarb hisoblanadi.

Zamonaviy inshootlarni qurishni loyihalash va hisoblashda har bir mutaxassis turli konfiguratsiyali plastinalarni modellashtirish va ularning tarkibiy elementlarini hisoblash muammosini yaxshi biladi. Tabiiyki, bunday elementlarni loyihalash jarayonida hisoblash aniqligi tabiiy kuchlanganlik-deformatsiyalanish holatiga ta’sir etuvchi asosiy omillarning qanchalik to‘liq hisobga olinishiga, ya’ni tegishli matematik modellarning qanchalik yetarli darajada qurilishiga muhim ahamiyat kasb etadi. Boshqa tomondan, muayyan tarkibiy element konstruksiyasini olib boradigan shart-sharoitlarni to‘liq ko‘rib chiqish muammoning matematik modelini ancha murakkablashtiradi. Shuni ta’kidlash kerakki, Kirxgof-Lyav gipotezalari asosida klassik (texnik) nazariyadan foydalanilganda ham eng oddiy holatda ham plastinaning muvozanat tenglamalarini tasvirlovchi matematik modellar hususiy differensial tenglamalar sistemalarini yechishga to‘g‘ri keladi. Ma’lumki bunday tenglamalar sistemasini yechish, matematik qiyinchiliklar bilan bog‘liq. Shuning uchun plastina va qobiqlarni hisoblash uchun matematik taqribiy sonli usullar orqali ishlab chiqish tabiiydir. Samarali bo‘lgan mavjud taqribiy usullar juda ko‘p, shuni ta’kidlash lozimki, keng qo‘llaniladigan taqribiy sonli usullar qatoriga variatsion usullar, masalan, Ritsa kichkina kvadratlar usuli, Trefftsa usuli va boshqalar kiradi. Shuningdek, proeksiya usullari orasida eng asosiysi Bubnov-Galerkin usuli hisoblanadi. Variatsion va proeksion usullarni qo‘llashdagi murakkabligining asosiy sababi, bu chegaraviy shartlarni qanoatlantiradigan koordinata funksiyalarini qurish imkoniyati haqida ko‘plab tadqiqotchilarning xabardor emasligi, tadqiqotlarning har qanday murakkab shakli yoki chegaraviy shartlarning murakkab ko‘rinishidir. Ushbu muammo Ukraina Milliy Fanlar Akademiyasining akademigi V. L. Rvachev tomonidan yaratilgan R-funksiya nazariyasi yordamida, ya’ni mantiqiy algebraik funksiyalar bilan muvaffaqiyatli tarzda hal qilingan.

R-funksiya (halqaro qisqartmasi RFM) usulini muqobil ravishda chekli element usullari qatoriga kiritish mumkin. Chekli elementlar usuli kabi R-funksiya usuli ham masalaning variatsion formulasiga asoslanadi. Biroq chekli element usulidan farqli o‘laroq, bu usul yordamida barcha zaruriy chegaraviy shartlarni aniq qanoatlantiruvchi bazis ko‘phadlari, berilgan sohaning har qanday turi va har qanday chegaraviy shartlari uchun analitik shaklda tuziladi. RFM usuli faqatgina matematik va fizikaviy chiziqli chegaraviy masalalarni emas, balki nochiziqli masalalarni ham yechish uchun ishlatilish mumkin bo‘lgan universal, yuqori samarali usullar qatoriga kiritilgan.

Matematik model

Magnitelastik plastinanig gometrik nochiziqli deformatsiyalanish jarayonining matematik modelini ishlab chiqish uchun Gamilton-Ostrogradskiy variatsion tamoyili, Kirxgof-Lyav gipotezasi, Koshi munosabatlari, Guk qonuni Lorens kuchi hamda Maksvell elektromagnit tenzor ko‘rinishidan foydalanildi (maqola).

$$\begin{cases} -\rho h\dfrac{\partial^2 u}{\partial t^2}+\dfrac{\partial N_{xx}}{\partial x}+\dfrac{\partial N_{xy}}{\partial y}+N_x+R_x+q_x+T_{zx}=0, \\ -\rho h\dfrac{\partial^2 v}{\partial t^2}+\dfrac{\partial N_{yy}}{\partial y}+\dfrac{\partial N_{xy}}{\partial x}+N_y+R_y+q_y+T_{zy}=0, \\ -\rho h\dfrac{\partial^2 w}{\partial t^2}+\dfrac{\partial^2 M_{xx}}{\partial x^2}+2\dfrac{\partial^2 M_{xy}}{\partial x\partial y}+\dfrac{\partial^2 M_{yy}}{\partial y^2}+N_{xx}\dfrac{\partial^2 w}{\partial x^2}+N_{yy}\dfrac{\partial^2 w}{\partial y^2}+N_{xy}\dfrac{\partial^2 w}{\partial x\partial y}+ \\ +\left(\dfrac{\partial N_{xx}}{\partial x}+\dfrac{\partial N_{xy}}{\partial y}\right)\dfrac{\partial w}{\partial x}+\left(\dfrac{\partial N_{yy}}{\partial y}+\dfrac{\partial N_{xy}}{\partial x}\right)\dfrac{\partial w}{\partial y}+N_z+R_z+q_z+T_{zz}=0. \end{cases}$$

Boshlag‘ich shartlar va chegaraviy shartlar:

$$\rho h \frac{\partial u}{\partial t}\delta u\Big|_t = 0,\ \rho h \frac{\partial v}{\partial t}\delta v\Big|_t = 0,\ \rho h \frac{\partial w}{\partial t}\delta w\Big|_t = 0,$$

$$\left(N_{xx} + N_{Px} + N_{Tx}\right)\delta u\Big|_x = 0,\ \left(N_{xy} + N_{Py} + N_{Txy}\right)\delta v\Big|_x = 0,$$

$$M_{xx}\delta \frac{\partial w}{\partial x}\Big|_x = 0,\ M_{xy}\delta \frac{\partial w}{\partial y}\Big|_x = 0, M_{yy}\delta \frac{\partial w}{\partial y}\Big|_y = 0,\ M_{xy}\delta \frac{\partial w}{\partial x}\Big|_y = 0,$$

$$\left(N_{yy} + N_{Fy} + N_{Tyy}\right)\delta v\Big|_y = 0,\ \left(N_{xy} + N_{Fx} + N_{Tyx}\right)\delta u\Big|_y = 0,$$

$$\left[N_{xx}\frac{\partial w}{\partial x} + N_{xy}\frac{\partial w}{\partial y} - \frac{\partial M_{xx}}{\partial x} - \frac{\partial M_{xy}}{\partial y} + N_{Pz} + N_{Txz}\right]\delta w\Big|_x = 0,$$

$$\left[N_{yy}\frac{\partial w}{\partial y} + N_{xy}\frac{\partial w}{\partial x} - \frac{\partial M_{yy}}{\partial y} - \frac{\partial M_{xy}}{\partial x} + N_{Fz} + N_{Tyz}\right]\delta w\Big|_y = 0.$$

бу ерда N_{xx}, N_{yy}, N_{xy} - пластинанинг қалинлиги бўйича нормал ва урунма кучлари. M_{xx}, M_{yy}, M_{xy} - пластинанинг эгилиш ва буралиш моментлари, $\rho -$ жисм зичлиги, h- пластина қалинлиги, $R_x, R_y, R_z, N_x, N_y, N_z -$ ҳосил бўлувчи ҳажм кучлари, $q_x, q_y, q_z, T_{zx}, T_{zy}, T_{zz} -$ сирт кучлари, $T_{xx}, T_{xy}, T_{xz}, T_{yy}, T_{yz}, T_{zx}, -$ ҳосил бўлувчи контур кучлари.

Hisoblash tajribalari

Magnitelastik plastinanig gometrik nochiziqli deformatsiyalanish jarayonining matematik modelini echish uchun R-funksiyadan foydalaniladi. Bunda R-funksiya yordamida nosimmetrik bo‘lgan murrakab soha (1-rasm) uchun chegaraviy tenglamasi quriladi. Mazkur nosimmetrik murakkab shakldagi magnitelastik plastinaning tashqi kuchlar ta’siri ostida koordinata o‘qi bo‘ylab egilishi dasturiy vosita yordamida hisoblab chiqildi va sonli natijalar hamda grafik tasviri 2-rasmda keltirilgan.

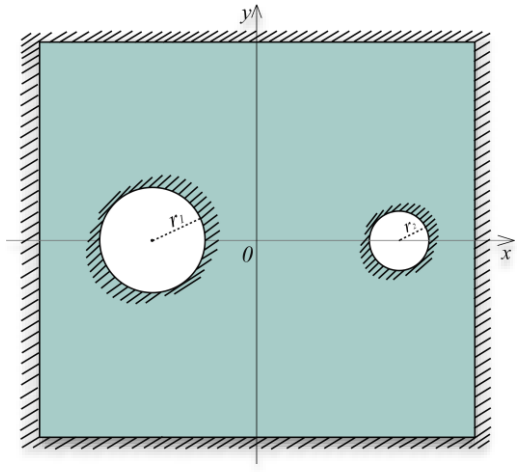

1-rasm. Murakkab konfiguratsiyali magnitelastik nosimmetrik yupqa plastina chegaralari qattiq mahkamlangan holatidagi tasviri

$$\omega = (f_1 \wedge f_2) \wedge f_3 \wedge f_4$$

bu yerda

$$f_1 = \frac{(a^2 - x^2)}{2a} \geq 0,\ f_2 = \frac{(b^2 - y^2)}{2b} \geq 0,\ f_3 = \frac{((x-a_1)^2 + y^2 - r^2)}{2r} \geq 0,\ f_4 = \frac{((x+a_2)^2 + y^2 - r^2)}{2r} \geq 0,$$

Hisoblash tajribasida geometrik va mexanik parametrlari quyidagicha keltirilgan:

$$a = 1,\ b = 1, a_1 = 0.5, a_6 = 0.55, h = 0.01,\ r_1 = 0.1, r_2 = 0.1\ \nu = 0.3,\ q = 1,$$
$$H_x = H_y = H_z = 10 \kappa Э, E = 10^{11}\ H / м^2.$$

1-jadval

x	*y*	*Elektromagnit maydon kuchlar ta'sir qilmagandagi w(x, y, t) funksiya qiymatlari*	*Elektromagnit maydon kuchlar ta'sir qilgandagi w(x, y, t) funksiya qiymatlari*
-1	0	0	0
-0. 95	0	0, 00009	0, 00011
-0. 9	0	0, 00030	0, 00038
-0. 85	0	0, 00027	0, 00037
-0. 8	0	0, 00012	0, 00019
-0. 75	0	0, 00003	0, 00005
-0. 7	0	0	0
-0. 3	0	0	0
-0. 25	0	0, 00002	0, 00002
-0. 2	0	0, 00007	0, 00009
-0. 15	0	0, 00015	0, 00019
-0. 1	0	0, 00025	0, 00030
-0. 5	0	0, 00033	0, 00040
0	0	0, 00039	0, 00047
0. 5	0	0, 00041	0, 00050
0. 1	0	0, 00038	0, 00047
0. 15	0	0, 00033	0, 00040

0. 2	0	0, 00025	0, 00030
0. 25	0	0, 00016	0, 00020
0. 3	0	0, 00009	0, 00011
0. 35	0	0, 00003	0, 00004
0. 4	0	0, 00001	0, 00001
0. 45	0	0	0
0. 65	0	0	0
0. 7	0	0, 00001	0, 00001
0. 75	0	0, 00005	0, 00007
0. 8	0	0, 00011	0, 00017
0. 85	0	0, 00018	0, 00029
0. 9	0	0, 00020	0, 00032
0. 95	0	0, 00010	0, 00012
1	0	0	0

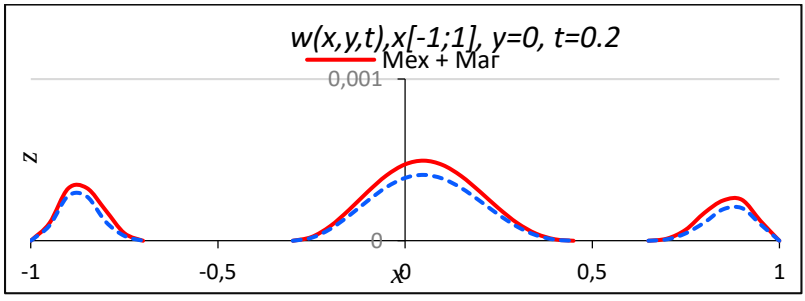

2-rasm. Murakkab konfiguratsiyali magnitelastik nosimmetrik yupqa plastina chegaralari qattiq mahkamlangan holatidagi koordinata o‘qidagi grafik tasviri

Xulosa qiliy aytganda elektroʻtkazuvchan yupqa plastinaga mexanik kuchlar ta’siri hamda mexanik kuchlarga magnit maydon kuchlar ta’siri ham qoʻshib hisoblash ishlari olib borildi (1-jadval, 2-rasm), va hisoblash tajribalar xulosasi shuni koʻrsatadiki ularning oʻzaro farqi 18. 4% ni tashkil qildi.

Mazkur 1-rasmdagi murakkab shakldagi magnitelastik plastinaning (*Oy*) oʻqi boʻylab egilishini conli natijalari (2-jadval) va grafik tasviri (3-rasmda) keltirilgan.

2-jadval

y	*x*	*Elektromagnit maydon kuchlar ta’sir qilmagandagi w(x, y, t) funksiya qiymatlari*	*Elektromagnit maydon kuchlar ta’sir qilgandagi w(x, y, t) funksiya qiymatlari*
-1	0	0	0
-0. 9	0	0. 0002	0. 0002
-0. 8	0	0. 0010	0. 0012
-0. 7	0	0. 0019	0. 0023
-0. 6	0	0. 0022	0. 0027
-0. 5	0	0. 0018	0. 0022
-0. 4	0	0. 0013	0. 0016
-0. 3	0	0. 0008	0. 0010
-0. 2	0	0. 0005	0. 0007
-0. 1	0	0. 0004	0. 0005
0	0	0. 0003	0. 0004
0. 1	0	0. 0004	0. 0005
0. 2	0	0. 0005	0. 0007

0. 3	0	0. 0008	0. 0010
0. 4	0	0. 0013	0. 0016
0. 5	0	0. 0018	0. 0022
0. 6	0	0. 0022	0. 0027
0. 7	0	0. 0019	0. 0023
0. 8	0	0. 0010	0. 0012
0. 9	0	0. 0002	0. 0002
1	0	0	0

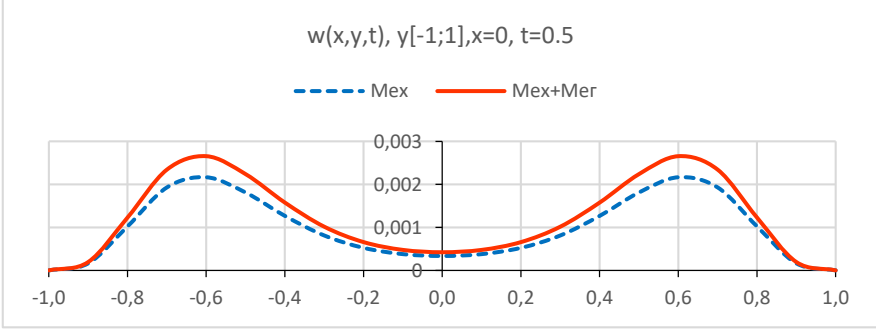

3-rasm. Murakkab konfiguratsiyali magnitelastik nosimmetrik yupqa plastina chegaralari qattiq mahkamlangan holatidagi koordinata o‘qidagi grafik tasviri

Tajriba natijalariga ko‘ra elektro‘tkazuvchan yupqa plastinaga mexanik kuchlar ta’siri hamda mexanik kuchlarga magnit maydon kuchlar ta’siri ham qo‘shib hisoblash ishlari olib borildi (2-jadval, 3-rasm) va hisoblash tajribalar xulosasi shuni ko‘rsatadiki ularning o‘zaro farqi 18. 7% ni tashkil qildi.

Mazkur nosimetrik murakkab shakldagi magnitelastik plastinaning chegaraviy shartlari aralash (4-rasm) ya’ni qirralari sharnir markaziy aylana chegaralari qattiq mahkamlangan shartlar bilan kelganda, tashqi kuchlar ta’siri ostida koordinata o‘qi bo‘ylab egilishi dasturiy vosita

yordamida hisoblab chiqildi va sonli natijalar (3-jadval) hamda grafik tasviri (5-rasmda) keltirilgan.

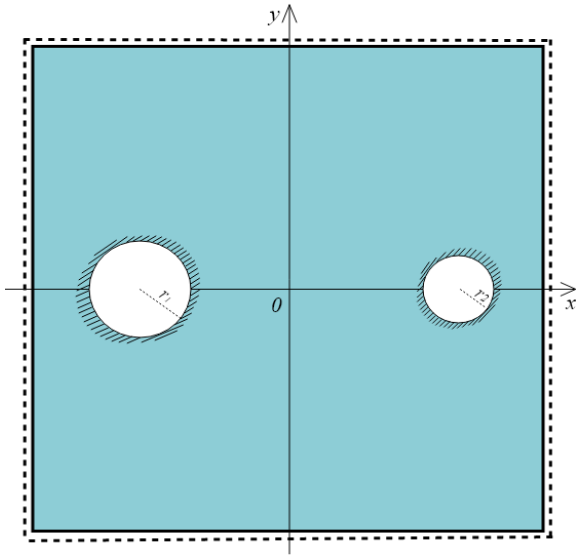

4-rasm. Murakkab konfiguratsiyali magnitelastik nosimmetrik yupqa plastina chegaralari qattiq mahkamlangan holatidagi tasviri

3-jadval

x	*y*	*Elektromagnit maydon kuchlar ta'sir qilmagandagi w(x, y, t) funksiya qiymatlari*	*Elektromagnit maydon kuchlar ta'sir qilgandagi w(x, y, t) funksiya qiymatlari*
-1	0	0	0
-0. 95	0	0. 00011	0. 00013
-0. 9	0	0. 00017	0. 00021
-0. 85	0	0. 0014	0. 00017
-0. 8	0	0. 00007	0. 00008

-0. 75	0	0. 00002	0. 00002
-0. 7	0	0	0
-0. 3	0	0	0
-0. 25	0	0. 000009	0. 000011
-0. 2	0	0. 000036	0. 000043
-0. 15	0	0. 000076	0. 000091
-0. 1	0	0. 000121	0. 000145
-0. 5	0	0. 000162	0. 000194
0	0	0. 000190	0. 000227
0. 5	0	0. 000199	0. 000238
0. 1	0	0. 000188	0. 000225
0. 15	0	0. 000160	0. 000192
0. 2	0	0. 000121	0. 000145
0. 25	0	0. 000080	0. 000095
0. 3	0	0. 000043	0. 000052
0. 35	0	0. 000017	0. 000021
0. 4	0	0. 000004	0. 000004
0. 45	0	0	0
0. 65	0	0	0
0. 7	0	0. 00001	0. 00001
0. 75	0	0. 00003	0. 00003

0. 8	0	0. 00007	0. 00008
0. 85	0	0. 00012	0. 00014
0. 9	0	0. 00014	0. 00016
0. 95	0	0. 00009	0. 00010
1	0	0	0

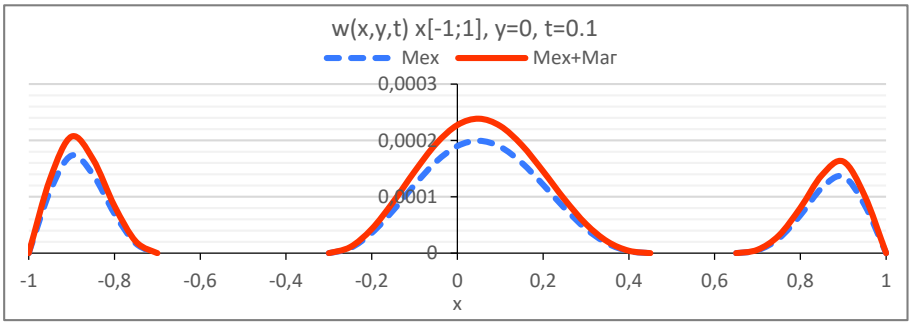

5-rasm. Murakkab konfiguratsiyali magnitelastik nosimmetrik yupqa plastina chegaralari qattiq mahkamlangan holatidagi koordinata *X* o‘qi bo‘ylab olingan grafik tasviri

4-jadval

y	*x*	*Elektromagnit maydon kuchlar ta’sir qilmagandagi w(x, y, t) funksiya qiymatlari*	*Elektromagnit maydon kuchlar ta’sir qilgandagi w(x, y, t) funksiya qiymatlari*
-1	0	0	0
-0. 9	0	0. 0020	0. 0026
-0. 8	0	0. 0042	0. 0054
-0. 7	0	0. 0044	0. 0055
-0. 6	0	0. 0033	0. 0042

-0. 5	0	0. 0021	0. 0026
-0. 4	0	0. 0012	0. 0015
-0. 3	0	0. 0007	0. 0008
-0. 2	0	0. 0004	0. 0005
-0. 1	0	0. 0003	0. 0003
0	0	0. 0002	0. 0003
0. 1	0	0. 0003	0. 0003
0. 2	0	0. 0004	0. 0005
0. 3	0	0. 0007	0. 0008
0. 4	0	0. 0012	0. 0015
0. 5	0	0. 0021	0. 0026
0. 6	0	0. 0033	0. 0042
0. 7	0	0. 0044	0. 0055
0. 8	0	0. 0042	0. 0054
0. 9	0	0. 0020	0. 0026
1	0	0	0

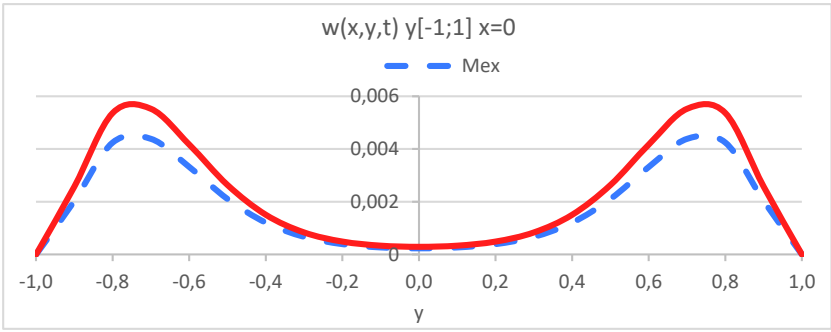

6-rasm. Murakkab konfiguratsiyali magnitelastik nosimmetrik yupqa plastina chegaralari qattiq mahkamlangan holatidagi koordinata *Y* o‘qi bo‘ylab olingan grafik tasviri

Tajriba natijalariga ko‘ra elektro‘tkazuvchan yupqa plastinaga mexanik kuchlar ta’siri hamda mexanik kuchlarga magnit maydon kuchlar ta’siri ham qo‘shib hisoblash ishlari olib borildi (4-jadval, 6-rasm) va hisoblash tajribalar xulosasi shuni ko‘rsatadiki ularning o‘zaro farqi 19. 8% ni tashkil qildi.

Murakkab konstruktiv shakldagi magnitelastik plastinaning chegaraviy chegaralari qattiq mahkamlangan (7-rasm) shartlar bilan kelganda

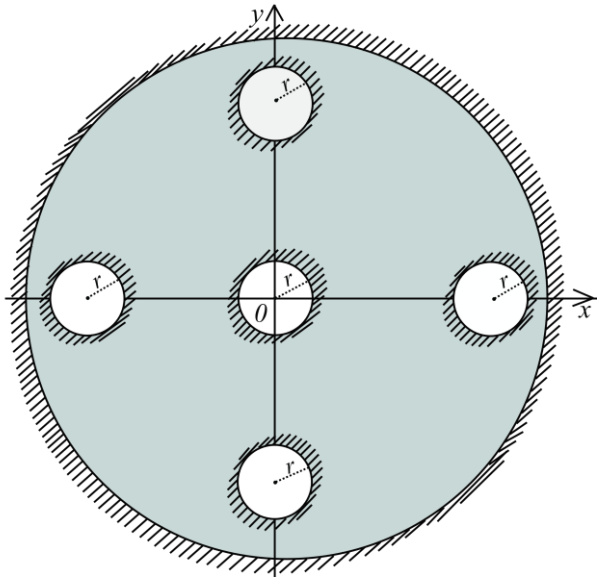

7-rasm. Murakkab konfiguratsiyali magnitelastik yupqa plastina chegaralari qattiq mahkamlangan holatini tasvirlaydigan grafik

$$f_1 = \frac{(R^2 - x^2 - y^2)}{2r} \geq 0, \quad f_2 = \frac{((x-a)^2 + y^2 - r^2)}{2r} \geq 0,$$

$$f_3 = \frac{((x+a)^2 + y^2 - r^2)}{2r} \geq 0,$$

$$f_4 = \frac{(x^2 + (y+b)^2 - r^2)}{2r} \geq 0, \; f_5 = \frac{(x^2 + (y-b)^2 - r^2)}{2r} \geq 0,$$

$$\omega = f_1 \wedge (f_2 \wedge f_3) \wedge (f_4 \wedge f_5).$$

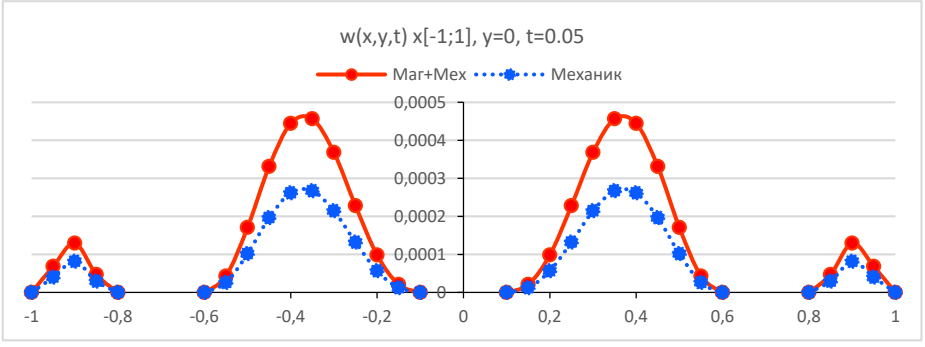

8-rasm. Murakkab konfiguratsiyali magnitelastik nosimmetrik yupqa plastina chegaralari qattiq mahkamlangan holatidagi koordinata o‘qidagi grafik tasviri

Tajriba natijalariga ko‘ra elektro‘tkazuvchan yupqa plastinaga mexanik kuchlar ta’siri hamda mexanik kuchlarga magnit maydon kuchlar ta’siri ham qo‘shib hisoblash ishlari olib borildi (8-rasm), va hisoblash tajribalar xulosasi shuni ko‘rsatadiki ularning o‘zaro farqi 19. 3% ni tashkil qildi.

Xulosa

Hisoblash natijalarini tahlil qilish natijalariga asoslanib xulosa qilish mumkinki, elektromagnit maydonlarning yupqa elektro‘tkazuvchan plastinalarning deformatsiya holatiga ta’sirini ishonchli tarzda tasdiqlash imkonini beradi. Jumladan, elektromagnit kuchlarning ta’siri plastina markazida ko‘proq ahamiyatga ega. Yuqoridagi raqamlardan ko‘rinib turibdiki, plastina butun kontur bo‘ylab qattiq mahkamlanganda sharniri

mahkamlanganda va turli aralash shartlarda plastinkaning deformatsiya holatiga magnit maydonining ta'siri mexanik kuchlarga nisbatan juda katta emas. Hisoblash natijalari plastinaning tegishli nuqtalardagi egilishlari sezilarli darajada farq qilmaydi va bu magnit maydonning ta'siri plastinkaga katta ta'sir qilmasligini anglatadi, ammo kichik bolsada ta'siri borligini isbotlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

Kabulov V. K. Algorithmization in the theory of elasticity and deformation theory of plasticity Tashkent Science 1966. 392 p.

Ambartsumyan S. A. , Belubekyan M. V. Some problems of electromagneto elasticity of plates. – Erevan: 1991. –144 p.

Kurpa L. V. Metodom R-funksi dlya resheniya lineynыx zadach izgiba i kolebaniy pologix obolochek. Xarkov NTU XPI 2009. 391s.

Leybenzon L. S. Kurs teorii uprugosti. Moskva 1977. 272s. (17-str).

Nuraliev F. M. , Safarov Sh. Sh. , Artikbaev M. A. Deformatsiyalangan mangnitelastik plastinaning matematik modeli va hisoblash algoritmi. Problemы informatiki i energetiki Tashkent 5/2020. C 38-49.

F. Nuraliev and Sh. Safarov, "Computational algorithm for calculating magnetoelastic flexible plates of complex configuration, " 2019 International Conference on Information Science and Communications Technologies (ICISCT), Tashkent, Uzbekistan, 2019, pp. 1-4. https://ieeexplore. ieee. org/document/9011903

F. Nuraliev, S. Safarov and M. Artikbayev, "A computational algorithm for calculating the effect of the electromagnetic fields to thin complex configured plates, " 2020 International Conference on Information Science and Communications Technologies (ICISCT), 2020, pp. 1-4, https://ieeexplore. ieee. org/document/9351447

F. Nuraliev, S. Safarov and M. Artikbayev, "Solving the problem of geometrical nonlinear deformation of electro-magnetic thin plate with complex configuration and analysis of results, " 2021 International Conference on Information Science and Communications Technologies (ICISCT), 2021, pp. 01-05, https://ieeexplore. ieee. org/document/9670282

Nuraliev F. M. , Aytmuratov B. Sh. , Safarov Sh. Sh. , Artikbayev M. A. Mathematical modeling of geometric nonlinear processes of electromagnetic elastic thin plates of complex configuration // Scientific journal «Problems of Computational and Applied Mathematics» № 1(38),

2022. https://scholar. google. com/citations?view_op=view_citation&hl=en&user=jalkwscAAAAJ&citation_for_view=jalkwscAAAAJ:9yKSN-GCB0IC

F. Nuraliev, S. Safarov, M. Artikbayev and A. O. Sh, "Calculation Results of the Task of Geometric Nonlinear Deformation of Electro-magneto-elastic Thin Plates in a Complex Configuration, " 2022 International Conference on Information Science and Communications Technologies (ICISCT), Tashkent, Uzbekistan, 2022, pp. 1-4, . https://ieeexplore. ieee. org/document/10146920

MATHEMATICAL MODELING OF NONLINEAR DEFORMATION PROCESSES OF THIN MAGNETELASTIC PLATES OF COMPLEX CONSTRUCTIVE FORM TAKING THE TEMPERATURE INTO ACCOUNT

Associate Professorof, PhDShohruh Safarov

Annotation

In the article, based on the Hamilton-Ostrogradsky variational principle, a mathematical model representing non-linear geometric stress and deformation of thin magnetoelastic plates was built. In this case, the three-dimensional mathematical model was transferred to a two-dimensional view using the Kirchhoff-Liav hypothesis. Variations of Potential and Kinetic energy and variation of the work done by external forces were found taking into account the temperature. These are determined using Cauchy's relation, Hooke's law and Lawrence force, and Maxwell's electromagnetic tensor representation. Effects of electromagnetic field and temperature on the state of deformation stress of the magnetoelastic plate were observed. As a result, a mathematical model in the form of a system of partial differential equations with initial and boundary conditions for displacement was developed. To solve the problem, a calculation algorithm was developed using algebraic logic R-function, Bubnov-Galerkin, Newmark Gaussian squares and numerical iteration methods. A practical software package was created for conducting computational experiments on research. In the conducted computational experiments, various mechanical states of the magneto-elastic plate, the limits of which are fixed, and one side hinged and the other side free, were performed. The comparative analysis of the results of the calculation is given in the article.

Keywords: Mathematical modeling, Hamilton-Ostrogradsky principle, Bubnov-Galerkin method, Cauchy relations, Hooke's law, Maxwell's electromagnetic tensor, magnetoelastic thin plate of complex configuration, R-function.

OBYEKT MUVOZANATINI AVTOMATIK RAVISHDA ROSTLASH ALGORITMI VA DASTURIY VOSITASINI YARATISH

O‘qituvchi Buriyev Bobur Erkinovich

“ALFRAGANUS UNIVERSITY”

O‘qituvchi Mannapova Maftuna G’olib qizi

“ALFRAGANUS UNIVERSITY”

Annotatsiya

O‘zbekistonni izchil ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy vazifalaridan biri bu AKT va raqamli texnologiyalarni keng joriy etishdir. Qishloq xo‘jaligidagi barcha jarayonlarni maksimal darajada raqamlashtirish va avtomatlashtirish O‘zbekistonda davlat bosqichida hal etilayotgan muhim vazifalardan biridir. **“**Obyekt muvozanatini rostlashning avtomatlashtirish algoritmi va dasturiy vosita yaratish”-ushbu dolzarb masalalar doirasiga kiradi. Tadqiqot obyekti: traktor tirkamasimuvozanatini avtomatik rostlash uchun algoritm va dasturiy ta’minoti.

Tadqiqotning maqsadi va vazifalari: 1. Dasturiy vosita yaratish uchun avtomatikboshqarish va avtomatik rostlash tizimlar ishini va funksiyalarni o‘rganish; 2. Raqamli avtomatik boshqarish va avtomatik rostlash tizimlarning dasturiy ta’minotini tahlil qilish; 3. Traktor tirkamasi muvozanatini raqamli avtomatik rostlash tizimi boshqaruvchielementi – dasturlanadigan mantiqiy kontroller -Owen PLK 63 ishiniva uning dasturlashini o‘rganish;4. Traktor tirkamasimuvozanatini raqamli avtomatik rostlash tizimi boshqaruvchielementi – dasturlanadigan mantiqiy kontroller -Owen PLK 63 uchun algoritm va dastur yaratish.

Tadqiqot ilmiy yangiligi: traktor tirkamasi holatini muvozanatlash uchun algoritmishlab chiqilgan; traktor tirkamasi holatini muvozanatlash uchun dastur ishlab chiqilgan; ishlab chiqilgan dastur traktor holatini muvozanatlash tizimining boshqaruv elementiga-Oven PLK 63 boshqaruvchisiga yozilgan. Tadqiqot natijalarining amaliy ahamiyati: Biz dasturlayotgan mantiqiy kontroller -Owen PLK 63asosidagi traktor

tirkamasi holatini muvozanatlash uchun yaratiloyotgan “aqilli tirkamamiz” qishloq xo‘jaligi obyektlarida, fermer xo‘jaliklarda qo‘llash mumkin. Ishlab chiqarish jarayonlarini kompyuter texnologiyalari asosida boshqarishning zamonaviy usullari sanoatning turli sohalarida ko‘pchilik sanoat korxonalarida keng tarqalgan. Zamonaviy darajadagi sanoat tizimlarini yaratish va ishlatishda asosiy roli ilmiy -texnik taraqqiyotni joriy etish, texnologik jarayonlarni avtomatlashtirish va elektron va mikroprotsessorli texnologiyalar yordamida ishlab chiqarishni boshqarish tizimlariga yuklangan.

Biz yashab turgan dunyoda (tabiatda, texnikada, iqtisodiyotda, jamiyatda) turli shart-sharoit va omillarga bog‘liq bo‘lgan har xil jarayonlar sodir bo‘ladi. Inson jarayonlarning borishi uchun zarur sharoitlarni o‘zgartirgan holda ularning harakteriga ham ta’sir ko‘rsatadi, ularni o‘zgartiradi va o‘zining maqsadlariga moslashtiradi. Jarayonning tabiiy kechishiga bunday aralashuv, jarayon borishini maqsadli o‘zgartirish – inson boshqaruv faoliyati mohiyatini tashkil etadi. Umuman olganda, boshqaruv inson ongli faoliyatining barcha tomonlari va holatlarini qamrab oladi.

Shunday qilib, kishilarning boshqaruv faoliyati muayyan jarayonni qandaydir maqsad bilan tashkillashtirishni taqozo etadi. Bu esa, boshqarish (boshqaruv) deb ataluvchi, muayyan maqsadlarga erishilishini ta’minlagan holda u yoki bu jarayonni ongli tashkillashtirishdan iborat hatti-harakatlarning bajarilishiga olib keladi.

Kalit so‘zlar: Gamilton-Ostrogradskiy tamoyili, Bubnov Galerkin, Koshi munosabatlari, Guk qonuni, Maksvell elektromagnit tenzori, murakkab konfiguratsiyali magnitelastik yupqa plastina R-funksiya.

CREATION OF AN ALGORITHM AND SOFTWARE TOOL FOR AUTOMATIC OBJECT BALANCING

Annotation

One of the main tasks of the consistent socio-economic development of Uzbekistan is the widespread introduction of ICT and digital technologies. The maximum digitalization and automation of all processes in agriculture is one of the important tasks being solved at the State stage in Uzbekistan. "Automation algorithm for adjusting object balance and creating a software tool”- falls within the framework of these current issues. Object of study: algorithm and software for automatic adjustment of the balance of the tractor trailer.

Purpose and objectives of the study: 1. Study the work and functionality of Automatic Control and automatic adjustment systems for creating a software tool; 2. Digital Automatic Control and automatic adjustment software analysis of systems; 3. The control element of the system of digital automatic adjustment of the balance of the tractor trailer-a programmable logical controller-the study of the work of Owen PLK 63 and its programming; 4. Digital automatic adjustment system control element of tractor trailer balance-programmable logic controller-algorithm and program creation for Owen PLK 63.

Scientific innovation of the study: an algorithm for balancing the state of the tractor trailer was developed; a program was developed to balance the state of the tractor trailer; the developed program was written to the control element of the tractor state balancing system-the Owen PLK 63 controller. Practical significance of the results of the study: the logical controller we are programming is the Owen PLK 63-based tractor trailer, created to balance the state of our "intelligent trailer", which can be used in agricultural facilities, farms. Modern methods of managing production processes on the basis of computer technology are common in most industrial enterprises in various industries. The main role in the creation and operation of industrial systems of the modern level is assigned to production control systems using the introduction of scientific and technical progress, automation of technological processes and electronic and microprocessor technologies.

In the world in which we live (in nature, in technology, in the economy, in society), various processes occur that depend on various conditions and factors. A person also affects their character by changing the conditions necessary for the course of processes, changing them and adapting them to his goals. Such an intervention in the natural course of the process, a targeted change in the course of the process – constitutes the essence of human managerial activity. In general, management covers all aspects and states of human conscious activity.

Thus, the management activity of people assumes the organization of a certain process with some purpose. This leads to the fulfillment of actions, the so-called management (management), consisting in the conscious organization of one or another process, ensuring the achievement of certain goals.

Keywords: Hamilton-Ostrogradsky principle, Bubnov Galerkin, Koshi relations, Guk's law, Maxwell electromagnetic Tensor, magnetelastic thin plate R-function with complex configuration.

KIRISH

So‘ngi vaqtlarda "raqamli iqtisodiyot" tushunchasi juda ko‘p marta qo‘llanilmoqda. Darhaqiqat, ko‘plab rivojlangan mamlakatlarda raqamli iqtisodiy ularning rivojlanish omillariga sezilarli darajada ta’sir o‘tkazgan. Jamiyat hayotida raqamli iqtisodiyot muhim rol o‘ynaydi.

Shuningdek, raqamli iqtisodiyotni shakllantirish kerakli infratuzilma, ko‘p mablag‘ va mehnat resurslarini talab etadi, biroq qanchalik qiyin bo‘lmasin, bu ishga bugun kirishishimiz zarur, shu bois raqamli iqtisodiyotga faol o‘tish – kelgusi besh yildagi eng ustuvor vazifalarimizdan biri sifatida belgilab berildi. Chunki raqamli texnologiyalar mahsulot va xizmatlar sifatini oshiradi, ortiqcha harajatlarni kamaytiradi.

“Raqamli O‘zbekiston 2030” dasturini joriy etish, “katta ma’lumotlar” (“Big data”), “blokcheyn”, “aqlli”, “xavfsiz” shahar, “internet buyumlar” texnologiyalarini keng joriy qilish, telekommunikatsiya infratuzilmasini yanada rivojlantirish, ushbu asosda mamlakat yalpi ichki maxsulotning 30 foizga o‘sishi hamda yurtimizning “raqamli iqtisodiyotga tayyorlik” va “AKT rivojlanishi” xalqaro indekslari bo‘yicha ilg`or davlatlar qatoriga kirishini ta’minlash tarafdoridir. Maqsadimiz mamlakatdagi barcha aholi punktlari va ta’lim muassasalariga zamonaviy optik tolali internet aloqa tizimini olib kirish va internet xizmatlari narxini pasaytirish, tashqi internet kanallari orqali internet trafiklari sotib olish va mamlakatga tarqatish bo‘yicha monopollashuvga yo‘l qo‘ymaslik, aholi, tadbirkorlik sub’ektlari va davlat organlari o‘rtasida o‘zaro samarali muloqotni shakllantirish, ortiqcha sansalorlik va byurokratizmning oldini olishga qaratilgan “Elektron hukumat” kontseptsiyasini izchil amalga oshirish, davlat organlari va boshqa tashkilotlar faoliyatining axborot resurslari va texnologiyalarini yanada taraqqiy ettirish, sohada davlat-xususiy sherikchilik mexanizmini rivojlantirish, xususan, davlat kadastri ishlarini yuritishning to‘liq raqamlashtirilishini ta’minlash va mulkni ro‘yxatdan o‘tkazish tartib-taomilini soddalashtirish kabi bir qator kompleks chora-tadbirlarni amalga oshirishdan iboratdir.

Ishlab chiqarish jarayonlarini kompyuter texnologiyalari asosida boshqarishning zamonaviy usullari sanoatning turli sohalarida ko‘pchilik sanoat korxonalarida keng tarqalgan. Zamonaviy darajadagi sanoat tizimlarini yaratish va ishlatishda asosiy roli ilmiy -texnik taraqqiyotni joriy etish, texnologik jarayonlarni avtomatlashtirish va elektron va mikroprotsessorli texnologiyalar yordamida ishlab chiqarishni boshqarish tizimlariga yuklangan.

Biz yashab turgan dunyoda (tabiatda, texnikada, iqtisodiyotda, jamiyatda) turli shart-sharoit va omillarga bog‘liq bo‘lgan har xil jarayonlar sodir bo‘ladi. Inson jarayonlarning borishi uchun zarur sharoitlarni o‘zgartirgan holda ularning harakteriga ham ta’sir ko‘rsatadi, ularni o‘zgartiradi va o‘zining maqsadlariga moslashtiradi. Jarayonning tabiiy kechishiga bunday aralashuv, jarayon borishini maqsadli o‘zgartirish – inson boshqaruv faoliyati mohiyatini tashkil etadi. Umuman olganda, boshqaruv inson ongli faoliyatining barcha tomonlari va holatlarini qamrab oladi.

Shunday qilib, kishilarning boshqaruv faoliyati muayyan jarayonni qandaydir maqsad bilan tashkillashtirishni taqozo etadi. Bu esa, boshqarish (boshqaruv) deb ataluvchi, muayyan maqsadlarga erishilishini ta’minlagan holda u yoki bu jarayonni ongli tashkillashtirishdan iborat hatti-harakatlarning bajarilishiga olib keladi.

Kishilarning muayyan ishlarni bajarishga qaratilgan har qanday ongli harakatlarini to‘g‘ri qaror qabul qilishsiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. Shuni hisobga olib, aytish mumkinki, boshqarish – bu qo‘yilgan maqsadlarga erishish uchun to‘g‘ri qarorlar qabul qilish jarayonidan iboratdir.

Muayyan maqsad bilan tashkillashtiriluvchi jarayondan iborat bo‘lgan boshqarishni amalga oshirish boshqarish (boshqaruv) masalasi deb ataluvchimuammoga olib keladi. Amaliyotda boshqarish masalalarining hal etilishi, qo‘yilgan maqsadlarga erishish zarur ilmiy tadqiqotlarga tayanadi.

Ilmiy-texnika taraqqiyoti jadal borayotgan bizning davrimizda fan tomonidan tashkillashtirish va boshqarish masalalariga katta ahamiyat berilmoqda. Texnikaning tez rivojlanishi va murakkablashishi, o‘tkazilayotgan tadbirlar doirasining nihoyatda kengayganligi va ulardan kelib chiqadigan natijalarning g‘oyat xilma-xilligi – bularning hammasi muayyan maqsadga yo‘naltirilgan murakkab jarayonlarni tarkibiy va tashkiliy tomondan taxlil qilish zaruriyatiga olib keladi.

Bugungi kunga kelib barcha sohalarda axborot oqimining nihoyatda kuchayganligi, zarur axborotni qayta ishlashga ketadigan vaqtning kamayganligi, iqtisodiy tizimlarda ichki va tashqi o‘zaro aloqalarning murakkablashganligi boshqarish jarayonida eng maqbul, optimal qaror qabul qilishdan iborat masalani qiyinlashtirmoqda. Hozirgi paytda mavjud murakkab texnik va iqtisodiy tizimlarni samarali boshqarishni maxsus ilmiy tadqiqot ishlarini bajarmasdan amalga oshirishni tasavvur qilib bo‘lmaydi.

Inson tomonidan har xil ehtiyojlarni qondirish maqsadida bajariluvchi maqsadga qaratilgan jarayonlarni muayyan harakatlar – operatsiyalarning qandaydir majmuasi deb qarash mumkin. Bu operatsiyalarni ikki turga – ishchi operatsiyalar va boshqarish operatsiyalariga ajratish mumkin.

Ishchi operatsiyalar – jarayonning borishini aniqlab beruvchi tabiiy qonuniyatlarga mos kelgan holda uning bajarilishi uchun bevosita zarur bo‘lgan harakatlardir. Ishchi operatsiyalardagi inson mehnatini mexanizm va mashinalarga topshirish mexanizatsiyaning mohiyatini tashkil etadi. Bu jarayondan ko‘zda tutilgan asosiy maqsad – insonni katta jismoniy kuch(fizik energiya) talab etuvchi og‘ir operatsiyalarni hamda hayot uchun zararli va odamning asab tizimini charchatuvchi bir xil turdagi operatsiyalarni bajarishdan ozod qilishdan iboratdir.

Boshqarish operatsiyalari – muayyan vaqt momentlarida alohida ishchi operatsiyalarning boshlanishi, to‘xtatilishini, ularning bajarilish ketma-ketligini, ishchi operatsiyalarning bajarilishi uchun zarur resurslarning ajratilishini ta’minlovchi, jarayonning o‘ziga kerakli parametrlarni (yo‘nalish, tezlik, tezlanish, temperatura, kontsentratsiya va h. k.) beruvchi harakatlardir.

Muayyan maqsadni ko‘zda tutgan holda ma’lum bir ketma-ketlikda bajariladigan boshqarish operatsiyalari boshqarish jarayonini tashkil etadi har qanday boshqarish jarayoni quyidagi bosqichlarga ega bo‘ladi:

Vujudga kelgan vaziyatni baholash maqsadida kerakli axborotni yig‘ish va qayta ishlash;

Maqsadga muvofiq eng maqbul harakatlar to‘g‘risida qaror qabul qilish; Qabul qilgan qarorni bajarish; Qaror bajarilishini nazorat qilish.

Boshqarish operatsiyalari boshqaruv obyektiga(BO) yo‘naltirilgan bo‘ladi.

Qandaydir obyektni boshqarish – talab etilgan holatlar yoki jarayonlarga erishish maqsadida shu obyektga ta’sir ko‘rsatish demakdir. BO sifatida samolyot, stanok, elektrodvigatel’ va shunga o‘xshashlarni ko‘rsatish mumkin. Texnik jarayonlar va agregatlar, agregatlar guruhi, tsexlar, korxonalar, mehnat jamoalari, tashkilotlari vash u kabilar boshqaruv obyekti va boshqaruv operatsiyalariga misollar bo‘la oladi.

Har bir boshqarish jarayoni asosiy tashkil etuvchilar – boshqaruv tizimi(boshqaruvchi tizim) va boshqaruv obyekti bilan tavsiflanadi. Boshqarish jarayonining o‘ziga xos asosiy belgisi – uni tashkil etuvchi qismlarining bir butunligi va bir-biri bilan uzviy bog‘liqligidir [6].

Boshqaruv tizimi – boshqaruv vositalari(boshqarish jarayonini ta'minlash vositalari: texnik qurilma va uskunalar, zarur tarkibiy tuzilmalar, usullar, dasturlar va sh . k.) va boshqaruv obyektidan tashkil topgan majmuadir. Texnikada, ishlab chiqarishda va iqtisodiyotda qo'llanuvchi zamonaviy boshqaruv tizimlari o'zining murakkab tuzilishi, qudratli hisoblash texnikasining va ilg'or axborot texnologiyalarining keng qo'llanishi bilan ajralib turadi.

Boshqarish operatsiyalarini qisman yoki to'lasincha texnik qurilmalar bajarishi mumkin. Avtomatlashtirish – boshqarish operatsiyalaridagi inson mehnatini mashinalarga yuklash demakdir. Avtomatlashtirish natijasida boshqarish operatsiyalari avtomatik qurilmalar deb ataluvchi texnik vositalar yordamida bajariladi.

Obyektni inson ishtirokisiz, texnik vositalar bilan boshqarishga avtomatik boshqarish deyiladi. Har qanday texnik, shu jumladan ishlab chiqarish jarayonini boshqarish bilan bog'liq barcha mumkin bo'lgan operatsiyalarning bajarilishini bevosita inson ishtirokisiz ta'minlovchi tizimlarga avtomatik boshqaruv tizimlari deyiladi.

Boshqarish jarayonining talab etilgan tarzda kechishi uchun zarur parametrlarning(ko'rsatkichlarning) berilgan qiymatlarini avtomatik ravishda ta'minlashga avtomatik sozlash (rostlash) deb, buni amalga oshiruvchi tizimlarga esa, avtomatik sozlash tizimlari (ruscha – sistemi avtomaticheskogo regulirovaniya) deb aytiladi.

Operatsiyalarning faqat ma'lum bir qismi avtomatlashtirilgan, qolgan qismi (odatda eng ma'suliyatlisi) esa inson tomonidan bajariluvchi boshqaruv tizimiga avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimi deyiladi.

Texnik jarayonlarni bevosita inson ishtirokisiz boshqarishni ta'minlovchi boshqaruv tizimlarini qurish tamoyillari va nazariyasini, shu jumladan, bunday tizimlarni tashkil etuvchi texnik vositalarni qurish tamoyillarini qamrab oluvchi fan va texnika sohasiga avtomatika deyiladi.

Avtomatik tizimlar rivojlanishining boshlang'ich bosqichida eng sodda avtomatik qurilmalar yaratilgan edi. Bunga misol sifatida eramizning boshlaridagi Geron Aleksandriyskiy tomonidan saroy eshiklarini avtomatik ravishda ochish maqsadida yaratilgan pnevmoavtomatni ko'rsatish mumkin.

XVIII asr o'rtalariga kelib mexanika masalalari bilan bog'liq holda avtomatika ham rivojlana bordi. XVIII – XIX asr o'rtalarida Evropada yuz bergan sanoatdagi inqilob davrlarida avtomatikaning rivojlanishida yangi bosqich boshlandi va sanoat korxonalariga tadbiq etila boshladi. Bular I. I. Polzunovning bug' qozonida suv qaynashini avtomatik ravishda sozlovchi

qurilmasi(1765 y), Uattning bug‘ mashinasi tezligini sozlagichi(1784 y), Jakkardning to‘qimachilik dastgohi dasturini boshqaruvchi sozlagichi (1804-1808 y.) edi.

Rivojlangan davlatlar sanoatni avtomatlashtirishga 20 asrning 50-yillardan keng kirishdilar. Avtomatlashtirish yo‘nalishlari xilma-xil bo‘lib, ularga masalan, uchish apparatlarini avtomatik boshqarish, avtomobillar ishlab chiqarish, transport harakatini boshqarish, tibbiy diagnostika va shu kabilarni kiritish mumkin. Avtomatlashtirish texnologik jarayonlarning unumdorligini, mehnat samaradorligini va sifat ko‘rsatkichlarini oshiradi, jarayonni tezkor bajaradi, ishchi xodimlar sonini kamaytiradi. Avtomatik tizimlar vaqt bo‘yicha nihoyatda tez kechuvchi va inson hayoti uchun xavfli bo‘lgan texnologik jarayonlarni boshqarishda ayniqsa alohida ahamiyatga egadir. Kosmik tadqiqotlarning butun kompleksi, raketani strategik nishonga to‘g‘rilash, murakkab energetik tizimlarni boshqarish kabilarni avtomatik boshqaruv tizimisiz tasavvur qilish mumkin emas.

Chunki bunday jarayonlarda amaliy nuqtai nazardan bir lahzada ro‘y beruvchi vaziyatlarni nazorat etish, himoya tizimi, blokirovka, rezerv kiritish kabi yana bir qator o‘ta muhim vazifalarni hal etish lozimdir.

Avtomatlashtirishning muhim belgilovchi xususiyati bunda ishlatilayotgan mashinalar – avtomatik qurilmalarning o‘z-o‘zini sozlay olishi(ruscha – samoregulirovanie) hisoblanadi. Bunga esa teskari aloqani amalga oshiruvchi texnikaning qo‘llanishi bilan erishiladi. Axborotning tezkor va avtomatik tarzda qayta ishlanishi bilan uzviy bog‘liq holda teskari aloqaning qo‘llanishi avtomatlashtirishning keng yoyilishi va katta muvafaqiyatlarga erishishida hal qiluvchi omil bo‘ldi.

O‘tgan asrning 60-yillariga kelib robotlar – qayta dasturlanuvchi ko‘p funksiyali manipulyatorlar paydo bo‘ldi. Robotlar, ayniqsa insonning bevosita ishtiroki xavfli bo‘lgan yoki operatsiyalarning o‘ta aniq bajarilishi va juda ko‘p takrorlanishi talab etiladigan faoliyat sohalarida to‘liq avtomatlashtirishni amalga oshirish imkonini beradi.

20-asrning ikkinchi yarmiga kelib fan, texnika, sanoat va, umuman, iqtisodiyotda zarur axborot oqimining tobora ortib borishidan iborat omil paydo bo‘ldi. Ulkan hajmdagi axborotni qabul qilish va qayta ishlash sharoitida optimal qaror qabul qilish muammosini hal etish bo‘yicha tadqiqotlar avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlarining yaratilishiga olib keldi. Bunday tizimlarni yaratish asoslari o‘tgan asrning 60-yillarida qo‘yilgan edi. Avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlarining asosi – zamonaviy texnik vositalardan foydalangan holda ishlab chiqarishni rejalashtirish va boshqarish masalalarini echishni qamrab oluvchi ishlab

chiqarish-iqtisodiy axborotning kompleks tarzda qayta ishlanishidir. Bugungi kunga kelib avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlaridan inson ishtiroki bo‘lmagan to‘liq avtomatlashgan tizimlarga o‘tish tendentsiyasi namoyon bo‘lmoqda.

Shuni alohida qayd etish lozimki, zamonaviy texnika va texnologiyalarning muvaffaqiyatlari, ayniqsa, interaktiv grafikada, aloqada, ma’lumotlar bazasini boshqarish tizimlarida va tadbiqiy dasturiy ta’minotda erishilgan muvaffaqiyatlar ikkita muhim yo‘nalish – kompyuterlar yordamida loyihalashni va ishlab chiqarishni kompyuterlar yordamida boshqarishni rivojlantirish imkonini berdi.

Ilmiy-texnika taraqqiyoti jadal borayotgan bizning davrimizda fan tomonidan tashkillashtirish va boshqarish masalalariga katta ahamiyat berilmoqda. Texnikaning tez rivojlanishi va murakkablashishi, o‘tkazilayotgan tadbirlar doirasining nihoyatda kengayganligi va ulardan kelib chiqadigan natijalarning g‘oyat xilma-xilligi – bularning hammasi muayyan maqsadga yo‘naltirilgan murakkab jarayonlarni tarkibiy va tashkiliy tomondan taxlil qilish zaruriyatiga olib keladi. Bugungi kunga kelib barcha sohalarda axborot oqimining nihoyatda kuchayganligi, zarur axborotni qayta ishlashga ketadigan vaqtning kamayganligi, iqtisodiy tizimlarda ichki va tashqi o‘zaro aloqalarning murakkablashganligi boshqarish jarayonida eng maqbul, optimal qaror qabul qilishdan iborat masalani qiyinlashtirmoqda. Iqtisodiyotni boshqarishni takomillashtirish muammosini muayyan darajada iqtisodiy-matematik usullarni samarali qo‘llash, boshqaruvning avtomatlashtirilgan tizimlarini yaratish va zamonaviy hisoblash texnikasi hamda axborot texnologiyalarini keng qo‘llash bilan hal etilishi mumkin.

Texnika, ishlab chiqarish, iqtisodiyot va inson amaliy faoliyatining boshqa sohalarida paydo bo‘luvchi boshqaruv muammolarini har tomonlama tadqiq etish natijasida yangi fan – boshqarish nazariyasi vujudga keldi va rivojlanmoqda. Avtomatik boshqarish nazariyasi – bu yo‘nalishning asosi hisoblanadi. Dastlab u texnik Obyektlar – ishlab chiqarish, energetika, transport va shunga o‘xshash sohalardagi texnik obyektlarni avtomatik boshqarish jarayonlarining tadqiqot natijalari sifatida paydo bo‘ldi. Uning asosiy ahamiyati bugungi kunda ham saqlanib qolgan bo‘lsada, uning xulosa va natijalaridan na faqat texnik, balki iqtisodiy, tashkiliy, biologik, ijtimoiy va shu kabi haraktyerda bo‘lgan boshqaruv tizimlarining xossalarini o‘rganish uchun foydalanilmoqda.

Boshqarish nazariyasi va amaliyotining o‘ziga xos murakkabligi va dolzarbligini alohida qayd etish kerak. Texnologik obyektlar, mashinalar, dasgohlarni boshqarish jarayoni o‘z murakkabligiga ega, ammo tashkiliy

strukturalarni boshqarish esa yanada murakkab va ma'suliyatlidir. Industrial rivojlangan hozirgi zamon jamiyati uchun boshqaruv tizimlari murakkabligining yanada oshganligi harakterli belgi hisoblanadi.

Tashkiliy strukturalarni boshqarish muammolarini hal etish sezilarli darajada qiyinchiliklar bilan bog'liq, chunki miqdoriy o'lchashlar(resurslarning miqdoriy va qiymatli sarfi, energiya sarfi va sh. k.) bilan aniqlanuvchi jarayonlar bilan bir qatorda, yana shundaylari ham borki, ular obyektiv miqdoriy baholashga bo'ysunmaydilar(jamoaga ta'sir o'tkazish usullarining samaradorligi, ishlab chiqarish unumdorligini oshirishga undovchi ta'sirlar tizimi, ma'muriy oldindan ko'ra bilish va prognozning ahamiyati, psihologik klimat va sh. k.). Bunday jarayonlarning taxlili va ularni baholashni faqatgina uzoq muddatli tajribalar o'tkazish va olingan natijalarni matematik qayta ishlash yordamidagina amalga oshirish mumkin. Samarali boshqarish uchun uning nazariy asosini yaxshilab o'rganish, amaliy tajribaga ega bo'lish hamda nazariyani va amaliyotni ijodiy qo'llay olish, ya'ni boshqarish san'atiga ega bo'lish kerak bo'ladi. Boshqarish san'ati – insonning axborot va vaqt tanqisligi sharoitida maqbul qarorlar qabul qila olish qobilyatidir. Uning asosida boshqaruv ilmi metodologiyasi va tamoyillari yotadi. Boshqaruv ilmi esa, o'z navbatida, avtomatik boshqarish nazariyasi, axborot nazariyasi, kibernetika, iqtisodiy fanlar va boshqa fanlar yutuqlariga tayanadi. Boshqaruv ilmining maqsadi – boshqarish tamoyillari, strukturasi, usullari va texnikasini o'rganish va takomillashtirishdan iborat.

Avtomatik boshqarish deb, obyektning ishlashi va undan kutilgan natija – ma'lum miqdorli, sifatli mahsulot, jarayon olish uchun avtomatik boshqarish qurilmalari orqali boshqarish maqsadida, ya'ni ma'lum dastur asosida ko'rsatiladigan ta'sirlar to'plamiga aytiladi.

Har qanday texnologik jarayon ishlatiladigan ashyoga faol (mexanik, termik, ximik va sh. o') ta'sirlar tufayli bo'ladi. Ishlov beriladigan ashyoga faol ta'sir ko'rsatadigan qurilma asosiy texnologik jihozni tashkil etadi. Unga ayrim mexanizmlar yoki mashinalar, hatto butun ishlab chiqarish to'plami kirishi mumkin. Bu qurilmalar boshqarish obyekti hisoblanadi. Ular uchun bir qator holatlar yoki ish rejimlari borligi odatiy holdir. Boshqaruv obyekti (BO)ning ish rejimiga obyektning maxsus organiga (kirishiga) maqsadli o'zgartirish tufayli erishiladi. Bu ta'sirlarni boshqaruvchi qurilma (BQ) aniqlaydi.

Avtomat ravishda boshqaruv insonning bevosita ishtrokisiz avtomat boshqaruv qurilmalari yordamida amalga oshiriladi. Avtomat boshqaruv

qurilmalari bilan boshqaruv obyekti birgalikda avtomat boshqaruv tizimini (ABT) tashkil etadi.

Obyekt kirishiga boshqaruvchi ta'sir berilganda, obyektda boshqaruv maqsadiga mos harakat (jarayon) hosil bo'ladi. Bu harakat obyektning holatini baholaydigan holat o'zgaruvchilari yoki obyektni koordinatalari deb ataladigan boshqariluvchi o'zgaruvchi qiymatlar bilan aniqlanadi. Obyektda hosil bo'ladigan harakat nafaqat boshqaruvchi ta'sirni tabiatiga va jadalligiga bog'liq, balki turli to'lqinlantiruvchi ta'sirlarga, shuningdek obyektni statik va dinamik xususiyatlariga ham bog'liqdir.

To'lqinlantiruvchi ta'sirlarga obyektning yuklamasi, atrof – sharoitini turli ta'sirlari, obyekt ichki parametrlarining o'zgarishi tufayli hosil bo'ladigan ta'sirlar kiradi. Obyektning dinamik xususiyatlari uning strukturasiga va parametrlariga bog'liqdir. Ishlash jara-yonida ko'pchilik obyektlarni dinamik xususiyatlari qat'iy o'zgarmas deb bo'lmaydi, ular ma'lum chegarada o'zgaradi va bu o'zgarish odatda tasodifiy ravishda ro'y beradi.

Avtomat ravishda boshqaruvchi tizimlarning boshqaruv ta'sirlari keladigan axborot (informatsiya)ga, ya'ni tizimni taxmin qilingan yoki bo'lib o'tgan holati haqida ma'lumotlarga qarab belgilanadi. Birinchi navbatda bu obyektni harakteristikalari va parametrlari, hamda boshqaruv jarayonini belgilovchi koordinatalari haqidagi qiymatlardir. Axborotning ikki turini ya'ni, boshlang'ich (dastlabki) yoki aprior (avvaldan) va ishchisini ajratishadi. Dastlabki yoki aprior axborot deb, tizim ishlashidan oldin boshqariladigan jarayon va boshqarish tizimi haqida ixtiyorimizda bo'lgan ma'lumotlarga aytiladi. Ishchi axborot deb, tizim ishlayotgan vaqtda olinadigan axborotga aytiladi.

Dastlabki to'liq axborotga ega tizimlarda talab etilgan sifat ko'rsatkichini ta'minlash mumkin. Dastlabki to'liq axborotga ega bo'lmagan tizimlarda boshlang'ich axborot boshqarish maqsadiga yoki talab etilgan sifatlarni olishga yetarli emas. Bunday tizimlarda ishlash jarayonida ishchi axborot dastlabki axborotda yetishmaydiganlarini o'z axboroti bilan to'ldirish zarur. Bu tizimlar-ning o'ziga xos xususiyati – bu obyekt harakteristikalarini taxlil qiladigan, qurilmalarning borligidir va ular yetishmagan axborotni manbai bo'lib xizmat qiladi.

Murakkab obyektni boshqarish algoritm asosida amalga oshiriladi. Algoritm deb, dastlabki ma'lumotlarni izlangan natijaga o'tkazish yo'l-yo'rig'i mazmunini va ketma – ketlik operatsiyasini belgilab beradigan yo'l – yo'riqqa aytiladi. Boshqaruvchi qurilma esa, boshqaruv algoritmi asosida harakat qilib, unga keladigan axborotga ishlov beradi va ularni boshqaruv obyektlarini boshqaradigan ta'sirlarga aylantiradi.

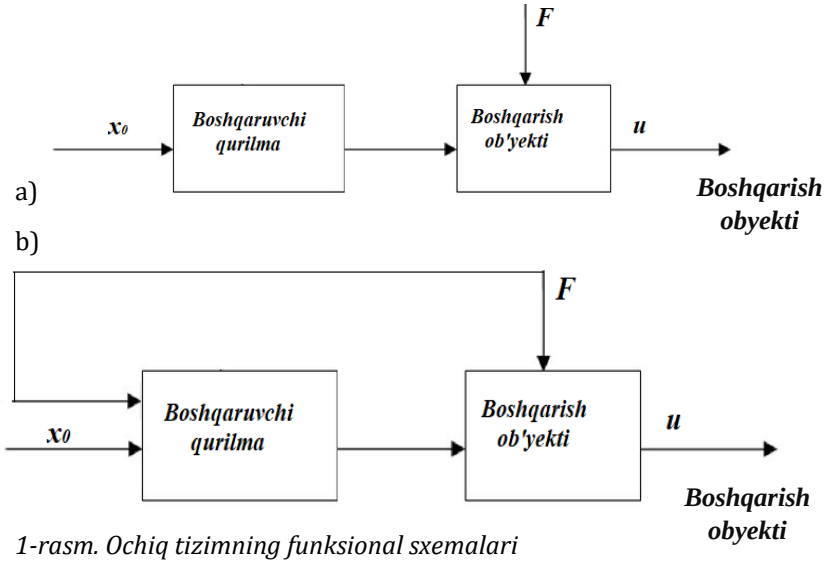

1-rasm. Ochiq tizimning funksional sxemalari

Algoritmning muhim hislati, uning belgilovchi jarayonni diskretligi (uni ayrim ketma – ket bo‘laklardan iborat ishlash) xususiyatidir.

Avtomat ravishda boshqarishning asosiy shakllari (turlari) quyidagicha:

uzilgan ta’sir zanjiri bo‘yicha avtomat ravishda boshqarish;

avtomat ravishda rostlash;

avtomat ravishda sozlash;

Boshqarishning oxirgi ikki turi boshqaruv obyektining kirishiga teskari bog‘lanish zanjirlari orqali axborot berilishini ko‘zda tutadi. Bunday boshqaruv turiga mos tizimlarni birinchi turli boshqaruvdan farq qilish uchun yopiq boshqaruv tizimi deyiladi.

Uzilgan ta’sir zanjirli avtomat boshqarish vazifalari bilan baholanadi, ammo boshqarish ishlab chiqarishning haqiqiy holatining borishi bilan bog‘liq bo‘lmaydi va ma’lum oxirgi natija olishni ko‘zlaydigan uzilgan sikl bo‘yicha bajarilgan bo‘ladi (masalan, motorni ishga tushirish, reverslash va to‘xtatish) yoki holatini qat’iy ketma-ketlikda almashtirishni mo‘ljallaydi.

Uzilgan ABT ni boshqarish uchun obyekt haqida faqat aprior (dastlabki) axborot ishlatiladi. 1. 2. 1-rasmda eng oddiy uzilgan tizimni funksional (vazifaviy) sxemasi ko‘rsatilgan.

Xulosa

Hozirgi davrda raqamli iqtisodiyot va u bilan bog‘liq bo‘lgan bir qancha samarador texnologiyalar hayotimizga shiddat bilan kirib kelmoqda. Ishlab chiqarish jarayonlarini kompyuter texnologiyalari asosida boshqarishning zamonaviy usullari sanoatning turli sohalarida ko‘pchilik sanoat korxonalarida keng tarqalgan. Zamonaviy darajadagi sanoat tizimlarini yaratish va ishlatishda asosiy rol ilmiy -texnik taraqqiyotni joriy etish, texnologik jarayonlarni avtomatlashtirish va elektron va mikroprotsessorli texnologiyalar yordamida ishlab chiqarishni boshqarish tizimlariga yuklangan.

Adabiyotlar ro‘yxati

Mirziyoev Sh. M. Yangi O’zbekiston strategiyasi. Toshkent, 2021. - 500 b.

Денисенко В. В. Выбор аппаратных средств автоматизации опасных промышленных объектов. - СТА, №4, 2005, с. 86-94.

Куцевич И. В. Системный интегратор в современном мире систем управления. - МКА, №3, 2004, с. 76-84.

Аблин И. Е. С MasterSCADA - шаг за шагом. - "Промышленные АСУ и контроллеры", №10, 2003, с. 4 - 7.

Nazirov Sh. A. , Ivanova G. S. , Gaynazarov S. M. Dasturlash texnologiyalari. Darslik. Toshkent: O’zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti. 2014. - 280 b.

METHODOLOGY FOR TEACHING ANALYTICAL CHEMISTRY USING INTERACTIVE METHODS TO UNIVERSITY STUDENTS

Jasur DJALILOV

a
b
d
u
x
a
l
i
l
o
v
i
@
b
k
.
u
z
r
@
g
m
a
i
l
.
c
o
m

Abstract

The purpose of the study is to develop a methodology for teaching analytical chemistry to students of higher educational institutions using interactive methods. In teaching analytical chemistry, several interactive methods have been developed, how and in what part of the lesson they should be used. In the course of the study, innovative technologies for teaching "Analytical Chemistry" were developed, and based on the improvement of the application algorithm, technologized educational data was carried out using interactive methods. The results of monitoring the effectiveness of motivational skills in educational and cognitive activity of students were determined through a scientific and pedagogical experiment, the results obtained were analyzed mathematically and statistically, and in this regard, proposals and recommendations were developed modern teaching methods are widely used in the educational process. The use of modern teaching methods leads to high efficiency of the educational process. When choosing teaching methods, it is advisable to proceed from the didactic task of each lesson [5; 552-557-c].

While maintaining the traditional form of the lesson, enriching it with methods that activate the activities of various students leads to an increase in the level of student learning. For this reason, the lesson process was organized rationally, and the teacher increased the interest of students. Their activity in the educational process should be constantly encouraged, the educational material should be divided into small parts, and the content into small parts, brainstorming, work in small groups, discussion, problem situation, text guide, project, role-playing game. playing, etc. encouragement is required. We present a variety of modules that you can use not only to teach chemistry to illustrate complex concepts, but also to provide hands-on experiences that allow students to draw conclusions based on their own information. The new generation of

undergraduate students is different, they want to learn quickly and in general they have less patience for reading books.

Keywords: *interactive, discussion, brainstorming, work in small groups*.

UNIVERSITET TALABALARIGA INTERFAOL USULLARDAN FOYDALANGAN HOLDA ANALITIK KIMYONI O'QITISH METODIKASI

Annotatsiya

Tadqiqotning maqsadi oliy o'quv yurtlari talabalariga analitik kimyoni interfaol usullardan foydalangan holda o'qitish metodikasini ishlab chiqishdan iborat. Analitik kimyoni o'qitishda bir nechta interfaol usullar ishlab chiqilgan, ulardan darsning qanday va qaysi qismida foydalanish kerak. Tadqiqot davomida "analitik kimyo" ni o'qitishning innovatsion texnologiyalari ishlab chiqildi va dastur algoritmini takomillashtirish asosida interfaol usullardan foydalangan holda texnologik ta'lim ma'lumotlari amalga oshirildi. Talabalarning o'quv va kognitiv faoliyatida motivatsion ko'nikmalar samaradorligini monitoring qilish natijalari ilmiy-pedagogik eksperiment orqali aniqlandi, olingan natijalar matematik va statistik tahlil qilindi va shu munosabat bilan taklif va tavsiyalar ishlab chiqildi zamonaviy o'qitish usullari o'quv jarayonida keng qo'llaniladi. Zamonaviy o'qitish usullaridan foydalanish o'quv jarayonining yuqori samaradorligiga olib keladi. O'qitish usullarini tanlashda har bir darsning didaktik vazifasidan kelib chiqish tavsiya etiladil. Darsning an'anaviy shaklini saqlab qolish bilan birga, uni turli talabalar faoliyatini faollashtiradigan usullar bilan boyitish o'quvchilarning bilim darajasini oshirishga olib keladi. Shu sababli dars jarayoni oqilona tashkil etilib, o'qituvchi o'quvchilarning qiziqishini oshirdi. Ularning o'quv jarayonidagi faoliyati doimiy ravishda rag'batlantirilishi kerak, o'quv materiali kichik qismlarga, mazmuni esa kichik qismlarga bo'linishi, aqliy hujum, kichik guruhlarda ishlash, munozara, muammoli vaziyat, matnli qo'llanma, loyiha, rolli o'yin. o'ynash va hokazo. rag'batlantirish talab qilinadi. Biz nafaqat murakkab tushunchalarni tasvirlash uchun kimyoni o'rgatish, balki o'quvchilarga o'z ma'lumotlari asosida xulosa chiqarish imkonini beruvchi amaliy tajribalarni taqdim etish uchun ham foydalanishingiz mumkin bo'lgan turli xil modullarni taqdim etamiz. Bakalavriat talabalarining yangi avlodi boshqacha, ular tez o'rganishni xohlashadi va umuman olganda kitob o'qishga nisbatan sabrlari kam.

Kalit so'zlar: interaktiv, munozara, aqliy hujum, kichik guruhlarda ishlash.

INTRODUCTION

On a global scale, science and technology have become the main basis of global development. Both organizations continue to improve the quality of life as new discoveries are made based on science and technology [1].

Political, social and economic changes in the life of our republic influence the natural process of vocational education, which is carried out in accordance with society's demand for highly qualified, strong and deeply educated, proactive and capable personnel [4; 97-98-c].

It is a fact that in developed foreign countries it is recognized that education is a social process that actively influences the internal politics of the country. In this regard, the amount of funds allocated to economically support the needs of schools in foreign countries increases every year.

Currently, modern teaching methods are widely used in the educational process. The use of modern teaching methods leads to high efficiency of the educational process. When choosing teaching methods, it is advisable to proceed from the didactic task of each lesson [5; 552-557-c].

While maintaining the traditional form of the lesson, enriching it with methods that activate the activities of various students leads to an increase in the level of student learning. For this reason, the lesson process was organized rationally, and the teacher increased the interest of students. Their activity in the educational process should be constantly encouraged, the educational material should be divided into small parts, and the content into small parts, brainstorming, work in small groups, discussion, problem situation, text guide, project, role-playing game. playing, etc. encouragement is required [6; 82-85-c].

Purpose of the study. Formation of methods for teaching analytical chemistry to students of higher educational institutions using interactive methods.

The Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated August 12, 2020 "On measures to improve the quality of continuing education and the effectiveness of science in the field of chemistry and biology" No. PQ-4805 to radically improve the quality of education in the field of chemistry and biology, provides for the provision of educational

institutions with modern laboratories and textbooks and other educational equipment. Decisions PQ-289 dated June 21, 2022 "On measures to improve the quality of teacher education and further development of the activities of higher educational institutions for the training of teaching staff" noted the systematic development of higher educational institutions for the training of teaching staff and the development of modern educational programs. The research we conducted partially serves to fulfill the tasks set in the above regulations and other regulatory documents.

Level of knowledge of the problem. There are many scholars in the world, including Hua-Jun Fan, Joshua Heads, Daniel Tran and Nnenna Elechi, L. A. Savchenko and others.

The issues of improving the quality of education in Russia, assessing the knowledge acquired by students in chemistry on the basis of information and pedagogical technologies, the advantages of computer technologies in teaching science, introducing student learning by combining effective methods of modern teaching by A. A. are considered. studied in scientific and methodological works of such scientists as Podgornova, A. S. Artemyeva, O. E. Gorbunov, N. S. Mikhailov [7; 62-68-c].

In Uzbekistan, many scientists have conducted scientific research on the use of computer technologies in the educational process. Aripov M. M. , Abdugadirov A. A. , Abdullaev A. Kh. , Apatova N. V. , Begimkulov U. Sh. , Lutfullaev M. , Tolipova Zh. O. , Yunusova D. , Eschanov E. Yu. , Alimova F. A. , Zaylobov L. T. , Anvarova N. A. We can mention the research work of the Shernazarovs.

Teaching Chemistry with Computers by Hua-Jun Fan, Joshua Heads, Daniel Tran, and Nnenna Elechilar chronicles advances in software development to integrate science and computer-aided design as a new generation of undergraduate students becomes more tech-savvy and computer literate. reduces learning from books and written sources [20].

We present a variety of modules that you can use not only to teach chemistry to illustrate complex concepts, but also to provide hands-on experiences that allow students to draw conclusions based on their own information. The new generation of undergraduate students is different, they want to learn quickly and in general they have less patience for reading books [8; 1109-1111-c].

The literature and research consists of the following issues identified through case studies:

a methodology for teaching analytical chemistry to university students using interactive methods has not been developed;

analytical chemistry was not studied with the integration of information, communication and pedagogical technologies in university classes;

it has been determined that the concepts of analytical chemistry have not been fully studied on the basis of information, communication and pedagogical technologies, and the formation of students' natural science literacy based on our choice of this topic and sources related to the topic is one of the pressing problems [9; 453-460-c].

Based on the identified problems, the goals and objectives of the study:

improving the algorithm for the development and application of innovative technologies for teaching "analytical chemistry";

development of methods for teaching analytical chemistry to students of higher educational institutions using interactive methods;

Materials and methods. Interactive methods mean methods that activate students and encourage them to think independently, with the student at the center of the educational process. When using these methods, the teacher encourages the active participation of the student. The student is involved throughout the entire process. The benefits of a person - centered approach include:

teaching-learning with higher educational effectiveness; high motivation of the student;

taking into account previously acquired knowledge;

adapting the intensity of training to the needs of the student; support for student initiative and responsibility;

learning on the job;

creating conditions for two-way feedback [10; 44-52-c].

We will use the Brainstorming method from interactive methods of teaching analytical chemistry in universities.

Brainstorming is a method of collecting free ideas and opinions expressed by students on a problem and using them to arrive at a specific solution. There are written and oral forms of brainstorming.

Orally, each student expresses his opinion on the question asked by the teacher. Students formulate their answers clearly and concisely.

In writing, students briefly and clearly record their answers to a given question on paper cards. Answers are attached to the board (using magnets) or the board (using pins). In the written form of the Brainstorming method, it is possible to group answers according to certain criteria. This method, when applied correctly and positively, teaches a person to think freely, creatively and outside the box [11; 425-432-c].

When using the "Brainstorming" method, it becomes possible to involve all students, including the formation of a culture of communication and discussion among students. Students develop the ability to express their thoughts not only orally, but also in writing, logical and systematic thinking. The lack of evaluation of the opinions expressed leads to the formation of different ideas among students. This method serves to develop creative thinking among students []12; 1570-1577-c.

The "Brainstorming" method is implemented depending on the goal set by the teacher:

When the goal is to determine students' background knowledge, this method is implemented in the introductory part of the lesson.

When the goal is to repeat a topic or connect one topic to another topic, this is done by moving on to a new topic.

Consolidation of the studied topic is carried out in the consolidating part of the lesson after setting the goal.

Opinions expressed are not discussed or evaluated.

Any opinions expressed will be taken into account, even if they are incorrect.

Every student must be present. The stages of the Brainstorming method are as follows:

Students are asked a question and asked to provide their responses (opinions, ideas and reasoning) to the question;

Students express their opinion on the issue;

students' ideas are collected (on a tape recorder, videotape, colored paper or board);

Ideas are grouped by certain symbols;

A clear and correct answer to the above question has been selected.

Advantages of the Brainstorming method:

lack of assessment of results leads to the formation of different ideas among students;

all students participate;

ideas are visualized;

there is an opportunity to test the basic knowledge of students;

arouses students' interest in the subject. Disadvantages of the Brainstorming method:

the teacher's inability to ask the question correctly;

The teacher is required to have a high level of listening skills.

The “Work in small groups” method is creative work in the classroom, aimed at mastering educational material or completing an assigned task, dividing them into small groups in order to activate students [13; 1578-1582-c].

When using this method, the student will be empowered to work in small groups, actively participate in the lesson, take on leadership roles, learn from each other, and appreciate different points of view.

When using the "small group work" method, the teacher has the opportunity to save time compared to other interactive methods. Because the teacher can simultaneously involve and evaluate all students [14; 471-477-c].

For example: reactions for separating the second and third groups of cations in analytical chemistry are one of the most effective methods for separating reactions in the laboratory and studying their qualitative reactions. To isolate cations of the second group in a laboratory lesson, students are divided into 2 or 3 groups. The number of students can be from 3 to 6 people in 1 group [15; 9-22-c].

Students in the group are given a pre-prepared mixture of the second group of cations (salt solutions) and the methods for separating cations and the ix sequence are checked. The resulting reaction equations are expressed in acidic form and described in a laboratory notebook, and after receiving the results, they are checked and evaluated by the teacher.

Of this method, the most effective research method is often laboratory. Because it is wrong to evaluate several students based on their results at the same time.

Advantages of the “small group work” method:

leads to better assimilation of training content;

improves communication skills;

there is an opportunity to save time;

all students are involved;

Self-assessment and peer-assessment will be available. Disadvantages of the "small group work" method:

since some subgroups have weak students, there is a possibility that strong students will also receive low grades;

the ability to control all students will be low;

mutual negative competition between groups may arise;

Conflict may arise within the group.

The "discussion" method is a teaching method conducted in the form of discussion and exchange of ideas with students on a topic [16; 73-77-c].

This method is used on the condition that any topics and issues are discussed based on existing knowledge and experience. The task of leading the discussion can be assigned to one of the students, or the teacher himself can lead the discussion. It is necessary to conduct the discussion freely and try to involve every student in the discussion.

When implementing this method, it is necessary to immediately try to eliminate conflicts that arise between students [17].

When conducting the "discussion" method, the following rules should be observed:

create opportunities for all students to participate;

compliance with the "right hand" rule (raise your hand and speak after receiving permission);

culture of listening to ideas;

non-repetition of expressed ideas;

mutual respect for each other. The stages of the "discussion" method are as follows:

1. The teacher chooses a topic for discussion and develops questions about it.

2. The teacher asks students a question about the problem and invites them to discuss.

3. The teacher writes down the given answers to the question asked, that is, various ideas and opinions, or appoints one of the students as a secretary to complete this task. At this stage, the teacher creates conditions for students to freely express their ideas.

4. The teacher groups, summarizes and analyzes thoughts and ideas expressed together with the students.

5. As a result of the analysis, the optimal solution to the problem is selected [18; 1-5-c]. Advantages of the “discussion” method:

encourages students to think independently;

students are given the opportunity to try to prove the correctness of their opinion;

Helps students develop listening and analysis skills. Disadvantages of the "discussion" method:

requires high management skills from the teacher;

it is necessary to choose a subject that is suitable and interesting for the level of knowledge of the students.

For example: Introducing analytical chemistry into the summary portion of lectures in the debate method is a very effective method. Students are given reaction equations for separating these mixtures from each other and identifying cations and anions in solution. The answers to each question are written on the board. Reaction equations are represented by molecular, ionic and reduced ionic equations.

Analyzing the results using reactions, it was found that a number of cations and anions contained in the solution were isolated. Based on the results of answering the questions, each student must write a report, which is given in the form of a task, what substances can replace the reagents necessary for reactions in cations [19; 147-149-c].

The method of “problem situations” is a method aimed at developing in students the ability to analyze the causes and consequences of problem situations and find ways to solve them.

The complexity of the task chosen for the “problem situation” method should correspond to the level of knowledge of the students. They must be able to find a solution to a given problem, otherwise failure to find a solution will result in students losing interest and self-confidence. When using the “problem situation” method, students learn to think independently, analyze the causes and consequences of a problem, and find its solution [20; 514-522-c].

The stages of the "Problem Situation" method are as follows:

1. The teacher selects a problem situation on the topic, determines goals and objectives. The teacher explains the problem to the students.

2. The teacher introduces students to the purpose, objectives and conditions for completing the assignment.

3. The teacher divides the students into small groups.

4. Small groups study a given problem situation. They identify the causes of the problem and each group makes a presentation. After each presentation, the same points are summarized.

5. At this stage, within a given time, they present their opinion on the consequences of the problem. After the presentation, the same points are summarized.

6. Discuss and analyze various possibilities for solving the problem. They develop ways to solve a problem situation.

7. Small groups make a presentation of a solution to a problem situation and offer their options.

8. After all presentations, the same solutions are collected. Together with the teacher, the group selects the most appropriate options for solving the problem situation.

Advantages of the "Problem Situation" method:

develops independent thinking skills in students;

students learn to find cause, effect and solutions to a problem;

a good opportunity is created to assess the knowledge and abilities of students;

Students learn to analyze ideas and results. Disadvantages of the "problem situation" method:

high motivation of students is required;

this task must correspond to the level of knowledge of students;

takes a lot of time.

This method can be used as needed.

For example. After explaining the topic of separation of group 4 cations in lectures, in the general part we will use the method of problem situations. The solution is prepared by dissolving in water a mixture of

water-soluble salts containing all cations of group IV. The sequence of separation of cations in the resulting solution is given to students in the form of questions and answers.

For example. Where could the problem be?

Think about what cation is released from this solution first and what reagent is used to isolate this cation?

Determine which cation is ultimately released and why?

If the interactive methods mentioned above were used in every lesson in higher education institutions, the effectiveness of the lesson would be higher.

Results:

An analytical chemistry course was taught to university students using the above interactive methods. 3rd year students took part in the experiment and received the following results. The groups that took part in the experimental work were divided into two groups.

The potential of students in both groups was equal. Students of the first group form the experimental group, and students of the second group form the control group. In the experimental group, classes were conducted using the above interactive methods. In the control group, classes were organized using traditional methods (lectures). To analyze the acquired knowledge, both groups were given the same tasks, and their results were analyzed. Based on the results obtained, the following result was achieved.

Quality indicator

Groups	**Number of students**	**Excellent rating**	**Good rating**	**Satisfactory rating**	**Unsatisfactory**	**Quality indicator**
Experimental group	24	15	7	2	0	91, 7%
Control group	24	10	9	5	0	79, 2%
Difference in results		5	-2	-3	0	12, 5%

As a result, expressed in the above table, it was found that the science literacy of students in the experimental group was 12. 5% higher than the science literacy of students in the control group.

Debate

The purpose of the study is to develop a methodology for teaching analytical chemistry to students of higher educational institutions using interactive methods.

During the study, developments were prepared in analytical chemistry using interactive methods in developing students' scientific literacy.

The research objective has been completed. For example:

The algorithm for the development and application of innovative teaching technologies for “Analytical Chemistry” has been improved;

111111a methodology has been developed for teaching analytical chemistry to students of higher educational institutions using interactive methods.

During the course of the study, several interactive methods were studied and concepts such as correct interpretation, task execution, and scientific interpretation of tasks were mastered.

Recommendations based on the results of the study:

It is recommended to use interactive methods in chemistry lessons in higher education institutions.

Literature

The role of ICT in realizing education for all by 2030 Achieving Sustainable Development Goal 4. – p. 1-46. http://www. csr-asia. com/download/ICT4SDG4-Final- Version. pdf.

Hua-Jun Fan, Joshua Heads, Daniel Tran, and Nnenna Elechi. Kompyuterlar yordamida kimyo fanidan dars berish. International Journal of Information and Education Technology, Vol. 5, No. 3, March 2015

Alimova F. A. Project activities of students in the digital educational environment // Asian Journal of Research in Social Sciences and Humanities. – 2021. – T. 11. – №. 12. – C. 97-99.

Alimova F. A. organization of independent work of future teachers of chemistry on the basis of project activities //Web of Scientist: International Scientific Research Journal. – 2022. – T. 3. – №. 02. – C. 552-557.

Berdiqulov R. DEDUCTIVE ANALYSIS TEACHING CHEMISTRY LOGICAL QUALITATIVE FOUNDATION //Science and Innovation. – 2022. – Т. 1. – №. 8. – С. 1109-1114.

Shernazarov I. E. , Abdukadirov A. A. Information technology usage methods in expressing components in organic chemistry course //Asian Journal of Multidimensional Research (AJMR). – 2018. – Т. 7. – №. 9. – С. 453-460.

Shernazarov I. E. " Organic chemistry" laboratory of information technologies in teaching process //TRANS Asian Journal of Marketing & Management Research (TAJMMR). – 2018. – Т. 7. – №. 11. – С. 44-52.

Shernazarov, I. E. , & Abdukadirov, A. A. (2018). Methodology of information technology information of ifodalization of components in organic chemistry course. Asian Journal of Multidimensional Research (AJMR), 7(9), 425-432.

Bektosheva S. et al. Improving the methodology of developing functional literacy in students //Science and Innovation. – 2022. – Т. 1. – №. 8. – С. 1570-1577.

Shernazarov, I. , & Xodjabayeva, N. (2022). the importance of modern technologies in the use of materials from international evaluation studies. Science and Innovation, 1(8), 1578-1582.

Ergashovich, S. I. (2022). The use of international assessment research competencies in the formation of the literacy of future chemistry teachers. Web of Scientist: International Scientific Research Journal, 3(12), 471-477.

Ergashovich, S. I. (2021). Use of integrated technologies in preparing higher educational institution students for international assessment programs on" organic chemistry". Emergent: Journal of Educational Discoveries and Lifelong Learning (EJEDL), 2(01), 9-22.

Iskandarov, A. Y. (2022). To combinate the chemical tasks on the basis of systematic analysis. European International Journal of Multidisciplinary Research and Management Studies, 2(04), 73-77.

Iskandarov, A. Y. , & Makkamov, N. (2021). Chemical problem solving as a method of increasing students'cognitive activities.

Iskandarov, A. Y. , Shomurotova, S. X. , & Kamolova, N. (2020). Forming a methodology for developing students' creativity using creative methods in teaching chemistry to future chemistry teachers. International journal of discourse on innovation, integration and education, 1(2), 1-5.

INTERNET XIZMATLARI GOOGLE MEDIA-PIPE KUTUBXONASIDAN FOYDALANGAN HOLDA INSON TANASINI HARAKATLARI FARQLARINI BAHOLASH

Temirov Zavqiddin Xusen o'g'li,

Mannapova Maftuna G'olib qizi

Annotatsiya

Hozirgi kunda butun dunyo mamlakatlarida axborotni muhofaza qilish davlat tizimining tashkiliy asoslari va vazifalarini o'rganish, axborot xavfsizligi va ma'lumotlarni muhofaza qilish sohasidagi xalqaro tajriba, axborot xavfsizligini ta'minlashning usul va vositalari hamda ma'lumotlarni muhofaza qilishning kompleks tizimlarini yaratish, shaxs, jamiyat va davlatning axborot xavfsizligi, davlat organlarining axborot xavfsizligini ta'minlash sohasidagi asosiy faoliyat yo'nalishlari, axborot xavfsizligining obyektlari, tahdidlar va ularning manbalari, axborotlarni kriptografik va texnik himoyalash asoslari, axborotlarni muhofaza qilishning tashkiliy chora-tadbirlarini ishlab chiqish keng yo'lga qo'yilgan va buni takomillashtirish bo'yicha qator ishlar qilinmoqda. Ushbu ilmiy maqolani yozishdan asosiy maqsad Inson gavdasi holatini baholash bu odam yoki obyektning joylashishini bashorat qiladigan va kuzatadigan kompyuter ko'rish usuli. Bu ma'lum bir shaxs yoki obyektning pozitsiyasi va yo'nalishi kombinatsiyasiga qarash orqali amalga oshiriladi. Shuningdek, biz pozitsiyani baholashni ma'lum bir shaxs yoki obyektga nisbatan kameraning joylashishini va yo'nalishini aniqlash muammosi sifatida ko'rishimiz mumkin. Ushbu tizimni o'rganishimizdan asosiy maqsad tasvir va videolardagi inson gavda harakatlari farqlarini baholashdir. Ushbu ilmiy maqolada ikki o'lchamli tasvirlarda inson gavdasi holatlarini taqqoslash usullari va algoritmi haqida ma'lumotlar hamda ilmiy izlanish natijalari keltirilgan.

Kalit so'zlar: Human Pose Estimation (HPE), Convolutional neural network (CNN), RGB, MSE, 2D, 3D, deep learning.

EVALUATION OF HUMAN BODY MOVEMENT DIFFERENCES USING THE GOOGLE MEDIA-PIPE LIBRARY OF INTERNET SERVICES

Abstract

Currently, studying the organizational foundations and tasks of the state system of information protection in the countries of the world, international experience in the field of information security and data protection, methods and means of ensuring information security, and creating complex systems of data protection, individuals, information security of society and the state, the main activities of state bodies in the field of ensuring information security, objects of information security, threats and their sources, the basics of cryptographic and technical protection of information, the development of organizational measures for information protection and a number of things are being done to improve it. The main purpose of writing this research paper is human body positioning, a computer vision method that predicts and tracks the position of a person or object. The main purpose of writing this article is Human Body Position, the computer vision method that predicts and tracks the position of a person or object. This is done by looking at the combination of position and orientation of a particular person or object. We can also think of pose estimation as the problem of determining the location and orientation of the camera with a given person or object. The main purpose of our study of this system is to evaluate the differences of human body movements in images and videos. This scientific article provides information on the methods and algorithm for comparing the states of the human body in two-dimensional images, as well as the results of scientific research.

Keywords: Human Pose Estimation (HPE), Convolutional neural network (CNN), RGB, MSE, 2D, 3D, deep learning.

Kirish.

Ushbu maqolada biz ikki o‘lchamli(2D) tasvirlarda inson tana harakatlari farqlarini baholashning komponentlarini ko‘rib chiqamiz. Inson gavda holatini baholash (HPE) - bu kompyuter ko‘rishdagi vazifa bo‘lib, u ma’lum bir sahnada inson gavdasining holatini aniqlashga qaratilgan. Inson gavdasi holatini baholash usullarining aksariyati tana qismlarini va umumiy pozani aniqlash uchun optik sensor bilan RGB tasvirini yozishga asoslangan. Bu fitnes va reabilitatsiya, kengaytirilgan reallik ilovalari va kuzatuv uchun boshqa kompyuter ko‘rish texnologiyalari bilan birgalikdaishlatilishi mumkin [1].

Foydalanuvchilarni identifikatsiya va autentifikatsiyadan o'tkazish asosan tizimdan foydalanishga ruxsat berish uchun amalga oshiriladi. Ma'lumotlarni uzatish kanallarida himoyalashda sub'ektlarning o'zaro autentifikatsiyasi, ya'ni aloqa kanallari orqali bog'lanadigan sub'ektlar haqiqiyligining o'zaro tasdig'i bajarilishi shart.

Xavfsizlik nuqtai nazaridan yuqorida keltirilganlarning har biri o'ziga xos masalalarni yechishga imkon beradi. Shu sababli autentifikatsiya jarayonlari va protokollari amalda faol ishlatiladi. Shu bilan bir qatorda ta'kidlash lozimki, nullik bilim bilan isbotlash xususiyatiga ega bo'lgan autentifikatsiyaga qiziqish amaliy xarakterga nisbatan ko'proq nazariy xarakterga ega. Balkim, yaqin kelajakda ulardan axborot almashinuvini himoyalashda faol foydalanishlari mumkin. Autentifikatsiya protokollariga bo'ladigan asosiy hujumlar quyidagilar: - maskarad (impersonation). Foydalanuvchi o'zini boshqa shaxs deb ko'rsatishga urinib, u shaxs tarafidan xarakatlarning imkoniyatlariga va imtiyozlariga ega bo'lishni mo'ljallaydi; autentifikatsiya almashinuvi tarafini almashtirib qo'yish (interleaving attack). Niyati buzuq odam ushbu hujum mobaynida ikki taraf orasidagi autenfikatsion almashinish jarayonida trafikni modifikatsiyalash niyatida qatnashadi. Almashtirib qo'yishning quyidagi xili mavjud: ikkita foydalanuvchi o'rtasidagi autentifikatsiya muvaffaqiyatli o'tib, ulanish o'rnatilganidan so'ng buzg'unchi foydalanuvchilardan birini chiqarib tashlab, uning nomidan ishni davom ettiradi;

-takroriy uzatish (replay attack). Foydalanuvchilarning biri tomonidan autentifikatsiya ma'lumotlari takroran uzatiladi;

-uzatishni qaytarish (reflection attak). Oldingi hujum variantlaridan biri bo'lib, hujum mobaynida niyati buzuq odam protokolning ushbu sessiya doirasida ushlab qolingan axborotni orqaga qaytaradi.

-majburiy kechikish (forsed delay). Niyati buzuq odam qandaydir ma'lumotni ushlab qolib, biror vaqtdan so'ng uzatadi. autentifikatsiya trafigini ushlab qolib, uzoq muddatli kriptografik kalitlar xususidagi axborotni olishga urinadi. Yuqorida keltirilgan hujumlarni bartaraf qilish uchun autentifikatsiya protokollarini qurishda quyidagi usullardan foydalaniladi: -"so'rov–javob", vaqt belgilari, tasodifiy sonlar, indentifikatorlar, raqamli imzolar kabi mexanizmlardan foydalanish;

- autentifikatsiya natijasini foydalanuvchilarning tizim doirasidagi keyingi harakatlariga bog'lash. Bunday misol yondashishga tariqasida autentifikatsiya jarayonida foydalanuvchilarning keyingi o'zaro aloqalarida ishlatiluvchi maxfiy seans kalitlarini almashishni ko'rsatish mumkin;

-aloqaning o’rnatilgan seansi doirasida autentifikatsiya muolajasini vaqti-vaqti bilan bajarib turish va h. Autentifikatsiya protokollarini taqqoslashda va tanlashda quyidagi xarakteristikalarni hisobga olish zarur:

-o`zaro autentifikatsiyaning mavjudligi. Ushbu xususiyat autentifikatsion almashinuv taraflari o`rtasida ikki yoqlama autentifikatsiyaning zarurligini aks ettiradi;

-hisoblash samaradorligi. Protokolni bajarishda zarur bo`lgan amallar

soni;

-kommunikatsion samaradorlik. Ushbu xususiyat autentifikatsiyani bajarish uchun zarur bo`lgan xabar soni va uzunligini aks ettiradi;

-uchinchi tarafning mavjudligi. Uchinchi tarafga misol tariqasida simmetrik kalitlarni taqsimlovchi ishonchli serverni yoki ochiq kalitlarni taqsimlash uchun sertifikatlar daraxtini amalga oshiruvchi serverni ko`rsatish mumkin;

-xavfsizlik kafolati asosi. Misol sifatida nullik bilim bilan isbotlash xususiyatiga ega bo`lgan protokollarni ko`rsatish mumkin;

-sirni saqlash. Jiddiy kalitli axborotni saqlash usuli ko`zda tutiladi.

Autentifikatsiya jarayoni quyidagi xizmatlar uchun qo’llaniladi:

- Elektron pochta;
- Web forum;
- Umumiy tarmoqda;
- Internet-bank tizimida;
- To’lov tizimlarida;
- Korparativ tarmoqlarda;
- Internet magazinda;

Tarmoqda qo’llaniladigan xizmatlar va qurilmalarning muhimligiga ko’ra autentifikatsiyaning turli usullaridan foydalaniladi(1-rasm).

Axborot tashuvchilar	ID-karta USB-kalit ID-manzil		
Axborot	Parol PIN-kod Ixtiyoriy so'z		
Biometrik	Barmoq izi Yuz geometriyasi Bioimzo Ko'z to'rpardasi Ovoz, qon tomir		

Autentifikatsiyani tanitishning asosan ikki xil yo'nalish mavjud:

- Onlayn tanish usullari.
- Offlayn tanish usullari.

Bu autentifikatsiyalash jarayonida foydalanuvchi ma'lumotlarining belgilarini o'zgarishi sistemaga kirishni murakkablashtiradi va "HA" yoki "YO'Q" javobi orqali tizimga kirishi mumkin. Biometrik belgilarning o'zgarishi ham "YO'Q" javobini berishga sabab bo'lishi mumkin.

Parollar asosida autentifikatsiyalash. Autentifikatsiyaning keng tarqalgan sxemalaridan biri oddiy autentifikatsiyalash bo'lib, u an'anaviy ko'p martali parollarni ishlatishiga asoslangan. Tarmoqdagi foydalanuvchini oddiy autentifikatsiyalash muolajasini quyidagicha tasavvur etish mumkin. Tarmoqdan foydalanishga uringan foydalanuvchi kompyuter klaviaturasida o'zining identifikatori va parolini teradi. Bu ma'lumotlar autentifikatsiya serveriga ishlanish uchun tushadi. Autentifikatsiya serverida saqlanayotgan foydalanuvchi identifikatori bo'yicha ma'lumotlar bazasidan mos yozuv topiladi, undan parolni topib foydalanuvchi kiritgan parol bilan taqqoslanadi. Agar ular mos kelsa, autentifikatsiya muvaffaqiyatli o'tgan hisoblanadi va foydalanuvchi legal (qonuniy) maqomini va avtorizatsiya tizimi orqali uning maqomi uchun aniqlangan xuquqlarni va tarmoq resurslaridan foydalanishga ruxsatni oladi.

Sertifikatlar asosida autentifikatsiyalash. Tarmoqdan foydalanuvchilar soni millionlab o'lchanganida foydalanuvchilar parollarining tayinlanishi va saqlanishi bilan bog'liq foydalanuvchilarni dastlabki ro'yxatga olish muolajasi juda katta va amalga oshirilishi qiyin bo'ladi. Bunday sharoitda raqamli sertifikatlar asosidagi autentifikatsiyalash parollar qo'llanishiga ratsional alternative

hisoblanadi. Raqamli sertifikatlar ishlatilganida kompyuter tarmog'i foydalanuvchilari xususidagi hech qanday axborotni saqlamaydi. Bunday axborotni foydalanuvchilarning o'zi so'rov-sertifikatlarida taqdim etadilar. Bunda maxfiy axborotni, xususan maxfiy kalitlarni saqlash vazifasi foydalanuvchilarning o'ziga yuklanadi. Foydalanuvchi shaxsini tasdiqlovchi raqamli sertifikatlar foydalanuvchilar so'rovi bo'yicha maxsus vakolatli tashkilot-sertifikatsiya markazi CA (Certificate Authority) tomonidan, ma'lum shartlar bajarilganida beriladi. Ta'kidlash lozimki, sertifikat olish muolajasining o'zi ham foydalanuvchining haqiqiyligini tekshirish (ya'ni, autentifikatsiyalash) bosqichini o'z ichiga oladi. Bunda tekshiruvchi taraf sertifikatsiyalovchi tashkilot (sertifikatsiya markazi CA) bo'ladi. Sertifikat olish uchun mijoz sertifikatsiya markaziga shaxsini tasdiqlovchi ma'lumotni va ochiq kalitini taqdim etishi lozim. Zaruriy ma'lumotlar ro'yxati olinadigan sertifikat turiga bog'liq. Sertifikatsiyalovchi tashkilot foydalanuvchining haqiqiyligi tasdig'ini tekshirganidan so'ng o'zining raqamli imzosini ochiq kalit va foydalanuvchi xususidagi ma'lumot bo'lgan faylga joylashtiradi hamda ushbu ochiq kalitning muayyan shaxsga tegishli ekanligini tasdiqlagan holda foydalanuvchiga sertifikat beradi.

- Sertifikat elektron shakl bo'lib, tarkibida qo'yidagi axborot bo'ladi:

- Ushbu sertifikat egasining ochiq kaliti;

- Sertifikat egasi xususidagi ma'lumot, masalan, ismi, elektron pochta

- Manzili, ishlaydigan tashkilot nomi va h. ;

- Ushbu sertifikatni bergan tashkilot nomi;

- Sertifikatsiyalovchi tashkilotning elektron imzosi – ushbu tashkilotning maxfiy kaliti yordamida shifrlangan sertifikatsiyadagi ma'lumotlar.

Qat'iy autentifikatsiyalash. Kriptografik protokollarida amalga oshiriluvchi qat'iy autentifikatsiyalash g'oyasi quyidagicha. Tekshiriluvchi (isbotlovchi) taraf qandaydir sirni bilishini namoyish etgan holda tekshiruvchiga o'zining haqiqiy ekanligini isbotlaydi. Masalan, bu sir autentifikatsion almashishtaraflari o'rtasida oldindan xavfsiz usul bilan taqsimlangan bo'lishi mumkin. Sirni bilishlik isboti kriptografik usul va vositalardan foydalanilgan holda so'rov va javob ketma-ketligi yordamida amalga oshiriladi. Eng muhimi, isbotlovchi taraf faqat sirni bilishligini namoyish etadi, sirni o'zi esa autentifikatsion almashish mobaynida ochilmaydi. Bu tekshiruvchi tarafning turli so'rovlariga isbotlovchi

tarafning javoblari yordami bilan ta’minlanadi. Bunda yakuniy so’rov faqat foydalanuvchi siriga va protokol boshlanishida ixtiyoriy tanlangan katta sondan iborat boshlang’ich so’rovga bog’liq bo’ladi. Aksariyat hollarda qat’iy autentifikatsiyalashga binoan har bir foydalanuvchi o’zining maxfiy kalitiga egalik alomati bo’yicha autentifikatsiyalanadi. Boshqacha aytganda foydalanuvchi uning aloqa bo’yicha sherigining tegishli maxfiy kalitga egaligini va u bu kalitni axborot almashinuvi bo’yicha haqiqiy sherik ekanligini isbotlashga ishlata olishi mumkinligini aniqlash imkoniyatiga ega.

X. 509 standarti tavsiyalariga binoan qat’iy autentifikatsiyalashning quyidagi muolajalari farqlanadi:

- bir tomonlama autentifikatsiya;
- ikki tomonlama autentifikatsiya;
- uch tomonlama autentifikatsiya.

Bir tomonlama autentifikatsiyalash bir tomonga yo’naltirilgan axborot almashinuvini ko’zda tutadi. Autentifikatsiyaning bu turi quyidagilarga imkon yaratadi:

- axborot almashinuvchining faqat bir tarafini haqiqiyligini tasdiqlash;
- uzatilayotgan axborot yaxlitligining buzilishini aniqlash;
- "uzatishning takrori" tipidagi xujumni aniqlash;
- uzatilayotgan autentifikatsion ma’lumotlardan faqat tekshiruvchi taraf

foydalanishini kafolatlash

Ikki tomonlama autentifikatsilashda bir tomonliligiga nisbatan isbotlovchi tarafga tekshiruvchi tarafning qo’shimcha javobi bo’ladi. Bu javob tekshiruvchi tomonni aloqaning aynan autentifikatsiya ma’lumotlari mo’ljallangan taraf bilan o’rnatilayotganiga ishontirish lozim. Uch tomonlama autentifikatsiyalash tarkibida isbotlovchi tarafdan tekshiruvchi tarafga qo’shimcha ma’lumotlar uzatish mavjud. Bunday yondashish autentifikatsiya o’tkazishda vaqt belgilaridan foydalanishdan voz kechishga imkon beradi.

USB kalitlar va Smart kartalar . Hozirda parollar asosida autentifikatsiyalash keng tarqalgan ya’ni 60% foydalanuvchilar foydalanadi. Lekin uning xavfsizlikni ta’minlash imkoniyati unchalik ham ta’minlanmagan, shuning uchun hozirgi kunda USB kalitlar va smart kartalar asosida autentifikatsiyalash keng tarqalmoqda. USB kalitlarni bir

ko’rinishi sifatida E-Tokenni keltirsak bo’ladi. U apparatura va dasturlar orqali amalga oshirilib autentifikatsiyalovchi tizimda ya’ni, USB qurilmada elektron raqamli imzo saqlanadi.

Bu, odatda, ma’lum bir obyekt yoki shaxsning bir qator asosiy nuqtalarini aniqlash, joylashtirish va kuzatish orqali amalga oshiriladi. Obyektlar uchun bu burchaklar yoki boshqa muhim xususiyatlar bo‘lishi mumkin. Odamlar uchun esa bu asosiy nuqtalar tirsak yoki tizza kabi asosiy bo‘g‘inlarni ifodalaydi. Inson gavdasi holatini baholash toifalari: Odamlar bilan ishlashda bu asosiy nuqtalar tirsaklar, tizzalar, bilaklar va boshqalar kabi asosiy bo‘g‘inlarni ifodalaydi. Bu inson gavda holatini baholash deb ataladi. Odamlar moslashuvchan obyektlarning ma’lum bir toifasiga kiradi. Qo‘llar yoki oyoqlarni egib, asosiy nuqtalar boshqalarga nisbatan turli xil pozitsiyalarda bo‘ladi. Aksariyat jonsiz narsalar qattiqdir [2]. Masalan, g‘ishtning burchaklari g‘ishtning yo‘nalishidan qat’iy nazar, har doim bir xil masofada joylashgan. Ushbu obyektlarning o‘rnini bashorat qilish qattiq pozani baholash deb nomlanadi. Rasm yoki videoda bir yoki bir nechta obyektlarni aniqlash o‘rtasida farq mavjud bo‘lib, ushbu ikkita yondashuvni bitta va ko‘p pozali baholash deb atash mumkin va ular asosan o‘z-o‘zidantushunarlideganfikrga olib keladi. Bu esa yagona pozalarni baholash yondashuvlari bir shaxs yoki obyektni aniqlaydi va kuzatib boradi, ko‘p pozalarni baholash yondashuvlari esa bir nechta odam yoki obyektlarni aniqlaydi va kuzatib boradi.

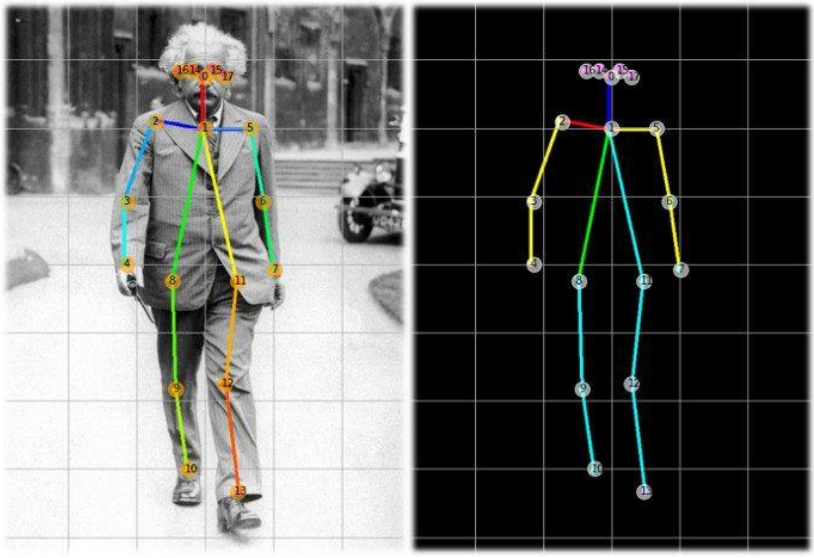

2-rasm. Albert Eynshteyn tanasining ikki o‘lchamli tasviri (03. 06. 1993) [3]

Inson tana holatini baholash, shuningdek, ba'zi muhim jihatlari bilan boshqa umumiy kompyuter ko'rish vazifalaridan farq qiladi. Obyektni aniqlash kabi vazifa tasvir ichidagi obyektlarni ham topadi. Biroq, bu lokalizatsiya odatda qo'pol chegara (ramka) bo'lib, obyektni o'z ichiga olgan chegara qutisidan iborat. Pozani baholash obyekt bilan bog'liq bo'lgan asosiy nuqtalarning aniq joylashishini bashorat qilish orqali davom etadi.

Inson harakatini avtomatik kuzatish qo'llanilishini ko'rib chiqish orqaligavda holatini baholashning imkoniyatlarini aniq tasavvur qilishimiz mumkin. Virtual sport murabbiylari va sun'iy intellekt yordamida ishlaydigan shaxsiy murabbiylardan tortib ishchilar xavfsizligini ta'minlash uchun zavod qavatlarida harakatlarni kuzatishgacha, gavvda hoilatini baholash inson harakatining aniqligini o'lchash uchun mo'ljallangan avtomatlashtirilgan vositalarning yangi to'lqinini yaratish imkoniyatiga ega. Inson harakati va faoliyatini kuzatishdan tashqari, gavda holatini baholash bir qator sohalarda imkoniyatlarni ochadi, masalan:

- Animatsiya roliklar va video o'yinlarda o'yin qahramonlarini kuzatishda;

- O'yin maydonida ishtirokchilar harakatini kuzatishda;

Robototexnika sohasida robot harakatlarini kuzatish ishlarida baholash ishlarini olib borish mumkin. Albatta, bu to'liq ro'yxat emas, lekin u kelajakda bir qancha izlanish olib boruvchilarning ilmiy izlanishlarini shakllantirishning asosiy usullarini o'z ichiga oladi. Ushbu modellar, asosan, biz harakatsiz paytida kuzatadigan tana bo'g'inlarining xaritasidir [4]. Bu kompyuter uchun nafaqat o'tirgan va cho'kkalab o'tirgan odam o'rtasidagi farqni topish, balki ma'lum bir bo'g'indagi egilish burchagini hisoblash va harakatning to'g'ri bajarilganligini aytish uchun ham amalga oshiriladi.

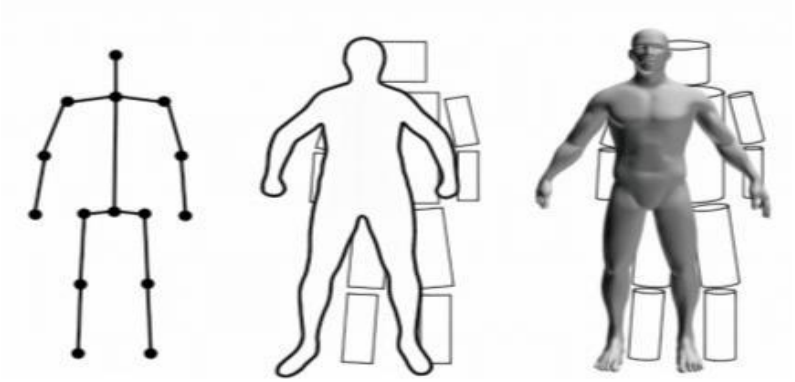

3-rasm. Inson gavdasi holatini baholashda tana

modellari: (skeletga asoslangan, konturga soslangan va hajmga asoslangan modellar) [5]

Inson modellarining uchta keng tarqalgan turi mavjud: skeletga asoslangan model, konturga asoslangan va hajmga asoslangan. Skeletga asoslangan model moslashuvchanligi tufayli odamning gavdasi holatini baholashda eng ko‘p qo‘llaniladi. Buning sababi shundaki, u to‘piqlar, tizzalar, elkalar, tirsaklar, bilaklar va oyoq-qo‘llar yo‘nalishi kabi bo‘g‘inlar to‘plamidan iborat bo‘lib, inson tanasining skelet tuzilishini o‘z ichiga oladi.

Inson gavdasi holatini baholashning mavjud usullari

Umuman olganda, gavda holatini baholash uchun mos bo‘lgan chuqur o‘rganish (deep learning) Network(CNN)ning o‘zgarishiga asoslangan. Ikkita umumiy yondashuv mavjud: pastdan yuqoriga yondashuv va yuqoridan pastga yondashuv.

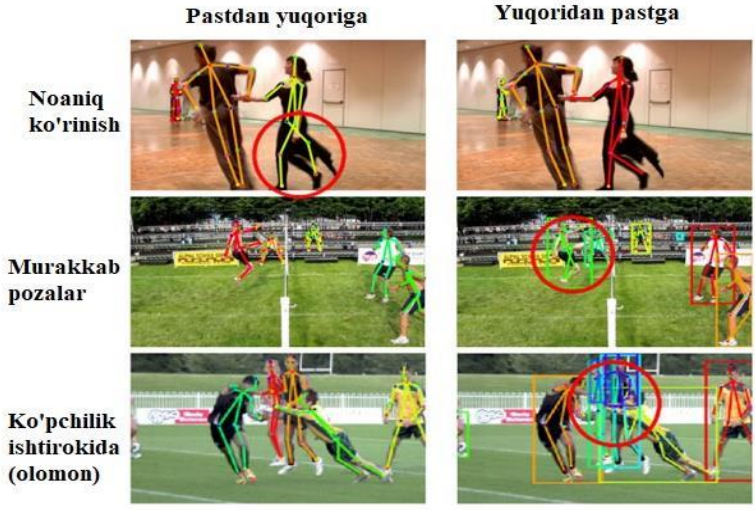

4-rasm. Pastdan yuqoriga yondashuv va yuqoridan pastga yondashuv. [6]

Pastdan yuqoriga yondashuv bilan, model berilgan tasvirdagi ma’lum bir kalit nuqtaning (masalan, barcha chap qo‘llar) har bir nusxasini aniqlaydi va keyin asosiy nuqtalar guruhlarini alohida ob’ektlar uchun skeletlarga yig‘ishga harakat qiladi. Yuqoridanpastga yondashuv teskari yo‘ldir - tarmoq birinchi navbatda ob’ektning har bir nusxasi atrofida quti chizish uchun ob’ekt detektoridan foydalanadi, so’ngra har bir kesilgan hududdagi asosiy nuqtalarni baholaydi. Xorijlik olimlardan Yucheng Chen, Yingli Tian va Mingyi He “Monokulyar odam gavda holatini baholash: chuqur o‘rganish(deep learning)ga asoslangan usullarni o‘rganish” ilmiy maqolasida monokulyar tasvirlar yoki video tasvirlardan insonning 2D/3D holatini baholash muammosini hal qilishga qaratilgan, chuqur o‘rganishga yondashuvlarni aniq vazifalar asosida 4 ta toifaga ajratgan: 2D bitta va ko‘p odam gavdasi holatlarini baholash, 3D bir kishi va ko‘p shaxs gavdasi holatlarini baholash. Bundantashqari, mualliflar mashhur inson gavdasi holatini ma’lumotlar to‘plamini va baholash protokollarini

umumlashtirgan. Chuqur o'rganish bilan monokulyar odam gavdasi holatini baholashning kata rivojlanishiga qaramay, hali ham hal etilmagan muammolar va tadqiqot va amaliy qo'llash o'rtasida tasvirdagi odam tana a'zolarining bir-biriga juda yaqin kelib qolishi va olomon odamlarning ta'siri kabi bo'shliqlar mavjudligi haqida fikrlar keltirgan [7].

Karnegi Mellon universiteti olimlari Zhe Cao, Tomas Simon, Shih-En Wei va Yaser Sheikhlar "Qismga yaqinlik maydonlari yordamida real vaqtda bir nechta insonlarning 2 o'lchamli gavda holatlarini baholash" ilmiy maqolasida tasvirlarda bir nechta odamlarning 2D gavda holatini aniqlash uchun real vaqt algoritmlari haqida izlanishlar olibborgan. Unda inson oyoq- qo'llarining pozitsiyasini va yo'nalishini kodlaydigan asosiy nuqtalar jamlanmasining aniq parametrik bo'lmagan tasvirini taqdim etgan. Ikkinchidan, olimlar qismlarni aniqlash va qismlar jamlanmasini birgalikda o'rganish uchun arxitekturani loyihalashtirishgan. Uchinchidan, tezkor tahlil qilish algoritmi tana holatlarining yuqori, sifatli tahlillarini yaratish uchun yetarli ekanligini ko'rsatishgan. Bu esa tasvirdagi odamlar soni ko'paygan taqdirda ham samaradorlikni saqlaydi [8].

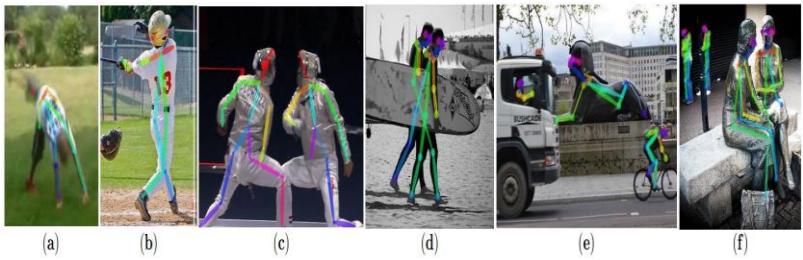

5-rasm. Umumiy holda mos bo'lmagan holatlar uchun [8].

(a) qisman holatlar yoki tashqi ko'rinish;

(b) yetishmayotgan yoki нотўғри qismlarni aniqlash;

(c) bir-biriga o'xshash qismlar, ya'ni ikki kishi tomonidan taqsimlangan qismlarni aniqlash;

(d) ikki kishining qismlarini mos bo'lmagan holatlarda aniqlash;

(e-f): haykal yoki hayvonlar tana holati turlicha holatlarda aniqlash [8].

Tasvirlarda inson tana holatini baholash uchun taklif etilayotgan algoritmi

Taklif etilayotgan algoritm asosida bir nechta ikki o‘lchamli (2D) tasvirlarda inson gavdasi holatini taqqoslash, tasvirdagi inson gavdasi holatlari o‘xshashliklarining o’rtacha xatoliklarini aniqlash ishlari amalga oshirish mumkin.

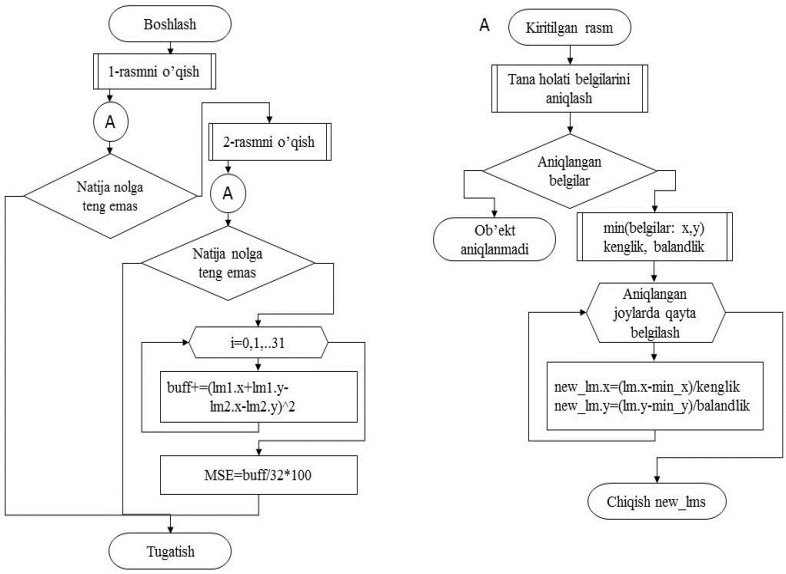

6-rasm. Inson gavdasi holatini taqqoslash uchun taklif etilayotgan algoritm

Bundan tashqari, taklif etilayotgan mazkur algoritm asosida bir nechta tasvirlar kiritilganda, ularni taqqoslash kiritilgan tasvirlarning piksellar o‘lchamini hisobga olgan holda solishtirish jarayoni amalga oshiriladi. Yani, birinchi tasvir ikkinchi tasvir bilan kengligi va balandligi bo‘yicha solishtiriladi hamda tasvirning diqqatga sazavor joylari aniqlanib olinadi. Keyingi bosqichda tasvirda aniqlangan diqqatga sazavor joylari nuqtalar orqali belgilab olinadi. Ushbu bosqichdan keyin kiritilgan tasvirlar ham shu tarzda bosqichlardan o‘tish jarayoni bo‘lib o‘tadi. Aniqlangan nuqtalar orqali taqqoslash natijalari foiz (%) ko‘rsatkichlarda taqdim etiladi. Erishilgan natija foiz (%) ko‘rsatkichlari O‘rtacha xatoliklarni aniqlash (MSE) funksiyasi asosida amalga oshiriladi.

Xulosa. Ushbu ilmiy maqolada biz tasvirlarda inson tana holatlarini taqqoslash algoritmini taklif qilamiz (5-rasm). Bu esa xozirgi kunda mavjud algoritmlardan sezilarli darajada ustundir. Mazkur algoritm

asosida bir nechta tajribalarni amalga oshirdik. Tajriba natijalari tasvirlarda inson gavdasi holatini taqqoslash orqali ularning o‘xshashlik darajasidagi xatoliklarni aniqlashda yuqori ko‘rsatkichlarga erishdik. Erishilgan natijalar shuni ko‘rsatadiki, biz ishlabchiqqan algortitm dastlab kiritilgan birinchi tasvir ustida belgilangan funksiyalar amalga oshiradi. Keyin ikkinchi tasvir ustida va yana bir qancha kiritilgan tasvirlar ustida amalga oshiriladi. Taklif qilinayotgan algoritm Google Media-Pipe kutubxonasidan foydalanilib, tasvirdagi inson gavdasi holatlarini taqqoslashda o‘rtacha xatoliklarni aniqlash(MSE) funksiyasidan foydalangan holda amalga oshirildi. Biz kelgusi ilmiy ishlarimizd baholash ko‘rsatkichlarini yanada takomillashtirib tajribalar olib boramiz. Umid qilamizki, ushbu ilmiy izlanishlar kelgusida tadqiqotchilar uchun foydali manba bo‘ladi hamda kelajakdagi tadqiqotlariga ilhom beradi.

Adabiyotlar ro’yhati.

Zhenguang Liu, Runyang Feng, Haoming Chen, Shuang Wu, Yixing Gao, Yunjun Gao, Xiang Wang. Temporal Feature Alignment and Mutual Information Maximization for Video-Based Human Pose Estimation. Computer ScienceIEEE Conference on Computer

Vision and Pattern Recognition (CVPR). 2017. https://doi:10. 1109/CVPR. 2017. 143.

M. Andriluka, L. Pishchulin, P. Gehler, and B. Schiele. 2D human pose estimation: new benchmark and state of the art analysis. In CVPR, 2014.

Human Pose Estimation Technology Capabilities and Use Cases in 2022. https://mobidev. biz/blog/human-pose-estimation-technology-guide

Yucheng Chen, Yingli Tian, Mingyi He. Monocular Human Pose Estimation: A Survey of Deep Learning- based Methods. https://doi. org/10. 1016/j. cviu. 2019. 102897. 2006. p-5.

Yucheng Chen, Yingli Tian, Mingyi He. “Monocular human pose estimation: A survey of deep learning-based methods”. Computer Vision and Image Understanding, Volume 192, Issue C, Mar 2020. https://doi. org/10. 1016/j. cviu. 2019. 102897

Zhe Cao, Tomas Simon, Shih-En Wei, Yaser Sheikh. “Realtime Multi-Person 2D Pose Estimation using Part Affinity Fields”. Conference on Computer Vision and Pattern Recognition, IEEE 2017. p-1302-1310. https://golfdigest. sports. sndimg. com/content/dam/im

https://media. istockphoto. com/photos/bearded- man-with-glasses-walking-picture-id1188342987

Temirov Zavqiddin Xusen o`g`li- -“Alfraganus university” “Raqamli texnologiya” kafedrasi kata o`qituvchisi zavqiddin-2011@mail. ru

Mannapova Maftuna G`olib qizi-“Alfraganus university” “Raqamli texnologiya” kafedrasi kata o`qituvchisi

m. mannapova. 94@gmail. com

MASOFAVIY TA’LIM PLATFORMALARIDA FOYDALANUVCHILARNI BIOMETRIK IDENTIFIKATSIYALASHNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Omonullayeva Farangiza Omon qizi

Abdurahmonov Anvar Abbasovich

So‘nggi bir necha yil ichida onlayn ta’lim tez sur’atlar bilan rivojlanmoqda. Ko‘pgina talim oluvchilar Massive Open Onlayn kurslari (MOOCS) va boshqa onlayn sertifikat taqdim etuvchi kurslaridan foydalanmoqda. COVID-2019 pandemiyasi davrida deyarli barcha ta’lim muassasalari onlayn ta’lim shakliga o‘tishga majbur bo‘ldi. Onlayn ta’lim jarayonidagi imtihonlar va test sinovlarini o‘tkazishda shafoflikni taminlash zarurligi juda muhim hisoblanadi. Masofaviy ta’limga keskin o‘tish tufayli talabalarning bilim darajasiga qarab har xil ta’sir ko‘rsatdi. Har bir talabaning o‘rganish, tushunish va ma’lumotlar xotirasida saqlash qobiliyatlari bo‘ladi. Bundan kelib chiqadi, talabalar o‘quv faoliyatida hamda imtihon jarayonlarida qoidabuzarliklar qilishga harakatlari uchraydi. Bu holatda sun’iy intellektga asoslangan proktoring tizimlari joriy etishtalab etiladi. Shuni ta’kidlash lozimki tez orada sun’iy intellektga asoslangan proktoring tizimlari imtihon jarayonlaridan tortib ishga qabul qilish jarayonlarida ham keng foydalaniladi. Bu esa dasturiy vositalar ishlab chiqish bozorida turli xil raqamli proktoring tizimlarining rivojlanishiga olib keladi. Ushbu maqolada masofaviy ta’lim jarayonlarini avtomatik nazarot qilish uchun avtoproktoring tizimlaridan foydalanishning ahamiyati tahlil qilindi va yechimlar taklif qilingan. Avtoproktoring tizimlari joriy etish uchun talabalarning noutbooklarida mavjud bo‘lgan veb-kamera, mikrofon, klavyatura va sichqonchaning xatti-harakat kuzatish va akademik yaxlitlikni ta’minlash uchun foydalaniladi. Taklif etilayotgan tizimda yuzni aniqlash, foydalanuvchilar soni tekshirish hamda bosh holatini solishtirish orqali qoidabuzarliklarni aniqlash va uni bartaraf etish bo’yicha yechimlar tahlil qilingan. Avtoproktoring tizimlarini loyihalashda ko‘plab omillarni hisobga olish

kerak. Sun'iy intellektga asoslangan proktoring tizimlarining barchasi muammosiz ishlashi kerak va u haddan tashqari intruziv tizim bo'lmasligi lozim. Talabalar imtihonlarni xavfsiz brauzerlarda topshirishadi, shunda boshqa kompyuter resurslaridan foydalanish uchun ruxsat etilmaydi.

Kalit so'zlar: Massive Open (MOOCS), Sun'iy intellekt, Brauzer, COVID-2019, Avtoproktoring, Tasvir, Yuz tanib olish, Biometrik, Neyron.

SPECIFIC CHARACTERISTICS OF BIOMETRIC IDENTIFICATION OF USERS ON DISTANCE EDUCATION PLATFORMS

nnotation

Online education has grown rapidly over the past few years. Many learners are using Massive Open Online Courses (MOOCS) and other online certificate courses. During the COVID-2019 pandemic, almost all educational institutions were forced to switch to online education. The need to ensure transparency in conducting exams and tests in the online education process is very important. Due to the sudden shift to distance education, it has had different effects depending on the level of education of the students. Every student has the ability to learn, understand, and retain information. As a result, students try to commit violations in educational activities and examination processes. In this case, it is necessary to introduce proctoring systems based on artificial intelligence. It should be noted that soon proctoring systems based on artificial intelligence will be widely used in the recruitment process, from the examination process. This leads to the development of various digital proctoring systems in the software development market. This article analyzed the importance of using autoproctoring systems for automatic monitoring of distance education processes and proposed solutions. To implement autoproctoring systems, the webcam, microphone, keyboard, and mouse available on students' laptops are used to monitor behavior and ensure academic integrity. In the proposed system, solutions for identifying and eliminating violations by face recognition, user number verification, and head position comparison were analyzed. There are many factors to consider when designing autoproctoring systems. All AI-based proctoring systems should work smoothly and not be overly intrusive. Students take exams in secure browsers, so they are not allowed to use other computer resources.

Key words

Massive Open (MOOCS), Artificial Intelligence, Browser, COVID-2019, Autoproctoring, Image, Face Recognition, Biometric, Neural.

KIRISH

An'anaviy tanib olish usullari uzoq yillar davomida xavfsizliktexnologiyalari sanoatini boshqardi, keyinchalik boshqaruv biometriktexnologiyalar asosida amalga oshirila boshlandi.

Yuzni tanib olishdan to tomirlarni aniqlashgacha bo'lgan bunday yangi texnologiyalar nafaqat an'anaviy usullardan aniqroq, balki iste'molchilarhayotiga osonlik bilan integratsiyalanadigan bo'lib, ular mobil telefonlar, uy xavfsizlik tizimlari kabilarda o'ta moslashuvchan xususiyatgaegadir. Shuningdek, bu tizim an'anaviy tanib olish usullariga nisbatan foydalanuvchilar uchun qulayroq hisoblanadi. Bunda foydalanuvchilardan parollarni eslab qolishlari talab etilmaydi va turli funksiyalarni masofadan boshqarishi mumkin. Biometrikani butun dunyoda qo'llanilishi esaglobal tendensiyadir.

Bugungi kunda biometrik texnologiyalar kundalik hayotda keng qo'llanilmoqda, shuning uchun bu sekin, ammo ancha izchil tendensiyadir. Hattosezilarli o'zgarishlar bo'lmasada, u kun sayin kuchayib bormoqda. Biometrik ma'lumotlarni bir nechta turlari mavjud bo'lib, ularni har biri o'zining ijobiy va salbiy tomonlariga ega.

Biometrik autentifikatsiya bu foydalanuvchilarni biometrik xususiyatlarini tekshiradigan va ularga ma'lum bir ob'ektga kirish yoki undan foydalanish ruxsati mavjudligiga ishonch hosil qilish uchun xavfsizlik jarayonidir.

Agar obyektga kirish yoki undan foydalanishni istagan shaxsni biometrik xususiyatlari vakolatli foydalanuvchi funksiyalariga mos kelmasa, foydalanuvchi kirish yoki foydalanish taqiqlanadi.

Shaxsni mustaqil aniqlash xususiyati bu biometriyaning asosiy afzalligi hisoblanadi. Insonlarning ommaviy harakatlanish joylarida, nazorat punktlarida xatosiz identifikatsiyalash zarurati bugungi kunda o'ta muhimdir. Bu madaniy tadbirlar o'tkaziladigan joylarda, turli davlat muassalalaridagi xavfsizlik darajalari bilan belgilanadi.

Xavfsizlik sohasidagi katta yutuqlardan biri, bu biometrik texnologiyalaridan keng foydalanish hisoblanadi. Ushbu texnologiyadan foydalanish natijasida, nazorat punktida insonlar xavfsizligini nazorat qilish muammosi nisbatan kamayadi. Tizim inson omili asosida yuzaga keluvchi xatoliklarni kamaytiradi.

Bugungi kunda biometriya ilmiy fan sifatida amaliy jihatdan mustaqil ravishda rivojlanayotgan bir qator yo‘nalishlarga ega bo‘lib, ularninghar biri o‘ziga xos texnik ilovalariga egadir. Biometrik qurilmalar va dasturiy mahsulotlar, shuningdek biometrik mahsulotlarni qo‘llab- quvvatlash, sinovdan o‘tkazish va moslashtirish bo‘yicha xizmatlarni o‘ziga xosbozoriallaqachon shakllangan.

Biometriya faol rivojlanayotgan va shaxsni identifikatsiyalash bo‘yicha istiqbolli axborot texnologiyalaridan biri sifatida baholanadi. Biometrik yechimlar yangi avlod pasport tizimlari va viza hujjatlaridan tortib, ta’lim, sog‘liqni saqlash, moliya, to‘lov tizimlari va sayohatchi yo‘lovchilarni kuzatib borish kabi turli xil yo‘nalishlarda jadal ommalashib bormoqda.

Biometrik texnologiyalarning ommalashish sabablari ularning ishonchliligi, xavfsizligi, samaradorligi va qulayligidadir. Boshqa texnologiyalardan farqi biometrik tizimlar insonlar bilan ishlashi vaularni o‘ziga xos xususiyatlarini ajratishi hisoblanadi, aksincha bo‘lganda esa biometrik yechimlar ma’nosiz bo‘lar edi.

Keng ma’noda biometriya tushunchasida shaxsni o‘ziga xos jismoniy yokiyurish-turish xususiyatlarini o‘lchash tushuniladi. Tor ma’noda esa ushbu tushuncha o‘ziga xos biometrik parametrlarni tahlil qilish asosida shaxsni avtomatik identifikatsiyalash yoki uni shaxsini tasdiqlash texnologiyalari vatizimlarini o‘z ichiga oladi.

Biometrik texnologiyalarning asosiy maqsadi kamdan-kam hollarda ro‘yxatdan o‘tgan foydalanuvchilarga tizimga kirishni rad etadigan va shu bilan birga uni shaxsini biologik xususiyatlari yoki ularni namoyon bo‘lishiga ko‘ra tanib olish usullaridan foydalanmagan holda qo‘llaniluvchi tizimni yaratishdir.

Biometrik texnologiyalarining afzalligi hozirgi zamonda yaqqol namoyon bo‘lmoqda. Boshqa tizimlar bilan taqqoslaganda, bunday tizim ancha ishonchli himoyani ta’minlaydi, chunki biometrik belgilari saqlanuvchi shaxsning tana qismlari unutib qoldirishi yoki yo‘qotilishi mumkin emas.

Metodologiya

Biometrik belgilarni o‘lchash uchun skaner va ma’lumotlar bazasida saqlangan biometrik shablon bilan taqqoslash imkonini beruvchi algoritmlar biometrik tizimning asosiy tarkibiy qismini tashkil qiladi. Bu kabi tizimlar ikki xil ishlash tartibi ega, ya’ni verifikatsiyalash (birga-bir taqqoslash) va identifikatsiyalash (birdan ko‘pga taqqoslash).

1. rasm Biometriyaning turkumlanishi

Biometrik usullar xilma-xil bo‘lib, ulardan ikkita asosiy guruhni aloxida ko‘rsatish mumkin, bular biometrik identifikator o‘zgaruvchanligi asosida statik va dinamik usullarga ajratiladi (2-rasm).

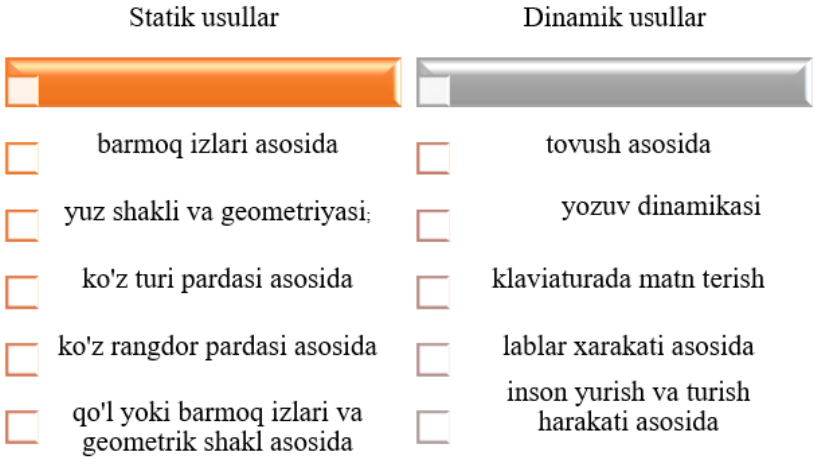

2-rasm. Biometrik tanib olish usullari guruhi

Xavfsizlik tizimi autentifikatsiyalash tizimning ma’lum bir foydalanuvchisini tavsiflovchi muayyan va noyob ma’lumotlari asosida amalga oshiriladi [2; 118-122-b.] va bu ma’lumotlar autentifikatsiya ma’lumotlari deb ataladi [22; 290-295-b. , 48; 1-6-b.].

Autentifikatsiyalash usullari uning turiga ko‘ra parol asosida, biron bir buyum orqali va biometrikguruhlarga ajratiladi.

Autentifikatsiyalashning oddiy usullari bu, foydalanuvchiga ma’lum bo‘lgan va u autentifikatsiyalash jarayonida taqdim etuvchi, ya’ni parolliautentifikatsiyalash tizimi deb nomlangan noyob ma’lumotlardan foydalanishga asoslangan usullar bo‘lib, ularni keng tarqalishiga amalga oshirish, joriy etish va foydalanish qulayligikabilar sabab bo‘ladi. Biroq, ularning barchasida ham katta kamchiliklar mavjud va bu ularni jiddiy xavfsizlik tizimlarida qo‘llanilishiga yaroqsizligini ko‘rsatadi. Masalan, agar foydalanuvchi parolining maxfiyligi buzilgan bo‘lsa, u holda foydalanuvchi kirish huquqiga ega bo‘lgan barcha ma’lumotlarni himoyalanganligi ham buzilgan hisoblanadi. Odatda biometrik autentifikatsiyalash usullari ikki katta guruhga ajratiladi:

nsonning fiziologik (statik) xususiyatlariga asoslangan statik usullar, ya’ni tug‘ilishidan unga berilgan va unga xos bo‘lgan noyob xususiyatlar;

nsonni yurish-turish xususiyatlariga asoslangan dinamik usullar – harakatni takrorlash jarayonida ong osti harakatlariga xos xususiyatlar (imzo, nutq, klaviaturada ishlash dinamikasi kabilar) [3; 7-9-b.].

Biometrik autentifikatsiyalash tizimlari foydalanuvchini ma’lum bir ehtimollik bilan tanib oladi, chunki biometrik tizim ro‘yxatdan o‘tgan foydalanuvchini tanimasligi yoki undan ham yomoni, ro‘yxatdan o‘tmagan insonni qabul qilishi ham mumkin. Shuning uchun barcha biometrik autentifikatsiyalash tizimlari ikkita xususiyat bo‘yicha baholanadi:

-kirishni rad etish (birinchi tur xato – FRR, false rejection rate) – tizimni ro’yxatdan o‘tgan foydalanuvchini tanimaslik ehtimoli;

- yolg’on kirish (ikkinchi tur xato – FAR, false access rate) – ro‘yxatdan o‘tmaganfoydalanuvchini noto‘g‘ri qabul qilish ehtimoli.

Shaxsni biometrik identifikatsiyalashda quyidagi usullardan keng foydalaniladi.

Yuzni tanib olishga asoslangan identifikatsiyalash. Yuzni aniqlash texnologiyasi, shubhasiz, biometrik identifikatsiyalash tizimining dastlabki shakllaridan biridir. Bu turdagi dasturlar yuzning geometriyasini, jumladan, ko‘zlar orasidagi va iyakdan peshonagacha bo‘lgan masofani o‘lchaydi. Ma’lumotlar yig‘ilgandan so‘ng takomillashtirilgan algoritm uni shifrlangan kodga, ya’ni yuzning imzosi (signaturasi)ga aylantiradi. Kompyuter fanlari korporatsiyasi (Computer Sciences Corporation – CSC) hisobotiga ko‘ra, ko‘plab do‘konlarda

ma’lum mijozlar guruhlarini kuzatish uchun yuzni aniqlash tizimlari allaqachon qo‘llanilmoqda. Bu turdagi tizimning ishlash tamoyilini maqsadli reklama bilan taqqoslash mumkin, uning maqsadi imtiyozlarni o‘rganish va eng mos mahsulotlarni taklif qilishdir. Hozirda bu texnologiya smartfon foydalanuvchilari orasida turli xil ilovalar (masalan, yoshni aniqlash) yoki qurilmaning qulfini ochishga imkon beruvchi yuz skanerlari tufayli juda mashhur bo‘lib ketdi. Foydalanuvchilar orasida keng yoyilganligi va usulning nisbatan soddaligi tufayli bu texnologiya qo‘llangan ilovalar tobora ko‘proq paydo bo‘la boshlad

Biometrik belgilar asosida shaxsni tanib olishning mavjud barcha tizimlar orasida hozirgi kunda eng keng tarqalgan usuli bu yuz asosida tanib olish hisoblanadi. Yuz tanib olish vositasi sifatida o‘tgan asrning 60-yillaridan boshlab o‘rganilib, 90-yillarda, kompyuterli ko‘rish evolyusiyasidan keyin alohida e’tiborga ega bo‘ldi [4; 586-591-b.].

Shaxsni biometrik identifikatsiyalash texnologiyasini rivojlantirishning istiqbolli yo‘nalishlaridan biri bu yuz geometriyasining o‘ziga xos belgilaridan foydalanishdir. Ushbu sinf qurilmalarining ishlash tartibi juda sodda, ya’ni ixcham videokamera oldidaturgan shaxsning yuz tasviri kompyutergi kiritiladi. Dasturiy ta’minot kiritilgan suratni xotirada saqlangan etalon bilan taqqoslaydi. Ba’zi birtizimlar kelajakda ziddiyatli vaziyatlarni tahlil qilish uchun kirish tasvirlarini arxivlaydilar.

Yuz hozirgi kunda ko‘plab sabablarga ko‘ra eng yuqori iqtisodiy va ijtimoiy ko‘rsatkichlarga ega bo‘lgan biometrik xususiyatlardan biri hisoblanadi:

-dunyo bozorida keng qo‘llaniladigan biometrik qurilmalar orasida yuz barmoq izlaridan so‘ng ikkinchi o‘rinni egallaydi [5; 1-5-b.]. Dunyo bo‘ylab biometrik tizimlar va ular uchun qurilmalarni ishlab chiqaruvchilarko‘proq o‘z mahsulotlariga yuzni tanib olish texnologiyalarini qo‘shmoqdalar, masalan, Apple firmasi Face ID deb nomlangan shaxsni tanib olish tizimini o‘z mahsulotlariga qo‘shib ishlab chiqarmoqda;

-yuz shaxsni tasdiqlovchi ko‘plab hujjatlarda, masalan, ICAO – xalqaro fuqaro aviatsiyasi tashkiloti tizimi biometrik pasportlarida [6; 5-8-b.]

Yuzni tanib olish jarayonining to‘rtta asosiy qadamlari mavjud:

Birinchi qadam yuzni topish – tanib olish tizimlari raqamlarini qat’iy ishlashga asoslangan, shuning uchun birinchi navbatda tasvirdan shaxs yuzni aniqlash lozim. Qorong‘i, to‘q pigmentatsiya, yorug‘lik yetishmovchiligi, past aniqlikdagi yuz atributikalari va kamera burchaklarimatematikjihatdan yuzni “yashirishi” mumkin. Aynan shunday holatlarda, kamera burchagi yoki yorug‘ligidan qat’i nazar, yuzni izolyatsiya qilish uchun murakkab algoritmlar va yuzni kuzatish texnologiyasi qo‘llaniladi.

Ikkinchi qadam yuzni normallashtirish - Har qanday qiyoslashniqilishdan oldin, yuzlar xalqaro standartlar (NIST) tomonidan belgilangan umumiy“ma’lumotlar to‘plami” da tasvirlangandek birlashtirilishi kerak. Kuzatuvchi inson uchun, ushbu ma’lumotlar to‘plami old tarafga qaratilgan, ikkala ko‘zi ochiq va yuz ifodasi o‘zgartirilmagan yoki yuz o‘zgartiruvchi jihozlari bilan yashirilmagan yaxshi yoritilgan yuzning tasviri sifatida ko‘rinadi. Barcha yuz tasvirlari unchalik mukammal emasligi sababli, dastur tasvirni normallashtirishi kerak bo‘ladi.

Uchinchi qadam yuz ma’lumotlari olish - So‘ngra, algoritm xususiyatlarni ekstrakt qilish uchun qo‘llaniladi. Bundan maqsad, yuzlar orasidagi farqlarni eng ma’qul usulini tushuntirishda, har qanday chegara uchun eng qulay va mos keluvchi raqamli ma’lumotlarni topish va ta’kidlashdir. Keyinchalik bu ma’lumot boshqa yuz ma’lumotlar to‘plamlari bilan aniq taqqoslanadigan munosabatlar to‘plamiga aylantirilishi mumkin.

To‘rtchi qadam yuz ma’lumotlarini taqqoslash (tanib olish) – bu jarayonda oldindan to‘plangan ma’lumotlar asosida shaxsni identifikatsiya qilish. Yuzdagi ma’lumotlar maxsus algoritmlar yordamida taqqoslaydi, ma’lumotlardagi farqlar aniqlanadi agar ma’lumotlar o‘xshash bo‘lsa qaror qabul qilinadi.

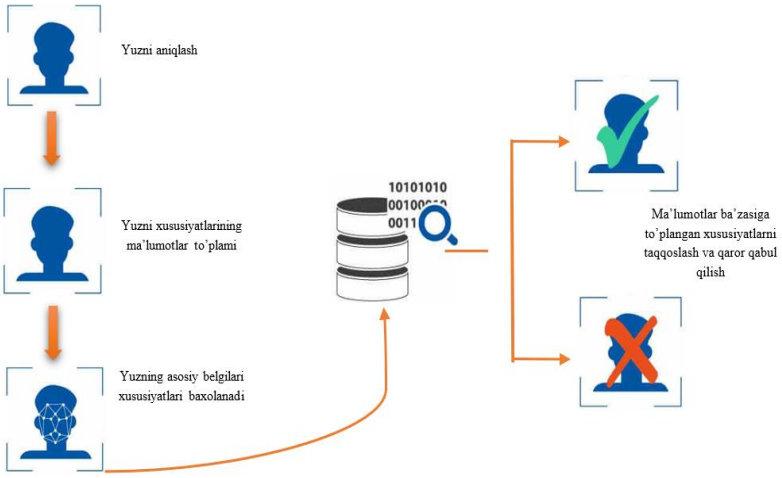

3-rasm yuzni tanib olishga asoslangan identifikatsiyalash sturukturassi

Yuz tuzilishini aniqlovchi qurilmalarni ishlab chiqaruvchilar foydalanuvchini identifikatsiyalashda xususiy matematik algoritmlardan foydalanadilar.

Yuz shakli bo‘yicha autentifikatsiyalash usullari turli ko‘rinishda bo‘lib quyida ulardan asosiylarini keltirib o‘tamiz:

- neyron tarmoqli usul (bir va ko‘p qatlamli);
- elastik grafiklarni taqqoslash usuli;
- chiziqli diskreminant tahlil usuli;
- yuzning geometrik xarakteristikalari asosidagi usul;
- empirik aniqlash usuli;
- Viola-Jonoes usuli.

Neyron tarmoqli usul. Neyron tarmoqli usul tasvirni aniqlashda foydalanilib, bir necha neyron tarmoqlarini qo‘llashga asoslanadi. Rasm va tasvirlarni aniqlash uchun neyron tarmoqlarning asosiy yo‘nalishlari quyidagilar:

1. Berilgan tasvir belgilarini yoki kalitli koʻrsatkichlarini ajratish uchun qoʻllash;

2. Koʻrsatkichlaridan ajratilgan yoki oʻzining nusxalarini klassifikatsiyalash (birinchi navbatda ajratilgan kalit soʻzlarning maxfiy ichki tarmoqqa kiritilishi);

3. Masalani eng qulayini tanlash.

Neyron tarmoqlar bir-biri bilan birgalikda ishlashi va natijani umumiy "Xulosa" koʻrinishida berishi mumkin. Masalan: tasvirni bir qismini bir algoritm va boshqa qismini yana bir algoritm bajaradi, natija umumlashtirilib yagona xulosaga erishiladi. Bir necha neyron tarmoqlarning birgalikda aloqasida kod ogʻirligi asosiy rol oʻynaydi. Shuning uchun ulardan qoʻllash uchun eng qulayi xamma vazifalarni parallel bajara oladigan tarmoq hisoblanadi. Bu neyron tarmoqlarning boshqa usullardan afzalligi uning moslashuvchanligi va universalligidir. Bundan tashqari kalit belgilari bilan oʻzaro aloqada ekanligi[3].

Koʻp qatlamli neyron tarmoqlari. Koʻp qatlamli neyron tarmoqlar qatlamlar bir-biri bilan ketma-ket bogʻlanadi. Ya'ni, birinchi qatlam chiqishida keyingi qatlam va shu kabi davom etadi. Birin ketin qatlamlarni amalga oshirishda paydo boʻlgan xatolarni umumiy yigʻindisi koʻrinishda olsak, birini xatosini ikkinchisi toʻldirib ketadi va umumiy xatolar soni nisbatan kamayadi.

Tasvirlar bilan ishlashda asosiy kamchilik sifatida yorugʻlikning va oldingi vaziyatga nisbatan ayrim qismlarning (kalit xarakteristikalar) oʻzgarishini keltirishimiz mumkin. Bir qatlamliga nisbatan koʻp qatlamli neyron tarmoqlar yuqoridagi kamchiliklarni xam bartaraf etgan. Yuzning asosiy belgilari – burun, lab va koʻz orasidagi masofa qanday xolatda boʻlishidan qat'iy nazar saqlanadi. Ulardan biri oʻzgarganda xam natija oʻzgarmasligi mumkin.

Solishtirilishi kerak boʻlgan tasvir ombordagi tasvir bilan ma'lum burchakka yoki oʻlchami oʻzgargan boʻlishi mumkin. Bu kamchilikni ketma-ket qatlamlardan foydalanib bartaraf etish mumkin. Tasvirdagi ajratilgan belgilarni xammasini bir xil oʻlchamga kichiklashtirib qatlamlar boʻyicha solishtirib chiqadi. Bu usul 98% gacha kamchiliklarni bartaraf etishi mumkin.

Koʻpqatlamli neyron tarmoqlari yuqorida belgilangan sinf asosida belgilarni aniqlashi va qoʻllanilishi mumkin. Shuningdek, xar bir berilgan nusxa oʻzining sinfiga tegishli belgilarni aniqlaydiva natijada xamma sinflardan olingan natijalar birlashtiriladi. Kiruvchi tasvirni aniq belgilab olish uchun neyron tarmoqli detektor ishlatilmoqda. U 20x20 piksel

o‘lchamli kiruvchi rasmni beradi va solishtirilishi kerak bo‘lgan rasm xam xuddi shu o‘lchamda bo‘lib, mos sinfdagi belgilari taqqoslanadi[13, 14].

Yuqori tartibli neyron tarmoqlari. Bunda bir qatlam va bir necha chiqish bo‘lib, xar bir chiquvchi ko‘rsatkich tartibli vektorlar ko‘rinishida bo‘ladi. Bunday tarmoqlarda oddiy bo‘linuvchilar murakkab formallashtirilgan bo‘lishi mumkin. Yuqorida keltirilgan rasmning katta yoki kichik burchaklarga o‘zgarib kiritilishi xam solishtirishga ta’sir etadi, lekin yuqori tartibli neyron tarmoqlari bu masalani xal qilgan. Bu tarmoqning asosiy avzalligi juda tez natijani qayd etadi.

Xolfildning neyron tarmog‘i. Xolfildning neyron tarmog‘i bir qatlamli bo‘lib to‘liq aloqadorlik ya’ni, kiruvchi rasm bilan chiquvchi rasmning to‘liq aloqasini ta’minlb beradi. Yuqori tartibli neyron tarmoqlarga nisbatan afzaldir. Chunki xamma ko‘rsatkichlar chiquvchi natija bilan bog‘liq. Shuningdek, Xolfild tarmoqlar masalalarni qulay xal qilishda qo‘llaniladi. Bu tarmoqlar assinxron va sinxron ko‘rinishda amalga oshiriladi. Sinxron ko‘rinishda bir vaqtda xamma neyronlarni hisoblaydi, asinxronda esa, tanlangan neyronlarni hisoblaydi.

Elastik grafiklarni taqqoslash usuli. Bu usul (Elastic Bunch Graph Matching) da –yuzning kalit nuqtalari: bosh, burun, lab va ko‘z chegarasi va oxirgi nuqtalari grafik ko‘rinishda ifodalanadi. Bunday xar bir nuqta Gaborov funksiyasiga ko‘ra 5 ta xar xil chastota va 8 ta aniqlik koeffissentini hisoblaydi. Bunday koeffitsentni “J”-jet deb nomlaymiz.

Jet tasvirdagi nuqtalarni ikki maqsad asosida najitalar olinadi:

1. tasvirdan kerakli nuqtalarni aniqlash;
2. hamma tasvirlardan qidirilayotgan tasvir nuqtalarini aniqlash.

Bu usul tasvir holati 22°gacha o‘zgarganda o‘rinli bo‘ladi. Agar undan ortsa uni aniqlash darajasi sekin kamaya boradi. Bu kabi holatlar bo‘lganda ElGraph ishlatilmaydi.

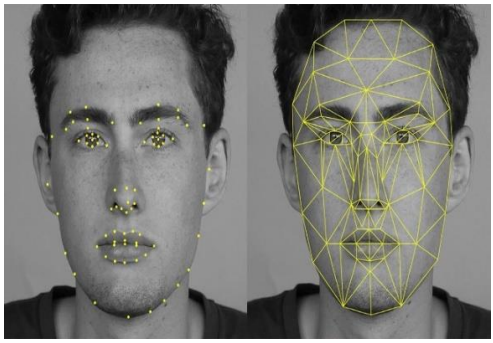

4-rasm. Yuzning kalit nuqtalari

ElGrid, Grudin grafiklarining strukturalari va yuqorida aniqlangan kalit nuqtalardan foydalanilmaydi. Oldin tasvvirdagi panjaralar bir biri bilan taqqoslanadi. Ya'ni yuzdagi kalit nuqtalar aniqlanib, u asosida o'xshash yuzlar yig'iladi natijada hosil bo'lgan yuzlarda panjaralar o'tkazilib, ular asosida taqqoslanadi. Boshqa bir usulda esa, boshida panjarani nusxasi olinadi, keyin aniqlash jarayonida yaroqlilari ajratiladi (5-rasm).

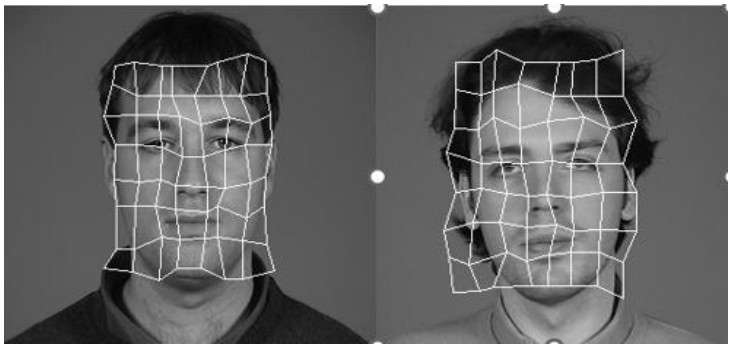

5-rasm. Elastik panjaralarni ifodalash

Yuzning geometrik xarakteristikalari asosidagi usul. Bu usul xammasidan birinchi bo'lib qo'llanilgan. Bu usul birinchi kriminal sohada qo'llanilgan va u yerda qayta ishlangan. Keyin uning kompyuter dasturlari ishlab chiqilgan. Birinchi yuzning kalit nuqtalari topilgan va belgilar to'plami tuzilgan. Xar bir belgi kalit nuqtalar orasidagi masofani ifodalagan (1. 6-rasm). Elastik graflar bilan taqqoslaganda yaxshiroq hisoblanadi.

Kalit nuqtalar quyidagilar bo‘lishi mumkin:

– ko‘zning burchagi;

– lab;

– burun uchi;

– ko‘zning markazi.

Kalit maydonlari to‘g‘ri burchakli maydon ko‘rinishida ham olish mumkin.

Identifikatsiyalash jarayoni ma’lumotlar ombordagi belgilar belgilari bilan solishtirish orqali amalga oshiriladi. Kalit nuqtalarini aniq joylashgan o‘rnini belgilash juda qiyin lekin, uning ushbu nuqtalarini aniq belgilash yuzni aniqlashda samaradorlikga olib keladi.

Shuning uchun yuz tuzilishini aniqlash ta’sirlarsiz va kalit nuqtalarni aniqlash jarayoniga xalaqitlarsiz bo‘lishi lozim. Shuningdek, xalaqitlar: ko‘zoynak taqish, soqqol, bezak berish, sochni xolati va boshqa hollar. Yorug‘likni o‘zgarishini esa, xammasida e’tiborga olish lozim.

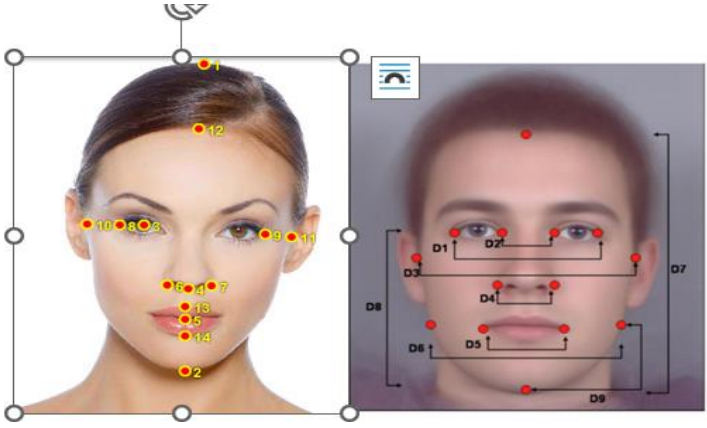

6-rasm. Xar bir belgi kalit nuqtalar orasidagi masofani ifodalash

Mazkur usul odatiy optik usuldan insonni yuzidagi o‘zgarishlarga bog‘liq emasligi bilan farqlanadi. Masalan, soqolni paydo bo‘lishi yoki ko‘zoynak taqishi, chunki yuzning issiqlik surati juda kamdan-kam o‘zgaradi. Ushbu texnologiya inson yuzini termogrammasi (yuz qon tomirlaridan issiqlikni nurlanishi natijasida hosil bo‘lgan termal tasvir)

har bir inson uchun o‘ziga xos bo‘lib, kirishni nazorat qilish tizimlari uchun foydalanish mumkinligiga asoslanadi.

Ko‘z tasviriga asoslangan identifikatsiyalash. Ba’zi bir identifikatsiyalash tizimlari inson ko‘zidan kalit sifatida foydalanadi. Bunday tizimlarni turli xil identifikatorlardan foydalanadigan ikki turi mavjud. Birinchi holda, identifikatsiya kodining tashuvchisi sifatida ko‘zning to‘r pardasidagi kapilyarlar, ya’ni qon tomirlari tasviridan, ikkinchi holda esa, ko‘z rangdor pardasi naqshidan foydalaniladi.

Shaxsni identifikatsiyalashning dastlabki va ishonchli usullaridanbiri bu ko‘z osti qon tomirlari tasviridan foydalanishdir. Ko‘zni qon bilan ta’minlaydigan vena va arteriya qon tomirlari ko‘z tubini tashqi yorug‘lik manbai bilan yoritilganda aniq ko‘rinadi. To‘r parda ko‘zni chuquroq qismida joylashgan, ammo bu zamonaviy texnologiyalarga to‘siq bo‘la olmaydi. Bundan tashqari, mazkur belgi tananing barqaror fiziologik belgilaridan biri hisoblanadi. To‘r pardani skanerlashda ko‘zning orqa qismidagi qon tomirlariga qorachiq orqali yo‘naltirilgan past intensivlikdagi infraqizil nurlar qo‘llaniladi. Ayrim hollarda tasvirlarni hosil qilishda lazer nurlaridan ham foydalaniladi. Bunda ko‘zni qon bilan ta’minlovchi vena va arteriya tomirlari, ko‘z tubi tashqi yorug‘lik manbai bilan yoritilganda ular aniq ko‘rinadi. Ko‘z to‘r pardasi tasvirini o‘ziga xosligi shaxs genotipi bilan bog‘liq va ko‘z to‘r pardasidagi sezilarli farqlar, hatto egizaklarda ham kuzatiladi. Bir qator kasalliklarda ko‘z to‘r pardasida xarakterli pigmentli dog‘lar va rang o‘zgarishlari paydo bo‘lishi aniqlangan.

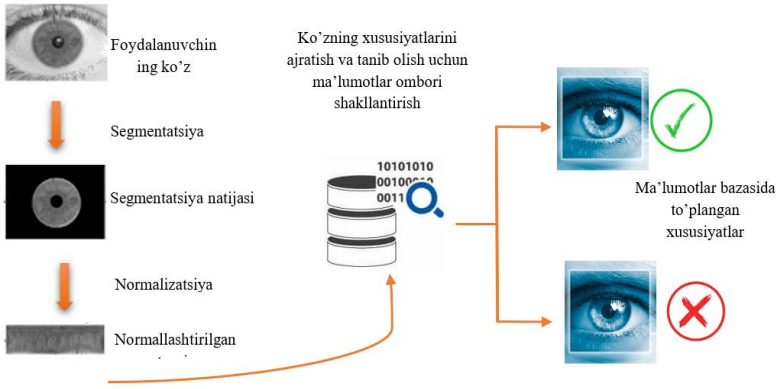

7-rasm ko‘z tasviriga asoslangan identifikatsiyalash sturukturasi

Shaxsni identifikatsiyalash natijalariga uning sog‘liq holati ta’sirini kamaytirish uchun texnik tizimlarda faqat yuqori aniqlikdagi oq- qora tasvirlardan foydalaniladi. Ko‘z to‘r pardasi tasvirini o‘ziga xosligi bir qator kompaniyalarga shaxsni biometrik identifikatsiyalash uchun juda ishonchli tizimlarni butun bir sinfini ishlab chiqarishga imkon berdi. Ushbu sinf tizimlari videokameradan 20-30 santimetr masofada ko‘z video tasvirini oladi va ko‘z qorachig‘i hamda ko‘z to‘r pardasini avtomatik ajratibolishni amalga oshiradi. Ko‘z to‘r pardasini skanerlari maxfiy kirishni boshqarish tizimlarida ham keng foydalaniladi, chunki ular ro‘yxatdan o‘tgan foydalanuvchilar uchun eng past rad etish ko‘rsatkichlariga egadir. Bundan tashqari, bunday tizimlar soxta ma’lumotlarni kiritilishidan kuchli himoyalangan bo‘ladi. Hozirgi kunda ushbu usulni keng qo‘llanilishiga quyidagi bir qator omillar to‘sqinlik qilmoqda: skanerlovchi qurilmaning o‘ta qimmatligi, yuqori bo‘lmagan o‘tkazib yuborish qobiliyati va turli psixologik omillar.

Yuqori bo‘lmagan o‘tkazib yuborish qobiliyati foydalanuvchining okulyar orqali bir necha soniya davomida yashil nuqtaga qarab turishi zarurligi bilan bog‘liq. Psixologik nuqtai nazardan, ko‘pchilik foydalanuvchilar ko‘zlariga lazer nurlari yoritilib turilganda okulyarga qarashni xoxlashmaydi, shifokorlar esa ushbu protsedura zararsiz ekani to‘g‘risida yetarli ma’lumotlarni bergan bo‘lsalarda. Shunga qaramay, hozirgi kunda ushbu tizimlar takomillashtirilmoqda va ularni qo‘llanilishi tobora kengaymoqda. Masalan, AQShda ko‘z to‘r pardasini skanerlash asosida yo‘lovchilarni tekshirish bilan bog‘liq yangi tizimi ishlab chiqilgan. To‘r pardani tadqiq qilish besh yuzdan ortiq belgilarni tahlil qilishga asoslannadi va skanerlangdan so‘ng kod yo‘lovchilar haqidagi boshqa ma’lumotlar bilan birga ma’lumotlar bazasida saqlanadi. Bu esa o‘z navbatida keyinchalik shaxsni aniqlashda kam vaqt sarflanishiga olib keladi.

Tovushga asoslangan identifikatsiyalash. Zamonaviy dunyoda nutq texnologiyalariga, xususan, insonni tovushi bilan identifikatsiyalashga bo‘lgan qiziqish tobora kengaymoqda. Bu, bir tomondan, kompyuterga signal kiritishga imkon beruvchi shaxsiy kompyuterlar va texnik vositalar asosidaishlaydigan yuqori samarali hisoblash tizimlarining paydo bo‘lishi bilan, ikkinchi tomondan, inson hayotining turli sohalarida autentifikatsiya tizimlariga bo‘lgan talablarini yuqoriligi bilan izohlanadi.

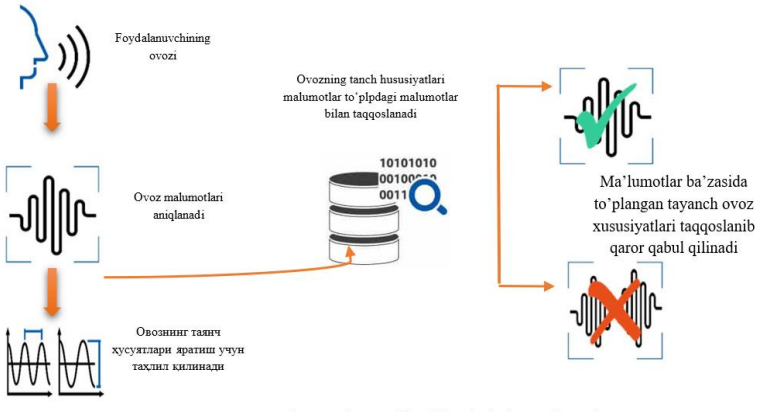

8-rasm tovushga asoslangan identifikatsiyalash sturukturasi

Ushbu usulning jozibadorligi undan foydalanishni qulayligidir. Tovush orqali identifikatsiyalash usuli boshqa biometrik usullarga nisbatanikkita ijobiy farqga ega. Birinchidan, ushbu usul telekommunikatsiya ilovalari uchun mukammal bo‘lsa, ikkinchidan, zamonaviy kompyuterlarni aksariyati allaqachon ushbu usul bilan ishlovchi kerakli qo‘shimcha qurilmalarga ega. Ushbu biometrik yondashuvning asosiy muammosi bu identifikatsiyalash past aniqligidir. Biroq, bu muhim muammo emas, sababi tovushli identifikator qurilmalari inson nutqi belgilarini ajratib turadi. Inson ovozi fiziologik va yurish-turish kabi omillariningkombinatsiyasidan hosil bo‘ladi. Tovushni identifikatsiyalash qulay, ammo ayni paytda boshqa biometrik usullar kabi ishonchli emas. Masalan, kasallangan inson ya’ni, shamollash yoki tomoq kasali bilan og‘rigan inson ushbu identifikatsilash tizimlaridan foydalanishda muammolarga duch kelishi mumkin. Shuningdek, tovushni magnitafon orqali ovozli yozuvni ijroetish imkoniyati mavjud.

Tovushni tanib olish texnologiyasi, hech bo‘lmaganda hozirgi paytda ko‘plab tarmoq ilovalari uchun maqbul amaliy yechimdir. Tovushni aniqlash tizimlari raqamlashtirilgan nutq belgilarini, shu jumladan, uni ohangini, balandligini va ritmini tahlil qilishga asoslangan. Mavjud texnik muammolarga, xususan, shovqin mavjudligida tanib olish ishonchliligini pasayishiga qaramay, ushbu usul tejamkor yechimni taklif qiladi, chunkimikrofonlar va ovoz kartalari kompyuter tarmoqlarida uzoq vaqtdan buyon mavjud.

Klaviaturada matn terishga asoslangan identifikatsiyalash. Ko‘pincha klaviaturaga ma’lumotni tezkor kiritish ikki qo‘lni barchabarmoqlaridan foydalangan holda amalga oshiriladi va shu bilan

birga har bir shaxs o‘ziga xos klaviatura yozuviga ham ega bo‘ladi. An’anaga ko‘ra axborottizimlariga kirish maxfiy simvollar bilan amalga oshiriladi, agar maxfiysimvollar soni ko‘paytirilsa, ularni kiritishda foydalanuvchini o‘ziga xos klaviatura yozuvlarini kuzatish mumkin. Ushbu usulda shaxsni identifikatsiyalashni quyidagicha amalga oshiriladi: ekranda bir necha soniya davomida vertikal yoki gorizontal chiziqlar paydo bo‘ladi. Bunda ularnikattaligi va soni tasodifiydir. Foydalanuvchi o‘z ixtiyoriga muvofiq tegishli raqamlarni teradi. Shu tariqa klaviatura qo‘lyozmasi belgilari, ko‘rsatilgan uzunlik va satrlar soni haqiqatga qanchalik yaqinligi, bitta satruzunligi qo‘shni satr bilan taqqoslagandagi hisoblash aniqligi kabilaraniqlanadi.

Xulosa

Dinamikidentifikatsiyalash usullari har bir shaxsga xos bo‘lgan yurish-turish xususiyatlarini tahlil qilishga asoslangan bo‘lib, ular aniqlik va samaradorlik bo‘yicha statik identifikatsiyalash usullaridan kamroq natijalarni ta’minlaydi. Ko‘p hollarda ulardan yordamchi usul sifatida foydalaniladi. 9-rasmda statik va dinamik usullardan foydalanish orqaliolingan natijalar foizlari keltirilgan.

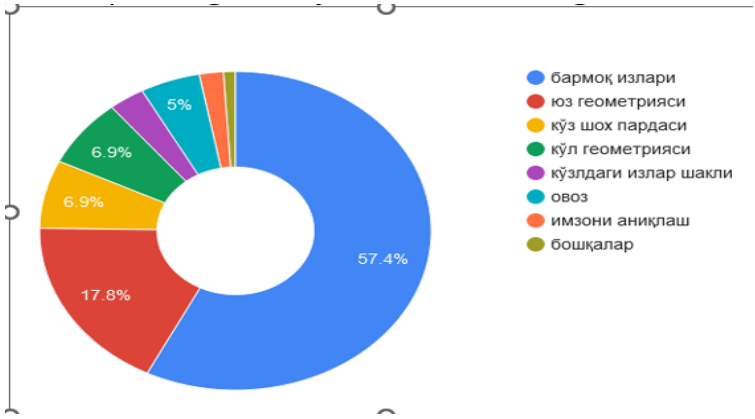

9-rasm. Statik va dinamik usullarning foiz nisbatida qo‘llanilish.

Yuqorida keltirilgan taxlili malumotlardan shuni tabkitlag lozimku barmoqg‘i iziga asoslangan biometrik identifikatsiyalash usullaridan keng

identifikatsiya usullari maqul echim emas shuning uchun yuz tasvirini

Adabiyotlar ro‘yxati

Marcel S. , Nixon M. S. , Fierrez J. , Evans N. Handbook of Biometric AntiSpoofing. – Springer, 2nd edition, Nature Switzerland AG 2019 – r. 522.

Sarbukov A. Ye. , Grusho A. A. Autentifikatsiya v kompyuternых sistemax // Sistemы bezopasnosti. – 2003. – № 5(53). – S. 118–122.

Gorelik A. L. , Skripkin V. A. Metodы raspoznavaniya. – M. : Vыsshaya shkola, 1984. – S. 80.

Turk M. A, Pentland AP (1991) Face recognition using eigenfaces. In: Computer society conference on computer vision and pattern recognition (CVPR), – pp. 586–591.

Market Shares, Strategies, Forecasts Biometrics. – Worldwide, 2015–2021 (2015). Wintergreen Research, Ins.

YOSHLARDA AMALIY BILIM VA KO‘NIKMALARNI SHAKLLANTIRISHDA

VIRTUAL REALLIK TEXNOLOGIYALARINING O‘RNI

dotsent, PhD Abror SANAQULOV

Annotatsiya

Maqolada axborot texnologiyalarining yoshlarning bilim olish imkoniyatlarini ro‘yobga chiqarishdagi ahamiyati, yoshlarni virtual tarmoq imkoniyatlaridan ilmiy, huquqiy, madaniy bilim olishga oqilona yo‘naltirish uchun yoshlar o‘rtasida axborot madaniyatini yuksaltirish zaruriyati, yoshlar axborot madaniyatini boshqarish bilan bog‘liq muammolarni hal etish, axborot madaniyatining intellektual mulk huquqini himoya qilish, yuqori sifatli axboriy madaniyat mahsulotlarini ishlab chiqarishni yo‘lga qo‘yish va yoshlarda axborot madaniyatini yuksaltirish bo‘yicha innovatsion g‘oyalarini qo‘llab-quvvatlash imkoniyatlari yoritilgan. Axborotlashgan jamiyat tizimida zamonaviy virtual texnologiyalari imkoniyatlaridan foydalanish imkoniyatlari, virtual reallikni namoyon bo‘lish indikatorlarini ijtimoiy-falsafiy jihatdan baholashning strategik ma’no-mazmuni, virtuallikni tadqiq etishning yo’nalishlari, virtual reallikning insoniyat uchun ta’siri hamda inson hayotini tashkil qilish va tartibga solishdagi ahamiyati, virtual reallik texnologiyalarining ta’limni rivojlantirishdagi o‘rni, uning imkoniyatlaridan ilmiy, huquqiy, madaniy bilim olishda samarali foydalanishning ahamiyati va istiqbollari, yoshlarga o‘quv jarayonini yaxshilaydigan va talabalarga ma’lumotlarni yaxshiroq o‘zlashtirishga ko‘mak beradigan yangi va innovatsion ta’lim usullari hamda virtual reallik texnologiyasidan foydalanib real o‘quv muhitini yaratish imkoniyatlari ochib berilgan. Shuningdek, axborot jamiyati taraqqiyoti sharoitida ijtimoiy institutlar transformatsiyasi, ommaviy axborot vositalari aqlli robotlar va virtual texnologiyalaridan madaniy aloqalarni tashkil etish, interfaol suhbat, jamoatchilik fikrini ovozli eshittirishda foydalanishga foydalanishga o‘tishining yoshlar tarbiyasida tutgan o‘rni, onlayn birlashmalar rivoji va ularning an’anaviy birlashmalar bilan hamkorligi, ijtimoiy kommunikatsiya tizimi o‘zgarishiga Internet tarmog‘i

rivoji va ta’siri hamda zamonaviy ta’lim transformatsiyasi, bugungi kunda virtual reallik texnologiyalaridan ta’lim sohasida foydalanish imkoniyatlari va istiqbollari tadqiq qilingan.

Калит сўзлар: virtual reallik, virtual tarmoq, texnologiya, idividual ta’lim, virtual laboratoriya, virtual kutubxona, virtual muzey, virtual sayohat, simulyatsiya, amaliy tajriba, ijodiy ko’nikma.

KIRISH

ularga bo‘lgan qiziqish tobora ortib bormoqda. Virtual reallik texnologiyalari kishilarning ijtimoiy va shaxsiy hayotiga ta’sir ko‘rsatib,

Mamlakatimizda yoshlar axborot iste’moli madaniyatini yuksaltirish, ularni virtual makondagi turli ko‘rinishdagi tahdidlardan asrash, zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan samarali foydalanish ko‘nikmalarini oshirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylandi. Bu vazifalarni amalga oshirishda axborot to‘plash, saqlash va uzatish mexanizmlarini takomillashtirish jarayoni bilan bog‘liq axloqiy mezonlar va ijtimoiy-huquqiy asoslarni ilmiy tadqiq

Xususan, Sh. Mirziyoyev (Mirziyoyev, 2021: 192), J. Bodriyyar, (Bodriyyar, 2018: 240), V. Babenoko (Babenko, 1997: 56), Ye. Yudkina (Yudkina, 2021: 19), Ye. Radionseva (Radionseva, 2021: 152), N. Nosov (Nosov, 2000: 91), M. Fayziyeva (Fayziyeva, 2016: 44), M. Xorijev (Xorijev, 2001: 269), A. Sanaqulov (Sanaqulov, 2020: 901), G. Tulenova, A. Sanaqulov (Tulenova, G. , & Sanaqulov, A. (2022: 101), A. Sanaqulov (Sanaqulov, 2020: 56)tomonidan virtual reallikning kishilarning ijtimoiy va shaxsiy hayotiga ta’siri, virtual reallik va uning yoshlar hayotiy qadriyatlariga ta’siri, virtual reallikning ta’lim tizimidagi o‘rni, virtual reallikning ontologik, gnoseologik va sosiologik muammolari, virtuallikni kompleks o‘rganishga oid ilmiy-amaliy va fundamental tadqiqotlar olib borilgan. Jumladan, A. Tulyayev virtual reallikning axloqiy jihatlarini o‘rgangan, A. Sanaqulov virtual reallikni ilmiy-falsafiy jihatdan tahlil qilgan, M. Normamatova virtualistikadagi postnoklassik epistemologiya g‘oyalarni o‘rgangan.

METODOLOGIYA

Tadqiqot davomida analiz va sintez, tarixiy va mantiqiy, qiyosiy tahlil, nazariy, umumlashtirish, tizimli tahlil, sababiyat va o‘zaro aloqadorlik kabi ilmiy va falsafiy tamoyillardan foydalanildi.

NATIJALAR

XXI-asrda kompyuter texnologiyalarining rivojlanishi tufayli axborot jamiyati haqiqatga aylandi: insoniyat turli axborotlar olishga, real vaqtda ularga kirish imkoniyatiga ega bo‘ldi. Bunday sharoitda axborotlardan foydalanish qoidalarini bilish, kerakli manbalarni qidirish va tanlashning ma’lum madaniyati bo‘lishi yoki sifat jihatidan yangi ma’lumotlarni yaratishi muhim ahamiyatga ega. Yoshlarda axborot iste’molini shakllantirish ta’limning ustuvor vazifalaridan biri bo‘lib, ularning kelajakdagi kasbiy faoliyatlarida ham bu muhim ahamiyat kasb etadi. Axborot madaniyati deganda innovatsiyalarni o‘zlashtirish jarayonida axborot muhiti bilan samarali, oqilona, axloqiy muvozanatni ta’minlaydigan va tashqi ma’lumotni transformasion faoliyatning shaxsiy vositasiga aylantirish sifatida xizmat qiladigan inson fazilati tushuniladi.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari keng qo‘llanilayotgan va jadal rivojlanayotgan bir davrda axborot jamiyatini shakllantirish zamonaviy talablar asosida insonlarning axborot almashishi va muloqotini amalga oshirishning zarur shartiga aylandi. Shu munosabat bilan kelajak jamiyatimiz a’zolari – yoshlarda axborot madaniyatini shakllantirish jamiyat oldida turgan asosiy vazifadir. Ma’lumotlarning bir qismi texnik drayvlarda saqlanadi va ularni kompyuter orqali olish mumkin. Ma’lumotlarning aksariyati bosma nashrlarda kutubxona va arxivlarda saqlanadi. Axborot jamiyatida inson faoliyati uchun kompyuter savodxonligi yetarli emas. Axborot savodxonligi va madaniyatining muhim tarkibiy qismi kompyuterlar bilan bir qatorda kutubxona hisoblanadi. Bu borada kutubxona bilan ishlay olish muhim ahamiyatga ega.

Prezidentimiz ta’kidlaganidek, «Ayni paytda butun mamlakat miqyosida raqamli texnologiyalardan foydalanish ko‘nikmalarini baholash mexanizmlarini ishlab chiqish va bunda quyidagi jihatlarni inobatga olish: axborot savodxonligi (qaror qabul qilish uchun zarur bo‘lgan ma’lumotlarni topish qobiliyati); kompyuter savodxonligi (raqamli qurilmalar bilan ishlash qobiliyati); media savodxonligi (ommaviy axborot vositalarini tanqidiy o‘rganish imkoniyati); kommunikativ savodxonlik (zamonaviy raqamli aloqa vositalaridan foydalanish qobiliyati); texnologik innovatsiyalarga (yangi texnologiyalarga) ijobiy munosabatni shakllantirish ham muhim vazifa hisoblanadi» (Mirziyoyev, 2021: 192).

Axborot madaniyati bu tegishli ma'lumotni o'qish, o'qilgan narsani anglash va qo'llash madaniyatidir. Ammo bozorning jadal rivojlanishi sharoitida yoshlar o'zlarining axborotga bo'lgan ehtiyojlarini aniqlash jarayoni ancha qiyin kechmoqda. Bu borada o'quv muassasalarida o'quv va tadqiqot kurslarining joriy etilishiga qaramay, yoshlarda axborot madaniyatini shakllantirish muammosi bugungi kunda dolzarb bo'lib qolmoqda.

Ilm-fanning rivojlanishi, jamoatchilik bilan aloqalar, inson hayotining barcha jabhalarida juda katta miqdordagi yangi ma'lumotlar va yangi axborot texnologiyalari kasbiy tayyorgarlik muammolariga o'z ta'sirini o'tkazmoqda. Bularning barchasi mutaxassislarning kasbiy tayyorgarligini oshirish muammosiga yangi ilmiy nuqtai-nazardan qarashni talab qiladi. Shu boisdan ham ochiq axborot jamiyati va yagona ta'lim makoni sharoitida kasbiy mahoratning ajralmas tarkibiy qismi bo'lgan bo'lajak mutaxassisning axborot madaniyatini shakllantirish dolzarb bo'lib qolmoqda.

Bugungi kunda yoshlarning jamiyatdagi faolligi tobora oshib bormoqda. Yangilanish, qonunlar bilan boshqariladigan mamlakat qurilishi davom etmoqda. Yoshlarning haq-huquqlari va manfaatlarini himoya qilish ustuvor o'rinni egallamoqda. Innovasion, kelishilgan, yashil, ochiq va umumiy rivojlanish konsepsiyasi yosh avlodni har tomonlama qo'llab-quvvatlashga hissa qo'shishga to'liq e'tibor berishni, islohotlar, rivojlanishi va barqarorlikni ta'minlashning muhim ko'rsatgichiga aylanmoqda. Biroq yoshlar hayotiy faoliyatini yuksaltirishda muayyan muammolar uchrayotganligini ham inkor qilib bo'lmaydi. Jumladan, ayrim yoshlarning salomatligi muammolari bilan bog'liq masalalarni hal etish, ularni o'z vaqtida aniqlab hal etish zaruratini paydo qilmoqda. Buning uchun avvalo yoshlarning ijtimoiy va amaliy bilimlarini kuchaytirish zarur. Ayniqsa, ta'lim tizimi sifatini oshirish bilan bog'liq vazifalarni o'z vaqtida hal etish muhim ahamiyatga ega.

Bugungi kun yoshlarining virtual olamdagi faoliyatini tanqidiy tahlil qilishhar qachongidan ham dolzarb bo'lib bormoqda. Bu jarayonda virtual tarmoqlarni yoshlar tarbiyasiga ta'siri tizimini yanada takomillashtirish, internet imkoniyatlaridan samarali foydalangan holda, ma'naviy-ma'rifiy va axloqiy qadriyatlarni targ'ib va tashviq qilish borasida bir qator tadbirlarni amalga oshirish, virtual tarmoqlarning yoshlar tarbiyasidagi ijobiy energiyasini oshirish dolzarb masalalardan hisoblanadi. Yoshlarni virtual tarmoq imkoniyatlaridan ilmiy, huquqiy, madaniy bilim olishga oqilona yo'naltirish uchun yoshlar o'rtasida axborot madaniyatini yuksaltirish muhim ahamiyatga ega. Bu jarayonda yoshlar axborot madaniyatini boshqarish bilan bog'liq muammolarni o'z vaqtida hal etish,

axborot madaniyatining intellektual mulk huquqini himoya qilish, yuqori sifatli axboriy madaniyat mahsulotlarini ishlab chiqarishni yo‘lga qo‘yish (mikro-filmlar, animatsiya, o‘yinlar va boshqalar) va yoshlarda axborot madaniyatini yuksaltirish bo‘yicha innovasion g‘oyalarini qo‘llab-quvvatlash dolzarb hisoblanadi (Sanaqulov, 2020: 901).

Buning uchun milliy badiiy fond va milliy nashriyot fondlari hamda bir qator madaniy rivojlanish jamg‘armalari yoshlar uchun muhim mavzularni tanlashlari uchun loyiha tanlovlarini muntazam e’lon qilib borishlari, taniqli olimlar, yozuvchilar va noyob iste’dod egalari faoliyati bilan bog‘liq kitoblar, filmlar, madaniyat va san’atning boshqa turlarini virtual tarmoq tizimiga joylashtirilib borishlari muhim ahamiyatga ega. Chunki, bugungi kunda ekran madaniyati o‘smirlarning mutolaasiga kuchli ta’sir etib, ularning kitobxonlikka qiziqishlarini ma’lum darajada belgilab bermoqda. Yoshlarning kitobxonlik odatlarining tubdan o‘zgarish jarayonida bolalar kitob o‘qishiga xos tavsiflarning barchasi jadal o‘zgarmoqda.

Axborot qidirish, kitoblarning ma’lumotnomalari ro‘yxatidan, kutubxona kataloglari va fayl kabinetlaridan foydalanish, kutubxona fondlarida bepul yo‘nalish berish, hujjatlarni tartibga solish tamoyillarini bilish, tizimlashtirish va mualliflik belgisini bilish, ulardan foydalanish tamoyillari, adabiyotlar ro‘yxatini tuzish qobiliyati, qoidalarni bilish. tavsiflari va tegishli davlat standartlarini bilish ham axborot madaniyatining asosiy xarakterlovchi jihatlarini aks ettiradi.

Axborot texnologiyalari yoshlarning bilim olish imkoniyatlarini ro‘yobga chiqarishda samarali vositadir. Texnologiyalarning rivojlanishi va o‘qishning turli sohalarida o‘qitishning innovasion usullarida texnologiyalarni qo‘llash bilan yoshlarning axborot madaniyati, mustaqil o‘qitish va ijodkorlik qobiliyatini shakllantirish bilan bog‘liq muammolarni hal etish mumkin. Shuning uchun ham tegishli vazirlik va idoralar yoshlarni o‘qitishda ilg‘or bo‘lishlari uchun interfaol o‘quv tajribasini optimallashtirish maqsadida turli bosqichlarda axborot texnologiyalari bo‘yicha ta’lim strategiyalarini ishlab chiqishi dolzarb ahamiyatga ega. Chunki bunday axborot texnologiyalari yoshlarga yangi axborotlarni qabul qilish ehtiyojini aniqlashga yordam beradi, ma’lumotni topadi, baholaydi, chiqarib tashlaydi, tashkillashtiradi va ifoda etadi. Bu asosida yoshlar ezgulik g‘oyalarini targ‘ib qilishda foydalanadilar hamda yangi g‘oyalarni yaratib, axborot dunyosidagi o‘zgarishlarga tezkor javob beraoladi.

Virtual texnologiyalarining paydo bo‘lishi va yangilanishi bilan virtual tarmoq madaniyati ham yangi madaniyat sohasiga aylandi. Virtual tarmoq

madaniyati internet, uyali aloqa vositalari va boshqa virtual tarmoq mahsulotlarini tashuvchisi sifatida namoyon bo‘lmoqda. Bu tushuncha ma’lum bir til belgilariga, ovozli belgilarga va vizual belgilarga va hokazolarga asoslanib, g‘oyalar, madaniyat, xalq urf-odatlarini tarqatish, fikr va qarashlarni ifoda etish va hissiy ongni ifoda etish uchun rivojlangan va tezkor axborot uzatish tizimiga tayanadi. Mazkur jarayonda asosiy ommaviy axborot vositalari virtual tarmoqning ekologiyasidan to‘liq foydalanadi, bu milliy ma’naviy madaniyatning yanada rivojlanishiga katta yordam berishi mumkin. Bu holatni aloqa afzalliklaridan foydalanish va ommaviy axborot vositalarini bir nechta platformalarda ajoyib madaniy dasturlarni translyasiya qilish bilan bog‘lash muhim ahamiyatga ega. Chunki virtual tarmoq milliy ma’naviy-madaniy qadriyatlarni saqlash va tarqatish funksiyasiga ega. Virtual tarmoq texnologiyasining yangi ishlab chiqarish vositasi sifatida paydo bo‘lishi an’anaviy madaniyatni ishlab chiqarish, aloqa va qabul qilishga ko‘proq ta’sir qiladi, shuningdek, tarmoq o‘zi noyob va boy madaniy qadriyatlarni o‘z ichiga oladi (Babenko, 1997: 56).

Virtual reallik texnologiyalarning tez va keng tarqalishidan to‘liq foydalanish va an’anaviy ommaviy axborot vositalarini juda ko‘p platformalarda ajoyib madaniy dasturlarni uzatish bilan bog‘lash an’anaviy madaniyatning yoshlar ongiga kirib borishining samarali usullaridan biridir. Internet butun dunyo bo‘ylab universal madaniy tashuvchidir. Internet texnologiyalarining doimiy yangilanishi bilan internet madaniyatining integratsiya funksiyalari rivojlanmoqda. Internetning asosiy platformalari va o‘z-o‘zini media platformalari hisobotning mazmunini kengaytirish uchun matn, rasmlar, fon havolalari va boshqalardan foydalanadi va sharhlarning barcha jihatlarini o‘z vaqtida o‘zlashtirishi va umumlashtirishi mumkin. Bu jarayonda multimediya integratsiyasi aslida uch o‘lchovli reportajni anglatadi. Bu tizimda milliy madaniy meros translyasiyasi uchun yoshlarning turli estetik ehtiyojlarini qondirish uchun qisqa metrajli videofilmlar, filmlar, mikro-filmlar, reportajlar sseriyyasi, badiiy filьmlar va boshqa platformalar ulanishi mumkin. Yirik onlayn platformalar, shuningdek, ommaviy axborot vositalari bilan keng qamrovli hamkorlik qilish uchun virtual tarmoq platformasidan keng foydalanishi mumkin. Shu boisdan ham aksariyat ommaviy axborot vositalari yangi texnologiyalar, masalan, aqlli robotlar va virtual texnologiyalaridan madaniy aloqalarni tashkil etish, interfaol suhbat, jamoatchilik fikrini ovozli eshittirishda va hokazolarda foydalanishga o‘tmoqdalar, bu esa o‘z navbatida yoshlar tarbiyasida muhim o‘rin tutadi.

Hozirgi vaqtda aksariyat olimlar kelajakda sun'iy intellektning sezilarli darajada rivojlanishini alohida ta'kidlamoqdalar. To'g'ri, bugungi kunda sun'iy intellekt inson ongidan ustun bo'ladimi yoki yo'qmi, degan savol tug'ilgani yo'q, ammo sun'iy intellekt insonning aql-idrokining ba'zi jihatlaridagi kamchiliklarini to'ldirishi mumkinligiga olimlar ko'proq ishonch bildirmoqda. Inson ongi murakkab va noqulay ma'lumotlarni hisoblash va mantiqiy mulohazalarni amalga oshiradi, bunda ijodkorlik, go'zallik, hissiyot, qiymatni baholash va boshqa jihatlar ustuvor o'rinni egallaydi. Virtual reallik kompyuter yordamida simulyasiya qilish, eshitish, ko'rish, teginish, hidlash va hokazo kabi turli xil hislarni simulyasiya qilish orqali uch o'lchamli virtual dunyoni yaratadi (Бодрийяр, 2018: 240).

Masalan, maxsus qurilmalar orqali tomoshabinlar kosmosdagi narsalarni real vaqt davomida cheklovlarsiz kuzatishi mumkin. Bu esa insonga koinot bilan uyg'unlik va o'zaro ta'sir, go'yo voqea joyida bo'lganingizda va insonlarga ajoyib vizual ta'sir va ruhiy kechinmalarni beradi. Hatto, 2017 yilda «virtual reallik texnologiyasi» asosida ishlab chiqilgan «kengaytirilgan reallik texnologiyasi» insonlarni virtual va real voqelikning chalkashtirib yuborishiga ham olib keldi. Bundan ma'lum bo'ladiki, soha mutaxassislari virtual reallikni real voqelikka aylantirishga harakat qilmoqdalar.

Virtual reallik ijtimoiy hayotning ajralmas qismiga aylanib ulgurdi va ta'lim sohasida ham tobora ommalashib bormoqda. Chunki virtual reallik yaxshi va sifatli ta'lim olish va amaliy tajriba orttirish imkoniyatini taklif etmoqda. Bugungi kunda virtual reallik texnologiyalaridan ta'lim sohasida foydalanish quyidagi imkoniyatlarni taqdim etmoqda:

1. Virtual sayohatlar: talabalar real hayotda borish imkoniyati bo'lmagan joylarga virtual tashrif buyurishlari mumkin. Masalan, ular qadimiy arxeologik topilmalar va xarobalarni o'rganishlari yoki boshqa mamlakatlarga tashrif buyurishlari mumkin.

2. Simulyasiyalar: virtual reallik tibbiy operatsiyalar yoki favqulodda vaziyatlar kabi real holatlarni simulyasiya qilish uchun ishlatilishi mumkin. Bu talabalarga amaliy tajriba orttirish va ko'nikmalarni xavfsiz rivojlantirish imkonini beradi.

3. Virtual laboratoriyalar: talabalar fanning turli sohalarida virtual tajribalar o'tkazish uchun virtual reallik texnologiyalaridan samarali foydalanishlari mumkin.

4. Til o‘rganish: virtual reallik talabalar virtual belgilar orqali chet tilidagi muloqot qobiliyatlarini rivojlantirish uchun mashq qilishlari mumkin bo‘lgan immersiv muhitni yaratish uchun ishlatilishi mumkin.

5. Ijodiy ko‘nikmalarni shakllantirish: virtual reallik virtual san’at muhitini yaratish uchun ishlatilishi mumkin, bunda talabalar san’atning turli shakllari va uslublari orqali tajribalar o‘tkazishlari mumkin.

Ta’limda virtual reallikdan foydalanishning afzalliklari talabalarda motivatsiya va qiziqishni oshirish, xotirani kuchaytirish hamda interaktiv va amaliy tajriba muhitini yaratishdir.

Virtual reallik texnologiyalaridan foydalanish ko‘p qirrali jarayon hisoblanadi. Chunki bunday zamonaviy texnologiyalar yordamida yaratilgan jonli va jonsiz sub’yektlarning 99 foizi haqiqiy prototiplarga ega bo‘lgan bir xil fazilatlarga, xatti-harakatlarga ega. Bundan tashqari, foydalanuvchi fizikaning haqiqiy qonunlariga muvofiq barcha jonli va jonsiz narsalarning ta’sirini ta’minlashi mumkin. Muayyan vaqt oralig‘ida ushbu texnologiya yordamida ular Rim tarixiga sayohat qilishlari, qadimgi Rimga borishlari va Kolizeyni o‘z ko‘zlari bilan ko‘rishlari ham mumkin.

Virtual texnologiyalar texnologiya va yoshlar o‘rtasida bevosita bog‘liqlik mavjud. Ular virtual reallik texnologiyalaridan samarali foydalangan holda tashkil etilgan darslarga katta qiziqish va ishtiyoq bilan qarashadi. Virtual reallik texnologiyalariga bunday munosabat ta’limning sifat darajasiga sezilarli ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shuning uchun maktab va kollejlarda virtual reallik texnologiyasidan foydalanish ham o‘z samarasini beradi albatta.

Virtual reallik o‘quv jarayonini yaxshilaydigan va talabalarga ma’lumotlarni yaxshiroq o‘zlashtirishga ko‘mak beradigan yangi va innovasion ta’lim usullarini taklif etadi. Virtual reallikning ta’limni rivojlantirishga hissa qo‘shishi mumkin bo‘lgan bir necha usullari mavjud:

1. Virtual reallik talabalarga o‘quv materiali va atrof-muhit bilan o‘zaro aloqada bo‘lishga imkon beradigan immersiv muhit yaratadi. Bu ularning faolligini va bilim olishga bo‘lgan qiziqishini oshirishga yordam beradi.

2. Virtual reallik yordamida talabalar tibbiyot, muhandislik yoki san’at kabi turli sohalarda amaliy tajriba orttirishlari mumkin. Ular tajribalar o‘tkazishlari, muammolarni hal qilishda mashq qilishlari va ko‘nikmalarni xavfsiz va samarali rivojlantirishlari mumkin.

3. Virtual reallik har bir talabaning ehtiyojlarini qondiradigan individual o‘quv dasturlarini yaratishga imkon beradi. Bu ularga o‘z tezda

o‘zlashtirish va qo‘shimcha qo‘llab-quvvatlash hamda fikr-mulohazalarni olish imkonini beradi.

4. Virtual reallik yordamida talabalar o‘quv materiallariga istalgan vaqtda va istalgan joyda kirishlari mumkin. Ular ta’lim muassasasidan tashqarida ham yangi tushunchalar va ko‘nikmalarni o‘rganishlari mumkin.

5. Virtual reallik talabalarga turli hududlarda bo‘lsa ham, bir-biri bilan hamkorlik va muloqot qilish imkonini beradi. Ular loyihalar ustida birgalikda ishlashlari, fikr almashishlari va bir-birlaridan o‘rganishlari mumkin.

Stenford universitetining aloqa sohasi professori Jeremi Beylenson 1990-yillardan beri virtual reallik texnologiyasini o‘rganib kelmoqda. Uning so‘zlariga ko‘ra, virtual reallik texnologiyasi ana’anaviy dars o‘rnini bosa olmaydi, lekin undan ta’limda qo‘shimcha vosita sifatida foydalanish mumkin. Sinfda virtual texnologiyadan foydalanish kundalik ta’limning an’anaviy tizimida bir qancha o‘zgarishlarni talab qiladi. Biroq, virtual olamga sayohat talabalar uchun foydali bo‘lar edi, deydi u. Professorning so‘zlariga ko‘ra, virtual reallik texnologiyasidan ayrim darslarda foydalanib bo‘lmaydi. «Masalan, biz bu texnologiyadan fe’l darsida foydalana olmaymiz. Sinfda doska bo‘lishi kifoya. Va agar boshqa joyga bormasdan ko‘rsatish uchun narsalar mavjud bo‘lmasa, albatta, buning uchun virtual reallik texnologiyasi kerak» deydi professor. Bugungi kunda Stenford universitetida Beylensonning tashabbusi bilan to‘liqligicha virtual reallik formatidan foydalangan holda dars berish yo‘lga qo‘yilgan. Shuningdek, 2003 yildan buyon universitet qoshida inson va kompyuterning o‘zaro ta’sirini o‘rganuvchi virtual reallik laboratoriyasi faoliyat yuritib keladi.

Ta’limda simulyatorlar yaratishda virtual reallik texnologiyalaridan ham kengfoydalanilmoqda. Bunda virtual kutubxona va muzeylar yaratish konsepsiyasi ishlab chiqilib bu buyicha amaliy ishlar qilinmoqda. Masalan, virtual kutubxonalarda foydalanuvchi kompyuter yordamida kitob javonlarining vizual tasviri bo‘ylab harakatlanishi, kerakli adabiyotlarni topishi va ko‘rishi, kerak bo‘lsa, undan nusxa olishi mumkin. Virtual muzey biroz boshqacha. Virtual muzey foydalanuvchilarga kolleksiyadagi istalgan ashyoni tabiiy uch o‘lchamli shaklda ko‘rish imkonini beradi. Biroq, bu ancha yuqori tasvir o‘lchamlari bilan displeylarni talab qiladi. Natijada, virtual mavjudlik nazariy tadqiqotdan zamonaviy madaniyatning ommaviy axborot vositalari va telekommunikatsiyalar bilan bog‘liq ajralmas qismiga aylandi (Yudkina, 2021: 19).

Bugungi kunda simulyatorlardan ta’lim tizmimida keng foydalanilmoqda. Bu, o‘z navbatida, vaqt va mablag‘ni tejab, o‘quv jarayonini yanada qiziqarli qiladi. Xususan, mamlakatimizda virtual kutubxonalar, virtual muzeylar loyihalari amalga oshirilmoqda. Hozirda mamlakatimizning ko‘plab kutubxonalari va muzeylaridagi tarixiy, nodir manbalar va eksponatlarni uch o‘lchamli ko‘rinishda ko‘rish imkoniyati mavjud. Ayniqsa, virtual muzey loyihasi ta’lim tizimiga zomanaviy axborot texnologiyalarini qo‘llash orqali talabalar bilimini yanada chuqurlashtirishga xizmat qilmoqda. Jumladan, talabalar onlayn tur orqali raqamli qayta ishlangan eksponatlar bilan tanishish, dunyoning madaniy markazlariga virtual sayohat qilish, boshqa xalqlarning tarixi va madaniyati haqida to‘liqroq ma’lumotga ega bo‘lishlari mumkin. 2019-yilda Markaziy Osiyoda birinchi “Aqlli muzey”ning ochilishi O‘zbekistonda muzeyshunoslik sohasida burilish nuqtasi bo‘ldi. Ushbu muzey Amir Temur maqbarasida ochilgan bo‘lib, zamonaviy interaktiv vositalar yordamida maqbara haqida ko‘proq ma’lumotga ega bo‘lish mumkin.

Hozirgi davr virtual tarmoqni rivojlanishi sharoitida turli madaniyatlarning birlashishi va to‘qnashuvi yoshlarga ezgulik g‘oyalari bilan bog‘liq qadriyatlarni qaror toptirish uchun ko‘plab imkoniyatlarni yaratib berishi bilan bir qatorda, ular oldida bir qancha muammolarni hal etish zaruratini ham keltirib chiqarmoqda. Shunday ekan, zamonaviy yoshlarning o‘ziga bo‘lgan ishonchini oshirish uchun samarali virtual vositalardan foydalanish uchun tizimning barcha vositalaridan foydalanish muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, internet, ommaviy axborot vositalari, ommaviy akkuantlar va boshqalardan to‘liq foydalanish kerak, ko‘proq interfaol aloqalarni o‘rnatish uchun ommaviy axborot vositalarining mintaqaviy xususiyatlaridan samarali foydalanish lozim.

Masalan, onlayn bilimlar tanlovlari, onlayn treninglar, zamonaviy yoshlarning o‘ziga ishonchini oshirish uchun axborot madaniyatidan samarali foydalanish dolzarb ahamiyatga ega. Bu holatda oldingi o‘qitish usullari yetakchi sifatida ishlatilishi mumkin, ammo virtual tarmoqda amaliy o‘qitishning yordamchi usullari xilma-xil bo‘ladi. Virtual tarmoqda o‘qitish mazmuni jihatidan biz nafaqat oldingi nazariy bilimlarni o‘rganish bilan cheklanib qolmay, balki yanada ideal effektga erishish uchun ta’lim mazmunini skrining qilish uchun davr xususiyatlari va talablariga bemalol moslashishimiz mumkin bo‘ladi. Zamonaviy yoshlar virtual tarmoq orqali ko‘proq bilimga ega bo‘lishlari, masalan, chet ellik talabalar bilan media interfaol darslarni yo‘lga qo‘yishi, turli nufuzli olimlar va tadbirkorlar bilan mahorat darslarni o‘tishlari mumkin, shuningdek, mamlakatda va xorijda bo‘layotgan yangiliklardan muntazam xabardor bo‘ladilar.

Shuning uchun mamlakatimizda axborot texnologiyalari sohasida masofaviy, onlayn va virtual o‘qitish texnologiyalarini joriy etish va rivojlantirish, onlayn kurslar uchun platformalar ishlab chiqish ustuvor vazifa sifatida belgilandi.

Ta’lim berishning bunday usuli nafaqat hayotga yaqin, balki bugungi kun yoshlari tomonidan qabul qilinishi oson. Uchinchidan, virtual tarmoq tizimida o‘qitishni amalga oshirayotganda uning tarkibidagi ma’lumotlarni skrining bo‘lmagan xususiyatini hisobga olgan holda, biz tarmoq nazoratini teng darajada muhim joyga qo‘yib undagi axborotlarni boshqarish uchun javobgarlikni bevosita anglab yetishimiz lozim. To‘rtinchidan, bugungi kun yoshlarida sog‘lom ta’lim va tarbiya tizimini yaratish, o‘z-o‘ziga ishonchni shakllantirishning uzoq muddatli mexanizmlarini shakllantirish zarur. Zamonaviy yoshlar axborot olish yo‘llari va vositalari bilan cheklanib qolmay, asosiy e’tiborni strategik fikrlash va nazorat qilish mexanizmiga qaratishlari lozim (Tulenova, G. , & Sanaqulov, A. (2022: 101).

Bugungi kunda virtual reallik texnologiyasi ta’limning rivojlanishiga yordam beradigan yangi usulga aylandi. An’anaviy ta’lim talabalarga bilimlarni nazariy jihatdan ochib bergan bo‘lsa, endi virtual reallik texnologiyasidan foydalanib ular yorqin va real o‘quv muhitini yaratishlari mumkin. Bu esa yoshlarga virtual passiv instilatsiya haqiqiy his-tuyg‘ular orqali xotirani rivojlantirishga imkon beradi. O‘z-o‘ziga yo‘naltirilgan o‘qishni talabalar qabul qilishi osonroq, shuning uchun virtual reallik texnologiyalari orqali talabalarning bilim olishga qiziqishini uyg‘otish osonroq kechadi. Shundan kelib chiqib «ta’lim sohasida raqamli ko‘nikmalarni oshirish maqsadida, avvalo, ta’lim pog‘onasining boshlang‘ich bosqichida o‘quvchilarga raqamli texnologiyalarni taqdim etish orqali raqamli ko‘nikmalarni o‘zlashtirish uchun imkoniyatlar yaratish, kelajakda zarur bo‘ladigan keng ko‘lamli raqamli tranformatsiya sharoitida yoshlarga bilim va ko‘nikmalar berish bilan bog‘liq tizimli tadbirlar amalga oshirilishi zarur» (Mirziyoyev, 2021: 192)ligi taqozo etiladi.

Virtual reallikdan samarali foydalanish orqali ko‘plab muvaffaqiyatga erishilganlik haqida ko‘plab misollar keltirish mumkin. Masalan: Xitoyda «virtual reallikning akademik faoliyatga ta’siri» mavzusida tadqiqot o‘tkazilgan. Bolalarga bir xil intizom o‘rgatiladi, ammo bir guruhi klassik usul yordamida, ikkinchi guruh esa virtual reallik yordamida o‘qitilgan. Tadqiqot yakuni bo‘yicha test o‘tkazilganda birinchi guruh 73%, ikkinchi guruh esa 93 % muvaffaqiyatga erishadi. Bundan tashqari, virtual reallik qo‘llangan guruh mavzuni chuqurroq tushunib, olingan bilimlarni mustahkamlab olganligi aniqlangan[6]. Ushbu tadqiqot natijasida virtual

reallikning samaradorlik ko‘rsatkichi nisbatan yuqori ekanligi aniqlandi. Mamlakatimiz ta’lim muassasalarida ham virtual reallik texnologiyalardan foydalanib, soha mutaxassislari bilan birgalikda tajriba-sinovlar o‘tkazish, natija ijobiy bo‘lsa bosqichma-bosqich barcha ta’lim muassasalarida joriy etish maqsadga muvofiqdir (Nosov, 2000: 91).

Oliy ta’lim tizimida ta’limning ko‘pgina yo‘nalishlarida virtual reallik rib virtual reallikka mo‘ljallangan tibbiyot uskunalari bozorining hajmi 5, 1 AQSH dollariga teng bo‘lishi bashorat qilinmoqda (Sanaqulov, 2020: tashxis qo‘yishga yordam beradi. Shu bilan birga o‘ta murakkab jarrohlik amaliyotlarini o‘tkazish mumkin. Bundan tashqari, kollej va universitetlarda talabalarga yaxshiroq bilim olishlari uchun virtual reallik texnologiyalaridan foydalangan holda fanlar bilan bog‘liq virtual

nisbatan keng rivojlanayotgan bo‘lsada, tez rivojlanayotgan texnologiya

v
i
r
t
u
a
l

Umuman olganda axborot texnologiyalarini faqat texnika olamiga taalluqli bir narsalar, deb qaralishi noto‘g‘ri, zero ular insonlar hayotiga chuqur kirib borib, uning kundalik ehtiyojlari bilan chambarchas bog‘lanib ketgan. Sifatiga ko‘ra axborot industriyasining keskin o‘zib ketishi, hatto, falsafiy dunyoqarash doirasida yangidan - yangi texnologiyalar tahliliga zarurat tug‘dirmoqda. Bizningcha, bu muammolar postmodernistik falsafa doirasida atroflicha o‘rganilmoqda.

r
e
a
l
l
i
k

Insonlarning virtual muhitdagi muloqotining tobora kengayishi jamiyatda boshqatendensiya – virtual addiksiyani (virtual reallikdan insonning kimyoviy xossaga ega bo‘lmagan psixologik mutelik) yuzaga keltirmoqda. Additiv voqelik esa dastlab bir-biri bilan bog‘liq bo‘lmagan sohalarni: inson atrofidagi real ob’yektlar va virtual dunyoni ekranda birlashtirishdir. Psixologlar mazkur hodisani kasallik deb tan olmoqda. Internetga mutelik jiddiy malakali psixologik yordamga muhtoj aholi qatlami bo‘lgan yoshlar orasida keng doirada rivojlanib bormoqda. Olimlarning bashorat qilishicha, virtual reallik va inson ongi

a
s
o
s
i
a
l

o
n
g
i

t
a
l

konvergensiyasi biz tasavvur qilgandan ham tezkor va shiddatli amalga oshmoqda. Shu bilan bir qatorda, virtual reallikda inson ongi va ongostini manipulyasiya qilish muammosi hozir hech kimda shubha uyg‘otmaydi (Radionseva, 2021: 152).

Yirik onlayn platformalar, shuningdek, ommaviy axborot vositalari bilan keng qamrovli hamkorlik qilish uchun virtual tarmoq platformasidan keng foydalanishi mumkin. Shu boisdan, ham aksariyat ommaviy axborot vositalari yangi texnologiyalar, masalan, aqlli robotlar va virtual texnologiyalaridan madaniy aloqalarni tashkil etish, interfaol suhbat, jamoatchilik fikrini ovozli eshittirishda va boshqalarda foydalanishga o‘tmoqda, bu esa, o‘z navbatida, yoshlar tarbiyasida muhim o‘rin tutadi (Fayziyeva, 2016: 44).

Ta’limni rivojlantirishda virtual reallikning roli yanada interaktiv, samarali va individual o‘quv tajribasini yaratishdir. Bu talabalarga ko‘nikmalarni rivojlantirishga, amaliy tajriba orttirishga va ilmiy natijalarini yaxshilashga yordam beradi. Biroq, virtual reallikning ba’zi cheklovlarini ham hisobga olish lozim, masalan, texnologiyaning yuqori narxi va o‘qituvchilarni ushbu texnologiyadan foydalanishga o‘rgatish zarurati.

XULOSA

Xulosa qilganda, virtual reallik virtual texnologiyalar yordamida yaratilgan reallik va fantastik voqelikni uyg‘unligini o‘zida ifoda etadi. Shu boisdan ham virtual reallik ta’lim jarayonini modernizatsiyalashda muhim o‘rin tutadi. Chunki aynan virtual o‘quv muhiti talabalarning bilim tajribalarini boyitishga mo‘ljallangan platformalar bo‘lib, ular ta’limga zamonaviy innovasion texnologiyalarni qo‘llash orqali yorqin namoyon bo‘ladi. Virtual reallik texnologiyalarni rivojlanishi ta’lim muhitini tubdan o‘zgartiradi. Virtual reallik texnologiyasi yanada murakkab muammolarni hal qilish uchun insonlar to‘g‘ridan-to‘g‘ri kompyuterlar bilan o‘zaro aloqa qilishlari mumkin bo‘lgan vosita hisoblanadi. Umuman olganda, virtual ta’lim uchun katta imkoniyatlarni taqdim etadi va undan foydalanish ta’limning turli sohalarida rivojlanib, tobora kengayib boradi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

Mirziyoyev Sh.(2021).Yangi O‘zbekiston strategiyasi.
Toshkent: O‘zbekiston, – B. 191-192. Sanaqulov, A. N. (2020). Prospective Directions of Effective Use of Virtual Technologies in Increasing the Power of Youth. JournalNX, 901. Babenko B. (1997). Dve knigi o virtualnoy realnosti // Trudi laboratorii virtualistiki. Vip. 3. – M, 56.

Bodriyyar J. (2018). Simulyatsiya i simulyakri. – M, 2018. – 240 s.

Yudkina Ye. S. (2021).
Potensial virtualnix muzeyev v sovremennix realiyax. Vestnik

Muzeya arxeologii i etnografii Permskogo Preduralya, (11), 22. Tulenova, G. , & Sanaqulov, A. (2022). MODERN VIRTUAL

TECHNOLOGYAND ITS OPPORTUNITIES.
Academic research in educational sciences, 3(9), 100-105. Nosov N. (2000). Virtualnaya psixologiya. – M. : Agraf, 91.

Sanaqulov, A. (2020). Virtual reallikning ilmiy-falsafiy tahlili. SamDU. 52.
Xorijev M. (2001). Virtualnaya realnost. –M. : OLMA-PRESS, 269. E. Radionseva (2021).
NOVAYA OBRAZOVATELNAYA TRAYEKTORIYA - PROGULKI PO VIRTUA LNOY REALNOSTI.
Nauka o cheloveke: gumanitarnie issledovaniya, 15 (4), 155.

Fayziyeva M. , Sayfurov D. (2016). Virtual ta’lim texnologiyasi. – Toshkent, 44.

EXTENDED ABSTRACT

Today, virtual reality technologies are developing rapidly, and interest in them is growing. Virtual reality technologies affect people's social and personal lives, causing a transformation of culture, morality and values. This process, on the one hand, leads to the social, cultural, spiritual alienation of people from society, and on the other hand, expands the possibilities for the development of society, becoming a means of satisfying the vital, spiritual needs of people. In this regard, the development of mechanisms for identifying the family capabilities of a new virtual culture emerging in a modern informative society, its specifics and prospects for the development of virtual reality, is of urgent importance.

Critical analysis of youth activity in the virtual world is becoming more relevant today than ever. In this process, it is relevant to further improve the system of the impact of virtual networks on the education of young people, the implementation of a number of measures to promote and promote spiritual, educational and moral values with effective use of the Internet, increasing the positive energy of virtual networks in the education of young people. Increasing information culture among young people is important for the rational direction of young people from the possibilities of virtual networks to scientific, legal, cultural knowledge. In this process, timely solution of problems related to the management of youth information culture, protection of intellectual property rights to information culture, establishment of production of high-quality information culture products, support of innovative ideas to improve youth information culture are relevant.

Search for information, use of lists of reference books, library catalogs and card files, free orientation in the library collections, knowledge of the principles of organization of documents, systematization and the mark of authorship, principles of their use, the ability to compile lists of literature, knowledge of the rules. knowledge of the characteristics and relevant state standards also reflects the main characterizing aspects of information culture.

Information technologies are an effective tool for realizing the educational opportunities of young people. With the development of technologies and the use of technologies in innovative teaching methods in various fields of study, it is possible to solve problems related to the formation of information culture, independent learning and creativity among young people. That is why it is important that the relevant ministries and departments develop educational strategies in the field of

information technology at different stages in order to optimize the interactive learning experience so that they can advance in the education of young people. Because such information technologies help young people to identify the need for new information, to find, evaluate, extract, organize and express information. On this basis, young people use the ideas of goodness to promote and create new ideas that can quickly respond to changes in the information world.

Today, the use of virtual reality technologies in education provides the following opportunities: virtual tours: students can virtually visit places where they cannot go in real life. For example, they can explore ancient archaeological finds and ruins or visit other countries. Simulation: Virtual reality can be used to simulate real-world situations, such as medical operations or emergencies. This allows students to gain hands-on experience and safely develop skills. Virtual Laboratories: Students can effectively use virtual reality technologies to conduct virtual experiments in various fields of science. Language learning: Virtual reality can be used to create an immersive environment in which students can practice developing communication skills in a foreign language with the help of virtual characters. Development of creative skills: Virtual reality can be used to create a virtual artistic environment in which students can experiment with various forms and styles of art. The advantages of using virtual reality in education are to increase the motivation and interest of students, improve memory and create an interactive and practical learning environment.

Virtual reality offers new and innovative teaching methods that improve the learning process and help students better assimilate information. There are several ways in which virtual reality can contribute to the development of learning: first, virtual reality creates an immersive environment that allows students to interact with the learning material and the environment. This helps to increase their activity and interest in learning. Secondly, with the help of virtual reality, students can gain practical experience in various fields, such as medicine, engineering or art. They can experiment, practice problem solving, and develop skills safely and effectively. Thirdly, virtual reality allows you to create individual training programs that meet the needs of each student. This allows them to get used to it quickly and get additional support, as well as feedback. Fourth, with the help of virtual reality, students can access educational materials anytime and anywhere. They can also learn new concepts and skills outside of the institution. Fifth, virtual reality allows students to collaborate and interact with each other, even if they

are in different fields. They can work together on projects, exchange ideas and learn from each other.

Virtual reality technologies are also widely used in the creation of simulators in education. At the same time, the concept of creating virtual libraries and museums is being developed, practical work is being carried out. For example, in virtual libraries, a user can use a computer to navigate through the visual representation of bookshelves, find and view the necessary literature, copy from it if necessary. The virtual museum is a little different. The virtual museum allows users to view any item of the collection in a natural three-dimensional form. However, this requires displays with a much higher image resolution. As a result, virtual existence has turned from a theoretical study into an integral part of modern culture associated with mass media and telecommunications.

Today, virtual reality technology has become a new way to promote the development of education. While traditional education has theoretically opened up knowledge for students, now, using virtual reality technology, they can create a vivid and realistic learning environment. This allows young people to develop memory through virtual passive instillations of real emotions. Independent learning is easier for students to perceive, therefore, with the help of virtual reality technologies, it is easier to stimulate students' interest in learning. Based on this, in order to improve digital skills in education, first of all, at the initial stage of the educational stage, it is necessary to implement systematic measures related to providing students with opportunities to master digital skills through the provision of digital technologies, providing young people with knowledge and skills in the context of a large-scale digital transformation that will be necessary in the future.

The role of virtual reality in the development of learning is to create a more interactive, effective and individual learning experience. This helps students develop skills, gain practical experience and improve their academic results. However, it is also necessary to take into account some limitations of virtual reality, such as the high cost of technology and the need to train teachers to use this technology.

Virtual reality expresses a combination of reality and a fantastic reality created with the help of virtual technologies. Therefore, virtual reality plays an important role in the modernization of the educational process. Because it is virtual learning environments that are platforms designed to enrich the cognitive experience of students, which is clearly manifested in the application of modern innovative technologies in education. The development of virtual reality technologies is fundamentally changing the

educational environment. Virtual reality technology is a tool through which people can interact directly with computers to solve more complex problems. In general, it offers great opportunities for virtual learning, and its use will develop and expand in various areas of learning.

Keywords: virtual reality, virtual network, technologies, individual training, virtual laboratory, virtual library, virtual museum, virtual journey, simulation, practical experience, creative skills.

CONTROL AND DISPOSAL OF TRAFFIC TRAFFIC OF CARS BASED ON THE HETNET SYSTEM

Tolibjon BO'RIBOYEV

Annotation

The increasing demand for data-intensive applications and diversified traffic services has led to a new paradigm known as heterogeneous networks (HetNets). Within HetNets, different cell sizes, radio access technolo- gies, and carrier frequencies are seamlessly deployed in a shared environment. The overlapping coverage areas provide operators with a level of flexibility to dynamically direct user traffic to the most suitable access technology or cell, a concept commonly known as traffic steering. How- ever, efficient traffic steering remains a challenge in such complex network architectures. This report delves into the innovative approach of policy-driven traffic steering implemented as xApp on O-RAN-based RIC. The research emphasizes the importance of policy-driven mechanisms in optimizing traffic distribution across network nodes, ensuring improved user experience and network efficiency. By introducing a policy-driven approach, this research aims to bridge the gap between traditional traffic steering methods and the dynamic needs of modern HetNets. In light of these gaps, this paper introduces a novel approach for Policy-driven TS using the Rimedo-TS xApp for the O-RAN-based RIC. This approach not only addresses the identified gaps but also offers a forward-looking perspective on TS, aligning with the evolving cellular landscape. By integrating the principles of O-RAN with modern AI-driven strategies, this study aims to address the limitations observed in traditional TS methodologies. Through detailed simulations and evaluations, we highlight benefits such as better network efficiency, lower latency, and improved Quality of Experience (QoE) for users The proposed strategy not only enhances network performance but also paves the way for more adaptive and user-centric network management, leading to more efficient resource utilization and reduced operational costs for network operators.

Key words —HetNet, Traffic Steering, xApp, O-RAN, Cell Individual Offset

HETNET TIZIMI ASOSIDA AVTOMOBILLARNING HARAKAT TRAFIGINIBOSHQARISH VA TASHLIL QILISH

Annotatsiya - Ma'lumotlarni ko'p talab qiladigan ilovalar va diversifikatsiyalangan trafik xizmatlariga talab ortib borishi heterojen tarmoqlar (HetNets) deb nomlanuvchi yangi paradigmaga olib keldi. HetNets ichida turli xil hujayra o'lchamlari, radio ulanish texnologiyalari va tashuvchi chastotalar umumiy muhitda muammosiz joylashtirilgan. Bir-biriga o'xshash qamrov zonalari operatorlarga foydalanuvchi trafigini eng mos keladigan kirish texnologiyasi yoki hujayraga dinamik ravishda yo'naltirish uchun moslashuvchanlik darajasini beradi, bu odatda trafikni boshqarish deb nomlanadi. Biroq, bunday murakkab tarmoq arxitekturalarida trafikni samarali boshqarish muammo bo'lib qolmoqda. Ushbu hisobot O-RAN-ga asoslangan RICda xApp sifatida amalga oshirilgan siyosatga asoslangan transportni boshqarishning innovatsion yondashuvini o'rganadi. Ushbu bo'shliqlarni hisobga olgan holda, ushbu maqola O-RAN-ga asoslangan RIC uchun Rimedo-TS xApp-dan foydalangan holda siyosatga asoslangan TS uchun yangi yondashuvni taqdim etadi. Ushbu yondashuv nafaqat aniqlangan bo'shliqlarni bartaraf etadi, balki rivojlanayotgan uyali landshaftga mos keladigan TS bo'yicha istiqbolli istiqbolni ham taklif qiladi. O-RAN tamoyillarini zamonaviy AIga asoslangan strategiyalar bilan birlashtirish orqali ushbu tadqiqot an'anaviy TS metodologiyalarida kuzatilgan cheklovlarni bartaraf etishga qaratilgan. Batafsil simulyatsiya va baholashlar orqali biz foydalanuvchilar uchun yaxshi tarmoq samaradorligi, past kechikish va yaxshilangan tajriba sifati (QoE) kabi afzalliklarni ta'kidlaymiz. Tadqiqot tarmoq tugunlari bo'ylab trafik taqsimotini optimallashtirish, foydalanuvchi tajribasini yaxshilash va tarmoq samaradorligini ta'minlashda siyosatga asoslangan mexanizmlarning muhimligini ta'kidlaydi. Siyosatga asoslangan yondashuvni joriy etish orqali ushbu tadqiqot transportni boshqarishning an'anaviy usullari va zamonaviy HetNets dinamik ehtiyojlari o'rtasidagi tafovutni bartaraf etishga qaratilgan. Taklif etilayotgan strategiya nafaqat tarmoq unumdorligini oshiribgina qolmay, balki tarmoqni yanada moslashuvchan va foydalanuvchiga yo'naltirilgan boshqarishga yo'l ochadi, bu esa resurslardan yanada samarali foydalanish va tarmoq operatorlari uchun operatsion xarajatlarni kamaytirishga olib keladi.

Kalit so’zlar—HetNet, Traffic Steering, xApp, O-RAN, Cell Individual Offset

INTRODUCTION

In the contemporary landscape of cellular networks, a Heterogeneous structure is becoming more prevalent. The exponential growth in mobile data demand, along with a wide range of use cases, underscores the necessity for flexible and adaptive network architectures. HetNets, which have evolved significantly from their early incarnations, address this need by integrating diverse cell types and technologies into a unified network environment. This evolution not only enhances capacity but also introduces complexities in ensuring optimal user experiences .

Traffic Steering (TS) has been identified by the O-RAN Alliance as a key use case to enhance resource utilization and user experiences. Traditionally, cell re/selection and handover decisions are made solely based on average Key Performance Indicator (KPI) values, leading users to associate with the cell having the strongest signal . This often results in suboptimal use of resources. A more advanced approach uses context-based rules, leveraging Machine Learning (ML) to make intelligent cell reselection decisions. TS adjusts user distribution across network layers based on specific policies or objectives. This includes challenges like selecting the best network, ensuring user satisfaction, managing power consump- tion, and guaranteeing Quality of Service (QoS) for specific services . It also addresses broader network issues like load balancing and minimizing handovers, fitting into the self- organizing networks (SONs) concept that seeks to automate network operations .

However, managing traffic effectively in HetNets remains a challenge due to the coexistence of multiple technologies and cell sizes. This paper introduces a new approach for Policy- driven Traffic Steering in HetNets using the Rimedo-TS xApp, designed for the Open Radio Access Network (O-RAN) based RAN Intelligent Controller (RIC). This method provides more control over the RAN, adapting to both network conditions and user needs. Fig. 1 shows the TS Use Case within O-RAN Architecture.

Several seminal works have illuminated the domain of TS. Habib et al. delved deep into the AI-driven approaches, showcasing the potential of Deep Q-learning in multi-RAT 5G networks . On the other hand, P. Munoz et al. highlighted the significance of user mobility patterns, suggesting that harnessing these patterns dynamically could lead to optimal RAT usage . Dryjanski and Szydelko, in their compre- hensive framework for LTE networks, emphasized the holistic approach to TS, integrating resource allocation with handover decisions . Furthermore, Zeng, J. et al. ’s work on self- optimizing traffic steering for 5G mmWave networks presented an amalgamation of reinforcement learning with deep neu- ral

networks, offering real-time optimization solutions . Another noteworthy contribution comes from Lacava, Andrea et al. , who introduced a programmable and customizable approach to TS, leveraging open RAN principles to tailor solutions for specific scenarios.

While these works have significantly contributed to the field, there exist gaps and challenges yet to be fully addressed. Many of the existing methodologies adopt a cell-centric approach, often overlooking the distinct performance needs and condi- tions of individual UEs within a cell. Such an approach, while simplifying the traffic steering decisions, may not always yield optimal results, especially when diverse user requirements and dynamic channel conditions come into play. Another notable challenge pertains to the computational complexity inherent in many of the modern TS approaches, especially those leverag- ing advanced AI and ML algorithms. While these methods promise enhanced performance and adaptability, they often introduce significant computational overheads. This could impact real-time decision-making capabilities, especially in dynamic network scenarios where swift and efficient traffic steering is imperative.

In light of these gaps, this paper introduces a novel approach for Policy-driven TS using the Rimedo-TS xApp for the O-RAN-based RIC. This approach not only addresses the identified gaps but also offers a forward-looking perspective on TS, aligning with the evolving cellular landscape. By integrating the principles of O-RAN with modern AI-driven strategies, this study aims to address the limitations observed in traditional TS methodologies. Through detailed simulations and evaluations, we highlight benefits such as better network efficiency, lower latency, and improved Quality of Experience (QoE) for users.

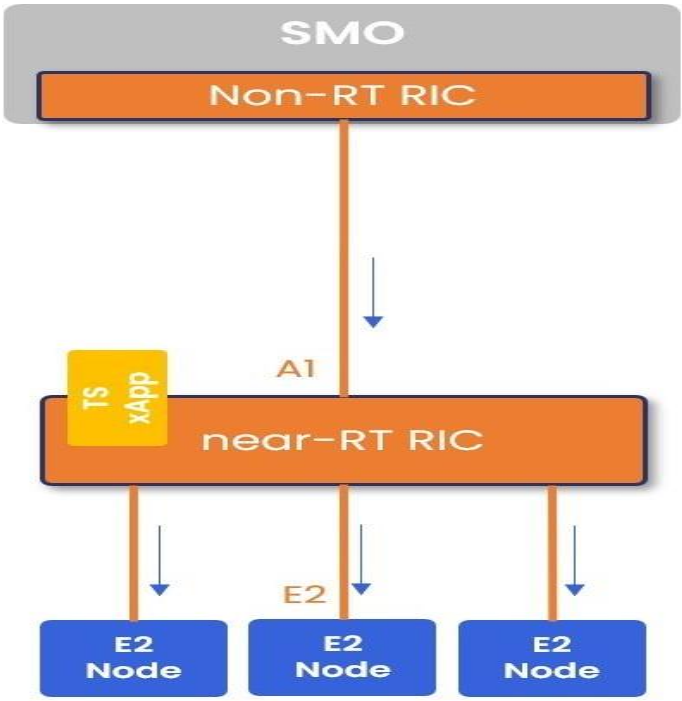

Fig. 1: TS Use Case Operation within O-RAN Architecture[4].

The rest of the paper is organized as follows: Section II presents an overview of the Policy-driven TS. Section III elaborates on the architecture and design of our proposed solution. Section IV presents the methodology employed for simulations and evaluations, followed by the presentation and analysis of results in Section V. Finally, the paper is concluded in Section VI.

POLICY-DRIVEN TRAFFIC STEERING: AN OVERVIEW

In this section, we first introduce the concept of traffic steering and then propose a policy-driven TS strategy for HetNets.

A. Introduction to Traffic Steering

TS refers to the intelligent distribution of user equipment's (UE) traffic across various cells and radio access technologies within a HetNet. Traditionally, users are steered to the cell with the best radio condition based on the Reference Signal Received Power (RSRP). This cell-centric approach often led to performance deterioration. Recognizing these challenges, the O-RAN Alliance defined TS as one of the use cases to be addressed by xApps .

B. Traditional vs. Policy-driven Traffic Steering

While traditional TS steered users based on static rules and best radio conditions, policy-driven TS is far more adaptive. It employs sophisticated algorithms and real-time network data to make informed decisions. By modifying certain parameters in the cell reselection process, traffic can be steered to optimize resource utilization and meet specific objectives. Furthermore, in connected mode, TS can be accomplished by adjusting handover (HO) parameters .

C. Applications of Traffic Steering

TS, especially when driven by policies, has a wide range of applications:

Load Balancing: Ensures an even distribution of users across cells, thereby optimizing resource utilization and pre- venting any particular cell from becoming overloaded. The policy's decision, based on the mean RRC value, can either increase or decrease the Cell Individual Offset (CIO). Such adjustments influence a cell's preference level among users.

Overhead Limitation: The motivation for such a policy reduce the frequency of handovers or cell reselections for users with high mobility. The policy defines that high mobility users should be connected to Macro cells with a large coverage area which results in performance optimization and overhead limitation.

Energy Saving: Given the variable nature of traffic de- mands, some cells might undergo periods of underutilization. To address this, cells experiencing low traffic can be powered down to conserve energy, subsequently redirecting their users to adjacent cells. This is facilitated using the TS xApp in conjunction with the Energy-Saving xApp. We've formulated a policy that redirects traffic to neighboring cells when traffic in a particular cell falls below a predetermined threshold. This approach offers Mobile Network Operators (MNOs) a versatile solution; they can effortlessly set the threshold, and the policy is modular—allowing for easy addition or removal as needed. It's important to note that the effective implementation of this policy necessitates the integration of ML inference. This ensures precise network traffic analysis and facilitates the selection of the appropriate policy .

Service-oriented Policy: This policy prioritizes users based on their specific traffic needs. It ensures that users requiring high throughput are allocated to high-capacity cells, while voice users are directed to cells with broader coverage to minimize handovers.

To illustrate the capabilities of the policy-driven approach within the O-RAN framework, consider a HetNet as depicted in Fig. 2. The network comprises one macro and four small base stations, each catering to users with varied service re- quirements, from voice to high-throughput data. When a user accesses the network, the TS xApp evaluates several factors: the user's service needs, the prevailing network conditions, and other variables like user mobility. Relying on this evaluation, coupled with policies defined in the Non-RT RIC, the xApp determines the optimal cell or base station for the user. These policies can be highly specific, for example, designating voice services to a particular cell or suggesting that some cells are more suited for MBB service. The near-RT RIC enforces these policies, prompting the base station to execute specific RRC commands [3]. This results in the user being connected to the most appropriate base stations for their service needs. This decision-making process is informed by policies communi- cated via the A1 interface and real-time network data available through the E2 interface.

PROPOSED TRAFFIC STEERING STRATEGY USING RIMEDO-TS XAPP

In this section, we present our proposed traffic steering strat- egy, anchored by the capabilities of the Rimedo-TS xApp. By leveraging the principles of O-RAN, we intend to offer a more granular, UE-centric approach to traffic steering, ensuring optimal resource utilization and improved user experiences.

A. Overview of the Rimedo-TS xApp

The Rimedo-TS xApp is a tailored application designed to operate within the O-RAN ecosystem, specifically interfacing with the RAN Intelligent Controller (RIC). It embodies the principles of O-RAN, offering a more adaptive and user- centric approach to traffic steering . By tapping into real- time network metrics and user data, the xApp can enforce context-aware steering decisions, ensuring that users are di- rected to the most appropriate cell or Radio Access Technol- ogy (RAT) based on their unique needs and the prevailing network conditions. One of the core tenets of the Rimedo-TS xApp is its ability to offer customization based on various parameters—whether they are user-specific, service- specific, or network condition-specific. This section will detail how the xApp allows operators to define specific TS strategies tailored for different user types and services, as described in the O-RAN Alliance specifications.

B. Integration with O-RAN Architecture

Here we will elaborate on how the Rimedo-TS xApp fits within the O-RAN architecture. This includes its interactions with the Non-RT RIC and near-RT RIC, and how it utilizes the A1 and E2 interfaces in the O-RAN architecture [6]. We'll highlight the key responsibilities of each component and how they collectively contribute to intelligent TS.

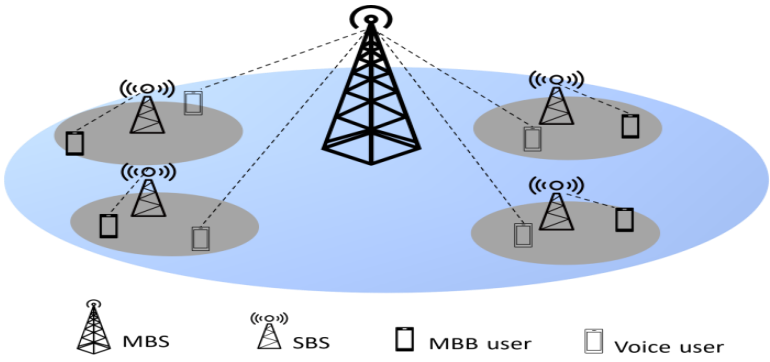

The architectural division of responsibilities in the O-RAN framework ensures a streamlined approach to TS:

Non-RT RIC: Tasked with establishing and revising policies that guide the behavior of xApps. It also carries out statistical analysis, providing enrichment info for near-RT RIC to assist with traffic steering functions. Policies and enrichment information are communicated from the Non-RT RIC to the near-RT RIC using the A1 interface The defined roles of these elements are illustrated in Fig. 3. Near-RT RIC: This entity interprets and enforces policies received from the Non-RT RIC. It utilizes the provided enrichment information to optimize its control functions. Interaction with E2 nodes is achieved via the E2 inter- face

E2-Node: Often referred to as O-CU in some contexts, this component is charged with executing directives from the near-RT RIC. It accumulates and dispatches essential data to the SMO through the O1 interface [6].

The E2 interface provides the TS-xApp with input parameters such as - RSRP, UE ID, Cell Global Identity (CGI), 5QI, Network Slice Selection Assistance Information (S-NSSAI), and Mean and max number of RRC Connections . Pro- cedures of exchanging messages between the TS-xApp and E2 node are proceeded by E2 setup and subscription to the E2 service module (E2SM KPM). After the connection is established, the E2 node provides TS-xApp with E2 Report which involves data and telemetry from an E2 node. TS-xApp in it is turn provides the E2 node with E2 Control

message, which contains the control information inforced by the policy to implement traffic steering . The sequence of interactions for E2 setup and E2SM KPM between the TS-xApp and E2 node is depicted in Fig. 4.

C. Structure of the TS Policy

As illustrated in Listing 1, the TS policy adopts a JSON-like format, detailing the regulations and criteria that steer traffic within the network. Key components of this policy encompass

Scope: This delineates the conditions where the policy is relevant. It denotes the slice ID, inclusive of the SST (Slice/Service Type), SD (Slice Differentiator), and PLMN ID (Public Land Mobile Network Identifier). The latter comprises the MCC (Mobile Country Code) and MNC (Mobile Network Code). Additionally, the policy specifies the QoS IDs (Quality of Service IDs), indicating its relevance for users with specific 5QI .

TSP Resources: This section outlines the specific TS 3 instructions. It is an array of objects, where each object details 4 the cells that are affected by this policy and the preference 6

D. Preference Strings and CIO Values

In the TS Policy, the preference field adopts specific string 18 values, each correlating with numerical values. Essentially, 19 these numbers correspond to the Cell Individual Offset (CIO), 20 influencing handover and cell reselection to make certain cells 22 more or less appealing for the User Equipment (UE). The association between preference strings and CIO values in this policy is as follows:

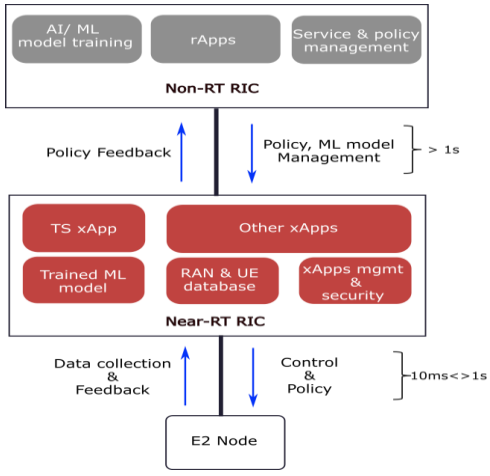

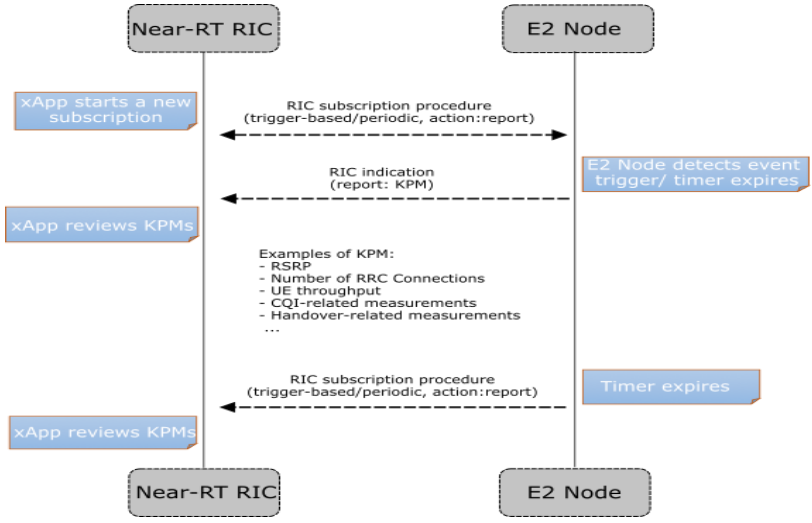

DEFAULT (0): – No additional offset; standard criteria such as RSRP are used [16]

PREFER (16): A positive CIO value, making the cell appear more attractive to the UE.

AVOID (-16): A negative CIO value, making the cell less appealing to the UE.

SHALL (1000): A strong directive with a high CIO value, ensuring the cell's selection.

FORBID (-1000): A strong negative directive, ensuring the cell is avoided.

These CIO values guide the UE behavior in the network, directing them towards or away from specific cells based on objectives like load balancing or user experience optimiza- tion .

Preference: This component within the TSP Resources de- 8 notes the action for designated cells. For instance, a preference 10 of "FORBID" dictates that traffic shouldn't be directed toward 11 specific cells under the conditions described in the 'scope' 1213segment [2].

E. Dynamic Traffic Steering with Rimedo-TS xApp

The Policy-driven TS is designed to be more than a static set of rules. It continuously monitors network conditions, user profiles, and service

requirements, and dynamically adjusts parameters likeHandover Margin (HOM) and CIO to ensure optimal traffic distribution across the network. Building on the foundational knowledge of A3 events and CIO, the Policy-driven TS offers an advanced layer of intelligence in making handover decisions. By continuously monitoring network conditions, user profiles, and service requirements, the xApp can dynamically adjust parameters like HOM and CIO to ensure optimal traffic distribution across the network. For instance, in scenarios where a high-speed train is detected to be moving through a series of cells, the xApp, aware of the high mobility profile of users on the train, can preemptively adjust the CIO values of cells along the train's path. This ensures that handovers are executed seamlessly, minimizing disruptions for users on the train. Furthermore, by integrating with the broader O-RAN architecture, the TS xApp can access a wealth of data, from user-specific measurements like RSRP/RSRQ to broader network metrics like cell load. This data- driven approach ensures that handover decisions are not just reactive but proactive, anticipating user needs and adapting accordingly.

SIMULATION SETUP

In this section, we detail the simulation environment used to evaluate the proposed policy-driven traffic steering strategy in a Heterogeneous Network (HetNet).

A. Network Topology

We consider a HetNet as depicted in Fig. 2 comprising one Macro Base Station (MBS) and four Small Base Stations (SBSs). Positioned strategically within the MBS's coverage zone, the SBSs function on a 2 GHz spectrum with a 5 MHz bandwidth, while the MBS operates on an 800 MHz spectrum with a 10 MHz bandwidth. This layout is designed to simulate a typical urban deployment where small cells are used to enhance capacity within a macro-cell coverage area. The key parameters used in the simulation are summarized in Table I.

B. Traffic Model

Our simulation environment considers two distinct user types:

MBB Users: A total of 10 users with high data rate requirements, each demanding up to 5 Mbps.

Voice Users: In addition to the MBB users, the network serves 30 voice users, each with lower data rate require- ments of approximately 300 kbps.

An ”outage” is defined as a scenario where the achieved rate for a user falls below these stipulated requirements. User mobility within this network is guided by the Random Walk Model. In this pattern, UEs navigate in random directions, their speeds and pauses dictated by specific parameters. After a certain duration or distance of movement, a user might pause, with this pause time being a random value that can

TABLE I: Simulation Parameters

Parameter	Value/Type
Cellular layout	Macro cells: 1 MBS
	Small cells: 4 SBS
Transmission Power	MBS: 46 dBm
	SBS: 30 dBm
Path Loss Model	Urban Macro Cell Model
Carrier Frequency	MBS: 800 MHz
	SBS: 2 GHz
Bandwidth	MBS: 10 MHz
	SBS: 5 MHz
Cell Radius	MBS: 1 km
	SBS: 200 m
Traffic Model	Voice: 300 kbps
	MBB: 5 Mbps

range from 0 to 120 seconds. When users reach the boundary of the simulation grid, they reappear on the opposite side, ensuring a seamless and continuous flow within the simulation environment.

C. Evaluation Methodology

For a robust evaluation, we adopt a comparative approach. Initially, the simulation runs without the imposition of any policies, adhering to

default configurations. Subsequently, policies are injected from the Non-RT RIC via the A1 in- terface. The primary metrics of interest in our tests are the enhancement in system outage and user throughput facilitated by our policy-driven traffic steering strategy.

PERFORMANCEEVALUATION

In this section, we provide an in-depth evaluation of our proposed policy-driven TS strategy, as described in Section IV. We focus on key performance indicators including throughput, outage probability, and load distribution.

A. Evaluation Metrics

Throughput: Throughput is a critical metric for assessing the performance of any network. We measure the throughput for both MBB and voice users in the network. For MBB users, high throughput is essential to ensure quality service, while for voice users, maintaining a stable throughput is more important to avoid call drops and degradation of call quality. It is calculated according to Shannon.

Outage Probability: An outage is defined as a state where the user's rate falls below a certain threshold that is required for satisfactory service. In our simulation, an MBB user is considered to be in outage if the achieved data rate is below 5 Mbps, and a voice user is in outage if the data rate falls below 300 kbps. The outage probability is calculated as the ratio of the number of users in outage to the total number of users in the network.

Load Distribution: Load distribution refers to the manner in which user traffic is shared across different cells in the network. Efficient load distribution is crucial for optimizing the use of network resources. In our evaluation, we measure and compare how user traffic is distributed across the Macro Base Station (MBS) and Small Base Stations (SBSs) under different scenarios.

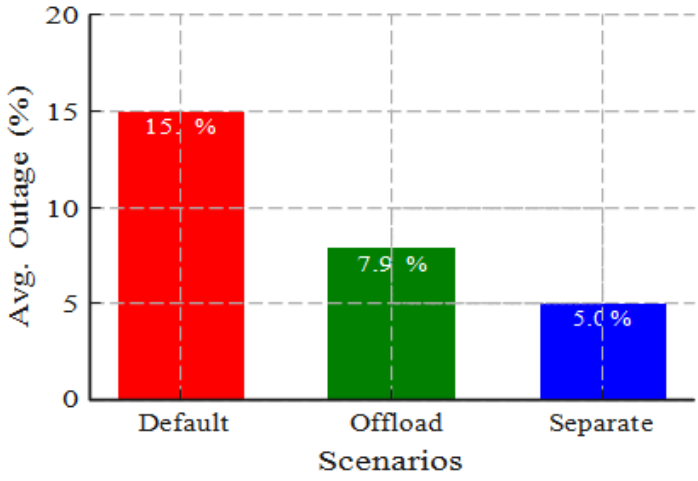

B. Analysis and Discussion

Fig. 5 showcases the average system outage across the three scenarios. In the default scenario, where no specific TS policy is applied, the average system outage percentage is notably high, standing at approximately 15%. This implies that, on average, around 15% of users experience data rates below the threshold. The application of the 'Offload' policy brought about a significant improvement, reducing the average outage to 7. 92%. This suggests that offloading is an effective strategy, but there's room for further optimization. The most impressive results were observed with the 'Separate' policy, which slashed the average outage to just 5%. This underscores the effectiveness of having a dedicated policy for segregating traffic types. Average Data Rate Analysis: Beyond the assessment of outages, another critical metric for system performance is theaverage data rate experienced by the users. For instance, thethroughput for MBB users shows a notable increase whenpolicies from the Non-RT RIC are applied through the A1interface, as compared to the default configuration (see Fig. 6) Fig. 7 presents the Cumulative Distribution Function (CDF) for MBB and Voice users. The top plot shows the CDF of data rates for MBB users. The vertical dashed line represents the threshold of 5 Mbps for MBB users.

The bottom plot displaysthe CDF of data rates for Voice users. The vertical dashed linerepresents the threshold of 0. 3 Mbps for Voice users. Observations: A significant portion of MBB users in the "Offload" and

”Separate” scenarios achieve data rates above the threshold (5 Mbps), supporting the earlier observation that these scenarios provide better data rates for MBB users. The ”Default” scenario CDF curve lies to the left, indicating lower data rates for a larger proportion of MBB users compared to

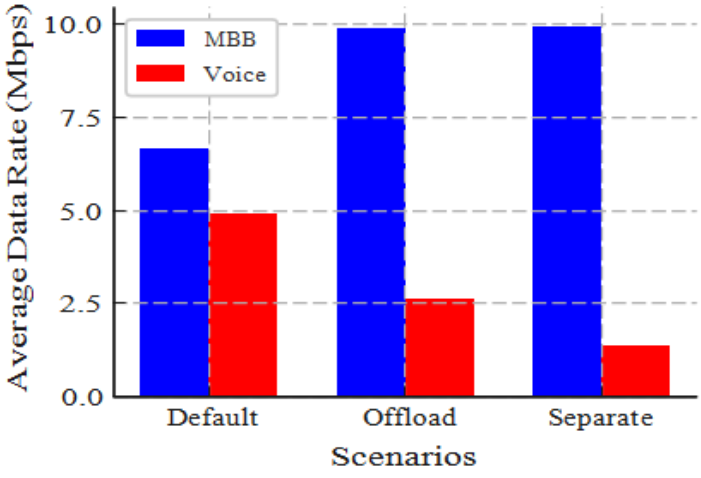

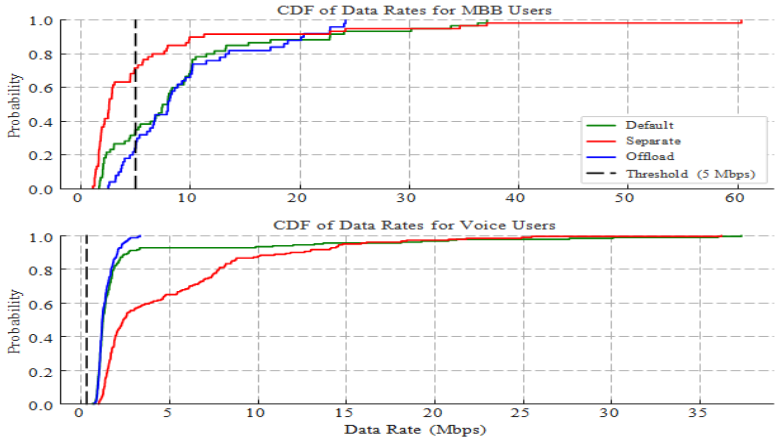

For Voice users, a vast majority in all three scenarios achieve data rates above the threshold (0. 3 Mbps). The CDF curves for the three scenarios are closely packed, but the "Default" scenario slightly edges out in providing higher data rates for a larger proportion of users. Fig. 8 presents the achieved data rate for MBB users over time. The load distribution, visualized in Fig. 9, indicates a more balanced and efficient use of network resources under our proposed strategy. This is evidenced by the more uniform dis- tribution of users across the MBS and SBSs, which contributes to avoiding congestion in any particular cell and ensures a more consistent service quality across the network.

CONCLUSIONS

This research delved into the intricacies of TS in HetNets, introducing a policy-driven strategy to enhance network ef-

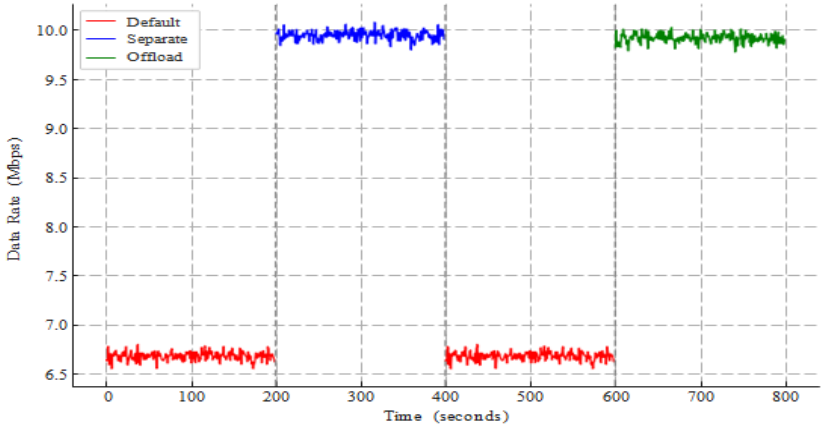

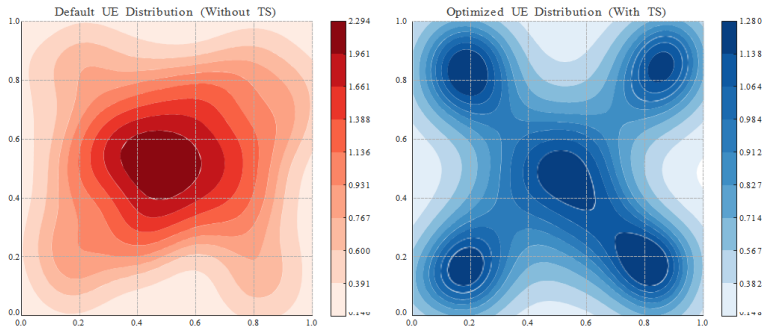

Fig. 9: Load distribution comparison.

ficiency. Through rigorous simulations, the proposed Policy- driven TS demonstrated a significant reduction in system outages, especially for MBB users, highlighting the pivotal role of dynamic policy-driven strategies in future wireless architectures. Furthermore, the distinct comparison between default, offload, and separate scenarios offered valuable in- sights into the nuances of traffic management. As the demand for seamless connectivity burgeons, strategies like dynamic TS will undoubtedly be instrumental in ensuring optimal network performance and user satisfaction.

REFEREFERENCES

M. Davis and K. Walters, "Real-time data processing in cellular networks: Challenges and opportunities", Journal of Real-time Systems, vol. 33, pp. 132–148, 2022.

Marcin Dryjan´ski, Łukasz Kułacz, and Adrian Kliks, "Toward modular and flexible open ran implementations in 6g networks: Traffic steering use case and o-ran xapps", Sensors, vol. 21, no. 24, pp. 8173, 2021.

Marcin Dryjanski and Michal Szydelko, "A unified traffic steering framework for lte radio access network coordination", IEEE Communications Magazine, vol. 54, no. 7, pp. 84–92, 2016.

Marcin Dryjan´ski, "O-ran use cases: Traffic steering",

://rimedolabs. com/blog/o-ran-use-cases-traffic-steering/.

Md Arafat Habib, Hao Zhou, Pedro Enrique Iturria-Rivera, Medhat Elsayed, Majid Bavand, Raimundas Gaigalas, Steve Furr, and Melike Erol-Kantarci, "Traffic steering for 5g multi-rat deployments using deep reinforcement learning", in 2023 IEEE 20th Consumer Communications Networking Conference (CCNC), pp. 164–169, 2023.

R. Johnson and L. Thompson, "O-ran: The future of radio access networks", Journal of Telecommunications, vol. 34, pp. 89–104, 2022.

Andrea Lacava, Michele Polese, Rajarajan Sivaraj, Rahul Soundrarajan, Bhawani Shanker Bhati, Tarunjeet Singh, Tommaso Zugno, Francesca Cuomo, and Tommaso Melodia, "Programmable and customized intel- ligence for traffic steering in 5g networks using open ran architectures", IEEE Transactions on Mobile Computing, 2023.

S. Lee and J. H. Kim, "Understanding handover mechanisms in 5g networks", Journal of Mobile Networking, vol. 23, pp. 56–70, 2022.

L. Martinez and P. Rodriguez, "Exploring the potential of xapps in o-ran architectures", Journal of Advanced Networking, vol. 49, pp. 10–25, 2022.

Pablo Munoz, Raquel Barco, Daniela Laselva, and Preben Mogensen, "Mobility-based strategies for traffic steering in heterogeneous networks", IEEE Communications Magazine, vol. 51, no. 5, pp. 54–62, 2013.

5. OTURUM

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE TÜRK-İSLAM MEDENİYETİNDE ZİHNİYET DEĞİŞİMİNİN KRİTİK EKSENLERİ

Prof. Dr. Mustafa Said KURŞUNOĞLU

Ondokuz Mayıs Üniversitesi

ÖZET

Felsefeleri ve bilim yapma tarzları olan Medeniyetlerin tarihsel arka planında buna imkân veren ve bunu teşkil eden özgün toplumsal bir zihniyetleri (mentality) vardır. Modern anlamda bilimsel teorilerin arka planı için kullandığımız paradigma kavramı da zihniyetin özelleştirilmiş bir gruba dayalı anlam alanındaki tezahürünü ifade eder. Sosyo-kültürel ve tarihsel olgu olarak İslam Medeniyetinin temel bileşenlerinden birisi olan Türk-İslam aksının tarihin akışı içerisinde dili, kültürü, inancı, sanatı mimarisi, kurumları ve halkları ile mevcudiyetinin zihniyet değişimi eksenleri izleğinde tespit edilebilmesi Tarih Felsefesi açısından nesnelleştirici bir gerekliliktir. Basitçe içtimai teveccühün, kollektif yönelimselliğin nesnesinin artık neye odaklandığı sorusunun cevabı, zihniyet değişiminin ve esbab-ı mucibesinin teşhisine yol gösterir. Felsefeye kaynaklık eden medeniyet zihniyetinin değişimi veya çökerek yeni bir zihniyetin doğuşunun tarihsel anlamda tespiti, günümüzü anlamlandırmak için de gereklidir. Bilinen tarih içinde ilk zihniyet değişimi yerleşik Türk-İslam Medeniyetinde Eksen Çağı olarak adlandırılan MÖ 500 civarında Taoist ve Konfüçyanist bağlamlarla ilişkili evrenselci bir varoluş aydınlanması tarzı olarak açığa çıkmış Hunlar ve Göktürkler gibi büyük siyasi birliklerin teşekkülü sonucunu vermiştir. İkinci zihniyet değişimi ise MS 8. yüzyıldan itibaren başlayan İslamlaşma sürecinde kurucu unsurlarından biri olunan İslam Medeniyetinin evrenselci ivmelenmesine içselleştirerek eşlik eden yerel kurum, görenek ve geleneklerin tezahürü ile teşekkül etmiştir. Her iki zihniyet değişimi kozmogoniden, toplum ve siyasi kurumların yapısına, ticaret ve üretimden, yerleşik hayatın mimarisine, rasyonel düşüncenin doğuşundan felsefenin, bilimin yükselmesine pek çok alanda birbirini takip eden ve yer yer tamamlayan süreçler olarak etkin olmuştur. Üçüncü zihniyet değişimi ise hayatın olağan akışına ters bir biçimde bir meydan okuma biçiminde meydana gelmiş ve yaşanılan olağanüstülük bir süre sonra yeni olağan durumu inşa etmiştir. 13. yüzyıldaki Moğol istilaları

(1220-1294) pek de hatırlanmak istenmeyen korkunç bir tahrip ve sistematik kıyımlar ile tarihe geçerken, etkileri toplumlar tarafından içselleştirilen bu istilaların zihniyet değişimi açısından oynadığı yıkıcı rol gereğince değerlendirilmemiştir. Dördüncü zihniyet değişimi eksenini 20. yüzyılda yaşanılan sosyalist dönem belirlemiştir. Türk dünyasının Slav medeniyet havzasının periferisi haline geldiği bu totaliter dönemin kritik noktasını 2. Dünya savaşı sırasındaki mücadeleler ve devamındaki milliyetçi yönelişler belirlemiştir. Beşinci zihniyet değişimi eksenini ise Türk Cumhuriyetlerinin 1990'lı yıllardan itibaren başlayan bağımsızlık süreçleri başlatmıştır. Günümüzün küresel dünyasında bu son değişimin kritik aşamasını modern endüstri ve finans kapitalizmin tek kutbu olarak kalmış Batı dünyası karşısında yükselen Doğu'nun endüstri, finans, kaynakların kullanımı ve dijitalleşmekte meydana getirdiği rekabetçi gerilimin yeni fırsatları ve kritik meydan okumaları belirlemektedir.

Anahtar Kelimeler: *Medeniyet, Türk İslam Düşüncesi, Zihniyet, Tarih Felsefesi, Eksen Çağı*

CRİTİCAL AXES OF MENTALİTY CHANGE IN TURKİSH-ISLAMİC CİVİLİZATİON FROM PAST TO PRESENT

ABSTRACT

Civilizations with their philosophies and ways of their sciences have a specific social mentality in their historical background that enables and constitutes to this. Especially it is an objectifying necessity to the philosophy of history that be able to detect the mentality axises of Turkish-Islamic Civilisation which is one of the basic components of the Islamic Civilization. For this reason, it is becoming important that determine of the Turkish-Islamic Civilisation mentality phases, included with its language, culture, faith, art, architecture, trade, producing, institutions and peoples. Simply answering the question of what the object of social attention and collective intentionality now focuses on leads to the diagnosis of the change in mentality and its requiring reasons. The first universal change of mentality in known history, which emerged as a universalist style of existential enlightenment associated with Taoist and Confucian contexts or Pythagor and Platon philosophies around 500 BC, called the Axial Age. That shaped ancient Turkish thought and resulted in the formation of large political unions such as the Huns and Gokturks in the tradition of Turkish-Islamic Civilization. The second mentality change occurred in the Islamization process that started from the 8th century AD. Turks are become a one of constituent element of the Islamic Civilization and accompanied to its universalist manifestation with their local institutions, customs and traditions. Both mentality changes have been

effective as processes that follow and sometimes complement each other in many areas, from cosmogony to the structure of society and political institutions, from trade and production to the architecture of settled life, from the birth of rational thought to the rise of philosophy and science. The third mentality change was occurred as a challenge based on absolute violence almost against the normal flow of life, and the extraordinary experienced after a while built the new normal situation. While the Mongol invasions of the 13th century (1220-1294) went down in history with terrible destruction and systematic massacres that are no more hardly remembered, the destructive role of these invasions, whose effects were internalized by societies, in terms of mentality change, still was not properly evaluated. The fourth axis of mentality change was revealed by the socialist modernisation period in the 20th century. The critical point of this totalitarian period, in which the east Turkish world became the periphery of the Slavic civilization basin, was determined by the struggles during World War II and the subsequent locally nationalist tendencies. The fifth axis of mentality change was initiated by the independence processes of the new Turkish Republics that started in the 1990s. By the rising East in industry, finance, use of resources, growth rathes and digitalization the Western world can not remain the only pole of modern industrial and financial capitalism. The critical phase of this last change is contiuning and today's global world is determine by the new opportunities and critical challenges of the competitive tension between West and East in what is called trade wars in popular discourse.

Keywords: *Civilisation, Turkish Islamic Thought, Mentality, Philosophy of History, Axial Age*

GİRİŞ

Medeniyetlerin görünen yüzlerinin, somut eserlerinin, tarihsel temsilcilerinin arkasında görünmeyen, soyut varlığa sahip olan ve arka planda buna imkân veren ve bunu teşkil eden özgün toplumsal bir zihniyetleri (mentality/mindset) vardır. Bu zihniyet antropolojik anlamda medeniyetin kurucu unsurunun tarih öncesi dönemde yaşanılan doğal çevreyle uyum sürecinde kristalleşir. Öncelikle doğal çevrenin yaşamsal koşullara bağlı olarak basitçe düzenlenmesinden açığa çıkan primitiv kültür, beraberinde evrenin gruba yönelik algılanmasından doğan evren tasavvurunu netice verir. Grup organizasyonu ve alet yapımı gibi alt yapı unsurları ile birleşen evren tasavvuru, değerleri ve değerler de sosyal kurumsallıkları oluşturur. Kültür, evren tasavvuru, değerler ve kurumlar hep birlikte temel zihniyeti kapsayıcı bir işlevsellikte var eder.

Zihniyetin antropolojik oluşum süreçlerini Donald'ın Bilişsel Evrim Teorisine göre ele aldığımızda, primitif toplulukların doğaya uyum süreçlerinin bilinç (nörofizyolojik) ve kültürel bağlamlarda birlikte yürüyen dikotomik bir yapıya sahip oldukları görülür. Buna göre kültür ve bilinç 4 aşamalı bir süreçten geçmiştir. İlk aşama olan episodik dönemde insanlar kendilerinden daha güçlü memeliler arasında hayat kurtarıcı acil tepkileri içeren bilgileri hafızalarına kaydetmeyi ve tehlike anlarında karşılıklı olarak bu refleks bilgiyi aktarıp cevap verebilmeyi öğrenmişlerdir (Donald, 1993: 148). Ardından anımsamaya dayalı (mimetik) ve prelinguistik kültür aşamasına geçilmiştir. Bu dönemde vücut dili, basit sesler ve mimikler üzerinden bir iletişim, hayati açıdan zorunlu refleks durumlarının ötesine geçebilmiştir. Bu ise taklit aracılığı ile geliştirilen davranış kodlarına yönelik ilk adımları meydana getirmiştir. Böylece komut alma ve verme gibi grup içi uygulamaya yönelik yürütücü işlevlerin beyinde gelişmesi ve davranışlarda genişlemesi gerçekleşmiştir (1993: 196-197).

Yaklaşık 150000 yıl önce gerçekleşen üçüncü aşamada ise episodik ve mimetikten mitolojik kültüre, diğer bir ifade ile anlamsız olandan anlamlı olana dilbilimsel sembollerin ve anlamlı vokal vurguların ortaya çıkmasıyla geçilmiştir (1993: 201-204). Bu aşamanın en önemli yanı önceki aşamalara nörofizyolojik sisteme kayıt edilen bilgilerin artık harici bellek kayıtlarında tutulmaya başlanmasıdır. Nörofizyolojik sistemde kaydedilmiş bilgilerin semboller üzerinden uygun durumlarda çağrıldığı bu aşamada, sistemin bütünlüğü yaşamın semantik anlamlandırılması olarak açığa çıkar. Mağara ve kaya resimlerinde, kabile totemlerinin ve sembolik işaretlerinin belirlenmesinde, hiyeroglif anlatılarda, sözlü sembolik anlatıların ilk örnekleri olan mitoslarda yaşamsal olguları ifade eden bilgilerin kozmik ifadelerini buluruz. Böylece mitosların metaforik dili, artık insan dışında var olan, aktarılabilen, arttırılabilen açıklayıcı ve düzenleyici bir sistem olarak devreye girmiştir. Ancak metaforik dil henüz zihindeki ya da resimlerdeki hiyeroglif biçimlerin ötesine geçememiştir (1993: 271-294). Gelişimin dördüncü ve son aşamasında ise mitolojik kültürden teorik kültüre alfabetik yazının icadı yoluyla geçilmiştir (1993: 300-301). Böylece kültürün mitolojide belirginleşen zihniyeti, teorik dönemde gelişime açık bir somutlaşma aşamasına geçerek medeniyetin kurucu aklını oluşturabilecektir. Donald'a göre, teorik kültürün ortaya çıkmasındaki anahtar unsur, harici sembolik bellek teknolojisinin icat edilmesidir. Harici belleğin yazma, listeler, kutsal metinler vb. şeklinde geliştirilmesi, bireylerin kendi düşüncelerini yansıtır ve nihayetinde yeni bir kültür türüne ve dünyayla yeni bir başa çıkma yoluna yol açarak önceki inançlara da meydan okur (1993: 333).

KÜLTÜR-MEDENİYET İLİŞKİSİNE GÖRE TEMEL MEDENİYET ÇEŞİTLERİ

Teorik aşamaya yaklaşmış her kültür özünde kendi medeniyetine sahiptir. Artık kültür ve medeniyet birlikte tarihsel anlamda periyodik/devri bir bütünlük gösterirler. "Medeniyet, kültürün önlenemez kaderidir ve bu yöntemde biz tarihi morfolojinin en derin ve ciddi meselelerinin çözülmesine imkân veren bir bakış zaviyesini elde ederiz. Medeniyetler gelişmiş bir insanlık türünün varabileceği en dış ve suni durumlardır. Bir neticedir onlar… içten bir ihtiyaçla, tekrar ve tekrar onlara varılır" (Spengler, 1997: 45).

Primitive kültürlerin henüz başlangıç evrelerindeki zihin yapıları oldukça basittir ve bir medeniyet için gerekli zihniyet birikimine yabancıdır. Medeniyetler yenilikçi düşüncenin açığa çıkmasını ve çeşitli hayat alanlarında kendini somut olarak göstermesini gerektirdiği gibi, aynı zamanda zaman ve mekânın genişlediği bir algı düzeyini de içerir. Yenilikçi hayal gücü ve kompleks ilişkiler ağının açığa çıkması primitiv düzeydeki yaşamsal ihtiyaçlarla sınırlanmış yapının ötesine geçebilme imkanını sağlar. Böylesi bir aşamaya gelmiş bulunan kültürlerin bilişsel haritası, zihniyet gelişiminin ilerlemesini sağlayacak akışı da inşa potansiyeline sahiptir. Bir tür psikolojik mıknatıs gibi çekim gücü artık açığa çıkmış bir bilişsel yapı zihniyetin somut olarak karşılığını ifade eder. Bu bakımdan zihniyet a priori psikolojik bir matris olarak tecrübe ve davranışları önceden belirlenmiş yönlere yöneltir. Primitiv bir zihin yalnızca yaşamsal tecrübelerden açığa çıkmış geleneğin içeriğine sahiptir. Oysaki zihniyet teşekkülü gerçekleşmiş tecrübe sınırlarının ötesinde tüm olasılıklara dayalı bir potansiyele sahiptir. Bu olasılıkların temelini ise kişiler arası ilişkilerin tekil ve çoğul ben/sen, biz/siz bağlamları oluşturmaktadır (Chandler, 2001: 35). Chandler'e göre ben/sen ilişkisi temelinde zihniyet oluşumunun temel olasılıkları dört bağlamda açığa çıkar. İlki a) ben/evet- sen/evetb) ben/evet-sen/hayır, c) ben/hayır-sen/evet, d) ben/hayır-sen/hayır

Bunlardan ilki Çin (Sinic) tipi baskın teması balans ve baskın içeriği toplumsal uyuma dayalı medeniyet zihniyeti ile örneklenir. İkincisi, baskın teması biçimsel değişim ve baskın içeriği doğa olan Batı tipi (Occidental) zihniyettir. Üçüncüsü ise, baskın teması aşkınlık ve baskın içeriği kendilik olan Hind tipi (Indic) medeniyet zihniyetidir. Dördüncüsü ise baskın teması güvensizlik ve belirgin içeriği ise zaman olan Amerikan yerlisi (Amerindic) tipindeki medeniyettir (2001: 40, 41). Çin tipi medeniyet zihniyeti zıtlıkların harmonisine, Batı tipi kaostan kozmosa

biçim değiştirmeye, Hind tipi gizemden düzene geçişe, Amerikandic ise zıtlıkları koruyan görünüşteki bir birleştirmeye dayalıdır.

Chandler'in temel ilişkiler eksenine indirgenmiş zihniyet oluşumu ve medeniyetin zuhuru yaklaşımı, Türk tipi (Turkic) zihniyet ve medeniyet oluşumunu içermemektedir. Türklerin bilinen tarih boyunca farklı kültürel coğrafyalarda kurmuş oldukları devletler, kurumsal yapılar ve tarih öncesi dönemlerdeki oluşturdukları siyasi birlikler göz önüne alındığında, onların Çin, Hint, Avrupa bölgelerinde medeniyetlerini kurumsal olarak inşa edebildikleri görülür. Türkler uzun yüzyıllar boyunca farklı kültürel coğrafyalarda medeniyetin en üst formlarından biri olan devlet kurumsallığını teşkil edebildikleri gibi, Orta Asya bozkırlarından Orta Doğu ve Balkanlara uzanan çok geniş bir coğrafyada göçler gerçekleştirerek yeni yerleşimler kurabilmiştirler. Tüm bu uzun, inişli çıkışlı tarihsel tecrübede onlar farklı kültür ve medeniyetlerle yoğun temas içinde oldukları halde asimile olmayarak ayakta kalmayı başarabilmişlerdir. MÖ. 1100 yıllarından itibaren Çin'e Chou hanedanları üzerinden hâkim olmuşlar, Hindistan'ı Babürler, Pers'i Selçuklular, Rusya'yı Altın Orda, Bizans'ı ve Ortodoks dünyayı Osmanlılar, Mısır ve Arap coğrafyasını Memlukler gibi devletlerle yönetmişlerdir. İslamiyet öncesinde neredeyse bilinen tüm dinleri tecrübe etmişlerdir. Roux'un da belirttiği gibi tüm bu kültürel ve dini maceralardan sonra Türk milletinin ve medeniyetinin varlığını korumasının en önemli nedeni, onların zihniyet olarak sahip oldukları derin metafizik yönleridir (Roux, 1994: 237). Bu metafizik derinlik sayesinde Chandler'in yapmış olduğu sınıflamadaki varoluşsal ilişki bağlamlarının çelişkili yapılarının üzerine çıkarak, onları uzun yüzyıllar süren Türk Barışı altında yaşatabilmişlerdir.

TÜRK TİPİ MEDENİYET ZİHNİYETİ

Türk tipi medeniyetlerin temel metafizik zihniyeti ise ben/sen ilişkisinin öznel doğasını 'o' ekseninde soyut bir nesnellikte yapılandırabilmeleridir. Bunun esasında ise ben/sen ayrımına dayalı temellendirme yerine kozmik gök/yer dikotomisinin konulması gelmektedir. Gök ve yer birbirine yansıyan bir bütünün iki parçası olarak, bu parçaları yeryüzünde ahenkli düzene koyan kağanın şahsında insan varoluşunun kozmosun bütünsel ilişkisinin temsilcisi olmasıdır. Bilge Kağan'ın "üstte mavi gök, altta yağız yer kılındıkta, ikisi arasında kişioğlu kılınmış. Kişioğullarının üzerine ecdadım Bumin Kağan, İstemi Kağan oturmuş. . . " (Kül – Tegin Yazıtı/Büyük Metin). ifadeleri insan varoluşunun metafizik aşkınlıkta yapılandırıldığını göstermektedir. 'Kişi', 'kişioğlu' ifadeleri ise ben/sen yapısının üzerinde 'o' zamirine açıkça

gönderme yapmasıyla dikkati çekmektedir. Böylece gök ve yerin arasındaki dikotomik gerilim ve tamamlayıcılık kişioğlunun'o' zamirinde ve kağanın şahsında içselleştirilerek ortaya konulmaktadır. Bu aşkın hüviyetin beraberinde yönetim erkini de kozmik bir meşruiyet olarak getirmesi tutarlı bir dışa vurumdur. " Tanrı yarlığadığı için özüm kutum olduğu için kağan olarak oturdum. Kağan olarak oturunca yoksul halkı hep derleyip topladım, fakir halkı zengin yaptım, az halkı çok yaptım " (Kül – Tegin Yazıtı/Küçük Metin). Gök Tanrının tekliğinin kuşatıcılığı ve tek kağan üzerinden insan ve toplumuyla olan 'kut' ilişkisi, töre düzeninin adaletini içeren soyut kapsayıcılığa alt yapı sağlarlar. Roux'un da belirttiği gibi Türk medeniyetlerinde tek devlet ve tek imparator vurgusunun tüm kültür ve inançlara derin bir hoşgörü ve serbestlik çerçevesinde davranabilmesibu kozmik ideale dayalıdır. "Tüm halkların birleşmesi, dünyanın uyumlu bir yönetime ve barışa kavuşması ideali uğruna, kısacası toplumların iç savaşlara neden olan yapısından muzdarip insanlara arzu edilir gelen bir şey uğruna defalarca tekrarlanacaktır" (Roux, 2016: 33).

Bu nedenle Türklerin farklı kültürlere sahip toplulukları rahatlıkla içerebilen dünya hâkimiyetine dayalı evrensel medeniyet örnekleri, ben/sen antagonisini kendisinde eriten 'o'nun metafizik derinliğinde devlet ve kurumlarını yapılandırabilmelerine dayanır. Bu zihniyetin ilk bilinen tarihsel örnekliğini MÖ 500'lerde belirginleşen Eksen Çağında (Axial Age) Türklerin evren tasavvurunda ve Taoist felsefenin yapısal özelliklerinde bulabiliriz. Doğu'da ve Batı'da felsefe, düşünce, kozmogoni ve inançlarda benzeşen içeriklerin yoğunlaşması nedeni ile MÖ 800 ile 200 arası, 500'lerde doruklaşan dönem, maddi dünya yerine ahlak, ruh, evrenselci kozmogoniler, çileci inançlar ve büyük dinlere öncelik veren benzer biçimleriyle yaygın olarak Eksen Çağ (Axial Age) olarak adlandırılmaktadır. Bu Çağ, bugüne kadar düşündüğümüz temel kategorileri ortaya çıkardığı gibi, insanların bugüne kadar yaşadıkları dünya dinlerinin temellerini de atarak, her anlamda evrensel olana adım atılmasına neden olmuştur" (Jaspers, 1963: 19). Bu dönemin gerek tipik özelliklerini göstermesi gerekse de Türk kozmogonisinin temel niteliklerini taşıması açısından Tao felsefesi dikkat çekmektedir.

Merkeziyetçi devlet dinini uygulayan evrenselci Konfüçyanizm ile evrenselci düşünceleri devlet idaresine yaymayan bireyci Taoizm, Chou döneminde Türklerin hâkimiyetindeki Çin'de, Çin dışında Hunlarda ve onların devamı olan Göktürklerde iki ana eğilim olarak gelişimini sürdürmüştür (Esin, 2001: 20, 21). Esin'e göre eski Çin-Türk kozmogonisini şekillendiren gök-yer dikotomisi ve bunların arasındaki kağan olarak insanın konumu ile Taoizm'in xing-xang ve chi üçlemesi

büyük benzerlik içindedir (2001: 23). Taoizm'in xing-xang dişil, eril ya da karang-yaruk dikotomik ilkeleri ile bu iki kutbun arasındaki gerilimden doğan nefes, form ve madde anlamındaki chi monadı, Türk kozmogonisinde gök-yer ve ikisi arasında kişioğlu ya da kut almış kağan ile temsil edilen insan üzerinden toplumsal ve siyasal bir biçimde ortaya konmaktadır (2001: 24). Taoizm'de evrensel nefes ya da kişisel yaşam enerjisi olarak etimolojik anlamı belirlenen qi/chi, xing-xang dikotomisinde balansı sağlayan ana aktör olarak ortaya çıkarken (Bowker, 1997: 42), Türk kozmogonisinde kağan ise göksel düzen ile yerdeki kaos arasında düzeni sağlayan kut sahibi olarak kodlanmaktadır. Böylece evrensel dikotomik düzenle toplumsal düzen birleştirilmektedir (Bıçak, 2009: 77).

Tarihsel olarak Eksen Çağa ait eski Türk kozmolojisine göre, evren birbirine zıt fakat aynı zamanda birbirlerini tamamlayan iki evrensel nefesten oluşmaktaydı. Gök ve yer-su (yir-sub/v) olarak adlandırılan ve gündelik hayata uyarlanan bu dikotomik sistem, Esin'e göre Türkler'in öz kozmolojisidir (Esin, 2001: 19). Söz konusu dikotomik kozmoloji şamanist öğelerde vurgulandığı gibi aynı zamanda Taoist felsefenin de temelini oluşturmaktadır. Türklerin Gök Tanrı üzerinden temellendirdikleri tek bir ilah düşüncesi de Tao dininin tüm evrenin ruhuna verdiği panteist anlamla neredeyse özdeş bir konumda değerlendirilmektedir (2001: 61, 62). Tao'nun yolunun takibinde gök/yer dikotomisi Ülgen ve Erlik hanların ruhsal hiyerarşisinde sembolleştirilir. Türk mitolojik zihniyetinde tüm evren işlevleri ve görevleri farklılık gösteren ruhlarla kaplanmıştır. Böylece yer/gök dikotomisindeki dünya modelinin birleştirici bütünlük ifade eden bir soyutlukta kavranması sağlanmıştır (Bayat, 2007: 206).

Eksen Çağ anlayışı üzerinden tarih felsefesi oluşturmak ve dünya tarihini bölümleme yaklaşımları sıklıkla başvurulan bir temellendirme biçimidir. Örneğin Torpey'e göre 18. yüzyıl Britanya'sında yaşanan endüstri devrimi sonucunda materyalizmin, hedonizmin ve sekülerizmin etkin olmaya başladığı ikinci bir Eksen Çağı başlamıştır. Günümüzdeki küresel enformasyon, komünikasyon ve bilişim çağı ise üçüncü Eksen Çağı'dır. Buna göre ilk Eksen Çağ moral, ikincisi materyal ve üçüncüsü de mental niteliklerle diğerinden ayrışır (Torpey, 2017: 2, 3). Benzer şekilde Chung'a göre de MÖ 800-200 arasındaki büyük dinler ve Doğu-Batı Felsefelerinin temel biçimlerini içeren ilk Eksen Çağ'dan sonra, Kolomb'un Amerika'yı keşfi (1492) ile başlayan sömürgecilik çağı ile ikinci eksen başlar ve halen devam eder (Chung, 2012: 14, 15). Görüleceği gibi insanlığın son iki bin yıllık tarihi, farklı bakış açılarına dayalı olarak

bölümlendirilebilmekle birlikte, MÖ 800-200 arası ilk Eksen Çağ'ı olarak ortak kabul görmektedir.

Özellikle MÖ 6. yüzyıldan itibaren Çin kaynaklarında kuzey Sibirya ve Moğolistan kökenli belli bir kabile için siyasal bir adlandırma olarak kullanılan Tujue/Tu-kiu ya da Türük (güçlüler) adlandırması ise Müslüman Araplar tarafından genelleştirilerek aynı dil ailesine mensup tüm boyların isimlendirmesinde kullanılacaktır (Roux, 2016: 92). Görüldüğü gibi Türk adlandırması da Eksen Çağ olarak belirlenen MÖ 500'lere ait bir olgu olarak ortaya çıkmaktadır. Buna göre Hunlar ve onların mirasçıları olan Göktürkler, Eksen Çağ'ın felsefi, kültürel ve dini niteliklerini taşıyan özelliklere sahiptirler.

Türkler bu uzunca sayılan tarihsel süreçte Avrasya'nın kuzey bölgelerinin en uç doğu kesimlerinde, sularla ve aşılmaz dağlarla çevrili sonsuz ormanların yer aldığı taygalardan Çin sınırlarına değin geniş İç Asya coğrafyasında aynı dil kökenine mensup farklı kabileler olarak ortaya çıkmışlardır (Roux, 2016: 50). İç Asya merkezli bu geniş coğrafyada Türkler açısından Eksen Çağ'ın özellikleri Şamanizm'den Taoizm, Konfüçyanizm ve Budizm'e uzanan bir felsefi ve dini süreç olarak söz konusudur.

Esin'e göre Proto-Türk sayılan ve Çin'e hâkim olan Chou hanedanı (MÖ 1059-249) topyekûn evreni, her şeyi kapsayan bir düzen içerisinde açıklama çabasını köken itibariyle ait oldukları İç Asya'dan getirmiştirler (Esin, 2001: 9). Eksen Çağı boyunca Türk kökenli Choular gök ve yer dikotomisine dayalı dini ve felsefi bir sistemi Çin'de kurarak göklerin temsilcisi hükümdar anlayışı üzerinden kozmolojik bir yönetim sistemi kurmuşlardır (Esin, 1978: 39). Çin tarihinin şekillenmeye başladığı dönemde ortaya çıkan Chou hanedanı, Çinli olmayan kabilelerin yoğun olduğu Shensi merkezli olarak devletini kurmuştur. Hanedanın kabile yoğunluğunu Türkler ve Tibetliler meydana getirmekteydi. MS 7. yüzyılda Taoizm'in kurucusu Lao Tzu'nun ve Konfüçyüs'ün ünlendiği bu Chou dönemi aydınlanması, milattan önce üçüncü yüzyıldaki Shih Huang Ti'nin (MÖ 259-210) önderliğinde kurulan Chi hanedanına dayalı federal birliğe kadar egemen ve etkili olmuştur (Suzuki, 2012: 28, 29).

İKİNCİ ZİHNİYET DEĞİŞİMİ

Türklerin gök/yer ve Kağan (devlet) üçlemesinde kendini ifade eden metafizik zihniyetlerinin temel unsurlarda neredeyse özdeşleştiği dönem İslamlaşma ile başlamıştır. Kâinatın yaratıcısı ve hâkimi tek Allah'ın yeryüzündeki düzen sağlayıcısı mefkûresi onların İslam Medeniyetinin kurucu unsurları arasına girmelerini ve hatta tüm İslam dünyasının

Selçuklularda dünyevi sultanı, Osmanlılarda ise ayrıca halifesi olma imtiyazını da verecektir. Böylece Türklerin cihan hâkimiyetine dayalı metafizik zihniyetleri İslam medeniyeti ile kurumsal ve bireysel ve toplumsal anlamlarda birleşerek yeniden ortaya çıkmıştır (Turan, 1969, 94-95). Burada açığa çıkan en önemli zihniyet değişimi daha dini tecrübelerden farklı olarak neredeyse topyekün bir din değiştirme sürecinin açığa çıkmış olmasıdır. Bu haliyle Müslüman olma olgusu sadece Türk-İslam tarihinin değil aynı zamanda dünya tarihinin de en önemli olaylarından birisi konumundadır (Turan, 1980: 20). Bu değişimin en belirgin özelliğini Türkistan coğrafyasında göçebe gelenekselliğinin hızla yerleşik hayat unsuruna dönüşümünde görmekteyiz.

MS 8. yüzyıldan itibaren başlayan İslamlaşma sürecinde yerleşiklik esasına dayalı bu zihniyet değişimi, kurucu unsurlarından biri olunan İslam Medeniyetinin evrenselci ivmelenmesine içselleştirerek eşlik eden yerel kurum, görenek ve geleneklerin tezahürü ile teşekkül etmiştir. Her iki zihniyet değişimi kozmogoniden, toplum ve siyasi kurumların yapısına, ticaret ve üretimden, yerleşik hayatın mimarisine, rasyonel düşüncenin doğuşundan felsefenin, bilimin yükselmesine pek çok alanda birbirini takip eden ve yer yer tamamlayan süreçler olarak etkin olmuştur. Türklerin 9. yüzyılda Karahanlılar döneminde devlet ve toplum bağlamında kitlesel olarak İslam'a girmeleri ve Gazneliler, Selçuklular, Harzemşahlar, Altın Orda ve Timurlular gibi kurulan Türk-İslam Devletleri, Orta Asya'da ve özellikle Maveraünnehir bölgesinde İslam Medeniyetinin doğu kanadını teşkil ederek belirleyici olmuştur. Felsefede Meşşaîliğin, Kelamda Maturidiliğin, bilimde Cabir (721-815), Harezmî (780-850), Fergani (805-870) ve Biruni'nin (973-1048), Hadiste Buhari (810-870) ve ekolünün, Tasavvufta Yeseviliğin ünlendiği, akılcı bir yönelişe, metodik bilimsel disiplinlere, ruhani derinliğe ve aşk estetiğine birlikte sahip bir değerler sistemi, merkezi Asya'da 13. yüzyıla kadar hâkim renk olmuştur. İslamlaşma sonrasında açığa çıkan bu ikinci zihniyet değişiminde İslam dünyasının Arap/Fars ekseninde belirginleşen siyasal ve kültürel hâkimiyet mücadelelerine, hilafet tartışmaları bağlamında keskinleşen şii/sünni ayrımlarına, kabile asabiyelerinin süre giden çatışmalarına Türkler bir son vererek temelde ben/sen antagonisine dayalı ayrışmayı yine 'o' ekseninde ila'yı kelimetullah mefkûresi ile bitirebilmişlerdir. İbn Haldun'un bedevi/hadari ayrımında temellendirdiği 'umran' anlayışının ilkinde olduğu gibi hadari/yerleşik biçiminin de en görkemlilerinden birini yapılandırmışlardır.

ÜÇÜNCÜ ZİHNİYET DEĞİŞİMİ VE KIRILMA

Üçüncü zihniyet değişimi ise o güne kadarki hayatın olağan akışına ters varoluşsal bir meydan okuma biçiminde meydana gelmiş ve yaşanılan olağanüstülük bir süre sonra yeni olağan durumu inşa etmiştir. 13. yüzyıldaki Moğol istilaları (1220-1294) pek de hatırlanmak istenmeyen korkunç bir tahrip ve sistematik kıyımlar ile tarihe geçerken, etkileri toplumlar tarafından içselleştirilen bu istilaların zihniyet değişimi açısından oynadığı yıkıcı rol gereğince değerlendirilmemiştir. İlk iki değişimin müspet karakterinin aksine bu dönem menfi bir kırılmanın açığa çıktığı, yerleşik medeniyetten sistematik şiddetin hâkim olduğu farklı karakterdeki bir göçebe biçimine zorla dönüşü ifade eder.

Orta Asya şehirlerindeki Moğol katliamları çoğu şehirde neredeyse nüfusun yüzde doksanına ulaşan milyonlarla ifade edilen bir soykırım tarzına dönüşmüştür. Harezm, Fergana, Hive ve tüm diğer Maveraünnehir bölgelerindeki Nişabur, Herat, Buhara, Semerkand, Faryab (Otrar), Gürgenç, Taşkent, Balasagun, Uzgend, Hocent, Bamiyan, Kabil, Tirmiz, Rey gibi tüm şehirlerde medeniyet ışığı söndürülmüştür. 14. asırda Avrupa'yı kasıp kavuran Kara Ölüm felaketinin bile nüfusun üçte ikisini kırdığı ve yerleşim mimarisinin ya da kurumların sağlam kaldığı göz önüne alındığında yaşanan felaketin boyutu açığa çıkmaktadır. Moğolların yürüttüğü sistematik yıkım faaliyetleri çerçevesinde su şebekelerine ve bentlerine yönelik yaptıkları tahribat, Orta Asya'ya geri dönüşü engellemek ve medeni yerleşkeleri bozkıra döndürmek amacını gütmüştür. Moğol istilasının maliyetine ilişkin tüm bu ölçülerin ötesinde, hesaplanamayacak boyutlarda bir medeniyet kaybı açığa çıkmıştır. Kütüphanelerin, kitapçıların, gözlemevlerinin, vakfedilen kurumların, arşivlerin, okulların ve müstensihlerin her alandaki en son çalışmalarını yayınladıkları yazı salonlarının doğrudan ve ilk elden hedef alınarak tahribi yıkıcıydı. Entelektüel yaşam için daha da sakatlayıcı olan, bu kurumları koruyan insan sınıfının yok edilmesiydi.

Türk-İslam Medeniyetinin yerleşikliğini bütünüyle tahrip eden bu yıkım, Türklerin yabancısı olduğu despot bir asabiyenin zuhurunu beraberinde getirmiştir. Nitekim İbni Haldun (1332-1406), Moğolların güçlü devletini ve Cengiz Han'ın (1162-1227) hanedanını ele alırken Ümran teriminin çerçevesine içine yerleştirdiği "asabiye" kavramının tam karşılığını bulduğunu tespit eder. Buna göre Cengiz Han ve hanedan devleti dünyanın görmüş olduğu en yüksek asabiyeye sahiptir. Egoizim, narsizm, iddiacılık, kendine olan kesin inanç, ötekini keskin bir şekilde ret gibi özellikleri içinde barındıran asabiyenin (sosyo-psikolojik egonun) gerçekten de Cengiz devleti ile bütünleştiği görülebilir. İbni Haldun bu

bağlamda bedevi Ümran'dan asabiye hanedanlarının yükseliş müddetlerini ve yerleşik hale geçtikten sonra çözülmelerini kuramsallaştırır. Cengiz Han ve hanedan devleti bir bakıma onun teorisini doğrulayan en önemli tarihsel veri konumundadır (İbn Haldun, Kitab el-'ibar, V: 593-595). Güçlü asabiyenin daha zayıf olanları bünyesine katarak kartopu gibi büyüdüğü bu tarihsel vasat, onun değimiyle 'Hadari Umran' ın ifnası ve zihniyetinin tebeddülüdür.

Cengiz Han kurmuş olduğu bu büyük devlette göçebe zihniyetinin medeni anlayışa hâkim olması esasını bilinçli bir tercih olarak almıştır. Bu nedenle imparatorluğunun teşkilatı, göçebe fatihlerin medeni kavimler üzerindeki hâkimiyetini temel hedef yapmıştı. Burada Cengiz'in Hanedanı ve prenslerinden başka özne olarak kabul edilen bir kimse ya da topluluk söz konusu değildi (Barthold, 1990: 486). Orhun Abidelerinde Bilge Kağan'ın (683-734) Türk budunu için yaptıklarını anlattığı ve kendisini halkın hizmetinde gösteren Türk idari zihniyeti, Cengiz'de yoktur. Ona atfedilen hiçbir özdeyişte halk söz konusu edilmemiş, bunun yerine kendi halefleri olan oğulları ve torunlarına yönelik övgü ve tespitler yer almıştır (1990: 487). Onun kurduğu devlete de hâkim olan bu yaklaşımının Türklerin toplumun hizmetindeki hakan ve devlet sistemi anlayışından tamamen farklı olduğu açıktır. Kül-Tegin Yazıtında Bilge Kağan sözlerine "kardeşlerim, oğullarım, birleşik boyum, halkım, güney tarafta Şadabıt beyler, kuzey tarafta Tarkan unvanlı beyler… Tokuz Oğuz beyleri, halkı bu sözlerimi iyi dinle, sıkıca dinle" ifadeleri ile başlamaktadır (Kül-Tegin, 2003: 124). Böylece o yönetimi açısından herkesi önemsediğinin altını özenle çizmektedir. Bilge Kağan'ın doğrudan Türk halkını muhatap alarak yaptığı hitapta tüm yaptığı işlerin Türk halkının esenliği için olduğunu vurgulaması ve meşruiyetini buna dayandırmak istemesi, halk için olan Türk yönetim zihniyetini göstermektedir. "Tanrı yargıladığı için özüm kutum olduğu için kağan olarak oturdum. Kağan olarak oturunca yoksul halkı hep derleyip topladım. Fakir halkı zengin yaptım. Az halkı hep derleyip topladım. Yoksa bu sözümde yalan var mı?" (2003: 125). Bilge Kağan'ın sahip olduğu kutun kanıtı olarak halkına yaptığı hizmetleri göstermesi ve meşruiyetini onların onayına dayandırması dikkat çekicidir. Kül-Tegin'in doğrudan hanedan asabiyesini çağrıştıracak bir yaklaşımı olmaması ile Cengiz Han'ın farklı deyişlerindeki vurgusu oldukça farklıdır. Cengiz Han, kendisini hiçbir zaman halkın önderi olarak görmemişti; o, birliğini sağladığı Moğol aristokrasisinin önderiydi. Bu yüzden, asla aşağısındakilerle doğrudan ilişkiye girmedi; sadece kardeşlerini, oğullarını ve başlıca komutanlarını övmüş ve kendisine muhatap almıştır (Hartog, 2003: 42, 43).

Moğol istilalarının meydana getirdiği zihniyet değişiminin en tipik özelliği Meşşai ekol ve bilimler öncülüğünde rasyonaliteye yönelmiş Türk-İslam Medeniyet zihniyetinin yıkıntıların arasından yeniden realiteye geçişi tasavvuf aracılığı ile gerçekleştirmesi olmuştur. Aslında bu durumda Türk zihniyetindeki metafizik derinliğin yeniden ve acil olarak göreve çağrılmasıdır. Hayatın yeniden yapılandırılmasını ifade eden realiteye geçişi ise Nakşibendiliğin öncülüğünde yeniden yapılanmanın ortaya çıktığı tasavvufun yükselişi sağlar (Kurşunoğlu, 2023: 27). Gibb'in de belirttiği gibi Moğol işgalleri ile "düzeni bir daha geri gelmemek üzere bozulmuş olan Orta Asya'da işgalin ve yıkımın akıl dışı boyutlarını içselleştirmeye ve kurulan yeni sosyal düzenle Müslüman birey arasında uyumlu bir dengenin kurulmasına de yaradığı anlaşılan tasavvuf anlayışı, böylece yeni düzenin temel dini paradigmasını oluşturacaktır… İran ve Anadolu gibi merkezi politik kurumlaşmaların kabile hareketleri ya da hanedanlarla parçalandığı bölgelerde, sıklıkla, geriye kalan tek sosyal organizasyon şekli sufi kardeşliğiydi. Doğal olarak, sonuçta sufilik bölgesel tiranların ya da kabilelerin zorbalığına karşı kendilerini muhafaza etmek için oluşturulan birliğin temeli olarak hizmet etti ve ayrıca savaşın kaçınılmaz olarak geliştiği uygun şartlarda, ilk Müslüman orduların 'Allah yolunda' elde ettikleri başarıları tekrar etti" (Gibb, 1991: 44).

DÖRDÜNCÜ ZİHNİYET DEĞİŞİMİ

Dördüncü zihniyet değişimi eksenini ise 20. yüzyılda yaşanılan sosyalist devrimler dönemi oluşturur. Türk dünyasının Slav medeniyet havzasının periferisi haline geldiği bu totaliter dönemin kritik noktasını 2. Dünya savaşı sırasındaki mücadeleler ve devamındaki milliyetçi yönelişler belirlemiştir.

Elias'ın Nazi dönemi nasyonal sosyalist (1933-1945) Almanya'sında sistematik bir gayretle gerçekleştirilen genosit ve diğer suçları tanımlamak için kullandığı medeniyetsizleştirme (decivilization) terimi bu anlamda yol göstericidir (Elias, 1989: 7, 23). Fletcher bir zihniyet değişimi olarak medeniyetsizleştirmeyi üç başat değişimin karakterizasyonu ile tanımlar. Buna göre "ilk olarak başkaları tarafından yapılan kısıtlamalar ile kendi kendini sınırlama arasındaki dengede, başkaları tarafından yapılan kısıtlamalar lehine bir değişiklik ya da kayma olacaktır. İkinci olarak her yönüyle kararlı ve tüm farklı durumlara göre uyarlanmış bir kendini dizginleme modelinin ortaya çıkmasına yol açan sosyal davranış ve duygu standardı gelişecektir. Üçüncü olarak da bireyler ile kurucu gruplar arasındaki karşılıklı tanınmanın kapsamında daralma meydana gelecektir" (Fletcher, 1995: 289).Fletcher'in medeniyetsizleşme

aşamaları olarak tespit ettiği bu sosyo-psikolojik olgular, Stalin dönemi, 2. Dünya Savaşına eşlik eden toplama kampları, sürgünler ve toplu katliamlar Sovyet uygulamalarının da baskın karakterini oluşturur.

Dochherty'nin de belirttiği gibi kendi doğal tarihsel akışı içerisinde şekillenmiş kentlerin dünyasının savaş ve dehşetin en radikal tarzıyla karşılaşmasının meydana getirdiği zihniyet değişimi, zamanın üretilmesinde doğal sezgiselliğin akışının yerine geçerek yeni realiteyi inşa eder (Dochherty, 1995: 35). Toplumlara uygulanan uzun süreli sistematik şiddetin meydana getirdiği değişim bu nedenle ontolojiktir. Şiddet böylece "mutlak arzunun, tanrısal bir kendi kendine yeterliğin, erişilmez ve nüfuz edilmez olmasa güzel görünmeyecek olan "güzel bütünlüğün gösterenine" dönüşmektedir. Özne artık boyun eğdiği bu şiddete hem hayrandır hem de ondan nefret etmektedir. Bundan sonra o da şiddeti şiddet yoluyla egemenliği altına almaya çalışır ve artık kendini onunla ölçer. Öyle ki "kazara ona karşı zafer kazansa duyduğu saygı kısa sürede dağılıp gidecek, ondan daha güçlü bir şiddet, gerçekten aşılamayan bir engel araması gerekecektir" (Girard, 2003: 210, 211). Böylece içselleştirilen şiddet, kurbanlarında mimetik bir taklide dönüşecektir. Şiddetin kurbanı olan toplumların kendi içlerinde farklı seviyelerde inşa ettikleri doğaçlama taklit, aynı zamanda medeniyetsizleştirme süreci olarak kendi kendini besleyen uzun süreli bir travmaya dönüşecektir. Chul-Han da şiddetin iktidar ile birlikte yönetilmesinin, diğer bir ifade ile amaçsız olarak değil de stratejik ve sistematik bir yönetim biçimi olarak uygulanmasının meydana getirdiği paradigmatik ve politik değişimin altını çizerek zihniyet bağlamını vurgulamaktadır. Buna göre şiddetin iktidarla bütünleşmiş biçimi esasen 'öteki'nin tedirgin edici başkalığını, inatla direnen özgürlüğünü nötr hale getirme stratejisinden ibarettir. Şiddetin iktidarla birlikte uygulanışı, bir süre sonra 'öteki'ni (alter) egonun hâkimiyeti altına alır ve iktidar sayesinde 'öteki' üzerindeki hâkimiyetini sürekli hale getirir. Böylece değişim bir öz ilişkisine, bir bakıma egonun altere transferine dönüşür. Artık 'öteki', egonun hayatına katılmış olur (Chul Han, 2017: 73). İktidar uygulamaları ile amaçsız şiddetin yok edeceği 'öteki' yerine, egonun uzantısı durumuna getirilmiş bir 'öteki' tercih edilir. Orta Asya Türk topluluklarının bağımsızlıklarını kazandıkları son 30 yıllık süreç içerisinde belirleyici olan, bu sistematik şiddete dayalı otoriter yapının bastırdığı veya dondurduğu tarihsel akışın yeniden kendi yönünü aradığı bir dönemin arayışlarının açığa çıkması ile belirginleşir.

BEŞİNCİ ZİHNİYET DEĞİŞİMİ

Beşinci zihniyet değişimi eksenini ise Türk Cumhuriyetlerinin 1990'lı yıllardan itibaren başlayan bağımsızlık süreçleri başlatmıştır. Günümüzün küresel dünyasında bu son değişimin kritik aşamasını modern endüstri ve finans kapitalizmin tek kutbu olarak kalmış Batı dünyası karşısında yükselen Doğu'nun endüstri, finans, kaynakların kullanımı ve dijitalleşmekte meydana getirdiği rekabetçi gerilimin yeni fırsatları ve kritik meydan okumaları belirlemektedir. Çin tarafından geliştirilen ve 2013 yılında başkan Xi Jinping tarafından Kazakistan'da ilan edilen yeni ipek yolu ya da bilinen adı ile Kuşak ve Yol projesi (Belt and Road), bütünüyle ekonomik ve kapitalist bir proje olarak, Doğu tipi kapitalizmin küresel iddialara da sahip olduğunu göstermektedir. Gerek merkezi Asya'daki ticarete gerekse de Avrupa ve Afrika'ya kadar uzanan boyutları ile dış ticarette geleneksel olarak açığı bulunan Çin'in, bu açığı küresel ölçekte kendi lehine çevirme yolunda önemli bir mesafe aldığını da göstermektedir. Kuşak ve Yol projesi Başkan Jinping tarafından "3 milyar kişiye yakın insanı kapsamına alması ile eşsiz bir potansiyeli olan dünyanın en büyük piyasasını temsil eden" bir bağlamda tanımlanmıştır (Jiao/Yunbi, 2013, 8 Eylül). Jinping'nin iktisadi bir yapıda olan Kuşak Yol projesini anlatırken kullandığı "yakındaki bir komşu uzak bir akrabadan daha iyidir" ifadesi geleneksel vurgusu ile dikkat çekmektedir. Buna göre söz konusu proje, Çin ve Orta Asya ülkeleri arasındaki politika iletişimini hızlandırıp, yol bağlantılarını iyileştirecek, engelsiz ticareti destekleyerek para dolaşımını artıracak ve karşılıklı anlayışları geliştirecektir. Jinping, 2. 100 yıldan fazla bir süre önce, Çin'in Batı Han Hanedanlığı döneminde (MÖ 206 MÖ 24), imparatorluk elçisi Zhang Qian'ın Çin ile Orta Asya ülkeleri arasındaki dostça temaslara kapı açmak için iki kez Orta Asya'ya gönderildiğine vurgu yaparak, projenin tarihsel derinliğine vurgu yapmaktadır. Ona göre 2000 yılı aşkın bir süredir devam eden değişim tarihi, ırk, inanç ve kültürel geçmişe sahip farklılıkları olan ülkelerin, birlik, eşitlik ve karşılıklı güven, hoşgörü ve birbirinden öğrenmeye vurgu yaptıkları sürece, kesinlikle barış ve kalkınmayı kazan-kazan formülü ile paylaşabileceklerini kanıtlamaktadır. Jiping, şu önerileri ortaya koymaktadır: Nesilden nesile dostluğu sürdürmek ve birbirleriyle uyumlu iyi komşular olmak esastır. Çin, kalkınma yoluna ve Orta Asya halkının bağımsız olarak kendi seçtikleri iç ve dış politikalara saygı duymaktadır. Çin, Orta Asya ülkelerinin iç işlerine asla müdahale etmeyecek, bölgesel işlerde liderlik aramayacak ya da etki alanını genişletmeye yönelmeyecektir. Bu proje karşılıklı desteği güçlendirmek, samimiyet ve karşılıklı güven ile iyi arkadaş olmayı hedeflemektedir. "Devlet egemenliği, toprak bütünlüğü, güvenlik ve

istikrar da dâhil olmak üzere ana çekirdek çıkarlara ilişkin konularda, birbirimizi sıkıca desteklemeli ve terörizmin, aşırılık ve ayrılıkçılıktan müteşekkil üç kötü kuvvetini, uyuşturucu kaçakçılığını ve uluslararası organize suçu çökertmek için ortak çaba göstermeliyiz. Pratik iş birliğini kuvvetli bir şekilde güçlendirmek ve karşılıklı yarar ve kazan-kazan fırsatları ile iyi ortaklar olmalıyız. Siyasi ilişkilerin avantajını, coğrafi avantajı ve ekonominin tamamlayıcı avantajını birlikte bir çıkar topluluğu oluşturmak için pratik işbirliği ve sürdürülebilir büyüme için avantajlara dönüştürmeliyiz. Bölgesel işbirliğini genişletmek için daha açık bir zihin ve daha geniş bir vizyonla yeni bir parlaklık yaratmalıyız… İpek Yolu Ekonomik Kuşağının inşa edilebilmesi için ilk olarak, politika iletişimini güçlendirmek gerekmektedir. Bölgedeki ülkeler ekonomik kalkınma stratejileri hakkında birbirleriyle iletişim kurabilir ve danışmalar yoluyla bölgesel iş birliği için planlar ve önlemler alabilirler. İkincisi, karayolu bağlantısının geliştirmesi gerekmektedir. Pasifik'ten Baltık Denizi'ne ulaşım kanalını açmak ve giderek Doğu Asya, Batı Asya ve Güney Asya'yı birbirine bağlayan bir ulaşım ağı oluşturmak hedeflenmelidir. Üçüncüsü, ticaretin kolaylaştırılması teşvik edilmelidir. Tüm taraflar, ticaret ve yatırım kolaylaştırma ile ilgili konuları tartışmalı ve uygun düzenlemeleri yapmalıdır. Dördüncü olarak, parasal dolaşımın arttırılması gerekmektedir. Bütün taraflar, yerel para biriminin takas edilmesi ve çözülmesini teşvik etmeli, finansal riskleri azaltma ve bölgeyi dünyadaki ekonomik açıdan daha rekabetçi hâle getirme kabiliyetini arttırmalıdır. Beşinci olarak, insandan insana alışverişi güçlendirmek gerekmektedir. Bütün taraflar, birbirleriyle anlayışı ve dostluğu teşvik etmek için halkları arasındaki dostça alışverişi güçlendirmelidir" (Huning-Zuhanzu-Jiechi, 2013: 7 Eylül).

İpek Yolu'nun ticari anlamda oldukça iyi düşünülmüş bu daveti, Doğu tipi bir kapitalizm hamlesi olarak ortaya çıkmaktadır. Bu aynı zamanda Anglo-Amerikan öncülüğündeki Batı tipi kapitalizmin tekelini kıran ve küresel rekabeti iki kutuplu hale getiren bir gelişmedir. Ancak bu çağrının bireyin ve toplumların kültürel ve sosyal yaşamlarına ufuk açıcı bir paradigma eksikliği olduğu, adalet, kalkınma ve hukuk taleplerine yön gösterici bir gelecek vizyonu birlikteliği teklifini içermediği de görülmektedir. Yalnızca ticaretle sınırlı bir İpek Yolu anlayışı onun tarihsel geçmişi ile çok da uyumlu gözükmemektedir. Sonuçta Doğu-Batı ekseninde küreselleşen kapitalizm ve her iki yöne hareket hâlindeki küresel eğim, farklı coğrafyalardaki denge durumunu sürekli bozarak yinelemektedir. Bu nedenle küresel eğime Batı-Doğu aksında bir hareket verilmeye çalışılmakta, Amerikan ve Çin kapitalizmleri üzerinden sistem kurulmaya çalışılmaktadır. Ancak bu sistemin akış yönünün Amerika'dan Çin'e doğru olması için yoğun bir baskılama da söz konusudur. Gidişattan

anlaşıldığı kadarı ile Hindistan'dan Brezilya'ya Rusya'dan Arap ülkelerine değin küreselleşen piyasalar, Batı-Doğu aksında dizilime zorlanmaktadır. Böylece Çin, Hindistan, Japonya, Güney Kore, Malezya, Endonezya gibi Doğu kültürünü farklı tonlardaki aynı renklerle temsil eden ülke ve toplumlar, bireyi değil toplumu ve devleti önceleyen bir kapitalizmi yükseltmektedirler. Bu yükseliş Batı dünyasındaki serbest piyasa ve bireysellik olgusunun yönünü, devlet destekli neoliberal politikalara yöneltirken, söz konusu Doğu toplumlarında da bireysellik vurgusunu yükseltmesi beklenmektedir. Türk dünyası ise bu iki kuşağın kavuşum noktasındaki konumu ile her iki etkinin de gözlemlenebildiği bir gerilim noktasında bulunmaktadır (Kurşunoğlu, 2020: 382). Bu nedenle Türk dünyasındaki son zihniyet değişiminin devletçi ve toplumcu Doğu tipi kapitalizm ile bireyci ve çıkarcı Batı tipi kapitalizm arasında yeni bir sentezin, uygun bir denge noktasının bulunması ile gerçekleştirilmeye çalışıldığı öngörülebilir. Bireyci bir kapitalizmin Türk dünyasında kaotik bir yapının açığa çıkmasını kolaylaştıracağı beklenebileceği gibi, tümüyle toplumcu bir gelişmenin de Türk topluluklarını sıradanlaştırıcı ve geçmişin acı tecrübelerini anımsatıcı olması beklenebilir. Türk dünyasının Orta Asya Türk Devletlerinden Türkiye'ye uzanan doğrusal aksı, Doğu-Batı ekseninde ivmelenen küresel rekabet denkleminin denge noktası olabileceği gibi, Türk devlet ve topluluklarının Türk-İslam Medeniyetinin çağdaş zihniyetini teşekkül ettirerek, her iki kutuplaşmanın ötesine geçebilmelerini sağlayabilecektir. Çağdaş İpek Yolu projesinde Çin'den başlayıp Türk Dünyası üzerinden Batı dünyası ile buluşan eksenin ticari olduğu kadar kültürel ve politik yeni ve evrensel bir paradigma anlayışını ortaya koyabilmesi, onun gerçek değerini ve önemini bulmasını sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

Barthold, V. Viladimiroviç. (1990). *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, hzr. Hakkı D. Yıldız, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Bayat, Fuzuli (2007). *Türk Mitolojik Sistemi 1: Ontolojik ve Epistemolojik Bağlamda Türk Mitolojisi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Bıçak, Ayhan (2009). *Türk Düşüncesi I Kökenler*, İstanbul: Dergâh Yayınları.

Bowker, John (1997). *The Oxford Dictionary of World Religions*, Oxford: Oxford Universty Press.

Chandler, Keith (2001). *Beyond Civilisation, The world's four great streams of civilisation: their achievements, their differences and their future*, New York: Author's Choice Press.

Chul Han, Buyung (2017). *Şiddetin Topolojisi*, (2. Baskı), çev. Dilek Zaptçıoğlu, İstanbul: Metis.

Chung, Paul, S. (2012). *The Hermeneutical Self and an Ethical Difference: Intercivilizational Engagement*, Cambridge: James Clarke and Co.

Dochherty, Thomas D. (1995). "Postmodnizm Bir Giriş", *Post Modernist Burjuva Liberalizmi*, J. Habermas, A. Gorz, E. Laclu, vd. çev. Y. Alogan, İstanbul: Sarmal Yayınevi.

Donald, Merlin (1993). *Origins of the Modern Mind: Three Stages in the Evolution of Culture and Cognition*, London: Harvard University Press.

Elias, Norberth (1989). *Studien über die Deutschen: Machtkämpfe und Habitusentwicklung im 19. und 20. Jahrhundert*. Ed. Michael Schröter. Frankfurt a. M. , Suhrkamp.

Esin, Emel (2001). *Türk Kozmolojisine Giriş*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Fletcher, Jonathan (1995). "Towards a Theory of Decivilizing Processes", *Amsterdams Sociologish Tijdschrift*, jrg. 22, nr. 2, Oktober, (283-296).

Gibb, Hamilton A. R. (1991). *İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, çev. K. Durak, A. Özkök, H. Yücesoy, K. Dönmez, İstanbul: Endülüs Yayınları.

Girard, Rene (2003). *Şiddet ve Kutsal*, (1. Baskı), çev. Necmiye Alpay, İstanbul: Kanat Kitap.

Hartog, Leo De (2003). *Cengiz Han: Dünyanın Fatihi*, çev. S. Uzun, Ankara: Dost Yayınevi.

Huning, Wang & Zhanzhu, Li & Yang, Jiechi, "*President Xi Jinping Delivers Important Speech and Proposes to Build a Silk Road Economic Belt with Central Asian Countries*", (2013 7 Eylül), Erişim Adresi: https://www. fmprc. gov. cn/mfa_eng/topics_665678/

xjpfwzysiesgjtfhshzzfh_665686/t1076334. shtml, Erişim Tarihi: 26. 10. 2023.

İbn Haldun, Abdurrahman (2000). *Tarihu İbn Haldun: Kitâbü'l-iber ve divanü'l-mübtede ve'l-haber fî eyyami'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men asarahum min zevi's-sultani'l-ekber*, (el Cüz'ül Hamis), Beyrut: Dar'el Fikr.

Jaspers, Karl (1963). *Vom Ursprung und Ziel der Geschichte, Volume 2*, München: R. Piper & co Verlag.

Jiao, Wu & Yunbi, Zhang(2013, 8 Eylül), "*Xi proposes a new Silk Road with Central Asia*", Erişim Adresi: http://www. chinadaily. com. cn/china/2013xivisitcenterasia/2013-09/08/ content_16952228. htm, Erişim Tarihi: 18. 09. 2023.

Kurşunoğlu, M. Said (2020). *Doğu-Batı Ekseninde Kapitalizm: Kökenleri Ve Geleceği*, İstanbul: Kadim Yayınları.

Kurşunoğlu, M. Said (2023). "İslam Felsefesinin Günümüz İçin Anlamı, (Medeniyet Krizleri Ekseninde)"; *İslam Felsefesinde Temel Problemler*, ed. A. Çapku, Z. Pattabanoğlu, İstanbul: Kayıhan Yayınları, (13-60).

Kül-Tegin (2003). *Kül-Tegin: Orgun-Yenisey Yazıtlarının Çözülmesinin 110. Yıldönümü anısına*, Ankara: TÜRKSOY.

Roux, Jean- Paul (1994). *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, çev. A. Kazancıgil, İstabul: İşaret Yayınları.

Roux, Jean- Paul (2016). *Türklerin Tarihi: Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl*, (12. Basım), çev. A. Kazancıgil, Lale, A. Özcan, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Spengler, Oswald (1997). *Batının Çöküşü*, (2. Basım) çev. G. Scognamillo-N. Sengelli, İstanbul: Dergâh Yayınları.

Suzuki, Daisetz Daitaro (2012). *Çin Felsefesi Tarihi*, çev. Ahmet Aydoğan, İstanbul: Say Yayınları.

Torpey, John (2017). *The Three Axial Ages: Moral, Material, Mental*, New Brunswick: Rutgers University Press.

Turan, Osman (1969). *Selçuklular Tarihi ve Türk – İslam Medeniyeti*, (2. Basım), İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu.

Turan, Osman (1980). *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul: Nakışlar Yayınevi.

İPEK YOLU VE TÜRK DEVLETLERİ TEŞKİLATI: FIRSATLAR VE TEHDİTLER

Prof. Dr. Hakan CANDAN

Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi

Doktorant Gülseren ERGÜN

Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi

ÖZET

İpek yolu Milattan çok önceki yıllara kadar eskiye dayanan, insanlığın belki de en eski ve büyük coğrafyaları kapsayan en büyük ticaret yollarından birisidir. Ama aynı zamanda bu yol siyasal, kültürel boyutları da barındıran çok yönlü bir özelliği de taşımıştır. Doğu Bloku'nun dağılması ve SSCB'nin yıkılması ile birlikte tarihi ipek yolunun büyük kısmına ev sahipliği yapan Türk devletleri bağımsızlıklarını kazanmışlardır. Bu süreçle eş zamanlı olarak Çin'deki ekonomik gelişim ve dünyanın bir tür üretim üssü ve fabrika sahası haline gelişi, tarihi ipek yolunu yeniden önemli hale getirmiştir. Ayrıca ipek yolunun büyük bir kısmına ev sahipliği yapan Türk devletleri özellikleri doğal kaynaklarının zenginliği, Batı ülkelerinin ihtiyaç duyduğu enerjiye tedarikçi olma seçeneği haline gelmeleri nedeniyle öne çıkmışlardır.

Bu çalışmada ipek yolunun geçmişten günümüze değerlendirmesi, Türk devletleri Teşkilatı'nın tarihsel süreçteki gelişimi ve mevcut konjonktürde karşı karşıya kalabileceği fırsat ve tehditler incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: İpek Yolu, Türk Devletleri Teşkilatı, Fırsatlar ve Tehditler

THE SILK ROAD AND THE ORGANIZATION OF TURKIC STATES: OPPORTUNITIES AND THREATS

ABSTRACTS

The Silk Road is one of the oldest and largest trade routes of humanity, dating back to long before Christ and covering large geographies. But at the same time, this path also had a multifaceted feature that included political and cultural dimensions. With the dissolution of the Eastern Bloc and the collapse of the USSR, the Turkish states, which hosted most of the historical silk road, gained their independence. Simultaneously with this process, the economic development in China and its transformation into a kind of production base and factory area of the world made the historical silk road important again. In addition, the Turkish states, which host a large part of the silk road, have come to the fore due to the richness of their natural resources and their ability to be a supplier of the energy needed by Western countries.

In this study, the evaluation of the Silk Road from past to present, the historical development of the Organization of Turkish States, and the opportunities and threats it may face in the current conjuncture are examined.

Keywords: Silk Road, Organization of Turkic States, Opportunities and Threats

GİRİŞ

İpek yolu milattan yüzyıllar öncesinde ilk olarak Mısırlıların daha sonrasında Romalıların Çin'den ipek ve baharat satın almak için kullandıkları, Çin'den Anadolu ve Akdeniz aracılığıyla Avrupa'ya kadar uzanan bir ticaret yoludur. Ama aynı zamanda bu yol, bilim insanlarının, orduların, fikir ve düşüncelerin, kültür ve dinlerin de doğudan batıya, batıdan da doğuya geçtiği bir güzergâh olmuştur. Dolayısıyla ipek yolunun salt ekonomik yöndeki etkileri söz konusu olmamış; sosyal, siyasal, kültürel yönden de büyük etkileri olmuştur.

Tarih boyunca ipek yolu güzergahının büyük bir bölümünde Türk kavim ve devletlerinin egemenliği söz konusu olmuştur. Ancak zamanla Çarlık Rusya'sı ve Sovyetler Birliği'nin Türkistan coğrafyasındaki hakimiyeti İpek Yolu'nda Türk etkinliğini azaltmıştır. Sovyetlerin dağılması ve Türk devletlerinin yeniden bağımsızlıklarını elde etmeleri ile bölgede Türk egemenliği yeniden kurulmuştur. Tarihi bir ülkü olan "Türk Birliği" oluşturulmasına yönelik çabalar da yavaş yavaş şekillenmiş, son aşamada "Türk Devletleri Teşkilatı" vücut bulmuştur. Türk Devletleri için

yeni dönemde özellikle enerji arzı açısından sahip oldukları büyük kaynaklar sayesinde İpek Yolu'na "enerji koridoru" yönüyle yeni bir boyut kazandırmıştır. Avrupa'nın ihtiyaç duyduğu enerjinin önemli tedarikçileri arasında Azerbaycan, Türkmenistan ve Kazakistan da yer almıştır. Bakü-Tiflis-Ceyhan ve TANAP gibi enerji nakil hatlarının geçiş güzergahı olan Türkiye de söz konusu enerji koridorunun önemli aktörü durumuna gelmiştir. Rusya-Ukrayna Savaşı ile birlikte Batı'nın Rusya'ya yönelik ambargoları, Avrupa'nın enerji tedariki için başta Azerbaycan olmak üzere Türk devletlerinin önemini daha da artırmıştır.

Öte yandan Çin'in otuz yılı aşkın bir süredir başarılı ekonomik gelişmeler sağlaması ve dünyanın yeni üretim üssü haline gelişi ile birlikte Batı'nın bir kez daha Doğu'ya ticari bağlamda ilgisi artmıştır. Bu kez sadece ipek ve baharatla sınırlı kalmayan ticari ilişkiler akla gelebilecek her türlü emtia ve ürünü kapsar noktaya gelmiştir. Bu yeni ortaya çıkan yoğun ticaretin lojistik tercihi deniz yolu şeklinde olmuştur. Ancak kara yolu ve demir yolu seçeneklerinin de devreye girmesiyle tarihi İpek Yolu'nun da önemi artmıştır. Günümüzde İngiltere'den yola çıkan bir tren Çin'e kadar gidebilmekte, mal ve ürünleri götürüp getirebilmektedir.

Bütün bunlara ek olarak tarihi İpek Yolu'nun öneminin artması küresel güçlerin de bölgeye ilgisini çekmiştir. Zaten tarihi olarak bölgenin bir parçası durumundaki Rusya ve Çin, nüfuzlarını artırmak ve genişletmek için fırsat kollamaktadırlar. Ancak yeni süreçte ABD başta çok sayıda Batılı güç de bölgeye ilgi duymaya başlamışlardır. Bu yeni tablo, henüz bağımsızlığını kazanan, uluslaşma sürecini tamamlamakla meşgul olan, siyasal ve toprak bütünlüklerini korumak için çabalayan Türkistan'ın yeni ülkeleri açısından büyük bir risk ve tehdit anlamına gelmektedir. Türk Devletleri bu yeni konjonktür karşısında çeşitli iş birliği ve dayanışma arayışlarında olmuşlardır. Bunlardan birisi de Türk Devletleri Teşkilatı'nın kurulması olmuştur.

Bu çalışma da tarihi İpek Yolu'nun yeniden önem kazanması ile ortaya çıkan siyasal, sosyal ve kültürel koşullarda Türk Devletlerinin karşı karşıya kalabileceği olası fırsat ve tehditleri ele almaya niyetlenmiştir. Bu bağlamda başta enerji arzı olmak üzere sahip olduğu avantajlar yanı sıra bölgenin kadim topluluklarından birisi olan Türkler açısından bir kez daha filizlenen "Türk Birliği" idealinin gelişmesi, etkinlik kazanması üzerinde durulmuştur. Ayrıca yeni durumda gerek bölgedeki emperyal güçlerin gerekse küresel emperyal emellere sahip ülkelerin ortaya çıkarabilecekleri olası risk ve tehditler değerlendirilmiştir.

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE İPEK YOLU

Dünyanın en kapsamlı ve ölçeği itibarıyla en eski ticari, sosyal ve siyasal iletişim hattı olarak kabul edilen İpek Yolu'nun yaklaşık 8000km uzunluğunda olduğu ileri sürülmektedir (Yılmaz, 2017: 672). Ortaya çıkışı Çinli bir gezgin olan Chang Chien'in MÖ 138 yılındaki Orta Asya seyahatine dayandırılmaktadır (Xinru, 2010: 6) ve zamanla da bu hat Çin'in en doğusundan Akdeniz'e ve Avrupa ortalarına kadar uzanmıştır.

Harita 1: Tarihi İpek Yolu

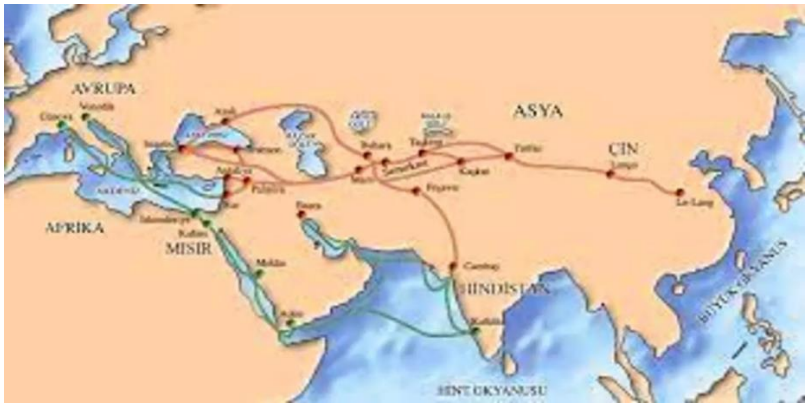

Kaynak:https://www. altayli. net/buyuk-ipek-yolu-ve-turk-dunyasi. html E. T: 14. 11. 2023

Çin'in dünyaya tanıttığı ürünlerden en eskilerinden birisi olan ipek ticaretinin daha öncesinde de bazı ticaret yolları vardı. Ancak ipek ticareti ile birlikte daha da önem kazan yolun ana güzergahları yanı sıra yan ya da tali güzergahlar da ortaya çıkmıştır. Bu yollardan birisi Çin ile Hindistan, iran ve Güney Asya arasındaki bağlantıyı sağlamaktaydı. Çin'den başlayarak Kansu bölgesine, tarım havzasının kuzeyinden ve Pamir Dağları geçitlerinden Afganistan'a uzanan hat, güneyde Pencap'tan Hindistan'a veya Güney Azerbaycan coğrafyasından geçerek Anadolu'ya ulaşmaktadır. Buradan da Suriye üzerinen Mısır'a ve Akdeniz'e kadar uzanan bu ana yol Han Hanedanlığı dönemindeki en yoğun kullanılan güzergahtı. Ayrıca bu ana yolun Tanrı Dağları'nın kuzeyinden, Kansu'dan hareketle Kırım'ın Azak bölgesine kadar da uzanmaktaydı (Şahin, 2020: 77).

Ayrıca yine eski yollardan bir tanesi de sonraki dönemde İpek Yolu ile örtüşen çin ile Avrupa arasındaki hat "Kuzey Yolu" olarak da adlandırılmaktadır. Bu hat, Karadeniz'in kuzeyinden geçerek Altay ve Sayan Dağları üzerinden İpek Yolu'na paralel şekilde Çin'e erişmektedir.

Bir anlamda İpek Yolu'nun kuzey güzergahı olarak kabul edilebilir (Şahin, 2020: 77).

İran'ın kuzeyi ve Hazar İç Denizi'nin güneyinden Anadolu'nun doğusuna gelen yol Erzincan ve Sivas üzerinden doğrudan Orta Anadolu'ya ve oradan çeşitli merkezlere ulaşırken, bir kol da Kolkhis-Kelkit vadisi boyunca batıya uzanmaktaydı. İpek Yolu'nun güney batı ana kolu da yan yollarla güney Mezopotamya'ya, Doğu Akdeniz limanlarına ve Anadolu'nun güneyindeki Antalya gibi limanlara erişmekteydi (Şahin, 2020: 77-78).

Keşifler Çağı'nda Çin ve Hindistan'a deniz yolu ile ulaşımın sağlanabilir olması ile birlikte tarihi İpek Yolu'nun önemi giderek azalmıştır. Ancak Çin'in dünyanın yeniden bir tür üretim üssü haline gelmesi ve akla gelebilecek her türlü ürünün üretildiği bir merkez haline dönüşmesi ile birlikte son çeyrek yüzyıllık dönemde tarihi İpek Yolu için bir kez daha parlak günlerin doğuşu söz konusu olmuştur. Özellikle tren yolunun daha ekonomik bir lojistik seçenek olması ipek yolunun yeniden önem kazanmasındaki etkenlerden bir tanesidir. Günümüzde İngiltere'den hareket eden bir tren Çin'in en doğusundaki merkezlere kadar uzanmakta, mal ve ürünlerin taşınmasında büyük rol oynamaktadır.

TÜRK DEVLETLERİ TEŞKİLATI (TDT)

Öncesinden Osmanlı Devleti ve devamında da Türkiye ile Türkistan coğrafyasındaki Türk devlet ve halkları arasındaki bağların kurulması, geliştirilmesi ve sürdürülmesinin önündeki temel engel, Çarlık Rusya'sı ve Sovyetler Birliği olmuştur. Özellikle İttihatçılarda öne çıkan Türkçülük fikirleri ile başlayan kısaca Türkistan coğrafyasıyla birlik olmak, bütünleşmek anlamına gelebilecek "Turan" ülküsü için ya çok cılız adımlar atılabilmiş ya da sadece bir düşünce olarak kalmıştır. Doğu Bloku'nun dağılması sonrası Sovyetler Birliği yıkılışı ile birlikte Türkistan'daki Azerbaycan, Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan bağımsızlıklarını elde etmişlerdir. Böylece Türkiye bu Türk devletleri ile artık doğrudan ilişkiler kurabilme şans ve fırsatına kavuşmuştur.

Başlangıçta Türkiye bağımsızlıklarını hemen tanıdığı bu ülkelerle ortak tarih, ortak kültür ve ortak dil gibi manevi unsurlar öne çıkarılarak ilişkilerin geliştirilmesi stratejisini benimsemiştir. Ayrıca bu strateji Türkiye'nin hükümetler üstü bir üst ideal halini de almıştır. Bu sürecin başlangıcında Türkiye Cumhurbaşkanı olan Turgut Özal'ın inisiyatifi ile yürütülen diplomasi trafiğindeki önemli bir aşama 1992 tarihinde imzalanan Ankara Bildirisi olmuştur (Akçapa, 2023: 477). Turgut Özal yanı sıra Ebulfez Elçibey, Nursultan Nazarbayev, Askar Akayev, İslam

Kerimov ve Saparmurad Niyazov'un katılımıyla atılan imzalarla bugünkü Türk Devletleri Teşkilatı'nın inşasına başlanmıştır. Daha sonrasında diplomasi zirvelerinin aralıklarla ve düzenli olarak devam ettiği görülmektedir. 2009 Nahçıvan Zirvesi'nde Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi ismiyle (Kısa şekliye Türk Konseyi) yeni bir aşamaya geçilerek uluslararası bir örgüt kimliği oluşturulmuştur. 2010 İstanbul Zirvesi ile de Türk Konseyi kuruluşu resmi olarak ilan edilmiştir (Akçapa, 2023: 478). Türk Konseyi için seçilen bayrak da aşağıda yer almaktadır.

Şekil 1. Türk Konseyi Bayrağı

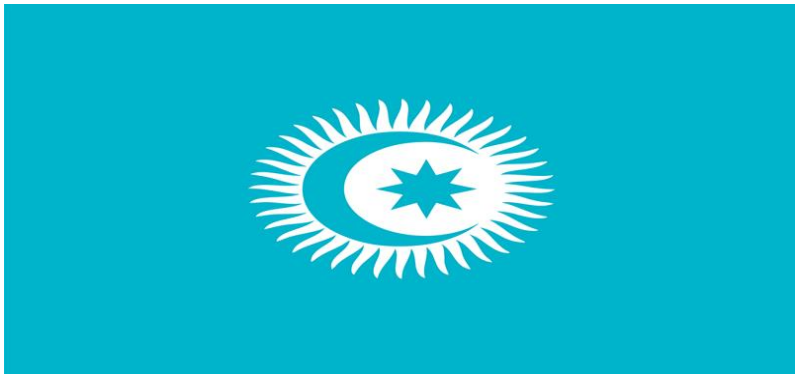

Kaynak: https://www. turkicstates. org/tr/logo-ve-bayrak E. T: 15. 11. 2023

Türk Konseyi'nin 12 Kasım 2021 tarihinde İstanbul'da gerçekleştirdiği Zirve, TDT teşkilatı açısından en önemli aşamaya imza atılan zirve özelliğindedir. Ziryevey Recep Tayyip Erdoğan (Türkiye), İlham Aliyev (Azerbaycan), Comart Tokayev (Kazakistan), Şevket Mirziyoyev (Özbekistan), Gurbangulu Berdimuhammedov (Türkmenistan), Sadır Caparov (Kırgızistan) ve Victor Urban (Macaristan) katılmışlardır. Türkmenistan bu zirvede gözlemci üye statüsü kazanmıştır ve Türk Konseyi adı Türk Devletleri Teşkilatı olarak değiştirilmiştir. 2022 yılındaki Semerkand-Özbekistan Zirvesi'nde bu kez Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti gözlemci üye haline gelmiş ve özellikle Türkiye'nin uzun yıllardır sürdürmekte olduğu Kıbrıs politikasın kardeş Türk ülkelerinin ilk resmi desteği gerçekleşmiştir. Bugünkü yapısıyla Türk Devletleri Teşkilatı; Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan'ın üye, Macaristan, Türkmenistan ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin de gözlemci üye olduğu önemli bir uluslararası örgüt haline gelmiştir.

Harita 2: Türk Devletleri Teşkilatı Ülkeleri

Kaynak: https://typelish. com/b/turk-devletleri-teskilati-105576 E. T: 15. 11. 2023

İPEK YOLU VE TÜRK DEVLETLERİ TEŞKİLATI AÇISINDAN TEHDİT VE FIRSATLAR

Doğu Bloku'nun dağılması ve Sovyetler Birliği'nin yıkılması akabinde tarihi İpek Yolu'nun yer aldığı coğrafyanın kadim sahibi durumundaki Türk Devletleri bağımsızlığını kazanmıştır. Aynı dönemde Çin'deki ekonomik gelişim ve dünyanın yeni bir üretim üssü haline gelmesi de söz konusu olmuştur. Çin'den Batı ülkelerine yapılan ihracat açısından genelde tercih edilen lojistik faaliyetlerinde deniz yoluna alternetif olarak özellikle tren yolunun da devreye girmesi, belli öçlüde karayolu taşımacılığının da kullanılır olması tarihi ipek yolunun yeniden önem kazanmasına dolayısıyla bu güzergahın büyük oranda egemenliğini yeniden elde eden Türk devletlerinin de benzer şekilde önem kazanmalarına yol açmıştır. Bir yandan da başta Azerbaycan ve Kazakistan olmak üzere Türk devletlerinin sahip olduğu doğal kaynakların Batı'nın ihtiyaç duyduğu enerjinin tedarikinde bir başka önemli gelişme olarak ortaya çıkmıştır.

Ne var ki oluşan bu yeni konjonktür karşısından Türk devletlerinin ciddi bazı tehditlerle de karşılaşmalarının önünü açmıştır. Öyle ki Sovyetler Birliği'nin hegemonik mirasının sahibi olarak kendisini gören Rusya Federasyonu, bu bölgeyi tarihi "arka bahçesi" olarak kabul etmektedir. Yine sağladığı parlak ekonomik gelişmelerle birlikte emperyal hedeflerin de peşinde koşmaya başlayan Çin, bölgede bir başka küresel güç olma iddiasını sahada göstermeye başlamıştır. Bir başka önemli tehdit olarak da Türkiye ile Türkistan arasında bir coğrafi konumda yer alması, nüfusunun önemli bir kısmını Türk kökenlilerin oluşturduğu İran'ın söz konusu yeni dengeler karşısında geleneksel rahatsızlığını sergiler hale gelmiştir. Kısaca yukarıda sunulan fırsat ve tehditler ayrı başlıklar halinde ayrıntılı şekilde değerlendirilmiştir.

Fırsatlar

Türk Devletleri Teşkilatı üye ve gözlemci üye ülkeler birlikte göz önünde bulundurulduğunda öne çıkan bazı önemli fırsat ve avantajlar şöyle sıralanabilir (Aydilek, 2022: 722-724; Demir, 2022: 55-58):

- TDT ülkelerinin toplam nüfusu yaklaşık 155 milyondur. Bu büyüklük dünya nüfusunun yaklaşık %2'sine karşılık gelmektedir. Ancak daha da önemlisi TDT ülkelerinin nüfus ortalaması 30'un altındadır ve bu nüfus ortalaması hem bölgesel hem de küresel yaş ortalamalarına göre büyük bir avantaj anlamına gelecek genç nüfus varlığına işaret etmektedir.

- TDT ülkelerinin GSYİH büyüklüklerinin 2020 yılı itibarı ile 1 trilyon ABD doları olduğu görülmektedir. Yapılan projeksiyonlar bağlamında söz konusu ekonomik büyüklüğünü 2023 sonu itibarı ile 1, 3 Trilyon ABD doları olması beklenmektedir. Bu doğrultuda mevcut şartlarda dünya GSYH'nın %1, 2 si bir büyüklüğe sahip olduklarını ve yüksek bir büyüme potansiyeli barındırdıkları da kolaylıkla ileri sürülebilecektir.

- TDT özü itibarıyla bir güvenlik örgütü mahiyetinde değildir. Ancak dünyanın içinden geçmekte olduğu çatışmalı bir süreçte özellikle NATO'nun ikinci büyük ordusuna sahip olması, son yıllarda giderek gelişim gösterdiği savunma sanayii atılımlarıyla öne çıkması nedeniyle Türkiye, TDT ülkelerine önemli bir güvenlik güvencesi sunmaktadır.

- Muazzam enerji rezervleri ve stratejik öneme sahip enerji aktarım yolları organizasyon açısından önemli bir güç oluşturmaktadır. Kazakistan, Avrasya'nın ikinci, dünyanın ise on ikinci en büyük petrol rezervlerine sahiptir. Ülke, kırk yılı aşkın rezerv ömrüne sahip büyük bir doğal gaz üreticisidir. Ülke, yaklaşık 250 yıllık ömrüyle Orta Asya'nın en büyük kömür rezervlerine ve dünyanın en büyük ikinci uranyum rezervine sahiptir. Şu anda Kazakistan dünyanın önde gelen uranyum üreticisidir ve muazzam bir yenilenebilir enerji potansiyeline sahiptir. Azerbaycan zengin petrol ve doğal gaz rezervlerine sahiptir ve kaynaklarını büyük boru hatları aracılığıyla ihraç ederek Hazar enerji denkleminde adından söz ettirmektedir. Özbekistan'ın uranyumda önemli miktarda uranyum kaynağı bulunmaktadır. Yüksek kaliteli altyapı ile doğal kaynakların kullanımı. Ülke dünyanın yedinci büyük uranyum tedarikçisidir. Türkmenistan dünyanın dördüncü büyük doğal gaz rezervlerine sahiptir.

- Türkiye büyük bir enerji üreticisi olmasa da Hazar havzasının petrol ve doğal gaz kaynaklarının Batı'ya aktarılmasını sağlayacak boru

hatlarına ev sahipliği yapıyor. Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattı, petrolü Hazar Denizi'nden Akdeniz'e taşımaktadır. Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı'nın (TANAP), Hazar doğal gazını Türkiye üzerinden Avrupa'ya taşıması öngörülüyor. 2018 yılındaki ilk aşamanın ardından ikinci aşamanın da 2026 yılında tamamlanması planlanmaktadır. Uzun süredir devam eden anlaşmazlıkların ardından beş kıyıdaş devlet, 2018 yılında Hazar Denizi'nin statüsü ve egemenlik hakları üzerinde anlaşmaya varmıştır. TANAP'a bağlanması planlanan Türkmenistan ile Azerbaycan arasındaki Trans-Hazar Gaz Boru Hattı söz konusu alandaki çok önemli adımlar olarak kabul edilmektedir.

- Türk devletlerinde jeopolitik, ekonomik, askeri ve enerji alanlarındaki önemli potansiyelin yanı sıra, uluslararası köklü bir kültürel bağ da bulunmaktadır. TDT, aslında Adriyatik Denizi kıyılarından Çin Seddi çevresine kadar uzanan coğrafi alanı ve ana vatanı olan bazı komşu bölgeleri kapsayan, Türk Dünyası olarak adlandırılan yapının bir parçasıdır. yedi bağımsız Türk devletine, yirmi civarında özerk veya kendi kendini yöneten Türk devleti veya vilayetine ve diğer birçok ülkenin egemenliği altında yaşayan Türk azınlıkları kapsamaktadır. Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti dışındaki tüm bağımsız Türk Devletleri örgüte üye ve gözlemci devletlerdir. Teşkilat içindeki devletler aynı zamanda kültürel ve dilsel benzerlikleri de paylaşmaktadır. Teşkilatın devletler arasında kültürel etkileşimi güçlendirmeye ve kültürel dayanışmayı geliştirmeye yönelik TÜRKSOY, Türk Akademisi ve Türk Kültür ve Miras Vakfı gibi alt kuruluşları bulunmaktadır.

- Dilde birlik ideali, Türk devletlerinin ortak kültür temelinde bir araya gelmesinin anahtarıdır. Türk devletleri Sovyetler Birliği'nden bağımsızlığını kazandıktan sonra Kiril alfabesinden Latin alfabesine geçmişlerdir. Azerbaycan bu çabaya öncülük etti ve Türkmenistan da 1990'ların sonlarında aynı yolu izledi. Özbekistan 2019'dan sonra Latin alfabesine geçiş yaparken, Kazakistan da geçişi 2023-2031 yılları arasında tamamlamayı planlamaktadır. Kırgızistan'ın şu anda Latin alfabesine geçiş konusunda somut bir adım görülmemektedir.

- Türkiye, bilişim alanında potansiyel bir devlet gücü olabilmek için devlet medyasını Türk dünyası da dahil olmak üzere farklı dillere ve bölgelere hitap edecek şekilde yeniden yapılandırmıştır. Ayrıca Türk devletleri, 2010 yılında Türk Dili Konuşan Ülkeler Medya Forumu da dahil olmak üzere ortak platformlar aracılığıyla çaba birliği sağlamaya çalışmıştır. Bunun güncel bir örneği, 2020 yılında Dağlık Karabağ savaşı sırasında Ermenistan ve müttefiklerinin bilgilendirme faaliyetlerine karşı çıkan Türkiye Azerbaycan ortak medya platformu olmuştur.

- Macaristan'ın AB tam üye olması, Türkiye'nin de aday ülke statüsünde bulunması, yine Macaristan ve Türkiye'nin NATO üyesi olması, TDT açısından Batı ittifakıyla köprü görevi kurabileceği önemli bir fırsat anlamına gelmektedir.

- Orta Asya'da gelişen ulaşım yolları, ticaret ve ekonomik kalkınma için daha iyi fırsatlar sunmaktadır. Özbekistan özellikle Yol ve Kuşak Girişimi'ndeki konumunun bir parçası olarak bölge için bir ulaşım merkezi haline gelmeye çalışıyor. İnşaatı devam eden Türkmenbaşı-Navoi demiryolu hattının doğudaki Fergana-Oş-Kaşgar hattını batıda Hazar Denizi üzerinden Bakü-Tiflis-Kars demiryoluna bağlaması planlanıyor. Öte yandan Özbekistan, Afganistan ve Pakistan üzerinden Umman Denizi'ne kadar uzanabilecek kuzey-güney demiryolu hattının inşasını da planlamaktadır.

- Avrupa açısından Orta Asya ve Kafkaslar'daki hidrokarbon kaynaklarının Rusya'ya alternatif olarak Türkiye üzerinden bölgeye aktarılması enerji güvenliği açısından hayati önem taşıyor. Bunun için Hazar Denizi üzerinden bağlantı büyük önem taşıyor. Azerbaycan'ın, Kazakistan ve Türkmenistan ile enerji işbirliğini daha da geliştirmesi, bu ülkelerin Türkiye ile Azerbaycan arasında kurulan enerji işbirliği mekanizmalarına katılımının sağlanması elzemdir.

- Hazar Denizi'nin hukuki statüsüne ilişkin uzun süredir devam eden müzakereler, 2018 yılında beş kıyıdaş devletin Hazar'ın hukuki statüsünü büyük ölçüde belirleyen bir metin üzerinde anlaşmasıyla ilerleme kaydetti. Anlaşma, ticaret ve ulaşım hatları konusunda bölgesel işbirliğinde yeni bir sayfa açmıştır. Hazar Transit Orta Koridoru (Doğu-Batı) hattı, Hazar Denizi üzerinden Anadolu'yu Çin topraklarına bağlamaktadır. Orta Koridor, Kuzey Koridoru ve deniz hatlarına göre ciddi ekonomik avantajlara sahiptir. Orta Koridor'un aktif kullanımıyla hem Orta Asya ülkeleri hem de Türkiye çok umut verici yeni ekonomik fırsatlara sahip olacak. Hazar'ın yeni hukuki statüsü, Azerbaycan ve Türkmenistan'ı petrolün keşfi ve işlenmesi konusunda işbirliği konusunda anlaşmaya varmaya da teşvik etmiştir. Bu anlaşma aynı zamanda bölge için muazzam fırsatlara da dikkat çekmektedir.

- Türk dünyası için bir diğer önemli fırsat da Zengezur koridoru olarak adlandırılan coğrafi bağlantı potansiyelidir. Azerbaycan topraklarının Ermeni işgalinden kurtarılmasıyla sonuçlanan 44 gün süren Dağlık Karabağ savaşını sona erdiren 10 Kasım 2020 tarihli Üçlü Deklarasyon, aynı zamanda küresel ve bölgesel işbirliği için yeni fırsatların da kapısını açtı. Türkiye ve Azerbaycan'ın önerdiği, Güney Kafkasya ve komşularını kapsayan "3+3" (Azerbaycan, Ermenistan,

Gürcistan + Türkiye, Rusya, İran) modeli, bölgeyi işbirliği, refah ve istikrar üssü haline getirmeyi amaçlamaktadır. Hem Azerbaycan hem de Ermenistan için ulaşım güzergahlarını içeren Zengezur koridoru, her iki ülkeye de karşılıklı iş birliğini artırma, güvenlik ortamını güçlendirme ve ortak ekonomik refah alanları yaratma fırsatı sunmaktadır. Zengezur koridorunun ikili ve çok taraflı ekonomik anlaşmalar yoluyla yeniden canlandırılması, Azerbaycan'a Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'ne daha kısa bir rota sağlayacak ve İran'a bağımlılığını azaltacaktır. Koridor, İstanbul ve Hazar Denizi üzerinden Avrupa ile Türkistan'ın en doğusu arasında doğrudan ulaşım sağlayacak. Daha geniş bir ekonomik perspektiften bakıldığında koridor aynı zamanda Pekin ile Londra arasında yeni bir bağlantı anlamına da gelebilir.

- TDT, kendine özgü jeopolitik konumu ve turizm potansiyeli sayesinde örgüte güçlü bir itibar kazandıracağı kesin olan Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin (KKTC) uluslararası tanınırlığını kazanabilecek uluslararası bir platform olarak geliştirilebilir. Türk topluluklarında milli duyguların arttığı Dağlık Karabağ Savaşı'nda olduğu gibi, TDT üyesi devletlerin KKTC'nin statüsü konusunda koordineli bir duruş sergilemeleri ve ona gözlemci statüsü verilmesini düşünmeleri gerekmektedir. Köklü engellere rağmen uzun vadede tam üyelik ve diğer üye ülkeler tarafından tanınma bu yönde atılabilecek çok önmli bir adım olacaktır.

- TDT devletleri ayrıca diğer birçok uluslararası kuruluşla işbirliğini artırmayı da düşünmelidir. Bunun mükemmel bir örneği, Arktik olmayan ülkeler ve uluslararası kuruluşlarla da işbirliği sunan Arktik Konseyi ile potansiyel işbirliği olabilir. Bölgenin küresel anlamda artan önemi nedeniyle TDT, iş birliğini güçlendirmek, ticaret ve taşımacılıkta kolektif uzmanlık düzeyini artırmak ve küresel görünürlüğünü artırmak için konseyde gözlemci statüsü aramayı düşünmelidir. Kuruluşun politika yapıcıları da bu durumu dikkate almalıdır. öncelik sırasına göre diğer uluslararası kuruluşlarla karşılıklı işbirliğine yönelik iç mekanizmaların oluşturulması gerekmektedir.

- Orta Asya'daki bölgesel istikrarsızlığın kaynakları, Türk devletlerine yönelik acil tehditler, TDT'ye yönelik ise uzun vadeli tehditler oluşturmaktadır. Bu bakımdan Afganistan'daki güvenlik durumu Orta Asya Türk devletleri açısından gerçek bir endişe kaynağıdır. Onlarca yıldır süren savaş ve siyasi çalkantılar, Ağustos 2021'de Taliban'ın yönetimi ele geçirmesi sırasında Orta Asya'da zaten büyük yayılma etkileri yaratmıştı ve bu da insani durumun daha da kötüleşmesine neden olmuştu. Afganistan'la sınır paylaşan Özbekistan ve Türkmenistan'ın yasa dışı insan kaçakçılığı, uyuşturucu kaçakçılığı ve aşırı terörizmden en çok

zarar görmesi muhtemel ülkeler. Denizle çevrili ülkeler olan Özbekistan ve Türkmenistan'ın bağlantı sorunlarının üstesinden gelmek için Afganistan'a ihtiyacı bulunmaktadır. Tacikistan'ın yanı sıra bu iki ülke, daha geniş Güney Asya pazarlarına erişim sağlamak için Afganistan ile enerji ve ulaşım bağlantılarını geliştirmiştir. Özbekistan, 2020 yılında Taşkent'i Peşaver ve Kabil'e bağlayacak demiryolu hattı inşaatı projesi için Pakistan ve Afganistan ile bir yol haritası imzalamıştır. Ocak 2021'de Türkmenistan ve Afganistan, iş birliğini güçlendirmek amacıyla fiber optik hatlar, enerji nakil hatları ve demiryolu bağlantısı inşa etme projelerini başlatmıştır. Aşkabat Yönetimi, daha önce askıya alınan ve Türkmenistan-Afganistan-Pakistan-Hindistan hattında uzanan bir boru hattı üzerinden doğal gaz akışını öngören TAPI projesini yeniden başlatmak istiyor. Kırgızistan, Tacikistan, Pakistan ve Afganistan, Orta Asya'dan Güney Asya'ya elektrik iletimini sağlayacak CASA-1000 girişiminin paydaşları arasında yer almaktadır. Taliban rejiminin bölgesel güçlerle işbirliği yapma isteğini dile getirdiği bilinmesine rağmen ülkedeki siyasi ve güvenlik durumu istikrarsız ve bölgedeki projelerin geleceği için tehdit oluşturmaktadır.

- Küresel süper güçlerin Orta Asya ve Kafkasya politikaları ve aralarındaki rekabetin olumsuz sonuçları, örgüt için uzun vadeli tehditler oluşturmaktadır. Orta Asya ve Kafkasya, ABD için hiçbir zaman önemli bir dış politika önceliği olmadı ve yakın vadede de öyle olması pek olası görünmemektedir. Ancak ABD, öncelikli olarak Orta Asya ülkeleriyle C5+1 diplomatik platformu aracılığıyla angaje oluyor ve 2019-2025 zaman diliminde yaklaşık 90 milyar dolar değerinde yatırımı kolaylaştırması beklenmektedir. Genel başarısızlık ve Afganistan'dan çekilmenin ardından, ABD'li politika yapıcılar Asya'da Çin'e ekonomik olarak karşı koyma konusunda daha kararlı haldedir. ABD, Avrupa Birliği ile işbirliği içinde Çin'in Kuşak ve Yol Girişimi'nin üstesinden gelebilecek alternatif ekonomik faaliyet altyapısının kurulmasını savunmaktadır. ABD'li politika yapıcılar, Türkiye'nin Orta Asya'daki Türk devletleriyle sürekli ilişkisini stratejik çıkarlarını destekleyen bir faktör olarak görüyorlar. Çünkü Türkiye bu devletlerin küresel ekonomiye entegrasyonlarını sağlamlaştırmalarına ve Çin ve Rusya egemenliğine direnmelerine yardımcı olmaktadır.

- Avrupa Birliği ayrıca diplomatik platformlar ve yatırım projeleri aracılığıyla Orta Asya'da önemli bir siyasi ve ekonomik oyuncu olmaya çalışmaktadır. AB, Kazakistan ve Kırgızistan ile Ortaklık ve İşbirliği Anlaşmaları (PCA'lar) imzaladı. Özbekistan ile anlaşma müzakereleri sürüyor ve Türkmenistan ile alternatif bir geçici ticaret anlaşması da yürürlüktedir.

- Rusya, Orta Asya'daki her türlü ittifaka şüpheyle yaklaşmakta, Çin ise Türklerin duygularını yükseltecek her türlü girişime şüpheyle yaklaşmaktadır. İki ülke, bölgesel politika ve ekonominin öncelikli dış aktörleridir. Her ne kadar resmi ya da resmi bir Çin-Rus cephesi bulunmasa da iki süper güç, etki alanlarını paralel yollarda kullanmayı amaçlamaktadır. Dünyanın en büyük enerji tüketicisi olan Çin, enerji ihtiyacını karşılamak ve Kuşak ve Yol Girişimi'nde tam kazanım elde etmek için Orta Asya ülkelerine güvenmektedir. Benzer şekilde Rusya da bölgeyi arka bahçesi olarak görmektedir. Her iki devlet ile batı dünyası arasındaki rekabetin olumsuz etkileri bölgedeki Türk devletleri için tehdit oluşturmaktadır. Rakip devletlerin dış politikaları, içteki muhalif kesimlerin görüşlerini etkilemekte, dolayısıyla Türk devletlerindeki halk desteği birliğini zedelemektedir.

- Türkiye'nin Kafkasya ve Orta Asya'ya ikili ve çok taraflı girişimler ve nihayetinde TDT yoluyla girişeceği yönündeki tehdit algısı, Rusya ve Çin açısından büyük endişe yaratmaktadır. Türkiye bir süper güç olmasa da son dönemdeki iddialı dış politika hamleleri ülkeyi dikkate alınması gereken bir bölgesel güç haline getirmiştir. Bu bağlamda Rusya ve Çin, TDT'yi farklı bağlamlarda bir tehdit olarak algılamaktadır.

- Azerbaycan'ın 2020 yılında İkinci Karabağ Savaşı'nda Ermeni kuvvetlerine karşı kazandığı zafer, Türkiye'nin Azerbaycan'da ve Türk dünyasında popülaritesinin artmasına neden oldu. Rus politika yapıcılar, Türk dünyasının birliği yönündeki büyük ideal olan "Büyük Turan"ın Güney Kafkasya, Orta Asya ve Rusya'nın etnik açıdan çeşitli bölgelerinde zemin kazandığına inanıyor. Türkiye'nin artan nüfuzundan da artan bir rahatsızlık mevcuttur. Eski Türk Keneşi, TDT ve ikili anlaşmalar bağlamında Türkiye, artan Türk yanlısı duygular ve artan Türk lobisi ölçeğiyle Müslüman Türk dünyası arasında artan popülerliğe sahiptir. Rus politika yapıcılar, bölgedeki Türk yumuşak gücünün Sovyet mirasının yerini alması ve bunun Rusya'nın egemenliği altındaki Türk özerk devletleri üzerinde ayrılıkçı yayılma etkileri yaratabileceğinden endişe duymaktadır.

- Tıpkı Rusya gibi Çin de TDT'yi bir tehdit olarak görmektedir. Çinli politika yapıcılar, örgütün pan-Türkizm ve pan-İslamizm'i doğurmasından ve Türkiye'nin örgüt aracılığıyla Çin'e karşı daha saldırgan bir dış politika izlemesinden korkmaktadır. Bölgedeki Türk devletlerinin çok etnikli demografik yapıya sahip olması nedeniyle örgütün Orta Asya'nın istikrarını da olumsuz etkileyeceği ve Türk etnik kökeninin artan popülaritesinin azınlıklar açısından olumsuz sonuçlar doğurabileceği öne sürülmektedir.

- Uygur meselesi Çin ile Türkiye arasında siyasi gerilimi birçok kez artırdı. İki ülke arasında inişli çıkışlı bir ilişki biçimi bulunmaktadır. Türkiye, Çin'in Sincan Uygur Özerk Bölgesi'ndeki Uygurlara yönelik baskısını ve soykırımını eleştirmiştir. Ekim 2021'de Türkiye, diğer kırk iki ülkeyle birlikte Çin hükümetine Sincan'daki Uygur topluluğunun haklarına saygı duyması ve hukukun üstünlüğünü uygulaması yönünde çağrıda bulunmuştur. Türkiye'nin ilk kez böyle bir uluslararası çağrıya destek vermesi Çin'i oldukça öfkelendirmiştir. Bunu takiben Kasım ayında TDT, Türk dünyasında Türk duygularını harekete geçirecek şekilde Türk Keneşi'nin halefi olarak göreve başlamıştır. Kısa bir süre sonra Türk yetkililerin Çin'in Uygurlara yönelik baskısına karşı yaptığı resmi açıklamalar Çin açısından durumu daha da kötüleştirmiştir. Misilleme olarak Çinli yetkililer, Türkiye'yi Kürt nüfusuna yönelik sözde insan hakları ihlalleri yapmakla suçlayan açıklamalar yayınlamıştır. Bu, Çin'in bu gibi durumlarda Türkiye'nin tartışmalı konularını uluslararası gündeme taşıma niyetinin açık bir işareti olarak kabul edilebilir. Ayrıca, TDT'nin açılışına misilleme olarak Çin Devlet Başkanı Xi Jinping, Ocak 2022'de Kazakistan liderleriyle bir zirve düzenlemiştir. Bu zirvede Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Tacikistan başta olmak üzere Kuşak ve Yol Girişimi kapsamında ekonomik ilişkileri güçlendirmek ve kültürel iş birliğini artırmak hedeflenmiştir. Her ne kadar Çin'in Türk devletleriyle iyi ilişkileri olsa da Türk devletlerinde kamuoyu oldukça olumsuz görüşte. Bu bağlamda Çin'in bölgedeki niyeti oldukça şüphelidir.

- İran aynı zamanda TDT'den ve Türkiye'nin Kafkaslar ve Orta Asya'da artan rolünden de endişe duyuyor. İran'ın kuzeybatı eyaletleri, Azerbaycan'da yaşayan toplam sayıdan neredeyse üç kat daha fazla Azerbaycanlıya ev sahipliği yapmaktadır. Potansiyel Türk duygularının ülkedeki Türk nüfus içinde ayrılıkçı bir gündemi kışkırtma potansiyeline sahip olmasından korkulmaktadır. İran ayrıca diğer devletlerin çıkarlarını kontrol altında tutmakla da ilgilenmektedir.

- Türkiye sanıldığının aksine Orta Asya'ya yönelik emperyalist bir "Turan" politikası izlememektedir. Türkiye, Türk devletleriyle ilişkilerini etnik merkezli bir gündemi olmayan, "Avrasyacılık" politikasına eşdeğer olan "Türkçülük" politikası çerçevesinde sürdürmektedir.

Tehditler

TDT yukarıda bahsedilen fırsatlar yanı sıra yeni küresel denklemde önemli tehditlerle de karşı karşıyadır. Bu tehditleri de temel konular dikkate alınarak aşağıdaki gibi sıralamak mümkündür (Demir, 2022: 55-58; Aydilek, 2022: 722-724):

- SSCB'nin dağılmasından sonra bile Orta Asya ve Kafkasya'daki Türk devletleri, topraklarındaki Rus nüfusunun oldukça yüksek olması nedeniyle Rus etkisine maruz kalmaya devam etmişlerdir. Özellikle Kazakistan, etnik olarak Rus kökenli azınlıkların çok olması nedeniyle Rus etkisine karşı oldukça savunmasızdır. Ruslar nüfusun dörtte birini oluşturmaktadırlar ve çoğunlukla ülkenin kuzeyinde yerleşik haldedirler. Daha az Rus nüfusu olmasına rağmen, diğer Türk ülkeleri de Rus diasporalarının iç etkisine farklı derecelerde maruz kalmaya devam etmektedirler.

- O zamanki SSCB'nin halefi devletler olan Rusya Federasyonu ve Türk devletleri, siyasi, askeri ve ekonomik bağları kolaylaştıran ortak bir kurumsal mirası paylaşmaktadırlar. Rus dili Türk devletlerinde değişen derecelerde ortaktır ve Kırgızistan ve Kazakistan'da resmi statüye sahiptir. Türk ülkelerinde Rusya'nın süper güç olduğuna dair olumlu kamuoyu hâlâ hakim durumdadır.

- Rusya, Orta Asya ülkelerinden gelen yaklaşık on milyon işçi göçmenine ev sahipliği yapmaktadır. Türk devletleri ekonomik olarak özellikle Rusya'dan gelen dövizlere bağımlıdır. Rusya'nın Türk devletlerinin ithalat ve ihracatında birincil ortağı olması, bu devletleri dış şoklara karşı savunmasız kılmaktadır. 2014 yılından bu yana Türk devletlerinin Rusya ile ticari ilişkileri, Rusya'nın özellikle Ukrayna'ya yönelik düşmanca eylemleri nedeniyle hayal kırıklığı kaynağı oldu. Batı dünyasının yaptırımları, Rusya'nın öncelikli ticaret ortağı olan Türk devletleri üzerinde de dolaylı etkiler yaratıyor. Tıpkı Orta Asya'daki Türk devletleri gibi, Türkiye ve Azerbaycan'ın da Rusya ile geniş çaplı ekonomik ve ticari ilişkileri bulunmaktadır.

- Rusya ve Çin, Türkiye ile ekonomik ve ticari ilişkileri nispeten daha az olan Orta Asya Türk Devletleri'nin genel olarak birincil ekonomik ortaklarıdır. Türk devletleri, Türkiye'nin toplam ihracat ve ithalatının sırasıyla yalnızca %3, 02 ve %1, 29'unu gerçekleştirmektedir. Rakamlar Türkiye ile bu ülkeler arasındaki gerçek ticaret potansiyelinin çok altında kalmaktadır.

- Kısmen ortak miras nedeniyle Rusya, SSCB'nin dağılmasından bu yana Orta Asya ve Kafkasya'daki Türk devletlerinin güvenliğinde birincil ortak olarak kalmıştır. Rusya'nın 2015'ten bu yana bölgeye ihraç edilen toplam silahın yarıdan fazlasını sağladığı bilinmektedir. Türk devletlerindeki askeri liderlerin oldukça yüksek bir kısmı, halen subayların eğitiminde prestijli bir eğitim merkezi olarak kabul edilen Rus askeri akademilerinde eğitim görmüştür. Kırgızistan ve Kazakistan, Kollektif Güvenlik Anlaşması Örgütü (KGAÖ) üyeleri olarak büyük ölçekli

Rus askeri tesislerine ev sahipliği yapmaktadır ve Rus askeri teçhizatını indirimli maliyetlerle satın alma hakkına sahiptirler. Özbekistan'ın güvenlik işbirliği açısından da Rusya ile sıkı bağları var ve Rusya'dan askeri teçhizatı indirimli maliyetlerle temin etme hakkına sahiptir. Son olarak Azerbaycan'ın Şubat 2022'de imzalanan karşılıklı anlaşmayla Rusya ile savunma ve güvenlik iş birliğini artırması beklenmektedir.

- TDT bir savunma ve güvenlik ittifakı olmasa da, üye devletlerin savunma ittifaklarıyla zıt yönlerde uyum sağlaması, bütünsel bir yaklaşımla kurumsal bir zayıflık oluşturmaktadır. Türkiye ve Macaristan, Rusya'yı kurallara dayalı uluslararası düzene yönelik birincil tehdit olarak gören NATO üyesidir. Kazakistan ve Kırgızistan ise Rusya liderliğindeki KGAÖ üyesidir. 2012 yılında KGAÖ'nden ayrılan Özbekistan, halen Rusya ile güvenlik işbirliğine sahiptir. Türk devletleri, büyük ölçüde ABD'nin NATO'daki etkisi nedeniyle 1994 yılında NATO Barış için Ortaklık Programına da dahil olmuştur.

- Orta Asya devletleri arasındaki sınır anlaşmazlıkları TDT için temel bir zayıflık teşkil edmektedir. SSCB'nin dağılmasının ardından Orta Asya bölgesi belirsiz sınırlarla doludur. Bağımsızlıktan sonraki ilk on yılda ciddi bir sorun ortaya çıkmasa da, 1990'ların sonlarına doğru yaşanan huzursuzluk olayları, ülkeleri net bir tanımlama ve sınırlama için müzakerelere başlamaya zorlamıştır. Müzakereler, takip eden yirmi yıl boyunca, birçok sınır hattının da dahil olduğu inişli çıkışlı bir süreç izlemiştir. Özbekistan ile Kırgızistan arasındaki sınır ile Tacikistan ile Kırgızistan arasındaki sınır boyunca, çoğunlukla bu sınırlara yakın bölgeleri kapsayan çatışmalar zaman zaman yaşanmaktadır. Sınır çatışmaları, üçlü arasındaki ikili sınırların birbiriyle kesiştiği bir kavşakta, Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan topraklarını kapsayan Fergana Vadisi çevresinde yoğunlaşmaktadır. Vadinin içinde ve civarında, üçlünün anavatanlarından ayrılmış, birbirlerinin topraklarında kendi yerleşim bölgeleri bulunmaktadır. Kırgızistan'da Özbekistan'a ait dört, Tacikistan'a ait iki bölge bulunurken, bir Kırgız köyü ve Tacikistan'a ait ayrı bir bölge Özbek topraklarında kalmaktadır. TDT üyesi ülkeler arasındaki ve Tacikistan ile olan tüm bu sınır anlaşmazlıkları, Bunlar istikrarsızlık kaynakları olduğundan ve düşmanlar tarafından kolaylıkla istismar edilebildiğinden önemli bir zayıflıktır.

- Çin'in Orta Asya Türk devletlerinde artan yumuşak gücüne karşı iç kırılganlığı da zayıflık biçimindeki bir başka tartışma noktasıdır. Çin'in bölgede pek çok ekonomik girişimi var ve bu durum bu eyaletlerdeki çeşitli grupları üzüyor. Özbekistan, Kırgızistan ve Kazakistan, Avrasya'da güvenlik ve ekonomik işbirliğine odaklanan, Çin liderliğindeki hükümetlerarası bir örgüt olan ŞİÖ'nün üyeleridir. Türkmenistan da ŞİÖ

zirvelerine konuk olarak katılmıştır. Çin aynı zamanda C+C5 girişimi aracılığıyla Orta Asya ülkeleriyle çok taraflı angajmanlar için bir forum oluşturdu. Çin, bölgeye yapılan tüm silah transferlerinin onda birinden fazlasını gerçekleştirmektedir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Son çeyrek yüzyıllık süreçte dünya yeni uluslararası dengelerle karşı karşıya kalmıştır. İki kutuplu dünya yerine çok kutuplu bir yeni küresel yapı giderek belirginleşmektedir. SSCB'nin yıkılması ile bağımsızlıklarını kazanan bölgenin kadim egemenlik sahibi Türk devletleri için bu süreçte hem yeni fırsatlar hem de yeni tehditler ortaya çıkmıştır.

Yüzlerce yıllık Türk Birliği ülküsü için yeni dönemde oldukça uygun koşullar oluşmuştur. Türk Devletleri Teşkilatı olarak son halini alan bu Türk Birliği ülküsünün somut adımı henüz emekleme aşamasındaki bir uluslararası örgüt olsa da beraberinde çok büyük fırsatlar da barındırmaktadır. Sosyal, ekonomik, siyasal ve askeri yönlerden oluşan bu fırsatlar zaman içinde daha da büyük potansiyelin varlığına da işaret etmektedir.

Şüphesiz oluşan yeni dengeler ve koşullar fırsatlara yanı sıra önemli tehdit ve tehlikeleri de barındırmaktadır. Bu tehditler bölgenin geçmişten günümüze var olan geleneksel boyutları olduğu kadar yeni yeni ortaya çıkan ya da çıkabilecek niteliktedir. Rusya, Çin, İran gibi bölge ülkelerinin yeni süreçte yaşadıkları olumsuzluk algısı TDT kuruluşuyla birlikte daha da şiddetli hale gelmiştir. Ek olarak ABD başta olmak üzere bölgeden kendi çıkarları için faydalanmak isteyen birçok emperyal güç de bu bölgeye odaklanmıştır.

Bütün bu gelişmeler Türk Dünyası için uzunca bir geçmişe dayanan Türk Birliği'nin kurulmasının hem ne kadar gerekli olduğunu hem de ne derecede büyük çekişmelerle karşı karşıya kalabileceğini göstermektedir.

KAYNAKÇA

Akçapa, M. (2023). Türk Devletleri Teşkilatı'nın Tarihsel Gelişimi: Teşkilatın Dünü, Bugünü ve Yarını. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi, 11*(34), 473-491.

Aydilek, E. (2022). Türk Devletleri Teşkilatının Siyasi ve Ekonomik Potansiyeli*, Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi, 5*(3), 716-728.

Demir, C. (2022). The Organization of Turkic States: Implications for the Regional Balance of Power, *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, TDT Özel Sayısı, 39-71.

https://typelish. com/b/turk-devletleri-teskilati-105576 E. T: 15. 11. 2023

https://www. altayli. net/buyuk-ipek-yolu-ve-turk-dunyasi. html E. T: 14. 11. 2023

https://www. turkicstates. org/tr/logo-ve-bayrak E. T: 15. 11. 2023

Şahin, T. E. (2020). İpek Yolu: Tarihsel Geçmişi, Kültürü ve Türk Dünyası için Önemi, *Tarih Araştırmaları Dergisi, 39*(67), 71-97.

Xinru, L. (2010). *The Silk Road in World History*, Oxford: Oxford University Press.

Yılmaz, E. (2017). İpek Yolu Hakkında Kısa Bir Değerlendirme, *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi, 9*(2), 672-683

THE PHENOMENON OF TOLERANCE OF THE PEOPLES OF CENTRAL ASIA

Doctor of science Professor R. H. Murtazaeva.

Helen. helen81. xalikulova@mail. ru

Abstract

In the article, it is stated that in the 21st century of globalization, increasing the role and significance of the principle of tolerance in the fate of the current world, and rising to the level of an incredibly unique cultural event and phenomenon in the life of society.

It is emphasized that the Central Asian region is increasingly gaining its place in the world community and participates in socio-political and economic processes on an equal basis.

The fundamental goal of the article is to demonstrate the derivation of national and religious tolerance in this region, and the author explained that tolerance was formed in the beginning of mankind, when the civilizations of the Ancient East appeared, based on the information of the first written sources.

In the article, it is proved that the representatives of indigenous peoples of the Central Asian region have been living side by side with the peoples of other nationalities and religions since ancient times, and tolerance among the peoples has become not only a need created by necessity, but a way of life.

In the article, in order to ensure the environment of peace and religious tolerance in the country, the principles of Islam teaching to compromise with representatives of other religions, to cooperate with them in worldly affairs and to live in harmony are of special importance. It has been revealed that the fact that accepting or not accepting the religion depends on the heart and is considered as an act of a person's full discretion, is one of the main factors for the stability of the atmosphere of religious tolerance in the region.

The concept of "tolerance" is widely used in various fields of scientific activity and social life, including politics, philosophy, theology, social ethics, and comparative theology. "Tolerance" comes from the Latin word

"tolerare", which means "to put up with", "to put up with". means accepting with tolerance and patience. In the article, our three-thousand-year history testifies to the fact that nobility and humanitarianism, striving for inter-ethnic harmony, are among the virtues of our people.

Key words: tolerance, youth, state policy, education, values, traditions.

MARKAZIY OSIYO XALQLARINING BAG‘RIKENGLIK FENOMENI

Annotasiya

Maqolada XXIgloballashuv asrida bag‘rikenglik tamoyilining o‘rni va roli, hozirgi dunyo taqdiridagi ahamiyati o‘sib, jamiyat hayotida g‘oyat noyob madaniy hodisa, fenomen darajasiga ko‘tarilganligi haqida fikr yuritilgan. Markaziy Osiyo mintaqasi jahon hamjamiyatida tobora o‘zining o‘rniga ega bo‘lib, ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy jarayonlarda teng huquqli asosda ishtirok etishi ta'kidlangan. Maqoladaqo‘yilgan asosiy maqsad bu mintaqa hududida milliy, diniy bag‘rikenglik shakllanganligini ko‘rsatishdan iborat bo‘lib, muallif insoniyat ibtidosida bag‘rikenglikQadimgi Sharqning sivilizasiyalari paydo bo‘lgan davrlardayoq shakllanganligi ilk yozma manbalar ma'lumotlarga tayangan holda yoritilgan. Maqolada Markaziy Osiyo mintaqasining mahalliy millat vakillari qadimgi davrdan boshlab hozirgi kungacha o‘zga millat va din vakillari bilan yonma-yon yashab kelgan xalqlarda bag‘rikenglik faqat zarurat keltirib chiqargan ehtiyoj emas, balki hayot tarziga aylanganligi isbotlangan.

Maqolada o‘lkada tinchlik va diniy bag‘rikenglik muhitini ta’minlashda islom ta’limotidagi o‘zga din vakillari bilan o‘zaro murosa yo‘lini tutish, ular bilan dunyoviy ishlarda hamkorlik qilish va hamjihatlikda yashashga chorlovchi tamoyillar ham o‘ziga xos ahamiyat kasb etganligi, ayniqsa, islom ta’limotidagi dinni qabul qilish yoki qabul qilmaslik qalbga bog‘liq, insonning to‘liq ihtiyoridagi amal deb qaralishi mintaqada diniy bag‘rikenglik muhiti barqaror bo‘lishi uchun asosiy omillardan bo‘lganligi ochib berilgan.

“Bag‘rikenglik” tushunchasi ilmiy faoliyat va ijtimoiy hayotning turli sohalari, jumladan, siyosat, falsafa, ilohiyot, ijtimoiy ahloq, qiyosiy dinshunoslik kabi sohalarda keng istifoda etiladi. “Tolerantlik” lotincha “tolerare”, ya’ni “chidamoq”, “sabr qilmoq” ma’nosini anglatgan bu so‘z, asosan biror narsani, o‘zgacha fikr yoki qarashni, o‘z shaxsiy tushunchalaridan qat’iy nazar, imkon qadar bag‘rikenglik va chidam bilan

qabul qilishni anglatadi. “Tolerantlik” lotincha “tolerare”, ya’ni “chidamoq”, “sabr qilmoq” ma’nosini anglatgan bu so‘z, asosan biror narsani, o‘zgacha fikr yoki qarashni, o‘z shaxsiy tushunchalaridan qat’iy nazar, imkon qadar bag‘rikenglik va chidam bilan qabul qilishni anglatadi. Xususan, ushbu tushuncha deyarli barcha tillarda bir xil yoki bir-birini to‘ldiruvchi ma’no kasb etib, “chidamlilik” “bardoshlilik”, “toqatlilik”, “o‘zgacha qarashlar va harakatlarga hurmat bilan munosabatda bo‘lish”, “muruvvatlilik”, “ximmatlilik”, “kechirimlilik”, “mehribonlik”, “hamdardlik” kabi ma’nolarga ega. Maqolada uch ming yillik tariximiz shundan guvohlik bermoqdaki, oliyjanoblik va insonparvarlik millatlararo totuvlikka intilish xalqimizning fazilatlaridan hisoblanishi ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: bag‘rikenglik, yoshlar, davlat siyosati, ta'lim-tarbiya, qadriyatlar, urf-odatlar.

Introduction

In all historical times, humanity has sought to find ways to establish harmony, peaceful and harmonious relations between people, states, and civilizations. Although efforts in this area have not always been successful, in any case the desire for cross-cultural interaction, tolerance has remained a constant goal.

The study of the ways in which interethnic relations among young people are changing in order to implement democratic reforms, to pursue an influential national policy is of methodological importance. From the world experience, it is known that the stability of the state largely depends on its ability to solve various problems in interethnic relations. In a context where conflicts in the world, including interethnic conflicts, are intensifying at the era of globalization, this issue is rising to a particularly essential place and is gaining importance as a decisive factor for any multinational state.

Methodology

Dialectical, classification, analysis and synthesis, historical-comparative methods were used in writing the article.

Review of literature

The information about the formation of religious tolerance in the peoples of the Central Asian region in ancient times is a great attention and importance in the works of the distinguished archaeologist scholar, scientist, academician A. Askarov [Askarov A, 2021:32]. The studies conducted by Academician A. S. Sagdullaev proved that inter-ethnic and

inter-religious tolerance appeared for the first time on the territory of Central Asia[Sagdullaev A. S, 2018:123]. Undergraduate students of the faculties of History in higher educational institutions of the Republic study the subject "Interethnic relations and tolerance in Uzbekistan" on the basis of the monograph and textbooks, educational manuals created by R. Kh. Murtazaeva[Murtazaeva R. Kh, 2020: 47] . Scientific publications written by A. Odilov are devoted to the question of the role of tolerance in the Middle Ages[Odilov A, 2019: 78] . Given enormous attention to the issue of tolerance in the dissertations of K. Soipova [Saipova K, 2021:34]. Scientists conducting research on interethnic relations, tolerance, the history of diasporas are preparing a number of disciples and conducting comprehensive and in-depth research on the topic [Rasulov A, 2019: 59]. Young scientists who devote their research to the history of nations living in the territory of Uzbekistan are conducting active research: B. Haynazarov, R. Homitov, R. Rasulova, J. Abdurakhmonova, M. Boysarievand others. A number of international and republican scientific-practical conferences dedicated to the topic were held by the scientific center "Inter-ethnic relations and tolerance" operating under NUUz [Murtazaeva R. Kh, 2018: 98].

Results

In recent times, it is observed that the expression of tolerance, which is a widespread tradition, is becoming more and more interesting to the public. In particular, various opinions are expressed on the perception of the essence of this concept in human, society, the significance of this concept in the fate of the current world. In the last decade, the concept of "tolerance" has risen to the level of a unique cultural phenomenon in the life of society. In the early times it was used in the sense of compromise, but gradually its meaning expanded. Currently, the concept of tolerance is used in various fields of knowledge - ethics, history, psychology, pedagogy, sociology, philosophy and others.

Tolerance is understood not in relation to it, but as a part of the spiritual life of the society as a certain socio-spiritual phenomenon, a condition inherent to various types, forms and interpretations. Tolerance is a characteristic that arises when it comes to differences, conflicts, and differences in events.

In general, tolerance has become interpretable not as impatience or indifference, but as a respectful and reverent approach to the diversity manifested in different cultures, religions, anthropological categories. The only limitation or restriction on this is that diversity should not

deviate from universally recognized humanitarian norms, which implies acceptance of these norms by humanity.

Nowadays, this problem is of particular importance for all mankind. The need to fight terrorism and extremism all over the world requires international cooperation. This is the only way to live in peace and harmony, to create an atmosphere of tolerance for other cultures and religious denominations, and to achieve harmony among different peoples and nations.

Tolerance is interpreted as a new category of social relations. The unique essence of the phenomenon of tolerance is its interdisciplinary nature, which is why it is studied by most humanities. Although some results have been achieved in the field of studying the reality of tolerance, the essence of practical orientation of this concept as a scientific category has not yet been clearly defined.

In our view, the theoretical and practical application of the term "tolerance" should be based on the definition given in the 1995 "Declaration of Principles of Tolerance". This definition states: the value and social norm of civil society is the diversity of all individuals of civil society, ensuring stable harmony between different denominations, political, ethnic and other social groups, respecting the diversity of different cultures, civilizations and peoples in the world, coexistence and cooperation with those who differ in appearance, language, beliefs, customs and religion.

According to the classification in science, there are 12 types of tolerance: gender, age, education, interethnic, racial, religious, geographical, interclassical, physiological, political, sexualized-directional, marginal types. In the context of current globalization, tolerance should be considered a necessary condition for cultural development. In the history of mankind, intolerance has always existed and caused wars. Religious persecution and ideological conflicts led to fanaticism, strokes, violation of life rights. In such conditions, it was always necessary to educate the people in the spirit of tolerance.

It should be mentioned that the modern culture of tolerance is being formed in the conditions of acute mutual conflict. This requires raising the culture of human social relations to a much higher level, and for this, a better understanding of the content and essence of the changes taking place. The special vital importance of the culture of tolerance, which has become a necessary element of the universal political culture, could serve as an obstacle preventing humanity from sinking into the swamp of destruction and tyranny.

Can a culture of tolerance play this role? It is difficult to hope that he will be able to play this role immediately, but a positive shift has begun to be felt. Favorable legal and political conditions are necessary for this. In the history of mankind, there are many examples of attempts to create an atmosphere of peace.

The world community pays great attention to the establishment of tolerant relations between countries and is looking for new ways to end violence and ensure peace, and in many cases, it is achieved.

Thus, the ultimate goal is for tolerance to become a visible reality in all aspects of society, both globally and regionally, as well as nationally. Making tolerance one of the universal values of modern society, strengthening global principles, and preserving national identity should become the main goals of our life concept. It is gratifying that the principles of tolerance, which are becoming our universal and national value, are visible in the measures to further develop and strengthen the fundamental changes being implemented in Uzbekistan in our current dynamic period.

If we take a deeper look at the issue, in the era we live in, tolerance, in a broad sense, in general, will continue and develop the universal humanistic values and good traditions in the national life of cultural peoples based on the best practices in the world. creates a foundation for mutual respect, solidarity, and harmony.

In general, under the conditions of globalization, the universal values acquired at the core of civilization and developing on the ground of national cultures have become a highly effective communication-worldview technology, turning non-oppression into the daily lifestyle of modern people, the life activities of society, and states. It should be emphasized that the topic of modern tolerance among people in Uzbekistan acquired a real status in the conditions of independence, after the construction of a truly civil society. In this regard, it is necessary to consider tolerance as a component of human consciousness and character, which can create a solid foundation of harmony and sustainable development in society. Now it can be said that tolerance as a moral and social virtue has become a valuable asset of an individual, nation, and society. It is from this that you can learn that the essence of tolerance will be revealed when the true essence of this term is revealed.

In our opinion, the theoretical and practical application of the term tolerance should be based on the definition given in the 1995 "Declaration of Principles of Tolerance". This definition states: that the value and social norm of civil society is the diversity of all individuals of civil society,

ensuring stable harmony between different denominations, political, ethnic, and other social groups, respecting the diversity of different cultures, civilizations, and peoples in the world, external It is manifested in cooperation with those who differ in appearance, language, beliefs, customs and religion. According to scientific classification, there are 12 types of tolerance: gender, age, education, ethnic, racial, religious, geographical, class, physiological, political, sexual orientation, and marginal types. In the conditions of current globalization, tolerance should be considered as a necessary condition for cultural development. Intolerance has always existed in the history of mankind and has caused wars. Religious persecution and ideological conflicts have led to fanaticism, insults, and violations of life rights. In such conditions, it was always necessary to educate the people in the spirit of tolerance.

It is known that, historically, Central Asia is one of the points of mutual conflict, influence and enrichment of different countries.

The fact that the Great Silk Road, connecting the East with the West, passed through Central Asia, provided favorable conditions for this. The ideas, thoughts and opinions of Eastern and Western thinkers about tolerance are an important factor in the progress achieved by humanity. Today, this concept gradually acquires a special meaning and essence in comparison with those of past eras.

Mature scientists and healthy-minded societies of our time are looking at the principle of tolerance as the basis for the Prevention of crisis situations that humanity is experiencing. Such aspirations on a global scale unite supporters of tolerance. For example, the high level of culture and tolerance is an important definition of a person's socio-spiritual image, and represents his civilized state, the level of assimilation of national and universal values.

In the complex of reflections on tolerance created by Eastern and Western thinkers, it is necessary to recognize the importance of the ideas on national and religious tolerance created by scholars of our country. The important thing is that religious tolerance is not only a need created by necessity, but a way of life in our nation, where these ideas have been living side by side with representatives of other nations and religions. This can be seen in the example of the analysis of the historical and modern situation of the attitude towards representatives of other nationalities and religions in our country.

For example, in the genesis of mankind, the formation of the principle of tolerance in our country has taken a special path. Tolerance has deep historical roots and has become important in the life of society. The

formation of tolerance began as a result of a person's desire to know himself, the world, and the expansion of his worldview, as a result of the emergence of beliefs, customs, visual arts, and spiritual culture in the period of primitive society.

According to early written sources, as early as the civilizations of the Ancient East, the peoples, including the Sumerians, valued truth and goodness, law and order, justice and will, courage and honesty, and kindness, lie and evil, chaos, injustice, ruthlessness, those who rejected distortion and various other vices[Kramer S. N, 1965: 127].

It should be noted that Central Asia is one of the foci of world civilization. Mil. in the 1st century BC. At the end of the 3rd millennium – the beginning of the 2nd millennium, the first culture of statehood and urban planning is formed in the regions of the southern regions of the region – Marghiana and Bactria. This civilization, dating back to the Bronze Age, has been hailed as the known as the "Oxus (Amu Darya) Civilization"[Lamberg-Korlovsky K, 1990: 86].

Discussion

The feature of the history of Central Asia is that even in the distant past, the composition of the local population expanded not only at the expense of internal growth, but also at the expense of external migrations. According to the evidence of archeological data, migration processes are especially intensified when it comes to the Eneolithic and Bronze Age. Thus, the earliest history of the region is characterized by tribal migrations, processes of assimilation between tribes of different economic and cultural bases, and long-lasting mutual cultural cooperation. In such conditions, tolerance criteria have developed on new grounds.

Referring to the historical roots of tolerance, in the historical processes of the above-mentioned periods, it is possible to observe the path of peaceful influence that helped to spread various beliefs, customs, and material culture in a wide territorial area. It is based not only on external cultural contacts, but also on the direct population migration - migration processes, different worldviews, synthesis of spirituality, as well as ethnic mixing took place[Mavlonov O. , Makhkamova D, 2004: 29].

The study of the ancient roots of tolerance in Central Asia is limited by the scarcity of written sources. If in the "Avesta" this issue is related to religious philosophy and exhortations, Herodotus for the first time gives a written account of the historical reality of the theme of tolerance in the history of Central Asia. It is featured in the story of the political

relationship of Cyrus II, King of ancient Persia, and Toomaris, Queen of the massagetes.

Religious tolerance has developed in Central Asia since ancient times. This process was also manifested in ancient times, and in the early Middle Ages (1st-8th centuries) it occupied an important place in the relations of peoples. The emergence of the Great Silk Road was of great importance in the development of international relations. Its networks served not only trade and economic relations, but also cultural communication.

Different religions, philosophies, spiritual values, examples of writing and visual arts spread through the Great Silk Road. This topic has been sufficiently analyzed in the literature. Central Asia, located at the crossroads of the Silk Road, played an important role in the spread of various religions (Buddhism, Zoroastrianism, Monism, Christianity) to Eastern Turkestan and the Far East. These religions are important in the development of spirituality. Penetration of the writing system (Sogdian, Parthian script) and new musical instruments to the neighboring countries took place under the influence of Central Asia. Musicians from Bukhara, Samarkand, and Choch (currently, Tashkent) became famous in China in the VII-VIII centuries[Mavlonov O., Makhkamova D, 2004:32].

Conclusion

It should be noted that, according to the available information, the pursuit of universal values became important as a result of the coexistence, interdependence and harmony of religious and secular knowledge in the East, in Greece and Rome. In the International Cultural Relations of ancient times and the early middle ages, ethnic characteristics, Customs and religious views were not an obstacle to cultural dialogue and mutual spiritual influences. During these times, the teachings of existing religions made a great contribution to the development of values of spirituality and tolerance. Wars and invasions caused by destructive ideas at certain historical stages affected the stable development of various regions and the world as a whole. However, negative political processes could not prevent the development of spiritual culture and principles of tolerance on new bases.

References

1. Askarov A. Religious tolerance - "History and archeology of Central Asia: traditions, innovations and prospects. " Materials of the international scientific conference. -Tashkent, 2021. B. 37-40.

2. Sagdullaev A. S. Historical roots of tolerance (an example from ancient times) - Tashkent, 2018; Sagdullaev A. S. Historical tolerance of corn in Central

Asia. Materials of the international scientific conference "Tolerance as a tool for developing measures of mutual trust" - Tashkent, 2018.

3. Murtazaeva R. Kh. Interethnic relations and tolerance in Uzbekistan. - Tashkent, 2007, B. 183; ibid: Tolerance as an integrating factor in multinational Uzbekistan. - Tashkent, 2010. ibid: Interethnic relations and tolerance in Uzbekistan, a textbook for undergraduates specializing in the history of Uzbekistan. - Tashkent. Classical word, 2019. -B. 475; Interethnic relations and tolerance in Uzbekistan. Textbook. -Tashkent, 2020. -B. 341 and others.

4. Odilov A. The role of the principle of tolerance in the social and spiritual life of Uzbekistan (on the example of the Middle Ages). -Tashkent, 2019.

5. Saipova K. Tolerance of the Uzbek people towards evacuated and deported peoples during the war against fascism. - Tashkent, 2018. - P. 90; Ibid: History of national minorities of Uzbekistan (1917-1990) - Tashkent, 2021.

6. Rasulov A. Relations between the Turkestans and the Volgaboys, the Uralaldin peoples (1917-1924). - Tashkent, 2005; ibid: Tatars in the socio-political and cultural life of Turkestan. -Tashkent, 2019; The same: Tatars in Turkestan in the era of Islam (end of the twentieth century). - Kazan, 2021; Yunusova H. National policy of the Soviet state in Uzbekistan and its consequences. - Tashkent, 2005; The same: "Interethnic relations and spiritual processes (on the example of the 80s of the twentieth century)" in Uzbekistan - Tashkent, 2009; Inoyatova D. German diaspora in Uzbekistan: an old story. - Tashkent, 2019 and others.

7. "Ethnodemographic processes in Uzbekistan. " International conference. - Tashkent, 2005, 2007: Interethnic relations and tolerance in Uzbekistan: historical experience and modernity. - Tashkent, 2010: Tolerance as a means of developing mutual trust. International scientific conference. -Tashkent, 2018 and others.

8. Kramer S. N. The story begins in Sumer / Transl. English F. L. Mendelsohn. - M. : Nauka, 1965. - P. 127.

9. Lamberg-Korlovsky K. Models of interaction in the 3rd millennium BC: from Mesopotamia to the Indus Valley // Bulletin of Ancient History. - M. , 1990. - No. 1.

10. Mavlonov O. , Makhkamova D. Cultural connections and trade routes. - Tashkent: Academy, 2004. - B. 29.

11. Mavlonov O. , Makhkamova D. Cultural connections and trade routes. - Tashkent: Academy, 2004. - B. 32.

MILLATLARARO TOTUVLIK VA KONFESSIYALARARO HAMJIHATLIK –YOSHLARGA OID DAVLAT SIYOSATINING MUHIM OMILI

falsafa fanlari doktori, professor Ismoil SAIFNAZAROV,

ORCID: 0000-0002-4946-4303

Annotatsiya

Maqolada O‘zbekistonda yoshlarga oid davlat siyosatida eng muhim omillardan biri sifatida “millatlararo totuvlik va diniy konfessiyalararo hamjihatlik ekanligini ochib bergan. Xususan, ko‘pmillatli xalqimiz – bizning eng katta boyligimiz, barcha yutuq va marralarimizning mustahkam asosi, hozirgi yoshlarimizni nafaqat elparvar, vatanparvar sifatida, balki milliy va diniy bag‘rikeng inson sifatida tarbiyalash asoslari yoritib berilgan. Qolaversa, yoshlarimizni ma’naviy barkamol qilib tarbiyalash, ularni turli zararli va yot g‘oyalar ta’siridan asrashga, ularni vatanparvar, bilimli, bag‘rikenglik an’analariga sadoqat ruhida turbiyalash bugungi kunning eng dolzarb vazifasi ekanligi keltirib o’tilgan. Jumladan, globallashuv sharoitida, axborot xurujlari tezlashgan, yoshlarning ongi va qalbi uchun kurash kechayotgan, eng asosiysi, ularning dunyoqarashi o‘zgarib borishi, bugungi davrda yoshlar siyosati sohasi yangicha uslub va mexanizmlar asosida asoslab berilgan. Shu bilan birga, konfessiyalararo hamjihatlik yo‘nalishida yoshlarga oid davlat siyosati muhim qirralari tahlil qilingan. Jumladan, Yaqin Sharq va Afrika davlatlarida kuzatilayotgan juda ko‘p mojarolar, ziddiyatlar ortida yoshlarga oid davlat siyosatining yo‘qligi sabablari tahlil qilingan. Ayniqsa, ko‘pmillatli xalqimiz – bizning eng katta boyligimiz, yurtimizdagi millatlar va konfessiyalararo hamjihatlik – barcha yutuq va marralarimizning mustahkam asosi ekanligi talqin qilingan. Insoniyat uchun eng katta boylik tinchlik ekanligi, tinchlikning manbai esa hamjihatlik ekanligi yoritib berilgan. O‘zaro totuvlik va do‘stlik, bag‘rikenglik va insonparvarlik tamoyillari barqaror go‘shadagina inson erkin-emin yashaydi, har qanday orzusi ekanligi ochib berilgan. Shu jihatdan qaraganda, bizning eng katta boyligimiz, eng asosiy yutug‘imiz, Yurtboshimiz uqtirganidek, avvalo, Vatanimiz osmonining musaffoligi, jamiyatimizda hukm surayotgan millatlar va fuqarolararo ahillik va

hamjihatlik, do‘stlik va birdamlik ekanligi asoslab berilgan. Xususan, bu ne’matlarning qadriga yetish hamda turli millat va elatlar vakillari bir oila farzandlaridek ahil-inoq yashayotgan Vatanimizni ko‘z qorachig‘idek asrab-avaylash, kimligimizdan qat’i nazar, barchamizning muqaddas burchimiz ekanligi tahlil qilingan.

Shu o‘rinda istiqlol arafasidagi Farg‘ona va O‘sh voqealari, mitingbozlik, parokandalik, iqtisodiy tushkunlik, boshqa millat vakillarida qo‘rquv va hadiksirash holatlalari ochib berilgan. Bunday sharoitda tinchlik va barqarorlikni ta’minlash uchun siyosiy va iqtisodiy vaziyatni izga solish, millatlararo munosabatlarning barqaror tizimini yaratish, odamlarda ertangi kunga ishonch tuyg‘usini uyg‘otish zarurligi tahlil qilingan. Shuningdek, istiqlol yillari Vatanimizda yashayotgan turli xalqlar o‘rtasida o‘zaro hurmat, tenghuquqlilik va hamjihatlikni mustahkamlashga, uning qonuniy asoslarini yaratishga jiddiy e’tibor qaratilishi asoslab berilgan. Bu tamoyillar O‘zbekiston Konstitutsiyasi va barcha qonunlarimizda muhrlab qo‘yilganligi yoritilgan. Jumladan, Konstitutsiyamizning O‘zbekiston davlati o‘z hududida istiqomat qiluvchi barcha millat va elatlarning tillari, urf-odatlari va an’analari hurmat qilinishini ta’minlashi, ularning rivojlanishi uchun sharoit yaratishi alohida ko‘rsatilgan. Mamlakatimizning barcha fuqarolari bir xil huquq va erkinliklarga egaligi, jinsi, irqi, millati, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi, e’tiqodi, shaxsi va ijtimoiy mavqeidan qat’i nazar, qonun oldida tengligi belgilab qo‘yilganligi tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: millatlar, bag‘rikenglik, yoshlar, tinchlik, hamjihatlik, bag‘rikenglik, totuvlik, konfessiyalar, mahalla.

KIRISH

Azal-azaldan o‘zining do‘stlik, birodarlik va bag‘rikenglik an'analari bilan shuhrat qozongan qadimiy va betakror O‘zbekiston zaminida hozirgi vaqtda 130 dan ortiq millat va elat vakillari o‘zaro tinch va ahil yashab, yurtimiz ravnaqiga munosib hissa qo‘shmoqda, 16 ta konfessiyaga mansub diniy tashkilotlar, 38 ta do‘stlik jamiyati va 153 ta milliy madaniy markaz erkin faoliyat ko‘rsatmoqda. Mamlakatimizdagi davlat ta'lim muassasalarida o‘quv-tarbiya jarayonlari 7 tilda olib borilmoqda, qardosh tilli maktablarda tahsil olayotgan farzandlarimiz davlat hisobidan darslik va badiiy adabiyotlar bilan ta'minlanmoqda.

Barcha hududlardagi “Do‘stlik uylari” turli millatga mansub fuqarolar o‘rtasida do‘stlik va hamjihatlikni mustahkamlashda muhim o‘rin tutmoqda. Bizning mamlakatimiz azal-azaldan qadimiy dinlar rivoj topgan makon sifatida dunyo sivilizatsiyasi tarixida alohida mavqega ega. Bu muborak zaminda bizning ajdodlarimiz boshqa din vakillariga doimo

hurmat bilan qaraganlar, mana shu yurt ozodligi yo‘lida ular bilan birga kurash olib borgani, yelkadosh bo‘lib mehnat qilganini hech kim inkor qila olmaydi. Ma'lumki, Markaziy Osiyo, xususan, O‘zbekiston qadim asrlardan turli madaniyat, til, urf-odat, turmush tarziga ega bo‘lgan, xilma xil dinlarga e’tiqod qiluvchi va bir-biriga o‘xshash bo‘lmagan turli xalqlar, millatlar, yashagan va yashab kelayotgan o‘lkadir. Qadim zamonlardan bizning yurtimizda zardushtliylik, buddaviylik, yahudiylik, nasroniylik kabi dinlar mavjud bo‘lgan. VIII asrda Movarounnahrga kirib kelgan islom dini mahalliy xalqlarning axloq g‘oyalari, huquqiy me'yorlari va urf-odatlari bilan uyg‘unlashib, hozirgi O‘zbekiston mintaqasida o‘z bag‘rikenglik xususiyati bilan ajralib turuvchi hanafiy mazhabi ta'limoti hamda ijtimoiy-axloqiy va huquqiy me'yorlar uzul-kesil qaror topdi.

Mustaqillik yillari O‘zbekistonda ushbu tarixiy an’anaga yangicha ruh bag‘ishlagan holda turli dinlarga mansub qadriyatlarni avaylab-asrashga, barcha fuqarolarga o‘z e'tiqodini amalga oshirish uchun zarur sharoitlarni yaratib berishga, dinlar va millatlararo hamjihatlikni yanada mustahkamlashga alohida e'tibor qaratilib, ushbu yo‘nalishda boshqa davlatlarga namuna bo‘ladigan boy tajriba orttirildi. Bag‘rikenglik va insonparvarlik madaniyatini rivojlantirish, millatlararo va konfessiyalararo hamjihatlikni, jamiyatda fuqarolar totuvligini mustahkamlash, barcha fuqarolarga millati va diniy e'tiqodidan qat’i nazar, teng huquq va imkoniyatlar yaratish, yosh avlodni vatanparvarlik, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat, Vatanga muhabbat va sadoqat ruhida tarbiyalash O‘zbekistonda davlat siyosatining muhim ustuvor yo‘nalishlaridan biri etib belgilangan.

Nima uchun konfessiyalararo hamjihatlik yoshlarga oid davlat siyosatining muhim omili? Gap shundaki, bugungi kunda maktab, kollej, texnikum va oliygohlarda bilim olayotgan, o‘z shaxsiy ishini ochib, tadbirkorlik bilan shug‘ullanayotgan, Qurolli Kuchlarimiz saflarida yigitlik burchini sharaf bilan ado etayotgan, ishlab chiqarish, qurilish, ilm-fan, ta'lim, tibbiyot, madaniyat, adabiyot va san’at, sport sohalariga, zamonaviy IT-texnologiyalari yo‘nalishlariga dadil kirib borayotgan, katta orzu-umidlar bilan yashayotgan 18 milliondan ziyod o‘g‘il-qizlarimiz – bizning bebaho boyligimiz, oltin zaxiramizdir (Mirziyoyev, 2023 iyun 30).

Mamlakatimizdagi turli millatlar va konfessiyalar o‘rtasidagi hamjihatlik ertangi yoshlarga, ularga berayotgan ta'limimiz, tarbiyamizga bog‘liq. Agar biz ularni to‘g‘ri tarbiyalay olsak, bag‘rikenglik fazilatlarini qalbiga jo eta olsak, ana shunda millitlararo totuvlik bo‘ladi, tinchlik va xavfsizlik kafolatlanadi. “Yangi O‘zbekiston bunyodkori bo‘laman!”, “Uchinchi Renessans poydevorini yaratishga munosib hissa

qo‘shaman!”, degan yuksak maqsadlar farzandlarimiz qalbidan chuqur joy olib, ularning hayoti va faoliyati mazmuniga aylanib borayotgani bilan har qancha faxrlansak, arziydi.

Navqiron avlodimizning huquq va manfaatlarini ta’minlash, o‘g‘il-qizlarimizning bilim olishi, mehnat qilishi, o‘z qobiliyat va iste'dodini ro‘yobga chiqarishi uchun barcha sharoitlarni yaratish so‘nggi yillarda O‘zbekistonda davlat siyosati darajasiga ko‘tarilgani va bu borada ulkan ishlar amalga oshirilayotgani hammamizga yaxshi ma’lum. Sayyoramizning ertangi kuni, farovonligi farzandlarimiz qanday inson bo‘lib kamolga yetishi bilan bog‘liq. Bizning asosiy vazifamiz – yoshlarning o‘z salohiyatini namoyon qilishi uchun zarur sharoitlar yaratishdan iborat (Mirziyoyev, 2023 iyun 30).

ADABIYOTLAR SHARHI

Qadimgi manba «Avesto» (Isxoqov, 2001: 153)da, Aristotelning «Axloqi kabir» (Arestotel, 1996: 678) asarida davlat boshqaruvidagi barqarorlik xalqning o‘zaro hurmatini shakllantirish omili sifatida e’tirof etilgan, Platonning «Atlantida» (Platon, 1996: 554) afsonasida xalqlararo nizoning oqibatlari ochib berilgan. Sh bilan birga G‘azzoliyning «Tavba» (G’azzoliy, 2019: 278) asarida diniy dunyoqarashning xalqlar madaniyatiga ta’siri, Ibn Sinoning «Donishnoma» (Ibn Sino, 1972: 289) asarida bilimning kuchi shaxslararo munosabatlardagi barqarorlik omili sifatida talqin etilgan.

METODOLOGIYA

O‘tgan qisqa davrda ushbu yo‘nalishda 100 dan ortiq qonun hujjatlari qabul qilinib, izchil amalga oshirilayotgani buni yaqqol tasdiqlaydi. Ayniqsa, yangilangan Konstitutsiyamizda yosh avlodning huquq va manfaatlari aniq moddalar bilan muhrlab qo‘yilgani, hech shubhasiz, bu boradagi huquqiy bazani yanada kengaytirish, amaliy ishlarimizni yangi bosqichga ko‘tarish imkonini bermoqda. Shu o‘rinda yangi tahrirdagi Asosiy qonunimiz loyihasini muhokama etish va umumxalq referendumi orqali qabul qilishda yoshlarimiz alohida faollik ko‘rsatganini ta'kidlamoqchiman. Bu esa o‘g‘il-qizlarimizning Vatanimiz taqdiri va kelajagiga yuksak daxldorlik tuyg‘usi bilan yashayotgani, mamlakatimizdagi siyosiy-ijtimoiy jarayonlarga yangicha ruh va mazmun olib kirayotganidan dalolat beradi. Shu ma'noda, o‘tgan davrda yoshlar bilan ishlash bo‘yicha mutlaqo yangi – vertikal boshqaruv tizimi yaratildi. Yurtimizdagi barcha mahallalarda yoshlar yetakchisi lavozimi joriy etilib, bu vazifaga tashkilotchilik qobiliyatiga ega, tashabbuskor yigit-qizlar tanlab olindi. Mahallada bu tizim orqali yoshlarga 100 dan ortiq imkoniyatlar yaratildi. “Yoshlar daftari” tizimi yo‘lga qo‘yilib, so‘nggi ikki

yilda 798 ming nafarga yaqin yoshlarga qariyb 1 trillion so‘mlik yordamlar ko‘rsatildi. Jumladan, 53 ming nafar ehtiyojmand oilaga mansub talabaga o‘qish uchun kontrakt pullari to‘lab berildi (Mirziyoyev, 2023 iyun 30).

Oliy ta’lim muassasalari soni salkam uch marta ko‘payib, 210 taga, qamrov darajasi esa 9 foizdan 38 foizga yetgani zamonaviy ilm va kasb sohalarini egallashda o‘g‘il-qizlarimiz uchun yangi imkoniyatlar ochmoqda. Oxirgi uch yilning o‘zida 250 ming nafar yoshga 6 trillion so‘mdan ziyod imtiyozli kreditlar ajratildi. Mamlakatimiz bo‘yicha 210 ta “Yoshlar sanoat va tadbirkorlik zonalari” tashkil etilib, 4 trillion so‘mlik 2, 5 mingta loyiha amalga oshirildi. Natijada, yosh tadbirkorlar soni 2 karra ko‘payib, 200 mingdan oshdi. Nafaqat yoshlarimiz, balki butun jamiyatimiz hayotini tubdan o‘zgartirishga xizmat qilayotgan ana shunday ezgu ishlar mamlakatimizda bundan buyon ham izchil davom ettiriladi.

Shavkat Mirziyoyevning O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti sifatida birinchi imzolagan qonun hujjati – 2016 yil 14 sentyabrdagi «Yoshlarga oid davlat siyosati to‘g‘risida»gi Qonun ekanida ham ramziy mazmun-mohiyat mujassam. Binobarin, aholisining yarmidan ko‘prog‘i yoshlardan iborat bo‘lgan mamlakatda yoshlarga oid davlat siyosatini izchil amalga oshirish, yosh avlodni har tomonlama yetuk va barkamol, intellektual salohiyatli, o‘z qat’iy pozitsiyasiga ega, yurtda amalga oshirilayotgan islohotlarga befarq bo‘lmagan, yurtning ertangi munosib kelajagi uchun daxldorlikka tayyor, maqsadga intiluvchan, serg‘ayrat, vatanparvar, sadoqatli, komil shaxslar sifatida tarbiyalash O‘zbekistonni dunyoning eng rivojlangan davlatlari safidan o‘rin olishining muhim omili ekanini mamlakat rahbari va hukumat yaxshi anglaydi.

Boshqa millatlarga hurmat va ehtirom bilan munosabatda bo‘lish – o‘zbek halqi milliy ruhiyatining ajralmas fazilatidir. Xalqimiz hech qachon o‘zini boshqa xalqdan ustun qo‘ymagan. Boshqa millatlarga, boshqa mazhab vakillariga munosib darajada ehtirom ko‘rsatgan. Yoshlarga ham ana shu fazilatlarni yanada ko‘proq singdirib borish siz va bizning asosiy vazifamizdir.

Tabiiyki, diyorimizda umrguzaronlik qilayotgan turli millat vakillari o‘zlariga ko‘rsatilayotgan beqiyos g‘amxo‘rlikliklarga javoban davlat boshqaruvi ishlarida, ijtimoiy-iqtisodiy hamda madaniy hayotda faol va erkin qatnashmoqdalar. Chunonchi, bugungi kunda senatorlar, Oliy Majlisning Qonunchilik palatasi hamda mahalliy kengashlar deputatlari, yirik korxona va tashkilotlar rahbarlari turli millat vakillaridan iborat. Shahar-qishloqlarimizdagi ko‘plab o‘zini o‘zi boshqarish organlariga esa rus, tatar, qirg‘iz, qozoq, ukrain, arman, tojik va boshqa millatlarga

mansub oqsoqollar rahbarlik qilishayapti. O‘z navbatida, zimmamizga umrboqiy qadriyatlarimizni, ayniqsa, olijanoblik va bag‘rikenglik kabi insoniy fazilatlarni asrab-avaylash mas'uliyatini yuklaydi. O‘zini shu tabarruk zamin farzandi deb bilgan boshqa yurtdoshlarimizni ham buyuk kelajagimiz yo‘lida birlashishga undaydi. Barchamizni yagona Vatanimiz hisoblanmish O‘zbekistonning baxt-iqboli va istiqboli uchun qayg‘urishga, ajdodlarimizga munosib vorislar bo‘lishga, milliy qadriyatlar va an'analarni mudom takomillashtirib, kelgusi avlodlarga meros qilib qoldirishga chorlaydi.

Hozirgi notinch va tahlikali zamonda dunyo hamjamiyati oldida turgan, insoniyat duch kelayotgan murakkab muammolar, xavf-xatarlarni birgalikda bartaraf etishda, turli tahdidlarning oldini olishda barcha ezgu niyatli insonlarni, ayniqsa, qo‘shni mamlakatlar bilan birgalikda, nufuzli xalqaro tashkilotlarning sa'y-harakatlarini birlashtirishni bugun hayotning o‘zi taqozo etmoqda. O‘zbekiston, Qozog‘iston, Qirg‘iziston, Tojikiston va Turkmaniston davlatlarining o‘zaro do‘stligi qanchalik mustahkam bo‘lsa, davlatimiz ham shuncha mustahkam bo‘ladi.

Hozir yurtimizning qay bir mahallasiga bormang, o‘zbekning to‘yida tojikni, qirg‘izning ma'rakasida qozoqni ko‘rasiz. Tashkilot, korxona, muassasalarda O‘zbekistonni taraqqiy ettirishga o‘zining ozmi-ko‘pmi ulushini qo‘shayotgan boshqa millat vakillari qancha, eh-he, sanasak, ado qilolmaymiz. Istiqlolning ilk davridan boshlab, rivojlanishning qiyin, murakkab sharoitida xalqimiz bilan yelkama-elka, hamnafas bo‘lib, mehnat qilib kelayotgan vatandoshlar uchun O‘zbekiston – bag‘rikeng diyorga aylandi. Davlatimiz madhiyasida “Bag‘rikeng o‘zbekning o‘chmas iymoni” satri jaranglasa, qay bir millat vakili to‘lqinlanmaydi, deysiz?

NATIJALAR

Darhaqiqat, mehmondo‘stlik, ezgulik, qalb saxovati va tom ma’nodagi bag‘rikenglik o‘zbek xalqining azaliy qadriyatlari ekanini dalillaydigan misollar tarixda ko‘p. Bilamizki, 1937-1952 yillarda O‘zbekistondan 100 ming kishi qatag‘on qilingan. Bu mudhish voqea millatlararo totuvlik va diniy bag‘rikenglik tamoyillari poymol bo‘lganini ko‘rsatuvchi dalil bo‘lsada, akademik, shoir G‘afur G‘ulom urush yillarida “Sen yetim emassan” shiorini qalbiga muhrlab, oxirgi bir burda nonini ham o‘zga millatlarning boshpanasiz, och-yupun qolgan zuryodiga ulashgan temirchi o‘zbek Shoahmad ota jasoratini madh etdi. Ayting-chi, yer yuzida qaysi millat ana shunday xislatga ega?

Hurmat qilgan izzat ko‘radi, deydilar. Yurtimizda yashayotgan turli millat vakillari orasida o‘zbek xalqiga, uning tiliga, asriy urf-odat va

an'analariga ixlos bilan qarovchi insonlar koʻplab topiladi. Ular el ichra obroʻ-e'tibor, izzat-ikrom topayotgani, xizmatlari davlat miqyosida e'tirof etilayotgani yurtimizda millatlalaro siyosat oqilona, begʻaraz yuritilayotganiga yaqqol misoldir. Koreys millatiga mansub xonanda Zoya Soyning oʻzbekcha qoʻshiqni chiroyli ohangda kuylashi va "Oʻzbekistonda xizmat koʻrsatgan artist" faxriy unvoniga sazovor boʻlishi nafaqat koreys, balki oʻzbek xalqiga ham faxr-iftixor bagʻishlagan ijobiy voqea emasmi? Bunday misollarni istagancha keltirishimiz mumkin.

Milliy istiqlol mafkurasining asosiy gʻoyalaridan biri turli millatga, har xil ijtimoiy toifa, irq va dinga mansub kishilar va guruhlarning umumiy maqsad yoʻlidagi hamjihatligi hisoblanadi. Qarashlar rang-barangligi, fikrlar xilma-xilligi, soʻz va fikr erkinligi jamiyatni sogʻlomlashtiruvchi, uni mustahkamlovchi oʻta muhim omil ekanligi oydinlashgan bir vaqtda ulugʻ bobokalonimiz Abu Nasr Forobiyning «Agar fikrlari va harakatlari jamiyat manfaatlariga xizmat qilmaydigan boʻlsa, mamlakatni bunday kishilardan tozalash kerak», degan ta'kidini eslab oʻtish joiz (Ofarinov, 2020: 25).

Alloma Vatan ravnaqi, yurt tinchligi va xalq farovonligini ta'minlashda zarar yetkazishi mumkin boʻlgan xavf-xatarning oldini olishga da'vat etmoqda. Men nima uchun buni misol keltirdim? Mamlakatimizda oʻzbek millatiga mansub fuqarolar qatorida boshqa millat vakillariga teppa-teng sharoit yaratilgani ularda ham yurtparvarlik, Vatan taraqqiyoti uchun xizmat qilish tuygʻusini uygʻotmoqda, deb baralla ayta olamiz. Hamfikrlik, maslakdoshlik, bahamjihatlik hukm surgan yurtda esa tinchlik, osoyishtalik, barqarorlik qaror topadi.

Millatlararo va konfessiyalararo hamjihatlik oʻz-oʻzidan vujudga keladigan hodisa emas, balki u davlat tomonidan olib boriladigan milliy siyosat hosilasidir. Davlatimiz rahbarining 2019 yil 15 noyabrda qabul qilingan "Millatlararo munosabatlar sohasida Oʻzbekiston Respublikasi davlat siyosati kontseptsiyasini tasdiqlash toʻgʻrisida"gi farmoni ana shu siyosatni yanada kuchaytirish uchun zamin yaratadi. Farmonda millatlararo munosabatlar va xorijiy mamlakatlar bilan doʻstlik aloqalarini yanada rivojlantirishga qaratilgan davlat siyosati keng koʻlamli va qamrovli ekanligi ta'kidlanib, buni amalga oshirish mexanizmlarini takomillashtirish davr talabidir. Zero, respublikamizda yashab turgan turli millat va elat vakillarining tili, madaniyati, an'analari va urf-odatlarini saqlash, rivojlantirish sohasida olib borilayotgan davlat siyosatini samarali amalga oshirish uchun qoʻshimcha ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoit yaratishimiz zarur.

O‘zbekiston ular uchun umumiy uy, Vatan yagonadir, Vatan bittadir. Ko‘p millatli Vatanning fuqarolari birlashsa, jipslashsa, bahamjihat bo‘lsagina, u taraqqiyot bosqichiga chiqadi. Teng huquq, teng sharoit va qonun ustuvorligi ta'minlangan davlat, shubhasiz dunyo hamjamiyatida o‘z o‘rni va nufuziga ega bo‘ladi. Bu ishlarni amalga oshirishda yoshlarni ko‘proq jalb etishimiz muhim ahamiyatga ega.

Yoshlar haqida gap ketganda, davlatimiz rahbari 2017 yil 19 sentyabrda Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 72-sessiyasida “Ma’rifat va diniy bag‘rikenglik” deb nomlangan maxsus rezolyutsiya qabul qilish tashabbusi bilan chiqqani jahon hamjamiyatining diqqatini tortgan edi. Mazkur hujjat barchaning ta'lim olish huquqini ta'minlash, savodsizlik va jaholatga barham berishga ko‘maklashish, eng muhimi, bag‘rikenglik va o‘zaro hurmatni qaror toptirish, diniy erkinlikni ta'minlashga qaratilgani bilan e'tiborga molikdir. BMT tomonidan e'tirof etilgan va qabul qilingan rezolyutsiyada yoshlar mavzusi ko‘proq qamrab olingan. Prezidentimiz yoshlarni so‘nggi yillarda kuchayib borayotgan diniy ekstremizm va terrorizm tahdidlaridan himoya qilish, ularning o‘z salohiyatini namoyon etishi uchun zarur sharoitlar yaratish kerakligini ta'kidlab, BMTning Yoshlar huquqlari to‘g‘risidagi xalqaro konventsiyasini ishlab chiqishni taklif qildi. Prezidentimiz mazkur rezolyutsiyaning ahamiyati haqida so‘zlab: “Bu hujjatning asosiy maqsadi — barchaning ta’lim olish huquqini ta'minlashga, savodsizlik va jaholatga barham berishga ko‘maklashishdan iborat. Ushbu rezolyutsiya bag‘rikenglik va o‘zaro hurmatni qaror toptirish, diniy erkinlikni ta'minlash, e’tiqod qiluvchilarning huquqini himoya qilish, ularning kamsitilishiga yo‘l qo‘ymaslikka ko‘maklashishga qaratilgan”, deya ta’kidladi.

XXI asrga kelib, jahon dinlaridan biri — islomga qiziqish tobora ortib bormoqda. Afsuski, bu qiziqish ortida islomni niqob qilib, o‘zining jirkanch maqsadlarini amalga oshirishga urinayotgan kuchlar ham borki, ular nafaqat tinchlik va barqarorlikka, balki islom dini sofligiga ham katta tahdid solmoqda. Diniy ekstremistlarning yovuz maqsadlari, buzg‘unchi g‘oyalari bizni doimo hushyor va ogoh bo‘lishga chaqiradi. Mamlakatimizda muqaddas dinimizni soxtalashtirishga urinayotgan turli mutaassib kuchlarning yovuz harakatlariga qarshi kurashish, yoshlarni ekstremizm xataridan himoya qilish bo‘yicha qator xayrli ishlar amalga oshirilmoqda. Imom al-Buxoriy, Imom at-Termiziy, Xoja Bahovuddin Naqshband, Burhoniddin Marg‘inoniy va boshqa ko‘plab allomalarimiz targ‘ib etgan islomiy qadriyatlar ma'naviy hayotimiz va din-diyonatimiz ko‘zgusi hisoblanadi. Ulug‘ allomalarimizning ma’naviy xazinasi yoshlarni ezgu ishlar bilan shug‘ullanishga, vatanparvar bo‘lishga, halol mehnat

qilishga, millati va dinidan qat'iy nazar, barchani hurmat qilishga undaydi.

Davlatimiz hech kimga e'tiborsiz qarayotgani yo‘q. Turli yot oqimlar ta'siriga berilib, qilgan ishidan pushaymon bo‘lgan 20 mingdan ziyod fuqarolar reabilitatsiya qilindi, ularni ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash, hayotda o‘z o‘rnini topishiga yordam berilmoqda. Qilgan xatosini anglab yetgan va tuzalish yo‘liga kirgan shaxslarning oilasi bag‘riga, tinch hayotga qaytishiga imkoniyat yaratildi. O‘zbekiston rahbariyatining kechirimlilik va yuksak insonparvarlik siyosatining amaldagi in'ikosini Suriya va Iroqdan yurtimizga qaytarilgan fuqarolarimiz misolida ham anglab yetish mumkin. Besh bosqichda amalga oshirilgan “Mehr” operatsiyalari natijasida yuzlab ayollar hamda bolalar urush o‘choqlaridan tinchlik va farovonlik o‘lkasi bo‘lmish O‘zbekistonga qaytarildi.

Prezident Sh. Mirziyoyevning 2017 yil 19 maydagi “Millatlararo munosabatlar va xorijiy mamlakatlar bilan do‘stlik aloqalarini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi farmoni bilan Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Millatlararo munosabatlar va xorijiy mamlakatlar bilan do‘stlik aloqalari qo‘mitasi tashkil etildi. Bugun mazkur tuzilma yo‘nalishga oid yagona davlat siyosatining amalga oshirilishini ta'minlovchi davlat boshqaruvi organi sifatida o‘z faoliyatini izchil davom ettirmoqda. Qo‘mita O‘zbekistonda yashayotgan turli millat vakillarining uchrashuv joyi, o‘ziga xos “Do‘stlik saroyiga” aylanib ulgurdi. Unga ajratib berilgan ko‘rkam binoda milliy xalq bayramlari, festivalь, kontsert, taniqli madaniyat arboblari bilan uchrashuvlar, seminar va konferentsiyalar muntazam ravishda o‘tkazilayotir. “Bizning kuchimiz — birlik va hamjihatlikda” kabi festivallar millatlararo do‘stlik rishtasini yanada mustahkamlash omiliga aylanayapti. Ayni paytda o‘zga millat vakillarining milliy bayramlarini keng miqyosda nishonlash an'anasi qaror topgan. Ruslarning “Maslenitsa”, bolgar xalqining “Martinitsa”, armanlarning gullar bayrami — “Vardavar”, polyaklarning hosil bayrami — “Dojinki”, koreyslarning “Chxusok”, tatar va boshqirdlarning “Sabantuy”, greklarning “Oxi” singari bayramlari barcha millat vakillari ishtirokida katta tantanaga aylanib ketadi. Milliy madaniy markazlarda har bir millat urf-odat va qadriyatlarini asrab-avaylash, targ‘ib qilish bilan birga, yoshlar o‘rtasida keng ko‘lamli tarbiyaviy ishlar yo‘lga qo‘yilmoqda. Zero, insoniyat tarixida erishilgan barcha yutuqlarning tub mohiyatida ahillik va hamjihatlik, tinchlik va barqarorlik omillari yotadi.

Millatlararo totuvlik va diniy bag‘rikenglikni ta'minlash, unda yoshlar ishtirokini kengaytirish O‘zbekistonning zamonaviy davlat sifatida rivojlanish strategiyasining ajralmas qismi hisoblanadi. Mamlakatimizda

2017-2021 yillarda – O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar va 2022-2026 yillarga mo‘jallangan Taraqqiyot strategiyasiga muvofiq, mazkur sohaga alohida e’tibor qaratilmoqda. 2017-yil 19-sentyabr kuni bo‘lib o‘tgan BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasida mamlakatimiz va xalqimiz hayotini tubdan yangilash, jamiyatimizning yangi, demokratik qiyofasini yaratishga qaratilgan islohotlarni boshlaganimiz xususidagi ma’ruzamdan so‘ng bu haqda ko‘plab savollar bilan murojaat qila boshlashdi. Ularning orasida «Yangi O‘zbekiston» tushunchasi nimani anglatadi?» «Taraqqiyotning yangi bosqichi qanday xususiyatlarga ega?» «Jamiyatning yangi qiyofasi» deganda nimalar nazarda tutilmoqda?» kabi savollar alohida e’tiborni jalb qiladi» (Mirziyoyev, 2021: 8.). So‘nggi yetti yilda millatlararo munosabatlar va din sohasida 50 dan ortiq qonun hujjatlari va 40 dan ziyod qarorlar qabul qilindi. Bu huquqiy hujjatlarning aksariyati fuqarolarning dini va millatidan qat’i nazar, huquq va erkinliklarini kengaytirish, shu jumladan, jamiyat va davlat ishlarini boshqarishda ishtirok etish imkoniyatini oshirishga qaratilgan. Prezidentimizning 2018 yil 16 apreldagi “O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Din ishlari bo‘yicha qo‘mita faoliyatini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qaroriga muvofiq, Din ishlari bo‘yicha qo‘mita huzuridagi Konfessiya ishlari bo‘yicha kengashning yangi tarkibi tasdiqlandi. Kengash tarkibi 9 nafardan 17 nafar a’zoga — O‘zbekistonda faoliyat yuritayotgan diniy konfessiyalar vakillari hisobiga kengaydi. E'tiborli jihati, kengash a’zoligiga a’zolari oz sonli diniy tashkilotlarning rahbarlari ham kiritildi. Jamoatchilik maslahatlashuv organi hisoblangan mazkur kengashning asosiy maqsadi O‘zbekistondagi mavjud diniy-ijtimoiy jarayonlarni muhokama qilish hamda tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Millatlararo munosabatlardagi yangi tizimning shakllantirish jarayonida fuqorolarning ba’zi qatlamlari, ayniqsa yoshlar o‘rtasida shunday munosabatlarning to‘laqonli yuzaga chiqarish sifatida belgilab olingan. «Mubolag‘asiz aytish mumkin» - deya ta’kidlagan edi I. Karimov «bizningkelajagimiz mamlakatimizning kelajagi bizning o‘rnimizga kimlar kelishiga yoki boshqacharoq aytganda qanday kadrlar tayyorlashimizga bog‘liq» (Karimov, 2000: 15). Davlatning butun diqqat-e’tibori mazkur muammoga qaratilganligi chunonchi yoshlarni tarbiyalashga yangi yondoshuvlar belgilab berilganligi va bu ishda avvalo ma’naviyatni qaror toptirish va mustahkamlashga urg‘u berilganligi yosh avlodga munosabat tubdan o‘zgarganligidan dalolat beradi.

Umuman olganda, xalqaro hamjamiyat mamlakatimizning millatlararo totuvlik va diniy bag‘rikenglikni ta'minlash borasidagi

faoliyatini yuqori baholamoqda va O‘zbekiston tajribasiga katta qiziqish bilan qaramoqda. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev tomonidan 2017 yil 19 sentyabrь kuni Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 72-sessiyasida bag‘rikenglik va o‘zaro hurmatni qaror toptirish, diniy erkinlikni ta'minlash, e’tiqod qiluvchilarning huquqini himoya qilish, ularning kamsitilishiga yo‘l qo‘ymaslikka ko‘maklashishga qaratilgan “Ma'rifat va diniy bag‘rikenglik” deb nomlangan maxsus rezolyutsiyasini qabul qilish taklif etilishi va ushbu hujjatning 2018 yil 12 dekabrda qabul qilinishi bunga yaqqol misol bo‘la oladi. Mazkur sohada olib borilgan islohotlar doirasida erishilgan muhim natijalardan biri sifatida 2018 yilda AQSh Davlat departamenti O‘zbekistonni diniy erkinlik borasida “alohida tashvish uyg‘otuvchi mamlakatlar” ro‘yxatidan chiqarganini ko‘rsatish mumkin. Darhaqiqat, «Yangi O‘zbekiston yangi saylovlar» shiori ostida 2019-yilda o‘tgan saylovlar natijasida saylangan xalq deputatlari viloyat Kengashlari deputatlarining 10 foizi, O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senati a’zolarining 8 foizi, Qonunchilik palatasi deputatlarining 13 foizi qoraqalpoq, tojik, qozoq, qirg‘iz, turkman, rus, koreys va boshqa millatlarga mansubligi O‘zbekistonda yashayotgan turli millat vakillari ro‘y berayotgan muhim siyosiy jarayonlarning faol ishtirokchisi ekanligidan dalolat beradi» (Toshev, 2022: 5).

E’tiborli jihati, 2020 yil 13 oktyabr kuni Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasi sessiyasida bo‘lib o‘tgan saylovlarda O‘zbekiston milliy davlatchiligimiz tarixida ilk bor Birlashgan Millatlar Tashkilotining Inson huquqlari bo‘yicha kengashi a’zoligiga uch yil muddatga — 2021-2023 yillarga saylandi. Mamlakatimiz uchun Birlashgan Millatlar Tashkilotiga a’zo 193 davlatdan 169 tasi ovoz berdi. Bu saylovda eng ko‘p ovoz berilgan davlat O‘zbekiston bo‘ldi. Bu ham yurtimizda millati va dinidan qat'i nazar, inson huquqlarini ta'minlashga qaratilgan, shu jumladan, millatlararo totuvlik va diniy bag‘rikenglik sohasida olib borilayotgan siyosatning e'tirofi desak, mubolag‘a bo‘lmaydi. Bularning barchasi O‘zbekistonning xalqaro munosabatlarda ishonchli va mas'uliyatli sub'ekt sifatidagi roli mustahkamlanayotganidan dalolat beradi.

XULOSA

Xulosa o‘rnida ta’kidlash joizki, mamlakatimizda millatlararo totuvlik va diniy bag‘rikenglik sohasida ijobiy va o‘zaro hurmatga asoslangan muhitni mustahkamlash borasida olib borilayotgan islohotlar natijasida millatlararo va dinlararo munosabatlarning yangi modeli yaratildi. Ushbu modelь turli millat va din vakillari o‘rtasidagi millatlararo va dinlararo

muloqot, konstruktiv yondashuv va barcha fuqarolarning qonun oldida tengligiga asoslanadi.

Shu ma'noda, so'nggi yillarda O'zbekistonda millatlararo munosabatlar va din sohasida amalga oshirilgan keng ko'lamli islohotlar mamlakatda ushbu sohalarda yangicha yondashuv va strategik maqsadni birlashtirgan tizim shakllanishiga xizmat qildi. Mazkur tizimning muvaffaqiyati esa yurtimizda tinchlikni saqlash, fuqarolar xavfsizligini ta'minlash, barqaror rivojlanish uchun zamin yaratmoqda. Zero, zamonaviy davlatning bosh maqsadi jamiyatda hamjihatlik va barqarorlik, inson huquq va erkinliklarining samarali himoya qilinishini ta'minlashdan iborat.

ADABIYOTLAR RO'YHATI

Isxoqov, M. (2001). Avesto: Yasht kitobi. – Toshkent: Sharq, 153.

Аристотел. (1996). Никомахово этика. – М. : Наука, 678.

Платон. (1996). Диалог. – М. : Наука, 554.

Imom G'azzoliy. (2019). Tavba. – Toshkent: Fan, 278.

Ибн Сино. (1972). Данишнаме. – Душанбе: Илм, 289.

Mirziyoyev, Sh. M. (2021, iyul 29). O'zbekiston Respublikassi Prezidentining Xalqlar do'stligi kuni munosabati bilan yo'llagan tabrigi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining rasmiy veb sayti. https. president. uz/oz/lists/view/6521.

Mirziyoyev, Sh. M. (2017, sentyabr 19). O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasida so'zlagan nutqi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining rasmiy veb sayti. https. president. uz/oz/lists/view/1063

Mirziyoyev, Sh. M. (2023, iyun 30). O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning O'zbekiston yoshlariga bayram tabrigi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining rasmiy veb sayti. https. president. uz/oz/lists/view/6451

Ofarinov, Q. (2022). Abu Nasr Forobiy - Sharqning ikkinchi muallimi. – T. : 25.

Mirziyoyev, Sh. M. (2021). Yangi O'zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 8.

Karimov, I. A. (2000). O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. – T. : O'zbekiston, 15.

Toshev, A. V. (2022). O‘zbekistonda millatlararo totuvlik va diniy bag‘rikenglik. – Toshkent: TASVIR, 5.

ADABIYOTLAR RO’YHATI

Isxoqov, M. (2001). Avesto: Yasht kitobi. – Toshkent: Sharq, 153.

Aristotel. (1996). Nikomaxovo etika. – M. : Nauka, 678.

Platon. (1996). Dialog. – M. : Nauka, 554.

Imom G‘azzoliy. (2019). Tavba. – Toshkent: Fan, 278.

Ibn Sino. (1972). Danishname. – Dushanbe: Ilm, 289.

Mirziyoyev, Sh. M. (2021, iyul 29). O‘zbekiston Respublikassi Prezidentining Xalqlar do‘stligi kuni munosabati bilan yo‘llagan tabrigi. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining rasmiy veb sayti. https. president. uz/oz/lists/view/6521.

Mirziyoyev, Sh. M. (2017, sentyabr 19). O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasida so‘zlagan nutqi. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining rasmiy veb sayti. https. president. uz/oz/lists/view/1063

Mirziyoyev, Sh. M. (2023, iyun 30). O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning O‘zbekiston yoshlariga bayram tabrigi. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining rasmiy veb sayti. https. president. uz/oz/lists/view/6451

Ofarinov, Q. (2022). Abu Nasr Forobiy - Sharqning ikkinchi muallimi. – T. : 25.

EXTENDED ABSTRACT

INTERNATIONAL HARMONY AND INTER-RELIGIONAL SOLIDARITY

AN IMPORTANT FACTOR OF STATE POLICY REGARDING YOUTH

The years of independence in Uzbekistan gave a new spirit to this historical tradition, paying special attention to carefully preserving the values of different religions, creating the necessary conditions for all citizens to practice their faith, and further strengthening inter-religious and inter-ethnic harmony. focused, rich experience was gained in this direction, which can serve as an example for other countries. To develop a culture of tolerance and humanity, to strengthen inter-ethnic and inter-confessional harmony, civil harmony in society, to create equal rights and opportunities for all citizens regardless of their nationality and religious

belief, to teach the young generation patriotism, respect for national and universal values, love for the Motherland and education in the spirit of loyalty is defined as one of the important priorities of the state policy in Uzbekistan.

By the 21st century, interest in one of the world's religions, Islam, is increasing. Unfortunately, behind this interest, there are forces that are trying to implement their nefarious goals by masking Islam, which pose a great threat not only to peace and stability, but also to the purity of the Islamic religion. The evil goals and destructive ideas of religious extremists always call us to be vigilant and alert. In our country, a number of good things are being done to fight against the evil actions of various bigoted forces trying to falsify our holy religion, and to protect young people from the danger of extremism. The Islamic values promoted by Imam al-Bukhari, Imam al-Tirmizi, Khwaja Bahavuddin Naqshband, Burkhaniddin Marginani and many other scholars are a reflection of our spiritual life and religion. The spiritual treasure of our great scholars encourages young people to do good deeds, to be patriotic, to work honestly, and to respect everyone, regardless of their nationality and religion.

Our state does not ignore anyone. More than 20, 000 citizens who were influenced by various foreign currents and regretted their actions were rehabilitated, they are being provided with social support and help to find their place in life. People who have realized their mistakes and are on the road to recovery have been given the opportunity to return to their families and lead a peaceful life. The practical perception of the policy of forgiveness and high humanitarianism of the leadership of Uzbekistan can be understood by the example of our citizens who were returned to our country from Syria and Iraq. As a result of "Mehr" operations carried out in five stages, hundreds of women and children were returned from war zones to Uzbekistan, a land of peace and prosperity.

Uzbekistan, like many other countries in the world, is a multi-ethnic country, and establishing relations with other nationalities is one of the urgent tasks of our country today. In the early days of independence, the mistakes and prejudices committed during the period of the former regime in the inter-ethnic relations were eliminated over time. Therefore, public organizations and national cultural centers are operating in Uzbekistan, which serve to satisfy the national cultural needs of representatives of certain nationalities living in this country.

Inter-national and inter-confessional solidarity is not a phenomenon that arises by itself, but it is a product of the national policy carried out by

the state. The decree of the head of our state "On approval of the concept of the state policy of the Republic of Uzbekistan in the field of inter-ethnic relations" adopted on November 15, 2019 lays the groundwork for further strengthening this policy. In the decree, it is emphasized that the state policy aimed at the further development of inter-ethnic relations and friendly relations with foreign countries is wide-ranging and comprehensive, and the improvement of the mechanisms for its implementation is the demand of the time. After all, it is necessary to create additional socio-economic conditions for the effective implementation of the state policy in the field of preservation and development of the language, culture, traditions and customs of representatives of different nationalities and peoples living in our republic.

Uzbekistan is a common home for them, the Motherland is one, the Motherland is one. It will reach the stage of development only if the citizens of the multi-ethnic Motherland unite, stick together, and cooperate. A country with equal rights, equal conditions and the rule of law will undoubtedly have its place and influence in the world community. It is important that we involve more young people in the implementation of these works.

The fact that our country is increasingly deeply integrated into the world community, the aspiration of our people to take a place among the developed nations of the world, requires the development of spiritual factors along with material and economic factors, high technologies. But the development of both groups of factors depends on the growth of human thinking and the strengthening of creative potential. In the process of the deepening of fundamental reforms, some backward concepts from the past in the social consciousness, the vices of administrative command, the slow disappearance of conservative sentiments, or the lack of critical knowledge regarding false views increase the urgency of the issue of freedom of thought.

Key words: nations, tolerance, youth, peace, solidarity, tolerance, harmony, confessions, neighborhood.

O‘ZBEKISTON VA ROSSIYA FEDERATSIYASI O‘RTASIDAGI MIGRATSIYA MUNOSABATLARI TENDENSIYASI

Katta o’qituvchi E. E. Baynazarov

Annotatsiya

Globallashuv davrida butun dunyoda aholi migratsiyasi masalasi dolzarb hisoblanadi. Ayniqsa, so‘nggi 5 yillikda Jahondagi siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy sohalardagi keskin o‘zgarishlar migratsiya munosabatlariga katta e’tibor qaratishga chorlamoqda.

Milliy iqtisodiyotimizning strategik hamkori bo‘lgan Rossiya Federatsiyasi bilan migratsiya munosabatlari geografik, tarixiy, til va ishlab chiqarish omillari natijasida chuqurlashib keldi. Xususan, COVID-19 sharoitida mehnat migratsiyasidagi salbiy oqibatlar, uni davlat tomonidan tartibga solish mexanizmlarini takomillashtirish zaruriyatini yuzaga keltirdi.

O‘zbekistonda tashqi migratsiya geografik tarkibida Rossiya Federatsiyasi salmoqli o‘rinni egallab, yetakchilikni o‘zida saqlab kelmoqda. Tashqi migratsiyaning turlari bo‘yicha tahlil qiladigan bo‘lsak, mavsumiy mehnat migratsiyasining O‘zbekiston iqtisodiyotidagi roli yuqori. Biroq, O‘zbekistonda mehnat migrantlariga yaratilgan shart-sharoitlar qoniqarli darajada emas.

Rossiya Federatsiyasi rasmiy ma’lumotlariga ko‘ra yiliga 5-6 mln. dan ortiq kishi, mehnat emigrantlari MDH davlatlaridan kirib kelgan va COVID-19 sharoitida transchegaraviy harakatlarda ushbu ko‘rsatkich keskin kamayib ketgan. Shu munosabat bilan Rossiya Federatsiyasi hukumati bir qator huquqiy-me’yoriy hujjatlarga o‘zgartirishlar kiritdi, mehnat sharoitlarini yaxshilash bo‘yicha tashkiliy choralar ko‘rildi. O‘zbek migrantlariga Rossiya Federatsiyasida mehnat qilishi uchun qanday muammolar mavjud? Ushbu maqolada nolegal mehnat migratsiyasining yuzaga kelish sabablari va uni bartaraf etish choralari nimalardan iboratligi haqidagi masalalar yoritilgan.

Kalit so’zlar: migratsiya, mehnat munosabatlari, migratsiya infratuzilmasi, yashirin iqtisodiyot, mehnat kodeksi

THE TREND OF MIGRATION RELATIONS BETWEEN UZBEKISTAN AND RUSSIAN FEDERATION

Senior teacher Baynazarov E. E.

ALFRAGANUS university

ORC-ID: 0000-0002-5237-0316

Abstract

In term of globalization, the population migration considers as an actual issue over the world. Especially in the last 5 years, dramatic changes in the political, socio-economic spheres in the world are required to pay attention at migration relations.

Migration relations with the Russian Federation, a strategic partner of our national economy, have deepened under the influence of geographical, historical, linguistic and production factors. In particular, improving mechanisms of government regulation in the field is of the essence towards the negative consequences of labor migration in the period of COVID-19.

The Russian Federation share is a great in the geographical structure of Uzbekistan's external migration and retains its leadership. Analyzing the types of external migration, it can be noted that the role of seasonal labor migration in the economy of Uzbekistan is high. However, the created conditions for labor migrants in Uzbekistan are not satisfactorily.

According to official data of the Russian Federation, more than 5-6 million people, labor emigrants arrived from the CIS countries per year, and in the period of COVID-19, this figure has sharply decreased in cross-border movements. Regardingly, the Russian Federation government has changed the number of regulatory documents and taken organizational measures to improve working conditions. What kind of problems have for working in the Russian Federation to uzbek migrants? In the paper are described causes of illegal labor migration and its agenda.

Key words: migration, labor relations, migration infrastructure, underground economy, labor code

Kirish

Globallashuv davrida butun dunyoda aholi migratsiyasi masalasi dolzarb hisoblanadi. Ayniqsa, so‘nggi 5 yillikda Jahondagi siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy sohalardagi keskin o‘zgarishlar migratsiya munosabatlariga katta e’tibor qaratishga chorlamoqda.

Ushbu maqolada so‘nggi yilarda tashqi migratsiya harakati bo‘yicha milliy va xalqaro manbalardan olingan ma’lumotlarga asoslanib, O‘zbekistondagi migratsiya dinamikasi bo‘yicha eng dolzarb masalalarni yoritishga qaratilgan. COVID-19 pandemiyasi va uning safar qilishga nisbatan kiritilgan cheklovlari va jiddiy chegara nazorati tufayli yuzaga kelgan harakatchanlikka ta’siri; Rossiyaning Ukrainaga bostirib kirishi va natijada butun mintaqadagi gumanitar inqiroz; O‘zbekiston va Rossiya Federatsiyasining bu sohadagi imzolagan maxsus ikki tomonlama mehnat shartnomalari; va iqlim o‘zgarishi inson harakatchanligining turtki omili sifatida kabilar shular jumlasidandir.

Milliy iqtisodiyotimizning strategik hamkori bo‘lgan Rossiya Federatsiyasi bilan migratsiya munosabatlari geografik, tarixiy, til va ishlab chiqarish omillari natijasida chuqurlashib keldi. Xususan, COVID-19 sharoitida mehnat migratsiyasidagi salbiy oqibatlar, uni davlat tomonidan tartibga solish mexanizmlarini takomillashtirish zaruriyatini yuzaga keltirdi.

Adabiyotlar sharhi.

Migratsiya mavzusi zamonaviy dunyoning eng dolzarb mavzularidan biridir. Har kuni ko'p sonli odamlar bir mamlakatdan boshqasiga ko'chib o'tadi. Shunday qilib, Rossiya iqtisodiyot universiteti tadqiqotchilariga ko'ra. 2019 yil holatiga ko'ra, Rossiyada 12 million migrant bor bo’lgan. Rossiya Federatsiyasi muhojirlar soni bo'yicha dunyoda 4-o'rinni egallaydi. Reytingda 1-o‘rinda 50 milliondan ortiq muhojir bo‘lgan AQSh, 2-o‘rinda muhojirlar soni 12 million kishidan ortiq bo‘lgan Saudiya Arabistoni, 3-o‘rinda Buyuk Britaniya va Buyuk Britaniya joylashgan. BAA, 8 milliondan kam muhojir[62]. COVID-19 koronavirus pandemiyasi davrida Rossiya Federatsiyasida xalqaro migratsiya aylanmasi kamaydi.

Mehnat migratsiyasi – bu mehnat faoliyatini amalga oshirish maqsadida doimiy yashayotgan odamlarning bir hududdan ikkinchi hududga (mamlakatga) qonuniy asoslarda ixtiyoriy ravishda ko’chib

[62] International Migration 2019 [Electronic resource] // United Nations Department of Economic and Social Affairs. – URL: https://www. un. org/en/development/desa/population/migration/publications/migrationreport/docs/MigrationReport2019_Highlights. pdf

o’tishidir. Tashqi mehnat migratsiyasining sub’yektlari bo’lib fuqaroligi bo’lmagan davlatda mehnat faoliyatini amalga oshirmoqchi bo’lgan va amalga oshirayotgan shaxslar hisoblanadi. Tashqi mehnat migratsiyasi xorijlik ishchilarni ishga jalb qilish va o’z fuqarolarini boshqa mamlakatlarga jo’natish bilan bog’liqdir. Xalqaro mehnat tashkilotining baholariga ko’ra, har yili ish qidirib 20 mln. ga yaqin qonuniy migrantlar dunyo bo’yicha ko’chib yuradi va ushbu jarayonda 100 dan ortiq mamlakat ishtirok etadi[Abdurahmonov Q. X. , 2012:170]. Demak, migratsiya kategoriyasini tushunishni "mobillik", "hududiy mobillik", "ijtimoiy mobillik" atamalarining ta'riflaridan boshlash kerak.

Sotsiologik adabiyotlarda "mobillik" tushunchasiga katta e'tibor berilgan. Mobillik - bu pozitsiyani va holatni tezda o'zgartirish qobiliyati. Pitirim Sorokin bu atamani tor ma’noda va keng ma’noda talqin qilishni taklif qildi. Tor ma'noda mobillik - bu ijtimoiy guruhlar yoki shaxslarning harakatchanligi, keng ma'noda esa mobillik - har qanday ob'ektlarning harakatchanligi[P. Sorokin, 1992]. Sorokin tomonidan taklif qilingan g'oyani ishlab chiqishda, mahalliy mualliflar mobillikni butun guruh yoki shaxsning siyosiy, iqtisodiy va professional kabi kichik makonlarni o'z ichiga olgan ijtimoiy makondagi o'rnini o'zgartirish jarayoni sifatida tushundilar. Shuningdek, mobillik aholining yashash joyini, ijtimoiy mavqeini va kasbiy mansubligini o‘zgartirish qobiliyati va istagini ifodalashi qayd etilgan. Bundan kelib chiqadiki, "mobillik" atamasi quyidagi shakllarda namoyon bo'lishi mumkin: "ijtimoiy mobillik", "tarkibiy mobillik", "hududiy mobillik" va "migratsiya harakatchanligi".

Rybakovskiy Leonid Leonidovich uch bosqichli migratsiya jarayoni nazariyasini ishlab chiqdi. Ushbu nazariyaga ko'ra, migratsiya jarayoni 3 bosqichni o'z ichiga oladi: 1-bosqich - tayyorgarlik yoki boshlang'ich bosqich. U aholining hududiy harakatchanligini shakllantirish jarayonini ifodalaydi. 2-bosqich - bu migratsiya va aholini ko'chirish jarayoni sodir bo'ladigan asosiy bosqich. 3-bosqich - yakuniy bosqich. Ushbu bosqichda migrantlar yangi yashash joyiga moslashadi. Rybakovskiy, shuningdek, ma'lum belgilarga asoslangan migratsiya tipologiyasini aniqladi. 1 tipologiya - geografik belgilarga asoslangan tipologiya. 2-tipologiya jinsi, etnik kelib chiqishi va yoshiga asoslangan tipologiyadir. Migratsiyaning 3 tipologiyasi yashash muddatiga asoslanadi. 4-tipologiya - migratsiya maqsadlariga asoslangan tipologiya. Bu tipologiya tijorat, mehnat va ta'lim migratsiyasiga bo'linadi.

E. S. Krasinets va T. V. Shevtsova koronavirus pandemiyasining Rossiyadagi xalqaro mehnat migratsiyasiga ta'siri oqibatlarini tahlil qildi [E. S. Krasinets, 2021]. Sotsiologik so‘rov ma’lumotlari asosida COVID-19 pandemiyasining xorijiy ishchilarni jalb qilish jarayonlariga ta’siri

ko‘rsatilgan. Koronavirus oqibatlarini bartaraf etish doirasida mehnat immigratsiyasini tartibga solishga ham e’tibor qaratilmoqda, deb ta’kidlaydi.

R. I. Akyulov, noqonuniy migratsiya tipologiyasini taqdim etdi, uning mezoni uning mintaqaviy mehnat bozoriga ta'sir qilish xususiyatidir. Noqonuniy migratsiya bilan bog‘liq salbiy jihatlar ko‘p jihatdan migratsiya qonunchiligining nomukammalligi va migratsiya jarayonlarini tartibga solish bilan shug‘ullanuvchi mansabdor shaxslar tomonidan sodir etilgan korruptsion huquqbuzarliklar oqibatidir. Noqonuniy migratsiya yashirin iqtisodiyotning asosiy manbalaridan biridir. Noqonuniy migratsiyaning asosiy sabablari davlat organlaridagi korruptsiya va Rossiyada qonuniy mehnat faoliyatini amalga oshirish uchun chet elliklar uchun hujjatlarni olishning nisbatan yuqori narxidir[R. I. Akyulov, 2022].

M. G. Xoxlova ta’kidlashicha, 90-yillarda Rossiyaga MDH davlatlaridan asosan past malakali ishchilar ish izlab, qurilish, savdo, transport va hokazolarda ish topish uchun kelgan. Internetning ommaviylashishi ularning sonining ko‘payishiga olib kelgan. immigrant dasturchilar va murakkab texnologiyalar sohasidagi boshqa mutaxassislar. 2021-yilda MDH davlatlarining IT-ishlab chiquvchilari tomonidan Rossiyada ishlash bo‘yicha so‘rovlar soni oshdi[M. G. Xoxlova, 2021].

Bundan tashqari, V. I. Mukomel Qirg‘iziston, Tojikiston va O‘zbekistondan kelgan yuqori malakali mehnat muhojirlarining Rossiyada ish bilan ta’minlanishining o‘ziga xos xususiyatlarini o‘rganadi[V. I. Mukomel, 2021].

Metodologiya

Ushbu maqolani yozish adabiyotlarni ko‘rib chiqish va tegishli ma’lumotlar to‘plamini tahlil qilish orqali amalga oshirildi. Statistik ma’lumotlarni to‘plandi, ularga ishlov berdildi hamda bevosita muallifning 2021-2023 yillar davomida amaliy kuzatuvlari va so’rovlari natijasida olingan ma’lumotlar tahlili ishlab chiqildi. Amaliy kuzatuvlar asosan, Moskva shahri va Moskva viloyatida faoliyat yurituvchi xo’jalik sub’ektlarida mehnat migrantlari bilan bog’liq vaziyatni o’rganishga qaratilgan.

Tadqiqotda bilishning analiz va sintez, umumlashtirish, ijtimoiy so’rov, qiyosiy tahlil usullaridan, shuningdek, tarixiylik, o’zaro aloqadorlik, tizimlilik tamoyillaridan foydalanilgan.

Natijalar

Xalqaro Mehnat Tashkilotining tasnifi bo'yicha mehnat migratsiyasi quyidagi turlarga ajratiladi:

– shartnoma asosida ishlovchilar. Bu holda migrantlarni qabul qiluvchi davlat tomonidan ularning mazkur mamlakatda bo'lish muddatlari aniq belgilab qo'yiladi. Migratsiyaning mazkur turi asosan ish kuchini mavsumiy (masalan, qishloq xo'jaligi, qurilish) ishlarga jalb qilish bilan bog'liqdir;

– malakali kadrlar migratsiyasi. Migratsiyaning bu turiga yuqori malakali mutaxassislar yoki ishchilarni imtiyozli tartibda (yuqori ish haqi, boshqa imtiyozlar hisobiga) ishga taklif qilinishi misol bo'la oladi;

– noqonuniy migratsiya. Bu noqonuniy ravishda boshqa mamlakatlarda mehnat faoliyati bilan shug'ullanishdir;

– qochoqlar. Migratsiyaning bu toifasiga hayoti xavf ostida qolishi oqibatida boshqa joylarga ko'chishga majbur bo'lganlar kiradi;

– ko'chmanchilar. Ular doimiy yashash uchun boshqa joyga ko'chib borganlardir.

Mehnat migratsiyasi aholining yangi ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarga ko'nikishining shakli sifatida, ba'zan aholini ayrim qismining farovonligini oshirishning yagona imkoniyati sifatida yuzaga chiqadi. Unga turli kasb, ijtimoiy maqom, jins, yosh va ta'lim darajasiga ega odamlar tortilgan.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2003 yil 12 noyabrdagi 505-son qaroriga muvofiq mamlakat fuqarolarining xorijiy davlatlarda mehnat faoliyatini amalga oshirish tamoyillari belgilab berilgan. Unga ko'ra, O'zbekiston Respublikasi fuqarolari mamlakat qonun hujjatlariga muvofiq hukumatlararo, idoralararo shartnoma va bitimlar asosida mehnat faoliyatini amalga oshirish uchun xorijga chiqish huquqiga ega. Xususiy mehnat shartnomalari bo'yicha mehnat faoliyatini amalga oshirish uchun chet ellarda ishlash uchun faqat O'zbekiston Respublikasi Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligi huzuridagi Tashqi mehnat migratsiyasi masalalari agentligi tomonidan beriladigan ruxsatnomalar bo'yicha chiqish mumkin.

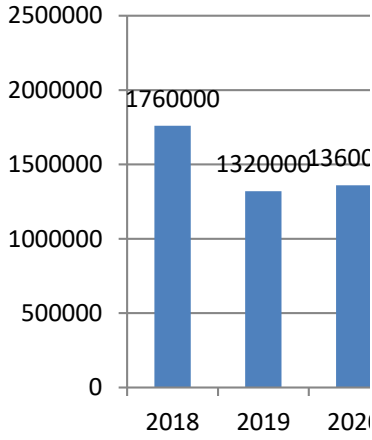

1-grafik. O‘zbekistondan ketgan emigrantlar soni va o‘sish sur’ati, 2018-2022-yillar (ming)[63]

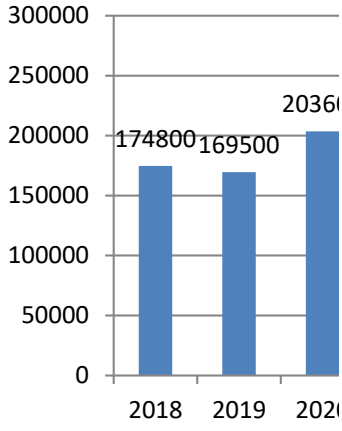

2-grafik. O‘zbekistondan ketgan migrantlar oqimi va o‘sish sur’ati, 2018-2022-yillar (ming)

O‘zStat ma’lumotlarga ko‘ra, 2022-yilda Respublikasi fuqarolarining boshqa mamlakatlarga ko‘chib o‘tganlari soni 880 ming nafarni tashkil etgan. Manbaga ko‘ra, 2022-yilda O‘zbekistondan xorijga chiqib ketganlar soni 2018-yilga (1, 76 million) nisbatan ikki barobarga (880 ming) kamaygan. 2022-yilda emigratsiyaning gender tarkibi deyarli teng bo‘ldi: 53 foizi ayollar, 47 foizi erkaklar (O‘zStat, 2023). O‘zbekistonlik migrantlar uchun, ular boradigan barcha mamlakatlar to‘g'risidagi ma’lumotlar cheklangan bo‘lsa-da, Rossiya Federatsiyasidagi mehnat migrantlari soni o‘zgarishining bir qancha omillari quyidagilardan iborat[64]:

– birinchidan, migrantlarning asl mamlakatlaridagi umumiy iqtisodiy vaziyat va Rossiya Federatsiyasidagi ish beruvchilarning ehtiyojlari;

[63] www. stat. uz – O’zStat, 2023

[64] Markaziy Osiyo – Rossiya Federatsiyasi migratsiya yo‘lagida mehnat migratsiyasi dinamikasini o‘rganish https://russia. iom. int/sites/g/files/tmzbdl1036/files/documents/report_ryazantsev_consolidated_2021_en. pdf

– ikkinchidan, Rossiya Federatsiyasiga kirish tartibi, ro‘yxatdan o‘tish tartiblari va Rossiya mehnat bozoriga kirish;

– uchinchidan, Rossiya Federatsiyasi iqtisodiyotidagi yashirin iqtisodiyotning ulushidagi o’zgarishlar;

– to’rtinchidan, rublning qadrsizlanishi ortidan(deyarli 2 baravarga) migrantlar real daromadining kamayib ketishi;

– beshinchidan, mehnat bozoridagi vaziyatni tartibga solish maqsadida Rossiya hukumati tomonidan migrantlarni ishga joylashtirishga nisbatan kiritilgan cheklovlar (“to‘siqlar”) (iqtisodiyot tarmoqlari bo‘yicha bandlik kvotalari, patent narxi).

Ko‘pincha bu va boshqa omillarning yig‘indisi migrantlarning tartibga solingan va tartibga solinmagan migratsiya maqomi o‘rtasida harakatlanishiga olib keladi. Rossiya Federatsiyasi Ichki ishlar vazirligining Migratsiya masalalari bosh boshqarmasi ma’lumotlariga ko‘ra, 2020-yilda Rossiya Federatsiyasida ro‘yxatga olingan migrantlar va mehnat migrantlari soni COVID-19 pandemiyasi bilan bog‘liq cheklovlar tufayli qariyb ikki barobarga kamaygan[65]. Rossiya Federatsiyasi koronavirus tarqalishining oldini olish maqsadida 2020-yil 20-martdan boshlab rejali havo qatnovlarini to‘xtatganligi sababli, davlatlar o‘rtasida faqat charter (birinchi navbatda, chiqish) reyslar amalga oshirilgan bo‘lib, pandemiya davrida ko‘plab mehnat migrantlari Rossiya Federatsiyasini tark eta olmadi[66]. Rossiya hukumati xorijiy fuqarolarning COVID-19 pandemiyasi davrida mamlakat hududida bo‘lish imkoniyatini bir necha bor uzaytirdi, jumladan 2020-yilning 15-iyuniga qadar, 2020-yilning 25-dekabriga qadar, 2021-yilning 15-iyuniga qadar va so‘nggi bor 2021-yilning 30-sentabriga qadar uzaytirildi. Tabiiyki, bunday sharoitda Markaziy Osiyo davlatlaridan Rossiya Federatsiyasiga mehnat migrantlarining oqimi keskin kamaydi. Faqat 2021-yil 1-apreldan boshlab O‘zbekiston fuqarolari uchun chegaralar ochildi[67].

O‘zStat ma’lumotlarga ko‘ra, 2022-yilda o‘zbekistonlik migrantlar oqimi 221 ming nafarga teng bo‘lgan: jami emigrant oqimining 60 foizini (132, 8 ming nafar) ayollar, 40 foizini (88, 5 ming nafar) erkaklar tashkil

[65] Rossiya Federatsiyasi Ichki ishlar vazirligi. Migratsiya statistikasi. URL: www. mvd. ru

[66] Rossiya Federatsiyasidagi mehnat migrantlari. Noqonuniy migrantlar O‘zbekistonga qaytadilarmi? // DW News. 24-aprel 2021-yil. URL: https:// www. dw. com/ru/trudovye-migranty-v-rossii-vernutsja-li-nelegaly-vuzbekistan/a-57316327

[67] № 814-r qarori. Rossiya Federatsiyasi hukumatining 2021-yil 31 martdagi qarori. URL: http://www. consultant. ru/document/cons_doc_LAW_381297/0000000000000000000000000000000000000000/#dst100007

etgan. O‘zbek migrantlarining asosiy qismi shaharlardan 66 foiz (145, 8 ming), qolgan 34 foizi qishloq joylardan (75, 5 ming) bo‘lgan (O‘zStat, 2023).

1-Jadval. O’zbekiston hududlari bo’yicha ko’chib ketganlar soni, *yil/kishi*

Hududlar	**2018**	**2019**	**2020**	**2021**	**2022**
O’zbekiston Respublikasi	**174 832**	**169 547**	**203 629**	**275 079**	**221 319**
Qoraqalpog’iston Respublikasi	14 861	14 110	12 517	18 588	13 270
Andijon	8 460	9 731	10 684	9 796	8 471
Buxoro	8766	9 265	13 209	10 991	9 344
Jizzax	11 878	11 567	11 224	11 484	8 498
Qashqadaryo	15 235	17 466	30 869	20 726	16 427
Navoiy	14 110	11 368	10 569	11 026	9 239
Namangan	5 520	6 385	8 170	5 953	4 916
Samarqand	15 774	13 809	17 785	17 636	14 399
Surxondaryo	13 824	13 283	19 518	17 699	14 007
Sirdaryo	9 125	9 471	9 526	10 117	7 907
Toshkent	24 909	23 250	26 518	40 333	32 349
Farg’ona	14 678	14 482	16 243	14 868	11 596
Xorazm	7 452	7 574	10 467	12 202	8 231
Toshkent sh.	10 240	7 786	6 330	73 660	62 665

Tashqi mehnat migratsiyasi masalalari agentligi mamlakatda ish kuchining tashqi migratsiyasini tartibga solish va boshqarish bo’yicha vakolatli davlat tuzilmasi hisoblanib, uning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

– mehnat migratsiyasi sohasidagi xalqaro hamkorlik loyihalarini ishlab chiqish va amalga oshirish;

– O'zbekiston Respublikasi fuqarolarini xorijda va xorij fuqarolarini O'zbekiston Respublikasida ishga joylashtirish uchun kvotalar ajratish va ruxsatnomalar berish masalalari bo'yicha xorijiy davlatlarning vakolatli organlari bilan hamkorlik qilish;

– O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining xorijda mehnat faoliyatini amalga oshirish huquqini ro'yobga chiqarishda ishga joylashtirish, xorijda ishga joylashtirishga nomzodlar bilan dastlabki ko'nikuv tadbirlarini o'tkazish yo'li bilan ularga ko'maklashish;

– O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining xorijlardagi va xorijlik fuqarolarning O'zbekiston Respublikasidagi mehnat faoliyatini muvofiqlashtirib borish;

– fuqarolarni xorijda ishga joylashtirish bo'yicha xo'jalik hisobidagi mintaqaviy byurolar, shuningdek, xorijga ketayotgan fuqarolarni oldindan ko'niktirish va o'qitish markazi faoliyatini muvofiqlashtirish;

– xorijiy ish kuchlarini yollovchi xorij firmalari (korxonalar, muassasalar, kompaniyalar) bilan hamkorlikni rivojlantirish;

– O'zbekiston Respublikasi fuqarolarini xorij mamlakatlariga jo'natish uchun nomzodlarini tanlab olish bo'yicha Idoralararo komissiyaning qaroriga muvofiq ruxsatnomalar berish yoki mavjud ruxsatnomalarning amal qilish muddatini uzaytirish;

– yuridik shaxslarga xorijiy ish kuchlarini jalb etish uchun ruxsatnomalar berish yoki mavjud ruxsatnomalar amal qilish muddatini uzaytirish.

Shu bilan bir qatorda Tashqi mehnat migratsiyasi masalalari bo'yicha agentlik mamlakat fuqarolarining xorijda ishga joylashtirish uchun kvotalar ajratish masalalarini hal etadi. Bu to'g'risida tegishli mamlakatlar migratsiya xizmatlari bilan shartnoma va bitimlar tuzadi hamda ular bajarilishini muvofiqlashtirib boradi.

Tashqi mehnat migratsiyasi agentligi Qoraqalpog'iston Respublikasi Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligi, viloyatlar va Toshkent shahar Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish bosh boshqarmalari takliflariga muvofiq tashqi mehnat migratsiyasi jarayonlarini tahlil etadi, aholi mehnat migratsiyasini rivojlantirishning uzoq muddatli va o'rta muddatli prognozlarini hisobga olgan holda xorijiy fuqarolarga mamlakat hududida mehnat faoliyatiga tasdiqnomalar beradi. Shuningdek, agentlik Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish

hududiy organlari bilan birgalikda xorijga yuborilgan fuqarolar mamlakatga qaytganlaridan keyin ishga joylashtirilishini tashkil etadi. Shu bilan birga, u xorijiy mamlakatlarining mehnat bozorini o'rganadi, chet ellarda mehnat faoliyatini amalga oshirishni xohlovchi fuqarolar to'g'risidagi ma'lumotlar bazasini shakllantiradi.

O'zbekistondan ketgan migrantlar uchun beshta asosiy mamlakat Rossiya Federatsiyasi (1, 1 million), keyingi o'rinlarda Qozog'iston (296 ming), Ukraina (223 ming), Turkmaniston (67 ming) va Amerika Qo'shma Shtatlari (63 ming) bo'ldi (BMT DESA, 2021)[68]. O'zbekistonda tashqi migratsiya geografik tarkibida Rossiya Federatsiyasi salmoqli o'rinni egallab, yetakchilikni o'zida saqlab kelmoqda. Tashqi migratsiyaning turlari bo'yicha tahlil qiladigan bo'lsak, mavsumiy mehnat migratsiyasining O'zbekiston iqtisodiyotidagi roli yuqori. Biroq, O'zbekistonda mehnat migrantlariga yaratilgan shart-sharoitlar qoniqarli darajada emas.

Rossiya Federatsiyasi rasmiy ma'lumotlariga ko'ra yiliga 5-6 mln. dan ortiq kishi, mehnat emigrantlari MDH davlatlaridan kirib kelgan va COVID-19 sharoitida transchegaraviy harakatlarda ushbu ko'rsatkich keskin kamayib ketgan. Shu munosabat bilan Rossiya Federatsiyasi hukumati bir qator huquqiy-me'yoriy hujjatlarga o'zgartirishlar kiritdi, mehnat sharoitlarini yaxshilash bo'yicha tashkiliy choralar ko'rildi. O'zbek migrantlariga Rossiya Federatsiyasida mehnat qilishi uchun qanday muammolar mavjud? Ushbu maqolada nolegal mehnat migratsiyasining yuzaga kelish sabablari va uni bartaraf etish choralari nimalardan iboratligi haqidagi masalalar yoritilgan.

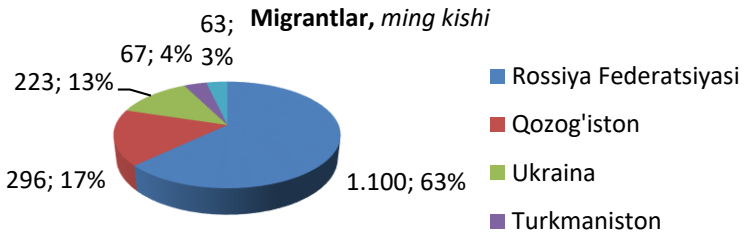

"Rossiya Federatsiyasidagi xorijiy fuqarolarning huquqiy holati to'g'risida" Federal qonunga muvofiq Rossiya Federatsiyasi Rossiya Federatsiyasi hududida quyidagi faoliyat turlarini amalga oshiruvchi

[68] United Nations, Department of Economic and Social Affairs. https://www. un. org/en/desa/highlights-report-2021-2022

tadbirkorlik sub'ektlari tomonidan jalb qilingan xorijiy ishchilarning ruxsat etilgan ulushi belgilangan:

a) sabzavot etishtirish - ko'rsatilgan tadbirkorlik sub'ektlarida band bo'lgan ishchilar umumiy sonining 50 foizi miqdorida;

b) o'rmon xo'jaligi va daraxt kesish - ushbu xo'jalik yurituvchi sub'ektlar tomonidan foydalaniladigan xodimlar umumiy sonining 50 foizi miqdorida;

g) ixtisoslashtirilgan do'konlarda alkogolli ichimliklar, shu jumladan pivoning chakana savdosi - ushbu tadbirkorlik sub'ektlarida band bo'lgan xodimlarning umumiy sonining 15 foizi miqdorida;

d) qurilish - ko'rsatilgan xo'jalik yurituvchi sub'ektlarda band bo'lgan ishchilar umumiy sonining 80 foizi miqdorida;

v) yog'ochni qayta ishlash va yog'och va tiqin buyumlarini ishlab chiqarish, mebeldan tashqari, somon mahsulotlari va to'quv materiallari ishlab chiqarish - ushbu xo'jalik yurituvchi sub'ektlarda band bo'lgan xodimlar umumiy sonining 50 foizi miqdorida;

e) yog'och xomashyosi va qayta ishlanmagan yog'ochning ulgurji savdosi - ushbu tadbirkorlik sub'ektlarida band bo'lgan xodimlarning umumiy sonining 50 foizi miqdorida;

f) yog'och materiallarining ulgurji savdosi - ushbu tadbirkorlik sub'ektlarida band bo'lgan xodimlar umumiy sonining 50 foizi miqdorida;

z) ixtisoslashtirilgan do'konlarda tamaki mahsulotlarining chakana savdosi - ushbu tadbirkorlik sub'ektlarida ish bilan band bo'lgan xodimlar umumiy sonining 15 foizi miqdorida;

i) ixtisoslashtirilgan do‘konlarda (dorixonalarda) dori vositalarining chakana savdosi - ushbu tadbirkorlik sub’ektlarida band bo‘lgan xodimlar umumiy sonining 0 foizi miqdorida;

j) statsionar bo‘lmagan chakana savdo ob’ektlari va bozorlardagi chakana savdo– ushbu tadbirkorlik sub’ektlarida band bo‘lgan xodimlar umumiy sonining 0 foizi miqdorida;

k) do'konlar, chodirlar, bozorlar tashqarisidagi boshqa chakana savdo - ko'rsatilgan tadbirkorlik sub'ektlarida band bo'lgan xodimlar umumiy sonining 0 foizi miqdorida;

l) boshqa quruqlikdagi yo‘lovchi tashish transporti faoliyati— mazkur xo‘jalik yurituvchi subyektlar foydalanadigan xodimlar umumiy sonining 24 foizi miqdorida;

m) avtomobil yuk tashish faoliyati - ushbu tadbirkorlik sub'ektlari tomonidan foydalaniladigan xodimlar umumiy sonining 24 foizi miqdorida;

n) ko'chmas mulkni haq evaziga yoki shartnoma asosida boshqarish - ushbu xo'jalik yurituvchi sub'ektlar tomonidan foydalaniladigan xodimlarning umumiy sonining 70 foizi miqdorida;

o) binolar va hududlarni saqlash bo'yicha faoliyat - ko'rsatilgan tadbirkorlik sub'ektlari tomonidan foydalaniladigan xodimlar umumiy sonining 70 foizi miqdorida;

p) sport sohasidagi boshqa faoliyat turlari - ko'rsatilgan tadbirkorlik sub'ektlarida band bo'lgan xodimlarning umumiy sonining 25 foizi miqdorida.

Yuqoridagi faoliyat turlari umumiy tarzda qabul qilingan bo'lsada, hududiy pereferensiyalarni ham nazardan qochirilmagan. Masalan, Moskva viloyati va shahri uchun "d" bandda keltirilgan, ya'ni qurilish sohasidagi cheklovga amal qilinmaydi. Umuman qonunchilikka muvofiq tadbirkorlik sub'yektlari xorijiy mehnat migrantlarini yollash bo'yicha barcha mas'uliyatni o'z zimmalariga olishlari shart.

2021-2023 yillar davomidagi Moskva viloyati va Moskva shahridagi olib borilgan amaliy kuzatuvlar asosida ma'lum bo'ldiki, mehnat migrantlari quyidagi muammolarga duch kelishadi:

1. Migrantlar katta ulushining til bilmasligi va zamonaviy information texnologiyalardan foydalana olmasligi tufayli ish va boshpana toppish imkoniyati cheklanganligi.

Albatta, bevosita ish beruvchi bilan mehnat shartnomasi tuzish talab etilsada ko'pgina hollarda o'rtadagi vositachi rekrutlik firmalari orqali ishlashga to'g'ri keladi. Bu esa, o'z navbatida yashirin bandlilikka, nolegal va norasmiy munosabatlarni yuzaga keltiradi. Misol uchun, "Globus" gipermarketlar tarmog'i "Fasiliti" rekrutlik firmasi orqali ishchilarni yollaydi. Bu o'z navbatida uning uchun bir qancha qulayliklarga ega. Birinchidan, deyarli 2 barobardan ko'proq arzonga tushadi va hech qanday ijtimoy to'lovlarga harajat sarflamaydi; ikkinchidan, boshqaruv bo'yicha masuli'yatning kamayishiga imkon beradi. Ayni paytda "Fasility" firmasi arzon ishchi kuchiga ega bo'lish maqsadida hujjatlarni qalbakilashtiradi, norasmiy bandlikni yuzaga keltiradi.

Migrantlar uchun xostllarning nisbatan kamligi va yashash sharoitlarining talabga javob bermasligi asosiy muammolardan biri hisoblanadi. Masalan, 1 kishi kamida oyiga 6000-10000 rubl atrofida

xostl uchun xarajat qiladi. Xostllarning yagona qulayligi ro'yxatdan o'tganlik (propiska) hujjatining taqdim etishidir. Ijaraga xonadon olish migrantlar uchun Moskva viloyatida oyiga o'rtacha 20-40 ming rublga va Moskva shahrida esa 40-70 ming rublga tushadi, agar bevosita mulkdordan ijaraga olinsa. Aksincha, maklerlar orqali qimmatroq va qo'shimcha talablar asosida ijaraga olish mumkin.

2. Ishlash uchun ruxsatnoma va patentga ega bo'lishdagi to'siqlar. Birinchidan, patentni rasmiylashtirishning qimmatligi o'rtacha kishiga 30 ming rubl sarflanadi; ikkinchidan, uni rasmiylashtirish muddatining 20-30 kun talab etilishi.

3. Migrantlarning huquqiy bilim saviyasining pastligi. So'rovlar natijasida shuni ko'rsatadiki, mustaqil ravishda ishlash maqsadida kelgan migrantlarning deyarli barchasi ish haqini olaolmasligi va qalloblar qo'liga tushib qolishi mumkinligi aniqlandi. Bunday holatlarni bartaraf etish uchun munisipal davlat xizmatlari, hududiy mehnat inspeksiyasi va boshqa davlat boshqaruv organlari xizmatlaridan foydalanish darajasi juda kam.

Yuqoridagi keltirilgan to'siq va murakkabliklar sohada yashirin, nolegal holatlarni yuzaga kelishiga sabab bo'lmoqda. Rossiya Federatsiyasi rasmiy ma'lumotlariga asosan mamlakatda MDH mamlakatlaridan nolegal mehnat faoliyati rasmiy bandlikka qaraganda 2 barobar ko'pni tashkil etadi. Afsuski, bu yashirin faoliyatlarning darajasi va ko'lami sezilarli darajada. Shuning uchun ham avvalambor, bunday holatlarni oldini olish va ularni bartaraf qilish uchun ikka tomonlama davlat tartiblash mexanizmlarini kuchaytirish talab etiladi.

Xulosa

COVID-19 sharoiti ta'sirida Rossiya Federatsiyasi va O'zbekiston o'rtasida mehnat migratsiyasi bo'yicha hukumatlaro kelishuvlar yo'lga qo'yilgan va ijobiy ishlar amalga oshirilgan. Mehnat migratsiyasini yanada rivojlantirish ikki tomon uchun ham o'zaro manfaatli hisoblanadi. Rossiya Federatsiyasida mehnat bozorida talab yuqoriligi, iqtisodiy o'sishni ta'minlashda va davlat budjetiga qo'shimcha daromadni shakllantirishda migrantlardan unumli foydalanish imkonini beradi. O'zbekiston uchun esa xalqaro pul o'tkazmalaridan valyuta oqimi oshishi, malakali ishchi kuchining shakllanishi, bandlik oshishi hamda kishilar hayot faravonligining ta'minlashiga erishiladi.

Fikrimizcha, O'zbekiston va Rossiya Federatsiyasi o'rtasidagi mehnat migratsiyasi bo'yicha o'zaro munosabatlarni yangi bosqichga ko'tarish uchun quyidagilarni amalga oshirish, maqsadga muvofiq bo'ladi:

– O’zbekistonda migratsiya bo’yicha xususiy firmalar faoliyatini rasmiylashtirish va kengaytirish orqali nolegal foaliyatlarni kamaytirish;

– Mehnat migratsiyasi masalalri bo’yicha axborot ta’minotini takomillashtirish orqali migrantlar huquqiy saviyasini oshirishga erishish;

– Rossiya Federatsiyasi qo’llab-quvvatlovi asosida nolegal vositachi rekrutlik firmalari va agentlari faoliyatini tartibga solish bo’yicha qonunchilikni kuchaytirish va mexanizmlarni joriy etish.

Tashqi migratsiya munosabatlarining rivojlanishi ikkala mamlakatning o’zaro manfaatli va strategik hamkorligini mustahkamlanishiga olib keladi.

Adabiyotlar ro’yxati

Федеральный закон РФ «О правовом положении иностранных граждан в Российской Федерации», № 115-ФЗ от 25 июля 2002 года.

Постановление Правительство РФ «Об установлении на 2022 год допустимой доли иностранных работников, используемых хозяйствующими субъектами, осуществляющими на территории Российской Федерации отдельные виды экономической деятельности», № 1706 от 7 октября 2021 г.

Abdurahmonov Q. X. , Abduramanov X. X. , Demografiya. O’quv qo’llanma. T. : 2012. 314 b.

Акьюлов Р. И. , Акьюлова Е. И. Влияние нелегальной миграции на региональные рынки труда в России // ДЕМИС. Демографические исследования. 2022. Т. 2. № 2. С. 148–161.

Красинец Е. С. Международная трудовая миграция в развитии современной России // Народонаселение, 2022. Т. 25. № 2. С. 104–115.

Красинец Е. С. , Шевцова Т. В. О последствиях пандемии COVID-19 для трудовой миграции в Россию // III Всероссийский демографический форум с международным участием. Материалы форума. М. , 2021. С. 234–237.

Мукомель В. И. Высококвалифицированные мигранты из государств Средней Азии в России // Социологическая наука и социальная практика. 2021. Т. 9. № 4. С. 186–204.

Хохлова М. Г. Трудовая миграция в СНГ и российский рынок труда // Россия и новые государства Евразии. 2021. № 4 (53). С. 221–227.

Сорокин П. А. Человек, цивилизация, общество / П. А. Сорокин. – М: Издательство политической литературы, 1992. – 393 с.

Ryazantsev, S. , Sadvokasova, A. and Jeenbaeva J. 2021 Markaziy Osiyoda mehnat migratsiyasi dinamikasini o‘rganish – Rossiya Federatsiyasining migratsiya yo‘lagi – Umumlashtirilgan hisobot. Migratsiya bo‘yicha xalqaro tashkilot, Moskva.

https://dtm. iom. int/sites/g/files/tmzbdl1461/files/reports/Compilation%20Report%201%20v2%2020230929%20UZB. pdf?iframe=true

https://stat. uz/images/uploads/reliz2021/demografiya_mart_uz_25_04_22. pdf

www. mineconomy. gov. uz/uz/info/4324

www. stat. uz

EXTENDED ABSTRACT

In term of globalization, the population migration considers as an actual issue over the world. Especially in the last 5 years, dramatic changes in the political, socio-economic spheres in the world are required to pay attention at migration relations.

Migration relations with the Russian Federation, a strategic partner of our national economy, have deepened under the influence of geographical, historical, linguistic and production factors. In particular, improving mechanisms of government regulation in the field is of the essence towards the negative consequences of labor migration in the period of COVID-19.

The Russian Federation share is a great in the geographical structure of Uzbekistan’s external migration and retains its leadership. Analyzing the types of external migration, it can be noted that the role of seasonal labor migration in the economy of Uzbekistan is high. However, the created conditions for labor migrants in Uzbekistan are not satisfactorily.

According to official data of the Russian Federation, more than 5-6 million people, labor emigrants arrived from the CIS countries per year, and in the period of COVID-19, this figure has sharply decreased in cross-border movements. Regardingly, the Russian Federation government has changed the number of regulatory documents and taken organizational measures to improve working conditions. What kind of problems have for working in the Russian Federation to uzbek migrants? In the paper are described causes of illegal labor migration and its agenda.

The theme of migration is one of the most actual topics of the modern world. Every day, a large number of people moved from one country to another. As of 2019, there were 12 million migrants in Russia. Russian Federation ranks 4th in the world for the number of migrants. In the ranking USA is leader with more than 50 million migrants, Saudi Arabia is in the second place, which is more than 12 million people, and UAE is the 3rd largest with less than 8 million immigrants. In the latest years the international migration in Russian Federation decreased.

It became clear on the basis of my field trip in Moscow region and Moscow, which is conducted in 2021-2023, the labor migrants are faced to the following problems:

1. There are many difficulties on hunting jobs and finding housing towards the lack of knowledge of majority migrants on language and modern information technology.

Certanly, migrants will have to collabrate with intermediator recruit firms, instead of an employer is required to directly make a contract. This usally will affect to creation of underground employment, illegal and informal relations in the field. For example, the "Globus" gipermarket network hires workers through the recruiting personnel. This, in turn, has a number of prevliges for the company. First, labour forces almost 2 times are cheaper and does not spend any social charges for migrants; Second, it allows reduction of the costs on management. Currently, Fascility recruit firm falsifies the documents to have a cheap labor, creating informal employment.

The relatively small number of hostels and inadequate living conditions for migrants are one of the main problems. For example, 1 person spends at least 6, 000-10, 000 rubles per month on a hostel. The only convenience of the hostels is the provision of a registration document (registration). Renting an apartment for migrants costs on average 20-40 thousand rubles per month in the Moscow region and 40-70 thousand rubles in the city of Moscow if you rent it directly from the owner. On the contrary, you can rent through brokers at a higher price and with additional requirements.

2. Obstacles in obtaining work permits and patents. Firstly, the cost of obtaining a patent averages 30, 000 rubles per person; secondly, the requirement is 20-30 days for its registration.

3. Low level of legal knowledge of migrants. As a result of the surveys, it turned out that almost all migrants who came to work on their own could not receive wages and could fall into the hands of fraudsters. To

eliminate such situations, the level of use of municipal government services, regional labor inspectorates and other government bodies is very low.

The above-mentioned obstacles and complications lead to the emergence of hidden and illegal situations on the ground. According to official data of the Russian Federation, illegal labor activity in the country is 2 times higher than the official employment in the CIS countries. Unfortunately, the level and scope of this covert activity is significant. That is why, first of all, it is necessary to strengthen the mechanisms of bilateral government regulation in order to prevent and eliminate such situations.

Under the influence of the COVID-19 situation, intergovernmental agreements on labor migration issues were concluded between the Russian Federation and Uzbekistan and positive actions were taken. The further development of labor migration is mutually beneficial for both parties. High demand in the labor market in the Russian Federation makes it possible to effectively use migrants to ensure economic growth and generate additional revenues for the state budget. For Uzbekistan, international remittances will increase foreign exchange flows, create a skilled workforce, increase employment and ensure people's well-being.

In our opinion, in order to raise the relationship between Uzbekistan and the Russian Federation on labor migration issues to a new level, it would be advisable to implement the following:

– reducing illegal activities by formalizing and expanding the activities of private migration companies in Uzbekistan;

– improve the legal status of migrants by improving the provision of information on labor migration issues;

– based on the support of the Russian Federation, strengthening legislation and introducing mechanisms to regulate the activities of illegal intermediary recruitment firms and agents.

The development of foreign migration relations leads to the strengthening of mutually beneficial and strategic cooperation between the two countries.

TINCHLIKPARVARLIK TAMOYILI VA UNING JAMIYAT AXLIQIY IMIDJIGA TA’SIRI

associate professor, Jo’rayev Ahmad Muhammadiyevich

-

Anatatsiya

Ushbu maqolada tinchlikparvarlikning jamiyatning ma’naviy qiyofasiga ta’siri va ularning globallashuv sharoitida jamiyat taraqqiyoti va barqarorligini ta’minlashdagi o‘rni bilan bog‘liq masalalar, shuningdek, tinchlikparvarlik g‘oyalarini yangi jamiyatni rivojlantirishda qo‘llash kabi masalalar tahlil qilinadi. O'zbekiston. Hudud va davlatlar barqarorligi, fuqarolar tinchligi, jamiyat farovonligini buzishga qaratilgan tahdidlarning sabablarini o‘rganish va oqibatlarini tahlil qilish ijtimoiy-ma’naviy rivojlanishning muhim omillari sifatida qayd etilgan.

Har bir davlatning boshqaruv tizimi o'ziga xosdir, lekin u tinchlikka qaratilgan siyosiy boshqaruvni ta'minlash muhimligi nuqtai nazaridan yetakchi o'rinni egallaydi. Bu holat, ayniqsa, hali mustaqillikka erishmagan mamlakatlar tajribasida kuzatilib, umumiy yangilanish jarayoni quyidagi o‘zaro bog‘liq ikki yo‘nalishda amalga oshirilmoqda.

Hozirgi davrning global muammolari, ya'ni yer yuzida to'liq tinchlikni saqlash, termoyadro to'qnashuvining oldini olish va adolatli xalqaro iqtisodiy tartib o'rnatish; samarali atrof-muhit muhofazasi; aholi soni va tarkibi hamda moddiy va ma’naviy qadriyatlarni yaratish o‘rtasidagi mutanosiblikka erishish; yer aholisini zarur oziq-ovqat va energiya manbalari bilan ishonchli ta'minlash; ochlik, qashshoqlik va qoloqlikka barham berish kabi.

Kalit so’zlar: Tinchlikparvarlik, tinchlik, globallashuv, ijtimoiy taraqqiyot, insonparvarlik, adolatparvarlik, erkparvarlik, vatanparvarlik, demokratiya, tinchlik madaniyati, ijtimoiy ahillik, ma’naviy xavfsizlik, bunyodkorlik, qadriyat.

KIRISH

Jahonda madaniyatlarning ommalashishi, globallashuv tendensiyalarining kuchayib borishi insoniyatning tinchlik, barqarorlik, xayrixohlikni anglash imkoniyatlarini kengaytirib, hayotiy ehtiyojlardan oqilona foydalanish, hayot ne’matlariga ongli munosabatda bo‘lish uchun

ijtimoiy makon yaratdi. Bu insoniyatning ma’naviy tahdid va xavfdan xoli yashashga bo‘lgan intilishini mustahkamlaydigan axloqiy tamoyillarga bo‘lgan ehtiyojini yanada kuchaytirmoqda. Endilikda odamlarda qo‘rquv, vahima, ishonchsizlik, umidsizlik kabi tahdidlar hozirgi kunning dolzarb muammosi bo‘lib qolmoqda.

Dunyoda global ijtimoiy makonda shaxslar va davlatlararo munosabatlarni tashkil qilish omili sifatida ma’naviy xavfsizlikka erishish dunyoda tinchlik va barqarorlikni ta’minlashga har qachongidan ham ko‘proq zarurat sezilmoqda. Inson va jamiyat hayotiga xavf solayotgan tahdidlarning mazmuni va shakli tobora yangi tus olayotgan hozirgi paytda odamlarda ogohlik, himoyalanish va kurashuvchanlik tuyg‘ularini mustahkamlovchi bilim, ta’lim, tajribani izlash, saralash va tanlash muhim hayotiy ehtiyojga aylandi. Insoniyat hayotida muhim ahamiyat kasb etadigan axloqiy tamoyil tinchlikparvarlikni rivojlantirishni nafaqat siyosiy maqsad, balki axloqiy talab ekanligini e’tirof etmoqda.

Mamlakatimizda tinchlikparvarlik faol xatti-harakat, hamkorlik, tashkilotchilikni talab qiladi. Davlatlarning barqarorligi, fuqarolarning xotirjamligi va jamiyatning farovonligini buzishga qaratilgan tahdidlarning sabablarini o‘rganish, oqibatlarini tahlil qilish ijtimoiy-ma’naviy taraqqiyotning muhim omiliga aylanib bormoqda. Ayniqsa, mamlakatimizda “Yurt tinchligi”, “Milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari” g‘oyalarini amalga oshirishda tinchlikparvarlikning axloqiy qadriyat sifatidagi mohiyatini keng ochib berish pirovardida odamlarda tinchlikparvarlikni oqilona anglash, his qilish va hurmat qilish orqali milliy qadriyatlar ustuvorligini ta’minlash imkonini beradi. Shu boisdan, “Dunyoda kechayotgan murakkab jarayonlar yaqin-uzoq mintaqalarda kuzatilayotgan ziddiyat va to‘qnashuvlar sharoitida biz yurtimizda tinchlik va xavfsizlikni ta’minlash borasidagi ishlarimizni yanada jadallashtirishimiz lozim” ekanligi tadqiqotning dolzarbligini asoslaydi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Davlat va jamiyat taraqqiyotida tinchlikparvarlik tamoyilining ijtimoiy-falsafiy asoslari va metodologik jihatlari XV-XIX asr G‘arb axloqshunos va faylasuflari N. Kuzanskiy, J. Piko Della Mirandola, N. Makiavelli, E. Rotterdam, M. Monten, F. Sanches, F. Bekon, R. Dekart, D. Yum, I. Kant, G. V. F. Gegel, B. Rassel, G. Grotsiy, A. Shopengauer, F. Nitsshe singari faylasuflar inson va jamiyat tinchligida ma’naviy-axloqiy asoslarta’minlanishini va mafkuraviy omillar ta’sirchanligini ko‘rsatib o‘tganlarMustaqil davlatlar hamdo‘stligi axloqshunos olimlari A. V. Aleynikov, O. V. Korotkix, A. B. Eryomenko, X. T. Kayumova, A. S. Moiseyev, O. V. Juravkov, A. B. Davidson global axborotlashuv jarayoni

rivojlangan davlatlarda axborot xavfsizligini ta’minlashning taqozo etishini asoslaganlar. Mamlakatimiz olimlaridan Q. N. Nazarov, A. Achildiyev, A. Abdushukurov, A. Sharipov, N. Ochilova, M. Yuldasheva, R. Norliyev kabi faylasuflarning dissertatsiyalarida, N. Jo‘rayev, A. Erkayev, Sh. Mamadaliyev, V. Alimasov, B. R. Karimov, I. S. Saifnazarov, Abdulla Sher, B. Karimov, Z. Davronov, J. M. Xolmo‘minov, S. Otamurodovning monografiya va maqolalarida tahlil etilgan. Jumladan, tinchlikparvarlikning zarurati, ahamiyati va falsafiy mohiyatini Q. N. Nazarov qadriyatlar tizimidagi barqarorlik dialektikasi asosida, A. Sharipov ijtimoiy hamkorlikni ta’minlash bilan bog‘liq masalalar yordamida, M. Yuldasheva oila, mahalla va ta’lim-tarbiya tizimining g‘oyaviy tarbiya jarayonidagi o‘rni orqali ochib bergan.

METODOLOGIYA

Maqilada umumiy o‘zaro aloqadorlik, tizimlilik, tarixiylik tamoyillari, tizimli tahlil, qiyosiy tahlil va umumlashtirish kabi usullardan foydalanilgan.

Tinchlik va barqarorlik insoniyat hamjamiyati taraqqiyotining muhim sharti bo‘lib, u hozirgi globallashuv davrida ham barqaror taraqqiyotning garovi ekanligi yanada konkret mazmun kasb etib bormoqda. Insonda moddiylik mavjud ekan, buyumlar olami inson hayoti va faoliyatiga o‘z ta’sirini ko‘rsatmasdan qolmaydi. Bu ta’sir ijtimoiy, psixologik, ma’naviy-estetik ta’sir bo‘lib, kommunikativ, axloqiy, tarbiyaviy, aksiologik funksiyalarni bajarib keladi. Tinchlikparvarlik aynan mana shu insonni qurshab turgan moddiy olam mikro va makromuhitini go‘zallashtirish, insoniylashtirishdek yuksak vazifani bajarib, turmush estetikasini yuksaltirmoqda. Tinchlikparvarlikning jamiyat axloqiy imidjiga ta’sirini o‘rganish orqali milliy axloqiy asoslarni yaratish, jamiyatda barqarorlikni ta’minlash uchun xizmat qiladi.

Har bir davlat boshqaruv tizimi o‘ziga xos bo‘lishi bilan birga tinchlikka qaratilgan siyosiy boshqaruvni ta’minlash ahamiyatiga ko‘ra yetakchi o‘rinni egallaydi. Bu holat, ayniqsa, mustaqillikka erishganiga uncha ko‘p bo‘lmagan davlatlar tajribasida kuzatiladi va yalpi yangilanishlar jarayoni quyidagi ikki o‘zaro uzviy bog‘langan yo‘nalishlarda amalga oshiriladi.

Birinchisi, jamiyat hayotining barcha sohalaridagi bir butun tizimni yaratish, jamiyat hayotining barcha tizimlarida farovonlikni kafolatlash, fuqarolar uchun tinchlikni ta’minlash orqali ishonch hissi va daxldorlikni anglab yetishiga erisish maqsad sifatida bo‘lsa, ikkinchi tomondan, mamlakat imidji va dunyo tichlikka erishishining milliy modellari yaratiladi va global xavfsizlikka erishiladi.

Zero, O‘zbekistonning Birinchi Prezidenti Islom Karimovning “Jamiyatni ma’naviy yangilanishdan maqsad – yurt tinchligi, Vatan ravnaqi, xalq erkinligi va farovonligiga erishish, komil insonni tarbiyalash, ijtimoiy hamkorlik va millatlararo totuvlik, diniy bag‘rikenglik kabi ko‘pdan – ko‘p muhim masalalardan iborat” (Karimov I. A. , 2000. – 499-1), degan fikri muhim ijtimoiy ahamiyatga ega.

Fransuz ma’rifatparvari Jan Jak Russo yuqoridagi “munofiq xislatlardan xoli, “azaliy tinchlik” da yashagan ibtidoiy odamni axloqan komillik ideali sifatida qaragan edi” (Skripnik A. P. 1992. 14-2).

Ma’rifatparvar alloma Abdurauf Fitratning “Sharq siyosati” asarida “Sharqning taraqqiy yo‘li ko‘mildi. Saodat va tinchlik eshiklari bog‘landi, saodatning eng yuksak tepasiga chiqqan Sharq yo‘qsullikning eng teran chuquriga tushdi” (Abdurauf F. , 1992, 6-3) -degan fikrni aytgan edi. Darhaqiqat, mustamlakachilik, beqarorlik, zulm, zo‘ravonlik va jaholat Markaziy Osiyoni, nafaqat iqtisodiy-siyosiy jihatdan tanazzulga mahkum qildi, balki ma’naviy va ma’rifiy jihatdan ham bir necha asrlar davomida shakllangan an’anaviy maktablar tizimini ham izdan chiqardi. Bu esa, ilm-fan taraqqiyotiga, milliy nafsoniyat va o‘zlikni anglash kabi dunyoqarash shakllarining ijobiy taraqqiyotiga nuqta qo‘ydi.

O‘z allomalarining ilmiy meroslari bilan XVI asrdagi G‘arbiy Yevropaning uyg‘onish davriga va shu davr tufayli uning ushbu kungacha to‘xtovsiz davom etib kelayotgan ijtimoiy-iqtisodiy hukmronligiga tamal toshini qo‘ygan, ma’naviy, g‘oyaviy ozuqa bergan Markaziy Osiyo XIX asrdan boshlab ma’naviy qaramlikka mahkum etildi.

Urush va tahdid, zulm va zo‘ravonlik mavjud bo‘lgan joyda tinchlikparvarlikka har doim ehtiyoj seziladi va u axloqiy ehtiyojga aylanadi. Tadqiqotimizda ushbu ehtiyojlarning ayrim axloqiy paradigmalarini ko‘rib chiqamiz.

Birinchisi – shaxs ma’naviy xavfsizligi paradigmasi. Tinchlik parvarlikning axloqiy ehtiyojga aylanishi “shaxs ma’naviy xavfsizligi” ni ta’minlashni taqoza etadi. Sababi, shaxsning o‘z ma’naviy dunyosini turdli ta’sirlardan xoli holda tasavvur qila olishi hamda uning asosiy yo‘nalishlarini aniqlash lozimdir.

“Shaxs ma’naviy xavfsizligini ta’minlash azaliy muammolar sirasiga kiradi. Har davrda shaxsning ma’naviy qiyofasi va axloqiy tafakkurini buzishga xizmat qiladigan omillar, vositalar mavjud bo‘lgan. Ushbu masalada Xitoy donishmandi Konfutsiy shaxs ma’naviy xavfsizligini ta’minlash uchun jamiyatda adolatni qaror toptirish zarur” (Besedi i sujdeniya Konfusiya. 1999. B 120-4), degan fikrni ilgari surgan.

Nikollo Makiavelli bu masalani davlat siyosati nuqtai nazaridan tadqiq etadi: “Davlat umummilliy manfaatlarni himoya qilishi va shu yo‘l bilan jamiyat a’zosining ma’naviy xavfsizligini ta’minlashi mumkin” (Makiavelli N. Gosudar, 1982. 375-5).

Makiavellining fikrini Tomas Gobbs davlat va shaxs xavfsizligi orasida obektiv aloqadorlik mavjud, degan nazariya bilan isbotlaydi: “Tinchlik va xavfsizlikni davlatning ishtirokisiz ta’minlab bo‘lmaydi. Ijtimoiy kelishuvga asosan tashkil etilgan davlat jamiyatning tinchlik-xotirjamligini, xavfsizligini ta’minlash orqali shaxs ma’naviy xavfsizligiga zamin yaratadi” (Gobbs T, 1991. 63-6).

Amerikalik faylasuf Patrik Jozef Byukenen tinchlik va xavfsizlikni ta’minlash, yoshlarda vatanparvarlik tuyg‘usini mustahkamlash hamda xalqni o‘z oilasini himoya qilgandek himoya qilishda maktab va ta’limining muhim omil ekanligini ta’kidlaydi. Uning fikriga ko‘ra, “Amerikaning umumta’lim maktablari zarurat tug‘ilganda mamlakatimizni himoya qilishi mumkin bo‘lgan fuqaro va vatanparvarlikni tarbiyalamog‘i darkor. Ular bolalar qalbiga Amerikaga nisbatan muhabbat tuyg‘usini jo etmog‘i zarur. Zero, buyuk kishilar tarjimai holi, tarixiy va badiiy asarlarni o‘qib, xalq qo‘shiqlarini tinglab, shonli tariximiz aks ettirilgan san’at asarlarini tomosha qilish jarayoni va ularning qalbida vatanga nisbatan muhabbat tuyg‘usi mustahkamlanib boradi. ” (Byukenen P. J. 2021. – 178-7)

O‘zbekistonning mustaqillik yillarida erishgan eng katta boyligi tinchlikparvarlik yo‘lida olib borilgan oqilona siyosati hisoblanadi. Umumjahoniy yangilanishlar jarayoni avval muayyan mamlakat, keyin bir guruh davlatlar, oxir-oqibatda barcha mamlakatlar taqdiriga, jamiyatlar va jamoalar, alohida insonlar hayotiga bevosita va bilvosita ta’sir ko‘rsata boshlaydi. Dunyo ma’naviy yuksalish jarayonlariga har bir davlat o‘z taraqqiyot ko‘lami, ilmiy-ma’rifiy va ma’naviy-axloqiy saviyasi, kamoloti darajasidan kelib chiqqan holda qo‘shila boshladi.

Ikkinchisi – ijtimoiy ahillik paradigmasi. Bugungi kunda tinchlikparvarlikning axloqiy ehtiyojga aylanishi “ijtimoiy ahillik” masalalarini axloqan tahlil qilishga ko‘p jihatdan bog‘liq bo‘lib qolmoqda. Chunki ijtimoiy ahillik zaruriy hodisa sifatida barcha sharoitda ta’minlanishi zarur. Ayniqsa, bu ko‘pmillatli mamlakat hisoblangan O‘zbekistonda tinchlik, totuvlik va birdamlik siyosatining axloqiy mazmunini tashkil etadi. Sababi etnik va millatlararo sog‘lom muhit yaratilganligi va davlat siyosatida buni aks etganligidir. Biroq, jahonda sodir etilayotgan urushlar davlatning axloqiy mohiyatiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi, urushning ko‘payishi axloqning inqiroziga olib keladi.

Ta’kidlash zarurki, urush mohiyatan tinchlikning ziddi (dilemmasi) hisoblanadi. Urush ma’naviy va texnik qurol vositasida amalga oshiriladi. Biroq, qurolning joni yo‘q. U kimning qo‘lida bo‘lsa, o‘shaning manfaatiga xizmat qiladi: bosqinchining qo‘lida bosqin uchun, himoyachining qo‘lida himoya uchun ishlatiladi. Shu bois, avvalo, urush(lar)ning oldini olish qurolni tutgan qo‘lning egasini qalbini tarbiyalash lozim. Sababi, ongsizlarcha ish yuritadigan har qanday qurol egasining pirovard natijasi urush va ziddiyatlar uchun asos bo‘ladi.

Jahondagi hozirgi vaziyat nafaqat yalpi qirg‘in va oddiy qurol-yarog‘lar zahirasi to‘planayotganligi bilan, balki chuqur ijtimoiy o‘zgarishlar bilan ifodalanadi. Amerikalik siyosatchi Patrik Jozef Byukenen yangi madaniyat va yangi tamaddun uzoq yashab qolmasligi sabablarini:

1) ular tufayli vujudga kelgan elitaga munosabat salbiy, u hurmat-e’tibor qozona olmaganligi (sabrsizlik, axloqiy buzuqlik, an’anaviy qadriyatlarga bepisandlik va undan nafratlanish)da; 2)inqilob mafkurasi inson tabiati qonuniyatlari va yaratganning ko‘rsatmalari bilan to‘qnash kelishida, deb ko‘rsatadi (Arastu. Poetika 2008. -261 – 8).

Ma’lumki, urush va tinchlik muammosi mamlakat ichida yoki uning tashqarisida, mamlakatlar o‘rtasidagi munozarali masalalarni hal etishda siyosiy zo‘ravonlik ishlatish, yohud uni istisno etishni bildiradi. Tinchlik xalqlarning xohish-irodasi, orzu-umidi bo‘lsa, urush - hukmron kuchlarning siyosati oqibatidir. Turli davrlarda yuz bergan urushlar va uning oqibatida qurbonlar soni aholining o‘sishiga qaraganda tezroq o‘sgan. Qadimgi yunon donishmandi Arastuning fikricha, davlatda dam olish va tinchlikka imkoniyat yaratuvchi fazilatlar aniq ifodalangan bo‘lishi shart. U faqat vaqti urush bilan band bo‘lgan odamlarnigina yaxshi odam, chunki ularning bo‘sh vaqti yo‘q, tinch, bo‘sh vaqtga ega bo‘lganlar esa qullardir, degan fikrni bema’nilik deb hisoblaydi (Gegel G. V. F 1990. B469 – 9).

Jahonning turli nuqtalarida hamon davom etayotgan urushlar va qarama-qarshiliklar, saqlanib qolayotgan davlatlararo, millatlararo va dinlararo ziddiyatlar, Ming yillik rivojlanish deklaratsiyasida ta’kidlanganidek, qashshoqlik, ochlik, onalar va bolalar o‘limi, epidemiyalar va insoniyatning boshqa muammolariga qarshi kurash borasidagi eng jiddiy to‘siqlar bo‘lib qolmoqda. Ushbu haqiqatning tasdig‘ini 40 yildan ziyod harbiy harakatlar davom etayotgan Afg‘oniston Islom Respublikasi misolida ko‘rishimiz mumkin. Afg‘on muammosini harbiy yo‘l bilan hal etib bo‘lmasligi yanada ayon bo‘lmoqda, koalitsiya kuchlarining Afg‘onistonda tinchlik o‘rnatish bo‘yicha tanlagan strategiyasi esa kutilgan natijalarni bermadi. Muttasil davom etayotgan

urush Afg‘oniston xalqining ahvolini tobora og‘irlashtirmoqda va muammoni hal etishni yanada qiyinlashtirmoqda.

Ikkinchi jahon urushidan keyin progressiv kuchlar qurollanish poygasini to‘xtatishga intilgan va qarshi kurashgan, urush haqida maxsus konvensiyalar qabul qilganiga qaramay XXI asr choragida yana “sovuq urush” larga zo‘r berilmoqda, hududlararo yoki fuqarolararo, goho davlatlararo urushlar davom etmoqda. Yarim asr mobaynida o‘zaro mahalliy nizolar, harbiy mojarolar tufayli jahon sivilizatsiyasidan butkul uzilib, dunyoning eng qoloq mamlakatlaridan biriga aylanib borayotgan Afg‘oniston, milliy-diniy nizo va fuqarolik urushi domidagi Iroq, Liviya, Suriya va Ukraina kabi davlatlar bugun buning yaqqol dalilidir. Bu mamlakatlar hududining xavf-xatar o‘chog‘iga aylanib qolgani ularga qo‘shni mamlakatlardagi tinchlik va barqarorlik, taraqqiyot yo‘lidagi ezgu maqsadlarni amalga oshirishga xalaqit bermoqda. Turli shakllarda davom etgan mustamlaka davri mamlakatning tashqi aloqalarini uzib qo‘ydi. Hozirgi davrda global darajada tinchlikni ta’minlash va davlatlararo hamkorlikni yo‘lga qo‘yishning, ko‘plab muammolarni hal qilishdagi roli oshmoqda. Ushbu birlik nafaqat urushlarga chek qo‘yishi, shuningdek, tinchlikni axloqiy idealga aylanishi, tinchlikparvarlikni axloqiy madaniyat sifatida qadrlashga xizmat qiladi.

Georg Gegelning “Har bir davlat qurilishi ma’lum xalq milliy-ma’naviy mahsuli, o‘zligini namoyon etish va ma’naviy onglilik taraqqiyotining pillapoyasidir. Bu taraqqiyot pillapoyasini qadam-baqadam bosib, bir me’yordagi harakatni, vaqtdan o‘zib ketmaslikni taqozo etadi. Vaqt hamma narsaga qodir. Unda tafakkur, falsafa, … hamma narsa mujassam. ” (Markaziy Osiyo madaniyati. 1997 B 32-10) degan fikri tinchlikparvarlikning axloqiy mohiyatini kengroq ochib berishga xizmat qiladi.

Uchinchi mustaqillikni mustahamlash paradigmasi. Mustaqillik nafaqat hududiy birlik jihatdan mustahkamlik, balki fuqaro erkinligi, jamiyat hayotining barcha sohalariga yangi o‘zgarishlar tendensiyasi va o‘z navbatida davlatchilik tizimining o‘zagidir.

Mintaqamizda bugungi globallashuv va bozor iqtisodiyoti sharoitida yaqin qo‘shnichilik muhitini shakllantirish, mustahkamlash doimiy hamkorlikni talab etadi. Shu jihatdan Chingiz Aytmatov: “Qarshimizda buyuk tarixiy qudrat namoyondirki, uning Markaziy Osiyo davlatlari uchun dolzarb qudrat – ehtiyoj ekani kundek ravshan” (Karimov. I. A. 2011. 263-11), deya izohlagan edi. Qolaversa, mustaqillikka erishgan mamlakatlar tinchlikparvarlik axloqining bosh omili madaniyat, ma’rifat va mafkuraga e’tibor berishni taqozo etadi.

Turli millat va aqidalarga ega bo‘lgan ko‘pmillatli mamlakatimizda millatlararo totuvlikni ta’minlash imkonini berdi. Bu borada O‘zbekistonning Birinchi Prezidenti Islom Karimov bu masalaga mustaqillikning ilk kunlaridayoq e’tibor qaratib, “bizga zarba bo‘lib tushgan eng og‘ir tanglik iqtisodiy emas, balki ma’naviy tanlikdir. Asrlar mobaynida qaror topgan axloqiy – ma’naviy qadriyatlarni g‘oyaviy qarashlarga qurbon qilish oqibatlarini bartaraf etish iqtisodiyotni tartibga keltirishdan ko‘ra ancha mashaqqatli bo‘ladi” (Falsafa. Qomusiy lug‘at. 2004. -B. 288-289-12)– degan fikrlarni ilgari surgan edi.

To‘rtinchi tinchlik madaniyati paradigmasi. Keyingi paytlarda tinchlikni saqlash va unda fuqarolarni ishtirokini ta’minlashda “tinchlik madaniyati” tushunchasi ilmiy muomalada qo‘llanila boshlandi. “Tinchlik madaniyati” falsafiy-axloqiy tushuncha bo‘lib, uning mohiyati “urushlarga yo‘l qo‘ymaslik, davlatlararo nizo va mojarolarni siyosiy vositalar bilan hal etish, mamlakat ichidagi kelishmovchiliklarni tinchlik yo‘li bilan bartaraf qilish, inson huquqi va qonun ustuvorligini ta’minlash” dan iborat.

Falsafiy manbalarda Sharq allomalari ichida birinchi bo‘lib Abu Nasr al-Forobiy madaniyat masalasini kun tartibiga qo‘yganligi ta’kidlanadi. Sababi mutafakkir madaniyat so‘zini arabchadan olinganiga ishora qiladi va uni shahar, jamiyat, boshqarish, san’at, idora qilish, inson quvvatlari singari ijtimoiy-axloqiy hodisalar bilan bog‘lagan edi.

Abu Nasr Forobiy o‘z qarashlarida ham tinchlikni oliy darajada qadrlanganligi shu davr ruhini aks ettirishda harakat qilganligini tahlil etishimiz mumkin. “Madaniy jamiyat va madaniy shahar (yoki mamlakat) shunday bo‘ladiki, shu mamlakatning aholisidan bo‘lgan har bir odam kasb-hunarda ozod, hamma bab-barobar bo‘ladi, kishilar o‘rtasida farq bo‘lmaydi, har kim o‘z istagan yoki tanlagan kasb-hunar bilan shug‘ullanadi. Odamlar chin ma’noda ozod bo‘ladilar” (Forobiy. Fozil odamlar shahri. 1993. -190 -14). Allomaning ushbu fikri o‘z navbatida “tinchlik madaniyati” ning axloqiy mohiyatini belgilaydi.

Tinchlikning mohiyati axloqiylikni taqozo etadi, ushbu mohiyatning pragmatik asosi “tinch-totuv yashash tamoyili”da namoyon bo‘ladi. Ayniqsa, davlatlar o‘rtasidagi janjalli masalalarni hal qilishning vositasi sifatida urushlardan voz kechish, janjalli masalalarni muzokaralar olib borish orqali hal etish, teng huquqlilik, boshqa davlatlarning ichki ishlariga aralashmaslik, har qaysi xalqning o‘z taqdirini o‘zi hal etish huquqini tan olish, barcha mamlakatlarning suvereniteti va hududiy yaxlitligini qat’iy hurmat qilish, to‘la tenglik va o‘zaro naf keltirish asosida iqtisodiy va madaniy hamkorlikni rivojlantirishdan iboratdir. Bu tinch-

totuv yashashning axloqiy negizidir. Shu ma'noda, tinch-totuv yashash urushni istovchilarni "ko'ndirish", "tinchlantirish" siyosati, ularni "yaxshi bo'lishga" chaqirish yoki ulardan tinchlikni "so'rab olish" emas, balki tinchliksevar kuchlarning birgalashib faol ta'sir ko'rsatishi bilan belgilash mumkin.

NATIJALAR

Bugun O'zbekistonda tinch – totuv yashash tamoyili davlat siyosatining ajralmas qismi hisoblanadi. Bu jarayonda O'zbekiston Prezidenti Sh. Mirziyoyev tomonidan ilgari surilgan 2017-2021 - yillarda mo'ljallangan "Harakatlar strategiyasi" hamda 2022-2026 - yillarga mo'ljallangan "Taraqqiyot strategiyasi" boshqa davlatlarga nisbatan munosabatlar yuzasidan O'zbekiston tashqi siyosatining muhim prinsiplarini – tinch-totuv yashash prinsiplarini belgilab berdi.

Ushbu mulohazalar "tinchlik"ni umumijtimoiy ma'no kasb etadigan tushuncha sifatida baholaydi. Holbuki, globallashuv davri qadriyatlari amaliyotida "tinchlik" ning ijtimoiy-ma'naviy va gumanistik mazmuni umuminsoniy qadriyat sifatida baholash uchun asos bo'ladi. Bundan tashqari, yurtimizda o'ziga xos davlatchilik tarixi, mavjud qadriyatlar tizimi, umuminsoniy tamoyillarga rioya qilingan holda tinchlik ta'minlanmoqda. Chunonchi, mustaqillikni mustahkamlash va himoya qilish masalasida hushyorlik va sezgirlikni, qat'iyat va mas'uliyatni yo'qotish, bu jarayonga "obektiv holat" sifatida qarash, ojizlikka va bosh-boshdoqlikka olib keladi. Shu bois, mustaqillik tinchlikparvarlikning axloqiy ehtiyoji sifatida O'zbekistonning tashqi siyosatiga, uni amalga oshirish yo'llarini belgilashga negiz bo'luvchi quyidagi asosiy axloqiy tamoyillarni belgilaydi:

- o'z milliy-davlat manfaatlari ustun bo'lgan holda o'zaro manfaatlarni har tomonlama hisobga olish va boshqa biron-bir davlatning ta'siriga tushib qolmaslik;

- global darajada muammolarda tinch yo'l bilan kurashish, harbiy bloklar va uyushmalarga kirmasdan O'zbekistonni yadrosiz zonaga aylantirish;

- tashqi siyosatda teng huquqlilik va o'zaro manfaatdorlik, boshqa mamlakatlarning ichki ishlariga aralashmaslik qoidalariga amal qilish;

- tashqi siyosatda ochiq-oydinlik prinsipini ro'yobga chiqarish va tinchliksevar mamlakatlar bilan pragmatik tashqi aloqalarni o'rnatishga intilish.

Tinchlikparvarlik haqidagi an’anaviy qarashlar, yondashuvlarni yangilash jamiyat barqarorligini ta’minlashning muhim talabi hisoblanadi.

Texnik imkoniyatlarning kengayishi esa dunyo miqyosida tinchlik bilan bog‘liq yangi muammolarni keltirib chiqarmoqda. Darhaqiqat, texnika faoliyatning mustaqil sohasi sifatida yuzaga chiqib, insonga olamni ijodkorlik va yaratuvchanlik asosida estetik jihatdan o‘zlashtirish imkonini berdi.

Hozirgi davrdagi global muammolar, ya’ni yer yuzida yalpi tinchlikni saqlash, termoyadro urishining oldini olish va adolatli xalqaro iqtisodiy tartibot o‘rnatish; atrof-muhitni samarali muhofaza qilish; aholi soni va tarkibi bilan moddiy va ma’naviy qadriyatlar yaratilishi mutanosibligiga erishish; yer yuzi aholisini zarur oziq-ovqat va quvvat manbalari bilan ishonchli ta’minlash; ochlik, qashshoqlik va qoloqlikni tugatish kabilar tashkil etadi.

Tinchlikparvarlik insoniyat hayotida muhim ahamiyatga ega ma’naviy-qadriyatlardan hisoblanadi. Chunki u mohiyatan urushning, qon to‘kishning oldini olishga, insonni oliy mavjudod sifatida qardlashga va oliy qadriyat sifatida tan olishga, har qanday qon to‘kilishlarga qarshi tura olish, tinchlik va totuvlikni ta’minlashda muhim omildir.

“Bugungi kunda yon-atrofimizda diniy ekstremizm, terrorizm, giyohvandlik, odam savdosi, noqonuniy migratsiya, “ommaviy madaniyat” degan turli balo-qazolarning xavfi tobora kuchayib borayotganini hisobga oladigan bo‘lsak, bu so‘zlarning chuqur ma’nosi va ahamiyati yanada yaqqol ayon bo‘ladi” (Mirziyoyev Sh. M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan birga quramiz. 2017. 48 - 15).

Barcha xalqlar uchun ilm-ma’rifat, ta’lim va tarbiya kabi tinchlikparvarlik ham inson kamoloti va millat ravnaqining asosiy sharti hisoblanadi. Garchand, ta’lim-tarbiya anglashning mahsuli, tafakkur darajasi va uni rivojlanishini belgilovchi eng muhim omillar bo‘lsada, tinchlikparvarlik ham xalq va millat ma’naviyatini ifodalaydi. Bu tendensiyaning hayotiyligi xalqni tinchlik va tinchlikparvarlikka munosabatida, yondashuvida va harakatlantiruvchi kuch sifatidagi mohiyatida kuzatish mumkin.

Uchinchisi – urush g‘ayriaxloqiy hodisa. Hozirgi odamlar insoniyat tarixida ilk bora to‘la yo‘q qilinish xavfi ostida qolgan bashariyat avlodlari hisoblanadi. Chunki, urushning sanoatlashishi ana shu ahvolga olib keldi.

Olmon mumtoz falsafasining yirik vakili Immanuil Kant axloqshunosligining choʻqqisi tinchlikni ragʻbatlantirish va urushning har qanday shakliga chek qoʻyishga qaratilgan edi. “Uning abadiy tinchlik gʻoyasi; hech qanday urushga yoʻl yoʻq: na men bilan sening orangdagi tabiiy holatdagi urushga, na oramizdagi davlatlar sifatidagi urushga yoʻl yoʻq, urush har kim oʻz huquqini qoʻlga kiritishi uchun zarur boʻlgan usul emas. Ayni paytda, insoniyat uchun axloqiy komillikka erishuvning faol vositasini mutafakkir ma’rifatda koʻradi. Ma’rifat uchun esa faqat erkinlik, erkinlik boʻlganda ham juda zararsiz, har bir holatda oʻz aqlidan oshkora foydalanadigan erkinlik zarur. Erkin, hayratlanib, ixlos bilan yashash lozim”.

“Kant inson sifatida ham shunday yashab oʻtdi. Uning ikki narsa haqida qancha koʻp, qancha uzoq oʻylaganing sari qalbing tobora yangi, tobora kuchayib boruvchi hayrat va ixlos bilan toʻlib-toshaveradi, bular - boshim ustidagi yulduzli osmon va mening botinimdagi axloqiy qonun, degan gaplari eng avvalo oʻziga taalluqli edi” [Kant I. K vechnomu miru. 1986. – S. 116-16].

Ma’lumki, insoniyat tarixida urushlar va tinchlikni muqarrar tarzda ta’minlashmuammosi nafaqatmamlakat ichida balki, global darajada mamlakatlar oʻrtasidagi muvozanatni ta’minlash va munozarali masalalarni hal etishda siyosiy zoʻravonlik va kuch ishlatishni bildiradi. Tinchlik va xalqlarning xohish-irodasi, orzu-umidi boʻlsa, urush esa aksincha, hukmron kuchlarning siyosati va oqibatidir. Yozma yodgorliklarning guvohlik berishicha, soʻnggi 6 ming yil davomida, yer yuzida 15 mingdan ziyod urushlar sodir boʻlgan. Bu davr ichida atigi 300 yilgina urushsiz kechgan.

Hozirgi kunda xalqaro munosabatlarda qudratli davlatlar geosiyosiy manfaatlarini amalga oshirishda zoʻravonlikka moyillik bildirmoqda. Bunda aksariyat rivojlangan davlatlar hali hanuzgacha yalpi qirgʻin qurollarini koʻplab ishlab chiqarish bilan harbiy qudratga erishishni oʻz tashqi strategiyasining mazmuniga aylantirmoqda.

Lev Tolstoyning “Urush va tinchlik” romanida “urush” va “tinchlik”ning zaruriyati, ahamiyati va axloqi aks etadi. Fransuz imperatori Napoleon tomonidan Rossiyaning bosib olinishi mumkin boʻlgan bir vaqtda, boshqalardan oʻzlarini ustun deb bilganmahalliy turli tabaqalarni dushmanga qarshi kurash vositasida birlashtirgan, ayni paytda esa rus xalqining maishiy hayoti va ularning dunyoqarashini yaqqol ifodalagan “Urush va tinchlik” asarining dunyoga kelishi oʻz davri uchun katta voqea edi. Bu asar xalq ongidagi uygʻonishga boʻlgan da’vat bugungi kunga, bugungi zamon kishisiga ham birday taalluqlidir.

Muallifning asar orqali tinchlikning ma'naviy ahamiyati haqida hayotiy haqiqatlarga asoslangan quyidagi hikmatlari o'z dolzarbligini hozir ham yo'qotmagan:

- "Hurriyat va tinchlikni payg'ambarimiz ham targ'ib qilgan edi".
- "Abadiy tinchlik siyosiy muvozanat bilan bo'lmaydi".
- "Agar hamma faqat o'z e'tiqodi asosida urushadigan bo'lsa, dunyoda urush degan narsa bo'lmas edi" (Kant I. K vechnomu miru. 1986. –S. 118-17).

Hozirgi davrda "urush" tushunchasining ijtimoiy-siyosiy mazmuni kengayib bormoqda. V. Slipchenkoning fikriga ko'ra, bugungi kunga kelib, "urush murakkab ijtimoiy-siyosiy hodisa bo'lib, turli ko'rinishdagi kurashlar majmuasini tashkil etadi. Davlatlar va turli sotsial tizimlar o'rtasida kechadigan siyosiy, iqtisodiy, harbiy, axborot, gibrid va boshqa shakldagi kurashlar shular jumlasidandir" (Kant I. K vechnomu miru: 1986. –S. 122-18).

To'rtinchisi – xalqaro hamkorlikni kuchaytirish. Bugun dunyoda tinchlikni ta'minlashda xalqaro tashkilotlarning, xususan, Birlashgan Millatlar Tashkilotining roli va ahamiyati katta. Dunyoda xalqaro tinchlik va xavfsizlikni mustahkamlash, teng huquqlilik va erkin fikr (plyuralizm), o'zaro hurmat tamoyillari asosida xalqlarning o'zlari belgilaganlaridek, millatlar o'rtasidagi do'stona aloqalarni rivojlantirish, millatlarning ushbu umumiy maqsadlarga erishuvida hamkorlikdagi harakatlarning markazida bo'lish kabi maqsadlar Birlashgan Millatlar Tashkilotining asosiy maqsad-vazifalaridan hisoblanadi. Shu bois BMT Bosh Assambleyasi har yili jahonda tinchlik va taraqqiyotni ta'minlashda dolzarb muammolarni muhokama qiladi va bu masalalar bo'yicha BMTga a'zo bo'lgan davlatlarga yoki Xavfsizlik kengashiga tavsiyalar berib, qarorlar ishlab chiqadi. Garchand bu tavsiya va qarorlar a'zo bo'lgan mamlakatlar uchun majburiy bo'lmasa-da, davlatlarning asosiy ko'pchiligi ularni bajarishdan manfaatdordir. BMT o'z a'zolarining suveren tengligiga asoslanishi bilan bir qatorda davlatlarning ichki ishlariga aralashmaydi va befarq ham bo'lmaydi.

XULOSA

Umuman olganda, tinchlikparvarlik - insonlarning tinch-xotirjam, yaratuvchanlik, bunyodkorlik, ijod qilish, yaratgan ijod mahsullarining uzoq yillar mobaynida xalqni birlashtiruvchi ijtimoiy hodisa hamdir. Tinchlikparvrlikning amalda namoyon bo'lishi uchun yer yuzidagi har bir inson tinchlikning qadrini anglashi va o'z faoliyati, dunyoqarashini axloqiy jihatdan shakllantirishini toqazo etadi.

Tinchlikparvarlik insoniyat hayotida muhim ahamiyatga ega ma’naviy-qadriyatlardan hisoblanadi. Chunki u mohiyatan urushning, qon to‘kishning oldini olishga, insonni oliy mavjudod sifatida qardlashga va oliy qadriyat sifatida tan olishga, har qanday qon to‘kilishlarga qarshi tura olish, tinchlik va totuvlikni ta’minlashda muhim omildir.

Tinchlikparvarlik xalq, davlat va jamiyat hayotining eng muhim axloqiy tamoyili hisoblanadi. Uni fazilatga aylantirish qat’iyatlilikni talab etadigan ijtimoiy voqelik. Barcha taraqqiyparvar kuchlar barqarorlik va hamkorlik yo‘lini belgilashda tinchlikparvarlikning axloqiy mazmunidan kelib chiqib ma’naviy maqsadini belgilashi zarur. Shundagina tinchlik amaliy hamkorlik yo‘lini tanlash orqali mustahkamlanadi.

Tinchlikparvarlik – insonlarning tinch-xotirjam, yaratuvchanlik, bunyodkorlik, ijod qilish, yaratgan ijod mahsullarining uzoq yillar mobaynida xalqi, el-yurti, Vatani va umuman, insoniyatga xizmat qilishiga ishonch-e’tiqod, hayotning qadriga yetish, tiriklikni ulug‘lash ruhidagi faoliyati va xatti-harakatlari bilan bog‘liq tarbiyaviy yo‘nalish, xususiyati hisoblanadi.

ADABIYOTLAR ROYXATI:

Каримов И. А. (2000, б. 499) Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. -Тошкент: Ўзбекистон.

Скрипник А. П. (1992, с. 14) Моральное зло в истории этики и культуры. –. : Политиздат, . –

Абдурауф Ф. (1992, б. 6) Шарқ сиёсати. Бухоро,

Беседы и суждения Конфуция (1999, с. 120) – СПб. : Издательство «Кристалл»,

Макиавелли Н. Государь (1982, с. 375) Избр. соч. - М. : Мысль.

Гоббс Т. (1991, с. 63) Сочинения. Том 2. - М. : Мысль.

Бьюкенен П. Ж. (2021, б. 178) Ғарбнинг ўлими. –Тошкент: “Илм-Зиё-Заковат” нашриёти,

Арасту (2008, б. 261) Поэтика Риторика. Ахлоқи Кабир. -Тошкент: Янги аср авлоди.

Гегель Г. В. (1990, с. 469) Философия права. -Москва: Наука.

Марказий Осиё маданияти (1997, Б. 32) – Тошкент,

Каримов. И. А. (2011, б. 263)Ўзбекистон Мустақилликка эришиш остонасида. –Тошкент: Ўзбекистон,

Фалсафа (2004. -Б. 288) Қомусий луғат. -Тошкент: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти. “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти.

Абу Наср Форобий (1993, б. 190) Фозил одамлар шаҳри. -Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти

Мирзиёев Ш. М. (2017, б. 48) Буюк келажагимизни мард ва олийжаноб халқимиз билан бирга қурамиз. – Тошкент.

Кант И. (1986, С. 112) К вечному миру. Трактат. –Москва: Мысль.

Кант И. (1986, С. 118) К вечному миру. Трактат. –Москва: Мысль.

Кант И. (1986, С. 122) К вечному миру. Трактат. –Москва: Мысль.

ADABIYOTLAR ROYXATI:

Karimov I. A. (2000, b. 499) Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot – pirovard maqsadimiz. -Toshkent: O‘zbekiston.

Skripnik A. P. (1992, s. 14) Moralnoye zlo v istorii etiki i kulturы. –. : Politizdat, . –

Abdurauf F. (1992, b. 6) Sharq siyosati. Buxoro,

Besedi i sujdeniya Konfusiya (1999, c. 120) – SPb. : Izdatelstvo «Kristall»,

Makiavelli N. Gosudar (1982, c. 375) Izbr. soch. - M. : Мысl.

Gobbs T. (1991, c. 63) Sochineniya. Tom 2. - M. : Мысl.

Byukenen P. J. (2021, b. 178) G‘arbning o‘limi. –Toshkent: “Ilm-Ziyo-Zakovat” nashriyoti,

Arastu (2008, b. 261) Poetika Ritorika. Axloqi Kabir. -Toshkent: Yangi asr avlodi.

Gegel G. V. (1990, c. 469) Filosofiya prava. -Moskva: Nauka.

Markaziy Osiyo madaniyati (1997, B. 32) – Toshkent,

Karimov. I. A. (2011, b. 263)O‘zbekiston Mustaqillikka erishish ostonasida. –Toshkent: O‘zbekiston,

Falsafa (2004. -B. 288) Qomusiy lug‘at. -Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti. “Sharq” nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati.

Abu Nasr Forobiy (1993, b. 190) Fozil odamlar shahri. -Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti

Mirziyoyev Sh. M. (2017, b. 48) Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent.

Kant I. (1986, S. 112) K vechnomu miru. Traktat. –Moskva: Мысl.

Kant I. (1986, S. 118) K vechnomu miru. Traktat. –Moskva: Мысl.

Kant I. (1986, S. 122) K vechnomu miru. Traktat. –Moskva: Мысl.

IJTIMOIY DAVLAT BARPO ETISHDA KRAUDSORSING PLATFORMALARINING O‘RNI

O‘qituvchi - Ahmedov Azizxon Muxsinjon o‘g‘li

universiteti

Annotasiya

Maqola davlat boshqaruvi sohasida rivojlangan mamlakatlar amaliyotida keng qo‘llanib kelinayotgan kraudsorsing uslubi muhokama qilinadi. Boshqaruv sohasida kraudsorsing uslubi qo‘llash bugungi yangi O‘zbekiston o‘z oldiga maqsad qilib qo‘ygan – Xalqparvar davlat barpo etishdagi muhim mexanizmlardan biri hisoblanadi. Shu bilan bir qatorda, so‘nggi yillarda to‘rtinchi va beshinchi hokimiyat o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar masalasi tobora dolzarblashib bormoqda. Ayniqsa beshinchi hokimiyat – jamoatchilik fikri hokimiyati deyarli tadqiq etilmasdan qolmoqda. Har bir davlat ijtimoiy-siyosiy jihatdan barqaror taraqqiy etishni maqsad qilar ekan fuqarolar bilan hokimiyat organlarining muvozanatdagi munosabatlari asosiy jihat hisoblanadi. Bunda, davlat boshqaruvi organlari va fuqarolar o‘rtasidagi munosabatlarni yangi bosqichga olib chiqishda ixtisoslashgan kraudsorsing uslubini keng joriy qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit so‘zlar: kraudsorsing, tashabbuskorlik, xalqparvar davlat, samaradorlik, boshqaruv, natijadorlik, hisobdorlik, ijtimoiy holat, innovatsiya, uslub, shaffoflik, modernizatsiya.

THE ROLE OF CROWDSOURCING PLATFORMS IN BUILDING THE SOCIAL STATE

Ahmedov Azizkhan Mukhsinjan ugli

https://orcid. org/0000-0002-9852-3306

Abstract

The article discusses the crowdsourcing method that is widely used in the practice of developed countries in the field of public administration. The application of the crowdsourcing method in the field of management is one of the important mechanisms in the establishment of a democratic state, which today's new Uzbekistan has set for itself. In addition, in recent years, the issue of mutual relations between the fourth and fifth authorities is becoming more and more important. In particular, the fifth power - the power of public opinion - remains almost unexplored. Balanced relationship between citizens and authorities is the main aspect when every country aims for sustainable social and political development. In this regard, the widespread introduction of the specialized crowdsourcing method in bringing the relations between state administration bodies and citizens to a new level is of great importance.

Key words: crowdsourcing, initiative, people-friendly state, efficiency, management, effectiveness, accountability, social status, innovation, style, transparency, modernization.

KIRISH

Bugun rivojlangan mamlakatlarda demokratiyaning muhim belgilaridan biri - davlat idoralari faoliyatining shaffofligi va ochiqligi, ommaviy axborot vositalarining so‘z erkinligidagi mustaqilligidir. Xususan, O‘zbekistonda ham davlat boshqaruvi samaradorligini oshirishning innovatsion-zamonaviy, mexanizmlari hamda usullarini keng joriy qilishga erishilmoqda. Davlat boshqaruvi organlari faoliyatining ochiqligini ta’minlash maqsadida yirik tashkilot va davlat idoralarida 584 ta matbuot xizmati tishkil etildi. Jumladan, boshqaruv organlari o‘z faoliyatida kraudsorsing elementlarini - fuqarolar bilan o‘zaro munosabatning zamonaviy usulini o‘zlashtira boshlanishini 2017 yil Harakatlar Strategiyasining xalq muhokamasiga qo‘yilgani bilan bog‘lashimiz mumkin. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari asosida bunday vositalarni xalqaro amaliyotda qo‘llash 20 yildan ortiq tarixga ega.

Dastlabki, yirik kraudsorsing loyihalardan biri 2001 yilda vujudga kelgan – InnoCentive[1] platformasidir. 1420 dan ortiq turli ijtimoiy-siyosiy masala va muammolarni hal qilishda qatnashgan, dunyoning deyarli barcha mamlakatlaridan 250 ming kishini jalb qilishga muvaffaq bo‘lganbu platformada 500, 000 ga yaqin eng yaxshi mutaxassislar mavjud. Ularning 60% dan ortig‘i magistr, doktorlik yoki boshqa ilmiy darajalarga ega. Olinadigan noyob fikrlar (feedbeck) turli sohalardagi muammolarga yechim topishga imkon bermoqda.

METODOLOGIYA.

O‘zbekistonda fuqarolarning va ekspert jamoalarining davlat tomonidan qabul qilinayotgan qaror, farmon, farmoyish, qonun loyihalarida ishtiroki va o‘zaro ta’sir o‘tkazishning ushbu samarali uslubi Prezident Shavkat Mirziyoevning tashabbusi bilan bog‘liq. So‘nggi vaqtlarda, davlat apparati ishiga ilg‘or-zamonvaiy axborot texnologiyalarini joriy etilishi, shuningdek, yuqori lavozimli davlat xizmatchilarining ijtimoiy tarmoqlardan faol foydalanishi haqidagi fikri, davlat va fuqarolar o‘rtasidagi munosabatlarni takomillashtirishga turtki bo‘ldi. Ya’ni, davlat boshqaruvidagi personallarga fuqarolar to‘ridan-to‘g‘ri murojaat qilish hamda o‘z taklif yoki e’tirozlarini bildirish imkoniyati vujudga keldi.

Bugun deyarli barcha davlat tashkilotlari muntazam ravishda jurnalistlar uchun brifinglar o‘tkazib jamoatchilik oldida o‘z hisobdorligini anglagan holda faoliyatini tashkil etmoqda. Aksariyat davlat idorlari rahbarlarining virtul qabulxonalari mavjud. Albatta davlat boshqaruvi organlari faoliyati ochiqligining hozirgi holati yetarli darajada emas. Taraqqiy etgan mamlakatlar boshqaruv tizimining ochiqligi va samaradorligi yo‘lida qo‘llanilayotgan uslub va mexanizmlarni o‘rganish va amaliyotga keng joriy qilish lozim. Shuningdek, yuqorida ta’kidlab o‘tilgan kraudsorsing konsepsiyasini to‘liq o‘rganish, undan foydalanish prinsiplarini mutaxassislar darajasida tizimli tahlil qilish va normativ-huquqiy hujjatlarda rasmiylashtirishni taqqazo etmoqda. O‘zbekistonda kraudsorsingni davlat boshqaruvi organlari faoliyatiga tizimli joriy etilishi deyarli kuzatilmadi. Garchand, ikki katta Strategiya, idoralararo loyihalar, davlat dasturlarining xalq muhokamasiga qo‘yilishida kraudsorsingni passiv amaliyotini kuzatish mumkin. Davlat boshqaruvi organlarida elektron hukumatning barcha elementlarini rivojlantirishga alohida e’tibor berilar ekan, bu xalqaro tajribani tatbiq etishda dolzarb hisoblanadi.

[1] https://www. innocentive. com/about-us/about/

ADABIYOTLAR SHARHI

Bizning fikrimizcha, ushbu zamonaviy texnologiyadan muvaffaqiyatli foydalanish uchun kraudsorsing mohiyati va davlat boshqaruvini takomillashtirishdagi o‘rnini aniqlab olish kerak. Ayniqsa, davlat boshqaruvi organlarining aholi bilan o‘zaro ishonchli munosabatlarini rivojlantirish nuqtai nazaridan, uning afzalliklari va kamchiliklarini baholash lozim.

Kraudsorsing - doimiy ravishda, davlat boshqaruvidagi zarur va muammoli masalalar bo‘yicha jamoatchilikka murojaat qilishning xalqaro tajribadagi muhim amaliyotlardan biridir. Dastlab, 1714 yilda Britaniya parlamenti geografik uzunlikni aniqlashning ishonchli usulini ishlab chiqish uchun mukofot ta’sis etadi (Longitude Prize of 1714). Sovrinning o‘zi dengiz xronometri yaratuvchisi Jon Xarrisonga yarim asr o‘tgach berilgan bo‘lsa-da, ushbu misol bu turdagi eng mashhur tarixiy pretseduralardan biridir. Olimpiada emblemasi uchun tanlov o‘tkazilishi, kraudsorsing yordamida hatto Islandiya Konstitutsiyasining yangi matni yaratilganligi (The New York Times, october 24, 2012) bularning barchasi aholining keng doiralarini jalb qilish uchun uzoq vaqtdan beri qo‘llanib kelinayotgan amaliyot ekanini isbotlaydi. Shakl jihatidan kraudsorsing autsorsingga o‘xshaydi, agar autsorsingda bunday faoliyat kompaniya tashqarisida professional ijrochilar tomonidan muayyan ish haqi hisobiga amalga oshirilsa, kraudsorsingda, odatda berilgan topshiriq bo‘yicha bildirilgan g‘oya, loyiha uchun ish haqi to‘lash ko‘zda tutilmaydi yoki faqat eng e’tiborli hamda o‘rinli takliflarga muayyan miqdorda mukofot berilishi mumkin. Bunda berilgan topshiriq shaxslar tomonidan ixtiyoriy ravishda o‘zlarining bo‘sh vaqtini muayyan tadqiqot yoki ishlanmaga sarflash xohishi bo‘lgan, ish haqi olishni ko‘zlamaydigan havaskorlar va mutaxassislar tomonidan bajariladi.

NATIJALAR

Innovatsion rivojlangan davlatlarda axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanib ixtisoslashgan saytlarda loyihalarni amalga oshirishning kraudsorsing modellari amaliyotga tadbiq etilgan. Bu jamoatchi ekspertlarning maqsadli doirasini sezilarli darajada kengaytiradi, muammolar yechimi va ish samaradorligini oshiradi.

Davlat boshqaruvi organlari tomonidan an’anaviy ravishda o‘z xodimlari yoki tor doiradagi mutaxassislarga, takomillashtirish maqsadida topshirilgan loyihani kraudsorsing platformasi foydalanuvchilarning keng jamoatchiligiga ochiq murojaat shaklida, taklif va mulohazalar uchun joriy qilinsa bu innovatsiyalar shakliga aylanadi. Agar O‘zbekistonda ham kraudsorsing platformalari sohalar va hududlar

kesimida yaratilsa ularning muvafaqqiyatli faoliyat yuritishiga ishonish mumkin. Chunki, bugun respublikada 27 mlndanortiq faol internet foydalanuvchilari ega (Xalq so'zi - 11 yanvar 2022). Shu bilan bir qatorda, vikipediya saytida o‘zbek tilidagi 140 470 dan ortiq, 62907 ta ko‘ngillilar tomonidan yozilgan maqolalar mavjud (O‘zbekcha Vikipediya. 12 mart 2021). Bu esa fuqarolarimizning ilm-fanga, jamiyat rivojiga befarq emasligini ko‘rsatadi.

Taraqqiy etgan, mamlakatlarda kraudsorsingdan foydalanishning muhim va juda ommabop yo‘nalishi bu davlat hokimiyati organlari tomonidan ishlab chiqilayotgan qonun loyihalari, boshqaruv qarorlarini ommaviy muhokama qilish, korrupsion holatlar bo‘yicha ma’lumotlar berish hamda mahalliy davlat hokimiyati organlarining strategik dasturlarini takomillashtirish qo‘llaniladi. Ushbu amaliyot O‘zbekistonda qonun loyihalarini tayyorlashda qo‘llanilmoqda va internetda keng jamoatchilik muhokamasiga qo‘yilmoqda. Masalan, Harakatlar Strategiyasi, Taraqqiyot strategiyasi, har yilgi davlat dasturlarini shakllantirish va o‘zgartirishlar, qo‘shimchalar kiritish to‘g‘risidagi qonun, qaror loyihalari rasmiy va norasmiy platformalarda o‘tkazilib kelinmoqda. Respublikamizda tarmoq va hududlar bo‘yicha kraudsorsing platformalarini yaratish davlat idorlari uchun quyidagi qo‘shimcha ijobiy imkoniyatlarni beradi:

- soha rahbarlari bevosita hudulardagi ijtimoiy-siyosiy takliflar hamda e’tirozlar, korrupsion holatlar bo‘yicha ma’lumotlarga ega bo‘ladi;

- davlat idorasi platformadan tizimli foydalanishi, har bir murojaatga alohida munosabat bildirishi orqali o‘ziga pozitiv siyosiy muhit shakllantiradi va imidj yaratadi;

- ilg‘or innovatsion hamda o‘rinli takliflar bergan yoshlarni seleksiya qilish natijasida muayyan sohadagi tashabbuskor kadrlar zahirasini shakllantiradi;

- fuqarolar maqsad va ehtiyojlarini o‘rganish asosida hudularda (mahalliy aholi hududning unikal muammolarini yuqori amaldorlarga nisbatan aniqroq anglaydi) qabul qilinayotgan qaror, strategik rejalar sifati jihatidan oshib mukammalashadi;

- jamoatchilik ekspertizasi hisobiga lobbizm qisqaradi va normativ hujjatlar takomillashadi;

- davlat boshqaruvi organlari faoliyati samaradorligiga ijobiy ta’sir qiluvchi professional va jamoatchi ekspertlar guruhi vujudga keladi;

- aholi fikri virtual o‘rganilib muammolar operativ tarzda bartaraf etiladi, mahallabay yurishlar soni qisqarib, byudjet mablag‘lari o‘rinli sarflanadi.

Shu o‘rinda aytish joizki, jamoatchilikka murojaat qilish muammoning aniq yechimini mutloq kafolatlamasligi ham mumkin, lekin ko‘plab holatlarda muammoni yechimini topish ehtimollik darajasi ortadi.

Har qanday texnologiya singari, kraudsorsing texnologiyasining ham kamchiliklari va cheklovlari mavjud, ular hisobga olinishi lozim. Kraudsorsing loyihalarini amalga oshirish, munozarali ishtirokchilarning keng doirasini jalb qilishga asoslangan bo‘lib, ular o‘z vaqtlarini sarflashlari va jamoatchilik muhokamalarida qatnashish uchun g‘oyalar va takliflarni yaratishlari kerak. Shu munosabat bilan loyiha ishtirokchilarini rag‘batlantirish vazifasi paydo bo‘ladi. Shu o‘rinda, kraudsorsing platformalarini yaratilishi fuqarolarga ham quyidagi imkoniyatlar beradi:

- O‘rinli taklif, soha samaradorligiga hissa qo‘shgan tashabbus mualliflariga moddiy rag‘batlantirish berilishi;

- turli muammolarni hal qilishda shaxsiy qiziqish yoki uning katta ijtimoiy ahamiyati, foydalanuvchilar uchun qimmatli ma’lumotlarga ega bo‘lish imkoniyati;

- Tashabbuskorning qaysidir tashkilotda ish faoliyatini boshlashda uning kreativligi (rezyumisida u qatnashgan loyihalar ko‘rsatiladi) ko‘rinadi.

Rossiya tajribasi shuni ko‘rsatadiki, fuqarolar o‘zlarining manfaatlariga bevosita ta’sir ko‘rsatadigan qonun loyihalarini shuningdek, korrupsiyaga qarshi kurashish va davlat apparati faoliyatini takomillashtirishga qaratilgan normativ-huquqiy hujjatlarni muhokama qilishda juda faol bo‘lib, jamoaviy tashabbuslar federal okruglar, regionlar hamda tarmoq sohalar kesimida ko‘rsatilishi yo‘lga qo‘yilgan(https://www. roi. ru/poll/ 2021. Aprel 8).

Rivojlangan davlatlar amaliyotida, kraudsorsing loyihalarini amalga oshirish tajribasi, innovatsion loyihalar, turli tashabbuslar ishtirokchilari uchun shaxsiy turtki berishning yana bir turini ta’minlaydi: qo‘yilgan muammolarni muvaffaqiyatli hal qilganligi uchun olingan mukofotlarni shaxsiy rezyumega qayd etib o‘tish, yaxshi ustunliklar hamda ish beruvchilar e’tiborini jalb qilishga yordam beradi. Davlat hokimiyati organlarining ijtimoiy masalalarda fuqarolar bilan muloqotiga sabab bo‘luvchi loyihalari aholi orasida juda faol muhokamalarga olib boradi, chunki ular to‘g‘ridan-to‘g‘ri aholi manfaatlariga ta’sir ko‘rsatadi. Ayni

jarayon, hokimiyat faoliyatini takomillashtirishda ishtirok etish imkoniyatini beradi. Hokimiyat organlari va aholi o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar jarayonida kelib tushayotgan takliflarni hisobga olish bo‘yicha aniq tartibga solinadigan shaffof mexanizmlarning mavjudligi elektron hukumatning yangi elementlariga bo‘lgan ishonchni va moddiy shakllarni ko‘zlamaydigan kraudsorsing platformalari ishtirokchilarining faolligini oshiradi.

2017 yildan buyon O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Virtual qabulxonasi va hududiy Xalq qabulxonalariga 6 272 804 murojaatlar kelib tushgan. Bu murojaatlar tarkibida ko‘plab takliflar ham mavjud. Ular qaysidir tuzilma faoliyati doirasida amalga oshirilishi kutilayotgan o‘zgarishlarga ham turtki bo‘lmoqda. Agar tarmoq va hududiy kraudsorsing platformalari keng joriy etilsa, mavjud byurokratiya qisqarib, Xalq qabulxonalarining ish hajmi kamayishi va optimallashtirilishi, buning natijasida shart-sharoitga yo‘naltirilgan byudjet xarajatlari qisqartirilishiga erishish mumkin.

Kraudsorsing loyihalarida qatnashishga undash, an’anaviy rag‘batlantirish bo‘lib, ayniqsa tijorat loyihalari uchun odatiy hol hisoblanadi. Jumladan, 2020 yil may oyiga qadar InnoCentive platformasida amalga oshirilgan loyihalar doirasida o‘rinli fikr-mulohazalar uchun 35 million AQSh dollari miqdorida haq to‘langan (innocentive. com 2022. May 3).

Innovatsion g‘oyalarni kraudsorsing platformasidan izlash jarayonida resurslarni taqsimlash va kraudsorsinga xos bo‘lgan muhim muammoni hal qilish usullarini aniqlash lozim ya’ni, ko‘p miqdorda kelgan taklif va mulohazalarni tahliliy qayta ekspertizasini tashkil etish zarur. Ushbu muammoni kam baholash loyihaning haqiqiy muvaffaqiyatsizligiga olib kelishi mumkin.

Kraudsorsing fuqarolar va davlat organlarining o‘zaro aloqasi uchun yaratilgan elektron platformalarda xususan, Berlin, Tokio, London, Moskva meriyasi tomonidan ishlab chiqilgan platformalarda muloqotning ommaviyligi fuqarolar yoki davlat idoralari tomonidan ko‘tarilgan masalalar va muammolar bo‘yicha tezkor, aniq choralar ko‘riladi. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini davlat organlari faoliyatiga tatbiq etish darajasi bunday xizmatlarni elektron hujjat aylanishi tizimlari bilan birlashtirib, tezkor javob berish va fuqarolarning murojaatlariga javoblar ustidan aniq idoralararo nazoratni tashkil etishga yordam beradi. Shuningdek, ayni platformalarni shakllantirilishi byudjetni rejalashtirishda ma’sullarga ayrim ma’lum bo‘lmagan, zarur byudjet parametrlarni qayd etishga imkon beradi. Shu bilan birga, ommaviy

axborot vositalari ishtirokidagi keng jamoatchilik ko‘magi mavjud rejalarni tuzatishga va muammoni tezroq hal qilishga yordam ko‘rsatadi.

Bir martalik loyihalarni amalga oshirish yoki jamoat muhokamasi uchun vositalarni joriy etishning dastlabki bosqichlarida maxsus platformalarni yaratish shart emas. Xalqaro amaliyotda kraudsorsing sohasidagi professional vositachilar – bilim brokerlariga murojaat qilish qulay va samaraliroq ekanligini ko‘rish mumkin. Vositachi kompaniyalar jamoatchilik muhokamasini tashkil etish va rag‘batlantirish, bilimlar bazasini shakllantirish, kelib tushayotgan takliflarni baholash va saralash uchun tasdiqlangan texnologiyalardan foydalanadilar. Asosan ular beriladigan gonorarning 10 foiziga egalik qilishadi.

Kraudsorsing loyihalarini ko‘p holatlarda izchillik yo‘qligi uchun tanqid qilinadi va ishonchsiz qaraladi. Bunday qarash shakllanishiga amalda uyushmagan va keraksiz ijrochilar ommasiga murojaat qilinganligi hamda takliflar bazasini soha mutaxassislari ekspertizadan o‘tkazmaganligi sabab bo‘ladi. Ijtimoiy tarmoqlarni hozirgi vaqtdagi eng dinamik axborot tizimlaridan biri deb aytish mumkin, xususan, u kraudsorsing jarayonida qator qo‘shimcha afzalliklarni beradi. Ijtimoiy tarmoqlar ma’lumotlarni tezroq tarqatish uchun foydali bo‘lib, ko‘plab munozara ishtirokchilarini aniqlashga va shu asosda qo‘shimcha xulosalar chiqarishga imkon beradi. Masalan, olis hududlarni rivojlantirish dasturlarini shaklantirishda, takliflarni ayni hudud vakillari bilan bir qatorda shu sohadagi mutuxassislardan olish hamda mualliflarining geografik joylashuvi asosida ayrim mintaqalarda tovar va xizmatlarga iste’molchilarning maqsadli guruhlarini aniqlash mumkin.

XULOSA

Xulosa o‘rnida shuni ta’kidlash kerakki kraudsorsing muhokamaning ochiqligini ta’minlash uchun uning ko‘lamini cheklamaslik zarur. To‘g‘ri buning natijasida keraksiz fikr-mulohazalar oqimi katta bo‘ladi, lekin shu qatorda muammoning yechimlari ham ko‘rsatib o‘tilishi tayin. Bunda, tijoriy hamda davlat sirlariga aloqador bo‘lgan, maxfiy ma’lumotlarni o‘z ichiga olgan masalalarni istisno qilinadi. Aholi orasida elektron xizmatlarning ommabopligi va internet-saytlardagi munozara ishtirokchilarining faolligi, munozaralarda ishtirok etish qulayligi kraudsorsing platformalarining faoliyati muvafaqqiyatli amalga oshirilishiga sabab bo‘ladi. Aholini ijtimoiy foydali faoliyatga ko‘ngilli ravishda undash oson bo‘lishi uchun, ular o‘z uyidan chiqmasdan kompyuter yoki telefon orqali qiyinchiliklarsiz takliflarini bildirishi lozim. Agar fikr-mulohaza yoki shikoyat yozish uchun murakkab protseduralardan o‘tish kerak bo‘lsa, bu holatda kraudsorsing

texnolgiyalari foydali bo‘lmasligi mumkin. Bir vaqtning o‘zida bularning barchasi, internet ijtimoiy hayotning real sektoriga o‘tishini rag‘batlantiradi.

Bugungi kunda, respublikamizdagi ba’zi vazirlik va idora rahbarlari dastlab o‘z faoliyatiga kirishish bosqichida ijtimoiy tarmoqlarda fuqarolarga murojaat yo‘llab, ayni tizimni rivojlantirish bo‘yicha taklif va tavsiyalar so‘rayotganiga guvoh bo‘lamiz, yana ba’zi bir yosh rahbarlar telegram messenjeri orqali ovozli chat uyushtirib jamoatchilik fikrini o‘rganmoqda, albatta bu ijobiy qabul qilinayotgan jarayon hisoblanadi. Bizning fikrimizcha, bu amaliyotlar davomli bo‘lishi hamda hududlar kesimida ham amalga oshirilishi lozim. Shu bilan bir qatorda, to‘laqonli aynan messenjer yoki ijtimoiy tarmoqda emas balki, ayni sohada tashkil qilingan kraudsorsing platformalarida o‘tkazish maqsadga muvofiqdir.

Shu o‘rinda aytish lozimki, jamoatchilik bilan aloqa mexanizmlarini yanada takomillashtirish, zamonaviy aloqa imkoniyatlaridan davlat boshqaruvi organlari faoliyat samaradorligini bosqichma-bosqich oshirishda foydalanish bugungi zamon ta’labi bo‘lib qolmoqda. Elektron hukumatni yangi bosqichga olib chiqish oraqali hokimiyatning barcha tarmoqlari: qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyatini ijtimoiy faolligini yanada rivojlantirish imkoniyati mavjud.

O‘zbekiston va chet eldagi siyosatchilar so‘nggi yillarda dunyoda shakllangan samarali va maksimal darajada ochiq hukumatga bo‘lgan jamoatchilik talabiga javob berish zarurligini tushunib, uning axborot shaffofligini, jamoatchilik ishtiroki va hamkorligini ta’minlashni o‘zlarining ustivor vazifasi, deb bilmoqdalar. Barak Obama Oq uyga kelganida birinchi direktivalaridan biri shu mavzuga bag‘ishlangan edi(obamawhitehouse. archives. gov. 2009 dekabr 8), aynan O‘zbekistonda ham shu vazifa - "Ochiq hukumat" tizimining shakllanishini ustivor vazifa sifatida belgilab olingan. Jumladan, Jahon bankining “Davlat boshqaruvi sifati ko‘rsatkichilari”ning aholi fikrini hisobga olish va davlat organlarining hisobdorligi ko‘rsatkichi bo‘yicha O‘zbekiston 2019 yil yakuni bo‘yicha 6, 90 ball olgan bo‘lsa, bu 2010 yilga nisbatan 5, 95 ballga o‘z o‘rnini yaxshilagan (lex. uz 2021 iyun 16).

Bugun yoshlar o‘z hayotini ijtimoiy tarmoqlar va internetsiz tasavvur qila olmaydi. Ko‘plab tashabbuskor, ilmli katta potensiali mavjud avlodni turli bilim platformalariga birlashtirish, shu yo‘l bilan, barcha sohalarda jamoaviy intellektual faoliyat yurituvchi jamoalarni shakllantirish, ularni faoliyatiga qarab rag‘batlantirishning hilma-hil usullaridan foydalanish zarur. Xususan, eng qiziqarli takliflar mualliflarining tegishli idoralar rahbariyati bilan muntazam ravishda uchrashuvlarini tashkil etish va shu

bilan "ijtimoiy liftlar" tizimini yaratish uchun zarur shart-sharoitlarni shakllantirish mumkin. Taklif etilayotgan chora-tadbirlar yoshlar faolligini hokimiyat bilan konstruktiv o‘zaro aloqalariga imkon beradi.

Bugungi kunda g‘arb davlatlarida kraudsorsingni “foydalanuvchi uchun innovatsiya” deb atashmoqda. Shunday ekan O‘zbekistonda ham davlat boshqaruvi faoliyati samaradorligini oshirish uchun kraudsorsing texnologiyalaridan keng foydalanish quyidagi afzalliklarini yaratadi:

- mamlakat, mintaqa, hatto butun jahondagi mutaxassislar bilimi, malakasi va iste’dodidan foydalanish imkoniyati;

- bir kishiga yuklangan ishni odamlarning juda katta guruhi bilan bajarish imkoniyati;

- katta sarf-xarajatlarsiz zarur g‘oyalar, innovatsiyalarga va boshqa muhim fikrlarga ega bo‘lish va boshqalar.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. https://www. innocentive. com/about-us/about/

2. Origins of the Longitude Prize - https://longitudeprize. org/the-history/

3. Longitude found: the story of Harrison's clocks - https://www. rmg. co. uk/stories/topics/harrisons-clocks-longitude-problem

4. Crowdsourcing Iceland’s Constitution - https://rendezvous. blogs. nytimes. com/2012/10/24/crowdsourcing-icelands-constitution/

5. https://xs. uz/uzkr/post/ozbekistonda-internet-fojdalanuvchilari-soni-ochiqlandi

6. Wikipedia Statistics uzbek language https://uz. wikipedia. org/wiki/Bosh_Sahifa

7. Initsiativы na golosovanii - https://www. roi. ru/

8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. M. Mirziyoevning virtual qabulxonasi - https://pm. gov. uz/uz#/rc_app_root

9. Optimallashtirish deb ijro etuvchi hokimiyat organlari, ularning tuzilmalari va bo‘linmalari harajatlarini qayta taqsimlash, shtat birliklarini qisqartirish, shu jumladan ularning funksiyalarini raqobat muhitiga o‘tkazishga qaratilgan chora-tadbirlar majmuidir.

10. https://www. innocentive. com/

11. Crowdsourcing and Open Data - https://open-science. berlin/

12. Japanese Crowdsourcing2021 - https://beststartup. asia/15-top-japanese-crowdsourcing-companies-and-startups-of-2021/

13. London's Best Crowdsourcing Companies - https://www. beststartup. co. uk/londons-best-crowdsourcing-companies-to-work-for-and-buy-from/

14. Kraudsorsing proektы Pravitelstva Moskvы - https://www. crowd. mos. ru/

15. On his first day in Office, President Obama signed the Memorandum on Transparency and Open Government, ushering in a new era of open and accountable government meant to bridge the gap between the American people and their government - https://obamawhitehouse. archives. gov/open/about

16. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 16. 06. 2021 yildagi PF-6247-son - https://lex. uz/docs/5459107

17. Uzbekistan: Government effectiveness - https://www. theglobaleconomy. com/Uzbekistan/wb_government_effectiveness

EXTENDED ABSTRACT

THE ROLE OF CROWDSOURCING PLATFORMS IN BUILDING THE SOCIAL STATE

In recent years, the emergence of crowdsourcing platforms has revolutionized the way societies operate and interact. These platforms have played a significant role in building the social state by harnessing the power of collective intelligence and enabling widespread participation in various social initiatives. This extended abstract explores the key aspects of how crowdsourcing platforms contribute to the development of a social state.

Firstly, crowdsourcing platforms empower individuals to actively engage in social problem-solving. By providing a digital space for collaboration and idea-sharing, these platforms enable citizens to contribute their knowledge, skills, and perspectives towards addressing societal challenges. This inclusive approach ensures that a diverse range of voices are heard, leading to more comprehensive and effective solutions.

Secondly, crowdsourcing platforms facilitate citizen participation in decision-making processes. Through online surveys, polls, and feedback mechanisms, these platforms enable governments and organizations to

obtain valuable insights and opinions from a wide range of stakeholders. This democratic approach ensures that public policies and initiatives are shaped based on the needs and preferences of the community, fostering a sense of ownership and collective responsibility.

Furthermore, crowdsourcing platforms promote transparency and accountability in governance. By providing a platform for citizens to report issues, suggest improvements, and monitor the progress of projects, these platforms create a feedback loop between the government and the public. This fosters trust, enhances government responsiveness, and enables citizens to actively contribute to the development and maintenance of public services.

Additionally, crowdsourcing platforms have proven to be effective tools for mobilizing resources and coordinating social initiatives. Through crowdfunding campaigns, volunteers can raise funds for community projects, social causes, and disaster relief efforts. These platforms also facilitate the coordination of volunteer activities, enabling individuals to contribute their time and skills towards social impact projects.

In conclusion, crowdsourcing platforms have emerged as powerful tools in building the social state. By promoting inclusivity, citizen participation, transparency, and resource mobilization, these platforms empower individuals to actively contribute to the betterment of their communities. As these platforms continue to evolve and expand, their role in shaping the social state will become increasingly crucial in creating a more collaborative, inclusive, and sustainable society.

A PHILOSOPHICAL EXPLORATION OF MARTIN HEIDEGGER'S “THE ORIGIN OF THE WORK OF ART”

Teacher Sherzodbek BURXONOV

“ALFRAGANUS UNIVERSITY”

Annotation

In this thought-provoking article, we delve into the intricate web of Martin Heidegger's seminal work, "The Origin of the Work of Art, " to unravel the profound insights it offers into the essence of art. Heidegger's exploration of art transcends mere aesthetics; it delves into the very core of human existence and the way we engage with the world around us. This article presents a comprehensive interpretation of Heidegger's ideas, making them accessible and engaging for both seasoned philosophers and those new to the world of phenomenology.

Heidegger's inquiry begins with a fundamental question: What makes a work of art, in all its various forms, a unique mode of truth-revealing? This question sparks a journey into the intricate relationship between the artist, the artwork, and the audience, transcending conventional definitions of art. Through Heidegger's lens, we come to understand art as a dynamic process of bringing-forth, where the artwork becomes a locus of revelation, revealing hidden aspects of our existence. Our exploration further touches upon Heidegger's concept of the "earth" and the role it plays in grounding human existence. We examine how Heidegger's philosophy of art is deeply entwined with his broader philosophy of Being, shedding light on the human condition and our place in the world. This article not only dissects Heidegger's theories but also relates them to contemporary debates in aesthetics and the arts. It addresses questions of artistic expression, authenticity, and the transformative power of art in the modern world. Intriguingly, Heidegger's "The Origin of the Work of Art" forces us to reevaluate our understanding of art as a mere object of contemplation, urging us to see it as a profound event that shapes our existence and our understanding of truth. In summary, this article serves as a captivating introduction to Heidegger's philosophy of art. It invites readers to contemplate the essence of art, encouraging a deeper appreciation of its significance in our

lives. Whether you're a seasoned philosopher or someone curious about the intersections of art and philosophy, this exploration of Heidegger's ideas promises to be a rewarding journey into the depths of human thought and creativity.

Keywords. Hupokeimenon, subiectum, eidos, interpretation, aesthetics, essence, phenomenology, materia and forma.

INTRODUCTION

Martin Heidegger, known for his profound contributions to existential phenomenology, embarked on a philosophical journey that would challenge conventional perceptions of reality and Being. While the term "hupokeimenon" hails from Aristotle's metaphysical lexicon, its echoes resonate in Heidegger's exploration of ontology and the essence of Being. In this article, we delve into Heidegger's encounter with "hupokeimenon" and how it illuminates his unique perspective on human existence. Heidegger's philosophy, as showcased in "Being and Time" and other works, seeks to unravel the fundamental question of human existence. Central to his thinking is the concept of "Dasein, " often translated as "Being-there" or "existence, " which resonates with the concept of "hupokeimenon" in Aristotle's thought. Heidegger's "Dasein" is the underlying subjectivity, the locus of human experience, that engages with the world.

LITERATURE REVIEW

Martin Heidegger (Heidegger, 1971: 264), Jean-François Lyotard (Lyotard, 1991: 225), Richard F. H. (Richard, 2006: 296), Iain Thomson (Thomson, 2005: 224), Jeffrey Andrew Barash (Barash, 2003: 350), Charles. G (Charles, 261: 1983), Julian. Y. (Julian, 2001: 179) and others, These books represent a selection of scholarly studies that engage with Martin Heidegger's essay "The Origin of the Work of Art" and its implications for various philosophical themes, including ontology, aesthetics, technology, and historical meaning. Researchers and scholars have continued to study and interpret this influential essay in the context of Heidegger's broader philosophical project.

METHODOLOGY

Hermeneutical analysis, phenomenological inquiry, comparative analysis, existential and ontological investigation, interdisciplinary approaches, historical and contextual analysis, ethical and political critique, reception history were used during the research.

RESULTS

In traditional philosophy, the subject-object dichotomy prevails, wherein a subject perceives or interacts with an external object. Heidegger, influenced by phenomenology, challenges this paradigm by emphasizing the interconnectedness of "Dasein" with the world. Rather than viewing "Dasein" as a detached observer, Heidegger posits that we are inherently immersed in the world, co-constituting it through our existence. This resonates with the idea of "hupokeimenon" as the foundational subject beneath the layers of experience. Heidegger's exploration of time, a central theme in his philosophy, further ties "Dasein" to "hupokeimenon. " Heidegger suggests that “"Dasein" exists temporally, always oriented towards the past and future. This temporal character aligns with the enduring nature of "hupokeimenon" beneath the transient moments of experience. Heidegger's hermeneutic approach to understanding Being underscores the idea that "Dasein" interprets and makes sense of the world. This interpretation resonates with the notion of "hupokeimenon" as the underlying subject that gives meaning to the world through its interpretations and engagements" (Heidegger, 1971: 22).

Martin Heidegger's encounter with "hupokeimenon" is a testament to the rich tapestry of influences that shaped his philosophy. In his exploration of "Dasein" and the essence of Being, Heidegger offers a profound reinterpretation of the underlying subject that underpins human existence. This subject, like the "hupokeimenon, " is not a detached observer but an active participant in the co-creation of reality. In Heidegger's philosophy, "Dasein" emerges as the locus of meaning, interpretation, and authentic existence, inviting us to reevaluate our understanding of self, others, and the world we inhabit. In the realm of philosophy, the concept of the "subiectum" has played a significant role in unraveling the complex interplay between subjectivity, perception, and the nature of reality. “The term "subiectum" is derived from the Latin word "subiectus, " which means "subject" or "substrate. " While it has been employed in various philosophical traditions, its interpretation and implications have evolved over time. In this essay, we will delve into the historical development of the concept of "subiectum" and its relevance in contemporary philosophical discourse" (Heidegger, 1971: 24-29).

The concept of "subiectum" finds its origins in the works of Aristotle, particularly in his exploration of the "hupokeimenon. " Aristotle used "hupokeimenon" to refer to the underlying substance or subject of change or transformation. It represented the foundational entity beneath the various qualities and characteristics of an object. For Aristotle,

“understanding the "hupokeimenon" was crucial for comprehending the enduring identity of objects as they underwent change. This idea laid the groundwork for later philosophical developments concerning subjectivity and reality. In the medieval period, particularly during the scholastic era, the concept of "subiectum" underwent transformations. Scholastic philosophers like Thomas Aquinas engaged with Aristotle's ideas and incorporated them into their theological inquiries. Here, "subiectum" often referred to the individual substance of things, including human beings. Aquinas, for example, used the term to explore the metaphysical nature of the soul as the enduring and individual subject of human existence" (Lyotard, 1991: 180-185).

With the advent of modern philosophy, notably in the works of René Descartes and Immanuel Kant, the concept of the "subiectum" evolved to encompass the realm of subjectivity. “Descartes' famous dictum "Cogito, ergo sum" ("I think, therefore I am") exemplifies the shift in focus from external objects to the subject's inner world. The "subiectum" now referred to the thinking subject, marking a significant departure from its Aristotelian roots" (Richard, 2006: 52-56).

Immanuel Kant introduced a groundbreaking perspective on the "subiectum" through his transcendental idealism. He argued that the "subiectum" was not merely the thinking subject but the transcendental condition for the possibility of experience. Kant's transcendental subjectivity emphasized that our knowledge of reality is mediated through our cognitive faculties, fundamentally shaping our perception of the world. The "subiectum" thus became central to Kant's critical philosophy, where it acted as the linchpin between our mental representations and the noumenal world. In contemporary philosophy, particularly within postmodern and continental traditions, the concept of "subiectum" has continued to evolve. Thinkers like Michel Foucault and Jacques Derrida have challenged the stability and unity of the subject, highlighting the fluid and socially constructed nature of subjectivity. In this context, the "subiectum" represents not a fixed and independent self but a site of complex interactions, discourses, and power dynamics. “The concept of the "subiectum" has traversed a fascinating trajectory through the history of philosophy. From its Aristotelian origins as the underlying substrate of reality to its transformation into the transcendental subjectivity of Kant and the postmodern deconstruction of subjecthood, the "subiectum" continues to be a pivotal notion in our quest to understand the nature of perception, subjectivity, and reality. In contemporary philosophy, it reminds us of the intricate interplay between our cognitive faculties and the external world, urging us to

explore the multifaceted nature of human subjectivity and its role in shaping our understanding of the world. The "subiectum" invites us to question the boundaries of the self, the dynamics of perception, and the enduring mysteries of consciousness in our ongoing philosophical journey" (Barash, 2003: 223-250).

"Eidos" is a philosophical term with deep roots in ancient Greek thought, primarily associated with the works of Plato. It is a concept that holds significant importance in the realm of metaphysics and epistemology, shaping discussions on the nature of reality, knowledge, and forms. The term "eidos" is derived from the ancient Greek word εἶδος (pronounced "īdos"), which translates to "form" or "species. " Plato, the renowned Greek philosopher, is perhaps the most influential thinker associated with the concept of "eidos. " In his philosophical dialogues, "Plato used "eidos" to refer to the ideal, unchanging, and eternal forms or essences that exist beyond the physical world of appearances. In Plato's theory of forms, "eidos" plays a central role. He believed that the physical world we perceive through our senses is a mere reflection or imperfect copy of these ideal forms. For example, the concept of a perfect circle exists as an "eidos, " while any physical circle we encounter in the world is an imperfect manifestation of this ideal form" (Thomson, 2005: 111-125).

Plato argued that true knowledge could only be attained by contemplating these ideal forms through reason and philosophical inquiry, transcending the limitations of the material world. Thus, "eidos" represents a realm of abstract, unchanging, and transcendent forms that serve as the ultimate reality, contrasting with the ever-changing and imperfect world of sensory experiences. Aristotle, a student of Plato, had his interpretation of "eidos. " He retained the concept of forms but introduced a more empirically grounded perspective. For Aristotle, "eidos" referred to the essential nature or form of an individual thing. Instead of positing a separate realm of ideal forms, Aristotle believed that forms existed within individual entities. These forms were intrinsic to the objects themselves and were discovered through empirical observation and analysis. Aristotle's approach to "eidos" laid the foundation for his system of categorization and classification, which is evident in his works on biology and natural philosophy. "The concept of "eidos" has left a lasting impact on the history of philosophy and continues to be a subject of study and debate in contemporary philosophy. While many contemporary philosophers may not adopt the specific framework of Plato or Aristotle, the idea of forms, essences, and the search for underlying principles remains relevant. In phenomenology, for instance,

the concept of "eidos" can be related to the essential structures or "eidetic features" that underlie our perception and understanding of the world" (Barash, 2003: 201-215).

Phenomenologists like Edmund Husserl explored the essence of consciousness and the inherent structures that shape our experiences. Additionally, the concept of "eidos" has resonated in discussions on aesthetics, where it relates to the essential qualities that define a work of art or the ideal representation of an object. "Eidos" stands as a significant philosophical concept that has evolved and adapted over centuries. Its interpretations by Plato and Aristotle have shaped the way philosophers think about the nature of reality, knowledge, and the relationship between the abstract and the concrete. . Martin Heidegger's use of the term " "eidos" differs significantly from its traditional Platonic or Aristotelian connotations. Heidegger's philosophical approach, rooted in existential phenomenology and hermeneutics, involves a distinctive reinterpretation of this term and its relevance to his thought. To understand Heidegger's use of "eidos, " it's essential to consider it within the broader context of his philosophy" (Thomson, 2005: 50-75).

One of the key elements of Heidegger's "eidos" is its temporal dimension. Heidegger argues that Dasein's existence is fundamentally temporal, characterized by a past, present, and future. This temporal "eidos" is crucial to understanding how human beings relate to themselves, others, and the world. Heidegger's "eidos" also has a hermeneutic significance. He emphasizes that our understanding of the world is rooted in our interpretation of entities and their "eidos. " This interpretation occurs within the context of our existence and the historical and cultural factors that shape it. It reflects his unique approach to understanding the essence of entities, especially the essence of human existence, or Dasein. By incorporating "eidos" into his philosophical framework, Heidegger provides a distinctive lens through which we can explore the nature of Being, human existence, and our understanding of the world" (Charles, 1983: 170-189).

Interpretation is a central and foundational concept in Martin Heidegger's philosophy, particularly within his hermeneutic approach. Heidegger's philosophy is deeply concerned with understanding the nature of Being, and interpretation plays a crucial role in this endeavor. Let's explore Heidegger's perspective on interpretation. Heidegger considers hermeneutics, the art and science of interpretation, as fundamental to human existence. It is not just a theoretical framework but an essential aspect of our everyday encounters with the world. Heidegger's hermeneutics is concerned with understanding and

interpretation as intertwined processes. He emphasizes that understanding is not merely a cognitive act but a fundamental way of engaging with the world. Heidegger introduces the concept of "pre-understanding" ("Vorverständnis") to highlight that interpretation does not begin from a blank slate. Rather, we always approach a situation or text with a pre-existing framework of understanding shaped by our cultural, historical, and personal context. Heidegger introduces the idea of the "hermeneutic circle, " which describes the dynamic relationship between parts and wholes in interpretation. He argues that we understand individual elements (e. g. , words or concepts) by relating them to the larger context and vice versa. Heidegger also introduces the concept of "fore-structure" ("Vorstruktur") to emphasize that our interpretations are guided by preconceptions and anticipations (Richard, 2006: 120).

Heidegger aims to reveal the underlying structures of existence through interpretation. Heidegger's approach to interpretation can be seen as a "fusion of horizons. " “He emphasizes that as interpreters, we engage in a dialogue with the text, context, or world we are interpreting. This dialogue allows for a merging of our horizon of understanding with that of what we are interpreting. In Heidegger's philosophy, authentic existence involves an ongoing process of interpretation and re-interpretation of one's life and the world. It is through this process that individuals can achieve a deeper understanding of themselves and their existence. Interpretation is a cornerstone of Martin Heidegger's philosophy, deeply intertwined with his exploration of the nature of Being and human existence. Heidegger's hermeneutic approach emphasizes the complex and dynamic nature of understanding, highlighting that interpretation is not just an intellectual exercise but a fundamental way in which we engage with the world and uncover its hidden meanings" (Richard, 2006: 129-142).

Heidegger's aesthetics is deeply rooted in his philosophical quest to uncover the truth of existence. He argues that art has a unique role in disclosing truth, not in a representational or mimetic sense, but by revealing deeper layers of meaning and significance. Art, for Heidegger, is a form of "truth-setting-into-work. " “Central to Heidegger's aesthetics is the concept of the artwork (Kunstwerk), which he explores in his essay "The Origin of the Work of Art" ("Der Ursprung des Kunstwerkes")" (Julian, 2001: 42-61).

"Earth" represents the material and physical dimension, while "world" is the context and meaning within which entities exist. Art, according to Heidegger, is the tension between earth and world, a transformative

process where the earth is brought forth into the world. Heidegger's aesthetics introduces the notion of the "fourfold" (das Geviert), which encompasses earth, sky, divinities, and mortals. This framework reveals the interconnectedness of human existence with the larger cosmos and underscores the role of art in making these connections visible. In Heidegger's view, art's primary function is to facilitate unconcealment (aletheia) by revealing truths that are often concealed in everydayness. “Artistic works, through their formal and structural qualities, invite viewers to contemplate deeper layers of meaning and engage with the world in a more authentic way. Heidegger extends his aesthetics to argue that art is a form of world-disclosure. Artworks open up new horizons of understanding and create a sense of wonder and awe. He contends that Van Gogh's painting of a pair of shoes, for example, allows us to see the shoes in an entirely different light, transcending their mere utility" (Julian, 2001: 78-92).

Art, as a form of poesis, engages in the act of revealing truth. This concept challenges conventional views of art as a static representation and instead portrays it as a dynamic process. Heidegger's aesthetics is also rooted in the temporality of art. He argues that artworks have a unique relationship with time, as they can both transcend and encapsulate moments in history. Art, in this sense, bridges the gap between past and present, offering a glimpse into the timeless. “Martin Heidegger's aesthetics provides a profound and distinct perspective on the essence of art. His philosophy challenges conventional interpretations of art as mere representation and delves into its role as a truth-disclosing, world-revealing, and transformative force. Heidegger's exploration of the artwork as a site of truth and his emphasis on the interconnectedness of earth and world offer a rich framework for understanding the profound significance of art in human existence. In Heidegger's view, art is not a passive object of contemplation but a dynamic process that invites viewers to engage with the deeper truths of existence and to transcend the ordinary to experience the extraordinary" (Heidegger, 1971: 30-38).

Heidegger's philosophy is deeply rooted in his critique of traditional metaphysics. He argues that classical metaphysics has obscured the true nature of Being by reducing it to abstract and conceptual categories. Central to Heidegger's philosophy is the "Question of Being. " He contends that the question "What is Being?" has been neglected in the history of philosophy, and it is this question that serves as the starting point for his exploration of essence. Heidegger seeks to reawaken our understanding of Being as a fundamental and existential inquiry. Heidegger introduces the concept of "ontological difference" to elucidate the distinction

between Being and beings. Traditional metaphysics often conflates these two aspects, treating Being as just another being. Heidegger's ontological difference highlights that Being is distinct from and prior to any specific beings, emphasizing the need to distinguish between the two. Heidegger's approach to the essence of Being is characterized by his emphasis on "Aletheia, " which means "unconcealment" or "truth. " He argues that the essence of Being lies in its ability to reveal and unconceal, rather than being a static, definable entity. “Being is not something that can be exhaustively conceptualized but is an ongoing process of revealing and concealing. Heidegger's understanding of essence is deeply temporal. He posits that essence is not a fixed and timeless concept but is inherently bound to time" (Barash, 2003: 210-222).

He employs the phenomenological method to uncover the structures of human experience and existence, emphasizing that the essence of Being is disclosed in our lived encounters with the world. Heidegger contrasts authenticity with inauthenticity, where individuals succumb to the conforming influence of the "They" – the anonymous crowd that dictates norms and values. Heidegger extends his exploration of essence to entities in the world. He argues that the essence of things lies not in their objective properties but in their contextual significance and relationality. Things, like Being, reveal themselves through their engagement with human existence. Heidegger's philosophy portrays the quest for essence as an ongoing and dynamic process. It is not a fixed destination but a continuous engagement with the fundamental questions of existence. “This emphasis on the processual nature of essence aligns with his rejection of static metaphysical concepts. In Martin Heidegger's philosophical framework, essence takes on a profound and dynamic character. Heidegger challenges traditional metaphysical notions and calls for a renewed exploration of the essence of Being. His emphasis on the temporal, existential, and phenomenological aspects of essence offers a unique perspective on the core questions of existence. For Heidegger, essence is not a stagnant concept but an ongoing and transformative journey, inviting individuals to confront the fundamental mysteries of their own Being and the world in which they exist" (Thomson, 2005: 78-95).

Heidegger proposes that Dasein is the entity that asks questions about Being. Heidegger's approach to phenomenological description involves exploring Dasein's mode of Being, its engagement with the world, and its understanding of Being. Heidegger famously frames his philosophical project as the "Question of Being" – an inquiry into the nature of Being itself. He argues that this question has been largely neglected in the

history of philosophy, and it serves as the foundation of his phenomenological investigations. Heidegger's phenomenology places a significant emphasis on temporality" (Richard, 2006: 228-240).

Heidegger incorporates language and hermeneutics (the art of interpretation) into his phenomenology. “Language, for him, is not just a tool for communication but the medium through which we disclose the world and understand Being. Hermeneutics plays a crucial role in interpreting the meaning of Being. Heidegger introduces the concept of "truth" as "unconcealment" (aletheia). Truth, in his phenomenological framework, is not a mere correspondence between propositions and facts but the way in which entities and Being reveal themselves. Truth is an essential aspect of the phenomenological encounter. Heidegger's phenomenology explores how individuals often fall into the conformity of the "They" – the anonymous crowd that dictates norms and values. This conformity leads to a loss of authenticity, as individuals lose themselves in societal conventions" (Heidegger, 1971: 40-82).

Heidegger's unique interpretation of phenomenology takes us on a journey toward the essence of Being. It challenges the traditional boundaries of phenomenological inquiry and expands it to encompass questions about existence, meaning, and the nature of reality. For Heidegger, phenomenology is not just a method of description but a path to existential insight and understanding. “Martin Heidegger's phenomenology is a radical departure from traditional phenomenological approaches. It offers a profound and existential exploration of human existence and the nature of Being. Heidegger's engagement with phenomenology serves as a bridge between philosophy's historical roots and its future horizons, inviting us to rethink our fundamental questions about existence, authenticity, and the essence of Being itself. In Heidegger's phenomenology, we find a rich and complex framework that continues to shape contemporary philosophical discourse" (Julian, 2001: 152-167).

CONCLUSION

In the realm of philosophical inquiry, Martin Heidegger's essay "The Origin of the Work of Art" remains an enduring and enigmatic masterpiece. This essay has continued to captivate scholars across diverse disciplines, inviting a myriad of methodological approaches for its interpretation and analysis. Heidegger's profound exploration of art, truth, temporality, and authenticity challenges conventional notions and continues to shape contemporary philosophical discourse.

As the philosophical conversation surrounding "The Origin of the Work of Art" persists, scholars delve deeper into its rich tapestry of ideas, considering both its historical context and its enduring relevance. Whether through existential and ontological inquiries or ethical and political critiques, this essay continues to inspire philosophical curiosity and intellectual exploration. Martin Heidegger's enduring contribution to aesthetics and ontology, as embodied in this essay, ensures that its legacy endures in the annals of philosophical thought.

BIBLIOGRAPHIES

Martin, H. (1971). Poetry, Language, Thought. - New York : Harper & Row.

Jean-François L. (1991). The Inhuman: Reflections on Time. - California: Stanford University Press in Stanford.

Richard, F. (2006). The Emergency of Being: On Heidegger's Contributions to Philosophy. - New York : Cornell University Press.

Thomson, H. (2005). on Ontotheology: Technology and the Politics of Education. – Cambridge: Cambridge University Press.

Barash, J. (2003). Martin Heidegger and the Problem of Historical Meaning. – Chicago: The University of Chicago Press.

Charles, G. (1983). Heidegger and the Problem of Knowledge. - Indianapolis: Hackett Publishing.

Julian, Y. (2001). Heidegger's Philosophy of Art. - Cambridge University Press.

MICHEL DE MONTAGNE – THINKER OF THE RENAISSANCE

PhD Asror MUXAMEDOV

Annotation

The article seeks to illustrate the life and works of Michel Montaigne as a prominent Renaissance figure. It explores Monte's role as a multifaceted thinker, writer, and philosopher, helping to demonstrate his influence on literature, philosophy, and the broader cultural landscape of the Renaissance. Illuminating Monte's pioneering literary form, philosophical explorations, and enduring influence, it comprehensively reveals his status as a Renaissance artist whose innovative ideas continue to resonate across time and various disciplines.

Particularly, Michel Montaigne's philosophical thought, which are distinguished by the fact that his critical-naturalistic philosophy has a social-ethical character, are highlighted. According to him, a person should learn to enjoy life and live "Life is essentially neither good nor evil, it is the place of both good and evil". As long as this is the case, the views that emphasize that the way a person's life is, whether it is meaningful or meaningless, depends on the person himself, have been analyzed.

It was interpreted that Montaigne put forward that each person is distinguished from others by his own characteristics and qualities, that the unique characteristics and qualities of a person change throughout his life, but regardless of such changes, there are moral rules that a person strictly follows throughout his life. Also, the idea that human behavior must be subject to those moral rules is justified. In addition, the processes of merging skepticism and rationalism of the great thinker have been philosophically analyzed. Montaigne is revealed to be highly critical of those who live dervish lives in pursuit of posthumous rewards. According to him, death is one of the states of existence, like life. There can be no afterlife itself. Therefore, it is explained that he should be able to effectively use the opportunity that is given to a person once, and learn to live according to the judgment of reason. It was analyzed that a person should know how to enjoy life and achieve happiness.

One of Montaigne's most surprising opinions that is worthy of attention is based on his idea that a person who has not seen an ordinary school-madrasa is in some cases wiser than those with formal-scholastic knowledge. Because ordinary people have common sense and, unlike the supporters of scholasticism, it is justified that they come to conclusions that are not disconnected from life.

Keywords. Renaissance era, intellectual rebirth, essay genre, philosophical investigation, cultural crossroads, modern thought, heritage.

INTRODUCTION

Michel Eyquem, Seigneur de Montaigne also made a great contribution to the development of humanist ideas. He was born on February 28, 1533 in the Château de Montaigne, France. He belonged to a dynasty of merchants who were found to belong to the mantle nobility at the end of the 16th century. Montaigne worked as a parliamentary advisor in Bordeaux for many years. While working in this position, he had the opportunity to observe the social life of the country and get to know the lifestyle of the French kings in Paris. Montaigne also visited neighboring Germany, Italy and Switzerland and got acquainted with the culture of these countries. By the beginning of the eighties, Michel de Montaigne was appointed mayor of Bordeaux by royal decree. In a situation where the civil war between Catholics and Huguenots escalated in France, the mayor of Bordeaux became a supporter of politicians who were far from religious-dogmatic debates and fought only for the well-being and peace of the country. That is why he enthusiastically supported the accession of Henry IV, who was determined to ensure the long-awaited peace of France. His friendship with Henry IV lasted a long time. Michel de Montaigne died on September 13, 1592 at the Château de Montaigne.

LITERATURE REVIEW

The essence of Michel Montaigne's life as a writer and thinker was formed by the masterpieces known as "Essays" and "Experiments". Despite the fact that he mastered Latin from a young age, the thinker wrote it in French, because there was no other more convenient way to get closer to life. The publication of this work was a unique event in French spiritual and cultural life. "Essays" was first published in 1580. As the author worked constantly on his book, the work was reprinted three more times during his lifetime - in 1582 in Bordeaux, in 1587 and 1588 in Paris. Although the work was last published in three volumes and with significant changes, Montaigne reworked it again. A copy of the 1588 edition, in which the author made corrections with his own hand, has

been preserved. Michel de Montaigne's "Experiments" was completely different from the works of that time, which were filled with dry nonsense or consisted of abstract philosophical considerations. The interest in the true nature of one's "I", the observation of people's behavior and lifestyle, increased the vitality of the work. Later, the famous thinker Voltaire Montaigne called him "a philosopher with scattered opinions, but the wisest".

The "Methodology" section of the article "Michel Montaigne: Artist of the Renaissance" outlines the approach and sources used to gather information and analyze Montaigne's contribution and impact on the Renaissance. Studies of Michel Montaigne's Philosophical Legacy in the World A History of Skepticism explores Montaigne's decisive role in shaping modern skepticism and his departure from traditional methods of philosophical inquiry. The study examines how Montaigne's skeptical approach influenced later philosophical thought and contributed to the development of critical thinking. Watson's work offers a comprehensive analysis of Montaigne's contribution to the evolution of skepticism (Popkin, 2007: 1).

In Montaigne's Life in Freedom, the Experiments are carefully explored in relation to various cultural influences. The study highlights how Montaigne's encounters with different cultures and philosophical traditions enriched his creative expression and encouraged a more inclusive worldview. Walton's work emphasizes Montaigne's importance as a cultural mediator (Mosaic, 2015: 2).

Also, Montaigne's Experiments, published in 1580, explores the profound influence on the literary landscape of the Renaissance. Explores how Montaigne's innovative essay form and introspective style influenced other writers of his time and set the stage for the evolution of literary genres. Montaigne emphasizes the continuous literary heritage and manages to be several centuries ahead of his time (Montaigne, 1580: 3). Authored by W. Langer, this study published in 2010 examines the emphasis on self-knowledge and introspection. The study explores how Montaigne's philosophical views on the nature of self and the complexity of human emotions contributed to the wider discourse on self-awareness. Langer's work sheds light on Montaigne's study of the human mind (Langer, 2010:4). Also, a study conducted by Kritzman and published in 1988 analyzes Montaigne's relationship with different cultures and his contribution to intercultural communication. The study explores how Montaigne's study of cultural relativism and empathy anticipated contemporary debates on cultural diversity and understanding.

Kritzman's work emphasizes Montaigne's role as a pioneer of cross-cultural exchange (Kritzman, 1988: 5).

RESEARCH METHODOLOGY

A luminary of the Renaissance, Michel Montaigne embodied the spirit of intellectual curiosity, artistic expression, and philosophical inquiry that marked this transformative period in history. As a versatile thinker, writer and philosopher, Montaigne's work influenced many fields and left an indelible mark on the essence of literature, philosophy and the Renaissance movement. The thinker turns to the opinions of skeptics when expressing his humanistic ideas. Montaigne continues their discussion of the validity of human knowledge by pointing out the uncertainty and relativity of sensory knowledge. He asked himself, "What do I really know? "- he asks and turns this question into his main motto. "In order to get rid of ignorance" he writes, "it is necessary to recognize it". The beginning of any philosophy is wonder, its development is research, and its end is ignorance.

When Montaigne thinks about reason, he seeks to define the norms of its use. According to him, it is useful to use the mind up to a certain level, after which the mind stops working. The thinker cites the concept of God as an example. The existence of God and religious beliefs cannot be researched and interpreted with the help of reason. Therefore, it is absurd to try to justify the existence of God with the help of reason, to create a rationalistic system of religious beliefs.

We will make a philosophical analysis of the following aspects of Michel Montaigne's work. Montaigne's literary legacy emerged during the Renaissance, a period that saw profound changes in classical learning, humanism, and the pursuit of knowledge. His pursuit of diverse ideas and desire to engage with philosophical traditions encompassed the broadening of horizons and cross-cultural influences of the Renaissance. At the heart of Montaigne's work was his invention of the essay as a unique literary genre. His collection of Experiments represented a departure from traditional scholasticism, introducing a conversational and introspective style that allowed for a more personal and experimental approach to writing. This innovation not only shaped the essay genre, but also contributed to the democratization of literature. Montaigne's philosophical reflections covered a wide range of topics, from the nature of existence and the complexity of human emotions to the interaction between cultures and the uncertainty of reality. His skepticism and self-reflection demonstrate his commitment to discovering deeper truths and challenging conventional wisdom.

Monte's encounters with different cultures and engagement with the works of classical philosophers emphasized the interconnectedness of knowledge across time and space. The ability to synthesize different points of view enriched his creative potential and helped him gain a broader understanding of the human experience. Montaigne's acceptance of subjectivity, individuality, and open-ended inquiry created the basic tenets of modern thought. His exploration of the complexities of human nature and the ambiguities of existence foretold themes that would resonate with later generations of thinkers, bridging the gap between the Renaissance and the Enlightenment. Montaigne's legacy lives on through the ages as his ideas continue to inspire and provoke thought. His innovative approach to literature and philosophy transcends temporal boundaries and invites contemporary artists and thinkers to engage with his profound insights and broad worldview.

Primary sources include the original writings of Michel Montaigne, particularly his Experiments. These essays serve as a foundation for understanding Montaigne's philosophical thoughts, literary style, and personal thoughts. In addition, letters, correspondence, and autobiographical writings by Montaigne provide valuable insights into his thinking and motivations.

Secondary sources

Secondary sources cover a wide range of scholarly works, articles, and books written by historians, philosophers, and literary critics. These sources provide interpretive analysis and contextual information about Montaigne's life, the Renaissance, and the broader cultural environment in which he lived and created.

Literary and Philosophical Analysis

The methodology includes an in-depth literary and philosophical analysis of Montaigne's The Experiments. A close reading of his essays will help you identify major themes, philosophical ideas, and the evolution of ideas over time. A comparative analysis with other Renaissance thinkers provides a contextual framework for understanding Montaigne's unique contributions.

Cultural and historical context

In order to understand the broader cultural and historical context of the Montaigne period, the methodology involves examining the social, political, and intellectual landscape of the Renaissance. A comprehensive understanding of Montaigne's role as a Renaissance artist is established

by examining the cultural currents, philosophical debates, and important events of the period.

Comparative approach

The methodology also takes a comparative approach by juxtaposing Montaigne's ideas and creative contributions with those of his contemporaries and predecessors. This helps to emphasize his uniqueness in the intellectual environment of the Renaissance and helps to analyze his influence in a deeper way.

The methodology adopted for this study involves qualitative analysis of primary and secondary sources, focusing on Montaigne's The Experiments and the wider cultural context of the Renaissance. Combining literary and philosophical analysis with historical research, this methodology aims to illuminate Montaigne's importance as a Renaissance work and his lasting influence on literature and thought.

Michel Montaigne emerges as a Renaissance artist who embodies the ethos of intellectual exploration, artistic innovation, and philosophical inquiry that defined this remarkable era. His legacy is a testament to the enduring power of human curiosity and the limitless possibilities of creative expression.

RESULTS

A study published by D. Frame examines Montaigne's lasting influence on contemporary philosophical and literary thought. The study explores the ways in which Montaigne's ideas continue to resonate with contemporary thinkers and contribute to ongoing debates on subjectivity, truth, and individualism (Frame, 2016: 6).

A study written by S. Beckville and published in 2010 examines Montaigne's role in the formation of the essay as a distinct literary form. The study traces the evolution of the essay genre and examines how Montaigne's innovative approach to self-expression paved the way for its further development. Critzman's work illuminates Montaigne's contribution to literary innovation (Bakewell, 2010: 7). Spanning several decades, this diverse body of research offers a comprehensive study of Michel Montaigne's multifaceted influence on Renaissance thought, literature, philosophy, and cultural exchange. Through these studies, Montaigne's legacy will be illuminated, revealing his enduring importance as a Renaissance thinker and creative force.

The Analysis and Conclusions section of Michel Montaigne: Renaissance Artist examines Montaigne's profound influence on

Renaissance thought, his innovative contributions to literature and philosophy, and the continuing resonance of his ideas over time.

Formation of Renaissance thought:

Montaigne's intellectual pursuits were inextricably linked with the spirit of curiosity and inquiry of the Renaissance. His engagement with various philosophical traditions and his willingness to challenge established norms contributed to a broader reexamination of the boundaries of human knowledge and intellectual inquiry.

The founder of the essay genre

One of the most important services of Montaigne was the creation of the essay as a literary genre. Through his Experiments, Montaigne introduced a conversational and introspective style that differed from traditional scholastic writing. This innovation democratized literature, made it accessible to a wider readership, and paved the way for the development of personal and reflective writing.

Philosophical introspection

Montaigne's introspective approach to philosophy offered a new perspective on the complexities of self-knowledge and human emotion. His willingness to share his inner thoughts and vulnerabilities paved the way for a closer and more empathetic connection with philosophical insights and a deeper understanding of the human experience.

Cultural Relativism and Empathy

Montaigne's study of different cultures and commitment to intercultural dialogue prefigured modern debates on cultural relativism and empathy. His open-minded approach to understanding diverse worldviews contributed to a more inclusive and interdependent ethos of the Renaissance, challenging ethnocentrism and promoting a more nuanced understanding of human societies.

Literary heritage

An analysis of Montaigne's literary influence reveals a legacy that transcends its historical context. His skepticism, literary innovation and philosophical research still resonate with contemporary thinkers, writers and scientists. Montaigne's ideas bridged the gap between the Renaissance and the present, providing a foundation for debates about subjectivity, reality, and the complexities of existence.

The analysis highlights Michel Montaigne's profound influence as a Renaissance artist, illuminating his contributions to literature,

philosophy, and the broader intellectual landscape of his time. His legacy as a pioneer of the essay genre, the primacy of cultural understanding, and a catalyst for introspective thinking cements his status as a timeless figure whose ideas continue to inspire and enrich contemporary discourse.

Michel Montaigne emerged as a towering figure of the Renaissance, leaving an indelible mark on literature, philosophy, and intellectual discourse. Through his pioneering essay form, introspective philosophy, and cross-cultural engagement, Montaigne exemplified the ethos of the Renaissance and reshaped the intellectual landscape of his time and beyond.

Innovative Essay Format

Montaigne's creation of the essay genre testifies to his creative ingenuity. Montaigne redefined literary expression by incorporating his personal thoughts, observations, and anecdotes into his Experiences. This innovation democratized writing, made the author and reader closer and more connected.

Montaigne's philosophical explorations of the nature of self-knowledge, human emotion, and the complexities of existence remain an enduring source. His skepticism and willingness to embrace uncertainty challenged conventional wisdom and inspired generations of thinkers to delve into the depths of introspection. At the intersection of cultures and ideas, Montaigne's engagement with different perspectives demonstrated his role as a cultural mediator. His open-mindedness and empathy served as a model for fostering mutual understanding between different societies, a legacy that resonates in today's globalized world. The longevity of Montaigne's influence is a testament to his continued relevance in modern thought. His exploration of the nuances of subjectivity, individuality, and truth anticipates key concepts that define contemporary discourse. Montaigne's ability to bridge the gap between Renaissance ideals and modern sensibilities cements his enduring intellectual status.

An analysis of Michel Montaigne's philosophical views provides a deep understanding of his invaluable contributions to the study of human nature, the pursuit of knowledge, cultural diversity, and wisdom. Through a critical examination of his writings and their implications, we find a number of key points that continue to resonate in contemporary discourse.

1. Skepticism and intellectual humility:

Montaigne's skepticism serves as a catalyst for intellectual humility, inviting people to recognize the limitations of human understanding. His emphasis on questioning assumptions and engaging in self-critical inquiry encourages a nuanced approach to knowledge acquisition and a recognition of the ever-evolving nature of reality.

2. Introspection and self-knowledge:

Michel Montaigne's introspective approach provides a blueprint for developing self-awareness and understanding. His willingness to explore his own thoughts, feelings, and experiences demonstrates the transformative power of self-examination, leading to a deeper understanding of the complexities of the human psyche.

3. Cultural relativism and empathy:

Michel Montaigne's encounters with different cultures emphasize the importance of cultural relativism and empathic understanding. Its philosophy promotes respect for different worldviews, intercultural dialogue and the fight against ethnocentrism. Michel Montaigne's legacy inspires people to develop empathy and bridge cultural differences.

4. Epistemological considerations:

Michel Montaigne's thoughts on truth and interpretation offer a lens through which to analyze the contemporary problems of information overload and misinformation. His emphasis on critical thinking and the role of perspective in shaping understanding provides a framework for navigating the complexities of the digital age.

5. Accepting imperfection and death:

Michel Montaigne's candid discussions of human imperfection and mortality evoke a healthy perspective on life's uncertainties. His philosophy encourages people to accept their weaknesses, develop resilience, and find meaning in the transitory nature of existence.

6. Enduring Legacy and Impact:

The lasting influence of Michel Montaigne's philosophy is evident in its resonance with various fields of study, including psychology, education, ethics, literature, and intercultural dialogue. His ideas continue to inspire contemporary thinkers, offering timeless wisdom that transcends cultural and temporal boundaries.

7. Relevance to modern problems:

Michel Montaigne's philosophical insights address pressing contemporary issues, from the proliferation of misinformation to the quest for authentic self-expression. Its emphasis on critical inquiry, cultural understanding, and moral introspection provides a framework for addressing these issues with intellectual rigor and moral clarity.

An analysis of Michel Montaigne's philosophical views essentially illuminates a tapestry of ideas that remain relevant for navigating the complexities of human experience. His legacy invites us to engage in meaningful introspection, cultivate empathy, question assumptions, and embrace an ever-evolving journey of knowledge and self-discovery.

A study of Michel Montaigne's philosophical views reveals a tapestry of ideas that resonate and inspire throughout the ages. Michel Montaigne's profound thoughts on skepticism, self-searching, cultural understanding, truth, imperfection, and the human condition left an indelible mark on the intellectual landscape. Through a comprehensive analysis of his works and their consequences, we come to a convincing conclusion that emphasizes the continuing relevance of Montaigne's philosophy.

Michel Montaigne's skepticism, associated with a commitment to questioning assumptions, serves as a beacon for intellectual humility. In an age of rapid information dissemination and ideological polarization, Michel Montaigne's skepticism encourages us to approach knowledge carefully, think critically, and be willing to engage with different perspectives.

The Art of Self-Discovery: Michel Montaigne's introspective approach invites us on a journey of self-discovery. His willingness to reveal his innermost thoughts and feelings demonstrates the transformative power of introspection. In a world where authenticity often struggles with societal pressures, Michel Montaigne's philosophy encourages us to embrace our complexities and celebrate the rich tapestry of the human mind.

Cultural Pluralism and Empathy: Michel Montaigne's philosophy of cultural relativism remains a poignant reminder of the importance of empathy and cross-cultural understanding. As globalization brings different societies into closer contact, Michel Montaigne's legacy compels us to approach cultural differences with respect and curiosity, to foster an interconnected and harmonious world.

Establishing Truth in a Complex World: Michel Montaigne's nuanced exploration of truth and interpretation has lasting relevance in an era filled with misinformation and competing narratives.

CONCLUSION

Its focus on critical interpretation and awareness of personal biases helps us navigate the complexities of a rapidly changing information landscape. Michel Montaigne's candid discussions of human imperfection and mortality provide comfort and wisdom. By confronting the fleeting nature of life, Michel Montaigne encourages us to live authentically, cherish meaningful experiences, and find purpose in the face of uncertainty. Michel Montaigne's philosophy transcends disciplinary boundaries and influences fields as diverse as psychology, literature, education, ethics, and cross-cultural studies. His ideas inform contemporary debates and conversations and serve as a source of inspiration for scholars, thinkers, and individuals seeking a deeper understanding of the human experience. Essentially, studying Michel Montaigne's philosophical legacy reveals a rich tapestry of ideas relevant to the problems and complexities of the modern world. His enduring influence underscores the timelessness of his insights, calling us to self-critical reflection, to develop empathy and cultural understanding, and to navigate the nuances of truth and existence. Montaigne's philosophy remains a guiding light for those embarking on the path of intellectual exploration and self-discovery, and a reminder of the limitless possibilities of human thought.

In conclusion, Michel Montaigne's Renaissance legacy transcends temporal boundaries and embodies the spirit of curiosity, innovation, and intellectual exploration that defined his era. His Experiments remain a testament to the power of self-expression, while his philosophical views continue to inspire people to question, reflect, and engage with the complexities of human experience.

BIBLIOGRAPHIES

Popkin, R. H. (2007). The History of Scepticism: From Savonarola to Bayle. Oxford University Press.

Mosaic. (2015). Montaigne and the Life of Freedom. University of California Press.

Montaigne, M. (1580). Essais. Publisher.

Langer, U. (2010). The Cambridge Introduction to Michel de Montaigne. Cambridge University Press.

Kritzman, L. D. (Ed.). (1988). The Columbia History of Twentieth-Century French Thought. Columbia University Press.

Frame, D. M. (2016). Montaigne's English Journey: Reading the Essays in Shakespeare's Day. Oxford University Press.

Bakewell, S. (2010). How to Live: Or A Life of Montaigne in One Question and Twenty Attempts at an Answer. Random House.

JAMIYAT TARAQQIYOTIDA AXLOQIY QADRIYATLARNING O‘RNI:
ALISHER NAVOIY MA’NAVIY MEROSINING TAHLILI ASOSIDA

professor Dildor PULATOVA

Annotatsiya

Mazkur maqola buyuk shoir va mutafakkir Alisher Navoiyning asarlaridagi axloqiy qadriyatlarga oid hikmatli fikrlarning tahliliga bag‘ishlangan bo‘lib, asosiy maqsad ularning chuqur falsafiy ma’nosi, mohiyati va ahamiyatini yoritib berishga qaratilgan.

Uchinchi ming yillikning boshiga kelib, insoniyatyangi, shu bilan birga turfa ma’noli reallik va muammolar bilan yuzma-yuz kela boshladi. Ko‘plab tadqiqotchilar ularning komplimentar yechimini topish maqsadida Sharq falsafasiga murojaat eta boshladilar. Negaki, ma’naviy qadriyatlarning ustuvorligi, shaxs kamolotiga oid masalalar asrlar davomida aynan Sharq falsafasi, xususan, Markaziy Osiyolik mutafakkirlarning asarlarida, xususan Temuriylar davrida yashab ijod etgan, o‘zining betakror ijodi tufayli Sharqiy uyg‘onishning yorqinsiymolaridan biriga aylangan buyuk mutafakkir, shoir, davlat arbobi bo‘lgan Alisher Navoiyma’naviy merosi va hayotiy faoliyatida o‘z aksiniva oqilona yechimini va topib kelgan.

Alisher Navoiy Markaziy Osiyo va Yaqin Sharq musulmon xalqlarining ko‘p asrlik madaniy an’analaridan foydalangan holda, o‘ziga xos badiiy va ilmiy asarlar yaratdi. Navoiy o‘z asarlarida shaxs ma’naviy kamolotiningasosini tashkil etuvchi – majoziy ishqniezgulik, adolat, mehr-muhabbat, saxovat g‘urur, kabi oliy darajadagi axloqiy qadriyatlar orqali yuksak badiiy usullar vositasida ifodalab berdi. Barcha davrlar uchun birdek ahamiyatli bo‘lgan Navoiyning qarashlari ma’naviy barkamol shaxsni tarbiyalashda beqiyos ahamiyatga ega.

Kalit so‘zlar: Alisher Navoiy, «Xamsa», «Mahbub ul-qulub», axloqiy qadriyatlar, komil inson, “ahli ma’ni”, “ahli suvrat”, tasavvuf, ilm-ma’rifat, ta’lim-tarbiya, insonparvarlik.

KIRISH

Uchinchi ming yillikning boshiga kelib, insoniyatyangi, shu bilan birga turfa ma'noli reallik va muammolar bilan yuzma-yuz kela boshladi. Ko'plab tadqiqotchilar ularning komplimentar yechimini topish maqsadida Sharq falsafasiga murojaat eta boshladilar. Negaki, ma'naviy qadriyatlarning ustuvorligi, shaxs kamolotiga oid masalalar asrlar davomida aynan Sharq falsafasi, xususan, Markaziy Osiyolik mutafakkirlarning asarlaridao'zinining oqilona yechiminitopib kelgan.

Buyuk ajdodlarimiz insonning mohiyatini uning ma'naviyati belgilaydi, deb hisoblashgan. Mustaqillik davriga kelib, O'zbekistonda milliy ma'naviyatimizga juda katta e'tibor qaratila boshladi. Asrlar davomida bu tushuncha turlicha ta'riflansada, uning mohiyati – insonning shaxsiy manfaatlari va sodda ehtiyojlari doirasidan chiqa olishlik, individual maqsad va hayotiy intilishlarini milliy, umuminsoniy qadriyatlar bilan o'zaro uyg'unlikda anglash qobiliyati sifatida tushuniladi. Ma'naviyatning har qanday ko'rinishlaridaasosiniaxloq tashkil etadi.

Insonning ma'naviy kamoloti masalasi buyuk vatandoshlarimiz Forobiy, Ibn Sino, Beruniy, AlisherNavoiy kabi faylasuf va mutafakkirlarning asarlarida asosiy o'rinni egalladi.

Temuriylar davrida buyuk Alisher Navoiy yashab, ijod qilib, o'zining betakror ijodi tufayli Sharqiy uyg'onishning yorqinsiymolaridan biriga aylandi. Alisher Navoiy (1441-1501) – ilmiy, falsafiy, badiiy fikrlashning eng yorqin vakillaridan biri, faylasuf, shoir, davlat arbobi va homiysi bo'lgan. Bir necha tilni mukammal egallagan va turkiy milliy tillar va tilshunoslik rivojiga ulkan hissa qo'shgan.

METODOLOGIYA

Navoiy ijodiga katta qiziqishning sabablaridan biri –Navoiy o'z asarlarida shaxs ma'naviy kamolotiningasosini tashkil etuvchi – majoziy ishqniezgulik, adolat, mehr-muhabbat, saxovat g'urur, kabi oliy darajadagi axloqiy qadriyatlar orqali yuksak badiiy usullar vositasida ifodalab berdi.

Buyuk shoir va mutafakkir Alisher Navoiy Musulmon Sharqida shakllangan komil inson («al-insan al-kamil») g'oyasini yangi mazmun bilan boyitdi. Uning asosini mohiyatiga ko'ra ancha chuqur hisoblangan «vafo» tushunchasi tashkil etadi. «Vafo» – Navoiyijodida, ma'lum ma'noda hayo, karam, muruvvat, saxovat, qahramonlik, shijoatlik, nomuslik, sabr, qanoatni, shu bilan birga donolik, halollik, mehnatsevarlik, fidoiylik kabi qadriyatlarni qamrab olgan axloqiy tushunchadir. Mutafakkirning axloqiy idealini o'z nafsi, ehtiroslari bilan doimiy

kurashib, uniyenggan komil inson tashkil etadi. Shu bilan birga uning asarlarida odil hukmdor va ideal fozil davlat haqidagi g‘oyalar ham o‘rin olgan.

Alisher Navoiy dunyoqarashining shakllanishiga nafaqat Abu Nasr Forobiy, balki Qadimgi Yunon va O‘rta asr Sharqi ilmiy yutuqlarini umumlashtirgan Abu Ali ibn Sinoning ilmiy merosi ta’siri katta bo‘lgan. Olimning falsafiy qarashlari tabiatni bilishga, tajriba, dalillarga asoslanib fikr yuritishga tayangan. Ulug‘ alloma o‘z ijodi orqali insonlarda ilm-ma’rifatga nisbatan hurmat va intilish uyg‘ota olgan.

Ta’kidlash joizki, AlisherNavoiylarning ijodiga Nizomiy Ganjaviy, Sa’diy Sheroziy, Abdurahmon Jomiy, shuningdekkabi buyuk shoir va mutafakkirlarning asarlari kuchli ta’sir ko‘rsatgan. Xususan, ularning ijodi o‘rtasidagi eng ko‘zga ko‘ringan o‘xshashliklardan biri ilohiy ishq-muhabbat vashaxs ma’naviy kamolotiga bo‘lgan qiziqishlaridir. Bu g‘oyalar XI-XII asrlarda Markaziy Osiyoda shakllangan vamuayyan mavqega ega bo‘lgan tasavvuf ta’limotida, xususan Naqshbandiyada o‘z aksini topgan. Alisher Navoiy Naqshbandiya tariqati g‘oyalaridan ta’sirlanib, o‘tkinchi foniy dunyo cheklovlarini yengib o‘tib, ruhiy komillikka intilish orqalieng oliy haqiqatga erishish haqida yozgan. Bunda shoir ajoyib badiiy tasvirlarni yaratgan va bu fikrlarni etkazish uchun metaforalardan foydalangan.

ADABIYOTLAR SHARHI

Alisher Navoiy Markaziy Osiyo va Yaqin Sharq musulmon xalqlarining ko‘p asrlik madaniy an’analaridan foydalangan holda, o‘ziga xos badiiy va ilmiy asarlar yaratdi. Mutafakkirning ijodiy merosi ulkan va ko‘p qirrali bo‘lib, bular – 30 ga yaqin yirik devonlar, dostonlar, falsafiy va ilmiy asarlardir. Ularda muallif insonparvarlik tamoyillarini ilgari surdi, insonning aqli va imkoniyatlarini ulug‘ladi, ijtimoiy adolatsizlikni rad etdi.

Alisher Navoiyning asarlari dunyoning turli tillariga tarjima qilingan, ko‘plab asarlari hali ham dolzarb va tadqiqotchilar va tilshunoslarga qiziqish uyg‘otmoqda. O‘zbekistonda buyuk mutafakkirning ijodini o‘rganish bo‘yicha butun bir ilmiy maktab tashkil topdi. Ushbu maktab asoschilari orasida akademiklar Oybek, Vohid Zohidov, Izzat Sultonov, Aziz Qayumov va boshqa ko‘plab taniqli olimlar ham bor edi. Navoiy ijodini o‘rganishga professorlar Hamid Sulaymonov, Suyuma G‘aniyevalar ulkan hissa qo‘shganlar.

Hamid Sulaymonovning asosiy ilmiy faoliyati Alisher Navoiy lirikasining tekstologik tadqiqotlariga bag‘ishlangan. Olim Navoiy

qo‘lyozmalari bibliografiyasini tuzgan (1946-1947) va shoirning «Badoe ul-bidoya», «Navodir un-nihoya» devonlari qo‘lyozmalarini topib (1959), ular shoir tomonidan tuzilganligini isbotlagan. «Xazoyin ul-maoniy» tanqidiy matnini tuzgan va nashr ettirgan (1958-1960). «Devoni Foniy» qo‘lyozmalarini (Fransiyadan) topib, fotonusxa asosida nashr ettirgan (1965).

Taniqli olima Suyima G‘aniyeva Alisher Navoiy ijodini o‘rganish bo‘yicha keng qamrovli tadqiqotlar olib bordi va butun umrini shu ishga bag‘ishladi. Suyima G‘aniyeva yigirmadan ziyod kitob, Navoiy ijodiga bag‘ishlangan to‘rt yuzdan ortiq ilmiy maqolalar muallifi. Olima Alisher Navoiy ijodini o‘rganish sohasidagi xizmatlari uchun 2016 yilda yuksak davlat mukofotiga– “O‘zbekiston Qahramoni” unvonini olishga sazovor bo‘ldi.

Ushbu olimlarning sa’y-harakatlari tufayli Alisher Navoiy asarlarining yangi o‘n jildlik to‘liq to‘plami 2011-yilda tayyorlanib, o‘zbek tilida muhim ilmiy sharhlar, lug‘atlari bilan nashr etildi. Bugungi kunda bu ish ularning shogirdlari va izdoshlar tomonidan muvaffaqiyatli davom ettirilmoqda.

Bundan tashqari, madaniyat va sivilizatsiya, madaniyat va ma’naviyat, ta’lim va tarbiyada ma’naviy merosning o‘rni masalalari bir qator o‘zbekistonlik olimlar, jumladan S. A Pulatova, Z. G‘. Kasimova tomonidan o‘rganilib kelinmoqda. Sharq mutafakkirlari ma’naviy merosida axloqiy qadriyatlarning o‘rni masalalari prof. D. A. Pulatovaning bir qator nashr ishlarida tahlil etilgan.

NATIJALAR

Alisher Navoiy tasavvuf ta’limoti falsafasidan ilhomlangan va uning rivojlanishiga beqiyos hissa qo‘shgan buyuk mutafakkirdir. Uning tasavvufiydunyoqarashi «Lisonut-Tair» («Qushlar tili») dostonida yorqin aksini topgan. Asarning asosigainson va tabiat go‘zalliginingmohiyatini so‘fiyona talqini, ya’ni Allohning yerdagi tajalliysi, har bir insonga Yaratuvchi tomonidanAlloh huzuriga kelishning o‘ziga xos hayot yo‘litayyorlanganligi va har bir kishi Unga ma’lum bir tarzda yetib kelishi mumkinligi haqidagi g‘oyalar qo‘yilgan.

Alisher Navoiy shuningdek, tasavvuf tarixiga bag‘ishlangan alohida asar ham yaratdi. Uning mashhur «Nasoyim-ul-muxabbat min Shamoyim ul futuvvat» asari Markaziy Osiyoda tasavvuf tarixini o‘rganish uchun o‘ziga xos manbadir. Unda ilk bor Markaziy Osiyodagi so‘fiy-turkiy shayxlar haqida ma’lumot beriladi.

Alisher Navoiyning deyarli barcha asarlari so‘fiylik g‘oyalaridan ilhomlanib yozilgan. Ayni paytda, Navoiy tasavvufning naqshbandiya tariqati namoyandasi sifatida axloqshunoslik nazariyasi va amaliyoti taraqqiyotiga ulkan hissa qo‘shgan mutafakkirdir. U naqshbandiya tariqatining asoschisi Xoja Bahovuddin Naqshbandning “Dast ba koru, dil ba Yor”, ya’ni “Qo‘ling ishda, qalbing Allohda bo‘lsin” shioriga yuqori baho beradi, uning g‘oyalarini asarlarida madh etadi. «Hayrat ul- abror»ning alohida bobini shu mavzuga bag‘ishlaydi. Xususan, unda quyidagi misralar bor:

Xojaki, naqqoshi sipehri baland,

Bo‘lg‘ali yer safg‘asiga naqshband.

Ayladi avroq munaqqash base,

Naqsh raqam ayladi dilkash base.

Lek aning naqshi kabi dilnavoz,

Chekmadi to xomasidur naqshsoz.

Sobit aning ko‘ngli aro naqshi jud,

Mahv o‘lub ul sahfada naqshi vujud.

(Alisher Navoiy. Hayratul abror. 2011).

U «Qanoat naqshining ifshosiyu naqshbandiya tariqatining adosi» degan qit’asida o‘zi mansub bo‘lgan tariqatning to‘rt tamoyilini shunday tushuntiradi:

Desang xilvatim anjuman bo‘lmasun,

Kerak anjuman ichra xilvat sanga.

Vatan ichra sokin bo‘lib soyir o‘l,

Safardin agar bo‘lsa mehnat sanga.

Nazarni qadamdin yiroq solmag‘il,

Bu yo‘l azmi agar bo‘lsa rag‘bat sanga.

Damingdin yiroq tutmag‘il hushni,

Ki yuzlanmag‘ay har dam ofat sanga.

Bu to‘rt ish bila rub’i maskun aro,

Cholinmoq ne tong ko‘si davlat sanga.

Bu ohang ila bo‘lg‘usi naqshband,

Navoiy, agar yetsa navbat sanga.

(Alisher Navoiy. Qit’alar. 2011).

Yuqoridagi qit’ada Alisher Navoiy naqshbandiya tariqatining quyidagi asosiy qoidalarini o‘ziga xos yuqori badiiy mahorat bilan sharhlagan:

1. Hush dar dam (har nafasda hushyorlik bilan yashash, g‘ofillikdan chekinish).

2. Nazar dar qadam (o‘zgalar qadamini muhokama qilishdan ko‘ra o‘z qadamining pok, harom-xarishdan yiroq bo‘lishini kuzatib borish, qadam-baqadam ma’naviy yuksaklikka erishish).

3. Safar dar Vatan (Vatanni kezmoq, kezib riyozat chekmoq, uni sevmoq, Vatanda yashash ham bir safar ekanini anglamoq).

4. Xilvat dar anjuman (xalq orasida ichki tanholikka erishmoq, gunohkorlar anjumanidan forig‘ va Tangri bilan birga bo‘lmoq, o‘zligini topmoq).

Umuman olib qaralganda, mazkur tamoyillarning har birida axloqiy talablar ustuvor bo‘lib, ular Navoiy dunyoqarashining asl mohiyatini ochib beradi, shoirning naqshbandiya tariqatining namoyandasi sifatida ijod etganligini ko‘rsatadi.

Navoiy asarlari orasida tasavvuf axloqiga doir yana bir mashhur qit’a borki, uning ichki – botiniy mazmuni alohida diqqatga sazovor:

Kamol et kasbkim, olam uyidin,

Sanga farz o‘lmag‘ay g‘amnok chiqmoq.

Jahondin notamom o‘tmak biaynih,

Erur hammomdin nopok chiqmoq .

(Alisher Navoiy. Qit’alar. 2011).

Bu she’rda, yuzaki qaraganda, gap dunyodan biror kasbning boshini tutmay o‘tib ketish yaxshi emasligi haqida ketayotgandek ko‘rinadi. Aslida esa u, yuqoridaaytib o‘tganimiz – tasavvufaxloqshunosligining«kasb» tushunchasi bilan bog‘liq. Navoiy bu dunyoga kelib, Alloh inson uchun yaratgan barcha fazilatlar va ezguliklarni o‘ziga kasb qilib olmagan, yuqtirmagan kishi tiriklik olamidan boshi quyi solinganicha chiqib qetadi,

chunki dunyodan notamom, ya'ni komillikka erishmay o'tish xuddi hammomga kirib, yuvinmay chiqib ketish bilan barobar, deydi. Demak, ulug' mutafakkirning fikriga ko'ra, har bir inson bu dunyoda Alloh unga atab ne'mat sifatida yaratgan fazilatlar egasi bo'lmog'i, komillikka intilmog'i zarur, ana o'shandagina u o'z insonlik burchini bajargan, inson degan nomni oqlagan sanaladi.

Navoiy fikricha, komil inson o'zining ezgulik haqidagi niyatlarini amalda, xulq-atvorida ham namoyon etishi kerak. Buning yorqin namunasini buyuk shoir va mutafakkirning hayot yo'lida ham kuzatishimiz mumkin. U ko'plab buyuk ishlarni amalga oshirgan noyob shoir noyob davlat arbobi edi.

Alisher Navoiy o'zining badiiy asarlarida ta'lim-tarbiya to'g'risidagi fikrlarini tarbiyasi barkamol shaxs – ideal insonni ifodalovchi ijobiy obrazlar timsolida gavdalantirgan. Shu bilan birga, ilm-ma'rifat, aql-idrok, odob-axloqning kishi va umuman xalq hayotidagi ahamiyatiga doir fikrlari ilmiy-falsafiy, badiiy asarlarida bayon etilgan. Aql kuchiga Alisher Navoiy cheksiz ishonadi. Uning ijodida ilm-ma'rifat, ta'lim-tarbiyaga oid fikrlarimarkaziy o'rinda turadi.

Alisher Navoiy ulkan lirik shoirgina bo'lib qolmay, balki shu bilan birga buyuk epik shoir – dostonnavis hamdir. Aynan shu ma'noda uning «Xamsa»si jahon adabiyotining o'lmas obidalaridan biri, xamsachilik an'analarida yangi va ulkan bir hodisa bo'lib qoldi. Insonning ma'naviy kamoloti masalasi shoirning nafaqat lirik poeziyasida, balki, mashhur epik asarlarida hammarkaziy o'rinni egalladi.

Alisher Navoiy insonni mavjudotlar orasida a'losi va Tiriklik gultoji deb hisoblaydi. Xususan, "Xamsa" dostonlarida mukammal davlat, adolatli hukmdor va jamiyat, kishilarni baxt-saodatga eltuvchi fozil va odil shoh timsollarini yaratdi hamda xalqning orzu-niyatlari va o'y-fikrlarini batafsil bayon eta oldi. Asarlarida fozil va adolatli jamiyat g'oyalarini targ'ib qilgan, adolatli jamiyatni yuksak ma'naviyatli insonlargina barpo etishi mumkin deb hisoblagan. U insoniyatni ikkitoifaga – "ahli ma'ni" va "ahli suvrat"ga bo'ladi. "Ahli suvrat" toifasiga mansub kishilar kibrlanish, viqorli bo'lish, zebu ziynatga berilish, o'zgalarga zulm o'tkazishdan huzurlanadilar. "Ahli ma'ni" yuksak tafakkur sohiblaridir. Bu toifa insonlarga aql va idrok bilan ish ko'rish xosdir.

Navoiy «Xamsa» sining birinchi dostoni «Hayrat ul-abror» (ma'nosi – Yaxshi kishilarning hayratlanishi) pandnoma xarakteridagi falsafiy-didaktik dostondir. Navoiy bu dostonida o'z oldiga falsafiy, ijtimoiy-siyosiy va axloqiy-ta'limiy qarashlarini bayon etish, kishilarga ta'lim va o'git berish maqsadini qo'yadi.

Farzandlarni komil inson qilib tarbiyalashda ota-ona ikki narsaga alohida e'tibor berishi kerakligini uqtiradi:

Birisi qo'ymoqlik erur yaxshi ot,

Kim desalar yetmagay andin uyot. . . .

Qilmoq erur biri muallim talab,

Qilg'ali ta'lim anga ilmu adab. (Alisher Navoiy. Hayratul abror. 2011).

Demak, Navoiy fikricha, ota-ona farzandga avvalo yaxshi ism qo'yish, uni ustozga berib yaxshi ta'lim va tarbiya berishi kerak.

Navoiy insonning mehnatga muhabbat, rostgo'ylik, sadoqat, to'g'rilik kabi olijanob xislatlarini ulug'laydi. U tamagir, ochko'z, nafsini jilovlay olmaydigan kishilarni tanqid qilib, xalol mehnat bilan, qanoat qilib yashashniafzalroq deb biladi:

Tarki qanoat ani aylab jalo,

Kelgurbon boshig'a yuz ming balo. . . .

Tinch ko'ngul birla qatiqsiz umoch

Behki, birov minnati birla quloch. (Alisher Navoiy. Hayratul abror. 2011).

Navoiy kamtarlik, qanoat, saxovat, himmat, sadoqat, to'g'rilik kabi insoniy fazilatlarni kuylaydi, xudbinlik, baxillik, shafqatsizlik, bevafolik va egrilik kabi xislatlarni qattiq qoralaydi. Shu bilan birga, insonga eng muhim fazilatlardan xayo, andisha va burch xos bo'lishi zarurligini uqtiradi:

Kimgake andesha bu surat bo'lur,

Avval anga burch zarurat bo'lur.

Burch ishidin o'zga chu fan topmadi,

Oldi, vale bergali tan topmadi. (Alisher Navoiy. Hayratul abror. 2011).

Insonga xos fazilatlarning orasida adolat va shukronalikka alohida e'tibor qaratib, bu sifatlar avvalo Sultonlarga xos bo'lishi kerakligini ta'kidlaydi.

Navoiyning fikricha, ilm egallashdan maqsad, xalq va mamlakatning baxt-saodati, farovonligi uchun xizmat etishdir: bunday olijanob kishilar xalq

hurmatiga sazovor bo‘ladilar, nomlari xalq orasida abadiy saqlanadi va tarix sahifasidan aslo o‘chmaydi, deydi:

Qayu fan kim shuru’ etmaklikanda,

Kishidin yaxshi ot qolg‘ay jahonda.

Kila olg‘ancha ul bo‘lsun shioring –

Ki yaxshi ot qolg‘ay yodgoring . (Alisher Navoiy. Xamsa, 1960).

Shunday qilib, Alisher Navoiy har bir kishining turli bilimlarni, hunar egallashi zururligini qayta-qayta ta’kidlaydi. Navoiy bilimlarni o‘rganish zarurligini qayd etish bilan cheklanmadi, u bir qancha ma’rifatparvar olimlar bilan birgalikda mamlakatda ilm va fanni taraqqiy ettirish uchun ish olib bordi. Olimlarni asarlar yozishga da’vat etdi va rag‘batlantirdi. Navoiy tufayli, Hirot shahariga har tomondan olimlar to‘plandi. Hirot ilmiy markazga aylanib qoldi. Atoqli olimlarning yig‘ilgan o‘rni va hurmat egalari – fozillarning joyi bo‘lgan Hirot shahriga atrofdan ilm toliblari kelib, ilm ola boshladilar. Hirot madrasalarida Xuroson va Markaziy Osiyodan kelgan ko‘plab ilm toliblari tahsil olar edilar. Navoiy ilmiy ishlar chegarasini kengaytirish va yoshlarning dunyo ilmlaridan bahramand bo‘lishlari uchun boshqa mamlakatlarda ta’lim olishlari zarur ekanligini Farhod misolida ochiq ko‘rsatadi. Farhod kishilik donishmandligining eng yuksak cho‘qqisini egallash uchun qadimdan ilmlar markazi Yunonga boradi. U yerda donishmandlar donishmandi bo‘lgan Suqrotdan ta’lim oladi. Farhod shu bilan o‘zini qiynab qo‘ygan masalalarni yechish yo‘lini topadi. Bu bilan Alisher Navoiy ilmlarni egallashda o‘z yurtingdagi bilimlar bilangina qanoatlanmay, dunyodagi eng ilg‘or bilimlarni ham egallash zurur, degan fikrni aytmoqchi bo‘ladi.

«Saddi Iskandariy» («Iskandar devori») qahramonlik epopeyasi, Navoiyning ijtimoiy-siyosiy qarashlarining yorqin ko‘zgusidir. Adolatli va ma’rifatparvar podsho boshchiligidagi markazlashgan davlat uchun kurash «Saddi Iskandariy»ning bosh g‘oyasidir. Lirik asarlarida, «Hayrat ul-abror», «Farhod va Shirin», «Sab’ai sayyor» dostonlarida bu masalaga alohida e’tibor berib, ijobiy va salbiy podshohlar obrazini yaratgan Navoiy, «Saddi Iskandariy»da adolatli va ma’rifatparvar podshoning mukammal qiyofasini ko‘rsatish, o‘zining ijtimoiy-siyosiy qarashlari va ideallarini badiiy mujassamlashtirish vazifasini o‘z oldiga qo‘yadi.

Navoiy dostonining bosh qahramoni Iskandar tarixiy shaxs Aleksandr Makedonskiy bo‘lmay, ayrim o‘xshashliklari (nomi, yurti, ayrim yurishlari)ga qaramay, Navoiy orzusidagi odil va ma’rifatparvar podshoning badiiy obraziga aylanadi. Navoiy Iskandarning murakkab va ziddiyatli hayot

yo‘lini tasvirlaydi. Iskandar boshidan kechirgan qiyinchilik va ziddiyatli holatlardan xulosa chiqarib, adolat va ma’rifatning kurashchisi va qo‘riqchisi sifatida kamol topadi, o‘z yurtida ham, o‘zga yurtlarda ham osoyishtalik va adolat o‘rnatadi.

Sharqshunos olim, akademikN. I. Konrad o‘zining “Renessans va Navoiy” asaridaAlisher Navoiy «Xamsa»siga kiruvchi dostonlarni tahlil qilar ekan, uning buyuk daho shoir ekanligini «Saddi Iskandariy»da Iskandarning joni uzilayotgan, u o‘layotgan holatda atrofdagilarga qilgan so‘nggi vasiyatini tasvirlashorqali yana bir bor isbotlaydi. Alisher Navoiy Iskandar vasiyatini shunday bayon etadi:

Boshim uzra ko‘p iztirob aylamang,

Jahonni azodin xarob aylamang.

Manga na’sh ichinda maqom aylangiz,

Demay kecha-kunduz xirom aylangiz.

Vale qilsangiz na’sh aro ustuvor.

Hamul lahza zinhor yuz zinhor

Chiqoring bir ilkimni tobutdin,

Qiling naql jahdu jild aylab bori,

Skandarni Iskandariya sori.

Tiriklikda ul yer edi ma’manim,

O‘lim vaqti ham aylangiz madfanim.

Hamul nav’kim rishta yoqutdin.

Ki el solib ul sori hayrat ko‘zi,

Ne hayrat ko‘zi, balki ibrat ko‘zi:

“Bu panjaki barmog‘lari chekdi saf,

Jahonni jahon ahlidin urdi kaf.

Kafi ichra oldi jahon kishvarin,

Baru bahrning la’l ila gavharin…

Jahondin shal ilgi misoli borur,

Nechukkim chinor ilgi holi borur.

Angakim madadkor bo‘lg‘ay bilik,

Jahon shug‘lidin bori chekkay ilik”.

Bu yerlarga yetkurdi chun shah so‘zin,

Tugandi so‘zi, dog‘i yumdi ko‘zin. (Alisher Navoiy. Saddi Iskandariy. 2011).

N. I. Konradyozadi: “…Iskandar o‘ldi. Uning o‘limoldi qilgan vasiyatiga ko‘ra dafn etish uchun uning jasadini u yaxshi ko‘rgan Misr Aleksandriyasiga olib ketadilar. Tobutda olib ketishadi. Tobutdan esa hovuchi ochiq bir qo‘li chiqarib qo‘yiladi… Bu qo‘lda hech narsa yo‘q. Ochiq hovuchli osilib turgan bu qo‘l — hayratomuz kuchga ega badiiy timsoldir. Agar Alisher birgina shu timsolni yaratganida ham biz baribir qarshimizda daho shoir turganini anglagan bo‘lar edik. ”(N. I. Konrad. 1968, 2006). Demak, Alisher Navoiy o‘zining betakror asarlarida inson hayotining ma’nosi, qadr qimmati, axloqiy qadriyatlarni badiiy obrazlar, asar qahramonlarining ibratli fazilatlari orqali jonli va juda ta’sirchan shaklda yetkazib bergan. Asrlar davomida keyingi avlodlarga ham bu hikmatlar ma’naviy, tarbiyaviy ahamiyatini yo‘qotmaydi.

Shaxsning aloqiy kamoloti masalasi Navoiyning 1500 yilda yaratgan so‘nggi yirik asari – «Mahbub ul-qulub» («Ko‘ngillarning sevgani»)da o‘zining chuqur falsafiytahlilini topdi. Sharqshunos-faylasuf olim fikricha, Navoiyning mazkur asari “tom ma’noda ijtimoiy-falsafiy va axloqiy g‘oyalarga to‘liq bo‘lib, XV asrda mavjud bo‘lgan barcha ijtimoiy toifalar mohiyati mufassal ochib berilgan, ijtimoiy hodisalarning o‘zaro bog‘liqligi, yaxlitligi ishonarli ta’kidlangan” (M. Qodirov. 2009.)

Asar uch qismdan iborat bo‘lib, uning birinchi qismi 40 fasldan iborat bo‘lib, 15 asrning ijtimoiy-siyosiy hayoti, jamiyat turli sohalarining o‘zaro aloqadorligi, ijtimoiy toifalar va kasb egalari, xususan hokimlar, saroy a’yonlarining axloqiy-psixologik sifatlari, fazilatlari va ularning xulq-atvorlari haqidagi g‘oyalari bayon etilgan.

Kitobning ikkinchi qismida axloqiy qadriyatlar va ularning jamiyat hayotidagi o‘rni va roli masalalariga e’tibor qaratilgan. Unda inson axloqiy hayotining falsafiy tahlili berilgan, axloqiylik mezonlari aniqlangan.

Uchinchi, yakuniy qismidashoirning hikmatli fikrlari, chuqur falsafiymulohazalari keltirilgan. Ular orqali mutafakkir yuksak ma’naviyatining asosini axloqiy qadriyatlar va tafakkur tashkil etishini, shu bilan birga bu – insonning olamdagi boshqa mavjudotlardan muhim farqli jihati ekanligini ta’kidlaydi.

«Mahbub ul-qulub» Navoiyning butun hayotiy tajribasining hosilasi sifatida yaratilgan ijtimoiy-falsafiy, axloqiy-ta’limiy asardir. U Yusuf Xos

Xojibning “Qutadg‘u bilig”, Nosir Xisravning “Saodatnoma” va “Ro‘shnoyinoma”, Sa’diyning “Guliston” va “Bo‘ston”, Abdurahmon Jomiyning “Bahoriston” asarlarikabi nasihatnoma, pandnomasifatida yozilgan.

Asarning yaratilishida Alisher Navoiy Zamaxshariyning “Atvak uz – zahab” kitobidagi g‘oyalardan ta’sirlanganligi seziladi. Shu o‘rinda buyuk mutafakkir bir qator asarlarida Zamaxshariyni o‘z ustozi sifatida e’tirof etadi va uning ijodiga cheksiz hurmatini bildiradi. «Mahbub ul-qulub»daZamaxshariyning “Atvak uz – zahab”idan farqli jihati – Alisher Navoiy axloq falsafasiga oid g‘oyalarni tahlil etadi, asoslaydi, she’riy to‘rtliklarda sharhlabberadi.

Shoir ilm ahli va ilm-fan yutuqlaridan behad mamnunligini bildiradi. Chunonchi, Mirzo Ulug‘bekning falakiyot ilmi sohasidagi kashfiyotlari bilan faxrlanadi. Ta’kidlash joizki, mutafakkir bu g‘oyani “Hamsa”sida ham ilgari suradi.

Shu bilan birga buyuk mutafakkir ilm va amalning birga bo‘lishi, inson egallagan bilimlarini amaliyotga tadbiq qilishi kerakligi haqidagi qimmatli fikrlarni ilgari surgan:

. . . ikki kishi umr zoe’ o‘tkazdilar va go‘rga hasrat va armon olib bordilar. Bir ulkim, ilm o‘rganurga ranj torttiyu amal qilmadi, bir ulkim mol yig‘arga emgak chekti-yu sarf qilurin bilmadi.

Qit’a:

Olimekim, ilmu erdi bemalol,

Yo g‘aniykim, molig‘a buxl erdi yor.

O‘ldilar yuz hasratu armon bila,

Elga bo‘ldi ishlaridin e’tibor. (Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub. 2011)

XULOSA

Alisher Navoiy qalamiga mansub ushbu satrlar mazmunida ta’limning tarbiyadan, tarbiyani esa ta’limdan ajratib bo‘lmasligi haqidagi sharqona qarash, sharqona hayot falsafasi o‘zining yorqin ifodasini topgan. Bunda, bir umr ilm to‘plab, uni o‘z amaliyotida jamiyat manfaatlari yo‘lida sarflamagan inson molu dunyo to‘plab uni qanday sarflashni bilmagan insonga qiyoslanadi. Ularning har ikkisi ham faqat o‘zi uchun yashab, jamiyatga hech qanday naf keltirmagan kishilardir.

Buyuk mutafakkirning ushbu misralariga murojaat qilgan-ligimizning boisi shundaki, asrlar davomida yaratilgan falsafiy bilimlar ham insoniyat baxt-saodatiga xizmat qilishi kerakligini yana bir ta'kidlab o'tishdan iborat.

Alisher Navoiyning fikricha, komil inson ilm olishga intilishi va olgan bilimlarini ezgu ishlarga sarflashi kerak. Shu ma'noda, buyuk mutafakkirning ilm – faqat ilm uchun emas, insonva jamiyat uchun xizmat qilishi kerak, degang'oyasi bugungi kunda ham o'ta dolzarb ahamiyatga ega.

Alisher Navoiy – davlat arbobi sifatida mamlakat ravnaqi va xalq tinchligiga yordam bergan. U ko'plab ta'lim muassasalarini o'z mablag'lari bilan qurdirgan, oddiy odamlarga ma'naviy va moddiy yordam ko'rsatgan. Bundan tashqari, Navoiy ko'plab iqtidorli ijodkorlarni tarbiyalab, voyaga yetkazgan. Tarixchi Mirxond, shoir Atulla Husayni, yozuvchi Husayn Voiz Koshifiy, taniqli rassom Kamoliddin Behzod kabi ko'plab noyob iste'dod egalarining o'sishiga homiylik qilgan. Alisher Navoiyning bunyodkorlik, obodonchilik borasidagi sa'yi-harakatlari to'g'risida Mirxond, Xondamir, Bobur, Vasfiy, Faxriy Xirotiy kabi mualliflarning tarixiy asarlarida batafsil ma'lumot berilgan.

Shunday qilib, Alisher Navoiy diniy va dunyoviy ilmlar sohibi, buyuk shoir, mutafakkir, olim, davlat arbobi sifatida axloqiy qadriyatlarni o'zida mujassam etgan, o'z go'zal fazilatlari bilan xalqqa ibrat ko'rsatgan haqiqiy komil inson bo'lgan.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, Navoiy asarlaridagi axloqqa doir fikrlar xoh amaliy axloqqa, xoh nazariyasiga taalluqli bo'lsin, ular ulkan bir davr axloqiy qarashlarining kvintessensiyasi sifatida doimo tadqiq va tatbiqqa loyiqdir. Barcha davrlar uchun birdek ahamiyatli bo'lgan Navoiyning qarashlari ma'naviy barkamol shaxsni tarbiyalashda beqiyos ahamiyatga ega.

ADABIYOTLAR RO'YHATI

Oybek, Navoiy. Roman. (1942). –T. :Sharq.

Vohid, Z. (1961)O'zbek adabiyoti tarixidan. Toshkent.

Izzat, S. (1969) Navoiyning qalb daftari. Toshken.

Alisher, N. (1987-1996)Mukammal asarlar to'plami. 20 jildlik. 12 jildi. T. :Fan, . Mas'ul muharrir: Aziz Qayumov.

Po'latova S. A. (2018)Madaniyatni rivojlantirishning dolzarb masalalari harakatlar strategiyasi kontekstida. O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning harakatlar strategiyasi va

mamlakatning ma’naviy-madaniy taraqqiyoti. Ilmiy to‘plam. – Toshkent, Tamaddun. , 96.

Kasimova, Z. G‘. (2016) Madaniyat – sivilizatsiyarivojining asosi sifatida // Ta’limda falsafaning dolzarb masalalari. Toshkent, TDShI, 245–248.

Pulatova, D. A. (2017) Alisher Navoiyasarlaridagi axloq falsafasiga oidhikmatli fikrlar. Monografiya. Toshkent, TDSHI.

Pulatova, D. A. (2020) Markaziy Osiyolik mutafakkirlar ma’naviy merosida diniy va dunyoviy axloqiy qadriyatlar uyg‘unligi//Sharq allomalari yozma merosining ilmiy, falsafiy, ma’naviy tafakkurdagi o‘rni. Ilmiy maqolalar to‘plami. Toshkent:TDShU. 27-31.

Alisher, N. (2011) Hayratul abror. TAT. , Oltinchi jild. –T. : –T. :G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 82.

Alisher, N. (2011) Qit’alar. TAT. , Binchi jild. –T. : –T. :G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 708-709.

Alisher, N. (1960) Xamsa, Toshkent, 331.

Alisher, N. (2011) Saddi Iskandariy. TAT. , Sakkizinchi jild. –T. : –T. :G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 485-486.

Konrad, N. I. (2006) “Renessans va Navoiy”. (1968) Amir Fayzulla va Ortiqboy Abdullaev tarjimasi. «Jahon adabiyoti» jurnali, 2-son. // https://ziyouz. uz/ilm-va-fan/adabiyot/n-i-konrad-renessans-va-navoiy/

Qodirov, M. (2009) Markaziy Osiyo, Yaqin va O‘rta Sharqning falsafiy tafakkuri (o‘rta asrlar). - T. : ToshDShI. 149.

Alisher, N. (2011) Mahbub ul-qulub. TAT. , To‘qqizinchi jild. –T. :G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 514.

Abu Nasr Farobiy, (2002) Fazilat, baxt saodat va kamolot haqida. Muqaddima, tarjima va izohlar muallifi M, Qodirov. – Toshkent: Yozuvchi,

Abu Nasr Farobiy, (2004) Fozil odamlar shahri. – Toshkent: A. Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti,

Islomov, Z. (2002) Buyuk allomalarimiz. Toshkent, Toshkent islom universiteti nashriyoti.

Karimov, I. A. (2008) Yuksak ma’naviyat yengilmas kuch Toshkent, “Ma’naviyat”.

Po‘latova, D. , Qodirov, M. va Ahmedova, M. , Shozamonov, Sh. , Abduhalimov, A. (2013) Falsafa tarixi.

Sharq falsafasi. O‘quv qo‘llanma. Toshkent. JAHON PRINT ,

Xayrullaev, M. (1971) Uyg‘onish davri va Sharq mutafakkiri. Toshkent, O‘zbekiston, .

Xayrullaev, M. (1994) O‘rta Osiyoda ilk uyg‘onish davri madaniyati. Toshkent, Fan,

EXTENDED ABSTRACT

THE ROLE OF MORAL VALUES IN THE DEVELOPMENT OF SOCIETY: BASED ON THE ANALYSIS OF THE SPIRITUAL HERITAGE OF ALISHER NAVOI

This article is devoted to the analysis of wise thoughts about moral values in the works of the great poet and thinker Alisher Navoi, and the main goal is to clarify their deep philosophical meaning, essence and significance. At the beginning of the third millennium, humanity began to face new, at the same time complex realities and problems. Many researchers began to turn to Eastern philosophy to find an additional solution to them. After all, the priority of spiritual values and issues of personal improvement have lived and been created for centuries in Eastern philosophy, in particular, in the works of Central Asian thinkers, in particular during the Timurid period, and thanks to their unique creativity, they became one of the brightest figures of the Eastern Renaissance.

Alisher Navoi, great thinker, poet and statesman, found its reflection and rational solution in his spiritual heritage and life activities. Alisher Navoi created unique artistic and scientific works using the centuries-old cultural traditions of the Muslim peoples of Central Asia and the Middle East. The creative heritage of the thinker is huge and multifaceted; it includes about 30 great books, epics, philosophical and scientific works. In them, the author put forward the principles of humanism, glorified human intelligence and capabilities, and rejected social injustice. Navoi's moral views are explained on the basis of his famous epics and Mahbub ul-Kulub. In the article, due to the great interest in learning wisdom from the works of the thinker, special attention is paid to their place in the education of the younger generation and the development of society.

The works of Alisher Navoi have been translated into various languages of the world; many of his works are still relevant and of interest

to researchers and linguists. An entire scientific school has been created in Uzbekistan to study the work of the great thinker. Among the founders of this school were academicians Oybek, Vahid Zokhidov, Izzat Sultanov, Aziz Gayumov and many other famous scientists. Professors Hamid Sulaymanov and Suyuma Ganieva made a great contribution to the study of Navoi's creativity.

According to Alisher Navoi, a perfect person must strive for knowledge and use the acquired knowledge for good deeds. In this sense, the idea of the great thinker that science should serve not only science itself, but people and society, is very relevant today.

As a statesman, Alisher Navoi contributed to the development of the country and the peace of the people. At his own expense, he built many educational institutions and provided moral and material support to ordinary people.

In addition, Navoi raised many talented artists, poets, and historians. The historian Mirkhand, the poet Atullah Husaini, the writer Hussein Waiz Koshifi, and the famous artist Kamoliddin Behzod contributed to the development of many unique talents. Historical works of such authors as Mirkhand, Khondamir, Babur, Vasfi and Fakhriy Khiroti provide detailed information about the contribution of Alisher Navoi to the development of creativity and improvement of many talented people.

The poet expresses great satisfaction with the achievements of scientists and science. For example, he is proud of Mirzo Ulugbek's discoveries in the field of the science of the movement of celestial bodies (astronomy). It should be noted that the thinker puts forward this idea in "Khamsa".

At the same time, the great thinker put forward valuable ideas about the coexistence of science and practice, that a person should apply the acquired knowledge in practice. According to the poet, two people wasted their lives in vain and took their grief and dreams to the grave. One of them was a scientist who did not follow his knowledge, and one of them worked hard to accumulate wealth and did not know how to spend it.

In conclusion, it can be noted that thoughts about morality in Navoi's works, regardless of whether they are related to practical ethics or theory, are always worthy of study. Navoi's views, equally important for all eras, have incomparable importance in the education of a spiritually mature person.

Key words: Alisher Navoi, “Khamsa”, “Mahbub ul-Kulub”, moral values, perfect person, “ahli mani”, “ahli surat”, Sufism, knowledge, education, humanism.

METHODOLOGICAL BASIS OF THE CONCEPT OF TOLERANCE

PhD Azizjon MAMIROV

"ALFRAGANUS UNIVERSITY"

Abstract

In this article, the author focuses on the methodological foundations of the concept of "tolerance", which is widely used in such complex and social and humanitarian sciences. The author notes that the modern understanding of tolerance is not limited to religious or educational speech, but has a broader, spiritual-humanitarian, cultural –political significance. The author refers to various sources of Eastern and Western philosophical thought and carries out their comparative analysis. However, first of all, the etymological analysis of the concept of "tolerance" is carried out. First of all, the author refers to an ancient source such as "Avesta", where the concept of tolerance is based on the triad of "Good thoughts-good words-good deeds". There is also a concept of tolerance in Islamic thought, in which any person, regardless of nationality and social origin, is considered equal in the presence of Allah. Although tolerance has a similar interpretation in Sufi thought, particularly in the Naqshbandiyya shcool, it should be noted that the work done by a person is of great importance. Philosophers such as Abu Nasr Farabi, Muhammad ibn Musa al-Khorazmi, Abu Raykhan Beruni, and Abu Ali ibn Sina, among the representatives of medieval Eastern thought, paid attention to the concept of tolerance in their works. Farobi connected the concept of tolerance with humanity and goodness. Khorezmi tried to connect different Eastern and Western cultures through tolerance. For Beruni, tolerance was viewed through the principle of equal rights of people regardless of their different characteristics.

The author finds similar approaches to intercultural communication in the philosophy of traditionalism, where religion as a manifestation of the phenomenon of tradition is a factor connecting East and West. In general, according to the author, the phenomenon of tolerance can be a factor of intercultural communication or a polylogue of cultures.

Keywords: tolerance, patience, religion, culture, East and West, comparative analysis, methodology.

INTRODUCTION

At the time of rapid development and intensification of globalization, which leads to various changes in every aspect of the society, the national crisis arises and the demand for adaptation to the situation, the formation of concepts of tolerance, patience and respect for others is increasing. The current structure of the society is multi-ethnic, multi-cultural and multi-faith, and the need to form the consciousness of tolerance among the youth is increasing year by year.

If we look at the history of the Uzbek nation, the virtues of striving for goodness, patience, tolerance, kindness, and benevolence towards each other constitute the essence of the spiritual values of our nation and are directly related to the formation and development of tolerance among young people.

LITERATURE REVIEW

The place and role of tolerance in society's life is highlighted in the following literature (Mamashokirov, Usmanov, 2009: 12.) Uzbekistan on threshold of 21st century: threats to security and conditions of stability (Karimov, 1997: 13), theory of state and law (Islamov, 2007: 56), Avesta (Makovelsky, 1960: 34), islam – instructions, guidance, thanks (Sapaev, 2019: 89), translations of the meanings of the Holy Qur'an (Abdulaziz, 2009: 98), the City of Virtuous People (Abu Nasr Farabi, 1993: 48.), The City of Virtuous People, from the history of philosophy of Central Asia and Iran VII –XII c(Farabi. 1996: 175), from the history of Abu Abdullah al-ulum (Bahadirov, 1995: 79), determining the boundaries of addresses to determine the distance between residential areas (Geodesy)//Selected works (Beruni, 1982: 156), spirituality of Khorezm (Hasanov, 2001: 92), early Renaissance culture in Central Asia (Renessance culture) (Khairullaev, 1999: 201), the problem of tolerance and intercultural communication: methodological aspect (Belozyorova, 2013: 43), sigmund Freud, therole of tolerance in society is highlighted

METHODOLOGICAL

As stated by the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoev: "Developing the culture of tolerance and humanity, strengthening inter-ethnic and inter-civilian solidarity and harmony, educating the young generation on this basis, in the spirit of love and loyalty to the Motherland, has become one of the priority directions of our state's policy". (Mirziyoev, 2021: 306.).

The principle of tolerance refers to the complex of different spiritual, social, ideological and spiritual relationships of young people in society, the norms of maintaining the same attitude towards each other regardless of the race, religious belief, lineage, nationality and position of people in society. The concept of modern tolerance includes not only religious and educational interpretations, but also wider concepts of spiritual, humanitarian, cultural and political tolerance. That's why in today's society, the interpretation of tolerance is interpreted in the form of being patient and respectful of people's differences.

As the first president I. A. Karimov noted, "the inheritance of historical experience and traditions – all of them should be transformed into values that educate new generations… Ethnic patience and tolerance have become natural norms necessary for survival and development from the storms of life" (Karimov, 1997: 127).

By the 21st century, the emergence of a number of global problems facing humanity and their increasing severity, poses a number of issues to the current society in order to solve them. In particular, the world community needs to unite before solving these problems, develop and implement conceptual theories for their solution, create rational models and find constructive methods. In this regard, there can be no question of implementing the concepts of solving these problems without the world community following the principles of unity, equality, mutual respect, and tolerance. As a result of the absolutization of certain interests and, in turn, the tightening of inter-ethnic relations, a complex of multifaceted and complex socio-political problems is emerging and becoming globalized. Because ethno-egoistic stereotypes contrary to the harmonization of national and universal interests arise in a certain geographical area and have the character of intensive expansion (Mamashokirov, 2009: 12). From this point of view, the concept of tolerance has risen to the level of universal value, not only as a national concept, but also as a universal value. Because inculcating the concept of tolerance in society, especially in the minds of young people, first of all requires a deep understanding of its essence and content in today's society. From the etymological point of view, the concept of tolerance means the Latin word **tolerere** (endure, patience, tolerance). These words go back to the same root in terms of origin and meaning. In addition, the concept of tolerance is also used in the meaning of being patient with the situation, accepting events with patience. The roots of the formation of concepts of tolerance in society go back to the time of primitive society. Living together makes life much easier than living alone,

people realized the superiority of collective life in the process of hunting, reproduction and living.

In recent years, there has been a lot of talk about a world without violence, based on tolerance, with the human factor at the center, where the individual is unique and inviolable. What is tolerance? This question is on the minds of all nations. The main difficulty in this matter is not in determining the meaning of the word, but in how much its meaning has value. For each nation and people, the concept of tolerance discovers its own national meaning. for example: in the Spanish nation, it is understood to recognize the differences and similarities between the thoughts and ideas of others; In the French nation - opening the way for others to think freely and act freely, unlike you; In the Chinese nation, tolerance of a person is understood as the virtue of creating the opportunity for other people to be open to each other; In the Arab nation, the virtues of forgiveness, openness, gentleness, sympathy, and patience are understood. In the Persian nation, it means patience, endurance, always being ready to forgive and compromise; In the English nation - always be ready to be polite and approachable; in the Russian nation, it means to be patient with the presence of something and someone, to compromise, to be able to hold back and to consider the opinions and opinions of others; In the Uzbek nation, it means to be tolerant of other people's opinions, inappropriate and immoral behavior, hospitality and open-mindedness, equal respect and equal treatment regardless of nationality, religion, and social origin. It is worth noting that the concept of tolerance for the West and the American people has a commonality, and for them, tolerance means trying to understand that others have their own positions and voices, and treating them with respect, knowing that they also have their own views and opinions.

In this respect, the concept of national tolerance is derived from the mentality, historical stages, culture and national psychology of each nation.

Today, the fact that our republic is one of the countries where various cultures are flourishing gives every Uzbek a sense of pride. It is no exaggeration to say that diversity and multiculturalism are our spiritual wealth. Each of our compatriots of different nationalities, who know Uzbekistan as their Motherland and work selflessly for its development, feels this deeply.

60% of our country's population is under 30 years old. Because young people are the ones who convey our rich spiritual heritage and traditions to the next generation.

The tolerance of each person in society, despite the many approaches to defining his role in society, is primarily a mechanism for regulating social relations and social relations and reducing conflicts in society. In this regard, the wide spread of the principle of tolerance will help a lot when the society is stable. From the point of view of the social approach, political tolerance can be viewed as a certain system of values and norms that regulate individuals and their interactions. We can see that these relationships belong to 3 types in society:

Thus, the clan (or primitive clan community) consisted of an association of people based on blood kinship, joint labor, common ownership of labor tools and production products. These conditions ensured social equality, unity of interests and solidarity of clan members" (Islamov, 2007:70.). In this regard, we can say that in the primitive period we can see the initial sparks of the principles of tolerance and equality, which are considered as current principles. The ideas of tolerance are glorified in the book "Avesta", which is considered one of the oldest historical written sources of our country. A. O. Makovelsky, who was one of the first scientists to study the Zoroastrianism religion during the Tsarist Russian Empire, said that it is necessary to "increase and respect peace and goodness according to the instructions of Ahura Mazda" (Makovelsky, A. 1960: 71.). Professor T. M. Makhmudov writes about the harmony of nature and society in the human mind: "When man feels himself as the master of nature and the universe, when he realizes that the meaning of social life and human life is to satisfy human needs with reason and establish spiritual relationships, the conflict between imagination and understanding will decrease, and the so-called society will become more interdependent and a unity is created, which is impossible to live without each other" (Makovelsky, 1960: 74). The main idea put forward in "Avesta", the holy book of Zoroastrian religion, is based on the words "Good thought, good word, good deed" and the ideas of tolerance are mainly based on the ideas of tolerance. Because these ideas form the basis of the principle of tolerance. If a person does not imbue his thoughts, words, and finally his actions with the light of goodness, he will not have any understanding of the principles of tolerance and their practical application. If we look at the history of tolerance, we can see that this concept is widely considered in the Islamic religion. "Islam is a religion of peace and tolerance, a perfect blessing of God, which calls all mankind from all evils, only and only to righteous deeds and goodness! (Sapaev, 2019: 8). Islam is one of the world's three largest religions. In Islam, a person is equal before God, regardless of nationality, social origin and race. From this point of view, we can see that the idea of tolerance is given priority in Islam. In the history of our

country, the main motto of the Naqshbandi order is "Dil ba yoru, dast ba kor" and it is said that your hand should be in work and your heart should be in God. In other words, it is emphasized that in order to achieve the beauty of God, people should not do the work of both worlds, and that people are equal in front of God, regardless of who they are in this world. Faith forms the concept of tolerance in a person, saves him from spiritual poverty. A person who lives with mekhnat develops feelings of honesty, sincerity, respect for others and tolerance. From this point of view, Islam is a religion of tolerance and harmony. It is stated in the hadith sharif that people should treat each other based on the principle of tolerance. "Allah will not prevent you from doing good and being fair to those who did not fight with you about religion and did not drive you out of your land. Indeed, Allah loves righteous people" (Abdulaziz Mansur. 2009: 388.). From this point of view, it is emphasized that any Muslim cannot achieve the happiness of two worlds unless he adorns himself with the principles of tolerance. The great philosopher of the ancient East, Abu Nasr Farabi (873-950), known as the "Second Teacher", in his book "The City of Virtuous People", says precisely about the concept of tolerance: "There are no natural or voluntary bonds between some people, each person it is necessary for them to harm the interests of others for their own benefit, and one must be a stranger to the other, so even if they unite, they unite because of necessity and obligation, and even if they reach a compromise, they think that they will come to an agreement only when one of them wins and the others lose. In this case, they are forced to come to an agreement under the pressure of an external force, and if this force disappears, the agreement will also disappear, alienation will appear again, and they will disperse. "This belief is one of the animal beliefs characteristic of humanity" (Abu Nasr Farabi. 1993: 171.), we can see the historical, objective, general and philosophical wholeness of the phenomenon of tolerance. According to Alloma, people may be different in appearance, race, social origin, and religious affiliation, but their main goal is to achieve happiness, and in this respect, people are considered whole and the same. In order to achieve the main goal, people are directed towards a single goal by uniting universal qualities and values. One of the problems on the global scale is the prevention of war, according to Farabi: "The principle that unites people is humanity, and because of this, people should live in peace with each other because they belong to the human race" (Farabi. 1996: 158.). Farabi's conceptual-theoretical basis of this tolerance had a great impact on the development of the ideas of tolerance in world philosophy. In addition, Abu Abdullah al-Khorazmi's work "Mafatih al-Ulum" ("The Key of Sciences") contains unique information about the development of science in the medieval history of our country.

In this work, the author explains the terms of other sciences, such as philosophy, medicine, logic, music, astrology, and interprets their content. Alloma's thoughts related to the principle of tolerance can be found in the introduction of the work ". . . I composed this work in two parts. The first part is dedicated to Sharia and related Arab sciences, and the second part is dedicated to non-Arabs, that is, Greeks and other peoples. . . " (Bahodirov, 1995: 99) - is quoted in essence. Philosophical, scientific, and social views of this scholar made a certain contribution to the development of spirituality and culture of his time. Another great scholar of the East, Abu Raykhan Beruni, who raised the issue of tolerance in the content of his works in the Middle Ages, writes: he was forced to gather as a congregation in order to engage in the service that was sufficient for him and others" (Abu Rayhan Beruni, 1982: 63.). With this idea, people began to feel that their lives have become easier since they began to live together on the basis of equality, regardless of their race, nationality, and social origin. This is a sign that the author wants to explain that the concept of tolerance has been of great importance in human life since time immemorial. In the history of our country, a number of great scholars of the East worked in the Khorezm Ma'mun Academy, which developed during the medieval renaissance, in particular: Abu Rayhan Beruni (973-1048), Abul-Khair ibn al-Khammar (942-1030), Abu Sahl ibn Yahya al-Masikhi (970-1010), Abu Nasr Mansur ibn Iraq (10th-11th century), Abu Ali Ibn Sina (980-1037) and many other philosophers and scientists belonging to different nations and peoples, thanks to the scientific activities of our country, an atmosphere of scientific tolerance was created. The main reason for the creation of such an environment is that due to the socio-spiritual conditions, religious tolerance, and political stability of that time, there was an opportunity for the development of natural and social sciences. Muhammad ibn Musa al-Khwarazmi (783-850) was considered one of the great encyclopedic scholars of the East and headed the "Bayt al-Hikma" (House of Knowledge) in Baghdad, where he gathered the famous scholars of his time, regardless of their religion, nationality, or social origin. and is considered a great historical person who managed to direct the development of science. He is considered a person who united representatives of other peoples and nations around science and directed them to a common goal. Khorezmi: "different sciences do not deny or exclude each other, but are interrelated and form a single nation that serves to know the world and achieve happiness" (Hasanov, 2001: 55.). From the given opinion, we can see that Khorezmi emphasized that science, life, and people's interests should work in harmony with each other.

Abu Ali Ibn Sina (980-1037), one of the great thinkers of the East, contributed not only to the development of science and medicine, but also promoted people to unity, equality and tolerance. Academian M. Khairullaev comments on Ibn Sina: "Ibn Sina glorifies human knowledge and intelligence. Justifies the great role of science in the development of society. He encourages people to be fair, moral, and enlightened. Ibn Sina's work, especially in the field of studying and organizing the achievements of Eastern medicine, the medical dictionary, is of universal importance. His works were translated into Latin and through it into other European languages. Ibn Sina's place in the development of Central Asian culture is great and incomparable" (Khairullaev, 1994: 54.).

In the work of Alisher Navoi (1441-1501), the sultan of poetry, who left an indelible mark in the history of Eastern science and literature, we can see the interpretation of the concepts of tolerance in different ways. Until the end of his life, the poet glorified the principles of human equality and tolerance, wrote in his works that is possible to establish justice in society and thereby achieve a prosperous life. He writes: "Karam is to carry the heavy burden of a poor person and save him from the burden of that burden. Cabbage is to bear someone else's burden of thorny hardships and to open up like a flower from being pricked by a thorn and not to open one's mouth again about what one has done, not to say thanks, not to show it to one's face…". (Navoi Alisher, 1993: 62.)

The concept of tolerance is a tolerant attitude towards attitudes and events that are contrary to a person's nature, outlook, and personal interests.

The roots of the phenomenon of the tolerance are first of all related to the development of religions that form the basis of the "Antropological Paradigm" and the cornerstone of world history – such as Buddhism, Christianity, and Islam in the East. These three religions were not comparable in terms of religious opposition compared to other religions, but they had the same opinion in the sense of resistance to corruption and resistance to tribal and racial discrimination. (Belozyorova, 2013: 20.)

Sigmund Freud, one of the Western philosophers of tolerance, emphasized the priority of spiritual and moral principles in bringing humanity out of the aggravation of global problems and crises and says: "we are right. But, despite his intellectual weakness, he never ceases to call man from animality to humanity. Intelligence, despite constant defeats, will have to wait a long time for a time to come and become the priority, but such atime is not infinitely long". (Zweig, 2000, 3.)

With this idea, Freud tries to explain that the problems facing makind today can only be solved if intelligence, spiritual and moral factors are given priority. A person tries to give priority to spiritual factors in any issue and at the same time calls for cooperation of all people in finding a solution.

Therefore, in the present period, foreign researchers evaluate the principles of tolerance as a decadence of free speech and bigotry (Liberalism). Examples of this are John Gray's article on postliberal tolerance, Susan Mendis's re-examination of J. Locke and J. Mill's thoughts, and research on repressive tolerance by Herbert Mercuse. Among the scientists who tried to finf the pluralistic basis of tolerant views in society, we can see attempts of scientists such as B. M. Khomyakov, J. Kerry, J. Niederman, G. Mensch to break the socio-ideological ethics by trying to explain that unanimity in the coexistence of illiberal societies is impossible.

At the beginning of the 21 st century, we can see that the concept of tolerance in Western society has been adapted to political rhetoric and some restrictions have been imposed. John Locke (1632-1704), considered one of the great thinkers of England, emphasized in his works the importance of forming and developing the concepts of religious tolerance and religious tolerance in society during the period of increasing religious pressure in Europe. According to J. Locke, tolerance appears in society not only as a moral, but also as a socio-political doctrine. J. Locke's arguments in favor of religious tolerance are limited to a simple enumeration of the functions and their description necessary for the efficiency and stability of the state (Locke, 1988: 81-90.).

The principles of tolerance is widely covered in the philosophy of Michel Montaigne, who is considered one of the French intellectuals. In his opinion, a person should be able to control his emotions in any situation, and in communication with people, if a person stops obeying reason, his exteros will lead to the world of endless exteros. "I always try to maintain calmness through my heart and mind, and if, in spite of my care, it becomes agitated, this state and process is a sign that I am not of my own accord" (Michel, 2003: 578.) He wrote in his works that a person should treat other people through, his mind, and through this, people should treat each other with the principles of tolerance.

BIBLIOGRAPH

Mirziyoev, Sh. (2021) New Uzbekistan strategy. Tashkent: Uzbekistan, 30.

Karimov, I. (1997) Uzbekistan on threshold of 21st century: threats to security and conditions of stability. Tashkent: Uzbekistan. 13.

Mamashokirov, S. Usmanov E. (2009) Environmental security issues of sustainable development. Tashkent. 12.

Islamov, Z. (2007) Theory of state and law. Tashkent: Adolat. 56.

Makovelsky A. (1960). Baku: Avesta 34.

Sapaev, R. (1960) Islam - instructions , guidance, thanks. 34.

Abdulaziz, Mr. (2009) Translations of the meanings of the Holy Qur'an. –Tashkent: Toshkent islom university. 388.

Abu Nasr Farabi. (1993)The City of Virtuous People. Tashkent: Fan. 171.

Farabi. (1996)The city of virtuous people. Maskva: Fan. 158.

Bahadirov, R (1995). From the history of Abu Abdullah al-ulum. Tashkent: Uzbekistan. 99.

Abu Rayhan Beruni. (1982) Determining the boundaries of addresses to determine the distance between residential areas (Geodesy). Selected works. Tashkent: Fan. 99.

Hasanov, S. (2001)Spirituality of Khorezm. Tashkent: Fan. 55.

Khairullaev, M. (1994) Early Renaissance culture in Central Asia (Renessance culture). Tashkent. : Science, 62.

Navoi Alisher. (1993) Mahbub ul-Qulub. Tashkent. : Literature and art, 62

Belozyorova, M. The problem of tolerance and intercultural communication: methodological aspect. 2013.

Zweig, S. (2000) Sigmund Freud. The art of mental analysis. .

Locke Dj. (1988) Hair. Moskva. 90.

THE IMPACT OF THE IDEAS OF RELIGIOUS TOLERANCE OF THE CENTRAL ASIAN THINKERS ON THE FORMATION OF PERSONAL IDENTITY

PhD Asliddin OBIDOV

Annotation

The article seeks to illustrate the impact of the issues of tolerance on the scientific outlook in the works of Central Asian thinkers. Particularly, the idea of tolerance in the scientific heritage of the Central Asian scholars who created in the 9th-12th centuries is covered in the social life of the individual. The ideas of promoting religious tolerance in the works of scholars from our country have been revealed. For example, the impact of the ideas of religious tolerance on the mental processes of the individual is highlighted in the work of Allama Abu Mansur al-Moturudi "Tilovat Ahli Sunna". Also, the psychological foundations of the ideas of tolerance, which are put forward in the scientific works of Abu Rayhan Beruni and affect the development of the individual, are revealed. Also, the impact of the ideas of tolerance on the scientific worldview based on the scientific works of Abu Rayhan Beruni is highlighted. At the same time, the views on the formation of the scientific and religious worldview of today's youth were analyzed by the ideas of tolerance put forward by Abu Rayhan Beruni. In addition, the influence of the ideas of tolerance on the development of individual scientific thinking is based on the scientific works of great thinkers such as Abu Nasr Farabi, Abu Ali ibn Sina, Khorezmi, who lived and worked in Central Asia. In addition, world-famous Central Asian scholars such as Bahauddin Naqshbandi, Alisher Navoi, Mirzo Ulug'bek, Abdukhalik G'ijduvani made an important contribution not only to the development of world science and culture, but also to the strengthening of inter-civilizational dialogue and mutual understanding between the peoples of the world. the main attention is paid to the information about the addition. In particular, the manifestation of the ideas of tolerance put forward in Abu Nasr Farabi's work "The City of Virtuous People" in the processes of community management has been scientifically analyzed. Also, in Farobi's works, the

religious and social aspects of tolerance are explained from a psychological point of view. At the same time, the article focuses on the formation and change of the unique characteristics of human psychology during the Eastern Renaissance. In addition, the scientific significance of the ideas of tolerance put forward in the views of Abu Ali ibn Sina in the social life of society is interpreted by psychological factors. In particular, the ideas of tolerance in the scientific heritage of thinkers created during this period were comparatively analyzed. Also, the influence of the ideas of tolerance on the scientific outlook of the individual is justified in the views of Fariduddin Attar and Jalaluddin Rumi. At the beginning of the 15th century, information was revealed about the attitude towards the ambassadors in Temur's palace, Amir Temur's gathering of representatives of different religions in Samarkand, showing them favors, and meeting the various needs of Christian guests. In particular, the strengthening of friendly relations with them was highlighted. At the same time, attention has been paid to the fact that the ideas of tolerance embody most of the national values and the factors affecting the way of thinking of the individual. In addition, it is interpreted that all the religions of the world are based on the ideas of goodness, and the ideas of tolerance, such as goodness, peace, friendship, spread in Central Asia. That is why the focus of the attention is on the ideas of calling people to honesty, purity, kindness and tolerance.

Keywords: the notion of tolerance, formation of tolerant worldview, religious and social aspects of tolerance, tolerance in philosophical-ethical thought.

INTRODUCTION

The study of the content, essence, characteristics and forms of manifestation of the idea of tolerance has attracted the attention of philosophers, historians, political scientists, psychologists and many researchers. They pay more attention to the socio-political and historical analysis of this concept, its interrelationship with national mentality, religious views, culture, spirituality and enlightenment.

In fact, the principle of tolerance refers to the complex of different spiritual, social, ideological, and spiritual relationships of young people in society, the norms of maintaining the same attitude towards each other, regardless of race, religious belief, lineage, nationality. Therefore, the interpretation of tolerance at the present time is interpreted in the form of being patient and respectful of people's differences.

Although the philosophical thoughts of this direction in our country started from ancient times, the development of theoretical sources and

scientific views on this issue has not been thoroughly studied within the framework of special studies. In the ancient times of our nation's history, the philosophical views on this topic were described in folklore, various narratives and legends, especially in the sacred book of the Zoroastrians, "Avesta". In particular, this work describes issues related to social tolerance in the society of that time based on the mythological and religious view of the world.

In particular, the role of social tolerance in the development of society, its importance for people's lives has been understood since ancient times. In this regard, the "Avesta", "Torah", "Bible", and "Vedas" recognize the ideas of tolerance as an important factor of human spiritual growth and development of society.

LITERATURE REVIEW

In fact, in the works of ancient philosophers, especially the representatives of the Middle Ages and classical philosophy, they gave great importance to the place of this issue in the life of society and human thinking. In particular, according to Abu Nasr Farabi's work entitled "The City of Virtuous People", Plato writes that "If the law commands to fight, then it is not for war, but for peace" (Faroibi, 1993: 124).

We can clearly see that the ideas of tolerance played a high role in the work of Abu Nasr Farabi, an Eastern thinker. His works such as "Treatise on the Ways to Happiness" ("Risola fi-t tarbih ala asbob as-saodat"), "Managing the City" ("As siyosat an-madaniya"), ("Book on War and Peaceful Life"), "Kitob fi maoyshi va-xurub", "Virtuous character" ("As-siyrat al-fazila"), "Views of the people of the virtuous city" are important because of their rich principles of humanity and tolerance. Farobi's rich scientific heritage is characterized by ideal qualities that all societies strive for in all eras; the concept of a virtuous society, a virtuous city, and a virtuous person, focuses on its specific characteristics. Together with this, Farobi developed the ways and theory of achieving ideality. Speaking of idealism, we can emphasize that tolerance is at its core and cite the following examples. In relation to people, the basis that unites them is humanity, therefore, people should live in peace with each other due to the fact that they are part of the human race. With this opinion, Plato tries to justify that prosperity alone is not enough for a person to live safely. The idea of tolerance was also at the center of the socio-political and moral views of Plato's student Aristotle. For example, according to Aristotle: "every educated person should be able to express his opinion on five main issues. These are the financial situation, war and tolerance, homeland defense, import and export of products, legislation" (Kanarsh, 2005: 145-

152). In addition to this, our great ancestors Abu Nasr Farabi, Abu Rayhan Beruni, Abu Ali ibn Sina, Alisher Nawai also showed the importance of maintaining tolerance for our people. For example, Farobi considers the basis of tolerance to be humanity. That's why the scholar said, "Humanity is the basic principle that unites people, so people should live in cooperation with each other because they are part of humanity" (Farobi, 1993: 124).

In the works of the great encyclopedic thinker of the East, Abu Rayhan Beruni, great importance was attached to tolerance, and this situation was embedded in his rich scientific heritage. Abu Rayhan Beruni was also specially engaged in the science of history and left a rich scientific heritage. In the 10th-11th centuries and in the following periods, it had a significant and effective impact on the development of Western science and history in the Middle East, especially after the researches of E. Zachau. Regarding the scientific and spiritual importance of Beruni's work "India", the famous Russian Orientalist Baron V. Y. Rosen wrote: "This is such a magnificent "statue" in Indian studies that it is unique in its own way, and it can be compared to any other work in the ancient and middle ages of the West and the East (Rozyen, 1881: 147).

Beruni's scientific heritage is polished by the principles of humanity and tolerance. Among them, the works "Relics of Ancient Nations" (Beruni, 1968: 537) and "India" are important. In the work of Beruni "India" (Beruni, 1965: 487), at the same time as a specialist in concrete sciences, the direction he paid the most attention to is the ancient eras, the structure of historical calendars, the order of operation and their peculiarities. Even in this work, Beruni followed his strict rules and showed equal, reasonable, human patience and tolerance to all peoples.

In the philosophical and historical work of many of our great compatriots, religious and modern tolerance are traditionally connected. Philosophical views of Abu Nasr Farabi, thoughts of Abu Rayhan Beruni, Hadith Sharifs of Imam al-Bukhari and Hakim al-Tirmidhi and many other thinkers whose main idea is tolerance are examples of interreligious relations. For example, scholars say that in the views of Abu Nasr Farabi and Abu Rayhan Beruni, tolerance is important because it is understandable to people of different nationalities in the same way. If Farobi's scientific heritage includes the philosophical, natural, and scientific treatises of ancient Greek thinkers Plato, Aristotle, Galen, Zeno, Alexander of Aphrodisias, and others, then Beruni's scientific activity includes the works of India, Iran, Central Asia, and the countries of the Arab world and other countries. the problems of studying the philosophical achievements of peoples were raised.

In fact, Beruni states that "the essence of administration and management is to protect the rights of those who have suffered, to be tolerant to the opinions of others" (Beruni, 1963: 23). Alloma's work "Ancient Monuments" highly appreciates the effective work of people in a fair and tolerant society, the knowledge, their intelligence, morals, and life experience. Also, the prospects of science, human perfection, happiness, the establishment of goodness, the tolerant development of society are the result of mutual cooperation and solidarity of people. The thinker's opinions on a just society and democratic management of the state reflected in "India", "Masud's law", questions and answers with Abu Ali ibn Sina and other works are also noteworthy from the point of view of the issue of tolerance. Beruni said that the union of people with each other, the emergence of society is the result of material and spiritual needs. When faced with attacks by others, man feels a constant need for something that can protect him and satisfy his needs, and it is this need that prompts them to unite.

METHODOLOGY

It is known that during all conquests, not only the political subjugation of the people, but also the brutal loss of spiritual value and cultural wealth, and the evils of absolute intolerance towards them were in the main place. As Islam Karimov, the first President of the Republic of Uzbekistan, said: "It is difficult to imagine that scientists were persecuted and persecuted during certain periods of history, when darkness and ignorance reigned, and most of their lives ended tragically. At the same time, the evidence shows that the first victims of conflicts, conflicts and disputes between people were priceless manuscripts and books, which were considered a source of knowledge, . . . the library of Alexandria, considered the largest in the ancient world, the unique library of Mirzo Ulugbek was destroyed. Unfortunately, such a sad list can be continued" (Karimov, 2014: 29).

The Arab invasion was no exception to this, and in that period, of course, ruthless intolerance towards the material and spiritual values of our people was shown. People who understand the importance of philosophical ideas, spiritual and cultural masterpieces, which were the priority in our country before the invasion, were first of all destroyed. As a result, it was necessary to educate people who were spiritually poor and had no historical memory. In this regard, Abu Rayhan Beruni wrote the following in his work "Memorials from Ancient Nations": "Qutayba killed and completely destroyed those who knew the letter of Khorezm, who studied their messages and traditions and taught others their knowledge. That is why it (the message and narrations) remained hidden after the

Islamic era to such an extent that the truth could not be known" (Beruni, 1965: 487). On another page of this work, the great patriotic scientist expressed another idea similar to the above as follows: "Because Qutayba killed the scribes of the Khorezm people, killed their scholars, burned books and notebooks, they became illiterate and relied on memorization for their needs" (Beruni, 1965: 487). If we take into account that Islam was the only dominant religious ideology in Beruni's time, it is clear that it required great courage to express the mentioned work and the deep thoughts in it so eloquently.

If we look at the history of tolerance, a lot of attention has been paid to this concept in Islam. In particular, "Islam is a religion of peace and tolerance, a perfect blessing of God, which calls all mankind away from all evils, only and only to righteous deeds and goodness!" (Sapayev, 2019: 8). Islam is one of the three main religions of the world. In Islam, everyone is equal before God, regardless of their nationality, social origin and race. From this point of view, the idea of tolerance is put first in the religion of Islam. In the history of our country, the main motto of the Naqshbandi sect is that in order to see the beauty of God, one should not do both worldly affairs. Faith forms the concept of "tolerance" in a person, saves a person from spiritual poverty. A person who always works honestly develops feelings of honesty, sincerity, respect for others and tolerance. From this point of view, Islam is a religion of tolerance and solidarity. It is emphasized in the hadith sharifs, which is one of the sunnah deeds of Islam, that people should treat each other based on the principle of tolerance. Shaykh Abdulaziz Mansur wrote: "Allah will not prevent you from doing good and being fair to those who did not fight with you about religion and did not drive you out of your country. Indeed, Allah loves righteous people" (Abdulaziz, 2009: 388). From this point of view, it is emphasized that any Muslim cannot achieve the happiness of two worlds if he does not decorate himself with the principles of tolerance.

In relation to other nations and states, such as the Arab invasion of Khorezm, Mahmud of Ghaznavi strongly condemned the rise of intolerance and tyranny that arose during his military campaigns in India. According to him, ". . . one of the most terrible results of such a policy is the great damage it causes to science, including philosophical sciences" (Nasirhodjayeva, 2003: 148-149). Beruni denounced any kind of oppression based on racial discrimination, emphasizing that the core of the formation of all people rests on one basis. Also, misunderstandings between countries will be eliminated by removing religious boundaries.

In the speech of the President of the Republic of Uzbekistan at the 78th session of the UN: "Al-Khorazmi, Beruni, Ibn Sina, Imam Bukhari, Mirza

Ulug, who made an incomparable contribution to the development of world science, showed Islam as a religion of enlightenment and peace. We are rightfully proud of being the homeland of great scholars and thinkers like Alisher Navoi. In order to study the rich heritage of such great scientists and deeply reveal the true humanitarian nature of Islam, an initiative is being taken to hold an international conference on the topic "Islam - the religion of peace and goodness" in Uzbekistan in 2024" (Mirziyoyev, Sh. 2023, January 09).

Not only Beruni, but great scholars such as Khorezmi, Farabi, Ibn Sina, Ulughbek, Imam al-Bukhari, Imam al-Tirmizi, Burkhanuddin Marginani, Najmuddin Kubra, Ahmed Yassavi, Bahauddin Naqshband, Lutfi, Yusuf Khas Khajib, Nawai, Babur, Bedil, and Mashrab, in their works, paid special attention to the issue of development based on mutual cooperation, solidarity and tolerance among the people.

The first President of the Republic of Uzbekistan, I. A. Karimov, said: "During the era of Amir Temur and the Timurids, the movement to achieve tolerance in society rose to a new level, and representatives of these scholars united to preserve and strengthen the independence of many nations freed from the Mongol invaders, and formed a great kingdom in cooperation and solidarity". Activities aimed at strengthening the tolerance of the society, its economic and political foundations, and the solidarity between different layers of the population in this period are of great importance even for today.

After the Middle Ages, our country, which developed during the Timurid era, began to lag behind the world development, conflicting processes took place in social and political life, the centralized national state disintegrated, and the Bukhara Emirate, Khorezm and Ko'kan khanates came into existence. Although they were independent, the internal political tolerance of the vast territory gradually disappeared, and the capacity to resist external and internal enemies was reduced due to the rise of mutual disagreements between the emirates and the khanates. Our country was occupied by Tsarist Russia in the second half of the 19th century and turned into a colony of the empire. Munavvar Qori, Muhammadkhoja Behbudi, Abdurauf Fitrat, Cholpon, Abdulla Avloni, Abdulkadir Shakuri, Ajzi and other thinkers, based on the idea of the struggle for independence of the oppressed peoples in the territory of the empire, the worldview calling for the awakening of the national consciousness and the achievement of freedom was clearly manifested as the advanced ideology of the Jadidism movement. It is known that this worldview is based on feelings such as uniting the colonial peoples, ensuring their cooperation and solidarity, and social tolerance. The ideas

of tolerance are expressed in the works of Jadids in a way consistent with their time, and they emphasize the field of education. The plans to send young people to other countries with developed techniques and technologies for training have come to light. For example, such proposals were presented in articles such as M. Behbudi's "Ehtiyoji Millat" (“Needs of the Nation”) and Cholpon's "Doctor Muhammadiyor".

Jadids can be a historical example not only in relation to the Motherland and national values, but also in understanding the achievements of universal human development. They have never been limited to the national sphere, and it is understandable that they aspire to western civilization. At that time, the West was far ahead of the East in terms of technology and production. The Jadids envisioned their future state structure based on the unity of all nations. Behbudi said about this: "The laws we have introduced must protect the interests of Jews, Christians, Muslims and, in general, everyone. If we, the Muslims of Turkestan, want to carry out reforms together, our intellectuals, enlighteners, rich people, priests and scientists should serve the welfare of the nation and the Motherland" (Behbudi, 1917. June 12). We can also see from the above article that the ideas of tolerance are recognized as the most basic views in the work of the Jadids. At the same time, they developed important measures to inculcate this noble idea in the minds of the people and young people.

Abdurauf Fitrat puts forward the idea of religious tolerance and rejects limitations. He often refers to the history of Christianity, including the period of the Inquisition, in order to show that the people's unbridled faith in the innocence of the scholars leads to ugly consequences. He gives many arguments to prove his ideas. For example, Fitrat shows the causes of decline through the following comments: "Indeed, the situation of Bukhara and the people of Bukhara is very sad, and the actions of these self-righteous scholars have caused the decline of the nation".

Thus, the formation and development of the philosophical thinking of tolerance in Central Asia has traveled a long historical path since the time of "Avesta", and the scientific heritage in this regard can be a source for further research on the history of this topic. In today's process of globalization, tolerance expresses the basic interests of the people, acquires a specific meaning and is manifested as a reflection of the social and political processes taking place in the society. Its correct understanding and clear expression determines the level of influence of tolerance as a moral and spiritual criterion and program of action. This serves to strengthen the spiritual and educational foundations that ensure the development of the nation, state and society as a whole. In the current

era, it is possible to know and imagine what kind of development a country is on, what kind of society is being built with the highest values, by studying the criterion of tolerance. Also, the issue of how to develop tolerant relations between people of different nationalities and religious beliefs is gaining priority. In this regard, it should be noted that tolerance can be determined based on the following principles: a) the principle of renouncing violence and aggression as a means of communication and communication; b) the principle of non-coercion, being demanding of oneself and not of others; c) the principle of acceptance - every person has the right to be different. It is these principles that everyone must follow. For example, if we take ordinary life, some people become advanced people because of their fairness, honesty, respect, and tolerance for different people. Any person who has similar qualities and respects the human personality in general is valued in society.

RESULTS

It is necessary to emphasize that the traditions of inter-ethnic harmony have been formed on the basis of close relations between representatives of different nationalities in the world. In this sense, it embodies the creative activity, tolerance traditions and culture of the clans and tribes living in the territory of New Uzbekistan for thousands of years. This culture and traditions form the basis of the first state system, the culture of nations. The traditions of tolerance played a big role in relations with neighbors. It is recorded in ancient written sources that these tribes, who are considered our ancestors, formed large associations. In our national ideology, which has the main goal of creating a free and prosperous Motherland and further liberating the life of society, it is emphasized that the importance of ensuring inter-ethnic harmony in the implementation of this main idea is great. At the same time, it is emphasized that evil and destructive ideas such as nationalism and chauvinism are the main threats to the life of society. In particular, the Uzbek people should adhere to interethnic harmony and brotherly relations with each other. After all, the tomorrow of each nation will first of all be determined by the establishment of friendly relations between them, to what extent they will understand and understand the national identity of the nation, and at the same time, respect the religion, language and beliefs of the citizens of other nations.

Today, when a lot of attention is paid to the development of the country and ensuring the country's peace, it is very important for multinational countries to conduct national policy on the basis of a correct and clearly defined goal. The most important issue is the development of relations between nations, bringing it into one system. In multinational

countries, any important issue or problem should arise from their interests. It is necessary not to make such mistakes, drawing conclusions from the consequences of mistakes made in the process of international relations.

Uzbekistan, like many countries in the world, is a multi-ethnic country, and for our country, establishing relations with other nationalities is one of the urgent tasks of today. In the early days of independence, the mistakes and prejudices committed during the period of the former regime in the inter-ethnic relations were eliminated over time. Therefore, public organizations and national cultural centers are operating in Uzbekistan, which serve to satisfy the national cultural needs of representatives of certain nationalities living in this country.

Peoples of different civilizations and nationalities are starting the processes of globalization and mutual cooperation based on their culture. In this regard, the Central Asian countries have unique conditions. In them, Confucianism is widespread in China, India, Japan, Korea, Hong Kong, Singapore, Taiwan, Malaysia, etc. , and the common oriental aspects have been formed since the earliest times. The priority of order and harmony in the relationship between community and individuality, respect for authority, family relations, etc. , unites them. At the same time, the peoples of Central Asia have imbibed and developed values characteristic of Islamic civilization for centuries. In the next hundred years, along with great losses, the objective conditions for acquiring the values characteristic of Western culture are being formed. For example, the level of education, the number of highly educated people in the population, the predominance of Europeanization in the education system, multinationality, changes in the lifestyle of our people, the ability to learn and develop modern technologies are among them. These specific features determine the development potential of the people of Uzbekistan. It creates favorable conditions for timely assimilation of values that have been positively manifested in different civilizations.

The fact that our country is increasingly deeply integrated into the world community, and the aspiration of our people to take a place among the developed nations of the world requires the development of spiritual factors along with material and economic factors, high technologies. But the development of both groups of factors depends on the growth of human thinking and the strengthening of creative potential. In the process of the deepening of fundamental reforms, some backward concepts from the past in the social consciousness, the vices of administrative command, the slow disappearance of conservative sentiments, or the lack of critical knowledge regarding false views increase the urgency of the issue of

freedom of thought. The history of mankind is of special importance with the efforts to ensure peace, to form human rights and duties on the basis of a new system. Although the efforts in this area have not always been successful, in any case, striving for cultural mutual relations, tolerance (tolerance) has remained a constant goal. Uzbekistan belongs to the type of multi-ethnic state. Along with the main ethnic Uzbeks, more than 136 citizens of other nationalities with their own culture and traditions live here. In such a situation, the importance of the policy of achieving international and inter-ethnic tolerance is extremely important in building a multi-ethnic cohesive state. This policy is aimed at abandoning outdated and backward beliefs and inculcating the ideas and principles of national independence and spiritual renewal in people's minds.

CONCLUSION

According to the researches, the mistakes made in the national policy in the past: cases of discrimination based on nationality in the fields of education, labor, and management; nationalistic prejudices and other negative concepts are among the main causes of mutual tension and conflicts between nations and peoples.

In the conditions of globalization, the inevitable logic of changes in society began to strictly demand citizens to change their social and spiritual lifestyle accordingly. In such a situation, it is important to strengthen the spiritual worldview of our population, especially young people, and raise it further. In developed countries, the state of fair distribution is characterized by ensuring the individual interest of a person on the one hand, and striving to achieve gross equality on the other hand. And in Uzbekistan, the main values for the people are spiritual factors, especially human honor, reputation, personality, dignity, and conscience. Such socio-spiritual requirements automatically require the balancing of a series of values, logically placing one after the other.

The unique mentality of the Uzbek people requires unity, solidarity and cooperation, not division. Because it is known from history that no result in the world can be achieved without concentration of intelligence, effort, time and opportunities. The unification is a prelude to the achievement of wholeness and creative work, and it indicates the desire for creativity and the formation of a state of national mobilization on this path. The spiritual image of each people, nation or people is determined by the level of perfection of its generations, how much they know their place in life, how much they feel that they are an integral part of society.

Deep social changes taking place in the conditions of independent development in our country accelerated the process of establishing a new

national statehood in the mentality of the Uzbeks. Not only that, but tolerance, one of the most basic democratic principles, means treating people's thoughts, ideas, and religious views with respect, not at the state level. The fact that all the attention of the state is focused on this problem, and that new approaches to the education of such young people have been determined indicate that the attitude towards the young generation has changed radically.

Reference

Абу Наср Форобий. (1993). Фозил одамлар шаҳри. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси, 124.

Канарш, Г. Ю. (2005). Этические основания политики в современном аристотелианстве. Знание. Понимание. Умение. – М. : 145-152.

Розйен, Б. (1881). Ротсензия на изданийе арабского текста. – «Индии» ЗВО ГАО, 147.

Abu Rayhon Beruniy. (1968). Hindiston. – Toshkent: O‘z SSR «Fan» nashriyoti, 537.

Abu Rayhon Beruniy. (1965). Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar. – Toshkent: «Fan» nashriyoti, 487.

Абу Райҳон Беруний. (1963). Избранние произведения. – Ташкент: 23.

Sapayev, R. (2019). Islom - ko‘rsatma, hidoyat, rahmat. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi.

Abdulaziz, M. (2009). Qur’oni Karim ma’nolarining tarjimasi. – Toshkent: Toshkent islom universiteti nashriyoti, 388.

Nasirxodjayeva, A. (2003). Bag‘rikenglik - jamiyat barqarorligining asosi. – Tashkent: Ma’naviyat, 148-149.

Mirziyoyev, Sh. (2023, yanvar 09). - O’zbekiston Respublikasi Prezidentining BMTning 78-sessiyasidagi nutqi. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining rasmiy veb-sayti. https: //president. uz/oz/lists/view/6677

Behbudiy, M. (1917, iyun 12). Bayoni haqiqat. Ulug‘ Turkiston.

Reference

Abu Nasr Forobiy. (1993). Fozil odamlar shahri. – Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi, 124.

Kanarsh, G. Y. (2005). Eticheskiye osnovaniya politiki v sovremennom aristotelianstve. Znaniye. Ponimaniye. Umeniye. – M. : 145-152.

Rozyen, B. (1881). Rotsenziya na izdaniye arabskogo teksta. – «Indii» ZVO GAO, 147.

Abu Rayhon Beruniy. (1968). Hindiston. – Toshkent: O‘z SSR «Fan» nashriyoti, 537.

Abu Rayhon Beruniy. (1965). Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar. – Toshkent: «Fan» nashriyoti, 487.

Abu Rayhon Beruniy. (1963). Izbranniye proizvedeniya. – Tashkent: 23.

Sapayev, R. (2019). Islom - ko‘rsatma, hidoyat, rahmat. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi.

Abdulaziz, M. (2009). Qur’oni Karim ma’nolarining tarjimasi. – Toshkent: Toshkent islom universiteti nashriyoti, 388.

Nasirxodjayeva, A. (2003). Bag‘rikenglik - jamiyat barqarorligining asosi. – Tashkent: Ma’naviyat, 148-149.

Mirziyoyev, Sh. (2023, yanvar 09). - O’zbekiston Respublikasi Prezidentining BMTning 78-sessiyasidagi nutqi. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining rasmiy veb-sayti. https: //president. uz/oz/lists/view/6677

Behbudiy, M. (1917, iyun 12). Bayoni haqiqat. Ulug‘ Turkiston.

TURKISTON MUXTORIYATINING TAQDIRI

O`qituvchi. Shoniyoz Doniyorov,

ORC-ID: 0009-0000-6681-8815

ANNOTATSIYA

Mazkur muxtasargina maqolada Vatanimiz tarixida ancha kam o‘rganilgan, bugungacha o‘zining xolis va halol bahosini olishga qiynalayotgan Turkiston muxtoriyati haqida fikr yuritiladi.

Bugundan yuz yildan sal avvalroq Turkiston o‘lkasida imperiya markazkazidagi Fevral inqilobining ta`siri natijasida, qisqa vaqtda ro‘y bergan ijtimoiy sotsial o’zgarishlarning Turkiston o‘lkasiga ta’siri haqida fikr yuritiladi.

Ulkan va ayni damlarda anchayin mo‘rtlashib qolgan Rossiya imperiyasining chekka bir mintaqasi sifatida qaralgan Turkistondagi siyosiy o‘zgarishlar, birinchi navbatda siyosiy tafakkurning o‘sishi, o‘lkada shakllangan turlicha siyosiy qarashlarga ega bo‘lgan yerli aholining jamiyatlarga birlashishi jarayonlari va ularning faoliyati haqida maqolada to‘xtalibo‘tiladi va baholi qudrat ilmiy tahlil qilinadi.

Turkiston muxtoriyati o‘lkani mustaqil davlat bo’lishi uchun dastlabki tetapoya qadami edi. Avval muxtoriyat, keyin xurriyat degan fikrni ilgari surgan muxtoriyatchilar Turkiston zaminini bugungiday besh bo’lakka bo’linib ketishini istamaganlar. Turkiston zaminida yaxlit demokratik, qudratli davlat va jamiyat qurishni niyyat qilganlar. Biz bugunda Turkiston muxtoriyat tarixini chuqur urganib bobolarimiz ruxini shod etib, qahramonlarimizni yod etib, kimlar dushmanu kimlar do’st ekanini anglab, ular yo’l qo’ygan kamchilik va xatolardan xulosa chiqarib olishimiz lozim.

Kalit so‘zlar: Turkiston muxtoriyati, o’lkadagi siyosiy qarashlar, qizil qirg’in, muxtoriyat taqdiri, siyosiy ahamiyati.

DESTINY OF THE AUTONOMY OF TURKESTAN

Shoniyoz DONIYOROV,

ABSTRACT

This brief article discusses the Turkestan autonomy, which has been little studied in the history of our country and is still struggling to get an impartial and honest evaluation.

A hundred years ago today, the influence of February revolution in the center of the empire, the impact of the social changes that took place in a short period of time on the Turkestan region will be outlined.

The political changes in Turkestan, considered as a peripheral part of the huge and at the moment rather fragile Russian Empire, the growth of the first political thinking, the local movements of the population with different political opinions formed in the country, united in the societies, are stated in the article. A scientific analysis of power is discussed and evaluated.

The autonomy of Turkestan was the first step for the country to become an independent state. Autonomists who advocated first autonomy and then freedom did not want the land of Turkestan to be divided into five parts as it is today. Those who intend to build a fully democratic, powerful state and society on the land of Turkestan. Today, we should deeply study the history of the independence of Turkestan, rejoice the souls of our ancestors, remember our heroes, understand who are our enemies and who are our friends, and draw conclusions from the shortcomings and mistakes they made.

Key words: autonomy of Turkestan, political views in the country, the red massacre, destiny of autonomy, political significance.

KIRISH

XX asrning birinchi choragida, mazlum Sharq xalqlari ongida, siyosiy tafakkurida, milliy g'urur, o'zlikni anglash, xurriyatga intilish g'oyalari nish ura boshladi. Bunga sabab, mustamlakachi davlatlar tomonidan

musulmon xalqlarini ekspluatatsiya qilish kuchayganligi edi. Buning o'ziga xos iqtisodiy sabablari bor edi.

1907-1908 yillarda Turkiyada ro'y bergan xalqning norozilik harakatlari, 1912 yili Erondagi xalq harakatining ta'siri, Rossiya imperiyasining chekka xududi bo'lgan Turkiston mintaqasida ham aks sado bera boshladi.

Turkiston xalqlari orasida ham milliy o'zlikni anglash, turli shakllarda namoyon bo'la boshladi. Rossiyada ro'y bergan 1917 yilgi Fevral inqilobi Romanovlarning podsholik monarxiyasini tugatdi. Imperiya xududida qo'shxokimiyatchilik paydo bo'ldi. Turkiston mintaqasida esa uchxokimiyatchilik yuzaga kelgandi.

Birinchi xokimiyat bu, Muvaqqat hukumatning Turkiston qo'mitasi, bular Turkistonda o'zlarini podsho xokimiyatini merosxo'ri deb bilardi. Ikkinchi xokimiyat esa Ishchi, dexqon, soldat deputatlari Toshkent Soveti (Kengashi) Garchan kam sonli bo'lsada Rossiya markazidan surgun qilingan jinoyatchilariga, temir yo'l ishchilariga, yo'qsillarga, avval kam sonli bo'lsada oq podshoning turkistondagi askarlariga suyanardi. Uchinchi xokimiyat esa ma'rifatparvarlikdan, siyosiy xarakat darajasiga o'sib o'tgan Turkistondagi jadidchilik xarakati vakillari edi. Ularni esa maxalliy xalq, yerli ziyoli qatlam, maxalliy savdo burjuaziyasi vakillari va diniy ulamolarning demokratik kayfiyatdagi ilg'or qismi qo'llab quvvatlar edi.

Turkistonda milliy davlatchilik g'oyasi, muxtoriyat tuzish fikrlari mana shu uchinchi xokimiyat vakillari tomonidan ilgari suriladi. 1917 yilning eski xisob bilan Oktabr oyida, Ishchi Dehqon, Soldat deputatlarining Toshkent Sovetining xokimiyatni hattoki imperiya poytaxti Peterburgdan ham bir necha kun oldinroq amaldagi xokimiyatni g'ayriqonuniy ravishda, bosqinchilik yo'li bilan egallab olgandi va ular o'zlarini hukumatini tuzgandilar.

N. Kolosev boshchiligidagi komissarlarning hammasi oddiy qora ishchi vakillaridan iborat edi. Ular orasida birorta ham oliy ma'lumotli kishi yo'q edi. Hukumatga birorta yerli axoli vakilini yo'latmadi. Aksincha "yerli axoli uyushgan ongli ishchilar sinfiga mansub emas" deya kamsitdi.

ADABIYOTLAR SHARHI

SSSR davridagi tarixiy ilmiy asarlarda, darsliklarda, Turkiston muxtoriyati haqida kam yozilardi. Borlari ham "Panturkizm g'oyalarini targ'ib qilgan" "Millatchi burjaziya vakillari manfaatlarini himoya qilgan va ular tomonidan tuzilgan hukumat", "Ishchi, dehqon manfaatlariga zid

hukumat" va boshqa taqvilanatlar yopishtirilgan tarzda sinfiy yondashuvga asoslangan holda talqin etilardi.

O'tgan asrning 80 yillarining oxirlarida, 90 yillarning boshlarida, kommunistik hukmron mafkura tasiridan halos bo'lgan tarixiy publisistik va tarixiy ilmiy asardarda, butun boshli tariximizga bo'lgan munosabat tubdan o'zgardi. Xususan Turkiston muxtoriyati, Turkistonda bosmachilik xarakatiga bag'ishlangan asarlar sinfiylik nazariyasi qoliblaridan voz kechib, tarixiy adolat va obyektivlik prinsiplari asosida yozila boshlandi.

Bu yondashuv quyidagi adabiyotlarda aks etdi:

Shoniyoz Doniyorov "Muxtoriyat qismati" "Sharq Yulduzi" jurnali 1991 yil №12 159-173 betlari. Saidakbar Agzamxo'jayev "Turkiston muxtoriyati" Toshkent 2000 yil va Tarix fanlari doktorlari professor Qahramon Rajabov, Rustam Shamsuddinov asarlarida yangicha talqin etildi va obyektiv baho berildi.

Xorij mamlakatlarida amerikalik tarixchi olim Adib Xolidning "O'zbekiston tavalludi ilk SSSR davrida millat, imperiya va inqilob" asari. Asli Turkistonlik professor Boymirza Hayitning bir necha fundamental asarlarida va o'nlab turkiyalik tarixchi olimlarning asarlarida o'z ifodasini topdi.

1929 yilda chop etila boshlagan "Yosh Turkiston" oylik jurnali keyinchalik lotin imlosida yangi Turkiston jurnalida voqealarning bevosita ishtirokchisi bo'lgan Mustafo Cho'qay va sho'ralarda qochib xorijga ketgan T. Shokir, Chig'atoy, Isan Tursin, Temuro'g'li, Mirza Azim, Tuyg'unlar tomonidan turkum maqolalar berib borilgan.

METODOLOGIYASI

Maqolani bayon etishda umumiy o'z-aro aloqadorlik, tizimlililik, tahlil, umumlashtirish tarixiylik tamoyillari, qiyosiy tahlil va voqea xodisalarga muallifning o'z fikrlari bayon etish asosida yondashildi.

Muhokama

Turkistondagi muxtoriyat tuzish g'oyasi, fevral inqilobi bergan ozodlikdan so'ng paydo bo'lgan edi. Bu fikr dastlab 1917 yilning 12 noyabrida "Sho'roi ulamo" jamiyatining rahbari Sherali Lapin rahbarligida Toshkentda bo'lib o'tgan "Musulmon jamoalarining birlashgan yig'ini"da rasman o'rtaga tashlagan. Bu raklifni milliy savdo burjuaziyasi, o'lkada endigina shakllanayotgan sanoat burjuaziyasi vakillari, demokratik o'zgarishlar tarafdori bo'lgan musulmon ziyolilari va ruhoniylar bilan bir qatorda quyi mehnatkash tabaqa vakillari ham qo'llab-quvvatladilar.

1917 yilning 26-29 Noyabrida, Qo'qonda O'lka musulmonlarnining IV favqulodda qurultoyi chaqiriladi. Qurultoy noiblarining asosiy qismini endigina tetapoya bo'layotgan milliy savdo-sanoat burjuaziyasi vakillari xisoblanmish, yangi dunyo ko'rgan savdogarlar tashkil etardi. Ko'pchilik noiblar mustaqil demokratik musulmon davlatini tuzish, qo'shni davlatlar bilan siyosiy-iqtisodiy aloqalarni mustahkamlash g'oyasini ilgari surdilar. Noiblar, Turkiston jahon taraqqiyotidan uzilib qolganligini tushunib yetgan, taraqqiyotga to'sqinlik qilayotgan har qanday eski kuchlarni sindirish va yangi ilg'or unsurlarning rivojlanishiga yo'l ochish tarafdori edi. Ochiq ovoz berish yo'li bilan qurultoy hay'atiga Ubaydulla Xo'jayev, Mustafo Cho'qayev, A. Mahmudov, Yurguli-O'gayev, Saloman Gerdsfeld, I. S. Shohiahmatov, Qamolqori, Akayev, Kichkimboyev, Abdurahmonbek O'razayev, Piliyev, Karimboyev, M. Behbudiy saylandi. [Doniyorov Sh. 1991, dekabr]

Qurultoyda 54 kishilik kengashga bo'ysinuvchi 8 a'zolik "Turkiston muxtoriyatini muvaqqat hukumatirini sayladi. 32 kishi qurultoyga kelganlar orasidan saylandi. 18 o'rin nomusulmon tashkilot va partiyalar tomonidan to'ldirilish kerak edi, yana 4 o'rin esa Duma vakillariga beriladigan bo'ldi qurultoy a'zolari orasida Turkistonda ko'zga ko'ringan musulmon arboblar ham bor edi. Lekin rus taxsilini olgan musulmon ziyolari ko'pchilikni tashkil etardi.

Muxtoriyat hukumati tarkibiga Muxammatjon Tinishboyev bosh vazir, va ichki ishlar vaziri, Mustafo Cho'qayev tashqi ishlar vaziri, keyinchalik bosh vazir, Abdurahmonbek Urazayev ichki ishlar vaziri o'rinbosari, Mahdi Chanishev qurolli kuchlar boshlig'I, Saloman Gerdsfeld moliya vaziri, oziq-ovqat vaziri Obidjon Mahmudov, keyinroq uni o'rniga Rafael Potelyaxov tayinlanadi. Hukumat tarkibida evropalik aholi uchun to'rt o'rin ajratilgan edi, muxtoriyat parlamenti vazifasini bajarishi kerak bo'lgan Turkiston Milliy majlisidagi 54 o'rinning 18 tasi ham evropalik aholi uchun ajratilgan edi. [Adib Xolid, 2022 yil]

S'yezd Turkiston taraqqiyotini belgilab beruvchi tarixiy hujjatlar qabul qildi. Qabulqilingan qarorlarda demokratik kayfiyatdagi musulmon ziyolilarining fikrlari ham o'z ifodasini topdi.

Muftiy Mahmudho'ja Behbudiy o'z ma'ruzasida s'yezdning Turkiston xalqlari tarixida ulkan ijobiy, tarixiy hodisa va burilish davri ekanini ta'kidlab, "S'yezdimiz qabul qilayotgan qarorlari shuning uchun ham ahamiyatliki, unda Turkiston aholisining ovro'palik vakillari ham ishtirok etmoqdalar", [Туркистанский вестник, 1917 yil, 25 noyabr] dedi. M. Behbudiy s'yezd rayosatida musulmonlar bilan bir qatorda nasroniy guruhlarning delegatlaridan ham vakillar bo'lishini yoqlab chiqdi. Uni

viloyatdan kelgan deputatlarning ko'pchiligi qo'llab-quvvatladi. Qo'qonlik bir deputat M. Behbudiy fikrini davom ettirib, quyidagilarni qo'shib qo'ydi: "Biz s'yezd hay'atiga viloyatlar emas, balki qaysi dinga mansubligi va milliy etnik guruhlariga qarab, keng fikrli, bilimli va ishbilarmon kishilarni saylashimiz kerak". [Туркистанский вестник, 1917 yil, 9 dekabr] Natijada demokratik musulmon ziyolilari talabi bilan Turkistonlik aholisining ovro'palik qismi vakillari ham s'yezdda teng huquqli bo'lib ishtirok etdilar.

1917 yilning 28 noyabrida, s'yezd qabul qilgan rezolyutsiyasida quyidagilar o'z aksini topdi. "S'yezd Turkistonda yashayotgan xalqlar irodasini ifoda etib, Buyuk Rusiya inqilobi bergan millatlarning o'z taqdirini o'zi belgilash huquqi"dan kelib chiqib, Turkistonni Rossiya Federatsiyasi tarkibidagi ma'muriy muxtor jumho'riyat deb e'lon qildi. Muxtoriyat huquqi Turkiston ta'sis majlisida qonunlashtirildi va Turkistondagi kamsonli millatlar, elatlar huquqi himoya qilinajagi tantanali ravishda e'lon etildi. Tuzilgan hukumat o'z nomini 28 noyabr kuni "TURKISTON MUXTORIYATI" deb atadi. [Туркистанский вестник 1917 yil 9 dekabr] Butunrusiya ta'sis majlisida Turkistonning muxtoriyat huquqi rasman tan olinishi talab qilindi.

Muxtoriyat g'oyalarni xalq orasida yoyish va uni qo'llab-quvvatlash uchun 3 dekabr kuni Andijonda, 6 dekabr kuni Toshkentda tinch namoyish o'tkaziladi. 13 dekabrda bo'lgan namoyishni bolsheviklar qonga botiradi.

Qo'qonda ro'y bergan fevral voqealari hamon bizga qorong'iligicha qolmoqda. Ayrim manbalarda, 18 fevral kuni Ergash tomonidan xokimiyat to'ntarish amalga oshirilganligi ta'kidlanadi. Menimcha, hech kim, hech qanday to'ntarishni amalga oshirmagan. Chunki tahlikali fevral kunlarida Qo'qonda ham, muxtor hukumat Ichida ham, yagona hokimiyat kuchi yo'q edi. Qo'qonning amaldagi haqiqiy egasi, Qo'qon Shahar militsiyasining boshlig'I Ergash edi.

Qadimdan qolgan va qomuslarda yozilmagan hayotiy bir qonun bor. Lashkar kimning qo'lida bo'lsa, hokimiyat ham o'shaning qo'lida bo'ladi (albatta, demokratiya institutlari rivojlanmagan jamiyatda). Oliy lavozimga M. Cho'qayev saylangan bo'lsa-da, muxtor hukumat suyangan armiya Ergash qo'lida edi. Shu o'rinda Ergash shaxsiga qisqacha to'xtalib o'tsak. U dolg'ali zamonda ikkita Ergash yashab o'tdi. Katta Ergash podsho zamonida talonchilik va o'g'irilik qilgani uchun 20 yillik Sibir surguniga hukm qilingandi. Darhaqiqat, podshoning Turkistondagi ma'murlari Bobonni ham, Nomozni ham o'g'ri, talonchi deb atagandi. Fevral ozodligi tufayli 1917 yilning sentabrida Ergash surgundan qaytib keladi. Va u

Sho'ro hukumati Qo'qon Shahar militsiyasi boshlig'I lavozimiga tayinlanadi. 1918 yilning boshlariga kelib Ergash va uning yordamchisi Hamdam ixtiyorida 1700 dan ortiq qurolli yigit bor edi.

1918 yilning mart oyida Qo'qon yonidagi Bachir qishlog'ida qo'rboshilar yig'ini bo'lib o'tadi. Unga 40 dan ortiq qo'rboshilar qatnashib Ergashni "Amir ul-muslim" (Musulmon qo'shinining boshlig'i) etib saylaydi. O'rinbosarlikka Madaminbek va kichik Ergash saylanadi. Katta Ergash 1918 yilning yozida Marg'ilon shahri yonidagi jangda halok bo'ladi. Kichik Ergash esa, 1920 yili Qo'qonda mag'lubiyatga uchraganidan so'ng siyosiy faoliyatdan chetlashib ketadi.

Muxtoriyat tuzish g'oyasi tariximizda o'z erkini qo'lga olmoqchi bo'lgan, milliy demokratik davlat tuzishni niyat qilgan va unda hur yashashni orzu etgan yuqori qatlamdagi bir guruh vatanparvarlar tashabbusi edi. Turkiston milliy savdo-sanoat burjuaziyasi muxtoriyatning asoschisi va harakatning yo'lboshchisi bo'ldi. Demokratik kayfiyatdagi milliy musulmon ziyolilar esa, uning targ'ibotchisi va sobit kurashchisiga aylandi. Turkiston taqdiri uchun, milliy istiqlol uchun, erk va hurlik uchun VATAN tuyg'usidek muqaddas tuyg'u qalbining to'ridan joy olgan millatparvar ziyolilar kurashgandi xolos. Ular Toshkentda qozoq tilida "Birlik to'g'i", o'zbek tilida "El bayrog'I", "Ulug' Turkiston", "Xuriyat", rus tilida "Свободная Туркестан" gazetalarini ozodlik g'oyalarini targ'ib qiluvchi minbarga aylantirgandi.

Muxtoriyat hukumati moliyaviy jihatdan nihoyatda og'ir ahvolda edi. Turk Sho'roning buyrug'I bilan 1917 yilning dekabridayoq Qo'qondagi banklar pulini P. G. Poltarskiy Sho'ro hukumati ixtiyoriga olib ketgandi. Pulsiz qolgan muxtoriyatchilar 60 million so'mlik zayom chaqirdilar. Lekin bir burda nonga zor xalq zayomlarni deyarli sotib olmadi. Hukumatni qisqa vaqtda moliyaviy jihatdan oyoqqa turg'azish vazifasi dolzarb masalaligicha qolaverdi.

Hukumat harbiy kuchga ham ega emas edi. Qisqa muddatda, jangovor qurolli inqilobchilarga teng keladigan harbiy kuchni yig'ishning umuman imkoni yo'q edi. "Qo'qon hukumati harbiy kuchga muhtoj edi", edi deb yozadi Turor Risqulov 1925 yili chop etilgan "Inqilob va Turkistonning yerli xalqlari" risolasida. Hukumat Ergash to'dasiga suyanishga majbur bo'ladi, chunki, Qo'qon voqealarigacha Ergash guruhi Turkistonagi yagona qurolli guruh edi.

Inqilob arafasida Turkistonda bir nechta ijtimoiy qatlamlar mavjud bo'lib, ularning dunyoqarashi ham, jamiyatda tutgan o'rinlari ham, manfaat va maqsadlari ham turlicha edi. Amalda Turkistonni inqilobgacha ag'darilgan podsho tuzumining sobiq amaldorlari, pomeshchik va

dvoryanlar boshqarib keldi. Ularning ko'pchiligi podsho armiyasining sobiq harbiy usulda, harbiylar boshqarardi.

Ikkinchi ijtimoiy qatlamni Rusiyaning ochko'z burjuylari tashkil etib, ular Turkistondagi eskicha ishlab chiqarishni sindirish, lekin Turkistonni mustamlaka, hech bo'lmaganda yarim mustamlaka holda saqlab qolish tarafdori edilar. Ayni paytda ular ham Turkiston hom ashyosidan ajralib qolishdan o'lgudek qo'rqardi.

Uchinchi ijtimoiy qatlamni endigina shakillanayotgan milliy savdo-sanoat burjuylari tashkil qilardi. Ular miliy mablag' o'sishini, Turkiston va Rusiya munosabatlarini tubdan o'zgartirishni, ilojini topsa hokimiyatni o'zlari boshqarishni orzu qilardi. O'z navbatida, ularni ham o'ng va so'lga ajratish mumkin edi. O'nglarga yerli yahudiy burjuylari mansub bo'lib, nozik masalalarda ikkilanib turardi. Bu siraga Farg'onada Potelyaxov, Vadyayev, Davidov, Samarqandda Fuzaylov va boshqalar mansub edi. So'llarga esa turkiy xalqlar ichidan chiqqan mahalliy burjuylar – Mirkomilboy, Ubaydullaxo'ja, Mo'minboy va boshqalarni kiritish mumkin.

To'rtinchi guruhga islom ulamolari va "musulmon mutaassiblari" mansubdir. Ularni ham o'z navbatida ikki guruhga ajratish mumkin. Birinchi guruhga Behbudiy, Munavvarqori singari millatparvar, ayni paytda baynalminalchi, islom ilmining bilimdon ulamolarini kiritsak, ikkinchi guruhga reaktsiyon kayfiyatdagi islom dinini o'ziga niqob qilib olgan xurofotchilar mansubidir.

Va nihoyat beshinchi qatlamga quyi tabaqa vakillari – o'rtahol va kambag'al dehqonlar, ishchilar kiradi. Uchinchi, to'rtinchi qatlam vakillari orasidan demokratik kayfiyatdagi musulmon ziyolilar guruhi ajralib chiqib, o'z taqdirinixalq taqdiri bilan birga bog'ladi. Ular yerli xalq farzandlari uchun jaded maktablari ochib, milliy madaniyatni ko'tarish, hurlikda yashash tarafdori edilar. Ularga rus ziyolilarining taraqqiyparvar qismi hayrixoh bo'ldi.

Turkiston o'lkasida Oktabr to'ntarishida yetakchi o'rin tutgan "ongli va uyushgan, inqilobiy sinf" bo'lmish, ishchi sinf kam sonli edi. Borlar ham yuqoridagi ta'rifga noloyiq edi. (Inqilob arafasida Turkistonda 21 ming atrofida ishchi bore di.) Imperiya markazidan ko'chirib keltirilgan dehqonlar kabi ishchilarga ham, mahalliy ishchi kadrlarga nisbatan qo'shimcha imtiyozlar belgilangandi. Paxta zavodida va boshqa korxonalarda ishlaydigan rus ishchisiga to'lanadigan haq, o'zbek ishchisiga to'lanadigan haqdan ikki barobar ko'p edi. Masalan: Qizilqiya ko'mir konida "sartlarga bir oyda 15-17 so'm, rus ishchilariga 30 so'm to'lanardi" [Обзор Ферганской области за 1989 г Новый Маргилан

1900 г. 40 стр.]. Podsho zamonasidayoq Turkistonga ko'chib kelgan ovro'paliklar va yerli xalq o'rtasida milliy nizo urug'lari sepilgandi. Chunki bundan chorizm manfaatdor edi. Mahalliy ishchilar, asosan qora ishlarni, paxta zavodlarida toylangan paxtalarni u yoqdan bu yoqqa tashirdi, yoki tog'-kon sanoatida ham yuk tashuvchi bo'lib ishlardi. Ular mavsumiy ishchi hisoblanardi. Inqilobiy uyushqoqlik va sinfiy onglilik kabi g'oyalar kabi g'oyalar hali ularga begona edi.

O'n sakkizinchi yilning qishi Qo'qon uchun nihoyatda og'ir keldi. Qo'qonda ro'y berayotgan voqealar silsilasi butun Turkistonni qamrab oldi. Shaharda ikki hokimiyatchilik hukm surardi. Qo'qon Sho'rosi va muxtoriyat hukumati o'zlaricha bir-biriga zid qarorlar chiqarar va o'zlaricha ish tutardi. Qo'qonda bo'layotgan voqealarning asl mohiyati quyi tabaqa vakillari ongiga singib ulgurmagandi. Qo'qon Shahar Sho'rosi shaharning yangi qismida hokimlik qilib, asosan temir yo'l va paxta zavodlarida ishlaydigan ovro'palik ishchilarga, Shahar garnizoniga, Qo'qon qal'asidagi (sobiq Qo'qon xoni O'rdasi) podsho armiyasining halicha uy-uylariga tarqalib ulgurmagan askarlariga suyanardi. Qal'ada doimiy yashayotgan askarlar soni bor yo'g'i 16 kishi edi. Podsho armiyasining qolgan-qutgan askarlari qorin tashvishi bilan Qo'qon atrofida izg'ib yurardi. Samarqandda esa (hozirgi Xo'jand atrofida) jahon urushining 8 mingdan ortiq harbiy asilarini 8 ta askar qo'riqlardi. (Birinchi jahon urushining 41 ming 285 ta harbiy asiri Turkistonda saqlanardi.) (O'zR Markaziy Davlat arxivi R-25 fond, 1-izohnoma 18-ish 38-varaq).

Shahar garnizonidagi qurollarning bir qismi shahar dumasining qarori bilan muxtor hukumat foydasiga musodara qilingandi. Qal'adagi egasiz yotgan qurollar ishchilarga tarqatildi. Va qal'adagi quroll kishilar soni 33 taga yetkazildi.

Muxtoriyatchilar Toshkentda Turkiston muxtoriyatini qo'llab ikki bor tinch namoyish o'tkazdilar, uchinchi tinch o'tayotgan namoyishni tartib o'rnatish bahonasida bolsheviklarning o'zlari tartibsizlik keltirib chiqaradi va namoyish ishtirokchilarini o'qqa tutadi. Oqibatda tinch namoyishchilardan 16 kishi o'ldiriladi. Qon hidini olgan Sho'rolar Turkiston o'lkasi ishchi, soldat, va dehqon deputatlarining 1-8 fevral kunlari Sovetlarning favqulodda IV-sy'ezdini o'tkazadi. S'yezdda bolsheviklar tomonidan ilgari surilgan Turkiston muxtoriyatini qurol kuchi bilan tormor keltirish qarorlari tasdiqlanadi. Turkiston XKS (Xalq Komissarlar Soveti) ning 1918 yilning 12 fevral kungi qarori bilan Turkiston muxtoriyatini qonga botirish harakatlari boshlandi.

Kavkazda tashkil etilgan va armanlardan iborat bo'lgan Dashnoqsutyun partiyasi vakillari bilan Sho'rolar kelishgan holda muxtoriyatni tormor etishga safarbar etildi. Dashnoqlar 1911 va 1915 yillari milliy nizolar tufayli Turkiyadan Armanistonga, Rossiya xududlariga qochib o'tgan jangari armanlardan iborat edi. Ozari va armanlari aralsh yashaydigan xududlardagi o'zaro milliy nizolarda ishtirok etgan va keyinchalik podsho Rossiyasi va keyinchalik bolsheviklar tomonidan qullab quvvatlangan jangari armanlardan xarbiy kuch sifatida Turkistonda 1916 yilgi xalq qo'zg'alonlarni bostirishda foydalanilgan vas hu maqsadda Turkistonga keltirilgan edi.

Dashnoqlar bir necha yillardan beri turkiy xalqlarga nisbatan qasoskorlik ruxida tarbiyalangan va alamzada edilar.

Qo'qonda Sho'rolar va dashnoqlar tomonidan muxtoriyat tormor keltirilgandan so'ng 10 kun davomida Qo'qon va uning atrofidagi shaharlar dashnoqlar tomonidan qatli om qilindi, mahalliy xalqning mol mulki talon taroj qilindi va tartibsizliklarni avjiga chiqardi. Bu haqida Sho'rolar tomonidan bevosita janglarda ishtirok etgan Bolshevik P. Alekseenko o'zining 1931 yili chop etilgan "Kokandskiy avtonomiya" xotiralar risolasida batafsil hikoya qiladi. (P. Alekseenko, 1931 r.)

XULOSA

Umuman olganda, Turkiston muxtoriyati ilgari surgan davlatchilik g'oyalari bolsheviklarning kommunistik Butundunyo proletariyat inqilobi g'oyalari bilan chiqisha olmas edi.

Muxtoriyat g'oyalarini asosan Turkistondagi o'ta dindor ulamolar emas, aksincha Rossiya imperiyasining Peterburg, Moskva shaharlarida, universitetlarida o'qigan rus madaniyatini ruxiga singdirgan Turkistonlik ziyoli xalq vakillari ko'tarib chiqqan edilar. Ularning ham soni uncha ko'p emas edi.

Ular Turkistonga bor yo'gi muxtoriyat berilishini so'ragandi. Yaqin vaqt ichida Turkiston to'la mustaqil davlat bo'lishi qiyinligini ham bilgandilar. Boz ustiga muxtoriyatni qo'llab quvvatlagan mahalliy savdo burjaziyasining iqtisodiy foyda olishlari ham Rossiya bilan butunlay chambarchas bog'liqligini ham xisobga olgandi.

Turkiston muxtoriyati o'lkani mustaqil davlat bo'lishi uchun dastlabki tetapoya qadami edi. Avval muxtoriyat, keyin xurriyat degan fikrni ilgari surgan muxtoriyatchilar Turkiston zaminini bugungiday besh bo'lakka bo'linib ketishini istamaganlar. Turkiston zaminida yaxlit demokratik, qudratli davlat va jamiyat qurishni niyyat qilganlar. Biz bugunda Turkiston muxtoriyat tarixini chuqur urganib bobolarimiz ruxini shod

etib, qahramonlarimizni yod etib, kimlar dushmanu kimlar do'st ekanini anglab, ular yo'l qo'ygan kamchilik va xatolardan xulosa chiqarib olishimiz lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

Shoniyoz Doniyorov "Muxtoriyat qismati" "Sharq Yulduzi" jurnali 1991 yil №12 159 bet

Adib Xolid "O'zbekiston tavalludi ilk SSSR davrida millat, imperiya va inqilob" asari, Toshkent , Akademnashr , 2022 yil.

Туркистанский вестник 1917 yil 25 noyabr

Туркистанский вестник 1917 yil 9 dekabr

Туркистанский вестник 1917 yil 9 dekabr

Обзор Ферганской области за 1989 г Новый Маргилан 1900 г. 40 стр.

O'zR Markaziy Davlat arxivi R-25 fond, 1-izohnoma 18-ish 38-varaq.

П. Алексееноков Кокандская автономия Уз. Гос. издательство 1931 г.

POLITICAL PROCESS: THEORETICAL APPROACHES AND VIEWS

PhD Rustam R. RASHIDOV

Abstract

We use the term political process to help understand the world politics and possibly of decision making. The most common purposes for traditional theories include a combination of description, explanation, or prediction. Policy process theories apply to the past (e. g. , explaining what happened when implementing a public policy), present (e. g. , describing a current political situation), and future (e. g. , anticipating distributional impacts of a policy decision).

Political process theoretically offers an explanation of the conditions, mindset, and actions that make a social movement successful in achieving its goals. According to this theory, political opportunities for change must first be present before a movement can achieve its objectives. Following that, the movement ultimately attempts to make change through the existing political structure and processes.

The political process is a consistently changing socio-political process, primarily focused on the political system of society and the acquisition, retention and use of power by its socio-political subjects (political forces). Also, the political process is the activity of social communities, public organizations and groups, individuals pursuing certain political goals in the way of making political decisions.

Key words: political process, decision making, political process theory, political opportunities.

Introduction

The striking diversity of approaches developed and used by top policy scholars raises questions concerning the meaning of "the policymaking process. " The term process connotes temporality, an unfolding of actions, events, and decisions that may culminate in an authoritative decision, which, at least temporarily, binds all within the jurisdiction of the governing body. In explaining policymaking processes, the emphasis is

much more on the unfolding than on the authoritative decision, with attention devoted to the structure, context, constraints and dynamics of the process, as well as to the actual decisions and events that occur.

Explanations of the policymaking process rest in theories and models, which should be, but typically are not, grounded in a framework.

The development (or elaboration) of a theory needs to be distinguished from its verification. The first deals with the generation of a set of logically interrelated set of propositions—whatever the source—whereas the second deals with the empirical testing of the validity of some of those propositions. This discussion is concerned primarily with theory development, although one of the critical arguments is that development and verification should, of course, be linked in an iterative process.

Methodology

Theories consist of words that signal or indicate phenomena in policy processes deemed important or relevant. We call these words "concepts. " Concepts can lean abstract (e. g. , trust) or concrete (e. g. , name of an employer). As theories are built from concepts, policy scholars spend substantial amounts of time formulating and refining them to distinguish their essential and nonessential characteristics.

We not only construct theories from concepts, but we also interrelate those concepts to render an impression of the complex interdependencies and dynamics of policy processes. We might phrase these interrelations formally as hypotheses, propositions, principles, expectations, axioms, etc. Other times, we might just describe these interrelations informally in the text of a theory.

Scholars have drawn practical lessons from policy theories. In contrast to the field of public administration and management, these lessons tend to concentrate less on managing organizations and delivering public services and more on general strategies for influencing political behavior, composing persuasive narratives and discourse, formulating and designing public policy conducive for implementation and successful governance, and more.

Political process theory is considered the core theory of social movements and how they mobilize. It was developed by sociologists in the U. S. during the 1970s and 80s, in response to the Civil Rights, anti-war, and student movements of the 1960s. Sociologist Douglas McAdam, now a professor at Stanford University, is credited with first developing this theory via his study of the Black Civil Rights movement.

Prior to the development of this theory, social scientists viewed members of social movements as irrational and crazed and framed them as deviants rather than political actors. Developed through careful research, political process theory disrupted that view and exposed its troubling elitist, racist, and patriarchal roots. Resource mobilization theory similarly offers an alternative view to this classical one.

Since McAdam published his book outlining the theory, revisions to it have been made by him and other sociologists, so today it differs from McAdam's original articulation. As sociologist Neal Caren describes in his entry on the theory in the Blackwell Encyclopedia of Sociology, political process theory outlines five key components that determine the success or failure of a social movement: political opportunities, mobilizing structures, framing processes, protest cycles, and contentious repertoires.

Ostrom argues, that frameworks play a critical role in the cumulation of knowledge. Frameworks bound inquiry and direct the attention of the analyst to critical features of the social and physical landscape. Frameworks provide a foundation for inquiry by specifying classes of variables and general relationships among them. Frameworks organize inquiry, but they cannot in and of themselves provide explanations for, or predictions of, behavior and outcomes. Explanation and prediction lie in the realm of theories and models. Or, as Ostrom states:

"Frameworks organize diagnostic and prescriptive inquiry . . . They attempt to identify the universal elements that any theory relevant to the same kind of phenomena would need to include." (Ostrom, 1990) Finally, frameworks provide a metatheoretical language that can be used to compare theories, allowing policy scholars using different theories to use a common language, to learn from one another, and to identify pressing questions to pursue.

The behavioral revolution brought several changes to American political science. One intended change within the field of comparative politics was to supplement or replace the traditional area-studies approach that featured thick descriptions of governments with multiple-unit studies of political systems and their operations and effects (Mayer, 1989: 28). A related goal for political science generally was to focus research on public policy, shifting from descriptions of political institutions to analyses of their products.

Beginning in the early 1960s, political scientists pursuing both these aims began the subfield of comparative policy studies. Through the study of political systems and their policy products, these colleagues hoped to

advance our understanding of comparative politics by examining the similarities and differences in the operation and effects of systems, and our understanding of the public policy process by finding the commonalities and differences among systems that might offer clues about how policies are generated and changed. Hopes were highest that such progress would come from studies involving a large number of cases and employing sophisticated data analysis techniques.

More than forty years have passed since the beginning of publications in comparative policy studies, conceived of as a disciplinary subfield. This chapter assesses the contribution of some of the work in that subfield to our understanding of the policy process, particularly, what we have learned about the policy process from large-N (twenty cases or more) comparative studies.

The substantial amount of published work in comparative policy studies includes comparisons of policy outputs at the national, subnational, and local levels. This chapter will consider all of those types of studies, while focusing primarily upon large-N comparative studies that have involved the American states. If the subfield of comparative policy studies has enhanced our understanding of the policy process, that contribution should be evident in the comparative state studies.

For pragmatic rather than theoretical or epistemological reasons, comparative state studies have been prominent in the comparative policy literature. Aggregate data of respectable quality are available for the American states concerning policy outputs, political activity and institutions, and economic, social, and cultural conditions. Cross-national studies face greater challenges in this regard. Even inter-local studies within the United States have data availability and comparability problems: reliable data on some variables are collected and reported for counties whereas those on other variables are collected and reported for cities, towns, townships, or metropolitan statistical areas. In addition, the governmental structures and policy responsibilities of the American states are more similar to one another than are those of countries, or of local governments within the United States. In the words of two pioneers of comparative state policy research, "the fifty states share a common institutional framework and general cultural background, but they differ in certain aspects of economic and social structure, political activity, and public policy. Therefore, they provide a large number of political and social units in which some important variables can be held constant while others are varied".

Results

According to the inductive conception of theory development, theories arise out of the accumulation of "facts" from a variety of empirical studies; these facts are then synthesized into a set of coherent, more abstract propositions. The central problem with this conception is that it starts from a positivist view of perception that assumes we can observe facts unmediated by prior beliefs or presuppositions. This view has been subjected to some devastating critiques since the 1970s. At any rate, we shall assume that when seeking to understand any reasonably complex set of phenomena—and public policy processes are clearly complex—the observer must begin with a set of presuppositions concerning the entities worthy of notice, their characteristics that are worth remembering, and the types of relationships among entities that are worth observing. In other words, we assume that perception of complex phenomena is mediated by a set of presuppositions constituting at least a simple conceptual framework. The problem with much of policy research is that these conceptual frameworks are often implicit rather than explicit and are thus not subjected to any serious scrutiny by the author or by many readers. In sum, a purely inductive approach to theory development in public policy strikes me as illusory.

In contrast, in a deductive (or axiomatic) conception of theory development, the author begins with a set of fundamental axioms and definitions and logically derives from them a more elaborate set of propositions, some of which are falsifiable.

Public choice theorists tended to implicitly assume a set of institutional arrangements without recognizing that those arrangements were subject to manipulation and that the same individual would behave differently in different institutional settings. It implicitly assumed a given set of institutional rules—particularly, that local herders could not communicate with each other and themselves reach agreements to regulate access to the common property resource—and thus that intervention by external agents was necessary to regulate and enforce access restrictions. The basic IAD framework was initially elaborated in Kiser and Ostrom and was applied shortly thereafter to the management of common property resources in Bill Blomquist's dissertation research on groundwater basins in Southern California.

Likewise, the advocacy coalition framework grew directly out of my dissatisfaction with the bifurcation of implementation studies in the early 1980s into top-down and bottom-up perspectives, most policy scholars' neglect of the role of technical information in the policy process, and the

overly simplistic model of the individual in most rational-choice approaches to policy. The ACF was an effort to develop a new synthesis combining the best features of both implementation perspectives, together with Carol Weiss's insights on the long-term "enlightenment function of policy research" and a model of perception drawn largely from social psychology. It was strengthened when my intuitions concerning the factors affecting the role of scientific information were independently confirmed by the experience of Hank Jenkins-Smith as a policy analyst in Washington. The ACF was initially presented at a Rotterdam conference in 1983, was revised for several years, and was then published for the first time in the late 1980s.

Theories also represent reservoirs of knowledge or what we might know about a topic. For example, we might never know how to write a persuasive story in political discourse, but we know something about the common components of stories and how to analyze them, which is based on the compilation of ongoing empirical studies moored to a theoretical scaffolding. Theories, thus, are not divorced from practice but have been and continue to be informed by it (Weible, 2020).

As theories develop in response to empirical research, temporal lags and topical gaps inevitably surface and persist between actual policy processes and theories. Yet, sometimes theoretical insights endure and inform practice. The design principles for governing common pool resources, for example, continue to inform the formulation of public policies.

Additionally, theories usually emerge around perceived deficiencies in understandings of policy processes. As time passes, we often take for granted the insights embedded in theories and previously made progress. For example, Baumgartner and Jones (1993) showed with empirical evidence that previous understandings of patterns of policy change should not be viewed solely as incremental but as a combination of incremental and occasional punctuations. If students took a course in policy processes in 1990 instead of 2020, our teaching about patterns of policy change over time would be radically different.

Many theories populate studies of policy processes because these phenomena are multifaceted with spatial and temporal dimensions. We need multiple theories to create and discover the different faces of policy processes and how they vary across space and time. We also create multiple theories about policy processes because they, in part, emphasize different perspectives and values of researchers. Diverse academic communities and phenomena will coincide with diverse theories.

Also, political process theory is a theory of judicial interpretation championed by American legal scholar John Hart Ely, which argues that judges should focus on maintaining a well-functioning democratic process and guard against systematic biases in the legislative process (Klarman, 1991: 798-800).

Political process theory advocates believe that the best approach of constitutional interpretation is one of representation reinforcement, i. e. improving the democratic process.

Frameworks, theories, and models of the policy process, by definition, must account for policy change. Each of the theories comes to grips with policy change slightly differently. All of the theories but one, common-pool resources theory, attempt to account for major change.

Proponents of policy change must recognize and exploit opportunities for change. In the punctuated-equilibrium theory, opportunities for change depend on a policy system's experiencing positive feedback. "Like earthquakes or landslides, policy punctuations can be precipitated by a mighty blow or by relatively minor events . . . ". Is it possible to predict which blow or minor event will promote rapid change?

A hurting stalemate occurs when the status quo is unacceptable, making coalitions receptive to policy change. In relation to both new additions, testable hypotheses are developed.

Policy networks theory ties the type of policy change to the types of interaction among the actors in a network. For instance, networks characterized by power concentrated in a single actor or coalition of actors and conflictual relations are moderately likely to experience major policy change. Networks characterized by concentrated power and bargaining relationships, however, have a low to moderate potential for incremental change. The hypotheses concerning types of policy change among differently structured networks require considerable testing, which remains to be done (Sabatier, 2007: 307-308).

Social constructions theory addresses policy change in two ways. First, overreaching policies may stimulate sufficient mobilization and opposition that major policy change occurs. This may happen in two ways. A positively constructed, politically powerful target population may receive such a disproportionate level of benefit that it comes to be viewed as grossly unfair, stimulating corrective efforts. Another form of overreaching involves the scope of a policy.

People who have political power may be included in a target population that is treated harshly by a policy. Utilizing their political

power to mobilize, they will attempt to overturn the policy, at least as it relates to them. Second, there is a certain path dependency to public policies for target groups, especially the advantaged and the deviants. Even if a policy were adopted that contradicted the path dependency of policies to that group, eventually it would be revised to better fit the group. As the authors state, "When burdens are imposed on advantaged groups, the power resources and positive constructions of such groups are more likely to spark counter mobilization, resistance in implementation, legal challenges, and other defenses not typically available to dependents or deviants."

Conversely, "Political tolerance for providing good things to bad people in the name of treating crime like an illness, is very low, and likely to be characterized by diminishing marginal returns. Such policies will quickly run out of support and/or produce opposition, leading to equilibrium type, pluralist change." Why burdens would be imposed on advantaged groups and benefits on deviant groups is unclear, although the explanation probably rests with temporary changes in social constructions. Note that the theory stays true to form; just as policy (and social constructions) explains politics, policy (and social constructions) explains policy change.

The theory of common-pool resources treats policy change, or institutional change, mostly as an incremental process. The supply of institutions is an iterative process. Appropriators invest in and build on small changes. Ostrom argued that even though the action situation may change substantially over a period of time, substantial change is likely to be the cumulation of a number of incremental steps.

Comparing the theories using a well-established set of criteria reveals the many commonalities of the agenda setting and policy adoption theories. They share similar, although not identical, boundaries and scope—patterns of policy decisions, particular policy adoptions, policy change over long periods of time, and patterns of policy across target populations. They share similar, although not identical, models of the individual—all relying on some form of bounded rationality. They each pay attention to collective action and institutions, although here the theories probably differ the most. For instance, the advocacy coalitions theory requires the specification of collective action mechanisms, whereas punctuated-equilibrium theory assumes that collective action occurs while tracking its consequences. And, all of the theories attend to policy change, with considerable overlap in the mechanisms used to account for it.

Over the past several years, the family resemblance among the policy process theories and comparative policy models has become more pronounced, to the point where they probably belong under a single roof, and that roof is the currently entitled advocacy coalitions framework. Note that the major explanatory variables appearing in each of the theories appear in the classes of variables constituting the framework. For instance, the policy network theory, with its emphasis on subsystem dynamics structured by governing institutions, fits well within the framework, particularly with the addition of coalition opportunity structures.

Furthermore, the framework could spur additional development of some of the theories. For instance, the social constructions theory could benefit from more explicit attention to policy subsystems. Virtually every empirical study that Ingram, Schneider, and de Leon identify entails a single subsystem; however, very little of their theorizing includes subsystem structures and processes.

Admittedly, for the ACF to adequately embrace the theories, modifications would have to occur. Here are three: First an arrow should be drawn to directly connect relatively stable system parameters to policy subsystems. Both Adam and Kriesi convincingly demonstrate that the constitutional structure directly affects policy subsystems structures and the types of policy change occurring.

The importance of parallel and serial information processing capabilities of governments is crucial and cannot be overstated, and the ACF, as it currently stands, cannot capture that. Second, the model of the individual should be generalized to include more dimensions than beliefs and resources in order to allow for the many varied models of decision making. Third, it requires a name change. The framework can encompass more than just the advocacy coalitions theory, and its name should be revised to reflect that fact. The Policy Subsystem and Policy Change Framework would be more descriptive and perhaps more inviting to other policy scholars, even though it is not as catchy as ACF.

Although it received little direct attention, We have drawn heavily on it to develop the criteria We have used in comparing frameworks, theories, and models.

Conclusion

In conclusion, can be summed up that the theories, which provide explanations and not simply descriptions, tell stories of why actors act and to what effect. Numerous candidates could fill the role of actor, but these frameworks have a common type of actor; each framework posits the individual as the motivator of action. Thus, well-developed theories and models derived from the frameworks require that assumptions be made about individual behavior and about why individuals act as they do. The institutional analysis and development (IAD) framework most clearly specify the individual as actor and posits a set of general variables that structure the individual. At a minimum, a theory based on the IAD framework must identify the structure of preferences, general types of selection criteria, levels and types of information an individual is likely to possess, and so forth.

Although the remaining frameworks do not identify general variables that structure the individual as explicitly as does the IAD framework, the advocacy coalition framework (ACF) certainly comes close. The individual is structured by a hierarchically ordered set of beliefs, the ability to process information, and a set of goals or preferences. Notice that the ACF does not require a specific model of the individual, just as the IAD framework does not suppose a specific model. The variables are so general that several different models of the individual could be used.

Comparative policy process studies can explore a number of questions that diachronic studies cannot, such as the comparative performance of policy subsystems, or the effects of different governing systems on policy subsystem dynamics, or the combined impact of external and internal determinants on the structure and performance of policy subsystems.

References:

1. Ostrom, Elinor. 1990. Governing the Commons. Cambridge, UK: Cambridge University Press. – 294 p.

2. Mayer, Lawrence C. 1989. Redefining Comparative Politics: Promise versus Performance. – Newbury Park, CA: Sage Publications. – Pp. 28.

3. Weible, Ch. M. Theories of Policy Processes: Ways to Think about Them and Use Them // Inquiry of the Public Sort. Aug 14, 2020. https://medium. com/policy-process-matters/theories-of-policy-processes-ways-to-think-about-them-and-use-them-9368792ecb50

4. Klarman, Michael J. The Puzzling Resistance to Political Process Theory // Virginia Law Review, №77 (4), May 1991. – Pp. 747–832. doi:10. 2307/1073297

5. Theories of the Policy Process / Edited by Paul A. Sabatier. – Boulder (Colorado): Westview Press, 2007. – Pp. 307-308.

MEHNAT MUHOJIRLIGINING SABAB VA OQIBATLARI (MARKAZIY OSIYO DAVLATLARI MISOLIDA)

magistrant Shavkatov Shaxboz Shavkatovich

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada aholi migratsiyasining O'zbekiston Respublikasidagi yoshlar ma'naviyatiga ta'siri, Yangi O'zbekistonda migratsiya sohasidagi islohotlarning mohiyati, migratsiyaning jamiyatimizda qaror topgan milliy ma'naviy qadriyatlar tizimining transformatsiyasiga sabab bo'layotganligi, ushbu sohada mavjud muammolar va ularni echish uchun lozim bo'lgan vazifalar, istiqbolda yurtimizda ma'naviy muhit va aholi migratsiyasining o'zaro ta'sirlashuvini tadqiq etish bilan bog'liq muammolar haqida so'z yuritilgan. Xususan, so'nggi yillarda yurtimizda migratsion siyosatda amalga oshirilayotgan islohotlar, xorijdagi o'zbek diasporalari bilan ikki tomonlama foydali hamkorlik aloqalarining o'rnatilayotganligi, mehnat muhojirlarining migratsiyagacha maxsus tayyorlov kurslarida o'qitish tizimi tashkil etilganligi, xavfsiz, tartibli va qonuniy mehnat migratsiyasi kontseptsiyasining yaratilganligi tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: migratsiya, yoshlar ma'naviyati, ma'naviy muhit, mehnat muhojirlari, mehnat migratsiyasi.

ABSTRACT

In this article, the influence of population migration on the spirituality of young people in the Republic of Uzbekistan, the nature of reforms in the field of migration in New Uzbekistan, the fact that migration is the cause of the transformation of the national moral value system established in our society, the existing problems in this area and the tasks necessary to solve them, the interaction of the spiritual environment and population migration in our country in the future Research problems are discussed. In particular, the reforms implemented in the migration policy in our country in recent years, the establishment of mutually beneficial cooperation relations with Uzbek diasporas abroad, the establishment of a training system for labor migrants in special training courses before

migration, and the creation of the concept of safe, orderly and legal labor migration were analyzed.

Keywords: migration, youth spirituality, spiritual environment, labor migrants, labor migration.

KIRISH

Jahon xo‘jaligi rivojlanib, mamlakatlararo integratsion aloqalar kuchayib borgan sayin, mehnat migratsiyasi ham tobora intensivlashib bormoqda. Rivojlangan mamlakatlar va iqtisodiy qoloq mamlakatlar o‘rtasidagi farqlarning uzluksiz chuqurlashib borayotgani ham ushbu jarayonlarni jadallashtirishga kuchli ta’sir ko‘rsatmoqda. Chunki mehnat migratsiyasi kishilik jamiyati taraqqiyotining hozirgi bosqichida migratsiyaning o‘ziga munosib ish va yuqori daromad topish maqsadida amalga oshirilgan alohida turi bo‘lib, iqtisodiyoti og‘ir ahvolda bo‘lgan kam rivojlangan mamlakatlarda bandlik va ish haqinig o‘tkir muammolarini hal etishning asosiy vositalaridan biriga aylandi. Tabiiyki, siyosiy mustaqillikka erishgan, lekin ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotda o‘tmishdan qolgan merosning og‘ir muammolarini uzil-kesil hal etish zaruratiga duch kelgan Markaziy Osiyo davlatlari ham mehnat migratsiyasi jarayonlaridan chetda qolish imkonini topolmadi. Mehnat muhojirlari Markaziy Osiyoning xorijdagi aholisining salmoqli qismini tashkil qiladi. Ilgari muhojirlarning asosiy oqimi Rossiyada ishlagan bo’lsa, so‘nggi besh yil ichida mehnat migratsiyasi geografiyasi tubdan o‘zgarib bormoqda.

ADABIYOTLAR TAHLILI

O’zbekistonlik olimlardan E. M. Muhiddinov, S. A. Ishanxodjaev, L. X. Isoqov, Sh. T. Tilyabaeva kabi tadqiqotchilar migratsiyaning mamlakatimizga ta’siri, ushbu fenomenning ijtimoiy, huquqiy, siyosiy oqibatlari kabi jihatlarini o’rganishgan. F. Ya. Parmonovning ilmiy izlanishlarida migratsiya jarayonlari transformatsiyasiga ta’sir ko’rsatuvchi ijtimoiy omillarni tadqiq etilib, soha bo’yicha mutasaddi tashkilotlarning migratsiyaga oid faoliyati samaradorligini oshirishga e’tibor qaratilgan. D. A. Madjidova, D. G’. Xusanova, A. A. Bazarov, B. A. Akbarov, N. X. Zoxitova, M. Sh. Yaxnyaeva, N. M. Saydalieva, D. Muydinov, S. Alimovlar tomonidan mehnat migrantlarini ijtimoiy qo’llab-quvvatlash va reintegratsiya qilishning ijtimoiy-psixologik jihatlari o’rganilib, ilmiy-amaliy tavsiyalar taqdim etilgan.

METODOLOGIYA

Tadqiqotda bilishning analiz va sintez, umumlashtirish, ijtimoiy so'rov, qiyosiy tahlil usullaridan, shuningdek, tarixiylik, o'zaro aloqadorlik, tizimlilik tamoyillaridan foydalanilgan.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

O'zbekistonda bozor iqtisodiyotiga o'tish bilan bog'liq tub o'zgarishlar birinchi navbatda mehnat munosabatlariga benihoya kuchli ta'sir ko'rsatdi. Natijada iqtisodiy islohotlar jarayonida bozor munosobatlariga asoslangan iqtisodiy tizimga xos, uning ajralmas qismi va doimiy yo'ldoshi bo'lgan ishsizlik fenomeni yuzaga keldi. Iqtisodiyotda kechgan obyektiv jarayonlar oqibatida minglab, millionlab kishilar ishsiz qoldi, o'zlarining daromad manbaidan ajraldi [1]. Endigina mustaqillikka erishgan yosh Respublikada kasbiy ta'lim tizimi mamlakatda shiddat bilan shakllananib borayotgan bozorning real talablaridan kelib chiqqan holda malakali mutaxassislar tayyorlash va qayta atyyorlash tizimiga hali moslashib ulgurmagan edi. Natijada mehnat bozorida ishchi kuchi taklifi va unga talab o'rtasida keskin tarkibiy disbalans yuzaga keldi va bozor munosabatlari o'rnashib borgan sayin tobora chuqurlashib bordi. Bularning hammasi ish haqi oila daromadining yakkayu-yagona manbai bo'lgan yollanma ishchilar uchun haqiqiy fojiaga aylandi, ularni yuzaga kelgan tang vaziyatdan chiqish, oilani ta'minlash choralarini izlashga majbur qildi [2].

Bugungi kunda Markaziy Osiyodan Rossiyaga mehnat muhojirlarining asosiy donor davlatlari O'zbekiston, Tojikiston va Qirg'izistondir. Agar 2017 yilda Rossiya Federatsiyasi Ichki ishlar vazirligi ma'lumotlariga ko'ra, O'zbekistondan 1 822 933 kishi mehnat muhojiri sifatida ro'yhatdan o'tgan bo'lsa, 2018 yilga kelib ularning soni 2 007 407 kishiga yetdi [3]. Tojikistonda xuddi shu davrda 936 752 nafar muhojir bo'lgan bo'lsa, 2018 yilga kelib ularning soni 1 018 497 nafarga yetdi. 2017-yilda 376 863 nafar qirg'izistonlik Rossiyada ishlagan bo'lsa, bir yil o'tib ularning soni 351 959 nafarga ko'paydi. Hamma mehnat migratsiyasi qonuniy bo'lmagani uchun mehnat muhojirlarining aniq sonini aytish qiyin – aksariyat muhojirlar Rossiyada ro'yxatga olinmagan [4]. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, 2022 yil 1 oktyabr holatida O'zbekiston Respublikasining doimiy aholisi soni 35, 8 million nafardan ortiq. Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligi huzuridagi Tashqi mehnat migratsiyasi agentligining ma'lumotiga ko'ra, 2021 yil yanvar oyi holatida 1, 7 mln nafar yurtdoshlarimiz mehnat muhojiri sifatida chet elda mehnat qilmoqda3. Demak, rasmiy ma'lumotlarga asoslanib, O'zbekistonning mehnatga layoqatli yoshdagi umumiy aholisining deyarli 8, 5 foizi, doimiy

o’rtacha aholining esa deyarli 5, 0 foizini ishlash maqsadida mamlakatni qonuniy tarzda tark etgan deb hisoblashimiz mumkin [5].

Umuman olganda, Rossiya va Markaziy Osiyo davlatlari o‘rtasidagi migratsiya jarayonlari SSSR parchalanganidan keyin dunyodagi eng barqaror yo‘laklardan biriga aylandi. 1990 yildan 1992 yilgacha beqaror siyosiy va iqtisodiy vaziyat tufayli Rossiyaga majburiy migratsiyaning ko'p oqimi kuzatildi. Bu esa 1992 yilda Rossiya Federal Migratsiya Xizmatining tuzilishiga olib keldi va migrantlarning maqomi va huquqlarini qandaydir tarzda belgilaydigan migratsiya qonunchiligining rivojlanishining boshlab berdi5. Shu bilan birga, 1990-yillarda Rossiyada aholi, jumladan, mehnatga layoqatli aholi sonining qisqarishi kuzatildi va bu o'z navbatida ishchi kuchi tanqisligini keltirib chiqardi. Markaziy Osiyoda ishsizlik ortib borayotgan bir paytda bu omillar mehnat migratsiyasining kuchayishiga olib keldi.

Rossiya an’anaviy ravishda Markaziy Osiyo davlatlaridan kelgan mehnat muhojirlari uchun asosiy davlat sifatida qaraladi. O‘zbekiston, Qirg‘iziston, Tojikistonlik ishsizlarning aksariyati Rossiya Federatsiyasiga borib mehnat muhojirlariga aylana boshlashdi. 2000-yillarning o'rtalaridan boshlab doimiy yashash uchun migrantlarning asosiy oqimi Rossiyaga yo'naltirildi, bu esa 2006 yilda qabul qilingan chet elda yashovchi vatandoshlarning Rossiya Federatsiyasiga ixtiyoriy ravishda ko'chirilishiga yordam berish bo'yicha davlat dasturi ishlab chiqilishiga olib keldi [6].

2000 yilda Qozog‘iston Markaziy Osiyo mintaqasidan mehnat muhojirlari uchun jozibador bo’la boshlagan edi. Iqtisodiy o‘sish, yuqori turmush darajasi, vizasiz rejim va geografik yaqinlik ishchilarni qo‘shni Qozog‘istonga ishlash uchun borishga undar edi. 2000-yillarning o‘rtalaridan 2014-yilgacha mehnat migratsiyasi jo‘natuvchi mamlakatlar uchun asosiy daromad manbai sifatida mustahkam o‘rin egalladi. 2014-2016 yillarda iqtisodiy inqiroz fonida Rossiya asosiy mezbon davlat sifatida migrantlarni nazorat qilish choralarini kuchaytirdi, Markaziy Osiyo davlatlaridan kelgan noqonuniy mehnat migrantlarini haydab chiqara boshladi va ma’lum muddatga ularning mamlakatga kirishni taqiqladi. Bu esa 2014-yildan keyin nazorat kuchaytirilgani sababli Rossiyadan kelgan muhojirlarning Qozog‘istonga qaytib kelishi uchun uni tranzit davlatga aylantirdi [7].

Birlashgan Millatlar Tashkiloti ma'lumotlariga ko'ra, Qozog'istonda barcha toifadagi 3, 5 mlndan ortiq muhojir istiqomat qiladi. Bu raqamlarga oralmanlarning repatriatsiyasi va shaxsiy sabablarga ko'ra yoki universitet almashinuvi doirasidagi migratsiya, shuningdek mehnat

migratsiyasi oqimlari kiradi. Ushbu ma'lumotlarga ko'ra, 2015 yilda 17, 5 millionlik Qozog'iston aholisining 20 foizini migrantlar tashkil qilgan edi. O'tgan yillar davomida Qozog'iston postsovet hududida qabul qilingan muhojirlar soni bo'yicha Rossiya va Ukrainadan keyin uchinchi o'rinda turadi [8].

Markaziy Osiyodan mehnat muhojirlari Qozog'istonga vizasiz rejim mavjudligi sababli qonuniy yo'l bilan kelishadi, biroq YeOII a'zosi bo'lgan Qirg'izistondan kelgan migrantlardan boshqa davlat fuqarolari noqonuniy – rasmiy ro'yxatdan o'tmasdan va ishlash uchun ruxsatnomasiz ishlaydilar. Demak, so'nggi 19 yil ichida Qozog'istonga eng ko'p migrantlar O'zbekistondan kelgan. Keyingi o'rinlarda Qirg'iziston, Turkmaniston va Tojikiston turadi.

Xalqaro migratsiya eksperti Yelena Sadovskaya tomonidan 2000-yillarning o'rtalarida mehnat migratsiyasi avjiga chiqqan paytda o'tkazgan so'roviga ko'ra, Qozog'istondagi mehnat muhojirlarining 31 foizi do'stlari va tanishlari orqali, 22 foizi qarindoshlari orqali, 20 foizi esa o'zlari orqali ish topgan. Muhojirlarning atigi 5-7 foizi bandlik agentliklari orqali ish topdi. Bu ma'lumotlar Markaziy Osiyoning boshqa mamlakatlarida o'tkazilgan tadqiqotlar natijalariga mos keladi. Bu o'z-o'zidan paydo bo'lgan qora mehnat bozorlarida faoliyat yurituvchi vositachilar orqali noqonuniy yollash tizimlari ustunlik qilayotganidan dalolat beradi. 2011 yilda Sadovskaya muhojirlarning mehnat va ijtimoiy huquqlarining ommaviy ravishda buzilishini aniqlagan sotsiologik so'rov ham o'tkazdi. "Ularning 47, 5 foizi ish beruvchilar bilan rasmiy huquqiy maqomga ega bo'lgan mehnat shartnomasini imzolashdan bosh tortgani, 53 foizi ish haqini kechiktirish bilan olgani, 17, 8 foizi esa umuman olmagani holatlariga duch kelgan. 12, 5 foizi haq to'lanmaydigan ishlarga majburlangan, 30, 7 foizi pasporti olib qo'yilgan, 41, 6 foizi ish joyini tark etmagan, 17, 8 foizi esa tibbiy xizmatdan mahrum etilgan", - deydi Elena Sadovskaya EXHT jurnalidagi o'zining "Markaziy Osiyodagi mehnat migratsiyasi" maqolasida [9].

Qozog'istonda muhojirlarning mehnat va ijtimoiy huquqlarining ommaviy ravishda buzilishi hali ham boshqa tadqiqotchilar va xalqaro tashkilotlar tomonidan qayd etib kelinmoqda. 2016-yildan boshlab Qozog'istondan mehnat emigratsiyasi ortib bormoqda. Mamlakat aholisining aksariyati Rossiyaga chiqib ketmoqda. Biroq, ekspertlarning ta'kidlashicha, G'arb va Amerika mamlakatlariga sayohat qilayotganlar soni ham yildan-yilga ortib bormoqda.

Yelena Sadovskaya ta'kidlaganidek, Qozog'istondan mehnat emigratsiyasining o'sishi migratsiya sabablari kelib chiqqan

mamlakatdagi turtki beruvchi va boradigan mamlakatdagi tortuvchi omillarning murakkab kombinatsiyasida ekanligining tasdig‘idir. Qozog‘istonda bular iqtisodiyotdagi inqirozli hodisalar, zavod va fabrikalarning yopilishi, turmush darajasining pasayishi, korrupsiya, qarindosh-urug‘chilik, siyosiy turg‘unlik, o‘zini-o‘zi band qilishning mumkin emasligi. Aynan yangi iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy, kasbiy imkoniyatlar va istiqbollar G‘arb mamlakatlaridagi fuqarolarimizni o‘ziga tortadi.

G'arbning rivojlangan mamlakatlariga ko'chib o'tishning asosiy sabablari sifatida ular yuqori turmush darajasini, shuningdek, shaxsiy rivojlanish imkoniyatini ko'rsatadi.

Siyosatshunos Marat Shibutovga ko‘ra, Janubiy Koreyada 2016-yilda Qozog‘istondan 3238 nafar noqonuniy muhojir bo‘lgan bo‘lsa, 2018-yilda ularning soni 11561 nafarga yetgan. Yil yakunlariga ko‘ra, bu raqam 120-130 ming kishiga chiqishi mumkin. U AQSh va Janubiy Koreyaga borayotgan mehnat migratsiyasi sonining oshishini viza olish tartibi yaxshilangani bilan izohlaydi. Masalan, AQSh ularga 10 yilga viza bera boshladilar, Janubiy Koreya esa 30 kunga vizasiz qolish imkonini bera boshladi. Shuningdek, ekspertning fikricha, aholi real daromadlarining pasayishi, yirik va o'rta korxonalarda bandlikning qisqarishi, ijtimoiy ko'tarilishning zaifligi va ish o'rinlarining mamlakat bo'ylab notekis taqsimlanishi bunga qo'shimcha omillar sifatida qaraladi. "Shuning uchun odamlar o'z shahrida eng yaxshi holatda 200 dollar ishlab olishdan ko'ra, noqonuniy muhojir sifatida sayohat qilishadi va qurilish maydonchalarida 1500-2000 dollar ishlab olishadi va hokazo", deydi Shibutov [10].

Katta xarajatlarga qaramay, muhojirlar pulni tejashga muvaffaq bo'layotganini, Qozog'iston sharoitida buni amalga oshirishning iloji yo'qligini ta'kidlashadi. Bu jamg'armalar kvartira sotib olishga va boshqa katta xarajatlarga sarflanadi. Umuman olganda, ikkita strategiya mavjud bo’lib: agar muhojirlar Janubiy Koreyaga pul ishlash uchun borishsa, AQShda qozog'istonliklar pul ishlashdan tashqari, qonuniy qolish imkoniyatini ham qidirishadi.

Mutaxassislarning fikricha, Qozog‘istonni yoshlar, o‘qimishli, chet tillarini biladigan o‘g‘il-qizlar tark etmoqda. O'rta yoshlilar yaxshi ish topishsa, oilasi bilan ketishadi. Immigratsiyaga kelganlarning aksariyati oliy ma’lumotli va ish tajribasiga ega mutaxassislardir.

Mustaqillik davrida Qirg‘iziston uchun migratsiya eng xarakterli va muhim jarayonlardan biriga aylandi. Qirg‘iziston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi tomonidan 2018 yilda o‘tkazilgan uy xo‘jaliklari byudjeti va mehnat resurslari bo‘yicha integratsiyalashgan tanlama

tadqiqotiga ko‘ra, 15 yosh va undan katta yoshdagi mehnat muhojirlari soni 263 ming kishini, jumladan, erkaklar – 77 foiz va ayollar – 23 foizni tashkil etdi. Mehnat muhojirlarining asosiy qismi – ya’ni 79 foizi respublikaning qishloq xo’jaligida mehnat qilgan aholisidir.

Qirg'izistonning YeOIIga qo'shilishi tufayli respublika fuqarolari Rossiya Federatsiyasi hududida erkin harakatlanish va ishlash imkoniyatiga ega bo'ldilar, shuning uchun mehnat muhojirlarining eng ko'p qismi Rossiya va Qozog'istonda ishlaydi. Qirg‘izistonlik mehnat muhojirlarining aksariyati past malakali bo‘lib, og‘ir ish joylarida ishlashadi. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, qirg'izlarning 96 foizi Rossiyada, 2 foizi Qozog'istonda, 1 foizi Turkiyada mehnat qiladi va so’nggi yillarda qirg'izlar mehnat migratsiyasi uchun Janubiy Koreyaga ketishni boshlagan [11].

Ekspert Oygul Sadvoqasovaning aytishicha, Qirg‘izistondan turli yosh va ta’limga ega bo‘lgan ayollar va erkaklar migratsiyaga ketadi. Aytishim kerakki, qirg'izistonlik muhojirlar mezbon mamlakatlarda eng muvaffaqiyatli moslashadilar va etnik-madaniy birlashmalar oldida ijtimoiy aloqalarga ega bo’lishadi.

Tojikistonda mehnat migratsiyasi 1992 yildan boshlangan. O'sha paytda mamlakatda keskin siyosiy vaziyat hukm surdi - SSSR parchalanishi natijasida mamlakat mustaqilligi e'lon qilinganidan keyin fuqarolar urushi boshlandi. Shuningdek, SSSR parchalanishi bilan ko'plab yirik ishlab chiqarish korxonalari ilgari Ittifoqning boshqa davlatlaridan kelgan xomashyo etishmasligi tufayli inqirozga uchradi. Bularning barchasi ishsizlikka olib keldi va aholining kayfiyatiga ta'sir qildi, bu esa mehnat migratsiyasining kuchayishiga yordam berdi. Tojikistonda mehnat migratsiyasining eng yuqori nuqtasi 2005-2013 yillarda kuzatilgan. Respublikadan tashqi mehnat migratsiyasining asosiy oqimi MDH davlatlariga kuzatildi.

Tojikiston mehnat, migratsiya va aholi bandligi vaziri o‘rinbosari Emin Sanginzodaning so‘zlariga ko‘ra, bugungi kunga kelib, 2018 yilda Tojikistondan Rossiyaga mehnat muhojirlari oqimi o‘tgan yilga nisbatan 1 foizga kamaygan. Oxirgi besh yil ichida Tojikistondan chet elga ishlash uchun ketayotgan muhojirlar oqimi 39, 5 foizga kamaydi9. “2018 yil davomida 484 176 nafar mehnat muhojiri migratsiya kartalari asosida respublikani tark etgan. Ularning 86, 7 foizi erkaklar, 13, 3 foizi ayollardir. Rossiya Federatsiyasiga 463 552 kishi, Qozog‘istonga 13 586 kishi ishlash uchun ketgan”, — dedi Mehnat vaziri o‘rinbosari.

2019 yilga kelib Tojikistondan mehnat muhojirlari soni o‘tgan yilga nisbatan 27 foizga oshgan. Shunday qilib, 2019-yilning dastlabki 7 oyida,

Sputnik Tojikiston respublika Mehnat vazirligining Migratsiya xizmati ma'lumotlariga tayanib, Tojikistondan 357 mingdan ortiq fuqaro mehnat migratsiyasiga ketgan. Birgina 2019 yilning iyul oyida Tojikistondan 57 mingga yaqin kishi ish izlab chiqib ketgan, bu 2018 yilning shu davriga nisbatan 26, 7 ming kishiga ko'pdir [12].

2018-yilda Tojikistondan ikki mingdan ortiq mehnat muhojiri Xorijda bandlik agentligi orqali Turkiya va Polshaga jo'nab ketgan. 2019-yil boshida 1000 dan ortiq fuqaro Polsha, Turkiya, Birlashgan Arab Amirliklari, Belarus va Qozog'istonga ishlash uchun yuborish uchun ariza topshirgan.

Tashqi mehnat migratsiyasida asosan 17-62 yoshdagi mehnatga layoqatli aholi - erkaklar va 17-57 yoshli ayollar ishtirok etadi. Yosh tarkibiga ko'ra, bular asosan 17-29 yoshli yoshlar - 262, 8 ming kishi yoki jami migrantlarning 39, 2%ini tashkil etadi. Tashqi mehnat migratsiyasi ishsizlarning katta qismini qamrab oladi. Turli hisob-kitoblarga ko'ra, u aholining iqtisodiy faol qismining 30 dan 40 foizigacha yetadi.

Ekspert Elena Sadovskaya ta'kidlaganidek, Tojikiston mehnat migratsiyasining mamlakat va butun mintaqa hayotida tutgan o'rni haqida yaqqol misoldir. Avvalo, bu migrantlarning pul o'tkazmalarida ko'rinadi. 10-15 yil oldin ularning hajmi mamlakat yalpi ichki mahsulotining yarmiga teng edi. Bugungi kunda birgina Rossiyadan migrantlar jo'natgan pul o'tkazmalarining ulushi Tojikiston yalpi ichki mahsulotining 30% dan ortig'ini, mutlaq hisobda esa qariyb 2, 5 mlrd dollarni tashkil etadi. Rasmiy ma'lumotlarga ko'ra, so'nggi yillarda (2013-2018) mehnat muhojirlari faqat rasmiy shaxslar orqali 15 mlrdni tashkil etib ushbu shu vaqt ichida Tojikistonga jalb qilingan to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar hajmidan bir necha baravar ko'proqdir.

Pul o'tkazmalari Tojikistondagi ko'plab oilalarning yashashi uchun asosiy daromad manbayidir. Pul oziq-ovqat, dori-darmon, bolalar ta'limi, uy qurish va ta'mirlash, mebel sotib olish, shuningdek, o'g'il, qiz yoki o'zining to'yiga sarflanadi. Ko'pincha, nafaqat oila, balki qarindoshlar va qo'shnilar ham migrantlardan yordam oladi. Ayrim muhojirlar qaytgandan so'ng o'z bizneslarini boshlashlari mumkin, chunki ular mamlakatga yangi ko'nikma va bilimlar bilan qaytishadi. Migrantlar yordamida milliy iqtisodiyot darajasida ham ijobiy holatlar kuzatiladi, xususan ichki iste'mol jonlanadi, mamlakatga kiruvchi valyuta tovarlar importini va boshqa moliyaviy operatsiyalarni ta'minlash uchun ishlatiladi.

O'zbekiston ham mintaqadagi yirik mehnat muhojirlari donori bo'lgan davlatdir. Aholining asosiy qismi Rossiya va Qozog'istonda ishlaydi.

Ammo so‘nggi 5 yil ichida mehnat migratsiyasi geografiyasi o‘zgara boshladi – AQSH, Turkiya, Qozog‘iston, Saudiya Arabistoni, Isroil, Janubiy Koreya hamda Birlashgan Arab mamlakatlariga ishchi kuchi oqimining barqaror o‘sish tendentsiyasi kuzatilmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi ma’lumotlariga ko‘ra, Qozog‘istonga 5 yil ichida migrantlar soni 10 barobarga oshgan va 355 540 kishini tashkil qilgan. 2018 yilda Turkiyada 34 399 kishi, BAAda 4 578 kishi ishlagan bo’lsa, Rossiyaga mehnat migratsiyasi 2018 yil davomida 944 328 dan 852 008 ga kamaydi. Mutaxassislarning fikricha, bu 2014-yilda Rossiya rublining qadrsizlanishi bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin, buning natijasida mehnat muhojirlarining dollar hisobidagi daromadlari ikki barobar qisqardi.

Ko'pincha o'rta ma'lumotli yosh va o'rta yoshli erkaklar ishlash uchun O'zbekistondan chiqib ketishadi. Ularning maqsadi pul topish va uyga jo'natishdir. “Yigitlar ota-onasiga yordam berish, turmush qurish uchun pul topishga boradi. Ular odatda uyda turmush qurishadi, keyin esa ishga qaytishadi. Qozog‘iston bilan chegaradosh viloyatlarda ular xotini bilan kelishlari mumkin, bolalar O‘zbekistonda ota-onalari bilan qolishadi”, - deydi Sadvoqasova.

Shuningdek, mutaxassisning so‘zlariga ko‘ra, chegara hududlariga yosh va o‘rta yoshli ayollar ham kundalik yumush bilan kelishadi. Ular uy-joy izlashlari shart emas, uzoq vaqt qolishmaydi. Qozog‘iston va O‘zbekiston chegaralari ochilishi bilan bu, ayniqsa, yozda kundalik amaliyotga aylanib qoldi.

XULOSA

Mehnat migratsiyasi Markaziy Osiyoda, ayniqsa Rossiya va Qozog‘istonda mehnat migratsiyasi siyosiy muammo sifatida qaralmoqda. Migrantlar ijtimoiy-iqtisodiy muhitga, keyin esa siyosiy muhitga bosim o'tkazishi mumkin, deb ishoniladi. Ammo shu bilan birga, iqtisodiy nochorlik tufayli davlat ko'tara olmagan yukni migrantlar o'z oilalari uchun o'zlari hal qiladilar. Pul o‘tkazmalari aholi turmush darajasini oshirishda muhim rol o‘ynaydi, ommaviy migratsiya esa milliy mehnat bozoridagi keskinlikni pasaytiradi va aholining muhim guruhlari farovonligini oshiradi.

Bizning nazarimizda, mehnat migratsiyasini tartibga solish uchun O‘zbekiston “Bandlik va mehnat munosabatlari” vazirligining bevosita boshchiligida ishchi kuchi import qiluvchi mamlakatlar, yirik kompaniyalar buyurtmalariga muvofiq yollanma, malakali ishchi va mutaxassislarni tayyorlash mexanizmini takomillashtirish lozim.

Bunda kasbiy malaka va ko‘nikmalarga ega iqtidorli yoshlar tanlov asosida saralab olinadi, muayyan davr davomida ularga borib ishlashi lozim bo‘lgan mamlakatning tili, tarixi, urf-odatlari, an’analari o‘rgatiladi, tanlangan ish, kasb, hunar bo‘yicha zaruriy malaka va ko‘nikmalar shakllantiriladiki, toki migrant o‘zi tashrif buyurgan mamlakat yoki korxona talablari darajasida vazifalarni bajara oladigan tayyorgarlikka ega bo‘lsin. Bu esa so’nggi yillarda ko’plab salbiy oqibatlarga olib kelgan xususiy bandlik agentliklarida (XBA) kuzatilgan firibgarlikdan holi davlat tomonidan kafolatlangan fuksiyasi kengaytirilgan tashqi mehnat migratsiyasi agentligi ko’rinishida bo’lishi lozim. Ishchi kuchi eksportini ilmiy asosda yo‘lga qo‘yilishi respublikaga juda katta manfaat keltiradi:

Birinchidan, ishchi kuchi eksportidan keladigan daromad miqdori keskin oshadi;

Ikinchidan, yoshlarda malakali ishchi yoki malakali mutaxassis bo‘lishga, ya’ni yaxshi o‘qishga qiziqishi ortadi;

Uchinchidan, yoshlarda xirijiy tillarni o‘rganishga moyillik va tajriba ortadi;

To‘rtinchidan, xorijda malakali ishlarni bajargan yoshlarimiz, o‘z yurtiga qaytganda, milliy iqtisod ravnaqiga munosib hissa qo‘shish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Ikkinchi taklif. Mamlakatda ishsizlik muammosini hal etish, iqtisodiyotda band bo‘lganlarni munosib ish haqi bilan ta’minlash bevosita iqtisodiy o‘sish sur’atlariga bog‘liq. Shu sababli davlat arboblari, mas’uliyatli lavozimlardagi amaldor shaxslar, partiya rahnomalari, profesor-o‘qituvchilar va olimlarning maoshlarini mamlakatda iqtisodiy o‘sish sur’atlari bilan uyg‘unlikda oshirib borish tartibini joriy etish. Sababi, mamlakatning iqtisodiy yuksalishi, milliy iqtisodning o‘sish sur’atlari, qolaversa, tirikchilik o‘tkazish, oilani tebratish ilinjida o‘zini o‘z Vatanida oila va ota-onasi bag‘rida yashab, ishlab yurish baxtidan mahrum qilgan, begona yurtlarda ne-ne mashaqqatlar bilan halol mehnat qilib, barcha kamsitish va kezi kelganda haqoratlarga matonat bilan bardosh berib, daromad topayotgan mehnat migrantlariga emas, aynan nomlari yuqorida zikr etilgan toifadagi mutasaddi shaxslarning hatti-harakati va mas’uliyatiga bog‘liq.

Uchinchi taklif. “Ish haqi minimumi” va “Yashash minimumi” to‘g‘risida qonunlarni qabul qilish va amaliyotga joriy etish. Ushbu chora mamlakatda yaratilgan va bozor subyektlari orasida taqsimlanishi loim bo‘lgan milliy daromadda yollanma ishchilarning ulushini adolat yuzasidan oqilona darajada ko‘tarish orqali nafaqat mehnat

migratsiyasini xohish qiluvchilar sonini qisqartirish, balki mamlakatda boshlangan kambag‘allikka qarshi kurash strategiyasini amalga oshirishning ham muhim vositalaridan biri hisoblanadi.

To‘rtinchi taklif. Barcha tumanlarda dastlab 1 ta, keyinchalik 2-3 tagacha qishloq xo‘jaligi sohasida yirik-yirik davlat xo‘jaliklarini tashkil etish. Yaqinda saytda e’lon qilingan Kun. uz muxbirlarining intervyusida ishtirok etgan yigit aqalli 0, 5 ga yer maydoni bo‘lsa, O‘zbekistonga qaytishga tayyor ekanligini, hattoki yerga nima ekib, qanday daromad olishni ham yaxshi bilishini ma’lum qilgan. Lekin yerni bunday taqsimlab berish yer resurslaridan unumli foydalanish tamoyillariga mos kelmaydi. Biroq mingta, ikki mingta ehtiyojmandlarga ajratiladigan yer maydonlarini birlashtirib, 500 ga yoki 1000 ga yer maydonida yirik xo‘jalik tashkil etilib, barcha yerga talabgorlarni yerda ishlashga jalb etilsa, unda ko‘lam samarasi evaziga katta daromad olish mumkin. Bunday yirik xo‘jaliklarni tashkil etish dastlab kambag‘allikka qarshi kurash uchun nazarda tutilgan davlat resurslarini jalb etish hisobidan amalga oshirilishi mumkin. Bundan tashqari, xo‘jalik investitsion faoliyatiga yuridik va jismoniy shaxslarning mablag‘larini jalb etishni rag‘batlantiruvchi va undan bank foiz stavkalaridan yuqori daromad olishni ta’minlovchi samarali mexanizmlar tizimi yaratilishi va amaliyotga joriy etilmog‘i lozim. Xo‘jalik faoliyatining yuqori samaradorligiga erishish uchun unga konkurs asosida eng kuchli, iste’dodli rahbarlarni va soha mutaxassislarini jalb etish lozim. O‘ylaymizki, biz tasavvur qilgan shakldagi davlat xo‘jaliklari qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishini ilmiy asosda tashkil etishning, fan va amaliyotning o‘zaro uyg‘unligini ta’imnlashning haqiqiy andozasiga, qolaversa, agrar sohada ulkan monopol mavqega ega bo‘lgan O‘zbekistonning ushbu sohadagi bepoyon imkoniyatlarini ro‘yobga chiqarish, joiz bo‘lsa butun jahonga yoyishning samarali markazlariga aylantirilishi qishloq iqtisodiyotini innovatsion rivojlantirishda ham, bandlik va qashshoqlik muammolarini hal etishda ham juda katta natijalar beradi. Yirik davlat xo‘jaliklaridan qishloq xo‘jaligida zamonaviy texnika va texnologiyalarni joriy etish, ilg‘or va innovatsion agrotexnik usullardan foydalanish, fan yutuqlarini keng tatbiq etish va yuqori natija olishning eksperimental bazasi sifatida foydalanish maqsadga muvofiq. Ularni tuman hududidagi fermer xo‘jaliklariga amaliy yordam ko‘rsatish, ilmiy-uslubiy qo‘llab-quvvatlash, ularni innovatsion asosda rivojlantirishning lokomativlariga aylantirish lozim. Tuman hududida ishlab chiqarilgan xom ashyoni sanoat miqyosida qayta ishlash va tayyor mahsulotga aylantirish, talaygina qismi nes-nobud bo‘layotgan qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini saqlash, ularni tashqi bozorlarga eksport qilishni tashkil etishdek bugungi kunning dolzarb

muammolarini hal etish davlat xo‘jaliklari faoliyatining eng muhim yo‘nalishlariga aylanmog‘i lozim.

Beshinchi taklif. O‘zbekistonda ta’lim sifatini tubdan radikal darajada ko‘tarish. Milliy iqtisodiyotda katta resurslar sarfi va xalqimizning mashaqqatli mehnati evaziga yaratilgan tovar va xizmatlprning jahon bozorida raqobatbardosh bo‘lishi uchun ular, birinchidan, sifati yuqori, ikkinchidan esa, narxi arzon bo‘lishi kerak (Xitoy tajribasi). Sifati yuqori, lekin narxi arzon raqobatbardosh mahsulotni faqat sifatli mehnat bilan yaratish mumkin. Sifatsiz mehnat bilan raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarish to‘g‘risida o‘ylash – bulutsiz musaffo osmondan yomg‘ir yog‘ishiga umidvor bo‘lishdek ma’nosiz. Qadimdan bizga meros qolgan naqlda “Shayxda hunar bo‘lmasa machit ham torlik qiladi”deyilgan. Qimmatbaho resurslardan raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarish, demak, mamlakatda ko‘plab yangi ish o‘rinlari barpo etish, mamlakat iqtisodiy qudratini yuksaltirishning eng samarali yo‘li – xalqimizning hunarini oshirish, iqtisodiyotda band bo‘lganlarinng malakasini, bilim saviyasini, kreativ qobiliyatini rivojlantirishdir. Xalqimizda bunday noyob fazilatlarni shakllantarishda ta’limning roli benihoya katta. To‘g‘ri, keyingi yillarda davlatimiz rahbari, O‘zbekiston hukumati ta’limni rivojlantirish borasida keng ko‘lamli juda katta ishlarni amalga oshirmoqda. Lekin amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar ta’lim sohasida ko‘proq miqdor o‘zgarishlar sifatida natija bermoqda. O‘zbekiston ravnaqi uchun aynan sifat o‘zgarishlar juda muhim. Mazkur mavzu doirasida ta’limning barcha murakkab muammolarini yoritish imkoni mavjud emas. Lekin, lo‘nda qilib ifodalaganda, mamlakatda ta’limnng shunday modeli yaratilishi kerakki, u butun xalqning asosiy diqqat-e’tiborini ta’limga, butun kuch-g‘ayratini uni tubdan yaxshilashga yo‘naltirsin. Nazarimizda, bu noyob model xalqimizning qonida azal-azaldan mustahkam joylashgan, buyuk ajdodlarimizdan bizga meros bo‘lib qolgan yashirin imkoniyatlarni ro‘yobga chiqarishga va uni mamlakatimizni nafaqat mehnat migratsiyasi illatlaridan xolos etishga, balki jonajon O‘zbekistonni dunyoning iqtisodiy jihatdan qudratli mamlakatlaridan biriga aylantirishga xizmat qilmog‘i lozim. Sifatli ta’lim O‘zbekistonni katta taraqqiyotning ravon yo‘liga olib chiqishning eng kam xarajat va eng qisqa yo‘lidir.

REFERENCES

1. https://parliament. gov. uz/uz/events/committee/34644/

2. Алимов Сардор Комил ўғли. Аҳоли миграцияси ижтимоий-ахлоқий муҳит трансформацияси омили сифатида. Фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. 2022. http://library. ziyonet. uz/uz/book/123332

3. Министерство Внутренних Дел Российской Федерации. Отдельные показатели миграционной ситуации в Российской Федерации за январь-декабрь 2017 года с распределением по странам и регионам. https://xn--b1aew. xn--p1ai/Deljatelnost/statistics/migracionnaya/item/12162171/

4. История создания. Федеральная миграционная служба. http://fms-nso. ru/ufms/history/

5. The number of international migrants reaches 272 million, continuing an upward trend in all world regions. UN. org. https://www. un. org/development/desa/en/news/population/international-migrant-stock-2019. html

6. Трудовая миграция в Центральной Азии. ОБСЕ. https://www. osce. org/ru/magazine/250406

7. Статистика трудовой миграции в Кыргызской Республике. Национальный статистический комитет Кыргызской Республики. https://drive. google. com/file/d/15VGg_bkLWoZjpqdaiygbq2i_ItE6f-vB/view

8. За пять лет поток мигрантов из Таджикистана за рубеж снизился на 40%. Настоящее время. https://www. currenttime. tv/a/tajikistan-migrants-workers-money/29756218. html

9. В Таджикистане трудовая миграция выросла на треть. Sputniknews. ru. https://tj. sputniknews. ru/migration/20190910/1029833969/Tajikistan-trudovaya-migratsiya-vyrosla. html

10. Минтруда: всё больше таджикистанцев ищут работу в Турции и Польше. Радио Озоди. https://rus. ozodi. org/a/29761680. html

11. Мигранты отправляют в Таджикистан гораздо больше денег, чем поступающие в страну иностранные инвестиции. Avesta. http://avesta. tj/2019/12/27/migranty-otpravlyayut-v-tadzhikistan-

gorazdo-bolshe-deneg-chem-postupayushhie-v-stranu-inostrannye-investitsii/

12. Особенности процессов трудовой миграции в Центральной Азии (на примере Республики Узбекистан и Республики Казахстан). Cyberleninka. ru. https://cyberleninka. ru/article/n/osobennosti-protsessov-trudovoy-migratsii-v-tsentralnoy-azii-na-primere-respubliki-uzbekistan-i-respubliki-kazahstan

OVRO‘PA AXLOQIY MANBALARIDA FAZILAT VA ILLAT DIALEKTIKASI

O’qituvchi, G‘olib DJURAYEV

Annotatsiya

Ushbu maqolada Axloq falsafasida ayrim Yevropa mutafakkilari falsafiy-axloqiy qarashlarida fazilat va illat dialektikasi tahlil etiladi. Bugungi zamonaviy axloqiy tafakkurda fazilat va illat dialektikasini shakllanishida falsafiy-axloqiy qarashlarning ta’siri bayon etiladi. Axloq falsafasida axloqiy-falsafiy qarashlarning shakllanishida munozarali mavzulardan biri sifatida inson xatti-harakatlarida fazilatni hosil qilishda uning me’yoridan ortib ketishi yoki yetarli bo‘lmasligi illatlar ko‘rinishida namoyon bo‘ladi. G‘arb falsafiy tafakkurida mutafakkirlarning fazilat va illat dialektikasi mavzusida mushohadalari, fikrlari ziddiyatli bo‘lib, paradoksal holatda namoyon bo‘ladi. Maqolada axloqiy madaniyatni targ‘ib etishda nafaqat axloqiy fazilatlarni tadqiq etish va ularning ijobiy xususiyatlarini shaxs axloqiy tafakkurida mustahkam o‘ringa ega bo‘lishini ta’minlash, balki amoralistik illatlarning nima ekanligi va ularning qay darajada ijtimoiy-axloqiy xavf solishi, axloqiy immunitetni shakllantirishdagi o‘rnini ham nazardan chetda qoldirmaslik zarurligi nazariy tahlil etiladi. Falқafiy fikrlar taraqqiyotida fazilat va illat dialektikasi Platon, Pifagor, Suqrot kabi antik davr mutafakkirlarining axloqiy qarashlarida dastlab namoyon bo‘lgan bo‘lsa-da, bugungi kunga qadar dolzarbdir. Maqolada Axloq falsafasida nafaqat fazilatlar balki illatlar ham ilmiy tadqiqot obyekti sifatida o‘rganilishi zarurligi masalasi qo‘yiladi. Antik davr faylasufi Arastuning “Fazilat nima?” degan savoli tadqiqot obyekti sifatida maqolada ilmiy tahlil etilib, keyingi davrlardagi axloqiy qarashlarda fazilatga bo‘lgan ta’rif, izoh va munosabatlar o‘rganiladi. Arastu o‘zining “Axloqi Kabir” asarida o‘zigacha yashab o‘tgan faylasuflar(Pifagor, Suqrot)ning fazilat haqidagi fikrlarini ilmiy tahlil qiladi. G‘arb axloqiy-falsafiy qarashlarida fazilat va illat kategoriyalarining o‘zaro qarama-qarshi mazmunda bayon etilishi bilan birga ularning biri ikkinchisiga o‘tishi ham kuzatiladi.

Kalit so‘zlar: Axloq falsafasi, fazilat, illat, fazilat va illat dialektikasi, amoralizm, ekzistensializm

KIRISH

Axloq muayyan jamiyatda kishilarning o‘zaro munosabatlarini tartibga solib turuvchi va o‘sha jamiyatdagi birlik, barqarorlikni ta’minlashga xizmat qiluvchi meyorlardir. Ularning shaxs va, asosan, jamiyat manfaati va ehtiyojiga xizmat qilishi, amalda ish berishi ularning mavjudligini oqlovchi birlamchi mezondir. Manfaat va ehtiyojlar o‘zgarishi bilan ularga xizmat qilayotgan meyorlar ham o‘z-o‘zidan o‘zgarishga uchraydi. Zero, bir muhitda ijobiy natija bergan meyorlar o‘zgargan yoki boshqa bir muhitda aks natija berishi mumkin. Ehtiyoj va manfaatni eski meyorlarga moslashtirishga urinish esa deyarli samara bermaydi. Bu chaqaloqning kiyimini katta odamga kiydirishga urinishdek behuda ish bo‘lib qoladi. Bu ayniqsa turli zamonlarda yashagan kishilarning axloqqa munosabatidagi farqda yaqqol namoyon bo‘ladi. Deylik, bir zamonda quldorlik axloqsizlik sanalmagan bo‘lsa, boshqa zamonda jinoyat deb baholanishi mumkin va h. k. Axloqiy meyorlardagi o‘zgarishni sun’iy tarzda jilovlash, xususan, ularni milliy va diniy qadriyat o‘laroq o‘zgarmas muqaddas narsa deb bilish, ijtimoiy sharoit va xizmatini o‘tab bo‘lgan meyor o‘rtasida katta jarlikni paydo qiladiki, oqibatda jamiyatda ikkiyuzlamachilik va munofiqlik urchib ketadi.

Insoniyat tafakkur tarixida mutafakkirlarning falsafiy-axloqiy qarashlarida fazilat, axloqiy meyorlarni tahlil etishda ularga qarama-qarshi bo‘lgan illat va yomon xislatlar nafaqat tanqid etiladi, balki ularning vujudga kelishida fazilat bilan dialektik analiz qilinadi.

Aflotun axloqiy fazilatlarni qanday o‘zlashtirish mumkinligini tushuntiradi. Bunday yaxshi odatlar vaqtincha o‘zlashgan bo‘ladi, chunki jamiyatlar va barcha odamlarda odatlar uzoq muddat o‘tib o‘zlashtiriladi. Adolatli, pok, jasur bo‘lishga odat qilish, shu bilan birga, yomon qiliqlardan qutulish uchun ham ma’lum muddat o‘tishi kerak. Bu vaqt davomida inson o‘zining yomon qiliqlaridan voz kecha oladi. Agar odamda tug‘ma, kuchli g‘urur tuyg‘ulari bo‘lmasa, u holda o‘sha odam o‘z ruhini mashq ila tarbiyalashi zarur, chunki o‘zi sevgan insonning ko‘p jinoyatlarini sezmaslik odamning tug‘ma xislatidir. Zero shunday ekan, shahvoniy xohishlarga erk bermaslik uchun, albatta, kuchli g‘urur bo‘lishi kerak. Insonni halokatga olib boradigan narsalarni ruhiga ravo ko‘rmaslik uchun bunday hollarda g‘azabdan ham ijobiy foydalana bilish va ruhni doimo o‘zidan ko‘ngli to‘lmaslikka o‘rgatish kerak. Aflotun aytadiki, tarbiyali odamlar o‘z ruhlarini doimo quvonish, ortiqcha kulish, qattiq xafa bo‘lish, ortiqcha qayg‘urish kabi holatlarda mo‘tadillik doirasidan

chiqmaslikka majbur qila olishlari kerak. Aflotunning aytishicha, odamlar ma'naviy fazilatlarga erishishni istab, iltijo qilib, ularni o'zlashtirishga e'tibor berishlari kerak, toki axloq qonuniy, maqtovlarga sazovor va ilohiy bo'lib qolsin.

ADABIYOTLAR SHARHI

Maqolada tahlil etilgan mavzuga oid asosiy manba sifatida antik davr faylasufi Arastuning (Арасту, 2011:130-143) "Axloqi Kabir" asari olindi. Axloq falsafasida fazilat va illat dialektikasi g'arb axloqiy manbalarida keng tahlil etilgan va xatto qarama-qarshi mushohadalar keltirilgan. Ularning ba'zilarini maqolani yoritishda tahlil etildi. Masalan, Bekon F. (Bekon F, 1977: 157)ning "Sochinenie v dvux tomax", Paulsen F. (Paulsen F., 2009: 80)ning "Shopengauer kak chelovek, filosof i uchitel", *Bertrand Russell. (Bertrand R. , 2004: 114)ning "Sceptical Essays",* Patrik Jozef Byukenenning "G'arbning halokati" asarlari vaqo'shimcha adabiyotlar(S. Yuldoshev & M. Usmonov, 2001: 83) "Qadimgi va o'rta asr G'arbiy Yevropa falsafasi", (Nazarov Q. & Qarshiboyev M. 2009: 29-31) "MA'NAVIYAT asosiy tushunchalar izohli lug'ati"dan foydalanildi hamda ulardan izohlar keltirildi.

METODOLOGIYA

Aflotun kishilikning ma'naviy-axloqiy inqirozga yuz tutishini jamiyatning axloqiy-ma'naviy buzilishi bilan izohlaydi. Axloqiy-ma'naviy buzilish davlatning, siyosiy tizimning inqiroziga sabab bo'ladi. (Aynan ushbu fikri uchun Aflotunni kishilikni halokatdan qutqarish yo'lini ko'rsatib bergan donishvar-gumanist deb bilishadi). Ammo inqirozlarni to'xtatish yo'li bor-u "oltin davr"ga qaytishdir. "Oltin davr"dagi davlat qusurlardan, illatlardan xoli, unda yemirilish, o'zgarish yo'q, turg'unlik va muqimlik hukmron. Bu Platonning ideal davlat modelidir.

Yosh aqlning takabburligi uning ziynati, keksa aqlning takabburligi uning illatidir. Lekin inson aqldagi ziynatni ham, illatni ham olijanob fazilat deb biladi. Axloq meyoriy xarakterda bo'lgani bois, kishilar xatti-harakatiga ta'sir etib uni yo'naltirib tursa-da, vaqti-vaqti bilan sharoitning yetilishi orqasidan, o'zi ham o'zgara boshlaydi. Kichik jamoalarning kattalashib, urug'lar, qabilalar, davlatlar paydo bo'lishi, ishlab chiqarish va iste'mol munosabatlarining murakkablashuvi insonlarni yangi sharoitga moslashishga majbur qilgan. Moslashish esa axloqiy meyorlarga ta'sir etmay qolmaydi, albatta. Bunda, ayniqsa, islohotchi hukmdorlar, faylasuflar va yangi vujudga kelgan dinlar muhim rol o'ynagan. Sharoit pishib yetilgach, avvalgi qarashlar axloqsizlik deb baholangan va yangicha qadriyatlar kuchga kirgan.

G‘oyalarning millatparastlikni emas, balki illatparastlikni ulug‘lashidan qo‘rqish kerak. Umumiyning yetukligi xususiyning yetukligi tufaylidir. Odam zotida illatlarga moyillik bor ekan jamiyatning yetukligi orzu, xayol, hatto fantaziya bo‘lib qolaveradi. Axloqni vujudga keltirgan aslida insondagi jamoaviylik instinkti va ayni shu instinktiga buysunib yashayotgan insonlarning yashash sharoiti, ehtiyojlaridir. Uni o‘zgartiruvchi ham yana sharoit va ehtiyojdir. Islohotchilar esa o‘sha sharoit va ehtiyoj talabining ifodachisidir. Zero bir muhitda ijobiy samara bergan meyorlar, o‘zgacha muhitda regressiv ta’sir etishi, ijtimoiy munosabatlarning shitob ildamlashiga xalal berishi mumkin. Tarixda bu kabi holatlar ko‘p bo‘lgan, meyorlarni mutlaqlashtirib, unga ilohiy tus bergan, sharoitga moslasha olmagan xalqlar yo‘q bo‘lib ketgan yoki boshqa xalqlarga qaram va qul bo‘lib qolgan. Axloqni isloh qilgan shaxslar ham, bizningcha, o‘zi yashab turgan muhitning mevasidir.

“Axloqi Kabir” asarida biz Arastu dialektikasini axloqshunoslikning mezoniy tushunchalari hisoblangan fazilat va illatni falsafiy tadqiq etish misolida ko‘rishimiz mumkin. Arastu dialektikasi bu oddiy suhbat qurish san’ati emas, balki ilmiy va falsafiy tadqiqot uslubidir.

Asarda Etika fanining asosiy kategoriyalari izchil tahlil va tadqiq etilar ekan, faylasuf o‘zining dialektik tadqiqot uslubidan mohirlik bilan foydalanadi va “Fazilat nima?” degan savolga javob qidirish butun asarning mazmun mohiyatiga aylanadi.

Arastu fikricha, axloq siyosatning tarkibiy qismidir. “Chindan ham muayyan axloqiy fazilatlarga ega bo‘lmagan, ya’ni munosib bo‘lmagan odam (taniqli jamoat arbobi sifatida) faoliyat ko‘rsatishi mumkin emas”. Bu o‘rinda Arastu bizningcha mutlaqo haq. Binobarin siyosatning boshqaruv san’ati sifatidagi har qanday ko‘rinishi axloqiy mezonlarga tayanishi zarur. “Zero, ijtimoiy va siyosiy hayotda faoliyat yuritmoqchi bo‘lgan odam axloqan fazilatli bo‘lmog‘i kerak”. (Arastu. 2011: 130)

Ammo axloqiy-ma’naviy fazilatlarga ega bo‘lmagan kishilar siyosiy faoliyat bilan shug‘ullangan va jamiyatga qanchalik zarar yetkazganliklarini insoniyat tarixidan ham, bugungi kunda ham tez-tez guvohi bo‘lishimiz mumkin. Demak, fazilatlar egasi bo‘lishlik, fozil kishi bo‘lishlik - ijtimoiy ahamiyat kasb etar ekan, bu fazilatning o‘zi nima? Biz fazilatni nazariy jihatdan o‘rgana olamizmi? Fazilat amaliy jarayon sifatida qanday xususiyatlarga ega? Balki bizga fazilatdek tuyulgan holat illatning bir ko‘rinishidir? Unda biz fazilat va illatni bir-biridan qanday ajratib olamiz?

Arastu birinchilardan bo‘lib bu savollarga javoblar qidirdi. Uning fikricha, “fazilat qanday hosil qilinishini tushunmay turib, fazilatni (faqat

nazariy) bilish befoydadir". Shu o‘rinda mutafakkir o‘zidan oldin o‘tgan faylasuflarning fikrlarini tanqidiy tahlil etadi.

"Fazilat nima ekani haqida birinchilar qatorida Pifagor gapirgan, ammo noto‘g‘ri fikr yuritgan. U fazilatlarni ham raqamlar qatorida ko‘rib chiqqan, demak fazilatlar sifatida ko‘rib chiqmagan. Chunki adolat, masalan, o‘z-o‘ziga ko‘paytirilgan (ikki karra ikki ma'nosidagi) raqam emas-ku?" (Arastu. 2011: 131) - deb e'tiroz bildiradi Arastu. Darhaqiqat, Pifagor o‘zining axloqiy qarashlarini ham sonlar haqidagi ta'limoti bilan tushuntirishga harakat qilgan. "Pifagorchilarda stixiyali dialektika elementlari mavjud. Masalan, juft raqamiga bir raqam qo‘shilsa, toq raqam hosil bo‘ladi" (Yuldoshev, S. , Usmonov, M. , Karimov, R. 2001: 83). Bunda juft raqam fazilat bo‘lsa, toq raqam illat shaklida namoyon bo‘ladi. Lekin bunday tarzda tushunish to‘g‘ri emas.

"So‘ng Suqrot kelib, fazilatlar haqida undan yaxshiroq va to‘laroq gapirgan, ammo uning gaplari ham noto‘g‘ri. Chunki u fazilatlarni bilimlarga tenglashtirgan, aslida bu to‘g‘ri emas" (Arastu. 2011. : 131). Arastu Suqrotga e'tiroz bildirar ekan, barcha bilimlar fikr-mulohaza bilan bog‘liqligini va ular inson ruhining fikr yurituvchi qismida vujudga keladi deydi. Suqrot fazilatlarni bilimlarga tenglashtirar ekan, uning fikricha go‘yoki bilimli kishi (masalan, adolat nima ekanligini biladi) fazilatli (adolatli) kishidir. Axir bunday emas-ku. Adolat, vijdon, mas'uliyat nima ekanligini bilgan kishi adolatli, vijdonli yoki mas'uliyatli bo‘lib qolmaydi. Arastu fikricha, Suqrot ruhning aqliy quvvatdan boshqa quvvatini, jumladan, ehtiros (pafos) va fe'l-atvorni yo‘qqa chiqaradi.

Arastu Aflotunning fazilat haqidagi fikrlarini bir qadar ma'qulladi. Xususan, uning inson ruhiy quvvatini aqliy va noaqliy (qalbiy) quvvatlarga bo‘lishi va ikkala qismga xos fazilatlarni ham aytib o‘tishini olqishladi. Ammo Aflotun fazilatni o‘zining oliy ne'mat haqidagi ta'limoti bilan aralashtirib yuborishini tanqid qiladi.

Shundan so‘ng Arastu fazilat nima ekanligi haqida o‘z mulohazalarini ijtimoiy, siyosiy ne'matlar (masalan, farovonlik) bilan bog‘laydi, va siyosatning maqsadi yuksak ne'matlar yaratish deb ta'kidlaydi. U ustozi Aflotunning oliy ne'mat haqidagi ta'limotini inkor qilish maqsadida ilohiy va ijtimoiy ne'matlarni ajratishga harakat qiladi. Ne'matlarni qadrli (aql, ruh, tug‘ma iste'dod), maqtovli (fazilatlar) va imkoniyat beruvchi (hokimyat, boylik, kuch-quvvat, go‘zallik) ne'matlarga ajratadi. Imkoniyat beruvchi ne'matlardan fozil inson yaxshilik, ezgu ishlar uchun foydalanadi, nodon odam esa ulardan yomonlik, yovuzlik qilish uchun foydalanadi. Qadrli ne'matlar esa tug‘ma. Arastu fikricha qadrli ne'matlar

xar kimda ham bo‘lavermaydi. Ammo bu ne’matlar qanchalik qadrlanishiga ham bog‘liq.

Shu o‘rinda Arastuning quyidagi fikrlariga e’tibor bersak. “Odamning tabiatidagi tug‘ma xislati esa odatlanish ta’sirida ham o‘zgarmaydi. Misol uchun toshni yuqoriga otsangiz, og‘irligi sababli pastga tushaveradi. Uni osmonga uchiraman deb har qancha mashq qilsangiz ham u pastga qulayveradi. Shunga o‘xshash boshqa xislatlarni ham o‘zgartirish qiyin” (Arastu. 2011: 142-143). Arastu aytgan bu xislatlar fazilat ham, illat ham bo‘lishi mumkin. Unda qadrli ne’matlar bo‘lgan «tug‘ma fazilat»larni rivojlantirilib, «tug‘ma illat»larni yo‘qotishga urinish zarur bo‘lar?! Arastuning tug‘ma xislatlar haqidagi fikrlari bahsli.

Ammo inson ko‘nglida nafaqat fazilatlar, balki illatlar ham bo‘lishi mumkin. Barcha insonlar ko‘ngil bilan yashaydilar, ko‘ngilda istak-xohishlar serob, ammo, ustoz Mahkam Mahmud ta’biri bilan aytganda, “ko‘ngil istaklarini jilovlab yashovchilar ham bor” (Arastu. 2011: 139).

“Fazilatlarga amal qilish baxt-saodatga eltar ekan, avvalo, fazilatning o‘zi nima?” – degan savolga Arastu – “fazilat umumiy ma’noda eng yaxshi ruhiy holatdir” – deydi. Ammo fazilatni ravshanroq ta’riflash uchun uning manbai bo‘lgan ruh (ko‘ngil)ni ikki qismga (aqliy (to logon eknon) va noaqliy (to alogon)) ajratadi. Bu orqali Arastu fazilatlarni bilimlardan farqlashga uringan va ularni maqtovga sazovor deb bilgan. “Jumladan, odam aqli borligi uchun yoki shunga o‘xshash boshqa xislati uchun maqtalmaydi. Ko‘ngilning aqldan tashqari qismiga oid xislatlar, albatta, agar aqlga muofiq kelganida va oqilona ishlar uchun xizmat qilganida maqtovga sazovordir”.

Arastu, garchi insondagi fazilatlar aqlga muofiq kelishi kerakligini ta’kidlasada, fazilatni bilimdan ustun qo‘yadi. “Binobarin, fazilatlar boshqa ilmlar kabi ilm emas ekan, ularni (nazariy) ilm sifatida emas, balki fazilatlar sifatida o‘zlashtirish zarur” (Arastu. 2011: 135)-deydi. Bundan kelib chiqadi-ki, ilm nazariy asoslarga ega, fazilat esa amaliy jarayondir. Misol uchun adolat bilan adolatlilikning, vijdon bilan vijdonlilikning farqlari ham shunda. Adolatni axloqiy-mezoniy tushuncha sifatida anglashimiz mumkin, ammo adolatlilik yoki adolatsizlikni esa fazilat va illat sifatida farqlashni o‘rganishimiz kerak ekan. Yuzaki qaraganimizda bu farqlashni o‘rganish ham bilim-ku, degan tabiiy e’tiroz bo‘ladi, ammo Arastu dialektikasida “haqiqat tadqiqot predmeti emas, balki maqsaddir” (Yuldoshev, S., Usmonov, M., Karimov, R. 2001: 83). Demakki, haqiqatni umumiy ma’noda bilib bo‘lmaydi (chunki haqiqatni bilgach hech qanday dialektikaga o‘rin yo‘q), uni faqat maqsad qilib olish mumkin. Bu haqiqat

yo‘lidagi maqsad dialektikaning, unga qarshi faoliyat esa sofistikaning qismiga aylanadi.

Axloq falsafasida fazilat va illat dialektikasining namoyon bo‘lishi jarayonida biz turli xil anglanib-anglanmagan holatlarni ko‘rishimiz mumkin. Bu esa sofistik tafakkur sohibining dialektik tafakkur rivojiga qarshi harakatlantiradi. Sofistik tafakkur uchun haqiqat emas, balki g‘alabaga erishish maqsaddir.

NATIJALAR

Arastu fikricha, “axloqiy fazilatlar uchun kamchilik, yetishmaslik ham, ortiqchalik (isrof) ham halokatlidir”, ya’ni fazilatlar illatlarning o‘rtasidagi xislatdir. Masalan, saxovatlilik – fazilat bo‘lsa, uning meyoridan oshirib yuborilishi isrofgarchilik (ya’ni, illat), aksincha, xasislik (bu ham illat) bo‘ladi.

“Axloqi Kabir”da Arastu axloqshunoslikka oid bir qancha kategoriyalarni tadqiq etish davomida insonga xos fazilatlarni ilmiy-nazariy jihatdan o‘rganadi va o‘zining dialektik metodidan unumli foydalanadi. Shu orqali Arastuning axloqiy tafakkur taraqqiyotiga qo‘shgan hissasini yuqori baholash mumkin.

Odamdagi odamni ulug‘lovchi ezgu fazilatlar ham, odamni tubanlashtiruvchi illatlar ham uning o‘zi tufaylidir. Agar inson xayrixohlik, go‘zallik, oliyjanoblik va ulug‘vorlikka boshqa odamlar orqali emas, balki o‘zi va o‘z ruhi o‘rtasidagi mavjud narsa orqali erishgan bo‘lsa, ul (odam) haqiqatan ham xayrixohlik va barkamollikka erishadi. Buni uning o‘zidan boshqa hech kim sezmagan taqdirda ham uning ruhi ulug‘vor va oliyjanob bo‘ladi va o‘sha odam bu fazilatlarga erishganidan bag‘oyat xursand bo‘ladi. Shu bilan birga, u odam ma’lum bir darajada ushbu xayrixohliklarni unga xalq baxshida etgan deb o‘ylaydi. Yoki o‘zidagi fazilatlarning barkamolligi, ulug‘vorligi va tahsinga sazovorligiga, ayniqsa ko‘pchilik odamlar erishib bo‘lmaydi, deb tasavvur qilgan xayrixohliklarga erishganiga xalq sababchi, deb o‘ylaydi. Ammo ko‘pchilik, yuqorida zikr etilgan narsalar va ma’lumotlarni bilish shart emas, istalinuvchi maqsadlarga ularning foydasi tegmaydi, aksincha, o‘zining zaruriyati va foydaliligi bilan ham ortiqchadir, deb hisoblaydilar. Shunga qaramay ular (bu bilimni) ulug‘vor va oliyjanob deydilar. Inson intiluvchi bilimni ular avvalan ikki xilga bo‘ladilar: a) o‘sha istalgan to‘rt maqsaddagi sog‘lomlikka erishishda inson foyda topishiga yoxud eng yuksak darajadagi sog‘lomlikka moyil bo‘lishda yordam beruvchi, xohlanmish bilim; b) o‘zi har qanday foydali bo‘lsa ham ortiqcha bo‘lgan biror narsa uchun emas, balki o‘z-o‘zicha xohlanadigan bilim. Bilimni bunday bo‘lishi to‘g‘ri, chunki u, ruhlar orasida aloqa o‘rnatilishidan

ancha oldin ruhlarning o‘zlari (ayrim-ayrim) o‘sha bilimlarga intilishlariga imkoniyat yaratadi. Ushbu bilimlardan biriga harakatni (uning yordamida) ro‘yobga chiqarish uchun murojaat qiladilar. Boshqa bilimdan o‘zlarini tortadilar. Bilimning birinchi xili “amaliy”, ikkinchisi esa – “nazariy”, deb ataladi.

E’tiqodingdan emas, insonligingdan kechsang fojiadir, chunki insonligingdan kechgach, seni hech qanday e’tiqod illatlardan asray olmaydi. F. Bekon fikricha, “Ba’zi kishilar tabiatan qullardek tilyog‘lamalikka moyil; ba’zilar esa tabiatan kulguli va yovuzdir. . . ” (Bekon, F. 1977: 157). Bu o‘rinda faylasuf Aristotelga ergashadi. Qarang-a, 25 asr o‘tibdiki, odamdagi illatlar hamon o‘sha-o‘sha, balki ular yanada oshgandir. . . “Agar g‘urur boshqalarga nafratdan o‘zidan o‘zi nafratlanishga ko‘tarilsa, u falsafaga aylanadi”. Ha, nafrat nafaqat sevishga, yashashga, shuningdek falsafaga ham o‘rgatadi. Odam zotidagi illatlardan, makkorlikdan nafratlanmay e’tiborli biror fikr aytib bo‘lmaydi. Qat’iyatlik o‘z jur’atsizligingni, hatto g‘ofilligingni yengish yo‘lidir, ammo u meyoridan oshsa, bemehrlikka aylanadi. Shuning uchun F. Bekon haq: “Qat’iyatlik hatto illatlarga ham fazilat baxsh etadi” (Bekon, F. 1977: 161). Nafrat nafaqat muhabbatni ulug‘lashga, xuddi shuningdek, illatlardan qutulish yo‘llarini izlashga ham o‘rgatadi. Insondagi barcha olijanob tuyg‘ular nafratdan nafratlanish tufayli shakllangan. Shuning uchun insondagi olijanob tuyg‘ularni ulug‘layotganimizda o‘zimiz sezmagan holda undagi nafratdan nafratlanishni ham qutlaymiz.

Suqrotning axloqdagi ratsional yondashuvi ham bilim bilan baholovchi, qadriyatni yaqinlashuviga olib kelgan. Lekin keyin bilish va qadriyat tushunchalari ajratilgan. Baholovchi faoliyatning o‘ziga xos turi hisoblangan. Neokantchilarda ham xuddi shuni uchratishimiz mumkin. Neokantchilar Kantdagi zarurat va erkinlik o‘rtasidagi uzilishni o‘zlaricha talqin qiladilar. Tabiat haqidagi fanlar – umumiy qonunlarga bo‘ysungan jabhadir, shuning uchun ham ular zarurat orqali sodir bo‘ladi. Madaniyatda, aksincha, inson qadriyatlarni erkin tarzda, ularni anglash darajasiga qarab tanlaydi. Shunday bo‘lsa ham, neokantchilar qadriyatlarga e’tibor beradilar. Ularning fikricha, qadriyatlarsiz umuman inson faoliyati mumkin emas, deb hisoblaydilar. Vindelband aytadiki, garchi haqiqat, go‘zallik va ezgulik – biz uchun bo‘sh so‘zlar emas ekan, bizning bilimimiz haqiqat bo‘lishni, xulqimiz yaxshi bo‘lishni, san’atimiz go‘zal bo‘lishini xohlar ekanmiz, demak, biz mantiqiy, axloqiy va estetik qadriyatlarni tan olamiz. Qadriyatlar haqiqiy emas, ular haqiqatdan yuqoridir, chunki ular hukmlarimizda aks etadigan borliq, harakatlarimiz orqali amalga oshadi, san’at orqali yaratiladi, bularning hammasi qadriyatlardan kelib chiqadi.

Axloq va axloqiylikning o‘lchovi meyorlar emas, inson va u yashab turgan muhitdir. Eng manfaatli, eng optimal munosabatlarni vujudga keltirib, shuni tartibga sola oladigan meyorlargina yashab qoladi. Shu jihatdan, turlicha meyorlar o‘rtasida insonlar timsolida kurash ketadi va bu kurash o‘sha muhit uchun eng optimal meyorning g‘alabasi bilan yakunlanadi va u o‘zini vujudga keltirgan sharoit va muhit o‘zgargunicha hukm suradi. So‘ng unga raqib bo‘la oladigan yana yangi meyorlar ilgari suriladi. Agar amalda samaradorligini saqlasa, yashashda davom etadi, aks holda u ham o‘z o‘rnini boshqasiga bo‘shatib beradi. Demak, bu o‘rinda axloqiy meyorlarni saralovchi inson ehtiyoji va sharoitdir.

F. Paulsen “Shopengauer inson irodasini tarbiyalashni uzoq muddat davom etadigan yaxshi amal deb bildi. Uning fikricha, har qanday yaxshi axloq, agar zehnga takroran joylansa, uning natijasida inson ongining quvvati va fazilati orta boradi. Madaniy jamiyatning sifati mohiyatan iroda va ixtiyorda bo‘lganligidan jamiyat boshlig‘ining vazifasi ushbu irodani xayr, yaxshilik tomon yo‘naltiradi” (Paulsen, F. 2009: 80) deb yozadi. O‘z navbatida mutafakkir inson o‘z taqdirini o‘zi yaratishi mumkinligi va o‘z tabiatini cheksiz ravishda yuksaltirishga qodir ekanligini bayon qiladi. Shuningdek, u xudoning irodasi maqsad bilan ifodalanmaydi, bilaks, «iroda aqldan yuqori»dir deb ta’kidlaydi. Ayni shu ma’noda, ilohiy iroda odamlarning gunohkorona hatti-harakatini xayrli ishga aylantira oladi. Buning uchun insondan o‘ziga xos ishonch his–tuyg‘usini o‘yg‘otish, irodasini charxlash, chidam va sabr–qanoat xislatlarini rivojlantirish, o‘z mohiyatini anglash talab etiladi.

«Kishilar ezgu amallari orqali emas, balki ko‘proq illatlari orqali boshqariladi» (Napoleon). Ezgu amallar boshqarishga muhtoj emas, illatlarni har qadamda to‘g‘irlab, zarur tomonga yo‘naltirib, hatto majburiy tarzda tiyib turishga to‘g‘ri keladi. Boshqarish aslida illatlarning tarqalishini tiyish usulidir. Fr. Nitsshe nazaridagi «yaxshi odam»dan hech qachon faylasuf ham, erkin fikr egasi ham chiqmaydi, chunki u jamiyat illatlariga qarshi isyon ko‘tarishga qodir emas. Kishilar o‘zidan o‘zi dadil fikrlashga ham, boshqarishdagi illatlarni cheklashga ham qodir emas. Shuning uchun ham jamiyatni demokratlashtirishda erkin matbuot zarur, aynan shunday matbuot kishilar ruhini sofdil va adolatli yashashga qo‘zg‘ab turadi.

Fromm fikricha, “tarixiy ziddiyatlar”ni yo‘qotish esa insonlar hayoti bilan bog‘liq bo‘lgan muayyan ijtimoiy sharoitga bog‘liqdir. Bunday sharoit insonparvar axloq, yangi qadriyatlar va eng umumiy muhabbat tamoyillariga asoslangan “insonparvar jamiyat” qurish yo‘li orqali paydo bo‘ladi. “Ekzistensial ziddiyatga”lar esa, bu inson mavjudligining negizida ildiz otadi. Ular qisman hal qilinishi mumkin. Bu inson ichki iqtidorini

amalga oshirishi orqali, muhabbat, iymon-e'tiqod va mulohaza bilan ro'yobga chiqadi. Ikki holatda ham inson mohiyatini namoyon qilishi tabiat va shaxs o'rtasidagi uyg'unlikni tiklash "insonparvar" ruhiyat tahlili asosida amalga oshiriladi. Bu esa shaxs ongida tanqidiy elementlarni uyg'otishga ko'mak beradi hamda yangi jamiyat barpo etish uchun ko'maklashadi.

Ijodkor nafratlanishni ham bilishi lozim. Agar jamiyatdagi illatlardan u nafratlanmasa, omi avom zo'ravonlik, ochko'zlik va mutelikni zaruriyat bilib yashayveradi. Aynan ijod ahli kishilarni sergak yashashga o'rgatadi. Ilm-fan, ayniqsa falsafa kishini farishtaga aylantirib unga arshi a'loda yashashini va'da qilolmaydi, u hayotni qattiq nigohi va zakiy aqli bilan beshafqat yorib undagi illatlarni, qusurlarni, inqirozlarni ochib tashlaydi. Kishilarga yoqishga intiladigan falsafadan tilyog'malik hidi keladi. «Har doim o'zingizga qarama–qarshi fikr nuqtai nazaridan qarang, – deb tavsiya etgan edi D. I. Mendeleyev o'z talabalariga. – Bu haqiqiy dono odamning ishidir. Fanni unuting, lekin buni bir umr yodda saqlang». Bir qarashda, bu fikrda ma'naviy fazilatlar kasbiy fazilatlardan ustun qo'yilgan. Haqiqiy donishmandlikni bunday tushunish qadimiyat davriga borib taqaladi va barcha buyuk mutafakkirlarga xosdir. Suqrotni, uning haqiqat tagiga yetish usulini va bu usulning negizi – «qancha ko'p bilsam, shuncha ko'p bilmasligimni bildim», degan metodologik shubha tamoyilini eslash kifoyadir.

Inson tabiatiga xos bo'lgan illatlar – o'lim, kasallik, qashshoqlik, so'qirlik, quvg'in, tuxmat va tubanlik hamma vaqt ko'z oldingizda turadi. Agarda bulardan birortasi sizning chekingizga tushsa va bunga avvaldan tayyor turgan bo'lsangiz, unga mardonavor qarshi tura olasiz. Men bunga shunday javob beraman: agarda inson hayotining muammolari haqidagi bizni taqdir zarbalariga qarshi tayyorlashda yordam berolmaydigan umumiy, mavhum mulohazalar bilan o'zimizni cheklab qo'ysak; agarda halovatimizni zaharlab, abadiy baxtsizlikka yo'liqtiruvchi haqiqiy og'u bo'lmish diqqatli va keskin mushohada orqali ularni (musibatlarni) o'zimizga yaqinlashtirsak. (Xato tasavvur va mulohazalarimiz g'amu kulfatlarimizning bosh sababchisidir. Hyum bu yerda pragmatizmning tamal g'oyalaridan birini ifodalab bermoqda). Azobu uqubatlaringiz foydasiz, ular taqdirni o'zgartira olmaydi. To'ppa to'g'ri, ayni sabablar tufayli. Afsusdaman! Sitseronning karlarga bergan yupanchi esa yanada qiziqroq. Siz tushunmaydigan qancha til bor?– so'raydi u, – Puncha, ispancha, galcha, misrcha va x. k. Bularning barchasi uchun misoli bir karsiz. Ular sizni bezovta qilmaydi. Yana bir til uchun ham kar bo'lsangiz shu ham baxtsizlikmi?

Antipatr Kireniakning donoligiga tan beraman. Ba'zi ayollar uning ko'rligi uchun yupatganlarida, u aytardi: Nima! Qorong'ulikda lazzat bo'lmaydi deb o'ylaysizmi? Fontenel aytadi: hech narsa shuhratparastlik, istilochilikka bo'lgan ehtirosni astranomiyaning to'g'ri tizimichalik barbod qilolmaydi. Tabiatning cheksizligiga qiyoslaganda, qanchalar bechora bu zamin! Bu mulohaza kimgadir ta'sir qilishi ehtimoldan uzoq. Agarda ta'sir qilganda vatanparvarlik va orzu-havasni yo'q qilolarmidi? Bir jur'atli muallif asosli ravishda qo'shimcha qiladi, xonimlarning chaqnab turgan ko'zlari har qanday astronamik bilim tufayli o'z yorqinligi va qiymatini yo'qotmaygina qolmay, balki har qanday tizimga qarshi tura oladi. Faylsafular ularga bo'lgan ehtirosimizni jilovlashga yordam beruvchi biror maslahatni bera oladilarmi?

Kishi yoshligida yon-atrofidagilarning qusurlari, illatlari haqida jiddiy o'ylab o'tirmaydi, u uchun muloqotning o'zidan ham zavqli narsa yo'q, biroq yoshi o'tib, hayotiy tajribasi oshishi bilan yon-atrofidagilarning qusurlarini, illatlarini tez-tez ilg'aydigan bo'ladi. Bu esa kishini murdadil qiladi, o'zi o'zi bilan suhbat qurishga undaydi, yolg'izlik uning sevimli hamrohiga aylanadi. Odat ongni isloh etish, unda fazilat va yaxshi mayllarni paydo qilishning yana bir kuchli vositasidir. Doimo hushyor va mo'tadillikda yashagan kishi g'alayonu betartiblikdan nafratlanadi; agarda muayyan amaliy faoliyat yoki ilm bilan shug'ullansa, dangasalik uning uchun jazo; odamlarga yordam berish va dilkashlikni odat qilsa, manmanlik va zo'ravonlikning barcha ko'rinishlaridan jirkanadi. Qachonki kishi fazilatli hayotning afzalligiga ishonsa va muayyan muddat o'z nafsini zo'rlab bo'lsada isloh qilishga qaror qilsa, u o'z harakatlarining natijasidan noumid bo'lmasligi lozim. Tolesizlik yetarlicha fozil bo'lmagan kishida bu kabi ishonch va qarorning yo'qligidadir. Mana shu yerda falsafa va san'atning asosiy yutug'i namoyon bo'ladi. Shu ma'noda, Bertran Rassel "Insonni qanday qilib fazilatli va zakovatli qilib tarbiyalashni bilmaymiz, biroq uni qanday ratsional, aqlga muvofiq ish yurituvchi inson qilib tarbiyalashni bir qadar bilamiz. Ta'limga munosabatni o'zgartirish zarur. Balki kelajakda inson tanasidagi turli garmonlarning nisbatini manipulyatsiya qilish orqali insonlarda zarur fazilatlarni ro'yobga chiqara olarmiz. Lekin hozir axloqiy fazilatni tarbiyalashdan ko'ra ratsionallikni, ya'ni o'z qilmishimizning oqibatini avvaldan ko'ra bilish malakasini kamol toptirish qulayroq" (*Bertrand, R.* 2004: 114) deb ta'kidlaydi.

Freydning fikricha, birga yashaydigan kishilar hech nimani bir-biridan yashirmasligi, bir-birining qusurlarini, illatlarini to'g'irlashi zarur, bunday ochiqlik oilaviy munosabatlarni mustahkamlaydi, er-xotinda bir-biriga nisbatan to'la ishonch uyg'otadi. "Men kayfiyatlarim va

mulohazalarimda o‘ta egiluvchan va o‘zgaruvchanman”, deb iqror bo‘ladi u, biroq bu libido nazariyasida sezilmaydi. Z. Freyd ilmiy izlanishlarida o‘ta izchil va maqsadida o‘ta barqarordir. Garchi fazilat va ezgulik, basharti erishish mumkin bo‘lsa, eng yaxshi tanlov bo‘lsada, bu hayotda inson faoliyati shunday mujmal va betartibdirki, undan baxtu badbaxtlikning mukammal va izchil taqsimotini kutib bo‘lmaydi. Nafaqat moddiy boylik va jismoniy imkoniyatlar (bu ikkisi ham ahamiyatli) ezgulik va yovuzlik o‘rtasida, aytishim mumkinki, notekis taqsimlangan, shu bilan birga xatto ongu tafakkurimiz ham muayyan darajada bu tartibsizlikda ishtirok etadi; eng yaxshi fe’l atvor ham ehtiroslar tufayli yuksak xuzur halovatdan bebahra qoladi. Ma’lumki, garchi jismoniy og‘riq tana a’zolaridagi muayyan buzilishdan kelib chiqsa-da, u har doim ham o‘sha buzilishga mutanosib bo‘lavermaydi. Biroq zararli ta’sirga uchragan a’zoning ta’sirchanligiga ko‘ra u kuchliroq yoki kuzsizroq bo‘lishi mumkin. Tish og‘rig‘i sil va istisqoga nisbatan kuchliroq ta’sirga ega. Ongning holati masalasida ham illatlar zararli ekani, ammo bezovtalik va og‘riq illatning darajasi bilan o‘lchanmasligi, tashqi noxushliklarga e’tiborsiz, yuksak fazilatli insonni har doim ham eng baxtli deb bo‘lmasligini kuzatishimiz mumkin. Fikrimizcha, tushkunlik va umidsizlik illat va nomukammallikdir, albatta. Garchi ular hayotni achchiq qilib, uning ta’siridagi insonni badbaxtga aylantirib qo‘ysa-da, ba’zan halollik va nomus tuyg‘usi bilan qo‘shilib kelishi ham mumkinki, ma’qul fe’l deb hisoblanadi. Boshqa tomondan, bir xudbin nobakor inson fazilat bo‘lmish jo‘shqin, moslashuvchan kayfiyat va qalb masrurligiga ega bo‘lishi mumkindirki, aksar hollarda undagi bu xususiyat keragidan ortiq baholanadi. Ayniqsa ular (jo‘shqin kayfiyat va masrur qalb) o‘zga illatlardan kelib chiqadigan nadomat va noqulayliklarni yengillashtirganda buni yaqqol sezish mumkin.

Shuni ham qo‘shimcha qilish mumkinki, nomukammallik va yovuzlikka moyil bo‘lgan shaxs, ko‘p kuzatiladigan muayyan fazilatlarga ham ega bo‘lsa, mutlaqo yovuz bo‘lganlarga nibatan o‘zini baxtsizroq his etadi. Musibatlarga ta’sirchan bo‘lgan bu kabi noizchil harakterli kishilar agarda o‘zgalar uchun g‘amxo‘rlik qilishdek do‘stlik va saxiylik xislatlariga ega bo‘lsalar turli falokatu taqdir o‘yinlari qarshisida o‘zlarini yo‘qotib qo‘yadilar. Axloqan nomukammal fe’l-atvorli kishida uyat tuyg‘usining bo‘lishi yaxshi narsa, albatta. Ammo u ba’zida noqulaylik va pushaymonliklarga ham sabab bo‘ladiki, mutlaq nobakor kishi ularni his qilmaydi. Sevgiga moyil biroq, do‘stlikni his etolmaydigan qalb sevgi va ayni paytda do‘stona bo‘lgan qalbga nisbatan baxtiyor, zero u (qalb) kishini o‘z extirosining obyektiga qul qilib qo‘ymaydi.

Erk mudom nisbiydir, ushbu nisbiylikni unutgan isyon bedodlikka, qotillikka, oxir natijada esa insonning o‘zini o‘zi inkor qilishga aylanadi. Isyon ushbu nisbiylikni yodda tutgan holda “ha” va “yo‘q” deyishni bilishi, ya’ni yaratishga qaratilgan xatti-harakatlarga “ha”, tabohlikka, tanazzulga eltuvchi narsalarga “yo‘q” deyishi lozim. Shuning uchun isyon mantiqan adolatni, tenglikni, axloqni qo‘llab-quvvatlaydi, u o‘limni, o‘ldirishni, yemirilishni rad etadi. Ushbu ma’noda isyon tarixni yaratuvchi insonning fazilatidir; ushbu fazilati bilan inson hayotni, undagi muqimlikni asrab keladi. “Agar inson o‘z kuchi bilan dunyoga birlik baxsh etaolganida, o‘z istagi bilan unda soflik, begunohlik va adl o‘rnataolganida edi u Xudo bo‘lardi, -deb mulohaza yuritadi A. Kamyu. -Agar inson bularga o‘zi qodir bo‘lganida isyonga hojat qolmasdi.

Inson shuning uchun isyon ko‘taradiki, yolg‘on, haqsizlik va bedodlik uning qismatidadir. Inson ulardan mutlaq xalos bo‘lolmaydi; u bedodlik va haqsizlik mavjudligini ko‘rayotgani uchun ham isyondan voz kechaolmaydi. Ammo inson ular bilan kelishaolmaydi ham. . . Demak, isyonkor odamga orom yo‘q. U ezgulik nimaligini biladi, valek o‘z hohishiga zid yovuzlik qiladi. U tarixan erishilgan pozitiv qadriyatlarni qayta va qayta qaror toptirishga majbur, agar inson yaratilgan borliqni muntazam qo‘llab-quvvatlab turmasa, u qulaydi. Inson o‘limni, yemirilishni butunlay to‘xtatish imkoniga ega bo‘lmasa-da, ularni kamaytirishga o‘zining barcha qalb ehtiroslarini, kuchini qaratmog‘i kerak. Inson zulumatda turib o‘limga, yemirilishga undovchi da’vatlarga qarshilik ko‘rsatishi lozim, bu uning yagona qadriyatidir”. Ana shunda nafaqat Shekspir etikdo‘zlarni, etikdo‘zlar ham Shekspirni e’zozlashi mumkin. Aks holda “Shekspirni rad etadigan etikdo‘zlar mustabidga xizmat qiladigan mamlukka, etikdo‘zlarni mensimaydigan Shekspir esa mustabidlarni ulug‘lashni kasb-kor qilgan maddohlarga aylanadi. . . » Tarixni esa unga ko‘r-ko‘rona ergashadiganlar emas, balki kelajakni yaratish maqsadida isyon ko‘taradigan odamlar oldinga siljitadi. Isyonkor odam, hatto umrining qisqaligini, ilohiy mukammallik xom xayolligini, o‘lim va yemirilishdan mutlaq qutulolmasligini yaxshi bilsa-da, u hayotni yaratishga qaratilgan isyondangina najot, dalda topadi. Isyonkor odamning Yevropa bozorlaridagi o‘zini sotishga shay terroristlardan, qotillardan farqi ham shunda. “Nurga to‘lgan dunyo, -deb yozadi A. Kamyu o‘z asarini tugata yozib, -bizning birinchi va so‘nggi muhabbatimiz bo‘lib qoladi. Bizning avlodlarimiz ham ushbu osmondan nafas oladilar; adolat o‘lmasdir”.

XULOSA

Ma’naviy hayotda va shaxslararo munosabatlarda axloq meyorlarining buzulishi hamda ularni inkor etish kabi amoralistik jarayonlar bugungi

kunda keskin tus olganligini his etib turibmiz. Axloqiy muhitning global muammoga aylanishining asosiy sababi amoralizmdir.

Amoralizmning tarixi qadimdan boshlangan, uning individual, guruhlarga xos va ijtimoiy shakllari ma'lum. Yakka shaxsga mansub amoralizm bir kishining axloqiy buzulishi, uning hulq-atvoridagi jiddiy kamchiliklar majmui tarzida namoyon bo'ladi. Guruhlarga xos amoralizm esa jamiyatning biror bir qatlami, ijtimoiy harakat a'zolari orasida keng tarqalgan illat (boylikka rujo' qo'yish, jamoaviy buzg'unchilik, narkomaniya, alkogolizm, fohishalik va fohishabozlikhamda b.) tarzida ko'zga tashlanadi. Ijtimoiy amoralizm u yoki bu tarzdagi ma'naviy buzulishning butun jamiyatni qamrab olishi yoki uni majburlash tamoyillarining zo'rlik bilan amalga oshirilishi (mas. Ateizm, fashizm, ekstremizm, terrorizm g'oyalarining zo'rlik bilan yoyilishi) tarzida sodir bo'ladi. (Nazarov, Q. & Qarshiboyev, M. 2009: 29)

Amerikalik faylasuf olim Patrik Jozef Byukenen o'zining "G'arbning halokati" nomli kitobida amoralizmning ba'zi unsurlariga diqqatimizni qaratishga harakat qilgan.

"1973 yili Amerika Psixiatriya assotsiatsiyasi gomoseksualizmni xastalik deya uni tegishli ro'yxatga tirkab qo'ygani uchun noan'anaviy jinsiy mayli bor kishilarni tahqirlashda ayblangan edi. Shu bois bunday fikrni aytgan har bir odamga o'ylab o'tirmay "gomofobiya" diagnozi qo'yiladi. Papaning Ioann Pavel Ikkinchi geylarning halqaro yurishi ishtirokchilari Rim ko'chalaridan o'tayotgan kezlarda "Gomoseksual mayl – g'ayritabiiydir. Cherkov bunday ishlarga indamay qarab turolmaydi, aks holda ezgulikni yovuzlikdan ajrata olmaydigan bo'lib qolamiz" – degan edi". Gomoseksualizm individual amoralizmdan ijtimoiy amoralizmga aylanishga ulgirdi va ba'zi G'arb davlatlari o'zlarini demokratik prinsiplarining yorqin namunasi sifatida g'ayritabiiy mayli borlarga "huquqlar"berishdi.

Biz axloqiy muhitni yaratish yo'lida ezgu ishlarni ko'p uchratamiz. Ezgulikni targ'iboti yo'lida yer yuzida milliardlab insonlar ham nazariy, ham amaliy faoliyat olib borishmoqda, ammo amoralizm o'zining axloqsiz muhitini ommalashtirish yo'lida har qandayvositalardan foydalanyapdi. Zero, bugungi globallashuv jarayonida kurash harbiy sohada yoki siyosiy sohada emas, hatto iqtisodiy sohada ham emas.

"Amerikalik taniqli olim Robert Nisbetning ta'kidlashicha "zerikish – inson xatti-harakatini belgilaydigan va unga o'ta kuchlita'sir etadigan holatdir". Yoshlar zerikishdan chalg'itadigan uch vosita – seks, giyohvand moddalar va inqilobni tanlaydi. . .

Keyingi janglar siyosat maydonida emas, axloq, tafakkur va ma'naviyat sohasida kechadi. " (Patrik, J. B. 2007, fevral 16)

Axloq va ma'naviyat sohasidagi jang axloq va axloqsizlik, ma'naviyat va ma'naviyatsizlik o'rtasida kechadi. Sog'lom turmush tarzi axloqiy muhit mavjud bo'lgandagina voqe bo'la olishi mumkin.

Axloqiy mezonlarning nisbiyligi yaxshilik va yomonlikning turli jamiyatlarda turlicha tushunilishi bilan bog'liq. Ma'lumki, XX asrning ikkinchi yarmi va XXI asr boshlarida ko'pgina G'arb mamlakatlarida axloqiy buzg'unchilik (pala-partish jinsiy munosabatlar, giyohvandlik, nikohsiz oila, ommaviy behayo kliplar, ahloqsizlik, zulm va zo'ravonlikni targ'ib etuvchi filmlar va b.) jamiyat hayotining barcha jabhalarida yaqqol namoyon bo'la boshladi.

D. Vilkersonning "His etish" kitobida G'arb jamiyatida "axloqiy buzuqlikning kuchayishi", kabel TVsi orqali behayo filmlarning namoyish etilishi, gomoseksualizm, sadizm va mazoxizmning targ'ib qilinishi tobora keng o'rin olayotgani ta'kidlanadi. Bularning barchasi, avvalo, yoshlarning dunyoqarashi, axloq-odobi, ma'naviyatiga salbiy ta'sir etishi shubhasiz. G'arb ommaviy madaniyati, g'arbona qarash, g'ayriaxloqiy xatti-harakatlarni targ'ib etishda yirik kinokorporatsiyalar, xususan Gollivudning ham xizmatlari yo'q emas(Nazarov, Q. & Qarshiboyev, M. 2009: 30). O'rni kelganda shuni ta'kidlash lozimki, bunday ijtimoiy illatlar faqat G'arbga emas, Sharqqa ham xuruj qilayotganligini unutmaylik.

Amoralizmning shakllari va turlari, ta'sir etish maydoni tobora keng ildiz otmoqda. Vuayyerizm, eksgibitsionizm, eksaudirizm kabi illlatlarning ommaviy tarzda ijtimoiy tarmoqlarda targ'ib etilishi amoralizmning "gullab-yashnashi"ga xizmat qilmoqda.

Bizningcha axloqiy madaniyatni targ'ib etishda nafaqat axloqiy fazilatlarni tadqiq etish va ularning ijobiy xususiyatlarini shaxs axloqiy tafakkurida mustahkam o'ringa ega bo'lishini ta'minlash, balki amoralistik illatlarning nima ekanligi va ularning qay darajada ijtimoiy-axloqiy xavf solishi, axloqiy immunitetni shakllantirishdagi o'rnini ham nazardan chetda qoldirmaslik zarur. Zero, buyuk rus adibi L. N. Tolstoy ta'kidlaganidek, "Nima yaxshiligini bilish uchun nimaning yomonligini, nima qilish kerakligini bilish uchun nima qilmaslik kerakligini bilish kerak".

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

Арасту (2011). Поэтика. Ахлоқи кабир. Риторика. – Тошкент, “Янги аср авлоди”, 130-143.

С. Юлдошев, М. Усмонов, Р. Каримов. (2001). Қадимги ва ўрта аср Ғарбий Европа фалсафаси. – Тошкент, “Шарқ”, 83.

Бэкон Ф. (1977). Сочинение в двух томах. Т. 1. –М. : «Мысль», 157.

Паульсен Ф. (2009). Шопенгауэр как человек, философ и учитель. М. Либроком. , 80.

Bertrand Russell. (2004). Sceptical Essays. London: Routledge, 114.

Патрик Жозеф Бьюкенен. (2007). “Ғарбнинг ҳалокати” китобидан боблар. Жаҳон адабиёти. 2007 йил, №1.

Назаров Қ. , Қаршибоев М. , Умаров Б. , Холбеков А. (2009). МАЪНАВИЯТ асосий тушунчалар изоҳли луғати. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. Т. , 29-30.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

Arastu. (2011). Poetika. Axloqi kabir. Ritorika. – Toshkent, “Yangi asr avlodi”, 130-143.

S. Yuldoshev, M. Usmonov, R. Karimov. (2001). Qadimgi va o‘rta asr G‘arbiy Yevropa falsafasi. – Toshkent, “Sharq”, 83.

Bekon F. (1977). Sochinenie v dvux tomax. T. 1. –M. : «Мысl», 157.

Paulsen F. (2009). Shopengauer kak chelovek, filosof i uchitel. M. Librokom. , 80.

Bertrand Russell. (2004). Sceptical Essays. London: Routledge, 114.

Patrik Jozef Byukenen. (2007). “G‘arbning halokati” kitobidan boblar. Jahon adabiyoti. 2007 yil, №1.

Nazarov Q. , Qarshiboev M. , Umarov B. , Xolbekov A. (2009). MA’NAVIYaT asosiy tushunchalar izohli lug‘ati. G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. T. , 29-30.

EXTENDED ABSTRACT

Abstract

This article analyzes the dialectic of virtue and vice in the philosophical-ethical views of some European thinkers in the philosophy of ethics. In today's modern moral thinking, the influence of philosophical-ethical views on the formation of the dialectic of virtue and vice is described. As one of the controversial topics in the formation of moral-philosophical views in the philosophy of ethics, in the formation of virtue in human behavior, its excess or insufficiency is manifested in the form of vices. In Western philosophical thinking, the observations and opinions of thinkers on the subject of the dialectic of virtue and vice are contradictory and appear in a paradoxical state. In the article, in the promotion of moral culture, it is not only the research of moral qualities and ensuring that their positive features have a strong place in the moral thinking of a person, but also what are amoralistic vices and to what extent they pose a social and moral danger, the importance of forming moral immunity. It is theoretically analyzed the need not to leave out the place. Although the dialectic of virtue and vice in the development of philosophical thoughts was first manifested in the moral views of ancient thinkers such as Plato, Pythagoras, Socrates, it is still relevant today. The article raises the question of the need to study not only virtues, but also vices as an object of scientific research in the philosophy of ethics.

Key words: Moral philosophy, virtue, vice, dialectic of virtue and vice, amoralism, existentialism

DIALOGUE BETWEEN WEST AND EAST ON HUMAN PSYCHE

Professor Gulnoz RUZMATOVA

Annotation

The article analyzes the work of Arthur Schopenhauer, the theoretical ideas that motivated the formation of his worldview based on various sources. It reveals life factors that influenced the worldview of the thinker, the interaction between Arthur Schopenhauer's creative activity in his practical life. In the philosophical views of the thinker, the issue of existence, his ideas about human will are analyzed, Schopenhauer's doctrine of morality and attitude to religion are thoroughly covered.

Schopenhauer's philosophical system can be superficially compared to the "Four Noble Truths" of Buddhism. According to Schopenhauer, there is no doubt that the whole world, the whole life consists of pain and suffering. The cause of suffering lies in the mindless, wandering, disordered-chaotic will, which voluntarily and freely creates and destroys human life, does not give it any meaning. But suffering can be stopped: life can have meaning, if the mind refuses to serve the will, if it makes "Nothing" its goal, if it becomes absorbed in "Nothing". Schopenhauer suggests a way to escape suffering and reach Nothingness: suffering and asceticism. Looking at liberation in the context of Buddhist teachings, it can be said that Schopenhauer's philosophy is a European version of nirvana. Schopenhauer promotes Buddhism and calls Indian terms synonymous with his own terms.

As we will see below, the negation of "I" in Schopenhauer is based on a Brahmanic script, not a Buddhist one. Indeed, in "Aphorisms of Life Wisdom" Schopenhauer does not reflect on human compassion and asceticism. In this treatise, the reader is offered a compromise: Schopenhauer forgets about the high moral and metaphysical point of view, and argues that it is possible to live happily from an everyday, empirical position. In his metaphysics, such a possibility turns out to be a lie and a mistake, so Schopenhauer agrees that the value of the "Aphorism . . . " is conditional and nevertheless puts forward his advice.

Keywords: Intention, Free will, "The world as will and representation", Buddhism, Hinduism.

INTRODUCTION

It is widely believed in Western social thought that Indian philosophy and religion strongly influenced the views of Arthur Schopenhauer. Schopenhauer himself writes in his book "The World as Will and Representation" that he is familiar with ancient Indian wisdom. This is one of the conditions for understanding his views, while the philosophy of Immanuel Kant and Plato is the second condition for understanding Schopenhauer. Schopenhauer makes several references to the Vedas, Upanishads, Brahmanism and Buddhism, that is, he freely uses Indian terms in his metaphysics. In fact, Schopenhauer knew the Upanishads, the Puranas, and the Bhagavatgita, and was educated in Sankhya, Vedanta, and Buddhism. But this information does not fully satisfy him. At the end of the 18th century and the beginning of the 19th century, in a period when Europe was discovering the mythology, literature, philosophy, and religion of ancient India for itself, the first imperfect translations began to appear. Therefore, Schopenhauer's attitude towards ancient Indian thoughts was formed on the basis of these translations. But it was entirely impossible to master it.

LITERATURE REVIEW

Particularly, the Russian thinkers I. S. Narskiy (Narskiy, 1992: 234), P. S. Gurevich (Gurevich, 1991: 321), A. N. Kochetov (Kochetov, 1983: 54), F. I. Sherbatskoy (Sherbatskoy, 1988: 386), V. I. Rudoy (Rudoy, 1990: 248), A. F. Zotov (Zotov, 2002: 621), V. Windelband (Windelband, 1905: 429), who shed light on the works of A. Schopenhauer (Schopenhauer, 1992, 575), A. Shveyser (Shveyser, 1992: 387) and others, as examples of their works, researches, pamphlets, and articles. These studies reflect the great thinker's worldview, philosophy of existence, doctrine about man, social and moral heritage. For example, in A. F. Zotov's treatise dedicated to Arthur Schopenhauer, attention is paid to the philosopher's life, work, and moral reflections in the depressed psyche.

METHODOLOGY

Scientific and philosophical principles such as structural, theoretical-deductive reasoning, analysis and synthesis, historical and logical, comparative analysis were used during the research.

RESULTS

Schopenhauer hardly sees the difference between Buddhism and Brahmanism, he brings them closer to Christianity. All this is necessary for the thinker to confirm his main idea: that is, to free man and humanity from this imagined mortal world, to deny the will of life underlying it. In Eastern religions, according to Schopenhauer, this was done step by step: the denial of the will to live - "among many Christians, the life of holy vales is coveted, among Hindus and Buddhists . . . the denial of the will to pursue life is more common, which means information is given in Sanskrit sources" (Shopengauer, 1992: 355-359).

Schopenhauer recognizes the practice of piety as the solution to the problem. The pious way of life in ancient India was a direct proof of his teachings: "to follow this life for a long time in spite of difficulties in a nation of many millions is not a product of free imagination, but of the essence of humanity. took place" (Shopengauer, 1992: 360). In this regard, the promotion of Christianity in present-day India is unnecessary, and even harmful. "In India, our religion cannot find its foundation, " writes Schopenhauer, "ancient wisdom cannot be supplanted by the phenomena of Galileo. " On the contrary, Indian culture is moving towards Europe. It is making a fundamental revolution in our mind and thinking" (Shopengauer, 1992: 334). Schopenhauer distinguishes Buddhism from Brahmanism through its attitude to piety. According to him, the full realization of moral virtues leads to poverty. It leads to self-restraint and the renunciation of all kinds of sufferings and excesses. "Haqqaniyyah is a strict rule that teaches constant suffering, philanthropy, self-restraint, and constant fasting. It is for this reason that Buddhism plays a central role in Brahmanism, without its exaggerated richness. In other words, purposefully free from self-torture. He is satisfied with celibacy, lives a poor life, accepts submissive monasticism, does not eat animal flesh, renounces worldly pleasures" (Shopengauer, 1990: 153).

According to Schopenhauer, a person who follows one of the Eastern religions has one advantage, that is, he looks at death calmly. The thought of poverty should not frighten us. Because when we think about death, we should think about the time that passed before we came into the world. The recognition of pre-natal life by the Indians is their great achievement. If Christians applied life after death to life before birth, there would be great light upon light.

The process of death, according to Schopenhauer, is similar to reawakening after escaping a terrible horror. That's why Hindus gave Yama, the god of death, two faces, one is scary and terrible, and the other

is kind and noble. Schopenhauer finds the idea of the insignificance of life and death of the individual in the Bhagavad Gita. Death, flying on the wings of time, reveals that it is a deceptive mirage, unable to rule from the "office of the objectified will. " Because it is the empty cloak of the present and the future Maya, which must exist, it is not afraid of death, just as the sun is not afraid of darkness. "It is on this ground, " writes Schopenhauer, "that Krishna places the questioner Arjun in the Bhagavatgita" (Shopengauer, 1992: 276).

Why should it be? What is the cause of suffering? According to Schopenhauer, life depends on the will - it is hidden in the essence of the universe, it cannot be known. The will is primary, groundless and uncaused ("it lies outside the realm of fundamental law and all its forms"), free from reproduction (it exists as a singularity outside of space and time), without purpose. "The will must destroy itself, there is nothing else, because it is a hungry will. This is where worries, sufferings and regrets come from". (Shopengauer, 1992: 174). In man, will is primary, not thinking. But a person is not a will in itself, but a phenomenon of will. That is why, like other phenomena, it is conditioned by the law of foundation and subordinated to it. Schopenhauer repeats again and again that people think that they are free in their actions and that they can choose another life path at any time, but in reality they play the role that they have chosen once and for all.

Man is like a set clockwork, he does not even know why he is walking. "From sperm to birth, human time starts working. Note after note, mile after mile, repeats, with imperceptible variations, the melody of shame, which he has played again and again before. ' These words of Schopenhauer remind us of the cycle of death and life (sansara), which is constantly rotating without stopping. "Each individual, each face and path of life, " continues Schopenhauer, "is a fleeting dream of the infinite spirit of nature, another fleeting embodiment of the infinite will to live. " The soul plays with it, brings it down to the canvas of infinite space and time, preserves it until the end, and then creates new symbols. That's when the terrible side of life appears. For every passing image, for every miracle, life pays with its infinite suffering with its will to live, and in the end, bitter death meets it again" (Shopengauer, 1992: 306).

The tragic situation of man in this world is due to the fact that the universe consists of will. But life laughs at him too. According to Schopenhauer, instead of protecting the tragic honor of the character, it turns it into a pointless comedy. Because the will prevails over the mind, he is afraid of death. The mind knows the true value of life, so it is not saddened by death. But knowing one's identity means separation

(objectification) of the will from itself and serves it. Therefore, "the fear of death . . . is the back of the will to live, from which we are formed". (Shopengauer, 1990: 83). Blind will, knowledge reveals the essence of the phenomenon of isolation. From this comes the mirage of the will, as if with this event, with this individual, he also dies. In fact, things retain their timelessness.

Selfishness, striving to satisfy one's desires by any means, comes from the primacy of the will. Alienation from others, striving for life at an instinctive level, under any circumstances, appears as the main source of suffering in the whole universe. Schopenhauer always states that "man is such a being that his life consists of fate and repentance. . . After all, nothing can be compared to the fact that life is a mistake and the consequences of wrong actions". (Shopengauer, 1990: 71).

Everyone wants to get rid of this situation. Because suffering is directly related to the will, the only way to get rid of it is to give up all desires and wishes. Renunciation of the will leads to its denial. "Individuality, " writes Schopenhauer, "is a kind of error and short-sightedness. Renunciation of it constitutes the purpose of life" (Shopengauer, A. 1990: 113). Only after realizing that the will is free from any phenomenon, after knowing that it is free from multiplicity, a person understands that he is one with the world. "The immensity of the world used to make us happy, but now it is in our hearts: our dependence on it and its dependence on us disappear". (Shopengauer, 1992: 214). According to Schopenhauer, the state of transcendence is beautifully expressed in the Upanishads in the formula "tat tvam asi". The one who "can speak with a clear mind and determination to every creature he encounters as if he is an equal, he will achieve goodness and truthfulness, he will have chosen the path of Redemption". (Shopengauer, 1992: 348).

Thus, the goal of life is manifested in the renunciation of the will. How to get there? A person who is at peace with the world goes to the path of suffering, in which the feeling of love for his neighbor awakens in the full sense. "Whoever performs heroic deeds in the path of love, the veil of maya weakens, he gets rid of the mirage of isolation. He sees himself in every person, even in his opponent, recognizes his personality, understands his will" (Shopengauer, 1992: 347). But moral goodness is not an end in itself, and suffering is the first step towards the realization of a higher goal.

According to Schopenhauer, step-by-step relinquishment of the will is fully reflected in Indian morality. In it, "renunciation of selfishness through love for one's neighbors, general love directed not only to

humanity, but to all beings, good deeds, daily alms distribution . . . unlimited tolerance towards the needy, towards all evil, how terrible to respond with kindness in spite of . . . abstaining from eating animal flesh, abstaining from all passionate pursuits, renouncing all possessions, home and children, going into deep and absolute bliss, by slowly torturing the body, voluntarily to bring to death. . . " (Shopengauer, 1992: 359-360). is mentioned. Choosing voluntary death, according to Schopenhauer, does not imply suicide, but is a different form of will. That's when the art of Maya emerges, the conflict of will is clearly visible. On the contrary, voluntary death in such a case destroys not the event, but the essence of the world, the will.

Therefore, the realization of the highest goal passes through two stages: noble suffering and asceticism. The need for these paths can be understood in two ways: the more common one is complete salvation through personal suffering, "the will must be broken through terrible personal suffering before it is completely denied" (Shopengauer, A. 1992: 363). since without suffering, even by knowing it one can renounce the will.

The culmination and culmination of a philosophical system is complete freedom from the world. According to Schopenhauer, the whole of existence is manifested as suffering, empty into "nothing". Acknowledging future objections, Schopenhauer speaks not about absolute emptiness, but about relative emptiness. Since we are at the limit of the world as a will, we cannot talk about its destruction in a negative way. "According to the opposite point of view, if it were some kind of sign or essence, for us it would not be "nothing" but "nothing-being" (Shopengauer, A. 1992: 376).

According to Schopenhauer, the condition that leads to the complete negation of the will cannot be called knowledge, because it is not in the form of a subject and an object, but it can be called a unique personal experience of each person. This is where Schopenhauer's philosophy ends and his mysticism begins. A scientist, on the other hand, wants to stay within the realm of philosophy. Schopenhauer's concept of "nirvana" remained unchanged. If, in the first volume of "The World as Will and Imagination", he accuses the Hindu sages of the doctrine of emptiness, he admits that in his philosophy he clearly interprets "nothing". In the second volume of his work, "The World as Will and Imagination", this opinion changes completely. He acknowledges that Buddhist ideas about emptiness are in harmony with his views. "Buddhism calls this "nothingness" nairvana". (Shopengauer, 1990: 132).

How correct such an interpretation can be, we will approach it from the other side, that is, from the point of view of Buddhism and its philosophy. F. I. Sherbatskoi offers his above-mentioned view of the "four noble truths" and adds: "These four truths in their general form are accepted equally by all Indian systems, in which no additional or 'q. These truths change depending on what meaning is attached to the phenomenon of life (*duhkha*) and extinction (nirvana)" (Sherbatskoy, 1988: 207).

Thus, at first it is necessary to compare Schopenhauer's concept of "suffering" with a similar concept in Buddhism. What is the meaning of the concept of "dukkha" in Buddhism, which is translated as "suffering" in European language? We refer to the latest jobs in this field. "*Duhkha*" ideology does not have a meaningful opposition at the concept level, - writes V. I. Rudoy, - happiness (sukha) is a specific fixation-settlement of the psychological life of an individual, but this evidence is based on its non-permanence, (*duhkha*) influence lies within its borders, it is subject to the principle of broad outlook" (Rudoy, 1990: 19). Such an understanding of "*duhkha*" is consistent with Schopenhauer's idea of suffering - "any state of pleasure or so-called happiness, in essence, has a negative, not a positive, character" - it confirms the infinity of suffering and the transience of happiness.

How fundamental is the comparative relationship between the concept of "*duhkha*" and the term "suffering" in Buddhism, as it is in the Judeo-Christian tradition. Suffering was interpreted in the ancient Torah as God's punishment and curse for sin. In the New Torah, on the contrary, suffering is interpreted as an opportunity for salvation. This led medieval mystics to see God's love for man in suffering. These divine interpretations were reflected in religious systems and characterized the "God-human individual" interaction. In the Buddhist tradition, "*duhkha*" has a non-divine basis, which is manifested through the essence of the worldview in the analysis of the field of empirical existence. In particular, "suffering plays a different role in the Judeo-Christian tradition from a functional point of view compared to "*duhkha*" in Buddhism" (Rudoy, 1990: 19). In this regard, Buddhists demand a different interpretation of "*duhkha*" or ask to abandon this term altogether.

Even though Schopenhauer's proposal of a form of "religious behavior without belief in God" is close to Buddhist views, according to Windelband, the interpretation of "suffering" is not free from Christian traditions. On the contrary, it is possible to observe the direct reference to it. According to him, the upbeat-optimistic spirit of the Old Torah is denied, and in relation to man, in relation to his existence, "his life is given as a punishment for sins and to wash them away. " And

Schopenhauer sees the possibility of salvation in suffering. "It is more correct, " Schopenhauer continues, contrasting the New Torah with the Old Torah, "if we see the purpose of our life in labor, limitations, need, sorrow, death (these (also observed in Buddhism, Brahmanism and true Christianity), these are the ones that call us to give up the will to pursue life" (Shopengauer, 1990: 76). After all, we can see that Schopenhauer went in the direction of Western traditions in this matter.

In Buddhism, the interpretation of the concept of "*duhkha*" is based on the emergence of the concept of causality. Denying the concept of the "I" of the individual as a substantial whole, Buddhism proposes to view the individual as a systematic system. This system includes five sub-systems that encompass his entire psychophysical existence. "The dharmas conditioned by this cause form the aggregate of matter, the aggregate of feelings, the aggregate of concepts, the aggregate of formative factors, and the aggregate of consciousness, " writes Vasubandhu in his treatise "Abhidkarmakosha" (Sherbatskoy, 1988: 49). The person, the soul is actually a collection of elements, "stream of consciousness", they do not have stability and substantiality. These elements are connected to each other through the law of special interdependence. There is individual subjectivity, thus an irreversible chain of principles in time, causally conditioned by nature. "*Duhkha*" is the flow of conditions conditioned by reason, since in the field of causal action the "subject" is interpreted as the absolute sufferer. The patient state of individual existence is interpreted in Buddhism as samsara, the endless cycle of existence, the essential existential characteristic of dukkha.

A parallel line can be drawn between Schopenhauer's philosophy and Buddhism, and in the thinker's teaching, suffering is connected with a desire for a world subject to the fundamental law. Going beyond its limits, according to Schopenhauer, leads to seeing our individuality (uniqueness) from a different angle. There is great ambiguity in the term "I". "My individual existence appears only as a barrier, " writes the scientist, "this barrier passes between me and the real circle of knowledge of my existence. " Such an obstacle exists in the cognitive activity of every individual, it is the self (individuation) that confuses the desire for life with its own existence: this is Maya in Brahmanism" (Shopengauer, 1990: 148).

Thirst, thirst for sensory experience, desire for pleasure, and avoidance of unpleasantness are the causes of dukkha suffering, born of the egocentric habituation (skill) of the individual. Schopenhauer's position is consistent with this. But at the logical discursive level, thirst in Buddhism is linked to the fact that dharmas cause an affective flow. "It is

the affects that make living beings wander in the ocean of samsara" (Sherbatskoy, 1988: 46), says Vasubandhu. Schopenhauer, of course, does not engage in such an analysis of affects, because he does not divide the person into structures.

Vasubandhu understands the three types of unconditioned as ``akasha'' and the two types of loss''. As a type of non-conditioning, Akasha constitutes a unique space, a "space of psychic experience" freed from subjectivity. The content of two types of loss is "loss caused by knowledge" and "loss not caused by knowledge". The first one, by multiplying the four truths, leads to a change in the basic life attitude of the individual, the closed individual "I" direction turns into an impersonal existence attitude. The second type of loss is accomplished by not letting the dharmas spread with the flow of affectivity. This is pure psychotechnics, eliminating the foundations of the affective state.

Thus, Buddhism has an ontological basis for freedom from suffering, while Schopenhauer's philosophy is an exception. "There is a paradox here, the will must lose itself as a kind of immortality, the primary basis of all existence. But despite this, the task is set: the negation of the will appears as a deep ontological factor. It affects the life fate of a person in a decisive and radical way" (Avtonomova, 1988, 141). This aspect is Schopenhauer's most doubtful point. "Loss should not be related to the objectification of the will, but should belong to itself" (Vindelband, V. 1905: 282), but is it possible to lose this "thing itself"? Schopenhauer does not ask such a question, but it is enough to indicate that it is a necessity.

The difference in views is obvious: the realization of similar goals (to nirvana in Buddhism, to "nothing" in Schopenhauer) is based in one case, and in the other case it is only mentioned. Schopenhauer's likening of nothingness to nirvana is, in a sense, pervasive. The reason for this is that in both cases it cannot be adequately expressed in language. But Buddhism offers a wide opportunity, because it is a polymorphic structure, its three levels (doctrinal, logical-discursive and psychotechnical) are realized as complementary to each other. Inexpressibility in language does not mean that it is unattainable, and Schopenhauer limits himself to the limit of metaphysics: "At the moment of death, it is decided whether a person throws himself into the bosom of nature or does not belong to it. But we don't have symbols, concepts, and words for the opposite situation - because these are exactly what we got from objectification, so they don't serve the absolute opposite situation" (Shopengauer, 1990: 155). Philosophy must avoid mysticism; its task is limited to the world.

Schopenhauer confirms this situation to anyone: "A philosopher does not have to be a philosopher, a philosopher does not have to be a philosopher". (Shopengauer, A. 1992: 356). In this way, he mitigates the accusation of not following the direction he proposed, and sometimes such accusations take a sharp turn. According to A. Schweizer, "Schopenhauer appears as a European skeptic" in relation to Indian sages, "he cannot live in the worldview he created, he does not strive for life, he values gastronomic delights more than the pain of love. ", instead of showing mercy to people, they show their hatred more strongly" (Shveyser, 1992: 182).

Schweizer sees in this conflict that the development of the world and the idea of vital negation cannot be realized step by step. Because Schopenhauer "does not try to connect theory and practice, he refers to doubtful ideas" (Shveyser, 1992: 162). According to Windelband, "the separation between will and thinking affects the doctrine, which is reflected both in his personality and in his life" (Vindelband, 1905: 294). And Schopenhauer does not seriously pay attention to the conflict between morality in his works and "the intellect that wants to get rid of the will, the will that imposes its "Aphorisms. . . " on the intellect. " The goal of philosophy is "to express the essence of the whole world in concepts in an abstract, general and concrete form, thinking offers a picture of this perception in stable, existing concepts" (Shopengauer, 1992: 366).

Schopenhauer avoided extreme hedonism and extreme asceticism in behavior, in this sense his life corresponds to middle Buddhist behavior, but here the sage-stoic appears as his ideal. After all, the other side of Schopenhauer cannot give up extreme pessimism. According to Schopenhauer, Stoic ethics "can be used for the purpose of liberation - thinking, which is a great ability of a person worthy of respect and valuable, it frees a person from suffering". (Shopengauer, A. 1992: 125). After all, even if it is not possible to get rid of all troubles with its help (in this sense, Schopenhauer puts the mind lower than Indian wisdom and the image of Christian Redemption), it is possible to rely on its help in everyday life.

Windelband recognizes the great writing of the thinker, "he had the ability to translate from the school language, the principles that he had not discovered with mastery and high skill". (Vindelband, 1905: 265). However, Nietzsche's ideas are more valuable. In his Schopenhauer as Educator, Nietzsche writes: "Later, what he learned from life, books, and various branches of science served as more vivid means of expression; even Kantian philosophy became a rhetorical tool to make the image clear

and concise, and Buddhist and Christian mythology also served this purpose. For him there was only one problem, but thousands of solutions were mobilized to solve this single problem" (Nitsshe, 1909: 808).

CONCLUSION

To sum up, in Schopenhauer's thought, Buddhism is the reevaluation tool for the European metaphysical tradition. He wants to withdraw from strict rationality and present the new content of his metaphysics by mixing it with the wonderful forms of Eastern wisdom. For that, he uses Hindu and Buddhist terminology very plentifully. But this should not mean that Schopenhauer completely abandoned European traditions and accepted Buddhism. The compatibility of Schopenhauer's teaching with Buddhism must not be understood as overlapping of the two. Also, these similarities must not be taken to mean identity.

BIBLIOGRAPHIES

Нарский, И. С. (1992). Артур Шопенгауэр – теоретик вселенского пессимизма. А. Шопенгауэр. Избр. произв. – М. : Мысль, 234.

Гуревич, П. С. (1991). Этика А. Шопенгауэра. – М. : Наука, 321.

Кочетов, А. Н. (1983). Буддизм. – М. : Мысль, 245.

Щербатской, Ф. И. (1988). Концепция буддийской нирваны. Ф. И. Щербатской. Избранные труды по буддизму. – М. : Мысль, 386.

Рудой, В. И. (1990). Введение в буддискую философию Васубандху. - М. : Энциклопедия, 568.

Зотов, А. Ф. (2002). Современная западноевропейская философия. – М. : Наука, 621.

Виндельбанд, В. (1905). История новой философии в ее связы с общей культурой и отдельными науками. – СПб, 429.

Швейцер, А. (1992). Культура и этика. – М. : Мысль, 387.

Шопенгауэр, А. (1990). Собрание сочинения в четырех томах. – Том 3. – М. : Мысль, 545.

Шопенгауэр, А. (1992). Мир как воля и представление. Собрание и сочинения. Том 1. – М. : Мысль, 658.

Автономова, Н. С. (1988). Рассудок. Разум. Рациональность. – М. : Наука, 228.

Ницше, Ф. (1909). Полное собрание сочинения. Том 2. – М. : Думка, 987.

Ruzmatova, G. (2019). Eastern melodies in the text of Plato. International Journal of Recent Technology and Engineering. 8(7). 444-448.

Ruzmatova, G. (2020). Comparativist analysis of Representations about Will in View of Friedrich Nitzsche and Jalaliddin Rumi. International Journal of Psychosocial Rehabilitation. 24(4). 3215-3227.

Rakhimdjanova, D. S. (2019). Features of the freedom issues in the Plot's philosophy. International Journal of Advanced Science and Technology. 28(16). 1560-1564.

BIBLIOGRAPHIES

Narskiy, I. S. (1992). Artur Shopengauer – teoretik vselenskogo pessimizma. A. Shopengauer. Izbr. proizv. – M. : Misl, 234.

Gurevich, P. S. (1991). Etika A. Shopengauera. – M. : Nauka, 321.

Kochetov, A. N. (1983). Buddizm. – M. : Misl, 245.

Sherbatskoy, F. I. (1988). Konsepsiya buddiyskoy nirvani. F. I. Sherbatskoy. Izbrannie trudi po buddizmu. – M. : Misl, 386.

Rudoy, V. I. (1990). Vvedenie v buddiskuyu filosofiyu Vasubandxu. - M. : Ensiklopediya, 568.

Zotov, A. F. (2002). Sovremennaya zapadnoevropeyskaya filosofiya. – M. : Nauka, 621.

Vindelband, V. (1905). Istoriya novoy filosofii v ee svyazi s obshey kulturoy i otdelnimi naukami. – SPb, 429.

Shveyser, A. (1992). Kultura i etika. – M. : Misl, 387.

Shopengauer, A. (1990). Sobranie sochineniya v chetirex tomax. – Tom 3. – M. : Misl, 545.

Shopengauer, A. (1992). Mir kak volya i predstavlenie. Sobranie i sochineniya. Tom 1. – M. : Misl, 658.

Avtonomova, N. S. (1988). Rassudok. Razum. Rasionalnost. – M. : Nauka, 228.

Nisshe, F. (1909). Polnoe sobranie sochineniya. Tom 2. – M. : Dumka, 987.

Ruzmatova, G. (2019). Eastern melodies in the text of Plato. International Journal of Recent Technology and Engineering. 8(7). 444-448.

Ruzmatova, G. (2020). Comparativist analysis of Representations about Will in View of Friedrich Nitzsche and Jalaliddin Rumi. International Journal of Psychosocial Rehabilitation. 24(4). 3215-3227.

Rakhimdjanova, D. S. (2019). Features of the freedom issues in the Plot's philosophy. International Journal of Advanced Science and Technology. 28(16). 1560-1564.

IKKINCHI JAHON URUSHIDA ERISHILGAN G‘ALABAGA O‘ZBEKISTONNING QO‘SHGAN HISSASI

o‘qituvchi Iroda OYDINOVA

Annotatsiya

Insoniyat tarixida eng yirik harbiy to‘qnashuv hisoblangan Ikkinchi jahon urushi olti yil davom etdi va unda dunyo aholisining beshdan to‘rt qismi ishtirok etdi. Uning paydo bo‘lishida tashqi sabablargina emas, shuningdek, geosiyosiy, milliy, mafkuraviy, ijtimoiy va iqtisodiy omillar ham rol o‘ynadi. Ularning ichida iqtisodiy omil – sobiq sovet davlatining urushda g‘alaba qozonishida muhim ahamiyat kasb etdi. Bunday g‘alabaga erishishda O‘rta Osiyo respublikalari, shu jumladan O‘zbekistonning o‘rni beqiyosdir.

Jahon miqyosida olib borilayotgan tadqiqotlarda urushning boshlanish sabablari, kechishi, urush harakatining iqtisodiyotga ta’siri, iqtisodiyotdagi o‘zgarishlarning ijtimoiy hayot bilan bog‘liqligi, urushning natija va oqibatlari tarixchilar diqqat markazida bo‘lmoqda. Tadqiqotlar bilan bog‘liq urush tarixini aks ettiruvchi muzey ekspozitsiyalari tashkil etilmoqda, bir necha tomlik hujjatlar to‘plami va monografiyalar chop qilinmoqda. Mavzu bilan bog‘liq yangi tarixiy faktlar ilmiy muomalaga kiritildi va izlanishlar davom etmoqda. Lekin sovet, ayniqsa Markaziy Osiyo tarixshunosligida urush yillarida Markaziy Osiyo respublikalari, shu jumladan, o‘zbek xalqining front ortidagi fidokorona mehnati va g‘alabaga qo‘shgan beqiyos hissasi haligacha to‘liq yoritilmagan. Bularning hammasi tarixchilar oldiga yangi vazifalarni qo‘yadi. Shu munosabat bilan, ikkinchi jahon urush mobaynida tarixiy jarayonlar muammosi o‘z dolzarbligini yo‘qotmagan.

Ushbu maqolani yozishdan maqsad ikkinchi jahon urushi yillarida O‘zbekistonliklarning mehnat frontiga safarbar qilinishi, o‘zbek xalqining fashizm ustidan g‘alabaga qo‘shgan hissasining ahamiyati, O‘zbekistonning front arsenaliga aylantirilishi hamda respublika mehnat va iqtisodiy resurslarining mudofaa-qurilish ishlariga jalb qilinishini yoritishdan iboratdir. Mazkur ilmiy maqolada quyidagi masalalarni yoritish amalga oshirilgan: ikkinchi jahon urushi yillarida

O‘zbekistonliklarning mehnat frontiga safarbar qilinishining mazmun-mohiyatini ochib berish, O‘zbekistonda urush sharoitida siyosiy va iqtisodiy hayotni qayta qurish masalasini yoritish, O‘zbekistonning front arsenaliga aylantirilishi tarixini o‘rganish, urush yillarida respublikada sanoat va energetik bazaning mustahkamlanishi yangi manbalar asosida o‘rganish, respublika mehnat va iqtisodiy resurslarining mudofaa-qurilish ishlariga jalb qilinishi masalasini tahlil qilish, mehnat armiyalari tashkil etilishi tarixini o‘rganish, safarbar qilinganlarning soni va tarkibini aniqlash.

Shuningdek, ushbu ilmiy maqolada insoniyat tarixining eng og‘ir, mudhish davri – Ikkinchi jahon urushi va u keltirib chiqargan misli̇z dahshatlar, urushda erishilgan g‘alabaga ko‘pmillatli O‘zbekiston xalqining qo‘shgan ulkan hissasi haqida ma’lumot berilgan.

Tayanch iboralar: fashizm, diviziya, kavaleriya, Moskva mudofaasi, sanoat korxonalari, front, safarbarlik, qo‘mondonlik, arsenal, g’alaba, mehnat armiyalari, sotsializm, qatag‘on, SSSR, “quloq”, “oliy irq”, evakuatsiya.

UZBEKISTAN'S CONTRIBUTION TO THE VICTORY ACHIEVED IN THE SECOND WORLD WAR

teacher Iroda OYDINOVA

Abstract

World War II, the largest military conflict in human history, lasted six years and involved four-fifths of the world's population. Not only external reasons, but also geopolitical, national, ideological, social and economic factors played a role in its emergence. Among them, the economic factor became important in the victory of the former Soviet state in the war. The role of Central Asian republics, including Uzbekistan, in achieving such a victory is incomparable.

Historians are focusing on the reasons for the beginning of the war, its course, the impact of the war on the economy, the relationship between the changes in the economy and social life, and the results and consequences of the war. Museum expositions reflecting the history of the war related to the research are being organized, several volumes of document collections and monographs are being published. New historical facts related to the topic have been put into scientific circulation and research is ongoing. However, the selfless work of the Central Asian republics, including the Uzbek people, behind the front and the incomparable contribution to the victory during the war years in the Soviet and especially Central Asian historiography has not been fully covered. All this puts new tasks before historians. In this regard, the problem of historical processes did not lose its relevance during the Second World War.

The purpose of writing this article is to highlight the mobilization of Uzbeks to the labor front during the Second World War, the importance of the Uzbek people's contribution to the victory over fascism, the transformation of Uzbekistan into a front arsenal, and the involvement of the republic's labor and economic resources in defense and construction work. consists of In this scientific article, the following issues are covered: to reveal the essence of the mobilization of Uzbeks to the labor front during the Second World War, to clarify the issue of reconstruction of political and economic life in Uzbekistan during the war, to study the

history of Uzbekistan's transformation into a front arsenal , to study the strengthening of the industrial and energy base in the republic during the war years on the basis of new sources, to analyze the issue of the involvement of labor and economic resources of the republic in defense and construction works, to study the history of the organization of labor armies, to determine the number and composition of those mobilized.

Also, this scientific article provides information about the most difficult and terrible period of human history - the Second World War and the unprecedented horrors it caused, the great contribution of the multinational people of Uzbekistan to the victory in the war.

Basic phrases. Fascism, division, cavalry, defense of Moscow, industrial enterprises, front, mobilization, command, arsenal, victory, labor armies, socialism, repression, USSR, "ear", "superior race", evacuation.

Keywords: fascism, division, cavalry, defense of Moscow, industrial enterprises, front, mobilization, command, arsenal, victory, labor armies, socialism, repression, USSR, "ear", "superior race", evacuation.

Kirish

Urushdan oldingi tarixiy davrni qisqacha tahlil qiladigan bo‘lsak, xalqimiz sotsializm niqobi ostida qilingan bosqinchilik siyosiy qatag‘onlar zaxmini hali unutmagan, shu bilan birga og‘ir iqtisodiy tanglik sharoitida turmush kechirayotgan bir davr edi. Shunga qaramay, o‘zining vatanparvarlik burchini yuksak darajada his qilgan o‘zbek xalqi fashizmdan faqat SSSRni emas, eng avvalo O‘zbekistonni himoya qilishni, uni yana bir bosqinchidan saqlab qolishni maqsad qilib qo‘ygan edi. Ana shu buyuk maqsad yo‘lida o‘zbek xalqi o‘zining yuksak insonparvarlik, vatanparvarlik va mardlik jasorati bilan ikkinchi jahon urushidagi g‘alabaga o‘z hissasini qo‘shdi.

Ma’lumki, ikkinchi jahon urushida yuzlab yurtdoshlarimiz Sovet Ittifoqi Qahramoni unvoniga sazovor bo‘ldi, minglab otalarimiz, bobolarimiz jangovar orden va medallar bilan mukofotlandilar. Xalqimiz front ortida fidokorona mehnat qilib, urush maydonlariga juda katta miqdorda harbiy texnika, qurol-yarog‘, dori-darmon, kiyim-kechak, oziq-ovqat mahsulotlari yetkazib berdi. Prezidentimiz, Sh. Mirziyoyev ta’kidlaganidek, “…Bunday misollar buyuk G‘alaba biz uchun naqadar qimmatga tushgani, xalqimiz dunyoni fashizm balosidan xalos etishga qanday katta hissa qo‘shganini yaqqol ko‘rsatadi” (Mirziyoyev, Sh. 2017, may 9).

Shu o‘rinda aytish lozimki, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Ikkinchi jahon urushida qozonilgan G‘alabaning 75-yilligini munosib nishonlash to‘g‘risida” 2019-yil 23-oktabrdagi PQ–4495-son qarorida “Ko‘pmillatli O‘zbekiston xalqi butun taraqqiyparvar insoniyat qatori 1941 – 1945 yillarda Ikkinchi jahon urushida faol ishtirok etib, fashizm ustidan qozonilgan buyuk G‘alabani ta’minlashga munosib hissa qo‘shdi. El-yurtimizning urush yillarida ko‘rsatgan mardlik va qahramonligi biz uchun ulkan jasorat maktabi, g‘urur-iftixor manbai bo‘lib, vaqt o‘tgani sayin bu o‘lmas qadriyatlarning ahamiyati tobora ortib bormoqda” deb ko‘rsatilgan.

Ma’lumki, bugungi kunda Vatanimiz tarixini xolis va haqqoniy o‘rganish, jumladan, Ikkinchi jahon urushi va u keltirib chiqargan mislsiz yo‘qotishlar, urushda erishilgan g‘alabaga O‘zbekiston xalqining qo‘shgan munosib hissasini aniq hujjatlar asosida ko‘rsatish, fashizmga qarshi janglarda qatnashgan ming-minglab yurtdoshlarimizning nomlarini abadiylashtirish, yosh avlodni mardlik, Vatanga mehr va sadoqat ruhida tarbiyalash borasida ibratli ishlar amalga oshirilmoqda.

Chunonchi, shu kunga qadar yurtimiz aholisining 1 million 500 mingga yaqini urushda ishtirok etgan, deb hisoblanar edi. Izlanishlarda aniqlangan yangi ma’lumotlarga ko‘ra, O‘zbekistondan 1 million 951 mingga yaqin kishi urushga safarbar etilgan. Shuningdek, o‘sha davrda “quloq” sifatida boshqa o‘lkalarga surgun qilingan 59 mingdan ortiq vatandoshimiz ham harakatdagi armiyaga safarbar etilgani ma’lum bo‘ldi. Ilgari 396 ming nafar O‘zbekiston fuqarosi urushda halok bo‘lgan, deb aytilardi. Aslida bu raqam 538 mingdan ziyod bo‘lgan. Bundan tashqari, frontda bedarak yo‘qolganlar haqidagi ma’lumotlar ham to‘liq emasdi. Hozirgi vaqtda 158 mingdan ko‘proq hamyurtimiz urushda bedarak ketgani aniqlandi (Turdiyev, B. 2021, may 10).

Dunyo xalqlari taqdiriga Ikkinchi jahon urushi juda katta ta’sir ko‘rsatib, u o‘zidan avvalgi sodir bo‘lgan 20-30 yillar tarixiy voqeliklari oqibatida bevosita yuzaga keldi. Insoniyatni mislsiz dahshatga, qirg‘in va ofatlarga giriftor qilgan fashizm g‘oyasi 1933-yilda Germaniyada Adolf Gitlerning diktaturasi o‘rnatilishi bilan yuzaga kelgani tarixdan ma’lum. Dunyoga hukmronlik qilish da’vosi va “oliy irq” qutqusiga uchragan gitlerchilar shu davrdan urushga jiddiy tayyorlana boshlagan edi. 1938-yilda Buyuk Britaniya, Fransiya, Italiya va Germaniya o‘rtasida Yevropada bosqinlarni tugatish bo‘yicha Myunxen bitimi, 1939-yil avgustida SSSR va Germaniya o‘rtasida hujum qilmaslik haqida shartnoma imzolangan bo‘lsa-da, fashistlar

Germaniyasi 1939-yilning 1-sentabrida Polshaga bostirib kirishi bilan Ikkinchi jahon urushi hamda 1941-yilning 22-iyun kuni SSSRga hujum qilishi bilan Ulug‘ Vatan urushi boshlandi. Dunyo xalqlariga mislsiz azob-uqubatlar keltirgan, son-sanoqsiz qurbonlarga sabab bo‘lgan bu urush 1945-yilning 2-sentabriga qadar davom etdi.

Urushning boshlanishi sovet mamlakati xalq xo‘jaligini front ehtiyojlarini ta’minlash uchun qayta qurishni talab etdi. Moddiy, moliyaviy va mehnat imkoniyatlarini urush manfaatlariga bo‘ysundirish, harbiy mahsulotlar ishlab chiqarishni keskin oshirish kabi masalalar asosiy va kechiktirib bo‘lmaydigan hamda juda qisqa muddatda bajarilishi zarur vazifalar hisoblanardi. Shu yo‘nalishdagi ishlarni tashkil etishga qaratilgan dastlabki amaliy harakat 1941-yil 30-iyunda qabul qilingan “1941-yil 3-choragida xalq xo‘jaligini umumiy safarbar etish rejasi”da namoyon bo‘ldi. Rejaga asosan tinch davrga nisbatan qurol-yarog‘ ishlab chiqarilishi 26 foiz oshirildi (Вознесенский, Н. 1947, noyabr 12)

Harbiy sanoatni jonlantirishda SSSRning sharqiy hududlariga, jumladan, O‘zbekistonga katta e’tibor berildi. Qisqa vaqt ichida O‘zbekistondagi sanoat korxonalarini harbiy izga moslab qayta qurish va mudofaa mahsulotlari ishlab chiqarishga o‘tkazish lozim edi. Chegaralangan vaqt ichida bunday katta ko‘lamdagi ishni amalga oshirish katta kuch va tashabbusni talab etdi.

Ikkinchi jahon urushi yillarida O‘zbekistonning ko‘plab boshqa korxonalari ham harbiy mahsulotlar ishlab chiqarishga moslashtirildi. Ba’zi hollarda harbiy mahsulot ishlab chiqarish uchun qo‘shimcha korpus qurishga to‘g‘ri kelardi. Masalan, “Kolxoznik” nomli zavodda harbiy mahsulot ishlab chiqarish uchun qo‘shimcha ikkita korpus qurishga to‘g‘ri keldi. Rejalar muddati tig‘iz belgilanganligi uchun ishchilar kuniga 17 soatdan ishlashga majbur bo‘ldilar. Zavod rahbariyatining tashabbusi va ishchilarning og‘ir mehnati tufayli 1941-yil noyabrdan zavod qurol-yarog‘ ishlab chiqara boshladi (O‘zFA. 1981).

Frontga ketganlarning o‘rnini to‘ldirish, evakuatsiya qilingan zavod va fabrikalarni tiklashda uy bekalari, o‘qituvchi va olimlar, xizmatchilar va kolxozchilar, talaba va o‘qituvchi yoshlar ham mehnat qildilar. Minglab yigit-qizlar sanoat korxonalari, transport va boshqa sohalarga kelib o‘z otalari
va akalarining o‘rnini bosdilar. Ma’lumotlarga ko‘ra, urush yillarida respublikadagi fabrika-zavod, sovxoz ishchilari va kolxozchilarning qariyb70 foizini yoshlar tashkil etardi (Sodiqov, O. 1975). Harbiy korxonalarda 13-14 yoshli qizlar ham 12 soatlab og‘ir ishlarda ishlashga majbur edilar.

Urush yillari O‘zbekiston front va mamlakat ichkarisini nafaqat qishloq xo‘jaligi mahsulotlari, shu bilan birga, sanoat mahsulotlari bilan ham ta’minlashdek mas’uliyatli vazifani amalga oshirdi. O‘zbekistonda urush yillarida 280 ta yangi korxona barpo etildi. Respublikaning sanoat potensiali
1945-yilga kelib 1940-yildagiga nisbatan deyarli ikki baravar ko‘paydi. Neft qazib olish4 baravardan ziyod, metall ishlash tarmoqlari mahsulotlari 4, 8, mashinasozlik mahsulotlari 13, 4 baravar, ko‘mir qazib chiqarish 30 baravardan ko‘proq, po‘latva prokat eritish 2 baravar, elektr energiya ishlab chiqarish
2, 42 marta ortdi (Jo‘rayev, M. 2000).

Urush yillarida O‘zbekistonning ishlab chiqarish quvvatlari, moddiy-moliyaviy resurslar va ishchi kuchi harbiy mahsulotlar ishlab chiqarishga qaratildi. Barcha sanoat korxonalari ham harbiy mahsulot ishlab chiqarishga ixtisoslashmagan bo‘lsa-da, respublikada turli qurol-yarog‘, harbiy texnikava ularga ehtiyot qismlarning ishlab chiqarilishi o‘sib bordi. Harbiy ishlab chiqarishning o‘sishi tufayli urushning dastlabki oylarida yo‘qotilgan tank, artilleriya, samolyotlar o‘rnini to‘ldirish va strategik zaxiralarni ko‘paytirish imkoni yaratildi.

Sanoatda yangi tarmoqlar – aviasozlik, stanoksozlik, og‘ir sanoat, rangli va qora metallurgiya va boshqa yo‘nalishlar yuzaga keldi. 1941-yil oxiriga kelib 300 dan ortiq korxonalarda harbiy mahsulot ishlab chiqarish yo‘lga qo‘yildi (Saidolimov, S. 2020, aprel 29).

Muhokama

1941-yil 26-iyundan boshlaboq mamlakatda ishchilar va xizmatchilar uchun ishdan tashqari vaqtda majburiy ishlab berish joriy etildi. Katta yoshdagilar uchun ish kuni olti kunlik ish haftasida 11 soatgacha uzaytirildi. Aslida ish kuni 12-14 soatga cho‘zilardi. Ta’tilga chiqish bekor qilindi. Bu hol ishchi xizmatchilar sonini ko‘paytirmasdan turib ishlab chiqarish quvvatlari hajminioshirish imkonini berdi. Gap shundaki, urush yillarida aholining iqtisodiy ahvoli tobora yomonlashib, bu eng avvalo oziq-ovqat tanqisligida yaqqol namoyon bo‘ldi. Shunday sharoitga qaramasdan, respublikada umumxalq mudofaa fondi tashkil qilindi. Mudofaa jamg‘armasiga ishchilar, ziyolilar bir kunlik ish haqlari, “kommunistik shanbalik”larda ishlab topilgan pullar, fuqarolarning shaxsiy jamg‘armalari, qimmatbaho boyliklari, davlat zayomlari, buyumlar, oziq-ovqat mahsulotlari topshirilardi.

Urushning birinchi kunlaridayoq 1941-yil 21-avgustgacha mudofaa fondiga hammasi bo‘lib, 5 million 293 ming so‘m pul, zayom obligatsiyalariva qimmatbaho buyumlar topshirilgan bo‘lsa, bir oydan

so‘ng mudofaa fondi70 million so‘mga ko‘paydi. Bundan tashqari respublika mehnatkashlari mudofaa fondiga 2389 sentner don, 1808 sentner go‘sht, 200 sentner jun, 1495 sentner pichan, 325 sentner quruq meva, 430 sentner sabzavot, qovun-tarvuz va boshqa shu kabi oziq-ovqat mahsulotlarini yubordilar.

Urushning dastlabki bosqichida sobiq Ittifoq sanoatiga jiddiy zarar yetdi. 1941-yil noyabrida 1941-yil iyun oyiga nisbatan sanoat ishlab chiqarish2, 1 barobar kamaydi. Harbiy sanoatni jonlantirishda SSSRninig sharqiy hududlariga, jumladan, O‘zbekistonga katta e’tibor qaratildi. Kadrlar, sanoat xom ashyosi, yoqilg‘i, dastgohlar, asboblar nihoyatda yetishmovchiligiga qaramay, 1941-yil dekabrga kelib Toshkentdagi 63 ta korxona va respublikadagi 230 ta korxona mudofaa mahsulotlari bera boshladi (Воениздат. 1961).

O‘zbekiston qishloq xo‘jaligi mehnatkashlari urush yillarida mamlakatga 4 million 806 ming tonna paxta, 1 mln 282 ming tonna don, 159 ming tonna go‘sht, 54, 1 ming tonna meva va boshqa qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini yetkazib berib umumiy g‘alabaga o‘zlarining munosib hissalarini qo‘shdilar.

1944-1945-yillarda urush sharoitida soha uchun katta qiyinchiliklar mavjud bo‘lishiga qaramasdan, davlatga paxta va boshqa qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini yetkazib berishda yuqori natijalarga erishildi. Respublikamiz 1944-yilda paxta tayyorlash yillik rejasini muddatdan oldin oshirib bajarib, davlatga 820 ming tonna paxta yetkazib berdi. Bu 1942-yildagiga nisbatan 325 ming tonna ko‘p edi. Dehqonlarimiz 1945-yilda ham paxta tayyorlash rejasini muddatdan oldin 100, 6 foiz qilib bajardilar.

Ishga yaroqli erkaklarning frontga ketishi natijasida ishlab chiqarish korxonalarida ayollar soni tobora ortib bordi. 1941-yilning ikkinchi yarmida Namangan viloyatidagi korxonalarda 230 nafar ayol turli kasblarni o‘rganib, ulardan 28 nafari slesar, 18 nafari tokar, 18 nafari elektromontyor va boshqa “erkaklar kasbi”ni o‘zlashtirdilar. Aloqa yo‘llari Xalq komissariatining 1941-yil oktabrdagi “Xotin-qizlar orasida temir yo‘l mutaxassislarini tayyorlash va mehnat ko‘nikmalarini oshirish to‘g‘risida”gi farmoyishi asosida 1942-yil oxiriga kelib, O‘zbekiston temir yo‘llarida 8, 5 mingdan ortiq ayol ishlayotgan edi. Hatto shaxtyorlik kasbiga ham ayollar jalb qilindi. Umuman olganda, bu davrda O‘zbekiston ishlab chiqarishida ayollar hal qiluvchi mehnat kuchiga aylandi. Agar, 1940-yil sanoatda ishlovchilar orasidagi xotin-qizlar salmog’i 34 foizni tashkil etgan bo‘lsa, 1942-yilga kelib 63, 5 foizga yetdi (Adham, R. 1970). O‘zbekiston iqtisodiyotining katta qismi qishloq xo‘jaligi bilan bog‘liq

bo‘lganligi sababli, ayollardan tez sur’atlarda mexanizatorlar tayyorlashga asosiy e’tibor qaratildi. 1941-yil avgust-sentabr oylarida O‘zbekistondagi mashina-traktor stansiyalari va mexanizatorlar maktablari qoshida ochilgan traktorchilarni tayyorlovchi qisqa kurslar tinglovchilarining 80 foizini xotin-qizlar tashkil etdi.

Respublika ishchilari front orqasidagi og‘ir mehnatda haqiqiy jasorat namunalarini ko‘rsatdilar. Sharoit og‘ir, oziq-ovqat yetishmas, siyosiy vaziyat og‘ir, berilgan rejani qattiq talab qilish ko‘pchilikni toliqtirar, ba’zilar bardosh berolmasdan halok bo‘lardilar. Shunga qaramasdan 1943-yilga kelganda SSSR harbiy ishlab chiqarishda Germaniyaga yetib, hatto o‘tib ketishida mamlakat ichkarisidagi ishchilarning xizmati juda katta bo‘ldi. Urush yillarida O‘zbekistonda vujudga kelgan harbiy sanoat kompleksi tomonidan front uchun 2100 ta samolyot, 17342 ta aviamotlar, 2318 ming dona aviabomba, 17100 ta minomyot, 4500 birlikdan iborat minalarni yo‘q qiluvchi qurol, 60 mingga yaqin harbiy-kimyoviy apparatura, 22 mln. dona mina va 560 ming dona snaryad, 1 mln dona granata, dala radiostansiyalari uchun 3 mln. radio lampa, qariyib 300 mingta parashyut, 5 ta bronepoyezd, 18 ta harbiy sanitariya va hammom kir yuvish poyezdi, 2200 dona ko‘chma oshxona va 7518, 8 mingta gimnastyorka, 2636, 7 mingta paxtali nimcha, 2861, 5 mingta armiya etigi tayyorlab berdilar. Bu O‘zbekistonliklarning fashist-bosqinchilarini tor-mor etishga, g‘alabaga qo‘shgan katta hissasi bo‘ldi. Urush yillarida respublikamizda 280 ta yangi korxonaning qurilib ishga tushurilishi natijasida 1945-yilga kelib, sanoat ishlab chiqarishi urush arafasidagiga nisbatan deyarli ikki barabar ortdi, neft qazib olish 4, metall ishlab chiqarish
4, 8, mashinasozlik mahsulotlari 13, 4 baravar, ko‘mir qazib chiqarish 30, energiya ishlab chiqarish 2, 42 ko‘paygan (Murtazayeva, R. 2005). Urush yillarida front orqasida og‘ir, qiyin sharoitda mehnat qilishlariga, ishchi kuchining yetishmasligiga qaramasdan Ittifoqning mudofaa qurilishlari va sanoat korxonalariga 155 mingdan ortiq O‘zbekistonlik jalb qilingan. Ular RSFSRning Ural, Sibirdagi zavodlari, qurilishda, asosan toshko‘mir, qora va rangli metallurgiya korxonalarida mehnat qilishgan.

“Barchasi front uchun, hamma narsa g‘alaba uchun!” shiori nafaqat Sovet davlatining barcha harbiy-safarbarlik tadbirlari maqsadini belgilagan, balki O‘zbekiston partiyasi va davlat organlarining butun tashkiliy, mafkuraviy, madaniy va ma’rifiy faoliyatining markazida ham turganligi aniqlangan. Harbiy vaziyat front orqasini mustahkamlash yuzasidan shoshilinch chora-tadbirlar ko‘rishni talab qildi. Xalq xo‘jaligini qayta qurib, harbiy izga tushirish umumiy dasturning tarkibiy qismi bo‘ldi. O‘zbekiston iqtisodiyoti ham harbiy vaziyatdan kelib chiqib zudlik

bilan front manfaatlariga bo‘ysundirildi. Respublika sanoat korxonalari urush boshlanishi bilanoq qayta qurilib, mudofaaga zarur mahsulotlar ishlab chiqarishga o‘tkazildi.

Fashistlar Germaniyasi sovetlar Ittifoqi hududida urush harakatlari boshlaganlaridan bir necha kun o‘tar-o‘tmas O‘zbekistonlik mard o‘g‘lonlarning afsonaviy Brest qal’asini himoya qilishdagi jasoratlaridan guvohlik beruvchi xat-xabarlar birin-ketin yetib kela boshladi. Brest qal’asini himoya qilishda jasorat ko‘rsatganlar orasida O‘zbekistonliklardan N. Sodiqov, A. Abdullaev, A. Arslonbekov, S. Boytemirov, A. Aliev, T. Xidirov, U. O‘taev va boshqalar bor edi. Mo‘min Karimov va Ismoil Adhamxo‘jaev SSSR g‘arbiy chegaralarida birinchilar qatorida dushman bilan jangga kirdilar. Mo‘min Karimov keyinchalik uch marta Shuhrat ordeni nishondori bo‘ldi.

Butun O‘zbekiston Moskva uchun oyoqqa turdi. 1941-yil noyabridan 1942-yil mart oyiga qadar O‘zbekistonda harbiy qismlar tashkil etildi. Fashist kallakesarlarini Moskva ostonalaridan uloqtirib tashlashda qahramonlik mo‘jizalarini ko‘rsatganlar orasida O‘zbekistonda tuzilgan harbiy qismlar 44-kavaleriya diviziyasi, 21-kavaleriya diviziyasi, 259 o‘qchi diviziyasining jangchi va komandirlaridan 106 kishi SSSR ordenlari va medallari bilan mukofotlandi. 21-kavaleriya diviziyasi jangda ko’rsatgan qahramonliklar uchun 14-gvardiyasi kavaleriya diviziyasiga aylantirildi. 259 o‘qchi diviziyasi gvardiyachi diviziya nomini oldi. Moskva uchun jang qilgan I. V. Panfilov nomidagi mashhur 8 gvardiyachi diviziyaning shaxsiy sostavida O‘zbekistonlik bahodirlar Zarif Ibroximov, G‘ulom Abdukarimov va boshqalar jasorat ko‘rsatdilar. Yovuz dushmanga nafrat hatto O‘zbekistonlik ayollarimizni ham qo‘lga qurol olib jangga otlantirdi. O‘zbekistonlik Zebo G‘anievaning Moskva himoyasi uchun ko‘rsatgan jasorati tillarda doston bo‘ldi. Zeboxon xalq ko‘nggillilari safida Moskva mudofaasiga otlandi. U o‘z hayotini bir necha bor xavf ostida qoldirib razvedkachilar safida 12 marta “til” (dushmanning rejalari-planini bilib olish maqsadida tirik asir tutib kelish) operatsiyasida ishtirok etib shuhrat qozondi. Zebo G‘anieva jang maydonlarida 28 fashist jallodni yer tishlatdi. Qizil bayroq ordeni bilan mukofatlandi. Jami bo‘lib, Moskva himoyasi uchun olib borilgan janglarda qatnashgan O‘zbekistonlik askar va ofitserlardan 1753 kishi SSSR Oliy Sovetining Farmoni bilan “Moskva mudofaasi uchun” medaliga sazovar bo‘ldi. Fashist kallakesarlarining yashin tezligida urush rejasi Moskva ostonalarida sharmandalarcha barbod bo‘ldi. Dushman Stalingrad yo‘nalishida jangga o‘tdi.

O‘zbekiston mehnatkashlari ikkinchi jahon urushi yillarida qahramonlik va jasorat namunalarini ko’rsatdi, ular kechani kecha, kunduzni kunduz demasdan och-yalong’och holda juda og’ir va qiyin

sharoitlarda xalq xo'jaligining barcha tarmoqlarida sidqidildan va astoydil mehnat qilib urushni g'alaba bilan yakunlash maqsadida front manfaatlari uchun turli-turli mahsulotlar ishlab chiqardilar. O'zbekistonlik jangchilar front chiziqlarining oldingi saflarida mardlik va qahramonlik mo'jizalarini namoyish qildilar, dushman o'qiga o'z ko'kraklarini qalqon qilib rus, ukrain, belorus, Boltqbo'yi yerlarini fashistlar Germaniyasidan ozod qilishda faol qatnashdilar va umumiy dushman ustidan qozonilgan g'alabaga o'zlarining munosib hissalarini qo'shdilar.

O'zbekistonlik jangchilardan 1939-1945-yillardagi ikkinchi jahon urushida fashistlar Germaniyasi va Yaponiya millitarizmi kuchlariga qarshi kurashdagi jasorati, mardligi va qahramonligi uchun 120 ming kishi SSSRning orden va medallari bilan taqdirlandi, 300 dan ortiq kishiga esa Sovet Ittifoqi Qahramoni unvoni berildi. Ammo urushda qo'lga kiritilgan g'alaba O'rta Osiyo xalqlariga juda qimmatga tushdi. Mazkur mintaqa aholisining umumiy miqdori 1940-yildagi 10. 906 ming kishidan 1945 yilga kelib 8. 982 ming kishiga tushib qoldi, yoki 1. 924 ming nafarga qisqardi. Agar 1940-1945 yillarda tug'ilgan yosh go'daklarni ham qo'shib hisoblansa yo'qotish raqami bundan ham ko'proq bo'ladi. Ayniqsa bu urushdan O'zbekiston va o'zbek xalqi ko'p narsa yo'qotdi. Respublika aholisi 1, 4 million kishiga qisqardi.

Minglarning biri sifatida respublika oqsoqoli Yo'ldosh Oxunboboev Stalingrad jangi arafasida o'zbek jangchilariga quyidagicha murojaat qildi: "Sovet Ittifoqining Qahramoni, fashistlar istehkomini tanho o'zi zabt etgan Qo'chqor Turdievning tarixiy qahramonligi mamlakatimiz xalqlari tilida doston bo'lmoqda. Beshariqlik Sirojiddin Valiev, Toshkentlik kolxozchi Rustambekov, to'qimachilik kombinatinig ishchisi chavandoz Ahmad Doliev, buxorolik Haitov otabobolarining mardlik hislatlarini o'zida gavdalantirgan boshqa yuzlab sher yigitlarimizning nomini xalqimiz hamisha faxr va ehtirom bilan tilga oladi. Besh marta jangga kirganida uch yuzdan ko'p gitlerchini qirib tashlagan bahodir farzandi Haitovga xalqimiz: "Balli, azamat, dushmanga omon bermay qira ber, yenga ber, yengilma" deydi. Chunki o'zbek xalqi o'z farzandlariga "mard bo'lsang kuchingni maydonda ko'rsat" deb ta'lim beradi".

Snayperchi Abdujabbor Aliqulov hisobida 13 gitlerchining qirib tashlagani yozib qo'yilganligi ma'lum. Boshqa bir o'zbek snayperchisi Xo'jamatov Stalingrad janglarida 117 nemis askari va zobitlarini qirib tashladi. Pulemyotchi Hamro Ochilov hisobidagi qirilgan fashistlar 1500 kishiga yetgandi. U Lenin ordeni bilan taqdirlangandi.

Kichik leytenant Jo'ra Turdiev bosh bo'lgan bo'linma artelleristlari katta mahorat ko'rsatib, 200 dan ortiq fashistlarni yer tishlatdi. Gvardichi

mayor Ubaydulla Mirzoidovning batalonidagi jangchilardan Solix G‘ulomov 100 dan ortiq gitlerchini, Temir Xudoyberdiev dushmanning 50 ta askarini otib o‘ldirdi va 100 dan ortiq fashistlarni asir oldi.

O’zbekistonlik jangchilar Stalingrad ostonalarida fashistlar Germaniyasining quyoshini botirishda jangning oldingi saflarida bo’ldilar. O’zbekistonning 2788 jangchisiga «Stalingrad mudofaasi uchun» medali topshirildi.

Dushman hamon taslim bo’lishni hayoliga keltirmas edi. Stalingrad jangida “qish qahratonidan yengilgan” dushman yoz jangida g’alaba qilish ishtiyoqida 1943 yilning iyul oyi boshida 232 diviziya bilan Kursk-Oryol-Belgorod yoybo’ylab hujumga o’tdi. Ammo dushman bu yerda ham yengilib fashistlar Germaniyasi halokat yoqasiga yaqinlashib qoldi.

O’zbekistonlik mard jangchilar Ukraina va Belorussiya, Kavkaz va Boltiq bo’yi yerlarini dushmandan ozod qilishda, qamalda qolgan Leningradni himoya qilish, xullas SSSRni dushmandan tozalash, Qardosh yevropa xalqlariga yordam qo’lini cho’zishda hamda gitlerchilar fashizimni o’z uyasida tor-mor keltirishda qahramonlik namunalarini ko’rsatdilar (Shamsutdinov, R. 1996).

Faqat 1944-yilda fashistlardan Kavkaz yerlarini ozod qilishda mardlik va jasurlik namunalarini ko’rsatganliklari uchun O’zbekistonlik jangchilardan 1974 ishi sovet Ittifoqining orden va medallari bilan taqdirlangan edi. Qizil Armiyaning 1944 yildagi umumiy hujumi davrida O’zbekistonlik jangchilaridan 78 bahodir Sovet Ittifoqi Qahramoni unvoniga sazovor bo’ldi, bular orasida Farg’ona viloyatidan Abdusalom Dehqonboev, Andijonlik Ostanaqul Shokirov, Samarqandlik Elboy Qoraboev va boshqalar bor edilar. Qahramon o’zbek o’g’lonilitvaliklar uchun ayniqsa qadrdon va aziz bo’lib qoldi. Litva tuprog’ini fashistlardan ozod qilishdagi jasurligi hurmati uchun Ostanaqul Shokirovga atab Vilnyusdagi 27-maktab kollektivi muzey tashkil qildilar.

Tahlil

O’zbek xalqi fashist gazandalardan Polsha, Chexoslovakiya, Vengriya, Ruminiya, Bolgariya, Yugoslaviya, Albaniya hamda Germaniya xalqlarini ozod qilishda qatnashib, o’zining baynalminalchilik burchini ado etgan, asl farzandlari bilan haqli suratda faxrlanadi. Bular orasida Qizil Armiya generallari, Sovet Itifoqi Qahramonlari Sobir Rahimov, Mullajon Uzoqov va Fayzulla Norxo’jaevlar alohida diqqatga, e'tiborga loyiqdirlar.

1941 – 1945-yillardagi Ikkinchi Jahon urushi urushi vaqtida O‘zbekiston nafaqat urushga qurol-yarog‘, oziq-ovqat yetkizib bergan, balkim u butun g‘arbidan evakuatsiya qilingan millionlab fuqarolar uchun

boshpanaga aylandi. O‘zbek oilalari dinidan millatidan qat’iy nazar, minglab yetim bolalarni asrab olgan.

1939 – 1945-yillarda bo‘lib o‘tgan bu urushda O‘zbekistonlik jangchilardan 120 ming kishi SSSR ning turli orden va medallari bilan taqdirlandi. Shulardan 300 dan ortiq kishiga Sovet Ittifoqi Qahramoni unvoni berildi (aniq. uz. 2021, may 10).

Shunday qilib ikkinchi jahon urushi yillarida O‘zbekiston mehnatkashlari, o‘zbekning mard o‘g‘il-qizlari front orqasida, shuningdek urushning dahshatli jang maydonlarida mehnat va jangovarlik jasoratlarini ko‘rsatib sovet xalqining bu urushda erishgan umumiy g‘alabasiga o‘zining salmoqli ulushini qo‘shdi.

9-may kuni O‘zbekiston butun dunyo bilan birgalikda yangi zamon tarixidaga o‘ta muhim bo‘lgan sanani – nasizm ustidan qozonilgan G‘alabani nishonlaydi. 9-may kuni O‘zbekistonda Xotira va qadrlash kuni deb e’lon qilingan. Ushbu kun barcha shahar va tumanlarda bayramga bag‘ishlangan tantana va namoyishlar bo‘lib o‘tadi. Poytaxtda asosiy tadbirlar Mustaqillik maydonidagi Xotira maydonida va “Birodarlar qabri” majmuasida bo‘lib o‘tadi.

Rasmiy tadbir va tantanalardan tashqari, O‘zbekistonda har bir urush qatnashchisi va mehnat fronti faxriysining holidan shaxsan xabar olib, ularga sovg‘alar va moddiy yordam ko‘rsatish yo‘lga qo‘yilgan.

Olti yil davom etgan, butun insoniyat boshiga og‘ir kulfatlar solgan Ikkinchijahon urushi tamom bo‘ldi. Urush insoniyatga qimmatga tushdi, 50 milliondan ortiqroq kishi halok bo‘ldi, 90 milliondan ortiq kishi yarador va mayib bo‘lib qoldi, moddiy talofatlar qimmati 4 trillion dollardan oshib ketdi. Urush Yevropa, Afrika, Osiyo va Okeaniyada turli frontlarda bo'ldi. Fashizmni tor-mor etishda ko‘p mamlakatlar qatnashdi. Biroq urushning asosiy og‘irlik markazi SSSR xalqlari zimmasiga tushdi. 27 millionga yaqin kishi urush alangasida halok bo‘ldi, 18 milliondan ortiqroq jangchilar yarador va nogiron bo‘lib qoldilar.

Ikkinchi jahon urushida o‘zbek xalqi fashizm ustidan qozonilgan g‘alabaga o‘zining munosib hissasini qo‘shdi. 120 ming O‘zbekistonlik jangchilar, jumladan, 70 ming o‘zbek yigit va qizlari orden va medallar bilan mukofotlandi. 300 ga yaqin askar va komandirlar Qahramon unvoniga sazovor bo‘lishdi, ularning 75 nafari o‘zbeklardir. 32 nafar O‘zbekistonlik jangchi uchala darajadagi Shuhrat ordeni bilan mukofotlandi. Urushga bormaganlarga ham oson bo‘lmadi. Yuz minglab vatandoshlarimiz mehnat frontida zahmat chekdilar, o‘zi yemasdan, o‘zi kiymasdan topgan nasibasini frontga jo‘natib azob-uqubatlar tortdi.

Urush yillarida yuzaga kelgan keskin hayotiy qiyinchiliklar, oziq-ovqat tanqisligi, deyarli har bir xonadonga kelib turgan “qora xat” yoki urushdan nogiron bo`lib qolganligi tufayli qaytib kelganlarning qayg’usi, xotin-qizlar hatto keksalarning majburiy mehnatga jalb etilishi, uzaytirilgan ish soatlari, mehnat armiyalariga safarbarlik xalqning sabr-bardoshi, uning mentalitet xususiyatlariga xos bo‘lgan bag’rikenglik, insonparvarlik va vatanparvarlik xislatlarini yaqqol namoyon etdi. “Bugun fashizmga qarshi kurashda halok bo‘lgan minglab vatandoshlarimizning so‘nmas xotiralarini yod etib, ularning ruhi poklariga hurmat bajo keltirish – biz uchun ham qarz, ham farzdir”. Darhaqiqat, Respublikamiz Prezidenti Shavkat Mirziyoyev ta’kidlaganlaridek, “Ayni vaqtda mustaqil Vatanimiz ozodligi, el-yurt tinchligi yo‘lida halok bo‘lgan jasur harbiylarimizning nomlarini ham hurmat va ehtirom bilan esga olamiz. Ularning oila a’zolari, farzandlariga e’tibor va g‘amxo‘rlik ko‘rsatishni o‘zimizning muqaddas burchimiz, deb bilamiz” (Mirziyoyev, Sh. 2019, may 10). Urush yillarida yuzaga kelgan og‘ir harbiy va iqtisodiy sharoitda barcha ishlab chiqarish kuchlari va barcha resurslar urush ehtiyojlari uchun yo‘naltirildi. Sanoat korxonalari harbiy mahsulotlar ishlab chiqarishga moslashtirildi. Harbiy korxonalarning ishlab chiqarish quvvatlari boshqa soha korxonalaridan jalb qilingan asbob-uskunalar yordamida oshirildi.

Urush boshlarida amalga oshirilgan iqtisodiy chora-tadbirlar o‘zining ijobiy samarasini berdi. Yaratilgan iqtisodiy tizim an’anaviy tizimlardan farqli ravishda iqtisodiy rivojlanishni emas, mamlakatni murakkab sharoitlarda qanday bo‘lmasin yashab qolishni maqsad qilib qo‘ydi.

Urush yillarida xalqimiz nafaqat front va front ortidagi jasoratli mehnati bilan balki mamlakatimiz hududiga evakuatsiya qilingan oilalar va bolalarga ko`rsatgan g’amxo`rlik va mehribonligi bilan ham g’alabaga o`z hissasini qo`shdi. Yuqorida aytib o‘tganimizdek, yirik sanoat korxonalaridan tashqari Respublikamizga bu og’ir yillarda boshpanasiz qolgan oilalar, yetim go‘daklardan 7-6 ming kishi keltirib joylashtirildi. Faqat 1941-yildagina 200 ming bolalar uyiga joylashtirilgan edi. O‘zining baynalmilallik burchiga doim sadoqatli bo‘lib qolib kelayotgan o‘zbek xalqi ko‘chirib keltirilgan aholiga, bolalarga mehribonlik bildirib, ularga mehr – oqibat ko‘rsatdi, kiyim-kechak, oziq-ovqat berdi.

Urush yillarida O‘zbekistonda safarbarlik yoshidagi aholining asosiy qismi frontga jalb qilinishi oqibatida iqtisodiyotda malakali kadrlar ulushini keskin kamaytirdi. Shuningdek, urush davrida respublikaga yuzdan ortiq korxonaning evakuatsiya qilinishi, yangi sanoat quvvatlarining ishga tushirilishi va yirik qurilishlar kadrlar muammosini

yanada murakkablashtirdi. Respublika iqtisodiyotini qo‘shimcha kadrlar bilan ta’minlashga ayollar va yoshlar ommaviy jalb etildi.

Olti yil davom etgan dahshatli urush o‘sha vaqtda dunyoda mavjud bo‘lgan 73 ta davlatning 62 tasini, Yer kurrasining 80 foiz aholisini o‘z domiga tortdi. Harbiy harakatlar Yevropa, Osiyo va Afrikadagi 40 ta davlat hududida hamda barcha okeanlarning akvatoriyalarida olib borildi.

Qurolli kuchlarga safarbar etilgan 110 million kishidan umumiy yo‘qotish 70 millionni tashkil etdi. Ulardan 27 millioni janggohlarda qurbon bo‘ldi. Eng ko‘p vafot etganlar SSSR (26, 6 million), Xitoy (15, 5 million), Germaniya (7, 4 million), Polsha (6, 2 million), Yaponiya (2, 5 million) davlatlariga to‘g‘ri keladi. Bu urush yadro quroli qo‘llanilgan yagona harbiy to‘qnashuv sifatida ham tarix sahifalariga muhrlandi.

Harbiy xarajatlar va harbiy zarar o‘sha vaqtdagi hisob bo‘yicha 4 trillion dollarni tashkil etdi. Moddiy xarajatlar urushayotgan davlatlar milliy daromadining 70 foizigacha yetdi. Misli ko‘rilmagan buzg‘unchilik avj olgan urushda o‘n minglab shahar va qishloqlar vayron qilindi. Ikkinchi jahon urushi urushlar tarixida miqyosi jihatidan eng yirigi bo‘ldi va insoniyat uchun muhim saboqlarni berdi. Uning bosh natijalaridan biri — kelajakda jahon urushlarining oldini olish maqsadida urush davomida shakllangan Antifashist koalitsiyasi asosida Birlashgan Millatlar Tashkilotining tuzilishi bo‘ldi. Nyurnberg jarayonida fashizm va natsizm mafkuralari jinoyat deb e’tirof etildi va taqiqlandi.

Urushning ilk kunlaridan frontga jalb etilgan, qonli janggohlarda yuksak vatanparvarlik burchini ado etgan o‘zbek xalqi, avvalo, o‘z uyi, o‘z Vatani – O‘zbekistonni himoya qilishni, ona yurtiga fashizm balosini yaqinlashtirmaslikni m aqsad qilib qo‘ygan edi, desak, adashmagan bo‘lamiz. O‘sha davrda O‘zbekiston hududida yashagan 6 yarim million aholidan 1 yarim milliondan ortig‘i urushda ishtirok etdi. Ularning yarim milliondan ziyodi halok bo‘ldi. 133 mingga yaqin yurtdoshimiz bedarak yo‘qoldi. 60 mingdan ortiq vatandoshimiz urushdan nogiron bo‘lib qaytdi (Saidolimov, S. 2020, aprel 29).

Xulosa

Ta’kidlash joizki, aynan mehnat frontlaridagi ishchi kuchlarining zahmatli mehnati g‘alabaga erishishning asosiy omili bo‘lib xizmat qildi. Masalaning yana bir e’tiborli jihati, g‘alabani ta’minlashdagi hal qiluvchi omil bo‘lishiga qaramasdan mazkur soha kam o‘rganilgan. Bugungi kunda frontorti mehnat armiyalarining faoliyati tarixchi, siyosatchi, iqtisodchi, jamiyatshunos, sotsiolog olimlar tomonidan kompleks o‘rganishni talab qiladi. Bu eng avvalo, urush davri tafsilotlari, va g‘alabani ta’minlagan

omillar tarixini xolisona yoritish imkonini berishi bilan birga, tarixdan to‘g‘ri xulosa chiqarish, bugungi kun uchun zarur bo‘lgan ibrat va saboq olish, insoniyat ongida qurolli urush va keskinliklarga nisbatan murosasizlik, tinch va osuda hayotning qadriga yetish, shukronalik, insonparvarlik va vatanparvarlik, ajdodlar ruhiga hurmat tuyg‘ularini shakllantirish kabi dolzarb vazifalarni amalga oshirishga xizmat qiladi.

Yuqoridagilardan ko‘rish mumkinki, respublikamiz urush yillarida frontni o‘q-dori, qurol aslaha, askar jangchilar bilangina emas, balki iqtisodiy jihatdan ham ta’minlovchi maskanga aylangan edi. Albatta, buning ortida xalqimizning og‘ir mehnati yotardi. Ammo xalqimiz shuni bilardiki, armiyaning, harbiylarning iqtisodiy jihatdan to‘q bo‘lishi g‘alabani ta’minlovchi omillardan biridir. Bir so‘z bilan aytganda, xalqimiz urush yillarida frontni front orti bilan mustahkamlashga ham o‘zining insonparvarlik, vatanparvarlik, saxiylik xislatlari bilan salmoqli hissa qo‘shdi.

Mustaqillik yillarida tariximizni xolis va haqqoniy yoritish, ajdodlar xotirasini tiklash va kelajak avlodga etkazish yuzasidan salmoqli ishlar amalga oshirildi. Fashizm ustidan qozonilgan g‘alaba 9-may kuni O‘zbekistonda “Xotira va Qadrlash kuni” sifatida nishonlanmoqda.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

Mirziyoyev, Sh. (2017, may 9). O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 9 may – Xotira va qadrlash kuniga bag‘ishlangan qabul marosimidagi nutqi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining rasmiy veb-sayti. https://uza. uz/oz/posts/o-zbekiston-prezidenti-shavkat-mirziyoyevning-9-may-xotira-v-09-05-2017

Mirziyoyev, Sh. (2019, may 9). O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Xotira va qadrlash kuniga bag‘ishlangan tantanali marosimdagi nutqi. O‘zbekiston Milliy axborot agentligining rasmiy veb-sayti. https://president. uz/oz/lists/view/2564

Turdiyev, B. (2021, may 10). Xalqimizning Ikkinchi jahon urushidagi ishtiroki haqida juda muhim yangi ma’lumotlar yuz ochdi. O‘zbekiston Liberal-demokratik partiyasining rasmiy vebs-sayti. https://uzlidep. uz/news-of-party/9065

Aniq. uz (2021, may 9). O‘zbekistonlik jangchilarning II jahon urushi janggohlaridagi jasoratlari https://aniq. uz/uz/yangiliklar/uzbekistonlik-jangchilarning-ii-jahon-urushi-janggohlaridagi-jasoratlari

Saidolimov, S. (2020, aprel 29). O‘zbekiston xalqining fashizm ustidan qozonilgan g‘alabaga qo‘shgan hissasi. – Toshkent: “O‘zbekiston” NMIU, 320b.

Sodiqov, O. (1975). O‘zbekiston komsomolining Ulug‘ Vatan urushi yillarida sanoatni yuksaltirishga qo‘shgan hissasi. - Toshkent: “Bilim” jamiyati.

Вознесенский, Н. (1947, noyabr 12). Военная экономика СССР в период Отечественной войны / - [Москва] : ОГИЗ : Государственное издательство политической литературы, -190, [2] с. ; 20 см.

O‘zFA. (1981). Узбекская ССР в годы Великой Отечественной войны / АН УзССР. Институт истории. — Ташкент : Фан, — 405 с.

Jo‘rayev, M. (2000). O‘zbekistonning yangi tarixi. 2-kitob. O‘zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida. -T. : Sharq. -688 b.

Воениздат (1961). История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945 гг. – М. :

Adham, R. (1970). Shinelli qizlar. –T. – 34 b.

Murtazayeva, R. (2005). O‘zbekiston tarixi. Murtazayeva R. T. : 2005. - B 368.

Shamsutdinov, R. (1996). O‘zbekistonliklar Stalingrad janglarida Fashizm ustidan qozonilgan g‘alabada O‘zbekistonning tarixiy hissasi. (1941-1945), T. : “Fan”.

HISTORICAL STUDY OF THE ANTIQUITY OF HUMAN LIFE

Assistance Professor Zarina ABDUAZIMOVA

Assistance Professor Yahya Solati

Abstract

The historical antiquity of human life dates back to the time of the creation of Adam (Peace be upon him); accordingly, the descendants of that Imam are called human beings. Howevamaer, archaeologists and paleontologists offer another perspective on human life, dating back to pre-Adam (Peace be upon him) times. Based on the invention of calligraphy, they have laid the foundation for the division of humankind, according to which humankind is divided into two periods, namely, pre historical and historical man. Such a division has drawn archaeologists with serious criticism. In addition to these criticisms, the audience is confronted with an obvious contradiction that the only way out of this contradiction will be to invoke common sense and seek help from the holy sharia. In addition, the evolution hypothesis has added to the existing ambiguities. The most exciting part of this hypothesis is dealing with the missing link and the search for the ancestor of the present man among the humanoids, which, like a tangled bundle, confronts the researcher with many ambiguities. The truth of the matter is a clear proof of the novelty of Adam's creation and its exclusive aspect; However, the best name for humans is humanoid, not humans. In this paper, the researcher, by simply presenting a hypothesis, wants to accompany the audience to reach the desired and certain result. The hypothesis in question is that man is the descendant of Adam. Certainly, there are other issues and questions that can help us in this study; however, we try to avoid verbosity by using a concise method and leave the details to the audience.

Keywords: Adam (Peace be upon him), Human, Mankind, Man, Human Being, Humanoid, Evolutionary Hypothesis (Evolution), Humanlike. To summarize, we can determine that in the main formation of man and his essence, this main aspect is that in the historical concept

this totality has philosophical, religious, anthropological and historical justification.

INTRODUCTION

The story of the creation of man is a strange anecdote, which sometimes leaves the researcher in a valley of ambiguity and sometimes gives him the courage to Progress with the help of reason. In the meanwhile, experience with adventuresome, try to draws the researcher to the depths of history.

Looking at the monotheistic ways and laws, we can explicitly consider the essence of religion as a single thing and attribute the existing differences to the distortions that have penetrated into the appearances of religious laws. However, what about the inherent differences between human schools? Really, why all this difference? It is not a cross-sectional and methodological distinction, but an inherent difference between different perspectives. We Without trying to Suppression human intellect and, along with some mystics, deeming the intellect incapable of explaining truth; we merely observe the horizon of reason in the explanation of generalities, and put its weak point in parentheses in the description of details. What strengthens the generality of the human intellect with the support of the Shari's and leads the inaccessible details to the realm of certain knowledge is the alignment of the esoteric intellect with religion. Undoubtedly, the archaeologist, like any empiricist scientist, relies on the empirical method and tries to reach the truth by using induction; Unaware that in most cases, he confuses reality instead of truth. Sometimes he is intoxicated by false pride, sometimes he is disappointed with the result and sometimes she uses justification with doubt. The tool of his work is sensory data and his justification is the use of available evidence; what deceives him is the evidences that are hidden and obstruct the path of truth; like a mirage, that draws the thirsty man in a vast desert, to the realms of nothingness.

The concept of man. The word "man" is derived from the root of the word "al-Ans" which is mentioned in the verse . The concept of human is, in all cases, applied equally to each of the human instances. The human concept seems simple at first glance; but since man is a complex being, a comprehensive and complete knowledge of man cannot simply be obtained. In this sense, man is known as the "small world"[69] and the world as the "big world». For a good understanding of human beings, it is better to define this concept in two lexical and idiomatic terms. In the lexical

[69]. The microcosm is the human being (cf. Nasser Khosrow, *Jame'at al-Hikmatin*, p. 109).

definition, different meanings are mentioned for human beings. Among these meanings, we can refer to "Adam", "human", "human being", "Mankind", "Enas", "Nas", "Ens", "Ons" (Ulfat / Appearance), "Oblivion". "Khalq", etc. , which is mentioned in Dehkhoda dictionary and other sources. Among these synonyms, the words Adam and Mankind being are given more attention due to their importance and use. The reason for naming human beings as Mankind is that they are visible; In addition, human beings are derived from the word Bashare, which means skin, skin, appearance, and so on. Thus, Bashare means the appearance of the body and the outer skin of the human body. For this reason, the term is used to describe each of the human instances. Adam is a Hebrew word; “Some commentators consider this word to mean "Edim-ol-arz "; in the sense that it is created from soil” (see: Azhari, *Tahdhib al-Lingha*, vol. 14, p. 151). Some other commentators give other reasons for this naming; one of these reasons is the wheat (Adam) skin; Blending of different elements (edema); and being perfumed by the divine spirit (Adam); cited. In Akkadian, Edmo means blood and means honorable person. In some verses of the Qur'an, it is mentioned that man was created from mud. In the definition of the term, it refers to the nature of man, which in logical books is referred to as the "talking animal", and based on it, the special nature of man is determined. In this definition, man is defined as a thinking being who has the power of reason. Due to having this power, man has been distinguished from other creatures and has reached the level of Ashraf creatures and the caliph of God on earth. This position is what is referred to in some verses, such as verse 72 / Al-Ahab, as the divine trust.

Human nature. Essence is derived from the word essential, which indicates the essence and identity of everything, and is composed of two words, namely, "interrogation" and "identity". In this sense, wherever there is talk of human nature, it means the factor of differentiation and distinction of man from other beings. This factor of discernment goes back to the enjoyment of the power of reason, which is potentially present in every person from birth because man is born with a pure nature and divine nature, and this nature in the definition of the term, is the same nature and essence of man that observes the common sense. On the question of whether among human beings, only man has intellect or other beings also have intellect? There is so much disagreement among researchers that it sometimes takes the audience away from the issue. To answer this important and crucial question, we must distinguish between reason and perception; because the relationship between the two is an absolute general and special relationship; in the sense that only humankind enjoys intellect; other beings, on the other hand, have other

[70]levels of perception, each of which determines a class of beings. If, in a division, we examine perception in four categories, rational perception is at the highest level and natural perception is at the lowest level (which is specific to plants and inanimate objects); Between these two levels is instinctive perception (specific to animals) and sensual perception (specific to jinn and Angels), which is non rational perception.

LITERATURE REVIEW

Adam (Peace be upon him)**, as the first man.** Adam (Peace be upon him) is considered as the first human being who has been introduced with different titles such as Abu al-Bashar, Safiyya Allah, Khalifa Allah, Moallem al-Asma ', etc. The name of Hazrat Adam (Peace be upon him) mentioned twenty-five times in (9 suras), the Quran. He lived about 930 years. God "At the time of creation Adam (Peace be upon him), "he left the body of that Imam without a soul for 40 years to be prone to receive the spirit" (Sheikh Saduq, Causes of Sharia, p. 275). According to the narrations, on Friday, the 11th of Muharram, he passed away and his son Seth (Hibullah). Buried him in a cave located on Mount Abu Qays (opposite Mecca). At the time of the flood, Noah brought Adam (Peace be upon him) coffin to Kufa. For this reason, "the grave of Adam (Peace be upon him) is located next to the holy grave of Imam Ali. Regarding the body of that Imam, it is said that he was 35 meters tall" (see: Klini, Kafi, vol. 8, p. 233). It is interesting that for the people of Aad, a body over ten meters has been narrated. When we refer to the thinking of ancient Iran, in the mythological cosmology of Mazdisna (Mazdaism), the first man, named Kiomars (Giomarth, Giomert, Giomard), is mentioned, who was created by Ahuramazda. In Ferdowsi's Shahnameh, Kiomars is introduced as the first king of Iran. In the Avestan language, this name is composed of the two words Gayo (life), and Martan (perishable); That is, a creature that faces death. Kiomars, in Mazdaian mythology, is comparable to Adam (Peace be upon him) in Jewish law. in the second myth of Genesis, Adam (Peace be upon him) is considered to be the first man that Jehovah created to guard the garden of Eden; He then created Eve (Peace be upon him) from Adam's left rib; But Adam, by the temptation of the serpent and Eve (Peace be upon him), ate the fruit of the tree of knowledge and became blind. Fearing that he would eat the fruit of the tree of life, Jehovah sent them to the earth. Despite the prove of Adam (Peace be upon him) life and the fact that he was a prophet, the time of his creation is in an aura of ambiguity. Exact information is not available in this regard. What is

[70] "The first part of the answer is gender, and the separating feature, that is, the second part of the answer, is the chapter" (Muzaffar, *Logic*, pp. 123-124).

narrated differently in history there is a difference of opinion between 7000 years and 9000 years. However, this does not interfere with Adam's existence. What relaxes our minds and strengthens our hypothesis is the citation of verses that introduce Adam (Peace be upon him) as the first man and the first prophet. According to the verses of 59/ Al-Imran, 26/ Al-Hejr, 12/ Al-Mu'minun, 71/s, 1/al-Nesae, Mankind spread from his generation (see: Tabatabai, *Al-Mizan*, 2022. vol. 4, pp. 222-225). After proving the creation of Adam (Peace be upon him), many doubts and ambiguities arise; One of these ambiguities is about the descent of that Imam. The Qur'an has dealt with this issue in the verses of35/ Al-Baqarah, 20 and 19/ Araf, 123/ Taha, and so on. To clarify the problem of descent, we turn to three interpretations:The first interpretation is that Adam and Eve (Peace be upon them), after eating the forbidden tree, were "expelled from the paradise of Eden and the Eternal and transferred to the earth" (cf. Majlisi, Baharalanvar 2021, vol. 11, p. 143.) The second interpretation, this Adam and Eve (Peace be upon them) were expelled from the Paradise of Purgatory and fell to the earth. According to Allama Tabatabai, the place from which Adam and Eve (Peace be upon them) were expelled was a purgatory; According to him, "God's purpose in creating man was to live on earth; So that their sitting in Paradise was only to test and prove superiority over the angels "(cf. Tabatabai, Al-Mizan, vol. 1, p. 132). The third interpretation is that the descent of man is a spiritual degradation, not a place; That is, they were in a green worldly garden and were expelled from the worldly paradise (see: Fakhr Razi, *Al-Tafsir Al-Kabir*, vol. 3, p. 452) .In the critique of the first interpretation, it must be said that this descent cannot be from eternal paradise; for, first, heaven and hell have not yet been established. Second, whoever enters Paradise and Hell will abide therein forever and will not be expelled from it; after proving the third interpretation of the descent of Adam (Peace be upon him), the most important issue is to address the reasons for proving that Adam (Peace be upon him) was the first human being. The second category is narrative reasons. This category of arguments is based on two types reason; the first category refers to the verses of the Qur'an; Such as the verses of (34 to 30/ Al-Baqarah), 1/ Al-Ansa, 59/ Al-Imran, 189/ Al-Araf, (26 to 29/ Al-Hejr), 4/ AN-Nahl, 70/ Al-Asra, 5/Al-Hajj, 54/Forkan, 7 and 8/ Sajdeh, 67/ Kafer and . . . ; In these verses, explicitly confirms both the issue of succession and the caliph of God on earth, as well as the fact that human beings are superior to other beings. The second category refers to the hadiths (including the holy hadiths and the hadiths of the infallibles- Peace be upon him-). For example, we can refer to this holy hadith, which says: «If it weren't for you, I would not have created the heavens» (cf. this hadith introduces the Prophet of Islam and the Ahl al-

Bayt as the goal of creation. In another holy hadith, he says: I swear by my honor and glory, O Muhammad, if it were not you, I would not have created Adam, and if it were not for Ali, would not have created Paradise "(cf. Ibn Tawus, Al-Yaqin, p. 426; Majlisi, Bihar al-Anwar, vol. 18, p. 400). He created and created a generation after another generation, and for each one, he created a world after another world, until in the end, he created Adam Abu al-Bashar (Peace be upon him) and branched off his descendants from him . . . (Khasal, vol. 2, p. 358, H. 45). Imam Sadiq (Peace be upon him) says: "Perhaps you think that God Almighty did not create any other human being besides you, no, it is not so, but He created thousands of people, of whom you are the last generation of those people" (Tawhid , P. 277, H. 2; Sheikh Saduq, Khasal, vol. 2, p. 652 AH 54). In addition, that Imam said in another narration:"God Almighty has created twelve thousand worlds, each of which is greater than seven heavens and seven earths, and none of the inhabitants of one world can imagine that God Almighty, other than his world, has created another world" (Khasal). , Vol. 2, p. 639, p. 14). In narrations attributed to Imam Ali (Peace be upon him), it is stated that the creation of Hazrat Adam (Peace be upon him), thousands of years after the extinction of Nasnas (Gorilla)" (Qomi, Tafsir al-Qomi, vol. 1, p. 36; Majlisi, Bahar-al-anvar, vol. 60, p. 273).

Based on these arguments, it is proved that in terms of creation, there is no connection between humanoid before Adam (Peace be upon him) and humankind.

METHODOLOGY

The connection between the creation of Adam (Peace be upon him) and the creatures before him (humanoid) Archaeologists do not consider themselves completely bound by verses and hadiths, but, based on their empirical data, look for human sequence in history; In this way, They divided into human to two periods, namely the historical period and the prehistoric period. Their basis in dividing this period is the invention of script. Some archaeologists, however, base this division on 10, 000 BC. Since then, it has been called the historical human, and before that, it has been prehistoric. What challenges the existing basis is the existing Neanderthal paintings that were painted on the caves walls from 230, 000 to 130, 000 years ago (Middle Paleolithic period). Is; because painting is considered as one of the examples of script. However, archaeologists believe that prehistoric humankind dates back to not only five hundred thousand years ago, but also forty million years ago. Of course, it is difficult to determine the exact time of existence of the oldest type of humanoid; however, their speculations about the first category of humanoid can be accepted as approximate and probable. Researchers,

with their discoveries in this field and the discovery of prehistoric humanoid fossils, cite as evidence for their claim; some studies suggest that humans were separated from gibbons (longhand monkeys) about 15 to 20 million years ago, and orangutans 14 million years ago. . In the Paleolithic period, these discoveries became more apparent as humans made tools for themselves using stone. Archaeologists have found humans in various forms, such as the Gatengi man, the Intern man, the upright man, the Rhodesian man, the Heidelbergi man, the Denisova man, the Flores man, the southern copy, the populist, the Chadian people, the Orrin Tugni. , Audrey Kapi, Neanderthals, Skilled Humans, Dmanisi Humans (Georgian Humans), Early Intelligent Humans, Homospranen cis, Homo sapiens, Cromanion, Nasnas (gorilla), etc. are examined. According to them, Homo sapiens, also known as modern humans, wise humans, and skilled humans, coexisted with the Neanderthals; their habitat was the continent of Africa, where their first presence on the continent can be traced back to about 250, 000 years ago. To know the approximate lifetime of Neanderthals on other continents, we can say, "the first signs of Neanderthal man date back to 130, 000 to 230, 000 years ago in Europe" (Hublin, The *origin of Neanderthals*, p106). The last presence of Neanderthals in Asia dates back to 50, 000 years and in Europe to 40, 000 years ago; That is, they migrated from East Africa to Asia and elsewhere. Other researchers, studying the DNA of these organisms, believe that in some cases, between Neanderthals and Homo sapiens, interbreeding has taken place; so the genetic similarity between them confirms this. This close resemblance shows that the two species had the same ancestor 500, 000 years ago. However, despite this genetic similarity and the peaceful coexistence of Neanderthals and Homosapiens, the second group defeated the Neanderthals, and from about 40, 000 to 30, 000 years ago, the Neanderthals. Became extinct. Archaeologists believe that two factors contributed to the extinction of the Neanderthals. The first and most important cause of their extinction was the extreme changes in climate and the sudden cooling of the earth's temperature, which has subjected the habitats of these creatures to serious changes and, therefore, has caused the extinction of Neanderthals; The second factor in their extinction (which is a minor cause) has been the conflict (100, 000 years) between Evolution Hypothesis. According to the evolutionary hypothesis, organisms have gradually changed state and adapted to environmental conditions. "This evolution may be in one or more inherited traits" (Futuyma, *Evolution*, p. 187-2). Charles Darwin's evolutionary hypothesis is considered a turning point in the evolution of species. Scientists accepted this hypothesis as a law in 1860. Darwin, in his theory of evolution, concluded that all species have a common lineage.

One of the reasons for Darwin's hypothesis was that he was influenced by Thomas Malthus's theory; this means that population growth can lead to a struggle for survival. According to Darwin, "resource constraints cause many beings to perish" (Sober, Did Darwin write the origin backwards?). This led Darwin to the natural selection hypothesis in 1838. At the same time, Alfred Wallace asked Darwin to work together on the theory of natural selection. They introduced the environment as the main factor of natural selection; In the sense that the environment causes weak living things with unfavorable characteristics to disappear and strong living things to survive; Thus, they named this hypothesis natural selection; That is, the environment itself chooses which species survive and which die. Later, however, Darwin's hypothesis was criticized not only by Wallace but also by theologians and scholars such as Colin Reeves. It was precisely Darwin who foresaw this, and in response to Wallace's suggestion that it address human origins, he replied that he would refuse to address it, despite its appeal to biologists. ; Because he was afraid of being criticized by the fanatics. Darwin may have been looking for a missing link in explaining humanoid to modern man; however, for various reasons, he could not speak explicitly and

RESULTS

Below are some important points that will help us to analyze Darwin's hypothesis. The success of Darwin's hypothesis is related to natural selection and how animal life adapts to nature. Darwin's hypothesis can only be effective in explaining humanoid and their common ancestor, not human beings; because the creation of humankind is completely separate from humanoid. The term missing link was never used by Darwin, but was coined in 1851 by Charles Lyle. Some researchers believe that missing link is a non-scientific term; because the new generations have replaced the previous generations and the previous generations have become extinct altogether, without any connection between them.

Darwin's hypothesis is not a revelation, but merely a hypothesis. As Karl Popper puts it, any scientific hypothesis will not be a scientific one if it is not refuted one day. This hypothesis was politically abused (strong sovereignty over the weak); this is while according to the divine promise, the future and the right of sovereignty belong to the oppressed (at the time of the advent of Imam Zaman (Peace be upon him).

CONCLUSION

In this paper, by proving the power of reason for Adam (Peace be upon him) and the mankind descended, at first refuted the bold conjectures of archaeologists and showed that humanoid before Adam (Peace be upon

him), in spite of their superiority on Animals lacked the power of intellect; In this respect, they had no affinity with human except physical resemblance; Then, by referring to the noble verses of 22/ Al-Anfal, 44/ Al-Furqanah, . . . and the hadiths of the infallibles (Peace be upon him), among human beings, separate the humanlike and make human merely worthy of the rational human. In the process, various issues and doubts were answered; among these issues was the theory of evolution. If we want to critique the hypothesis of evolution, to the extent that this hypothesis deals with the adaptation of beings to the environment, to the extent of profit, and to the extent that it deals with the problem of human evolution, in the a range of loss; Because it has failed in human evolution and has nothing to say. Another issue is how the human race spread from Adam (Peace be upon him). Undoubtedly, this issue is reminiscent of how plurals are issued from the unit and leads us to how these plurals came into being; In this regard, the third interpretation is probable and the fourth interpretation is the most justified interpretation that has received its justification both from the point of view of reason and from the point of view of religion. Thus, the researcher, citing narrative arguments and with the help of rational reasons, succeeded in proving the hypothesis studied in this paper; A hypothesis that did not enter the field of reason with trembling skepticism, nor did it empty the stage for fear of polemical suspicions; The desirable outcome of this hypothesis is to prove that Adam (Peace be upon him) was the first human being, to prove that he was the first prophet, and to explain the natural continuity of mankind as a descendant of Abul-Bashar.

LIST OF REFERENCES

Ibn Tawus, (2019), *Al-Yaqin*, Tehran: Dar al-Kitab. 1413 AH,

Azhari, Muhammad ibn Ahmad, *Tahdhib al-Lingha*, Beirut. 1421 AH.

Bakri, Ahmad Ibn Abdullah, (2008) 1411 AH, *Al-Anwar Fi Muld Al-Nabi*, Qom: Dar Al-Sharif Al-Radi Publications.

Jafari, Yaqub (2021) 1376 AH, *Tafsir Kowsar*, Volume 2, and Qom: Hijrat Publishing Institute.

Ragheb Isfahani, Hussein Ibn Muhammad, (2021) 1412 AH, *Dictionary of Quranic Words*, Beirut: Dar al-Shamiya Publications.

Sobhani, Ja'far, (2021)1412 AH, Theology on the Guide of the Book, *Sunnah and Reason*, Volume 4, Third Edition, and Qom: Publications of the World Center for Islamic Studies.

Shabar, Sayyid Abdullah, (2021) 1424 AH, *the right of certainty in the knowledge of the principles of religion*, second edition, Qom: Anwar Al-Huda Publications.

Sheikh Saduq, Mohammad Ibn Ali, (2006,) *Causes of Sharia*, Volume One, First Edition, Qom: Davari Publications.

Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an, *Muhammad Hussein al-Tabatabai*, *Al*-Alami Foundation *for Publications*, Beirut, Lebanon, (1997). [20]

Tabarsi, Fazl Ibn Hassan, (1998) *Interpretation of Comprehensive Societies*, Volume One, First Edition, Tehran: Tehran University Press.

Tabarsi, Ahmad Ibn Ali, (2021) 1403 AH, *protest against the people of madness*, second volume, first edition, Mashhad: Morteza Publishing.

Fayyaz Lahiji, Mullah Abdul Razzaq, (2004*) Gohar Morad*, first edition, Tehran: Sayeh Publishing.

Qomi, Ali Ibn Ibrahim, *Tafsir al-Qomi*, (1988) Tehran: Dar al-Kitab al-Islamiyah Publications.

Klini, Mohammad Ibn Yaqub, (2022) 1407 AH, *Kafi*, Volume 8, Fourth Edition, Tehran: Islamic Library.

Majlisi, Mohammad Baqir, (2020) 1403 AH, *Baharalanvar*, Beirut: Al-Wafa Institute.

Makarem Shirazi, Nasser, (2022) 1374 AH, *Tafsir Nomoneh*, vol. 3, first edition, Tehran: Dar al-Kitab al-Islamiya.

Sobhani, Jafar Reza. (2013). *Answers to Religious Questions*, Second Edition, and Tehran: Imam Ali Ibn Abi Talib School (AS).

Motahari, Morteza, (1991) *Collection of works*, Tehran: Sadra Publications.

Muzaffar, Mohammad AH, *Al-Manteq*, Qom: Publications of the Society of Teachers.

Definite dictionary

Naser Khosrow, (1984), *Al-Hikmatin University*, Tehran: Published by Henry Carbon and Mohammad Moin.

Watson, James, (2008) *Molecular Genetics*, Tehran: Biology House.

Mamanov, J. A. (2020). Young people are increasing a spiritual culture place of national mentality. International Journal of Psychosocial Rehabilitation, 3203.

Abduazimova, Z. A. (2021). Philosophical Features of the Conceptual Approach in the Formation of Environmental Ethics in the Process of Globalization. International Journal on Integrated Education, 4(10), 138-142.

Abduazimova, Z. A. (2020). The reason for the relevance of environmental ethics. American Journal of Social and Humanitarian Research,

English:

Green RE, Krause/ J, Ptak SE, et al, (2006) ***Analysis of one million base pairs of Neanderthal DNA*** .

Colin Reeves, ***Colin Reeves talks about the theoryof evolution***

Curnoe, D. (2010), ***A review of early Homo in southern Africa focusing on cranial, mandibular and dental remains, with the description of a new species*** (Homo gautengensis sp. nov.). " HOMO - Journal of Comparative Human Biology .

Dawkins. R, (2004) ***the Ancestor's Tale Query: Hominidae/Hylobatidae***

de:Jean-Jacques Hublin, , (2009) ***The origin of Neandertals***. PNAS Band .

Futuyma, Douglas J, (2005) ***Evolution***, Sunderland Massachusetts: Sinauer Associates, Inc. ISBN .

Sober, E, (2009) ***did Darwin write the originbackwards?***, National Academy of Sciences

6. OTURUM

EVALUATION OF UNIVERSITY STUDENTS' OPINIONS ON THE PROBLEMS ENCOUNTERED IN DISTANCE EDUCATION

Dr. Şemseddin Gündüz

Necmettin Erbakan University

Abstract

The pandemic process that started to occur all over the world in 2020 and the earthquake disaster in 2023 necessitated distance or hybrid education models in universities in Turkey. The purpose of this research is to determine the problems university students encounter in distance education and the solution suggestions for these problems. The research was conducted on 7 university students studying in different departments in May 2023. Phenomenology, one of the qualitative research methods, was used in the study and data was collected through a semi-structured interview form. Descriptive analysis technique was used to reach findings from the data obtained. Distance education has advantages and limitations compared to university students. University students stated that they mostly experienced problems in distance education with deficiencies in technical requirements, inability to socialize, being away from applied courses, and the lack of preparedness of learners and instructors for the process. Suggestions made to avoid these problems are grouped under three main headings: responsibilities of administrators, faculty members and students. Suggestions made under each heading were discussed taking into account the literature and existing living conditions.

Key words: university students, distance education, student opinions

Özet

2020 yılında tüm dünyada yaşanmaya başlanan pandemi süreci ve 2023 yılında yaşanan deprem felaketi, süreçte Türkiye'de üniversitelerde uzaktan ya da hibrit eğitim modellerini gerekli kılmıştır. Bu araştırmanın amacı üniversite öğrencilerinin uzaktan eğitimde karşılaştıkları sorunları ve bu sorunları ilişkin çözüm önerilerini belirlemektir. Araştırma 2023 yılı mayıs ayında farklı bölümlerde öğrenim gören 7 üniversite öğrencisi üzerinde gerçekleştirilmiştir. Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden fenomenoloji kullanılmış ve yarı yapılandırılmış görüşme formu aracılığı ile veriler toplanmıştır. Elde edilen verilerden bulgulara ulaşmak için betimsel analiz tekniği kullanılmıştır. Üniversite öğrencilerine göre

uzaktan eğitimin üstünlükleri ve sınırlılıkları vardır. Üniversite öğrencileri uzaktan eğitimde en çok teknik gereksinimlerde eksiklikler, sosyalleşememe, uygulamalı derslerden uzak kalınması ve öğrenen ve öğreticilerin sürece hazır olmamaları konularında sorun yaşadıklarını belirtmişlerdir. Bu sorunların yaşanmaması için getirilen öneriler yöneticilere, öğretim elemanlarına ve öğrencilere düşen sorumluluklar olarak üç ana başlık altında toplanmıştır. Her bir başlık altında getirilen öneriler alan yazın ve var olan hayat koşulları göz önünde bulundurularak tartışılmıştır.

Anahtar kelimeler: üniversite öğrencileri, uzaktan eğitim, öğrenci görüşleri

Abstrakt

2020-yilda butun dunyoda yuzaga kela boshlagan pandemiya jarayoni va 2023-yildagi zilzila falokati Turkiyadagi universitetlarda masofaviy yoki gibrid ta’lim modellarini talab qildi. Ushbu tadqiqotning maqsadi universitet talabalari masofaviy ta'limda duch keladigan muammolarni aniqlash va ushbu muammolarni hal qilish bo'yicha takliflarni aniqlashdan iborat. Tadqiqot 2023-yilning may oyida turli bo‘limlarda tahsil olayotgan 7 nafar universitet talabalari ustida o‘tkazildi. Tadqiqotda sifatli tadqiqot usullaridan biri bo‘lgan fenomenologiyadan foydalanildi va ma’lumotlar yarim tuzilgan suhbat shakli orqali to‘plandi. Olingan ma'lumotlardan xulosalarga erishish uchun tavsifiy tahlil usuli qo'llanildi. Masofaviy ta'lim universitet talabalariga nisbatan afzallik va cheklovlarga ega. Universitet talabalari, asosan, masofaviy ta'limda texnik talablarning kamchiliklari, ijtimoiy aloqaga chiqa olmaslik, amaliy kurslardan uzoqda bo'lish, o'quvchilar va o'qituvchilarning jarayonga tayyor emasligi kabi muammolarni boshdan kechirishlarini ta'kidladilar. Ushbu muammolarni oldini olish uchun berilgan takliflar uchta asosiy sarlavha ostida birlashtirilgan: ma'murlar, professor-o'qituvchilar va talabalarning mas'uliyati. Har bir sarlavha ostida berilgan takliflar adabiyotlar va mavjud turmush sharoitini hisobga olgan holda muhokama qilindi.

Kalit so'zlar: universitet talabalari, masofaviy ta'lim, talabalar fikri

INTRODUCTION

The increasing world population, demand for education and knowledge bases increase day by day, increasing the need for teaching environments independent of time and place outside school buildings and campus walls (Gündüz, 2020). This situation brings distance education to us. Kotrikadze and Zharkova (2021) stated that distance education is very suitable for

those who do not have a flexible schedule, introverts, people with limited mobility, and people with disabilities.

Distance education applications need to be planned in the light of current scientific data. Developments in information and communication technologies offer new opportunities in teaching processes. It is known that information and communication technologies can transform learning into a more qualified and permanent form, bring economic contribution to the learning environment, provide equal opportunity in learning environments and provide learners with a learning environment independent of time and place. It would not be correct to see information and communication technologies only as a productivity tool. The use of these technologies sometimes becomes a necessity. During the epidemic that emerged in 2019 and spread rapidly around the world in 2020, many countries started a distance education process and used information technologies in this process.

As a result of the Kahramanmaraş-centered earthquake that occurred in Turkey at the beginning of 2023 and was called the disaster of the century by some authorities, higher education institutions switched to distance education again and after a while to an education model called hybrid. It would not be realistic to say that all education stakeholders are ready for distance education applications, which many students and teachers have met for the first time in a short time. Determining the problems experienced by students, who are the most important stakeholders of the learning process, during the distance education process and the solution suggestions for these problems can guide the relevant individuals on what kind of precautions should be taken in existing or future applications.

The purpose of this study is to determine the problems that university students encounter in distance education and the solution suggestions for these problems.

METHOD

In this study, phenomenology, one of the qualitative research methods, was used. In a phenomenological study, it is attempted to capture the experience of an activity or concept from the participants' perspectives (Gay, Mills, & Airasian, 2006). In line with a similar purpose, this study tried to identify and analyze the negative experiences university students had during the distance education process and solution suggestions for these experiences.

Participants

The data of this research was collected in May 2023. Convenience sampling technique was preferred to determine the participants in the study. In this method, researchers usually select individuals or groups that are easy to gain access to. The participants are 7 students who continue their university education in different departments. Information about the participants is given in Table 1.

Table 1. Information about the participants

Participants	Departments	Level	Personal Phone	Personal Coöğıter
Participant 1	Management Information Systems	2	+	-
Participant 2	Management Information Systems	3	+	+
Participant 3	Maths	4	+	+
Participant 4	Psychological Advice and Guidance	1	+	-
Participant 5	Theology	1	+	-
Participant 6	Theology	2	+	+
Participant 7	Pharmacy	1	+	+

Data Collection Tools and Data Collection

Araştırmada yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. Görüşme formu araştırmacı tarafından hazırlanmıştır. İlk taslağında demografik

bilgiler haricinde 5 soru olan bu form, iki öğretim teknologunun görüşü alınarak iki soruya dönüştürülmüş ve katılımcılara uygulanmaya başlanmıştır. Görüşmeler yüz yüze ortamda yapılmış ve kayıt cihazı kullanılmayarak sadece kısa notlar alınmıştır.

Data Analysis

Verilerin analiz edilmesinde betimsel analiz tekniği tercih edilmiştir. Bu durumda, betimsel analiz, bir konuyu detaylı bir şekilde açıklamak ve özelliklerini tanımlamak için kullanılan bir araştırma yöntemidir. Betimsel analizde amaç, olayları, nesneleri veya durumları tarif etmek, sınıflandırmak ve anlamlandırmaktır. Betimsel analiz bir fenomeni ayrıntılı bir şekilde açıklamak, sınıflandırma yapmak ya da bağlamı açıklamak için kullanılabilir

RESULTS

University students were asked about the problems they encountered in distance education. The answers given by the participants are collected under 4 main headings and are given in Table 2.

Table 2. Problems experienced by participants in distance education

Problem Type	**f**
Technological requirements	6
communication problems	4
Not Competent and Ready	3
Practical lessons	2

Participants mostly expressed their opinions regarding technical problems. These problems stand out as internet access problems, live lesson access problems and technological device problems. Participants stated lack of communication as the second biggest problem. The third biggest problem stated by the participants is related to the inability of instructors and classmates to use distance education efficiently. The

fourth biggest problem faced by the participants is related to the teaching of the lessons. Participants stated that they were not able to practice and experiment.

Participants were also asked about the solutions to the problems they encountered in distance education. The answers given by the participants were collected under three main headings and presented in Table 3.

Table 3. Solutions to problems encountered in distance education

Solution suggestion	**f**
University administration	6
Instructors	4
Other students	1

Participants stated that these are the steps that the national / local / university administration should take to solve the problems encountered in distance education. This recommendation is followed by steps that faculty members should take.

DISCUSSION

As with other applications in education systems, many problems may be encountered in distance education applications. The most common problem in this study is technical deficiencies. This finding is similar to Ülger's (2021) study, in which he stated that the most common problem in distance education is the problem of access to the internet and information technologies. Additionally, Kazak and Karaahmetoğlu (2023) stated that one of the problems faced by teachers is technology-related problems.

The finding that one of the most common problems in the study is communication-related problems is similar to the statements of Chen, Ou, Liu, and Liu (2001) and the finding obtained in Kazak and Karaahmetoğlu's (2023) study on teachers.

There are some limitations in the study. First of all, convenience sampling was chosen in the study to be more convenient in terms of time and

economy. If one wants to generalize the results or reach a universal understanding, a more careful sampling strategy should be used. In the study, data was collected only with semi-structured interview technique. In order to obtain more reliable and comprehensive data, studies can be designed on university students living in different cultures, where different data collection methods (e.g. observation) are used together and more participants are included.

REFERENCES

Chen, G. D., Ou, K. L., Liu, C. C., & Liu, B. J. (2001). Intervention and strategy analysis for web group-learning. Journal of Computer Assisted Learning, 17(1).

Gay, L. R., Mills, G. E., & Airasian, P. (2006). Educational Research Competencies for Analysis and Application. New Jersey: Pearson Merrill Prentice Hall.

Gündüz, Ş. (2020). Learning Management Systems Editor: Master Ertuğrul, Goalkeeper Fatih. Digitalization in Education. NEU Publications, 111-149.

Kazak, E. and Karaahmetoğlu, H. H. (2023). Teacher opinions regarding the problems encountered in the distance education process. Nevşehir Hacı Bektaş Veli University SBE Journal 13(1), 385-401.

Kotrikadze and Zharkova (2021). Advantages and disadvantages of distance learning in universities. Propósitos y Representaciones. 9, SPE(3), http://dx.doi.org/10.20511/pyr2021.v9nSPE3.1184

Ülger, K. (2021). Problems-opportunities and solution suggestions encountered in the distance education model. International Journal of Contemporary Educational Studies (IntJCES), 7 (1). 393-412

ANALYSIS ON THE SUSTAINABLE ECONOMIC DEVELOPMENT OF COUNTRIES ALONG THE "THE BELT AND ROAD"

Empirical Testing Based on Double Difference Model

Shao Junling

PhD Researcher, Tashkent State University of Economic

ABSTRACT

Based on the dual perspectives of sustainable development and improvement of people's well-being, this article uses panel data from 152 countries worldwide from 2013 to 2022 to provide empirical evidence on how the "B&R" initiative promotes the construction of a community with a shared future for mankind using a double difference model. Research has found that the promotion effect of the "B&R" initiative on sustainable development and improvement of people's well-being in countries along the route can be achieved through infrastructure construction, economic development, and environmental sustainability. However, there is still room for improvement in cultural exchanges, policy communication, and coordination with countries along the route; Heterogeneity testing found that geographically, the "B&R" initiative has a more significant promoting effect on the "Maritime Silk Road" and neighboring countries with China; From the perspective of economic types, developing economies>emerging market economies>developed economies; Although the 'B&R' initiative aligns with the 2030 Agenda for Sustainable Development in terms of vision and actions, there is a certain degree of lag. This article also responds to some public opinion's political doubts that the "B&R" initiative is considered a Chinese version of the "Marshall Plan", and provides some reference and reference for improving the implementation effect of the "B&R" initiative in aligning with the 2030 Agenda for Sustainable Development.

Keywords: "the Belt and Road"; Sustainable development; a community with a shared future of mankind; Double difference model

INTRODUCTION

In the new situation of global political and economic development, there is a conflict between the power political logic implicit in the international system based on sovereign states and the global cooperation required for modern technology and capital development, leading to issues such as development deficits, peace deficits, and governance deficits in the world.

China's economic rise has become the largest variable in global political and economic relations. In this unprecedented upheaval in a century, China is attempting to change the game logic of zero sum confrontation, drawing wisdom from the traditional Chinese ideal of "the world is common and the world is one", and injecting new sustainable development concepts into the global governance system. In 2013, the national strategy "Silk Road Economic Belt" and "21st Century Maritime Silk Road" (hereinafter referred to as "the the Belt and Road") initiated and promoted by China announced to the world that China, as the world's second largest economic volume pole, bears the responsibility and responsibility of promoting the reconstruction of global governance paradigm.

Figure 1 Sustainable development trend of countries along the "the Belt and Road" and non countries along the "Belt and Road"

Source: The data comes from the 2022 Sustainable Economic Development Assessment Report released by Boston Consulting.

QUESTION AND RESEARCH METHODS

Is the "the Belt and Road" initiative really conducive to promoting the sustainable development and improvement of people's livelihood of countries along the Belt and Road, thereby promoting the construction of a community with a shared future for mankind? What is its internal mechanism and is there a promoting effect of heterogeneity? How to better promote the "the Belt and Road" initiative? The existing research mostly focuses on the description, interpretation and theoretical interpretation of the "the Belt and Road" initiative, sustainable development and the "community with a shared future for mankind", does not pay enough attention to the implementation effect of the "the Belt and Road" initiative, and does not develop a theoretical analysis framework and indicator system that can evaluate the effect of the "the Belt and Road" policy. The specific approach of the "the Belt and Road" initiative framework is difficult to be universally applicable. It is necessary to connect the domestic policies with the national development plans of the participating countries, so that the "the Belt and Road" initiative is accepted by the governments and people of the participating countries. Unfortunately, there is little literature on the geographical heterogeneity of the the Belt and Road Initiative's policy effects on sustainable development and improving people's well-being in countries along the Belt and Road.

LITERATURE REVIEW

At the United Nations Sustainable Development Summit in September 2015, all United Nations member states unanimously adopted the goals of

the 2030 Agenda for Sustainable Development (hereinafter referred to as "SDGs"). SDGs have set ambitious goals for the sustainable development of human society from three dimensions: economic development, social inclusion, and environmental sustainability. The five pillars of the "the Belt and Road", namely, strengthening policy coordination, facilities connectivity, achieving unimpeded trade, financial integration and people to people and cultural exchanges, are closely linked with the 17 sustainable development goals of "SDGs", so they are regarded as an important grasp of the concept of "a community with a shared future for mankind" (Liu Wei and Wang Wen, 2019).

MODELS, METHODS, AND DATA

（1） Model construction

Since there are double differences in whether countries along the "the Belt and Road" in the global economy and before and after participating in the "the Belt and Road" construction, the "the Belt and Road" initiative can be regarded as a quasi natural experiment, and the promotion effect of the "the Belt and Road" initiative on the sustainable development and improvement of people's livelihood of countries along the "Belt and Road" can be accurately identified from the perspective of post analysis using DID methods, To provide empirical evidence for how the "the Belt and Road" initiative can promote the construction of a community with a shared future for mankind. In terms of model construction, drawing on the approach of Bao Yang et al. (2020), a dual differential benchmark model with bidirectional fixed effects of time and country is designed:

（1）

（2）

……

……

（2） Data, variables, and descriptive statistics

……

EMPIRICAL ANALYSIS

（1） Benchmark regression results

The regression results in Table 1 show that the BRI regression coefficient that this paper focuses on is significantly positive regardless of whether control variables are added, which indicates that the "the Belt and Road" initiative has a significant role in promoting sustainable development and improving people's well-being of countries along the route. In order to further explore the relationship between the "the Belt and Road" initiative, sustainable development and people's wellbeing, this paper uses the intermediary effect sequential test method proposed by Wen Zhonglin et al. (2014) to test the intermediary effect of sustainable development. Comparing the regression results of columns (4) - (6) with the control variable, it is found that after the introduction of SusDev variable in column (6),……

Table 1 Benchmark Regression Results

Variable	（1）	（2）	（3）	（4）	（5）	（6）
	People's well-being	Sustainable development level	People's well-being	People's well-being	Sustainable development level	People's well-being
Belt and Road Initiative	0.152**	0.590**	0.160**	0.167**	0.126*	0.148**
	（0.068）	（0.243）	（0.066）	（0.066）	（0.076）	（0.066）
Sustainable development level			0.069***			0.144***
			（0.022）			（0.045）
Level of economic development				0.335*	1.812***	0.011
				（0.196）	（0.480）	（0.211）
Social Inclusiveness				0.020***	0.089***	0.007
				（0.007）	（0.008）	（0.008）
Environmental Sustainability				0.017**	0.090***	0.005
				（0.007）	（0.006）	（0.007）
Infrastructure				0.005	0.071***	（0.005）
				（0.006）	（0.005）	（0.006）
Employment				0.001	0.002 6***	（0.000）

				(0.001)	(0.001)	(0.001)
Administer				0.007	0.152***	(0.015)
				(0.006)	(0.007)	(0.009)
Healthy				0.019	0.130***	0.001
				(0.014)	(0.014)	(0.016)
Education				0.006	0.153***	-0.028**
				(0.006)	(0.006)	(0.009)
_cons	5.464***	49.499***	2.031*	0.670	2.139*	0.531
	(0.038)	(0.116)	(1.093)	(1.471)	(1.130)	(1.444)
State fixed effect	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes
Year fixed effect	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes
N	1 376	1 520	1 256	1 250	1 510	1 250
R2	0.027	0.039	0.073	0.088	0.098	0.106

*Note: The values in parentheses are the robust standard error using the national cluster variables; * * *, * * and * are statistically significant at the levels of 1%, 5% and 10% respectively.similarly hereinafter.*

（2） Heterogeneity testing

Considering that countries along the "the Belt and Road" have significant differences in geographical location, economic development level and cultural background, this paper tries to analyze the heterogeneity caused by differences in relevant dimensions.

1. Differentiation and investigation of geographical location

CONCLUSION AND SUGGESTIONS

Although the the Belt and Road Initiative, which originated in China and belongs to the world, has achieved remarkable results, it also faces serious challenges. Some public opinions regard the the Belt and Road Initiative as the Chinese version of the Marshall Plan. Whether the "the Belt and Road" initiative is conducive to promoting sustainable development and improving people's well-being in countries along the Belt and Road is rarely studied from an empirical perspective. This paper takes the "the Belt and Road" initiative as a quasi natural experiment, and uses the double difference method to examine the policy effect, heterogeneity and

intermediate mechanism of the "the Belt and Road" initiative. The research findings are as follows: ① the initiative improves the sustainable development level and people's well-being of countries along the route by promoting infrastructure construction, economic development and environmental sustainability of countries along the route, but the channels of social inclusion are not significant, which means that people to people exchanges, policy communication and docking with participating countries along the route still need to be improved in promoting the construction of the "the Belt and Road" initiative; ② The "the Belt and Road" initiative has a certain time lag, but it is consistent with the 2030 Agenda for Sustainable Development and many aspects of vision and action. Therefore, as time goes by, the "the Belt and Road" initiative will promote the sustainable development of countries along the line more obviously; ③ The geographical location of the countries along the "the Belt and Road" is differentiated and investigated. It is found that the initiative has a greater promotion effect on the "Maritime Silk Road" and the countries adjacent to China. From the perspective of the type of economies, the policy effect of the initiative on developing economies and emerging market economies is significantly higher than that of developed economies. It can be seen that today's world economic operation is gradually changing to China as a medium A "dual circulation" system that connects developed and developing countries. Based on the above research conclusions, this article proposes the following suggestions.

(1) The countries along the "the Belt and Road" are complex and have diverse societies. Dealing with the relations with the countries along the "the Belt and Road" is crucial to the success of the "Belt and Road" initiative. ……

(2) The world today is in a period of great development, change and adjustment. The economic growth of developed countries is sluggish, and the economy of developing countries is rising strongly…….

(3) The sustainable development of the economies of the countries along the "the Belt and Road" should continue to adhere to the "golden rule" of joint ……

REFERENCE:

Liu Wei, Wang Wen. "A Community with a Shared Future for Humanity" from the Perspective of Political Economy of Socialism with Chinese Characteristics in the New Era . Managing the World, 2019, 35 (3): 1-16

Xue Lan, Weng Lingfei Reflection on China's "the Belt and Road" Initiative to Promote the 2030 Agenda for Sustainable Development . Journal of the Chinese Academy of Sciences, 2018, 33 (1): 40-47

Cao Jiahan's ". Connection between the the Belt and Road Initiative and the 2030 Agenda for Sustainable Development . International Outlook, 2016, 8 (3): 37-53

Zhu Lei, Chen Ying, "The the Belt and Road Initiative Matches the 2030 Agenda for Sustainable Development - Connotation, Goals and Road" World Economy and Politics, 2019 (4): 79-100

SHAO Z, MA Z, SHEU J, et al. Evaluation of Large-scale Transnational High-speed Railway Construction Priority in the Belt and Road Region.Transportation Research, 2018, 117（9）: 40-57.

PENG P, YANG Y, LU F, et al. Modelling the Competitiveness of the Ports Along the Maritime Silk Road with Big Data. Transportation Research Part A：Policy and Practice, 2018, 118（12）: 852-867.

Zhang Yu, Yang Song Evaluation and Cooperation Research on China Latin America Agricultural Sustainable Development Capacity in the Context of the "the Belt and Road". Rural Economy, 2019 (6): 121-129

Lv Yue, Lu Yi, Wu Songbo, etc. The promotion effect of overseas investment of the "the Belt and Road" initiative - based on the double difference test of green space investment of Chinese enterprises from 2005 to 2016. Economic Research, 2019, 54 (9): 187-202

Bao Yang's ". Will the the Belt and Road Initiative Cause a" Debt Trap "-- Based on the perspective of China's outbound investment cooperation. Economist, 2020 (3): 45-55

WALDO R T. The SDGs and Human Well-being : A Global Analysis of Synergies, Trade-offs, and Regional Differences. Scientific Reports, 2020, 10（1）: 1-12.

ÇOCUKLARDA PROBLEMLİ TEKNOLOJİ KULLANIMI VE ÖNLEME ÇALIŞMALARI

Prof. Dr. Erdal HAMARTA

Öğr. Gör. Ömer Faruk AKBULUT

Afyonkarahisar Sağlık Bilimleri Üniversitesi

ÖZET

Günümüzde teknolojinin yaygınlaşması ve herkes için erişilebilir bir araç olması ile teknolojik araçların kullanım yaşı giderek düşmüştür. Hem Dünya'da hem de Türkiye'de yapılan araştırmalar özellikle COVID-19 pandemisinin hızla yayılmaya başladığı 2020 yılı ile küçük çocuklar arasında teknoloji kullanımının önemli oranda arttığını göstermektedir. Dünya'daki farklı ülkelerde çocukların internet kullanım davranışları üzerine yapılan bir araştırmada ise 5-15 yaş arasındaki çocukların %61'inin kendine ait tablet bilgisayarı ve %55'inin kendine ait akıllı telefonu olduğu görülmüştür. Çocukların bu teknolojik araçlar ile en fazla oyun oynama, sosyal medya uygulamalarını kullanma, mesajlaşma, video paylaşım sitelerinde ve canlı yayın uygulamalarında zaman geçirdikleri belirtilmiştir. Aileler ise çocuklarının internet kullanımları konusunda sorunlar yaşadıklarını belirtmişlerdir. Teknolojik araçların çocukların yaşam alanlarını işlevsizleştirmesi ve gelişimsel açıdan sorunlar ortaya çıkarması sonucunda problemli teknoloji kullanımı sorunu yaşanmaktadır. Günümüzde çocuklar arasında problemli teknoloji kullanımı davranışı yaygın bir sorun haline gelmiştir. Bu açıdan, çocukların teknolojiyi sağlıklı bir şekilde kullanmalarına rehberlik etmek ve problemli teknoloji kullanımı sorunuyla karşı karşıya kalmamaları için önleyici temelli çalışmaların erken dönemlerde yürütülmesi büyük önem taşımaktadır. Bu çalışmada problemli teknoloji kullanımı, problemli teknoloji kullanımının ortaya çıkardığı olumsuz sonuçlar, problemli internet kullanımının önlenmesine yönelik yapılacak çalışmalar üzerinde durulmuştur. Çalışmada problemli teknoloji kullanımına yönelik yapılmış betimsel ve deneysel çalışmaların analizi yapılarak problemli teknoloji kullanımının önlenmesine yönelik yapılacak çalışmalar tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Problemli Teknoloji Kullanımı, Önleme*

Problematic Technology Use in Children and Prevention Studies

ABSTRACT

Today, the age of use of technological tools has gradually decreased as technology has become widespread and accessible to everyone. Studies conducted both in Turkey and around the world show that the use of technology among young children has increased significantly, especially in

2020, when the COVID-19 pandemic started to spread rapidly. In a study on children's internet usage behaviors in different countries around the world, it was observed that 61% of children between the ages of 5-15 have their own tablet computer and 55% have their own smartphone. It was stated that children spend the most time with these technological tools in playing games, using social media applications, messaging, video sharing sites and live broadcasting applications. Parents, on the other hand, stated that they had problems with their children's internet use. As a result of technological tools dysfunctionalizing children's living spaces and causing developmental problems, problematic technology use problem is experienced. Today, problematic technology use behavior among children has become a common problem. In this respect, it is of great importance to guide children to use technology in a healthy way and to carry out preventive-based studies at an early stage so that they do not face the problem of problematic technology use. In this study, problematic technology use, the negative consequences of problematic technology use, and the studies to be carried out to prevent problematic technology use were emphasized. In the study, descriptive and experimental studies on problematic technology use were analyzed and studies to be conducted to prevent problematic technology use were discussed.

Keywords: *Problematic Technology Use, Prevention*

Giriş

Günümüzde internetin yaygınlaşması ve herkes için erişilebilir bir araç olması ile internet kullanım yaşı giderek düşmüştür. Hem Dünya'da hem de Türkiye'de yapılan araştırmalar özellikle COVID-19 pandemisinin hızla yayılmaya başladığı 2020 yılı ile çocuk ve ergenler arasında internet kullanımının önemli oranda arttığını göstermektedir (Statista, 2021; TUİK, 2022). TUİK tarafından yayınlanan raporda, Türkiye'de 2013 yılında çocuk ve ergenler arasında internet kullanım oranı %50.8'iken 2021 yılında bu oranın %82.7 olduğu görülmüştür. Dünya'daki farklı ülkelerde çocukların internet kullanım davranışları üzerine yapılan bir araştırmada ise 5-15 yaş arasındaki çocukların %61'inin kendine ait tablet bilgisayarı ve %55'inin kendine ait akıllı telefonu olduğu görülmüştür. Çocukların bu teknolojik araçlar ile en fazla oyun oynama, sosyal medya uygulamalarını kullanma, mesajlaşma, video paylaşım sitelerinde ve canlı yayın uygulamalarında zaman geçirdikleri belirtilmiştir. Aileler ise çocuklarının internet kullanımları konusunda sorunlar yaşadıklarını belirtmişlerdir (Ofcom, 2022). İnternetin, çocuk ve ergenlerin yaşam alanlarını işlevsizleştirmesi ve bu alanlarda sorunlar oluşturmaya başlaması problemli internet kullanımı sorununa işaret edebilmektedir. Problemli internet kullanımı, bireylerin internet kullanımlarını kontrol etmekte zorluk yaşamaları ve bunun sonucunda ise fiziksel, psikolojik ve sosyal yaşam alanlarının olumsuz etkilenmesi olarak tanımlanmaktadır (Young & De Abreu, 2011). Fiziksel, bilişsel ve psiko-sosyal gelişim açısından kritik bir dönemde yer alan çocuk ve ergenlerde

problemli internet kullanımı bir gelişimsel risk olarak karşımıza çıkmaktadır (Akbulut, 2021). Bu açıdan, çocukların interneti sağlıklı bir şekilde kullanmalarına rehberlik etmek ve problemli internet kullanımı sorunuyla karşı karşıya kalmamaları için önleyici temelli çalışmaların erken dönemlerde yürütülmesi büyük önem taşımaktadır.

Bu bölümde, çocuk ve ergenler arasında yaygın bir sorun haline gelen problemli internet kullanımına yönelik önleme stratejileri ele alınmıştır. Bu kapsamda ilk olarak problemli internet kullanımı tanımlanmış ve bileşenleri açıklanmıştır. Daha sonrasında ise çocuk ve ergenler arasında problemli internet kullanımının yaygınlığı Türkiye'deki ve Dünya'daki yapılan araştırmalar ışığında ele alınmıştır. Sonraki başlıkta problemli internet kullanımının ortaya çıkma sürecini açıklayan kuramsal yaklaşımlar incelenmiştir. Bu kuramsal yaklaşımların yanı sıra konuyla ilgili önleyici temelli çalışmalara kaynak oluşturabilecek koruyucu ve risk faktörleri ortaya koyulmuştur. Sonrasında ise çocuk ve ergenlerde problemli internet kullanımını önlemeye yönelik yürütülecek bireysel ve grupla psikolojik danışma hizmetleri ile aile danışmanlığı hizmetleri açıklanmıştır. Son kısımda ise çocuk ve ergenlerde problemli internet kullanımını önleme sürecinde ruh sağlığı uzmanlarına ve ebeveynlere önerilerde bulunulmuştur.

Tanım, Tanı ve Değerlendirme

Problemli internet kullanımı kavramı bireylerin internet kullanımlarını kontrol etmekte zorluk yaşamaları, internet aktiviteleri üzerinde sürekli olarak düşünmeleri, internetten uzak kaldıklarında sorunlar yaşamaları ve internet kullanımının fiziksel, psikolojik ve sosyal yaşam alanlarını olumsuz olarak etkilemesi durumu olarak tanımlanmaktadır (Caplan, 2003; Young & De Abreu, 2011). Problemli internet kullanımı internette geçirilen sürenin fazla olması, yoksunluk belirtilerinin yaşanması, internet kullanımıyla ilgili toleransın gelişmesi ve yaşam alanlarının işlevsizleşmesi boyutlarından oluşmaktadır (Block, 2008; Griffiths, 1999).

Bu boyutlardan internette geçirilen sürenin fazla olması çocuk ve ergenlerin internet aktivitelerinde geçirdiğini sürenin gelişimsel duruma uygun olmaması olarak tanımlanmaktadır. Amerikan Pediatri Akademisi, iki yaşına kadar çocukların ekrana doğrudan maruz kalmamaları gerektiğini 2 ile 6 yaş arasında ise günlük teknoloji kullanım süresinin yarım saat ile bir buçuk saat arasında sınırlandırılmasının önemini vurgulamıştır (American Academy of Pediatrics, 2016). Ayrıca erken çocukluk dönemindeki bu teknoloji kullanımın ebeveynlerin kontrolünde gerçekleşmesi gerektiği ifade edilmiştir. Bu zaman sınırlamaları, çocukların gelişimsel süreçlerinin olumsuz olarak etkilenmemesi için belirtilmiştir. Okul dönemiyle birlikte ise çocuk ve ergenlerin günlük teknoloji kullanım sürelerinin fiziksel, psikolojik, sosyal ve akademik yaşamlarını olumsuz etkilemeyecek bir şekilde sınırlandırılması

gerekmektedir. Problemli internet kullanımının bir diğer boyutu olan internet aktiviteleri üzerinde sürekli olarak düşünme davranışı "bilişsel meşguliyet" olarak adlandırılmaktadır (Block, 2008). Bu davranış, çocuk ve ergenlerin günlük yaşamlarında yoğun bir şekilde internet aktiviteleri ile ilgili düşünmeleri olarak ele alınmaktadır. Örneğin; ilkokul dönemindeki bir çocuğun okulda veya arkadaşlarıyla dışarıda olduğu zamanlarda sürekli olarak tabletinde oynadığı oyunla ilgili durumları düşünmesi internetle ilgili bilişsel meşguliyet durumu olarak açıklanabilir. Problemli internet kullanımının tolerans boyutu ise çocuk ve ergenlerin internet aktivitelerinden aldıkları hazzın sürekliliğini sağlamak için internet kullanım süresinde artış yaşanması veya internete erişim sağladıkları araçların özelliklerinin artış göstermesi durumudur (Griffiths, 1998). Örneğin; internet üzerinden videolar izleyen bir ergenin aynı hazzı alabilmek için zamanla internette geçirdiği sürenin artması veya internet üzerinden bir oyun oynayan çocuğun oyuna güncelleme gelmesiyle birlikte mevcut teknolojik aracının oyunu desteklememesi sonucunda daha üst özelliklere sahip teknolojik araca sahip olma isteği tolerans durumu olarak açıklanabilir. Son boyut olan yaşam alanlarının işlevsizleşmesi boyutu ise problemli internet kullanımı sonucunda çocuk ve ergenlerin fiziksel, psikolojik, sosyal ve akademik yaşamlarının olumsuz etkilenmesi durumunu ifade etmektedir (Block, 2008). İnternette oynadığı bir oyun veya takip ettiği dijital içerikler sonucunda arkadaşlarıyla daha az zaman geçirmeye başlayan bir çocuğun sosyal yaşamının olumsuz etkilendiği söylenebilir. Ayrıca internette geçirdiği aşırı ve kontrolsüz zamandan kaynaklı olarak bir ergenin okul başarısının düşmesi ve okula gitmek istememeye başlaması internet kullanımının ergenin akademik yaşamını işlevsizleştirmeye başladığını göstermektedir. Problemli internet kullanımının açıklanmasında bu boyutların göz önünde bulundurulması sağlıklı değerlendirme yapabilmeye imkân verebilmektedir.

Ruh sağlığı ve davranış problemlerinin belirlenmesi sürecinde DSM veya ICD tanı kriterleri önemli bir yere sahiptir. Ancak problemli internet kullanımı sorunu henüz bir ruh sağlığı veya davranış problemi olarak tanımlanmadığı için bu tanı kaynaklarında yer almamaktadır. Ancak Young (2013), internette oyun oynama bozukluğu tanı kriterlerinden yola çıkarak internet bağımlılığı ile ilgili tanı kriterlerini ortaya koymuştur. Bu tanı kriterleri çocuk ve ergenlerde problemli internet kullanımı sorununa yönelik değerlendirme çalışmaları yürüten ruh sağlığı uzmanlarına katkı sağlayabilir. Young (2013) tarafından ortaya koyulan bu tanı kriterleri Tablo 1'de gösterilmiştir.

Tablo 1. İnternet bağımlılığı tanı ölçütleri (Young, 2013)

SN	Ölçütler
1	İnternet aktiviteleri ile ilgili aşırı zihinsel uğraş (Sürekli olarak internet aktivitelerini düşünme, internetteki aktivitelerin hayalini kurma, internette yapılması planlanan aktiviteleri düşünme vb.)
2	Aynı hazzı alabilmek için internette geçirilen sürenin artması
3	İnternet kullanımını kontrol etme, azaltma veya tamamen bırakma üzerine gerçekleştirilen başarısız olunan girişimler
4	İnternet kullanımının azaltması veya tamamen bırakılması sonucunda çökkünlük, huzursuzluk ve öfke gibi çeşitli duyguların ortaya çıkması
5	Planlanandan daha fazla internette vakit geçirilmesi
6	İnternet kullanımının akademik, mesleki, sosyal ve aile yaşamını işlevsizleştirmesi
7	İnternette kalma süresi ile ilgili başkalarına (aile, arkadaş, terapist vb.) yalan söyleme.
8	Günlük yaşamdaki stres, öfke, depresyon ve çaresizlik gibi problemlerden kaçmak için internetin kullanılması

Young, bireylerin internet kullanımlarının bağımlılık düzeyinde olduğunu gösterebilecek yukarıdaki sekiz ölçütü ortaya koymuştur. Bu durumlardan beş veya daha fazlasının son 6 aylık dönem içerisinde yaşanması internet bağımlılığı riskini ortaya koymaktadır. Bu konuda çalışmalar yapan Tao ve arkadaşları (2010) ise internet bağımlılığı durumuyla ilgili kapsamlı bir tanı ölçütleri belirlemişlerdir. Bu tanı ölçütleri Tablo 2'de gösterilmiştir.

Tablo 2. İnternet bağımlılığı tanı ölçütleri (Tao et al., 2010)

Ölçütler	
A	**Semptom**
	Aşağıda yer alan ifadelerden **ikisinin de** bulunması: 1-) Bireyin internette yaptığı aktiviteler üzerine aşırı bir zihinsel uğraşın bulunması 2-) Bireyin internet kullanımının kesilmesi sonrasında yaşanan öfke, kaygı ve sinirlilik gibi psikolojik yoksunluk belirtileri Aşağıda yer alan ifadelerden **en az birisinin** bulunması: 1-) Bireyin aynı hazzı alabilmek için internette geçirdiği süreyi giderek arttırma ihtiyacı 2-) Bireyin internet kullanımını tamamen sonlandırmak veya kontrol etmek için gösterdiği çabaların başarısızlıkla sonuçlanması 3-) Bireyin internet kullanımının kendisini fiziksel veya psikolojik olarak etkilemesini bilmesine rağmen internet kullanımına devam etme isteği 4-) Bireyin internet kullanımın günlük yaşamdaki sosyal etkinliklerini olumsuz olarak etkilemesi 5-) Bireyin günlük yaşamda yaşadığı kaygı, çaresizlik ve depresyon gibi duygu durumlardan kaçınmak ve rahatlamak için internete yönelmesi
B	**Süre**
	Bireyin internet kullanım süresi akademik ve mesleki amaçla kullanım haricinde **en az üç aydır 6 saat** olarak devam etmesi
C	**İşlevsellikte Bozulma**
	Bireyin internet kullanımının akademik, mesleki, sosyal ve aile yaşamında önemli sorunlar oluşturması ve

	sorumlulukların yerine getirilmesinde **problemler oluşturması**.
D	**Dışlama**
	Bireyin internet kullanımının **psikotik veya bipolar bozukluklar** ile daha iyi bir biçimde açıklanamaması

Tao ve arkadaşları (2010), internet bağımlılığının tanı ölçütlerini ortaya koyarken daha farklı bir bakış belirlemişler ve dört başlık çerçevesinde tanı sürecinin gerçekleştirilmesini belirtmişlerdir. Buna göre A başlığı içerisindeki ilk kısımda yer alan iki ölçütten en az birisinin ve ikinci kısımda yer alan beş ölçütten en az birisinin en az üç aydır devam etmesinin internet bağımlılığı riskini ortaya çıkardığı görülmektedir. Ayrıca bireyin internet kullanımının son üç aydır 6 saat olarak devam etmesinin ve yaşam alanlarının işlevsizleşmesinin tanı sürecine katkı sağladığını ve bu sürecin psikotik veya bipolar bozukluklar ile daha açıklanamamasının internet bağımlılığı tanısı için bir dışlama kriteri olduğu belirtilmiştir.

İnternet bağımlılığı üzerine tanı ölçütleri oluşturan Ko, Yen, Chen, Chen, & Yen (2005) ise üç başlık altında tanı sürecinin gerçekleştirilmesini vurgulamışlardır. Bu tanı ölçütleri Tablo 3'de gösterilmiştir.

Tablo 3. İnternet bağımlılığı tanı ölçütleri (Ko et al., 2005)

Ölçütler	
A	Aşağıda yer alan ifadelerden **en az altısının** bulunması: 1-) Bireyin internette yaptığı aktiviteler üzerine aşırı bir zihinsel uğraşın bulunması 2-) Bireyin internet kullanımını durdurma girişimlerinin başarısızlıkla sonuçlanması 3-) Bireyin aynı hazzı alabilmek için internette geçirdiği süreyi giderek arttırma ihtiyacı 4-) Bireyin internet kullanmadığı zamanlarda ortaya çıkan kaygı, sinirlilik ve öfke durumlarının ve/veya bireyin internet kullanmadığı zaman ortaya çıkan bu psikolojik durumlardan korunmak için sıklıkla internete yönelmesi 5-) Bireyin planladığından daha fazla süre internette kalması 6-) Bireyin internet kullanımını kontrol etmek için gösterdiği çabaların başarısızlıkla sonuçlanması 7-) Bireyin internet kullanımının aşırı zaman alması 8-) Bireyin internet kullanabilmek için gerekli aktivitelerin aşırı zaman alması 9-) Bireyin internet kullanımının kendisini fiziksel veya psikolojik olarak etkilemesini bilmesine rağmen internet kullanımına devam etme isteği
B	Aşağıda yer alan ifadelerden **en az birisinin** bulunması: 1-) Bireyin internet kullanımının okul ve evdeki temel sorumlulukları üzerinde olumsuz etkiler oluşturması 2-) Bireyin internet kullanımının sosyal etkileşim ve iletişimi üzerinde olumsuz etkiler oluşturması 3-) Bireyin internet kullanımının beraberinde okul kurallarına ve yasalara karşı gelme davranışlarını ortaya çıkarması

C	Bireyin internet kullanımının **psikotik veya bipolar bozukluklar** ile daha iyi bir biçimde açıklanamaması

Ko ve arkadaşları (2005) internet bağımlılığı tanısının belirlenmesinde A başlığı içerisinde yer alan dokuz farklı kriterden en az altısının ve B başlığı içerisinde yer alan üç kriterden en az birisinin son altı aylık dönem içerisinde sıklıkla yaşanması ve bu internet kullanım davranışlarının psikotik veya bipolat bozukluklar ile daha iyi açıklanamayacağı durumlarda bireyin internet bağımlılığı riskini taşıdığını belirtmişlerdir.

Yukarıda üç farklı çalışma grubu tarafından oluşturulan tanı ölçütleri doğrudan tanı koymak amaçlı kullanılmasa da özellikle çocuk ve ergenlerle çalışan ruh sağlığı uzmanlarına internet bağımlılığı davranışları konusunda bir fikir verebilir. Bunların yanı sıra bazı araştırmacılar tarafından çocuk ve ergenlerin problemli internet kullanım davranışlarını değerlendirmeye yönelik çeşitli ölçme araçları ortaya koyulmuştur. Ülkemizde çocuk ve ergenlerin internet bağımlılığı düzeylerini ölçmeye yönelik geliştirilmiş veya uyarlanmış çeşitli ölçme araçları mevcuttur (Kabadayı, 2020). Bu ölçme araçlarından bazılarına (Canoğulları-Ayazseven & Cenkseven-Önder, 2019; Furuncu & Öztürk, 2020; Konca, Baltacı, & Akbulut, 2021b; Kutlu, Savcı, Demir, & Aysan, 2016; Şata & Karip, 2017) ait bilgiler Tablo 4'te gösterilmiştir.

Tablo 4. İnternet bağımlılığı ölçme araçları

SN	Geliştiren/Uyarlayan	Hedef Kitle	Madde Sayısı ve Boyutlar	Örnek Maddeler
1	Ahmet Sami Konca, Önder Baltacı, Ömer Faruk Akbulut	Okul Öncesi Dönem	26 Madde – 4 Boyut (Kullanım Sürekliliği, Kontrole Karşı Direnç, Gelişime Etki, Yoksunluk-Kaçış)	* Çocuğum teknoloji kullanımı konusunda belirlediğimiz süre sınırını aşar. * Çocuğum kendisini üzgün hissettiğinde teknolojik araçlarla vakit geçirerek rahatlar. * Çocuğum vaktini teknolojik araçlarla geçirmek istediği için okula gitmek istemez.
2	Cansu Furuncu, Erdinç Öztürk	Okul Öncesi Dönem	27 Maddelik Uzun Form ve 9 Maddelik Kısa Form – Tek Boyut	* Çocuğum görsel medya araçlarını kullanamadığında mutsuz oluyor. * Çocuğumu görsel medya araçları kadar eğlendiren başka bir şey yok.
3	Mustafa Kutlu, Mustafa Savcı, Yasin Demir, Ferda Aysan	Ergenler	12 Madde – Tek Boyut	* Hangi sıklıkta planladığınızdan daha fazla internette kalırsınız?

				* İnternete bağlanamadığınızda hangi sıklıkta kendinizi bunalımda, karamsar ve sinirli hissedip, internete bağlandığınızda bu şikayetlerinizin hemen geçtiğini görürsünüz?
4	Özge Canoğulları Ayazseven, Fulya Cenkseven Önder	Ergenler	16 Madde – 4 Boyut (Sosyal Etkileşim, Duygu Düzenleme, Olumsuz Sonuçlar, Yetersiz Öz Düzenleme)	* İnternetteki sosyal etkileşimi yüz yüze iletişime tercih ederim. * Üzgün hissettiğimde kendimi daha iyi hissetmek için interneti kullanırım. * İnternet kullanımımı kontrol etmekte zorlanırım.
5	Mehmet Şata, Fatih Karip	Ergenler	Tek Boyut – 10 Madde	*Akıllı telefon kullanımından dolayı planladığım işleri yetiştiremem. *Kullanmasam bile akıllı telefonum hep aklımdadır.

Yukarıda bilgileri verilen ölçme araçları Türkiye örnekleminde geçerlik ve güvenirlik çalışmaları yapılan internet bağımlılığı düzeyini belirlemeye yönelik ölçme araçlarıdır. Bu ölçme araçlarının sorumlu yazarlarından izin alarak risk taramalarında ve değerlendirme süreçlerinde kullanılması ruh sağlığı uzmanlarına destek olabilir.

Yaygınlık

Çocuk ve ergenler arasında internet bağımlılığı yaygın bir sorun haline gelmiştir. Özellikle COVID-19 pandemisi ile birlikte çocuk ve ergenler arasında internet kullanım süresinde önemli artışlar yaşanmıştır (Duan et al., 2020). Türkiye'de obezite ve sağlıklı çocuklar ile yapılan bir araştırmada, obez olan çocuk ve ergenlerin %24.6'si internet bağımlılığı tanısı alırken sağlıklı akranlarında bu oran %11.2 olmuştur (Bozkurt, Özer, Şahin, & Sönmezgöz, 2018). Malezya'da ilkokul öğrencileri ile yapılan bir araştırmada ise çocuklar arasında internet bağımlılığının yaygınlığı %23 olarak bulunmuştur (Azmi, Robson, Othman, Guan, & Isa, 2020). Başka bir araştırmada ise çocuk ve ergenlerdeki internet bağımlılığı yaygınlığı %6.3 olarak bulunmuştur (Malak, Khalifeh, & Shuhaiber, 2017). Dikkat eksikliği ve hiperaktivite bozukluğu tanısı olan veya otistik özellikler gösteren çocuk ve ergenlerde internet bağımlılığının yaygınlığını inceleyen bir araştırmada ise bu grup arasında internet bağımlılığı yaygınlığı yaklaşık %10 olarak bulunmuştur (Chen, Chen, & Gau, 2015). Pandemi döneminde yapılan bir araştırmada ise katılımcıların %2.68'i internet bağımlısı grubunda yer alırken %33.37'si problemli internet kullanıcısı grubunda yer almıştır (Dong, Yang, Lu, &

Hao, 2020). Bu farklı araştırma bulguları, çocuk ve ergenler arasında internet bağımlılığının veya problemli internet kullanımının yaygın ve evrensel bir sorun olduğunu göstermektedir.

Etkileri

İnternet bağımlılığı çocuk ve ergenlerin fiziksel, psikolojik ve sosyal yaşamlarını olumsuz olarak etkilemektedir (Avşaroğlu & Akbulut, 2020). Araştırmalar internet bağımlılığının obezite, uyku problemleri ve sağlıksız beslenme gibi çocuk ve ergenlerin fiziksel yaşamlarını olumsuz etkilediğini göstermektedir (Baranowski et al., 2011; Hazar, Tekkurşun Demir, Namlı, & Türkeli, 2017; Zheng, Wei, Li, Zhu, & Ning, 2016). Bunun yanı sıra internet bağımlılığı ile göz, boyun, sırt ve el gibi vücudun farklı alanlarındaki ağrıların ilişkili olabildiği raporlanmıştır (Yang et al., 2019). İnternet bağımlılığının fiziksel etkilerinin yanı sıra çocuk ve ergenler üzerinde bazı psikolojik ve sosyal etkileri bulunmaktadır. Araştırmalar, internet bağımlılığı ile depresyon, kaygı ve stres gibi psikolojik semptomlar arasında ilişkiler olduğunu göstermektedir (Derin & Bilge, 2016; Liang, Zhou, Yuan, Shao, & Bian, 2016). Ayrıca internet bağımlılığının çocuk ve ergenleri yalnızlaştırdığı çeşitli araştırmalarda raporlanmıştır (Eldeleklioğlu & Vural-Batık, 2013). İnternet bağımlılığı çocuk ve ergenlerin akademik yaşamları açısından olumsuz etkiler oluşturmaktadır. İnternet bağımlılığı düzeyi yüksek olan çocuk ve ergenlerde düşük akademik başarı, okula karşı olumsuz tutum, okul terki ve devamsızlığı gibi çeşitli sorunların yaşanma olasılığının daha yüksek olduğu bilinmektedir (Anlayışlı & Bulut Serin, 2019; Yavuz, 2018). Ayrıca internet bağımlılığı çocuk ve ergenlerin akranlarıyla ve ebeveynleriyle olan ilişkilerini de olumsuz etkilemektedir (Konca et al., 2021b; M Savcı & Aysan, 2016).

Kuramsal Yaklaşımlar

İnternet bağımlılığının ortaya çıkma sürecini (tetikleyiciler, koruyucular vb.) anlayabilmek için farklı kuramsal yaklaşımlar geliştirilmiştir. Bu yaklaşımlar psikolojik danışma kuramları, kişilik kuramları ve psikoloji ekollerini temel alarak ortaya koyulmuştur. İlk olarak internet bağımlılığı sürecini bilişsel-davranışçı yaklaşımın temel ilkeleri ile açıklayan Davis (2001) tarafından geliştirilen model açıklanmıştır. Bu modelde patolojik internet kullanımına yol açan faktörler ıraksal nedenler ve yakınsal nedenler olmak üzere iki başlık içerisinde tanımlanmıştır. Ayrıca patolojik internet kullanımı genel ve özgül olmak üzere iki alt başlık içerisinde ele alınmıştır. Genel patolojik internet kullanımı bireyin interneti belirli bir amaç olmaksızın zaman geçirmek için kullanmasını ifade ederken

özgül patolojik internet kullanımı internetin belirli bir işlevinin (oyun oynama, alışveriş yapma, sosyal medya vb.) yoğun ve kontrolsüz bir şekilde kullanılması durumu olarak tanımlanmaktadır (Davis, 2001). Bu model Şekil 1'de gösterilmiştir.

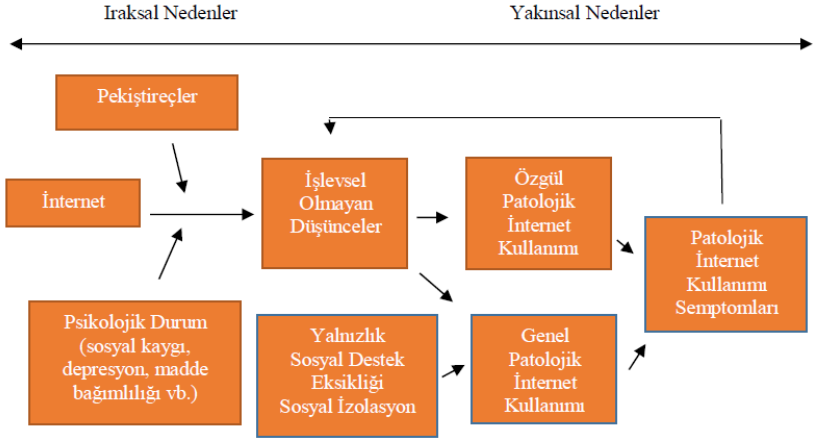

Şekil 1. İnternet bağımlılığının bilişsel davranışçı modeli

Modelde patolojik internet kullanımının ıraksal nedenleri, uzak nedenleri, pekiştireçler ve psikolojik durum olarak belirtilmiştir. Buradaki pekiştireçler kavramı, bireyin internet kullanımı sonucunda mutluluk ve haz gibi olumlu duygular yaşaması veya olumsuz duygularından kaçınmasıdır. Örneğin, bir çocuğun tabletinde bir oyun oynama başlaması ve oyun oynaması sonucunda kendisini mutlu hissetmesi bir pekiştireç rolü görmektedir. Bu durum çocuğun o oyunu oynama davranışını arttırmaktadır. Bunun yanı sıra oyunda yer alan sesler, oyunun oynandığı ortam gibi uyarıcılar da koşullu uyarıcı olabilmekte ve oyun oynama davranışı için bir pekiştireç olabilmektedir. Bir başka ıraksal neden olan psikolojik durum ise bireyin yaşadığı psikolojik semptomlardan kaçmak ve bu semptomların olumsuz etkilerinden kaçınmak için internete yönelmesidir.

Modelin ikinci aşamasında işlevsel olmayan düşünceler kavramı ele alınmıştır. İşlevsel olmayan düşünceler bireyin internet kullanımıyla ilgili sahip olduğu akılcı ve rasyonel olmayan inançlarıdır (Davis, 2001). Örneğin, bir ergenin "internet benim mutlu ve değerli olduğum tek yer", "internet dışında sevilmiyorum", "internet mutsuzluğumun tek çaresi" gibi düşünceler internete ilişkin işlevsel olmayan düşünceleri belirtmektedir. Bireyin internete ilişkin geliştirdiği bu işlevsel olmayan düşünceler internet kullanımı arttırmakta ve bunun sonucunda özgül veya patolojik internet kullanımı ortaya çıkmaktadır. Ayrıca modelde yalnızlık, sosyal destek eksikliği ve sosyal izolasyon gibi değişkenler genel

patolojik internet kullanımını tetikleyici birer risk faktörü olarak gösterilmiştir. Örneğin, bir çocuğun ailesi tarafından anlaşılmaması, destek görmemesi, arkadaşları tarafından dışlanması gibi durumlar bu çocuğu internet kullanımına yönlendirebilmektedir. Genel veya özel patolojik internet kullanımı sonucunda ise bireyin yaşam alanlarında çeşitli semptomlar kendisini göstermeye başlamaktadır. Bir önceki başlıkta internet bağımlılığının çocuk veya ergenlerin yaşamlarını olumsuz olarak etkilemesi durumu ele alınmıştı. Bu etkiler bu kısımda ortaya çıkmaktadır. Ayrıca patolojik internet kullanımı semptomları müdahale edilmediğinde bireyin internete ilişkin sahip olduğu işlevsel olmayan inançları da beslemektedir.

Bandura'nın öz düzenleme yaklaşımında yola çıkarak internet bağımlılığının açıklandığı Sosyal-Bilişsel Model'de ise bireylerin internet bağımlılığı davranışlarının temelinde yetersiz öz düzenlemenin yattığı vurgulanmaktadır (LaRose, Lin, & Eastin, 2003). Bu model Şekil 2'de gösterilmiştir.

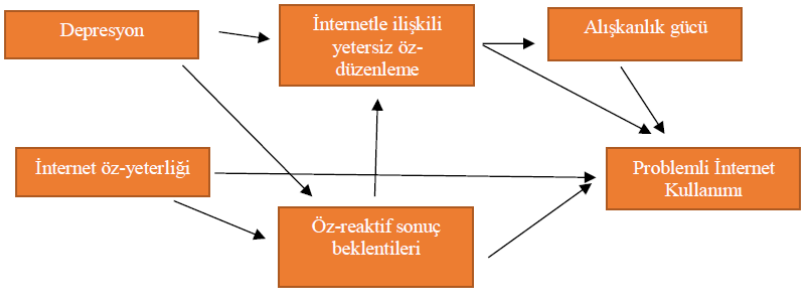

Şekil 2. İnternet bağımlılığının sosyal-bilişsel modeli

Bu modelde bireylerin depresyon yaşamalarının öz-reaktif sonuç beklentileri ve internetle ilişkili yetersiz öz-düzenlemeyi etkilediği belirtilmektedir. Depresif belirtiler gösteren bireylerin internet kullanımlarını düzenlemede sorunlar yaşadıkları (internetle ilişkili yetersiz öz-düzenleme) ve bu belirtilerden kurtulmak için internette daha fazla vakit geçirdikleri (öz-reaktif sonuç beklentileri) modelde ifade edilmiştir. Bireyin internetle ilişkili yetersiz öz-düzenlemesi ise internet kullanımındaki alışkanlığı güçlendirmektedir. Dolayısıyla yetersiz öz-düzenleme problemli internet kullanımı hem doğrudan hem de alışkanlık gücünün aracılığıyla arttırmaktadır. Ayrıca internet öz-yeterliliği ise bireyin problemli internet kullanımını hem doğrudan hem de öz-reaktif sonuç beklentileri aracılığıyla arttırmaktadır (LaRose et al., 2003).

Konuyla ilgili geliştirilen başka bir modelde ise internet bağımlılığı durumu sosyal etkileşimlerdeki sorunlardan kaynaklandığı belirtilmektedir (Caplan, 2003). Caplan (2003) tarafından geliştirilen bu modelde bireylerin sosyal becerilerinin yetersiz olmasının ve psikolojik problemler yaşamalarının problemli internet kullanımına neden olabileceği vurgulanmıştır. Model Şekil 3'te gösterilmiştir.

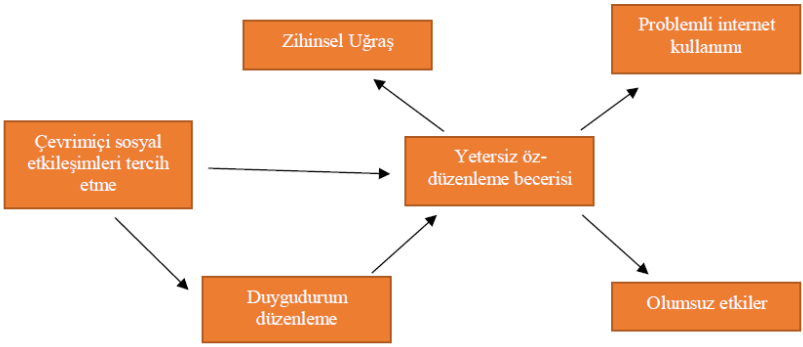

Şekil 3. Revize edilmiş problemli internet kullanımı modeli

Bu modelde bireylerin çevrimiçi sosyal iletişimleri gerçek iletişimlere tercih etmelerinin yetersiz öz düzenleme becerilerini hem doğrudan hem de duygu düzenleme aracılığıyla arttırdığı belirtilmiştir. Yetersiz öz düzenleme ise bireyin internet bağımlılığı sorunu yaşamasına neden olan önemli bir faktör olarak modelde yer almıştır. Bireyin öz düzenleme becerilerinin zayıf olması beraberinde problemli internet kullanımını, zihinsel meşguliyeti ve olumsuz etkileri ortaya çıkarmaktadır (Caplan, 2003).

Küçük yaş gruplarında problemli teknoloji kullanımı davranışını açıklamak üzere test edilen bir modelde ise ebeveynlerin teknoloji kullanım davranışlarının önemli bir yere sahip olduğu görülmüştür (Konca, Baltacı, & Akbulut, 2021a). Bu modelde, çocukların ve ebeveynlerin günlük teknoloji kullanım sürelerinin onların problemli teknoloji kullanımı davranışları üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olduğu görülmüştür. Modelin bu kısmında, kullanım süresinin artması ile problemli kullanımının ortaya çıkması test edilmiş ve doğrulanmıştır. Modelin ikinci kısmında ise ebeveynlerin problemli teknoloji kullanımları çocuklarının problemli teknoloji kullanımını anlamlı olarak etkilerken çocukların problemli teknoloji kullanımları ebeveynlerin teknoloji kullanım davranışlarını anlamlı olarak etkilememiştir. Bu bulgu, ebeveynlerin teknoloji kullanım biçimlerinin çocuklarının teknoloji kullanım davranışlarını şekillendirdiğini göstermektedir. Modelin son kısmında ise ebeveynlerin ve çocukların problemli teknoloji kullanımlarının ebeveyn-çocuk ilişkisini olumsuz olarak etkilediği görülmüştür (Konca et al., 2021a). Bu bulgular, çocuklarda problemli

teknoloji kullanımını açıklamada ebeveynlerin teknoloji kullanımları önemli bir yere sahip olduğunu ve problemli teknoloji kullanımının ebeveyn-çocuk ilişkisini olumsuz etkileyen bir durum olduğunu göstermektedir.

Bu modellerin yanı sıra internet bağımlılığında koruyucu ve risk faktörlerini vurgunun yapıldığı (Tam & Walter, 2013), nöro-psikolojik süreçlerin internet bağımlılığı açısından öneminin belirtildiği (Tao, Ying, Yue, & Hao, 2007), psikolojik ve sosyal problemlerden bir kaçış mekanizması olarak internet bağımlılığının ortaya çıktığı (Kandell, 1998) ve Maslow tarafından ortaya koyulan ihtiyaçların internet aktiviteleri ile karşılanması sonucu internet bağımlılığının yaşandığı (Suler, 1999), kültürel süreçlerin internet bağımlılığında önemli bir yere sahip olduğu (Shaw & Black, 2008) ve kişilerarası ilişkiler bağlamında internet bağımlılığının açıklandığı (Liu & Kuo, 2007) çeşitli modeller ve yaklaşımlar ortaya koyulmuştur. Bu model ve yaklaşımlar, çocuk ve ergenlerde internet bağımlılığı probleminin daha iyi anlaşabilmesine katkı sağlamaktadır.

Koruyucu ve Risk Faktörleri

Çocuk ve ergenlerde internet bağımlılığını önlemeye yönelik yürütülecek çalışmalar açısından koruyucu ve risk faktörleri önemli bir yere sahiptir. Çünkü önleyici temelli çalışmalar sorun durumla ilişki koruyucu faktörleri artırmaya ve risk faktörlerini azaltmaya odaklanmaktadır. Bu kapsamda bu kısımda alanyazındaki araştırmalar ışığında internet bağımlılığı açısından koruyucu ve risk faktörleri açıklanmıştır. Bu faktörleri sosyo-demografik özellikler, internet kullanımı ile ilgili özellikler, psikolojik yaşam ve sosyal yaşam özellikleri olarak sıralamak mümkündür.

Şekil 4. İnternet bağımlılığında koruyucu ve risk faktörler

Sosyo-Demografik Özellikler: Sosyo-demografik özellikler cinsiyet, yaş, ailenin ekonomik ve eğitim durumunu belirtmektedir. Cinsiyet açısından bakıldığında, erkek çocukların internet bağımlılığı açısından daha riskli bir konumda olduğu çeşitli araştırmalarda raporlanmıştır (Adiele & Olatokun, 2014; Shao et al., 2018). Ancak günümüzde hem erkeklerin de hem de kızların internete erişimleri daha kolay olduğu için cinsiyetler arasındaki bu farkın yavaş yavaş ortadan kalktığı söylenebilir. Örneğin, yakın zamanda yapılan bir meta-analiz araştırmasında erkeklerde internette oyun oynama bozukluğunun daha yaygın olduğu kızlarda ise sosyal medya bağımlılığının daha yaygın olduğu raporlanmıştır (Su, Han, Yu, Wu, & Potenza, 2020). Bu bulgu, günümüzde internet aktiviteleri özelinde cinsiyet farklılıklarının ortaya çıktığını çok iyi bir şekilde göstermektedir. İnternet bağımlılığı açısından bir başka risk faktörü ise internet kullanımıyla erken yaşta tanışmadır. Çocuk ve ergenlerin interneti erken dönemlerde kullanmaya başlamaları internet bağımlılığı açısından risk oluşturmaktadır (Lee, Shin, Cho, & Shin, 2014). Ailenin ekonomik durumunun yüksek olması çocuk ve ergenlerin internet araçlarıyla daha fazla etkileşim girmesine imkân sağlayabilmektedir (Cao, Sun, Wan, Hao, & Tao, 2011). Dolayısıyla erişimin çok kolay olduğu bu grupta internet bağımlılığı riski artırabilmektedir. Bununla birlikte ebeveynlerin eğitim durumunun yüksek olması da internet bağımlılığı açısından bir koruyucu faktör olabilmektedir (Asıcı, 2018). Ancak ailenin ekonomik ve eğitim durumunun tek başına internet bağımlılığı açısından bir risk veya koruyucu faktör olmamaktadır. Burada önemli olan nokta, ebeveynlerin çocuklarıyla kurdukları iletişimleri ve internet bağımlılığı konusundaki duyarlılıklarıdır (Akbulut, 2021). Çocuklarıyla nitelikli ve sağlıklı ilişkiler kuran ve internetin bağımlılık yapıcı bir yönünün olduğu

ve dolayısıyla bu konuda önlem alınması gerektiği ile ilgili bir farkındalığa sahip olan ebeveynlerin çocukları internet bağımlılığı açısından bir koruyucu faktör olabilecektir.

İnternet Kullanımıyla İlgili Özellikler: İnternet kullanımıyla ilgili özellikler internet kullanım süresi ve amacını içermektedir. Araştırmalar, internet kullanım süresiyle internet bağımlılığı arasında pozitif yönde bir ilişki olduğunu göstermektedir (Adiele & Olatokun, 2014; Günlü & Ceyhan, 2017). Yani, çocuk ve ergenlerde internette geçirilen sürenin fazla olması internet bağımlılığı açısından bir risk faktörü olabilmektedir. Ancak internet kullanım süresi bazen tek başına bir risk faktörü olmayabilmektedir (Akbulut, 2021). Çünkü günümüzde internet, yaşamın bir parçası haline gelmiş ve bireyler birçok sorumluluğunu internette gerçekleştirebilmektedirler. Örneğin, pandemi döneminde çocuklar eğitimlerine internet aracılığıyla devam etmişlerdir. Dolayısıyla interneti bu amaç için fazla kullanan çocuklarda internet kullanım süresi tek başına bir risk faktörü olmayabilir. İnternet kullanım süresi ile birlikte internet kullanım amaçları da önemli bir yere sahiptir (Montag, Jurkiewicz, & Reuter, 2010). Bu konuyla ilgili çalışmalar, internetin sosyalleşme, oyun oynama, film/dizi izleme, eğlence ve cinsel amaçlı aşırı bir şekilde kullanmanın internet bağımlılığı açısından bir risk faktörü olabileceğini göstermektedir (Cao et al., 2011; Yılmaz, Şahin, Haseski, & Erol, 2014). Bunun yanı sıra internetin eğitim, kişisel gelişim ve mesleki sorumluluklar amaçlarıyla kullanmanın ise bir risk faktörü oluşturmadığı belirtilmektedir.

Psikolojik Yaşam: Çocuk ve ergenlerin psikolojik durumları internet bağımlılığı açısından bir risk veya koruyucu faktör olabilmektedir. Çocuk ve ergenlerin depresyon, stres, kaygı, tükenmişlik ve psikopatoloji gibi psikolojik semptomlar göstermeleri internet bağımlılığı açısından bir risk faktörüdür (Akın & Iskender, 2011; Dieris-Hirche et al., 2017; Lin, Hsiao, Liu, & Yen, 2019). Psikolojik iyi oluş, benlik saygısı, yaşam doyumu, mutluluk ve psikolojik sağlamlık gibi olumlu ruh sağlığı davranışları gösterme ise internet bağımlılığı açısından koruyucu faktör olabilmektedir (Derin & Bilge, 2016; Pantic et al., 2017). Bunlarla birlikte çocuk ve ergenlerin zaman yönetimi, duygu düzenleme, stresle başa çıkma ve problem çözme becerilerine sahip olmaları internet bağımlılığı açısından koruyucu olduğu bazı araştırmalarla ortaya koyulmuştur (Ercengiz & Şar, 2017; Ogelman, Körükçü, Güngör, & Körükçü, 2015). Psikolojik yaşam içerisinde ele alınabilecek kişilik özellikleri de internet bağımlılığı açısından bir koruyucu veya risk faktörü olmaktadır. Araştırmalar içe dönük, nevrotik, kaygılı ve karanlık üçlü kişilik özelliğine sahip olmanın (Przepiorka, Blachnio, & Cudo, 2019; Zhou, Li, Li, Wang, & Zhao, 2017) internet bağımlılığı açısından bir risk faktörü olduğunu gösterirken dışa dönüklük, öz-denetim ve öz-kontrol gibi kişilik

özelliklerinin (Khang, Kim, & Kim, 2013; Kuss, Griffiths, & Binder, 2013) koruyucu bir faktör olabileceğini göstermektedir.

Sosyal Yaşam: Sosyal yaşam çocuk ve ergenin akranlarıyla ve ailesiyle olan etkileşimlerini ve okul yaşantılarını kapsamaktadır. Konuyla ilgili araştırmalar, akranlarıyla ilişkileri zayıf olan ve bu ilişkilerinde daha çok çatışmalar deneyimleyen çocuk ve ergenlerin internet bağımlılığı açısından riskli bir konumda yer aldığını göstermektedir (Savcı & Aysan, 2016; Savcı, 2017). Benzer şekilde ebeveynleriyle ilişkilerinden doyum almayan ve bu ilişkilerinde sıklıkla çatışmalar yaşayan çocuk ve ergenlerin internet bağımlısı olma risklerinin daha yüksek olduğu bilinmektedir (Chi, Hong, & Chen, 2020; Flisher, 2010). Son olarak akademik yaşamında başarısızlık yaşamak, strese maruz kalmak ve okulda kendisini mutlu hissetmemek internet bağımlılığı açısından bir risk faktörü olarak ele alınırken (Chi et al., 2020; Malak et al., 2017). Okula bağlılığın, okulda öznel iyi oluşun ve mutluluğun yüksek olması ise internet bağımlılığı açısından koruyucu bir faktördür (Chang, Chiu, Lee, Chen, & Miao, 2014; Li et al., 2019).

Önleme Stratejileri

Bağımlılıklara yönelik yürütülen tedavi hizmetlerinin uzun süre etkili olması ve kalıcılığın sağlanması ne yazık ki tamamen mümkün olmamaktadır. Dolayısıyla yürütülecek çalışmalar ile bağımlılık durumunun ortaya çıkmadan önce çocuk ve ergenlerde risk ve koruyucu faktörler göz önünde bulundurularak yürütülecek önleyici temelli çalışmalar önem taşımaktadır. Ayrıca tedaviye yönelik hizmetlerin sınırlı sayıdaki bireylerle yürütülmesine karşın önleyici çalışmalar ile daha geniş bir kitleye ulaşılabilmesi önleme çalışmalarının önemini arttırmaktadır. Önleyici temelli psikolojik danışma ve rehberlik hizmetleri ile çocuk ve ergenlerin, gerektiğinde ebeveynlerin, internetin sağlıklı bir şekilde kullanılmasına yönelik bilgilendirilmesi, interneti sağlıklı ve bilinçli bir şekilde kullanımını destekleyecek becerilerin (zaman yönetimi, öz-kontrol vb.) desteklenmesi gerekmektedir. Ayrıca çocuk ve ergenlere internet bağımlılığı ile ilgili farkındalık kazandırmak sorunun yaşamda fark edilmesi için önemlidir. Farkındalık çalışmalarında internet bağımlılığının temel yapısı hakkında bilgilendirme yapmak önemli olabilir. Ayrıca yürütülecek önleme çalışmalarının olabildiğince fazla sayıda çocuk ve ergene ulaşması bu hizmetlerin etkililiğine katkı sağlayabilecektir. Bu kapsamda konuyla ilgili seminer, grup rehberliği ve grupla psikolojik danışma çalışmalarının yapılması yararlı olabilir. Bu kısımda çocuk ve ergenlerde internet bağımlılığını önlemeye yönelik çalışmalar risk taramaları, bireysel çalışmalar ve grup çalışmaları olarak incelenecektir.

Risk Taramaları: İnternet bağımlılığı riski açısından çeşitli zamanlarda ölçme ve değerlendirme çalışmaları yürütmek internet bağımlılığı

açısından riskli grupta yer alan çocuk ve ergenleri belirlemek açısından önem taşımaktadır. Bu kapsamda önceki başlıklarda yer verilen tanı kriterleri ve ölçme araçları göz önünde bulundurularak anket, ölçek veya görüşme yoluyla verilerin toplanması ve internet bağımlılığı açısından riskli grupta yer alan çocuk ve ergenlerin belirlenmesi gerekmektedir. Risk taramaları sonucunda riskli grupta yer alan çocuklara yönelik bireysel veya grup çalışmaları yapılmalıdır.

Bireysel Görüşmeler: Önleyici çalışmalar sürecinde bireysel görüşmeler çok tercih edilmese de çocuk veya ergenin internet bağımlılığı riskini önlemek için daha detaylı görüşmelerin yapılması gerekebilmektedir. Bu zamanlarda riskli grupta yer alan çocukla gerçekleştirilecek bireysel görüşmeler grup görüşmelerine göre daha etkili olabilir. Çocuklar çoğu zaman bir başkasının yönlendirmesiyle yardım almaya gelmektedirler. Bu çoğu zaman ebeveyn veya öğretmen olabilmektedir. Genellikle kendi isteği ile yardım almaya gelmeyen çocuklarda sorunu inkâr etme ve direnç davranışları görülebilmektedir. Dolayısıyla sorunun farkında olmayan ve sorunu fark etmeyen çocuklarla doğrudan internet bağımlılığı temelinde bir önleme çalışmasına başlanması etkili olmayacaktır. Bu kapsamda ilk olarak motivasyonel görüşmeler ile çocuk veya ergen ile güvene dayalı bir ilişki kurmak ve internet kullanımıyla ilgili konuşmak yararlı olabilir. Sorununu fark eden ve bu sorunuyla etkili bir şekilde başa çıkmak isteyen çocuklara yönelik yürütülecek bireysel çalışmalarda öncelikle çocuğu tanımak, internet kullanım davranışlarını incelemek ve internet bağımlılığı riskinin ortaya çıkmasına yol açan risk faktörlerini ele almak önemlidir. Daha sonrasında ilgili risk faktörlerini azaltma ve koruyucu faktörleri kazandırma temelli bir süreç yürütülmelidir. Ayrıca ailenin de bu sürece dâhil edilmesi önleme çalışmalarının daha etkili olmasına katkı sunabilmektedir.

Grup Çalışmaları: İnternet bağımlılığını önlemeye yönelik yürütülecek grup çalışmalarında çocuk ve ergenlere internet bağımlılığı konusunda bilgi verilmeli, sağlıklı ve bilinçli internet kullanımı ile ilgili beceriler kazandırılmalıdır. Bu kapsamda aynı anda birden fazla kişiye ulaşma imkânı sağlaması açısından grup çalışmaları önemli bir yere sahiptir. Öncelikle yapılacak seminer çalışmaları ile belirli dönemlerde tüm öğrencilere yönelik bilgilendirme seminerlerinin yapılabilir. Bu konuda Türkiye Yeşilay Cemiyeti tarafından hazırlanan "Türkiye Bağımlılıkla Mücadele Programının" dokümanlarından yararlanılabilir (www.tbm.org.tr). Ayrıca Bilgi ve İletişim Teknolojileri Kurumu tarafından hazırlanan "Güvenli Web" internet sayfası da internetin bilinçli kullanımı ve internette güvenlik konularıyla ilgili birçok dokümanı içerisinde barındırmaktadır (www.guvenliweb.org.tr). Bunun yanı sıra konuyla ilgili Milli Eğitim Bakanlığı Özel Eğitim ve Rehberlik Hizmetleri Genel Müdürlüğü tarafından hazırlanmış birçok içerik bulunmaktadır (www.orgm.meb.gov.tr). Bu seminer çalışmalarının çok uzun olmaması

çocuk ve ergenlerin dikkatlerini sürdürmeleri açısından önemli olabilir. Ayrıca bu içeriklerin çocuk ve ergenlerin gelişimsel özelliklerine göre hazırlanmasına dikkat edilmelidir. Seminerlerde yalnızca internet bağımlılığından bahsedilmemeli internet bağımlılığı ile birlikte internetin bilinçli ve sağlıklı bir şekilde kullanımına yönelik becerilerden ve internet bağımlılığıyla sağlıklı başa çıkma becerilerinden söz edilmelidir.

İnternet bağımlılığı açısından yapılacak risk taramaları sonucunda riskli grupta yer alan çocuk ve ergenler, internet bağımlılığıyla başa çıkma ile ilgili hazırlanmış psiko-eğitim programlarına dâhil edilmelidir. Hem yurt dışında hem de ülkemizde internet bağımlılığını önlemeye yönelik birçok psiko-eğitim programı bulunmaktadır (Bağatarhan & Siyez, 2017; Hamarta, Akbulut, & Baltacı, 2021). Grupla psikolojik danışma süreci sahip olduğu; diğerlerinden alınan tepki ve geribildirimlerin olumlu etkisi, yeni davranışlar öğrenme ve bu davranışları deneme olanağı sunması, yalnız olunmadığı duygusunu vermesi, güven ve rahatlık hissi oluşturması gibi avantajları grup sürecinin bireylerin yaşadıkları sorunlar ile başa çıkmada etkili olduğunu gösterebilmektedir (Corey & Corey, 2006). Grupla psikolojik danışma sürecinin sahip olduğu bu avantajlar ülkemizde ve Dünya'da problemli internet kullanımı sorunu yaşayan bireylerin bu sorunla etkili bir şekilde başa çıkabilmelerine yönelik psiko-eğitim programlarının yaygınlaşarak sunulmasına imkân sağlamaktadır. Problemli internet kullanımını önlemeye yönelik hazırlanan psiko-eğitim programlarının katılımcıların problemli internet kullanım düzeylerini azaltmada etkili olması (Andrisano Ruggieri et al., 2016; Bağatarhan & Siyez, 2017; Canoğulları Ayazseven, 2019), aynı anda birden fazla kişiye yardım hizmeti sunması ve kolay sunulabilir olması (Koydemir, 2018) bu programların okullarda kullanılabilmesini kolaylaştırabileceği düşünülmektedir. Tablo 5'te internet bağımlılığını önlemeye yönelik geliştirilen ve etkililiği kanıtlanmış bazı psiko-eğitim programlarına yer verilmiştir.

Tablo 5. İnternet bağımlılığını önlemeye yönelik psiko-eğitim programları

SN	Geliştiren	Hedef Kitle	Program Bilgileri
1	(Berber Çelik, 2016)	Ergenler	**Adı**: Bilinçli İnternet Kullanımı, Akademik Güdülenme ve Zamanı Etkili Kullanmanın Arttırılmasına Yönelik Eğitim Programı **Süre**: Ortalama 90-120 dakikadan toplam 5 oturum. **İçerik**: İnternetin kendi seçimi olduğunun farkına varma, uzun süreli internet kullanımının olumsuz yanlarını görebilme, internetin aşrı kullanımının akademik başarı ile ilişkisini görebilme, interneti bilinçli kullanabilme, zamanı etkin kullanabilme, akademik motivasyon kazandırma, verimli ders çalışma.
2	(Lindenberg, Halasy, & Schoenmaekers, 2017)	Ergenler	**Adı:** Ergenlerde İnternet Kullanım Bozukluğunu Önlemeye Yönelik Bilişsel-Davranışçı Grup Müdahalesi (PROTECT) **Süre**: 4 oturum **İçerik**: Can sıkıntısı ve motivasyon sorunları, erteleme ve performans

SN	Geliştiren	Hedef Kitle	Program Bilgileri
			kaygısı, sosyal etkileşim, duygu düzenleme becerilerinden oluşan dört modül uygulanmıştır.
3	(Uysal & Balci, 2018)	Ergenler	**Adı:** Sağlıklı İnternet Kullanımı Programı **Süre**: Ortalama 40-80 dakikadan toplam 8 oturum **İçerik**: Aşırı internet kullanımının sosyal yaşama olan olumsuz etkilerini fark etme, internet kullanımını sınırlandırmaya ilişkin motivasyon oluşturma, internet bağımlılığı sonucunda ortaya çıkan davranışsal sorunların farkına varma, internet kullanımını sınırlandırmaya ilişkin aktiviteleri öğrenme, internet kullanımına alternatifler oluşturma, sağlıklı internet kullanımıyla ilişkili beceriler kazanma.
4	(Taş & Ayas, 2018)	Ergenler	**Adı:** Psikolojik Belirtileri Azaltmaya Yönelik Psiko-Eğitim Programı **Süre:** Ortalama 50 dakikadan 10 oturum

SN	Geliştiren	Hedef Kitle	Program Bilgileri
			İçerik: Psikolojik belirtiler hakkında bilgilendirme, psikolojik sorunların bileşenleri, gevşeme ve nefes egzersizleri, duygu-düşünce-davranış üçlüsü ile ilgili bilgi ve beceri kazandırma, Olumsuz düşünceler ile psikolojik belirtiler ve internet bağımlılığı arasındaki ilişkiyi kavramak, öz-saygı ve kendini değerli görme, yaşam amaçları oluşturma, internet bağımlılığı hakkında bilgi verme, psikolojik belirtiler ile internet bağımlılığı arasındaki ilişkiyi fark etme.
5	(Canoğulları Ayazseven, 2019)	Ergenler	**Adı:** Bilişsel-Davranışçı Temelli Psiko-Eğitim Programı **Süre**: 10 oturum **İçerik**: İnternet bağımlılığı hakkında bilgi verme, kişisel internet kullanımı hakkında farkındalık, kontrolsüz internet kullanımının olumsuz sonuçlarını fark etme, internet kullanım amaçlarını ortaya çıkarma ve alternatifler oluşturma, problemli internet kullanımının A-B-C

SN	Geliştiren	Hedef Kitle	Program Bilgileri
			modeline göre açıklanması, internet bağımlılığına sebep olan olumsuz otomatik düşüncelerin farkına varma, olumsuz otomatik düşüncelerin yerine gerçekçi olumlu düşünceler geliştirme, nefes ve kas egzersizlerini öğrenme, internet kullanımını sınırlandırma ve zaman yönetimi becerisi kazanma, güvenli internet kullanımı hakkında bilgi sahibi olma.
6	(Erol, 2019)	Ergenler	**Adı:** Problemli İnternet Kullanımını Azaltmaya Yönelik Psiko-Eğitim Programı **Süre**: Ortalama 60-90 dakikadan toplam 10 oturum **İçerik:** Problemli internet kullanımı ile ilgili bilgi sahibi olma, problemli internet kullanımına ilişkin risk faktörlerinin farkına varma, problemli internet kullanımının kişisel yaşama olan olumsuz etkilerinin farkına varma, problemli internet kullanımıyla ilgili duygu-düşünce-davranış

SN	Geliştiren	Hedef Kitle	Program Bilgileri
			üçlüsünü keşfetme, internet kullanımını sınırlandırmaya ilişkin beceriler kazanma, problemli internet kullanımı ile olumsuz otomatik düşünceler arasındaki ilişkiyi fark etme, sağlıklı internet kullanımı becerilerini öğrenme, internet kullanımıyla ilgili öz denetim becerisini kazanma, internet dışı aktiviteler planlayabilme, kişisel ve sosyal ilişkilerin güçlendirilmesi.
7	(Bağatarhan, 2020)	Ergenler	**Adı**: Bilişsel Davranışçı Terapi Temelli İnternet Bağımlılığını Önleme Programı **Süre**: Ortalama 90 dakikadan toplam 8 oturum. **İçerik**: Ellis'in ABC modelinin öğretilmesi, internet kullanımı ile ilgili hedefler oluşturma, internet kullanımıyla ilgili otomatik düşünceler ve bilişsel çarpıtmaları fark etme, internet kullanım amaçlarının farkına varılması, sorunlu internet kullanımının sosyal yaşamdaki etkilerini fark

SN	Geliştiren	Hedef Kitle	Program Bilgileri
			etme, sağlıklı internet kullanımının faydalarını fark etme, bilişsel çarpıtmalarla başa çıkma becerileri kazanma, gevşeme egzersizlerini öğrenme, iletişim becerilerini kazanma, zaman yönetimi becerisini kazanma.

Çocuk ve ergenlere yönelik yürütülecek psiko-eğitim çalışmalarında etkililiği kanıtlanmış bu programlardan yararlanılabilir. Burada yer alan bazı programlar kitap haline getirilmiş ve uygulayıcılara sunulmuştur. Ayrıca ilgili programların geliştiricilerinden izin alarak okullarda veya ruh sağlığı merkezlerinde bu programların uygulaması gerçekleştirilebilir. Bunun yanı sıra yürütecekleri psiko-eğitim programını hazırlamak isteyen ruh sağlığı uzmanlarına da yukarıda yer alan programlar bir fikir verebilir.

Kaynakça

Adiele, I., & Olatokun, W. (2014). Prevalence and determinants of Internet addiction among adolescents. *Computers in Human Behavior*, *31*, 100–110.

Akbulut, Ö. F. (2021). *Psikolojik danışman adaylarının problemli internet kullanımına ilişkin duyarlılıkları ve çözüm önerileri: Bir nitel araştırma*. Necmettin Erbakan Üniversitesi.

Akın, A., & Iskender, M. (2011). Internet addiction and depression, anxiety and stress. *International Online Journal of Educational Sciences*, *3*(1), 138–148.

American Academy of Pediatrics. (2016). *American Academy of Pediatrics Announces New Recommendations for Children's Media Use*. Retrieved from https://www.pathwaypeds.com/american-academy-of-pediatrics-announces-new-recommendations-for-childrens-media-use/

Andrisano Ruggieri, R., Santoro, E., De Caro, F., Palmieri, L., Capunzo, M., Venuleo, C., … Boccia, G. (2016). Internet addiction: A prevention action-research intervention. *Epidemiology Biostatistics and Public Health*, *13*(3), 1–5. https://doi.org/10.2427/11817

Anlayışlı, C., & Bulut Serin, N. (2019). Lise öğrencilerinde internet bağımlılığı ve depresyonun cinsiyet, akademik Başarı ve internete giriş süreleri açısından incelenmesi. *Folklor/Edebiyat*, *25*(97), 753–767.

Asıcı, E. (2018). Çocuk ve ergenlerde problemli internet kullanımını önleme ve müdahale. In *Önleyici psikolojik danışma kuram ve uygulamaları* (pp. 183–216). Ankara: Pegem.

Avşaroğlu, S., & Akbulut, Ö. F. (2020). Sağlıklı aile yapısı açısından bir risk faktörü: İnternet bağımlılığı. *International Social Sciences Studies Journal*, *6*(65), 2879–2902.

Azmi, S. U. F., Robson, N., Othman, S., Guan, N. C., & Isa, M. R. (2020). Prevalence and Risk Factors of Internet Addiction (IA) Among National Primary School Children in Malaysia. *International Journal of Mental Health and Addiction*, *18*(6), 1560–1571. https://doi.org/10.1007/s11469-019-00077-2

Bağatarhan, T. (2020). *Lise öğrencilerinde internet bağımlılığını önlemeye yönelik bilişsel-davranışçı yaklaşıma dayalı psiko-eğitim programının geliştirilmesi ve etkililiğinin değerlendirilmesi*. Dokuz Eylül Üniversitesi.

Bağatarhan, T., & Siyez, D. M. (2017). Ergenlik döneminde İnternet bağımlılığını önleme programları: Sistematik gözden geçirme. *Addicta: The Turkish Journal on Addictions*, *4*(2), 243–265.

Baranowski, T., Baranowski, J., Thompson, D., Buday, R., Jago, R., Griffith, M. J., & Watson, K. B. (2011). Video game play, child diet, and physical activity behavior change: A randomized clinical trial. *American Journal of Preventive Medicine*, *40*(1), 33–38.

Berber Çelik, Ç. (2016). İnternet bağımlılığı eğilimini azaltmada eğitsel bir müdahale. *Addicta: The Turkish Journal on Addictions*, *3*, 365–386.

Block, J. J. (2008). Issues for DSM-V: Internet addiction. *The American Journal of Psychiatry*, (165), 306–307.

Bozkurt, H., Özer, S., Şahin, S., & Sönmezgöz, E. (2018). Internet use patterns and Internet addiction in children and adolescents with obesity. *Pediatric Obesity*, *13*(5), 301–306. https://doi.org/https://doi.org/10.1111/ijpo.12216

Canoğulları-Ayazseven, Ö., & Cenkseven-Önder, F. (2019). Genelleştirilmiş Problemli İnternet Kullanım Ölçeği 2'nin Türkçe'ye uyarlama çalışması. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, *11*(18), 1540–1565.

Canoğulları Ayazseven, Ö. (2019). *Ergenlerde problemli internet kullanımını önlemeye yönelik bilişsel-davranışçı temelli psiko-eğitim çalışmasının etkisi*. Çukurova Üniversitesi.

Cao, H., Sun, Y., Wan, Y., Hao, J., & Tao, F. (2011). Problematic Internet use in Chinese adolescents and its relation to psychosomatic symptoms and life satisfaction. *BMC Public Health*, *11*(1), 802–810.

Caplan, S. E. (2003). Preference for online social interaction: A theory of problematic internet use and psychosocial well-being. *Communication Research*, *30*(6), 625–648. https://doi.org/10.1177/0093650203257842

Chang, F. C., Chiu, C. H., Lee, C. M., Chen, P. H., & Miao, N. F. (2014). Predictors of the initiation and persistence of Internet addiction among adolescents in Taiwan. *Addictive Behaviors*, *39*(10), 1434–1440.

Chen, Y.-L., Chen, S.-H., & Gau, S. S.-F. (2015). ADHD and autistic traits, family function, parenting style, and social adjustment for Internet addiction among children and adolescents in Taiwan: A longitudinal study. *Research in Developmental Disabilities*, *39*, 20–31. https://doi.org/https://doi.org/10.1016/j.ridd.2014.12.025

Chi, X., Hong, X., & Chen, X. (2020). Profiles and sociodemographic correlates of internet addiction in early adolescents in Southern China. *Addictive Behaviors*, *106*, 1–7. https://doi.org/10.1016/j.addbeh.2020.106385

Corey, M. S., & Corey, G. (2006). *Groups: Process and practice*. Belmont, CA: Thomson Brooks/Cole.

Davis, R. A. (2001). A cognitive-behavioral model of pathological Internet use. *Computers in Human Behavior*, *17*, 187–195. https://doi.org/10.1016/S0747-5632(00)00041-8

Derin, S., & Bilge, F. (2016). Ergenlerde internet bağımlılığı ve öznel iyi oluş düzeyi. *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi*, *6*(46), 35–51.

Dieris-Hirche, J., Bottel, L., Bielefeld, M., Steinbüchel, T., Kehyayan, A., Dieris, B., & te Wildt, B. (2017). Media use and Internet addiction in adult depression: A case-control study. *Computers in Human Behavior*, *68*, 96–103. https://doi.org/https://doi.org/10.1016/j.chb.2016.11.016

Dong, H., Yang, F., Lu, X., & Hao, W. (2020). Internet addiction and related psychological factors among children and adolescents in China during the coronavirus disease 2019 (COVID-19) epidemic. *Frontiers in Psychiatry*, *11*, 751. https://doi.org/10.3389/fpsyt.2020.00751

Duan, L., Shao, X., Wang, Y., Huang, Y., Miao, J., Yang, X., & Zhu, G. (2020). An investigation of mental health status of children and adolescents in china during the outbreak of COVID-19. *Journal of Affective Disorders*, *275*, 112–118.

Eldeleklioğlu, J., & Vural-Batık, M. (2013). Akademik başarı, internette kalınan süre, yalnızlık ve utangaçlığın internet bağımlılığı üzerindeki yordayıcı etkileri. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, *28*(1),

141–152.

Ercengiz, M., & Şar, A. H. (2017). Ergenlerde internet bağımlılığının yordayıcı olarak duygu düzenlemedeki rolü. *Sakarya University Journal of Education*, *7*(1), 183–194.

Erol, B. (2019). *Bilişsel-davranışçı yaklaşıma dayalı psikp-eğitim programının ergenlerin problemli internet kullanım düzeylerine etkisi*. Gazi Üniversitesi.

Flisher, C. (2010). Getting plugged in: an overview of internet addiction. *Journal of Paediatrics and Child Health*, *46*(10), 557–559.

Furuncu, C., & Öztürk, E. (2020). Problemli Medya Kullanım Ölçeği Türkçe formunun geçerlik güvenirlik çalışması: Çocuklarda ekran bağımlılığı ölçeği ebeveyn formu. *Erken Çocukluk Çalışmaları Dergisi*, *4*(3), 535–566.

Griffiths, M. (1998). Internet addiction: Does it really exist? In *Psychology and the Internet: Intrapersonal, interpersonal, and transpersonal implications* (pp. 61–75). San Diego, CA: Academic Press.

Griffiths, M. (1999). Internet addiction. *The Psychologist*, *12*, 246–251.

Günlü, A., & Ceyhan, A. A. (2017). Investigating adolescents' behaviors on the internet and problematic internet usage. *Addicta: The Turkish Journal on Addictions*, *4*, 75–117. https://doi.org/10.15805/addicta.2017.4.1.0016

Hamarta, E., Akbulut, Ö. F., & Baltacı, Ö. (2021). Ulusal düzeydeki problemli internet kullanımını önleme programlarının incelenmesi. *Okul Psikolojik Danışmanlığı Dergisi*, *4*(1), 1–34. Retrieved from https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1364449

Hazar, Z., Tekkurşun Demir, G., Namlı, S., & Türkeli, A. (2017). Ortaokul öğrencilerinin dijital oyun bağımlılığı ve fiziksel aktivite düzeyleri arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Niğde Üniversitesi Beden Eğitimi Ve Spor Bilimleri Dergisi*, *11*(3), 320–332.

Kabadayı, F. (2020). Psychometric properties of Turkish cyberpsychology scales. *Turkish Psychological Counseling and Guidance Journal*, *10*(58), 385–411.

Kandell, J. J. (1998). Internet addiction on campus: The vulnerability of college students. *Cyberpsychology and Behavior*, *1*(1), 11–17. https://doi.org/10.1089/cpb.1998.1.11

Khang, H., Kim, J. K., & Kim, Y. (2013). Self-traits and motivations as antecedents of digital media flow and addiction: The Internet, mobile phones, and video games. *Computers in Human Behavior*, *29*(6), 2416–2424.

Ko, C. H., Yen, J. Y., Chen, C. C., Chen, S. H., & Yen, C. F. (2005). Proposed diagnostic criteria of Internet addiction for adolescents. *The Journal of Nervous and Mental Disease*, *193*(11), 728–733.

Konca, A. S., Baltacı, Ö., & Akbulut, Ö. F. (2021a). How Do Screen Time and Problematic Technology Use by Parents and Children Influence their Relationship in the Covid-19 Period? *22.Uluslararası Psikolojik Danışma ve Rehberlik Kongresi*. Muş.

Konca, A. S., Baltacı, Ö., & Akbulut, Ö. F. (2021b). *Problematic Technology Use Scale for Young Children (PTUS-YC): Validity and Reliability Study*.

Koydemir, S. (2018). Grubun doğası ve yapısı. In A. Demir & S. Koydemir (Eds.), *Grupla psikolojik danışma*. Ankara: Pegem.

Kuss, D. J., Griffiths, M. D., & Binder, J. F. (2013). Internet addiction in students: Prevalence and risk factors. *Computers in Human Behavior*, *29*(3), 959–966.

Kutlu, M., Savcı, M., Demir, Y., & Aysan, F. (2016). Young İnternet Bağımlılığı Testi Kısa Formunun Türkçe uyarlaması: Üniversite öğrencileri ve ergenlerde geçerlilik ve güvenilirlik çalışması. *Anadolu Psikiyatri Dergisi*, *17*(1), 69–76.

LaRose, R., Lin, C. A., & Eastin, M. S. (2003). Unregulated Internet usage: Addiction, habit, or deficient self-regulation? *Media Psychology*, *5*(3), 225–253.

Lee, J. Y., Shin, K. M., Cho, S. M., & Shin, Y. M. (2014). Psychosocial risk factors associated with internet addiction in Korea. *Psychiatry Investigation*, *11*(4), 380–386.

Li, X., Luo, X., Zheng, R., Jin, X., Mei, L., Xie, X., … Song, R. (2019). The role of depressive symptoms, anxiety symptoms, and school functioning in the association between peer victimization and internet addiction: A moderated mediation model. *Journal of Affective Disorders*, *256*, 125–131.

Liang, L., Zhou, D., Yuan, C., Shao, A., & Bian, Y. (2016). Gender differences in the relationship between internet addiction and depression: A cross-lagged study in Chinese adolescents. *Computers in Human Behavior*, *63*, 463–470. https://doi.org/https://doi.org/10.1016/j.chb.2016.04.043

Lin, Y. J., Hsiao, R. C., Liu, T. L., & Yen, C. F. (2019). Bidirectional relationships of psychiatric symptoms with internet addiction in college students: A prospective study. *Journal of the Formosan Medical Association*, 1–8.

Lindenberg, K., Halasy, K., & Schoenmaekers, S. (2017). A randomized efficacy trial of a cognitive-behavioral group intervention to prevent Internet Use Disorder onset in adolescents: The PROTECT study protocol.

Contemporary Clinical Trials Communications, *6*, 64–71. https://doi.org/10.1016/j.conctc.2017.02.011

Liu, C. Y., & Kuo, F. Y. (2007). A study of internet addiction through the lens of the interpersonal theory. *CyberPsychology & Behavior*, *10*(6), 799–804. https://doi.org/10.1089/cpb.2007.9951

Malak, M. Z., Khalifeh, A. H., & Shuhaiber, A. H. (2017). Prevalence of Internet Addiction and associated risk factors in Jordanian school students. *Computers in Human Behavior*, *70*, 556–563. https://doi.org/https://doi.org/10.1016/j.chb.2017.01.011

Montag, C., Jurkiewicz, M., & Reuter, M. (2010). Low self-directedness is a better predictor for problematic internet use than high neuroticism. *Computers in Human Behavior*, *26*(6), 1531–1535.

Ofcom. (2022). *Children and parents: media use and attitudes report 2022*. Retrieved from https://www.ofcom.org.uk/__data/assets/pdf_file/0024/234609/childrens-media-use-and-attitudes-report-2022.pdf

Ogelman, H. G., Körükçü, Ö., Güngör, H., & Körükçü, G. (2015). Okul öncesi öğretmenlerinin sosyal becerileri ve internet bağımlılıkları arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Kuramsal Eğitimbilim Dergisi*, *8*(3), 380–396.

Pantic, I., Milanovic, A., Loboda, B., Błachnio, A., Przepiorka, A., Nesic, D., … Ristic, S. (2017). Association between physiological oscillations in self-esteem, narcissism and internet addiction: A cross-sectional study. *Psychiatry Research*, *258*, 239–243. https://doi.org/https://doi.org/10.1016/j.psychres.2017.08.044

Przepiorka, A., Blachnio, A., & Cudo, A. (2019). The role of depression, personality, and future time perspective in internet addiction in adolescents and emerging adults. *Psychiatry Research*, *272*, 340–348.

Şata, M., & Karip, F. (2017). Akıllı Telefon Bağımlılığı Ölçeği-Kısa Versiyonu'nun ergenler için Türk kültürüne uyarlanması. *Cumhuriyet International Journal of Education*, *6*(4), 426–440.

Savcı, M, & Aysan, F. (2016). Bağlanma stilleri, akran ilişkileri ve duyguların internet bağımlılığını yordamadaki katkıları. *Addicta: The Turkish Journal on Addictions*, *3*(3), 401–432.

Savcı, Mustafa. (2017). *Ergenlerin sosyal zekâ, sosyal kaygı, akran ilişkileri, internet bağımlılığı ve sosyal bağlılık düzeyleri arasındaki ilişkiler*. Dokuz Eylül Üniversitesi.

Shao, Y., Zheng, T., Wang, Y., Liu, L., Chen, Y., & Yao, Y. (2018). Internet addiction detection rate among college students in the People's Republic of China: a meta-analysis. *Child and Adolescent Psychiatry and Mental*

Health, *12*(1), 25. https://doi.org/10.1186/s13034-018-0231-6

Shaw, M., & Black, D. W. (2008). Internet addiction definition, assessment, epidemiology and clinical management. *CNS Drugs*, *225*, 345–353.

Statista. (2021). *Coronavirus: impact on online usage in the U.S. - Statistics & Facts*. Retrieved from https://www.statista.com/topics/6241/coronavirus-impact-on-online-usage-in-the-us/

Su, W., Han, X., Yu, H., Wu, Y., & Potenza, M. N. (2020). Do men become addicted to internet gaming and women to social media? A meta-analysis examining gender-related differences in specific internet addiction. *Computers in Human Behavior*, *113*, 106480. https://doi.org/https://doi.org/10.1016/j.chb.2020.106480

Suler, J. R. (1999). To get what you need: Healthy and pathological internet use. *CyberPsychology & Behavior*, *2*(5), 385–393.

Tam, P., & Walter, G. (2013). Problematic internet use in childhood and youth: evolution of a 21st century affliction. *Australasian Psychiatry*, *21*(6), 533–536.

Tao, R., Huang, X., Wang, J., Zhang, H., Zhang, Y., & Li, M. (2010). Proposed diagnostic criteria for internet addiction. *Addiction*, *105*(3), 556–564.

Tao, R., Ying, L., Yue, X. D., & Hao, X. (2007). *Internet addiction: Exploration and intervention*. Shanghai: Shanghai People's Press.

Taş, İ., & Ayas, T. (2018). Psikolojik belirtileri azaltmaya yönelik psiko-eğitim programının ergenlerde internet bağımlılığına etkisi. *Eğitim ve Bilim*, *43*(196), 257–279.

TUİK. (2022). *Statistics on Child, 2021*. Retrieved from https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Statistics-on-Child-2021-45633&dil=2#:~:text=Internet usage rate of children,it became 82.7%25 in 2021.

Uysal, G., & Balci, S. (2018). Evaluation of a School-Based Program for Internet Addiction of Adolescents in Turkey. *Journal of Addictions Nursing*, *29*(1). Retrieved from https://journals.lww.com/jan/Fulltext/2018/01000/Evaluation_of_a_School_Based_Program_for_Internet.6.aspx

Yang, G., Cao, J., Li, Y., Cheng, P., Liu, B., Hao, Z., … Ren, Z. (2019). Association Between Internet Addiction and the Risk of Musculoskeletal Pain in Chinese College Freshmen – A Cross-Sectional Study . *Frontiers in Psychology* , Vol. 10, p. 1959. Retrieved from https://www.frontiersin.org/article/10.3389/fpsyg.2019.01959

Yavuz, O. (2018). Ergenlik döneminde internet bağımlılığının okul başarısı üzerinde etkileri. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, *8*(15), 1056–1080.

Yılmaz, E., Şahin, Y. L., Haseski, H. İ., & Erol, O. (2014). Lise öğrencilerinin internet bağımlılık düzeylerinin çeşitli değişkenlere göre incelenmesi: Balıkesir ili örneği. *Eğitim Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, *4*(1), 133–144.

Young, K. S. (2013). Treatment outcomes using CBT-IA with Internetaddicted patients. *Journal of Behavioral Addictions*, *2*(4), 209–215. https://doi.org/10.1556/jba.2.2013.4.3

Young, K. S., & De Abreu, C. N. (2011). *Internet addiction: A handbook and guide to evaluation*. New Jersey: John Wiley & Sons, Inc.

Zheng, Y., Wei, D., Li, J., Zhu, T., & Ning, H. (2016). Internet use and its impact on individual physical health. *IEEE Access*, *4*, 5135–5142. https://doi.org/10.1109/ACCESS.2016.2602301

Zhou, Y., Li, D., Li, X., Wang, Y., & Zhao, L. (2017). Big five personality and adolescent Internet addiction: The mediating role of coping style. *Addictive Behaviors*, *64*, 42–48. https://doi.org/https://doi.org/10.1016/j.addbeh.2016.08.009

THE NEED TO REFORM THE MANAGEMENT SYSTEM OF HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS AND IMPLEMENT NEW PRINCIPLES TO IT

Soliyev Ibodulla Ismatullayevych

Abstract: socio-economic development in the 20th century and the present period is explained by the sharp increase of the human factor in the composition of resources. On the one hand, this resource has risen to a new level in terms of quality, and on the other hand, society's investments are increasingly directed to its creation. In the article, the opinions about the role of higher education in the formation of human capital are scientifically based.

Keywords: higher education, financial sustainability, venture, outsourcing, crowdsourcing, branding, philanthropic

INTRODUCTION

Higher education is a developing and self-developing system. It is responsible for inculcating the accumulated experience in the minds of new generations and creating conditions for the further development of education, science, technology, and society in general. It operates on the basis of its own laws, develops under the direct influence of socio-economic and political conditions [1]. The share of highly educated professionals in the total number of employment in the national economy is observed in all countries. This need is also unique to Uzbekistan. Therefore, in the Strategy of Actions on the priority directions of the further development of the Republic of Uzbekistan in 2017-2021, it is determined to seriously increase the admission quotas of undergraduate and master's degrees to the country's higher educational institutions every year.

During the past period, Uzbekistan went through a new period of its development. Attainment of national well-being and economic stability, as well as ensuring peace and tranquility were recognized as the main strategic goals. In particular, in these processes, special attention was paid to the development of the educational system. This is because the most important measure in achieving any desired strategy and noble goals is the potential personnel with modern thinking skills.

MATERIALS AND METHODS

During the years of independence, scientists of our country conducted a number of scientific studies on the issues of reforming the higher education system in Uzbekistan. Several treatises and articles have been written to study the theoretical and practical aspects of this topic. These include Sh. Kurbanov, E. Seitkhalilov, R. Ahliddinov, M. Saidov, L. Allaev, D. Scientific works of Vasieva, R.Urazbaeva, S.Karimbekov, R.Siddikov, etc., researching current issues of higher education reform, can be included. In the works of the above-mentioned scientists, the general issues of higher education reform in Uzbekistan were studied[2].

The next five years in the life of our country and people were full of unprecedented and unimaginable innovations. It was during this period that democratic changes took place in our country's economy, culture and spirituality, socio-political life, way of life, outlook and thinking. In general, it was a period of great growth, development and positive changes in all spheres. In this five-year period, democratic values, democratic-legal freedoms of citizens were decided, and the way was opened for freedom of press and speech. Giving society democratic legal and press freedom requires great courage and courage from the leader of any country which Shavkat Mirziyoev was able to find this strength and courage in himself. With these services, the President proved that he is a charismatic person and took a special place in the history of Uzbekistan as a democratic president. All these were a real gift for our people. My purpose in saying this is that education loves freedom.

The changes that took place as a result of the reforms in the educational system, including higher education, are of great historical importance from the socio-political, legal, economic and spiritual point of view. The implemented reforms not only brought great positive changes in our country, but also brought our country's reputation to a new level in the international arena. A number of regulatory documents have been adopted in this regard.

The President critically analyzed the deficiencies in education and showed ways to eliminate them. It is important to develop the education system, increase the qualifications and prestige of pedagogues in society, raise the spirituality of the young generation, adapt the spiritual and educational environment to the needs of the times, increase the prestige of the teaching profession, educate new era pedagogues, develop the science of pedagogy, introduce innovative education and information and communication technologies into education showed the need to seriously approach the issues of attention and, at the same time, increase the salary

of teachers and motivate them, great work has been done in these issues [3].

RESULTS AND DISCUSSION

Currently, the higher education institution (HEI) has to operate in conditions where market relations are wide and deep. Therefore, the importance of the financial stability of HEIs is increasing more and more. The rational establishment of economic processes serves the consistent and high efficiency of educational and scientific-research processes in HEIs, effective use of scientific-pedagogical potential and material-technical base. It can be seen that the financial and economic possibilities and stability of HEIs are of particular importance, and in this regard, the development of measures to assess the quality of education through economic diagnostics remains an objective necessity [4].

In recent years, large scale work is being carried out in our country to create a higher education system that meets the priority directions of socio-economic development and the requirements of international standards. For example, in 2017, the Ministry of Innovative Development, in 2017-2020, a total of 18 scientific organizations, 10 scientific centers, 4 technological parks, a fund and a national venture fund were established. In general, the government of our country is implementing reforms to increase the level of education of the population, to further develop the quality education system, and to introduce international standards into it [5].

President Sh.M. Mirziyoev said the following about the issue of personnel training in our country: "Heads of networks submit information on the need for personnel to the Ministry of Higher Education and the Ministry of Economy. Then, unthought-out proposals for quotas for training specialists are developed. As a result, the problem of the quality of personnel and their employment is increasing year by year" [6]. In view of the urgency of the problems in this field, our President emphasized that the Minister of Higher and Secondary Special Education will personally respond to eliminate these shortcomings and ensure fundamental and qualitative changes.

In our country, a number of reforms have been implemented in order to reform all stages of the education system and finally to produce personnel with a broad outlook and modern thinking through the modern higher education system. Of course, the centralized management of the former Soviet Union and the incomplete implementation of market relations in the economy and the preservation of the state monopoly in ownership led

to a period of stagnation in the educational system, as well as in the socio-economic spheres.

From 1965 to 1970, localism in the recruitment of professors and teachers, the introduction of nepotism, familiarity when entering a higher education institution, help in exchange for something (material or moral interest), and the good conditions for many scientists to leave their homelands for developed countries.

At the same time, strict state control over the education system in socialist countries made this system vulnerable to the economic and political decline that engulfed these countries. As a result, in the early 1990s, financial problems for the educational system of the newly independent countries, the content and quality of education, its use and demand by everyone, problems related to the material and technical base had negative consequences to a certain extent.

Based on the above problems, at that time countries and their governments had to solve a number of urgent problems aimed at reforming the education system. These are:

- clearly identifying and eliminating the factors that derailed a strong educational system, primarily the departure of teaching staff and the loss of strong aspects of the previous system;

- defining the objectives of the new educational system that meet the requirements of the time and are understandable, its organizational and methodical restructuring in accordance with the new goals and objectives;

- establishment of a new management system that ensures effective reform of all stages of education in accordance with the principles of the market economy and global requirements.

The government of Uzbekistan, deeply aware of these problems, in 1997 was the first among the CIS countries to develop and approve the National Personnel Training Program, which envisages the gradual reform of the entire system of education.

This program made it possible to fundamentally reorganize the country's education system, improve the structure and content of education. Instead, this process can be said to be carried out in the following four stages.

The first stage is the preparatory stage of 1991-1997, during which the main problems and contradictions of the educational system, its

incompatibility with the fundamental economic and political changes in society were studied and determined;

The second stage covers the years 1997-2001. This period is the initial stage of the formation of a new national policy on personnel training;

The third stage is the years 2001-2005, in which the large-scale reform of the continuing education system entered an active stage.

The fourth stage is the period after 2005, which can be recognized as the period of continuous and consistent improvement and development of the education system.

However, today's education system and the results achieved in the country, which was founded by great scholars and two times of renaissance, cannot be said to be a happy situation. The reason is that during the past period, admission quotas to higher education institutions were sharply reduced, evening and part-time education was completely closed, due to the lack of adequate incentives and conditions for the work of professors and teachers at the retirement age, it led to the resignation of some of them.

Also, since 2000, there has been a sharp decrease in the number of postgraduate and doctoral students. In particular, only 15.6% of graduate students and 8.6% of doctoral students successfully completed their studies.

At the same time, the introduction of the test system in the higher education system was one of the factors that changed this situation to a more negative side. As a result, a group of managers and technical staff began to perform the role of the admissions committee instead of the prestigious professors who take the entrance exams. There have been cases where the management and even hiring of professors and teachers with high professional knowledge and skills is at the discretion of this category of managers-employees. Acquaintance and localism have become more prevalent when entering higher education institutions to study and work.

Above, the period after 2005 in the higher education system was recognized as a period of continuous and consistent improvement and development of the education system. However, it can be said that a new era, a new form and principle has entered the education system, as well as all directions and fields, since 2016. The reason is that when the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev came to power, a true assessment of negative situations in the fields of education and science at the state level, recognition of mistakes and shortcomings began [7].

Today, the formation of an innovative educational environment in developed countries requires the introduction and implementation of the principles of an innovative approach to the management of higher education institutions. Therefore, the innovative approach is recognized as an important factor in the development of higher education institutions in accordance with the social, economic, and cultural changes taking place in society, the increase in the quality of education, and the training of qualified, strong competitive personnel. Therefore, in the USA, Great Britain, Germany, France, Japan, South Korea, Canada, Singapore, Turkey, Russia, new trends in innovative management of HEIs - venture financing, benchmarking, franchising, outsourcing (including IT outsourcing) ; out + source), crowdsourcing (crowd + sourcein), branding (branding), philanthropic activity (philanthropic activity) are being introduced.

In foreign countries, special attention is being paid to deepening the process of socio-economic integration, the content of personnel training in accordance with international qualification requirements, improving the educational process of the institution, and strengthening the scientific methodical base. The use of methods aimed at ensuring quality and learning best practices, such as benchmarking, tuning method, system of keeping indicators in balance, total quality management, quality assurance, key indicators of efficiency, continuous quality improvement, which show the characteristics of mechanisms that ensure quality and competitiveness in higher education, is gaining scientific and practical importance.

Today, in many countries, one of the urgent tasks is to develop and reform effective innovative principles to make education accessible to the majority, to have equal opportunities, and to promote its effectiveness.

The role of quality higher education in the social development and economic stability of countries in the world is increasing. Today, the world community places high hopes on higher education and demands that it fulfill a wide range of tasks that contribute to the growth of the economy and the formation of the knowledge society. In addition to traditional education, research and innovation activities, higher education institutions are called to participate widely in the development of the country and to ensure the continuous growth of their intellectual and innovative potential.

Higher education is gradually becoming a full-fledged subject of market relations, operating on the basis of the principles of "academic capitalism". This encourages him to actively change his management structure and tasks, acquire new sources of funding, search for new teaching methods

and control knowledge. The activities of higher education institutions, therefore, their management is becoming more and more corporate.

As the role of higher education institutions changes in many countries, so does the nature of their relationship with central authorities. State control is gradually being lost. Over the past decades, almost all over the world, large-scale reforms are being implemented in the management of higher education at both the systemic and institutional levels in order to give more freedom to dynamism, flexibility, and efficiency, which are considered to be the specific criteria of the competitiveness of the higher education system taken separately[8].

According to the World Bank, "in 2009, the coverage of the higher education system was 33% in countries with higher than average income, 17% in countries with lower average income, 24% in China, 46% in Turkey, 40% in Malaysia, ..., 10% in Uzbekistan, ... with higher education in Uzbekistan overall coverage has declined (from 17% in 1991 to 9% in 2011) and is now considered low by regional and international standards. Two more countries of the region, Kazakhstan and the Kyrgyz Republic, have a coverage level of 40 and 49%, respectively, ... for comparison, the coverage of the higher education system in the neighboring countries of Uzbekistan is 40-50%, while in Russia and high-level OECD countries, this indicator is 75 %. In Europe and Central Asia, the average coverage of the system is 56%[9]. In the Republic of Uzbekistan, supply exceeds demand in almost all sectors of the economy, that is, the needs of citizens are being met in terms of quality, price, and delivery time. As an exception, in the current period, the demand is higher than the supply in the management of training of highly qualified personnel in the social sphere, at the undergraduate and graduate levels of higher education. However, according to UNESCO, more people will receive university education in the next 30 years than in the entire history of civilization[10].

These opinions of our international experts and scientists increase the relevance of training competitive, talented, educated and enterprising highly qualified personnel based on supply and demand in HEIs of the republic, and require the formation of a brand strategy of higher education institutions.

Looking at the current state of reforms, we feel the need to further fill the methodological gap in reforms or reformism. The abstract aspects of questions such as where to start and end reforms, the sequence and harmony of sections to be reformed, the mechanism of turning changes into reforms, identifying weak cells and applying the necessary ointment, standards for assessing the boomerang effect of changes, etc. are

highlighted. It is felt that there is also a slowness in distinguishing systemic problems from problems and providing systematic solutions to them. At this point, in response to these situations, it is possible to propose the establishment of an independent state or non-state structure - the Institute for the Study of Higher Education Problems in Uzbekistan, aimed at researching the problems and prospects of higher education. This scientific-research institution, as a result of systematic research, would have fulfilled the strategic task of solving the fundamental problems of higher education and defining its perspective. Higher education in Uzbekistan cannot be advanced without a systematic and strategic approach, without scientific calculations [11].

As a product of higher education reforms, the door of opportunities has been opened for any citizen who wants to get higher education in our country. More specifically, regardless of age, conditions were created to receive higher education in the form of day, evening and intensive education. That is, every citizen of our country, regardless of age, nationality and population, had the opportunity to fully use his constitutional rights. In addition, citizens with seniority and work experience gained the opportunity to enter a higher educational institution without an exam and on the basis of an interview with the recommendation of the higher organizations of the enterprise where they work. In particular, 71 organizations in our Republic were given the right to recommend that their employees with at least 5 years of work experience enroll in the part-time and evening education of state HEIs in the 2021/2022 academic year. According to the referral given by them, the introduction of the rule of recommending employees to study on the basis of a differentiated payment-contract without an exam, according to the results of the interview, was an unexpected news for our people. It was also noted that each organization can issue such referrals to up to 100 employees. This rule of higher education reform was adapted to the essence of market relations.

Regarding the reform of higher education, the right of citizens to receive higher education, the issue of covering high school and college graduates with higher education was one of the acute problems waiting to be solved. The sharp difference in the ratio of school and college graduates to universities has led to the departure of thousands of young people to near and far countries due to the fact that they cannot satisfy the needs of young people who crave for knowledge. Thanks to measures taken at the initiative of the President, in 2017-2021, this number increased from 9 percent to 28 percent. The level of coverage of school graduates with higher education will be increased to 50 percent in 2030. Taking this into

account, state grants for student admission to higher educational institutions will be doubled.

The number of higher education institutions increased to 141, admission places increased from 66 thousand to 182 thousand. Training of specialists was started in 26 branches of educational institutions of foreign countries. Gradual increase of the coverage level of higher education, formation of a healthy competitive environment in the system, optimization of study loads, introduction of digital technologies into the educational process, ensuring financial independence of higher education institutions, increasing the salary of professors and teachers by an average of 3.5 times are the initial results of higher education reforms.

Another important aspect of higher education reforms was the issue of applying to several higher education institutions at the same time. We used to look with envy at the admission process of foreign institutions of higher education, which have been operating in our country for many years. After all, it was possible to submit documents to all foreign higher educational institutions in our country at the same time. This situation makes us both surprised and envious. The President of the Republic of Azerbaijan stated that "Giving our young people the opportunity to submit documents to several higher educational institutions at the same time, I think, will serve to expand their educational rights." Our young people got such an opportunity in no time [12].

In the past decade, the term "world-class university" has become a phrase not only for improving the quality of teaching and research, but also, more importantly, for developing the ability to absorb, adapt and compete in the global education market. The paradox of HEIs in the world is that "everyone wants to create such a university, but no one knows what it is and how to get it"[13]. Young people are now looking to attend the best institutions that are economically viable for them, and governments are looking to maximize the return on their investment in universities.

CONCLUSION

Today, there are 114 higher education institutions in the republic, 93 of them are local and 21 are foreign higher education institutions and their branches. In particular, in the last 3 years, 6 new higher education institutions, 17 branches and 14 branches of foreign higher education institutions were established.

329 educational fields and 582 master's specialties were included in the classification of Higher Education Fields and Specialties based on the suggestions of personnel customers.

In the 2019/2020 academic year, part-time education was introduced in 59 higher education institutions, and evening education was introduced in 10 higher education institutions.

The number of students studying in higher educational institutions of the republic is 410 thousand in the field of bachelor's education, and 13 thousand in the specialty of master's, and has increased by 1.7 times in the last 3 years.

54.8% of students are humanitarian and pedagogical, 25.2% are production-technical, 5.2% are social sphere, economy and law, 5.9% are agriculture and water management, 4.4% are health care and social welfare, 4, 5 percent are studying in the fields of education and specialties related to service knowledge.

40.8% of master's students are humanitarian and pedagogical, 23.3% are production-technical, 13.3% are social sphere, economy and law, 5.9% are agriculture and water management, 13.5% are health care and social welfare, 3 .2 percent are studying in the fields of education related to service knowledge.

The admission parameters for the academic year 2019/2020 were 121 thousand and increased by 18% compared to the previous year and 92% compared to 2016.

Starting from the 2018/2019 academic year in 16 higher educational institutions of the republic, personnel training activities were launched on the basis of joint educational programs in cooperation with foreign higher educational institutions[14]. The main principles of the state policy in the field of higher education are as follows:

- higher education is aimed at training highly qualified personnel for branches and sectors of the economy;

- education and upbringing are humane and democratic in nature;

- continuity and integration of higher education with general secondary, secondary special, vocational and post-university education;

- the education system is secular;

- accessibility of education within the framework of state educational standards;

- a unified and differentiated approach to the selection of educational programs;

- promoting knowledge and talent;

- harmonization of state and community management in the higher education system;

- integrating higher education, science and manufacturing.

Taking into account the perspective of the country, the main goal of higher education is to prepare qualified, competitive, highly educated specialists who can meet the requirements of the time, contribute to the development of science, culture, economy, and social spheres of the republic, who can think independently, and who have high spirituality.

The main tasks of higher education include:

- ensuring the quality of teaching in accordance with the state educational standard, qualification requirements, curriculum and academic programs;

- organization of the educational process (internship) taking into account the suggestions of personnel consumers;

- training of highly qualified specialists, as well as scientific and pedagogical personnel;

- systematic improvement of personnel training methods taking into account the modern achievements of science, culture, technique, technology, economy, the social perspective of the country's economy and culture;

- formation of a humanitarian spirit in young people, instilling in their education universal human values and love for the Motherland, society, family and environment based on the idea of national patriotism;

- implementation of interactive teaching methods, innovative pedagogical and information communication technologies, independent education, distance education system;

- development and practical application of the mechanisms of harmony of science and production in higher education;

- development of science, technology, technology with the help of scientific-creative activities and scientific researches of scientific-pedagogical personnel and students, preparation of recommendations on the application of the obtained results in the economy of the country and in the educational process;

- creation of competition in the market of educational services based on the development of state and non-state higher education institutions;

- improving the management of higher education institutions and expanding their independence, conducting public management in the form of trustee boards;

- conducting scientific and methodical research on ensuring the quality of education and personnel training, to monitor graduates' careers and employment;

- development of mutually beneficial international cooperation in the field of higher education.

The higher education system consists of:

- state and non-state higher education institutions that ensure the implementation of educational programs in educational areas and specialties in accordance with the state educational standard and qualification requirements;

- scientific-pedagogical institutions conducting research work on normative-legal and scientific-methodological support of higher education;

- competent state bodies for the management of higher education, as well as enterprises, institutions and organizations subordinate to them [15][71] .

In recent years, the entry of the non-state and private sector, as well as many foreign higher education institutions and branches into the higher education system, has been a positive situation. If, on the one hand, the coverage of higher education expands, and on the other hand, it ensures positive competition between state and non-state educational institutions, the laws of the market begin to work in the system. Because its result is important, because every higher educational institution strives to train quality personnel. Competition and the market do not like low-quality products. As a result, creating a competitive product becomes the main goal of every higher education institution, the result will be as high as expected. This alone means that the reforms in education are being carried out with deep thought.

REFERENCES

[71]A new regulation on higher education will be approved in Uzbekistan. 14.12.2018. https://kun.uz/80803932

аидов М. Олий таълим тизимида молиявий бошқарув. – Т.: Tafakkur-boʻstoni, 2011. – Б. 7.
ллаев Л.Содействие реформированию системы высшего образования в Узбекистане.Ташкент,2000;
ttps://yuz.uz/news/ Олий таълим ислоҳотлари: муаммолар, ечимлар, ютуқлар.
отволдиев Н.Ж. Олий таълим сифати иқтисодий диагностикаси: ижтимоий-иқтисодий моҳияти ва асосий вазифалари. Иқтисод ва молия. 2018, 11(119). – Б. 50.
лмуродов Э. Ўзбекистон олий таълим муассасаларида халқаро стандартларни жорий қилишдаги мавжуд муаммолар ва ечимлар. Academic Research in Educational Sciences Volume 4 | Issue 1 | 2023. – Б. 1

ttps://yuz.uz/news/ Олий таълим сифатига таъсир этувчи омилларни бартараф этиш — устувор вазифа
окиров Ш.З. Олий таълим бошқарувига инновацион ёндашувлар ва тамойилларни жорий этиш зарурати. Таълим фидойилари. – Б. 108-

збекистан. Модернизация системы высшего образования. Сектор по человеческому развитию. Отдел по работе со странами Центральной Азии. Региональное управление по Европе и Центральной Азии. Документ Всемирного банка. – 2014. – 156 с.

Юнусов Ҳ.М. Ўзбекистонда олий таълим ислоҳотларининг долзарб муаммолари ва уларни ҳал этишда ақш тажрибасининг аҳамияти. – Б
Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий М
altbach, Philip G. 2004. “The Costs and Benefits of World-Class Universities.” Academe 90 (1, January-February). Retrieved April 10, 2006, from http://www.aaup.org/AAUP/pubsres/academe/2004/JF/Feat/altb.htm.
Ўзбекистонда олий таълим тўғрисидаги янги низом тасдиқланади.

SES EĞİTİMİNDE SOLUNUMUN ÖNEMİ

Doç. Dr. Nilay ÖZAYDIN

ÖZET

İnsan sesini uzun yıllar sağlıklı ve etkili bir şekilde kullanmak, onu eğitmekle mümkündür. Diğer tüm enstrümanlar gibi ses de eğitime tabi tutulur ancak yaşayan bir enstrüman olduğundan birçok ortak bilimsel disipline dayanan eğitim sürecinde uzun süreli, sabırlı ve titiz bir çalışma gerektirir. Bu süreçte doğru ve güzel bir ses elde edebilmek için dikkat edilmesi gereken en önemli öğe doğru solunumdur.

Soluk alma ve soluk vermeden oluşan fizyolojik bir olay olarak tanımlanabilen solunum, bilinçli bir eylem olmadığından, basit bir olay gibi görünür. Ancak şarkı söylerken kaliteli bir ses üretimi için bilinçli ve etkili bir solunum kontrolü önemsenmelidir. Konuşma ve şarkı söylemede solunum denetiminin kazandırılması, solunum basıncının farklı dinamiklerde kullanılabilmesi, uzun cümleler için gerekli olan solunum becerisinin geliştirilmesi üzerinde dikkatle durulmalıdır. Bu araştırmada solunum yöntemleri ele alınarak, ses eğitiminde solunumun önemi üzerinde durulmuştur.

SUMMARY

Using the human voice healthly and effectively for many years is possible by training it. Like all other instruments, the voice is also trained, but since it is a living instrument, it requires long-term, patient and meticulous work during the training process, which is based on many common scientific disciplines. In this process, the most important element to be considered in order to obtain a correct and beautiful voice is correct breathing.

Breathing, which can be defined as a physiological event consisting of inhalation and exhalation, seems like a simple event since it is not a conscious action. However, conscious and effective breathing control should be taken into consideration in order to produce a quality voice while singing. Careful attention should be paid to gaining respiratory control in speaking and singing, using respiratory pressure in different dynamics, and developing the breathing skills required for long sentences. In this research, breathing methods were discussed and the importance of breathing in voice training was emphasized.

“İnsanların en az bilgi sahibi oldukları şey kendi vücutları ve bu maalesef gerçek hislerine ve benliklerine de ne kadar uzak olduklarını gösterir. Vücut sırlarla ve sürprizlerle dolu bir evrendir”

-Nephes

GİRİŞ

Nefes, soluk sözcüğünün Arapça karşılığı olup, aynı zamanda dinlenmek, rahatlamak, mutlu biçimde yaşamak anlamlarında da kullanılır. Sanskritçede "prana" sözcüğü hava ve ruh karşılığında kullanılır. Çincede "evrensel enerji" anlamına gelen "chi" sözcügü hava, soluk karşılığına gelir. Solunum ise, nefes işlevi anlamındadır.

Nefes bilinci niçin gereklidir?

- Sesi doğru kullanabilmek için.
- İletişimi rahat sağlayabilmek için.
- Fiziksel ve ruhsal sağlığımız için.
- Güven duygusunu hissetmek için.
- Sevgi ve huzurlu olabilmek için gereklidir.

Çünkü yaşamın temel besini nefestir (Güvenir, 2004).

- Rahatça alınan nefesin, müziksel oluşum ve seslendirmede yeri çok önemlidir.
- Sağlıklı alınan nefes, bedenimize sağlık olarak yansır.
- Sakin alınan nefes, zihnimizi sakinleştirir.
- Yaşamın farkındalığına ulaştırır (Rama, Ballentine & Hymes, 1998)

Dixhoorn ve Voorden'a (1989) göre doğru solunum tanımı:

• Solunum kişinin doğal hızında olmalıdır,

• Nefes almaktan çok havanın içeri girmesine izin vermek düzeninde olmalıdır.

• Egzersiz başka bir şey söylemiyorsa soluk alma ve verme arasında yumuşak bir geçiş olmalıdır,

• Burundan alınmalı ve verilmelidir,

• Her ne kadar bazı egzersizlerde tersi uygulanıyorsa da işlem her zaman nazik yapılmalıdır,

• Doğal olmayan derin nefesler birbiri ardına çok fazla alınmamalıdır (akt. Önder, 2019).

Ses Eğitimine Yaklaşım

İnsan, doğduğu andan itibaren ses eğitimi alacak yaşa gelene kadar uzun yıllar solunumu gerçekleştiriyor olsa da şarkı söylemeye başladığında bir sizlik hissiyle yüzleşebilir. Sıkışma hissi oluşturan bu durum aslında solunum işleminin bilinçsizce yapılan bir alışkanlık haline geldiğini gösterir. Bir alışkanlık olduğu için de çoğunlukla günlük yaşamda doğru solunum gerçekleştirmeye özen gösterilmez. Bu durum yalnızca ses açısından değil, genel sağlık açısından da olumsuzluk oluşturabilir. Ses eğitimi sürecinde solunum mekanizmasının en doğru şekilde kullanılması

Solunum ses eğitiminde sesin enerjisini oluşturarak motor görevi yapar. Doğru ve güzel bir ses elde edebilmek için dikkat edilmesi gereken en önemli öğe doğru solunumdur. Konuşma ve şarkı söylemede fonasyon oluşumundan rezonans, artikülasyon ve müzikaliteye (vurgular, tonlamalar, yoruma ilişkin hız ve nüanslar, çeşitli ses kullanma teknikleri "legato, staccato, marcato vb.") kadar tüm davranışlar solunum desteği kontrolü ve denetiminin diğer ses organlarıyla eşgüdümü sayesinde gerçekleştirilir (Töreyin, 2021).

Ses eğitimine yeni başlayan bir öğrenciye ilk anlatılacak şey, nasıl nefes alıp vereceği ve iyi şarkı söylemek için hangi tür nefesi kullanacağı olmalıdır (Frisell, 1968). Diğer ses özelliklerini keşfetmeden önce ideal nefes yönetimi ve konuşma farkındalığını bulmak, öğrencilerin mekanizmanın diğer bileşenlerini manipüle etmeden önce doğal gerilimleri gidermelerine ve sağlıklı bir temel oluşturmalarına yardımcı olabilir (Winnie, 2014). Pek çok çağdaş vokal pedagogu, doğru nefes yönetiminin sağlıklı şarkı söylemeyle sonuçlandığı ve bilinçli bir hareket haline gelmesi gerektiği konusunda hemfikirdir. "Nefes almak, bir şarkıcının emrindeki en önemli düzenleme araçlarından biridir. İyi bir nefes alma stratejisi, ince ayarlı akış ve basınçla laringeal kaslara hava verilmesine olanak sağlar. Ayrıca uzun süreli ses sağlığı için bir ön koşuldur (Robinson, 2012).

Vennard'a (1967) göre, eğitim sürecinde solunum ayrıntılı biçimde açıklanmalı ve önemi vurgulanmalıdır. Ancak ses üretiminde en önemli faktörün solunum olduğunu savunan öğretmenler, eğer nefes gereği gibi kontrol edilirse diğer faktörlerin kendi kendini düzenleyebileceğine inanır, zayıf şarkı söylemenin zayıf solunumun dolaysız sonucu olduğunu savunurlar. Onlara göre derslerde öğretilmesi gereken tek şey doğru nefes

alıp vermedir. Solunum için bir iki dersten fazla zaman ayırmak gereksizdir. Solunum önem olarak ilk sırada yer alıyor olsa da anlaşılması kolaydır ve öğretmenin yardımı olmaksızın pratik yapmaya elverişlidir. Derslerde öğretmenin yol göstermesi gereken tek şey gerçek ses üretimi Öğrenci tek başına çalışırken, farkında olmadan çirkin sesler üretebilir, ancak, yaptığı işe dikkatini vermişse hiçbir zaman yanlış solunum yapmaz. Yeni başlayanlar için ideal olan, günde on beş dakika öğretmen denetiminde ses çalışması yapmaktır. Öğrenci, çalışmaları bilinçli bir şekilde yerine getireceğinden emin olana dek hiçbir özel çalışma yapmamalıdır.

Solunum şarkı söyleme disiplinini her zaman meşgul eden bir vokal pedagoji alanıdır. Nefes alma ve nefes desteği ile ilgili konularda hala büyük tartışmalar vardır ve şarkı söyleyen kişiler bunu her zaman eğitimlerinin en zor alanlarından biri olarak görmektedirler. Bu hususta pek çok türde yönlendirmeler mevcuttur. Örneğin, nefes alırken: "Vücudunuzun her aralığını havayla doldurun." "Nefes alırken göğüs kafesini genişletin ve karnınızı içeri çekin", "İnterkostal kaslarınızı kullanın", "Kaburgalarınızı genişletin ve tutun." ve "Kalçanıza nefes alın." Sesi destekleme konusunda: "Şarkı söylerken göbek duvarınızı aşağı ve öne doğru itin" ve "Şarkı söylerken geniş göğüs kafesini koruyun." Hatta nefes almanın ve desteğin öneminin tamamen reddedilmesi bile söz konusu: "Endişelenmeyin, o kendi başının çaresine bakacaktır"; veya müzik bölümlerinde okuyan birinci sınıftaki bir öğrenciye: Üçüncü sınıfa kadar nefes çalışması yapmıyoruz" şeklinde ifadeler eğitimciler tarafından kullanlmaktadır. Bazen de kullanılan imgeler fizyolojik olmayan terimlerle ifade edilebilir, ancak kökeninde öğretmenin kendi şarkı söylemesi sırasında işe yarayan bir şeyler bulunabilir. (Chapman, Morris, Platt, 2021).

Ses eğitilirken tüm vücut ile birlikte diyafram ve diğer solunum kasları da her zaman en iyi durumda tutulmalıdır, ancak nefes akışının ses akışına müdahale etmesine asla izin verilmemelidir. Nefes kontrolünün ses üretimini düzenlemediği; bunun yerine ses üretiminin nefes kontrolünü düzenlediği unutulmamalıdır. Başka bir deyişle ses, seslendirilmiş nefes değildir. Nefes akışının konuşma veya şarkı söyleme sesindeki tek doğrudan rolü, ses tellerinin titreşimini başlatmaya yardımcı olmasıdır; nefesin rolü ses başlar başlamaz sona erer. Sessiz ünsüzler (ve fısıltılar) bile en az nefes kullanımıyla ilkel olarak deneyimlenir ve ifade edilir (Lessac, 1997).

Nefesin oluşumuyla ilgili bilgiden yoksun olarak yapılan herhangi bir çalışma, kişiyi beklentilerine ulaştırmayabilir. Bazen de verilen teknik bilgiler onun kafasında değişik biçimlerde yorumlanabilir, bu da onu

sonuçta zorlanmaya ve başarısızlığa götürür. Sesini kullanan kişi, nefesini doğal ve tekniğe uygun olarak kullanabildiği ölçüde her koşulda başarılı olabilecek demektir (Malkoç, 1992)

Doğru nefes nasıl alınmalıdır?

Solunumun temel işlevi, organizmanın oksijen gereksinimini karşılamak ve ses üretimi için gerekli enerjiyi sağlamaktır. Şarkı söyleme eğitimine yeni başlayan öğrencilere derin nefes almaları söylendiğinde, omuzlarını kaldırdıkları, göğüslerini dışarı çıkardıkları, karınlarını iyice içeri çektiklerini ve kafalarını geriye ya da öne attıklarını görürüz. Bu hareketler karın boşluğundaki organları diyaframa doğru baskı yapmaya zorlar ve derin nefes almayı zorlaştırır. Bunun sonucu şarkıcı nefes vereceği zaman göğsünü indirmek zorunda kalır. Aslında doğru nefesi almak için bunun tam tersini yapmak gerekmektedir. Göğüs ve omuzlar hareketsiz kalmalı, diyafram ve karın rahat hareket edebilecek pozisyonda durulmalıdır (Helvacı, 2012).

-Ses eğitimi sürecinde yapılan solunum boyunca omurga, hiçbir dış etkenden etkilenmeyecek şekilde dik durmalı, özellikle nefes verirken kesinlikle kısalmamalıdır.

-Karın bölgesi duvarının daima esnemesine izin verilmelidir:

-Şarkı söyleme esnasında karın bölgesi omurgaya doğru hareket etmeli, nefes alırken, karın bölgesi omurgadan uzaklaşmalıdır.

-Özellikle üst solunum bölgesi, nefes alırken gerilmemeli ve serbest bırakılmalıdır.

-Nefes alırken, omuz ve göğüs bölgesinin üst kısmı sabit kalmalı, omuz bölgesinde herhangi bir gerilim veya yukarı doğru bir hareket olmamalıdır (Chapman, 2006).

Solunum burun veya ağızdan alınan hava ile başlar. Tıbbi olarak havada bulunan zararlı madde ve patojenlerin burun yoluyla süzülmesi yararlı olduğu için burun solunumu önerilebilir. Ancak bu şekilde alınan solunum müzik cümlelerinde gecikmeye neden olabileceği için tercih edilmez (Blivet, 1999). Şarkı söyleme esnasında ağızdan nefes almak, burundan nefes almaya göre çok daha etkilidir. Ağızdan nefes almak refleksle, ses çıkarma organlarını doğru bir şekilde düzenlemeye yarar. Ayrıca nefes ciğerlere hızlıca iner, göğüs duvarlarını genişletir ve dışarı çıkar (Vennard, 1967).

Şarkı söylerken, müzik cümlelerinin durumuna göre denetimli veya kaçamak nefes alınır.

Denetimli nefes; yavaş, uzun, geniş ve yeterince alınan nefestir. Gereğinden fazla nefes almak ses tellerini sıkıştırır. Denetimli nefes hem ağız hem de burundan alınabilir.

Kaçamak nefes; çabuk, kısa, geniş ve yeterince alınan nefestir. Bu nefes, gülme, korkma gibi durumlarda karın duvarının kasılması ile oluşur. Kaçamak nefes yalnızca ağızdan alınır.

Nefes Alma Tekniği

Göğüs Nefesi

Akciğerlerin üst kısmının eşit olarak havayla dolması ile alınan nefestir. Bu nefes kullanımında omuzlar da yukarı kalktığı için omuz nefesi olarak da tanımlanabilir. Ancak akciğerlerin üst kısmına alınan hava miktarı yetersiz olduğundan şarkı söylerken kullanılmamalıdır. Göğüs nefesi; yumuşak, kaynaşan ses oluşumuna elverişli olmaması ve göğüs boşluğundaki rezonansın kullanımına engel oluşturması bakımından şarkı söylemek için uygun bir nefes tekniği değildir.

Göğüs nefesinde göğsün üst kısmı şişer ve alınan nefes sol akciğere daha yakın olarak bulunan kalbe baskı yapar. Bunun sonucunda da nefeste zorlanma hissedilir. Aynı zamanda da, larinksin yakınına toplanması sebebiyle ses tellerine baskı yaptığından, ses bozukluklarına yol açabilir. Bunun yanı sıra, soluk verme olayı hızlı gerçekleşeceğinden nefesi kontrol etmek de güçleşir. Bu sebeple jimnastik nefesi de denilen bu tür bir nefes, şarkı söylemek için hiç elverişli değildir (İkesus, 1965).

Kaburgaların yandan genişlemesi bir başka çeşit nefes alma biçimidir. Bu nefesi yan taraftaki kaburgaların üzerine ellerimizi koyarak hissetmek mümkündür. Hatta bu durumda nefes alırken, ellerimizin birbirinden uzaklaştığını görebiliriz. Ellerle yapılan bu deney bize, sırt bölgemizde de belirli bir genişlemenin olduğunu göstermektedir. Bazı ses eğitimcileri sırtın genişlemesini, arkada da gizli bir nefes haznesinin bulunduğu şeklinde anlatmaya çalışırlar. Elbette kaburgalar bu bölgede nefes alındığında bir genişleme yapar. Ancak omurgaya çok yakın olduklarından genişleme ön tarafımızdaki kaburgalar kadar belirgin ve çok değildir (Helvacı, 2012).

Kaburgalar, omurgaya, kürek kemiklerine ve birbirlerine kendilerini kaldıran ve dışarıya çeken kaslarla bağlanmışlardır. Bu kasların göğüs nefesinde kullanımıyla özellikle sırta doğru olan kaslar genişler. Diyafram nefesi yanların koltuk altlarına doğru, arka tarafın kürek kemiklerine

doğru genişlemesi ve göğüs kemiğinin altındaki yumuşak noktanın şişmesiyle gerçekleştirildiğinde, şarkı söyleyen kişi gırtlağı işe karıştırmadan nefesi içeri alabilir ve kontrol edebilir. Bu durumda larenks de kendi görevini rahatlıkla yapar (Manchester, 1907).

Diyafram Nefesi (şarkı nefesi)

Karın ve göğüs boşluklarını ayıran kas tabakasına diyafram denir. Diyaframda biriken havanın ritmik bir şekilde dışarı çıkması diyafram nefesi olarak adlandırılır. Diyafram nefesi ile hava çiçek koklar gibi akciğerlerin en derin köşelerine doldurulurken, karın hafifçe içeri doğru çekilerek verilen nefestir. Bu nefes kullanımı kalbe fazla yük getirmez ve göğüs boşlugundaki rezonansı kısıtlamaz, dolayısıyla kullanım kolaylığı ve rahatlığı açısından şarkı söylemek için en elverişli nefes alma şeklidir. Diyafram nefesi, yatmakta olan bir insanın doğal nefes alış biçimidir. Sırt üstü yatarken, elimizi karnımızın üzerine koyarsak avucun hava basıncı ile dışarı doğru itildiği hissedilir. Çiçek koklarken, hayret ve korku anında, yatarken alınan nefes doğal diyafram nefesleridir. Diyafram nefesi alınırken omuzlar yukarı kaldırılmamalı ve göğüste gözle görülür bir hareket olmamalıdır. Nefes alırken diyaframın aşağı itilip düzleşmesi, göğüs ve karın bölgesinin genişlemesi, nefes verirken ise, göğüs ve karın duvarı inerken diyaframın gevşediği ve yukarı doğru bombeleştiği gözlemlenmelidir (Kolçak,1998).

Şarkı söylemek için en iyi nefes alıp verme şekli diyafram ve kasların birlikte kullanımı ile gerçekleştirilenidir. Üst kaburga kemiklerini omuza bağlayan güçlü kaslar çok iyi kontrol edilmelidir, aksi takdirde her derin nefeste göğsün üst kısmı ve omuzlar yukarı kalkar ve böylece gırtlak serbestliğini önleyici bir koşul oluşur. Yanlarda meydana gelen katılaşmadan kaçınılmalıdır. Kaburgaların deviniminden kaynaklanan genişleme ve diyafram yükseldiğinde beliren sıkışma, kasılmadan uzak ve düzenli olmalıdır. Kaburga nefesinde önlenmesi gereken bir tehlike de göğsün üst kısmını ve omuzları yukarı kaldırma eğilimidir. Bu, önceden de belirtildiği gibi rahat bir gırtlak için engel oluşturur. Bu yüzden nefes kontrolünde, esas olarak diyafram nefesinin kullanılması önerilir (Manchester, 1907).

Üç ana nefes alma yönteminden üst göğüs, kaburga ve diyafram nefesleri arasında şarkı söylemenin en iyi yönteminin genellikle son ikisinin birleşimi olduğu kabul edilir. Üst göğüs veya köprücük kemiği nefesi, ses eğitmenleri arasında evrensel olarak mutabakata varılan az sayıdaki konudan biridir. Genellikle "yorgunluğun nefesi" olarak anılır. Hava çok hızlı bir şekilde akciğerlerin yalnızca üst kısmına alınır. Şarkıcının hava emisyonu üzerinde çok az kontrolü vardır veya hiç kontrolü yoktur ve bunun sonucunda üst göğüs ve boyundaki gerginlik zayıf fonasyon ve rezonasyona neden olur. Bazen ses tellerinde kalıcı hasar bile meydana gelebilir (Doscher, 1993).

Konuşma ve Şarkı Solunumu

Soluk alma ve soluk verme hareketlerinden oluşan solunum günlük yaşamda farkında olmadan ve eşit aralıklarla tekrarlanırken sağlıklı bireylerde belli bir ritimde, serbest solunum ritmi çok az değişerek devam eder. Konuşma esnasında ses, verilen solukla birlikte çıkar ve soluk verme süresi kısa sürer, ancak konuşma eğitimi alan bireylerde ve şarkı söylendiği zaman bu durum değişiklik gösterir.

Konuşan kişiler, öğretmen, politikacı veya tiyatro sanatçısı olsun, aynı solunum biçimini kullanırlar. Soluk alma, istirahat solunumuna karşın daha çabuk olurken, soluk verme çok daha uzun süre devam etmektedir. Konuşma solunumunda soluk verme süresi, konuşulan bölümün uzunluğuna, içeriğine ve diğer etkenlere bağlıdır. Şarkı solunumunun en karakteristik özellikleri ise şunlardır: Kısa, çabuk ve derin soluk almak, uzun, yavaş ve derin soluk vermek, alınan havayı ekonomik kullanmak, refleks olarak soluk almak. Çünkü istemli olarak soluk almak, gereğinden fazla havanın akciğerlere depo edilmesine neden olur. Sesin kalitesini çok hava değil, alınan havayı optimal titreşime geçirmek arttırır. Konuşma ve şarkı söyleme sırasında soluk tutulmamalı, aynen spor yaparken olduğu gibi solunum fazları akıcı olmalıdır (Cevanşir ve Gürel, 1982).

Şarkı söylerken verilen havanın gerektiğinden fazla olmamasına dikkat edilmelidir. Yersiz harcanan fazla hava, ses dudaklarını karşı koymaya zorlayarak boş yere yorar. Ses hışırtılı veya havalı çıkar. Her ton için ancak gerektiği kadar hava harcanmalıdır. Fazla hava sarfı yüzünden ortaya çıkan kasılmalar, sesin tizleşmesine ve sık sık ses kısılmalarına sebep olurlar (İkesus, 1965)

Nefes Çalışmaları

Nefes çalışmalarına öncelikle konuşma nefesi ele alınarak başlanmalı, bu nefesin önce konuşma tonu ve konuşma tekniği ile, akabinde şarkı sesiyle bağlantıları kurulmalıdır. Doğru konuşma nefesi, gücünü diyaframdan alan nefestir. Bu nefesin doğal basıncı şarkı söylememize yetmeyecegi için, bunun düzenli bir çalışmayla geliştirilmesi

Nefes (diyafram) egzersizlerine başlamadan önce üzerinde dikkatle durulması gereken hususlar:

er nefes vücudun alt bölümünü merkez alacak şekilde alınmalıdır.

efes egzersizlerini yaparken kafamız yere 180 derece paralel olacak ve gırtlak nefes

yolunu kesmeyecek şekilde pozisyon almalıdır.

ücut hareketleri karın boşluğunun altından başlamalı ve nefes alınırken

(karın/ mide boşluğunun başladığı yer) inip kalkmalıdır.

efesin verilmesi ile karın bölgesi içeri doğru hareket ederek nefes yavaşça dışarı bırakılmalıdır.

efes alışverişleri sırasında göğüs kafesi sabit durumunu korumalı, hareket

1- Çiçek koklar gibi nefes almak ve alınan nefesi F veya S konsonu (sessiz harfi) ile tıslar gibi düzenli bir şekilde boşaltmak.

2- Alınan tek nefesi kesik kesik boşaltmak. Bu çalışma nefesin, diyaframla sıkı bir şekilde işbirliği yapmasına yardımcı olacak ve nefes basıncını arttıracaktır. Alınmış bir tek nefes S konsonu kullanılarak kesik kesik verilirken ikinci bir nefes alınmamalıdır. Kesik nefes çalışmalarına, eğiticinin sayacağı her sayıya karşı bir kesik nefes istenmesiyle başlanmalıdır. Başlangıçta 5 kesik nefes, birinci yıl çalışmaları sonunda en çok 30 kesik nefese kadar çıkarılmalıdır. Nefes çalışmalarında kalbimiz normal nefese oranla daha büyük bir yük altındadır. Tutularak boşaltılan bir nefes esnasında, kalbimizin daha kuvvetli ve sık çarptığını hissederiz. Bu yüzden bütün nefes çalışmalarının, kalbe fazla yüklenmeden dengeli ve makul sürelerde uygulanması gerekir.

3- Kesik ve uzun nefes çalışmalarını bir arada yapmak.

4- Kuvvetli, hafif, kesik ve uzun nefes çalışmaları yapmak. Bu çalışmaların amacı kesik ve uzun nefes çalışmalarına kuvvetli ve hafif nefesleri de katarak nüans yapılmasını sağlamaktır.

5- Büyüyen ve küçülen, kesik ve uzun nefes çalışmaları yapmak. Bu çalışmaların amacı, diyafram gücünü ve nefes basıncını arttırmaktır. Bu şekilde rahatlıkla crescendo ve decrescendo yapabilme imkanı ortaya çıkar.

6- Nefes fırlatmaları yapmak. Nefes fırlatması, akciğerlerin uçlarına indirilmiş ve diyaframla tam bir güç birliğine erişmiş olan çok basınçlı havanın (KIH) hecesiyle maskeye fırlatılmasıdır. Bu çalışma, diyaframın hareketlerini diğer nefes çalışmalarına oranla daha ileri bir şekilde sağlayan ve nefes gelişimini bütün yönleri ile etkileyen bir çalışmadır. Çalışmaya bir fırlatma ile başlanmalı, zamanda 8-10 fırlatmaya kadar arttırılmalıdır. Nefes fırlatma çalışmaları tek başına tutarlı bir hale gelince, diğer nefes çalışmaları ile birleştirilmelidir. Hiçbir zaman unutulmamalıdır ki, doğru ve düzenli bir nefes, ses tekniğinin temel taşıdır (Kolçak, 1998).

Basit ama sesin doğru yerini bulmakta da etkili olabilecek solunum reflekslerinden ve en doğal formlarından biri olan esnemek, burun delikleri açılırken diyafram kasının güçlü olarak aktive edildiği, uyarıldığı, göğüs kafesi ve sırtın genişlediği, ağzın maksimum açıldığı özellikle konuşma ve şarkı söyleme hazırlığı olarak da işlevsel bir egzersizdir. Çoğu zaman spontandır ancak istemli de başlatılıp baskılanabilir (Önder, 2019).

Solunum, şarkı söyleme sanatının en önemli unsurlarından biridir. Nefesi yanlış kullanmak, ses eğitimi sürecinde pek çok problemi de beraberinde getirir. Nefes alma-verme işlemi hatalıysa üretilen ses de aynı derecede kalitesiz olacaktır. İyi konuşabilmek ve iyi şarkı söyleyebilmek için, öncelikle doğru solunum öğrenilmelidir. Bu nedenle ses eğitimi sürecinde solunum konusu bilgi ve uygulama düzeyinde önemsenmelidir. Bir öğrencinin ses eğitimine başladığında ilk öğrenmesi sıl kullanması gerektiğidir. Çünkü doğru nefes, güzel ses oluşturmanın temelidir. Ses eğitiminde doğru solunumun önemi, etkili ses tonuyla konuşma, yorulmadan konuşma becerisinin kazanılması, diyaframa hareket özgürlüğü veren solunum egzersizleri yapılmasıdır. Unutulmamalıdır ki havayı içeri çekmeye yardımcı olmada en etkin kas olan diyafram, sesin destekleyicisidir. Buna yönelik olarak güzel şarkı söyleme amacını gerçekleştirmek için solunum alıştırmalarının her gün düzenli olarak yapılması gerekir. Ses alıştırmalarına başlamadan önce, omurga ve göğüs kasılmadan dik tutulmalı, baş öne yahut yana eğik olarak durmamalı, ense ve boyun kasları sertleşmemelidir. Karın ve bel bölgeleri ile kalça ve leğen kemikleri herhangi bir zorlama olmadan geniş lmeli, çene serbest bırakılmalıdır. Nefes basıncı ve larenks arasında koordinasyon sağlanmalı ve nefes üzerinde şarkı söyleme (singing on the breath) düşündürülmelidir.

Şarkı söylerken gereğinden fazla hava vermek sesin hışırtılı ve havalı çıkmasına, gereğinden fazla hava almak ses tellerinin kasılması ile sesin tizleşmesine ve kısılmasına neden olacağı için her ses için gerektiği kadar hava harcanmalıdır. Doğru nefes alma, ölçülü nefes verme ve zamanında gevşeme önemsenmelidir. Konuşma ve şarkı söylemede solunum denetiminin kazandırılması, solunum basıncının farklı dinamiklerde kullanılabilmesi, uzun cümleler için gerekli olan solunum becerisinin geliştirilmesi üzerinde dikkatle durulmalıdır.

KAYNAKLAR

Blivet, J. P. (1999). Les Voies du chant- Traite de Technique Vocale. France: Editions Fayard

Borch, Daniel Zangger Borch's Ultimate Vocal Voyage: The Definitive Method for Unleashing the Rock, Pop or Soul Singer within You, 32.

Cevanşir, B., & Gürel, G. (1982). Foniatri: Sesin Oluşumu, Bozuklukları ve Korunmasında Temel İlkeler. İstanbul Üniversitesi.

Chapman, J. L. (2006). Singing and Teaching Singing. San Diego, CA: Plural Publishing.

Chapman, J. L., & Morris, R. (2021). Singing and Teaching Singing: A Holistic Approach to Classical Voice. Plural Publishing.

Doscher, B. M. (1993). The Functional Unity of The Singing Voice. Scarecrow Press.

Frisell, A. (1968). The Tenor Voice. Massachusetts: Bruce Humphries Publishers.

Güvenir, Ş. (2004). Ses, Yapısal ve İçsel Bilincin Oluşturulması. İzmir: Atadost Matbaa.

Helvacı, A. (2012). Şarkı Söyleme Eğitimi Temel Konular ve Uygulamalar. Bursa: Ekin Yayınevi.

İkesus, S. (1965). Ses Eğitimi ve Korunması. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Kolçak, O. (1998). Ses Eğitimi ve Şarkı Sanatı. Esin Yayınları.

Lessac, A. (1997). The Use and Training of the Human Voice. McGraw Hill Companies.

Malkoç, T. (1992). Nefes- Şarkı Söyleme İlişkileri (Diyafram Nefesinin Şarkı Söylemeye Etkileri) Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü.

Manchester, A.L. (1907). Twelve Lessons in the Fundamentals of Voice Production. O. Ditson.

Önder (2019). Nefesten Solunuma. İstanbul: Kuraldışı Yayınları.

Rama, S., Ballentine, R., & Hymes, A. (1998). Science of Breath: A Practical Guide. Himalayan Institute Press.

Robinson, D. K. (2012). Look before you leap!. Journal of Singing-The Official Journal of the National Association of Teachers of Singing, 69(2), 193-198.

Töreyin, A. M. (2021). Ses Eğitiminde Metot ve Uygulama. Ankara: Akademisyen Kitabevi.

Vennard, W. (1967). Singing: The Mechanism and the Technic. Carl Fischer, LLC.

Winnie, B. J. (2014). Contemporary Vocal Technique in the Choral Rehearsal: Exploratory Strategies for Learning (Doctoral dissertation).

Yurdakul, M. (2000). Güzel Şarkı Söyleme ve Sesi Geliştirmede Kesin Başarının Yolları. Ankara: Lir Yayınları.

INCLUSION PRACTICES ON CAMPUS: THE HEBREW UNIVERSITY

Dr. Öğr. Üyesi Şeyma Akın

As higher education institutions get more and more diverse due to increasing migration flows and new policies by policy makers to include marginalised groups, the challenges that come with it remain an issue to be handled both on the national and campus level. While policy makers try to create the required legislation and framework, universities try to provide the proper infrastructure to embrace a more inclusive learning environment. This is a greater challenge for some universities because the national context might already be full of tension. Such an example is the Hebrew University of Jerusalem, which tries to host marginalised groups in the society. This study aims to understand the policies and practices implemented by the university and discuss shortcomings and problems related to the practices.

Yükseköğretim kurumları, artan göç akımları, iç etnik ve diğer gruplar ve politika yapıcıların marjinal grupları dahil etmek için oluşturdukları politikalar nedeniyle giderek daha çeşitli hale gelmektedir. Dolayısıyla bununla birlikte gelen çok sayıda sorunlar ve zorluklar mevcut olup hem ulusal hem de kampüs düzeyinde ele alınması gereken bir mesele olarak karşımıza çıkmaktadır. Bazı ülkeler ve yükseköğretim kurumları daha hazırlıklı görünüp ve çözümlere yönelik hareket etmektedir. Böylece politika yapıcılar gerekli mevzuatı ve çerçeveyi oluşturmaya çalışırken, üniversiteler daha kapsayıcı bir öğretim ortamını benimsemek için uygun altyapıyı sağlamaktadırlar. Ancak, bu adımlara ve önlemlere rağmen, sorunlar hala mevcuttur. Mesele, bazı üniversiteler için daha büyük bir zorluk teşkil etmektedir, çünkü halihazırda gerginlikle dolu bir ortam içinde olabilmektedir. Böyle bir örnek, toplumda marjinal gruplara ev sahipliği yapmaya çalışan İbrani Üniversitesi'dir. Bu çalışma, üniversite tarafından uygulanan politika ve uygulamaları anlamayı ve uygulamalarla ilgili eksiklik ve sorunları tartışmayı amaçlamaktadır.

Inclusion and diversity, multicultural context, inclusive policies, universities.

Why inclusion?

Higher education institutions tend to hold a more diverse population when compared to primary and secondary level of education. In the latter institutions, the body of students are more homogenous or individual from similar backgrounds often prefer similar schools. Students of tertiary education, on the other hand, are more mobile both on the national and international level. Thus, the university serves as a platform where individuals from different ethnicities or religions or language groups come together. Furthermore, inclusion of groups that had no access to universities, e.g. due to their disabilities, is also a more recent development. Therefore, inclusion and diversity have been an issue that needed to be dealt with and on the agenda of educational institutions and other organizations for quite some time. Nevertheless, not every institution addresses the problem due to various reasons, but it is and will be a matter that needs to be dealt with for a better academic environment.

The fact that it is vital to handle the issue is also reflected in the policies and agendas of international and national organization, agencies and institutions. One such example is the declaration of UNESCO (2015), which sets vision for education for the next 15 years. There, it outlines the visions, steps and strategies for a more inclusive educational setting. It stresses the importance of education as the main driver of development and "commits to addressing … exclusion and marginalization … focussing … on the most disadvantaged…" (p. 7 and 28). In the declaration, strategic approaches and the levels that are required to support the process are outlined. It also suggests international standard-setting instruments to strengthen policies and legislation (p.31), and sets goals to ensure inclusive education (pp. 20-21). Thus, the issue of diversity and responding to it with inclusive practices seems be on the agenda of higher education institutions for the coming decades.

Diversity and inclusion needs to be handled not just due to the complications it brings with if not addressed properly. Studies show that there are many benefits of diversity and inclusion practices on various areas, both for higher education institutions and businesses (Tienda 2013; Clausen & McKnight 2018; Mor Barak 2014, Mor Barak 2015 etc.). These point out that diversity in such contexts are beneficial for innovation, problem-solving methods or new ways of thinking. As a lecturer at a higher education institution, I have observed that a class with students from various ethnic, linguistic, religious background usually proves to be more effective and fruitful because they bring in different perceptions, learning methods and approaches to problems.

A further issue calling for handling diversity and inclusion at HEIs is that social changes and dynamics on the national and global level have an impact on the demography of institutions. As Tienda (2013, p.469)

presents the case for US universities, middle class families tend to have less children; and since education in general is costly, the chances for lower income groups to enrol is not very high. Such developments certainly have an effect on the number of college enrolments and lead higher education institutions to adapt new enrolment policies and strategies. Although the example is from the US context, similar developments can be observed in other countries.

Strategies and policies

Campuses get more and more diverse with groups from various ethnicities and religions, disabilities and socioeconomic backgrounds. Universities responded to these developments with various measures, e.g. by creating centres which became institutionalized offices over time (Clausen & McKnight, 2018, p. 39). At the same time, countries have adopted internationalization strategies, particularly following the high mobility of students globally. Typically, Western universities have been the main destination for such mobilities; nevertheless, with recent developments - such as in China -new regions started to become attractive. Countries aiming to receive international students adopted new approaches and developed strategies to be part of this trend. The number of international students in Turkey, e.g., has been rising steadily over the past decade – from 48.000 in 2014 to almost 200.000 in 2020 (YÖK, 2021). The variety of international students in Türkiye in terms of their country of origin is wide-ranging – from many African countries to Turkic countries. It is obvious that they bring in many benefits to the country and higher education, but at the same time they come with new challenges that need to be dealt with on various levels. Studies on internationalisation on Türkiye show that the change of policy of the country to open its academia for international mobility proved fruitful, but need to be better managed at the same time (Yılmaz&Güçlü, 2021; Özer, 2012; Beltekin&Radmard 2013.) A similar case is true for the Israeli context, Israel is one of the countries which tried to change its internationalization policies in higher education in recent years. At present, approximately, 12.000 international students are at Israeli universities, most of which are from US, Canada, Germany, France, China, India and South Korea. At the same time, more and more post-doctoral students come from Asia, particularly China and India apart from South Korea (Leichmann, 2019). There are certainly many other countries that have changed their policies in internationalization, but the scope of this paper is limited to the developments in Israel with a special focus on the Hebrew University.

Studies prove that the matter on diversity and inclusion has to be dealt with on various levels, layers and methods. Also, for the implementation of and effective diversity management, inclusive practices and policies are necessary. Higher education institutions have also started to adopt more

inclusive practices. Although each country has it own dynamics, institutions are getting more diverse and issues around it remain a problem to be handled with. Laws and legislations, mechanisms, classes and orientation programmes, the setting and layout of the campus, signing in English are some measures. However, their implementation can play a crucial role and might not always have positive outcomes if not carried out in the correct way. Clauson (2018, p. 43), e.g., stresses that although a centre created for integrating marginalized groups is a good step towards integration, it might be counterproductive if it is "off the beaten track", thus creating even more segregation. This shows that even physical planning is needed for an inclusive campus. Universities need to adopt legal frameworks and policies, strategies, mechanisms and programmes to address the problems. Although some universities have started to adopt these, research shows that often they are not sufficient and more needs to be done (Tamtik & Guenter, 2019, p 52). Many universities offer various solutions which can serve as ideas for solutions.

The context in Israel

As known, Israel is a divided society with a majority of Jews and minority of Arabs. However, even these groups can be again divided into seculars and the Haredim among the Jewish population, and Muslims, Druze, Christians and Bedouins among the Arab population. The Arab minority makes up 1/5 of the population, but they are underrepresented in academia (Hager & Jabareen, 2016, p 456); although the reasons diverge, the same can be said about the Haredim. These two groups are significant and indicative for the country due to several reasons. One is the demographic development and prospects for the coming decades. It is foreseen that half of the population will consist of Arabs and Haredim by 2060 (OECD, 201a); a development that will impact many aspects of society. Therefore, it is no surprise that these groups are particularly focussed when implementing new policies for more inclusion.

According to the OECD report (2016a), the economy of the country faces various problems one of which is related to this sociological structure. There are inequalities among the Jewish population in general, the Arabs and the Haredim both in terms of education and employment. The country tries to address these by implementing a series of policies. Since 2008, it increased its resources for the education system and carried out some reforms; it reduced class sizes in Arab schools. This resulted in some positive results with the Arab school system (OECD, 2016b, p.30), but not for the Haredim. The report also provides statistics on employment rates within these groups; thereby, participation in work force is lowest among Arabs and Haredim, particularly with Haredim men 48 % and Arab women 33 %.

Israeli universities started to change their policies on diversity and inclusion after 2008 and especially its participation in the OECD in 2010. Despite receiving many diaspora students globally, Israel did not have an internationalization policy (Bamberger & Kim, 2022, p. 4). In 2016, it created an office on the national level which serves as an umbrella centre to manage issues on internationalization which covers students other than the Jewish diaspora. It is one of the indications that it changed its approach toward internationalization and diversity. A further development toward inclusive policies was the creation of a plan which was issued by the Council for Higher Education. The Planning and Budgeting Committee of the CHE for the years 2010-2016 decided to make higher education more accessible particularly for minorities and the Haredim. Thereby, it allocated 500 million NIS to address the barriers to enter and integrate into the higher education system (Snaviv et.al., 2013). The planning and Budgeting Committee also outlined policies and strategies to be implemented by HEIs (Snaviv et.al., 2013, pp.13-14). These include creation of centers for information and guidance, prep classes to overcome linguistic problems, provide tutoring, subsidize dormitories and provide scholarship opportunities. Further policies are to build up a welcoming campus, integrate Arab academic and administrative staff, create institutional platforms (such as the Unit for Arab Students), include Arabic in the webpages. This study focusses on diversity and inclusion regarding the two biggest groups – the Arabs and Haredim – due to their unique and also problematic positions. Therefore, other groups will be mentioned briefly if needed.

Why addressing the Haredim and Arab populations?

Poverty rates in Israel is above the OECD average, and unemployment rates particularly among the Haredim and Arab population is high. Even if they work, their level of income is lower than the population in general. In total they make up 30 % of the population, but 60 % of the poor. There are various underlying factors for their situation one of which is structural (problems and variations in the education system). Regional differences in infrastructure, cultural factors, lack of access to support and mistrust are other factors leading to these figures (OECD, 2010, p. 2-3).

Arab students have the lowest scores in tests that enable them to enrol in universities. One of the reasons for this is that public spending on education per child is 1/3 lower among the Arab population (OECD, 2010). These are not the only hurdles for the Arab population; Hagar ve Jabareen (2016, pp. 458-460) present a number of barriers. According to it, the drop-out rates are 15.5 % as opposed to the Jewish which is about 11 %. The number of students achieving a score in high school matriculation is 31 %, for the Jewish population the average is 55 %. Only 2-3 % of the academic staff are Arab; this fact also leads to lack of role models and representatives for the students. Many students go to Jordan

to study due to linguistic and cultural barriers. Although Hebrew is taught in Arab schools in Israel, it is not sufficient to carry out academic studies and students have to attend a preparatory year of study.

Although the reasons and motivations behind diverge, the situation as described above for the Arabs is not much different for the Haredim population. During the foundation of Israel, the Haredim were granted certain rights and exemptions. Thus, Haredim young men doing their studies in yeshivas were exempt from military service. The Haredim were also given the right to set up their own schools with their own curriculum, allowing them to choose whether or not to include secular subjects. It is not surprising that few such subjects were offered, or they were not included in the curriculum at all. This, however, meant that their prospects to enter the labour market was very low, not to mention their possibilities to enter the higher education system. The government policy to provide public funding for Haredim schools are on the condition that they include mathematics into their course plan was met with resistance. Also, the number of Haredim taking the matriculation exam is lower, and those taking it score lower than the average (OECD, 2016b, p. 30). All these and other factors led them not to receive higher education and put them in a less wealthy position.

Hebrew University of Jerusalem – Inclusive Practices

The Hebrew University (HUJI) is one of the pioneering HEIs in Israel to implement inclusive policies and practices and was thus chosen as a case study for this paper. The first campus is located in East Jerusalem, which was later moved to the Western part until 1967. Therefore, its first campus is within East Jerusalem and surrounded by Arab quarters. The student body at present holds many Arab students both from the Israeli-Arab population and from the Arab population living with a residence permit. At the same time, HUJI is trying to include students and staff from the Haredim minority. There are other groups that are addressed with various inclusion policies but the scope of this study is limited to these two groups because of their unique situations and the challenges they bring with them.

The university holds various offices to address issues on inclusive practices, such as the Dean of Students Office, which serves as an umbrella for offices such as the Equal Opportunities or Coordinator of Religious Affairs. The Equal Opportunities Office holds the Arab, Haredi and Ethiopian section and provides support based on the needs of each group (https://en.studean.huji.ac.il/). Furthermore, the Centre for Diversity and Multiculturalism has efforts in increasing the number of both students and faculty from minority groups (ultra-Orthodox, Arabs, Israelis from Ethiopian origin, and people from disadvantaged socio-economic backgrounds). In addition, it adopted affirmative action in its admissions

through revising its admission criteria for the above-mentioned students. There are programmes run separately for the particular groups and also programmes to encourage contact with mixed groups. One such example is the "Arabic-Hebrew Language Group—"Wellspring in the Desert", where Arab and Jewish students meet weekly to get to know each other and improve their skills – which is further enhanced by social and cultural events (https://csmd.huji.ac.il/). The centre makes use of behavioral sciences to focus on multiculturalism and uses them both for implementations within the institution and by sharing them with stakeholders.

A further implementation in that sense is the Diversity and Inclusion office; it has a detailed page on which the policy related to diversity and inclusion, statistics, events are presented, and activities and programmes for Arab, Haredim and First Generation Students are outlined. This webpage also has a very visible link for students and staff who want to make a complaint against discrimination (https://en.diversity.huji.ac.il/). This tool allows to make complaints easier and accessible for everyone.

Apart from the offices to handle issues on diversity and inclusion, the university applies various other mechanisms such as webpages, language policies, courses, committees and scholarship programmes. The university itself defines diversity on its webpage; thereby, diversity includes a:

"broad spectrum of groups in Israeli society, and in particular those whose who are under-represented today at the University, in terms of population, content, presence and influence. Populations insufficiently represented in the University include: Palestinian-Arabs, First generation to higher education, Haredim, New Immigrants, Native Ethiopians, and the Poor."

The webpage also contains information on its policies and mechanisms. A committee established to supervise the process is authorized to "define policies, advance diversity, set up regulations to advance cultural, religious and linguistic diversity, carry out activities to prevent discrimination and violence, increase the range of courses on the subject of Israeli society - on the range of communities comprising it etc." (https://en.diversity.huji.ac.il/diversity-policy). The committee has also suggested implementations -among others- to promote a diverse and inclusive campus, to increase diversity among faculty and students, to include procedures related to holidays and fasts and to encourage acceptable and respectful discourse.

As stated above, the university is a pioneering one in inclusive policies and practices. One example is the appointment of the first Arab woman as a dean; Prof. Mona Khuri Kassabri functioned as the Advisor for HUJI's President for the Arab Society and was later appointed Vice President of Hebrew University, a first-of-its-kind role to strengthen diversity and

inclusion. Thus, she has been responsible for "broadening the ranks of the university's academic staff and student body with members from underrepresented communities in academia, disabilities" (https://www.cfhu.org/news/meet-the-vp-strengthening-diversity-and-inclusion-at-hu/).

It further started to include Arabic in the signing of the campus and on its webpages. The school of social work started to provide counselling in Arabic, emails are being sent in three languages – Hebrew, English and Arabic. A Center for the Study of Multiculturalism and Diversity was founded within the Faculty of Law. The Office of the Dean of Students holds an "Equal Opportunities Unit" which is responsible for "providing academic support, individual and group tutoring" (https://en.diversity.huji.ac.il/department-equal-opportunity).

The two biggest groups that are addressed with inclusion policies are the Arabs and the Haredim; therefore, many programmes are especially tailored for these groups. With new national and academic policies, it is aimed to include not only the Arab students holding an Israeli passport but also those particularly in Eastern Jerusalem. Statistics at Hebrew University show that number of Arab students at the Hebrew University has really increased from 7% of the student body in 2004 to 14% in 2019 (https://en.diversity.huji.ac.il/arabsociety). A similar situation is valid for the Haredim group, the details of which will be provided below.

The university provides a number of activities for the Arab students, some of which are listed as follows: academic tutoring, pre-university preparatory programs, summer language courses, supportive social activities for Arab students, dropout prevention coordinators, diversity coordinators in each faculty and school, career guidance and job placement assistance. There are programmes run in coordination with other institutions for the Arab students, such as "Al-Bashair" led by HUJI and The Jerusalem Municipality. Scholarships like the "Neubauer fellowship" aiming at Arab PhD students are also offered for the mentioned group. There are also scholarships for other levels offered to various types of scientific degrees. Due to their different secondary school background Arab students often lack the necessary skills required for the university degrees. In order to overcome this gap, the university offer a programme called "One Step Ahead". Here, they can attend courses that are relevant for their studies and at the same time courses to develop their skills in general (e.g. English courses and social activities).

As mentioned, another group that is part of inclusive practices are from the Haredim community in Israel. These groups tend to keep to their communities and avoid secular educational institutions leading to lower economic, political and social statuses of its members. Often reaching out to members of the Haredim community is harder than the other groups

due to their own dynamics. Thus, the university created policies and programmes to include such individuals. At present 480 Haredi students are studying at the University, 40% of whom are doing their first degree; the others are enrolled in graduate studies. (https://en.diversity.huji.ac.il/haredi-students). By providing academic and social support, it is hoped to facilitate their integration and at the same time provide a smooth transition to the academic world. These implementations have proven to be successful; thus, the drop-out rate is around 2 %. As stated, the Haredim usually do not undergo a secular programme and often lack knowledge in some disciplines. Therefore, the university not only implements inclusive practices during the undergraduate studies, but also provides support prior to their enrolment and after their graduation. One such example is the pre-academic preparatory programme (mechina) aims to address the problem and enable them to apply for academic programmes. The "public envoys" programme, on the other hand, aims to address graduate students in order to develop their skills to lead and support their communities. The support ranges from social support for the youth to the integration into the high-tech sector.

The university has various programmes to build contact and communication between different gorups. As stated, these include the Arab and Jewish groups but at the same time can address the different Jewish groups. One such example is "Building Bridges between Ultra-Orthodox, Religious and Secular Students—"A Wall in Its Midst". It aims to build relationships and also support the Haredim groups through their peers.

Although the focus of diversity and inclusion practices are mainly the Arabs and Haredim, there are also programmes for other disadvantaged groups. Since the scope of this paper is mainly limited to the Arabs and Haredim, the other groups are mentioned only briefly. The university webpage contains more information related to these groups. Groups that are addressed with the programme also include individuals with disabilities. It provides services to blind and visually impaired students both for students who are enrolled at the university and for prospective students planning to take the exams. At the same time support is provided for individuals with learning difficulties, whereby experts and students mentor the on both the educational and emotional level.

Conclusion

Each country has some form of diversity either due to their indigenous structure, migration flows or other reasons. This fact is represented in higher education institutions which also hold an international student body, making it more challenging to handle. Universities started to address the issue due to the challenges it brings with it, but often

implementations and policies are not sufficient. The reasons for this is multifaceted; the internal structure and mechanisms of the university, the willingness of it administration, lack of proper legislation on the national level, lack of support on the societal level and the political atmosphere of the country are all effective for the success of the process.

A country like Israel is in this sense interesting because many of the reasons listed above are present. Particularly, the lack of support from society and the social and political tensions is an enormous challenge for higher education institutions in Israel. The Hebrew University is in this sense interesting and thus selected as a case study. It tries to carry out more inclusive practices and implement policies to address the problems in society related to the Arabs and Haredim. It offers a broad variety of administrative measures, such as offices or centres and mechanisms; at the same time, it carries out programmes to enable access to universities and facilitate their integration. However, it needs to be highlighted that despite all these efforts problems on campus still prevail and are not expected to end soon due to the circumstances in the country. Future studies focussing on the subject of inclusion and diversity on Israeli campuses might lead to deeper understandings and solutions in the matter.

References

Bamberger, Annette & Kim, Min Ji (2022) The OECD's influence on national higher education policies: internationalisation in Israel and South Korea, Comparative Education, DOI: 10.1080/03050068.2022.2147635

Beltekin, N. & Radmard, S. (2013). TÜRKİYE'DE LİSANSÜSTÜ EĞİTİM GÖREN ULUSLARARASI ÖĞRENCİLERİNİN ÜNİVERSİTEYE İLİŞKİN GÖRÜŞLERİ . Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi , 12 (43)

Clauson, Caitlyn & McKnight, John (2018), Welcome to Campus Planning for Diversity, Inclusion, and Equity Planning for Higher Education Journal | V47N1, pp. 39-48.

Council for Higher Education. 2013. Puralism and Equal Opportunity in Higher Education: Expanding Access for Arabs, Druze and Circassians in Israel. Jerusalem: Council for Higher Education, Planning and Budgeting Committee. Merav Shaviv, Noa Binstein, Ari Stone, Ornan Fudem, https://che.org.il/wp-content/uploads/2013/03/Pluralism-and-Equal-Opportunity-English.pdf

Hager, Tamar & Jabareen, Yousef (2016) From marginalisation to integration: Arab-Palestinians in Israeli academia, International Journal of Inclusive Education, 20:5, 455-473, DOI: 10.1080/13603116.2015.1090488

Leichman, Abigail Klein (2019), 12,000 foreigners are pursuing higher education in Israel,

https://www.israel21c.org/12000-foreigners-are-pursuing-higher-education-in-israel/

Mor Barak, Michàlle E. (2014). Managing diversity: Toward a globally inclusive workplace (3rd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage. (küresel çapta inclusion eğilimi için)

Mor Barak, Michàlle E. (2015) Inclusion is the Key to Diversity Management, but What is Inclusion?, Human Service Organizations: Management, Leadership & Governance, 39:2, 83-88, DOI: 10.1080/23303131.2015.1035599

OECD (2010), Israel: a divided society Results of a review of abur-market and social policy, https://policycommons.net/artifacts/3865948/israel/4671903/

OECD (2016a), Improving Vocational Education and Training for more Equity and Growth, Israel Policy Brief, https://www.oecd.org/israel/israel-improving-vocational-education-and-training.pdf.

OECD (2016b), OECD Economic Surveys ISRAEL, https://www.oecd.org/economy/surveys/Israel-Overview-OECD-Economic-Survey-2016.pdf

Özer, M. (2012). Türkiye'de Uluslararası Öğrenciler . Yükseköğretim ve Bilim Dergisi , (1) , 10-13 .

Tamtik, M. & Guenter, M. (2019). Policy Analysis of Equity, Diversity and Inclusion Strategies in Canadian Universities – How Far Have We Come? Canadian Journal of Higher Education / Revue canadienne d'enseignement supérieur, 49(3), 41–56. https://doi.org/10.7202/1066634ar

Tienda, Marta (2013), Diversity ≠ Inclusion: Promoting Integration in Higher Education Educational Researcher, Vol. 42 No. 9, pp. 467–475 DOI: 10.3102/0013189X13516164

UNESCO (2015) Education 2030: Incheon Declaration and Framework for Action for the implementation of Sustainable Development Goal 4: Ensure inclusive and equitable quality education and promote lifelong learning opportunities for all, https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000245656

Yılmaz G., & Güçlü N., (2021). Türkiye'de uluslararası öğrenci hareketliliğinin görünümü. Yükseköğretim ve Bilim Dergisi/Journal of Higher Education and Science, 11(1), 245- 256. https://doi.org/10.5961/jhes.2021.444

YÖK (2021), Yükseköğretimde Hedef Odaklı Uluslararasılaşma, https://www.yok.gov.tr/Documents/Yayinlar/Yayinlarimiz/2021/yuksekogretimde-hedef-odakli-uluslararasilasma.pdf

Webpages

https://www.cfhu.org/news/meet-the-vp-strengthening-diversity-and-inclusion-at-hu/

https://en.diversity.huji.ac.il/

https://en.diversity.huji.ac.il/arabsociety

https://en.diversity.huji.ac.il/department-equal-opportunity

https://en.diversity.huji.ac.il/diversity-policy

JAMIYATDA DESTRUKTIV NIZOLARNING OLDINI OLISHDA PSIXOLOGIYANING IMKONIYATLARI

G‘ayrat Bahromovich Shoumarov,

Annotatsiya

Ilmiy maqolada nizo turlari, nizo muammosining dolzarbligi, uning kelibchiqish omil va sabablari, jamiyat uchun destruktiv nizolarning noxush oqibatlari hamda ularning oldini olishda psixologiya imkoniyatlari o‘z ifodasini topgan. Maqola konkret tavsiyalar bilan yakunlangan.

Kalit so‘zlar:

oila, konstruktiv nizolar, destruktiv nizolar, jinoyatchilik, psixologik xizmat, oilada shaxslararo munosabatlar, ota-ona va farzandlar.

POSSIBILITIES OF PSYCHOLOGY IN THE PREVENTION OF CONFLICTS IN SOCIETY

G'ayrat Bahromovich Shoumarov

Alfraganus university

Annotation

The scientific article covers the actual problems of conflicts, types of conflicts and factors of the etiology of conflicts, negative consequences of destructive conflicts for society, as well as the potential of psychology in the prevention of destructive conflicts and their consequences.

The article ends with specific recommendations.

Key words: family, constructive conflicts, destructive conflicts, crime, psychological service, interpersonal relations in the family, parents and children.

Kirish

Inson hayotini nizosiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Bola dunyoga kelishining birinchi daqiqalaridan nizoga duch keladi va bu nizolar adekvat tabiiy holda bartaraf etilishi, bolaning yangi sharoitga moslashishi organizmdagi barcha organlar yangi sharoitda hayot kechirishiga moslashishiga olib keladi. Umuman, inson shaxs sifatida shakllanishida bunday nizoli vaziyatlarning juda ko'pini boshidan kechirishi psixik aqliy rivojlanishiga, ijtimoiy muhitda o'z o'rnini topishiga xizmat qiladi. Ularning barchasi konstruktiv yo'nalishdagi nizolar bo'lsa, biz muhokama qiladigan nizolar destruktiv nizolar bo'lib, jamiyatda insoniyat uchun katta xavf–xatar yuzaga keltiradi va hatto millionlab odamlarning bevaqt olamdan o'tishiga sababchi bo'ladi.

Ushbu fikrimizning tasdig'i sifatida ayrim statistik ma'lumotlarga nazar tashlaylik.

Faqat suitsid – o'z joniga qasd qilish asosida har yili dunyoda bir milliondan ortiq, O'zbekistonda 2500 kishi bevaqt olamdan o'tadi. Ularning atigi 20% ruhiy kasal bo'lsa, 80% Butunjahon sog'liqni saqlash tashkilotining rasmiy ma'lumotiga ko'ra ruhiy sog'lomdir. Ularning bevaqt yetuk yoshda olamdan o'tishi asosida stabil ravishda turli

mazmundagi nizolar yotadi. O‘zbekiston Ichki ishlar vazirligining 2022-yildagi rasmiy hisobotiga ko‘ra (2021-yil bo‘yicha) O‘zbekistondagi bir yilda sodir bo‘lgan qotilliklarning 36% oilada yuz bergan. Yuqoridagi noxush statistikaning kelib chiqishida eng katta foizni nizolar (oilaviy, mehnat jamoasidagi va boshqalar) tashkil qiladi. Ushbu nizolarning kelib chiqishida jismoniy, ruhiy–psixologik, jinoiy, ma’muriy, iqtisodiy zo‘ravonliklar yetakchi o‘rin egallaydi.

Hayotda statistik jihatdan hisob–kitob qilish juda murakkab bo‘lgan, ammo son jihatidan yuqorida ko‘rsatilgan ayanchli raqamlardan bir necha marta ortiq bo‘lgan asoratlarni eslab qolish o‘rinlidir.

Jamiyatda (mehnat jamoasida, oilada, ko‘chada) tez–tez ko‘zatiladigan nizoli vaziyatlar millionlab kishilarning salomatligiga ta’sir qilib, turli psixosomatik kasalliklarning, yurak qon–tomir xastaliklarining, endokrin va boshqa kasalliklarning yuzaga kelishiga, mavjudlarining o‘tkirlashishiga, organizmda immunitetni pasaytirib turli xastaliklarga uchrashiga moyilligini oshiradi. Afsuski, buni statistika bugungi kunda aniq ifoda eta olmaydi. Ammo bo‘larning ziyoni yuqoridagi raqamlardan ko‘rinib turibdiki, xavflidir.

Xalqimizda “Pul yo‘qotding – hech narsa yo‘qotmading

Vaqt yo‘qotding – ko‘p narsa yo‘qotding,

Salomatlik yo‘qotding – hamma narsani yo‘qotding” degan hikmatli so‘zlar bor.

Shundan kelib chiqqan holda bugungi kunda mehnat jamoalarida ayrim hudud va tizim rahbarlarining shaxsida muloqot madaniyatining yetishmasligi, psixologik savodsizligi, shaxsiy sifatlari, hayotiy qadriyatlari, ma’naviy qiyofasi, kasbiy kompetensiyasi jihatlaridan lavozimiga mos emasligi juda ko‘p noroziliklarni, adolatsizlikni, ma’naviy zo‘ravonlikni keltirib chiqarmoqda va shikoyat, arizalar bilan xalqning turli instansiyalarga murojaat qilishiga sababchi bo‘lmoqda.

Bu hol yuzlab katta rahbarlarning, minglab vazirlik va turli idoralarning, mas’ul xodimlarning jamiyat uchun eng qimmatli vaqtini behuda sarflanishiga olib kelmoqda. Natijada davlat, hukumat, jamiyat minglab shaxslarning aql–idrokidan jamiyat ravnaqi yo‘lida foydalanish o‘rniga ularning aqliy potensiali, salohiyatini jamiyatga deyarli foyda keltirmaydigan ishlarga yo‘naltirishga majbur bo‘lmoqda.

o‘zaro kelishmovchiliklarni bo‘lib turishi muqarrar. Shuning uchun ba’zan olimlar ziddiyat yoki nizolarning nafaqat salbiy, balki ijobiy tomonlari ham bo‘lishi mumkinligini ochiq e’tirof etadilar. Masalan, G.

Andreeva ayrim ziddiyatlarning konstruktiv oqibatlari to‘g‘risida yozadi. istiqbolda to‘g‘ri xulosa chiqarib, shunday harakatni boshqa tanbehga asoslangan shaxslararo ziddiyat shaxsni o‘z ustida muttasil salbiy bo‘lib, u shaxslararo antogonizmni keltirib chiqaradi, Yoki er va xotin o‘rtasida, yoxud qaynona va kelin o‘rtasidagi nizo oila ajrimiga sabab bo‘lishi va bir butun oila bo‘zilib ketishi mumkin. Xo‘sh, ijtimoiy–psixologik fenomen sifatida nizo yoki ziddiyatga qanday ta’rif

Hizo yoki ziddiyat – bu ayrim alohida olingan shaxs ongida, yoki guruh doirasida yoki guruhlararo o‘zaro muloqot va ta’sir paytlarida masala yoki qarashlar borasida bir–biriga to‘g‘ri kelmaydigan, qarama–qarash va pozitsiyalarning to‘qnashuvi oqibati paydo bo‘lgan salbiy hissiyotlarga to‘la munosabatlar maromini bildiruvchi ijtimoiy–psixologik

sabablar nihoyatda ko‘p, lekin ularni 5 asosiy guruhga bo‘lib o‘rganish

Informatsion–axborot omillari: muloqot jarayonida sheriklarga noto‘g‘ri tarzda yetib keladigan noto‘liq, noaniq faktlar, mish–mishlar; shubhalar, to‘la aniqlik kiritilmagan ataylab yoki bilmay turib deyarli xufyona tarzda yetkazilayotgan ma’lumotlar; axborot manbaiga nisbatan ishonchning yo‘kligi; ayrim hodisa, voqealarga aloqador bo‘lgan tortishuv.

Qadriyatlarga aloqador omillar (o‘zimiz e’tirof etgan yoki rad etgan ishongan qadriyatlarimiz va ularning xulqda namoyon bo‘lishi, qadriyatlar va ehtiyojlar borasida kelib chiqishi mumkin bo‘lgan nizolar;

Munosabatlar omili: bunday omillar bevosita o‘zaro aloqalar va muloqotdan insonning koniqishi yoki noma’qul, deb e’tirof etishidan ko‘tishlariga boshqa bir insonning yoki odamlarning muomalasi mos bo‘lishi turli vaziyatlarda turlicha tushuncha olishi, cho‘zilib ketganda,

ma’lumotliligi darajasi, professional mahoratiga bog‘liq ravishda turli ko‘rinishlarda o‘z yechimini topishi mumkin;

Xulq–atvor bilan bog‘liq omillar: manfaatlar, qiziqishlar, o‘ziga bo‘lgan bahoga zid keladigan yoki xavf–xatar tug‘diruvchi vaziyat paydo bo‘lishi bilan go‘yoki, himoya vositasi sifatida paydo bo‘luvchi omillar turkumi bo‘lib, bu ikkinchi tomonning xudbinligi, adolatsizligi, mas’uliyatsizligi sharoitda o‘zlariga nisbatan bo‘layotgan salbiy munosabati xatti–harakatda ko‘rib, sezib turganlari bois xafagarchilik kelib chiqadi va bu

Shaxsning o‘ziga aloqador bo‘lgan ichki nizolar – odatda bevosita monidan o‘rganilmaydi, bu kabi nizolar umumiy, pedagogik damda patopsixologiyaning predmeti bo‘lib, u asosan bir inson qalbidagi turli his–kechinmalar, istak–xohishlar va motivlarning bir biriga zid kelishi, qarama–qarshi fikrlarning paydo bo‘lishi oqibatida yuzaga keladi. Bunday nizo shaxsgagina ma’lum bo‘ladi, ba’zan esa odam bilib qo‘ygan ishining aynan o‘zining ichki nizolari oqibati ekanligini anglamaganda unga

Shaxs va guruhlar o‘rtasida sodir bo‘ladigan nizolar odatda bir shaxs xatti–harakatining u mansub bo‘lgan yoki ishi tushgan guruhning xulq–atvor maromlariga zid kelishi, shaxs kutishlarining guruh normalaridan og‘ishi oqibatida kelib chiqadi. Agar bu mehnat jamoasida ro‘y bersa, bu guruh a’zolarining malakasizligi yoki rahbarning odamlarni ma’naviy muhit nosog‘lom bo‘ladiki, shaxs bilan boshqa shaxslar o‘rtasida kelishmovchilikka olib keladi.

Guruhlararo ziddiyat yoki nizo – ikki yoki undan ortiq guruhlarning bir–birlari bilan murosaga kelisholmay qolgan taqdirda ro‘y beradi va bunda ularning o‘z maqsadlariga erishishlariga bir–birlarining halaqit Ko‘pincha muayyan formal, rasmiy guruh a’zolari guruhbozlikka berilib, har bir kichik guruh manfaatlar bir–biriga mos kelmay qolganda ham nizo “Guruhbozlik” deb atalmish bunday holat ham ijtimoiy–psixologik nuqtayi zaridan zararli bo‘lib, bu yaxlit jamoadagi ma’naviy muhitga jiddiy salbiy ta’sir kursatadi. Ba’zan bir jamoa rahbariyati va rasmiy tizimi bilan guruh ichidagi norasmiy tuzilma o‘rtasida ham nizo kelib chidadi. Lekin bu holatlarni sog‘lom raqobatga asoslangan manfaatlar kelishmovchiligi, siyosiy partiyalar o‘rtasidagi raqobatdan farqlash lozim.

Shaxslararo nizo – bir yoki bir necha konkret shaxslarning o‘zaro yoki bog‘liq tarzda kelib chiqishi va vaziyatning xarakteriga bog‘liq holda yo‘llari ham turlicha bo‘lib, har qanday ko‘rinishda ham baribir bunday nizo ikki va undan ortiq shaxslar o‘rtasidagi psixologik masofani tobora

Shaxslararo nizolarning kelib chiqishi quyidagi holatlarga bog‘liq bo‘ladi:

–

– jamoa a’zolarining shaxsiy xususiyatlariga;

– turli vaziyatlarga shaxsning subyektiv munosabatiga;

– shaxslararo munosabatlarning turli vaziyatlardagi turlicha namoyon bo‘lishiga.

Shaxslararo nizo ochiq yoki yashirin tarzda namoyon bo‘lishi mumkin.

Ochiqdan ochiq yuz beradigan nizolar odatda tortishib qolgan shaxslarning to‘g‘ridan–to‘g‘ri, bevosita xatti–harakatlari tarzida namoyon bo‘ladi. Bunday nizoni ko‘zatish, qayd etish va unga kerak bo‘lsa, aralashish ham mumkin bo‘ladi. Yashirin nizo esa ochiq namoyon bo‘lmaydi, balki u turli xufyona usullar bilan amalga oshiriladi.

Ba’zan nizolar obyektiv sabablar, shart–sharoitlar bois vujudga keladi. shlab chiqarishda bo‘lsa – ish sharoitlarining yomonligi, xizmat vazifalarining noo‘rin taqsimlanganligi, kadrlar salohiyatiga bee’tiborlilik, mehnatni rag‘batlantirishdagi adolatsizlik kabilar odamlar o‘rtasida muayyan tangliklarni keltirib chiqaradiki, bu shaxslararo o‘zaro munosabatlarda o‘z aksini topib, ularning o‘zaro va xodimlarning Bu kabi nizolarni bartaraf etish uchun uni keltirib chiqqan obyektiv shart–roitlarni o‘zgartirish yoki kamchiliklarni yo‘qotish orqali amalga Chunki jamoadagi bunday nizolar o‘ziga xos signal funksiyasini bajaradiki, u orqali rahbarlar mehnat jamoasida noma’qul psixologik muhit paydo bo‘layotganligidan xabardor bo‘ladilar.

Subyektiv sabablar yoki omillar tufayli kelib chiqarkan nizolarga aksariyat holatlarda odamlarning o‘zlari, ularning shaxsiy xususiyatlari,

Bundan tashqari, nizolar quyidagicha toifalanadi:

– gorizontal – bir–biriga bo‘ysunmaydigan, tobe bo‘lmagan oddiy xodimlar o‘rtasida;

– vertikal – o‘zaro bir–biridan amal pog‘onasi bo‘yicha farq qiluvchilar, rahbar bilan xodim o‘rtasida;

– aralash – shaxslararo munosabatlarda u va bu holat uyg‘un kelganda. faoliyatida eng ko‘p tarqalgan nizo turi vertikal va aralash bo‘lib, ular jami nizolarning 70–80 foizini tashkil etadi.

Nizolarning oldini olish yoki u paydo bo‘lgan bo‘lsa, bartaraf etish Mutaxassislar nizolarni bartaraf etishning ko‘plab usullari va yo‘llari ko‘ra, nizoli vaziyatni aniqlash uchun quyidagilar inobatga olinishi lozim:

agar ishlab chiqarishdagi nizo ish hajmining to‘la bajarilmaganligi sababli kelib chiqqan bo‘lsa, avvalo ish taqsimoti diagrammasini to‘zish kerak;

3) nizoning haqiqiy ishtirokchilarini aniqlash – alohida shaxsni,

4) nizoga sabab bo‘lgan shaxsiy xohish, istaklar, nizokashlarning

5) nizoga qadar nizokashlarning o‘zaro munosabatlari qanday bo‘lganligini bilish;

lekin uning ijobiy hal etilishidan manfaatdor bo‘lgan shaxslarning nizoga munosabatini o‘rganish.

o‘nta yana ko‘plab shaxslarning aralashib ketmasligini ta’minlaydi.

da paydo bo‘ladigan nizolarni bartaraf etish masalasi qiziqtiradi. Rus olim usullarni taklif etadi – tizimiy hamda shaxslararo.

Nizolarni hal qilishga bog‘liq bo‘lgan tizimiy usullarga u quyidagilarni kiritadi:

1) ishga nisbatan qo‘llaniladigan talablarni tushuntirish, masalan, ishchi yoki xodim o‘z xizmat vazifasini to‘laqonli ado etolmaganligi sababli

u bilan rahbar o‘rtasida nizo kelib chiqqan bo‘lsa, nizoni barataraf etishga ahd qilgan shaxs shu xizmat lavozimiga qo‘yiladigan talablar, xodimning mehnat huquqlari bilan qatorda uning burch va mas’uliyatini ham yana bir marotaba uqtirib qo‘yadi;

boshqa tuzilmalarning aniq va yaxshi ishlashiga bog‘liq bo‘ladi. Shuning uchun bir xodim yoki xodimlar guruhida nizoli vaziyatning paydo bo‘lishiga boshqa bir tuzilma ishidagi nomuvofiqliklar sabab bo‘lishi boshqa aybdor to‘zilmaning faoliyatini aniq yo‘lga qo‘yishi, yoki xodimlar o‘rtasida murosa bo‘lishi uchun boshqa bir qo‘shimcha muvofiqlashtiruvchi bir bo‘g‘inni ishlab chiqarishda joriy etishi mumkin. yetkazib berilmayotganligi bo‘lsa, rahbar ta’minotchilar ishini birlik va hamjihatlik bo‘lishiga erishish yo‘lida aniq yo‘nalishlarni

liderlarining roli katta bo‘ladi;

4) rag‘batlantirish tizimini joriy etish samarali ish usullaridan Bunday sharoitda odamlarning xulq–atvoriga ta’sir etish, paydo bo‘lishi mumkin bo‘lgan nizoli vaziyatlarga barham berish yoki sodir bo‘lgan o‘lsa, uni bartaraf etish uchun tashakkur bildirish, mukofotlash, xizmat lavozimini ko‘tarish kabilarni qo‘llash ijobiy samara berishi mumkin.

sh – nizoga nisbatan shunday reaksiyaki, bunda nizoga guvoh bo‘lganlar imkoniyat yo‘qligini, nizoning sababi arzimas holat ekanligini vaj qilib, paydo bo‘lgan nizo vaqt o‘tishi bilan o‘z-o‘zidan yechimini topadi,

2) tekislash – bu nizolashuvchi tomonlardan birini mavjud holatga “ko‘ndirish”, moslashtirish va shu yo‘l bilan o‘zining ham muayyan “Mayli men yutqazsam ham, sening ishing bitib keta qolsin” degan naqlda go‘yoki “o‘zni qurbon qilib” bo‘lsa ham tomonlarning yarashib ketishi

3) kompromiss – bu ochiq muloqot va vaziyatni, nizokashlarning xulq–atvori va fikrlarini muhokama qilish yo‘li bilan ikkala tomon uchun

ham ma’qul bo‘lgan yechimni qidirishdir. Bu usulning samaradorligi tomonidan yo‘l qo‘yilgan xatolarni ochiq, xolis o‘rtaga tashlaydi va eng ma’quli – har bir shaxs o‘z burch va mas’uliyatlarini taroziga solib olishlari ma’noda yumshaydi va oqilona qarorlar qabul qilish imkoniyati tug‘iladi. Nizokashlar janjal bo‘lgandan ko‘ra yomon bo‘lsa ham bir qarorga kelinganligidan xursand bo‘lib, o‘z fikrlaridan ma’lum ma’noda tutgan oilaning katta a’zosi yoki erkak kishi nizoning oldini olishga

4) raqobat – odatda bir tomonning ikkinchisi ustidan ustun kelishi “Men yutishim uchun sen mutloq yengilishing shart” degan tamoyil ustuvor bo‘ladi. Bunday usul albatta, psixologik nuqtayi nazardan samarasiz va noto‘g‘ri bo‘lsa ham, ayrim holatlarda masalaning aynan shu sabab bo‘lishi mumkin. Masalan, oilaviy mojaroda kelin agar nohaq bo‘lib, harakati boshqa qaytarmasligi uchun saboq bo‘lishi mumkin;

5) hamkorlik – bu nizoni hal qilishning shunday usuliki, bunda ikkala ltirib chiqargan muammodan ustun qo‘yiladi. Bunday holatlarda ikkinchi tomonning boshqa manfaatini yerga urishini tushungani uchun ham murosa yo‘li to‘g‘ri ekanligi, yaxshisi mavjud muammoni yechishga teng kirishish lozimligi fikriga kelib to‘xtaydilar.

u
n
i
n
g
q
a
n
d
a
y
k
e
c
h
i

balki hissiyotlar ustun bo‘lishini unutmang, hissiyotlar esa odamning gapirayotgan so‘zlarini nazorat qilish qobiliyatidan mahrum bo‘ladi. Vaqt o‘tishi bilan shu qilgan ishingiz uchun o‘zingiz qattiq aziyat chekib, hijolat bo‘lib qolishingiz mumkin. Shu bois ham ishdami, oiladagi yoki mulohazalardan o‘zingizni saqlang, o‘zingizni o‘zgalardan ustun qo‘yishdan ehtiyot bo‘ling, kamtarlik shioringiz bo‘lsin.

O‘zgalar bilan muomalada ularning hurmatini joyiga qo‘yib,

so‘zlashishning yumshoq maromini tanlang. Masalan, “Kechirasiz. . ”, “Sizdan minnatdor bo‘lardim, agar. . . ”, “Sizga malol kelmaydimi?” kabi iboralarni ishlatish odatiga Sizga nima sababdandir yomon munosabatda bo‘layotgan insonni ham yumshatadi, undagi salbiy hislarning junbushga kelishiga yo‘l quymaydi.

Ish faoliyat bilan bog‘liq munozaralarda agar suhbat taranglashib borayotgan bo‘lsa, ikkala tomonning manfaati to‘g‘risida emas, asl xolis faktlarga ko‘proq urg‘u bering. Imkon boricha suhbatdoshni

Harqachon Nizoli vaziyatning hal bo‘lishining o‘zingiz uchun manfaatli tomonlarini anglang va o‘zingizga shunday savol bering: “Agar yechim topilmasa, nima bo‘ladi?”. Bunday munosabat nizoni shaxslararo munosabatlardan muammoning yechimiga ko‘chirilishiga turtki bo‘ladi.

Agar suhbatdosh ikkalangiz ham achchiqlanib turgan bo‘lsangiz va ish achchig‘ingizni tashqariga chiqarsangiz, bu u tomonning ham qaynab ketishiga sabab bo‘lib, vaziyatni nazorat qilib bo‘lmay qoladi. Eng ichidagi to‘kib solaversin, undagi jahl va salbiy hissiyotlarni betiga

Jyanjal er va xotin urushib qolgan paytda ayol qanchalik baland ovozda o‘z dardini to‘kib solayotganligiga qaramay, uning farzandlarning onasi, yuragidagini oxirigacha to‘kib solishini bardosh bilan kuta olsa, turmush o‘rtog‘i birozdan so‘ng insofga keladi, “ko‘ngli yumshaydi”.

Nuqsonni o‘rningizga turib, masalani hal qilish yo‘lini uylashga chorlang, masalan, unga taxminan shunday murojaat diling: “Meni o‘rnimda bo‘lganingizda bo‘ladi va unda tanqidiy ruhni biroz bo‘lsa–da, yumshatadi.

Insonni xaspo‘shlamang. Sodir bo‘lgan nizoli vaziyat va voqeaning sababchisi

Paydo bo‘lgan ziddiyat qanday hal bo‘lishidan qat’i nazar, shu inson bilan hatamom munosabatlarni uzil–kesil uzib tashlamang. Masalan, agar bu er va xotin o‘rtasidagi ixtilof bo‘lib, u ajrim bilan tugagan taqdirda ham o‘rtada farzand borligini, baribir hayot so‘qmoqlarida bir kun bo‘lmasa

yechish

qandaydir yangi bir muammoni birgalikda hal qilishga to‘g‘ri kelishini

i unutmaslik insonning o‘ziga, salomatligiga, odamlar orasidagi obro‘siga yanada yaxshi bo‘lishini hech kim unutmasligi kerak.

Yildan yilga oiladagi ajrimlar soni o‘smoqda, yoshlar orasida giyohvandlik kuchaymoqda, noto‘liq oilalar, otasiz o‘sayotgan farzandlar soni ortib bormoqda, o‘z joniga qasd qilish holatlari pasaymayapti. Ayollar va bolalar orasidagi suitsid holatlari koeffitsiyenti BSSTning dunyo bo‘yicha barcha ma’lumotlariga nisbatan O‘zbekistonda yuqoriligi bilan xarakterlanmoqda, ammo bunga qarshi yetarli ish olib borilmayapti.

Rahbar qaysi tizim, vazirlikda ishlashidan qat’i nazar odamlar bilan ishlaydi. Ayniqsa, hokimlar bevosita xalq bilan ishlaydi. Xalq bilan ishlash, hudud xususiyatini hisobga olish, xalqning hayotini, ertangi kunini bugungidan yaxshiroq qilish undan katta aql–idrok, odamiylik, rahbarlik hislatlari (mas’uliyat, talabchanlik, boshqaruv va boshqalar) bilan birga muloqot madaniyatini ham talab etadi. Hudud xalqi, aholi “buyurildi – bajarildi” tamoyili asosida ishlaydigan harbiylar emaslar. Hudud hokimi har bir shaxsning qilgan faoliyatiga faqat salbiy ko‘z bilan qarab, yaxshi namunali ishlayotgan shaxsda jinoyatchini qidiradigan rahbar emas, aksincha hokim sifatida Prezident siyosatini izchillik bilan bajaradigan, ya’ni ta’limga imkon doirasida yordam beradigan, hudud xalqi manfaati bilan ish ko‘radigan rahbar bo‘lishi lozim. O‘zbekiston mustaqilligining birinchi yarmida ko‘pgina kuch ishlatar tizim vaqillari turli hududlarga hokim lavozimiga tayinlandilar. Buni tarixiy davrning o‘zi taqozo etdi. Bugungi kunda ham ushbu amaliyotdan samarali foydalanish mumkin. Hokim kasbi kasbi kim bo‘lishidan qat’i nazar odamlar bilan ishlashni biladigan, avtoritar uslubni suiiste’mol qilmaydigan, dunyoqarashi keng bo‘lgan, hududdagi turli tizim, korxona, muassasa rahbarlarining faoliyatiga obyektiv baho beraoladigan, shaxsiy manfaat bilan ish ko‘rmaydigan, Prezidentning siyosati mohiyatiga tushunib yetadigan va uni amaliyotda izchillik bilan tatbiq etadigan, insoniy sifatlari va muloqot madaniyati yetarli darajada tarkib topgan bo‘lishi shart. Aks holda u munosib jamoasini ham to‘za olmaydi va rahbarlik faoliyati hududda uzoq davom etmaydi. Eng achinarlisi, bitta nomunosib rahbar tufayli hudud axolisi vaqtdan yutqazadi. Respublika rahbariyati va siyosatiga ishonchi kamayib, hududdagi muammolar esa ortib boradi. Hudud qisqa muddatda katta yo‘qotishlarni boshidan kechiradi. Hisobotlar yaxshi bo‘lsa–da, hayot sifati qoniqarsiz bo‘ladi, bu esa asosiy ko‘rsatkich va mezondir.

Nizoli vaziyatlarni boshqarishning bir qator samarali usullari mavjud. Ularni quyidagi yirik guruhga bo‘lish mumkin.

Tarkibiy – tashkiliy usullarga quyidagilar kiradi.

Ishga bo‘lgan talabni tushuntirish usuli. Bu usul disfunksional usulga mutlaqo zid bo‘lib, bunda har bir xodim va bo‘limlardan qanday natija kutilishi tushuntiriladi.

Muvofiqlashtirish va integratsiyalash usuli. Bu usul og‘zaki buyruq (amr) zanjiri deb yuritiladi.

Nizoli vaziyatlarni boshqarish usullari:

Tarkibiy – tashkiliy usullar:

- Ishga bo‘lgan talabni tushuntirish

Strategik usullar:

Boshqarishning vakolatlar iyerarxiyasini, ya’ni mansablarga ko‘ra darajama–daraja bevosita itoat etish, bo‘ysunish tartibini o‘rnatish kishilarning o‘zaro harakatlarini, korxona ichidagi axborotlar oqimini, qarorlar qabul qilishni tartibga tushiradi, muvofiqlashtiradi.

Umumtashkiliy (kompleks) maqsadlar. Bu usulning mohiyati – barcha qatnashchilarning harakatini, butun kuchini bosh maqsadning amalga oshishiga safarbar qilish.

Muvofiqlashtirishning tarkibiy tizimi. Disfunksional oqibatlardan holi bo‘lish hamda kishilarning xatti–harakatlariga ijobiy ta’sir o‘tkazish tufayli, kelib chiqishi mumkin bo‘lgan nizolarning oldini olish va ularni boshqarish uchun mukofotlash tizimi kech qo‘llaniladi.

Nizoli vaziyatlarni oldini olish yoki ziddiyatini yumshatishning beshta strategik usuli ma’lum.

Uzoqlashish. Komil inson janjaldan uzoqlashishga harakat qiladi. Kelishmovchilik avjiga chiqqanda u muhokamaga qatnashmaydi. Bunday usul nizoli vaziyatning yechilkishiga manfaatdor bo‘lmagan va o‘zaro munosabatlarning zoxiriy yaxshiligicha qolishini istashgan hollarda tomonlar tomonidan qo‘llaniladi.

Silliqlashish. Bu usul kishilarning yaxshilikka undash yo‘li bilan nizoni bartaraf qilishga qaratilgan. Ziddiyatli vaziyatda qarama–qarshi tomonlar bir – biri bilan xushmuomalali bo‘lishga, arzimagan narsaga achchiqlanish, umuman, bir vaqtning o‘zida birga so‘zayotgan qayiqni “qaltis tebratish” yaramasligiga chaqirishadi.

Majburlash. Bu tomonlardan birining xohish-irodasini, so‘zini majburan, zo‘rlab qabul qilishdir. Bunday strategiyani qo‘llaydigan tomon tajovvo‘zkorlik bilan o‘z xohishini qarshi tomonga majburlab o‘tkazadi.

Kelishuv. Nizoli holatdan muvofaqqiyatli chiqishning eng muhim sharti – bu murosaga kela olishdir. Kelishuv bilan nizolarni hal etish, bu yuqori baholanuvchi strategik usul bo‘lib, bunda ikkala tomonni qanoatlantiruvchi yechimga kelinadi.

Muammoni hal qilish. Bu usul barcha tomonlarni qanoatlantiruvchi yechimini topish uchun nizoni chaqiruvchi sabablarni chuqur tahlil qilishva barchani fikrlarini inobatga olishga asoslanadi. Bu usul tarafdorlari o‘zlarini maqsadiga boshqalar maqsadi orqali emas, balki nizoning eng oqilona yechimini topish evaziga erishishni xohlaydilar.

Xo‘sh, jamiyatdagi nizolar sonini, eng muhimi, ular asoratlarining oldini olish yo‘lida psixologiya fanidanqanday foydalanishimiz mumkin?

Ushbu savolga javob sifatida quyidagilar taklif etiladi:

Vositalar: ilmiy–ommabop adabiyotlarni, hujjatli filmlarni tayyorlash, mahallalarda psixologlar bilan savol–javob kechalari o‘tkazish, aholi uchun psixologik bilimlarni targ‘ib qiluvchi materiallar tayyorlab mahallalarni ta’minlash zarur.

sixolog kadrlarni sifatli tayyorlashga e’tiborni kuchaytirish kerak.

ugungi kundagi maktab psixologlarini kasbiy xatlovdan o‘tkazib,

liy ma’lumotli mutaxassislarning kelajak mehnat faoliyatida deyarli 90% dan ortig‘i kichik, o‘rta, katta rahbarlik lavozimlarida ishlashlarini, rahbar esa kasbi qanday bo‘lishidan qat’i nazar odamlar bilan ishlashi muqarrarligidan kelib chiqqan holda oliy ta’lim muassasalari bitiruvchi kurslarining barchasida 20 soat hajmda “Muloqot psixologiyasi” kursini

–6 oylik psixologlarni qayta tayyorlash kurslarini faoliyatini to‘xtatish

axiradagi rahbar kadrlar uchun bir oylik “Boshqaruv psixologiyasi” olimlardan tashqari katta rahbarlik lavozimlarida samarali ishlab obro‘

Masalan, D. T. Toshmuhamedova (ikki muddat senatni boshqargan), Sh. A. Ayupov (Prezident Devoni, OAK) M. Xodjimatov (Prezident Devoni, ma’naviyat markazi, Madaniyat va sport vazirligi, Yozuvchilar Uyushmasi), X. Sultonov (Prezident Devoni, Administratsiya), Q. Allayev(Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi) singari xalq va mamlakat

rivoji uchun mehnati singgan, hurmatli insonlar tajribalaridan foydalanish zarur, deb hisoblaymiz.

ahbarlarni tanlash va tayinlashda uchraydigan xatolarning ijtimoiy–tanlashda xatoni minimumga keltirish maqsadida ular shaxsiga qo‘yiladigan psixologik talablarni maxsus ishlab chiqish va menejment

h
d
a
v
a
m
a
h

Lavozim qancha yuqori bo‘lsa, ushbu mezonlar talabiga javob berishi ham shunchalik muhimdir. Chunki rahbar oila, jamoa, tizim, vazirlik, hukumat, davlat doirasida doimo tarixanbarchaga namuna bo‘lib kelgan va namuna bo‘lib qoladi. Namuna esa har tomonlama munosib va idealga yaqin bo‘lishi shart.

Yuqoridagi vazifalarni bajarishda psixologiya fanining imkoniyatlaridan samarali foydalanishimiz maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

Б. Шоумаров 1001 саволга психологнинг 1001 жавоби (Услубий қўлланма) Тошкент, 2021. -276 б

обсон Дж. Ч. Родителям и молодёженам: доктор Добсон отвечает на Ваши вопросы. – М. : Центр общече-ловеческих цен-ностей, 1991. - 575 с.

Б. ШоумаровОила психологияси. Академик лицей ва касб-ҳунар коллежлари ўқувчилари учун ўқув қўлланма –Т. :Ўзбекистон, 2004.

из А. , Пиз Б. Язык взаимоотношений мужчина↔женщина. – М. : Эксмо, 2012. - 400 с.

оумаров Ғ. Б. , Расулова З. А. Оила энциклопедияси.

6. Bayjonov, F. (2021). CHARACTERISTICS OF THE CONCEPT OF GENDER CULTURE AS A SOCIAL EVENT. InterConf, (79). вилучено із https://ojs. ukrlogos. in. ua/index. php/interconf/article/view/15139.

7. Bayjonov, F. B. (2021). Stages of formation of gender culture in youth. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences, *9*(4), 2021. https://www. idpublications. org/wp-content/uploads/2021/05/Full-Paper-STAGES-OF-FORMATION-OF-GENDER-CULTURE-IN-YOUTH. pdf.

8. Bayjonov, F. (2023). Technologies for the development of gender culture in cooperation with the family and educational institutions. Bulletin of Science and Practice, (4), 531-534. https://doi. org/10. 33619/2414-2948/89/70.

9. Bayjonov, F. B. (2021). Gender differences in the contemplation of teenagers. Theoretical & Applied Science, 98(06), 144-146. https://doi. org/10. 15863/tas. 2021. 06. 98. 21.

10. Bayjonov, F. (2022). Factors for forming gender culture in adolescents in family and educational institutions. InterConf, (96). вилучено із https://ojs. ukrlogos. in. ua/index. php/interconf/article/view/18170.

11. M Raimdjanov. (2021). COOPERATION BETWEEN SCHOOL, FAMILY AND COMMUNITY ON VOCATIONAL TRAINING OF STUDENTS AS A SOCIAL PEDAGOGICAL PROBLEM Conferencious Online, 28-30 https://cyberleninka. ru/article/n/formation-of-pedagogical-and-psychological-knowledge-in-future-teachers/viewer.

TALABALAR JAMOASIDA NIZOLI XULQ-ATVORNING PSIXOLOGIK TASNIFI

Rahmonova Zarifa Nematovna

Tog'ayeva Sohiba Safar qizi

Annotatsiya

Ushbu maqolada zamonaviy psixologik adabiyotlarda nizoli xulq-atvor muammosining nazariy va amaliy muammolari turli nazariy yondashuvlarga asoslangan holdamuhokama qilingan. Shuningdek, talabalarda nizoli xulq-atvorga doir klassik va zamonaviy yondashuvlarning konseptual va differsial tahlillari amalga oshirilgan. Maqolada zamonaviy innovatsion yondashuvlar asosida talabalar jamoasi o'quv faoliyatini diagnostika qilish mexanizmlari va hamkorlikka asoslangan o'zaro munosabatlar tizimini yanada takomillashtirish, kommunikativ ko'nikmalari va shaxslararo munosbatlarga bo'lgan kompetentligini rivojlantirish, ularda jamoaviy faoliyatga qadriyatli munosabat tarkib topganligini tadqiq etish jihatlarini, yanada takomillashtirishning huquqiy-me'yoriy asoslari yaratilganligi etirof etilgan. Shuningdek maqolada zamonaviy psixologik yondashuvlar asosida, talabalar jamoasida nizoli xulq namoyon bo'lishini oldini olishning psixokorreksion asoslarini takomillashtirishning psixologik imkoniyatlarini yanada kengaytirilganligi bayon qilingan. Maqolada talabalarda nizoli xulq namoyon bo'lishining psixologik, pedagogik shart-sharoitlarini, nizoli xulq va shaxs xarakterologik xususiyatlarining o'zaro aloqadorligi, guruhiy sharoitda nizoli xulq-atvorga sabab bo'luvchi ijtimoiy-psixologik omillar, nizoli xulq-atvorni bartaraf etishning psixoterapevtik profilaktikasi kabi masalalarni keng miqyosda tadqiq etilganligi yoritilgan. Maqola tarkibida O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasida "jismonan sog'lom, ruhan va aqlan rivojlangan, mustaqil fikrlaydigan, Vatanga sodiq, qat'iy hayotiy-nuqtai nazarga ega yoshlarni tarbiyalash, demokratik islohotlarni chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish

jarayonida ularning ijtimoiy faolligini oshirish kabi ustuvor vazifalar belgilab berilganligi“ yoritilgan.

Kalit so’zlar: Talabalar xulqi, destruktiv xulq-atvor, agressiya, shaxslararo nizolar, shaxslararo munosabatlar, fenomen, individuallik.

PSYCHOLOGICAL CLASSIFICATION OF CONFLICT BEHAVIOR IN A GROUP OF STUDENTS

RAHMONOVA ZARIFA NEMATOVNA

Togayeva Sahiba Safar's daughter

ANNOTATION

This article discusses the theoretical and practical problems of conflict behavior in modern psychological literature based on various theoretical approaches. Also, conceptual and differential analyzes of classical and modern approaches to conflict behavior among students were carried out. In the article, on the basis of modern innovative approaches, the mechanisms of diagnosing the educational activity of the student team and the further improvement of the system of mutual relations based on cooperation, the development of communicative skills and competence in interpersonal relations, the aspects of researching whether they have a valuable attitude to collective activity, and moreit is recognized that the legal and regulatory basis of improvement has been created. The article also states that, based on modern psychological approaches, the psychological possibilities of improving the psychocorrective foundations of preventing conflict behavior in the student body have been further expanded. The article describes the psychological and pedagogical conditions for the manifestation of conflict behavior in students, the interrelationship of conflict behavior and personality traits, social and psychological factors that cause conflict behavior in a group setting, and psychotherapeutic prevention of conflict behavior. It is highlighted that the issues have been researched on a large scale. In the article, in the Strategy of Actions for the further development of the Republic of Uzbekistan, "in the process of educating physically healthy, spiritually and mentally developed, independent-thinking, loyal to the Motherland, with a firm outlook on life, in the process of deepening democratic reforms and developing civil society, their priority tasks such as increasing social activity have been defined.

Key words. Student behavior, destructive behavior, aggression, interpersonal conflicts, interpersonal relations, phenomenon, individuality.

KIRISH

Ma'lumki, hozirgi kunda har bir shaxs o'z atrofidagi odamlarning qarashlari, e'tiqodlari va manfaatlaridagi farqlarga duch kelishi tabiiy. Ya'ni boshqalar bilan o'zaro munosabatlardan kelib chiqadigan bunday kelishmovchiliklar, oxir-oqibatnizolarga olib kelishi mumkin. Talabalar hayotining ajralmas qismi bu – turli qarama-qarshilik va to'qnashuvlardan iborat bo'lgan shaxslararo nizolardir. Shaxslararo nizolar - keskin shaklda ifodalanadigan ko'p qirrali maqsadlar, manfaatlar, istaklar, fikrlar hamda qarashlar majmuidan iboratdir. Namoyon bo'lish xususiyatiga qarab, samarali (konstruktiv) va buzg'unchi (distruktiv) nizolar ajaratiladi.

METODOLOGIYA

Qoidaga ko'ra, "nizo" so'zi ko'pchilik tomonidan salbiy qabul qilinadi. Biroq, nizo zaruriy xususiyatga ega, chunki uning ijobiy yechimini izlash hamda paydo bo'lish sabablarini tahlil qilish keng ma'noda, insonlar o'rtasida yuzaga kelgan qarama-qarshiliklarni bartaraf etish bilan bog'liq intellektual harakatlarni o'z ichiga oladi. T. F. Bazilevichning aytishicha, talabalar guruhi yoshlardan iborat bo'lganligi sababli, ularga xos nizoli xulqni o'rganishdaavvalambor, yosh xususiyatlarini hisobga olish kerak[72]. Chunki, bu davrda inson nizolarga moyil bo'ladi. Shuning uchun, talabalar shaxsida nizoli xulq namoyon bo'lishining psixologik xususiyatlarini aniqlashda, birinchi navbatda ularning yosh va individual-psixologik xususiyatlari, aqliy kamolot imkoniyatlarini ham hisobga olish maqsadga muvofiqdir. B. G. Ananev o'zining "Inson psixologiyasi" nomli asarida yozishicha, talabalik davri shunday bir davrki, unda insonning kamolotdan-kamolotga o'tish davri yuz beradi Ya'ni katta insonlarning psixologik va psixofiziologik vazifalari o'zlashtiriladi"[73]. Ya'ni nizolarga va turli vaziyatlarga munosabat bildirishning eng muhim bosqichi hisoblanadi. Bundan tashqari, talabalik davri – kech o'spirinlikdavri ham bo'lib, u insonning jamiyat hayotiga qadam qo'yishning dastlabki pilla poyasi hamhisoblanadi. Boshqa bir psixolog I. A. Zimnyayaning so'zlariga ko'ra, talabalik davri -shaxs shakllanishining o'ziga xos bosqichi hisoblanib, u turli xil qiziqishlar namoyon bo'lishining markaziy davriga

[72]Базылевич Т. Ф. Психология высших достижений личности. : Монография Т. Ф. Базылевич. - М. : Инфра-М, 2018. – С. 104.
[73]Ананьев Б. Г. Психология человека. Избранное. СПб. , 1997. – С. 41.

to‘g‘ri keladi[74]. Shuningdek, muallif talabalar jamoasini “maxsus ijtimoiy toifa, oliy o‘quv yurti tomonidan tashkil etilgan o‘ziga xos insonlar jamoasi” deb hisoblaydi. Demak, ta’lim-tarbiya jarayoni talabalar shaxsining kognitiv, motivatsion, intellektual, kommunikativ, ijtimoiy xulq-atvoriga keng ta’sir etib, ularda o‘ziga xos kombinatsion o‘zgarishlar olib keladi.

A. K. Bolotovaning ta’rificha, talabalik - bu insonning intensiv ijtimoiylashuv davri bo‘lib, u yuqori aqliy vazifalarning rivojlanishi va butun intellektual tizimning shakllanishi uchun eng maqbul davrdir. Biroq, talabalar jamoasining faqat biologik yoshini hisobga olgan holda tahlil etsak, u holda, uni shaxsning bolalikdan balog‘atga o‘tish davri sifatida tahlil qilish to‘g‘riroqdir[75]. Talabalar jamoasining shakllanishi va har bir talaba hayotidagi eng qiyin bosqichlardan biridir. Bu bosqichda, talabalar hayotining o‘ziga xos jihatlarini, bir-birlari bilan qanday munosabatda bo‘lishni va turli muammolarni hal qilishda, yetarlicha tajribaga ega bo‘lishmaydi. Oliy ta’lim tizimiga kirishib ketishning o‘zi murakkab jarayondir. P. A. Kislyakovning ta’kidlashiicha, o‘zgargan turmush sharoitlariga moslashish, ko‘p jihatdan talabaning shaxsiy fazilatlariga bog‘liq. Ko‘pincha, nizoli vaziyatlar axloqiy munosabatlar, me’yorlar, qadriyatlar, xatti-harakatlardagi farqlar tufayli yuzaga keladi[76].

Nizoli xulq mazmunidan kelib chiqib, talabalar guruhiga xos harakterologik xususiyatlarni ajratib olish eng muhim vazifa hisoblanadi. Tadqiqotchi L. V. Міщenkoning fikricha, talabalar jamoasi[77]: o‘zaro shaxsiy dushmanlik, hasad, raqobat, o‘qish va ilmiy ishdagi muvaffaqiyat yoki muvaffaqqiyatsizlik, e’tibor uchun raqobat kabi harakterologik xususiyatlarga ega bo‘ladi[78]. Bundan tashqari, talabalar muhitida yoshlarning o‘zaro munosabati va qadriyatlariga ta’sir etuvchi millatlararo munosabatlar ham o‘ta qizg‘in kechadi. Boshqa jihatdan esa, oliy ta’lim muassasasi talabalarga, turli mamlakatlardan kelgan shaxslar bilan samarali muloqot qilish va tajribasiga ega bo‘lish imkonini beradi. L. F. Chekinaning olib borgan tadqiqotlari ham o‘ziga xos bo‘lib, unda talabalar guruhiga xos ko‘plab ijobiy sifatlar haqida so‘z boradi.

[74]Зимняя И. А. Педагогическая психология . - Ростов-на-Дону:Феникс, вт. изд. 2008. – С. 169.
[75]Болотова А. К. Психология развития и возрастная психология. Учебник для вузов. Стандарт третьего поколения А. К. Болотова. - СПб. : Питер, 2018. – С. 234.
[76]Кисляков П. А. Психология развития человека как субъекта деятельности / П. А. Кисляков, Е. А. Шмелева, Е. А. Петрова. - М. : Русайнс, 2018. – С. 46.
[77]Мищенко Л. В. Интегративная психология пологендерного развития индивидуальности человека (том 1. период поздней юности) / Л. В. Мищенко. - М. : КноРус, 2018. – С. 42.
[78]Чекина Л. Ф. Психология развития: Учебное пособие / Л. Ф. Чекина. - СПб. : Лань, 2018. – С. 42.

Muallifning aytishicha, talabalar jamoasida boshqalarga nisbatan bag‘rikenglik munosabatini shakllantirish uchun, professor-o‘qituvchilar o‘quv jarayonida o‘quvchilarning hayotiy pozitsiyalarini shakllantirish masalasiga alohida e’tibor qaratishi lozim bo‘ladi. Tadqiqotchi L. Kozerning so‘zlariga ko‘ra, talabalarning individual xususiyatlari guruhning psixologik iqlimini shakllantirish jarayoniga katta ta’sir ko‘rsatadi. Talabalik davrining dastlabki bosqichida o‘z-o‘zini hurmat qilish hissi, maksimalizm, universitetda o‘qishdan yuqori umidlar, shuningdek, bu davr qat’iy axloqiylik jihati bilan alohida ajralib turadi[79].

Ta’kidlash joizki, guruhiy faoliyatda ba’zi talabalar yetakchilik lavozimlarini egallaydilar, boshqalari esa, guruhiy muhitda muloqot qilishda ayrim qiyinchiliklarga duch kelishadi. Qolganlar esa, bir necha kishidan iborat mikroguruhlarni tashkil etuvchi a’zolar bo‘lib, ular yetakchilarga ergashadi. M. B. Batyutaning yozishicha, har bir guruh nisbatan izolyatsiya qilingan va o‘ziga xos munosabatlar uslubiga egadir. Nizoli vaziyatlarga katta kurs talabalari kamroq duch kelishadi, chunki mikroguruhlar shaxslararo muvofiqliklar asosida shakllanadi[80].

Qulay ijtimoiy-psixologik iqlim o‘rganishga qiziqishning ortishiga, guruhiy munosabatlardan qoniqishga yordam beradi. L. I. Ryumshinaning fikricha, “psixologik iqlim” talabalar shaxsiga xos kognitiv faollikka, ularning mashg‘ulotlarga qatnashishiga hamda ularning o‘quv jarayoniga moslashishiga keng ta’sir qiladi. Bir so‘z bilan aytganda, oliy ta’lim maskani kasbiy bilimlarni egallash uchun ko‘plab motivatsiyalarni paydo etadi[81]. Talabalik davri shaxs rivojlanishining maxsus davri bo‘lib, u hayotiy qadriyatlarni qayta baholash bilan bog‘liq bo‘lganligi sababli, o‘zaro muloqot jarayonida talabalar ko‘pincha, o‘z odatlari va munosabatlaridan voz kechishlari kerak. Tadqiqotchi V. N. Paferovning aytishicha, jamoa talablariga javob bera olmaslik, ayrim holatlarda nizoli vaziyatlarga olib keladi, ayniqsa, guruhda ikki yoki undan ortiq lider bo‘lsa, bu jarayon tez yuz beradi. Talabalar jamoasining shakllanishi sekin va ko‘pincha murakkab kechadi, shuning uchun, o‘qishning birinchi yilida ularga qulay psixologik muhitni yaratish kerak.

Nizolarni hal qilishda avvalambor, nizolashayotgan tomonlar o‘rtasidagi muloqot va jamoaviy jipslilikni shakllantirish yanada

[79]Козер Л. Функции социального конфликта//Социальный конфликт: современные исследования. М. , 2010. – С. 48.
[80]Батюта М. Б. , Князева Т. Н. Возрастная психология. Учебное пособие. — М. : Деком. 2018. – С. 53.
[81]Рюмшина Л. И. Ценностно-смысловой подход к общению (теоретико-методологическое обоснование) Текст. / Л. И. Рюмшина. Ростов н/Д: Изд-во Рост, ун-та, 2004. – С. 98.

rivojlantirish orqali amalga oshiriladi[82]. Demak, ta'lim jarayonidagi nizolar ob'ektiv harakterga ega bo'lib, u oddiy hodisa sifatida qaralishi kerak. Ya'ni zamonaviy ta'lim sharoitlari nizolar va qarama-qarshiliklarga asoslangan pedagogik texnologiyalardan tashkil topishi lozim. Ayrim ilmiy adabiyotlarda talabalar guruhiga xos nizoli xulq-atvor va uni malakali bartaraf etish, o'z nabatida ijobiy natijalarga olib kelishi mumkinligi ta'kidlanadi. V. N. Myasishevning fikrigako'ra, nizolar inson xarakterini shakllantirishda katta rol o'ynaydi. Talabaning harakterologik xususiyatlari, ko'pincha jamoani shakllantirishga keng hissa qo'shadi[83].

Talabalar muhitida ko'pincha, turli xil nizolar paydo bo'ladi. Nizolar ta'lim muhiti ichida ham, uning tashqarisida ham sodir bo'lishi mumkin. Talabalar o'rtasidagi nizolar o'zining xilma-xilligi va ko'lami bilan ba'zida, tadqiqotchilarni hayratga soladi. Biroq, eng muhimi shuki, mazkur nizolarning aksariyati, ta'lim jarayoni bilan bog'liq ijtimoiy va psixologik harakterdagi omilardan iboratdir. M. V. Ermolaevaning xulosasiga ko'ra, nizolar talabalarning farovonligini, ularning o'quv faoliyatini yomonlashtiradi, talabalar guruhida keskin muhit yaratib, ularda o'qishga bo'lgan norozilik tuyg'usini keltirib chiqaradi va bu oxir-oqibat kasbni o'zlashtirish samaradorligiga ta'sir qiladi[84]. Shu bois, talabalar muhitidagi nizolar juda dolzarb, biroq u hali-hanuz zamonaviy tadqiqotlarda yetarli darajada o'rganilmagan. Chunki, aksariyat tadqiqotlar o'smirlik davriga xos nizoli xulq va uning namoyon bo'lish masalalariga bag'ishlangan bo'lib, talabalar guruhiga xos nizoli xatti - harakatlar juda kam tadqiq etilgan.

Adabiyotlar sharhi

G. I. Koirev talabalar guruhiga xos nizoli xulq-atvorsabablarini ikki turga ajratadi[85]:

– birinchi sabab – buo'zaro munosabatlarda bir-birlarini noto'g'ri tushunish holati. Bu vaziyat, biror harakatga oid ma'lumot yoki hodisa va boshqa a'zolar haqidagi turli xil g'oyalar bilan bog'liq;

– nizoning ikkinchi sababi esa, shaxslararo munosabatlardagi nomuvofiqliklar bo'lib, u o'zaro rad etishlar ijtimoiy munosabatlarning mos kelmasligi, sheriklarning munosabati, qadriyat yo'nalishidagi

[82]Панферов В. Н. Психология человека. Учебное пособие Текст. / В. Н. Панферов. СПб. : Издательство Михайлова В. А. , 2000. – С. 75.
[83]Мясищев В. Н. Психология отношений Текст. / Под ред. и вст. ст. А. А. Бодалева. – М. : Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2003. – С. 101.
[84]Ермолаева М. В. Основы возрастной психологии и акмеологии: Учебное пособие / Текст. М. В. Ермолаева. М. :Издательство «Ось-89», 2003. – С. 95.
[85]Козырев Г. И. Конфликтология: Учебник. – М. :ИНФРА-М, 2010. – С. 123.

farqlar, turli xil qiziqishlar, harakterologik sifatlar, temperament tiplari, har xil psixofizik reaksiyalar kabilar bilan tavsiflanadi. Demak, nizoli xulq-atvor ko‘plab ijtimoiy-psixologik sabab va oqibatlar, xulq-atvor reaksiyalari va harakterologik o‘ziga xosliklarga ham bog‘liq bo‘ladi. Mazkur ma’lumotlarning to‘rtdan bir qismi, boshqa mutaxassislardan farqli o‘laroq, ko‘proq psixologlar tomonidan tasdiqlangan.

Shuni alohida ta’kidlab o‘tish joizki, talabalar guruhiga xos nizoli xulqning mohiyatini aniqlashda, guruhga xos bo‘lgan fenomenologik xususiyatlarni aniqlab olish, maqsadga muvofiq. Talabalar guruhi kichik guruhlar bo‘lib, uning soni 10-15 kishini tashkil etadi. Bu borada Amerikalik ijtimoiy psixolog R. F. Beylzning izlanishlari o‘ta ahamiyatga egabo‘lgan masaladir. Muallifning fikricha, “kichik guruh”larbir yoki bir nechta uchrashuvlarda, bir-biri bilan muloqot qiladigan insonlar majmui bo‘lib, ular tez-tez bir-biri bilan o‘zaro aloqada bo‘luvchi kishilar yig‘indisi ham hisoblanadi[86]. Ya’ni ushbu guruhlarda muntazam uchrashuv va vaqtincha birgalikda faoliyat yuritish imkoniyati mavjud. Umuman olganda, talabalar guruhini yaxlit ijtimoiy tizimdan ajratilgan va oliy o‘quv yurtida ta’lim olish asosida belgilanadigan odamlar jamoasi deb hisoblash mumkin. Shu bilan birga, talabalar guruhi – bu to‘g‘ridan-to‘g‘ri shaxsiy aloqada va o‘zaro ta’sirda bo‘lgan insonlarning katta jamoasi emas, balki uning sonicheklanganligi bilan e’tiborga molikdir. Talabalar guruhida, shaxsning nizoli xulq-atvori namoyon bo‘lishi tabiiydir. Sotsiologlar L. G. Pochebut va V. A. Chikerning so‘zlariga ko‘ra, “nizoli xulq bu – barcha kuchlar va his-tuyg‘ularga asoslangan insonning kurashish ko‘nikmasidir. Shuningdek, u insondagi eng yomon narsani aniqlay oladigan kishilarga xos maxsus fazilat ham hisoblanadi[87]. Zamonaviy psixologiyada nizoli xulqning quyidagi tipologik turlari:

– qaror qabul qilish xususiyatiga ko‘ra:

– konstruktiv;

– halokatli;

– tarkib bo‘yicha:

– ob’ektiv[88];

– ob’ektiv bo‘lmagan;

[86]Бейлз Р. Ф. , Шилз Э. А. Рабочие тетради по теории действия (фрагменты) // Вопросы социальной теории. - 2008. Том II. Вып. 1(2). – С. 248 – 249.

[87]Почебут Л. Г. , Чикер В. А. Организационная социальная психология. Учебник. – М. : Проспект. 2020. – С. 96.

[88]Атоян А. Д. ВПС: Конфликтология. КЛ / А. Д. Атоян. - М. : Приор, 2007. – С. 25.

– ishtirokchilar tarkibiga koʻra:

– shaxsiy[89];

– shaxslararo munosabat[90];

– shaxs va guruh oʻrtasida;

– guruhlararo va hokazo.

Yuqoridagi nizoli xulqning barchasi oliy oʻquv yurti talabalari faoliyatidakoʻp uchraydi. Mohiyatan, konstruktiv (funksional) nizolar – insonda ongli qarorlar qabul qilish imkoniyatini berib, u talabalar guruhidagi munosabatlarning rivojlanishiga katta hissa qoʻshadi, disfunksional nizolar esa, samarali oʻzaro ta'sirlashuv jarayoniga toʻsqinlik qiladi va qaror qabul qilishni qiyinlashtiradi. F. I. Sharkovning aytishicha, talabalar guruhidagi shaxslararo nizolar oʻzini juda aniq namoyon etib, u psevdo-nizo (yolgʻon, uydirma) yoki ego-nizo shaklida hamda oddiy faoliyat toʻqnashuvi shaklida kechadi. Masalan, mashugʻolotlarnioʻzlashtirish boʻyicha va uni taqdim etishda ikki xil nuqtai-nazar paydo boʻladi[91]. Ya'ni nizo – sub'ektlarning oʻz fikrlarini himoya qilishi natijasida yuzaga keladi.

V. A. Goncharovning tadqiqotiga koʻra, talabalar guruhlarida quyidagi nizo turlari mavjudligi aniqlangan[92]:

– shaxs va guruh oʻrtasidagi nizolar. Bunday qarama-qarshilik a'zolarning har birida boʻladi. Va bunday talabalar guruhi oʻrnatilgan xulq-atvor yoki muloqot normalarini buzadi. Tom ma'noda aytganda, axloqiy madaniyati yuqori boʻlgan talabalar, axloqiy madaniyati pastroq boʻlgan talabalar oʻrtasida toʻqnashuv sodir boʻladi. Natijada, shaxs va guruhning ayrim a'zolari oʻrtasida nizo kelib chiqadi. Ushbu nizolar boshqacha shaklda, masalan, guruh oʻrtasida ham sodir boʻlishi mumkin.

– Guruhlararo ziddiyat – bu ta'lim muassasasida mavjud boʻlgan kichik guruhlar oʻrtasidagi nizolar. Ya'ni talabalar guruhi va talabalar kasaba uyushmasi, dekanat, kafedra yoki boshqa talabalar oʻrtasidagi nizolar. Qoidaga muvofiq, nizolarning sub'ektiv sabablaridan tashqari,

[89]Зеленков М. Ю. Конфликтология: Учебник / М. Ю. Зеленков. - М. : Дашков и К, 2013. – С. 47.

[90]Волков Б. С. Конфликтология: Учебное пособие для вузов / Б. С. Волков. - М. : Академический проект, 2010. – С. 76.

[91]Шарков Ф. И. Общая конфликтология: Учебник для бакалавров / Ф. И. Шарков, В. И. Сперанский. - М. : Дашков и К, 2016. – С. 39.

[92]Гончаров В. А. Динамика межличностных взаимоотношений в искусственно реорганизованной малой группе // Психология XXI века: Тезисы Международной межвузовской научно-практической конференции студентов и аспирантов. – СПб. , 2017. – С. 72.

talabalarning moddiy va ma'naviy manfaatlari o'rtasidagi nomuvofiqlikka asoslangan sabablar ham ajratiladi. Sotsiologiyada S. V. Nazarenko mazkur turdagi nizolarning sabablarini quyidagilar bilan tushuntiradi[93]:

– talabalarning qarama-qarshi qadriyatlar yo'nalishlari;

– qarama-qarshi mafkura va e'tiqodlarning to'qnashuvi;

– guruhdagi ijtimoiy-iqtisodiy tengsizlik;

– ijtimoiy-psixologik mos kelmaslik;

– talabalar guruhidagi o'zaro munosabatlardagi dominantlik.

NATIJALAR

Yuqoridagi tasniflardan shu narsa ma'lum bo'ladiki, talabalar guruhiga xos nizoli xulq sabablariga diniy qarashlardagi tafovutlar va ijtimoiy-iqtisodiy tengsizlik va boshqa omillar sabab bo'ladi. Shuning uchun, talabalarga nizoli vaziyatdan chiqishning adekvat yo'llarini o'z vaqtida o'rgatish kerak. L. Rossning so'zlariga ko'ra, nizoli vaziyatlarda namoyon bo'luvchi taktik harakatlarga quyidagilarni kiritish mumkin[94]:

– qat'iylik (majburlash) – ushbu strategiya ko'proq, bitta talaba bo'lgan vaziyatda qo'llaniladi. Ya'ni inson o'z nuqtai-nazarini boshqa kishiga o'tkazishga harakat qiladi. Mazkur strategiya guruh a'zolari o'rtasida munosabatlarning yomonlashishiga olib keladi[95];

– tashlab ketish (qochish) – talaba nizodan uzoqlashishga intilganda, qo'llaniladi. Agarda, kelishmovchilik mavzusi katta bo'lmasa, bu xatti-harakat xavfli bo'lmasligi mumkin;

–yashirin tarzda qarshilik ko'rsatish, bunday strategiya tomonlarning kuchi teng bo'lmaganda yoki aqliy ustunlik, jismoniy yetuklik holatlarida ro'y beradi. Demak, talabalik davri o'z-o'zini anglashni rivojlantirish, kognitiv, shaxsiy va kasbiy qiziqishlarni shakllantirish, kasbiy o'zini o'zi belgilash, hayot rejalarini tuzish qobiliyati, mustaqillikni rivojlantirish, ijtimoiy faollik, shaxsiy xususiyatlarni shakllantirish kabi kompetensiyalarni o'zlashtirish davri ham bo'lib hisoblanadi. V. A. Bratkovaning aytishicha, talabalar guruhida nizoli vaziyatlarga sabab bo'luvchi psixologik omillar sifatida, yaxshi ishchi xotira, ijodiy fikrlash, faol diqqat hamda muammolarni hal qilishdagi tezlik, yuqori natijalarga erishish motivatsiyasi, harakterni barqarorligi, faol axloqiy va estetik his-

[93]Назаренко С. В. Социология: Учебное пособие /С. В. Назаренко. – Спб: Питер, 2009. – С. 58.

[94]Росс Л. , Нисбетт Р. Человек и ситуация. Уроки социальной психологии / под ред. Е. Н. Емельянова, М. , 2000. – С. 66.

[95] Рубин Д. Социальный конфликт. Эскалация. Тупик. Разрешение. М. , 2003. – С. 33.

tuyg‘ular, ijtimoiy rollarini o‘zlashtirish kabi qobiliyatlarning shakllanishi ham sabab bo‘ladi[96]. Bundan tashqari, talabalik yoshi xulq-atvorning ongli motivlarini kuchaytirish, mustaqillik, tashabbuskorlik, qat’iyatlilik, maqsadga muvofiqlik, qat’iyatli burch hissi, yuksak sevgi, o‘zini tuta bilish kabi shaxsiy fazilatlarni shakllantirish va mustahkamlash bilan tavsiflanadi. Ammo, bu yoshda o‘z xatti-harakatini ongli ravishda tartibga solish hammada bir xil darajada rivojlanmagan. L. I. Demidovaning ta’rificha, talabalar guruhidagi nizolar o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lib, zamonaviy ilmiy adabiyotlarda nizoning ko‘plab ta’riflari keltiriladi. Ya’ni nizoli xulq - raqiblarning qarama-qarshi motivlari, maqsadlari, g‘oyalari, qarashlari, qadriyatlari to‘qnashuvini aks ettiruvchi psixologik hodisadir[97]. Bunday nizolarni hal etishda eng muhim sabablar sifatida ob’ektiv, sub’ektiv, ijtimoiy, psixologik, tashkiliy, boshqaruv, tarkibiy omillarni misol qilish mumkin.

XULOSA

Hozirgi vaqtda “talaba-o‘qituvchi” o‘rtasidagi nizolar ham ajratilib, uning sababi sifatida o‘zaro kutishlardagi farqlar, darsga o‘z vaqtida qatnashmaslik, o‘qishdagi muvaffaqqiyatsizlik, qadriyatlaryo‘nalishidagi farqlar, o‘qituvchilarning kasbiy mahorati, talabalarning baholashdagi adolatsizlik kabilar tan olinadi.

Yuqorida tahlil etilgan barcha yondoshuv va tadqiqotchilarning fikr-mulohazalaridan kelib chiqib, ushbumaqola yuzasidan quyidagilarni xulosa sifatida taqdim etish mumkin.

1. Talabalar guruhiga xos nizoli xulq bu – yosh xususiyatlari hamda individual-psixologik xususiyatlar bilan bog‘liq bo‘lgan xatti-harakatlar shakli bo‘lib, u shu davr uchun zaruriy shartlardan biri ham hisoblanadi.

2. Konstruktiv xarakterdagi nizolar –talabalar guruhi uchun foydali xulq-atvor shakli bo‘lib, u orqali talabalar shaxsida o‘zini o‘zi rivojlantirish, ijodiy fikrlash, tanqidiylik, mustaqillik, kognitiv faollik, intellektual barqarorlik kabi sifatlarning rivoji uchun asosiy shartlardan biri hisoblanadi.

3. Talabalar guruhidagi e’tiqodlarning xilma xilligi, qadriyatlardagi farqlar, ijtimoiy tengsizlik holati kabilar ham nizoli xulq-atvorga sabab bo‘luvchi psixologik omillardan biridir.

[96]Браткова В. А. , Демидова Л. И. Коррекция уровня конфликтности студентов вуза / Вестник современных исследований. - № 12-1 (27), декабрь, 2018. – С. 31-34.

[97]Демидова Л. И. , Наделяев А. А. Взаимосвязь поведения в конфликте с личностными особенностями студентов // Вестник современных исследований. – 2018. - Выпуск № 10-1 (25). – С. 179 - 182.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Базылевич Т. Ф. Психология высших достижений личности. : Монография Т. Ф. Базылевич. - М. : Инфра-М, 2018. – С. 104.

2. Ананьев Б. Г. Психология человека. Избранное. СПб. , 1997. – С. 41.

3. Зимняя И. А. Педагогическая психология . - Ростов-на-Дону:Феникс, вт. изд. 2008. – С. 169.

4. Болотова А. К. Психология развития и возрастная психология. Учебник для вузов. Стандарт третьего поколения А. К. Болотова. - СПб. : Питер, 2018. – С. 234.

5. Кисляков П. А. Психология развития человека как субъекта деятельности / П. А. Кисляков, Е. А. Шмелева, Е. А. Петрова. - М. : Русайнс, 2018. – С. 46.

6. Мищенко Л. В. Интегративная психология пологендерного развития индивидуальности человека (том 1. период поздней юности) / Л. В. Мищенко. - М. : КноРус, 2018. – С. 42.

7. Чекина Л. Ф. Психология развития: Учебное пособие / Л. Ф. Чекина. - СПб. : Лань, 2018. – С. 42.

8. Козер Л. Функции социального конфликта//Социальный конфликт: современные исследования. М. , 2010. – С. 48.

9. Батюта М. Б. , Князева Т. Н. Возрастная психология. Учебное пособие. — М. : Деком. 2018. – С. 53.

10. Рюмшина Л. И. Ценностно-смысловой подход к общению (теоретико-методологическое обоснование) Текст. / Л. И. Рюмшина. Ростов н/Д: Изд-во Рост, ун-та, 2004. – С. 98.

11. Панферов В. Н. Психология человека. Учебное пособие Текст. / В. Н. Панферов. СПб. : Издательство Михайлова В. А. , 2000. – С. 75.

12. Мясищев В. Н. Психология отношений Текст. / Под ред. и вст. ст. А. А. Бодалева. – М. : Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2003. – С. 101.

13. Ермолаева М. В. Основы возрастной психологии и акмеологии: Учебное пособие / Текст. М. В. Ермолаева. М. :Издательство «Ось-89», 2003. – С. 95.

14. Козырев Г. И. Конфликтология: Учебник. – М. :ИНФРА-М, 2010. – С. 123.

15. Бейлз Р. Ф. , Шилз Э. А. Рабочие тетради по теории действия (фрагменты) // Вопросы социальной теории. - 2008. Том II. Вып. 1(2). – С. 248 – 249.

16. Почебут Л. Г. , Чикер В. А. Организационная социальная психология. Учебник. – М. : Проспект. 2020. – С. 96.

17. Атоян А. Д. ВПС: Конфликтология. КЛ / А. Д. Атоян. - М. : Приор, 2007. – С. 25.

18. Зеленков М. Ю. Конфликтология: Учебник / М. Ю. Зеленков. - М. : Дашков и К, 2013. – С. 47.

19. Волков Б. С. Конфликтология: Учебное пособие для вузов / Б. С. Волков. - М. : Академический проект, 2010. – С. 76.

20. Шарков Ф. И. Общая конфликтология: Учебник для бакалавров / Ф. И. Шарков, В. И. Сперанский. - М. : Дашков и К, 2016. – С. 39.

21. Гончаров В. А. Динамика межличностных взаимоотношений в искусственно реорганизованной малой группе // Психология XXI века: Тезисы Международной межвузовской научно-практической конференции студентов и аспирантов. – СПб. , 2017. – С. 72.

22. Назаренко С. В. Социология: Учебное пособие /С. В. Назаренко. – Спб: Питер, 2009. – С. 58.

23. Росс Л. , Нисбетт Р. Человек и ситуация. Уроки социальной психологии / под ред. Е. Н. Емельянова, М. , 2000. – С. 66.

24. Рубин Д. Социальный конфликт. Эскалация. Тупик. Разрешение. М. , 2003. – С. 33.

25. Браткова В. А. , Демидова Л. И. Коррекция уровня конфликтности студентов вуза / Вестник современных исследований. - № 12-1 (27), декабрь, 2018. – С. 31-34.

26. Демидова Л. И. , Наделяев А. А. Взаимосвязь поведения в конфликте с личностными особенностями студентов // Вестник современных исследований. – 2018. - Выпуск № 10-1 (25). – С. 179 - 182.

ONA-BOLA MUNOSABATLARIDA KONSTRUKTIV YONDASHUV KO‘NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH IMKONIYATLARI

DSc Abdullayeva Dilbar Ubaydullayevna

ANNOTATSIYA

Ona va farzand o‘rtasidagi munosabatlar masalasi insoniyat jamiyati taraqqiyotining eng dolzarb muammolaridan biri bo‘lib kelgan. Chunki odamzod erishgan hayotiy tajriba, bilim, malaka, ko‘nikmalar avloddan avlodga aynan ana shu munosabatlar tizimi - ona va bola munosabatlari orqali uzatiladi. Onaning bola shaxs bo‘lib shakllanishidagi beqiyos katta rolini kundalik hayotdan olingan ko‘plab misollar bilan ham isbotlash qiyin emas. Biroq inson psixik rivojlanishi jarayoniga ona bilan bo‘lgan munosabat ta’sirining ichki mexanizmlarini aniqlash maxsus psixologik tadqiqotlarni taqozo etadi.

Jahon ta’lim va ilmiy-tadqiqot muassasalarida ona va bola munosabatlarining ijtimoiy-psixologik asoslariga oid ilmiy izlanishlarga alohida e’tibor qaratilmoqda. Bu borada oilada bolaga nisbatan sog‘lom munosabatni shakllantirish, ota-ona va bola munosabatlarida begonalashuv, oilaviy zo‘ravonlik, pedagogik qarovsizlik, emotsional deprivatsiya va boshqa ko‘rinishdagi salbiy holatlarni psixodiagnostika qilish; ota-ona va bola munosabatlarini psixologik barqarorlashtirish maqsadida psixoprofilaktika tadbirlarini tashkil etish orqali konstruktiv muloqot ko‘nikmalarini shakllantirish; ota-onalar bilan tegishli psixologik-ma’rifiy, konsultativ faoliyatga qaratilgan chora-tadbirlarni takomillashtirishga yo‘naltirilgan masalalarga e’tibor qaratish zarurati kuzatilmoqda.

Mazkur maqolada ona va farzand munosabatlari xususiyatlarini o‘rganishning ilmiy-metodik jihatlari, ona va farzand munosabatlarida shakllantiruvchi yondashuvni ro‘yobga chiqarishning an’anaviy va zamonaviy strategiyalari yoritib berilgan. Ona va bola munosabatlarida konstruktivlikni rivojlantirish bo‘yicha taklif etilgan uslubiy yondashuvlar va vositalar tahlili keltirilgan, ona-bola munosabatlarini konstruktiv rivojlantirishga yordam berish amaliyotining samaradorlik ko‘rsatkichlari ochib berilgan.

Kalit so'zlar: ona-bola munosabatlari, individual va ijtimoiy refleksiya, identifikatsiya, imajinatsiya va proyeksiya mexanizmlari, konstruktiv oilaviy munosabat, psixokorreksiya.

OPPORTUNITIES FOR THE DEVELOPMENT OF CONSTRUCTIVE APPROACH

SKILLS IN MOTHER-CHILD RELATIONSHIPS

Abstract

The relationship between mother and child has been one of the most urgent problems of the development of human society. Because the life experience, knowledge, skills, and skills gained by mankind are transmitted from generation to generation through this system of relations - mother and child relations. It is not difficult to prove the incomparably large role of the mother in the formation of a child as a person with many examples taken from everyday life. However, determining the internal mechanisms of the influence of the relationship with the mother on the process of human mental development requires special psychological research.

Special attention is paid to scientific research on the socio-psychological foundations of mother-child relations in world educational and research institutions. In this regard, the formation of a healthy attitude towards the child in the family, psychodiagnostics of alienation in parent-child relations, family violence, pedagogical neglect, emotional deprivation and other negative situations; formation of constructive communication skills by organizing psychoprophylaxis activities in order to psychologically stabilize parent-child relations; there is a need to pay attention to issues aimed at improving the measures aimed at the appropriate psychological-educational, consultative activities with parents.

In this article, the scientific-methodical aspects of studying the characteristics of mother-child relations, traditional and modern strategies for implementing a formative approach in mother-child relations, analysis of methodological approaches and tools proposed for the development of constructiveness in mother-child relations, mother-child efficiency indicators of the practice of helping to develop constructive relations are given.

Keywords: Mother-child relationship, individual and social reflection, identification, imagination and projection mechanisms, constructive family relationship, psychocorrection.

Zamonaviy inson hayotida uchraydigan va uning psixik faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi voqea-hodisalarning katta qismi o'z etiologiyasiga ko'ra oilaviy munosabatlardagi buzilishlar bilan bog'liq. Ijtimoiylashish instituti sifatida oilaning o'ziga xos xususiyatlaridan biri shundaki, uning inson psixik taraqqiyotiga yetkazishi mumkin bo'lgan zararli ta'sirichalik boshqa hech qaysi institut ta'sir o'tkaza olmaydi. Hatto, oila qadriyati Sharq xalqlariga nisbatan keyingi paytlarda anchayin erkin talqin etiladigan G'arb mamlakatlari olimlari tomonidan tuzilgan eng keng tarqalgan stressogen omillarning reytingida dastlabki o'nta stressorning teng yarmi bevosita oilaviy hayot bilan bog'liqligi [3; 639-b.] e'tiborlidir. Oila muammolarini o'rganuvchi tadqiqotchilarning nazariy-metodologik yondashuvlari qanday bo'lishidan qat'iy nazar ular bir narsada yakdildirlar: inson bolasi rivojlanishi uchun xavfsiz, hissiy qo'llab quvvatlanadigan, ayni vaqtda shaxsiy faolligini namoyon eta oladigan muhitga muhtoj bo'lib, bunday shart-sharoitlarni unga tabiiy ravishda oila taqdim etadi.

Bizning fikrimizcha, aynan, bir tomondan oilaning psixologik va ayniqsa, ijtimoiy-psixologik taraqqiyotidagi so'zsiz yuksak ahamiyati, ikkinchi tomondan, uning turli destruktiv holatlar (nizolar, psixologik jarohatlar, hissiy zo'riqishlar) vujudga kelishi uchun qulay muhit ekani zamonaviy psixologik yordam amaliyoti tizimida oilaviy psixoterapiyaning markaziy o'rinlardan birini egallab turishiga sabab bo'lmoqda. Ijtimoiy zarurat tufayli tobora rivojlanib borayotgan oilaviy psixoterapiyasi turli ilmiy maktablarning g'oyalariga tayanuvchi xilma-xil yo'nalishlarni o'z ichiga oladi [7], [8].

Psixologiya fani tarkibida yangi vujudga kelayotgan har bir maktab o'zi bilan amaliy ishning yangicha uslub va texnikalarini olib kirmoqda. Tegishli maktab vakillari o'zlari taklif etayotgan bunday usul va vositalarning samaradorligini boshqa yo'nalishlarga xos yondashuvlardan yuqori baholashi hamda muayyan vazifani bajarishda aynan ulardan foydalanishga targ'ib qilishlari tabiiy. Bunday sharoitda albatta, turli yondashuvlarning u yoki bu sohadagi imkoniyatlarini tanqidiy tahlil etish, aniq vaziyat va undagi muammoni hal qilishda samaradorligining bashorati, ayniqsa, yuqori bo'lgan uslublarni aniqlashtirishning ahamiyati kattadir. Zero, bunday harakat, birinchidan, amaliy psixologik ish uchun metodik vositalarning ongli tanlanish darajasini oshiradi, ikkinchidan, turli texnikalarning imkoniyatlarini bevosita amaliyotga tadbiq etishdan avval chamalash va nomuvofiq uslublardan amaliy ishga tayyorlanish bosqichidayoq voz kechish imkoniyatini ko'paytiradi. Shunga ko'ra tadqiqotimizning mazkur qismida aynan shunday ishimiz, ya'ni oila psixoterepiyasi sohasida keng tarqalgan

turli yondashuvlarni tadqiqot oldidagi vazifalar nuqtai nazaridan tahlil etish va yakunda shakllantiruvchi bosqichdagi ish uchun tanlangan uslubiyatni asoslash koʻzda tutilgan[11].

Avvalo, nazarimizda, shuni e'tirof etish kerakki, garchand oila psixoterapiyasi sohasida hozirgacha bir-biridan mustaqil deb e'lon qilinayotgan koʻplab yoʻnalishlar shakllangan boʻlsa ham, ularga xos ish uslubi, qoʻllanadigan metodikalar, metodik vositalarning maqsadli moʻljallarida turli umumlashtirishlarni amalga oshirish imkonini beruvchi holatlar mavjud. Jumladan, E. G. Eydemiller, Y. Y. Yustitskis oila psixoterapiyasida mavjud turli maktablarning vakillari tomonidan keng qoʻllanuvchi psixoterapevtik texnikalarning besh turini ajratadilar:

1. Koʻrsatma berish-oila a'zolariga psixoterapevt tomonidan qandaydir harakatlarni amalga oshirish, oʻzgartirish yoki kelajakda umuman takrorlamaslik haqida toʻgʻridan toʻgʻri koʻrsatma berish usuli. Koʻrsatmalar toʻgʻri yoki teskari boʻlib, bunda toʻgʻri koʻrsatma berayotganda psixolog oila a'zolari tegishli harakatni aynan aytilganidek bajarishini, paradoksal koʻrsatma berayotganda odamlar aksincha uni aksini bajarishini taxmin qilib, psixologik yordam amaliyotini oʻtkazishi koʻzda tutiladi.

2. Oilaviy bahs-munozara tashkil etish - oila a'zolari oʻrtasida uning hayotiga oid turli masalalar yuzasidan muhokamani tashkil etish usuli. Ushbu usul oilaviy munosabatlarning turli jihatlari xususida oila a'zolarining notoʻgʻri tasavvurlarini korreksiyalashda, ularning bahs-munozara madaniyatiga oʻrgatish, obektiv yondashishga odatlantirish uchun keng qoʻllanadi.

3. Bilvosita munosabatni tashkil etish-odatiy oilaviy munosabatlarga qandaydir kichik yangi element qoʻshib, oila a'zolari oʻrtasidagi muloqot jarayoniga oʻzgacha tus berish usuli. Mazkur usulni qoʻllashda, masalan, oila a'zolarining oʻzaro yozishmalar bilan muloqot qilishi sharti joriy etilib, shu tariqa oʻzaro kommunikatsiya jarayoni sun'iy sur'atini pasaytirish hisobiga, avval e'tibordan chetda qolib kelgan tomonlarini kuzatish uchun sharoit yaratish maqsadi koʻzlanadi.

4. Koʻnikma va malakalarni shakllantirish-oila a'zolarining muvaffaqiyatli oilaviy hayot kechirishi uchun zarur, ammo yaxshi rivojlanmagan koʻnikma va malakalarni rivojlantirish usuli. Bu usulni qoʻllashda oila a'zolari oldiga vazifa qoʻyiladi, uni bajarish uchun qanday koʻnikma va malakalar talab etilishi hamda ularning shakllanganini qaysi mezonlar asosida bilish mumkinligi haqida ma'lumot beriladi.

5. Oilaviy rollarni ijro ettirish - oila a'zolarini oilaviy munosabatlarning muayyan vaziyatlarida o'z rollarini almashtirgan holda o'zaro ta'sirga kirishishlarini nazarda tutuvchi ishni tashkil etish usuli. Ushbu usul ayniqsa bolalar bilan ularning ota-onaga munosabatda namoyon etuvchi xulq-atvorini korreksiyalashda keng qo'llanib, kattalar psixoterapiyasida tadbiq etilishi o'zlari uchun odatiy rolni almashtirishga qiynalishlari tufayli murakkablashadi [10; 112-127-b.].

Albatta, oilaviy munosabatlar psixoterapiyasida an'anaviy ravishda er-xotin munosabatlari korrreksiyasi markaziy o'rinni egallaydi. Zero, V. Satir ta'kidlaganidek, er-xotin munosabatlari oiladagi boshqa barcha munosabatlar o'zagini tashkil etadi va aynan ularning buzilishi farzandlar bilan disfunksional munosabatlarga olib keladi [9;14-b.]. Haqiqatdan ham, maxsus tadqiqotlarning natijalaridan ma'lum bo'lishicha, er bilan bo'lgan munosabatdan qoniqmagan ayol onalik his-tuyg'ulari ko'lamini yanada kengaytirib, o'smir farzandga nisbatan namoyon etuvchi g'amxo'rlikni o'ta kuchaytiradi, bolaning ichki olamiga haddan tashqari ko'p aralasha boshlaydi. Bu esa ota-ona va farzand munosabatlari psixokorreksiyasida er-xotin o'zaro ta'sirlashuvidagi muammolarni bartaraf etishning ahamiyati katta ekani haqida xulosa chiqarishga undaydi.

Bevosita ota-ona va farzand munosabatlari psixoterapiyasining uslubiy ta'minoti muammolariga bag'ishlangan adabiyotlar tahlili bu sohaga yo'naltirilgan psixoterapiya kurslarida kommunikativ yondashuv, guruhiy shakldagi ish ustunlik qilishini ko'rsatadi [1], [2], [5], [11], [12]. Darhaqiqat, psixologik ishning guruhiy shakli tejamkorligi (kam vaqtda ko'proq odamni qamrab olish imkoniyati) va qator vaziyatlarda individual shakldagi ishdan samarali ekani bilan nafaqat oila psixoterapiyasida, balki umuman psixologik yordam amaliyotida, masalan, maktab psixologik xizmatida [6], tobora mustahkam o'rin egallab bormoqda. Birinchilardan bo'lib ota-onalarga psixologik yordam amaliyotida ushbu shakldagi ishni zamonaviy oila psixoterapiyasida A. Adler o'z konsultativ faoliyatida tadbiq eta boshlagan. O'zining kemtiklik kompleksi haqidagi g'oyalariga tayanib, A. Adler ota-onalar bilan guruhiy shakldagi ish davomida ularni farzandning betakrorligi, individualligi va daxlsizligini hurmat qilishga o'rgatish maqsadini ko'zlaydi. Buning uchun Adler ota-onalarga bolalarida o'ziga nisbatan ishonchli qo'llab-quvvatlash, imkon qadar ularga tanlov erkinligini berish, ota-onadan qo'rqishning o'rinsizligini ko'rsatish zaruratini anglatishga qaratilgan psixologik mashg'ulotlar o'tkazish yo'lidan boradi [9].

A. Adlerning odam ijtimoiy mavjudot bo'lib, uning xulq-atvori va asosiy istagi guruhga mansub bo'lish, degan g'oyasiga asoslanib, R.

Dreykus tomonidan qo‘ni-qo‘shni ota-onalardan bahs munozara guruhlarini tashkil etish an’anasiga asos solindi. R. Dreykus o‘z tashabbusida ota-onalar uchun bir-birining tajribasidan xabardor bo‘lish, o‘zini qiziqtirgan savollarni boshqalarga bera olish va guruh tomonidan ma’qullanishni olish foydali bo‘lishi mumkinligi haqidagi g‘oyaga asoslanadi. Uning guruhlarida boshlovchining asosiy vazifasi mohirona bahs-munozarani tashkil etish, savollarni o‘rtaga tashlashdan iborat bo‘lib, bu rolda navbatma-navbat barcha ota-onalar o‘zlarini sinab ko‘rishi mumkin. R. Dreykus ota-onalar trening guruhida ularning o‘z farzandlari bilan bo‘lgan munosabatini yaxshilash uchun bolaning salbiy xulq-atvori to‘rt maqsaddan biriga - e’tibor va qulaylik yaratilishini talab qilish, o‘zining hukmronligi va oshkora bo‘ysunmasligini namoyon etish, o‘ch olish, o‘z kemtikligi va ojizligini ta’kidlashga yo‘naltirilishini anglatish zarur degan g‘oyaga asoslanadi [10].

X. Djaynott taklif etgan guruhiy psixologik maslahat modeli ota-onalarning hissiy emotsional sohasini ularga o‘z asl his kechinmalarini, qadriyat va kutilmalarini anglashga yordam berish bilan rivojlantirish g‘oyasiga tayanadi. Uning ota-onalarda guruhiy trening shaklidagi ish orqali kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirishga qaratilgan psixologik amaliyoti bolani tinglash, uni haqoratlashi va uning jahlini chiqarishi mumkin bo‘lgan harakat hamda gaplarga yo‘l qo‘ymaslik, shaxsiy fikr va hissiyotlarni samimiy ifodalashga o‘rgatish yo‘nalishida tashkil etilgan. X. Djaynott trening mashg‘ulotlari orqali ota-onalarda doimo bolasida ijobiy “Men” obrazini qo‘llab-quvvatlashga intilish, unga baho berishda shaxsiy salbiy baholovchi fikrlardan qochish, o‘zaro muloqotda kooperatsiyaning tashabbuskori bo‘lishga harakat qilish singari sifatlarni rivojlantirishni ustuvor vazifa deb biladi [10].

X. Djaynott modeliga o‘xshash va bugungi kungacha xorijda katta shuhrat qozongan hamda keng tadbiq etib kelinayotgan dasturlardan biri T. Gordonning “Samarali ota-ona treningi” dasturidir. T. Gordonning dasturi bolalar tarbiyasiga gumanistik nuqtai nazardan yondashish g‘oyasiga asoslanib, ota-onalarni avvalo o‘z farzandlarini tinglash va tushuna olishga o‘rgatish maqsadini ko‘zlaydi [10]. Bunda trening zimmasidagi vazifa umumiy ravishda ota-onalarda uch xil asosiy ko‘nikma – faol tinglash, ya’ni bola aytmoqchi bo‘lgan narsani anglay olish, shaxsiy his kechinmalarni bola uchun tushunarli tarzda ifodalay bilish hamda “ikkimiz haqdirmiz” tamoyilini ro‘yobga chiqarishga qodir bo‘lish, ya’ni muloqot natijasidan har ikki tomon qoniqish hosil qiladigan tarzda kelishish ko‘nikmalarini rivojlantirishdan iborat, deb belgilanadi. Mazkur dasturga asoslangan mashg‘ulotlarda, masalan ota-onalarga “hissiyotlarni tinglash” mashqi taklif etiladi. Bunda trening guruh

ishtirokchisi bo‘lgan ota-onalarga bola tilidan biron fikr (masalan, “Ta’til boshlanishiga ham o‘n kun qoldi”, “Ada velosipedimning g‘ildiragi teshilibdi” va h.) taqdim etilib, unga asoslanib, ayni paytda bola his etayotgani ehtimol tutiladigan kechinmalar yuzasidan mulohaza yuritish vazifasi beriladi [4]. Ushbu trening dasturiga kiritilgan mashhur mashqlardan yana birida ota-onalarga bolalarning muayyan vaziyatdagi xulq-atvori tasvirlanadi (masalan, bolalar televizor qarshisida shovqin solib o‘ynayaptilar) va unga nisbatan ota-ona bildirishi mumkin bo‘lgan samarasiz mulohaza (masalan, “shovqinni bas qilinglar va televizorni o‘chirib qo‘yinglar”) keltiriladi va nima uchun samarali emasligi yuzasidan o‘z fikrini bildirish topshirig‘i bilan murojaat qilinadi [4]. Bir so‘z bilan aytganda, T. Gordon treninglari umumiy ravishda, ota-onalarda farzand bilan muloqot uslubiga nisbatan refleksiyani kuchaytirish, e’tiborni bolaning tashqi xulq-atvoridan uning ortida turgan psixologik holatlarga qaratish maqsadini ko‘zlaydi. Tadqiqotlar ushbu treninglar ishtirokchisi bo‘lgan ota-onalar o‘z tarbiya uslubini oson o‘zgartira olgani ularning farzand bilan o‘zaro tushunish darajasi ortgani, bolalarda esa shaxsiy muammolarni mustaqil hal etish qobiliyati rivojlanganini tasdiqlamoqda.

Yuqorida tavsiflangan guruhiy faoliyatning turli xil ko‘rinishlariga asoslangan, turlicha original mashqlarni o‘z ichiga oluvchi barcha trening mashg‘ulotlarini bir qator umumiy tamoyillar birlashtiradi: guruhdagi fikr almashish, bahs munozara, umumiy mavzu – bolalar va ota-onalarning ular bilan bo‘lgan munosabati muammolari atrofida tashkil etiladi, guruhning barcha a’zolari bahs-munozarada erkin fikr bildirish huquqiga ega bo‘ladi, bunda rasmiyatchilikka yo‘l qo‘yilmaydi; boshlovchi mutloq avtoritet egasi, axborot va guruhning barcha a’zolari qabul qilishi kerak bo‘lgan mulohazalar manbasi sifatida namoyon bo‘lmaydi. Biz o‘z mualliflik pozitsiyamiz nuqtai nazaridan gumanistik psixologiya an’analariga asoslanuvchi bu kabi tamoyillarga asoslagan ish uslubining samaradorligini yuqori baholaymiz. Haqiqatdan ham ota-onalarga bolalarni tinglay olish, ularning hissiyotlariga befarq bo‘lmaslik, ular bilan munosabatda insonparvarlik, ochiqlik va samimiylik tamoyillarini oliy qoidalar sifatida qabul qilishni o‘rgatish bilan, ota-ona - farzand munosabati tizimida konstruktivlik darajasini behad oshirish mumkinligiga qat’iy ishonamiz. Qolaversa, ota-onalarning ushbu fazilatlari nafaqat bola bilan o‘zaro ta’sirlashuvni, balki er-xotin munosabatlarini ham yangi sifat bosqichiga olib chiqishga yordam beradi, deb hisoblaymiz.

Shu bilan birga “ota-ona va bola” munosabatlari psixokorreksiyasi kabi murakkab ishda asosiy urg‘uni ota-onada muayyan kommunikativ

sifatlarni rivojlantirishga qaratish bilan cheklanish, bizning nazarimizda, amaliy psixologik yordam imkoniyatlarini chegaralaydi. Buning bizningcha, bir necha sabablari mavjud: birinchidan kommunikativ ko‘nikmalarning shakllanishi ortida bola shaxsi, unga munosabat, oila qadriyati haqidagi tasavvurlarda ro‘y bergan o‘zgarishlar turmasa, ota-onaning hulq-atvori nihoyatda sun’iy va vaqtinchalik hodisa bo‘lib ko‘rinishi mumkin; ikkinchidan bolaga munosabat darajasidagi “to‘g‘ri gapirish” va “to‘g‘ri tinglash” malakalari vaziyatli mazmun kasb etishi haqiqatga yaqin; uchinchidan, amaliy mashg‘ulot davomida ko‘nikma va malakalarni chinakam oilaviy munosabatlar vaziyatiga ko‘chirib o‘tkazish ota-onadan qo‘shimcha mahoratni talab qilishi tabiiy.

Nazarimizda, “ota-ona va farzand” munosabatlari psixokorreksiyasiga kommunikativ yondashuvning chegaralangan imkoniyatlari farzand bilan bo‘lgan munosabatda detsentratsiyaga o‘rgatish orqali uning to‘g‘risidagi tasavvurlarni kengaytirishga qaratilgan kognitiv amallarni bajarishga turtki berish hisobiga to‘ldirilishi mumkin. Bizning ushbu xulosamiz qator ilmiy tadqiqotlarning natijalariga asoslanib, ularga ko‘ra, ota-ona va farzand munosabatlari psixokorreksiyasi texnologiyasida asosiy mexanizmlar proyeksiya, identifikatsiya va refleksiya, ya’ni odamning o‘zini boshqa odamlar o‘rniga qo‘yish bilan bog‘liq jarayonlardan iborat bo‘ladi [106]. Ijtimoiy-psixologik treninglar davomida sentratsiya va detsentratsiya jarayonlarida mo‘tadillik qayd etiladigan odamlarning o‘zlari haqidagi tasavvurlari kengayishi hamda birovning qiyin suhbatdosh ekani to‘g‘risidagi tasavvurlari hajmi kamayishi oson kechishi aniqlangan. Shunga muvofiq, bizning fikrimizcha, ota-onaga atrof-olamdagi turli narsa-hodisalar haqida va eng avvalo, ularning o‘zi haqida farzandida shakllangan tasavvurlarni tushunishga yordam berish bola bilan munosabatlarida ijobiy emotsional fonni yanada kuchaytirishning samarali usullaridan biri bo‘lishi mumkin. Chunki bunday yo‘l tutilganda, birinchidan, ota-onaning bolani shunchaki tushunish darajasi emas, tushunishga ehtiyoj darajasi ortadi, ikkinchidan, ota-onalardagi o‘zgarishlar tashqi amaliy xatti-harakatlardagina emas, avvalo, tasavvur darajasida ro‘y beradi, uchinchidan, ota-ona o‘z-o‘zini farzand ko‘zi bilan tanqid qilishga, undan ham biron narsa o‘rganish uchun ochiq bo‘lishga o‘rganadi. Bizningcha, mazkur o‘zgarishlar yakunda ota-ona va farzand munosabatlarida konstruktivlik darajasini oshiradi, ular har ikki tomonga hissiy qoniqish baxsh etadigan darajaga yetadi.

Biz tomondan taklif etilayotgan hozirda keng tarqalgan va chuqur ilmiy asoslangan ilg‘or yondashuvlarga to‘ldiruvchi qo‘shimchalar sifatida qo‘llanishi tavsiya etilayotgan uslubiyot ushbu tadqiqotimiz doirasida ishlab chiqilgan “Ona va o‘smir farzand munosabatlari psixokorreksiyasi

dasturi" da ro‘yobga chiqarilgan. Dasturga kiritilgan har bir mashg‘ulot kirish mashqidan boshlanadi. Bizningcha, guruhiy ishni tashkil etishga bunday yondashish guruh a’zolarida ish mazuniga mo‘ljal olish, mashqlarni bajarishda o‘zini erkin tutishga yordam beradi. Ayni paytda mashg‘ulotlar tarkibidagi ilk mashqlar shunchaki ko‘ngilocharlik uchun emas, guruhiy faoliyatga ijobiy yo‘nalish berish bilan birga dastlabki psixokorreksion ta’sirni amalga oshirishga qaratiladi. Dastlabki mashqlar o‘z g‘oyasiga ko‘ra ishtirokchi onalarning o‘z individual tarbiya uslubi, farzand bilan bo‘lgan munosabatining uning nazarida ulargagina xos xususiyatlariga e’tibor qaratishi uchun sharoit yaratadi. Ishning guruhiy shaklda tashkil etilishi va unda ishtirokchilarga bir-birining javoblari bo‘yicha fikr bildirish imkoniyati berilishi yakunda har bir onaga farzand bilan bo‘lgan munosabatning qaysi jihatlari haqiqatdan ularning o‘zigagina xosligi, qaysi xususiyatlari ko‘pchilikda uchrashini aniq ajratib olishi uchun qulaylik hosil qiladi.

Dasturdan o‘rin olgan mashg‘ulotlarning barcha ikkinchi mashqlari onada refleksiya jarayonini faollashtirishga qaratilgandir. Ushbu mashqlar har xil vaziyatlar fonida onaning o‘z-o‘ziga farzand nuqtai nazaridan qarashga undaydigan qilib tuzilgan. Bu kabi topshiriqlarni bajarish bir vaqtda ikki tomondan samara berishi, birinchidan onaning o‘zi haqidagi tasavvurlarini kengaytirishi, ikkinchidan farzandining unga bo‘lgan u yoki bu munosabati sabab va asoslarini tushunish darajasini oshirishi kutiladi.

Mashg‘ulotlar tarkibidagi uchinchi mashqlar identifikatsiya jarayoniga asoslangan bo‘lib, onalarning turli narsa-hodisalar haqida farzand o‘rnida turib fikrlashga undaydigan mazmunga egadir. Bunday mashqlardan ham ikki tomonlama mahsuldorlikni kutish mumkin, deb hisoblaymiz. Bir tomondan ular farzand ichki dunyosini yaxshiroq tushunish tomon yo‘l olsa, ikkinchi tomondan, o‘zi uchun an’anaviy bo‘lgan va ayni vaqtgacha faqat bir tarafdan ko‘rishga o‘rgangan narsa hodisalarida yangi jihat va qirralarni ko‘rishga yordam beradi.

Har bir mashg‘ulotning to‘rtinchi mashqlari proyeksiya mexanizmi faoliyati bilan bog‘liqdir. Ushbu mashqlardagi topshiriqlar onalarda o‘z farzandi, uning shaxsi va xulq-atvoriga nisbatan proyeksiyani uyg‘otib, so‘ngra ushbu ongsiz jarayonga e’tibor qaratish bilan uning obektiv hodisa ekanini anglatish nuqtai nazaridan tuzilgan.

Dasturdagi har bir mashg‘ulot yakunida keltirilgan mashq onalarga guruhiy ish davomida to‘plangan individual tajribani xulosalash, o‘z shaxsi va munosabatlarida o‘zgartirishni xohlab qolgan sifatlar xususida mulohaza yuritish, umuman, amaliy ish davomida egallangan tushuncha

va shakllangan tasavvurlarni ungacha mavjud bo‘lgan individual tajriba bilan qiyoslash imkonini beradi. Amaliy psixologik ishning ushbu bosqichi, bir tomondan, onaga ushbu ish uning o‘zida qanday o‘zgarishlarni jonlantirganini anglab yetish uchun, ikkinchi tomondan, amaliy ish natijasida orttirilgan yangi tajribani shaxsiy tajriba tizimiga muvaffaqiyatli integratsiyalash uchun o‘ta muhimdir.

Ko‘rinib turganidek, biz tomondan taklif etilayotgan uslubiy yechim bu sohada psixologiyada shakllangan an’analarning qator ilg‘or tomonlarini qamrab olish barobarida o‘zining original jihatlariga ham egadir. Albatta, har qanday ruhiy sog‘lom odam bilan uni o‘z-o‘ziga o‘zgacha nuqtai nazardan qarash, odatiy bo‘lib ko‘ringan narsa hodisalarga noodatiy darajada diqqat e’tibor bilan yondashishga undash, uning shaxsi va munosabati tizimida qandaydir o‘zgarishlarni hosil qilishi tabiiydir. Biroq tashqi sun’iy aralashuv bilan hosil qilinadigan ushbu o‘zgarishlar samarali boshqarilishi uchun amaliy ish aniq umumiy g‘oya va yaxlit ijro texnologiyasiga ega bo‘lishi lozim. Nazarimizda, biz taklif etayotgan uslubiy yondashuv ushbu talablarga mos tarzda ishlab chiqilgan. Uning samaradorlik ko‘rsatkichlarini aniqlash bo‘yicha tegishli empirik chora-tadbirlar bayoni esa navbatdagi paragraf mazmunida keltiriladi. Tadqiqotimizning ushbu qismida muhokama etilgan masalalar yuzasidan esa quyidagi xulosalarni shakllantirish mumkin, deb hisoblaymiz:

1. Ota-ona va farzand munosabatlari psixokorreksiyasi sohasi evolyusion o‘zgarishlarga uchrayotganiga qaramasdan bir qator nisbatan umumiy tamoyil va an’analarga egadir.

2. Ota-onalar bilan guruhiy shaklda o‘tkaziladigan amaliy psixologik ishda o‘ziga xos kommunikativ yondashuv ustun bo‘lib, unda asosiy e’tibor trening ishtirokchilarida konstruktiv muloqot ko‘nikmalarini rivojlantirishga qaratiladi.

3. Ota-ona va bola munosabatlari psixokorreksiyasida ommalashgan kommunikativ yondashuvning chegaralangan imkoniyatlari detsentratsiya qobiliyatini rivojlantirishga yo‘naltirilgan mashg‘ulotlar vositasida to‘ldirilishi mumkin.

ADABIYOTLAR RO‘YHATI

арга А. Я. , Драбкина Т. Я. Системная семейная психотерапия. Краткий лекционный курс. – СПб. : Речь, 2001. – 144 с.

оронова А. А. Школа разумного родительства. Учебно-методическое пособие. – М. : Сфера, 2020. – 112 с.

ериг Р. , Зимбардо Ф. Психология и жизнь. – 16-е изд. – СПб. : Питер,

ордон Т. Повышение родительской эффективности. – Екатеренбург: АРДЛТД, 1997. – 231 с.

урманова Н. С. Психологическая коррекция детско - родительских отношений социально и педагогически запущенных подростков: Автореф. дис…к. психол. н. - Казань: КГУ, 2003. – 24 с.

икляева А. В. “Трудный класс”: диагностическая и коррекционная работа. - Санкт-Петербург: Речь, 2006. - 320 с.

етанова Е. И. Я-концепция и переход родительству // Психологический атлас человека / Под ред. А. А Реана. – СПб. : ПРАЙМ - ЕВРОЗНАК, 2006. – С. 453-454.

роективная психология / Пер. с анг. – М. : Апрел Пресс, Изд-во ЭКСМО Пресс, 2000. – 318 с.

атир В. Психотерапия семьи. – СПб. : Речь, 2000. – 284 с.

йдемиллер Э. , Юстицкис В. Психология и психотерапия семьи. - 4-е изд. , перераб. и доп. - Москва: Питер, 2008. – 668 с.

У. Абдуллаева. Психокоррекция во взаимо-отношениях матери и п
о
д
р
о
с
т
к
а
у
к
и
о
б
р
а
з
о
в
а
Ota-ona va farzand o‘rtasidagi destruktiv munosabat bolalarda agressiv №5. –В. 313-316.

d history journal. Volume 03 №2. 2023. P 18-26. - https: //frontlinejournals org /journals /index

бдуллаева, Д. (2023). Оилавий тарбия бола шахси ривожланишини белгиловчи омил сифатида. // *Педагогики и психологии в современном образовании.* https://ppmedu. jdpu. uz/index.

15. Абдуллаева, Д. (2023). Оилада ота-она ва фарзанд муносабатларининг ўзига хослиги. - Б. 226-232.

YOSHLAR ONGIGA VATANPARVARLIK HISSINI SINGDIRISHDA OTA-ONANING PSIXOLOGIK TA'SIRI

Sultanova Shaxnoza Saydullaevna

Annotatsiya

Ushbu ilmiy maqolani yozishdan asosiy maqsad, oilada bola ongi va tafakkuriga vatanparvarlik tuyg'ularini singdirishda bola tarbiyasida mas'ul bo'lgan shaxslarning ota-ona, vasiylarning tutgan o'rni, muloqot jarayoni, psixologik ta'sir o'tkazishi;Vatanparvarlik tushunchasining mazmun-mohiyati, yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashning ijtimoiy-psixologik jihatlari, yoshlarni vatanparvarlikka tarbiyalash tuzilmasi, "vatanparvarlik ong + vatanparvarlik tushuncha + vatanparvarlik

xulq-atvar" integratsiyasi tarixiylik, uzluksizlik, mantiqiylik milliy va umuminsoniy tamoyillar, vatanparvarlikni rivojlantiruvchi (vatani sevish, ona tili, millati, milliy urf-odat va an'analariga sadoqat) omillar, uni shakllantirish, ko'rsatkichlarining nazariy asoslari takomillashtirilgan; va ta'siri hususida tarbiya jarayonini to'g'ri rejalashtirish, tashkil etish kabi masalalar olingan.

Kalit so'z: Iroda, vatanparvarlik, xotira, ong, qobiliyat, milliy g'urur, oila, ota-ona, iftixor, din, motivatsiya.

THE PSYCHOLOGICAL INFLUENCE OF PARENTS IN EDUCATING PATRIOTISM YOUNG GENERATION

Abstract: The main purpose of writing this scientific article is the role of parents, guardians, communication process, psychological influence of persons responsible for child education in instilling patriotic feelings in the child's mind and thinking in the family; The essence of the concept of patriotism, socio-psychological aspects of educating young people in the spirit of patriotism, the structure of educating young people to patriotism, "patriotic consciousness + patriotic understanding + patriotism "behavior" integration of historicity, continuity, rationality, national and universal principles, factors that develop patriotism (love of the

motherland, loyalty to the mother tongue, nation, national customs and traditions), the theoretical foundations of its formation and indicators have been improved; and regarding the impact, issues such as proper planning and organization of the educational process were taken.

Keywords: Will, patriotism, memory, consciousness, ability, national pride, family, parents, pride, religion, motivation.

2022-2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot Yermekbay Keulimjayevich. Nukus-2022. 3-b) «Inson qadri uchun» tamoyili yuksak darajada e’tirof etilgan va undagi vazifalar hayotning strategiyaning “Adolatli ijtimoiy siyosat yuritish, inson kapitalini rivojlantirish” deb nomlangan IV bandining 70-maqsadida yoshlarga oid fuqarolik tuyg‘usi, bag‘rikenglik, qonunlarga, milliy va umuminsoniy zararli ta’sirlar va oqimlarga qarshi tura oladigan, hayotga bo‘lgan qat’iy ishonch va qarashlarga ega shax sifatida tarbiyalashga alohida urg‘u Bu o‘z navbatida, ta’limtarbiya mazmunini yangi talablar asosida amalga butun dunyo hamjamiyati e’tiborini o‘ziga jalb etgan qoraqalpoq xalq pedagogikasi an’analari asosida yoshlarni har tomonlama rivojlangan, sog‘lom va vatanparvar etib tarbiyalashni taqozo etadi.

atan bitta bo‘ladi, bu tushuncha hech qachon o‘zgarmaydi, hech qachon bo‘lgan qaytarilmas durdonaki, Vatanni eng suyukli zot ta’rifi bilan ifoda etib “Ona-Vatan” deymiz.

Dunyoda eng mu’tabar so‘zlar ota-onalarga, ona-Vatanga aytilgani Dunyoda hamma hamdu-sanolar Alloh inoyat etgan bo‘zrukvorlarimizga va ona-Vatanga o‘qilgan.

V

Buyuk mutafakkir Abdulla Avloniy: “Har bir kishining tug‘ilib o‘sgan shahar va mamlakati shul kishining vatani deyilur» deb Vatanga ta’rif beradi” (Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yoxud axloq. T. : O‘qituvchi”, 1992)**.**

Vatan haqida “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da esa quyidagicha tushuncha berilgan: “Vatan –

1) Kishi tug‘ilib o‘sgan va o‘zini uning fuqarosi hisoblagan

2) Kishining tug‘ilib o‘sgan o‘lkasi, shahri yoki qishlog‘i, yurt, uy” (“O‘zbek tilining izohli lug‘ati”. A. Madvaliyev tahriri ostida. T. : “Fan”, 2006-2008 **)].**

haqida berilgan bu izoh umumiy tarzda bo‘lib, inson tug‘ilib o‘sgan Vatan allomalari aytgan ta’rif-tavsiflarni jamlaganda ham Vatan tushunchasi yaxshi” deganlaridek, Vatan ta’rifini, uning hududsiz, chegara bilmas tuyg‘u ekanini har bir inson his etib, sevib ardoqlashi kerak, shunda Vatan tushunchasi yorqin ko‘rinadi.

Chindan-da, ona zamindagi har bir yurak - Inson, har bir g‘oya, har bir yangilik, hatto “mo‘min binafshaning ko‘z yoshigacha”- Vatandir. Shoir Vatanni keng ma’noda ta’rif-tavsif etarkan, ona yurtdagi har bir narsa Vatan ekanini nazardan qochirmaydi:

Vatan tuyg‘usi - bu aziz vatanimizni peshona teri bilan obod va ma’mur etgan, lekin nomlari tarix saxifalarida yozilmagan oddiy kishilarimizning fidokorona va yaratuvchan mexnatini mudom yodda tutishdir.

Vatan tuyg‘usi - bu o‘z aql-idroki bilan jahln divilizadiyasiga ulkan hissa qo‘shgan Muso al-Xorazmiy, Axmad al-Farg‘oniy, Abu Nasr al-Forobiy, Abu Mansur as-Samarqandiy, Abu Abdullox, al-Xorazmiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Abul Fazl an-Nasafiy, Abul Lays Nasr as-Samarqandiy, Mahmud az-Zamaxshariy, Abdul Koxir Jurjoniy, Faxriddin ar-Roziy, Mirzo Ulurbek singari o‘nlab qomusiy mutafakkirlarni yodga olishdir.

Vatan tuyg‘usi - yuksak badiiy salohiyatlari bilan o‘lmas asarlar yaratgan adib Axmad Yugnakiy, Nosir Xusrav, Yusuf Xos Hojib, Mahmud Qoshg‘ariy, Axmad Yassaviy, Sulaymon Bokirg‘oniy, Nosiriddin Rabro‘ziy, Abduraxmon Jomiy, Alisher Navoiy kabi mumtoz qalam sohiblarini yodga olishdir.

Vatanni sevish insonda vatan tuyg‘usining qaror topishidan boshlanadi. Vatan tuyg‘usi . . . Bu insoniylikning, Vatanga farzandlikning muqaddas hissiy belgisi, deb ta’riflaydilar islom ilmining taniqli bilimdoni Abdulaziz Mansurov “Hadis ilmi saboqlari” risolalarida.

Vatan tuyg‘usi bu - o‘z xalqini sevish, u ubilan faxrlanish, uni hurmat qilish va qadriga yetish deganidir.

Vatan tuyg‘usi bu - shu aziz Vatanni o‘zining halol peshona teri bilan obod etgan ajdodlarimizni doimo eslamoq demakdir.

Vatan tuyg‘usi bu - o‘z aqli-idroki bilan jahon taraqqiyotiga ulkan hissa qo‘shgan vatandosh buyuk allomalarimiz, mutafakkirlarimiz, hadis va tasavvuf ilmining sultonlarini unutmaslik demakdir.

Vatan tuyg‘usi - ona Vatanimiz ozodligi yo‘lida shahid bo‘lgan buyuk ajdodlarimizni yodda tutish demakdir.

Vatan tuyg‘usi bu - aziz va laziz, go‘zal Vatanimizga yuksak e’tiqod bilan yashash va unga hamisha chin farzand bo‘lish demakdir.

Ana shunday tuyg‘u, hislarga ega bo‘lgan Inson o‘z Vatanini sevmasligi, Vatanidan yiroqda bo‘lganida uni qumsamasligi mumkin emas.

Metodologiya

Kishilik jamiyatining qadimiy ibtidoiy, ya‘ni boshlang‘ich davrida odamlar tayyor mahsulotdan foydalanishgan. Ovchilik, keyinchalik esa dehqonchilik va turli-tuman hunarmandchilikning rivojlanishi odamlar mehnat tajribasining oshishiga olib kelgan. Mehnat faoliyati borgan sari murakkablasha borib, odamlarning shaxs sifatida shakllanishida va kishilik jamiyatining rivojlanishida muhim rol o‘ynay boshladi. Mehnat odamlarning tarbiyasiga ta‘sir ko‘rsatib, tarbiyani hayotiy zaruriyat qilib qo‘yadi. Odamlarning mehnat ko‘nikmalari yosh avlodga meros bo‘lib qola boshladi. Endi tarbiya mehnat faoliyatining, mehnat tajribasining mahsuliga bevosita bog‘liq bo‘lib qoldi. Shu tariqa ijtimoiy hayotda orttirilgan tajribalarni quyi avlodga o‘rgatish ehtiyoji tug‘ildi. Tajribalarning to‘planishi natijasida ta‘lim-tarbiyaning dastlabki omillari vujudga keldi. Tabiat, ijtimoiy hayot haqidagi tajribalar asosida ma‘lum bilimlar boyib bordi.

Oldiniga bola tarbiyasi kattalar tomonidan bevosita mehnat faoliyatida amalga oshirilgan bo‘lsa, jamiyat rivojlana borgan sari bunday yo‘l talabga javob bermay qo‘ydi. Endi tarbiya bilan bilimdon, tajribasi yetarli odamlar shug‘ullana boshladi. Ta‘lim-tarbiya ishlari bilan shug‘ullanuvchi Ularning ta‘lim-tarbiya borasidagi faoliyatlari va to‘plagan tajribalaridan o‘rinli foydalanishlari pedagogika fanining vujudga kelishiga olib keldi. Mashg‘ulotlar tobora tashkiliy shakllarga, ko‘rinishlarga ega bo‘lib bordi.

O‘zbek xalqi o‘z milliyligi, mehr-oqibati, diniy e’tiqodi, urf-odatlari,

boshqa xalqlardan o’z pedagogik tarbiyasi bilan ajralib turadi. Barkamol

e
, Mulkchilik shakllarining o‘zgarishi, turmush tarzi qadriyatlariga monand kattalarning bolaga nisbatan his-kechinmalari ham o‘zgarib borgan. Masalan, XIX asrning boshlari XX asrlarning o‘rtalariga kelib, ota-
y onalar farzandlarining jamiyatda tutajak o‘rinlari, ularning
o ijtimoiylashuviga alohida e’tibor bera boshlaganlar. Keyingi davrlar esa
l kattalarning kichiklar taqdiriga befarq emasligi, ularni qo‘llab-
g quvvatlash, rivojlanishiga ko‘maklashishning ahamiyatini anglash davri
a bo‘lgan. Bu an’ana deyarli bizning davrimizda ham davom etib
k kelmoqdaki, endilikda tug‘ilgan bolaga e’tibor oilaning barcha
i qadriyatlaridan ustun ham keladi. Lekin bunday g‘amxo‘rlik psixologiyasi
x ham madaniy-tarixiy o‘ziga xoslikka ega. Masalan, ayrim xalqlar
o (aksariyat Yevropa xalqlari) bolaga u kichikligida juda katta mehr va
l g‘amxo‘rlik ko‘rsatadi, taxminan o‘smirlik davridan boshlab, uning
i erkinligi tan olinadi va ota-ona tomonidan beriladigan tarbiya uslublari
o‘zgartirilib, unga kattalarcha munosabatlar barqarorlashadi. Boshqa bir
q madaniy-etnik hududlarda, aksincha, farzand balog‘atga yetgani sari ota-
i onaning unga e’tibori kuchayadi. Masalan, Osiyo xalqlari, xususan,
l o‘zbeklarda ham oila kattaligi va serfarzandligi bois, bolalarning kichik
i yoshdagi rivojlanish xususiyatlariga tabiiy holatday qarab, juda katta
s qayg‘urish bilan uning ma’naviy, ruhiy rivojlanishiga e’tibor qaratilmaydi.
h Lekin qiz bola balog‘atga yetib, ko‘rkamlashib borgani sari, o‘g‘il bolaning
i qo‘lidan ish kelib, qatorga qo‘shilgani sari, ota-onada ulardan
B g‘ururlanish, taqdiriga kuyunish, g‘amxo‘rlik ko‘rsatish ham ortib boradi.
o Bunday g‘amxo‘rlik shu qadarki, uylangan o‘g‘ilning qadam bosishlarini
y ham hamon ota-ona nazorat qilaveradi, bu ba’zan, qaynona-kelin
l munosabatlarida, yoki ota-o‘g‘il munosabatlarida tarangliklarni,
i nizolarni keltirib chiqaradi.

c Oila jamiyatning bosh bo‘g‘ini bo‘lib, unda bir tomchi suvdek
J jamiyatdagi munosabatlar o‘z aksini topadi. Oila- muqaddas dargoh. Oila
a va nikohning paydo bo‘lishiga sababchi omillardan biri, ayniqsa, bizning
u umuman oilaviy munosabatlarini tasavvur qilish mushkul. Ota-ona – bola
o munosabatlariga tarixiy davrlar qarashlari bo‘ladigan bo‘lsak, ota-
i onaning bolaga yondoshuv usullari bo‘yicha qator bosqichlarni boshdan
l kechirganligini ko‘rish mumkin. Olimlarning tavsiflashicha, antik
d davrlarda erkak va ayol aloqalari oqibatida farzand tug‘ilsa, unga deyarli
b befarq qarash, ya’ni, infantitsid munosabat kuzatilgan, bunday
a munosabat mohiyatan shafqatsizlikka asoslangan bo‘lib, bolani dunyoga
keltirganlar uchun uning nasl-nasabi, taqdiri unchalik ahamiyatli

o
t
a
-
o
n
a

bo‘lmagan. Yangi asrga kelib, bu munosabatlar tubdan o‘zgargan, odam zotida egoizm, o‘ziga tegishli narsaga nisbatan egalik hissining takomillashib borishi o‘zidan bo‘lgan zurriyodga nisbatan munosabatlarda ham o‘z aksini topgan.

Oilaviy munosabatlar, jamiyat a’zolariga bo‘lgan munosabatlar oiladagi farzand tarbiyasida yaqqol o‘zini namoyon qiladi. Oila tarbiyasida doimiy tarbiyaviy ta’sirchan kuch - oilada ruhiy xotir-jamlik, samimiy munosabat, ota-ona obro‘sining yuqori bo‘lishi, bolalarga talab qo‘yishda oila kattalari o‘rtasidagi birlikning saqlanishi, bola shaxsini mehnatga tarbiyalashga alohida e’tibor berish, bolani sevish va izzatini joyiga qo‘yish, oilada qat’iy rejim va kun tartibini o‘rnatish, bolaning yosh va shaxsiy xususiyatlari-nl hisobga olish, boladagi o‘zgarishlarni kuzatib borish, undagi mustaqillikka intilish va tashabbuskorlik sifatlarini qo‘llab-quvvatlash, va h. k. dan iborat. Oila qanchalik tartibli, uning a’zolari o‘rtasidagi munosabat samimiy bo‘lsa, Oiladagi bola tarbiyasi ham shunchalik muvaffaqiyatli bo‘ladi. Oila tarbiyasida ota-ona obro‘si, ularning kuzatuvchanligi, sezgirligi, hozirjavobligi muhim tarbiyaviy ahamiyatga ega. Bola hayotining ko‘p qismi oilada o‘tadi. Shu boisdan mavjud an’analar, urf-odatlar, rasm-rusumlar va marosimlarning ijobiy ta’sirida bola asta-sekin kamol topib boradi. An’ana va marosim Oila tarbiyasining qudratli qurolidir.

Oiladagi bola tarbiyasida vatanparvarlik tarbiyasi shakllantirish ota-onalarning dastlab o‘zlaridagi er-xotin, qaynona-kelin, bobo-buvi munosabatlarida, ularning psixologik-pedagogik bilimlarga egaligi, oiladagi oila a’zolarining har biriga sadoqat, vafo, mehr rishtalari bilan bog‘langanligi, o‘zlarining burch va mas’uliyatlarini chuqur anglashlari, oilalar o‘rtasidagi bordi-keldi hamkorliklarida tajribalar almashishi bilan uzviy bog‘liqdir.

Adabiyotlar sharhi

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan demokratik mazmundagi iqtisodiy islohotlar, pedagogik ta’limning barcha jabhalarini modernizatsiyalash masalasi bilan o‘zaro bog‘liqdir. Muammoning dolzarbligi shundaki, davr yoshlari chuqur bilim olish zaruriyatini, fan o‘qituvchilaridan ijtimoiy fanlar asosida berilayotgan ta’limning sifatini yanada takomillashtirish zaruriyatini talab qilmoqda. Ta’limdagi islohotlar ta’lim va tarbiya jarayonining samaradorligini yuksaltirish zaruriyati bilan birga ilmiy asoslangan metodik usullardan foydalanishni ham taqoza etadi. Ayniqsa, o‘quv fan dasturlari asosida o‘qitiladigan darslarning sifatini oshirishga alohida e’tibor berilishi, dars davomida mavzu mazmunini yoritilishiga ilmiy, ijodiy yondoshilgan fikrlar majmui

integratsiyalashtirilib, talabalarda ijtimoiylashuvni yuksaltirish masalasiga innovatsion usulda yondashiladi.

Uzluksiz ta'limi tizimining tashkiliy asosini belgilab beruvchi hujjat hisoblangan o'quv rejasida, ijtimoiy fanlar doirasida bilimlarnichuqur o'rgatilishiga alohida e'tibor berilgan.

Ijtimoiy fanlar majmuasini o'rganishdagi asosiy vazifalar sirasiga talabalar ma'naviy, axloqiy, siyosiy madaniyatini oshirish, ularni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash, kelajakdamilliyiqtisodiyotimizning taraqqiyoti uchun o'zlarining bevosita ishtirok etishlari, shaxsiy hissalarini qo'shishlari kabi tushunchalarni shakllantirish vazifasi ham kiradi. Talabalar o'quv dasturlariga kiritilgan maxsus mavzularni o'rganishi, ular ustida mustaqil ishlarni bajarishi tufayli mamlakatimizda olib borilayotganijtimoiy-iqtisodiy islohotlarning mazmunini va maqsadini, fuqarolik jamiyati rivojlanishidagi ahamiyatini tushunib oladilar. Shuningdek, demokratik va huquqiy davlatning rivojlanish bosqichlari, fuqarolik jamiyati sharoitida qo'lga kiritilayotgan yutuqlarimizning mohiyati, davlatimizning yoshlar kamolotini ta'minlash uchun olib borayotgan izchil siyosati mazmunini anglaydi. Ushbu darslar samaradorligi, yoshlar demokratik islohotlar chuqurlashuvi sharoitda inson kamoloti, shaxsijtimoiy, iqtisodiy, huquqiy manfaatlarining yechimi, yoshlar uchun yaratilgan ijtimoiy-iqtisodiy-siyosiy imkoniyatlardan to'liq foydalanishni anglab olishi bilan bog'liqdir.

Yoshlarda ijtimoiy psixologik bilimlarning rivojlanishi asosida tafakkurining kengayishi, ular shuurida ijtimoiylashuvga oid bilimlar majmuasining qaror topishi muhimdir. Ijtimoiylashuv - shaxsning jamiyat yaratgan bilim va normalarni o'rganishi hamdaxulq-atvorni o'zlashtirishi orqaliijtimoiymunosabatlardaqatnashishidir (Aliqulova M. M. Raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish va voyaga yetmagan yoshlar tarbiyasining ijtimoiylashish tendensiyalari. Raqamli iqtisodiyet: Muammolar, yechim, istiqbollar. Respublika ilmiy-amaliy konferensiya. Samarqand–2020. 32-34 betlar).

Shuningdek, yoshlar ijtimoylashish jarayonida real hayotdagi mavjud oila, mahalla, din, ta'lim va tarbiya muassasalaridagi ijtimoiy muhit kuchli ta'sir etadi.

Bugungi kunda respublikamizda yoshlar siyosati eng ustuvor vazifa sifatida qaralmoqda. Bugungi tez o'zgarayotgan dunyo insoniyat oldida, yoshlar oldida yangi-yangi, buyuk imkoniyatlar ochmoqda. Shu bilan birga, ularni ilgari ko'rilmagan turli yovuz xavf-xatarlarga ham duchor qilmoqda. G'arazli kuchlar sodda, hali ongi to'la shakllanmagan yoshlarni

o‘z ota-onasiga, o‘z yurtiga qarshi qayrab, ularning hayotiga umriga zomin bo‘lmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev ta’kidlaganidek: -Agar farzandimizga to‘g‘ri tarbiya bermasak, har kuni, har daqiqada uning yurish-turishi, kayfiyatidan ogoh bo‘lib turmasak, ularni ilmu-hunarga o‘rgatmasak, munosib ish topib bermasak, bu omonatni boy berib qo‘yishimiz hech gap emas [7]. Ana shu fikrlardan shuni anglash mumkinki, bugungi kunda yon-atrofimizda diniy ekstremizm, terrorizm, giyohvandlik, odam savdosi, noqonuniy migratsiya, -ommaviy madaniyat degan turli balo-qazolarning xavfi tobora kuchayib borayotganini hisobga oladigan bo‘lsak, bu so‘zlarning chuqur ma’nosi va ahamiyati yaqqol ayon bo‘layotgani his qilish va anglash qiyin emas.

Natijalar

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan tub islohotlar yuksalishlariga e’tibor berib qaraladigan bo‘lsa, ularning negizida yosh avlod tarbiyasi turganligini anglash qiyin emas. Chunki, Vatanimizning porloq kelajagi voyaga yetayotgan farzandlarimiz qo‘lida. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev ta’kidlaganidek: Biz ta’lim va tarbiya tizimining barcha bo‘g‘inlari faoliyatini bugungizamontalablariasosida takomillashtirishni o‘zimizningbirinchidarajalivazifamizdebbilamiz. Yoshavlod tarbiyasi haqida gapirganda, AbduraufFitratbobomizningmanabufikrlariga har birimiz, ayniqsa endi hayotga kirib kelayotgan o‘g‘il-qizlarimiz amal qilishlarini men juda-juda istardim. Mana ulug‘ ajdodimiz nima deb yozganlar: Xalqning aniq maqsadi sari harakat qilishi, davlatmand bo‘lishi, baxtli bo‘lib izzat-hurmat topishi, jahongir bo‘lishi yoki zaif bo‘lib xorlikka tushishi, baxtsizlik yukini tortishi, e’tibordan qolib, o‘zgalarga tobe va qul, asir bo‘lishi ularning o‘z ota-onalaridan bolalikdan olgan tarbiyalariga bog‘liq (Shavkat Mirziyoyevning O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 24 yilligiga bag‘ishlangan marosimdagi ma’ruzasi. 7 dekabr 2016 yil).

Yosh avlod tarbiyasida uzluksiz ta’limning muhim bo‘g‘ini hisoblanadi. Ushbu jarayonda ijtimoiy fanlarga, jumladan, Ijtimoiy pedagogika faniga muhim o‘rin ajratilgan. Talabalar ijtimoiy tafakkurini shakllantirishda, ya’ni ijtimoiy fanlarni o‘qitishning samaradorligini ta’minlashda yangi pedagogik texnologiyalardan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi.

Ushbu ijodiy jarayon fan o‘qituvchilari faoliyatining asosiy qismini tashkil etishi darkor.

Muammoning yechimiga bunday munosabat ta’lim sifatini oshirish, uzluksiz ta’limdagi islohotlarning takomillashuvida har bir pedagogning shaxsiy mas’uliyatini ta’minlash masalasi bilan bog‘liqdir. Ushbu pedagogik faoliyat, o‘qituvchining darsga yaxshi tayyorgarlik ko‘rishi, bo‘lajak dars mavzusiga doir qo‘shimcha adabiyotlar bilan yaqindan tanish bo‘lish vazifasini ilgari suradi. Shuningdek, o‘qituvchi darsni tashkil qilishi, uning samaradorligini yuksaltirish uchun zamonaviy ta’limdan, so‘ngi avlod darsliklari va o‘quv qo‘llanmalardan foydalanish zaruriyatini vujudga keltiradi.

Haqiqatan ham hozirgi vaqtda yoshlar tarbiyasi biz uchun o‘z dolzarbligi va ahamiyatini hech qachon yo‘qotmaydigan masala bo‘lib qolmoqda. Bugungi yoshlarni barkamol qilib tarbiyalashning asosiy omillar quyidagilar:

yoshlarning huquqiy madaniyatini oshirish, yuksak ma’naviyatli, mustaqil fikrlovchi, keng dunyoqarash va zamonaviy chuqur bilimlarga ega intelektual avlod qilib tarbiyalash;

-ularda turli mafkuraviy tahdidlarga qarshi immunitetni shakllantirish;

-yoshlar orasida sog‘lom turmush tarzini targ‘ib qilish va qaror toptirish;

-barkamol avlodni tarbiyalashda ommaviy axborot vositalari va zamonaviy axborot texnologiyalaridan to‘g‘ri foydalanish madaniyatini shakllantirish;

Bugungi globallashayotgan dunyoda yoshlar ongiga va ma’naviyatiga salbiy ta’sir etayotgan ommaviy madaniyat unsurlarining milliy mafkuramizga suqulib kirishi va axborot texnologiyalari xatarlarining yoshlar ongiga tobora kuchayib borayotgani sababli dunyoda yuz berayotgan salbiy o‘zgarishlarni tanqidiy baholagan holda yoshlarning baxtli kelajakini ko‘zlab, yoshlar siyosatini amalga oshirishda qo‘shimcha chora tadbirlarni qo‘llash muhim masaladir. Shu o‘rinda mamlakatimizda yoshlarning siyosiy– huquqiy madaniyati, ijtimoiy ong darajasining o‘sib borishi, yosh avlodning ilm–fan, sport sohasida erishayotgan yutuqlarini munosib baholash, bu sohadagi islohotlarni yuqori bosqichga ko‘tarish uchun zarur shart – sharoitlarni yuzaga keltirishda muhim ahamiyatga egadir.

Bugungi kunda - farzandlarimiz bizdan ko‘ra kuchli, bilimli, dono va albatta baxtli bo‘lishlari shart! degan hayotiy da’vat har birimizning, ota-onalar va keng jamoatchilikning ongi va qalbidan mustahkam o‘rin egallagan. Hozirgi vaqtda mamlakat aholisining 32 foizini yoki 10 millionini 30 yoshgacha bo‘lgan yoshlarimiz tashkil etadi. Yoshlarimiz haqli ravishda Vatanimizning kelajagi uchun javobgarlikni zimmasiga olishga qodir bo‘lgan, bugungi va ertangi kunimizning hal etuvchi kuchiga aylanib borayotgani barchamizga g‘urur va iftixor bag‘ishlaydi.

Yoshlar millatning ertangi kuni, davlatimiz kelajagi, jamiyatimiz poydevori hisoblanadi. Agar qaysiki davlatda qonun ustuvor bo‘lib, adolat tamoyillariga rioya qilinsa, o‘sha millatning farzandi barkamol shaxs bo‘lib voyaga yetib, xalqi uchun jon fido etishga tayyor yetuk farzand bo‘lib kamol topadi.

Agar millat parokandalik, va notinch urushlar ichida qolsa, bunday millatning farzandi barkamol shaxs bo‘lib yetishmaydi.

Jamiyatning barqaror rivojlanishida, farzandlarimizning sog‘lom va barkamol bo‘lib o‘sishida, jinoyatchilik va huquqbuzarliklarning oldini olishda oilaning o‘rni beqiyos sanaladi. Oila davrasida tarbiyasi, dunyoqarashi, mafkurasi to‘g‘ri rivojlantirilgan bola kelajakda yot g‘oyalar va yovuz niyatli shaxslar ta’siriga tushmaydi, ahloqiy buzuqlik va zo‘ravonlik, individualizm, egotsentrizm g‘oyalarini tarqatuvchi – “ommaviy madaniyat” ta’siriga tushmaydi. Shu ma’noda hozirda ro‘y berayotgan axborot xurujlarining asosiy qismi oilaviy rishtalarni uzish, xudbinlik va ma’naviy buzuqlik sari yetaklashi hech kimga sir emas. Shuning uchun farzandi kelajakda jamiyat uchun foydali inson bo‘lishini hohlagan ota-ona eng avvalo oilada o‘zlarining burch va vazifalarini bilmoqliklari va farzandning ota-ona oldidagi burchlarini unga tushuntirib to‘g‘ri tarbiyalab bormoqliklari zarur. Hozirda jamiyatimizdagi ijtimoiy muammolar, farzandning noqobil, jinoyatchilikka moyil bo‘lib o‘sishi, oilada ajrimlar va boshqa muammolarining tub ildizi eng avvalo ota-ona oilada o‘z vazifalari va burchlarini bilmasliklari oqibatida kelib chiqmoqda. Bu borada asrlar davomida ajdodlarimizdan yetarlicha meros qoldirilgan bo‘lib, ko‘pincha yosh oilalarda bularni bilmaslik, kerakli adabiyotlarni o‘qimaslik, keksa yoshli insonlar maslahatlariga amal qilmaslik oqibatida oilani mustahkam saqlash va oilada farzand tarbiyasi borasida muammolarni keltirib chiqarmoqda.

Bu bosqichlarni navbat bilan qisqacha ko‘rib chiqamiz.

1. *Oilada erkakning o‘rni*. Oila insonning dunyoviy saodatini ta’minlovchi qo‘rg‘ondir. Unda doimo tinchlik va totuvlik davom etishi

uchun er va xotin o‘zlarining vazifa va burchlarini to‘liq ado etib borishlari lozim. Erning xotini oldida ham ijtimoiy, ham moliyaviy burchlari mavjud bo‘lib, muqaddas hadisi sharifda Erning ayoli oldidagi vazifasi yeganida uni ham yedirishi, kiyinganida kiyintirmog‘i, yuziga urmaslik, qabih so‘zlar bilan haqorat qilmaslik, arazlashganda uydan chiqmagan holda faqat o‘rnini boshqa qilib yotmoqlik, deyilgan. Bu yerda qisqa jumlalar bilan oilada erning vazifalari bayon qilib berilmoqda. Bundan tashqari erkak kishining eng katta burchi o‘z qaramog‘idagilarning o‘zgalarga qaram bo‘lib qolishiga yo‘l qo‘ymaslikdir.

Darhaqiqat, erkakning zimmasiga oilasining moddiy ta’minoti farzdir. Ming afsuslar bo‘lsinki, hozirgi kunda ba’zi bir oila boshliqlari ayni shu masalada o‘z vazifalarini unutib qo‘ymoqdalar, ba’zi erkaklar o‘z jufti halollariga ayollar sha’niga mos kelmaydigan yo‘llar bilan pul topib kelish uchun ko‘cha-kuyga chiqarib, hatto madikorlikga borishlikka majbur qilayotganligi sezilib qolmoqdi. Bu esa er o‘z vazifasini ado etolmaganidan bo‘lib, oqibatda oilani buzilishiga sabab bo‘lmoqda. Muqaddas dinimiz ayoliga nisbatan yaxshi munosabatda bo‘lgan erkaklarni eng yaxshi insonlar qatoriga qo‘shadi. Bu haqda Rasulluloh sollallohu alayhi vassallam shunday marhamat qiladilar: “Sizlarning ichingizdagi eng yaxshingiz o‘z ahli ayoliga nisbatan yaxshi munosabatda bo‘lganidir. Men esa o‘z ahlimga sizlardan ko‘ra yaxshiroq munosabatdaman” (Imom Termiziy rivoyati).

Erkak kishining o‘z oilasi moddiy ta’minotini qilishi, oilada o‘zning tutishi va oila a’zolariga bo‘lgan munosabatlari farzand tarbiyasida o‘z aksini topadi. Jinoyatchilikka moyil bolalar aksar ana shu tamoyillarga amal qilmayigan oilalardan chiqadi.

2. *Oilada ayolning o‘rni*. Ayol kishining oilada o‘z o‘rni va vazifalarini bilmasligi oqibatida hozirgi jamiyatimizda ko‘plab muammoalar kelib chiqmoqda. Muqqadas dinimiz va milliy qadriyatlarimizga nazar soladigan bo‘lsak, nikoh sababli bir-birlaridan foydalanishlari, ayol kishi har bir ishda eriga itoat qilmog‘i, oila davrasidagi muammolarni bamaslahat hal etishi, er va xotin bir-birlarining yaqin qarindoshlarini hurmat qilishi, oilaga keladigan daromadlarni tejamkorlik bilan sarflash, erining mol-mulkini ehtiyot qilishi, yashab turgan uyining ichki va tashqi ko‘rinishlarini ozoda saqlashi, farzandlari ta’lim-tarbiyasi bilan shug‘ullanishi, uy-ro‘zg‘or yumushlarini bajarishi lozim bo‘ladi. Bu aslo ayrim yot g‘oyalar va g‘ariz niyatli shaxslar ta’kidlayotganlaridek ayollar huquqini poymol qilinishi emas, balki erkak va ayolning oilada bahamjihat o‘z vazifalarini bajarib borishligidir. Albatta globalizatsiya davrida boshqa tuzum, jamiyat va g‘oyalar ta’siri ostida -ayollar erkinligini ta’kidlovchilar ko‘plab uchramoqda.

Lekin e’tibor berilsa bunday oilalar mustahkam emas, o‘zaro mehr-muhabbat rishtalari orqali bog‘lanmaganligi va buning oqibatida turli muammolar girdobida ekanligini ko‘rishimiz mumkin. Oilada ayniqsa farzand tarbiyasida ayolning – onaning roli beqiyos. Ma’lumki, 5 yoshgacha bo‘lgan bolalar 70% axborotni oila davrasidan oladi. Tabiiy ravishda bola dastlabki davrda asosan onasi bilan birga bo‘ladi. Soliha onaarzandiga to‘g‘ri tarbiya berib, oila muqaddasligi, oilada otaning o‘rni, turli ijtimoiy odoblar kabi tarbiyaviy elementlarni berib boradi. Bunday onalar tarbiyalagan farzandlardan jamiyatga zararli, jinoyatchilikka moyil yoshlar yetishib chiqmaydi. Albatta kasallikni davolagandan oldini olgan ma’qul hisoblanadi.

3. *Oilada farzandning o‘rni.* Ota-ona oila muhitida o‘z vazifa va burchlarini qanday bilsalar, farzandning ham oiladagi burchlarini unga o‘rgatib qo‘yishliklari lozim bo‘ladi. Zero ota-onasini hurmat qilgan, ota-onaga itoatsizlik gunoh sanalishini bilgan farzand noqobil bo‘lmaydi, har bir ishda ota-onasi bilan maslahatlashadi va ularning hurmatini o‘z o‘rniga quyadi. Har bir inson uchun eng aziz va mo‘tabar, ulug‘ zot uning onasidir.

Shu ma’noda payg‘ambarimiz rosululloh solallohu alayhi vasallamdan “Yo rosululloh, eng avvalo kimga yaxshilik qilay” deb so‘ragan kishiga – “Onangga, onangga va yana onangga, so‘ng otangga yaxshilik qil” deya javob berdilar. Bu kabi hadislar va boshqa tarbiyaviy elementlar yoshligidan ongiga singdirib borilgan farzand albatta ota-onasiga doimo mehribon va g‘amxo‘r bo‘lib voyaga yetadi. Bu ota-ona va farzand orasida vujudga keladigan juda ko‘plab tushunmovchiliklar, janjallar va boshqa salbiy holatlarni oldini olishga sabab bo‘ladi. Ota-onaga itoat va hurmat borasida Qur’oni Karimda shunday deyiladi:-Robbingiz, Uning O‘zigagina ibodat etishlaringizni hamda ota-onaga yaxshilik qilishni amr etdi. (Ey inson) agar ularning biri yoki har ikkisi huzuringda keksalik yoshiga yetsalar, larga -uf! dema va ularni jerkima! Ularga (doimo) yoqimli so‘z ayt!

Afsuski, hozirgi kunda keksayib qolgan ota-onalarining holidan xabar olmaydigan bemehr, toshbag‘ir kishilar uchrab turibdi. Jinoyatchilik va huquqbuzarlik holatlari ham ana shunday kishilar orasidan chiqmoqda. Ular tabarruk yoshga yetgan ota-onalarini qariyalar uyiga tashlab, o‘zlari rohatu-farog‘atda yashamoqchi bo‘ladilar. Bilmaydilarki, bu qilmishlari bilan ular bu dunyoda ham, oxiratda ham ayanchli ahvolga tushadilar. Ana shuning uchun ham ota-onaning eng muqaddas vazifalaridan biri farzandiga to‘g‘ri tarbiya berish, oiladagi ota-onani hurmat qilishga o‘rgatish va yuqoridagi kabi tarbiyaviy ahamiyatga ega bo‘lgan oyat, hadis va boshqa tarbiyaviy unsurlarni o‘rgatib borishlari lozim bo‘ladi.

Oila– jamiyatning negizi bo‘lgan dargohdir. Shuning uchun muqaddas dinimizda, milliy qadriyatlarimizda, urf-odtlarimizda oilani mustahkam saqlashga katta e’tibor beriladi. Oilani qanday tashkil etish, uning rahbari kim bo‘lishi, oila a’zolarining huquq va burchlari, farzandlar tarbiyasi, umuman oilaviy hayotning barcha masalalari atroflicha hal etilgandir. Biz esa bu unutilib borayotgan qadriyatlarimizni tiklashimiz, zamonaviy dunyoga moslashtirib tatbiq qilishimiz, oilaviy rishtalarning mustahkam bo‘lishiga e’tibor qaratishimiz lozim.

Shuning uchun ham oilani mustahkamlash, o‘sib kelayotgan avlodni tarbiyalash va ularni yetuk malakali mutaxassis qilib tayyorlash va bu jarayon uchun mas’ul bo‘lgan jamiyatning har bir tarkibiy qismi, ayniqsa oila va ta’lim muassasalaridan tinimsiz mehnat qilishni va fidoyi bo‘lishni talab qiladi. Ta’kidlash kerakki, O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 63-moddasida “Oila jamiyatning asosiy bo‘g‘ini hisoblanadi, u jamiyat hamda davlat tomonidan muhofazada bo‘lish huquqiga ega”ligi mustahkamlab qo‘yilgan. (Mirziyoyev Sh. 2017 yil 30 iyundagi mamlakatimizning faol yoshlari bilan uchrashuvidagi so‘zlagan nutqi. Xalq so‘zi)

Zero, dunyodagi bir qator rivojlangan mamlakatlarning Konstitutsiyalarida oilaga alohida normalar ajratilgan emas. Har qaysi ota-ona, ustoz va murabbiy har bir yosh timsolida avvalo shaxsni ko‘rishi zarur. Ana shu oddiy talabdan kelib chiqqan holda, farzandlarimizni mustaqil va keng fikrlash qobiliyatiga ega bo‘lgan, komil insonlar etib voyaga yetkazish – ta’lim-tarbiya sohasining asosiy maqsadi va vazifasi bo‘lishi lozim, deb qabul qilishimiz kerak. Bu esa ta’lim va tarbiya ishini uyg‘un holda olib borishni talab etadi. Ta’lim va tarbiya uchun eng avvalo oila va ta’lim muassasalari mas’uldirlar.

Mamlakatimizda oilaning jamiyatdagi o‘rni va rolini mustahkamlash, milliy qadriyatlarimizni avaylab-asrash, oilada sog‘lom ma’naviy-ruhiy muhitni shakllantirishga, kelajak nasllar taqdiriga kuchli ta’sir ko‘rsatadigan tarbiya maskaniga kuchli e’tibor qaratilmoqda.

Namunali oila va yetuk malakali mutaxassis tayyorlash bevosita bir-biriga uzviy bog‘liq bo‘lgan, biri ikkinchisini nafaqat bugunini, balki u kelajakda qanday mazmun-mohiyatga ega bo‘lishini belgilab beruvchi, taqozo etuvchi makonlardir. Shuning uchun “Namunali oila – yetuk malakali mutaxassis tayyorlash garovi”, shu vaqtning o‘zida “Yetuk malakali mutaxassis – namunali oila garovi”, “Namunali oila va yetuk malakali mutaxassis – jinoyatchilikning barvaqt oldini olish garovi” dir desak to‘g‘ri bo‘ladi.

Chunki yetuk malakali mutaxassis uchun zarur bo‘lgan fazilatlar, shu jumladan tug‘ma fazilatlar ham ilk bor ota-ona o‘rtasidagi munosabatlar natijasida, namunali oila muhitida shakllanadi va rivojlanadi.

Shuning uchun ham oilaning ta’lim-tarbiya sohasi bilan amaliy hamkorligini yanada kuchaytirish hamda ta’lim tizimidagi muassasalar tomonidan oila institutini rivojlantirishga, uning huquq va manfaatlarini muhofaza qilishga, ayniqsa barkamol avlodni tarbiyalashda ijtimoiy hamkorlikni tashkil etishga har tomonlama qodir bo‘lgan yetuk malakali mutaxassislarni tayyorlashni takomillashtirishga qaratilgan kompleks chora-tadbirlar amalga oshirilishini talab qiladi.

Xulosa o‘rnida ta’kidlash kerakki, Abdurauf Fitrat ta’kidlaganidek, “millat taqdiri mana shu millat vakillari yashagan oilaning holatiga bog‘liqdir. Qayerda oila munosabati kuchli intizomga tayansa, mamlakat va millat ham shuncha kuchli va tartibli bo‘ladi” (Abdurauf Fitrat. Oila. –T. , 1998. – B. 8).

Demak, farzandning ertangi bilimli, yetuk, obro‘li, farovon hayotining barpo bo‘lishida, bugungi kunda oilada aynan ota-onaning o‘zi ma’naviy-huquqiy savodxon tarbiyachi bo‘lishi talab etiladi. Shuning barobarida aytib o‘tish joizki, ular o‘z farzandlarini barkamol bo‘lib voyaga yetishlari uchun jamiyat oldida javobgardir. Chunki, bolani dunyoga keltirishdan ko‘ra, uni jamiyatga nafi tegadigan, sog‘lom e’tiqodli, solih farzand qilib tarbiyalash mushkulroqdir. Buning uchun yoshlarni oilaga tayyorlash, oilalarda ijtimoiy-ma’naviy muhitga salbiy ta’sir ko‘rsatuvchi holatlarning barvaqt oldini olish bo‘yicha tizimni yo‘lga qo‘yilishi lozim.

Foydalangan adabiyotlar ro‘yxati:

Qoraqalpoq xalq pedagogikasida yoshlarni vatanparvarlikka tarbiyalash an’analari. Orazimbetov Yermekbay Keulimjayevich. Nukus-2022. 3-b

Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yoxud axloq. T. : “O‘qituvchi”, 1992.

“O‘zbek tilining izohli lug‘ati”. A. Madvaliyev tahriri ostida. T. : “Fan”, 2006-2008.

Shavkat Mirziyoyevning O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 24 yilligiga bag‘ishlangan marosimdagi ma’ruzasi. 7 dekabr 2016 yil.

Aliqulova M. M. Raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish va voyaga yetmagan yoshlar tarbiyasining ijtimoiylashish tendensiyalari. Raqamli

iqtisodiyet: Muammolar, yechim, istiqbollar. Respublika ilmiy-amaliy konferensiya. Samarqand–2020. 32-34 betlar.

Mirziyoyev Sh. 2017 yil 30 iyundagi mamlakatimizning faol yoshlari bilan uchrashuvidagi so‘zlagan nutqi. Xalq so‘zi.

O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi // URL: http://www.lex. uz

Abdurauf Fitrat. Oila. –T. , 1998. – B. 8.

EXTENDED ABSTRACT

THE PSYCHOLOGICAL INFLUENCE OF PARENTS IN EDUCATING PATRIOTISM YOUNG GENERATION

In the development strategy of New Uzbekistan for 2022-2026 (Yermekbay Keulimjaevich. Nukus-2022. 3-b) the principle "For human dignity" is highly recognized and its tasks cover all spheres of life. In particular, in the 70th goal of paragraph IV of the strategy entitled "Conducting a fair social policy, development of human capital", the issue of improving the state policy regarding youth (Yermekbay Keulimjaevich. Nukus-2022. 3-b) is defined as the main task of the agenda. In it, a special emphasis is placed on educating young people as individuals with strong beliefs and views on life, who can resist harmful influences and currents, in the spirit of patriotism, sense of citizenship, tolerance, respect for laws, national and universal values. it is given. This, in turn, requires the implementation of the content of education based on new requirements, the education of young people to be fully developed, healthy and patriotic based on the traditions of Karakalpak folk pedagogy, which has attracted the attention of the whole world community.

The role of the family is incomparable in the sustainable development of the society, in the healthy and mature growth of our children, and in the prevention of crimes and violations. A child whose education, worldview, and ideology are properly developed in the family circle will not be influenced by foreign ideas and malicious persons in the future, by the influence of "mass culture" that spreads the ideas of moral corruption and violence, individualism, egocentrism. does not fall. In this sense, it is no secret that the main part of the current information attacks leads to breaking of family ties, selfishness and moral corruption. Therefore, parents who want their child to become a useful person for the society in the future should first of all know their duties and responsibilities in the family and educate the child properly by explaining the duties to the parents. At present, the root cause of social problems in our society, child's growing up as incompetent, prone to crime, family discord and other problems, is first of all the fact that parents do not know their duties and responsibilities in the family. In this regard, enough heritage has been left from our ancestors for centuries, and often young families do not know this, do not read the necessary literature, do not follow the advice of elderly people, and cause problems in keeping the family strong and raising children in the family.

OILA VA TA'LIM MUASSASALARIDA GENDER MUNOSABATLARNI BARQARORLASHTIRISHNING IJTIMOIY-PEDAGOGIK JIHATLARI

PhD Bayjonov Furqat Baxramovich

Annotatsiya

Ushbu ilmiy maqolada oila va ta'lim muassasalarida erkak va ayollarni gender farqlari va o'xshashliklar ko'rsatib o'tilgan. Bu esa, o'z navbatida, o'quv jarayoni samaradorligini ta'minlashga yordam beradi. Shu bilan birga oila va ta'lim muassasalarida gender munosabatlarni barqarorlashtirishga e'tibor qaratilgan. Yoshlarning kelajak hayot ya'ni oila qurishdan oldin zarur bilimlarga ega bo'lishi kerakligi ta'kidlangan. Gender tenglikni ta'minlashda qonuniylik, demokratiya, ochiqlik va shaffoflik, xotin-qizlar va erkaklarning teng huquqliligi, jins bo'yicha kamsitishga yo'l qo'ymaslik, o'zaro bir birini tushunish tamoyillari muhim rol o'ynaydi. Irqi, millati, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi, e'tiqodi, shaxsiy va ijtimoiy mavqeidan qat'iy nazar, xotin-qizlar va erkaklarning tengligini ta'minlash mazkur tamoyillarning mohiyati ochib berilgan.

Dunyoda yoshlarni tarbiyalash, ularning ijtimoiylashuvini barqaror rivojlanish muhitida ta'minlash bo'yicha xalqaro miqyosdailmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Farzandlarning asosiy ijtimoiy hayotida gender tenglik tushunchasini shakllantirish, xususan, yoshlar orasida gender madaniyatini rivojlantirishning etnik va ontogenez jihatlarini targ'ib qiluvchi ilmiy-tadqiqotlar amalga oshirilmoqda. Oilada farzandlarning dunyoqarashi, uni shaxs sifatida kamolga yetkazishda oilada gender madaniyatga xos stereotip va gender mutanosiblik to'g'ri tushunish bo'yicha ilmiy izlanishlarningahamiyati ortmoqda. Jamiyatda genderga oid munosabatlarni to'g'ri baholash, uning asl muddaosini ochib berish, yoshlarning kasb tanlash hamda oila qurish maqsadlarini to'g'ri shakllantirish asosiy vazifasi bo'lib qolmoqda.

Respublikamizda oila institutini mustahkamlash, yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlash va gender tenglikning huquqiy-me'yoriy asoslari yaratilgan. "O'zbekiston Respublikasida erkaklar va ayollarning teng huquqlari va imkoniyatlarini ta'minlash bo'yicha davlat siyosatining asosiy yo'nalishlarini belgilash va maqsadli islohotlarni amalga oshirish"

kabi ustuvor vazifalar doirasida gender diskriminatsiyasini keng ommaga tarqatishni istisno qiladigan kitob va darsliklarni yaratish, davlat dasturlarida tenglik muammolariga mo‘ljallangan xorijiy tajribalar, kurslar, o‘quv-uslubiy ta’minotdanfoydalanish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Yoshlarning madaniyati sifatlarini shakllantirish maqsadida ma’naviy-ma’rifiy muhitni milliy qadriyatlar asosida rivojlantirish omillari, pedagogik shart-sharoitlari hamda didaktik talablarini aniqlashtirishni talab etadi.

Kalit so‘zlar: gender, gender madaniyat, stereotip, huquq, gender farqlar, shaxs.

SOCIAL-PEDAGOGICAL ASPECTS OF STABILIZATION OF GENDER RELATIONS IN THE FAMILY AND EDUCATIONAL INSTITUTIONS

PhD Bayjonov Furqat Bakhramovich

Annotation

This scientific article shows gender differences and similarities between men and women in family and educational institutions. This, in turn, helps ensure the effectiveness of the educational process. At the same time, attention is focused on stabilizing gender relations in the family and educational institutions. It was emphasized that young people should have the necessary knowledge before starting a family. The principles of legality, democracy, openness and transparency, equal rights of women and men, non-discrimination on the basis of gender, and mutual understanding play an important role in ensuring gender equality. The essence of these principles to ensure the equality of women and men, regardless of race, nationality, language, religion, social origin, faith, personal and social status, has been revealed.

In the world, there is international scientific research on the education of young people, ensuring their socialization in a sustainable development environment. The formation of the concept of gender equality in the main social life of children is carried out, in particular, scientific research promoting ethnic and ontogenesis aspects of the development of gender culture among young people. The importance of scientific research on the correct understanding of gender culture-specific stereotypes and gender proportionality in the family is growing in the worldview of children in the family, its maturation as a person. The main task remains to correctly assess gender relations in society, reveal its original provision, correctly formulate the goals of choosing a profession for young people and building a family.

In our republic, the legal and regulatory framework for strengthening the institution of the family, preparing young people for family life and gender equality has been created. In the framework of such priorities as" setting the main directions of state policy on ensuring equal rights and opportunities for men and women in the Republic of Uzbekistan and

implementing targeted reforms", the creation of books and textbooks that exclude the spread of gender discrimination to the general public, the use of foreign experiments, courses, educational and methodological support aimed at the problems of equality in It requires clarification of factors, pedagogical conditions and didactic requirements for the development of the spiritual and educational environment on the basis of national values in order to form the qualities of the culture of young people.

Key words. gender, gender culture, stereotype, rights, gender differences, person.

KIRISH

Bugungi kunda ta'lim sifatini ko'rsatkichi sifatida ta'limda gender yondoshuvi elementlarini joriy etish tobora ommaviylashmoqda. Ta'limda gender tengligi ijtimoiylashuv jarayonini ta'minlash hamda me'yor va tushunchalarni yetkazishda, shu jumladan gender tengligi to'g'risidagi sifatli bilim olishdan teng foydalanishni anglatadi.

Jamiyatda gender tengligini ta'minlashga qaratilgan sifatli ta'lim bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlashda, o'quv dasturlarida, o'quv adabiyotida, ta'lim jarayonida, talaba va o'qituvchilar o'rtasidagi munosabatlarda gender tengsizlik masalalariga ta'sir qilish va hal qilishga qaratilgan. Bolonya jarayonining Ijtimoiy o'lchovida (Social Dimension) Yevropa oliy ta'limining (European Higher Education Area) raqobatbardoshligi va jozibadorligini oshirish uchun muhim omil etib ta'limga mazkur sifat tavsifi berilgan.

Berlin kommyunikesida (2003 y.) milliy va Yevropa darajalarida ijtimoiy birdamlikni mustahkamlash hamda ijtimoiy va gender tengsizlikni qisqartirish maqsadida ta'lim raqobatbardoshligini Bugungi kunda Bugungi kunda ta'lim sifatini ko'rsatkichi sifatida ta'limda gender yondoshuvi elementlarini joriy etish tobora ommaviylashmoqda. Ta'limda gender tengligi ijtimoiylashuv jarayonini ta'minlash hamda me'yor va tushunchalarni yetkazishda, shu jumladan gender tengligi to'g'risidagi sifatli bilim olishdan teng foydalanishni anglatadi.

Jahonda oilalardagi ijtimoiy-pedagogik muhitni yaxshilash, oilalarni faravonlik darajasini oshirishda gender madaniyatni shakllantirish muhim hisoblanadi. Oilada, umumta'lim va oliy ta'lim muassasalari hamda tashkilotlarda gender madaniyatini shakllantirish, uning ustuvor yo'nalishlarini ommalashtirishga doir islohotlar, innovatsion hamda xalqaro tajribalar almashilmoqda. Turli millat oilalarida gender xususiyatlar, jamiyat taraqqiyotida xotin-qizlar va erkaklarning tengligi haqida keng ma'lumot ulashadigan mediamakon tizimi yaratilgan.

Jinslararo tenglikka erishish, ta’lim va ijtimoiy institutlarning faoliyatidagi o‘zaro aloqadorlik gender madaniyatni shakllantirish va rivojlantirish hamda mazkur yo‘nalishda media muhitni yaratish hamda pedagoglarning individual innovatsion faoliyatini shakllantirishga mo‘ljallangan mexanizmni yaratish dolzablashmoqda. Yevropa Ittifoqining gender tengligi strategiyasi fon der Leyen komissiyasining Tenglik ittifoqiga erishish majburiyatini ta'minlaydi.

Gender tengligi nafaqat ayollar va erkaklarning roli, vazifalari va ehtiyojlari, balki ular o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik bilan hamohangdir.

Gender tengligi bu ayollar va erkaklar uchun adolatli bo‘lish jarayonidir. Gender tengligi ayollar va erkaklar tomonidan ijtimoiy ahamiyatga ega bo‘lgan moddiy va ma’naviy resurslar, imkoniyatlar, shart-sharoitlar, qobiliyat va salohiyatdan bir xil foydalanishni talab qiladi. Bu borada jinslar o‘rtasidagi tengsizlik mavjud bo‘lgan taqdirda, odatda ayollar manfaatlari cheklanadi. Shu bois, gender tengligini ta’minlashning muhim xususiyati – bu kuchlarning mutanosibligini ta’minlash, ya’ni, erkaklarga ham ayollarga ham o‘z hayotlarini boshqarish, qobiliyat va salohiyatlarini namoyon etishimkoniyatlarini kengaytirishda shart-sharoitlar yaratib berishdan iboratdir.

METODOLOGIYA

Gender tengligi erkaklar va ayollarning jinsiy jihatdan bir xil vakolatli bo‘lishini anglatmaydi. Erkaklar va ayollarning biologik jinsiy rollari mavjud bo‘lib, bu jarayonda tengsizlik bo‘lishi tabiiy holdir. Ushbu biologik tengsizlik ayollarning o‘z salohiyatlarini jamiyat taraqqiyotiga to‘liq safarbar qilishlari, har ikkala jins uchun beriladigan imkoniyatlargasalbiy ta’sir etmasligi lozim.

Insoniyat paydo bo‘lgandan buyon ayollarning aqliy salohiyati va qobiliyatresurslari, imkoniyatlardan yetarli darajada foydalanib kelinmagan. Ular jamiyatda faol bo‘lishda, o‘z taqdirini o‘zi belgilashda kam vakolatga ega bo‘lganlar. Albatta bunday tengsizlik har bir oilaning mustahkamligi, jamiyatning taraqqiyotiga to‘sqinlik qiladi. Agar ayollarga o‘z salohiyatlarini to‘liq ishga solish taqiqlansa, bu har bir oilaning, jamiyatning taraqqiyotini ellik foyizga cheklash demakdir. Bu esa oilani ham jamiyatni ham tanazzulga olib kelishi tabiiydir. Shu bois, erkaklar va ayollarning salohiyatlari, imkoniyatlaridan oilani va jamiyatni taraqqiy ettirishda teng foydalanish, ular uchun bir xil shart-sharoit yaratish gender tenglikni ta’minlashning asosiy tamoyili hisoblanadi.

Takomillashtirilgan dasturlarda o‘g‘il va qiz bolalar tengligi, o‘quv materiallarining gender tenglik va farqlar asosida belgilab berilishi

muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday ta'lim jarayoni yangi o'quv vositalari – metodik materiallar va didaktik ishlanmalar yaratishni talab qiladi. O'z navbatida, o'quv-metodik materiallar, nazorat vositalari bilan bog'liq ravishda tanlanishi lozim. Respublikamizda amalga oshirilayotgan islohotlar jamiyatimizning iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, madaniy va ma'rifiy jihatdan jahonning eng rivojlangan mamlakatlari qatoridan o'rin olishida o'zining ijobiy natijalarini bermoqda. Mana shunday o'zgarishlar barcha jabhalarda bo'lgani singari ta'lim-tarbiya tizimida ham izchillik bilan amalga oshirilmoqda.

O'zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy-intellektual hayotida tub o'zgarishlar sodir bo'layotgan hozirgi kunda ta'lim jarayonini shaxsning gender tengligi va farqlari asosida tashkil etish masalasi ham pedagogik jarayon va tadqiqotlarning tarkibiy qismiga aylanishi kerak.

Zero, qizlar va o'g'il bolalar o'rtasidagi ijtimoiy hamda o'quv munosabatlarini tartibga solish muhim pedagogik ahamiyatga ega. Chunki ta'lim jarayonlari orqali istiqbolda jamiyatning erkak hamda ayol a'zolari orasidagi ijtimoiy munosabatlar qaror topadi" (Tojiboyeva X. M. 2021).

O'zbekiston Respublikasida gender yondashuv asosida uzluksiz ta'lim muassasalarida o'qitish sifatini oshirish, xotin-qizlarning ijtimoiy faolligini rivojlantirish, kasbiy ta'limda gender masalalari kabi yo'nalishlarda tadqiqotlar olib borilgan. Pedagog olimlar O. Musurmonova, N. Egamberdiyeva, R. Samarov, U. Temirovalar tomonidan xotin-qizlarning ijtimoiy faolligini oshirish masalalari gender yondashuv orqali tahlil etilgan, pedagogik ta'limda gender yondashuv masalalari o'rganilgan. Olimlarning fikricha, o'qituvchilarni tayyorlashda gender jihatlarni ishlab chiqish jarayoni va amalga oshirish tamoyillari ularni pirovard natijaga olib keluvchi asosiy bosqich hisoblanadi. Gender jihatlarni tushungan o'qituvchi gender muammolaridan xabardorligi va his qila olishi asnosida yosh avlodni ongli fikrlash va harakat qilishiga imkon yarata oladi. Shunday ekan, ta'limda gender tenglikni amalga oshirish harakati o'qituvchidan boshlanib, uning kasbga tayyorlash bosqichidan, to uzluksiz malaka oshirish bosqichigacha, butun faoliyatini qamrab olishi kerak. Shu bois, oliy ta'lim muassasalarida talabalarning kasbiy bilim va ko'nikmalardan tashqari, ularga muhim hayotiy ko'nikmalarni, shu jumladan tahliliy va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini, muammolarni hal qilish, moslashuvchanlik, shaxslararo muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish, shuningdek mustaqil va hamkorlikda ishlashga o'rgatish gender kompetentlikni shakllantirish juda muhim hisoblanadi. Buning uchun oliy ta'lim tizimiga gender yondashuvni tatbiq

etish va uni boshqarishning samarali mexanizmlarini ishlab chiqish talab etiladi.

Gender yondashuv – gender tengsizligining mavjudligini va ularning sabablari, oqibatlarini tushunish hamda ularning yechimini ta'minlash to‘g‘risidagi yondashuv. Gender yondashuv erkak va ayollar o‘rtasidagi gender munosabatlaridagi o‘zgarish bo‘lib, erkaklar va ayollar uchun foydali ta'sir ko‘rsatadigan vakolatlar va majburiyatlarni yanada teng taqsimlashga yordam beradi. Bo‘lajak o‘qituvchilarni tayyorlashda gender yondashuv esa – ta'lim strategiyasini ishlab chiqishda, kasbiy tayyorgarlik mazmuni va texnologiyalarini belgilashda, o‘qituvchilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda, ilmiy-tadqiqotlarni amalga oshirishda gender masalalarini bevosita jalb qilishni o‘z ichiga oladi. Fikrimizcha, oliy ta'lim tizimiga gender yondashuvni tatbiq etish ta'lim jarayonining barcha tarkibiy qismlari, ya'ni tarbiyaviy, ta'limiy (ta'lim mazmuni) va metodik (o‘qitish metodlari, o‘quv jarayonini tashkil etish, pedagogik hamkorlik) jihatlarini, shuningdek, tashkiliy-pedagogik shart-sharoitlarini, ta'lim tizimini boshqarishni gender masalalariga ta'sirchanligini oshirishni ko‘zda tutadi.

Ta'lim ijtimoiy munosabatlarning muhim omili hisoblanadi. Ta'lim o‘g‘il va qizlarning qobiliyatlarini rivojlantirish, ayol va erkaklarga davlatning ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy xayotida ishtirok etishlari uchun imkoniyat yaratadi hamda demokratik davlatning rivojlanishi uchun poydevor bo‘ladi.

Ta'lim olish orqali jamiyatda madaniy, siyosiy, etnik, diniy va gender xilma-xilliklarga bag‘rikenglik g‘oyalari shakllanadi. Ko‘pincha ta'limdagi gender tengligi to‘g‘risidagi bahslar gender paritetini muhokama qilish bilan cheklanib qolinadi: masalan, agar yigit va qizlarga oliy ma'lumot olishi uchun o‘qishga kirish imkoni berilgan bo‘lsa, demak ta'limdagi gender tenglik ta'minlandi deb hisoblanadi. Biroq, ta'limda gender tengligini ta'minlash – bu gender prioritetni ta'minlashdan ham kengroq bo‘lgan konsepsiyadir.

ADABIYOTLAR SHARHI

Davlat va jamiyatning ayol va erkaklar uchuno‘z salohiyat va imkoniyatlarini namoyon etishlarida bir xil shart-sharoit, bir xil imkoniyatlaryaratib berishigender tenglikni ta'minlashda muhim poydevor hisoblanadi.

S. D. Matyushkova (S. D. Matyushkova, 2008)o‘z chiqishlarida gender masalalariga doir quyidagicha yo‘nalishlarni tavsiya qiladi:

– ma’lum jamoalar xatti-harakatlarini jinsi, yoshi, yashash joyi (qishloq / shahar) va boshqalar bo‘yicha o‘rganadigan gender sotsiologiyasi;

– inson huquqlari, jinsi, yoshi, etnik yoki diniy mansubligi, e’tiqodi, yashash joyi bo‘yicha kamsitishga yo‘l qo‘ymasligi, genderga asoslangan zo‘ravonlikning hamma ko‘rinishlarini (jinsiy, ruhiy, iqtisodiy va h. k.) birlashtirgan ayollarga nisbatan zo‘ravonlik;

– ayollar va erkaklar uchun reproduktiv salomatlik va reproduktiv xulq-atvorni erkin tanlash huquqi masalalarini hal qiladigan oilani rejalashtirish va reproduktiv huquqlar;

– ayollarning oila rivojiga qo‘shgan mehnat hissasini e’tirof etish, shuningdek, bolalarni tarbiyalashda erkaklar ishtirokini rag‘batlantirish mexanizmlarini topish uchun zarur bo‘lgan pullik va to‘lanmaydigan ishlarni erkaklar va ayollar o‘rtasida taqsimlash nuqtai nazaridan ko‘rib chiqilgan ish bilan ta’minlash; oila a’zolariga g‘amxo‘rlik qilish va hk. ;

– ta’lim, aholini qamrab olish darajasi, jinsga qarab, aholi uchun ta’lim darajasining sabablari va oqibatlari;

– gender stereotiplarini yo‘q qilish, ayol va erkaklar jinsiga qarab kamsitilmasdan tasvirlashning axloqiy me’yorlarini ishlab chiqish uchun juda muhim bo‘lgan ommaviy axborot vositalari tarmog‘ida gender tadqiqotlari;

– muayyan tarixiy eralarda va har xil o‘lkalarda ayol va erkaklar mavqeining farqini aniqlashga imkon beradigan, gender sezgirligini kuchaytirish uchun adabiyot va san’atdan ma’naviy-axloqiy ta’sir vositasi sifatida foydalanish;

– gender natijalari bilan hisoblashgan holda jami ko‘rsatkichlarni namoyon etuvchi gender statistikasi, bu umumiy yutuqlarni emas, balki milliy tovarlarni va xizmatlarni jamoat a’zolari o‘rtasida taqsimlashda haqiqatning darajasini ko‘rsatadi.

– gender analizi, aholi talablarini aniqlash, yechimlarni topish va monitoring faoliyati. Bu yerda ayollarning ham, erkaklarning ham fikri bir xil darajada e’tiborga olinadi (S. D. Matyushkova, 2012).

Jinslararo gender tenglikni ta’minlashning asosiy jihatlari mavjud bo‘lib, ularni qo‘yidagicha tasnif etish mumkin:

– ota-onalarning dunyoga kelishni kutayotgan farzandlariga nisbatan bir xil munosabatda bo‘lish. Ba’zan oilalarda o‘g‘il farzand kutilayotgan bo‘lsa uni sog‘lom dunyoga kelishi uchun barcha shart-sharoit yaratiladi,

olam-olam orzu-istaklar bilan bayramona kutiladi. O‘g‘ilni dunyoga keltirgan onaga nisbatan ham alohida e’tibor beriladi. Agar qiz bola bo‘lsa uning aksi bo‘lishi mumkin. Gender tinglikda har ikkala jinsning dunyoga kelishiga nisbatan bir xil munosabat bo‘lishi lozim.

– dunyoga kelgan o‘g‘il yoki qiz tarbiyasiga jinslarga xos strategik munosabat. Farzand dunyoga kelgach jinsiga qarab tarbiyalanib boradi. Qizlarni bo‘lajak ona bo‘lish, erini va uning oilasini hurmatqilish, bolalariga va oilasiga hayotini bag‘ishlash, ro‘zg‘or yumushlarini bajarish rollariga tayyorlaydilar. Qizlarning o‘z-o‘zini namoyon etish holatlari o‘g‘il bolalarga qaraganda ko‘proq darajada cheklabqo‘yiladi. Ayollarning hulq-atvori to‘g‘risidagi bilimlarni qizlar odatda onalaridan oladilar. Oilaning har qanday a’zosi mavjud qoidalarni o‘zgartirishga harakat qilsa, bu narsa tushunmovchiliklarga va noxushliklar, engyomonioilaning boshqaa’zolari tomonidan nizolarga olibkelishi mumkin.

– har ikkala jins farzandlar rivojlanishi uchun bir xil sharoit va imkoniyat yaratish;

– ta’lim olish, mehnat taqsimoti, kasb egallash, dam olish, oilaviy munosabatlarda qaror qabul qilishda teng imkoniyatlar berish;

– reproduktiv va jinsiy sog‘liqni saqlash xizmatlaridan foydalanishda bir xil yondoshish. Bu ularga o‘zlarining reproduktiv va jinsiy sog‘lig‘ini saqlash uchun qarorlar qabul qilish va choralar ko‘rishga imkon beradi.

– ayol va erkakning yutuqlari, orzu-istaklarini yagona maqsad sari birlashtirish.

Insoniyatning rivojlanish tarixi shundan dalolat beradiki, erkakda ham ayolda ham o‘zi ishongan aqidalarga rioya qilish xususiyati kuchli bo‘ladi. Ayollarga bo‘lgan munosabat esa inson huquqlarining bir bo‘lagi sifatida turli mintaqalarda, turli tuzumlarda, milliy madaniyatda, turli diniy ta’limotlarda va urf-odatlarda turlicha ya’ni, ba’zan bir-biriga zid, ba’zan esa juda o‘xshash ko‘rinishlarda namoyon bo‘ladi (Bayjonov, F. 2021).

Shuning uchun gender tenglikning ta’minlanishi har bir davlatning, millatning urf-odatlari, diniy qarashlari va aqidalarga ham bog‘liq.

Shu nuqtai nazardan, ayol huquqlari insonlarning ijtimoiy hayoti, jamiyatdagi munosabatlar, shaxsning hayot tarzi bilan bog‘liq muammo bo‘lib, har bir jamiyatda ayollarga bo‘lgan munosabat insonlarning o‘zaro munosabatlari, xulq atvorlari, urf-odatlari, diniy aqidalari, mustahkam o‘rnashib qolgan qarashlari va ma’naviyati bilan belgilanadi (Bayjonov, F. 2021).

L. P. Shustova, E. Kagan, A. V. Mudrik, S. P. Rikov, L. I. Stolyarchuk, J. B. Shtileva va boshqalarning asarlarida shaxsning gender umumiyligiga jihatidan diqqatga sazovori ta'limdagi gender yondashuvlarini rivojlantirish muammosi, degan yakunga kelishdi, uning maqsadi shaxsga nisbatan an'anaviy cheklovlarni yo‘q qilish, jinsga qarab rivojlanish, maksimal darajada o‘zini anglash va qobiliyatlarini ochib berish uchun sharoit yaratishdir.

Zamonaviy ijtimoiy fan gender (jins) va jins tushunchalarini ajratib turadi (inglizcha gender, lotincha "jins", "tur", "sinf"). Gender tushunchasi odamlarning anatomik va fiziologik xususiyatlarini belgilashda ishlatiladi, shu asosda inson erkak yoki ayol deb ta'riflanadi. Ikkinchi konsepsiya – genderga asoslangan madaniy komponent.

Inglizcha "gender" so‘zi ijtimoiy jinsni, jamiyat va oiladagi ayollar va erkaklar o‘rtasidagi munosabatlarni bildiradi (Bayjonov, F. 2023).

Yana bir masala shuki, D. N. Isayev va V. E. Kagan, xususan: "O‘g‘il bolalarga bo‘lg‘usi erkak sifatida qo‘yiladigan talablar qizlarning kelgusidagi ona/ayolligiga ko‘ra murakkabroq va gender sotsializatsiya chog‘ida o‘g‘il bolalar ko‘pincha ekologik bosimni boshdan kechirishadi". V. E. Kagan buni rivojlanish va tarbiyaning gender-rol xususiyatlari bilan bog‘laydi, "chunki "qizlarga nisbatan "o‘qish lozim" degan bosim kamroq, kattalar ularning axloqi va olgan baholari xususiyatlarini qabul qilish doirasi kengroq; noto‘g‘ri tuzatishning subyektiv komponenti va uning xulq-atvori namoyon bo‘lishi odatda o‘g‘il bolalarnikiga qaraganda ancha samimiy bo‘lib, boshqa faoliyat turlari va qiymat yo‘nalishlarini hisobga olgan holda osonroq amalga oshiriladi; ayollar – ko‘pincha yoki yanada tez-tez – o‘qituvchilar jamoasi qizlar uchun o‘g‘il bolalarga qaraganda yaxshi sharoitlar yaratadi.

Ijtimoiy gender (jins) butun hayoti davomida tarbiyalanadi, shu davrda odam o‘zini erkak yoki ayol sifatida tavsiflovchi xulq-atvor me'yorlarini egallaydi. Bu xulq-atvor xususiyatlari yoki gender rollari erkaklar va ayollarga tarbiya, kiyim-kechak, xarakter, muayyan faoliyat bilan shug‘ullanish bo‘yicha tavsiya, turli psixologik fazilatlarni shakllantirish, turli yo‘nalishlarda ko‘nikmalarni rivojlantirish orqali singdiriladi.

Ma'lumki, jamiyatdagi o‘g‘il va qiz bolalar uchun ta'lim tizimi anchayin farq qiladi. Qizlarni onalari va buvilari tarbiyalaydilar, erta uy ishlariga jalb qiladilar, itoatkorlikka, bo‘ysunuvchanlikka, kattalar va erkaklarga qarshi bormaslikka o‘rgatadilar. Shunday qilib, erta bolalikdan qizlar itoatkorlik ruhida tarbiyalanadi va o‘z fikrlarini bildirish huquqlari birmuncha cheklangan bo‘ladi (Norkulov. H, 2023).

O‘g‘il bolalar qattiqqo‘llik bilan tarbiyalanadilar, aslida ular ota-onalarining hayotini kuzatib, o‘z oilalarida mavjud bo‘lgan urf-odat va turmush tarziga ko‘ra boshliq, boquvchi va hakam rolida o‘zlarini oilaviy hayotga tayyorlab, o‘sib, o‘rganadilar.

O‘zaro munosabatlar madaniyatining mazmuniy tarkibiy qismiga xulq-atvor o‘lchovlari bilan qiyoslaganda o‘zlashtirilgan qadriyatlarni ma’nan qayta ishlash kiradi. O‘quvchi qiz va o‘g‘il bolalarni baholash me’yorlari va mezonlari vositasida gender madaniyatini nazarda tutib muomala madaniyati yetiladi. Mazmuniy tarkibiy qism baholash vazifasini o‘taydi, bu bolaning o‘zini tutish o‘lchovlariga, o‘zi va o‘zgalarga ichki munosabatini ko‘rsatishga tayyorligini belgilaydi, bu tevarakdagi hodisalarga yetarlicha javob berishga, tashqi alomatlarni taqqoslashga yordam beradi. Bu esa o‘z g‘oyalari va uni hal qilish imkoniyatlariga daxldor holatlarda yuzaga chiqadi.

O‘zaro muomala nafosatini tartibga soluvchi tarkibiy qism jamiyatdagi axloq me’yorlari bilan o‘z faoliyatini boshqalarga nisbatan o‘lchash qobiliyatini aniqlashga qaratilgan.

NATIJALAR.

O‘rnatilgan stereotiplar natijasida gender bo‘yicha mehnat taqsimoti paydo bo‘ladi: erkaklar obro‘li va yuqori maoshli lavozimlarni egallaydilar, ayollar esa uy ishlarini bajaradilar yoki kam haq to‘lanadigan ishlarda ishlashadi. Jamiyat “ayollar kasbi” yoki ishi bilan shug‘ullanadigan (bolalarni tarbiyalash, uyda farovonlik yaratish va boshqalar) erkaklarga yomon munosabatda bo‘ladi. Nega? Chunki erkak o‘z hayotining asosiy maqsadi ish va martaba, ayollarning namoyon bo‘lish doirasi esa uy va oila, ya’ni xulq-atvor me’yorlari, gender mafkurasi tomonidan belgilangan gender rollari mavjud bo‘lib, mavjud taqsimotni oqlaydi.

Gender deganda nafaqat ayollar yoki erkaklar, balki ular o‘rtasidagi munosabatlar, ushbu munosabatlarning ijtimoiy-madaniy shakllanish uslubi tushuniladi. “Gender” - bu o‘zaro munosabatlarni o‘z ichiga olgan tushuncha bo‘lgani uchun, mazkur atama ham ayollarga, ham erkaklarga tegishli bo‘lishi kerak. Erkak va ayollar o‘z jamiyatlarining madaniy mahsulotidir, chunki ularning ma’lum bir jinsga mansubligi bilan butun hayoti davomida tarbiyalanadi. Ushbu rollar vaqt o‘tishi bilan jamiyatning madaniy va ijtimoiy sharoitlariga qarab o‘zgarib turadi (Bayjonov, F. B. , 2021).

O‘qituvchining vazifasi – bu fikrlarning nisbiyligiga, biologik xususiyatlarning o‘zgarmasligiga va tug‘ish tabiat tomonidan berilganligiga, gender xususiyatlari esa jamiyatda qabul qilingan tarbiya va odatlar, stereotiplar natijasida paydo bo‘lishiga qaratishdir. O‘qituvchi “Biz erkak va ayol haqida gapirganda biologik jinsni nazarda tutamiz”, deb tushuntiradi. Ammo “ayol” va “erkak” genderi haqida gapirganda, biz ijtimoiy xususiyatlarni nazarda tutamiz.

XULOSA:

Zamonaviy pedagogik hamkorlik sharoitida ancha uzoq yillarda qolgan gender qoliplarini buzish fursati yetdi. Ijtimoiy mavqe va maqomni aniqlash uchun talabalarning jinsi emas, balki ularning serharakatligi, tezkorligi, iqtidori, ijodkorligi, kengfikrliligi, mulohazakorligi, tavakkalchiligi, alohida va umumga xos xislatlari tamal vazifasini bajarishi lozim.

Mazkur maqolada oilada va ta’lim muassasalari gender madaniyatni takomillashtirish, harakatlarning yetakchi chizig‘i androgin xususiyatlarini majburlash va o‘qitish davrida o‘zgarmas gender-rol andozalarini yengillatishga yo‘naltirilgan modelni ko‘zda tutadi. Ta’lim muassasalari talabalarining jinsiy roli faoliyati bir yoki boshqa jinsga xos bo‘lishi uchun modellashtirilishi kerak.

Yuqoridagilardan xulosa qilib shuni aytish joizki, balog‘at yoshidagi o‘g‘il va qizlarni kelajakdagi turmushga tayyorlab, oilaviy hayotni boshlash davri yaqinlashganda, har ikki jins vakillari mashaqqatlar bilan yuzlashadilar, buning oqibatida, genderni anglatuvchi vakolatli pedagoglar soni ortadi. Va nihoyat, ta’lim muassasasi talabasi shaxsiyatining muvaffaqiyatli rivojlanishiga to‘sqinlik qiladigan qoliplarni bartaraf etish va shaxsiy qiziqishlari, ijtimoiy ehtiyojlari asosida uning xulq-atvorining ijtimoiy maqbul modellarini shakllantirishni qamragan gender yondashuvidan foydalanish zarurati tug‘iladi.

ADABIYOTLAR RO‘YHATI

С. Д. Матюшкова. (2008). Основы гендерной культуры (150th ed.). Программа спецкурса для старшеклассников. Минск.

С. Д. Матюшкова. (2012). *Педагогические условия формирования гендерной культуры учащихся старших классов* (167th ed.). Монография. Витебск.

B. Namazov, N. Egamberdiyeva, M. Mirsoliyeva. (2018) O‘qituvchilarni tayyorlashda gender yondashuv masalalari (80th ed.). O‘quv qo‘llanma. – Toshkent.

Эгамбердиева, Н. , Камилова, Р. , Атаниязова, Р. , Исакова, Л. , Усманова, М. , Исломов, А. (2021). Гигиенические аспекты формирования устойчивой социальной среды в семье. https://doi. org/10. 17513/np. 492.

Jamoldinova, O. (2022). Ta'lim tizimida gender yondashuv tatbiq etishning samarali mexanizmlari. Belarus-O'zbek ILMIY-METODIK JURNAL, 1, 15-22. https://doi. org/10. 18411/doicode-2022. 055.

Norkulov, H. (2023). O'smirlarni oilaga tayyorlashda innovatsion texnologiyalarning pedagogik jihatlari. Foreign Languages in Uzbekistan, 133-142. https://doi. org/10. 36078/1683277776.

Bayjonov, F. (2021). CHARACTERISTICS OF THE CONCEPT OF GENDER CULTURE AS A SOCIAL EVENT. InterConf, (79). вилучено із https://ojs. ukrlogos. in. ua/index. php/interconf/article/view/15139.

Bayjonov, F. B. (2021). Stages of formation of gender culture in youth. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences, *9*(4), 2021. https://www. idpublications. org/wp-content/uploads/2021/05/Full-Paper-STAGES-OF-FORMATION-OF-GENDER-CULTURE-IN-YOUTH. pdf.

Bayjonov, F. (2023). Technologies for the development of gender culture in cooperation with the family and educational institutions. Bulletin of Science and Practice, (4), 531-534. https://doi. org/10. 33619/2414-2948/89/70.

Bayjonov, F. B. (2021). Gender differences in the contemplation of teenagers. Theoretical & Applied Science, 98(06), 144-146. https://doi. org/10. 15863/tas. 2021. 06. 98. 21.

Bayjonov, F. (2022). Factors for forming gender culture in adolescents in family and educational institutions. InterConf, (96). вилучено із https://ojs. ukrlogos. in. ua/index. php/interconf/article/view/18170.

Тожибоева Х. М. (2021) Гендерёндашувасосидаўсмирёшдагиўқувчиларда "оммавиймаданият" гақаршииммунитетнишакллантириш//Муғаллимҳэм узлуксиз билимлендириу. -Нукус, 2021. –5/2-сон. –Б. 46-50 https://scientists. uz/uploads/202207/B-323%20. pdf.

Ongarov M. B. , The System Of Training And Development Of Field Practice In Biology. The American journal of social science and education innovations- USA: 2021. - Vol. 3, Issue 03. - P. 171-177.

file:///C:/Users/USER/Downloads/171-177. . . . SSEI. . . . P. . . . The+System+Of+Training+And+Development+Of+Field+Practice+In. pdf.

Ongarov M. B. , Профессионально-методическая подготовка студентов к учебной практике Наука и образование сегодня. – Россия, 2021. - №2. – С. 75-76. *https://cyberleninka. ru/article/n/professionalno-metodicheskaya-podgotovka-studentov-k-uchebnoy-praktike/viewer*.

Ongarov M. B. , Methodological conditions for the organization of fiyeld practice through information technology. Commonwealth Journal of Academic Research (CJAR. EU) 2021. - Vol. 2, Issue 6. - P. 14-19. *https://www. cjar. eu/2021/06/16/methodological-conditions-for-the-organization-of-field-practice-through-information-technology-2/.*

Ongarov M. B. , Integrative Effektivnes of the Organization of field Practice of Students oh the Faculty Natural Science. (Biology, Geography) As An Example of Education 2022 ISSN: 1856-4194 31, 12, 2022. *https://www. provinciajournal. com/index. php/telematique/article/view/1097.*

M Raimdjanov. (2021). COOPERATION BETWEEN SCHOOL, FAMILY AND COMMUNITY ON VOCATIONAL TRAINING OF STUDENTS AS A SOCIAL PEDAGOGICAL PROBLEM Conferencious Online, 28-30 https://cyberleninka. ru/article/n/formation-of-pedagogical-and-psychological-knowledge-in-future-teachers/viewer.

M Raimdjanov. (2021). FORMATION OF PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL KNOWLEDGE IN FUTURE TEACHERS Scientific progress 2 (4), 988-991 https://cyberleninka. ru/article/n/formation-of-pedagogical-and-psychological-knowledge-in-future-teachers/viewer.

EXTENDED ABSTRACT

SOCIAL-PEDAGOGICAL ASPECTS OF STABILIZATION OF GENDER RELATIONS IN THE FAMILY AND EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Today, as indicators of the quality of education the elements of the gender approach in education, the introduction of increasingly ommaviylashmoqda. Ijtimoiylashuv providing gender equality in education, and the process is the delivery of norms and concepts, including the use of quality education gender equality means equal to.

Gender equality in society, aimed at ensuring quality education of future teachers in the preparation of the training program in the academic

literature, in the process of education, students and teachers in the relationships between the exposure and the solution to the issues of gender inequality is directed. In the social dimension of the bologna process (Social Dimension) of european higher education (european high increasing the area of the important factors to increase the competitiveness and attractiveness of the quality of education given us a description.

Kommyunikesida Berlin (2003.) gender inequality at national and european level in order to reduce social solidarity and social education and the strengthening of the competitiveness of today, today, the elements of the gender approach in education as indicators of the quality of education, the introduction of increasingly ommaviylashmoqda. Ijtimoiylashuv providing gender equality in education, and the process is the delivery of norms and concepts, including the use of quality education gender equality means equal to.

A gender approach in education institutions in the republic of uzbekistan on the basis of continuous improve the quality of teaching, the development of social activity of women, has conducted research in areas such as gender issues in professional education. Scientists, teachers Musurmonova O. N. Egamberdiyeva, R. Samarov, U. temirova social activity of women, gender issues through the analysis approach, pedagogical approach studied the issues of gender in education. In the opinion of scientists, teachers in the preparation of the gender aspect of the implementation process and the development of the principle, which is the ultimate result of them lead to the main stage. Teachers who understand the young generation aware of the problem of gender aspects and gender conscious thinking and act to create a feel during takes. So education teachers in the implementation of the gender equality act from the beginning, from the stage in the preparation of his profession, until the phase to continuous improvement, all activities should cover. Therefore, the professional knowledge and skills of students in higher education institutions, besides them important life skills, including analytical and critical thinking abilities to solve problems, configure, shaxslararo develop communication skills, as well as to work independently and in collaboration to teach kompetentlik gender formation is very important. To do this, the higher education system into the implementation of the gender approach is needed to develop effective mechanisms and its management.

Social gender (sex) were trained during the entire life of the same period in people's self-descriptive as male or female is one of the norms of conduct. Properties or the conduct of gender roles to men and women

of this education, clothing, character, I recommend you deal with certain activities on different psychological qualities of the formation, through the development of integrated skills in the various areas.

Boys were trained with harshness, they actually track of the life of the parents, their family, which are available in according to the head of customs and lifestyles, family life themselves in the role of keeper and referee prepared to grow and learn.

Culture includes values with the manners of processing the components utilized measurements qiyoslaganda mazmuniy relationship spiritually. Reader gender norms and criteria of the evaluation of girls and boys are treated by means of culture refers to the culture of reaching. Mazmuniy the evaluation function of the components of this measure to keep the child's self, and our own internal attitude determines that the neighbor is ready to show this in tevarak enough to answer to the phenomenon, comparing the external symptoms will help you. To fix it reflect your own ideas and this is the real opportunities in the cases are affected.

Components of ethical norms regulating their activities in the intricacies of dealing with mutual society aimed to determine ability to measure than others.

As a result of stereotypes installed, it will appear the division of labor by gender: men are authoritative and high paying positions they take the house, while women perform the work or less the fee shall be paid work is used. Society “professional women” or dealing with the work of (children nurturing the comfort of your home to create and others), bad men is in a relationship. Why? The main purpose of work, because the man his life and career, while being within the home and family show to the women, that is, norms of conduct, prescribed by a gender ideology, gender role, if there is available justifies the distribution.

Gender is not only about women or men, but the relationship between them, the social and cultural formation of the style of this relationship is understood. “Gender” - for containing the understanding of this relationship, this term also women, men should also be relevant to. Men and women is a product of the culture of their society, since they were trained during the whole life of belonging to a certain sex. This role varies depending on the cultural and social conditions of the community, with the passage of time.

The task of the teacher – this idea biological properties that does not change given by nature and birth, gender, and received education in

society while features habits, stereotypes appear as a result of fees to be paid to provide. The teacher, "we are talking about men and women we are referring to biological sex, " explains that. But "female" and "male" talking about gender, we are we are referring to the social features. To them, gender is called.

Cooperation in the context of modern educational break the mold of gender in the remaining years will reach a much longer period. Not the sex of the student to determine the status and social position, but their serharakat ministry of quick, talents, creativity, and kengfikrliligi, mulohazakor ministry of the risk of general and specific qualities tamal should perform a particular function.

Education institutions in improving the culture of gender and the family in this article, the properties and change the line of action during the training period leading androgin to enforce gender-role directed to the aggregate of the template for the model is provided. Role of students in educational institutions of the sexual activity to be specific to one or the other sex should be modeling.

Conclusion it is noteworthy to say that make policy, boys and girls of puberty age are prepared to be married in the future, family life when he came near the start of the period, representatives of both sexes troubles they confront, in its effects, will increase the number of competent teachers who mean gender. And finally, which hinder the successful development of the personality of the educational institution, students eliminate the mold and personal interests, social needs on the basis of the form of the development of acceptable social model of his conduct which cover the use of a gender approach is born out of necessity.

OILAVIY QADRIYATLARNING SHAXS KAMOLOTIDAGI O‘RNI VA ROLI

Raxmonova Zarifa Ne’matovna

Annotatsiya

Oiladagi barcha qadriyatlar, an’analar, ota-onalarning o‘zaro hamda ularning farzandlari orasidagi muomala maromlari, barcha xatti-harakatlar uning har bir a’zosi ongiga va xulq me’yorlariga ta’sir ko‘rsatadi. Bu ta’sirlar eng avvalo, individning ijtimoiy tasavvurlarida, bilimlari va baholash tizimida, oilaviy qadriyatlarga nisbatan munosabatlarida, e’tiqodi va ishonchida o‘z aksini topadi. Oilaviy turmush va uning qadriyatlari nikoh va oila munosabatlari to‘g‘risidagi ilk tasavvurlar hamda ijtimoiy ustanovkalar ham aynan ota-onaning mavjudligi va ularning tarbiyaviy ta’siri tufayli ro‘y beradi.

Mazkur maqolada oilaning jamiyat xayotida tutgan o‘rni va roli, mustaqil hayotga qadam qo‘yayotgan yoshlarning oilaviy hayotga tayyorlash, o‘z qadriyat yo‘nalishlari, oila a’zolarining xulq atvorlari, oila va jamiyat hayotida ijtimoiy tasavvurlar, ijtimoiy munosabat, ustanovkalar, oilada soglom muxit va soglom dunyokarashni, sub’ektiv munosabatlarnishakllantirish, ta’lim-tarbiya, yosh avlodni jamiyat-davlat xamda oilaga munosib barkamol inson qilib tarbiyalash kabi masalalar urin olgan.

Oila uning asrlar mobaynida saqlanib kelayotgan muqaddas an’analari orqali yoshlarda oilaga nisbatan tug‘ri munosabatni shakllantirishda uning ta’sir yo‘nalishlarini belgilab olish kerak. “Bu ish asosan har bir o‘zbek oilasidagi tarbiya an’analari va ularni takomillashtirish, milliy qadriyatlarni turmush tarzining ajralmas bo‘lagiga aylantirish, muloqot madaniyatining Sharqona ko‘rinishlari bilan zamonaviy shakllarini uyg‘unlashtirish, mehnat tarbiyasi, uning farzandlar farovon turmush kechirishining muhim tamoyili sifatida qadrlanishiga erishish orqali amalga oshirish mumkin”.

Kalit so‘zlar: nikoh, oila, oilaviy munosabatlar, oilaviy qadriyat, xulq-atvor, e’tiqod, ustanovka, ijtimoiy muhit, ijtimoiy tasavvur, ijtimoiylashuv, ong, bolalik, tarbiya, barkamol inson, islohot, sog‘lom muhit, sog‘lom dunyoqarash, ijtimoiy tasavvur, sub’ektiv munosabat.

The role of the family values in personal development

Annotation

All the values, traditions, parental interactions between parents and their children, all the behaviors in the family affect the consciousness and norms of behavior of each of its members. These influences are primarily reflected in the individual's social perceptions, knowledge and evaluation system, attitudes toward family values, beliefs and trust. Family life and its values The first ideas about marriage and family relations, as well as social attitudes, also occur precisely because of the presence of parents and their educational influence.

In this article, the place and role of the family in the life of the society, preparation for family life of young people who are starting an independent life, their values, the behavior of family members, social ideas in the life of the family and society, social attitudes, attitudes, a healthy environment in the family and a healthy worldview, subjective issues such as formation of relations, education and upbringing of the young generation as mature human beings suitable for society, the state and the family have taken place.

It is necessary to determine the directions of influence of the family in forming the right attitude towards the family in young people through its sacred traditions that have been preserved for centuries. "This work is mainly about the traditions of upbringing in every Uzbek family and their improvement, turning national values into an integral part of the lifestyle, harmonizing modern forms of communication culture with Eastern aspects, labor education, and its importance for children's happy marriage. can be realized by achieving appreciation as a principle".

Key words: marriage, family, family relations, family value, behavior, belief, attitude, social environment, social imagination, socialization, consciousness, childhood, upbringing, mature person, reform, healthy environment, healthy outlook, social imagination, subjective attitude

Kirish

Oila – avlodlar davomiyligi, qadriyatlar, urf-odatlar va an'analarni, qolaversa, xalqimiz ma'naviy merosining avloddan avlodga o'tishini ta'minlavchi omildir. Shu tufayli oilani qo'llab-quvvatlash masalasi davlatmizning doimiy diqqat e'tiborida turibdi.

Oila inson uchun mukaddas va ulug' dargoxdir. Inson anashu dargoxda tug'iladi, o'sadi, unadi, voyaga yetadi. Oilani mamlakatning kichik bir mu'tabar parchasi deb qiyoslash mumkin. Inson bolalikdan voyaga

yetgunga qadar ota-ona yoki uning o‘rnini bosuvchi shaxs tarbiyasida bo‘ladi. Bola voyaga yetgach, o‘zi mustaqil oila quradi. Odam qaysi oilada bo‘lishidan kat’iy nazar, unga sadoqatli bo‘lib qolishi zarur. Ayniqsa, oila a’zolarining o‘z xonadoniga sodiq bo‘lib kolishi bilan bir qatorda, shu oilaning or- nomusi uchun kurashmogi, sha’niga dog‘ tushurmay yashamogi zarur.

Inson o‘z xayotida xamma vaqt oilaga, vatanga, do‘st-brodarlariga sodiq bo‘lib yashashi kerak. Oilaga sodiq bo‘lmaslik odamda shu xonadondan, qarindosh-urug‘laridan uzoqlashtiradi. Biz yuqorida oilani mitti mamlakatga o‘xshatdik. Xar qanday mamlakatning boshlig‘i bo‘lganidek, oilaning o‘z boshlig‘i bo‘ladi. Odatda, oila boshlig‘i bu otadir. Ota bo‘lmagan oilada ona, ota va ona bo‘lmagan oilada esa katta aka, opa yoki oila a’zolari tomonidan tan olingan kishi boshliq sanaladi. Oila boshlig‘i kim bo‘lishidan kat’iy nazar, uning so‘zlari shu oila a’zolari uchun qonun bo‘lmogi kerak. Oila boshlig‘ining xurmati joida bo‘lib, o‘z oila a’zolariga munosib raxbarlik qila olsagina, oilada tartib –intizom, mexnat va orom, o‘zaro xurmat va odob-axloq buladi. Oila mustaxkam va obro-e’tiborli bulishi uchun, oila boshligining obro‘-e’tibori o‘z o‘rnida bo‘lib, oilaning iqtisodiy axvolini, uning daromadini va buromadini tug‘ri tashkil qilmogi lozim. Oilada nimalar yetishtirishni, qanday daromat olishni, uni qanday sarf qilishni yaxshi bilishi, oilada a’zolari o‘rtasidagi inoqlikni ta’min etishi va ularning tarbiyasi uchun g‘amxo‘rlik qilib borishi zarur.

Inson bolalikdan boshlanadi va asta – sekin voyaga yetib boradi, mustaqil oila quradi. Xar bir ota-ona o‘z farzandini voyaga yetishi, uning uyli-joyli bo‘lib, mustaqil oila qurishini orzu qiladi.

Mustaqil oila qurish, ota-ona bo‘lish xar bir o‘gil qiz uchun sharafli vazifadir. Oila qurayotgan xar bir yosh oila xayotga xar taraflama aqliy va jismoniy jixatdan tayyor bulmog‘i kerak [8].

Oila insonning ongida ilk bolaligidan boshlab shakllanadigan barcha insoniy fazilatlar, ezgu niyatlar qadriyatlar va ijtimoiy tasavvurlar tarkib topadigan dargohdir. Ushbu dargohda ma’naviy-ahloqiy muhitni vujudga keltirish va shu orqa shaxsni oqilona dunyoqarash egasi, yangicha fikrlovchi, barkamol inson qilib shakllantirish xozirgi islohotlar davrida O‘zbekiston uchun davlat ahamiyatiga molik muammodir. Zero yoshlarda milliy qadriyatlarga, jumladan oilaviy qadriyatlarga, an’analar noyob rasm-rusmlarga nisbatan xolisona tasavvurlarni shakllantirish orqali ularni oilaviy turmushga tayyorlash, oilaparvarlik xususiyatlarini tarkib toptirish yurtimizda ma’naviy-ma’rifiy ishlar samaradorligini oshiruvchi ta’sirchan vositadir.

Oila a'zolarining xar biri shaxs sifatida muayyan ma'naviy dunyoga ega bo'lib, ular o'rtasidagi yaqin munosabatlar, muloqotlar natijasida oilada o'ziga hos oilaviy ma'naviyat yuzaga keladi. Oila ma'naviyatida ota va onaning ma'naviy fazilatlari er-xotinlik munosabatlarining sharqona yukori insoniylik va axloqiylik darajasini belgilab beradi. Oila ma'naviyat olami o'zaro hurmat, qadrlash, hamkorlik, murosasozlik, mehribonlik, rahmdillik, mehr-oqibat, sabr - bardoshlilik, inson-sevarlik, olijanoblik, kattalarga xurmat, kichiklarga izzat kabi ma'naviy kadriyatlarni o'zida mujassamlashtirishi muhimdir. Bunday kadriyatlarning oilada e'zozlanishi, bunga amal qilinishi oiladashunday ma'naviy muxit va iqlimni yaratidiki, o'sib kelayotgan avlod sof qalbi va ongi shakllanishida o'ta ahamiyatlidir. Oilaviy qadriyatlarning shaxs tomonidan o'zlashtirilishiga turtki bo'luvchi sifatiy mezonlardan biri-ma'suliyat yoki insondagi ma'suliyatlilik xislatidir. Bu inson tomonidan bajariladigan har bir amallari, faoliyati mahsulini tasavvur qilgan holda, uning o'ziva o'zgalar uchun qanday naf keltirishini anglay olish qobiliyatidir. Mas'uliyatni his qilgan inson doimo ishni puxta rejalashtirib, uning oqibatlarini oldindan tasavvur qila oladi va natijaga erishish uchun butun kuchi va salohiyatini safarbar etishga qodir bo'ladi . [4] Oilada bu fazilat farzand ongiga eng avvalo, ota-onaning oila, uning qadriyatlariga amal qilish, shaxs kamoloti mas'uliyati orqali singdiriladi. Shu bois oilaviy qadriyatlarga hurmat, ularga nisbatan mas'uliyat bilan bog'liqdir.

Oila uning asrlar mobaynida saqlanib kelayotgan muqaddas an'analari orqali yoshlarda oilaga nisbatan tug'ri munosabatni shakllantirishda uning ta'sir yo'nalishlarini belgilab olish kerak. "Bu ish asosan har bir o'zbek oilasidagi tarbiya an'analari va ularni takomillashtirish, milliy qadriyatlarni turmush tarzining ajralmas bo'lagiga aylantirish, muloqot madaniyatining Sharqona ko'rinishlari bilan zamonaviy shakllarini uyg'unlashtirish, mehnat tarbiyasi, uning farzandlar farovon turmush kechirishining muhim tamoyili sifatida qadrlanishiga erishish orqali amalga oshirish mumkin" [2; 122].

Asrlar mobaynida shakllangan, avloddan-avlodga bebaho meros sifatida o'tibkelayotgan oilaviy urf-odat, marosim va bayramlar ham farzandlarni oila muhitida kamol toptirishda muhim omil bo'lib hisoblanadi. Har bir oila rioya qilishi lozim bo'lgan an'analar va rasm-rusmlarning mavjudligi, ularning jamiyat va mahalla an'analari bilan uyg'unligi ham farzandda oilaga nisbatan ijobiy ustsnovkalarni shakllantirishning muhim yo'nalishi bo'lib sanaladi. [3;117]

Bu o'rinda yana bir omilni ajratib ko'rsatish mumkin, bu oilaviy muomaladir. Oila muhitida amalga oshiriladigan muloqot, oila a'zolari o'rtasida kundalik, maishiy muammolar yuzasidan amalga oshiriladigan

muomala hisoblanadi. Chunki inson xulq-atvorida namoyon bo‘ladigan ustanovkalarning shakllanishida radio, televidenie, gazeta, jurnallar, badiiy hamda ilmiy adabiyotlarning qiymatini e’tirof etgan holda shuni aytish mumkinki, yuzma-yuz kechadigan ta’sir, inson yuzi va ko‘ziga qarab turib aytiladigan ba’mani so‘z va his-tuyg‘ularning o‘rni beqiyos. Shuning uchun ham zarur bir fikrni tushuntirish lozim bo‘lsa, ota-ona ham farzandining yuzini o‘ziga qaratib olib, yuz qiyofasi va ko‘zdagi samimiyat bilan, psixologik jihatdan tahlil etilganda, ekstralingivistik hamda paralingvistik vositalar yordamida fikrni uqtira boshlaydi va aynan shunday muloqot samaralidir. Bunday ta’sir ko‘proq emotsional-psixologik jihatdan ta’sirchan onalar va momolar muomalasida yaqqol ko‘zga tashlanadi.

Oila ma’naviy ko‘rg‘on bo‘libgina kolmay yosh avlod ta’lim-tarbiyasining ilk maskanidir. Prezidentimizta’kidlaganlaridek: «Insonning eng sof va pokiza tuyg‘ulari, ilk xayotiy tushuncha va tasavvurlari birinchi galda oila bag‘rida shakllanadi. Bolaning xarakterini, tabiati va dunyokarashini belgilaydigan mezon va qarashlari yaxshilik va ezgulik, oliyjanoblik va mehr-oqibat, or - nomus va andisha kabi muqaddas tushunchalarning poydevori oila sharoitida qaror topishi tabiiydir»

Muxtasar qilib aytganda, oila poklikka va soflikka, ikki tomonlama muhabbatga, sadoqat va vafodorlikka asoslanishi kerak. Bu farzandlar tarbiyasi uchun muhim omil hisoblanadi. Shaxs ma’naviyati, uning dunyoqarashi, e’tiqodiga ko‘nikmalar majmui asosan oilada shakllanadi. Shu ma’noda, oila-haqiqiy ma’naviyat o‘chog‘i va ko‘rg‘oni, mafkuraviy tarbiya omili va muhitidir [7]

“Eng katta baxt, men buni ming marta qaytarishdan charchamayman, oilamiz tinch bo‘lsin! Oila kichik vatan, oila tinch bo‘lsa, baxtli bo‘lsa, vatan tinch bo‘ladi. O‘sha baxtli kunlarni vatanimizning, yoshlarimizning kamolini hozir niyat qilayotganimiz kabi ko‘rish hammamizga nasib etsin!” [1].

Shuni ta’kidlash joizki, prezidentimizning fikrlarida oilaning eng avvalo, sog‘lom dunyoqarash tarkib toptirishdagi benazir roliga aloxida e’tibor berilganki, mazkur dunyoqarash ijtimoiy psixologiya fani tadqiq qiladigan tasavvurlar tizimi yordamida inson ijtimoiylashuvining ilk maskani bo‘lmish oilada, undagi o‘zaro munosabatlar tizimida shakllanadi. Xuddi shu bois, oilada bolaning ijtimoiylashuvi bilan bog‘liq tarbiyaviy ta’sir vositalarining negizida xalq an’analarining, xususan oilaviy o‘zaro munosabatlarda saqlanib qolgan oilaviy qadriyatlar mohiyatining qonuniyatlarini o‘rganish vazifasi turibdiki, ularning

ijtimoiy-psixologik shart-sharoitlarini tadqiq etish, natijalarini esa amaliyotga tadbiq qilish davr taqazosidir.

Bulardan kelib chiqib aytish mumkinki, ijtimoiylashuv jarayonida shaxsning oila va uning qadriyatlariga nisbatan munosabati, ustanovkalari insonning o‘ziga xos xulq mezonlari va sifati bo‘lib, unda oilaviy o‘zaro munosabatlarda odam uchun ahamiyat kasb etuvchi qadriyatlar, ya’ni muomala maromlari, baholash tizimi va yaxlit faoliyatning umumiy yo‘nalishini belgilovchi mezonlarda o‘z aksini topadi. Bu jarayonda shaxsning o‘z xatti-harakatlari va oilaga nisbatan sub’ektiv munosabati uningijtimoiy tasavvurlarida ifodalanadi. Shu ma’noda ijtimoiy tasavvurlar asosida shakllanadigan oilaviy qadriyatlarga nisbatan ustanovkalar anglangan ehtiyojlar, maslaklar va ijtimoiy me’yorlarni belgilaydi, u real turmushga shunchalik qorishib ketadiki, natijada shaxsning barcha harakatlari va xulq-atvori to‘lig‘icha ularga bo‘ysunadi.

Oilaviy qadriyatlar insonning hayotiy tajribasi va jamiyatga nisbatan munosabatlariga bog‘liq tarzda shakllanadi. Shuning uchun ham qadriyatlar insonning dunyoqarashini, odamlarga, oilasiga munosabatini tashkil etuvchi jarayonlar bilan chambarchas bog‘liqdir.

Ma’lumki oila-shunday bir ijtimoiy muhitki, undagi barcha qadriyatlar, an’analar, ota-onalarning o‘zaro hamda ularning farzandlari orasidagi muomala maromlari, barcha xatti-harakatlar uning har bir a’zosi ongiga va xulq me’yorlariga ta’sir ko‘rsatadi. Bu ta’sirlar, eng avvalo, ta’sirni qabul qiluvchining ijtimoiy tasavvurlarida, bilimlari va baholash tizimida, an’anaviy-oilaviy qadriyatlarga nisbatan munosabatlarida, e’tiqodi va ishonchida o‘z aksini topadi. Oilaviy turmush va uning qadriyatlari nikoh va oila munosabatlari to‘g‘risidagi ilk tasavvurlar hamda ijtimoiy ustanovkalar ham aynan ota-onaning mavjudligi va ularning tarbiyaviy ta’siri tufayli ro‘y beradi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Oliy Majlisga Murajaatnomasida so‘zlagan nutqidaquyidagilar keltirilgan. “Biz o‘z oldimizga mamlakatimizda Uchinchi Renessans poydevorini barpo etishdek ulug‘ maqsadniqo‘ygan ekanmiz buning uchun yangi Xorazmiylar, Beruniylar, Ibn Sinolar, Ulug‘beklar, Navoiy va Boburlarni tarbiyalab beradigan muhit va sharoitlarni yaratishimiz kerak” [2].

Adabiyotlar sharhi

Oilaviy qadriyatlarning shaxs tomonidan o‘zlashtirilishiga turtki bo‘luvchi sifatiy mezonlardan biri-ma’suliyat yoki insondagi ma’suliyatlilik xislatidir. Bu inson tomonidan bajariladigan har bir

amallari, faoliyati mahsulini tasavvur qilgan holda, uning o‘ziva o‘zgalar uchun qanday naf keltirishini anglay olish qobiliyatidir. Mas’uliyatni his qilgan inson doimo ishni puxta rejalashtirib, uning oqibatlarini oldindan tasavvur qila oladi va natijaga erishish uchun butun kuchi va salohiyatini safaobar etishga qodir bo‘ladi [4; 94]. Oilada bu fazilat farzand ongiga eng avvalo, ota-onaning oila, uning qadriyatlariga amal qilish, shaxs kamoloti mas’uliyati orqali singdiriladi. Shu bois oilaviy qadriyatlarga hurmat, ularga nisbatan mas’uliyat bilan bog‘liqdir.

Qadriyatlar tushunchasini mualliflar tomonidan ta’riflanishi

T/r	**Tushunchani ta’riflash**	**Mualliflar**
1.	Jamiyat hayotiy hodisalari yoki elementlarini ijtimoiyahamiyatliligini bir butun jamiyat yoki ijtimoiy guruh tomonidan beriladigansifatlarni tahlilqilish	G. M. Andreeva, V. A. Bodrov, A. M. Vizova, K. Kloxon, V. G. Zdrovamislov, V. B. Olshanskiy va boshqalar.
2.	Xulq-atvor va motiv faoliyati, bundainsonni dunyodagi o‘rnini va ma’lumbir maqsadlarga erishish bilan bog‘liqyo‘nalishlaridir	B. S. Bratus, L. V. Vыgotskiy, B. G. Ananev, A. N. Leontev, G. Olport, S. L. Rubinshteyin, V. V. Stolin, V. Frankl
3.	Qadriyatlar bu inson psixologik qiyofasini uzviy elementi bo‘lib, shaxs shakllanishiga ta’sir etuvchi muhim omil, insonni o‘zini-o‘zi anglashini rivojlantiruvchi va boshqaruvchi jarayondir	Z. E. Abduraxmanova, Z. N. Raxmonova

Bu tasnifdan ko‘rinib turibdiki, qadriyatlar psixolog olimlar tomonidan ham yetarli darajada o‘rganilgan. Qadriyatlar inson muloqotida va o‘zaro ta’sirida ham ro‘y berib insonni o‘zini-o‘zi boshqarishida muhim ahamiyatga ega bo‘ladi. Qadriyatlar komil insonni tarbiyalashda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

Qadriyat muayyan hodisa va ob’ektlarning shaxsiy, ijtimoiy madaniy ahamiyatiga bog‘liq tushunchadir.

Biror bir narsani yaxshi, to‘g‘ri, kerakli deb hisoblash to‘g‘risidagi tushunchalar qadriyatdir.

Jamiyatda qadriyatlar tizimi judayam muhim rol o‘ynaydi. Chunki u me’yorlarga ta’sir qiladi. Hamma me’yorlar ijtimoiy qadriyatlarni nomoyon qiladi. Qadriyatlar tizimi haqida jamiyatda mavjud bo‘lgan me’yorlar orqali fikr yuritish (muhokama qilish) mumkin.

Metodologiya

Inson qadriyatlarini amalga oshirishda fikrlab, foyda beruvchi qadriyatlar tizimidan foydalanadi. Qadriyatlar bu inson psixologik qiyofasini uzviy elementi bo‘lib rivojlanishga ta’sir etuvchi muhim omil, insonni o‘zini-o‘zi anglashini rivojlantiruvchi va boshqaruvchi jarayon hamdir. Shaxs qadriyatlari bugungi kunda uning muhim rezervi hisoblanadi.

“Shaxs qadriyatlar tizimining real tuzilishi diagnostikasi” metodikasi bo‘yicha qadriyatlar namoyon bo‘lishidagi jinsiy tafovutlar (Mann-Uitni U mezoni)

Ko‘rsatkichlar	O‘rtacha ranglar		U	r
	Yigitlar (N=180)	Kizlar (N=295)		
Vaqtni maroqli o‘tkazish, hordiq	195, 4	263, 3	18874	**0, 000***
Yuqori moddiy ta’minlanganlik	209, 9	254, 4	21499, 5	**0, 000***
Go‘zallikka intilish va undan zavqlanish	204, 7	257, 6	20561	**0, 000***
O‘zgalarga yordam berish	232, 3	240, 7	25527, 5	0, 497
Sevgi-muhabbat	213, 5	252, 2	22146	**0, 002**
Olam, tabiat, insonda yangiliklarni anglash	224, 7	245, 3	24158	0, 102
Yuqori ijtimoiy maqom va insonlarni boshqarish	222, 4	246, 7	23746, 5	0, 052
Insonlarni tan olish va hurmat qilish, atrofdagilarga ta’sir ko‘rsata bilish	207, 0	256, 2	20961	**0, 000***
Jamiyatda ijobiy o‘zgarishlarga erishish uchun ijtimoiy faollik	228, 4	243, 1	24818	0, 247
Muloqot	213, 5	252, 2	22131, 5	**0, 002**
Salomatlik	237, 5	237, 5	26452, 5	0, 996

*Izoh: * - p<0, 05; ** - p<0, 01; *** - p<0, 001*

Natija

Yuqori moddiy ta'minlanganlik shkalasi bo'yicha ham yigitlar va qizlar o'rtasida ishonch darajasidagi farqlar kuzatildi (U=21499, 5; p<0, 01). Bu shkala natijalariga qaraganda moddiy ta'minlanganlikka intilish qiz bolalarda ko'proq namoyon bo'lar ekan. Ota-onalar qizlarning moddiy jihatdan qo'llab-quvvatlashga ko'proq e'tibor berishlari aynan ana shu natijalardan ko'rinib turibdi.

Go'zallikka intilish va undan zaqlanish qadriyati bo'yicha ham ishonch darajasidagi farqlar kuzatildi (U=20561; p<0, 01). Aynan qiz bolalar natijalarida go'zallikka intilish shkalasi bo'yicha yuqori ko'rsatgichlar aniqlanishi ko'p jihatdan tushunarli bo'lsa kerak. Chunki aksariyat qizlarda go'zallikka intilish istagi, go'zallikdan zavqlanish va estetik zavq olish genetik omillarga bevosita bog'liqligini e'tirof etish mumkin. Zero, agar oilada qiz farzand mavjud bo'lsa, bu qizlar yoshligidan o'zlariga oro berishni xush ko'radilar, chiroyli bo'lishni xohlashlarini kuzatish mumkin. Shu sababli ham qizlar yoshi ulg'aygan sari o'zlariga ko'proq oro bera boshlaydilar, go'zallikka intiladilar. Shu jihatdan ham go'zallikka intilish va undan zaqlanish qadriyati qizlar guruhida yaqqolroq namoyon bo'lishini taxmin qilish mumkin.

3. 2. 10. jadvaldan ko'rinib turganidek, sevgi va muhabbat shkalasi bo'yicha ham yigitlar va qizlar orasida ishonch darajasidagi farqlar mavjud (U=22146; p<0, 01). Respondentlarimizning barchasi talaba ekanligini inobatga olsak, qizlarning natijalarini yuqori chiqishi tabiiy hol ekanligini e'tirof etish mumkin. Zero, talabalik davrida aksariyat qizlarimiz oila qurishadi va ularda sevgi-muhabbat shkalasining yuqori bo'lishi shu sababli bo'lishi ehtimoldan xoli emas. Yigitlar ko'pincha oliygohni tugutgandan so'ng oila qurishadi va ularning bu davrdagi birinchi vazifasi "o'zini oyoqqa turg'azish", ya'ni yaxshi kasb egasi bo'lish hisoblanadi, shu sababdan ham sevgi va muhabbat shkalasi bo'yicha ularning natijalari past chiqqan bo'lishi mumkin.

Insonlarni tan olish va hurmat qilish, atrofdagilarga ta'sir ko'rsata bilish shkalasi bo'yicha ham ishonch darajasidagi farqlar mavjudligi aniqlandi (U=20961; p<0, 01). Bu shkala bo'yicha ham qizlarning natijalari yigitlarnikiga nisbatan yuqori chiqqanligiga guvoh bo'lishimiz mumkin. Qizlarda insonlarga nisbatan hurmatning kuchli ekanligi tahsinga loyiq xislatlardan biri hisoblanadi. Qizlarda yigitlarga nisbatan yumshoqlik xislatlari bilan atrofdagilarga ta'sir ko'rsatish qobiliyati kuchli bo'lib, ular aksariyat hollarda o'zlarining muloyimliklari bilan maqsadlariga erishadilar, o'zlarini beozor, mushtipar, "zaifa" qilib ko'rsatishi orqali atrofdagilarga kuchli ta'sir ko'rsata oladilar.

Muloqot shkalasi natijalari tahlil qilinganida ham ishonch darajasidagi tafovut mavjudligi aniqlandi (U=22131, 5; p<0, 01). Bu shkala bo‘yicha ham qizlarning natijalari yuqori ekanligi ular yigitlarga nisbatan ko‘proq muloqotga moyilliklari bilan ajralib turishlaridan dalolat beradi. Yigitlar aksariyat ishlarini muloqot bilan emas, amalda bajarish bilan kifoyalansalar, qizlarga aksariyat vazifalar muloqot orqali hal qilinishi xosdir. Shu nuqtai nazardan ko‘pincha qizlar uchun muloqot muhim qadriyat sifatida tan olinishini e’tirof etish mumkin. Yuqorida keltirilgan natijalarni ko‘rgazmali tasviri 3. 2. 5. rasmda o‘z ifodasini topgan.

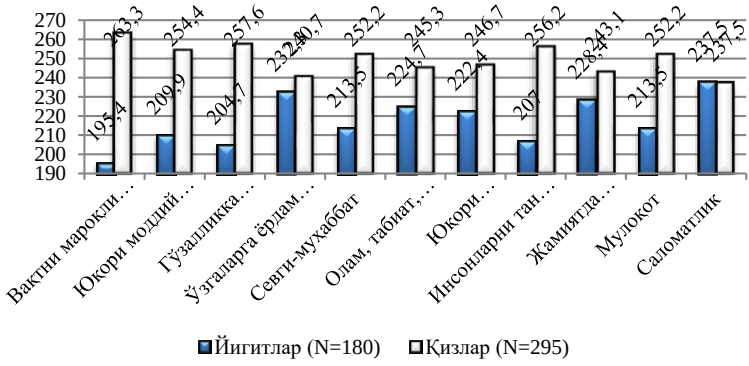

rasm. S. S. Bubnovaning “Shaxs qadriyatlar tizimining real

tuzilishi diagnostikasi” metodikasi bo‘yicha qadriyatlar namoyon bo‘lishidagi jinsiy tafovutlar (o‘rtacha ranglar hisobida).

Oila uning asrlar mobaynida saqlanib kelayotgan muqaddas an’analari orqali yoshlarda oilaga nisbatan tug‘ri munosabatni shakllantirishda uning ta’sir yo‘nalishlarini belgilab olish kerak. “Bu ish asosan har bir o‘zbek oilasidagi tarbiya an’analari va ularni takomillashtirish, milliy qadriyatlarni turmush tarzining ajralmas bo‘lagiga aylantirish, muloqot madaniyatining Sharqona ko‘rinishlari bilan zamonaviy shakllarini uyg‘unlashtirish, mehnat tarbiyasi, uning farzandlar farovon turmush kechirishining muhim tamoyili sifatida qadrlanishiga erishish orqali amalga oshirish mumkin” [6].

Asrlar mobaynida shakllangan, avloddan-avlodga bebaho meros sifatida o‘tibkelayotgan oilaviy urf-odat, marosim va bayramlar ham farzandlarni oila muhitida kamol toptirishda muhim omil bo‘lib hisoblanadi. Har bir oila rioya qilishi lozim bo‘lgan an’analar va rasm-rusmlarning mavjudligi, ularning jamiyat va mahalla an’analari bilan uyg‘unligi ham farzandda oilaga nisbatan ijobiy ustsnovkalarni shakllantirishning muhim yo‘nalishi bo‘lib sanaladi [3].

Bu o‘rinda yana bir omilni ajratib ko‘rsatish mumkin, bu oilaviy muomaladir. Oila muhitida amalga oshiriladigan muloqot, oila a’zolari o‘rtasida kundalik, maishiy muammolar yuzasidan amalga oshiriladigan muomala hisoblanadi. Chunki inson xulq-atvorida namoyon bo‘ladigan ustanovkalarning shakllanishida radio, televidenie, gazeta, jurnallar, badiiy hamda ilmiy adabiyotlarning qiymatini e’tirof etgan holda shuni aytish mumkinki, yuzma-yuz kechadigan ta’sir, inson yuzi va ko‘ziga qarab turib aytiladigan ba’mani so‘z va his-tuyg‘ularning o‘rni beqiyos. Shuning uchun ham zarur bir fikrni tushuntirish lozim bo‘lsa, ota-ona ham farzandining yuzini o‘ziga qaratib olib, yuz qiyofasi va ko‘zdagi samimiyat bilan, psixologik jihatdan tahlil etilganda, ekstralingivistik hamda paralingvistik vositalar yordamida fikrni uqtira boshlaydi va aynan shunday muloqot samaralidir. Bunday ta’sir ko‘proq emotsional-psixologik jihatdan ta’sirchan onalar va momolar muomalasida yaqqol ko‘zga tashlanadi [5].

Oilaviy qadriyatlarning shaxs tomonidan o‘zlashtirilishiga turtki bo‘luvchi sifatiy mezonlardan biri – ma’suliyat yoki insondagi ma’suliyatlilik xislatidir . Bu inson tomonidan bajariladigan har bir amallari, faoliyati mahsulini tasavvur qilgan holda, uning o‘zi va o‘zgalar uchun qanday naf keltirishini anglay olish qobiliyatidir. Mas’uliyatni his qilgan inson doimo ishni puxta rejalashtirib, uning oqibatlarini oldindan tasavvur qila oladi va natijaga erishish uchun butun kuchi va salohiyatini safaobar etishga qodir bo‘ladi . Oilada bu fazilat farzand ongi ga eng avvalo, ota – onaning oila, uning qadriyatlariga amal qilish, shaxs kamoloti mas’uliyati orqali singdiriladi. Shu bois oilaviy qadriyatlarga hurmat, ularga nisbatan mas’uliyat bilan bog‘liqdir.

Asrlar mobaynida shakllangan, avloddan – avlodga bebaho meros sifatida o‘tib kelayotgan oilaviy urf – odat, marosim va bayramlar ham farzandlarni oila muhitida kamol toptirishda muhim omil bo‘lib hisoblanadi. Har bir oila rioya qilishi lozim bo‘lgan an’analar va rasm – rusmlarning mavjudligi, ularning jamiyat va mahalla an’analari bilan uyg‘unligi ham farzandda oilaga nisbatan ijobiy ustsnovkalarni shakllantirishning muhim yo‘nalishi bo‘lib sanaladi.

Bu o‘rinda yana bir omilni ajratib ko‘rsatish mumkin, bu oilaviy muomaladir. Oila muhitida amalga oshiriladigan muloqot, oila a’zolari o‘rtasida kundalik, maishiy muammolar yuzasidan amalga oshiriladigan muomala hisoblanadi. Chunki inson xulq – atvorida namoyon bo‘ladigan ustanovkalarning shakllanishida radio, televidenie, gazeta, jurnallar, badiiy hamda ilmiy adabiyotlarning qiymatini e’tirof etgan holda shuni aytish mumkinki, yuzma – yuz kechadigan ta’sir, inson yuzi va ko‘ziga qarab turib aytiladigan ba’mani so‘z va his – tuyg‘ularning o‘rni beqiyos.

Shuning uchun ham zarur bir fikrni tushuntirish lozim bo‘lsa, ota – ona ham farzandining yuzini o‘ziga qaratib olib, yuz qiyofasi va ko‘zdagi samimiyat bilan, psixologik jihatdan tahlil etilganda, ekstra – hamda paralingvistik vositalar yordamida fikrni uqtira boshlaydi va aynan shunday muloqot samaralidir. Bunday ta’sir ko‘proq emotsional – psixologik jihatdan ta’sirchan onalar va momolar muomalasida yaqqol ko‘zga tashlanadi.

Xulosa. qilib aytish mumkinki qadriyatlar va emotsional intellekt o‘zaro bog‘liq bo‘lib, emotsional intellektning shakllanishi va rivojlanishiga shaxsning qadriyat yo‘nalishlari, kognitiv qobiliyat, ma’lumotlarni qayta ishlash tezligi va aniqligi, hissiyot xususiyatlari, hissiy barqarorlik, hissiy sezgirlik kabi omillar ta’sir qiladi.

Qadriyatlar munosabatlar, motivlar va ehtiyojlardan farqli o‘laroq, insonning ijtimoiy faoliyatining eng muhim holatlarida xatti-harakatni belgilaydi, bu insonning hayot maqsadlariga, ushbu maqsadlarni qondirish vositalariga, hayotning bunday “sharoitlariga” munosabatini bildiradi.

Bizning fikrimizcha, oila va uni bevosita o‘rab turgan ijtimoiy muhit ta’sirida yoshlar ongi, ijtimoiy tasavurlari tizimiga ta’sir yetkazuvchi omillar ko‘p va serqirra bo‘lib, ularning yo‘nalishlarini, o‘ziga xos xususiyatlarini har bir alohida ijtimoiy shart-sharoitda, birlamchi guruh muhitida tadqiq qilish ilmiy izlanishlar uchun katta ahamiyatga egadir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Prezident Sh. Mirziyoev joylarda ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarning borishi, amalga oshirilayotgan bunyodkorlik va xalq bilan muloqot qilish maqsadida 2018-yilning 19-yanvar kuni xalq deputatlari Surxondaryo viloyati kengashinig navbatdan tashqari sessiyasida so‘zlagan nutqi.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Oliy Majlisga Murajaatnomasi 2020-yil 29-dekabr. https://president. uz lists view

3. Karimova V. M. Oilada mafkuraviy tarbiyaning ta’sir yo‘nalishlari. /“Farzand aziz, ona – mo‘tabar” to‘plamidan. – T. : O‘zbekiston, 2001. –B. 137 – 150.

4. Oila psixologiyasi. /Akademik litsey va kasb-hunar kollejlari o‘quvchilari uchun o‘quv qo‘llanma. Psixol. fan. dokt. prof. G‘. B. Shoumarov tahriri ostida. –T. : O‘zbekiston, 2004. -340 b.

5. Rahmonova Z. N. Oilaviy qadriyatlarning shaxs kamolotiga ta’siri. /Zamonaviy psixologiya: muammolar va istiqbollar. Halqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. - Toshkent 2021. –B. 251-253.

6. Umarova M. M. O‘smirlarda oilaviy va qadriyatlar to‘g‘risidagi tasavvurlar shakllanishining ijtimoiy- psixologik shart sharoitliri. – T. , 2004. - B. 94-97.

7. Oila psixologiyasi. O‘quv qo‘llanmaG‘. B. Shoumarov tahrir ostida. – T. : Sharq, 2000

8. Abduraxmonova Z. E. Yoshlarda milliy birlik tuyg‘usi shakllanishiningijtimoiy-psixologik xususmyatlari: Psix. fan. nom. . . . dis. - T. , 2006. - 129 b.

9. https://oqdaryo. uz/oz/node/484.

1. Bayjonov, F. (2021). CHARACTERISTICS OF THE CONCEPT OF GENDER CULTURE AS A SOCIAL EVENT. InterConf, (79). вилучено із https://ojs. ukrlogos. in. ua/index. php/interconf/article/view/15139.

2. Bayjonov, F. B. (2021). Stages of formation of gender culture in youth. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences, 9(4), 2021. https://www. idpublications. org/wp-content/uploads/2021/05/Full-Paper-STAGES-OF-FORMATION-OF-GENDER-CULTURE-IN-YOUTH. pdf.

3. Bayjonov, F. (2023). Technologies for the development of gender culture in cooperation with the family and educational institutions. Bulletin of Science and Practice, (4), 531-534. https://doi. org/10. 33619/2414-2948/89/70.

4. Bayjonov, F. B. (2021). Gender differences in the contemplation of teenagers. Theoretical & Applied Science, 98(06), 144-146. https://doi. org/10. 15863/tas. 2021. 06. 98. 21.

5. Bayjonov, F. (2022). Factors for forming gender culture in adolescents in family and educational institutions. InterConf, (96). вилучено із https://ojs. ukrlogos. in. ua/index. php/interconf/article/view/18170.

10. https://Fitrat. uz

SIFATLI TA’LIM BERISHDA INNOVATTSION TA’LIM METODLARDAN FOYDALANISH

magistrant Turdiyeva Iroda Maxmarajabovna

Annotatsiya

Innovatsion metod asosida o‘qitishda bir qancha interfaol usullar ishlab chiqilgan bo`lib, ulardan darsning qaysi qismida qanday va qanday foydalanish kerak. O‘quv jarayonida “Innovatsion metod asosida” fanni o‘qitishning innovatsion texnologiyalari ishlab chiqildi va qo‘llash algoritmini takomillashtirish asosida interfaol usullardan foydalangan holda texnologiyalashtirilgan o‘quv ma’lumotlari amalga oshirildi. Ilmiy-pedagogik eksperiment o‘tkazish yo‘li bilan o‘quvchilarning o‘quv va bilish faoliyatida motivatsion ko‘nikmalar samaradorligini monitoring qilish natijalari aniqlandi, olingan natijalar matematik va statistik tahlil qilindi va bu borada taklif va tavsiyalar ishlab chiqildi.

Kalit so‘zlar

interaktiv, munozara, aqliy hujum, kichik guruhlarda ishlash.

Abstract

A number of interactive methods have been developed in teaching based on the innovative method, which part of the lesson should be used and how. In the educational process, innovative technologies of science teaching "based on the innovative method" were developed and technological educational information was implemented using interactive methods based on the improvement of the application algorithm. By conducting a scientific-pedagogical experiment, the results of monitoring the effectiveness of motivational skills in the learning and cognitive activities of students were determined, the obtained results were mathematically and statistically analyzed, and proposals and recommendations were developed in this regard.

Keywords

interactive, discussion, brainstorming, working in small groups.

Kirish

Ta'limsohasidaamalgaoshirilayotganislohotlarning asosiyqismini, albatta, oliyta'limtizimidagiislohotlartashkiletadi. Xususan, O'zbekiston Respublikasida oliy ta'limni tizimli isloh qilishning ustuvor yo'nalishlarini belgilash, mustaqil fikrlaydiganyuqorimalakalikadrlartayyorlashjarayoninisifatjihatidanyan gibosqichga ko'tarish, oliy ta'limni modernizatsiya qilish, ilg'or ta'lim texnologiyalariga asoslangan holda ijtimoiysohavaiqtisodiyottarmoqlarinirivojlantirishmaqsadidadavlatimiz rahbarining 2019yil8oktyabrdagifarmonibilantasdiqlanganO'zbekistonRespublikasi Oliyta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish Kontseptsiyasi sohadagi yangi islohotlar uchun debocha vazifasinibajaribbermoqda. Bugungi kunda universitetlarning ta’lim berish faoliyati yanada takomillashtirilib, xalqimizning asrlar davomida shakllangan ilm sari intilish fazilati yana bir bor namoyon bo‘lmoqda.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev barcha ma'ruzalarida ilm-fan, innovatsiya, shijoat va tashabbuskorlik xususida takror va takror ta'kidlaydi. Darvoqe, ta'lim tarbiya uzluksiz jarayon bo’lib, ushbu jarayonda hech qachon tanaffus bolmaydi. Va shu o’rinda ta'lim va tarbiya yuksak mas'uliyat talab etadigan jarayondir. Shuning uchun ham ta'lim va tarbiya ijtimoiy islohotlar zanjiridagi eng muhim halqa hisoblanadi.

Pedagogika fanlarini o‘qitishda innovatsion texnologiyalardan foydalanishning ijtimoiy pedagogik xususiyatlari ko‘rsatilgan. Ta’lim sifatini oshirishda innovatsion texnologiyalardan foydalanishning samarali mezonlari o‘rganilib, muammo bo‘yicha uslubiy tavsiya va uslubiy ko‘rsatmalar ishlab chiqildi. Ta’lim sifatini oshirish uchun innovatsion texnologiyalardan foydalangan holda o‘rganish ta’lim mazmunining barcha to‘rtta komponentini (bilim, ko‘nikma, malaka, ijodiy faoliyat) o‘rganishga ijobiy ta’sir qiladi. Ular o‘quvchilarga mustaqil ravishda qurish, ifoda etish, yechim topish va muammolarni hal qilish imkoniyatini beradi, bu ya’ni, muayyan mavzular uchun juda muhim bo‘lgan vaziyatlar hisoblanadi. Tadqiqot fanlarni o‘qitish misolida nazariy bilimlardan metodik asoslangan innovatsion ta’lim texnologiyalaridan foydalanish mumkinligi, nazariy bilimlarni talabalarga to‘liq yetkazish va ulardan olingan bilimlarni amaliyotda mustaqil qo‘llash masalalarini tezkorlik bilan hal qila olishiga asoslandi.

Metodologiya

foydalangan holda o‘qitish metodikasini shakllantirish.

2022-yil 21-iyundagi “Pedagoglar ta’limi sifatini oshirish va oliy ta’lim muassasalarining professor-o‘qituvchilar malakasini oshirish bo‘yicha

faoliyatini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-289-son qarorlaridaOliy ta’lim muassasalarining professor-o‘qituvchilar malakasini oshirish tizimini tizimli rivojlantirish belgilangan. Zamonaviy ta'lim dasturlarini ishlab chiqish. Biz olib borgan tadqiqotlarimiz qisman yuqoridagi me’yoriy-huquqiy hujjatlar va boshqa me’yoriy hujjatlarda belgilangan vazifalarni bajarishga xizmat qilmoqda. Ijodkorlik muammolariga katta qiziqish, keng bilim to‘plamini tanqid qilish, talabalar va o‘qituvchilarning o‘qish bo‘yicha ijodiy ishlari, ta’lim tizimidagi “portlash” diversifikatsiyasi ta’limni standartlashtirish bilan bog‘liq yana bir innovatsion vazifalar blokining dolzarbligini keltirib chiqaradi va uning sifatini oshiradivbv. Keyingi yillarda N. Shodiev, E. Seythalilov, Sh. Qurbonov, O. Tolipov, U. Inoyatov, R. Sh. Axliddinov, L. Golish, S. Volkov, O. Rashidovlar o‘z tadqiqotlarini davlat ta’lim standartlarini ishlab chiqish bilan bog‘laydilar. Ta’lim sifatini oshirishda innovatsion texnologiyalardan foydalanish tizimini asoslash va ilmiy-metodik tavsiyalar ishlab chiqish, ta’lim sifatini oshirishda innovatsion texnologiyalardan foydalanishga oid adabiyotlar bilan tanishish, Innovatsion texnologiyalardan foydalanish muammolarini aniqlash, ta’lim sifatini oshirish, ta’lim sifatini oshirishda innovatsion texnologiyalardan foydalanishning hozirgi holatini aniqlash, ta’lim sifatini oshirishda innovatsion texnologiyalarni qo‘llash omillari va mezonlarini aniqlash va test sinovlarini tashkil etish va o‘rganish. Ta’lim sifatini oshirishda innovatsion texnologiyalardan foydalanishning afzalliklarini aniqlashda monitoring, malakaviy va test, sotsiometrik, matematik-statistik ishlov berish hamda ilmiy natijalar va dalillarni tahlil qilish usullaridan foydalanildi. **Mamlakatimizda ta’lim ustuvorligini e’tirof etgan holda, ta’limning sifati va erkinligini ta’minlash, bu sohada davlat boshqaruvining samarali tizimini yaratish bo‘yicha tizimli va keng doiradagi chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. So‘nggi besh yilda ta’lim sohasida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 100 yaqin farmon va qarorlari hamda O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 220 dan ortiq qarorlari qabul qilindi. Har yili O‘zbekiston Respublikasi davlat byudjetining katta qismi ijtimoiy xarajatlar, jumladan, ta’lim xarajatlari uchun ajratiladi. 2022 yilning 9 oyligida bolalar bog‘chalari, maktab, oliy va o‘rta maxsus o‘quv muassasalarini saqlash xarajatlarini moliyalashtirish uchun davlat byudjetidan 26, 4 trln. so‘mdan ortiq mablag‘ ajratildi. Buning natijasida ta’lim sohasi bir qator islohotlar amalga oshirildi.** Mamlakatimizda yoshlar ta’lim-tarbiyasi, salomatligi va boshqa bir qator sohalarga e’tibor qaratilayotgani va bu kabi sa’y-harakatlarning zamirida kelajak merosxo‘rlarining chinakam kuchli bo‘lishi kafolati mujassam. Rus metodistlari E. F. Bugrimenko va G. A.

Zukermana [4.] ular o‘yin texnologiyasini 2 turga bo‘lib, o‘quv jarayonida amalga oshiriladi. Qiziqarli o‘yinlar, Trening o‘yinlari. Didaktik o‘yinlarga qo‘yiladigan talablar biroz jiddiyroq. Ular bevosita ta’lim maqsadiga xizmat qiladi. Bu o‘yinlar bolalarning aqliy sakrashida, bilishga, mantiqiy fikrlashga undashda ma’lum afzalliklarga ega. O‘quvchida mehnatsevarlik, topqirlik, zukkolik fazilatlarini shakllantirish va rivojlantirishga bir vaqtning o‘zida hissa qo‘shadi. Bu o‘yinlar o‘qituvchi tomonidan maxsus ta’lim maqsadlarida tashkil etilgan. Yangi mavhum tushunchalar o‘quvchi tasvirni hissiy idrok etishga erishishi kerak. Demak, o‘qituvchi darsda didaktik va ko‘ngilochar o‘yin turlaridan qay darajada foydalanganligini bilishi, norma, joy va vaqtni bilishi kerak. Darsda didaktik o‘yin ob’ektlaridan foydalanish o‘quv materialini o‘rganishdagi qiyinchiliklarni bartaraf etadi. Ko‘rish va eshitish bilan bog‘liq faoliyat turiga oid ko‘rgazmali qurollar, qiziqarli savollar, kulgili topshiriqlar, kutilmagan hodisalar kitobxonning aqliy faoliyati samaradorligini ta’minlaydi. Darsda nafaqat o‘yin texnologiyalari, balki ta’limning innovatsion va integrativ usullari, bolaning tafakkurini kengaytirish, bolaga kognitiv va hayotiy hodisalar asosida bilim berish. Ular yangilikka intilishlarini ro‘yobga chiqarish, yil davomida ko‘proq bilim, ko‘nikma va ko‘nikmalarga ega bo‘lish, bolaning ijodiy, talabchan, sezgir, fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish kabi masalalarni hal etishga xizmat qiladi. Innovatsion ta’lim usuli - innovatsion ta’lim usuli bo‘lib, innovatsiyalarni joriy etish, noan’anaviy usullar va o‘qitish usullarini qo‘llash, yangi usul va usullarni joriy etish “innovatsion” ingliz tilidagi “in” – “yangi” ta’tilkiritishni anglatadi. O‘qitishning innovatsion usullari an’anaviy boshqariladigan ta’lim tizimiga nisbatan pedagogik jarayonlar amaliyotida ijobiy natijalar beradi. Buning sababi shundaki, an’anaviy usullar bilan boshqariladigan ta’lim mazmuniga ko‘ra, o‘quvchilar o‘quv jarayonida passiv ishtirok etadilar. O‘qituvchining fikrini tinglashma’ruzasi va aytganlarini eshitib, ma’lumot oluvchi rolini o‘ynaydi. Innovatsion va noan’anaviy ta’lim usulida barcha talabalar faol ishtirok etadilar. Xususan, “aqliy hujum”ni o‘qitishning innovatsion usullari asoslari o‘qituvchi tomonidan berilgan savolga talabalardan biriga javob beradi. “O‘zgartirilgan ta’lim” – shakli o‘zgartiriladigan ma’ruza. O‘qituvchi darsni savol-javob, muhokama orqali talabalar bilan muloqot tarzida olib boradi. ” Ileprovizatsiya" - tayyorgarliksiz tavsif. O‘qituvchi tomonidan berilgan savollarga yoki topshiriqlarga tayyorgarliksiz, og‘izdan og‘izga, birdaniga o‘quvchilar o‘zlaricha javob berishadi. “Multimedia” - video dasturlari bilan darslar. Muayyan mavzu bo‘yicha dasturiy ta’minot, ovozli, vizual, televizor, video qurilmalardan foydalangan holda dars o‘tkazish usuli. “Muayyan vaziyatni tahlil qilish yoki holat” - har qanday hayotiy voqea, vaziyat, voqeani tahlil qilib, to‘g‘ri xulosa chiqarish. “Tanqidiy fikrlash” - Ustavlar

oʻqituvchi tomonidan berilgan savollarda bir-birini takrorlamasdan, oʻz fikrlarini tanqidiy yondashuv bilan ifodalaydi.

Amalga oshirishdan maqsad. Innovatsion texnologiya – kitobxonning har tomonlama mulohaza yuritishi, uning har bir jihatini ochib berish va undagi turli qobiliyatlarni aniqlash hamda bolaning fikrlash, tafakkuri, nutqini rivojlantirish kabi qobiliyat va fazilatlarini takomillashtirishdir. Bu islohotlarni chuqurlashtirish va olgʻa surishga eʼtiborni kuchaytiradi. Zamonaviy taʼlimda ularning amaliyotga tatbiq etilishiga ishonch hosil qiladi. Oʻquvchining darsni oʻtkazib yubormasligi, taʼlim jarayonining oʻquvchi ongida bu maqsadga toʻliq erishishini taʼminlash, ayniqsa, bilimini oshirish, boyitish muhim jihatlardan biridir. Mantiqiy fikrlash va izlanish, har bir masalaga jiddiy yondashish,

Bundan tashqari, darsda nafaqat tinglovchi ishtirok etayotgan bir paytda oʻquvchiga yuqoridagilarni amalga oshirish uchun qulay va keng qamrovli usul va metodika kerak boʻladi. Zamonaviy tomonidan yoki qabul qiluvchi, balki bevosita ishtirokchi, erkin shaxs, mustaqil fikrlovchi, tanqidchi, haqiqiy. Shu maqsadda biz pedagogika darslarida didaktik oʻyinlarni qoʻllashni koʻrib chiqmoqchimiz. Maʼlumki, didaktik shakldagioʻyinlar, odatda, bolalarning eʼtiborini jalb qiladigan, qiziqarli, tushunarli darajada oʻtkaziladigan darslik vazifasini bajaradi. Hatto alohida yordamga muhtoj bolalar, yaʼni bilim darajasi past, taʼlim oladigan, ilmiy nazariyalarni oʻrganish qiyin boʻlgan oʻquvchilar ham har bir vazifani bajarishga harakat qiladilar, oʻyin faoliyatida esa osonroq oʻrganish imkoniyati mavjud. Didaktik materiallarni bajarishga qiziqish tufayli vazifalar ortib bormoqda, ular bevosita shu vaziyatdan boshlanadi. Didaktik oʻyinlarga taʼlimning koʻrinishi, oʻqituvchi nutqi va bolalarning harakati kiradi. Oʻquvchida mantiqiy fikrlash qobiliyatining oshishiga hissa qoʻshadi. Didaktik oʻyinlardan foydalanish, shubhasiz, oʻquvchilarning fan asoslarini oʻzlashtirishlarini osonlashtiradi. Shunday ekan, darsni oʻyin darslari asosida tashkil etish, oʻyin texnologiyasini bevosita doimiy asosda darsga olib borish zarur, deb hisoblaymiz.

Oʻqish tafakkurini chuqurlashtirish maqsadida oʻzlashtirilishi kerak boʻlgan bilimlar oson oʻzlashtiriladi. Shunga qaramay, darsda oʻyin texnologiyasini qoʻllash va oʻyin darslarini oʻtkazishdan bir qancha maqsadlar mavjud boʻlib, ular bevosita oʻqish shaxsini shakllantirish dasturi boʻlib xizmat qiladi. [8] Bular: - didaktik maqsadlar; - tarbiyaviy maqsadlar. Didaktik maqsadlar: - o'yin darslari orqali bilim tizimini mustahkamlash va puxta oʻzlashtirish; Oʻyin seanslarini ishlab chiqishda tajriba almashish;Turli masalalar va muammolarni tashkil etish va hal qilish. Tarbiyaviy maqsadlar: Ijodiy fikrlashga, muammoga yondashishga oʻrgatish; oʻyin amaliyotini bajarishda koʻrsatmalar berish; Odamlar bilan

muloqot qilish jarayonida o‘zini tutish qobiliyati, o‘zini o‘zi boshqarish ko‘nikmalarini shakllantirish; Talaba shaxsini shakllantirishda muhim ta’lim vositalarini o‘zlashtirish. Ushbu maqsadlarni amalga oshirish uchun o‘quv jarayoni bevosita Marokash, qiziqarli multifilm yoki spektakl darajasida tashkil etilishi kerak. O‘yin darslarini ishlab chiqish va tashkil etishda quyidagilarga e’tibor berish va o‘quv jarayoniga yangi sifatlarni joriy etishni ta’minlash kerak. O‘yin mashg‘ulotlarini tashkil etish orqali talabaning faol qo‘shma yoki shaxsiy faoliyatini shakllantirishni rivojlantirish; O‘quvchining o‘sishi va rivojlanishidagi o‘zgarishlarga erishish, o‘yinning turli usullari va variantlarini namoyish etish. O‘yin texnologiyalari o‘quv jarayoniga quyidagi yangi sifatlarni olib keladi deb hisoblab, biz an’analardan voz kechib, yangi asrning yangilik va noan’anaviylik tamoyillariga tayanishni zarur deb bildik. O‘quv jarayonini ko‘rsatadigan modelni, ya’ni o‘quv materiali mazmunining yangi usulini joriy etish; O‘yin modelida o‘quvchini qaysi faoliyat shakliga olib borishini aniqlang; O‘yin to‘g‘ridan-to‘g‘ri o‘yin orqali, lekin aslida o‘quv jarayoniga va o‘quvchilarning ta’lim faoliyatini o‘zgartirishga yaqinlashadi;

Adabiyotlar sharhi

Dunyoda ko‘plab olimlar, jumladan Xua-Jun Fan, Joshua Heads, Daniel Tran va Nnenna Elechi, L. A. Savchenko va boshqalar bor.

Rossiyada ta’lim sifatini oshirish, talabalarning pedagogika fanidan olgan bilimlarini axborot-pedagogik texnologiyalar asosida baholash, fanni o‘qitishda kompyuter texnologiyalarining afzalliklari, zamonaviy o‘qitishning samarali usullarini uyg‘unlashtirgan holda talabalar bilimini joriy etish masalalari A. A. hisobga olinadi. Podgornova, A. S. kabi olimlarning ilmiy-uslubiy ishlarida tadqiq etilgan. Artemyeva, O. E. Gorbunov, N. S. Mixaylov [75].

O‘zbekistonda kompyuter texnologiyalarini o‘quv jarayonida qo‘llash bo‘yicha ko‘plab olimlar tomonidan ilmiy izlanishlar olib borildi. Aripov M. M. , Abdugadirov A. A. , Abdullaev A. X. , Apatova N. V. , Begimqulov U. Sh. , Lutfullaev M. , Tolipova J. O. , Yunusova D. , Eschanov E. Yu. , Alimova F. A. , Zaylobov L. T. A. , Anvarova Shernazarovlarning tadqiqot ishlarini qayd etish mumkin.

Hua-Jun Fan, Joshua Heads, Daniel Tran va Nnenna Elechilar tomonidan kompyuterlardapedagogika o'rgatish fan va kompyuter dizaynini birlashtirish uchun dasturiy ta'minotni ishlab chiqishdagi yutuqlar haqida hikoya qiladi, chunki bakalavriat talabalarining yangi avlodi texnologiyani yaxshi tushunadi va kompyuter savodxonligini oshiradi. kitoblardan va yozma manbalardan o'rganishni kamaytiradi [6].

Biz turli xil modullarni taqdim etamiz, ulardan siz nafaqat murakkab tushunchalarni tasvirlash uchun pedagogikani o'rgatish, balki o'quvchilarga o'z ma'lumotlari asosida xulosa chiqarish imkonini beradigan amaliy tajribalarni taqdim etish uchun ham foydalanishingiz mumkin. Yangi avlod bakalavriat talabalari har xil, ular tez o‘rganishni xohlaydilar va umuman kitob o‘qishga sabrlari kam [7].

Adabiyot va tadqiqot amaliy tadqiqotlar orqali aniqlangan quyidagi masalalardan iborat:

Oliy o‘quv yurtlari talabalariga innovatsion metod fanini interfaol usullardan foydalangan holda o‘qitish metodikasi ishlab chiqilmagan;

Innovatsion metod universitet darslarida axborot-kommunikatsiya va pedagogik texnologiyalarni integratsiyalashgan holda o‘rganilmagan;

innovatsion metod fani tushunchalari axborot-kommunikatsiya va pedagogik texnologiyalar asosida to‘liq o‘rganilmaganligi va ushbu mavzuni tanlashimiz va mavzuga oid manbalar asosida o‘quvchilarning tabiatshunoslik savodxonligini shakllantirish bittadan ekanligi aniqlandi. dolzarb muammolardan [8].

Aniqlangan muammolarga asoslanib, tadqiqotning maqsad va vazifalari:

“Innovatsion metod” fanini o‘qitishning innovatsion texnologiyalarini ishlab chiqish va qo‘llash algoritmini takomillashtirish;

Oliy o‘quv yurtlari talabalariga innovatsion metod fanini interfaol usullardan foydalangan holda o‘qitish metodikasini ishlab chiqish;

Interfaol usullar deganda o‘quvchilarni faollashtiradigan, mustaqil fikrlashga undaydigan, o‘quvchi o‘quv jarayonining markazida turadigan usullar tushuniladi. Bu usullardan foydalanishda o’qituvchi o’quvchining faol ishtirokini rag’batlantiradi. Talaba butun jarayonda ishtirok etadi. Shaxsga yo'naltirilgan yondashuvning afzalliklari quyidagilardan iborat:

yuqori ta'lim samaradorligi bilan o'qitish-ta'lim; talabaning yuqori motivatsiyasi;

ilgari olingan bilimlarni hisobga olish;

o'qitishning intensivligini talabaning ehtiyojlariga moslashtirish; talabalar tashabbusi va mas'uliyatini qo'llab-quvvatlash; ish joyida o'rganish;

ikki tomonlama fikr almashish uchun sharoit yaratish [9].

Universitetlarda innovatsion metodni o‘qitishning interfaol usullaridan “Aqliy hujum” usulidan foydalanamiz.

Aqliy hujum – muammo yuzasidan o‘quvchilar tomonidan bildirilgan erkin fikr va mulohazalarni to‘plash va ulardan muayyan yechimga kelish uchun foydalanish usuli. Aqliy hujumning yozma va og‘zaki shakllari mavjud.

Og‘zaki ravishda har bir talaba o‘qituvchi bergan savolga o‘z fikrini bildiradi. Talabalar o‘z javoblarini aniq va aniq shakllantiradilar.

Yozma shaklda o‘quvchilar berilgan savolga javoblarini qog‘oz kartochkalarga qisqa va aniq yozib boradilar. Javoblar doskaga (magnit yordamida) yoki doskaga (pinlar yordamida) biriktiriladi. “Aqliy hujum” usulining yozma shaklida javoblarni ma’lum mezonlar bo‘yicha guruhlash mumkin. Bu usul to‘g‘ri va ijobiy qo‘llanilsa, insonni erkin, ijodiy va chegaradan tashqarida fikrlashga o‘rgatadi [10].

O‘ylab ko‘ring, bu eritmadan birinchi navbatda qanday kation ajralib chiqadi va bu kationni ajratib olish uchun qanday reagent ishlatiladi?

Oxir oqibat qaysi kation ajralib chiqishini aniqlang va nima uchun?

Agar oliy ta’lim muassasalarida har bir darsda yuqorida tilga olingan interfaol usullardan foydalanilsa, dars samaradorligi yuqori bo‘lar edi.

Turli fanlarni o‘qitishdagi vaziyat an’anaviy ta’limga qaraganda ancha o‘qitish o‘quvchilarning bilim qobiliyatlari, ijodiy qobiliyatlari va amaliy ko‘nikmalarini rivojlantirish hamda mustaqil fikrlashni tashkil etishga ta’sir etishi har kuni ayon bo‘lmoqda. Ta’lim sifatini oshirish uchun innovatsion texnologiyalardan foydalangan holda o‘rganish ta’lim mazmunining barcha to‘rtta komponentini (bilim, ko‘nikma, malaka, ijodiy faoliyat) o‘rganishga ijobiy ta’sir qiladi. Ular o‘quvchilarga mustaqil muayyan mavzular uchun juda muhim bo‘lgan vaziyatlarni hal qilish bilimlardan metodik asoslangan innovatsion ta’lim texnologiyalaridan ulardan olingan bilimlarni amaliyotda mustaqil qo‘llash masalalarini qayerda ta’sir qiladi? Qachon va qanday foydalanish kerak? Bugun darslarni tashkil etishda innovatsion texnologiyalardan qay darajada foydalanyapmiz? O‘qituvchi va talabaning innovatsion texnologiyalardan foydalangan holda topshiriqni bajarishga munosabati qanday? Shunday qilib, ushbu tadqiqotning dolzarbligi shundaki: pedagogika fanlarini

o‘qitishning innovatsion texnologiyalari va vositalarini takomillashtirish uchun shart-sharoitlar yaratish zarurligi; Pedagogika fanlarini o‘qitish samaradorligini va talabalarning bilish faolligini oshirish muammosini hal etishning ijtimoiy tartibi mavzuning dolzarbligidan kelib chiqadi.

NATIJALAR

Yuqoridagi interfaol usullardan foydalangan holda universitet talabalariga innovatsion metod kursi o‘qitildi. Tajribada 3-kurs talabalari qatnashib, quyidagi natijalarga erishdilar. Eksperimental ishda qatnashgan guruhlar ikki guruhga bo‘lingan.

Har ikki guruh talabalarining salohiyati teng edi. Birinchi guruh talabalari tajriba guruhini, ikkinchi guruh talabalari esa nazorat guruhini tashkil qiladi. Eksperimental guruhda darslar yuqoridagi interfaol usullardan foydalangan holda olib borildi. Nazorat guruhida darslar an’anaviy usullar (ma’ruzalar) yordamida tashkil etildi. Olingan bilimlarni tahlil qilish uchun ikkala guruhga ham bir xil topshiriqlar berildi va ularning natijalari tahlil qilindi. Olingan natijalarga asoslanib, quyidagi natijaga erishildi.

Tadqiqot maqsadi oliy ta’lim muassasalari talabalariga innovatsion metod asosida fanini interfaol usullardan foydalangan holda o‘qitish metodikasini ishlab chiqishdan iborat.

O‘quv jarayonida o‘quvchilarning ilmiy savodxonligini rivojlantirishda interfaol usullardan foydalangan holda innovatsion metod fanidan ishlanmalar tayyorlandi.

“Innovatsion metod asosida” fanini o‘qitishning innovatsion texnologiyalarini ishlab chiqish va qo‘llash algoritmi takomillashtirildi;

oliy ta’lim muassasalari talabalariga innovatsion metod fanini interfaol usullardan foydalangan holda o‘qitish metodikasi ishlab chiqildi.

O‘quv jarayonida bir qancha interfaol usullar o‘rganilib, to‘g‘ri talqin qilish, topshiriqni bajarish, topshiriqlarni ilmiy talqin qilish kabi tushunchalar o‘zlashtirildi.

Xulosa

Ta’lim va tarbiya maqsadlarini amalga oshirishning birligini ta’minlash; O‘qituvchi tomonidan faoliyatni tashkil etish va boshqarish va talabalar tomonidan amalga oshirish; Ma’lumotlar va bilim tizimlaridan kerak: o‘quvchilarga o‘yinda o‘zlashtirishlari kerak bo‘lgan muayyan o‘quv faoliyatining yaxlit ko‘rinishini berish; O‘quv faoliyatiga kirishda

individual va guruhli qarorlar qabul qilishni o‘zlashtirish va ijtimoiy tajribaga asoslangan fanni o‘zlashtirish; Bilimlarni o‘zlashtirish va Ta’lim faoliyati va bilimlarni o‘zlashtirish jarayonini faol rivojlantirish o‘yinlarni qo‘llash va joriy etish an’anaviy usullardan ta’lim jarayoniga noan’anaviy yondashuvni ifodalovchi bir qator sifatlari bilan farq qiladi. Ya’ni, o‘quv jarayonini bevosita qiziqarli o‘yinlar asosida tashkil etish, o‘quv jarayoni ishtirokchilarining birgalikdagi harakatini ta’minlash, muammoli ta’lim jarayonini tashkil etishning afzalligi. Hozirgi o‘rta maktabda samarali o‘qitish texnologiyasi muammoli ta’limdir. Uning Hozirgi samaradorlik o‘rta maktabda ta’lim texnologiyasi muammoli ta’limdir. Uning vazifasi faol kognitiv jarayonni targ‘ib qilish va ma’lum qismini, albatta, oliy ta’lim tizimidagi islohotlar tashkil etadi.

Xulosa o’tasi’im sohasidagi islohotl

Tadqiqot natijalariga ko‘ra tavsiyalar:

O
l
i
y
he role of ICT in realizing education for all by 2030 Achieving Sustainable Development Goal 4. – p. 1-46. http://www. csr-asia. com/download/ICT4SDG4-Final-Version. pdf.

ua-Jun Fan, Joshua Heads, Daniel Tran, and Nnenna Elechi. Kompyuterlar yordamidapedagogika fanidan dars berish. International Journal of Information andEducation Technology, Vol. 5, No. 3, March 2015

limova F. A. Project activities of students in the digital educational environment // Asian Journal of Research in Social Sciences and Humanities. – 2021. – T. 11. – №. 12. – C. 97-99.

limova F. A. ORGANIZATION OF INDEPENDENT WORK OF FUTURE TEACHERS OF CHEMISTRY ON THE BASIS OF PROJECT ACTIVITIES //Webof Scientist: International Scientific Research Journal. – 2022. – T. 3. – №. 02. – C. 552-557.

pedagogika TA’LIMIGA MANTIQ QOIDALARINI INTEGRATSIYALASH TO ‘G ‘RISIDA //Talqin va tadqiqotlar ilmiy-uslubiyjurnali. – 2022. – №. 1. – C. 82-85.

erdikulov R. S. DEDUCTION OF CHEMICAL THOUGHT //European Research. –2017. – №. 5. – C. 62-68.

erdiqulov R. DEDUCTIVE ANALYSIS TEACHING CHEMISTRY LOGICAL QUALITATIVE FOUNDATION //Science and Innovation. – 2022. – T. 1. – №. 8. –C. 1109-1114.

hernazarov I. E. , Abdukadirov A. A. Information technology usage methods inexpressing components in organic chemistry course //Asian J
o
hernazarov I. E. " Organic chemistry" laboratory of information technologies inteaching process //TRANS Asian Journal of Marketing & Management Research(TAJMMR). – 2018. – T. 7. – №. 11. – C. 44-52.
r
n
a 10. Shernazarov, I. E. , & Abdukadirov, A. A. (2018). Methodology of
l information technology information of ifodalization of components in organic chemistry course. Asian Journal of Multidimensional Research (AJMR), 7(9), 425-432.
o
f

M
u
l
t
i

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF COGNITIVE PROBLEMS OF VICTIMS OF HUMAN TRAFFICKING

MAKHMUDOVA

ladyorom@mail. ru

ANNOTATION

Currently, in the period when active changes are taking place in all aspects of society - economy, production, education and training, the labor market and educational services are being formed, the activity of communities is defined from a socio-psychological point of view on the basis of the information of the science and practice of psychology. 'providing is of urgent importance. The main direction of the social development of the Republic of Uzbekistan is spiritual renewal of society, education, personnel training, inter-ethnic and civil unity in society. Nowadays, creating a spiritual and moral, healthy environment in the society, work teams, and families is one of the important tasks of all citizens of our republic, especially psychologists working in educational institutions. In the current conditions, when fundamental changes are being implemented in all areas of society, there is a strong need for people who master the art of creating a healthy environment in the community. Skills and abilities for such team cohesion are formed in the process of interpersonal relationships. Differentiating between anxiety as a personality trait and as a condition requires understanding it as a process. In this approach, anxiety is considered by foreign psychologists to be the consistency of cognitive affective and behavioral reactions, which are activated as a result of the impact of various forms of stress on a person. Cognitive assessment of risk leads to the emergence of a state of anxiety or increases the level of intensity of this state. If the cognitive assessment of the risk of the occurrence of anxiety states is the primary link, cognitive overestimation of the risk assesses the intensity and stability of such states over time.

Key words: victim, human trafficking, crime, victim, help, cognitive process, thinking, decision-making, emotion, anxiety, alienation.

INTRODUCTION

Scientific and practical research is being conducted in world educational institutions and scientific centers to study and analyze the psychological characteristics of the manifestation of anxiety in victims of human trafficking. , depressive states, sleep disorders, compulsive behavior, this terrible disease leads to serious consequences such as illegal arms trade, illegal drug trafficking. In this regard, there is a need to pay special attention to scientific research on the problems of eliminating and preventing human trafficking, combating illegal traffic and protecting victims.

In recent years, certain works have been carried out in our republic to prevent and combat crimes related to human trafficking, and the necessary legal and regulatory frameworks for the elimination of human trafficking crimes have been created: ". . . to inform the population about the issues of combating human trafficking organization of events; the issue of leading the activities of specialized institutions that provide assistance and protection to victims of human trafficking and control this activity" is set as a priority. From this point of view, there is a need to scientifically study the psychological characteristics of anxiety in teenage victims of human trafficking. PF-60 dated January 28, 2022 of the President of the Republic of Uzbekistan "On the development strategy of New Uzbekistan for 2022-2026", PF-6108 dated November 6, 2020 "Education and science in the new development period of Uzbekistan" on measures to develop the fields of science", Decree No. PF-5106 of July 5, 2017 "On improving the effectiveness of the State policy on youth and supporting the activities of the Youth Union of Uzbekistan", 2022 Resolution No. PQ-92 of January 19 "On measures to radically improve the system of working with youth in neighborhoods" was adopted by the Legislative Chamber of the Republic of Uzbekistan on June 11, 2020, and approved by the Senate on June 7, 2020 This thesis research serves to a certain extent in the implementation of large-scale strategic measures defined in the Law "On Combating Human Trafficking" approved in August and other regulatory legal documents related to the activity.

LITERATURE REVIEW

In modern science, there were almost no fundamental works that fully covered the topic of human trafficking until recently. Among those available, the World Survival Network's famous report "Bought and Sold" should be mentioned first. E. V. , one of the first to conduct social psychological research on the problem of women's trafficking and women's labor migration. Tyryukanova and M. M. Malyshevas, in their

research, modern women's labor migration, its components, structure, direction, what motivates and hinders the process of seeking work abroad are analyzed, the legal basis of migration processes, the problem of the flow of workers in the country, the state policy on the movement of labor resources in foreign countries is compared. One of the next detailed studies in the field of law F. L. Sinitsyn's work, which is devoted to a detailed analysis of the regulatory structures of some countries against human trafficking, adopted international legislation. Donna Hughes's research focuses on the trade phenomenon outlined in the World Survival Network report and illustrated in the case of former Soviet Union countries.

METHODOLOGY

In addition to the above studies, four dissertation studies were carried out on the problem of human trafficking in Russia, S. E. Metelev's research paid special attention to this topic, and human resources as subjects of human trafficking were not studied in detail. That is, persons involved in the illegal movement of foreign citizens (in connection with illegal departure from their homeland and entry into another country), their activity and the concepts of criminal migration were analyzed. The dissertation research written by E. V. Evstifeeva (Erokhina, L. D. Trading genshchinami v tselyakh cekcualnoy i inoy ekcpluatatsii: theory i praktika borby. 2001:196.) is one of the first monographic works devoted to the theoretical problems of criminal responsibility for crimes against the personal freedom of a person. It considers human trafficking as a special case of these criminal acts. B. S. Scientific research of Sviridova is devoted to one of the steps of the process of human trafficking - the problems of illegal movement of people within the borders of one country or outside its borders in violation of their rights are analyzed. In the research of V. E. Podshivalov. attention is paid to the problem of illegal migration, its definition, the factors determining its existence and its impact on people's lives, and the patterns that change over time.

The difficulties of adequately combating this phenomenon are considered from the point of view of international legal regulation, and the close connection between human trafficking and migration processes is analyzed. According to the author, it is important to work on the trade problem today. A study of criminal law, criminology and sociology to explore the fundamentals of the phenomenon of human trafficking and its practical theory Steven Galster, G. Glonty, H. A. Gutorova, T. A. Denisova, E. V. Evstifeeva, L. D. Erokhin, L. V. Inogamova-Hegai, M. P. Kleimenov, E. A. Levshenko, M. M. Malysheva, S. E. Metelev, A. L. Repetskaya, F. L. Sinitsyn, Sally W. Stoesker, E. B. Tyryukanova, S. B. Scientific researches

of Shamkov, Louise I. Shelley, Donna M. Hughes and other foreign researchers are important in illuminating the issue.

Trafficking in persons: using the threat or use of force or other forms of coercion, kidnapping, fraud, deception, abuse of power, or the use of leverage, or obtaining the consent of a person who controls another person in order to obtain payments or recruitment, transportation, transfer, concealment or reception of persons for the purpose of exploitation by extortion, exploitation of persons, use of prostitution or other forms of sexual exploitation of other persons, forced labor or services, slavery or practices similar to slavery, involuntary the condition or the removal of human organs or tissues.

The reasons for human trafficking are different and vary from country to country. People who are looking for a better life in other countries often fall easily into the trap of criminals and criminals take advantage of their vulnerable situation to coerce them.

Economic hardship, conflict, crime and social violence, natural disasters and other such negative factors put millions of people in dire straits and make them vulnerable to slavery and coercion in all its forms. In many places, girls are valued less than boys, and it is common for them to forego education in order to fulfill family obligations, particularly caring for parents, brothers and sisters. As a result of this inequality, more women and girls become victims of human trafficking.

Other factors of human trafficking include insufficient protection of borders, bribery of officials, participation of international organized criminal networks or groups, limited ability of law enforcement organizations and immigration organizations to perform border control, or failure to perform their duties properly. it can be demonstrated that there is no adequate legislation or sufficient political will, and that there is no desire to enforce existing legislation or to exercise the relevant powers.

Human trafficking should be considered as a whole process rather than as a crime. This process begins with deceiving or kidnapping a person and continues with smuggling him to another country. After that, exploitation, i. e. coercion, begins. In this case, the victim of the crime is held in sexual or labor slavery or subjected to other forms of coercion. The next raid is mainly carried out with the participation of the criminal. That is, in this case, the criminal (criminal group) is engaged in embezzlement of money based on the scope and nature of the human trafficking operation.

During this process, criminals usually commit another crime. For example, in addition to carrying out a human trafficking operation, crimes such as arms or drug smuggling can also be committed. These crimes are also committed for the purpose of securing or protecting the operation of human trafficking. While other crimes, such as money laundering or tax evasion, are secondary, they are important in protecting the proceeds of human trafficking.

Crimes related to the process of human trafficking can be further analyzed by dividing them into types. These crimes can be divided depending on the categories of the victims of the crime or the attacks of the human trafficking process (i. e. fraud, trafficking and smuggling, coercion, criminal proceeds). The types and number of crimes often depend on the level of sophistication of the human trafficking operation or the criminal group involved in the operation.

Often, there may not be enough evidence to charge a person with trafficking. But it will be enough to accuse a person of committing other crimes related to human trafficking through these collected evidences. Crimes related to human trafficking include: enslavement; situations similar to slavery; to work hard; forced or forced labor; subordination due to indebtedness; forced marriage; forced prostitution; forced abortion; forced pregnancy; torture; rude, barbaric or degrading treatment; molestation or sexual assault; physical injury; murder; kidnapping; unlawful deprivation of liberty; forced labor; taking away an identity document by force; bribery. The role of organized criminal groups in human trafficking. Law enforcement agencies conducting investigation or inquiry in connection with a specific criminal case may not always notice the participation of any criminal organization or association in this criminal case (Ramochnoe reshenie Coveta Evropeyckogo Coyuza on July 19, 2002. o borbe c torgovley lyudmi).

Organized crime groups have begun to engage in human trafficking as an adjunct to crimes such as trafficking in illegal goods, arms, or drugs. These groups also engage in crimes such as violence, intimidation or bribery of officials.

In recent years, the share of organized criminal groups in crimes such as the illegal importation of immigrants to other countries and human trafficking has been increasing sharply. The main reason for this is the huge income from such crimes. Small criminal groups can also engage in human trafficking.

Duties of law enforcement agencies in the fight against human trafficking. Today, law enforcement agencies of all countries are dealing

with problems such as human trafficking and the fight against it. One of these problems is the international level of human trafficking. That is why the law enforcement agencies of two or more countries have to work together in connection with these crimes. The system of law enforcement agencies to prevent human trafficking is therefore problematic, increasing these crimes and catching people involved in human trafficking is a complex process. Crimes such as human trafficking often go unreported because, in many cases, victims of human trafficking refuse to testify because they are tortured or treated like criminals by law enforcement officials.

RESULTS

Today, many countries of the world still do not have a serious policy against human trafficking, and even the law enforcement agencies of these countries do not have the appropriate powers in this regard. This is why it is important to implement relevant legal and procedural reforms in these countries. In addition, there are many law enforcement officers around the world who are apprehending and imprisoning people involved in human trafficking. Some of them catch the criminals by finding their proceeds of crime, while others in this activity can achieve the desired effect only if the joint cooperation of the law enforcement agencies of the country where the crime of human trafficking started and the countries where the crime of human trafficking was completed is well established. they think that. According to another law enforcement officer, the active pursuit of people involved in human trafficking leads to an increase in the experience and skills of operatives in this regard. Many operatives emphasize that in the fight against human trafficking, not only law enforcement agencies, but also non-governmental organizations and other organizations dealing with this problem should cooperate with them. Duties of judicial authorities and the criminal justice system in the fight against human trafficking. Prosecution of human trafficking crimes is difficult due to the challenges faced in investigating them. Duties of non-governmental organizations in providing assistance to victims of human trafficking. Usually, non-governmental organizations that provide assistance to victims of human trafficking should work as defenders of victims of human trafficking, provide them with appropriate advice on legal issues, provide medical assistance, and be in constant contact with state authorities in this regard. There are non-governmental organizations created to do exactly this. In practice, they are often at the forefront of the fight against human trafficking.

Initially, most of them were created in order to provide assistance to women in a difficult situation and people struggling with migration issues (N. I. Abubikirovoy. Protivodeyctvie torgovle lyudmi. 2004: 69-71.).

The main direction of the social development of the Republic of Uzbekistan is spiritual renewal of society, education, personnel training, inter-ethnic and civil unity in society. Nowadays, creating a spiritual and moral, healthy environment in society, work groups, and families is one of the important tasks of all citizens of our republic, especially psychologists working in educational institutions. In the current conditions, when fundamental changes are being implemented in all areas of society, there is a strong need for people who master the art of creating a healthy environment in the community. Competencies and skills for such team cohesion are formed in the process of interpersonal relationships. Differentiating between anxiety as a personality trait and as a condition requires understanding it as a process. In this approach, anxiety is considered by foreign psychologists to be the consistency of cognitive affective and behavioral reactions, which are activated as a result of the impact of various forms of stress on a person. Cognitive assessment of risk leads to the emergence of a state of anxiety or increases the level of intensity of this state. If the cognitive assessment of the risk of the occurrence of anxiety states is the primary link, cognitive overestimation of the risk assesses the intensity and stability of such states over time. For the economic, political and spiritual development of the country, all professionals need to acquire high skills and experience in the field of communication and interpersonal relations. Any skill and experience, especially the experience of independent thinking, is first determined by the development of cognitive processes, assimilation of knowledge. The ability to worry about various things is characteristic of a person, which indicates that he is not indifferent to life. However, this anxiety is sometimes in an inadequate form, that is, a person experiences this condition without justification. The diversity of the concept of anxiety as a mental state comes from the fact that different researchers interpret the concept of "Anxiety" in different ways.

Anxiety is a tendency of a person to constantly feel anxious, to perceive various situations as dangerous. The experience of anxiety is also an individual characteristic, and such a feeling appears before an uncertain danger. Anxiety causes changes in behavior, habits, and situations that may or may not occur. It is manifested in anxious actions, tension of the situation, etc. A high level of anxiety usually reduces the effectiveness of the activity, it is accompanied by various conflicting behavior of the person. Generally, two types of situational anxiety are

distinguished as a personality trait. Trait anxiety is a state of anxiety in which nervous system characteristics and prolonged unpleasant social anxiety or reactive anxiety are associated with a specific situation and do not manifest outside of it. Therefore, it is important to study the stages, composition and specific aspects of the formation of anxiety traits in a person and to take the necessary psychological and pedagogical measures when necessary. In addition, the effectiveness of a person's game, study and work activities in the team depends on the relationship between his anxiety and thinking. Adolescent victims of human trafficking in communication, establishing new relationships, perceive the environment based on a sense of anxiety, manifest their relationship to the world, their sad experiences, the development of cognitive processes and many other factors affect it.

The analysis of the results obtained on the basis of our research on the manifestation of anxiety revealed the following indicators of the state of anxiety in communication among victims of human trafficking in adolescence.

Table 1: **Results of diagnosis of anxiety in teenage victims of human trafficking (based on Spielberger-Hanin's "Determining the level of anxiety" methodology)**

Anxiety	Boys	Girls
Personal concern	5, 41	1, 47
Situational anxiety	5, 92	2, 05

One of the urgent issues is to study the psychological aspects of analyzing the relationship between anxiety and decision-making among victims of human trafficking. We believe that this can serve to open new fronts for research in this field of psychology in our country.

According to the results of the first test, the indicators of anxiety in victims of human trafficking are at an average level (5. 85±1. 45). It can be seen that although they have their own understanding in completing timed tasks, they tend to be diligent in completing certain tasks and rush to concentrate, instead of concentrating their thoughts, they tend to scatter. It was shown that they put l.

You have 3 minutes to complete the test task the high level of situational anxiety among the respondents may be due to the fact that time seems short and they have not had the opportunity to think operationally.

The indicators of the second task of the Spielberger-Hanin method aimed at determining the personal characteristics of the anxiety in victims of human trafficking (5. 36±2. 03) are slightly higher than the average, and they have a preference for thinking in a clear-situational style over abstract, even actions. shows that he is doing.

The place of visual reaction is important in visual (visual) processing and logical conclusions of the victims of human trafficking. The results of the study of the visual reaction of the victims of human trafficking also showed that it was close to the average level (28. 42±2. 03). Visual presentation of spatial reality, illustration, graphs and drawings, models in the mental development of a person can be a positive reason for the manifestation of visual intelligence in them. Because of this, it is important to pay special attention to the importance of presenting the information presented in the correctional effects of the modern person in a visual way. In this regard, it is necessary to pay attention to the organization of the issues of using visual aids in the application of corrective exercises in applied psychology.

The criterion for evaluating decision-making through logical thinking in the method of excluding the possibility of error in decision-making is the correct execution of tasks and the time spent on their execution. In performing the first and second tasks, in addition to decision-making operations in the thinking process of victims of human trafficking, there is a need for observation, operability and visual judgment. In this regard, it became known that the victims of human trafficking spend too much time in completing tasks.

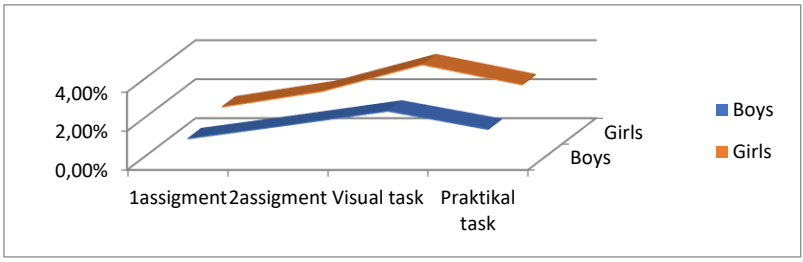

Figure 1. Indicators of decision-making in victims of human trafficking

SUMMARY

We approach the issue holistically and depend on the perception of time for victims of human trafficking to make decisions based on a logical assignment. We also resorted to case analysis (Figure 2 diagram). When we analyzed the results of the victims of human trafficking in terms of

gender differences, we witnessed that there were relative differences between the private values, although they reflected a similar level in solving the tasks related to the first task. According to the first task, there was a difference in the performance of boys (5. 36±1. 20) and girls (6. 68±1. 50) (r<0. 05). This suggests that girls are slightly superior to their male peers in distinguishing logical connections between time perception and rational decision-making in female trafficking victims. But the result does not imply that they have a clear advantage and are highly skilled in logical reasoning.

Therefore, determining the time perception of decision-making in victims of human trafficking and its connection with the feeling of anxiety, studying its development from a psychological point of view will further expand the possibility of correcting the possibilities of the processes of knowing the complications of stress in a person.

REFERENCES

Beijing platform is deictviy, prinyataya na IV Vcemirnoy conference OON po polozheniyu genshchin, // Protivodeyctvie torgovle lyudmi: Cbornik normativnyx pravovyx dokumentum / pod ed. N. I. Abubikirovoy - M. : Izd-vo "EKClit", 2004. - C. 69-71.

Ramochnoe reshenie Coveta Evropeyckogo Coyuza on July 19, 2002. o borbe c torgovley lyudmi. Electronic, recurc. Doctupno izURL: https://eulaw. edu. ru/spisok-dokumentov-po-pravu-evropejskogo-soyuza/ramochnoe-reshenie-soveta-o-borbe-s-torgovlej-lyudmi-perevod-chetverikova-a-o/

Glonty, G. Torgovlya lyudmi c tselyu cekcualnoy ekcpluatatsii: realii i percpektivy (criminological analysis proctitutsii, pornobizneca i trefikina) / G. Glonty. – Tbilisi. : 2004. – 211 c. https://cyberleninka. ru/article/n/torgovlya-lyudmi-osobennosti-ugolovno-pravovoy-i-kriminalisticheskoy-harakteristiki/viewer

Denicova, T. A. Torgovlya genshchinami i detmi c tselyu ix cekcualnoy ekcpluatatsii: kriminologicheckiy aspect // Pravov1 problemi borotbi z\ zlochinshctyu. - Kharkiv. : 2002. Kniga Persian. - C. 5-25. https://cyberleninka. ru/article/n/mezhdunarodno-pravovye-osnovy-sotrudnichestva-gosudarstv-v-borbe-s-torgovley-zhenschinami-i-detmi/viewer

Erokhina, L. D. Trading genshchinami v tselyakh cekcualnoy i inoy ekcpluatatsii: theory i praktika borby / L. D. Erokhin, M. Yu. Buryak - Vladivoktok. : Izd-vo Dalnevoct. flour, 2001. - 196 c. https://cyberleninka. ru/article/n/teoriya-i-praktika-vzaimodeystviya-rynkov-zhilya-i-zhilischnyh-uslug/viewer

THE ROLE OF PSYCHOLOGY IN ADAPTATION OF YOUNG SPECIALISTS TO MANAGEMENT ACTIVITY

Master studentSitora MIRPULATOVA

Associate professor D. A. Maxmudova

mirpulatovasitora@gmail.com

ANNOTATION

Psychology is learning as a subject and science in higher educational institutions. As an educational subject, it is included in the educational plan of the educational institution, it is included in the system of academic subjects aimed at the general professional preparation of students, certain study hours are allocated for its study, and various forms of training classes: lecture, seminar and laboratory-practical, as well as control work and exams are provided.

Key words: psychology, task, formation, motives, understanding, characteristics, opinion processes, communication.

INTRODUCTION

By studying psychology as a science, knowledge is gained about what kind of science it is, its characteristics and what it studies. Mastering psychological knowledge and skills for students to know the people around them in the practice of communicating with them, in relationships, in the activities of mutual cooperation; it is necessary to know and apply their thoughts, goals, experiences, interests and abilities, needs and motives, etc. Psychological knowledge and skills help students in their future professional activities, family life, raising children, etc. And, finally, the most important thing is that psychological knowledge helps students to understand themselves, work on themselves and actualize their interests and creative abilities, and become well-rounded individual becomes important in their formations.

LITERATURE ANALYSIS

Psychologists who played a great role in the development of the science of psychology are: B. Ananev, P. P. Blonsky, S. L. Rubinshtein, L. Vygotsky, R. S. Nemov, and others, as well as great scientists in

Uzbekistan. They include M. G. Davletshin, E. G. Goziev, M. Vahidov, V. A. Tokareva. R. Z. Gainutdinov, V. M. Karimova, G'. B. Shoumarov, R. I. Sunnatova, Z. T. Nishonova and others can be included. The above-mentioned scientists, with their ideas and national ideologies, pay attention to the formation of thinking qualities such as independence and criticality in young people.

RESEARCH METHODOLOGY

The development of the science of psychology included a number of stages, and effective research was carried out during these periods. In order to make the research work effective, the need to develop the principles within the science began to be felt. The works in this regard were promoted by the representatives of American and other foreign branches of psychology. At the beginning of the 20th century, the directions of behaviorism and Freudianism appeared. The direction of behaviorism is based on the results of observations made on animals, and its representatives are E. Thorndike and Dj. Watson. "Behaviorism" means "attitude" in English.

ANALYSIS AND RESULTS

This direction brought completely new theories to the concept of psychology, opposite ideas to the concepts of the human psyche of the directions of structuralism, functionalism, behaviorism or Gestalt psychology. Let's talk about these views:

1. The world of the unconscious Freud emphasized that psychological processes in life are much more than the time when a person is conscious. In fact, there is a more powerful psychological process. This broad concept is hidden and unattainable in the psychological life of a person. It includes all hidden desires and feelings, motives and characteristics such as aggression. The greatest part of human psychological life is carried out by this hidden psychological process.

Since the science of psychology is a special science, it occupies a special place in the system of scientific subjects studied by students of higher educational institutions. The specific features of psychology as a science are as follows: firstly, this science is unknown to man, the most complex - psyche, the science of the inner world of man, secondly, in this science, the object and subject of knowledge are intertwined. . This situation and thought can be expressed as follows: first, a person directs his thoughts to the outside world, and then turns to himself. In this case, the tasks of psychology are so complex that they cannot be compared with the tasks of other sciences, since the thought turns towards itself. And,

thirdly, the peculiarity of psychology is that it has unique practical consequences. After all, to understand something is to learn to master and control it. Learning to manage mental processes, tasks, and abilities of a person, for example, is considered a more complex and important task than conquering the universe. It should be emphasized that as a person realizes himself, he changes himself and those around him. Therefore, psychology is a science that not only understands man, but also creates him.

The basis of every science is practical experience. For example, physics relies on knowledge about objects moving and falling, light and sound, heat, and many others. Philosophy, economics, sociology, and, of course, psychology also take their initial sources from everyday life, because each of us believes that we can explain some aspects of human psychology without reading a single piece of literature and without studying at the psychology department of a university.

Everyday knowledge is specific and depends on real situations, while scientific psychology uses theoretical concepts and relies on verified data because it seeks to make reasonable generalizations. psychological knowledge is generalized, purposeful and understood knowledge.

Certainly, adolescence can be perceived as a remarkably complicated period in the life of a person with diabetes. Apart from both physical and psychological changes, they may also encounter new limitations arising from their disease that they were not aware of before. These may have an impact on functioning, wellbeing, and the way in which they perceive their disease. In addition, for many adolescents, the constant pressure may often result in an increased level of stress and a decrease in the level of quality of life. As a consequence, it is highly probable that adolescents become disobedient, which may result in worsening their self-control and not adhering to recommendations. Baucom et al. (2015) reported that ~60% of adolescents suffering from type 1 diabetes present mentioned behavior as they are not fully engaged in the process of their treatment and do not strive to achieve their blood glucose level values within an advisable range. Moreover, another study performed in the United States showed that among young people with diabetes aged between 13 years and 18 years, only 20% maintain glycemic control on an appropriate level proposed by American Diabetes Association (Rose et al., 2020). Although these data differ depending on the country, health center, and the level of medical care that they offer, the general trend in adolescents' course of action is similar. Considering this fact, it is necessary to draw attention to the role of psychological support in the treatment of patients.

Certainly, adolescence can be perceived as a remarkably complicated period in the life of a person with diabetes. Apart from both physical and psychological changes, they may also encounter new limitations arising from their disease that they were not aware of before. These may have an impact on functioning, wellbeing, and the way in which they perceive their disease. In addition, for many adolescents, the constant pressure may often result in an increased level of stress and a decrease in the level of quality of life. As a consequence, it is highly probable that adolescents become disobedient, which may result in worsening their self-control and not adhering to recommendations. Baucom et al. (2015) reported that ~60% of adolescents suffering from type 1 diabetes present mentioned behavior as they are not fully engaged in the process of their treatment and do not strive to achieve their blood glucose level values within an advisable range. Moreover, another study performed in the United States showed that among young people with diabetes aged between 13 years and 18 years, only 20% maintain glycemic control on an appropriate level proposed by American Diabetes Association (Rose et al., 2020). Although these data differ depending on the country, health center, and the level of medical care that they offer, the general trend in adolescents' course of action is similar. Considering this fact, it is necessary to draw attention to the role of psychological support in the treatment of patients.

Technological tools and devices that are widely used by patients with diabetes nowadays help them in normal functioning and making appropriate treatment decisions. They make it easier for patients to alleviate the impact of certain factors on blood glucose levels, such as the miscalculation of the amount of carbohydrate intake or undergoing sudden physical exertion. However, there are still factors that significantly affect blood glucose levels and are out of the patient's control, such as emotions. Helgeson et al. (2009) highlighted the impact of relations with peers on adolescents' attitudes toward glycemic control and self-discipline. They emphasized the interaction between psychological wellbeing and blood glucose control, which in many cases are negatively influenced by conflicts with friends. This study also presented girls to be more prone to such associations. Moreover, apart from relations with peers, which are extremely important for adolescents, family conflicts related to type 1 diabetes contribute to higher HbA1c values in some cases, which prove that they should be taken into consideration in the treatment process (Lansing et al., 2018). Therefore, it is reasonable to state that placing emphasis on permanent psychological support and its normalizing in all health centers could help in developing specific mechanisms and rituals that could be used to successfully cope with stressful situations, when needed, and improve patients' wellbeing.

Adolescents are more vulnerable to psychiatric disorders due to the challenges, potential difficulties in functioning, and changes that they must face. In addition, dealing with chronic diseases such as type 1 diabetes makes the patients even more sensitive, as Buchberger et al. (2016) found that they are two times more susceptible to suffer from anxiety, depression, and other disorders of this type. Living under the constant supervision of physicians and parents creates pressure for young patients with diabetes who feel the need to meet the demands and adhere to medical recommendations. Because of this fact, at some point, they may feel overwhelmed because, in comparison to their peers, they have more responsibilities and limitations, which may cause them to feel unfair. Sometimes, adolescents feel excluded from the group due to their need for performing specific lifestyles, planning meals, and maintaining steady control, which does not apply to their peers. As a consequence, in certain situations, the disease started to be perceived as a burden, which results in the occurrence of mood swings and the development of possible mental disorders, which concern a significant number of young patients with diabetes. Bernstein et al. (2013) present a study in which 35% of 150 adolescents admit to having experienced one of the mentioned mental disorders, including depression, anxiety, and eating disorders. Moreover, 15% of the reports have at least two of them, which proves the seriousness of the situation (Bernstein et al. , 2013). Finally, ~25% of those tested had a moderate or high indicator of the Center for Epidemiologic Studies Depression Scale (Bernstein et al. , 2013). The negative influence of depression on compliance with medical recommendations was also stated (Bernstein et al. , 2013); therefore, mental disorders must be treated and diagnosed to improve patient's results and avoid any complications. De Ornelas Maia et al. (2012) highlight the need for the investigation of psychiatric disorders in patients with diabetes while also indicating the differences in the nature of problems that patients with diabetes deal with depending on the type of diabetes. The mentioned pressure from constant control and high expectations of physicians and parents can be problematic, but at the same time, it also motivates young patients, helps them in adherence to recommendations, and improves their self-discipline. It is beyond doubt that more profound research would enable physicians and medical workers to investigate more effective and defined methods of help to counteract and prevent psychiatric diseases among patients in the future.

Everyday household knowledge is difficult to transfer because it is limited, while scientific psychological knowledge is accumulated and transferred, so it is constantly expanding.

In domestic psychology, observation and reflection are used as a method of acquiring knowledge. In scientific psychology, the experimental method is added to them.

The advantage of scientific psychology is that it has wide, diverse and unique information. They are collected and studied in special areas of psychology, say, youth or engineering psychology. They cannot be owned by a single person.

A. Early to scientific psychology.

B. Modern era of scientific psychology.

C. Recent trends in modern psychology.

From early age to scientific psychology - how we treat and why we spread as issues that have aroused interest since ancient times. As follows, in the early period of the history of psychology, they gave a very scientific answer based only on assumptions and superstitions:

1. Human behavior should be under the influence of planetary action, it is considered to be its fate and result. If we knew in advance the position of the planets at any time, we could say and appreciate his horoscope, human behavior. Apart from the role of the planets, demons, spirits, ghosts and other supernatural forces were also responsible for changes in human activities. Thus, the causes and forms of human behavior were located in something outside of man.

2. Enter the Greek philosopher to see behavior in human keys. Socrates said that the study of the nature of the cosmos is useless. As a result, he tried to answer the question by taking a method and peeping in human nature. Plato pointed out the clear difference between mind and body, assigning the main role in the formation of behavior. Aristotle's concept of soul has been the cornerstone of psychology for many centuries. He said: "Life" is considered as "soul" or "psyche", and your mind is considered as a living phenomenon that directs the activity of the body. Nevertheless, he saw mind and body as a person, and thus brought psychology to biology.

The history of the development of the concept of psychology:

1st stage: Psychology - a science that studies the soul (6th century BC - 16th AD). Due to the existence of the soul, attempts have always been made to explain the incomprehensible phenomena of life. The initial concepts had an animistic character, that is, it was understood that each body is distinguished by its own soul. The causes of events and actions are considered in liveliness. Aristotle introduced the concept of psychology in

all organic processes, and also defined plants, animals and conscious beings.

There have been ideas that there is something different from the human body apart from the human body since ancient times. From the earliest times, people tried to explain the causes of death and other events through the phenomenon of dreams, the unique abilities of certain people (for example, success in hunting). But the initial views were mythological in nature. They were acquired not by thinking, but by blind faith. Views of the soul were often associated with breath, and the soul was imagined as a flying creature.

Thoughts about psychology have existed since ancient times. In early times, psychological characteristics were explained as the work of the soul. John himself was considered a special secondary body in the human body. Such visions are called "animism". The word animism - anima means "soul". According to Heraclitus, it was stated that the soul consists of a fiery spark, or that it consists of a fiery atom, according to Democritus.

Plato's ideas that "ideas are innate" made a great contribution to the development of psychological thought. According to Plato's teachings, the essence of "ideas" is eternal and unchanging, they have a higher world beyond the natural world, which cannot be seen by human eyes.

Plato is the founder of the "dualism" trend in psychology. The word dualism means two sides or two independent opinions. The doctrine of dualism explains that the material and spiritual worlds exist independently of the body and the psyche, and are opposites from the beginning.

Plato's student of dualism, Aristotle (Aristotle 4th century BC 384-322), was somewhat successfully eliminated. Aristotle's work "On the Soul" indicates that psychology began to appear as a special science at that time. Because of this, psychology appeared as a science of the soul, and today the science of psychology has completely changed its content.

Aristotle was the first in the history of human thought to prove the inseparableness of the soul and the living body. According to him, the soul is not divided into parts, but it can be nourished during our activities, it can be manifested in the faculties of the species, such as intelligence, feeling and movement. The first abilities are unique to plants, the second and third to animals, and the fourth to humans. With the doctrine of plants, animal spirits, and the intellect of the human soul, Aristotle introduced the principle of development, which states that higher abilities and their basis arise. Aristotle put forward the theory of the

formation of character in activity, based on the realization of abilities received from nature by the organism only through its own private activity.

The term adaptation originally derives from the biological sciences as a phenomenon of person-environment fit. In psychology, adaptation is a process by which individuals or groups make necessary or desired changes—cognitive, behavioral, and affective—in response to new environmental conditions or demands in order to meet basic needs, function, and maintain a good quality of life. Adaptation is integral to the study and practice of multicultural counseling. In a rapidly changing world with increased cross-cultural interactions, people must engage in a continuous process of overcoming internal and external obstacles in order to survive and thrive. Failure to adapt leaves individuals in a prolonged state of culture shock that can create long-term damage to mental and physical well-being.

Important Distinctions

Several distinctions are important for understanding adaptation within the context of multicultural counseling. Although cross-cultural adaptation is similar to adaptation to other major life changes (e. g. , loss of a loved one), Linda Anderson speaks to what is unique to cross-cultural adaptation; that is, a person experiencing a new culture is automatically an outsider adapting to the dominant culture. The work of John Berry delineates this acculturation process as a step toward adaptation. In response to the new environment, individuals make changes to "fit" by employing an assimilation or integration strategy or "not fit" by utilizing a separation or marginalization strategy.

Colleen Ward makes an important distinction between psychological adaptation and sociocultural adaptation. Psychological adaptation arises from the stress/coping paradigm and refers to emotional changes that vary over time until equilibrium is reached (e. g. , tolerance of ambiguous situations). Sociocultural adaptation comes from the social learning paradigm and refers to cognitive and behavioral changes that follow a more linear progression (e. g. , accepting new cultural mores). Although these modes of adaptation are linked theoretically and statistically, they are also distinct processes with different predictor variables.

Andrew Garrison reviews adaptation as a goal of all psychotherapy. He argues that the intrinsic problem of this goal is that it comes from an individualistic point of view, a bias of Western culture. Using the individual as the unit of analysis in the study and practice of psychology neglects the notion of interdependence and adaptation goals that are good

for all human beings (e. g. , equitable distribution of resources). Furthermore, good mental health is often viewed as the individual adjusting to the environment, a conceptualization that ignores unhealthy aspects of cultures to which individuals are adjusting (e. g. , unfair social conditions). Inherent to multicultural counseling is the empowerment of clients not only to adapt in new cultural contexts but also to impact the environment (e. g. , managing global warming) such that humanity can adapt as a whole.

Future Directions

The study of cross-cultural adaptation is complex. It is a process that occurs over a long period of time and, thus, calls for longitudinal studies using both qualitative and quantitative methodologies. Furthermore, each cross-cultural interaction is unique. Thus, Berry's work calls for systematic, comparative studies. Finally, research has focused on how individuals adapt to the environment. Consideration of the impact of individuals on the environment as a process of adaptation is called for as well.

CONCLUSIONS

It can be concluded from the above that the feeling of the presence of one's "I" begins in the infancy of a person and continues for a long time, and former union psychologist I. S. The sensibility of the process of formation, which Kohn aptly called the "discovery of the self", begins to understand the difference from the sensations created by objects outside him. Then, at the age of 2-3 years, the child begins to understand the process and result of his own actions with objects. He distinguishes the difference between the joy of the child and the concrete actions of adults and says to adults: "No, I will do it myself!". "It's not yours, it's mine!") begins to understand himself for the first time as the subject of his private actions and actions (Personal pronouns appear in the child's speech).

REFERENCES

1. Child psychology and methodology. - Z. Nishanova, G. Alimov.

2. Teacher ability and its study in psychology - K. Qudratova

3. Dewey Dj. "Psychology and pedagogy of psychology". M. , Progress, 1998.

4. Carnegie D. "Kak zavoevat druzey I okazyvat na nix vliyanie". M. , Progress, 1990.

5. Karimova V. M. Psychological methods of propaganda. -T. : Ma'naviyat, 2000. 16 p.

6. Karimova V. M. Parental school is the key to happiness. - T. , 2002

7. Family psychology. Prof. /. Shoumarov ed. under. - T. : Sharq, 2001

8. Vecher L. Secrety delovogo obshcheniya. Minsk, 1996.

9. http://library. ziyonet. uz

10. https://www. open. edu

11. https://cyberleninka. ru/article/n/importance-of-learning-individual-psychological-characteristics-of-students

BO‘LAJAK JISMONIY TARBIYA O‘QITUVCHILARI ONGIDA SOG‘LOM TURMUSH TARZI, REPRODUKTIV SALOMATLIK BORASIDAGI BILIMLARNI QAROR TOPTIRISH

Yaxshimbekova Sayyora Kamalovna

Annotatsiya

Ushbu ilmiy maqolani yozishdan asosiy maqsad bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilari ongida sog‘lom turmush tarzi, reproduktiv salomatlik borasidagi bilimlarni qaror toptirishni tadqiq etish hisoblanadi. Ushbu maqsaddan kelib chiqib quyidagi vazifalarni yechish amalga oshirilgan: ta’lim jarayonini to‘g‘ri rejalashtirish, tashkil etish, o‘qitishning shakl va metodlaridan o‘rinli foydalanish; ta’lim jarayonining asosiy obyekti bo‘lgan talaba shaxsida faollik, bilishga intilish, mustaqil fikrlay olish, ijodkorlik ko‘nikmalarining shakllanganligi kabi yo‘nalishlarini belgilash.

Kalit so‘zlar: jismoniy tarbiya, reproduktiv madaniyat, davlat siyosati, intellektual meros, umumbashariy qadriyat, madaniyat, iqtisodiyot, fan va texnika, texnologiya.

“DETERMINING KNOWLEDGE ABOUT HEALTHY LIFESTYLE AND REPRODUCTIVE HEALTH IN THE MINDS OF FUTURE PHYSICAL EDUCATION TEACHERS

Abstract

The main purpose of writing this scientific article is to research the determination of knowledge about healthy lifestyle and reproductive health in the minds of future physical education teachers. Based on this goal, the following tasks were solved: proper planning and organizing of the educational process, appropriate use of forms and methods of teaching; identifying the direction of the student‘s being active, the desire to know, the ability to think independently, and the formation of creativity skills.

Key words: Physical education, reproductive culture, state policy, intellectual heritage, universal value, culture, economy, science and technology, technology.

Kirish

Jahonda reproduktiv salomatlikni yaxshilashga yo‘naltirilgan ilmiy tadqiqotlarni qo‘llab-quvvatlash, zamonaviy uslublar va texnologiyalarni joriy etish hamda yoshlarning tibbiy bilim va madaniyatini yuksaltirish bo‘yicha keng qamrovli ishlar amaliyotga tadbiq etilgan.

Jahonda yoshlar reproduktiv madaniyatini shakllantirishning tibbiy-biologik, ijtimoiy-demografik, pedagogik-psixologik mazmuni, shakl va metodlarini takomillashtirishga qaratilgan tadqiqotlar olib borilmoqda.

Mamlakatimizda, oilada, uzluksiz ta’lim tizimining barcha bosqichlarida sog‘lom turmush tarzini qaror toptirish, bolalar va o‘smirlar reproduktiv salomatligi samaradorligini mustahkamlash, jamoatchilikning tibbiy-pedagogik madaniyatini oshirish, aholi o‘rtasida sog‘lom turmush madaniyatini keng targ‘ib qilishga qaratilgan tizimli ishlar amalga oshirilmoqda.

O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasida “jismonan sog‘lom, ruhan va aqlan rivojlangan, mustaqil fikrlaydigan, Vatanga sodiq, qat’iy hayotiy nuqtai nazarga ega yoshlarni tarbiyalash, demokratik islohotlarni chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish jarayonida ularning ijtimoiy faolligini oshirish” kabi ustuvor vazifalar belgilab berilgan. Natijada, uzluksiz ta’lim tizimida yoshlarning reproduktiv madaniyatini shakllantirish mazmunini takomillashtirish, bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarini bu jarayonga nazariy va metodik jihatdan tayyorlash imkoniyatlari kengayadi.

Metodologiya

Ta’lim sohasida amalga oshirilayotgan islohotlardan asosiy maqsad, xalqning boy intellektual merosi va umumbashariy qadriyatlar asosida zamonaviy madaniyat, iqtisodiyot, fan va texnika, texnologiyalarning yutuqlari asosida shaxsning ma’naviy sifatlarini tarbiyalash va rivojlantirishdan iborat. Chunki, ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar muvaffaqiyati, jamiyatning ahloqiy va ma’naviy takomili ko‘p jihatdan shaxsning ma’naviy tarbiyasiga bog‘liq.

O‘zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti Islom Karimov ta’kidlab o‘tganidek; “Yoshlar tarbiyasi masalasi bugungi kunning eng dolzarb masalasidir. XXI asrda yashab, samarali mehnat qilish, O‘zbekistonning buyuk kelajagini bunyod etish asosan bugungi yosh avlod

zimmasiga tushadi. Ularni bilimli, madaniyatli, mehnatsevar, tashabbuskor, izlanuvchan etib takomillashtirish bizning bosh vazifamizdir" (Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – T. : Ma'naviyat, 2008).

Darhaqiqat, so'nggi yillarda keskin o'zgargan hayot sharoitlari va ta'lim tizimi, uning maqsadi, mazmuni, turlari o'rtasidagi o'zgarishlar yosh avlodning ma'naviy tarbiyasiga yangicha qarash, uni bugungi kun nuqtai nazaridan o'rganish, baholash va unda xalqimizning boy madaniy merosidan maqsadli foydalanishni talab etmoqda. Ushbu vazifalarni amalga oshirish esa:

- ta'lim-tarbiya ishlari, shakllari usul va vositalarini jahon andozasi talablariga mos holda rivojlantirish;

- ma'naviy va jismoniy sog'lom avlodni tarbiyalash;

- yoshlarda sog'lom turmush tarzi madaniyatini qaror toptirish;

- yoshlar tarbiyasi va ularning ma'naviy kamolotida mahalla, oila va nodavlat tashkilotlar hamkorligi tizimini yaratish zaruratini yuzaga keltirmoqda.

Bizga ma'lumki, sog'lom turmush tarzini yo'lga qo'yish va unga rioya etish, sog'lom oilani takomillashtirish, farzand ko'rish va uni tarbiyalash shaxs ma'naviy madaniyatining bir ko'rinishi hisoblanadi.

Shu bidan birga, tahlillar shuni ko'rsatmoqdaki, hukumatimiz tomonidan olib borilayotgan izchil islohatlar, ko'rilayotgan chora-tadbirlarga qaramasdan xotin-qizlar, onalar va bolalar salomatligini yaxshilash, yoshlarda tibbiy madaniyatni yuksaltirish, sog'lom turmush tarzini targ'ib etish va unga rioya qilish, oilaviy munosabatlarni mustahkamlash bo'yicha qator muammolar ham uchramoqda.

Jumladan:

onalar va bolalar o'limi holatlari;

kamqonlik va boshqa turli xastaliklar;

ayrim oilalardagi homilador ayollarga bo'lgan munosabatning sustligi va parvarishning yetarli darajada emasligi;

yosh oilalardagi ayrim muammolar natijasida kelib chiqayotgan tushunmovchiliklar;

er-xotin, qaynona-kelin, ota-onalar va farzandlar va boshqa oila a'zolari munosabatlaridagi o'zaro kelishmovchiliklar;

ayrim oilalardagi erkaklarning mas'uliyatsizligi, salomatlik va sog'lom-turmush tarzi masalalariga befarqligi;

erta nikoh va erta ona bo'lish holatlari;

nogiron farzandlarning tug'ilishlari va h. k (Gazeta novosti Uzbekistana. 100 ekspertov opredelili 15 vajneyshix reform Prezidenta Shavkata Mirziyoeva).

Yuqorida keltirilgan tadqiqotlarda reproduktiv salomatlik alohida yo'nalish sifatida o'rganilmagan bo'lsada, shaxs ma'naviy-ahloqiy salomatligining tarkibiy qismi sifatida tadqiq etilgan.

Bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarining sog'lom turmush tarzini takomillashtirishning muhim tarkibiy qismlaridan biri bo'lgan reproduktiv madaniyatni shakllantirish bo'yicha ilmiy izlanishlar olib borgan M. Inomova "Yigit va qiz, ya'ni bo'lajak ota-ona oila qurmoqchi ekanlar, ular jismoniy va ma'naviy kamoloti darajasi oila qurish, uni tebratish va mustahkamlash uchun eng muhimi bo'lajak farzandlarini tarbiyalash uchun teng bo'lishi lozimligi islom dinida uqtiriladi.

Oilada farzand dunyoga kelishi, onaning va tug'ilajak bolaning salomatligi uchun maqbul shart-sharoitlarni yaratish degani. Reproduktiv madaniyat tushunchasi faqat oilada tug'ilajak bolalar sonini belgilashgina emas, balki kengroq masalalarni ham qamrab oladi. Bunda asosiy e'tibor oilalar farovonligini ta'minlash, ularda ijobiy psixologik iqlimning hukm surishi, onalar va bolalar salomatligini saqlash, oilaning tom ma'noda mustahkamligini ta'minlash kabi omillar nazarda tutiladi.

Oila hamisha, har qanday turmushda ham kecha, bugun va kelajakni bog'lab turuvchi ko'prik vazifasini bajarib kelgan. Tarixan shakllanib kelgan o'zbek oilaviy tarbiya jarayonida oila qurish, farzand ko'rish va uni tarbiyalash kabi masalalar asosiy qoidalar bo'lib kelgan. Bu darajaga erishishda buyuk mutafakkirlarimiz Abu Rayxon Beruniy, Abu Nasr Farobiy, Abu ali Ibn Sino, Maxmud Qoshg'ariy, Yusuf Xos Xojib, Jamoliddin Davoniy, Alisher Navoiy, Amir Temur, Abdulla Avloniy, Abdurauf Fitratlarning madaniy-ma'rifiy merosi asosiy zamin bo'lib xizmat qilgan.

Umuman olganda oila, oilaviy munosabatlar va farzand tarbiyasi bilan bog'liq masalalar insoniyat tarixi bilan bog'liq muammolardandir. Psixolog olim G'. B. Shoumarov oilaviy munosabatlar va reproduktiv salomatlik masalalarining ilmiy – tarixiy asoslarini tadqiq etar ekan, «. . . oilada jinsiy hayotning psixogenetik qoidalariga amal qilishning o'ziga xos usullari ilk ibtidoiy jamoa tuzumi davridayoq mavjud bo'lgan», deya

ta’kidlaydi (Talaba yoshlarning reproduktiv madaniyatini shakllantirish. “Ta’lim muammolari” jurnali. -T. , 2009).

Ibtidoiy jamoa tuzumi davrida, deydi tadqiqotchi, oilaviy munosabatlarning ijtimoiy boshqarila boshlanishining ma’lum bir bosqichlarida turlicha tabular (ta’qiqlashlar) mavjud bo‘lgan. Bundan bir necha o‘n ming yillar ilgari poligam oilalarda hukm surgan shunday tabulardan biri qabilaning a’zosi bulmish emizikli ayol bilan jinsiy hayot kechirishni ta’qiqlashga qaratilgan tabudir.

Buning boisi shundan iborat bo‘lganki, u davrlarda qabila a’zolarining asosiy tirikchilik manbai ovchilik bo‘lgan, erkaklar asosan ovchilik bilan shug‘ullanib o‘z o‘ljalari bilan qabila a’zolarini boqishgan. U davr odamining tushunishicha, agar erkak kishi ovga chiqishidan oldin emizikli ayol bilan jinsiy hayot kechirsa, unga sut hidi yuqib qoladi, sut hidi esa ov vaqtida shu ovchi va uning sheriklari yoniga boshqa yirtqichlarni «chaqirishi» mumkin, ovga chiqqan erkakning o‘zi boshqa bir yirtqichlarga o‘lja bo‘lib qolishi mumkin bo‘lgan.

Adabiyotlar sharhi. Shuning uchun ham ibtidoiy davrlarda emizikli ayollar bilan jinsiy hayot kechirish ta’qiqlangan. Bu esa o‘z navbatida, oilada farzandlar tug‘ilishi bilan bog‘liq shart-sharoitlarni yaratishning o‘sha davrdagi o‘ziga xos qonunlari “tabiiy tanlanish” va “yashash uchun kurash” ta’siri ostida shakllangan usullaridan bo‘lgan. Bu haqiqatdan ham ibtidoiy odamlarning avloddan avlodga, nasldan naslga rivojlanib, takomillashib borishini ta’minlovchi asosiy omil bo‘lib xizmat qilgan. Chunki, shu tabular tufayli onalar bolalarini ular to 3-4 yoshga kirib, o‘zlari mustaqil ozuqa topib, o‘zi uchun kurasha olgunlariga qadar «ona suti» bilan oziqlantirishga «majbur bo‘lganlar». Bu esa, onalarning ham, bolalarning ham avloddan-avlodga sog‘lomlashib, takomillashib borishini ta’minlagan ilk ibtidoiy omillardan biri bo‘lgan (Muhabbat va oila. - T. : O‘qituvchi, 2006).

Yuqorida keltirib o‘tilgan dalillardan kelib chiqib, shunday xulosaga kelishimiz mumkinki, haqiqatdan ham, oila, reproduktiv madaniyat, sog‘lom turmush tarzi masalalari jamiyat taraqqiyotining barcha bosqichlarida ijtimoiy munosabatlarning o‘ziga xos ko‘rinishi sifatida o‘rganilgan, hayot tarziga singdirilgan.

Prezidentimiz xalqaro xotin-qizlar kuniga bag‘ishlangan bayram tabrigida mazkur sohadagi ishlarning dolzarbligi xususida to‘xtalib o‘tdi. “Mamlakatimizda onalik va bolalikni himoya qilish, xotin-qizlar salomatligini mustahkamlash maqsadida tibbiyot sohasini, xususan, shoshilinch tibbiy yordam tizimini yanada takomillashtirish, dori-darmon ta’minotini yaxshilash bo‘yicha ko‘p ishlar qilinmoqda. Ana shu

ishlarni yangi bosqichga ko‘tarish uchun joriy yilda budjet mablag‘lari hisobidan qariyb 1 trillion so‘m mablag‘ ajratilib, bu borada yangi qadamlar qo‘yiladi” (Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan quramiz. – T. : O‘zbekiston, 2017).

Reproduktiv madaniyatning vazifasi faqatgina yangi avlodni dunyoga keltiribgina qolmasdan, insoniyat paydo bo‘lgan davrdan boshlab yashab kelayotgan ilmiy va madaniy yutuqlar bilan o‘z a’zolarini tanishtirgan holda, ularning sihat-salomatligini himoya qilish va saqlashdan ham iboratdir.

Prezidentimiz O‘zbekiston markaziy gazetalaridan birining bosh muxarri savollariga javob berar ekan, islohotlar davomida amalga oshirilayotgan ishlardan asosiy maqsad inson huquqlari va erkinliklarini ta’minlash ekanini ta’kidladi. “Yangi O‘zbekiston – ko‘pmillatli xalqimizning erkin, farovon va farovon hayotini ta’minlashdan asosiy maqsad bo‘lgan davlatdir. Bu xalqaro hamjamiyat bilan do‘stlik va hamkorlik jarayonlariga demokratik demokratiya, inson huquq va erkinliklarini saqlash umume’tirof etilgan me’yorlarga qat’iy kuch holda rivojlanayotgan davlatdir” (Gazeta “Yangi O‘zbekiston”. 2021, avgust 18).

Reproduktiv madaniyat tushunchasi shaxsning reproduktiv salomatlik borasidagi nazariy bilimlarining amaliy ifodasi, shuningdek, oilaning jamiyat oldidagi reproduktiv funksiyasining to‘laqonli anglashi bilan bog‘liq savodxonlik darajasiga qaratiladi. Umumjahon sog‘liqni saqlash tashkiloti (VOZ) ta’rifiga ko‘ra, "reproduktiv salomatlik reproduktiv tizim, uning funksiyasi va jarayonlari bilan bog‘liq barcha sohalarda kasalliklarning yo‘qligi emas, balki butun jismoniy, ruhiy va ijtimoiy farovonlik holatidir.

Shunday qilib, biz pedagog, psixolog va filosof, tibbiyot, sotsiolog, demograf olimlar tomonidan amalga oshirilgan ilmiy tadqiqot ishlarini o‘rganish, hamda tahlil etish natijasida reproduktiv salomatlik va reproduktiv madaniyat tushunchalarining nihoyatda xilma-xil ekanligini aniqlashga muvaffaq bo‘ldik.

Bu esa, bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilari reproduktiv madaniyati mazmuni tushunchasining pedagogik mazmuni tipologiyasini yaratishga asos bo‘ldi (1. -rasm).

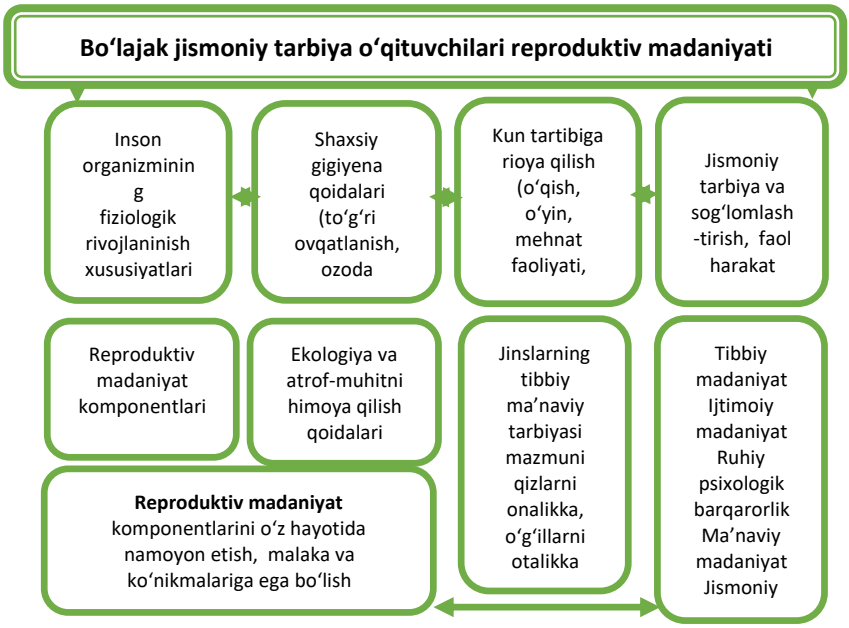

1-rasm. Bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilari reproduktiv madaniyati mazmuni

Ularning vujudga kelishi va rivojlanishida aniq tarixiy, tabiiy, ijtimoiy omillar, shuningdek, ta’lim-tarbiya jarayoni asos bo‘ladi. Xususan, bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining sog‘lom turmush tarziga intilish, o‘z sog‘lig‘ini muhofaza qilishga ehtiyoj kabi sifatlarining shaklanishi bevosita ta’lim-tarbiya jarayonining mahsuli bo‘lib, bunda oliy ta’lim muassasalaridagi ta’lim jarayoni muhim ahamiyat kasb etadi.

Natijalar

Ma’lumki, shaxsning tafakkuri, turmush tarzi, ma’naviy qarashlari o‘z-o‘zidan shakllanib qolmaydi. Ta’lim jarayoni o‘zining mazmuni bilan bo‘lajak mutaxassis shaxsini takomillashtirishga qaratiladi. Unga ilmiy yondashuvlar esa ta’lim jarayonini ta’lim masalalari, uning taraqqiyotini belgilashga qaratilgan, maxsus tashkil etilgan pedagog va ta’lim oluvchilarning maqsadli o‘zaro munosabatlari yig‘indisi sifatida izohlaydi.

Talabalarning o‘z-o‘zini baholay olishi, ularning kasbiy tayyorgarligini, ilmiy va ixtisoslikka oid bilimlarini egallashga bo‘lgan ongli munosabatini takomillashtirishga yo‘naltirilganligi bilan oliy ta’lim uzluksiz ta’limning boshqa bosqichlarida tubdan farq qiladi.

Shuning uchun bugungi kunda oliy ta’lim tizimini isloh qilishning dolzarb vazifasi talabalarning o‘quv-bilish faoliyatini jonlantirish, ta’lim

jarayoniga yangi pedagogik texnologiyalarni tatbiq etishga xizmat qiladigan o‘qitishning zamonaviy shakl va metodlarini takomillashtirish orqali mutaxassis shaxsini jismonan, ruhan va ma’nan barkamol etib takomillashtirishdan iboratdir.

Ma’lumki, bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilari ongida sog‘lom turmush tarzi, reproduktiv salomatlik, sog‘lom farzand ko‘rish, uni tarbiyalash borasidagi bilimlarni qaror toptirishda oliy ta’lim muassasalarida o‘qitiladigan tibbiy-biologik va pedagogik-psixologik fanlar muhim o‘rin tutadi. Bu esa ushbu fanlar mazmunida yoshlardagi sog‘lom turmush tarzi va reproduktiv madaniyatini takomillashtirishga xizmat qiluvchi mavzularning yoritilishi yordamida amalga oshiriladi.

Ta’lim mazmunini insoniylashtirish ta’lim jarayonida talaba shaxsining ustuvor o‘rin tutishi, uning shaxsi, xohish-istak va qiziqishlarini hurmat qilish, birinchi navbatda ularning qobiliyatlarini rivojlantirish, mustaqil hayotda o‘z yo‘llarini topib olishlari uchun sharoit yaratishni ko‘zda tutadi.

Ta’limni insonparvarlashtirish yangi tayanch o‘quv rejasining ikkinchi muhim g‘oyasidir. Ta’limni insonparvarlashtirish birinchi navbatda tayanch o‘quv rejasida gumanitar fanlar hajmini oshirishda o‘z ifodasini topadi (50 foiz dan ko‘proq).

Differensiyalashtirish majburiy bosqichlar bilan birga yuqori sinflarda chuqurlashtirilgan va ixtisoslashtirilgan, fanlarni tanlash asosida olib borishni ko‘zda tutadi. Differensatsiyalash – bu zamonaviy sharoitda ta’limni rivojlantirishning umumiy yo‘nalishi hisoblanadi.

Integratsiyalashtirish ta’limning yangi mazmunini ishlab chiqishga qaratilgan bo‘lib, talabalarda dunyoni yaxlit tasavvur qilish layoqatini rivojlantirishda umumlashtiruvchi, dunyoqarashni takomillashtirish imkonini beruvchi integrativ fanlarni yaratish imkonini beradi.

Standartlashtirish – bu majburiy o‘quv fanlari to‘plamining soatlari aniq belgilangan hajmini tanlash. Ta’lim standartlari yordamida ta’lim muassasalarida o‘quv ishlarining normativlari moslashtiriladi, talabalar bilimlarini baholashning yagona mezonlari ishlab chiqiladi.

Ko‘p bosqichlilik – bu ta’limning har bir bosqichida talabaning imkoniyat va qiziqishlari darajasiga javob bera oladigan bilim darajasiga erishish imkonini beruvchi ko‘p bosqichli ta’lim jarayonini tashkil etishdan iborat.

Amaliylashtirish – talabani nazariy bilimlarni puxta o‘zlashtirgan holda ularni amaliyotda faol qo‘llay olishga tayyorlash. Ya’ni, shaxsda

ta’lim muassasalari ta’limi jarayonidayoq oliy ta’lim muassasalari ta’lim tizimi, o‘quv rejasi, fanlar bo‘yicha ilmiy-nazariy bilimlarni chuqur va tizimli o‘zlashtira olishga imkon beruvchi dastlabki ko‘nikmalarni tarbiyalashga alohida ahamiyat beriladi.

Axborotlashtirish **-** talabalarni ta’lim jarayonida hisoblash texnikasi va axborot texnologiyalaridan ommaviy va keng foydalanishni nazarda tutadi.

Individuallashtirish - ta’lim-tarbiyaviy faoliyatda talaba va o‘zgarish sur’atlaridan kelib chiqqan holda o‘qituvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olish demakdir.

Uzluksizlik jamiyat hayotining tez o‘zgarib borishi odamni doimiy ravishda ta’lim olish (mustaqil ta’lim olish) ga undovchi jarayon mohiyatini anglatadi.

Mazkur tamoyillarning amaldagi tatbiqi ta’lim oluvchining ijtimoiy va individual talablarini hisobga olgan holda, uning bilish faolligini takomillashtirib borish hamda ta’lim jarayoni samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Bu esa, ta’lim jarayonida ko‘zlangan maqsadga erishish

birinchidan, ta’lim jarayonini to‘g‘ri rejalashtirish, tashkil etish, o‘qitishning shakl va metodlaridan o‘rinli foydalanish;

ikkinchidan, o‘qituvchining pedagogik mahorati, kasbiy-uslubiy tayyorgarligi, o‘z fanini chuqur bilishi, o‘quvchilar bilan hamkorlikdagi faoliyatni tashkil eta olishi, muloqot madaniyati, o‘qitishning ilg‘or texnologiyalaridan xabardorligi;

uchinchidan, ta’lim jarayonining asosiy obyekti bo‘lgan talaba shaxsida faollik, bilishga intilish, mustaqil fikrlay olish, ijodkorlik ko‘nikmalarining shakllanganligi bilan belgilanadi.

Zamonaviy pedagogik ta’limda yuqorida qayd etilgan sharoitlar ta’lim jarayonida o‘qituvchi va talabaning “subyekt-subyekt” munosabatlariga asoslangan hamkorlikdagi faoliyatiga asoslanadi. Bunday hamkorlikdagi faoliyatning samarali tadbiqini ta’limning takomillashtirilgan shakl va metodlari tizimi ta’minlaydi.

Ma’lumki, mashg‘ulotlarda talabalar o‘quv faoliyatini tashkil etishning zamonaviy shakllari quyidagilardan iborat:

Ta’limning ommaviy shakli sinfdagi jami talabalarning pedagog rahbarligi ostida birgalikda harakatlarini ko‘zda tutadi.

Guruhli shaklida esa talabalar 3-6 kishidan iborat guruhlar yoki juftliklarda ish olib boradilar. Guruhlar uchun topshiriqlar bir xil yoki turlicha bo‘lishi mumkin.

Individual shakl har bir talabaning alohida mustaqil ishlashini nazarda tutadi. Darsda pedagogning e’tibori bir necha talabaga qaratilsa, bu vaqtda qolgan talabalar mustaqil ishlasalar ta’limning bunday shakli individual shakl deb ataladi.

O‘qitishning **frontal** shaklida o‘qituvchi bir vazifa ustida ishlayotgan butun o‘quv xonasining faoliyatini boshqarib boradi. U talabalarning hamkorliklarini ta’minlaydi va hamma uchun bir bo‘lgan ish sur’atini belgilaydi. Frontal ishlashning pedagogik samaraliligi ko‘p jihatdan o‘qituvchining ta’lim jarayoni ishtirokchilarini butun sinfni nazorat qila bilishiga bog‘liq.

Differensiyalashgan ta’lim shakli o‘quv ko‘nikmalari bir xil darajada shakllangan talabalarni birlashtirishni ko‘zda tutadi. O‘quv guruhlari faoliyatlarini o‘qituvchi bevosita hamda o‘z yordamchilari- assistentlar orqali boshqaradi.

Bizga ma’lumki, oliy ta’lim muassasalarida o‘qitishni tashkil etish shakllariga ma’ruza, seminar va amaliy mashg‘ulotlar, laboratoriya mashg‘ulotlari, o‘quv anjumanlari, maslahatlar, o‘quv, ishlab chiqarish pedagogik amaliyoti, kurs va diplom ishlari, talabalarning mustaqil ta’limi kiradi.

Oliy ta’lim muassasalarida ta’limning ma’ruza-amaliy mashg‘ulot tizimidan foydalaniladi. Mashg‘ulotlar ikkita birlashtirilgan darslar ko‘rinishida 80 daqiqa davom etadi. Ularning o‘ziga xosliklari quyidagilardan iborat:

- ma’ruza talabalarning mustaqil ishlari uchun taxminiy asos sifatida katta hajmdagi tizimlashtirilgan axborotlarni berishning asosiy shakli davomiyligi (80 daqiqani tashkil etadi);

- amaliy laboratoriya mashg‘ulotlari oliy ta’lim muassasasi o‘qituvchisi rahbarligi ostida olgan o‘quv axborotlari (leksiya va mustaqil ishlari) ni chuqurlashtirish, tahlil qilish, kengaytirish, amalda qo‘llash va o‘zlashtirishni nazorat qilish shakli;

- seminar darsi talabalardan yuqori darajadagi faollikni aqliy faoliyatini, yangi bilim va ko‘nikma olishga bo‘lgan intilishni nazarda tutadi. Bunday pedagogga nostandart usullardan foydalanish maqsadga tavsiya etiladi.

kurslarda o‘quv mashg‘ulotlari jadvalga binoan yagona o‘quv rejasi va dasturlari bo‘yicha amalga oshiriladi;

o‘quv yili ikki semestr, attestatsiya davri va ta’tillarga bo‘linadi;

har bir semestr barcha o‘quv fanlari bo‘yicha yakuniy attestatsiya bilan yakunlanadi;

oliy ta’lim muassasasida o‘qish muhim fanlar bo‘yicha attestatsiya (bitiruv imtihonlarini topshirish) va mutaxassisligi bo‘yicha bitiruv malakaviy ishi himoyasi bilan yakunlanadi.

Ular o‘z vazifalariga ko‘ra bir-biridan farqlanib, umumiy jihatda o‘quv jarayonini tashkil etish va boshqarish, talabalarning o‘quv va bilish faoliyatini yo‘lga qo‘yishning asosiy shakllari sifatida belgilanadi.

Bugungi kunda oliy ta’lim muassasasidagi o‘qitishning samarali shakllariga muammoli ma’ruzalar, seminar-treninglar, mustaqil ijodiy ishlarni kiritish mumkin bo‘ladi.

Muammoli ma’ruza – bunday ma’ruzada bilimlar masala yoki vaziyatning muammoligi orqali beriladi, shu bilan birga idrok etish jarayoni o‘qituvchi bilan hamkorlikdagi ijodiy suhbatga yaqinlashadi. Muammoning mazmuni uning yechimini izlashni tashkil etish yo‘li bilan yoki an’anaviy va zamonaviy nuqtai nazarlarni qo‘shish va tahlil qilish yo‘li bilan ochib beriladi.

Seminar-trening – ta’limning nazariy muammolari, nazariy bilimlarni amaliyotda o‘rganish, tahlil qilish va mustahkamlashga yo‘naltirilgan o‘qitish shaklidir.

Mustaqil ijodiy ishlar – talabalarning nafaqat nazariy bilimlarni egallashi, balki amaliy ko‘nikmalarni takomillashtirish uchun zamin xozirlaydigan, ulardagi ijodiy izlanuvchanlik, individual faollikni oshirishga xizmat qiluvchi o‘qitish shakli hisoblanadi.

Yuqoridagi vazifalarni amalga oshirishda oila keng imkoniyatlarga ega. Chunki, yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlash, farzand ko‘rish va uni tarbiyalash madaniyatini takomillashtirish o‘zbek oilalari uchun dolzarb masalalardandir. Oilaviy tarbiyada eng muhim shart–oilaning mustahkam, ma’naviy sog‘lom asosga qurilganligi, avvalo ota-onalarning o‘zlari tarbiyalangan bo‘lishlari, ular o‘rtasida totuvlik, ahillik barqaror bo‘lishi, farzandlarini kelajakda turmush qurishga tayyorlash ularning kundalik e’tiqod tarzida ma’suliyatli burchi ekanligini ongli tushunishlari va buni amalda oqlashlari kerak.

Shaxs ma’naviy kamolotining muhim mezonlaridan sanalgan reproduktiv madaniyatni takomillashtirish o‘ziga xos murakkab va mas’uliyatli jarayon hisoblanib, bunda zaruriy pedagogik, moddiy-texnik sharoitlarni yaratish bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining reproduktiv bilimlarni yuqori darajada o‘zlashtirishini ta’minlaydi.

Oliy ta’lim muassasalarining asosiy vazifalaridan biri - bu yoshlarni milliy istiqlol mafkurasi, umuminsoniy qadriyatlarni bilish asosida, mustaqillik ideallariga sadoqat, vatanga, oilaga atrof-muhit, tabiatga muhabbat ruhida tarbiyalash. Shuningdek, ular ongida sog‘lom turmush tarzi, reproduktiv madaniyat g‘oyalarini takomillashtirishdir. Avvalo yigit va qizlarimiz turmush qurishdan oldin, sog‘lom oilani shakllantirishda o‘z reproduktiv huquqini bilishi lozim.

Reproduktiv huquq –bu barcha er-xotin juftliklar va alohida shaxslarning bolalar soni, ular orasidagi oraliq va ularning tug‘ilish vaqti haqida erkin hamda, to‘liq mas’uliyat hissi bilan qaror qabul qilish va buning uchun shart bo‘lgan ma’lumot va vositalarga ega bo‘lish borasidagi asosiy huquqlarini tan olinishidir (Oila psixologiyasi. T. O‘qituvchi, 2001).

- Reproduktiv huquqlar:

- oilada bolalar soni borasida ayol va juftliklarning qaror qabul qilish huquqi;

- tug‘ruqlar orasidagi masofani tanlash;

- reproduktiv salomatlik to‘g‘risida ma’lumotlar olish;

- reproduktiv salomatlik sohasida huquq va manfaatlarini cheklashdan xoli bo‘lgan holda sifatli xizmatlar olish;

- jinsiy yo‘l bilan yuqadigan kasalliklar, OIV infeksiyasi va OITSdan himoyalanish;

- o‘smirlar, ayniqsa qizlarga do‘stona munosabatda xizmat ko‘rsatilishini ta’minlash;

- olingan to‘liq ma’lumotga asosan, ayol hohlagan kontratsepsiya usulini erkin holda tanlash huquqiga ega bo‘lish;

- tibbiyot va jamoa xodimining tashqi bosimi ta’siridan xoli ayolning o‘zi tanlagan kontratsepsiya vositasidan foydalanishini ta’minlash;

- kontratseptivlardan foydalanish huquqi (juftliklar uchun qulay narxlar, tibbiyot muassasalarining mavjudligi, keng ko‘lamda turli xil usullardan qulay joy va vaqtda foydalanish)

- homiladorlik va tug‘ruq vaqtida ayolning xavfsizligini ta’minlash huquqi (tibbiyo xizmatining sifatliligi, oilaning munosabati, erning har tomonlama qo‘llab-quvvatlashi, tibbiy yordamga ehtiyoj paydo bo‘lganda shart-sharoitni yaratish).

Tug‘ilish va sog‘lom oilani shakllantirish masalalari bevosita reproduktiv salomatlik masalalari bilan uzviy bog‘liq. Lekin reproduktiv salomatlikka salbiy ta’sir ko‘rsatadigan ko‘plab tibbiy va ijtimoiy omillar ham mavjud. Ushbu omillarni bartaraf qilish uchun bir qator ishlar amalga oshirilmoqda.

Bunda bevosita ta’lim jarayoni bilan birga auditoriyadan tashqari mashg‘ulotlarni tashkil etilishi ham alohida o‘rin tutadi.

Ta’lim jarayonida bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilari ongiga singdirilgan nazariy bilim va ma’lumotlar auditoriyadan tashqari mashg‘ulotlar jarayonida mustahkamlanadi va ijtimoiy ko‘nikmalarga aylantiriladi. Shu nuqtai nazardan biz tadqiqot muammosining amaliy yechimini ta’minlashda auditoriyadan tashqari mashg‘ulotlarni tashkil etishning yangicha mazmuni, samarali shakl va usullarini ishlab chiqishga e’tibor qaratdik.

Ma’lumki, tarbiyaviy tadbirlar-bu turli moddiy va ma’naviy ehtiyojlarga javob beruvchi, tarbiyaviy maqsadlarning yagona majmuiga bo‘ysundirilgan, bir-biri bilan o‘zaro hamkorlik qiluvchi, o‘zida bir butun ta’limni ko‘zda tutgan tarbiyaviy ta’sir majmuasidir. Ta’lim jarayoni alohida darslardan tashkil topgani kabi tarbiyaviy tadbirlardan tarbiya jarayoni vujudga keladi. Tadbir tarbiyaviy jarayonning bir bo‘lagidir.

Sog‘lom turmush tarzi madaniyatiga ega bo‘lish – muhim ijtimoiy ehtiyoj bo‘lib, har bir talaba yoshda uni tarbiyalash va takomillashtirish hozirgi kunning dolzarb vazifalaridan. Zero, yosh avlodning sog‘liq madaniyatini mustahkamlamasdan, jamiyatning har bir a’zosida o‘z sog‘ligiga javobgarlik, mas’uliyat hissini tarbiyalamasdan farovon va madaniy hayot qurish mumkin emas.

Mavjud manbalarni taxlilidan, keltirilgan nazariy fikrlardan ko‘rinib turibdiki mamlakatimizda yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlash, ularda reproduktiv madaniyatini takomillashtirish bo‘yicha o‘ziga xos milliy, tarixiy tajriba mavjud. Bu tajribalarni ilmiy asosda o‘rganish va tahlil etish bizda quyidagi xulosalarni takomillashtirishga asos bo‘ldi:

Oila va oilaviy munosabatlar, farzand ko‘rish va uni tarbiyalash borasida olib borilgan ilmiy izlanishlar oilaviy tarbiyani tashkil etishda o‘ziga xos uslubiy yo‘llanma bo‘lib xizmat qilmoqda.

Respublikamizning sog‘lom avlodni takomillashtirish borasidagi talablari mazkur ilmiy tadqiqotlarda o‘z aksini topgan.

Sog‘lom oila, sog‘lom avlodni shakllantirish masalalari sharq mutafakkirlarining ilmiy merosida o‘z aksini topgan bo‘lib, uning asosida ma’naviy barkamol shaxsni tarbiyalash g‘oyasi yotadi.

Sharq mutafakkirlari oila va jamiyatni dialektik birlikda olib qarab, oilaning mustahkamligi, farzand ko‘rish, nasl qoldirishdagi madaniyatlilik darajasi jamiyat rivojini kafolatlaydi deya ta’kidlab o‘tganlar.

Oilada er-xotinning tengligini to‘rt omil: mol, nasab, husn va iymon bilan o‘lchab, yoshlarni oila qurishga tayyorlashda mazkur omillarning mavjudligiga e’tibor qaratish oila barqarorligi, nasl pokligini ta’minlaydi deb hisoblaganlar.

Demak keltirilgan xulosalarga tayanadigan bo‘lsak, bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining reproduktiv madaniyatini takomillashtirishga yo‘naltirilgan didaktik tizim mazmunida ajdodlarimiz, buyuk mutafakkirlarning qarashlari, yondashuvlari, tarixiy tajribalari, hikmatlari hamda Hadisi sharif, Qur’oni Karim oyatlari muayyan izchillikda o‘rin olishi maqsadga muvofiqdir. Shuningdek, oliyta’lim muassasalarida o‘qitiladigan tibbiy-biologik va pedagogik-psixologik fanlar xususan, “Valeologiya” bosqichidagi “Reproduktiv salomatlik”, “Zararli odatlar va yoshlarni ulardan asrash”, “Yosh fiziologiyasi va gigiyenasi” bosqichidagi “Salomatlik va shaxsiy gigiyena”, “Oila psixologiyasi” bosqichidagi “Nikoh va oila munosabatlari”, “Reproduktiv salomatlikning ijtimoiy, psixologik va fiziologik jihatlari”, “Jinsiy hayot psixogigiyenasi” kabi mavzularni o‘qitish jarayonida ham sharq mutafakkirlarining qarashlari va ilmiy pedagogik g‘oyalaridan foydalanish katta ahamiyatga ega.

Bu esa, mazkur muammoning ijtimoiy, psixologik va pedagogik jihatlarini ilmiy asosda kengroq o‘rganish zaruratini yuzaga keltiradi.

Shuningdek, mutafakkir farzand ko‘rish, sog‘lom nasl qoldirish uchun ayollarning homiladorlik davri ruhiy zo‘riqishlarsiz o‘tishi, bola tug‘ilgach uni ona suti bilan boqish, tez-tez homilador bo‘lishdan o‘zini tiyish, mijozga e’tibor berishni ta’kidlaydi (Mahalla xotin qizlar komissiyalarining raislari va fuqarolar yig‘inlarining diniy ma’rifiy va

ma’naviy axloqiy tarbiya masalalari bo‘yicha maslahatchilari uchun amaliy qo‘llanma. 2011).

Sog‘lomlashtirish metodikasini, sog‘liqni saqlash va mustahkamlash usullarini bilish sog‘liq madaniyatini shakllantirmaydi, aksincha ulardan amalda foydalanilsagina ijobiy natijaga erishish mumkin. Shu sababdan, bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining reproduktiv madaniyatini shakllanirishni ularga shu sohadagi zaruriy bilimlarni berish, dunyoqarashni qaror toptirish va o‘z salomatligini mustahkamlashga amaliy faoliyatli yondashuvni vujudga keltirishdan boshlash maqsadga muvofiqdir.

Bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining sog‘lom turmush tarziga quyidagi omillar ham o‘z ta’sirini ko‘rsatadi, ya’ni: yurish-turish, o‘z sog‘ligiga munosabati, sog‘lig‘ini saqlash va mustahkamlashi, tibbiy yordamga o‘z vaqtida murojaat qilishi va tibbiy ko‘riklarga ongli yondashuvi, profilaktik tadbirlarni o‘tkazib turilishi kabilardir.

Yuqoridagi ko‘rsatilgan omillar organizmning sog‘lom hayot kechirishi, kishida reproduktiv madaniyatining shakllanishi uchun zamin hozirlaydi.

Bizning fikrimizcha, bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining kelgusidagi kasbiy faoliyatiga qaraganda uning salomatligiga e’tiborli bo‘lish kerak. Chunki, sog‘liq va jismoniy yetuklik bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining kelgusidagi kasbiy faoliyatida o‘z ijodiy imkoniyatlaridan to‘liq foydalanish imkonini beradi.

Ilmiy adabiyotlar taxliliga ko‘ra, bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining sog‘lom turmush tarzini yo‘lga qo‘yish bilan bog‘liq muammolar oxirgi yillarda yanada ko‘proq dolzarblik kasb aks etmoqda. Chunki, bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining sog‘ligi yuzasidan o‘tkazilgan taxlillar natijalari va statistik ma’lumotlarga ko‘ra talabalarda sog‘lik madaniyatining asta-sekin pasayishi kuzatilmoqda. Bunga sabab sog‘liqni saqlash, sog‘lom turmush tarziga oid bilimlar yetishmasligi va unga munosib dunyoqarashga ega bo‘lmaslikdir.

Xulosa

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining reproduktiv savodxonligini takomillashtirishda oila, ta’lim muassasalari va keng jamoatchilik o‘rtasida maqsadli hamkorlik yo‘lga qo‘yilishini, bu boradagi bilimlar, zarur axborotlar, hayotiy tajribalaridan ularni muntazam xabardor etib borilishini ta’minlash muammoning amaliy yechimini ta’minlashda uslubiy yechim bo‘lib xizmat qiladi. Bu esa, oliy ta’lim muassasalarining o‘quv rejasidan o‘rin

olgan tibbiy-biologik, pedagogik-psixologik yo‘nalishdagi o‘quv fanlarining mazmuniga oilaviy hayotga tayyorlash, reproduktiv madaniyatini takomillashtirishga yo‘naltirilgan mavzularni ko‘proq kiritishni talab etadi.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Karimov I. A. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. – T. : Ma’naviyat, 2008. - 176 b.

2. Mirziyoyev Sh. M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan quramiz. – T. : O‘zbekiston, 2017. – 488 b. https://president. uz

3. Mutalov, D. (2021, iyul 24). 100 ekspertov opredelili 15 vajneyshix reform Prezidenta Shavkata Mirziyoeva. Gazeta novosti Uzbekistana. https://nuz. uz/politika/1203992-100-ekspertov-opredelili-15-vazhnejshih-reform-prezidenta-shavkata-mirziyoeva. html

4. Kenjaboyeva N. M. Talaba yoshlarning reproduktiv madaniyatini shakllantirish. “Ta’lim muammolari” jurnali. -T. , 2009. -№4. -51-52 b.

5. Shoumarov G‘. B. Muhabbat va oila. - T. : O‘qituvchi, 2006. - 145 b.

6. Shoumarov G‘. B. Oila psixologiyasi. - T. : O‘qituvchi, 2001. - 374 b.

7. “Sog‘lom oila-sog‘lom avlod-sog‘lom kelajak” Mahalla xotin qizlar komissiyalarining raislari va fuqarolar yig‘inlarining diniy ma’rifiy va ma’naviy axloqiy tarbiya masalalari bo‘yicha maslahatchilari uchun amaliy qo‘llanma. -T. : 2011. – 60 b.

EXTENDED ABSTRACT

DETERMINING KNOWLEDGE ABOUT HEALTHY LIFESTYLE AND REPRODUCTIVE HEALTH IN THE MINDS OF FUTURE PHYSICAL EDUCATION TEACHERS

The main purpose of writing this scientific article is to research the determination of knowledge about healthy lifestyle and reproductive health in the minds of future physical education teachers. Based on this goal, the following tasks were solved: proper planning and organizing of the educational process, appropriate use of forms and methods of teaching; identifying the direction of the student‘s being active, the desire to know, the ability to think independently, and the formation of creativity skills. The culture of young people in the world in the form of a new edition of the reproductive medical-biological, socio-demographic, pedagogical-psychological content, forms and methods of conducting studies to improve. The us agency for international development (USAID),

the cairo international conference (ARXAIK), unicef, unfpa reproductive activities of international organizations such as the directions of the study is focused on the development of effective mechanisms of culture. Improving the culture of future teachers of physical education reproductive health reproductive, demographic mo'tadillik gender-independent approach on the basis of issues such as family life are of critical importance to the preparation.

In our country, in the family, the education system in all stages of continuous find healthy lifestyle choices, explain the reproductive health of children and adolescents to strengthen the effectiveness of the public, medical-pedagogical culture to increase widespread among the population, systematic work is being carried out aimed at the culture of healthy living. Strategic action for the further development of the republic of uzbekistan "at physically healthy, psychologically and mentally developed, independent-minded, loyal to the motherland, persistent outlook educate young people having a life, deepening democratic reforms and civil society in the development process to increase their social activity" is defined as priorities. As a result, the formation of youth culture in the system of continuous education reproductive improving the content of future teachers of physical training to the process of training opportunities from the expansion of the theoretical and methodological aspects.

NODAVLAT TA‘LIM MUASSASALARIDA TA‘LIM SIFATINI OSHIRISH MEXANIZMLARI

magistr Umirova Dildora Shavkatovna

Annotatsiya

Nodavlat ta’lim muassasalarida ta’lim sifatini oshirish barcha o‘quvchilarning kelib chiqishi va ijtimoiy-iqtisodiy holatidan qat’i nazar, mukammal ta’lim olishini ta’minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu abstrakt ushbu maqsadga erishishning ba'zi mexanizmlarini ta'kidlaydi. Birinchidan, o‘qituvchilar malakasini oshirish zarur. Nodavlat ta’lim muassasalari o‘qituvchilarning zamonaviy o‘qitish usullari, fanlar bo‘yicha bilimlari, pedagogik mahoratini ta’minlovchi malaka oshirish dasturlariga mablag‘ sarflashlari kerak. Bu o'qituvchilarga yuqori sifatli ta'lim berish va talabalarni samarali jalb qilish imkonini beradi. Ikkinchidan, javobgarlik va monitoring tizimlarini rivojlantirish zarur. Nodavlat ta’lim muassasalari o‘quvchilar faoliyatini, o‘qituvchilar samaradorligini va umumiy maktab sifatini baholash uchun kompleks baholash mexanizmlarini yaratishi kerak. Muntazam baholash va baholashlar takomillashtirish sohalarini aniqlashi va kamchiliklarni bartaraf etish uchun maqsadli tadbirlarni ishlab chiqishga yordam beradi. Uchinchidan, davlat idoralari, universitetlar va nufuzli notijorat tashkilotlari bilan hamkorlik va hamkorlikni rivojlantirish muhim ta’sir ko‘rsatishi mumkin. O‘qituvchilar malakasini birinchi o‘ringa qo‘yish, javobgarlik choralarini amalga oshirish va hamkorlikni rivojlantirish orqali nodavlat ta’lim muassasalari ta’lim sifatini oshirishi, barcha o‘quvchilarning yuqori malakali ta’lim tajribasidan foydalanishini ta’minlashi mumkin.

Kalit so‘zlar

Javobgarlik, o‘qituvchilar malakasini oshirish, samarali boshqaruv, monitoring va baholash, mavjud va tegishli o‘quv materiallari, texnologiya integratsiyasi, davlat idoralari bilan hamkorlik, moliyaviy va resurslarni boshqarish, ota-onalar va jamiyatning ishtiroki, uzluksiz kasbiy rivojlanish, tadqiqot va dalillarga asoslangan amaliyotlar, qadriyatlarga asoslangan ta’lim, davlat-xususiy sheriklik, o‘qituvchining

motivatsiyasi va ishdan qoniqish, talabalarga qaratilgan ta'lim, boshqaruv va etakchilik.

Mechanisms for improving the quality of education in non-state educational institutions.

Annotation: Improving the quality of education in non-governmental educational institutions is important in ensuring that all students, regardless of their background and socio-economic status, receive excellent education. This abstract highlights some mechanisms for achieving this goal. First of all, it is necessary to improve the qualifications of teachers. Non-state educational institutions should invest in training programs that provide teachers with modern teaching methods, subject knowledge, and pedagogical skills. This allows teachers to provide high-quality education and effectively engage students. Second, accountability and monitoring systems need to be developed. Non-governmental educational institutions should create comprehensive evaluation mechanisms to evaluate student performance, teacher effectiveness, and overall school quality. Regular assessments and evaluations help identify areas for improvement and develop targeted interventions to address deficiencies. Third, developing partnerships and collaborations with government agencies, universities, and reputable non-profit organizations can have a significant impact. By prioritizing teacher qualifications, implementing accountability measures, and developing partnerships, non-governmental educational institutions can improve the quality of education and ensure that all students have access to a highly qualified educational experience.

Keywords Accountability, teacher development, effective management, monitoring and evaluation, available and appropriate instructional materials, technology integration, collaboration with government agencies, financial and resource management, parent and community involvement, continuing professional development, research and evidence based practices, values-based education, public-private partnerships, teacher motivation and job satisfaction, student-centered education, management and leadership.

Kirish: Qadimdan bizda bilim olish qadrlangan. Bilimdon kishilar esa el-yurt ardog'ida bo'lganlar. Shuning uchun ham bilim olish va olingan bilimni mamlakatimiz xizmati yo'lida xizmat qildirish oliy insoniylik burchimizdir. Bu vazifalarni muvvafaqiyatli hal etishni muhim shartlaridan biri chet el maktabi va pedagogikasi tajribalari o'rganishdir. Xalqaro tajribalarini sinchkovlik va qunt bilan o'rganish orqali ta'lim tarbiyada qotib qolgan, o'z dolzarbligini yo'qotib borayotgan ish shakllari,

uslublaridan xalos bo‘lish bilan birga, uni munosib tarzda yangilashda qo‘shimcha boy manbalarga ega bo‘lamiz. Davlatimiz rahbari mamlakatda kadrlar muammosi mavjudligini barcha sohalarga islohotlar sur’atiga mos zamonaviy mutaxassislar kerakligini aytgan edi. Shu maqsadda butun ta’lim tizimi takomillashtirilmoqda. Maktabgacha ta’lim rivojlantirilayotganini maktab saboqlariga puxta zamin bo‘lmoqda. Umumiy o‘rta ta’lim sifati ilg’or xalqaro tajriba va zamon talablari asosida yuksaltirilmoqda. Prezident maktablari, buyuk allomalarimiz nomi bilan ataladigan ixtisoslashtirilgan maktablar, ijod maktablari, Temurbeklar maktablari kabi zamonaviy va innovatsion ta’lim maskanlari tashkil etildi. Ularda xalqaro tajribalar yo‘lga qo‘yilganligi kelajakda yetuk kadrlar yetishib chiqishidan dalolat beradi. 2019-yil 26-noyabrda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Zamonaviy maktab” larni tashkil etish chora tadbirlari to‘g’risida“gi qaror qabul qilindi. Qarorga muvofiq 2021-yilgacha maktablarnng kamida 3 foizi, 2025-yilgacha 20 foizi 2030- yilga qadar esa 50 foizini, “Zamonaviy maktab”larga aylantirishning asosiy parametrlari belgilandi. Prezidentimiz shu yil yanvar oyida Oliy Majlisga yo’llagan Murojaatnomada maktab o‘quv dasturlarini ilg’or xorijiy tajriba asosida takomillashtirish, o‘quv yuklamalari va fanlarni qayta ko‘rib chiqish, ularni xalqaro standartlarga moslashtirish, darslik va adabiyotlar sifatini oshirish zarurligini ta’kidladi. Maktablarda moddiy-texnik ta’minotini yaxshilash, o‘quv tarbiya jarayonida xalqaro zamonaviy pedagogik texnologiyalarini qo‘llash bo‘yicha vazifalarini belgilab berdi. [5]

Mamlakatimizda ham ta’lim sifatini oshirishda fan, ta’lim va ishlab chiqarish integratsiyasini asosiy omil sifatida foydalanishga e’tibor kuchaydi. Shuning uchun kadrlar tayyorlashning uchinchi bosqichida ta’lim sifatini oshirish va unda fan, ta’lim va ishlab chiqarish integratsiyasining roli, uning xalqaro tajribasini o‘rganish hamda ilg‘or xorijiy tajribadan foydalanish bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqish dolzarb masaladir. Fan va ishlab chiqarishning integratsiyasi hamda o‘zaro hamkorligi masalasini tadqiq etish xorijiy olimlar tomonidan o‘rganilib kelinmoqda. Lekin ular tadqiqotlari bilan tanishish mazkur masalaga turli yondoshuv va qarashlar mavjudligini ko‘rsatadi. Moddiy mahsulotdan farqli ravishda oliy ta’lim mahsulotini tayyorlash jarayoni va uning sifatini aniqlash juda ko‘p o‘ziga xos xususiyatlarga ega. Ta’lim xizmatlari mahsulotini tayyorlash va uning sifatini oshirish masalalarini tadqiq etgan mahalliy hamda xorijiy olimlar asosan mavzuga sotsiologik va pedagogik nuqtai-nazardan yondoshganlar. Fan, ta’lim va ishlab chiqarish integratsiyasi va uning ta’lim sifati hamda mehnat bozori talabiga moslashuvchan kadr tayyorlashdagi roli va uning samaradorligini oshirishda iqtisodiy-huquqiy mexanizmlardan foydalanish masalalari

o‘rganilmagan. Oliy ta’limda fan, ta’lim va ishlab chiqarish integratsiyasining ta’lim sifatiga ta’sirini baholash va ushbu mexanizmdan samarali foydalanish yo‘llarini belgilashga oid tavsiyalar berish maqsadida avvalo ta’lim sifati tushunchasi mazmuni to‘g’risidagi qarashlarni o‘rganish zarur. Ta’lim sifati, uning mazmuni va fan, ta’lim va ishlab chiqarish integratsiyasi to‘g’risidagi qarashlarni o‘rganish asosida ta’lim sifatini yaxshilashdagi rolini oshirishga oid taklif hamda tavsiyalar ishlab chiqish mamlakatimizda ta’lim-tarbiya sohasidagi ishlar bo‘yicha belgilangan ustuvor vazifalar maqsadga muvofiqdir. [2]

Xalqimiz istiqboli hamda mamlakat ravnaqi uchun har bir rahbar, har bir fuqaro qanday ish tutishi va yuritishi bilan bog‘liq vazifalar aniq va keskin ravishda belgilanib olinishi shart. Insoniyat mavjudki qaysi davrlarda yashamasin, doim yaxshi, farovon, tinch-osuda hayotni orzu qilib kelgan. Yaxshi hayotni amalga oshirish uchun har bir xalqning, millatning o‘z oldiga qo‘ygan maqsadlari, rejalari bo‘lgan. Mamlakatimizda bugungi kunda olib borilayotgan islohotlar aynan inson qadrini ulug‘lash tamoyili asosida olib borilmoqda. Prezident Sh. M. Mirziyoyev 2022-yil 20-dekabrdagi murojatnomasida 2022-yil sarhisoblariga va 2023-yilda mamlakat taraqqiyotining eng muhim ustivor vazifalariga to‘xtalib o‘tdi. 2023-yilni “Insonga e’tibor, sifatli ta’lim yili” deb e’lon qilishni taklif etildi. Bu albatta bejiz emas. Chunki bilim bor joyda, rivojlanish, taraqqiyot, o‘zgarish ro‘y beradi. Shuningdek Sh. Mirziyoyev ta’lim sifatini oshirish-Yangi O‘zbekiston taraqqiyotining yakkayu yagona to‘g’ri yo‘li ekanligini ta’kidlab o‘tdi. “Ushbu sohada boshlagan islohotlarimizni davom ettirishimiz, ta’lim dargohlariga borib, o‘qituvchi va murabbiylar bilan ko‘proq muloqot qilib, sifatni oshirish bo‘yicha ular qo‘ygan masalalarni birgalikda hal qilishimiz kerak. Biz kelgusi yil Davlat dasturiga xalqimiz ko‘targan barcha masalalarni aniq yechimlari bilan kiritamiz. Ushbu jarayonlarda deputat va senatorlar, mahalla vakillari, ziyolilar, yoshlar, tadbirkorlar “Talqin va tadqiqotlar” ilmiy-uslubiy jurnali №15 32 va keng jamoatchiligimizdan faol bo‘lishlarini, yangi-yangi taklif va tashabbuslar bildirishlarini so‘rayman”- dedi davlat rahbari. Ushbu murojatnomadan kelib chiqib biz oliy ta’lim muassasalari professor o‘qituvchilariga sifatli ta’limni tashkil qilishda muhim vazifalarni belgilab berdi. Sifatli ta’lim, o‘z o‘rnida sifatli kadrlarni mamlakatga yetkazib beradi. Shu jihatdan oliy ta’lim muassasalari professor -o‘qituvchilari ta’lim sifatini yanada oshirishga e’tibor berishi, malaka oshirishi, o‘z ustida ishlashi, ilmiy tadqiqot ishlarni olib borishini taqozo qiladi. Ta’lim sifatini yaxshilashda nafaqat pedagog xodimlar mehnati, balki talabalarni ilmga bo‘lgan ishtiyoqini oshirish ham juda muhimdir. Prezidentimiz birinchi navbatda, e’tibor Yangi O‘zbekiston uchun eng katta investitsiya bo‘lgan ta’limni qo‘llab-

quvvatlashga qaratishni ta’kidlar ekan, bunda o‘qituvchilarning maqomini, ularning sha’ni va qadr-qimmatini himoya qilishni Konstitutsiyada alohida belgilash zarurligi qayd etdi.

Inson qadrini ulug’lash va orzu-umidlarini ro‘yobga chiqarish davlat siyosatining muhim maqsadlaridan biri ekaniga alohida urg‘u berib kelinmoqda. Jumladan, “Avval-inson, keyin-jamiyat va davlat” degan g’oyani Konstitusiyamiz va qonunlarimizga ham, kundalik hayotimizga ham chuqur singdirishimiz kerakligi, bu jarayonda, eng avvalo, ta’lim sifatini yangi bosqichga olib chiqish, farzandlarimizning xalqaro standartlar asosida bilim olishini ta’minlash kunning muhim talabi ekani qayd etildi. Xalqimiz farovonligi va jamiyatimiz rivoji uchun katta o‘zgarishlarga asos bo‘lib xizmat qiluvchi mazkur nutqda yoshlar masalasiga, xususan, ularning sifatli bilim olishi, kasb-hunar egallashi uchun muhim tashabbuslar ilgari surilgani biz, soha xodimlariga katta xursandlik baxsh etish bilan birga zimmamizga o‘lkan mas’uliyat yukladi. Yoshlarning sifatli ta’lim olishini ta’minlash borasidagi tub islohotlar zamirida yosh avlodning barkamol bo‘lib ulg’ayishiga qaratilgan yuksak e’tibor, o‘g’il-qizlarni bilimli va vatanparvar insonlar qilib tarbiyalash g’oyasi mujassam. Mazkur fikrlarga hamohang tarzda Prezidentimiz tomonidan kirib kelayotgan 2023-yilga “Insonga e’tibor va sifatli ta’lim yili” deb nom berish taklif etilgani barcha yurtdoshlarimizning ko‘nglidagi gap bo‘ldi. Yangi O‘zbekistonni “ijtimoiy davlat” tamoyili asosida barpo etishning dastlabki sharti sifatli ta’lim ekani va eng katta investitsiya, avvalo, ta’limni qo‘llab-quvvatlashga yo‘naltirilishi lozimligi, shu maqsadda kelgusi yildan boshlab maktab ta’limini xalqaro ta’lim dasturlari asosida butunlay isloh qilish boshlanishi aytildi. Murojaatnomada ta’kidlanganidek, 2023-yildan boshlab yurtimizdagi umumta’lim maktablarining boshlang‘ich sinflarida mutlaqo yangicha metodika asosida yaratilgan darsliklar bo‘yicha o‘qitish yo‘lga qo‘yiladi. [1]

Zamonaviy o‘qituvchi qanday bo‘lishi kerak? Mustaqillikdan keyin ushbu muammo ko‘plab olimlarning, ziyoli ahlining, hatto ota-onalarning diqqat-e’tiborida bo‘ldi. O‘qituvchilar uchun zamonaviy, hozirgi kun talablariga javob bera oladigan metodik va o‘quv qo‘llanmalari, darsliklar yaratila boshlandi. Lekin bu muammo bo‘yicha izlanishlar, ilmiy-tadqiqotlar hozirgi kunda ham davom etmoqda. Hozirgi kundagi global o‘zgarishlar, fan-texnika va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining kun sayin rivojlanib borishi XXI asr o‘qituvchisidan pedagogik mahoratni, o‘tkir irodani, pedagogik-psixologik bilimlarni, o‘z fanini chuqur bilishni va yuksak tafakkurni, siyosiy savodxonlikni, fikrlash doirasi keng va mulohazali bo‘lishni talab qiladi.

Xalq pedagogikasi – empirik bilimlar sohasi sifatida Xalq pedagogikasi xalq ommasi orasida hukmronlik qiluvchi tarbiyaning maqsadi va vazifalariga bo'lgan qarashlarni ifodalovchi amaliy pedagogik bilimlar va tajribasining sohasidir. Xalq pedagogikasining tarbiyaviy imkoniyatlari deganda xalq tarbiya tajribasidan joy olgan empirik pedagogik bilimlar, mahlumotlar, malakalar va ko'nikmalarning zamonaviy maktab va oila tarbiyaviy sistemasida bolalar va o'quvchi-yoshlarni tarbiyalash maqsad va vazifalarini hal etish uchun zarurligi(qulay shart-sharoiat yaratishi) tushuniladi. Xalq pedagogikasining didaktik imkoniyatlari deganda xalq ommasining yoshlarga bilimlar va amaliy ko'nikmalar berish, ularni ijodiy ishlash uslublari bilan qurollantirish, dunyoqarashlarini o'stirish va axloqiy nafosat g'oyalarini egallashlarida qo'llab kelgan empirik pedagogik tajribasini zamonaviy milliy maktab o'qitash jarayonida qo'llash uchun qulayligi tushuniladi. Masalan, milliy amaliy sanhatga o'rgatishning xalq orasida tarkib topgan uslubiyotini xalq pedagogikasining didaktik imkoniyatlari doirasiga kiritish mumkin. Xususan, ganch va yog'och o'ymakorligi, zardo'zlik, musiqa asboblari yasash, kulolchilik va boshqa ko'plab amaliy canhat turlarini egallashning xalq ustalari va chevarlari tomonidan tajribada yaratilgan o'z usullari, uslub va vositalari mavjud. Ulardan milliy maktabdagi mehnat tahlimi darslarlda yoki to'garak mashg'ulotlarida o'quvchilarga bilimlar va amaliy ko'nikmalar berishda foydalanish mumkin. O'zbek xalq poetik ijodida bolalarni oilada va bola yashab turgan muhitda insoniy fazilatlarni tarbiyalashning juda uzoq zamonlardan beri davom etib kelayotgan o'ziga xos xilma-xil metod va vositalari mavjud ekanligi ko'rinadi. Yuqorida aytib o'tilganidek, xalq ijodi ham shu orqali xalq pedagogikasida qo'llaniladigan: tushuntirish, namuna ko'rsatish, odatlantirish (o'rganish, mashq qildirish), iltimos qilish, tilak-istak bildirish, yolvorish-iltijo qilish, maslahat berish, ko'ndirish, undash, mahqullash, rahmat aytish, duo qilish, olqish (oq yo'l tilash), taqiq qilish, tahna (gina, o'pka) qilish, mashara - mazax qilish, majbur qilish, tanbeh berish, koyish, qarg'ash, qo'rqitish, uzr so'rash, ont - qasam ichirish, lahnatlash, so'kish, urish, kaltaklash metodlari bo'lsada, yoshlarning insoniy fazilatlarini tarbiyalashda asosan: o'git-nasihat, ibrat ko'rsatish, mahqullash va maqtash, alqash, mukofotlash, qoralash - qarg'ish, jismoniy jazo berish kabi metodlardan foydalanilgani ko'zga tashlanadi. [14]

Kasbiy mahoratni oshirish yo‘lida amaliy harakatlarni tashkil etish pedagogik faoliyatda yo‘l qo‘yilgan yoki qo‘yilayotgan xatolardan holi bo‘lish, o‘quvchilar, hamkasblar hamda ota-onalar bilan munosabatda muvaffaqiyatlarga erishish imkoniyatini yaratadi. O‘z davrlarida Abu Nasr Forobiy, Yusuf Xos Hojib, Sa'diy Sheroziy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Alisher Navoiy, Husayn voiz Koshifiy, Abdulla Avloniy va

boshqalar o‘qituvchilik kasbi, uning mashaqqatlari, shuningdek, o‘qituvchi shaxsida aks etishi zarur bo‘lgan sifatlar xususida qimmatli ma’lumotlarni o‘z asarlarida qizg‘in bayon qilishgan. Binobarin, pedagogik jarayonning mohiyatini anglamagan, bolaga nisbatan chuqur hurmatda bo‘lmagan o‘qituvchi ta’lim-tarbiya samaradorligi va inson kamolotini ta’minlovchi fikrga ham ega bo‘lolmaydi. Yuksak pedagogik mahoratga ega bo‘lgan o‘qituvchi bolani tushuna olishi, unga nisbatan insonparvar munosabatda bo‘lishi, har qanday pedagogik vaziyatni to‘g‘ri baholashi, yuzaga kelishi ehtimoli bo‘lgan ziddiyatlarni o‘z vaqtida bartaraf etishi, pedagogik faoliyatda hamisha ilg‘orligi, jamiyat taraqqiyoti hamda pedagogik jarayonda o‘quvchilar ongiga singdirilayotgan ezgu g‘oyalarni hayot bilan bog‘lay olishi lozim.

Bo‘lajak o‘qituvchilarda kasbiy mahorat, ijodkorlik ko‘nikmalarini hosil qilish, muomala madaniyati, pedagogik texnika malakalarini shakllantirish, o‘qituvchilik, tarbiyachilik mahoratining dastlabki malakalarini tarkib toptirishdan iboratdir. Talabalar o‘qish va o‘qitish jarayonida diqqatni taqsimlash, bilim, ko‘nikma va malakalar, psixik holatlarini boshqara olish va pedagogik texnika madaniyatini mustaqil o‘zlashtirish malakalarini shakllantirishga e’tibor qaratadilar. [4]

Ta’limning, o‘qitishning vazifasi, yoshlarning eng asosiy konstitutsiyaviy huquqlaridan biri bo‘lgan har bir kishining aqliy - amaliy imkoniyatlarini ro‘yobga chiqarish, ijobiy qobiliyatlarini namoyon etish, intellektual jihatdan rivojlanishini ta’minlash, o‘zi xohlagan kasbini tanlashi, uni mukammal egallab, shu sohada samarali faoliyat ko‘rsatishi uchun moddiy - ma’naviy, tarbiyaviy - didaktik shart - sharoit yaratishdan iboratdir. [11]

Nodavlat ta’lim muassasalarida ta’lim sifatini oshirish mexanizmlari. Ta’lim shaxs va butun jamiyat kelajagini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. O‘quvchilar hayotida muvaffaqiyatga erishish uchun zarur bilim va ko‘nikmalarni olishida ta’lim sifati hal qiluvchi ahamiyatga ega. Davlat tomonidan moliyalashtiriladigan maktablar ko‘pincha katta e’tibor va resurslarga ega bo‘lsa-da, xususiy maktablar, ustav maktablari va jamoat tashkilotlari kabi nodavlat ta'lim muassasalari ham ta’lim manzarasida muhim rol o‘ynaydi. Shu sababli, barcha talabalar uchun sifatli ta’lim olishdan teng foydalanishni ta’minlash uchun bunday muassasalarda ta’lim sifatini oshirish mexanizmlarini o‘rganish juda muhimdir. **Standartlashtirish va akkreditatsiya:** Nodavlat ta’lim muassasalarida ta’lim sifatini oshirishning muhim mexanizmlaridan biri standartlashtirilgan o‘quv dasturlari va akkreditatsiya jarayonlarini yo‘lga qo‘yishdir. O‘quv dasturlari standartlarini milliy yoki xalqaro standartlarga moslashtirish orqali institutlar talabalarning keng qamrovli

va standartlashtirilgan ta'lim olishlarini ta'minlashi mumkin. Mustaqil organlar tomonidan o'tkaziladigan akkreditatsiya jarayonlari ushbu muassasalar tomonidan taqdim etilayotgan ta'lim sifatini, ularning muayyan standartlarga javob berishini ta'minlashi mumkin. Bu ota-onalar va o'quvchilarning nodavlat ta'lim muassasalarini tanlashda ishonchini ta'minlaydi. **O'qituvchilar malakasini oshirish va malakasini oshirish:** Nodavlat ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini oshirishda o'qituvchilar malakasini oshirish va malaka oshirish dasturlariga sarmoya kiritish muhim ahamiyatga ega. Ushbu muassasalar o'qituvchilarga uzluksiz o'rganish va rivojlanish bilan shug'ullanish uchun imkoniyatlar yaratishi, ularga eng yangi o'qitish metodologiyasi va amaliyotlaridan xabardor bo'lish imkonini berishi kerak. Universitetlar yoki ta'lim tashkilotlari bilan hamkorlik ushbu muassasalardagi o'qituvchilarning imkoniyatlarini kengaytirish uchun seminarlar, treninglar va murabbiylik dasturlarini o'tkazish uchun platforma yaratishi mumkin. **Maktab rahbariyati va boshqaruvi:** Nodavlat ta'lim muassasalarining muvaffaqiyatli faoliyat yuritishi uchun samarali yetakchilik va boshqaruv zarur. Kuchli etakchi jamoalar va samarali maktab boshqaruv tuzilmalarini yaratishga etarlicha e'tibor berilishi kerak. Bunga zarur etakchilik ko'nikmalariga ega bo'lgan malakali va tajribali ma'murlarni yollash va saqlab qolish orqali erishish mumkin. Kuchli boshqaruv tizimlarini o'rnatish orqali ushbu muassasalar mas'uliyatni oshirishi, ijobiy maktab madaniyatini rivojlantirishi va doimiy takomillashtirishga yordam berishi mumkin. **Texnologiya va innovatsiyalardan foydalanish:** O'qitish va o'qitish jarayonlariga texnologiyalarni joriy etish va innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlash nodavlat ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini sezilarli darajada oshirishi mumkin. Elektron ta'lim platformalari, ta'lim ilovalari va interfaol doskalar kabi raqamli vositalarni integratsiyalash talabalarning faolligini oshirishi va shaxsiylashtirilgan ta'lim tajribasini osonlashtirishi mumkin. Bundan tashqari, loyiha asosida o'qitish, o'zgaruvchan sinflar va hamkorlikda o'rganish kabi innovatsion o'qitish metodologiyalarini targ'ib qilish o'quvchilarda tanqidiy fikrlash, muammolarni hal qilish va ijodkorlikni yanada oshirishi mumkin. **Jamiyatning ishtiroki va hamkorliklari:** Nodavlat ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini oshirishda jamoatchilikning samarali ishtiroki va hamkorlik muhim ahamiyatga ega. Ota-onalar, mahalliy hamjamiyat va korxonalarni ta'lim tashabbuslariga jalb qilish ushbu muassasalarga egalik va qo'llab-quvvatlash hissini yaratishi mumkin. Ota-onalar bilan mustahkam aloqa kanallarini o'rnatish, ularni qaror qabul qilish jarayonlariga jalb qilish va muntazam ravishda fikr-mulohazalar sessiyalarini o'tkazish hamkorlik muhitini yaratishi mumkin. Jamoa hamkorligi, shuningdek, talabalar uchun qo'shimcha resurslar, tajriba va imkoniyatlarni taqdim etishi mumkin, bu

esa resurslardagi bo'shliqlarni bartaraf etishga yordam beradi. **Tadqiqot va dalillarga asoslangan amaliyotlar:** Nodavlat ta'lim muassasalarida ilmiy tadqiqotlar va dalillarga asoslangan amaliyotni ilgari surish ta'lim sifatini oshirishga hissa qo'shishi mumkin. Muassasalarni o'qitish va o'rganish yondashuvlari, talabalarni baholash amaliyoti va ta'lim siyosati bo'yicha tadqiqot o'tkazishga rag'batlantirish dalillarga asoslangan yaxshilanishlarga olib kelishi mumkin. Tadqiqot natijalari keng miqyosda tarqatilishi kerak va institutlar mustahkam tadqiqotlar bilan ta'minlangan ilg'or tajribalarni qo'llashga rag'batlantirilishi kerak. **Moliyaviy yordam va stipendiyalar:** Nodavlat ta'lim muassasalarida sifatli ta'lim olishdan teng huquqli foydalanishni ta'minlash uchun munosib talabalarga moliyaviy yordam va stipendiyalar taqdim etish zarur. Hukumatlar, xayriya tashkilotlari va korporativ tashkilotlar stipendiya jamg'armalari, grant dasturlari va moliyaviy yordam tashabbuslarini yaratish uchun hamkorlik qilishi mumkin. Bu kam ta'minlangan qatlamlardan bo'lgan iqtidorli va munosib talabalarga sifatli ta'lim olish va ularning hayot istiqbollarini yaxshilash imkonini beradi. **Tanqidiy fikrlash** – inson aqliy faoliyatining turlarini o'zida mujassamlashtirgan ob'ektiv fikrlash tarzini ifodalovchi tushuncha. Tanqidiy fikrlash – g'oya va imkoniyatlarni ijodkorlik bilan uyg'unlashuvi, konsepsiya va axborotlarni qayta fikrlash va qayta qurishdek murakkab jarayondir. Tanqidiy fikrlashda g'oyalar va ularning ahamiyati ko'pfikrlilik nuqtainazaridan ko'rib chiqiladi hamda ular boshqa g'oyalar bilan taqqoslanadi. Bu fikrlashning eng yuqori darajasi aqliy faoliyat bo'lib, unda tahlil, taqqoslash, izohlash, qo'llash, tortishuv, yangilik, muammolarni hal qilish yoki fikrlash jarayonini baholashga alohida e'tibor beriladi. Umumiy o'rta ta'lim maktablarida madaniy muhitni rivojlantirishning bir nechta yo'nalishlari mavjud: - o'quvchilar va o'qituvchilar jamoasida hamda ota-onalar bilan bo'lgan munosabatda o'zaro hurmatga asoslangan muomala madaniyatini shakllantirish; - ta'lim-tarbiya jarayoniga nisbatan mas'uliyatli bo'lish madaniyatini shakllantirish; - sinf va sinfdan tashqari ma'naviy, ma'rifiy, ilmiy, ommaviy tadbirlarni tashkil etish va unda ishtirok etish madaniyatini shakllantirish; - o'quvchilar va o'qituvchilar jamoasida o'zini tutish, yurish, turish, gigiena va salomatlik qoidalariga rioya qilishi madaniyatini shakllantirish; - o'quvchilar va o'qituvchilar jamoasida o'z hatti-harakatlarini tahlil qilish, maktabda, sinfda, oilada, jamiyatda bo'layotgan voqealarga o'z fikrini, tanqidiy tahlilini bayon etish madaniyatini shakllantirish kabilardan tarkib topadi. Umumiy o'rta ta'lim maktablaridan madaniy-ta'limiy muhitning shakllantirilishida pedagoglar va o'quvchilar birgalikda turli madaniy tashabbuslarni amalga oshirishlari nazarda tutiladi. Yuqorida ta'kidlangan o'quvchilar va o'qituvchilar jamoasida o'z hatti-harakatlarini tahlil qilish, maktabda,

sinfda, oilada, jamiyatda bo‘layotgan voqealarga o‘z fikrini, tanqidiy tahlilini bayon etish madaniyatini shakllantirish yo‘nalishining amalga oshirilishi natijasida o‘quvchilarda tanqidiy fikrlash ko‘nikmalari rivojlanadi.

Xulosa: Nodavlat ta’lim muassasalarida ta’lim sifatini oshirish muhim ahamiyatga ega, chunki bu muassasalar ta’lim landshaftini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. Nodavlat ta’lim muassasalariga xususiy maktablar, charter maktablari va xalqaro maktablar va boshqalar kiradi. Ushbu muassasalar ko‘pincha ular taqdim etayotgan ta’lim sifatiga to‘sqinlik qiladigan noyob muammolarga duch kelishadi. Ushbu muammolarni hal qilish va ta’lim sifatini oshirish uchun bir nechta mexanizmlarni ishga tushirish mumkin Birinchidan, akkreditatsiya va sifatni ta’minlash tizimini joriy etish nodavlat ta’lim muassasalarida ta’lim sifatini sezilarli darajada oshirishi mumkin. Ushbu tizimlar maktablarning muayyan standartlarga rioya qilishini ta'minlaydi va ularning faoliyatini baholash uchun muntazam ravishda baholanadi. Akkreditatsiya, shuningdek, ushbu muassasalarni yuqori sifatli ta’lim berish uchun javobgardir va bu ularning ishonchliligi va ishonchliligi ko‘rsatkichi bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Akkreditatsiya takomillashtirilishi kerak bo‘lgan sohalarni aniqlashga yordam beradi va muassasalarni doimiy ravishda yaxshiroq ta’lim amaliyotiga intilishga undaydi. Ikkinchidan, ta’lim sifatini oshirishda nodavlat ta’lim muassasalarida o‘qituvchilarning malakasini oshirish imkoniyatlarini yaratish muhim ahamiyatga ega. O‘quv mashg‘ulotlari, seminarlar va seminarlar taklif qilish o'qituvchilarga eng so‘nggi o'qitish metodologiyalari va pedagogik yondashuvlar bilan yangilanib turishga yordam beradi. Uzluksiz kasbiy rivojlanish o‘qituvchilarga o‘qitish ko‘nikmalarini oshirish, samarali sinfni boshqarish strategiyalarini qo‘llash va mavzu bo‘yicha tajribalarini oshirish imkonini beradi. O‘qituvchilar malakasini oshirishga sarmoya kiritib, nodavlat muassasalar o‘qituvchilarining yuqori sifatli ta’lim olish uchun zarur bilim va ko‘nikmalar bilan ta’minlanishini ta’minlaydi. Qolaversa, nodavlat ta’lim muassasalari va boshqa manfaatdor tomonlar o‘rtasidagi hamkorlik va hamkorlikni rivojlantirish ta’lim sifatini oshirishga hissa qo‘shishi mumkin. Universitetlar, ilmiy muassasalar va ta’limga bag‘ishlangan tashkilotlar bilan hamkorlik qilish ushbu muassasalarda innovatsion yondashuvlar va amaliyotlarni amalga oshirishga olib kelishi mumkin. Bundan tashqari, korporativ sektor bilan hamkorlik ta'lim va mehnat bozori talablari o‘rtasidagi tafovutni bartaraf etishga yordam beradi va talabalar tegishli va qo‘llaniladigan ko‘nikmalarga ega bo‘lishini ta’minlaydi. Nodavlat ta’lim muassasalarida ta’lim sifatini oshirishning yana bir mexanizmi ota-onalar va jamoatchilikni ta’lim jarayoniga jalb etishdir. Ota-onalarning faolligini

rag‘batlantirish, masalan, ota-onalar va o‘qituvchilar uyushmalari yoki yig‘ilishlar, ota-onalarga o‘z farzandlarining ta’limida o‘z fikrini bildirish imkonini beradi va qo‘llab-quvvatlovchi ta’lim muhitini yaratishga yordam beradi. Jamiyatning ishtiroki, shuningdek, talabalar uchun qo‘shimcha resurslar va murabbiylik imkoniyatlarini taqdim etishi, ularning ta’lim tajribasini boyitishi mumkin. Nihoyat, ta’lim muassasalari faoliyatini muntazam monitoring qilish va baholash ta’lim sifatini oshirishga sezilarli hissa qo‘shishi mumkin. Buni o‘quvchilar, ota-onalar va o‘qituvchilarning fikrlarini to‘plash uchun baholash, so‘rovnomalar va qayta aloqa mexanizmlari orqali amalga oshirish mumkin. Monitoring va baholashlar kuchli va zaif tomonlarini aniqlash imkonini beradi, bu esa institutlarga takomillashtirish bo'yicha maqsadli choralar ko'rish imkonini beradi. Xulosa qilib aytganda, nodavlat ta’lim muassasalarida ta’lim sifatini oshirishning bir qancha mexanizmlaridan foydalanish mumkin. Akkreditatsiya va sifatni ta’minlash tizimlarini joriy etish, kasbiy rivojlanish imkoniyatlarini ta’minlash, hamkorlikni rivojlantirish, ota-onalar va jamoatchilikni jalb qilish, muntazam monitoring va baholashni o‘tkazish nodavlat muassasalarda yuqori sifatli ta’limga erishish yo‘lidagi muhim qadamdir. Nodavlat ta’lim muassasalari ushbu mexanizmlarni doimiy ravishda takomillashtirishga intilib, amaliyotga tatbiq etish orqali o‘z oldiga qo‘yilgan a’lo darajadagi ta’lim berish missiyasini amalga oshirishi va ta’lim tizimini har tomonlama takomillashtirishga hissa qo‘shishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Muhtaram Prezidentimiz Sh. M. Mirziyoyevning 2022-yil 20-dekabrdagi Oliy Majlisga va O‘zbekiston xalqiga Murojaatnomasi, 2022-yil.

ovikov A. M. , Д. A. Novikov, «Kak osenovat kachestvo obrazovaniya?»,

Muallim qalb me’mori. – T. : O‘qituvchi, 2001. 203 b.

4. XOLIQOV A. Pedagogil mahorat Kasb-hunar kolleji o‘quvchilari uchun darslik/ A. XOLIQOV; O‘zR Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi, — T. : «IQTISOD-MOLIYA», 2011, -kirish 7-10 b.

5. Yo’ldoshev J. F. Xorijda ta’lim (metodik qo’llanma) - Toshkent: 1995- yil

6. Pedagogika. J. Hasanboyev, H. Sariboyev, G. Niyazov, O. Hasanboyeva, M. Usmonboyeva. O‘quv qo‘llanma Fan nashryoti 2006 yil. 38-bet

7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM TIZIMINI 2030-YILGACHA RIVOJLANTIRISH KONSEPSIYASINI TASDIQLASH TO‘G‘RISIDA 08. 10. 2019 yildagi PF-5847-son

8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, PEDAGOGIK TA’LIM SIFATINI OSHIRISH VA PEDAGOG KADRLAR TAYYORLOVCHI OLIY TA’LIM MUASSASALARI FAOLIYATINI YANADA RIVOJLANTIRISH CHORA-TADBIRLARI TO‘G‘RISIDA 21. 06. 2022 yildagi PQ-289-son

9. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Nodavlat ta’lim xizmatlari ko‘rsatish faoliyatini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qaroriPQ-3276-son. 2017-yil 15-sentabr

10. Pedagogika va nazariya tarixi “Fan va texnologiya” nashriyoti, 2010

11. PEDAGOGIKA J. Hasanboyev, X. A. To‘raqulov, I. Sh. Alqarov, N. O‘UsmonovOliy o‘quv yurtlari uchun darslik Toshkent -“Noshir”-2016 35-bet

12. UMUMIY PEDAGOGIKA (Pedagogika tarixi) O‘quv qo‘llanma I kitob Toshkent 2012

13. Педагогика маҳорати Ўқув қўлланма А. Холиқов Тошкент “IQTISODIY MILIYA” 2010

14. Xalq pedagogikasiM. J. Mutalipova Toshkent-“Fan va texnoligiya” 2015 8-bet

15. Kasbiy Pedagogika o‘quv qo‘llama A. I. Avazboyeva, Ya. U. Ismadiyarov Toshkent-2014

16. Pedagogika ensiklopediya T. N. Qori Niyoziy nomidagi O‘zbekiston Pedagogika fanlar ilmiy tadqiqot instituti “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti-2015 86-bet

17. Ta’lim sifatini oshirish – Yangi O‘zbekistonni rivojlantirishning muhim yo‘nalishi Bayrambay Otemuratov, Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti rektori.

THE EDUCATION AND DEVELOPMENT OF NATION

PhD Anvar GAFUROV

Senior teacher Farkhod KHALMATJONOV

Abstract

The role of human capital in forming the basis for economic development and stability of the country is spoken about often enough that both scientists and researchers, as well as leaders and people themselves, pay attention to this idea. It has become obvious that not only legal frameworks, resources and production capacity, but also people themselves play a significant role in how a particular society will develop. Within the framework of such an important concept there is a factor that is no less significant in itself - the development of the institution of education and its accessibility to wide sections of the population. This work will examine various aspects of the influence of education on the economy and its development, as well as analyze and compare existing global trends in this area. The purpose of this work is to analyze the current situation of the institution of education and the relationship of its successful functioning with the global aspects of the state's progress, in particular with sustainable economic development.

In the last 35–40 years, increasing attention has been paid to the development of human capital (HC) and its role in the economic growth of various countries. This is due to the increasing complexity of technologies, as well as a certain acceleration of their changes, which naturally emphasize the importance of innovation, and therefore of humans, in the modern economy. The emergence of human capital to leading positions in economic development simultaneously draws attention to education as a system responsible for its production.

Keywords: education, nation, development, field.

At the same time, education is also considered as a system that builds certain filters on the path of an individual along its levels. Therefore, the strength of the education system in a particular country and the

mechanisms built within it for selecting children and youth to the next steps of the educational ladder make it possible, on the one hand, to identify the most effective educational policy measures, and on the other, to develop tools to support weaker students in order to ensure social stability.

In this sense, the growth in the mass character of higher education is in many ways a reflection of the second of these trends (wider access of students to the highest levels of the education system), and the simultaneously occurring differentiation of the same higher education is a reflection of the first. At the same time, the emergence of new filters in some places of the education system is smoothed out (balanced) by the development of lifelong education, and the same institutions often act both as filters and as conditions for ensuring continuity of education.

The connection between the development of the education system and the growth of human capital has been studied quite well at the model level. At the same time, from the presence or absence of this connection and its intensity, as a rule, conclusions are not drawn for educational policy and especially for determining the necessary investments in the educational sphere. In addition, the time lags between investments in one or another level of education and, accordingly, the return on these investments in the form of increased human capital have still not been sufficiently studied. At the same time, calculations of the amount of human capital in different countries are carried out at intervals of five years, which makes it possible to judge whether investments in education have led to some increase in human capital, and to roughly estimate the extent of this impact. Thus, an increase in the duration of education - and this is the indicator most often used to measure HR - is always accompanied by an increase in state and family expenditures on education.

At the same time, however, it is difficult to assess the effectiveness of these expenses and compare them with expenses in other countries. Moreover, the length of education may vary at different levels of the education system, requiring different amounts of increased spending. At the same time, at one level of education, government spending may increase predominantly (school education), and at another level, the population's spending. Families' expenses for additional education of children also strongly depend on the age of the child, and on the development of the sphere of additional activities, and on the place of residence (city, village, region, state, province), as well as on support from the state and its forms. In the system of continuous professional education, costs are borne by both employers and the employee himself, while in addition to the actual professional development and retraining of

the employee, his work experience is increasingly taken into account as an element of education and, accordingly, growing human capital. And this experience is different in different spheres of economic and social activity. It should also be noted that the indicators of high coverage of workers in developed countries with lifelong education are largely due to the attribution of work experience to obtaining education and the accumulation of human capital.

No country has achieved permanent economic development without significant investments in human capital. Previous studies have shown significant returns from various forms of human capital accumulation: basic education, research, vocational training, practical training and the formation of abilities. The distribution of education matters. Unequal education tends to have a negative impact on per capita income in most countries. Moreover, the control over the distribution of human capital and the use of appropriate specifications of functional forms corresponding to the asset allocation model change the impact of secondary education on per capita income, and non-compliance with this leads to insignificant and even negative effects of secondary education.

Given that students at different levels of education will enter the labor force at different times, investments in levels of education have different effects on both human capital accumulation and economic development. In this case, it is necessary to take into account, on the one hand, the educational consequences of financial investments, for example, in the early development of children, which can give a fairly quick return in the education system itself, and on the other hand, economic results that will manifest themselves in a much longer term compared to educational ones. The next problem is the relationship between the amount of human capital and the rate of economic growth.

The thesis that education and a high level of development of human capital is not only a social good, but also the most important factor in economic development, is generally accepted. At the same time, it is important to assess the potential for economic development, determined by the amount of human capital in a particular country. In this issue, the leading role is played by the proximity of the scientific and technological developments carried out in the country to the frontiers of scientific and technological progress, that is, the available opportunities for realizing the achieved level of human capital. At the same time, in the modern world, not only technological changes, but also social, financial, and humanitarian innovations, that is, the speed of social and economic development of new technologies in all their diversity, are of great importance for the economic development of the country. And this is not

least determined by the content of education and the educational technologies used, the development of the educational environment, including the digital one (which should ensure greater accessibility to quality education).

Investments in human capital were not considered particularly important in any country until 19th century. The investment to training, on-the-job training and other similar forms of investment were small percentage. The situation began to change radically in 21th century with the application of science to the development of new products and more efficient production methods, first in the UK, and then gradually in other countries.

In the twentieth century, education, skills and the acquisition of knowledge have become decisive factors determining the productivity of a person and a nation. The century is accepted as era of human capital in the sense that the main factor determining the standard of living of a country is how well it succeeds in developing and using skills and knowledge, as well as in improving the health and education of the majority of its population.

Many countries are now on the verge of further expanding access to secondary and higher education and achieving impressive improvements in the quality of education offered at all levels. As more and more students complete basic education, their need for higher-level education also increases. The education of girls and women is probably the single most effective investment a developing country can make, regardless of whether women work outside the home or not.

This creates many positive rewards for families, including improving family health and nutrition, improving birth spacing, reducing infant and child mortality, and improving children's education. The countries of the Middle East are increasingly integrating into the world markets of industrial goods. Their ability to compete in these markets and in globalizing service markets will depend on the quality of human capital they bring to the competition. Ensuring that all citizens are educated and able to count, that many of them have a wide range of problem-solving skills beyond the basic level, and that some have world-class professional skills, will require new curricula, improved teacher programs and academic methods that encourage higher-order cognitive abilities. skills.

In recent decades, the role of education has been constantly increasing in ensuring the sustainable socio-economic development of the state, increasing its competitiveness, strengthening its position in the world market and in the global economic community. In the modern world, the

principles of the global economy are determined by countries such as the USA, Japan, and Germany. The monopoly of these states in the geopolitical space depends on their economic level, which is directly related to the level of educational development.

The country's rich natural raw material resources and favorable geographical location are considered by economists to be important starting capital. However, the decisive factor that determines a country's place in the future is education. It is the development of education that should be the basis that will become the guarantor of Russia's future economic prosperity.

The quality of education and the competitive ability of the economy are interdependent. Without solving the problems of improving the quality of domestic education, we cannot count on a confident increase in the competitive strength of the domestic economy.

This article highlights the importance given to the disclosure of information about the structure and mechanism of corporate governance by stakeholders in Higher Education Institutions (HEIs). To achieve this goal, information on the main aspects of corporate governance is disclosed in several developed state enterprises.

Our results show that the introduction of a corporate governance system in HEIs leads to increased transparency and accountability in management as a result of the disclosure of accurate information. Also, this system creates a new experience of the need to actively publish information about the corporate management system, not only in the management of OTM, but also in the accounting of OTM, in the formation of financial statements.

A system of corporate governance was formed based on the views of the New Public Management (New Public Management) in the public sector and its deep absorption into the broader set of management. New public management began to develop in the 1980s and 1990s as a result of the weakening of efficiency and transparency indicators in management as a result of the bureaucratic system in OECD countries. The basis of New Public Management was not taken from the sky, it was just that the management methods of the private sector were adopted by the public sector. The adopted methods mainly include: decentralized management, results-based financing and accountability for the level of achievement of planned results, strategic management and planning, adoption of contract-based relationships and strengthening of management culture [1].

New reforms in the style of New Public Management had a great impact on the management of higher education institutions in European countries. In an alliance with a growing membership, HEIs have gained greater autonomy in managing their financial and human resources, in their educational process, in making decisions about research programs and student enrollment. Increasing autonomy has been coupled with results-based financing: increasing public funding is contingent on the achievement of targets expressed as output or outcome indicators [2].

Higher education institutions should identify priorities and target resources accordingly to fulfill their tasks. Universities cannot be effective and sustainable unless they are able to define strategies, set priorities, select and implement teaching and research goals, and generally adapt their structures and organizations to a changing environment.

Therefore, 21st century HEIs need to adopt new approaches to improving governance, and adherence to private sector models such as corporate governance is growing rapidly. Following this framework, HEIs should be managed by professionals who have experience in developing corporate policy and planning strategies and have leadership and management skills. This corporate governance structure can implement control and accountability mechanisms of higher education institutions, create long-term business plans, determine their mission and strategic vision, develop key activity and performance indicators, and determine and control annual budget expenditures.

The implementation of corporate governance mechanisms can be expressed as a driving tool for improving university management and increasing its competitiveness, as it brings efficiency through collegial control and management in defining strategies [3]. Also, this system helps to solve the problems that may be encountered in the management of HEIs (transparency of management) or cope with growing competition (introduction of a new educational field or termination of a field that is losing its relevance), improving ranking positions, setting limits for expenses and more for the wider community. enables the adoption of a relationship characterized by economic and social commitment. It is aimed at making the activities of the university more efficient, increasing the responsibility of management bodies, improving and expanding the range of directions offered by collegial bodies [4].

Universities should form a corporate governance system to strengthen their institutional autonomy, while at the same time leading to greater transparency and control over results to society. University governance should link independence, accountability and evaluation. For this

purpose, the initial steps of this system have been taken in our higher education institutions, including the decision of the President of Uzbekistan "On additional measures to ensure academic and organizational-management independence of state higher education institutions" financial independence was granted to 35 higher education institutions.

MATERIAL AND METHOD

The information in this article is based on the analysis of secondary data from various government ministries and agencies, as well as statistical reports and documents. Data analysis was completed based on workshops, focus group discussions and expert questionnaires with employers.

ANALYSIS AND RESULT

Currently, the total number of higher education institutions in our republic is 210, of which 115 are state-owned and 65 are non-state, and 30 are branches of foreign HEIs [5] (Fig. 1).

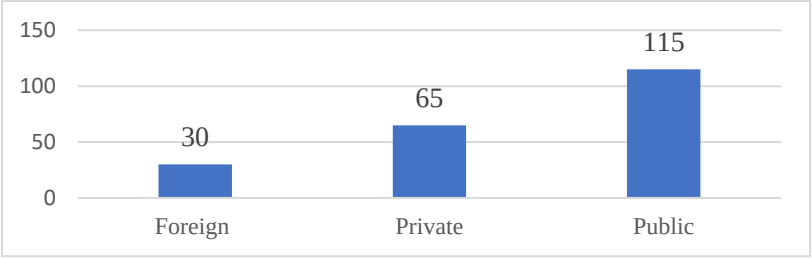

Figure 1. Number of Educational institutions

If we look at these HEIs in the cross-section of the regions, we can come across the following numbers, including the number of TSOs operating in the capital is 63, in Samarkand region there are 4. 5 times less than in Tashkent city, i. e. 14, and in Fergana region there are about 6 times less. 11 HEIs are operating (Fig. 2).

Figure 2. HEI in regions of Uzbekistan

The following Figure 3 shows the number of professors and teachers working in HEIs and the number of students studying in the republic. So, 783, 000 students in the republic are studying higher education institutions, of which 33 percent (254, 881) are studying in higher education institutions located in Tashkent, 9 percent (76, 032) in

Samarkand region, and 7 percent (52, 913) in the Republic of Karakalpakstan. Figure 3).

Figure 3. Forecasting enrollment toHEI [7]

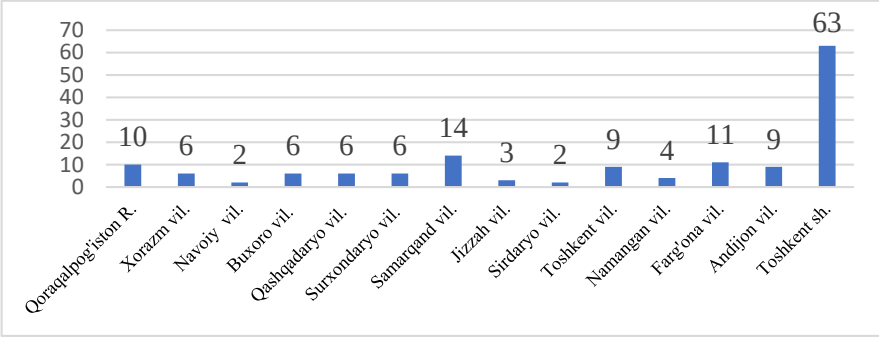

But, as you can see, there is still a high need to cover graduates in higher education institutions, including plans to increase the coverage of graduates by 50% by 2030, which means from 782, 993 students to 1, 174 million.

Now, on the other hand, increasing the number of students is good, but one of the important indicators is to have the scientific potential to know and impart skills to the students. In this regard, the creation of a national scientific portal containing all information on scientific potential

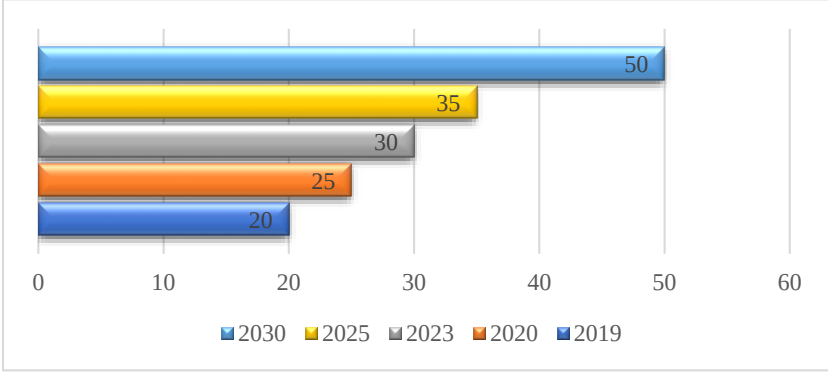

in the "Science development concept until 2030" and increasing the scientific potential of scientific organizations and higher education institutions in authoritative international scientific and technical databases measures to take measures are indicated.

CONCLUSION

What we have to say in this part, and my conclusion includes the following, is that a country that pays attention to education will go over to rule a country that does not pay much attention to education. Therefore, by expanding the scope of education in our higher education institutions, by occupying a new market, by making wide use of the scientific and innovative potential, in the future, regularly reforming science, forming highly qualified personnel with modern knowledge and thinking in a new way, the work of modernizing the scientific infrastructure will be qualitatively new. We doubt that we will be promoted to the next level.

Literature

8. Aucoin, P. 1990. Administrative reform in public management: Paradigms, principles, paradoxes and pendulums. Governance 3(2): 115–137.

9. Leitner, K. H. , Elena, S. , Fazlagic, J. , Kalemis, K. , Marinaitis, Z. , Secundo, G. , Sicilia, M. A. , and Zaksa, K. 2014. A strategic approach for intellectual capital management in European universities. Guidelines for Implementation, UEFISCDI Blueprint Series

10. Florez, J. M. , M. V. Lopez, and A. Lopez. 2014. Corporate governance, analysis of the top 100 universities in the Shanghai ranking. Revista de Educacio´n 364: 170–196.

11. Trakman, L. 2008. Modelling university governance. Higher Education Quarterly 62(1/2): 63–83.

12. O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar varizligi, https://edu. uz/uz/pages/sss

13. Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi https://t. me/uzedu/18612

14. O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi asosida muallif ishlanmasi

KOMPETENSIYANI SHAKLANTIRISH PEDAGOGIK FAOLIYAT PREDIKATORI SIFATIDA

Magistr Abdumavlonov Murodjon Abdimavlon o'g'li

Annotatsiya

Ushbu maqolada kompetensiya, kompetentlik, kasbiy kompetentlik va uning sifatlari, zamonaviy ta'lim texnologiyalarini qo'llashning kasbiy kompetentsiyalarni shakllantirish va rivojlantirishning ahamiyati nazariy jihatdan bayon etilgan. Shu bilan birga talabalarda kompetentsiyalarni shakllantirishning istiqbolda ularni kasbiy faoliyat bilan muvaffaqiyatli tarzda shug'ullanishlarini ta'minlovchi asos ekanligi, uning zamirida kognitiv, kommunikativ, ijtimoiy va autopsixologik tizimostilari mujassamlashganligi haqida fikr yuritilgan. Shu bilan birga kompetentlik bu asosan muvaffaqiyatli faoliyat uchun nima qilish kerakligini bilish, "o'z mahorati", "mulohaza", "muomala" va "munosabat" kabi ichki jarayonlarning yuqori darajadagi rivojlanish ko'rsatkichi, muammoni hal qilish usulining bajarilish samaradorligi, tezligi va aniqligida o'z ifodasini topadigan xususiyat ekanlifi haqida ilmiy faktlar izohlab o'tilgandir. Kompetentlik faoliyatining natijasi, amalga oshirilgan imkoniyati ekanligi, ushbu jarayonda ilgari egallagan munosabat, bilim va ko'nikmalar faoliyat vazifalarini muvaffaqiyatli hal qilishni ta'minlashi, bunda psixologik tayyorgarlikni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun hissiy-irodaviy, kognitiv va motivatsion komponentlarning birligi muhimligi ta'kidlangan. "Kompetentlik" tushunchasida "kompetentsiya", "professionallik", "mahorat", "faoliyatga tayyorlik", "kasbiy fazilatlar", "kasbiy muvofiqlik", "ta'lim natijasi" kabi farqlar ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar: komtensiya, kompetentlik, o'qituvchilarni profesionalligi, kasbiy kompetentlik, pedagogik improvizatsiya, pedagogik kuzatuv, faoliyatni prognostik belgilari, kognitiv, kommunikativ, ijtimoiy va autopsixologik tizimostilari, kasbiy bilim, kasbiy ko'nikma, kasbiy muvaffaqiyat.

COMPETENCE FORMATION AS A PREDICTOR OF PEDAGOGICAL ACTIVITY

Abstract

This article theoretically describes competence, competence, professional competence and its qualities, the importance of the use of modern educational technologies in the formation and development of professional competences. At the same time, it is thought that the formation of competencies in students is the basis for their successful professional activity in the future, and that cognitive, communicative, social and self-psychological subsystems are embodied in it. At the same time, competence is basically knowing what to do for a successful activity, an indicator of the high level of development of internal processes such as "one's skills", "judgment", "treatment" and "attitude", it is expressed in the efficiency, speed and accuracy of the execution of the problem solving method. scientific facts about the environment of the characteristic found have been explained. It is emphasized that competence is the result of activity, a realized opportunity, that the attitude, knowledge and skills previously acquired in this process ensure the successful solution of activity tasks, and the importance of the unity of emotional-volitional, cognitive and motivational components for the successful implementation of psychological training. Differences such as "competence", "professionalism", "skill", "readiness for activity", "professional qualities", "professional suitability", "educational result" are indicated in the concept of "competence".

Keywords: competence, teacher professionalism, professional competence, pedagogical improvisation, pedagogical observation, prognostic signs of activity, cognitive, communicative, social and self-psychological subsystems, professional knowledge, professional skills, professional success.

Kirish

Mehnat bozorida insonning nafaqat bilim va ko'nikmalari balki, shaxsiy fazilatlarga bo'lgan talablarning ortishi natijasida XX asrning oxiri, XXI asr boshlarida dunyo ilm-fani va amaliyotida kompetentsiyaviy yondashuv kirib keldi. Kompetentsiya va kompetentlik tushunchalari dastlab XX asrning 70-yillarida Amerika Qo'shma Shtatlarida ishbilarmonlik munosabatlarida qo'llanilgan. Bunda "kompetentsiya" so'zining mazmuni "istalgan kasbiy faoliyatning mustaqil universal tashkil etuvchisi" sifatida qaralgan.

“Kompetentsiya” va “kompetentlik” terminlari ilmiy adabiyotlarda 1960-1970 yillarda ilk bor paydo bo’ldi. Xususan, angliyalik olim D. Xayms tomonidan “kommunikativ kompetentlik” tushunchasi, amerikalik lingvist N. Xomskiyning “Sintaksis nazariyasi aspektlari” nomli asarida esa muallifni kompetentsiya haqidagi dastlabki fikrlari keltirib o’tilgan.

Adabiyotlar sharhi. XX asrning 70-yillarida kompetentsiya tushunchasi ishbilarmonlar muomalasiga kirib kelgan bo’lib, bunda kompetentsiya - kasbiy bilim va ko’nikmalarga qarshi qo’yilgan. Ya’ni, kompetentsiya va uning turli talqinlari bevosita ularga ilmiy-uslubiy tadqiqot zaruratini vujudga keltirdi.

Biz tadqiqot jarayonida ilmiy adabiyotlar tahlili asosida “kompetentsiya” va “kompetentlik” tushunchalarining bir nechta ta’riflarini aniqladik.

Kompetentsiya har bir sohaga oid bilim, ko’nikma, malaka, qarash majmuasi bo’lib, shaxsning qadriyati va sifatlari, kvalifikatsiyasining namoyon bo’lishi yoki ta’sir ko’rsatish qobiliyatidir. Kompetentsiya so’zi muayyan vazifani bajarish uchun biror shaxs yoki tashkilotga berilgan vakolat va huquq ma’nosida ham qo’llaniladi. Demak, kompetentsiya bu insonning muayyan faoliyatini amalga oshirish qobiliyati va tayyorgarligini belgilaydigan bilim, ko’nikma va malakalarning miqdori va sifatini aks ettiradi. Kompetentsiya tushunchasi fanlararo muammo bo’lib, nafaqat psixologiyada, balki falsafa, sotsiologiya, pedagogika va lingvinistika sohalarida ham o’rganiladi.

Ba’zi mualliflar "kompetentsiya"ni "mutaxassislik madaniyati" tushunchasi bilan korrektsiya qilishadi, ayrimlari esa kasbiy mahoratni egallash darajasi va sifati deb tushunadilar (V. M. Allaxverdov, N. V. Belyak, M. V. Ivanov).

Kompetentsiya – davlat ixtiyorida bo’lgan, oldindan belgilangan ijtimoiy talab bo’lib, u o’qituvchi (ishchi)ning muayyan sohada samarali faoliyat ko’rsatishi uchun zarur bo’lgan kasbiy tayyorgarligiga nisbatan qo’llaniladi.

Kompetentsiya bir qancha turlarga ega bo’lib, shaxsning murakkab, intellektual, irodaviy, kreativ, emotsional sifatlarini ko’zlangan maqsadga uning o’zgarib boruvchi sharoitida amalga oshuvini ta’minlaydi.

Kommunikativ kompetentsiya — ijtimoiy vaziyatlarda ona tilida hamda birorta xorijiy tilda o’zaro muloqotga kirisha olishni, muloqotda muomala madaniyatiga amal qilishni, ijtimoiy moslashuvchanlikni, hamkorlikda jamoada samarali ishlay olishni o’z ichiga oladi;

axborotlar bilan ishlash kompetentsiyasi — media manbalardan zarur ma'lumotlarni izlab topa olishni, saralashni, qayta ishlashni, saqlashni, ulardan samarali foydalana olishni, ularning xavfsizligini ta'minlashni, media madaniyatga ega bo'lish layoqatlarini shakllantiradi;

o'z o'zini rivojlantirish kompetentsiyasi — doimiy ravishda o'z-o'zini jismoniy, ma'naviy, ruhiy, intellektual va kreativ rivojlantirish, kamolotga intilish, hayot davomida mustaqil o'qib-o'rganish, kognitivlik ko'nikmalarini va hayotiy tajribani mustaqil ravishda muntazam oshirib borish, o'z xatti-harakatini muqobil baholash va mustaqil qaror qabul qila olish ko'nikmalarini egallash;

ijtimoiy faol fuqarolik kompetentsiyasi — jamiyatda bo'layotgan voqea, hodisa va jarayonlarga daxldorlikni his etish va ularda faol ishtirok etish, o'zining fuqarolik burch va huquqlarini bilish, unga rioya qilish, mehnat va fuqarolik munosabatlarida muomala va huquqiy madaniyatga ega bo'lish;

milliy va umummadaniy kompetentsiya — vatanga sadoqatli, insonlarga mehr-oqibatli hamda umuminsoniy va milliy qadriyatlarga e'tiqodli bo'lish, badiiy va san'at asarlarini tushunish, orasta kiyinish, madaniy qoidalarga va sog'lom turmush tarziga amal qilish;

matematik savodxonlik, fan va texnika yangiliklaridan xabardor bo'lish hamda foydalanish kompetentsiyasi - aniq hisob-kitoblarga asoslangan holda shaxsiy, oilaviy, kasbiy va iqtisodiy rejalarni tuza olish, kundalik faoliyatda turli diagramma, chizma va modellarni o'qiy olish, inson mehnatini yengillashtiradigan, mehnat unumdorligini oshiradigan, qulay shart-sharoitga olib keladigan fan va texnika yangiliklaridan foydalana olish.

Metodologiya. O'zbekistonlik olimlardan N. A. Muslimov va M. B. Urazovalar kasbiy ta'lim nuqtai nazaridan kompetentsiyalarni quyidagi turlarga ajratadi:

maxsus kompetentsiya-yetarli yuqori darajada o'z kasbiy faoliyatini egallash, keyinga kasbiy rivojlanishini loyihalashtira olish;

ijtimoiy kompetentsiya-birgalikdagi kasbiy faoliyat, hamkorlikni egallash, o'z mehnati natijalariga ijtimoiy javobgarlik;

shaxsiy kompetentsiya- mustaqil shaxsiy aks etish va mustaqil rivojlanish usullari, shaxsning kasbiy deformatsiyalarga qarshi turish vositalarini egallashi;

individual kompetentsiya-kasb doirasida individuallikni mustaqil qo'llash va rivojlantirish usullarini egallash, kasbiy-shaxsiy o'sish, mustaqil tashkil qilish va mustaqil reabilitatsiya qilishga tayyorlik;

asosiy kompetentsiyalar-moslashish va mahsuldor faoliyat uchun zarur bo'lgan shaxsning madaniyatlararo va sohalararo bilim, qobiliyat va ko'nikmalari (96, 6-bet) (Rabbimova Farida To'qsonbaevna dis. dan)

O. Xayitov va N. Umarovalar klaster yondashuvi asosida kompetentsiyalarni quyidagicha guruhlashni taklif etishadi:

axborotlar bilan ishlashga doir kompetentsiyalar- axborotlarni to'plash va tahlil etish, qarorlar qabul qilish, axborotlarni qayta o'zgartirish;

muvaffaqiyatga erishishga doir kompetentsiyalar-rejalashtirish, faoliyatni tashkillashtirish, natijalarni tahlillash;

insonlar bilan ishlashga doir kompetentsiyalar-munosabatlarni boshqarish, komandada ishlash, atrofdagilarga ta'sir ko'rsatish;

o'z-o'zini takomillashtirishga doir kompetentsiyalar- o'z-o'zini tekshirish, kasbiy o'sish, innovatsion mobillik demakdir.

M. B. Urazova loyihaviy faoliyat nuqtai nazaridan kompetentsiyalarni quyidagi turlarga ajratishni taklif etadi:

refleksiv kompetentsiya- o'z-o'ziga baho berish, o'z shaxsi va faoliyatining yutuqlari va kamchiliklariga bo'lgan o'ziga xos talabchanlik, o'z ijodiy yutuqlari va omadsizliklari sababini tushuna olish;

kognitiv kompetentsiya- mustaqil ravishda yangi bilim va qobiliyatlarni egallay olish, mustaqil rivojlanish g'oyalarini qo'llash;

axboriy kompetentsiya- kerakli axborotning olinishi, qayta ishlanishi va ishlatilishiga doir maxsus qobiliyatlarning egallanishi;

kommunikativ kompetentsiya- yuqori darajadagi muloqotga erishishga yordam beradigan usullar;

ijtimoiy kompetentsiya- voqelikning ijtimoiy ahamiyatini anglash, javobgarlikni o'z zimmasiga olish qobiliyati, shaxsiy qiziqishlarning jamiyat ehtiyojlari bilan bog'liqligining namoyon bo'lishi.

B. X. Xodjaev tomonidan esa, "umumta'limiy kompetentsiya tushunchasi" iste'molga kiritilgan bo'lib, olim umumta'lim fanlarini o'qitishga doir sakkizta tayanch kompetentsiyani aniqlashtirgan va ular quyidagicha tavsiflanadi: motivatsion-kognitiv; informatsion;

kommunikativ; g'oyaviy-mafkuraviy; fuqarolikka doir; ma'naviy-ahloqiy; aksiologik, akmeologik, estetik.

Pedagogika va psixologiya fanlarida bu masalaga oid bir qator tadqiqotlar amalga oshirilgan bo'lib, ularning qatorida kompetentsiyalarni shakllantirish va takomillashtirishga alohida munosabat bildirilgan. Pedagogik-psixologik yondashuv tarafdorlari kompetentsiyalarni shakllantirish masalasiga ta'lim-tarbiya nuqtai nazari asosida maxsus tadqiqot ishi olib borilmagan.

Ilmiy tadqiqotlarda kompetensiyani funktsional jihatdan klassifikatsiyasi quyidagicha amalga oshirilgan: maishiy kompetentsiyalar; siyosiy kompetentsiyalar; meta kompetentsiyalar; predmetli kompetentsiya; metodik kompetentsiya; psixologik-pedagogik kompetentsiya; axborot-kommunikativ kompetentsiya; kasbiy-pedagogik kompetentsiya; ijtimoiy kompetentsiya; boshqaruv kompetentsiyasi; kommunikativ kompetentsiya; madaniy kompetentsiya; psixologik kompetentsiya va boshqalar.

Kompetentsiyaning bu tarzdagi klassifikatsiyasida psixodiagnostik kompetentsiya o'z aksini topmagan. Fikrimizcha, talabalarda psixodiagnostik kompetentsiyalarni shakllantirish, istiqbolda ularni kasbiy faoliyat bilan muvaffaqiyatli tarzda shug'ullanishlarini ta'minlovchi asos hisoblanadi.

Chunki, kompetentsiya insonning o'zlashtirish orqali paydo bo'lgan bilim, ko'nikma va tajribaga asoslangan amaliy faoliyatni amalga oshirish qobiliyatini belgilaydi.

Pedagogikada katta miqdordagi ishlar "kompetentsiya" va "kompetentlik" tushunchalarini aniqlashtirishga bag'ishlangan.

Pedagogik adabiyotlarda kompetentsiya "o'qitish", "yaxshi nasl berish" tushunchalari bilan o'zaro bog'liq bo'lib, insonning aqliy rivojlanishining umumiy darajasining integral ko'rsatkichi sifatida ko'rib chiqilgan.

Mahalliy va xorijiy psixologlarning kompetentsiyani tushunishga bo'lgan yondashuvlarini tahlil qilib, biz ushbu kontseptsiyani aniqlashning ikki bosqichini ajratib ko'rsatishimiz mumkin. Birinchi davrda, XX asrning 70-yillariga qadar, "kompetentlik" va "kompetentsiya" tushunchalari farqlanmagan. Hozirgi vaqtda ushbu tushunchalarni talqin qilishning ikkita varianti mavjud. Birinchi holda, mualliflar kompetentsiyalar bo'yicha bir qator muammolarni, muayyan mas'uliyat va vakolat doirasini, muhim faoliyat sohasini tushunadilar. umuman tashkilotning samarali faoliyati, bunda shaxs (nomzod, ijrochi)

ma’lum bilim, ko’nikma, xulq-atvor mahorati, egiluvchan qobiliyat va shaxsning kasbiy muhim xususiyatlarini amalda namoyish qilish kerakligini ta’kidlaydilar. Ikkinchi holda, "kompetentsiya" va "kompetentlik" tushunchalarini asosini tashkil etadigan ko’nikma, malaka va boshqa xususiyatlarni amalda namoyon bo’lishiga, ularni kompetentli shaxs sifatida muvaffaqiyatli muloqot qilishni rifojlantirish muhimligiga e’tibor qaratadilar. Bunda bilim, ko’nikma, malaka, faoliyat, tajriba, qadriyatlar va munosabatlar, xatti-harakatlar uchun javobgarlik, umumiy madaniy, ma’rifiy va axborot, kommunikativ, ijtimoiy va mehnat va shaxsiy o’zini o’zi takomillashtirish kabilarga asosiy o’rinni egallaydi. Umumiy kompetentsiyalar - barcha (ko’pchilik) kasblar va mutaxassisliklar uchun o’zgarmas, kasbiy va mehnat muammolarini hal qilishga va OTM bitiruvchilarini mehnat bozorida ijtimoiy va mehnat munosabatlariga qo’shilishlarining omili bo’ladigan universal faoliyat usullari hisoblanadi. Bu o’rinda ularning turlari va mohiyatiga amal qilish mutaxassis faoliyatida muhim o’rin tutadi.

Shuni alohida ta’kidlash kerakki, kompetentsiyaning asosiy negizi hisoblangan “kompetentlik” tushunchasi ta’lim sohasiga psixologik izlanishlar natijasida kirib kelgan. Shu sababli kompetentlik “noan’anaviy vaziyatlar, kutilmagan hollarda mutaxassisning o’zini qanday tutishi, muloqotga kirishishi, raqiblar bilan o’zaro munosabatlarda yangi yo’l tutishi, noaniq vazifalarni bajarishda, ziddiyatlarga to’la ma’lumotlardan foydalanishda, izchil rivojlanib boruvchi va murakkab jarayonlarda harakatlanish rejasiga egalikni anglatadi.

Kompetentlik deganda inson o’ziga va faoliyat mavzusiga nisbatan shaxsiy munosabat asosida bir qator kompetentsiyalarga ega ekanligi nazarda tutiladi. Kompetenlik mutaxassis ma’lumotiga oid qonuniyatlarni, muammolarni hal qilish qoidalarini va ularni hal qilishni to’g’ri tashkil etishni o’rganishidir.

Rossiya olimlaridan N. V. Yakovleva va L. P. Urvantsev kompetentlikni integral ruhiy shakllanish deb tushunishni va ushbu kontseptsiyani o’z faoliyatida muammoli vaziyatlarini hal qilishda muvaffaqiyatlarga erishish darajasidir deb belgilaydi. Demak, kompetentlik faoliyatni o’zlashtirish jarayonida paydo bo’lib, uni amalga oshirish muvaffaqiyatida namoyon bo’ladi. Kompetentlik- bu struktura yoki rivojlanish darajasi emas, balki aqliy jarayonlarning ma’lum bir ta’sir usuli natijalari, mahorat va tajriba darajasidagi bilimlarni amalda qo’llay bilishdir. Psixologik nuqtai nazardan qaraganda, kompetentlik muammolarni hal qilishda yordam beradigan va har qanday sohada xabardorlik, obro’-e’tiborni muvaffaqiyatli, ilmiy asoslangan holda

amalga oshirish uchun zarur bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalar to'plami hisoblanadi.

Kompetentlik faoliyatining natijasi, amalga oshirilgan imkoniyati deb hisoblash mumkin. Ushbu jarayonda ilgari egallagan munosabat, bilim va ko'nikmalar faoliyat vazifalarini muvaffaqiyatli hal qilishni ta'minlaydi. Bunda psixologik tayyorgarlikni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun hissiy-irodaviy, kognitiv va motivatsion komponentlarning birligi muhimdir.

Faoliyat va kompetentlikka psixologik tayyorgarlikning asosiy vazifasi sifatida muammolarni muvaffaqiyatli hal qilishda bashorat qilish darajasini ta'minlashga oid bilim, qobiliyat va ko'nikmalarni o'zlashtirishda muhim o'rin tutadi.

"Kompetentlik" tushunchasida "kompetentsiya", "professionallik", "mahorat", "faoliyatga tayyorlik", "kasbiy fazilatlar", "kasbiy muvofiqlik", "ta'lim natijasi" kabi farqlar mavjud. Holbuki, "kompetent" tushunchasi sub'ektni tavsiflash uchun ishlatiladi va shaxsiy fazilatlarni o'z ichiga oladi. Bunday holda, kompetentlik u yoki bu xodimning kasbiy muammolarni hal qilishda ma'lum bir samaradorlik standartini ta'minlaydigan zarur kompetentsiyalarga ega bo'lgan mahorat darajasini ifodalaydi deyish mumkin.

Kompetentlik bu asosan muvaffaqiyatli faoliyat uchun nima qilish kerakligini bilish, "o'z mahorati", "mulohaza", "muomala" va "munosabat" kabi ichki jarayonlarning yuqori darajadagi rivojlanish ko'rsatkichi, muammoni hal qilish usulining bajarilish samaradorligi, tezligi va aniqligida o'z ifodasini topadigan xususiyatdir. Bundan tashqari, kompetentlik tashuvchisi faqat sub'ekt bo'lishi mumkin (ham individual, ham guruhda) va "shaxssiz" mavjud emas.

Kompetentlik nazariya va amaliyot asosida shakllanadi, u odamning bilish, fikrlash, muloqot qilish, harakat qilish, muayyan muammolarni ilgari surish va hal qilish, ularning borishi va natijalarini tahlil qilish, ularning yechimini topish, doimiy ravishda tegishli tuzatishlar kiritish qobiliyatida namoyon bo'ladi.

Kasbiy kompetentlikni rivojlantirishda boshlang'ich savodxonlik; umumiy ta'lim; kasbiy mahorat; keng ko'lamli madaniyatni o'zlashtirish; individual mentalitetning shakllanish bosqichlari muhim o'rin tutadi.

Kompetentlikni shakllantirishda semantik (vaziyatni umumiy madaniy kontekstda tushunish); muammoli-amaliy, (tan olishning adekvatligi); maqsadlarni belgilash va ularni samarali amalga oshirish (normalarning vazifalari); kommunikativ (muloqot) kabi jihatlar yetakchi

rol o'ynaydi. Ushbu jihatlarga ega bo'lgan kishi o'z kompetentsiyalari bilan bog'liq muammolarni muvaffaqiyatli hal qilish qobiliyatiga ega bo'ladi.

Kasbiy kompetentlikda shaxsning ichki ruhiy holatlari va xususiyatlarining murakkab yaxlit tizimi sifatida kasbiy faoliyatni muvaffaqiyatli amalga oshirishga imkoniyat yaratadi. Kasbiy kompetentlik o'qituvchilarda pedagogik faoliyat, pedagogik muloqot, o'qituvchining shaxsiyati (uning protsessual ko'rsatkichlari), egallagan bilimi (o'zlashtirish qobiliyati) va tarbiyasi (natijaviy ko'rsatkichlari) kabi jihatlarni aks ettiradi. O'qituvchining kasbiy kompetentligi bir tomondan uning faoliyati tahlili, jarayoni (pedagogik faoliyat, pedagogik muloqot, shaxsiyat) va natijasi (o'quvchilarni bilimi va tarbiyasi) bilan, ikkinchi tomondan u ega bo'lgan ob'ektiv zarur ko'nikmalar va psixologik fazilatlarga nisbati bilan belgilanadi.

Shuningdek, pedagogik ta'sir sub'ekti sifatida, pedagogik muammolarni optimal yechimini topish uchun ilmiy va amaliy bilimlarni maxsus tarzda qo'llay oladigan o'qituvchi mahoratini rivojlantiradi. Ushbu jarayonda: maxsus kompetentlik- kasbiy faoliyatga yetarlicha yuqori darajada egalik qilish, ularning keyingi kasbiy rivojlanishini loyihalashtirish qobiliyati; ijtimoiy kompetentlik- kasbiy faoliyat, hamkorlik, ushbu kasbda qabul qilingan professional muloqot texnikasiga ega bo'lish; kasbiy mehnat natijalari uchun ijtimoiy javobgarlik- o'zini namoyon qilish va o'zini rivojlantirish texnikalariga hamda shaxsning professional deformatsiyalariga qarshilik ko'rsatish vositalariga ega bo'lish; kasb doirasida o'z-o'zini anglash va rivojlantirish texnikasi- kasbiy o'sishga tayyor turish, o'zini himoya qilish qobiliyatiga ega bo'lgan individual xususiyatlar takomillashadi.

Kasbiy kompetentlikning asosiy komponentlari:

-ijtimoiy va huquqiy kompetentlik (davlat institutlari va odamlar bilan o'zaro munosabatlar sohasidagi bilim va ko'nikmalar, shuningdek, professional muloqot va xulq -atvor texnikasini o'zlashtirish);

-maxsus kompetentlik (muayyan faoliyat turlarini mustaqil bajarishga tayyorlik, odatiy kasbiy vazifalarni hal qilish va o'z ishining natijalarini baholash qobiliyati, mutaxassislik bo'yicha mustaqil ravishda yangi bilim va ko'nikmalarni egallash qobiliyati);

-shaxsiy kompetentlik (doimiy kasbiy o'sish va malaka oshirish qobiliyati, shuningdek, kasbiy ishda o'zini namoyon qilish qobiliyati);

-auto kompetentlik (o'z ijtimoiy va kasbiy xususiyatlarini yetarli darajada tushunish va kasbiy tushunmovchilik va muammolarni bartaraf

etish texnologiyalarini o'zlashtirish) kabilardan iborat bo'lib, shaxsning ma'lum kasbiy vazifalarini hal qilishda muhim o'rin tutadi.

Kasbiy kompetentlik tarkibi: kasbiy faoliyat (o'z ishini bilish); kasbiy muloqot (ijtimoiy-pertseptiv, psixologik diagnostik jihatdan o'rganish, axloqiy, empatik); ijtimoiy-madaniy (ziddiyatlarni psixologik, individual, madaniy me'yorlarni o'zlashtirish jihatlarini hisobga olgan holda hal qilish) jihatlaridan iborat bo'lib, o'qituvchining pedagogik faoliyatni amalga oshirishda uning nazariy va amaliy tayyorgarligida nazariy, tahliliy, prognostik, proektsion va refleksiv ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Bu o'rinda pedagogik kompetentligining quyidagi tarkibiy qismlari muhim o'rin tutadi:

1. O'qitiladigan fan sohasidagi maxsus kompetentlik (o'qitiladigan fan va egallanadigan mutaxassislik sohasida chuqur bilim, malaka va ishlab chiqarish faoliyati tajribasini o'z ichiga oladi; ma'lum bir ishlab chiqarish bilan bog'liq texnik ijodiy muammolarni hal qilish yo'llarini takomillashtiradi).

2. Talabalarning bilim, ko'nikma va malakalarini shakllantirish sohasidagi metodik kompetentlik (o'qitishda turli metodlar, didaktik usullar, texnikalar va ularni o'quv jarayonida bevosita qo'llash ko'nikmalarini o'zlashtirishning psixologik mexanizmlari).

Pedagogik diagnostikaga ega bo'lish bu talabalar bilan pedagogik maqsadga muvofiq munosabatlarni o'rnatish va ular bilan individual ish olib borish, shaxslararo va pedagogik muloqot psixologiyasini bilish, talabalarda tanlangan mutaxassislikka oid o'qitiladigan fanga doimiy qiziqishni uyg'otish va rivojlantirish. Talabalarning ichki, tashqi, ijtimoiy motivlari, qobiliyatlari, yo'nalishlari kabi shaxsiy xususiyatlarini, munosabati va yo'nalishini tahlil qilib borish, odamlarning hissiy holatini aniqlash va hisobga olish qobiliyatini o'z ichiga oladi. Ushbu jarayonda esa o'qituvchi hamkasblar hamda talabalar bilan barkamol munosabatlar o'rnatishga erishiladi.

Pedagogik faoliyat yoki autopsixologik kompetentlikning aks etishida bilish qobiliyati, kasbiy yo'llarini takomillashtirish, o'zidagi kamchiliklarning sabablarini ko'rish, o'zini yaxshilash istagi rivojlanadi.

O'qituvchining kasbiy kompetentligi- bu pedagogik faoliyatga tayyorlik, ishga munosabat, shaxsiy fazilatlar, shuningdek, o'z ishini yangicha, ijodiy tushunishga intilishdir. Bu murakkab va ko'p qirrali hodisa jarayonida uning kasbiy bilim va ko'nikmalari, balki uning qadriyatlari, yo'nalishlari, faoliyat motivlari, o'zini va atrofidagi dunyoni anglashi, u bilan ishlaydigan odamlar bilan munosabatlar uslubi, uning

umumiy madaniyati va ijodiy salohiyatini rivojlantirishda muhim hisoblanadi. O'qituvchining kasbiy kompetentligi shaxsiy va kasbiy sohasidagi o'zaro bog'liqlik, ularni rag'batlantirish ishlarini ijobiy yaratish, talabalar bilan oson va erkin muloqot o'rnatish qobiliyatida namoyon bo'ladi.

Pedagogika fanida "kasbiy kompetentlik" tushunchasi mehnat unumdorligini, vazifani bajarish ko'nikmalarining hajmini, shaxsiy fazilatlar va xususiyatlarning kombinatsiyasini, bilimlar majmuasi va kasbiy mahoratini belgilaydigan bilim va ko'nikmalar majmui sifatida qaraladi. Unda talabalarning psixologik va pedagogik jihatdan shaxsini shakllantirishda pedagogik me'yor talablariga amalga qilish, pedagogik muammolarni hal qilish, ilmiy va amaliy bilimlarni egallash, pedagogik mahoratga ega bo'lish, aqliy va amaliy harakatlarning bajarilishida mantiqiy ketma-ketlikni tashkil etish, umumiy holda, pedagogik faoliyatning normativ prognostik kontseptual modelini yaratish ma'lum bir fan uchun ta'lim tizimining konkret qurilishi haqidagi kengaytirilgan bilimlar tizimi vujudga keltiradi, ya'ni pedagogik psixologik kompetentlik ko'rsatkichlari rivojlanadi. Bunda ta'lim vazifalarini belgilash va ishlab chiqish, o'zgaruvchan metodologiyani o'zlashtirish, o'z tajribasini tahlil qilish, talabalar o'rtasida ishonch muhitini hamda ruhiy xavfsizlikni yaratish, barqaror psixoemotsional holat, o'zini o'zi hurmat qilish, xotirjamlik va o'ziga ishonch, o'ziga xos texnikani qo'llash sifatlari takomillashadi. Demak, pedagogik va psixologik kompetentlikni kasbiy kompetentlik tarkibidagi eng muhim tizim sifatida o'qituvchining imkoniyatlarini talqin qilishda pedagogik qobiliyat, pedagogika va psixologiya sohasida o'zlashtirilgan bilimlari, shaxsiy xususiyatlarida namoyon bo'ladigan kasbiy va insoniy fazilatlar jamlanmasi deyish mumkin. Ushbu jarayonda o'qituvchilarda: psixologik va pedagogik savodxonlik (umumiy kasbiy bilimlar); psixologik va pedagogik mahorat (o'qituvchining o'z bilimlarini pedagogik faoliyatda, o'zaro aloqani tashkil qilishda ishlatish qobiliyati); kasbiy shaxsiy fazilatlar (kasbiy faoliyat motivatsiyasining yo'nalishi, bilim barqarorligi va chuqurligi, gumanistik, shaxsiy pozitsiyasi, qadriyatlar va e'tiqodlar tizimi), yangi pedagogik fikrlash kabilar psixologik kompetentlikning o'ziga xos xususiyati sifatida o'z-o'zini aks ettirish, o'zini rivojlantirish, shaxsiy o'sish, o'z-o'zini tashkil etish, ijtimoiy va professional tajribani birlashtirishni vujudga keltiradi.

Psixologik kompetentlik o'zining o'tmish tajribasi, boshqa odamlarni xayotiy tajribasi va ijtimoiy-tarixiy imkoniyatlardan to'g'ri foydalanishni nazarda tutadi. U umumlashtirilgan psixologik bilimlarning o'zi, ma'lum bir shaxs, muayyan vaziyat haqidagi bilimlar bilan birlashishini o'z ichiga oladi. Savodli odam biror narsa haqida mavhum biladi va malakali odam

aniq bilimlar asosida har qanday psixologik muammoni samarali hal qila oladi. Psixologik bilimdonlik aloqa sohasidagi qoidalar va belgilar, xulq - atvor, aqliy faoliyat va ko'nikmalarni, ramzlar xaqidagi tushunchalarni o'zlashtirishni anglatadi.

O'qituvchilarning psixologik kompetentligini belgilaydigan kasbiy mahorat, kasbiy fazilatlar tizimining o'ziga xos xususiyatlari bu psixik jarayonlar, o'quvchining shaxsini o'rganish va tashxis qo'yish usullari, uning rivojlanishi, ta'lim shakllari, bilim va pedagogik amaliyot, aqliy o'zini o'zi boshqarish, faoliyat maqsadlariga erishishga qaratilgan va muammoli vaziyatlarni hal qilishga imkon beradigan jarayonlardir.

Psixologik kompetentlik - bu murakkab shaxsiy shakllanish bo'lib, ular psixologik bilim va ko'nikmalarning hukmronligi birikmasi sifatida psixologik pedagogik ta'lim va o'z-o'zini tarbiyalashning natijasi bo'lib, shaxslararo munosabatlarda amalga oshiriladi. Shu bilan birga, psixologik kompetentlik o'qituvchining shaxsiy mulki, uning psixologik bilimlarini pedagogik amaliyotda mujassamlashishiga oid tajriba muammolarini psixologik konstruktiv hal qilishga imkon beradigan kasbiy va shaxsiy ta'lim demakdir. O'qituvchining kompetentligi mazmunli va texnologik tomonga ega bo'lib, u professional va keng doiradagi ma'lumotlarni to'plash va o'zlashtirish, shuningdek, o'zi va dunyo bilan o'zaro munosabatlarning psixologik savodli usullari tezaurusini kengaytiradi.

O'qituvchining psixologik kompetentligi orqali qiyin murakkab pedagogik vaziyatlardan psixologik jihatdan oqilona chiqib ketishi, hamkasblar, talabalar, ota-onalar va boshqalar bilan munosabatlarni o'rnatishi qobiliyatini anglatadi. Psixologik kompetentlik pedagogik faoliyat tarkibidagi fundamental xususiyatlar sifatida talabalarni kuzatish, tushunish, tahlil qilishdan iborat. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, har bir mutaxassis uchun psixologik kompetentlik uning faoliyatida psixologik madaniyat, kasbiy mahorat, kasbiy faoliyatini samarali bajarilishini ta'minlaydi.

Psixologik kompetentlik intellektual, amaliy jihatdan psixologik fikrlash shaxslararo muloqot ko'nikmalarini rivojlantiradi va faoliyat sub'ektining o'zini o'zi tartibga solishning funktsional tizimi, bu uning maqbul amaliy holatini ta'minlaydi. Bunda psixologik kompetentlikning kognitiv, kommunikativ, ijtimoiy, autokompetentlik kabi turlari muhim hisoblanadi. Demak, o'qituvchilarning psixologik kompetentligi doirasida psixologik bilim va ko'nikmalar majmuasi bu kasbiy vazifalarni muvaffaqiyatli hal etilishiga imkoniyat yaratadi.

O’qituvchi faoliyatida ijtimoiy-psixologik kompetentlik nafaqat ijtimoiy-psixologik hodisalarni hal qilishda bilimlarga egalik bo’lishni, balki ma’lum vaziyatlarda munosabat bildirish qobiliyatini rivojlantiradi.

Ijtimoiy-psixologik kompetentlik bu rahbarning biznes va shaxslararo munosabatlar tizimida bo’ysunuvchilar bilan samarali o’zaro munosabatlarni tashkil etish, integral muloqot jarayonida shakllanadigan, namoyon bo’ladigan va rivojlanadigan biliml, ko’nikmal va qobiliyatlarni, o’ziga xos bo’lgan xulq-atvor, ishonchli xatti-harakatlar, strategiya va rejalarni moslashuvchan ravishda o’zgartirishni rivojlantiradi.

Shu bilan birga, ijtimoiy kompetentlik jamoada ishlash qobiliyatida, muloqotda, nizolarni hal qilishda, chidamlilikda va boshqalarda namoyon bo’ladi. Ijtimoiy kompetentsiyani "muayyan ijtimoiy vaziyatlarda ijobiy va salbiy oqibatlarga olib keladigan xulq-atvorning bilim, hissiy va qator usullarini vujudga keltiradi.

Kompetentlik insonning o’z bilimlarini kasbiy harakatlarga (qobiliyatlarga, ko’nikmalarga) aylantira olish qobiliyati, doimiy ravishda yuqori natijalarni ta’minlovchi va aniq vaziyatda belgilangan maqsadlarga erishishga imkon beradigan jarayon hisoblanadi.

Kasbiy kompetentlik ham o’qituvchi faoliyatida kasbiy rivojlanishni loyihalashtirish ijtimoiy (samarali, birgalikda ishlash qobiliyati), shaxsiy (shaxsiy o’zini o’zi egallash, tartibga solish, o’zini namoyon qilish va o’zini rivojlantirish), kasbiy (shaxsning deformatsiyasiga qarshi turish, qaror qabul qilish, yangi bilimlarni mustaqil ravishda egallash va individual kasbiy o’sishga tayyorlik, ularni oqilona tashkil qilish, mehnat, yutuq motivatsiyasi, o’z ishining sifatiga intilish, optimizm jihatlari mavjudligi) faoliyatida yetuklikka erishganligini anglatadi.

Xulosa. Shunday qilib, kasbiy kompetentlikning tarkibi va mazmuni asosan mehnat faoliyatining o’ziga xos xususiyatlari bilan belgilanadi. Kompetentlik inson faoliyatini muvaffaqiyatli ijro etish qobiliyatini ko’rsatadi. Ushbu jarayonda oliy ma’lumotli mutaxassisning kompetentligi-bu o’zining ijtimoiy ahamiyatini va shaxsiy javobgarligini anglab, kasbiy va ijtimoiy sohada muvaffaqiyatli ijodiy faoliyati uchun o’z potentsialini ro’yobga chiqarish qobiliyati bilan ko’rsatiladigan istak va natijalardir. Menejment psixologiyasida kompetentlik nafaqat bilim va tajribaning borligi va muhim miqdori, balki ularni o’z vaqtida amalga oshirish, shuningdek, rasmiy funktsiyalarni amalga oshirish jarayonida foydalanish qobiliyati sifatida qaraladi. Shuningdek, menejment psixologiyasining aksariyat tadqiqotchilari kompetentlikni belgilovchi omil bu-shaxs umumiy madaniyatining yuqori darajasi va uning

tarkibidagi asosiy elementlar bilim, tajriba (ko'nikma, mahorat, professional sezgi), umumiy, boshqaruv va axborot madaniyati, xodimning shaxsiy fazilatlari deb bilishadi. Shu nuqtai nazardan qaraganda kompetentlik mansabdor shaxsning o'ziga xos qobiliyatlari, uning kasbiy bilimlari va tajribalarini amalda samarali tatbiq etish qobiliyatining ajralmas xarakteristikasidir.

Talabalarida kompetentsiyani shakllantirish haqida gapirar ekanmiz, bunda ta'lim kompetentsiyalarini alohida tahlil qilish muhimdir. A. V. Xutorskiy (x) o'quv mashg'ulotlarida shaxsiy va ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan ishlab chiqarish faoliyatini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan haqiqat ob'yektlarining ma'lum doirasiga oid bilim, ko'nikma va tajribalari to'plami bilan ifodalanadi. Bizning fikrimizcha, kompetentsiyalarning birinchi tasnifi ta'limga yaqinroq bo'lsa, ikkinchisi umumlashtirilib, hayotning har qanday sohasiga taalluqlidir.

O'qituvchi faoliyatida maxsus va professional; o'qitiladigan fanlar sohasi; bilim, ko'nikmalarni shakllantirish usullari sohasida uslubiy ishlar; ijtimoiy-psixologik; talabalar jarayonlari motivlari, qobiliyatlari sohasidagi autopsixologik doirasidagi bilim, ko'nikma, tajribasi, pedagogik faoliyatni amalga oshirishdagi tayyorligi, shuningdek, qadriyatlar va komponentlari shaxsiy xususiyatlari sifatida muhim o'rin tutadi. Shu jihatdan ham, talabalarda kompetentsiyalarni shakllantirishning pedagogik psixologik xususiyatlarini o'rganish muhim, chunki izlanishlarimizda yetakchi bo'lgan shaxsga va faoliyatga yo'naltirilgan, atrof-muhit va kontekstual uslubiy yondashuvlar o'quv jarayonida talaba shaxsini rivojlantirish, uning individualligini shakllantirish va o'zini o'zi anglash imkoniyatlarini yaratadi. Demak, talaba shaxsi rivojlanishida nafaqat kasbiy faoliyatga tayyorlabgina qolmay, balki uning ijtimoiy faolligini, insonparvarlik yo'nalishini rivojlantirishi, dunyoqarashini kengaytirishi, pedagogik psixologik ahamiyatga ega fazilat va sifatlarni shakllantiradi.

Bugungi kunda ta'lim muassasalarining maqsadi shaxsning shakllanishi va rivojlanishida kasbiy faoliyatning umumlashtirilgan usullarini o'zlashtirgan mutaxassislarni tayyorlash xisoblanadi. Ushbu yondashuv faoliyatga asoslangan xolda ta'lim jarayonini tashkil etishga, amaliyotga yo'naltirilgan va faol ta'lim texnologiyalarini joriy etishga qaratilgan talabalarning o'quv jarayonida kasbiy faoliyatning ma'lum bir tajribasini egallashi, kasbiy kompetentliklarni o'zlashtirishida va uni asosida zamonaviy moddiy-texnik bazaga asoslangan yangi ilmiy va o'quv muhitini yaratish muhim o'rin tutadi. Chunki, ta'lim jarayonini kompetentsiyaviy yondashuv asosida qurish kelajakdagi mutaxassislarning kasbiy malakalarini samarali shakllantirish, o'quv

faoliyatida talabalarda ehtiyoj, motiv, maqsad, harakat va vositalari bosqichma-bosqich kasbiy faoliyatga aylanishi uchun sharoit yaratish metodlarni ishlab chiqish muhim hisoblanadi. Buning uchun talabalarida kompetentsiyalarni shakllantirish va rivojlantirishda qator chora-tadbirlarni amalga oshirish talab etiladi. Yangi texnika va texnologiyalarning uzluksiz ta'lim tizimiga ko'plab kirib kelishi ushbu sohada faoliyat olib borayotgan barcha pedagoglar zimmasiga ham amaliy, ham nazariy bilimga ega bo'lgan, maxsus fanlarni yaxshi o'zlashtirgan malakali mutaxassislarni yetishtirish talabini qo'ymoqda.

Darhaqiqat, o'qituvchilar har bir mashg'ulotni zamon talablariga javob beradigan, yangi pedagogik texnologiyalar, mediavositalar, mukammal metod va usullar asosida olib borishlari, nafaqat talabalarning qobiliyati va imkoniyatlari, balki ular shaxsiyatining maksimal rivojlanishida muhim o'rin tutadi. Albatta bunda o'qituvchining kompetentligi uning kasbiy va pedagogik faoliyatida, ruhiy va shaxsiy salomatligida muhim o'rin tutadi. O'qituvchi talabalarning kasbiy ko'nikmalarini shakllantirishda innovatsion va zamonaviy pedagogik g'oyalar asosida ularning bilim olish, mustaqil ishlash jarayonining tashkilotchisi, maslahatchisi, o'quv jarayonining faol ishtirokchisi sifatida pedagogik, psixologik, ijtimoiy, psixodiagnostik kompetentsiyalarga ega bo'lishi lozim.

Bu o'rinda o'qituvchi shakllanib kelayotgan shaxs bilan munosabatlardagi mas'uliyati, birinchi navbatda, uning ruhiy salomatligi va intilishlarini saqlashda o'z qobiliyatlarini namoyon qilishi, psixodiagnostik bilimlar bilan kasbiy ongini kengaytirishi, kasbiy faoliyatning konstruktivligini oshirishi va kasbiy mahoratini samarali namoyon qilishi, xar bir hodisaga tadqiqotchi nuqtai nazaridan psixologik qonuniyatlar va mexanizmlarga asoslangan holda yondashishi talab etiladi. Buning uchun o'qituvchi uning asosida yotadigan "kompetentsiya", "kompetentlik", "kasbiy kompetentlik", "ijtimoiy kompetentlik" "pedagogik kompetentlik", "psixologik kompetentlik", "psixodiagnostik kompetentsiya" kabi tushunchalarning mohiyatini chuqur bilishi muhimdir. Ularni o'zlashtirish jarayonida talabalarning diagnostik bilimlar imkoniyatlari yanada kengayib boradi va bo'lg'usi mutaxassis kasbiy faoliyati vositasiga aylanadi. Natijada, o'qituvchining kasbiy, pedagogik, psixologik tayyorgarligi, kontseptual bilimlari, psixodiagnostik kompetentsiyalari rivojlanadi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

имняя И. А. Компетентностный подход. Каково его место в системе современных подходов к проблемам образования? 2006: 115.

еревозчикова Л. С. Либеральная парадигма высшего профессионального образования и компетентностный подход. 2012:

саров Ж. Э. , Динамика қонунларининг тажрибавий асосланишига ўқувчиларнинг мантиқий муносабатини шакллантириш. 2017: 40.

уторской А. В. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированной парадигмы образования // Народное

5. Хуторской А. В. Ключевые компетенции и образовательные стандарты //Интернет-журнал «Эйдос». 23 апреля 2002 г. URL: http://www. eidos. ru/journal/2002/0423. htm

образование – https://nardnoe.org/journal/

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARIGA MATEMATIKA FANINI O‘QITISHDA INTERFAOL USULLARDAN FOYDALANGAN HOLDAMANTIQIY FIKRLASHLARINI RIVOJLANTIRISH

dotsent Esanov Nuriddin Qurbonovich

o’qituvchi Mirzaqobilova Lola Niyatqobilovna

Navoiy shahri 14-maktab

talaba Qurbonova Adiba Nuriddin qiz

Boshlang’ich sinflarda matematika fanini o‘qitishning asosiy vazifalaridan biri o‘quvchilarni har tomonlama bilimli qilib tarbiyalash Matematika bo‘yicha bilimlar berish bilan birga ularga matematika darslarida fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish uchunko‘nikma va malakalarni shakllantirish matematik ta‘limning asosiy vazifalaridan biri Ushbu maqolada boshlang’ich sinf o’quvchilarining matematika faniga bo’lgan qiziqishini ta’lim samaradorligini oshirish masalalari o’z ifodasini

Maqolada boshlang‘ich sinflarda matematika fanini o‘quvchilar bilim oladigan manbalar bo‘yicha o‘qitish samaradorligini oshirish usullari haqida fikr yuritilgan. Shuning bilan birga bir nechta usullarni samarali qo‘llash misol tariqasida ko‘rsatilgan.

DEVELOPMENT OF LOGICAL THINKING USING INTERACTIVE METHODS WHEN TEACHING MATHEMATICS TO PRIMARY SCHOOL STUDENTS

Abstract

One of the main tasks of teaching mathematics in primary school is the comprehensive education of students. One of the main objectives of mathematics education is to provide them with knowledge of mathematics and develop skills and abilities to develop their thinking abilities in mathematics classes. This article highlights the issues of increasing the educational effectiveness of primary school students' interest in mathematics.

There is described in the article the methods of teaching mathematics in elementary grades by learning sources and ways to implementing these effectively. Also, there are provided some examples of these methods implementation in practice.

Kalit so'zlar: arifmetik amallar, boshlang'ich ta'lim, interfaol metodlar, perimetr, yuza, hajm tushunchasi, matematik tushuncha.

Keywords: arithmetic operations, primary education, interactive methods, perimeter, area, concept of volume, mathematical concept.

KIRISH

Ilm-fan, texnika va ishlab chiqarish sohalarining tez sur'atlarda jadallik bilan rivojlanishi barcha ta'lim muassasalarida ta'lim-tarbiya sifatini mazmun jihatidan yangi bosqichga ko‘tarish, ayniqsa, boshlang‘ich ta'limning sifatini oshirish, ta'lim standartlari, ilg‘or pedagogik va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish masalalari dolzarbligini talab etmoqda. Bu esa o‘z o‘rnida, boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari zimmasiga yanada yuksak mas'uliyat va vazifalarni yuklaydi. Hozirgi paytda an'anaviy ta'lim bo‘yicha katta tajriba to‘plangan va an‘anaviy ta'lim usulini takomillashtirish sohasida izlanishlar davom etmoqda, lekin uning obyektiv imkoniyatlari cheklangan. Amalga oshirilayotgan ta'lim sohasidagi islohotlar, tez sur'atda rivojlanayotgan fan-texnika talablari ta'lim usuli bilan jamiyatning raqobatbardosh yuqori malakali kadrlarni tayyorlashga, barkamol avlodni shakllantirishga bo‘lgan ehtiyoji tafovudni vujudga keltirdi. Uni ta‘limda boshqa yondashuvlarni qo‘llash yo‘li bilan hal etish lozim.

Mutaxassislarning ta'kidlashlaricha, matematikani yaxshi o‘zlashtirgan o‘quvchining tahliliy va mantiqiy fikrlash darajasi yuqori

bo‘ladi. U nafaqat misol va masalalar yechishda, balki hayotdagi turli vaziyatlarda ham tezkorlik bilan qaror qabul qilish, muhokama va muzokara olib borish, ishlarni bosqichma-bosqich bajarish qobiliyatlarini o‘zida shakllantiradi. Shuningdek, matematiklarga xos fikrlash uni kelajakda amalga oshirmoqchi bo‘lgan ishlar, tevarak-atrofda sodir bo‘layotgan voqea-hodisalar rivojini bashorat qilish darajasiga olib chiqadi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Mantiqiy masalalar bolalarning narsa va atrof-muhit haqidagi bilimlarini tartibga soladi va ularga to‘g‘ri fikrlash usullarini o‘rgatadi. O‘quvchi so‘z bilan aniq ifodalashga o‘rgatish, bolalarga mantiqiy usullar tizimini o‘rgatish bilan bilimini material tomondan boyitish va uni aqliy tomondan o‘stirish hisoblanadi. Bizga ma’lumki, o‘qitish uslublari, ularni tizimli ravishda boyitib va yangilab borish masalasita’lim tizimida yuqori metodlari o‘qituvchi va o‘quvchilarning birgalikdagi faoliyat usullari bo‘lib, bu faoliyat yordamida yangi bilimlar, malakalar va ko‘nikmalarga uchun zamonaviy fan-texnika va axborot texnologiyalarining ilg‘or yutuqlari asosida boyitib borilgan o‘qitish metodlari tarbiyalash

O‘qitish metodlari o‘qituvchi va o‘quvchilarning birgalikdagi rag‘batlantirish va nazorat qilishni nazarda tutadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Boshlang’ich sinfda o’quvchilarning matematika fanidan quyidagi test topshiriqlarini bajarish orqali ularning matematik savodxonliklarini oshirish mumkin.

1- Topshiriq. Quyidagi nisbatlardan qaysi biri 1:4 nisbatga teng?

a) 4:16b)4:7c)4:5d)4:1

2- topshiriqQaysi kasr qolgan kasrlarga teng emas?

a) ½b) 4/8c) 2/4d) 2/8

3- topshiriq. 9x22 ga eng yaqin bo'lgan javob qaysi?

a)5x20b)5x25c)10x20d)10x25

4- topshiriq. Qaysi sonda 4 raqami 40 ni bildiradi?

1. 1468 b)473 c)1249 d)2674

5- topshiriq. Qaysi kasr ½ ga teng? a) 3/5 b)3/6 c)3/ 10 d)3/8

Mantiqiy fikrlash har qanday fikrlashni, shu jumladan matematikani ham o'z ichiga oladi. Bizning muammomizni hal qilish uchun o'quvchining matematik tafakkurini uchta asosiy yo'nalishda rivojlantirish talab etiladi: arifmetik, fazoviy- geometrik va mantiqiy. Noan'anaviy vazifalar va mashqlarni muvaffaqiyatli hal qilishga o'rgatish uchun boshidanoq o'quvchilarni muvaffaqiyatga, "o'zlariga ishonish" ga yo'naltirish kerak. Buning uchun o'quvchilarning barcha musobaqa va musobaqalarda o'z vakolatlari doirasida qatnashishi muhim. Mashg'ulotlar jarayonida o'quvchilarning salohiyatini mustahkamlash va kengaytirishga e'tibor qaratilmoqda. Bu ularning faolligi va kayfiyatini doimiy ravishda rag'batlantirishda ifodalanadi; matematik bilimlarni eng yuqori darajaga olib chiqish; har xil turdagi kognitiv qiziqishlarga ega bo'lgan barcha talabalarni "infektsiyalash" da va bu qiziqishlarni sinfdoshlariga o'tkazishga yo'naltirilganlikda.

ASOSIY QISM

O'quvchilarni matematika faniga qiziqtirish, befarq qaramasligini ta'minlash har bir bugungi kun pedagogining vazifasi hisoblanadi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining fikrlashining asosiy xususiyatlaridan biri uning o'ziga xosligi va tasavvuridir. Biz quyidagicha xulosa qilishimiz mumkin: Agar aqliy harakatlar muayyan narsalar yoki ularning tasvirlari bilan yashirilsa, boshlang'ich sinf yoshidagi bolalar bunday fikrlash harakatlariga nisbatan oson kurashishadi. Matematika fanida to'rt amalning bajarilishini o'rgatish bilan birga shakllar, ular tuzilishi, farqini va o'lchamini o'rgatish zaruriyati ham ahamiyatga ega.

Buyuk yurtdoshlarimiz Muhammad Muso al-Xorazmiy, Ahmad al-Farg'oniy, Abu Rayhon Beruniy, Mirzo Ulug'bek va ularning shogirdlari geometriya fanini o'z asarlari va ilmiy natijalari bilan boyitdi.

Farobiyning fikricha, ta'lim – tarbiya jarayonining har bosqichida o'quvchilarning bilimlarini o'zlashtirishi, o'ziga xos tarzda fikrlashi, tasavvur qilishi va his etishi orqali amalga oshadi. Inson tug'ilganidan fikrlash quvvatiga ega bo`ladi va u bolaning o'sishi bilan rivojlanib boradi. Olimning fikricha, inson aqliga sig'adigan tushunchalarning kishi ongida saqlanib qolishi, bilishningnatijasi sanaladi. Farobiyning: "Bolada katta imkoniyatlarga ega bo'lgan ko'ngil bor. U his tuyg'uga, tafakkur orqali

anglash xususiyatiga ega. Hissiyot va tafakkur bilan jismlar tushuniladi", - degan xulosasi fikrimiz isbotidir.

Matematika boyicha standart ko'rsatkichlari bolalarda natural sonlar va nol to'g'risida tasavvurni shakllantirish, puxta hisoblash ko'nikmalarini hosil qilish, amaliy masalalarni yechishda natural sonlar va arifmetik amallarni qo'llay olishda o'rgatish, eng sodda geometrik shakllar, ularni tekislikda tasvirlash xususiyatlari haqida tasavvurga ega bo'lish hamda og'zaki hisoblash va matematik munosabat belgilaridan foydalana olish malakasini hosil qilish nuqtai nazardan izohlanadi.

Agar o'quvchiga fazoviy tasavvurlar yaxshi shakllansa, har qanday qiyinchilikdagi masalalarni soddagina yechish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Bitta obektni turli xil ko'rinishlari ustida fikrlash, o'quvchilarda steriometrik figuralarni kesma holida chizmalarda qaralishi fazoviy tasavvurlarni shakllantiradi.

Hozirgi kunda maktablarda ta'lim-tarbiya samaradorligini oshirish asosiy vazifalardan biri bo'lib hisoblanadi. Ta'lim-tarbiya samaradorligini oshirish uchun har bir o'qituvchi Arifmetik amallar deganda sonlar ustida bajariladigan to'rt amal: "qo'shish", "ayirish", "ko'paytirish", "bo'lish" bu amallar bilan boshlang'ich sinf o'quvchilari dastlab tanishib, har bir amal xossalarini o'rganib, amalda sonlar ustida hisoblashlarni bajarish o'quv topshiriqlarini bajarishadi. O'quvchini og'zaki va yozma hisoblash usullari orqali arifmetik amallar qonunlari va xossalarini o'zlashtirishga 10 ichida qo'shishni o'rganishda bolalar qo'shishning o'rin almashtirish qonuni bilan tanishadilar. 100 ichida qo'shish va ayirishning hisoblash usullari sonni yig'indiga qo'shish va ayirishning hisoblash usullari sonni yig'indiga qo'shish, yig'indini sondan ayirish qoidalariga asoslangan holda ochib beriladi.

"Juft-juft muloqot" usuli - Biror mavzu bo'yicha yonma-yon o'tirgan o'quvchilarga biror topshiriq (yoki alohida-alohida topshiriqlar) berish va ularni birgalikda topshiriqda keltirilgan muammo (masala) yechimini topishga chorlash, yechimlarni eshitish va baholash.

Ba'zi hollarda o'quvchilar bir-birlariga navbatma-navbat savol (masala) bilan yuzlanishlari ham mumkin. Bunday holda savol javobi (masala yechimi) savol (masala) bergan o'quvchi tomonidan tinglanishi (tekshirilishi) va baholanishi lozim bo'ladi.

Juftlikda ishlash mavzusini tanlayotganda alohida ehtiyot bo‘lish zarur. Bu mavzu ko‘pchilik tomonidan o‘zlashtirilgan bo‘lishi lozim, aks holda juftlarda ish ketmasligi mumkin.

Topshiriqlardan namunalar:

a) Har bir o‘quvchi 2 minut davomida “O‘nli kasrlarni 10, 100, 1000 va hokazo sonlarga bo‘lish” mavzusiga oid 5 ta misolni tuzsin va o‘z partadoshi bilan almashsin. 7 minutdan keyin misollarga javobni qaytarib olsin va javoblarni 1 minut ichida tekshirib, baholasin.

b) Har bir o‘quvchi 2 minut davomida “O‘nli kasrlarni 10, 100, 1000 va hokazo sonlarga ko‘paytirish” mavzusiga oid 4 ta misolni tuzsin va o‘z partadoshi bilan almashsin. 3 minutdan keyin misollarga javobni qaytarib olsin va javoblarni 1 minut ichida tekshirib, baholasin.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, bugungi kun o‘quvchisini bugungi zamonning talablari asosida o‘qitish lozim.

Mantiqiy fiklashga o`rgatish y o‘ l l a r i;

1. O‘qituvchilar uchun murakkab, o‘zlashtirishi qiyin bo‘lgan mavzular bo‘yicha metodik tavsiya va ilg‘or pedagogik texnologiyalarga asoslangan dars ishlanmalarini tuzish;

2. Darslarga qo‘llaniladigan interfaol usullardan foydalanish samaradorligini ko‘rsatish(ochiq darslarda)

3. Ilg‘or pedagogik texnologiyalarni dars jarayoniga qo‘llash bo‘yicha ochiq darslar uyushtirish;

4. Ota-onalarning farzandlarini o‘zlashtirishdagi ta’sirini oshirish bo‘yicha tavsiyalar berish;

5. Sinfdan tashqari mashg‘ulotlarning saviyasini oshirish;

6. O‘quvchilarni test bilan ishlash malakasini oshirish yo‘llari bo‘yicha tavsiyalar berish;

7. O‘quvchilarni fan to‘garaklariga jalb etish, qo‘shimcha mashg’ulotlarni tashkil etish

8. O‘qituvchi kasbiy mahoratini oshirish maqsadida o‘quvlar tashkil etish.

Boshlang‘ich sinflarda 10, 100 va 1000 ichida qo‘shish va ayirish amalarini bajarishda va mantiqiy fikrlashni o‘stirish uchun quyidagi og’zaki ko‘proq bajarish lozim.

Quyidagi jadvalda 1 dan 25 gacha bo‘lgan sonlar tartibsiz joylashtirilgan.

30 soniyada tartib bilan sonlarni ko‘zdan kechirib chiqing (o‘qituvchi 30 soniyada har bir o‘quvchidan qaysi raqamga kelganini so‘rab baholashi

17	**9**	**24**	**25**	**12**
8	**6**	**1**	**15**	**7**
23	**21**	**19**	**3**	**11**
20	**13**	**4**	**16**	**5**
2	**14**	**10**	**18**	**22**

? So‘roq o‘rnidagi sonni 30 soniyada toping.

Yechish:Bu masalada sonlarga e’tibor berish kerak, birinchi sonda yo‘q vahokazo oxirgi sonda 2 ta aylana bor. Javob 2 edi.

s
o
‘
r
o
q
k
o
‘
r
n
i
g
a
q
a
n
d
a
y
s
o
n

Bu masalada sonlar ketma-ketligiga e’tibor berib, teskarisidan qarab

Miqdorlardanbiri harfbilanberilgan masalalarni og’zakiyechish.

4-masala Masalaning yechimini harfni o’zichigaolganifodabilan og’zaki ayting, harflarning qiymatlarinimustaqil tanlashvaharfiyifodalarni og’zaki hisoblash:

a) Ranoning a takitobiboredi. Uning tug’ilgan kunida yana 5 takitobsovg’a qilishdi. Ranoda nechta kitobbo’ldi?

b) Do’konda *d* ta futbolto’pi bor edi. Bir kunda 27 ta to’psotildi. Do’kondanechtato’pqoldi?

v) Brigadada *x*nafarkishibor edi. Bir smenadabrigadaningharbir azosi20 tadan detal tayyorladi. Brigadabir smenadaqanchadetaltayyorladi?

g)m kgsilos60 ta sigirgaberildi. Harbir sigirgaqanchadansilos berilgan?

1- sinfdan boshlab o'quvchilarni muammoli xususiyatga ega bolgan masala topshiriqlar bilan tanishtirib borish maqsadga muvofiqdir.

5-masala Bozordan 8 kg kartoshka va 6 kg piyoz sotib olindi, so'ngra 5kg anor va 8 kg olma sotib olindi. Sabzavotlardan ko'p olinganmi yoki mevalardan? Bunday masalalarni yechishda yechimga oid ifodalarni tuzib, so'ngra ularni taqqoslash yechim usulini ko'rsatish maqsadga muvofiqdir.

Fikrlashni o'stiradigan og'zaki mashqlar:

1-mashq Yulduzchalaro'rniga«**+**»yoki « **–** »belgilarinishunday qoyingki, to'g'ritengliklarhosilbo'lsin (og'zaki):

38 * 3 * 7 = 34, 38 * 3 * 7 = 42, 38 * 3 * 7 = 28, 38 * 3 * 7 = 48.

2-mashq Yulduzchalar o'rniga amallarishoralarinishunday qoyingki, tengliklarto'g'ribo'lsin (og'zaki):

12 * 5 * 2 = 4, 12 * 6 * 2 = 9,

12 * 6 * 2 = 24, 12 * 6 * 2 = 0.

Eslatma

Qaysiamalengkeyinbajarilishini aniqlang.

Buamaldagi sonlarqandaynombilan atalishini eslang.

Busonlarnimabilan ifodalanganliginio'qing.

Ifodanio'qing.

Harfiy ifodalarga doir og'zaki mashqlar

3-mashq Harfiyifodaningqiymatini harflarningberilgan qiymatlarida og'zaki hisoblash:

agar$a$ = 784, 852 bo'lsa, a + 808 ifodaningqiymatini og'zaki hisoblang.

agar$k$ = 97, 59 bo'lsa, 128 – k ni og'zakihisoblang.

b = 10, 20 30bo'lsa209 · b ni og'zaki hisoblang.

s = 48, 96, 144, 192bo'lsa, s:12ni og'zaki hisoblang.

Umumlashtirib, o'quvchi bundayxulosa qiladi: harfiyifodaningqiymati ifodaga kiradiganharfningqiymatigabog'liq.

4-mashq Ifodalarningqiymatlariniuchxilusulda og'zaki ayting:

30 + (40 – 20), 90 – (60 + 10) – 4, (20 + 34) – 4.

Engqulay usulniko'rsating.

5-mashq Tenglikning chaptomonida yozilgan ifodalarnitaqqoslang. Ularningnimasio'xshash, nimasi bilanfarqqiladi?

(10 + 6) + 3 = 10 + (6 + 3) = 10 + 9 = 19

(10 + 6) · 3 = 10 · 3 + 6 · 3 = 30 + 18 = 48.

O'qitishda ijodiy mashqlardan ham keng foydalanishmumkin:

Bir xil raqamlardan tuzilgan barcha ikki xonali sonlarni ortib borish tartibida yoki kamyib borish tartibida o'qing

11, 22, 99

99, 88, . . 11

Bunday mashqlarni bajarishda bir xil raqamlardan tuzilgan ikki xonali sonlarni idrok qiladi, ko'z oldiga keltirib, har bir oldingi son keyingisidan 11 taga farq qilish qonuniyatini idrok qiladi

3, 4, 5, 6 raqamlaridan foydalanib, o'nlik xonasi birlik xonasidan katta bo'lgan uchta uch xonali son tuzing.

6, 7, 8, 9 raqamlaridan foydalanib, o'nlik xonasi birlik xonasidan kichik bo'lganuchtaikki xonali son tuzing.

7, 8, 9 raqamlaridanqanday qilib o'nlik xonasiva birlik xonasi bir xil bo'lganikkixonali son tuzish mumkin.

XULOSA VA TAVSIYALAR

Xulosa qismida shuni aytish kerakki, har bir berilgan misollarni o'quvchilar o'zlari mustaqil bajarib yo'l qo'ygan xato va kamchiliklarini o'rnida ko'rib, xattosini to'g'rilasa, bilimlaridagi bo'shliqni o'rnida bartaraf etishlariga muvaffaq bo'lishadi.

Sifatli ta'lim olish uchun bitta sinfda o'quvchilarning o'rtacha soni 19–20 nafar bo'lsa, har bir o'quvchi bilan shug'ullanishga imkoniyat

bo’ladi. Va boshlangich sinf o’quvchilariga mantiqiy masalalarni ko’proq bajartirsak, hozirgi avlodga sifatli ta’lim zaruratini shakillantirgan bo’lamiz. Har qanday mamlakatning rivojlanishida ta’limning o’rni judda katta hisoblanadi.

Hozirgi kunda ta’lim jarayonini sifatli tashkil etish bugungi kunning o‘ta dolzarb muammosi sifatida davlat siyosatining kuntartibiga kiritilgan. Shu o‘rinda aytib o‘tish lozimki, o‘quvchilarni badiiy asarlar bilan tanishitirish orqali biz ularda ko‘plab insoniy fazilatlarni tarbiyalashga erishishimiz mumkin bo‘ladi. Shunday ekan biz o‘quvchilarga mavzuni tushuntirishda ularni har tomonlama bilimlarni oson o‘zlashtirishlari uchun yetarli sharoit yaratib berishimiz, zamonaviy ta’limning barcha yutuqlaridan foydalangan holda darslarni samarali tashkil qilishimiz lozim. Bunda albatta texnik vositalardan foydalanishining ahamiyati juda katta bo‘lib, bunda biz 70-80% gacha samaradorlikka erishishimiz mumkin.

Ma'lumki, ta'lim nutq orqali muloqotga kirishish yo‘li bilan olib boriladi. O‘quvchilar ustozlari nutqini tinglab va kitob mazmunini uqib olish bilan bilimlarini o‘zlashtiradilar.

Ta’lim jarayonining muvaffaqiyati bir tomondan, o‘quvchilar idrok qilgan nutqlarning sifatiga bog‘liq bo‘lsa, ikkinchi tomondan o‘quvchilar nutqining taraqqiyot darajasiga shuningdek, ta‘lim qaysi tilda olib borilayotgan bo‘lsa, shu tildan o‘quvchilarning erkin foydalana olishlariga bog‘liqdir. Nutq ravonligi darajasi va sifati - grammatik jihatdan to‘g‘riligi va boshqa kishilarga tushunarli bo‘lishi bilan belgilanadi. Shuning uchun ta’lim jarayonida birinchi sinfdan boshlab o‘quvchilarga o‘zlari idrok qiladigan va ishlatadigan har bir so‘zning ma’nosi tushunarli bo‘lishi uchun harakat qilish kerak.

Yana shuni ta’kidlab o‘tamanki, bo‘sh o‘zlashtiruvchi o‘quvchilar bilan ishlash dars samaradorligini yanada oshiradi. „Eskini o‘zlashtirgan va yangini tushunishga qodir insongina tarbiyachi bo‘la oladi“ degan edi Konfutsiy. Konfutsiyning ushbu fikri orqali shuni anglab yetishimiz kerakki, bo‘shliqni bartaraf etish uchun avvalo o‘qituvchi-tarbiyachi metodik tomondan kuchli qurollangan bo‘lishi, har qanday vaziyatda o‘quvchining ichki va tashqi imkoniyatlarini anglay olishi lozim. Men ushbu metodik tavsiyam orqali nafaqat boshlang‘ich sinf o‘qituvchilariga, shuningdek, yuqori sinf o‘qituvchilariga ham bo‘sh o‘zlashtiruvchi o‘quvchilari bilan ishlash faoliyatida samarali natijalarga erishishlarini ta’kidlab o‘tmoqchiman.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. S. Alixonov. Matematika o'qitish metodikasi. "Cho'lpon" – T. 2011. 320s.

2. Jumaev M. E, Matematika o'qitish metodikasi (KIIK uchun) Toshkent. "Ziyo" 2003 yil.

3. Jumaev M. E, Tadjiyeva Z. G. Boshlang'ich sinflarda matematikada fakultativ darslami tashkil etish metodikasi. Toshkent. "TDPU" 2005 yil.

4

.

5. 2-sinf Matematika darsligi, O'rinboyeva L. , Ismailov Sh, Ruzikulova N. , Raxmonov U. , Jumayev M., Ismailova N. , Usmanova N. Toshkent-2021

Boshlang'ich ta'limdagi muammolarni bartaraf etish yo'llari. Metodik tavsiyalar. – T. : library. ziyonet. uz/ru/book/ download/16233, 2015.

6. Saidaxmedov N. Yangi pedagogik texnologiyalar. -Toshkent: Moliya, 2003. - 172 b.

7. Axmedov M. , Abduraxmonova N. , Jumaev M. E. Birinchi sinf matematika darsligi metodik qo'llanma.)Toshkent. —SHarq‖ 2005 yil. ,

8. Bikbaeva N. U, R. I. Sidelnikova, G. A. Adambekova. Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasi. (O'rta maktab boshlang_ich sinf o'qituvchilari uchun metodik qo'llanma.) Toshkent. —O'qituvchi‖ 2006 yil.

9. Jumaev M. E, Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasidan praktikum. (O O'YU uchun) Toshkent. —O'qituvchi‖ 2014 yil. "Maktabgacha ta'lim" jurnali maqolalari

10. Bikboeva. N. U. Yangiboeva . YA. Ikkinchi sinf matematika darsligi. T. —O'qituvchi 2012 yil.

11. Bikboeva. N. U. Yangiboeva E. Y. Uchinchi sinf matematika darsligi. T. —O'qituvchi 2015 yil.

12. Jumaev M. E, Tadjieva Z. G_. Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasi. (OO'YU uchun darslik.) Toshkent. —Fan va texnologiya‖ 2015 yil. [98]

THE GENESIS AND DEVELOPMENT TRENDS OF THE CONCEPT OF CREATIVITY

[98] 13. www. natlib. uz internet kutubxona

14. www. ziyonet. uz materiallari

senior teacher Rayhon SHODIYEVA

Abstract

In this article, the dictionary and modern meaning of the word "creativity" and the history of the emergence of this concept, directions for studying creativity, definitions given by scientists to creativity and its types, theoretical aspects of creativity, creativity and the psychological and pedagogical foundations of its development, the research conducted by scientists on the problem of creativity development and their scientifically based opinions are thoroughly analyzed. That if a person wants to be creative, he should not be afraid to take risks and tolerate uncertainty, that sometimes he should fail, do something unusual, that the most amazing discoveries in our lives are made after a series of failures opinions are presented. At the same time, certain personal qualities are adapted to creativity, and since creativity is the creation of unusual and new things, a creative person should not be conformist and hostile to change, and should it is emphasized that it should be distinguished by motivation. In addition, information about the mental, personal, procedural characteristics that help the formation and manifestation of creativity, the parameters of creativity, and the definition of the term "creativity" in the field of pedagogy is presented.

Key words: creativity, creativity, divergent thinking, convergent thinking, creative person, creative process, creative product, creative environment, ability to integrate, pseudo-creativity, quasi-creativity.

INTRODUCTION

According to the analysis of the literature, historically, the interest in creativity goes back to antiquity. In particular, ancient Western philosophers put forward a number of views in this regard. For example, it can be mentioned that the ancient Greek philosopher Plato understood the demand of the society for creative people in ancient times and suggested ways to develop creativity in people. Before considering the problem of developing creativity in students in our research, we need to define what we mean by "creativity". In fact, in the dictionary sense, the word "Create" is derived from the Latin word "creatus", which means "to do", "to do", "to carry out". In the Greek language, the roots of this word go back to the word "kreinein", which means "to create", "to create from nothing". In this context, it can be said that the concepts of creating and

creating from nothing appeared 14 thousand years ago by explaining this world. However, the word "creator" appeared in the relatively young English language in the 13th century. According to Merriam-Webster's Collegiate Dictionary, the earliest written use of the word "creativity" dates back to 1678, and the word "creativity" dates back to 1875. did not appear in written form".

Also, although the Persians and Babylonians wrote poetry and created art, these dates show that the general phenomenon that was common to all of these activities was not understood in the way it is now understood, and certainly not as widely studied as it is now. .

LITERATURE REVIEW. According to the analysis, along with the change in form, the meaning of the words creative, creative thinking, and creativity also changed. For example, in ancient times only God was believed to be the creator. In the past, when almost everyone came up with a new vision or some new product, it was thought that it was God's idea and not their own idea or creation, and it was analyzed from this point of view. It can be said that the humanitarian interpretation of creativity appeared much later, in the 20th century. However, until now, the 10th edition of Merriam-Webster's Collegiate Dictionary, mentioned above, reveals the modern meaning of the word "creativity" through the meaning of "the ability to create or create. " In addition, the separation of the concepts of "creativity" and "creativity" in the Russian language is complicated by the fact that the latter is directly borrowed from the English language and has the same basis as the English equivalent "creativity". In this sense, the words "creativity" and "creativity" have two equivalent meanings, like "value" and "price". Therefore, in many studies, they are treated as synonyms. Analyzing English explanatory dictionaries allows us to conclude that "creativity" has a vague interpretation that includes both the process of creating a creative product and a characteristic or ability of a person.

According to literature analysis, the concept of "creativity" was first used by D. Simpson in 1922.

With this term, he expressed the ability of a person to abandon stereotypical ways of thinking. Interpreted from a contemporary perspective, the word creativity is mostly used for creative professions, such as producers, designers, and advertising staff. However, the history of the study of creativity is connected with the works of William Duff (18th century), who emphasized that his ideas divide creative problem-solving methods into flexible and innovative forms, and divide thinking into divergent and convergent types. In particular, the difference between

divergent and convergent thinking was first shown by Guilford. He noted that creativity is a natural resource and suggested that efforts to encourage creativity would yield high dividends for society as a whole. Also, Guilford proposed that creativity can be studied objectively. For almost 35 years of his life, he tried to prove exactly that. In particular, immediately after the "satellite strike" of the late 1950s, the main focus of the United States was on physics and engineering, and creativity was seen as a way to stay competitive (especially in the space race with the Soviet Union). In the following years, the discussion of creativity in business, again competition, this time in the market and market sectors, has become the main focus. In this sense, the need for a more meaningful understanding of creativity has stimulated a large amount of research. It should be noted that since 1960, more than 10, 000 research articles on creativity have been published in hundreds of magazines and periodicals. In addition, more than 600 books on creativity were published worldwide in the 1990s. This confirms that creativity is of interest in many fields, including art and science.

Despite its extensive study, the concept of creativity does not correspond to a single definition. Creativity is the basis for discovery and innovation. Creativity is characterized by two qualities: novelty and usefulness. Researchers define creativity in terms of a creative person, a creative process, a creative product or a creative environment, and their definitions differ depending on the theoretical views of researchers. According to different paradigms, creativity is understood differently.

In fact, it can be said that a number of scientists understood creativity in the form of ability. From this point of view, creativity can be simply defined as the ability to imagine or invent new things. Creativity is not the ability to create something from scratch, but rather the ability to create ideas by combining, modifying, or applying existing ideas in a new way. Some ideas are amazing and brilliant, and some are simple, good, practical ideas that no one has thought of before. Everyone has creative abilities. Therefore, while children simply need to pay attention to how creative they are, creativity in adults is often stifled through education, but it can always be restored.

In addition, scientists recognize that creativity is an attitude, the ability to accept change and innovation, the desire to test ideas with possibilities, the flexibility of the point of view, the habit of enjoying the good while looking for better ways. However, European scientists have assessed creative people as working hard to improve ideas and solutions, gradually making changes and improvements to their work. Also, the term creativity has a high positive meaning.

Today, it is difficult to imagine the effective and meaningful innovation of a new weapon of mass destruction as creative, even if it (weapon) contains all the above-mentioned elements. That is why, in addition to effectiveness and significance, creativity must also have a moral and ethical element. Currently, creativity is important in science (for example, in connection with the discussion about human cloning), business, production, etc. , where the need for environmental responsibility is increasingly emphasized (Bogoyavlenskaya, D. B. Intellektualnaya aktivnost` kak problema tvorchestva. 1983: 249.).

METHODOLOGY

From this point of view, the main conditions necessary to stimulate creativity are psychological safety, acceptance, empathic understanding and freedom from judgment, as well as an environment of psychological freedom, permission, openness, play and spontaneity. In particular, creative products are a new solution to a problem in mathematics, the opening of a chemical process, the creation of music, a painting or a poem, a new philosophical or religious system, innovations in jurisprudence, a new solution to social problems, etc. These are technical innovations, new ideas, new styles in art, new paradigms in science, etc. In particular, the creative process is specific to different fields of knowledge, but has a common feature; it has a time frame and specific stages; its important component is insight; creativity is a normative process, but the levels of its manifestation depend on personal qualities and environmental characteristics; the role of unconsciousness can be considered important in this process (Robert Dilts – NLP, Creativity & Spirituality. 2003: 416.).

In many studies of creativity, the main focus is on identifying creative mechanisms and creativity potential, which have different amounts and qualities in each person. In this case, the problem arises only in the difference in the level of development and manifestation of creativity. From this point of view, scientist R. Simpson considers creativity to be the ability of a person to abandon stereotyped ways of thinking. However, according to scientist D. Gilford, creativity is multifaceted and includes risk-taking, divergent thinking, flexibility of thinking, speed of thinking, richness of imagination, perception of ambiguous things, high aesthetic values, and developed intuition. In his later works, he emphasized the fluency of similarities and contrasts, expressive fluency (the ability to quickly compose phrases), self-flexibility (the ability of a creative person to quickly move from the first to the second of objects), flexibility in flexibility (originality). , identified abilities such as audiovisual flexibility (the ability to give an imagined form verbally or visually) as separate factors. Accordingly, K. Taylor, like J. Gilford, considers creativity not as

a single factor, but as a combination of different abilities, each of which can be expressed at different levels.

Indeed, in traditional psychology and pedagogy, creativity was considered as a personal category, and the debate was mainly aimed at clarifying its interpretation, that is: creativity is divergent thinking (J. Gilford, O. K. Tikhomirov) or intellectual activity (D. B. Bogoyavlenskaya, L. B. Ermolaeva- Tomin), or analyzed in terms of the overall quality of the person (Y. A. Ponomarev and others). At the same time, in local psychology and pedagogy, "creativity" is "creativity" or sometimes translated as "creativity" and "reflecting the ability of an individual to create new concepts and form new skills, that is, the ability to be creative ability". In our opinion, almost all of the above approaches can be highlighted as an important distinguishing feature of creativity, such as the ability to go beyond a certain situation, the ability to set a goal.

In particular, the components of creativity today include: interest in paradoxes; tendency to doubt; a sense of novelty; sharpness of mind; creative imagination; intuition; sense of aesthetic beauty; sharp mind; the ability to discover analogies; courage and independent judgment; self-criticism; logical consistency; the ability to use different forms of evidence, etc (Drujinin V. N. Psixologiya obshix sposobnostey. 2008: 351.).

In particular, the concept of "Creativity" reflects the process of innovation in addition to more general (including creativity) subjective aspects, creativity is not a separate aspect of a person, but the most important and necessary feature expected by the subject of his activity. In particular, E. L. Yakovleva defines creativity as a personality, a personal characteristic, but not as a certain set of personal characteristics. However, some authors still tend to distinguish a number of personality traits characteristic of creative people (M. Chiksentmihai, T. Amabayl and M. Collins, R. Cettell, etc.).

In Western psychology, the term "creativity" refers to a person's ability to create new concepts and develop new skills. Also, in the philosophical dictionary, "creativity" is explained as follows: "creativity (creativity) is considered in psychology as a psychological process of creating something new and a set of personal characteristics that ensure its participation in this process. As we can see, the concepts of "creativity" and "creativity" are the same in this interpretation, they mean both the process and the quality of a person. From this point of view, according to psychologists, creativity acts as a process and result of activity, and creativity is a deep property, a stable feature of the subject, which determines its creative activity.

According to a number of scientists, original ideas cannot be separated from their usefulness. If original ideas are considered regardless of their usefulness, creative ideas cannot be separated from eccentric or schizophrenic ideas, which may also be original but ineffective. Thus, Cropley (1999) believes that it is essential to distinguish true creativity from "pseudo-creativity" and "quasi-creativity". Pseudo-creativity has a sign of novelty as a result of disproportion and disorder, blind rejection of existing things or simply the desire to make things suddenly from the sky. Such "innovation", in his opinion, has nothing to do with creativity. In particular, quasi-creativity includes some elements of real creativity, such as high-level fantasy. However, in this case, the problem of the relationship between quasi-creativity and reality arises.

The ability to change as a component of creativity has been noted by many authors (Lombrozo Ch. , 1995; Rodgers K. , 1994; Dilts R. , 2003, etc.). For example, according to J. Piaget, the entire history of science, from the absolutes of Aristotle's physics to the theory of relativity of A. Einstein, is based on the fact that the progress of knowledge never happens by simply adding something, but requires the constant reshaping of previous views. indicates. In essence, creativity is a transforming, reshaping human activity, searching for a new structure of already known elements, their new combinations and interactions. Therefore, the ability to change is one of the main dynamic characteristics of creativity.

RESULTS. Compared to early studies, where creativity was an unusual and unique phenomenon, modern studies emphasize the tendency to consider creativity as a process and a set of intellectual and personal characteristics of a person, unique to each individual. Creativity is studied not only as a creative result, which, of course, is not true for everyone, but also based on reflection and subjective self-evaluation in the form of a new quality that is personally important. As we can see, the difference between creativity and creativity is so small that in many sources the terms creativity and creativity are given as synonyms. Thus, in D. Halpern's book "The Psychology of Critical Thinking", if a person has done something unusual, but at the same time meaningful and useful, it is called "creativity", creativity is not from the point of view of the process itself, but from the point of view of the consequences of the process analyzed. Unlike it, according to A. Morozov, D. Chernilevsky, creativity is an independent mental formation, integrated in the intellectual sphere of a person, in the spectrum of his individual differences. In the enriched environment of innovative education and in the relevant educational process, even with the minimal manifestation of creative abilities, it

creates a positive dynamic of individual creativity. There is a steady trend of self-expression and creative self-expression. Consequently, the third integrated approach to the definition of creativity is legitimate (MorozovA. V. Kreativnost`prepodavatelya visshey shkoli. 2004: 68.).

In fact, it was found that "creativity" (creativity) is not a characteristic of cognitive processes, but one of the deepest characteristics of a person. We cannot "shape" a person, we can only educate. Education, in turn, cannot be anything other than creating conditions for self-education of a person.

Of course, management and development of the creative process creates its own issues and problems. Creativity is usually individual. We try to figure it out ourselves, in our own way, and in many cases we don't know exactly how we do what we do. Most creative people have no idea about the strategies they create. It is known to many that the best work is done unconsciously.

SUMMARY. In conclusion, there are several strategies for developing creative thinking. Brainstorming is based on the belief that if a person has a lot of ideas, there will always be a suitable one among them. Each item on the list of creative ideas helps ignite the spark of creativity. A plus-minus-interesting strategy produces new solutions by forcing a person to explore different aspects of a problem. Analogies and metaphors lead us to similarities and differences that can be important in a decision. Visual thinking is used in many forms of creativity - especially in art and education

If a person wants to be creative, he should not be afraid to take risks and tolerate uncertainty. Sometimes he has to do something unusual when he fails. The most amazing discoveries were made after a series of failures (for example, a horseless carriage, a car that could fly, etc.). We must teach children and teach ourselves that failure is an important and integral part of life, and that any significant success, as a rule, is accompanied by a series of failures. Certain personal qualities are adapted to creativity. Since creativity is the creation of unusual and new things, a creative person should not be conformist and hostile to change. A creative person must be self-motivated. Creative people are self-motivated and enjoy the creative process.

REFERENCES

Bogoyavlenskaya, D. B. Psixologiya tvorcheskix sposobnostey. 2002: 320. https://vshp. pro/wp-content/uploads/2020/02/Bogoyavlenskaya-D. B. - Psihologiya-tvorcheskih-sposobnostej. pdf

Bogoyavlenskaya, D. B. Intellektualnaya aktivnost` kak problema tvorchestva. 1983: 249.

https://search. rsl. ru/ru/record/01001181731

Robert Dilts – NLP, Creativity & Spirituality. 2003: 416. https://wsocourse. co/robert-dilts-nlp-creativity-spirituality/

Drujinin V. N. Psixologiya obshix sposobnostey. 2008: 351. https://vk. com/wall-178443951_7345

A. Runco, Steven R. Pritzker. Encyclopedia of Creativity Mark. 2009: 79.

https://search. rsl. ru/ru/record/01000371758

MorozovA. V. Kreativnost`prepodavatelya visshey shkoli. 2004: 68.

https://www. elibrary. ru/item. asp?id=28084380

Moroz, V. V. Razvitie kreativnosti studentov: monografiya. 2011: 6.

https://search. rsl. ru/ru/record/01005452617

Morozov A. V. Kreativnaya pedagogika i psixologiya. 2004: 560.

https://search. rsl. ru/ru/record/01002449694

Nikitin O. D. Razvitie kreativnosti kak osnova professional`noy podgotovki studentov pedagogicheskix vuzov. 2009: 3. https://www. dissercat. com/content/razvitie-kreativnosti-kak-osnova-professionalnoi-podgotovki-studentov-pedagogicheskikh-vuzov.

Slastenin, V. A. Vvedenie v pedagogicheskuyu aksiologiyu. 2003: 32.

https://bookmix. ru/book. phtml?id=281872

Urban, K. K. Recent trends in creativity research and theory in Western Europe. 1990: 113. tandfonline. com›doi/abs/10. 1080/0937445900010114

Flodorf, B. Kreativitat. In G. Rexelius & S. Grubitzsch (Hrsg.), 1981: 579. http://elib. osu. ru›bitstream/123456789/10000/1/Мороз. pdf

Teresa M. Amabilea, Michael G. Prattb The dynamic componential model of creativity and innovation in organizations: Making progress, making meaning

https://edisciplinas. usp. br/pluginfile. php/3312593/mod_resource/content/1/

O‘QITUVCHINING PEDAGOGIK FAOLIYATI DAVOMIDA DARSLARGA INNOVATSION YONDASHUVI

Orifova Oqilaxon

Annotatsiya

Ushbu maqolada boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchisining pedagogik faoliyati davomida innovatsion texnika va texnologiyalardan samarali foydalanishi va uning natijasida ta’lim sifatining qay darajada natijaga erishishi yoritib berilgan. Boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchilari yuqoridagi ehtiyojlarini qondirgan holatda darslarni tashkil eta olsa o‘quvchilarning darslarga bo‘lgan qiziqishlari, hamda aqliy tafakkuri ham oshib boradi. Pedagogik faoliyatda boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchining faolligini, uning ijodiy salohiyatini faollashtirishni ko‘rsatish juda muhimdir. Bu, o‘z navbatida, boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchisi shaxsining ijodkorligini shakllantirishga imkon beradi. O’qitishning zamonaviy metodlarini qo’llash o’qitish jarayonida yuqori samaradorlikka erishishga olib kelishi va bu metodlarni har bir darsning didaktik vazifasidan kelib chiqib tanlash maqsadga muvofiqligi ochib berilgan. Boshlang’ich sinflar uchun bu yildan yangi zamonaviy innovatsion ko’rinishdagi darsliklar berilishi ham o’qituvchining o’z ustida yanada ko’proq ishlashiga undaydi. Zamonaviy o‘qituvchi o‘zini yangi pedagogik texnologiyalar, nazariyalar va tushunchalar muallifi, ularni ishlab chiquvchi, tadqiqotchi, foydalanuvchi va targ‘ibotchi sifatida ko‘rsatishi kerak. Buning natijasida esa boshlang’ich sinflarga ta’lim tarbiya berish jarayoni sezilarli darajada sifatli bo’ladi. O’quvchilarning bilim darajalari ham o’qituvchining aynan shu jihatlari tufayli oshib boradi.

Kalit so‘zlar: Pedagogik faoliyat, ta'lim jarayoni, Boshlang'ich ta'lim, innovatsion texnika, innovatsion texnologiya, metod, darslik, elektron jurnal, darslik.

INNOVATION IN LESSONS DURING TEACHER'S PEDAGOGICAL ACTIVITY APPROACH

Orifova Oqilaxon

Annotation

This article describes the effective use of innovative techniques and technologies by a primary education teacher during his pedagogical activities and the extent to which the quality of education can be achieved as a result. If the teachers of primary education can organize classes in a state that satisfies the above needs, the students' interest in classes and intellectual thinking will increase. In pedagogical activities, it is very important to show the activity of the primary education teacher, to activate his creative potential. This, in turn, allows to form the creativity of the primary education teacher. It has been revealed that the use of modern methods of teaching leads to high efficiency in the teaching process and the appropriateness of choosing these methods based on the didactic task of each lesson. The provision of new, modern and innovative textbooks for primary classes this year also encourages the teacher to work on himself even more. A modern teacher should present himself as the author of new pedagogical technologies, theories and concepts, their developer, researcher, user and promoter. As a result of this, the process of providing education to primary classes will be of a significantly higher quality. The level of knowledge of students increases due to these aspects of the teacher.

Keywords: Pedagogical activity, educational process, Primary education, innovative technique, innovative technology, method, textbook, electronic journal, textbook.

Kirish

Bugungi tez sur’atlar bilan rivojlanib borayotgan zamonaviy dunyoda har bir sohada o‘zining yetuk mutaxassislarining o‘rni beqiyos bo‘lib kelmoqda. Negaki bugungi kun yoshlarining axborotlarni qabul qilishi keskin rivojlanib borayotgani e’tiborga olish lozim. Bugungi kun pedagog xodimlari har jabhada ilg‘or bo‘lmog‘i zarur. Zamonaviy o‘qituvchi o‘zini yangi pedagogik texnologiyalar, nazariyalar va tushunchalar muallifi, ularni ishlab chiquvchi, tadqiqotchi, foydalanuvchi va targ‘ibotchi sifatida

koʻrsatishi kerak. Shu jumladan boshlangʻich taʼlim oʻqituvchisining innovatsion taʼlim texnologiyalaridan foydalanishi katta ahamyatga ega. Boshlangʻich sinf oʻquvchilari zamonaviy taʼlim texnologiyalari orqali oʻqitilsa ularning fikrlash qobilyati keskin surʼatlarda oshib boradi. Bunga misol qilib Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 29 noyabrdagi №PF-5264 son "Oʻzbekiston Respublikasi innovatsion rivojlanish vazirligini tashkil etish toʻgʻrisida"gi Farmoni hamda 2017 yil 30 noyabrdagi №PQ-3416 Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining "Oʻzbekiston Respublikasi Innovatsion rivojlanish vazirligi faoliyatini tashkil etish toʻgʻrisida"gi Qaroriga asosan Oʻzbekiston Respublikasi Innovatsion rivojlanish vazirligi, Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 21-dekabrdagi PF-269-son "Yangi Oʻzbekiston maʼmuriy islohotlarini amalga oshirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida"gi Qaroriga muvofiq Oliy taʼlim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzurida Innovatsion rivojlanish agentligi tashkil etilganligini etirof etish mumkin. Ushbu tashkilot tomonidan olib borilayotgan ishlar hozirgi kundagi barcha sohalarning innovatsion rivojlanishiga katta taʼsir koʻrsatmoqda, shu qatorda taʼlim sohasidagi oʻqituvchi va oʻquvchilar uchun ham keng imkoniyatlar yaratilgan.

Adabiyotlar sharhi. Prezidentning 2023-yilga oid Davlat dasturi toʻgʻrisidagi farmoni loyihasida2023-2024 oʻquv yilidan boshlab bosqichma-bosqich umumiy oʻrta taʼlim muassasalarida oʻquvchilarni umuminsoniy va milliy qadriyatlar, vatanparvarlik ruhida tarbiyalash, shuningdek, ularda kommunikativ koʻnikmalar, tanqidiy va kreativ fikrlash, hamkorlikda ishlash, tadqiqotchilik kabi koʻnikmalarni shakllantirishga yoʻnaltirilgan **yangi oʻquv dasturlarini** amaliyotga kiritilish" vazifasi belgilangan. Maktablardagi sifatli taʼlim koʻproq tuzilayotgan darsliklarga bogʻliq. Yaʼni ubirinchi navbatda taʼlim standartlariga javob berishi hamda oʻquvchini qiziqtira olishi va fanga boʻlgan eʼtiborini yanada kuchaytirishi kerak. Boshlangʻich sinf darsliklarining butunlay yangilangani faqatgina oʻquvchi va ustozlarni emas, balki ota-onalarni ham quvontirdi. Bu yil yani 2023-2024 oʼquv yili uchun taqdim etilgan boshlangʻich sinf darsliklari oʻqituvchilar uchun yangilik boʻldi. Haqiqatan ham yangi nashirlangan kitoblar avvalgilaridan ancha yaxshi. Kitobning koʻrinishi va rang-barang suratlari har bir oʻquvchini oʻziga eʼtibor tortadi. Shu jumladan, 1−4-sinflarni "ilgʻor xorijiy tajriba" asosida ishlab chiqilgan darsliklar boʻyicha oʻqitish, boshlangʻich sinf darsliklarini xalqaro standartlar asosida joriy etish tadbirlari koʼrib chiqilgan. Bu oʼquv yili uchun moʼljallangan darsliklarni koʼrib chiqsak ularda innovatsiyon yondashuv, zamonaviy texnologiyalardan foydalanilganligini koʼrishimiz mumkin. Buni 4-sinf matematika darsligi misolida taxlil qilamiz. Darslik ikki qisimli kitobdan tashkil topgan boʼlib,

birinchi qisim ikki chorak uchun yani I va II choraklar uchun mo'ljallangan. Ikkinchi qism esa qolgan III va IV choraklarda foydalaniladi. Har bir fan uchun har bir o'quvchicha mashq daftarlari ham berilgan. Matematika darsligining ko'p qismini mantiqiy masalalar, mulohaza yurituvchi mashqlar va ehtimollarga oid topshiriqlar egallagan. Bunga sabab o'quvchining erkin fikrlashiga, ularni bayon qila olishiga sharoit yaratishdan iborat.

Mashhur olim V. A. Slasteninning tadqiqotlarida o'qituvchining innovatsion qobiliyatining asosiy fazilatlari qayd etilgan. Bularga quyidagi xususiyatlar kiradi:

Shaxsning ijodiy va motivatsion yo'nalishi. Bular qiziquvchanlik, ijodiy qiziqish; ijodiy yutuqlarga intilish; etakchilikka intilish; o'zini takomillashtirishga intilish;

Ijodkorlik. Bu fantaziya, gipoteza; stereotiplardan xalos bo'lish, xavf, tanqidiy fikrlash, qobiliyati, o'zini-uzi kuzatish (introspeksiya), aks ettirish;

Kasbiy faoliyatni baholash. Bular ijodiy faoliyat metodologiyasini o'zlashtirish, pedagogik tadqiqot usullarini o'zlashtirish, muallifning konseptual faoliyati texnologiyasini yaratish, nizolarni ijodiy engish qobiliyati, ijodiy faoliyatda hamkorlik, o'zaro yordam va boshqalar;

O'qituvchining individual qobiliyatlari. Bular ijodiy faoliyat, qat'iyatlilik, o'ziga ishonch, mas'uliyat, halollik, rostgo'ylik, o'zini tuta bilish va boshqalar. V. A. Slasteninning innovatsion faoliyat sohasidagi tadqiqotlari o'qituvchilarning innovatsiyalarga tayyorligi mezonlarini aniqlash imkonini beradi:

innovatsiya zarurligini anglash;

ijodiy faoliyat bilan shug'ullanishga tayyorlik;

shaxsiy maqsadlarning innovatsion faoliyat muvofiqligiga erishish;

ijodiy muvaffaqiyasizliklarni engishga tayyorlik;

innovatsiyalarga texnologik tayyorgarlik darajasi;

kasbiy mustaqillikning innovatsiyalarga ta'siri;

pedagogik aks ettirish qobiliyati;

Boshlang'ich ta'limo'qituvchisi yuzaga chiqqan muammolarni hal etish yuzasidan muntazam ravishda chora qidiradi. O'z faoliyati uslubini metod va yo'llarini uzluksiz ravishda takomillashtirib boradi.

Ta’limning bugungi rivojlanishi sharoitida o‘qituvchilarning innovatsion faoliyatiga bo‘lgan ehtiyoj quyidagicha namoyon bo‘ladi:

Ta’lim tizimini ijtimoiy-iqtisodiy yangilash o‘quv jarayoni metodologiyasi va texnologiyalarini tubdan yangilashni talab qiladi. Bunday sharoitda o‘qituvchining innovatsion faoliyati pedagogik innovatsiyalarni yaratish, ularni ishlab chiqish va o‘qitish faoliyatida qo‘llashni o‘z ichiga oladi;

Ta’lim mazmuniga insonparvarlikni singdirish yangi tashkiliy shakllarni, o‘quv texnologiyalarini doimiy ravishda izlashni talab qiladi;

Pedagogik innovatsiyalarni o‘zlashtirish va o‘qituvchining ularni qo‘llashga bo‘lgan munosabatini o‘zgartirish.

Boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchilari yuqoridagi ehtiyojlarini qondirgan holatda darslarni tashkil eta olsa o‘quvchilarning darslarga bo‘lgan qiziqishilari, hamda aqliy tafakkuri oshib borasdi. Pedagogik faoliyatda boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchining faolligini, uning ijodiy salohiyatini faollashtirishni ko‘rsatish juda muhimdir. Bu, o‘z navbatida, boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchisi shaxsining ijodkorligini shakllantirishga imkon beradi. Innovatsion faoliyatni quyidagi asosiy xususiyatlarga bo‘lish mumkin:

Kasbiy faoliyatni ongli ravishda tahlil qilish;

Normalarga tanqidiy yondashuv;

Pedagogik innovatsiyalarga tayyorgarlik;

Ijodkorlikka ijodiy munosabatda bo‘lish;

O‘z potensialini ro‘yobga chiqarish, turmush tarzi va intilishlarni kasbiy faoliyatga qo‘shish.

Boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchisining innovatsion faoliyatini tahlil qilish innovatsiyalar samaradorligini belgilovchi muayyan mezonlardan foydalanishni talab qiladi. Bunday mezonlarga yangilik, maqbullik, yuqori samaradorlik va ommaviy tajribalarda innovatsiyalarni ijodiy qo‘llash imkoniyati kiradi. Innovatsiya pedagogik innovatsiya normasi sifatida uning darajasining mohiyatini aks ettiradi. Olim-o‘qituvchilar yangilikni qo‘llashning mashhurlik darajasi va ko‘lamiga qarab o‘zgarib turadigan mutlaq, cheklangan va mutlaqo shartli, sub’ektiv darajalarni ajratadilar. Qabul qilish mezoni boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchisi va o‘quvchisining maqsadga erishish uchun sarflagan vositalari va harakatlaridir. Samaradorlik deganda boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchisi ishidagi ma’lum muhim ijobiy natijalar tushuniladi. Boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchisining innovatsion faoliyati quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

innovatsiyalarni tahlil qilish va baholash, kelajakdagi harakatlar maqsadlari va tushunchalarini shakllantirish, ushbu rejani amalga oshirish va tahrirlash, samaradorlikni baholash.

Innovatsion jarayonlarni, ularning funksiyalarini, rivojlanish qonuniyatlarini, ularni amalga oshirish mexanizmlari va texnologiyalarini, boshqaruv tamoyillarining pedagogik asoslarini o‘rganish maktabda o‘quv jarayonini, zamonaviy pedagogika va psixologiya yutuqlari asosida jahon darajasidagi standartlarni tashkil etishga imkon beradi.

Innovatsion ta’lim muhitidagi 15 ta usullarini boshlang‘ich sinf o‘quvchilariga tadbiq etib darslarni olib borsak samaradorligi oshadi.

1. Interfaol darslar

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari sizning innovatsion o‘quvchilaringizdir! Bir tomonlama darslar juda an'anaviy bo‘lib, siz va boshlang‘ich sinf o‘quvchilaringiz uchun ba'zan charchatadi, shuning uchun o‘quvchilarni gapirish va o‘z fikrlarini ifoda etishga undaydigan muhit yarating.

O‘quvchilar sinfdagi mashg'ulotlarga nafaqat qo‘llarini ko‘tarish yoki javob berishga chaqirish orqali emas, balki ko‘p jihatdan qo‘shilishlari mumkin. Shu kunlarda sizga yordam beradigan onlayn platformalarni topishingiz mumkin interaktiv sinf faoliyati ko‘p vaqtni tejash va barcha o‘quvchilarni ikkita yoki uchta o‘rniga qo‘shilishga undash.

2. Virtual haqiqat texnologiyasidan foydalanish

Virtual haqiqat texnologiyasi bilan sinfingiz ichida butunlay yangi dunyoga kiring. O‘quvchilaringiz 3D kinoteatrida o‘tirish yoki VR o‘yinlarini o‘ynash kabi, narsalarni tekis ekranda ko‘rish o‘rniga turli joylarga sho‘ng‘ib, “haqiqiy” narsalar bilan muloqot qilishlari mumkin.

Endi sizning sinfingiz bir necha soniya ichida boshqa mamlakatga sayohat qilishi, Somon yo‘lini o‘rganish uchun koinotga chiqishi yoki bir necha metr uzoqlikda turgan dinozavrlar bilan yura davri haqida ma’lumot olishi mumkin.

3. Ta'limda sun'iy intellektdan foydalanish

AI bizga juda ko‘p ishimizni bajarishda yordam beradi, shuning uchun biz uni ta'limda ishlata olmaymiz deb kim aytadi? Bugungi kunda bu usul hayratlanarli darajada keng tarqalgan.

AI dan foydalanish u hamma narsani qiladi va sizni almashtiradi degani emas. Ilmiy-fantastik filmlardagi kabi kompyuterlar va robotlar

aylanib yurib, o‘quvchilarimizga o‘rgatish (yoki ularning miyasini yuvish) kabi emas.

Bu sizga o‘xshagan o‘qituvchilarga ularning ish yukini kamaytirishga, kurslarni shaxsiylashtirishga va o‘quvchilarga samaraliroq ta'lim berishga yordam beradi.

4. Qo‘shma ta'lim

Aralashtirilgan ta'lim an'anaviy sinfda o‘qitish va yuqori texnologiyali onlayn o‘qitishni birlashtirgan usuldir. Bu sizga va o‘quvchilaringizga samarali o‘quv muhitini yaratish va o‘rganish tajribasini moslashtirish uchun ko‘proq moslashuvchanlikni beradi.

5. 3D poligrafiya

3D bosib chiqarish sizning darslaringizni yanada qiziqarli qiladi vao‘quvchilarga yangi narsalarni yaxshiroq o‘rganish uchun amaliy tajriba beradi. Bu usul sinfdagi faollikni darsliklar bilan solishtirib bo‘lmaydigan yangi darajaga olib chiqadi. 3D bosib chiqarish o‘quvchilaringizga haqiqiy dunyoni tushunish imkonini beradi va ularning tasavvurlarini faollashtiradi. O‘quvchilar diqqatga sazovor joylar, turli-xil hayvonlarmodellarini ushlab tursa, o‘rganish ancha osonlashadi.

6. Dizayn-fikrlash jarayonidan foydalaning

Bu muammolarni hal qilish, hamkorlik qilish va o‘quvchilar ijodini faollashtirish uchun yechimga asoslangan strategiyadir. Besh bosqich mavjud, ammo u boshqa usullardan farq qiladi, chunki siz bosqichma-bosqich ko‘rsatma yoki biron bir tartibni bajarishingiz shart emas.

7. Loyiha asosida o‘qitish

Barcha o‘quvchilar bo‘lim oxirida loyihalar ustida ishlaydi. Loyihaga asoslangan ta'lim ham loyihalar atrofida aylanadi, biroq bu talabalarga haqiqiy muammolarni hal qilish va uzoqroq vaqt davomida yangi echimlarni topish imkonini beradi.

8. So‘rovga asoslangan ta'lim

So‘rovga asoslangan ta’lim ham faol ta’limning bir turi hisoblanadi. Siz ma'ruza o‘qish o‘rniga savollar, muammolar yoki stsenariylarni taqdim etish orqali darsni boshlaysiz. Shuningdek, u muammoli o‘rganishni o‘z ichiga oladi va sizga ko‘p ishonmaydi; bu holda siz ma'ruzachi emas, balki fasilitator bo‘lishingiz ehtimoli ko‘proq.

9. Jigsaw

Jigsaw - bu oddiy o‘yin bo‘lib, biz har birimiz hayotimizda kamida bir marta o‘ynaganmiz. Agar siz jigsaw texnikasini sinab ko‘rsangiz, shunga o‘xshash narsalar sinfda sodir bo‘ladi.

10. Bulutli hisoblashlarni o‘rgatish

Bu atama g'alati bo‘lishi mumkin, ammo usulning o‘zi ko‘pchilik o‘qituvchilarga tanish. Bu o‘qituvchilar va o‘quvchilarni bog‘lash va ularga minglab kilometr uzoqlikdagi darslar va materiallarga kirish imkonini beradigan usul.

Bu barcha muassasalar va pedagoglar uchun katta imkoniyatlarga ega. Bu usuldan foydalanish oson va tejamkor, ma’lumotlaringizni himoya qiladi, o‘quvchilarga masofadan o‘rganish imkonini beradi va hokazo.

Bu onlayn ta'limdan bir oz farq qiladi, chunki u o‘qituvchilar va o‘quvchilar o‘rtasidagi o‘zaro aloqani talab qilmaydi, ya'ni o‘quvchilaringiz istalgan vaqtda va istalgan joyda kurslarni tugatishni o‘rganishlari mumkin.

11. F labli sinf

Qiziqarli va samarali o‘rganish tajribasi uchun jarayonni biroz aylantiring. Mashg'ulotlardan oldin o‘quvchilar ba'zi bir asosiy tushuncha va bilimga ega bo‘lish uchun videolarni tomosha qilishlari, materiallarni o‘qishlari yoki tadqiqotlar o‘tkazishlari kerak. Dars vaqti odatda darsdan keyin bajariladigan "uy vazifasi" deb ataladigan ishlarni bajarishga, shuningdek, guruh muhokamalari, bahs-munozaralari yoki o‘quvchilar tomonidan boshqariladigan boshqa tadbirlarga bag'ishlangan.

12. Tengdosh o‘rgatish

Bu biz jigsaw texnikasida muhokama qilgan narsaga o‘xshaydi. O‘quvchilar bilimni aniq tushuntira olsalar, yaxshiroq tushunadilar va o‘zlashtiradilar. Taqdim etishda ular oldindan yoddan o‘rganishlari va eslaganlarini baland ovozda gapirishlari mumkin, ammo tengdoshlariga o‘rgatish uchun ular muammoni yaxshilab tushunishlari kerak.

13. Tengdoshlarning fikr-mulohazalari

O‘qitishning innovatsion yondashuvlari sinfda o‘qitish yoki o‘rganishdan ko‘ra ko‘proq narsadir. Siz ularni boshqa ko‘plab sohalarda qo‘llashingiz mumkin, masalan, darsdan keyin tengdoshlarning fikr-mulohazalarini bildirish vaqti.

Ochiq fikr va mos odob bilan konstruktiv fikr-mulohazalarni taqdim etish va qabul qilish o‘quvchilar o‘rganishi kerak bo‘lgan muhim ko‘nikmalardir. Sinfdoshingizga qanday qilib mazmunliroq izoh berishni

o‘rgatish orqali sinfingizga yordam bering (masalan, a fikr-mulohaza rubrikasi) va buni odatiy holga keltiring.

Interfaol so‘rov vositalari, ayniqsa, bo‘lganlar jonli so‘z buluti xususiyatlari, tez o‘rtoqlar bilan fikr-mulohaza seansini qilishni osonlashtiring. Shundan so‘ng siz o‘quvchilardan o‘z sharhlarini tushuntirishlarini yoki olgan fikr-mulohazalariga javob berishlarini so‘rashingiz mumkin.

14. Krossover o‘qitish

Sinfingiz muzeyga, ko‘rgazmaga yoki ekskursiyaga borganingizda qanchalik hayajonlanganingizni eslaysizmi? Tashqariga chiqish va sinfda doskaga qarashdan farq qiladigan narsa qilish har doim portlashdir.

Krossover o‘qitish sinfda ham, tashqarida ham o‘rganish tajribasini birlashtiradi. Maktabdagi tushunchalarni birgalikda o‘rganing, so‘ngra ushbu kontseptsiyaning haqiqiy muhitda qanday ishlashini ko‘rsatishingiz mumkin bo‘lgan ma'lum joyga tashrif buyuring. Safardan keyin darsni muhokama qilish yoki guruhda ishlashni tayinlash orqali darsni yanada rivojlantirish yanada samaraliroq bo‘ladi.

15. Shaxsiylashtirilgan ta'lim

Strategiya ba'zi o‘quvchilar uchun ishlayotgan bo‘lsa-da, boshqa guruh uchun u unchalik samarali bo‘lmasligi mumkin. Misol uchun, guruh faoliyati ekstrovertlar uchun juda yaxshi, lekin o‘ta introvert talabalar uchun dahshatli tush bo‘lishi mumkin. Bu usul har bir o‘quvchining o‘quv jarayonini moslashtiradi. Rejalashtirish va tayyorgarlik ko‘rish uchun ko‘proq vaqt ajratish o‘quvchilarga qiziqishlari, ehtiyojlari, kuchli va zaif tomonlari asosida yaxshiroq natijalarga erishish uchun o‘rganishga yordam beradi. Ushbu samarali texnologiyalardan foydalangan holda boshlang‘ich talim o‘quvchilaring darslarini tashkil etsak unumdorligi oshadi.

Natija. Hozirgi kunda maktab va oliy ta’lim tizimidagi an’anaviy va ommaviy ko‘rinishdagi ta’lim va tarbiya jarayonlari o‘rniga ta’lim muassasalari rivojlanishida o‘ziga xos yangilik bo‘lib innovatsion jarayonlar kirib kelmoqda. “Innovatsion ta’lim” deganda odatda o‘quv jarayoniga yangi elementlar olib kirish tushuniladi. Shuning uchun ta’lim tizimida innovatsiya o‘zgartirish bilan bevosita bog’liq. Bunday o‘zgartirishlar ta’lim tizimining:

- maqsadiga, mazmuniga, metod, texnologiyasiga, tashkil etish shakli va boshqaruv tizimiga;

- pedagogik faoliyatdagi o‘ziga xoslik va o‘quv-bilish jarayonini tashkil etishga;

- ta’lim darajalarini nazorat qilish va baholash tizimiga; - o‘quv-metodik ta’minotiga; - tarbiyaviy ishlar tizimiga;

- o‘quv reja va o‘quv dasturlariga;

- o‘quvchi va o‘qituvchi faoliyatiga boo‘liq. Yangilik tarixiy aspektda nisbiylik ahamiyat kasb etadi. Yangilik aniq tarixiy xarakterga ega, ya’ni o‘z vaqtidan oldin paydo bo‘lishi mumkin, o‘z vaqtida me’yor bo‘lishi yoki eskirishi ham mumkin. Maktab yoki oliy tizimning rivojlanish jarayonida, ehtimol ta’lim tizimi butunicha:

- absolyut yangiligi (o‘xshashi, prototipning yo‘qligi);

- nisbatan yangiligi;

- o‘ziga xos, ixtirochiligi ko‘rinishidagilar hisobga olinadi.

Hozirda boshqa faoliyat sohalari, jumladan, ishlab chiqarish rivojlanishining innovatsion yo‘liga o‘tgach, ta’lim sohasi ularga faqat yetakchilarni tayyorlash funksiyasini bajardi. Lekin aslida esa boshqacha ko‘rinish ko‘zga tashlanadi. Ilgari jamiyat uchun uncha ko‘p bo‘lmagan va mustaqil shakllangan innovatorlar yetarli edi. Yuqorida sanab o‘tilgan ta’lim texnologiyalari uchun innovatorlar faqat pedagoglar edi va ularning innovatsiyalari o‘quvchilarda zaruriy sifatlarni shakllanishiga yo‘naltirilgan bo‘lib, innovatsion tafakkur va qobiliyatni innovatsion faoliyatiga yo‘naltirishga e’tibor qaratilmagan. Bildirilgan fikrlar “innovatsion ta’lim texnologiyalari” va “innovatsion ta’lim” tushunchalarini quyidagi tarzda ajratib, alohida qarab chiqishni talab etadi:

- innovatsion ta’lim texnologiyalari va dasturlari ;

– bu barcha ta’lim texnologiyalari, yaratuvchi va ularni rivojlantiruvchi pedagog innovatsion faoliyatining natijasi hisoblanadi.

Yuqorida yuritilgan fikirlardan kelib chiqadiki yurtimizda olib borilayotgan ishlar rivojlanib kelayotgan O’zbekistonning kelajagi buyukdir. Sababi har bir sohada yangilanish ishlari olib borilmoqda. Aynan ta’lim sohasiga katta e’tibor berilganini bu yil nomlanishidan ham bilib olsak bo’ladi, ya’ni “Insonga e’tibor va sifatli ta’lim yil”. Prezidentimizning bu tashabbuslaridan bilib olishimiz mumkunki, ta’lim qanchalik sifatli bo’lsa shuncha natija beradi. Uning sifatli bo’lishini taminlashda hozida olib borilayotgan yangi innavatsion yondashuvlarning o’rni beqiyos. Maktab ko’rinishi, sinf xonalarining

jihozlari, o'quvchilar kiyinishi va hozirgi darsliklari aynan shu innavatsiyaning yaqqol namumasidir. Davlat tomonidan shuncha imkoniyatlar yaratilgan bir vaqtda biz o'qituvchilardan talab qilinadigan vazifa, sifatli ta'lim, yaratilgan shart sharoitlardan to'g'ri va to'laqonli foydalanish sanaladi.

Xulosa. Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, zamonaviy o'qituvchi kelajak bunyodkori, yangi pedagogik va axborot texnologiyalarning tadqiqotchisi, foydalanuvchisi va targ'ibotchisidir. Uning o'qituvchilik faoliyatidagi kasbiy kompetentligi shiddat bilan rivojlanayotgan davr talablariga mos kelsagina, yuksak bilimli raqobatbatdosh mutaxassislar yaratilishiga zamin yaratiladi. Innovatsion texnikalardan foydalanish, ya'ni ular yordamida darsning sifatini oshiruvchi turli metod, interfaol metodlar, texnologiyalar va didaktik o'yinlar yarata olish har bir o'qituvchidan talab qilinadi. Chunki o'quvchining motivini oshirishda bilamizki turli yuqorida keltirilgan usullar katta ro'l o'ynaydi. Demak, o'qituvchi har bir darsiga kreativ yondashgan holda o'quvchilarni to'laqonli qamrab olib, ularni darsga qiziqtirishi kerak. Shu jumladan o'qituvchilarni ham aynan shu bilimlarni bera olishlari uchun turli kurslarda, konferensiyalar yordamida yoki malaka oshirish institutlarida o'qitiladi. Albatta bu ta'lim jarayoni davlat tomonidan jori etilib nazoratga olingan, sababi biz rivojlanayotgan davlatda yashayabmiz, yangiliklar o'zgarishlar kun sayin ortib bormoqda. Hozirgi kunda o'qituvchilar soni ortib borayotgani sababli ular o'rtasida raqobatni ham kuzatishimiz mumkin. Bu esa keying yillarda o'qituvchilarni yanada sifatli ta'lim berishlariga undaydi. Darslar davomida eng so'ngi yangiliklardan foydalangan holda o'zining bor imkoniyati, bilim, ko'nikma malakalarini faollashtiradi. Natijada ta'lim olayotgan o'quvchilar ham kelgusi sinflarda o'zlarida yanada yaxshiroq natijalar ko'rsatadilar. Bu borada o'qituvchilarga ota-onalar hamkorligi katta yordam va sezilarli darajada natija beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi PF-6108-son farmon.

Shavkat Mirziyoev. Toshkentda bo'lib o'tgan "Ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash, muqaddas dinimizning sofligini asrash – davr talabi" mavzuidagi anjumanda so'zlagan nutqi. 15. 06. 2017 yil. Toshkent.

4-sinf "matematika" 1-qism Toshkent I. V. Repyova

4-sinf "matematika" 2-qism Toshkent I. V. Repyova

3-sinf “Ona tili va o‘qish savodxonligi” (o‘qituvchilar uchun metodik qo‘llanma)

Umumiy o‘rta ta’lim maktablari uchun Milliy o‘quv dasturi 1-4-sinf “Ona tili va o‘qish savodxonligi”

Iroda Azimova, Klaraxon Mavlonova, Sa’dulla Quronov, Shokir Tursun. 2-sinf “Ona tili va o‘qish savodxonligi”. : Toshkent-2021

Bo’ri Ziyamuhammedov, Mamarajab Tojiyev. Pedagogik texnoloya-zamonaviy o’zbek milliy modeli. Toshkent. 2009.

O‘quvchi-ёшларда ахборот исте’моли маданиятини ривожлантириш технологияси / Б. Ходжаев, М. Махмудова – Тошкент: «Tafakkur qanoti», 2016. Оchиq ахборот тизимларида ахборот- психологик хавфсизлик: o‘qув qo‘лланма Умаров Б. , Ахмедова М. O‘збекистон Республикаси Олий ва o‘рта махсус та’лим вазирлиги ; O‘збекистон давлат жahон тиллари ун-ти : - T. Chashma Print, 2013. . Информационная культура лиchности: yчебно-е пособие. - М. : Либерея-Бибинформ, 2007.

Orifova O. EKSKURSIYA DARSLARIDA INTEGRATIV YONDASHUV ASOSIDA AMALIY ISHLARNI TASHKIL ETISH-JOURNAL OF MARKETING, BUSINESS AND MANAGEMENT(JMBM)/SJIF FACTOR: 4. 28 https://jmbm. uz/frontend/web/file/archive/167604814963e677152007663e67715200731676048149. pdf

INNOVATION IN LESSONS DURING TEACHER'S PEDAGOGICAL ACTIVITY

APPROACH

EXTENDED ABSTRACT

Abstract. This article describes the effective use of innovative techniques and technologies by a primary education teacher during his pedagogic activity, and how the quality of education can be achieved as a result. If the teachers of primary education can organize classes in a state that satisfies the above needs, the students' interest in classes and intellectual thinking will increase. In pedagogical activities, it is very important to show the activity of the primary education teacher, to activate his creative potential. This, in turn, allows to form the creativity of the primary education teacher. It is revealed that the use of modern methods of teaching leads to high efficiency in the teaching process and

the appropriateness of choosing these methods based on the didactic task of each lesson. The provision of new, modern and innovative textbooks for primary classes this year also encourages the teacher to work on himself even more. The task of the education system today is to raise the growing youth into a perfect generation that is patriotic, has mastered modern knowledge, skills and abilities, and strives for perfection. The role of the teacher in this process is incomparable. Currently, our state has developed necessary measures to ensure teachers' creative approach to lessons, to widely introduce advanced pedagogical and information communication technologies to their activities, and to strengthen the foundation of students' initial knowledge and to increase their interest in mastering all subjects. is being released and implemented. Also, in the educational system, to create opportunities for quality education in accordance with advanced international experience and modern requirements of society, to strengthen the material and technical base of public education institutions and to increase the effectiveness of providing funds from the budget, youth education consistent reforms are being carried out on the implementation of measures aimed at creating additional conditions for At a time when the struggle of ideas, characteristic of the globalization process of the information age, which is rapidly gaining momentum around the world, the education of the growing generation and young people in our country as a well-rounded person is considered to be a more urgent and important issue. In solving this issue, special attention should be paid to the spiritual and moral education of students.

Analyzing the innovative activity of a primary education teacher requires the use of certain criteria that determine the efficiency of innovation. Such criteria include novelty, acceptability, high efficiency, and the possibility of creative application of innovations in public experiments. Innovation reflects the essence of its level as a norm of pedagogical innovation. Scientists-teachers distinguish absolute, limited and absolutely conditional, subjective levels, which vary depending on the level of popularity and scope of the use of innovation. Acceptance criteria are the means and efforts used by the primary education teacher and student to achieve the goal. Effectiveness refers to certain important positive results in the work of a primary education teacher. The innovative activity of a primary education teacher includes: analysis and evaluation of innovations, formation of goals and concepts of future actions, implementation and editing of this plan, evaluation of effectiveness. Information and communication technologies are one of the main tools that serve to increase the effectiveness of the educational process, which serve to form educational needs, with their many

convenient aspects. In general, any visual means is the reason that the given knowledge is fully reflected in the mind of the student, creates his imagination, and remains in his memory for a long time. A child should be helped to remember that information and communication technologies perform a certain educational function. I think that information technology should be an auxiliary element of the educational process. Some of the best teaching methods that can be implemented in elementary schools are: 1. Visualization Bring boring scientific concepts to life through visual and hands-on learning experiences, helping students understand how they apply in real life. to give 2. Cooperative Learning Encourage students to work together by encouraging small group or whole class activities. 3. Inquiry-Based Instruction Encouraging students to ask questions and explore their own ideas helps them improve their problem-solving skills and deepen their understanding of scientific concepts. Both are important life skills. 4. Differentiation Differentiate and define the learning process by dividing tasks according to students' abilities so that no one is left behind. 5. Professional Development Participating in regular professional development programs is a great way to improve a teacher's teaching skills. Being an effective teacher is not an easy task because every student is unique, but by using a combination of instructional strategies, teachers can take into account the learning styles and knowledge potentials and abilities of the students in the classroom. it is necessary to create a dynamic and motivational environment. Today, in our country and in a number of developed countries, the use of pedagogical technologies that increase the educational and creative activities of students and guarantee the effectiveness of the educational process helps to improve the quality of education. The interactive method is to discuss problem situations related to the topics discussed in the class, to find solutions through discussion methods such as "Brainstorming", "Lost chains", "Insert", "Discussion", "Discussion", "Problem questions", "Video finding", "Working in small groups". helps closely. The use of this type of methods in the course of the lesson helps the student to think in problematic situations. The "Lost Chains" method is used in elementary grades to restore a certain sequence. This method can be used in a group of 4-6 people, or with the whole class. A modern teacher should present himself as the author of new pedagogical technologies, theories and concepts, their developer, researcher, user and promoter. It is necessary to develop media culture in students in addition to being educated and intelligent. Today, it should be remembered that the organization of educational processes on the basis of information technologies in primary school should contribute to the activation of the field of cognitive psychology, successful learning of

educational materials and mental development of students. The application of innovative and information technologies to the educational process can be called a logical and necessary step in the development of the modern information world. A child should be helped to remember that information and communication technologies perform a certain educational function. I think that information technology should be an auxiliary element of the educational process. The application of new modern information and communication technology system and Internet capabilities to the process of providing education to the youth of our country is already showing that it is a factor of increasing the effectiveness of education. It is necessary to increase the information culture in primary classes, to explain to them the correct use of information communication technologies from social networks. As a result of this, the process of providing education to primary classes will be of a significantly higher quality. The level of knowledge of students increases due to these aspects of the teacher. This is the importance of organizing extra-curricular activities in order to make primary school students interested in science, to master educational materials and develop their talents. opinions on the formation of information culture were discussed and recommendations were given. New pedagogical principles of organizing students' extracurricular activities were considered. In the concept of extracurricular educational work, the need to improve educational activities is emphasized: the change of the political system, the formation of new economic relations, the development of new principles of ideas, working methods and the development of the teacher the development of creative activity is discussed.

MAKTABGACHA TA’LIM VA PEDAGOGIKA KOLLEJLARI INTEGRATSIYASINI KLASTERLI YONDASHUV ASOSIDA RIVOJLANTIRISHNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

p. f. f. d (PhD) Rizayeva G. B.

Alfraganus university

Annotatsiya

Mazkur maqola Maktabgacha ta‘lim tashkilotlari va pedagogika kollejlari integratsiyasini hal qilishda klasterli yondashuvining amalga oshirilishini tahlil qilish. Klasterli yondashuv asosida bo‘lajak tarbiyachilarning boshqaruv madaniyatini rivojlantirish mazmuni Ta’lim jarayonida integratsiya va klasterning mazmun mohiyatini ifodalash. Ta’lim integratsiyasida klasterli yondashuv nazariyasining shakllanishi. Maktabgacha ta’lim tizimi uchun yuqori darajadagi kasbiy maxorat va shaxsiy rivojlanish darajasiga ega bo’lgan pedagog kadrlar tayyorlashni ta’minlash, klasterli yondashuv asosidapedagogika kollejlari va maktabgacha ta’lim integratsiyasini tashkil etishning samaradorligi o’rganilgan. Bo‘lajak tarbiyachilarning boshqaruv madaniyatini rivojlantirishning pedagogik jihatlari. Maktabgacha ta’lim tashkilotlarini boshqarishning xususiyatlari. Bo‘lajak tarbiyachilarning boshqaruv madaniyatini rivojlantirishda klasterli yondashuvning ahamiyati. «Tarbiyachi boshqaruv madaniyati» tushunchasining mohiyatini asoslash, uni bo‘lajak maktabgacha ta’lim mutaxassislarida rivojlantirish shartlarini belgilash. Bo‘lajak tarbiyachini tayyorlashda boshqaruv madaniyatining tarixiy va pedagogik jihatlarini tahlil qilish. Maktabgacha ta’lim tashkilotini boshqarish xususiyatlarini va tarbiyachilarning boshqaruv madaniyati holatini o‘rganish. Ta’limda klasterli yondashuvning ahamiyati, maktabgacha ta’lim tashkilotlarining pedagogik jamoalari faoliyatini tahlili. Ta‘lim klasterini joriy etishda integratsiyaning roli ahamiyatga molikdir. Ta‘limdagi integratsiya samaradorlikni oshiruvchi omil bo’lib, integratsion jarayonlar amaliy ahamiyatga ega. Ta‘lim klasteri ta‘lim turlari va jarayoni ishtirokchilarining o’zaro samarali hamkorlik qilish mexanizmini tashkil qilish ta‘lim sifatini oshirish hamda ta‘lim jarayoni ishtirokchilari

kompetensiyalarini muvaffaqiyatli rivojlantirish imkonini beradi. (Rizayeva G. B, 2023)

Tayanch so‘zlar: maktabgacha ta’lim, klaster, ta’lim klasteri, integratsiya, pedagog kadrlar, hamkorlik, samarali usullar, o‘z-o‘zini rivojlantirish, natija, buyurtmachi, yondashuv.

DISTINCTIVE FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF THE INTEGRATION OF PRESCHOOL EDUCATION AND PEDAGOGICAL COLLEGES ON THE BASIS OF A CLUSTER APPROACH

(PhD) Rizayeva G. B.

Alfraganus university

Annotation: This article analyzes the implementation of the cluster approach in solving the integration of preschool educational organizations and pedagogical colleges; The content of the development of management culture of future educators based on the cluster approach. Expression of the essence of integration and cluster in the educational process. Formation of the cluster approach theory in educational integration. The effectiveness of organizing pedagogic colleges and integration of preschool education based on the cluster approach to ensure the training of pedagogic personnel with high professional skills and personal development level for the preschool education system has been studied. Pedagogical aspects of developing management culture of future educators. Features of management of preschool educational organizations. The importance of the cluster approach in the development of management culture of future educators. To substantiate the essence of the concept of "educational management culture", to determine the conditions for its development in future preschool education specialists. Analyzing the historical and pedagogical aspects of management culture in the preparation of future teachers. To study the features of management of preschool educational organizations and the management culture of educators. The importance of the cluster approach in education, the analysis of the activity of pedagogical teams of preschool educational institutions. The role of integration in the implementation of educational clusters is important. Integration in education is a factor increasing efficiency, and integration processes are of practical importance. The educational cluster provides opportunities to improve the quality of education and to successfully develop the competencies of the participants of the educational process. (Rizayeva G. B, 2023)

Key words: preschool education, cluster, educational cluster, integration, teaching staff, cooperation, effective methods, self-development, result, customer, approach.

Kirish. Zamonaviy dunyoda mamlakat raqobatbardoshligining eng muhim omili sifatida ta'limga bo'lgan ehtiyoj tez sur'atlar bilan o'sib bormoqda. Ta‘lim hamisha davlat faoliyatining muhim tarkibiy qismi, doimiy qadriyat hisoblanib kelingan. Hozirgi vaqtda aholining ta‘limga bo‘lgan ehtiyojlari ortib borgan sarioliy, o'rta maxsus kasb-hunar ta'limi va boshqa qo‘shimcha ta‘lim olish uchun talabgorlar soni ham ortib bormoqda. Bunga javoban esa turli xildagi ta‘lim muassasalari tarmog‘ining kengayishi va rivojlanishi kuzatilmoqda, ularning o‘zaro aloqalari mustahkamlanib, murakkablashmoqda.

Yangi O‘zbekistonning madaniy, iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy fundamentini yaratishda mamlakatimizda amalga oshirilayotgan ta'lim tizimidagi islohotlarning o‘rni beqiyos. Ta‘lim hamisha davlat faoliyatining muhim tarkibiy qismi, doimiy qadriyat hisoblanib kelingan. Chunki u jamiyatning iqtisodiy rivojlanishining asosi, ijtimoiy barqarorlik omillaridan biri, intellektual resurslarning o‘sishi va aholining ma‘naviy-axloqiy potensiali manbai hisoblanadi. Jahon miqyosidagi global hamkorlik, shiddat bilan o‘zgarayotgan iqtisodiy va siyosiy o‘zgarishlarda munosib ishtirok etish, adolatli, demokratik fuqarolik jamiyatini qurish innovatsion bilim sirlarini egallagan, mantiqiy fikrlaydigan, mas'uliyatni o‘z zimmasiga olishga qodir mutaxassislar zimmasiga yuklanadi. Bunday tajriba va bilimga ega yoshlarni tarbiyalashni oiladan, maktabgacha ta'lim tashkilotidan boshlash lozim bo‘ladi va bu albatta yetuk mutaxassis bo'lib yetishishga asos bo'lib xizmat qiladi.

Mamlakatimizda sifatli ta'lim tizimini amalga oshirishdamaktabgacha ta'lim tashkiloti, maktab, o'rta maxsus kasb-hunar ta'limi hamda oliy ta'lim faoliyatini uzluksiz ravishda bir-biri bilan hamkorligini taminlashga qaratilgan ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etishning huquqiy-me'yoriy asoslarining yaratilishi bejizga emas.

Bugungi kunda maktabgacha ta'lim va pedagogika kollejlari integratsiyasini klasterli yondashuv asosida rivojlantirish dolzarb yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Ta'limda klasterli yondashuvning ahamiyati tadqiqotlarda keng o'rganilmoqda. Shu bilan birga O‘zbekiston sharoitida oliy ta'lim tizimida shunday yangi mexanizm yaratilishi hayotiy zaruratga aylandiki, unda ta'lim turlari o‘rtasida o‘zaro nazorat ham, raqobat ham, manfaatlarning qondirilishi ham ta'minlanishi zarur. Oliyta'limning jamiyat barqaror rivojlanishidagi yuqori ijtimoiy ahamiyatidan kelib chiqqan holda zamonaviy talablar, tizimdagi

muammolar va ularni hal qilishda ta’lim, fan va ishlab chiqarish tarmoqlari o‘rtasidagi tarqoqlik bugungi kunda uzluksiz pedagogik ta’limni klaster rivojlanish modeliga o‘tkazish zaruratini taqazo etmoqda.

Metodologiya. Mamlakatimiz Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi “2022 — 2026-yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida” PF-60-son Farmoni (https://www. soliq. uz/press-services), 2017-yil 7-fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha harakatlar strategiyasi to‘g‘risida” PF-4947-son, maktabgacha ta'limni rivojlantirishning 2017-yil 30 sentabrdagi PF-5198-sonli "Maktabgacha ta'lim tizimi boshqaruvini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmoni, 2019-yil 8-maydagi PQ-4312-sonli "O'zbekiston Respublikasi maktabgacha ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish kontseptsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi qarori, 2019 yil 13 maydagi 391-son «Maktabgacha ta'lim muassasalari faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi, 2019 yil 11 iyundagi 487-sonli "Maktabgacha ta'lim tizimiga ilg'or axborot va pedagogika texnologiyalarini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qaroriga muvofiq yangi tizim yaratildi. Shuningdek 2017 yil 9 sentyabrdagi PQ-3261-sonli «Maktabgacha ta’lim tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida» qarorida bolalarni tarbiyalash va har tomonlama rivojlantirish masalalarini professional darajada hal etishga qodir bo‘lgan maktabgacha ta’lim tashkilotlari pedagog-tarbiyachilarini tayyorlash vazifasi belgilangan. Bu esa nafaqat Oliy ta’lim faoliyatini balki pedagogika kollejlari faoliyatini ham tizimli ravishda hamkorlik qilishga chaqiradi.

Jamiyatning rivojlanish qonuniyatlarida umumiy jihatlar va tabiiy qonuniyatlar mavjud bo’lib, bu borada o’ziga xos yangi yo’llarni qidirishdan ko’ra, ba‘zan rivojlangan mamlakatlardagi tayyor andozalarni olish, ulardan ijodiy foydalanish yaxshiroq natijani beradi. Shundan kelib chiqqan holda, bugungi kunda iqtisodiyot tarmoqlarida xalqaro tajribada sinalgan va mamlakat iqtisodiyotining ishlab chiqarish tarmoqlarini rivojlantirishda katta ahamiyat kasb etuvchi innovatsion tajribalarni qo’llashga jiddiy e‘tibor qaratilmoqda. (Rizayeva. G. B, 2023)

Maktabgacha ta’lim tashkilotlarining pedagogik jamoalari faoliyatini tahlil qilganda shuni ko‘rish mumkin: tarbiyachilar o‘z faoliyatida kam o‘zgaradi, ularning ba’zilari yangi usulda ishlashga tayyor emas, boshqalari esa buni xohlamaydilar. Muammo tug‘iladi — hayotiy va pedagogik stereotiplarni o‘rnatgan tarbiyachi faoliyatining o‘zgarishi. Shu sababli, zamonaviy maktabgacha ta’limning eng muhim muammolaridan biri pedagogik kadrlar malakasini oshirishni boshqarishdir.

Ta‘lim klasterini qurish ta‘lim sohasidagi ta‘lim xizmatlarini ko‘rsatish bo‘yicha mijozlar uchun ta‘lim klasteri amaliyotga yo‘naltirilgan keng qamrovli bilimlar manbai bo‘lib, u ustuvorlik zonalarini aniqlash imkonini beradi. Ta‘lim klasteri - bu muammolarni hal qilish va ma’lum bir natijaga erishish uchun o‘quv faoliyati asosida jamlangan o‘zaro bog‘liq obektlar guruhlarini o‘z ichiga olgan moslashuvchan tuzilma.

Klasterlarga asoslangan ta‘lim M. Porter tomonidan ishlab chiqilgan. Olim tomonidan o‘sha paytda eng ilg‘or hisoblangan Massachusets va Garvard universitetlarining Massachusets ta‘lim klasteri tahlil qilingan, boshqa shtatlar bilan (birinchi navbatda Kaliforniya bilan) va boshqa davlatlar bilan solishtirilgan holda mamlakat ta‘lim sohasidagi klasterning o‘rni batafsil ko‘rsatilgan. M. Porter tomonidan xalqaro raqobat nazariyasi doirasida shakllantirilgan klaster yondashuvi o‘tgan asrning 80-yillarida mashhur bo‘lgan va hozirgi kunga qadar faol rivojlanib kelmoqda. Ammo, o‘sha davrdagi tadqiqotlardan farqli ravishda zamonaviy tadqiqotlar uchun klasterlarni davlat iqtisodiy siyosati doirasida maqsadli rivojlantirish zarurligiga ko‘proq urg‘u berish xarakterlidir. Bunda, davlatning klasterlarning shakllanishi va faoliyat yuritishida roli tubdan o‘zgaradi. Ta‘limda integratsiya - bu tizim jarayoni, ta‘lim kompleksi tizim tuzilmasi, kompleksning bu xususiyatlari undagi boshqaruv va boshqaruv faoliyatining o‘ziga xos xususiyatlarini belgilaydi. Kompleksning yana bir nomi klaster bo‘lib, biz integrativ jarayonlarni amalga oshirishda klaster yondashuviga rioya qilamiz. Klaster o‘z tuzilmalari uchun boshqaruv tizimini moslashuvchan tarzda qurish, real rivojlanish prognozini amalga oshirish, resurslarni o‘zaro o‘z-o‘zini qo‘llab-quvvatlash imkonini beradi. Ushbu tamoyillar maktabgacha ta’lim va pedagogika kollejlari integratsiyasini klasterli yondashuv asosida rivojlantirishning, klasterni tashkil etish printsiplarini birlashtiruvchi va o‘zaro ta‘sir qiluvchi tuzilmalarini maqsad va sharoitlariga bog‘liqdir. Klaster tayyorlash pedagogikada nisbatan yangi yo‘nalish bo‘lib, uni o‘quv jarayoniga joriy etish pedagogik shart-sharoitlarni aniqlash va vakolatli mutaxassisni shakllantirish samaradorligini eksperimental tekshirishni talab etadi. (Rizayeva. G. B, 2023)

Demak, klaster tushunchasining ilmiy va amaliy jihatdan sinalgan yondashuv sifatida shakllanishidan oldin ushbu tushuncha va unga bog‘liq hodisalar haqida tushuncha hosil qilinishi kerak. Aslida “klaster” (cluster) so‘zi ingliz tilidan olingan bo‘lib, tarjima qilinganda “to‘plam”, “to‘p”, “guruh”, “konsentratsiya”, “guruhlarga to‘plash”, “to‘plamlarda o‘sish” kabi ma‘nolarni anglatadi. Dastlab bu termin statistika va kompyuter

sohasida paydo bo‘lgan, keyinchalik iqtisodiyot va sotsiologiyada ham keng qo‘llanila boshlandi. (Rizayeva. G. B, 2023)

Ta‘lim bir-birini to‘ldiruvchi ko‘plab mustaqil va o‘zaro bog‘liq qismlardan iborat murakkab tizim hisoblanadi. Yevropa mamlakatlarida ta‘lim-tarbiya jarayonidagi klaster siyosatini eng faol rivojlantirish 90-yillarda boshlangan. "Klaster" tushunchasining ko‘plab atamalari turli sohalarda mavjud: biologiya, matematika, musiqa, tilshunoslik va boshqalar. Bu tushunchalarning barchasini bir to‘plam (inglizcha sluster - to‘plam) - bir nechta bir hil elementlar birligi birlashtiradi, uni ma‘lum bir birlik deb hisoblash mumkin. Klaster - bu jug‘rofiy jihatdan mahalliylashtirilgan, bir-biriga bog‘langan kompaniyalar, uskunalar yetkazib beruvchilar, tarkibiy qismlar, ixtisoslashtirilgan xizmatlar, infratuzilma, ilmiy-tadqiqot institutlari, oliy o‘quv yurtlari va boshqa tashkilotlarning o‘zaro bir-birini to‘ldiruvchi alohida kompaniyalar va umuman klasterning raqobatdoshlik sifatlarini mustahkamligini oshiruvchi tizimdir. Ta‘limda bu kabi yondashuvlarni o‘rganuvchi ilmiy ishlar tahlili shuni ko‘rsatadiki klasterli yondashuv – bu tizimda (ta‘lim–fan-ishlab chiqarish) innovatsiyalarni qo‘llab-quvvatlashni shakllantirish quroli bo‘lgan sanoat va ta‘lim dasturlariga mos keladigan ehtiyojlardir; kelajakdagi iqtisod uchun kadrlar salohiyatini oshirish innovatsion faoliyatnin tashkillashtirishning samarali usuli; ta‘lim tizimining uzluksizligi prinsipiga asoslangan qayta tashkil etib, turli xil o‘quv muassasalarini birlashtirish (bog‘cha-pedagogika kollej-OTM).

Demak, klaster bo‘lish uchun jug‘rofiy jihatdan bir-biriga bog‘liq bo‘lgan kompaniyalar va tegishli tashkilot guruhlari umumiy faoliyat bilan ajralib turadigan, shu bilan birga bir-birini to‘ldiradigan ma‘lum bir sohada harakat qilishlari kerak. Maktabgacha ta’lim tashkilotlarida innovatsiyalarni joriy qilish mavjud ish uslublariga nisbatan yangicha yondoshuvlarni talab qiladi. Ana shunday innovatsiyalardan biri klaster modeli bo'lib, bugungi kunda ta'lim sohasiga ham kirib kelmoqda. (Ibragimova G. N. 2018, 10.)

Ta‘lim klasterini joriy etishda integratsiyaning roli ahamiyatga molikdir. Ta‘limdagi integratsiya samaradorlikni oshiruvchi omil bo’lib, integratsion jarayonlar amaliy ahamiyatga ega. Ta‘lim tashkilotlari sifatini ta‘minlashga uslubiy, ilmiy, moddiy va moliyaviy, texnologik, axborotni hamda sifatli ta‘lim oluvchini ta‘minlashga barcha resurslarni jalb qilish zarurati aynan amalga oshiriladi. Ta‘lim kontekstida esa, ta‘lim turlari o’rtasidagi integratsiya oliy ta‘lim tashkiloti professor-o’qituvchilari, tadqiqotchi-amaliyotchilari, talabalarini, magistrlarini umumta‘lim maktablariga va maktabgacha ta’lim tashkilotlariga biriktirilgan holda, fanlarni o’qitish sifatini oshirishga qaratilgan innovatsion modellarni

tashkil etishda namoyon bo'ladi. Integratsiya jarayonida ta'lim samaradorligini oshirishning didaktik imkoniyatlari etiborga olinadi.

Fan va ta'limning ishlab chiqarish bilan uyg'unligi barcha sohalarda taraqqiyotni ta'minlaydi. Rivojlangan xorij mamlakatlarida ushbu tizimdagi xorijiy tajribalar buning aniq isbotidir. Bu borada tabiiyki, fan, ta'lim va ishlab chiqarishning integratsiyasi muhim va dolzarb vazifa hisoblanadi. Bu esa o'z-o'zidan innovatsion klasterga yo'l ochib beradi.

Zamonaviy yondashuv ta'lim mazmunini ham, pedagogik boshqaruv jarayonida kattalarning bolalar bilan va o'zaro munosabatlari shakllarini qayta ko'rib chiqishni talab qiladi. Ta'lim mazmunini, xususan, uning o'zgaruvchanligini aniqlash bugungi kunda maktabgacha ta'lim nazariyotchilari va amaliyotchilari uchun katta muammo bo'lsada, maktabgacha ta'lim mutaxassislarining kasbiy madaniyati holati, maktabgacha ta'lim tashkilotlari mutaxassislarining kasbiy madaniyati, ta'lim va ta'lim va ta'limni rivojlantirish qobiliyati masalasi bundan kam emas. Chunki bolalar bog'chasining maqomi bevosita ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatga bog'liq. (Rizayeva. G. B, 2023)

Amaliyot shuni ko'rsatadiki, boshqa sohasidagi professional mutaxassislar maktabgacha yoshdagi bolalarning o'ziga xos xususiyatlarini, ularning yoshi va psixologik imkoniyatlarini bilishmaydi, maktabgacha yoshdagi bolalarni o'qitish metodikasini bilishmaydi. Bunday holda, rahbar ishni barcha bolalarning rivojlanishiga hissa qo'shishi uchun tashkil qilishi kerak.

Adabiyotlar sharhi. O'zbekiston Respublikasining "Maktabgacha ta'lim va tarbiya to'g'risida"gi Qonunida "bolalarga ta'lim va tarbiya berishning muqobil shakllarini yaratish hamda har tomonlama rivojlantirish maqsadida zamonaviy innovatsion va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish" kabi ustuvor vazifalar belgilangan.

Tarbiyachining kasbiy tayyorgarligining ko'p qirrali tadqiqotlari fonida yangi ilmiy yo'nalish — pedagogik boshqaruv paydo bo'ladi. Pedagog kadrlar tayyorlashning tarixiy-pedagogik jihatlari ko'plab tadqiqotchilarning asarlarida yoritilgan: ta'lim tashkilotini pedagogik boshqarish jarayonining samaradorligiga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash; boshqaruv tashkiliy tuzilmasiga yondashuvlarni ishlab chiqish. Ta'lim tashkilotlarini pedagogik boshqarish muammolariga bag'ishlangan ushbu tadqiqotlar nafaqat tashkilot rahbarlari, balki tarbiyachilar tomonidan ham muayyan boshqaruv ko'nikma va malakalarini egallash zarurligini ham ochib berdi. Ammo, oliy kasbiy ta'lim tizimida bo'lajak tarbiyachilarning boshqaruv madaniyatini rivojlantirish muammosi kam

oʻrganilgan, boshqaruvga oid bilimlarni oʻqitishning maqsadlari, mazmuni va usullari va uni tarbiyachining mavjud kasbiy tayyorgarligiga joriy etish masalasi noaniqligicha qolmoqda.

G. N. Ibragimovaning fikricha, boʻlajak maktabgacha taʼlim mutaxassislarini innovatsion kasbiy faoliyatga tayyorlash jarayoni pedagogika oliy oʻquv yurtlarida amalga oshiriladi. Hozirgi kunda davlat va jamiyat tomonidan maktabgacha taʼlim sohasi mutaxassislarini tayyorlash jarayoni oldiga yangi talablar qoʻyilmoqda. (Ibragimova G. N, 2018)

Tadqiqotlar tahlilining koʻrsatishicha, kasbiy tayyorgarlik boʻlajak tarbiyachini obʼektiv holatdan subʼektivga, yaʼni faol kasbiy oʻz-oʻzini tarbiyalash holatiga oʻtkazish yoʻnalishida qurilishi kerak. Shu bilan birga subʼektiv holatning shakllanishi pedagogik kasb va pedagogik faoliyatning oʻz-oʻzini qadrliligiga ishonchning yuzaga kelishidir. Ularga motivatsion-qadriyatli munosabat kasbiy oʻz-oʻzini takomillashtirishning jihati va motivi hisoblanadi. Shuning uchun voqelikni toʻgʻri aks ettiruvchi shakllangan pedagogik ong va pedagogning dialektik tafakkur uslubi uning munosabatga tayyorgarligini ifodalaydi.

Tarixiy va pedagogik adabiyotlarni oʻrganish shuni koʻrsatadiki, boʻlajak pedagoglarning sifatlari (madaniyat, halollik, xushmuomalalik, odob); koʻnikmalari (oʻqitishning turli shakllaridan foydalanish, oʻquv materialini oʻquvchilarning individual imkoniyatlari bilan oʻlchash, toʻgʻri va sof fikrlash, dalillar bilan gapirish va boshqalar); funksiyalari (elementar bilimlarni uzatish, bolalarni foydali hayot qoidalarini oʻrganishga oʻrgatish) alohida muhimligi qayt etilgan

Adabiyotda ushbu masala boʻyicha muhokamalarni tahlil qilar ekanmiz, tor mutaxassislarni jalb qilgan holda qoʻshimcha fanlarni cheksiz ravishda kiritishda ishning manfaatlari hisobga olinishi va ishlatilishi kerak boʻlgan obʼektiv fakt sifatida koʻrib chiqilgan

Natijalar. Jahon amaliyotida taʻlimning barcha turlari va bosqichlarida samaradorlikni oshirish va takomillashtirishning yangi mexanizmi sifatida qaralayotgan klaster modelini yanada rivojlantirish natijasida taʻlim tizimida yangi imkoniyatlarini topish, subyektlarining manfaatli hamkorligini yoʻlga quyish orqali ularning istiqbol natijalarini kafolatlash, shaxsning sifatli taʻlim olishiga xizmat qiluvchi yangicha yondashuv va metodlarni kashf etish tobora dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Shu jumladan, respublikamizda taʻlimni zamonaviy va istiqbolli mehnat bozori talablari asosida tashkil etish, oʻqitish modellarini texnologik taraqqiyot gʻoyalari bilan uygʻunlashtirish, taʻlim sifati nazariyasi va

metodologiyasining yetakchi g’oyalarini klasterning uzviylik, uzluksizlik va izchillik tamoyillari orqali amalga oshirish an‘analari kengaymoqda.

So‘nggi vaqtda innovatsion klaster tizimi barcha sohalarga shiddat bilan kirib bormoqda. Jumladan, ta’lim tizimida ham klaster mavjud. Bu esa shaxsni kamol topishi va yetuk kadr bo‘lishiga qaratilgan bo‘lib, uning bog‘liqligi – maktabgacha, umumiy o‘rta maktab, akademik litsey, kasb-hunar kolleji, oliy o‘quv yurti, doktorantura, malaka oshirish kabi jarayonlarni qamrab oluvchi butun umr davomidagi ta’lim zanjirini bir-biriga bog‘langanidir.

Ta‘lim klasteri ta‘lim turlari va jarayoni ishtirokchilarining o’zaro samarali hamkorlik qilish mexanizmini tashkil qilish ta‘lim sifatini oshirish hamda ta‘lim jarayoni ishtirokchilari kompetensiyalarini muvaffaqiyatli rivojlantirish imkonini beradi.

Tarbiyachilarning kasbiy mahorati pedagogik tayyorgarlikning predmeti hisoblanadi. Asosiy e’tibor kasbiy fan bilimlarini shakllantirishga qaratiladi. Bunda quyidagilar muhim (1. 5-rasmga qarang):

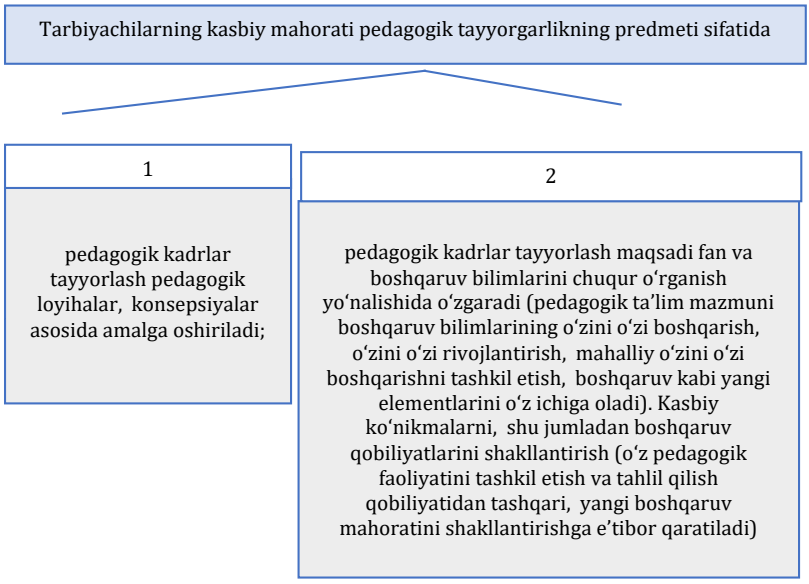

1-rasm. Tarbiyachilarning kasbiy mahorati pedagogik tayyorgarlikning predmeti sifatida

So‘nggi yillarda mamlakatimizda maktabgacha ta’lim tashkilotlarini modernizatsiya qilish moslashuvchan ko‘p funksiyali boshqaruv tizimiga o‘tishni talab qilmoqda. Bo‘lajak tarbiyachilarni tayyorlashda ushbu o‘zgarishlarning barchasini hisobga olish muhim.

Zamonaviy maktabgacha ta’lim tashkilotida bolaning shaxsiy rivojlanishi birinchi o‘ringa qo‘yiladi: tarbiyaning ta’lim va intizom modeli asta-sekin shaxsiyatga yo‘naltirilgan modelga o‘tadi. Islohotchilar ushbu paradigma o‘zgarishini semantikani o‘zgartirish orqali ta’kidlaydilar - bolaning hayot yo‘li va o‘zini o‘zi rivojlantirish; ta’lim axborot paradigmasidan bolani tushunishning madaniy-tarixiy paradigmasini rivojlantirishning ijtimoiy-madaniy faol pedagogikasiga to‘liq o‘tishni boshlaydi. (Rizayeva. G. B, 2023)

Zamonaviy ta’lim tizimi jiddiy o‘zgarishlar talab etiladi. Bugungi kunda tarbiyachilarga qo‘yiladigan talablar faqat ish tajribasi va ta’lim diplomining mavjudligi ko‘rsatkichiga asoslanishi mumkin emas. Maktabgacha ta’lim fakultetlarida ixtisoslashtirish g‘oyasi dolzarb bo‘lib, u maktabgacha ta’lim tashkilotlari uchun bolalar uchun ham asosiy, ham qo‘shimcha xizmatlar ko‘rsatishga qodir bo‘lgan mutaxassislarni tayyorlaydi. Shu munosabat bilan bugungi kunda maktabgacha ta’lim tashkiloti rahbariga, uning kasbiy malakasi, boshqaruv madaniyati, tashkilotchilik qobiliyatiga katta talablar qo‘yilmoqda.

Maktabgacha ta’lim tashkilotida ishni optimallashtirish sharti “bolalar bog‘chasi rahbarlarining tabaqalashtirilgan tashkiliy faoliyati: xodimlarni oqilona joylashtirish; pedagogik jamoaning barcha a’zolari va xizmat ko‘rsatuvchi xodimlar o‘rtasida majburiyatlarni aniq taqsimlash, ular o‘rtasida jamoa ichida, shuningdek, ota-onalar jamoasi va jamoatchilik bilan munosabatlarni o‘rnatish”. Maktabgacha ta’lim tashkilotining zamonaviy rahbari tashkiliy va boshqaruv tuzilmasini yaratishda bolalar bog‘chasidagi ta’lim jarayonining jamiyatda tez sodir bo‘layotgan o‘zgarishlarga, umumiy qadriyatlar va e’tiqodlarga bog‘liqligi bilan bog‘liq ko‘plab muammolarni hisobga olishi kerak.

Zamonaviy sharoitda asosiy narsa o‘quv jarayonida rahbarlarning kasbiy, boshqaruv madaniyatini oshirish, bunda birinchi navbatda maktabgacha ta’lim tizimida boshqaruv nazariyasi va amaliyoti masalalari ochib berilishi kerak degan pozitsiyani tasdiqlaydi.

Maktabgacha ta‘lim tashkilotlarida ta‘lim jarayoni ishtirokchilarining kompetensiyalarini rivojlantirish klaster yondashuvi asosida bir

mintaqaviy hududda joylashgan oliy va umumiy o'rta ta'lim, kasb-hunar ta'limi, maktabgacha ta'lim tashkilotlari hamkorligida samarali tus oladi. Uning faoliyati subyektlarning uzaro birgalikda loyihalashtirilgan, huquqiy asoslar bilan ta'minlangan dastur va loyihalarini ishlab chiqish hamda tatbiq qilish bilan amalga oshiriladi. Iste'molchi talablariga javob beradigan mutaxassis faqatgina oliy o'quv yurtida muayyan bir yo'nalishdagi kompetensiyalarni egallashi bilan ta'minlanmaydi, bu bo'lajak mutaxassisni tayyorlashning dastlabki bo'g'inlarida individuallashgan, ixtisoslashtirilgan ta'limda o'z aksini topishi lozim. (Rizayeva. G. B, 2023)

Oliy, kasb-hunar kollejlari va maktabgacha ta'lim tashkilotlari o'rtasidagi klaster tuzilmasini tashkil qilish bu maqsadni amalga oshirishda samarali tendensiya hisoblanadi. Demak, ta'lim tizimida klasterni qo'llashning nazariy va amaliy asoslarini tahlil qilish orqali mintaqaning ta'lim sifati menejmenti, ta'lim mazmuni va tarkibining asosiy xususiyatlarini har tomonlama yangilash va rivojlantirishni amalga oshirish imkoniyati yaratiladi.

Xulosa. Bo'lajak tarbiyachi boshqaruv madaniyatining ko'p qirrali ko'rinishlarini, uning kasbiy tayyorgarligiga qo'yiladigan talablarni tahlil qilib, quyidagilarni xulosa qilish mumkin.

-boshqaruv madaniyatining asosiy darajasi boshqaruv bilimlari va shaxsning manfaatlari tizimi bo'lib, axborot bilimlarining keng bazasini shakllantiradi;

-bo'lajak tarbiyachi boshqaruv madaniyatining dunyoqarash darajasi e'tiqod tizimini shakllantiradi, boshqaruv faoliyati jarayonida manfaatlar, hayotiy imtiyozlar va qadriyat yo'nalishlari asosida shakllanadi. Uning ko'rsatkichi rahbarning mafkuraviy pozitsiyasidir.

-amaliy faoliyat darajasi - ko'nikma va malakalar tizimi. U boshqaruv tajribasini to'plash va amalga oshirish jarayonida ijtimoiy boshqaruv ehtiyojlari va munosabatlari asosida shakllanadi. Ularning ko'rsatkichi — faoliyatning unumdorligidir;

-mutaxassisning boshqaruv xulq-atvorini tartibga solish darajasi individual xatti-harakatlar normalari tizimini va boshqaruv faoliyatining o'zlashtirilgan usullarini shakllantiradi. Ular boshqaruv jarayonida mutaxassisning xulq-atvorida, shuningdek, ijodiy faoliyatida amalga oshiriladi;

-boshqaruv madaniyatining hissiy darajasi ijtimoiy va boshqaruv hissiyotlari tizimidir. U tarbiyachining boshqaruv faoliyati va xulq-atvori

jarayonlari tajribasi asosida shakllanadi va shaxsning insonparvarlik yo‘nalishida amalga oshiriladi.

Integratsiya tamoyili — ta’limning an’anaviy fan tizimida mavjud bo‘lgan qarama-qarshiliklarni turli fanlar bo‘yicha bilimlarni o‘zlashtirishning parchalanishi va ularni pedagogik jarayonni boshqarishning haqiqiy faoliyatida sintez qilish zarurati o‘rtasida hal qilish imkonini beradi. Maktabgacha yoshdagi bolalarni rivojlantirish bo‘yicha yangi dasturlarni ishlab chiqish, maktabgacha yoshdagi bolalarni rivojlantirish uchun turli texnologiyalarning paydo bo‘lishi kelajakdagi mutaxassisdan har tomonlama bilim talab qiladi. Shuning uchun mutaxassisni tayyorlashda ko‘p qirrali, yaxlit ko‘rish imkoniyatini beradigan psixologik va pedagogik fanlarni birlashtirish kerak. Psixologik-pedagogik bilim va ko‘nikmalarning integratsiyasi bo‘lajak mutaxassisga murakkab, o‘zaro bog‘liqlik va o‘zaro bog‘liqliklarga to‘la, pedagogik boshqaruv vazifalarini mustaqil ravishda hal qilish imkonini beradigan «asboblar qutisi» beradi. Axborot va uning integratsiyasi shaxs faoliyatining eng muhim regulyatorlari hisoblanadi.

Demak, turli fanlardan tayanch bilimlarni aktuallashtirish; fanlararo muammolarni hal qilishda bilimlarni uzatish jarayonida ularning integratsiyasi, sintezi, umumlashtirilishi berilgan sharoitlarda eng to‘liq baholash va tegishli harakatlarni ishlab chiqishga yordam beradi. (Rizayeva. G. B, 2023)

O‘quv dasturining yo‘nalish tartibiga ko‘ra birinchi elementiga ta’lim traektoriyasining dastlabki nuqtasi sifatida qarab o‘quv jarayonining rivojlanishining klasterini qurish mumkin. O‘qituvchi o‘quv dasturida jiddiy ahamiyatga ega va yetarlicha yaqin joylashgan o‘quv elementi tomonga qarab boradi.

Klaster shakllantirishda o‘rganilayotgan strukturaviy element uning markaziy elementi bo‘lib, va markaziy element asoslangan barcha elementlarni uning eng yaqin atrofdagi muhiti bo‘lib xizmat qiladi. Klaster markazida o‘quv dasturini loyihalashtirish natijasida topilgan ixtiyoriy strukturaviy element joylashadi va boshqa strukturaviy elementlarning u bilan o‘zaro aloqasi aniqlanadi. Ta’lim makonida loyihalashtirish faoliyatining ishchi maydoni konfiguratsiyasining tahlilini klaster texnologiyasi asosida amalga oshirish mumkin.

Klasterli yondashuv asosida olingan natijalarning ob’ektivligi va ishonchliligiga, hamda kvalimetrik ko‘rsatkichlarning aniqligiga tayangan holda ta’lim jarayonining samaradorligini uning bo‘lajak mutaxassislarning kasbiy kompetentligiga qaratilganligi hisobiga jiddiy oshirishga erishish mumkin bo‘ladi.

Demak, klaster texnologiyasi o‘quv elementlarining mazmun ahamiyatini ekspert baholash va o‘quv dasturining strukturaviy elementlarini saralab olish, ta’lim makonida loyihalashtirish faoliyatining ishchi maydonini strukturaviy elementlar orasidagi o‘zaro aloqa darajasi asosida shakllantirish, mutaxassisning kasbiy shakllanishi traektoriyasini loyihalashtirish faoliyatining ishchi maydoni konfiguratsiyasining tahlili asosida qurish, javob beradiganlarga ekspert maqomini berish, ekspertlar guruhi fikrlarining konkordatsiyasi, strukturaviy elementlarni ekspert asosida saralab olish, reprezentativ tanlab olingan to‘plam yordamida test vazifalarini saralab olishda qo‘llaniladi. Bu o‘quv dasturini ishlab chiqarish, mutaxassisning kasbiy shakllanish traektoriyasini shakllantirish va o‘qitishning metodik tizimini yaratish imkonini beradi. (Rizayeva G. B, 2023)

ADABIYOTLAR RO‘YHATI

O’zbekiston Respublikasi Prezidentining “2022 — 2026 yillarga mo’ljallangan yangi O’zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to’g’risida”. 2022 yil 28 yanvardagi PF-60-son Farmoni. https://lex. uz/docs/5841063

O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi “O’zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo’yicha harakatlar strategiyasi to’g’risida” PF-4947-son Farmonihttps://lex. uz/docs/5841063

O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 oktyabrdagi “O’zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to’g’risida” PF-5847-son Farmonihttps://lex. uz/docs/5841063

O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 20 apreldagi “Oliy ta’lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to’g’risida” PQ-2909-son qarori https://lex. uz/docs/5841063

O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 5 iyundagi “Oliy ta’lim muassasalarida ta’lim sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta’minlash bo’yicha qo’shimcha chora-tadbirlar to’g’risida” PQ-3775 son qarorihttps://lex. uz/docs/5841063

O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 27 iyuldagi PQ-3151-son “Oliy ma’lumotli mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirishda iqtisodiyot sohalari va tarmoqlarining ishtirokini yanada kengaytirish chora-tadbirlari to’g’risida”gi qarorihttps://lex. uz/docs/5841063

O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016 yil 29 dekabrdagi «2017-2021 yillarda maktabgacha ta’lim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to’g’risida»gi PQ-2707 son qarori. // O’zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to’plami, 2017 yil 9 yanvar, 1-son, 11-modda. https://lex. uz/docs/5841063

O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 9 sentyabrdagi PQ-3261-sonli «Maktabgacha ta’lim tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to’g’risida» qarorihttps://lex. uz/docs/5841063

Ibragimova G. N. Bo’lajak maktabgacha ta’lim mutaxassislarining innovasion kasbiy faoliyatga tayyorgarligini belgilash parametrlari. zamonaviy ta’lim / sovremennoye obrazovaniye. 2018, 10. 43-47-b.

Slabe, Damjan; Fink, Rok; Dolenc, Eva; и др. Knowledge of health principles among professionals in slovenian kindergartens // Zdravstveno varstvo. – slovenia. sep 2016. Том: Выпуск: 3 Стр. : 185-194. Http://webofscience. com.

Sultanov X. E Ta‘lim jarayonida innovatsion pedagogik klister texnologiyalaridan foydalanish imkoniyatlari//Science and Education" Scientific Journal December 2020 / Volume 1 Issue 9

Xaytboy E. Ta’lim jarayonida innovasion pyedagogik klastyer texnologiyalaridan foydalanish imkoniyatlari. "Science and Education" Scientific Journal December 2020 / Volume 1 Issue 9

Беспалова Лариса Что такое кластер [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://siok. rightside. ru

Rizayeva G. B. Bo‘lajak tarbiyachilarning boshqaruv madaniyatini rivojlantirish mazmuni va mohiyati. Nizomiy nomidagi TDPU Ilmiy axborotlari. 2023-yil. 4-son. 341-347-betlar. (13. 00. 00 № 32)

Rizayeva G. B. Bo‘lajak tarbiyachilarning boshqaruv madaniyatini rivojlantirishning pedagogik jihatlari. Nizomiy nomidagi TDPU Ilmiy axborotlari. 2023-yil. 5-son. 322-329-betlar. (13. 00 00 №32)

Rizayeva G. B. “Klasterli yondashuv asosida Oliy ta‘lim muassasalari va Maktabgacha ta’lim tashkilotlari hamkorligini takomillashtirish”. Mug‘allim hem uzliksiz bilimlendirio‘ (Ilmiy-metodikaliq jurnal. ISSN 2181-7138. № 6/5 -2022 116-120-betlar. (13. 00 00 №20)

Rizayeva G. B. Bo‘lajak tarbiyachilarning boshqaruv madaniyatini rivojlantirishning pedagogik jihatlari. Nizomiy nomidagi TDPU Ilmiy axborotlari. 2023-yil. 6-son. 5-11-betlar. (13. 00 00 №32)

Rizayeva G. B. “Preschool education cluster: Cooperation of higher education institutions and pre-school education organizations”. Fars international journal ofeducation, social science & humanities (SJIF)-6. 786 ISSN:2945-4492// SJIF (2022):6. 786. https://doi. org/10. 5281/zenoda. 7648060 Vol-11/Issue- 1/2023. 1070-1082- betlar.

Rizayeva G. B. Training-laboratory cluster as an innovative mechanism of improving the quality of education in school educational organizations. European Journal of Humanities and Educational Advancements (EJHEA) Available Online at: https://www. scholarzest. com. Vol. 4 No. 5, May 2023. ISSN: 2660-5589 SJIF 2023: 7. 034 49-53 betlar.

Rizayeva G. B. Актуалные проблемы обучения студентов рабое с текстами научного стиля речи. Актуалные научные исследования в современном мире XII Международная научно-практическая интернет-конференция № 9. Украина 26-27 января 2016211-213-betlar.

Rizayeva G. B. Bo‘lajak tarbiyachilarning boshqaruv madaniyatini rivojlantirish mazmuni va mohiyati. “XXI asr ilm-fani va ta‘lim sohasida ayollar: yutuqlar va muammolar”. Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari. 2023-yil, 8-fevral, Toshkent. 385-389-betlar.

Rizayeva G. B. Ta‘lim jarayonini klasterli boshqaruv asosida tashkil etishning pedagogik jihatlari. “Talim tizimida zamonaviy axborot texnalogiyalari resurslaridan foydalanish istiqbollari” Ilmiy-amaliy konferensiya 2023-yil, 30-aprel, Toshkent. 649-65-betlar.

Rizayeva G. B. Ta’lim klasteri-maktabgacha ta’lin taraqqiyotining omili sifatida. “Maktabgacha ta’lim sifatini oshirish tendensiyalari:Innovatsiya, ta’lim, tajriba va kadrlar tayyorlash” Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya 2023-yil 9-10 iyun

EXTENDED ABSTRECT

DISTINCTIVE FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF THE INTEGRATION OF PRESCHOOL EDUCATION AND PEDAGOGICAL COLLEGES ON THE BASIS OF A CLUSTER APPROACH

This article analyzes the implementation of the cluster approach in solving the integration of preschool educational organizations and pedagogical colleges; The content of the development of management culture of future educators based on the cluster approach. Expression of

the essence of integration and cluster in the educational process. Formation of the cluster approach theory in educational integration. The effectiveness of organizing pedagogic colleges and integration of preschool education based on the cluster approach to ensure the training of pedagogic personnel with high professional skills and personal development level for the preschool education system has been studied. Pedagogical aspects of developing management culture of future educators. Features of management of preschool educational organizations. The importance of the cluster approach in the development of management culture of future educators. To substantiate the essence of the concept of "educational management culture", to determine the conditions for its development in future preschool education specialists. Analyzing the historical and pedagogical aspects of management culture in the preparation of future teachers. To study the features of management of preschool educational organizations and the management culture of educators. The importance of the cluster approach in education, the analysis of the activity of pedagogical teams of preschool educational institutions. The role of integration in the implementation of educational clusters is important. Integration in education is a factor increasing efficiency, and integration processes are of practical importance. The educational cluster provides opportunities to improve the quality of education and to successfully develop the competencies of the participants of the educational process.

The legal process of organizing the educational process is aimed at ensuring continuous cooperation between organizations of preschool education, schools, secondary specialized vocational education and higher education in the implementation of a system of quality education in our country. - The creation of a regulatory framework is not in vain. (Rizayeva G. B, 2023)

Today, development of integration of pre-school education and pedagogic colleges based on a cluster approach is one of the urgent directions. The importance of the cluster approach in education is widely studied in research. At the same time, in the conditions of Uzbekistan, the creation of such a new mechanism in the system of higher education has become a vital necessity, in which it is necessary to ensure mutual control, competition, and satisfaction of interests among the types of education. Due to the high social importance of higher education in the sustainable development of society, modern requirements, problems in the system and the disparity between education, science and production sectors in solving them today make it necessary to transfer continuous

pedagogical education to the cluster development model. is doing. (Rizayeva G. B, 2023)

The role of integration in the implementation of educational clusters is important. Integration in education is a factor increasing efficiency, and integration processes are of practical importance. The need to attract all resources - methodological, scientific, material and financial, technological, informational and quality education - to ensure the quality of educational institutions has been realized. In the context of education, the integration between the types of education, the quality of teaching subjects by integrating professors-teachers, researchers-practitioners, students, masters into general education schools and pre-school education organizations. It is manifested in the organization of innovation models aimed at increasing. In the process of integration, the didactic possibilities of increasing the effectiveness of education are taken into account.

According to the research analysis, professional training should be built in the direction of transferring the future educator from an objective state to a subjective state, i. e. , to a state of active professional self-education. Therefore, the formation of the subjective state is the emergence of confidence in the self-worth of the pedagogical profession and pedagogical activity. Motivating-appreciative attitude towards them is considered as an aspect and motive of professional self-improvement. That's why a properly formed pedagogic consciousness and a dialectical thinking style of a pedagogue, which reflects the reality, express his preparation for the relationship.

The study of historical and pedagogical literature shows that the qualities of future pedagogues (culture, honesty, politeness, manners); skills (using different forms of education, measuring educational materials according to the individual capabilities of students, correct and pure thinking, speaking with evidence, etc.); functions (transmitting elementary knowledge, teaching children to learn useful life rules) are particularly important

The educational cluster provides opportunities to improve the quality of education and successfully develop the competencies of the participants of the educational process.

Development of competences of the participants of the educational process in pre-school educational institutions is effective in the cooperation of higher and general secondary education, vocational education, and pre-school educational organizations located in the same region on the basis of the cluster approach. Its activity is carried out

through the development and implementation of programs and projects designed in cooperation between subjects, provided with legal bases. A specialist who meets the demands of the consumer is not provided only by the acquisition of competencies in a certain direction in a higher education institution, it is necessary to find its reflection in the individualized, specialized education at the first stages of the training of the future specialist. (Rizayeva G. B, 2023)

Organization of a cluster structure between higher, vocational colleges and pre-school educational institutions is considered an effective trend in the realization of this goal. Therefore, by analyzing the theoretical and practical bases of the use of clusters in the educational system, it is possible to comprehensively update and develop the main features of the educational quality management, educational content and content of the region. Relying on the objectivity and reliability of the results obtained on the basis of the cluster approach, as well as the accuracy of the qualitative indicators, it is possible to significantly increase the efficiency of the educational process due to its focus on the professional competence of future specialists.

KICHIK MAKTAB YOSHIDAGI O'QUVCHILARNI SO'ZLASHISHGA DOIR IJTIMOIY ME'YORLAR BILAN TANISHTIRISH

PhD Abdullayeva Maryambibi Djumaniyazovna

Annotatsiya

Zamonaviy ta'limning ahamiyati oʻquvchilarda faol ijtimoiylashuv koʻnikmalarini shakllantirish bilan belgilanadi. Boshlangʻich sinf oʻquvchilarining ijtimoiy munosabatlar jarayonining faol ishtirokchilari boʻlishlariga erishishda ular tomonidan ijtimoiy-huquqiy me'yorlarning muvaffaqiyatli oʻzlashtirilishi oʻziga xos ahamiyat kasb etadi. Shunday ekan, boshlangʻich ta'lim yoshidagi oʻquvchilarda ijtimoiy-huquqiy me'yorlarga amal qilish koʻnikmalarini shakllantirish pedagogikaning muhim ilmiy muammolaridan hisoblanadi. Jamiyatda kishilar oʻrtasidagi oʻzaro ijtimoiy munosabatlar muayyan ijtimoiy-huquqiy me'yorlar asosida tartibga solinadi. Ijtimoiy-huquqiy me'yorlar asosida tartibga solinadigan munosabatlar tizimiga rioya qilish ishtirokchilarning madaniyatlilik darajasini ifoda etadi. Bu esa oila, maktabgacha tarbiya va umumiy oʻrta ta'lim muassasalarida bolalarni ijtimoiy munosabatlarga tayyorlash, ijtimoiy-huquqiy me'yorlar bilan tanishtirish, ularga qat'iy rioya qilish koʻnikmalarini shakllantirish lozimligini koʻrsatadi. Boshlangʻich sinf oʻquvchilarida ijtimoiy-huquqiy me'yorlarga hurmat hissini shakllantirishga ta'sir koʻrsatuvchi omillar va shart-sharoitlar oʻquvchilar tafakkurini motivatsion va refleksiv koʻnikmalarga oʻrgatish vositalari, shakllari, usul va yoʻllarini belgilash asosida qaror topadi. Buning uchun oʻqituvchidan ta'lim va tarbiya jarayoniga ijodiy munosabatda boʻlish talab etiladi. Boshlangʻich sinf oʻquvchilarida ijtimoiy-huquqiy me'yorlarga hurmat hissini shakllantirishning koʻnikma va malakaga asoslangan refleksiv texnologiyalar mazmunini tayanch, umumiy va xususiy kompetentsiyalar bilan bogʻliq holda izohlash asosida ishlab chiqilgan va maqsaddan natijaga yoʻnaltirilgan nomativlik, izchillik va universallik xarakteriga ega funktsional modelini ta'lim amaliyotiga tatbiq qilish oʻquvchilarda ijtimoiy-huquqiy me'yorlarga amal qilish koʻnikmalarining shakllanishiga samarali ijobiy ta'sir koʻrsatadi

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun ahamiyatli bo’lgan ijtimoiy me’yorlardan biri so’zlashish jarayonida amal qilinadigan me’yorlardir. So’zlashish jarayonida ikki yoki undan ortiq kishilarning bir-birlariga, nisbatan munosabatlarini bildirish muhim ahamiyat kasb etib, jamoatchilik tomonidan tan olingan me’yorlarga amal qilish har bir shaxs zimmasidagi burch sanaladi. Ushbu maqolada kichik maktab yoshidagi o’quvchilarni so’zlashish jarayonida amal qilishlari kerak bo’lgan ijtimoiy me’yorlar xususida so’z boradi.

Kalit so’zlar: me’yor, ijtimoiy, muomala, madaniyat, ma’naviyat, muloqot.

INTRODUCING SOCIAL NORMS ON THE TALKS OF SMALL SCHOOL AGE

The importance of modern education is determined by the formation of active socialization skills in students. Successful mastering of socio-legal norms by primary school students is of particular importance in order to become active participants in the process of social relations. Therefore, the formation of the skills of following social and legal norms in students of primary education age is one of the important scientific problems of pedagogy. In society, mutual social relations between people are regulated on the basis of certain social and legal norms. Compliance with the system of relations regulated on the basis of socio-legal norms expresses the level of civilization of the participants. This shows that it is necessary to prepare children for social relations, to familiarize them with social and legal norms, and to form the skills of strict adherence to them in family, pre-school education and general secondary education institutions. Factors and conditions affecting the formation of respect for social and legal norms in primary school students, determining the means, forms, methods and ways of teaching students' thinking to motivational and reflexive skills. will decide based on For this, the teacher is required to have a creative attitude to the process of education and training. Forming a sense of respect for social and legal norms in elementary school students, developed on the basis of interpretation of the content of reflexive technologies based on skills and competences in relation to general and private competencies the application of the universal functional model to educational practice has an effective and positive effect on the formation of students' ability to follow social and l e g a l n o r

One of the social norms that is important for elementary school students is the norms that are followed in the process of speaking. In the process of speaking, it is important to communicate the relationship of two or more people to each other, and it is the duty of each person to follow the standards recognized by the public. This article talks about the social norms that students of junior school age should follow in the process of speaking.

Keywords: norm, social, conversion, culture, spirituality, communication.

Kirish

Jahon ta'lim amaliyotida boshlang'ich sinf o'quvchilarida ta'lim olish ko'nikmalarini shakllantirish va ularning jamiyatda jadal ijtimoiylashuvini ta'minlashga jiddiy e'tibor qaratilmoqda. Bu esa ta'lim muassasalarida o'quvchilarning ijtimoiy-huquqiy me'yorlarga nisbatan hurmat hissini shakllantirishni taqozo qiladi. Ta'lim jarayoniga joriy etilayotgan innovatsion yangiliklar, zamonaviy pedagogik yondashuv va paradigmalar samarasi o'qituvchining kasbiy-pedagogik kreativligiga bevosita bog'liq. Ta'lim mazmuni va sifatini oshirishga qaratilgan xalqaro hujjatlar, xususan, Sorbonn deklaratsiyasi (Sorbonne Declaration, 1998), Jahon ta'lim forumi (World Education Forum, 2000), BMTning "Ming yillik deklaratsiyasi" (UN "Millennium Declaration", 2000) va Lissabon tan olish konventsiyalarida (Lisbon Recognition Convention, 1997) zamonaviy pedagogik yondashuvlar asosida maktab o'quvchilarini ma'naviy-axloqiy, ijtimoiy-huquqiy jihatdan kompetentli qilib tarbiyalashga katta e'tibor qaratilgan.

Dunyoning bir qator ilmiy markazlari va oliy ta'lim muassasalarida innovtsion yondashuvlar asosida boshlang'ich ta'lim yoshidagi o'quvchilarni ma'naviy-axloqiy hamda ijtimoiy-huquqiy jihatdan savodli, zamonaviy dunyo uchun zarur bo'lgan muayyan ko'nikmalarni egallashga yo'naltirilgan modernizatsion didaktik tizimni takomillashtirish asosida mediasavodxonlikning samarali shakl, metod va vositalarini ishlab chiqish va ta'lim amaliyotiga samarali tatbiq etish bo'yicha ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. SHu nuqtai nazardan, boshlang'ich sinf o'quvchilarida ijtimoiy-huquqiy savodxonlikni kognitiv, motivatsion, faoliyatga doir va kreativ darajalarga muvofiq shakllantirishning amaliy-pedagogik jihatlarini aniqlashtirish, innovatsion-ta'lim sharoitida o'quvchining o'quv-biluv ko'nikmalarini takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Yangi O'zbekiston jamiyatini barpo etish ijtimoiylashuv jarayonlari bilan bog'liq ravishda kechmoqda va bu maktab o'quvchilari, shu jumladan, boshlang'ich ta'lim yoshidagi bolalarni ijtimoiy-huquqiy me'yorlar bilan yaqindan tanishtirish, ularga qat'iy amal qilish ko'nikmalarini shakllantirishni taqozo qilmoqda. Zero, "yosh avlod ongiga huquq va burch, halollik va poklik tushunchalarini hamda odob-axloq normalarini chuqur singdirib borish, ularga Konstitutsiyaning muhim jihatlarini bolaligidan boshlab o'rgatish, aholi o'rtasida huquqiy madaniyatni shakllantirish bo'yicha huquqiy-ma'rifiy tadbirlarni xalqimiz tarixi, dini, milliy qadriyatlarini o'rgatish bilan uyg'un holda tashkil qilish" ga jiddiy e'tibor qaratilmoqda. Boshlang'ich ta'limda o'quvchilarning ijtimoiy-huquqiy me'yorlarga amal qilish ko'nikmalarini shakllantirish, shuningdek, o'quvchilarda shaxs sifatida o'z-o'zini rivojlantirish va umummadaniy kompetentsiyalariniqaror toptirish muammoning ilmiy jamoatchilik tomonidan chuqur o'rganilishi lozimligini ko'rsatmoqda.

Adabiyotlar sharhi. O'zbekistonda o'quvchilarda ijtimoiy-huquqiy me'yorlarga hurmat hissini shakllantirish orqali ularning tayanch kompetentsiyalarini rivojlantirish, o'quvchilarning ijtimoiylashuviga ta'sir etuvchi omillar, faol fuqarolik pozitsiyasini shakllantirish va shaxsiy hayotini tashkil etishning pedagogik-psixologik xususiyatlari O. Musurmonova, N. A. Muslimov, O. Karimova, M. Quronov, H. Boboev, Sh. Mardonov, A. Saidov, G'. Ahmedov, H. Q. Yo'ldoshev, R. Mahmudov, A. Rafikovlarning ilmiy tadqiqotlarida yoritilgan.

Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi (MDH) mamlakatlarida umumta'lim maktab o'quvchilarining huquqiy ong va madaniyatini shakllantirish, ular orasida huquqbuzarliklarni keltirib chiqaruvchi omillarni pedagogik aspektda o'rganish, o'quvchilarning jamiyatga faol singishini ta'minlovchi ijtimoiy omillar Ye. Репькova, M. Bobnev, V. Brojik, Ye. Lukasheva, A. Rafikov, Ye. Golovchenko, V. Kufaev, P. Blonskiy, L. Vыgotskiy, S. Danilov, A. Zimin, L. Zyubin, A. F. Nikitin, A. Mishkevich, V. Obuxov L. Semenova, A. Ostrovskiylar tomonidan tadqiq etilgan.

Xorijlik olimlardan Kin Djon (John Keane), Syuzan Tompson (Susan Thompson), Djeyms Merill (James Merrill), Kerolayn Uilson (Caroline Wilson), Eleanor Byord (Eleanor Bird), Richard Sayers (Richard Sayers)larning tadqiqotlarida o'quvchilarning ijtimoiy-huquqiy me'yorlarga amal qilishi, ijtimoiylashuv jarayoni, maktabda o'quvchi shaxsiy hayotini tashkil etish va boshqarish kabi masalalar o'z ifodasini topgan.

Metodologiya. Zamonaviy ta'limning ahamiyati o'quvchilarda faol ijtimoiylashuv ko'nikmalarini shakllantirish bilan belgilanadi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining ijtimoiy munosabatlar jarayonining faol ishtirokchilari bo'lishlariga erishishda ular tomonidan ijtimoiy-huquqiy me'yorlarning muvaffaqiyatli o'zlashtirilishi o'ziga xos ahamiyat kasb etadi. Ma'lumki, kishilar o'rtasidagi o'zaro aloqa muayyan ijtimoiy-huquqiy me'yorlar asosida tashkil etiladi. SHaxs hayoti bevosita jamiyatda, unda istiqomat qiladigan kishilar orasida kechadi. SHaxs ta'lim olish jarayonida ijtimoiy-madaniy muhit bilan bevosita o'zaro ta'sirlashadi va u shaxsning intellektual kamolotga erishuvini ta'minlaydi.

Ijtimoiy-huquqiy me'yorlar asosida tartibga solinadigan munosabatlar tizimi ishtirokchilarning faol ijtimoiylashuviga yo'naltirish asosida shakllantiriladi. Xususan, jamoat joylarida o'zini tutish, kinoteatrlarga tashrif buyurish, umumiy ovqatlanish muassasalarida, maishiy xizmat turlari hamda jamoat transportidan foydalanish, shuningdek, yo'l harakati qoidalariga rioya qilish jarayonida shaxsning umummadaniy kompetentsiyalari namoyon bo'ladi. Shu bois oila, maktabgacha tarbiya va umumiy o'rta ta'lim muassasalarida bolalarni so'z yuritilgan jarayonlarga taalluqli bo'lgan ijtimoiy-huquqiy me'yorlar bilan tanishtirish, ularga qat'iy rioya qilish ko'nikmalarini shakllantirish muhim pedagogik vazifalardan sanaladi.

Globallashuv sharoitida boshqa sohalar qatori uzluksiz ta'lim mazmuni ham tubdan yangilandi. O'zgarayotgan jamiyat, global axborotlashuv jarayonining mazmun-mohiyati, shaxs kamolotini ta'minlash borasida yuzaga kelgan ijtimoiy zaruriyat masalalarini yangilanayotgan ta'lim mazmunida aks ettirish bugungi kunning eng dolzarb masalalaridan hisoblanadi.

Kishilar o'rtasidagi o'zaro ijtimoiy munosabatlar muayyan ijtimoiy-huquqiy me'yorlar asosida yo'lga qo'yiladi. Ijtimoiy-huquqiy me'yorlar asosida tartibga solinadigan munosabatlar ishtirokchilarning madaniyatlilik darajasini ham ifodalashga xizmat qiladi. Oila, maktabgacha tarbiya va umumiy o'rta ta'lim muassasalarida bolalarni ijtimoiy munsabatlarga tayyorlash, ijtimoiy-huquqiy me'yorlar bilan tanishtirish, ularga qat'iy rioya qilish ko'nikmalarini shakllantirish mazkur sub'ektlarning ta'lim va tarbiya borasidagi funktsiyalarining muhim tarkibiy qismlaridir.

Muammoni yoritishda, eng avvalo, u bilan bog'liq ayrim tushunchalarni tahlil qilib olish maqsadga muvofiq. Mavzuga aloqador tushunchalardan biri "madaniy xulq-atvor" tushunchasi bo'lib, uning etimologiyasi, mazmun-mohiyatiga to'xtalib o'tamiz. "Madaniy xulq-

atvor" tushunchasi ikkita alohida: "madaniy" va "xulq-atvor" tushunchalarining o'zaro birikuvi asosida shakllangan. Manbalarda "madaniy" atamasi "madaniyat" tushunchasi negizida shakllanganligi qayd etilgan. SHu sababli, dastlab, "madaniyat" tushunchasining mazmuni bilan tanishib olamiz.

Ilmiy adabiyotlarda "madaniyat" tushunchasiga shunday ta'riflar beriladi:

1. Lotincha "kulьtura" atamasidan olingan bo'lib, parvarish qilish, ishlov berish ma'nosini bildiradi; mumtoz lotin tilida "madaniyat" tushunchasi "erni parvarish qilish", "erga ishlov berish" ma'nosida qo'llanib kelingan. Keyinchalik "madaniyat" tushunchasi bilimdon, ma'rifatli, yuksak tarbiyali insonlarni ta'riflashda ham ishlatila boshlanadi.

2. Dunyo to'g'risidagi tasavvurlar va muayyan turmush tarzining umumiyligi bilan bog'liq bo'lgan odamlar uchun umumiy axloq qoidalari tizimi; shaxs xulq-atvori, muomalasi va xatti-harakatlarining ma'lum ketma-ketlik asosida shakllangan tizimi; jamiyatning ishlab chiqarish, ijtimoiy va ma'naviy hayotida qo'lga kiritilgan yutuqlar majmui; inson faoliyatining mahsuli, natijasi.

3. Arabcha "madiniyat" (Madina shahrida VII asrdan boshlab targ'ib etila boshlagan yangi dunyoqarash tarafdorlari va ular izdoshlarining qarashlari, nuqtai nazarlari va amaliy xatti-harakatlari majmui) so'zidan olingan bo'lib, kishilarning tabiatni, borliqni o'zlashtirish va o'zgartirish jarayonida yaratgan moddiy, ma'naviy boyliklar, ularni qayta tiklash hamda rivojlantirish yo'llari, uslublari majmui; inson faoliyatining ham mahsuli, ham sifat ko'rsatkichi.

4. Insonning ijodiy kuchi aks etadigan fikriy, ma'naviy yoki badiiy faoliyat mahsuli. Tushunchaning mohiyatini quyidagi uch talqinda ifodalash mumkin: 1) moddiy va ma'naviy qarashlar mohiyati; 2) bir qator bilimlar sohasi: tafakkur, mehnat, nutq, xulq-atvor va boshqalarning rivojlanish bosqichlari; 3) inson mohiyatini ifodalovchi ijtimoiy va mental rivojlanish darajasi.

5. Intellektual, ma'naviy va estetik taraqqiyotning umumiy jarayoni; huquq, tartib, axloqiy talab va boshqalarga asoslangan jamiyat holati (shu jihatiga ko'ra "madaniyat" so'zi "tsivilizatsiya" atamasiga mos keladi); qandaydir jamiyat, kishilar guruhi yoki tarixiy davrning mavjudligi yoki turmush tarziga xos belgilarning ifodalanishi (Abdullayeva Sh 2005).

Yuqorida bildirilgan fikrlardan anglanadiki, "madaniyat" tushunchasining shakllanishi insoniyat tarixiy taraqqiyotining ilk davrlari

bilan bog'liq. Ovchilik va terib-termachlab kun ko'rgan insonlar tomonidan yerga ishlov berish, ya'ni dehqonchilik sirlarining o'rganilishi madaniylashuv tushunchasi bilan bog'langan. Dehqonchilikning paydo bo'lishi mo'l-ko'l oziq-ovqat manbalarini izlaydigan odamlar guruhining o'troq hayotga moslashishini ta'minladi. Keyinchalik muqim bir joyda yashaydigan inson faqatgina dehqonchilik mahsulotlarini yetishtirish haqidagina emas, shu bilan birga, turmush tarzida ma'lum qulayliklarni yaratish to'g'risida ham o'ylay boshladi. Dehqonchilikning rivojlanishi bilan birga o'troq qabila va urug'lar chorva (ot, tuya, sigir va boshka) hayvonlarini ham tobora ko'proq qo'lga o'rgata boshladi, ularni ko'paytirish to'g'risida ham g'amxo'rlik qila boshladi. Inson hayotida muhim o'rin tutgan bu ikki sohaning rivojlanishi o'z navbatida kishilar o'rtasidagi munosabatlarda yangi yo'nalishlarning yuzaga kelishini ta'minladi.

Maishiy hayotda ro'y berayotgan doimiy o'zgarishlar kishilarda nafaqat moddiy, ayni paytda ma'naviy ehtiyojlar doirasini ham kengaytirdi. Moddiy borliq va insoniyatga xos hayotiy faoliyat mazmunini o'rganishga bo'lgan ehtiyoj esa ilmiy bilimlarning keng ko'lamda rivojlanishi uchunzamin yaratdi. Bu davrga kelib, "madaniyat" tushunchasi jamiyatning ishlab chiqarish, ijtimoiy va ma'naviy hayotida qo'lga kiritilgan yutuqlar mohiyatini ham ifodalay boshladi. Shunga ko'ra "madaniyat" tushunchasiga inson faoliyatining mahsuli uning darajasini ifodalovchi sifat ko'rsatkichi hamda xulq-atvor mohiyati nuqtai nazaridan yondashish mantiqan to'g'ridir. Demak, "madaniy xulq-atvor" tushunchasi shaxs xulq-atvorining insoniyat tomonidan asrlar davomida o'zlashtirilgan hayotiy tajribalarga muvofiq asoslangan qoida, me'yorlarga muvofiq xatti-harakatlari majmui ekanligini anglatadi.

Z. Freyd fikriga ko'ra, madaniyat o'zida boshqa mavjudotlardan yuqori bo'lgan insoniyatga xos hayotiy tajribalarni ifodalaydi. Insoniyat o'z tarixiy taraqqiyotida ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy sohalarda vorisiylik tamoyiliga asoslangan ulkan hayotiy tajribaga ega bo'ldi. To'plangan hayotiy tajribaning ajdodlar tomonidan avlodlarga uzatilishida ularning xulq-atvorini axloqiy jihatdan boshqarishga yo'naltirilgan ijtimoiy me'yorlar ham o'ziga xos o'rin tutadi (Z. Freyd, 2000).

Shaxsga xos bo'lgan madaniy xulq-atvor shakllari jamoat joylarida yaqqol namoyon bo'ladi. Zamonaviy sharoitda yoshlarni jamoat joylarida o'zlarini tuta bilishga o'rgatish nihoyatda muhim hisoblanadi. Zero, keyingi vaqtlarda yoshlarning jamoat joylarida jamoatchilik tomonidan e'tirof etilgan ijtimoiy me'yorlarga rioya qilishi borasida muayyan kamchiliklar mavjudligi ko'zga tashlanmoqda. Jamoat joylarida ijtimoiy me'yorlarga rioya qilmaslik atrofdagilar uchun noqulayliklarni yuzaga

keltirish bilan birga shaxsning qanday tarbiya ko'rganligidan ham dalolat beradi. Bu esa boshlang'ich ta'lim davrida yoshlarni ijtimoiy-huquqiy me'yorlar bilan tanishtirish ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishda qay darajada muhim ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi.

O'qituvchi boshlang'ich sinf o'quvchilarida ijtimoiy-huquqiy me'yorlarga hurmat hissini shakllantirish yo'lida pedagogik faoliyatni tashkil qilar ekan, undan ijtimoiy me'yorlar to'g'risida ma'lumot beradigan manba va vositalardan yaxshi xabardor bo'lishi talab qilinadi.

Boshlang'ich sinflarda pedagoglar fan o'qituvchisi hamda sinf rahbari sifatida o'quvchilarni ijtimoiy-huquqiy me'yorlarga hurmat ruhida tarbiyalashga o'z hissalarini qo'shadilar. O'qituvchining muayyan sinf jamoasiga rahbarlik qilishi nafaqat ta'lim jarayonida, shu bilan birga ma'naviy-ma'rifiy ishlar chog'ida ham ijtimoiy hamda huquqiy me'yorlar targ'ibotiga doir tadbirlarni izchil tashkil etish imkoniyatini yaratadi.

Ma'naviy-ma'rifiy ishlar, ta'lim muassasalarida, reja asosida olib boriladi. SHu sababli ma'naviy-ma'rifiy ishlar rejasida ijtimoiy-huquqiy me'yorlar targ'ibotiga oid tadbirlarning o'rin olishi pedagogik faoliyatning samaradorligini oshiradi. Ma'naviy-ma'rifiy ishlar rejasiga o'quvchilar qoidasi, salomlashish odobi, to'g'ri ovqatlanish tartibi, kiyinish madaniyati, shaxsning jamoat joylarida o'zini tutishi, harakat xavfsizligi, jamoat transportidan foydalanish, madaniy dam olishni tashkillashtiruvchi muassasalar: kinoteatr, muzey va istirohat bog'lariga tashrif buyurish, yong'in xavfsizligi hamda elektrotexnika vositalaridan foydalanish qoidalari bilan o'quvchilarni tanishtirishga doir tadbirlarning kiritilishi maqsadga muvofiqdir.

To'rt yillik muddatni o'z ichiga oladigan boshlang'ich ta'lim jarayoni o'quvchilarning bilish faolligi, dunyoqarashi va fikrlay olish qobiliyatining rivojlanganligiga ko'ra shartli ravishda ikki bosqichga ajratiladi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida ijtimoiy-huquqiy me'yorlarga hurmat hissini shakllantirishda ham ana shu ikki bosqich inobatga olinishi lozim. (1. 2-rasm)

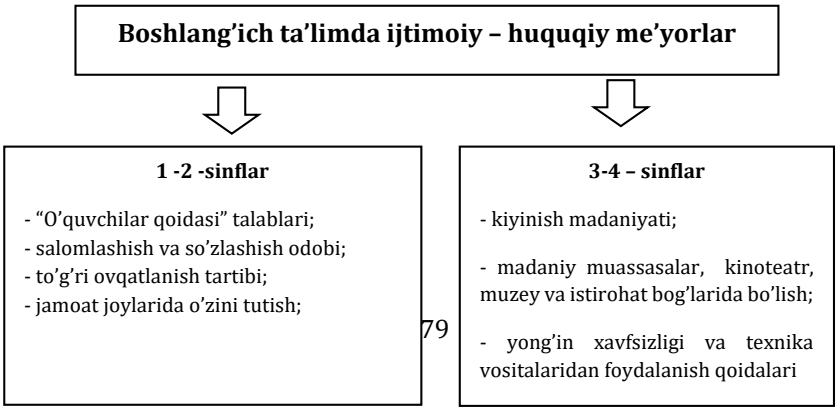

Natijalar

Umumiy o'rta ta'lim maktablarining birinchi va ikkinchi sinflarida o'quvchilar ijtimoiy va huquqiy me'yorlar borasida oila va maktabgacha ta'lim muassasalarida egallagan u qadar murakkab bo'lmagan tushunchalar borasidagi bilimlarini mustahkamlash imkoniyatiga ega bo'ladilar. Bu bosqichda o'quvchilar maktab tartib-qoidasi, salomlashish va so'zlashish odobi, to'g'ri ovqatlanish tartibi, shuningdek, jamoat joylarida o'zni tutishiga oid, harakat xavfsizligi va jamoa transportidan foydalanish qoidalari bilan birinchi marta yoki qayta (maktabgacha ta'lim muassasalarida o'zlashtirilgan tushunchalar bilan) tanishish orqali ijtimoiy-huquqiy me'yorlarning mohiyati, ijtimoiy ahamiyati va shaxsga yo'naltirilganlik xususiyatini anglab boradilar. Qayd etilgan ijtimoiy me'yorlarning turlari bilan tanishish boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun qiyinchilik tug'dirmaydi.

Umumiy o'rta ta'lim maktablarining uchinchi va to'rtinchi sinflarida tahsil olish chog'ida o'quvchilar bir qadar murakkab bo'lgan ijtimoiy me'yorlar bilan tanishadilar. Jumladan, kiyinish madaniyati, madaniy muassasalar: kinoteatr, muzey va istirohat bog'larida bo'lish, yong'in hamda texnika xavfsizligi qoidalari bilan yaqindan tanishadilar. SHunga ko'ra boshlang'ich sinf o'qituvchilari yuqorida ko'rsatilgan ikki bosqichning har birida o'ziga xos xususiyatlarini inobatga olgan holda o'quvchilarni ijtimoiy-huquqiy me'yorlar bilan tanishtirishga e'tibor qaratishlari lozim. Birinchi va ikkinchi sinflarda o'quvchilarga ijtimoiy-huquqiy me'yorlar mohiyatini tushuntirishda o'yinlar, ertak qahramonlari ishtirokidagi tomoshalar, ijtimoiy-huquqiy me'yorlar mohiyatini yorituvchi, to'qima ertak va topishmoqlar kabi vositalardan samarali foydalanish kutilgan natijalarni beradi. Ertak va topishmoqlarni bevosita o'qituvchining o'zi to'qishi yoki hamkasblar, yozuvchi va shoirlar tomonidan yaratilgan namunalaridan foydalanishlari ham mumkin.

Uchinchi va to'rtinchi sinflarda esa bu yo'lda amalga oshiriladigan pedagogik faoliyatning musobaqa, muayyan amaliy topshiriqlar shakllaridan foydalanish maqsadga muvofiq. Bu jarayonda ham o'qituvchining ijobiy qobiliyatga ega bo'lishi muhim ahamiyatga ega. Zero, uning mashg'ulot yoki ma'naviy-ma'rifiy ishlarni tashkil etishga ijodiy yondashuvi samaradorlikka erishishni kafolatlabgina qolmay, o'quvchilarda ijtimoiy-huquqiy me'yorlarni o'zlashtirishga nisbatan qiziqishini oshirishga ham xizmat qiladi.

Insonlar o'rtasida ijtimoiy munosabatlarni yo'lga qo'yishning o'ta ta'sirchan vositalaridan biri nutqdir. Kishilar o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlarni nutq vositasida ifodalanishiga asrlar davomida katta

e’tibor qaratib kelingan. Har bir millatning tarixiy taraqqiyoti jarayonida nutqni ifoda etish, uning yordamida atrofdagilar bilan o’zaro aloqa qilish qoida (talab, me’yor)lari ishlab chiqilgan. Kishilarning muloqotga asoslangan birgalikdagi faoliyatlari u yoki bu jamiyat tomonidan qabul qilingan ijtimoiy me’yorlar asosida aks etuvchi ijtimoiy nazorat mavjud bo’lgan sharoitda kechadi. Ijtimoiy sub’ektlarning har qanday hayotiy faoliyatlarikabi ular tomonidan tashkil etiladigan muloqot jarayoni muayyan me’yor va qoidalar asosida tartibga solinadi.

Nutq insonlargagina xos bo’lgan faoliyat turlaridan biri hisoblanadi. Faoliyat turi sifatida aniq maqsadga yo’naltirilgan nutq kishilik taraqqiyoti tarixida yuzaga kelgan va o’zaro muomalani tashkil etish uchun zarur so’zlashuv ko’nikmalarining rivojlanishi natijasida mustahkamlangan. Nutqning og’zaki va yozma shakllari mavjud bo’lib, kishilar o’rtasidagi ijtimoiy munosabatlar jarayonida asosan og’zaki nutqdan foydalaniladi. Insoniy faoliyatning ushbu turi mavhum-mantiqiy fikrlash va ongning shakllanishiga xizmat qiladi. Nutq negizida kechadigan fikriy faoliyat jarayonida esa tasavvurning shakllanishi ro’y beradi. . . Nutqining hissiy imkoniyati tufayli inson u yoki bu voqea-hodisaga o’z munosabatini bildiradi.

Muloqot (so’zlashish) insonlar orasida oddiy, kundalik so’zlashuv aloqasi bo’lib, ko’p qirrali faoliyat turidir. Muloqotning eng umumiy ko’rinishi hayotiy faoliyat sifatida namoyon bo’ladi. Uning ijtimoiy ma’nosi shundaki, muloqot madaniyat shakli va jamoatchilik munosabatlarining vositasi bo’lib xizmat qiladi. Muloqotning xususiyati, mazkur jarayonda bir insonning sub’ektiv dunyosi boshqa kishi uchun ochiladi. Muloqotda inson o’z xususiyatlari orqali o’zini namoyon qiladi. Amalga oshirilgan xatti-harakat shakliga qarab, insonning xarakteri borasida xulosa chiqarish mumkin.

Nutq orqali ma’lumot berish xususiyatiga ko’ra esa uning umumiy madaniyati hamda ma’naviyatiga baho berish mumkin. Boshlang’ich ta’lim davrida o’quvchilarda yosh xususiyatlariga ko’ra nutq zarur darajada o’sgan bo’lib, aktiv (faol) va passiv (sust) lug’ati ancha taraqqiy etganligi tufayli, o’qituvchi tushuntirishlarining ma’nosini yaxshi anglay oladi. SHu bois boshlang’ich sinflarda o’quvchilarga so’zlashuv (muomala) me’yorlari to’g’risida ma’lumotlarni berish orqali ularni atrofdagilar bilan o’zaro muloqotni to’g’ri tashkil etish ko’nikma va malakalarini shakllantirishga e’tibor qaratish bu yo’lda pedagogik faoliyatni samarali olib borishda qiyinchilik va murakkabliklarni yuzaga keltirmaydi.

Boshlang'ich sinflarda o'quvchilarda so'zlashuv me'yorlariga amal qilish ko'nikma hamda malakalarini shakllantirish quyidagi vazifalarni bajarish orqali ta'minlanadi:

1. O'quvchilarni "so'zlashish", "muomala", "so'zlashish me'yorlari", "muomala me'yorlari" kabi tushunchalar bilan tanishtirish.

2. O'quvchilarga so'zlashuv va muomalaning, kishilar o'rtasida o'zaro munosabatlarni tashkil etishdagi ijtimoiy va shaxsiy ahamiyatini ko'rsatib berish.

3. O'quvchilarda so'zlashuv va muomala me'yorlariga amal qilmaslikning salbiy oqibatlaridan xabardor qilish.

4. O'quvchilarni nutqiy murojaat turlari bilan yaqindan tanishtirish.

5. O'quvchilar tomonidan so'zlashuv va muomala me'yorlari to'g'risidagi tushunchalarning yetarlicha o'zlashtirilishi uchun sharoit yaratish.

6. O'quvchilarda ijtimoiy sub'ektlar (ota-onalar, oilaning boshqa a'zolari, o'qituvchilar, sinfdoshlar, tengdoshlar, shuningdek, ularning atrofidagi boshqa kishilar) bilan to'g'ri so'zlashish ko'nikmalarini shakllantirish.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining tanishishi lozim bo'lgan ijtimoiy-huquqiy me'yorlardan yana biri hayot va texnika xavfsizligi qoidalari bilan bog'liq. Mazkur qoidalar barcha yoshdagi ijtimoiy sub'ektlarda bo'lgani kabi boshlang'ich sinflarda ham o'quvchilarni turli xavf-xatarlardan muhofazalash, kelib chiqish ehtimoli bo'lgan ko'ngilsizliklarning oldini olishda muhim ahamiyatga ega.

"Hayot xavfsizligi" va "texnika xavfsizligi" kabi tushunchalarning mohiyatini yetarlicha anglash uchun dastlab xavfning o'zi nima, "xavfsizlik" tushunchasi qanday lug'aviy ma'nolarda qo'llaniladi, xavfsizlikni qanday qilib ta'minlash mumkin kabi savollarga javob topib olish mantiqiy jihatdan to'g'ri sanaladi.

Ayni o'rinda o'zbekcha atama va tushunchalarni ta'riflashda "O'zbek tilining izohli lug'ati" asosiy va muhim manba bo'lib, unda "xavf" tushunchasiga quyidagicha ta'rif beriladi: xavf - bu "biror xatarli hodisa sodir bo'lishi ehtimolligi, xatar"(Jumayev M. E, 2021).

j
a
r
a
y
o
n

v

to’g’ridan-to’g’ri zarar yetkazishi kabi holatlarga alohida urg’u berilgan. Agarda pedagogika va psixologiya aynan shaxs kamoloti va inson ruhiyatini o’rganuvchi sohalar ekanligi nazarda tutilsa, u holda internet manbasida keltirilgan ta’rif muallifni to’la qoniqtiradi.

“O’zbek tilining izohli lug’ati”da “xavfsizlik” tushunchasi quyidagicha ta’riflanadi: xavfsizlik - bu “xavf-xatarning yo’qligi, xavf bo’lmagan holat”. (V. M. Zaplatinskiy 2000.) V. M. Zaplatinskiy “xavfsizlik” tushunchasini umumiy hamda ijtimoiy sub’ektga taalluqligi nuqtai nazaridan ta’riflashga urinadi. Chunonchi, uning fikriga ko’ra umumiy ma’noda “xavfsizlik” tushunchasi quyidagi mazmunni anglatadi: xavfsizlik murakkab tizimning shunday holatiki, unga ko’ra ichki va tashki omillar harakati tizimning yomonlashuviga olib kelmaydi yoki uning ishdan chiqishiga yo’l qo’ymaydi, rivojlanishiga to’siq bo’lmaydi. (Абдуллаева, М. Д. 2021). Muallifning qayd etishicha, shaxs (inson) xavfsizligi - uning shunday holati bo’lib, ichki va tashqi omillarning harakati o’limga, umumiy holda organizm va ongning ishlashi, ruhiyat va rivojlanishning yomonlashuviga olib kelmaydi, shuningdek, insonga ma’lum istak va maqsadlariga erishishga to’sqinlik qilmaydi. B. Sirliboyevaning yondashuviga ko’ra esa, shaxs xavfsizligi - bu turli ko’rinishdagi xavf ta’siridan muhofazalanish hissiga ega bo’lish demakdir (Абдуллаева, М. Д. 2020).

Yuqorida bildirilgan fikrlarga tayangan holda shaxsning ijtimoiy-huquqiy me’yorlarga munosabati nuqtai nazardan “xavfsizlik” tushunchasini quyidagicha ta’riflash mumkin: xavfsizlik shaxsning salbiy ichki hamda tashqi omilardan biologik (shaxsiy salomatlikni saqlash uchun amaliy harakatlarni tashkil etish), ijtimoiy (salbiy ijtimoiy omillarga keskin munosabat bildirish, ularga qarshi tura olish), ruhiy (asab tizimini mustahkamlash, har qanday holatga ta’sirlanaverishdan saqlanish) muhofazalanishini anglatuvchi tushunchadir.

Umumiy o’rta ta’lim maktablarida boshlang’ich sinf o’quvchilarini xavfsizlik qoidlari bilan tanishtirish ularning hayotlarini muhofaza qilish, shuningdek, texnologiya hamda jismoniy tarbiya darslarida texnik ko’rsatmalarga qat’iy rioya qilishga o’rgatib borishni anglatadi. Maktab amaliyoti bilan tanishish natijasida boshlang’ich sinf o’quvchilarining hayotlariga xavf quyidagi sharoitlarda yuzaga kelishi mumkinligi aniqlashtirildi:

1) texnologiya darslarini tashkil etish jarayonida;

2) jismoniy tarbiya mashg’ulotlarida;

3) yo’llarda, transportlarda harakatlanish vaqtlarida;

4) tasodifiy boshqa holatlarda.

Shunga ko'ra, boshlang'ich sinf o'quvchilari hayot xavfsizligini ta'minlash borasidagi amaliy pedagogik harakatlar jismoniy tarbiya hamda texnologiya darslarida, shuningdek, ularni yo'lda to'g'ri yurishga o'rgatish (yo'l harakati qoidalari bilan tanishtirish), texika xavfsizligiga rioya qilish maqsadida ta'lim jarayonida, sinfdan yoki maktabdan tashqari sharoitlarda uyushtirilayotgan mashg'ulotlar davrida tashkil etiladi.

Sinfdan va maktabdan tashqari sharoitlarda uyushtiriladigan ma'naviy-ma'rifiy ishlar ham o'quvchilar o'rtasida ijtimoiy hamda huquqiy me'yorlar targ'ibotini izchil tashkil etilishini ta'minlaydi. Bu esa ma'naviy-ma'rifiy ishlar rejasiga ijtimoiy-huquqiy me'yorlar targ'ibotini yorituvchi tadbirlarni kiritish zarurligini anglatadi.

Ijtimoiy-huquqiy me'yorlarga rioya qilish ishlarining muvaffaqiyatli tashkil etilishida boshlang'ich sinf o'qituvchilari alohida o'rin tutadilar. Ularning mashg'ulot va ma'naviy-ma'rifiy tadbirlarni tashkillashtirish hamda o'tkazishga nisbatan ijodiy yondashishlari pedagogik faoliyat samaradorligini oshirish bilan birga, o'quvchilarda ijtimoiy-huquqiy me'yorlarni o'zlashtirishga nisbatan qiziqishni shakllantiradi. O'quvchilarning hayotlari, sog'liqlarini muhofaza qilish uchun ularni hayot va texnika xavfsizligi qoidalari bilan tanishtirishga boshlang'ich sinflarda ham jiddiy e'tibor qaratish talab etiladi. Nazariy o'rganish va maktab amaliyoti bilan yaqindan tanishish boshlang'ich sinf o'quvchilarining hayotlariga xavf texnologiya darslarini tashkil etish jarayonida, jismoniy tarbiya mashg'ulotlarida, shuningdek, ular yo'llarda, transportlarda harakatlanayotganlarida yuzaga kelishi aniqlandi.

Xulosa. Boshlang'ich sinflarda ta'lim olayotgan o'quvchilar ijtimoiy-huquqiy me'yorlar, ularning mazmuni to'g'risidagi dastlabki eng oddiy tushunchalarni oila hamda maktabgacha ta'lim muassasalarida o'zlashtiradilar. Biroq, boshlang'ich ta'lim bosqichi o'quvchilar hayotida o'ziga xos davr sanaladi. Bola o'zining jismoniy va ruhiy kamolotiga ko'ra ta'lim olishga to'la tayyor bo'ladi. Asosiy hayot tarzi sifatida o'yin faoliyati o'rnini o'qish faoliyati egallaydi. O'qish faoliyati o'quvchilarning ruhiy jihatdan yanada takomillashishlariga, xarakter xususiyatlarining shakllanishiga kuchli ta'sir etadi. Bilim olish va atrof-muhitni o'rganishga bo'lgan qiziqish kuchayadi. Mazkur hodisalarning barchasi o'quvchilarga ijtimoiy-huquqiy me'yorlar mohiyatini yetarli darajada anglashlariga yordam beradi.

Bilishga nisbatan ham hissiy yondashish boshlang'ich sinf o'quvchilarining o'ziga xos xususiyatlaridan biri sifatida namoyon bo'ladi. SHu bois ularni ijtimoiy-huquqiy me'yorlar bilan tanishtirishda

berilayotgan ma’lumotlarni qiziqarli tarzda bayon etish, imkon qadar hayotiy misollar yordamida obrazli talqin qilish ijobiy natijalarni qo’lga kiritishga yordam beradi. His-tuyg’ularini ifodalashga qo’zg’aluvchanlik xosligi, shu bilan birga tengdoshlariga taqlid qilishning kuchliligi bois ijtimoiy hamda huquqiy me’yorlarga amal qilish yoki amal qilmaslik holatlarini ularning xatti-harakatlari, xulq-atvori, odatlari misolida yoritish orqali tasavvurlarining yetarli bo’lishiga erishish imkoniyati yuzaga keladi.

ADABIYOTLAR RO’YXATI

N. Ismatova va b**.** Tarbiya: 1-sinf o'quvchilari uchun darslik. 1-nashr. - T. : G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2020. - 64 b.

N

.

N

.

Абдуллаева Ш. Педагогические технологии развития познавателных творческих способностей учашихсия младших классов. Дисс. канд. пед наук - Т. : 2005. -175 ст.

B

Ô’quv jarayonida bo’lajak boshlang’ich sinf o’qituvchilarining pedagogik

s

h

l

Inoyatova M. E. Uzbek alifbe darsliklarining tarixiy taraqqiyoti bosqichlari va didaktik asoslari: Ped. fanl. nomz. . . . diss. avtoref. - T. : 2006. -23 6.

Nazarova X. P. Boshlang’ich sinf o’quvchilarining kommunikativ savodxonligini tahminlashning didaktik asoslari: Ped. fanl. nomz. . . . diss. -T. : 1999. -245 6.

Shodmonova Sh. S. Oilada kichik maktab yoshidagi bolalarni milliy qadriyatlar asosida axloqiy tarbiyalashning pedagogik asoslari: Ped. fanl. nomz. . . . diss. avtoref. - T. : 2001. - 19 b.

Hasanboyeva O. Tarbiyaviy ishlarni tashkilqilish metodikasi. Respublika o’quv metodik markazi, 2011. - 86 b.

Абдуллаева, М. Д. (2020). Знакомство с социальными нормами, реализуемыми в процессе приветствия учащихся начальных

-sinf o'quvchilari uchun darslik. 1-nashr. -T. : G'afur G'ulom nomidagi

n

a

s

h

r

классов. Американский журнал социальных наук и инноватsiй в образовании, 2(12), 174–179.

Абдуллаева, М. Д. (2021). МЕТОДИКА ВОСПИТАТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ. Европейская наука, (1 (57)), 48-50.

Абдуллаева, М. Д. (2021). Роль родителей в воспитании детей в семье. Американский журнал социальных наук и инноватsiй в образовании, 3 (01), 410-415.

EXTENDED ABSTRACT

INTRODUCING SOCIAL NORMS ON THE TALKS OF SMALL SCHOOL AGE

Speech is considered one of the types of activity inherent only in humans. As a type of activity, speech aimed at a specific goal arose in the history of the development of personality and was strengthened as a result of the development of the necessary eloquence skills for the organization of reciprocity. There are oral and written forms of speech, and in the process of social relations between people, mainly oral speech is used. This type of human activity serves for abstract-logical thinking and the formation of consciousness. And in the process of thought activity, which takes place on the basis of speech, the formation of imagination occurs. . . Due to the emotional possibility of his speech, a person expresses his reaction to this or that event.

Communication (eloquence) is a simple, everyday colloquial communication among humans and is a multifaceted type of activity. The most general view of communication is manifested as a vital activity. Its social meaning is that communication serves as a form of culture and a means of Public Relations. The feature of communication is that in this process, the subjective world of one person opens up for another. In communication, a person manifests himself through his characteristics. Depending on the form of behavior performed, it is possible to draw conclusions about the character of a person.

By the nature of information through speech, however, it is possible to assess its general culture as well as its spirituality. During primary education, speech in students by age characteristics has grown to the required level, and due to the fact that the active (active) and passive (sluggish) vocabulary is much more progressive, the teacher is able to understand well the meaning of his explanations. Therefore, focusing on the formation of skills and qualifications for the correct Organization of interaction with those around them by giving students information about

the norms of eloquence (attitude) in elementary grades does not cause difficulties and complications in the effective conduct of pedagogical activity along the way.

In elementary grades, the formation of skills and competencies in students to follow the norms of eloquence is ensured by performing the following tasks:

1. Introducing readers to concepts such as “speaking”, “attitude”, “speaking standards”, “attitude standards”.

2. To show readers the social and personal importance of eloquence and treatment, the organization of interaction between people.

3. Awareness of the negative consequences of not following the norms of eloquence and treatment in students.

4. Familiarization of readers with the types of colloquial address.

5. Creating conditions for adequate appropriation of concepts about the norms of eloquence and treatment by students.

6. The formation of proper verbal skills in students with social subjects (parents, other members of the family, teachers, classmates, peers, as well as others around them).

Another of the socio-legal norms that elementary school students should get acquainted with is related to the rules of life and Technical Safety. These rules are important in protecting students from various risks in primary classes, as in social subjects of all ages, in preventing possible frustrations of origin.

A special place in the successful organization of work on compliance with socio-legal norms is occupied by primary school teachers. Their creative approach to organizing and conducting training and spiritual and educational events forms an interest in students in mastering socio-legal norms, while improving the effectiveness of pedagogical activity. In order to protect the lives, health of students, it is required to pay close attention even in elementary grades to introduce them to the rules of safety of life and technology. Theoretical learning and close acquaintance with school practice the danger to the lives of elementary students was found to occur in the process of organizing technology classes, physical education classes, as well as when they are moving on roads, traffic.

Students studying in elementary grades master the first simplest concepts about socio-legal norms, their content in family and preschool institutions. However, the stage of primary education is considered a

special period in the life of students. The child will be fully prepared to receive education according to his physical and mental maturation. As the main way of life, gaming activities are replaced by reading activities. Reading activity strongly affects the further mental improvement of students, the formation of character traits. There is an increased interest in acquiring knowledge and studying the environment. All these phenomena help students to adequately understand the essence of socio-legal norms.

The emotional approach to knowledge also manifests itself as one of the characteristics of elementary students. Therefore, an interesting statement of the information given in their introduction to socio-legal norms, figurative interpretation using as many life examples as possible will help to achieve positive results. The specificity of arousal to the expression of emotions, while the strength of imitation of peers, therefore, leads to the possibility of achieving the sufficiency of their imagination by illuminating situations of adherence or non-observance of social and legal norms on the example of their behavior, behavior, habits.

katta o‘qituvchi Aliyeva Dilbar

“ALFRAGANUS UNIVERSITY”

Annotatsiya

Ushbu maqolada innovatsiya, innovatsiyaning kirib kelishi, uning shakllari, innovatsion faoliyat, ta’limda innovatsiyaning o‘rni, psixologiyada tarbiyaviy texnologiyaning o‘rni, pedagogik texnologiyalarning turlari:muammoli o‘qitish texnologiyasi, tabaqalashtirilgan o‘qitish texnologiyasi, individuallashtirilgan o‘qitish texnologiyasi, kompyuterli o‘qitish texnologiyasi, ishbilarmonlik o‘yinlari texnologiyasi modulli o‘qitish texnologiyasi, tarbiya texnologiyalarining mazmuni, qo‘llanilishi haqida ma’lumot berilgan

Kalit so‘zlar: pedagogika, psixologiya, oliy ta’lim, pedagogik texnologiyalar, SMART texnologiyasi, “keys-stadi” texnologiyasi, rasmiy ta’lim, norasmiy ta’lim

INNOVATIVE RESEARCH IN PEDAGOGY AND PSYCHOLOGY

Senior TeacherAliyeva Dilbar

Annotation

In this article, innovation, the introduction of innovation, its forms, innovative activity, the role of innovation in education, the role of educational technology in psychology, types of pedagogical technologies: problem teaching technology, differentiated teaching technology, individualized teaching technology computer teaching technology, business game technology, modular teaching technology, the content of educational technologies, the application of innovations, the use of current information in the educational program to solve educational problems, preparing students to solve practical problems, organization of students' independenknowledge, research, project activities, implementation of the educational process in a distributed educational environment, the educational environment is not limited to the territory of the educational institution or the distance education system, the educational process is continuous, flexible educational trajectories, individualization of learning, diversity of educational activities for students to study educational programs and courses, providing information to students about the nature of education and moral relations and their importance in the life of society, creating the need for students to acquire educational and educational knowledge, and as a result of determining spiritual education, innovations are currently plays a major role in the reform of the education system, the goal of pedagogical technologies is to ensure the necessary efficiency of the educational process in the conditions of mass education and achieve the desired results of study by students, through the use of innovative research, pedagogy and it is concluded that the teaching of psychological sciences is the most effective way

Keywords: pedagogy, psychology, higher education, pedagogical technologies, SMART technology, “keys study" technology, formal education, informal education

“Innovatsiya- intellektual mahsulot-ixtiro,

axborot, nou-xou, yoki g‘oya iqtisodiy

mazmuniga ega bo‘ladigan jarayon”

(T. Brayan)

Kirish

O’zbekistonimizda yangilanish jarayoni kechayotgan hozirgi davrda kelajakavlodlarimizni, ma’naviy boy, axloqanyetuk, intellektualrivojlangan, yuqoribilimlivahartomonlamayetuk, shaxssifatida shakllanishida alohida ahamiyat berilmoqda [INNOVATIONS IN TECHNOLOGY AND SCIENCE EDUCATION/ “TA'LIMDA INNOVATSION FAOLIYATNING O'RNI”/Surxondaryo viloyati pedagoglarni yangi metodikalarga o’rgatish milliy markazi, “Maktabgacha boshlang’ich va maxsus ta’lim metodikalari” kafedrasi o’qituvchisi Saidova F. A. 411-bet].

Prezidentimizning 2022-yil 29-yanvardagi "2022-2026 yillargamo‘ljallanganYangiO‘zbekistonningtaraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida"gi farmonida ijtimoiy soha, xususan, ta’lim va ilm-fan sohalarini takomillashtirish, innovatsionloyihavatashabbuslarniqo‘llab - quvvatlashning zamonaviymexanizmlarinijoriyetishborasidaqatorvazifalarbelgilangan. Bundantashqari“Ta’lim- tarbiyatiziminiyanadatakomillashtirishgaoid qo‘shimcha chora – tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ4884 – son2020 –yil 7-yanvardagi qaroriva “O‘zbekistonning yangi taraqqiyot davridata’lim-tarbiya va ilm – fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi PF – 6108- son 2020 – yil 7 – noyabrda tasdiqlangan farmonlari mazmuni ham O‘zbekistonda ta’lim sohasinikompleksrivojlantirishningustuvorjihatlarinibelgilabberganibilan ahamiyatlidir.

Ushbu islohotlarning asosiy maqsadi esa yosh avlodni har tomonlama barkamol qilib tarbiyalash hamda mamlakatning kelajagini yuksaltirish ekanligi aniq. Jamiyat yangilanishi, hayotimiz taraqqiyoti va istiqboli, amalga oshirilgan islohotlar samarasi taqdiri , mos ijtimoiy – iqtisodiysiyosatni shakllantirish – bularning barchasi zamon talablariga javob beradigan yuqori malakali mutaxassis kadrlar tayyorlash muammosi bilan bog’liq.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847- sonli “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi” so‘nggi yillarda ushbu yo‘nalishdaoliy ta’lim

tizimidaishlab chiqilganva tadbiq qilinayotgan innovatsiyadir. Innovatsion faoliyat- yangi ishlanmalarni tashkil etish, shuningdek ishlab chiqarish sohasida ularning o‘tkazilishi va amalga oshirilishini ta’minlash bo‘yicha faoliyat bo’lib [O‘zbekiston Respublikasining 24. 07. 2020-yildagi “Innovatsion faoliyat to‘g‘risida” 630-son qonuni], mana shu mazmunda“ ta’lim- tarbiya jarayonini rivojlantirish uchunqilinganharbirish, ta’limjarayoniniyangichatexnologiktarkibda loyihalash, o‘qitish, bilimlarningturlishakldabirlashuvigaerishish, fanlararo tadqiqotlar, fanning ishlab chiqarish bilan birlashtirilishigaqaratildi”- desak xato bo‘lmasa kerak. Bu jarayonlarning asosiy qatnashchilari esata’lim beruvchilar va ta’lim oluvchilardir [Dissertatsiya/ “Pedagogika va psixologiya fanlarini o‘qitishda tarbiya texnologiyalariga innovatsion yondashuvlar”/Ismoilova M. Sh. , BuxDu “pedagogika” kafedrasi. , -Buxoro-2022].

Hozirgi davr ta’lim taraqqiyoti yangi yo‘nalish - innovatsion faoliyatni maydonga olib chiqdi. “Innovatsion pedagogika» termini va unga xos bo‘lgan tadqiqotlar XX asrning 60-yillarida G’arbiy Yevropa va AQShda paydo bo‘lgan. Dastlab innovatsion faoliyatF. N. Gonobolin, S. M. Godnin, V. I. Zagvyazinskiy, V. A. Kan-Kalik, N. V. Kuzmina, V. A. Slatenin, A. I. SHerbakov ishlarida tadqiq etilgan.

Bu tadqiqotlarda innovatsion faoliyat amaliyoti va ilg’or pedagogik tajribalarni keng yoyish nuqtai nazaridan yoritilgan. X. Barnet, Dj. Basset, D. Gamilton, N. Gross, M. Mayez, A. Xeyvlok, D. Chen, R. Edemishlaridainnovatsiontaraqqiyotlarni boshqarish, ta’limdagio‘zgarishlarnitashkiletish, innovatsiyaning«Hayotiva faoliyati» uchun zarur bo‘lgan shart-sharoitlar masalalari tahlil qilingan.

Yangilik kiritishning psixologik aspektiamerikalikinnovatik olimlardan biri E. Rodjers tomonidan ishlab chiqilgan. U yangilik kiritish jarayoni qatnashchilarining toifalari tasnifini, uning yangilikka bo‘lgan munosabatini, uni idrok qilishga shayligini tadqiq etgan [INNOVATIONS IN TECHNOLOGY AND SCIENCE EDUCATION/ “TA'LIMDA INNOVATSION FAOLIYATNING O'RNI”/Surxondaryo viloyati pedagoglarni yangi metodikalarga o’rgatish milliy markazi, “Maktabgacha boshlang’ich va maxsus ta’lim metodikalari” kafedrasi o’qituvchisi Saidova F. A. 412-413-bet].

Adabiyotlar sharhi

Pedagogik texnologiyalar va ularni qo‘llashga yo‘naltirilgan jarayon murakkab pedagogik jarayon bo‘lib, ushbu jarayonni tashkil etishga yo‘naltirilgan pedagogik faoliyatning turli shakl, metod va vositalar

asosida amalga oshirilishi talabalarda bu borada uyushtirilayotgan tadbirlarda faol ishtirok etishga nisbatan rag‘bat uyg‘otadi.

Pedagogik texnologiyalar va ularni qo‘llashga yo‘naltirilgan pedagogik faoliyat o‘z mohiyatiga ko‘ra ikkiguruhga bo‘linadi, ya‘ni, muayyan mazmunga ega bo‘lgan o‘quv faoliyati hamda shaxsni tarbiyalashga yo‘naltirilgan pedagogik faoliyat.

Pedagogik texnologiyalar va ularni qo‘llashga yo‘naltirilgan pedagogik faoliyatning muhim qismi sifatida namoyon bo‘ladigan auditoriyadan tashqari sharoitda va talabalarning ommaviy ishtirokiga asoslangan holda uyushtiriladigan tadbirlar pedagogik texnologiyalar va ularni qo„llashga katta imkoniyatlarga egadir. Mazkur tadbirlarning bu imkoniyati ularning talabalar xohish-istak va ehtiyojlari, muayyan sharoitning mavjudligi, shuningdek, tashkil etuvchilarning layoqati, mahorativaijodiyfikrlashqobiliyatiningdarajasigatayanilishibilan tavsiflanadi. Tadqiqotni amalga oshirish jarayonida auditoriyadan tashqari sharoitlarda uyushtiriladigan tadbirlarning imkoniyatlaridan keng foydalanishga harakat qilindi. Mazkur tadbirlarning ham dastur asosida tashkil etilishiga alohida e’tibor qaratildi [Monografiya, “Innovatsion ta’limda pedagogik texnologiyalar va ularni qo’llashning psixo-didaktik asoslari”/Toirov B. B. , To’xtayeva Z. Sh. , -Buxoro, 2020. - 120 b.].

SMARTta’limnio‘qitishtexnologiyalaridanfoydalanishningnazariyasiv aamaliyoti masalalari, uning didaktik va metodik asoslari, shuningdek, SMART ta’limning yurtimizda qo‘llash muammolari, o‘quvmazmuniningvariativligiyurtimizolimlariA. Abduqodirov, N. Muslimov, U. Begimkulov, A. Hayitov, M. Lutfillaev, N. Taylaqov, MDHolimlariYe. Polat, A. Andreev, N. Naydenova, G. Levkin, I. Varganova, N. Valyushina, R. Pimonov, N. Gavrilov, I. Zadorojnyaya, S. Berejnaya, M. A. Malsheva, S. BogdanovavaXorijolimlariA. Amadco, I. Allen, J. Seaman, D. Keegan, H. Kappel, B. Lehmann, J. Loeper, B. Holmberg, M. Dougiamas, P. Taylorlar tomonidan tadqiq etilgan [A. I. Soyibnazarov. Ta’lim jarayonida onlayn o‘quv kurslarning ijobiy va zaif tomonlari. FDU. Ilmiy habarlari jurnali. 2022-yil 6-son. (Advantages and disadvantages of online courses in education)].

Jamiyat va iqtisodiyot rivojlanishining ushbu bosqichi quyidagilar bilan tavsiflanadi:

- jamiyat hayotida axborot, bilim va axborot texnologiyalarining rolini oshirish;

- axborot texnologiyalari, aloqa va axborot mahsulotlari va xizmatlarini ishlab chiqarishda band bo‘lganlar sonining ko‘payishi;

- telefoniya, radio, televidenie, internet, shuningdek, an’anaviyvaelektronommaviy axborot vositalaridan foydalangan holda jamiyatni axborotlashtirishning kuchayishi;

- odamlarningsamaraliaxborothamkorligini, ularningjahonaxborotresurslaridan foydalanishini, axborot mahsulotlari va xizmatlariga bo‘lgan ehtiyojini qondirishni ta’minlaydigan global axborot makonini yaratish.

SMART learing ning orqali YUNESKO tomonidan e’lon qilingan “Barcha uchun ta’lim” va “Hayot davomida ta’lim” XXI asr ta’limning yetakchi tamoyilini hayotga tatbiq etish uchun sharoitlar yaratilmoqda. Uzoq o‘rganish “SMART – learing” har doim, hamma joyda va istalgan vaqtda ta’lim olish imkoniyatini oshiradi [Slastenin V. A. va hokazo Pedagogika: Proc. talabalar uchun nafaqa. yuqori ped. darslik muassasalar / V. A. Slastenin, I. F. Isaev, E. N. SHiyanov; Ed. V. A. Slastenina . - M. : "Akademiya" nashriyot markazi, 2002. - 576s].

Axborot - yuksak rivojlangan texnologiyalar asri deb yuritilayotgan XXI asrga kelib, ta’lim jarayoniga innovatsiyani keng joriy qilish masalasiga e’tibor yanada kuchaytirildi. O‘zbekistonda ham so’nggi yillarda innovatsiya boshqa sohalarga qaraganda birinchilardan bo‘lib ta’lim tizimiga kirib keldi va innovatsiyani ta’lim jarayonida qanday o‘z aksini topganligini quyidagilarda ko’rishimiz mumkin. Pedagogik fanlar tizimiga innovatsiyaning kirib kelishini pedagogika fanlari tarkibiga quyidagi: a) Gendr pedagogikasi; b) Evristik pedagogika; v) Majburiy pedagogika; g) Androgogik pedagogika kabi fanlarning kirib kelishi bilan belgilandi [Akademiyafvv. uz].

Metodologiya

O‘qitish tizimiga innovatsiyaning kirib kelishini ta’lim mazmunida, o‘qitish metodlarida, dars shakli, o‘qitish turlari, o‘qitish vositalarida ko‘rishimiz mumkin.

- Ta’lim mazmuniga innovatsiya an’anaviy, noan’anaviy va masofaviy o‘qitish turlarining kirib kelishi bilan izohlanadi.

- O‘qitish metodlariga innovatsiya aktiv, passiv va interaktiv metodlarining kirib kelishi misolida ko‘ramiz. Aktiv metodni qo‘llash talabalarni dars jarayonidagi faolligini oshirishga xizmat qilsa, passiv metod talabalarni bir tomonlama tushuncha berilishi bilan izohlanadi.

Interaktiv metod esa birgalikda faol harakat qilishi (o‘qituvchi bilan talaba, talaba bilan talaba) tushuniladi.

- Dars shakliga innovatsiyani kirib kelishini standart, nostandart hamda vertual dars shakllari misolida ko’rishimiz mumkin.

- O‘qitish turlaridagi innovatsiyani muammoli ta’lim, evristik ta’lim, darajalangan ta’lim, integratsiyalangan ta’lim, interfaol ta’lim, rasmiy ta’lim, norasmiy ta’lim turlari bilan izohlanadi.

- O‘qitish vositalariga innovatsiyani kirib kelishini dars jarayonida multimedia, elektron doskalar va boshqa vositalar bilan izohlaymiz.

- O’qitish metodlaridagi innovatsiyani quyidagi metodlarda ko’rishimiz mumkin. 1. Aktiv metod. Bu metodni dars jarayonida faollashuviga, ma’lum bir holat va voqelikga nisbatan fikrlashga-muloxaza yuritishga undaydi. 2. Passiv metod. Bu metod dars jarayonida talabalarda o‘rganilayotgan mavzu bo‘yicha bir tomonlama tushuncha hosil bo‘lishiga olib keladi. 3. Interaktiv metod. Bu metodni maqsadi dars jarayonida o‘qituvchi va talabalarni birgalikdagi faol xatti-harakatlariga asoslanadi.

Dars shaklidagi innovatsiyani quyidagi shaklda ko‘rishimiz mumkin. a) Standart dars – dars ichidagi struktura o‘zgarmaydi. b) Nostandart dars – dars ichidagi struktura o‘zgaradi. v) Vertual dars – yani masofadan o‘qitish. Pedagogik innovatsiyada "Yangi" tushunchasi markaziy o‘rin tutadi. Shuningdek, pedagogik fanda xususiy, shartli, mahalliy va subyektiv yangilikka qiziqish uyg’otadi.

Yangilik - bu vositadir: yangi metod, metodika, texnologiya va boshqalar. V. I. Zagvyazinskiy yangi tushunchasiga ta’rif berib, pedagogikadagi yangi bu faqatgina g’oya emas, balki hali foydalanilmagan yondashuvlar, metodlar, texnologiyalardir [Akademiyafvv. uz].

Pedagogik texnologiyalarning bir nechtasiga to‘xtalib o‘tsak, muammoli o‘qitish texnologiyasi, tabaqalashtirilgan o‘qitish texnologiyasi, individuallashtirilgan o‘qitish texnologiyasi, kompyuterli o‘qitish texnologiyasi, ishbilarmonlik o‘yinlari texnologiyasi modulli o‘qitish texnologiyasi, tarbiya texnologiyasi.

- Muammoli o‘qitish amerikalik faylasuf, psixolog va pedagog Dj. Dyunning nazariy qoidalariga asoslanadi va XX asrning 20-30-yillarida tarqala boshladi. Dj. Dyun o‘qitish uchun quyidagilarni asos qilib belgiladi: ijtimoiy, konstruksiyalash, badiiy ifodalash, ilmiy-tadqiqiy. Bu asoslarni amalga oshirish uchun quyidagilar tavsiya etiladi: so‘z, san’at asarlari, texnik qurilmalar, o‘yinlar va mehnat.

Bugungi kunda, muammoli o‘qitish deganda mashg’ulotlarda pedagog tomonidan yaratiladigan muammoli vaziyatlar va ularni yechishga qaratilgan talabalarning faol mustaqil faoliyati tushuniladi. Buning natijasida talabalar kasbiy bilimlarga, ko‘nikmalarga, malakalarga ega bo‘ladilar va fikrlash qobiliyatlari rivojlanadi [Monografiya, “Innovatsion ta’limda pedagogik texnologiyalar va ularni qo’llashning psixo-didaktik asoslari”/Toirov B. B. , To’xtayeva Z. Sh. , -Buxoro, 2020. -120 b. 44-bet].

- Tabaqalashtirilgan o‘qitish o‘quv jarayonining tashkil etishni bu shakli umumiy didaktika tizimiga asoslangan bo‘lib, maxsus tashkil ettirilgan talabalarning gomogen guruhlarida, o‘quv jarayonini maxsuslashtirishni ta’minlaydi.

- O‘qitishni tabaqalash (bu tushuncha o‘qitish jarayonini o‘zi bilan bog’liq) – uslubiy, psixologik-pedagogik va tashkiliy-boshqaruv tadbirlar majmuasi asosida tuzilgan turli xildagi gomogen guruhlarda o‘qitish uchun turli xil shart- sharoitlarni yaratish demakdir [Monografiya, “Innovatsion ta’limda pedagogik texnologiyalar va ularni qo’llashning psixo-didaktik asoslari”/Toirov B. B. , To’xtayeva Z. Sh. , -Buxoro, 2020. -120 b. 51-bet].

- Talabaning mavjud shaxsiy imkoniyatlarni ro‘yobga chiqarishini ta’minlash, zamonaviy o‘quv jarayoniga qo‘yiladigan jadallashgan ilmiy-texnikaviy taraqqiyotining talabidir. Bunga individual va individuallashtirilgan o‘qitish orqali erishish mumkin.

Individual o‘qitish – bu o‘quv jarayonining tashkil etishning shakli bo‘lib, bunda pedagog talabalar bilan yakkama-yakka shug‘ullanadi, talaba o‘quv vositalari (kitoblar, kompyuter va h. k.) yordamida uzluksiz mustaqil ta’lim oladi [Monografiya, “Innovatsion ta’limda pedagogik texnologiyalar va ularni qo’llashning psixo-didaktik asoslari”/Toirov B. B. , To’xtayeva Z. Sh. , -Buxoro, 2020. -120 b. 55-bet].

- Kompyuterlashtirilgan o‘qitish texnologiyasi – bu kompyuterdan foydalanishga asoslangan o‘qitishdir. O‘qitishning kompyuter texnologiyasi yangi axborot texnologiyalarning bir turidir. Axborot texnologiyalarda bundan tashqari boshqa axborot vositalari (televideniya, video va boshqalar) ishlatilishi mumkin. Kompyuter texnologiyalari dasturlashtirilgan o‘qitish g‘oyalarini rivojlantiradi, zamonaviy kompyuterlar va telekommunikatsiyalarning yirik imkoniyatlari bilan bog‘liq bo‘lgan o‘qitishning mutlaqo yangi hali tadqiq qilinmagan texnologik variantlarini ochib beradi. Telekommunikatsion tizimlar, shu jumladan kompyuterlar hozirgi zamon ilmiy-texnik taraqqiyotning mahsuli hisoblanadi. Ilmiy-texnik taraqqiyot ilmiy-texnik axborotning ko‘chkisimon o‘sishi bilan belgilanadi [Monografiya,

“Innovatsion ta’limda pedagogik texnologiyalar va ularni qo’llashning psixo-didaktik asoslari”/Toirov B. B. , To’xtayeva Z. Sh. , -Buxoro, 2020. -120 b. 59-bet].

- Talabalarning faolligini ta’minlovchi, o‘qitish texnologiyalaridan biri - pedagogik ishbilarmonlik o‘yini hisoblanadi. O‘yin faoliyatiga qiziqish, talabalarning o‘z-o‘zini ifoda etish, ro‘yobga chiqarish kabi ehtiyojlarini qondiruvchi, musobaqalashish elementlari orqali ta’minlanadi.

O‘yinning ajoyib xususiyati shundaki, u bir vaqtning o‘zida ham rivojlanish ham o‘rganish hisoblanadi. Pedagogik o‘yinlar o‘yin uslubiga ko‘ra quyidagicha tavsiflanadi: fanlar bo‘yicha; syujetli; ishbilarmonlik, imitatsion, dramalashtirilgan o‘yinlar. Oliy, o‘rta maxsus va kasb-hunar ta‟lim tizimida foydalanadigan barcha pedagogik o‘yinlar o‘z mazmuniga ko‘ra ishbilarmonlik o„yini hisoblanadi. Chunki ular, odatda ma’lum o‘quv fani doirasida ishlab chiqiladi: rollar va syujetlar mavjud bo‘ladi, turli vaziyatlar immitatsiya qilinadi. Ya’ni, oliy va o‘rta maxsus kasb-hunar ta‟lim tizimida qo‘llaniladigan ishbilarmonlik o‘yinlari pedagogik o‘yinlarning barcha tarkibiy qismlarini o‘z ichiga oladi.

Oliy, o‘rta maxsus va kasb-hunar ta‟lim tizimidagi pedagogik o‘yinlar yangi o‘quv materialini o‘zlashtirishga va mustahkamlashga, talabaning ijodiy qobiliyatini rivojlantiruvchi, umumilmiy ko‘nikmalarini shakllantiruvchi masalalar majmualarini yechishga qaratiladi, talabalarga turli holatlardan o‘quv materialini tushunib yetish va o‘rganish imkonini beradi. O‘quv jarayonida ishbilarmonlar o‘yinlarni turli xil shakllari ishlatiladi: imitatsion, operatsion, rolli o‘yinlar, ishchi teatr, psixo va sotsiodramalar [Monografiya, “Innovatsion ta’limda pedagogik texnologiyalar va ularni qo’llashning psixo-didaktik asoslari”/Toirov B. B. , To’xtayeva Z. Sh. , -Buxoro, 2020. -120 b. 63-bet].

- Fan bo‘yicha faoliyat yondashuvi ta’limning fanli tizimida modul metodologiyasini qo‘llashni anglatadi. Bunday modulli o‘qitish texnologiyasini oliy ta’lim tizimida akademik litseylarda va Oliy ta’lim muassasalarida, pedagog va muhandis-pedagoglar malakasini oshirish tizimlarida qo‘llash maqsadga muvofiqdir.

Fan bo‘yicha faoliyat yondashuvi asosidagi modulli o‘qitish texnologiyasida modul o‘zida quyidagilarni mujassamlashtiradi:

- o‘quv fanining fundamental tushunchalari - muayyan hodisa, yoki qonun yoki bo‘lim, yoki yirik bir mavzu, yoki o‘zaro bog‘liq tushunchalar guruhi

- o‘quv fanining bir yoki bir necha fundamental tushunchalarini o‘rganishga (o‘zlashtirishga) qaratilgan.

Odatda modul - 3-6 soatli ma’ruzaviy mashg‘ulotlar va shu bilan bog‘liq bo‘lgan amaliy (seminar), laboratoriya mashg‘ulotlaridan iborat bo‘ladi [Monografiya, “Innovatsion ta’limda pedagogik texnologiyalar va ularni qo’llashning psixo-didaktik asoslari”/Toirov B. B. , To’xtayeva Z. Sh. , - Buxoro, 2020. -120 b. 70-bet].

- Tarbiya texnologiyasi - pedagogika va psixologiya fanlarini o‘qitishda muhim hisoblanadi. Tarbiya texnologiyasi1) tizimli va izchil amaliyotda yuzaga chiqadigan, oldindanloyihalashtirilgantarbiyajarayoni;2)tarbiyaviyfaoliyatnimahorat darajasiga ko'tarishga yordam beruvchi ilmiy jihatdan ishlab chiqilib, amaliyotda sinovdan o'tkazilgan metod. usullar, ish tartibi tizimi. Texnologik yondashuv ixtiyoriy bosqichlarda tuzatish imkonini beruvchi, doimiyqaytaraloqagaegatarbiyajarayoniningturlivaziyatlargatez moslashtiriladiganvaizchilanglabolinadigantarkibiytuzilmasiningishlab chiqilishini ta’minlaydi. Pedagogik faoliyat jarayoniga tarbiya texnologiyasini bosqichma-bosqich tatbiq etilishi barchauchun o'zlarida ijobiy sifatlami hosil qilish, rivojlantirishborasidagi muvaffaqiyatlarniqo'lgakiritilishigayordam beradi. Umumiy ko‘rinishda tarbiya texnologiyasi tarkibiga quyidagilar kiradi:

- o‘quv-tarbiyaviy maqsadlarni ishlab chiqish;

- o‘quv-tarbiyaviy maqsadlari (barchasini kamrab oluvchi tasnif) taksonomiyasi;

- o‘quv-tarbiyaviy maqsadlarni nazorat (test) topshiriqlariga aylantirish; - maqsadga erishish usullari (o‘z ichiga bir necha qoida va prinsiplarni

oladi);

- erishilgan o‘quv-tarbiya maqsadlarini baholash. Bu tarkibiy qismlarning har biri optimallashtirilgan pedagogik operatsiyalar tizimini tashkil etadi. Atoqli psixolog K. K Platonov shaxsni “Konkret odam yoki dunyoni yaratuvchi subyektdir”, L. L. Bojovich esa “Odam o`zining anglash jarayonida yaxlitligini idrok qiladi, unda “Men” degan tushuncha paydo bo`ladi”, deb ta`kidlaydilar. A. N. Leontevning “Faoliyat. Ong. Shaxs” degan kitobidashaxs haqidaajoyibfikrlarbor:“Buoliyolambirligi, hayotda doimiyligini saqlaydi, har qanday sharoitda shaxsligicha boshqalar ko`z o`ngida va o`zining ko`z o`ngida qoladi. ” Insonning psixik taraqqiyotida va shaxsiy sifatlarining tarkib topishida tashqi, ijtimoiy muhit va tarbiyaning roli hal qiluvchi ahamiyatga egadir. Lekin, inson shaxsining

tarkib topishi, yuqorida aytib o'tganimizdek, faqat shu faktorga mos, balki uchinchi bir faktorga ham bog'liqdir. Bu faktor nasliy yo'l bilan ayrim anatomik va biologik xususiyatlarning ta'siridir. Odamga nasliy yo'l bilan ayrim anatomik va biologik xususiyatlar beriladi. Masalan: tanasining tuzilishi, soch va ko'zlarining rangi, ovozi, gapirish uslublari, ayrim harakatlari tug'ma ravishda berilishimumkin. Lekin, shunihechqachonesdanchiqarmaslikkerakki, odamga hech vaqt tarbiya uning psixik xususiyatlari, ya'ni uning aqliy tomonlari bilanbog'liqbo'lgansifatlarinasliyyo'lbilanberilmaydi. Nihoyat, nodir hollarda ayrim qobilyatlar, masalan, musiqa, matematika qobilyatlarda nasliy yo'lbilanberilishimumkin. Bundayimkoniyatlarningamalgaoshirilishi, ya'ni ruyobga chiqishi uchun albatta, ma'lum sharoit bo'lishi kerak. Hozirgi kundaxalqimizorasidanyetishibchiqqanist'dodliolimlar, muhandis–ixtirochilar, yozuvchi va shoirlar, davlat va jamoat arboblari, ist'edodli artistlar, rassomlarvaboshqakishilarimizganasliyyo'lbilanberilganbarcha imkoniyatlarningro'yobgachiqishiuchunharqandaysharoitmaydonga kelganligini dalil bo'la oladi. Tarbiya jarayoning texnologiyasini quyidagicha sharhlash mumkin: tarbiyalanuvchini alohida takrorlanmasligini individuallik sifatida tushunmoq lozim. Uningehtiyojlari strukturasini aniqlash kerak; ijobiyemotsiyalar vositasidaijobiyxulq-atvorodatlari shakllantirmoqkerak. Ongham, irodaham motivlar ierarxiyasini shakillantiraolmaydi. Zotan, birehtiyojning o'rninifaqatboshqa ehtiyojginaegallashi mumkin; shuehtiyojlarniqondirish vositalaribilanbolani qurollantirishtarbiyava tarbiyachidanmuloqotniham hamdardliknihamemas, aynan shu vositalar bilan qurollantirishni kutadi. Arastuaytganidek «Tarbiyauchnarsagaehtiyoj sezadi: iste'dod, ilmga, mashqqa» [Dissertatsiya/ "Pedagogika va psixologiya fanlarini o'qitishda tarbiya texnologiyalariga innovatsion yondashuvlar"/Ismoilova M. Sh. , BuxDu "pedagogika" kafedrasi. , -Buxoro-202242, 47, 48-bet]. Shuningdek, SMART texnologiyasi, "kvest" texnologiyasi va "keys-stadi" texnologiyasiga ham mavjud:

- ProfessorV. P. Tixomirovbugungikundata'limrivojlanishiningasosiypozitsiyasinijuda to'g'ri ifodalagan: "Eski ta'lim tizimi odamlarni SMART jamiyatida mehnat va hayotga hech qanday vosita bilan tayyorlamaydi. Innovatsiyalarni SMART texnologiyalarisiz amalga oshirish mumkin emas. Agar ta'lim tizimi rivojlanishning ushbu yo'nalishlaridan orqada qolsa, u tormozga tushadi" degan edi.

Ta’lim sohasiga nisbatan SMART texnologiyalari quyidagilardan iborat:

- O‘quvchilargabilimyetkazishuchunturligadjetlardan(SMARTfonlar, planshetlarva boshqa shunga o‘xshash qurilmalar) qanday foydalanish;

- integratsiyalashgan intellektual virtual o‘quv muhitini shakllantirish vositasi sifatida.

Integral intellektual ta’lim muhitini rivojlantirish zarurati SMART texnologiyalarining yetarli darajadarivojlanishiga, ularningkundalikhayotgakiribborishintensivligiga, ta’limtizimining zamonningdoimiyo‘zgaribturadiganmuammolarigamunosabatiqonuniyatlarigaasoslanadi. SMART ta’limdan foydalanish va joriy etishning asosiy sababi – mavjud ta’lim tizimini SMART iqtisodiyot va SMART jamiyatining yangi talablariga muvofiq takomillashtirish zarurati. SMART jamiyatining shakllanishi global tendensiya sifatida namoyon bo‘ladi. Niderlandiya, Avstraliya, JanubiyKoreyaSMARTnimilliyg‘oyavaasosiysiyosiyvazifasifatidae’lonqildi: Niderlandiyada2021-yilgacha“Yuqoriiqtisodiyot, SMARTjamiyat”rivojlanishstrategiyasi, Avstraliyada “Kuchliroq SMART-mamlakat sari 2020” strategiyasi qabul qilindi, Janubiy Koreyada – “SMART Education” – SMART jamiyatni qurishda asosiy tizim yechimi va milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini mustahkamlashning asosiy usullaridan biri deb qaralmoqda [Deberdeeva. T. X. Axborot jamiyati sharoitida ta’limning yangi qadriyatlari / T. X. Deberdeeva // Ta’limdagi innovatsiyalar. - 2005. - No 3. - b. 79. (New values of education in the conditions of information society].

Hozirgi kunda o‘qituvchilar malaka oshirish jarayoni dars mashg‘ulotlarini loyihalashda mavjud pedagogik texnologiyadan foydalanishlari samarasiz bo‘lib hisoblanmoqda va yangi uslub, usullarnio‘rganishgahamdaularnikeraklibosqichlardafoydalanishkabimuammolargaduch kelmoqda. Zamonaviydunyodainsonningharakatiniloyihalashqobiliyatisiztasavvurqilib bo‘lmaydi. Bunda dars mashg‘ulotlarini loyihalashda aynan inson harakatini ham hisobga olish muhim rol o‘ynaydi. Loyiha ma’lum bir mahsulot ko‘rinishidagi aniq natijaga asoslanadi. Aynan dars jarayonini loyihalash ta’lim texnologiyasining variantlaridan biri bu "Kvest" deb nomlangan usuldir [Буданова Н. Г. Методика проведения учебных занятий с применением педагогической технологии// «Квест» (метод проектов) – Оренбургск, 2017, https://urok. 1sept. ru]. Kvest bu - bu axborot resurslaridan foydalanish mumkin bo‘lgan rol o‘ynaydigan

o‘yin elementlari bilan muammoli vazifa [Abdullayeva O. O‘qitishda o‘yinli texnologiyalardan foydalanish//– Axborot kommunikatsion texnologiyalari jurnali. –, 2017й. , infocom. uz].

Kvest texnologiyasining vazifasi - ta'lim turi sifatida quyidagi muammolarni hal qilishga imkon beradi:

- ta'limiy - har bir ta’lim oluvchilarni faol bilim jarayoniga jalb qilish (ta’lim oluvchilarlarning individualvaguruhfaoliyatinitashkil etish, mavzubo‘yichamustaqilishlashko‘nikmava malakalarini aniqlash;

- rivojlantiruvchi - ta’lim oluvchilarlarga qiziqish, ijodkorlik, tasavvurni rivojlantirish;

- ilmiy-tadqiqotfaoliyatiko‘nikmalarini, axborotbilanmustaqilishlashko‘nikmalarini shakllantirish, ufqlarni kengaytirish, bilimlarni rivojlantirish, motivatsiya;

- tarbiyaviy - vazifalarni bajarish uchun shaxsiy javobgarlikni tarbiyalash, madaniy an’analar, tarix, o‘lkashunoslikni qardlash va jamoa ishtirochilari o‘rtasida sog‘lom muhitni shakllantirishdan ibora [www. mudarrisziyo. uz/Pedagogika, psixologiya va ijtimoiy tadqiqotlar onlayn ilmiy jurnali/Ta’lim jarayoni o‘quv mashg'ulotlarini o‘tkazishda "kvest" texnologiyasidan foydalanish muammolari/ Umirova K. Jild-01 Nashr 01 (2022)].

- “Keys-stadi”texnologiyasi(ingl. “case”– chemodan, metod, “study” – muammoli vaziyat; vaziyatli tahlil yoki muammoli vaziyatlarni tahlil qilish) - - talabalarda aniq, real yoki sun’iy yaratilgan muammoli vaziyatni tahlil qilish orqali eng maqbul variantlarini topish ko‘nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladigan texnologiya, realvaziyatlarnibayonetishdaqo‘llaniladigano‘qitishtexnikasideya e’tirof etiladi. Texnologiyaning asosiy maqsadi quyidagilardan iborat:

1. Tahlil ko‘nikmalari va tanqidiy tafakkurni rivojlantirish.

2. Nazariya va amaliyot birligini ta’minlash.

3. Muammo yuzasidan turli qarashlar va yondashuvlarni namoyish qilish.

4. Qarorlar qabul qilish va uning oqibatlariga doir mulohazalarni taqdim etish.

5. Noaniqliklar mavjud bo‘lgan sharoitda muqobil variantlarni baholash ko‘nikmalarini shakllantirish.

Darhaqiqat, keys-stadi talabalarni har qanday mazmunga ega vaziyatni o‘rganish va tahlil qilishga o‘rgatadi. Uning negizida muayyan muammoli vaziyatni hal qilish jarayoniningumumiymohiyatiniaksettiruvchielementlaryotadi. Bular quyidagilardir:ta’limshakllari, ta’limmetodlari, ta’limvositalari, ta’limjarayonini boshqarish usul va vositalari, muammoni hal qilish yuzasidan olib borilayotgan ilmiy izlanishning usul va vositalari, axborotlarni to‘plash, ularni o‘rganish usul va vositalari, ilmiy tahlilning usul va vositalari, o‘qituvchi va o‘quvchi (talaba) o‘rtasidagi ta’limiy aloqaning usul va vositalari, o‘quv natijalari. “Keys-stadi” texnologiyasi dastlab 1870 yildaAQShningGarvarduniversitetininghuquqmaktabidata’limjarayonida qo‘llanilgan. Ushbu texnologiya Garvard universitetining biznes maktabida 1920 yilda qo‘llanilaboshlangan. Keyslarningilkto‘plami1925yildabizneshaqidagiGarvard universitetihisobotlariasosidachopetilgan. Hozirdatexnologiyaxorijiy mamlakatlarda iqtisodiyot, biznes sohalarida ham keng qo‘llanilmoqda. O‘zbekistonda mazkurtexnologiyanita’limjarayonigatatbiqetishyo‘lidagiharakatlarmust aqillik yillarida faollashdi. Zamonaviy o‘qitish amalyotida ta’limiy xarakterdagi keyslarning quyidagi turlari qo‘llanilmoqa: - muammoningyechimiva qarorlarni tahlil qilishga yo‘naltirilgankeyslar;- qaroryokiyaxlitmuammoniifodalovchikeyslar;- talaba faoliyatinitahlilqilishvabaholashimkoniyatiniberuvchikeyslar.

“Keys-stadi” yordamida talabalar quyidagi ko‘nikma, malakalarga ega bo‘ladi:

1. Tahliliyko‘nikmalar(ma’lumotlarniaxborotlardanajrataolish, ularni turkumlashtirish, ma’lumotlarni zarur va nozarurga ajratish, tahlil qilish, taqdim etish; buning uchun shaxs aniq, mantiqiy fikrlay olishi kerak).

2. Amaliy ko‘nikmalar (muammoning murakkabligidan kelib chiqib, real vaziyatni tahlil qila olish, eng muhim nazariya, metod va tamoyillarni qo‘llay bilish).

3. Ijodiy ko‘nikmalar (bunda mantiqiylik asosida vaziyat (muammo)ni yechish muhimemas, balkiijodiyyondashuvasosidamuammoningbirnechayechimlarini topish va ularni tahlil qilish talab etiladi).

4. Muloqot ko‘nikmalari (unga ko‘ra talaba bahs-munozara olib borish, o‘z nuqtai nazarinihimoyaqilish, qarorigaboshqalarniishontirish, judaqisqavaishonarli hisobotni tayyorlash ko‘nikmalarini o‘zlashtira bilishi zarur).

5. Ijtimoiyko‘nikmalar(qarornimuhokamaqilishjarayonidatalabalar boshqalarningxatti-harakatinitahlilqilish, boshqalarnitinglaybilish, bahsda o‘zgalarning fikrlarini qo‘llab-quvvatlash, ilgarisurilgan fikrga qarama-qarshi fikrni bildira olish va o‘zini boshqara olishi lozim).

6. O‘z-o‘zinitahlil(bahs-munozarajarayonidao‘zinitutabilishi, boshqalarga namuna bo‘lishi muhim).

Har o‘qituvchikeys-stadigaasoslangano‘quvtopshiriqlariningpuxta asoslanishiga erisha olishi lozim. Keys topshiriqlarining amaliy-didaktik xaraktyerga ega bo‘lishi uchun ularni ishlab chiqishda quyidagilarga e’tiborni qaratish talab etiladi:

- maqsad aniq ifoda etish (maqsad ikki xil (yoki undan ortiq) tushunilmasligi;

- savol yoki topshiriqlar ma’lum darajada murakkab bo‘lishi;

- ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy hayotning bir necha jihatini yorita olishi;

- tyezda o‘zining amaliy ahamiyatini yo‘qotmasligi;

- milliy xususiyatlarni o‘zida namoyon eta olishi;

- ta’limning barcha yo‘nalish yoki sohalariga oid tipik vaziyatlarni ifodalashi;

- dolzarb ahamiyatga ega bo‘lishi;

- talabalarda tahliliy tafakkurni rivojlantirishi;

- bahs-munozarani tashkil etish imkoniyatini yaratishi;

- bir necha yechim (qaror)ni ilgari surish imkoniyatini ta’minlay olishi kerak [O‘ZBEKISTONDA FANLARARO INNOVATSIYALAR VA ILMIY TADQIQOTLAR JURNALI/ TALABALARNING KREATIVLIGINIRIVOJLANTIRISHDA INNOVATSION PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISHNI TAKOMILLASHTIRISH/ Norova N. F. , Ostonov J. Sh. , 21-son 20. 07. 2023].

Pedagogik tadqiqotlar samaradorligi:

birinchinavbatda, ta’limvafanintegratsiyasiuchunshart-sharoitlarni ta’minlash, ilmiy ishlanma va natijalarni o’quv-kasbiy jarayonga joriy etish orqali mutaxassislar tayyorlashda ishtirok etish;

yangibilimlarniyaratish, zamonaviytexnologiyalarnio’zlashtirish, ilmiy maktablarni tashkil etish va rivojlantirish uchun asos sifatida fundamental tadqiqotlarni ustuvor rivojlantirishga ko’maklashish;

mutaxassislar va ilmiy-pedagogik kadrlar tayyorlash jarayoni sifatini ko'tarish, professor-o'qituvchilar malakasini oshirishga ko'maklashish;

ta'limning dolzarb masalalari bo'yicha ilmiy tadqiqotlarni tashkil etish va olib borishda ilmiy jamoatchilikni faol ishtirok etishga jalb etish asosida ortishi mumkin.

Umuman olganda, ta'lim maydoni nafaqat tadqiqot muammolarini, balki fan va ta'limamaliyotiniintegratsiyalashuviningasosiymexanizmigaaylangan innovatsiyalar sohalarini ham belgilaydi [Салаева М. С. Педагог профессионализмининг шаклланиши интегратив психологикҳодисасифатида / "Педагогическиеипсихолингвистические особенностиразвития, формированияистановвлениеяличностиврача" мавзусидаги Халқаро илмий-амалий конференция. Самарқанд давлат тиббиёт институти, 2021 йил 5 май. Электронный сборник. СамГМИ. 5 мая 2021 года. – С. 178-180. Салаева М. С. Профессионал даражага эришиш мақсадида педагогнинг виртуалмобиллигиниривожлантириш/ "Хорижийтилларниўқитишнинг долзарбмасалалари:муаммоларваечимлар"мавзусидагиХалқароонлайн илмий-амалий конференция. Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат Ўзбек тили ва адабиёти университети, 2021 йил 5 май. Электрон тўплам. . 2021 йил 5 май. – Б. . 230-234.].

Natijalar

1. Ta'limmuammolarinihalqilishuchunta'limdasturidadolzarbma'lumotlardan foydalanish: ta'lim har qanday kasbiy faoliyatda axborot oqimining tezligi va hajmi tez sur'atlar bilan o'sibbormoqda, mavjudo'quvmateriallarirealvaqtrejimidama'lumotlarbilanto'ldirilishiva talabalarni amaliy masalalarni yechishga tayyorlash.

2. Talabalarning mustaqil bilish, tadqiqot, loyiha faoliyatini tashkil etish. Bu tamoyil bolalarni qo'yilgan vazifalarni hal qilish uchun ijodiy izlanishga, mustaqil axborot va tadqiqot faoliyatiga tayyorlashda ustunlik qiladi.

3. Ta'limjarayoninitaqsimlanganta'limmuhitidaamalgaoshirish. Ta'limmuhitita'lim muassasasi hududi yoki masofaviy ta'lim tizimi bilan cheklanmasligi kerak. O'quv jarayoni uzluksiz bo'lishi kerak.

4. Moslashuvchan ta'lim trayektoriyalari, o'rganishni individuallashtirish. Ta'lim faoliyatining xilma-

xilligio‘quvchilargata’limdasturlarivakurslarinio‘rganish, ularningsog‘lig‘i, moddiyva ijtimoiysharoitlarigamosravishdao‘quvjarayonidavositalardanfoydalanish huchunkeng imkoniyatlarni ta’minlashni talab qiladi [Ijtimoiy gumanitar fanlar\ TA’LIMDA YANGICHA YONDASHUV TAHLILI: SMART TA’LIM\ Soyibnazarov A. I. 2023/№1 63-64-bet].

Ta`lim jarayoniniinnovatsion tarbiya texnologiyalaridan foydalanib tashkil etishmaqsadga yo‘naltirilgan yaxlit pedagogik jarayon bo‘lib, ushbu jarayonda quyidagi pedagogik vazifalar hal qilinadi:

1. Talabalarga tarbiya hamda axloqiy munosabatlar mohiyati va ularningijtimoiy jamiyat hayotidagi ahamiyatito‘g‘risida ma’lumotlar berish.

2. Talabalardata’limiy-tarbiyaviybilimlarniegallashgabo‘lganehtiyojni yuzaga keltirish, ma’naviy tarbiyani qarortoptirish.

3. Talabalardaijobiymazmundagima’naviy-axloqiysifatlar(bilimlilik mehnatsevarlik, kamtarlik, mehr-oqibat, raqs shafqat, Vatanga, xalqqa muhabbat, ota-ona va kattalarga hurmat, insonparvarlik, saxovat, burchga sadoqat vahokazoni qarortopishini ta’minlash).

4. Talabalarda ma’naviy mazmundagi xulq-atvor, xarakter va irodani shakllantirish [Dissertatsiya/ “Pedagogika va psixologiya fanlarini o‘qitishda tarbiya texnologiyalariga innovatsion yondashuvlar”/Ismoilova M. Sh. , BuxDu “pedagogika” kafedrasi. , - Buxoro-2022].

Xulosa

Birinchidan, innovatsiyalar shunchaki yangilik bo‘lmasdan, mavjud tizimni tubdan isloh qilish uchun baza yaratib beradi, ayniqsa, hozirgi kunda ta’lim tizimini isloh qilish uchun katta rol o‘ynaydi.

Ikkinchidan, pedagogik texnologiyalarning maqsadi- ommaviy ta’lim sharoitida ta’lim jarayonining zaruriy samaradorligini ta’minlash va talabalar tomonidan o‘qishning ko‘zlangan natijalariga erishish kafolatidan iborat.

Uchinchidan, innovatsion tadqiqotlarni qo‘llash orqali pedagogika va psixologiya fanlarini o‘qitish eng samarali yo‘l hisoblanadi.

ADABIYOTLAR RO‘YHATI

Foydalanilgan adabiyotlar:

O‘zbekiston Respublikasining 24. 07. 2020-yildagi “Innovatsion faoliyat to‘g‘risida” gi630-son qonuni

INNOVATIONS IN TECHNOLOGY AND SCIENCE EDUCATION/ “TA'LIMDA INNOVATSION FAOLIYATNING O‘RNI”/Surxondaryo viloyati pedagoglarni yangi metodikalarga o’rgatish milliy markazi, “Maktabgacha boshlang’ich va maxsus ta’lim metodikalari” kafedrasi o’qituvchisi Saidova F. A.

Dissertatsiya/ “Pedagogika va psixologiya fanlarini o‘qitishda tarbiya texnologiyalariga innovatsion yondashuvlar”/Ismoilova M. Sh. , BuxDu “pedagogika” kafedrasi. , -Buxoro-2022

A. I. Soyibnazarov. Ta’lim jarayonida onlayn o‘quv kurslarning ijobiy va zaif tomonlari. FDU. Ilmiy habarlari jurnali. 2022-yil 6-son. (Advantages and disadvantages of online courses in education)

Slastenin V. A. va hokazo Pedagogika: Proc. talabalar uchun nafaqa. yuqori ped. darslik muassasalar / V. A. Slastenin, I. F. Isaev, E. N. SHiyanov; Ed. V. A. Slastenina . - M. : "Akademiya" nashriyot markazi, 2002. - 576s

Monografiya, “Innovatsion ta’limda pedagogik texnologiyalar va ularni qo’llashning psixo-didaktik asoslari”/Toirov B. B. , To’xtayeva Z. Sh. , -Buxoro, 2020. -120 b

Deberdeeva. T. X. Axborot jamiyati sharoitida ta’limning yangi qadriyatlari / T. X. Deberdeeva // Ta’limdagi innovatsiyalar. - 2005. - No 3. - b. 79. (New values of education in the conditions of information society)

Буданова Н. Г. Методика проведения учебных занятий с применением педагогической технологии// «Квест» (метод проектов) – Оренбургск, 2017, https://urok. 1sept. ru

Abdullayeva O. O‘qitishda o‘yinli texnologiyalardan foydalanish//– Axborot kommunikatsion texnologiyalari jurnali. –, 2017й. , infocom. uz

Pedagogika, psixologiya va ijtimoiy tadqiqotlar onlayn ilmiy jurnali/Ta’lim jarayoni o‘quv mashg'ulotlarini o‘tkazishda "kvest" texnologiyasidan foydalanish muammolari/ Umirova K. Jild-01 Nashr 01 (2022)

O‘ZBEKISTONDA FANLARARO INNOVATSIYALAR VA ILMIY TADQIQOTLAR JURNALI/ TALABALARNING KREATIVLIGINIRIVOJLANTIRISHDA INNOVATSION PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISHNI TAKOMILLASHTIRISH/ Norova N. F. , Ostonov J. Sh. , 21-son 20. 07. 2022

Салаева М. С. Педагог профессионализмининг шаклланиши интегратив психологикҳодисасифатида / “Педагогическиеипсихолингвистические особенностиразвития, формированияистановвленияличностиврача” мавзусидаги Халқаро илмий-амалий конференция. Самарқанд давлат тиббиёт институти, 2021 йил 5 май. Электронный сборник. СамГМИ. 5 мая 2021 года. – С. 178-180.

Салаева М. С. Профессионал даражага эришиш мақсадида педагогнинг виртуалмобиллигиниривожлантириш/ “Хорижийтилларниўқитишнинг долзарбмасалалари:муаммоларваечимлар”мавзусидагиХалқароонлайн илмий-амалий конференция. Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат Ўзбек тили ва адабиёти университети, 2021 йил 5 май. Электрон тўплам. . 2021 йил 5 май. – Б. . 230-234.

Ijtimoiy gumanitar fanlar\ TA’LIMDA YANGICHA YONDASHUV TAHLILI: SMART TA’LIM\ Soyibnazarov A. I. 2023/№1 63-64-bet

Internet saytlari:

1. Akademiyafvv. uz

EXTENDED ABSTRACT

INNOVATIVE RESEARCH IN PEDAGOGY AND PSYCHOLOGY

Particular importance is attached to the formation of future generations, spiritually rich, morally mature, intellectually developed, highly educated and comprehensively mature, as individuals, in the current period of the process of renewal in Uzbekistan. The current period of educational development brought a new direction - innovative activity to the field.

It is covered in research from the point of view of the practice of innovative activities and the widespread dissemination of advanced pedagogical experiences. X. Barnet, Dj. Basset, D. Hamilton, N. Gross, M. Mayez, A. Hewlock, D. Chen, R. Edem's work analyzes the issues of

management of innovative developments, the organization of changes in education, the conditions necessary for the "life and work" of innovation.

Pedagogical technologies and the process aimed at their application are a complex pedagogical process, and the implementation of pedagogical activities aimed at organizing this process on the basis of various forms, methods and tools gives students an incentive to actively participate in the activities organized in this regard.

Pedagogical technologies and pedagogical activities aimed at their application are divided in their essence into two groups, namely, educational activities with a certain content, as well as pedagogical activities aimed at the education of the individual.

Events organized in an out-of-audience environment and based on the mass participation of students, which are manifested as an important part of pedagogical technologies and pedagogical activities aimed at their application, have great potential for pedagogical technologies and their application. This possibility of these events is characterized by their reliance on the desires and needs of students, the presence of certain conditions, as well as the level of competence, skill and creative thinking skills of the organizers. In the process of carrying out the study, an attempt was made to make extensive use of the possibilities of events organized in out-of-audience conditions. Special attention was paid to the program-based organization of these events.

This stage of development of society and the economy is characterized by:

- increase the role of information, knowledge and Information Technology in the life of society;

- increase in the number of people engaged in the production of information technology, communication and information products and services;

- increased informatization of society using telephony, radio, television, internet, as well as traditional and electronic media;

- the creation of a global information space that ensures effective information cooperation of people, their use of World Information Resources, the satisfaction of their need for information products and services.

Innovation is a tool: new method, methodology, technology, etc. New in pedagogy is not just an idea, but approaches, methods, technologies that have not yet been used.

The use of up-to-date information in the educational program to solve educational problems: education in any professional activity, the speed and volume of information flow is growing rapidly, the available educational materials are replenished with real-time data and prepare students for solving practical issues; organization of independent knowledge, research, project activities of students. This principle dominates the preparation of children for creative search, independent information and research activities to solve the tasks set; implementation of the educational process in a distributed educational environment. The educational environment should not be limited to the territory of the educational institution or the distance education system. The learning process should be continuous; flexible educational trajectories, individualization of learning. The variety of educational activities requires providing students with a wide range of opportunities to study educational programs and courses, use tools in the educational process in accordance with their health, material and social conditions.

Conclusion

Firstly, innovation, without being just a novelty, provides a base for radical reform of the existing system, especially since it now plays a large role in reforming the educational system.

Secondly, the purpose of pedagogical Technologies is to ensure the necessary effectiveness of the educational process in the conditions of mass education and guarantee the achievement of the intended results of study by students.

Thirdly, teaching pedagogy and psychology through the use of innovative research is the most effective way.

PERSONALIZED EDUCATION AS A MODERN APPROACH

Dostonjon Sherov

Alfraganus university"

Annotation

Personality-oriented education (POE), independent education, personality-oriented educational environment and its theoretical pedagogical foundations, pedagogical activity, concept of pedagogical activity, literature analysis and methodology, pedagogical conditions, methodological-didactic basis, modern pedagogical technologies, psychology and psychotherapy, governing bodies, Medical Practice and international relations contexts, humanistic psychology, humanistic perspective, teacher role, humanistic ideas, democratization of society, humanization, POE technology, project method aspect, subjectivity of the educational process, "burning/activating" personal functions, methods and techniques of action, mental and practical, emotional codes (subjective/personal values, stereotypes), teaching methods generality, universal views, universal psychology, psychoanalysis, behaviorism, humanistic psychology and cognitive psychology, educational methods, the task of pedagogy, self-satisfaction, compassion and punishment, a well-thought-out system, a positive (acceptable for a person) consequence of behavior, the realization of the student's capabilities/abilities.

Keywords: personality-oriented education (POE), pedagogical activity, the concept of pedagogical activity, pedagogical conditions, methodological-didactic basis, modern pedagogical technologies, psychology and psychotherapy, POE technology, general psychology, psychoanalysis, behaviorism, humanistic psychology and cognitive psychology, compassion and punishment, a well-thought-out system

INTRODUCTION

The issue of person-oriented education in our country and abroad has become the subject of research by researchers and scientists. The analysis of the research in this field shows that "Personal-oriented education", which is considered as one of the main methodical achievements of modern

educational institutions, has become the subject of pedagogical research. Self-directed education (PSE) allows the learner (pupil or student) to express himself, strive for independent education (reading, learning), his It is embedded in the content of these researches that it is considered as a unique pedagogical activity that creates the most optimal conditions for the development of abilities, spiritual maturity, and self-realization.

LITERATURE REVIEW

Person-oriented educational environment in Uzbekistan and its theoretical pedagogical foundations (D. Sharipova, R. Safarova, F. Yuzlikaev, B. Ma'murov, E. Turdikulov, Sh. Qurbanov, O. Musurmonova, S. Nishonova) and It was reflected in the research of a number of researchers such as (R. Joraev).

Regarding the concept of pedagogical activity of this problem and improvement of this process, researchers from CIS countries (F. Fomenko, V. Serikov, S. Bagaeva, G. Batishchev, Ye. Podolskaya, I. Ivanov, Ye. Bondarevskaya, B. Lednev, A. Makarov, N. . Nikandrov, T. Shamovayaratish, Ye. Stepanov's) scientific works have been covered to a certain extent.

METHODOLOGY

(D. Nunan, H. Seliger, M. Long, H. Widdowson, M. Stage, J. Atkins, J. Baird, T. Blythe) among scientists from distant foreign countries have conducted a number of researches. Until now, both domestic and foreign scientists have widely researched the problem of person-oriented education, but it is the pedagogical conditions and technologies of learning and teaching foreign languages that are studied taking into account the characteristics of the mother tongue. is neglected. It is the need to research the methodological and didactic foundations and technologies of person-oriented education in foreign language education, and the need to improve it, that determined the topic of our research.

In the literature covering modern pedagogical technologies, special attention is paid to the issue of "personal-oriented education". This approach is actively used not only in education, psychology and psychotherapy, but also in the contexts of governing bodies, medical practice and international relations. Due to the scientific researches and practical services of K. Rodgers, one of the founders of humanistic psychology, which appeared in the 60s and 80s of the last century, the person-oriented approach is gaining practical importance as a humanistic point of view. its place is immutable in the broadest spheres of social life and education.

"Rogers' ideas about the place of education, the role of the teacher, his interaction with students were the basis for the humanization of education in the educational system of foreign countries. This process was a central research topic, especially in the research of the 60s and 70s. The results of this educational study involving thousands of college, elementary, middle, and high school teachers and students in England, the United States (and later Germany) showed that this approach helped students (and teachers) has a positive effect on their development: their self-evaluation, self-esteem has improved, their cognitive abilities have developed, which, in turn, improves their health, the level of mastery of lessons and improved attendance.

Rodgers' humanistic ideas that serve to increase the effectiveness of education serve as an important step in the democratization and humanization of the continuing education system and society in general.

it is also widespread in the teaching of subjects such as language and history.

NA Alekseev, who in his research work has studied the technology of POE from the aspect of the design method, describes this concept in short lines.

Person-centered education (PE) is a type of education that prioritizes the individuality (characteristics), values and subjectivity of the learning process of the learner.

We can expect that in a number of researches that have covered this issue, the educational system is contrasted with the traditional type of education, that is, teaching to perform a specific task in society.

POE -it is not only taking into account the uniqueness of the learning subject (person), but also another methodology of organizing the educational process, which requires the learner to "turn on/activate" personal functions or personal the experiences themselves are required.

(I. S. Yakimanskaya), who touched on this point of view, i. e. personal experience, noted its three manifestations:

.

RESULTS

A number of foreign scientists believe that pedagogy (including didactics) is closely related to psychology is also emphasized by This connection is determined not only by the commonality of subjects (person, child) and teaching methods, but also by general theoretical views, the understanding and understanding of human nature/humanity. Different psychological theories lead to different pedagogical approaches.

It is clear from the analysis of the literature on psychology that there are four leading and conflicting directions in general psychology - psychoanalysis, behaviorism, humanistic psychology and cognitive psychology - each of them deals with humanity, its development, he has his own idea about the reasons for his behavior and actions, and accordingly, educational methods.

Table 1. Characteristics of 4 psychological directions (M. Troshagin)

According to AG Maslow, the humanistic trend in psychology arose as a counter-trend to psychoanalysis and behaviorism. Humanist-psychologists treat a person as a machine that reacts, apply the results of experiments with animals to a person, i. e. "soul and soulless" psychology (behaviorism), the theory created in the study of sick people (psychoanalysis). It is not considered correct to use it on a lame person.

Through the person-oriented educational approach, it is possible to solve the problems of the educational field in a different way than other pedagogical approaches. This is one of the most important tasks facing modern Uzbek pedagogy.

The literature on the essence of person-oriented education notes that the existence of different interpretations of the concept of "person-oriented education" can lead to difficulties in understanding the essence of this approach. Not every analysis of human personality can be called psychoanalysis from a psychological point of view. No one denies that psychoanalysis is a dry theory and methods developed by Z. Freud. The concept of "psychoanalysis" is understood by all researchers and practitioners in the same sense. But we cannot say the same about "person-oriented education". For example, the Russian-speaking researcher ISYakimanskaya said about this: "Personally oriented education is a type of education in which the personality, uniqueness, and personal experience of the child (pupil) are prioritized. only after that the content of education will be adapted to it" - he writes. In addition, "It is worth noting that even in traditional pedagogy, personality development is considered a priority, so the content of personality-oriented education is reflected in this sense", noted and then listed a number of groups of person-centered educational pedagogies.

And LMFridman offers to distinguish between the concepts of "person-oriented (approach-based) teaching" and "person-oriented education": "The first of them means only the teaching process that represents the

process of forming the personal qualities of students. , the latter has a broader meaning, that is, it covers not only the first process mentioned above, but the entire system of the education system of the student's personality. But ISYakimanskaya noted that it is possible to look at the person-oriented education system as a special approach.

Thus, there are different, sometimes conflicting perspectives on person-centered education. It can be said that this approach is one of the new approaches for our national pedagogy (methodology) and it is still not fully researched.

The theory and practice representing "person-centered education" has a long history, and although it is called by different names, all of them note the educational process based on certain points of view: humanistic pedagogy, neopragmatism, existentialism, neopedocentrism, free education (in the US and European education in the 70s of the last century), cooperative pedagogy (in the SSR in the 80s of the last century).

From the analysis of the field literature, it is clear that the concept of "personal functions" was first introduced into the science of pedagogy by VVSerikov, and it is classified as follows: "Personal functions are (here) not a characteristic characteristic of the logical qualities of a certain person, but his "manifestation as a person are social manifestations that ensure "being". Such qualities as motivation, mediation, collision (opposite views, aspirations or conflict of interests), criticism, reflection, logical creativity, orientation, ability to express oneself, keeping life activities spiritually stable as personal functions is recorded.

These personal functions can be described and understood as follows:

motivational -accept and justify their activities;

mediation -the person mediates external influences and internal impulses of behavior; the person does not bring out all the internal things, limits them, gives them a social form;

collisional- a person does not accept complete harmony, a normal, developed personality faces and seeks contradictions;

critical- the person is critical of any proposed means, anything encountered causes dissatisfaction;

reflexive -creating and maintaining a stable image of the human "I";

logical creativity- a person always determines the hierarchy of meanings: the more often he thinks about the purpose of his life, the more advanced he is;

referral- formation of a person-oriented "picture" of the world, an individual outlook;

"ensuring the autonomy and stability of the "inner world";

creative- a person is always involved in creative activity, and a person gives a creative character to any activity;

self-expression -the desire to ensure recognition of one's "I" by others is implied.

CONCLUSION

In the framework of person-oriented education, the educational process is considered as a "unit" of understanding and organization of education. This "scale" determines the requirements for the organization of all components of the didactic model of the educational process from below. However, this does not mean adapting education to the level of development of the subject of study, but only the conformity of pedagogical activities to the "nature" of the student, the priority of the student's personality.

The person-oriented education system is not the goal of the educational standard, but is considered as a means of ensuring the development of the individual at different stages of education. In addition, this standard performs the functions of harmonizing educational levels and the corresponding requirements for the individual.

The criteria for the effective organization of person-oriented education are the parameters of personal development. Their indicative list by various authors is similar to the list of personality functions. However, all researchers emphasize the difficulties in putting these concepts into practice and creating an adequate system for their diagnosis.

REFERENCES

Rahim, A. , & Doston, S. (2020). (IMPROVING THE CONVERSATIONAL PROCESS IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING). (International Engineering Journal For Research & Development), 5(1), 6-6.

Sherov, D. (2020). (Succession Issues in Teaching English. Academic Research in Educational Sciences), (3).

Azimovna, AZ, & Abdulloevna, AA (2020). (Use of modern innovative technologies in teaching foreign language. Vestnik science and education), (10-4(88)), 50-52

Makhmudov, KS (2021). (Using written speech in the process of teaching English grammar. ISJ Theoretical & Applied Science), 6(98), 709-712.

Makhmudov, K. (2021). (LEARNING A FOREIGN LANGUAGE AND THE LANGUAGE TOURISM EXPERIENCE. Journal inostrannyx yazykov i *linguistic)*, 2(7).

Mukhamedov, GI, Khodjamkulov, UN, & Shofkorov, AM (2020). (PEDAGOGICAL EDUCATION CLUSTER: CONTENT AND FORM). (Theoretical & Applied Science), (1), 250-257.

Khodjamkulov, U. (2021). (CLUSTER AS INNOVATIVE APPROACH TO PEDAGOGICAL EDUCATION. Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal), 2021(02), 36-54.

Khodjamkulov, UN (2020). (THE SIGNIFICANCE OF THE GREAT SILK ROAD IN THE DEVELOPMENT OF SCIENCE). (Academic research in educational sciences), (4).

PEDAGOGIK FAOLIYATDA KOMMUNIKATIV KOMPETENTLIKNING O'RNI VA AHAMIYATI

katta o'qituvchi Mutalipova Mavlyuda Junaydullayevna

Annotatsiya

Bo'lajak o'qituvchining kasbiy va shaxsiy sifatlarini tarkib toptirishda shaxsning xislati, tajribasi, bilim malakasi hamda qobiliyatini uyg'unlashtirish zarurati tugiladi. Bu uyg'unlikni "kompetentlik" deb atash mumkin bo'lib, bu atama orqali bo'lajak o'qituvchining kasb sohasida ulkan muvaffaqiyatlarga erishish salohiyati tushuniladi. Darhaqiqat, kasbiy kompetentlik bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy faoliyatida samaradorlikka erishishda muhim omil hisoblanadi. Kasbiy kompetentlik, o'z navbatida bevosita kommunikativ kompetentlik bilan chambarchas bog'liqdir.

Pedagogik faoliyatning mohiyati ta'lim oluvchilar bilan o'zaro aloqani tashkil qilar ekan, kommunikativ kompetentlikni o'qituvchi kasbiy mahoratining negizi deyish mumkin. Mazkur maqola mazmunida kommunikativ kompetentlik ta'lim sifatini oshirish usullaridan biri hamda o'qituvchining kasbiy kompetentligini ko'rsatuvchi muhim omil sifatida tahlil qilingan. Pedagogik faoliyatning mohiyati ta'lim oluvchilar bilan o'zaro nutqiy aloqani tashkil qilishi, shu bois kasbiy vakommunikativ kompetentlikning chambarchas bog'liq ekanligi haqida so'z yuritilgan. Agar bo'lajak o'qituvchi kommunikativ kompetentlikka yetarli darajada ega bo'lmasa, ta'lim-tarbiya jarayonida o'zaro ta'sir jarayonini uddaburonlik bilan boshqarishga va kommunikativ texnologiyalarni qo'llashga tayyor bo'lmasa, shaxsga yo'naltirilgan zamonaviy ta'lim texnologiyalarini amalga oshirishi ham mumkin emasligi ta'kidlangan.

Maqoladakommunikativ kompetentlikning pedagogik faoliyatdagi o'rni va ahamiyati haqida batafsil ma'lumot berilib, bo'lajak o'qituvchilar faqat bilimga ega bo'lishiemas, balki bu bilimlardan muammoli vaziyatlarda o'rinli foydalanish malaka va ko'nikmasiga, buning uchun esa kommunikativ kompetentlikka ega bo'lmog'i lozimligi uqtirilgan.

Kalit so'zlar: kompetentlik, kasbiy kompetentlik, kommunikativ kompetentlik, kommunikativ texnologiyalar, pedagogik faoliyat, ta'lim sifati, o'zaro ta'sir**.**

THE ROLE AND IMPORTANCE OF COMMUNICATIVE COMPETENCE IN PEDAGOGICAL ACTIVITY

senior teacher Mutalipova Mavlyuda Junaydullaevna

Abstract

In the composition of professional and personal qualities of a future teacher, it is necessary to harmonize the character, experience, knowledge and abilities of a person. This harmony can be called "competence", and by this term is understood the potential of the future teacher to achieve great success in the field of profession. In fact, professional competence is an important factor in achieving efficiency in the professional activities of future teachers. Professional competence, in turn, is closely related to communicative competence. Since the essence of pedagogical activity is interaction with students, communicative competence can be said to be the basis of a teacher's professional skills.

In the content of this article, communicative competence is analyzed as one of the methods of improving the quality of education and as an important factor indicating the professional competence of the teacher. It is said that the essence of pedagogical activity is the establishment of mutual speech communication with students, therefore professional and communicative competence are closely related.

It was noted that if the future teacher does not have sufficient communicative competence, is not ready to successfully manage the interaction process in the educational process, and is not ready to use communicative technologies, it is impossible to implement modern educational technologies oriented to the individual.

The article provides detailed information about the role and importance of communicative competence in pedagogical activities, and it is emphasized that future teachers should not only have knowledge, but also the skills and abilities to use this knowledge appropriately in problematic situations, and for this, they should have communicative competence.

2019

Key words: competence, professional competence, communicative competence, communicative technologies, pedagogical activity, quality of education, interaction.

Kirish. Ta'lim sohasida olib borilayotgan hamda aniq maqsadga yo'naltirilgan davlat siyosati ijtimoiy jamiyat taraqqiyotini ta'minlovchi ustuvor yo'nalishlardan biri sifatida e'tirof etildi. Bu yo'nalishda amalga oshiriladigan muhim tadbirlar qatorida mutaxassislarning yangi avlodini shakllantirish, ma'naviy-axloqiy jihatdan yetuk, mustaqil dunyoqarashga ega, ijodiy fikrlovchi, boy milliy meros, shuningdek, umuminsoniy va milliy qadriyatlarga sadoqatli barkamol shaxsni tarbiyalab voyaga etkazish vazifalari belgilab qo'yildi.

Ta'lim sohasida amalga oshirilayotgan bunyodkorlik ishlari va erishilgan qator ijobiy o'zgarishlarga qaramasdan, ta'lim samaradorligining rivojlanish dinamikasini yanada jadallashtirish, bunda yaratilgan shart-sharoitlar va imkoniyatlardan samarali foydalanishjuda muhimdir. Jamiyatda amalga oshirilayotgan islohotlar talablariga to'la javob beruvchi, ishlab chiqarish sohasida yuzaga kelgan raqobatga bardoshli, keskin o'zgarishlarga tezkor moslasha oluvchi, shuningdek, mehnat bozorida mutaxassislar malakasiga qo'yilayotgan talablar darajasida samarali faoliyat yurituvchi shaxsni shakllantirishbugungi kunda eng dolzarb masala hisoblanadi.

Insonning hayot tarzida eng muhim tarkibiy vosita bo'lgan muloqot, har qanday kasbiy faoliyatning barcha turlarida mavjud. Biroq o'qituvchi uchun u kasbiy faoliyatga shunchaki hamroh bo'lgan oddiy omil emas, balki kasbiy ahamiyat kasb etadigan, uning asosini tashkil etadigan muhim kategoriya sanaladi. Bu holda muloqot insonlar o'rtasidagi odatiy o'zaro hamkorlik shakli emas, balki kasbiy faoliyatning muvaffaqiyatini ta'minlovchi kategoriya sifatida mavjuddir. Ayniqsa, pedagogik faoliyatda muloqot muhim funktsional, o'qituvchi uchun kasbiy jihatdan ahamiyatli vosita sanalib, o'zaro ta'lim va tarbiyaviy ta'sir quroli sifatida namoyon bo'ladiki, bunda muloqotning muhim shartlariga va qonuniyatlariga, qo'shimcha vazifalariga rioya qilishga to'g'ri keladi.

Kasbiy-pedagogik muloqot deganda, o'qituvchi va ta'lim-tarbiya jarayoni ob'ektlarining o'zaro hamkorlik tizimi tushuniladi, uning asosiy faoliyat mazmuni o'zaro axborot almashish, shaxsni bilish, tarbiyaviy ta'sir o'tkazish sanaladi.

Bo'lajak o'qituvchining kasbiy va shaxsiy sifatlarini tarkib toptirishda shaxsning xislati, tajribasi, bilim malakasi hamda qobiliyatini uyg'unlashtirish zarurati tug'iladi. Bu uyg'unlikni "kompetentlik" deb atash mumkin bo'lib, bu atama orqali bo'lajak o'qituvchining kasb

sohasida ulkan muvaffaqiyatlarga erishish salohiyati tushuniladi. Darhaqiqat, kasbiy kompetentlik, uning tarkibiga kiruvchikommunikativ kompetentlik bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy faoliyatida samaradorlikka erishishda muhim omil hisoblanadi (I. A. Zimnyaya, 2013),

Adabiyotlar sharhi. Xorij va yurtimiz olimlarining kompetentlik, kasbiy kompetentlik haqidagi izlanishlarini o'rganish jarayonida olimlarning mazkur masalaga turlicha ta'rif berishlari, fikr-mulohaza va xulosalarida har xil yondoshuvlar borligini ko'rdik. Lekin barcha olimlar o'z tasniflarida kommunikativ kompetentlikni asosiy kompetent sifatida alohida e'tirof etishgan. Xususan, N. A. Muslimov, o'zining tadqiqot ishlarida o'qituvchining kasbiy kompetentligini shakllanganlik asosini oltita sifatlar, ya'ni motivatsion sifatlar, intellektual salohiyat, irodaviy sifatlar, amaliy ko'nikmalar, hissiy sifatlar, o'z-o'zini boshqara olish sifatlari bilan bog'laydi va amaliy ko'nikmalar deganda shaxsning faoliyat va muloqotning turli sohalardagi ko'nikmalari deb ta'kidlab o'tadi (N. A. Muslimov, 2013).

Pedagogik kompetentlik – yuksak darajadagi pedagogik faoliyatning taraqqiy etishini, pedagogik texnikani egallashni, shuningdek, pedagog shaxsi, uning tajribasi va kasbiy faoliyatidagi individuallikning yorqin ko'rinishi sifatida tushuniladi.

Kompetentsiya» - muayyan muammo va masala, hodisa borasidashaxsning bilim, tajriba, mutasaddilikka ega bo'lishi va ularni hal qilishga etadigan salohiyati tushuniladi (Pedagogik atamalar lug'ati, 2014:15).

"Kompetentlik"- voqea-hodisalar, masalalar echimi to'g'risida xabardor bo'lish, muayyan nufuzga ega bo'lishni o'zida ifoda etadi (Tolkovi`y slovar russkogo yazi`ka, 2009:34).

Kasbiy kompetentlik, o'z navbatida bevosita kommunikativ kompetentlik bilan chambarchas bog'liqdir. Pedagogik faoliyatning mohiyati ta'lim oluvchilar bilan o'zaro aloqani tashkil qilar ekan, kommunikativ kompetentlikni o'qituvchi kasbiy mahoratining negizi deyish mumkin.

Turli manbalarda kommunikativ kompetentlik turlicha talqin qilinadi:

- o'zgalarning fikrlarini eshitish va e'tiborga olish, o'z nuqtai nazarini turli-tuman fikrlar va ziddiyatlarni yenga olish, muzokaralar olib borish,

- og’zaki va yozma muloqot kompetentsiyalari, dialog, monolog, matn mazmunini anglash; an'analar, marosimlar, etiketni bilish va amal qilish; rasmiy yozishmalar; ish yuritish, biznes tili; chet tilida muloqot, kommunikativ topshiriqlar, tinglovchiga ta'sir darajalari (I. A. Zimnyaya, 2014); kommunikativ muloqotga kirisha olish, tinglovchiga tushunarli bo’lish, erkin muomala qilish, yoqimsiz holatlardan xoli bo’lgan muloqot orqali kerakli natijalarga erishish qobiliyati (Golovko E. A. , 2004).

Tadqiqotchilarning bu yondashuvlariga ko’ra kommunikativ kompetentlikning mohiyatini kommunikativ vazifalarni (ma'lumotlarni uzatish, muzokaralar olib borish, aloqalar o’rnatish va uni saqlashni) hal qilish uchun turli xildagi aloqalarga (verbal, noverbal, og’zaki, yozma) kirishishga tayyorligi va qodirligi deb tasavvur qilish mumkin.

Metodologiya. Agar bo’lajak o’qituvchi kommunikativ kompetentlikka yetarli darajada ega bo’lmasa, ta'lim-tarbiya jarayonida o’zaro ta'sir jarayonini uddaburonlik bilan boshqarishga, kommunikativ texnologiyalarni qo’llashga tayyor bo’lmasa, shaxsga y’o’naltirilgan zamonaviy ta'lim texnologiyalarini amalga oshirish mumkin emas. Demak, kommunikativ, ya'ni nutqiykompetentlik bo’lajak o’qituvchining kasbiy kompetentligini ko’rsatuvchi muhim omildir. Chunki hozirgi kunda yaxshi mutaxassis bo’lishning o’zi etarli emas. Bugungi umumiy natija uchun jamoa bo’lib ishlay olish, qarorlar qabul qilishda qatnashish, o’z fikrini boshqalarga tushunarli qilib ayta olish, ma'lumotlarni e'tirozsiz qabul qilish, ziddiyatlarni yo’qotishga moyillik, hissiyotlarni nazorat etish, salbiy hislarning yo’qligi, ustunlikka intilmaslik, ishdagi hamkasblar, talabalar nuqtai nazarini tushunish kabi xislatlarga ega bo’lgan yaxshi hamkasb bo’lish kerak.

Shuningdek, turli axborot texnologiyalaridan foydalangan holda ma'lumotlar bilan ishlay olish; ziddiyatlarni samarali yechimini topish; mazmunli tanqidni hisobga olgan holda o’z mehnati natijalarini ko’rsata olish; hamkasblar, talabalar, ularning ota-onalari bilan o’zaro iliq munosabat o’rnata olishi lozim. Agar ta'limning asosiy mazmunini har bir kishining shaxsiy, kasbiy, ijtimoiy hayotida muvaqqaqiyat qozonish uchun zarur bolgan amaliy konikmalar, malakalar deb belgilaydigan bo’lsak, shulardan kommunikativ kompetentlik eng muhimi hisoblanadi. Individual-shaxsiy xususiyatlar, ijtimoiy-madaniy va tarixiy tajriba muloqotda kompetentlikning shakllanishiga ko’maklashadi.

Tilshunos olim N. Maxmudovning ta'kidlashicha, nutqning to’g’riligi nutq madaniyati haqidagi ta'limotning markaziy masalasi bo’lib, adabiy til me'yorlariga amal qilib tuzilgan nutq to’grilik sifatini oladi (Maxmudov N. , 2007).

Nutqning madaniyligini ta'min etadigan tog’rilik, aniqlik, mantiqiylik, ifodalilik, boylik, soflik, jo’yalilik kabi bir qator kommunikativ sifatlar mavjud (1-rasm). Ana shu kommunikativ sifatlarning barchasini o’zida mujassamlashtirgan nutq madaniy hisoblanadi. Harqanday nutqning asosiy maqsadi muayyan axborotni tinglovchiga etkazish, shu yo’l bilan unga ta'sir qilishdan iborat bo’lib, mazkur sifatlarning jami nutqning ta'sirchanligini yuzaga keltiradi.

Kishilar o’rtasidagi muloqotni talab darajasida ta'minlaydigan nutq to’g’ri bo’lishi bilan birga aniqlik sifatiga ham ega bo’lishi shart. Agar nutq aniq bo’lmasa fikr chala va yanglish tushunilishi, muloqot uchun yaroqsiz bo’lishi mumkin. Yana shuni ta'kidlash joizki, agar aytilmoqchi bo’lgan fikrning o’zi aniq va ravshan bo’lmasa, uni ifodalash uchun tuziladigan nutq hech qachon aniq bololmaydi. Demak, nutqning aniqligi so’zning tildagi ma'nosiga to’liq muvofiq holda qo’llanadigan kommunikativ sifatdir.

Nutqning mantiqiyligi ta'lim oluvchi tomonidan to’g’ri va to’liq anglanishi uchun zaruriy bo’lgan sifatlardan biridir. Mantiqsiz nutq kishilar o’rtasidagi aloqani ta'minlay olmaydi. Fikr rivojining izchilligi, fikrlar va tushunchalar o’rtasidagi munosabatlarning mantiqiyligi nutqning mantiqiyligini yuzaga keltiradi.

Nutqning sofligini nutqning adabiy til me'yorlariga va jamiyatdagi ma'naviy-axloq qoidalariga yot bo’lgan unsurlar (varvarizm, vulgarizm, argo, jargon, va hokazolar)dan xoliligi bilan belgilanuvchi kommunikativ sifat tarzida ta'riflash mumkin.

Nutqning boyligi deganda, tilning bir-biridan farq qiladigan unsurlari – so’zlar, ma'nolar, iboralar, ohang va hokazolardan qay darajada foydalanilganlik bilan belgilanadi. Boy nutq tuzish uchun ifodalarning bir xilligidan qochish, ayni bir tushuncha yoki fikrga turli xil unsurlarni ishlatish lozim. Zero, o’zbek tili har jihatdan, xususan, lug’at xazinasi nuqtai nazaridan benihoya boy tildir.

Quyida kommunikativ kompetentlik modelini ko’rib chiqamiz.

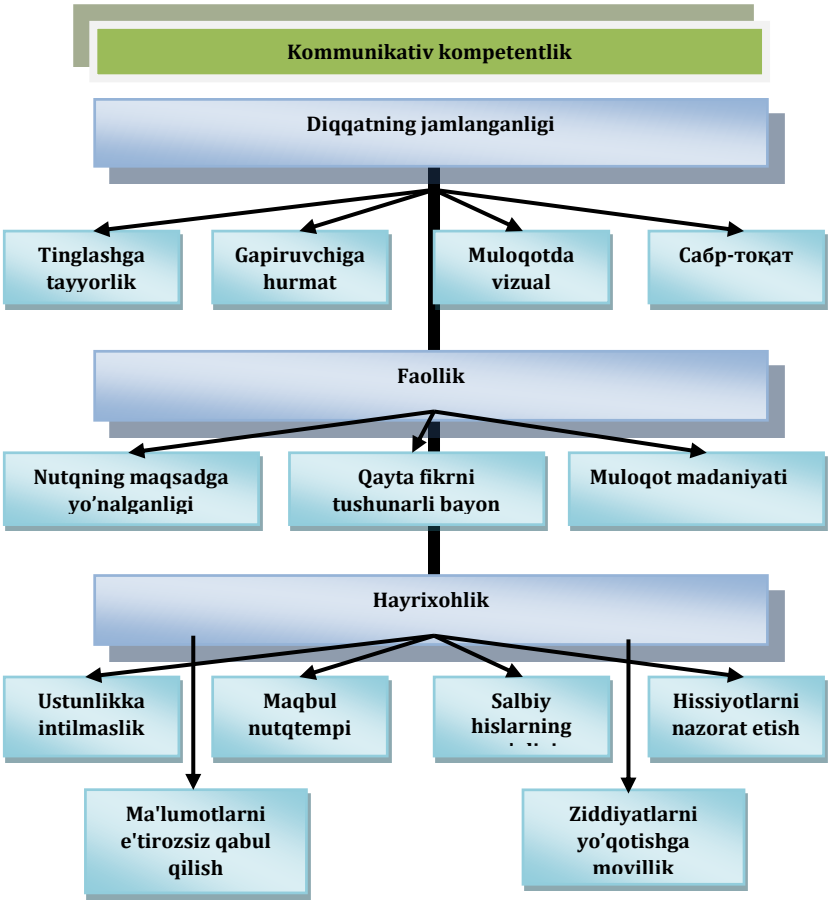

Nutqning jo'yaliligi ifodalanmoqchi bo'lgan axborotning mavzusi, uning mantiqiy va hissiy mazmuni, tinglovchining yosh, ijtimoiy, madaniy-ma'rifiy va boshqa xususiyatlari, yozma va og'zaki nutqning xabar berish, tarbiyaviy, estetik vazifalariga to'la mos kelishi bilan belgilanadi (masalan, jahl chiqqanda, xursand bo'lganda, qayg'u-musibatda, baxtli va baxtsizlikda aynan bir xil so'z ishlatilmasligi).

Nutqning ifodaliligi talaba diqqatini o'ziga jalb qila olishdan iborat bo'lgan kommunikativ sifatdir. O'qituvchi dars mavzusini tushuntirar ekan, o'z nutqining ifodaliligiga e'tibor bermasa, ifodalilikni ta'minlaydigan vositalardan foydalanmasa, nutqi quruq, shirasiz, jozibasiz bo'ladi va natijada bunday nutq talaba diqqatini torta olmaydi. Mukammal shakllangan, talab darajasidagi nutqiy madaniyatmuloqot kompetentligining muhim o'zagi hisoblanadi.

Yoqimli ma'naviy-psixologik iqlim, muloqotda insonparvarlik va demokratiya, aloqalar o'rnatish va muammolarni hal qilish maqsadidagi

muloqotning samaradorligi, o’qituvchi va ta'lim oluvchining o’z mehnatidan qoniqishi o’qituvchining kommunikativ kompetentligiga bog’liq.

Bo’lajak o’qituvchilarning kommunikativ kompetentligini ta'lim jarayoni qatnashchilarining rivojlanishi va o’z-o’zini namoyon qilishi, shuningdek, ta'lim sifatini oshirish usullaridan biri deb qarash mumkin.

Kommunikativ kompetentlik – murakkab kommunikativ ko’nikma va malakalarni egallash, muloqotda madaniy me'yorni bilish, muomalada urf-odat va an'analarga rioya qilish; tarbiyalanganlik, milliy mentalitetga va ma'lum kasbga oid kommunikativ vositalarni bilish demakdir. Shuningdek, kommunikativ kompetentlik shaxsning umumlashgan kommunikativ xususiyati bo’lib, kommunikativ qobiliyatlar, bilim, kўnikma va malakalarni hamda rasmiy muloqot sohasida ijtimoiy tajribani o’z ichiga oladi.

Kasbiy faoliyatda umumiy madaniyat va uning o’ziga xos ko’rinishlarini o’zida mujassamlashtirgan integral xususiyat ham kommunikativ компетентлик ҳисобланади. (Н. А. Муслимов, М. Ж. Муталипова, 2014).

Kommunikativ kompetentlik shartlaridan biri ma'lum qoida va talablarning bajarilishidir. Bu qoidalarning eng muhimi quyidagilardan iborat:

- Agar so’zlovchining fikri noaniq, o’ziga ham tushunarsiz bo’lsa, uni bayonetmaslik qoidasi “umumiy qoida” hisoblanadi.

Tushunishga doimiy tayyorgarlik” qoidasi. Semantik va shaxsiy to’siqlar fikrni to’liq va aniq tushunishga xalaqit berishi mumkinligini bilish lozim.

Aniqlik” qoidasi. Noaniq, galiz, noo’rin so’zlar va so’z birikmalarini foydalanmaslik kerak.

- “Noverbal signallarni nazorat qilish” qoidasi. Nutq va fikr mazmunini nazorat qilish bilan chegaralanib qolmay, uning doimiy “hamrohlari” mimika, jestikulyatsiya (hatti-harakat, imo-ishora), ohang, tana harakatiga ham e'tibor berish kerak.

Shaxsiy nohaqlik” qoidasi. Muloqotda shaxsiy nuqtai nazar hamma vaqt ham to’g’ri bo’lavermasligini tushunish orqali jiddiy xatolarning oldini

- “Makon va zamon” qoidasi. O’z vaqtida va o’rnida aytilgan har bir nutqyoki muloqot samarali bo’ladi.

Ochiqlik” qoidasi. O’z nazarini yangi paydo bo’lgan holatlar ta'sirida qayta

Kommunikativ kompetentsiya” tushunchasi kelib chiqishiga ko’ra muloqot jarayoni bilan bog’liq bo’lgan insonga qo’yilgan talablar tizimini

Agar biror kishining qobiliyati haqida gap ketsa, u kommunikativ kompetentlikka ega deb aytiladi. Demak, yuqorida ta'kidlaganimizdek, kommunikativ kompetentsiya muloqotga oid talablar tizimiga mos kelishi ikka erishishga olib keladi.

Kommunikativ kompetentsiyaning tarkibiy qismlariga quyidagilarni

g’zaki nutqning rivojlanganligi;

o’lish;

ommunikativ strategiyalarga ega bo’lish;

ddiyatga moyillikning yo’qligi, ziddiyatni boshlanishidayoq bartaraf eta

’ziga ishonchli bo’lish (assertivlik);

o’lish;

”

hsda qat'iyatlikni ko’rsata olish: muloqot jarayonida o’z nuqtai nazarini

’z fikrini asoslay olish: muloqot jarayonida shaxsiy fikrni asoslash uchun kerakli dalillarni vaqtida keltira olish.

Demak, kommunikativ kompetentlik shaxslararo zarur aloqalarni o'rnatish va bir maromda saqlash qobiliyatidir. Samarali muloqot uchun suhbatdoshlarning o'zaro tushunishiga erishish xarakteri hisoblanadi va muammolarning hal bo'lishiga ko'maklashadi, maqsadlarga erishishini ta'minlaydi. Zotan, "ta'limga kompetentsiyaviy yondashuv, bu – ta'limni bozor ehtiyojlariga muvofiq holga keltirishga harakat natijasi bo'lib, ta'lim natijasi sifatida o'quvchilarning o'zlashtirgan axborotlari yig'indisi emas, balki ularning turli vaziyatlarda qo'llay olish qobiliyati e'tiborga olinadi. Kommunikativ kompetentsiyaviy yondashuv bilimlar zahirasi bilan birga, muammoli vaziyatlarda bu bilimlardan o'rinli va maqsadga muvofiq ravishda faydalana olish qobiliyatiga ega shaxs sifatida tarbiyalashni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi". (Nurmonov A. "Ma'rifat" gaz. 2014: 18)

Bo'lajak o'qituvchining kommunikativ kompetentligiga maqsadga yo'nalgan jarayon, kasbiy malakalar va shaxsiy sifatlarningrivojlanish natijalari sifatida qaratiladi. O'qituvchi eshita olishi va tushunishi, tushuntirishi va isbotlashi, savol berishi va javob berishi, ishontirishi va ta'lim oluvchi fikrini o'zgartira olishi, suhbat chog'ida ishonch va rasmiy xayrihohlik ruhini yarata olishi, ta'lim oluvchiga individual psixologik yondashuv topishi, ziddiyatlarni hal qila olishi lozim. Bunday faoliyat negizida muloqotning kommunikativ texnikasi mavjud bo'lib, u o'qituvchining kasbiy mahoratini ko'rsatuvchi muhim belgidir.

Talabalarda kommunikativ kompetentlikni shakllantirish uchun turli-tuman samarali metod va texnologiyalardan foydalanish mumkin. Suhbat, diskussiya, kommunikativ mashqlar va kommunikativ-psixologik treninglar, testlar, pedagogik vaziyatlar, rasmiy o'yinli yozma va og'zaki topshiriqar, texnologiyalar shular jumlasidandir.

Diskussiya – aniq muammo bo'yicha fikr almashinuvi bo'lib, uning yordamida talabalar yangi bilimlarga ega bo'ladilar, o'z fikrlarini mustahkamlaydilar.

Kommunikativ treninglar – ijtimoiy-psixologik treninglar turi bo'lib, ijtimoiy kompetentlikning rivojlanishiga qaratilgan. U aloqaga kirishish; suhbatdoshning fikrini aniq bayon etishga ko'maklashish; suhbat, muzokaralarda hissiy keskinlikni yumshatishga yo'naltirilgan.

Amaliy ishlar metodi – kommunikativ mashqlarni bajarish orqali o'zlashtirilgan bilimlarni amaliy masalalar echimini topishga yo'naltirilgan jarayonda qo'llashni taqozo etadi.

O'yinli texnologiyalar – talabalarni real modeldagi maxsus yaratilgan vaziyatlardan chiqish yo'llarini topishga mo'ljallangan.

Axborot texnologiyalardan foydalanish bo'lajak o'qituvchi faoliyatida kasbiy kompetenlikini takomillashtirish uchun yangi imkoniyatlar yaratadi. Ulardan asosiylari o'quv-metodik ma'lumotlarini olishning kengayishi; talabalarda kommunikativ malakalar, muloqot madaniyati, ma'lumotni izlash malakasining shakllanishi; tezkor konsultativ yordam va hamkorlikdagi tadqiqot loyihalarini tashkil qilish va h. dan iboratdir.

Yozma topshiriqlar nutqiy, lingvistik va pragmatik kompetentsiyalarni shakllantiradi va rivojlantiradi. Talabaning nutqiy kommunikatsiyasi muayyan til imkoniyatlaridan amalda foydalanish malakasidir. Nutqiy kompetentsiya nutqiy tajriba va til haqidagi bilim munosabati bir butunligi asosida shakllanadi.

Xulosa. Kompetentlik tarkibiga samarali muloqotni ta'minlovchi bilim, malaka, ko'nikmalar yig'indisi kiradi va bunday kompetentlik muloqot doirasining kengligini o'zgartirish, suhbatdoshni tushunish va unga tushunarli bo'la olishni nazarda tutadi. Demak, kommunikativ kompetentlikni takomillashtirish jarayoni shaxs rivojlanishi bilan bevosita bog'liq. Bunda individual-shaxsiy xususiyatlar, ijtimoiy-madaniy va tarixiy tajriba kommunikativ kompetentlikni shakllantirishda ko'maklashadi. Zotan, pedagogik jarayon – o'quv-tarbiyaviy ishlarda talabalar bilan o'zaro aloqani nazarda tutadi. Har bir pedagogik vaziyat u yoki bu darajada o'quv-tarbiyaviy vaziyatga aylanadi. Pedagogik faoliyatning samarasi o'zaro aloqa natijasida yuzaga keladigan munosabatlarnining mazmuni va xarakteri bilan belgilanadi. Bu esa pedagogning kommunikativ faoliyatiga, ya'ni muloqot turlari orqli talabalarga ta'lim-tarbiyani tashkil etishga bog'liq. Boshqacha aytganda, ta'lim va tarbiya -mohiyatiga ko'ra kommunikativ jarayondir.

Kommunikativ kompetentlik deganda muloqotda yuzaga chiqadigan murakkab shaxsiy xususiyatlar, kommunikativ qobiliyat va malakalar, shaxs xarakteri, temperamenti haqidagi psixologik bilimlar, psixologik holatlar tushunilar ekan, har bir pedagogik hatti-harakat o'qituvchining muloqot jarayonida yetakchi o'rnini ko'rsatadi. Konstruktiv muloqot uchun o'qituvchiga nafaqat bilim, talabalarning va o'zining individual xususiyatlarini bilish, balki pedagogik ta'sirning maqbul strategik metodlarini qo'lay olish ham zarurdir. Bu o'qituvchining o'zida va ta'lim oluvchilarda shaxsiy kommunikativ xislatlarni shakllantirishga yonaltirishda, shaxslararo munosabatlarni bir xil baholay olishda namoyon bo'ladi. Zero, pedagogning kommunikativ kompetentligi – aloqa, hamkorlik, birgalikdagi faoliyat, o'zaro ta'sir va oxir-oqibatda munosabatlar tizimini ta'minlaydi.

Demak, nutq madaniyati fikr almashishi jarayonida nutqning to'g'ri, aniq, ravon, ifodali, mazmunli bo'lishiga erishish, so'zlarni o'z o'rnida ishlata bilish va to'g'ri talaffuz etish bo'lsa, kompetentlik muayyan lavozimga mos masalalar doirasida kasbiytajribaning ifodalanganlik darajasi; o'z kasbining mohir egasi bo'lgan shaxsga xos sifatdir. Kommunikativ kompetentlik esa ravon, chiroyli nutq, notiqlik usullaridan xabardorlik, hamsuhbatga individual yondasha olish malakasi, aloqa va munosabatlar o'rnatish, muloqotga moyillik layoqati hisoblanadi.

ADABIYOTLAR RO'YHATI

Pedagogik atamalar lug'ati, (2014). 15-17.

Tolkoviy slovar russkogo yazika (2009). V 4 t. T. 1. Pod red. D. I. Ushakova. –Moskva. 34.

Muslimov N. A. (2004). Bo'lajak kasb ta'limi o'qituvchilarini kasbiy shakllantirish. Monografiya. – T. : Fan, 126 b.

Markova A. K. , (1996). Psixologiya professionalizma. –Moskva, 308s.

Ishmuxamedov R. va b. (2008). Ta'limda innovatsion texnologiyalar. – T. : Iste'dod.

Quronov M. (2008). Milliy tarbiya. –T. : Ma'naviyat.

Maxmudov N. , (2007). O'qituvchi nutqi madaniyati. – T. : Alisher Navoiy nomidagi milliy kutubxona.

I. G. Zyabkina, (2014). Razvitie kommunikativnoy kompetentnosti studentov pedagogicheskogo kolledja. Moskva.

A. Nurmonov, (2014). Talabalarning til kompetentligini shakllantirish va rivojlantirish muammolari. "Ma'rifat" gaz. may 18.

N. A. Muslimov, M. J. Mutalipova, (2014). Bo'lajak o'qituvchilarning kommunikativ kompetentligini shakllantirish texnologiyasi. Metodik qo'llanma. Toshkent.

M. J. Mutalipova, (2017). "K voprosu formirovaniya garmonichno razvitoy lichnosti". Novoinfo. Nauchno-metodicheskiy jurnal. Moskva, Rossiya.

Muslimov N. A. (2013). Kasb ta'limi o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini shakllantirish texnologiyasi. (monografiya)–T. : «Fan va texnologiya»,

Golovko E. A. , (2004). Texnologiya formirovaniya kommunikativnoy kompetentnosti molodix spetsialistov na etape adaptatsii k pedagogicheskoy deyatelnosti. Stavropol.

I. A. Zimnyaya, (2014). Klyuchevie kompetentnosti kak rezultativno - selevaya osnova kompetentnostnogo podxoda v obrazovanii. Moskva.

THE ROLE AND IMPORTANCE OF COMMUNICATIVE COMPETENCE IN PEDAGOGICAL ACTIVITY

senior teacher Mutalipova Mavlyuda Junaydullaevna

2030

EXTENDED ABSTRAKT

In the composition of professional and personal qualities of a future teacher, it is necessary to harmonize the character, experience, knowledge and abilities of a person. This harmony can be called "competence", and by this term is understood the potential of the future teacher to achieve great success in the field of profession. In fact, professional competence is an important factor in achieving efficiency in the professional activities of future teachers. Professional competence, in turn, is closely related to communicative competence. Since the essence of pedagogical activity is interaction with students, communicative competence can be said to be the basis of a teacher's professional skills.

In the content of this article, communicative competence is analyzed as one of the methods of improving the quality of education and as an important factor indicating the professional competence of the teacher. It is said that the essence of pedagogical activity is the establishment of mutual speech communication with students, therefore professional and communicative competence are closely related. It was noted that if the future teacher does not have sufficient communicative competence, is not ready to successfully manage the interaction process in the educational process, and is not ready to use communicative technologies, it is impossible to implement modern educational technologies oriented to the individual.

The article provides detailed information about the role and importance of communicative competence in pedagogical activities, and it is emphasized that future teachers should not only have knowledge, but also the skills and abilities to use this knowledge appropriately in problematic situations, and for this, they should have communicative competence.

If the future teacher does not have enough communicative competence, it is argued that it is impossible to implement modern educational technologies that have been applied to an individual if he is not ready to competently control the process of interaction in the educational process, applying communicative technologies. Therefore, communicative, that is, speech competence, is an important factor indicating the professional competence of the future teacher. Because nowadays it is not enough to be a good specialist. For today's overall result, it is stated that it is necessary to be a good colleague with qualities such as being able to work as a team, participate in decision-making, be able to make his opinion understandable to others, take information without objections, tend to lose conflict, control emotions, lack of

negative feelings, not striving for superiority, understanding the views of colleagues at work,

It is also mentioned that it is necessary to be able to work with data using various information technologies; find an effective solution to conflicts; be able to show the results of their labor taking into account meaningful criticism; be able to establish a warm relationship with colleagues, students, their parents.

If we define the main content of education as practical connoisseurs, qualifications necessary for temporary achievement in the personal, professional, social life of each person, then communicative competence is the most important of these. Individual-personal characteristics, socio-cultural and historical experience contribute to the formation of competence in communication.

Competence includes the sum of knowledge, skills, skills that provide effective communication, and such competence implies changing the breadth of the circle of communication, understanding the interlocutor and being able to be understandable to him. Hence, the process of improving communicative competence is directly related to the development of the individual. In this, individual-personal characteristics, socio-cultural and historical experience contribute to the formation of communicative competence. Already, the pedagogical process implies interaction with students in educational and educational work.

Each pedagogical situation at one level or another becomes an educational and educational situation. The effect of pedagogical activity is determined by the content and nature of the relationship that occurs as a result of interaction. This is due to the communicative activities of the educator, that is, the organization of education for students with different types of communication. In other words, education and upbringing are a communicative process in essence.

THE ROLE OF SCIENCES IN FORMING A SENSE OF RESPONSIBILITY

Candidate of Pedagogical Sciences Ibodullo UZAKOV

Annotation

The field of education was promoted as one of the priority directions for ensuring the social development of the Republic of Uzbekistan. Fundamentally renewing the educational system, enriching it with content, applying innovative technologies to the educational system and raising it to the level of world education are the main goals of the educational reforms carried out in the country.

In our country, primary education, which is one of the important stages of the continuous education system, is considered a period in which fluency takes the main place in the activity of a person, and which forms the initial skills that help students to acquire scientific knowledge thoroughly. At this stage, the theoretical and methodical correct application of pedagogical technologies aimed at forming the personality of a pedagogue is effective.

As stated in Article 9 of the Law on Education of the Republic of Uzbekistan, primary education is an important component of continuous education of the republic, and its effective organization is considered an important guarantee of success in the next stages of education. There is an opportunity to further enrich and strengthen the educational and cognitive skills and moral and moral qualities of students in elementary schools during their studies in basic schools, academic lyceums, vocational colleges, technical schools, and higher education institutions. Therefore, it is necessary to pay attention to the education of the sense of responsibility from the period of primary education. The qualities formed in the student's behavior during the initial education period are strengthened in the next stages of the continuous education system.

Pedagogical activity forms such as conversation (narrating, explaining, guiding), selection, practical exercises, discussion (mutual assessment), presentation (gradual assessment) and control It is considered effective in introducing students to socio-legal standards, social duties assigned to students, and in educating a sense of

responsibility for their fulfillment. Therefore, it is important for class leaders to pay special attention to educating students with the essence of socio-legal norms and the responsibility of strict adherence to them, based on the forms of pedagogical activity noted in educational and extracurricular conditions, in the development of a well-rounded person.

This article describes the essence of the concept of responsibility, the content of education of the sense of responsibility in students of junior school age, information about the role of educational sciences and spiritual-educational activities in education of the sense of responsibility in students.

Keywords: educational content, class leader, educational activity, responsibility, sense of responsibility, responsibility, pedagogical activity, discussion, assessment, educational subjects, socio-legal norms, spiritual and educational activities, concept of primary education.

INTRODUCTION

The field of education has been promoted as one of the priority directions for social development of the Republic of Uzbekistan. Fundamentally renewing the educational system, enriching it with content, applying innovative technologies to the educational system and raising it to the level of world education are the main ideas of educational reforms carried out in the country.

In our country, primary education, which is one of the important stages of the continuous education system, is considered to be the period in which reading takes the main place in the activity of a person, and which forms the initial skills that help the students to acquire scientific knowledge thoroughly. At this stage, the theoretical and methodical correct application of pedagogical technologies aimed at forming the personality of the pedagogue-student is effective.

Further improvement of the primary education system, which is the main stage of the continuous education system, will not be devoid of benefit by studying the experiences gained in this field in foreign countries, analyzing them, as well as taking into account the national and regional characteristics of the best practices in the primary education schools of the republic. For this purpose, during the research, Russia, the USA, Japan and France were familiarized with the content of the primary education system. A study of the experiences of the education systems of leading foreign countries in terms of primary education has shown that there are a number of positive traditions in the field. Including:

- different forms of pedagogical approach to primary education have appeared;

- teachers have the freedom of creative research supported by state policy, authorship schools are being established based on the application of foreign experiences;

- parents are given the opportunity to choose an acceptable pedagogical system, the level of awareness of parents is growing;

- It is more and more recognized that it is appropriate to use individual methods and tools to create motivation for learning in a child (R. Safarova, M. Inoyatova, M. Shokirova, L. Shermamatova, 2007).

In our view, the most important achievements in this regard are:

1. The Concept of primary education (K. A. Abdullaeva, R. G. Safarova, M. O. Ochilov, K. N. Nazarov, N. U. Bikbaeva, M. A. Zaynitdinova 1998). was created, which creates the initial foundations of independent and free upbringing of the young generation in democratic conditions.

2. The content of primary education reflecting the principles of humaneness, democracy, respect for the personality of the student and creative thinking in the process of education was established.

3. State educational standards have been developed that determine the minimum of mandatory knowledge to be mastered in the educational subjects that are required to be taught in the primary education system.

4. A new form of primary education - the activity of educational institutions in the "Kindergarten-primary school" system has been launched.

5. Organization of elementary economic and legal knowledge in primary grades was left alone in order to form a new worldview in elementary school students regarding the important aspects of the socio-economic life of the society.

A person's sense of responsibility ensures that he fulfills his duties seriously and in accordance with existing requirements. Full performance of the assigned task helps to achieve new achievements and development in the course of certain activities.

LITERATURE REVIEW

The concept of “responsibility”, when translated from Arabic, means responsibility, accountability, and responsibility for the consequences and consequences of an action. In Uzbek, the concept of responsibility is

directly used as an alternative to the concept of responsibility. For example, state responsibility, legal responsibility, administrative responsibility, etc.

In some sources, when clarifying the essence of the concept of "responsibility", special emphasis is placed on the fact that it is a moral category characterizing the attitude towards society and a form of self-management of the individual.

In the scientific works of M. Sh. Allamuratova, G. Juraboyeva, responsibility characterizes the attitude of a person to society, the manifestation of high personal and moral qualities to fulfill his requirements is an ethical category of morality, and the responsibility of a person is his attitude towards the whole existence, his special attitude towards each specific situation. It is noted that it manifests through a special attitude to each specific situation.

In "Higher Education (Dictionary-Reference)" published under the general editorship of Academician S. Gulomov, this concept is a form of self-control of an individual, a manifestation of his behavior as the cause of his actions and their consequences, as well as in the environment and interpreted as understanding and controlling the little ability to be personal. Based on our research, responsibility is not a form of self-control of a person, but rather his behavior and approach to others, which reflects the nature of individuality and sociality. A lexical error is allowed in the tariff given in the dictionary. For example, in the Uzbek language, there are no sentences about understanding and controlling a small ability in the environment and understanding and controlling a small ability in personal being. Here, authors in society or social existence, in the process of social relations; it would be more correct to keep concepts like individually.

In the "Tarbiya" (Education) encyclopedia, an attempt was made to reveal the socio-philosophical, pedagogical and psychological essence of the concept of "responsibility". At first, the concept of "responsibility" was defined in the work. That is, responsibility for actions and their consequences. At the same time, it is necessary to express the following opinion regarding the given tariff: the concepts of consequence and result essentially represent the same event, that is, behavior, event, process, and the final state of situations. For this reason, it was enough to leave only the concept of consequence and interpret it as responsibility for the consequence, not the expression of the result of the consequences. The quoted tariff would be fully expressed as follows: responsibility for actions and their consequences.

In the source, the symbolic and practical aspects of a person's activity and behavior, which are reflected on the basis of the concept of "responsibility", are explained as follows: responsibility is one of the criteria of symbolic education (in this place, the phrase social education should be used), a complete picture of the product of every practical activity of a person (person). It is the ability to realize that it will bring some benefit to the few and the few. Responsibility is taught from the first years of a child's life. Parents pay attention to how the child performs the task assigned to him (whether he does it on time and thoroughly or not), they help him, teach him to answer for his actions, to think about the consequences of each action, to analyze his actions. In the student, responsibility should become a stable characteristic that shows the level of his moral upbringing (M. N. Aminov, A. Majidov, 2010).

Compiler-author M. N. Aminov pays special attention to the analysis of the essence of the process of education of the sense of responsibility in the personality of the student. According to him, responsibility is brought up in school, first of all, in the educational process, in the performance of various useful public works and tasks" (M. N. Aminov, A. Majidov, 2010). At the same time, M. N. Aminov gives the following recommendations to parents in raising a sense of responsibility in children, including children of primary school age: parents should pay attention to their flow and the importance of tasks when raising children's responsibility. For this, taking into account their interests, it is necessary to involve them in activities of active acquisition of knowledge and completion of tasks. This activity can be various tasks and activities (parents and children working together, preparing various items for the home, etc.). Of course, in the beginning, adults should monitor their work and provide help if necessary. Children need to believe in their little strength, that they can do the assigned work.

One of the main conditions for the organization of any activity is its successful implementation by students. It is necessary to monitor the completion of the task by the students on time and to the end, as well as teach them to plan and control their activities.

After all, students should try to feel a sense of responsibility for the result of their little work in front of adults and friends.

Parental influence and personal example are important in raising responsibility in children. The way of life of the family, the moral atmosphere in it, the relations between father and mother and between parents and children, giving support to children, teaching them to control little, interest in children's work at home and at school help to make

responsibility education more successful" (M. N. Aminov, A. Majidov, 2010).

The author also tries to clarify the qualities reflected on the basis of personal responsibility. According to him, the following qualities are expressed on the basis of responsibility of a person: discipline, diligence, organization, consciousness in behavior, self-demanding and interrelated with other qualities of will (M. N. Aminov, A. Majidov, 2010).

In some sources, special attention is paid to clarifying the essence of the concept of "social responsibility": "Social responsibility is one of the many forms of the responsibility to follow the accepted norms, the tendency of a person to behave in accordance with narrow selfish interests and social interests in general" (M. Kh. Saidov, L. V. Peregurov, Z. T. Tohirov 2003). In our opinion, there are grammatical and lexical errors. The idea that the authors wanted to acknowledge could be correctly expressed as follows: "Social responsibility is a person's attitude towards satisfying his personal and social interests in terms of existing normative requirements recognized by society, his approach with a sense of responsibility" (M. Kh. Saidov, L. V. Peregurov, Z. T. Tohirov 2003).

The authors M. Ochilov and N. Ochilova paid attention to the reflection of spiritual and moral ideas in the essence of the concept of responsibility, and they note that the content of this concept is to understand the duty to other people and turn it into an incentive for human behavior, to consciously and voluntarily direct a person's small activities to do more good for others. Although the essence of the concept is explained logically, it is not expressed lexically. At the same time, it would be appropriate to express the concept of a person as a person. Because man is a term that represents a biological species. From the point of view of social relations, it is appropriate to leave the concept of person. Therefore, the science of pedagogy studies the process of development of a person as a social being.

According to the approaches of V. Karimova, A. Umarov and M. Kuronov, responsibility is an ability that manifests itself as a complete visualization of the individual's small actions and activity products. That is, "responsibility is the ability to fully imagine the product of every action and activity of a person, and understand what it will bring benefit to the few and the few".

In some sources, this concept is interpreted as the duty and responsibility for the fulfillment of social importance: "it means the responsibility of a certain person or social group for the fulfillment of socially important duties and tasks, their consequences, and the

adherence to the moral principles underlying their behavior" (K. Nazarov, 2004).

In our view, responsibility is a feeling of responsibility to perform a certain behavior, professional or social activity, as well as to fully understand the duty to a certain group or members of this group. Accordingly, responsibility manifests itself in different ways:

1. Responsibility in the implementation of any behavior.

2. Responsibility of the person for the performance of professional activity.

3. Responsibility to the group or its members.

4. Responsibility of the citizen in the implementation of social activities.

Educational subjects also have a great opportunity to form a sense of responsibility in students of junior school age. Here, the possibilities of educational sciences in this regard are analyzed.

METHODOLOGY

The content of the textbook "Alifbe" (ABC book) (R. Safarova, M. Inoyatova, M. Shokirova, L. Shermamatova, 2007) intended for the first grades, the study of the content of the covered topics showed that most of them serve to form a sense of responsibility in primary school students. With the help of the series of pictures in the textbook, for example, the text on page 30, students understand that following school rules is an important form of responsibility. In this case, it is important for the teacher to draw students' attention to this aspect during the process of studying the text.

The text "At the station" given on page 39 of the textbook also helps students to develop the character of showing respect to adults and also to form the responsibility of being attentive to them. After all, one of the important manifestations of having a sense of responsibility is the responsibility for the relationship with others. This idea is reflected in the content of the text "Friends"given on page 45 of the textbook. In it, Shuhrat falls ill and his friend Dilshod hears from him. While getting acquainted with the text, the students will understand that it is a humane and responsible attitude towards a friend to get information about the condition of a friend.

The text titled "Lazy and hard working" given on page 54 of the textbook serves to educate students to take responsibility for reading.

According to the content of the text, lazy and hard working children's approaches to reading teach students to value time, to do everything, including learning, in a short amount of time.

In the text "A good boy" given on page 60, while reading this text you will read the sentence "Vales time" it is appropriate for the teacher to give students an understanding of responsibility, daily activities, a responsible approach to play and reading, and the effect of responsibility. This text can also teach students about the importance of discipline, which is an important component of responsibility.

According to the traditional approach, the main topics covered in the textbooks of "Reading book" are Motherland, mother, nature and students' interactions. At the same time, in the content of the series of texts given in the textbook, the ideas that serve to form a sense of responsibility in the students are little reflected.

On page 19 of the textbook "Reading book" for the 1st grade, the text entitled Narrative, based on the example of the great teacher Amir Temur, has the opportunity to form a sense of responsibility towards nature in students. It is said that when the army returned to their tents after conducting military exercises in the open air, they saw that two pigeons had built a nest and laid eggs in one of them. Then the host, Amir Temur, left the cake in front of the tent and ordered them to stay there until the birds hatched and the chicks fledge. This instructive story is also a lesson for children who hurt birds and animals, and inculcates in them the idea of being responsible towards nature, the living creature that is its child.

When getting acquainted with the lion named "Traffic light", which is given on page 42 of the textbook, the teacher informs the students about the importance of having the responsibility to follow the rules of the road. By getting to know the lion, students will be able to learn such qualities as discipline, order, self-control.

The text "Keep the book" covered on page 50 also teaches the students to take care of school tools, the fairy tale "The Honest Boy" teaches them to be responsible before others, to be honest, and the text "The button" teaches the students to dress neatly, neatly, and pay attention to their clothes.

The series of texts taken from the textbook "Reading book" (K. Abdullaeva, M. Yusupov, M. Mahmudova, S. Rahmonbekova, 2010), intended for the 2nd grade of primary school students, includes the organization of educational activities, the completion of team (class) tasks, the relationship with the teacher, peers and others, the use of

educational tools, personal belongings, and the organization of games. There is an opportunity to provide information to students about the need to be responsible in organizing, following a daily routine and behavior. Poems and texts such as "Book", "Damaged book" (protecting educational tools), "Value of Time" (following a daily routine), "Ant and Grasshopper" (responsible approach to work), "A child of deer", "Green World is a Good World" (responsible attitude towards nature) serves to form a sense of responsibility in primary school students.

The reading of the following topics from the "Reading Book" textbook (M. Umarova, Sh. Hakimova 2004) intended for the 3rdgrade has the opportunity to further develop the sense of responsibility formed in students:

1) "Shepherd boy Shirok", "Sixty guz rope" (fairy tale), Uzbekistan guards (poem), "Today you are a child, tomorrow a soldier", "Bobonur", "A person who lives for the country" (on the basis of patriotism, the immediate surroundings, the responsibility to protect the freedom of the homeland, to ensure its development reflected);

2) "Who are Sokhiba upset with" (responsibility for personal belongings);

3) "Priceless wealth" (responsibility to follow the daily regime);

4) "The country loves the one who loves earth" (responsibility to protect nature and environment);

5) "Rule", "Helped", "Fly with an ant", "Consequences of unfairness", "Falcon'sdeath", "Barno", "In the flowerbed"(advice on organizing behavior);

6) "Walking stick", "True friend", "See the good in the bad", "Ezoz" (responsibility for organizing relationships with others).

A sense of responsibility can be formed with the help of some texts given in the "Reading book" textbook intended for the 4th grade of general secondary schools. Including:

- irresponsibility in relation to his actions "Shum bola" (Naughty boy), The boy who realized his mistake, "Rain", "Six hundred sums";

- responsibility for relationships with peers and others "The Coward", "It's been Good", "Remembering the place of Father and Mother", "Generous gardener', "Poet", "Tumaris", "Najmiddin Kubro";

- responsibility for nature and environment protection "Mystery", "Hobbled horse", "Ko'kyo'l" (Blue road).

During the study of the problem, the primary school teachers (class leaders) got acquainted with the spiritual and educational work plans for the classes. In the process of acquaintance, the following became known:

1. Plans of educational spiritual and educational work have been developed in each class and they are coordinated with the general plan of spiritual and educational work of the general secondary education institution.

2. In the plans of spiritual and educational work, there are more historical dates, social events that have become traditions of educational institutions (for example: the celebration of the "Alifbe" (Aplhabet), "The last bell", "The first bell", the reception of students into the "Kamalak" organization), various objects (nature, museums, production enterprises and cultural- educational activities related to organization of excursions and trips to amusement parks).

3. In the plans, it is planned to introduce the primary school students to the internal rules of the educational institution, to conduct special events related to the formation of the skills of nature and environment protection and responsible relationship with the surrounding people.

4. However, the work of class leaders with parents is still limited to organizing parents' meetings. Interviews with parents during the experiment also confirm this opinion.

Based on familiarization with the plans of spiritual and educational work intended for primary classes, the following recommendations can be made for class leaders:

1. In the plans of spiritual and educational work, first of all, it is important to focus on the implementation of events that introduce elementary school students to the internal rules of the educational institution, provide them with information on behavior and self-control in the territory of the educational institution.

2. The use of forms, methods and tools that are based on the active participation of primary school students in conducting these events and help to form the responsibility of directly studying, work and play activities, maintaining educational tools, and completing assignments given by the teacher and the class team.

3. Organize mass and group role-playing games, competitions that help to form a sense of responsibility in elementary school students as much as possible during the educational process.

4. In order to achieve effectiveness in the formation of a sense of responsibility in primary school students, as well as to ensure mutual balance and follow-up between educational institutions and family education, expanding the scope of work with parents, among them pedagogical support for parents, roundtable discussions and School and family to achieve the organization of a competition on a single unit topic.

5. The educational institution should provide pedagogical assistance to parents regarding the formation of a sense of responsibility in primary school students in the family, and explain to them the social importance of students' gaining a sense of responsibility based on the organization of special exposures, and the importance of the personal example of parents in this process.

6. Achieving equal imposition of pedagogical requirements, which is the leading factor in the formation of a sense of responsibility among primary school students in the family and educational institution, preventing the occurrence of imbalance in the imposition of pedagogical requirements in both conditions.

SUMMARY

The qualities formed in the student's behavior during the period of junior school age are improved in the next stages of the continuous education system. Therefore, it is appropriate to pay special attention to the education of students' sense of responsibility in primary grades. On the other hand, academic subjects also have a great opportunity to form a sense of responsibility in elementary school students. In the primary education system, based on achieving a responsible attitude of students to the game and labor process, the effective course of the study activity, which occupies an important place in their life, is ensured.

Consequently, in this situation, the first elements of responsibility for organizing any activity are formed in them. Forming the elements of responsibility in students for play, work and interaction with their peers creates a foundation for them to be sufficiently responsible in the next, increasingly complex age. The sense of responsibility that needs to be formed in primary school students is manifested in the following ways:

- responsibility for organizing educational activities;
- responsibility for completing class team assignments;
- responsibility for relationships with pedagogues and peers;
- educational tools, personal items and responsibility for their use;

- responsibility for the activity of the game organized in the microenvironment;
- responsibility for daily routines and behavior (Uzakov I. A. , 2021).

Working with primary classes, observing their activities, studying their age and psychological characteristics, such as conversation (telling, explaining, guiding), selection, practical exercises, discussion (mutual evaluation), presentation (gradual assessment) and supervision Pedagogical activity forms are considered effective in introducing students to socio-legal standards, social tasks assigned to students, and in educating a sense of responsibility for their fulfillment. Therefore, it is important for the teachers of the primary classes to pay special attention to educating students with the essence of socio-legal norms and the responsibility of strictly following them, based on the pedagogical activities recorded in educational and extracurricular conditions.

REFERENCE

Safarova, M. Inoyatova, M. Shokirova, L. Shermamatova (2007). Alphabet / Textbook for the 1st grade of general secondary schools. R. Tashkent: Manaviyat, 79 pages.

K. A. Abdullayeva, R. G. Safarova, M. O. Ochilov, K. N. Nazarov, N. U. Bikbayeva, M. A. Zaynitdinova (1998). Concept of primary education / Authors: // Primary education j. T. : Issue 6. Page 14.

Doniyorov A. Kh. , Karimov N. R. (2020). An Incomparable Book of a Great Scholar // Journal of Bulletin Social-Economic and Humanitarian Research, Volume 6, Number 8, (April 2020) Pp. 63 - 71*. doi: 10. 5281/zenodo. 3764177.*

K. Nazarov. (2004). Philosophy. Encyclopedic dictionary / Tashkent: Publishing House of the National Society of Philosophers of Uzbekistan. 2004. Page 243.

Inomova M (1999). Spiritual and moral upbringing of children in the family. T. : TSPU named after Nizami, 151 p.

Karimova V. , Umarov A. , Kuronov M. (2002). Factors and means of inculcating the idea of national independence in the minds of our people. Tashkent: Creative world publishing house, 2002.

M. Kh. Saidov, L. V. Peregurov, Z. T. Tohirov. (2003). Higher education (dictionary-reference) / Tashkent: Finance, publishing house, 171 p.

N. Aminov, A. Majidov. (2010), Education. Encyclopedia / Tashkent: National Encyclopedia of Uzbekistan State Scientific Publishing House, 2010. 266 p.

Uzakov I. A. (2021). The role of academic subjects in formation of a sense of responsibility in primary school pupils // ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal, Vol. 11, Issue 2, February. - p. 537-543. ISSN: 2249-7137. *DOI: 10. 5958/2249-7137. 2021. 00456. 0*

Vygotsky L. S. (1991). Pedagogical psychology / edited by. V. V. Davydova. M. : Pedagogy, 1991. 480 p.

Abdullaeva, M. Yusupov, M. Mahmudova, S. Rahmonbekova (2004). Reading book / textbook for 2nd grade. Tashkent: Teacher's Publishing House, 2004. 176 p.

M. N. Aminov, A. Majidov (2010). Education. Encyclopedia / Tashkent: National Encyclopedia of Uzbekistan State Scientific Publishing House, 2010.

M. Umarova, Sh. Hakimova (2004). Reading book / textbook for 3rd grade. Tashkent: World of creativity, 2004. 240 p.

S. Matchonov, A. Shojalilov, Kh. Gulomova, Sh. Sariev, Z. Dolimov (2007). Reading book / Textbook for the 4th grade of general secondary schools. Tashkent: Yangiyul polygraph service, 2007. 272 p.

M. Sh. Allamuratova, G. Juraboeva, (1990). Cultivating students' sense of responsibility for educational activities (in the family and outside the classroom) // T. : Research Institute of Pedagogical Sciences of Uzbekistan, 1990. 37 p.

Bayjonov, F. (2021). CHARACTERISTICS OF THE CONCEPT OF GENDER CULTURE AS A SOCIAL EVENT. InterConf, (79). вилучено із https://ojs. ukrlogos. in. ua/index. php/interconf/article/view/15139.

Bayjonov, F. B. (2021). Stages of formation of gender culture in youth. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences, *9*(4), 2021. https://www. idpublications. org/wp-content/uploads/2021/05/Full-Paper-STAGES-OF-FORMATION-OF-GENDER-CULTURE-IN-YOUTH. pdf.

Bayjonov, F. (2023). Technologies for the development of gender culture in cooperation with the family and educational institutions. Bulletin of Science and Practice, (4), 531-534. https://doi. org/10. 33619/2414-2948/89/70.

Bayjonov, F. B. (2021). Gender differences in the contemplation of teenagers. Theoretical & Applied Science, 98(06), 144-146. https://doi.org/10. 15863/tas. 2021. 06. 98. 21.

Bayjonov, F. (2022). Factors for forming gender culture in adolescents in family and educational institutions. InterConf, (96). вилучено із https://ojs. ukrlogos. in. ua/index. php/interconf/article/view/18170.

BO‘LAJAK PEDAGOGLARDA O‘ZINI-O‘ZI BOSHQARISH MADANIYATINI SHAKLLANTIRISH TIZIMI

Berdaliyeva Sevara Damirovna

sevaraberdialieva243@gmail. com
ORC-ID 0000-0001-8355-5367

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada bo’lajak pedagoglarda o‘zini-o‘zi boshqarish madaniyatini shakllantirish mexanizmi, unda amalga oshirish lozim bo’lgan jarayonlarning ijtimoiy-psixologik jihatlari, usullari, metodlari xususida so‘z yuritiladi.

Bo‘lajak pedagoglarning oliy o‘quv yurtida olgan psixologik bilimlari ikki unchalik yoqimli bo‘lmagan xossaga ega. Ular, birinchidan, pedagogga amaliyotda zarur bo‘lgan barcha bilimlarni o‘z ichiga qamrab olmagan, bunga sabab pedagogik oliy o‘quv yurtlarida psixologik fanlarni o‘qitish uchun ajratilgan dars soatlari hajmining chegaralanganligidir. Ikkinchidan, bu olingan bilimlar tezda eskirib qoladi va hech bo‘lmaganda besh yilda bir marta yangilab turishni talab etadi, buni o‘z-o‘ziga ta’lim berish yoki malaka oshirishda amalga oshirsa bo‘ladi.

Kalit so‘zlar: O‘zini-o‘zi boshqarish, tafakkur, g`oya, fikr, jarayon, pedagog, nutq, ichki tuyg‘u, iroda, diqqat, mnemik jarayonlar.

SYSTEM FOR FORMING THE CULTURE OF SELF-MANAGEMENT IN FUTURE EDUCATORS

ABSTRACT

This article talks about the mechanism of self-management culture formation in future pedagogues, social-psychological aspects, methods, methods of the processes that should be implemented in it.

The psychological knowledge of future pedagogues acquired at the higher educational institution has two not-so-pleasant properties. First of all, they did not include in their work all the knowledge necessary for the pedagogue in practice, the reason for this is the limited amount of class hours allocated for teaching psychological sciences in pedagogical higher

educational institutions. Second, this acquired knowledge quickly becomes obsolete and requires updating at least once every five years, which can be done through self-education or professional development.

Keywords: Self-management, thinking, idea, thought, process, pedagogue, speech, work feeling, will, attention, mnemonic processes.

KIRISH

O‘zbekiston Respublikasi ta’lim mazmunini modernizatsiyalash munosabati bilan oliy ta’lim muassasalarida talabalarni innovatsion faoliyatga tayyorlash bo‘yicha ishlar birmuncha jonlandi. 2017 yilda qabul kilingan «Oliy ma’lumotli mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirishda iqtisodiyot sohalari va tarmoqlari ishtirokini yanada kengaytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi qaror kasbiy oliy ta’limni o‘zgarib borayotgan jamiyat va mehnat bozori ehtiyojlariga tez moslashishga yordam beruvchi yangi ta’limiy texnologiyalarni, jumladan, distansion, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy qilish va ulardan samarali foydalanishning zarurligi qayd etilgan. Turli kafedralar (ayniqsa, pedagogika va psixologiya kafedralari) o‘qituvchilarida pedagogik innovatsiya nazariyasi va amaliyoti sohasidagi ilmiy ishlarga katta qiziqish uyg‘ondi. Biz tadqiq qilayotgan muammoga oliygohlardagi nisbatan ijobiy siljishlar shakllantiruvchi tajriba-sinovlar o‘tkazishda hisobga olindi. Xalq ta’lim tizimi oldiga qo‘yilayotgan maqsadlarga erishish, o‘quvchilarning xilma-xil faoliyatini uyushtirish, ularni bilimli, odobli, e’tiqodli, mehnatsevar, barkamol inson qilib o‘stirish pedagog-tarbiyachi zimmasiga yuklatiladi. Shu sababdan, xalq ta’lim sohasidagi islohotlarning bevosita davomi sifatida O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’lim vazirligi ko`plab dasturlar tasdiqlangan. Xalq ta’lim muassasasining mazkur davlat o‘quv dasturi O‘zbekiston Respublikasining maktab yoshdagi bolalarning rivojlanishiga qo‘yiladigan Davlat talablariga muvofiq ishlab chiqilgan me’yoriyhuquqiy hujjat bo‘lib, unda Xalq ta’lim muassasasining maqsad va vazifalari, o‘quvtarbiyaviy faoliyatning asosiy g‘oyalari ifodalangan, shuningdek, bolaning ta’limning keyingi bosqichiga o‘tishidagi asosiy kompetensiyalari belgilangan. Bu o‘z navbatida Xalq ta’lim tizimida pedagogik jarayonlarni innovatsion pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etilishi zarurligini talab etadi.

Pedagoglik – inson jamiyati tarixi boshlangandan e’tiboran davom etib, shu bilan birga hamma vaqt jamiyat va jamoatchilik tomonidan e’tiborga loyiq deb hisoblanib, e’zozlab kelingan kasbdir.

Nasiriddin Tusiy o‘zining "Pedagoglarni tarbiyalash to‘g‘risida" degan asarida shunday deydi: "...Pedagog munozaralarni olib borishni, rad etib bo‘lmaydigan darajadagi isbot kilishni bilishi, o‘z fikrlarining to‘g‘riligiga

ishonishi, nutqi esa mutlaqo toza, jumlalari mantiqiy ifodalanadigan bo‘lishi lozim… Pedagog nutqi hech qachon va hech qayerda zaharxandali, qo‘pol yoki qattiq bo‘lishi mumkin emas. Dars paytida pedagogning o‘zini tuta olmasligi ishni buzishi mumkin.

Pedagogik faoliyatni yetarlicha yuqori darajada amalga oshira oladigan, o‘quvchilarning o‘qitilganligi va tarbiyalanganligida yaxshi natijalarga erishadigan hamda shaxs sifatida o‘zini yuzaga chiqara oladigan o‘qituvchi kasbiy kompetentli bo‘lib hisoblanadi.

kasbiy pedagogik bilimlar bilan;

kasbiy pedagogik mahorat bilan;

o‘qituvchining ham bilish sohasiga, ham motivatsion sohasiga tegishli bo‘lgan kasbiy ahamiyatli sifatlari

kasbiy pedagogik pozitsiyasi bilan; - o‘qituvchining xulq-atvorini belgilaydigan (o‘quvchilarga, o‘ziga, hamkasblariga) barqaror munosabatlari tizimi bilan. O‘qitish jarayonida shakllantiriladigan bilim, mahorat va ko‘nikmalar ko‘pincha real hayotdagi vaziyatlarda keraksiz bo‘lib qoadi. Ularning bunday o‘ziga xosligi bo‘lajak o‘qituvchilarning eng birinchi o‘rinda, moslashuvchan, mobil bilimlari va ulardan turli xil, shu jumladan, tipik bo‘lmagan vaziyatlarda ham foydalana olish mahoratining shakllantirilishiga qaratiladigan kasbiy hamda metodik tayyorgarligi mazmuniga bo‘lgan o‘ziga xos talablarni birinchi o‘ringa olib chiqadi

TADQIQOT METODOLOGIYASI VA EMPIRIK TAHLIL

Pedagog tomonidan tashkil etilgan o‘quv jarayonida subyektning ta’lim olishi uning o‘ziga xosligi va xarakterida namoyon bo‘ladi, bu uning o‘quv usuliga ta’sir ko‘rsatadi. Shakllangan individual o‘quv usullari sxematik ravishda ikki qutb bilan ko‘rsatilishi mumkin: “ijobiy” – “salbiy”. Quyida keltirilgan jadval o‘quv jarayonida bunday usullarni ko‘rsatib beradi. Pedagog dars jarayonida buni inobatga olgan holda yondoshishi maqsadga muvofiqdir.

1-jadval

Ta’lim jarayonida bolalarning individual farqi (G. Klaus bo‘yicha)

Taqqoslash parametri	**Ijobiy tur**	**Salbiy tur**
Tezlik	Tez, oson, qiyinchiliksiz. Qat’iy, vaqt bo‘yicha mustahkam, osonlik bilan qayta o‘qiladi, moslashuvga ega	Sekin, qiyinchilik, zo‘riqish, og‘irlik bilan, yuzaki, tezda unutadi, qiyinchilik bilan qayta o‘qiydi. Rigidlik, qotib qolish bilan xarakterlanadi.
	Vijdonan, saranjomlik bilan, to‘liq va asoslangan	Sovuqqonlik, palapartish, o‘lda-jo‘lda, yuzaki
Motivatsiya	Sidqi	Zo‘rma-zo‘raki, majburan, bosim ostida, harakatsizlik, loqaydlik, dangasalik bilan,
Ish-harakatining yo‘naltirilishi	Mustaqil, ajralgan holda, birovga bog‘liq bo‘lmasdan. Rejalangan, maqsadga yo‘nalgan. Doimo qat’iyat bilan.	Mustaqil emas, taqlid qilib, maqsadsiz, rejasiz, pala-partish, onda-sonda, qat’iyatsiz.
Kognitiv tashkil etish	Tushuni	Tushunmasdan, shunchaki, xato usul bo‘yicha. Tayyorlanmasdan, to‘satdan, ratsional bo‘lmagan holda, kam foydali.
Umumiy baho	Yaxshi	Yomon

Bo‘lajak pedagoglarning oliy o‘quv yurtida olgan psixologik bilimlari ikki unchalik yoqimli bo‘lmagan xossaga ega. Ular, birinchidan, pedagogga amaliyotda zarur bo‘lgan barcha bilimlarni o‘z ichiga qamrab olmagan, bunga sabab pedagogik oliy o‘quv yurtlarida psixologik fanlarni o‘qitish uchun ajratilgan dars soatlari hajmining chegaralanganligidir. Ikkinchidan, bu olingan bilimlar tezda eskirib qoladi va hech bo‘lmaganda besh yilda bir marta yangilab turishni talab etadi, buni o‘z-o‘ziga ta’lim berish yoki malaka oshirishda amalga oshirsa bo‘ladi.

Pedagogning psixologik jihatdan o‘z ustida ishlashi deyilganda, uni muntazam ravishda psixologiya fanining turli yo‘nalishlaridagi eng yangi yutuqlar bilan tanishib borishini nazarda tutadi, ular tarbiya va ta’lim bilan bevosita va bilvosita bog‘liqdir. Bu ta’lim psixologiyasi, tarbiya psixologiyasi, yosh davrlari psixologiyasi, differensial psixologiya, ijtimoiy psixologiya, shaxs psixologiyasi, shuningdek, boshqa fanlar chegarasidagi tibbiyot, patopsixologiya, psixofiziologiya va psixoterapiya. (Muslimov N. A 2014)

Pedagogning amaliy faoliyatida psixologik ma’lumotlar olishi mumkin bo‘lgan adabiyotlar ro‘yxati yetarli darajada salmoqlidir. Holbuki, pedagogga muntazam ravishda ilmiy kitoblarni va jurnallarni o‘qishga hojat yo‘q, asosiy psixologik bilimlar jamlangan holda keltirilgan, pedagogik faoliyat uchun foydali bo‘lgan bo‘limlarga murojat qilishning o‘zi yetarlidir (M. : Znaniye, 2016.).

Pedagogning kasbiy faoliyati davomida juda zarur jiddiy jihat – bu o‘z-o‘zini boshqarishdir, ya’ni o‘z psixik holati va xulq- atvorini boshqara olish qobiliyati, murakkab pedagogik holatlarda muqobil harakatlana olishidir.

O‘z-o‘zini boshqarishning psixologik asoslari bilish jarayonini o‘z ichiga oladi: Sezgi, idrok, diqqat, xayol, tafakkur, xotira, nutq, shuningdek shaxs xislatlari – xulq atvori, emotsional holati, vaziyatga munosabati. Yuqorida qayd etib o‘tilgan psixik jarayonlarda o‘z-o‘zini boshqarish odam xususiyatlari va holatlari, uning irodasi va ichki tuyg‘ulari bilan bog‘liqdir. Ma’lumki, ichki tuyg‘u barcha psixik holatlarni boshqarishda erkinlik asosi bo‘lib xizmat qiladi, iroda bo‘lsa xatti - harakatlar quvvati va yo‘nalishlarini ta’minlaydi.

Qabul qilish o‘z- o‘zidan boshqaruvni aniqqabul qilish vazifalarini qo‘yadi – obrazni tuzish, qo‘yilgan savollarga – nimani kuzatish kerak? nima uchun kuzatish? qanday qilib kuzatish? – kabi aniq javob topish kerak. (T. : Nizomiy nomidagi TDPU, 2015). Kuzatuvni boshlashdan avval biz o‘zimiz uchun bu savollarga javob berishimiz lozim bo‘ladi.

Murakkab pedagogik sharoitlarda (vaziyatda) bunday savollarga aniq javob topishni iloji bo‘lmaydi, bu vaziyatda aniq javob topish uchun bir muncha aqliy va jismoniy kuch sarf qilishga to‘g‘ri keladi. Bunday savollarni avvaldan o‘ylab ko‘rish va ularga amal qilishni talab qiladi, natijada o‘z- o‘zini boshqarishni nazarda tutadi.

Diqqat- e'tiborni boshqarish bir muncha boshqa narsalarga asoslanadi. Ixtiyoriy bo'lmagan diqqat- e'tiborni boshqarish ular bilan bog'liq bo'lgan holatlar, ya'ni organizmning psixofiziologik holatlarini boshqarish orqali bevosita amalga oshirish mumkin. Charchoq oqibatida ixtiyoriy bo'lmagan diqqat-e'tibor yomon boshqariladigan bo'lib qoladi. Xuddi shunday holat kasallik davrida, haddan tashqari emotsional junbushga kelgan holatda, affekt yoki stress holatlarida ro'y beradi. Bir muncha ta'sir qiladigan vositalar – dam olish, davolash, psixofizik autotrening bu tarzdagi diqqatni boshqarishda yaxshi samara beradi.

Ixtiyoriy diqqatni, qiziqish uyg'otadigan, so'z yordamida yoki qo'llab-quvvatlash orqali boshqarish mumkin. Odamning diqqatini biror narsaga qaratish uchun, uning qiziqishini qo'llab - quvvatlash kifoya qiladi. So'z orqali o'z-o'zini yo'naltirish yoki verbal o'zi-o'zini boshqarish har doim to'g'ridan- to'g'ri yoki bevosita qiziqishga asoslanadi (Sayidahmedov N. 2013.). Ayrim hollarda o'zini majbur qilib qandaydir obyekt, holat yoki voqelikning qiziqarli tomonlariga e'tiborni qaratish, diqqatni uzoq bo'lmagan vaqt oralig'ida jalb qilish uchun yetarli bo'ladi. Qabul qilish orqali ham ularni ma'lum darajada boshqarish mumkin. Pedagog uchun eslash qobiliyatini boshqarish bir muncha qiyinroq va zarurroqdir. Uchtadan ikkita bizga ma'lum eslash jarayoni – eslab qolish va olingan axborotni qayta tiklashni – o'z- o'zini boshqarish bilan rivojlantirish mumkin. Eslab qolish jarayonining uchinchisi – axborotni saqlab qolishni boshqarish mushkulroqdir, chunki u ong osti holati (shaxs tomonidan anglab olinmaydigan psixik va holatlar yig'indisi) darajasida ishlaydi holbuki yodlashni anglab tashkil etib, bevosita ularni ham boshqarish mumkin. Mnemik jarayonlarda o'z-o'zini boshqarish har xil usullarga asoslanadi, tasavvur assotsiatsiyalanib bir butunga bog'lab, ongli ravishda ko'rib chiqiladi. Eslab qolish zarur bo'lgan narsalar ko'z orqali ko'rilsa, yoki biror narsa bog'lab tasavvur qilinsa yodda qolishi kuchayadi. Eslab qolishni tezlatish uchun sun'iy ravishda yodda bo'lgan perseptiv obrazlarni va tashqi narsalarni tafakkurda uyg'otib, ong orqali ularni yangi eslab qolishi kerak bo'lgan narsalar bilan bog'lash lozim. Ongli ravishda fikrlashni ham boshqarish, uni yanada samaraliroq qilish mumkin.

Kasbiy tayyorgarlik - maxsus nazariy bilim, amaliy ko'nikma va malakalar, shuningdek, ma'naviy-axloqiy sifatlarni o'zlashtirish asosida shaxsning kasbiy faoliyatni olib borishga nisbatan fiziologik, psixologik va jismoniy tayyorgarlik darajasi. Kasbiy tayyorgarlikni shakllantirish - DTS talablari asosida shaxsda maxsus nazariy bilim, amaliy ko'nikma va malakalar, shuningdek ma'naviy-axloqiy sifatlarni shakllantirish, bo'lajak mutaxassisni kasbiy faoliyatni mavaffaqqiyatli olib borishga

nisbatan fiziologik, psixologik va jismoniy tayyorlanish jarayonidir. Kasbiy tayyorlash - bo'lajak mutaxassisning kasbiy faoliyat talablarni o'zlashtirish, individuallashuvi demakdir. Ma'lumki, bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy moslashtirish aniq maqsadga yo'naltirilgan, tizimli jarayon hisoblanadi. Zamonaviy pedagogik-psixologik tadqiqotlarda bo'lajak mutaxassislarni kasbiy moslashtirish jarayonining bosqichlarini turlicha tavsiflanadi.

Bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy moslashtirish jarayoni quyidagi bosqichlarda kechishi aniqlandi: 1-bosqich. Kasbiy faoliyatga motivatsion yo'nalganlik 2-bosqich. Kasbiy faoliyat talablarini o'zlashtirish 3-bosqich. Kasbiy o'z-o'zini anglash, moslashish Xulosa: Bo'lajak o'qituvchilarni pedagogik faoliyatga tayyorlash va moslashtirish katta ahamiyatga ega. Chunki pedagoglarning mashaqqatli mehnatlari orqali jamiyat rivojlanadi. O'sib kelayotgan yosh avlod komil inson bo'lib yetishadi. Shuning uchun har bir pedagog o'z kasbiga sidqidildan yondashish kerak. Kasbiga hurmat, tinimsiz izlanish, jamiyat rivojiga hissa qo'shish har bir insonning muqaddas burchi sanaladi.

O‘z-o‘zini boshqarish o‘rni va unda yoshlarning yuksak tarbiya topishlari uchun mas'ul vazifador taraflarning faoliyatini yaxshilash va yangilashning zarurligi; ikkinchidan, o‘z-o‘zini boshqarish faoliyati mamlakatimizning barcha hududlarida ham birdek samarali natija bermayotganligi va o‘quvchi-yoshlarning tarbiyasi borasida muammolarga duch kelinayotganligi, qarorlarda ko‘zlangan maqsad ko‘rsatkichini amaliy hayot ko‘rsatayotgan natijalarga solishtirganda ancha past darajadaligi (ayrim hamkorlik tizimlari misolida), sohalarda amalga oshirilayotgan ishlar natijasi hukumatimiz tomonidan chiqarilayotgan qaror va farmoyishlar talab darajasi bilan muvofiqligini doimiy o‘rganib borishning zaruriyatini ta'minlashda yoshlarimizni Yangi renessansga munosib avlod bo‘lishlari uchun “qay yo‘sinda tarbiyalash kerak, ularni qanday ma'naviy-axloqiy sifatlantirish kerak edi va bugungi kunda tarbiya ichida qanday natijaga erishmoqdamiz?”, - kabi savollar asosida har bir umumta'lim maktablari egallab turgan reytingida aks etib turichi kerak. Shunga qarab, ta'lim-tarbiya ishimizni baholash hamda yanada yo‘naltirish mumkin. Chunki, yurtimizda ta'lim-tarbiya qonunchiligi puxta ishlab chiqilgan bo‘lib, mas'ullar oldiga juda ko‘r murakkab vazifalarni qo‘yadi. Tarbiya qonuniyatidan chiqmaslik va uni buzmaslik hamisha ham bir tekisdek kuzatilavermaydi.

Bo‘lajak pedagog-tarbiyachilarni kasbiy-ma'naviy jihatdan tayyorlash uchun ta'lim jarayonida ma'ruzalar, amaliy hamda laboratoriya mashg‘ulotlari mazmunini yangi yondashuvlar asosida boyitish, shuningdek, pedagogik amaliyot, ma'naviyat kunlari va soatlarini

takomillashgan dasturlar yordamida tashkil etishni taqozo qiladi. Xalq ta'lim samaradorligini ta'minlashda pedagog-tarbiyachidan chuqur pedagogik psixologik tayyorgarlik, har bir o`quvchining o'ziga xos jihatlari haqida aniq ma'lumotga ega bo'lishi hamda shaxsiy reja tuzishda quyidagi talablarga qat'iy rioya qilishi talab etiladi: – vujudga keladigan pedagogik muammolarni bashorat qila olishi; buning uchun bo'lajak pedagog-tarbiyachi pedagogik jarayonda vujudga keladigan muammolarni oldindan ko'ra bilish va uni bartaraf etish layoqatiga ega bo'lishi lozim; – vujudga keladigan muammolarni bartaraf etish metodlarini o'zlashtirishi; – vujudga kelgan muammolarni bartaraf etishning eng qulay usullarini tanlay va qo'llay olishi; – o`quvchilarga pedagogik ta'sir ko'rsatish, ularni qo'llab quvvatlash mahoratiga ega bo'lishi; – har bir o`quvchiga individual yondasha olishi; – o`quvchilar bilan ommaviy tadbirlarni tashkil eta olish ko'nikmasini egallashi; – o`quvchilarni kitobxonlik, kitob sevarlikka unday olishi kabilar. Bo'lajak pedagog-tarbiyachi kasbiy mahorati bolalarni maktab ta'limiga samarali tayyorlash imkonini beradi. Pedagog-tarbiyachilarning faoliyatini pedagogik, psixologik, tashkiliy-metodik jihatdan o'rganish natijalari o`quvchilarning o'quv faoliyati samaradorligini oshirishda pedagog-tarbiyachining shaxsiy sifatlari va uning kasbiy tayyorgarligi katta ahamiyat kasb etadi. Shunga ko'ra, pedagog tarbiyachining kasbiy mahoratga ega bo'lishi, bilimdonligi va kreativligi o`quvchilarda ongli faollik hamda mustaqillikni tarkib toptirishning asosiy omili hisoblanadi. Pedagogik amaliyot davrida bo'lajak pedagog-tarbiyachining maktabda amalga oshiradigan ishlari ularda kasbiy mahoratni shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Pedagogik amaliyot davrida bo'lajak pedagog-tarbiyachilarda o'z kasbiga moyillik, pedagogik faoliyatga ijodiy yondashish, o'zi egallagan zamonaviy bilimlarni amaliy tajribasida qo'llash, rahbarlik ko'nikmalarini egallash, o`quvchi shaxsini pedagogik-psixologik jihatdan o'rganish, tahlil qilish, madaniy ommaviy tadbirlarni tashkil etish metodlarini o'zlashtirish kabi ko'nikmalar faollashadi hamda mustahkamlanadi. Bularning barchasi talabalarni tarbiyachilik faoliyatiga tayyorlaydi. Shu bilan bir qatorda bo'lajak pedagog o`qituvchilar o'z kasbiy faoliyatlari davomida amal qiladigan bir qator qoidalarni ham o'zlashtirishlari kerak. Ular: – o`quvchilarda ongli intizomni tarkib toptirish; – bolalarga nisbatan adolatli munosabatda bo'lish; – guruhdagi faol o`quvchilarni qo'llab-quvvatlash va ularga yordam ko'rsatish; – o`quvchilarning mustaqil faoliyatlarini munosib rag'batlantirish;

Pedagogik amaliyot davrida bo'lajak pedagog-tarbiyachilarda o'z kasbiga moyillik, pedagogik faoliyatga ijodiy yondashish, o'zi egallagan zamonaviy bilimlarni amaliy tajribasida qo'llash, rahbarlik ko'nikmalarini egallash, o`quvchi shaxsini pedagogik-psixologik jihatdan o'rganish,

tahlil qilish, madaniy ommaviy tadbirlarni tashkil etish metodlarini o‘zlashtirish kabi ko‘nikmalar faollashadi hamda mustahkamlanadi. Bularning barchasi talabalarni tarbiyachilik faoliyatiga tayyorlaydi. Shu bilan bir qatorda bo‘lajak pedagog o`qituvchilar o‘z kasbiy faoliyatlari davomida amal qiladigan bir qator qoidalarni ham o‘zlashtirishlari kerak. Ular: – o`quvchilarda ongli intizomni tarkib toptirish; – bolalarga nisbatan adolatli munosabatda bo‘lish; – guruhdagi faol o`quvchilarni qo‘llab-quvvatlash va ularga yordam ko‘rsatish; – o`quvchilarning mustaqil faoliyatlarini munosib rag‘batlantirish;

Demak, bugungi kunda o‘z-o‘zini boshqarish tizim sifatini ob’ektiv va individual tarzda miqdoriy baholash indikatorlarini ishlab chiqish va takomillashtirish dolzarb vazifa sifatida tadqiq talab muammo hisoblanadi. Ta’lim jarayonining qaysi sohasi bo‘lishidan qat’i nazar - u tarbiyaviy faoliyatmi, tadqiqotchilikka yo‘naltirilgan faoliyat bo‘ladimi, pedagoglarning kasbiy kompetentligini aniqlash bilan bog‘liq holat bo‘ladimi, agarda ular qanday samara berayotganligi doimiy kvalimetrik-monitoring qilinmasa, oqilona baholab borilmasa bunda tizim o‘z maqsadiga erisha olmaydi. SHuning uchun ham, monitoring tushunchalari mohiyatiga ko‘ra bir xil maqsad asosida birlashadi va bir-birini to‘ldiradi.

Pedagog kadrlarning bilimlarini, kompetensiyalarining doimiy yangilash va butun ta’lim tizimini takomillashtirish uchun shart-sharoitlarni yaratish lozim. Ta’lim jarayoniga innovatsion texnologiyalarning joriy qilinishi ta’lim oluvchilarni dolzarb bilimlar bilan ta’minlash uchun o‘z kasbiy faoliyatiga yangi yondashuvlarni olib kirish va ularni o‘zlashtirishi darajasining ortishiga imkon beradi. Ta’lim tizimini modernizatsiyalash ta’lim oluvchilarning ham ta’lim olish faoliyatidagi o‘zgarishlarni ko‘rsatadi [6-11]. MUHOKAMA Bugungi kunda kompetentli yondashuvga tayanib, bu yondashuv nafaqat kasbiy faoliyat kometensiyalarining shakllanishini, balki bo‘lajak mutaxassisning shaxsiy sifatlari yuzaga chiqarilishini ham ko‘zda tutadi. Oliy ta’lim standartida bo‘lajak mutaxassisga mehnat bozoridagi raqobatbardoshlilik, o‘z kasbini erkin egallaganlik va faoliyatning turdosh yo‘nalishlarida yo‘nalishni topa olish imkoniyatlari haqida talablar qo‘yiladi – bularning barchasini kompetentli yondashuv sharoitlaridagina yuzaga chiqarish mumkin.

Ta’lim muammolaridan pedagogik kvalimetriya masalalariga qaratilgan ilmiy izlanishlar esa aksariyat olimlarimiz tomonidan tadqiq etilgan bo‘lib, asosan, J. Tolipovaning pedagogikaga bag‘ishlangan ishlari hamda D. D. Inamovning bitiruv malakaviy ishini baholashda kvalimetrik yondashuv muammolariga qaratilgan tadqiqot ishlarini yaqqol olishimiz

mumkin. Yurtimiz va xorijda olib borilgan pedagogik kvalimetriyaga doir izlanishlar asosan ta'lim jarayonini baholashga qaratilgan bo'lib, xususan, J. Tolipovaning darsliklarida "pedagogik kvalimetriya" kvalimetriyaning amaliy tarmog'iga ajratilib, kadrlarni tayyorlashda malaka talablari etalon sifatida qabul qilinganligi va ushbu asosdan kelib chiqib, pedagogik kadrlarning kasb malakasi va pedagogik mahorati sifatini taqqoslash orqali aniqlanishi kabi masalalar o'z aksini topgan. Tadqiqotchi hozirgi zamon nuqtai nazaridan kvalimetriyaning sifat ko'rsatkichlari ikkita yirik guruhga, tabiiy va ijtimoiy ko'rsatkichlarga ajratib ko'rsatadi: *Tabiiy ko'rsatkichlar* o'z navbatida, o'rganilayotgan ob'ektning fizikaviy, kimyoviy va biologik miqdor ko'rsatkichlariga ajratiladi. *Ijtimoiy ko'rsatkichlar* jamiyat taraqqiyotining muayyan bosqichidagi voqea-hodisalar, ishlab chiqarish va iste'mol mahsulotlari, pedagogik jarayonlar, shaxsning ijtimoiy va mustaqil hayotdagi mavqei va o'rni, savodxonligi, tarbiyalanganlik darajasi, shaxs kamolotiga qo'llaniladi. Kvalimetriya yuqorida qayd etilgan har bir guruhning miqdor va sifat ko'rsatkichlarini yaxlitlikda o'rganadi va baholashning umumiy tartibini ishlab chiqadi (O`Tolipov, D. Ro`ziyeva. 2005.). Demak, har qanday faoliyatning qiymati "sifat" va "samaradorlik" parametrlari bilan ahamiyatlidir. Lekin aynan ma'naviy-axloqiy sohada sifat va samaradorlik o'lchami tizimli ravishda aniqlanmagan va o'rganilmagan miqdor hisoblanadi. Tadqiqotimiz mobaynida Q. U. Umidullaevning. rejalashtirilgan natijaga erishishdir", S. Mishaelning esa falsafiy jihatdan "samaradorlik "to'g'ri ish qilish" degan ma'noni anglatadi, sifat esa "to'g'ri ish"ni anglatadi" degan qarashlariga asoslandik.

NATIJALAR

Tafakkurni o'z- o'zida boshqarishning asosiy usullari quyidagilardir :

- hal qilinishi kerak bo'lgan vazifa shartlarni diqqat bilan tahlil qilish;
- talab qilingan natijani berilgan shartlar bilan solishtirish, bunday maqsad kerakli natijani olish uchun yetishmagan narsani aniqlash;
- doimiy ravishda mashq o'tkazib borib, tafakkurni chiniqtirish;
- tafakkurni aniq yo'nalishdagi mashqlar bilan chiniqtirish, ya'ni ketma- ket izlanish va yetarli darajada hal qilinishning alternativ yo'llarni ko'rib chiqish (bu – vosita anglash jarayoni "sikllanish" deb nomlanadi)
- vazifani hal qilishning yo'llari bilan bog'liq bo'lgan aniq farazlarni o'z ichida yoki ovoz chiqarib so'zlash (gapirish).

XULOSA.

Hozirgi zamon maktabi muallimlik shaxsi va kasbiy faoliyati uchun zarur bo‘lgan sifat va fazilatlarni egallagan, yangicha fikrlaydigan, ijtimoiy faol pedagoglarni talab qilmoqda.

Ana shunday qator muammolarni oqilona hal qilishning eng muhim omillaridan biri pedagoglarning kasbiy tayyorgarligi jarayonini maqsadga muvofiq tashkil etishdir. Shunga binoan mamlakatimiz ta’limi sohasida amalga oshirilayotgan islohotlarning ustuvor yo‘nalishlaridan biri ham kadrlar tayyorlash sifatini jahon talablari darajasiga yetkazishdir. Endilikda oliy ta’lim muassasalari oldiga faqatgina o‘qimishli insonni emas, balki voqealarni oldindan ko‘ra biladigan, to‘g‘ri qaror qabul qila olish mahoratiga ega, o‘zini-o‘zi rivojlantirish zaruriyatini tushunib yetadigan oqil va barkamol shaxsni tarbiyalash muammosi qo‘yilmoqda.

ADABIYOTLAR RO’YXATI

Muslimov N. A. Bo‘lajak kasb ta’limi pedagoglarini kasbiy shakllantirish / Monografiya. – T. : Fan, 2014.

Markova A. K. Psixologiya professionalizma. – M. : Znaniye, 2016.

Sultonova G. A. Pedagogik mahorat. – T. : Nizomiy nomidagi TDPU, 2015.

Sayidahmedov N. Pedagogik mahorat va pedagogik texnologiya. – T. : OPI, 2013.

O`Tolipov, D. Ro`ziyeva. Pedagogik texnologiya va pedagogik maxorat. - T. :Innovatsiyo-ziyo, 2019. 2. Interfaol metodlar: mohiyati va qo’llanilishi / Metodik qo’llanma. Tuzuvchilar: D. Ro’ziyeva, M. Usmonboeva, Z. Holiqova. – Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU nashriyoti, 2013. – 136 bet. 3. Golish L. V. Texnologii obucheniya na lektsiyax i seminarax/ Uchebnoe posobie/ Pod obщ red. Akad. S. S. Gulyamova. - T. : TGEU, 2005. 4. O’. Tolipov, M. Usmonboeva. Pedagogik texnologiya: nazariya va tarixi.

www. lib. ru

www. lex. ru

www. ziyonet. uz

EXTENDED ABSTRACT

SYSTEM FOR FORMING THE CULTURE OF SELF-MANAGEMENT IN FUTURE EDUCATORS

This article talks about the mechanism of self-management culture formation in future pedagogues, social-psychological aspects, methods, methods of the processes that should be implemented in it.

The psychological knowledge of future pedagogues acquired at the higher educational institution has two not-so-pleasant properties. First of all, they did not include in their work all the knowledge necessary for the pedagogue in practice, the reason for this is the limited amount of class hours allocated for teaching psychological sciences in pedagogical higher educational institutions. Second, this acquired knowledge quickly becomes obsolete and requires updating at least once every five years, which can be done through self-education or professional development.

The psychological knowledge of future pedagogues acquired at the higher educational institution has two not-so-pleasant properties. First of all, they did not include in their work all the knowledge necessary for the pedagogue in practice, the reason for this is the limited amount of class hours allocated for teaching psychological sciences in pedagogical higher educational institutions. Second, this acquired knowledge quickly becomes obsolete and requires updating at least once every five years, which can be done through self-education or professional development.

When it is said that the pedagogue works on himself psychologically, it means that he regularly familiarizes himself with the latest achievements in various areas of psychology, which are directly and indirectly related to education and training. This is educational psychology, educational psychology, psychology of youth, differential psychology, social psychology, personality psychology, as well as medicine, pathopsychology, psychophysiology and psychotherapy within the borders of other disciplines.

The list of literature from which a pedagogue can get psychological information in his practical work is sufficiently significant. However, the pedagogue does not need to regularly read scientific books and magazines, it is enough to refer to the sections where basic psychological knowledge is summarized and useful for pedagogical activity.

Self-management, that is, the ability to control one's own mental state and behavior, and the ability to move in alternative ways in complex pedagogical situations, is a very important aspect of a teacher's professional activity.

The psychological basis of self-management involves the cognitive process: Intuition, perception, attention, imagination, thinking, memory, speech, as well as personality traits - behavior, emotional state, reaction to the situation. Self-control in the above-mentioned mental processes is related to human characteristics and situations, his will and work feelings. It is known that the working feeling serves as the basis of freedom in managing all mental states, and if there is a will, it provides the strength and direction of actions.

Therefore, today, development and improvement of indicators for quantitative assessment of the quality of the self-management system in an objective and individual way is a research and demand problem as an urgent task. Regardless of the field of the educational process - whether it is an educational activity, a research-oriented activity, whether it is a situation related to determining the professional competence of pedagogues, if there is no constant qualitative monitoring of how effective they are , the system will not achieve its goal if it is not evaluated rationally. That is why the concepts of monitoring are essentially united and complement each other based on the same goal.

It is necessary to create conditions for continuous updating of knowledge and competencies of pedagogic personnel and improvement of the entire educational system. The introduction of innovative technologies into the educational process allows students to introduce new approaches to their professional activities and increase their level of mastery. Modernization of the educational system also shows changes in the educational activities of learners [6-11]. DISCUSSION Today, relying on the competent approach, this approach envisages not only the formation of competences of professional activity, but also the emergence of personal qualities of the future specialist. The standard of higher education requires the future specialist to be competitive in the labor market, to freely master his profession, and to find a direction in similar areas of activity - all this can be realized only in the conditions of a competent approach.

TARBIYA VA ONA TILI DARSLARIDA KOMBINATORIK MAZMUNDAGI TOPSHIRIQLARNI YECHISHGA O'RGATISH METODIKASI

Madatova Zaynabjon Habibulla qizi

Anatatsiya

ushbu maqolada boshlang'ich ta'limdagi Tarbiya va Ona tili darslarida kombinatorik mazmundagi topshiriqlar va ularni yechish uchun bir nechta metodikalar ko'rsatilgan. Boshlang'ich ta'lim darslarida kombinatorik mazmundagi topshiriqlarni yechishda mantiqiy tafakkurdan foydalanish zarurligi ham berilgan. Boshlang'ich sinf darslarining faqat matematika darslarida emas balki boshlang'ich sinfdagi hamma fanlarda hamda kundalik hayotdagi barcha jarayonlarda kombinatorikadan foydalanishini ko'rsatib berish. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining kombinatorikaga oid metodik tayyorgarlik jarayonini darajalari belgilab olinib, unda – Xorazm viloyati, Urganch shahri, Urganch davlat universitetining jami 60 nafar respondent-talabalari ishtirok etgan.

Boshlang'ich sinf matematika darslarida kombinatorik mazmundagi masallarini o'rgatishni rivojlantirishga tayyorlash metodikasini mazmuni, shakl, metod va vositalaridan iborat. Tadqiqot davomida qo'yilgan maqsad va vazifalarni amalga oshiradi: konstruksiyalashga oid bilim berish.

Kalit so'z: kombinatorik topshiriqlar, Tarbiya darsi, Ona tili va o'qish savodxonligi, mantiqiy tafakkur, kelishik qo'shimchalari, yo'nalishlar.

TEACHING METHODOLOGY TO SOLVE TASKS WITH COMBINATORY CONTENT IN TARBIYA AND ONA TILI LESSONS

Annotation

In this article, combinatorial content tasks and several methods for solving them are shown in Tarbiya and Ona tili classes in primary education. The need to use logical thinking in solving combinatorial tasks

in primary education classes is also given. in this article, combinatorial content assignments and several methods for solving them are shown in Education and Mother Language classes in primary education. The need to use logical thinking in solving combinatorial tasks in primary education classes is also given. To demonstrate that primary school classes use combinatorics not only in mathematics, but in all subjects in primary school and in all processes of everyday life. Levels of methodical training process for combinatorics of elementary school students were determined, and a total of 60 respondents-students of Urganch State University, Khorezm region, Urganch city participated in it.

It consists of the content, form, method and means of preparing the methodology for the development of teaching combinatorial problems in elementary mathematics classes. It fulfills the goals and tasks set during the research: imparting knowledge about construction.

Keywords: combinatorial tasks, Tarbiya lesson, Ona tili va o‘qish savodxonligi, logical thinking, conjugation, directions.

Kirish

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari orasida kombinatorik masalalarni yechish murakkabligi tufayli ularga fikrlash orqali o’rgatiladi. Chunki kichik yoshdagi bolalar uchun bunday ilmiy terminlar bilan tushuntirish, ularni psixologik tarafdan bu qiyin ish ekan degan fikr paydo bo’ladi va ular bunday masalalardan cho’chib qoladi. Shuning uchun boshlang’ich sinflar darsligiga kombinatorik masalalar boshlang’ich tushunchalar bilan kiritgan ma’qul. Shuning uchun avvalo ularningtafakkurini o’stirish, ma’lum bir hodisaga tanqidiy fikr bildira olish qobilyatlarini shakllantirishimiz lozim. Bunitarbiyaviy jarayonda shakllantirish, avvalambor, og‘zaki nizolar ko‘rinishida emas, balki tug‘iladigan konsepsiyalarning hissiy asosini ta’minlaydigan ob’ektiv va o‘yin harakatlari shaklida amalga oshirilishi kerak.

Ta’lim turli sohalarida amalga oshiriladigan ishlarning maqsadi, vazifasi va mazmuni jamiyat hayotidan kelib chiqadi. Bugungi kunda intellektual salohiyatga ega yoshlarni tarbiyalash hamda ularni mantiqiy fikrlashga o’rgatish, ularning mantiqiy tafakkurini o’stirish bularning barchasi jamiyatning hozirgi va kelajakdagi maqsadi hisoblanadi. Jamiyatdagi turli xil o’zgarishlardan qat’iy nazar, oliy ta’limning ustuvor vazifa va maqsadlaridanhar tomonlama yetuk, yuqori darajadagi axloqiy va ma’naviy madaniyatga ega bo’lajak mutaxassislarni yetishtirish hisoblanadi.

So‘nggi yillarda o‘quvchilarning moslashuvchan, samarali fikrlash qobiliyatini rivojlantirish, tez o‘zgaruvchan sharoitlarda qaror qabul qila olish qobiliyati, berilgan cheklovlar ostida qarama-qarshi, nostandart g‘oyalarni izlash zarurligi to‘g‘risida, turli xil fikrlarni shakllantirish haqida tobora ko‘proq aytilmoqda.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari orasida kombinatorik masalalarni yechish murakkabligi tufayli ularga fikrlash orqali o‘rgatiladi. Chunki kichik yoshdagi bolalar uchun bunday ilmiy terminlar bilan tushuntirish, ularni psixologik tarafdan bu qiyin ish ekan degan fikr paydo bo‘ladi va ular bunday masalalardan cho‘chib qoladi. Shuning uchun boshlang‘ich sinflar darsligiga kombinatorik masalalar boshlang‘ich tushunchalar bilan kiritgan ma’qul. Shuning uchun avvalo ularningtafakkurini o‘stirish, ma’lum bir hodisaga tanqidiy fikr bildira olish qobilyatlarini shakllantirishimiz lozim. Bunitarbiyaviy jarayonda shakllantirish, avvalambor, og‘zaki nizolar ko‘rinishida emas, balki tug‘iladigan konsepsiyalarning hissiy asosini ta’minlaydigan ob’ektiv va o‘yin harakatlari shaklida amalga oshirilishi kerak.

Matematik masalalar va muammolarni yechish orqali o‘quvchilarning narsalarga bo‘lgan qiziqishlari rivojlanadi, mustaqillik, erkinlik, maqsadga intilish, mehnatsevarlik kabi ijobiy fazilatlari shakllanadi va natijada bola tafakkur jihatdan hamda shaxsan tarbiyalanadi. Ular o‘z shahri, qishlog‘ining hayoti, ishlab chiqarish amaliyoti, kishilar mehnati bilan umuman olganda atrof muhiti bilan tanishadilar.

Bunda boshlang‘ich sinflarda o‘tiladigan bir nechta fanlardagi muammo va topshiriqlarni yechimlarini topish usullaridan foydalanamiz. Quyida topshiriqlarni bajarishni boshlang‘ich ta’lim fanlari misolida o‘rgatishdan, qo‘llashdan namunalar keltiramiz.

Berilgan muammoni bir necha yechimlarini topishga doir mashq va topshiriqlarnidastlab ona tili fani misolida ko‘rib chiqamiz.

1. Chizmani kuzating va unga mos gaplar tuzib yozing.

1. ~~~~~~, ~~~~~~ ——— ========.

2. ——— ~~~~~~ va ~~~~~~ - - - - - - - -======== .

Ushbu mashqni bajarishda biz hozirgi vaqtgacha yoki ko‘pincha an’anaviy ta’limda chizmaga mos bo‘lgan bitta gapni o‘quvchilar bilan birga tuzamiz vayozamiz. Masalan: 1-chizmaga mos gap: Aqlli, bilimdon talabalar g‘olib bo‘lishdi. 2-chizmaga mos gap esa, Biz aqlli va dono yoshlarni tarbiyalaymiz. Bu gaplarni aynan o‘qituvchi tomonidan (o‘quvchilar faqatgina yozib olishadi) tuzilgan bo‘lishi mumkin. Bunda

o‘quvchilarning turli xil fikrlashlari, ijodiy yondashishlaridan foydalanmaslik va yuqori ijobiy natijalarga, samarali sifat ko‘rsatkichiga erishilmagan holda ta’lim jarayonini tashkillashtirgan bo‘lamiz.

Topshiriqni bajarish jarayonini biroz boshqacharoq, noan’anaviy tarzda o‘tkazsak, ya’ni chizmaga mos bo‘lgan gaplarni o‘quvchilarni o‘zlari tuzishlarini va tahlil qilib berishlarini talab qiladigan bo‘lsak, natijamiz mutlaqo boshqacha bo‘ladi. Bunda sinfdagi har bir o‘quvchini jarayonga jalb qilamiz, har bir o‘quvchi fikr yuritishga, izlanishga, ijod qilishga majbur bo‘ladi va eng asosiysi bitta topshiriqni bir necha alternativ yechimlari borligini ko‘rishimiz mumkin bo‘ladi.

Xuddi shu topshiriqni ikkinchi usulda bajarib ko‘ramiz.

O‘quvchilarga berilgan chizmalarga qarab gaplar tuzishni topshiriq qilib beriladi. Bunda har bir gap(chizma)ga bir necha yechim topish talab qilinadi.

Birinchi gapda uyushgan ikkinchi darajali bo‘laklar , ega va kesim chizmasi keltirilgan. Chizmaga mos bo‘lgan quyidagi gaplar o‘quvchilar tomonidan tuziladi.

1. Katta, shirin, qizil olmalar pishdi.

2. Sho‘x, chiroyli, aqlli qizlar kelishdi.

3. Aqlli, dono yoshlarkelajagimiz.

Ikkinchi gapda ega, bog‘lovchi yordamida bog‘langan ikkita aniqlovchi to‘ldiruvchiva kesim ko‘rsatilishi kerak bo‘lgan chizma keltirilgan. Chizmaga mos bo‘lgan, o‘quvchilar tomonidan aytilgan quyidagi gaplarni namuna sifatida keltiramiz.

1. Bolalar qizil va sariq gullarni terishdi.

2. Aziza xushboy va shirin taom pishirdi.

3. Hadicha chiroyli va go‘zal koylak tikdi.

Bunda har bir o‘quvchi bittadan yoki bir nechtadan gap tuzishi mumkin. Tuzilgan har bir gapdagi uyushgan ikkinchi darajali bo‘laklar ega, to‘ldiruvchi va kesim o‘quvchining o‘zi tomonidan tahlil qilinadi. Bu esa o‘quvchining og‘zaki nutqi rivojlanishiga, o‘z fikrini aytib bera olish ko‘nikmasi shakllanishiga, asosiysi esa chizmaga mos bo‘lgan bir nechta gap tuzish mumkinligini o‘zlari ko‘rib tushunishlari va ularning tafakkuri rivojlanishiga asos bo‘ladi.

2. Chizmani kuzating. So‘roqlarga mos so‘zlar topib, gaplar tuzing.

Ushbu mashqni bajarishda ham ko‘pincha bizga odatiy bo‘lgan an’anaviy tarzdagi o‘qitish usulidan foydalanib, sinfdagi hamma o‘qituvchi tomonidan tuzilgan gapnitahlil qilib yozib olmasdan, balki bunga noan’anaviy tarzdagi o‘qitish usullaridan foydalangan holda, ya’ni so‘roqlarga mos bo‘lgan gaplarni hamma o‘zi tuzishini topshiriq qilib bersak samaradorlik yuqori bo‘lishini kutishimiz mumkin bo‘ladi.

So‘roqlarga mos so‘zlar topib, gap tuzishlaridan oldin o‘quvchilarimizga shunday tushuncha, yo‘nalish beramiz. Bunda dastlab tuzadigan gapimizdagi har bir gap bo‘laklarini o‘rnini aniqlab olishimiz, ya’ni qaysi gap bo‘lagidan keyin qaysi gap bo‘lagi kelishini aniqlab olishimiz kerak. Demak, ikkinchi darajali bo‘lak, ega, ikkinchi darajali bo‘lak va kesim tarzida so‘zlarni bir-biriga bo‘g‘lab joylashtirishimiz zarurligini ko‘rishimiz mumkin.

Shundan so‘ng o‘quvchilar topshiriqni bajarishga kirishadilar va quyidagicha yechimlarni bizga havola etishlari mumkin bo‘ladi.

1. Uchqur chavandozlar marrani egallashdi.

2. Bilimdon insonlar kitob o‘qishadi.

3. Botir yigitlar dushmanni yer tishlatdi.

4. To‘lin oy aksini ko‘rsatdi.

5. Chopqir otlar bizga yetishdi.

6. Saxiy quyosh nurini sochdi.

7. Mohir qo‘llar kashta tikadi.

8. Uddaburon o‘quvchilar vazifani bajarishdi.

9. Chiroyli gullar hidini taratdi.

10. Mehribon buvijonlarimiz mehrini ulashadi .

Bu topshiriqni bajarishda ham har bir o‘quvchi bittadan yoki bir nechtadan gap tuzishi mumkin. Tuzilgan har bir gap o‘quvchilarning o‘zi tomonidan tahlil qilinadi. Yuqorida aytganimizdek topshiriqlarni bu usullarda bajartirish orqali o‘quvchilarning og‘zaki nutqi va fikrlash qobiliyati yaxshi rivojlanadi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari orasida kombinatorik masalalarni yechish murakkabligi tufayli ularga fikrlash orqali o’rgatiladi. Chunki kichik yoshdagi bolalar uchun bunday ilmiy terminlar bilan tushuntirish, ularni psixologik tarafdan bu qiyin ish ekan degan fikr paydo bo’ladi va ular bunday masalalardan cho’chib qoladi. Shuning uchun boshlang’ich sinflar darsligiga kombinatorik masalalar boshlang’ich tushunchalar bilan

kiritgan ma’qul. Shuning uchun avvalo ularningtafakkurini o’stirish, ma’lum bir hodisaga tanqidiy fikr bildira olish qobilyatlarini shakllantirishimiz lozim. Bunitarbiyaviy jarayonda shakllantirish, avvalambor, og‘zaki nizolar ko‘rinishida emas, balki tug‘iladigan konsepsiyalarning hissiy asosini ta’minlaydigan ob’ektiv va o‘yin harakatlari shaklida amalga oshirilishi kerak.

Tarbiya fani misolida

1. “Oilaviy kitobxonlik- muvaffaqiyat poydevori” mavzusida quyidagicha aqlni charxlaydigan savollar beriladi.

1)Qaysi kitoblarni o'qishni tavsiya qilgan bo’lardingiz?

2) Kitoblardan olgan taassurotlaringizni kimlar bilan

bo'lishasiz?

Kunlardan bir kuni Luqmoni hakimdan: «Shuncha ilmni qanday to'pladingiz?» - deb so'rashibdi. Shunda donishmand: «Kitob o'qiyotgan paytlarimda yondirgan chiroq moyini hisoblasangiz, uning qiymati yeb-ichgan narsalarimdan ko'proqdir», -

deb javob bergan ekan. (“Hadis”dan).

Bu mavzuda biz o‘quvchilarga “Qaysi kitoblarni o'qishni tavsiya qilgan bo’lardingiz?” nomli hikoya tuzishlarini topshiriq qilib beramiz. Bunda topshiriqni bajarishda har bir o‘quvchi o‘zi yoqtirgan kitobni hikoya qiladi. O‘quvchilar o‘z hikoyalarini aytish barobarida har bir o‘quvchi boshqa o‘zi bilmagan kitoblarhaqida bilimlarni egallab olishlari mumkin bo‘ladi.

O‘quvchilarni hikoyalaridan namunalar keltiramiz.

a) Sariq devni minib. Bu kitob menga juda yoqadi men bu kitobni o’qishni tavsiya qilaman. Shunki bu kitob menga odam o’qimasdan turib katta odam bo’la olmasligini, yolg’onning oxiri voy ekanligini o’rgatadi. Bu asarda Hoshimjon ismli bola o’qimasdan katta odam bo’lmoqchi bo’ladi, ammo bu xato ekanligini asarni oxirida anglab yetadi.

b)Guliverning sayohatlari. Menga bu asari juda yoqadi men bu kitobni o’qishni tavsiya qilardim. Bu asar sarguzashtlarga boy va juda qiziqarli. Bu kitobda Guliver turli mamlakatlarga boradi va unda turli xil odamlarni ko’radi. Bu asardagi odamlarning fikrlashi va dunyoqarashi boshqachaligi bilan asar juda qiziqarli.

c) Shum bola. Men bu asar tavsiya qilaman. Bu asar juda ham qiziqarli kitob menga bu kitobni buvijonim o’qib berganlar. Shum bola asari

yolg’onning oxiriyomonlik ekanligi, hamma narsani borida qadriga yetish kerakligini o’rgatadi.

2. Halollik-muvaffaqiyat kaliti. Bu mavzuda o‘quvchilarning ijodiy faoliyatini rivojlantirish uchun quyidagicha savollar beriladi. “Nima uchun halol insonga nisbatan rostgo'y iborasi ishlatiladi?Inson halol bo'lishi uchun nimalarga e'tibor berishi kerak?«Birovning haqi» deganda nimani tushunasiz?”

Yaxshi kishi yaxshilik qila oladigan emas,

yomonlik qilishni bilmaydigan kishidir. (Hikmat)

O‘quvchilarni izohlaridan namunalar keltiramiz.

1. Har doim haqiqatni gapiradigan odam rostgoy odamdir. Halol odam esa hech qachon birovning haqiga hiyonat qilmaydigan odamdir. Bunday odam xattoki so’zida ham hiyonat qilmaydi.

2. Birovning haqi deganda bu birovga tegishli narsa tushuniladi. Bunga hech qachon ularning ruxsatisiz tegmasligimiz kerak bo’ladi. Agar uni o’sha odamning ruxsatisiz olsak bunga hiyonat qilgan bo’lamiz va bunday odam halol inson hisoblanmaydi.

2022-2023- o'quv yilidan boshlab Maktablarda Ona tili va O'qish fani birlashdi va bu Ona tili va o'qish savodxonligi fani sifatida kiritildi. Bu bilan Ona tili va O'qish fani uchun ajratilgan dars soatlari kamaymadi, ikkala fan uchun ajratilgan soat qo'shildi. Quyida boshlang'ich ta'limda o'tiladigan fanlardan Ona tili va o'qish savodxonligi va Tabiiy fan darslaridagi mantiqiy tafakkur orqali yechiladigan topshiriqlardan namunalar keltiramiz:

Ona tili va o’qish savodxonligi fani misolida

Bu turdagi topshiriqda o’quvchilar mantiqan tafakkur qilgan holda bajarishadi.

Oftob so’zi quyosh so’zi bilan ma’nodosh hisoblanadi. Bu topshiriqni bajarishda o’quvchilarga kombinatorika kerak bo’ladi ya’ni oftob so’ziga ma’nodosh so’zni topish uchun ular har bitta so’zni oftob so’zi bilan birgalikda aytib ko’rishadi.

Oftob- Quyosh

Yurt- Mamlakat

El- Xalq

Xush- Yaxshi

Fe’l- Xarakter

2-topshiriq. Yo’nalishni toping. Bunday topshiriq “Jamoat transporti” bobida berilgan. Bu bobda o’quvchilar jamoat transportida o’zlarini qay holda tutishlari va qanday qoidalarga rioya qilish zarurligi o’rgatiladi. Hamda o’quvchilar qaysi manzilga borayotganini bilishi va uyi qaysi manzilda ekanligini bilib qoyishlari kerakligini o’rgatiladi.

Bu topshiriqda Madina va Ibrohim maktabga borishi uchun qaysi avtobusda borishi va qaysi yo’nalishdan borishi lozimligi to’g’risida turli xil bekatlar berilgan.

1)Madina 14-maktabga borishi uchun 20- avtobusga chiqadi, bu avtobus “Tantana” bekatidan boshlanib, “Quvonch” bekatida to’xtaydi. Madina bu avtobusda “Bolalik”, “Mehnat”, “Vatan” bekatlaridan o’tadi.

2) Ibrohim 37-maktabga borishi uchun 17-avtobusga chiqadi, bu avtobus “O’zbekiston” bekatidan boshlanib, “Ishonch” bekatida to’xtaydi. “Do’stlik”, “Ilm” va “Mehnat” bekatlarini bosib o’tadi.

Bu topshiriq o’quvchilarning mantiqiy tafakkurini o’stirishga ham ularda mantiqan fikrlashga o’rgatadi.

3-topshiriq. Mashq. Quyidagi mashq ona tili va o’qish savodxonligi darsligidan keltirilgan. Bunda tushuri

b qoldirilgan joylarga kelishik qo’shimchalardan mosini topib qoyishlari kerak. Bu topshiriq ham o’quvchilardan kelishik qo’shimchalari qaysi ekanini bilishlari talab qilinadi. Bu topshiriqni bajarishda o’quvchilar so’zga barcha kelishik qo'shimchalarini qo’shib ko’rishadi va qaysi biri mos bo’lsa shu qo’shimchani tanlashadi. Barcha kelishik qo’shimchasini tanalsh jarayonida o’quvchilar kombinatorikadan foydalanishadi.

1. Shundanso’ng chag’alay unga qoyaning atrofidan quruqlikka o’tadigan yo’lni ko’rsatibdi.

2. Hozirgina yosh bolakayning qo’lidan muzqaymog’ini tortib olganingni ham o’z ko’zim bilan ko’rdim.

Xulosa qilib shuni, Boshlang‘ich sinf darslarida kombinatorik mazmundagitopshiriqlarni o‘rgatishga oidbilim qayd etish lozimki, asosiy e’tibor ko‘ribchiqilayotganmaterialningbolalarning kombinatorikaga oidbilim olish jarayonida tasavvur va tafakkurnio‘stirishga amaliy jihatiga, aqliyqobiliyatlarni rivojlantirishiga, bolalari amaliy faoliyatidan samaralifoydalanishga qaratilgan.

Boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi o‘zining kasbiy pedagogik faoliyatini loyihalashtirish, darslar va sinfdan tashqari ishlarni olib borish, pedagogik faoliyatini tahlil qilish uchun Kombinatorik mazmundagi masalalarga muhtoj hisoblanadi. Binobarin, Kombinatorik mazmundagi masalalar o‘qituvchilarga ta’lim jarayonining mazmuni ochishdava tashkillashtirishni tanlashda yordam beradi.

Mashg‘ulotlarning yanada samarali, esda qolarli, ta’sirchan bo‘lishini ta’minlash, boshlang‘ich ta’lim fanlarining go‘zalligini, jozibasini, fikrlarning izchilligi va nafisligini ko‘rsatib, o‘quvchini shu olamga kirita olish, o‘qituvchining mahorati, bilimi va kompitensiyaviy yondashishiga bog‘liq.

Kombinatorik mazmundagi masalalar yechishni rivojlantirishning pedagogik usullarini hisobga olgan holda, Kombinatorik mazmundagi masalalar yechishni rivojlantirishning eng muhim usuli - munozarani tashkil etish, bolaning tarbiyaviy vaziyatini yaratish deb hisoblaymiz.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari tomonidan “bolalarda konstruksiyaga oid bilim berish”ni shakllantirishning metodik tayyorgarligi “Milliy o‘quv dasturi” asosida takomillashtirilib, kombinatorikagatushunchasining didaktik tamoyillarga asoslangan imkoniyatlari aniqlashtirilgan;

boshlangich sinf matematika darslarida kombinatorik mazmundagimasallarini o‘rgatish ko‘nikmalarini shakllantirishning yuqori, o‘rta, past daraja ko‘rsatkichlari me’zonlari aniqlashtirilgan.

Tadqiqotning amaliy natijalari quyidagilarda o‘z aksini topgan:

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarinimetodik tayyorgarlik samaradorligini belgilovchi mezonlari va daraja ko‘rsatkichlari aniqlangan;

maktabga tayyorlov guruhi tarbiyalanuvchilariga konstruksiyalash ko‘nikmalarini shakllantirishda boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining kombinatorikaga oid metodik tayyorgarlik jarayonini samarali shakllantirishni ta’minlaydigan pedagogik shart-sharoitlar aniqlangan va jarayon modeli ishlab chiqilgan;

Tadqiqot natijalarining amaliy ahamiyati shundaki, boshlangich sinf matematika darslarida kombinatorik mazmundagimasallarini o‘rgatish matematik tasavvurini boyitishga xizmat qiladi. Xulosa va tavsiyalar esa quyidagilardan iborat:

1. Yangi O‘zbekistonni taraqqiyot strategiyasini2022-2026 yillarda amalga oshirish, shuningdek, O‘zbekistonni rivojlantirishning2020-2030 yillarga mo‘ljallangan davlat dasturida vata’lim to‘g‘risidagi Qonun va

farmonlarga tegishlidavlat metodik tayyorgarlikka jiddiy e’tibor berilganligiko‘rsatildi.

Bu O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 7 mayda O‘zbekistonda sohalar bo‘yicha matematika fanini rivojlantirish, o‘qitilishini rivojlantirishga doir chora tadbirlar rejasi mazmuniga javobligi bilan asoslanadi.

2. Boshlang‘ich sinf matematika darslarida kombinatorik mazmundagimasallarini o‘rgatishga oidhozirgi holatinitahlil qilishnatijasida kombinatorikaga oid bilim berishda bolani ijodiy shaxsini shakllantirishning psixologik-pedagogik jihatlari ochib berildi .

3. Boshlang‘ich sinf matematika darslarida kombinatorik mazmundagimasallarini o‘rgatishga oidmatematik qobiliyatini shakllantirish tasavvurvlarasosida fikrlash, tasavvurqilish, bolalarning ijodiyrivojlanishiningboshqayo‘nalishlarini matematik tayyorlash nazariyasivaamaliyotiga qo‘shganmuhim hissadir.

4. Boshlang‘ich sinf matematika darslarida kombinatorik mazmundagimasallarini o‘rgatishga oid“kombinatorika ” tushunchasiningmohiyatiochib berildi. Shumunosabatbilanmazkur tushunchalargata’rif berildi.

5. Boshlang‘ich sinf matematika darslarida kombinatorik mazmundagimasallarini o‘rgatishga oidbolalarning kombinatorikaga oidbilim olishining metodik- matematik tayyorgarligi” tushunchasiningmohiyati ochib berildi.

Shunday qilib, amalgaoshirilgantadqiqot ishiga yakun **yasab quyidagi tavsiyalarni** ishlab chiqdik:

1)Boshlang‘ich sinf matematika darslarida kombinatorik mazmundagimasallarini o‘rgatishga oidmatematika mashg‘ulotlari orqaliijodiy malakaga ega bo‘lishga ko‘maklashish. Buning uchunfikrlashgavamushohada qilishgao‘rgatish lozimbo‘ladi;

2) Boshlang‘ich sinf matematika darslarida kombinatorik mazmundagimasallarini o‘rgatishga oidijodiy tasavvurva intuisiyani rivojlantirish -birinchi navbatda, ularni geometrik materialniva geometriyaga oidtopshiriqlariintegratsiyalash asosidarivojlantirish;

3)Boshlang‘ich sinf matematika darslarida kombinatorik mazmundagimasallarini o‘rgatishga oidbolaga qiziqish uyg‘otuvchi talabchanliknioshirib, topshiriqlarning yangiligi va qiziquvchanligiasosida faoliyatni rag‘batlantirish.

4) Boshlang‘ich sinf matematika darslarida kombinatorik mazmundagimasallarini o‘rgatishga oidbolalarida kombinatorikaga oidbilim berishni rivojlanitirishda kasb-hunarga qiziqishni shakllantirishga olib kelish.

Matematikanio‘qitishda bolalarda kombinatorikaga oidbilim berishni rivojlanitirish boshlang‘ich sinf matematika darslarida kombinatorik mazmundagimasallarini o‘rgatishga oidbiz tomondan kombinatorikaga oidbilim berishni rivojlanitirish haqida fikr yuritish mumkin bo‘lgan ijodiy ko‘rsatkichlarkeltirilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

O ‘
O ‘
O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 maydagi PQ-4312 - sonli Qarori, O‘zbekiston Respublikasi kichik maktab ta’lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish
4. Matematika sohasidagi ta’lim sifatini oshirish va ilmiy-tadqiqotlarni rivojlantirish c h
5. Djumaev M. I. . Matematika o‘qitishda kombinatorika masallarini o‘rganishning o‘ziga
6. Djumaev M. I. (2023) Some Considerations of Teaching Mathematics Inuzbek Primary School. Journal of Mathematical & Computer Applications. SRC/JMCA-123. *J Mathe & Comp Appli, 2023 Volume 2(2): 1-5* **ISSN: 2754-6705**
Адамар Ж. Исследование психологии процесса изобретения в области математики. - М. , 1970. - 152 с.
Артемов АJК. Преемственность в развивающем обучении математике как методическая проблема // Тезисы докл. федер. научно-практ. конфер. Н. Новгород, - С. 34-36.
Гжесяк Я. Научно-методические основы обучения математике младших школьников посредством целесообразной системы задач: Автореф. . . . канд. пед. наук. - Минск, 1998. - 40 с.
Гусев В А. Как помочь ученику полюбить математику?- М. : Авангард, - 168 с.
Гусев В А. Как помочь ученику полюбить математику?- М. : Авангард,
Давыдов В. В. Проблемы развивающего обучения: Опыт теоретического и экспериментального психологического исследования. - М. : Педагогика, -240 с.
Дсндсберя Н. Г. Формирование готовности к развитию математических

способностей школьников у студентов педагогических вузов: Дисс. . . . канд. пед. наук. - Армавир, 1998. -184 с.
Демидова Т. Е. Подготовка студентов к формированию познавательных;
Давыдов В. В. Теория развивающего обучения. - М. : ИНТОР, 1996. - 544 с.
Задачник-практикум по математике / НЯ. Виленкин, Н. Н. Лаврова, В. Б. Рождественская, ЛЛ Стойлова. - М. , 1977. - 205 с.
Житомирский В. Г. , Шеврин Л. Н. Геометрия для малышей. М. , 1975. - 136 с.
Задачник-практикум по математике / НЯ. Виленкин, Н. Н. Лаврова, В. Б. Рождественская, ЛЛ Стойлова. - М. , 1977. - 205 с.
Зак А. З. Развитие теоретического мышления у младшего школьника. М. , 1984. - 152 с.
Зацепина Т. В. Формирование конструктивных методических уменийстудентов факультета начальных классов при изучении 21. курса «Методика обучения математике». Дис
Ильин В. С. Формирование личности школьника. - М. , 1984. - 144 с.
Кабанова-Меллер Е. Н. Учебная деятельность и развивающее обучение. М. : Знание,
Кабанова-Меллер Е. Н. Формирование приемов умственной деятельности и умственного развития учащихся. М. : Просвещение, 1968. - 288 с.
Колягин Ю. М. Задачивобучении математике:Математические задачи каксредствообученияиразвития учащихся. - М. , 1977. Ч. 1. -110 с.

PSIXOLOGIYADA BAG‘RIKENGLIKNI O‘RGANISHGA DOIR NAZARIY YONDASHUVLAR

Xolmatov Mansur Abdiraxim o‘g‘li

Annotatsiya

Ushbu maqolada zamonaviy psixologik adabiyotlarda bag`rikenglik muammosining nazariy va amaliy muammolari turli nazariy

yondashuvlarga asoslangan holdamuhokama qilingan. Shuningdek, bag`rikenglikka doir klassik va zamonaviy yondashuvlarning konseptual va differensial tahlillari amalga oshirilgan. Maqolada Psixolog olimlar bag‘rikenglikning qadriyatlarga asoslangan tabiatini ta’kidlab, uni inson axloqi rivoji bilan bog‘lab o’rganganligi ko’rib chiqilgan. Shuningdek maqolada bag'rikenglikni turli xil psixologik maktab asoschilari tomonidan diniy va dunyoviy tomondan o'rganganligi ko'rib chiqilgan. Maqolada zamonaviy psixologik tadqiqotlarda, bag‘rikenglik insonning alohida, o‘ziga xos sifatlaridan biri sifatida o‘rganib kelinmoqda. Maqolada tolerantlikni tenglikni hurmat qilish va tan olish, ustunlik qilish va kuch ishlatishdan voz kechish, insoniy madaniyat, me’yorlar, e’tiqodlarning ko‘p o‘lchamliligi va turli-tumanligini tan olish, bu turli-tumanlikni bir turlilikka yoki qandaydir nuqtai nazarning ustunlik qilishiga keltirishdan voz kechish tadqiq etilgan. «Chidamlilik» va «tolerantlik» tushunchalarining o‘zaro bog‘liqliginiko‘rib chiqilgan. Chidamlilik shaxsning turli fikrlarga munosabat, insonlar va voqealarni baholashda oldindan bir fikrga ega bo‘lmaslik bilan bog‘liq bo‘lgan xususiyati sifatida o'rganilgan. Bag‘rikenglik – bu har doim shaxsiy-xissiy xatti-harakat ekanligi maqolada etirof etilgan.

Kalit so’zlar. Bag’rikenglik, diniy bag’rikenglik, konsepsiya, zamonaviy tadqiqotlar, shaxslararo munosabatlar, fenomen, individuallik, diniyidentifikatsiya.

THEORETICAL APPROACH TO THE STUDY OF TOLERANCE FROM THE SCIENCE OF PSYCHOLOGY

Kholmatov M. A

Annotation

This article discusses the theoretical and practical problems of tolerance in modern psychological literature based on various theoretical approaches. Also, conceptual and differential analyzes of classic and modern approaches to tolerance were carried out. In the article, it is considered that psychologists emphasized the value-based nature of tolerance and studied it in connection with the development of human morality. The article also examines the study of tolerance by the founders of various psychological schools from a religious and secular point of view. In the article, in modern psychological research, tolerance is studied as one of the special, unique qualities of a person. The article defines tolerance as respect and recognition of equality, rejection of domination and the use of force, recognition of the multidimensionality and diversity of human culture, norms, beliefs, and this diversity does not equate to uniformity or the superiority of some point of view. research has been done to avoid causing it. The interdependence of the concepts of "endurance" and "tolerance" is considered. Resilience has been studied as a characteristic of a person related to the attitude to different opinions, not having a preconceived opinion when evaluating people and events. The article recognizes that tolerance is always a personal-emotional behavior.

Keywords. Tolerance, religious tolerance, concept, modern studies, interpersonal relations, phenomenon, individuality, religious identification.

Kirish

Zamonaviy psixologik tadqiqotlarda, bag‘rikenglik insonning alohida, o‘ziga xos sifatlaridan biri sifatida o‘rganib kelinmoqda. Tolerantlikni tenglikni hurmat qilish va tan olish, ustunlik qilish va kuch ishlatishdan voz kechish, insoniy madaniyat, me’yorlar, e’tiqodlarning ko‘p o‘lchamliligi va turli-tumanligini tan olish, bu turli-tumanlikni bir turlilikka yoki qandaydir nuqtai nazarning ustunlik qilishiga keltirishdan voz kechish A. G. Asmolov va G. U. Soldatova ishlarida o‘z aksini topgan.

Olimlardan A. V. Petritskiy, A. V. Zimbuli, Yu. A. Іщenko, V. M, Zolotuxin, S. Yu. Golovin, A. G. Asmolov i G. U. Soldatovalar nuqtai nazaridan chidamlilik tolerantlikning tarkibiy qismi bo‘lib, tolerantlik o‘z navbatida yanada «kengroq» tushuncha, deb hisoblanadi.

Tolerantlik tushunchasigaturli soha mutaxassislari ta’rif berib o‘tganlar. Jumladan, tolerantlik falsafiy ma’noda – lotincha chidam, chidamlilik, toqat qilish, kengfellik ma’nosida «tolerantia» so‘zidan olingan bo‘lib, falsafada bag‘rikenglik, halimlik va xayrihohlik tushunchalarini ifodalaydi.

Metodologiya. Psixologik ma’noda tolerantlik bu – individning o‘z asab va ruhiy muvozanatini tiklash, muvafaqqiyatli moslashish, adovatga yo‘l qo‘ymaslik va uni o‘rab turgan olam bilan ijobiy munosabatlarni rivojlantirish maqsadida muammoli va inqirozli vaziyatlarda tashqi muhit bilan faol aloqa qilish qobilyatini belgilovchi birlashma, integral xususiyat.

«Chidamlilik» va «tolerantlik» tushunchalarining o‘zaro bog‘liqliginiko‘rib chiqishda A. A. Rean fikri qarama-qarshidir. Uning fikricha, tolerantlik psixofiziologik tushunchadir va u biror-bir nomuvofiq omil tasiriga sezuvchanlikning susayishi natijasida unga ta’sirlanishning pasayishini bildiradi. A. A. Rean fikriga ko‘ra, «chidamlilik»tushunchasi tolerantlikni o‘z ichiga oladi va yanada umumiyroq hisoblanadi. Chidamlilik shaxsning turli fikrlarga munosabat, insonlar va voqealarni baholashda oldindan bir fikrga ega bo‘lmaslik bilan bog‘liq bo‘lgan xususiyatideb tushuniladi.

A. A. Rean bag‘rikenglikning umumiy hodisa sifatidagi strukturasida toqatning turli mexanizmlari asosida bir-biri bilan bog‘langan ikki turini ajratib ko‘rsatadi:

1. Shaxsning sensual chidamliligi uniatrof-muhit ta’siriga bardoshliligi bilan bog‘liq va sezuvchanlik pasayishi hisobiga qandaydirsalbiy omillarga ta’sirchanlikning kamayishi bilan bog‘liq, bu «chidamlilik-bag‘ritoshlik, chidamlilik-devor».

2. Shaxsning dispozitsion chidamlikligi uni atrof-muhitga chidamlikligi reaksiyatsiyasini tayyorgarligi moyilligi bilan sifatlanadi. Buning orqasida shaxsning muyayn ustanovkasi, voqelikka nisbatan munosabatlarining yig‘indisi, ya’ni «chidamlilik-pozitsiya», «chidamlilik- ustanovka», «chidamlilik-dunyoqarash».

A. V. Petrovskiy va V. V. Yurchuklarning fikricha, bag‘rikenglikni frustratorlar yoki stressorlar mavjud bo‘lgan psixologik barqarorlik

sifatida ko‘rish mumkin, qachonki u takrorlanadigan ta’sirga sezuvchanlikni pasayishi natijasida shakllangan bo‘lsa, albatta.

Shu nuqtai nazardan qaraganda, bag‘rikenglik – bu har doim shaxsiy-xissiy xatti-harakatdir. Insonning shunday ruxiy holatini V. S. Solovev ma’naviyat deb ataydi. Bunday taxmin bag‘rikenglikni emotsional-xissiy darajada axloq bilan chambarchas aloqadaligi haqidagi xulosalar bilan ta’kidlanadi. Bundan tashqari bag‘rikenglik emotsional-xissiy darajada tarixiy hisoblanmaydi, chunki u ko‘pgina xalqlarning madaniy-tarixiy an’nalarida mustahkamlanib qo‘yilgan. Haqiqiy bag‘rikenglik kishining ichki ruhiy erkinligi yordamida ta’minladi va u har doim ham tashqi erkinlik bilan muvofiq kelavermaydi.

Bag‘rikenglik fenomeniniP. F. Kolmogorov uch xil pozitsiyadan turib tahlil qiladi. Birinchidan, «Men va Sen» ko‘rinishidagi antropologik muammo kontekstida, ikkinchidan, qadriyatlarning muammolarini aksiologik jihatdan, uchinchidan prakseologiya, jumladan muloqat faoliyati jihatidan. Dastlab «Men va Sen» mavzusi nemis mutafakkiri L. Feyerbax tomonidan ishlab chiqilgan edi. «Alohida inson deb ta’kidlaydi u, qandaydir ajralib turuvchi bo‘lib, o‘zida insoniylikning axloqiylik va fikrlovchilik mohiyatini aks ettirmaydi. Insoniy mohiyat faqatgina muloqotda, insonni inson bilan birgaligida bo‘lib u faqatgina «Men va Sen» farqining voqeligiga tayanishda namoyon bo‘ladi». Bunda L. Feyerbax insoniy mohiyat kishiga tabiatdan unga tug‘ilishi tufayli berilmaydi, lekin odam naturalizm pozitsiyasidan e’tirof etiladi deb hisoblaydi. M. Buber, L. Feyerbaxdan farqi o‘laroq«Men va Sen» munosabatlariga sakral (muqaddas) xususiyat bag‘ishlaydi. Uning fikricha bag‘rikenglik insonlar bir-birlari bilan muloqat qiladigan kichik jamoalar va guruhlarda kechadigan hayotlari bilan bog‘liq bo‘ladi.

Shu nuqtai nazardan qaraganda, bag‘rikeng inson o‘zining betakrorligini «Men va Sen» munosabatlarini anglash orqali qo‘lga kiritadi, ya’ni boshqa kishilar bilan o‘zaro muloqatga kirishishi tufayli, albatta. Intolerant shaxs esa o‘zini boshqalardan ajratadi.

«Men va Sen» muammosi XX asr rus diniy falsafasida boshqacha yo‘nalishda tahlil qilingan. N. A. Berdyayev «Men va Sen», «U» dan tashqari «Biz» ning mavjudligini ta’kidlaydi. Lekin «Biz» ikki taraflamalik tabiatiga egadir. Birinchidan, «Biz» bu - ijtimoiy jamoa sifatida tashqaridan har qanday «Men» ga berilgan sifat, ikkinchidan, «Biz» ichki sotsial jamoa va«Men» orasidagi muloqatlardir. «Biz» dastlabki sotsial birlik, «Men» hayotining mazmuni va sifati tariqasida qaror topadi va u nafaqat «Sen» ga nisbatan, balki insoniy ko‘plikka munosabatni taqazo etadi.

Mazkur «Biz» ni N. A. Berdyayev ob'ektivlik, muloqot olami deb nomlaydi va u tinchlik, do'stlik, muhabbat, hamfikrlik va murosani o'zida namoyon qiladi. Individ doim o'z yolg'izligidan qutilishga intiladi. S. L. Frank fikricha «Biz» Vatan tuyg'usi, diniy birlik, oila, armiya, cherkov, iqtisodiy ho'jaliklar va h. z. larda insonlarni qamrab oladigan ma'naviymaslakdoshliklaridagi faoliyatlarida namoyon bo'ladi. Yana uning fikricha «Men» va «Sen» munosabatlari ziddiyatlidir. Bu munosabatlarda salbiy holat ham mavjud bo'lib, u boshqa kishi mening hayotimga aralashyapti, bu hol esa mening shaxsiyatimga xavf paydo qiladi degan xulosada namoyon bo'ladi. Shuningdek pozitiv holat ham uchraydi. Chunki«Men» «Sen» da qardoshlik ruxini topishim mumkin va bunda yolg'izlikdek balodan xolos bo'laman. «Men» va «Sen» munosabatlarining chuqur mohiyati inson barcha hayotiy faoliyatini ota-onalarning bolalarga, ustozlarni shogirdlariga, e'tiqod qiluvchilarning xudoga muxabbatini boshqarishga yo'naltiradigan universal hodisa – muhabbat yordamida ochiladi. Mazkur muhabbat boshqalarga nisbatan g'amxo'rlik, hurmat, hamdardlik va h. z. larda namoyon bo'ladi.

«Men» va «Sen» munosabatlarining shaklida, «Sen» «Men» ning o'ziga xosligining xavf-xatari bo'lib e'tirof etiladi va bu holat intolerantlikni vujudga kelishining sababi bo'lishi mumkin. «Men» va «Sen» munosabatlaridagi o'xshashlik va yaqinliktolerantnlikning shakllanishi va vujudga kelishiga sharoit yaratadi.

Psixolog olimlar bag'rikenglikning qadriyatlarga asoslangan tabiatini ta'kidlab, uni inson axloqi rivoji bilan bog'laydilar. Shunday yondoshuvni S. M. Shalyutin asarlarida ko'rishimiz mumkin. U bag'rikenglikni asrdan-asrga o'tib kelayotgan umuminsoniy qadriyat sifatida tadqiq etadi. Bixiviorizmda bag'rikenglik avvalambor insonning alohida bir hulq-atvori sifatida ko'riladi. Shuningdek, kognitiv yondoshuvda bag'rikenglik asosini bilim va ratsional dalillar tashkil etadi. Ekzistensial-gumanitar nuqtai nazardan qaraganda to'laqonli va puxta bag'rikenglik bevosita anglangan, faxmlangan va ma'suliyatli ijtimoiy hodisadir. S. L. Bratchenko fikricha bunday bag'rikenglik avtomatizm va xarakatlarning oddiy qolip-andozlariga olib kelmaydi, bu – qadriyat va hayotiy pozitsiya bo'lib, ularni konkret vaziyatda amalga oshirish ma'lum bir ma'noga kasb etadi va bag'rikenglik sub'ektidan mazkur ma'noni va ma'suliyatli qarorni izlash talab qilinadi.

Shunday yondoshuv, A. G. Asmolov nuqtai nazaridan qaraganda bag'rikenglik mustahkam qoida yoki iste'mol uchun tayyor retsept sifatida, ayniqsa jazolash uchun majburiy talab emas, aksincha insonning ma'suliyatli tanlovi – hayotga qadriyatli bag'rikenglik asosidagi yogdoshuvi bo'lib xizmat qilishi lozim.

Psixologik-pedagogik adabiyotlarda bag‘rikenglik (tolerantlik) muammosining metodologik, nazariy va texnologik ishlanmalari keltirilgan. Gumanistik pedagogika g‘oyalari Sh. A. Amonashvili, M. A. Danilova, M. Montesorri, V. A. Suxomlinskiy va boshqalar, hamkorlik pedagogikasi muammolari O. S. Gozman, P. Ya. Galperin, V. V. Davidov, I. P. Ivanov, S. T. Shaskiy, D. B. Elkonin va boshqalar ishlarida o‘rganilgan.

Adabiyotlar taxliliga ko‘ra, fanda «bag‘rikenglik (tolerantlik)» fenomenining shakllanishida asosiy ulushni faylasuflar qo‘shishgan bo‘lib, ushbu tushuncha ular qarashlarida (odatda sabr-toqatlilik tushunchasi sifatida qabul qilingan) qator boshqa fenomen va sinonim tushunchalar sifatida talqin etilgan. Jumladan, «qalb ombori» (Aristotel), ijtimoiy birdamlilik (Platon), hamjihatlilik darajasi (G. Leybnis), diniy erkinlikni e’tirof etish (Dj. Lokk), ezgulik (I. Kant), o‘zigi xoslik mustaqillik va barcha insonlarni birdek ko‘rish yoki anglash (rus faylasuflaridan – N. S. Trubetskoy, I. A. Ilin, N. A. Berdyaev, V. Solovev) va shu kabilar. Zamonaviy falsafa konsepsiyasida bag‘rikenglik (tolerantlik) liberalizm muammolari, milliy o‘xshashlik va ko‘pmadaniyatltlik hodisalari bilan bog‘liqlikda o‘rganilgan (M. Uolser, M. B. Xomyakov). Shuningdek falsafa konsepsiyalari doirasida kritik ratsionalizmga kirish asosini tashkil qilish uchun bag‘rikenglik (tolerantlik) chegaralari aniqlangan va bag‘rikenglik (tolerantlik) paradoksi shakllantirilgan (K. Popper).

Rus psixologlaridan B. G. Ananev o‘tgan asrning 60-yillarida bag‘rikenglik (tolerantlik) atamasidan birinchi bo‘lib foydalangan bo‘lsa, bu fenomenning ijtimoiy psixologiyasini ilk marotaba Sankt-Peterburglik olima G. L. Bardier (2007) tadqiq etgan.

Psixologik adabiyotlarda tolerantlik ko‘pincha sotsial munosabatlar yoki sotsial ustanovkalar sifatida ko‘rib chiqilganligiga duch kelinadi. «Tolerantlik noxush yoki begona kishilarga hech qanday ortiqcha zulm ko‘rsatmasdan sabr qilish yoki ularga muruvvat ’ ko‘rsatish usuli deb qayd etiladi» (L. G. Pochebut).

«Tolerantlik o‘zida sub’ektni ob’ektning tashqi belgilari, xulq-atvor xususiyatlari va boshqa ifodalaridagi sotsial madaniy tafovutlarni qabul qilishga shayligini xarakterlovchi tolerantlik sub’ekti bilan ob’ekti o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirlarning ma’lum sifatlarini ifodalaydi» (M. S. Markovskiy). Tolerantlik sotsial ustanovka va uning xulqiy, emo- sional, kognitiv jabhalarini aks ettiruvchi tuzilmasi sifatida qaraladi» (N. V. Nedorezova). «Tolerantlik shaxslar, guruxlar va jamiyatlarning bir- biriga munosabatidagi muloyimlik yoki o‘zaro bir birini qabul qilishini xarakterlaydi » (O. Yu. Xarlamova).

A. V. Persev esa tolerantlikni kognitiv va konativ tomonlarini tadqiq etgan. Uning ta'rificha, tolerantlik nizo, zulm kilishdan o'zaro tushunish va ҳamkorlikka o'tish ҳolatidir.

G. U. Soldatova esa tolerantlikning psixologik barqarorlik, ijobiy ustanovkalar tizimi, individual si- fatlar to'plami, shaxslilik va guruҳiy qadriyatlar tizimi sifatida namoyon bo'luvchi to'rtta asosiy rakursini ajratib ko'rsatadi.

Tolerantlikning moҳiyatini yoritishga doir boshka bir izlanishda ''tolerantlik ongi" fenomen sifatida ko'rib chiqishga ҳarakat qilingan.

Shuningdek, tolerantlikni mustaqil yoritishga nisbatan urinishlar ҳam mavjud. Masalan, ingliz-rus tilidagi psixologik lug'atda tolerantlikning psixologik mazmuni quyidagicha ta'riflanadi: o'zlashtirilgan barkarorlik; noaniqlikka barqarorlik; etnik barkarorlik; insonning barqarorlik (chidamlilik) chegarasi; stressga barqarorlik, nizoga barqarorlik; xulqdagi og'ishlarga barqarorlik.

V. M. Zolotuxin o'zining «Tolerantlikning ikki konsepsiyasi» asarida «tolerantlik» tushunchasining moxiyatini taҳlil qila turib, ijtimoiy ҳayotning ko'po'l- chamliligi bilan ҳisoblashgan va uni tan olgan xolda, tolerantlikning falsafiy mazmunini aniqlaydi. Uning fikriga kura, tolerantlik bir tomondan inson faoliyatini boshqarib turadigan, dunyoqarashning aloҳida turini shakllantiradigan axloqiy prinsip bo'lsa, ikkinchi tomondan - ziddiyat va nizolarni samarali ҳal qilishga imkon beradigan amaliy instrumentdir.

Adabiyotlar sharhi. F. A. Brokgauz va I. A. Efronlarning 1909 yilda chop etilgan ensiklopedik lug'atida "tolerantlik", go'yoki o'zgacha diniy dunyoqarashga chidamlilik deganma'noni anglatadi. V. Dalning lug'atida «chidamlilik» xususiyat yoki sifat, nimagadir yoki kimgadir "faqat rahm-shafqat yoki ko'ngilchanlik tufayli chidashga qodirlik", deb talqin qilinadi. S. I. Ojegovning lug'atida esa, lug'atida insonning birovning fikriga, xarakteriga adovatsiz, sulhparvarlik munosabatida bo'la olish qobiliyatini ifodalovchichidamlilik so'zi tolerantlik so'zining analogi deb aytiladi. Yuqorida bayon etilganlardan kelib chiqib, shuni ta'kidlash mumkinki "tolerantlik" va "chidamlilik" so'zlari sinonimlardir.

Bu tushunchalar chegaralarini tahlil qilish ya'ni uning mazmuni hajmi, voqelikni aks ettirgan qismini aniqlash, tushunchani aniqlashning boshqa bir muammosidir. Tolerantlik chegaralari to'g'risidagi muammo uni tadqiq qilgan ko'pgina tadqiqotchilar tomonidan ko'rib chiqilgan. Masalan, Platon "chidamlilik paradoksi" ni ta'riflagan: chegaralanmagan chidamlilik chidamlilikning yo'qolishiga olib kelishi kerak. Agar

chidamsizlarga nisbatan cheksiz chidamli bo‘lib, chidamli jamoani chidamsizlardan himoyalashga tayyor bo‘linmasa, u holda chidamlilar harob bo‘ladilar. Bu muammo bo‘yicha K. Popper shunday degan edi: “chidamlilik yo‘lida chidamsizlarga nisbatan chidamli bo‘lmaslik xuquqini e’lon qilmoq lozim”. V. A. Tishkov ta’kidlashicha, tolerantlik – bu hamma narsaga ijozat berilishi va hamma gunohlarning kechirilishi emas, balki tolerantlik intolerantlikning keskin shakllariga nisbatan faol harakatni o‘ziga amrab oladi. Tadqiqotchilardan G. U. Soldatova tolerantlik chegaralari muammosini tolerantlik va beparvolik, konformizm, loqaydlik chegaralari muammosi bilan bog‘laydi. Chidamlilik va beparvolik – bu bir-birini inkor etuvchi tushunchalardir, ya’ni chidamlilik muholiflik qiluvchi boshqa pozitsiyani, boshqa nuqtai nazarni e’tirof etishni bildiradi. Bunda individ boshqa, ikkinchi fikr bilan hamjihat emas, lekin uning mavjudlik huquqini tan oladi. Tolerantlikniindeferentlik bilan tenglashtirish, boshqani xush ko‘rmaslik hissini yengib chiqish zarurligiga olib kelish mumkin, chunki bu holatlar muloqotning - ziyraklik va sherigiga e’tiborlilik, empatiyani namoyon etish, atrofdagilarga nisbatan hayrixoxlik kabi muhim tarkibiy qismlarini nazardan chetda qoldiradi. Tolerantlik passiv emas, u aktivdir.

Tolerantlikni pozitiv tushunishga uning qarama-qarshiligi – o‘zining qarashlar tizimi, turmush tarzi, o‘zi tegishli bo‘lgan guruhi boshqa hammadan yuqori turishiga qat’iy ishonishga asoslangan intolerantlik yoki chidamsizlikni aniqlash orqali erishiladi. Hozirgi zamonaviy psixologik-falsafiy adabiyotlarda chidamlilik chegaralari haqidagi savol quyidagi sabablarga ko‘ra, munozarali muammo bo‘lib kelmoqda:

1. Tolerantlik tushunchasi polimodal, hamma qabul qilgan ta’rif mavjud emas.

2. Etik kelib chiqishiga ko‘ra “tolerantlik” baholovchi kategoriyadir. Biz o‘zimizga, boshqa kishilarga, o‘zimizning va boshqalarning hatti-harakatlariga hamma tan olgan pozitsiyalarga mos ravishda baho beramiz. Masalan, muhabbat, rahm-shafqat, hamdard bo‘lish va boshqalar hamma tan olgan ijobiy qadriyatlardir. Xoinlik, nafrat, yovuzlik va shu kabilar noma’qul hatti-harakatlardir. Lekin bu qadriyatlar ham yetarlicha mavhumdir, shu tufayli ularga nisbatan chidamlilik chegarasini aniqlash qiyin.

3. Qadriyatlar hamma tomonidan tan olinmagan bo‘lsa, chidamlilik chegarasini aniqlash yanada qiyinroq bo‘ladi. Evtanaziya, najot uchun yolg‘on ishlatish, abort, qaytmas og‘ir patologiyali bemorlar hayotini saqlab qolish, jonivorlar ustida tajriba o‘tkazish kabi ijtimoiy hodisa va hatti-harakatlarni «yaxshi-yomon» nuqtai nazaridan baholash qiyin.

4. Shaxs uchun muhim bo‘lgan qadriyatlar muhokama qilinayotganda tolnrantlik chegaralarini aniqlashning aslida imkoni yo‘q.

Toleranlik muammosi murakkab, tolerantlik undan tashqarida o‘z ahamiyatini yo‘qotadigan va barcha hatti-harakatlar mumkin bo‘lgan chegarani uzil-kesil o‘rnatadigan yagona yechimga ega emas.

Bu tushunchaga hammasidan ko‘ra umumlashtirilgan nuqtai nazar falsafada taqdim etilgan. A. I. Ilin tolerantlikni o‘zgalar fikriga, xulq-atvoriga va e’tiqodiga chidam bilan munosabatda bo‘lish deb tushunib, rus pravoslav cherkovi an’analarida doimo boshqa diniy e’tiqoddagi kishilarga nisbatan yuqori toleranlik mavjud, deb hisoblaydi.

Yu. A. Ichenko chidamlilikni «muloqotning amaliy me’yori» deb qaraydi. U chidamlilikni shaxsning o‘z-o‘zini anglashi borasida ahamiyati orta boradigan, uning esa turmushning keskin o‘zgarishlar sodir bo‘ladigan vaqtda dolzarbligi ma’lum bo‘ladigan umuminsoniy qadriyat deb asoslaydi. V. O. Tishkov fikriga ko‘ra tolerantlik shaxsning o‘z-o‘zini anglashi, uning faoliyat va muloqotda bir butunligi bilan bog‘liq. V. O. Tishkov o‘zining «Tolerantlik haqida» degan asarida tolerantlik sub’ektini aniqlashga urinib ko‘radi. Sub’ekt uchun tolerantlik «tug‘ma guruhga oid yoki individual xususiyat emas, balki konstruksiyalashga va ma’lum shaxsiy hamda umumiy qadriyatlar, axloq normalarini amalga oshirishga doimiy va yo‘naltirilgan zo‘r berib urinishdir».

Milliy chidamsizlik muammolarini hal qila turib, I. B. Gasanov tolerantlikni agressivlikning antipodi, deb ataydi, va neofreydizm vakillari: V. Rayx, K. Xorni, G. Markuze, A. Mitterlix, N. Braun, A. Ballok, E. Fromm asarlariga tayangan holda ushbu shaxsiy sifatlarning ijtimoiy bog‘liqligini asoslab beradi, hamda agressivlik - adovatning, tolerantlik esa – tinchliksevarlikning asosidir, deya xulosa qiladi.

Natijalar. Tolerantlik hissini rivojlantirish ta’lim sohasi uchun bosh maqsadlardan biriga aylanib bormoqda. Aynan shuning uchun ham tolerantlik masalasi so‘nggi yillarda psixologiya va pedagogika fan doiralarida aktual muammoga aylanmoqda. Tolerantlik muammosiga bag‘ishlangan ishlar juda ko‘p, har bir ish o‘zining ahamiyatiga ega, biroq tolerantlik masalalariga oid barcha ilmiy ishlarni ikki katta guruhga ajratish mumkin, bular, nazariy va amaliy ishlanmalar.

Nazariy ishlar orasida falsafiy, madaniy va ijtimoiy xarakterdagilari ustunlik qilsa, amaliy ishlanmalar ichida pedagogik texnika va metodikalar etakchilik qiladi. Bu tabiiy va xatto foydali holat hisoblanadi; biroq muammo nazariy va amaliy ishlanmalar orasida o‘ziga xos «jarlik» ning hosil bo‘lgani vao‘rta oraliqdagi ishlanmalarning yo‘qligida. Ayni shu

o‘rinda juda muhim bo‘g‘in – tolerantlikning psixologik tavsifi e’tiborsiz qolib ketmoqda.

E’tibor berilsa, mazkur qoidada milliy hayotga, fuqarolarning milliy his-tuyg‘ulariga dahldor muhim ahamiyatga ega bir qator tamoyillar belgilab qo‘yilganiga ishonch hosil qilish mumkin.

Birinchidan, fuqarolarning milliy mansubligidan qat’iy nazar qonun oldida tengligi tamoyili. Ikkinchidan, fuqarolarning diniy e’tiqodidan qat’iy nazar bir xil huquq va erkinliklarga ega ekanligi tamoyili. Diniy qadriyatlar millat ma’naviyatining ajralmas qismi ekanini inobatga oladigan bo‘lsak, mazkur qoidaning amaliy ahamiyati oydinlashadi.

Uchinchidan, fuqarolarning irqiy tengligi qayd etilgan. Irqchilikdan g‘ayriinsoniy mafkura va amaliyotning tariximizda umuman kuzatilmaganligini alohida qayd etish lozim.

Bag‘rikenglik bo‘yichaxorijiy va mahalliy ishlar shundan dalolat beryaptiki, bag‘rikenglik tushunchasiga umum ma’noli ta’rif berish mushkul bo‘layapti.

Shuningdek, har bir kishining huquq va erkinliklarini tan olish, boshqalar bilan birga yashay olishlik, ular bilanzulm dan yirioq bo‘lgan o‘zarohamkorlikka kirishish, ya’ni dialogga kirishishga tayyor bo‘lish.

Xulosa. Dialog konsepsiyasida shaxslararo bag‘rikenglik shuningdek «shaxsning kommunikativ huquqi» konstrukti yordamida ochib berilishi va tadqiq etilishi mumkin. Uning yordamida muloqotning psixologik-huquqiy tizimi izohlanib, u suxbatdoshlar erkinliklari chegarasini shunday belgilab beradiki, bu hol ularning o‘zaro hamkorligini bir-birlarini e’tirof etishlari va zulm qilmasliklarini ta’minlaydi.

Tolerantlik insonlar, millatlar, ijtimoiy guruhlar, xalqlar va turli diniy e’tiqodlardagi kishilarni bir-biri bilan bog‘lab, ular o‘rtasidagi munosabatlarda do‘stona muhitning yuzaga kelishini va mamlakatning barqarorrivojlanishini ta’minlaydi

ADABIYOTLAR RO‘YXATI.

1. A. Rasulov, L. Tursunov Religious tolerance as a socio-psychological phenomenon. Tashkent Islamic University Research Center for Islamic Studiyes. 2015 y.

2. A. I Rasulov, B. N Valiyev Innovative methods of teaching the psychology of religion. "New Age Generation" 2013

3. Lebedova N. M. Teoretiko-metodologicheskiye osnovy izucheniya etnicheskoy identichnosti i tolerantnosti v polekulturnyx regionax Rossii i SNG // Tolerantnost i identichnost: SB. statey. M. : 2002. S. 26.

4. Shkuratova I. Cognitive complexity as the basis of tolerant thinking // Century of tolerance. 2003. №5. S. 44-51.

5. Shlyagina E. I. Ethnic tolerance lichnost: opyt empericheskogo issledovaniya // Vek tolerantnosti. 2001. № 3-4. S. 124-131.

6. Alexander Asmolov. Tolerance as a culture. XXI century. T . : Uzbekistan. 2000

7. Declaration "Principles of Tolerance". T. : 2002. - B. 9

ADABIY TA’LIMDA SCAFFOLDING METODI ORQALI YONDASHUV

o‘qituvchi Toshpulatova Marjona Jamoliddinovna

Annotatsiya

Mazkur maqolada ta’limning maktab bosqichida, mumtoz adabiyot namunalarini zamonaviy metodlar asosida o‘rganish haqida so‘z yuritiladi. Xususan Alisher Navoiyning “Farhod va Shirin” dostoninio‘rganishda “Scaffolding” metodi orqali yondashuvning afzalliklari, imkoniyatlari to‘g‘risida fikr mulohazalar bildiriladi. O‘quvchilarning darajasi va ehtiyojlarini tushungan holda o‘quv-topshiriqlarishlab chiqish masalalari yoritiladi**.** Shoir ijodini o‘qitishda o‘quvchilarning imkoniyatlari, qiziqishlarini yanada rivojlantirishmaqsadida, bir qancha o‘qitish usullari tavsiya qilingan. Bugungi kunda Alisher Navoiy ijodini o‘qitishda akademik yo‘nalish hamda shoir asarlaridagi g‘oyalarni hozirgi turmush tarziga bog‘lab, hayotiy misollar bilan asoslab tushuntirish juda muhim. Mutafakkir asarlarida umumbashariy dolzarb muammolarga to‘xtalgan. Oradan besh asr o‘tibdiki, uning olam va odam haqidagi qarashlari o‘z ahamiyatini yo‘qotgani yo‘q. Jadal rivojlanayotgan dunyoda shoir asarlarini o‘qitish yangi usullarni talab qiladi. Shuning uchun noan’anaviy metodlar, multimedia vositalaridan foydalanish o‘rinli deb o‘ylaymiz. Hozirgi glaballashuv zamonida inson ma’naviy kamoloti masalasi muhim ahamiyat kasb etadi. Bu muammoni yechishda Navoiyning “Xamsa” dostonlarida ilgari surilgan umuminsoniy g‘oyalarni targ‘ib qilish dostonlar mavzusi vamohiyatini to‘g‘ri anglash zarur. “Xamsa”ni o‘rganish, o‘quvchining dunyoqarashi, tasavvur olami, umuminsoniy sifatlari va ma’naviy kamolotini shakllantirishga xizmat qilishi, shubhasiz.

Kalit so‘zlar:metod, tahlil, ko‘nikma, iskala, topshiriq, mahorat, imkoniyat, multimedia, noan’anaviy, akademik, dolzarb, umumbashariy, “Farhod va Shirin”, mumtoz, meta-kognitiv, “Zinama-zina”, miniatura, konsepsiya.

SCAFFOLDING APPROACH TO LITERARY EDUCATION

teacher Toshpulatova Marjona Jamoliddinovna

Annotation

This article is about studying classical literature samples at the school stage of education based on modern methods. In particular, in the study of Alisher Navoi's epic "Farhad and Shirin", opinions are expressed about the advantages and possibilities of the approach through the "Scaffolding" method. Understanding the level and needs of students, the issues of developing educational tasks will be covered. In order to further develop the possibilities and interests of students in teaching the poet's work, several teaching methods have been recommended. Today, it is very important to teach the works of Alisher Navoi in an academic direction and to explain the ideas of the poet's works by connecting them to the current lifestyle and justifying them with real life examples. In the works of the thinker, he touched on the current problems of the whole world. Five centuries have passed, and his views on the world and man have not lost their relevance. In the rapidly developing world, teaching the poet's works requires new methods. Therefore, we think that it is appropriate to use non-traditional methods and multimedia tools. In the current era of globalization, the issue of human spiritual maturity is of great importance. In order to solve this problem, it is necessary to correctly understand the essence of the theme and idea of promoting the universal ideals of Navoi's "Khamsa" epics. There is no doubt that learning "Khamsa" serves to form the student's outlook, world of imagination, universal human qualities and spiritual maturity.

Keywords: method, analysis, skill, scaffolding, task, skill, opportunity, multimedia, non-traditional, academic, current, universal, "Farhod and Shirin", classic, meta-cognitive, "Zinama-zina" , miniature, concept.

Kirish. Shoir ijodi bugungi kungacha keng qamrovda o‘rganilgan. Adabiyot darslarida “Xamsa” asarini o‘rganish jarayonida shunchaki syujetni so‘zlash yoki ijodkorning hayoti va ijodi bilan bog‘liq raqamlargagina to‘xtalish, asar qahramonlari(Farhod) ijobiy (Xusrav, Sheruya) salbiyga ajratish bilanNavoiy ijodini o‘rganib bo‘lmaydi.

Birinchidan, Navoiy so‘z san’ati tasvir vositalariga xos xususiyat shoir ijodida badiiy san’atlarningqo‘llanilish sfetsifikasig‘azallaridagi bir so‘zningbir qancha ma’nolarda aks etganligi: ikkinchidan, Navoiy lirikasi aruz bilan bilan bog‘langanligi, aruz nazariyasidan faqat tor doiradagi mutaxassislargina yetarli bilimga ega bo‘lib, maktab o‘quvchilarida bu masala qator qiyinchiliklarni tug‘dirayotganligi: uchinchidan Navoiy yashagan davrda eski o‘zbek adabiy tilida ko‘plab forsiy va arabiy so‘zlarning mavjudligi va bu adib asrlarini to‘g‘ridan to‘g‘ri tushunilishida ko‘plab qiyinchiliklarni yuzaga keltirishi bilan izohlanadi. (Til va adabiyot jurnali. 2020:4)Aslida esa belgilangan soatda mavzuni o‘rganish uchun adabiyot o‘qituvchisi, shoirning ichki olami, hayotda qanday shaxs bo‘lganligi, olam va odam munosabatlarini talqin etishi, nega aynan uning ijodi zamon va makon tanlamasligi, voqealarni bayon etish san’ati, so‘z qo‘llash mahorati, asarlari o‘quvchini ezgulikka yetaklashi kabilarni san’at darajasida o‘quvchiga yetkazishni maqsad qilsa, ko‘zlagan natijaga erishishi va o‘quv rejada ajratilgan soatni qamrab olishi mumkin. Metod eng umumiy ma’noda maqsadga erishish usuli ma’lum tarzdatartibga solingan faoliyat. (N. Sayfullayeva, T. 2019)

Adabiy ta’lim jarayonida o‘quvchi va o‘qituvchi faoliyatiasosiy bo‘g‘inni tashkil etadi. O‘quvchining qobiliyatlarini, qiziqishlarini ro‘yobga chiqarish, mumtoz adabiyot borasidagi bilim va ko‘nikmalarni egallash, hayoti davomida maqsadli foydalanish ustuvor vazifa. Bugungi kunda sir emaski, o‘quchilar adabiyotdan bir qadar uzoqlashishgan. Mumtoz asarlar tugul, zamonaviy asarlarni ham o ‘qishga u qadar qiziqishmaydi. O‘qituvchi imkon qadar o‘quvchilarnifanga qiziqtirishga urinadi. Lekin, internet asrida ulg‘ayayotgan bolani oddiy shunchaki asarni o‘qitishyoki og‘zaki tahlil, savol-javob usullari zeriktiradi.

Metodologiya. Adabiyot orqali o‘quvchigaiqtisod, siyosat, tarix, falsafa, aniq fanlarni ham o‘rgatish mumkin. Jamiyatda sodir bo‘layorgan ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga o‘z munosabatini to‘la-to‘kis bildira oladigan avlodni tarbiyalash muhim. M. A. Rubnikovaning yozishicha, metodik usullarni asar tabiati taqozo qiladi. Biz zamonaviy metodlardan foydalanib adabiyot darslarini tashkillashtirsak, o‘z maqsadimiz sari tezroq odimlashimiz mumkin. L. V. Shcherbanning fikriga ko‘ra, har qanday fanni o‘qitish metodikasi fan bo‘lishiga qaramasdan nazariy fan bo‘lmasligi kerak. Mumtoz adabiyotni maktabda o‘qitishdaasosan darsda o‘qituvchi hukmron bo‘ladi. Bugungi kun ta’lim talabi dars jarayonida o‘qituvchi va o‘quvchininghamkorligini taqozo etmoqda. Lekin mumtoz matnlardagi so‘zlarning ma’nosi va talaffuzi o‘quvchiga noqulaylik keltirib chiqaradi. Shu kabi muammolar natijasi o‘laroq aksariyat hollarda o‘qituvchining o‘zi matnnio‘qiydi va tahlil qiladi. Darslar ma’ruza kabi

taassurot qoldiradi. O‘quvchining diqqati 15 daqiqani tashkil qiladi. Undan keyingijarayon o‘quvchining xotirasida saqlanmaydi. Tabiiyki, 15 daqiqa misralarni ma’ruza shaklidatahlil qilishga yetmaydi. Shuning uchun mumtoz matnlarni tahlil qilishda o‘quvchining o‘zi amaliy faoliyatga kirishgani afzal o‘qituvchi yordam beradi va yo‘l –yo‘riq ko‘rsatadi. Biz ushbu maqolada mumtoz matnlarni o‘quvchilarga o‘qitishda “Scaffolding” metodi orqali yondashishning ba’zi masalalarini ko‘rib chiqamiz.

Scaffolding nazariyasi birinchi marta1950-yillarning oxirida kognitiv-psixolog Jerom Brunu tomonidan kiritilgan. “Scaffolding “ so‘zi inglizchadan olingan bo‘lib, qurilishlarda devor yoniga yog‘och yoki metalldan qavat-qavat qilib ishlangan, “narvon”, “iskala” degan ma’noni bildiradi. Gibbonisning (2002) ta’kidlashicha “iskala”- binoni qurish yoki, ta’mirlash vaqtida o‘rnatiladigan vaqtinchalik inshootdir. (P. Gibbons, 2015) Ushbu atama birinchi marta Lev Vegotskiy tomonidan o‘qitish strategiyasi sifatida ishlab chiqilgan. (K. Diniyati) “Scaffolding” o‘quvchilarni qo‘llab-quvvatlash, mustaqil ishlashga qaratilgan metod. Ushbu metod uchta asosiy funksiyaga ega.

1. O‘quvchiga kerakli bilim va ko ‘nikmalarni berish.

2. O‘quvchilarni bilimini o‘zlashtirish jarayonida vaqtinchalik yordam berish.

3. Ularning makro va mikro ko‘nikmalarini aniqlash.

O‘qishdan oldingi topshiriqlar o‘quvchilarni yangi bilimlarni o‘zlashtirishga tayyorlash. Asarda tasvirlangan voqealar, muhit haqida tasavvur uyg‘otishga yordam beradi. Amerikalik psixolog va kognitivist olimlar Devid Rumelhart va Donald Norman ilgari surgan sxemalar nazariyasiga ko‘ra, o‘quvchi yangi ma’lumotlarni qabul qilayotganda ularni o‘zida mavjud bo‘lgan ma’lumotlar bilan solishtiradi.

Modellashtirish. O‘qituvchi o‘quvchilarga nima qilish kerakligini va berilgan topshiriqlarni qanday bajarish kerakligini bilish va tushunish imkoniyatini beradi. O‘qituvchi batafsil tushuntirish berish yoki o‘quvchilarni tanqidiy fikrlashga undash uchun bir qancha savol va topshiriqlar berishi mumkin. Biz “Farhod va Shirin” dostonini , maktabda “Scaffolding” metodini qo‘llab qanday o‘zlashtirish mumkinligi haqida fikr-mulohazalarimizni o‘rtoqlashamiz. Meta-kognitiv qarashlar o‘qish va o‘qilgan matnni tushunishninginteraktivligi tamoyiliga asoslanadi. Ushbu tamoyilga ko‘ra, o‘quvchi (uning hayotiy tajribasi, dunyoqarashi, bilimlari, o‘qiyotgan paytdagi imotsional holati, kontekst, vaziyat) va matn(tovushlar ohangi, alohidaolingan so‘zlar ma’nosi, matnning

sintaktik va semantik qurilishi) mutolaa jarayonida bir-biriga o‘zaro ta’sir qiladi va o‘quvchi matn ustida ishlash jarayonidama’noni o‘zi yaratadi. (Fisher D. & Frey, N. 2008.)

Adabiyotlar sharhi. Alohida olingan so‘zlarni tushunishhamda matnning kengroq kontekstini tushunish matnni tushunishningasosidir, ya’ni o‘quvchi matnda ishlatilgan so‘zlarni tushungani bilan kontekstni tushunmasa , ya’ni matnda so‘z ketgan hodisa yoki voqelik haqida yetarli bilimi bo‘lmasa, ma’no chiqara olmaydi. (Biswas. Bangladesh. 2015)

Harir-u hulla ichra bog‘labon **chust**

Murassa mahd ichinda **tongdilar rust.**

Ushbu misrani tushunish uchun***chust***-mahkam, ***murassa*** - qimmatbaho toshlar bog‘langan, qimmatbaho toshlar bilan bezatilgan, ***mahd*** – beshik, **tongmoq** – belamoq, bog‘lamoq, **rust** –mahkam, qattiq so ‘zlarining ma’nosini bilishi kerak bo‘ladi. O‘qituvchi o‘quvchigamisralarni tushunishga yordam berish uchun o‘quvchining bilimi va hayotiy tajribasiga tayanadi. O‘quvchining hayotiy tajribasidan tashqarida tashkillashtirilgan ta’lim vaqtni bekor o‘tkazish(N. Sayfullayeva, 2019) kutilgan natija bermaydi. O‘quvchilarning adabiyot fanidan uzoqlashib ketgishanining asosiy sababi ham shunda. Adabiyotni pragmatik yondashuv asosida o‘rgatish o‘rganuvchining ta’lim olishdagi faollashuviga e’tibor qaratilishi bilan ahamiyatlidir. Umumiyo‘rta ta’lim o‘quvchilarining fanlarga bo‘lgan munosabatini tasdiqlovchi so‘rovnomalarda ular adabiyot fanidan ko‘ra ingliz tili, mehnat, jismoniy tarbiya, matematika yoki psixologiya fanlariga qiziqishi va mazkur fanlardan berilgan uy vazifalarini ishtiyoq bilan bajarishlari aks etgan edi. Sababi, yuqorida qayd etilgan fanlarda o‘rganuvchilarning kundalik hayotdagi amaliy tajribalari ma’lum ma’noda aks etadi. Misra mazmunini yoritishga xizmat qiladigan usullardan foydalanish. Masalan ma’lum bir misra tanlanadi shu asosida rasm chizish topshiriladi. O‘quvchilarning ham imkoniyatlarini hisobga olish kerak. Butun sinf oldida so‘zlashni yoqtirmaydigan , rasm chizishga iqtidori bor o‘quvchilar o‘z tushunchalarini biror bir baytdagi voqea-hodisani mo‘yqalamda tasvirlashi mumkin. Ushbu misradan kelib chiqadigan ma’noni bugungi jamiyatimizga qo‘llab ko‘ring. Bugungi kun nuqtai nazaridan yondoshilsa, qanchalik to‘g‘ri?

1. Sizningcha, Xaloyiq har ne qilsa tergamak yo‘q bo‘lsa, qanday bo‘ladi?

2. Kim nima ish qilsa yomon ish qilding deyishlik yo‘q bo‘lsa, nima bo‘ladi?

3. Tasavvur qiling, siz xoqonning o‘rnidasiz, xalq uchun qanday islohotlarni amalga oshirganbo‘lardingiz?

Har bir baytning tahlili quyidagi tartibda amalga oshirilsa, kutilgan pedagogik natijani beradi: 1) tushunilishi qiyin so‘zlar ma’nosi aniqlab olinadi; 2) o‘quvchilar baytda izofali birikma bor-yo‘qligini aniqlaydilar, agar bo‘lsa ularni izofadan chiqaradilar; 3)o‘quvchilar bayt yoki misralarni odatdagi bayt gap bo‘laklari tartibiga keltirib, matn ma’nosi talabiga ko‘ra, matnni to‘ldiruvchi qo‘shimcha so‘zlarni qo‘yib oladilar; 4)baytda shoir bildirayotgan fikrlarni o‘z so‘zlari bilan tushuntirib beradilar. [8] Baytdagi tushunilishi qiyin so‘zladan “mururi” – o‘tish, yurish ma’nolarini anglatadi. Gap bo‘laklarini adatdagi tartibga keltiramiz: “ Uning Yoshi atigi o‘n yoshga borgan bo‘lsa ham, gavdasi, qaddi-qomati, kuch-quvvati yigirma yosh yigitlarnikiday edi. Misralardagi notanish so‘zlar “ ulum” – ilmlar, “avroqi” – varaqlar, “silohi” – qurol yarog‘ ma’nosini anglatadi. “ “ Uning uchun bilimkitoblari bir-bir yopilgach, u endi jangavorlikyaroqlarini egallashga mayl qildi. Bayt yanada o‘quvchiga tushunarli bo‘lishi uchun misra mazmuni haqidaquyidagicha qo‘shimcha ma’lumot berish mumkin. Ya’ni bunda Farhod ilm-fanni egallab, endi jangavorlik jang san’ati sir asrorlarini o‘rganishga mayl bildirgani aytilgan. Maktabda adabiyot darslarida bir soatlik dars mashg‘uloti jarayonida o‘rganilayotgan badiiy asar yordamida o‘quvchilarda axloqiy sifatlarni shakllantirish, ularga yangi bilim berish, fikrlash doirasini rivojlantirish yetakchi maqsad hisoblanadi. Buning uchun o‘quvchi adabiyot darslarida tahlilga tortilgan asarlar qahramonlarining xatti-harakatlariga o‘z munosabatini bildirar ekan, o‘z fikrlarini yozma tarzda ham ifodalashi kerak. Yozma tahlilda o‘quvchi aqliga, qalbiga tayanib erkin fikrlaydi, qahramonlar bilan xayolan suhbatlashadi. Mashg‘ulotning dastlabki soatlarida o‘quvchilar shoir yaratgan qahramonlar bilan ijodkor fe’l-atvori, dunyoqarashi, maqsadi orasida ma’lum bir bog‘liqlik bor ekanligini his qilishlari kerak. Xamsanavislik an’anasi haqida tushuncha berishda Navoiy “Xamsa”sida keltirilgan Nizomiy, Dehlaviy va Abdurahmon Jomiylar haqidagi baytlarni tahlilga tortish ma’qul. Shunda o‘quvchilar “Xamsa” yaratish mushkul ish ekanligini, ijodkordan mashaqqatli mehnat, sabr-toqat, fikriy zalvor talab etishini anglab yetadilar. Ya’ni “maydon” so‘zi xamsanavislar ahliga ishora. Nizomiyning “panjasiga” “Xamsa”siga javob qaytarish oson ish emasligi, shu paytgacha kim uning “panjasiga panja” urgan bo‘lsa, o‘z panjasini mayib qildi. Xamsanavislar ko‘p bo‘lgan-u, lekin barchasi ham mukammal “Xamsa” yarata olishmagan. Kotibi Turshiziy, Abdulloh Hotifiy, Badriddin Hiloliy kabi ijodkorlar to‘lig‘icha “Xamsa” yaratishmagan. Darslikdan tashqari bu kabi ma’lumotlarning berilishi o‘quvchini Alisher Navoiy shaxsining ulug‘vorligini his etishga undaydi.

O‘quv rejada dostondan berilgan parchani o‘qib o‘rganishga o‘n soat ajratilgan. O‘quvchi matn bilan tanishar ekan, uni idrok etishni, shoirning so‘z qo‘llash mahorati orqali, badiiy ta’sirchanlikka erishganligini tushunsagina ijodkorning asar yozishdan maqsadi, g‘oyasi nima ekanligini anglab yetadi. Baytlarda uchraydigan notanish so‘zlar izohi darslikda berilgan. Lekin bu so‘zlar matn zamiridagi ma’noni ochib berish uchun yetarli emas, albatta. Shu jarayonda o‘qituvchi ham ancha mehnat qilishiga to‘g‘ri keladi. Asar zamirida mutafakkirning tasavvufiy qarashlari ham o‘z aksini topgan.

“Xamsa” tarkibiga kirgan dostonlardan farqli o‘laroq “Farhod va Shirin”da voqealar rivojida o‘zaro chambarchas bog‘liqlik kuzatiladi. Darslikda doston boblarini bir-biriga bog‘lash maqsadida mualliflar tomonidan nasriy bayon keltirilgan. Sir emaski, bugungi kun o‘quvchisi uyga berilgan topshiriqni vaqtida bajarmaydi. Asardan yod olinishi kerak bo‘lgan parchalarni yod olmaydi, hisob. Buning uchun dars mashg‘ulotlarida asarning asosiy mohiyati aks etgan baytlarni tahlilga tortish samara beradi. Darslikda Farhodning dunyoga kelishi, xoqonning xursandchiligi bilan bog‘liq baytlar berilgan. Shu baytlardan asar g‘oyasini ochishga xizmat qiladigan ikki yoki uch bayt tanlanadi va o‘quvchilar bilan birga tahlil qilinadi. O‘quvchilarga bayt mazmuni tushuntirilgach, ulardan dars davomida shu baytlarni yoddan aytib berish talab etiladi. Tajribadan ma’lumki, bu o‘quvchi uchun qiyinchilik tug‘dirmaydi. Bayt mazmunini tushungan o‘quvchi uni tez yod oladi. Dostonni o‘qib o‘rganish uchun o‘n soat vaqt ajratilgan. Shu vaqt oralig‘ida asardan ancha baytni yodlash mumkin.

Asar tahliliga qaratilgan topshiriqlar tuzishda matnning murakkablik darajasi, hajmi, o‘quvchining yosh xususiyati, bilimi, dostonni o‘qitish bo‘yicha ajratilgan o‘quv soati inobatga olinadi. Darsning dastlabki mashg‘ulotlarida shoirning hayoti va ijodi bilan bog‘liq mavzuni o‘rganishda iqtidorli o‘quvchi bilan past o‘zlashtiruvchi o‘quvchini bir guruhga birlashtirib maxsus topshiriqlarni berish mumkin. Bilish, rivojlanish nazariyasining asoschisi Jan Piaji va uning tarafdorlarining fikricha, bolalar faqat o‘zlari kashf qilgan narsalar to‘g‘risida haqiqiy tushunchaga ega bo‘ladilar. Biz tez-tez o‘rgatishga harakat qilganimizda, ularni narsalarni qayta kashf qilishdan to‘xtatamiz. (Peaje. Z. 1923) Bunday topshiriqlar sirasiga taqdimot tayyorlash, shoirning hayoti bilan bog‘liq xalq orasida paydo bo‘lgan rivoyatlarni o‘rganish, internet ma’lumotlari asosida mustaqil ish yozish, shoir haqida zamondoshlarining asarlarida bildirilgan fikrlarni tahlil qilish, ijodkorning yaratgan obrazlari orqali uning o‘zini kashf qilish kabi bo‘lishi mumkin. Albatta, bu topshiriqlarni bajarishda o‘qituvchi ularni yo‘naltirib

turadi. Topshiriqni yaxshi bajarishlari uchun kerakli manbalar bilan ta'minlaydi. O'quvchini fanga qiziqtirish, izlanuvchanlikka o'rgatish shunday amalga oshiriladi. Badiiy obraz tahliliga analitik yondashuv o'quvchilarning asarning yangicha kashf qilinishiga olib keladi. Asarning ich-ichiga kirib borish unga turli yechimlar izlab topish, o'rinli qarorlar qabul qilishga yo'naltiradi. Tahlilning bu yo'nalishi o'quvchini mustaqil fikrlashga, jamiyatda sodir bo'layotgan voqealarga teran nigoh tashlashga o'rgatadi. Dostonda ota va o'g'il ruhiy kechinmalarining badiiy talqiniga analitik yondashamiz. Asardagi asosiy voqealar Chin xoqonining farzandsizligi bilan boshlanadi. Uning mulki Eron shohi davlatidan yuz ming marta ko'p. Ammo unga falak farzand ato etmagan. Uning ko'rgan barcha azoblari farzandsizlikdan. Nihoyat xoqonning yagona muddaosi farzand edi. Duosi ijobat bo'ldi. Xoqonning muddaosi farzandli bo'lish. U Ollohdan iltijo qilib merosxo'rso'raydi. Nihoyat duolari ijobat bo'lib, farzandli bo'ladi. Tun kabi bo'lganhayoti Farhod tug'ilishi bilanyorishadi. Shu o'rinda o'quvchini xoqonning ruhiyatidagi qarama-qarshiliklarni yaqqol gavdalantirishda mulohazaga undaydigan savollar bilan murojaat qilish mumkin. Xoqonning ham hayoti shabiston (tun) kabi bo'lishi mumkinmi? Axir uning imkoniyatlari ko'p bo'lsa, butun mamlakat oyog'i ostida yastanib turadi-ku? Bunday savollar o'quvchini o'ylashga, hayot haqida mushohada yuritishga majbur qiladi. Azal taqdir qoshida shoh ham gado ham barobar ekanligini tushuna boradi. Davron xoqonning qo'liga shunday uzuk taqdiki, bu uzukning ko'zidan otashin la'l parchasi yonib turgandek edi. Nigin deyilganda, Farhod nazarda tutilgan. Ko'zida otashin la'l parchasining yonib turishi uning ishq bilan tug'ilganiga ishora. Farzandli bo'lganidan sevinchga to'lgan xoqon o'g'liga chiroyli ism qo'yadi. Farzandining kamoloti uchun neki yaxshi bo'lsa barchasini bajaradi. Farhod tengdoshlariga nisbatan aqlda tengsiz, favqulodda iste'dod sohibi edi. Farhod yigit yoshiga yetdi. Lekin tug'ma ishq ta'sirida doimo g'amgin alam dard bilan ko'milgan edi. Xoqon o'g'lidan g'amginlikni ketkazmak niyatida to'rt qasr qurdiradi va o'g'lidan taxtga o'tirishini so'raydi. Farhod odob tavoze bilan taxtni rad etadi.

Natijalar. Asarda ota-o'g'ilning o'zaro suhbati keltirilgan baytlarni ko'zdan kechirilsa ularning mulohazalari teran. Bir so'zni so'zlashdan oldin obdon o'ylab keyin mushohada yurituvchi Farhodda bir qancha ezgu fazilatlar mujassam ekanligini ko'rish mumkin. Tahlil davomida ota-o'g'il munosabatlarida o'zaro hurmat, andisha ustuvorligiga, ota o'g'ilga, o'g'il otaga munosib pokiza, iymon e'tiqodli inson ekaniga e'tibor qaratiladi. Farhod suratining yorqin chizgilari – suhbat davomida o'zini tuta bilishi, hozirjavobligi, ilm-u donishda tengsizligida ko'rinadi. Xoqon o'g'lining ruhiy holatini tushunadigan, suhbatini tinglaydigan, farzandining orzu-istaklarini hurmat qiladigan ota timsoli. Farhod tilsimni yechish uchun

Yunonistonga safar qilishga xoqondan ruxsat so‘raydi. Shunda ota o‘g‘liga rozilik berib, u bilan birga borishga qaror qiladi. Ota va o‘g‘il o‘rtasidagi aktual masalalar yechimini Navoiy shu o‘rinda berib o‘tadi. Ya’ni farzand bilan munosabatlarda otalarga mulohazakor bo‘lishni, farzandning fe’l-atvorini, uning ruhiy holatini hisobga olgan holda suhbatlashish kerakligini xoqon misolida ko‘rsatgan. Darslikda ota va o‘g‘il o‘rtasidagi suhbat to‘laligicha kiritilmagan. O‘qituvchi aynan dostonning shu o‘rnidan tahlil uchunparcha tayyorlashi zarur bo‘ladi. Tayyorlangan parcha o‘quvchilarga suhbat odobi uchun saboq bo‘lishi kerak. Dars davomida o‘quvchi ota-onani qanday hurmat qilishni tushunishi, ota bilan so‘zlashganda o‘ylab gapirish, sharqona odob qoidalariga rioya etish kerakligini anglaydi. Dostonning aynan shu o‘rinlarini tahlilga tortish o‘quvchiga pand-nasihat qilgan bilan barobar bo‘ladi. Bola o‘ziga kerakli xulosani chiqaradi. O‘z-o‘zidan uydagi kattalar bilan munosabatini taftish qila boshlaydi. Badiiy obraz tahliliga analitik yondashuv ko‘proq yuqori sinflarga qo‘l keladi. Chunki 16-17 yosh oralig‘idagi o‘quvchi yon-atrofda bo‘layotgan voqealarga o‘z munosabatini harchand bildirishga harakat qiladi. O‘zligini anglagan mustaqil nazarga ega bo‘lgan odam o‘z taqdirini boshqalar hal qilib yuboraverishiga yo‘l qo‘ymaydi. (Q. Xusanboyeva, R. Neyozmetova. T. 2020, 46.)

O‘quv rejada dostontahliliga uch soat ajratilgan. Shuning bir soatida miniatyura san’atidan foydalanish darslarni qiziqarli va samarali tashkil etishda qo‘l keladi. “Farhod va Shirin” dostoni asosida ishlangan miniatyuralar o‘quvchilarga taqdim qilinadi. O‘quvchilar miniatyuralarni izohlashga kirishadilar. O‘qituvchining yordami zarur bo‘ladi. Chunki miniatyuralarda ifodalangan qahramonlarning liboslari, undagi ranglar, tana a’zolarining tasvirlanishi bilan bog‘liq ramzlar borki, o‘quvchi uchun tushunarsiz. Miniatyura botinida shunday murakkab mazmun yashirinki, uni chuqur tushunish uchun maxsus tayyorgarlik kerak bo‘ladi. Ranglar bilan bog‘liq ramziy tushunchalar haqida maktab darsliklarida nazariy ma’lumotlar kiritilishi kerak. O‘zbek she’riyatida ham ranglar bilan bog‘liq ramziy obrazlardan keng foydalaniladi. Mumtoz lirika, loroepik dostonlarni o‘qitishda, ranglar bilan bog‘liq ramziy obrazlarga ham duch kelinadi. Aftondil Erkinovning yozishicha, “Farhod va Shirin”, “Zoli makkora Farhodga Shirinning o‘limi haqida xabar bermoqda” miniatyurasi (. МадраимовН. Норматов, 1939.) yuqorisida quyidagi ikki bayt berilgan. Bu Farhodning so‘zlari bo‘lib, dostonning 48-bob nihoyasida berilgan. Unda Farhod va yolg‘on xabar olib kelgan kampir tog‘-u tosh fonida tasvirlangan. Farhod egnidagi ko‘k ranglikiyim komil inson timsoli, jigarrang riyozat bosqichini o‘taganligiga ishora, dastor-mutafakkir (tafakkur qiluvchi shaxs), qizil qalpoq-bahri rahmat (inson tafakkurining ezgulik manbai ekanligi)ni anglatadi. Ko‘zining kichikligi

yoki qisiqligi esa bu dunyo ishlariga boqmaslik, qo‘lning ochiqligi bu dunyo moli –moddiyatiga beparvoligiga ishoradir. Belidagi kamar o‘z maqsadiga yetishish yo‘lidagi sobitligi va himmat balandligini anglatadi. O‘quvchilarga ham aynan shunday topshiriq beriladi. Miniaturalar ko‘rgazma sifatida tarqatiladi . O‘quvchi miniatyurada aks etgan tasvirga mos baytlarni topishi kerak bo‘ladi. Ko‘z o‘ngida asar voqealari bo‘lgan davr yaqqol namoyon bo‘ladi. Asar yuzasidan tasavvuri kengayadi. O‘tmishdagi insonlar hayoti, insoniyat uchun hamisha qiziqarli bo‘lgan. Tabiatning rang-barang tasviri o‘quvchiga estetik zavq bag‘ishlaydi. Qahramon ruhiyatini ochib berishda, tushunishda yordam beradi. Miniaturadagi tasvirlar, o‘ziga xos uslub, bejirim naqshlar, qahramonlarning liboslari, bir-birini takrorlamaydigan nafis taqinchoqlar o‘quvchigaqiziqarli va sirlidek tuyula boshlaydi. Aftondil Erkinovning yozishicha, fors-tojik, o‘zbek san’atidagi miniatyuralar hozirga qadar faqat san’atshunoslik nuqtayi nazaridan o‘rganilgan, biroq badiiy asar matni bilan miniatyura o‘rtasidagi munosabat, miniatyurada asardagi muayyan lavhaning qanday talqin etilishi masalasiga yetarlicha e’tibor qaratilmagan.

Xulosa. Darslikda komil inson haqida nazariy ma’lumot berilgan. Ushbu tushunchani Farhodning Yunonistonga safar qilishida mashaqqatli to‘rt manzilni bosib o‘tish jarayoni voqealarini tahlil qilish davomidao‘quvchiga tushuntirish mumkin. To‘rt manzil nafs, qalb, ruh aql. Farhodning birinchi manzilda ajdahoni mahv etishi – nafsni poklashiga ishora. Ajdaho g‘ordan chiqib kelgach, atrofga badbo‘y hid taraladi. Shu badbo‘y hid nafsning naqadar ayanchli, jirkanch ekanligidan darak beradi. Nafsning quli bo‘lgan insonlar razolat botqog‘iga botishadi. Dars mashg‘ulotlarida nafs tizginini bo‘sh qo‘yib yuborish, hayotni izdan chiqishiga olib kelishi mumkinligi hayotiy misollar, mashhur videofilmlarda aks etgan kadrlar misolida suhbat, bahs-munozaralar tashkil qilinib, tushuntirilsa bo‘ladi. Farhodning ikkinchi manzilda ahraman devni yengishi, katta xazinani (garchand uni qiziqtirmasa ham) qo‘lga kiritishi, undan so‘ng qulfli uy, yop-yorug‘ xona qalbning yomonliklardan, qabohatdan tozalanishidir. Ezguliklarga qodir qalbgina jamiyatdagi kishilarga yaxshilik urug‘ini socha oladi. Shunday ekan, qalbni chang-g‘uborlardan asrash, qabohatdan hamisha yiroq yurish zarurligi o‘quvchiga singdiriladi. Qalbni g‘ubordan tozalash siz uchun nima? Yon-atrofingizda bo‘lgan yomon xotiralarni (shunday xotira bo‘lsa) qalbingizdan chiqara olasizmi? kabi savollar bilan yondashish o‘rinli. Deylik, do‘stlar xiyonat qildi. Ularga nisbatan qalbda kek saqlash, g‘azabga to‘ldirish insonni yemirishi alal oqibat bag‘ritoshga aylanib qolishi ayni haqiqat ekanligi turli didaktik, psixologik o‘yinlar o‘tkazish orqali uqtiriladi. Undan keyin Farhod to‘qqiz yuz qadam tashlab, temir

haykalga duch keladi. Haykal o‘qni Farhodga to‘g‘rilab turadi. Agar Farhod xatolikka yo‘l qo‘ysa, o‘ziga zarar yetadi. Temir haykal shayton aldovi, uning nayranglari timsoli. Ya’ni inson hayotida duch kelishi mumkin bo‘lgan shaytonsifat, iymonsiz, xato qilishingizni kutib yashaydigan gumroh kishilarga ishora. O‘quvchi katta hayotga qadam qo‘yar ekan, endi uning hayoti, bolaligidagidek beg‘ubor, tashvishsiz o‘tmasligi; turmush tirikchilik vajidan, noxush vaziyatlarga duch kelinganda o‘zni dadil tutish, o‘qni nishonga to‘g‘ri olgan Farhod misolida analiz qilinadi. Undan so‘ng jomni qo‘lga kiritadi. Jomda butun olam akslanib turadi. Jom orqali Suqrotning yashab turgan manziliga boriladi. Suqrot barcha ilm sirlaridan xabardor piri komil timsoli. Najmiddin Komilovning yozishicha, usiz Farhodning o‘z maqsadiga erishishi mumkin emas edi. O‘quvchi uchun piri komil, birinchi ustoz kim? Albatta ota-ona. Qarorlar qabul qilishda, yuksak orzular, oliy maqsadlarni ko‘zlab, biror-biryumushga qo‘l urishda, to‘g‘ri yo‘lni ota-ona ko‘rsatadi. Aql bilan ish yuritishda hamisha rahnamo bo‘lishadi. O‘tish davrida o‘smirlar fe’l-atvorida o‘zgarishlar sodir bo‘ladi. Bugungi kunda ota-ona va farzandlar o‘rtasida kelishmovchiliklartez-tez uchrayotganligi sir emas. Shunday vaziyatlarda o‘quvchiga o‘zini munosib tutish uqtiriladi. Darsning tarbiyaviy ahamiyati amalga oshiriladi. Farhod to‘siqlarni yengib o‘tib nafsni, qalbni, ruhni tozalaydi. Chinga qaytib oynadan Shirinni ko‘rishga muvaffaq bo‘ladi. Shu o‘rinda o‘quvchiga muhabbat buyuk tuyg‘u, unga munosib bo‘lishga inson ruhan tayyor bo‘lishi kerakligi Farhod obrazi orqali tahlilga tortiladi. Komil inson haqida nazariy tushuncha berishda timsol-u ramzlarni shunday izohlab tushuntirish maqsadli bo‘ladi.

ADABIYOTLAR RO`YXATI

Mirzayeva Z. Shekspr dan Navoiygacha mutafakkir ijodiga yangicha yondashuv. Til va adabiyot jurnali. 2020:14.

https://tilvaadabiyot. uz.

N. Sayfullayeva. Ta’lim metodlari va vositalari. 2019. . http://universalpublishings. com

P. Gibbons, “Scaffolding language, sgaffolding learning. 2015 https://www. researchgate. net/publication/327231928_ improving_Students’_Speaking_Ability_through_Scaffolding_Technique.

Diniyati K. Yennining “Muloqot ko ‘nikmalarini o ‘qitishda “scaffolding” usulidan foydalanish” maqolasidan olingan. https://images. app. goo. gl. researchgate. net

Fisher, D. & Frey, N. 2008. Better Learning through Structured Teaching. 2008.

Biswas, Impact of classroom interaction on English language learning and teaching in secondary level of 8. Bangladesh. 2015. https://www. researchgate. net/publication/327231928 improving_Students'_Speaking_Ability_through_Scaffolding_Technique. #fullTextFileContent

N. Sayfullayeva, "Ta'lim metodlari va vositalari". 2019. http://universalpublishings. com.

Шарқ миниатюра мактаблари. Мақолалар тўплами. Тўпловчи А. МадраимовН. Норматов. 1939. https://interonconf. org.

Q. Xusanboyeva, R. Niyozmetova. Adabiyot o'qitish metodikasi. –T. :Innovatsiya - ziyo. 2020. –B. 46. hhtps:e - librariy. namdu. uz.

EXTENDED ABSTRACT

SCAFFOLDING APPROACH TO LITERARY EDUCATION

Maktabda mumtoz adabiyotni o'qitsihda ta'limiy, tarbiyaviy, rivojlantiruvchi maqsadlar ko'zlanadi. "Farhod va Shirin" dostonini o'rganish uchuno'quv rejada 10 soat vaqt ajratilgan bo'lsada, o'qituvchilarning aksariyati besh yoki to'rt soatda mashg'ulotlarni yakunlab qo'yayotgani ma'lum. Sababi Navoiy asarlari tili bilan hozirgi o'zbek adabiy tili o'rtasida tafovut ancha katta. Shuning uchun o'quvchining tushinishi qiyin jarayon. Biz bu o'rinda scaffolding metodidan foydalanishni o'rinli deb o'ylaymiz. Bu metodni qo'llash davomida o'qituvchi o'quvchigamatnnitushunishga yordam beradigan strategiyalarni o'rgatishi kerak. Bu strategiyalar matn turiga bog'liq bo'ladi. Adabiyot darslarida badiiy asarlar tahlil qilinib, qahramonlarning xatti-harakatlari muhokama etilishi jarayonida o'quvchilar odam va olam sirlarini o'rganadilar, asar muallifi va adabiy qahramonlar timsolida insonni kashf etadilar, oxir oqibat navqiron fuqaro o'zligini anglay boshlaydi. Bunday topshiriqlar sirasiga taqdimot tayyorlash, shoirning hayoti bilan bog'liq xalq orasida paydo bo'lgan rivoyatlarni o'rganish, internet ma'lumotlari asosida mustaqil ish yozish, shoir haqida zamondoshlarining asarlarida bildirilgan fikrlarni tahlil qilish, ijodkorning yaratgan obrazlari orqali uning o'zini kashf qilish bo'lishi mumkin. Topshiriqlarni yaxshi bajarishlari uchun kerakli manbalar bilan ta'minlaydi. Shoir ijodini o'rganishda, uning asarlariga ishlangan miniatyura va badiiy matn o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik tadqiq qilinishi hamda ta'lim bosqichlarida mumtoz adabiyot o'qitishda joriy qilinishi zarurat. Navoiy portretlari yoki uning kitobat san'atiga munosabati masalalari birmuncha o'rganilgan bo'lsa-da, lekin asarlariga ishlangan miniatyuralarning matn talqini, xususan, "Xamsa" syujetlari talqinidagi

o‘rniga alohida e’tibor qaratilmagan. Navoiyni tushunish, o‘qitish pedagoglar uchun muammoli masala. Topshiriqlarni yaxshi bajarishlari uchun kerakli manbalar bilan ta’minlaydi. Shoir ijodini o‘rganishda, uning asarlariga ishlangan miniatyuralardan foydalanish muammoli masalaning yechimi bo‘lishi mumkin. O‘quvchi katta hayotga qadam qo‘yar ekan, endi uning hayoti, bolaligidagidek beg‘ubor, tashvishsiz o‘tmasligi; turmush tirikchilik vajidan, noxush vaziyatlarga duch kelinganda o‘zni dadil tutish, o‘qni nishonga to‘g‘ri olgan Farhod misolida analiz qilinadi.

IMPROVING THE METHODOLIGY OF READING ENGLISH TO ELEMENTARY SCHOOL BASED ON THE INNOVATIVE PEDAGOGICAL EDUCATIONAL CLUSTER

associate professor Sabina MIRBABAYEVA

Annotation

This article deals with the importance and necessity of using reading methods in a period of teaching English in elementary schools with the help of new method that relies on the innovative pedagogical educational cluster. Reading is one of the main skills that a pupil must acquire in the process of mastering a foreign language in school. Reading is about understanding written texts. It is a complex activity that involves both perception and thought. Reading consists of two related processes: word recognition and comprehension. Word recognition refers to the process of perceiving how written symbols correspond to one's spoken language. Comprehension is the process of making sense of words, sentences and connected text. Readers typically make use of background knowledge, vocabulary, grammatical knowledge, experience with text and other strategies to help them understand written text. Reading develops pupils' intelligence. It helps to develop their memory, will, imagination. Pupils become accustomed to working with books, which in its turn facilitates unaided practice in further reading. Reading is a complex process of language activity. As it is closely connected with the comprehension of what is read, reading is a complicated intellectual work. The speed of reading depends on the reader's ability to establish a direct connection between what he sees and what it means. Reading activities that are meant to increase communicative competence should be success oriented and build up students' confidence in their reading ability. A fully-developed reading activity supports students as readers through pre-reading, while-reading, and post-reading activities.

Keywords:intellectual work, graphemic-phonemic, cluster, structural-information, semantic-communicative.

Introduction

Reading is one of the main skills that a pupil must acquire in the process of mastering a foreign language in school. Reading is about understanding written texts. It is a complex activity that involves both perception and thought. Reading consists of two related processes: word recognition and comprehension. Word recognition refers to the process of perceiving how written symbols correspond to one's spoken language. Comprehension is the process of making sense of words, sentences and connected text. Readers typically make use of background knowledge, vocabulary, grammatical knowledge, experience with text and other strategies to help them understand written text. Through reading in a foreign language the pupil enriches his knowledge, of the world around him. He gets acquainted with the countries where the target language is spoken. Reading develops pupils' intelligence. It helps to develop their memory, will, imagination. Pupils become accustomed to working with books, which in its turn facilitates unaided practice in further reading. Teaching reading is very important, because it helps to develop others skills: speaking and writing. This theme is very relevant, because sometimes in school teachers don't develop this skill right way, and spare a little time for it.

Literature review

Systematic analysis of foreign experience on the problem shows that education based on cluster approach began in Europe in the 1990s as a practical result of cluster theory and development, introduced by M. Porter (2003). M. Porter's cluster theory has entered to many spheres, as well as, education during the last decade. It is worth noting the contribution of Russian scientists in this research. Notions, branches of usage and characteristics of education cluster were investigated in their research were used.

Based on the analysis of the scientific literatures, the cluster approach to the development of education in the Russian Federation is based on the self-development and mutual development of cluster subjects based on social partnership, which enhance the specific advantages of individual subjects and cluster participants in general (T. I. Shamova, E. I. Pavlova]). According to researcher N. A. Sharay, the education cluster is considered as an integrated system of organization of educational resources. The only typological features of the model of educational clusters were proposed by M. Yu. Baryshnikov, I. I. Chinnova, A. V. Simonov. In the research of L. V. Ovsienko, I. V. Zimina, N. N. Klintsova, education clusters are

understood as a network of universities, high schools, enterprises within the framework of social partnership.

The following researches were carried out by Russian scientists to study theoretical bases of formation and development of educational clusters: cluster approach to vocational education (B. Pugacheva, A. V. Leontiev), theory of activity and pedagogical design (V. V. Davydov, V. P. Bespalko, G. I. Ibragimov, B. T. Lednev, M. I. Makhmutov, A. A. Slastenin), The concept of continuous education (B. S. Gershunsky, G. V. Mukhametzyanova, A. M. Novikov), social education in vocational schools research on the problems of partnership and management (P. F. Anisimov, G. V. Mukhametzyanova, G. I. Ibragimov, E. A. Korchagin, V. P. Panasyuk, A. S. Subetto).

The application of the clustering model in the education system of Uzbekistan has been observed in recent years, in particular, in the research of Uzbek researchers such as G. I. Mukhamedov, Sh. K. Mardonov , B. E. Khusanov, U. N. Khodjamkulov, B. Eshchanov, S. A. Toshtemirova based on innovative clusters of pedagogical education provides effective linkage analysis between regional types of education, improving the quality efficiency, creating a scientific and theoretical basis for the introduction of innovative ideas for training qualified personnel and their practical application.

According to the rector of the Chirchik State Pedagogical Institute of Tashkent region G. I. Muhammedov, due to the high social significance of pedagogical education in the sustainable development of society, modern requirements, problems in the system and science and education in solving them Ensuring the link between requires the transfer of continuing pedagogical education to a cluster development system. (Muhammedov. G. I, 2021)

Methodology:

Reading is one of the main skills that a pupil must acquire in the process of mastering a foreign language in school. The syllabus for foreign languages lists reading as one of the leading language activities to be developed. It runs: "To read, without a dictionary, texts containing familiar grammar material and no more than 4--6 unfamiliar words per 100 words of the text the meaning of which, as a rule, should be clear from the context or familiar word-building elements (in the eight-year school). Pupils are to read, with the help of a dictionary, easy texts containing familiar grammar material and 6--8 unfamiliar words per 100 words of the text (in the ten year school). " Therefore, reading is one of the practical aims of teaching a foreign language in schools.

Reading is of great educational importance, as reading is a means "of communication, people get information they need from books, journals, magazines, newspapers, etc. Through reading in a foreign language, the pupil enriches his knowledge, of the world around him. He gets acquainted with the countries where the target language is spoken. Reading develops pupils' intelligence. It helps to develop their memory, will, imagination. Pupils become accustomed to working with books, which in its turn facilitates unaided practice in further reading. The content of texts, the irideological and political spirit influence pupils. We must develop in pupils such qualities as honesty, devotion to and love for our people and the working people of other countries, the texts our pupils are to read must meet these requirements. Reading ability is, therefore, not only of great practical, but educational, and social importance, too.

Reading is not only an aim in itself; it is also a means of learning a foreign language. When reading a text, the pupil reviews sounds and letters, vocabulary and grammar, memorizes the spelling of words, the meaning of words and word combinations, he also reviews grammar and, in this way, he perfects his command of the target language. The more the pupil reads, the better his retention of the linguistic material is. If the teacher instructs his pupils in good reading and they can read with sufficient fluency and complete comprehension he helps them to acquire speaking and writing skills as well. Reading is, therefore, both an end to be attained and a means to achieve that end.

Results

Traditionally teacher-student relationships were based on usual traditional thinking that the teachers have the basic authority and know what is best for students; students were viewed as inactive recipients of knowledge who always say yes to academic demands without questioning. Total power was in the hands of the teacher who makes unilateral judgments of student performance and decides which experiences will occur (Tanner C 1990). Students were expected to function from an obedience model, remaining dependent on the teacher. But this was creating hindrances in the cognitive and behavioral development of the student. That’s why many scholars have emphasized to eliminate this authoritative attitude of teachers and focused on the focused on the importance of Positive Teacher-Student Relationship. Although there is a considerable amount of research carried out on positive teacher-student relationships but these studies usually were not designed to describe changes across the teaching career, they implicitly started from the assumption that becoming an expert teacher follows some kind of developmental process.

Today, knowledge dissemination by the teachers is becoming an issue without mutual understanding and relationship between the teachers and students.

Literature reveals that a positive relationship between the teacher and students is much needed and becoming fundamental in the holistic development of students. Many studies have pointed the importance of understanding the development of high quality teacher-student relationships on children's and adolescents' outcomes. Positive teacher-student relationships are high in closeness like mutual respect, caring and warmth between teachers and students.

For children at elementary position, positive teacher-student relationships are connected to children's successful adjustment to school, academic achievement, and school liking. In addition, such positive relationships are related to decreases in children's aggression. On the other hand, negative teacher-student relationships in elementary school are associated with children's low academic achievement, low school connectedness, and poor self-direction.

Although students typically report a decrease in their connectedness with teachers in middle school, the quality of these relationships remains important for positive student outcomes. The literature indicates that teacher-student relationship quality for middle school students, high school students, and students earning a general equivalency diploma foresees student achievement. That is, students with positive relationships with teachers tend to have higher school performance than their peers with negative student–teacher relationships.

Reading is a complex process of language activity. As it is closely connected with the comprehension of what is read, reading is a complicated intellectual work. It requires the ability on the part of the reader to carry out a number of mental operations: analysis, synthesis, induction, deduction, comparison.

Reading as a process is connected with the work of visual, kinesthetic, aural analyzers, and thinking. The visual analyzer is at work when the reader sees a text. While seeing the text he "sounds" it silently, therefore the kinesthetic analyzer is involved. When he sounds the text he hears what he pronounces in his inner speech so it shows that the aural analyzer is not passive, it also works and, finally, due to the work of all the analyzers the reader can understand thoughts. In learning to read one of the aims is to minimize the activities of kinesthetic and aural analyzers so that the reader can associate what he sees with the thought expressed in reading material, since inner speech hinders the process of reading

making it very slow. Thus the speed of reading depends on the reader's ability to establish a direct connection between what he sees and what it means.

There are two ways of reading: aloud or orally, and silently. People usually start learning to read orally. In teaching a foreign language in school both ways should be developed. Pupils assimilate the graphic system of the target language as a means which is used for conveying information in print. They develop-this skill through oral reading and silent reading.

When one says that one can read, it means that one can focus one's attention on the meaning and not on the form; the pupil treats the text as a familiar form of discourse and not as a task of deciphering. "The aim of the teacher is to get his pupils as quickly as possible over the period in which each printed symbol is looked at for its shape, and to arrive at the stage when the pupil looks at words and phrases, for their meaning, almost without noticing the shapes of the separate letters". A good reader does not look at letters, nor even at words, one by one, however quickly; he takes in the meaning of two, three, or four words at a time, in a single moment. The eyes of a very good reader move quickly, taking long "jumps" and making very short "halts". We can call this ideal reading "reading per se". Reading per se is the end to be attained. It is possible provided:

Reading in the classroom has the following stages:

Pre-reading to activate their knowledge;

While-reading to develop their strategies such as deducing meaning, locating specific information, understanding relations between sentences;

Post-reading to check comprehension.

Reading activities that are meant to increase communicative competence should be success oriented and build up students' confidence in their reading ability. A fully-developed reading activity supports students as readers through pre-reading, while-reading, and post-reading activities.

Pre-reading is an essential process from which schema is activated by students before having their expectations confirmed by the text. With a non-exam class using a pre-reading stage to generate discussion about the topic, particularly with lower levels. It is necessary to activate students' background knowledge to aid them in understanding the text. Activating

schema is rewarding in the classroom, many minutes can go by as students discuss the merits of a form of transport or being famous. By employing the pre-reading stage in an exam class educators rob the students of the ability to effectively interpret the text against the questions to be answered. It gives them pre-perceived opinions as to what they will find rather than allowing them to find the evidence or interpret the inference by the writer effectively. Pre-reading activities get students ready to read a text. Taking time to prepare students before they read can have a considerable effect on their understanding of what they read and their enjoyment of the reading activity.

Why pre-reading activities? Language learners need a reason to read. Activating prior knowledge is extremely important therefore for the ESL (English as a Second Language) or EFL (English as the First Language) learner who does not feel completely confident of his/her ability to read in the target language. This is where pre-reading activities come in. Pre-reading also has practical implications for lesson design and planning. The logic behind activating prior knowledge is to build upon what students already know about a topic as a lead-in to the main reading task. The more teachers activate students' prior knowledge, the easier it will be for the students to retain new information from the main reading task.

The following are some of the many uses of pre-reading activities:

- Motivating and setting purposes for reading;
- Activating and building background knowledge;
- Relating the reading to students' lives;
- Pre-teaching vocabulary and concepts;
- Pre-questioning, predicting, and direction setting.

The Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan dated December 10, 2012 "On measures to further improve the system of learning foreign languages" is an important guideline in raising the system of teaching foreign languages to a new level in terms of quality and content. Knowledge of foreign languages allows for the effective use of world cultural achievements and information resources, opens a wide way for international communication. Particular attention is paid to improving the system of learning foreign languages in secondary schools and preschools of the country, the widespread use of modern interactive teaching methods. Foreign language teaching is also effective in preschools, general secondary schools and extracurricular activities.

As this discipline moved towards the present, the level of sophistication and inventiveness did in fact soared and new concepts, methods, and research projects were developed which interacted with this discipline. (Muxamatjonova D. R, 2022, 354)

Undoubtedly, one of the modern methods of the integration process is the cluster approach, which is to study it as a scientific and pedagogical problem, One of the main tasks of our national pedagogy is to develop scientifically based proposals on the mechanisms of scientific substantiation and implementation of its numerical method. Modern clusters typically bring together science, education, and manufacturing entities and form an economically stable global network. Therefore, itis planned to implement innovative approaches in creating a single organizational structure of clusters.

The process of integrating multiple entities within a cluster is a complex, multidisciplinary phenomenon. The basis of our dissertation is the teaching of foreign languages (English) in an integrated manner in pedagogical institutions, ie educational institutions, gathered around the cluster.

First of all, among the main educational subjects of the innovative pedagogical education cluster, we can distinguish the subjects that provide the first fundamental knowledge in the subject of foreign language (English).

The cluster system of pedagogical education development includes teaching, creation of educational literature, increase of scientific potential of pedagogical staff, increase of general capacity related to education and upbringing, general education related to education and upbringing operates in exchanges. At the same time, these general areas are being privatized in areas such as the management and organization of education, ensuring continuity and integration between types and areas of education, and the use of teaching methods and tools. The following participate as subjects of the cluster system:

- students, masters and doctoral students undergo pedagogical practice, educational, research, innovation and design activities, pre-school, general secondary, secondary special, higher and secondary education. 'additional educational institutions;

- institutions of the system of additional education for adults in accordance with the updates at various levels of education, institutions for the training and retraining of teachers of preschool, general

secondary, secondary special vocational education for children and adolescents;

- scientific and scientific-methodical structures, centers, methods of scientific research, engaged in and defining joint research activities;

- pedagogical societies, initiative groups, public associations, governmental and non-governmental organizations;

- foreign higher education institutions and research centers

The most important subjects in the development of a foreign language (English) on the basis of an innovative pedagogical education cluster are the subjects that are the basis of graduate work inFigure-1:

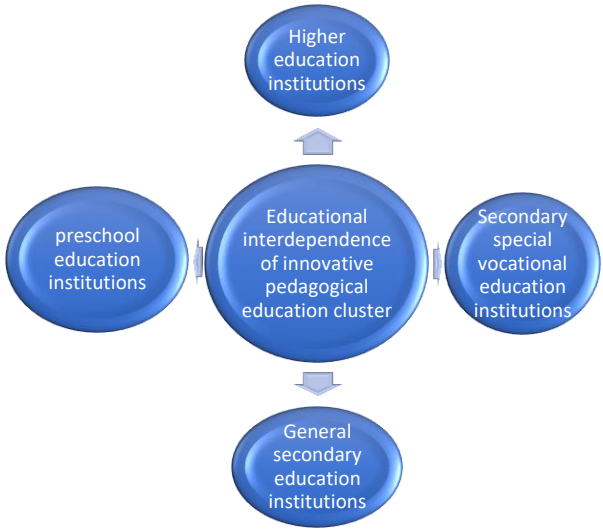

In the last few years, learning a foreign language has become a necessity, not a way of self-development. Foreign language has become a mandatory mponent of education not only in schools and universities, but also in many additional preschools.

The demand for a foreign language in society, on the one hand, as well as the understanding by parents that language is not only a factor in educating a modern man, but also the basis of his social and material well-being in society - on the other hand. Making this moment foreign language learning especially popular and relevant. If 20 years ago knowledge of the language was required only in the work of some fields, now it was necessary to master at least one foreign language.

In conclusion:

The essence of the concept of educational clusters lies in the merger of higher education institutions under the auspices of the leading branch of pre-school, primary, secondary, secondary special, vocational education, specialized schools, key enterprises and consumers of key enterprises and specialists consists of. The education cluster will allow students to enter the field of future professional activity without depressions, learn and apply good practices, test the results of scientific research in real conditions and improve professional training in real time and in real conditions. in such conditions, it can quickly meet the requirements of the labor market through the opening of popular and promising specialties, the study of relevant disciplines, the introduction of modern educational technologies. The main advantages of the cluster approach in education are quality, modernity, openness, continuity, coherence and, ultimately, the competitiveness of educational services.

References:

Lulama Zide & Matseliso L Mokhele. , Role of clusters in improving teachers' classroom practices: distictions and challenges

Lynch, M. , &Cicchetti, D. (1997). Children's relationships with adults and peers: An examination of elementaryandjuniorhighschoolstudents. Journal of School Psychology, 35, 81–99

Nasir Hussain, Bilal Nawaz, Shaista Nasir, "Nosherwan Kiani" & Mahdi Hussain. PositiveTeacher-StudentRelationshipandTeachers Experience-A Teacher's Perspective Global Journal of Management and Business Research Interdisciplinary Volume 13 Issue 3 Version 1. 0Year 2013 Type: Double Blind Peer Reviewed International Research Journal Publisher: Global Journals Inc. (USA).

Tanner C. (1990). Introduction. In Curri1culum revolution: redefining the student-teacher relationship. New York: National League for Nursing.

Faizah, D. U. , Sufyadi, S. , Anggraini, L. , Waluyo, Dawayani, S. , Muldian, W. , & Roosaria, D. R. (2016). Panduan Gerakan Literasi Sekolah di SD. Indonesia.

Xoshimova D. R - Using types of translation with the innovative technologies during the lessons - International Journal of Education, Social Science & Humanities. Finland Academic Research Science Publishers ISSN: 2945-4492 (online) | (SJIF) = 7. 502 Impact factor https://scholar. google. com/citations?user=A23kR88AAAAJ&hl=en

Van Laer, S. (2018). Supporting learners in control: investigating self-regulated learning in blended learning environments.

Mirbabayeva S. S - Motivation As A Tool Of Learning Foreign Languages/ https://scholar. google. com/citations?user=ps17SV0AAAAJ&hl=ru

Muxamatjonova D. R. - Theoritical basis of linguistic features of repetition in translation - Central Asian Research Journal For Interdisciplinary Studies (CARJIS), 2(1), 2022 y, Chirchiq sh, 354-356 p. https://scholar. google. com/citations?user=9yBD-W8AAAAJ&hl=ru

Aripova S. A - ingliz tili darslarida talabalarning ijodiy mustaqilligini shakllantirish. educational research in universal sciences, 2(10), 259–263. https://scholar. google. com/citations?user=W8fod-sAAAAJ&hl=ru

Muxamatjonova D. R - Analaysis of the of the characteristics of repetition in translation - “Principal issues of scientific research and modern education” xalqaro online konferensiya, Vol. 2, Issue 7, May 2023, AQSH, 226-234 b/https://scholar. google. com/citations?user=9yBD-W8AAAAJ&hl=ru

METHODOLOGICAL ASPECTS OF STUDYING PERSONAL LIFE STRATEGIES

PhD Doniyorbek NORKUZIYEV

Alfraganus University

Abstract

The article discusses the theoretical analysis of philosophical, psychological, and pedagogical studies devoted to the wide coverage of the problem of forming life strategies. The problem of forming a life strategy of young people is especially relevant at the stage of modern development of society, which is characterized by renewal processes in all spheres of life, and at the moment their individual life path has an impact on society.

The article discusses the theoretical analysis of philosophical, psychological, and pedagogical studies devoted to the wide coverage of the problem of forming life strategies. The problem of forming a life strategy of young people is especially relevant at the stage of modern development of society, which is characterized by renewal processes in all spheres of life, and at the moment their individual life path has an impact on society.

Understanding the intricacies of personal life strategies requires a robust methodological approach that encompasses both qualitative and quantitative research designs. This article explores various methodological aspects essential for studying personal life strategies, focusing on key considerations related to data collection, analysis, and interpretation.

Data analysis techniques range from thematic analysis to statistical methods like regression analysis. Thematic analysis aids in identifying recurring patterns and themes within qualitative data, providing a rich and nuanced understanding of personal life strategies. Statistical analysis allows for quantifying key constructs, establishing relationships, and testing hypotheses within larger samples.

Studying personal life strategies requires a thoughtful methodological approach that combines qualitative and quantitative methods, prioritizes privacy and ethics, and employs rigorous data analysis techniques. Adopting such considerations will advance our understanding of personal

life strategies and contribute to the development of effective interventions and strategies for personal growth and well-being.

Key words: life strategy, self-awareness, behavior, interaction, concept, success, ability.

Introduction

Life strategies are one of the complex and interesting phenomena of human life. They represent the integrity of a person's life, his world, his desire for the future, and his ability to change his life in the name of this future. It is important to determine the future perspectives and the necessary resources for self-realization in early adolescents. A wide range of philosophical, psychological and pedagogical studies have been devoted to the problem of forming life strategies (L. I. Bojovich, R. G. Gurova, P. Janet, I. S. Kon, X. A. Loginova, V. G. Nemirovsky, S. L. Rubinshtein, V. Yu. Shegurova and others). Nevertheless, the study of life strategy remains important among the research directions of modern psychology.

Till now, a lot of information has been collected from psychological and sociological studies about the characteristics of human life strategies, their structure and types, and the main features of their formation (K. A. Abulkhanova-Slavskaya, E. P. Varlamova, O. S. Vasileva, O. A. Voronin , E. A. Demchenko, L. S. Egorova, P. B. Kodess, M. O. Mdivani, I. V. Perelygina, S. Yu. Stepanov, A. E. Sozontov and others). After all, the problem of forming a life strategy of young people is very relevant at the stage of modern development of society, which is characterized by renewal processes in all spheres of life, and at the moment, their individual life path has an impact on society.

Due to the emergence of a number of development paths, the need to reduce institutional influence, expand the space for independent design of lifestyle, and the need for the young generation to independently choose life instructions and methods of their implementation. This increases the importance of the subjective principle of young people in planning and organizing their lives. In such conditions, the importance of problems related to the formation of long-term directions, i. e. life strategies and learning of development traditions, which determine the relative stability of a person's life behavior in the minds of young people, increases sharply. Liberalization or rejection of single models of early adolescent development has led to changes in ways of self-determination and self-awareness in various spheres of life, from his integration into society. Life strategies reveal their content in specific life situations related to choices in the professional and social, family, household and

leisure spheres. The problem of "strategic" behavior of a person is interdisciplinary and is studied by philosophers, anthropologists, psychologists, pedagogues and sociologists.

In the scientific research of foreign researchers, various issues related to the life strategy of young people were studied, based on which theoretical conclusions and concepts can be interpreted. M. Weber showed the theory of social movements as a means of explaining human behavior. The problem of young people's life strategy was considered by E. Durkheim in the context of the formation of an organic solidarity society, based on the concept of social fact and the analysis of its dependence. Indicators of the importance of life strategies according to the social environment have been studied. The theory of T. Parsons includes the most important elements of the concept of strategic behavior, within which the concept of "life strategies" can be interpreted. R. Merton focuses on the study of functional and dysfunctional phenomena arising from conflicts and contradictions in society and its social structure, introduces a "typology of ways of individual adaptation" to the cultural goals and institutional tools of people occupying different positions, and the social structure of society…

K. Manheim, the founder of the sociology of knowledge, considers young people as a group, and shows that their role depends on the society in which they live. In post-classical sociological thought (P. Bourdieu, E. Giddens), youth management is considered within the framework of the theory of integration and determines the risks and social deformations that imply a certain amount of subjective factors.

"Life strategies" were studied within the framework of different paradigmatic approaches: behaviorism - M. Weber, structural-functional analysis - T. Parsons, A. Shuts, P. Berger, T. Lukman on the theory of subjectivity and intersubjectivity of personal behavior in phenomenology, in the framework of strategic actions and interaction - I. Godzman, in symbolic interactivity - U. Thomas, in connection with the interpretation of life situations - J. Mid. The analysis of people's strategic behavior was conducted by P. Bourdieu, J. Habermas, E. Giddens, M. Archer, P. Shtompka. In their theories, they highlighted the complex relationship of strategies with the social and cultural conditions of people's lives.

In sociological research, there are approaches that study the life strategy of a person from the point of view of pre-determination by the activities of social institutions. In particular, G. A. Cherednichenko and V. N. Shubkin studied the problem of building a life strategy as a process of finding a job and achieving a status in society. Conceptual analysis of the

concept of "life strategy" was researched by K. A. Abulkhanova-Slavskaya. In his work, the essence and main features of life strategy are determined, the factors of formation and implementation are indicated, and a detailed typology of life strategies is proposed.

B. S. Magun, M. V. Engovatov actively used the interpretation of life strategy as a result of changes in personal claims. The study of life strategy within the framework of the dispositional theory of personality was developed by V. A. Yadov. The sociological approach to the study of a person's life strategy proposed by T. Reznik, E. A. Smirnov and Yu. M. Reznik is aimed at studying institutional processes, structures and mechanisms, which gives the typology of these authors. Life strategies: life well-being strategy, life success strategy, life self-awareness strategy. The elements of a person's life strategy are distinguished: orientations of perception, orientations of life meaning, orientations of values, normative orientations, orientations of goals.

Cultural anthropology turns the social dimension of the life strategy into the cultural side in the context of the interaction between culture and the individual. Based on the general concept that culture is a set of collective ideas about things important for life goals and values, life strategy includes the purpose, ways and methods of individual or group activity, cultural traditions. . Important indicators and forms of behavior preserved within a certain cultural tradition determine the main criteria for building individual and collective ways of organizing life in various spheres of society. It refers to the idea of life strategy as an art of life management, the main purpose of which is to search for and manifest unique human abilities. It includes the selection and acceptance of some socio-cultural manifestations and orientations, which are based on the strategy of achieving the desired social status or maintaining it; reflects a set of thoughts about the way of life, motives, and the meaning of life. Thus, the formation and implementation of a life strategy is a bright manifestation of social subjectivity.

In sociology, life strategies are two large structures that include the objective and subjective plan, that is, the system of roles and the system of dispositions - fundamental, including "activity" and "relational components" and the understanding of the individual as a social complex and based on assumptions. Life strategies are called subjective plans. They are formed in the mind of a person, reflect his direction, explain the system of needs, interests, values, motives, styles, and sequence of actions. This interpretation implies that life strategies are inextricably linked with the motivational structure of a person. Motivation stimulates activity, but does not give the direction of its development, which is

reflected in the life strategy in the form of a specific vector of life. This process is based on a person's desire to satisfy certain needs. Needs reflect the subject's full satisfaction and satisfaction with his life. Social status, level of education, determines its place in the system of social and professional relations.

Satisfaction with life is a source of activity and determines the subject and content of the life strategy, that is, it shows exactly what needs to be achieved. Values are a reflection of the socio-cultural significance of objects and things in the semantic core of life strategies. They represent a set of relationships to higher life principles reflected in life goals and means of achieving them, reflected in collective ideas about important, meaningful things. In the sense of a personal group, values are responsible for worldview and are the semantic content of life. It is not for nothing that W. Frankl interpreted values as meaning and through them (or "directly") - as strategies for life, activities, actions, decisions, etc. Value can be seen as a way of semantically holding and rooting a person in the world. In addition, according to W. Frankl, "it is not a person who asks a question about the meaning of his life, but life itself puts this question before a person, and a person must answer it every day and hourly. Not with words, but with actions. It is not subjective, a person does not invent it, but finds it in the world, in objective reality, so it fulfills an imperative task that requires fulfillment for a person. A distinction between the world of being (with reserve constraints "given") and the world that ought to be (regardless of reserve constraints) can be achieved, allowing the future to be constructed in a way that overcomes existing conditions, however, the clear separation of certain changes plays a key role in the mechanism of goal setting in the values life strategy.

From a social point of view, the typology of values is divided into terminal (target) values, instrumental values that reflect people's desires and goals. It represents the means of achieving goals that have been confirmed in a society with relative stability and important values. Terminal or semantic values indicate which values have come to an end for a person in living and acting.

Literature Review

According to A. Maslow, there are metamathematical people, what is valuable for them is to devote their life to their profession, to the work they love. All of them devote their lives to the search for existential values. According to R. Merton, these values are goals or values with vital meaning. On the other hand, instrumental values determine how to act to achieve the set goals. They reflect the attitude towards the objects of social

reality as a means of achieving other goals. Directs a person to a certain type of behavior, facilitates the choice between alternative ways of realizing needs and interests in a life strategy. Thus, if the first group of values consists of important goals that an individual or group sets for themselves and are their life dreams, then the second group is the means used in the process of achieving these goals. Value-goal and value-means are an integral part of life strategy.

When assessing the level of development of the problem, it should be noted that there are necessary conditions for a deep understanding of the main features and mechanisms of life strategies. Most of the authors of various socio-psychological theories included life strategies such as personal strategy, goal setting, value orientation system, level of self-awareness among the main features. The ability of a person as a subject to solve vital contradictions, tasks, problems, that is, not only to depend on life, but also to define it.

Thus, life strategy is a separate description of consciousness and a direction of human behavior in life situations. The concept of "life strategy" and "life strategy" have almost the same meaning. Life strategy describes the situational aspects of human life, and considers the cognitive and behavioral aspirations associated with strategies. In particular, the process of creating a family, determining a place of residence or choosing a profession, etc. Life strategy, on the other hand, collects various strategies, which apply to all possible forms of manifestation of human life: study, workplace, choice of friends, money, free time, and control of sexual desire is the result of such life strategies.

The most important approaches to learning life strategies are:

The nominalist approach is manifested in the process of formation of young people's life strategies, socio-cultural conditions of life practice and a series of communications.

The axiological approach changes not only the universal human values, but also the life priority of an individual person and his responsibility in determining a valuable choice in the process of globalization (there is no way that it will not change).

In a constructive approach, it shows the possibilities of the individual together with the globalizing and individualizing society.

In addition, a stylistic approach can be cited as an example. Based on this approach, lifestyle is considered a new socio-cultural resource, which is actively used by young people in the formation of their life strategies.

The conducted analysis and research made it possible to assess the extent to which the topic was studied. There is a lot of theoretical information that provides a general understanding of life strategies, researches that provide information about the defined life strategy of young people, as well as the conditions of the current society. However, despite many studies by foreign and domestic scientists, the issue of socio-philosophical analysis of young people's life strategy has not been fully explored and this issue remains open.

In world psychology, a number of psychodiagnostic methods are effectively used to study the life strategies of a person. In particular, the questionnaire "Personal life strategy" (M. O. Mdivani, P. B. Kodess), the questionnaire "Purpose of the meaning of personal life" (D. A. Leontev), the questionnaire "Individual diagnosis of values" (Sh. Schwarz), Questionnaire "Determining a person's attitude towards himself" (S. R. Panteleev). It is appropriate to put forward some ideas about the methods used in the research process.

Value as a standard of behavior was studied in the studies of P. S. Gurevich, O. G. Drobnisky, V. P. Tugarinov. Issues such as direction selection, activity management method and integrated system of personal motives were studied by S. G. Klimova, I. S. Kon, I. D. Chechetina, V. A. Yadov and others. In these studies, value is a criterion for choosing professional development and serves as a basis for a person's self-awareness. In the works of A. G. Asmolova, V. G. Ageeva, B. S. Bratusya, D. A. Leontev, M. I. Bobneva and others, value is considered as the basis of the mechanisms of social regulation of behavior related to the socio-psychological climate in society and social groups.

If we analyze value as a system that reflects the soul, society and individuality of a person, then society is a system of beliefs and values that expresses the soul of a certain nation. So, in order to study the society, it is necessary to study the values underlying its social life. M. Weber, P. A. Sorokin, T. Parsons, G. Rickert consider values to be a belief system. M. Weber introduced values into the structure of society and life, which creates a set of mandatory laws to maintain the existing system. Society is a world of motivations and values in which laws are promoted and a means of realizing certain values. The regulatory function is the main function of values.

In the works of T. Parsons, the motivational foundations of behavior are analyzed in detail. The author believes that it is not easy to understand any society or event in history, the scheme of social behavior without the motives that explain them. He believes that value motivation is the main

thing. T. Parsons emphasizes the relativity of value systems, because both the value system and the attitude to value differ historically and locally. The leading place in the study of values as mechanisms of control belongs to the works of P. A. Sorokin. He tried to reveal the mechanics of social life by analyzing factors of social behavior [100].

Methodology

All forms of dependence - economic, cultural, biological, territorial, most importantly, in his opinion, social dependence arise as a result of the mental influence of individuals and are implemented through their actions. Their diversity has a social control mechanism in the form of certain standards and social restrictions.

The essence of the historical process depends on the change of various management mechanisms, and the stability of the forms of social behavior depends on the dominant value system. In the field of cultural values, the researches of Sh. Schwarz, who has the method of diagnosing the most basic values, occupy a central place. Based on cross-cultural comparisons, he divided countries along three axes as a result of research conducted in more than 80 countries.

The author removed the coordinate system in a theoretical way, where cultural values are considered as a response to the main social problems, and their solution is considered necessary for the normal functioning of society. There are several problems here, the first of which concerns the boundary between the individual and the group. Culturally, the problem is solved in two ways - "Autonomy" and "Relevance". Autonomy-oriented cultures view people as independent individuals. Appropriate cultures involve people in a team where they share the team's goals. Sh. Schwarz distinguishes two types of autonomy: intellectual and emotional. Intellectual autonomy encourages open-mindedness, creativity, and curiosity, while emotional autonomy encourages fun, variety, and emotional excitement. Community cultures include social order, family security, self-discipline, and traditions.

As for the second problem, its essence is that people must join in the activity of co-production in order to maintain the social order, and this can be ensured by means of "equality". Here, cooperation and caring for others are encouraged, equality, freedom, social justice, honesty, responsibility and "hierarchies" are important, and each member of society performs duties according to their position. In this culture, people internalize the values of social power, wealth, power, and submission. The third problem also includes two alternatives - the use of human and natural resources. Along with this, there is Harmony and Mastery.

Cultures that prefer harmony strive to adapt to the social and natural world, appreciate, accept and do not influence the world around them.

The value of these cultures is to protect the environment, to unite with nature, to accept their fate. Competency-oriented cultures value ambition, achievement, self-sufficiency, and competence. They seek to actively manage human and natural resources to achieve their goals.

The concept of life strategy is not a frozen concept in developmental psychology. When researchers refer to some kind of education, which represents the idea in the mind of a person about his future, they usually use different terms to define it: life plans, life goals, life strategies, life perspectives, etc. The terms may be different, but the content always means that we are thinking about a person's future. Such ideas have been paid attention to in personality researches, their impact on human life, his activity, life satisfaction, work efficiency have been shown. The most developed aspect in Russian psychology is the approach to the study of life strategies, the development of the subject and its formation as a person. We can see this approach in the works of S. L. Rubinstein. The main factor determined here is the activity and creativity of a person as an organizer and reformer of life. According to K. A. Abulkhanova-Slavskaya, the existence and development of a life strategy is an important indicator that a person has become the subject of his life.

Striving for a comprehensive study of life strategies, Yu. M. Reznik and E. A. Smirnov distinguished personal (subjectively significant), cultural (objectively significant) and socio-organizational (intersubjective) dimensions of life strategy. shows. Each of them has its own quality characteristics, expressed in life scenarios, life events and life plans. The theory of goal setting developed by J. Locke describes the influence of the goals set by a person on the process and the results of his activity. He directs and motivates the goals he wants to achieve and the actions to achieve them. Thus, setting a goal affects the behavior of a person and the effectiveness of his activity. Research conducted within the framework of this theory shows the importance of components of strategic planning, such as purpose, content and intensity.

According to the theory of self-determination, American psychologists distinguish two groups of life strategies: the first is based on the dominance of internal aspirations, and the second is external. Extrinsic aspirations, judged by others, are based on values such as material well-being, social acceptance, and physical attractiveness. Internal aspirations are based on the values of personal growth, health, love, service to society. T. Kasser and R. Ryan showed that the level of mental health

(depression, vitality, life satisfaction) depends on the choice of one or another value and life directions. Subjects who pay more attention to external values show lower indicators of mental health and life satisfaction.

K. Sheldon experimentally proved that life goals in a person's mind are expressed in a certain system, and the high subjective value of internal development goals contributes to a high level of subjective well-being and an increase in educational efficiency.

In the research of Western and Russian scientists, over the past 20 years, the weight of research on psychological future, planning, life goals and strategies has increased significantly and continues. In addition, there are very few works describing the methods of studying psychological phenomena of this type. The analysis of empirical data made it possible to distinguish two main methodological approaches: 1) study of optimal methods of time planning using different methods of personal interviewing; 2) explore the hierarchy of ideas about the desired future by sorting through lists of goals, plans, activities, etc.

In our research work, using the experience of foreign scientists' research, we tried to empirically determine the relationship of life strategy with characteristics such as a person's value system, self-relation and understanding of the meaning of life. Vocational college and lyceum students were chosen for the study, because forming a life strategy in early adolescence is an urgent issue.

Results

It is known that the visions of the future in the person of the first teenager affect his mental state, meaning of life and activities. In this sense, the formation of time perspective is the basis of motivational fields. M. R. Ginzburg distinguished three main features of the psychological future in early adolescence: systematicity, planning distance, and meaningfulness of ideas about the future. Distinguishing the goal as a unit of analysis of a person's psychological future, it can be assumed that the composition of goals allows to make a decision about the content and clarity of the life strategy, the depth of goal setting. For the experimental study of life strategy, we had to evaluate a list of goals and the importance of each subject to his future at different time intervals.

From the results of the experiment conducted in the test group, it can be seen that early teenagers paid special attention to the time period when choosing life strategies. Most testers have long-term plans for their most

important life goals. Therefore, the most important feature for early adolescence is the ability to correctly choose the necessary life goals.

We used the methodology of determining a life goal in our research work. Therefore, according to this methodology, the group of testers had the opportunity to obtain valid information.

In this methodology, there are 20 symmetrically scaled questions consisting of complete alternative sentences with the same beginning. Test scores include an overall measure of meaningfulness in life, as well as five subscales reflecting three specific life domains and two dimensions of locus of control:

1. "Goals in life. " It describes purposefulness, the presence or absence of the subject of future goals in life, they mean the meaning, direction and time of life.

2. "Life process or interest and emotional richness of life. " It determines a person's satisfaction with his current life, perceives the life process as interesting, emotionally rich and meaningful. The content of this measure corresponds to the idea that the only meaning of life is to live.

3. "Life efficacy or satisfaction with self-realization. " It measures satisfaction with part of life, evaluation of past part of life, feeling of how productive and meaningful part of life was spent.

4. "Locus of control - I (I am the owner of life). " He describes himself as a strong person who has enough freedom of choice to control the events of his life, to construct his idea in accordance with his life goals and ideas about the meaning of life.

5. "Locus of control - life or control of life. " It reflects the belief that a person is given control over his life, that he is free to make decisions and implement them, that his life should be consciously managed.

Thus, the HMM test allows us to assess the "source" of the meaning of life that can be found by a person in the future (goals), or in the present (process), or in the past (outcome), or in general.

The characteristics of the internal dynamics of self-awareness, the structure and uniqueness of a person's attitude to his unique "I" play a decisive role in the establishment of interpersonal relations, setting goals and achieving them, and people's behavior has a regulatory effect on almost all aspects of his character. It is especially important in the methods of forming and solving crisis situations, in sufficiently involving the subject in various psychocorrection and psychotherapy activities. To

date, mainly Western researchers have created about twenty popular and widely used methods related to the diagnosis of the emotional-evaluative subsystem of self-awareness. Some of them are aimed at diagnosis of general self-esteem, integral positive or negative attitude towards oneself, global self-acceptance (self-esteem). Other methods measure specific aspects of self-concept: personal characteristics, resources, abilities, achievements in various areas of life through self-assessment. The techniques are also distinguished by the basic diagnostic principle underlying them.

Unfortunately, these methods are not included by psychologists in the methodology of personality study and spiritual training (we are not aware of a single psychometrically based adaptation of such methods), which weakens the importance and effectiveness of scientific and practical developments related to self-behavior. Until recently, psychologists used two methods to study how a person evaluates his own worth: the Dembo-Rubinstein method, its various modifications, as well as methods based on the principle of semantic differential or evaluative adjective sheet. Now the situation is changing in a positive direction. For this, a number of unique and interesting technical methods have been created, and psychosemantic and new techniques are being used more and more. However, these methods are more complex and laborious, which requires the development of compact standardized methods that are relatively fast and at the same time complete and valid enough to reveal the specific characteristics of subjects' attitudes, and in research suitable for effective use as is.

Analyzing different views on the structure of self-relation, it can be noted that there are different concepts that record the content of this phenomenon. Self-esteem, likability, self-acceptance, self-love, self-esteem, self-confidence, self-deprecation, self-blame are the whole self. is not an exhaustive list of terms used in self-definition. Some authors consider liking to be the basis of self-control; others argue that self-relation is primarily an experience of self-worth expressed in a sense of self-worth; while others try to reconcile these views by emphasizing one or another fixed set of aspects or structural elements in the relationship. The proposed methodology is based on this approach. This personal questionnaire is a self-examination and description of self-awareness, including methods of self-awareness and personal self-evaluation. The questionnaire contains 110 questions, where two levels of response are required: "agree" - "disagree". Answers are collected on 9 scales that define the space of self-behavior.

Conclusion

From the above points, it can be seen that the content of psychodiagnostic methods, which serve to check the life strategies of a person in connection with psychological factors, has been revealed. Accordingly, the following conclusions can be formed:

the development of adapted variants of methodologies aimed at learning the direction of values in a person, targeting the meaning of life, reflexive processes, expands the learning opportunities;

there are ways to effectively use psychodiagnostic methods aimed at learning life strategies in early adolescence.

The analysis of methodological approaches aimed at studying the formation of personal life strategies allows us to present the following conclusions:

the stability of life behavior mainly serves the formation of life strategies according to the theory of social movements;

life strategies in a person are explained by dispositional life well-being, success, and self-awareness strategies in sociological studies;

nominalist, axiological, constructive, critical approaches are the main methodological bases of studying the formation of life strategies in a person.

REFERENCES

Norkoziyev D. B. Dissertation written for obtaining the degree of Doctor of Philosophy (PhD) in psychology on the topic "Psychological features of the formation of a life strategy in a person". - T., 2022. - 132 p.

Abulkhanova-Slavskaya K. A. Sotsialnoe myshlenie lichnosti: problemy i strategii issledovaniya // Psychol. journal. 1994. Volume 14. #4. P. 39-56.

Weber M. Izbrannye proizvedeniya: Per. s German/Sost., obshch. ed. i poslesl. Yu. N. Davydova; Predisl. P. P. Gaydenko. — M. : Progress, 1990. — 808 p.

Geger A. E. Vyyavlenie individualnyx and gruppovyx cennostey v gruppe molodeji. Relevant methodological solutions // Sotsiologicheskie issledovaniya. 2010. No. 1. S. 132–141.

Jane P. Psychological evolution lichnosti. M. : Academic project, 2010. 398 p.

Leontev, D. A. Test smyslojiznennyx orientatsii (SJO) - M. : Smysl, 2000. - 18 p.

Maslow A. Motivation i lichnost. SPb. : Eurasia, 2001. -478 p.

Mdivani M. O. , Codess P. B. Methodology issledovaniya jiznennyx strategic lichnosti // Voprosy psychologii. 2006. No. 4. S. 146-150.

Reznik Yu. M. , Smirnov E. A. Jiznennye strategii lichnosti (opyt kompleksnogo analiza). -M. : In-t cheloveka RAN, Nezavisimy in-t grajd. obva, 2002. -259 p.

Rubinstein S. L. Basic public psychology. -SPb. : Peter, 1999. -720 p.

Frankl W. Chelovek v poiskakh smysla. M. : Progress, 1999.

John Locke: Problems and Perspectives, ed. J. W. Yolton. Cambr. , 1969.

Ryan RM, Deci EL. On happiness and human potentials: a review of research on hedonic and eudaimonic well-being // Annual Review of Psychology. 2001. Vol. 52. P. 141-166.

Kasser, T, Ryan, RM, Couchman, CE & Sheldon, KM in Psychology and Consumer Culture: The Struggle for a Good Life in a Materialistic World (Kasser, T & Kanner, AD, eds), Materialistic values: Their causes and consequences, 11–28 (American Psychological Association, Washington, DC, 2004).

Sheldon K. M. Optimal Human Being: An Integrated Multi-Level Perspective. Mahwah, NJ: Psychology Press, 2004.

YOLG‘IZLIK MUAMMOSINING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK ADABIYOTLARDA O‘RGANILGANLIGI

Magistr Shanazarova Umida Ziyavuddinovna

Annotatsiya

Ushbu maqolada “Yolg‘izlik” atamasi talqinlari, uning ijtimoiy-psixologik hodisa sifatida aniq ifodalanadigan mezoniy chegaralarga ega emasligi hamda individual aks ettiriladigan kechinma sifatidagi psixik omillarni qamrab olishi haqida fikr yuritilgan. Yolg‘izlik muammosi pedagogika, psixologiya, madaniyatshunoslik, tibbiyot, falsafa, sotsiologiya, va dinshunoslik kabi insoniyat taraqqiyotini ifodalaydigan fanlarning o‘rganish ob’yektiga kirishi, ushbu fanlarning har birida yolg‘izlik fenomeni fanning tadqiqot doirasidan kelib chiqqan holda o‘ziga xos tarzda tahlil etilishi, yolg‘izlikning ijobiy imkoniyati: o‘zini-o‘zi bilish, o‘zini-o‘zi boshqarish, ijod qilish, o‘zini-o‘zi takomillashtirish, psixofizik holatlarini barqarorlashtirish, tashqi ta’sirlardan o‘z “Men”ini muhofaza qilish kabi vazifalarda namoyon bo‘lishi, xuddi shuningdek, yolg‘izlikning salbiy (negativ) tabiati- u o‘ziga barcha psixik jarayonlarni bo‘ysundiradi, shaxsning ichki yaxlitligini buzadi, psixologik himoya mexanizmi sifatida namoyon bo‘lishi haqidagi ilmiy asoslangan ma’lumotlar bayon etilgan. Shu bilan birga, yolg‘izlikning sababini to‘g‘ri tushunmaslik uni uzoq vaqt davom etishiga sabab bo’lishi, u o‘ziga bog‘lanib qolishning past darajasi omili sifatida o‘zining maqomidan qoniqmaslik indikatori hisoblanishi, bu esa ideallashgan shaxsni shakllantirishga undashi, ayniqsa, o‘smir yoshlarda o‘zini yolg‘iz his qilishga tengdoshlari, guruhidagi va o‘ziga bo‘lgan munosabatlardagi muammolar ham ta’sir ko‘rsatishi, o‘ziga bo‘lgan ishonchning pastligi, hayotiy rejalarining mavjud emasligi, o‘zidan qoniqish va maqsadga intiluvchanlikning pastligi, o‘zini hayotida ro‘y berayotgan voqealarni boshqarishga qodir bo‘lmagan inson sifatida idrok qilishi kabi holatlar yolg‘izlikning pozitiv potentsialini ro‘yobga chiqarishning ichki sharoiti hisoblanishi yuzasidan turli qarashlarning nazariy tahlili bayon qilingan.

Kalit so‘zlar: yolg‘izlik, kechinma, shaxsiy-individual hissiyot, o‘zini o‘zi ajralib qolganligini idroklash, tanholik, yakkalanish, begonalashuv, quvg‘inlik, destruktiv xulq, dezadaptatsiya, desotsializatsiya

STUDY OF THE PROBLEM OF LONELINESS IN PEDAGOGICAL-PSYCHOLOGICAL LITERATURE

Annotation

This article discusses the interpretations of the term "Loneliness", its lack of clearly expressed criterial boundaries as a socio-psychological phenomenon, and its inclusion of psychological factors as an individual reflected experience. The problem of loneliness is an object of study of such sciences as pedagogy, psychology, cultural studies, medicine, philosophy, sociology, and religion. analysis, the positive possibility of solitude: self-knowledge, self-management, creativity, self-improvement, stabilization of psychophysical states, isolation from external influences It manifests itself in tasks such as protecting the "I", as well as the negative (negative) nature of loneliness - it subjugates all mental processes, destroys the inner integrity of a person, and manifests itself as a psychological defense mechanism. information based on which is stated. At the same time, the lack of proper understanding of the cause of loneliness causes it to persist for a long time, it is considered an indicator of dissatisfaction with one's status as a factor of a low level of self-attachment, which encourages the formation of an idealized person, especially in teenagers, feelings of loneliness are influenced by problems in relationships with peers, groups, and oneself, low self-confidence, lack of life plans, A theoretical analysis of various views on the internal conditions for realizing the positive potential of loneliness, such as low self-satisfaction and goal-seeking, and self-perception as a person who is unable to control the events happening in his life, is described.

Keywords: loneliness, experience, personal-individual feeling, perception of self-separation, isolation, alienation, persecution, destructive behavior, maladaptation, desocialization.

Kirish

Shiddat bilan rivojlanib borayotgan bugungi jamiyatimizda axborot oqimi shu darajada jadallashib ketdiki, bu o‘z navbatida har bir inson uchun ko‘plab qulayliklar yaratishi bilan birgalikda, ularning ruhiyatiga ham turli ko‘rinishda ta’sir etmoqda.

So‘nggi paytlarda olimlar tomonidan keksa yoshdagilar yolg‘izligi muammosi bilan bir qatorda o‘smirlar va yoshlar o‘rtasidagi yolg‘izlik masalasiga ham e’tibor qaratila boshlandi Yolg‘izlik muammosi insoniyatning eng jiddiy muammolaridan biri bo‘lib, bunda inson u yoki bu sabablarga ko‘ra na do‘stlik, na muhabbat, na dushmanlik munosabatlarini o‘rnata oladi. Inson o‘z munosabatlarining to‘laqonli va

ahamiyatli emasligini his qilganida muloqot ehtiyojlari qondirilmaganda o‘zini yanada yolg‘izroq his qila boshlaydi. Yolg‘izlik nazariyalarini falsafiy va psixologik tahlil qilish natijasida uning ob’yektiv va sub’yektiv, ijobiy va salbiy jihatlarini farqlash mumkin.

Yolg‘izlikning ob’yektiv tomoni ijtimoiy munosabat va faktlar bilan bog‘liq. Sub’yektiv tomoni esa shaxsning xususiyatlari bilan bog‘liq holda namoyon bo‘lishidir. Yolg‘izlikning ijobiy (pozitiv) jihati uning shaxs ijtimoiylashuvi va individualligi shakllanishining ajralmas qismi ekanligidadir. Yolg‘izlikning ijobiy imkoniyati: o‘zini-o‘zi bilish, o‘zini-o‘zi boshqarish, ijod qilish, o‘zini-o‘zi takomillashtirish, psixofizik holatlarini barqarorlashtirish, tashqi ta’sirlardan o‘z “Men”ini muhofaza qilish kabi vazifalarda namoyon bo‘ladi. Yolg‘izlikning salbiy (negativ) tabiati- u o‘ziga barcha psixik jarayonlarni bo‘ysundiradi, shaxsning ichki yaxlitligini buzadi, psixologik himoya mexanizmi sifatida namoyon bo‘ladi.

Atrofdagilardan ko‘p narsani kutishga, shaxs sifatida shakllanishidagi boshqalarning rolini oshirib baholashiga olib keladi. Yolg‘izlikning negativ va pozitiv jihatlari o‘rtasidagi dialektik munosabatni e’tiborga olgan holda ta’kidlash joizki, muayyan sharoitlarda (yolg‘izlikni anglaganda, unga munosabatning faol uslubi shakllanganda, qiyinchiliklar bilan kurashish tajribasi tarkib topganda, yolg‘izlik motivatsiyalanganda) negativ yolg‘izlik pozitiv ahamiyat kasb etishi ham mumkin. Yolg‘izlikka bo‘lgan munosabatni uning sabablari va qanday idrok qilinishiga ko‘ra tiplarga ajratish mumkin. Bu borada olimlar tomonidan uning quyidagi tiplari ko‘rsatib o‘tilgan: shaxsiy tanlov bilan asoslangan salbiy sub’yektiv (internal salbiy); tashqi omillar bilan asoslangan salbiy sub’yektiv (eksternal salbiy); shaxsiy tanlov bilan asoslangan ijobiy sub’yektiv (internal ijobiy).

Adabiyotlar Sharhi

Yosh davrlari nuqtai nazridan o‘smirlik davri juda murakkab kechuvchi krizisli davr ekanligini barchamizga ma’lum. O‘smirlarda yolg‘izlik shakllanishining ilk bosqichlarini aniqlash muhim ahamiyat kasb etadi. Yolg‘izlik kishinig hissiy holatiga ta’sir etuvchi psixogen omillardan biridir. Inson yolg‘izlik sharoitiga tushib qolishi natijasida uning boshqalar bilan munosabatlari uzilib qoladi va kuchli emotsional reaksiyalarni vujudga keltiradi. Psixologik-pedagogik yordam nuqtai nazaridan yolg‘izlik hissi dinamikasini kuzatish juda katta qiyinchiliklarni vujudga keltiradi. Shunga qaramay o‘qituvchiga o‘quvchi shaxsining shakllanishidagi o‘zgarishlarni “oldindan bilish” imkonini beruvchi bir necha omillarni ko‘rsatib o‘tish mumkin;

Birinchidan, barqaror yolg‘izlikni kelib chiqishiga qulaylik tug‘diruvchi shaxs xususiyatlari (xarakter sifatlari) ni aniqlash:

- yuqori darajadagi xavotirlik;

- ta’sirlanuvchanlik;

-xavoyilik (romantiklik);

-mustaqillik, sustkashlik, emotsionallik;

-odamovilik, indamaslik, o‘zini chetga olish;

- yuqori darajada ruhiy azoblanish (iztirob chekish);

- jizzakilik;

- itoatkorlik, qo‘rqoqlik;

- individualizm (yakkalanish), tengdoshlariga o‘xshamaslik.

Ikkinchidan, yolg‘izlikning rivojlanishiga ta’sir etuvchi ijtimoiy va psixologik-pedagogik omillar:

- Oiladagi muhit (oilaning to‘liqligi, moddiy ta’minlanganligi, a’zolari soni);

- O‘quv faoliyatidagi muvaffaqiyatlar;

- Xulq-atvor reaksiyalarining adekvatligi (tashqi ta’sirlarga mosligi).

Agar yolg‘izlikning shakllanishiga olib keluvchi vaziyatlarni aniqlash oson bo‘lsa, uni saqlanib qolishi va qanchalik uzoq davom etishiga ta’sir ko‘rsatuvchi omillarni aniqlash mushkuldir. Yangi ijtimoiy guruhga tushib qolgan o‘smirlar unga moslashishga, yangi muloqot doirasidagi kamchiliklarni bartaraf etishga harakat qiladilar. O‘smir uning yolg‘izligiga sabab bo‘lgan vaziyat oldida o‘zini ojiz his qilsa, ruhi tushib ketadi va uni bartaraf etish uchun hech qanday qarorlar qabul qila olmaydi yoki aksincha, yolg‘izligiga sabab bo‘lgan vaziyatni to‘liq anglash uni qat’iyat bilan harakat qilishga undaydi.

Yolg‘izlikning sababini to‘g‘ri tushunmaslik uni uzoq vaqt davom etishiga olib keladi. O‘z navbatida yolg‘izlik pozitiv (ijobiy) potentsialga ham ega bo‘lishi mumkin. Yolg‘izlik o‘ziga bog‘lanib qolishning past darajasi omili sifatida o‘zining maqomidan qoniqmaslik indikatori hisoblanadi. Bu esa ideallashgan shaxsni shakllantirishga undaydi. O‘smirlarda o‘zini yolg‘iz his qilishga tengdoshlari guruhidagi va o‘ziga bo‘lgan munosabatlardagi muammolar ham ta’sir ko‘rsatadi. O‘ziga bo‘lgan ishonchning pastligi, hayotiy rejalarning mavjud emasligi, o‘zidan qoniqish va maqsadga intiluvchanlikning pastligi, o‘zini hayotida ro‘y

berayotgan voqealarni boshqarishga qodir bo‘lmagan inson sifatida idrok qilishi kabi holatlar yolg‘izlikning pozitiv potentsialini ro‘yobga chiqarishning ichki sharoiti hisoblanadi. O‘smirlik davrida o‘zini yolg‘iz his qilish bilan “Men” kontseptsiyasining shakllanishi o‘rtasidagi bog‘liqlikni o‘rgangan R. Bernsning ta’kidlashicha, “o‘smirlik davrida o‘zining “Men” ligini anglash barqarorlashadi, bir qator omillar ta’sirida o‘zgarishlarga uchraydi. Birinchidan, jinsiy yetilish bilan bog‘liq fiziologik va psixologik o‘zgarishlar individning o‘z tashqi qiyofasini idrok qilishiga ta’sir etmay qolmaydi. Ikkinchidan, kognitiv va intellektual imkoniyatlarning ortishi, “Men” kontseptsiyasining murakkablashuvi va ixtisoslashuviga, real va tasavvurdagi imkoniyatlarni farqlashga olib keladi.

Uchinchidan, ijtimoiy muhit- ota-onalar, o‘qituvchilar, tengdoshlari tomonidan qo‘yilayotgan talab o‘zaro mos bo‘lmasligi mumkin. Ijtimoiy rollarning almashinishi, kasb tanlash, hayot tarzi, qadriyatlar tizimiga aloqador muhim qarorlar qabul qilish bilan bog‘liq muammolar rolli ziddiyatlarni vujudga keltirishi, “Men - kontsepsiyasi”ning shakllanishiga ta’sir etishi mumkin”. Darhaqiqat, ijtimoiy muhitning almashinuvi birdaniga emas, balki bosqichma - bosqich ro‘y beradi. Uning sifati va o‘smir shaxsiga ta’siri ham asta-sekinlik bilan o‘zgarib boradi. Dastlab bola hayotida yetarli darajada ustunlikka ega bo‘lgan mikrosotsium ya’ni oila o‘smir uchun o‘zining ahamiyatini pasaytirib borishi bilan, makrosotsium ta‟sirining ortishi kuzatiladi. Mazkur muammoni tadqiq etish borasida izlanishlar olib borgan Blossning fikricha, fikr va his-tuyg‘ularning muvozanatsizligi kichik maktab yoshidagi bolalar uchun xos bo‘lsa ham, to‘satdan muhabbatdan nafratga, qabul qilishdan itarishga, shodlikdan qayg‘uga o‘tish ham o‘smir va o‘spirinlar uchun xos bo‘lgan tipik holatdir. Borliqni beqaror va qarama-qarshiliklarga to‘la deb qabul qila olmayotgan o‘smir uchun ichki ziddiyat, mustaqillikka intilish va yordamga ehtiyoj norozilik yoki qo‘zg‘olonning asosiy sababi bo‘lishi mumkin.

Natijada yolg‘izlik va nimanidir boy berganlik hissi shakllanadi. Bloss bu holatni “emotsional va ob’yekt tashnaligi” degan tushuncha bilan ataydi. Bloss tomonidan ta’riflangan “emotsional va ob’yekt tashnaligi” mavjud yolg‘izlik hissining kuchayishiga, uning surunkali bo‘lib qolishiga olib keladi. Ichki bo‘shliqni to‘ldirish maqsadida o‘smir o‘zining muloqot doirasini kengaytirishga harakat qiladi. Ko‘p hollarda bu tartibsiz tus oladi. Bunday vaziyatda yolg‘izlikni his qilish ham sabab, ham oqibat sifatida namoyon bo‘ladi. O‘smirlik davridagi “Men- kontseptsiyasi” vajismoniy sifatlar o‘rtasidagi bog‘liqlik masalasini ilk bor E. Erikson ko‘rsatib o‘tgan. Uning ta’kidlashicha, shaxsning shakllanishi jarayon

sifatida o‘smir hayotining biologik, psixologik va ijtimoiy omillarining o‘zaro ta’siri natijasidir. Nisbatan past jismoniy ko‘rsatkichga ega o‘smirlar ancha muloqotchan, ijtimoiy faol bo‘ladilar, chunki ular bu orqali ba’zi jihatlarning o‘rnini to‘ldiradilar (kompensatsiya qiladilar- A. Adler nazariyasi). Har bir o‘smir ana shu yolg‘izlik davrining u yoki bu ko‘rinishini- ishonchsizlik va ojizlikni boshidan kechiradi. Butun sinfda, butun maktabda, hatto butun olamda faqatgina u shunday degan qo‘rquv paydo bo‘ladi.

Metodologiya

O‘smirning tasavvurida uni ko‘zga ko‘rinmas, o‘tib bo‘lmas devor boshqalardan ajratib turadi. Hech kim uni tushunmaydi. Yonidagi yoqimtoy dugonasi yoki do‘stiga havas qiladi, u singari muammo va tashvishlardan holi bo‘lishni xohlaydi. Eng obro’-e’tiborga ega o‘smir ham o‘ziga ishonchsizlik bilan qarashi mumkin. “Mashhurlar guruhi”ni tashkil etuvchi o‘smirlar ham kimnidir ulardan yuqori, kimdir esa pastda turishi mumkinligini qiyinchilik bilan tan oladilar. Bunday muammolarga ega inson yolg‘iz u emasligini tasavvur qilish o‘smir uchun juda qiyin. Agar u o‘z muammolarini boshqalar bilan o‘rtoqlashishni xohlab qolsa, tengqurlari uni oson tushunganliklariga hayron qoladi. Boshqa tomondan esa eng chuqur kechinmalarini o‘smirlar sir saqlaydilar, uni hech kim tushunmasligiga qattiq ishonadilar. Odob-axloq va xulq-atvorning ijtimoiy normalariga bo‘ysunishni istamaydigan o‘smirlarni unchalik hurmat qilmaydilar, ko‘p hollarda ustidan kulib mazax qiladilar. Bunday bola “ikki o‘t orasida” qoladi, ya’ni “hamma qatori bo‘lish” kerakmi yoki qanday bo‘lsa shundayligicha qolish kerakmi? O‘smir ko‘pchilik odamlarning boshqalarni tashqi qiyofasiga qarab baholashidan qattiq iztirob chekadi. Shunday qilib, jismoniy rivojlanish (gavda tuzilishi) omili “Men”ning shakllanishi, shaxsning tarkib topishi va o‘ziga pozitiv munosabatning shakllanishiga sezilarli ta‟sir ko‟rsatadi. Negativ “Men-kontseptsiyasi” ning shakllanishi oilaviy sharoit ta’siri va bolanig ichki dunyosiga kirib borilmaganlik natijasidir. Ota-ona, pedagog va do‘stlarga bo‘lgan ishonchning yo‘qolishi bunga sabab bo‘ladi. Yolg‘izliknig bu shakli tarbiyaviy jarayonning buzilishi bilan bog‘liq o‘tkir shaklidir. Maktab sharoitiga tushish bilan bolaning “Men-kontseptsiyasi” pedagoglar, tengdoshlar va o‘zi tomonidan asta-sekin “korrektsiyalanib” boradi. Bunda yolg‘izlik hissining paydo bo‘lishi va mustahkamlanishi ko‘plab vaziyatlarning ta’siri hisoblanadi. Shuning uchun yolg‘izlik inqirozini bartaraf etish, “yolg‘izlik kompleksi” shakllanishini profilaktika qilishning tizimini ishlab chiqish zarur. Yuqoridagi tipologiyaga asoslanib yolg‘izlikni muammo sifatida va shaxs rivojlanishining zahirasi sifatida ham qabul qilish mumkin. Shaxs rivojlanishidagi psixologik-pedagogik

yordam strategiyasi internal salbiy yolg‘izlikni internal ijobiy yolg‘izlik tomon harakatlantirishdir. Buning uchun quyidagi sharoitlar zarur bo‘ladi: birinchidan, pozitiv emotsional – qadriyatli kechinmalar uchun qulay bo‘lgan fonni yaratish, shaxslararo munosabat, atrofdagilar qo‘llab-quvvatlaydigan xulq-atvorga ehtiyoj, hamjihatlik hissini tarbiyalashdir; ikkinchidan, ichki qarama-qarshiliklarni eksteriorizatsiya qilish uchun zarur hayotiy sharoitni tajriba-sinov ishlarida modellashtirish; uchinchidan, internal salbiy yolg‘izlikdan internal ijobiy yolg‘izlikka o‘tishning eng samarali usullarni va shakllarini izlab toppish.

O‘smirning to‘liq ma‟noda shaxsiyatini shakllantirish uchun tengdoshlar bilan muloqot qilish faoliyati juda muhimdir. Bu faoliyatda o‘z-o‘zini anglash shakllanadi. Ushbu mavzuning asosiy neoplazmasi - ichkariga ko‟chirilgan ijtimoiy ong, ya’ni, o‘z-o‘zini anglash. O‘smirlik davrida tengdoshlar bilan muloqot etakchi faoliyat hisoblanadi. O‘smirlik davri ijtimoiy aloqalar va sotsializatsiya jarayonidagi muhim o‘zgarishlar bilan tavsiflanadi. Oilaning ustun ta’siri asta-sekin tengdoshlarning ta’siri bilan almashtiriladi. O‘smirlik davridagi eng muhim ehtiyojlardan biri bu ehtiyojga aylanishdir, nazorat va homiylikdan ozod qilish ota-onalar, o‘qituvchilar, oqsoqollar, xususan, ular tomonidan belgilangan qoidalar va tartiblardan. O‘smirlar kattalar talablariga qarshilik ko‘rsatishni boshlaydilar va o‘zlarining mustaqillikka bo‘lgan huquqlarini faolroq himoya qila boshlaydilar, bu esa ular voyaga etganlik bilan belgilanadi. Ammo o‘smirning o‘zini oiladan butunlay ajratish istagi haqida gapirib bo‘lmaydi. Ota-onalar bermoqchi bo‘lgan va o‘smir undan “qutilish”ni istagan ongli, maqsadli tarbiya bilan bir qatorda, butun oiladagi muhit bolaga ta’sir qiladi va bu ta’sirning ta’siri yoshga qarab to‘planib boradi. Shu sababli, o‘smirning xulq-atvori ko‘p jihatdan tarbiya uslubiga bog‘liq bo‘lib, u o‘z navbatida ota-onalarga bo‘lgan munosabatni va ular bilan munosabatda bo‘lishni belgilaydi. Kattalarga nisbatan ko‘rsatilgan tashqi qarama-qarshilikka qaramasdan, o‘smir ehtiyojni his qiladi.

Voyaga etgan odam do‘st sifatida harakat qilsa, vaziyat ayniqsa qulaydir. Bu davrda oiladagi o‘smir uchun yagona talablar katta ahamiyatga ega. Uning o‘zi mas’uliyatni o‘z zimmasiga olishga intilishdan ko‘ra ko‘proq ma’lum huquqlarga da’vo qiladi. O‘smirning muloqoti ko‘p jihatdan uning kayfiyatining o‘zgaruvchanligi bilan bog‘liq. Qisqa vaqt ichida u to‘g‘ridan-to‘g‘ri teskari tomonga o‘zgarishi mumkin. Ota-onalar o‘rnini bosa olmaydigan tengdoshlar bilan muloqot o‘smirlar uchun muhim ma’lumot kanali bo‘lib, kattalar ko‘pincha ular haqida sukut saqlashni afzal ko‘radilar. Tengdoshlar bilan munosabatlarda o‘smir izlaydi shaxsiyatini anglab etadi, imkoniyatlarni belgilaydi. Muloqot

shunchalik qiziqarli bo‘lib chiqadiki, bolalar darslar va uy ishlarini unutishadi.

Tengdoshlarning muvaffaqiyati eng yuqori baholanadi. O‘smirlarning harakatlarini baholash kattalarga qaraganda ko‘proq maksimal va hissiydir, chunki sharaf kodeksiga oid o‘z tushunchalariga ega. O‘smirlar tengdoshlari orasida o‘zini namoyon qilishga qaratilgan barcha yo‘nalishlari bilan bir-biridan keskin farq qiladi. Guruh o‘smirni qo‘llab-quvvatlovchi va uning ichki pozitsiyasini mustahkamlaydigan “Biz” tuyg‘usini yaratadi. O‟z muhitida, bir-biri bilan muloqotda bo‘lgan o‘smirlar o‘zlari va tengdoshlari haqida fikr yuritishni o‘rganishlari juda muhimdir. O‘smirning qarama-qarshi jinsdagi tengdoshlariga bo‘lgan qiziqishi boshqasining tajribasi va harakatlarini ajratib ko‘rsatish va baholash qobiliyatining oshishiga, shuningdek, aks ettirish va aniqlash qobiliyatining rivojlanishiga olib keladi. Bu o‘smirlik davriga xosdir. Bu yerda rivojlanishning yangi ijtimoiy holati shakllanmoqda. Maktabda o‘smir uchun asosiy narsa nima bo‘ladi? Bolalar muloqot qilishadi, ularning munosabatlari ishonch va mutlaq tushunish istagi bilan to‘la hamkorlik kodeksiga asoslanadi. Bu davrda o‘smir uchun ta’lim faoliyati orqada qoladi. Hayotning markazi ta’lim faoliyatidan, garchi u ustun bo‘lib qolsa ham, muloqot faoliyatiga o‘tkaziladi.

Asosiy narsa tanaffus paytida sodir bo‘ladi. U erda barcha eng samimiy va shoshilinch narsalar ta’kidlangan. O‘qituvchi bilan munosabatlar tizimi qiziqarli tarzda rivojlanmoqda, bolaning jamoada egallagan o‘rni o‘qituvchining bahosidan ham muhimroq bo‘ladi. Muloqotda shaxsga munosabat aynan shaxsga bo‘lganidek amalga oshiriladi. Aynan shu erda axloqiy me’yorlarni o‘zlashtirish sodir bo‘ladi, axloqiy qadriyatlar tizimi o‘zlashtiriladi. Bu erda kelajakdagi hayotning barcha eng qiyin tomonlarini tasavvur qiladi. Bu birgalikda - ishlash, intilishlaringizni, quvonchlaringizni ro‘yobga chiqarish uchun ichki hayotni rivojlantirish uchun muhimdir. Agar inson yolg‘izlik uni hushyorlikka chaqirayotganiga ishonch hosil qilmasa, u holda yolg‘izlikka qarshi faol kurashishi, uni bartaraf etish uchun kuch sarf qilishi zarurligini anglab yetadi. Vaqti-vaqti bilan uni salbiy hissiy holatlar – zerikish, afsuslanish, o‘zining jozibador emasligini his qilish, ojizlik, vahimali qo‘rquv, umidsizlik, o‘ziga achinish, qo‘zg‘aluvchanlik, tashlab qo‘yilganlik hissi kabi kechinmalar qamrab oladi. Yolg‘iz kishilar muloqotchan va baxtli insonlarni unchalik xushlamaydilar. Bu ularning o‘ziga xos himoya reaksiyasi bo‘lib, boshqalar bilan samimiy munosabat o‘rnatishga halaqit beradi. Yolg‘izlik ba’zan spirtli ichimlik va giyohvand moddalar qabul qilishga ham undashi mumkin.

Bunday kishilar butun e'tiborini o'zlarining muammo va kechinmalariga qaratadilar. E'tiborli jihati shundaki, bu qiyinchilik va kechinmalardan chiqish uchun hech qanday asosli harakat qilmaydi. Yolg'izlar boshqalar bilan muloqot jarayonida ko'proq o'zlarining muammolari haqida gapiradilar, suhbat mavzusini tez-tez o'zgartirib turadilar. Muloqotdagi suhbatdoshning fikriga unchalik e'tibor qilishmaydi, o'ta tajovuzkor, asossiz ravishda tanqid qiladigan bo'lib qolishadi, boshqalarga psixologik bosim o'tkazishadi. Boshqalarga unchalik ishonmaydi, ulardan o'z fikrlarini yashiradi, o'z xulq-atvorlarini boshqarishga qiynaladi.

Yolg'iz kishilar turli davralarda quvnab o'tira olmaydilar, kim bilandir telefonda nimanidir kelishishga, zarur shaxsiy va ish yuzasidan muammolarni hal qilishga qiynaladilar. Bunday kishilar shaxslararo nizolarni bartaraf etishda o'ta ta'sirchan va qaysar bo'lib qoladilar. Ularni shaxsiy muloqotchanlik va boshqalar bilan tanishish muammosi ko'proq tashvishlantiradi, o'zlarini ko'plab sohalarga yaroqsiz kishi deb hisoblaydilar. Shaxslararo munosabatlar o'rnatishdagi muammolarni o'zlarining uquvsizliklari bilan bog'liq ekanligini to'g'ri baholay oladilar. Insoniyat tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak, yolg'izlik muammosi doimo mavjud bo'lganligini ko'rishimiz mumkin. Psixologiya fani rivojlanib borar ekan, yolg'izlikning turlicha talqinini kuzatish mumkin bo'ladi. Masalan, qadimda yolg'izlik uch holat natijasida kelib chiqqan: turli tadbir va marosimlarda ishtirok etishni cheklash; yolg'izlikda jazolash – quvg'in qilish. Jamiyat taraqqiyotining turli bosqichlarida shaxsni ijtimoiy chegaralash eng og'ir jazo hisoblangan; ko'ngilli yolg'izlik – tarki dunyo qilish. O'z mayl, istaklaridan voz kechib, Alloh yo'lida tarki dunyo qilish. Turli diniy oqimlarda yolg'izlik muammosiga o'ziga xos yondashuvlar mavjud. Yolg'izlik nasroniylik dinida xudoga murojaat qilishning shakli sifatida tavsiflanadi. Kishilik jamiyatida, odamlar orasida halovat topmagan, tarki dunyo qilgan kishilar ko'pincha diniy aqidalarga amal qilib, toatibodatni ixtiyor qiladilar. O'rta asrlarda yolg'izlik ruhiy poklanish, ozodlik, quvonchu-shodlik sifatida talqin etilgan. O'z davrida bu g'oyaning rivojlanishiga romantiklar katta hissa qo'shdilar. Shu sababdan ham yolg'izlikka ijtimoiy-psixologik fenomen sifatida qarash tushunchasi paydo bo'ldi. XVIII asrda yashab o'tgan romantiklar yolg'izlikni o'zlarining shiori sifatida qabul qildilar. Ular kishilik olamidagi vahshiyliklar, hayot qiyinchiliklaridan qochib, yolg'izlikda umr kechirishni afzal bilganlar. Bevosita ijodiy faoliyat bilan shug'ullangan ijodkorlar uchun yolg'izlikda ijod qilish, bu jarayonda o'z individual-psixologik xususiyatlarini namoyon qilish imkoniyati tug'iladi. Shunday qilib, insonni jismoniy cheklash yolg'izlikning birgina sharti emasligi ayon bo'ldi. Yolg'izlik muammosini ilmiy jihatdan chuqur anglash, asoslash XIX

asrning ikkinchi yarmidan boshlanadi. Yolg‘izlik – shaxsning hissiy holatiga ta’sir ko‘rsatadigan, odamlardan alohida, o‘zgargan sharoitlarda yuzaga keluvchi psixogen omildir.

Yolg‘izlik holatiga tushib qolgan odamlar darhol atrofdagilar bilan munosabatlarni to‘xtatishga harakat qiladilar, muloqotga kirishmaydilar. Bu holat o‘tkir hissiy reaksiyaning yuzaga kelishiga sabab bo‘ladi. Kuzatishlardan ma’lum bo‘lishicha, yolg‘iz qolgan odamda xavotirlanish, depressiya holati kuchayadi. Inson yolg‘izlikda qanchalik ko‘p qolsa, o‘zgalar bilan bo‘ladigan muloqotga ehtiyoji shunchalik ortib boraveradi.

B. Miyuskovich o‘zining «Yolg‘izlik» nomli maqolasida bu muammoni har taraflama ochib berishga, ilmiy tahlil qilishga intiladi va bunda Z. Freyd nazariyasiga tayanadi. B. Miyuskovich: «Bolalar qorong‘ulikdan qo‘rqadilar, chunki bu yolg‘izlik timsolidir. Bolalar uxlab qolib qayta uyg‘onmaslikdan emas, balki uyquda yolg‘iz qolishdan qo‘rqadilar», deb yozadi. Inson o‘z ongida, xayolida yolg‘izlik hissini tuyadi, tanho qolishdan qo‘rqadi. B. Miyuskovichning fikricha, yolg‘izlik kasallik emas, tibbiy, ijtimoiy jihatdan ham yolg‘izlik insonning ichki dunyosi, holatida mavjud. Yolg‘izlik fenomenini chuqur tahlil qilgan olim Odi Dj. Relf o‘zining «Odam – yolg‘iz mavjudot, yolg‘izlikning biologik ildizlari» asarida o‘z qarashlarini bayon qiladi.

Odamning shunchaki yolg‘iz qolishi bilan uzoq davom etadigan tanholikni farqlash zarur. Ba’zan yolg‘iz qolishning zarari yo‘q, lekin bu holat surunkali davom etsa, bu holat psixologik patologiyaga olib keladi. Odi Dj. Relfning fikricha, vaqti-vaqti bilan yolg‘iz qolish normal holat, lekin bunday holat tez-tez takrorlanib, uzoq davom etsa, bu xavfli hisoblanadi. Inson ba’zan o‘z xohishi bilan yolg‘iz qolishni istab qoladi. Ayrim odamlar yolg‘iz bo‘lmasalarda, xayol surib ketadilar. Yolg‘iz inson vaqti vaqti bilan insonlar bilan muloqotga kirishib turishi zarur. Ko‘pincha tanho qolgan odamlarga o‘z yaqinlarining mehr-muhabbati yetishmaydi va aksincha o‘zi yoqtirmagan odamlar bilan yaqin muloqotda bo‘lish yolg‘izlik holatini chuqurlashtirib yuborishi mumkin. «Psixologik yolg‘izlik o‘z istagiga binoan muloqotga kirishmaslik, o‘z shaxsiga bo‘lgan ichki bir achinish, insoniy munosabatlardan qochish ko‘rinishida bo‘ladi. Bunday holatga tushgan odamlarda faollik susayadi, holsizlik, depressiya holati kuzatiladi».

Yuqorida fikrlari, qarashlari keltirilgan olimlar o‘z ilmiy asarlarida yolg‘izlik fenomenini inson hayotidagi salbiy hodisa deb baholaydilar. Mazkur olimlar yolg‘izlikni iqtisodiy munosabat sharoitida hissiy, ijtimoiy cheklanganlik holati bilan bog‘liq holda tahlil qiladilar. K. Mustaskas o‘zining «Yolg‘izlik» kitobida «Inson olg‘a borar ekan, o‘z qobiliyatlarini

namoyon etishga, ko‘kka intilishga harakat qiladi. Inson yolg‘izlikda qolar ekan, o‘z ichki dunyosi bilan yashaydi», deb aytadi. Mustaskas yolg‘izlik inson uchun salbiy holat, ayni damda ijod qilish uchun sharoit yaratadi, deb ta’kidlaydi.

XX asrda yolg‘izlik muammosiga falsafiy yondashuvlar ijtimoiy, psixologik xarakter kasb etdi. XX asrda, xususan xorijiy davlatlarda insoniy munosabatlar shaxsning individualligi ta’siri ostida taraqqiy etadi, degan umumiy fikr paydo bo‘ldi. Shunday bo‘lsada, yolg‘izlik tushunchasi doimiy ravishda rivojlanib bordi. Individning muloqotga kirisha olmasligi ko‘pincha ijtimoiy munosabatlarga o‘z salbiy ta’sirini ko‘rsatadi.

Doimiy ravishda yolg‘iz qolish insonning turmush tarzi, hayotidagi salbiy vaziyatlarga sabab bo‘lishi mumkin. Amerikalik psixolog Margaret Mid yolg‘izlik muammosiga muhim xarakter xususiyati sifatida qaraydi. Amerika oilasida bolalar juda erta mustaqillikka o‘rgatiladi. O‘zi mustaqil ravishda uyquga yotish bu yo‘lda qo‘yilgan birinchi qadam hisoblanadi. Amerikalik bolalar yolg‘izlikni mustaqil ravishda boshdan kechirishga odatlantirib boriladi. «Bolalar ulg‘ayib borar ekan ijtimoiy jihatdan faollasha boradi. Yolg‘iz holda vaqt o‘tkazishga ishonchsizlik bilan munosabatda bo‘ladi, bu samarali va bekorchi vaqt o‘tkazish hisoblanadi.

Bola ulg‘ayib, kasbiy mahorati ortib borgan sari muayyan ijtimoiy guruhga qo‘shiladi. O‘z shaxsiy, kasbiy malakasi, qiziqishlarini amalga oshirishda bevosita muloqotga kirishish yuzaga keladi. Agar shaxs jamiyatda o‘z o‘rnini topa olmasa, yaqinlari hamdardligini his etmasa, bu og‘ir psixologik muammoga sabab bo‘ladi.

Natijada insonda o‘zini yolg‘iz sezish hissi yuzaga keladi. Yolgizlikka qarshi bo‘lgan g‘oyalar tashviqotchilarning vakillaridan biri faylasuf va psixolog Erix Frommdir. Olim insonning yolg‘iz qolish oldidagi qo‘rquvi inson psixikasining xususiyati, deb ta’rif beradi. Erix Fromm o‘zining «Yolg‘izlik» nomli kitobida shunday yozadi: «Yolg‘izlikni his qilgan odam qiyin ahvolga tushib qoladi.

Ijtimoiy aloqalardan oladigan hissiy qoniqishni olish imkoniyati cheklanadi va inson yakkalanib qoladi. Insonda yolg‘izlik oldida qo‘rquv paydo bo‘ladi, o‘zini haddan ziyod yolg‘iz his etgan kishilarda psixik buzilishlar yuzaga keladi».

Bundan tashqari, shaxsning yolg‘izlikka bo‘lgan salbiy munosabatlarini shakllantiruvchi ijtimoiy ehtiyojlarni ko‘rsatib o‘tadi. Shunday qilib, shaxsning odamlar jamoasidan cheklanganligi, yolg‘izlikni boshdan kechirish holati, xudo bilan muloqot yoki ma’naviy jihatdan takomillashuv imkoniyatining paydo bo‘lishi muammosi o‘tmishda ham

dolzarb muammolardan hisoblangan. Ijtimoiy munosabatlar tizimida muloqotga kirishuvchanlik, oila, ta'lim muassasalari ijtimoiy institutlar faoliyatida ishtirok etish yolg'izlik muammosini bartaraf etishga xizmat qiladi.

Bugungi kunga kelib biron bir jamiyat qotillik va buzg'unchilik kabi illatlardan xoli emas. Yon-atrofimiz serma'no saxnalarga to'la: kochada jirkanch mast mushtlashuv, rashkka asoslangan qotillik, o'g'irlik, zo'ravonlik qo'rquvga soladi, xayron qoldiradi va g'azablantiradi.

Tajovuzkorlik, zo'ravonlik raqibni yengish vositasidir. Lekin nima sabadan kuch ishlatuvchi o'z raqibini u mutlaq yengilgandan so'ng xam tinch qo'ymaydi?

Ushbu toifadagi o'smirlarni tengdoshlari, kattalar yoqtirmaydilar.

O'qituvchi va tarbiyachi uchun bolalarning o'smirlik davri psixologiyasini bilish psixologik nuqtai nazaridan ham pedagogik nuqtai nazaridan ham muximdir.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash lozimki, har bir ta'lim fidoyisi bo'lgan pedagog har qachongidanda psixologik bilimlarni ko'proq o'zlashtirishi, shaxsning individualligi haqidagi bilimlarni chuqurroq egallashi va amaliyotga tadbiq etishi lozim bo'ladi.

Adabiyotlar ro'yxati:

енисова Т. Ю. Одиночество как экзистентсиально-социальный ф

лдашева М. Б. , Эргашова З. Экспериментальное изучение чувства одиночество // Universum: психология и образование : электрон. научн. журн. 2021. 5(83). URL: https://7universum.

3. В

4. Bityanova M. R. , Adaskina A. N. , Druzhinin V. N. , Popova L. V. , Ushakov D. V. , Churbanova S. M. Psikhologiya odarennosti. Ot teorii k praktike. 1999: 128. https://www. researchgate. net/publication/327283470_Toward_the_Study_of_Loneliness_as_a_Psychological_Phenomenon

5. Personality and Psychology of Human Existence]. Moscow, Institut psikhologii RAN Publ. , 2005:384. https://dspace. susu.

ru/xmlui/bitstream/handle/0001. 74/33958/37_44. pdf?sequence=1&isAllowed=y

6. Nikolaeva N. A. Izolirovannost’ i odinochestvo v yunosheskom vozraste. 2005: 139 p. https://search. rsl. ru/ru/record/01002712144

7. Baumeister R. F. , Leary M. R. The need to belong: Desire for interpersonal attachments as a fundamental human motivation. P

s

y

c

h

o

l

o

g

i

c

a

l

B

u

l

l

e

t

i

n

,

1

9

9

5

,

n

o

.

3

,

p

8. Burgess K. B. , Ladd G. W. , Kochenderfer B. J. , Lambert S. F. , Birch S. H. Loneliness during early childhood: the role of interpersonal behaviors and relationships. Loneliness in Childhood and Adolescence. Cambridge, 1999, pp. 109–134. DOI: https://doi. org/10. 1017/CBO9780511551888. 006.

9. Cassidy J. , Asher S. R. Loneliness and peer relations in young children. Child development, 1992, vol. 63, pp. 350–365. DOI: https://doi. org/10. 2307/1131484.

ихайлова, Н. В. К исследованию природы одиночества как психологического феномена. Вестник ЮУрГУ. 2018: 37–44. DOI: 10.

ODAM SAVDOSIGA IXTISOSLASHGAN UYUSHGAN JINOIY FAOLIYAT MEXANIZMI VA TAKTIKASIDA PSIXOLOGIK OMILLAR

Dotsent Yuldashev Sanjar Ro‘zimurodovich

Annotatsiya

Mazkur maqolada bugungi kunda global xavfsizlik uchun tahdid solayotgan odam savdosi jinoyatiga bag‘ishlangan. Birlashgan Millatlar Tashkilotining yondashuviga ko‘ra, odam savdosi transmilliy jinoyatlar ro‘yhatiga kiradi. Odam savdosi jinoyati, o‘z psixologik tabiatiga ko‘ra, zo‘ravonlik jinoyatlar toifasiga kiradi, hamda u bevosita insonlarga zo‘ravonlik ko‘rsatish va shu orqali jinoiy daromad orttirishga yo‘naltirilgan. Ushbu maqolada aynan ushbu jinoyatni sodir etish bosqichlari, har bir bosqichda qo‘llaniluvchi usullar, jabrdiydalarni nazorat qilish va ularni majburiy ushlab turishda qo‘llaniladigan vositalar atroflicha ko‘rib chiqilgan. Mazkur material, jinoyatchilikning bir ko‘rinishiga bag‘ishlanganligi sababli, odam savdosi hodisasi psixologiya va yurisprudensiya kesimida ko‘rib chiqiladi.

Ekspluatatsiya bosqichida jabrlanuvchi shaxs ustidan noqonuniy nazorat o‘rnatiladi. Xalqaro amaliyotdan kelib chiqib, odam savdosi jabrlanuvchilari ustidan olib boriladigan noqonuniy nazorat turlariga quyidagilarni kiritish mumkin: shaxsiy hujjatlarini olib qo‘yish va ushlab turish; to‘liq izolyatsiya, erkin xarakat qilish va yaqin kishilari bilan muloqot qilishini cheklab qo‘yish; uzoq muddatli tobe’lik va tutqinlik;jismoniy kuch ishlatish yoki kuch ishlatish bilan tahdid qilish;psixologik zo‘rlash, shantaj, tahdid (deportatsiya qilish bilan tahdid qilish, yaqin qarindoshiga tahdid qilish yoki foxishaligini oshkora qilish bilan tahdid qilish); aldov va boshqalarko‘rib chiqiladi.

Tayanch so‘zlar: Odam savdosi, uyushgan jinoyatchilik, ekspluatatsiya, yollash, olib o‘tish, transportirovka, donor mamlakati, iste’mol mamlakati, odam savdosi marshruti, shahvoniy turizm.

PSYCHOLOGICAL FACTORS IN THE MECHANISM AND TACTICS OF ORGANIZED CRIMINAL ACTIVITY SPECIALIZING IN TRAFFICKING

Annotation

This article is devoted to the crime of human trafficking, which is a threat to global security today. According to the approach of the United Nations, human trafficking is included in the list of transnational crimes. The crime of human trafficking, by its psychological nature, belongs to the category of violent crimes, and it is directly aimed at inflicting violence on people and thereby obtaining criminal income. In this article, the stages of committing this crime, the methods used at each stage, and the tools used to control and detain the victims have been carefully considered. Since this material is devoted to a form of crime, the phenomenon of human trafficking is considered in terms of psychology and jurisprudence.

At the stage of exploitation, illegal control over the victim is established. From international practice, the types of illegal control over victims of human trafficking can include: seizure and detention of personal documents; complete isolation, free disposition and restriction of communication with loved ones; long-term subordination and incontinence; use of physical force or threat of force;psychological rape, blackmail, threat (threat of deportation, threat of a close relative or threat of disclosure of foxishality); deception, etc. are considered.

H

Kirish

O‘zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgan paytdan boshlab kuchli ijtimoiy siyosatga asoslangan bozor iqtisodiyotini tashkil etish hamda demokratik davlatni barpo etish hamda o‘zbek xalqining milliy va ma’naviy qadriyatlariga asoslangan fuqarolik jamiyatini shakllantirish yo‘lidan bosqichma-bosqich bormoqda. Bugungi kunda mamlakatimiz dunyoning barcha mamlakatlari va xalqaro tashkilotlari bilan konstruktiv hamkorlik olib borishdan manfaatdordir. O‘zbekiston Respublikasida ohirgi yigirma yillikda transmilliy jinoyatlar sodir etilishining o‘sib borayotganligi esa mamlakatda olib borilayotgan ijtimoy-iqtisodiy, siyosiy va boshqa islohotlar rivojiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Ana shunday jinoyatlar sirasiga odam savdosi ham kiradi.

Odam savdosining kun sayin rivojlanib borayotganligi va unga qarshi kurash olib borishning yagona strategiyasini barpo etishning

murakkabligi shundan iborat-ki, ushbu fenomenning ko‘p qirraligi, asosan tabiatan latent xususiyatiga ega ekanligi, iqtisodiy globallashuv va mehnat safarbarligi, texnologik taraqqiyot, siyosiy va madaniy o‘zgarishlarga qarab moslashib borayotganligidadir. Agar boshqa bir transchegaraviy tahdidlarda insonlarning mehnati evaziga yaratiladigan hosila predmetlar (masalan: giyohvandlik vositalari, qurol-yarog‘ va h. k.) jinoiy daromad manbai bo‘lib hisoblansa, odam savdosida esa insonning o‘zi, qolaversa uning tana a’zolari va to‘qimalari daromad manbaiga aylanadi.

Odam savdosi jinoyati aksariyat hollarda uyushgan jinoiy guruhlar tomonidan mukammal jinoiy rejalar asosida sodir etiladi. Ushbu jinoiy guruh a’zolari o‘rtasida ularning imkoniyatlari, qobiliyatlari va boshqa shart-sharoitlarga tayangan holda vazifalar maqsadli taqsimlab olinadi. Bundan tashqari, mazkur jinoyatning ikki yoki undan ortiq davlatning hududida sodir etilishi sababli deyarli uni nazorat qilish imkoniyatining cheklanganligidan dalolat beradi. Shu sababli, odam savdosi jinoyatining yuzaga kelish shart-sharoitlarini aniqlash va unga qarshi keskin siyosiy-huquqiy choralar qabul qilish uchun, eng avvvalo uyushgan jinoiy guruhlar taktikasini o‘rganib chiqish orqali unga qarshi kurash taktikasini yo‘lga qo‘yish maqsadga muvofiq sanaladi.

Rossiyalik mutaxassis Y. M. Buryakning fikricha, ushbu jinoyatni sodir etish uchun jinoyatchilar quyidagi mexanizm asosida harakat qiladi: 1) jinoyat qurbonlarini yollash; 2) davlat hududidan olib chiqish uchun kerakli xujjatlarni rasmiylashtirish; 3) davlat ichida yoki chetga chiqarish uchun ko‘chirish; 4) yollanuvchilarga ekspluatatsiya qilish usullarini qo‘llash. O‘z o‘rnida, mazkur usullarga iqtisodiy qaram ahvolga solib qo‘yish, fuqarolik pasporti yoki shaxsni tasdiqlovchi hujjatlarini olib qo‘yish, shaxsiy huquqlarini ta’qiqlab qo‘yish, tibbiy ko‘rikdan o‘tishni ta’qiqlab qo‘yish, oila a’zolarini qo‘rqitish yoki turli tazyiqlar o‘tkazish, jismoniy va ruhiy tazyiq o‘tkazish, ichkilikka va giyoxvandlikka jalb qilish, o‘z davlatiga qaytirish yoki boshqa yollovchiga sotib yuborish kiradi.

Amerikalik tadqiqotchi Donna Xyuz ham ayollarni shahvoniy ekspluatatsiya qilish bilan bog‘liq odam savdosini sodir etishda, transmilliy jinoiy guruhlar tomonidan aynan ta’kidlab o‘tilgan usullar qo‘llanilishini ma’lum qilgan. Odam savdosi bilan bog‘liq hodisalarda ko‘p o‘xshash tomonlar mavjud. Bunda jabrlanuvchining qayerdan ekanligining unchalik ahamiyati yo‘q. Chunki, nafaqat muayyan bir davlatda, balki butun dunyoda odamlar bir-biriga o‘xshash ssenariy bo‘yicha odam savdosi bilan shug‘ullanuvchi jinoiy uyushma va uyushgan jinoiy guruhlarning o‘ljasiga aylanadi.

Odam savdosiga qarshi kurash yo‘nalishida huquq tartibot idoralari faoliyatida ham shunga o‘xshash amaliyot shakllangan va ana shu tajribadan kelib chiqqan xolda, jinoiy uyushma va uyushgan jinoiy guruhlar tomonidan odam savdosi jinoyatini sodir etilishini uch ketma-ket bosqichda ko‘rib chiqamiz.

Birinchi bosqich - ***“yollash”*** O‘zbekiston Respublikasining jinoyat qonunchiligida odam savdosi jinoyatining yangi kiritilganligi munosabati bilan O‘zbekiston Oliy Sudi yollashni quyidagicha sharhlaydi: *yollash deganda, ekspluatatsiya qilish maqsadida odamni biror bir faoliyat bilan shug‘ullanishga jalb etishga qaratilgan faoliyat (ekspluatatsiya obyektini qidirish, to‘plash, u bilan muzokara yuritish va h. k.) tushuniladi.* Huquqshunos-olim Rustamboyev M. X. ning ta’kidlashicha esa, yollash odam savdosining bir ko‘rinishi bo‘lib, odamlarni biror faoliyatga, ushbu xolda ekspluatatsiyaga jalb qilishdan iboratdir. Shaxsni olish-sotishdan avval doimo u yollanadi va odatda, yollash aldov yo‘li bilan amalga oshiriladi.

To‘g‘ri, huquqiy nuqtai nazardan agar jinoyatchi odam savdosi jinoyati mexanizmi doirasida odamlarni yollagan bo‘lsa va uning jinoiy faoliyati faqat shu ish bilan cheklangan bo‘lsa xam, formal ravishda uning jinoyati tamomlangan hisoblanishi va umumiylik asosida odam savdosi jinoyatini sodir etganligi uchun javobgarlikka tortilishi mumkin. Lekin keng ma’noda ushbu jinoyatni sodir etishga mo‘ljallangan uyushgan jinoiy guruhlarning faoliyatini tahlil qiladigan bo‘lsak, yollash mazkur transmilliy jinoyatning dastlabki bosqichidir.

Bizning fikrimizcha, **yollash** *(keng ma’noda)* – odam savdosi jinoyatining boshlang‘ich bosqichi bo‘lib, u uyushgan jinoiy guruhlarning maxsus a’zolari tomonidan ma’lum bir odamlar muhitidan moddiy, psixologik va boshqa usullardan foydalangan holda ekspluatatsiya qilish uchun taxmin qilinayotgan “qurbonlarni” tanlab olish hamda aldov, firibgarlik yo‘llari bilan ularni belgilangan davlatga olib o‘tishga roziligini olish bilan bog‘liq bo‘lgan hatti-xarakatlarnio‘zida mujassam etadi. Yollash o‘z tabiatiga ko‘ra jinoiy guruhlarning tugallanmagan jinoiy epizodi hisoblanadi va agar vakolatli idoralar tomonidan o‘z vaqtida aniqlanib, ushbu harakatlarga chek qo‘yilsa, uyushgan jinoiy guruhlarning qolgan jinoiy epizodlari umuman sodir etilmasligi ham mumkin.

Yollash ishlari ko‘p xolatlarda bevosita donor mamlakatlarining o‘zida, ya’ni odam savdosi qurbonlari yashovchi davlatlarda amalga oshiriladi. Yollash tadbiri uyushgan jinoiy guruh tarkibiga kiruvchi maxsus tuzilma, ya’ni *“yollovchilar guruhi”* tomonidan amalga oshiriladi. Ushbu guruh

tarkibi ham donor mamlakatining o‘zida yashovchi fuqarolar, ham chet el fuqarolaridan iborat bo‘lishi mumkin. Yollash jarayonida yollovchining fuqarolik masalasi yollanish muhitiga qarab belgilab olinadi. Chunki, ayrim aholi punktlarida yashovchi fuqarolar faqat o‘z vatandoshlariga ishonishsalar, qolganlari esa chet el fuqarosining shaxsan taklif etayotganligi tufayli, haqiqatdan ham rost deb o‘ylaydilar. Markazdan uzoq bo‘lgan xududlarda joylashgan axoli puntlari fuqarolari esa o‘z etnogenezi va psixologiyasiga ko‘ra shaharliklarga qaraganda bir-biri bilan etnik yaqinlik hissiyoti asosida turmush faoliyatini olib boradilar. Shu sababli, ushbu axoli qatlami bilan chetdan kelgan yollovchilar guruhi o‘rtasida simpatiya his-tuyg‘ularini shakllantirish murakkab kechishi mumkin, yoxud umuman o‘z maqsadlariga erisha olmasliklari ham mumkin. Bunday vaziyatda uyushgan jinoiy guruh tashkilotchilari moddiy va psixologik rag‘batlantiruv metodlaridan foydalangan xolda yollovchilar guruhini aynan ana shu axoli punktlarida yashovchi fuqarolar orasida shakllantiradi.

Odatda guruh tarkibi aniq son bilan cheklanmaydi, u jinoiy rejalar, donor mamlakatidagi vaziyat va voqea rivojiga qarab o‘zgarib turadi. Agar jinoiy guruh o‘z tuzilmaviy-funksional jihatlari va moliyaviy qudratiga ko‘ra kuchli bo‘lsa hamda vakolatli idoralar mansabdor shaxslari orasida xomiylik qiluvchi sheriklariga ega bo‘lsa, unda u rasmiy tashkilotlar niqobi ostida ham faoliyat yuritishi mumkin. Bugungi kunda dunyo tajribasidan kelib chiqqan holda ushbu tashkilotlarga misol qilib qo‘yidagilarni ko‘rsatib o‘tish mumkin: *ish topib berish va ishga joylashtirish agentliklari; sayoxatga chiqishni tashkil etuvchi turistik firmalar; maxalliy va xalqaro ko‘lamdagi tanlab olingan kuyov va kelinni uchrashtiruvchi xilma-xil nikoh agentliklari; ko‘ngilochar davralar, shou-bizneslar, go‘zallik tanlovi, festivallar, musobaqalar kabi turli madaniy-hordiq tadbirlari tashkilotchilari; ta’lim bilan bog‘liq tuzilmalar, chet ellarda o‘quv, malaka oshirish kurslari, seminarlar va treninglar tashkilotchilari; bolalarga tibbiy va gumanitar yordam ko‘rsatishni taklif qiluvchi ko‘ngilli markazlar* va h. k.

Yollash jarayonida qo‘llaniladigan asosiy vosita – bu *moliyaviy vositadir.* Asosan pul va qimmatbaxo buyumlar odam savdosi jinoyati qurbonlarini tanlab olishga yordam beradi. Shuningdek, ularning ishonchlarini qozonish va belgilangan davlatga chiqish uchun roziligini olish jarayonini tezlashtirish maqsadida qo‘yidagi vositalar ham qo‘llaniladi: *qalbaki ravishda tayyorlangan yuridik shaxs rekvizitorlari, mexnat shartnomalari; ishga taklif etish to‘g‘risidagi soxta e’lon va murojatnomalar;internet tarmoqlarida uyushgan jinoiy guruh “aktyorlari” bilan yollanuvchilar o‘rtasida maxsus ssenariy asosidavirtual suhbatlar*

tashkillashtirish; borish rejalashtirilayotgan mamlakatning go‘zal maskanlari tushirilgan fotosuratlar va videomateriallar bilan tanishtirish va h. k. Ushbu vositalar yordamida yollanuvchi fuqaroning tasavvurida noto‘g‘ri vaziyat shakllantiriladi va shuning bilan bir qatorda yollangan fuqarolar orqali ham boshqa fuqarolarni yollashga erishiladi.

Yollovchilar guruhi fuqarolarni yollash jarayonida, odatda, ularning ixtiyoriy roziligini olishga xarakat qiladi. Chunki, olib ketiluvchi shaxslarning ixtiyoriy roziligi tranzit mamlakatni kesib o‘tishni yengillashtiradi va odam savdosi jinoyatining risk darajasini kamaytiradi. Buning uchun ular turli xil psixologik usullardan foydalanadi. Masalan, mexnat ekspluatatsiyasi maqsadida yollanayotgan fuqarolarga mamlakatdagi ayrim ijtimoiy-iqtisodiy muammolardan kelib chiqib, tayinlov mamlakatiga yetib borgach mumaygina daromad topishi mumkin bo‘lgan ish joyi, bepul oziq-ovqat va yashash joyi bilan ta’minlash haqidagi yolg‘on ma’lumotlarni ularga yetkazib ularning ishonchini qozonishga urinadi.

Yollash jarayonida xalqaro tarmoqdagi uyushgan jinoiy guruhlar ko‘proq ayollarni “o‘lja” sifatida belgilab oladilar. Chunki, *birinchidan,* ayollarni “seks-turizm”ga jalb qilish orqali odam savdosining boshqa turlariga qaraganda ko‘proq moliyaviy daromad topish mumkin bo‘lsa, *ikkinchidan,* ularni yollash mexanizmi ancha osonligidadir. O‘zbek olimlari N. B. Qurbonov va S. S. Niyozovalarning fikriga ko‘ra, odam yollashni amalga oshirilishiga ta’sir ko‘rsatuvchi o‘ziga xos omil bo‘lib dunyo miqyosida ayollar va erkaklarning jinsiy notengligi xisoblanadi. Sotsiologik tahlil nuqtai nazaridan ayollar ijtimoiy diskriminatsiyasi asosida ularning erkaklar bilan ijtimoiy notengligi yotadi. Bunday notenglikni amerikalik sotsiolog N. Smelzer “insonlarning pul, hokimiyat, obro‘yi kabi ijtimoiy ne’matlarga bo‘lgan noteng imkoniyatlarni belgilovchi sharoitlardir” deb izohlaydi. Ayollar hayotdagi har qanday salbiy hodisaga, o‘zgarish va jarayonlarga, o‘z turmushidagi keskin voqealarga erkaklarga nisbatan g‘oyat tez va kuchli ta’sirlanishda bo‘ladi, natijada yomon holat va vaziyatlarning qurboni bo‘lib qoladi. Shu sababli, uyushgan jinoiy guruhlar seksual ekspluatatsiya maqsadida yollanayotgan ayollarga, ularning genderlik va reproduktiv o‘ziga xosligini boshqacha shaklda talqin qilish, horijiy mamlakatlarga borib barcha orzu-istaklariga erishishi mumkinligini aytish yo‘li bilan emotsional reaksiyasini kuchaytiradi. Bugungi kunda dunyodagi odam savdosi qurbonlarining 80 % ga yaqinini ayollar tashkil etishi ham buning yaqqol dalilidir.

Odam savdosi jinoyati mexanizmining **ikkinchi bosqichi – “olib o‘tish”** deb nomlanadi. Ikkinchi bosqichning birinchi bosqichdan farqi

shundaki, yollash jarayonida jinoiy guruhlar a'zolari ko'proq axolini qiziqtirish, ishontirish, isbotlash uchun verbal va noverbal psixologik uslublardan foydalanadi. Shuningdek, birinchi bosqichda yollovchilar guruhining o'zining ishtiroki bilan cheklanishi mumkin. Ikkinchi bosqichda esa, jinoiy guruhlar tomonidan bir qancha rasmiy va norasmiy tadbirlar o'tkaziladi. Undan tashqari, jinoiy guruh tarkibiga turli xil davlat va jamoat tashkilotlari, huquq-tartibot idoralarining xodimlari jalb qilinadi.

Ushbu bosqichda yollangan fuqarolar davlat chegarasi orqali bevosita tayinlov mamlakatiga olib o'tiladi yoki tranzit mamlakati orqali tayinlov mamlakati tomon bo'ylab olib o'tiladi. Masalan, O'zbekiston sharoitida, Qozog'iston xududida ekspluatatsiya qilish nazarda tutilgan shaxslar bevosita o'zbek-qozoq chegarasi orqali Qozog'istonga olib o'tkaziladi. Boshqa davlatga olib ketish uchun esa O'zbekiston bilan chegaradosh davlatlar tranzit mamlakati rolini bajaradi.

Ushbu bosqichda uyushgan jinoiy guruhlar tomonidan ***donor mamlakatidan chiqib ketishni ta'minlovchi guruh*** shakllantiriladi. Shu o'rinda, ushbu guruh a'zolarini tasniflashda AQShning Terrorizm, transmilliy jinoyatchilik va korrupsiyani o'rganish markazi (TraCCC)ning metodikasiga tayanishni o'rinli deb topdik. Ushbu Markazning tasniflashiga ko'ra, odam savdosi jinoyatining ishtirokchilari ikkiga bo'linadi. 1) *"yadro"ga mansub ishtirokchilar* – bevosita jinoiy rahbarlar, yollovchilar, olib o'tuvchilar; 2) *"priferiya"ga tegishli ishtirokchilar* – qo'riqchilar, legitimlikni ta'minlovchi shaxslar, soxta hujjatlarni tayyorlab beruvchilar, ijrochilar, jinoiy yo'l bilan orttirilgan daromadlarni legallashtirish bilan shug'ullanuvchilar. Davlat chegarasini kesib o'tishda "yadro" a'zolari "priferiya" tarkibining rasmiy kuchlari va imkoniyatlaridan foydalanadi.

Davlat chegarasidan rasmiy va norasmiy yo'llar bilan "tirik tovar"ni o'tkazilishiga ishtirok etuvchi "priferiya" tarkibiga quyidagi shaxslarni kiritish mumkin: bevosita davlat chegarasi orqali o'tkazish punktlarida faoliyat yurituvchi chegarachilar; bojxona xizmati xodimlari; ichki ishlar tizimining xorijga chiqish va kelish ishlarini rasmiylashtiruvchi bo'limlari xodimlari; aeroport, temir yo'l bekatlari ma'muriyati va ishchilari; turizm firmalari; tibbiy muassasalar, xususan tug'ruqxonalar mansabdor shaxslari; vasiylik va xomiylik tashkilotlari xodimlari;transport vositalari xaydovchilari va h. k.

Olib o'tish bosqichida aynan odam savdosini sodir etishga ixtisoslashgan uyushgan jinoiy guruhlar odam savdosi marshrutini belgilab oladi va yo'lga qo'yadi. Rus kriminalisti Smirnov G. K. , **"odam**

savdosi marshruti"ga ta'rif berar ekan, uning ikki xil elementdan tashkil topganligini bayon qiladi:

1) *statik element* - odamlarni yollash va/yoki o'g'irlash, tranzit punktlariga vaqtinchalik saqlanishi hamda odam savdosi qurbonlarini ekspluatatsiya qilish joylari;

2) *dinamik element* – odam savdosi jabrlanuvchilarini olib o'tish yo'nalishlari.

Odam savdosi marshrutini quyidagicha tavsiflash mumkin:

- *mahalliy* (O'zbekiston Respublikasi ma'muriy-xududiy subyektlari ichida) va *transmilliy* (O'zbekiston

- *oddiy* (O'zbekistondan faqat bitta chegaradosh davlatga) va *murakkab* (O'zbekistondan tranzit davlati orqali boshqa tayinlov mamlakatlariga qarab);

- *importli, eksportli* va *import-eksportli* marshrutlar.

Transmilliy xarakter kasb etuvchi odam savdosini sodir etishga ixtisoslashgan uyushgan jinoiy guruhlar yo'lga qo'yilgan marshrutning rentabilligini va xavfsizligini saqlash maqsadida, ushbu marshrutni nazorat qilib borishga hamda marshrut bilan bog'liq rasmiy shaxslarni jinoiy guruh yoki uyushma "priferiyasi"ga jalb qilishga xarakat qiladi.

Yevropalik mutaxassislarning fikricha, aynan mansabdor shaxslarning korrupsiyasi sababli, Finlyandiya-Rossiya va Rossiya-Estoniya chegaralari jinoiy uyushmalar tomonidan nazorat qilinadi. Undan tashqari, Estoniyaning Yevropa Ittifoqi tarkibiga kirishi uyushgan jinoyatchilik diqqatini yanada o'ziga jalb qiladi.

Odam savdosi jinoyati mexanizmining ikkinchi bosqichi yollangan shaxslarni tayinlov mamlakatiga olib kelinishi bilan tugallanadi.

Uchinchi bosqich – ***sotish va/yoki ekspluatatsiya qilish bosqichi.*** Ushbu bosqichda xarakat qiluvchi jinoiy guruhlar funksional jihatlarga ko'ra ikki xil shaklda tashkil topishi mumkin:

1) Jabrlanuvchilarni qabul qiluvchi va sotuvchi guruh;

2) Jabrlanuvchilarni qabul qiluvchi va bevosita ekspluatatsiya qiluvchi guruh.

Jinoiy faoliyat ko'rsatib o'tilgan shakllarning qay birida namoyon bo'lishidan qat'i nazar, ushbu bosqichda yollangan fuqaro odam savdosi qurboni yoki jabrlanuvchisiga aylanadi hamda u marginal xolatga tushib qoladi. Ushbu bosqich jinoiy uyushma yoki guruhlarning jinoiy rejalari va

motivatsiyasi amalga oshadigan hamda jinoiy daromadlar kelib tushadigan bosqich sanaladi. Shuningdek, jabrlanuvchilar ekspluatatsiyaning turiga qarab jinoyatchilar tomonidan boshqariladigan punktlarga tarqatiladi.

Shahvoniy ekspluatatsiya qilish maqsadida jabrlanuvchilar quyidagi muassasalarda joylashtiriladi: fohishaxonalar; pornografik filmlar ishlovchi kino studiyalari; hammom va massaj salonlari; eksport xizmatlarini ko‘rsatuvchi tashkilotlar; barlar, ko‘ngilochar yoki striptiz klublar; model studiyalari va boshqalar.

Mehnat ekspluatatsiyasi maqsadlarida foydalaniladigan shaxslar qo‘yidagi manzillarga joylashtiriladi: qishloq xo‘jaligi dalalari va maydonlari; turli ishlab chiqarish korxonalari; uy-joy xo‘jaligi (uy xizmatkorlari, enagalar); qurilish obyektlari; umumiy ovqatlanish joylari va boshqalar.

Ekspluatatsiya bosqichida jabrlanuvchi shaxs ustidan noqonuniy nazorat o‘rnatiladi. Xalqaro amaliyotdan kelib chiqib, odam savdosi jabrlanuvchilari ustidan olib boriladigan noqonuniy nazorat turlariga quyidagilarni kiritish mumkin: shaxsiy hujjatlarini olib qo‘yish va ushlab turish; to‘liq izolyatsiya, erkin xarakat qilish va yaqin kishilari bilan muloqot qilishini cheklab qo‘yish; uzoq muddatli tobe’lik va tutqinlik;jismoniy kuch ishlatish yoki kuch ishlatish bilan tahdid qilish;psixologik zo‘rlash, shantaj, tahdid (deportatsiya qilish bilan tahdid qilish, yaqin qarindoshiga tahdid qilish yoki foxishaligini oshkora qilish bilan tahdid qilish); aldov va h. k.

Yuqorida bayon etilganlardan ko‘rinib turibdiki, odam savdosiga ixtisoslashgan uyushgan jinoiy faoliyat mexanizmi va taktikasi murakkab tabiatga ega. Shu sababli, uni fosh qilish va oldini olish ishlarini amalga oshirish ham mushkul xisoblanadi. Ushbu transmilliy jinoyatni o‘z vaqtida oldini olish uchun, unga qarshi kurash borasidagi tadbirlarni puxta ishlab chiqish, to‘g‘ri rejalashtirish, kuch va vositalardan maqsadli foydalanish hamda shu bilan birgalikda har qanday ijtimoiy faoliyat kabi odam savdosiga qarshi kurash jarayonini samaradorligini oshirishda ilmiy asoslash hamda metodologik ta’minlash maqsadga muvofiqdir.

1. Adabiyotlar ro‘yhati:

2. Akimjanov T. Organizovannaya prestupnost kak obyekt kriminologicheskogo issledovaniya // Rossiyskiy sledovatel. - 2006. №3. -S. 27.

3. Buryak Y. M. Torgovlya lyudmi i borba s ney. Dis. . kand. yur. nauk. –Vladivostok. : 2005. - S. 13.

4. Hughes Donna. Transnational Shadow Market of Trafficking in Women // Journal of International Affairs. – 2000. – Spring.

5. Rustamboyev M. X. Odam savdosi (risola). - T. : - 2009. , - B. 12

6. Usmonaliyev M. , Karaketov Y. KriminologiY. - T. : «Yangi asr avlodi», 2001. – B. 453.

7. Klochkova A. V. Vzglyad yevropeyskix kriminologov na problemu torgovli jenshinami i detmi v selyax seksualnoy ekspluatatsii // Vestnik Moskovskogo universiteta. Ser. 11. Pravo. – 2007.

8. Torgovlya lyudmi v Rossiyskoy Federatsii: obzor i analiz tekushey situatsii po probleme. Issledovaniye vipolneno k. e. n. YE. V. Tyuryukanovoy sovmestno s Fondom «Institut ekonomiki goroda» dlya rabochey gruppi agentstv OON i Mejdunarodnoy organizatsii po migratsii (MOM) po problemam torgovli lyudmi. Moskva, 2006. - S. 29.

9. Smirnov G. K. Metodika rassledovaniya torgovli lyudmi: avtoref. diss. na k. Y. n. -M. 2008. - S. 9.

10. Yuldashev S. R. Kriminal globallashuv va odam savdosining transmilliylashuvi // “O‘zbekiston va xalqaro hamjamiyat: integratsiyalashuvning siyosiy, huquqiy va tashkiliy jihatlari” mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari to‘plami. T. : TDSHI -2011. -B. 226

11. O‘zbekiston Respublikasi Oliy sudi plenumining 24. 11. 2009 y. dagi “Odam savdosiga oid ishlar bo‘yicha sud amadiyoti to‘g‘risida”gi 12-sonli qarori// O‘zbekiston Respublikasi Oliy sudi plenumining qarorlari. T. - 2009 y.

12. Qurbonov N. B. , Niyozova S. S. Odamlardan foydalanish uchun ularni yollashning ijtimoiy xavfliligi va oldini olish. – TDYUI, 2008. -B. 20.

13. Bayjonov, F. (2021). CHARACTERISTICS OF THE CONCEPT OF GENDER CULTURE AS A SOCIAL EVENT. InterConf, (79). vilucheno iz https://ojs. ukrlogos. in. ua/index. php/interconf/article/view/15139.

14. Bayjonov, F. B. (2021). Stages of formation of gender culture in youth. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences, *9*(4), 2021. https://www. idpublications. org/wp-content/uploads/2021/05/Full-Paper-STAGES-OF-FORMATION-OF-GENDER-CULTURE-IN-YOUTH. pdf.

15. Bayjonov, F. (2023). Technologies for the development of gender culture in cooperation with the family and educational institutions. Bulletin of Science and Practice, (4), 531-534. https://doi. org/10. 33619/2414-2948/89/70.

16. Bayjonov, F. B. (2021). Gender differences in the contemplation of teenagers. Theoretical & Applied Science, 98(06), 144-146. https://doi. org/10. 15863/tas. 2021. 06. 98. 21.

17. Bayjonov, F. (2022). Factors for forming gender culture in adolescents in family and educational institutions. InterConf, (96). vilucheno iz https://ojs. ukrlogos. in. ua/index. php/interconf/article/view/18170.

18. M Raimdjanov. (2021). COOPERATION BETWEEN SCHOOL, FAMILY AND COMMUNITY ON VOCATIONAL TRAINING OF STUDENTS AS A SOCIAL PEDAGOGICAL PROBLEM Conferencious Online, 28-30 https://cyberleninka. ru/article/n/formation-of-pedagogical-and-psychological-knowledge-in-future-teachers/viewer.

19. M Raimdjanov. (2021). FORMATION OF PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL KNOWLEDGE IN FUTURE TEACHERS Scientific progress 2 (4), 988-991 https://cyberleninka. ru/article/n/formation-of-pedagogical-and-psychological-knowledge-in-future-teachers/viewer

20. L. V. Zankov; APN SSSR: Vixodniye danniye: Moskva : Pedagogika, 1990: Fizicheskoye opisaniye: 418, [6] s.

YOSHLAR TARBIYASIDA MILLIY MA’NAVIYATGA QARSHI TAHDIDLARNI OLDINI OLISH

PhD Mardiyeva Gulnoza Qo’chqarovna

So‘nggipaytlarda siyosiy va ijtimoiy iqtisodiy o‘zgarishlar jamiyat hayotining barcha jabhalariga ta’sirko‘rsatib, ma’naviy-axloqiy yo‘nalishlar, g‘oyalar va ijtimoiy ongning o‘zgarishiga olib keldi, bu esa o‘z navbatida zamonaviyavIoddunyoqarashining o‘zgarishiga olib

Kalit so‘zlar: ma’naviyat, madaniyat, milliy qadriyatlar, sharqona yod g‘oya, mafkuraviy, yosh avlod.

political and socio-economic changes have affected all aspects of society’s

Mamlakatimiz mustaqillikka erishgandan keyingi davrdaijtimoiy ongimizda haminqilob sodir bo‘ldi. Bu, albatta, yangi qadriyatlarga taraqqiyoti internet olamidagi cheksizlik inson ongini fikrini buzg‘unchi g‘oyalar bilanhar soniyada qamrab olishga qodir. Bugungi kunga kelib zamonaviy o‘zbek jamiyatida nafaqat ijtimoiy-madaniy, balki ijtimoiy-psixologik bo‘linish holati ham mavjud, buning natijasida hozirda Jamiyatimizda ikkita g‘oya tarafdorlari mavjud: biri birdamlik, o‘z oldiga ma’lum umumiy maqsadlarni qo‘yadi. Ikkinchisi – individualist,

Jamiyatdagi ijtimoiy-madaniy bo‘linish abadiy davom eta olmaydi va bu jarayonning dinamikasi an’anaviy o‘zbek milliy qadriyatlariga iyatlar tizimini shakllantirish bilan yakunlangan muqobil yo‘llarga ega. Ko‘rinib turibdiki, avvalgi, mohiyatan o‘zbek milliy qadriyatlari tizimiga to‘liq qaytishimkonsiz, chunki psixologik qatlamga ta’sir qilgan va milliy qadriyatlarnio‘zgarishlar o‘zgartirgan.

ma’naviy suverenitet O‘zbek jamiyati rivojlanishining muhim sharti global axborot makonining shakllanishi sharoitida o‘zligimizniyod madaniyatidan ancha uzoq bo‘lgan begona madaniyatning salbiy ta’sirining oldini olish, millatimizni, ayniqsa yoshlarniommaviy

Ma’naviyat uning jamiyat hayotidagi ahamiyati

Avvalo ma’naviy tushunchasini tahlil qiladigan bo‘lsak, “Ma’naviyat” – bu inson tabiatining o‘ziga xos xususiyati, uning ongining atributi, idealga bo‘lgan faol intilish, bilim, uyg‘unlik, doimiy o‘zini-o‘zi

Ma’naviyatli shaxs esa- O‘lim qo‘rquvidan xoli, kuchli ruhga ega shaxs.

“Ma’naviyat” tushunchasining mantiqiy tahlili uning instrumental xususiyatini ko‘rsatadi, bu zamonaviy jamiyatda sodir bo‘layotgan bir ma’lum darajada ijtimoiy munosabatlarning barcha darajalarida ko‘payishning inertial an’analari bilan bog‘liq. Boshqa tomondan, ma’naviyat ijtimoiy yaxlitlik kelajakdagi holatlarini uning o‘tmishi va hozirgi mazmunini oqilona tushunish asosida modellashtirishga tayyor

Bu tahlil cheklanish

bo‘lishning zaruriy shartini tashkil etuvchi axloqiy talablar tizimiga

Ma’naviy tahdidlar -Inson ruhiyati uning ruhiy salomatligi axloqiy, madaniy xati harakatlar me’yoriga salbiy ta’sir etuvchi har qanday usul

Ma’naviytahdidlar:

avjud ma’lumotlar miqdori-uni idrok etish va ishlatish uchun inson

damlarning bir avlod hayoti davomida yuzaga keladigan yashash sharoitidagi tub o‘zgarishlarga moslasha olmasligi, stress, yo‘nalishni yo‘qotish, noqulaylik hisi, tashvish ;

odamlarni madaniyatdan chetlashtirishning tahdidli ko‘lami;

oddiy iste’molchilik ruhiyati;

televizor ekranlarida zo‘ravonlikni targ‘ib qiluvchi, pornografiya, diniy tuyg‘ularni haqorat qiluvchi, tajovuzkor guruhlarni qondiradigan antisosial ma’lumotlarning paydo bo‘lishi;

uqori san’atni, dunyo madaniyatining durdonalarini jurnal sahifalaridan, televizion ekranlardan ibtidoiy ta’mga mo‘ljallangan ommaviy madaniyat

Ma’naviy-axloqiy xavfsizlik – bu jamiyatga o’zining hayotiy belgilangan me’yorlar doirasida saqlashga imkon beradigan sharoitlar Ularning me’yordan chetga chiqishi jamiyatni tashkil etuvchi ma’naviy-axloqiy asoslarning yo‘q bo‘lib ketishi tufayli yaxlit tizim sifatida

ma’naviyxavfsizligini ta’minlashningengmuhimomiliyosh avlodning ma’naviy-axloqiy holatidir, chunki aynan yoshlar jamiyatning asosiy bog’liq muammolarorasidaengdolzarb muammolar ijtimoiy salomatlik va y o ’ l - y o ’

So’nggipaytlarda siyosiy va ijtimoiy iqtisodiy o‘zgarishlar jamiyat hayotining barcha jabhalariga ta’sirko’rsatib, ma’naviy-axloqiy yo’nalishlar, g’oyalar va ijtimoiy ongning o’zgarishiga olib keldi, bu esa o’z

Ma’naviyatsizlik targ’ibotida ommaviy axborot vositalari va internetning ta’siri zamonaviy jamiyat oldida turgan dolzarb ma’naviyatgazidbo’lganekstremistik g’oyaningtarqalish sur’ati

fikrini shakllantirish uchun ideal maydondir va shuninguchunekstremalvaziyatlarda ijtimoiy qo’rquvni kuchayririshda “hayoliy” xarakterga ega (xayoliy tahdidlardan qo’rqish), ular nafaqat qamchilash bilan hambog’liq. Ko’pginazamonaviy siyosatchilar qo’rquv

Davlatimiz tomonidan ta’lim sohasiga, yoshlarning bo’sh vaqtini mazmunli tashkil etish yo’nalishlariga katta e’tiborqaratilmoqda, ta’lim muassasalariningmoddiysharoitini yaxshilashga katta mablag’lar yo’naltirilmoqda, har yili maktablar, oliy o’quvyurtlari,

aytganidek “Biz yaratayotgan yangi O‘zbekistonning mafkurasi ezgulik, ijtimoiy tushuncha va qadriyatlariga asoslangan”[99] bo‘lmog‘i lozim .

o’rganish predmeti va o’rganilayotgan muammoning mohiyatiga muvofiq

Ma’naviyat, eng avvalo, insonning o’z ruhiga mos hayotdir .

[99] Shavkat Mirziyoyev https://president. uz/oz/site/multi-video?menu_id=14

Axloqiy poklanishga omillar qanday ta’sir qilishini yaxshiroq inson kelajakda ko’proq axloqiy bo’lmagan xatti-harakatlarni amalga oshirish uchun litsenziyaga ega bo’lishi mumkinligi haqida xabardorlikni

am axloqiy qadriyatlar haqida buzilgan g’oyaga ega bo’lishi mumkin, bu boshqa odamlar bilan muloqot qilish va o’zaro munosabatlarda tushish xavfi kattaroq bo‘ladi – ichkilikbozlik va giyohvandlikka ruju qo‘yish, jinoyatga qo‘l urish, do‘st va qarindoshlarni qadrlash va hurmat qilishni tushunchalarini yo‘qotish;hayot yo’l-yo’riqlarini yo’qotish, ichki bo’shliq va mavjudlikning ma’nosizligi hissini keltirib chiqarishi mumkin. depressiya hissi o’z joniga qasd qilish fikriga olib kelishi mumkin. [6]

Ma’naviy rivojlanish muhimligini tushungan inson esa va o’zini-o’zi takomillashtirish bilan shug’ullanadigan odam hayotda mustahkam pozitsiyaga ega bo’ladi, hayotdagi maqsadlarini aniq shakllantiradi, o’zi

Insonning ma’naviy rivojlanishining ahamiyatini ortiqcha baholab bo’lmaydi. Ko’pchilik uchun hayotidagi qiyinchiliklar o’z hayoti, unda e’tiqod va ma’naviyatning o’rni haqida jiddiy o’ylashga turtki bo’ladi. Imon insonga o’z shaxsiyatini, boshqa odamlarga hurmat va axloqiy O’z-o’zini takomillashtirish har birimiz uchun eng muhim vazifalardan biri bo’lib, o’z ustingizda ishlash uchun vaqtni kutish o‘rinsiz.

Zamonaviy dunyo global siyosiy to’ntarishlar va o’zgarishlar bilan

Aytish joizki biz o’quvchiga uning tabiatida yetishmayotgan narsani qo’sha olmaymiz O’qituvchining vazifasi esa bolaning, o’smirning, yigitning ruhini (ma’naviyatini) uyg’otish jarayonida xavfsiz sharoitlarni Ta’lim va tarbiya jarayonida tashuvchining ruhining asl mohiyatini ochib berish va u bilan kollektiv stereotiplarni o’rnatmasdan o’zaro munosabatda bo’lishni maqsad qilish muhimdir.

bo‘sh vaqt sarfini tahlil qilish shu oraqa ularning madaniy ma’rifiy darajasini tahlil qilish maqsadida so‘rovnoma shuningdek suhbat o‘tkazildi. (1-diagramma)

iagramma -Yoshlarning bo‘sh vaqtini qanday o‘tqazishi yuzasidan ijtimoiy so‘rovnoma natijalari

Yoshlar bo‘sh vaqtini nimaga sarflashmoqda degan savolga qatnashchi yoshlarning bo’sh vaqtlarining katta qismini vidioo‘yinlar (19, 2%), 8%) bilan o’tkazadilar. So’rov natijalariga ko’ra, yoshlarning asosiy bo’sh vaqti “ko‘ngilochar joylar”, ijtimoiy tarmoqlar va kompyuterda o‘tkazishmoqda deyataxmin qilish mumkin.

Mamlakatimiz o‘z tarixi davomida turli dinlarga e’tiqod qiluvchi xalqlar qo‘shnining o‘zicha e’tiqod qilish, o‘z diniy e’tiqodini erkin va ongli

Ko’pincha, ma’naviy tajriba yoki ma’naviy bilimga ega bo’lmagan uchun jamiyatning ma’naviy madaniyatini har tomonlama yuksaltirish

Jamiyat ma’naviy hayotining asosiy tarkibiy qismlari fan va ta’limdir . asoslangan bilimlarni to’plashdir. Bugungi kunda ilmiy bilimlar moddiy

Ta’lim tizimi jamiyat xavfsizligiga sezilarli ta’sir ko’rsatadi . O‘z fuqarolariga ma’lum darajada ta’lim bera olmagan davlat halokatga

Mamlakatimiz fuqarolarining ma’naviy va axloqiy xavfsizligi ko’p jihatdan ularning jismoniy salomatligiga bog’liq. Salomatlik har bir inson uchun ne’mat va baxt, davlat mavjudligining zarur shartidir. Milliy psixotrop moddalarni iste’mol qilishning tez sur’atlarda o’sishi va odamlar salomatligining yomonlashuvida namoyon bo’ladi. Bunday

- Milliy va jahon madaniyati qadriyatlarini yo’q qilishdan saqlash
- Butun ta’lim va tarbiya tizimini modernizatsiya qilish,
- Har bir yosh avlodga qo’yiladigan talablar: ma’naviy boylik, jamiyatning ma’naviy hayotini murakkablashtirish sharoitida axloq o’zgaruvchan dunyo muammolariga mustaqil ravishda javob berishga

“barcha ijtimoiy jabhalarda” samarali ishlashni ham inobatga olish: oila

’i va Telegram kanallarida tuzilgan guruhlardajami 1135 ta auditoriyaga

Bunda dominant kadrlar: “Mahalliy madaniyat”, “Milliy manaviyat”, “Bolalik”, “An’anaviy qadriyatlar”, “Xotira”, “Yangi O‘zbekiston”, “Shon-sharaf va qadr-qimmat”ni tashkil etdi. Hozirda an’anaviy qadriyatlar qilmoqda: “Global madaniyat qobiq vazifasini o‘taydi, unga milliy qadriyatlarni birlashtirish mumkin “. Respondentlar bilan suhbatlar natijasida ommaviy axborot vositalari orqali amalga oshirilgan ko’ngilochar ehtiyojlar ijtimoiy ehtiyojlar bilan bog’langanligini aniqlash

Xulosa o‘rnida shuni ta’kidlashni istardimki, jamiyatning ma’naviy xavfsizligi nazariyasi markazida shaxsning ma’naviy sohasini himoya qilishni ta’minlash muammolari turadi va buning uchun tashqi va ichki dunyo o‘rtasida ma’lum bir uyg‘unlik bo‘lishi kerak. U joylashgan joyda,

yosh avlodning ma’naviy-axloqiy holati muammosi mamlakatimiz ma’naviy xavfsizligini ta’minlashning eng muhim omili sifatida 10 million kishini tashkil qiladi va mamlakatning kelajagi millatimiz kelajak avlodlari qanchalik tayyor bo’lishiga bog’liq.

o
‘

—

— ijtimoiy jarayonlarni davlat tomonidan tartibga solish rolini yoshlarga oid milliy siyosatni ta’minlash doirasida samarali va adekvat yoshlar siyosatini shakllantirishni nazarda tutuvchi ma’naviy xavfsizlik

Avlodlar o‘rtasidagi aloqalar va madaniy yo‘nalishlarni mustahkamlamay

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

иллий ғоя тарғиботмаркази“Дунёнинг мафкуравийманзараси” электрон дарслиги , Тошкент, 2010 й

а’навий ва диний етуклик – давр талаби. - Т. :”Тошкент ислом университети” Нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2009. - 381-б.

нвар Чориев. Инсон фалсафаси 2021 -56-б

Полатова, Ахлоқшунослик 2021-34-б

инченко, Я. Г. Контуры взросления глазами современной молодежи / Я. Г. Зинченко // Материалы X международной социологической Грушинской конференции «Жить в России. Жить в мире. Социология повседневности», 20 мая – 14 ноября 2020 г. / отв. Ред. А. В. Кулешова. – М. : ВЦИОМ, 2020.

андыбович, С. Л. Особенности социализации молодежи в условиях современной цифровой среды / С. Л. Кандыбович, Т. В. Разина. –

астельс, М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс ; пер. С англ. О. И. Шкаратана. – М. : ГУ ВШЭ,

еонова, О. Г. Глобальные универсальные ценности: интерпретация и смыслы / О. Г. Леонова // Ценности и смыслы. – 2017. - № 6 (52). – С. 29-35

Abstrakt

So‘nggipaytlarda siyosiy va ijtimoiy iqtisodiy o‘zgarishlar jamiyat hayotining barcha jabhalariga ta’sirko‘rsatib, ma’naviy-axloqiy yo‘nalishlar, g‘oyalar va ijtimoiy ongning o‘zgarishiga olib keldi, bu esa o‘z navbatida zamonaviyavIoddunyoqarashining o‘zgarishiga olib kelmoqda. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalaritaraqqiyotijamiyat hayotining barcha jabhalariga faol kirib bormoqda. Ko‘pgina zamonaviy yoshlarning ijtimoiylashuvi ko‘p jihatdan Internet orqali amalga oshiriladi. Bu esa bolalarda gadjetlarga erta qulliq axborot oqimdan noto‘g‘ri foydalanish uning natijasida ma’nan passiv axborot iste’molchisiga aylanishiga yo‘l ochadi . Yoshlarning passiv axborot iste’molchilariga aylanishi ma’naviy qaloqlikni keltirtib chiqaradi shuningdek axborot resurslarida milliy qadriyatlarmizga zid bo‘lgan yod g‘oya va mafkuralar kuchsiz ruhiy holatga ega bo‘lgan yoshlarni osongina ongu shurini buzg‘unchi g‘oyalar bilan qamrab olishga qodir. Shunday ma’naviy tahdidlar sirasiga quyidagilarni kiritish mumkin .

Ma’naviytahdidlar:

avjud ma’lumotlar miqdori-uni idrok etish va ishlatish uchun inson

damlarning bir avlod hayoti davomida yuzaga keladigan yashash sharoitidagi tub o‘zgarishlarga moslasha olmasligi, stress, yo‘nalishni yo‘qotish, noqulaylik hisi, tashvish ;

Madaniytahdidlar:

odamlarni madaniyatdan chetlashtirishning tahdidli ko‘lami;

oddiy iste’molchilik ruhiyati;

televizor ekranlarida zo‘ravonlikni targ‘ib qiluvchi, pornografiya, diniy tuyg‘ularni haqorat qiluvchi, tajovuzkor guruhlarni qondiradigan antisosial ma’lumotlarning paydo bo‘lishi;

uqori san’atni, dunyo madaniyatining durdonalarini jurnal sahifalaridan, televizion ekranlardan ibtidoiy ta’mga mo‘ljallangan ommaviy madaniyat

Ma’naviy-axloqiy xavfsizlik – bu jamiyatga o’zining hayotiy parametrlarini (birinchi navbatda, madaniy, axloqiy va intellektual) tarixan belgilangan me’yorlar doirasida saqlashga imkon beradigan sharoitlar tizimi. Ularning me’yordan chetga chiqishi jamiyatni tashkil etuvchi ma’naviy-axloqiy asoslarning yo‘q bo‘lib ketishi tufayli yaxlit tizim sifatida yemirilishiga olib keladi.

Ushbu muamoni o‘rganish maqsadida yoshlarning bo‘sh vaqtini qanday o‘tqazishi va vaqtini asosiy qismi qanday mashg‘ulot uchun sarflashi yuzasidan so‘rovnoma o‘tkazildi natijalarga ko‘ra Yoshlar bo‘sh vaqtini nimaga sarflashmoqda degan savolga qatnashchi yoshlarning bo‘sh vaqtlarining katta qismini video o‘yinlar (19, 2%), ijtimoiy tarmoqlarda (33, 8%), kompyuter (20, 3%) va kitob o‘qish (14, 8%) bilan o‘tkazadilar. So‘rov natijalariga ko‘ra, yoshlarning asosiy bo‘sh vaqti “ko‘ngilochar joylar”, ijtimoiy tarmoqlar va kompyuterda o‘tkazishmoqda deyataxmin qilindi. Biz jamiyatimizga, ayniqsa, yoshlargamamlakatimizning o’tmishiga buyuklik va g’urur bilan qarashga, bugungi va kelajak uchun to’liq javobgarlikni anglab etishga imkon beradigan munosib milliy mafkurani shakllantirishni ko’rib chiqishimiz zarur. Bunday mafkura vatanparvarlik mafkurasi bo’lishi mumkin, ammo uni amalga oshirish “barcha ijtimoiy jabhalarda” samarali ishlashni ham inobatga olish : oila institutini yo’q bo’lib ketishdan, ta’lim tizimini intellektual zaiflikdan, iqtisodiyot va siyosatni korruptsiyadan qutqarishga ham imkon beradi.

Biz bu boradagi VK ijtimoiy tarmog’i va Telegram kanallarida tuzilgan guruhlardajami 1135 ta auditoriyaga ega yoshlar jamosiga , aynan postlar milliy davlat manfaatlaridan mafkuraviy jihatdan unchalik farq qilmaydigan kun tartibini yaratdik.

Bunda dominant kadrlar: “Mahalliy madaniyat”, “Milliy manaviyat”, “Bolalik”, “An’anaviy qadriyatlar”, “Xotira”, “Yangi O‘zbekiston”, “Shon-sharaf va qadr-qimmat”ni tashkil etdi. Hozirda an’anaviy qadriyatlar nafaqat ommaviy axborot vositalarida, balki “raqamli yoshlar”ning

ommaviy axborot vositalarini iste’mol qilish paradigmasida ustunlik qilmoqda: “Global madaniyat qobiq vazifasini o‘taydi, unga milliy qadriyatlarni birlashtirish mumkin “. Respondentlar bilan suhbatlar natijasida ommaviy axborot vositalari orqali amalga oshirilgan ko’ngilochar ehtiyojlar ijtimoiy ehtiyojlar bilan bog’langanligini aniqlash mumkin edi.

Xulosa o‘rnida shuni ta’kidlashni istardimki, jamiyatning ma’naviy xavfsizligi nazariyasi markazida shaxsning ma’naviy sohasini himoya qilishni ta’minlash muammolari turadi va buning uchun tashqi va ichki dunyo o‘rtasida ma’lum bir uyg‘unlik bo‘lishi kerak. U joylashgan joyda, hayotiy ehtiyojlarning shaxsning imkoniyatlariga mos kelishi kerak.

Shu munosabat bilan, yosh avlodning ma'naviy-axloqiy holati muammosi mamlakatimiz ma'naviy xavfsizligini ta'minlashning eng muhim omili sifatida yangilanmoqda, chunki aynan yoshlar jamiyatning asosiy ijtimoiy resursi mamlakat kelajagining timsolidir. Bugungi kunda mamlakatimiz yoshlari 10 million kishini tashkil qiladi va mamlakatning kelajagi millatimiz kelajak avlodlari qanchalik tayyor bo'lishiga bog'liq.

.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA NAMOYON BO'LADIGAN XAVOTIRLI HOLATLARNING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK SABABLARI

dotsent Maxmudova Dilorom Axmadovna

magistrant Alixanova Nigina Baxtiyor qizi

Annotatsiya

Maktabgacha yoshdagi bolalarda tashvishlarning paydo bo'lishining sabablari va oqibatlarini o'rganishga, uni tashxislash, oldini olish va bartaraf etishning nazariy va amaliy masalalarini ko'rib chiqishga bag'ishlangan. Maktabgacha yoshdagi bolalarda tashvishlarni o'rganish bolalarning hissiy va shaxsiy rivojlanishi va ularning sog'lig'ini saqlash muammosi bilan bog'liq holda juda muhimdir. Ushbu maqolada uning kam o'rganilgan jihatlaridan biri, maktabgacha yoshdagi bolalarda yuqori tashvishning namoyon bo'lishini qo'zg'atuvchi omillar masalasi ko'rib chiqiladi. bolalar salomatligining turli jihatlariga bo'lgan zamonaviy talablari bilan bog'liq holda uning oldiga qo'yilgan psixologik-pedagogik amaliyot vazifalari bilan belgilanadi. Bolalik, ayniqsa maktabgacha yosh, bolaning shaxsiyatining rivojlanishida hal qiluvchi ahamiyatga ega, chunki hayotning ushbu davrida asosiy xususiyatlar va shaxsiy fazilatlar shakllanadi va asosan uning barcha keyingi rivojlanishini belgilaydi. Bola va oiladan tashqaridagi boshqalar o'rtasidagi munosabatlarning yangi turlariga o'tishning dastlabki bosqichlari qanday bo'lishiga va maktabgacha ta'lim muassasasiga kirishda faoliyatning tabiati qanday o'zgarishiga e'tibor berish ayniqsa muhimdir. Bu maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarda turli sabablarga ko'ra paydo bo'ladigan xavotirli holatlarning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari ochib berilgan.

Kalit so'z: maktabgacha yosh, xavotir, tashvish, maktabgacha ta'lim muassasasi, ijtimoiy-psixologik.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL CAUSES OF ANXIETY IN PRESCHOOL CHILDREN

Annatation

Dedicated to studying the causes and consequences of anxiety in preschool children, considering theoretical and practical issues of its diagnosis, prevention and elimination. The study of anxiety in preschool children is very important in relation to the emotional and personal development of children and the problem of maintaining their health. This article examines one of its less studied aspects, the factors that provoke the manifestation of high anxiety in preschool children. determined by the tasks of psychological and pedagogical practice. Childhood, especially preschool age, is of decisive importance in the development of a child's personality, because it is during this period of life that the main characteristics and personal qualities are formed and basically determine all his further development. It is especially important to pay attention to the early stages of the transition to new types of relationships between the child and others outside the family, and how the nature of activities changes when entering preschool. This article reveals the socio-psychological characteristics of anxiety states that appear in preschool children for various reasons.

Key words: Preschool ae, anxiety, concern, preschool educational institution, socio-psychological.

Kirish

Barchamizga ma'lumki, hozirgi kunda yosh avlodni har tomonlama tarbiyalash, kelajakda komil inson bo'lib yetishishlarini ta'minlash mamlakatimiz ta'lim tizimidagi eng dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Shu bilan birga ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan barcha islohotlar shu masalani yechimini topishga va uni amalga oshirishga qaratilgan. Yosh avlodni har tomonlama yetuk qilib tarbiyalash bir qaraganda osondek tuyilishi mumkin, lekin bu bola tarbiyasidagi eng mushkul ishlardan biri hisoblanadi. Xususan, psixologiya nuqtai nazaridan olib qaraydigan bo'lsak, bolani har tomonlama yetuk bo'lishi avvalo uning ruhiy holatini sog'lom bo'lishiga bog'liqdir. Ruhiy holati sog'lom bola, har qanday holatni to'g'ri baholay oladi va hozirgi paytda ko'p kuzatilayotgan turli xil stresslarga tushmaydi. Biz siz bilan bugungi kunda ko'p kuzatilayotgan maktabgacha yoshdagi bolalarning xavotrli holatlari haqida, ularning paydo bo'lish sabablari va ulardan kelib chiqadigan oqibatlarni o'rganamiz.

Bolaning yoshi, ayniqsa maktabgacha yoshdagi bolaning yoshi uning shaxsini rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadigan davr hisoblanadi. Sababi bu yoshda bolaning shaxsiy fazilatlari shakllana boshlaydi va uning keying hayotini davom ettirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Maktabgacha yoshdagi bola oiladagilaridan tashqari boshqalar bilan munosabatga kirishishi biroz vaqt talab etadigan va ancha murakkabroq davr hisoblanadi. Ayniqsa bola maktagacha ta'lim muassasasiga qadam qo'ygan ilk kunlarida havotrga tushishi, o'zini boshqalardan olib qochishi, kam gapirishi, yoki umuman gapirmasligi, begonasirashi bularning barchasi tabiiy hol. Agar bu holat 3-4 kunda uzog'i bilan 1 haftada o'tib ketsa, bu normal holat hisoblanadi. Lekin bu holat o'tib ketmasa, battar yomonlashsa, bola injiqlik qilishni boshlasa, hattoki boxchadan qochib ketishga urinish holatlari kuzatilsa, boshqalar bilan aloqa o'rnatishga harakat qilmasa bu endi tabiiy holat sifatida qabul qilinmasligi kerak. Ortiqcha tashvishlanish bolada xavotrli holatlarning borligini va ularning keragidan ortiqligini namoyon qiladi. Bunda bolaga psixologik yordam zarur. Yangi joyga moslashsishda bolalar kuchli hissiy emotsional davrni boshdan kechiradilar. Bunda bolalarda yig'lash, injiqlik qilish, hissiy taranglik kabi holatlar kuzatiladi. Ayni paytda bolaning psixo-emotsional farovonligini saqlashni nazorat qilish ayniqsa muhimdir. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, yangi ijtimoiy munosabatlarga qo'shilish, boshqa kattalar bilan birgalikdagi faoliyat, ilgari olingan tajriba bolaga g'ayrioddiy sharoitlarga moslashishga yordam berishi yoki uning moslashish darajasiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Noqulay holatlar, hayotiy vaziyatlarda salbiy hissiy tajriba turli xil istalmagan oqibatlarga olib kelishi mumkin, ulardan biri bolalarda yuqori xavotirni shakllantirishda namoyon bo'ladi.

Bolalarning bunday xavotirli holatlarini o'rganish, ularni tashxislash va oldini olish alohida e'tiborga loyiq muhim masala hisoblanadi. Sababi, maktabgacha yoshdagi bolaning mulki va shaxsiy sifatini shakllantirgan holda, xavotir maktab yoshida barqaror shaxsiy xususiyat bilan ham, kattalar hayotida ham nevroz va psixosomatik kasalliklarga olib kelishi mumkin.

Adabiyotlar sharhi

Anksiyete birinchi marta Zigmund Freyd tomonidan tasvirlangan. Freyd nuqtai nazaridan, tashvish "Ego" ning funktsiyasidir va "Ego" ni yaqinlashib kelayotgan xavf, tahdid haqida ogohlantiradi, shaxsga bunday vaziyatlarda (xavf, tahdid holatlarida) xavfsiz, moslashuvchan tarzda javob berishga yordam beradi. Freyd tashvishni kutilgan xavf haqida signal bo'lgan yoqimsiz hissiy tajriba deb ta'riflagan. Anksiyete uchta asosiy xususiyat bilan tavsiflanadi: 1) o'ziga xos yoqimsiz hissiyot;

2) mos keladigan somatik reaktsiyalar, birinchi navbatda yurak tezligini oshirish; 3) xabardorlik.

Bu masala bo'yicha ko'plab tadqiqot ishlari olib borilgan. Asosan xorijiy psixologiyada ko'plab va to'liq ma'lumotlar topsa bo'ladi. Mahalliy o'rganib chiqishda ma'lumotlar kam hisoblanadi. Ammo tadqiqotlar natijasi shuni ko'rsatadiki, bolalarda uchraydigan xavotirli holatlar ancha jiddiy masala bo'lib, uni o'rganish va bilish nafaqat psixolog yoki shifokorlarga balki, har bir ota-ona uchun muhim masala hisoblanadi. Bu masala bo'yicha V. R. Kislovskaya, A. M. Prixojan, Yu. L. Xanina, I. A. Musinoy, V. M. Astapova, T. A. Nejnova, V. S. Rotenberg, S. M. Bondarenko, A. I. Zaxarov va boshqa ko'plab xorijliklar o'z tadqiqot ishlarini olib borganlar. Mamlakatimizda ham bolalar psixologiyasi bo'yicha ko'plab ilmiy ishlar, izlanishlar olib borilgan, ammo aynan maktabgacha davrdagi bolalarda uchraydigan xavotrli holatlar yuzasidan aniq tadqiqot ishlari hali mukammal tarzda yoritib berilmagan. Hattoki Rus psixologiyasida ko'proq tadqiqotlar o'smirlar va kattalardagi tashvishlarni o'rganishga bag'ishlangan, maktabgacha yoshdagi bolalarda xavotir va uni tuzatish imkoniyatlarini o'rganish deyarli yo'q. Bu esa maktabgacha yoshdagi bolalarga o'z vaqtida yordam ko'rsatilmasligidan dalolat beradi. Shu bilan birga bolalikning bir qator psixologik qiyinchiliklarining paydo bo'lishiga olib keladi.

O'rganilgan tadqiqotlarga nazar tashlaydagigan bo'lsak, maktabgacha yoshdagi bolalarning xavotirga tushishiga ko'plab narsalar, hodisalar sabab bo'lishi mumkinligi aniqlandi. Ulardan biri ota-onalarning bolalariga bo'lgan munosabatlarining buzilishidir. To'g'ri, adabiyotda bunday munosabatlarning xususiyatlari, shuningdek, ota-onalarning shaxsiy fazilatlarining maktabgacha yoshdagi bolalarda tashvish paydo bo'lishiga ta'siri to'g'risida deyarli ma'lumotlar yo'q. Ammo bu munosabatlar bolalarda xavotirli holatlarni keltirib chiqishiga sabab boladi. Eksperimental ma'lumotlarni tahlil qilish asosida maktabgacha yoshdagi bolalarda xavotirning xususiyatlari va ularning yaqin muhitidagi munosabatlarning o'ziga xos xususiyatlari aniqlandi, bu psixologik tuzatishning asosiy yo'nalishlarini aniqlashga imkon berdi. Maktabgacha yoshdagi bolalarda xavotirni tuzatish kompleksi ishlab chiqilgan bo'lib, u tashvish intensivligining pasayishini ta'minlaydi va bolalarning yetarli darajada ijtimoiylashuviga yordam beradi.

Rivojlanishning dastlabki bosqichlarida xavotirga tushgan bolaga psixologik yordam ko'rsatish ijtimoiy integratsiya jarayonini osonlashtiradi, bu bola uchun ham, umuman jamiyat uchun ham muhimdir.

Psixologik adabiyotlarda xavotir tushunchasining turli xil ta'riflarini topish mumkin, garchi ko'pchilik tadqiqotchilar uni differentsial – situatsion hodisa va o'tish holati va uning dinamikasini hisobga olgan holda shaxsiy xususiyat sifatida ko'rib chiqish zarurligini tan olishgan. Xususan, A. M. Parishionerlarning ta'kidlashicha, xavotir "muammoni kutish bilan bog'liq bo'lgan hissiy noqulaylikni boshdan kechirish, yaqinlashib kelayotgan xavfni oldindan bilish" deganidir. R. S. Nemova ta'rifiga ko'ra esa. : "Xavotir - bu odamning doimiy yoki vaziyatda namoyon bo'ladigan xavotirlik holatiga tushishi, muayyan ijtimoiy vaziyatlarda qo'rquv va xavotirni boshdan kechirishidir. ". G. G. Arakelov, N. E. Lysenko, E. E. Shott, o'z navbatida, xavotir– bu ko'p ma'noli psixologik atama bo'lib, u cheklangan vaqtda shaxslarning ma'lum bir holatini ham, har qanday odamning barqaror xususiyatini ham tavsiflaydi- deya fikr bildirishgan. So'nggi yillardagi adabiyotlarni tahlil qilish xavotirli holatlarni turli xil nuqtai nazardan ko'rib chiqishga imkon beradi, bu esa odamning turli xil stresslarga duchor bo'lishi bilan qo'zg'atilgan kognitiv, affektiv va xulq-atvor reaktsiyalarining murakkab o'zaro ta'siri natijasida paydo bo'lgan va amalga oshirilgan degan xulosaga olib keladi.

Metodologiya

Anksiyete ya’ni xavotir -shaxsiy xususiyat sifatida, insonning ishlaydigan miyasining genetik jihatdan aniqlangan xususiyatlari bilan bog'liq bo'lib, bu hissiy hayajon va tashvish hissiyotlarini doimiy ravishda oshirib boradi.

Mahalliy psixologlarning fikriga ko'ra, bolalarda o'z-o'zini hurmat qilishning yetarli emasligi noto'g'ri tarbiya, kattalar tomonidan bolaning muvaffaqiyatlarini haddan tashqari baholash, uning yutuqlarini maqtash, bo'rttirish natijasida rivojlanadi va bu ustunlikka bo'lgan tug'ma intilishning namoyon bo'lishi emas. Yuqori da'volar va haqiqiy imkoniyatlar o'rtasidagi ziddiyatlar og'ir hissiy holatga olib kelishi mumkin.

Bolaning ehtiyojlarini qondirishdan himoya qilish mexanizmlari ishlab chiqilgan bo'lib, ular muvaffaqiyatsizlikka, ishonchsizlikka va o'z-o'zini hurmat qilishni yo'qotishga imkon bermaydi. U muvaffaqiyatsizlikning sababi o'zida ekanligini tan ololmaydi, uning kamchiliklarini ko'rsatadigan, asabiylashish, teginish, tajovuzkorlikni ko'rsatadigan har bir kishi bilan ziddiyatga tushadi. M. Z. Neymark buni "noadekvat affekt" deb ataydi. . . o'zini zaifligidan himoya qilish uchun o'tkir hissiy intilish, o'ziga bo'lgan ishonchsizlikni ongga har qanday yo'l bilan kiritmaslik, haqiqatni chetga surish, g'azab va hamma narsaga va hammaga qarshi

g'azablanish. Bunday holat surunkali bo'lib, oylar va yillar davom etishi mumkin. O'z-o'zini tasdiqlashga bo'lgan kuchli ehtiyoj bu bolalarning manfaatlarini faqat o'zlariga yo'naltirishga olib keladi.

Xavotirning ikkita asosiy turi mavjud bo'lib, ulardan birinchisi-vaziyatli xavotir. Ya'ni ob'ektiv ravishda xavotirli vaziyatni yuzaga keltiradigan ma'lum bir vaziyatdan kelib chiqadi. Ushbu holat har qanday odamda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan muammolar va hayotiy asoratlar arafasida paydo bo'lishi mumkin. Bu holat nafaqat normal holat, balki uning ijobiy rolini ham o'ynaydi. Bu odamga yuzaga keladigan muammolarni hal qilishga jiddiy yondashishga imkon beradigan mobilizatsiya mexanizmi vazifasini bajaradi. Vaziyat xavotirining pasayishi g'ayritabiiy bo'lib, unda odam jiddiy holatlarga duch kelganda beparvolik va mas'uliyatsizlikni namoyon qiladi, bu ko'pincha o'z-o'zini anglashning yetarli darajada shakllantirilmaganligini ko'rsatadi.

Yana bir tur – bu shaxsiy xavotir. Bu turli xil hayotiy vaziyatlarda, shu jumladan ob'ektiv ravishda bunga ega bo'lmagan tashvish tajribalariga doimiy moyillikda namoyon bo'ladigan shaxsiy xususiyat sifatida qaralishi mumkin. Bu hisob-kitobsiz qo'rquv holati, tahdidning noaniq hissi, har qanday hodisani noqulay va xavfli deb qabul qilishga tayyorligi bilan tavsiflanadi. Bunday holatga duchor bo'lgan bola doimo hushyor va tushkun kayfiyatda bo'ladi, u tashqi dunyo bilan aloqa qilishda qiynaladi, bu esa uni normal hayot kechirishiga to'sqinlik qiladi. Xarakterni shakllantirish jarayonida o'zini past baholash va g'amgin pessimizm shakllanishiga o'tish holatlari kuzatiladi. Shaxsiy xavotirning kelib chiqishi psixologik o'zini o'zi boshqarish mexanizmining buzilishida namoyon bo'ladi. [100]

Maktabgacha yoshdagi bolalarda ko'proq vaziyatli xavotir ustunlik qiladi. Chunki bolalar aynan hozir sodir bo'layotgan vaziyatlardan kelib chiqib xavotirga tushadilar. Ular kattalarga o'xshab fikrlamaydilar. Masalan, endi bog'chaga qadam qo'ymoqchi bo'lgan bolaning xavotirini oladigan bo'lsak, u ko'proq atrofdagi tengdoshlari bilan aloqaga kirishishda qiyinchiliklarga uchrashi, yangi joyga moslasholmasligi, ota-onasidan ko'p vaqt ajralgan holatda bo'lishi uni xavotiriga sabab bo'ladi. Maktabgacha yoshdagi bolalarda yuqori xavotirli holatlarni:

- onadan ajralish, ota-onadan ajralish, odatiy muhitning keskin o'zgarishi kabi vaziyatlarni qo'zg'alishi;

[100] G. Sh. Gabdreyeva, Psixologiyada xavotir muammosining asosiy jihatlari, "Tonus" 2000 yil, № 5.

-oila va bola-ota-ona munosabatlarining buzilishi, shuningdek, ijtimoiy aloqalarning noqulay oqibatlari va atrof-muhit ta'siri;

- bola rivojlanishining individual xususiyatlari;

-bolalar bog'chasiga kirish va boshqalar maktabgacha yoshdagi bolalarda yuqori tashvish shakllanishining asosiy omillari bo'lishi mumkin. [101]

Yana bir holat - bu mas'uliyatni bolani yoshiga va ko'tara olish darajasidan koproq yuklash holatidir. Qachonki bolada bu mas'uliyatni oqlamaslik qo'rquvi va xavotiri kelib chiqsa bola bundan bezovtalanadi va xavotirga tusha boshlaydi.

umid, kattalarning umidlari va u tomonidan rad etilishi

Tuyg'ular bolalar hayotida muhim rol o'ynaydi: ular haqiqatni idrok etishga va unga munosabat bildirishga yordam beradi. Xulq-atvorda namoyon bo'lib, ular kattalarga bolaga yoqadigan, g'azablantiradigan yoki xafa qiladigan narsalar to'g'risida xabar berishadi. Bu, ayniqsa, og'zaki muloqot mavjud bo'lmagan chaqaloqlik davriga to'g'ri keladi. Bola o'sib ulg'aygan sayin, uning hissiy dunyosi yanada boy va xilma-xil bo'ladi. Asosiy (qo'rquv, quvonch va boshqalar) dan u yanada murakkab his-tuyg'ularga o'tadi: u quvonadi va g'azablanadi, hayajonlanadi va hayratlanadi, hasad qiladi va xafa bo'ladi. Tuyg'ularning tashqi ko'rinishi ham o'zgaradi. Bu endi qo'rquvdan ham, ochlikdan ham yig'laydigan chaqaloq emas, balki his-tuyg'ularini hatti-harakatlari bilan namoyon qila oladigan bola obraziga aylanadi.

Natija

Maktabgacha yoshda bola his - tuyg'ular tilini o'rganadi. Jamiyatda qabul qilingan qarashlar, tabassumlar, imo-ishoralar, pozalar, harakatlar, ovoz intonatsiyalari va boshqalar yordamida tajribalarning eng nozik soyalarini ifodalash shakllari bilan tanishadi. Besh yoshli bola, ikki yoshli boladan farqli o'laroq, endi qo'rquv yoki ko'z yoshlarini ko'rsatmasligi mumkin. U nafaqat his-tuyg'ularining ifodasini boshqarishni, ularni madaniy qabul qilingan shaklda kiyintirishni, balki ongli ravishda ulardan foydalanishni, atrofdagilarga o'z tajribalari haqida ma'lumot berishni, ularga ta'sir qilishni o'rganadi.

Ammo maktabgacha yoshdagi bolalar hali ham impulsiv bo'lishadi. Ular boshdan kechirayotgan his-tuyg'ular yuzda, pozada, imo-ishorada, barcha xatti-harakatlarda osongina o'qiladi. Amaliy psixolog uchun

[101] В. В. Кобыльченко, Становление личности дошкольника в норме и при нарушениях зрения, Saarbrücken 2015.

bolaning xulq - atvori, his-tuyg'ularini ifoda etish kichik odamning ichki dunyosini tushunishda muhim ko'rsatkich bo'lib, uning ruhiy holati, farovonligi va rivojlanishning mumkin bo'lgan istiqbollarini ko'rsatadi. Bola xavotirining salbiy kelib chiqishi tushkunlik, yomon kayfiyat, chalkashlik bilan tavsiflanadi. Bola deyarli tabassum qilmaydi yoki buni ishtiyoq bilan qiladi, boshi va yelkalari pastga tushadi, yuz ifodasi qayg'uli yoki befarq. Bunday hollarda aloqa va aloqa o'rnatishda muammolar mavjudligidan dalolat beradi. Bola tez-tez yig'laydi, osonlikcha xafa bo'ladi, ba'zida hech qanday sababsiz yig'lashi ham mumkin. U ko'p vaqtini yolg'iz o'tkazadi, hech narsaga qiziqmaydi. Tekshiruv paytida bunday bola tushkunlikka tushadi, tashabbus ko'rsatmaydi, aloqa qilishda qiynaladi.

Ma'lumki, xavotir paydo bo'lishining zaruriy sharti yuqori sezuvchanlik (sezgirlik)dir. Biroq, sezgirligi yuqori bo'lgan har bir bola xavotirga tushadi degan fikr ham to'g'ri emas. Ko'p narsa ota-onalarning bola bilan muloqot qilish usullariga bog'liq. Ular ba'zida bolalarining xavotirini kuchayishiga hissa qo'shishi mumkin. Masalan, giperprotektsiya (haddan tashqari g'amxo'rlik, kichik nazorat, ko'plab cheklovlar va taqiqlar, doimiy tortishish) kabi tarbiyalayotgan ota-onalar tomonidan xavotirli bolani tarbiyalash ehtimoli juda katta.

Bunday holda, kattalarning bola bilan aloqasi avtoritar xarakterga ega, bola o'ziga bo'lgan ishonchini yo'qotadi, u doimo salbiy baholashdan qo'rqadi, u noto'g'ri ish qilayotganidan xavotirlana boshlaydi. Giperopekka o'xshash tarbiya simbiyotik bilan birlashtirilishi mumkin, ya'ni, bolaning ota-onalardan biri, odatda onasi bilan juda yaqin munosabatlari. Bunday holda, kattalarning bola bilan aloqasi ham avtoritar, ham demokratik bo'lishi mumkin (kattalar bolaga o'z talablarini aytmaydi, balki u bilan maslahatlashadi, uning fikri bilan qiziqadi). Muayyan xarakterli xususiyatlarga ega bo'lgan ota - onalar bola bilan tashvishli, shubhali, o'ziga ishonchsiz munosabatlarni o'rnatishga moyil bo'ladilar. Bola bilan yaqin hissiy aloqani o'rnatgan holda, bunday xavotirli munosabatlarni ota-ona o'z qo'rquvi bilan o'g'li yoki qizini yuqtirish xavfi ham yuqori bo'ladi. Bu esa bolada hali paydo bo'lmagan xavotirni shakllantirishga yoki mavjud havotirni kuchayishiga yordam beradi.

Agar bolada xavotir kuchaysa, qo'rquv paydo bo'lsa - tashvishlanishning ajralmas sherigi bo'lsa, unda nevrotik xususiyatlar rivojlanishi mumkin. O'ziga ishonchsizlik, xarakter xususiyati sifatida, o'ziga, kuchiga va qobiliyatiga o'zini o'zi yo'q qiladigan munosabatdir. Xarakter xususiyati sifatida kop xavotirga tushish hayotga pessimistik munosabat bo'lib, u tahdid va xavf-xatarlarga to'la bo'lib tuyuladi.

Ishonchsizlik tashvish va qat'iyatsizlikni keltirib chiqaradi va ular o'z navbatida tegishli xarakterni shakllantiradi. Shuningdek, psixologik himoya reaksiyasi aloqani rad etish va "tahdid" soladigan odamlardan qochish bilan ifodalanadi. Bunday bola o'zini yolg'iz sezadi, o'z qobig'iga oralib, tashqi olamga yopiq munosabatda bo'ladi, faolligini namoyon etmaydi. Bundan tashqari, bola "xayolot dunyosiga kirish" psixologik himoyasini shakllantirishi mumkin. Fantaziyalarda bola o'zining hal qilib bo'lmaydigan to'qnashuvlarini hal qiladi, tushida u o'ziga xos bo'lmagan ehtiyojlarini qondiradi.

Xavotirga tushgan kattalarga xos bo'lgan hamma narsani tashvishli bolalar bilan bog'lash mumkin. Odatda bu juda ishonchsiz bolalar, o'zlarini beqaror baholaydilar, ular kamdan-kam hollarda tashabbus ko'rsatadilar. Itoatkor bo'lib, ular boshqalarning e'tiborini jalb qilmaslikni afzal ko'rishadi, o'zlarini uyda ham, bolalar bog'chasida ham tutishadi, ota - onalar va o'qituvchilarning talablarini aniq bajarishga harakat qilishadi-ular intizomni buzmaydilar, o'yinchoqlarni olib tashlashadi. Bunday bolalar kamtar, uyatchan deb ataladi. Ularning qo'polligi, aniqligi, intizomi himoya xarakteriga ega - bola muvaffaqiyatsizlikka yo'l qo'ymaslik uchun hamma narsani qiladi.

Xavotirga tushgan bolalar ko'pincha o'zlarini past baholashlari bilan ajralib turadi, shuning uchun ular boshqalarning muammolarini kutishadi. Bu ota-onalari ularga haddan tashqari vazifalar qo'yadigan, bolalar bajara olmasligini talab qiladigan va muvaffaqiyatsizlikka uchragan taqdirda, qoida tariqasida, ular jazolanadigan, kamsitiladigan bolalarga xosdir.

Xavotirga tushgan bolalar o'zlarining muvaffaqiyatsizliklariga juda sezgir, ularga keskin munosabatda bo'lishadi, ular rasm chizish kabi faoliyatdan voz kechishga moyil bo'lishadi. Chunki ular uchun bu qiyinchilik tug'dirishi mumkin. Bunday bolalarda siz sinfda va darsdan tashqari xatti-harakatlarda sezilarli farqni sezishingiz mumkin. Darsdan tashqari, ular jonli, ochiqko'ngil va to'g'ridan-to'g'ri bolalardir, sinfda ular siqilib, taranglashadi. Ular o'qituvchining savollariga jim va kar ovoz bilan javob berishadi, ular hatto duduqlanishni boshlashlari mumkin. Ularning nutqi juda tez, shoshilinch yoki sekin, qiyin bo'lishi mumkin. Qoida tariqasida, uzoq muddatli hayajon paydo bo'ladi: bola kiyimlarini qo'llari bilan silkitadi, kiyimlarini tortib o'ynashadi, biror narsani boshqaradi, ko'zlarini olib qochadi. Hattoki, xavotirli bolalar nevrotik tabiatning yomon odatlariga (tirnoqlarini tishlash, barmoqlarini so'rish, sochlarini tortib olish va hk) moyil bo'ladilar. O'z tanasi bilan manipulyatsiya ularning hissiy stressini kamaytiradi, tinchlantiradi.

Rasm chizish xavotirli bolalarni ajratib olishga yordam beradi. Ularning rasmlari lyuklarning ko'pligi, kuchli bosim, shuningdek tasvirlarning kichik o'lchamlari bilan ajralib turadi. Ko'pincha bunday bolalar tafsilotlarga, ayniqsa kichik narsalarga "yopishib qolishadi". Shuning bilan birga, ular to'q ranglardan, ayniqsa, qora rangdan ko'p foydalanishadi.

Xavotirga tushgan bolalarda jiddiy, o'zini tutib turadigan yuz ifodasi, ko'zlari tushirilgan, stulda ehtiyotkorlik bilan o'tiradi, keraksiz harakatlar qilmaslikka harakat qiladi, shovqin qilmaydi, boshqalarning e'tiborini jalb qilmaslikni afzal ko'radi. Bunday bolalar kamtar, uyatchan deb ataladi. Ammo uyatchanlik emas, balki o'z o'ziga ishonchning pastligidan dalolatdir. Bunday bolalar nafaqat psixologik rivojlanishdan, balki jismonan rivojlanishda ham bir qator muammolarga duch keladilar. Asab tizimida qo'zg'alish jarayonlarining ustunligi natijasida tashvish va qo'rquvni namoyon etadigan bolalarning mushaklari haddan tashqari taranglashadi (qisqaradi). Ko'pincha mushaklarning, ayniqsa orqa, qo'llar, buzoq mintaqasining giperaktivligi kuzatiladi. Yoshi bilan bu giperaktivlik gipertonik holatga aylanishi mumkin. Mushaklardagi kuchlanish, neytral vaziyatda ham, xavfni o'tkazib yubormaslik uchun mushak tizimining "qo'riqlashi" natijasida hosil bo'ladi. Shuning uchun bunday bolalarning mushak tizimi bilan to'g'ri ishlash talab etiladi. Agressiv yo'nalishni boshdan kechirayotgan bolalar bilan ishlashda bo'lgani kabi, mushaklarni ularning neyrologiyasi darajasida qayta tayyorlash kerak, ya'ni, ularning reaksiyalarini "reabilitatsiya qilish" zarur.

Xavotirga tushgan bolaning ko'zlari keng ochiladi, jag'lari va qo'llari qisiladi. Ko'z mushaklarining ishi uyg'unlashmaydi. Bu fokal ko'rishning zaiflashishiga, diqqatni jamlashning qiyinligiga, ko'p narsalarni anglashga qiynalishlariga sabab bo'ladi. Bolalarda qo'rquv paytlarida qonga ko'p miqdorda adrenalin chiqarilishi tufayli beixtiyor motor faolligi va og'riq sezuvchanligi chegarasi oshadi. Bu holat, shuningdek, kinestetik darajada "qaror qabul qilishdan" oldin hissiy yoki vosita zarbasi bilan birlashtirilishi mumkin. Shuning uchun ham ular qaror qabul qilishda juda qiynalishadi. Xavotirga "moyilligi" bo'lgan bolalar oyoqlarida beqaror, harakatlar jarayonida muvofiqlashtirilmagan bo'ladi. Ular asab tizimidagi qo'zg'alish jarayonlarining haddan tashqari ustunligi tufayli harakatlarda kelishmovchilik va xatoli harakatlarning ustunligiga ega bo'lishi mumkin. Bunday bolalarning xatti-harakatlari tashvish va xavotirning tez-tez namoyon bo'lishi bilan ajralib turadi, ulardoimiy taranglikda yashaydilar, har doim tahdidni his qiladilar, har qanday vaqtda muvaffaqiyatsizlikka duch kelishlari mumkinligi haqida o'ylaydilar.

Xulosa

Shunday qilib, katta maktabgacha va boshlang'ich maktab yoshidagi bolalarda tashvish hali ham barqaror xususiyat emas va tegishli psixologik va pedagogik tadbirlarni o'tkazishda nisbatan teskari bo'ladi, shuningdek, agar uni tarbiyalayotgan o'qituvchilar va ota-onalar kerakli tavsiyalarga amal qilsalar, bolaning tashvishini sezilarli darajada kamaytirish mumkin. Xavotirning kuchayib ketmasligini oldini oldishning eng samarali usuli ota-ona va tarbiyachi pedagoglarning birgalikdagi hamkorligidir. Agar har ikkala tomon bola o'zini erkin va tashvishsiz his qilishiga kerakli shart-sharoitlarni yaratib bera olishsa, o'zini xavfsiz his qilishiga ishontira olishsa bolaga katta yordam bergan bo'lishadi.

Agar quyidagi tavsiyalarga amal qilinsa, xavotirga tushgan bolaning hayotini yaxshilash mumkin:

- bolaning o'ziga bo'lgan hurmatini oshirish, uning qobiliyatiga ishonch hosil qilish;

- bolani mushaklarning kuchlanishini yengillashtirishga, dam olishga, o'zi uchun qulay muhit yaratishga o'rgatish;

- eng tashvishli vaziyatlarda o'zini o'zi boshqarish ko'nikmalarini o'rgatish.

Buning uchun o'qituvchilar o'z ishlarida o'yinlardan, mashqlardan va turli terapiyalardan foydalanishlari mumkin. Masalan, o'yin terapiyasi-kuchlanish, mushak qisqichlari, tashvish, qo'rquvni kamaytirish va o'ziga bo'lgan ishonchni oshirish uchun ishlatiladi.

Tana terapiyasi-mushaklarning qisilishi, kuchlanish, xavotirni kamaytirishga yordam beradi.

Art-terapiya-qo'rquvni aktuallashtirish, ishonchni oshirish, nozik vosita mahoratini rivojlantirish, xavotirni kamaytirishga yordam beradi.

Dam olish-tanani va psixikani faoliyatga tayyorlash, uning ichki dunyosiga e'tibor qaratish, haddan tashqari asabiy taranglikdan xalos bo'lishga yordam beradi.

Konsentratsiya-vizual, tovush va tana sezgilariga, his-tuyg'ularga va tajribalarga e'tibor qaratishga ko'maklashadi.

Funktsional musiqa-tinchlantiruvchi va tiklovchi musiqa hissiy taranglikni kamaytirishga yordam beradi, diqqatni o'zgartiradi.

Xavotirlik har qanday jiddiy hissiy buzilish, jismoniy yoki ruhiy kasallik bilan birga bo'lishi mumkin. Agar bunday sababdan shubhalanishga asos bo'lsa, mutaxassisga murojaat qilish yaxshiroqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

браменкова В. В. Социализация психологии детства : ребенок среди взрослых и сверстников в онто-социогенезе / Мир психологии. - - №6. -115 с.

брамова Г. С. Возрастная психология: Учебник для студентов вузов. - М. : Академический Проект, 2001.

аркан А. И. Практическая психология для родителей, или Как научиться понимать своего ребенка. – М. , АСТ-ПРЕСС, 2009

4. G. Sh. Gabdreyeva, Psixologiyada xavotir muammosining asosiy jihatlari, "Tonus" 2000 yil, № 5.

5. В. В. Кобыльченко, Становление личности дошкольника в норме и при нарушениях зрения, Saarbrücken 2015.

еятельность и взаимоотношения дошкольников/ под ред. Т. А. Репиной. – М. : Педагогика, 2007. – 150 с.

T
T
Boshlang'ich maktab yoshidagi bolalarda xatti-harakatlarni psixologik va 2022 may. 60-64 b.
абдреева Г. Ш. , Основные аспекты проблемы тревожности в психологии, «Тонус» 2000, № 5.

медадзе Н. В. Тревожность как фактор учения в дошкольном возрасте / Психологические исследования, Тбилиси, Изд-во Мецнисреба, 1966. - с. 45-57.

ученко Т. О детской тревожности. // Воспитание школьников. 2002. - №5.

рихожан А. И. Тревожность у детей и подростков : психология природы и возрастная динамика. – М. :МПСИ, 2010. – 226 с.

авина Е. , Шанина Н. , Тревожные дети, «Дошкольное воспитание»

YOSHLARNI OTA-ONALIK MAS'ULIYATIGA TAYYORLASHNING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Phd Bilolova Zamira Baxtiyarovna

Annotatsiya

Jahonda otalik yoki onalik maqomiga ega bo‘lishning noan'anaviy ko‘rinishlarining ko‘rayishi, oila-nikoh munosabatlarining transformatsiyasi, yoshlarning quradigan oilalarida tarbiyaviy funksiya rasmiy talablariga nisbatan e'tiborsizlik xolatlarining jamiyatga salbiy ta'sir etishi sababli oilani mustahkamlash masalalariga alohida e'tibor qaratish dolzarblashib bormoqda. Ushbu maqolada yoshlarda ota-onalik ma'suliyatini oshirish, ularni ota-onalikka tayyorlash bo‘yicha G‘arb va Sharq olimlarining ilmiy qarashlari berilgan. O‘zbekiston yoshlarini mustahkam oilaviy munosabatlarga va ota-onalikka tayyorlashning ijtimoiy-psixologik jihatlarini ilmiy tadqiq qilish maqsadida ijtimoiy-psixologik so‘rovnoma o‘tkazilganligi, so‘rovnomada O‘zbekistondagi barcha viloyatlar bo‘yicha 1400 nafarga yaqin 16 yoshdan oshgan qizlar va 18-24 yoshdagi yigitlar qatnashganligi haqidagi ma’lumotlar va ularning natijalari bayon etilgan. O‘zbek oilalarida ota-onalarning ota-onalik roliga nisbatan ustanovkasi va munosabatlari xususiyatlarini o‘rganish va o‘ziga xos jihatlarini aniqlash orqali turmush qurish yoshidagi yigit-qizlarni ota-onalikka tayyorlashda etibor berish kerak bo‘lgan yo‘nalishlarni belgilab olish maqsadida nemis olimi ye. Shefer tomonidan taklif etilgan “Ota-onalik ustanovka va munosabatlarini aniqlash” (PARY) metodikasining modifikatsiyalangan variyantidan foydalanilgan va natijalari berilgan. Shuningdek, maqolada O‘zbekistonda yoshlarni ota-onalik mas’uliyatiga tayyorlashga oid muallif xulosalari va tavsiyalar berilgan.

Kalit so‘zlar: ota-onalik mas’uliyati, ota-onalikka tayorlash, oilaning tarbiyaviy funksiyasi.

SOCIAL-PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF PREPARING YOUNG PEOPLE FOR PARENTAL RESPONSIBILITY

Annotation

Particular attention is paid to issues of strengthening the family due to the negative impact on the society of the non-traditional manifestations of having the status of fatherhood or motherhood, the transformation of family-marriage relations, neglect of the official requirements of the educational function in the families of young people. attention is becoming more relevant. This article presents the scientific views of Western and Eastern scientists on increasing parental responsibility among young people and preparing them for parenthood. A socio-psychological survey was conducted for the purpose of scientific research on the socio-psychological aspects of preparation of young people of Uzbekistan for strong family relations and parenthood. - The information about the participation of 24-year-old young men and their results is presented. In order to determine the directions that should be paid attention to when preparing young men and women of marriageable age for parenthood by studying the features of the institution and relationship of parents to the role of parents in Uzbek families and determining their unique aspects. scientist A modified version of the method "Parental establishment and determination of relations" (PARY) proposed by Shefer was used and the results were given. Also, the author's conclusions and recommendations on preparing young people for parental responsibility in Uzbekistan are given in the article.

Keywords: parental responsibility, preparation for parenthood, educational function of the family.

Jahonda otalik yoki onalik maqomiga ega bo‘lishning noan'anaviy ko‘rinishlarining ko‘payishi, oila-nikoh munosabatlarining transformatsiyasi, yoshlarning quradigan oilalarida tarbiyaviy funksiya rasmiy talablariga nisbatan e'tiborsizlik xolatlarining jamiyatga salbiy ta'sir etishi sababli oilani mustahkamlash masalalariga alohida e'tibor qaratish dolzarblashib bormoqda. «. . . Bunday tendensiyalar, jumladan, oilani ijtimoiy institut sifatida qayta qurish bilan bog‘liq bo‘lib, bu shaxsning rivojlanishi uchun yangi ijtimoiy vaziyatni keltirib chiqaradi. . . » [1] Bu borada ota-ona ma'suliyati va farzandlar tarbiyasi masalalarining o‘zaro aloqalarini saqlab qolish, oila muhitida kelajak avlod shakllanishini inobatga olish, turmush qurmagan yigit-qizlarda oila muqaddasligi va oila munosabatlariga mas'uliyat bilan yondashish psixologiyasini

shakllantirishda ularning nikohgacha ijtimoiy tasavvurlarini prognozlash masalalari dolzarb muammolardan bo‘lib qolmoqda. Bo‘lajak onalarimiz - hozirgi kunimizning yosh qizlaridir. Qomusiy olimlarimizdan biri Abu Abdulloh Rudakiyning “Qaysi bir millatni yakson qilmoqchi bo‘lsangiz, ularning qizlarini - bo‘lajak onalarni tarbiyadan chiqaring. Qaysi bir millatni yuksaltirmoqchi bo‘lsangiz, ularning qizlarini - bo‘lajak onalarini chiroyli tarbiyaga, go‘zal axloqqa o‘rgating”, - degan fikri hozirgi kunning ham dolzarb mavzularidandir. Millatning qizlari ilmli, tarbiyali hamda aqlli bo‘lsa, oilaviy hayotga nisbatan har tomonlama tayyor bo‘lsa, oiladaga muhit ham sog‘lom bo‘ladi, farzandlar yetuk inson bo‘lib tarbiyalanadilar. Shuning uchun qizlarning oilaviy hayotga va onalikka ma'naviy-psixologik tayyorgarlik holati, psixologik yetukligi muhim ahamiyatga egadir. [2] Shuningdek, o‘zbek oilasining etnopsixologik xususiyati oilada otaninig yetakchiligini belgilaydi. Oilada o‘g‘il bola tarbiyasida otaning o‘rni ustuvordir. O‘g‘il bolada erkaklik (maskulinlik), yigitlikka xos jihatlar ota timsoli orqali shakllanib boradi. O‘g‘il otadan munosabat ko‘rinishlarini, yurish-turishni, muomalani, o‘zini tutishni o‘rganadi. Bola xarakterida u yoki bu salbiy illatlar shakllanishida ham ota-onaning o‘zaro munosabatlari, oilaga, jamiyatga, atrof-muhitga nisbatan munosabatlari, yurish-turishi, ma'naviyati, axloqi, uy-ro‘zg‘or tutumidagi pala-partishligi albatta o‘z ta'sirini ko‘rsatadi. Ota-onaning bir-biriga nisbatan munosabatini ko‘rgan, undan namuna olgan o‘g‘il bola kelgusida oila qurganda o‘z turmush o‘rtog‘i bilan shunday yashashga tayyor bo‘lib boradi. [2] Oilani mustahkamlashda yigitlar ongida oila munosabatlariga adekvat munosabatni shakllantirish borasida muammolarimiz bisyor. Yil sayin oila ajrimlari soni ortib borayotganligi, har bir yetim qolayotgan farzand, yolg‘iz ona tarbiyalayotgan bolalarning ijtimoiy himoyasi, ayniqsa, yigitlar o‘rtasidagi jinoyachilik kabi muammolar yigitlarni oilaviy hayotga tayyorlashda muayyan kamchiliklar borligini ko‘rsatib turibdi. Afsuski, bugungi kunda erkaklarning oila, umuman, jamiyatdagi roliga nisbatan munosabat asta-sekinlik bilan o‘zgardi. Yosh oilalar o‘rtasida ajrashishlardagi mavjud tendensiyaning o‘sishi o‘g‘il bolalarni tarbiyalashda muammolar paydo bo‘lganini ko‘rsatdi. Oilalar, avvalo, erkak kishining o‘z oilasi, rafiqasi va farzandlari oldida mas'uliyatni his qilmasligi oqibatida barbod bo‘lmoqda. Tadqiqotlarga ko‘ra, ajrashishdan so‘ng 86 foiz bola o‘z onasi qaramog‘ida qoladi. Otasiz o‘sgan bolalar, odatda, agressiv bo‘ladi (tajovuzkor), doim o‘zini kamsitilgandek his qiladi. Natijada o‘smirlar orasida jinoyatchilik, ichkilikbozlik va boshqa salbiy ijtimoiy xodisalar ko‘payishiga sabab bo‘ladi. [3]

20-yillarning oxirlariga kelib chet ellarda bola shaxsining shakllanishi, unda biologik va ijtimoiy omillarning nisbati borasidagi tortishuvlarning

avj olishi munosabati bilan, ya'ni «tabiat» (irsiyat, tug‘ma layoqatlar va boshqa individ dunyoga kelishida unda bo‘ladigan jamiki narsalar) va «tarbiya» (odam tug‘ilganidan so‘ng u tashqaridan oladigan barcha ta'sirlarni o‘zida mujassamlashtiruvchi) o‘rtasidagi nisbatlar masalalariga oid materiallarning o‘zaro munosabatlari borasida Z. Freyd ta'limotlari asosida yangicha yondashuvlar yuzaga kela bordi. Z. Freyd jamiyatda sodir bo‘layotgan jinoyatlarning aksariyati bolaligida ota-onasi bilan o‘zaro yaxshi munosabatda bo‘lmagan, nosog‘lom psixologik muhit hukm surgan oilalarda tarbiyalangan, ota-ona mehriga qonmay o‘sgan shaxslar tomonidan sodir etilishini asoslab berdi. Bu bilan u ota-ona va farzandlarning o‘zaro munosabatlarini maqsadga muvofiq tarzda tashkil qilinishi nafaqat shaxsning shakllanishida, balki jamiyat taraqqiyoti, odamlarning dahlsizligining taminlanishida ham muhim ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlaydi [4]. Freyd ta'limotining davomchilaridan biri neofreydist E. Fromm ota-ona va bola munosabatlarining ijtimoiy xarakterga ega bo‘lgan turli tirlarini tadqiq etib, bu munosabatlar rivojlanishining madaniy-ijtimoiy qonuniyatlarini, bolaning ijtimoiylashuvi mexanizmlarini asoslab berdi. [5] Ota-ona va bolaning o‘zaro munosabati muammolariga neofreydistik yondashuvning ijobiy jihati shundan iboratki, unda bola tarbiyasi, avlodlararo munosabatlar masalalariga u yoki bu xalq madaniyati nuqtai nazaridan, differensial yondashish masalasi ilgari surildi va etnologik tadqiqotlar natijalari ilk bor yangi psixologik metodlar: proektiv testlar, turmush tarixini o‘rganish, tushlar va fantaziyani mazmuniy-psixologik talqin etish kabilar bilan boyitildi.

O‘zbek oilalarining jamiyat oldidagi asosiy vazifalaridan biri bu - farzandni tarbiyalashdir. Ushbu vazifani bajarish qadriyat darajasiga ko‘tarilgan. G‘. B. Shoumarovning ishlarida oila, uning turi, oilaviy munosabatalarda er va xotin, qaynona va kelin, ota ona va farzandlar orasida yuzaga keladigan muammolar yuzasidan o‘rganish olib borilganligi kuzatiladi. Uning oila psixologiyasida ahamiyatga molik ishlaridan yana biri nikoh oldi va yosh oilani shakllanishida nomutanosiblikni keltirib chiqaradigan omillarni aniqlash va o‘rganishdan iborat bo‘ldi. Olimning ta'kidlashicha, ziddiyatlarning asosiy sababi, ularning ota-ona oilasida qabul qilingan noto‘g‘ri er-xotin rolli xatti-harakatlari hisoblanadi. [6]

Yuqoridagilarni inobatga olgan holda, O‘zbekiston yoshlarini mustahkam oilaviy munosabatlarga va ota-onalikka tayyorlashning ijtimoiy-psixologik jihatlarini ilmiy tadqiq qilish maqsadida ijtimoiy-psixologik so‘rovnoma o‘tkazildi. So‘rovnomada O‘zbekistondagi barcha viloyatlar bo‘yicha 1400 nafarga yaqin 16 yoshdan oshgan qizlar va 18-24

yoshdagi yigitlar qatnashdi. So‘rovnomada qatnashgan qizlarga “Siz o‘zingizni oila qurgandan so‘ng onalik mas'uliyatiga tayyor deb hisoblaysizmi?”-degan savol bilan murojaat etildi. 88 % qizlar onalik mas'uliyati katta ekanligini anglagan holda, bunga tayyor bo‘lish uchun bilimlari va tasavvurlari kamlik qilyotganligini, o‘zlarida onalik mas'uliyatiga nisbatan to‘liq ishonch bo‘lishi uchun yanada ko‘r izlanishlari va aniq bilimlarni olishga nisbatan yuqori istaklari borligini ko‘rsatadi. Bu esa birinchidan, qizlarning tasavvurlarida reproduktiv salomatlik; homiladorlik va tug‘ruq; onalik mas'uliyati; komil insonni tarbiyalashda oilaning va onaning o‘rni; farzand tarbiyalashda yosh xususiyatlarini inobatga olish; onalikka tayyorlashda ma'naviy-psixologik bilimlarini shakllantirishga oid chora-tadbirlarni ishlab chiqish muhimgini, ikkinchidan, erta tug‘ruqni oldini olish zarurati o‘z isbotini toradi. 44 foiz sinaluvchi-yigitlar tasavvurlarida oilaning tarbiyalash vazifasiga faqatgina ayollarni mas'ul deb biladilar. Bu esa, yigitlarda 44% tarbiyada otaning o‘rnini, otalik ma'suliyatini anglamasligini ko‘rsatadi Lekin, tarbiyada er-xotin birgalikda mas'uldir. Milliy qadriyatlarimizga ko‘ra, bola tarbiyasining asosi otaning qattiqqo‘lligi, onaning mehribonligidadir. Bola ota-onaning butun faoliyatidagi harakatlarini ibrat bilib ongiga joylab, ulg‘aygach, ularni hayotiga joriy etadi. Mutaxassislarning fikriga ko‘ra, oilada ota rolining kuchsizlanishi bu katta ijtimoiy fojiadir. Boisi, bu holatda oilaning barcha ichki va tashqi tizimi, o‘zini idora qila bilish va mukammal intizomga bo‘lgan intilish ham yo‘qoladi. Demak, olingan natijalardan yigitlarimizga oilada otaning mas'uliyati, tarbiyada otaning o‘rni, komil va barkamol avlodni tarbiyalashda erkaklar rolini oshirishga qaratilgan choralarni ko‘rish zarurati ko‘rinadi.

O‘zbek oilalarida ota-onalarning ota-onalik roliga nisbatan ustanovkasi va munosabatlari xususiyatlarini o‘rganish va o‘ziga xos jihatlarini aniqlash orqali turmush qurish yoshidagi yigit-qizlarni ota-onalikka tayyorlashda etibor berish kerak bo‘lgan yo‘nalishlarni belgilab olish maqsadida nemis olimi ye. Shefer tomonidan taklif etilgan “Ota-onalik ustanovka va munosabatlarini aniqlash” (PARY) metodikasidan foydalandik. Quyida shu ma'lumotlardan bizning nazarimizda alohida e'tiborga loyiq jihatlari ustida qisqacha to‘xtalib o‘tamiz.

Ota-onalarning farzandiga nisbatan munosabatlari ko‘rsatkichlari, ye. Sheferning PARU metodikasi bo‘yicha, n=300

№	Шкалалар	ота	она	t
1.	Bolaga fikrini garirib olishga imkon berish	17. 87	**18. 58**	4. 31**
2.	Bolani qiyinchiliklardan saqlash	17. 89	**18. 84**	2. 43*
3.	Uy bekasi rolidagi ona	16. 32	**17. 38**	3. 63**
4.	Bolanining(iroda) xohish-istagini bosish	17. 34	17. 54	3. 64**
5.	Ota-onalar“o‘zini qurbon qilishi”	17. 32	**18. 68**	3. 88**
6.	Bolaga ziyon yetkazib qo‘yishdan qo‘rqish	17. 81	**18. 8**	3. 41**
7.	Er-xotinlik nizolari	17. 7	18. 5	2. 75**
8.	Ota-onalarning qattiqo‘lligi	17. 98	17. 92	0. 61
9.	Ota-onalarning serjahlligi	16. 21	**17. 8**	4. 18**
10.	Bolalarni ona boshqarishligi	17. 96	**18. 9**	**4.** 27**
11.	Bola ota-onaga tobeligini rag‘batlantirish	**18. 43**	**18. 94**	0. 86
12.	Boladagi tajovuzkorlikni bosish	16. 7	**17. 28**	1. 44
13.	Ota-onaning “jabrlanuvchanligi”	15. 89	**16. 96**	1. 77
14.	Ota-onalar va bolalarning tengligi	**18. 57**	17. 94	5. 25**
15.	Bola faolligini rag‘barlantirish	**18. 24**	**19. 2**	3. 9**
16.	Bola bilan muloqotdan qochish	17. 11	17. 24	0. 52
17.	Erning xotinga e'tiborsizligi	16. 68	**18. 94**	2. 96**
18.	Boladagi shahvoniylikni bosish	17. 23	**18. 54**	4. 44**
19.	Onaning hukmronligi	17. 06	**18. 28**	4. 2**
20.	Ota-onaning bola hayotiga aralashishi	17. 43	**18. 44**	3. 48**
21.	Ota-ona-bola o‘rtasidagi do‘stona munosabat	17. 64	**19. 12**	5. 92**

22.	Bola rivojlanishini tezlashtirish	**17. 47**	16. 68	0. 45
23.	Bolani tarbiyasida boshqalar yordami	17. 91	**19. 26**	5. 62**
	Umumiy o‘rtacha ko‘rsatkich	**17. 38**	**17. 83**	**2. 25***

Natijalardan ko‘rinadiki, bugungi kun o‘zbek ota-onalarning ota-onalik roliga ustanovkalari va munosabatlari ota-onalarning farzandlarga nisbatan o‘ta g‘amxo‘rligi, ularga ziyon yetkazib qo‘yishdan qo‘rqish, bolalardagi tobelikni rag‘batlantirish, tajovuzkorlikni bosish kabi xususiyatlarning kuchliligi bilan tavsiflanadi; farzandlar bilan do‘stona munosabatlar o‘rnatish kabi xususiyatlar bilan birga bola bilan bo‘ladigan muloqotdan qochish holatlari, tarbiyadagi diktat, bola irodasini, xohish-istagini bosish, ularga nisbatan qattiqqo‘l, talabchan bo‘lish kabi xususiyatlar, otalarning erlik vazifalariga ustanovkalarining pastligi, bola tarbiyasi borasida ko‘proq qayg‘urish onalarda otalarga nisbatan kuchliroq ifodalanganligi bilan izohlanadi. Bunday natijalar kelusida oiladagi o‘zaro munosabatlarga salbiy ta'sir etishi, nizolarni yuzaga kelishiga zamin yaratishi nuqtai nazaridan bo‘lg‘usi ota-onalarni farzand tarbiyasi va psixologiyasiga doir bilimlarini kengaytirishga ahamiyat berish kerakligini ko‘rsatadi.

Turmush qurish yoshidagi yigit-qizlarda ota-onalik ma'suliyatini oshirish, ularni ota-onalikka tayyorlash bo‘yicha olib borilgan tadqiqot natijalari asosida quyidagilarni **tavsiya** qilishimiz mumkin bo‘ladi:

Yigit-qizlarni ota-onalikka tayyorlashda eng muhim andoza ularning ota-onalari ekanligini inobatga olib, ajrashishlarni oldini olish, noqonuniy va noto‘liq oilalar sonining ko‘rayishiga yo‘l qo‘ymaslik, oilada farzand tarbiyasi va ota-onalik ma'suliyatini anglab yetishlarida oilalar mustahkamligini ta'minlaydigan chora-tadbirlarni amaliy qo‘llash zarurdir.

Yigitlarni oilada otaning o‘rni va mas'uliyati, komil va barkamol avlodni tarbiyalashda erkaklar rolini oshirishga qaratilgan choralarni ko‘rishda asosan shaxsiy irodaviy sifatlarni rivojlantirish, rollarning ongli ravishda anglanganligiga etiborni qaratish, sabr-toqat, iroda va mas'uliyatni his etishni tarkib tortirish uchun jismoniy va ta'limiy jarayonning bevosita hamkorligini ta'minlash lozim;

Amaliy psixologlar va oila psixologlari faoliyatida foydalanishlari uchun ota-onalik mas'suliyati mavzusiga bag‘ishlangan zarur ilmiy-metodik qo‘llanmalarni chop etish va targ‘ibotini olib borish maqsadlidir;

O‘zbekiston oilalari yangi modelga o‘tib borayotgan bir vaqtda, oilalar bilan ish olib borishning yangi innovatsion modellarini yanada ko‘paytirish uchun AKT - axborot kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish imkoniyatlarini oshirish, muammoga bag‘ishlangan axborot saytlari, portal, badiiy va xujjatli kinolar, ijtimoiy roliklar, video darsliklar va mobil ilovalar yaratishga oid loyihalar faoliyatini qo‘llab-quvvatlash zarur bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yhati:

онцепция развития психологической службы в системе образования в

– T. : TDRU, 2023. – 152 b

O‘zbekistonda yosh oila. (Ijtimoiy tadqiqotlar natijalari asosida). Ilmiy-uslubiy qo‘llanma. O‘zbekiston Resrublikasi “Oila” ilmiy-amaliy tadqiqot

в психоанализ: Лекции. - СПБ. : Питер, 2007. -384 с

reud A. Research at the Hlamsted child theropy clinic and other papers. 1956 – 1965. – London, 1970

Фромм. Искусство любви. Исслед. природы любви Пер. с анг. Л. А. Чернышевой. - Минск: Полифакт;1990. –79с

6. Shoumarov G‘. B. Oila psixologiyasi: Akademik litsey va kasb- hunar kollejlari o‘quvchilari uchun o‘quv qo‘llanma. G‘. B. Shoumarov tahriri ostida - Toshkent: “Sharq”, 2008. - 296 b.

KASBIY FAOLIYATDA STRESS VA ULARNI BOSHQARISH XUSUSIYATLARINING NAZARIY TAHLILI

magistrant Mamatkulov G‘afur Dilshodovich

ANNOTATSIYA

Ilmiy maqolada psixologik va biologik omillarning birligi psixik holatlarni baholashning obyektivligi tamoyiliga asoslanib, psixik holatlarni o‘rganish ikki yo‘nalishda amalga oshiriladi: funksional va emotsional holatlarni o‘rganish. Psixik holatlarni tasniflashda har xil yondoshuvlar mavjud. Ularga ko‘ra aqliy, emotsional, irodaviy faollik va passivlik, stress, ko‘tarilish, o‘zini yo‘qotib qo‘yish, to‘yinish, kutish, yolg‘izlik va boshqalarni ajratish mumkin. Umumlashganlik darajasiga ko‘ra holatlar umumiy, turga xos va individual bo‘lishi mumkin. Masalan, holatlarlarning tavsificha ularning subyekt tomonining anglanganlik darajasiga bog‘liq.

So‘nggi paytda odamlar orasida ruhiyatga, ruhiy holatlarga, asab tizimi holatlariga qiziqish ortishi kuzatilmoqda. Shu bilan birga psixologik maslaxatga kelgan mijozlar: “meni stressga tushibsiz, davolanishingiz kerak, psixologga uchrang, deb shifokorlar jo‘natishdi”, degen fikr bilan kelishmoqda. stress, frustratsiya, monotoniya, distress, sistematik stress, psixik stress, psixik stress, vahima bu holat va so‘zlarning zamirida nima borligi haqida fikr yuritiladi.

Quyida biz sizlarga insonning ruhiy holatlarida uchraydigan va uning faoliyatiga bevosita ta’sir etuvchi psixik hodisalarga to‘xtalib o‘tmoqchimiz. Zero inson ularni farqlay olishi hamda ularni boshqara olishi lozim.

Kalit so’zlar: *stress, frustratsiya, monotoniya, distress, sistematik stress, psixik stress, psixik stress, vahima*

THEORETICAL ANALYSIS OF THE CHARACTERISTICS OF STRESS AND THEIR MANAGEMENT IN PROFESSIONAL ACTIVITIES

Annotation

Based on the principle of objectivity of the assessment of psychological and biological factors in the scientific article, the study of psychic States is carried out in two directions: the study of functional and emotional states. There are different approaches to the classification of psychic States. According to them, mental, emotional, volitional activity and passivity, stress, lifting, loss of consciousness, satiety, expectation, loneliness, etc. can be distinguished. According to the degree of generality, cases can be general, type-specific and individual. For example, the description of states depends on the degree of awareness of their subject side.

Recently, there is an increase in interest among people in the psyche, mental states, states of the nervous system. At the same time, clients who came to psychological counseling: "you stress me, you need to be treated, fly to a psychologist, doctors sent, " degen agrees with the idea. stress, frustration, monotony, distress, systemic stress, psychic stress, psychic stress, panic are the conditions and thoughts about what is in the Zamir of words.

Below we want to touch you on the psychic phenomena that occur in a person's mental states and directly affect his activity. After all, a person should be able to distinguish them and control them.

Keywords: stress, frustration, monotony, distress, systemic stress, psychic stress, psychic stress, panic

Kirish

Qariyib bundan 3000 yillar muqaddam, bizning zaminimizda yaratilgan, insoniyatning ilk qo‘lyozma manbalaridan bo‘lmish "Avesto"ning asosiy shiori: "Ezgu niyat, ezgu so‘z, ezgu amal"-deyilganining o‘ziyoq yoki buyuk allomamiz Abu Rayxon Beruniy ta’kidlaganidek: "Jon osmondan bir holat va kayfiyatda tushadigan yomg‘ir suviga o‘xshaydi. Asl moddasi turlicha bo‘lib, yomg‘irga qo‘yilgan tilla, kumush, shisha, chinni, sopol va sho‘r tuproqdan yasalgan idishlarga yomg‘ir suvi yig‘ilsa, suvning ko‘rinishi, mazasi va hidi o‘zgaradi" [15] kabi fikrlarning o‘ziyoq zaminimizda psixologiyaga tegishli ildizlar qadim-qadimga borib taqalishini asoslaydi.

Biz ularning bebaho fikrlari va tengsiz meroslarini o‘rganish orqali nafaqat hayotda ko‘p narsalarni bilib olishimiz, balki o‘rganilayotgan muammo yuzasidan ham ularning qimmatli fikrlar bildirganligini tahlil qilishimiz va bu ma’lumotlardan o‘sib kelayotgan yosh avlodning ma’naviy-ruhiy barkamolligini ta’minlash maqsadida foydalanishimiz mumkin.

Psixologik adabiyotlar tahliliga asoslanib aytish mumkinki, stressga barqarorlik tushunchasi stressogen vaziyatlarda sabrlilik, chidamlilik, shukronalik bilan munosabatda bo‘lishni ifodalaydi. Qadimgi manbalar tahlili esamazkur masalaning tarixdanoq dolzarb bo‘lganligini asoslashga doir ma’lumotlar bilan tanishish imkonini beradi.

Bizga ma’lumki, ota-bobolarimizning hayot tarzida bag‘rikenglik, chidamlilik, sabrlilik, ayniqsa shukronalik tarbiyasi uzoq tarixga ega. Ular farzandlariga yoshligidan boshlab taqdirida sodir bo‘ladigan barcha mushkulotlarga, favqulodda vaziyatlarga, muammolarga, qiyinchiliklarga sabr bilan munosabatda bo‘lish, shukrona keltirish, ularni engib o‘tish, bag‘rikeng bo‘lish kabi sifatlarni tarbiyalashga alohida urg‘u berganlar. Bunday munosabatning zamirida hatto boshqa din va millat vakillariga nisbatan hurmat, o‘zga xalqlarning madaniyati, tili, urf-odatlarini hurmat qilishdan tortib, toki o‘zining yoki yaqinlarining boshiga biror-bir mushkulot tushganida, qiyinchiliklarga duch kelganida sabr qilishlik hamda bu vaziyatdan chiqish yo‘llarini izlash, yo‘l topilmaganda esa shukronalik bilan o‘zini qo‘lga olish kabi fazilatlarni singdirganlar. Shu asosda ular sabrlilik va shukronalik tarbiyasini avloddan-avlodga targ‘ib qilganlar.

Antik davr faylasuflaridan Suqrot[96]ning fikrlarida stressga barqarorlikning asosida yotuvchi sabr haqidagi mulohazalar mavjudligini ko‘rish mumkin. Uning quyidagi fikrini o‘zbek xalqining suyukli adiblari ham o‘z asarlarida qayd etishgan: “Ne’mat va davlatingiz bor paytda shukur bajo keltirib, boshingizga qiyinchilik tushganda sabrni o‘zingizga yo‘ldosh qiling. Sabr har bir engillikning ochqichi bo‘lib, ne’matga shukr qilish esa davlat va osoyishtalikning ko‘payishiga sabab bo‘ladi [96]. Bu fikrlarni mavzu doirasida tahlil etilsa, shaxs ma’lum bir faoliyat jarayonidagi muammo va qiyinchiliklarni engib o‘tganidan so‘ng o‘zida qandaydir “egillikni” his qiladi, bu holat uning o‘z kuch va imkoniyatlariga ishonchini ham orttiradi va nihoyat bu uning osoyishtaligini ta’minlashga xizmat qiladi. Aniqroq aytadigan bo‘lsak, talaba o‘quv faoliyati jarayonida duch kelayotgan muammolarni engib o‘tgani sayin uning o‘ziga ishonchi mustahkamlanib, engil tortadi. O‘ziga ishongan va ruhiyati engil bo‘lgan talaba esa stressli vaziyatlarga nisbatan barqaror munosabatda bo‘la

oladi. Bu esa uning o‘quv faoliyati samaradorligiga ijobiy ta’sir ko‘rsatib, malakali va raqobatbardosh kadr sifatida shakllanishiga yordam beradi.

Tadqiqotimiz predmetiga doir fikrlar buyuk ajdodlarimizdan biri mavlono Jaloliddin Rumiy[130]ning qarashlarida ham katta mahorat bilan yoritib berilgan bo‘lib, u o‘z asarlarida insonga azob etgandagi sabr, taqdir ishlariga shukronalik kabi sifatlar haqida juda qimmatli fikrlarni bildirgan. Xususan, uning “Ko‘ngli xastalarning dardini tinglab, oliy jonning ehtiyojini anglasang, bu bir zakotdir. Dardli odamning taraddud va tutun bilan to‘lgan ko‘ngil uyi bordir. Dardini eshitsang, shu uyga bir dereza ochgan bo‘lasan” degan fikrini aynan dard etib qiynalgan yoki stressogen vaziyatga tushgan kishilarning ko‘nglidagi dardlarni eshitishga va ularga dalda berishga da’vat deb ham tushunish mumkin. Bu esa psixologiyaning asosiy yo‘nalishlaridan biri bo‘lgan psixologik xizmatning muhim tamoyili sifatida tahlil etiladi.

Allomaning “Sabrdek tasbeh yo‘qdir. Sabr qilsang asl to‘g‘ri tasbeh shudir. Sabr qil”, “Sabr tanglikning, iztirobning kalitidir” [130], - degan fikrida esa jonga tanglik va iztirob etganda sabr qilish eng yaxshi yo‘l ekanligini ta’kidlanmoqda. Ya’ni, bu fikrlar orqali inson stressli vaziyatlarga tushganida albatta sabr-toqat, chidam kabi xislatlar unga madad berishi anglashiladi.

Jaloliddin Rumiy[131] o‘z qarashlarida sabr haqida juda go‘zal tasbehlarni qo‘llaydiki, ushbu tasbehlarni o‘qigan har bir kishi o‘zida ushbu sifatning mavjud bo‘lishi naqadar muhim ekanligini anglaydi. Jumladan, “Sabr qilsang yomon do‘st yaxshi bo‘ladi. Sabr inson ko‘nglini kengaytiradi. Tunda oyning sabr qilishi uni oydinlashtiradi. Atirgulning tikanga sabr etishi uni muattar bo‘yli qiladi”;“Taqdir Senga bir shapaloq tushurdimi, kut, endi yaxshi libos kiydiradi. Payg‘ambarlar ham musibatlar, dardlarga sabr qilganliklari bois boshlari baland bo‘ldi”, kabi fikrlar taqdirning qiyinchiliklarga sabr qilganlarning albatta yaxshilikka erishuvi, sabrning ketidan albatta mukofoti borligi haqidagi g‘oyalar bilan kishilarni sabrlilikka va g‘am-alamlarga nisbatan og‘ir-bosiq bo‘lishga undaydi. Rumiy hazratlarining “Shoshqaloqlik shaytonning hiylasidir, sabr va tadbir esa Allohning lutfidir”, degan purma’no fikri ham aynan mavzu doirasida tahlil etilishga mosdir. Ya’ni qiyinchiliklar va murakkab hayotiy vaziyatlarda stressga tushganda faqat sabr qilish bilan cheklanmasdan, balki albatta tadbir – muammoning echimiga yo‘nalish ham lozimligini uqtiradi. Bu esa aynan biz mavzu doirasida determinant sifatida ko‘rib chiqayotgan – koping strategiyaning faol usuli bo‘lgan “muammoni hal etish” usuliga mos keladigan fikrdir. Buyuk allomaning “Bu dunyo bir kapalak umri qadardir. Na xafa qilishingga arzir, na-da xafa bo‘lishingga” degan qisqa, lekin purma’no fikri ham mavzu doirasida

tahlil etilsa, hozirgi zamon kishisi uchun juda katta hikmat kaliti sifatida xizmat qilishi mumkin. Darhaqiqat, inson o‘z umrining o‘tkinchi ekanligini anglasa, u o‘z hayotida sodir bo‘layotgan qiyinchilik va muammolarga o‘z hayoti va salomatligi bilan to‘lov to‘lash darajasida jiddiy qaramaydi. Hayotdagi arzimas muammolar uchun kimnidir xafa ham qilmaydi va kimdandir xafa ham bo‘lmaydi.

Buyuk turonni olamga mashhur qilgan buyuklardan biri, kubroviya ta’limotining asoschisi Najmiddin Kubro asarlaridagi asosiy g‘oya ham komil insonni tarbiyalash, odamni halokatga boshlovchi nafs, xusumat, gumon, ta’na, nifoq, riyo, fosiqlik kabi yomon xulq-atvordan xalos bo‘lib, faqat yaxshi ishlar qilishga, ruhiy poklikka chorlashdan iboratdir [73], [81].

Buyuk tariqat peshvosi sabr haqida yoshlarga ibrat bo‘larli darajadagi qimmatli fikrlarni targ‘ib qilgan, uning fikriga ko‘ra, “Sabr – insonning chidami, bardoshi, toqati, qanoatdagi ustuvorligi, insonning boshiga tushgan har bir qiyinchilikka chidashi”, deb ta’riflangan. “Sabr tufayli inson moddiy va ma’naviy yaxshiliklarga erishish yo‘lida yo‘liqadigan jismoniy va ruhiy mashaqqat va alamlarga chidashga o‘rganadi”. Shuningdek, alloma o‘z asarlarida qanoat haqida ham fikr yuritganligi ma’lum. “Odatda oziga va boriga ko‘ngan, bori bilan kifoyalangan, nafsini tiygan, chidamli, sabrli, o‘sha holatda ham mamnuniyat va qoniqish bilan rozi bo‘lgan kishilar qanoatli deyiladi” [73]. Ushbu fikrlar orqali alloma kishilarni sabr-toqatli bo‘lish, maqsad yo‘lidagi to‘siqlarga yo‘liqqanda chidamli bo‘lish kabi xislatlarga ega bo‘lishga targ‘ib qiladi. Bundan ko‘rinib turibdiki, kalom va hadis ilmining yetuk bilimdoni bo‘lgan Najmiddin Kubro o‘z asarlari orqali insonlarga sabr va qanoatdan saboq bergan.

Shuningdek, kubroviya tariqati asoslarida ham ayni tushuncha haqida etarlicha tavsiflar keltirilgan bo‘lib, jumladan, tariqat ahlining ruhiy-ma’naviy kamoloti bosqichlaridan biri sifatida sabr haqida quyidagicha fikr keltiriladi: “Sabr - toqat, chidam. So‘fiylar tilida qiyinchiliklardan shikoyat qilmaslik. Sabr etuvchi (sobir) o‘zini balo girdobiga solib, balolardan qo‘rqmaydigan odamdir. «Sabr . . . ruhiy-ma’naviy mushkulliklar yuz berganda, sabr qilgan solih kushoyish topadi, yangi manzillarni kashf etadi. Sabr-iymonning yarmi deydilar, chunki so‘fiyning dushmani bo‘lgan nafs sabr orqali jilovlanadi, toatdan halovat topish ham sabr bilan bo‘ladi” [81].

Ushbu fikrlar tahlil etilsa, haqiqatan ham talaba boshiga tushgan “qiyinchiliklardan shikoyat qilmasdan”, hayotida va o‘quv faoliyati jarayonida“ruhiy-ma’naviy mushkulliklar yuz berganda” sabr qilsa u

albatta “yangi manzillarni kashf etadi”, ya’ni muvaffaqiyatlarga erishadi. Shunday qilib, allomaning sabr haqidagi qarashlarining asosiy g‘oyasi - boshga nima kelsa toqat qilishdir.

Qomusiy olimlarimizdan Abu Ali Ibn Sino[11], [12] asarlarida kishilarni kamolot sari undaydi va bu yo‘lda asosiy maqsad ilm-ma’rifatga ergashish ekanligini ta’kidlaydi, shu maqsadga erishish yo‘lida inson qiyinchiliklardan qo‘rqmasligi kerakligini targ‘ib qiladi. Uning fikricha, odamlarning botiri mushkulotdan qo‘rqmaydi. Mushkulotlardan va uning echimidan bosh tortgan kishi esa odamlarning eng qo‘rqog‘i hisoblanadi [11]. Alloma yuksak axloqiyxislatga yana kishilarning bir-biriga do‘st bo‘lib yashashi, hamkorlik qilishini ham kiritadi. Chunki har bir kishi jamiyatda odamlar bilan yashar ekan, ular bilan do‘stona yashashga intiladi. Demak, alloma kishilarni o‘zaro munosabatlarda frustratsion tolerant bo‘lishga undaydi. Ibn Sino insonning kamolotga yetishida to‘sqinlik qiluvchi nuqsonlar sifatida johillik, nodonlik, shafqatsizlik, takabburlik, nafratni ko‘rsatib o‘tadi. Johillikni - ilmga, nodonlikni - zehn o‘tkirligiga, shafqatsizlik va takabburlikni - adolatga, nafratni - sevgi-muhabbatga qarama-qarshi illat sifatida ta’riflaydi [11]. Allomaning ushbu fikrlarini tahlil qiladigan bo‘lsak, aytish mumkinki, insondagi yomon xususiyatlar uning murakkab (stressogen) vaziyatlarda oqilona yo‘l tutishiga (stressga barqaror munosabatda bo‘lishiga) xalaqit beradi. Ibn Sinoning stressogen vaziyat yoki voqea-hodisalarga barqaror munosabat bildirishga chorlovchi va bugungi kunda barcha uchun birdek muhim bo‘lgan: “Xotirjamlik – yarim sog‘likdir, Sabr esa shifoning boshidir” [12] degan fikri esa nafaqat bugungi kun, balki har bir davr uchun dolzarbdir.

Shuningdek, Ibn Sino[12]ning asarlarida aynan ruhiy zo‘riqish, xavotirlanish va ularning salbiy oqibatlari haqidagi fikrlari ham mavjuddir. Quyidagi fikrlarni alohida ajratib ko‘rsatish mumkin: “Melanxoliya – gumonlar va fikrlarni tabiiy yo‘ldan . . . qo‘rqish va yomonlikka tomon o‘zgarishidan iboratdir. . . Melanxoliya tanglik, (odamlarga) tashlanish va yomonlik bilan birgalashib kelsa, uni maniya deb ataladi. . . . Melanxoliyada miya yurakka hamkor bo‘ladi, chunki nafsoniy ruh hayotiy ruhga tutash bo‘lib, o‘zi uning moddasidandir. . . Goho (melanxoliya) faqatgina yurakdan bo‘lmagan sovituvchi va qurituvchi sabablardan ham paydo bo‘ladi, biroq (melanxoliya ham) yurakning hamkorligisiz bo‘lmaydi, balki bunda ham sababning asosiy ismi yurakdan bo‘lsa kerak. Shuning uchun bu kasallikda miyani davolash bilan birga yurakni ham davolash kerak. Oshiqcha g‘amginlik yoki qo‘rqish ham melanxoliyani vujudga keltiradigan kuchli sabablardan sanalgan”. Bu fikrlar orqali inson qiyin vaziyatga tushganida uning

ruhiyatida sodir bo‘ladigan holatlarning inson salomatligi uchun qay darajada zararli ekanligiga urg‘u berilgan.

Ta’kidlash joizki, A. Navoiy [19] insonni tavsiflashda bir yoqlama mubolag‘aga yo‘l qo‘ymaydi, u odamning ojiz tomonlari borligini ham tan oladi. Ammo inson o‘z fazilatlarini himoya qila va saqlay olsa, uning hayot uchun kurashida fazilatlari ustun chiqishiga chuqur ishonch izhor etadi. Shu fikrlar tahlilining o‘zi ham talaba stress vaziyatiga tushganida o‘zining ojiz tomonlarini o‘rsatmasdan, “o‘z fazilatlarini himoya qila va saqlay olsa”, unda albatta stressga barqarorlik sifatlari tarkib topishini tasdiqlash uchun etarlidir.

Shoir shaxslararo munosabatlarda yuzaga keladigan turli xil vaziyatlarda kishilar o‘zini tutishiga qarab ikki xilda - “halm inson” va “yengiltak insonlar” - bo‘lishini ko‘rsatadi va ularning o‘ziga xos xususiyatlarini tahlil qilib beradi. Uning fikricha, halmlik (yumshoqlik) “ahloqli odamning qimmatbaho libosi”ga o‘xshaydi va u kiyim turlarining eng chidamli matosidir. Halm natijasida odam xaloyiqning izzat-hurmatiga sazovor bo‘ladi; halm tufayli kattadan kichikkacha iltifot va marhamatga etishadi. Aksincha ularning teskarisi bo‘lgan “yengiltak insonlar”ni ta’riflashda ham ajoyib o‘xshatishlar qiladiki, bunday odamlar biror muammoga duch kelganida yoki atrofidagi kishilar bilan munosabatda bo‘lganida o‘zlarini go‘yo quyundek tutishlari va “quyundek tuproqni havoga to‘zitishlari” ta’kidlanadi.

Navoiy ushbu fikrlari orqali kishilarning shaxslararo munosabatlar jarayonida bir-birlarining diliga ozor berib, ham o‘ziga, ham boshqalarga jabr etkazishi frustrasion va stress holatlariga olib kelishi mumkinligi, har qanday vaziyatda ham xushsuxan bo‘lish lozimligi, bunday odam o‘z arzini yumshoqlik bilan aytishi va natijada “ko‘ngilga xush tushishi mumkin bo‘lgan g‘am uning so‘zi bilan daf bo‘lishi”ni uqtirib, so‘z orqali “har qanday yaxshilikning imkoni bor”ligini, ya’ni har qanday muammoning, xususan stressga barqaror munosabat bildirishning ham imkoni borligini asoslaydi.

Alisher Navoiy [19]ning qarashlaricha, o‘z qiyofasida eng yuksak insoniy fazilatlarni mujassam etgan komil insongina turli qiyinchiliklarga bardosh bera oladi va o‘ta murakkab muammolarni ham hal qila oladi.

Allomaning ushbu fikrlarini tadqiqot ishi yuzasidan tahlil qilsak, talabalarda o‘quv faoliyati davomida turli xil muammolar va qiyinchiliklarning yuzaga kelishi tabiiydir. Ularda ana shu muammo va qiyinchiliklarni yengib o‘tish uchun zarur bo‘lgan psixologik immunitetni oshirish uchun ularning dunyoviy va diniy ilmlardan xabardorligini

kuchaytirish orqali stressga barqarorligini oshirish mumkinligi muhim ahamiyat kasb etadi.

Shuningdek, A. Navoiy[19] asarlarida sahovat va uni qanday amalga oshirish haqida ham juda teran fikrlar berilgan. Mutafakkir saxovatni "odamiylik mulkining mavj urib turgan dengizi"ga qiyoslaydi. U odamlarni saxovatli – ya'ni "yaxshilik qiluvchi, yaxshilik izlovchi", o'zini boshqalarning "kamchiliklarni ko'rmaslikka soluvchi" bo'lishga da'vat etadi.

Demak, talabalarda stressga barqarorlikni oshirish maqsadida yuqorida sanalgan sifatlarining o'rni kattadir. Shunday ekan, mazkur sifatlarning shakllantirilishi va mavjudlarining rivojlantirilishi talabalarda stressga barqarorlikni oshirish uchun muhim determinantlar sifatida katta rol o'ynaydi. Buning uchun esa o'sha manbalarga ko'proq murojaat qilish, ularning mazmun, mohiyatini psixologik jihatdan yoshlarimizning ongiga singdirish hamda bu sifatlarni o'zlarida tarkib topdirishga undash muhimdir.

Fiziologiyada psixik holatlarni o'rganish bilan bog'liq yana bir magistrlik dissertatsiyasilar P. S. Kupalov nomi bilan bog'liq. Uning fikricha, vaqtinchalik holat tashqi muhit ta'sirida shartsiz refleks mexanizmlari asosida ro'y beradi. V. I. Myasishev psixik holatni shaxs tarkibidagi tuzilmalardan biri sifatida jarayonlar, holatlar va munosabatlar bilan bir qatorga qo'yadi. B. F. Lomov fikricha esa, "Psixik jarayonlar, holatlar va xususiyatlar inson organizmidan tashqi holda mavjud bo'lmaydi. Ular inson miyasining vazifasi sifatida biologik taraqqiyot va insoniyat tarixi davomida rivojlanib kelgan. Shuning uchun psixika qonunlarini aniqlash, eng avvalo, inson miyasi, asab tizimi va butun organizmning ish faoliyatini o'rganishdan iborat bo'lishi kerak".

Psixologik va biologik omillarning birligi psixik holatlarni baholashning obyektivligi tamoyiliga asoslanib, psixik holatlarni o'rganish ikki yo'nalishda amalga oshiriladi: funksional va emotsional holatlarni o'rganish. Psixik holatlarni tasniflashda har xil yondoshuvlar mavjud. Ularga ko'ra aqliy, emotsional, irodaviy faollik va passivlik, stress, ko'tarilish, o'zini yo'qotib qo'yish, to'yinish, kutish, yolg'izlik va boshqalarni ajratish mumkin. Umumlashganlik darajasiga ko'ra holatlar umumiy, turga xos va individual bo'lishi mumkin. Masalan, holatlarlarning tavsificha ularning subyekt tomonining anglanganlik darajasiga bog'liq.

P. K. Anoxinning fikricha, mazkur xususiyatlar ichida eng muhimi insonning munosabatlaridir. Holat tarkibida inson ongi va o'z-o'zini anglash darajasini bildiradi. Ong xususiyati sifatidagi munosabat –

borliqqa bo‘lgan munosabatdir. O‘z-o‘zini anglash tavsifi sifatida – o‘zini boshqarish, nazorat qilish, baholashdir.

Holatning tavsifi va parametrlari bilan bir qatorda uning funksiyasi (vazifalari)ni ham ko‘rsatish mumkin. Ular ichida eng muhimi sifatida: a) boshqarish (regulyatsiya); b) alohida psixik holat va xususiyatlarni birlashtirish (integratsiya) vazifasini ko‘rsatish mumkin.

Chirkov diagnostik maqsadlarda psixik holatlarga ta’sir etuvchi beshta omil borligini ko‘rsatadi. Ular: kayfiyat, muvaffaqiyat ehtimolligini baholash, motivatsiya, tetiklik darajasi va ishga munosabat. Bu beshta omilni u uch guruhga birlashtiradi: motivatsion undovchi (kayfiyat va motivatsiya), hissiy baholovchi (muvaffaqiyat ehtimolligini baholash va ishga munosabat), faollashtiruvchi- quvvatlantiruvchi (tetiklik, bardamlik darajasi).

O‘zining dinamik tabiatiga ko‘ra psixik holatlar jarayonlar va xususiyatlar o‘rtasidagi oraliq o‘rinni egallaydi. Ma’lumki, ba’zi psixik jarayonlar (diqqat) ayrim holda shaxsning holati sifatida ham qaraladi. Xususiyatlar mohiyatini tushuntirishda psixik holat tushunchasidan foydalanish xususida A. O. Proxorov shunday deydi: [3]”Harakter xislatini tushunish uchun, eng avvalo, vaqtinchalik holatlarni tahlil qilish, tushunish kerak bo‘ladi. Shundan keyingina uning harakter tarkibidagi barqarorligi va mustahkamligi haqida fikr yuritish mumkin”. A. S. Puni esa [4]“Psixik holatlar shaxs tavsiflarining nisbatan barqaror va muvozanatlashgan tizimi bo‘lib, uning fonida psixik jarayonlar dinamikasi namoyon bo‘ladi” degan fikrni ilgari suradi. A. G. Kovalyov fikricha esa: [5]”Psixik holatlar ko‘p hollarda mazkur shaxs uchun tipik bo‘lgan xususiyatga aylanadi va shaxsning psixologik xususiyatlarida o‘z aksini topadi”. Psixik holatlar ko‘p hollarda vaziyat yoki faoliyatga javob (reaksiya) sifatida namoyon bo‘ladi, moslashuvchanlik tabiatiga ega bo‘lib, insonning tashqi muhit bilan o‘zaro ta’sirini muvofiqlashtirib, o‘zgarayotgan sharoitga moslashishni ta’minlaydi. Chet el psixologlari U. Kennon, G. Sele, I. P. Pavlov, N. S. Chetvernikova, Ye. K. Seppa, G. V. Arxangelskiyva boshqalarning tekshiruvlari nazariy va tabiiy biologik jihatdan to‘liq o‘rganilib chiqqan.

So‘nggi paytda odamlar orasida ruhiyatga, ruhiy holatlarga, asab tizimi holatlariga qiziqish ortishi kuzatilmoqda. Shu bilan birga psixologik maslaxatga kelgan mijozlar: “meni stressga tushibsiz, davolanishingiz kerak, psixologga uchrang, deb shifokorlar jo‘natishdi”, degen fikr bilan kelishmoqda. ***Stress, frustratsiya, monotoniya*** bu holat va so‘zlarning zamirida nima bor?

Quyida biz sizlarga insonning ruhiy holatlarida uchraydigan va uning faoliyatiga bevosita ta'sir etuvchi psixik hodisalarga to'xtalib o'tmoqchimiz. Zero inson ularni farqlay olishi hamda ularni boshqara olishi lozim.

Stress (ing. Stress- taranglik) bu – psixik reaksiya bo'lib, ya'ni boshqa sharoitga o'rganishni, o'tishni bildiradi. Hayotdagi o'zgarishlar, tez olib boriladigan ishlar odam organizmida reaksiya keltirib chiqaradi. Stress organizmning total mobilizatsiyasi xisoblanadi, ya'ni o'ta og'ir, murakkab vaziyatdan chiqish yoki qiyin sharoitga moslashish. Stressorlar (qo'zg'atuvchilar) vegetativ o'zgarishlar – qon-tomirning urishi tezlashuvi, qonda qand miqdorining oshishi, qon bosimining ko'tarilishi va h. k. ni vujudga keltirib, organizmni intensiv harakatlarga tayyorlaydi.

Distress (ing. Distress- g'am-tashvish, uqubat)-hayot uchun xavfli bo'lgan, stressning eng og'ir salbiy ko'rinishi. Eng inson uchun azobli va zararli bo'lgan stress holati xisoblanib, bu qiyin ahvolga tushib qolganda biron-bir yaqinlaridan ajraganda yoki shaxsiy tomondan juda qiyin ahvolga tushganda yuz beradi.

Sistematik stress va ***psixik stress***. Sistematik stress biologik bosimni keltirib chiqaradi. Ular zaharlanishdan, to'qimalarni shamollanishidan yoki lat yeyishi tufayli sodir bo'ladi.

Psixik stress – esa bu tashqaridan gap orqali yoki harakatlar orqali kelib chiqadi.

Masalan: shaxmat o'ynayotganda yoki qattiq quchoqlashib ko'rishganda stress paydo bo'ladi, lekin u zararsiz hisoblanadi. Stressning ozgina foydali tomonlari ham bor bu paytda odam harakat qilishga intilib qoladi, organizmini kurashishga tayyorlaydi yoki undan qochishga harakat qiladi. Ma'suliyatli vazifani yoki topshiriqni bajarish jarayonidagi ayrim kamchiliklar va yuzaga keladigan psixologik to'siqlar natijasida ***xronik (doimiy) stress holatlari yuzaga keladi.***

Doimiy stresslar 6 taga bo'linadi.

1. Uyqusizlik.
2. Ko'krakdagi og'riq, ya'ni muskullarning yurak atrofidagi og'riqlar.
3. Yo'tal (tez-tez tomoqni tozalash uchun bo'ladigan yo'tal).
4. Jinsiy qoniqmaslik.
5. Emotsional disbalans, ya'ni kayfiyatning tushib ketishi.

6. Doimiy toliqish va haddan tashqari semirish.

O‘smirlik davridagi ko‘p uchraydigan stress holatlardan biri bu o‘smir “MEN” nining o‘zgalar tomonidan o‘z vaqtida tan olinmasligidir. Shuningdek, shaxs faoliyatidagi ko‘p uchraydigan stresslardan biri bu pul muammosiga taqaladi. Eng jiddiy stresslardan biri bu oiladagi ijtimoiy muxitning nosog’lom shakllanlanganligidir. Ya’ni oiladagi ayrim salbiy holatlar, yo‘qotishlar, o‘zaro kelishmovchiliklar, ajrashish, o‘lim, nizoli vaziyatlar, oiladagi muhitning nosog‘lomligi. Masalan: ota-ona o‘rtasidagi nizoli holatlar bolaga qattiq ta’sir etadi. Bularning barchasi o‘smir psixologiyasida o‘z aksini topishi va unga nisbatan o‘smir tomonidan obyektiv yondashish stressning kuchayishiga olib keladi. Stressni kuchaytirishga olib keladigan yana bir psixologik holatlardan biri frustratsiyadir.

Vahima – ***vas-vasa***. Bunda odam vahimaga tushadi, har xil hayollarga boradi. O‘tib ketgan yomon voqeani eslab siqilishi yoki bo‘lar-bo‘lmas narsalarni o‘ylashi, hali sodir etilmagan, aytib bo‘lmaydigan yomon fikrlarga borib vahimaga tushish. Bu narsalar ichki holatni o‘zgartirib, xotirjamlikni yo‘qotadi. Bunda odamning faolligi yo‘qolib o‘zini qo‘lga ololmaydi. Bunday narsalarni og‘riq bilan tenglashtirish mumkin. Vahimani keltirib chiqargan narsa kerakli axborotning yetishmasligidan, dunyoqarashning torligidan yoki kelgan to‘g‘ri maslahatni ana shu vahimani keltirib chiqargan sababga qarama-qarshiligi va uni battar oshirishi vahimani avjga chiqaradi.

Monotoniya – stressning qarama-qarshi holatidir. Masalan, bu holat ko‘proq ishda, shaxsiy hayotda kuzatiladi. Har kuni bir xil ishni qayta-qayta bajarish natijasida odam monotoniya holatiga tushib qoladi. Bu holat insonda zerikish, loqaydlik, hayotga nisbatan qiziqishni kamaytiradi, tashqi qiyofasida g‘amginlik, nimadandir norozilik alomatlari kuzatiladi. Buning natijasida shaxsda iroda, fikrlash qobiliyati sustlashadi, maqsadga yetish uchun harakat kamayadi. Shaxsda miyaning tormozlanish natijasida tevarak – atrofdan kelayotgan ongsiz signallarni qabul qilmasdan faqat o‘z joniga qasd qilishni maqsad qilib qo‘yadi. Monotoniyaga chalingan shaxslar ustidan kuzatuv olib borilganda alaxsirash, gallyutsinatsiyalar, xuddi hayolida nimadadir suzib ketayotgandek bo‘ladi, xavotirlanadi.

Yolg‘izlik – keyingi turdagi qiyin holatlaridan biri. Yolg‘izlik natijasida odam o‘zi bilan o‘zi muloqot qiladigan holatga tushib qoladi. Uzoq vaqtda yolg‘izlikda qolgan inson haqiqiy nevroz kasalligiga chalinishi mumkin. Mana shu holatga tushgan shaxslarni 3 guruhga bo‘linadi:

Birinchi guruh: 18-28 yoshgacha bo‘lgan yoshlarda bu holat quyidagi holat bilan kuzatiladi (oilasidan yiroqda bo‘lish, masalan, boshqa shaharga ishga borishi yoki o‘qishga, sevgilisidan ajralish).

Ikkinchi guruhga 29-38 yosh va uchinchi guruhga 39-55 yoshda bo‘lganlarda krizis holat kuzatiladi. Masalan, oilasidan, yaqin odamidan ajralish (o‘lim). Bunday holatda inson tushkunlikka tushib qolishi, ya’ni hayotda hech kimga kerakmasdek, yurak siqilishi, chorasiz, kelajakka ishonchsiz bo‘lib qoladi.

Tunggi psixika bu – mujassamlangan hodisalardan biri bo‘lib, u kech uyqu vaqtida kuzatiladi. Kunduzi bo‘lib o‘tgan voqea-hodisalar tunda yolg‘izlik paytida qaytadan ko‘z o‘ngida ifodalanadi. Masalan, kechqurun yolg‘izlik hissi kuchayadi, inson o‘z hayollari bilan yolg‘iz qoladi, ba’zida qo‘rquv obrazlari bilan. Qorong‘ulik insonda xavotirlikni yuzaga keltiradi, real holatni o‘zgartiradi, u sirli bo‘lishi mumkin, bunda odam o‘zini kuchsiz, yolg‘iz, atrofdagilar uni tushunmasligini sezadi. Tunggi psixika ko‘proq nevroz, yurak yoki boshqa kasalliklarga chalingan odamlarda muammolarni yuzaga chiqaradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

– T. : A. Qodiriy nomidagi nashriyot, 1993. – 96 b.

: O‘zbekiston, 2011. -344 b.

-

4-kitob – T. : Qomuslar Bosh taxririyati, 1991. -569 b.

– www ziyouz. com. T. : Fan, 2018. – 198 b.

–T. :O‘zbekiston, 2018. – 230 b.

rovskiy Yu. A. Sotsialno-stressovыe rasstroystva // Russkiy med. jurn. - 1996, T. 3, №11. - S. 689-694.

ina A. N. Stress i zaщita ot stressa /A. N. Amelina. – M. : Smart, 2018. – 202

– 27 s.

№ 4. – S. 32-44.

ordov V. A. Kognitivnыe protsessы i psixologicheskiy stress. //Psixol.

odrov V. A. Psixologicheskiy stress: razvitie i preodolenie /V. A. Bodrov. – M. : Perse, 2006. – 528 c.

raun D. , Farber M. Vvedenie v psixoterapiyu. Prinsipы i praktika

Psixologiya jiznennыx situatsiy. Uchebnoe posobie. - M. : Rossiyskoe pedagogicheskoe agentstvo, 2007. - 263 s.

№ 1. S. 180-184.

//Sovremennaya psixologiya: ot teorii k praktike: Materialы XXV Mejd. "Psixologiya". – M. : MGU. – 2018. – №2. – S. 114-117.

– M. : Izd. Mosk. un-ta, 2014. – 122 s.

asserman L. I. Metodika psixologicheskoy diagnostiki sposobov sovladaniya so stressovыmi i problemnыmi dlya lichnosti situatsiyami: posobie dlya vrachey i med. psixologov /L. I. Vasserman. i dr. – SPb. : NIPNI

in Ye. P. Psixologiya individualnыx razlichiy. - SPb. : Piter, 2011. –701s.

hoqova Z. Shayx Najmiddin Kubro. – T. : "O'zbekiston" – 2013. -134 b

DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL COMMUNICATIVE COMPETENCIES OF ESP STUDENTS ON THE BASIS OF CORPUS BASED APPROACH.

Durdona PULATOVA

Annotation

This article reveals the concept of a corpus-based approach to the development of professional communicative competence. Intercultural communication, as the need to build a foreign language education system for graduates of higher education institutions in a new way, especially at the undergraduate level, is becoming increasingly urgent and focused on the self-development of students as pedagogical support in the educational system of the educational institution. In recent decades, a number of large-scale changes have been taking place in the higher education system of Uzbekistan, the country's entry into the world education system, socio-cultural changes, and the country's support for university graduates. Based on the new requirements, attention is being paid to improving the quality of foreign language teaching at various stages of education, in particular, to ensure that graduates of higher education institutions enter the world labor market competitively. The rapid development of information and communication technologies is

currently opening up wide opportunities and creating a real possibility of a global multilingual system, expanding the scope of education, which opens up great opportunities for the student and indicates the need to learn a foreign language as a means of learning. . The goals of the multi-level system of higher education, taking into account the current needs of the economy and the labor market, are to expand the capabilities of universities to meet the many cultural and educational needs of the individual and society as a whole, to increase the flexibility of the general cultural, professional and scientific training of graduates. Non-linguistic pedagogic directions vocationally oriented foreign language communicative competence of undergraduate students is defined as an integrated set of personal qualities and abilities, foreign language knowledge, skills and abilities formed in the process of teaching a foreign language. Students and personnel in the field of university and professional activity are required to have their place in the world professional market and to be competitive, to have professional communicative competence in the implementation of independent oral and written communication in a foreign language within the framework of the profession. In today's fast-paced and interconnected world, effective communication is a key skill for professionals across various industries. Professional communicative competences encompass a wide array of abilities that enable individuals to navigate complex work environments, convey ideas, and establish productive relationships. This article provides a detailed overview of the concept of professional communicative competences, highlighting key components and their significance in the workplace.

Key words: professional competencies, corpus based approach, communicative competencies

Introduction/Kirish

Nowadays, effective communication is a key skill for professionals across various industries. Professional communicative competencies encompass a wide array of abilities that enable individuals to navigate complex work environments, convey ideas, and establish productive relationships. This article provides a detailed overview of the concept of professional communicative competencies, highlighting key components and their significance in the workplace. [16]

There are key components to develop professional communicative competencies.

- Verbal communication skills: This section delves into the importance of articulate and persuasive verbal communication, covering aspects such

as active listening, clarity of expression, and adaptability to diverse audiences. [12]

- Non-verbal communication skills: Here, we discuss the role of body language, facial expressions, and gestures in conveying messages effectively, emphasizing the significance of non-verbal cues in building rapport and establishing trust. [15]

- Written communication skills: This segment focuses on the crucially of concise, organized, and error-free written communication in professional contexts. It covers areas like email etiquette, report writing, and effective use of digital communication tools. [14]

In today's interconnected world, effective professional communicative competencies have become paramount for success in the globalized workplace. Effective communication skills play a vital role in conveying ideas, building relationships, and showcasing expertise. This article will explore the significance of professional communication skills in various aspects of the modern workplace and provide insights on how individuals can enhance their competencies in this area.

Understanding the Global Landscape:

The globalized workplace brings together professionals from diverse cultural backgrounds, languages, and communication styles. Effective professional communicative competencies enable individuals to bridge cultural gaps, overcome language barriers, and foster a sense of inclusivity. This section will highlight the importance of cultural awareness, active listening, and adaptability skills in ensuring effective communication within an international team.

Building Strong Relationships:

In today's fast-paced business environment, strong relationships are the foundation of success. Effective communication skills help establish trust, resolve conflicts, and enhance collaboration. This portion of the article will delve into the role of interpersonal skills, empathy, and emotional intelligence in building strong relationships within a professional setting. [3]

Enhancing Leadership Effectiveness:

Leadership roles demand exceptional communication skills. It will explore how effective professional communication can enhance leadership effectiveness by enabling leaders to articulate a clear vision, motivate their teams, and provide constructive feedback. It will also

discuss the significance of communication in decision-making processes and crisis management within organizations. [6]

Amplifying Cross-Cultural Collaboration:

Globalization has led to increased cross-cultural collaboration within workplaces. This segment will focus on the importance of effective professional communication in facilitating cross-cultural collaboration, emphasizing the need for intercultural competence, flexibility, and open-mindedness. It will also highlight the role of technology in connecting individuals across borders and the importance of effective virtual communication. [8]

Literature review/ Adabiyotlar sharhi

Effective communication skills are essential for individuals aiming to advance their careers and showcase their expertise. This portion of the article will explore how individuals can improve their professional presence, enhance their written and verbal communication skills, and make a lasting impression through effective storytelling and persuasive communication techniques.

The English language plays a crucial role in enhancing professional communicative competencies for several reasons. Proficiency in English is increasingly seen as a valuable skill in today's globalized professional world. Here are some key points, highlighting the importance of English language skills in professional communication:

Global Language: English is considered the lingua franca of international communication, particularly in business and academia. It is estimated that over 1. 5 billion people speak English to some degree worldwide (Crystal, 2003). The ability to effectively communicate in English opens up opportunities for networking, collaboration, and conducting business globally (Jenkins, 2015).

Career Advancement: In many industries, companies have a preference for candidates who possess strong English language skills. Proficiency in English can help individuals stand out among their peers and increase their chances of career advancement (Sophia Education, 2020).

Business Communication: English is widely used in global business transactions, negotiations, and meetings. Having a good command of the

language enables professionals to effectively communicate their ideas, negotiate deals, and build relationships with clients and partners from different cultures (Tsui & Bunton, 2000).

Technical and Academic Knowledge: Many scientific and technical fields primarily publish their research and findings in English. Proficient English language skills are fundamental for successful participation in international conferences, publishing papers, and collaborating with colleagues from different countries (Belcher & Braine, 2010).

Access to Information and Resources: The majority of online content, including educational resources, research papers, and business publications, are in English. Proficiency in English allows professionals to access a vast amount of information; stay updated with industry trends, and learn from global thought leaders (Crystal, 2012).

Methodology/Metodologiya

To accomplish above mentioned strategies, students should learn ESP as English for Specific Purposes (ESP) refers to a branch of English language teaching that focuses on developing skills and knowledge required for specific professional contexts. It is essential for enhancing professional communicative competence in various industries. Here are some of the key reasons why ESP is important:

1. Relevance: ESP courses are designed to meet the specific needs and interests of learners in their professional fields, reflecting the language tasks they will encounter. As a result, learners acquire vocabulary, grammar, and skills that are directly applicable to their chosen profession. (Dudley-Evans, T. , & St John, M. J. (2005))

2. Enhanced Communication Skills: ESP courses focus on developing effective communication skills necessary for professional life, including writing reports, participating in meetings, giving presentations, and negotiating in specific contexts. This improves proficiency and confidence in professional communication. (Hyland, K. (2006))

3. Targeted Vocabulary and Language Use: ESP courses emphasize the vocabulary and language structures relevant to different professional fields, equipping learners with the specific linguistic tools required for effective communication within their domain. (Hutchinson, T. , & Waters, A. (1987))

4. Increased Employability: Effective communication is a crucial skill sought after by employers globally. By developing professional communicative competence through ESP, individuals improve their

chances of finding employment in their desired field or advancing their careers. (Robinson, P. (1991).)

5. Tailored Content and Methods: ESP instructors tailor course content and teaching methods to suit specific professional contexts, ensuring that learners receive targeted instruction and practice in authentic workplace situations. (Hutchinson, T. , & Waters, A. (1996).)

In recent decades, a number of large-scale changes have been taking place in the higher education system of Uzbekistan, the country's entry into the world education system, socio-cultural changes, and the country's support for university graduates. It is related to prospects that increase the demand for food. Based on the new requirements, attention is being paid to improving the quality of foreign language teaching at various stages of education, in particular, to ensure that graduates of higher education institutions enter the world labor market competitively. English for Specific Purposes (ESP) is a field of applied linguistics that focuses on the teaching of English for specific professional or academic purposes. ESP students are typically those who need to use English in their work or studies, such as engineers, nurses, and business professionals. [1]

One of the key skills that ESP students need to develop is professional communicative competence. Professional communicative competence is the ability to communicate effectively in a professional setting. This includes the ability to use language accurately and appropriately, to understand the cultural norms of the workplace, and to build and maintain relationships with colleagues and clients. [5]

According to N. A. Muslimov, competence is a set of knowledge, skills, qualifications and personal qualities necessary for professional activity in the relevant field. [10]

Professional competence is a competence that corresponds to the specialty under consideration in terms of its description and level of application, and professional competence is to be able to apply the acquisition of knowledge, skills and abilities necessary for the implementation of professional activities by a specialist and their practical use at a high level. [3]

Communicative competence is the ability to achieve communicative goals in a socially appropriate manner. It is organized and goal-oriented, meaning the ability to select and apply appropriate and effective skills in an appropriate context. It includes oral and written communication

behaviors. Communicative competence refers to students' ability to use a foreign language to communicate. [11]

Professional communicative competencies are a combination of the components of communicative competencies (pragmatic, linguistic, strategic, cultural, intercultural and sociolinguistic) [7], and the ability to use professional words and language units that cause misunderstandings in the complex processes of professional activity.

There are a number of different models of professional communicative competence. However, they all share a number of common features. Linguistic competence: This refers to the ability to use language accurately and appropriately. This includes grammar, vocabulary, and pronunciation. [8]

Cultural competence: This refers to the ability to understand and appreciate the cultural norms of the workplace. This includes things like body language, humor, and eye contact.

Interpersonal competence: This refers to the ability to build and maintain relationships with colleagues and clients. This includes things like active listening, empathy, and conflict resolution.

Strategic competence: This refers to the ability to use language strategically to achieve specific goals. This includes things like persuasion, negotiation, and decision-making. [3]

Professional communicative competence is essential for ESP students for a number of reasons. It helps them succeed in their careers. In today's globalized economy, the ability to communicate effectively with people from different cultures is essential for success in many fields. [1]It helps them build relationships with colleagues and clients. Strong communication skills are essential for building and maintaining relationships with colleagues and clients. It helps them to advance in their careers. Employees with strong communication skills are more likely to be promoted and earn higher salaries. [2]

It helps them feel confident in their work. When ESP students have strong communication skills, they feel more confident in their ability to do their jobs effectively. [2]There are a number of ways that ESP students can develop professional communicative competence.

Take communication courses. There are a number of communication courses available that can help ESP students improve their linguistic, cultural, interpersonal, and strategic competence.

Practice communication skills. The best way to improve your communication skills is to practice. This can be done by joining a Toastmasters club, taking part in role-playing exercises, or simply talking to people more often. [1]

Get feedback. Getting feedback from others is a great way to identify areas where you can improve your communication skills. This feedback can be given by friends, family, colleagues, or mentors.

Read books and articles. There are a number of books and articles available that can help ESP students learn more about professional communication.

Attend workshops and conferences. There are a number of workshops and conferences available that can help ESP students improve their communication skills.

Corpus based approach. A corpus-based approach to teaching ESP is a method of teaching . English for specific purposes that uses corpora, or collections of naturally occurring language data. This approach is based on the idea that the best way to learn how to use language effectively is to study how it is actually used by native speakers. [9]

RESULT/Natijalar

The corpus-based approach to language teaching is relatively new, but it has gained popularity in recent years. This is because corpora can provide teachers and learners with a wealth of information about how language is used in real-world contexts. This information can be used to help learners improve their accuracy, fluency, and comprehension. [11]

In the context of ESP, the corpus-based approach can be used to help learners develop the linguistic, cultural, and strategic competencies that they need to communicate effectively in professional settings. [9] For example, corpora can be used to help learners identify the vocabulary and grammar that are used in specific professional contexts. They can also be used to help learners understand the cultural norms of different professional settings. Additionally, corpora can be used to help learners develop the strategic competence they need to use language effectively to achieve specific goals.

There are a number of ways that a corpus-based approach can be used to develop the professional communicative competencies of ESP students. [6]Corpus-assisted language learning (CALL):CALL is the use of corpora to support language learning. This can be done in a number of ways, such as by providing students with access to corpora so that they can search

for examples of specific words or phrases or by using corpora to create exercises and activities.

Corpus-informed teaching:Corpus-informed teaching is a method of teaching that uses corpus data to inform the teaching process. This can be done by using corpus data to identify the most frequent words and phrases in a particular genre or by using corpus data to create activities that help students understand the patterns of language use.

Corpus-driven learning:corpus-driven learning is a method of learning that is driven by the data in a corpus. This means that students are not given any explicit instruction but instead learn by exploring the corpus and discovering patterns of language use for themselves. [12]

The corpus-based approach has a number of advantages over traditional methods of teaching ESP. It is more realistic: corpora provide students with access to real-world language data, which helps them learn how language is actually used.

It is more efficient: corpora can be used to identify the most important language features for a particular genre, which helps students focus their learning.

It is more motivating. Corpus-based activities can be more engaging and motivating for students than traditional grammar exercises. [4]

However, there are also some challenges associated with the corpus-based approach. Corpora can be expensive and time-consuming to create and maintain. Corpus data can be complex and difficult to interpret. Corpus-based activities may not be suitable for all students. [13]

Conclusion/Xulosa

In conclusion, professional communicative competence is essential for ESP students who want to succeed in their careers. By developing their communication skills, ESP students can increase their chances of getting a job, getting promoted, and being successful in their careers. The corpus-based approach is a promising method of teaching ESP that has the potential to improve the communicative competence of students. However, it is important to note that the corpus-based approach is not a silver bullet and should be used in conjunction with other methods of teaching ESP. [21] ESP plays a significant role in developing professional communicative competencies. It provides learners with the necessary language skills and knowledge required to excel in their chosen professional fields, improving employability and enabling effective communication within specific contexts. Effective professional

communicative competencies form the foundation for success in the modern workplace. This article has provided a comprehensive overview of the concept, emphasizing its importance and key components. Developing strong verbal, non-verbal, and written communication skills, along with self-awareness and emotional intelligence, enables professionals to thrive in their respective fields. By continuously honing these competencies, individuals can enhance their career prospects, foster collaboration, and drive organizational growth. Effective professional communicative competencies have become indispensable in today's globalized workplace. By developing cultural awareness, interpersonal skills, leadership effectiveness, cross-cultural collaboration, and expertise showcasing abilities, individuals can propel their careers forward and contribute to their organizations' overall success. Invest in enhancing these skills to navigate the challenges and reap the benefits of the evolving workplace landscape. The corpus based approach has revolutionized language learning and can significantly contribute to the development of professional communicative competences. By utilizing corpora and analyzing authentic texts, professionals can enhance their vocabulary, grammar, and discourse skills. By adopting a systematic approach and utilizing available resources, individuals can improve their overall communication proficiency in their respective fields.

References:

1. Adams, B. (2019). Effective Communication in the Workplace: How and Why It Matters. Harvard Business Review.

2. Adler, R. B. , Rodman, G. , & Du Pre, A. (2016). Understanding human communication. Oxford University Press.

3. Arnold, J. , & Brown, G. (1999). Socializing the learner into professional communication, English for Specific Purposes, 18(1), 2–18.

4. Bardovi-Harlig, K. (2001). The negotiation of communicative competence in instructed settings Language Learning, 51(3), 677–711.

5. Byrnes, H. (2001). Learning strategies for the acquisition of foreign language communicative competence Annual Review of Applied Linguistics, 21, 163–183

4. Belcher, D. , & Braine, G. (2010). Teaching Academic Writing in a Second Language: Understanding the Needs of Second Language Writers. Routledge.

5. Caruso, D. (2019). Emotional competence: What it is and why it matter

6. Crystal, D. (2012). English worldwide. The Cambridge Encyclopedia of the English Language, 555-562.

7. Dudley-Evans, T. , & St John, M. J. (2005). Developments in English for Specific Purposes: A multi-disciplinary approach. Cambridge University Press.

8. Guffey, M. (2019). Essentials of Business Communication (11th ed.). Cengage Learning

9. Gudykunst, W. B. , & Kim, Y. Y. (Eds.). (2017). Theorizing about intercultural communication. Sage Publications.

10. Hutchinson, T. , & Waters, A. (1996). English for Specific Purposes: A learner-centered approach. Cambridge University Press.

11. Hyland, K. (2006). English for Academic Purposes: An advanced resource book. Routledge.

12. Huczynski, A. , & Buchanan, D. (2013). Organizational behavior. Pearson Education.

13. Hutchinson, T. , & Waters, A. (1987). English for Specific Purposes: A learning-centered approach. Cambridge University Press.

14. Jenkins, J. (2015). Global Englishes: A Resource Book for Students. Routledge.

15. O'Connor, J. , & Seymour, J. C. (2018). Introducing Neuro-Linguistic Programming: Psychological skills for understanding and influencing people. Jessica Kingsley Publishers.

17. Pulatova , D. , (2023) Pedagogical opportunities in improving

professional communicative competencies. Science and innovationinternational scientific journal.

17. Robinson, P. (1991). ESP Today: A practitioner's guide. Prentice Hall.

18. - Sophia Education. (2020). The Benefits of Learning English for Career Advancement. Retrieved from https://www. sophia. org/tutorials/the-benefits-of-learning-english-for-career-advancement.

19. Shell, G. (2003). The Importance of Effective Communication. AORN Journal, 77(3), 576-577.

20. Tsui, A. B. , & Bunton, D. (2000). The discourse of negotiation: Studies of language in the workplace. Routledge.

21. Yukl, G. (2005). Effective Leadership Behavior: What We Know and What Questions Need More Attention? The Academy of Management Perspectives, 4(1), 66-85.

O‘QITUVCHILARDA KASBIY KO‘NIKMALARNI SHAKLLANTIRISH VA TAKOMILLASHTIRISH VOSITALARI

DSc Raxmanova Muqaddas Qaxramonovna

Annotatsiya

Maqolada axborot-kommunikatsion texnologiyalarni faol va samarali tatbiq etish yangi, zamonaviy ta’lim tizimini yaratishga xizmat qilishi davlat ahamiyatiga molik dolzarb vazifa ekanligi asoslab berilgan. Shuningdek, muallif ta’limga axborot-kommunikatsion texnologiyalarni joriy etishning bosqichma-bosqich, uzviy va uzluksiz pedagogik omillarni ochib bergan.

Bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy tayyorgarligi tizimlashtirilmagan, o‘zaro bog‘lan- magan bilim va ko‘nikmalarni berishdan iborat bo‘lishi kerak emas. uni fanlararo yondashish asosida o‘tkazish zarur. Buning uchun esa oliy ta’lim muassasasi kasbiy ta’lim yo‘nalishlarida umumkasbiy va maxsus fanlar o‘qituvchilari talabalarga o‘quv fani mohiyatini ochib berar ekan o‘z fani bo‘yicha bilim va ko‘nikmalarni

shakllantirish bilan birga maktabda, kasb-hunar kollejlarida uni o‘rganish metodikasi elementlari bilan va ishlab chiqarish sohasida ularni qo‘llash doirasi bilan ham tanishtirishi kerak.

Boshlang‘ich axborot – bu birlamchi, qayta ishlanmagan, “xom”. Oraliq axborot qayta ishlangan, lekin hali modelli tajribani boshqarishda foydalanish mumkin bo‘lgan darajada emas. Yakuniy axborot modelli tajriba natijasi hisoblanadi, tartibliligi, tizimlashtirilganligi va qo‘llashga tayyorligi bilan ifodalanadi. Bashoratlashtiruvchi axborotning haqiqiy vaziyat bilan bog‘liqligi o‘tmishda tizimning faoliyati to‘g‘ri- sidagi dastlabki axborot asosida amalga oshiriladi. dastlabki axborotni mantiqiy ishlab chiqish uni yangi sharoitlarda tizimning taxmin qilinayotgan holatga ko‘chirishga imkon beradi. Bashoratlashtiruvchi axborot taxminiy xususiyatga ega bo‘ladi, ya’ni kelajakda tizimning tendensiyalari va mumkin bo‘lgan variantlari haqidagi bilimdan iborat.

Kalit so‘zlar: Axborot-kommunikatsiya, texnologiya, ko‘nikma, jarayon, takomillashtirish, mutaxassis, vosita, ehtiyoj.

TOOLS FOR FORMING AND IMPROVING THE PROFESSIONAL SKILLS OF TEACHERS

In this article the author substantiates active and effective implementation of information and communication technologies that serve as the creation of a modern education system, as the urgent task of national importance. the author also reveals the factors of information and communication technologies in education, both in-phasing and continuity.

Professional training of future teachers should not consist of imparting unsystematized, unrelated knowledge and skills. it is necessary to conduct it on the basis of an interdisciplinary approach. For this purpose, the teachers of general and special subjects in the professional education areas of the higher educational institution reveal to the students the essence of the academic subject, while forming knowledge and skills in their subject at school, profession- in vocational colleges, he should be introduced to the elements of the learning methodology and the scope of their application in the field of production.

Primary information is primary, unprocessed, "raw". Intermediate information has been processed, but not yet to the extent that it can be used to control the model experiment. The final information model is the result of experience, it is expressed by its orderliness, systematization and readiness for use. Correlation of predictive information with the real situation is carried out on the basis of preliminary information about the

system's activity in the past. logical development of initial information allows to transfer it to the expected state of the system under new conditions. Predictive information has an approximate nature, that is, it consists of knowledge about the trends and possible options of the system in the future.

Keywords: Information and communication technology, numenius, process improve- ment specialist, means need.

Kirish

Axborotlashgan jamiyatni yaratish va rivojlantirishda bir qator omillar bilan aniqlanadigan ta'limga axborot-kommunikatsion texnologiyalarini keng ko'lamda qo'llashni taqozo etadi. Birinchidan, ta'limga axborot-kommunikatsion texnologiyalarini joriy etish bilim- larni va insoniyat tomonidan to'plangan texnologik va ijtimoiy tajribalarni nafaqat avloddan avlodga balki, bir kishidan boshqa bir kishiga uzatish jarayonini keskin tartibda tezlashtiradi. ikkinchidan, zamonaviy axborot-kommunikatsion texnologiyalar o'qitish va ta'lim sifatini oshirib, insonning atrof-olamga va ro'y berayotgan ijtimoiy o'zgarishlarga tez moslashishiga imkon yaratadi.

Uchinchidan, axborot-kommunikatsion texnologiyalarni ta'limga faol va samarali jalb etish axborotlashgan zamonaviy jamiyat talablariga javob beruvchi ta'lim tizimini yaratishning muhim omili bo'lib hisoblanadi. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari faoliyatning barcha sohalariga ommaviy ravishda tatbiq etish, yangi kommunikatsiya va yuqori darajada avtomatlashtirilgan axborot muhitini shakllantirish nafaqat an'anaviy tizimni o'zgartirishning dastlabki, balki axborotlashgan jamiyatni shakllantirishning o'zaro birinchi qadami bo'lib hisoblanadi.

Adabiyotlar sharhi: Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini ta'limda qo'llash ta'lim sifatini oshirishga, yangi tarbiyaviy ta'sirlarni yaratishga, ta'lim beruvchi va ta'lim oluvchining kompyuter texnikasi bilan samarali o'zaro ta'sirlashuviga imkon beruvchi yangi avlod axborot ta'lim texnologiyalarini yaratishga olib keldi. Respublikamizning axborotlashgan jamiyat qurish va ta'limda axborot-kommuni- katsiya texnologiyalarini joriy etish yo'lidagi harakatini quyidagi uch bosqichga ajratish mumkin: – asosan, ta'lim tizimini boshqarish, uni ma'muriy boshqarish va boshqarish jarayoni haqidagi ma'lumotlarni saqlash uchun kompyuterlardan individual foydalanish bilan bog'liq boshlang'ich bosqich; – kompyuterli tizimlar, internet va axborot va telekommunikatsion texnologiyalarning konvergensiyasi bilan bog'liq zamonaviy bosqich; – yangi axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining ta'lim texnologiyalari bilan integratsiyasiga asoslangan kelajak bosqichi.

ta’lim sohasidagi jahon tendensiyasi ta’lim oluvchida tizimli, obrazli va egiluvchan fikrlashni, ekologik, refleksiv va axborot madaniyatini, ijodiy faollik va yangilikni his etishni, tolerantlikni shakllantirishni taqozo etmoqda. Buning uchun esa ta’lim jarayoniga yangi axborot va kommunikatsiya texnologiyalarini faol joriy etish lozim. Chunki ulardan foydalanilgan vaqtda shaxsga yo‘naltirilgan o‘qitish muammolari samarali hal etiladi, ta’lim oluvchi iste’dodi va qobiliyatiga mos holda bilimlarning turli sohalarida maksimal darajadagi natijalarga erishish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Metodologiya: Zamonaviy sharoitda kompyuterli o‘qitishni shaxsga yo‘naltirilgan o‘qitish sifatida qarash maqsadga muvofiq. Chunki har bir bosqichda o‘qituvchining axborot va kommunikatsiya texnologiyalarini o‘zlashtirish faollashadi. ta’lim oluvchida mavjud bo‘lgan shaxsiy resurslar, motivlar, qiziqishlar, qobiliyat va ko‘nikmalar safarbar qilinadi, shuningdek, kompyuterni qo‘llashning talab etilgan eng yuqori darajasi shakllanadi va rivojlanadi. nafaqat insonni yangi axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga moslashtirish, balki axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini foydalanuvchining ehtiyoji va imkoniyati, so‘rovi va qobiliyatiga moslashishini ham ta’minlashi muhim. Bo‘lajak mutaxassis kasbiy faoliyatda axborot va kommunikatsiya texnologiyalarinidan samarali foydalanishga imkon beradigan bilimlar va ko‘nikmalar tizimini egallashi lozim. iqtisodiyotda ro‘y berayotgan globallashuv va axborotlashtirish, ichki hamda tashqi bozorda kuchayib borayotgan raqobat oliy ta’lim muassasalarida faoliyat yuritib kelayotgan bo‘lajak kasb ta’lim o‘qituvchisini tayyorlashga munosabatlarni qayta ko‘rib chiqishni taqozo etmoqda. Birinchi navbatda, yuksak kasbiy ko‘nikmaga ega bo‘lgan mutaxassislarga mehnat bozorida talab oshmoqda.

Ma’lumki, har qanday soha mutaxassisining kasbiy salohiyati uning kasbiy masalalarni hal qilishga tayyorligi, shu bilan bir vaqtda olgan bilim va ko‘nikmalaridan samarali foydalanishi bilan belgilanadi. Bo‘lajak kasb ta’limi o‘qituvchisining rivojlanish jarayonlari yo‘nalishlarini tushunish va baholash hamda ularning borishiga ta’sir ko‘rsatish qobiliyatini takomillashtirish uning kasbiy tayyorgarligi konsepsiyasining o‘ziga xos xususiyatlaridan biri hisoblanadi. Bo‘lajak kasb ta’limi o‘qituvchisining yangi axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan ratsional foydalanishga tayyorligi ana shu qobiliyat asosini tashkil qiladi. Oliy ta’lim muassasasi kasb ta’lim yo‘nalishlari o‘quv jarayonida axborot texnologiyalaridan foydalanish nafaqat ta’lim metodlarini, balki ta’limning tashkiliy shakllari va vositalarini takomillashtirish sohasida keng imkoniyatlar yo‘lini ochib beradi. Oliy ta’lim muassasalari kasb ta’lim

yo‘nalishlari o‘quv jarayonida yangi axborot texnologiyalaridan foydalanish ta’lim texnologiyalari, metodlari, vositalari va tashkiliy shakllarini takomillashtirish sohasida keng imkoniyatlar ochib berishi bilan birga ta’lim- ning turli pog‘onalarida tashkil etiladigan o‘quv jarayonini rejalashtirish amaliyotini tubdan o‘zgartirishni ko‘zda tutadi. Shuning uchun ham o‘quv jarayonini yaxshilash bilan bog‘liq masalalar bo‘yicha tadqiqotlarda ta’limda axborot texnologiyalaridan foydalanishga katta e’tibor berilmoqda. Bo‘lajak kasb ta’limi o‘qituvchilarini tayyorlashda ta’limda axborot texnologiyalarini qo‘llash asosida kasbiy ko‘nikmalarni takomillashti- rish muhim ahamiyat kasb etmoqda. ta’limda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari tushunchasi pedagogikada nisbatan yangi tushuncha hisoblanadi, shu sababli uning mazmuni, ta’rifi va xajmiga yagona nuqtayi nazar mavjud emas, har bir muallif o‘zining tadqiqoti uchun eng muhim deb hisoblagan tomonlarini ko‘rsatadi. Bundan tashqari, axborot vositalari tarkibiy qismlari va ko‘rsatkichlari ularning imkoniyatlari, maqsadli vazifalari va foydalanish metodikalarini tez o‘zgarishi ushbu tushunchani yana qayta anglab yetish va qayta ishlashni talab etadi. Kasbiy tayyorgarlik deganda kompyuterli ta’lim sharoitlarida bilim, ko‘nikma va malakalarni shakllantirish va bo‘lajak mutaxassis shaxsini tarbiyalash jarayoni tushuniladi.

Bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy tayyorgarligi tizimlashtirilmagan, o‘zaro bog‘lan- magan bilim va ko‘nikmalarni berishdan iborat bo‘lishi kerak emas. uni fanlararo yondashish asosida o‘tkazish zarur. Buning uchun esa oliy ta’lim muassasasi kasbiy ta’lim yo‘nalishlarida umumkasbiy va maxsus fanlar o‘qituvchilari talabalarga o‘quv fani mohiyatini ochib berar ekan o‘z fani bo‘yicha bilim va ko‘nikmalarni shakllantirish bilan birga maktabda, kasb-hunar kollejlarida uni o‘rganish metodikasi elementlari bilan va ishlab chiqarish sohasida ularni qo‘llash doirasi bilan ham tanishtirishi kerak. Bular esa, talabalarning ko‘plab qobiliyatlarini, shu jumladan, ixtirochilik qobiliyatlarini rivojlantirishda ham muhim asos vazifasini o‘taydi, chunki har qanday yangi g‘oyani taklif qilishda ilgari qaralayotgan sohani batafsil o‘rganib chiqish, yangi axborotlarni topish va uni tavsiya etilayotgan yechim bilan bog‘lashni o‘rganish lozim. Bu vazifalarni amalga oshirish uchun esa, albatta, oddiy inson xotirasida saqlab bo‘lmaydigan darajada katta hajmdagi axborotlarni qayta ishlash talab etiladi. Axborot texnologiyasi imkoniyatlari ushbu muammoni avtomatlashgan o‘quv-axborot tizimlari, bilimlar va ma’lumotlar banklari vositasida oson va samarali hal qilish imkoniyatlarini yaratadi. Kasbiy ko‘nikmalarini shakllantirish jarayoni ta’lim sharoitlarini aniqlashni, ularni tahlil qilishni, tayyorgarlik sifati o‘lchamlari asosida bo‘lajak o‘qituvchi kasbiy tayyorgarligi natijalarini baholash, mavjud ta’lim sharoitlaridan eng yaxshilarini tanlash, nazariy

xulosalarni tajriba asosida tekshirish, o‘rganilayotgan tizimning faoliyati o‘zgargan hollarda uni kelajakda amalga oshirishni nazarda tutadi. ichki tizim tashkil qiluvchi omil tizimning barcha elementlarining o‘zaro bog‘liqligi kabi taqdim etilgan.

Tashqi tizim tashkil qiluvchi omil o‘rganilayotgan tizim tabiatini bashorat qilish bloklari qaytar (teskari) aloqasi, natijalarni tajriba asosida tekshirish, ta’limda axborot texnologiyalarini qo‘llash asosida bo‘lajak o‘qituvchilar kasbiy ko‘nikmalarini shakllan tirish jarayonida namoyon bo‘ladi. Oliy ta’lim muassasalari kasbiy ta’lim yo‘nalishlarida umumkasbiy va maxsus fanlarni o‘qitish jarayonida axborot texnologiyalarini qo‘llash asosida kasbiy bilim va ko‘nikmalarni shakllantirishning mavjud holatini tahlil qilib, ularni shakllantirishda axborot texnologiyalari imkoniyatlari sifatida d. Xenning konsepsiyasini asos qilib oldik. u o‘quv jarayonida axborot texnologiyalarini qo‘llashning quyidagi beshta mezonini ko‘rsatgan. 1) o‘quv jarayoni uchun zarur bo‘lgan ko‘p sonli axborotlarni to‘plash, qayta ishlash va saqlashning zamonaviy tizimlari imkoniyatlari asosida axborot texnologiyalarining talabalar ehtiyojlariga moslashishga qodirligi; 2) ta’lim yaxlit pedagogik tizimini yaratish uchun axborot texnologiyasining ma’lumotlar bazalarini boshqarishga qodirligi; 3) o‘quv jarayonini rejalashtirishga zamonaviy axborot texnologiyalarini tatbiq etish asosida o‘quv jarayonini boshqarish imkoniyatini belgilaydi. Shu bilan birga tegishli dasturiy vositalarni tanlash va moslashtirish zaruriyati bilan birga qaror qabul qilish uchun aniq vazifalar uchun avtomatlashtirishgan tizimlar va ularni qo‘llash sharoitlarini ishlab chiqish zaruriyati yuzaga keladi; 4) o‘quv muassasasi tuzilishini o‘zgartirishni ifoda etadi. telekommunikatsiya texnologiyalar oliy ta’lim muassasasi tashkiliy tuzilmasiga o‘zgartirishlar kiritadi, natijada individual reja asosida ishlaydigan talabalar soni ortadi; 5) axborot texnologiyalari o‘quv dasturi konsepsiyasini umuman yangidan qurish- ga imkon beradi, chunki axborotlar yuqori sifat darajasida taqdim etiladi. Multimedia texnologiyalari ayniqsa keng imkoniyatlar taqdim etadi, ular ko‘plab ta’lim metodlarini amalga oshirish, yuqori sifat darajasida talabalarning idrok etish faoliyatlarini nazorat qilish va faollashtirishga imkon beradi. Yangi axborot texnologiyalari kompyuterli ta’lim shakllarini – elektron darsliklar, elektron ta’lim trenajyori, multimedia-so‘rovnomalar va ensiklopediyalar, amaliy darslar, shuningdek, yangi axborot texnologiyalari ta’lim shakllarini yaratishda muhim rol o‘ynaydi. Elektron darslikda ta’limning quyidagi shakllari modellashtirilishi mumkin:

– o‘quv vazifalarini qo‘yish, turli xil muloqotlardan foydalanish (monolog, guruh, bo‘lajak faoliyati usullari to‘g‘risida yo‘riqnomalar, tushuntirish va shu kabilar);

– bilimlarni ko‘rgazmali namoyon etishni amalga oshirish bo‘yicha harakatlar (ko‘rgazmalilik, tushunarlilik, tizimlilik tamoyillarini amalga oshirish);

– o‘quv vazifalarini hal qilish uchun qulay psixologik muhitni yaratish (materialni taqdim etishda psixologik qonuniyatlardan foydalanish). Elektron darslik o‘quv harakatlarini tashkil qilishni modellashtirish imkonini beradi. Kompyuter talabani nazariy bilimlarni o‘rganishga, elektron ma’lumotnomada so‘rovlar shakllantirishga, elektron masalalar bilan ishlashda topshiriqqa javob kiritishga yordam beradi. Laboratoriya mashg‘uloti rejimida ko‘pincha fan sohasida o‘rganilayot-gan obyektlar ustida o‘quv harakatlarini namoyon qiluvchi biror bir model qaraladi, shu bilan birga talabalar qo‘yilgan maqsadga erishish uchun o‘quv harakatlarini boshqarish, kuzatishlar natijalarini qayta ishlab chiqish va olingan bilimlaridan amaliyotdafoydalanish imkoniyatini baholashga ega bo‘ladilar. ushbu ishda bo‘lajak kasb ta’limi o‘qituvchilarida kasbiy bilim va ko‘nikmalarni shakllantirishda elektron mashg‘ulot imkoniyatlarini ochib berishga harakat qilamiz. Elektron ta’lim trenajyori deganda, o‘quv jarayonini didaktik kompyuterli ta’minlash vazifalarini bajaruvchi ko‘p sonli elektron ta’lim resurslar sinfi tushuniladi.

Bunday resurslarga alohida fayllar, masalan, o‘quv topshiriqlari yechimlari fayllari, masalalar parametrlari generatsiyasi fayllari, o‘quv topshiriqlar kartochkalari, interfaol testlar hamda giperilovalar va qo‘yilgan o‘quv masalalarini amalga oshiruvchi yagona didaktik resurslardan iborat obyektlar bog‘liqligi yordamida birlashtirilgan faylli tizimlar kiradi. Elektron ta’lim trenajyorining maqsadlari quyidagilar: – nazariy bilimlarini mustahkamlash va zarur ko‘nikma va malakalarni shakllantirish; – ishlab chiqarish masalalarini hal qilish ko‘nikmalarini ishlab chiqish; – mustaqil bilim olishga o‘rganish, o‘zini o‘qitish va nazorat qilish uslublari va usullarini egallash ko‘nikmalarini shakllantirish.

Elektron ta’lim trenajyorini yaratishning asosiy tashkiliy-metodik tamoyillari sifatida N. A. Muslimov tomonidan masofali ta’lim o‘quv-metodik to‘plamlari uchun taklif etilgan quyidagi tamoyillarni asos qilib oldik: – o‘quv rejasida ko‘zda tutilgan fanni o‘rganishning maqsadini ifoda etishi; – o‘quv materiallarining atamalar va shartli belgilarni aniq hamda to‘g‘ri ifodalash talablariga to‘la javob bera olishi; – elektron o‘quv materialining talaba tomonidan avval o‘rgangan muhitning yaratilishini ta’minlay olishi; – gipermatnli texnologiyalardan foydalanish,

shuningdek, elektron o‘quv materialining talabalarning ilovalar bo‘yicha harakatlanishlarida to‘g‘ri yo‘lni topa olish hamda oddiy talablarga javob bera olishlariga imkon yaratishi; – talaba faoliyatining mustaqil faoliyatga, o‘qituvchi faoliyatining esa o‘z-o‘zini nazorat qilish faoliyatiga almashtirilishi;– o‘quv fanlari mazmunining to‘laligi; – talabalarning qo‘shimcha o‘quv ma’lumot manbalariga murojaat etishining bir qadar kamaytirilishi; – o‘quv fanlarining tuzilmasini yaratishda moduldan foydalanilishi; – o‘quv materiallari tarkibida nazorat topshiriqlari, glossariy, shaxsiy faoliyatni mustaqil nazorat qilish uchun taklif etilgan javobli testlar hamda mashq qilishga asoslangan pedagogika hamda ishlab chiqarishdagi muammoli – vaziyatli topshiriqlar kabi majburiy elementlarning mavjudligi. Elektron ta’lim mashg‘uloti o‘quv jarayoni natijalarini bashoratlashtirishda muhim ahamiyatga ega.

Natijalar: Bo‘lajak o‘qituvchini kasbiy tayyorlash jarayonida pedagogik va metodik shartlarni aniqlashdagi butun harakatlar davomida esa u asosiy hisoblanadi. Bo‘lajak o‘qituvchining “kasbiy ko‘nikmasi” tushunchasining o‘zi tashqi va ichki sharoitlarga qarab tizimning o‘zini tutishini bashoratlashtirish bilan bog‘liq. tizimning kelajakda o‘zini tutishi haqidagi axborot o‘rganilayotgan obyekt yoki jarayon faoliyati to‘g‘ri- sidagi dastlabki axborotni qayta ishlash, tahlil qilish, tadqiqot predmetiga ko‘chirish va sintez qilish natijasi hisoblanadi. Boshlang‘ich yoki dastlabki axborot tizim faoliyati maqsadlari va sharoitlari, uni olish, saqlab qolish, o‘zgartirish, qo‘yilgan ustuvor vazifalarni hal qilish, o‘quv jarayoni va uning natijalari normativ ko‘rsatkichlari haqida bilimlarni namoyon etadi. O‘quv-tarbiyaviy jarayonni bashoratlashtirishda talab etilishi va qayta ishlanganligi darajasiga qarab axborotlarni dastlabki, oraliq va yakuniy axborotlarga ajratiladi.

Boshlang‘ich axborot – bu birlamchi, qayta ishlanmagan, “xom”. Oraliq axborot qayta ishlangan, lekin hali modelli tajribani boshqarishda foydalanish mumkin bo‘lgan darajada emas. Yakuniy axborot modelli tajriba natijasi hisoblanadi, tartibliligi, tizimlashtirilganligi va qo‘llashga tayyorligi bilan ifodalanadi. Bashoratlashtiruvchi axborotning haqiqiy vaziyat bilan bog‘liqligi o‘tmishda tizimning faoliyati to‘g‘ri- sidagi dastlabki axborot asosida amalga oshiriladi. dastlabki axborotni mantiqiy ishlab chiqish uni yangi sharoitlarda tizimning taxmin qilinayotgan holatga ko‘chirishga imkon beradi. Bashoratlashtiruvchi axborot taxminiy xususiyatga ega bo‘ladi, ya’ni kelajakda tizimning tendensiyalari va mumkin bo‘lgan variantlari haqidagi bilimdan iborat. Oliy ta’lim muassasasi kasbiy ta’lim yo‘nalishlari o‘quv rejasida ko‘zda tutilgan umumkasbiy va maxsus fanlarni o‘qitish jarayonida elektron ta’lim trenajyorini qo‘llash quyidagi pedagogik va metodik maqsadlarga

erishishda boshqa kompyuterli ta’lim vositalariga nisbatan samarali ekanligini ko‘rsatdi: o‘quv jarayoniga faoliyatli yondashuvni shakllantirish; o‘quv jarayonining butunligini saqlagan holda uni individuallashtirish; talabaning bilish faoliyatini rag‘batlantirish; o‘z-o‘zini nazorat qilish va o‘z-o‘zini to‘g‘rilash; o‘quv jarayonining mashq qilinuvchi stadiyasini (bosqichini) nazorat qilish; teskari aloqa orqali, o‘quv faoliyati natijalarini tashxislash va baholash orqali nazoratni amalga oshirish; o‘quv materialini o‘rganish uchun ajratilgan o‘quv vaqtini tejash; o‘quv jarayonining anglanganligini kuchaytirish; o‘quv jarayoni axborot kanallarining o‘tkazish qobiliyatini kuchaytirish (vizual va boshqa murakkab obrazlarni qurishga kompyuterlarning qobiliyatligi hisobiga); o‘quv jarayoniga yangi bilish vositalarini (o‘rganilayotgan hodisa va jarayonlarni modellashtirish va imitatsiyalash va boshqalar) kiritish; katta hajmli axborotni qayta ishlash va umumlashtirish bilan bog‘liq ijodiy tadqiqotchilik faoliyatini amalga oshirish.

Xulosa qilib aytganda, mualliflarning ishlari tahliliga asoslanib axborotli yondashish nuqtayi nazaridan kasbiy ko‘nikmalarni o‘zlashtirish jarayonini takomillashtirish – axborotlar to‘laligi va sifatini ta’minlash, ya’ni tizimning barcha elementlari bo‘yicha barcha kerakli axborotlarga ega bo‘lishi kerak. Bunday axborot esa yechimlarning eng mos variantini tanlashga, ta’limda axborot texnologiyalari vositalaridan foydalanishga (bizning holatda elektron ta’lim trenajyori), ushbu jarayonni tezlashtirishga va kasbiy bilim va ko‘nikmani shakllanishiga imkon beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoev Sh. M. Ta’lim va ma’rifat – tinchlik va bunyodkorlik sari yo‘l//Uning o‘zi. Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom

ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. 1-jild. –Toshkent: «O‘zbekiston» NMIU, 2017. – B. 35

2. Azizxodjaeva N. N. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat. O‘quv qo‘llanma. – T. : TDPU, 2003. – 174 b.

Хен Д. Педагогика и технология – применение телекоммуникации в образовании // Информатика и образование. Международный спец выпуск, 1996. – С. 43-49.

Шолохович В. Ф. Информационные технологии обучения: дидактические

основы, проблемы разработки и использования. – М. : МГПУ, 2005. –

6. Raxmanova M. Q. Oliy ta'lim muassasalari talabalarida ijtimoiy faollikni rivojlantirish. Monografiya // «Bookmany print» nashriyoti, 2022, - 106 b.

7. Rakhmanova M. Q. Features of Development of Social Competence of Students // Procedia of Philosophical and Pedagogical Sciences ISSN 2795-546X2021 Journal Impakt Faktor:8. 2, 2023, - 130-137 b

8. Rakhmanova M. K. Formation of development of sosial astivity in students // International Journal on Integrated Edusation 2021 Journal Impakt Faktor:7. 242 2021, - 241-244 b

9. Rakhmanova Mukaddas. "Scientifik and pedagogisal bases of preparation of students for development of sosial astivitu in the prosess of professional and pedagogisal edusation" // Volume: 7 Issue: 11 November 2021 SJIF Impast Fastor 2021: 8. 047|| ISI Value: 1. 188. 2021 EPRA IJMR | www. eprajournals. som | Journal DOI URL: https://doi. org/10. 36713/epra2013 B. 283-287.

10. Raxmanova M. Q. Problems of Improving Sosial Sompetense of Students in the Prosess of Higher Pedagogisal Education // Sentral asian journal of literature, philosophy and sulture 12 Des 2022 B. 48-52

11. Raxmanova M. Q. O'quvshilar kasbiy ta'limining psixologik jihatlari va motivlari // O'zMU xabarlari. 2021. –№1/3/ – B. 114-116.

BOLALARDA IJTIMOIY KOMPETENSIYALARNI RIVOJLANTIRISH TEXNOLOGIYALARI

magistrant Saipova Tozagul Risboy qizi

Annotatsiya

Ushbu maqola bolalar o'rtasida ijtimoiy kompetentsiyalarni tarbiyalashda texnologiyaning muhim rolini o'rganadi. Unda raqamli vositalarni bolalikni rivojlantirishga integratsiya qilish bilan bog'liq potentsial afzalliklar va muammolar muhokama qilinadi, ota-onalar va o'qituvchilar uchun amaliy tushunchalar mavjud. Bolalarda texnologiya va ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirish o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganadigan tadqiqotlarni aniqlash uchun turli manbalar, shu jumladan akademik jurnallar, ilmiy maqolalar va ta'lim hisobotlari sinchkovlik bilan o'rganildi. Ushbu maqolada bolaning rivojlanish sohalari kompetensiyalari rivojlantirish haqida bayon qilingan. Bolaning rivojlanish sohalari kompetensiyalarining metodologik asoslari ko’rsatib berilgan. Jumladan, maktabgacha ta’lim va tarbiya sohasiga oid me’yoriy-huquqiy hujjatlarga alohida to’xtalib o’tilgan. Hamda bola tarbiyasiga va uning kelajagiga doir hikmatli so’zlar tahliliy o’rganilgan. Shuningdek bolaning rivojlanish sohalari kompetensiyalari Yaponiya va Xitoy xorijiy davlatlar bilan solishtirish orqali tahliliy yoritilgan. Hamda bolaning rivojlanish sohalari kompetensiyalarini shakllantirish masalasi dolzarbligi borasidagi fikrlar taxliliy faktlar bilan keltirilgan. Bolalarda ushbu kompetentsiyalarni tarbiyalashda texnologiyaning rolini o'rganadi, usullar, natijalar va ularni bolalarning doimiy kelajakdagi rivojlanishi uchun potentsial ta'sirlar haqida tushuncha beradi.

Kalit so’zlar: Bola, rivojlanish sohalari kompetensiyalari, jismoniy rivojlanish va sog„lom turmush tarzining shakllanishi, ijtimoiy-hissiy rivojlanish, nutq, muloqot, o„qish va yozish malakalari, bilish jarayonining rivojlanishi, ijodiy rivojlanish, maktabgacha ta‟lim, islohot, huquqiy asos, davlat standarti, o„quv dastur, tarbiyachi pedagog, ota-ona, yangi O’zbekiston, Renesans. ijtimoiy kompetentsiyalar, texnologiyalar, bolalar, rivojlanish, ta'lim, interaktiv platformalar, hissiy intellekt, muloqot qobiliyatlari, hamdardlik.

Annototsiya

This article explores the important role of technology in the education of social competencies among children. It discusses potential advantages and challenges associated with integrating digital tools into childhood development, with practical concepts for parents and teachers. A variety of sources, including academic journals, research articles, and educational reports, were scrutinized to identify studies examining the relationship between technology and social skills development in children. In this article, the compartments of the child's development areas are described. The methodological basis of the child's development field of competences is indicated. In particular, the normative and legal documents on preschool education and training were touched upon. And the words of wisdom about the upbringing of the child and his future are studied analytically. Also, the areas of development of the child are analyzed by comparing the state of Japan and China with the state of Japan. There are also opinions on the relevance of the issue of the formation of compensations in the areas of development of the child. Explores the role of technology in fostering these competencies in children, providing insight into methods, outcomes, and potential implications for children's continued future development.

Kalit so'zlar: Child, compartments of development, formation of physical development and healthy lifestyle, socio-emotional development, speech, communication, reading and writing skills, development of the cognitive process, creative development, preschool education, reform, legal basis, state standard, educational program, educator, parent, new Uzbekistan, Renaissance. social competencies, technologies, children, development, education, interactive platforms, emotional intelligence, communication skills, empathy.

KIRISH

Raqamli dunyoda texnologiya bolalar hayotining ajralmas qismiga aylandi. Haddan tashqari ekran vaqti haqida xavotirlar saqlanib qolsa-da, bolalarda ijtimoiy kompetentsiyalarni ijobiy rivojlantirish uchun texnologiyadan foydalanish imkoniyati ham mavjud. Muloqot, empatiya, hamkorlik va hissiy intellekt kabi ko'nikmalarni o'z ichiga olgan ijtimoiy kompetentsiyalar bolaning umumiy o'sishi va farovonligi uchun juda muhimdir. Ushbu maqola bolalarda ushbu kompetentsiyalarni tarbiyalashda texnologiyaning rolini o'rganadi, usullar, natijalar va ularning kelajakdagi rivojlanishi uchun potentsial ta'sirlar haqida tushuncha beradi.

Texnologiyalarning bolalarda ijtimoiy kompetentsiyalarni rivojlantirishga ta'sirini o'rganish uchun tegishli adabiyotlarni tizimli ko'rib chiqish o'tkazildi. Bolalarda texnologiya va ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirish o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganadigan tadqiqotlarni aniqlash uchun turli manbalar, shu jumladan akademik jurnallar, ilmiy maqolalar va ta'lim hisobotlari sinchkovlik bilan o'rganildi. Ushbu sharhga kiritilgan tadqiqotlar interfaol platformalar, ta'lim dasturlari, virtual haqiqat va ijtimoiy tarmoqlarni o'z ichiga olgan ko'plab texnologiyalarni qamrab oldi.

Maktabgacha ta'lim va tarbiya-bolalarga ta'lim va tarbiya berishga, ularni intellektual, ma'naviy-axloqiy, etik, estetik va jismoniy jihatdan rivojlantirishga, shuningdek bolalarni umumiy o'rta ta'limga tayyorlashga qaratilgan uzluksiz ta'lim turi[1, 3-modda]hisoblanib, bolaning ilk rivojlanish yoshidan to 7 yoshgacha bo'lgan davrigacha uning har tomonlama kamol topishini ta'minlashga qaratilgan ta'lim-tarbiya jarayonini amalga oshiradi. Mana shu jarayonda bolaning rivojlanish sohalari kompetensiyalarini shakllantirishga e'tiborni qarBolaning rivojlanish sohalari kompetensiyalarini shakllantirish masalasi hech qachon o'zining dolzarbligini yo'qotmaydi. Chunki, birinchidan, har qaysi davlat va millat yoki xalq o'zining avlodini barkamol bo'lishini eng oliy maqsadlar qatoriga qo'yadi. Ikkinchidan, aholining o'sish darajasini 1991 yilga nisbatan 2020 yilni oladigan bo'lsak, mamlakatimiz aholisi 7, 4 foizga o'shgan, rivojlangan Yaponiya davlatida bu ko'rsatkich 3, 5 foizga, Amerika Qo'shma Shtatlarida 1, 8 foizga, rivojlanayotgan qo'shni Qozog'iston Respublikasida bu ko'rsatkich 2, 5 foizni, Tojikistonda esa 4, 3 foizni tashkil etmoqda. [12] Bu tahlillar mamlakatimizda aholining o'sish darajasi rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlarga nisbatan ham yuqori ekanligini ko'rsatmoqda. Shu bilan birga O'zbekistonda bugungi kunda Markaziy Osiyo davlatlari bilan solishtirganda ham tug'ilish darajasi yuqori ekanligiga guvoh bo'lmoqdamiz. Demak, maktabgacha ta'lim tashkilotlariga keladigan bolalarning rivojlanish sohalari kompetensiyalarini shakllantirishga doir dasturlarni, o'quv-uslubiy adabiyotlarni yanada takomillashtirish talab etiladi. Chunki kechagi va bugungi hamda ertangi bolalarning aqliy rivojlanishida juda katta farqlarni sezayapmiz. Uchinchidan, yangi O'zbekiston bugungi kunda o'z oldiga ezgu maqsad-uchinchi Renesansni barpo etishga tayyorgarlik ko'rmoqda. Mana shu maqsadga erishishda bugungi avlodning kuchli, bilimli va dono bo'lishi talab etiladi. Ana shu maqsadlarni amalga oshirish uchun uzluksiz ta'lim tizimi isloh qilinmoqda. Jumladan, maktabgacha ta'lim tizimi tubdan isloh qilindi. Bu tizimni yanada riojlantirish uchun huquqiy asoslar qabul qilindi va takomillashtirildi.

Xullas, bolaning rivojlanish sohalari kompetensiyalarini ilmiy nuqtai-nazardan o'rganish, uning ilmiy-uslubiy jihatlarini tahlil qilish va bu borada yangiliklarni joriy etish davr talabi hisoblanadi. atish davr talabi sifatida dolzarbligini hech qachon yo'qotmaydi. Chunki barkamol avlod tarbiyasi har qaysi davlatning eng asosiy ustuvor vazifasi hisoblanadi. Bu borada birinchi prezidentimiz Islom Karimov shunday degan edilar;-" Har qaysi davlat, har qaysi millat o'z farzandlari qiyofasida, unib-o'sib kelayotgan yosh avlod timsolida shu xalqqa xos eng go'zal fazilatlarni namoyon etadigan, uning ezgu orzu-niyatlarini amalga oshirishda mardlik va fidoyilik ko'rsatishga qodir bo'lgan o'z tayanchi va suyanchini ko'rishi tabiiydir" [2, 165-bet]

Darhaqiqat, bugungi avlod istiqbolda yangi O'zbekistonning taraqqiyotini ta'minlashi uchun ham jismoniy va ma'naviy sog'lom, intellektual salohiyatli bo'lishi talab etiladi. Bu talab maktabgacha ta'lim va tarbiya tashkilotlarida voyaga yetayotgan yosh avlodning ta'limi va tarbiyasiga bo'lgan e'tiborni oshirishni taqozo etadi. Shu maqsadda mamlakatimizda maktabgacha ta'lim tizimini yanada takomillashtirish, moddiy-texnik bazasini mustahkamlash, maktabgacha ta'lim muassasalari tarmog'ini kengaytirish, malakali pedagog kadrlar bilan ta'minlash, bolalarni maktab ta'limiga tayyorlash darajasini tubdan yaxshilash, ta'lim-tarbiya jarayoniga zamonaviy ta'lim dasturlari va texnologiyalarni tadbiq etish, bolalarni har tomonlama intellektual, ahloqiy, estetik va jismoniy rivojlantirish uchun shart-sharoitlar yaratish bo'yicha muhim ishlar amalga oshirildi.

2020-yil 22-dekabrda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Maktabgacha ta'lim va tarbiyaning davlat standartini tasdiqlash to'g'risida"gi VMQ 802-sonli Qarori[3] qabul qilindi. Ushbu qarorga binoan bolaning rivojlanish sohalari kompetensiyalari belgilab berildi. Bularga asosan 2019 yil 16 dekabrda qabul qilingan "O'zbekiston Respublikasi "Maktabgacha ta'lim va tarbiya to'g'risida"gi O'RQ-595-sonli qonuni[1], O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 maydagi "Maktabgacha ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PQ-4312-sonli qarori[4], Vazirlar Mahkamasining 2020 yil 22 dekabrdagi "Maktabgacha ta'lim va tarbiyaning davlat standartini tasdiqlash to'g'risida"gi VMQ-802-sonli qarori[3] kiradi.

Bolaning rivojlanish sohalari kompetensiyalarini shakllanishida amalga oshiriladigan vazifalarning huquqiy asosi sifatida "Maktabgacha ta'lim va tarbiya to'g'risida"gi qonuni xizmat qiladi. Bunda bolaning rivojlanish sohalari kompetensiyalarini shakllanishiga xizmat qiladigan maktabgacha ta'lim va tarbiya tashkilotlari hamda tarbiyachi pedagoglar,

ota-onalarning huquq va majburiyatlari mustahkamlangan. Maktabgacha ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida esa bolaning rivojlanish sohalari kompetensiyalarini shakllantirishning mavjud shart-sharoitlari va imkoniyatlari, kamchiliklari o'rganilgan hamda 2030 yilgacha bu jarayonda amalga oshiriladigan vazifalar belgilab berilgan. Shuningdek birinchi prezidentimiz Islom Karimov hamda amaldagi prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning asarlari va ma'ruzalari ham bolaning rivojlanish sohalari kompetensiyalarini o'rganishda metodologik asos sifatida xizmat qiladi. Bu borada mamlakatimiz mustaqilligining me'mori Islom Karimov "Yuksak ma'naviyat-yengilmas kuch" asarida shunday yozadi;-"Odamzot uchun bir umr zarur bo'ladigan tabiiy ko'nikma va xususiyatlar, masalan, har qaysi bolaning o'ziga xos va o'ziga mos qobiliyati, atrofidagi odamlar bilan muomalasi, tengdoshlari orasida o'zini qanday his qilishi, yetakchilik xislatlariga ega bo'lishi yoki ega bo'lmasligi, kerak bo'lsa, dunyoqarashi - bularning barchasi avvalo uning tug'ma tabiati, shu bilan birga, oilada oladigan tarbiyasiga uzviy bog'liq ekanini hayot tajribasi ko'p misollarda tasdiqlab beradi.

Bolalarda ijtimoiy kompetentsiyalarni rivojlantirish ularning umumiy o'sishi va farovonligining hal qiluvchi jihati hisoblanadi. Ijtimoiy kompetentsiyalar bolalarga boshqalar bilan samarali muloqot qilish, ijobiy munosabatlar o'rnatish va ijtimoiy dunyoda harakat qilish imkonini beruvchi bir qator ko'nikma va qobiliyatlarni o'z ichiga oladi. Bolalarda ijtimoiy kompetentsiyalarni rivojlantirishning ba'zi asosiy omillari va bosqichlari:

1. Go'daklik (0-2 yosh):

- Ilova: chaqaloqlar kelajakdagi ijtimoiy munosabatlar uchun asos bo'lib xizmat qiladigan asosiy tarbiyachilariga qo'shimchalarni shakllantira boshlaydilar.

- Ijtimoiy havola: chaqaloqlar turli vaziyatlarda qanday munosabatda bo'lishni tushunish uchun boshqalardan, masalan, ota-onalarining yuz ifodalarini o'qishni o'rganadilar.

2. Erta bolalik (2-6 yosh):

- Play: Play ijtimoiy rivojlanish uchun muhim yo'ldir. Bolalar parallel o'yin bilan shug'ullanadilar (boshqalar bilan birga o'ynaydilar), keyin ular baham ko'rishni, navbatchilikni va muzokara qilishni o'rganganlarida kooperativ o'yinlarga (birga o'ynashga) o'tadilar.

- Empatiya: bolalarda empatiya, boshqalarning his-tuyg'ularini tushunish va baham ko'rish qobiliyati rivojlana boshlaydi, bu ijobiy munosabatlarni shakllantirish uchun zarurdir.

- Aloqa: tilni rivojlantirish ijtimoiy kompetentsiyada muhim rol o'ynaydi. Bolalar o'zlarini og'zaki va og'zaki bo'lmagan holda ifoda etishni o'rganadilar, shu jumladan imo-ishoralar va tana tili yordamida.

3. O'rta bolalik (6-12 yosh):

- Tengdoshlar bilan munosabatlar: bolalar maktabga kirganda, ular tengdoshlari bilan mustaqil ravishda muloqot qilishadi. Ular do'stlar orttirish, nizolarni hal qilish va tengdoshlarning bosimi bilan kurashish kabi qimmatli ijtimoiy ko'nikmalarni o'rganadilar.

- O'z-o'zini boshqarish: bolalar impulslarni boshqarish va hissiy tartibga solishni yaxshi rivojlantiradilar, bu ularga ijtimoiy vaziyatlarda his-tuyg'ularini va xatti-harakatlarini boshqarishga imkon beradi.

- Perspektiv-olish: bolalar narsalarni boshqa odamning nuqtai nazaridan yaxshiroq ko'rishadi, bu ularning boshqalarni tushunish va ularga hamdard bo'lish qobiliyatini oshiradi.

4. O'smirlik (12-18 yosh):

- Shaxsiyatni rivojlantirish: o'smirlar o'zlarining shaxsiyatlari va qadriyatlarini o'rganadilar, bu esa o'z-o'zini anglashga va boshqalar bilan chuqurroq munosabatda bo'lish qobiliyatiga olib kelishi mumkin.

- Tengdoshlar guruhlari: Do'stlik tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda va o'spirinlar yanada murakkab ijtimoiy dinamikani, shu jumladan kliklar va tengdoshlar guruhlarini boshdan kechirishlari mumkin.

- Mojarolarni hal qilish: o'smirlar nizolarni hal qilish va mustaqil ravishda qaror qabul qilish ko'nikmalarini takomillashtirishda davom etmoqdalar.

5. Voyaga (18 + yil):

- Mustaqillik: yosh kattalar o'zlarining ijtimoiy vakolatlarini yanada rivojlantiradilar, chunki ular ko'proq mustaqil hayot o'rnatadilar, yaqin munosabatlarni o'rnatadilar va ishchi kuchiga kiradilar.

- Hissiy aql: o'z-o'zini anglash, o'zini o'zi boshqarish, hamdardlik va ijtimoiy ko'nikmalarni o'z ichiga olgan hissiy aql kattalar davomida rivojlanishda davom etmoqda.

Bolalar, ota-onalar, tarbiyachilar va o'qituvchilarda ijtimoiy kompetentsiyalarni rivojlantirishni qo'llab-quvvatlash uchun tarbiyalovchi va sezgir muhitni ta'minlash, tegishli ijtimoiy xatti-harakatlarni modellashtirish, muloqot va muammolarni hal qilishni

rag'batlantirish, ijtimoiy o'zaro ta'sir va o'yin uchun imkoniyatlar yaratish mumkin. Bundan tashqari, o'z-o'zini hurmat qilish va chidamlilik tuyg'usini tarbiyalash bolalarga ijtimoiy muammolarni hal qilishda va hayotlari davomida sog'lom munosabatlarni o'rnatishda yordam beradi.

Bolalarning ijtimoiy kompetentsiyalarini rivojlantirishga yordam beradigan bir nechta texnologiyalar va yondashuvlar mavjud. Ushbu texnologiyalardan ta'lim sharoitida, uyda yoki bolalarda ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirish uchun boshqa usullar bilan birgalikda foydalanish mumkin. Bu erda samarali bo'lishi mumkin bo'lgan ba'zi texnologiyalar va yondashuvlar:

Ijtimoiy ko'nikmalar ilovalari va o'yinlari: bolalarda ijtimoiy ko'nikmalarni o'rgatish va mustahkamlash uchun mo'ljallangan ko'plab ilovalar va o'yinlar mavjud. Ushbu interaktiv vositalar ko'pincha bolalarga navbatchilik qilish, do'stlar orttirish va nizolarni hal qilish kabi ko'nikmalarni mashq qilishda yordam beradigan qiziqarli grafikalar va stsenariylardan foydalanadi.

Virtual haqiqat (VR): VR texnologiyasi bolalarga xavfsiz va boshqariladigan muhitda ijtimoiy o'zaro aloqalarni amalga oshirishga imkon beradigan immersiv ijtimoiy stsenariylarni yaratishi mumkin. VR simulyatsiyalari, ayniqsa, ijtimoiy tashvish yoki autizm spektrining buzilishi bo'lgan bolalar uchun foydali bo'lishi mumkin.

Video modellashtirish: Video modellashtirish bolalarga tegishli ijtimoiy xulq-atvor va o'zaro munosabatlarning videolarini ko'rsatishni o'z ichiga oladi. Bu ijtimoiy ko'nikmalarni o'rgatish uchun kuchli vosita bo'lishi mumkin, chunki bolalar ijobiy misollarni kuzatishi va o'rganishi mumkin.

Onlayn jamoalar va ijtimoiy tarmoqlar: ijtimoiy tarmoqlar bilan bog'liq potentsial xavflar mavjud bo'lsa-da, bu bolalar uchun ijtimoiy ko'nikmalarni mashq qilish va tengdoshlari bilan bog'lanish uchun platforma bo'lishi mumkin. Ota-ona nazorati xavfsiz va tegishli onlayn aloqalarni ta'minlash uchun ushbu kontekstda juda muhimdir.

Ijtimoiy robotlar: ba'zi maktablar va terapevtlar bolalar bilan ijtimoiy ko'nikmalar bo'yicha ishlash uchun ijtimoiy robotlardan foydalanadilar. Bu robotlar izchil va nooziq-hukm teskari ta'minlash, buyruq fayli shovqinlarni shug'ullanish mumkin.

Ta'lim dasturi: ko'pgina o'quv dasturlari o'quv dasturining bir qismi sifatida ijtimoiy ko'nikmalar darslarini o'z ichiga oladi. Ushbu dasturlardan maktablarda yoki uyda ijtimoiy vakolatlarni mustahkamlash uchun foydalanish mumkin.

Videokonferentsaloqa vositalari: ayniqsa, COVID-19 pandemiyasi davrida Zoom va Skype kabi videokonferentsaloqa vositalari virtual o'yinlar va ijtimoiy aloqalar uchun ishlatilgan, bu esa bolalarga do'stlari va oilasi bilan bog'lanish imkonini beradi.

Onlayn darslar va vebinarlar: bolalar ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirishga qaratilgan onlayn darslarda yoki vebinarlarda qatnashishlari mumkin. Ular hamdardlik, muloqot va nizolarni hal qilish kabi mavzularni qamrab olishi mumkin.

Kengaytirilgan haqiqat (AR): AR ilovalari va tajribalari ijtimoiy hamkorlik va hamkorlikni rivojlantirish uchun mo'ljallangan bo'lishi mumkin. Masalan, interaktiv AR o'yinlari bolalarni muammolarni hal qilishda birgalikda ishlashga undashi mumkin.

Ota-ona nazorati va Monitoring ilovalari: ijtimoiy ko'nikmalarni bevosita o'rgatmasa-da, ota-ona nazorati ilovalari ota-onalarga farzandlarining xavfsiz va tegishli o'zaro aloqalarini ta'minlash uchun onlayn faoliyatini kuzatish va boshqarishda yordam berishi mumkin.

Shuni ta'kidlash kerakki, texnologiya bolalarda ijtimoiy kompetentsiyalarni targ'ib qilish uchun qimmatli vosita bo'lishi mumkin bo'lsa-da, uni haqiqiy dunyo, yuzma-yuz muloqot va ota-onalar, tarbiyachilar va o'qituvchilarning ko'rsatmalari bilan birgalikda ishlatish kerak. Xavfsiz va ijobiy o'rganish tajribasini ta'minlash uchun texnologiya yoshga mos bo'lishi va kuzatilishi kerak.

Texnologiya bolalarda ijtimoiy kompetentsiyalarni rivojlantirishda rol o'ynashi mumkin, ammo u ham afzalliklari, ham kamchiliklari bilan birga keladi. Mana ulardan ba'zilarining parchalanishi:

Afzalliklari

o Ta'lim resurslaridan foydalanish: texnologiya bolalarning ijtimoiy kompetentsiyalarini rivojlantirishga yordam beradigan keng ko'lamli ta'lim resurslaridan foydalanishni ta'minlaydi. Ta'lim dasturlari, veb-saytlar va interaktiv o'yinlar bolalarga hamdardlik, hamkorlik va muloqot haqida ma'lumot berishi mumkin.

o Virtual ijtimoiy o'zaro ta'sir: videokonferentsiyalar va ijtimoiy media platformalari virtual ijtimoiy o'zaro ta'sirni osonlashtirishi mumkin. Bolalar jismonan ajratilgan bo'lsa ham, do'stlari va oila a'zolari bilan bog'lanishlari mumkin. Bu muloqot va munosabatlarni rivojlantirish ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi.

o Multimedia orqali empatiyani o'rganish: filmlar va interaktiv hikoyalar kabi texnologiya bolalarga turli nuqtai nazarlarni tushunishga

va turli xil kelib chiqishi bo'lgan belgilarga hamdard bo'lishga yordam beradi. Bu ularning hissiy intellektini va ijtimoiy ongini oshirishi mumkin.

o Hayotiy stsenariylarni mashq qilish: simulyatsiya va rolli o'yinlar bolalarga hayotiy ijtimoiy stsenariylarni mashq qilishlari uchun xavfsiz muhitni yaratishi mumkin. Ular nizolarni hal qilishni, qaror qabul qilishni va boshqalar bilan hamkorlik qilishni o'rganishlari mumkin.

o Individual ta'lim: ba'zi ta'lim texnologiyalari bolaning individual o'rganish tezligi va uslubiga moslasha oladi, bu ularga ijtimoiy ko'nikmalarni o'z tezligida shakllantirishga imkon beradi.

Kamchiliklari

o Ekran vaqti: haddan tashqari ekran vaqti ijtimoiy kompetentsiyalarni rivojlantirish uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lgan yuzma-yuz ijtimoiy aloqalarning etishmasligiga olib kelishi mumkin. Ekranlarda juda ko'p vaqt sarflash izolyatsiyaga va Real ijtimoiy ko'nikmalarning pasayishiga olib kelishi mumkin.

o Kiberhujum va onlayn ta'qiblar: bolalar kiberhujum va onlayn ta'qiblarga duch kelishlari mumkin, bu ularning o'zini o'zi qadrlashi va ijtimoiy farovonligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Bu, ayniqsa, to'g'ri hal qilinmasa, zararli bo'lishi mumkin.

o Jismoniy faollikning pasayishi: texnologiyadan haddan tashqari foydalanish harakatsiz turmush tarziga olib kelishi mumkin, bu umumiy rivojlanish uchun zarur bo'lgan jismoniy mashqlar va shaxsiy ijtimoiy aloqalar imkoniyatlarini kamaytiradi.

o Maxfiylikni yo'qotish: shaxsiy ma'lumotlar va fotosuratlarni ijtimoiy tarmoqlarga joylashtirish bolaning shaxsiy hayoti va xavfsizligini buzishi mumkin. Bolalar uchun raqamli maxfiylikning ahamiyatini va ortiqcha yuklashning mumkin bo'lgan oqibatlarini tushunish juda muhimdir.

o Qaramlik va giyohvandlik: bolalar ijtimoiy munosabatlar texnologiyasiga qaram bo'lib qolishlari mumkin, bu esa giyohvandlikka o'xshash xatti-harakatlarga olib kelishi mumkin. Bu oflayn ijtimoiy faoliyatdan voz kechishga olib kelishi va ularning ruhiy salomatligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

o Noto'g'ri ijtimoiy ta'lim: internetdagi barcha kontent bolalar uchun mos emas. Noto'g'ri yoki chalg'ituvchi ma'lumotlarga ta'sir qilish ularning ijtimoiy me'yorlar va qadriyatlar haqidagi tushunchalarini buzishi mumkin.

Texnologiya me'yorida va ota-onalarning rahbarligi bilan foydalanilganda bolalarda ijtimoiy kompetentsiyalarni oshirish uchun qimmatli vosita bo'lishi mumkin. Biroq, texnologiyadan ortiqcha yoki nazoratsiz foydalanish ularning ijtimoiy rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Haqiqiy dunyo shovqinlari bilan ekran vaqtini muvozanatlash va mas'uliyatli onlayn xatti-harakatlarni o'rgatish texnologiyaning afzalliklarini yig'ish va uning kamchiliklarini yumshatish uchun juda muhimdir.

Ushbu sharh natijalari shuni ko'rsatadiki, texnologiya bolalarda ijtimoiy kompetentsiyalarni tarbiyalashda qimmatli vosita bo'lishi mumkin. Biroq, barcha texnologiyalardan foydalanish foydali emasligini va haddan tashqari ekran vaqti va nomaqbul tarkibga ta'sir qilish bilan bog'liq potentsial xavflar mavjudligini tan olish muhimdir. Shuning uchun ota-onalar, o'qituvchilar va tarbiyachilar uchun bolalarning texnologiyasidan foydalanishga rahbarlik qilish va yoshga mos va ta'lim mazmunini tanlash juda muhimdir.

Bundan tashqari, ijtimoiy kompetentsiyalarni targ'ib qilishda texnologiyaning samaradorligi ko'p jihatdan uning bolalar hayotiga qanday qo'shilishiga bog'liq. Bolalar shunchaki kontent iste'molchilari bo'lgan passiv ekran vaqti faol ishtirok etish va faollikni rag'batlantiradigan interaktiv va ta'lim texnologiyalari tajribalari kabi samarali bo'lmasligi mumkin.

Xulosa va takliflar

Xulosa qilib aytganda, texnologiya o'ylangan va me'yorida foydalanilganda bolalarda ijtimoiy kompetentsiyalarni rivojlantirishda muhim rol o'ynashi mumkin. Ota-onalar va o'qituvchilar quyidagi takliflarni ko'rib chiqishlari kerak:

Yoshga mos tarkibni tanlang: bolalarda ijtimoiy ko'nikmalar va hissiy intellektni oshirish uchun maxsus ishlab chiqilgan texnologiya va ilovalarni tanlang.

Ekran vaqtini kuzatib boring: ekran vaqti va jismoniy o'yin, o'qish va yuzma-yuz muloqot kabi boshqa harakatlar o'rtasida muvozanatni saqlang.

Birgalikda ishtirok eting: texnologiyadan umumiy faoliyat uchun imkoniyat sifatida foydalaning. Birgalikda o'quv o'yinlarini o'ynang yoki o'quv videolarini tomosha qiling va olingan saboqlarni muhokama qiling.

Raqamli fuqarolikni o'rgating: bolalarga mas'uliyatli va hurmatli onlayn xatti-harakatlar, shu jumladan onlayn o'zaro munosabatlarda maxfiylik va hamdardlikning ahamiyati haqida ma'lumot bering.

Xabardor bo'ling: texnologiya va bola rivojlanishi bilan bog'liq so'nggi tadqiqotlar va tavsiyalardan xabardor bo'ling.

Texnologiya bolalarda ijtimoiy kompetentsiyalarni tarbiyalashda kuchli ittifoqchi bo'lish imkoniyatiga ega, ularga raqamli asrda odamlarning o'zaro ta'sirining murakkabliklarini boshqarishda yordam beradi. Mindfully texnologiyasi quchoq va yo'l-yo'riq va qo'llab-quvvatlash bilan, ota-onalar va o'qituvchilar bolalar ijtimoiy vakolatli va hamdard shaxslar bo'lib o'sadi yordam berish uchun uning foyda jabduqlar mumkin.

Bolaning rivojlanish sohalari kompetensiyalarini shakllantirish masalasi hech qachon o'zining dolzarbligini yo'qotmaydi. Chunki, birinchidan, har qaysi davlat va millat yoki xalq o'zining avlodini barkamol bo'lishini eng oliy maqsadlar qatoriga qo'yadi. Ikkinchidan, aholining o'sish darajasini 1991 yilga nisbatan 2020 yilni oladigan bo'lsak, mamlakatimiz aholisi 7, 4 foizga o'shgan, rivojlangan Yaponiya davlatida bu ko'rsatkich 3, 5 foizga, Amerika Qo'shma Shtatlarida 1, 8 foizga, rivojlanayotgan qo'shni Qozog'iston Respublikasida bu ko'rsatkich 2, 5 foizni, Tojikistonda esa 4, 3 foizni tashkil etmoqda. [12] Bu tahlillar mamlakatimizda aholining o'sish darajasi rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlarga nisbatan ham yuqori ekanligini ko'rsatmoqda. Shu bilan birga O'zbekistonda bugungi kunda Markaziy Osiyo davlatlari bilan solishtirganda ham tug'ilish darajasi yuqori ekanligiga guvoh bo'lmoqdamiz. Demak, maktabgacha ta'lim tashkilotlariga keladigan bolalarning rivojlanish sohalari kompetensiyalarini shakllantirishga doir dasturlarni, o'quv-uslubiy adabiyotlarni yanada takomillashtirish talab etiladi. Chunki kechagi va bugungi hamda ertangi bolalarning aqliy rivojlanishida juda katta farqlarni sezayapmiz. Uchinchidan, yangi O'zbekiston bugungi kunda o'z oldiga ezgu maqsad-uchinchi Renesansni barpo etishga tayyorgarlik ko'rmoqda. Mana shu maqsadga erishishda bugungi avlodning kuchli, bilimli va dono bo'lishi talab etiladi. Ana shu maqsadlarni amalga oshirish uchun uzluksiz ta'lim tizimi isloh qilinmoqda. Jumladan, maktabgacha ta'lim tizimi tubdan isloh qilindi. Bu tizimni yanada riojlantirish uchun huquqiy asoslar qabul qilindi va takomillashtirildi.

Xullas, bolaning rivojlanish sohalari kompetensiyalarini ilmiy nuqtai-nazardan o'rganish, uning ilmiy-uslubiy jihatlarini tahlil qilish va bu borada yangiliklarni joriy etish davr talabi hisoblanadi.

Foydalanilganadabiyotlar

1. Prezident Shavkat Mirziyoyevning O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga va xalqiga murojaatnomasi. 2020 yil 29 dekabr. https://president. uz.

2. O„zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta‟lim vazirligi va YUNESKO hamkorligida. (2018) I. V. Grosheva, L. G. Evstafeva, D. T. Maxmudova, Sh. B.

3. Parmonov B. E. (2018) Maktabgacha ta‟lim tashkilotida bolalarni tarbiyalashda xorijiy tajribalarning psixologik jihatlari. “Science and Education” Scientific Journal. 350-bet.

4. Kilichova M. , Hamrayeva E. (2021) Issues of formation of ecological knowledge and culture in preschool educational institutions. Asian Journal of Multidimensional Research (AJMR). Impact factor SJIF-7. 696/ April, 4, P. 668

5. Fazilova D. X (2021) Xorijiy tajribalardan foydalanish va innovatsion texnologiyalar modulidan o„quv–uslubiy majmua. Jizzax, 2021, 61-bet.

6. Qilichova M. X. (2021)Maktabgacha ta‟lim tashkilotlari tarbiyalanuvchilarida ijodiy fikrlash qobiliyatini shakllantirish usullari. //XXI asr ta‟lim tizimida innovatsion va integratsion yondoshuvlar mavzusidagi Xalqaro ilmiy – amaliy onlayn konferensiyasi materiallari. Jizzax, 633-bet.

7. https://countrymeters. info/ru/ Istoriya naseleniya Uzbekistana (1951 – 2021g); Istoriya naseleniya YAponii (1951 – 2021g); Istoriya naseleniya SSHA (1951 – 2021g); Istoriya naseleniya Kazaxstana (1951 – 2021g); Istoriya naseleniya Tadjikistana (1951 – 2021g).

YOSHLARNI IJTIMOIY FAOLLIGINI OSHIRISHDA PEDAGOGIK TA'SIR ETISH USULLARIDAN FOYDALANISHNING AFZALLIKLARI

katta o‘qituvchi G‘. B. Salohiddinova

Annotatsiya

Ushbu maqolada yoshlarni ijtimoiy faolligini oshirishda pedagogik ta'sir etish usullari haqida so‘z yuritiladi. Bugungi kunda ta'limning eng asosiy talablaridan biri bolalarni erkin va mustaqil, ularni har tomonlama kamol topgan, yetuk va rivojlangan shaxs qilib tarbiyalashdir. Bu o‘rinda pedagogik ta'sir etish usullaridan foydalanish juda muhimdir. Maqolada ta'lim–tarbiya jarayonida pedagogik ta'sir etish orqali bolalarda axloqiy xususiyatlarni shakllantirish, dunyoqarashini kengaytirish, jamiyatning faol a'zosi etib tarbiyalash asosiy maqsad qilib olinadi. Ushbu maqolani yoritishda Kouching texnologiyasi (ushbu texnologiya amaliyot darslarida talabalar o’rtasida qo’llanildi va yuqori natija berdi) dan, so’z orqali ta’sir etish usulidan, ishontirish va tajribali o’qituvchilarning usul va vositalaridan foydalanildi. O’quvchilarning ijtimoiy faolligini oshirishda pedagogik ta’sir etish texnologiyasiga doir kerakli tavsiyalar ishlab chiqildi. Pedagogik ta’sir etish usulining pedagogik optimizm, o‘quvchilarga hurmat, o‘quvchining ruhiy holatini tushunish, o‘quvchi tabiatining tashqi xususiyatlari va sabablarini ochish, o‘quvchining taqdiri bilan qiziqish kabi tamoyillari keng yoritib berildi. Maqolani yozish jarayonida professor O. Musurmanovaning va pedagog Sitarov B. A. ning adabiyotlaridan foydalanildi.

Tayanch so‘zlar: ijtimoiy faollik, pedagogik ta'sir etish usuli, ta'lim sifati, Amonashvili tehnologiyasi, ishontirish texnologiyasi, o‘zaro hamkorlik, mustaqil fikrlash, o‘ziga ishonch, bola shaxsiga hurmat.

Annotation

This article focuses on the methods of pedagogical influence on increasing the social activity of youth. Today, one of the main requirements of education is to raise children as free and independent, fully matured and developed individuals. In this case, it is very important to use methods of pedagogical influence. The main goal of the article is to

form moral characteristics in children, expand their horizon and educate them as an active member of society through pedagogical influence in the process of education. Coaching technology (this technology was used among students in practice classes and gave high results), verbal influence, persuasion and methods and tools of experienced teachers were used to elucidate this article. Necessary recommendations on the technology of pedagogical influence in increasing the social activity of students were developed. The principles of the method of pedagogical influence, such as pedagogical optimism, respect for students, understanding of the student's mental state, revealing the external characteristics and reasons of the student's nature and interest in the student's fate, were widely explained. In the process of writing the article, the literature of the professor O. Musurmanova and the pedagogue Sitarov B. A. were used.

Keywords: social activity, method of pedagogical influence, quality of education, Amonashvili's technology, mutual cooperation, independent thinking, self-confidence, respect for a child personality.

O‘zbekistonda yoshlar tarbiyasining asosiy masalasi xususida, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning quyidagi fikrlari e’tiborga molik: “. . . mamlakatimizning taqdiri va kelajagi uchun mas’uliyatni o‘z zimmasiga olishga, bu yo‘lda bor bilim va salohiyatini safarbar etishga qodir bo‘lgan, azmu shijoatli yoshlarni tarbiyalab voyaga yetkazish – biz uchun eng muhim masaladir” Sh. Mirziyoev.

Kirish

Zamon qanchalik shiddat bilan rivojlanib borar ekan, ta'limga va o‘qituvchilarga bo‘lgan ehtiyoj shu darajada kuchayib boradi. Bu esao‘z navbatida biz pedagog va tarbiyachilarga katta mas'uliyatni yuklaydi. Pedagog - yoshlarni to‘g‘ri yo‘lga boshlovchi shamchiroq, ularga bilim va tarbiya beruvchi mas'ul shaxsdir. Har bir bola qiyofasida shaxsni ko‘rmoq, o‘quvchilarning ko‘zga ko‘rinmagan qirralarini shakllantirmoq, ularni o‘z kuch va bilimiga ishontirish, barcha muammolarni to‘g‘ri taxlil qilish va yechimini topa olishlariga qodir ekanligiga ishontirish, bu jarayonda ularni qo‘llab-quvvatlash biz pedagoglarning oldimizda turgan eng muhim va asosiyvazifamizdir. Yoshlarniijtimoiy faol ya'ni jamiyatning faol a'zosi qilib tarbiyalash ta'lim sohasida bugungi kunning eng muhim talablaridan biridir.

Sitarov B. A. (2007) fikriga ko`ra, Ijtimoiy faoliyat shaxsning tizimli omillaridan biri bo‘lib, uni jamiyat va boshqa odamlar uchun qadrlash nuqtai nazari deb tavsiflaydi. Ijtimoiy faoliyat orqali insonning hayotiy pozisiyasi, uning jamiyat rivojiga hissa qo‘shish istagi, o‘zini shaxs

sifatida faoliyatda amalga oshirish istagi namoyon boʻladi. Ijtimoiy faollik oʻz-oʻzidan paydo boʻlmaydi, u vaziyatga, shaxsiy motivasiyaga koʻproq yoʻnaltirilgan pedagogik jarayonga bogʻliq. Bu esa pedagoglarga pedagogik jarayonda sub'ekt-sub'ekt hamkorligini yoʻlga qoʻyish, oʻquvchilarni erkin va mustaqil fikrlashi uchun barcha imkoniyatlarni yaratish, mustaqil qaror qabul qilish koʻnikmalarini shakllatirish vazifalarini yuklaydi.

Insonning atrofdagi ijtimoiy voqelik bilan o'zaro ta'sirini tahlil qilish uchun u turli xil faoliyat shakllarini namoyon qiladi, tadqiqotchilar "inson-jamiyat" umumlashtirilgan tizimini ko'rib chiqadilar. Inson o'z ijtimoiy faolligini faqat transformatsiya jarayonida amalga oshirishi mumkin, deb ishoniladi. ijtimoiy munosabatlarni o'z-o'zidan qayta quradigan, kuchli tomonlar, qobiliyat va iste'dodlarning maqbul namoyon bo'lishini yaratadigan faoliyat.

Insonning jamiyat bilan o'zaro munosabati shaxsning ijtimoiy faolligini tahlil qilish uchun o'ziga xos baholash tizimini belgilaydi. Buni butun ijtimoiy taraqqiyot yoʻnalishi va maqsadlari nuqtai nazaridan koʻrib chiqish mumkin. Bu maqsadlarni qoʻyish va ularga erishish orqali inson ijtimoiy munosabatlarni tiklaydi, ularni oʻzgartiradi, shu bilan tarixning yaratuvchisi sifatida harakat qiladi. Ijtimoiy faoliyatning o'ziga xos "tashuvchisi" ishlab chiqaruvchi, ongli, ijtimoiy, sub'ekt-ob'yekt xarakteriga ega bo'lgan inson faoliyatidir. Faoliyat havaskor ijro xarakteriga ega bo'lishi muhimdir, ya'ni shaxs o'z tashabbusini amalga oshiradi, jamiyat oldidagi mas'uliyatni o'z zimmasiga oladi (Sitarov, Romanyuk, Lugovoi, 2007).

Ijtimoiy faollikni asosiy omillaridan biri mustaqil fikrga ega boʻlishlikdir. Dars jarayonlarida oʻquvchilarni faolligi ta'minlash, ularni fikrini oʻstirish masalasi dolzarbligicha qolmoqda. Yoshlarda mustaqil fikrga ega boʻlishlikni tarbiyalash - oʻz-oʻzini bilishning yuqori darajada rivojlanganligi natijasidir. Oʻz mustaqil fikriga ega boʻlgan oʻsib kelayotgan yosh avlod oʻz-oʻzini kuzatishi, oʻz faoliyatini tahlil qilishi, oʻziga-oʻzi baho berishi, oʻz dunyoqarashi, bilimlarini boyitib borishi mumkin, bu jarayonda pedagoglarning ta'siri muhim rol oʻynaydi.

Shaxsning oʻz-oʻzini bilishiga koʻra uning jamiyatdagi oʻrni qadrlanadi. Bu oʻrinda oʻz-oʻzini tarbiyalash muhim oʻrin egallaydi. Bunday yoshlarda gʻoyaviy-siyosiy madaniyat darajasi ham yuqori boʻladi. Shaxsning erkinligi va mustaqilligi ikki tomonlama baholanadi. Ularning biri ijtimoiy hayotda mavjud, ya'ni tan olingan tartib va qoidalar, qonunlarga nisbatan shaxsning munosabatini bildirsa, ikkinchisi insonning oʻz rejalari, oʻz maqsadi, vazifalari, burchini qay darajada baholay va belgilay olishidir.

Albatta, bunda ikkinchi baho birinchi bahoga nisbatan hal qiluvi rol' o‘ynaydi. Chunki inson birinchi navbatda o‘zining mustaqil fikri, maqsad va rejalari, erkinligiga ega bo‘lmog‘i kerak. Yoshlarni ijtimoiy faolligi oshirishning yana bir muhim omillaridan biri o‘quvchilarga pedagogik ta'sir etish usullarini to‘g‘ri yo‘lga qo‘yishdir.

Tarbiyachilar o‘z ish faoliyatlari davomida asosiy e’tiborni doimiy ravishda o‘quvchilar tarbiyasi, xulq-atvori, tartib-intizomiga tuzatishlar kiritishlari, ulardagi kerakli shaxsiy xislatlar va tabiatlaridagi qirralarni rivojlantirishlari, mavjud kamchiliklarni bartaraf qilishga qaratishlari lozim. Bunday jarayonni tashkil etishda tarbiyachilar pedagogik ta’sirning turli usullaridan foydalanishlari mumkin.

Professor O. Musurmanova *Pedagogik ta’sir usuliga quyidagicha ta`rif beradi:*

Pedagogik ta’sir usuli – bu aniq pedagogik holatlarni tashkil qilish usulidaniborat bo‘lib, unda ma’lum qonuniyatlar asosida o‘quvchilarning ijobiy ishlarida o‘z kamchiliklarini yo‘qotishga undovchi yangi fikrlar va hissiyotlar uyg‘onadi.

Tarbiya jarayonida zarur pedagogik ta’sir usulni tanlash uchun o‘quvchining hissiy holati, xarakatning tabiati va sababi oldindan aniqlanishi lozim. Bu, o‘z navbatida, ushbu harakatning psixologik tahlili, uning o‘quvchi shaxsiyati bilan yaqin aloqasini ko‘rib chiqishni talab qiladi.

Pedagogik holat tarbiyachining ijodiy fikrlariga binoan yaratiladi. *Birinchidan,* tarbiyachi foydalanishni mo‘ljallagan ta’sir usulini amalga oshirish uchun mos sharoitlarni hayolan tanlashi kerak. *Ikkinchidan,* tarbiyachi o‘z mo‘ljallagan ishi va xulqini o‘quvchining harakatiga bo‘lgan munosabatiga binoan mos ravishda o‘ylab chiqishi lozim.

Pedagogik ta’sirining har bir usuli o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lib, ular ikkita unsurning o‘ziga xos birligidan vujudga keladi: a) yaratilayotgan pedagogik holatlar xususiyatlari; b) yangi pedagogik holatga o‘quvchilarda tug‘iladigan yangi fikrlar, tarbiyaning yangi sabablari va shaxsiy kamchiliklarini engib o‘tishga asos bo‘ladigan hissiyotlar mazmuni.

Pedagogik ta’sir usullarini ikkita guruhga ajratish mumkin.

Birinchi guruh usullari o‘quvchini ilhomlantiruvchi ijobiy hissiyotlar asosida uning ahloq-odobi, tarbiyasi, tartibiga o‘zgarishlar kiritadi, bular xursandchilik, minnatdorlik, tarbiyachiga hurmat, o‘z kuchiga ishonchdan iborat.

Ikkinchisi- uyatchanlik, epsizlik, hafsalasizlik, o‘kinch, xafagarchilik, achinish kabi salbiy xislatlarni yo‘qotishga yordam beradigan usullardir.

Ijodiy faoliyatda nafaqat o‘quvchilar tarbiyaviy ishlarining yaxshi natijalariga erishiladi, balki tarbiyachilarni o‘zlarining shaxsiy hissiyotlari ham rivojlanadi. Pedagogik ta’sir ko‘rsatish usullarini qo‘llash jarayonida tarbiyachining g‘oyaviyligi, tabiatidagi insonparvarlik, mehribonlik, sezgirlik kabi, tabiatning chidamlilik, o‘z-o‘zini boshqara olish, maqsadga intiluvchanlik, tezkorlik, tashabbuskorlik kabi hissiy qirralari hamda tabiatning topqirlik, ziyraklik, aqliy barkamollik, kuzatuvchanlik kabi iroda qirralari ko‘zga tashlanadi.

Tarbiyaviy usullarni egallash va ularni ish jarayonida tadbiq etish tarbiyachining tarbiya maqsadlarini yanada maqsadli va qulay bo‘lishiga yordam beradi.

Professor O. Musurmanovaning “Umumiy pedagogika”darsligi 2-qismida pedagogik ta’sir usullarining tamoyillariquyidagicha asoslanadi:

- pedagogik optimizm;
- o‘quvchilarga hurmat;
- o‘quvchining ruhiy holatini tushunish;
- o‘quvchi tabiatining tashqi xususiyatlari va sabablarini ochish;
- o‘quvchining taqdiri bilan qiziqish.

Pedagogik optimizm. Tarbiyachilar yuqori optimizm, ya’ni kelajakka katta ishonch bilan mustaqil O‘zbekiston Respublikasining yangi qonunlarini hayotga tatbiq qilmoqdalar. O‘quvchilar shaxsiyatining cheksiz imkoniyatlariga ishongan tarbiyachilarning pedagogik optimizmi, ayniqsa, turli yoshdagi turli aqliy darajadagi o‘quvchilarga nisbatan, ularning dam olish va o‘qish qoidalarini, shartlarini tashkillashtirishda yaqqol ko‘rinadi. Ta`lim-tarbiya jarayonida pedagog har qanday sharoitda ko`tarinki ruhda faoliyat olib bormog`i lozim. Pedagogdagi yomon kayfiyat hech qachon o`z ta`sirini o`quvchiga bildimasligi, bu xolatdan o`quvchi shaxsi aziyat chekmasligi kerak.

O‘quvchilarga hurmat. Insonga hurmat – insonlararo munosabatlarning asosiy talabidir. Tarbiyachining faoliyatida o‘quvchilarga hurmat alohida o‘rin tutadi, ularda ishonch, samimiylik, kattalarning maslahatlariga va takliflariga moyillik uyg‘otadi. Qo‘pollik, o‘quvchilar shaxsiyatiga hurmatsizlik эca o‘quvchilarda qo‘rquv va havotirni keltirib chiqaradi, bunday holatlarda o‘quvchining o‘ziga bo‘lgan ishonchi to‘la yo‘qoladi. Natijada uning mustaqilligi, faolligi

sezilarli darajada kamayadi. Yoki aksincha o‘qituvchilarning qo‘pol munosabatigajavoban xafagarchilik, g‘azab, hattoki, ba’zi narsalarni aytaylab teskarisini qilishga intilishni tug‘diradi. Bunday paytlarda o‘quvchilar hatto adolatli talablarni bajarishdan ham bosh tortadilar. Tarbiyachiga bo‘lgan bunday munosabat ba’zan ular olib borayotgan fanga, ishga, mashg‘ulotga, hatto o‘zi tahsil olayotgan ta’lim muassasasiga, o‘quv xonasiga bo‘lgan munosabatga ko‘chadi. Bunday noxush xolatlarning oldini olish uchun esa o‘qituvchi o‘quvchiga nisbatan samimiy munosabatda bo‘lishi, sinf jamoat ishidan birortopshiriqni ishonch bildirgan xolda vazifani yuklashi va bu jarayonda o‘quvchini qo‘llab-quvvatlab turishi lozim. Shundagina o‘quvchi jamoada faollikka erishadi, nimalarga qodir ekanligini ko‘rsatishga harakat qiladi, axloqiy jihatdan shakllanadi, to‘g‘ri yo‘ldan borayotganligiga ishonch hosil qiladi.

O‘quvchining ruhiy holatini tushunish. O‘quvchilar xulqining buzulishini, tarbiyasidagi salbiy o‘zgarishlarni sezish qiyin jarayon emas. Tarbiya jarayoniga pedagogik ta’sir usulini to‘g‘ri tanlash uchun o‘quvchilarning tartibbuzarlik sabablarini o‘rganish kerak, chunki shaxsning turli psixologik holatlarining tashqi ko‘rinishi bir xil bo‘ladi. Masalan, o‘quvchining guruhdagi faolligining susayishining asosiy sabablari, uning injiqligi, ko‘z yoshlari, uydan chiqib, uzoqroqqa ketishi va ota-onasidan uzoqda (ba’zi o‘quvchilarning turar joylarda) yoki uydagi yetishmovchilik, ota-ona o’rtasida murosaning yo’qligi kabi sabablardan iborat bo‘lishi mumkin.

O‘quvchining ruhiy holatini tushunish uchun tarbiyachilar o‘quvchilar shaxsning fazilatlarini, xususiyatlarini, ularning yashash sharoitlarini bilishlari va chuqur tahlil qilishlari kerak. Tarbiyachining kuzatuvchanligi va sezgirligi o‘quvchining xulqida namoyon bo‘layotgan ruhiy holatini tushunishga yordam beradi.

O‘quvchi harakatlarining sabablari va tashqi xususiyatlarining ochilishi. O‘quvchilarning harakatlari etakchi, tarbiyachi, jamoa, atrofdagi insonlar tomonidan yaxshi, oliyjanob yoki yomon deb baholanadi. Tarbiyachining o‘quvchiga bo‘ladigan munosabat (yondashuv)lari, ularning harakatlari tabiatiga bog‘liq. O‘quvchi harakatlarini to‘g‘ri baholash uchun, harakat mohiyatini, ya’ni ichki sabablarini ochish lozim. Ko‘pincha o‘quvchilar harakatining ichki sabablari tashqi ko‘zdan yashiringan bo‘ladi, ya’ni tashqi tomondan darrov ko‘rinmaydi. Ularni tarbiyachi tomonidan tushunishga, ba’zan o‘quvchining o‘zi katta yordam berishi, ya’ni bo‘lgan voqea haqida o‘zi hurmat qiladigan tarbiyachisiga ochiq gapirib berishi mumkin. Tarbiyachi bunday yomon holatni keltirib chiqaruvchi tashqi holatlardan xulq sabablarini ajrata olishi lozim.

O‘quvchining taqdiriga qiziqish. Ta’lim muassasalarida olib boriladigan tarbiya mobaynida o‘quvchilarning taqdiriga qiziqish tarbiyachilarda o‘quvchilarga muhabbat va ularning taqdiriga javobgarlik hissi tufayli rivojlanadi. Tarbiyachilar har bir o‘quvchining taqdiri, ayniqsa, guruh hayotidan qoniqish hosil qilmaydigan, guruhdoshlaridan yotsiraydigan va guruh ishlaridan o‘zini olib qochadigan o‘quvchilar taqdiri bilan qiziqishlari lozim. Lekin o‘quvchining taqdiri bilan astoydil tashvishlangan va unga yordam berishni xohlagan tarbiyachilar o‘quchilarga mehribonlik, ularga e’tibor va g‘amxo‘rliklarini ko‘rsatishlari uchun dastlabki omadsizlikdan cho‘chimasliklari, turli yangi usullarni izlashlari lozim. Tarbiyachilarning kundalik faoliyatlaridagi o‘quvchiga g‘amxo‘rliklari, xayrixohlik munosabatlari va pedagogik ta’sirning usullarini to‘g‘ri tanlashlari o‘quvchilarda o‘z tarbiyachisiga muhabbat, sadoqat, ularda xursandchilik xohishini uyg‘otadi, shuningdek, yangi ijobiy xislatlarni rivojlantirishga va salbiy xislatlarni yo‘qotishga yordam beradi.

Endi tarbiyachilarning o‘quvchilarni tarbiyalash jarayonida foydalanishlari mumkin bo‘lgan pedagogik ta’sir usullaridan ba’zilari bilan tanishtiramz:

Ishontirish – bu aniq xulq-atvor yoki qaysidir ishni mumkin emasligini, to‘g‘riligini va zarurligini isbotlash va tushuntirishdir.

Ishontirish jarayonida o‘quvchilarda yon-atrofidagi insonlarni hatti-harakatlarini va o‘z xulqlarini baholash mezonlariga mos bo‘ladigan axloqiy qarashlar shakllanadi.

O‘quvchini ish bilan ham, so‘z bilan ham ishontirish mumkin. O‘quvchini ishlatish orqali ishontirish jarayonida tarbiyachi isbotlanayotgan holat, vaziyat va muammolarni, hayotiy tajriba sharoitlaridan kelib chiqqan holda, yaratadi. Ishontirish ta’sir usuli o‘quvchi xulqini tuzatuvchi usul bo‘lib xizmat qilishi mumkin. So‘z bilan ishontirish jarayonida, o‘quvchilarga yo‘l qo‘yilgan xatolar tabiati axloqiy me’yor nuqtai nazaridan tushuntiriladi. Ishontirish usuli samimiylikni va jo‘shqinlikni talab qiladi. Bu jarayonda tarbiyachilarning kechinmalari o‘quvchilarga o‘tadi. Ishontirish bilan ixlos tug‘dirish usullari juda o‘xshash. Bu usullarning o‘xshashligi ishontirish ham, ixlos tug‘dirish ham suhbat orqali amalga oshirilishidan iboratligidadir, lekin ixlos tug‘dirishda tarbiyachilar o‘quvchi qilayotgan hatti-harakatlarning to‘g‘ri yoki xatoligini isbotlamaydilar. Bu jarayonda ular tarbiyalanuvchiga o‘z fikrlarini sekin va ohistalik bilan aytadilar. O‘quvchi tarbiyachining so‘zlarni tinglab turib, o‘z hatti-harakatini tanqidiy baholay boshlaydi va o‘z xulqini to‘g‘irlashga harakat qiladi.

Shu o‘rinda Amerikaning Minnesota shtatida yuz bergan matematika o`qituvchisining insonparvarliktamoyili asosidaqo`llagan metodini barcha pedagoglarga saboq sifatida esga olamiz.

Minnesota shtatida yashovchi matematika o‘qituvchisi o‘quvchilarga shunday vazifa berdi: sinf ro‘yhatini tuzish, har bir bolaning xulq-atvoridagi o‘zingizga yoqqan tomoni haqida o‘ylab ko‘ring va bu sifatni uning qarshisiga yozing. Darsning ohirida u o‘quvchilardan bajarilgan vazifalarni yig‘ishtirib oldi. O‘sha kuni juma edi. Damolish kuni o`qituvchibarchanatijalarini taxlil qilib chiqdi va dushanba kuni har bir o‘quvchiga sinfdoshlarining u haqidagi ijobiy fikrlarini yozib tarqatdi. O‘quvchilar ularni o‘qiy boshlashdi, u yer-bu yerdan pichirlagan ovozlar eshitildi: “Nahotki bularning barchasi men haqimda? Meni bunday yaxshi ko‘rishlarini bilmas ekanman. ” Ular natijalarni sinfda muhokama qilishmadi, lekin o‘qituvchi maqsadiga erishgani va o‘quvchilarning o‘ziga bo‘lgan ishonchi ortgani aniq edi.

Yillar o‘tib o‘quvchilardan biri – Mark EklandV`etnamda halok bo`ldi. Uni o‘z vatani, Minnesotada dafn qilishdi. Mark bilan hayrlashishga uning do‘stlari, sinfdoshlari, o‘qituvchilari kelishdi. Dafn marosimida uning otasi matematika o‘qituvchisining yoniga yaqinlashdi: “Men sizga bir narsa bermoqchiman, u karmonidan to‘rt buklangan qog‘ozni oldi. Ko‘rinishidan u ko‘p marta ochib o‘qilgan edi. – Buni Markni kiyimlari ichidan topishdi, u bu qog‘oz bilan ajralmasdi. -Taniyapsizmi?Bu Markning ijobiy xislatlari bitilgan qog‘oz edi. – Sizga katta rahmat - dedi Markning onasi, o‘g‘limiz bu xatni juda qadrlar edi.

Shu payt kutilmagan voqea sodir bo‘ldi: Markning sinfdoshlari ketma-ket ijobiy xislatlari yozilgan qog‘ozlarni ola boshlashdi. . . Maqolaning xulosasida, barcha o‘quvchilarni birgina ijobiy xislatlari yozilgan qog‘oz, ularga o‘ziga bulgan kuch va ishonchni ortishiga, jamiyatda har bir o‘quvchining o‘z o‘rnini topishiga va katta yutuqlarga erishishiga sabab bo‘lgan edi. Ushbu maqola “ Riders Dayjest” jurnalida “O‘quvchilarning xotrasida bir umrga muxrlanib qolgan vazifa” - maqolanomi bilan chop etiladi. Bu maqolani misol qilishdan maqsad ba'zi o‘qituvchilarga (avtoritar tizimdagi) ta'sir qilsa, bolalarga bo‘lgan munosabat bir oz ijobiy tomonga o‘zgarsa ajab emas. Demak, matematika o‘qituvchisining bolalarga ishonch bag‘ishlagan bu usuli o‘quvchilarga pedagogik ta'sir etishning eng ishonchli vositasidir.

Sitarov o`quvchilarni ijtimoiy faolligini oshirishda muammoli vaziyatlarni yaratishning muhimligini alohida ta`kidlaydi. O‘quvchilarning o‘z faoliyatining kelajakka bo‘lgan ehtiyojini tushunishlari, kattalar va ayniqsa, tengdoshlari oldidagi mas’uliyatini his

qilishlari muhim ahamiyatga ega. Shuning uchun ham muammoli vaziyatlarni yaratishda o`qituvchi qo`yilgan vazifalarni jamoaviy va guruhli hal qilish uchun zarur shart-sharoitlarni ta`minlashi kerak. Ayniqsa, o`qituvchi va o`quvchilar o`rtasidagi munosabatlarning ahamiyati e`tiborga loyiqdir. Uning doirasida olib boriladigan ta'lim faoliyati va muloqot insonparvarlik tamoyillariga asoslanishi kerak (Sitarov, Romanyuk, Onishchenko, 2004).

Ta'lim faoliyatida shaxsiy tashabbuslarni rag'batlantirishga imkon beradigan muammoli vaziyatlarni yaratish usullari qanday (Sitarov, 2014). Talabalarda boshlanishi kerak bo'lgan tashabbus turlari haqida umumiy tasavvurga ega bo'lgan holda va materialning ijtimoiy mazmunini tanlash va to'ldirish to'g'risida qaror qabul qilgan holda, muammoli vaziyatlarni yaratishning bir qator usullarini ajratib ko'rsatish mumkin. Usulning dinamik kategoriya ekanligini va maqsadli sozlamalar bilan belgilanadigan tarkib harakatining shakli sifatida harakat qilishini hisobga olsak, biz maqsad sozlamalari jihatidan farq qiluvchi guruhlarni tashkil etuvchi ba'zi usullar va usullar haqida gapirishimiz mumkin. Bu sizga usullarni ajratib ko'rsatish va maqsadlarga qarab ularni belgilash imkonini beradi. Yuqoridagi mulohazalardan kelib chiqib muammoli vaziyatlarni yaratish usullari va usullarining quyidagi guruhlarini o'quvchilarning turli xil tashabbuslari amalga oshiriladigan o'quv vaziyatlarining maxsus sinfi sifatida ajratamiz.

Kichik sinf o'quvchilarning kognitiv savollarini rag'batlantiradigan usullar. Masalan, kutilmagan yechimlar usuli. O'qituvchi maktab o'quvchilarining ustun g'oyalariga zid bo'lgan ma'lum bir muammoning yangi stereotipsiz echimini taklif qiladi. Ikkinchisi, intellektual va hissiy jihatdan muhim vaziyatga tushib qolgan holda, "nima uchun", "qanday qilib" bu vazifani hal qildi? Ushbu usullar guruhining yana bir xilma-xilligi o'quvchilarga qo'shimcha ma'lumot olishga qaratilgan savollarni berishga majbur qiladigan noaniq tugallangan vazifalarni taqdim etishdir.

Tashabbusning mustaqilligining namoyon bo'lishini rag'batlantiruvchi usullar. Bunga o'zgartirilgan kontent bo'yicha o'xshash vazifalarni mustaqil ravishda tuzish, shuningdek, kundalik hayotda analoglarni qidirish usullari kiradi.

Sitarov faoliyatni amalga oshirish jarayonida ilgari surilgan tashabbuslarni rag'batlantiruvchi usullar: Bu qasddan qilingan xatolarni qabul qilishni o'z ichiga oladi, bunda bolalar faoliyat jarayonida o'qituvchi tomonidan yo'l qo'yilgan xatoni aniqlab, uni tuzatishi kerak; yechimni birgalikda qidirish usuli, o'qituvchi maqsadga erishish uchun

ataylab noto'g'ri yo'lni tanlaganida, bolalar buni kashf etadilar va muammoni hal qilishning o'z usullari va vositalarini taklif qila boshlaydilar, amalga oshirilgan faoliyatni qayta qurish; "labirint" metodi, talabalarga besh-oltita tayyor echim taklif qilinganda va ular maqbul echim topishda tashabbus ko'rsatishi kerak; o'qituvchi ijtimoiy ahamiyatga ega (masalan, sayohat) vaziyatni yaratganda amaliy muammolarni hal qilish va talabalar maqsadli tashabbuslarni ko'rsatishi kerak. deb hisoblaydi.

O‘quvchilarni ijtimoiy faolligini oshirish uchun quyidagi kouching texnologiyasi ishlab chiqildi, uni pedagogik jarayoda qo‘llash maqsadga muvofiqdir. Bu texnologiyada o‘qituvchi o‘quvchilarni erkin va mustaqil fikrlarini bayon qilishlari uchun, o‘zlarini muhim shaxs sifatida xis qilishlari uchun barcha sharoitlarni yaratib bermog‘i lozim.

Kouching texnologiyasi

Uslubning maqsadi: shaxsni, uning personal va kasbiy faoliyatida natijaviyligini maksimal ko‘tarishdan iborat.

Uslubning mohiyati: salohiyatni ochishga mo‘ljallangan quroldir.

Harakatlar rejasi: muloqot, samarali savollar berish va diqqat bilan javoblarni eshitish.

Kouching bosqichlari:

1. Kouching maqsadini aniqlash.

2. Joriy vaziyatni tahlil qilish.

3. Maqsadga erishish yo‘llarini aniqlash.

4. Harakalar rejasini tuzish.

5. Rejani joriy etish jarayonida nazorat va qo‘llab-quvvatlash.

Kutiladigan natija: shaxs faoliyati samaradorligini jiddiy oshirish.

Kouching tamoyillari:

‘z-o‘zini takomillashtirish;

i

;

‘zgarishlar;

o‘nalish va ruhlanish;

;

;

Kouching koʻrinishlari:

;

***Shaxsiy samarali kouching (shaxs faoliyatini shakllantirishga qaratiladi)** tanlab olindi.

Biz shaxsiy samarali kouchingni maqolani mazmuni vamaqsadidan kelib chiqib tanlab oldik va qo`lladik.

Shaxsiy samarali kouching vazifasi – qatnashuvchiniruhlantirish, energiya bilan toʻldirish, unga oʻzini-oʻzi rivojlantirishiga, barcha maqsadlariga erishishiga ishontirish. (Pedagogik ta'sir etish orqali)

Shaxsiy samarali kouching bosqichlari:

1 - bosqichda oʻquvchilar oʻz oldilariga maqsadlarini aniq qoʻyadilar. Shaxsiy muvaffaqiyatning maqsadi ifodalanishi bilan, biz "Shaxsiy rivojlanish rejasi" nomli dastlabki bosqichga oʻtamiz. Maqsadga muvofiq holda unga erishish uchun qilinadigan yuz qadamni yozish zarur. Maqsad bir yilga, ikki yilga, uch yilga, besh yilga moʻljallanishi mumkin. Bu yerda chegara muhim emas. (bu bosqichda har bir oʻquvchining maqsadi va rejasi oʻqituvchi tomonidan nazoratga olinadi, yil yakunida taxlil qilinadi; shundagina oʻquvchilarda oʻsish yuzaga keladi)

2 - bosqichda oʻquvchilar shaxsiy rivojlanishi uchun toʻsiq boʻlayotgan muammolar haqida oʻzaro fikrlari bilan oʻrtoqlashadilar. Bu jarayonda barcha qatnashchilar oʻz fikrlarini ochiq bildirishi soʻraladi, hech qanday kulgu yoki tanqidga oʻrin berilmaydi. Oʻqituvchi tomonidan quyidagicha savollar beriladi:

-Sizga qanday yordam kerak?

- Yoʻlingizda qanday toʻsiqlar boʻlishi mumkin?

- Siz buni qachon bajarmoqchisiz?

- Agar sizning oʻrningizda boshqa kishi boʻlganda, Siz unga nima maslahat bergan boʻlar edingiz?

3 - **bosqichda** har bir qatnashchi boshqa ishtirokchilarni har biriga eng yaxshi xislatlari haqida o‘z fikrini yozib qoldiradi va javoblar umumlashtiriladi, qarabsizki har bir o‘quvchi haqida ajoyib tavsifnoma yuzaga keladi. Bu esa o‘z navbatida o‘quvchilarda o‘ziga bo‘lgan ishonch hissini shakllantiradi.

4 - bosqichda o‘z-o‘zini rivojlantirishda qilinishi kerak bo‘lganvazifalar haqida o‘qituvchi tomonidan tavsiyalar beriladi, masalan: kitoblar o‘qish (buyuk allomalarimiz va ular erishgan yutuqlar haqida yoki Deyl Kornegi asarlari)

5 - bosqichda o‘qituvchi tomonidan muammoli savollar qo‘yiladi, berilgan savollarga barcha o‘quvchilar o‘z mustaqil fikrlarini erkin bayon qiladilar. Bu jarayonda tanqidiy fiklash yuzaga keladi. (tanqidiy fikrlash qoidalariga barcha o‘quvchilar amal qilishi shart)

6 - bosqichda Shaxsiy samarali tizimli kouchingning finalida besh – yetti yil oldinga va hayotiy sikllarni dasturlash va qayta dasturlash bilan ishlash boradi.

Natijalar

Yuqorida ko`rsatilgan kouching texnologiyasi “Ta`lim texnologiya” si fani3-kurs talabalari o`rtasida qo`llandi va yuqori natijaga erishildi. Talabalarning faolligi to`liq ta`minlandi. Demak, yuqorida ko‘rsatilgan kouching texnologiyasini barcha fanlar doirasida qo‘llash mumkin. Bu texnologiya albatta o‘z samarasini beradi.

Pedagogik jarayonda o‘quvchilarni erkin va mustaqil fikrlashi, mustaqil qaror qabul qila olishi, jamiyatning faol a'zosi bo‘lishi barobarida vatan ravnaqiga o‘z hissasini qo‘sha olishi uchun pedagogik jarayonga, pedagoglar faoliyatiga**quyidagi tavsiyalar ishlab chiqildi:**

aktablarda tajribali o‘qituvchilarning ish usullarini ommalashtirish,

- sinf rahbarlarining tarbiyaviy ta'sir etish texnologiyalari bilan bog‘liq metodlari bilan o‘zaro tajriba almashish;

ta-onalar bilan o‘qituvchilarning o‘zaro hamkorligini (pedagogik bilim berish orqali) yo‘lga qo‘yish, bola tarbiyasiga so`z orqali ta`sir etish

quvchi shaxsini hurmat qilish va unga ishonch bildirish, bajargan ishlarini so‘z orqali ta'sir etish orqali bo‘lsada o`zvaqtida rag‘batlantirib

‘quvchilarnixato qilishdan qo‘rqmaslikka, tavakkal qilishga o‘rgatish,

- o‘qituvchi bilan o‘quvchi o‘rtasida do‘stona munosabatning mavjudligi;

- o

Xulosa qilib shuni ta'kidlash kerakki, insonning ijtimoiy faolligini shakllantirish uchun eng qulay yosh - bu boshlang'ich maktab yoshi, chunki bu erda tashabbuskorlik va mehnatsevarlikni, ijtimoiy impulsivlik va ijtimoiy faollikni jadal rivojlantirish uchun qulay sharoitlar yaratilgan. Passivlik bartaraf etiladi. Albatta bu jarayonlar pedagoglarning ta`siri ostida amalga oshiriladi.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Sh. M. Mirziyoev 2022 yil 22-dekabr kuni Oliy Majlisga qilgan murojaatnomasi.

2. Aleks Muur. Ta'lim berish va ta'lim olish: pedagogika, ta'lim dasturi va tarbiya. -Rutledj. Ikkinchi nashr. 2012.

3. O. Musurmanova va boshqalar. Umumiy pedagogika2-qism - T: 2020 y. “Innovatsiya-Ziyo” nashriyoti.

4. Aynisa, M. (2022). PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES-THE FACTOR OF EDUCATIONAL EFFICIENCY. *Thematics Journal of Education*, *7*(4).

5. Мусурманова, А. (2019). Профессионализм педагога в духовном формировании подростков средствами книг. *Academy*, (2 (41)), 77-79.

6. Ситаров, В. А. (2009) Проблемное обучение как одно из направлений современных технологий обучения // Знание. Понимание. Умение. №1. С. 148–157.

7. Ситаров, В. А. (2014) Теория обучения. Теория и практика : учебник для бакалавров. М. : Юрайт. 447 с.

8. Ситаров, В. А. , Романюк, Л. В. , Луговой М. В. (2007) Жизнеспособность «Концепция воспи% тания жизнеспособных поколений» // Сибирский педагогический журнал. №1. С. 134–137.

9. Salokhiddinova Gazalkhon Bekmirzayevna (2018). Social pedagogue’s responsibilities in cooperation with a family to increase child sociability. Достижения науки и образования, (19 (41)), 59-61.

10. Salokhiddinova Gazalkhon Bekmirzayevna (2018). Creativity and artistic thinking as important components of professional competencies of future teachers. Academy, (5 (32)), 69-70.

11. G. Salohiddinova. Formation of High Moral and Aesthetic Qualities in the Minds of Preschoolers Based on the Activities of Family and Educators *Volume 2 Issue 3, Year 2023*. *ISSN: 2835-3048* *https://univerpubl. com/index. php/semantic*

Associate Professor Dilnoza USTA-AZIZOVA

Annotation

In this state, innovative research and modern education systems are considered. The author's special attention is focused on significant methodological approaches that have wide application in pedagogic science, as well as innovative technological transformation and innovation in modern science. Vydeleny etapy innovatsionnykh issledovaniy v ramkhax sovremennoy pedagogiki, principley approaches to management of knowledge, kotorye otrajayut pedagogicheskuyu deystvitelnost i organizational approaches to the pedagogical process.

Keywords: innovative research, methodological approach, pedagogical process, professional analysis.

In the era of global changes, the problem of preservation of historical and cultural national heritage is becoming more and more acute. The rapidly changing appearance of cities and human-developed land not only leads to the appearance of new objects, but also causes the destruction of the past. Old buildings and streets can't compete with new ones in terms of convenience, and gradually lose their prestige and former brilliance. At the same time, even in the modern age, the soul of any place remains a cultural center, acting in one way or another as a storehouse of traditions, a link between ancestors and descendants in history.

In the decision of the President of the Republic of Uzbekistan "On measures to improve the organization of primary health care institutions of the Republic of Uzbekistan" dated March 29, 2017 No. 04. 04. 2017 No. 174 on additional measures to improve the training and retraining system, andin the decision of the President of May 6, 2017 "On measures to further reform the system of medical education in the Republic of Uzbekistan", it was decided to significantly increase the quality of medical education, higher and secondary special, professional the necessity of consistent formation of the education system was notedproviding medical education at the level of advanced international practice, increasing the level of medical care.

Revising the standards of higher medical education, expanding the block of professional sciences, setting new shortened study periods and targeted admission of students with specialization indicated in the diplomas of graduates of higher medical educational institutions, professors, undergraduates and measures such as attracting undergraduate staff were determined to carry out scientific-research work in the current directions of medical development aimed at the fundamental improvement of the higher medical education system for graduate students and clinical ordinators; quality of education and health care for the population. At the same time, attention is paid to the fact that the teaching of subjects not related to the specialty takes away the time of students for independent education.

A characteristic feature of the medical profession is the need for constant, daily, hourly communication with the patient, readiness to solve problems that require analyzing the situation and making decisions on which the patient's life often depends.

To solve the problem of improving the quality of training of future doctors, it is necessary to make fuller use of the achievements of the

theory and practice of professional pedagogy - especially in the field of self-education and self-awareness as the most important factors in the professional and personal development of students of higher medical educational institutions.

However, today, in higher vocational education institutions, personnel training is mainly focused on the formation of knowledge, skills and qualifications, but insufficient attention is paid to the independent cognitive activity of students, the development of their inquisitiveness, and the desire to constantly replenish them and their professional and general cultural horizons. In the educational process of universities, including medicine, there is no communication, individual responsibility of students for the results of their studies, no or low level of cognitive interest, students are closed for self-development.

Today, higher education is tasked with ensuring the personal and professional development of a new generation of specialists, a responsible citizen, capable of independently assessing what is happening and building his activities in accordance with the interests of the surrounding society, capable of improving his professional activities.

In this regard, all departments of higher educational institutions need to teach today's students to systematically work and prepare themselves for independent life, to preserve folk traditions, historical memory, because without traditions, without fame, without memory, without high ideas it is impossible to become a highly qualified specialist morally and spiritually rich.

In the process of learning in practical classes, one of the most important components is the educational aspect; it is inseparable from the learning process and professional communication itself and forms a single and indestructible whole with it. In this regard, educational activities should literally permeate all aspects of professional work, as well as theoretical, fundamental and applied scientific research.

A pedagogical system that includes a deep combination of principles, forms, methods, types of activities, the use of new pedagogical technologies helps to determine the work of students and diversify their free extracurricular time in the form of a mechanism associated with a variety of activities, alternating a certain proportion of academic studies, analysis and analysis works, artistic reading, short presentations, conversations, debates, creative tasks, designing aesthetic activities with moral content, heuristic seminars.

Students have the opportunity to demonstrate independence and reveal their abilities, increase the level of spiritual and moral education, improving the ethics of behavior and generalization, with systematic educational work involving them in analytical, active-perceptual, artistic-communicative, creative and constructive activities.

The process of forming the professional and ethical culture of university students will be more effective if this culture is understood as a measure and method of assimilation and implementation of general and professional knowledge, abilities, skills, norms and values, as a special type of professional activity based on meaning-forming motives and aimed at the implementation value-laden actions that generate moral feelings.

The process of forming the professional and ethical culture of university students will be more effective if this culture is understood as a measure and method of assimilation and implementation of general and professional knowledge, abilities, skills, norms and values, as a special type of professional activity based on meaning-forming motives and aimed at the implementation value-laden actions that generate moral feelings.

Based on the data presented, it is legitimate to assert that there is practically no holistic theoretical justification and practical confirmation of the potential opportunities for self-educational activities of higher school students that meet the new needs of modernizing the vocational education system in the country.

Thus, the need for theoretical justification and practical solution to the problem of developing students' self-education as an important component of their professional training is obvious.

of a society that strives to maintain its unity, order, and stability.

and values of others.

human way to find the meaning of life and a real option to achieve immortality (or longevity) in the lives and values of their descendants.

.

References

остановление Президента Республики Узбекистан «О мерах по совершенствованию организации деятельности учреждений первичной медико-санитарной помощи Республики Узбекистан» от 29 марта 2017 г. № ПП-2857.

остановление Кабинета министров Республики Узбекистан «О дополнительных мерах по совершенствованию системы повышения квалификации и переподготовки медицинских работников» 04. 04. 2017 г. n 174.

3. Постановление Президента «О мерах по дальнейшему реформированию системы медицинского образования в Республике Узбекистан» от 6 мая 2017. “Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисида”ги Қонун. www. lex. uz

4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 19 декабрдаги “Моддий маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш соҳасидаги фаолиятни тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” қарори. www. lex. uz

5. “Алоҳида муҳофаза қилинадиган тарихий-маданий ҳудудларни ташкил этиш ва уларни сақлаш тартиби тўғрисида низом”. www. lex. uz.

6. Ahmedova M. A. , Usta-Azizova D. A. , Karimova M. J. , Makhametova D. B. Modern methods of teaching social sciences at medical university. International Journal of Early Childhood Special Education (INT-JECSE) №14. 2022.

7. Кучмаева, И. К. Культурное наследие: современные проблемы / И. К. Кучмаева. М. : Наука, 1987. – 173 с.

8. Лебедев, А. В. Музей как системообразующее предприятие (на примере Соловецкого архипелага) / А. В. Лебедев // 60 параллель. – 2005. –№2. – С. 22.

9. Словарь музейных терминов. Новая музеология [Электронный ресурс]. – Сектор Российской музейной энциклопедии. – 2002. – Режим доступа: http://www. museum. ru/rme/dictionary. asp?109 (Дата обращения: 05. 04. 2015)

10. Стернз, Э. Избранное: Религия, культура, литература / Э. Стернз. – Книга света. –М. : РОССПЭН, 2004. – 57 с.

11. Уста-Азизова Д. А. , Мирхошимова Х. М. Совершенствование инновационных методов в учебном процессе. “Insonga e’tibor va sifatli ta’lim” yiliga bag’ishlangan “Bugungi kun ilmiy izlanishlar yoshlar nigohida” mavzusidagi TIJ 51-respublika ilmiy amaliy konferensiya. Toshkent. 2023.

12. Уста-Азизова Д. А. Инновационные подходы к уровню образования в медицинском вузе. Междунароная онлайн-конференция “Наука и образование: актуальные вопросы, достижения и инновации в медицине” Сборник научных трудов. Ташкент. 16 апреля. 2021.

Уста-Азизова Д. А. , Юлдашев С. "Духовно-нравственное воспитание учащихся в условиях современной образовательной системы.

14. Usta-Azizova D. A. , Ahmedova M. A. , Muhammadiev N. E. , Khudoiberdiev A. K. Innovative mechanisms for protecting youth from global information attacks. International Journal of Early Childhood Special Education (INT-JECSE) №14. 2022.

SHAXS KOMMUNIKATIV XULQ-ATVORI PSIXOLOGIK TADQIQOTLARNING O‘RGANISH OB’YEKTI SIFATIDA

katta o‘qituvchi RAIMDJANOV MIRKARIM TOLIBJON O‘G‘LI

Annotatsiya

IlmiymaqoladaShaxskommunikativxulq - atvori psixologiktadqiqotlarning o‘rganishob’yektisifatida nazariy manbalar sharq va g’arb olimlari qarashlarining tahlili to’liq ochib berilganbo’lib, bunda shaxs xulq-atvoriga o’qtuvchi ta’siri, muloqot jarayonida inson xulq-atvorining muayyan obraz va modellari, xulq-odob qoidalari, insonlar o‘rtasidagi muloqot, psixik holatni doimiy o‘zgarishi, o‘zini o‘zi va boshqalarni tushunish, muloqotga nisbatan moyilligi uchta komponentdan tashkil topgan kompleks hissiy-motivatsion va kognitiv komponentlar kommunikativ kompetentlikni o‘ziga xos xususiyatlari, muloqot nimaligi uning qandayturlari mavjudligi, fazalari va rivojlanish qoidalari, yozma xabarlarni to‘g‘ri shaklga sola olish qobiliyati, tashqi va ichki hodisalarni mo‘tadillashtirish, muloqot to‘siqlardan o‘ta olish qobiliyati, muloqotchanlik holatlariga tayanib muloqotning ijtimoiy–psixologik jihatdan tizimlashtirish, kommunikativ kompetentlikningrivojlanishi xarakter, aqliy va umumiy faollikka bog‘liqligi, Individning muloqotchanlik faolligi uning kommunikativ kompetentlikka ya’ni, muloqotchanlik qadriyatlari, muloqotdagio‘ziga xos ehtiyoj va motivlarga bog‘liqligi, empatiya, xayrixohlik, autentlik, aniqlik, initsiativlik, bevositalik, ochiqlik, hissiyotlarni qabul qilish, konfrontatsiya, o‘zini-o‘zi bilish, muloqot, muloqotchanlik, kommunikatsiya, kommunikativ kompetentlik, kognitiv, interaktiv, pertseptivtushunchalari tahlil etiladi.

Kalit so’zlar*:* empatiya, xayrixohlik, autentlik, aniqlik, initsiativlik, bevositalik, ochiqlik, hissiyotlarni qabul qilish, konfrontatsiya, o‘zini-o‘zi bilish, muloqot, muloqotchanlik, kommunikatsiya, kommunikativ kompetentlik, kognitiv, interaktiv, pertseptiv.

PERSONALITY COMMUNICATIVE BEHAVIOR AS AN OBJECT OF STUDY OF PSYCHOLOGICAL RESEARCH

RAIMDJANOV MIRKARIM TOLIBJON O‘G‘LI

Annotation

Communicative behavior of a person in a scientific article - theoretical sources as an object of study of psychological research the analysis of the views of scientists from the East and West is fully revealed, in which the Sagittarius influence on personality behavior, specific images and models of human behavior in the process of communication, rules of behavior, communication between people, constant change of psychic state, understanding oneself and others, predisposition to communication complex emotional and cognitive components, what is communication what its types exist, phases and rules of development, the ability to correctly shape written messages, the ability to moderate external and internal phenomena, the ability to overcome communication barriers, the socio–psychological systematization of communication, the development of communicative competence depend on character, mental and general activity, the communicative activity of an individual depends on its communicative competence, that is, , the concepts of benevolence, authentication, clarity, initiativeness, immediacy, openness, perception of emotions, confrontation, self-knowledge, communication, communicability, communication, communicative competence, cognitive, interactive, perceptual are analyzed.

Keywords: empathy, benevolence, autence, clarity, initiativeness, immediacy, openness, perception of emotions, confrontation, self-knowledge, communication, communicability, communication, communicative competence, cognitive, interactive, perceptive

Kirish

Ma’lumki, qadimiy manbalardan hisoblangan Zardushtiylik dinida kamolotida bilimning kuchiga qattiq e’tiqod qiladi va oqibat natijada yordamida insonlar tabiatni o‘zlashtirish va o‘z individual ehtiyojlarini

“ichiga kiradi”. Individual tafakkuri, olamning va o‘zining obrazinianaliz

“Avesto”da inson o‘z mehnati tufayli barcha yomonliklardan yaxshi so‘z va amaliyot birligidan iborat deyilgan. Yaxshi fikr deganda

ular to‘g‘risida tinmay so‘zlashishi va ularni amalga oshirishi shart, o‘lim keltiruvchi fojia deb qoralanadi. U odamlarni to‘g‘ri so‘zli bo‘lishga, va’daga vafo qilishga da’vat etib, munofiq kishining uchta belgisi bo‘lishini ko‘rsatadi, ular: yolg‘on gapirish, va’daga vafo qilmaslik va mo‘min-musulmon kishini haqorat qilishni gunuoh, u bilan urishishni

Xalq

Sog‘lom tanda sog‘ fikr bo‘ladi, degan xalq maqoliga amal qilib, alloma yoshlikdanoq sog‘liqni saqlashga, vaqtni bekor o‘tkazmaslikka da’vat etadi: “Ikki narsa borkim, ko‘pchilik ularning qadriga etmaydi: biri sog‘liq, ish vaqt”.

Ayrim

to‘plagan hadislar orasida inson kamolotiga bag‘ishlangan hadislar

Ya’na Alisher Navoiyning Adib Ahmad haqida yozganlarida biroz o‘zgarganholda takror etiladi. Adib fikricha kishi boshiga har qanday ish obro’yi to‘kiladi. Adib Ahmad behudago‘ylik va yolg‘on so‘zlashni qattiq davomida sir saqlashning muhimligi ta’kidlanadi, hattoyaqin do‘stingdan ehtiyot bo‘l deya ogohlantiradi shoir. Bunday ogohlantirishlar

“Ta’lim – degan so‘z xalqlar va shaharliklar o‘rtasida nazariy fazilatni

Ta’lim faqat so‘z va o‘rgatish bilangina bo‘ladi. Tarbiya esa, amaliy ish ya’ni shu xalq, shu milatning amaliy malakalardan iborat bo‘lgan ish-kasb-hunarga berilgan bo‘lishi, o‘rganishidir”, – deydi[3].

ham qay daraja pok bo‘lishi kerakligini “Falsafani o‘rganishdan oldin “Falsafani o‘rganishdan

avval o‘zingizni hirs-havaslardan shunday tozalashingiz lozimki, sizda shahvoniyat kabi noto‘g‘ri tuyg‘ularga emas, balki kamolotga bo‘lgan

so‘zdagina emas, balki haqiqatda (amalda) tozalash orqali erishish tushunib olishga boshlovchi (notiq-so‘zlovchi, fikrlash ma’nosida) nafsini,

“O‘qituvchi, - dedi, Al Forobiy, - aql farosatiga, chiroyli nutqga ega bo‘lishi va o‘quvchilarga aytmoqchi bo‘lgan fikrlarini to‘la va aniq ifodalay bilmog‘i zarur”. U o‘z fikrini davom ettirib: “O‘qituvchi va rahbarning o‘xshaydi, shu sababli o‘qituvchi eshitgan va ko‘rganlarining barchasini – farosatga, chiroyli nutqga ega bo‘lishi, o‘quvchilarga aytmoqchi bo‘lgan to‘la va aniq ifodalab berishni bilmog‘i lozim. SHu bilan birga or – adolatli bo‘lishi lozim. Ana shundagina u insoniyatlikning yuksak darajasiga ega bo‘ladi va baxt cho‘qqisiga erishadi” deb ta’kidlaydi [3].

Abu Rayhon Beruniy o‘quvchini o‘qitish uchun muallim rostgo‘y Muallim o‘quvchini doimo to‘g‘ri yo‘lga boshqarishi uni sezgir va bo‘lish lozimligini uqtiradi. Buyuk murabbiy Beruniy muallim shogirdiga yo‘llashi niyatini to‘g‘ri qilishi, o‘zini katta olmay, ochiq ko‘ngil bo‘lishi

Q
o
s
h
g
‘
a
’
l
u
b
o
a
g
r
u
r
k

“Qutadg‘u bilig” asarida barcha yaxshi ishlarning manbaini ezgulik, tarkib toptirishning barcha ko‘rinishlari asarda o‘z ifodasini topgan.

Olim ulug‘lar va kichiklar o‘rtasidagi xulq-odob qoidalari haqida

o‘zining “Qobusnoma” asarida ahloqlilikning birinchi belgisi, to‘rt xilga bo‘ladi. Birinchi xil kishilar ko‘p narsani biladi va yana bilgisi

“uyg‘otish” kerak. To‘rtinchisi, bilmaydi va bilmaganini tan olmaydi.

So‘zlarning esa birinchi xili bilinmaydi va aytilmaydi; ikkinchisi ham bilishga zarurati yo‘q, ammo aytsa bo‘ladi. To‘rtinchisi, bilinadigan to‘rtinchisi, ya’ni bilinadigan va aytiladigani deydi. So‘zlaganda andishalik bo‘lish, sovuq so‘zlik bo‘lmaslik, kam gapirish, kamtarlik, birovning so‘zini diqqat bilan eshitish odoblarini ta’kidlaydi.

Qoshg‘ariyning “Odob as-solihin” asarining muqaddimasida asarning ta’kidlanadi va u odob qoidalarini egallab olmasa va yaxshi xulq bilan

o‘zi uchun yomonlik qiladi, Balki butun dunyoga o‘t qo‘yadi . [19]
amal qilishi zarurligi va bu odob qoidalarini mo‘tabar kitoblardan jam barkamol bo‘lib etishishidankundalik turmushida zarur botiniy va zohiriy

y
o
‘

Birinchi bob ruxsat so‘rash va salomlashish, ko‘rishish, qo‘l olishish bo‘lib, u to‘rt fasldan iborat.

s
u
h
b
a
t
Ma’lumki, sharq xalqlarida biror kimsa birorta uyga kirganda u e rga
ma’lum urf-odat qoidalariga rioya qiladi. Ana shu qoidalarning eng

a
h
l
i
n
o
i
n
g
o
“Ulug‘ kichikka, otliq piyodaga, yuruvchi o‘ltiruvchiga

va oz ko‘pga salom bergay”, deb ta’kidlar ekan, bir kishi ko‘pchilik birinchi bo‘lib salom berishi, ko‘pchilik esa baravar ovoz chiqarmasdan o‘quv dargohlaridagi muallim sinf xonasiga yoki auditoriyaga kirib “Kim oldin salom berishi kerak?”, degan muammoni echgan bo‘ladi.

bo‘lib A. A. Bodalyev tomonidan qo‘llanilgan bo‘lib, bu atama negizida o‘rnini nechog‘lik ahamiyatli ekanligini ko‘rishimiz mumkin. Bu esa o‘z o‘rinlarda kommunikativ kompetentlikka “Insonlar o‘rtasidagi muloqot,

“unumli suhbat” deb ta’riflagan. V. I. Jukovning ta’rifiga ko‘ra,

Kommunikativ kompetentlik muhim insoniy xususiyat bo‘lib, odamni ta’minlaydi, yana insonning yuziga qarab har xil holatlarni baholashni

Kommunikativ kompetentlikni kompleks tarzda o‘rganishga bag‘ishlangan ishlar I. N. Zotovning tadqiqotlarida ham uchraydi. Uning fikriga ko‘ra, kommunikativ kompetentlik 3 ta komponentdan tashkil

bo‘lgan ehtiyojni, moyillikni rivojlantirish maqsadini hamda shaxsning o‘zini tutish bosqichida bu optimal modellar o‘zaro aloqasi individual

o‘rgangan barcha mualliflar fikricha, tuzilma tizimida turlicha elementlar joylashgan bo‘lib, ular orasida quyidagi komponentlar yaqqol ajralib

[12]

_

- bu yozma xabarlarni to‘g‘ri shaklga sola olish qobiliyati, tashqi va ichki hodisalarni mo‘tadillashtirish, muloqot to‘siqlardan o‘ta olish qobiliyati

- o‘zini o‘zi boshqarish qobiliyati,

o‘zini tutishi va suhbatiga qarab to‘g‘ri baho berish qobiliyati,

- o‘zini tutish maqsadi va niyati, boshqa odamni inson sifatida to‘g‘ri obrazini yaratish, yaxshi taassurot qoldirish qobiliyatlari kiradi.

-kora olish qobiliyati; – bu intuitsiya hissiyot – psixologik sifat bo‘lib, u odamdagi, muloqot

u
n
i
n
g

va o‘zi qabul qilish. 2. Noverbal xabarlarning rivojlanganligi

xos bo qaratilgan. Muammoga daxldor boshqa ishlardagi kommunikativ

a
x
s
b
o
l
a
v
o
b
y
e
k
t
a
n
n
b
o
a

bo‘ladi:

o‘z zimmasiga olishi va bajarishi;

-o‘z maqsad va ehtiyojlarini tan olishi;

odamlar o rtasidagi oraliqni yaratish va boshqarishi;

e’tibor bergan, moyillik odamni adekvat holatiga qarab uch bosqichga

qo‘llay olish qobiliyati va insoniy xususiyatlari bilan bog‘lagan:

wig‘ish va uni oddiy yoki virtual yo‘l bilan uzatish;

- o‘zini tutish taktikasini tanlash;

inson xarakteri va holatlardan mustasno ravishda ulardan birini o‘zlashtirish va amalga oshirishi bilan paydo bo‘lishi mumkin. Muallif fikriga ko‘ra, kompetentlikning eng asosiy ko‘rsatgichi, har qanday

o xshab kommunikativ kompetentlikniasosiy omili bu muloqotchanlik

ijtimoiy–psixologikjihatdan tizimlashtirish;

odamlar bilan yuzaga keladigan va qo‘yilgan maqsadga etaklovchi

Odamlar bilan muloqot jarayonida holatni to‘g‘ri qabul qilish va qo‘yilgan maqsadga yetishish imkoniyatini baholash;

Odamlarni to‘g‘ri qabul qilish va baholash;

Muloqot holatiga qarab muloqotdagi shaxsga va qo‘yilgan maqsadga to‘g‘ri keladigan muloqot usullarini tanlash qobiliyati

Insonning individual xususiyatlariga to‘g‘ri kelish va adekvat muloqot qilish verbal darajada hamda noverbal darajada

Odamlarni psixik holatiga ta’sir ko‘rsatish

Odamlarni muloqotda o‘zini-o‘zi tutishini o‘zgartirish qobiliyati

Odamlar bilan ijobiy munosabatda bo‘lish va uni ushlab turish qobiliyati

Odamlarda yaxshi taassurot qoldirish qobiliyati[12].

ko‘ra, kommunikativ kompetentlikni rivojlanganligini, agar insonda shunday qobiliyat bo‘lsagina va u buni muloqotda qo‘llasagina aytishimiz

bog‘liq. Individning muloqotchanlik faolligi uning kommunikativ

mo‘tadil yakka psixologik ta’lim bo‘lib, u individning individual ko‘rinadi. Kommunikativ kompetentlik tarkibini tushunishda farq bo‘lsa

ko‘rib chiqqanlar. Mutaxassis kommunikativ kompetentlik atrof-muhit

Psixolog muloqotchanligining o‘ziga xosligi va uni Oliy o‘quv

Sotsiologiya mutaxassisligida muloqotchanlik darajasi baland bo‘lishi

o‘ziga xoslik mavjud.

mo‘ljalgan olishga yo‘naltirish;
me yorfy reglament;

ma’lumot almashinishning shartligi;

me’yorining chegaralanganligi va muloqot jarayonini doimiy nazorat

mavjudligi so‘nggi natijani olish uchun muloqotda hammani o‘rni borligi;
qo‘llanilishi;

ko‘ra qolipda bo‘ladi[8].

ta’kidlagan. Ishchilarning professional muloqoti sotsiologik yo‘nalish

o
‘

bo‘yicha bilimlar va tajribalar;

o‘ziga xos xususiyatlari:

o‘rganish,

o‘tishinita’minlab beradi va mutaxassislar o‘rtasida oson til topishadi.

– ma’lum bir professional bilimlar, muloqot va tashkilotchilik qobiliyati, o‘zini o‘zi boshqarish qobiliyati, empatiyalar, verbal va noverbal

bog‘liq komponentlar:

o‘rtasida mavjud bo‘lgan munosabatni, boshqa odamlarning

o‘zini - o‘zi to‘g‘ri qabul qilish va baholash;

bo‘lgan munosabat tizimining rivojlanishi va korrektsiyasi.

ko‘zi bilan ko‘ra olish va tushunish qobiliyati, har xil harakatlarni

ro‘yxatini kengaytirib, A. A. Bodalyev o‘ntaga ajratdi:

o‘zingizni fikringiz, harakatingiz haqida gapira olish qobiliyati,

o‘zini o‘zi atrofdagilar bilan qanday bo‘lsa borligicha tutish.

to‘g‘ri bo‘lmasa ham ularni borligicha qabul qilish va boshqalarni

o‘zining munosabatini ochiq namoyish etish.

- o‘zining yoki boshqalar hissiyotlarini muloqotda yashirmaslik va

– mas’uliyatni bo‘yniga olgan holda yuzma-yuz gaplashish qobiliyati,

qo‘rqitish maqsadida emas, balki haqiqiy va samimiymunosabatni sog‘lom va mustahkam munosabatlarga olib kelishiga ishonish.

O‘zini-o‘zi bilish - hayotiga va o‘zini tutishiga tajriba munosabati bilan

Shu yo‘sinda, psixologlar muloqotchanligini sharoitlari va faktorlarini

bo‘yicha kompleks bilimlar;

o‘zini vaboshqa odamlarni umumiy va to‘g‘ri qabul qilish va psixologiya

ma’lumotlarni qabul qilish lekin o‘zingizga beriladigan bahoni muallifi

bo‘lish. O‘zini-o‘zi yanada chuqurroq o‘rganish uchun boshqa odamlar

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

– T. : Adabiyot va san’at nashriyoti, 1971. – 354 b.

брамова Г. С. Возрастная психология. Учеб. пособие для вузов. – М. : Академический проект. Алма Матер, 2005. – 698 с.

Qodirov: ma’sul muharrir: A. Jalolov. – T. : Yozuvchi, 2001. – 64 b.

– Toshkent: A. Qodiriy nomidagi nashriyot, 1993. – 224 b.

– Toshkent: A. Qodiriy nomidagi nashriyot, 1993. – 96 b.

Jomiy va Davoniy ta’lim-tarbiya haqida.

oshkent: O‘zbekiston, 1981. – 60 b.

одалева А. А. Психологическое обшение. - М. : Изд-во «Институт практической психологии», Воронеж: Н. П. О, «Модек», 1996. -256 с.

ретсов А. Психологические тренинги с подростками. М. : Питер. 2008.

Tanlangan ilmiy ishlar to‘plami. – Toshkent: TDPU, 2008, 81 b.

отова И. Н. Характеристика коммуникативной компетентности// Известия ТРГУ. Тематический выпуск «Психология и педагогика» №13(68), Таганрог: 2006. - С. 225-227

– Т. : O‘qituvchi, 2006. – 205 b.

еонтев А. А. Психология обшения. М. : Смысл, 1999

usuf Xos Hojib. “Qutadg’u blig” Toshkent: 2018

ahmud Qoshg’ariy. “Devonu lug’atit turk” Toshkent: 2013

M

u

h

a

m

m

a

d

S

o

d

i

q

ˆ

ş

ı

g

‘

20. Bayjonov, F. (2023). Technologies for the development of gender culture in cooperation with the family and educational institutions. Bulletin of Science and Practice, (4), 531-534. https://doi. org/10. 33619/2414-2948/89/70.

21. Bayjonov, F. B. (2021). Gender differences in the contemplation of teenagers. Theoretical & Applied Science, 98(06), 144-146. https://doi. org/10. 15863/tas. 2021. 06. 98. 21.

22. Bayjonov, F. (2022). Factors for forming gender culture in adolescents in family and educational institutions. InterConf, (96). вилучено із https://ojs. ukrlogos. in. ua/index. php/interconf/article/view/18170.

23. M Raimdjanov. (2021). COOPERATION BETWEEN SCHOOL, FAMILY AND COMMUNITY ON VOCATIONAL TRAINING OF STUDENTS AS A SOCIAL PEDAGOGICAL PROBLEM Conferencious Online, 28-30 https://cyberleninka. ru/article/n/formation-of-pedagogical-and-psychological-knowledge-in-future-teachers/viewer.

M Raimdjanov. (2021). FORMATION OF PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL KNOWLEDGE IN FUTURE TEACHERS Scientific progress 2 (4), 988-991 https://cyberleninka. ru/article/n/formation-of-pedagogical-and-psychological-knowledge-in-future-teachers/viewer

2013

FORMATION OF COMMUNICATIVE LITERACY IN PRESCHOOL EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Master student Nodira DJUMANOVA

Annotation

In this article, the task of a psychologist in the field of pre-school education, the priority tasks of psychological service, the psychological characteristics of children of preschool age, the opinions of theoretical scientists in this regard.

Keywords: preschool organization, upbringing, healthy lifestyle, psychological trait, psychological theories, subgroup, cognition processes, speech, intuition, psychological service.

Introduction

During the past period, effective preschool education aimed at bringing up the young generation growing up in our country healthy and mature in all aspects, introducing effective forms and methods into the educational process, and promoting innovative ideas system organization is one of our important tasks. At the same time, the analysis carried out, ensuring coverage of children with preschool education, filling organizations with educational and methodological materials and fiction, attracting qualified pedagogues and management personnel to the field, introducing innovative technologies in the educational process shows the need to solve the issues of education. 1 The effective implementation of these tasks places a huge responsibility on educators, methodologists and psychologists working in preschool educational organizations. Providing modern education to children from preschool age, active development of them mentally, intellectually and socially is one of the urgent issues that need to be solvedin preschool education organizations today. Preschool educational institutions attach great importance to the formation of communicative literacy in the education of children. Communicative literacy refers to a person's ability to communicate with other people and express their thoughts correctly. It helps children to develop skills, express themselves, communicate and cooperate with other people. Pre-school education in our country today to private schools in order to

provide wider coverage of children to organizations Great attention is being paid to the activities of educational organizations and kindergartens. But The difference from the Chinese state is that we have all the accepted state standards to preschool education organizations, including state and non-state preschool education it is determined that it will be carried out in the same way to organizations. G. Schopenhauer "Every child is partly a genius, and every genius is partly a child" He didn't say that for nothing. The primary, most basic link of continuous education Such geniuses are trained in preschool education. Uzbekistan President ShavkatMirziyoyev of the Constitution of the Republic of Uzbekistan in his speech at the solemn event dedicated to the 26th anniversary of his admission: "Paying attention to the realization of the abilities of our children from childhood, if we mobilize all our possibilities for their perfection, from our country again many Berunis, IbnSinas, Ulugbeks came out. I believe in it" he said.

Literature Analysis And Methodology

Speech culture is, first of all, speaking in accordance with the norms of the literary language. A high level of speech culture is an indispensable characteristic of a cultured person. It is the duty of each of us to improve our speech. For this, we need to monitor our speech in order not to make mistakes in pronunciation, use of word forms, and sentence construction. Speech culture is a relatively young branch of linguistics. As an independent department of this science, it was formed under the influence of fundamental social changes that occurred in our country. Involvement of a large number of people in active social activities required increased attention to the development of their speech culture. Speech culture is a social phenomenon, which develops in close connection with the development of society, science and technology, cultural and literary life. As the cultural level of the members of the society increases, their speech becomes polished and polished, improving in accordance with the rules and norms of speech culture. Literature, art, radio, television and periodical press have a special place in the formation and development of speech culture. In particular, lexicography, in particular explanatory, spelling, pronunciation, educational and other special dictionaries, is important in the standardization of the literary language and the development of the theory of speech culture. The broad concept of culture, of course, includes what is called the culture of communication, the culture of speech behavior. To master it, it is important to understand the essence of speech etiquette. The correctness of speech is adherence to literary standards perceived by speakers and writers of a particular language in the form of "ideal" or universally

accepted and traditionally preserved customs, examples and models. Speaking skill is not only following the literary standards, but also choosing the most correct, clearest, most appropriate and expressive in terms of style and situation from among the available options. A number of scientists (F. R. Kadirova, L. R. Mominova, G. E. Dzhanpeisova, Sh. A. Sodikhova, G. A. Mardonova, G. Nazirova, N. Sh. Abdullayeva) addressed the problem of education and upbringing of children in preschool educational organizations. , D. A. Abdurakhimova, M. Abdullayeva, Z. A. Botirova, A. E. Rustamova and others) scientific research works are dedicated. F. R. Kadirova, Sh. Q. Toshpolatova, N. M. Kayumova, M. N. Azamova 10 and Sh. A. Sodikova 18 studied the scientific-theoretical foundations of the theory and methodology of preschool education in her scientific research, scientific research methods, stages of preschool pedagogy, biological and social factors affecting children's development, the main psychological development of preschool children stages, didactic principles of education, pedagogical influence on children, forms and methods of organizing pre-school education, and the theoretical basis of using pedagogical technologies in pre-school education and upbringing. There are several ways to build communicative literacy in children. So, in the formation of competences in the areas of child development first of all, the role of the family, parents and the surrounding environment and it is very important. First, it is necessary to create opportunities to increase communication and debate in the school. This can be done by creating communication between the teacher and students during the lesson, cooperation in group work, organizing dialogues between students and other indicators. Second, reading and analyzing meaningful texts at school helps students express their thoughts. It helps students become familiar with the words and expressions used to express themselves and communicate with other people. Third, students should be given the opportunity to express their opinion and communicate. This helps create opportunities for students to communicate in group work, during class, and other activities. Formation of communicative literacy is of great importance in children's self-expression and cooperation with other people. It becomes important in students' lives and helps them in their independent life and professional activities. Preschool educational institutions are of great importance in creating the necessary opportunities for the formation of communicative literacy. In this regard, our president ShavkatMirziyoyev on December 29, 2020 Address to the OliyMajlis of the Republic of Uzbekistan and the people is new in 6 Pre-school among five nations in establishing the third Renaissance in Uzbekistan educational organizations and the family, and preschool education within the five pillars Organizations have an important

responsibility in the cooperation of educators and parents they were talking about their duties. At the same time, I. V. Grosheva, L. G. Evstafeva, D. T. Makhmudova, Sh. B. Nabikhanova, S. V. Pak, G. E. Dzhanpeisova, M. R. Iskhakova 7 are also this topic regarding the State curriculum of "Ilk Kadam" preschool educational institution developed. In this program, each of the competencies of the child's development areas one has a special scientific and methodological approach.

Discussion And Results

Preschool educational institutions are of great importance in creating the necessary opportunities for the formation of communicative literacy among children. It is important in students' lives and helps them in their professional activities. Also, the formation of communicative literacy is important for a person to be successful in society. Muminova's scientific research is dedicated to researching the theoretical foundations of pedagogical and corrective activities in eliminating language development defects of schoolage children. 13 In addition, L. R. According to Muminova, preschool general and special educational institutions are large and, as everyone knows, the age of preschool education, which covers the first seven years of a person's life, is unique in its importance. formation takes place, the foundations of personal development are laid. A person's future, behavior, abilities, worldview depend in many ways on how childhood was and how education was given. In order to psychologically train young students who embody a perfect person, i. e. spiritual wealth, moral purity, and physical maturity, it is necessary to properly organize educational activities. For this, it is necessary to study the laws of children's mental development, age and individual characteristics. For this, first of all, great attention should be paid to the field of preschool education. Our honorable president Sh. M. Mirziyoyev launched a number of reforms in this regard, including, in order to cover children with preschool education, not only state, but also non-state preschool educational institutions were established in remote districts and villages. year. In terms of knowledge, practical skills and abilities, certain psychological-pedagogical skills in the preschool education system, first of all, full mastery is necessary to educate children, the further development of the child, the wrong way. It depends on the prevention of temptation. It is known that, in accordance with the tasks of the state requirements for the development of preschool children, the implementation of individual-oriented education and upbringing, the awakening and development of social-communicative, moral, aesthetic, intellectual, physical qualities and potentials in children, the quality and awakening and development of potentials, formation of independence,

responsibility, initiative in children, organization of educational process taking into account the age, individual, psychological and physical characteristics and abilities of children. Modern theories The increase of kindergartens and other preschool educational institutions in the 20th century is associated with a number of changes:

New scientific interest in early childhood as a result of its application in psychology, medicine, psychiatry and education;

guiding children and parents recognizing the importance of education;

Efforts to improve the educational programs of kindergartens already established to care for the children of working mothers. One of the greatest theorists, the psychologist John Piaget and his followers, made the greatest contributions to developmental psychology, which convinced children that children go through regular stages of intellectual development. , to seven or eight) belongs to the field of early childhood.

G. E. Dzhanpeisova studied the problems of formation and development of mathematical thinking in children of preschool educational institutions. In his research, the author studied the ways, means and pedagogical conditions of forming the first knowledge of arithmetic and geometry in children of preschool age. He determined that the formation and development of mathematical knowledge in children is one of the important factors in their mental development, self-awareness, and socialization. He especially recognized the importance of the computer environment in organizing interactive logical-mathematical education for children. The child's virtual dialogue with the computer through intermediary characters makes the computer "animate" and ensures that the child's actions are active and conscious.

M. N. Azamova admits that the formation of cooperation skills based on friendly relations in children starting from pre-school educational organizations is of special socio-pedagogical importance. In the process of preparing children for school, it is extremely necessary to create an atmosphere of cooperation based on friendly relations among them, and such skills will ensure their easy and effective adaptation to school life. The researcher tried to analyze the theoretical basis of preparing children for intellectual development and joint educational activities by teaching them to cooperate based on friendly relations in preschool educational organizations. The researcher found that children educated in preschool educational institutions, first of all, feel the need to make friends and work in cooperation with them. He theoretically substantiated the need to take into account the age characteristics of children during school preparation, and didactically proved that many difficulties and conflicts

arise during school preparation. 3 A. E. In the scientific research conducted by Rustamova on the formation and development of pronunciation in the teaching of a foreign language in preschool children, she determined that the first speech and pronunciation skills of children are formed at this stage. In the process of teaching children of this age, special study of linguistic and psychological features such as perception, memory retention, clear and fluent pronunciation is required. Game activity has a special place in the psychological characteristics of children of this age. Therefore, the use of game technologies in the educational process is extremely effective.

Scientists have different opinions about speeding up the process of teaching children. Eric R. Kandel "In Search of Memory". In Search of Memory The Emergence of a New Science of the Mind, artificially accelerating the process of teaching children accelerates their development. but noted that it may have a negative impact on the development of a person. The scientist points out that the reason for this situation is that according to a strictly defined educational program, children whose mental formation has not been completed in relation to their age are required to acquire the specified knowledge and skills during the training sessions conducted in the form of a class-lesson. Such situations usually cause an early extinction of educational motivation in children and the emergence of defensive neurotic reactions. Based on this, webelieve that it is necessary to take into account a number of unique important aspects in the education of children in preschool educational organizations.

Conclusions And Suggestions

Thus, one of the solutions to the problem of improving the educational process in preschool educational organizations is, first of all, the implementation of innovative methods of teaching and training - the education process is focused on the personality and individuality of the student. is the use of innovative teaching technologies in the educational process. Teaching children in pre-school educational organizations based on interactive didactic games and materials allows for the organization of child-oriented education.

During preschool childhood, qualities such as the foundations of individuality as a human being are formed and developed in a child - creative and figurative thinking, imitation of others (often adults), control of one's own behavior, and "social" feeling.

During preschool childhood, the most active point of children's development corresponds to the period up to the age of 5-6 years.

Therefore, the educational process should be focused on their individuality and the peculiarities of cognitive mechanisms should be taken into account. 3. Accelerating the process of education and upbringing of children from a technical point of view, although it seems to accelerate the process of their entry into the ranks of adults, increases the possibility of slowing down the process of normal mental development. Such educational activities arouse great interest in children, logical and creative thinking develops without excessive stress during the game, the skills of social activity and compliance with moral norms are cultivated, the natural and social environment is right. perceptions about it are regulated and the correct formation of concepts is ensured. For this, the educator should pay attention to what they can do with the help and guidance of adults, and not independently when teaching preschool children. These directions are typical of our preschool education programs as long as there are some aspects. Just to understand the difference in naming possible At the same time, according to our standard "creative development" competence is of particular importance. This is in Japanese preschool education as long as it is not given separately. Special to the child's creative development competence paying attention is very important. Because today's children are promising are expected to be discoverers. Their intellectual potential is future is recognized as the main force that ensures the development of our country and that's why it is paying a lot of attention. At the same time, in Uzbekistan today The birth rate is high even compared to the countries of Central Asia we are witnessing that. So, to preschool education organizations on the formation of competences in the areas of development of future children further improvement of programs and teaching-methodical literature is required. Because It is very important in the mental development of the children of yesterday, today and tomorrow we notice the differences. Thirdly, the new Uzbekistan is in front of us today He ispreparing to establish a noble goal - the third Renaissance. That's it today's generation needs to be strong, educated and wise in order to achieve the goal. The continuous education system is being reformed to achieve these goals. In particular, the system of pre-school education was fundamentally reformed. This system is more legal basis for implementation was adopted and improved. So, from a scientific point of view, competences in the fields of child development study, analysis of its scientific and methodical aspects and introduction of news in this regard achievement is the demand of the era.

References

1. Resolution PQ-4312 of the President of the Republic of Uzbekistan of May 8, 2019 "On approval of the concept of development of the preschool education system of the Republic of Uzbekistan until 2030" // https://lex. uz/docs/ 4327235

2. AbdullayevaN. Sh. Pre-school education based on a varied approach

3. Abdurahimova D. A. Improving the system of spiritual and moral education of preschool children by means of examples of folklore: Doctor of Pedagogical Sciences (DSc) . . . abstract. - Tashkent, 2020. - 74 p. (B. 31)

4. Azamova M. N. Improvement of the system of formation of cooperation skills based on friendly relations among pupils of preparatory groups for school: the abstract of the doctor of philosophy of pedagogy (PhD). - Tashkent, 2020. - 45 p. (B. 18)

5. Ganjiev F. F. Manifestation and development of social-psychological competence factors in educators of preschool educational organization: Doctor of Philosophy (RhD) dissertation. -Bukhara, 2021. - 169 p. (B. 116-117)

6. Gulyamov D. R. , Kalankhodzhaeva K. B. K prosuchetaosbennosteiinterpolar functional asymmetry in brain teaching and learning process / J. Actual problems of humanitarian and aesthetic science. No. 11, 2018. – P. 38-43. improvement: Autoref. . . . ped. science. . false doc. (PhD) - T. , 2019. - P. 22-23.

7. UmarovaGulhayoMurodiljanovna. Development of interest in reading among students of junior school age based on the cluster approach // ―Pedagogs‖ international research journal. Volume-21, Issue-2, November, 2022. Pp. 7-10.

8. GulhayoUmarovaMurodiljanovna, Qayumho'jayevaFazilatDilshod girl. Attitude to study at junior school age //-Journal of integrated education and research. Volume 2, ISSUE 1 January 2023. pp 150-154.

9. GulhayoUmarovaMurodiljanovna, daughter of RasulovaArofatZafarjon. Methodology of increasing the interest of elementary school students in concrete subjects//-Conferencea virtual international. ARTICLES 2023. march pp 163-172.

TECHNOLOGIES FOR THE DEVELOPMENT OF SOCIAL COMPETENCES IN CHILDREN

DjumanovaNodiraXayrullayevna

Abstract

In this article, the compartments of the child's development areas are described. The methodological basis of the child's development field of competences is indicated. In particular, the normative and legal documents on preschool education and training were touched upon. And the words of wisdom about the upbringing of the child and his future are studied analytically. Also, the areas of development of the child are analyzed by comparing the state of Japan and China with the state of Japan. There are also opinions on the relevance of the issue of the formation of compensations in the areas of development of the child. Keywords: child, compartments of development, formation of physical development and healthy lifestyle, socio-emotional development, speech, communication, reading and writing skills, development of the cognitive process, creative development, preschool education, reform, legal basis, state standard, educational program, educator, parent, new Uzbekistan, Renaissance.

ТЕХНОЛОГИИ РАЗВИТИЯ СОЦИАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ У ДЕТЕЙ

Джуманова НодираХайруллавена

Университета Альфраганус

Аннотация

Три статьи описывают развитие компетенций в областях применения. Рассмотрена биологическая основа компетенций ребенка в технических областях. В частности, особо были затронуты нормативно-правовые документы, касающиеся сферы дошкольногообразования и воспитания. И аналитически изучены мудрые слова о воспитании ребенка и его будущем. Аналитический охват производства Японии и Китая. А некоторые области компетенции связаны с серьезными проблемами, связанными с налогами. Ключевые слова: ребенок, компетенции областей, развитие физического и здорового образа жизни, социально-эмоциональный процесс, речь, общение, чтение и навыки, процесс развития, творческое развитие, дошкольное образование, реформа, правовая база, государственный стандарт, учебная программа, воспитатель, родитель, новый Узбекистан, Ренессанс.

INTRODUCTION

Pre-school education and upbringing is considered a type of continuous education aimed at educating and educating children, developing them intellectually, spiritually and morally, ethically, aesthetically and physically, as well as preparing children for general secondary education, carries out the educational process aimed at ensuring the child's all-round development from the first developmental age to the age of 7 years. In this process, paying attention to the formation of competencies in the areas of child development never loses its relevance as a requirement of the time. Because the upbringing of a mature generation is the main priority of any country. In this regard, our first president, Islam Karimov, said: "Every country, every nation, in the image of its children, in the image of the young generation that is growing up, shows the most beautiful qualities of this nation, and its noble dreams. " it is natural for him to see his support and supporter, who is able to show courage and selflessness in implementation. In terms of knowledge, practical skills and abilities, certain psychological-

pedagogical skills in the preschool education system, first of all, full mastery is necessary to educate children, the further development of the child, the wrong way. It depends on the prevention of temptation. It is known that, inaccordance with the tasks of the state requirements for the development of preschool children, the implementation of individual-oriented education and upbringing, the awakening and development of social-communicative, moral, aesthetic, intellectual, physical qualities and potentials in children, the quality and awakening and development of potentials, formation of independence, responsibility, initiative in children, organization of educational process taking into account the age, individual, psychological and physical characteristics and abilities of children. Modern theories The increase of kindergartens and other preschool educational institutions in the 20th century is associated with a number of changes: New scientific interest in early childhood as a result of its application in the fields of psychology, medicine, psychiatry and education; guiding children and parents recognizing the importance of education; Efforts to improve the educational programs of kindergartens already established to care for the children of working mothers. One of the greatest theorists, the psychologist John Piaget and his followers, made the greatest contributions to developmental psychology, which convinced children that children go through regular stages of intellectual development. , to seven or eight belongs to the field of early childhood. In fact, in order to ensure the development of the new Uzbekistan in the future, today's generation needs to be physically and mentally healthy and intellectually capable. This requirement requires increasing attention to the education and training of the young generation in preschool education and training organizations. For this purpose, further improvement of the pre-school education system in our country, strengthening of material and technical base, expansion of the network of pre-school educational institutions, provision of qualified pedagogic personnel, radical improvement of the level of preparation of children for school education, education and upbringing important work was carried out on the implementation of modern educational programs and technologies, and thecreation of conditions for the comprehensive intellectual, moral, aesthetic and physical development of children. According to this decision, the competences of the child's development areas were determined.

LITERATURE ANALYSIS AND METHODOLOGY

The normative legal documents adopted in the field of preschool education in our country are the methodological basis for studying the topic of competences in the areas of child development. The law "On

Preschool Education and Training" serves as the legal basis for the tasks to be carried out in the formation of competences in the areas of child development. The rights and obligations of education and training organizations, pedagogues, and parents have been strengthened. In the concept of developing the preschool education system until 2030, the existing conditions and opportunities for the formation of competences in the areas of child development have been studied, and the tasks to be carried out in this process until 2030 specified. Also, the works and lectures of our first president, Islam Karimov, and our current president, ShavkatMirziyoyev, serve as a methodological basis for the study of competencies in the areas of child development. In this regard, Islam Karimov, the architect of our country's independence, writes in his work "High Spirituality - Invincible Power"; his own abilities, how he interacts with people around him, how he feels among his peers, whether or not he has leadership qualities, if necessary, his worldview - all this is primarily his innate nature, thus at the same time, life experience confirms in many examples that it is inextricably linked to the education received in the family. It is during this period that the child begins to understand and understand everything good and bad, his innocent mind absorbs all the events in the family and around him, the impressions of their essence like a printed paper. His love and respect for his parents, grandparents, and his attitude towards the environment around him is improving day by day.

RESULTS

Today, we work according to the state educational standards of preschool education and upbringing, adopted on December in the formation of competencies in the areas of child development. According to this standard, the competencies of the child's development areas are as follows: ¬ physical development and formation of a healthy lifestyle; ¬ socio-emotional development; ¬ speech, communication, reading and writing skills; ¬ development of cognitive process; ¬ creative development. After the completion of the educational activity in the field of "Physical development and formation of a healthy lifestyle", a 6-7-year-old child: shows physical activity in accordance with his capabilities and the standards of physical development related to his age ; knows how to perform various mobility activities harmoniously and purposefully; uses fine motor skills in various life and educational situations; controls his actions with the help of emotional and sensory organs; uses personal hygiene skills; knows the basics of a healthy lifestyle and diet; complies with the rules of the basics of safe life activity. After completing educational activities in the field of "social-emotional development", a 6-

7-yearold child: will have an idea about his "I" and the role of other people in the life environment; manages his emotions and expresses them according to the situation; differentiates the emotions of others and responds to them accordingly; communicates appropriately with adults and peers; finds constructive ways out of difficult situations. After completing the educational activity in the field of "speech, communication, reading and writing skills", a 6-7-year-old child: hears and understands speech; uses correct pronunciation, convenient grammatical forms and various sentence constructions in his speech; ¬ shows interest in learning a second language; ¬ shows preliminary knowledge of acquiring a second language;

¬shows interest in literary works; has an idea about the lexical, syllabic and phonetic structure of the word; ¬ knows how to compose and pronounce different forms of meaning independently; Knows processing skills and shipping. From the development of the cognitive process to the end of the educational activity, the 7-year-old child: acquiring knowledge shows the 6th action; independently finds information for educational and life activities and after that; objects, events and appearances understand their own simple connections and perceive them as a whole; knows and uses numbers and calculations; ¬ appropriate treatment for space, form and time works; ¬ implementation of elementary mathematics; ¬ observes and studies events and phenomena in the environment; ¬ shows a careful and caring attitude towards the environment. After completing the rescue educational activity "Creativity", a 6-7-year-old child: shows art and culture; appreciates national traditions and perceives them as part of everyday life; independently expresses his preference for a certain type of art; based on the acquired knowledge and vision to implement their own creative plans in various life projects; understands the role of creativity in the movement of a person in the world.

DISCUSSION

Having studied the science of the child's sphere of competence, we were convinced that it has its own characteristics from the Eastern countries and China. For example, in Japan, these competencies are five guidelines for pre-school education, which have emerged. - social relations; - health, safety- language; - environment; - express feelings. There are aspects of these directions that are also characteristic of our preschool education programs. We can only understand the differences in naming. At the same time, according to our standard, the competence of "creative development" is of particular importance. This is not given

separately in Japanese preschool education. Paying special attention to the child's creative development competence is of great importance. Because today's children are expected to be future inventors. Their intellectual potential is recognized as the main force that ensures the development of our country in the future, and that is why they are receiving a lot of attention. "You will never be able to create wise men if you destroy the stupidity of children, " says the Western scientist Jean-Jacques Rousseau. There is wisdom in this idea. A child can play with a toy he is interested in or destroy it. It will be appropriate if the educator correctly forms the concept that "this is ours". So, the more we restrict children, the more their creativity will disappear. On the contrary, we should educate them in the right direction and help them to develop their creativity. The preschool education system in China is provided by public and private institutions. The government of the People's Republic of China supports the comprehensive development of private preschool educational institutions. Despite the existence of a common educational program for the younger generation, there are some differences in the process of teaching children in public and private kindergartens. Education in public institutions focuses on preparing children for school and introducing them to work, while private schools focus more on the aesthetic and cultural development of children. Today, in our country, a lot of attention is being paid to the activities of private preschool education organizations and home kindergartens in order to include children in preschool education organizations. However, unlike the Chinese state, the state standards adopted in our country are determined to be applied uniformly to all preschool education organizations, including state andnon-state preschool education organizations. G. Schopenhauer did not say for nothing that "Every child is partly a genius, and every genius is partly a child. " Such geniuses are brought up in preschool education, which is considered the primary and most important link of continuous education. President of Uzbekistan ShavkatMirziyoyev of the Republic of Uzbekistan In his speech at the solemn event dedicated to the 26th anniversary of the adoption of the Constitution, he said: "If we pay attention to the realization of the abilities of our children from childhood and mobilize all our opportunities for their development, many more Berunis, IbnSinas, Ulugbeks will come from our country. I believe in it" - he said. CONCLUSION The question of forming competences in areas of child development never loses its relevance. Because, first of all, every state, nation or nation puts the perfection of its generation among the highest goals. Secondly, if we take the rate of population growth in 2020 compared to 1991, the population of our country has increased by 7. 4%, in the developed country of Japan this

indicator is 3. 5%, in the United States of America - 1. 8%, in developing countries - In the Republic of Kazakhstan, this indicator is 2. 5%, and in Tajikistan it is 4. 3%. These analyzes show that the rate of population growth in our country is higher than in developed and developing countries. At the same time, we are witnessing the high birth rate in Uzbekistan today even compared to Central Asian countries. Therefore, it is necessary to further improve programs and teaching-methodical literature on the formation of competences in the areas of development of children who come to preschool education organizations. Because we notice huge differences in the mental development of yesterday's and today's and tomorrow's children. Thirdly, the new Uzbekistan is currently preparing for its noble goal - the establishment of the third Renaissance. To achieve this goal, today's generation needs to be strong, educated and wise. To achieve these goals, the continuous education system is being reformed. In particular, the system of pre-school education wasfundamentally reformed. Legal frameworks have been adopted and improved to further develop this system. Therefore, it is the demand of the time to study the competences of the child's development spheres from a scientific point of view, to analyze its scientific and methodological aspects and to introduce innovations in this regard. Teaching children in pre-school educational organizations based on interactive didactic games and materials allows for the organization of childoriented education. In preschool childhood, the fundamentals of individuality as a human being are formed and developed in a child - creative and imaginative thinking, imitation of others (often adults), self- control and "social" feeling. In preschool childhood, the most active point of children's development corresponds to the period up to the age of 5-6 years. Therefore, the educational process should be focused on their individuality and the peculiarities of cognitive mechanisms should be taken into account. Such educational activities arouse great interest in children, logical and creative thinking develops without excessive stress during the game, the skills of social activity and compliance with moral norms are cultivated, the natural and social environment is right. perceptions about it are regulated and the correct formation of concepts is ensured. For this, the educator should pay attention to what they can do with the help and guidance of adults, and not independently when teaching preschool children. Teaching children in pre-school educational organizations based on interactive didactic games and materials allows for the organization of child-oriented education.

REFERENCES

aw of the Republic of Uzbekistan "On preschool education and training". December 16, 2019. https://lex. uz.

arimov I. A. (2001) Each of us is responsible for the development of the c

o

u

n

t

r

y

,

V

o

l

u

m

e

(

V

.

T

:

a

g

e

/

b

e

k

l

s

u

t

a

n

n

a

l

,

o

f

p

a

i

g

n

e

3. Resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan "On approval of the state standard of preschool education and upbringing" VMQ No. 802. December 22, 2020. https://lex. uz.

4. Decision PQ-4312 of the President of the Republic of Uzbekistan dated May 8, 2019 "On approval of the concept of development of the preschool education system until 2030". https://lex. uz.

5. Abdurahimova D. A. Improving the system of spiritual and moral education of preschool children by means of examples of folklore: Doctor of Pedagogical Sciences (DSc) . abstract. - Tashkent, 2020. - 74 p. (B. 31)

6. Azamova M. N. Improvement of the system of formation of cooperation skills based on friendly relations among pupils of preparatory groups for school: the abstract of the doctor of philosophy of pedagogy (PhD). - Tashkent, 2020. - 45 p. (B. 18)

7. UmarovaGulhayoMurodiljanovna. Development of interest in reading among students of junior school age based on the cluster approach // —Pedagogs‖ international research journal. Volume-21, Issue-2, November, 2022. Pp. 7-10.

8. GulhayoUmarovaMurodiljanovna, QayumhoʻjayevaFazilatDilshod girl. Attitude to reading at junior school

SHARQONA TARBIYA MYETODLARINING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK ASOSLARI

Xazrat Xusenovich JABBOROV

Annotasiya

Mazkur maqolada yoshlarda milliy tarbiya shakllanishida qo‘llaniladigan 44 ta sharqona metodlar va qo‘llanilishi sharqona tarbiyaga zid bo‘lgan 13 ta metodning ijtimoiy-psixologik jihatlari ilmiy asoslangan. Shuningdek mazkur maqolada zamonaviy va milliy tarbiya borasidagi o‘ziga xos tendensiyalar bilan tanishishingiz mumkin.

Tayanch tushunchalar: tarbiya, metod, fazilat, axloq, milliy tarbiya, milliy xarakter, g‘oya, mafkura

Annotation

In this article, the socio-psychological aspects of 44 oriental methods used in the formation of national education among young people and 13 methods, the use of which is contrary to oriental education, are scientifically based. Also, in this article, you can get acquainted with the specific trends in modern and national education.

Basic concepts: education, method, virtue, morality, national education, national character, idea, ideology

Yoshlarda milliy tarbiyalashning psixologik-pedagogik omillari va metodlari haqida gap ketganda beixtiyor taniqli o‘zbek ma'rifatparvari Abdulla Avloniyning “Tarbiya biz uchun yo hayot - yo mamot, yo najot - yo halokat, yo saodat - yo falokat masalasidir” degan chuqurma'noli so‘zlari inson e'tiborini tortadi [2, s. 108-118].

Bugungi kunda ijtimoiy fanlarda inson omili va uning ijtimoiy-psixologik jihatlari bo‘yicha zamonaviy tadqiqotlar olib borilmoqda. Ularning aksariyat qismida shaxs ma'naviy va axloqiy tanazzulning asosiy omillari bo‘yicha har xil qiziqarli empirik ma'lutolar qo‘lga kiritilmoqda, lekin bularning ichida odamni tashvishga soladigan bir qaraganda e'tiborsizdek tuyiladigan, lekin oqibati insoniyat uchun juda katta ma'naviy tanazzulga, johillikka olib boradigan bir omil, ya'ni tarbiya masalasiga e'tiborsizlik illati millatlarning axloqiy tannazulining asosi desak hecham mubolag‘a bo‘lmaydi.

Shuning uchun biz mazkur maqolamizda yoshlarda ijobiy fazilatlarni tarbiyalashnig metodologik jihatlari, yoshlarni milliy tarbiya masalasiga munosabatlari hamda hamda milliy tarbiya metodlarini tadqiq qilishga alohida e'tibor qaratdik.

Mazkur masalani dolzarlibligini “Uzluksiz ma'naviy tarbiya” konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risidagi Vazirlar Mahkamasining 1059-son qarori bilan ham izohlash mumukin. Mazkur konsepsiyada bugungi yoshlarimizning shaxsiy va ijtimoiy farovon, baxtli hayot qura olishlari uchun zarur bo‘lgan aniq fazilatlar majmui belgilab berildi.

Bu haqda Qarorning 2-bandida Konsepsiya va uni amalga oshirish chora-tadbirlar rejasini amalga oshirishning ustuvor yunalishlaridan biri etib “Yoshlarda Vatanga sadokat, tadbirkorlik, irodalilik, mafkuraviy immunitet, mehr-oqibatlilik, mas'uliyatlilik, bag‘rikenglik, huquqiy madaniyat, innovasion fikrlash, mehnatsevarlik kabi muhim fazilatlarni bolalikdan boshlab bosqichma-bosqich shakllantirish”[1] ta'kidlangan.

Bu davlatimizning yoshlar tarbiyasiga yondashishda maqsadli innovasion yondoshuv bo‘lib, tarbiya jarayonini ilmiy asosga qurilishini va milliy tarbiya masalasida uning ijtimoiy-psixologik indikatorlari ishlab chiqishimizni talab qiladi.

Bugun butun dunyoda inson kapitali uchun kurash ketayotgan bir vaqtda, eng katta sarmoya farzandni yaxshi ta'lim va tarbiyasiga tiktikilayotganligi bu albatta yaxshi holat hisoblanadi.

Bugungi zamon va makon shaxsning eng asosiy ichki resurslaridan biri bo‘lgan tarbiya masalasiga, yangicha talablarni qo‘yayotgani biz soha vakllarini doim diqqat markazimizda bo‘lishiligi lozim. Zero, shiddati vertualashish jarayoni kuchaytgan bir davrda ta'lim-tarbiya masalasiga aniq, ilmiy asoslanga, qat'iy talablar bilan yondashish juda muhim ijtimoiy-psixologik omillardan biri hisoblanadi.

Bugungi kunda yoshlarni axloqiy masalalariga e'tiborsizlik yer yuzida qanchadan-qancha ma'naviy tahdid va illatlatlarni keltirib chiqarayotganligi hech kimga sir emas.

Mazkur masalada pedagogika fanlari doktori, professor M. Quronov “Bugungi har bir ota-ona pedagog bo‘lishi kerak” debta'kidlaydi. Jumladan olimni ta'kidlashicha farzand tarbiyasidagi eng ta'sircha metod bu-o‘rgatish metodi. Chunki uning ichida tushuntirish ham bor, suhbat ham bor, ko‘rsatish ham bor, aytish ham bor, namuna ham bor [3, c. 320].

Biz bugungi zamonaviy ota-onalarga zamonaviy, g‘oyaviy yoshlarni tarbiyalash quyidagi sharqona tarbiya metodlarini qo‘llashlarini tavsiya qilgan bo‘lar edik ular quyidagilar:

Ayblamoq - bolani qilgan gunohi, xatosi uchun adolatli ravishda aybli deb topmoq, ayb qo‘ymoq va bolaning buni anglashiga erishmoq.

Arazlamoq - qilgan salbiy qilig‘i uchun bolani aybsitib, undan o‘pka qilib yurmoq yoki tarbiyaviy maqsadda vaqtincha yuz o‘girmoq.

Baholamoq - bola xulqiga uning ahamiyati, qadr, qiymati haqida ijobiy yoki salbiy fikr bildirmoq.

Bahslashmoq - o‘quvchi bilan(maktabda), o‘g‘il-qiz(farzand) bilan maktabda, uyda ilmiy, adabiy, ahloqiy, milliy-mafkuraviy mazmunda munozara qilmoq.

Begona qilmoq - bolaning yolg‘on gapirganligi aniqlangach, qo‘polligi muhokama qilingach va h. k. undagi vijdonni junbushga keltirish, qilgan ishi uchun pushaymon qilishi uchun o‘qituvchi, yoki ota-ona, yoki ona uni o‘zidan vaqtincha uzoq tutib yurishi.

Biriktirmoq - odob-ahloqda, biror hunarda ko‘pchilikka namuna bo‘lgan ustoz tarbiyasiga bermoq. O‘tmishda qo‘shni ko‘rgan ota-onalar farzandlarining hayotini, odamlar, begonalar bilan muomala qilishni o‘rgansinlar deb o‘g‘illarini choyxonachiga xizmatkorlikka bergan ekanlar.

Bitim – bolaning hayotiga, o‘qishiga, kelajagiga oid jiddiy masalani uning o‘zi bilan muhokama qilib, o‘zaro ijobiy kelishuv, to‘xtam, qarorga kelmoq.

Buyurmoq - vaziyatning taqozosi bilan tarbiyaviy maqsaddan kelib chiqqan holda bolaning o‘zi uchun, jamoa, millat, Vatan manfaatlarini ko‘zlab buyruq bermoq.

Va'da olmoq - bolaning o‘z so‘ziga sodiqligini, so‘zi va ishi birligini sinash maqsadida undan biror ishning, majburiyatning bajarilishi haqida so‘z olmoq. Girgitton bo‘lmoq - mehribonlik bilan, “aylanay”, “o‘rgilay” so‘zlarini ishlatib, ismiga “jon”, “xon” qo‘shib bolani erkalash.

Yorilmoq - bolaning sizdan noo‘rin xafaligini bilgach, tanho qoldirib, asl maqsadingiz – uning muvaffaqiyati ekanligini aytishingiz. Xayrixohlik, samimiylik bu usulga muvaffaqiyat keltiradi.

Inoqlashmoq- bola bilan yaqin, do‘stona munosabat bog‘lamoq, ahillashib ketmoq.

Kafil boʻlmoq - bola bilmay, adashib xatoga yoʻl qoʻygan chogʻda uning yaxshiligi haqida boshqalar (oʻqituvi, oʻquvchilar)ni ishontirib, bola uchun mas'uliyatni oʻz ustiga olmoq.

Kengashmoq - bola sinf jamoasi oldida turgan muammoni birgalikda muhokama qilmoq.

Koyimoq - jazo berishning yengil turi. Bolaga tanbehlovchi soʻz aytmoq, tanbeh bermoq, urishib qoʻymoq.

Kuzatmoq - sinf ahlining, har bir bolaning xulq-atvorini zimdan qarab, tekshirib turmoq, koʻzdan kechirmoq, qayd qilmoq. Koʻrsatmoq - bolaga, bolalarga oʻrnak yoki ibrat olishlari yoki ularda yangi tushuncha, bilim hosil qilish maqsadida biror narsaga diqqat e'tiborlarini jalb qilish.

Maqtamoq - bolani uning oʻziga yoki boshqalar oldida yaxshi tomonlarini koʻrsatib gapirmoq, yaxshi qilib koʻrsatmoq.

Nasihat - sokin, xayrixohlik vaziyatda bolani yaxshi yoʻlga solish, ta'lim berish maqsadida aytilgan gap, maslahat, pand, oʻgit.

Ovutmoq - bolaning, uningoilasining boshiga biror kufattushganda unga tasalli berib yupatmoq, ovuntirmoq, yoʻgʻlashdan toʻxtatmoq.

Odatlantirmoq - odob me'yorlarini mashq qildirish. Masalan, salomlashish, murojaat qilish, mehribonlik koʻrsatish va hokazolarga odat paydo etmoq, oʻrgatmoq.

Oqlamoq - shunday vaziyatlar boʻladiki, bola yil boʻyi ajoyib xulq-atvor, oʻqit namunalarini koʻrsatib keladi-yu, bilib-bilmay bir xatoga yoʻl qoʻyadi. Masalan, birov bilan urishib qoladi; hasharga kelmay qoladi va h. k. Shunday holda oʻqituvchi - sinf tarbiyachisi uni (oldingi namunali xulqi hurmati) oqlamogʻi kerak.

Soʻramoq- bolaning ilmiy va axloqiy bilimlari haqida ma'lumot olmoq, tekshirmoq, norasmiy imtihon qilmoq. Talab - tarbiyalash maqsadida boladan biror narsani qa'iyat bilan soʻrab turish.

Tasalli bermoq - muvaffaqiyatsizlikka uchragan bolani yupatish, koʻngil koʻtarish uchun gapirmoq, ish-harakat qilmoq.

Ta'birlamoq- bolada. Sinf ahlida, jamoat ahlida uchrab turuvchi hatti-harakatlarni sifatlamoq.

Ta'kidlamoq - bolalar bilan oʻtkazilgan har bir vaziyatda, ularga malol kelmaydigan ahloqiy mazmunni uqtirib, tayinlab bermoq.

Taqdirlamoq - oʻquvchini, farzandni qadrlamoq, munosib baholamoq, bolaga uning qadri bor ekanligini sezdirmoq.

Taqiqlamoq - tarbiyaviy maqsadda bolaga, o‘quvchiga biron narsani ma'n etmoq.

Tahsinlamoq - o‘quvchini, farzandni “balli”, “ofarin” kabi so‘zlar bilan qarshi olmoq, maktab yuksak baholamoq.

Tenglashmoq - bola, o‘quvchi biror taqsinga sazovor ish qilganda uning hatti-harakatini eng hurmatli, aziz kishilar hulqiga qiyoslash, yomon ish qilganida esa o‘z qishlog‘i, mahallasi, hududidagi “yomon” deb nlm qozongan shaxs hulqiga o‘xshatmoq, taqqoslamoq.

Tergamoq - vaqti-vaqti bilan bolaga yetarli davrajada qattiqqo‘llikni namoyon qilib, tekshirib, nojo‘ya hatti-harakatlari uchun koyib “yo‘li”dan qaytarib turish.

Uyaltirmoq - noma'qul qilig‘i uchun bolaga o‘ta noqulaylik tug‘dirish, hijolat, andisha, nomus qildirmoq.

Shavqlantirmoq - bolaning xulqi, o‘qishidagi muvaffaqiyatlari. Kelajagiga g‘oyat mamnunlik hissi bilan berilmoq, ruhiy ko‘tarinkilik bilan qiziqmoq, zavqlanmoq va zavqlantirmoq, qanoatlantirmoq.

Erkalatmoq - o‘g‘il bolani “qo‘zichog‘im”, “she'rim”, qiz bolani esa “oppog‘im”, “onajonim” deya silab-siypalamoq, suymoq.

Yalinmoq - agarda boshqa xil usul kor qilmasligiga ko‘z yetsa, bola qalbida mehrni yangilash, uyg‘otish maqsadida uni biror narsaga ko‘ndirish uchun iltimos qilmoq; o‘tinib so‘ramoq.

Yarashtirish – oilada, sinfda ba'zan uchraydigan o‘zaro urush-janjalni to‘xtatish, urishmaslikka ahd qildirmoq, munosabatni yaxshilamoq, totuvlashtirmoq.

O‘ynamoq - bola bilan unda ijobiy sifatlarni rivojlantirish, salbiy sifatlarni yo‘qotish maqsadiga yo‘naltirilgan ma'lum qoida va usullar bilan ijro etiladigan o‘yinlarni birga o‘ynash usuli.

O‘rgatmoq - bolaga biror ish harakat (masalan, choy damlashni, turli joy, vaziyatlarda o‘zini tutishni, gapirishni va h. k.) bajarish usulini, yo‘l-yo‘rig‘ini tushuntirmoq, bildirmoq va shu ishni mustaqil bajara oladigan qilmoq.

O‘qitmoq - yozilgan narsani yoki matnni undagi belgilar, harflar vositasida aynan aytib, eshittirmoq.

Qaytarmoq - bola, o‘quvchi jahli chiqib, qizishib biror kor hol, yomonlik qilishga qaror qilsa yoki vajohati shuni ko‘rsatsa, uni bunday

nomaqbul, nojo‘ya ishdan, hatti-harakatdan o‘zini tutishga undamoq, tiymoq.

Qiziqchilik qilmoq - o‘quvchi, bola bilan munosabatda rasmiyatchilikni, psixologik tanglikni bartaraf qilish maqsadida mavzuni burib yuborish, ermak, hazil qilish, bolani kuldirish.

Sovg‘a berish – bolaga bayram, hayitlar munosabati bilan imkon darajasida tuhfalar qilib, uning mehrini yangilab, oshirib turish.

Homiylik qilish – bolaga biror sohaga qiziqib, berilib shug‘ullansa, bu ishda unga yordam, madad berish, muhofaza etish.

Quyida sharhlanayotgan milliy tarbiya metodlari xalqimizning o‘g‘il-qizlarga madaniy, mehrli-talabchan munosabatini, bola shaxsiga hurmatini saqlab qolib, oilada va maktab tarbiyasida qo‘llash imkonini beradi. Bolaga tarbiyaviy ta'sir o‘tkazishning salbiy usullari ham mavjud. Amaliyotda bartaraf qilish uchun ular ham tahlil qilinib, o‘rganilmog‘i kerak. Bu, ayrim o‘qituvchilar, ota-onalarda uchrab turadigan pedagogik-psixologik xatolarni tuzatib olishlariga yordam beradi.

Masala bo‘yicha o‘rganishlarimizdan ayon bo‘layaptiki, har bir ota-ona o‘z farzandining sog‘lom va baxtli bo‘lishini istaydi. Shunga qaramay, ba'zan o‘zimiz bilib-bilmay bunga qarshi ish qilamiz. Farzand taryabisiga yondashuvda shunday gaplar borki, ularni farzandingizga qancha gapirsangiz ham arziydi - bular motivasiya, qo‘llab-quvvatlovchi, maqtovchi, hamdardlik bildiruvchi so‘zlardir. Bundan tashqari yana shunday gaplar, iboralar borki, ularni aslo tilga ola ko‘rmang. Quyida e'tiboringizga farzandingizning tarbiyasiga salbiy ta'sir qilishi mumkin bo‘lgan ayorim bir yondashuvlarni havola etamiz.

"Ahmoqona gaplarni gapirma!". Nima uchun bunday deyish mumkin emas? Bolalar kattalardan farqli o‘laroq, hech qachon bekorchi gaplarni gapirishmaydi. Sizga har qancha kulgili yoki bema'ni tuyilmasin, farzandingiz sizga aytgisi kelgan har bir so‘z u uchun muhim ahamiyatga ega. Uni inkor etib, bolaning so‘zlari siz uchun ahamiyatsiz ekanligini bildirgan bo‘lasiz. Keyin farzandingiz sizdan ko‘p narsani sir tutadigan bo‘lib qolsa, ajablanmang. Qanday gap gapirmasin, uning yutuqlari uchun xursand bo‘ling, so‘zlarini diqqat bilan tinglang. Agar u biror bir muammo bilan kelgan bo‘lsa, uni hal qilishga urinib ko‘ring.

"Mana ol-da, nari ket!" Nima uchun bunday deyish mumkin emas? Bolaning talabiga javob berishning eng yomon usuli. Unga minnatqilayotganingiz yetmagandek, undan ketishni talab qilyapsiz. Bolalar o‘z istagiga erishish yo‘lida bu usuldan foydalanishga tez ko‘nikishadi. Ota-onalar esa keyin "qachon shunchalik uzoqlashishga

ulgurdik?", deb ajablanishadi. "Nari ket" so‘zini qo‘llamaslikka harakat qiling, zero bu siz va farzandingiz o‘rtasidagi masofani uzoqlashtiradi.

"Boshqalar uddasidan chiqadi, sen esa yo‘q". Nima uchun bunday deyish mumkin emas? Bolani boshqalardan yomon ekanligiga ishontirib, siz farzandingizda o‘ziga bo‘lgan ishonchsizlik hissini shakllantirasiz. Ba'zi ota-onalar shu yo‘l bilan bolani to‘g‘ri yo‘lga solishga urinishadi, biroq bunday usul hattoki kattalarda ham ijobiy natija bermaydi. Zigmund Freydning shunday so‘zlari bor: "O‘zingizni taqqoslashingiz mumkin bo‘lgan yagona shaxs - bu o‘tmishdagi o‘zingiz". Ana shu so‘zlarga asoslanib, bolani tarbiya qilsangiz, u o‘ziga ishongan shaxs bo‘lib voyaga yetadi.

"Ko‘zimga ko‘rinma". Nima uchun bunday deyish mumkin emas? Bunday so‘zlar bolaga na uning o‘zi va na muammolari ota-onasiga keraksiz ekanligini bildiradi. Ba'zan ota-onalar shu yo‘l bilan mojaroning oldini olishga harakat qilishadi, ammo muammodan qochish bilan uni hal qilib bo‘lmaydi. Farzandlaringizning so‘zlarini eshiting, ularga yordam bering. Ziddiyatli vaziyatlarda esa boshqacha usullarni qo‘llang.

"Sen eplay olmaysan, yaxshisi menga ber". mNima uchun bunday deyish mumkin emas? Bolaning urinib ko‘rish harakatiga chek qo‘yib, kelajakda uni yordamga muhtoj va omadsiz qilib qo‘yasiz. Psixologiyada buni "o‘rgatilgan ilojsizlik" deyiladi, ya'ni inson biror narsani qila olmasligiga oldindan o‘zini ishontiradi. Shunday ekan, farzandingiz qiyinroq ishga kirishganini ko‘rsangiz, yaxshisi unga "Kel, senga yordamlashib yuboraman", deb ayting yoki u sizga biror ishda ko‘mak bersin.

Beodob so‘zlar (so‘kinish). Nima uchun mumkin emas? Ota-onaning farzandi oldida so‘kinishi kerak emasligini barchamiz yaxshi bilamiz, bu borada ma'ruza o‘qishga hojat bo‘lmasa kerak. Bunday so‘zlarni nutqingizdan umuman olib tashlang.

"Sen yomonsan!" yoki "Quloqsizsan". Nima uchun bunday deyish mumkin emas? Bolalar ota-onalarining fikrlarini juda qadrlashadi. Bunday so‘zlarni aytar ekansiz, farzandingiz ularga amal qilishini yoddan chiqarmang. Bu bolaning o‘ziga bo‘lgan ishonchini yo‘qotadi va kelajakdagi muammolardan darak beradi. "Sen yomonsan" yoki "Quloqsizsan" deyish o‘rniga "Sen to‘g‘ri ish qilmading", "Bu noto‘g‘ri qaror", deb ayting. Bolaga emas, uning harakatlariga baho berib, siz uning yaxshi tomonga o‘zgarishiga turtki bergan bo‘lasiz.

"Seni yaxshi ko‘rmayman". Nima uchun bunday deyish mumkin emas? Ota-onaning sevgisida shart qo‘yish noo‘rin. Undan mahrum bo‘lish xavfi

hayotdan mahrum bo‘lishga teng. Farzandingizni yaxshi ko‘rasiz-ku, axir! Unda nima uchun bolaga yolg‘on gapirasiz? Bunday gaplarni aytaversangiz, bolaning ko‘ngliga sovuqchilik solasiz.

"Seni tashlab ketaman". Nima uchun bunday deyish mumkin emas? Ota-ona - farzandi uchun eng muhim inson. Uning hayoti ota-onaga bog‘liq, bola onasiz yashashni tasavvuriga ham sig‘dira olmaydi. Shu bois ba'zan bu usul sizga ish berayotgandek tuyuladi. . . Har qanday asossiz tahdidlar takrorlanaversa, bola ularni qabul qilmay qo‘yadi, lekin asabini ishdan chiqarishga ulgurasiz. Aslo bunday qila ko‘rmang! Farzandingiz bilan qo‘rquv va jazoga asoslangan munosabat o‘rnatmang. Buning uddasidan chiqish oson emas, albatta, biroq natija buni oqlaydi.

Ko‘rib turganingizdek, ota-onaning farzandiga bo‘lgan munosabati, ularning gapirayotgan gaplari katta ahamiyatga ega. Shu bois har bir so‘zingizga e'tiborli bo‘ling. Ota-onaning xatti-harakati esa undan-da muhim. Yomon so‘zlardan saqlanish bilan birga noto‘g‘ri amallardan ham saqlaning, zero farzandingiz sizni kuzatib turibdi, u kelajakda sizning harakatlaringizni yoki gap-so‘zlaringizni takrorlamasligiga hech kim kafolat bera olmaydi. "Qush uyasida ko‘rganini qiladi" maqolini doim yodda tuting.

Shu bilan birgalikda o‘quvchi, bolaga tarbiyaviy ta'sir o‘tkazishning salbiy usullari mavjudligi va ularga barham berish uchun ulardan namunalar keltiramiz:

Aldamoq - yolg‘on-yashiq gaplar bilan, va'dalar bilan avramoq, laqillatmoq;

Bachkanalashmoq - o‘qituvchi, ota-onaning kattalarga, ulug‘larga nomunosib qiliklar, hatti-harakatlar qilishi;

Vaysamoq- bolalarni, o‘quvchilarni tomonlarga bo‘lib, bir-biriga qarshi oyoqlantirib, tezlab, ular orasidagi ziddiyatni kuchaytirmoq; nizoni avj oldirmoq, olqishlamoq;

Gina qilmoq - o‘quvchiga, bolaga nisbatan dilda xafalik, kek saqlamoq;

Yomonlamoq - bolaning oldida yoki orqasidan uni yomonlab, yomonga chiqarib, qoralab gapirmoq;

Zarda qilmoq - bolaga, o‘quvchiga hadeb zarda, jahl qilaverish;

Zorlanmoq - bolalar qoshida biror narsadan, vaziyatdan nolimoq, shikoyat qilmoq, hasad qilmoq, nochorlikni namoyon qilmoq;

Majbur qilmoq - hech bir asossiz o‘quvchining, sinfning munosabati bilan hisoblashmay, amr, zo‘rlik bilan yoki biror narsa taqozosi bilan bir ishni qilishni buyurish, ko‘r-ko‘rona talab;

Nizo – o‘qituvchi va o‘quvchi, bola va ota-ona orasida o‘zaro kelishmovchilik yoki qarama-qarshilik, dushmanlik, adovatli munosabat, ixtilof, nifoq hosil qilish;

So‘kmoq - bolani yomon, uyat so‘zlar bilan urishmoq, haqorat qilmoq. (odatda bu usul so‘kiluvchining so‘kuvchiga behrligiga olib boradi);

Ho‘mraymoq - farzandga, o‘quvchiga, qovog‘ini solib tikilmoq, yomon ko‘z bilan qaramoq;

Qarg‘amoq - farzandga, bolaga yomonlik, baxtsizlik yoki o‘lim tilab koyimoq;

Yomon niyat tilamoq.

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, yoshlarda sharqona va milliy ijobiy fazilatlarni tarbiyalashning ijtimoiy-psixologik asoslari bugungi asrning eng dolzar masalaridan biri hisoblanadi. Bu masalada ota-onalarning, tarbiyaga mas'ul shaxslarning sharqona va milliy tarbiya, milliy xarakter, milliy fazilatlar va ularning shakllanishining ijtimoiy-psixologik mexanizmlarini bilmasdan turib ularni barkamol qilib tarbiyalashning ta'sirchanligi sust bo‘ladi. Qolaversa bugungi yoshlarimiz real voqelikdan ko‘ra, vertual voqelik ta'siriga ko‘proq tobe bo‘lib borayotgan bir vaqtda tarbiya masalasidagi ishlarimizni yangicha, zamonaviy yo‘nalish va yondashuvlarda tashkil etishimiz juda muhim hisoblanadi. Shuning uchun mazkur yo‘nalishdagi tadqiqotlarni ko‘lamini kengaytirish maqsadga muvofiq.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

Uzluksiz ma'naviy tarbiya konsepsiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019 yil 31 dekabrь 1059-sonli Qarori.

X. Jabborov. “Milliy tarbiya - ijtimoiy-psixologik, qonuniy va ob'ektiv jarayon sifatida”. Fan, ta’lim va amaliyot integratsiyasi. Respublika ilmiy-amaliy konfrensiya. ISSN: 2181-1776. “Bilig – ilmiy faoliyat” nashri http://bilig. academiascience. or. Jild: 03 | nashr: 02 | fevral 2022. 108-118

M. Quronov. “Bolam baxtli bo‘lsin desangiz. . . ” Toshkent «Ma'naviyat» 2013. 320 b.

Jabborov Xazrat Xusenovich. Yoshlarda milliy tarbiya shakllanishining psixologik qonuniyatlari. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. VOLUME 2 | ISSUE 1 ISSN2181-1784 Scientific Journal Impact Factor. SJIF 2021: 5. 423.

USING TYPES OF TRANSLATION WITH THE INNOVATIVE TECHNOLOGIES DURING THE LESSONS

PhD Dilnoza XOSHIMOVA

Annotation

The article deals the benefit of using the types of translation with innovative technologies in teaching foreign languages. Many job notices for positions in English language teaching and applied linguistics specify knowledge of technology as an essential or desirable qualification. When we learnt our first language, we mastered it without the need for translation. Those capacities we had then, we still have now. So why not use them and have learners come to understandings of the new language by using their awareness, wits, their intelligence, their perception. All of this usage making them better language learners. The main objective of foreign language teaching is the formation and development of the communicative culture of pupils, learning practical mastery of a foreign language. The goals and tasks facing the modern education are changing – the emphasis is shifted from the assimilation of knowledge to the formation of competence. There is a reorientation of a personal-oriented approach, the opposite of knowledge-oriented impersonal pedagogy. Schools are provided with modern with computers, electronic resources, Internet access. In recent years, increasingly it raises the question pf the application of innovative technology in the classroom. It is not only new facilities but also new forms and methods of teaching, new approach to learning. Introduction of innovative technologies in the educational process is interconnected with the improvement of the content and methods of education in the process of teaching foreign languages in relation to the needs of modern life.

Keywords*:* desirable, qualification, bilingual identity, advocate translation, method, complementarity, project-based learning, team spirit, verbal competence, communicative approach, project method.

Introduction

ManyjobnoticesforpositionsinEnglish language teachingand applied linguistics specify know ledgeof technologyasan essential desirable

qualification. Warschauer (2000)predict seven more sweeping changesinjob requirements for teachers in the future, whereas Cribb (2000) speculates a diminished need for English teachers in a world where language users can employ convenient translation technologies rather than engaging in time-intensive languagestudy! Critical perspectives warn applied linguists not to accept the technologizing of the profession as inevitable. The translation is the multifaceted phenomenon and some aspects of it can be the subjects of the research of different sciences. In the frames of the science of translation psychological, literature critical, ethnographical and other points of translation as well as the history of translation in one or other country are being studied. According to the subject of research we use the knowledge of the psychology of translation, the theory of art and literary translation, ethnographical science of translation, historical science of translation and so on. The main place in the modern translation belongs to linguistic translation, which studies the translation as linguistic phenomenon. The different kinds of translation complement each other and strive to detailed description of the activity of the translation.

Literature review

The story of translation dates back to the third millennium BC. The Babylon of Hammurabi's day (2100 B. C.) was a polyglot city, and much of the official business of the empire was made possible by writers who translated edicts into various languages. In India too our first writers were translators. Free translations and adaptations of epics like Ramayana and Mahabharata have shaped Indian literature in a big way. Moreover, Indian Literature until the nineteenth century consisted mainly of translations, adaptations, interpretations and retellings. Translations of literary works and knowledge texts on medicine, astronomy, metallurgy, travel, ship-building, architecture, philosophy, religion and poetics from Sanskrit, Pali, Prakrit, Persian and Arabic enhanced our awareness of the world. India is multi-lingual country where all the regional languages coexist simultaneously on an equal basis but the dominance of English continues. Over the years English has become the only means of communication in all political, business and educational affairs. Hence it is essential that we understand English and our Mother tongue to be able to connect to our own communities in the immediate environment as well as other cultural communities in the outer environment. Here comes the role of translation. Translation allows different cultures to connect, interact, and enrich one another.

In the Indian situation, the role of translation is very significant as it is the home to people speaking 22 recognized languages and hundreds of

mother tongues and dialects. Every day in business and office communication, we are required to make use of English and one of our Mother tongues to communicate with people. So we are bilinguals by default and use translation as a means to communicate. It is through translation that people in the periphery and the centre, the dominant and the dominated cultures communicate with one another. We can say that India would not have been a nation without translation as we use translation to communicate and communication keeps us united as a nation.

The English word translation has been derived from the Latin word translation, which itself comes from trans- and latum—together meaning "a carrying across" or "a bringing across. In other words, it is the business of carrying across a message/written content from one text to another, from one person to another and from one language (source language) to a different language (target language). It can happen within the same language (from one dialect to another dialect or from one form to another) or between languages. It is best seen as a communication process where the transfer of a message/written content from one language into a new language takes place.

In this cultural-literary interchange and interpenetration, the Russian language played the role of a bridge connecting the Uzbek reader with world culture and literature. The Uzbek school of translation of the last century was actually based on translations from Russian in its basic composition and practice. Consequently, Englishlanguage literature was also translated by means of the Russian language. Practically there was no school of translation directly from English. The above specifics of the Uzbek school of translation is based on the following factors: First, the Uzbek school of translation was formed in the Middle Ages and was one of the possibilities for the wide development of Islamic religion and culture. Subsequently, many representatives of the School of Science and Literature made a great contribution to the formation and development of Islamic civilization in many sciences. The work of the great encyclopedists of the time is a clear indication of this. One of the characteristics of that time was the availability of translators and bilingual, as well as explanatory dictionaries. Secondly, the development process of the Uzbek translation school has always been associated with the growth of national self-awareness and the manifestation of the ideas of the revival of national greatness, with the growth of the educational movement. Uzbek enlighteners sought to acquaint the reader with the greatest and immortal works that are included in the golden fund of world literature.

Therefore, it is during the period of enlightenment that the first attempts of translations from Russian and other languages, including from English, appear. Thirdly, the most developed period of the Uzbek school of translations falls on the second half of the last century. It was during this period that the main principles, methodology, main directions of the Uzbek translation school and Uzbek transleology were formed as a scientific discipline. A number of transleologists and translators entered the literary scene. Also, many poets and writers engaged in translation activities. During this period, research was carried out on the peculiarities of literary translation, such transleologists as G. Salamov, S. Mamadzhanov, G. Hodjaev, N. Vladimirova, K. Juraev, N. Kamilov, S. Meliev, S. Azimov, Sh. Atabaev, S. Achilov, B. Ermatov, H. Ismailov, M. Bakaeva, N. Atajanov, K. Musaev. It was during this period that hundreds of translations of world literary works by dozens of translators, writers and poets, such as Usman Nasyr, Sanjar Syddyk, Jumaniyaz Sharipov, Ninel Vladimirova, Mirzakalon Ismaili (more than 200 works of classics of Russian and Western literature), Gulnara Gafurova, Askad Mukhtar, Gafur Ghulam (Shakespeare, "Othello"), M. Sheikhzade (Shakespeare, "Hamlet", "Romeo and Juliet", "King Lear"), Uygun (Shakespeare, "Julius Caesar"), Komil Yashen (Shakespeare, " Anthony and Cleopatra "), Jamal Kamal (Shakespeare, " Richard III"), Kadir Mirmukhamedov (J. Bokacho, "Decameron"), Erkin Vakhidov (Goethe, "Faust"), Abdulla Aripov (Dante, "The Divine Comedy"), Sh. Shamuhamedov (Firdousi, "Shahname" and Classics Persian literature).

Poetry consists of language that produces effects ordinary language does not produce. So poetry is a language differently ordered or arranged. Levin pointed out that linguistic analysis, when applied to poetry, would result in a grammar that is different from the grammar that a linguistic analysis of ordinary language would produce. The language of poetry differs drastically from ordinary discourse. Many of these differences derive from certain literary conventions. In other

words, many features distinguishing poetry from ordinary discourse result from the mere fact that a writer addresses himself to writing a poem. This fact entails a considerable number and variety of linguistic particularities. The conventions of the poetic form entail features like rhyme, alliteration, meter and so on.

Results

Many people also find the tackling oftranslationproblemsintellectually stimulatingandaestheticallysatisfying. Inaddition, ithelpscreateandmaintain good relations between teacher and student,

facilitates classroom management and control, and allows students to maintain their own sense of first language identity, whil ealso building a new bilin gualidentity. It does not seem to impedeefficient language use – many students who began their studies through translation go on to become fluent and accurate users of the new language. A main factor thath assome pract itionersad vocate translationi sthatitlends itself to —easy teaching. How simple is it to get students to translate or to explain in the first language. Thinkforamoment, whenwelearntourfirstlanguage, we mastered it without the need for translation. Those capacities we had then, we still have now, and I would suggest even more.

So why not use them and have learners come tounder standing softh enew language by using their awareness, wits, their intelligence, theirperception. All of this usage making them better language learners. The trick for the language teacher is to teach in ways that encourage these practicesbuttonottoreplacetranslationwithcopiousexplanationsandpracti ces that dull the mind, or at the very least don't stimulate it to grow. Today, thegoalsandtasksfacingthemoderneducationarechanging —the emphasis is shifted from the assimilation of knowledge to the formation of competence. There is a reorientation of a personal-oriented approach, the opposite of knowledge-oriented impersonal pedagogy. Schools are provided with modern computers, electronic resources, Internet access. This contributes to the introduction of new pedagogical technologies in the teaching and educational process. Itisthe use ofinnovative technologiesin English language lesson sisthemain signof positive results of creative activity, which entails increased motivation of students.

According to scientific calculations of national and foreign scientists, the term —method‖ has two basic meanings:

A certain path to the goal means to achieve the result.

Complete methodological system and the fundamental direction of the learning process, which prevail in the various periods of the science development.

With the development of high-tech usual methods of teaching through books, similar grammar exercises, reading and translation of texts go on the back burner. (Abdyhalykova M. A, 2016) The humanistic approach eventually led to the formation of the communicativeapproach, onwhichisbasedthewholeprocedure.

Traditional grammar-translation methods do not form language skills. The student iscapable toreadandtranslatevarioustextsathigh-level, butheisnotabletoapplythe knowledge of a foreign language in real life

situations. The communicative approachallowstheuseofgrammaticalknowledgeinaformofspeakingand writingskills. Oneofthekeytasksistheenrichingofvocabulary. However, new words must be stored not only in a passive, but also in active form. In other words, the student must not only know the translation of a word, but should be able to use it in speech or in writing of own texts. As a simple exercise to develop skills can be notedspontaneousgroupdialogues.

Studentsaredividedintopairsandtryto communica teon varioustopics. Usually the teacher oversees the conversationor helping with leading questions. During learning of new words used exercises with cards. Onthemwrittennewwords, andt hent heyare turne dand mixed. One studentdrawsacardandtriestoexplainthemeaningofaforeignwordsothe others can guess it. This exercise allows you to ―feel‖ new words and remember situation sinwhicht heyar eused correctly. Atacertainstageof developmentcan beim plement edin to the learning process different movies inaforeign language. Student sare ask edquestions, the answer stowhich should be identified directly from watched videos.

Inrecentyears, increasing lyitraises the questionof the application of innovative techno logyin the classroom. It is notonly new facilities but alsonew forms and methods of teaching, new approach to learning. Introduction of innovative technologies in the educational processisinter connected with the improvement of the contentand method sofe ducationin the processof teaching for eign languages in relation to the needs of modern life. The main objective of foreign language teaching is the formation and development of thecommunicative culture of pupils, learning practical mastery of aforeignlanguage. The task of the teacher is to create the condition sofpractical language learning for each student to choosesuch training methods that would allow each student to show their activity, their creativity. Modern teaching techniques suchas cooperative learning, projectmethodology, theuseofnew informationtechnologies, Internet resources help to realize the learner centered approach to learning, providing personalization and differentiation of learning abilities of children, takingin to account their level of training. (Akimov. V. B, 2016)

Growing interest to cognitive science in the contemporary linguistics is displayed by the fact that general theoretical issues in fundamental and applied linguistics are connected with cognitive aspect of research. Linguistic-conceptual analysis, revealing and description of basic categories of cognitive linguistics, theoretical basis of cognitive models, cognitive approach to text interpretation have brought linguists to the idea of interrelation between processes of structuring and understanding

language messages including translation. The system of language meanings corresponds to the cultural competence of native speakers as the language reflects world vision and understanding of the population in the context of cultural traditions.

Language map of the lingua-cultural community world appears as an approach to embody cultural stereotypes, symbols, standards which form the given society in the community. National mentality being the major aspect of language thinking is reflected in the lexical-semantic and grammatical systems of a language, therefore study and adequacy of transferring national-cultural specifics of an original text during the translation process is of significant importance from the perspectives of optimizing intercultural communications. Each national world is a unity of local nature and character of the nation generated in this location and its thinking or perception and reflection in the minds of the given ethnos. The mentioned parameters define deep semantic structure embodied in the linear sequence of language units of the given language used by the creator of the text.

The communicative approach is a strategy that simulates the communication, aimedat creating apsychologi calandlinguisti creadiness to communicate, onaconscious understanding of the material andmethodso faction with him. Fortheuser, the implementation ofthecommunicative approach in the Internetisnot particularly difficult. Communicative job must offer students a problem or question for discussion, and students do not just share information, but also evaluate it. But the main criterion to distinguish this approach from other types of learning activities is that students choose their own linguistic units to process their thoughts. Using the Internet in the communicative approach could not be better motivated: its aim is to interest student sinlearning a foreign language through the accumulationand expansionoftheirknow ledgeand experience. One of the basicrequi rements for teaching for eign language susing the Internet resources, istocreateinteractionin theclassroom, whatiscalledininteractivemethods. Interactivity is a «unification, coordination and complementarity of efforts communicative purpose and outcome of speech means».

There are two approaches to the translation of poetry: independent and subordinate. The aim of the independent approach is to convey the mood and the beauty of the verse, with no attention to the form of the original. The main task of this approach is to make the reader feel emotions contained in the poem and convey the form of the piece of poetry with great accuracy. This translation technique involves not only preservation of the verse, stanza, and metrics of the poem, but also the

order and type of the rhymes, especially its melodies and sounds. It is worth mentioning that the poem can sometimes be translated in prose. This is the easiest way of translating as it allows it keep both aesthetical and informational components of the original. It can mostly be used for translation of songs, or when the idea of the author is so important that the form of its expression is not that relevant.

Teaching genuine language, the Internet helps in shaping the conversation, as well as in teaching vocabulary and grammar, providing a genuine interest and, hence, efficiency. Interactivity is not just creating real situations of life, but also makes the students to adequately respond to them throug haforeign language Project method is one of the mostpressing contemporary technologiesin teachingforeignlanguages. It combines theelementsof problem-basedlearning and collaborative learning that allows achieving the highest level of mastery of any subject, and foreign language in particular. Project method forms students' communication skills, culture, communication, the ability conciselyan daudibly formulatet houghts, betolerant to the opinionof partners in communication and develop stheability to extractin formation from avariety of sources, toprocessit with the help of modern technologies. All these factors create language environmentthat –results in the appearan ceofthe natural need to interactina foreign language. Project-based learning does not contradict thetradition alway soflearning. It helpsto activate students sincemost ofthem have aninterest for new knowledge. Such kind of motivation -the desire to successfully develop theme of the project -is often stronger than the demandsof parents andteachersto study hard in order to get excellent and good marks.

In Conclusion

The main purpose of the use of this innovative approachis the abilityto effectively master students' for eign communicative competence. Itincludesthe following concepts:

verbal competence is creating an opportunity of manifestation of communicativeskills in all forms:listening, speaking, writing, reading, translation within a specific topic;

socio-cultural competence is the formation of ideas about the social and cultural specificity of the target language;

linguistic competence is students' acquisition of lexical units relating to the topic as a necessary basis for registration of speaking abilities; educational and cognitive competence is the improvement of educational activity on mastering of foreign languages;

compensatory competence is formation of skills of overcoming difficult situations in a shortage of linguistic resources. Also, this approach forms in formational competence which manifests the ability to workin dependently with reference books, findne cessary in formationin various sources, and see links with other branche sofknow ledge. [4]Moreover, project-based learning contri but estoen hancing students'personal confidence, developinga"teamspirit"and communication skills; providin game chanism for critical thinking, the abilityto find way stosolve problems and developing students' research skills.

REFERENCES

Innovativetechnologiesofteachingforeignlanguages// Молодойученый. —2018. —No5. —C. 182-184. —URL https://moluch. ru/archive/191/48195/ (датаобращения: 14. 02. 2020).

AkzhanM. Abdyhalykova* Indian Journal of Science and Technology, Vol 9(22), DOI: 10. 17485/ijst/2016/v9i22/95561, June 2016

Akimov, V. B. (2010). Orhanizatsiia informatsionno-tekhnicheskoho prostranstvauchebnohozavedeniia. Media-biblioteka, interaktivnyedoski [Organizationofinformationandtechnicalspaceoftheeducationalinstitutio n. Media library, interactive whiteboards]. Volgograd: Uchitel [in Russian].

Muxamatjonova D. R - The effectiveness of the use of repetition in poetry. Central Asian Research Journal For Interdisciplinary Studies (CARJIS), 2(1), 2022 y, Chirchiq sh, 369-372p. https://scholar. google. com/citations?user=9yBD-W8AAAAJ&hl=ru

Селевков Г. К. Современныеобразовательныетехнологии: Учеб. пос. –М. : Народноеобразование, 1998.

Y. Turashbek. Master Tutor, Kazakh State Women's Teacher Training University. Linguistic issues of translation.

Dr. Khalil Hassan Head/Department of English and Director Language Centre at Philadelphia University Jordan Syntactic Aspects of Poetry: A Pragmatic Perspective

Mirbabayeva S. S - Innovative Approaches to English Teaching of Pre-School and Primary School Learners. https://scholar. google. com/citations?user=ps17SV0AAAAJ&hl=ru Xoshimova D. R - Comparative analysis of translation of works and poems in english and uzbek(exampleofMakhtumkuli's poems)/ ACTA NUUz/ https://scholar. google. com/citations?user=A23kR88AAAAJ&hl=en

Aripova S. A - ingliz tili darslarida talabalarning ijodiy mustaqilligini shakllantirish. educational research in universal sciences, 2(10), 259–263. https://scholar. google. com/citations?user=W8fod-sAAAAJ&hl=ru

Xoshimova D. R - Using types of translation with the innovative technologies during the lessons - International Journal of Education, Social Science & Humanities. Finland Academic Research Science Publishers ISSN: 2945-4492 (online) | (SJIF) = 7. 502 Impact factor https://scholar. google. com/citations?user=A23kR88AAAAJ&hl=en. .

Muxamatjonova D. R - Analaysis of the of the characteristics of repetition in translation - “Principal issues of scientific research and modern education” xalqaro online konferensiya, Vol. 2, Issue 7, May 2023, AQSH, 226-234 b/https://scholar. google. com/citations?user=9yBD-W8AAAAJ&hl=ru

https://www. tdx. cat/bitstream/handle/10803/461885/TESI. pdf?sequence=1&isAllowed=y

https://oupeltglobalblog. com/2011/10/20/translation-in-language-teaching-and-learning/

VOYAGA YETMAGANLARDA XULQ OG‘ISHI VA TARBIYA BUZILISHINING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Professor, Baxriddin UMAROV

Annotatsiya

Maqolada voyaga yetmaganlarda deviant xulq-atvorning ayrim jihatlari ijtimoiy moslashuvning buzilishi natijasi sifatida tahlil qilgan. Deviant xulq-atvorning turlari, shakllari va turlari tahlil qilinadi, bu shaxsning ichki chegaralarining miqdoriy va sifat xususiyatlarining buzilishi, umume’tirof etilgan ijtimoiy me’yorlardan og‘ish sifatida izohlanadi. Shuningdek, maqolada jamiyat tomonidan ishlab chiqilgan, umumxalq irodasiga muvofiq harakatda bo‘ladigan tartibotlar, bevosita xalq urf-odatlari, o‘z istak maqsadlariga muvofiqlashtirilgan amaliy udumlar bilan uyg‘unlashib ketgan hamda turmushda, ijtimoiy hayotda amal qilinadigan ijtimoiy me’yorlar tahlili beriladi. Deviant xulq-atvor, uning mohiyati va tavsifi bayon qilingan. Voyaga yetmaganlarda xulq og‘ishi va tarbiya buzilishining kelib chiqishiga ta’sir etuvchi demografik: farzandlar va ota-onalarning ma’lumotlililik darajasi, oilaning ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli, oilaviy shart-sharoiti, turmush tarzi, gender va yosh davri xususiyatlarikabi ijtimoiy-psixologik omillar tahlil qilingan.

Shahar joylarida istiqomat qiluvchi voyaga yetmaganlar o‘rtasida yuzaga kelayotgan xulq og‘ishi va tarbiya buzilishining asosiy sabablari sifatida ota-ona va oilaning katta yoshdagi a’zolari tomonidan bolalar va o‘smirlarning bo‘sh vaqtlarini nazorat qilishning sustligi, qarovsizlik, ota-onalarning davlat ishlari bilan bandligi tufayli ularning bo‘sh vaqtlarini nazorat qila olmasliklari, ijtimoiy-pedagogik e’tiborsizlik, ijobiy bilim, ko‘nikma yetishmasligi yoki noto‘g‘ri tarbiya tufayli o‘zini noto‘g‘ri tutish orqali xatti-harakatlarning salbiy stereotiplari shakllanganligi va boshqa omillar aniqlangandi.

Qishloq joylarida yashovchi voyaga yetmaganlarda xulq og‘ishini keltirib chiqaruvchi asosiy sabablar sifatida esa bekorchilik, tarbiyada yo‘l qo‘yilayotgan nuqsonlar, moddiy-ma’ishiy yetishmovchilik, nosog‘lom oilaviy munosabatlar, oiladagi salbiy mikroiqlim, tizimli akademik muvaffaqiyatsizliklar, tengdoshlar va sinfdoshlari bilan

muvaffaqiyatsiz munosabatlar, ota-onalar, o‘qituvchilar, do‘stlar va boshqalar bilan noto‘g‘ri (adolatsiz, qo‘pol, shafqatsiz) munosabatda bo‘lish malakasining shakllanganligi, foydali faoliyat bilan bandlikning yetishmasligi, ijobiy va mazmunli ijtimoiy va shaxsiy hayot maqsadlari va rejalarining mavjud emasligiva boshqalar izohlangan.

Abstract

The article analyzes some aspects of deviant behavior of minors due to a violation of social adaptation. The types, forms and types of deviant behavior are analyzed, which is interpreted as a violation of the quantitative and qualitative characteristics of the internal boundaries of personality, as a deviation from generally accepted social norms. The article also analyzes the procedures developed by society, acting in accordance with the will of the people, directly combined with folk customs, practical actions consistent with the goals of desire, and social norms that are observed in marriage and social life. Deviant behavior, its nature and description are described. Such socio-psychological factors as demographic ones are analyzed: the level of education of children and parents, the socio-economic situation of the family, family conditions, lifestyle, gender and age characteristics that affect the occurrence of behavioral deviations and learning disabilities in minors.

The main causes of behavioral deviations and learning disorders among minors living in urban areas are the lack of control over the free time of children and adolescents by parents and older family members, neglect and control over their free time due to parents' employment with government work, negative behavior stereotypes due to lack of education, socio-pedagogical neglect, positive knowledge, lack of skills or improper upbringing and other factors annotated.

The main reasons for the deviant behavior of minors living in rural areas are idleness, defects in upbringing, material and household shortages, unhealthy family relationships, negative microclimate in the family, systemic academic failures, dysfunctional relationships with peers and classmates, parents, teachers, explains the formation of skills of improper (unfair, rude, cruel) treatment with friends and other persons, insufficient employment in useful activities, lack of positive and meaningful social and personal life goals and plans, etc. d.

Kalit so‘zlar: *Shaxs, voyaga yetmaganlar, xulq og‘ishi, deviant xulq, tarbiya, tarbiya buzilishi, ruhiyat, ijtimoiy-psixologik omillar, ijtimoiy me’yor, xatti-harakat, xulq atvor, ijtimoiy xulq, turmush tarzi, tartiblilik, umumiylik, barqarorlik, xulq-atvor ko‘rsatkichlari, assimilyatsiya, buzg‘unchi, asotsial, g‘ayriqonuniy, ijtimoiy voqelik, ijtimoiy muhit, yosh*

davri xususiyatlari, ijtimoiy ko‘nikmalar, psixosotsial rivojlanish, huquqbuzarlik, norozilik reaksiyalari.

Keywords*: personality, minor, behavior deviation, deviant behavior, upbringing, parenting disorder, psyche, socio-psychological factors, social norm, behavior, behavior, social behavior, lifestyle, orderliness, community, stability, behavioral indicators, assimilation, destructive, antisocial, illegal, social reality, social environment, features of the age period, social skills, psychosocial development, offenses, protest reactions.*

Kirish

Mustaqillikni mustahkamlash yo‘lida dadil qadamlar bilan borayotgan Respublikamizda o‘sib kelayotgan yosh avlod kamoloti va ularning har tomonlama barkamol shaxs sifatida shakllanishi masalasiga har qachongidan-da, katta e’tibor berilmoqda. Yoshlar o‘rtasida xulq og‘ishi va tarbiya buzilishi masalasini ilmiy va nazariy jihatdan o‘rganish boasida ham katta imkoniyatlar yaratilmoqda.

Tarixga nazar tashlaydigan bo‘lsak, yurtimizda deviant xulq-atvorning kelib chiqishiga ta’sir etuvchi ijtimoiy-psixologik omillar jahondagi boshqa xalqlarga nisbatan Markaziy Osiyo halqlarida uzoq o‘tmishdan boshlab e’tibor qartilgan bo‘lib, ijtimoiy me’yordan chetga chiqish, axloq-odobdan chekinish holatlari qat’iyan man qilingan, unga yo‘l qo‘yilmagan, harakatdagi qonunlar va ijtimoiy me’yorlar, talablar ham ta’sirchan kuchga ega bo‘lib, ham dunyoviy, ham diniy yo‘l bilan insonlar ruhiyatiga ta’sir etguvchi kuchga aylangan va hozir ham xalqimiz ana shunday ijtimoiy me’yorlar doirasida yashamoqda [Umarov B. M. , 2009:5]. Chunki ijtimoiy hayotda insonlar faoliyatini, ularning xatti-harakatlarini, xulq-atvorini diniy, dunyoviy ahamiyatga ega bo‘lgan ijtimoiy me’yorlar boshqaradi.

O‘zbek xalqi ma’naviy, madaniy qadriyatlar, urf-odatlar, rasm-rusumlar va tarbiya usullari orqali farzandlarini tarbiyalab voyagayetkazishgan. Milliy qadriyatlar ruhidatarbiyalangan farzandlar odob-axloqda, aql-zakovatda, mehr-oqibat va xalqparvarlikda, jasurlik va mardlikda nom qozongan.

Xabaringiz bor xalqimiz uzoq yillar mobaynida yevropacha turmush tarzini boshidan kechirdi. Bir necha ming yillik urf-odatlar, rasm-rusumlar, an’analar va milliy tarbiya usullari o‘rniga yevropacha tarbiyamadaniyati kirib keldi. Ular ba’zan tazyiq orqali ham kiritildi. Natijada xalqimiz tarixan shakllangan boy madaniy va ma’naviy merosidan, oilaviy tarbiya usullaridan ayrila boshladi.

Nazarimizda bunday holat, bugungi kunda o‘zbek oilalaridagi tarbiya samarasiga qaysidir ma’noda salbiy ta’sir ko‘rsatmasdan qolmayapti. Buning natijasida oilaviy tarbiyaning ta’sirchanlikroli pasaydi. Ota-ona va bolalar o‘rtasidagi munosabatlar keskinlashdi. Oilalarda mehr-oqibat, kichiklarga izzat, kattalarga hurmat kamayib bormoqda. Bu oxir oqibat atrofga, jamiyatgaham ta’sir eta boshladi. Shu boisdan bo‘lsa kerak, bugun ko‘cha-ko‘yda yoshlarning o‘zini tutushlari, muomala munosabatlari ba’zan kishining g‘ashini keltiradi. Bu o‘z navbatida ota-onalar, o‘qituvchilar va o‘zini o‘zi boshqarish mahalla fuqarolar yig‘ini maslahatchilari, mahalla posbonlari o‘z faoliyatlarini pedagogik jamoa, ota-onalar, vasiylik kengashlari, tibbiyot xodimlari, balog‘atga yetmagan o‘smirlar bilan ishlash tuzilmalari va jamoatchilik tashkilotlarining uzviy aloqada hamkorlikda ish olib borishlarini taqoza etadi.

Tadqiqotimizda voyaga yetmaganlar o‘rtasida xulq og‘ishi va tarbiya buzilishining kelib chishiga ta’sir ko‘rsatuvchi ijtimoiy-iqtisodiy, ijtimoiy-demografik, gender va yosh hamda ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini o‘rganishva shu asosda yoshlar o‘rtasida sodir etilayotgan qonunbuzarliklarning oldini olish bo‘yicha profilaktik chora-tadbirlarni, ilmiy-amaliy tavsiyalarni ishlab chiqishga harakat qildik.

Shuningdek, mazkur tadqiqotimiz natijalari voyaga yetmaganlar o‘rtasidagi xulq og‘ishi va tarbiya buzilishining yosh davri xususiyatlariga ko‘ra, qiyosiy tahlil va o‘smirlarda xulq og‘ishi kelib chiqishining yosh davri xususiyatlariga bog‘liq bo‘lgan mexanizmini ochib berishga, voyaga yetmaganlar o‘rtasida xulq og‘ishining oldini olishga qaratilgan profilaktik chora-tadbirlar samaradorligining oshishiga yordam beradi.

Adabiyotlar tahlili

Deviant xulq tabiatini tushuntirish dastlab, E. Dyurkgeym, R. Merton, E. Fromm, J. Dollard va boshqalar tomonidanko‘rib chiqiladi. Aksariyat tadqiqotchilar deviant xulq-atvorni tushuntirishda me’yordan og‘ish kabi muhim xususiyatni alohida ta’kidlaydilar. Deviant xulq– atvor ko‘pincha ijtimoiy va madaniy xulq-atvor normalarining buzilishi sifatida belgilanadi

Maxsus adabiyotlarda “og‘ishgan xulq” atamasi ko‘pincha deviant axloq (deviatio –lotin tilida og‘ishgan) sinonimi bilan almashtirilib ishlatiladi. Shunda kelib chiqib, biz maqolada bu atamalarni ayrim o‘rinlarda o‘zaro bir-birini to‘ldiruvchi sifatida har ikkala atamani ya’ni, “og‘ishgan”, “deviant” so‘zlarini qo‘llaymiz. Shu bilan bir qatorda o‘rganilayotgan muammoning o‘ziga xos murakkabligi hamda uning fanlararo xarakterga ega ekanligini ham alohida ta’kidlab o‘tish zarur.

Hozirgi vaqtda ilmiy manbalarda yuqoridagi atamalar ikki asosiy mazmunga koʻra, foydalaniladi. Deviant xulq birinchidan, "rasman oʻrnatilgan yoki haqiqatda ushbu jamiyatda yuzaga kelgan me'yorlarga mos kelmaydigan muomala va insoniy harakati" ma'nosida psixologiya, pedagogika va psixiatriyaning predmeti sifatida namoyon boʻladi. Ikkinchidan, "Inson faoliyatining ommaviy va mustaqkam shakllariga nisbatan ifodalanuvchi va rasman oʻrnatilgan yoki ushbu jamiyatda haqiqatda mavjud boʻlgan me'yorlar va umidlarga mos tushuvchi ijtimoiy koʻrinish" ma'nosida u sotsiologiya, huquq, ijtimoiy psixologiyaning predmeti hisoblanadi.

Ana shu jihatlardan kelib chiqib, turli yillarda xorij va yurtimiz tadqiqotchilaridan: Yu. A. Kleyberg, A. A. Rean, Ch. Lombrozo, Z. Freyd, K. Xorni, U. Shuts, A. Adler, E. Fromm, Krechmer Ernst, M. N. Alemaskin, Z. V. Baeryunas, A. M. Dolgova, A. A. Vdovchenko, I. P. Bashkatov, A. S. Belkin, N. D. Levitov, Yu. V. Gerbeev, A. V. Zavalyuk, Ye. V. Zmanovskaya, A. I. Ostrovskiy, B. A. Mirenskiy, A. I. Kochetov, S. V. Kudryavsev, U. S. Djekebaev, Y. Karaketov, Q. Abdurasulova, Z. S. Zaripov, Gʻ. B. Shoumarov, E. Gʻoziev, V. M. Karimova, B. M. Umarov, N. Gʻ. Komilova, N. A. Sogʻinov, G. N. Tulaganova kabi kriminalist, sotsiolog, pedagog, psixolog olimlar oʻz tadqiqotlarida bolalar va oʻsmirlarda xulq ogʻishi va tarbiya buzilishining ijtimoiy-psixologik omillarini hamda uning oldini olish borasida izlanishlarni amalga oshirganlar. Ularning ta'kidlashlaricha, voyaga yetmaganlarda xulq ogʻishining kelib chiqishiga shaxsning individual psixologik xususiyatlari, ta'lim-tarbiya nosogʻlom ijtimoiy muhit, moddiy va maishiy jihatdan yetarlicha ta'minlanmaslik va shu singari bir qator ijtimoiy-psixologik omillar ta'sir koʻrsatadi.

Shuningdek, ayrim tadqiqotchilarning ta'kidlashlaricha, deviant xulqni tushunish uchun avvalo, xulq ogʻishiga ega boʻlgan voyaga yetmaganlarning yosh davri xususiyatlarini tahlil qilish, har bir bola, oʻsmir va oʻspirin hayotini, turmush tarzini chuqur oʻrganish zarurdir [Zmanovskaya Ye. V, 2007:2]. Bu esa, yosh davrining ular xarakteri, fe'l-atvori va xulqidagi oʻzgarishlarning psixologik qonuniyatlari asosida yondashish maqsadga muvofiqdir. Shunga koʻra, oʻz davrida Amerikalik psixolog A. Gezell oʻsmirlik yoshining davrlanishiga alohida e'tibor qaratib, ularning yoshlarda xulq ogʻishining kelib chiqishiga ta'sirining oʻziga xos xususiyatlarni sharhlab oʻtgan edi [Ganyushkina I. S. , 2006:1].

Metodologiya

Odamlarning ijtimoiy xulq-atvorini va ularning jamiyat bilan munosabatlarini tartibga soluvchi, odamlar faoliyatida ma'lum bir jamiyatda ruxsat etilgan xatti-harakatlarning tarixan belgilangan

oralig‘ini belgilaydigan ijtimoiy, axloqiy va huquqiy normalar deviant xulq-atvor ko‘rsatkichlari sifatida qaraladi. Ijtimoiy norma qonunlar va an’analarda, odamlarning turmush tarzida o‘z ifodasini topadi. Shunday qilib, huquqiy normalar qonunlar to‘plami shaklida rasmiylashtiriladi, ularning buzilishi qonunda nazarda tutilgan jazoga olib keladi.

Shaxs hayot jarayonida umume’tirof etilgan me’yorlarni, ruxsat etilgan va taqiqlangan harakatlar tizimini o‘zlashtiradi. Bu jarayonda ular tashqi chegaralar sifatida harakat qilishadi, unga ko‘ra inson o‘z xatti-harakatlarini dasturlashtiradi. Atrof-muhit bilan o‘zaro aloqada tartibga solish chegaralarining kengayishi yoki torayishi kuzatilishi mumkin. Ushbu chegaralarning sifat va miqdoriy xususiyatlari tartibga solish funksiyasini bajaradigan tartiblilik, umumiylik, hajm, barqarorlikdir. O‘smirlik davrida normativ xatti-harakatlarning murakkab tizimlarini ichkilashtirish ya’ni o‘zlarining qarashlari bo‘yicha ifodalashga harakat qiladilar. Bunda o‘rganilgan me’yorlar asosida o‘z xatti-harakatlarini ichki tartibga solishning murakkab mexanizmlaridan foydalanishga o‘tish amalga oshiriladi. Ongli, qabul qilingan, assimilyatsiya qilingan me’yorlar ko‘rinishidagi tashqi chegaralar shaxsiyatning ichki chegaralariga aylanadi. Shu bilan birga, tashqi me’yor o‘zining ichki ekvivalentiga ega bo‘lishi kerak. O‘smirlik davrida normativlik qiymat-semantik shakllanishlarga ham ega bo‘ladi. Qiymat-semantik sohaning ichkiga aylantirilishi bilan o‘lchanadi. Bu jarayonda tajriba va mulohaza muhim rol o‘ynaydi. Ko‘pchilik yoshlarda esa tajriba va mulohaza yetarli bo‘lmaydi. Oqibatda xulq og‘ishi ichki omillar asosida yuzga kelishi mumkitn.

Biroq, buzg‘unchi, deviant xulq-atvorga ega bo‘lgan ba’zi odamlar uchun ichki chegaralar yetarli darajada shakllanmaganligi uchun qandaydir ijtimoiy voqelik ijobiy darajada amalga oshmaydi. Bunday holda, ichki chegaralar noaniqlik, tartibsizlik bilan harakatlanadi. Shaxs ichki chegaralarining tabiati uning xatti-harakatlarini belgilaydi. Shu sabadan deviant xatti-harakatlarning sabablari uning namoyon bo‘lishiga ta’sir qiluvchi omillar yoki shart-sharoitlar sifatida ko‘rib chiqilishi kerak.

Shunday qilib, deviant xulq-atvorning mohiyati shaxsning ichki chegaralarining miqdoriy va sifat xususiyatlari shakllanishi yoki buzilishi natijasida jamiyat tomonidan qoralangan umume’tirof yetilgan ijtimoiy me’yorlardan chetga chiqishdir, bu esa o‘z navbatida shaxs va jamiyatning o‘zaro ta’sirining buzilishiga olib keladi.

Deviant xulq-atvor tushunchasining mohiyatini aniqlashning asosiy yondashuvlarini tahlil qilish asosida uning asosiy xususiyatlarini ajratish mumkin. Bu umume’tirof etilgan yoki rasman belgilangan ijtimoiy

me’yorlarga mos kelmaydigan xatti-harakatlar, boshqa odamlarning salbiy bahosini keltirib chiqaradi, bu ommaviy qoralash yoki ijtimoiy sanksiyalar, shu jumladan jinoiy jazo shaklida bo‘ladi va shaxsga yoki uning atrofidagi odamlarga zarar yetkazadi (o‘z joniga qasd qilish xatti-harakatlari, zo‘ravonlik jinoyatlari, giyohvand moddalarni iste’mol qilish), va azob-uqubatlarni keltirib chiqaradi [Mendelevich V. D. , 2008:3]. Deviant xatti-harakatlar doimiy ravishda takrorlanadi, ijtimoiy moslashuvchanlikning turli ko‘rinishlari bilan birga keladi, individual va yosh-jinsiy o‘ziga xoslikning ifodasidir.

Deviant xulq-atvorni rivojlantirishda xavfning ortishi davri o‘smirlik davri hisoblanadi. Bu, birinchidan, o‘tish yoshidagi qiyinchiliklar, ikkinchidan, o‘smirning ijtimoiy holatining noaniqligi, uchinchidan, ijtimoiy nazorat mexanizmlarini qayta qurish bilan bog‘liq (bolalarning tashqi me’yorlarga rioya qilish va itoatkorlikka asoslangan nazorat shakllari endi kuchga kirmaydi va ongli ravishda ishtirok etadigan kattalar usullari intizom va o‘z-o‘zini nazorat qilish hali rivojlanmagan va kuchaymagan), to‘rtinchidan, ta’kidlangan xarakter xususiyatlarining mavjudligi.

Deviant xulq - bu shaxsning ijtimoiy moslashuvining namoyonidir. Shuni ta’kidlash kerakki, ijtimoiy moslashuv qaytariladigan jarayondir. Ta’lim vazifasi nafaqat o‘spirinning psixosotsial rivojlanishidagi og‘ishlarning oldini olish, balki moslashmagan o‘spirinlarni ijtimoiylashtirish va ijtimoiy reabilitatsiya qilish jarayonini tashkil etishdir. Ijtimoiylashtirish deganda odatda ijtimoiy mavqeini tiklash, moslashmagan voyaga yetmaganlarning yo‘qolgan yoki shakllanmagan ijtimoiy ko‘nikmalarini tiklash, yangi ijobiy yo‘naltirilgan munosabatlar va pedagogik tashkil yetilgan muhit faoliyatiga kiritish orqali ularning ijtimoiy munosabatlarini qayta yo‘naltirish bo‘yicha uyushgan ijtimoiy-pedagogik jarayon tushuniladi.

Deviant xatti-harakatlar turli xil huquqbuzarliklar va tarbiyasizliklarda o‘zini namoyon qilishi mumkin:

- intizomga qarshi (darslarni o‘tkazib yuborish, intizomni buzish va hokazo.);

- antisotsial, barcha turdagi "ijtimoiy patologiyalar" yoki deviant xulq-atvor shakllari bilan ifodalanadigan alkogolizm, giyohvandlik, fohishalik, beparvolik va tilanchilik, o‘z joniga qasd qilish va boshqalar. ;

- huquqbuzar (antisosial) xatti-harakatlar (vandalizm, bezorilik, o‘g‘irlik va hokazo.) [Umarov B. M. , 2006:4].

Deviant xatti-harakatlar, tabiiy omilga qarab, patologik va patologik bo‘lmagan turlarga ega bo‘lishi mumkin. Deviant xatti-harakatlarning patologik bo‘lmagan turlari orasida quyidagilar kuzatilishi mumkin:

- mikrosotsial pedagogik e’tiborsizlik. Bunday holda, asosiy deformatsiyalar o‘quv jarayoni, o‘quv faoliyatiga munosabat, o‘qituvchilar, maktab hayoti normalari va maktab tartibi bilan bog‘liq;

- xarakterologik reaksiyalar bilan bog‘liq vaziyat. Vujudga keladigan xatti-harakatlarning buzilishi nisbatan qisqa muddatli, vaziyatga bog‘liq va psixologik jihatdan tushunarli. Ular faqat ma’lum bir shaxslarda va ma’lum bir muhitda o‘zini namoyon qiladi, atrof-muhitdan tashqariga chiqmaydi va psixofiziologik funksiyalarning buzilishi bilan birga kelmaydi. Vaziyatli shartli reaksiyalar orasida quyidagilar mavjud: passiv norozilik reaksiyalari (ovqatdan bosh tortish, muloqot qilish, uydan chiqish va hokazo.), faol norozilik reaksiyalari (qo‘pollik, tajovuzkorlik), kompensatsiya reaksiyalari (xulq-atvorda xarakter xususiyatlarini yashiradigan yoki psixologik himoya vositasi bo‘lgan ba’zi shaxsiy ko‘rinishlarni kuchaytirish); taqlid reaksiyalari (obro‘ga yega bo‘lgan tengdoshlar yoki kattalarning xatti-harakatlarini takrorlash bilan bog‘liq xatti-harakatlar).

Deviant xulq-atvorning patologik turlari-aqliy rivojlanish patologiyasi, organik tabiatning neyropsik kasalliklari (o‘tkir affektiv reaksiyalar, patoxarakterologik reaksiyalar)natijasida kelib chiqadigan xatti-harakatlarning buzilishi.

Natijalar

Tadqiqotimizda voyaga yetmaganlarda xulq og‘ishi va tarbiya buzilishining ijtimoiy-psixologik, demografik, yosh va gender-psixologik xususiyatlarini o‘rganish maqsadida bolalar va o‘smirlar o‘rtasida sodir bo‘layotgan xulq og‘ishi va tarbiya buzilishining umumiy holatini tahlil qilishga harakat qildik. Tadqiqotimizda 193 nafar xulq og‘ishi va tarbi buzilishiga ega bo‘lgan bolalar va o‘smirlarning o‘qish faoliyati, ularning ijtimoiy ahvoli, oilaviy shart-sharoiti va turmush tarzi mualliflik so‘rovnomasi orqali o‘rganildi.

Shahar joylarida istiqomat qiluvchi voyaga yetmaganlar o‘rtasida yuzaga kelayotgan xulq og‘ishi va tarbiya buzilishining asosiy sabablari sifatida esa ota-ona va oilaning katta yoshdagi a’zolari tomonidan bolalar va o‘smirlarning bo‘sh vaqtlarini nazorat qilishning sustligi, qarovsizlik, ota-onalarning davlat ishlari bilan bandligi tufayli ularning bo‘sh vaqtlarini nazorat qila olmasliklari, ijtimoiy-pedagogik e’tiborsizlik, ijobiy bilim, ko‘nikmaning yetishmasligi yoki noto‘g‘ri tarbiya tufayli

o‘zini noto‘g‘ri tutish orqali xatti-harakatlarning salbiy stereotiplari shakllanganligi va boshqa omillar aniqlandi.

Qishloq joylarida yashovchi voyaga yetmaganlarda xulq og‘ishini keltirib chiqaruvchi asosiy sabablar sifatida esa bekorchilik, tarbiyada yo‘l qo‘yilayotgan nuqsonlar, moddiy-ma’ishiy yetishmovchilik, nosog‘lom oilaviy munosabatlar, oiladagi salbiy mikroiqlim, tizimli akademik muvaffaqiyatsizliklar, tengdoshlar va sinfdoshlari bilan muvaffaqiyatsiz munosabatlar, ota-onalar, o‘qituvchilar, do‘stlar va boshqalar bilan noto‘g‘ri (adolatsiz, qo‘pol, shafqatsiz) munosabatda bo‘lish malakasining shakllanganligi, foydali faoliyat bilan bandlikning yetishmasligi, ijobiy va mazmunli ijtimoiy va shaxsiy hayot maqsadlari va rejalarining yo‘qligiva boshqalar namoyon bo‘ldi.

Bolalar va o‘smirlarda turmush sharoitining yaxshi yoki yomonligi holati ham xulq og‘ishi va tarbiya buzilishining kelib chiqishida asosiy omillar sifatida namoyon bo‘ladi. Bunga ko‘ra, o‘rganilgan respondentlarning 70, 19% oilada yomon sharoitda yashashligi ma’lum bo‘ldi. 29, 81% xulq og‘ishiga ega bo‘lgan bolalar va o‘smirlar oilada yaxshi sharoitda yashaganliklari kuzatildi (1-jadval).

Ijtimoiy kelib chiqishiga ko‘ra voyaga yetmaganlar o‘rtasida xulq og‘ishi asosan ishchilar yoki hozircha hech qaerda ishlamaydiganlar oilasiga ko‘proq to‘g‘ri kelayotganligi kuzatildi. Ammo, tadqiqotimizda oliy ma’lumotli, ota-onalari rahabarlik lavozimida ishlayotgan oilalarning farzandlarida ham xulq og‘ishi namoyon bo‘lishi holalari kuzatildi. Bizningcha, buning sababini ota-onalarning ish bilan bandligi natijasida farzandlarining bo‘sh vaqtlarini, ularning faoliyatini nazorat qilish borasida sustkashlikka yo‘l qo‘yishlari bilan izohlash mumkin.

1 - jadval

Xulq og‘ishi va tarbiya buzilishiga ega bo‘lgan bolalar va o‘smirlarning ijtimoiy shart- sharoitlari ko‘rsatgichlari (% hisobida)

№	Yosh davri	Qish-loq	Shahar	Yaxshi sharoitda yashaydi	Yomon sharoitda yashaydi	Ko‘p qavatli Uyda turadi	Hovlida turadi
1.	12-15 yosh	45, 80	54, 20	28, 38	71, 62	67, 48	32, 42
2.	16-17 yosh	42, 61	57, 39	31, 42	68, 58	62, 30	37, 00
3.	O‘rtacha	43, 26	56, 74	29, 81	70, 19	64, 32	35, 68

Olingan natijalardan ko‘rinadiki, oilaning moddiy-maishiy shart-sharoiti, turmush tarzi, iqtisodiy imkoniyati va tarbiyaviy ta’sirchanlik darajasi bolalar va o‘smirlarda xulq og‘ishining kelib chiqishiga ta’sir ko‘rsatuvchi asosiy ijtimoiy-psixologik sabablar sifatida namoyon bo‘lmoqda. Ushbulardan kelib chiqib ta’kidlash mumkinki, voyaga yetmaganlarda xulq og‘ishi va tarbiya buzilishining oldini olishda ularga oilalarda imkon qadar moddiy-maishiy shart-sharoit yaratib berish maqsadga muvofiqligini unutmaslik lozim.

Hovlida yashayotgan bolalar va o‘smirlarga nisbatan, ko‘p qavatli uylarda yashayotgan bolalar va o‘smirlarda xulq og‘ishi va tarbiya buzilishi darajasi holati bir muncha yuqoridir. Buning sababi yuqorida ta’kidlanganidek, aholi qatlamining zichligi bilan bir qatorda mahalla, qo‘ni-qo‘shnichilik ta’sirining sustligi, shaxslararo munosabatlar doirasining kengligi, ijtimoiy nazoratning sustligi va shu kabilarga bog‘liqdir.

Xalqimizda “Bir bolaga yetti qo‘shni ham ota, ham ona”, “Otang mahalla, onang mahalla” degan naqllar mavjud. Zero, mahallalar xonadonlarida farzandlar qariyalarning, mahalla faollarining ko‘z o‘ngida o‘sib, voyaga yetadi. Mahalla oqsoqoli va uning har bir yoshi katta a’zosi mahalla bolasinig nojuya xatti-harakatini, tamaki chekishi, birovlarga gap otib turishini ko‘rib-ko‘rmaslikka olmasdan, hech bo‘lmaganda ularga fikr bildirish, pand nasihat qilish, ularni to‘g‘ri yo‘lga boshlash mahalla bolalari orasida g‘ayriqonuniy xulqning kelib chiqishini oldini olishga

muayyan darajada xizmat qiladi. Natijada mahallalardagi ana shunday an'anaviy qo'ni-qo'shnichilik ta'sirining yuqoriligi voyaga yetmaganlarda xulq og'ishi darajasining pasayishiga olib keladi. Afsuski, bugungi kunda mahalla bolasi nojo'ya harakatni qilib o'tirsa ham ayrimlar menga nima, ota-onasi borku, mening farzandim bo'lmasa deya unga aralashishni o'ziga ep ko'rmaydiganlar ham uchrab turadi. Bunday holat o'z-o'zidan bolalar va o'smirlar o'rtasida xulq og'ishining kelib chiqishiga imkoniyat yaratadi. Ota-onasi, mahalla a'zosi nazoratidan chetda qolgan o'smir o'zini erkin, mustaqil deb bilib, turli xil g'ayriqonuniy, g'ayriaxloqiy harakatlarni amalga oshirishlari mumkin.

Bolalar va o'smirlarning ma'lumotlilik, bilimlilik darajasi ham xulq og'ishi va tarbiya buzilishining kelib chiqishiga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Ma'rifatlilik, ilm olishga nisbatan bo'lgan intilish, aqliy va ma'naviy barkamollik voyaga yetmaganlarni sog'lom turmush tarziga, axloqiy va huquqiy qoidalarga itoat etishga yetaklaydi.

2 - jadval

Xulq og'ishi va tarbiya buzilishiga ega bo'lgan voyaga yetmaganlarningma'lumoti darajasi ko'rsatkichlari(% hisobida)

№	**Ma'lumoti**	**11-13 yosh**	**14-15 yosh**	**16-17 yosh**	**O'rtacha**
1	1-5 sinf	-	-	0, 80	0, 80
2	6-7 sinf	22, 14	12, 74	3, 42	9, 41
3	8-9 sinf	77, 86	72, 64	35, 26	51, 14
4	10-11 sinf	-	11, 80	41, 60	28, 25
5	Kasb-hunar kolleji o'quvchisi	-	2, 72	18, 90	10, 40

Aksincha, maktabga borishdan bo'yin tovlash, darslarni o'z vaqtida bajarmaslik, bilim olishga nisbatan qiziqishning yo'qligi bolalar va o'smirlarda turli xil g'ayriqonuniy xatti-harakatlarning kelib chiqishiga sabab bo'ladi. Buni tadqiqotimizdan olingan natijalar ham ko'rsatib turibdi. Bunga ko'ra, o'rganilganrespondentlarning eng ko'p qismi 8-9 sinf ma'lumotiga (51, 14 %) ega bo'lgan bo'lsalar, 28, 25% 10-11 sinf ma'lumotiga, 9, 41% 6-7 sinf ma'lumotiga ega ekanligi aniqlandi. (2-jadval).

Shuningdek, tadqiqotimizda o‘rganilgan respondentlarning 10. 40 % ni o‘rta maxsus bilim yurti talabalari tashkil qildi. Yosh davriga ko‘ra, tahlil qilganimizda 14-15 yoshdagi voyaga yetmagan xulq og‘ishiga ega bo‘lganlar asosan 8-9 sinf ma’lumotiga (72, 64%), 16-17 yoshda esa ko‘proq 10-11 sinf ma’lumotiga (41, 60%) ega ekanliklaroi aniqlandi. (2-jadval).

O‘rganilgan respondentlarning katta qismi o‘qish faoliyatidagi o‘zlashtirish ko‘rsatkichi ancha past darajaga ega bo‘lganlarni tashkil etadi. Xususan, respondentlarning 49, 0 foizi maktabda fanlarni yomon o‘zlashtirganliklari bilan ajaralib turadiganlardir. Atigi 10, 6 foiz respondentlar fanlarni o‘zlashtirishda biroz yaxshi natijalarga ega ekanliklarining guvohi bo‘ldik. Shuningdek, ularning 13, 2 foizi 1 yil sinfdan qolganlar bo‘lsa, 6, 4 foizi 2 yil sinfdan qolganlarni tashkil qiladi. (3-jadval)

Xulq og‘ishi va tarbiya buzilishiga ega bo‘lgan bolalar va o‘smirlarda fanlarni o‘zlashtirishdagi ijobiy ko‘rsatgich asosan kichik maktab yoshi davrida kuzatilgan bo‘lsa, yosh ulg‘ayib borish bilan bu ko‘rsatkich darajasi pasayib borganligi kuzatildi. Buning sababi bizningcha, bu yosh davridagi bolalar va o‘smirlarda xulq og‘ishining yetarli darajada shakllanib ulgurmaganligi, yosh ulg‘ayib borishi bilan esa, ular xulq-atvorida xulq og‘ishining chuqur o‘rin egallay boshlaganligiga bog‘liqdir. Shunga ko‘ra, bolalar va o‘smirlar o‘rtasida xulq og‘ishining oldini olish tadbirlarini imkon qadar ertaroq, ilk yoshdan boshlab, amalga oshirish maqsadga muvofiq dpeb hisoblaymiz.

Xulq og‘ishi va tarbiya buzilishiga ega bo‘lgan voyaga yetmaganlarda o‘qishga nisbatan qiziqishning sustligi, hayotiy maqsadli faoliyatning yetitshmasligi, o‘z kelajagi haqida o‘ylash, kelajakda qaysi mutaxassislikni egallashga nisbatan qiziqishning mavjud emasligi holatlari ham kuzatildi. Shuning uchun ham xulq og‘ishiga ega bo‘lgan bolalar va o‘smirlar o‘rtasida fanlarni a’lo bahoga o‘zlashtirayotganlar deyarli uchramadi.

3 - jadval

Xulq og‘ishi va tarbiya buzilishiga ega bo‘lgan bolalar va o‘smirlarning o‘qish faoliyatidagi o‘zlashtirish ko‘rsatkichlari(% hisobida)

№	**O‘qish faoliyati ko‘rsatgichlari**	**11 – 13 yosh**	**14 – 15 yosh**	**16 – 17 Yosh**	**O‘rtacha**
1.	O‘zlashtirish darajasi yaxshi	14, 8	8, 4	3, 6	10, 6
2.	O‘zlashtirish darajasio‘rtacha	28, 7	24, 7	17, 3	20, 8
3.	O‘zlashtirish darajasi yomon	40, 0	45, 3	53, 1	49, 0
4.	1 yil sinfda qolgan	12, 3	15, 4	17, 4	13, 2
5.	2 yil sinfda qolgan	4, 2	6, 2	8, 6	6, 4

Bolalar va o‘smirlarning to‘liq (TO), noto‘liq (NTO) oilalarda va ota-onalarning ikkalasi ham yo‘qligi holati natijasida qarindoshlari yoki boshqa birovlarning qaramog‘ida tarbiyalanayotganliklari holati ham ularda xulq og‘ishining kelib chiqishiga o‘ziga xos tarzda ta’sir ko‘rsatishi mumkinligi aniqlandi. Buni tadqiqotimizda oilada ota-onalardan birining yoki ikkalasining ham yo‘qligi bolalar va o‘smirlarda xulq og‘ishini keltirib chiqaruvchi asosiy omillardan biri sifatida namoyon bo‘lganligi (31, 78-12, 68%) holati ham ko‘rsatib turibdi. Shuningdek, ota-onalardan birining ilgari sudlanganligi holati ham bolalar va o‘smirlarda xulq og‘ishining kelib chiqishiga ta’sir ko‘rsatishi mumkinligi kuzatiladi. Bunga ko‘ra, ota-onalardan biri ilgari sudlangan oilada tarbiyalangan bolalarda xulq og‘ishi va tarbiya buzilishi ko‘rsatkichi 30, 52 foizni ko‘rsatgan bo‘lsa, ota-onalari sudlanmagan oilalarda tarbiyalangan bolalar va o‘smirlar o‘rtasidagi bu ko‘rsatkich 8, 68 foizni tashkil qiladi (4-jadval).

Jadvaldagi ko‘rsatkichlarni tahlil qilib ko‘radigan bo‘lsak, oilada ota-onadan birining yoki ikkalasining ham yo‘qligi bola tarbiyasida nuqsonlarning kelib chiqishiga, ular faoliyatini nazorat qilishning susayishi va ayrim moddiy-maishiy yetishmovchiliklarning kelib chiqishiga sabab bo‘lar ekan. Tabiiyki, bunday holat bolalar va o‘smirlar xulqida o‘zgarishlarning kelib chiqishiga imkoniyat yaratishi ham mumkin ekan.

Shuningdek, oilada ota-onalarning biri yoki ikkalasining ham sudlanganligi holati ham oilada kriminogen muhitning paydo bo‘lishiiga olib keladi. Bunday oilalarda tarbiyalanayotgan bolalar va o‘smirlar xulqida salbiy o‘zgarishlarning kelib chiqishi uchun qulay ijtimoiy-psixologik muhit mavjud bo‘ladi, hamda ularning yosh davri va individual-psixologik xususiyatlariga ko‘ra, kriminogen muhit bola tomonidan qabul qilinadi va xulq og‘ishining kelib chiqishiga ta’mir ko‘rsatadi.

4 - jadval

Xulq og‘ishiga ega bo‘lgan bolalar va o‘smirlarning oilaviy tarbiya sharoitiga ko‘ra tarbiyalanganlik ko‘rsatkichi (% hisobida)

№	Oilaviy tarbiyalanganlik sharoiti	Yo sh d a v r l a r i			O‘rtacha
		11 - 13 yosh	14 – 15 yosh	16 – 17 yosh	
1.	Ota-onasi tarbiyasida	26, 48	18, 76	12, 29	16, 36
2.	Ota-onadan birining tarbiyasida	32, 76	30, 68	26, 72	31, 78
3.	Ikkalasi ham yo‘q oilada	10, 52	11, 74	16, 22	12, 66
4.	Ota-onalardan biri sudlangan oilada	20, 74	28, 86	38, 46	30, 52
5.	Ota-onasi sudlanmagan oilada	9, 60	9, 96	6, 65	8, 68

Ota-onalarning ma’lumotlilik darajasi ham bolalar va o‘smirlarda xulq og‘ishining kelib chiqishiga ta’sir ko‘rsatishi aniqlandi. Ota-onalarning ilmu-ma’rifat, aqlu-zakovatliligi bolalar tarbiyasiga, ularning shaxs sifatida shakllanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatar ekan. Buni tadqiqotimizdan olingan natijalar ham ko‘rsatib turibdi. Bunga ko‘ra ota-onalari to‘liqsiz va o‘rta ma’lumotga ega bo‘lgan oilalarda tarbiyalangan bolalar va o‘smirlarda xulq og‘ishi darajasi (28, 6% - 43, 42%) boshqa ma’lumotlilik darajalari ko‘rsatkichidan ancha yuqori ekanligi kuzatiladi. (5 - jadval)

5 - jadval

Ota-onalarning ma'lumotlilik darajasi bo'yicha bolalar va o'smirlarda xulq og'ishi darajasining ifodalanishi ko'rsatgichi (% hisobida)

№	Ma'lumot darajasi	Yo sh d a v r l a r i			O'rtacha
		11-13 yosh	14-15 yosh	16-17 yosh	
1.	To'liqsiz o'rta	27, 8	29, 7	28, 2	28, 6
2.	O'rta	45, 2	41, 4	45, 0	44, 2
3.	O'rta maxsus	18, 6	21, 4	17, 3	19, 7
4.	Oliy	8, 4	7, 5	9, 5	7, 5

Xulosa

Voyaga yetmaganlar o'rtasida xulq og'ishi va tarbiya buzilishining ijtimoiy-psixologik, demografik, yosh va gender va individual psixologik xususiyatlarini o'rganish bo'yicha olingan natijalardan xulosa qiladigan bo'lsak, shahar joylarida istiqomat qiluvchi voyaga yetmaganlar o'rtasida yuzaga kelayotgan xulq og'ishi va tarbiya buzilishining asosiy sabablari sifatida ota-ona va oilaning katta yoshdagi a'zolari tomonidan bolalar va o'smirlarning bo'sh vaqtlarini nazorat qilishning sustligi, qarovsizlik, ota-onalarning davlat ishlari bilan bandligi tufayli ularning bo'sh vaqtlarini nazorat qila olmasliklari, ijtimoiy-pedagogik e'tiborsizlik, ijobiy bilim, ko'nikmaning yetishmasligi yoki noto'g'ri tarbiya tufayli o'zini noto'g'ri tutish orqali xatti-harakatlarning salbiy stereotiplari shakllanganligi va boshqa omillar aniqlandi.

Qishloq joylarida yashovchi voyaga yetmaganlarda xulq og'ishini keltirib chiqaruvchi asosiy sabablar sifatida esa bekorchilik, tarbiyada yo'l qo'yilayotgan nuqsonlar, moddiy-ma'ishiy yetishmovchilik, nosog'lom oilaviy munosabatlar, oiladagi salbiy mikroiqlim, tizimli akademik muvaffaqiyatsizliklar, tengdoshlar va sinfdoshlari bilan muvaffaqiyatsiz munosabatlar, ota-onalar, o'qituvchilar, do'stlar va boshqalar bilan noto'g'ri (adolatsiz, qo'pol, shafqatsiz) munosabatda bo'lish malakasining shakllanganligi, foydali faoliyat bilan bandlikning

yetishmasligi, ijobiy va mazmunli ijtimoiy va shaxsiy hayot maqsadlari va rejalarining yo‘qligiva boshqalar namoyon bo‘ldi.

Ijtimoiy kelib chiqishigako‘ra, voyaga yetmaganlar o‘rtasida xulq og‘ishi va tarbiya buzilishi asosan ishchilar yoki hozircha hech qaerda ishlamaydiganlar oilasiga to‘g‘ri kelayotganligi kuzatiladi. Ammo, tadqiqotimizda oliy ma’lumotlilar, ota-onalari rahabarlik lavozimida ishlayotgan oilalarning farzandlarida ham xulq og‘ishi namoyon bo‘lishi holalari kuzatilishining guvohi bo‘lamiz. Shuningdek, oilaning moddiy-maishiy shart-sharoiti, turmush tarzi, iqtisodiy imkoniyati va tarbiyaviy ta’sirchanlik darajasi bolalar va o‘smirlarda xulq og‘ishi va tarbiya buzilishining kelib chiqishiga ta’sir ko‘rsatuvchi asosiy ijtimoiy-psixologik sabablar sifatida namoyon bo‘lishi kuzatildi.

Voyaga yetmaganlarda xulq og‘ishi va tarbiya buzilishining ijtimoiy-psixologik, yosh va demografik xususiyatlarini o‘rganishi natijalariga asoslanib quyidagicha xulosa qilish mumkin:

1) xulq og‘ishi va tarbiya buzilishiga ega bo‘lgan voyaga yetmaganlar shaxsida asotsiallik, psixik beqarorlik, impulsivlik, qo‘zg‘aluvchanlik, hissiyotga beriluvchanlik, gipertimlik, affektga moyillik va boshqa shu kabi xususiyatlar kuzatiladi. Shuningdek, bolalar va o‘smirlar shaxsidagi nevrotizm, psixotizm va yosh davri xususiyatlariham xulq og‘ishining kelib chiqishiga ta’sir ko‘rsatishi mumkin;

2) voyaga yetmaganlarda yosh davri inqirozlari xususan, o‘smirlik yoshi davri inqirozi, o‘tish davri qiyinchiliklari hamda ularningpsixofiziologik taraqqiyotidagi noturg‘unlik, akseleratsiya jarayonlari, pubertat davri rivojlanish xususiyatlari, taqlidchanlik, emansipatsiya (kattalar nazorati va kuzatuvidan ozod bo‘lishga intilish), gedonistik (o‘zgacha usullardan zavq-shavq olish, lazzatlanish) psixologiya, guruhlanish reaksiyasi va qarama-qarshi nuqtai nazar reaksiyasining namoyon bo‘lishi va boshqalarxulq og‘ishi va tarbiya buzilishining kelib chiqishiga ta’sir qiladi;

3) voyaga yetmaganlarda xulq og‘ishi va tarbiya buzilishi ko‘rsatgichi aholi qatlami zich, shaxslararo munosabatlar doirasi keng hisoblangan hududlar va shahar joylarida boshqa hududlar va qishloq joylariga nisbatanyuqoridir;

4) voyaga yetmaganlar va ularning ota-onalarining ilmlilik, ma’lumotlilik darajasi bolalar va o‘smirlarda xulq og‘ishi va tarbiya buzilishiga olib keladi;

5) to‘liq oilalarga nisbatan noto‘liq oilalarda tarbiyalanayotgan bolalar va o‘smirlar o‘rtasida xulq og‘ishi va tarbiya buzilishi ko‘rsatkichiyuqoridir;

6) oilada moddiy-maishiy shart-sharoitning yetarli emasligi bolalar va o‘smirlarda xulq og‘ishi va tarbiya buzilishiga olib kelishi mumkin.

ADABIYOTLAR

Ganyushkina I. S. Neblagopoluchnaya semya i deviantnoe povedenie nesovershennoletnix: Uchebnoe posobie - M. : 2006. Izdatel. MPSI. - 345 s.

Zmanovskaya Ye. V. Deviantologiya (psixologiya otklonyayuщegosya povedeniya) – M. , 2007, 4 -oe izdanie. - 285 s.

Mendelevich V. D. Psixologiya deviantnogo povedeniya. Uchebnoe posobie dlya vuzov. – M. , 2008, Izdatelstvo «Rech» - 346 s.

Umarov B. M. Semeynыe faktorы sotsialnogo riska i otkloneniya povedeniya nesovershennoletnix. //UzGMUYa, sbornik materialov nauchno-prakticheskoy konferensii "Molodoy uchenыy - 2006" Tashkent, 2006. - S. 193-197.

Umarov B. M. O‘zbekistonda voyaga yetmaganlar jinoyatchiligining ijtimoiy-psixologik muammolari. Monografiya T. : 2009. B. 78.

EXTENDED ABSTRACT

SOCIO-PSYCHOLOGICAL FEATURES OF BEHAVIORAL ABNORMALITIES AND PARENTING DISORDER IN MINORS

The article analyzes some aspects of deviant behavior of minors due to a violation of social adaptation. The types, forms and types of deviant behavior are analyzed, which is interpreted as a violation of the quantitative and qualitative characteristics of the internal boundaries of personality, as a deviation from generally accepted social norms. The article also analyzes the procedures developed by society, acting in accordance with the will of the people, directly combined with folk customs, practical actions consistent with the goals of desire, and social norms that are observed in marriage and social life. Deviant behavior, its nature and description are described. Such socio-psychological factors as demographic ones are analyzed: the level of education of children and parents, the socio-economic situation of the family, family conditions, lifestyle, gender and age characteristics that affect the occurrence of behavioral deviations and learning disabilities in minors.

The main causes of behavioral deviations and learning disorders among minors living in urban areas are the lack of control over the free time of children and adolescents by parents and older family members, neglect and control over their free time due to parents' employment with government work, negative behavior stereotypes due to lack of education, socio-pedagogical neglect, positive knowledge, lack of skills or improper upbringing and other factors annotated.

The main reasons for the deviant behavior of minors living in rural areas are idleness, defects in upbringing, material and household shortages, unhealthy family relationships, negative microclimate in the family, systemic academic failures, dysfunctional relationships with peers and classmates, parents, teachers, explains the formation of skills of improper (unfair, rude, cruel) treatment with friends and other persons, insufficient employment in useful activities, lack of positive and meaningful social and personal life goals and plans, etc. d.

In accordance with their social origin, it was found that behavioral deviations and parenting disorders among minors are mainly observed in the families of employees or those who are currently not working anywhere. However, our study also noted that children from families with higher education, families whose parents work as a monk, also experience many manifestations of deviant behavior. It is established that the material and living conditions of the family, lifestyle, economic opportunities and educational level of influence are manifested as the main socio-psychological causes that affect the occurrence of deviant behavior and educational disorders in children and adolescents.

Based on the results of the study of socio-psychological, age, demographic and individual psychological characteristics of behavioral deviations and educational disorders in minors, the following conclusions were developed:

1) in the case of minors with deviant behavior and upbringing disorders, basicity, mental instability, impulsivity, excitability, sensitivity, hyperthymia, predisposition to affect and other similar characteristics are observed. In addition, the features of neuroticism, psychoticism and the age period in the personality of children and adolescents can also influence the origin of behavioral deviations;

2) Age crises in minors, in particular, the crisis of adolescence, difficulties of the transition period and the manifestation of uncertainty in their psychophysiological development, acceleration processes, features of puberty development, imitation, emancipation (the desire to be free from adult control and supervision), hedonistic (pleasure, pleasure from special

methods) psychology, manifestations of the reaction of grouping and reactions of opposing views, etc. ;

3) the indicator of deviance of behavior and violations of upbringing among minors is dense, the range of interpersonal relationships is high compared to other areas and rural areas in areas and cities considered wide;

4) the level of awareness, education of minors and their parents leads to deviant behavior and violation of upbringing in children and adolescents;

5) in relation to full families, the indicator of deviant behavior and parenting disorders is higher in children and adolescents raised in unproductive families;

6) insufficient material and living conditions in the family can lead to behavioral deviations and violations of upbringing in children and adolescents.

YOSHLARDA AMALIY BILIM VA KO‘NIKMALARNI SHAKLLANTIRISHDA VIRTUAL REALLIK TEXNOLOGIYALARINING O‘RNI

dotsent, PhD Abror Sanaqulov

Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari unversiteti
ORCID 0000-0001-5475-9424

Annotatsiya

Maqolada axborot texnologiyalarining yoshlarning bilim olish imkoniyatlarini ro‘yobga chiqarishdagi ahamiyati, yoshlarni virtual tarmoq imkoniyatlaridan ilmiy, huquqiy, madaniy bilim olishga oqilona yo‘naltirish uchun yoshlar o‘rtasida axborot madaniyatini yuksaltirish zaruriyati, yoshlar axborot madaniyatini boshqarish bilan bog‘liq muammolarni hal etish, axborot madaniyatining intellektual mulk huquqini himoya qilish, yuqori sifatli axboriy madaniyat mahsulotlarini ishlab chiqarishni yo‘lga qo‘yish va yoshlarda axborot madaniyatini yuksaltirish bo‘yicha innovatsion g‘oyalarini qo‘llab-quvvatlash imkoniyatlari yoritilgan. Axborotlashgan jamiyat tizimida zamonaviy virtual texnologiyalari imkoniyatlaridan foydalanish imkoniyatlari, virtual reallikni namoyon bo‘lish indikatorlarini ijtimoiy-falsafiy jihatdan baholashning strategik ma’no-mazmuni, virtuallikni tadqiq etishning yo’nalishlari, virtual reallikning insoniyat uchun ta’siri hamda inson hayotini tashkil qilish va tartibga solishdagi ahamiyati, virtual reallik texnologiyalarining ta’limni rivojlantirishdagi o‘rni, uning imkoniyatlaridan ilmiy, huquqiy, madaniy bilim olishda samarali foydalanishning ahamiyati va istiqbollari, yoshlarga o‘quv jarayonini yaxshilaydigan va talabalarga ma’lumotlarni yaxshiroq o‘zlashtirishga ko‘mak beradigan yangi va innovatsion ta’lim usullari hamda virtual reallik texnologiyasidan foydalanib real o‘quv muhitini yaratish imkoniyatlari ochib berilgan. Shuningdek, axborot jamiyati taraqqiyoti sharoitida ijtimoiy institutlar transformatsiyasi, ommaviy axborot vositalari aqlli robotlar va virtual texnologiyalaridan madaniy aloqalarni tashkil etish, interfaol suhbat, jamoatchilik fikrini ovozli eshittirishda foydalanishga foydalanishga o‘tishining yoshlar tarbiyasida tutgan o‘rni, onlayn birlashmalar rivoji va ularning an’anaviy birlashmalar bilan hamkorligi, ijtimoiy kommunikatsiya tizimi o‘zgarishiga Internet tarmog‘i rivoji va ta’siri hamda zamonaviy ta’lim transformatsiyasi, bugungi kunda

virtual reallik texnologiyalaridan ta’lim sohasida foydalanish imkoniyatlari va istiqbollari tadqiq qilingan.

Калит сўзлар: virtual reallik, virtual tarmoq, texnologiya, idividual ta’lim, virtual laboratoriya, virtual kutubxona, virtual muzey, virtual sayohat, simulyatsiya, amaliy tajriba, ijodiy ko’nikma.

KIRISH

ularga bo‘lgan qiziqish tobora ortib bormoqda. Virtual reallik texnologiyalari kishilarning ijtimoiy va shaxsiy hayotiga ta’sir ko‘rsatib,

Mamlakatimizda yoshlar axborot iste’moli madaniyatini yuksaltirish, ularni virtual makondagi turli ko‘rinishdagi tahdidlardan asrash, zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan samarali foydalanish ko‘nikmalarini oshirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylandi. Bu vazifalarni amalga oshirishda axborot to‘plash, saqlash va uzatish mexanizmlarini takomillashtirish jarayoni bilan bog‘liq axloqiy mezonlar va ijtimoiy-huquqiy asoslarni ilmiy tadqiq

Xususan, Sh. Mirziyoyev (Mirziyoyev, 2021: 192), J. Bodriyyar, (Bodriyyar, 2018: 240), V. Babenoko (Babenko, 1997: 56), Ye. Yudkina (Yudkina, 2021: 19), Ye. Radionseva (Radionseva, 2021: 152), N. Nosov (Nosov, 2000: 91), M. Fayziyeva (Fayziyeva, 2016: 44), M. Xorijev (Xorijev, 2001: 269), A. Sanaqulov (Sanaqulov, 2020: 901), G. Tulenova, A. Sanaqulov (Tulenova, G. , & Sanaqulov, A. (2022: 101), A. Sanaqulov (Sanaqulov, 2020: 56)tomonidan virtual reallikning kishilarning ijtimoiy va shaxsiy hayotiga ta’siri, virtual reallik va uning yoshlar hayotiy qadriyatlariga ta’siri, virtual reallikning ta’lim tizimidagi o‘rni, virtual reallikning ontologik, gnoseologik va sosiologik muammolari, virtuallikni kompleks o‘rganishga oid ilmiy-amaliy va fundamental tadqiqotlar olib borilgan. Jumladan, A. Tulyayev virtual reallikning axloqiy jihatlarini o‘rgangan, A. Sanaqulov virtual reallikni ilmiy-falsafiy jihatdan tahlil qilgan, M. Normamatova virtualistikadagi postnoklassik epistemologiya g‘oyalarni o‘rgangan.

METODOLOGIYA

Tadqiqot davomida analiz va sintez, tarixiy va mantiqiy, qiyosiy tahlil, nazariy, umumlashtirish, tizimli tahlil, sababiyat va o‘zaro aloqadorlik kabi ilmiy va falsafiy tamoyillardan foydalanildi.

NATIJALAR

XXI-asrda kompyuter texnologiyalarining rivojlanishi tufayli axborot jamiyati haqiqatga aylandi: insoniyat turli axborotlar olishga, real vaqtda ularga kirish imkoniyatiga ega bo‘ldi. Bunday sharoitda axborotlardan foydalanish qoidalarini bilish, kerakli manbalarni qidirish va tanlashning ma’lum madaniyati bo‘lishi yoki sifat jihatidan yangi ma’lumotlarni yaratishi muhim ahamiyatga ega. Yoshlarda axborot iste’molini shakllantirish ta’limning ustuvor vazifalaridan biri bo‘lib, ularning kelajakdagi kasbiy faoliyatlarida ham bu muhim ahamiyat kasb etadi. Axborot madaniyati deganda innovatsiyalarni o‘zlashtirish jarayonida axborot muhiti bilan samarali, oqilona, axloqiy muvozanatni ta’minlaydigan va tashqi ma’lumotni transformasion faoliyatning shaxsiy vositasiga aylantirish sifatida xizmat qiladigan inson fazilati tushuniladi.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari keng qo‘llanilayotgan va jadal rivojlanayotgan bir davrda axborot jamiyatini shakllantirish zamonaviy talablar asosida insonlarning axborot almashishi va muloqotini amalga oshirishning zarur shartiga aylandi. Shu munosabat bilan kelajak jamiyatimiz a’zolari – yoshlarda axborot madaniyatini shakllantirish jamiyat oldida turgan asosiy vazifadir. Ma’lumotlarning bir qismi texnik drayvlarda saqlanadi va ularni kompyuter orqali olish mumkin. Ma’lumotlarning aksariyati bosma nashrlarda kutubxona va arxivlarda saqlanadi. Axborot jamiyatida inson faoliyati uchun kompyuter savodxonligi yetarli emas. Axborot savodxonligi va madaniyatining muhim tarkibiy qismi kompyuterlar bilan bir qatorda kutubxona hisoblanadi. Bu borada kutubxona bilan ishlay olish muhim ahamiyatga ega.

Prezidentimiz ta’kidlaganidek, «Ayni paytda butun mamlakat miqyosida raqamli texnologiyalardan foydalanish ko‘nikmalarini baholash mexanizmlarini ishlab chiqish va bunda quyidagi jihatlarni inobatga olish: axborot savodxonligi (qaror qabul qilish uchun zarur bo‘lgan ma’lumotlarni topish qobiliyati); kompyuter savodxonligi (raqamli qurilmalar bilan ishlash qobiliyati); media savodxonligi (ommaviy axborot vositalarini tanqidiy o‘rganish imkoniyati); kommunikativ savodxonlik (zamonaviy raqamli aloqa vositalaridan foydalanish qobiliyati); texnologik innovatsiyalarga (yangi texnologiyalarga) ijobiy munosabatni shakllantirish ham muhim vazifa hisoblanadi» (Mirziyoyev, 2021: 192).

Axborot madaniyati bu tegishli ma'lumotni o'qish, o'qilgan narsani anglash va qo'llash madaniyatidir. Ammo bozorning jadal rivojlanishi sharoitida yoshlar o'zlarining axborotga bo'lgan ehtiyojlarini aniqlash jarayoni ancha qiyin kechmoqda. Bu borada o'quv muassasalarida o'quv va tadqiqot kurslarining joriy etilishiga qaramay, yoshlarda axborot madaniyatini shakllantirish muammosi bugungi kunda dolzarb bo'lib qolmoqda.

Ilm-fanning rivojlanishi, jamoatchilik bilan aloqalar, inson hayotining barcha jabhalarida juda katta miqdordagi yangi ma'lumotlar va yangi axborot texnologiyalari kasbiy tayyorgarlik muammolariga o'z ta'sirini o'tkazmoqda. Bularning barchasi mutaxassislarning kasbiy tayyorgarligini oshirish muammosiga yangi ilmiy nuqtai-nazardan qarashni talab qiladi. Shu boisdan ham ochiq axborot jamiyati va yagona ta'lim makoni sharoitida kasbiy mahoratning ajralmas tarkibiy qismi bo'lgan bo'lajak mutaxassisning axborot madaniyatini shakllantirish dolzarb bo'lib qolmoqda.

Bugungi kunda yoshlarning jamiyatdagi faolligi tobora oshib bormoqda. Yangilanish, qonunlar bilan boshqariladigan mamlakat qurilishi davom etmoqda. Yoshlarning haq-huquqlari va manfaatlarini himoya qilish ustuvor o'rinni egallamoqda. Innovasion, kelishilgan, yashil, ochiq va umumiy rivojlanish konsepsiyasi yosh avlodni har tomonlama qo'llab-quvvatlashga hissa qo'shishga to'liq e'tibor berishni, islohotlar, rivojlanishi va barqarorlikni ta'minlashning muhim ko'rsatgichiga aylanmoqda. Biroq yoshlar hayotiy faoliyatini yuksaltirishda muayyan muammolar uchrayotganligini ham inkor qilib bo'lmaydi. Jumladan, ayrim yoshlarning salomatligi muammolari bilan bog'liq masalalarni hal etish, ularni o'z vaqtida aniqlab hal etish zaruratini paydo qilmoqda. Buning uchun avvalo yoshlarning ijtimoiy va amaliy bilimlarini kuchaytirish zarur. Ayniqsa, ta'lim tizimi sifatini oshirish bilan bog'liq vazifalarni o'z vaqtida hal etish muhim ahamiyatga ega.

Bugungi kun yoshlarining virtual olamdagi faoliyatini tanqidiy tahlil qilishhar qachongidan ham dolzarb bo'lib bormoqda. Bu jarayonda virtual tarmoqlarni yoshlar tarbiyasiga ta'siri tizimini yanada takomillashtirish, internet imkoniyatlaridan samarali foydalangan holda, ma'naviy-ma'rifiy va axloqiy qadriyatlarni targ'ib va tashviq qilish borasida bir qator tadbirlarni amalga oshirish, virtual tarmoqlarning yoshlar tarbiyasidagi ijobiy energiyasini oshirish dolzarb masalalardan hisoblanadi. Yoshlarni virtual tarmoq imkoniyatlaridan ilmiy, huquqiy, madaniy bilim olishga oqilona yo'naltirish uchun yoshlar o'rtasida axborot madaniyatini yuksaltirish muhim ahamiyatga ega. Bu jarayonda yoshlar axborot madaniyatini boshqarish bilan bog'liq muammolarni o'z vaqtida hal etish,

axborot madaniyatining intellektual mulk huquqini himoya qilish, yuqori sifatli axboriy madaniyat mahsulotlarini ishlab chiqarishni yo‘lga qo‘yish (mikro-filmlar, animatsiya, o‘yinlar va boshqalar) va yoshlarda axborot madaniyatini yuksaltirish bo‘yicha innovasion g‘oyalarini qo‘llab-quvvatlash dolzarb hisoblanadi (Sanaqulov, 2020: 901).

Buning uchun milliy badiiy fond va milliy nashriyot fondlari hamda bir qator madaniy rivojlanish jamg‘armalari yoshlar uchun muhim mavzularni tanlashlari uchun loyiha tanlovlarini muntazam e’lon qilib borishlari, taniqli olimlar, yozuvchilar va noyob iste’dod egalari faoliyati bilan bog‘liq kitoblar, filmlar, madaniyat va san’atning boshqa turlarini virtual tarmoq tizimiga joylashtirilib borishlari muhim ahamiyatga ega. Chunki, bugungi kunda ekran madaniyati o‘smirlarning mutolaasiga kuchli ta’sir etib, ularning kitobxonlikka qiziqishlarini ma’lum darajada belgilab bermoqda. Yoshlarning kitobxonlik odatlarining tubdan o‘zgarish jarayonida bolalar kitob o‘qishiga xos tavsiflarning barchasi jadal o‘zgarmoqda.

Axborot qidirish, kitoblarning ma’lumotnomalari ro‘yxatidan, kutubxona kataloglari va fayl kabinetlaridan foydalanish, kutubxona fondlarida bepul yo‘nalish berish, hujjatlarni tartibga solish tamoyillarini bilish, tizimlashtirish va mualliflik belgisini bilish, ulardan foydalanish tamoyillari, adabiyotlar ro‘yxatini tuzish qobiliyati, qoidalarni bilish. tavsiflari va tegishli davlat standartlarini bilish ham axborot madaniyatining asosiy xarakterlovchi jihatlarini aks ettiradi.

Axborot texnologiyalari yoshlarning bilim olish imkoniyatlarini ro‘yobga chiqarishda samarali vositadir. Texnologiyalarning rivojlanishi va o‘qishning turli sohalarida o‘qitishning innovasion usullarida texnologiyalarni qo‘llash bilan yoshlarning axborot madaniyati, mustaqil o‘qitish va ijodkorlik qobiliyatini shakllantirish bilan bog‘liq muammolarni hal etish mumkin. Shuning uchun ham tegishli vazirlik va idoralar yoshlarni o‘qitishda ilg‘or bo‘lishlari uchun interfaol o‘quv tajribasini optimallashtirish maqsadida turli bosqichlarda axborot texnologiyalari bo‘yicha ta’lim strategiyalarini ishlab chiqishi dolzarb ahamiyatga ega. Chunki bunday axborot texnologiyalari yoshlarga yangi axborotlarni qabul qilish ehtiyojini aniqlashga yordam beradi, ma’lumotni topadi, baholaydi, chiqarib tashlaydi, tashkillashtiradi va ifoda etadi. Bu asosida yoshlar ezgulik g‘oyalarini targ‘ib qilishda foydalanadilar hamda yangi g‘oyalarni yaratib, axborot dunyosidagi o‘zgarishlarga tezkor javob beraoladi.

Virtual texnologiyalarining paydo bo‘lishi va yangilanishi bilan virtual tarmoq madaniyati ham yangi madaniyat sohasiga aylandi. Virtual tarmoq

madaniyati internet, uyali aloqa vositalari va boshqa virtual tarmoq mahsulotlarini tashuvchisi sifatida namoyon bo‘lmoqda. Bu tushuncha ma’lum bir til belgilariga, ovozli belgilarga va vizual belgilarga va hokazolarga asoslanib, g‘oyalar, madaniyat, xalq urf-odatlarini tarqatish, fikr va qarashlarni ifoda etish va hissiy ongni ifoda etish uchun rivojlangan va tezkor axborot uzatish tizimiga tayanadi. Mazkur jarayonda asosiy ommaviy axborot vositalari virtual tarmoqning ekologiyasidan to‘liq foydalanadi, bu milliy ma’naviy madaniyatning yanada rivojlanishiga katta yordam berishi mumkin. Bu holatni aloqa afzalliklaridan foydalanish va ommaviy axborot vositalarini bir nechta platformalarda ajoyib madaniy dasturlarni translyasiya qilish bilan bog‘lash muhim ahamiyatga ega. Chunki virtual tarmoq milliy ma’naviy-madaniy qadriyatlarni saqlash va tarqatish funksiyasiga ega. Virtual tarmoq texnologiyasining yangi ishlab chiqarish vositasi sifatida paydo bo‘lishi an’anaviy madaniyatni ishlab chiqarish, aloqa va qabul qilishga ko‘proq ta’sir qiladi, shuningdek, tarmoq o‘zi noyob va boy madaniy qadriyatlarni o‘z ichiga oladi (Babenko, 1997: 56).

Virtual reallik texnologiyalarning tez va keng tarqalishidan to‘liq foydalanish va an’anaviy ommaviy axborot vositalarini juda ko‘p platformalarda ajoyib madaniy dasturlarni uzatish bilan bog‘lash an’anaviy madaniyatning yoshlar ongiga kirib borishining samarali usullaridan biridir. Internet butun dunyo bo‘ylab universal madaniy tashuvchidir. Internet texnologiyalarining doimiy yangilanishi bilan internet madaniyatining integratsiya funksiyalari rivojlanmoqda. Internetning asosiy platformalari va o‘z-o‘zini media platformalari hisobotning mazmunini kengaytirish uchun matn, rasmlar, fon havolalari va boshqalardan foydalanadi va sharhlarning barcha jihatlarini o‘z vaqtida o‘zlashtirishi va umumlashtirishi mumkin. Bu jarayonda multimediya integratsiyasi aslida uch o‘lchovli reportajni anglatadi. Bu tizimda milliy madaniy meros translyasiyasi uchun yoshlarning turli estetik ehtiyojlarini qondirish uchun qisqa metrajli videofilmlar, filmlar, mikro-filmlar, reportajlar sseriyyasi, badiiy filьmlar va boshqa platformalar ulanishi mumkin. Yirik onlayn platformalar, shuningdek, ommaviy axborot vositalari bilan keng qamrovli hamkorlik qilish uchun virtual tarmoq platformasidan keng foydalanishi mumkin. Shu boisdan ham aksariyat ommaviy axborot vositalari yangi texnologiyalar, masalan, aqlli robotlar va virtual texnologiyalaridan madaniy aloqalarni tashkil etish, interfaol suhbat, jamoatchilik fikrini ovozli eshittirishda va hokazolarda foydalanishga o‘tmoqdalar, bu esa o‘z navbatida yoshlar tarbiyasida muhim o‘rin tutadi.

Hozirgi vaqtda aksariyat olimlar kelajakda sun'iy intellektning sezilarli darajada rivojlanishini alohida ta'kidlamoqdalar. To‘g‘ri, bugungi kunda sun'iy intellekt inson ongidan ustun bo‘ladimi yoki yo‘qmi, degan savol tug‘ilgani yo‘q, ammo sun'iy intellekt insonning aql-idrokining ba'zi jihatlaridagi kamchiliklarini to‘ldirishi mumkinligiga olimlar ko‘proq ishonch bildirmoqda. Inson ongi murakkab va noqulay ma'lumotlarni hisoblash va mantiqiy mulohazalarni amalga oshiradi, bunda ijodkorlik, go‘zallik, hissiyot, qiymatni baholash va boshqa jihatlar ustuvor o‘rinni egallaydi. Virtual reallik kompyuter yordamida simulyasiya qilish, eshitish, ko‘rish, teginish, hidlash va hokazo kabi turli xil hislarni simulyasiya qilish orqali uch o‘lchamli virtual dunyoni yaratadi (Бодрийяр, 2018: 240).

Masalan, maxsus qurilmalar orqali tomoshabinlar kosmosdagi narsalarni real vaqt davomida cheklovlarsiz kuzatishi mumkin. Bu esa insonga koinot bilan uyg‘unlik va o‘zaro ta'sir, go‘yo voqea joyida bo‘lganingizda va insonlarga ajoyib vizual ta'sir va ruhiy kechinmalarni beradi. Hatto, 2017 yilda «virtual reallik texnologiyasi» asosida ishlab chiqilgan «kengaytirilgan reallik texnologiyasi» insonlarni virtual va real voqelikning chalkashtirib yuborishiga ham olib keldi. Bundan ma'lum bo‘ladiki, soha mutaxassislari virtual reallikni real voqelikka aylantirishga harakat qilmoqdalar.

Virtual reallik ijtimoiy hayotning ajralmas qismiga aylanib ulgurdi va ta'lim sohasida ham tobora ommalashib bormoqda. Chunki virtual reallik yaxshi va sifatli ta'lim olish va amaliy tajriba orttirish imkoniyatini taklif etmoqda. Bugungi kunda virtual reallik texnologiyalaridan ta'lim sohasida foydalanish quyidagi imkoniyatlarni taqdim etmoqda:

1. Virtual sayohatlar: talabalar real hayotda borish imkoniyati bo‘lmagan joylarga virtual tashrif buyurishlari mumkin. Masalan, ular qadimiy arxeologik topilmalar va xarobalarni o‘rganishlari yoki boshqa mamlakatlarga tashrif buyurishlari mumkin.

2. Simulyasiyalar: virtual reallik tibbiy operatsiyalar yoki favqulodda vaziyatlar kabi real holatlarni simulyasiya qilish uchun ishlatilishi mumkin. Bu talabalarga amaliy tajriba orttirish va ko‘nikmalarni xavfsiz rivojlantirish imkonini beradi.

3. Virtual laboratoriyalar: talabalar fanning turli sohalarida virtual tajribalar o‘tkazish uchun virtual reallik texnologiyalaridan samarali foydalanishlari mumkin.

4. Til o‘rganish: virtual reallik talabalar virtual belgilar orqali chet tilidagi muloqot qobiliyatlarini rivojlantirish uchun mashq qilishlari mumkin bo‘lgan immersiv muhitni yaratish uchun ishlatilishi mumkin.

5. Ijodiy ko‘nikmalarni shakllantirish: virtual reallik virtual san’at muhitini yaratish uchun ishlatilishi mumkin, bunda talabalar san’atning turli shakllari va uslublari orqali tajribalar o‘tkazishlari mumkin.

Ta’limda virtual reallikdan foydalanishning afzalliklari talabalarda motivatsiya va qiziqishni oshirish, xotirani kuchaytirish hamda interaktiv va amaliy tajriba muhitini yaratishdir.

Virtual reallik texnologiyalaridan foydalanish ko‘p qirrali jarayon hisoblanadi. Chunki bunday zamonaviy texnologiyalar yordamida yaratilgan jonli va jonsiz sub’yektlarning 99 foizi haqiqiy prototiplarga ega bo‘lgan bir xil fazilatlarga, xatti-harakatlarga ega. Bundan tashqari, foydalanuvchi fizikaning haqiqiy qonunlariga muvofiq barcha jonli va jonsiz narsalarning ta’sirini ta’minlashi mumkin. Muayyan vaqt oralig‘ida ushbu texnologiya yordamida ular Rim tarixiga sayohat qilishlari, qadimgi Rimga borishlari va Kolizeyni o‘z ko‘zlari bilan ko‘rishlari ham mumkin.

Virtual texnologiyalar texnologiya va yoshlar o‘rtasida bevosita bog‘liqlik mavjud. Ular virtual reallik texnologiyalaridan samarali foydalangan holda tashkil etilgan darslarga katta qiziqish va ishtiyoq bilan qarashadi. Virtual reallik texnologiyalariga bunday munosabat ta’limning sifat darajasiga sezilarli ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shuning uchun maktab va kollejlarda virtual reallik texnologiyasidan foydalanish ham o‘z samarasini beradi albatta.

Virtual reallik o‘quv jarayonini yaxshilaydigan va talabalarga ma’lumotlarni yaxshiroq o‘zlashtirishga ko‘mak beradigan yangi va innovasion ta’lim usullarini taklif etadi. Virtual reallikning ta’limni rivojlantirishga hissa qo‘shishi mumkin bo‘lgan bir necha usullari mavjud:

1. Virtual reallik talabalarga o‘quv materiali va atrof-muhit bilan o‘zaro aloqada bo‘lishga imkon beradigan immersiv muhit yaratadi. Bu ularning faolligini va bilim olishga bo‘lgan qiziqishini oshirishga yordam beradi.

2. Virtual reallik yordamida talabalar tibbiyot, muhandislik yoki san’at kabi turli sohalarda amaliy tajriba orttirishlari mumkin. Ular tajribalar o‘tkazishlari, muammolarni hal qilishda mashq qilishlari va ko‘nikmalarni xavfsiz va samarali rivojlantirishlari mumkin.

3. Virtual reallik har bir talabaning ehtiyojlarini qondiradigan individual o‘quv dasturlarini yaratishga imkon beradi. Bu ularga o‘z tezda

o‘zlashtirish va qo‘shimcha qo‘llab-quvvatlash hamda fikr-mulohazalarni olish imkonini beradi.

4. Virtual reallik yordamida talabalar o‘quv materiallariga istalgan vaqtda va istalgan joyda kirishlari mumkin. Ular ta’lim muassasasidan tashqarida ham yangi tushunchalar va ko‘nikmalarni o‘rganishlari mumkin.

5. Virtual reallik talabalarga turli hududlarda bo‘lsa ham, bir-biri bilan hamkorlik va muloqot qilish imkonini beradi. Ular loyihalar ustida birgalikda ishlashlari, fikr almashishlari va bir-birlaridan o‘rganishlari mumkin.

Stenford universitetining aloqa sohasi professori Jeremi Beylenson 1990-yillardan beri virtual reallik texnologiyasini o‘rganib kelmoqda. Uning so‘zlariga ko‘ra, virtual reallik texnologiyasi ana’anaviy dars o‘rnini bosa olmaydi, lekin undan ta’limda qo‘shimcha vosita sifatida foydalanish mumkin. Sinfda virtual texnologiyadan foydalanish kundalik ta’limning an’anaviy tizimida bir qancha o‘zgarishlarni talab qiladi. Biroq, virtual olamga sayohat talabalar uchun foydali bo‘lar edi, deydi u. Professorning so‘zlariga ko‘ra, virtual reallik texnologiyasidan ayrim darslarda foydalanib bo‘lmaydi. «Masalan, biz bu texnologiyadan fe’l darsida foydalana olmaymiz. Sinfda doska bo‘lishi kifoya. Va agar boshqa joyga bormasdan ko‘rsatish uchun narsalar mavjud bo‘lmasa, albatta, buning uchun virtual reallik texnologiyasi kerak» deydi professor. Bugungi kunda Stenford universitetida Beylensonning tashabbusi bilan to‘liqligicha virtual reallik formatidan foydalangan holda dars berish yo‘lga qo‘yilgan. Shuningdek, 2003 yildan buyon universitet qoshida inson va kompyuterning o‘zaro ta’sirini o‘rganuvchi virtual reallik laboratoriyasi faoliyat yuritib keladi.

Ta’limda simulyatorlar yaratishda virtual reallik texnologiyalaridan ham kengfoydalanilmoqda. Bunda virtual kutubxona va muzeylar yaratish konsepsiyasi ishlab chiqilib bu buyicha amaliy ishlar qilinmoqda. Masalan, virtual kutubxonalarda foydalanuvchi kompyuter yordamida kitob javonlarining vizual tasviri bo‘ylab harakatlanishi, kerakli adabiyotlarni topishi va ko‘rishi, kerak bo‘lsa, undan nusxa olishi mumkin. Virtual muzey biroz boshqacha. Virtual muzey foydalanuvchilarga kolleksiyadagi istalgan ashyoni tabiiy uch o‘lchamli shaklda ko‘rish imkonini beradi. Biroq, bu ancha yuqori tasvir o‘lchamlari bilan displeylarni talab qiladi. Natijada, virtual mavjudlik nazariy tadqiqotdan zamonaviy madaniyatning ommaviy axborot vositalari va telekommunikatsiyalar bilan bog‘liq ajralmas qismiga aylandi (Yudkina, 2021: 19).

Bugungi kunda simulyatorlardan ta’lim tizmimida keng foydalanilmoqda. Bu, o‘z navbatida, vaqt va mablag‘ni tejab, o‘quv jarayonini yanada qiziqarli qiladi. Xususan, mamlakatimizda virtual kutubxonalar, virtual muzeylar loyihalari amalga oshirilmoqda. Hozirda mamlakatimizning ko‘plab kutubxonalari va muzeylaridagi tarixiy, nodir manbalar va eksponatlarni uch o‘lchamli ko‘rinishda ko‘rish imkoniyati mavjud. Ayniqsa, virtual muzey loyihasi ta’lim tizimiga zomanaviy axborot texnologiyalarini qo‘llash orqali talabalar bilimini yanada chuqurlashtirishga xizmat qilmoqda. Jumladan, talabalar onlayn tur orqali raqamli qayta ishlangan eksponatlar bilan tanishish, dunyoning madaniy markazlariga virtual sayohat qilish, boshqa xalqlarning tarixi va madaniyati haqida to‘liqroq ma’lumotga ega bo‘lishlari mumkin. 2019-yilda Markaziy Osiyoda birinchi “Aqlli muzey”ning ochilishi O‘zbekistonda muzeyshunoslik sohasida burilish nuqtasi bo‘ldi. Ushbu muzey Amir Temur maqbarasida ochilgan bo‘lib, zamonaviy interaktiv vositalar yordamida maqbara haqida ko‘proq ma’lumotga ega bo‘lish mumkin.

Hozirgi davr virtual tarmoqni rivojlanishi sharoitida turli madaniyatlarning birlashishi va to‘qnashuvi yoshlarga ezgulik g‘oyalari bilan bog‘liq qadriyatlarni qaror toptirish uchun ko‘plab imkoniyatlarni yaratib berishi bilan bir qatorda, ular oldida bir qancha muammolarni hal etish zaruratini ham keltirib chiqarmoqda. Shunday ekan, zamonaviy yoshlarning o‘ziga bo‘lgan ishonchini oshirish uchun samarali virtual vositalardan foydalanish uchun tizimning barcha vositalaridan foydalanish muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, internet, ommaviy axborot vositalari, ommaviy akkuantlar va boshqalardan to‘liq foydalanish kerak, ko‘proq interfaol aloqalarni o‘rnatish uchun ommaviy axborot vositalarining mintaqaviy xususiyatlaridan samarali foydalanish lozim.

Masalan, onlayn bilimlar tanlovlari, onlayn treninglar, zamonaviy yoshlarning o‘ziga ishonchini oshirish uchun axborot madaniyatidan samarali foydalanish dolzarb ahamiyatga ega. Bu holatda oldingi o‘qitish usullari yetakchi sifatida ishlatilishi mumkin, ammo virtual tarmoqda amaliy o‘qitishning yordamchi usullari xilma-xil bo‘ladi. Virtual tarmoqda o‘qitish mazmuni jihatidan biz nafaqat oldingi nazariy bilimlarni o‘rganish bilan cheklanib qolmay, balki yanada ideal effektga erishish uchun ta’lim mazmunini skrining qilish uchun davr xususiyatlari va talablariga bemalol moslashishimiz mumkin bo‘ladi. Zamonaviy yoshlar virtual tarmoq orqali ko‘proq bilimga ega bo‘lishlari, masalan, chet ellik talabalar bilan media interfaol darslarni yo‘lga qo‘yishi, turli nufuzli olimlar va tadbirkorlar bilan mahorat darslarni o‘tishlari mumkin, shuningdek, mamlakatda va xorijda bo‘layotgan yangiliklardan muntazam xabardor bo‘ladilar.

Shuning uchun mamlakatimizda axborot texnologiyalari sohasida masofaviy, onlayn va virtual o‘qitish texnologiyalarini joriy etish va rivojlantirish, onlayn kurslar uchun platformalar ishlab chiqish ustuvor vazifa sifatida belgilandi.

Ta’lim berishning bunday usuli nafaqat hayotga yaqin, balki bugungi kun yoshlari tomonidan qabul qilinishi oson. Uchinchidan, virtual tarmoq tizimida o‘qitishni amalga oshirayotganda uning tarkibidagi ma’lumotlarni skrining bo‘lmagan xususiyatini hisobga olgan holda, biz tarmoq nazoratini teng darajada muhim joyga qo‘yib undagi axborotlarni boshqarish uchun javobgarlikni bevosita anglab yetishimiz lozim. To‘rtinchidan, bugungi kun yoshlarida sog‘lom ta’lim va tarbiya tizimini yaratish, o‘z-o‘ziga ishonchni shakllantirishning uzoq muddatli mexanizmlarini shakllantirish zarur. Zamonaviy yoshlar axborot olish yo‘llari va vositalari bilan cheklanib qolmay, asosiy e’tiborni strategik fikrlash va nazorat qilish mexanizmiga qaratishlari lozim (Tulenova, G. , & Sanaqulov, A. (2022: 101).

Bugungi kunda virtual reallik texnologiyasi ta’limning rivojlanishiga yordam beradigan yangi usulga aylandi. An’anaviy ta’lim talabalarga bilimlarni nazariy jihatdan ochib bergan bo‘lsa, endi virtual reallik texnologiyasidan foydalanib ular yorqin va real o‘quv muhitini yaratishlari mumkin. Bu esa yoshlarga virtual passiv instilatsiya haqiqiy his-tuyg‘ular orqali xotirani rivojlantirishga imkon beradi. O‘z-o‘ziga yo‘naltirilgan o‘qishni talabalar qabul qilishi osonroq, shuning uchun virtual reallik texnologiyalari orqali talabalarning bilim olishga qiziqishini uyg‘otish osonroq kechadi. Shundan kelib chiqib «ta’lim sohasida raqamli ko‘nikmalarni oshirish maqsadida, avvalo, ta’lim pog‘onasining boshlang‘ich bosqichida o‘quvchilarga raqamli texnologiyalarni taqdim etish orqali raqamli ko‘nikmalarni o‘zlashtirish uchun imkoniyatlar yaratish, kelajakda zarur bo‘ladigan keng ko‘lamli raqamli tranformatsiya sharoitida yoshlarga bilim va ko‘nikmalar berish bilan bog‘liq tizimli tadbirlar amalga oshirilishi zarur» (Mirziyoyev, 2021: 192)ligi taqozo etiladi.

Virtual reallikdan samarali foydalanish orqali ko‘plab muvaffaqiyatga erishilganlik haqida ko‘plab misollar keltirish mumkin. Masalan: Xitoyda «virtual reallikning akademik faoliyatga ta’siri» mavzusida tadqiqot o‘tkazilgan. Bolalarga bir xil intizom o‘rgatiladi, ammo bir guruhi klassik usul yordamida, ikkinchi guruh esa virtual reallik yordamida o‘qitilgan. Tadqiqot yakuni bo‘yicha test o‘tkazilganda birinchi guruh 73%, ikkinchi guruh esa 93 % muvaffaqiyatga erishadi. Bundan tashqari, virtual reallik qo‘llangan guruh mavzuni chuqurroq tushunib, olingan bilimlarni mustahkamlab olganligi aniqlangan[6]. Ushbu tadqiqot natijasida virtual

reallikning samaradorlik ko‘rsatkichi nisbatan yuqori ekanligi aniqlandi. Mamlakatimiz ta’lim muassasalarida ham virtual reallik texnologiyalardan foydalanib, soha mutaxassislari bilan birgalikda tajriba-sinovlar o‘tkazish, natija ijobiy bo‘lsa bosqichma-bosqich barcha ta’lim muassasalarida joriy etish maqsadga muvofiqdir (Nosov, 2000: 91).

O

n bo‘lsada, tez rivojlanayotgan texnologiya sifatida, asta-sekin o‘z

Umuman olganda axborot texnologiyalarini faqat texnika olamiga taalluqli bir narsalar, deb qaralishi noto‘g‘ri, zero ular insonlar hayotiga chuqur kirib borib, uning kundalik ehtiyojlari bilan chambarchas bog‘lanib ketgan. Sifatiga ko‘ra axborot industriyasining keskin o‘zib ketishi, hatto, falsafiy dunyoqarash doirasida yangidan - yangi texnologiyalar tahliliga zarurat tug‘dirmoqda. Bizningcha, bu muammolar postmodernistik falsafa doirasida atroflicha o‘rganilmoqda.

Insonlarning virtual muhitdagi muloqotining tobora kengayishi jamiyatda boshqatendensiya – virtual addiksiyani (virtual reallikdan insonning kimyoviy xossaga ega bo‘lmagan psixologik mutelik) yuzaga keltirmoqda. Additiv voqelik esa dastlab bir-biri bilan bog‘liq bo‘lmagan sohalarni: inson atrofidagi real ob’yektlar va virtual dunyoni ekranda birlashtirishdir. Psixologlar mazkur hodisani kasallik deb tan olmoqda. Internetga mutelik jiddiy malakali psixologik yordamga muhtoj aholi qatlami bo‘lgan yoshlar orasida keng doirada rivojlanib bormoqda. Olimlarning bashorat qilishicha, virtual reallik va inson ongi konvergensiyasi biz tasavvur qilgandan ham tezkor va shiddatli amalga oshmoqda. Shu bilan bir qatorda, virtual reallikda inson ongi va ongostini manipulyasiya qilish muammosi hozir hech kimda shubha uyg‘otmaydi (Radionseva, 2021: 152).

Yirik onlayn platformalar, shuningdek, ommaviy axborot vositalari bilan keng qamrovli hamkorlik qilish uchun virtual tarmoq platformasidan keng foydalanishi mumkin. Shu boisdan, ham aksariyat ommaviy axborot vositalari yangi texnologiyalar, masalan, aqlli robotlar va virtual texnologiyalaridan madaniy aloqalarni tashkil etish, interfaol suhbat, jamoatchilik fikrini ovozli eshittirishda va boshqalarda foydalanishga o‘tmoqda, bu esa, o‘z navbatida, yoshlar tarbiyasida muhim o‘rin tutadi (Fayziyeva, 2016: 44).

Ta’limni rivojlantirishda virtual reallikning roli yanada interaktiv, samarali va individual o‘quv tajribasini yaratishdir. Bu talabalarga ko‘nikmalarni rivojlantirishga, amaliy tajriba orttirishga va ilmiy natijalarini yaxshilashga yordam beradi. Biroq, virtual reallikning ba’zi cheklovlarini ham hisobga olish lozim, masalan, texnologiyaning yuqori narxi va o‘qituvchilarni ushbu texnologiyadan foydalanishga o‘rgatish zarurati.

XULOSA

Xulosa qilganda, virtual reallik virtual texnologiyalar yordamida yaratilgan reallik va fantastik voqelikni uyg‘unligini o‘zida ifoda etadi. Shu boisdan ham virtual reallik ta’lim jarayonini modernizatsiyalashda muhim o‘rin tutadi. Chunki aynan virtual o‘quv muhiti talabalarning bilim tajribalarini boyitishga mo‘ljallangan platformalar bo‘lib, ular ta’limga zamonaviy innovasion texnologiyalarni qo‘llash orqali yorqin namoyon bo‘ladi. Virtual reallik texnologiyalarni rivojlanishi ta’lim muhitini tubdan o‘zgartiradi. Virtual reallik texnologiyasi yanada murakkab muammolarni hal qilish uchun insonlar to‘g‘ridan-to‘g‘ri kompyuterlar bilan o‘zaro aloqa qilishlari mumkin bo‘lgan vosita hisoblanadi. Umuman olganda, virtual ta’lim uchun katta imkoniyatlarni taqdim etadi va undan foydalanish ta’limning turli sohalarida rivojlanib, tobora kengayib boradi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

Mirziyoyev Sh. (2021). Yangi O‘zbekiston strategiyasi. Toshkent: O‘zbekiston, – B. 191-192. Sanaqulov, A. N. (2020). Prospective Directions of Effective Use of Virtual Technologies in Increas ing the Power of Youth. JournalNX, 901. Babenko B. (1997). Dve knigi o virtualnoy realnosti // Trudi laboratorii virtualistiki. Vip. 3. – M, 56.

Bodriyyar J. (2018). Simulyatsiya i simulyakri. – M, 2018. – 240 s.

Yudkina Ye. S. (2021). Potensial virtualnix muzeyev v sovremennix realiyax. Vestnik

Muzeya arxeologii i etnografii Permskogo Preduralya, (11), 22. Tulenova, G. , & Sanaqulov, A. (2022). MODERN VIRTUAL

TECHNOLOGYAND ITS OPPORTUNITIES.
Academic research in educational sciences, 3(9), 100-105. Nosov N. (2000). Virtualnaya psixologiya. – M. : Agraf, 91.

Sanaqulov, A. (2020). Virtual reallikning ilmiy-falsafiy tahlili. SamDU. 52.
Xorijev M. (2001). Virtualnaya realnost. –M. : OLMA-PRESS, 269.
E. Radionseva (2021). NOVAYA OBRAZOVATELNAYA TRAYEKTORIYA - PROGULKI PO VIRTUA LNOY REALNOSTI.
Nauka o cheloveke: gumanitarnie issledovaniya, 15 (4), 155.

Fayziyeva M. , Sayfurov D. (2016). Virtual ta'lim texnologiyasi. – Toshkent, 44.

EXTENDED ABSTRACT

Today, virtual reality technologies are developing rapidly, and interest in them is growing. Virtual reality technologies affect people's social and personal lives, causing a transformation of culture, morality and values. This process, on the one hand, leads to the social, cultural, spiritual alienation of people from society, and on the other hand, expands the possibilities for the development of society, becoming a means of satisfying the vital, spiritual needs of people. In this regard, the development of mechanisms for identifying the family capabilities of a new virtual culture emerging in a modern informative society, its specifics and prospects for the development of virtual reality, is of urgent importance.

Critical analysis of youth activity in the virtual world is becoming more relevant today than ever. In this process, it is relevant to further improve the system of the impact of virtual networks on the education of young people, the implementation of a number of measures to promote and promote spiritual, educational and moral values with effective use of the Internet, increasing the positive energy of virtual networks in the education of young people. Increasing information culture among young people is important for the rational direction of young people from the possibilities of virtual networks to scientific, legal, cultural knowledge. In this process, timely solution of problems related to the management of youth information culture, protection of intellectual property rights to information culture, establishment of production of high-quality information culture products, support of innovative ideas to improve youth information culture are relevant.

Search for information, use of lists of reference books, library catalogs and card files, free orientation in the library collections, knowledge of the principles of organization of documents, systematization and the mark of authorship, principles of their use, the ability to compile lists of literature, knowledge of the rules. knowledge of the characteristics and relevant state standards also reflects the main characterizing aspects of information culture.

Information technologies are an effective tool for realizing the educational opportunities of young people. With the development of technologies and the use of technologies in innovative teaching methods in various fields of study, it is possible to solve problems related to the formation of information culture, independent learning and creativity among young people. That is why it is important that the relevant ministries and departments develop educational strategies in the field of information technology at different stages in order to optimize the interactive learning experience so that they can advance in the education of young people. Because such information technologies help young people to identify the need for new information, to find, evaluate, extract, organize and express information. On this basis, young people use the ideas of goodness to promote and create new ideas that can quickly respond to changes in the information world.

Today, the use of virtual reality technologies in education provides the following opportunities: virtual tours: students can virtually visit places where they cannot go in real life. For example, they can explore ancient archaeological finds and ruins or visit other countries. Simulation: Virtual reality can be used to simulate real-world situations, such as medical operations or emergencies. This allows students to gain hands-on experience and safely develop skills. Virtual Laboratories: Students can effectively use virtual reality technologies to conduct virtual experiments in various fields of science. Language learning: Virtual reality can be used to create an immersive environment in which students can practice developing communication skills in a foreign language with the help of virtual characters. Development of creative skills: Virtual reality can be used to create a virtual artistic environment in which students can experiment with various forms and styles of art. The advantages of using virtual reality in education are to increase the motivation and interest of students, improve memory and create an interactive and practical learning environment.

Virtual reality offers new and innovative teaching methods that improve the learning process and help students better assimilate information. There are several ways in which virtual reality can

contribute to the development of learning: first, virtual reality creates an immersive environment that allows students to interact with the learning material and the environment. This helps to increase their activity and interest in learning. Secondly, with the help of virtual reality, students can gain practical experience in various fields, such as medicine, engineering or art. They can experiment, practice problem solving, and develop skills safely and effectively. Thirdly, virtual reality allows you to create individual training programs that meet the needs of each student. This allows them to get used to it quickly and get additional support, as well as feedback. Fourth, with the help of virtual reality, students can access educational materials anytime and anywhere. They can also learn new concepts and skills outside of the institution. Fifth, virtual reality allows students to collaborate and interact with each other, even if they are in different fields. They can work together on projects, exchange ideas and learn from each other.

Virtual reality technologies are also widely used in the creation of simulators in education. At the same time, the concept of creating virtual libraries and museums is being developed, practical work is being carried out. For example, in virtual libraries, a user can use a computer to navigate through the visual representation of bookshelves, find and view the necessary literature, copy from it if necessary. The virtual museum is a little different. The virtual museum allows users to view any item of the collection in a natural three-dimensional form. However, this requires displays with a much higher image resolution. As a result, virtual existence has turned from a theoretical study into an integral part of modern culture associated with mass media and telecommunications.

Today, virtual reality technology has become a new way to promote the development of education. While traditional education has theoretically opened up knowledge for students, now, using virtual reality technology, they can create a vivid and realistic learning environment. This allows young people to develop memory through virtual passive instillations of real emotions. Independent learning is easier for students to perceive, therefore, with the help of virtual reality technologies, it is easier to stimulate students' interest in learning. Based on this, in order to improve digital skills in education, first of all, at the initial stage of the educational stage, it is necessary to implement systematic measures related to providing students with opportunities to master digital skills through the provision of digital technologies, providing young people with knowledge and skills in the context of a large-scale digital transformation that will be necessary in the future.

The role of virtual reality in the development of learning is to create a more interactive, effective and individual learning experience. This helps students develop skills, gain practical experience and improve their academic results. However, it is also necessary to take into account some limitations of virtual reality, such as the high cost of technology and the need to train teachers to use this technology.

Virtual reality expresses a combination of reality and a fantastic reality created with the help of virtual technologies. Therefore, virtual reality plays an important role in the modernization of the educational process. Because it is virtual learning environments that are platforms designed to enrich the cognitive experience of students, which is clearly manifested in the application of modern innovative technologies in education. The development of virtual reality technologies is fundamentally changing the educational environment. Virtual reality technology is a tool through which people can interact directly with computers to solve more complex problems. In general, it offers great opportunities for virtual learning, and its use will develop and expand in various areas of learning.

Keywords: virtual reality, virtual network, technologies, individual training, virtual laboratory, virtual library, virtual museum, virtual journey, simulation, practical experience, creative skills.

YARATICILIK KAVRAMININ OLUŞUMU

Hojiyev Rasulbek Boynazar öğlü

Mahalle va aile" araştırma enstitüsü doktora öğrencisi
ORCID 0000-0002-3494-0100,

Taşkent, Özbekistan

ÖZET

İnsanoğlunun kendini ve doğayı anlamak için çabalamaya başladığından bu yana filozoflar ve diğer bilim insanları akıl, düşünme ve yaratıcılık gibi kavramlar üzeründe kafa yormuştur. Bu makalede Antik Yunan Çağından, Orta Asya'da birinci ve ikinci Aydınlanma, Batı Avrupa'da Rönesans'tan günümüze kadar uzanan süreçte yaratıcılık olgusunun oluşumu incelenmektedir. Bunun yanı sıra bu yazıda kişide yaratıcılığın geliştirilmesine yönelik öneriler de yer almaktadır.

Anahtar kelimeler: Zihin, bilgi, yaratıcılık, yaratıcı düşünme, düşünme.

KREATIVLIK TUSHUNCHASINING SHAKLLANISHI
FORMATION OF THE CONCEPT OF CREATIVITY

Hojiev Rasulbek Boynazar ugli

Research Institute "Mahalla and Family", Tashkent, Uzbekistan.

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada kreativlik fenomenining genezisi hamda shakllanishi Qadimgi Xitoy, Antik Yunoniston, Markaziy Osiyodagi ilk va ikkinchi uyg'onish davri, G'arbiy Yevropadagi Renessans davridan tortib hozirgi kungacha bo'lgan vaqt oralig'ida falsafiy jihatdan tahlil qilingan. Shu bilan bir qatorda ushbu maqolada shaxsda kreativlik xususiyatlarini rivojlantirish borasida takliflar ham o`rin olgan.

Kalit so'zlar: Aql, bilim, kreativlik, kreativ fikrlash, tafakkur

RESUME

This article philosophically analyzes the genesis and formation of the phenomenon of creativity in the period from Ancient China, Ancient Greece, the era of the first and second Renaissance in Central Asia, the Renaissance in Western Europe to the present day. In addition, this article also includes suggestions for improving creativity in individuals.

Keywords: Mind, knowledge, creativity, creative thinking, thinking.

Giriş

İnsan uygarlığının en önemli unsurlarından biri olan yaratıcılık olgusu, antik çağ düşünürlerinden ve filozoflarından bu yana modern bilim adamlarının ilgisini çeken önemli konulardan biridir.

Yaratıcılık ve yaratıcı düşünme, tarihin her dönemimde toplumların ilgi ve dikkatini çekmiş ancak toplumlar yaratıcı düşünmeyi uzun yıllar yalnız, doğuştan üstün yetenekli ve dâhi insanlara özgü entelektüel bir süreç veya ürün olarak görmüşlerdir. Yirminci yüzyılın ikinci yarasından sonra yaratıcı düşünme üzerinde yoğunlaşan araştırmalar bu tabunun yıkılmasını sağlayarak her insanın az veya çok yaratıcılık becerilerine sahip olduğunu ortaya koymuştur. Uzun yıllar boyunca sanatın ve

edebiyatın bağlamında değerlendirilen yaratıcılık, yine uzun bir süre bilim ve teknikte buluş yapan bilim adamları veya mucitlere özgü bir ayrıcalık veya onların sahip olduğu bir nitelik olarak düşünülmüştür. Yaratıcılık ve yaratıcı düşünme, önceleri mimarlık, reklamcılık, sanat gibi alanlarda kendini göstermiş olsa bile yirminci ve yirmi birinci yüzyılda eğitimden ekonomiye, sağlıktan teknolojiye kadar birçok alanın gelişmesinde anahtar kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle II. Dünya Savaşı'nı takiben askeri savunma sistemleri, mühendislik ve uzaycılık gibi alanlarda hızlı ilerleme kaydedilmeye başlanmıştır. Bu durumun bir sonucu olarak, son yıllarda gelişmiş ülkeler başta olmak üzere gelişmekte olan ülkeler de yaratıcılık, yaratıcı düşünme konusu ve eğitimi üzerine çalışmalarını yoğunlaştırmış ve yaratıcılığı ve yaratıcı düşünmeyi eğitimin temel amacı olarak ele almaya başlamışlardır. [22, s. 3876]

Yaratıcılıkla ilgili fikirlerin Platon'a kadar uzandığı anlaşılmaktadır [14, s. 682] Bu bağlamda yaratıcılık ilk olarak felsefenin, onu takiben psikoloji, sosyal bilimler, güzel sanatlar, eğitim vb. farklı disiplinler üzerinde teoriler üretmiştir. [21, s. 90].

Şarkda (Doğu) yaratcılıkla ilgili görüşler

Bize ulaşan en eski ansiklopedik kaynaklardan biri olan "Avesta"da insan düşüncesiyle ilgili konuyu ana fikri kabul edilen "İyi Düşünce", "İyi Söz" ve "İyi amel" üçlüsünde görebiliriz. İyi bir düşüncenin güzel bir söze aktarılması ve bunun bir iyilik olarak gerçekleşmesi, bütün iyiliklerin temelidir.

"Avesta"nın ana fikirlerinden biri olan "İyi Düşünce"nin temelinde sağlıklı, insani, ilerici, yaratıcı düşünce içeriği yatmaktadır. Sağlıklı düşünme ve düşüncenin insan ruhuna etkisi konusunda kaynakta şu düşünceleri okuyoruz: "İnsan, düşüncede dahi olsa başkalarını kıskanmamalıdır. İyi niyetli insan öfkelenmez, cehalete teslim olmaz. Sonuçta böyle bir ruh halinde olmayan insan iyilik düşünmez, görevi ve adaleti unutur, yanlış işler yapar. " [5, 54]

Hayatın asıl anlamının mutluluğa ulaşmak olduğunu vurgulayan büyük filozof Ebu Nasr Farabi şöyle diyor: "Düşünmeye çalışan insan, şüphesiz, aradığı nihai mutluluk düzeyine ulaşabilir. " . [11, s. 29]

Farabi düşünme, zeka ve bilgi arasındaki ilişkiyi belirlemeye çalıştı. Ona göre insan akıl yoluyla düşünür ve düşünme bilginin temelidir. Nasıl ki güneş olmadan ışık olmuyorsa ve ışık olmadan göz göremiyorsa, eğer insan bilme kabiliyetine sahip değilse, ilk maddi cisimlerle ilgili hafızada saklanan önceki zihinsel kavramlar da ilk kavramların topluluğu

olmasaydı, aksi takdirde yeni bilgi edinmek mümkün olmazdı. Bir kişinin olgunlaşması için genel zihinsel bilgi birikimine sahip olması gerekir. İnsanın zihnini zenginleştirebilmesi için düşünme yeteneğine sahip olması gerekir. [3, s. 230]

Farabi'ye göre kişinin entelektüel yeteneği, doğduğu anda doğal olarak entelektüel kavramları algılamaya hazırdır. Ancak algılama yeteneği kişiden kişiye farklılık göstermektedir ya da insanlar zihinsel kavramları algılama yeteneğine sahip olmasalar bile bazıları bu fırsatları kullanmamaktadır. [3, s. 228]

Farabi'nin bilimsel görüşlerine göre kişi, doğanın ve toplumun genel yasalarını, yaşamın özünü, aklın ürünü olan ve sonsuz biliş sürecini düşünerek anlar. Bilim ve sanatla ilgili bilgiler akıl gücüyle elde edilir.

Ibn Sina'nın aklın içeriği ve işlevlerine ilişkin görüşleri Farabi'nin görüşleriyle tutarlıdır. Her iki bilim adamı da zekayı insan gelişiminin en önemli aracı olarak görüyor ve zekayı türlere ayırıyor. Farabi, aklın Bilkuvve akıl, Bilfiil akıl ve Mustafad akıl olarak ayrıldığını vurgularken, İbn Sina da bunlara Bilmeleke aklını ekleyerek Farabi'nin tasnifini zenginleştirmiştir. [10, s. 190]

İbn Sina'ya göre insan doğuştan birtakım bilgilerle varlığa gelmektedir. İnsanın bilgilerini elde etmesine vasıta olan ve bilgilerine temel teşkil eden ilk akledilir ilkelerin kaynağı Faal Akıldır, dolayısıyla ilahidir. [10, s. 192]

Ancak herkes yukarıdaki zeka türlerinin hepsine sahip değildir. Mustafaad Akl, bir insanın ulaşabileceği en üst seviyedir ve önceki tüm aşamaları başarıyla tamamladıktan sonra ulaşılabilir.

Ayrıca İbn Sina eserlerinde fikre, ilme ve yeniliğe büyük önem vermiş, insanın akıl ve zekasına vurgu yapmıştır. İbn Sina, insan aklının doğru düşünce ve sağduyu ile elde edilen bilgileri birleştirme yeteneğine sahip olduğunu ve bu şekilde yeni fikirlerin ve çözümlerin ortaya çıkabileceğini öne sürmüştür. Onun eserleri, insanoğlunun doğayı anlama ve inovasyon yoluyla yeni bilgiler üretme yeteneğini destekleyen bir bakış açısını yansıtır.

Ortaçağ İslam dünyasının önemli bilim adamlarından biri olan Ebu Rayhan Biruni'nin ilmi ve felsefi eserlerinde özel bir yeri vardı. Eserlerindeki genel fikirlerden hareketle yaratıcılıkla ilgili bazı temel fikirler şunlardır:

Biruni, gözlem ve veri analizini yaratıcılığın temeli olarak görüyordu. Ona göre yeni fikirler, gözlemlere dayalı bilgi ve veri analizi sonucunda

ortaya çıkıyor. Profesör R. Nosirov'a göre, Biruni'nin çalışmalarında deneyim ve gözlemin önemine vurgu yaparak, "Bazı öncüllerini takip ederek Biruni, bilimin ana yönlerini ve sorunlarını tümdengelimli zihinsel bakış açısının kapsamından gözlem ve deneyim alanına aktarmıştır". [12, s. 9]

Gözlem ve deneyim yoluyla düşüncelerin, fikirlerin ve bilgilerin doğru olup olmadığını anlayabiliriz.

Biruni, farklı kültürler, diller ve inanç sistemleri hakkında öğrenmenin yaratıcılığı artırmaya yardımcı olabileceğini savunuyor. Ona göre farklı bakış açılarından bakarak yeni bilgiler üretebilir, fikirler geliştirebiliriz. [25]

Biruni eğitim ve sürekli öğrenmenin yaratıcılığı geliştiren önemli faktörler olduğunu vurgulayarak, insanların her zaman öğrenmesi, araştırması ve sorması gerektiğine, doğayı ve evreni anlamanın yaratıcılığı teşvik etmenin bir yolu olduğuna inanıyordu.

Biruni'nin eserleri, bilimsel ve felsefi birçok konuyu ele alırken yaratıcılığın rolünü tartışır. Ancak, spesifik olarak "yaratıcılık" kavramına dair kendisinin kesin bir görüşünü aktaran bir bölümü belirtmek zor olabilir.

İbn Sina gibi Biruni de "Mesleği ve uzmanlığı ne olursa olsun, toplumun her bilinçli üyesi, çevresinde meydana gelen sosyal olay, süreçlerin nedenlerini ve sonuçlarını bilme, yönetebilme yeteneğine ancak, toplum hakkında derinlemesine bilgi edinerek sahip olacağına" ınanmıştır [7, s. 39]

Ali Şir Nevai büyük edebi mirasıyla toplumdaki tüm sosyal ilişkilere bilimsel, manevi, ahlaki ve felsefi bakış açısını temel alarak kendi düşüncelerini öne sürmüştür.

Ali Şir Nevai, insan tefekkürine yüksek değer veriyor ve insanı, her şeyi düşünerek yapabilme yeteneğine sahip bir varlık olarak kabul ediyor. "Ferhat ile Şirin" destanında Ferhad'ın dilinden alınan bu cümlelerde, kişinin yaratmaya muktedir olduğu şeyi düşünerek yapabileceği ifade edilmektedir.

“Har ishki qilmish odamizod,

Tafakkur birla bilmish odamizod”[1, s. 92]

İnsan hayatında düşünmenin önemine vurgu yapan düşünür, şu satırları dile getiriyor:

“Necha ul hol aro qildi tafakkur,

Tafakkurdin fuzun bo‘ldi tahayyur”[1, s. 189].

Çinli filozof Konfüçyüs'ün düşünceye ilişkin görüşleri yukarıda adı geçen bilim adamlarının görüşlerine yakın olup, "Beş Erdem Kavramı"nın insan yaşamında önemli bir yer tuttuğunu vurgulamaktadır. Bu Beş Erdemden biri “Zhi” yani bilgidir.

Konfüçyüs öğretisinde bilgi kavramı konusu, tarihi kitaplara hakim olmak ve ataların deneyimi şeklinde ifade edilir. Bilgi edinmenin ana yöntemi, eski kroniklere ve tarihi kaynaklara dayalı okuma sürecidir. Bilginin tarihsel olarak yalnızca ataların deneyimine dayanarak öğrenildiğinde etkili olduğu, tüm yeni olgu ve bilgilerin ataların deneyimine dayanarak ortaya çıktığı vurgulanıyor.

Örnek olarak büyük ataları Yao, Shun ve Yu'yu gösteriyor. Kendisi hakkında ise şu düşünceleri dile getiriyor: “Deniyorum ama yaratmıyorum. Tarihi seviyorum ve inanıyorum. Aldığım bilgiler atalarımdan kalan bir mirastır, ona hiçbir şey eklemedim, onu orijinal haliyle nesillere bırakıyorum. Bilgi ve öğretiler Tanrı tarafından yaratılmıştır ve ben yalnızca toprağı eken ve işleyen bir çiftçi olarak çalışıyorum. Kişi kendi yaptığı eylemlerini değerlendirmeli, onların doğru ya da yanlış analiz etmelidir. Bu da insanı inatçılıktan uzak tutar” diyor. [2, s. 879]

Konfüçyüs, kendi görüşlerine göre yaratıcılığı doğuştan gelen bir yetenek olarak görüyor ve bunun uygun eğitimle daha da geliştirilebileceğine inanıyordu. Ayrıca filozof için ahlaki standartlar ilk sırada yer almakta ve insanların etkileşimlerinde ahlaki standartlara uyduklarında sorunlara çözüm bulabilecekleri ve çözebileceklerine inanmaktadır.

Antik Yunanistanda yaratıcılık kavramının ortaya çıkışı

Antik Çağ bilim adamlarının ve filozoflarının yaratıcılığa yaklaşımları ayrı bir tartışma konusu olarak değerlendirilmektedir. Özellikle Antik Yunan filozofları, insan düşüncesini ve onun ürünü olan yaratıcı düşünme sürecini araştırmış ve bu konuda bir takım bilimsel ve teorik görüşler ortaya koymuşlardır.

Bazı eski Yunan ve Yahudi-Hıristiyan metinlerine göre ruh iki bölümden oluşur: Biri Tanrı'nın ilhamla doldurduğu bir haznedir, diğeri ise bu ilhamı ifade etmek için tasarlanmıştır. Platon, bir şairin ancak kendisi istediğini ve esinlendiğini yaratabileceğini söylemiştir. Şair, tanrılar tarafından seçilen ve onlardan alınan yaratıcı fikirleri ifade eden özel bir kişidir. [23]

Platon, mistik bir sanatsal yaratıcılık ve mesleki eğitim teorisi geliştirdi ve yaratıcı fikirlerin rasyonel bilgisi doktrinini ortaya koydu ve sanatsal yaratıcılık eylemini irrasyonel bir eylem olarak ilan etti. Ona göre sanatta yaratıcılığın kaynağı ve nedeni obsesyondır (insan zihnini bir şeye yönlendirmek veya boyun eğdirmek). Platon ressamları en yüksek, ilahi güçlerin bilinçli etkisi ve çekiciliğine sahip olan ilham kaynağını içeren yaratıcı bir kişi olarak görüyor.

İnsan düşüncesinin bir ürünü olan yaratıcılığın, bazı yönlerden diğerlerinden farklı olması ve belirli bir alandaki başarıların insana verilen ilahi bir kaynak olduğu konusunda Sokrates'in teorik görüşleri Platon'dan biraz farklı olsa da, yaratıcılık konusunda Platon'un yaklaşımıyla tutuyor. Ona göre bütün şairlerin ilahi ilhamla uyum içinde güzel sanat eserleri yarattığını kabul eder. [16]

Aristoteles'in yaratıcılık ve yaratıcı düşünme sorununa ilişkin bilimsel teorik görüşlerine dikkat etmek önemlidir. Ona göre kişinin düşünme biçimini kullanması, her şeye yaratıcı bir yaklaşım sergilemesi bakış açısıyla gerçekleşen aktif bir süreçtir. Aristoteles'e göre ortalama bir insan pasif bir zihne ("potansiyel zihne") sahiptir, dolayısıyla bazen düşünür, bazen de düşünmez. Bilmek için kişinin bilginin kaynağını sezgi (görme, duyma) yoluyla alması ve pasif zihnini faaliyet durumuna yönlendirmesi, yani zihnini aktif zihne yaklaştırması gerekir. [13]

Aristoteles Sokrates ve Platon'un yaklaşımına zıt olarak, ilhamın ilahi müdahaleden değil, insan ruhundan ve onun ruhsal birlikteliklerinin dizisinden geldiğini öne sürdüğünde, yaratıcılığa yeni bir bakış açısı ortaya çıktı. [4]

Daha sonra Roma İmparatorluğu'nun, ardından feodal sistemin siyasi ve dini baskısı, kilisenin toplumdaki etkisinin artması sonucunda Batı dünyasında yaratıcılığa ve onun algılanmasına daha az önem verilmeye başlandı. Yunan medeniyetinin değerlerine geri dönen Rönesans, sanata, edebiyata, felsefeye ve bilime olan ilginin yeniden canlanmasıyla karakterize edildi. Yaratıcılık yeniden tartışma konusu oldu.

Yaratıcılık ve deha

17. yüzyılda deha, özellikle de yaratıcı dehanın kökeni hakkında felsefi tartışmalar ortaya çıktı. Örneğin Duff, yaratıcı dehayı yetenekten ayırdı ve dehanın mutlaka özgün düşünme anlamına gelmediğini belirtti. Ona göre yaratıcı deha, fikir arayışını yönlendiren fikirleri ve estetik nitelikleri birleştirme ve değerlendirmeye yönelik çağrışımsal hayal gücünü içeren doğuştan gelen bir yetenekten gelir. [6, s. 219]

Böylece yaratıcılık fikri yavaş yavaş dehanın yetenekten farklı, genetik ve çevresel faktörlerle belirlenen özel bir biçimi olarak şekillendi. Yaratıcılığın doğaüstü yönü bilimsel analizlerden yavaş yavaş kayboldu.

18. yüzyılda çoğu araştırmacı dehanın özgünlük düzeyine dayandığı fikrini destekledi. Bu da fikirler arasında bağlantı kurabilme becerisine bağlıdır. William James bu konuda şunları yazmıştır: "Belirli şeyler hakkında düşünmek, alışılmış spekülasyonlar doğrultusunda sabırla birinden diğerine geçmek yerine, bir fikirden diğerine ani sıçramalar ve geçişler yaparız. . . elementlerin görünmez kombinasyonlar oluşturması gibi, analoji yoluyla en ince çağrışımlar yapıyoruz; kısacası, kaynayan bir fikir kazanının içine batmış durumdayız. . . iletişimin bir anda kurulabileceği ya da kaybolabileceği, monoton rutinlerin yersiz olduğu, tek bir yasanın beklenmedik olduğu bir şey gibi görünebilir". [6, s. 222]

Böylece bugüne kadar araştırmacıların ilgisini çeken sorular ortaya çıktı. Yaratıcılık nedir? Kendini nasıl gösteriyor? Yaratıcı bir insanın özellikleri nelerdir? Nasıl çalışıyorlar?

Bu soruların bazılarına cevap verme girişimleri Francis Galton'un eserlerinde ortaya çıktı. Galton, zihinsel yeteneklerin de fiziksel özellikler gibi doğuştan geldiğine inanıyordu. Bu fikrini, yaratıcılıklarıyla tanınan veya toplum tarafından dahi olarak kabul edilen ünlü kişilerin istatistiksel çalışmaları ile test etti. Bu girişim metodolojik bir yenilikti ve yaratıcılık üzerine ampirik araştırmanın başlangıcı olarak görülebilir. Galton ayrıca, yaratıcı olmayan bir kişiden bir dehaya (Platon ve çağdaşlarının fikirlerinden farklı olarak) yavaş yavaş geçmenin mümkün olduğu fikrini takiben, bireysel farklılıkların doğasının incelenmesine ve açıklanmasına özel önem verdi.

Ayrıca Galton, bir gün boyunca Londra'da dolaşırken aklına gelen her düşünceyi yazarak kendisi hakkında iç gözlemsel bir çalışma yürüttü. Bu sayede bir dizi zihinsel izlenimin olduğunu keşfetti: Yeni fikirlerin ana kaynağı, "zihnin derinliklerinde" depolanan ve çağrışım yoluyla etkinleştirilen "zihinsel nesnelerdir". "Bilinçli fikirler, bilinçdışı fikirlere benzetme dizileriyle bağlanır. " [23]

Modern çağda yaratıcılık

19. yüzyılın başlarında birçok psikolog ve tüm bilimsel okullar yaratıcılık üzerine araştırmalarla meşguldü. Örneğin Edouard Toulouse, Émile Zola ve Henri Poincaré gibi ünlü isimleri inceliyor. Bu insanların psikolojik aktivitelerinin çeşitli yönlerini (algı, hafıza, düşünme, kişilik özellikleri) inceliyor, özellikle yaratıcılık ile belirli bir zihinsel zayıflık arasında bir bağlantı olup olmadığını analiz ediyor.

Alfred Binet edebi yaratıcılık alanında özel durumlara ilişkin araştırmalar yürütüyor; çağrışımlara dayalı yaratıcı düşünmenin zekanın bir parçası olduğunu düşünüyordu. Simon'la birlikte geliştirdiği zeka okulunun ilk versiyonunda, yaratıcı hayal gücünü ölçmek için tasarlanmış orijinal görevler bulunabilir (örneğin, "tüm yuvarlak nesneleri tesbit edin").

Charles Spearman, yaratıcı zihin hakkındaki kitabında yaratıcılığın, farklı fikirler arasında bağlantılar kurma (aralarındaki benzerlikleri bulma) konusundaki entelektüel yeteneğe dayandığını belirtir. [18]

19. yüzyılda yaratıcılık üzerine yapılan araştırmalarda farklı ampirik deliller ve farklı tartışmalar olup, yaratıcılık kavramını inceleyen pek çok çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmalardan biri, 20. yüzyılın başlarında Sigmund Freud tarafından yazarlar ve sanatçılar gibi yaratıcı insanların, kültürel olarak kabul edilebilir araçlarla gizli arzularını ortaya çıkarmak için yarattıkları öne sürülmüştür. Yaratıcılığın kökeninin kişinin bilinçli ve bilinçdışı arzuları arasındaki çatışmalardan kaynaklandığı fikrinden hareketle bir sonuca varmıştır. [20]

Yaratıcılık konusunda önemli araştırmalar yapan bir diğer bilim insanı P. Cox, yaratıcı çalışmalarıyla ünlü 300 kişinin biyografik araştırmasını yaptı. Araştırması, motivasyon ve belirli karakter özellikleriyle birlikte yüksek zekanın (incelenen kişilerin ortalama IQ'su 154) yaratıcılık düzeyini belirlemede önemli bir faktör olduğunu gösterdi.

Alanyazında yaraticilik kavramının kullanımı

Yaratıcılık kelimesi ilk kez Merriam-Webster'ın üniversite sözlüğünde 1678'de ortaya çıktı ve yaratıcılık kelimesi literatürde 1875'te geçti. [24]

Yaratıcılık teriminin kendisi S. Freud'un araştırmasından sonra ortaya çıktı. Yaratıcılığın, bireyin kalıplaşmış ve tarihsel olarak oluşmuş düşünme biçimlerinin terk edilmesi olarak anlaşıldığı D. Simpson'ın eserinde ilk kez bulunabilir. [17]

İngiliz sosyolog Graham Walls, yaratıcılık araştırmaları alanında yeni bir yön açtı. Yaratıcı sürecin aşağıdaki dört aşamalı modelini ilk olarak "Düşünce Sanatı" kitabında şöyle önerdi: Zihinsel hazırlık (bilgi arama) aşaması, kuluçka aşaması, düşüncenin aydınlanması (yaratıcı bir fikrin akla gelmesi) ve sonuçların doğrulanması aşaması (fikrin doğrulanması). [8]

19. yüzyılın ikinci yarısında yukarıda bahsedilen bazı yaklaşımlarda derinleşmenin yanı sıra yeni yönelimler de gelişti. Bu dönemde Guilford yaratıcılık üzerinde birçok önemli çalışmalar yaptı. Araştırmasının ilk aşamasında, yaratıcılığın problemi tanımlama kolaylığı, analiz etme, değerlendirme ve sentezleme yeteneği, düşünmenin akıcılığı ve esnekliği gibi bir takım entelektüel yetenekler gerektirdiğini varsaydı.

Guilford farklı bilgi türlerine (figüratif, sembolik vb.) uygulanmaya uygun beş entelektüel işlemin (algı, hafıza, ıraksak düşünme, yakınsak düşünme ve değerlendirme) bulunduğu faktöriyel bir zeka teorisi geliştirdi. [9]

Bu teoriye göre yaratıcılık, farklı zihinsel işlemlere, özellikle de farklı düşünmeye (tek bir görevi yerine getirirken farklı fikirler üretme yeteneği) dayanmaktadır. Bu yönleri ölçmek için Guilford, problem çözme süreci bağlamına bir dizi testin ve entelektüel işlemin yerleştirildiği bir model geliştirdi. Bu modele Zeka Problemi Çözümünün Yapısı adını verdi. Bu model yaratıcı süreçleri de içeriyordu.

Yaratıcılığı ölçmekle ilgili çalışmalar

Torrens, 1950'lerden itibaren yaratıcılık testleriyle ilgilenmeye başladı. Yaratıcılığı psikometrik yaklaşıma dayalı olarak bilimsel bir bakış açısıyla analiz ederek, yetenek, bilgi eksikliği, mevcut zorluklarla ilgili sorunlar üzerine düşüncelerini ortaya koyarak bu konuda spesifik öneriler oluşturup hipotezler geliştirmiştir.

Kendisi ve meslektaşları Guilford iraksak düşünce testlerini temel alarak bu testlerin psikometrik özelliklerini, çocuklarda ve yetişkinlerde

kullanımını, yordama geçerliliğini ve eğitimsel özelliklerin elde edilen sonuçlara etkisini inceleyen bir araştırma programı yürüttüler. Bu çalışmalar sonucunda Torrens tarafından yaratıcı düşünmeyi ölçen testler yapıldı. [19]

Diğer akademisyenler yaratıcılığı geliştirme sorunu, yöntemleri ve eğitim programlarının geliştirilmesi üzerine odaklandılar: örneğin Osborne'un "beyin fırtınası", Parnes ve meslektaşları tarafından önerilen "yaratıcı problem çözme" yöntemi vd.

Aynı zamanda McKinnon, Gow, Roy ve diğer araştırmacılar yaratıcılıkla ilişkili kişilik özellikleri ve motivasyonları üzerinde çalıştılar. Bu çalışmalarda farklı yaratıcılık düzeylerine sahip grupları karşılaştırmak için korelasyonel yöntem ve teknikler kullanıldı. Bu bağlamda pek çok özelliğin yaratıcılıkla ilişkilendirilebileceği gösterilmiştir: özgüven, bağımsız düşünme, risk alma. [23]

Maslow ve Rogers'a göre yaratıcılık, kişinin kendini kabul etme ve ruh özgürlüğü gibi özelliklerle ilişkilendirilen potansiyelini gerçekleştirmesinin (kendini anlama) bir aracıdır.

1980'li ve 1990'lı yıllarda yaratıcılık ile konatif değişkenler arasındaki ilişki konusu, yaratıcılığın sosyal psikolojisi uzmanlarının dikkatini çekmeye devam etti. Bu nedenle Amabile ve diğerleri, içsel motivasyonun yaratıcılıktaki rolünü inceliyorlardı. Diğer çalışmalar ise kültürel çevrenin etkisine odaklanmıştır. Örneğin Simonton, "Tarihsel-Karşılaştırmalı" çalışmalarında toplumun siyasi çeşitlilik gibi belirli özelliklerinin, üyelerinin tarihsel gelişimi boyunca yaratıcılığı etkilediğini buldu.

Geçtiğimiz otuz yılda, Boden, Smith, Ward, Finke ve Weisberg tarafından sunulan, yaratıcılığa yönelik bilişsel bir yaklaşım da geliştirildi. Yapay zeka ile yapılan deneyler, vaka çalışmaları ve modelleme, zihinsel temsillerin yanı sıra yaratıcılığın içerdiği bilgi işleme ve dönüştürme süreçlerinin (analoji oluşturma, araştırma, geliştirme ve fikirlerin sentezi) incelenmesine olanak tanır. Bilişsel yaklaşımın bazı temsilcilerine göre yaratıcılık, bu süreçlerin sonuçları "olağanüstü" olsa bile sıradan bilişsel süreçlere dayanmaktadır. [15]

Genel olarak, bu dönemde yaratıcılığın bilişsel, konatif ve çevresel faktörlerin yakınlaşmasının sonucu olduğunu öne süren bir takım teorilerin önerildiğini söyleyebiliriz.

Günümüzde yaratıcılık kavramının algılanması

2000 yılında Rıza tarafından belirtilen tanıma göre, yaratıcılık, kalıpları yıkma, alışılmışların dışına çıkma, diğerlerinin yaşantılarına açık olma, empoze edilmiş düşünce çizgisini kırma, bilinmeyenlere doğru bir adım atma ve yeni bir düşünce çizgisi ortaya koyma, bir problem için alternatif çözümler üretme, başka şeylere yol açan yeni bir şey bulma, başkalarının izlediği yoldan çıkma, yeni bir düşünce ortaya koyma, yeni bir ilişki kurma, bilinmeyen yeni bir teknik veya yöntem icat etme, insanlara faydalı olan bir araç veya bir aygıt yapmadır. [22, s. 3879]

2002 yılında M. A. Kholodnaya, çalışmasında yaratıcılık çalışmasının iki yöne ayrılması gerektiğini vurgulamış, yani dar ve geniş anlamda araştırma. Yaratıcılık, dar anlamda, ıraksak düşünmedir (J. Gilford'un ayırt ettiği gibi), geniş anlamda, bir kişinin entelektüel yeteneklerini ve yaratıcı özelliklerini dikkate alır.

2010 yılında L. Y. Dorfman yaratıcılık çalışmasında çeşitli yönler tanımladı. Bunlar arasında yaratıcı düşünmenin yanı sıra buna bağlı bilişsel süreçler, yaratıcı kişilik ve diğer kişisel özellikler, yaratıcılığı etkileyen dış faktörler, yaratıcı davranış ve yaratıcı ürünler, sosyo-kültürel faktörler, yaratıcı sürecin aşamaları ve yaratıcı süreci gösterebiliriz.

PISA (Uluslararası Öğrenci Değerlendirme Programı) tarafından verilen tanımda, bilgi alanında özgün ve etkili çözümlere, başarılara ve hayal gücüne yol açan fikirlerin geliştirilmesi, değerlendirilmesi ve iyileştirilmesine etkin bir şekilde katılma yeteneği olarak tanımlanmaktadır.

Genel olarak, araştırmalar yaratıcılığa olan talebin her geçen yıl arttığını gösteriyor. EBSCO bibliyografik veritabanına göre, 2008 yılında yaratıcılığın çeşitli alanlarındaki araştırmalarla ilgili yaklaşık 400 yayın bulundu ve günümüzde bu sayı 500'ü geçti. [26]

Yaratıcılığın sorunları, özellikle hızla gelişen ekonomilere sahip ülkelerde yoğun bir şekilde incelenmektedir. Ülkelerin ekonomik, sosyal ve kültürel gelişiminin yaratıcılıkla doğrudan ilişkili olduğu görülmektedir.

Sonuç

Kısacası yapay zekanın hızla hayatımızın her alanına girdiği bir ortamda yaratıcılığın ve yaratıcı düşünmenin önemi her zamankinden daha da artıyor. Insanlar tarafından yapılabilen basıt işleri günümüzde robotlar tarafından kolaylıkça yapıldığını ve işverenleri de robotları tercih etmesinin artmasını da görüyoruz. Artık ülkeler birbirleriyle hayatın her alanında rekabet etmekteler. Bu rekabeti kazanmanın yolu bireylerde öncelikle öğrencilerde yaratıcılık ve yaratıcı düşünme yeteneklerini fark etmek ve bu becerileri geliştirmekten geçmektedir.

Sonuç olarak söylememiz gerekirse, yaratıcılık insan uygarlığının tüm zamanlarında önemini ve gizemini koruyan, insanoğlunu diğer canlılardan ayıran, uygun ortamlarda geliştirilebilen özellik olarak tanımlayabiliriz. Toplumda bireylerin yaratıcılık yeteneklerini geliştirmek için aşağıdakileri öneriyoruz:

- Yaratıcılığı sadece özel seçilmiş insanlara mahsus yetenek olarak değil, herkes erişebileceği bir meleke olarak kabul etmek gerekir;

- Yaratıcılığın gelişme süresinde en önemli dönem olan çocukluk döneminde çocukların kendini özgürce ifade etmelerine izin vermemiz, onların fikirlerine önem vermemiz lazım;

- Hata yapmaktan, risk almaktan korkmamalıyız ve çocuklarııza da bunları öğretmeliyiz;

- Bilgiye ve eleştriye her zaman açık olmamız gerekiyor;

- Hayal gucunu aktif olarak kullanmalıyız ve onları paylaşırkan çevremizdeki insanlardan çekinmemeliyiz;

- Toplumda yaratıcı fikirlerni desteklemeliki, yaratıcı fikirleri üretenlerin motivasyonu dahada artsın.

KAYNAKÇA

A. Navoiy. Farhod va Shirin. www. ziyouz. com kutubxonasi 405 b. https://lib. fbtuit. uz/assets/files/Alisher-Navoiy. FarhodvaShirin. pdf

A. Tursinboyev Konfutsiy falsafiy ta'limoti va undagi asosiy tushunchalar // Oriental renaissance: innovative, educational, natural and social sciences. 2022. 2-son. -s. 879.

Abu Nasr Farobiy Fozil odamlar shahri. -T. :"Yangi asr avlodi". 2022. 320 s.

Albert, R. S. , & Runco, M. A. (1999). A history of research on creativity. In R. J. Sternberg (Ed.), *Handbook of creativity* (pp. 16–31). Cambridge University Press.

Avesto. O‘zbek tilidagi tarjimasi (Asqar Mahkam tarj.). - T. , 2001. S. 54.

Becker, M. (1995). Nineteenth-century foundations of creativity research. *Creativity Research Journal, 8*(3), 219–229.

Buyuk siymolar, allomalar (O‘rta Osiyolik mashhur mutafakkir va donishmandlar. 1-kitob. Nashrga tayyorlovchi M. M. Xayrullayev). – T. : «A. Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti», 1995. –S. 39.

Eugene Sadler-Smith (2015) Wallas’ Four-Stage Model of the Creative Process: More Than Meets the Eye?, Creativity Research Journal, 27:4, 342-352.

Guilford, J. P. (1957). Creative abilities in the arts. *Psychological Review, 64*(2), 110–118.

H. H. Bircan İslam felsefesi tarihine giriş. -Konya. : “Çizgi”, 2021. -S. 190.

Karimova V. M. . Sunnatova R. I. Mustaqil fikrlash. - T. : Шарқ, 2000. – S. 29.

L. Yuldasheva Abu Rayxon Beruniy qarashlarida Hind falsafasi muammolarining talqini. /ijtimoiy-falsafiy tahlil/ Fal. f. n. darajasini olish uchun yoz. Diss. - 2010. S. 9.

Lemenkova P. A. Evolyutsiya vzglyadov aristotelya na problemu cheloveka i okrujayushego mira / https://hal. archives-ouvertes. fr/hal-01986701/document

Maba, A. (2019). Güncel yaklaşımlar çerçevesinde müziksel yaratıcılık ve değerlendirilmesi, Turkish Studies Educational Sciences, 14(3), 681-697.

Marsh R. L. , Bink M. L. , (2000). Cognitive Regularities in Creative Activity // Review of General Psychology Volume 4, Issue 1, pp. 59–78.

Misticheskaya «teoriya tvorchestva» po Platonu / Manba: https://vikent. ru/enc/5420/

Ray M. Simpson Creative imagination // *The American Journal of Psychology*, Vol. 33, No. 2 (Apr. , 1922), pp. 234-243.

Spearman, C. (1931). *Creative mind.* Appleton-Century. https://psycnet. apa. org/record/1931-15020-000

Torrance, E. (1988). The Nature of Creativity as Manifest in Its Testing. In R. Sternberg (Ed.), The Nature of Creativity (pp. 43-73). New York: Cambridge University Press.

Боровинская Д. Н. Эволюция современного представления о креативности. — Контекст и рефлексия: философия о мире и ч

Zorlu, T. ve Onur, D. (2018). Tasarım eğitiminde duyusal farkındalık ve yaratıcılık ilişkisi üzerine, METU Journal of the Faculty of Architecture, 35(2), 89-118.

Yeşilyurt, E. (2020). Yaratıcılık ve yaratıcı düşünme: Tüm boyut ve paydaşlarıyla kapsayıcı bir derleme çalışması. OPUS–Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi, 15(25), 3874-3915.

T https://psyera. ru/istoriya-ponyatiya-kreativnosti-ot-drevney-grecii-do-nashego-vremeni_8680. htm

C

https://ru. wikipedia. org/wiki/%D0%9A%D1%80%D0%B5%D0%B0%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%8C

https://www. biruni. edu. tr/universitemiz/biruni-kimdir

https://www. ebsco. com/search?search=creativity&f%5B0%5D=content_type%3Aresource&f%5B1%5D=content_type%3Asuccess_story&f%5B2%5D=content_type%3Avideo

EDUCATION FORECASTING AS A SOCIO - PEDAGOGICAL PROBLEM

Zhiyenbekova A. A. [1a*], Arymbayeva K. M[1a]

Abstract

The article presents an aspect of the study of forecasting education as a social institution, examines the methodological and conceptual foundations of forecasting in the research of philosophers, sociologists, psychologists, teachers; interprets the concept of "forecasting"; analyzes the general and particular principles on which forecasting is based; reveals the content of the concept of "experimental forecasting"; identifies elements of forecasting and planning the development of the educational sphere; the role and importance of forecasting and planning the development of the educational sphere are determined.

Keywords: forecasting, planning, educational sphere, the effectiveness of the forecasting system, foreign experience, modernization of the forecasting and planning system.

INTRODUCTION

Complex processes of economic globalization and cultural unification are taking place all over the world, which affects the socio-cultural development of modern society and determines the directions of state educational policy.

The most important task of its implementation is to ensure high quality and efficiency on the basis of preserving the fundamental nature of education, its compliance with the current and future needs of the individual, society and the state. Forecasting the development of the country as a whole and the social consequences of its transformation during the transition period should be carried out not only based on the peculiarities of socio-political, national-economic and other situations, but also in the context of global trends of our time.

In any society, education is a relatively independent system, the results of the functioning of which, ultimately, are determined by its

socio-economic and political system, the level of its material and technical development.

The changes that are taking place in the educational sphere also affect all social aspects of society.

Foreign scientists, studying the factors of economic growth in various countries, note that it is the high quality and efficiency of educational institutions that are the fundamental factors in the formation of human capital - the engine of economic development. Without the high quality of human capital, it is impossible to introduce new technologies, develop innovative sectors of the economy, apply the results of scientific and technological progress in all spheres of life and activity of society.

This actualizes a lot of problems, first of all, the problem of training professional personnel capable of working in the constantly changing conditions of the educational space.

It is no longer enough for specialists to possess a significant amount of information, to be able to adapt it to educational practice, they need to be mobile and far-sighted in the educational space, to anticipate possible changes in it, to build the learning process based on scientifically based forecasts. .

Historical aspect of forecasting research

The knowledge of the future has worried mankind since antiquity.

Astrologer (Nostradamus), philosophers (Socrates, Plato, Aristotle, Pythagoras, Confucius, I. Kant, etc.), utopian socialists (T. Mohr, T. Campanella, A. I. Saint-Simon, R. Owen, etc.), humanist educators (Ya. Komensky, G. Pestalozzi, A. Disterweg, K. Ushinsky, etc.) tried to predict the events of the future, to foresee the consequences of human activity.

In the 70s of the XX century, scientists contributed to the solution of forecasting problems: various aspects of predictive activity were systematically studied and developed.

Among the authorities of Western prognostics, the French Bertrand de Jouvenel, the American Daniel Bell, the Dutchman Fred Pollack the American John Mcgale, the German futurologist Ossip Flechtheim, Galtung, Erich Jantsch, Herman Kahn, Alvin Toffler, Dennis and Donella Meadows, the Italian Aurelio Peccei, the American Geisl Gendsrson, John Naisbitl, and others were investigated.

The ideas developed by the Belgian physicist and philosopher I. R. Prigogine, as well as representatives of the scientific school created by

him (G. Haken, G. Nicolis, A. Babloyants, S. Weinberg, P. Glensdorf, R. Graham, C. George, R. Defey, J. Cagliotti, M. Courbeidge, S. P. Kurdyumov, M. Stadler, J. Thompson, J. Hunt, F. Henin, A. Bauer , G. Kroeber, W. Eichhorn and others).

The problem of forecasting continues to interest the philosophers G. S. Vinogradov, V. I. Patrushev, I. V. Bestuzhev-Lada, G. A. Namestnikova, Safronova V. M. and etc.

The methodological and conceptual foundations of pedagogical forecasting are revealed in their works by I. V. Bestuzhev-Lada, S. V. Vostrikov, B. S. Gershunskiy, G. A. Golts, I. D. Demakova, L. M. Zelenina, V. V. Ivanter, N. I. Kalakov, E. G. Kostyashkin, F. G. Coombs, V. O. Kutyev, A. F. Prysyazhnaya, V. A. Sadovnichy, M. N. Skatkin, etc.) In psychology, forecasting is considered from the standpoint of the doctrine of anticipation (B. F. Lomov, A. V. Brushlinsk, L. A. Regush, E. N. Surkov, etc.).

The main content of the concept, elements and principles of forecasting in education

The problems of forecasting, long-term planning and optimal management have now become more relevant than ever before for all natural and social sciences. The fact that scientific foresight is a necessary link in the chain of optimal control of any complex system is becoming more and more realized. The concepts of "forecast", "foresight", "prediction", as well as the concepts of "anticipation", "assumption", "predestination", etc. , close to them in essence, characterize, first of all, the productive part of judgments about the future in relation to certain processes and phenomena.

Why is forecasting necessary in general in special developments concerning certain aspects of human life, the functioning of society, the development of civilization as a whole? It is necessary to manage - manage with the proper measure of reliability, manage optimally, that is, in the best way in these specific conditions.

The sphere of education, - says B. S. Gershunskiy, - is capable and obliged to exert its significant influence on the development of certain trends in society, to support or, on the contrary, to slow them down, to find its own specific possibilities for solving global or local social problems, to anticipate undesirable developments. Education actively affects both the economy and the social side of life, therefore it must be considered in three interrelated and interacting aspects: pedagogical, economic and social [2].

Since the proper social and economic effect of education is impossible without pedagogical fruitfulness, the pedagogical aspect is prevailing even in market conditions and with the current unfavorable socio-economic situation in the country.

Content and elements of forecasting in education

The problems of forecasting in the field of education are of increasing interest, but systematic research in this area is actually only unfolding. At the same time, the greatest attention is paid to the problems of the economics of education. Actually, pedagogical problems - forecasting of goals, content, methods, means, organizational forms, results of training and education at different levels of education are still given little attention, which is due to a number of difficulties determined by the complexity of forecasting objects.

In addition, traditional university education does not provide for the purposeful formation of students' predictive skills: students in their theoretical and practical activities either do not carry out forecasting at all, or cannot justify the forecast they have developed, anticipate its consequences, build a plan for upcoming activities; anticipate possible difficulties of students, make timely adjustments.

The solution of all these issues and problems is impossible without an effective forecasting and planning system, especially in the context of the global financial crisis. The quality of the management of the vocational education system, the quality of trained specialists, and the rational use of limited financial resources depends on the quality of such a system and its effectiveness.

In almost all developed countries, the issue of forecasting and planning the development of the education system is given great importance.

Forecasting and planning are important elements of state regulation of the educational sphere, the development of short-, medium-, long-term strategic plans for the development of the education system.

The system of forecasting and planning the development of the educational sphere should include the following elements:

- forecasting, which determines the possible ways of development of the education system in both favorable and unfavorable conditions under the influence of internal and external factors in order to choose the optimal path of development;

- strategic planning, which allows to implement the optimal way of development of the education system based on the results of priority forecasting;

- indicative planning, which ensures the development of the education economy in the implementation of strategic plans, state programs and projects in the educational sphere based on a system of generalizing development indicators and balances of the most important types of resources;

- programming that ensures the implementation of the selected priorities.

The system of planning and forecasting the development of education should regulate all spheres of activity of educational institutions: the sphere of financial support, the sphere of material and technical support, the sphere of personnel support, the sphere of scientific support.

Prognostics, one way or another, should include an interdisciplinary field of scientific knowledge in the sphere of the object of forecasting, revealing in the forecast plan the prospects for the deployment of various social and socio-cultural processes.

These interactions can be found in one of the modern trends of futurology, namely, alternative studies, which regularly introduces education and culture into the circle of objects of forecasting. Signs of increased interaction between pedagogical prognostics and futurology also manifest themselves in globalistics - the direction of research on global problems of our time.

Thus, N. I. Kalakov, in the introduction to his book "Methodology of predictive research in Global Studies (based on the analysis of forecasting educational processes", believes that from the point of view of methodology, it is necessary to predict the development as a whole and, accordingly, the social consequences of its transformation not only based on social, economic, political and other situations, but also in the context of global trends of modernity [4].

In any society, education is a relatively independent system, the results of the functioning of which, ultimately, are determined by its

socio-economic and political system, the level of its material and technical development.

In real production activity, the economic and social sides are inextricably linked and mutually dependent on each other, but at the theoretical level their separation is quite reasonable.

Having analyzed the forecasting and planning systems for the development of the educational sphere in modern society, as well as having studied foreign experience in creating a forecasting and planning system, it should be noted that:

- the system of planning and forecasting the development of education should be aimed at achieving the necessary economic, social, financial results, the efficiency of the use of material, technical, labor and financial resources;

- the planning and forecasting system should be aimed at the interaction of all types of available resources that ensure the quality of the educational process, educational programs and state standards;

- state policy in the field of forecasting and planning should be aimed at improving the quality of specialists of all profiles and specialties, based on the demand for educational services and the state of the labor market, as well as establishing a state of equilibrium in the markets of educational services and skilled labor;

- forecasting and planning of economic, financial and social development of the educational sphere should focus on the short and medium term, especially in the context of the global financial crisis, when socio-economic opportunities are constantly changing;

- the strategic orientation of the forecasting and planning bodies for the development of education should take into account the specifics of the education system, financial capabilities and features of the labor market, the principles of management of administrative-territorial entities;

- forecasting and planning of the current functioning and long-term development of the subject of the educational sphere should correspond to both the resource capabilities and the economic and social interests of participants in the process of providing and consuming educational services;

- during the implementation of measures to improve the effectiveness of the system of forecasting and planning of education, it is important to attach importance to the correspondence of planned and actual results of the activities of educational institutions, and the deviation of the

economic result from the planned one should be accompanied by an analysis and taking into account the influence of factors of an unstable external environment on the effectiveness of the development of the educational sphere;

- in the process of making forecasts and development plans, forecasting and planning bodies should widely apply in their activities the results of economic analysis aimed at:

- identification of actual deviations from the planned values of labor productivity of personnel in the provision of educational services, material elements of working capital on the volume of educational services rendered;

- determination of planned, calculated, forecast estimates of the economic results of educational institutions, depending on the state of the national economy, and on this basis to implement measures to bring the actual and planned results of activities into line, to establish the preference for the development of certain types of educational institutions in order to eliminate negative trends in the educational sphere;

- an effective mechanism for forecasting and planning the development of the educational sphere should provide for various options for the development of this sphere, taking into account current trends of an economic, financial and social nature, as well as material, technical and financial capabilities and the influence of unstable factors of the internal and external environment in order to neutralize and level them in order to achieve the necessary social and economic results of the development of the education system;

- in order to establish accurate short- and medium-term forecasts of the social and economic development of the education system, it is necessary to significantly increase the reliability of statistical data, for which it is necessary to modernize state statistical bodies with a broader range of powers and increased responsibility for the reliability of detailed statistical information. ;

- in order to improve the quality of forecasts and plans, various scientific circles, research and specialized institutes should be widely involved in the process of forecasting and planning the development of the educational sphere [5].

CONCLISION

Predictive activity equips specialists:

- the ability to set a reasonable goal for their professional and personal growth and development;

- striving for permanent professional growth and self-improvement;

- methodology and technology of forecasting for the purpose of professional and personal growth;

- ways to guide their own self-education, their own professional and personal formation, the educational activities of their students;

- ways to verify their activities and, if necessary, adjust them;

- perspective vision of new social phenomena and the ability to find the optimal way of activity, acquiring vital experience.

In the social sciences and humanities of the last century, the problem of foresight was aimed, on the one hand, at stabilizing the existing world order and its spiritual foundations, and, on the other, as a preventive means of using the institute of education as a means of social advancement, which required reformatting its structure and mission.

The country's transition to an innovative development path has led to the emergence of new social actors interested in drawing up forecast development scenarios and programs as important aspects of competitive advantage.

Practical recommendations are formulated that focus on the use of the results and conclusions of the work in the process of implementing educational strategies when working with students, developing the topics of training courses that reflect the specifics in a new format of the content of education, conducting comparative pedagogical research in the field of foreign pedagogical prognostics and futurology.

-it is important to distinguish, on the one hand, internal, and on the other,

- the external effectiveness of education, the social effectiveness of educational institutions for society as a whole (external effectiveness) should not be confused and reduced to individual private effects of education (internal effectiveness), which can be monitored and determined at the level of consideration of individual individuals exposed to pedagogical influence,

-forecasting the social effectiveness of education as a process, the essence of which is the ability to foresee possible directions and the course of social dynamics of educational institutions in order to study emerging problems by extrapolating observed trends into the future,

involves determining the patterns of their development in the past and present, identifying conditions for solving emerging problems through the optimization of such trends in order to take preventive measures, "weighing" the planned and adopted decisions and improving the social efficiency of the functioning of educational institutions;

-pedagogical prognostics is based on general and particular principles general (general scientific and international scientific) principles are implemented in all areas of prognostics, they include the principles of objectivity, cognizability, determinism, development, historicism, unity of theory and practice, private scientific principles include the principles of research evidence, conceptual and terminological uniformity and accuracy, integrity, consistency and complexity, continuity (systematicity), variability, collectivity, experimental verification, practical orientation, etc. .

-an important theoretical problem of forecasting the social effectiveness of education is the development of predictive functions of education, since the modern community cannot be in any permanent conditions for a long time, this problem is fundamentally open, incomplete;

-the competence approach acts as the ideology of modern education, including the social component, and covers the main spheres of personality corresponding to the spheres of social life, the social effectiveness of education in this context is assessed through indicators such as the positive impact of the educational process on the development of the best qualities of the individual and the creation of the most comfortable living conditions for her, on the improvement of all aspects of public relations, on the formation of an open democratic society;

- the relevance of the problem of forming the prognostic competence of a specialist is due to the general trends of world development and the objectives of the educational policy of the Republic of Kazakhstan at the present stage, the scientific approach to assessing the effectiveness of modern education, involving the training of competitive specialists who meet the challenges of modern reality, the isolation of scientists from the sources of world literature, from participation in world congresses of future research, etc. .

- the structure of a specialist's predictive competence as the ability to act in a situation of uncertainty of the future includes cognitive, operational and personal components.

- in the course of the study, the main trends of forecasting the social effectiveness of education have been identified: the development of the problem of forecasting the social effectiveness of education into a complex one, solved by methods of various sciences, the continuously growing need of society to predict the social effectiveness of education, the expansion of a number of predictive methods, an increase in the number of grounds for assessing the social effectiveness of education, etc. .

- in order to improve the quality of forecasts and plans, various scientific circles, research and specialized institutes should be widely involved in the process of forecasting and planning the development of the educational sphere.

References:

1. L. F. Ilyichev, P. N. Fedoseev, S. M. Korolev, V. G. Panov. *Filosofskiy entsiklopedicheskiy slovar* [Philosophical Encyclopedic Dictionary], M. :, 1983. - 840p. [In Russian]

2. Gsrshunsky B. S. *Filosofiya obrazovaniya dlya XXI veka: v poiskakh praktiko-oriyentirovannykh obrazovatel'nykh kontseptsiy* [Philosophy of education for the XXI century: in search of practice-oriented educational concepts], M . : Perfection, 1998. – 608p. [In Russian]

3 . Gsrshunsky B. S. *Pedagogicheskaya prognostika: metodologiya, teoriya, praktika* [Pedagogical prognostics: methodology, theory, practice], M . : Perfection, 1998. - 608p. [In Russian]

4. Kalakov N. I. *Metodologiya prognosticheskogo issledovaniya v globalistike (na materiale analiza prognozirovaniya sotsial'no-obrazovatel'nykh protsessov)* [Methodology of predictive research in global studies (based on the analysis of forecasting socio-educational processes)], -M. : Academic Project; Culture, 2010. -747 p. - (Gaudeamus) [In Russian]

5. Todosiychuk A. V. *Problemy i perspektivy innovatsionnogo razvitiya obrazovaniya//Investitsii v Rossii* [Problems and prospects of innovative development of education // Investments in Russia], No. 3, 2015. P. 30-38. [In Russian]

BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARINING AXBOROT BILAN ISHLASH KOMPETENSIYASI

magistrant Berdiyeva Nafisa Abdumalik qizi

Annotatsiya

Butun dunyo ta'lim tizimlarida axborot kompetensiyasi muhim tushunchaga aylandi. U hayotning turli sohalarida axborotdan samarali foydalanish uchun zarur bo'lgan bilim, ko'nikma va ko'nikmalarni birlashtiradi. Maktab o'quvchilari allaqachon raqamli texnologiyalar davrida, o'zgarishlarga moslashish va tez o'zgaruvchan dunyoda muvaffaqiyatli bo'lish uchun axborot kompetentsiyasini rivojlantirishlari zarur. Ushbu maqola kichik yoshdagi o'quvchilarning axborot kompetentsiyasini shakllantirish haqida gapiriladi. Dastlabki bosqichda o'quvchilarning axborot savodxonligi, ularning bilim darajasi, ko'nikmalari va xulq-atvor sifatlarining yig'indisini o'zida aks ettiradi. Mualliflarning fikriga ko'ra, boshlang'ich maktab o'quvchilarining axborot kompetentsiyasini rivojlantirish ta'limni rivojlantirishning asosi bo'lib, u dinamik rivojlanayotgan raqamli makonda zamonaviy jamiyat talablariga muvofiq funktsional jihatdan barkamol va raqobatbardosh, o'z-o'zini hurmat qilishga qodir ijodiy shaxsni shakllantirishga imkon beradi.

Kalit so'zlar: boshlang'ich sinf o'qituvchisi, axborot kompetensiyasi, funktsional savodxonligi. kompetensiyalarni, axborot savodxonligini shakllantirish.

PRIMARY CLASS STUDENTS COMPETENCE IN WORKING WITH INFORMATION

master's student Berdieva Nafisa Abdumalik kizi

Abstract

Information competence has become an important concept in educational systems around the world. It combines the knowledge, skills and abilities necessary for effective use of information in various areas of life. Already in the age of digital technologies, schoolchildren need to develop information competence to adapt to changes and be successful in a rapidly changing world. This article talks about the formation of information competence of younger students. Information literacy of students at the initial stage is a combination of their level of knowledge, skills, and behavioral qualities. According to the authors, the development of information competence of junior schoolchildren is the basis for the development of education, which allows the formation of a creative personality, functionally competent and competitive in accordance with the requirements of modern society, capable of self-esteem in a dynamically developing digital space.

Keywords: primary school teacher, information competence, functional literacy. formation of competencies, information literacy.

Kirish

Mamlakatdagi maktab islohoti ta'lim mazmunini hozirgi ilmiy bilim darajasiga muvofiqlashtirishga, barcha o'quv ishlari samaradorligini oshirishga va o'quvchilarni axborot jamiyatiga o'tish sharoitida faoliyatga tayyorlashga qaratilgan. Shu sababli, axborot texnologiyalari ta'lim mazmunining ajralmas qismiga, o'quv jarayonini optimallashtirish va samaradorligini oshirish vositasiga aylanmoqda, shuningdek, ta'limni rivojlantirishning ko'plab tamoyillarini amalga oshirishga hissa qo'shmoqda. Boshlang'ich ta`limda o'qitishning asosiy maqsadi har bir bolani qisqa vaqt ichida juda katta hajmdagi ma'lumotni o'zlashtirishga va ulardan foydalanishga o'rgatishdir. An'anaviy o'qitish usullari va zamonaviy axborot texnologiyalarining, shu jumladan kompyuter texnologiyalarining kombinatsiyasi o'qituvchiga ushbu qiyin vazifani hal

qilishda yordam berishi mumkin. Sinfda kompyuterdan foydalanish o'quv jarayonini qiziqarli va individual qilishga imkon beradi.

Zamonaviy ta'lim paradigmasi har bir o'quvchining shaxsiy xususiyatlarini hisobga olgan holda ta'lim natijalari sifatida kompetentsiyalar to'plamiga ega bo'lishidan iborat. Pedagogika fani va amaliyotida "kompetentlik" va "kompetensiya" tushuncha - kategoriyalari XX asr oxiridangina amal qila boshlandi. Aynan shu narsa ilmiy-pedagogik adabiyotlarda va dissertatsiya tadqiqotlarida uchraydigan ta'riflarni izohlashdagi nomutanosiblikni tushuntirishi mumkin.

Adabiyotlar sharhi

J. Raven samarali xulq-atvorning tarkibiy qismlari sifatida kompetentsiyani ko'p sonli komponentlardan tashkil topgan bo'lib, ularning ko'plari bir-biridan nisbatan mustaqil, ba'zi komponentlar esa kognitiv sohaga, boshqalari esa hissiy sohaga ko'proq bog'liq bo'lgan va komponentlar bir-birini almashtira oladigan hodisa sifatida tushunadi. [1].

V. I. Baidenkoning fikriga ko'ra, kompetentsiya - bu shaxs xususiyatlarining yaxlit xarakteristikasi bo'lib, bitiruvchini muayyan sohalar (kompetentsiyalar) bo'yicha faoliyatni amalga oshirishga tayyorlash natijasidir. [2].

I. A. Zimnyayaning fikrlashicha kompetentsiya – bu bilimga asoslangan intellektual va shaxsan shartlangan ijtimoiy-professional inson faoliyati bo'lib intellektual, hissiy va axloqiy tarkibiy qismlarni o'z ichiga olgan murakkab shaxsiy shakllanishdir. [3].

Maktab ta'limi doirasida o'quvchilarning quyidagi kompetensiyalarini shakllantirish zarur: shaxsiy; kognitiv; ijtimoiy; funktsional; ijodiy; axborot. [4].

"Fan va ta'lim" ensiklopedik lug'atida "Axborot-texnologiyalar kompetensiyasi" tushunchasiga quyidagi ta'rif berilgan.

Axborot-texnologik kompetentsiya haqiqiy texnik ob'ektlar va axborot texnologiyalaridan foydalangan holda ma'lumot va bilimlarni mustaqil ravishda qidirish, tahlil qilish, tanlash, o'zgartirish, saqlash, sharhlash va uzatish qobiliyatini o'z ichiga oladi. [5].

"Axborot kompetensiyasi" tushunchasi ancha keng va pedagogika taraqqiyotining hozirgi bosqichida noaniq ta'riflangan (O. M. Tolstix, A. L. Semyonov, V. L. Akulenko, M. G. Dzugoeva, N. Y. Tairova, O. B. Zaitsev).

Olimlarning tadqiqotlariga ko'ra, "axborot kompetensiyasi" tushunchasi quyidagicha talqin qilinadi:

-Murakkab individual- nazariy bilimlar, innovatsion texnologiyalar sohasidagi amaliy ko'nikmalar va shaxsiy fazilatlarning ma'lum bir majmuasi integratsiyasiga asoslangan psixologik ta'lim; (O. B. Zaitsev)

- yangi savodxonlik, bu shaxs tomonidan texnologik vositalardan foydalangan holda axborotni faol mustaqil ravishda qayta ishlash, kutilmagan vaziyatlarda printsipial jihatdan yangi qarorlar qabul qilish ko'nikmalarini o'z ichiga oladi (A. L. Semyonov) [6].

Tanlangan jihatlarga ko'ra, har bir ta'lim bosqichi oxirida o'quvchi kiritilgan kompetensiyalarni tashkil etuvchi belgilangan minimal faoliyat to'plamini o'zlashtirganligini ko'rsatishi lozim.

Metodologiya

"Kompetentlik" tushunchasi ta'lim sohasiga psixologik izlanishlar natijasida kirib kelgan. Shu sababli kompetentlik "noan'anaviy vaziyatlar, kutilmagan vaqtlarda mutaxassisning o'zini qanday tutishi, muloqotga kirishishi, raqiblar bilan o'zaro munosabatlarda yangi yo'l tutishi, noaniq vazifalarni bajarishda, ziddiyatlarga to'la ma'lumotlardan foydalanishda, izchil shakllanib boruvchi va murakkab jarayonlarda harakatlanish rejasiga egalik"ni anglatadi. Boshlang'ich sinflarda darslarni kompetensiyaviy yondashuv yordamida o'qitish mutaxassis tomonidan alohida bilim, malakalarning egallanishini emas, balki har bir mustaqil yo'nalish borasida integrativ bilimlar va harakatlarning o'zlashtirilishini nazarda tutadi. Shuningdek, kompetensiya mutaxassislik bilimlarini doimo boyitib borishni, yangi axborotlarni o'rganishni, asosiy ijtimoiy talablarni anglay olishni, yangi ma'lumotlarni izlab topish, ularni qayta ishlash va o'z faoliyatida foydalana olishni taqozo etadi.

Natijalar

Boshlang'ich ta'lim o'quvchilarning axborot kompetensiyasi zarur ma'lumotlarni samarali izlash, uning ishonchliligini tahlil qilish va baholash, muammolarni hal qilish va qaror qabul qilish uchun ma'lumotlardan foydalanish qobiliyatini o'z ichiga oladi. Shuningdek, internetda axloq, to'g'ri xatti-harakatlar va shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish axborot kompetentsiyasining muhim jihati bo'lib hisoblanadi.

Axborot kompetensiyasi kichik yoshdagi o'quvchilarning ta'lim yutuqlariga bevosita ta'sir qiladi. Axborotni samarali o'rganish va undan foydalanish qobiliyatiga ega bo'lgan o'quvchilar maktabdagi topshiriqlarni muvaffaqiyatli bajarishlari va muammolarni hal qilishda

ijodiy bo'lishlari mumkin. Shu bilan birga u tanqidiy fikrlashni rivojlantirib, o'quvchilarga ma'lumotni tahlil qilish va baholash, faktlarni fikrlardan ajratishga yordam beradi.

Boshlang'ich ta'lim o'quvchilarning axborot kompetentsiyasini rivojlantirish ta'lim dasturlariga kiritilishi kerak. O'quvchilar kutubxonalarda va internetda ma'lumot izlash, shuningdek, ma'lumotlarning ishonchliligini baholash asoslarini o'rganishlari kerak. Ular oddiy hujjatlar, taqdimotlar va boshqa turdagi axborot mahsulotlarini yaratishni o'rganishlari kerak. O'quvchilar yuzaga kelishi mumkin bo'lgan xavflarni tushunishlari va ularni qanday qilib oldini olishni bilishlari uchun axloq va onlayn xavfsizlik bo'yicha ta'limni kiritish ham muhimdir.

Kompetensiya –fan bo'yicha egallagan nazariy bilim ko'nikmalarni, amaliy ko'nikma va malakalarni kundalik hayotida duch keladigan amaliy va nazariy masalalarni yechishda foydalanib, amaliyotda qo'llay olishdir.

Kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan ta'lim–o'quvchilarda egallangan bilim, ko'nikma va malakalarini o'z shaxsiy, kasbiy va ijtimoiy faoliyatlarida amaliy qo'llay olish kompetentsiyalarini shakllantirishga yo'naltirilgan ta'limdir.

Shuningdek, bunday yondashuvga asoslangan ta'lim o'quvchilarda mustaqil, faol fuqarolik pozitsiyasiga ega bo'lish, tashabbuskorlik, mediaresurslar va axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan o'z faoliyatida oqilona foydalana olish, ongli ravishda kasb-hunar tanlash, sog'lom raqobat hamda umum-madaniy ko'nikmalarni shakllantiradi [1].

O'zbekiston Respublikasida ta'limning uzluksizligi, barkamol shaxsni tarbiyalashga yo'naltirilganligidan kelib chiqqan holda, umumiy o'rta, o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limida o'qitiladigan umumta'lim fanlari mazmunining izchilligini ta'minlash maqsadida tayanch kompetensiyalar hamda har bir o'quv fani mazmunidan kelib chiqqan holda xususiy kompetentsiyalar belgilandi.

Tayanch kompetensiyalar:

1. Kommunikativ kompetensiya;

2. Axborot bilan ishlash kompetensiyasi;

3. Shaxs sifatida o'z-o'zini rivojlantirish kompetensiyasi;

4. Ijtimoiy faol fuqarolik kompetensiyasi;

5. Umummadaniy kompetensiyalar;

6. Matematik savodxonlik, fan va texnika yangiliklaridan xabardor bo'lish hamda foydalanish kompetensiyasi.

Kompetensiyaga ega bo'lish shunchaki bilim, ko'nikmalarni egallab olishnigina anglatmasdan kishining shu bilimlarni hayotda aniq maqsadlar asosida qo'llay olishini bildiradi.

Boshlang'ich ta'limda –o'quvchilarning savodxonligini ta'minlash, og'zaki va yozma nutqida adabiy nutq me'yorlariga rioya qilishni shakllantirishdan iborat.

Nutqiy kompetensiya (tinglab tushunish, so'zlash, o'qish, yozish):

-mavzudoirasida o'qituvchi nutqini va sodda audio (multimedia ilovalari) matnlarni va topshiriqlarini tinglab tushuna oladi;

-ko'rgan rasmlari asosida va o'qib eshittirilgan matn yuzasidan o'qituvchi yordamida suhbatga kirisha oladi, nutq jarayonida o'zlashtirgan yangi so'zlarni og'zaki nutqda qo'llay oladi va b.

Lingvistik kompetensiya:

–o'zbek tilida nutq tovushlarini to'g'ri talaffuz qila oladi,

–so'zlarni talaffuz me'yorlariga rioya qilagan holda bo'g'inlab ko'chirish qoidasiga rioya qila oladi v. b

Morfologik kompetensiya –bu grammatika bo‘limining bir qismi bo‘lgan va til tizimining bir qismini tashkil etadigan morfologiya tomonidan olingan bilim va ko‘nikmalarni qo‘llash qobiliyati. Morfologik kompetensiya o‘quvchilarda shakllanadigan so‘z turkumlari, ularning ma'no xususiyatlari, imlosi, gapdagi vazifasiga oid ko‘nikma va malakalar yig‘indisidir. Boshlang‘ich ta'lim o‘quv dasturida barcha o‘quv fanlarini, shu jumladan ona tilini to‘liq qamrab oladi. Morfologiya o‘zbek tilining boshlang‘ich sinflarda maktabda o‘qitiladigan bo‘limlaridan biri [2]. Ona tili darslarida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining morfologik kompetentsiyasini shakllantirish -maxsus morfologik mashqlar yordamida amalga oshiriladi. Morfologik mashqlar bolalarning morfologiya bo‘yicha olgan bilimlarini mustahkamlaydi hamda imlo va punktuatsiya bo‘yicha ko‘nikma va qobiliyatlarini shakllantirish uchun asos bo‘lib xizmat qiladi. Darslarda quyidagi morfologik mashqlardan foydalanish mumkin:

-morfologik tahlil; -so‘zni to‘liq yoki qisman morfologik tahlil qilish;

-so‘zni belgilangan shaklda yozish; -nutqda so‘ralgan so‘z turkumlariga oid so‘zlarni topish;

-so‘z turkumlari yordamida so‘z birikmalari tuzish; -nutqning turli qismlariga mansub omonim (shakldosh) so‘zlarni farqlash;

-berilganjadval asosida so‘zlarni guruhlarga ajratish; -gapda bajaradigan vazifasini aniqlash v. b

Ona tili darslarida ta’lim oluvchilar tayanch hamda fanga oid kompetensiyalardan, imkoniyatlaridan to’g’ri, aniq, o’rinli va unumli foydalanish ko’nikma va malakalarini hosil qilish; mantiqiy ijodiy tafakkurni rivojlantirish, kommunikativ savodxonlikni oshirish; milliy istiqlol g’oyasini, sharqona tarbiyani shakllantirish; o’quvchi shaxsini ma’naviy boyitishdan iborat. Boshlang’ich sinflarda ona tili fanida o’quvchilarni og’zaki va yozma nutqini har jihatdan shakllantirish ta`lim sohasidagi barcha pedagogik fanlar bilan bog’langan holda amalga oshiriladi va ana shu fanlarni to’liq o’rganishga tayyorlaydi. Bu jarayonda o’quvchilarga kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan holda ta’lim berish o’zining kutilgan samarasini beradi [3].

Boshlang’ich sinf o’quvchilarining o’quv jarayoniga axborot texnologiyalarini joriy qilish turli xil axborot resurslaridan foydalanish imkoniyatini beradi va ta’lim mazmunini boyitishga hissa qo’shadi, unga mantiqiy va izlanuvchanlik xususiyatini beradi, shuningdek, uni takomillashtirish yo’llari va vositalarini topish muammolarini hal qiladi.

Maktab o’quv jarayonida axborot texnologiyalarini qo’llashning asosiy yo’nalishlari: -turli maqsadlar uchun pedagogik dasturlarni ishlab chiqish; -ta’lim web-saytlarini yaratish; -o’quv va didaktik materiallarni ishlab chiqish; -real ob’ektlarni boshqarish (o’quv botlari); -virtual modellar yordamida kompyuter tajribalarini tashkil qilish va o’tkazish; -global va lokal tarmoqlarda turli shakllarda ma’lumot izlash, ularni to’plash, to’plash, saqlash, qayta ishlash va uzatish bo’yicha maqsadli qidiruvni amalga oshirish; -tajriba natijalarini qayta ishlash; -talabalarning intellektual hordiq chiqarishini tashkil etish [4].

Maktab ta’limi an’anaviy ravishda o`quvchini ma’lum miqdordagi bilim, ko’nikma va malakalar bilan qurollantirishni maqsad qilib qo’ygan. Ammo hozirgi paytda maktabning asosiy vazifasi o’quvchilarga faqatgina bilim berish emas, balki ularni mustaqil ravishda bilim olishga o’rgatish, qanday qilib o’rganishni o’rgatishdir. O’rganish qobiliyati zamonaviy dunyoda muhim, chunki kasbiy faoliyatning barcha sohalarida o’zgarishlar yetarlicha tez ro’y bermoqda va inson o’z faoliyati sohasida yetarlicha malakaga ega bo’lishi uchuno’rganishi, bilimlarini takomillashtirishi kerak. Ya’ni, zamonaviy hayot insondan yaxshi rivojlangan kognitiv qobiliyatlarni (idrok, e’tibor, xotira, fikrlash, tasavvur) talab qiladi deb ayta olamiz. Ushbu maqsadga erishishda katta

rol boshlang'ich maktabga yuklangan, chunki aynan shu davrda o'quvchilarning aqliy qobiliyatlari jadal rivojlanib boradi. Pedagogik amaliyot shuni ko'rsatadiki, qo'yilgan vazifani bajarish uchun, shuningdek, boshlang'ich sinf o'quvchilari tomonidan "yangi savodxonlik" ni o'zlashtirish uchun axborot texnologiyalaridan foydalanish samarali bo'ladi. Axborot texnologiyalaridan foydalangan holda o'quv jarayonining o'ziga xos xususiyati shundaki, talaba o'zining individual qobiliyatlari va qiziqishlari asosida bilish jarayonini quradigan faoliyat markaziga aylanadi. O'qituvchi ko'pincha yordamchi, maslahatchi vazifasini bajaradi, o'ziga xos kashfiyotlarni rag'batlantiradi, faollikni, tashabbuskorlikni va mustaqillikni rag'batlantiradi. Axborot texnologiyalari rivojlantiruvchi ta'lim vositasi bo`lib, muammoli-dialogik yondashuvni amalga oshirishga hissa qo'shadi, sinfda tadqiqot faoliyatini tashkil etishga imkon beradi. Boshlang'ich sinflarda darsning barcha bosqichlarida axborot texnologiyalarini qo'llash, yangi materialni tushuntirishda konsolidatsiya, takrorlash, nazorat qilish, olimpiadalar, sinfdan tashqari ishlar va boshqalarni o'tkazishda zaruriy vositadir [5].

Ta'lim jarayonida AKTdan foydalanish quyidagilarga imkon beradi: ta'lim samaradorligini oshirish; materialni assimilyatsiya qilish sifatini oshirish; talabalarning individual ta'lim traektoriyalarini qurish; diqqat darajasi darajasi har xil bo'lgan o`quvchilarga nisbatan differentsial yondashuvni amalga oshirish. Maktabda o'qitishni komputerlashtirish ikki yo'nalishda amalga oshirilmoqda. Informatika predmetini o'rganish (kompyuter – o'rganish ob'ekti) va boshqa o'quv predmetlarini o'rganishda kompyuterdan foydalanish (kompyuter – ta'lim vositasi). Shubhasiz, kompyuter o'quvchining o'qishga rag'batini oshiradi. Shuningdek, o'quv topshiriqlarini murakkablik darajasiga ko'ra taqdim etishni izga solib turuvchi imkoniyatlar ortadi, to'g'ri bajarilgan topshiriq uchun rag'batlantirish orqali ham motivatsiyaning o'sishiga erishish mumkin. Boshlang'ich sinflarda zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanishning quyidagi jihatlarini ajratib ko'rsatish mumkin: 1) o'rganish obyekti sifatida kompyuter; 2) kompyuter o'quv vositasi sifatida; 3) kompyuter vosita sifatida.

Birinchi jihat - bu o'rganish obyekti sifatida kompyuter. Axborot jamiyatida bolaning hayotga psixologik tayyorgarligi maktabdagi birinchi yillardanoq shakllanishi kerak, bu esa kompyuter savodxonligini o'zlashtirishni nazarda tutadi. O`quvchining algoritmik va mantiqiy fikrlash qobiliyatini shakllantirish ham bir xil ahamiyatga ega. Axborot texnologiyalarini o'quv jarayoniga joriy etish va ularni an'anaviy o'qitish uslublari bilan birlashtirish maktab o'quvchilarini ta'limning o'zgaruvchan shakllariga, mavzularning takomillashtirilgan mazmunini

idrok etishga, sub'ektlararo aloqalarni mustaqil izlashga tayyor bo'lish zaruratini keltirib chiqaradi. Kompyuter vazifalarini bajarish jarayonida nafaqat bilimlarni egallash va mustahkamlash, balki kompyuterda ishlash ko'nikmalari va kompyuterga bo'lgan munosabatni o'rganish obyekti sifatida emas, balki zamonaviy vosita sifatida shakllantirish ham sodir bo'ladi. Kerakli operatsiyalarni bajarish (bosish, tortish va h. k.) ko'nikmalarini egallash kerakli vazifalarni bajarish jarayonida, ya'ni bilvosita amalga oshiriladi, chunki bolaning barcha diqqati vazifaning mazmuniga singib ketadi. Ikkinchi jihat - bu o'quv vositasi sifatida kompyuter, ya'ni. o'ziga xos "o'qituvchi". Bunday dasturiy ta'minot bilan ishlash jarayonida o`quvchilar, bir tomondan, foydalanuvchining asosiy ko'nikmalarini (ekrandan o'qish, klaviatura, sichqoncha bilan ishlash) va mustaqil ishlash ko'nikmalarini mashq qiladilar, boshqa tomondan ular bilim sifatini oshiradilar. Boshlang`ich sinflarda axborot texnologiyalaridan foydalanilgan holda o`tilgan dars mobaynida o'quv materiali aniq, ravshan va o'quvchida hissiy munosabatni yuzaga keltirganda ayniqsa diqqatni jamlaydi. Shu sababli, o'qitishda media-darslardan foydalanishning yuqori samaradorligi aniqlangan (kompyuter va multimedia proyektori, PowerPoint taqdimotlarini namoyish qilish uchun ishlatiladi). Media-darsning uslubiy imkoniyatlari va afzalliklarini qayd etishimiz mumkin:

– yuqori ko'rish darajasi tufayli o'quv jarayoni samaradorligini oshirish;

– obyektlar va hodisalarni simulyatsiya qilishqobiliyatining paydo bo'lishi; – multimedia effektlari tufayli ortib boradigano'rganish uchun motivatsiyani oshirish; – vizual-majoziy fikrlashni rivojlantirish. Uchinchi jihat - bu kompyuter sizga ta'lim vazifasini simulyatsiya qilishga, u yoki bu mavzuni o'rganishga va shu bilan o'quv jarayonini ijodiy qilishga imkon beradigan vosita. Sinf va sinfdan tashqari ishlarda loyiha asosida o'qitish usulidan foydalanish [6].

O`quvchilar uchun qo'shimcha ta'limni tashkil etish (turli masofaviy olimpiadalarda, viktorinalarda, musobaqalarda qatnashish). O'quv jarayonini tashkil etish uchun zarur bo'lgan metodik va didaktik materiallarni yaratish uchun AKTdan foydalanish. Ta'limdagi yangi axborot texnologiyalari an'anaviy ta'lim va tarbiya usullari bilan birlashtirilib, ta'lim sifatini oshirib, bolani ijodkor sifatida rivojlantirishga hissa qo'shadi. Axborot texnologiyalaridan foydalangan holda olib boriladigan darslar nafaqat olingan bilimlarni kengaytiradi va mustahkamlaydi, balki o'quvchilarning ijodiy va intellektual salohiyatini sezilarli darajada oshiradi. Kichik yoshdagi o`quvchilarda o'zini namoyon qilish uchun tasavvur va istak juda katta bo'lgani uchun, uni o'z fikrlarini

imkon qadar tez-tez, shu jumladan axborot texnologiyalari yordamida ifoda etishga o'rgatish kerak. Boshlang'ich sinflarda axborot texnologiyalaridan foydalanish har qanday o'quvchining o'zini namoyon qilishi uchun imkon yaratadi, o`quvchi o'zi uchun ish shakllarini tanlaydi. Shunday qilib, matematik qobiliyatlarga ega bo'lgan bolalar ko'proq dasturiy mahsulotlar - prezentatsiyalar ishlab chiqarish ustida ishlashadi. "Gumanitar" bolalar krossvordlar yoki xabarlar, ma'ruzalar, tezislar tuzish ishini tanlaydilar. O'quvchilar mavzular bo'yicha mustahkam, chuqur bilimlarga ega bo'lib, ular doimiy bilim qiziqishlarini shakllantirdilar va olgan bilimlarini amalda mustaqil ravishda qo'llash qobiliyati rivojlanadi [7].

Xulosa

Axborot kompetensiyasi zamonaviy ta'limning ajralmas qismidir. Boshlang'ich ta'lim o'quvchilarning axborot kompetentsiyasini rivojlantirish ularga zamonaviy texnologiyalarga muvaffaqiyatli moslashish va kelajakdagi qiyinchiliklarga tayyor bo'lish imkonini beradi. Talabalar keyinchalik o'z hayotida va kasbiy faoliyatida qo'llashlari mumkin bo'lgan ko'nikma va fazilatlarni oladi. Shuning uchun kichik yoshdagi o'quvchilarda axborot kompetensiyasining samarali rivojlanishini ta'minlash muhim ahamiyatga ega. Shuni ta'kidlash kerakki, boshlang'ich sinf o'quvchilarining axborot savodxonligi axborot kompetentsiyasini shakllantirishning asosiy va boshlang'ich darajasi bo'lib, o'quvchining bilimlari, ko'nikmalari, xulq-atvori fazilatlari to'plamini o'z ichiga oluvchi turli faoliyat va munosabatlarda ma'lumotni muvaffaqiyatli kiritish uchun samarali topish, baholash va undan foydalanish imkonini beradi. Shu sababli, ta'limning rivojlanish bosqichida kichik yoshdagi maktab o'quvchilarining axborot kompetentsiyasining mohiyati aniq, chunki bu jadal rivojlanayotgan dunyoda yashashga qodir, zamonaviy O'zbekiston jamiyati talablariga javob beradigan bilimli, barkamol, raqobatbardosh va ijodkor shaxsni shakllantirish imkonini beradi.

Ishonchimiz komilki, axborot texnologiyalaridan foydalanish boshlang`ich sinf fanlarini o'qitishni o'quv materialini tushunish va yodlash jarayonlarini optimallashtirish, bolalarning bilim olishga bo'lgan qiziqishini doimiy ravishda yuqori darajaga ko'tarish orqali o'zgartirishi mumkin.

ADABIYOTLAR RO'YHATI

Скворцов Л. В. Россия: проблема духовности и информационная культура // Культурология XX век. - М. : Академия, - 2000. – 368 с.

Байденко В. И. Компетентностный подход к проектированию ГОС ВПО

(методологические и методические вопросы). - М. , 2005. - С. 17-21.

Зимняя И. А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании. – М. , 2004. -С 14-18.

Тарасова Н. Г. Уроки с компьютерной поддержкой. // Начальная школа. - № 5. - 2003. – С. 57-60.

Энциклопедический словарь «Образование и наука»/ под ред. ТуйембаеваЖ. К. – Алматы, 2008. – 448 с.

Тришина С. В. Информационная компетентность как педагогическая категория // Интернет-журнал «Эйдос». - 2005. - 10 сентября. http://www. eidos. ru/journal/2005/0910-11. htm.

Bent B. Andresen and Katja van den Brink. Multimedia in Education. UNESCO Institute for Information Technologis in Education. 2013. ISBN 978-5-7777-0556

BODY-CENTRICITY AS A FACTOR OF INVOLVEMENT IN FITNESS PRACTICES

Zulayxo DEKHKONBOEVA

Annotation

Physical activity has been an instinctive need of the body since the birth of mankind, and in the modern world, where every individual is exposed to the effect of the "Visual World", which is associated with the development of mass media, the cult of fitness practitioners has begun to gain momentum. The individual's attitude to physical activity is formed in the socio-cultural context. In the modern industrial society, with the improvement of mass communication technologies and the intensive development of the beauty industry, ideas about the superiority of beautiful people over ugly ones are actively postulated, unrealistic templates, standards and beliefs are imposed that success directly depends on appearance. This forces modern people to make more and more demands on their appearance, and therefore the percentage of men and women who are dissatisfied with their own appearance is growing. The article presents the problems of studying psychological factors of involvement in fitness practices. Two directions of studying involvement in fitness practices are considered: motivational factors and personal factors: 1) search for the main motivating motives for applying to training; 2) identification of the relationship of motivating motives for applying to training with the real perception of one's own body and satisfaction with one's own appearance. The article reveals the results of studying the behavior associated with involvement in fitness practices.

Keywords: fitness practices, engagement, motivational factors, physicality, satisfaction with one's own appearance.

Introduction

In psychological science, questions of physical activity are revealed through the concepts of attitude to sports, physical culture, involvement in the culture of fitness. When discussing fitness culture, they emphasize the positive (constructive physical activity) and negative (race for new beauty standards, eating disorders) features of its impact on the mental health of the individual.

Over the past few decades in the West, the interest of specialists in the issues of body image has not weakened. In the vast majority of studies on this issue, the main focus is on women's concerns about their figure and body weight. The media sends a message to society, and especially to women themselves, that women should be judged not on their personal qualities, but on how they look. Popular in popular culture, the ideal of slim, even lean beauty encourages women to think that if they want to achieve a positive rating, they must meet this ideal. The view that women should be evaluated only through the prism of physical attractiveness is internalized and accepted by women themselves. The process of "internalizing" such a position is called self-objectification.

The results of research indicate that due to self-objectification, women have increased anxiety about appearance, dissatisfaction with body image, a sense of shame, decreased self-esteem of body image and overall self-esteem, increased symptoms of food disorders, and increased depressiveness (Labunskaya V. A. 2010)

The purpose of this article is to provide a deeper scientific and research understanding of the psychological mechanisms of involvement in fitness practices by discussing the results of research on motivational and personal determinants of involvement in fitness practices and considering the data of empirical measurement of attitude to the body and self-assessment of the body image of the Self.

Literature review

In psychological science, questions of physical activity are revealed through the concepts of attitude to sports, physical culture, involvement in the culture of fitness. When discussing fitness culture, they emphasize the positive (constructive physical activity) and negative (race for new beauty standards, eating disorders) features of its impact on the mental health of the individual.

In psychology, the methodological basis of research on the issue of corporeality is the cultural and historical theory of L. S. Vygotsky, which contributed to a qualitative change in the general ideas about human bodily development in both normal and abnormal currents. The implementation of the principles of the cultural-historical approach involves the study of psychological phenomena in a culturological context. There is a possibility that deviation from the cultural path of development is one of the main sources of psychological disorders of the body image, as well as psychosomatic disorders.

A special place in psychological research of the Self-body is occupied by the topic of "psychology of corporeality". The problems of this area of psychological knowledge can be attributed to the "eternal" problems that have always interested humanity. The knowledge and experience gained in this area is of great scientific and practical interest. The central issue in understanding the category of "corporeality" is the interaction between the "soul and body", the relationship between the physical and the spiritual. Initially, in social and humanitarian knowledge, there is a dilution, an opposition of the concepts of "soul" and "body" (Zinchenko V. P. 2007, p 8,) In order to overcome it, the category of "corporeality" was proposed as a special phenomenon that occupies, according to V. P. Zinchenko, the space "between" the soul and the body, " . . . in which there was it would be something that applies equally to the soul and the body, but it would be neither. Or, more precisely, it would be the flesh of both the soul and the body. Living movement is at least an intermediary between the soul and the body " [Zinchenko V. P. 2007 p. 22]. Corporeality is the spiritualized body, i. e. , the visible and experienced part of the soul.

In psychological science, involvement in fitness practices is studied within the framework of social psychology of health as a component of a healthy lifestyle and in connection with self-efficacy, the locus of health control (for example, M. Kh. Karamyan, 2007, 2010). From the point of view of health psychology, it is interesting to note the idea of J. R. R. Tolkien. Thomson et al. suggest that dissatisfaction with the body image and concern about it in the range from low to medium continuum levels can be useful, as it leads to "healthy" eating patterns and physical exercises(Thomson J. K. 2002p. 142).

A. B. Kholmogorova, investigating the issue of focusing attention on one's own physicality, notes that excessive concern about one's figure and weight is recognized as a risk factor for the development and spread of not only eating disorders, but also affective spectrum disorders: anxiety, depression, depression(*Kholmogorova A. B*2010 p. 28).

Questions of self-attitude are considered in the framework of psychological concepts of the individual's attitude to himself (V. V. Stolin, S. R. Pantileev, N. I. Sarjveladze). There is a consideration of the issue of changing self-attitude as a result of the inclusion of the individual in the "World of fitness culture" (V. N. Myasishchev's concept of personality as a system of relations 1996).

In psychological science, you can find many approaches to studying what different authors can refer to in different ways: body image, physicality, Self-physical, body concept, body diagram, appearance, etc.

In foreign psychology, the most commonly used concept at present is the "body image". We can note the lack of a single definition and the presence of many theoretical concepts and approaches to the interpretation of the concept of "body image" (in Russian psychology, the concept of "I-physical" is often used, etc.) (Borilkevich V. E. 2003 , p. 45).

The concept of body image characterizes a person's perception of their appearance, including its subjective assessment, perception of their own body, attitudes and beliefs related to the body, the idea of an ideal body, affective and behavioral reactions. Most studies are devoted to the evaluation component of body image, namely dissatisfaction with the body (negative body image), since satisfaction with one's own appearance is associated with the psychological well-being of an individual.

The formation of body image is influenced by social factors and individual characteristics of a person (psychological and biological). Research confirms the significant role of social factors in the formation of a negative body image . In modern Western culture, there are certain standards (standards) in relation to appearance: for women, this is a slender and ageless body and attractiveness. Since the standards of beauty broadcast in Western society are unattainable for the majority, and the pressure of society to achieve the ideal is high, a situation of high risk of developing a negative body image is created . The adoption of a cultural standard of beauty as an internal standard that must be met (internalization) is a risk factor for developing dissatisfaction with the body(*Tarkhanova P. M. , Kholmogorova A. B. 2011*, p. 42).

V. A. Labunskaya contrasts cases when designing one's own external appearance is aimed at achieving compliance with social norms and patterns, and cases when it is caused by a conscious desire to embody one's own individuality, using external transformation to influence one's internal characteristics, value-semantic interpretations of oneself and another (Labunskaya V. A. 2010, p. 30).

V. Nikolaeva notes that physicality turned out to be "theoretically invisible" for psychology, despite its obvious nature. Declaring the psychosomatic unity of man, psychology deals mainly with the phenomena of consciousness, higher mental activity, and physicality remains for it an alien, naturally organized and naturally ready-to-live quality. The concept of "corporeality" is used as a psychological opposition to the identity of "body-organism", and the phenomena of corporeality are considered as manifestations of communication and self-expression stereotypes(*Nikolaeva*V. V. , Arina G. A 1996, p. 12).

Currently, fitness classes are becoming a mass social phenomenon. Every day, more and more people turn to health-improving physical culture, which some authors also refer to as fitness(Bykhovskaya I. M. , 2007 p. 47).

Visitors to fitness centers turn to training for various reasons. The most common motivations for training are to maintain physical fitness, improve health, reduce excess weight, get rid of" negative energy", spend free time and find new acquaintances. But in the first place are the motives associated with the standards and expectations of a person's appearance and physical appearance. These standards and expectations, as well as a variety of methods that contribute to their achievement (diet, fitness, beauty products, etc.), are a kind of cultural ideals that are transmitted by modern society through the media.

R. Burns singled out the body image as one of the sources of the development of the Self-concept of personality. Based on F. 's ideas. Schonfeld and continuing the tradition of the "congruent" approach of K. Rogers, he spoke about the combination of psychological factors that influence the structure of body image. These include:

1. Real perception of external corporeality, based on its functional abilities.

2. Interiorized psychological factors that arise as a result of emotional experiences and various life situations of an individual.

3. Sociological factors: the reaction of others to an individual's appearance and body image and their interpretation of these reactions.

4. The ideal image of the body that arises as a result of generalizing the individual's attitude to his body, which arises as a result of specific observations, comparisons and identifications with the bodily qualities of other people (Thomson J. K. 2002, p . 58).

Research methodology

The methodological basis of this study was: the systematic biopsychosocial approach of J. R. R. Tolkien. Angel; V. N. Myasishchev's theory of relations; anthropological and humanistic approaches to understanding health; basic provisions of the psychology of corporeality.

The study involved 200 respondents, including 120 women and 80 men. The minimum age of respondents was – 18 years, and the maximum age was 45.

The entire sample was divided by age group (*Table 1). 2. 2. 1*).

Table 1: Age characteristics of the study participants, %

	N	

As can be seen from *Table 1*, most of our sample consists of participants in the age group from 25-35 years. The average age of the study participants was 26±0. 77.

To study motivational determinants, we used the Self – efficacy Scale (R. Schwarzer, M. Jerusalem), attitudes to the body – the Multicomponent questionnaire of attitude to one's own body (MBSRQ) by T. Cash, self – assessment of the body image of the Self-the method of studying self - attitude by V. Stolin, involvement -the author's questionnaire "Studying involvement in fitness practices".

Descriptive statistics, frequency analysis, the Mann-Whitney U-test for comparative analysis of two independent groups, and the binomial test for comparing two proportions were used as statistical processing methods. Statistical data processing was performed using the SPSS 26. 0 and Minitabsoftware.

Research results and their discussion

Fitness has clearly become an integral part of a person's life and is now more tightly integrated into the lexicon and even into the consciousness of a person. Physical activity and proper nutrition are clearly important components of healthy behavior.

The study of involvement in fitness practices was carried out using the author's questionnaire "Study of involvement in fitness practices". Analysis of the results showed that the majority of our sample in terms of the cognitive component of the methodology for studying involvement in fitness practices have sufficient knowledge about the types of fitness practices(68%), show interest in the topic of fitness in social networks (68. 8%), are aware of the existence of fitness marathons and have an idea of the benefits of adequate involvement in fitness practices(72. 5%).

Analyzing the data obtained on the emotional component, we can say that the study sample is distinguished by the presence of anticipation of

the opportunity to engage in fitness(70%), the majority of study participants feel a surge of energy after fitness classes and note that fitness is a good way to relieve emotional tension, while they feel sad if they have to skip training(77%).

Based on the responses received on the behavioral component of the methodology for studying involvement in fitness practices, it can be concluded that most of the sample regularly practices fitness(57. 5%), adheres to the norms of proper nutrition(44. 5%). Most of the study participants independently plan their fitness program and monitor the regularity of meeting their fitness goals (49%).

Forstudy The Self-efficacy Scale was used self-efficacySchwarzer, M. Jerusalem. This technique allows you to assess the strength of an individual's faith in their ability to respond to difficult situations when it is necessary to cope with difficulties. So, in general, the sampleyis dominated by participants with a high level of self-efficacy (57. 5%).

A comparative analysis of differences in fitness practice engagement rates by self-efficacy level revealed statistically significant differences in the cognitive component (U=2972, 000, $p<0.05$), emotional component (U=1590, 500, $p<0.05$), behavioral component (U=2856, 500, $p<0.05$), and engagement severity (U=1907, 500, $p<0.05$). Thus, we can say that the respondents have sufficient knowledge about fitness practices, the results of fitness training inspire them to achieve higher goals, and they independently regulate the intensity of exercise in fitness.

Table 2: Differences in engagement indicators by level of self-efficacy, N=200

Scales	Average rank		Mann-Whitney criterion	Significance level (p)
	Low level N=85	High level N=115		
Cognitive component	77. 96	117. 16	2972, 000, 000	*
Emotional component	61. 71	129. 17	1590, 500, 000	*
Behavioral component	76. 61	118. 16	2856, 500, 000	*
Engagement	rate 65. 44	126. 41	1907, 500, 000	*

Note: * statistically significant differences are noted

The correlation analysis showed positive results of the self-efficacy indicator with indicators of cognitive (rs=0. 325, p<0. 01), emotional (rs=0. 656, p<0. 01), behavioral component (rs=0. 385, p<0. 01) and involvement severity (rs=0. 502, p<0. 01).

To study the questions of attitude to one's own physicality as a predictor of involvement in fitness practice, we used a multicomponent questionnaire of attitude to one's own body (MBSRQ) T. 1. The analysis of differences in engagement indicators from the level of body satisfaction found significant differences on the following scales: "cognitive component" (U=2645, 000, p<0. 05), "emotional component component" (U=2697, 500, p<0. 05), " behavioral component "(U=3485, 500, p<0. 05), and" overall engagement score " (U=2733, 000, p<0. 05). It follows that participants with lower satisfaction with their appearance are more likely to show a high interest in the topic of fitness, regularly engage in fitness, they experience an emotion of sadness if fitness practices do not give the desired result, and have a higher rate of involvement in fitness practices.

Analysis of correlations between engagement indicators and satisfaction levels revealed the following statistically significant relationships. Thus, the scale "orientation to appearance" has a significant negative correlation with the scale " behavioral component "(rs=-0. 346, p<0. 05). This allows us to say that excessive preoccupation with

appearance contributes negatively to actions that promote regular fitness activities.

It should be noted that the scale "assessment of appearance" positively correlates with all scales of the methodology for studying involvement in fitness practices, namely the scales "cognitive component" (rs=0. 604, p<0. 05), "emotional component" (rs =0. 711, p<0. 05), "behavioral component" (rs =0. 350, p<0. 05) and "engagement rate" (rs =0. 623, p<0. 05). It follows that a high assessment of respondents 'appearance affects the degree of involvement in the respondents' fitness practices.

Table 3: Correlation between engagement indicators and satisfaction level, N=200

	Assessment of appearance	Orientation to appearance	Satisfaction with body parameters	Concern about excess weight	Self weight assessment
Cognitive component	, 604**	, 042	, 414**	, 799**	, 566**
Emotional component	, 711**	, 016	, 756**	, 374**	, 107
Behavioral component	, 350**	-, 346**	, 599**	, 327**	, 099
Engagement	rate, 623**	-, 007	, 662**	, 546**	, 256**

Note: ** p<0. 01 * p<0. 05

Next, we will pay attention to the consideration of differences in the indicators of involvement from self-attitude. For this purpose, the method of studying самоотношения V. Stolin's self-attitude was used. Based on the data obtained (Table 3. 3. 5), we can see that the jackal "S integral feeling" for " or "against" its own " I ""(U=1849, 000, p<0. 05), "self-

esteem" (U=3718, 000, p<0. 05), "autosympathy" (U=2839, 000, p<0. 05), "expecting positive attitude from others" (U=3125, 000, p<0. 05), "attitude of others" (U=3397, 500, p<0. 05), "self-guidance, self-consistency" (U=3437, 500, p<0. 05), and "self-blame" (U=2455, 000, p<0. 05) have statistically significant differences in the indicators. Participants who strive to regularly apply fitness practices in life seek to gain positive treatment from others.

Conclusions and prospects of the study

Thus, leading in the structure of the cognitive component of involvement in fitness practice is the participants ' understanding of the consequences of lack of fitness in life, emotional – negative experiences from irregular classes and skipping training, behavioral-independent planning of the training program and ensuring the regularity of fitness classes. The level of involvement in fitness practices depends on the characteristics of body satisfaction and self-attitude. This study does not claim to fully cover the problem of studying this topic, but is of a search nature. We believe that the problem under study has broad prospects for further scientific and empirical development and necessarily raises new questions related to the search for psychological (motivational-personal and socio-psychological) targets for conducting psychoeducational work with people with destructive involvement in fitness or with people with insufficient motivation for physical activity in order to maintain health.

REFERENCE

Borilkevich V. E. On Identification of Conceptthe concept "Fitness" / V. E. Borilkevich // Theory and practice of physical culture. 2003. No. 2. pp. 45-47.

Bykhovskaya I. M. Aksiologiya telesnosti i zdorov'e: svyazhennost ' v kul'turologicheskom izmerenii [Axiology of corporeality and health: conjugation in the cultural dimension]. Psikhologiya telesnosti mezhdu dushoy i telume [Psychology of corporeality between the soul and the body], MOSCOW: ACT, 2007, pp. 53-66

Durneva M. Yu. , Meshkova , T. A. the Influence of socio-cultural standards of attractiveness on the formation of attitudes to the body and feeding behavior of adolescent girls and youth age // Psychological science and education. 2013. Volume 18. No. 2. pp. 25-34.

Zinchenko V. P. Psychology on the swing between the soul and the body / V. P. Zinchenko; ed. - comp. V. P. Zinchenko, T. S. Levi / / Psychology of corporeality between the soul and the body. - M. : ACT; ACT MOSCOW. - 2007. - pp. 5-52.

Karamyan M. Kh. Healthy behavior: definition and socio-psychological factors//Bulletin of NUUz, 2007, no. 1, pp. 86-94; Karamyan M. H. Psikhologiya zdorovya [Psychology of health]. Educational and methodical manual. Tashkent: Mumtoz soz, 2010.

Labunskaya V. A. " Vidimy chelovek " kak sotsial'no-psikhologicheskiy fenomen ["Visible man" as a socio-psychological phenomenon]. 2010. No. 1. pp. 26-37.

*Nikolaeva*V. V. , Arina G. A. *From traditional psychosomatics*to the psychology*of corporeality* // Vestn. Mosk. univ. Ser. 14. *Psikhologiya*[Psychology]. 1996. №2. C. 8-18.

Tarkhanova P. M. , Kholmogorova A. B. Sotsial'nye i psikhologicheskie faktory fizicheskogo perfectionizma i unsatisfactoriness svoi telyu [Social and psychological factors of physical perfectionism and dissatisfaction with one's body]. - 2011. - No. 5. - p. 52-60.

Kholmogorova A. B. Physical perfectionism as a factor of affective spectrum disorders in modern culture / A. B. Kholmogorova, A. A. Dadeko // Medical psychology in Russia. 2010. № 3.

Stice E. , Gau J. M. , Rohde P. et al. Risk factors that predict future onset of each DSM–5 eating disorder: Predictive specificity in high-risk adolescent females // Journal of Abnormal Psychology. 2017. Vol. 126. № 1. P. 38–51.

Thomson J. K. Measuring Body image attitudes among adolescents and adults / J. K. Thomson, P. Van den Berg // in T. F. Cash and T. Pruzinsky (eds.). Body Image: A Handbook of Theory, Research and Clinical Practice. London: The Gilford Press, 2002. P. 142–153.

FAMILY HOLDING AS A COMPONENT OF THE INSTITUTION OF THE FAMILY

DSc Uktam SHAMSIEV

uktamshams75@mail. ru

Abstract

In the article, the mother's experience of holding is reflected at the beginning of her pregnancy, since it is at this time that the necessary conditions are created for the development of the first signs of the qualities of holding the mother's experience. The purpose of the article is to highlight the first signs of the holding experience of the studied parent, discuss the development of the signs of the holding experience of the parent and the features of their development system.

To understand the development of the first signs, the factors influencing it – the socio-economic status of women, their individual characteristics-were studied. The relationship between the initial character and quality on the parent holding experience is studied. The article also analyzes the development of the qualitative structure of infancy and maternal experience.

Other personal characteristics of a woman reflected in the socio-economic environment of life, her relationships in the parental family, her relationships with the close social environment (husband) and in the wider environment, factors of development of characteristics of the dynamics of the quality of maternal holding experience are studied.

Keywords: mother, infant, holding experience, primary qualities, primary signs, basic qualities, emotional response, factors affecting the fetus, infant, perception, susceptibility, subject of training, subject of child care.

INTRODUCTION

The cognitive development of the child, that is, the upbringing of thoughts, the formation of a worldview, the behavior of the mother strongly influences this. According to the observations of European experts, every movement of the mother, facial expressions, treatment that the child does to himself, standing over the child, manipulation are

manifested in individual phrases, words that the child gradually absorbs (Winnicott, 2004). Based on our personal observations, it turned out that the mother's behavior is increasingly becoming silent for the child, logical and illogical actions, gestures, which later, even when the child begins to pronounce individual words, return to the mother's subconscious with facial expressions, pronunciation styles. Thus, with the direct participation and help of the mother, the child learns the world, learns, the scale of his imagination about himself is gradually increasing.

In order to understand the above scientific and linguistic experience of "holding", let's consider the relationship between individuals in typical Uzbek families. When our grandmothers watch the babies of young mothers, we can often observe that they are able to feel in advance that he is thirsty or hungry without crying. It can also be called a manifestation of a skill formed in a specific healthy family environment, which can be called part of one type of holding.

LITERATURE REVIEV

Since the middle of the XX century, psychologists have studied the initial relationship of an infant with people who take care of him, and began to use the term "kindness" in relation to this process. This concept can be explained by strong mutual closeness, two-way intense feelings and emotional ties.

We have observed in our own studies how much kindness a child shows to those who care for the child, and have benefited from the "unfamiliar situation" test, which has been used in several studies. The main purpose of the test is to evaluate the kindness of the mother-child, this test can be called a small performance. During this test, an unfamiliar room with toys will be involved, in which a mother, a one-year-old child and one stranger will take part. During the experiment, the mother leaves the room once or twice. For the first time, a mother leaves her child with a stranger for three minutes, and then she is left alone. Here analyzes the behavior of the child when he is alone and the mother's return to the room, the conclusion is made. The landscape is also diverse in two situations, both are extremely natural. Children who were very kind to their mother were always with their mother. Such children are more inquisitive, sociable, independent and shy than their 2, 3, 4 and 5-year-old peers, their level of development is moderately developed. In the course of research, it was found that 32% of children were not kind to their mother, they were divided into shy and stubborn groups. Over time, such children will have a strong sense of striving for independence. Foreign psychologists have also found that when observing three

categories-loving, shy, stubborn children, they radically differ from each other in their behavior, in the development of the psyche and in communication with peers.

Caring children show that they are ready for joint activities at the age of 18 months, their enthusiasm is high and their perseverance is high. And at the age of two, he will be able to engage in active communication with peers, play toys in order and use his imagination in various games. Five-year-olds also have such differences. And then, in primary school, children who are very kind, who are able to achieve good achievements even in school, enter into active communication with peers and adults.

The analysis of numerous studies links the socio-psychological development of a child with the compassion and insight of his mother. During the study, it was found that the mothers of children who were very kind were extremely observant and attentive to their child's questions. In addition, mothers of one-year-old very kind children are able to respond competently to their every action and adjust the feeding time and the child's play to each other. Other researchers have also noted that mothers of such children can intelligently determine the needs of their children and learn from their facial movements and voices what they need, when, what they need.

Studies again show that children who start walking, that is, children who experience physical exertion, if kindness does not manifest itself, can understand their own "I" in them and cause disturbances in the formation of their speech. If children love someone very much in the first year of life, then the unpleasant effect of an unhealthy relationship made with him at the age of two will be even less.

Methodology

In the relationship of a family person, the significance of the role and embodiment of the mother again lies in the fact that before the child reaches the age of one year, the father and the mother see the personality as an object of the mother and begin to perceive the father as a separate person, starting from the age of one year (Karimova, 2008).

Based on the above analysis as a methodological basis, we considered that the quality system of maternal experience and its characteristics carried out at different stages of child development are adequate for presenting the results of observation.

The study of the first signs of maternal retention experience the initial base is based on cases of manifestation of maternal signs, counting the ideas of pregnant women about the functions of motherhood and its

relation to the child (Isenina, 2002). In determining these fantasies, projective methods can also serve, such as drawings “My child now”, "My child in the future”, as well as associative methods for determining the association with the words "child”, "mother". The use of free assositions and descriptions allows for a meaningful analysis of the particular meanings of the words "child”, "mother" for pregnant women. The general scheme of the associative experiment is such that the stimulus phrase is given to the subject and it is required to give him the first associative that comes to mind. In a free associative experiment, examiners are not subject to restrictions on the choice of associations. Examiners work with meanings in the "order of application”, which allows them to identify some incomprehensible components of meaning (Shamsiev, 9). Many researchers believe that the nature of the association will depend on the age, gender, information, profession of the examiner. This means that the associative technique is reflected as the cognitive structure of the linguistic meaning, the individual characteristics of the subjects, their particular meanings. In some semantic components of the meanings of this stimulus word, we proceeded from the fact that in the meaning of associations and in the description of words there are some values of attributes of the basic maternal experience. The obtained associations and descriptions were analysed from the point of view of the presence of these values in each researcher.

The scientific novelty of the research is as follows: the author reveals the qualities of the holding experience of the mother, influencing the socialization of the child in the family, include such maternal qualities as "acceptance” “care” “subject of learning communication” “subject of learning actions with objects”; the leading socio-psychological factors characterizing the experience of the family holding (family psychological relief, the status of the husband in the family and the attitude to the pregnant woman and mother);

the movement of maternal qualities that form the experience of family holding – affective, cognitive, reflective and operational aspects-is approved. ; for the first time scientifically defined components of social attitudes (affective, cognitive, and operational) on the basis of maternal qualities manifested in the family holding and maternal experience; the quality and characteristics of maternal experience are described, proved on the basis of empirical data and authorship, designed to serve the development and socialization of the child (Shamsiev, 9).

Results

Quantitative data in the analysis of the association and description of the words "child", "mother", reflecting the initial base of maternal experience in the group of pregnant women we observed, are shown in Table 1.

Table-1: The number of associations to the word "child"(%)

Perception		Sympathy				Subject of training			The subject of the child's courtship		
Total score	Positive emotional attitude	Total score	Attention to the child	Empathy	An adequate response	Total score	SOP	Subjectivity	Total score	Subjects and conditions that constitute the provision of life	Procedures necessary for life

From Table 1, which presents the results of the analysis of the word "child", it can be concluded that from the signs of the initial base of the maternal experience of retention in a pregnant woman, the sign of the quality of reception "positive emotional attitude to the child" and the sign of the quality "empathy" were more pronounced. Associations reflecting a positive attitude of a woman to a child ("beautiful", "good", "warm", "love", etc.) were identified.

As mentioned above, the initial base includes empathy towards the future child of the future mother, attention to him, an adequate reaction to his actions, his thoughts about respect for the individuality of the child, "tenderness" from the attributes of the mother's holding experience. The future child of a pregnant woman can be considered as the initial empathy of the child with various ideas about his individual characteristics: appearance, abilities, willpower, age, actions, understanding. For example, "small", "smart", "boy", "capable", "red-faced", "smiling", "crying", "skinny", "cheerful", "understanding" and so on, the empathy of the mother to the child is expressed in understanding her feelings and

thoughts after childbirth. An empathic mother communicates with a child, seeing that her previous thoughts about the child do not correspond to her real characteristics, abandons her initial thoughts about him. However, the fact that a pregnant woman has an idea of the various qualities of her unborn child can serve as her initial future empathy.

At this point, it is permissible to emphasize the feature of Sympathy "attention". Many considerations are involved in the word "child" in the association, such as ”attention“, ”care“, ”taking care of the child". The mother's concern for the child may arise as a result of her thoughts and actions about him, about her calmness, as well as attention to the child. A pregnant woman's concern for her future child can serve as a starting point of "attention to the child". As for the quality of the basis of the "subject of learning”, it manifests itself mainly in the associations "upbringing”, "responsibility", "maternal duties" as a sign of ”subjectivity".

According to our data, a large group of associations with the expression of ideas about motherhood of a pregnant woman as a “subject of child care” has been identified. These are the subjects and conditions that characterize the child's vital activity, as well as associations that make sense of the procedures necessary for his vital activity. For example, "cradle”, "vitamins”, "toys", "diapers", as well as “washing”, "sewing” «walking”, "mother", "feeding".

The data in table 2 indicate that the descriptions obtained for the word “mother" are largely consistent with the data of the association analysis. The differences are that the descriptions respect the individuality of the child's mother, considerations reflecting her attention have three meanings. For example“ "you need to have your own point of view”“ "a small person with his own character” “a person with a capital letter”, "respect the child as a big person” and "requires attention". A positive emotional attitude is expressed in such arguments as "there should be joy”“ "childbirth”, “the closest person”. Empathy for the child should be "striving for knowledge”“ "comprehensively developed”, "healthy”“ "cheerful”, "sociable", etc.

The initial basic quality of the "subject of learning" is also largely attributed to the sign of “subjectivity" ("learning”, "development and upbringing”, "working with him"). The descriptions of associations reflected relatively more considerations characterizing objects, conditions and procedures, such as ”shirt-making“, ”requires care", necessary for the child's vital activity.

Table-2: Number of descriptions for the word "child” (%)

Perception		Sympathy					Subject of training				The subject of the child's courtship		
Total score	Positive emotional attitude	Total score	Respect for individuality	Total score	Positive emotional attitude	Total score	Respect for individuality	Total score	Positive emotional attitude	Total score	Respect for individuality	Total score	Positive emotional attitude

The difference between associations and descriptions can be explained by their linguistic and informational differences: the descriptions involve reasoning expressing respect for the child, while the associations have more words reflecting the attributes of the unborn child, expressing the objects and procedures necessary for his care. A few words that do not fall under the above criteria characterize the existential state of the mother with the "future", "new feelings" and family members of the child: "father", "grandmother", "grandfather", "generation".

From the data in Table 3, it can be concluded that the word "mother" was given in relation to the word "child" in associations, and all the basic attributes of maternal experience were contained in descriptions. For example, the following associations express a positive attitude of a pregnant woman to a child: "warmth", "a woman who loves children", "kind", "pleasant", "love", "smile", "gentle". Associations reflecting the empathy of expectant mothers represent not only various characteristics of the unborn child (as in the word "child" in the association), but also a characteristic of the quality of maternal experience – "understanding", "caring".

Table-3: The number of associations to the word "mother" (%)

Perception		Sympathy					Subject of training				The subject of the child's courtship		
Total score	Positive emotional attitude	Total score	Respect for individuality	Attention to the child	Empathy	An adequate response	Total score	SOP	SOP	Subjectivity	Total score	Subjects and conditions	Procedures necessary for

The expression "empathy" is weakly traced in the word mother in association (compared to the word child in association). In this association, the signs of the quality of the "subject of learning" are more clearly expressed – "subjectivity", the words "responsibility", "educator" are used (Shamsiev, 2018).

The word "child" refers to a relatively large group of associations that reflect the imagination of the mother as a child and the family of the "subject of care", as in associations ("comfort", "sweets", "household", "kitchen", "child care", "supplier", "laundry", "cooking", "feeding"). In the word "child" in associations, the imagination of the mother as a subject of care is more expressed, and in associations with the word "mother" reflections on the relatively general qualities of the mother as a subject are reflected.

Table-4: Number of descriptions for the word "mother" (%)

Perception		Sympathy					Subject of training				The subject of the child's courtship		
Total score	Positive emotional attitude	Total score	Respect for individuality	Attention to the child	Empathy	An adequate response	Total score	SOP	SOP	Subjectivity	Total score	Subjects and conditions that	Procedures necessary for life

As the data in Table 4 show, the content of the description of the word "mother" basically coincides with the content of the same phrase. A positive emotional attitude towards a child means "loving children", "loving", "pleasant", "the closest person", etc. is characterized by descriptions. The idea of empathy is expressed by the following reasoning: "you can open your heart to him", "you can understand everything", "you can forgive everything", "you can ask for everything". Reflections on the mother's mindfulness are manifested in such expressions as "always feeling the need for someone", "mindfulness", "taking care of your children". His quality of "adequate response" may have been reflected by the "calm" feedback. The basic quality of the maternal experience of the "subject of learning" is also expressed mainly by the sign of "subjectivity".

In the descriptions of the word "mother", as well as in the descriptions of the question "child", the words describing the objects and conditions necessary for the child's life are poorly expressed ("a good housewife", "creates conditions for the child to feel good", "child's health", "freedom and regularity"). The description and associations with the word "mother" express a large group of meanings reflecting the characteristics associated with the role of the mother as a housewife ("good housewife", "creates comfort in the house", etc.), as female characteristics: "beautiful", "modern", "intelligent", "restless" and as a family support: "economic assistance", "spiritual assistance", "role model", etc.

According to the results of data analysis, the words "child" and "mother" can be distinguished from the basic quality of the mother's initial holding experience in phrases and descriptions - reflections on the

attitude of a pregnant woman to her child: "acceptance" – a positive emotional attitude to the child, "rabies" – "empathy", "attention", "respect for the child's personality".

As for the mother, fantasy as a "subject of study" is almost not expressed. In accordance with the content of our sample data, the image of the mother in pregnant women is formed as a "subject of upbringing" and "subject of child care". The impressions reflected little maternal subjectivity and reflected the woman's ability to socialize the child in various manifestations of activity and communication. For our expectant mothers, the idea that from the first days and months of a child's life it is necessary to socialize is considered significant. Several women had associations "play", "play", "initiative in children's games". This feature is reflected in the associations in the style of "positive emotional attitude", in the comments to the description of the question "respect for the individuality of the child", "mother". Also, the definition of the question "child" weakly involved words denoting the subject and circumstances necessary for the child's life ("a good housewife", "a child creates conditions for him to be well", "child's health", "freedom and regularity").

The basic quality of maternal experience, such as "empathy", is expressed in the female imagination of various attributes of the unborn child, as well as in comments, descriptions that directly reveal the content of empathy (Karimova, 2006).

If the mother's holding experience in describing and reasoning about the word "child" is studied in associations belonging to the child of the initial basic quality, then the same signs in the so-called "maternal" associations and descriptions - "acceptance", "empathy", "attention", "subject of upbringing" are considered in representations related to the role of the mother. Thus, the mother's holding experience is that the presence of the same source base of adjectives gooseberry passes through control and finds its confirmation not in one, but in two verbal associations and descriptions. It is they who should be interconnected as a result of the commonality of the "child-mother" and "mother-child" relationships.

From the above, it can be concluded that the child feels the attachment of the mother and reacts to her in the same way. As long as the formation of personality begins with Eastern values, such as kindness, empathy, kindness in the soul of a child, there is no doubt that the foundations of the fullness of our children begin with each of us from our homes, mothers, who are the charm of our apartments. This, as the language of

psychology says, a healthy family environment, begins with mutual affectionate relationships of people in them.

Conclusions

The results of the research work on the topic: "Family holding – the psychological mechanism of child socialization" allow us to formulate the following general conclusions:

as a result of studying such maternal qualities as "acceptance", "care", "subject of learning to communicate", "subject of learning to act with subjects" that affect the socialization of a child in the family, there are grounds for conclusions about the nature of the qualities of a mother who has experience and the social situation of their development.

Attributes of the quality of maternal holding experience are social stereotypes that have become personal aspects of the mother. As a member of the socio-psychological environment and personality, the attributes that affect the development of the child are the basis, the basis.

As a result of the analysis of foreign theories of child development, the experience of the maternal holding as a subject that influenced the concept of basic attributes and their properties was studied (in infancy, these are the basic attributes of the mother as a subject of learning to act with the subject). The mechanism of the influence of maternal attributes on the determination of the influence of maternal experience with signs of affectivity has been studied as a social phenomenon with cognitive and operational components. It was noted that the indicators of the social status of mothers have different effects in different periods of the child's socialization process.

The analysis of the development of the attributes of the parent holding experience has shown that the experience of the parent holding is divided into value-content and operational components, which depend on the ratio of its core in the attributes of the base. There is also a situational, peripheral circle of attributes, which is determined by constant situational needs and motivations, in these situations existential, superficial aspects of native attributes are considered important. They have valid components that have arisen in situations of unexpected interaction that have not been repeated before. Components can change their state and move from one group to another.

References

Winnicott D. V. Conversation with parents. - M. : Class, 1995. - 92 p.

Winnicott D. V. Family and personal development. Mother and children. - Yekaterinburg: Publishing House "LITUR", 2004. - 400 P.

Isenina E. I. Basic qualities of a mother (nature and dynamics of development). -Ivanovo, 2002. The manuscript. 253 p.

Karimova V. M. Family psychology: textbook. For students of pedagogical universities. - T. : "Science and technology", 2008. - 70 p.

Karimova V. M. Psychology of family life: a training manual. - T. ; New century generation, 2006. - It's 142p.

Lisina M. I. Problems of ontogenesis of communication. M. , 1986. 237 p.

Meshcheryakova S. Yu. , Avdeeva N. N. Features of mental activity of a child of the first year of life // Brain and infant behavior / Edited by O. S. Andrianov. M. , 1993. pp. 167-217.

Meshcheryakova S. Yu. Features of the "revival complex" in infants when exposed to objects and communication with adults // Questions of psychology. 1975. -No. 5. pp. 142-154.

Shamsiev U. B. "Family holding-psychological mechanism of child socialization": monograph// "Tashkent Institute of Chemical Technology". Tashkent: Navruz, 2018. 124 s. https://cyberleninka.ru/article/n/ona-fenomeni-bola-zini-zi-anglash-omili-sifatida

Shamsiev U. B. Family holding and personality Genesis "educational-methodical manual" Main Library of the Academy of Sciences of Uzbekistan " printing house, 2016, Page 46. https://cyberleninka.ru/article/n/ona-fenomeni-bola-zini-zi-anglash-omili-sifatida

GENERAL AND SPECIFIC PRINCIPLES OF DISTANCE EDUCATION

Shakhnoza NORKOZIYEVA

Alfraganus University

Annotation

This article describes the methods, technologies and tools of distance education in detail. Scientifically based proposals and recommendations have been developed based on the results of experimental work on the methodology of distance learning in higher literary education. In addition, suggestions and recommendations aimed at improving the positive aspects of international standards and the advanced experience of some foreign countries have been studied.

Today, a pressing and real problem in the field of literature streaming methodology is to make it easier for educators to consciously understand the power of Word Art, feel the power of influence of an artistic word, understand the content and essence of the work, try to find answers to life issues on the example of hero problems, make it easier for a writer.

And the application of animations to the literary process relieves the process of perception, perception and cognition, enlivening literary phenomena in a clear and visual way.

At different stages of literary education, students are shown graphic images of a topic based on age characteristics, features characteristic of events, portraits of heroes, the transfer of theoretical concepts in a virtual form helps to realize the content of the work, its ideological-artistic purpose, to bring acquired knowledge to life. Modeling experiments specific to such a process provides conditions for students to manage and conduct complex experiments that would be a problem to implement in a real-world school laboratory.

First of all, the learners listen to the expressive reading of the text of the Ghazal by the teacher or Speaker through an electronic medium. Then the teacher will teach the Ghazal to the student he wants and hear it. In the process, the teacher can also record his speech on a Dictaphone and broadcast it to himself. This will help educators eliminate defects in their speech. Voice and tone are also important in reading excerpts from the work, dramas into roles. Learners make sure that the change in voice and tone during reading them after hearing their own voice can alter the thought being expressed. These processes are carried out on the basis of a remote system, recording the lesson mentioned in ZOOM, downloading to the University's YouTube channel and groups of students on the

telegram social network also lead to the fact that students who live in remote areas and do not have access to an e-learning platform can effectively master the topics. This indicates the need to create lesson developments, methodological recommendations suitable for distance education for school literary education. This determines the relevance of the topic we have chosen.

Key words: method, technology, distance education, graphic image, demonstration, drama, electronic education, electronic encyclopedias.

Introduction

In the 21st century, education is recognized as the main factor ensuring sustainable development, and in the international concept of education until 2030, "creating the opportunity to receive quality education throughout life" was defined as an urgent task. This has expanded the possibilities of wide introduction of modern educational technologies such as pedagogic and information and communication technologies, distance learning and problem-based methods in the educational system. It is known that the introduction of modern educational technologies serves to eliminate certain problems. In particular, the didactic systems that exist in the educational system today, in most cases, are based on the teaching paradigm of lecturing, demonstrating, listening and recording during the lesson. In this didactic system, the tutor plays the main role, and the learner is more of a passive learner. In such lecture-style teaching, learners often try to understand the information given by the tutor for the first time during the lesson, and they do not have time to think deeply about the content of this information, and quickly follow the tutor's words. will be busy recording.

One of the international experts K. D. According to Muldrov, the tutor may not be able to fully implement a differential approach to teaching in a lecture-style lesson, may not be able to take into account the individual characteristics of each learner, and may not be able to ensure the appropriate pace of mastering educational materials. This situation is now considered as a problem all over the world, and in order to eliminate this problem, more attention is being paid to the organization of independent education of learners. Blended learning is one of the modern forms of education aimed at finding a solution to the above-mentioned problems and implementing the proposed ideas. Blended learning is a modern educational technology based on the concept of combining e-learning with the classroom system. It is based on new didactic opportunities provided by e-learning, information and communication technologies and modern educational tools.

In recent years, the issue of distance education in various subjects has become urgent in our country. Significant results have been achieved in this direction. At the moment, due to the specific situation, remote teaching of subjects has become an important task for every pedagogue, a real opportunity for education. For the faster development of this relatively new trend in our country, measures are being taken to study foreign experience and apply the knowledge gained as a result, adapting it to our conditions.

Pedagogical scientist Ibraimov Askar Yesbosnovich defines distance education in his manual "Didactic system of distance education" as follows: "Distance education technologies are full or partial distance learning of the learner and pedagogue. educational technologies that are mainly implemented using information and telecommunication technologies are understood as mutual activities".

Currently, various types of information technology tools are being created quickly and intensively. The need for information technology for our daily life is increasing more and more. Today, information and communication technologies and multimedia tools are widely used in the educational process, in order to make the lessons more interesting and richer in new information. This, in turn, makes it possible to use various types of technical tools in mother tongue and literature classes. As a result of this, the term "electronic visual aids in the teaching process" was formed. After all, education is a continuous process that progresses along with the times. For this, the necessary conditions have been created for science teachers in all educational institutions. Almost all educational institutions in our country are fully equipped with modern computer equipment, multimedia tools and other equipment, every teacher can search for the necessary information for each lesson through the "ZiyoNet" information and education portal. necessary opportunities are created for them to process and apply to the educational process. Currently, the most important issue facing all our teachers-coaches is to use them productively, purposefully and effectively.

"Everybody knows that demonstration is one of the most ancient and tested effective principles of education, of course, this principle has not lost its value even today.

But in the past, the teacher had to painstakingly prepare visual aids in different sizes and quantities, in primitive shapes, using different materials and colors, by himself or with someone's help, today information and communication technologies, in particular, computers, multimedia, has taken on its responsibility".

The First President of the Republic of Uzbekistan I. A. Karimov said in his speech at the ceremonial meeting on December 5, 2009: ". . . wide introduction of new information and pedagogical technologies into the educational process should be in the center of our attention. . . . in the field of education, the adoption of modern information and computer technologies, the Internet system, modern methods of digital and wide-format telecommunications, such advanced achievements, which determine the level of today's development, are not only for schools, lyceums and colleges, higher educational institutions, but also for every We need to deeply understand the importance of creating a foundation for it to penetrate into the life of the family".

Today, information exchange has a positive effect on the activities of all types of continuous education system, that is, general secondary education, vocational education, and higher education. The widespread introduction of information and communication technologies into the educational system, the organization of the educational process, the development of educational and methodological support, and the improvement of the efficiency of mastering subjects.

"Improved educational process based on computer technologies:

- to use computer equipment in the entire educational process;

- comprehensive coverage of the educational process;

- diversity and uniformity of technical, software, organizational and educational-methodical support;

- adapting the application to different conditions;

- high didactic and economic efficiency;

- requires education on the basis of new methods, integration of science and production in mutual relations, and provision of advanced training of specialists. "

In fact, these requirements greatly help to form the basis of the educational process organized by computer technologies.

Electronic educational-methodical complexes, i. e. , electronic visual aids, comply with state educational standards, embody all types of classrooms and auditorium training and educational-methodical support of independent education.

"Electronic educational-methodical complex consists of a didactic, programmatic, technical, interactive complex of teaching in the environment of modern information technologies. Electronic teaching-

methodological complexes are different from traditional complexes, and appear as a unity of computer and traditional technologies of teaching.

"Electronic information-educational resource - scientifically structured, conveniently designed for students' learning and teachers' education, designed for students of different ages and educational levels, is a set of electronic information sources arranged in a logical sequence for studying a certain subject".

The following can be included in electronic exhibition complexes:

- electronic textbooks, electronic versions of manuals;

– electronic multimedia textbooks;

- electronic encyclopedias;

- electronic dictionaries;

- electronic virtual libraries;

- electronic multimedia educational systems;

- various educational portals;

- electronic presentation materials;

- audio educational materials;

- video educational materials;

- excerpts copied from television programs;

– electronic interactive boards (EID);

– virtual control assignments;

- electronic universal test programs;

- distance learning sites;

– electronic language courses;

- internet network;

- information and knowledge base.

Electronic means of education are introduced through modern information technologies. Copies of traditional textbooks, teaching-methodical manuals and other publications in electronic format are used as a source for creating electronic teaching-methodical collections.

In electronic visualization, the same educational material can be presented to students in the form of several tools, for example, slides,

electronic publication, audio, video, CD-disks. Each tool of this type of teaching has its own didactic capabilities. The teacher should be familiar with such possibilities and be able to distribute educational materials according to these tools.

Information technologies allow the teacher to enter lecture texts and textbooks into the computer memory, conduct various experiments, create animations, slides, and various presentation materials. If these technical tools are used correctly in the lesson, they will increase the vocabulary of students, improve pronunciation, and develop the ability to listen and understand. Computer technologies are a great helper for us in teaching the life and work of writers and poets in literature classes, as well as in conveying the necessary information from their works to students. For example, in the special program prepared on the topic "Encyclopedic Scholars of Central Asia", information about the life and creative ways of Abu Nasr Farabi, Abu Rayhan Beruni, Abu Ali Ibn Sina, Imam al-Bukhari, their works is based on the special program. made in the form of videos under classical music. In addition, the Internet contains information on the life and work of almost all our writers and poets, a video film based on their works, a TV film, and electronic materials prepared in the series "Umr Daftari", which are useful in organizing literature classes in an all-round way. helps the teacher a lot. In the native language classes, students are given spiritual nourishment and theoretical knowledge by entering and analyzing small texts with ideas such as patriotism, humanitarianism, and hard work into the computer memory.

"Information technologies in education is a set of electronic tools and methods of their use used in educational activities. Electronic tools include hardware, software and informational components.

It is known that the Internet has great opportunities in the field of education. Answers to almost all questions in the educational process can be found on the Internet, but when the famous scientist Craig Barrett said: "Miracles are created not by computers, but by teachers", it is precisely in the educational system that our teachers-coaches use information technologies in a purposeful and productive way. it is not surprising if he meant it. Electronic textbooks, manuals, educational video materials and electronic visual aids should be available to explain the topic using ICT capabilities. The use of "Power Point" for creating presentation slides, "Microsoft Office Word" for working with text, and "MS Excel" for creating various tables in preparation for the lesson encourages teachers who have the skills to use ICT in their work to be creative. . The ability of every

subject teacher to use computer devices as a didactic tool in the lesson is one of the main requirements of modern education for the teacher.

In the education system, along with various subjects, presentation technologies can be widely used in native language and literature classes. This type of teaching using information technology means the simplest and most convenient way, that is, the presentation of the material on the subject of the lesson as an electronic exhibition. To teach this method, the teacher needs a computer, a projector, and slides created on the basis of the "Power Point" program of ICT. This program is one of the visual graphics applications with great universal capabilities and allows you to create slides consisting of text, pictures, drawings, graphics, animation effects, sound, video clips, etc.

"Slides are numbered communication sheets of a certain size. They are text that illuminates a specific topic, and include drawings, graphics, photos, animation effects, video images that help this process.

Creating presentations consists of three stages: planning, developing the presentation, and testing it. All of them depend on the type of lesson to be organized, that is, whether the lesson is reinforcing or imparting new knowledge.

When preparing presentations, it is required to pay attention to the following types of work:

- clearly defining the purpose of preparing the slide;

- to determine the main idea of the presentation depending on the knowledge level of the users;

- selection and collection of additional information;

- creating a presentation plan;

- pay attention to the fact that the slides correspond to the content of the topic;

- show the name of the topic and plan on the slide;

- choosing a design suitable for the age of students;

- selection of animations taking into account the age and psychology of learners;

- ensuring inter-page consistency and coherence;

- ensuring that rules, definitions and comments are clear, concise and meaningful;

- practice orthographic literacy when writing information;

- conclusion preparation.

The texts on the slides shown in the lessons should be short, clear and understandable. The text on one slide should not exceed 8-10 lines. If the size of the texts increases, the size of the letters also decreases, as a result, it is not clearly visible to all learners. During the lesson, the teacher fills in abbreviated texts orally and explains the topic. Multimedia elements can be effectively used in slide presentations. In Power Point, there are a number of possibilities, such as the sequential movement of slides, the setting of a certain time between them, about 50 templates for equipment, the inclusion of 10 different color copies, the application of animation effects of simple, average and complex structure. there is. A presentation consisting of a sequence of slides is shown on a computer screen or on a large screen using a projector.

Electronic interactive whiteboards (EID) are one of the main advanced information technologies currently in use. These whiteboards, a modern educational tool, have the appearance of ordinary marker boards and are electronic equipment that work as part of a computer and projector complex. The electronic board creates an interactive environment in the course of the lesson and expands the possibilities of passing the lessons in a more interesting and visual way. In order to effectively use the electronic interactive board, the teacher must first of all know how to use a computer. For this purpose, computer literacy courses are held in educational institutions. All actions performed with the help of an electronic board can be recorded in appropriate files in the computer memory, printed on a printer and distributed to students as ready-made electronic material for the lesson. The interactive whiteboard can be controlled using a special electronic pen (stylus, marker), as well as with fingers. They act as mice. With the help of an electronic board, you can not only study, but also watch movies, cartoons, that is, work with video materials. The electronic board provides a colorful and interesting organization of lessons in all subjects, fundamentally changes the teacher's approach to the lesson and the topic, and improves the tasks in the lesson. The success of each lesson depends primarily on the professional skills and qualifications of the teacher. The ability to properly use one or another of the possibilities of the interactive board provides additional comfort to the pedagogue. As a result of experiments and researches, it is confirmed by experts that the learning efficiency of learners has increased by 5-6% in the trainings conducted with the help of this modern educational tool. On the electronic board, reinforcement of the new topic and general evaluation of the students' work is carried

out, and the assigned homework is displayed on the screen. The advantages of the interactive electronic board are also clearly visible in the teaching of the mother tongue and literature. In particular, in mother tongue education, "Determining the redundant word in a group", "Correcting errors", "Dividing given words into groups", "Requiring letter, syllable, additional work instead of dots, "putting a phrase" exercises, and in literary education, showing educational video materials on topics, listening to audio materials, and creating various problem situations will help a lot. Learners become more focused, attentive, and curious when using a whiteboard, making it an invaluable tool for focus and retention. With the help of electronic boards, presentation classes, seminar classes and supervision work are organized effectively.

In the educational system of our country, the "Electronic education" project is being implemented at a rapid pace. It is important to unite all educational institutions into a single educational portal. The decision of President I. A. Karimov dated September 28, 2005 "On the establishment of public education information network" is being programmed for these works. This decision created the necessary conditions for meeting the informational needs of the country's schools, lyceums, colleges, and students of higher education institutions. Connecting all educational institutions, youth organizations, libraries, museums and other scientific-educational, cultural-educational organizations in our country - about 12, 000 institutions in total to the Internet network, mainly through "ZiyoNet" educational portal. All services for placing information resources on the "ZiyoNet" network and using them are free for users of the above-mentioned institutions. In accordance with the Resolution of the Cabinet of Ministers of December 28, 2005 on measures to further develop the public education information network "ZiyoNet" on ensuring the implementation of this decision, the "ZiyoNet" resource center and its O Departments of higher and secondary special education of the Republic of Uzbekistan under the Ministries of Public Education were established. Various scientific and popular and other types of educational information developed by our pedagogues in all parts of our republic are being quickly posted on the official Internet portal - www. ZiyoNet. uz. "ZiyoNet. uz" portal has all the possibilities for teachers and young people to find the information they want about education. Qualified specialists, pedagogues, journalists are involved in the work of the network. All areas of the education system are covered in the network. A pedagogue who turns to him can have information of interest to him at all stages of education, in particular, in the field of sciences. In particular, the portal contains news, articles, calendar-subject plans, teaching-methodical manuals, textbooks, recommendations, training and lesson plans, event scripts,

scientific and popular and there are literary works. They also use a lot of information such as information about our ancestors who made a great contribution to the development of world science, examples of their creations, photos, interesting educational, scientific and entertaining videos, riddles and puzzles, and topics. possible

Methodist scientist T. Niyazmetova's article "Using computer and information technologies in literary education" includes video tapes about the life and work of Zulfiya in the 7th grade, as well as advice on bringing to the attention of student's recordings from the program called "Life Notebook" will give.

Literary critic and Methodist scientist B. Tokhliyev's literary and creative album "Life and work of Alisher Navoi" created in 2012 serves as a methodical material for teachers. A teacher who uses this book will not only learn about Navoi's work, but also about Navoi scholars and their works about Navoi. It allows you to use these resources in the process of preparing for the lesson.

Professor B. Tokhliyev also took the initiative in preparing and publishing the collection of "Navoi ghazals" (prose narrative, commentary and comments). The first reason for this is, as the scientist himself stated, "Despite the creation of many scientific and popular articles, pamphlets, and books on the publication, research, and analysis of the poet's ghazals, it is not easy to fully understand and feel their content and essence. . . . it is explained by the complexity of fully understanding their inner essence, the fact that their secrets remain undiscovered in many cases. " At the moment, in the book, the desire to present to a wide readership the observations of the great Navoi scholar, master Najmiddin Komilov, regarding the analysis and prose description of some ghazals; analysis of samples from "Literature" published for educational stages, included in collections, important for philology faculties, students, literature teachers, based on the text; explaining and commenting to the student; the goal of methodical assistance in interpreting the essence of ghazals is envisaged using a dictionary of hard-to-understand words.

In the course of the lesson, it is appropriate for the teacher to know the sources of information used in connection with the life and work of Alisher Navoi and other artists, as well as the national and foreign sites that reflect Uzbek literature, and deliver them to the students.

http://www. tyurk. ruThis site is figuratively named "Semurg". On the page, the opinion about Semurg from the article "Navoi and Attar" by Ye. E. Bertels was selected as an epigraph. (Этот сар - "абсолютный сар".

Ему присущи совершенство и красота. Описат словами его нелзя. К нему ведет далняя дорога через бездонное море. Имя его Симург. Он обронил перо над Китаем, и вся живопис Китая - лиш изображения различных обликов этого опера) The website consists of dictionary, library, poetry and other rubrics. Through this site, not only Russian, but any reader who knows the Russian language can get acquainted with the Turkish poetry of the 12th-20th centuries and its specific features. Ghazals and rubai, examples of the works of Navoi, Lutfi, Babur, Munis, Ogahi and other classical poets, translated by S. N. Ivanov, are placed in a unique design.

http://www. alishernavoiy. ru/index. php A special site devoted to the study of Navoi's life and work. This website includes almost all lyrical and epic works of the poet translated into Russian.

https://kh-davron. uz/kutubkhona/alisher-navoiy/navoiy-ruboiylar. htmlIf you get information about Navoi's lyrics from Khurshid Davron's library website through this link, https://n. ziyouz. com/portal-haqida/xarita /hikmatlar/alisher-navoiy-hikmatlari -you can enjoy Navoi's wisdom from the ziyouz. com library site through this link.

The Internet sites contain Alisher Navoi's works, dictionaries, scientific articles, presentations, event scripts, and lesson plans, which allow students to study the life and work of the great poet in depth and read a lot of information. and enables understanding.

A dictionary of unfamiliar words can be added to the right side of the text in order for the reader or student to be able to read Navoi's works and understand its content. This allows the student to quickly master each unfamiliar word.

Today, various tests have been created based on a work or a fragment taken from it, as well as on the life and work of a writer or poet, the literary environment and period in which he lived and created. There is a need to revise them according to the possibilities of literary education. In order to test the knowledge gained in connection with the life and work of Navoi, entering tests into the memory of computers creates favorable conditions for the use of new information technologies. Such tests have their place in the implementation of differentiated education.

The use of video and audio resources of Navoi's ghazals and epics in the course of the lesson ensures that the lesson is alive, interesting and rich in content, develops students' ability to listen and understand, increases expressive reading potential, enhances aesthetic (especially artistic) taste. grows. In addition, it helps to better understand the

essence of the work of art. Also, in addition to the growth, development and literacy of students, the computer allows to objectively assess their knowledge, save time and money spent on visual aids in the preparation of the teacher and in the course of the lesson. During the lesson, the teacher manages the students' work through the computer. For example, the text of the ghazal appears on the computer screen in the process of teaching expressive reading of Navoi's ghazal. First of all, students listen to the expressive reading of the ghazal text by the teacher or sukhandan through an electronic device. Then the teacher reads the ghazal to the student of his choice and listens to it. In this process, the teacher can record his speech on a dictaphone and listen to him. It helps learners to overcome their speech defects. Voice and tone are also important when reading excerpts from works, dramas divided into roles. When learners hear their own voices, they are convinced that changes in voice and pitch can change the meaning being expressed.

The system of tasks to convey the language features of the artistic work to the students has not yet been created. This work is carried out taking into account the theoretical information learned in Uzbek literature classes, and explaining new concepts specific to Uzbek literature.

It is clear from our observations above that enriching the database for Uzbek literature training is one of the urgent problems of today. It should be noted that the actions in this regard have begun, and the scope of work that needs to be done at the destination is wide. After all, as written in the "Information Technologies" textbook, "Users' independent and conscious activities include creating information objects, searching for necessary information objects, collecting, analyzing and extracting information, organizing it, depicting it in the desired form, transfer of information objects (in the form of text, conversation, picture, game, etc.), modeling, design, object planning, etc. ''

The procedure for using the data (knowledge) repository is also not the same: allocating a special computer lesson, using the knowledge repository on the computer as a separate stage in a certain part of the lesson, organizing group and gross independent work of pupils (students), extracurricular organize study.

In the process of Uzbek literature education, information technologies are of great practical importance in terms of strengthening the comprehensive knowledge of students and developing speech activity, teaching them to think independently.

Conclusion

The introduction of information technology into the process of studying examples of Uzbek literature and extracurricular activities significantly expands the scope of learning of young people, opens the way for their independent study and research.

REFERENCES

Abdukadirov A. A. , Pardayev A. Kh. Theory and practice of distance education. - Tashkent: Science, 2009. - 145 p.

Askarov A. D. , Stages and models of the development of distance education // Modern education 2015, 10. 59-65 b

Begimkulov U. Sh. Theory and practice of organization and management of informatization of pedagogical educational processes: ped. science. doc. dis. - Tashkent, TDPU, 2007. - 305 p.

Ibraymov A. Peculiarities of the organization of the distance education system and the development of the content of educational courses // News of UzMU. - Tashkent, 2016. - No. 1/5 - P. 110 - 113.

Adilova S. A. Organization of Uzbek language classes using computer technologies (in Russian-speaking groups of higher education institutions): Ped. science. name . . . diss. - T. , 2004. - 160 p.

Nishonova S. The educational and educational importance of using visual art materials in literature classes // In the collection "Improving the methodology of teaching Uzbek language and literature". Tashkent: UzPFITI, 1983. - P. 69-76.

Qasimova M. Elucidation of the character of the heroes of the work of art by means of portrait analysis // Improving the effectiveness of mother tongue and literature classes in Uzbek schools: In the collection of scientific works. - T. : UzPFITI, 1990. - P. 85-89.

Mahmudov N. Modern mother tongue. // Language and literature education. - Tashkent, 2013. 5 issues. - B. : 7.

Fayazova M. R. Use of information technologies in the continuous education system. // Continuing education. - Tashkent, 2013. 1 issue. - B. : 58-59.

Mamatov D. N. , Rajabova S. Y. Use of electronic educational-methodical complexes in education. // School and life. - Tashkent, 2012. 7-8 issues. - B. : 30.

Boltayev B. Electronic information-educational resources serve to increase the effectiveness of the lesson. // Enlightenment. - Tashkent, December 25, 2013. No. 103 (8648) – B. : 3.

Tosheva O. Methods of using presentation materials. // Language and literature education. - Tashkent, 2012. No. 12. - B. : 28.

THE ROLE OF ETHNOPSYCHOLOGICAL FACTORS IN HUMAN INTELLECTUAL DEVELOPMENT

Abdulhaq ABDULHAYEV

Abstract

This article explores the role of ethnopsychological factors in human intellectual development. Drawing from research in the field of psychology and cultural studies, it examines how cultural beliefs, values, and practices influence cognitive processes and intellectual growth. The article highlights the importance of understanding and acknowledging the diverse cultural contexts in which intellectual development takes place, and how these factors shape individuals' cognitive abilities, problem-solving skills, and creativity. By recognizing the impact of ethnopsychological factors, educators and policymakers can promote inclusive and culturally sensitive approaches to foster intellectual development for all individuals. Ethnopsychology is a fascinating field that explores how cultural beliefs, values, and practices shape the human mind and cognitive processes. It recognizes that intellectual development is not solely determined by genetics or environmental factors, but also by the cultural context in which it occurs.

One aspect of ethnopsychology is the influence of cultural practices and belief systems on cognitive processes. Different cultures prioritize different cognitive skills based on their societal norms and values. For example, in collectivist cultures, there is often an emphasis on social harmony and interdependence. This can lead to a greater focus on relational cognitive abilities, such as empathy and understanding others' perspectives. In contrast, individualistic cultures may place more value on independent thinking and decision-making, leading individuals to develop cognitive processes aligned with autonomy and self-reliance.

Language also plays a significant role in intellectual development. Different languages have unique structures and vocabularies, influencing how individuals perceive and interpret the world. Language shapes thought processes by providing a framework for organizing and expressing ideas. The linguistic relativity hypothesis suggests that language influences thought, meaning that individuals from different linguistic backgrounds may have distinct cognitive patterns and problem-solving approaches. For example, languages that have a rich vocabulary for color distinctions may lead individuals to perceive and categorize.

Keywords: Intellectual development, ethnopsychological factors, cultural diversity.

Introduction

Intellectual development is a complex and multifaceted process influenced by various factors, including genetic predispositions, socio-cultural environments, and individual experiences. While the role of genetics and environmental factors in intellectual development has been widely studied, the influence of ethnopsychological factors has received less attention. Ethnopsychology refers to the study of how cultural beliefs, values, and practices shape the mind and cognitive processes. This article aims to shed light on the significance of ethnopsychological factors in human intellectual development.

Cultural creativity and innovation are additional areas where ethnopsychological factors come into play. Cultural diversity provides individuals with alternative perspectives, ideas, and problem-solving strategies. Exposure to diverse cultural contexts fosters cognitive flexibility, allowing individuals to think outside the box and generate novel ideas. Cultural practices, rituals, and artistic expressions contribute to the development of creative thinking skills. By embracing cultural diversity and encouraging the exploration of different cultural perspectives, intellectual development can be enriched, leading to greater creativity and innovation.

It is important to address the phenomenon of stereotype threat when considering ethnopsychological factors in intellectual development. Stereotype threat refers to the negative impact of stereotypes on individuals' performance in tasks related to their social or cultural identities. When individuals are aware of negative stereotypes associated with their cultural group, it can create anxiety and undermine their intellectual performance. Creating culturally sensitive educational environments that promote positive cultural identities and mitigate stereotype threat is crucial for fostering intellectual development and academic achievement.

One important aspect to consider is the influence of cultural values and norms on cognitive processes. Cultural practices and belief systems shape the way individuals perceive and interpret the world around them. For example, in some cultures, there may be an emphasis on holistic thinking, where individuals consider the interconnectedness of various elements in their environment. This holistic approach can influence problem-solving strategies and promote a broader understanding of complex issues.

Moreover, cultural factors can also impact memory processes. Different cultures have unique ways of encoding, storing, and retrieving information. For instance, some cultures rely heavily on oral traditions,

passing down knowledge and stories through generations. This emphasis on oral communication can enhance memory and the ability to retain cultural knowledge.

Cultural context also plays a significant role in shaping individuals' creativity and innovation. Cultural practices, rituals, and artistic expressions provide individuals with a rich tapestry of ideas and inspiration. Exposure to diverse cultural perspectives nurtures cognitive flexibility and the ability to think outside the box. By integrating various cultural influences, individuals can develop novel and creative solutions to problems.

Furthermore, the social and educational environment within a culture can impact intellectual development. Cultural norms regarding education, parental involvement, and expectations for academic achievement influence individuals' motivation and drive to excel intellectually. For example, cultures that place a high value on education and intellectual pursuits may foster a more academically focused environment, encouraging individuals to develop their intellectual abilities.

It is important to note that the role of ethnopsychological factors is not limited to individual development but also extends to societal progress. Cultural diversity brings forth a wide range of perspectives, knowledge systems, and problem-solving strategies. Embracing this diversity can lead to innovative breakthroughs, as different cultural groups collaborate and share their unique insights and approaches.

In terms of practical applications, recognizing the role of ethnopsychological factors in intellectual development can inform educational practices and policies. Culturally responsive teaching methods that acknowledge and incorporate students' cultural backgrounds can enhance engagement and learning outcomes. By valuing and integrating diverse perspectives, educators can create inclusive learning environments that nurture intellectual growth for all students.

Cognition and motor activity play a significant part in children's experiences and mental processes (Helen 1995). They also contribute to being mental growth as a summary, since finally "behavior is change "(Adolph and Berger 2005, 223), and science may be defined as the study of human behavior. It has been suggested that infants 'use of cultural knowledge to guide their motor behavior in physically difficult or unfamiliar places offers an excellent means to examine infant cultural knowledge (Tamis-LeMonda and Adolph 2005).

We have this term ' behavioral factors 'synonymously with mental factors, 3 i. e. The Cognition and motor activity play a significant part in children's experiences and mental processes (Helen 1995). They also contribute to being mental growth as a summary, since finally "behavior is change "(Adolph and Berger 2005, 223), and science may be defined as the study of human behavior. It has been suggested that infants 'use of cultural knowledge to guide their motor behavior in physically difficult or unfamiliar places offers an excellent means to examine infant cultural knowledge (Tamis-LeMonda and Adolph 2005) Cognitive, affective, physical and cultural processes or stimuli underlying human behavior (American Psychological Association, 2018c). Because they do not relate to this decision-maker's science, factors, e. g. , work size, farmer years or degree of education are not considered behavioral and are not hidden in this review. This essay does not develop on the particular theoretical model, e. g. , the concept of planned behavior (Admen, 1991) or prospect theory (Heineman and Seversky, 1979) - to map behavioral factors influencing farmer decision-making, As the lack of a unified concept implies that we could necessarily limit the variety of factors considered (Schuster et al. , 2017).

Since the onset of this research on resilience, researchers have been dedicated to identifying the protective factors that inform people's adaptation to harmful circumstances, , e. g. , abuse, (Cicchetti, D. &Rogosch, F. A. , 1997) Catastrophic time events, (Fredrickson, B. L. Et al. , 2003) Or urbanized poverty. The point of empirical study then has been changed to see the underlying protective procedures. Researchers attempt to reveal how some elements (e. g. Connection to home) may bring to positive results. Among kids, the case of mental impairment is unknown for one-third to one-half of instances. Ardinger HH, Holmes GE, Feb 2000)

Almost (daily DK, Secondly, behavioral financial identified weaknesses in the process of being thought that demonstrated, in some cases, why these elements would be. Therefore the amount of more information and more mental understanding indicated that factors might be useful in portfolio building and in explaining the industry more broadly. (Moore, S. , Feb. 2017) 5 percent of cases are inherited from the person's parents. (Gale encyclopaedia of Medicine.) Genetic defects that have mental impairment but are not inherited may be caused by accidents or variations in genetic process. Instances of such accidents are developing of the additional chromosome 18 (trisomy 18) and Down syndrome, which constitutes the most common hereditary reason.

Velocardiofacial syndrome and fetal alcohol spectrum disorders represent those two following most common reasons.

Methods

To explore the role of ethnopsychological factors in human intellectual development, a comprehensive literature review was conducted, drawing from various scholarly sources in the fields of psychology, anthropology, and cultural studies. The review focused on studies that investigated the relationship between cultural factors and cognitive processes, problem-solving abilities, and creative thinking. This article will review the research on the role of ethnopsychological factors in human intellectual development. The article will draw on research from a variety of disciplines, including psychology, anthropology, and education.

In order to understand and investigate the complex relationship between ethnopsychological factors and intellectual development, a comprehensive research design was implemented.

Literature Review: The study began with an extensive review of existing literature on ethnopsychology, cultural psychology, cognitive development, and related fields. This allowed the researchers to gather knowledge about the theoretical foundations, key concepts, and previous empirical findings in the area of interest.

Conceptual Framework: Based on the insights gained from the literature review, a conceptual framework was developed. This framework served as a guiding structure for the study, outlining the main variables, their interrelationships, and the underlying hypotheses.

Research Questions and Objectives: Clear research questions and objectives were formulated to direct the study's focus. These questions aimed to explore the specific role of ethnopsychological factors in human intellectual development, considering factors such as cultural practices, language, social context, and creativity.

Method Selection: The appropriate research methods were selected to address the research questions and objectives effectively. Depending on the nature of the study, various methods such as surveys, interviews, observations, and standardized psychological tests may have been employed. Additionally, cross-cultural comparative approaches could have been utilized to investigate the impact of different cultural contexts on intellectual development.

Participant Selection: A diverse sample of participants from different cultural backgrounds would have been selected to ensure representation and generalizability of findings. Consideration may have been given to factors such as age, gender, socioeconomic status, and educational background to ensure a well-rounded and diverse participant pool.

Results and Discussion: The study's findings would have been presented and discussed, highlighting the key insights regarding the role of ethnopsychological factors in intellectual development. The results would be interpreted in light of the existing literature and theoretical frameworks, providing a comprehensive understanding of the topic.

Conclusion and Implications: A conclusive summary of the study's findings would have been provided, emphasizing the significance and implications of the research. This could include recommendations for educational practices, policy development, and future research directions in the field of ethnopsychology and intellectual development.

The methodological basis of the study ensures a systematic and rigorous approach to investigating the complex relationship between ethnopsychological factors and human intellectual development. By adhering to established research practices, the study aims to contribute valuable insights to the existing body of knowledge in the field and promote a deeper understanding of the role of culture in intellectual development.

Results

Cultural Influences on Cognitive Processes

Cultural practices and belief systems have a profound impact on cognitive processes. Different cultural contexts emphasize different cognitive skills, such as attention, memory, and reasoning. For example, collectivist cultures often prioritize social harmony and interdependence, leading to a greater emphasis on interpersonal and relational cognitive abilities. In contrast, individualistic cultures may place more value on independent thinking and decision-making. These cultural differences shape individuals' cognitive processes, influencing their information processing styles, problem-solving strategies, and decision-making patterns.

Language and Thought

Language plays a crucial role in intellectual development as it shapes the way individuals perceive and interpret the world. Different languages have unique structures and vocabularies, influencing how individuals conceptualize and express their thoughts. Language also serves as a medium for cultural transmission, carrying cultural knowledge, values, and beliefs. The linguistic relativity hypothesis suggests that language influences thought processes, and therefore, individuals from different linguistic backgrounds may have distinct cognitive patterns and problem-solving approaches.

Cultural Creativity and Innovation

Cultural diversity fosters creativity and innovation by providing individuals with alternative perspectives, ideas, and problem-solving strategies. Cultural practices, rituals, and artistic expressions contribute to the development of creative thinking skills. Exposure to diverse cultural contexts promotes cognitive flexibility, allowing individuals to think outside the box and generate novel ideas. Recognizing and appreciating cultural diversity can enhance intellectual development by encouraging a broader range of perspectives and approaches to problem-solving.

Stereotype Threat and Intellectual Performance

Ethnopsychological factors also influence intellectual performance through the phenomenon of stereotype threat. Stereotype threat refers to the negative impact of stereotypes on individuals' performance in tasks related to their social or cultural identities. When individuals are aware of negative stereotypes associated with their cultural group, it can create anxiety and undermine their intellectual performance. Culturally sensitive educational environments that mitigate stereotype threat and promote a positive cultural identity can enhance intellectual development and academic achievement.

Cultural values and beliefs: Some cultures place a high value on education and cognitive development, while others place a greater emphasis on other values, such as social harmony or respect for elders. These cultural values and beliefs can influence the types of activities that parents engage in with their children, which can impact children's cognitive development. For example, parents from cultures that value education are more likely to engage in activities with their children that promote cognitive development, such as reading and playing educational games.

Cultural norms and expectations: Cultural norms and expectations can influence how children learn in school and how they interact with their

peers. For example, in some cultures, it is considered rude to ask questions in class, which can inhibit students from learning. Additionally, in some cultures, children are expected to be more cooperative and less competitive, which can impact their academic performance.

Ethnolinguistic factors: Ethnolinguistic factors, such as the language that children speak at home and the language of instruction in school, can also influence human intellectual development. Children who speak a different language at home than the language of instruction in school may experience challenges in learning, which can impact their academic performance.

Cultural practices can also influence intellectual development. For example, some cultures have a tradition of storytelling, while others have a tradition of playing educational games. These practices can provide children with opportunities to develop their cognitive skills and learn about their culture.

Cultural interactions can also play a role in intellectual development. For example, children who interact with people from different cultures may be more likely to be exposed to different ways of thinking and learning. This exposure can help children to develop their critical thinking skills and to become more open-minded.

Discussion

The role of ethnopsychological factors in human intellectual development is crucial for understandingthe diverse ways in which individuals acquire and apply knowledge. By recognizing the influence of cultural beliefs, values, and practices, educators and policymakers can design inclusive and culturally sensitive approaches to foster intellectual growth for all individuals. Creating culturally responsive educational environments that value and incorporate diverse perspectives can promote cognitive diversity and enhance problem-solving skills, creativity, and critical thinking abilities. In addition, it is clear that these factors can play a significant role. It is important to be aware of the ways in which ethnopsychological factors can influence cognitive development so that we can create educational environments that are supportive of all learners.

Furthermore, addressing stereotype threat through culturally sensitive pedagogical practices can help mitigate the negative impact of stereotypes on intellectual performance. By promoting positive cultural identities and fostering a sense of belonging, individuals can feel empowered to fully engage in intellectual pursuits and reach their full

potential. Some critics of mental property, , e. g. , those at this free society movement, end in mental monopolies as harming welfare (in the case of medicine patents), keeping progress, and benefiting concentrated interests to the detriment of the masses, (Martin, G et al. , 2007) (on patents-Daniel B. Ravicher, Aug 6, 2008) (Stiglitz, Oct 13, 2006) And contend that this national involvement is harmed by ever-expansive monopolies in the form of document extensions, code patents, and enterprise method patents. More recently scientists and technologists are expressing fear that patent thickets are undermining scientific growth even in high-tech areas like technology.

The recent UN study on digitalization in the world system can give some, if any surprises for people who understand technology, although its broad look in the way digitalization is changing the world may surprise policy makers and government officials. The UN Conference on business and Development (UNCTAD) The week issued its "data system Report 2017- Digitalization, business and growth. " (Groenfeldt, Tom.)|

"Much of the work at organizing Internet resources and creating this system of networks work efficiently is of a highly specialized nature, and takes place in organization contexts that exist generally unknown to trade negotiators. So, some in the business group are supposed to be acquainted with the broad array of organisations and actors that are involved in the organisation and functioning of the Internet. " (Groenfeldt, T. , Oct. 2017) Patients with osteopetrosis show enamel irregularities, indicating that the A3 gene variation seen at V-ATPases also plays a part in the growth of hypomineralized and hypoplastic enamel. (Johnson, Lisa et al. , 2017-10-01)

Consider a hypothetical scenario where we compare two cultures: Culture A and Culture B. Culture A places a strong emphasis on communal values, collective decision-making, and interdependence, while Culture B values individual autonomy, independent thinking, and personal achievement.

In Culture A, children are raised in an environment where cooperation and collaboration are highly valued. From a young age, they are encouraged to work together in group activities, solve problems collectively, and consider the needs and perspectives of others. This emphasis on communal values influences their cognitive development by fostering skills such as empathy, perspective-taking, and the ability to understand complex social dynamics. As a result, children from Culture A may have a strong inclination towards social intelligence, effective teamwork, and a deep understanding of interpersonal relationships.

In contrast, in Culture B, children are raised in an environment that promotes individual autonomy and independent thinking. They are encouraged to express their opinions, make decisions for themselves, and take personal responsibility for their actions. This emphasis on individualism may lead to the development of critical thinking skills, self-reliance, and the ability to think outside the box. Children from Culture B may excel in areas such as problem-solving, creative thinking, and independent decision-making.

These two examples illustrate how ethnopsychological factors, specifically cultural values and practices, can shape intellectual development in distinct ways. The cultural context in which individuals grow and learn influences the cognitive processes, problem-solving strategies, and social skills they develop.

It is important to note that these examples are simplified illustrations, and real-world cultures are far more complex and diverse. The influence of ethnopsychological factors on intellectual development can vary within and across cultures, as individuals are influenced by a multitude of cultural, social, and environmental factors.

Understanding the role of ethnopsychological factors in intellectual development allows us to appreciate the diversity of cognitive abilities and problem-solving approaches across different cultures. By recognizing and valuing these differences, we can foster inclusive educational environments that embrace cultural diversity and promote the holistic development of individuals' intellectual capacities.

Mental theories of self-development have been extended by sociologists who explicitly examine the role of community and cultural action in self-development. Charles Cooley and George Mead both contributed significantly to this sociological reason of this process of individual. Lawrence Kohlberg and Carol Gilligan developed their thoughts further and explored how our meaning of ethics evolves. Gilligan brought this concept of gender differences to Kohler's theory.

This examination of environmental influences on human personal development and growth has concentrated on the influences of cultural and economic factors; family and home features; urbanization/modernization; food; and features of the physical environment such as altitude, temperature and climate. Remaining in the practice are ongoing investigations into the roles of pollutants and different facets of the human-made situation at involving patterns of human development and improvement, specifically the timing of sexual maturation and the development of obesity. Some of the methodological

issues in conducting such surveys are presented, as are results from the ongoing research among one Indian people that present relationships of pollutants to sexual growth, Overweight/obesity and thyroid structure use which will affect development and growth.

Several mental theories on human development are from the idea of "stage". The key to stage theories is the understanding of phases as specific periods of growth, with each phase symbolized by its own particular behavioral and cognitive features. According to person development and mental investigation, all people move through the same levels in the specified chronological order, although genetic and/or environmental factors will move up or slow down the rate from one stage to another. This process is called developmental psychology. This theory was developed by Jean Piaget who believed that Mature growth embraces the changes that happen in life and mental spheres of human life from the end of adolescence until the end of one's lifetime. These changes may be slow or fast, and may indicate positive, negative, or no difference from previous levels of working. Changes happen at the cellular level and are partly explained by natural theories of individual growth and aging. Natural changes cause mental and interpersonal/social developmental changes, which are frequently identified by stage theories of human development.

Conclusion

Ethnopsychological factors play a significant role in human intellectual development. Cultural beliefs, values, and practices shape cognitive processes, problem-solving abilities, and creativity. By acknowledging and understanding the influence of ethnopsychological factors, educators and policymakers can create inclusive and culturally sensitive educational environments that foster intellectual development for all individuals. Embracing cultural diversity and promoting positive cultural identities can enhance cognitive diversity, critical thinking, and innovation, leading to a more enriched and inclusive society. the role of ethnopsychological factors in human intellectual development is significant. Cultural beliefs, values, and practices shape cognitive processes, problem-solving abilities, and creativity. By recognizing and understanding the influence of ethnopsychological factors, educators and policymakers can create inclusive and culturally sensitive approaches to foster intellectual growth for all individuals. Embracing cultural diversity, promoting positive cultural identities, and addressing stereotype threat can enhance cognitive diversity, critical thinking, and innovation, leading to a more enriched and inclusive society.

Implications

The findings of ethnopsychological research have a number of implications for educators and parents. Educators should be aware of the role of culture in intellectual development and should strive to create classrooms that are culturally responsive. Parents should also be aware of the role of culture in intellectual development and should provide their children with opportunities to learn about their culture and to interact with people from different cultures.

Future research

More research is needed to understand the specific ways in which ethnopsychological factors influence human intellectual development. Future research should also focus on developing culturally appropriate interventions to help all children reach their full potential.

References

1. Cicchetti, D. , Rogosch, F. A. (1997). "The role of self-organization in the promotion of resilience in maltreated children" Development and Psychopathology. doi: 10. 1017/S0954579497001442. PMID 9449006

2. Fredrickson, B. L. , Tugade, M. M. , Waugh, C. E. ; Larkin, GR (2003). "A prospective study of resilience and emotions following the terrorist attacks on the United States on September 11th, 2002". Journal of Personality and Social Psychology 84 (2) 365-376. doi:10. 1037/0022-3514. 84 2. 365. PMC 2755263 8. PMID 12585810.

3. Daily DK, Ardinger HH, Holmes GE (February 2000). "Identification and evaluation of mental retardation". Am Fam Physician 61 (4): 1059-67, 1070. PMID 10706158. Archived from the original on 2010-12-04.

4. "Definition of mentally retarded". Gale Encyclopedia of Medicine.

Moore, S. (Feb. 2017). Here's How Factors Can Help Your Investment Portfolio Forbes Retrieved from https://www. forbes. com/sites/simonmoore/2017/02/14/how-factors

5. Martin, G, Sorenson, C, Faunce, TA (2007). "Editorial: Balancing the need to protect the intellectual property rights (IPRs)" Globalization and Health. 3: 4.

6. On patents - Daniel B. Ravicher (August 6, 2008). "Protecting Freedom In The Patent System: The Public Patent Foundation's Mission and Activities".

7. Joseph Stiglitz (October 13, 2006). "Authors@Google: Joseph Stiglitz - Making Globalization Work".

Groenfeldt, Tom. "UN Development Agency Seeks Role In Global Digitalization. " Forbes, Oct. 2017, https://www. forbes. com/sites/tomgroenfeldt/2017/10/04/un-development-agency-seeks-role-in-global-digitalization/. Accessed 20 Oct 2023.

8. Johnson, Lisa, Ganss, Bernhard, Wang, Andrew, Zirngibl, Ralph A. ; Johnson, Danielle E. , Owen, Celeste, Bradley Grace Voronov, Irina (2017-10-01) "V-ATPases Containing a3 Subunit Play a Direct Role in Enamel Development in Mice" Journal of Cellular Biochemistry 118 (10) 3328-3340 do 10. 1002/jcb. 25986. ISSN 1097-4644

9. Groenfeldt, T. (Oct 2017) UN Development Agency Seeks Role In Global Digitalization. Forbes. Retrieved from https://www. forbes. com/sites/tomgroenfeldt/2017/10/04/un-development-agency-seeks-role-in-global-digitalization/

DAVLAT MAKTABGACHA TA’LIM TASHKILOTI TARBIYALANUVCHILARIDA O‘YIN TEXNOLOGIYALARI ORQALI KASB-HUNARGA QIZIQISHNI SHAKLLASHTIRISHNING DIDAKTIK TA’MINOTI

Raxmanova GulruhUbaydullaevna

Annotatsiya

"Maktabgacha ta'lim tashkilotlari"ning "kasb-hunarga qiziqishni shakllashtirishning didaktik ta’minoti" deyilganda, ularning o‘qituvchilariga o‘yin texnologiyalari orqali kasb-hunarga qiziqishni oshirish uchun bir nechta imkoniyatlarni ochib berish, va bu ta’lim tashkiloti o‘qituvchilarga kompyuterlar, smartfonlar, planshetlar va boshqa elektron qurilmalar yordamida o‘quv jarayonini muvaffaqiyatli tashkil etish uchun o‘yinlar, interaktiv darsliklar va metodlar orqali tarbiya oluvchilarning salohiyatini oshirish orqali kelajakdagi tanlashi mumkin bo’lgan kasblarni va ularning funksiyalar chuqur organish orqali kasb- hunarga qiziqishini shakllantirishdan iboratdir. Bu tip didaktik texnologiyalar o‘quvchilarni o‘zlashtirish, nazariyani amaliyotga soddalashtirish va hamkorlik ruhini rivojlantirishga qiziqishni oshirishda yordam beradi. Ular bilan o‘qituvchilar o‘quv fanlarining asosiy konseptlarini o‘qitish, malakalarni rivojlantirish va tushuncha olishning yanada qiziqishli vaqtlarini tashkil qilishlari mumkin. Misol uchun o‘quvchi sifatida bir mobil ilovadan foydalanish orqali tarbiyalanuvchilar o‘zlarining o‘qish malakalarini sinash va mustaqil o‘rganishlari mumkin bo‘lgan interaktiv darsliklarga, o‘yinlarga va saviyali vazifalarga kirishishlari mumkin. Bu esa o‘quvchining ta'lim jarayonidan qiziqishini oshiradi va o‘rganishni yanada qiziqarli va qulaylashtiradi. Harakatli o‘yinlar bolalarning taqlidiy hatti-harahatlari, qiziqishlari, ijodkorligi mevasi hisoblanib, ular tabiiy-ijtimoiy voqea-hodisalar, mehnat jarayonlarini kuzatish, ularga xos unsurlarni o‘z yoshi, fikrlash imkoniyatlari, ko‘rgazmali-obrazli tafakkur yuritishi asosida jismoniy o‘yinlarga ko‘chirishi orqali vujudga keladigan ko‘ngilli va zavqli, qizg‘in faoliyatidir. Ushbu maqola harakatli o'yinlar, bolalar uchun kasb hunarlarini yanada rivojlantirishning oson va sevimli usuliligi va

mabgacha ta'lim muassasasi, kasb hunarga yo'naltirishda quyidagi o'yin turlari muhimliligini ta'kidlab o'tadi.

1. Sport o'yinlari: Bolalar sport o'yinlariga qiziqish bilan yondashishlari katta e'tibor talab qiladi. Sportlar, mushakbali kasblarni rivojlantirishda yordam beradi. Misol uchun, futbol, basketbol, tennis, golflar, qo'vush o'yinlari va boshqa sport turdagi mashqlar.

2. Matematika va mexanika o'yinlari: Bu tur o'yinlar bolalar bilimini rivojlantirish uchun juda muhimdir. Bu o'yinlar orqali bolalar sonlar va hisob-kitobni o'rganishi, matematik tamoyillarni e'lon qilishi, mexanikaga oid qavramlarni tushunishi mumkin.

3. Ijtimoiy o'yinlar: Bolalar ijtimoiy o'yinlar orqali jamoatchilik, hamkorlik, komandasozlik va fikrlashni o'rganishadi. Bu o'yinlar jamoatchilik bilan ishlash, boshqalarga qadriyat berganlik, adabiyot yoki hazil qo'llarni ishlatishga yordam beradi.

4. So'zlash o'yinlari: So'zlash o'yinlari bolalarning tillarni rivojlantirish, so'zlash va matn bilishlarini oshirish uchun ta'limiy o'yinlardir. Misol uchun, shaxmat, sudoku, kelajak so'zlari bilan kirish, lug'at so'zlash o'yinlari va hokkabog'chala o'yinlarni ko'ramiz.

5. Texnologik o'yinlar: Texnologik o'yinlar bilan maktabgacha ta'lim muassasasi bolalarni kasb hunarini rivojlantirishda ta'minlay oladi. Masalan, kompyuter o'yinlari, robotika o'yinlari, kode qilish o'yinlari kabi.

Muassasada ayniqsa "STEM" (ilmiy, texnologiya, inshoot ve riyaziyyat) sohalarida bo'lgan darslarda bolalar o'zlariga qiziqishlarini yuqoriga chiqarishlari mumkin, bu bilan bir qator kasb hunarlarini oshirishlari hamda mustahkamlashlari mumkin. Muallimlar ham shuningdek qiziqishlarini qo'llab-quvvatlayab, bir yigitda qaysi kasb yo'naltirishining qiziqishlarini aniq bilib olishlari katta ahamiyatga ega. Shunday qilib, "Maktabgacha ta'lim tashkilotlari" o‘qituvchilarga kasb-hunarga qiziqishni shakllashtirishning didaktik ta’minotini oshirish maqsadida o‘yin texnologiyalarini yo‘qotishdan foydalanishi mumkin. Bu, o‘quvchilarning o‘zlashtirishlari, o‘rganishlari va yo‘l harakatlarini yanada ta'kidlangan va qiziqarli qilish uchun ularga interaktive va amaliyotlarga bog‘liq imkoniyatlar yaratadi.

Kalit so’zlar: Harakatli o’yinlar, didajtik o’yinlar, harakatli o’yin tamoyillari

Kirish

2022-2026-yillarga mo‘ljallangan O‘zbekiston Respublikasining taraqqiyot strategiyasida “Maktabgacha ta’lim-tarbiya jarayonlarini ilmiy asoslangan yondashuvlar asosida takomillashtirish, maktabgacha ta’lim tashkiloti tarmog‘ini kengaytirish va bolalarning har tomonlama intellektual, estetik va jismoniy rivojlanishi uchun shart-sharoitlarni tubdan yaxshilash, bolalarning maktabgacha ta’lim bilan qamrab olinishini jiddiy oshirish va foydalanish imkoniyatlarini ta’minlash, pedagog va mutaxassislarning malaka darajasini yuksaltirish”[2]. kabi vazifalar belgilanib, maktabgacha ta’lim tizimini rivojlantirish, jumladan, bolalarning aqliy-intellektual tafakkurini o‘stirish, ularni vatanparvar va mehnatsevar qilib tarbiyalash, maktab ta’limi bosqichiga muvaffaqiyatli o‘tishlarini ta’minlash dolzarb vazifalar sifatida ilgari surildi.

O‘zbek pedagog olimlari T. Usmonxo‘jayev va F. Xo‘jayevlar harakatli o‘yinlarda bolalarning taqlidchilik xususiyatlari aniq namoyon bo‘lishini uqtirib: “maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarning o‘yinlari asosan taqlid qilishdan iborat bo‘ladi. Bola tevarak-atrofdagi borliqni kuzatadi, uning elementlarini o‘yinga kiritadi va shu o‘yin orqali o‘zini qurshab turgan olamni tushuna boshlaydi, unda turmush hodisalariga muayyan munosabat paydo bo‘ladi”[129-4], - deb ta’kidlaydilar.

Maktabgacha ta’lim tashkilotida mehnatga taqlid qilishga qaratilgan harakatli o‘yinlari ob’yektiv hayotiy manba sifatida musobaqa elementlarini yaqqol ifodalaydi.

Harakatli o‘yinlar boladagi xislat va qobiliyatlarni ro‘yobga chiqarish, to’siqlarni yengish bilan bog‘liq jismoniy mashqlar majmuini o‘z ichiga oladi. O‘yin orqali bola borliqni kuzatadi, hayotiy tajriba orttiradi, qiyinchiliklarni yengishga o‘rganadi; tasavvuridagi ayrim elementlarni o‘yinga kiritib, u orqali qurshab turgan olamni o‘rganadi.

Yurish, yugurish, sakrash, irg‘itish, uloqtirish, tirmashib chiqish kabi mashqlar bolani jismoniy rivojlantiradi. Harakatlari takomillashadi, yurak va nafas tizimlari faoliyati yaxshilanadi.

Metodologiya

Harakatli o‘yinlar bolalarning aqliy va axloqiy rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Ko‘pchilik bo‘lib o‘ynaydigan harakatli o‘yinlarda bolalar maqsadga erishish uchun farosat, tadbirkorlik va qat’iyat ko‘rsatib, faqato‘zining emas, balki o‘rtoqlarining ham jamoa oldidagi xatti-harakatlari uchun mas’uliyatni his qiladilar. Harakatli o‘yinlar mazmunida bola dunyoqarashini kengaytiruvchi va tasavvurini boyituvchi ko‘plab kognitiv materiallar mavjud.

O‘yin faoliyati qaysi shaklda ifodalanmasin, bolani quvontiradi, unda ijobiy hislar uyg‘otadi. Harakatli o‘yinning ulkan tarbiyaviy kuchi ana shu quvonchli emotsiyalar manbai ekanidadir.

Bolalarni jismonan chiniqtiradigan, ularda mehnat ko‘nikmalarini rivojlantiradigan, kasb-hunarga qiziqishlarini tarkib toptiradigan, ko‘z mo‘ljalini yaxshilaydigan, chaqqonlikni oshiradigan ko‘plab harakatli o‘yinlar mavjud. Maktabgacha ta’lim tashkiloti amaliyotida bolalarni ijtimoiy foydali mehnatga tayyorlashdabunday harakatli o‘yinlarni qo‘llashning foydasi juda katta. Buning uchun harakatli o‘yinlar tematikasini sinchiklab tahlil qilish va turli yoshdagi bolalar uchun zarurlarini tanlash lozim.

Xalq harakatli o‘yinlari kuchli tarbiyaiy ahamiyatga ega, ba’zi o‘yinlarda uchraydigan jonivorlar personajlari va ularning xatti-harakatlariga taqlid qilish orqali bolalar hayvonot olamining yashash tarzini o‘rganadilar (“Lochin va kurk tovuq”, “G‘ozlar, oqqushlar” va boshqalar). Hattoki, hech qanday syujetga ega bo‘lmagan, qiziqarli harakatli o‘yin-topshiriqlar ham bolalarda sensor qobiliyat va tafakkurni rivojlantirishga ko‘maklashadi.

Kasb-hunar va mehnat qurollari bilan bog‘liq harakatli o‘yinlar bolalarda kasblar haqidagi tushuncha va tasavvurlarni o‘sishiga xizmat qiladi. “Kim mergan”, “Qal’ani himoya qil”, “Baliqchi”, “Baliqchilar to‘ri”, “O‘rtoq sardor”, “Aylanadagi ovchilar o‘yini”, “Baliq tutish” kabi harakatli o‘yinlardagi mavjudqoidalar tarbiyaviy ahamiyatga ega bo‘lib, ular bolalarda axloqiy-irodaviy sifatlarni tarbiyalashga yordam beradi. Masalan, “O‘rtoq sardor” harakatli o‘yinida guruh sardoriga “O‘rtoq sardor” deya murojaat qilingach, o‘yin davom ettiriladi. Kim xatoga yo‘l qo‘ysa, orqaga chekinishga majbur bo‘ladi. Bolalar sardorning hurmatli kasb egasi, ularni boshqaruvchi inson ekanligi, unga hurmat bildirib, rasman “O‘rtoq sardor” deb murojaat qilish kerakligini bilib oladilar. “Yoy va o‘q” harakatli o‘yini bo‘lajak sportchilarni tayyorlashda muayyan ahamiyat kasb etadi. O‘yinni sport zalida, maydonchada, o‘tloq joyda yoki yalanglikda o‘tkazish mumkin. Bu o‘yin uchun yasama yoy o‘qi, nishonga olish uchunfaner taxtalar kerak bo‘ladi. O‘yinda 12 kishi qatnashishi mumkin. Har bir o‘yinchida beshtadan o‘q bo‘lishi kerak.

O‘yinning tavsifi: otish chizig‘idan 20 metr (yoki bolalar yoshini hisobga olib otish chizig‘ini undan qisqaroq qilib belgilash ham mumkin) nariga nishonli fanerlar o‘rnatiladi yoki osib qo‘yiladi. O‘yin rahbari signal berishi bilan o‘yinchilar chiziqqa keladilar va nishonni poylab, o‘q otadilar. Nishonlar 3 xil radiusli bo‘ladi: a) markaziy radius – 10 ochko;b) o‘rta radius – 6 ochko; v) katta radius – 0 ochko. Keyin ochkolar hisoblab

chiqiladi. Koʻp ochko toʻplagan oʻyinchi yoki komanda(agar oʻyin komandalar oʻrtasida oʻtkazilsa)gʻolib hisoblanadi.

Oʻyin qoidasi: oʻyinchi 2 holatda tik turib yoki tiz choʻkib turib otishi kerak.

Bu qoida bolalarda diqqatni jamlash, chidamlilik, koʼz bilan chamalash layoqatlarini rivojlantiradi. Bola nutqida "sardor", "mergan", "bexato moʼljalga olish" kabi yangi soʻz va iboralar paydo boʻladi yoki avval bu soʻzlarni ishlatgan boʻlsa, endi ular nutq zahirasidan mustahkam oʻrin oladi. Bola merganlikka xos xususiyatlarni, ularning chapdastligi, chaqqonligi, moʻljalga bexato urishini bilib oladi. Bolada merganlikka havas, qiziqish uygʻonadi. Qoidalarni ogʻishmay bajarish orqali maqsadga erishishda oʻzidagi egoistik xususiyatlarni yengishga muvaffaq boʻladi. Qoida bola xatti-harakatini jamoa talabiga muvofiqlashtiradi va yoʻnaltiradi. Oʻyin orqali bolalar oʻrtasida oʻrtoqlik va mehr-muhabbat rishtalari shakllanadi.

Adabiyotlar sharhi

Harakatli oʻyinlar bolalarga haydovchilik kasbi, yoʻl qoidalari, mashinaning foydali va zararli jihatlarini bilib olishga yordam beradi, bola (agar yoʻl qoidasiga rioya qilmasa, kuchli zarb ostida jarohat olishi mumkinligini anglab yetadi (quyonchalar ayiq paydo boʻlishi bilan butalar orasiga qochib kiradilar, chumchuqlar avtomabil koʻrinishi bilan yoʻldan uchib qochadilar).

Bolalar oʻyin qoidalariga rioya qilish orqali hozirjavoblikka, chaqqonlikka oʻrganadilar. Ular, bir tomonidan, harakatli oʻyin sharti (quyonchalar ayiqdan qoʻrqadilar)ga koʻra, ikkinchi tomondan, muayyan signalga nisbatan hosil qilingan shartli refleksga koʻraharakat qiladilar. Qoidalarga ongli rioya qilish bolalarda asta-sekin va turli vaqtda hosil boʻladi. Ular dastlab qoidalarga rioya qilishni pedagograhbarligidaoʻrgansalar, keyinchalikbolalar jamoasi taʼsirida amalga oshiradilar. Nihoyat qoidalar bolalarning ijtimoiy xulq-atvori meʻyorlarini bevosita belgilovchi omilga aylanadi. Bu harakatli oʻyin tamoyillarida muhim oʻrin tutadi.

1- rasm. Harakatli o‘yin tamoyillari

Dastlab bolalar ayrim vazifalarini tezroq bajarish payida bo‘lib, qoidalarni unutib qo‘yadilar. Aksariyat yutuqqa oson yo‘l bilan erishishga intilish bolaning qoidani buzishiga sabab bo‘ladi. Bolaning o‘yin qoidasini anglashi va unga rioya qilishida kattalarning (xususan, pedagogning) talabi hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘ladi. Asta-sekin tarbiyaviy ta’sir ko’rsatish tufayli bolalarning o‘yin jarayoniga munosabati o‘zgara boshlaydi. Ularda o‘yin harakatlari va qoidalarni bajarishga qiziqish va intilish paydo bo‘ladi, o‘yin qoidalarini bajarmaslik sabablari ham o‘zgaradi, endi bolalar ularni atayin emas, tasodifan buzadilar, biroq shu zahoti yo‘l qo‘ygan xatolarini tuzatishga harakat qiladilar.

Bolalarni o‘yin qoidalarining ijtimoiy ahamiyatini anglashga sistemali chidam bilan tayyorlaydigan tarbiyachi rahbarligida ularda halollik, adolatlilik, do‘stlik, botirlik, o‘zini tuta bilish, qat’iyat, iroda kabi axloqiy sifatlar, ichga mas’uliyat bilan yondashish, chaqqonlik, tadbirkorlik, tez va aniq qarorlar qabul qilish kabi kasbiy sifat negizlari qaror topadi. Bola tomonidan asta-sekin o‘zlashtirilgan bunday hayotiy muhim axloqiy va kasbiy sifat negizlari bola shaxsining ichki ma’naviy mulkiga aylanadi. Demak, o‘yin qoidalari bolada kasbiy ko‘nikma asoslarini tarbiyalashda, ularni ma’naviy-axloqiy tarbiyalashda ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Harakatli o‘yin faoliyatida tafakkur, diqqat va idrokni rivojlantirish uchun qulay sharoit yaratiladi, o‘yinlar ijodiy xayol, xotira, topqirlik, fikr yuritish faolligini tarkib toptiradi, aqliy-intellektual o‘sishga yordam beradi.

Mayda qo‘l harakatlari vositasida o‘ynaladigan barmoq o‘yinlari bolada ravon nutqni rivojlantiradi. Masalan, “Barmoqlar turishdi”, “Assalom”, “Pufak”, “Quyonlar”, “Qushlar”, “Shoxdor echki” kabi 3-4

yoshli bolalar bilan o‘ynaladigan barmoq mashqlari maktabgacha yoshdagi bolalar uchun qiziqarli bo‘lib, ularning yoshi va qiziqishlariga mos keladi. Quyida shunday barmoq o‘yinlaridan namunalar keltiramiz:

“Quyon”

Ikki barmoq bir bo‘ldi, quyonlarga aylandi,

Quyonlar salomlashib, quloqlari silkindi.

(Qo‘l kaftlari bir-biriga qaratilgan holda barmoqlar musht qilib tugiladi. Ko‘rsatkich hamda o‘rta barmoq ko‘tarilib, u yon - bu yonga qimirlatiladi).

“G‘oz”

Besh barmoq birga bo‘lsa, o‘xshaydilar g‘ozlarga,

G‘ozlar g‘ozni ko‘rganda, deyishadi: “g‘a-g‘a, Siz qayga?

(Tirsakni tik tutib, kaft barmoqlari to‘g‘ri burchak shaklida bukiladi. Ko‘rsatkich barmoq bosh barmoqqa tegib turadi. Barmoqlar jips qilib yopiladi).

“Pufak”

Kattalashar puflasangiz, xuddi katta koptokcha,

Biz ularni o‘ynaymiz, quvlab, qochib, quvnaymiz.

Yorildi-ku, paq etdi, havosi chiqib ketdi.

(Ikkala qo‘lning barcha barmoqlari, orasi keng ochilib, bir-biriga tegib turadi. Shu holda ularga qarab havo puflanadi va barmoqlarni biroz bukib, shar shaklida tutib turiladi, “havo chiqib ketgach” barmoqlar yana avvalgi holiga qaytariladi.

2-rasm. Harakatli oʻyinning bola fazoviy idrokiga ta'siri

Oʻyin faoliyati jarayonida bola harakat yoʻnalishini mustaqil tanlaydi, harakatni oʻyin qoidasi orqali qat'iy belgilangan yoʻnalishda bajarish, bir tomondan, oʻyin vaziyatini (bevosita idrok qiladigan) va koʻrish motoreaksiyasini (oʻyin harakatlarini) darhol baholashni, ikkinchi tomonidan, oʻz harakatalarini fazoviy oʻyin muhitidan anglash, tasavvur qilish hamda koʻrish reaksiyasini namoyon etishni talab qiladi.

Harakatli oʻyinda bu ikki komponent oʻzaro harakatda boʻladi. Pedagog tomonidan ishlab chiqilgan oʻyin qoidalari bolaga fazoda oldindan muljal olish uchun zarur imkoniyat yaratadi. Ayni paytdaoʻyin vaziyatidagi toʻsatdan boʻladigan oʻzgarishlar (boshlovchi harakati yoki signallar) harakat rejasini buzib, boladan fazoda tezkor reaktsiya orqali mo'ljal olishni talab qiladi. "Ikki ayoz", "Sehrli tayoqcha", "Jasur bolalar", "Maymunlar va ovchilar" kabi harakatli oʻyinlar bolalarda kelajakda sportning turli sohalarida samarali faoliyat olib borishi uchun zarur boʻlgan malaka va koʻnikmalarni shakllantiradi. Ushbu malaka va koʻnikmalar boshqa barcha kasblarni egallashda ham birdek ahamiyatli hisoblanadi.

Harakat reaktsiyasiboladagi oʻz faoliyati va harakatlarini muayyan muhitga moslash qobiliyatining rivojlanganlik darajasi bilan belgilanadi. Bunda bolaga tarbiyachi yordam berishi lozim. Tarbiyachi bolani asta-sekin harakatli oʻyin vaziyatida samarali xarakat usulini topishga oʻrgatadi, oddiy oʻyinchi sifatida unga yaqin joyda turib chaqqonlik va abjirlik koʻrsatishga oʻrganadi.

Bolaning tez harakat qilayotgan bolalar orasida moʻljal ola bilishi mehnat koʻnikmalarini egallashida muhim ahamiyatga ega. Bola harakatli oʻyin orqali predmetlarning oʻzidan yaqin yoki uzoqligini aniqlashni mashq qiladi, unda koʻz bilan chamalash va fazoviy eshitish mo'ljali rivojlanadi. "Uzoq-yaqin", "Goh u yerda, goh bu yerda" kabi oʻyinlar bolalarda istiqbolda kasb-kor bilan bogʻliq ishlarni bajarishda asqotadigan koʻnikmalarni tarkib toptiradi.

Harakatli oʻyinlar maktabgacha yoshdagi katta bolalarda ijodiylikni rivojlantirishi uchun qulaylik yaratadi. 5-6 yoshli bolalar oʻzlariga tegishli oʻyinning variantlarini oʻylab topishlari, uning mazmunini murakkablashtirishlari, qoidalarini toʻrdirishlari mumkin. Keyinchalikoʻzlari ijod qilgan syujetlari orqali harakatli oʻyinlar yaratishlari mumkin.

Barcha yosh guruhlari boʻyicha bolalarda ijodiy faollikni rivojlantirish tarbiyachirahbarligining umumiy ijodiy yoʻnalganligi, uning bolalar ijodiy

o‘yinlarigaxayrihohlik bilan munosabatda bo‘lishiga bog‘liq. Harakatli o‘yinlar mazmun va shakliga ko‘ra estetik faoliyat hisoblanadi. O‘yin zavqi va go‘zalligi bolalarning uni chaqqonlik bilan aniq bajarishlarida namoyon bo’ladi. Saf bo’ylab qomatni raso tutishesa xushqomatlikni tarkib toptiradi.

Musiqa bilan bajarilgan harakatli o‘yinlar bolaga estetik ta’sir ko‘rsatishi bilan birga, istiqbolda mamlakat faxriga aylanadigan gimnastikachilar, raqqos va raqqosalarning yetishishiga asos bo‘ladi. Musiqa bolalarni chiroyliroq harakat qilishga undaydi. Harakatli qoidali o‘yinlarga valeybol, basketbol, lapta, stol tennisi, futbol, xokkey kabilar kiradi. Maktabgacha ta’lim tashkilotida o‘ynalgan harakatli o‘yinlar ushbu sport turlari vakillarining yetishishiga asos bo‘lishi mumkin.

Harakatli o‘yinlardan to‘g‘ri foydalanish, ularni talab darajasida qo‘llab turish bolaning jismoniy-fiziologik holati, tafakkur tarzi, intilish va ishtiyoqiga mos keladi, hayotini quvonch va mazmunga to‘ldiradi, istiqbolda egallanadigan kasblar bo‘yicha amaliy ko‘nikma va malakalar negizlarini shakllantiradi. Maktabgacha ta’lim tashkilotida qo‘llaniladigan o‘yinli texnologiyalardaharakatli o‘yin elementlaridan keng foydalaniladi, bunda obrazni samarali bera olgan bolalarni rag‘batlantirishga alohida e’tibor berish zarur.

Harakatli o‘yinlar vositasida erishiladigan jismoniy sog‘lomlashtirish, sport elementlarini o‘zlashtirish va qoidalarga rioya qilish sababli shakllanadigan axloqiy-irodaviy xususiyatlar kasbiy sifat negizlarini tarkib toptirishga imkoniyat yaratishi bilan birga, kasb-hunarlar bilan bog‘liq harakatli o‘yinlar bolalarda kasb-hunar haqida tasavvur va tushunchalarni shakllantirishga yordam beradi.

Intellektual-rivojlantiruvchi o‘yinlar boladagi mavjud layoqat va ko‘nikmalarni tarkib toptirish va rivojlantirishga qaratilib, maktabgacha ta’lim tashkiloti pedagog tarbiyachisi erta kasbga yo‘naltirish, bolalarni kasblar olami haqidagi tasavvur va tushunchalarini rivojlantirish, tarbiyalanuvchilarning kasblar olami haqidagi lug‘at zahirasini boyitishda ularning boy arsenalidan foydalana bilishi zarur. Rivojlantiruvchi o‘yinlarquyidagi xususiyatlariga ko‘ra, mashg‘ulot jarayonining qiziqarli kechishini ta’minlaydi:

1) bolalarda kasb-hunarni egallashga ishtiyoq uyg‘otadi;

2) kasb-hunarning ijtimoiy ahamiyatini bolaning kundalik ehtiyojiga bog‘lab tushuntirish imkonini beradi;

3) kasb-hunar bilan tanishtirishda dastlab bolalar e’tiborini mehnat natijasi, mahsulotiga, so‘ngra esa mehnat jarayoni va unda

qo‘llaniladigan vositalarga qaratish uchun yetarli shart-sharoitni ta’minlaydi.

Pedagog rivojlantiruvchi o‘yin texnologiyalarini bolalarni erta kasbga yo‘naltirishga qaratgan holda, avval tarbiyalanuvchilar diqqatini kasblar mavzusiga jalb etadi.

DMTTda bolalarni rivojlantirish ikki yo‘nalishda olib boriladi: nutq orqali namoyon bo‘ladigan mantiqiy fikrlashni o‘stirish (bolalarning kasbiy lug‘at zaxirasini boyitish, ularni nutqda to‘g‘ri qo’llashiga erishish), bolada amaliy mehnat ko‘nikmalarini rivojlantirish. Rivojlantiruvchi o‘yinlarning vazifasi - tarbiyalanuvchining individual kamol topishi uchun zarur bo‘ladigan hayotiy ko‘nikma va malakalarni rivojlantirishdan iborat. Odatda, maktabgacha yoshidagi bolalar sababdan natijaga tomon fikrlaydilar, rivojlantiruvchi o‘yin texnologiyalarini qo‘llashda buni e’tiborda tutish zarur. Bilish qobiliyati rivojida har bir bola o‘z individual taraqqiyot yo‘lini bosib o‘tadi, bu oliy nerv faoliyatining turli tipologik xususiyatlari bilan bog‘liq tarzda kechadi. Bu jarayonda pedagogning individual yondashuvi bolaning idroki, faolligi, moyilligi va qobiliyatini rivojlantirishga qaratilishi lozim.

Maktabgacha ta’lim tashkilotida o‘yin texnologiyalaridan maqsadli va tizimli foydalanilganda ularda amaliy mehnat ko’nikmalarini yetarlicha yuqori darajada shakllantirish imkoniyati yuzaga keladi. Bu davrda bola predmetli va ramzli o‘yinlardan to syujetli-rolli, qoidali o‘yinlargacha bo‘lgan yo’lini bosib o‘tadi.

Intellektual-rivojlantiruvchi o‘yinlar arsenali juda katta bo‘lib, quyida tadqiqot muammosi doirasida maktabgacha ta’lim tashkilotida qo‘llash mumkin bo‘lgan metodlardan ayrimlarini keltirib o‘tamiz. Masalan, guruhda u yoki bu mavzu bo‘yicha bahs-munozara vujudga kelsa, “O‘z o‘rningni top” metodiyordamida muammoning yechimini topishmumkin. Bunda tarbiyalanuvchilarga o‘z fikrini bayon etish imkoniyati taqdim etiladi. Bunday mashg‘ulot quyidagi tarzda bosqichma-bosqich amalga oshiriladi:

Ma’lumki, aqliy rivojlanish muammoni hal etish bilan birga kechadi. Shunga ko‘ra, bolalarda rasb-hunarga maktabgacha ta’lim tashkilotida bolalarning aqliy salohiyati darajasini o‘yin orqali o‘stirishda “Muammoli ta’lim” metodidan foydalanish zarur. maktabgacha ta’lim tashkilotida tarbiyalanuvchining bilish faoliyatini faollashtirish hamda ularning intellektual imkoniyatlarini o’stirish quyidagi umumiy omillarga bog‘liq:

-o‘rganilayotgan mavzu yuzasidan muammoli savollar tizimi tuzish;

-qo‘yilgan muammoli savollar tizimi orqali suhbat metodi orqali tushuntiriladigan mavzu materiallarini o‘rgatish va uning tub mohiyatini ochib berish;

-muammoli savol orqali izlanish xarakteridagi vazifalarni qo‘yish.

Yuqoridagi bosqichlar orqali o‘yin materiali tushuntirilganda tarbiyalanuvchilar o‘zlari darrov tushunib yetmaydigan fakt va tushunchalarga duch keladilar. Natijada o‘rganilayotgan mavzu materiali bilan tarbiyalanuvchilar orasida muammoli vaziyat hosil bo‘ladi.

Muammoli ta’limda tarbiyachi muntazam ravishda muammoli vaziyatlarga duch keladi, tarbiyalanuvchilarni faktlardan xabardor qiladi, natijada ular bu faktlar tahlili orqali mustaqil xulosa chiqaradilar va umumlashtiradilar.

Hozirgi kunda ta’lim jarayonida innovatsion pedagogik va axborot texnologiyalari yo‘nalishida intekkektual-rivojlantiruvchi o‘yinlarni mashg‘ulot jarayonida qo‘llashga qiziqish va e’tibor kundan-kunga kuchayib bormoqda. Shunga ko‘ra, pedagog bu jarayonda bolaning shakllanishi, rivojlanishi, bilim olishi va tarbiyalanishiga sharoit yaratishi zarur.

Kompyuter o‘yinlari intellektual-rivojlantiruvchi o‘yin sifatida bolada aqliy salohiyatni o‘stirish bilan birga, uni kompyuter operatori, kompyuter ustasi, dasturchi kabi kasblar bilan tanishtirish uchun ko‘rgazmali vosita vazifasini bajaradi. "O‘zbegim dasturlari" elektron nashrlar tahririyati tomonidan ilk marta maktabgacha yoshdagi bolalar uchun ishlab chiqilgan "Rang va shakllarni o‘rganamiz" multimedia dasturi bolalarning ranglar va shakllarni ajrata olish ko‘nikmalarini oshirish hamda qiziqarli o‘yinlar va misollar orqali mantiqiy fikrlashga o‘rgatishga qaratilgan bo‘lib, maktabgacha ta’lim tashkilotida ushbu tahririyat mahsulotlaridan tizimli va izchil foydalanishning ahamiyati katta. Ushbu multimedia dasturi maktabgacha yoshdagi bolalar uchun mo’ljallangan dasturlar tizimining dastlabki namunasi hisoblanib, bolalar dastur yordamida qizil, sariq, oq, jigarrang, ko‘k, yashil kabi ranglarni oson ajrata boshlaydilar, doira, uchburchak, to‘rtburchak kabi sodda shakllarni, shuningdek, narsa-buyumlarni ma’lum bir belgilariga qarab tasniflashga o‘rganadilar. Kiritilgan turli rasmlar va qisqa multfilmlar orqali bolalarning kasblar olami, o‘simlik va hayvonot dunyosi bilan yanada yaqindan tanishuvlari ta’minlanadi. Mashg‘ulotlar jarayonida bolalarning dasturiy mahsulotlar asosida olgan kasb-hunar haqidagi

bilimlarini rag‘batlantirish ularning kasblar haqidagi ma’lumotlarni yodda saqlashga ishtiyoqini oshiradi.

Bunday dasturlar maktabgacha yoshdagi bolalarning kompyuterda ishlash me’yorlariga asoslanib, bolalarga dastur bilan mustaqil ishlash imkonini beradi. Bolalarda kasblar olamiga qiziqishni tarkib toptirish, mantiqiy tafakkurni shakllantirish, sanoq va matematik amallarni tez va oson bajarish ko‘nikmalarini hosil qilish, ingliz, rus alifbolarini o‘rgatish va boshqa shu kabi yo‘nalishlarni o‘z ichiga oladi.

Kompyuter o‘yinlari vositasida kasb-hunarga oid ko‘pgina ertak va hikoyalarni audio-formatda tinglash mumkin. O‘yinlar qiziqarli uslublarda, biror bir ertak yoki kitob qahramoni misolida ishlangan bo‘lib, talaffuzni karaoke yordamida tekshirish imkonini beradi.

Bola2-3 yosdanoq kompyuter bilan ilk tanishish uchun maxsus ishlab chiqilgan “Kapalaklar va baliqchalar” o‘yinini o‘ynab, kompyuter bilan muloqotga kirishadi. Bu jarayon uchun turli kasblarga qiziqishni shakllantirishga yo‘naltirilgan, turli murakkablikdagi bir nechta o‘yinlarni tanlab olgan ma’qul. Kompyuterda mustaqil ishlash imkoni berilsa, sichqonchani boshqarish, ekrandagi o‘zgarishlarga qarab qo‘llar harakatini rivojlantirish ko‘nikmasi ortishi bilan birga, bolada turli kasblar haqidagi boshlang‘ich tushunchalar vujudga keladi.

Bolani kasbga qiziqtirishda o‘rgatuvchi o‘yinlar alohida ahamiyat kasb etadi. Boshlang‘ich mantiqiy fikrlashni hamda ijodiy qobiliyatni rivojlantiradigan, kasbiy tasavvur va tushunchalarni tarkib toptiradigan, chet tillar va tabiiy fanlar bo‘yicha bolalarbop elektron animatsiyali qo‘llanmalar o‘rgatuvchi o‘yinlar deb ataladi. Ular shakl rang, figura, harf va raqamlarni eslab qolishga yordam beradi. O‘qish va sanashni o’rganishga ham yaxshi zamin yaratadi. O‘yinlar 3-8 yoshdagi bolalarda nafaqat matematika, ijtimoiy-gumanitar, erta kasbga yo‘naltirish bo‘yicha zarur qobiliyatlarni rivojlantiradi. Ular:

-chet tillarga oid layoqat va ko‘nikmalarni rivojlantiradigan o‘yinlar;

-tabiiy fanlarga oid layoqat va ko‘nikmalarni rivojlantiruvchi o‘yinlar;

-fikrlashni rivojlantiruvchi o‘yinlar.

Bolaning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantiruvchi o‘yinlaruning musiqa, tasviriy san’at, qurish-yasash kabi faoliyat turlaridan qaysi birini ko‘proq yoqtirishini bilib olishga yordam beradi. Musiqiy asarlar mashg‘ulotlarning maroqli o‘tishiga, bolalarda eshitish qobiliyatining rivojlanishiga yordam beradi. Tarbiyalanuvchi personajlar bilan birga qo‘shiq bastalashi va ularni kuylashi mumkin.

Bolalarda elektron-axborot madaniyatini tarbiyalashni erta kasbga yo‘naltirish bilan uyg‘unlashtirish orqali ularda ijodiy imkoniyatlarni shakllantirish, kasblar haqidagi ijobiy emotsional hissiyot va tushunchalarni tarkib toptirish uchun qulay sharoit yuzaga keladi.

Natijalar

Pedagog bolalarni erta kasbga yo‘naltirish faoliyati uchun zarur disklar tanlashda o‘yinni chiroyli o‘ramiga emas, kompyuter parametrlari disk talablariga javob berishiga e‘tibor qaratishi kerak, aks holda o‘yinni ishga tushira olmaydi yoki elektron o‘yin monitorga sifatsiz bo‘lib chiqadi. O‘yinni chiqargan firma taniqli bo‘lishi va bozorda o‘zini yaxshi namoyon etgan bo‘lishi zarur. Tarbiyalanuvilarning yoshini nazarda tutib, disk muqovasida keltirilgan ma’lumotlarni diqqat bilan o‘qib chiqish kerak. Ammo asosiysi – bolalarning qobiliyatlari, nimani yoqtirishi va qiziqishiga e’tibor berish zarur. Universal o‘yinlaro‘g‘il-qizlarga birdek yoqadi, ularda kasbga oid ma’lumotlarni tashuvchi epizodlar mavjud bo‘ladi.

Kompyuter o‘yinlari – bu o‘rganish, olam va atrof-muhitni anglashga xizmat qiladi. Bola o‘rganishni, o‘ylashni, fikrlashni o‘rganadi, bu esa tarbiyalanuvchi shaxsida ijodiy mehnat ko‘nikmalarini tarkib toptirishda juda foydali bo‘lishi mumkin.

Intellektual qobiliyatlarning rivojlanishi diqqat, xotira va tafakkurning o‘sishiga sharoit yaratadi. Psixologlarning ma’lumotlariga ko‘ra, bola intellekti 4 yoshgacha 50% ga, katta guruhlarda 80 - 90% ga rivojlanish imloniyatiga ega.

Ma’lumki, maktabgacha yoshda bolaning yetakchi faoliyati o‘yin sanaladi. Shu sababli bolaning MTT hayotiga muvaffaqiyatli moslashishi uchun faoliyatning bir turidan ikkinchisiga o‘tishini bir maromda amalga oshirish zarur. Buning uchun tarbiyachimashg‘ulotlarda turli intellektual o‘yinlardan foydalanadi. Intellektual-syujetli o‘yinlar rivojlantiruvchi yoki bilish xarakteriga ega bo‘lib, bolaning fikr doirasini kengaytirishga, bilishga qiziqishini shakllantirishga qaratiladi. O‘yinlar mazmuni, xarakter xususiyatlari, bolalar hayotida tutgan o‘rni, ta’lim va tarbiyaga munosabatiga ko‘ra farqlanadi.

Intellektual rivojlanishga ko‘maklashadigan didaktik o‘yin-ermaklar orqali maktabgacha ta’lim yoshdagi bolalarning lug‘at zahirasi kengaytiriladi va individual salohiyati oshadi.

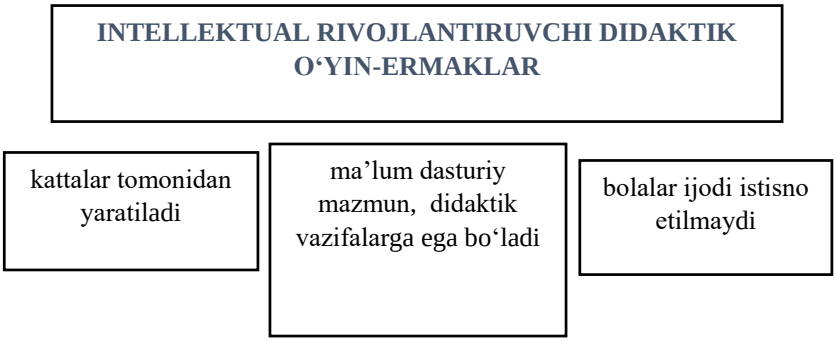

3-rasm. Intellektual rivojlanishga ko‘maklashadigan didaktik o‘yin-ermaklar

Bunday didaktik o‘in-ermaklar bolalarda nazariy ong va tafakkur asoslarini hamda ular bilan bog‘liq qobiliyatlar (refleksiya, tahlil, rejalashtirish va h. k.)ni shakllantiradi.

Intellektual mazmunga ega syujetli-rolli o‘yin bolada bilishga qiziqishning yuzaga kelishiga ko‘maklashadi. Bola tomonidan anchagina murakkab rollarningbajarilishi unda tasavvur va simvolik funksiya bilan bir qatorda kasblar olami haqida rang-barang ma’lumotlarni egallash, bu ma’lumotlar mazmuniga xos yo‘nalganlikning yuzaga kelishini nazarda tutadi.

Bolalar jamoasida ermak-o‘yinlarni tashkil qilishda bolalarning erishilgan rivojlanish darajasi, mayl-istaklari, odatlari va qobiliyatlariga tayanish zarur. Bolalardagi mavjud qiziqishlarni chidam va qat’iyat bilan rivojlantirish orqaliasta-sekin korrektsiyalash, qayta qurish, ularga nisbatan talablarni oshirish lozim.

Ermak-o‘yinlar katta qismining rivojlantirish vositasi sifatidagi foydalilik darajasi ularni tashkil qilish va o‘tkazish metodikasi, texnikasi, o‘yin uslubi, eng muhimi, uning xarakteri va maqsadiga bog‘liq.

Bolaning butun borlig‘i o‘yinlarda namoyon bo‘ladi. Ermak-o‘yinlar puxta o‘ylab tanlansa, to‘g‘ri o‘tkazilsa, aynan ular vositasida bolaga ta’sir ko‘rsatishning boshqa shakl va metodlariga nisbatan ko‘p narsaga erishish mumkin. O‘yin davomida bolani kuzatish va baholash orqali pedagog undagi salbiy odatlarni yo‘qotishi, unga yordam berishi mumkin. O‘yinlarda bolaning ijobiy va salbiy jihatlari yaqqol ko‘zga tashlanadi. Pedagog shaxsiy fazilatlarning hammasiga birgalikda va har biriga alohida ta’sir ko‘rsatish uchun katta imkoniyatlarga ega bo‘ladi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarda muloqot madaniyatini shakllantirishga qaratilgan adabiy o‘yinlar intellektual-ijodiy o‘yinlar sarasiga kiradi. Biror ertak bilan tanishgach, bolalar guruhga berilgan vazifani birgalikda tayyorlab, o‘yinda ishtirok etishadi, bunday o‘yin intellektual-ijodiy topshiriqlar va tanlovlarni o‘z ichiga oladi.

Syujetli o‘yinlar kasb-hunarga oid tushunchalarning shakllanishi va ichki mazmun bilan boyishida katta ahamiyatga ega faoliyatdir. O‘yin jarayonida bola faoliyatning to‘laqonli subyektiga aylanadi. U bola shaxsining rivojlanishiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta’sir ko‘rsatib, intensiv taraqqiyot davrida alohida ahamiyat kasb etadi.

Ushbu o‘yinnig asosiy elementlaridan biri qoidalar hisoblanib, ular o‘yin mazmuni kontekstida o‘yin harakatlari xarakteri va usullarini belgilaydi, bolalarning o‘zaro munosabatlarini tashkil qiladi va yo‘naltiradi. Mustaqil o‘ylab topilgan qoidalar yordamida bolalarda o‘zgaruvchan sharoitlarda yo‘nalish olish, hislarni jilovlash, emotsional-irodaviy sa’y-harakatlarni namoyon qilish qobiliyatlari shakllanadi.

Psixologiyada syujetli o‘yinлapning bir qator muhim xususiyatlari ta’kidlanadi. Ulardan biri – ko‘p funksiyalilik, bolaninig axborotning passiv o‘zlashtiruvchisi o‘rniga faol subyekti pozitsiyasiga o‘tishdir (2. 3. 5. -rasm).

Qizchalar “Go‘zallik salonida”, “Tikuvchi ayol”, “Pilla boquvchi”, “Kompyuter operatori”, “Magazin”, “Maktab-maktab”, “Doktor-doktor”, “Jurnalist” , o‘g‘il bolalar esa “Haydovchi”, “Avtobusda”, “Kinorejessyor”, “Bank”, “Pochta”, “Garaj”, “Qutqaruv brigadasi”, “Kosmik uchuvchi”, “Usta” kabi rolli-syujetli o‘yinlarni sevib o‘ynaydilar. Bu o’yinlar kasb-hunar bilan bevosita aloqador bo‘lgani sababli bolalarda kasb-hunarga qiziqishni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Xulosa

O‘yinlarga metodik rahbarlik, avvalo, dasturiy mazmunni saralash va o‘ylab ko‘rish, vazifalarni aniq belgilash, yaxlit tarbiyaviy jarayonda uning o‘rni va rolini aniqlash, boshqa o‘yin va ta’lim shakllari bilan birlashtirish kabilarni nazarda tutadi. U bilish faolligi, bolalarning mustaqilligi va tashabbuskorligi, o‘yin vazifalarini hal qilishning turli usullarini qo‘llash va rag‘batlantirishga qaratilishi, qatnashchilar o‘rtasida xayrixohlik munosabatlarini, yordamga tayyorlikni ta’minlashi kerak.

O‘yinning bolalarni garmonik rivojlantirishdagi ahamiyatini inobatga olib, ularga quvonch bag‘ishlovchi o‘yin faoliyatiga yetarlicha vaqt ajratish kerak. Pedagogik jihatdan to‘g‘ri tashkil qilingan o‘yin bolalarning

aqliy imkoniyatlarini safarbar qiladi, tashkilotchilik qobiliyatini rivojlantiradi, hamkorlikdagi faoliyat quvonchini beradi. Tafakkurning intensiv rivojlanishi o‘qilayotgan matnlarni yaxshiroq tahlil qilish va chuqurroq tushunishga ko‘maklashadi. Shu sababli o‘quv-tarbiya jarayonigaintellektual o‘yinlarni faol tatbiq qilish tarbiyachining eng muhim vazifasi sanaladi.

Intellektual-syujetli o‘yinlarni tashkil qilishda o‘quvchilarning yosh xususiyatlarini hisobga olish lozim, zero maktabgacha yosh pozitiv o‘zgarishlar davridir. Bu yosh davrida har bir bola tomondan erishilgan muvaffaqiyatlar darajasi aynan shuning uchun ham muhim. Bu yoshda bola kashfiyotlar va bilish zavqini his qilmasa, keyinchalik buni uddalashi yanada qiyin kechadi, undan nihoyatda katta jismoniy va aqliy kuchlarni talab qiladi.

Syujetli o‘yinlar tematikasini odamlar hayoti, tabiat hodisalari, hayvonlarning yashash tarziga oid ayrim epizodlar tashkil etadi. Bularning hammasi o‘yin jarayonida bolalar tomonidan shartli aks ettiriladi (masalan, “Sayohatchilar”, “Uchuvchilar”, “G‘ozlar, oqqushlar” “Lochin va kurk tovuq” o‘yinlari). Bola tashqi dunyoni to‘g‘ri idrok qilishi uchun (o‘yinning barcha shartlariga rioya qilgan holda) o‘yin vaziyati va qoidalari to‘g‘ri izohlanishi zarur. Pedagog o‘yin qoidalarini tushuntirishda emotsional bayon uslubini qo‘llaydi.

Syujetli-rolli o‘yinlarni bolalar tarbiyachi rahbarligida o‘zlari tuzadi. Ularning asosini bolalarning ijodi (havaskorligi) tashkil qiladi.

Bunda bolalar u yoki bu xatti-harakatlardan shunchaki nusxa ko‘chirmay, ularni qayta ijodiy anglaydilar, obrazlar va o‘yin harakatlarida qayta yaratadilar. Shu sababdan ularning bolani intellektini o‘stirishdagi ahamiyati ham e’tiborga sazovordir.

Xulosa qilib aytganda, mashg‘ulotlarda zamonaviy intellektual-rivojlantiruvchi o‘yin texnologiyalari uyg‘unligini ta’minlash orqali mashg‘ulot jarayonida tarbiyachi bilan bolalar orasida hamkorlik, o‘zaro muloqot qilish va ijodiy faollik ko’rsatish uchun qulay sharoit yaratiladi. Topshiriqlarni individual bajarish jarayonida bolalar aqliy faoliyatga jalb etiladi, ularning o‘z bilimi, kuchi va qobiliyatiga ishonchi ortadi. Buning natijasida har bir bola shaxsi o‘z imkoniyati darajasida rivojlanadi.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Бердалиева Г. А. Мактабгача таълим муассасалари нутқ ўстириш машғулотларида болаларни мустақил фикрлашга ўргатиш методикасини такомиллаштириш. Фалсафа доктори (phd), . . . дисс. Т. , -2019. -178 б

2. Чингаркина Д. А. Воспитание трудолюбия у детей старшего дошкольного возраста в процессе ознакомления с миром взрослых. – автореф. дисс. . канд. пед. наук. , 13. . 00. 07- Челябинск: Толяттинск. Гос. Университет, 2009. – 24 с.

3. Sharipov Sh. S. O'quvchilar kasbiy ijodkorligi uzviyligini ta'minlashning nazariyasi va amaliyoti: ped. fan. dokt. . . diss. avtoref. –T. : 2012. – 46 b.

4. Жукова З. П. Развитие интеллектуальных способностей младших школьников в ходе игры // Начальная школа. 2006. - № 5. - 30-31 с.

5. Abidov B. Maktabgacha ta'lim (xorijiy mamlakatlar tajribasi). - https://CYBERLENINKA. ru

6. Ранняя профориентатция как компонент социально-коммуникативного развития дошкольников - https://ssh1413sv. mskobr. ru/files/proforientasiya. pdf.

7. Шингаркина Д. А. . Воспитание трудолюбия у детей старшего дошкольного возраста в процессе ознакомления с миром взрослых. – автореф. дисс. . kand. ped. nauk. , 13. . 00. 07- Челябинск: Толяттинск. Гос. Университет, 2009. – 24 с.

Didactic support for the formation of interest in the profession through game technologies in the students of the state preschool education organization

Annotation

"Didactic provision of vocational interest formation" of "preschool educational organizations" to open several opportunities for their teachers to increase vocational interest through game technologies, and this educational organization by increasing the potential of learners through games, interactive textbooks and methods for teachers to successfully organize the educational process with the help of computers, smartphones, tablets and other electronic devices, by in-depth study of future careers and their functions is to form an interest in the craft. This type of didactic technologies helps to increase the interest of students in mastering, simplifying theory into practice and developing the spirit of cooperation. With them, teachers can organize more interesting times for teaching the main concepts of academic subjects, developing skills and gaining insight. For example, as a student, using a single mobile app, students can access interactive tutorials, games, and level-based activities where they can test their reading skills and learn independently. This increases the student's interest in the educational process and makes

learning more interesting and convenient. Action games are considered the fruit of children's imitative actions, interests, creativity, they are physical exercises based on observing natural and social events, labor processes, their own age, thinking capabilities, visual and figurative thinking. It is a voluntary and enjoyable, intense activity that is created by moving to yin. emphasizes the importance of yin types.

1. Sports games: Children's interest in sports games requires a lot of attention. Sports help in the development of muscular professions. For example, football, basketball, tennis, golf, track and field and other sports.

2. Mathematical and mechanical games: These types of games are very important for the development of children's knowledge. Through these games, children can learn numbers and counting, pronounce mathematical principles, and understand mechanical concepts.

3. Social Games: Children learn community, cooperation, teamwork and thinking through social games. These games help with community work, giving value to others, using literature or humor.

4. Speaking games: Speaking games are educational games for children to improve their language development, speaking and writing skills. For example, we see chess, sudoku, divination, vocabulary games and juggles.

5. Technological games: With technological games, the pre-school educational institution can provide children with professional development. For example, computer games, robotics games, coding games.

At the facility, children can pursue their interests, especially in the STEM (Science, Technology, Engineering and Math) fields, thereby enhancing and strengthening a number of career skills. It is very important that teachers also support their interests and find out exactly what career direction a young person is interested in. Thus, "Pre-school educational organizations" can use the loss of game technologies in order to increase the didactic support of the formation of interest in the profession to teachers. It provides interactive and hands-on opportunities for students to make their learning, learning, and activities more meaningful and engaging.

Key words: Action games, didactic games, principles of action games

KO‘P TARMOQLI MAKTABGACHA TA’LIM TASHKILOTLARIDA IMKONIYATI CHEKLANGAN BOLALAR BILAN ISH OLIB BORISHDAINNOVATSION TEXNOLOGIYALARFDAN FOYDALANISH

o‘qituvchi Zulfiya KARİMOVA

Annotatsiya

Ayni damda ko‘p tarmoqli maktabgacha ta’lim tashkiloti pedagoglari ta’lim-tarbiya va korreksion ish olib borish jarayoniga zamonaviy ta’lim texnologiyalardan foydalanishni yo’lga qo’yib kelmoqdalar. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar maktabgacha ta’limdavlat talablarini maktabgacha ta’lim yo’nalishiga tatbiq etishga qaratilgan.

Maktabgacha ta’lim tashkilotlarida innovatsion texnologiyalar ta’lim – tarbiya jarayonini modernizatsiya qilishga qaratilgan. Buning uchun ko‘p tarmoqli ixtisoslashtirilgan maktabgacha ta’lim tashkiloti pedagoglari tomonidan bolalarni tarbiyalash va intellektual rivojlantirishning boshqa maktabgacha ta’lim tashkilotlaridan ajralib turadigan eng yangi modellari ishlab chiqildi. Pedagoglar o‘z kasbiy faoliyatida qabul qilingan modelga to‘liq mos keladigan uslubiy vositalar, o‘qitish usullari va uslublaridan foydalandilar. Bunday texnologiyalar qatoriga sog‘liqni saqlovchi texnologilar, art texnologiyalar, axborot-kommunikativ texnologiyalarni olishimiz mumkin. Pedagoglar bu innovatsion texnologiyalarni qo‘llar ekanlar, har bir bolaning o‘ziga xos alohida ehtiyojini, jismoniy imkoniyatlarini, xarakter xususiyatlarini hisobga olishlari, unga mos bo‘lgan metodika va texnologiyalardan foydalanishlari, shuningdek, samara beradigan yo‘lini izlashlari kerak bo‘ladi. Buning uchun ular quyidagi sifatlarga ega bo‘lgan pedagog sifatida o‘zini namoyon etadilar:

Muloqotchan – u hamkasblari bialn ham, tarbiyalanuvchi bolajonlar bilan ham tez va oson muloqotga kirisha oladi, nutqi ravon va ifodali. Suhbatdoshini nafaqat nutqi, shirinsuhanligi, balki hislarini emotsiya bilan aks ettirishibilan ham jalb eta oladi.

Yaratuvchan – uning qiziqishlari ko‘lami keng, tez fikrlab qisqa muddatda yangiliklar, o‘z uslubi, o‘z ijod mahsulini yaratishga qodir. U hoh ta’lim-tarbiya sohasida, hoh qo‘l mehnatlarida bo‘lsin.

Izlanuvchan – biron muammoning yechimini topmaguncha qo‘ymaydigan, doimiy yangiliklarni izlab, ularni amaliyotda qo‘llashga harakat qiluvchi.

Ijodkor – iste’dodli, qobiliyatli, san’atni pedagogik faoliyatga bog‘lab olib boruvchi pedagog.

O‘z ustida ishlovchi – dunyodagi, yurtimizdagi siyosiy, iqtisodiy, madaniy, ta’limiy sohadagi barcha yangiliklardan xabardor, turli o‘quv kurslari, seminar-treninglarda tahsil olib boruvchi, faoliyati doirasidagi muhim va dolzarb muammolar yuzasidan respublika va dunyo miqiyosidagi jurnal va ilmiy konferensiyalarda maqolalari bilan ishtirok etuvchi, ish tajribasi bilan bo‘lishvchi, uni ommalashtiruvchi pedagog.

Innovatsion faoliyatini tashkil etish ko‘p hollarda pedagoglardan bilim, tajriba, shaxsiy pedagogik qobiliyat va sifatlardan tashqari vositalarni ham talab qiladi.

Kalit so’zlar: art-terapiya, musiqa terapiya, qo‘g‘irchoq terapiya, mnemotexnika, kreativ o‘yin terapiya, kulgiterapiya, neyropsixologik texnikalar.

USE OF INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN WORKING WITH CHILDREN WITH DISABILITIES IN MULTI-NETWORK PRESCHOOL EDUCATIONAL ORGANIZATIONS

Karimova Zulfiya

Abstract

At the moment, pedagogues of the multidisciplinary preschool educational organization are introducing the use of modern educational technologies in the process of education and correctional work. Modern pedagogical technologies are aimed at implementing the state requirements of preschool education in the direction of preschool education.

Innovative technologies in preschool educational organizations are aimed at modernizing the educational process. For this, the editors of the specialized preschool education organization for the blind have developed the newest models of children's upbringing and intellectual development, which are different from other preschool education organizations. In their professional activity, editors used methodological tools, teaching methods and methods that fully correspond to the adopted model. Among such technologies, we can take healthcare technologists, art technologies, and information and communication technologies.

When using these innovative technologies, educators should take into account each child's specific needs, physical capabilities, and character traits, use appropriate methods and technologies, and look for an effective way. To do this, they present themselves as editors with the following qualities:

Communicative - he can quickly and easily communicate both with his colleagues and with foster children, his speech is fluent and expressive. He can attract the interlocutor not only with his speech and sweetness, but also with his emotional expression of his feelings.

Creative - he has a wide range of interests, he is able to think quickly and create news, his own style, his own creative product in a short period of time. Be it in the field of education or manual labor.

Inquisitive - a person who does not give up on a solution to a problem, constantly looks for new things and tries to apply them in practice.

The artist is a talented, capable editor who connects art with editorial activity.

Working on himself, he is aware of all the news in the world, in the political, economic, cultural, and educational spheres of our country, he attends various training courses, seminars and trainings, he writes about the important and current problems of the republic and the world-wide magazine and scientific an editor who participates in conferences with his articles, shares his work experience, and popularizes it.

The organization of innovative activities in blind cases requires from editors not only knowledge, experience, personal editorial skills and qualities, but also tools.

Keywords: art therapy, music therapy, puppet therapy, mnemonics, creative game therapy, laughter therapy, body-oriented technique.

Kirish

Hozirgi kunda ko‘p tarmoqli maktabgacha ta’lim tashkilotlarida ta’lim-tarbiya va korreksiya ishlarini loyihalashda pedagoglarning asosiy kasbiy kompetensiyalarni o‘zlashtirishini yaxshilash uchun ularning pedagogik mahoratlaridan foydalangan holda ta’limning innovatsion texnologilarining turli shakllari va usullaridan tobora ko‘proq foydalanilmoqda.

Rivojlanishida nuqsoni bo‘lgan bolalar ta’limi, ular uchun maxsus korreksion-rivojlantiruvchi muhit, reabilitatsiyani ta’minlash, oqitish, tarbiya berish, ijtimoiy moslashuv sharoitini yaratishni ko‘zda tutadi. Ko‘pgina rivojlanishida nuqsoni bo‘lgan maktabgacha yoshdagi bolalarda ruhiy bilish jarayonlari va aqliy faoliyatidagi muammolar kuzatiladi; jismoniy rivojlanish va sensor funksiyalardagi turli darajadagi buzilishlar; shuningdek, tez charchash, chalg‘ish va giperfaollik kuzatiladi. Rivojlanishida nuqsoni bo‘lgan bolalarning to‘liq rivojlanishini ta’minlash maqsadida maktabgacha ta’lim sohasiga noan’anaviy yondoshuvlar, yakka dasturlar, innovatsion texnologiyalarni joriy etish muhim. Pedagogik jarayonga nisbatan innovatsiya so‘zi pedagog va rivojlanishida nuqsoni bo‘lgan bolalarning o‘zaro faoliyatini tashkil etishda yangicha shakl, maqsad, mazmun va uslublarni tatbiq etishga qo‘llanadi. Ta’lim

jarayoni samaradorligining oshishida innovatsion texnologiyalarning faol qo‘llanishi asosiy mezon hisoblanadi. Innovatsion texnologiyalar mualliflari bo‘lib V. V. Konovalenko, T. A. Tkachenko, T. B. Filicheva, S. V. Konovalenko, L. N. Smirnova, N. V. Nishevalar hisoblanadi. Innovatsiyalarning asosiy funksiyasiga pedagogik jarayonnig komponentlarni: maqsad, mazmun, shakl, uslub, o‘qitish va tarbiya vositalarini o‘zgartirish kiradi. Alohida ehtiyojli bolalarni tarbiyalash ular uchun qulay shart-sharoitlarni ta’minlovchi, maxsus ta’lim standartlari doirasida sog‘lom bolalar bilan o‘qish uchun teng imkoniyatlar yaratuvchi maxsus korreksion-rivojlantiruvchi muhitni tashkil etishni nazarda tutadi

Metodologiya

Ko‘p tarmoqli ixtisoslashtirilgan maktabgacha ta’lim tashkilotida ta’lim jarayonini to‘g‘ri tashkil etishning shartlaridan biri nuqsonning tuzilishini bilish va birlamchi nuqson deb ataladigan rivojlanishdagi og‘ishlarini korreksiyalash mumkinligini tushunishdir. Alohida ehtiyojli bolalar uchun salomatlikni asrashga qaratilgan texnologiyalar birmuncha dolzarb hisoblanadi. Bu texnologiyalarning maqsad: alohida ehtiyojli bolalar sog‘lig‘ini saqlash imkoniyatini yaratish, bolada sog‘lom turmush tarzini yuritish bo‘yicha bilim va ko‘nikmalarni hosil qilish, shuningdek, uni olingan ijtimoiy tajribadan kundalik hayotda foydalanishga o‘rgatish hisoblanadi. Maktabgacha ta’lim tizimida innovatsion texnologilarning bir qancha shakli mavjud: sog‘liqni saqlovchi texnologiyala, art texnologiyalar, axborot kommunikativ texnologiyalar.

Sog‘liqni saqlovchi texnologiyalar bolalarning jismoniy va ruhiy salomatligini mustahkamlaydi, sog‘lom imkoniyatlarini oshiradi. Buning uchun pedagogik jarayonga turli jismoniy mashqlar va o‘yinlar (jismoniy daqiqa, ertalabki badantarbiya; nafas, barmoq, ovoz mashqlari; harakatli va musiqiy terapiya), fizioterapiya, aromaterapiya, fitoterapiya, chiniqtirish, uqalash kabilar kirgaziladi.

Qulay ta’limiy-davolovchi muhitni yaratish uchun maxsus profilaktik tadbirlar o‘tkaziladi:

- sanitar-gigiyenik talablarga amal qilish, mebellarni to‘g‘ri joylashtirish;

- har bir bolaning ruhiy-jismoniy xususiyatlarini hisobga olgan holda individual yondoshish;

- o‘quv-tarbiyaviy faoliyatning turli shakllarida davomiylik meyorlariga amal qilish;

- bola faoliyatini tez-tez almashtirib turish, bo‘shashtiruvchi daqiqalar, jismoniy daqiqalar, harakatli terapiyalar o‘tkazish;

- bola rivojlanishining ruhiy-jismoniy o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda maxsus ko‘rgazmalarni tanlash;

- harakatlar cheklanish doirasini yordamchi harakatlanish vositalar i hisobiga kengaytirish;

-asosiy kasallikning salbiy oqibatlari, shuningdek jismoniy, ruhiy charchoqni profilaktika qilish maqsadida chora-tadbirlar o‘tkazish;

-har bir bolaning jismoniy va ruhiy tomondan samarali rivojlanishi va shikastlangan sohalarini reabilitatsiya qilish, umumiy salomatligini tiklash uchun shart-sharoitlar yaratish.

Sog‘liqni saqlovchi texnologiyalar borasida so‘z yuritar ekanmiz, hozirgi kunda pedagoglar tomonidan ham sog‘lom, ham rivojlanishida nuqsoni bor bolalar ta’lim-tarbiyasida keng qo‘llanilayotgan, samarali natijalar berayotgan neyropsixologik texnologoyalarga to‘xtalib o‘tishni lozim deb topdik. Sir emaski, jamiyatimizd tamomila sog‘lom deb topilgan bolajonlarimizda ham ruhiy yoki psixosomatik o‘zgarishlarni kuzatish mumkin. Jamiyat jadal rivojlanmoqda, texnika undanda tez sur’atda rivojlanyapti, bolalarimizning sog‘lig‘ida esa ko‘p hollarda orqaga ketish kuzatilyapti. Intellektual darajasi pasayib, o‘qish imkoniyatlari tushib bormoqda. shu bilan birga ular egallashi kerak bo‘lgan bilim ko‘lami kengayib bormoqda. Dasturni egallashdagi qiyinchiliklar dangasalikdan emas, zamonaviy bolalarning, shuningdek rivojlanishda orqada qolgan bolalarning bosh miyasining o‘ziga xosligi natijasidadir. Ko‘pincha nevrolog shifokorlar bolalarga MMD (miyaning minimal disfunksiyasi), SDVG (diqqat tarqoqligi va giperfaollik)kabi tashxislar qo‘yadilar.

Neyropsixologik texnologiyalar bosh miya funksiyalari buzilishini to‘ldirishga yo‘naltirilgan maxsus usulllar to‘plamidan tashkil topgan. Neyropsixologik (psixomotor) yondoshuvning samaraligigi fan va amaliyot bilan o‘z tasdig‘ini topgan. U sog‘liqni saqlovchi va o‘yin texnologiyasi hisoblanadi. Neyropsixologik yondoshuv ruhiy jarayonlari (diqqat, xotira, tafakkur, nutq va boshq.) va hissiy-irodaviy sohalarning korreksiyasini nazarda tutadi. Ko‘pgina olimlar bola rivojlanishida psixik va motor rivojlanishining o‘zaro bog‘liqligini ta’kidalaydilar. Jumladan, A. R. Luria oliy psixik funksiyalar nisbatan boshlang‘ich motor va sensor jarayonlar asosida vujudga keladi. Masalan, raqs, ritmika, harakatli o‘yinlar, musiqa asboblarni chalish orqali tana motorikasini rivojlantirish bilan birga nutq, tafakkur kabi jarayonlarning shaklllanishiga zamin yaratiladi.

Bizga ma’lumki, bolalar ta‘limining muvaffaqiyati ko‘p jihatdan yarimsharlarning o‘zaro ta’siriga bog‘liqdir, rivojlanishning senteziv davri esa bosh miya katta yarimsharlari po‘stlog‘i to‘liq shakllanib bo‘lmagan maktabgacha yosh davriga to‘g‘ri keladi.

Ertalabki badantarbiyaning inson organizmiga foydalari ko‘pchilikka ma’lum, biroq nafaqat insonning tanasi, balki miyasi ham mashqlarga ehtiyoj sezadi. Neyrodinamik mashqlar kompleksi bola miyasining samarali ishlashiga, axborotlarni oson qabul qilib, qayta ishlashiga tayyorlab beradi.

Keling, mashqlarni boshlashdan oldin, miyamiz qanday ishlashini ko‘rib chiqaylik. Buning uchun biz uni shartli ravishda ikki qismga: chap va o‘ngga ajratamiz. Miyaning chap yarimshari tananing o‘ng tomonini boshaqarishga, o‘ng yarimshar esa chap tomonni boshqarishga javob beradi, ya’ni biz chap qo‘limiz bilan harakatlanganimizda o‘ng yarimsharni faollashtiramiz. Huddi shu holat ko‘z, oyoq, va boshqalarda kuzatiladi, chap yarimshar abstrakt-mantiqiy tafakkur, o‘ng yarimshar esa fazoviy-obrazli tafakkur uchun javob beradi. Biz hisob-kitob qilganimizda, so‘zlashganimizda, tahlil qilganimizda chap yarimsharlar, rasm chizganimizda, jim turganimizda, hayol surganimizda o‘ng yarimsharlar faolroq ishlaydi. Yarimsharlararo faollikning taqsimlanishi doim almashib turadi, ikkala yarimsharlar bir vaqtda faollashgan lahzada esa miyaning maksimal samaradorligiga erishiladi.

Yuqoridagilarga xulosa qilib aytish mumkinki, miyani ishga sozlash va tayyorlashdagi asosiy vazifa chap va o‘ng yarimsharlar o‘rtasidagi aloqa va faoliyat muvozanatini tiklashdir.

Zamonaviy psixologik va pedagogik amaliyot bolalarda yarimsharlararo ta’sirni rivojlantirish uchun ko‘plab o‘yinlar va mashqlarni taklif qiladi. Neyropsixologik gimnastika tufayli bolaning miya po‘stlog‘ining ishlashi oshadi, ikkala yarimsharning keng maydonlari faollashadi va miya integratsiyalashgan ish tartibiga o‘tadi. Barchasi uyg‘un rivojlanishi uchun esa ikkala qo‘lda yaxshi ishlashni o‘rganib olishning o‘zi yetarli.

Alohida ehtiyojli bolalar bilan olib boriluvchi texnologiyala haqida gap ketar eka, Art terapiya haqida kengroq yoritib o‘tishni lozim deb topdik. Quyida endi shu o‘rinda “Art-terapiya” so‘ziga ham izoh berib o‘taylik.

“Art Therapy” atamasi ikkita so‘zning qo‘shilmasidan hosil bo‘lgan. “art” inglizcha so‘zdan olingan bo‘lib-“san‘at”, “terapiya” so‘zi esa yunoncha“therapeia” so‘zidan olingan bo‘lib — davolash degan ma‘noni anglatadi. Art terapiya- san‘at bilan davolash demakdir. Art terapiya -bu

san’at va ijodkorlikka asoslangan psixoterapiyaning eng yosh va jadal rivojlanayotganyo‘nalishlaridan biridir. Bu diagnostika, tuzatish va shaxsning psixologik muammolarini davolashni o‘z ichiga oladi.

Art terapiya - bu ijodkorlik va turli xil badiiy texnikalarni o‘z ichiga olgan psixoterapiyaning eng samarali usullaridan biridir. Art-terapiya yordamida tuzatish eng yoqimli va samarali usul hisoblanadi. Bu sizga ijtimoiy moslashuv muammolaridan tortib, bolalarning salohiyatini rivojlantirish bilan yakunlangan turli xil muammolarni hal qilishga imkon beradi. Art-terapiyaning asosiy maqsadi bolada o‘zini-o‘zi bilish jarayonini o‘zlashtirish va uning o‘zini namoyon qilish qobiliyatini rivojlantirishdir.

"Art terapiya" tushunchasi hozirgi vaqtdabir necha ma’noga ega:

- davolash va tuzatishda ishlatiladigan san’at to‘plami;

- art-terapiya texnikasi to‘plami;

- psixoterapevtik va psixoreksiya amaliyotining yo‘nalishi;

- usul.

"Art terapiya" (art-terapiya) atamasi birinchi bo'lib 1938 yilda Adrian Xill tomonidan sanatoriylarda sil kasalligi bilan og‘rigan bemorlarning badiiy mashg‘ulotlarini tasvirlashda ishlatilgan. Keyin bu atama terapevtik san‘atning barcha turlariga qo‘llanila boshlandi. Kasbiy faoliyatning maxsus turi sifatida artoterapiya Ikkinchi Jahon Urushidan keyin Buyuk Britaniyada psixoterapiya bilan bog‘liq holda rivojlana boshladi. Ijodkorlikda qasddan o‘zini oshkor qilish bilan terapiya Z. Freydning psixoanalizidan, K. G. Yungning analitik psixologiyasidan Moreno psixo-dramasidan va amerikalik o‘qituvchi M. Naumburgning grafik ifodasi bilan terapevtik yordamning dinamik nazariyasidan kelib chiqdi.

A. Kopitinning so‘zlariga ko‘ra, art terapiya turli fanlarni - psixologiya, tibbiyot, pedagogika, madaniyatshunoslik va boshqalarni birlashtirgan fanlararo bilim sohasidir. Uning asosi badiiy amaliyotdir, chunki art-terapiya mashg‘ulotlari paytida mijozlar vizual faoliyat bilan shug‘ullanishadi[21].

Art-texnologiyalarning maqsadi - bo‘lajak defektologlar, alohida yordamga muhtoj bolalarni art texnologiya yordamida ularning hissiy-irodaviy sohasini, bilish jarayonlarini, umumiy va mayda motorikasini rivojlantirishdan iborat.

Art-texnologiyaningvazifalari:

-. mavjud art-texnologiya usullarini moslashtirish va ulardan alohida yordamga muhtoj bolalar va ularning ota-onalari bilan psixo-korreksion ishlari tizimida foydalanish;

- turli yoshdagi va shaxsiy rivojlanishning turli xil buzilishlari bo‘lgan alohida yordamga muhtoj bolalar bilan psixo-korreksion ishlarda artterapiyadan foydalanishning xususiyatlarini ochib berish va samaradorligini aniqlash;

-. alohida yordamga muhtoj bolalardagi turli xil kasalliklarni tuzatishni ta'minlaydigan art-texnologiyalari va korreksiondasturlarini ishlab chiqish;

-alohida yordamga muhtoj bolalardagi o‘zini-o‘zi nazorat qilishga o‘rgatish, iqtidorini namoyon qilishga yordam berish va o‘z-o‘ziga bo‘lgan bahoni ko‘tarishga o‘rgatishdan iboratdir.

-Art-texnologiya nutqida nuqsoni bo‘lgan bolalarning, nutq nuqsonlarini bartaraf etish hamda bolalarning bilish jarayonlarini rivojlantirish. Ularning ruhiyatini barqarorlashtirishva yashirin qobiliyatini yuzaga chiqarishdan iboratdir.

Musiqa terapiya –. musiqani ohangiga, uning ritmik asosi va ijrosiga qarab hissiy idrok etishga asoslangan psixoterapiya usulidir. Musiqa alohida ehtiyojli bolalarning hissiy rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsata oladi, ta’lim jarayoni ishtirokchilari o‘rtasida o‘zaro ishonchni, bir-birini tushuna olishga yordam beradi. Jumladan, alohida ehtiyojli bolalar bilan olib boriluvchi korreksion ishda Karl Orfning “Musiqa bolalar uchun” metodikasi elementlaridan foydalanilganda, musiqa va harakatdagi improvizatsiya orqali bolalarning musiqiy iste’dodi ochib beriladi. Bunda bolalar biron nodir asar ijro etishlari emas, o‘zlarini namoyon eta oladigan ijodiy jarayon muhim. Orf-mashg‘ulotlardagi improvizatsiyalar jamoaviy ijro etiladi. Aynan shu xususiyat har bir bolaga uning nuqsoni, musiqiy layoqati darajasidan qat’iy nazar o‘z o‘rnini topish imkonini beradi.

Izoterapevtik uslublar (noan’anaviy rasm chizish) “bostirish”, barmoq bilan chizish, yumshoq qog‘oz bilan chizish, shisha sirtiga chizish, irmik yormasi bilan chizish, barglar, paxta, tayoqchalar, tosh bilan chizish texnikasi, qopqoqni botirib chizish, kaft bilan chizish kabilar alohida ehtiyojli bolalarning kognitiv rivojlanishlari uchun qo‘llaniladi.

Qo‘g‘irchoq terapiyasi – art terapiyaning bo‘limi hisoblanib, unda qo‘g‘irchoq asosiy ta’sir usuli sifatida bola va kattalar o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirning oraliq ob’ekti sifatida ishlatiladi.

Mnemonika – sun'iy assotsiatsiyalar hosil qilish yo'li bilan esda olib qolishni osonlashtiruvchi hamda xotira hajmini kengaytiruvchi usullar tizimi. Mnemotexnikaning mohiyati shundaki, har bir so'z yoki ibora uchun timsollar yaratiladi, matn esa to'liq chizmada ifodalanadi. Bu chizmalarni qo'llash orqali bola she'r yoki matnni oson aytib bera oladi.

Ijodiy o'yin terapiyasi – nutqni yaxshiroq tuzatishga va tasavvurni, shuningdek, hissiy-irodaviy sohani rivojlantirishga yordam beradigan usul. Qum terapiyasi alohida ehtiyojli bolalarning amaliy muloqot ko'nikmalarini yaxshilash, so'z boyligini boyitish, bog'langan nutqi, mayda qo'l motorikasini rivojlantirishga, faollikka va diqqatni jamlashga, tasavvur va obrazli tafakkurini kengaytirishga yordam beradi.

Kulgi terapiyasi psixoterapiyaning bir turi bo'lib, og'riqni yengillashtirish, hissiy stressni bartaraf etish, bo'shashish, shuningdek, uyatchanlikdan xalos bo'lishga yordam beradi. Hazil va kulgu kayfiyatni ko'taradi, muloqotga kirishuvchan bo'lishga, stressli vaziyatlarga turib bera olishiga yordam beradi.

Aromaterapiya – sog'liqni mustahkamlash uchun efir moylari va moyli suspenziyalardan foydalanish. Iforlar kayfiyatni boshqarib, asab tizimini tinchlantirish, ishchanlikni oshirish va yaxshi kayfiyatni ushlab turishga yordam beradi. Aromaterapiyaning iforli vanna qabul qilish, xonani xushbo'ylantirish va xushbo'y yog'lar vositasida uqalash kabi turlari bor.

Xromoterapiya (rang terapiyasi) – maxsus tanlangan rang yordamida alohida ehtiyojli bolalarning individual biologik ritmni tiklash. Maktabgacha yosh davri bu bolaning intensiv hissiy rivojlanishi davri hisoblanadi. Rang terapiyasi yordamida alohida ehtiyojli bolalarning intellektual va hissiy rivojlanishini rag'batlantirish asoslangan va samarali uslub hisoblanadi. Rang terapiyasi, shubhasiz, bolalar jamoasidagi muhitni yaxshilashga, alohida ehtiyojli bolalarning intellektual rivojlanishini rag'batlantirishga, psixofizik dam olish ko'nikmalarini egallashga yordam beradi.

Adabiyotlar sharhi

O'qitishning axborot texnologiyalari bu – axborotishlashda qo'llanadigan pedagogik texnologiyalardir. Zamonaviy axborot texnologiyasi L. S. Vigotskiy, V. Y. Davidov, P. Y. Galperin, A. R. Luriya, A. B. Zaporojes, A. N. Leontev, D. B. Elkoninlar tomonidan ishlab chiqilgan psixologik-pedagogik va metodologik qoidalarga asoslangan. Alohida ehtiyojli bolalar bilan ish olib borishda AKTni qo'llash ularning kognitiv faoliyatini tashkillashtirishda motivasiyasini oshiradi; hissiy tonusning oshishi hisobiga qisqa fursatda o'z didaktik qo'llanmasini yarata olish

imkonini beradi, bu esa o‘quv dasturini mazkur kategoriyadagi maktabgacha yoshdagi bolalarning uzoq muddatli xotirasida qolish imkonini beradi.

Maktabgacha yoshdagi alohida ehtiyojli bolalar bilan ishlashda pedagog faoliyatidagi innovatsion texnologiyalar korreksion ishning istiqbolli vositasiga aylanmoqda. Kompleks yordam innovatsion usullar qatorida alohida kuch talab etmasdan, nogiron bolalar korreksiyasi jarayonini optimallashtirish, butun organizmni yaxshilashga hissa qo‘shadi, muloqot qobiliyatlarini shakllantirish va umumiy rivojlanish uchun katta imkoniyatlar yaratadi, bolalarning yangi bilimlarni qabul qilib, o‘zlashtirishga ishinchini oshiradi, bu esa o‘z navbatida ularning muvaffaqiyatli ijtimoiylashuviga hissa qo‘shadi. (Abdujalilova, Karimova, 2023, aprel 4)

Hozirgi kunda respublikamizda ta’lim tizimini raqamli texnologiyalarni qo‘llash bo‘yicha bir qator ishlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, umumiy o‘rta ta’lim va oliy ta’lim tizimlarida raqamli texnologiyalar keng qo‘llanilmoqda. Elektron darsliklar, elektron ta’lim resurslari va o‘quvchilar uchun mo‘ljallangan maxsus multimedia dasturlari, elektron platformalar buning yaqqol dalilidir. Ammo ta’limning birinchi bo‘g‘ini hisoblangan maktabgacha ta’lim tizimi nisbatan ancha orqada qolgan. O‘zbekistonda ushbu muammoning sabablaridan biri sifatida o‘zbek tilidagi maktabgacha yoshdagi bolalarga mo‘ljallangan elektron ta’lim resurslarining juda kamligini va MTTlar axborot kommunikatsiya vositalari bilan ta’minlanmaganligini keltirish mumkin. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-noyabrdagi “O‘zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta’lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi farmoni hamda “Ta’lim-tarbiya tizimini yanada takomillashtirishga oid chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi qaroriga asosan axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarini rivojlantirish vazirligi, ta’lim sifatini nazorat qilish davlat inspeksiyasi hamda boshqa mafaatdor vazirlik va idoralar bilan birgalikda 2022-yil 1-yanvarga qadar maktabgacha ta’lim tizimida zamonaviy o‘qitish shakllari, yangi pedagogik va axborot texnologiyalarini joriy qilish vazifasi belgilangan (PF-6108, PQ-4884, 2020, noyabr, 6) . O‘zbekiston Respublikasining 2019-yil 16-dekabrdagi “Maktabgacha ta’lim va tarbiya to‘g‘risida”gi qonunining 53-moddasida ta’lim-tarbiya jarayoniga ilg‘or pedagogik va axborot texnologiyalarini joriy etish, maktabgacha ta’lim tashkilotlari uchun o‘quv-uslubiy va didaktik materiallar ishlab chiqish, maktabgacha ta’lim va tarbiya sohasida ilmiy tadqiqotlar olib borish vazifalari belgilangan. (O‘RQ-595, 2019, dekabr, 16) Xorijiy va mahalliy tadqiqotchilar S. L. Novoselova, I.

Yu. Pashiliti, G. P. Petko, Xanter va M. I. Jumayevlarning fikricha ta'lim jarayoni davomida kompyuterdan foydalanish bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar nafaqat kompyuter texnologiyalaridan foydalanish maqsadga muvofiqligini, balki bolaning intellekti va shaxsiyatini rivojlantirishda alohida o‘rin egallaganligini va hozirgi kunda multimedia o‘qitish vositalaridan foydalanish maktabgacha ta’lim tizimidagi ko‘plab uslubiy yangiliklarni ishonchli isbotlamoqda. Ularning fikriga qo‘shilgan holda shuni aytish mumkinki, multimedia maxsulotlari bolaning ta’limga bo‘lgan qiziqishini oshiradi, dunyoqarashi, tafakkuri va intelektual salohiyatini o‘stiradi va mustaqil bilim olishi imkoniyatini yaratadi. (Jumayev, Xalikova 2021, aprel, 15)

Yildan-yilga axborot kommunikativ texnologiyalarning inson hayotidagi o‘rni mustahkamlanib bormoqda. Bolalar kichik yoshdanoq elektron qurilmalar ta’siriga tushyaptilar, ular kunda televizion dasturlar, internet tarmog‘i, kompyuter yoki smartfon o‘yinlari orqali katta hajmdagi axborotni o‘zlariga singdirib boryaptilar. Yangi avlodning hayot standartlari ta’limni axborotlashtirish darajasining oshishi bilan chambarchas bog‘liq. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari yurtimizda maktabgacha ta’limning ajralmas qismi bo‘lib, korreksiya va rivojlantirish ishlarida alohida o‘rin tutadi. Bolalar bog‘chasidagi kompyuter alohida o‘quv o‘yin qurilmasi sifatida emas, balki o‘quv jarayonining turli sohalari bilan integratsiyalashuvi, bolalar bog‘chasining rivojlanayotgan muhitini boyitishi va o‘zgartirishi mumkin bo‘lgan universal axborot tizimi sifatida qaraladi. Rivojlanishda nuqsoni bo‘lgan bolalar uchun moslashtirilgan dasturni amalga oshirish doirasida pedagoglarga axborot texnologiyalaridan foydalanish vazifasi yuklatilgan, chunki bu nutq va tafakkurni rivojlantirishga hissa qo‘shadi, idrok, diqqat, xotira qobiliyatlari kabi turli ko‘nikmalarni shakllantirishga yordam beradi. Ular yordamida bolaning nafaqat intellektual qobiliyatlari, balki diqqatning ixtiyoriyligi, diqqatni jamlash, mustaqillik, vazminlik, qat’iyatlilik kabi irodaviy fazilatlari tarbiyalanadi, bundan tashqari bilim, ko‘nikma va malakalar zaxirasi shakllanadi.

Ma’lumki, maktabgacha yoshdagi bolalar ayniqsa texnologiya haqida gap ketganda juda qiziquvchan. O‘quv jarayonida axborot texnologiyalaridan foydalanish materialni og‘zaki bayon qilishdan katta afzalliklarga ega. Multimedia taqdimot ranglarning yorqinligi, yaxshi taqdim etilishi va shunga mos ravishda materialning yaxshi tushunarliligi bilan ajralib turadi. Bolaga materiallar og‘zaki taqdim etilganda bir daqiqada bir ming shartli birlikdagi axborot qabul qilishi va qayta ishlashi, ko‘ruv va eshituv a’zolarining birgalikda ishlashi natijasida esa yuz ming birlikka yetishishi tadqiqotlar bilan isbotlangan.

Alohida ehtiyojga ega bo‘lgan bolalar tasavvurini kengaytirishga mo‘ljallangan asosiy axborot vositalaridan biri bo‘lib multimediali texnologiyalar hisoblanadi. Ular o‘z ichiga taqdimot, slayd-shou, fotoalbom, interfaol o‘yinlar, video-sayohatlarni oladi. Materialning bunday taqdimotida bolada xotiraning uch turi ishga tushadi.

Multimediali texnologiyalar materialni bosqichma-bosqich o‘zlashtirish, o‘zlashtirilishi qiyinchilik tug‘dirgan bo‘limlarda to‘xtab, ortga qaytish imkonini beradi. Taqdimotda turli effektlarning qo‘llanishi bolalarda qiziqishning ortishi va intellektual sustlikni yengishga yordam beradi. Multimediali taqdimotlar bolalardagi toliqishni kamaytiradi, turli patologiyali bolalarning bilish faolligini qo‘llab-quvvatlaydi.

Imkoniyati cheklangan bolalar bilan mashg‘ulotlar o‘tkazishda axborot texnologiyalaridan foydalanish o‘quvchilarda birinchi navbatda o‘yin faoliyati shaklida, keyin esa bilish-tadqiqot faoliyati sifatida katta qiziqish uyg‘otadi. Bu qiziqish kognitiv motivatsiya, ixtiyoriy xotira va diqqat, mantiqiy tafakkurni rivojlantirish uchun zarur shart-sharoitlar kabi muhim tuzilmalarning shakllanishiga asoslanadi.

Korreksiya ishlarida axborot texnologiyalarini qo‘llashni boshlashdan oldin dasturning barcha bo‘limlari bo‘yicha bir qator tezislarni ishlab chiqdik, bu bizga o‘quv jarayonini xilma-xil qilish, bolalarni qiziqtirish va o‘ziga jalb qilish imkonini beradi. To‘g‘ri tanlangan topshiriqlar va axborot texnologiyalari yordamida namoyish etilgan video materiallar bolalarning o‘qishga bo‘lgan ishtiyoqini oshirishga yordam berishi kerak.

Ishga kirishishdan oldin pedagog bolalarni o‘rganilayotgan mavzu va keyingi faoliyat bilan bog‘liq o‘yin vaziyatiga jalb qiladi, bajariladigan ishga nisbatan ijobiy hissiy munosabatni yaratadi, o‘yinning qoidalarini tushuntiradi. Axborot texnologiyalari vositalaridan foydalangan holda har bir mashg‘ulot 20–25 daqiqadan ortiq davom etmasligi va an’anaviy tuzilishga ega bo‘lishi kerak. Mashg‘ulotni o‘tkazish 3 bosqichda:tayyorgarlik, asosiy va yakunlovchi bosqichda bo‘lishi kerak.

Natijalar

Alohida ehtiyojli bolalar bilan bunday mashg‘ulotlarni o‘tkazishning quyidagi afzalliklari bor:

multimedia texnologiyalari yordamida o‘yin tarzida taqdim etilgan ma’lumotlar bolalarda katta qiziqish uyg‘otdi;

ko‘rgazmali turdagi ma’lumotlar, ayniqsa, nogironligi bo‘lgan bolalar uchun tushunarli;

multimedia texnologiyalarida dinamika, ovoz va animatsiyaning mavjudligi bolalarni ko‘proq jalb qiladi;

bolalarning bilish jarayonlari faolligini oshiradi;

ta’limni individuallashtirish imkoniyatini beradi;

kundalik hayotda ko‘rish mumkin bo‘lmagan hayotiy vaziyatlarni modellashtirish imkonini beradi;

alohida ehtiyojli bolaga kompyuterda ishlash jarayonida o‘ziga ishonch hosil qilishiga yordam beradi.

Alohida ehtiyojli bolalar bilan olib boriluvchi korreksion ishlarda axborot texnologiyalaridan foydalanishda rivojlanishning quyidagi ijobiy tomonlari qayd etildi:

1. Bilish faoliyatining rivojlanish darajasi oshdi. Diqqat, xotira, idrok yaxshilandi. Umumlashtirish va taqqoslash qobiliyati rivojlandi. Fazoviy tasavvurlar shakllandi va nutq jarayoni yaxshilandi.

2. Bilish jarayonlarining rivojlanish darajasining ortishi quyidagi sohalarda kuzatildi: aqliy operatsiyalarning tezligi, vazifani hal qilishda yo‘lini topish vaqtining qisqarishi; diqqatning barqarorligi (kontsentratsiyaning davomiyligi), uning taqsimlanishi va konsentratsiyasi; analiz va sintez qilish.

Xulosa. Shunday qilib, alohida ehtiyojli bolalar bilan ishlashda ko‘p tarmoqli maktabgacha ta’lim tashkiloti axborot texnologiyalaridan foydalanish bolaning shaxsi uchun ham, umuman maktabgacha ta’lim tashkiloti uchun ham yutuq deb aytishimiz mumkin. Ta’lim jarayonida axborot texnologiyalaridan foydalanish pedagogik amaliyotga yangi uslubiy ishlanmalarni joriy etish imkoniyatlarini kengaytiradi, alohida ehtiyojli bolalarning maqsadli rivojlanishiga yordam beradi, bolaning o‘qish va rivojlanish jarayonining yanada samarali bo‘lishini ta’minlaydi, nafaqat bola, balki pedagog uchun ham ta’limning yangi imkoniyatlarini ochadi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

Sh. A. Abdujalilova, Z. Karimova(2023, aprel 4). Use of innovative technologies in working with children with disabilities in multidisciplinary preschool educational organizations. /SCIENCE AND INNOVATION INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL VOLUME 2 ISSUE https://zenodo. org/records/7876442

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-noyabrdagi “O‘zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta’lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-6108-son Farmoni. https://lex. uz/ru/docs/-5085999

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-noyabr PQ-4884 sonli “Ta’lim-tarbiya tizimini yanada takomillashtirishga oid chora-tadbirlar to‘g‘risida”. https://lex. uz/docs/-5085887

O‘zbekiston Respublikasining 2019-yil 16-dekabrdagi “Maktabgacha ta’lim va tarbiya to‘g‘risida”gi O‘RQ-595 https://lex. uz/ru/docs/-4646908?ONDATE=12. 10. 2021%2000

Jumayev J. , Xalikova U. M. (2021, aprel, 16) Maktabgacha ta’limda axborot texnologiyalarining qo’llanishi. / Amaliy matematika va axborot texnologiyalarining zamonaviy muammolari xalqaro miqyosidagi ilmiy-amaliy anjuman materiallari 2021-yil, 15-aprel https://journal. buxdu. uz/index. php/journals_buxdu/article/view/4374

EXTENDED ABSTRACT

USE OF INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN WORKING WITH CHILDREN WITH DISABILITIES IN MULTI-NETWORK PRESCHOOL EDUCATIONAL ORGANIZATIONS

At the moment, pedagogues of the multidisciplinary preschool educational organization are introducing the use of modern educational technologies in the process of education and correctional work. Modern pedagogical technologies are aimed at implementing the state requirements of preschool education in the direction of preschool education.

Innovative technologies in preschool educational organizations are aimed at modernizing the educational process. For this, the editors of the specialized preschool education organization for the blind have developed the newest models of children's upbringing and intellectual development, which are different from other preschool education organizations. In their professional activity, editors used methodological

tools, teaching methods and methods that fully correspond to the adopted model. Among such technologies, we can take healthcare technologists, art technologies, and information and communication technologies.

When using these innovative technologies, educators should take into account each child's specific needs, physical capabilities, and character traits, use appropriate methods and technologies, and look for an effective way. To do this, they present themselves as editors with the following qualities:

Communicative - he can quickly and easily communicate both with his colleagues and with foster children, his speech is fluent and expressive. He can attract the interlocutor not only with his speech and sweetness, but also with his emotional expression of his feelings.

Creative - he has a wide range of interests, he is able to think quickly and create news, his own style, his own creative product in a short period of time. Be it in the field of education or manual labor.

HOZIRGI KUNDA TA'LIM BERISHDA (INGLIZ TILI FANI MISOLIDA) ONLAYN TA'LIMNING IMKONIYATLARI

v. b. dotsent Mansurbek ONGAROV

Annotatsiya

An'anaviy o'qitish jarayonida o'qituvchi guruhdagi barcha talabalarga kerakli darajada e'tibor bera oladi, onlayn ta'limda esa mazkur jarayonni to'la qonli bajarish imkoniyati cheklangan mazkur maqolada onlayn ta'limning o'ziga xosligi va undan qay tarzda foydalanish shuningdek onlayn ta'lim imkoniyatlariga kengroq to'xtalib o'tilgan. Onlayn ta'limda axborot texnologiyalaridan foydalanish orqali individual yondashuvni tashkil qilish samarali xisoblanadi. O'quvchi onlayn ta'limda o'zlashtirish darajasinio'z imkoniyatidan kelib chiqqan holda tanlaydi, shuningdek ushbu maqoladaingliz tilidan onlayn ta'lim berishda zamonaviy yondashuv yo'llari ko'rsatib o'tilgan.

O'quvchining yosh hususiyati bo'yicha o'rganish qobiliyati, masofadan tahsil olayotganlar boshqa o'quvchilaridan ortda qolishidan xavotirlanishga hojat yo'q sababi, ingliz tili fanidan murakkab so'zlarnio'rganishga qaytishingiz, bir necha bor video ma'ruzalarni tomosha qilishingiz, o'qituvchi bilan yozishmalarni qayta o'qishingiz va o'zingiz biladigan mavzularni o'tkazib yuborishingiz mumkin.

Ta'limning yuqori natijalari erishish tadqiqotlarga qaraganda olimlar tomonidan olib borilgan izlanishlar shuni ko'rsatadiki, masofaviy o'qitish natijalari an'anaviy ta'lim shakllarining natijalaridan qolishmaydi. Masofaviy o'qiyotgan o'quvchi ko'pgina o'quv materiallarini mustaqil ravishda o'rganadi. Bu o'tilgan mavzularni yodlash va tushunishni yaxshilaydi va darhol yangi o'zlashtirgan yangi so'zlarni amalda qo'llash orqali o'quvchining qobiliyatini mustahkamlashga yordam beradi.

An'anaviy o'qitish jarayonida o'qituvchi guruhdagi barcha o'quvchilarga kerakli darajada e'tibor berishi, har bir o'quvchining ish sur'atigamoslashish juda qiyin. Masofaviy texnologiyalardan foydalanish individualyondashuvni tashkil qilish uchun javob beradi. O'quvchi o'zi o'rganishtezligini o'zi tanlaganiga qo'shimcha ravishda, u paydo bo'lgan savollarga o'qituvchidan tezda javob olishi mumkin.

Kalit so‘zlar: onlayn, masofaviy, ilm-fan, o‘qituvchi, dars, sinf, kompyuter, kuzatish, texnologiya, video, audio, metod.

NOWADAYS, THE POSSIBILITIES OF ONLINE EDUCATION IN EDUCATION (IN THE EXAMPLE OF ENGLISH LANGUAGE SCIENCE)

Associate Professor. Mansurbek ONGAROV

Annotation

In the traditional learning process, the teacher can pay enough attention to all the students in the group, whereas with onlayn learning, this article limits the specifics of onlayn learning and how to use it, as well as a broader emphasis on onlayn learning opportunities. Effectively organize an individual approach through the use of information technology in onlayn learning. In addition to the student choosing the level of proficiency in onlayn learning, there are ways in which he or she can quickly get answers from the teacher to the questions that arise.

Learner's age-specific learning skills, distance learners don't have to worry about falling behind other learners, return to learning complex English vocabulary, watch video lectures multiple times , you can re-read the correspondence with the teacher and skip the topics you know.

Researches conducted by scientists show that the results of distance learning are not inferior to the results of traditional forms of education. A distance learning student learns most of the learning materials independently. This improves the memorization and understanding of the topics covered and helps strengthen the learner's skills by immediately applying the new words they have learned.

In the traditional teaching process, it is very difficult for the teacher to pay the necessary attention to all the students in the group, to adapt to the pace of work of each student. The use of remote technologies is suitable for organizing an individual approach. In addition to the fact that the student chooses his own learning speed, he can quickly get answers from the teacher to the questions that arise.

Keywords: onlayn, distance, science, teacher, lesson, class, computer, observation, technology, video, audio, method.

Kirish

Hozirgi kunda onlayn ta'lim orqali quyidagi yutuqlarga erishish mumkin. Jumladan aynan o'quvchilarda ingliz tilini onlayno'zlashtirish quyidagi afzalliklarniberadi;

O'quvchilarda vaqt borasida qulaylik, ya'ni onlayn ta'limda o'quvchilarga o'ziga mos vaqtni tanlashlari buning natijasida o'quvchilar ingliz tili fanini o'rganishda istalgan joyda va istalgan vaqtda shug'illana olishlari nazarda tutiladi. Deyarli hamma ta'limiy onlayn mobil qurulmalarda ishlaydi shuningdek yo'lga vaqt sarf qilinmaydi, natijada onlayn ta'lim orqali ko'zlangan maqsadga erishiladi;

Onlayn ta'limning yana bir foydali tomoni sifat borasida an'anaviy ta'limdan qolishmaydi. O'quvchilarda onlayn ta'lim orqali yani qulay o'quv vositalari, prezentatsiyalar, testlar, videolar, ekranda namoyish etilishi va dars jarayonini qayta takrorlash orqali sifat samaradorligiga erishiladi;

Onlayn ta'lim jarayonida imkoniyati cheklangan o'quvchilarning ham birdek ta'lim olishiga imkon beriladi natijada o'quvchilar o'zlari rejalashtirgan o'quv jarayoni bo'yicha ishlarini rejali amalga oshirish imkoniyatiga ega bo'ladi;

Boshlang'ich sinflarda ingliz tilini onlayn o'qitish orqali yuqoridagi keltiriligan qulayliklar albatda o'quvchilarga yaxshi samara berishi bilan birgalikda ularning o'zlashtirgan bilimlarini har doim takrorlab turishini ham talab qiladi.

Onlayn o'qitish orqali yana bir muhim tomoni shundan iboratki o'quvchilar bilan dars mashg'ulotidan keyin ham o'zlashtirishi past bo'lgan o'quvchilar bilan ham individual qayta dars mashg'ulotlarini ham bajarish mumkin bu esa o'qituvchidan yuksak pedagogik mahorat va bilimni talab qiladi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida onlayn o'qitish orqali quyidagi samaradorlikka olib keladi, (1-jadval)da tanishib o'tishingiz mumkin bular quyidagilar:

Metodologiya

Bugungi kunda ta'lim jarayoniga an'anaviy tushunchalar qatorida yangidan-yangi tushunchalar kirib kelmoqda, bu tushunchalar qatoriga hozirgi kunga mos keladigan "onlayn ta'lim" tushinchasi va "til sohibi" kabi tushunchalarni kiritishimiz mumkin.

O‘qitish **-** bu ma’lum bir maqsadga yo‘naltirilgan tizimli bilim va ko‘nikmalar bilan qurollangan jarayondir.

Ta’lim **-**bu o‘qitishning natijasi bo‘lib, shaxsiyatni tarbiyalash va rivojlantirishdir.

*Masofaviy o‘qitish***-**bu eng yaxshi va eng zamonaviy innovatsion metodlar, o‘qitish vositalari va shakllarini o‘z ichiga olgan sirtqi va kunduzgi ta’lim singari axborot va telekommunikatsiya texnologiyalariga asoslangan ta’lim shaklidir.

An’anaviy o’qitish jarayonida o’qituvchi guruhdagi barcha o’quvchilarga kerakli darajada e’tibor berishi, har bir o’quvchining ish sur’atigamoslashish juda qiyin. Masofaviy texnologiyalardan foydalanish individualyondashuvni tashkil qilish uchun javob beradi. O’quvchi o’zi o’rganishtezligini o’zi tanlaganiga qo’shimcha ravishda, u paydo bo’lgan savollarga o’qituvchidan tezda javob olishi mumkin.

Boshlang’ich sinf o’quvchilarida onlayn o’qitish orqali quyidagi samaradorlikka olib keladi

O’quvchining yosh hususiyati bo’yicha o’rganish qobiliyati, masofadan tahsil olayotganlar boshqa o’quvchilaridan ortda qolishidan xavotirlanishga hojat yo’q sababi, ingliz tili fanidan murakkab so’zlarnio’rganishga qaytishingiz, bir necha bor video ma’ruzalarni tomosha qilishingiz, o’qituvchi bilan yozishmalarni qayta o’qishingiz va o’zingiz biladigan mavzularni o’tkazib yuborishingiz mumkin.

Ta’limning yuqori natijalari erishish tadqiqotlarga qaraganda olimlar tomonidan olib borilgan izlanishlar shuni ko’rsatadiki, masofaviy o’qitish natijalari an’anaviy ta’lim shakllarining natijalaridan qolishmaydi. Masofaviy o’qiyotgan o’quvchi ko’pgina o’quv materiallarini mustaqil ravishda o’rganadi. Bu o’tilgan mavzularni yodlash va tushunishni yaxshilaydi va darhol yangi o’zlashtirgan yangi so’zlarni amalda qo’llash orqali o’quvchining qobiliyatini mustahkamlashga yordam

Masofaviy o‘qish bu yangi axborot texnologiyalari, telekommunikatsiya texnologiyalari va texnik vositalarga asoslangan ta’lim tizimidir. U ta’lim oluvchiga ma’lum standartlar va ta’lim qonun qoidalari asosida o‘quv shart sharoitlari va o‘qituvchi bilan muloqotni ta’minlab berib, o‘quvchidan ko‘proq mustaqil ravishda shug’llanishni talab qiluvchi tizimdir. Bunda o‘qish jarayoni ta’lim oluvchi qaysi vaqtda va qaysi joyda bo‘lishiga bog’liq emas.

Masofaviy ta’lim **–** masofadan turib o‘quv axborotlarni almashuv vositalariga asoslangan, o‘qituvchi maxsus axborot muhit yordamida,

aholining barcha qatlamlari va shuningdek chet ellik ta’lim oluvchilarga ta’lim xizmatlarini ko‘rsatuvchi ta’lim kompleksidir.

Demak masofaviy o‘qitish masofaviy ta’lim kompleksidagi jarayon deb tushunsak bo‘ladi. Masofaviy o‘qitishning va masofaviy ta’limning o‘ziga xos xususiyatlari, pedagogik tizimi, zarurligi va maqsadi mavjud.

Masofaviy ta’lim ananaviy ta’lim turidan quyidagi xarakterli xususiyatlari bilan farqlanadi.

Moslashuvchanlik - Ta’lim oluvchiga o‘ziga qulay vaqt, joy va tezlikda ta’lim olish imkoniyati mavjudligi.

Modullilik - bir biriga bog’liq bo‘lmagan mustaqil o‘quv kurslari to‘plamidan, modullardan individual yoki guruh talabiga mos o‘quv rejasini tuzish imkoniyatini mavjudligi.

Parallellik - o‘quv faoliyati bilan birga parallel ravishda, yani ishlab chiqarishdan ajralmagan holda olib borish imkoniyati mavjudligi.

Keng qamrovlilik - ko‘p sonli o‘quvchilarning bir vaqtning o‘zida kattao‘quv elektron kutubxona, ma’lumotlar va bilimlar bazasi, zaxiralariga murojaat qila olishi. Bu ko‘p sonli o‘quvchilarning kommunikatsiya vositalari yordamida o‘z aro va o‘qituvchi bilan muloqotda bo‘lish imkoniyatini ta’minlab beradi.

Iqtisodiy tejamkorlik - o‘quv maydonlari, texnika vositalari, transport vositalari va o‘quv materiallaridan samarali foydalanish, o‘quv materiallarini bir joyga yig’ish, ularni tartiblangan ko‘rinishga keltirish va bu ma’lumotlarga ko‘p sonli murojatni tashkil qilib bera olish mutaxassislarni tayyorlash uchun ketadigan harajatlarni kamaytiradi.

Sifat -masofaviy o‘qitish usuli ta’lim berish sifati bo‘yicha kunduzgi ta’lim turidan qolishmaydi. Balki, mahalliy va chet ellik dars beruvchi kadrlarni jalb qilib, eng yaxshi o‘quv-metodik darsliklar va nazorat qiluvchi testlardan foydalangan holda o‘quv jarayonini tashkil etish sifatini oshirishi mumkin.

Yuqoridagilarni hisobga olinganda masofaviy ta’lim kompleksi ancha qulayliklarga ega ekan. Lekin, nima uchun masofaviy ta’lim kerak bo‘lib qoldi?-degan savol tug’ilishi tabiiy. Bu savolga javob tariqasida quyidagilarni sanab o‘tish mumkin:

Adabiyotlar sharhi

Mazkur ilmiy ishlarni amalga oshirishda bir qancha olimlarni sanab o’tish mumkin R. Hamdamov. , N. Taylaqulov, U. Begimqulov, J. Sayfiyev. , elektron qo’llanma masofaviy ta’lim texnologiyalari haqida bir qancha

kerakli ma'lumotlarni kiritib o'tgan (R. Hamdamov. , N. Taylaqulov, U. Begimqulov, J. Sayfiyev, 2011)

Ta'lim olishda yangi imkoniyatlar (ta'lim olish arzonligi, vaqt va joyga bog'liqmasligi va boshqalar);

Ta'lim maskanlariga talaba qabul qilish sonining cheklanganligi.

Ta'lim olishni xohlovchilar sonining oshishi;

Sifatli axborot texnologiyalarining paydo bo'lishi va rivojlanishi;

Xalqaro integratsiyaning sonining kuchayishi;

Yuqorida sanab o'tilgan sharoit va imkoniyatlarmasofaviy o'qitishga ehtiyoj borligini ko'rsatadi (A. A Abduqodirov. , A. G' Hayitov. , R. R Shodiyev, 2003).

Ta'lim oluvchilarga barcha hududlar va chet eldagi barcha o'quvchilar, talabalar, ta'lim olishni xohlovchilar birdek ta'lim olishni imkoniyatini yaratib berish;

Yetakchi universitetlar, akademiyalar, institutlar, tayyorlov markazlari, kadrlarni qayta tayyorlash muassasalari, malaka oshirish institutlari va boshqa ta'lim muassasalarining ilmiy va ta'lim berishning sifat darajasini oshirish;

Asosiy ta'lim va asosiy ish faoliyati bilan parallel ravishda qo'shimcha ta'lim olish imkoniyatini yaratib berish;

Ta'lim oluvchilarni ta'lim olishga bo'lgan ehtiyojimi qondirish va ta'lim muhitini kengaytirish;

Uzluksiz ta'lim imkoniyatlarini yaratish;

Natijalar

Masofaviy o'qitishning bir necha texnologiyalari va ularni tashkil qilish usullari mavjud bo'lib, ulardan masofaviy o'qitish tizimini yo'lga qo'yish rivojlantirishda keng foydalanilmoqda bu texnologiyalarni shartli ravishda 4 guruhga ajratish mumkin.

Audio (ovoz)- audio o'quv qurollari telefoniya audiokonferensiya va qisqa to'lqinli radio kabi interaktiv texnologiyalarni o'z ichiga oladi.

Video – video o'quv qurollariga o'zgarmas startik rasmlar (slaydlar) animatsion (harakatdagi tasvirlar) plyonkalar videokassetalar va real vaqt mobaynida audiokonferensiya imkonyatlari bilan birgalikda animatsion tasvirlarni kirtsa bo'ladi. Shuni aytib o'tish kerak real vaqt mobaynidagi audiokonferensiya bilan birgalikda o'tkazilayotgan

animatsion tasvir bir tomonlama yoki ikki tomonlama video tasvir, yoki bo‘lmasa bir tomonlama yoki ikki tomonlamali audiokonferensiyadan tashkil topgan bo‘lishi mumkin.

Masofaviy o‘qitishni tashkil qilishning keng tarqalgan, uni boshqalari bilan solishtirilgandasamaraliroqbo‘lganikki usuli mavjuddir. Bular – videokonferensiyali texnologiyaga asoslangan masofaviy o‘qitish usuli va internet tarmog’ida veb texnologiyalarga asoslangan masofaviy o‘qitish usulidir.

O’qitish jarayonida o’quvchi-o’quvchilarga shaxs sifatida qaralishi, turli pedagogik texnologiyalar hamda zamonaviy metodlarni qo’llanilishi ularni mustaqil, erkin fikrlashga, izlanishga har bir masalaga ijodiy yondoshish, masuliyatni sezish, ilmiy tadqiqot ishlarini olib borish, taxlil qilish, ilmiy adabiyotlardan unumli foydalanishga, eng asosiysi mustaqil o’qishga, o’zi tanlagan kasbiga bo’lganqiziqishlarini kuchaytiradi.

Pedagogik texnologiyaning monitoringi (2-jadval) ga qarang.

2-jadval

№	**Onlayn ta’lim texnologiya mohiyati**	**O’quvchilarning tushinib anglash samaradorligi**
	o’rgatish o’quvchilarga	o’quvchilarda
		o’zlashtirganini isbotlash
		q
		o’zaro bog’lash
	qila olish	b
		ega bo’lish

Xulosa

Bunday natijaga erishish amaliyotda o’quv jarayonida innovatsion va axborot texnologiyalarni qo’llashni taqozo etadi. Ular juda hilma-xildir va bu metodlar yoki o’qitishning samaradorligini oshirishga yordam beruvchi texnologik treninglar o’quvchi-o’quvchilarning mantiqiy, ijodiy, tanqidiy, mustaqil fikrlashni shaklantirishga, kasb tanlash imkoniyatlarini rivojlantirishgayordam beradi.

Yuqoridagi fikrlarni umumlashtirgan holda xulosa qilib shuni aytish mumkinki, masofaviy ta’lim kompleksini ta’lim muassasalariga joriy etilishi har tomonlama foyda keltiradi. Oliy ta’lim tizimida bu kompleksni

joriy qilish uchun barcha shart-sharoitlar mavjud. Bu o‘rinda professor o‘qituvchilardan qatiyatlilik va o‘z ustida ishlash talab qilinadi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

A. A Abduqodirov. , A. G’ Hayitov. , R. R Shodiyev. , Axborot texnologiyalari darslik Toshkent o‘qituvchi 2003 yil.

B. X Xodjayev umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti darslik sano standart nashriyoti. Toshkent 2017 yil.

R. Hamdamov. , N. Taylaqulov, U. Begimqulov, J. Sayfiyev Elektron universitet elektron vazirlik masofaviy ta’lim texnologiyalari o‘zbekiston milliy ensiklopediyasi Toshkent 2011 yil.

M. Aripov, B. Begalov, U. Begimqulov, M. Mamarajabov Axborot texnologiyalari o‘quv qo‘llanma. Noshir. Toshkent 2009 yil.

Юсупов У. К. Теоретические основы сопоставительной лингвистики. – Т. : Фан, 2007.

Жалалов Ж. Ж. Чет тил ўқитиш замонавий методикасига бир назар/Актуальные проблемы филологии: Материалы региональной научной конференции. Наманган. : НГУ, 2009.

Ашурова Д. У. Стилистика текста в парадигме когнитивной лингвистики//Филология масалалари. – Т. , 2004

Hatim, Basil and Mason, Ian. 2008. Discourse and the Translator. Longman: Longman Group Limited.

Brislin, Ricard. W. 2006. Translation: Application and Research. New York: Gardner Press Inc.

Liddicoat A. , Papademetre L. , Scarino A. , & Kohler M. Report on intercultural language learning. – Canberra, AU: Department of Education, Science and Training, 2003.

Bayjonov, F. (2021). CHARACTERISTICS OF THE CONCEPT OF GENDER CULTURE AS A SOCIAL EVENT. InterConf, (79). вилучено із https://ojs. ukrlogos. in. ua/index. php/interconf/article/view/15139.

Bayjonov, F. B. (2021). Stages of formation of gender culture in youth. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences, *9*(4), 2021. https://www. idpublications. org/wp-content/uploads/2021/05/Full-Paper-STAGES-OF-FORMATION-OF-GENDER-CULTURE-IN-YOUTH. pdf.

Bayjonov, F. (2023). Technologies for the development of gender culture in cooperation with the family and educational institutions.

Bulletin of Science and Practice, (4), 531-534. https://doi. org/10. 33619/2414-2948/89/70.

Bayjonov, F. B. (2021). Gender differences in the contemplation of teenagers. Theoretical & Applied Science, 98(06), 144-146. https://doi. org/10. 15863/tas. 2021. 06. 98. 21.

Bayjonov, F. (2022). Factors for forming gender culture in adolescents in family and educational institutions. InterConf, (96). вилучено із https://ojs. ukrlogos. in. ua/index. php/interconf/article/view/18170.

NOTO’LIQ OILALARDA TARBIYALANAYOTGAN BOLALARDA PSIXOEMOTSIONAL HOLATLARNING O’ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

o’qituvchi Rustamova Mo’tabar Ravshanovna

meydigulomova@gmail. com
ORCID: 0009-0006-8118-2185

Annotatsiya

Bugungi O’zbekiston xalqi hayoti juda ko’plab o’zgarishlar ro’y berdi. Shu bilan birga so’nggi o’n yillikda bir qator muammolar yanada dolzarblashdi. Shulardan biri - oila institutining zaiflashishi, ajralishlar va ularning asorati sifatida noto’liq oilalar soning keskin o’sishidir. Oila a’zolari tomonidan bolalar oldiga qo’yiladigan talablar, o’zaro mas’uliyat va ta’sir ko’rsatishdagi uyg’unlik bola shaxsining har tomonlama rivojlanishining muhim manbai hisoblanadi. Bola yashayotgan va tarbiyalanayotgan oila uning uchun tabiiy manba bo’lib, u bolaning xarakteri va xulq-atvorida alohida iz qoldiradi. Bola shaxsi ko’p jihatdan va asosan, oilada shakllanadi. Yashashning boshlang’ich qoidasini o’rganadi. Noto’liq oilalarda tarbiyalanayotgan bolalarning psixoemotsional holatlarini o’ziga xos xususiyatlarini o’rganish. Bolalarga ota yoki onaning oilada mavjud emasligining ta’sirini tahlil qilish, noto’liq oila bolalarining ichki kechinmalarini ta’siriga tushib qolmasliklarini oldini olish, ijtimoiy muhitga moslashish uchun zarur tavsiyalar ishlab chiqish. Maqolada oila instituti bola tarbiyasining asosiy omili sifatida ko'rib chiqiladi: ijobiy, shuningdek, salbiy. Disfunktsional oilalarning asosiy turlari ko'rib chiqiladi. Bunday oilalarda tarbiyalangan bolalarning deviant xulq-atvori tasvirlangan. Ikkala ota-onaning deviant xatti-harakatlariga misollar va bolalar. Muallif disfunktsional oilalar sonining ko'payishi, bolalar o'rtasidagi tajovuz va og'ish holatlarining salbiy ta'siri haqida xulosaga keladi. Maqolada tajovuz, tashvish va qo'rquvni tenglashtirish imkoniyatini o'rganish natijalari keltirilgan ijtimoiy xavfli vaziyatlardagi oilalar farzandlarida. Noto'liq oilalarda tarbiyalangan o’smir yoshli o'quvchilarning salbiy hissiy holatlarini diagnostika qilish natijalari keltirilgan. Bu ma'lum bo'ldi funktsional oilalarda tarbiyalangan bolalar yuqori darajadagi tashvish, qo'rquv va tajovuzkorlik va psixologik yordamga muhtoj. Tadqiqot natijalariga ko'ra, boshlang'ich maktab

yoshidagi bolalar bilan tuzatish va rivojlantirish ishlari dasturi ishlab chiqildi va amalga oshirildi. Dastur foydalanadi guruh ish usullari: munozara, rolli o'yin, o'yin guruhini tuzatish, dam olish. Guruhning psixo-tuzatish mexanizmlari ishga tushdi: ma'lumotlarning aloqasi, xatti-harakatlarga taqlid qilish, guruhning birlashishi, shaxslararo ta'sir. Bolalar tarbiyasida namunali oilalar bilan bir qatorda bolalarga moddiy sharoit yaratish bilangina chegaralanadigan, bolaning tarbiyasi, uning kelajagi haqida o'ylamaydigan, e'tibor bermaydigan noto`liq oilalarni ham uchratish mumkin. Oila a'zolarining ajralishlari yoki ota va onaning birini vafot etishi natijasida noto`liq oilalar paydo bo'ladi.

Kalit so'zlar: noto'liq oila, funktsional to'liq bo'lmagan oila, ota-ona, muvaffaqiyatsiz oila, psixoemotsional holat.

PECULIARITIES OF PSYCHOEMOTIONAL CONDITIONS IN CHILDREN RAISED IN DYSFUNCTIONAL FAMILIES

teacher Rustamova Mo'tabar Ravshanovna

meydigulomova@gmail. com

Annotation

The life of the people of Uzbekistan today has undergone many changes. At the same time, a number of problems have become more relevant in the last decade. One of these is the weakening of the family institution, divorce and the sharp increase in the number of non-families as their complication. The requirements for children by family members, mutual responsibility and harmony in influence are an important source of comprehensive development of the child's personality. The family in which the child lives and is brought up is a natural resource for him, which leaves a special mark on the character and behavior of the child. The personality of the child is formed in many ways and, mainly, in the family. Learns the elementary rule of living. The study of the peculiarities of psychoemotional States of children raised in non-residential families. Analysis of the impact of the absence of a father or mother in the family on children, the development of necessary recommendations to prevent children from falling under the influence of internal experiences of non-children, to adapt to the social environment. The article considers the Institute of the family as the main factor in the upbringing of a child: positive, as well as negative. The main types of dysfunctional families are considered. Deviant behavior of children raised in such families is described. Examples of deviant behavior of both parents and children. The author comes to the conclusion about the increase in the number of dysfunctional families, the negative impact of situations of aggression and deviation between children. The article presents the results of studying the possibility of equalizing aggression, anxiety and fear in the children of families in socially dangerous situations. The results of the diagnosis of negative emotional states of adolescent students brought up in dysfunctional families are presented. It became known that children raised in functional families need a high level of anxiety, fear and

aggression and psychological support. According to the results of the study, a program of Correction and development work was developed and carried out with children of primary school age. The program uses group work methods: discussion, role-playing game, Game group correction, recreation. The psycho-corrective mechanisms of the group were triggered: communication of information, imitation of behavior, group Fusion, interpersonal influence. In addition to exemplary families in the upbringing of children, it is also possible to meet unobtrusive families who are only limited in creating material conditions for children, do not think about the upbringing of the child, about his future, do not pay attention. As a result of the separation of family members or the death of one of the father and mother, non-families arise.

Keywords: dysfunctional family, functional incomplete family, parent, unsuccessful family, psychoemotional state.

Bugungi kunda oilaning tarbiyaviy ta'siri shunchalik kuchli bo'ladiki va bizning nazarimizda ota-onalarning xarakterlari xususiyatlari bolaga biologik yo'l bilan o'tganday tuyuladi. Shuning uchun ham oilani "hissiyotlar maktabi" deb bejiz aytilmaydi.

Oiladagi maishiy turmush sharoiti, oila jamg'armasi, qadriyatlari, oila a'zolarining o'zaro munosabatlari, ularning xulq-atvorlari, axloqiy sifatlari, ehtiyojlari va qiziqishlari bolaga ilk yoshlik davridanoq o'z ta'sirini o'tkaza boshlaydi. Ayniqsa ota va onaning ma'naviy qiyofasi, ijtimoiy sifatlari kelgusida bolada qanday harakter xususiyatlari shakllanishini oldidan belgilab beradi. Chunki bola eng avvalo o'ziga yaqin bo'lgan kishilarga taqlid qiladi, ularning xulq-atvorlarini o'zida ifoda eta boshlaydi.

Bolalar tarbiyasida namunali oilalar bilan bir qatorda bolalarga moddiy sharoit yaratish bilangina chegaralanadigan, bolaning tarbiyasi, uning kelajagi haqida o'ylamaydigan, e'tibor bermaydigan noto`liq oilalarni ham uchratish mumkin. Oila a'zolarining ajralishlari yoki ota va onaning birini vafot etishi natijasida noto`liq oilalar paydo bo'ladi. Oila a'zolaridan birining bola tarbiyasida qatnashmasligi qator ob'ektiv qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Natijada bola tarbiyasi bilan shug'ullanuvchi onaning zimmasiga ikkita og'ir vazifa: o'z qaramog'ida qolgan bolalarni moddiy jihatdan ta'minlash va ularning tarbiyasi uchun javobgar bo'lish mas'uliyati yuklanadi. Bundan tashqari yolg'iz ona juda katta ruhiy qiyinchilikni hamda bolalar tarbiyasiga doir katta javobgarlikni his qila boshlaydi.

Baxtli va do'stona oilani ko'rsangiz, inson qalbida juda yoqimli his paydo bo'ladi. Ularning xonadonida hukm surayotgan iliqlik, mehr-

muhabbat va mehr-oqibat muhiti porlaydi, quyosh nurlaridek tarqaladi va uzoqdan ham seziladi. Axir, oila - bu sevgi, g'amxo'rlik, sizning baxtingiz boshqa odamning quvonchi va baxtidadir; bu yerda er va ota - ishonchli tayanch va namuna bo'lib, xotin va ona esa o'choq qo'riqchisi bo'lib, eng asosiysi esa farzandlari, ularning sog'lig'i va farovonligi haqida qayg'urishdir. Do'stona, mehribon oilada baxtli, o'ziga ishongan bolalar voyaga yetadi: oilada qadriyat yo'nalishlari singdiriladi va bolalar hurmat, mas'uliyat, mehr-oqibat va samimiylikni o'rganadilar. Ana shunday mustahkam oilalar, mehribon ota-onalar – ibrat namunalari meni quvontiradi, hayotimni mazmun-mohiyatga to‘ldiradi, bolalikdagi eng baxtli xotiralarimni o‘rab oladi. [Р. Бернс– 2003г. , 656 с.]

Ammo afsuski, biz bunday oilalarni kundan-kunga kamroq ko'rmoqdamiz. Zamonaviy jamiyatning inqirozli holati, ijtimoiy-iqtisodiy inqiroz, turmush darajasining pasayishi, qadriyatlarning o'zgarishi, xulq-atvor, axloq va boshqalar - bularning barchasi oilada va bolalarning oilaviy tarbiyasida ko'plab muammolarni keltirib chiqaradi.

Oilaviy ta'lim muammolari disfunktsiyali oilalar fenomenining ko'payishi tufayli butun jamiyat uchun global muammolarga aylanishi mumkin. Noto'liq oilaning tuzilishi buzilgan, asosiy oila funktsiyalari qadrsizlangan yoki e'tiborga olinmagan, tarbiyada aniq yoki yashirin nuqsonlar mavjud bo'lib, natijada "qiyin bolalar" paydo bo'ladi. V. M. Tseluiko, A. Ya. Varga, M. I. Buyanova, I. F. Dementiyeva va boshqalar disfunktsiyali oilalar muammolarini o'rgangan. Tadqiqotchilar ota-onalar va bolalar o'rtasidagi munosabatlar va ularning rivojlanishiga ta'sirini o'rganishdi; disfunktsiyali oilalarda bola tarbiyasi muammolarini o'rgandi.

Funktsional to’liq bo’lmagan oilalar - bu ikkala ota-onasi bo’lgan oilalar, ammo kasbiy yoki boshqa sabablarga ko’ra ularning oilaga juda oz vaqti bor. Bunday oilalarda ota-onalar va bolalar o’rtasidagi muloqot odatda faqat dam olish kunlarida bo’lishi mumkin, ammo bu vaqtda ham odatda bir necha soatlik muloqot bilan cheklaniladi. Ota-onalar faqat o’zlarining iqtisodiy muammolari yoki hatto o’z farzandlarining maqsadlari bilan mashg’ul bo’lganligi sababli, ular umuman vaqt ajratmasliklari sababli o’zlarining ta’lim mas’uliyatini butunlay unutadilar, shuning uchun bola deyarli bitta ota-ona bilan katta bo’ladi.

Disfunktsional oilalarda bolalarning xulq-atvorining buzilishi kuzatiladi: tajovuzkorlik, bezorilik, sarsonlik, tovlamachilik, o'g'irlik, kattalarning izohlariga noto'g'ri munosabatda bo'lish, axloqsiz xatti-harakatlar, past o'qish, maktabdan qochish, shaxsiy gigiena ko'nikmalarining etishmasligi, zerikish, nevrasteniya, ruhiy

nomutanosiblik, tashvish, kasallik , o'smir alkogolizm. Muloqot buzilishlari mavjud: tengdoshlar bilan tajovuzkorlik, mojarolar, haqoratli so'zlar, qarindoshlar bilan ijtimoiy aloqalarni buzish.

Bola shaxsining rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadigan dominant omillarni hisobga olgan holda, disfunktsiyali oilalarning turlari ikki guruhga bo'linadi. [И. В. Павлов "–. 2014. – 128 с.]

-Birinchi guruhga aniq (ochiq) ahvolga tushib qolgan oilalar - nizo deb ataladigan, muammoli oilalar, ijtimoiy, axloqsiz - jinoiy oilalar va ta'lim resurslari yetishmasligi bo'lgan oilalar (xususan, to'liq bo'lmagan oilalar). Bu guruhga alkogolli oilalar va bola-ota munosabatlari buzilgan oilalar kiradi. Ularda bolalarga ta'sir "alkogolli" oilalarda bo'lgani kabi to'g'ridan-to'g'ri ota-onalarning axloqsiz xatti-harakatlari orqali emas, balki bilvosita, turmush o'rtoqlar o'rtasidagi surunkali murakkab, aslida nosog'lom munosabatlar natijasida ijtimoiylashtiriladi va o'zaro tushunish va o'zaro hurmat yo'qligi, hissiy begonalashuvning kuchayishi va nizolarning ustunligi o'zaro ta'sirlar namoyon bo'ladi.

-Ikkinchi guruhga tashqi ko'rinishidan hurmatli oilalar kiradi, ularning turmush tarzi jamoatchilikning tashvishi yoki tanqidiga sabab bo'lmaydi. Biroq, ota-onalarning qadriyatlari va xatti-harakatlari umuminsoniy axloqiy qadriyatlardan keskin farq qiladi, bu esa bunday oilalarda tarbiyalangan bolalarning axloqiy fazilatlariga ta'sir qilishi mumkin emas. Ushbu oilalarning o'ziga xos xususiyati shundaki, ularning a'zolari o'rtasidagi tashqi, ijtimoiy darajadagi munosabatlar ijobiy taassurot qoldiradi va noto'g'ri tarbiyaning oqibatlari bir qarashda ko'rinmaydi, bu ba'zan boshqalarni chalg'itadi, ammo ular oilaga halokatli ta'sir ko'rsatadi. bolalarning shaxsiy rivojlanishi. Masalan, bu faqat bolaning muvaffaqiyatiga qaratilgan oilalar. Ota-onalar o'z farzandlarida muvaffaqiyatga erishish istagini uyg'otadilar, bu ko'pincha muvaffaqiyatsizlikdan haddan tashqari qo'rqish bilan birga keladi. Bola ota-onasi bilan bo'lgan barcha ijobiy aloqalari uning muvaffaqiyatlariga bog'liqligini his qiladi va hamma narsani yaxshi bajarsagina, uni sevib qolishidan qo'rqadi. Bunday munosabat hatto maxsus formulalarni ham talab qilmaydi: u kundalik xatti-harakatlar orqali shunchalik aniq ifodalanadiki, bola doimo o'zining maktab (sport, musiqa va boshqalar) ishlari qanday o'tishi haqidagi savolni kutganligi sababli kuchaygan hissiy stress holatida bo'ladi. ketmoqdalar. Agar u kutilgan muvaffaqiyatga erisha olmasa, uni "adolatli" tanbehlar, tuzatmalar va undan ham jiddiy jazolar kutishiga oldindan amin.

Yoshi o'n sakkiz yoshdan oshmagan bir yoki bir nechta bolasi bo'lgan ota-onalardan faqat bittasini o'z ichiga olgan oilaning bunday turi noto'liq

oila hisoblanadi. Noto'liq oila nikoh buzilganidan keyin, er yoki xotinning birining vafotidan keyin yoki nikohdan tashqari, istalmagan bolaning tug'ilishi tufayli yuzaga kelishi mumkin. Ushbu sabablarga ko'ra, to'liq bo'lmagan oilalarni: buzilgan, noqonuniy, ajrashgan va yetim qolgan kabi turlarga ajratish mumkin. Bundan tashqari, ular ota-onalardan qaysi biri bola bo'lib qolganligi sababli ajratiladi, bunday noto'liq oilalar onali yoki otali noto'liq oilalar deb ataladi. Oilada avlodlar soniga ko'ra bo'linish ham mavjud bo'lib, bunday oilalar quyidagilarga bo'linadi: bir yoki bir nechta bolali ona yoki otadan iborat oddiy to'liq ota-ona oilasi va to'liq bo'lmagan oila o'z navbatida bolali ota yoki ona yoki bir nechta va qo'shimcha ravishda boshqa qarindoshlardan iborat.

Ota-onadan biri vafot etganda oila yetim qolgan to'liq bo'lmagan oilaga aylanadi. Shu bilan birga, oila uchun bu dahshatli zarbaga qaramay - ota-onalardan birining yo'qolishi - bolalari bo'lgan barcha qolgan ota-onalar qolgan a'zolarning yaxlitligi va birdamligini saqlab qolishlari mumkin va kerak. Bu kabi oilalarda oilaviy rishtalar buzilmaydi va barcha qarindoshlar o'rtasida, hatto o'lgan turmush o'rtog'ining avlodi bilan ham doimiy ravishda turli munosabatlar saqlanib qoladi. [Е. В. Милюкова– Вестник КГУ, 2012.]

Ajrashgan to'liq bo'lmagan oila turmush o'rtoqlardan biri yoki har ikkisi birgalikda yashashni davom ettira olmaslik yoki istamaslik to'g'risida qaror qabul qilishlari natijasida shakllanadi. Bunday oilada o'sgan bolalar uyat, pastkashlik yoki qo'rquv hissi bilan birga keladigan ba'zi psixologik jarohatlarni boshdan kechirishlari mumkin. Aynan shuning uchun ham bolalar, ayniqsa, kichik yoshdagi bolalar oilaning birlashishini, ota-onalarning yana turmush qurishlarini va birga yashashlarini xohlashlari tabiiydir.

Nikohsiz oila yolg'iz bolali onadan iborat bo'lib, nikoh munosabatlariga kirmasdan yoki umuman ogohlantirmasdan, yoki hatto bolasining otasini bilmagan holda o'z farzandini dunyoga keltirishga qaror qilgan ayolning ba'zi shaxsiy holatlari tufayli shakllanadi. Bunday qaror onaning yolg'izligini yoritish istagi, ayolning onalikka bo'lgan ehtiyojini qondirish istagi yoki uni tug'dirgan odamni unutmaslik uchun u sevgan yoki sevmagan bo'lishi mumkinligi va boshqa sabablar tufayli bolani shunchaki tark etish istagi asosida qabul qilinishi mumkin.

Funktsional to'liq bo'lmagan oilalar - bu ikkala ota-onasi bo'lgan oilalar, ammo kasbiy yoki boshqa sabablarga ko'ra ularning oilaga juda oz vaqti bor. Bunday oilalarda ota-onalar va bolalar o'rtasidagi muloqot odatda faqat dam olish kunlarida bo'lishi mumkin, ammo bu vaqtda ham odatda bir necha soatlik muloqot bilan cheklaniladi. Ota-onalar faqat

o’zlarining iqtisodiy muammolari yoki hatto o’z farzandlarining maqsadlari bilan mashg’ul bo’lganligi sababli, ular umuman vaqt ajratmasliklari sababli o’zlarining ta’lim mas’uliyatini butunlay unutadilar, shuning uchun bola deyarli bitta ota-ona bilan katta bo’ladi.

Shu bilan birga, shuni unutmasligimiz kerakki, har bir to’laqonli oila ham bolalarning unda to’g’ri va to’liq tarbiyalanishi va rivojlanishi uchun qulay muhit hisoblanavermaydi. Ha, onaning ham, otaning ham oilada bo’lishi haqiqatan ham bolaning ruhiy salomatligini saqlash bilan bog’liq bo’lgan ko’plab vazifalarni yanada muvaffaqiyatli ahal qilishga yordam beradi. [Касаткин, В. Н. – 2010. - № 7. – С. 6 – 11.]

Muvaffaqiyatsiz oilada bolalarni tarbiyalash imkoniyatlari bolalarning nazorati va monitoringidagi qiyinchiliklar bilan chegaralanganligi bilan cheklangan. Ota-onalardan birining yo’qligi bolalarning oilaviy munosabatlarning turli xil tafovutlari va bir xil ruhiy salomatligini rivojlantirish imkoniyatini istisno qiladi. Bu odamning kelajakda taqlid qiladigan jinsiy xatti-harakatlarining namunasi yo’qligi bilan yaqin aloqada.

To’liq bo’lmagan oilada bolalarni tarbiyalash imkoniyatlari birmuncha cheklanganligi oqibatida bolalarni nazorat qilishda muayyan qiyinchiliklar yuzaga keladi. Ota-onalardan birining yo’qligi bolalarning oilaviy munosabatlarning turli xil variantlari bilan tanishish imkoniyatini istisno qiladi va ruhiy salomatlik rivojlanishining bir xil xususiyatiga ega. Bu bolaning kelajakda taqlid qilishi mumkin bo’lgan inson jinsiy xulq-atvorining namunasi yo’qligi bilan chambarchas bog’liq. Yolg’iz onasi bilangina o’sadigan o’g’il bolalar ko’pincha o’zlpri uchun zarur bo’lgan intizomlilik, qat’iyatlilik, mustaqillik va qattiqqo’llik kabi erkaklarga xos xususiyatlaridan mahrumdirlar. Ota bilan aloqada bo’lmagan qizlar esa erkak kishining siymosini to’liq shakllantira olmaydilar. Oilada otaning yetishmasligi tufayli, ushbu siymo unutiladi va bu kelajakda qizlarning shaxsiy munosabatlari muammolariga olib kelishi mumkin. Agar to’liq bo’lmagan oilalar farzandlari bolaligida ko’rgan-kechirgan oilaviy munosabatlarining salbiy tajribasiga tayanadigan bo’lsalar, u holda ular o’z oilalari bilan munosabatlarini uzishi birmuncha oson kechadi.

To’liq bo’lmagan oiladagi psixologik iqlim to’liq bo’lmagan oilaning shakllanish paytida ko’proq paydo bo’ladigan og’riqli signallar bilan aniqlanishi mumkin. Qolgan ota-ona, ayniqsa onasi, sobiq turmush o’rtog’iga yetkazilgan o’zining g’azabini yashirishga qodir emas, bu norozilik va umidsizlik hatto bolani davom ettirilishi mumkin. Qolgan ota-onalar bola aslida sodir bo’lgan begunoh qurbonning rolida o’zini namoyon qiladigan holatlar mavjud. Bunday ota-onalar parvarish

yetishmasligini juda qattiqlashishni to'ldirishga harakat qilishi mumkin, bu haddan tashqari vasiylikka aylanishi va mehrni da'vo qilishi mumkin. Bunday hollarda, oilada ta'lim muhiti buzilib, bolaning shaxsiyatining rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Oilaviy muloqot tajribasi zamirida go'dak rivojlanishining dastlabki bosqichlaridan boshlab uning ijtimoiy munosabatlar olamiga shaxsiy Meniga bo'lgan munosabatlari umumiy qoidalari yotadi. Shaxsning shakllanishini bola tomonidan ota-onasining unga nisbatan munosabatlarining muayyan ko'rsatkichini o'zlashtirish natijasi sifatida ko'rish mumkin.

Klinik kuzatuvlar va tajribaviy tadqiqotlar ota-onalar va bolalar munosabatlarining ularning barcha haqiqiy xilma-xilligi bevosita ikki o'lchovni qamragan: sevgi - dushmanlik va muxtoriyat - nazorat kabi turlarini tizimlashtirishga imkon beradi. "Sevgi – dushmanlik" yoki "Qabul qilish - rad etish" kabi ziddiyat ota-ona tomonidan bolaning bevosita hissiy munosabati va idrokini belgilaydi. Ota-ona munosabati shaklida ota-onada ifodalangan yoki bilvosita mavjud bo'lgan implitsitiv qabul qilish - bolaga nisbatan g'amxo'rlik qilish, uning ichki dunyosini tushunish, individual psixofizik xususiyatlariga nisbatan bag'rikenglik, uning mustaqilligini hurmat qilish, tashabbusini rag'batlantirish kabi tushunchalar – ota-ona mehrini ifodalaydi.

Rad etish - bu bolaga nisbatan "bunga emas" qabilida e'tiborsizlik, iltifotsizlik, shafqatsizlik ko'rsatish kabi munosabatlarni ifodalaydi. "Muxtoriyat – nazorat" kabi ziddiyat oilaviy tarbiyada qo'llaniladigan bolaning xatti-harakatlarini intizomiy tartibga solish turlarini tavsiflaydi. Ota va onaning har ikkisi tomonidan teng taqsimlangan ma'lum bir intizomiy tizimning mavjudligi maqbul sanaladi; samarasiz yoki hatto patogen nazoratning ekstremal turlarini o'z ichiga oladi - to'liq muxtoriyat, e'tiborsizlik bilan chegaradosh va haddan tashqari qattiqqo'llik, qattiq nazorat qilish, bu ota-ona irodasiga mutlaq bo'ysunishni, bolaning har qanday tashabbusi va o'zbilarmonligini bartaraf etishni nazarda tutadi.

Ayniqsa o'smirlarga nisbatan nazorat masalasi keskin qo'yilgan. Ota-onalar tinimsiz axloqiy tarbiya, ko'rsatmalar, o'rganish va o'smirning hayotini qat'iy tartibga solishga intilish ular tomonidan hurmatsizlik, ishonch-sizlik, erkinlik va mustaqillik huquqlariga tajovuzkorlik ko'rinishi sifatida qabul qilinishini bilishlari kerak.

Faol, kuchli tuyg'uga ega bo'lgan shijoatkor, faol o'smir albatta kattalarning zulmiga qarshi kurasha boshlaydi, odatda bu oiladagi suronli janjallarga, o'zaro g'azab va tajovuzga va hatto ba'zi hollarda uydan

qochishga ham olib keladi. Odatda ota-onasiga bog'lanib qolgan ko'ngli nozik, zaif, itoatkor bolalar esa ota-onalarning cheklovlariga nisbatan: ko'z yoshlari, o'zlarini ayblash va pushaymonlik, o'z intilishi va mustaqilligidan butunlay voz kechishgacha bo'lgan bo'rttirilgan itoatkorlik bilan o'z maqsadlari va mustaqilliklaridan ham voz kechishgacha boradilar. Yana bir jihati ham yomon: o'smirga mutlaq mustaqillik berish mohiyatan ota-onaning farzandining ma'naviy olamiga e'tiborsizligiga aylanib, o'smirning ruhiy olamining ota-ona uchun befarqligi, e'tiborsizligi, bola uchun esa o'zining oila uchun keraksiz ortiqcha yuk sifatida his qilishi kabi holat boshdan kechiriladi. [Переруда, В. В. – Чебоксары, 2018. - С. 278-281.]

O'smirning oiladagi muloqot shakli va uning o'zini-o'zi qadrlashning adekvatligi va barqarorligi darajasi o'rtasidagi munosabatni o'rganish shuni ko'rsatdiki, ota-onalari bilan ishonchli munosabatda bo'lgan o'spirinlarda o'zini-o'zi qadrlash xolisona va barqaror bo'ladi. Tartibga solinadigan (shafqatsiz) turdagi oilalarda voyaga yetayotgan o'spirinlarda o'zini-o'zi beqaror va noxolis baholash birmuncha xosdir. Shuningdek test ma'lumotlarining shahodat berishicha, kichikroq yoshdagi o'smirlar (10-12 yoshli) darajasi, yosh o'smirlarning (10-12 yosh) o'zini-o'zi qadrlashi, ota-ona va bola munosabatlari uslubida ijobiy korrelyatsiya (o'zaro bog'liqlik) mavjud.

Shunday qilib, o'z-o'zini yuqori baholash va yaxshi ijtimoiy va shaxsiy moslashuvchanlik ota-onalar va bolalar o'rtasida o'ziga xos iliq va ishonchli munosabatlar mavjudligi, talabchanlik va qat'iy intizom bilan bir vaqtning o'zida o'smirning hurmati va nisbatan mustaqilligi bilan birlashtiriladi. O'zini past baholaydigan, o'zining yakkalanishi va qadrsizligi, past ijtimoiy faolligi va shaxslararo munosabatlardan norozi bo'lgan bolalar oilaviy munosabatlar borasida: to'g'ridan-to'g'ri hissiy munosabatdan oqilona "tarbiyaviy" ta'sirlarning ustunligi, jazo sifatida nazorat qilishning asosiy usuli, aniq ta'lim dasturining yo'qligi kabi salbiy tajribasiga ega edilar. Shunday qilib, ota-onalarning bolaning hayotidagi hissiy ishtirokini o'smir o'z-o'zini ijobiy baholashining rivojlanishi uchun deb maqbul sharoit deb hisoblash mumkin, biroq bu uning mustaqilligini rivojlanishiga to'sqinlik qilmaydi.

Bolaning qiyofasi onaning salbiy umidlari, bola sevilmagan odamning (er, ona) xususiyatlarini takrorlashi yoki bolada ongsiz ravishda o'ziga xos bo'lgan o'zining nomaqbul illatlarini o'zida mujassamlashtirganidan qo'rqish ta'sirida buziladi. Shu bilan birga, bolaning yoshi qanchalik katta bo'lgani sari, undagi o'zligini tasdiqlash, hurmat qilish va mustaqillik huquqini etish zarurati va unga yuklangan o'zini qadrsizlangan "Men" obrazi o'rtasidagi ziddiyat shunchalik aniq bo'ladi.

Ushbu ziddiyat bolaning har doim ota-onasi bilan kelishishga intilishi va shu bilan uning bog'lanishga bo'lgan ehtiyojini qondirishi, hissiy "biz" va ko'pincha o'zini himoyalangan his qilishining, pand-nasihat tariqasidagi o'ziga xos Men-tamoyiliga o'xshashligini aniqlashi bilan yanada kuchayadi. Majoziy ma'noda buni: "Yomon bo'lsam ham baribir, men siznikiman, men siz bilanman" degan so'zlar bilan ifodalash mumkin. Ota-ona obrazi motiviga, ya'ni bog'lanishga (afiliatsiyaga) bo'lgan ehtiyojni qondirish usuliga aylanadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

"Oila va xotin-qizlar bilan ishlash, mahalla va nuroniylarni qo'llab-quvvatlash tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 01. 03. 2022 yildagi PF-81-son.

"O'zbekiston respublikasi mahalla va oilani qo'llab-quvvatlash vazirligi faoliyatini tashkil etish to'g'risida" O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 18. 02. 2020 yildagi PQ-4602-son.

Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига киришиш тантанали маросимига бағишланган Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисидаги нутқ /Ш. М. Мирзиёев. - Тошкент: «Ўзбекистон», 2016.

"Oila institutini yanada rivojlantirish va yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlash chora-tadbirlari to'g'risida" O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori, 31. 12. 2020 yildagi 820-son.

Р. Бернс Я - концепция и Я - образы. Самосознание и защитны механизмы личности. Самара. Изд. Дом «Бахрах», 2003г. , 656 с.

И. В. Павлов Как найти время на общение с детьми. Книга для родителей и психологов / И. В. Павлов. – М. : Генезис, 2014. – 128 с.

А. Г. Грецов Психология дружбы и любви глазами подростков // Материалы секции «Психология» Международной конференции студентов, аспирантов и молодых ученых «Ломоносов», М. : Изд-во МГУ, 2002. - 350 с.

И. В. Павлов, «Неявное» присутствие отца / И. В. Павлов // «Работа психолога-консультанта и психотерапевта в современном российском обществе»: материалы конф. молодых специалистов, Москва, 14–15 апреля 2007 г. – М. : Ин-т Практической Психологии и Психоанализа, 2007. – С. 22.

Е. В. Милюкова Курганский государственный университет Личностные особенности подростков, воспитывающихся в неполных семьях. Вестник КГУ, 2012.

Е. В. Милюкова Курганский государственный университет Личностные особенности подростков, воспитывающихся в неполных семьях. Вестник КГУ, 2012.

Перегуда, В. В. Исследование тревожности и агрессии детей младшего школьного возраста из неполной семьи [Текст]/ В. В. Перегуда// Педагогика & Психология. Теория и практика. Международный научный журнал. - № 2 (16). - 2018. - С. 59-63.

Касаткин, В. Н. Предупреждение насилия в школе[Текст] / В. Н. Касаткин// Воспитание школьников. – 2010. - № 7. – С. 6 – 11.

Шевандрин, Н. И. Психодиагностика, коррекция и развития личности[Текст]/ Н. И. Шевандрин. - М. : Владос, 2011. 512 с.

Перегуда, В. В. Влияние социально-психологической ситуации в неполной семье на формирование личности ребенка [Текст] //Педагогическое мастерство и современные педагогические технологии. Сборник материалов IV Международной научнопрактической конференции. – Чебоксары, 2018. - С. 278-281.

Особенности проявления тревожности и агрессивности у подростков из неполных и смешанных семей @ 2018 М. М. Джабраилова 1, М. М. Далгатов 1, 2. Дагестанский государственный педагогический университет, Махачкала, Россия; e-mail: dalgatov@inbox. ru ; ya. malikat2012@yandex. ruДагестанский государственный университет, Махачкала, Россия; e-mail: dalgatov@inbox. ru.

https://dslib. net.

https://moluch. ru/archive/258/59221/

https://nsportal. ru/detskiy-sad/raznoe/2021/08/28/issledovanie-osobennosti-psihologicheskih-problem-podrostkov-v-polnyh

https://knowledge. allbest. ru/psychology/2c0a65625b3bd78b5d43b88521306d37_0. html

https://knowledge. allbest. ru/psychology/2c0a65625b3bd78b5d43b88521306d37_0. html

EXTENDED ABSTRACT

PECULIARITIES OF PSYCHOEMOTIONAL CONDITIONS IN CHILDREN RAISED IN DYSFUNCTIONAL FAMILIES

Nowadays, the life of the people of Uzbekistan has undergone many changes. At the same time, a number of problems have become more relevant in the last decade. One of these is the weakening of the family institution, divorce and the sharp increase in the number of non-families as their complication. The requirements for children by family members, mutual responsibility and harmony in influence are an important source of comprehensive development of the child's personality. The family in which the child lives and is brought up is a natural resource for him, which leaves a special mark on the character and behavior of the child. The personality of the child is formed in many ways and, mainly, in the family. Learns the elementary rule of living. The study of the peculiarities of psychoemotional States of children raised in non-residential families. Analysis of the impact of the absence of a father or mother in the family on children, the development of necessary recommendations to prevent children from falling under the influence of internal experiences of non-children, to adapt to the social environment. The article considers the Institute of the family as the main factor in the upbringing of a child: positive, as well as negative. The main types of dysfunctional families are considered. Deviant behavior of children raised in such families is described. Examples of deviant behavior of both parents and children. The author comes to the conclusion about the increase in the number of dysfunctional families, the negative impact of situations of aggression and deviation between children. The article presents the results of studying the possibility of equalizing aggression, anxiety and fear in the children of families in socially dangerous situations. The results of the diagnosis of negative emotional states of adolescent students brought up in dysfunctional families are presented. It became known that children raised in functional families need a high level of anxiety, fear and aggression and psychological support. According to the results of the study, a program of Correction and development work was developed and carried out with children of primary school age. The program uses group work methods: discussion, role-playing game, Game group correction, recreation. The psycho-corrective mechanisms of the group were triggered: communication of information, imitation of behavior, group Fusion, interpersonal influence. In addition to exemplary families in the upbringing of children, it is also possible to meet unobtrusive families who are only limited in creating material conditions for children,

do not think about the upbringing of the child, about his future, do not pay attention. As a result of the separation of family members or the death of one of the father and mother, non-families arise.

Analysis of complaints and problems, in which parents refer to the Center for psychological assistance to the family under the Faculty of Psychology of Moscow State University and the Research Institute of General and pedagogical psychology, shows that the objects of inspiring influence of parents are the most numerous. often: 1) the volitional qualities of the child – purposefulness, calmness; 2) discipleship as strict adherence to parental requirements; 3) moral qualities-honesty, kindness, sensitivity; 4) interests - first of all, interest in school activities, sometimes frequent extracurricular hobbies. Depending on the attitude of the parents, the child is perceived to some extent as having selected qualities or not-accordingly, the child is instilled with his own positive or negative image.

A distinctive feature of parents who resort to consultation is a clear overestimation or undervaluation of the child on important parameters for the parent. Violation of the child's image is manifested in such phenomena as dishonesty, separation, determination of weakness, impotence, inability to stand up independently on their own - the devaluation of the child's plans, intentions, hobbies. Of course, it seems that parents who resort to psychological counseling have some reason to give a negative assessment of the child's characteristics or his behavior in certain situations. However, excessive demands, moral rigor, and a nonlinear form of pretension (the use of labels, the final judgment of the parent) force us to consider parents ' reactions as unconscious compensation for self-dissatisfaction, feeling inferior. The child, in turn, perceives all this as a lack of confidence in his abilities, a misunderstanding of his inner world. The discrepancy between the growing personal experience and the inability to meet the expectations of parents creates a deep internal conflict in the child's self-consciousness, which leads to developmental disorders of the neurotic type.

The attitude of a child towards himself up to a certain period is considered the opposite of the attitude of an adult, and above all of his parents towards him. The child learns values, the scales of assessment and self-assessment, the norms provided by his parents and by which he begins to assess himself, as well as his urine, which has certain qualities and characteristics in him. At the same time, it is impossible to accurately guess how this is reflected in the inner world of the child by the nature of the objective situation and only in the relationship of the parent. Experimental studies show that information about a child's perception of

parental relationships can more reliably explain the development of a child's self-esteem than an objective assessment of parents ' relationships.

The experience of literature analysis and consulting work makes it possible to distinguish a number of erroneous ways in which parents influence the child's personal image of me.

Various visual impairments of the child by parents have been shown to be associated with the parents ' own mental anguish. Thus, anxious, harshness, hyper-socialization unconsciously give the child negative characteristics that are not present at the moment or are minimally expressed.

There is a risk that the child who motivates this image (against the conscious aspirations of parents) will develop patterns of those qualities and behaviors that arise from the negative image of the parent. The same mechanism determines the development of the child in the direction of self-improvement if the parents have a positive image of the child; however, with conditional parental love, there is a risk that the development will lead to an appropriate form: the child will sweat hard, trying to match the image of a "good child".

XALQ ERTAKLARINING O‘QUVCHILAR DUNYOQARASHI, QOBILIYATINI ORTTIRISHDAGI O‘RNI

dotsent Mansurbek ONGAROV

magistrant Dilnoza SHOKIROVA

Annotatsiya

O‘quvchilar ertakni maroq bilan tinglashi, undagivoqeallar qahramonlar o‘quvchiga kuchli emotsional ta’sir ko‘rsatishi, yillar o‘tsa-da, xalq ertaklari yordamida o‘quvchilarda iqtisodiy bilim va ko‘nikmalarini rivojlantirish, ularda tejamkorlik, mehnatsevarlik, tashabbuskorlik, iqtisodiy faoliyatini yo‘lga qo‘yish, ahillik, vatanparlik tuyg`ulari shakllantirilishi keng yoritib berilgan.

Boshlang‘ich sinf o‘qish kitoblaridagi hayvonlar haqidagi ertaklar orasida inson va hayvon munosabati asosiga qurilgan ertaklar uchramaydi, ularning barchasi o‘zaro hayvonlar munosabati asosida ertaklardir. “Sher va sichqon” ertagida voqealar sher va sichqon orasida, “Tulki va xo‘roz” ertagida tulki bilan xo‘roz o‘rtasida, “Tabiatning ne’mati ko‘p” ertagida chumchuq hamda eshak orasida bo‘lib o‘tadi. G‘oyaviy mazmuni va obrazlar talqinida majoz asosiy o‘rinda turuvchi mazkur so‘zlashadi. Hayvonlar haqidagi ertaklar garchi majoziy mazmun kasb ularda har bir hayvonning tabiiy xususiyatini bo‘rttirib ko‘rsatish yetakchi o‘rinda turadi. Bunday ertaklarda hayvonlar qanchalik hayvonot dunyosi uchun xos bo‘lgan xususiyatlar ularda mujassamlashgan bo‘ladi. Hayvonlar va parrandalarning hayotda bajara oladigan ishlarining ertakda mahorat bilan ko‘rsatilishi undagi reallikning qiziqarli chiqishiga asos bo‘ladi.

Kalit so‘zlar: ertak, qahramon, o‘qituvchi, sahna ko‘rinishi, dars, kuzatish, metod, rasm.

THE ROLE OF FOLK TALES IN INCREASING STUDENTS' WORLD VIEWS AND SKILLS

Associate Professor, Mansurbek ONGAROV

magistrant Dilnoza SHOKIROVA

Annotation

Pupils listen to the fairy tale with interest, the events in it have a strong emotional impact on the hero-pupil, even though the years pass, with the help of fairy tales, the pupils develop economic knowledge and skills, they develop frugality, hard work, initiative. Establishment of economic activity, formation of unity , patriotism, is widely covered.

Among the animal stories in elementary school textbooks, there are no stories based on human-animal relationships, they are all stories based on animal interactions. In the fairy tale "The Lion and the Mouse" the events take place between the lion and the mouse, in the fairy tale "The Fox and the Rooster" between the fox and the rooster, in the fairy tale "The bounty of nature is abundant" between the sparrow and the donkey. In these fairy tales, in which metaphor plays a major role in the ideological content and interpretation of images, animals act and speak like people. Tales about animals, although they have figurative content, exaggerate the natural characteristics of each animal. No matter how much animals are humanized in such fairy tales, the characteristics of the animal world are embodied in them. The skillful presentation of the work that animals and birds can do in life in a fairy tale increases its reality and is the basis for a believable and interesting plot.

Tales about animals are structurally different from other types of tales. Their compositional device is distinguished by its simplicity. The number of images and events that make up the scope of the subject will be small. In such fairy tales, there is always a conclusion that injustice can be escaped with the power of reason. Tales about animals are of particular importance with their instructive idea and educational function, as well as education.

Keywords: fairy tale, hero, teacher , scene, lesson, observation, method, picture.

Kirish

O‘quvchilarni maktabga qadam qo‘ygan kunlaridan boshlab odob-axloq me’yorlari darajasida tarbiyalash o‘qituvchilar zimmasiga katta vazifalarni yuklaydi. Chunki o‘quvchilarning ma’naviyati yuksak inson bo‘lishida maktab asosiy o‘rin tutadi. Ayniqsa, boshlang‘ich sinfda bilim poydevorini qurish bilan birga tarbiya jarayoni ham shakllantirib boriladi. Bola yoshlikdan tarbiyalab borilsa, uning ma’naviyati yuksak, obro‘si baland, kelajagi porloq bo‘ladi. Shuning uchun o‘qishning birinchi kunlaridan boshlab, o‘quvchilarga ta’lim berish bilan birga, tarbiya ham berib borilishi eng asosiy vazifa hisoblanadi. Ta‘limning maqsadi o‘quvchilarga jahon andozalariga mos bilim va malakalarni singdirishdan iborat bo‘lsa, tarbiyaning maqsadi bolalarni hayot bilan tanishtirishdan

O`zbek xalq ertaklarini o‘qishni to‘g‘ri tashkil qila olish boshlang‘ich sinf o‘qituvchisining bilimi, pedagogik tajribasi, mahoratiga bog‘liq. O‘qish darslarida beriladigan ta’lim-tarbiya sinfdan O`zbek xalq ertaklarini o‘qishlarida yanada chuqurlashtirilishi, kengaytirilishi zarur. O‘quvchilarni Vatanga muhabbat ruhida tarbiyalash, ularda elga mehr, do‘stga sadoqat, oqibat, insoniylik tuyg‘ularini shakllantirish o‘qish darslarining asosiy vazifalaridan biri bo‘lsa, bu vazifani amalga oshirishda ertak o‘qish jarayoni muhim ko‘makchidir. Xalq ertaklari bolalarning

ari o‘zlarining yosh xususiyatlariga qarab, ertaklarning u yoki bu turiga ko‘proq qiziqadilar. Tavsiya etiladigan ertaklarning o‘quvchilarni har tomonlama tarbiyalashga xizmat qilishini ko‘zda tutish, ertaklar mavzusining har xilligiga e’tibor berish lozim.

insonlarga xos eng yaxshi xislatlarni singdirish kabi g‘oyalar, asosan, ular o‘qiydigan asarlarda jamuljam bo‘lishi lozim.

O‘quvchilarni insonparvarlik ruhida tarbiyalash bu kunning ustuvor

tarbiyaning o‘rni beqiyos. Axloqiy tarbiya – muayyan jamiyat tomonidan tan olingan va rioya qilinishi zarur bo‘lgan tartib, odob, o‘zaro

axloqiy faoliyat ko‘nikmalari axloqiy madaniyatni shakllantirishga yo‘naltirilgan pedagogik jarayondir. Har bir ertak axloqiy tarbiya bera singdirishga xizmat qiluvchi ertaklar sifatidagi “Rostgo‘y bola”, “Botir mergan va chaqimchi”, “Halollik”, “Ahillik – ulug‘ baxt”, “Omonatga xiyonat”, “Hiylagarning jazosi”, “Eng ulug‘ fazilat”ertaklarini sanash

“Rostgo‘y bola” ertagida aytilishicha, bir befarzand podshoh bo‘lib, u vazirning maslahati bilan farzand asrab olmoqchi bo‘libdi. Bolalarga gul urug‘i tarqattirib, kimning guli chiroyli bo‘lsa, o‘shani farzand qilib Oradan vaqt o‘tib podshoh gul o‘stirgan bolalarni ko‘rish niyatida shahar Bir ko‘chada gulsiz tuvak ushlab, yig‘lab turgan bolani uchratibdi. Bola gul urug‘i o‘sib chiqmaganligini aytibdi. Podshoh rost gapirgani uchun shu Chunki podshoh gul urug‘larini qaynattirgan ekan. Mazkur ertakda rostgo‘ylik, halollik ulug‘lanib, o‘quvchilar rost so‘zlashga da’vat etilgan.

O‘quvchilarni maktabga qadam qo‘ygan kunlaridan boshlab odob-axloq me’yorlari darajasida tarbiyalash o‘qituvchilar zimmasiga katta vazifalarni yuklaydi. Chunki o‘quvchilarning ma’naviyati yuksak inson bo‘lishida maktab asosiy o‘rin tutadi. Ayniqsa, boshlang‘ich sinfda bilim poydevorini qurish bilan birga tarbiya jarayoni ham shakllantirib boriladi. Bola yoshlikdan tarbiyalab borilsa, uning ma’naviyati yuksak, obro‘si baland, kelajagi porloq bo‘ladi. Shuning uchun o‘qishning birinchi kunlaridan boshlab, o‘quvchilarga ta’lim berish bilan birga, tarbiya ham berib borilishi eng asosiy vazifa hisoblanadi. Ta‘limning maqsadi o‘quvchilarga jahon andozalariga mos bilim va malakalarni singdirishdan iborat bo‘lsa, tarbiyaning maqsadi bolalarni hayot bilan tanishtirishdan iboratdir.

Yosh avlodni har jihatdan barkamol qilib tarbiyalash bog‘chadan, hatto undan oldinroq ham boshlanishi hammaga ayon. Bu jarayonda boshlang‘ich sinf alohida o‘rin tutadi. Sababi, bu davrda ta’lim-tarbiyaning asosiy poydevori qo‘yiladi. Ta’lim-tarbiya uchun o‘qish darslari o‘ta muhim bo‘lib, sinfdan tashqari o‘qish bu jarayonni to‘ldiradi, mustahkamlaydi. Sinfdan tashqari o‘qish darslarining maqsadi o‘qish malakalarini takomillashtirish, kitob tanlab oladigan, muntazam kitob o‘qiydigan, o‘qilgan kitobni to‘g‘ri baholay oladigan, ongli kitobxonni tarbiyalashdan iboratdir.

Sinfdan tashqari o‘qishni to‘g‘ri tashkil qila olish boshlang‘ich sinf o‘qituvchisining bilimi, pedagogik tajribasi, mahoratiga bog‘liq. O‘qish

darslarida beriladigan ta’lim-tarbiya sinfdan tashqari o‘qish darslarida yanada chuqurlashtirilishi, kengaytirilishi zarur. O‘quvchilarni Vatanga muhabbat ruhida tarbiyalash, ularda elga mehr, do‘stga sadoqat, oqibat, insoniylik tuyg‘ularini shakllantirish o‘qish darslarining asosiy vazifalaridan biri bo‘lsa, bu vazifani amalga oshirishda sinfdan tashqari o‘qish jarayoni muhim ko‘makchidir. Xalq ertaklari sinfdan tashqari o‘qish darslarini har jihatdan bezaydi.

Metodikaning asosiy vazifalaridan biri sinfdan tashqari o‘qish uchun asarlarni tavsiya etish bo‘lib hisoblanadi. Sinfdan tashqari o‘qish uchun ertaklar tanlashda kichik maktab yoshi o‘quvchilari qiziqishlarini o‘rganish muhim ahamiyatga ega. Bolalar o‘zlarining yosh xususiyatlariga qarab, ertaklarning u yoki bu turiga ko‘proq qiziqadilar. Tavsiya etiladigan ertaklarning o‘quvchilarni har tomonlama tarbiyalashga xizmat qilishini ko‘zda tutish, ertaklar mavzusining har xilligiga e’tibor berish lozim.

yosh avlodning har tomonlama barkamol bo‘lib voyaga yetishuvida ta’lim-tarbiyaning ahamiyati beqiyos. Boshlang‘ich ta’lim esa bu jarayonda alohida mavqega ega. Bolalarning har jihatdan komil bo‘lishida badiiy adabiyotning o‘rni muhimdir.

- o‘ziga xos xususiyatlari shundaki, ularda fantaziyaga keng o‘rin beriladi, ijobiy qahramonlar har qanday yovuzlik ustidan g‘alaba qozona oladi.

O`qituvchi- Yosh avlod tarbiyasi har kungidan muhim bo‘lib turgan pallada dars samaradorligini oshirish o‘ta muhim. Bu borada xalq ertaklari qudratli ta’sir vositasi bo‘la oladi. Ertak g‘oyaviy jihatdan o‘quvchini vatanparvar, mehribon, mehnatsevar, oqibatli, demakki, har jihatdan barkamol bo‘lishiga hissa qo‘shishi,

O`quvchi- bu maktab yoshida shaxs tarbiyaning hal qiluvchi ta’siri ostida shakllanadi. Shu bois, o‘quvchilarni asriy urf-odatlar, tarixiy-milliy

Adabiyot sharhi. Mazkur ilmiy ishlarni amalga oshirishda Abdullayeva Q, Rahmonbekova S, Afzalov M. O‘qituvchilar uchun metodik qo‘llanma, O‘zbek xalq ertaklari haqida bir qancha kerakli ma`lumotlar kiritib o`tgan.

Ta`lim oluvchilarningsafi kengayganligi.

Dunyo qarashi keng `oquvchilar.

Ham o‘qituvchiga, ham o‘quvchiga ertak turlarini, ularning sujetini to‘g‘rianglashga o‘rgatish usullari

O‘quvchini ertaklardagi obrazlar tizimini to‘gri talqin qilishga o‘rgatish yo‘llari.

undan ta’limiy-ma’rifiy xulosa qilishga o‘rgatish usullarining rang-barangligi xalq ertaklarini o‘qib darslarida o‘qib-o‘rganiladigan ertaklarni to‘g‘ri tanlay olish. Darslarda tanlangan ertaklarning erkin mavzularni to‘ldirishga, kengaytirishga xizmat qilishi.

Eshonqul ertaklardagi tush motivlarini tadqiq qilgan bo‘lsa, N. Do‘stxo‘jayeva sehrli ertaklarning struktual tahlilini amalga oshirdi. O‘zbek olimlari ertakni o‘rganish jarayonida rus olimlaridan V. Y. Proppning tadqiqotiga tayangan holatlari ko‘p uchraydi.

Bugunning boshlang‘ich sinf o‘quvchisiga ertakni ifodali o‘qitish bilan cheklanmay, ularda badiiy asarni, jumladan, xalq ertagini g‘oyaviy-badiiy jihatdan tahlil qilish ko‘nikmasini shakllantira boshlash lozim. Ilmiy ishning asosiy tahliliy xulosalari va umumlashmalari boshlang‘ich sinflarda ertakni g‘oyaviy-badiiy tahlil qilishda, ertaklarni o‘tish jarayonidao‘ziga xos nazariy hamda amaliy ahamiyat kasb etadi. (Afzalov M. O‘zbek xalq ertaklari haqida 1964)

Ertak xalq og‘zaki ijodining eng ko‘p tarqalgan, eng qadimgi, ommaviy janrlardan biridir. Unda xalqning ming yillar davomida yig‘ilgan hayotiy tajribalari, tabiat va jamiyat haqidagi tushunchalari o‘zining badiiy ifodasini topgan. Ertaklar folklor asarlarining boshqa janrlari kabi avloddan-avlodga o‘tib, og‘zaki an’ana shaklida bizgacha yetib kelgan. Ertak folklorning epik turiga mansub bo‘lib, xayol asosida qurilgan badiiy uydirmadan iborat janr sanaladi. Uning o‘ziga xos xususiyati – voqeabandligi, biror voqeani mukammal hikoya tarzida bayon qilishidir.

Yuqorida tilga olingan ertaklar kishida jiddiy fikr-mulohazalar uyg‘otib, muayyan tarbiyaviy yo‘nalishga ega bo‘ladi. O‘quvchilar botirlik, himmat va saxovat haqida ma’lum tasavvurga ega bo‘ladilar. O‘zlarida ham xuddi ertak qahramonlaridagi kabi yaxshi fazilatlar bo‘lishini

ertak janridagi asar o‘quvchiga kuchli emotsional ta’sir ko‘rsatadi. Yillar o‘tsa-da, ertak uning yodidan chiqmaydi.

Xalq ertaklaridan bahramand bo‘lgan har bir bola ota-bobolarimizdan qolgan ulug‘ fazilatlarga ega bo‘lib o‘sishi tabiiy. Bolalarni kichik maktab yoshidan boshlab kitobga mehr qo‘ydiradi, mas’uliyatli vazifalarni

Psixologlar bugungi kunda bolalar diqqatini lirik ko‘tarinkilik bilan his-tuyg‘ulari va xayoliga ta’sir ko‘rsatib, xotirasida uzoq yashashini ta’minlashini ta’kidlashmoqda. Kichik yoshdagi bolalarda emotsionallik kuchli bo‘lib, u diqqatga ham o‘z ta’sirini o‘tkazadi. Agar o‘quv materiali o‘zining yorqinligi, obrazliligi vajonliligi bilan ajralib tursa, diqqat ancha kuchli namoyon bo‘ladi. Bu yoshdagi o‘quvchilar diqqatini darsga jalb qilishning eng muhim sharti o‘qitishni ko‘rgazmali qilish, illyustratsiyalardan foydalanish hamda o‘qituvchi nutqining yorqin, obrazli bo‘lishidir.

Ertaklar ustida fikr yuritar ekanmiz, boshlang‘ich sinf o‘quvchilari ertaklarni qay darajada o‘zlari mustaqil tahlil qila oladilar, qahramonlarga qay darajada munosabat bildira oladilar, ertakni qanday vositalar bilan to‘la tushuna oladilar kabi savollar beixtiyor e’tiborimizni tortadi. Buni biz ertak matni ustida ishlash jarayonida qo‘llanadigan usul va vositalar orqali amalga oshirishimiz mumkin. (Abdullayeva Q. , 2-sinfda o‘qish darslari 2004)

Ertak matni ustida ishlashni tashkil qilishda timsollar va asarda tasvirlangan voqealarga munosabat tahlil markazida turadi. Boshlang‘ich sinflarda ertakni tahlil qilish metodikasida kichik yoshdagi o‘quvchilarning badiiy asarni idrok qilishidagi psixologik xususiyatlari hisobga olinishi zarur. Ertak ustida ishlash va uning asosiy bosqichlarini belgilashda o‘qituvchi sinfda o‘qish darslarining ta’limiy-tarbiyaviy vazifalariga, ertakning o‘ziga xos xususiyatlariga va o‘quvchilarning yoshlariga mos ravishda ertakni idrok etish xususiyatlariga amal qiladi. Ertak ustida ishlash badiiy asar ustida ishlashning uch bosqichiga ko‘ra amalga oshiriladi:

Birinchi bosqich (birinchi tarkib) – bu bosqichning asosiy vazifasi matnni yaxlit idrok etish asosida asarning aniq mazmuni bilan, uning sujet chizig‘i bilan tanishtirish, asarning hissiy ta’sirini aniqlashdir. O‘qituvchi ertakni o‘qib beradi hamda uning mazmunini so‘zlab beradi, o‘quvchilarga ertak qanday ta’sir qilayotganini his qilib boradi, savollar berib aniqlaydi.

bosqichda ertakdagi sujet rivojining sabab-natija bog‘lanishini belgilash; ishtirok etuvchi shaxslarning xulq-atvorini va ularning asosiy xususiyatlarini aniqlash; ertak kompozitsiyasini ochish, ertakning aniq mazmunini tasviriy vositalar bilan birga tahlil qilish va qahramonlar xulq-atvorini baholashdan iborat. Masalan, “Uch o‘g‘il” (2-sinf) ertagidagi voqealarning bir-biriga bog‘lanib davom ettirilishi o‘quvchilarga tushuntirib boriladi. Keyin esa ota, to‘ng‘ich va o‘rtancha o‘gillar hamda kenja o‘g‘ilningxulq-atvori qanday ekanligi aniqlanadi, ertakda ishtirok

etayotgan mana shu qahramonlarning xulq-atvori bir-biriga qiyoslanadi va baholanadi.

Uchinchi bosqichda esa ertakda ishtirok etayotgan qahramonlarning muhim xususiyatlari umumlashtiriladi, qahramonlarni taqqoslash va baholash, g‘oyaviy yo‘nalishini aniqlash kabi ishlar amalga oshiriladi. Ertak g‘oyasidan kelib chiqqan holda, odobli, kamtar, mehnatsevar, halol, kattalarni hurmat qiladigan kishilar hamisha baxtli bo‘lishga haqli ekanligi o‘quvchilarga tushuntiriladi.

Xalq ertaklaridan bahramand bo‘lgan har bir bola ota-bobolarimizdan qolgan ulug‘ fazilatlarga ega bo‘lib o‘sishi tabiiy. Bolalarni kichik maktab yoshidan boshlab kitobga mehr qo‘ydirish o‘qituvchining mas’uliyatli vazifalaridan biridir.

Boshlang‘ich sinflarda ertaklarni o‘rgatish mashg‘ulotlarida quyidagi ish turlarini bajarish talab etiladi:

O‘qituvchining kirish suhbati. Bu bosqichda o‘qituvchi ertaklar haqida, xalq og‘zaki ijodi haqida ma’lumot beradi.

O‘quvchilarning ertakda aks ettirilgan voqea-hodisalar haqida ertakni ongli idrok etishlariga ta’sir qiladigan yangi ma’lumotlar berish, ertakda tasvirlangan voqea-hodisalarni o‘z hayotlarida kuzatganlari bilan bog‘lay olishlariga sharoit yaratish uchun tayyorgarlik ishlari o‘tkazilishi Bunda o‘quvchilar asarni hissiy idrok etishga tayyorlanadi. Ertakni o‘quvchilar bilan birga o‘qishdan oldin ularning ertakka bo‘lgan qiziqishlarini uyg‘otishi lozim, ya’ni ertakni boshidan qisqagina aytib beradi. Keyin “Bolalar, ertakning davomi qanday bo‘larkin? Buni bilib olish uchun sizlar bilan uni o‘qib chiqamiz” deb, ertakni o‘qishni boshlaydi.

O‘qituvchi ertakni so‘zlab berishi lozim. Ertaklar leksik va sintaktik xususiyatlari saqlangan holda og‘zaki hikoya tarzida aytib beriladi yoki ifodali o‘qib beriladi. Yoki bu ishni tashkil etishda o‘quvchilar faoliyatidan o‘qitish yo‘li bilan tanishtirmoqchi bo‘lsa, buni faqat maxsus so‘ng esa mazmuni so‘zlab beriladi.

Ertak mazmunini mustahkamlash maqsadida savol-javob o‘tkaziladi. Savol-javob o‘tkazish ertak haqidagi tasavvurlarni mustahkamlashning eng samarali usuli hisoblanadi. Savollarning xilma-xil bo‘lishi bola tasavvurining kengayishiga, fikrlashining o‘sishiga yordam beradi. O‘qituvchi o‘quvchilarga umumiy taassurotlarini aytishni talab qiladigan

Ertakning qaysi o‘rni sizga yoqdi?

Siz ertak qahramoni o‘rnida bo‘lishni istarmidingiz?

Ertak o‘qilganda siz qaysi o‘rinda juda xursand bo‘ldingiz?

4

.

E
Ertakni tanlab o‘qitish. Ertakda ishtirok etuvchilarning xatti-harakatlarini tushunib olishda tanlab o‘qish juda katta yordam beradi.

r
t
a
k
Ertakni qismlarga bo‘lib o‘qitish, Ertakni obrazlari bo‘yicha bo‘lib o‘qitish yoki yana ham maydaroq qismlarga – jumlalarga ajratib o‘qitish ertakni tez va osontushunish imkonini beradi. Bu qaysi sinfda o‘qitilayotganiga bog‘liq.

n
i
Ertak mazmuni asosida reja tuzish, o‘quvchilarni reja asosida gapirib berishlariga erishish. Bu usul o‘quvchilarning og‘zaki va yozma nutqini o‘stirishda asosiy vosita hisoblanadi va matn hamda bayon yozishga tayyorlaydi.

t
o
l
Ertakni aytib berishga tayyorlanish (ichda o‘qish);

l
a
Ertakni so‘zlab berish. Ertak ustida ishlashda bolalarni ertakni o‘qishgagina emas, balki uni aytib berishga o‘rgatish ham muhimdir. Ertak aytish og‘zaki nutqni o‘stiradi, bolalar nutqini yangi so‘z va iboralar

i
g
a
Ertakni uyda mustaqil o‘qib kelishni vazifa qilib topshirish.

b
o
Mana shu usullar qo‘llanishi natijasida o‘quvchilarda ertakni mustaqil aytib bera olish ko‘nikmasi hosil bo‘ladi. Bu ertakni g‘oyaviy-badiiy tahlil

b
a
Ertaklarni o‘qitishning o‘ziga xos usullari mavjud bo‘lib, bulardan biri ertaklarni o‘qitishda bolalarning mehnat qilishga qiziqishini orttirishdir.

d
O
‘
quvchilar o‘z qahramonlarining gaplarini ravon, ta’sirchan qilib o‘qib berishadi. Bu ertak mazmunini, g‘oyasini, qahramonlar munosabatini so‘zlab berishlarini ta’minlaydi. Xalq ertaklarini ifodali o‘qishga o‘rgatish, ertak mazmunini do‘stlariga, ukalariga mustaqil hikoya qilib berishadi.

y
o
‘
Bolalarni o‘z fikrini mustaqil yozishga, o‘qigan ertakni hikoya qilishga o‘rgatadi.

O
‘

q
u
v
c

Yoshlarni sharqona qadriyatlar, milliy urf-odatlar ruhida barkamol etib tarbiyalashda axloqiy tarbiyaning o‘rni beqiyos. Axloqiy tarbiya – muayyan jamiyat tomonidan tan olingan va rioya qilinishi zarur bo‘lgan tartib, odob, o‘zaro munosabat, muloqot va xulq-atvor qoidalari, mezonlarini o‘quvchilar ongiga singdirish asosida ularda axloqiy ong, axloqiy faoliyat ko‘nikmalari axloqiy madaniyatni shakllantirishga yo‘naltirilgan pedagogik jarayondir. O‘qish kitoblarida axloqiy tarbiyani singdirishga xizmat qiluvchi qator ertaklar jamlangan.

Tabiatni sevish, undan zavqlanish, uni asrab-avaylash har bir fuqaroning burchidir. O‘quvchilarda ekologik va atrof-muhit muhofazasini tashkil etish ko‘nikmalarini shakllantirishda eusrtaklarni ko‘makka chaqirish yaxshi natija beradi. O‘qish kitoblaridagi o‘zbek xalq va rus xalq ertaklari ekologik tarbiyani tashkil etish uchun muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

O‘qish kitoblarida tadbirlilik, aql-idroklilikni ulug‘lovchi bir necha sara xalq ertaklari mujassamlashgan. O‘quvchilarda aqliy tarbiyani kamolga yetkazishda mazkur ertaklar katta ahamiyatga ega.

Boshlang‘ich sinf “O‘qish kitob”laridan joy olgan ertaklarning yordamchilarsiz ish ko‘radilar, aqlkuchi, tadbirlilik, chidam, jasorat,

O‘quvchilarni garchi ertak fabulasi hammadan ko‘proq qiziqtirsa-da, o‘qituvchi unga singdirilgan g‘oyani, qissadan hissani ham o‘quvchilarga Ertakning o‘ziga xos xususiyatlaridan biri uning qahramonlaridan biri ikkinchisi salbiy bo‘ladi. O‘qituvchining ertak g‘oyasini to‘la ochib bera olishi o‘quvchida ertak qahramonining g‘alabasidan xursand bo‘lib, salbiy qahramonga nisbatan nafrat uyg‘onishida ko‘mak bo‘ladi.

multimediali darslar o‘quvchining dunyoqarashi, ongini rivojlantiribgina ega bo‘ladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

Uzviylashtirilgan Davlat ta’lim standarti va o‘quv dasturi. – Toshkent: 2010. – 144 b.

Karimov I. A. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: “Ma’naviyat”, 2008. – 176 b.

Mirziyoyev Sh. M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: “O‘zbekiston”, 2017. – 488 b.

Abdullayeva Q. , Rahmonbekova S. 2-sinfda o‘qish darslari. O‘qituvchilar uchun metodik qo‘llanma. – Toshkent: “O‘qituvchi”, 2004. – 128 b.

Afzalov M. O‘zbek xalq ertaklari haqida. – Toshkent: “Fan”, 1964. – 274 b.

Bayjonov, F. (2021). CHARACTERISTICS OF THE CONCEPT OF GENDER CULTURE AS A SOCIAL EVENT. InterConf, (79). вилучено із https://ojs. ukrlogos. in. ua/index. php/interconf/article/view/15139.

Bayjonov, F. B. (2021). Stages of formation of gender culture in youth. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences, *9*(4), 2021. https://www. idpublications. org/wp-content/uploads/2021/05/Full-Paper-STAGES-OF-FORMATION-OF-GENDER-CULTURE-IN-YOUTH. pdf.

Bayjonov, F. (2023). Technologies for the development of gender culture in cooperation with the family and educational institutions. Bulletin of Science and Practice, (4), 531-534. https://doi. org/10. 33619/2414-2948/89/70.

Bayjonov, F. B. (2021). Gender differences in the contemplation of teenagers. Theoretical & Applied Science, 98(06), 144-146. https://doi. org/10. 15863/tas. 2021. 06. 98. 21.

Bayjonov, F. (2022). Factors for forming gender culture in adolescents in family and educational institutions. InterConf, (96). вилучено із https://ojs. ukrlogos. in. ua/index. php/interconf/article/view/18170.

Профессионально-методическая подготовка студентов к учебной практике Наука и образование сегодня. – Россия, 2021. - №2. – С. 75-

2022 ISSN: 1856-4194 31, 12, 2022 https://www. provinciajournal. com/index. php/telematique/article/view/1097.

EXTENDED ABSTRACT

THE ROLE OF FOLK TALES IN INCREASING STUDENTS' WORLD VIEWS AND SKILLS

When we think about fairy tales, we involuntarily draw our attention to questions such as to what extent elementary school students can independently analyze fairy tales, to what extent they can relate to the characters, and with what tools they can fully understand the fairy tale. We can do this through the methods and tools used in the process of working on the fairy tale text.

When organizing work on the text of a fairy tale, symbols and the attitude to the events described in the work are in the center of analysis. It is necessary to take into account the psychological features of young students' perception of the artistic work in the methodology of fairy tale analysis in primary grades. When working on a fairy tale and determining its main stages, the teacher follows the educational and educational tasks of reading classes in the classroom, the characteristics of the fairy tale and the characteristics of the perception of the fairy tale in accordance with the age of the students. Work on a fairy tale is carried out according to three stages of work on a work of art:

The role of moral education is incomparable in educating young people in the spirit of oriental values and national traditions. Ethical education is the formation of ethical culture in students based on inculcating the rules and criteria of order, manners, interaction, communication and behavior recognized by a particular society and required to be followed. is a directed pedagogical process. Reading books contain a number of fairy tales that serve to inculcate moral education.

It is the duty of every citizen to love nature, enjoy it, and preserve it. It will be a good result to call on eusrtaks to help students in forming the skills of organizing ecological and environmental protection. Uzbek folk and Russian folk tales in textbooks serve as an important factor for organizing environmental education.

Several folk tales glorifying resourcefulness and intelligence are embodied in textbooks. These fairy tales are of great importance in improving the mental education of students.

The ability of the teacher to fully reveal the idea of the fairy tale will help

O‘SMIRLIK DAVRIDA IRODAVIY SIFATLARNI SHAKLLANISHINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

PhD Norqo‘ziyev Doniyorbek Baxtiyorovich

talaba Tohirova Hamida Lutfulla qizi

hamidatohirova7@gmail. com

Annotatsiya

Hozirgi globallashuv davrida jahonda bugungi yoshlar bilan bog‘liq muammolarni hal qilish eng dolzarb masalalardan biriga aylanishga ulgurgan. Biz bilamizki, bugungi kunda o‘sib kelayotgan yoshlarning hayotida irodaviy sifatlar bo‘lishi muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki, yashab turgan jamiyatimizda yoshlarning o‘rni beqiyosdir. Yoshlarda bugungi kelajak uchun jamiyat rivojlanishi xususida o‘z hissalarini qo‘shgan holda xohish-iroda bo‘lsa, bugungi hayotimiz tubdan o‘zgarib, yoshlarning yangi-yangi g‘oyalar, innovatsion ya’ni yangiliklar ixtiro qilishi, boshqa rivojlangan mamlakatlarga borib, u yerdagi innovatsion g‘oyalarni o‘rganib kelib, yurtimizga tadbiq etishlari bu juda yaxshi va shu jumladan prezidentimiz Sh. M. Mirziyoyev ham asosiy e’tiborni yoshlarga qaratmoqdalar. Lekin bizni qiynayotgan narsa bu yoshlar orasidagi ijtimoiy tarmoqlarga berilish, yod g‘oyalar ta’sirida dunyoqarashning tubdan o‘zgarishi, mustaqil qaror qabul qila olmaslik kabi jihatlar ko‘zga tashlanmoqda. Bu nafaqat yoshlarda bo‘ladigan holat, balki, yosh bolalar va kattalar ham ijtimoiy tarmoqlarga anglagan yokida anglanmagan holda o‘rganib qolish oqibatida oilada nosog‘lom muhit yaratilib, bola tarbiyasida kattalar tomidan e’tiborsizlikka yo‘l qo‘yilmoqda. Bu insonning nafaqat onggiga balki qalbiga ham hujum qilishga qaratilgan

yod g‘oyalar eng avvalo irodasi zaif yoshlar va kattalarni o‘z qarmog‘iga tortib olmoqda.

Ushbu ilmiy maqolada o’smirlik davrining shaxs hayotida muhim jarayon ekanligi haqida fikr yuritib, o’smirlik davrida irodaviy sifatlarni shakllanishining o’ziga xos psixologik xususiyatlari va iroda borasidagi nazariyalar haqida fikr yuritiladi.

Kalit so’zlar: iroda, irodaviy sifatlar, irodaviy harakat, iroda erkinligi, irodani tarbiyalash, qat’iylik, shaxsning irodaviy xususiyatlari.

Annotation

In the current era of globalization, solving problems related to today's youth in the world has had time to become one of the most pressing issues. We know that it is important that young people who are growing up today have volitional qualities in their lives. Because the role of youth in our living society is incomparable. When young people have a desire to contribute to the development of society for today's future, today's life is radically changed, young people can invent new ideas, innovation, innovations, go to other developed countries and study innovative ideas there and apply them to our country, which is very good, and including our President Sh. M. Mirziyoyev is also focusing on young people. But what afflicts us is the obsession with social networks among young people, the radical change of worldview under the influence of iodine ideas, the inability to make independent decisions. This is not only the case in young people, but also as a result of the fact that young children and adults get used to social networks without realizing it or not, an unhealthy atmosphere is created in the family and neglect from the roof of an adult is allowed in the upbringing of a child. It aims to attack not only the mind of a person, but also the heart of iodine ideas that above all pull young people and adults with weak will into their care.

This scientific paper reflects on the specific psychological characteristics of the formation of volitional qualities in adolescence and theories about willpower, reflecting on the fact that adolescence is an important process in the life of an individual.

Keywords: will, volitional qualities, volitional action, Free Will, will upbringing, determination, volitional characteristics of the individual.

Kirish

Ma’lumki, bugungi jamiyat hayotimizda, insoniylik fazilati bo‘lmish irodaviy sifat, bugungi kunga kelib katta rol o‘ynamoqda. Xususan, bu borada yurtboshimiz Sh. M. Mirziyoyev bir anjumandagi so‘zlagan

nutqlarida shunday degan edilar: “Biz o‘z yo‘limizda qanday xavf-xatarga duch kelmaylik, uni faqat mustahkam irodamiz, din-u diyonatimiz bilan yenga olamiz. Biz qanday marraga erishmoqchi bo‘lsak, unga faqat ona yurtimizga mehr-muhabbat, sadoqat va fidoiylik bilan erishamiz”, deb aytadilar.

Sharq allomalarimizning ko‘plab asarlarida yuqorida aytib o‘tganimizdek komil inson sifatida irodaning muhim fazilat deb qarashlari bunga misol bo‘la oladi. Sharq mutafakkirlari komil inson talqinida jumladan, Abu Nasr Farobiy pedagogika masalalarini va ular bilan bog‘liq bo‘lgan psixologik, fiziologik muammolarni ijobiy hal etishda insonni har tomonlama yaxlit va o‘zaro uzviy bog‘liq bo‘lgan qismlardan iborat, deb aytadi. Farobiy mavjudotni bilishda ilm-fanning rolini hal etuvchi omil deb biladi, uningcha inson tanasi, miyasi, sezgi organlari tug‘ilishda mavjud, lekin aqliy bilimi, ma’naviyati, ruhi, intellektual va axloqiy hislatlari, xarakteri, dini, urf-odatlari, ma’lumoti, tashqi muhit, boshqa insonlar va shu kabilar bilan muloqotda vujudga keladi, inson o‘z faoliyati yordamida ularni egallaydi, ularga erishadi. Uning aqli, fikri, ruhiy yuksalishining eng etuk mahsuli bo‘ladi, deb ta’kidlaydi. Farobiyo‘zining"Baxt-saodatgaerishuvhaqida", "Fanlarningtasnifi", "Falsafanio‘rganishdanoldinnimanibilishkerakligito‘g‘risida", "Ilmlarva san’atlarfazilati"kabiko‘plabrisolalaridainsonningma’naviyrivojlanishiil m-ma’rifatga bo‘liqligini ta’kidlaydi. Yusuf Xos Hojib ijodining bosh masalalaridan biri - komil insonni tarbiyalashdir. Adib o‘z asarlarida eng komil, jamiyatning o‘sha davrdagi talablariga javob bera oladigan insonni qanday tasavvur qilgan bo‘lsa, shu asosda u o‘z tamoyillarini izchil bayon etadi. «Qutadg‘u bilig» («Saodatga yo‘llovchi») asari ta’lim va tarbiya, ma’naviy kamolotning yo‘l-yo‘riqlari, usullari va chora tadbirlarini o‘zida mujassamlashtirgan axloq va odobga doir ma’naviy manbadir. Abdurahmon Jomiyning «Bahoriston», «Xirandnomai Iskandari», «Tuhfatul ahror» va boshqa asarlarida ilm-ma’rifat, ta’lim-tarbiya, kasb-hunar o‘rganish, inson ijobiy fazilatlari hakidagi fikrlari ifodalangan. Navoiyning “Xamsa” asarining har bir dostonida bukilmas iroda, qat’yatlilik, itoat, insonparvarlik tuyg‘ulari, ijodiy hayolot, insonning murakkab ichki kechinmalari mohirona yoritilgan.

Shuningdek, bu borada Mahmud Qoshg‘ariy, Ulug‘bek, Naqshbandiy, Ogahiy singari buyuk Sharq mutafakkirlarining yoshlar tarbiyasiga, o‘qituvchi, tarbiyachining jamiyatdagi o‘rni, axloq-odob, fe’l-atvor, oilaviy hayot, kishilararo munosabatlarga doir qarashlari ularning asarlarida ravon va ixcham bayon etilganligini ta’kidlash mumkin. Beruniy inson o‘zini boshqara olishga qodir bo‘lishi, har bir yetuk inson uchun zarur bo‘lgan xislatlarni tarkib toptirishda kuch va irodaga ega

bo‘lishi zarur, deydi. Beruniy bu fikrni “Mineralogiya” asarida quyidagicha ifodalaydi: “Inson o‘z ehtiroslariga hukmron, ularni o‘zgartirishga qodir, o‘z jon va tanini tarbiyalar ekan, salbiy jihatlarni maqtagulik narsalarga aylantirishga hamda, asta-sekin, axloq haqidagi kitoblarda ko‘rsatilgan usullar bilan illatlarni bartaraf etishga qodirdir”. Al-Moturidiy insondagi ixtiyor, tanlash imkoniyati jamoaga qarshi yo‘naltirilmasligi, shaxs oldida mas’ul bo‘lgani kabi, davlat ham, shaxs oldida mas’ul bo‘lish g‘oyasini ilgari suradi. Shuningdek, shaxsning tanlash va iroda erkinligi jamoaviy iroda oldida ustuvor kuch emasligi (sharqona demokratiya), jamoaviy iroda shaxsdan yuqori turishini asoslaydi.

Bobur yozigan ‘Risolai Volidiya” asarida ham, uning falsafiy, ilmiy-irfoniy, axloqiy qarashlarida alohida o‘rin tutadi. Bu asar 1528-yilda Boburning otasi Naqshbandiya Xojagoniya tariqatiga, xususan, Xo‘ja Ahror Valiy Fuqarotiyga aqli irodasini ifodalash uchun, pirning “Risolai volidiya”sini turkiy nazm bilan bayon etgan. Xususan, islom dinida insonning xohish-irodasi haqida«Qur’oni Karimda»da insonning ma’naviy pok bo‘lish, havoyi nafsdan saqlanish masalalariga ham e’tibor berilgan. Unda kishilarni havoyi-nafsga berilmaslik, o‘zini turli rag‘bat va shahvatlardan saqlash kerakligi haqida ta’kidlanadi, havoyi-nafsga bcrilishning sabablari to‘g‘risidagi ma’lumotlar beriladi. Havoyi-nafsga berilishining asosiy sababi sifatida kishi irodasining zaifligi va ilmsizligi yoki ilmning kamligidir, deya ko‘rsatiladi. Chunki, inson bilimsizligi tufayli havoyi-nafsga mahkum etiladi, shunga ko‘ra, aqlniishlatib, hayotda to‘g‘ri yo‘l tutishgada'vat etiladi. Masalan, «An’om»surasining 119-oyatida «Shubhasiz, ko‘p kishilaro‘z hoyu-havaslari bilan bilmagan hollarda o‘zlarini yo‘ldan ozdirurlar». «Rum» surasining 29-oyatida «zolim kimsalar biron bilim-hujjatsiz havoyi-nafslarga ergashib (Ollohga) shirk keltiradilar» kabi fikrlar buning dalilidir. Hatto g‘azabni bosish bilan birga, g‘azabni ko‘zlagan shaxsni kechira olish darajasida o‘zini boshqara olish irodasiga ega bo‘lishi kerakligini ham uqtirilidi. “Oli Imron” surasining 134-oyatida “Yaxshi-yomon kunlarda infoq-ehson qiladigan, g‘azablarini ichlariga yutadigan, odamlarning (hato-kamchiliklarini) avf etadigan kishilardir. Alloh bunday yaxshilik qiluvchilarni sevadi”, deyiladi. Muslihiddin Sa’diy jismoniy yetuklik axloqiy kamolot bilan uyg‘un bo‘lishiga alohida e’tibor beradi. Darhaqiqat, jismoniy yetuklikning muhim belgisi kuchli iroda hamda mustahkam xarakter yordamida jamiyat tomonidan e’tirof etilgan axloqiy me’yorlarga amal qilishga erishilsa, ayni vaqtda axloqiy sifatlarni o‘zida aks ettira olish, xususan, mehnatga muhabbat qo‘yish iroda va xarakterni tarbiyalaydi. «Guliston»da bu boradagi fikrlar yoritiladi. Muslihiddin Sa'diy «Guliston» asarida inson kamolotining asosiy omillari sanalgan ma’naviy-axloqiy

hamda jismoniy kamolotga erishishning inson hayotidagi ahamiyati, ilm o‘rganishning o‘ziga xos afzalliklari, muayyan kasb yoki hunar o‘rganishning o‘ziga xos jihatlari, insonda axloqiy sifatlarni tarbiyalash masalalari xususida so‘z yuritadi. S. Ayniyning hayoti va ijodi, pedagogik faoliyati o‘sib kelayotgan avlod uchun namunadir. Undagi mehnatkashlik, irodalilik, ilm-ma’rifatni e’zozlash va uni boyitishga mardlik kabi oliyjanob hislatlar yosh avlod tarbiyasi bilan shug‘ullanuvchi o‘qituvchiar shaxsiyatini shakllantirishga katta ta’sir ko‘rsatadi.

Professor E. G‘oziyevning “Umumiy psixologiya” darsligida iroda-bu tashqi va ichki qiyinchiliklarni engishni talab qiladigan qiliqlarni va harakatlarni inson tomonidan ongli boshqarilishidir, deb keltiriladi. Umuman olganda iroda shaxs faolligining ko‘rinishi hisoblanadi. ”Iroda”- tashqi va ichki qiyinchiliklarni yengishni talab qiladiganharakatlarni inson tomonidan ongli boshqarilishi. Umuman olganda, iroda - shaxs faolligining ko‘rinishi hisoblanadi. Irodaviy harakat bosqichlari maqsad va unga erishishga intilish, maqsadga erishish imkonini toppish, motivlarning paydo bo‘lishi va imkoniyatlarni mustahkamlash, bir qarorga kela olish, qabul qilingan qarorni amalga oshirish orqali shakllantiriladi. Iroda shaxsning har bir hayotida bir maqsadga erishish uchun xizmat qiladi. Misol qilib oladigan bo‘lsak, sport sohasida muntazam sport bilan shug‘ullanib yuruvchi baksyor deymizmi, yoki boshqa bir sport vakili deymizmi, ringga chiqib yutkazayotganda, “shaxsning iroda kuchi” juda muhim sifatlardan sanaladi. Masalan, baksyor yutkazayotgan joyidan “o‘z iroda”si ustunlik qilib, o‘rnidan turib ringni davom ettirish ham bir jasoratdir. Bu faqatgina yutkazayotgan paytda emas, balki, boshqa bir masalarsa ham “iroda” talab qilinadi. Be’mor inson, tezroq oyoqqa turib, sog‘ayib ketishi uchun ham, insonning “iroda”si muhim rol o‘ynaydi.

Irodaviy sifatga to‘xtaladigan bo‘lsak, *Irodaviy sifatlar* bu – har birimizning o‘z oldimizga maqsad qo‘yib, unga erishish yo‘lidagi qiyinchiliklarni yengishimizni ta’minlovchi ma’lum sifatlarimiz majmuini o‘z ichiga oladi. Irodaning eng muhim xususiyati unda faoliyatni amalga oshirishning puxta o‘ylab chiqilgan rejaning mavjudligidir. Avvaldan rejalashtirilmagan xatti-harakatlarni irodaviy harakat deb bo‘lmaydi. Shu bilan birga iroda avvaldan mavjud bo‘lmagan, lekin faoliyatni natijasiga erishishdan so‘ng hosil bo‘lishi mumkin bo‘lgan qoniqishga butun e’tiborini qaratishdan iboratdir.

Iroda erkinligi - falsafiy-axloqiy kategoriyani ifoda etuvchi tushuncha. U o‘z-o‘zini aniqlash jarayonida kishi irodasining moslashishiga bog‘liq. Ana endi irodaning tarixiga keladigan bo‘lsak, inson onggini kashf

qilishda, bilimlar to‘planishi natijasida, shaxsning irodasi tabiatini tushunishga ilmiy yondashuvlar vujudga kela boshladi. XVII asrda Gobbs va Spinozalar ta'kidlab o‘tganlaridek, faollik manbai bemashsul sohaning paydo bo‘lishi deb tushunish mumkin emas, chunki uni shaxsiy kuch-quvvatining hissiy intilishi bilan uzviylikda qaramoqlik lozim. Spinoza fikricha, iroda bilan aql aynan bir narsadir. Unga bunday tasdiqiy munosabatning tug‘ilishi irodani ilmiy nuqtai nazardan tushunishni shakllantirilgan bo‘lsa, ikkinchi bir tomondan u mustaqil substansiya (lot. Substantia-mohiyat Narsa va hodisalarning mohiyatini, asosini ifodalovchi tushuncha.)sifatida tan olindi ham. Vilgelm Vundtning mulohazasiga ko‘ra, irodaning negizida appersepsiya aktining (lot. ad - ga, perception - idrok, qabul qilish) sub’ekti tomonidan ichki faollik uniki ekanligini his etish yotadi. Uning bu konsepsiyasi emotsional yoki affektiv nom bilan psixologiya faniga kirib keldi. Uilyam Jemsning tan olishicha, irodaviy harakatlar boshqa ruhiy jarayonlarga qorishtirib bo‘lmaydigan birlamchi xususiyatga egadirlar. Har qanday g‘oya dastlab dinamik tendensiyaga ega bo‘lganligi tufayli irodaviy aktning vazifasi diqqat yordami bilan bir g‘oyaning boshqasi ustidan ustuvorligini ta'minlashdan iboratdir. Psixologiyada qat’iy fikr qaror yetarli darajada topilganki, iroda – bu insonning qo‘yilgan maqsadlariga erishishga yo‘naltirilgan ongli faolligidir. Iroda tushunchasi mohiyatiga inson maqsad qo‘ya olish qobiliyati, o‘zining emotsiyalarini boshqara olish, o‘z xulqini iroda qilish kiradi. Irodani tadqiq etish negizidan ishlab chiqqan holda V. I. Selivanovayrim xulosalar chiqaradi:

a) iroda - bu shaxsning o‘z faoliyatini va tashqi olamdagi o‘zini o‘zi boshqarilish shakllarini anglashning tavsifidir;

b) iroda - insonning yaxlit ongining bir tomoni hisoblanib, u ongning barcha
shakl va bosqichlariga taalluqlidir;

v) iroda - bu amaliy ong, o‘zgaruvchi va qayta quriluvchi olam, shaxsning
o‘zini ongli idora qilishlikdir;

g) iroda - bu shaxsning hissiyoti va aql-zakovati bilan bog‘liq bo‘lgan xususiyatidir, ammo qaysidir harakatning motivi (turtkisi) hisoblanmaydi.

Irodaning individual xususiyatlari. Iroda faoliyatning ichki qiyinchiliklarini yengishga qaratilgan ongli tuzilma va o‘z-o‘zini boshqarish sifatida avvalo o‘ziga, o‘z hissiyotlariga, xatti-harakatlariga hukmronlik qilishdir.
Abulyasiya - bu miya patologiyasi zaminida yuzaga keladigan faoliyatga

intilishning yo‘qligi, harakat qilish yoki uni bajarish uchun qaror qabul qilish zarurligini tushungan holda ish qila olmaslik. Apraksiya-miya tuzilishining shikastlanishi natijasida kelib chiqadigan harakatlar maqsadga muvofiqligining murakkab buzilishidir. Agar nerv to‘qimalarining buzilishi miyaning peshona qismlarida to‘xtab qolsa, xattiqharkatlarni erkin to‘g‘rilashni buzilishida namoyon bo‘ladigan apraksiya boshlanadi.

Bu berilgan programma va irodaviy aktning bajarilishini qiyinlashtiradi.

Irodaning ijobiy fazilatlari, uning kuchining namoyish qilinishi faoliyatning muvaffaqiyatini ta'minlaydi, kishi shaxsini eng yaxshi tomondan koʻrsatadi. Bu kabi irodaviy fazilatlarning roʻyxati juda katta: qahramonlik, sabotlik, qat'iylik, mustaqillik, oʻzini tuta bilish va boshqalar.

Qat'iylik - irodaning individual xususiyati boʻlib, mustaqil ravishda qaror qabul qilish hamda uni faoliyatda soʻzsiz amalga oshirish qobiliyati va malakasi bilan bogʻliq. Qat'iy odamda boshlangan motivlar kurashi tezda qaror qabul qilish va qarorni ijro etish bilan tugallanadi. Umumiy psixologiya predmetiga daxldor ma'lumotlarni umumlashtirish irodaviy faoliyatning o ʻziga xos xususiyatlari quyidagilardan iborat ekanligiga imkon yaratdi:

1) irodaviy harakatlarni shaxs doimo ularning subyekti sifatida amalga oshiradi;

2) irodaviy akt, harakat shaxs tomonidan toʻla - toʻkis mas'ullikni olgan ish, amal, akt sifatida ichdan (ruhiy dunyosida) kechiriladi;

3) irodaviy faoliyat tufayli inson koʻp jihatdan oʻzini o ʻzi shaxs

sifatida anglaydi (oʻzlikni anglash bosqichi yuzaga keladi);

4) irodaviy faoliyat ta'sirida shaxs oʻzining hayot yoʻlini hamda taqdirini oʻzi belgilashi shart ekanligini tushunib yetadi. Shu bilan birga irodani faollashtiruvchi va uni jilovlab turuvchi (tormozlovchi) funksiyalari birgalikda, uygʻunlikda hukm sursagina, muvofiqlik yuzaga kelishi mumkin, faqat ana shundagina shaxsni oʻz maqsadiga erishish yo ʻlida uchraydigan toʻsiqlarni, qiyinchiliklarni yengishni kafolatlashi toʻgʻrisida mulohaza yuritsa boʻladi.

L. S. Vigotskiy irodani yuksak ruhiy funksiya sifatida talqin etib, uni tarixiy taraqqiyot mahsuli ekanligini, har bir irodaviy akt avvalo ijtimoiy, jamoaviy, umumruhiy, inter psixologik jarayon deb ta'kidlaydi. Irodaning keyingi taraqqiyotini esa u kollektiv faoliyatda koʻradi. Masalan, deydi L. S. Vigotskiy, bola oʻyin va oʻqish jarayonida boshqalaming buyruq va koʻrsatmalari, oʻyin qoidalarini bajarib, oʻzini boshqarishga oʻrganadi. Oʻyin haqida K. Levin irodaning mohiyati affektlar va xatti-harakatlami boshqara olishlikdan iborat deydi. Darhaqiqat, koʻp psixologlar kuchli iroda egalari kam affektga tushadi deb ta'kidlaydilar. L. Vekker irodaning xulq-atvorni tartibga solib turuvchi alohida funksiyasi borligini ta'kidlaydi. L. Vekker regulyatsiyaning 3 ta shaklini ajratadi:

- ixtiyorsiz;

- ixtiyoriy;

- irodaviy.

Shaxs tomonidan xulq-atvorni irodaviy tartibga solinishi ixtiyoriy regulyatsiyaning oliy shakli bo‘lib, bunda regulyatsiya intellektual (aql-idrok), hissiy-axloqiy va ijtimoiy qadriyatlar mezoni asosida amalga oshiriladi. V. I. Selivanov irodani “Odamning o‘z xulq-atvorini, ongli tartibga solish qobiliyati”, deb ta’riflab buni miyaning tartibga soluvchilik funksiyasidan iborat deydi.

O‘smirlik - bu hayotning eng muhim bosqichi bo‘lib, u asosan insonning keyingi taqdirini belgilaydi. O‘smirlik - bu jamiyatda o‘z-o‘zini anglash, xulq-atvor va muloqot normalari haqidagi bilimlar shakllanadigan davr. O‘smirlik 10—11 yoshdan14-15 yoshlargacha bo‘lgan davrni tashkil etadi. Hozirgi o‘smirlar o‘tmishdoshlariga nisbatan jismoniy, aqliy va siyosiy jihatdan birmuncha ustunlikka ega. Ularda jinsiy etilish, ijtimoiylashuv jarayoni, psixik o‘sish oldinroq namoyon bo‘lmokda. Aksariyat o‘quvchilarda o‘smirlik yoshiga o‘tish, asosan, 5-sinfdan boshlanadi. «Endi o‘smir bola emas, biroq katta ham emas» - ayni shu ta’rif o‘smirlik davrining muhim xarakterini bildiradi. O‘smirlik – bolalikdan kattalikka o‘tish davri bo‘lib, fiziologik va psixologik jihatdan o‘ziga xos xususiyatlari bilan xarakterlanadi. Bu bosqichda bolalarning jismoniy va psixik taraqqiyoti juda tezlashadi, hayotdagi turli narsalarga qiziqishi, yangilikka intilishi ortadi, xarakteri shakllanadi, ma’naviy dunyosi boyiydi, turli xilziddiyatlar avj oladi. O‘smirlik balog‘atga etish davri hisoblanadi. Bu davryangi hislar, sezgilar va jinsiy hayotga taalluqli chigal masalalarning paydo bo‘lishi bilan ham xarakterlanadi.

Bu davrda o‘smirning fiziologik hamda psixologik rivojida keskin o‘zgarishlar ro‘y bera boshlaydi. Bo‘yga o‘sish bir tekis bormaydi: qiz-bolalar biryilda 5-7 sm, o‘g‘il bolalar esa5-10 sm o‘sadilar. Bo‘yiga karab o‘sish paysimon ilk suyaklarning uzunlashishi va umurtqa qismining kattalashishi hisobiga ro‘y beradi.

Og‘iz bo‘shligi va xalqumdagi o‘zgarishlar oqibatida tovush tembri xam o‘zgaradi. Bu xolat kiz bolalarga nisbatan o‘g‘il bolalarda ko‘proq darajada sodir bo‘ladi. O‘g‘il bolalarning tovushi vazminroq bo‘lib qoladi, do‘rillaydi. Garchi bu davrda mushaklar tez sur’at bilan o‘sib, mustaxkamlashsa xam, lekin baribir oyoq va qo‘l suyaklarining o‘sish sur’ati orqada qoladi.

Ko‘pginao‘smirlarda o‘zidanqoniqmaslik holati kuzatiladi. Shuningdek, o‘zi haqidagi mavjud fikrlarining bugun unda sodir

bo‘layotgan o‘zgarishlarga to‘g‘ri kelmayotganligi o‘smirni asabiylashishiga olib keladi, unda juda ko‘p noqulay va tashvishgatushuvchi xolatlar bo‘ladi. Bu esa o‘smirda o‘zi haqida salbiyfikrva qo‘rquvni yuzaga keltirishi mumkin. Ba’zi o‘smirlarni nima uchun atrofdagilar, kattalar, shuningdek, ota-onasiga qarshi chiqayotganligini anglay olmayotganligi tashvishga soladi. Bu holat ularni ichdan asabiylashishlariga sabab bo‘ladi va o‘smirlik davri krizisi yuzaga keladi. Krizis boladagi mavjud tushkunlik, yolg‘izlikka intilish, passivlik yoki aksi, o‘jarlik, qaysarlik, agressivlik, hayotga salbiy munosabatlarning yuzaga kelishi sifatida namoyon bo‘ladi. Bu krizis o‘smirning ma’naviy o‘sishi, shuningdek, psixikasidagi o‘zgarishlarbilan hambog‘liqdir. Bunday paytlarda u o‘zi singari katta fiziologik, psixologiko‘zgarishlar kechayotgan o‘rtog‘i bilan muloqot qilishga katta ehtiyoj sezadi. Do‘sti o‘smirga ijobiy ta’sir qiladimi yoki uni yo‘ldan urib, yomon ta’sir qiladimi — bu narsa uning aqloqiy qiyofasi bilan bog‘liq. O‘smirni ijtimoiy muammolar, qadriyatlar, hayotiy pozitsiyasi alohida qiziqtiradi. O‘z qobiliyatlarini o‘z-o‘zini anglash istagi bor. Bola o‘zi uchun haqiqatan ham nima qiziq ekanligini, kelajakda nima qilishni xohlashini farqlay oladi. O‘smirlik davrining psixologik xususiyati - kattalar tuyg‘usi bo‘lib, uning sababi fiziologik o‘zgarishlardir. Bola kattalar - ota-onalar, o‘qituvchilar unga endi teng huquqli munosabatda bo‘lishlarini, uni shaxs sifatida ko‘rishlarini, uning pozitsiyasini hisobga olishni xohlaydi. U kattalardan nazorat va vasiylikni qabul qilmaydi. Uning uchun jamoaning o‘zi haqidagi fikri, harakatlari ustuvor bo‘lib qoladi. O‘smir o‘zining ichki fikrlari va sirlarini baham ko‘radigan do‘stiga muhtojligini his qiladi. Bu davrda o‘ziga e'tibor, o‘z-o‘zini tekshirish, introspektsiya mavjud. Bola boshqalar tomonidan uning fazilatlarini tan olishga intiladi. U juda sezgir va himoyasiz, hissiy jihatdan beqaror. Ko‘pincha nevrozga o‘xshash holat bilan chegaralangan tajovuzkorlik namoyon bo‘ladi. Barcha sohalardagi bunday o‘zgarishlar o‘smirni bir butun sifatida o‘ziga singdiradi. Bu davrda bolaga hayotdagi bu qiyin davr tez orada o‘tib ketishini tushunishga yordam berish juda muhim, faqat kattalar yo‘lidagi keyingi bosqichni engish kerak. Balog‘at yoshidagi bola uchun juda muhim bo‘lgan tengdoshlar bilan muloqot qilish tabiatini ajratish mumkin yosh guruhlari:

10-11 yosh. Tengdoshlar jamiyatida, birgalikdagi faoliyatda bo‘lish zarurati.

12-13 yosh. O‘smirlar jamiyati ierarxiyasida o‘z shaxsini tasdiqlash zarurati, tengdoshlar orasida to‘g‘ri pozitsiyani egallash istagi.

14-15 yosh. Mustaqillikka intilishning ustunligi, o‘z shaxsiyatining muhimligini tan olish.

Qoida tariqasida, o‘smirlar jamoalarida, kattalar xulq-atvori modeli barcha inkor etilishiga qaramay, umume'tirof etilgan insoniy qadriyatlar ierarxiyasi o‘rnatiladi. Tarbiya va atrof-muhitga bog‘liq bo‘lgan turli xil buzilishlar mumkin, ammo jamiyatda halollik, sadoqat, do‘stlik va boshqa xatti-harakatlar normalari asosiy hisoblanadi. Qizlarning ham, o‘g‘il bolalarning ham o‘smirlik davri, qoida tariqasida, tengdoshlar va kattalar bilan muloqot qilishda qiyinchiliklar bilan bog‘liq. Kattalar bilan munosabatlarda o‘smirni kattalar jamiyatidan ajratish va uning ba'zi qoidalari haqida gapirish odatiy holdir. Shu bilan birga, kattalar bilan ijtimoiy munosabatlar ikki tomonlama xarakterga ega:

O‘smir jamiyatning barcha vakillari bilan teng asosda o‘z huquqlarining tengligi va mustahkamlanishiga ishonadi, chunki u allaqachon voyaga etgan.

O‘smir kattalardan yordamga, himoyaga muhtoj. Shu bilan birga, o‘smirning faoliyati ustidan nazoratning avvalgi shakllarining saqlanib qolishi shiddatli norozilik uyg‘otadi.

O‘smirlik maqsadiga intilish, diqqatni, diqqatni jalb qiladigan masalada maksimal natijaga erishish bilan tavsiflanadi. Bir tomondan, o‘smir mustaqillikka intiladi, ikkinchi tomondan, u ota-onasi, o‘qituvchilari va tengdoshlari bilan munosabatlarni o‘rnatish zarurligini his qiladi. Bu bolalik va kattalik o‘rtasidagi chegarada. O‘smir emansipatsiya reaktsiyasi bilan ajralib turadi - kattalar vasiyligidan chiqib ketish, o‘zini katta avlodning murabbiyligi va nazoratidan ozod qilish istagi. Ammo u mutlaq ozodlikni xohlamaydi, bundan tashqari, u bundan qo‘rqadi, chunki u hali o‘zini to‘liq parvarish qilish va mustaqil yashash imkoniyatiga ega emasligini tushunadi. Bu davrda guruhga bo‘lish, o‘z guruhida muhim o‘rinni egallash ehtiyoji shakllanadi. Ba'zida tengdoshlar o‘rtasida nizolar mavjud. O‘g‘il bolalarda bu yetakchilik uchun raqobat tufayli sodir bo‘ladi - kim kuchli, aqlli, jismonan rivojlangan va hokazo.

O‘smirlik davrida ichki erkinlikning o‘sishida, o‘z-o‘zini anglash layoqatlarida, mustaqil xatti-harakatlarida katta sifat o‘zgarishlari yuz beradi. Bunday o‘zgarishlarning yuzaga kelishida irodaning ham ahamiyati katta. Iroda oliy psixik funksiya sifatida o‘smirning erkin harakat qilish quroli, shuningdek, shaxsi rivojining magistral chizig‘i bo‘lib hisoblanadi. Bu davrga kelib uning harakatlari o‘zi bilan o‘rtoq bo‘lgan bir guruh tengdoshlariga bog‘liq bo‘lmay qoladi. O‘rtoqlari o‘smirga o‘zi to‘g‘risidagi noto‘g‘ri tasavvurlardan qaytib, jiddiy o‘ylab ko‘rishga uni majbur qilmoqchi bo‘lganlarida ham u bemalol rad javobini berishi va o‘z fikrida qat’iy turib himoya qilishi mumkin. Bu davrda o‘zga kishilarning ichki dunyosiga ortiqcha qiziqish bilan qarash va o‘z

xatti-harakatlarini o‘zi tahlil qilish, o‘z-o‘zini tarbiyalashning elementlarini yuzaga kelishi mana shu ikkinchi bosqichdagi o‘smirlar hayotiga xos xususiyatlardir. O‘smirlik davriga ko‘pincha so‘zga kirmaslik, o‘jarlik, tajanglik, o‘z kamchiliklarini tan olmaslik, urushqoqlik kabi salbiy xususiyatlar xosdir. O‘smirlar hayotda, ekranda va kitoblarda kattalarning mustaqilligini va erkinligini, ularning katta va qiziqarli ishlarini, dadil harakatlarini, qahramonliklarini, atrofdagilar orasidagi obroiarini ko‘radilar hamda havas qiladilar. O‘smirda katta yoshli odam bo‘lishga yoki hech bo‘lmaganda katta yoshli odam bo‘lib ko‘rinishga qiziqish, intilish paydo boladi va bu xohishni amalga oshirish unga osondek bo‘lib ko‘rinadi. O‘smirlarning ehtiyojlari va imkoniyatlarining o‘zaro mos kelmasligi o‘smirlar bilan ota-onalari, o‘qituvchilari va boshqa murabbiylari o‘rtasida qarama-qarshilikni keltirib chiqaradi.

Bu davr uchun kattalarning xatti-harakatlariga taqlid qilish va o‘zining mana shu yarashmagan qiliqlariga tanqidiy baho bera olmaslik, uning katta yoshli kishilarga yaqin bolishi, yordam berayotgan bir guruh tengdoshlari bilan ortiq darajada bog‘liq bo‘lib qolishi va shu singari holatlar xarakterlidir. Ikkinchi bosqichda o‘smir endi o‘zining yosh bola emasligiga shubha qilmaydi va o‘zligini aniq anglay boshlaydi, o‘z shaxsini uluglab, o‘ziga xos harakatlar qila boshlaydi. O‘smirlarni o‘z shaxslari haqidagi fikrlar ko‘proq qiziqtiradi, ular o‘zlarini bilishga, maqsadli rivojlantirishga, tarbiyalashga harakat qiladilar. O‘smirning sinf jamoasi hayotida faol qatnashishiga intilish juda ham kata ahamiyat kasb etadi. Sinf jamoasi a’zolarining o‘zaro yordami, birdamliligi, bo‘ysunish odati, shaxsiy va ijtimoiy qiziqishlarini rivojlantirishga sabab bo‘ladi.

Xulosa

Ko‘plab psixolog olimlar olib borgan tadqiqotlarda, o‘quvchilar tomonidan berilgan materialning o‘zlashtirilishi ko‘p jihatdan irodaning tarbiyalanishiga bog‘liqdir. Irodaviy aktivlik ta’limning zarur sharti hisoblanadi. Ta’lim muassasasidagi ta’lim jarayonining o‘zi o‘quvchilar tomonidan, irodaviy sifatlarni o‘stirish omillaridan biri sanaladi. Bunda o‘quvchilarning kundalik rejimi, o‘qish va oqilona dam olishni bir-biri bilan to‘g‘ri almashtirib turish katta rol o‘ynaydi.

Ta’limning psixologik asoslari muammosi birmuncha ko‘pgina masalalarni qamrab oladi. Ta’limning muvaffaqiyati bir qator psixologik omillarga bog‘liq bo‘lib, avvalo o‘quvchining o‘qishga bo‘lgan munosabatini aytadigan bo‘lsak, bu munosabat diqqatga, his-tuyg‘ularda, qiziqishlar va irodada, shuningdek, shaxsning tutgan yo‘lida namoyon bo‘ladi. O‘quvchilar muayyan maqsadni ko‘zlab ish tutishida, qiyinchiliklarni yenga olishida, ish jarayonida chalg‘ituvchi omillardan

o‘zini tiya bilishida, unda o‘qishga ishtiyoq tarkib toptirishda namoyon bo‘ladigan iroda ta’lim jarayonida alohida muhim kasb etadi.

Shunday qilib, irodaviy sifatlarni aniqlash va baholash metodlari o‘zlarining rang-barangligi bilan tavsiflanadi. Tadqiqotchilar o‘z faoliyatlarida
harakatlarning odatiy va qiyinlashtirilgan sharoitlardagi xususiyatlari, ularning
mahsuldorligi kabi hodisalarni qayd qilish imkoniyatiga ega bo‘lganlar. To‘plangan ma'lumotlar tahlilining ko‘rsatishicha, iroda motivlarda, maqsadlarda,
o‘zini - o‘zi baholashda, harakatlarda, faoliyatda o‘z ifodasini topar ekan. Xuddi
shu bois, iroda - bu tashqi va ichki qiyinchiliklarni yengishni talab qiladigan
qiliqlarni va harakatlarni inson tomonidan ongli boshqarishdir.

Shuni alohida ta’kidlab o‘tish lozimki, shaxsning irodaviy harakatlarida muhim rol o‘ynaydigan hayotiy maqsadlari va tamoyillari xuddi ana shu dunyoqarashdan kelib chiqadi. Shuning uchun dunyoqarash va axloq tamoyillariga muvofiq ravishda amalga oshiriladigan maqsadlar, qarorlar va harakatlar yuksak iroda ko‘rsatishdir. Axloq nuqtayi nazaridan, iroda kishining o‘z shaxsiy, individual intilishlarini jamiyat manfaatiga bo‘ysundira olishiga qarab baholanadi. Mana shuning uchun biz, o‘z intilishlarida qaror va harakatlarida mehnatkashlarning manfaatlariga sodiq bo‘lgan, Vatanga muhabbat qo‘ygan va unga sodiq bo‘lgan, mehnatni sevuvchi, qat’iy barqaror, dadil, sabotli, chidamli va o‘zini tuta biladigan kishilarni yuksak qadrlaymiz.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. “Ijtimoiy barqarorlikni ta’minlash, muqaddas dinimizning sofligini asrash – davr talabi” mavzusidagi anjumanda so‘zlagan nutq. 2017-yil 15-iyun.

2. Kodirjon Odilovich Maxkamov. Sharq mutafakkirlarining sotsiologik ta’limoti (o‘quv qo‘llanma). Namangan-2020.

3. K. Hoshimov. S. Nishonova. Pedagogika tarixi (darslik) II-qism. Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti/ Toshkent-2005.

4. K. Hoshimov, S. Nishonova, M. Inomova, R. Hasanov. Pedagogika tarixi. (Pedagogika oliy o‘quv yurtlari va universitetlar talabalari uchun o‘quv qo‘llanma). Toshkent”O‘qituvchi” 1996.

Buxoro “Durdona” nashriyoti. 2019.

6. M. Sharipov. Falsafa tarixi(“Antik davr falsafasi”) darslik. Toshkent “Go To Print” 2020.

7. A. K. Shamshetova, R. N. Melibayeva, X. E. Usmanova, I. O. Xaydarov. Umumiy Psixologiya o‘quv qo‘llanma. –T. :”Barkamol fayz media”, 2018.

8. Umarova N. Sh. Umumiy Psixologiya fanidan o‘quv-uslubiy majmua. Toshkent.

9. T. M. Bekmirov. Shaxsning emotsional irodaviy holatlari. O‘quv – uslubiy qo‘llanma. Toshkent 2022.

10. E. G‘oziyev. Umumiy psixologiya (Psixologiya mutaxassisligi uchun darslik). Toshkent-“Universitet”-2002.

11. L. B. Sultonova. “Psixologiya” fani bo‘yicha o‘quv-uslubiy majmua. Toshkent-2014.

12. Sh. A. Do‘stmuhamedova, Z. T. Nishanova, S. X. Jalilova, X. K. Karimova, Sh. T. Alimbayeva yosh davrlariva pedagogikpsixologiya Darslik (Qayta nashr) Toshkent 2021.

Rivojlanish Psixologiyasi. Pedagogik Psixologiya **O‘zbekiston Respublikasi Oliy va O‘rta Maxsus Ta ’Lim Vazirligi tomonidan 5110900 — Pedagogika Va Psixologiya Ta’lim Yo‘nalishi Talabalari Uchun Darslik Sifatida Tavsiya etilgan. « O‘zbekiston faylasuflari m**

14. N. S. Safayev. N. A. Mirashidova. N. G. Odilova. Umumiy psixologiya nazariyasi va amaliyoti. O‘quv qo‘llanma. Toshkent-2013.

15. E. G‘oziyev. Ontogenez psixologiyasi. Nazariy-eksperimental tahlil. “Noshir” Toshkent 2010.

16. F. A. Akromova, N. X. Lutfullayeva, X. R. Haydarova “Pedagogik psixologiya” ma’ruzalar matni. –T. :TDIU, 2005.

MILLY BADIIY TAFAKKUR HOSILASIMAQOLLARNING SHAKLLANISH OMILLARI

professor Rahmatov Yo‘ldosh G‘aybullayevich,

Annotasiya

Og‘zaki poetik ijodning kichik, ixcham, ammo purma’no shakli bo‘lgan maqollarda insonlarning turmush tajribasidan kelib chiqqan xulosa, hukm, kechinmalari, sinovdan o‘tgan hayotiy bilimlari, ma’naviy-ruhiy dunyosi badiiy aks etadi. Maqollar evolyutsiyasi yozma adabiyotda yangi janrlar, poetik san’atlar va badiiy ifoda uslublarining shakllanishiga olib kelganki, buning sabab va omillarini aniqlash yozma adabiyot bilan folklor munosabatlarining rivojlanish qonuniyatlarini ochishda ahamiyat kasb etadi.

Maqollar ham mazmunan hayotning barcha jabhalarini qamrab olgani, ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy-madaniy tushunchalarni poetik ifodalashi nuqtayi nazaridan folklorning eng nodir namunalaridan biri sifatida qabul qilinadi. Ularning makon va zamon jihatidan xalq hayotidagi har qanday sabab-oqibat munosabatlarini o‘zida aks ettirishi, tipologik, tarixiy, strukturaviy xususiyatlari, genezisi, tematikasi, badiiyati, evolyutsiyasini aniqlash xalqimizning milliy tafakkur tarzi tadrijini yaxlit holda kuzatish imkonini bera oladi.

Mazkur maqolada o’zbek milliy tafakkurining eng kichik va chuqur mazmunga ega bo’lgan xalqmaqollar va ularning shakllanish omillari haqida so’z boradi. Maqollarning avvalo ijtimoiy hayot va milliy qadriyatlar hosilasi o’laroq yuzaga kelishi nazariy xulosalar bilan dalillanadi. Maqollarning didaktik xarakteri ulardagi xalq hukmining qat’yligi misollar yordamida tushintiriladi.

Kalit so‘zlar:maqol, matal, milliy qadriyat, tafakkur, e’tiqod, milliy kolorit, tarbiya, evrilish, millatlararo munosabat, didaktika

Annotation

Proverbs, which are a small, concise, but comprehensive form of oral poetry, artistically reflect the conclusions, judgments, and experiences

of people, verified by life knowledge, the spiritual and spiritual world. The evolution of proverbs has led to the formation of new genres, poetic arts and styles of artistic expression in written literature, and determining the reasons and factors for this is important for identifying the patterns of development of the relationship between written literature and folklore.

Proverbs are also considered as one of the rarest examples of folklore in terms of covering all aspects of life, poetic expression of socio-economic, political and cultural concepts. Their reflection of any cause-and-effect relationships in the life of the people in space and time, the determination of their typological, historical, structural features, genesis, themes, artistry, evolution allows us to observe the development of the national way of life. think about our people as a whole.

This article talks about folk proverbs that have the smallest and deepest meaning of Uzbek national thought and the factors of their formation. Theoretical conclusions have proven that proverbs are created primarily as a product of social life and national values. The didactic nature of proverbs and the severity of popular judgment in them are explained with the help of examples.

Keywords: proverb, saying, national value, thinking, faith, national color, education, development, interethnic relations, didactics.

Arabcha “maqol” so‘zi ilmiy adabiyotlarda hayotiy tajriba asosida xalq

Har qanday badiiy so‘zning asl manbai ilohiy kitoblar bo‘lib, qolgan barcha ijod namunalari undagi g‘oya, mazmun va tasvir zamiridan o‘sib chiqqanligi haqidagi qarashlarga tayanib, maqol oldingilar so‘zini sintezlash va bu fikrlarni yashab turgan muayyan zamonga moslab olib kirishdan paydo bo‘lgan, deyish mumkin. Bunday xulosaga kelishga esa quyidagilar asos bo‘la oladi:

a) barcha xalqlar folklorida maqolning mavjudligi;

b) aynan bir maqolning shakl va mazmun o‘zgarishisiz (faqat til jihatdan farqlanadi) barcha xalqlarda uchrashi;

v) bayon uslubining o‘xshashligi, yaxshilik va yomonlik haqida parallel so‘z yuritilishi;

g) so‘z yordamida insonni har narsadan ogoh etish;

d) ezgulikka da’vat, yomonlikdan qaytarish;

e) ixcham shaklda teran ma’noni ifodalash;

f) fikrning ohangdosh so‘zlar bilan ifodalanishi, ya’ni maqolning she’riy namunasida qofiyaning, nasriy namunasida sajning mavjudligi;

j) pand, nasihat, o‘git, mav’izadan iboratligi.

Maqol va matallar bir kunda paydo bo‘lib qolmaydi. Ommaga ma’qul kelgan ibratomuz xarakterga ega bo‘lgan jumla yoki ixcham nutq shakli vaqt o‘tishi bilan ko‘pchilik tafakkurida sayqal topib maqolga aylanadi. Ular doimiy va ijtimoiy hayot bilan yonma-yon yashagan holda rivojlanib, takomillashib va kengayib, variantlashib boraveradi. Bundan tashqari, maqollarning mazmuni yangi zamon va makonga moslashib, mavjud zamon hayoti va falsafasi uchun xizmat qiladi, ya’ni mazmunan yasharib boradi. Shaklan makon va zamonga taalluqlashadi, hajman kengayib yoki ixchamlashib borishi ham tabiiy hol. “Odatda, maqolni, – deb yozadi professor B. M. Karriyev, – dastlab o‘tkir kuzatuvchanlik va o‘z fikrini bir necha so‘z bilanoq ravshan ifodalab berish qobiliyatiga ega bo‘lgan bir kishi to‘qib chiqaradi. O‘rinli ifodalangan bu fikr, individual bo‘lgan bu xulosa keyinchalik jamoa tomonidan qabul qilinishi, qo‘llanishi, qayta ishlanishi, sayqallanishi mumkin. Bu esa maqolning paydo bo‘lishiga olib keladi. Bunday maqol dastavval bir aniq voqeaga, ayrim, yagona bir holga bag‘ishlangan bo‘ladi. Bunday o‘rinli aytilgan gap omma orasida qanday ishlatilishiga qarab, asta-sekin keng umumlashma ma’noga ega bo‘la boradi”(Karriev B. 169. 162).

Darhaqiqat, maqol dastlab individual, xalqning uzoq tajribaga ega vakili nutqida paydo bo‘lishi tabiiy hol. Biroq uning evolyutsion tadrijdagi shakli bilan ilk shakli mutlaq farq qilishi ham mumkin. Shunga ko‘ra maqollarning hosil bo‘lishida ma’lum qoida bo‘lmog‘i lozim:

birinchidan, maqol shunchaki kishilar orasidagi gap emas, balki ijtimoiy hayot voqealarini sinchkovlik bilan kuzatish asosida vujudga kelgan fikrlarning teran xulosasi bo‘lishi kerak;

ikkinchidan, bu xulosa ko‘pchilik tomonidan ma’qullangan, ommaning tafakkuri va xohishiga mos bo‘lishi shart. Demak, maqol tabiatiga ko‘ra tasodif aytilgan fikr emas, balki maxsus tayyorgarlik, tajriba va hayotiy kuzatish asosida yuzaga kelgan, o‘zida yuksak axloqiy ideallarni mujassam qilgan xulosa, dastlab bir kishi tomonidan aytilgan nutq parchasi. Bu individual tajribaviy xulosa vaqt o‘tishi bilan og‘izdan-og‘izga o‘tib ommalashadi. Ba’zan mazmunga yangi zamon ruhini berish uchun maqoldagi qadimiy so‘zlar o‘rnida yangisi ishlatiladi, ya’ni tarixiy so‘z tushib, o‘rniga zamonaviy so‘z qo‘llaniladi. Folklorshunos M.

Hakimov ham yuqoridagi fikrni tasdiqlab: “Tildagi har bir maqol qachonlardir ma’lum bir shaxs tomonidan yaratilgan bo‘lib, davrlar o‘tishi natijasida yaratuvchining nomi noma’lum bo‘lib qoladi. Yakka shaxs tomonidan yaratilgan aforizm uzoq muddat davomida og‘izdan-og‘izga o‘tib, silliqlashib, pardozlanib keladi va umumxalq maqoliga aylanib ketadi”(Hakimov M. 1965. 9.), – deydi. To‘g‘ri, har qanday fikr ham muayyan bir shaxsga tegishli bo‘ladi, biroq maqol dastlab aforistik xarakterga ega oddiy hayotiy kuzatuvga asoslangan fikr tarzida shakllanib, bu fikr uzoq tabiiy kuzatuvlar jarayonida o‘z tasdig‘ini topadi. Ijtimoiy hayot jarayonida ayni holat, hodisaga duch kelingach, shunday deyishgan edi, deya o‘sha tarixiy xotira jonlanadi. Avvaldan bor bo‘lgan fikrga ikkinchi kishi ham o‘z munosabatini bildiradi. Zero, B. Sarimsoqov ta’kidlaganidek: “Maqollarda aks etgan voqea-hodisaga nisbatan izchil munosabat – u yoki tasdiq, yoki keskin inkor yotadi. Binobarin, u yoki bu maqolni eshitgan kishida ana shu maqolda aks etgan voqea-hodisaga nisbatan aniq munosabat yuzaga keladi. Natijada maqol kishiga g‘oyaviy yo‘nalish beradi, ijobiy ideallarning shakllanishiga, rivojlanishiga yo‘l ochadi”(Carimsoqov B. 1987. 24.). Shu sabab maqol qo‘llashdan oldin “deydilarki”, “donishmandlarning aytishicha”, “xalq bekorga bunday demagan” kabi kiritmalardan foydalaniladi. Chunki so‘zlovchi voqeaning kuzatuvchisi sifatida, xalq maqollarini qandaydir holat, jarayonni tasdiqlash uchun keltiradi. Maqollar makon va zamon ta’sirida ko‘pchilikning nutqi va tafakkurida sayqallanib, umumlashma xulosa hayotiy kuzatuv, tajriba natijasi o‘laroq yuzaga keladi.

Ilmda maqol va matallarning paydo bo‘lish omillari turli xil izohlangan. Maqol va matallar milliy madaniyat va koloritni ifodalaganligi bois ko‘pchilik olimlar ularning shakllanish omillarini o‘z millati ijtimoiy-madaniy xususiyatidan kelib chiqib tasniflagan.

axloqiy hurlikka erishishning aniq ko‘rsatmalari berilgan. Bunday ko‘rsatmalar, ko‘pincha ixcham va tugal shaklda bir baytda ifodalanadi. O‘ziga xos ohang va quyma tafakkur hosilasi bo‘lgan bu baytlar asarlardan og‘zaki nutqqa o‘tib, og‘izdan-og‘izga o‘tish natijasida o‘zgarishga “roviylar”, “bobolar” kabi xalqona so‘zlar qo‘llanadiki, aforizmlar

Rus olimi N. T. Fedorenko aforizmga ta’rif berib, shunday deydi: “Qisqa, chuqur mazmunli va ma’no jihatdan tugallangan, obrazli va esda qoladigan shaklga ega, muallifi aniq ibratomuz fikrlar “aforizmlar” deb yuritiladi”(Федоренко Н. Т. , Сокольская Л. 1990. 3.). Bundan ko‘rinadiki, maqol va aforizmlar mazmun va shakl jihatidan bir-biriga

juda yaqin, faqat farq ularning muallifida. Shunday bo‘lsa-da, aforizm va maqollarni farqlashning boshqa muhim belgilari ham kuzatiladi. Bu belgilar quyidagicha:

1. Aforizm yozma adabiyot mahsuli va uning muallifi aniq.

2. Aforizmlar maqollarga nisbatan hajman kengroq va so‘zlar sof adabiy til normalariga bo‘ysunuvchan bo‘ladi. Maqollar hajman ixcham va tarkibidagi so‘zlar sodda va so‘zlashuv uslubiga mos bo‘ladi.

3. Aforizmlar ko‘p hollarda ijtimoiy hayot va jamiyatga munosabat tarzida bo‘lib, aniq siyosiy va ijtimoiy qarashlarga to‘yingan, murakkab va izchil fikr ifodasi bo‘ladi. Maqollarda esa ijtimoiy hayot sohasiga oid ma’lum masalaga xalqqa xos donishmandona munosabat bildiriladi.

4. Aforizmlar ibrati aniq va xulosasi tugalligi bilan maqolga yaqin, biroq ichki qofiya va ohang aforizmda doim bo‘lavermaydi. Maqollar uchun ritm, ohang va qofiya nihoyatda muhim sanaladi.

5. Maqollar nutq vaziyatidan kelib chiqib, bir necha ma’no ifodalaydi. Aynan shu xususiyat maqollarning og‘izdan-og‘izga o‘tib kengayishiga sabab bo‘ladi. Aforizmda esa bunday xususiyat bo‘lmaydi. U aniq bir mazmunni anglatadi va vaziyatga individual baho beradi. Shu bois aforizmlar maqollar kabi keng tarqalmaydi va o‘zgarishga uchramaydi.

Folklorshunoslikda maqol va aforizmlarning umumiy tomoni o‘rganilgan. Olimlar e’tiroficha, maqollarni ham qachonlardir aniq shaxs aytgan, biroq ular xalq ongiga mustahkam o‘rnashib, uzoq vaqt mobaynida sayqallanib, og‘izdan-og‘izga ko‘chib, zamondan-zamonga o‘tib, muallifi unutilib ketgan.

Mavjud xulosalarga tayangan holda, o‘zbek xalq maqollarining kelib chiqish omillarini quyidagicha belgilash mumkin:

jtimoiy hayot va turmush tajribalari asosida paydo bo‘lgan maqollar.

’tiqod, diniy manbalar negizida paydo bo‘lgan maqollar.

ozma adabiy yodgorliklar ta’sirida paydo bo‘lgan maqollar.

oshqa tillardan o‘zlashgan yoki tarjima asarlar asosida paydo bo‘lgan

ASOSIY QISM

Mazkur maqolamizda faqat Ijtimoiy hayot va turmush tajribalari asosida paydo bo‘lgan maqollar xususida so’z yuritamiz. Maqol – asrlar osha kelayotgan xotira, xalqning dunyoqarashi, ruhiyati, hayot haqidagi falsafiy xulosalari, tarixi, madaniyatini o‘zida aks ettiruvchi ixcham shaklga ega ibrat. U o‘zida o‘tmishni jam etish jihatdan bugun va kelajak uchun dastur bo‘la oladi. Shu bois o‘z tarixi, o‘z qadriyati, tafakkur rivoji

uchun qayg‘urgan xalq maqollarni og‘zaki yoki yozma nutqda qo‘llash orqali uni asrashga, to‘plash, o‘rganish va ommalashtirishga intiladi.

Maqollarga qiziqish va ularni xalq hayoti qonuniyatlari sifatida qabul qilish ilk yozma manbalar shakllangan davrdayoq yuzaga kelgan. Izlanishlarimiz bugun maqol deb qaraladigan ibratomuz fikrlarning bitiktoshlar, tarixiy solnoma, yozma manbalarda u yoki bu shaklda uchrashini tasdiqlaydi. Buni esa o‘z davri uchun muhim xulosaviy xarakterga ega fikrlarning keyingi avlodlarga yetkazilishidagi ilk harakat sifatida baholash mumkin. Dastlab asosiy mazmunni dalillash, fikrni quvvatlash maqsadida manbalarga kiritilgan ibratli hukmlarga keyinchalik alohida hodisa sifatida qarash, ularga nisbatan fikr bildirish va bu fikrlarni xalqning nodir xazinasi sifatida qayd etib borish lozim ko‘rilgan. Turkiy xalqlar orasidagi maqollarni bir joyda jamlash (garchi bir o‘rinda bo‘lmasa-da), ya’ni maqolshunoslik harakatini O‘rta asrlar qomusiy olim Mahmud Koshg‘ariy boshlab berdi. Uning “Devonu lug‘ati-t-turk” muqaddimasida bitgan: “Men bu kitobni maxsus alifbo tartibida hikmatli so‘zlar, saj’lar, **maqollar**, qo‘shiqlar, rajaz va nasr deb atalgan adabiy parchalar bilan bezadim. Qattiq joylarini yumshatdim, **qiyin va qorong‘u joylarini yoritdim**”[102] (ta’kid bizniki – *Y. R*), – degan e’tirofi olimning turkiy xalq maqollarining ilk to‘plovchisi va talqinchisi ekanini dalillaydi.

Necha ming yillarni o‘z ichiga olgan bu tarix bizgacha turli manbalar orqali ma’lum darajada aks ettiradi. Inson butun yaratiqlar ichida o‘zining o‘rganadi, tahlil qiladi va ma’lum to‘xtamga keladi. Yashash va amalda ko‘rish jarayonidagi xulosalari kuzatish va o‘rganishdagidan ko‘ra qat’iylashadi va shunga mos hukmlar chiqaradi. Ayni shu tajribaviy hukmlarga “pardoz” beriladi. Siqiq shakl, o‘ziga xos ohang va mazmun butunligiga ega bu tajribaviy xulosalarning og‘izdan-og‘izga o‘tib yurishidan juda ko‘p badiiyat qatralari yuzaga keladi. Bu qatralarda umrning o‘tkinchiligidan tortib, tabiat olami, insonning fe’l-atvori, yashash tarzi – barchasi zuhur topadi. Ayni shu munosabatlarda xalq maqollar ulkan vazifa bajaradi: ajdodlar an’anasining avlodlarda davom etishini ta’minlaydi, insoniyatning o‘tmishi, kelib chiqishi, yashash tarzi

[102] Кошғарий М. Девону луғотит турк. 1-том. – Тошкент: Фан, 1963. – Б. 34. (Ishda asar nomi «Devonu lug‘ati-t-turk» tarzida yozildi, biroq foydalanilgan manbalarda nom nashr etilgani bo‘yicha berildi – Y. R).

bilan bog‘liq xotirani saqlashga xizmat qiladi. Maqollar ijtimoiy hayot, xalq turmush tarzi, urf-odatlarining shakllanishi va rivojlanishida katta ahamiyat kasb etadi. Maqollarning shakllanishi va rivojlanishida ijtimoiy hayot, xalq turmush tarzi, urf-odatlarining ahamiyati katta. Maqollarning shakllanishi va rivojlanishida ijtimoiy hayot, xalq turmush tarzi, urf-odatlarining ahamiyati katta.

b) Tabiiy hodisa va evrilishlarni kuzatish asosida shakllangan maqollar. Inson tabiatning bir bo‘lagi bo‘lib, undagi o‘zgarishlar va evrilishlarga qarab ko‘p narsani bilishga va anglashga harakat qiladi. Tabiatdagi barcha o‘zgarishlar odamni bee’tibor qoldirmaydi. Tabiiy hodisalardan falsafiy xulosalar chiqarishga, o‘z hayotiga qiyoslab, ibrat olishga harakat qiladi va buning natijasida tabiiy hodisalar bilan bog‘liq maqollar shakllanadi. Nutqimizdagi “Asad kirsa, suv oqaradi”, “Bahorgi beg‘amlik – kuzgi pushaymonlik”, “Kun qizarib botsa, qizingni uzat – tong qizarib otsa, tomingni tuzat” kabi maqollar ayni shu holat va hodisalar sabab yuzaga kelgandir.

v) Millat va millatlararo munosabat asosida paydo bo‘lgan maqollar. Xalq orasida eng ko‘p ishlatiladigan maqollar hayotiy tajriba asosida shakllangan. Bunday maqollarda asosan, kundalik hayotda kerak

bo‘ladigan axloqiy-tarbiyaviy masalalar yoritiladi. Masalan, “Aytgan joyga erinma, aytmagan joyga ko‘rinma” maqolida tarbiyaga doir qimmatli fikr mavjudligini anglaymiz. Maqol ikki komponentli bo‘lib, birinchi qismi “Aytgan joyga erinma”ga tavoze va hurmat ma’nosi yuklatilgan, ya’ni aytilgan joyda chaqirilgan kishining hurmati bor, bunday joyda o‘sha kishining kutilishi tabiiy, bormay qolsa, mezbon ranjib qolishi mumkin. Bu joyga o‘zi uchun emas, balki kutuvchilar uchun ham bormoq lozim. Maqolning ikkinchi qismi birinchi qismiga nisbatan zid ma’noga ega: “Aytilmagan joyda ko‘rinma”. Odatda, o‘z qadrini bilgan odam chaqirilmagan joyga bormaydi. U yerda ham vaziyat har xil bo‘lishi mumkin, demak, chaqirilmabdimi, ma’lum sabab bor. Yoki “Bir uy to‘la jonsan, bir-biringga mehmonsan” maqolida ham yuqoridagi maqolning mantiqiy davomini kuzatish mumkin.

g) Milliy tabiat, xarakter asosida paydo bo‘lgan maqollar. Xalq maqollarining yana bir guruhi qardosh va yondosh yashaydigan xalqlarga munosabat asosida paydo bo‘lgan. Bunday maqollar o‘zbek va boshqa xalqlar xarakteridagi xilma-xillikni ko‘rsatishga xizmat qiladi. Masalan, ikki qardosh xalq – qirg‘iz va o‘zbekka xos azaliy odatni e’tiborda tutgan “O‘zbek boyisa, uy solar, qirg‘iz boyisa, mol olar” maqoliga e’tibor qilsak. Maqolda ikki xalq xarakteri qiyoslangan. Maqolning tag ma’nosida o‘zbek va qirg‘izning hayot tarziga kinoya mavjud. Aksar xalqlarda, o‘zni hurmatlash, o‘zini yaxshi ko‘rish, o‘zi uchun qayg‘urish birinchi o‘rinda turadi. Ularda o‘z xotirjamligi, sog‘ligini barcha narsadan ustun sanash hissi bor. Shu bois puli ko‘paysa, uni yana ko‘paytirish, daromadini oshirish payida bo‘ladi. Biroq O‘rta Osiyo xalqlari bunday emas. Ayniqsa, o‘zbeklar bolalarining ertasi bilan yashaydi. Maqolning “O‘zbek boyisa, uy solar” tarzidagi birinchi qismida xalqimizning ana shu qayg‘usi ifodalangan. Bizning xalqimiz bolam-chaqam deydigan xalq. Ne mashaqqat bilan pul topsa ham, uni o‘ziga emas, bolasiga sarflaydi. Maqol mazmunida shunga ishora bor. Maqolning ikkinchi qismida qirg‘iz xalqiga xos xarakter ochiladi. “Qirg‘iz boyisa, mol olar” bu qismda qirg‘iz xalqi kamsitilmaydi. Balki ularning chorvador xalq bo‘lgani, ko‘pincha ko‘chib yurgani bois kichik o‘tovda yashab ketaverishi o‘zbeklar uchun ibrat tarzida ko‘rsatilgan. Shuningdek, uy solishdan ko‘ra, mol olish iqtisodiy ahvolni o‘nglashga yordam berishiga ishora qilingan. Yoki “O‘zbekka osh yaxshi, qozoqqa – go‘sht” maqoliga e’tibor qaratamiz. Bu maqol majoziy ma’noga ega bo‘lib, har kimning ta’bi va didi o‘ziga xos, birovga yoqqan birovga yoqavermasligi haqidagi dalil tabiiy jarayondan olib keltirilgan: qozoq va o‘zbek hayotidagi oshxo‘rlik va go‘shtxo‘rlik qiyoslangan.

Vodiy tomondan yozib olingan maqollarning ko‘pchiligi o‘zbek va qirg‘iz xalqi munosabatlarini ifodalaydi. Masalan, “Qirg‘iz xalqi mol bilan,

o‘zbek xalqi bog‘ bilan” maqoli ikki xalqdan birining chorva, birining dehqonchilik bilan shug‘ullanishi zamirida yuzaga kelgan. “Qirg‘iz boyisa mol olar, sart boyisa xotin olar” maqolida esa ikki xalqning fe’liga xoslik berilar ekan, xalqimiz qardosh xalqini kamsitmagan holda, o‘z nuqsonlarini kinoya yordamida ochib beradi.

Toshkent, Sirdaryo viloyatlarida qozoqlar bilan bog‘liq maqollarni uchratish mumkin: “Qozoqning shu yer degani – uch tosh”. Qardosh xalqlar haqida aytilgan maqollarda o‘zbek va o‘sha qondosh xalq urf-odati, xarakteri va madaniyatiga xos xususiyatlar o‘zaro qiyoslanadi. Qiyoslashda har ikkala xalqqa xos ustuvor jihat e’tiborga olinadi. Shuningdek, bunday maqollar o‘z ma’nosidan tashqari ko‘chma ma’noni anglatishga ham xizmat qiladi. Parallel qiyos usulidagi bunday maqollarda xalqimizning o‘ziga xos tomonlari, tipik belgilari, o‘zgachaligi yorqin ifodalanadi.

d) Milliy qadriyat va urf-odatlar asosida paydo bo‘lgan maqollar. O‘zbek xalq maqollarining katta bir qismini ota-onaga hurmat, aka-ukachilik, qon-qarindoshlik mavzusidagi maqollar tashkil etadi. Bu xalqning azaldan qon-qoniga singib ketgan, har doim dolzarb sanalgan va eskirmaydigan mavzusidir. Sharqshunos Herman Vamberi o‘zining “Turkiy xalqlar” asarida o‘zbeklarda ajoyib qadimiy odatlar saqlab qolinganini e’tirof etib shunday yozadi: “O‘zbeklarning oilaviy munosabatlarini asl namuna deb hisoblasa bo‘ladi. O‘zbeklarning o‘z xotiniga munosabati fors-tojik va sartlarga nisbatan ancha yaxshiroq, shunisi juda ta’sirliki, o‘rta yoshlarga borib qolgan farzandlar o‘z ota-onalariga juda hurmat va ehtiromli bo‘lishadi. O‘zi 30 yoki 40 yoshlarga borib qolgan o‘g‘il otasining bir qarashidayoq cho‘chib ketadi va hech qachon otasi bor paytda chilim chekmaydi, birinchi o‘tirmaydi va birinchi gapirmaydi”(https://ziyouz. uz/ilm-va-fan/tarix/herman-vamberi-turkiy-halq/).

Ko‘rinadiki, o‘zbek xalqiga xos bo‘lgan oilaviy munosabatlar azaldan boshqa xalq vakillari uchun ham namuna bo‘lib kelgan. Bunday qon-qarindoshlikka muhabbat ham aslida xalq maqollari orqali keyingi avlodlar ruhiyatiga singdirilgan. “Ota rozi – xudo rozi”, “Onalik uyning ori bor, otalik uyning – zari”, “Otangni sog‘insang, tog‘angni ko‘r”, “Xeshlik – xushlik”. Aslida bu kabi maqollar ilohiy kitoblarda kelgan hukmlar asosida shakllangan. Qur’oni karimning “Baqara” surasi 83-oyatida “Faqat Ollohgagina ibodat qilinglar, ota-onaga yaxshilik qilasizlar, qarindosh urug‘, yetim va miskinlarga ham (yaxshilik qilasizlar) . . . deb bani Isroilga ahdu-paymon olganimizni eslanglar!”(Alouddin Mansur. 2019. 53.) deyilgan. Oyati karimada eramizdan 1200-yil avval yashagan Muso alayhissalom qavmi, ya’ni bani Isroil qavmi bilan Olloh taolo o‘rtasidagi

ahd esga olingan. Yaratgan zot odamzodga o‘ziga ibodat etishdan so‘ng ota-ona, qarindosh-urug‘, yetim va miskinlarga yaxshilik qilishni buyurgan. Haq taoloning mazkur ko‘rsatmasi insoniyat uchun dasturulamal bo‘lgan, insonlar tomonidan yodlangan va asrlar osha bu hukmlar nutqda qo‘llanish asosida turli shakldagi hikmat-maqollarga aylangan. VI asrdan so‘ng bu hukmlar Qur’on bilan yanada mustahkamlangan. Shu bois ota-ona, qarindosh-urug‘, yetim va miskinlarga yaxshilik qilish to‘g‘risidagi maqollar butun xalqlarda bor. Masalan, Dog‘iston Respublikasida yashaydigan darg‘in xalq maqollari orasida “Onangga kaftingda tuxum pishirib bersang-da, uning haqini ado qilolmaysan”(Jahon xalqlari maqollari. 2016. 116.), qozoq xalqida “Onangga og‘ir so‘z aytma, otangga og‘ir yuk ortma!” (“Анаңа ауыр сөз айтпа, әкеңе ауыр жүк артпа") (Hakimov M. 1965. 177.), rus xalqida “Ota-onangni tirigida qadrla, vafot etgach xotirla” (“Живы родители – почитай, померли – поминай”) (Пословицы и поговорки русского народа. 1987. 306.), o‘zbek xalq maqollaridan “Otasini og‘ritgan el ichida xor bo‘lar, Onasini og‘ritgan parcha nonga zor bo‘lar” (Jahon xalqlari maqollari. 2016. 325) yoki yetimlar haqidagi “Cherkov qurma, yetimni obod qil” (“Не строй церкви, пристрой сироту” (Пословицы и поговорки русского народа. 1987. 3. 306), “Yetimni yetim dema, Yetimning haqini yema”, “Yetimni yig‘latma”kabi maqollar bundan necha ming yillar avval Ollohning bandalari bog‘lanishga buyurgan hukmlari asosida yuzaga kelganini inkor etib bo‘lmaydi.

XULOSA

Xullas maqollar xalq og‘zaki ijodining eng qadimiy janri bo‘lib, u uzoq tarixiy-folkloriy jarayonda shakllangan. Maqollar so‘zlar kabi ijtimoiy hayot bilan yonma-yon yashab, takomillashib, kengayib, variantlashib boravergan. Davrdan davrga o‘tish bilan maqollar mazmuni yangi zamon va makonga moslashib, mavjud zamon hayoti va falsafasi uchun xizmat qilgan.

Maqol va matallar milliy-madaniy koloritni ifodalaydi, shu bois maqollarning shakllanish omillarini har bir millatning o‘z ijtimoiy-madaniy hayoti va dunyoqarashidan kelib chiqib tasniflash lozim. Shunga ko‘ra, ijtimoiy hayot va turmush tajribalari; e’tiqod, diniy-ilohiy manbalar; yozma adabiy yodgorliklar; boshqa tillardan o‘zlashish yoki tarjima asarlar o‘zbek xalq maqollarining shakllanganishida muhim omil bo‘lgan.

SUMMARY

The word “proverb” in scientific literature is a short, figurative and wise expression, a saying created among the people on the basis of life

experience, usually containing advice. It is interpreted as one of the folklore genres, which has a short, deep meaning, often used in speech, and a stable form (Khotamov M. , Sarimsakov B. 1979. 239.). These proverbs, which are the product of centuries of life observations, are also called "words of the fathers", "words of the people" (Fitrat A. 2006. 69). Based on this, the proverb can be understood as the word of the ancestors. This, naturally, allows us to say that the origin of the proverb goes back very far, to the first periods of human history. After all, as it is written in the preface of the collection "Sahih-ul-Bukhari", Allah Almighty conveys his religious teachings to people through the prophets and entrusted them with the task of showing how to apply it in life. The prophets conveyed revelations from Allah to people. Those who heard this message from the messengers tried to spread it and pass it on to others. In this way, messages were passed down from generation to generation. Therefore, we can say that since the history of mankind began with Adam Safiullah, the indisputable fact is that all information came to others in the form of instructions, advice, invitations and returns. After all, as folklorist Sh. Turdimov pointed out, the presence in literature of a semantic layer that artistically expresses a person's spirituality, thinking, his will and his search for self-identity shows that he belongs to the BIG WORD. Accordingly, the responsibility of preparing descendants for life, distinguishing between good and evil, knowing the high and the low, and preparing for life's trials has developed throughout humanity. This teaching and lesson is deepened, especially through literature and the arts of speech. Humanity began its life on earth based on the instructions and judgments of God, and then, mixed with the conclusions of the life process, unique "laws of life" were created, which were increased and updated as a result of oral transmission, adapted time and speech, and thus subtle expressions appeared and proverbs. This is how stories, legends, fairy tales, and epics were created, and it is appropriate to study these works as works that are closest to early history, the real style of life, "which in no way departs from reality, the material world" (Bakhtin M. 2015. 125.).

Based on the opinion that the primary source of every artistic word is divine books, and all other examples of creativity grow from the essence of the idea, content and image in it, we can say that the proverb arose as a result of the synthesis of words. predecessors and bringing these ideas into line with current times. The basis for this conclusion may be the following:

a) the existence of proverbs in the folklore of all nations;

b) the fact that all nations have exactly one proverb without changes in form and content (it differs only in language);

c) the similarity of the narrative style, parallel conversations about good and evil;

g) warn a person about everything using words;

d) a call to good, renunciation of evil;

e) expression of deep meaning in a concise form;

f) expression of thought in melodic words, that is, the presence of rhyme in a poetic example of a proverb and saj in a prosaic example;

j) consisting of exhortations, advice, lessons and sermons.

Proverbs and sayings do not appear overnight. A sentence or short form of speech that is instructive in nature and popular among the masses becomes a proverb over time. They continue to develop, improve, expand and diversify, living side by side with public life. In addition, the content of proverbs adapts to new time and space and serves the life and philosophy of the current time, that is, it lives in the content. Shapes are related to space and time, and it is natural for them to expand or contract in size. "Usually a proverb, " writes Professor B. M. Karriev, "is first created by a person who has keen powers of observation and the ability to clearly express his thoughts in just a few words. " This is a well-expressed opinion, this individual conclusion can be accepted, applied, processed, polished by the team. This gives rise to a proverb. Such a proverb is first dedicated to one specific event, some particular occasion. Depending on how it is used by the masses, such an eloquent statement gradually acquires a broad general meaning" (Karriev B. 169. 162).

In fact, it is natural that the proverb first appeared in the speech of an individual, a representative of the people with great experience. However, its form in the evolutionary process may be completely different from the original form. Accordingly, when forming proverbs

When a person looks at the world with his thinking, he understands the types, characteristics and conditions of causes and events and expresses either a positive or negative attitude accordingly. In forming these relationships, of course, a person relies on the conclusions of those who lived before him, the memory of the past, education and experience. He even reacts to opinions expressed before him. That is why there are many proverbs and proverbs that contradict each other in content and contradict each other. For example: If you have a friend, don't hide a secret – Don't trust a friend with a straw; Before the thinker has thought

through his game, the risker finishes his work - An act committed without thinking causes anxiety. Folklorist B. Sarimsakov speaks about this: "The close connection of folk proverbs with the life of the people determines their national identity and at the same time their universal character. These two aspects are expressed in the theme of Uzbek folk proverbs, in the ways of reflecting reality, in artistic and visual means and, finally, in the language" (Mirzaev T. Sarimsokov B. 1987. 25). In fact, every nation has its own views on the world and people, they see the world based on their environment and conditions. Therefore, the theme of folk proverbs is formed based on the mentality and identity of each nation. Accordingly, the factors in the emergence of folk proverbs can be classified as follows as a result of observations for life and national worldview:

a) Proverbs were formed on the basis of the first ideas about the Universe and man. If we look at the long history of Central Asia, it will be proven that this land was a field of wars, robberies, invasions and wars. This land witnessed the invasion of the Huns, Kushans, Hephthalites, Greeks, Arabs, Mongols and Russians. As a result of these wars and migrations, the culture, customs and beliefs of these peoples penetrated into Central Asia. On this occasion, the scholar-historian Kh. Karamatov writes: "Within civilization, the religious faith of the ruling (metropolis) state was accepted by the upper class of the conquered countries, and because of this they received a "fatwa" to rule their people. Among the middle and lower classes, ancient forms of belief either persisted or were replaced by "foreign" ones. Conversely, when settlers invaded settled lands, they were often assimilated and assimilated into the culture of the conquered, but still retained their identity by incorporating elements of their faith into their adopted religion. As a result, a complex of different beliefs arose" [Karamatov Kh. 2008. 9.]. This religious diversity also influenced the worldview of the Uzbeks and formed a complex ethnoculture. This is reflected in folk proverbs. Therefore, it is impossible to express a clear attitude towards the period of formation of folk proverbs. It is correct to say that the first proverbs appeared with the formation of human social consciousness. These proverbs are mainly related to the understanding of existence, the universe and man. For example, such proverbs as "Death is not enough, the fly is immortal", "The Akl stone is a human head", "The matter of the world is the life of two people", "The owner of the earth is a god", "The owner of water is the Sultan" were created in connection with man's understanding of existence and the Universe. can be estimated as

b) Proverbs were formed based on observations of natural phenomena and events. Man is part of nature and tries to know and understand many

things depending on changes and developments in it. All changes in nature do not leave human attention. He tries to draw philosophical conclusions from natural phenomena, compare them with his own life, as a result of which proverbs are formed related to natural phenomena. In our speech there are sayings such as “If Assad enters, the water will turn white”, “Spring confusion is autumn regret”, “When the day is red, give your daughter - when the morning is red, fix the roof. ” the reasons for these situations and events.

c) Proverbs that arose on the basis of national and interethnic relations. The most common proverbs among people were formed on the basis of life experience. Such proverbs highlight moral and educational issues necessary in everyday life. For example, we understand that a valuable idea about education is contained in the proverb “Don’t go where you want, don’t go where you don’t want to. ” The proverb has two components, the first part “Do not go where you are told” is loaded with the meaning of humility and respect, that is, a person invited to a specified place is respected, it is natural to expect that person in such a place, if he does not go, the owner may be offended . It’s not just yourself who needs to go to this place, but also those who are waiting. The second part of the proverb has the opposite meaning of the first part: “Do not appear where it is not mentioned. ” Usually a person who knows his worth does not go where he is not invited. The situation there may be different, which means there is a reason why he was not called. Or a logical continuation of the above proverb in the proverb “You are a house full of souls, you are each other’s guests”

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Жаҳон халқлари мақоллари. – Тошкент: Ўқитувчи, 2018. – Б. 116.

2. Караматов Ҳ. Ўзбекистонда мозий эътиқодлар тарихи. – Тошкент: Ғ. Ғулом. НМИУ, 2008. – Б. 9.

3. Карриев Б. М. Туркменские пословицы и поговорки. – Ашхабад, 1961. – С. 162.

4. Мирзаев Т. , Саримсоқов Б. Ўзбек халқ мақоллари ва унинг ушбу нашри ҳақида / Ўзбек халқ мақоллари. I жилд. – Тошкент: Фан, 1987. – Б. 25.

5. Пословицы и поговорки русского народа. – М. : Правда, 1987. – С. 306.

6. Саримсоқов Б. Ўзбек халқ мақоллари ва унинг ушбу нашри ҳақида / Ўзбек халқ мақоллари. 1-жилд. А–О. – Тошкент: Фан, 1987. – Б. 24.

7. Фитрат А. Танланган асарлар. IV жилд. – Тошкент: Маънавият, 2006. – Б. 69.

8. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. II томлик. I том. – М. : Русский язык, 1981. – Б. 456.

9. Қазақтың мақал-мәтелі. – Алматы: Жазушы, 1980. – Б. 177.

10. Қуръони азим мухтасар тафсири. (Шайх Алоуддин Мансур) – Тошкент: Movarounnahr, 2019. – Б. 53.

11. Ҳакимов М. Ўзбек совет ёзувчиларининг асарларида мақол, матал ва афоризмлар: Филол. фан. номз. . . . дисс. – Тошкент, 1965. – Б. 9.

12. Ҳотамов Н, Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1979. – Б. 239.

13. https://ziyouz. uz/ilm-va-fan/tarix/herman-vamberi-turkiy-halq/

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA XOTIRA RIVOJLANISHINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Mushtariy Abdullayeva Mirza qizi

mushtariy. abdullayeva@mail. ru

Annotatsiya

Xotira zaruriy aqliy jarayonlardan biri bo'lib, ularsiz bolaning intellektual rivojlanishi mumkin emas. Uning rivojlanishi uchun maktabgacha yoshda yetarlicha e'tibor berilishi kerak. Aynan xotira yordamida bola yangi bilimlarga ega bo'ladi, dunyoni o'rganadi yoki maktabda o'qiy oladi, kerakli bilim, ko'nikma va ko'nikmalarga ega bo'ladi. Xotirani rivojlantiruvchi mashg'ulotlarda biz bolalarni oddiy mashqlar va o'yinlar yordamida ma'lumotlarni yodlash, saqlash va mustahkamlashshga o'rgatamiz. Maktabgacha yoshdagi bolalarning xotirasi berilgan ma'lumotlarni tushunmasdan, mexanik yodlash bilan tavsiflanadi. Ota – onalar va tarbiyachilarningvazifasi bolaga yangi bilimlarni mantiqiy anglatgan holda ongli ravishda bajarishga o'rgatishdir. Ma'lumotni ixtiyoriy yodlash va takrorlash asta-sekin ongli ravishda yodlashga o'tishi kerak. Tasviriy xotira ikki yilgacha rivojlanadi. Bu yoshda bola asab tizimining faol rivojlanib, ma'lumot hajmi ortadi.

Ushbu maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarda oliy nerv tizimi, xotiraning samaradorligi, eslab qolishning ko'lami va tezligi, esda saqlashning davomiyligi, esga tushirishning aniqligi xususida so'z boradi. Bundan tashqari xotira faol jarayon bo'lib, u shaxsning u yoki bu turli ma'lumotlar bilan ishlash malakasiga, unga munosabatiga, materialning qimmatini tasavvur qilishiga bevosita bog'liq bo'lishi yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: xotira, jarayon, muomala, obrazli, mantiqiy, emotsional.

FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF MEMORY IN PRESCHOOL CHILDREN

Mushtariy Abdullaeva Mirza qizi

Annotation

Memory is one of the necessary mental processes, without which a child's intellectual development is impossible. Sufficient attention should be paid to its development in preschool age. It is with the help of memory that the child acquires new knowledge, learns the world or can study at school, acquires the necessary knowledge, skills and abilities. In memory training, we teach children to memorize, store and consolidate information using simple exercises and games. The memory of preschool children is characterized by mechanical memorization without understanding the given information. The task of parents and educators is to teach the child to consciously implement new knowledge in a logical way. Voluntary memorization and repetition of information should gradually be transferred to conscious memorization. Visual memory develops up to two years. At this age, the child's nervous system is actively developing, and the volume of information increases.

This article deals with the higher nervous system, the efficiency of memory, the scope and speed of remembering, the duration of remembering, and the accuracy of remembering in children of preschool age. In addition, memory is an active process, which is directly related to a person's ability to work with various information, his attitude to it, and his perception of the value of the material.

Keywords: memory, process, treatment, figurative, logical, emotional.

Kirish

2017 yil 7 dekabr kuni O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganligining 25 yilligiga bag‘ishlangan tantanali tadbirda O‘zbekiston Respublikasining Prezidenti Shavkat Mirziyoyev tomonidan bildirilgan quyidagi fikrlarini ta’kidlash maqsadga muvofiq bo‘lardi: “Ayni paytda farzandlarimiz tarbiyasida eng asosiy bo‘g‘in hisoblangan maktabgacha

ta’lim tizimining zamon talablariga mos kelmasligi ham sir emas. Ushbu sohaga bir paytlar e’tiborimizni susaytirib yuborganimiz oqibatida ko‘pgina muammolar yig‘ilib qolganini ochiq aytish lozim. Bog‘cha tarbiyasini ko‘rgan bolaning ongi, dunyoqarashi qanday yuqori bo‘lishini bugun kimgadir isbotlab o‘tirishning, o‘ylaymanki, hech qanday hojati yo‘q. Bu so‘zlarning amaliy isbotini kundan-kunga amalga oshirilayotgan ishlar misolida yaqqol kuzatish mumkin. Ayniqsa, maktabgacha ta’lim muassasalarida bolalarning dunyoqarashini kengaytirish, fikrlash doirasini oshirish maqsadida o‘tkaziladigan mashg‘ulotlar, tadbirlarning mazmuniga e’tibor qaratilayotganligi quvonarli xol albatta. Yuqorida aytilgan fikrlarning me’yoriy-huquqiy hujjatlar bilan tartibga solinayotganligi ishning tizimli tashkil etilishiga zamin yaratadi.

Psixika – bu inson ruhiyatining shunday holatiki, u tashqi olamni, ichki ruhiy olamni ham ongli tarzda aks ettirishimizni, ya’ni bilishimiz, anglashimizni ta’minlaydi. Psixikaning jarayonlari quyidagicha:

1. Bilish faoliyati: diqqat, nutq, faoliyat

2. Bilish jarayonlari: sezgi, idrok, xotira, xayol, tafakkur

3. Shaxsning hissiy-irodaviy sohasi: hissiyot, iroda

4. Shaxsning individual-psixologik xususiyatlari: temperament, xarakter, qobiliyat

Psixologiya – juda qadimiy va shu bilan birga navqiron fandir. Psixik hodisalarning ilk talqini qadimiy yunon olimi Aristotel (eramizdan avvalgi 384-322 yillar)ning “Ruh haqida” nomli asarida berilgan. Psixik hodisalar va ularning qonuniyatlariga taalluqli ilmiy tadqiqot ishlari XIX asrning ikkinchi yarmida, ilmiy psixologiya asoslari esa XIX va XX asrlar o‘rtasida yuzaga kelgan. Hozirgi kunda psixologiyaning 300 dan ortiq tarmog‘i fan sifatidarivojlanib kelmoqda. (Рогов Е. И. Настольная книга практического психолога. Т. 1-2. –М. , 1999 г.)

Bolalar psixologiyasi bola psixikasining taraqqiyoti hamda shaxsiy xususiyatlarining yuzaga kelishiga ta’sir qiluvchi omillarni ham o‘rganadi. Bugungi kunda bolalar psixologiyasi fanining oldida bir qancha muhim nazariy va amaliy vazifalari turadi, uning nazariy vazifalariga quyidagilar kiradi:

1. Turli yoshdagi bolalarga xos bo‘lgan psixologik xususiyatlarni, ya’ni bolalarning idrokiga, sezgi-tuyg‘ulariga, diqqatiga va xotirasiga, nutqi va tafakkuriga, xayoliga, irodasiga xos xususiyatlarni o‘rganish;

2. Bolaning psixik taraqqiyotiga faol ta’sir qiluvchi omillarni aniqlab berish;

3. Turli yoshdagi bolalarning rivojlanishiga xos bo‘lgan qonuniyatlarni o‘rganish;

4. Bola shaxsi va shaxsiga xos bo‘lgan psixologik xususiyatlarni o‘rganish;

5. Bolani maktab ta’limiga tayyorlash;

6. Maktabda muvaffaqiyatli o‘qish uchun bolaning aqliy jarayonlarini faollashtirish;

7. Ta’lim jarayonida bolaning mustaqil, ijodiy, faol tafakkurini shakllantirish;

8. Ta’lim-tarbiya jarayonida bolaning maxsus qobiliyatlarini shakllantirish;

9. Ta’lim-tarbiya ishlarining psixologik mazmunini ochib berishdan iboratdir. Odam ko’rgan, his qilgan va eshitgan narsalarining juda oz miqdorinigina eslab qola oladi. Ma’lum bo’lishicha, bir vaqtning o’zida odam ongida 7 tadan ortiq belgiga ega bo’lgan ma’lumotning qolishi qiyin ekan. Bu yettita so’z, son, belgi, narsaning shakli bo’lishi mumkin. Agar telefon raqamlari 8 ta belgili bo’lganda, uni yodda saqlash ancha qiyin bo’larkan. Demak, ongning tanlovchanligi va ma’lumotlarni saralab, terib ishlatishi yana bir psixik jarayonni — xotirani bilishimiz lozimligini bildiradi. (Абрамова Г. С. Практическая психология. Москва, «Академический проект», Москва, 2001.)

Odatda biz biror bir materialni o’qiydigan bo’lsak, uni hech bir o’zgarishsiz eslab qolishga harakat qilamiz. Lekin ajablanarlisi shundaki, borgan sari material ma’lum o’zgarishlarga yuz tutib, xotirada dastlabki paytdagisidan boshqacharoq bo’lib saqlanadi. Ba’zi bir material yoki ma’lumot xohlasak ham xotiradan o’chmaydi, boshqasi esa juda qattiq xohlasak ham kerak paytda yodimizga tushirolmaymiz. Bu kabi savollar, inson bilish jarayonlaridagi eng muhim savollar bo’lib, ba’zan o’z taraqqiyotimiz va kamolotimizni ham ana shunday omillarga bog’lagimiz keladi.

Ma’lum bo’lishicha, inson miyasi har qanday ma’lumotni saqlab qoladi. Agar shu ma’lumot biror sabab bilan odamga kerak bo’lmasa, yoki o’zgarmasa, u ongdan tabiiy tarzda yo’qoladi. Lekin har doim ham bizning professional faoliyatiiz manfaatlariga mos ma’lumotlarni esda saqlash juda zarur va shuning uchun ham ko’pchilik ataylab xotira tarbiyasi bilan shug’ullanadi.

Xotira — bu tajribamizga aloqador har qanday ma'lumotni eslab qolish, esda saqlash, esga tushirish va unutish bilan bog'liq murakkab jarayondir. Xotira har qanday tajribamizga aloqador ma'lumotlarning ongimizdagi aksidir.

Inson xotirasining yaxshi bo'lishi, yaьni qis-kechinmalarimiz, ko'rgan-kechirganlarimizning mazmuni to'laroq miyamizda saqlanishi quyidagi omillarga bog'liq:

esda saqlab qolish bilan bog'liq harakatlarning yakunlanganlik darajasiga;

shaxsning o'zi shug'ullanayotgan ishga nechog'lik qiziqish bildirayotganligi va shu ishga moyilligiga;

shaxsning bevosita faoliyat mazmuni va ahamiyatiga munosabatining qandayligiga;

shaxsning ayni paytdagi kayfiyatiga;

irodaviy kuchi va intilishlariga.

Xotiraning samaradorligi eslab qolishning ko'lami va tezligi, esda saqlashning davomiyligi, esga tushirishning aniqligi bilan bog'lanadi. Demak. odamlar ham aynan shu sifatlarga ko'ra ham farqlanadilar:

materialni tezda eslab qoladiganlar;

materialni uzoq vaqt esda saqlaydiganlar;

istagan paytda osonlik bilan esga tushiradiganlar.

Ba'zi odamlarning xotirasiga xos jihatlarni tug'ma deb atashadi. To'g'ri, oliy nerv tizimi, uning o'ziga xos ishlash xususiyatlari xotiraning o'ziga xos individual uslubini belgilashi mumkin. Lekin hayotda ko'pincha shaxsning bilish jarayonlari va sezgi organlarining ishlash qobiliyatlariga bog'liq tarzda ajralib turadigan tiplari haqida gapirishadi. Masalan, ayrim odamlar ko'rgan narsalarini juda yaxshi eslab qoladi, demak, ularning ***xotirasi ko'rgazmali — obrazli*** bo'lib, ko'zi bilan ko'rmaguncha, narsaning mohiyatini tushunmaydi ham. Boshqalar esa o'zicha fikrlab, nomini aytib, mavhum tarzda tasavvur qilmaguncha, eslab qolishi qiyin bo'ladi. Bundaylar ***so'z — mantiqiy xotira*** tipi vakillaridar. Yana bir tipli odamlar bevosita his qilgan, «yuragidan» o'tkazgan, unda biror yorqin emotsional obraz qoldirolgan narsalarni yaxshi eslab qoladilar, bu — ***emotsional xotiradir***. Lekin yana bir xotira egalari borki, ularni ***fenomenal xotira*** sohiblari deb atashadi. (Абрамова Г. С. Практическая психология. Москва, «Академический проект», Москва, 2001.)

Adabiyotlar sharhi

Psixologiyaga oid kitoblarda ana shunday xotiraga ega bo'lgan kishilar to'g'risida ko'p yozilgan. Bu shunday kishilarki, ular bir vaqtning o'zida nisbatan juda katta hajmdagi ma'lumotlarni esda saqlay oladi va esga tushiradi. Masalan, tarixiy shaxslar orasida Yuliy TSezar, Napaleon, Motsart, shaxmat ustasi Alexin kabi insonlar xotirasi ana shunday noyob bo'lganligi haqida ma'lumotlar bor. Taniqli, rus psixologi va neyropsixologi A. R. Luriya ham ana shunday xotira sohiblaridan biri — asli kasbi jurnalist bo'lgan Shereshevskiy degan shaxs xotirasini ataylab uzoq vaqt mobaynida o'rgangan. Uning xotirasi shunday ediki, Dantening «Ilohiylik komediyasi»dan olingan uzundan-uzoq parchani bir marta qarab olgandan so'ng, 15 daqiqadan keyin so'zma-so'z aytib berolgan. SHunisi xarakterli ediki, komediya unga notanish bo'lgan italyan tilida yozilgan edi. Ko'pchilikni qanday qilib yaxshi, mustahkam esda saqlab qolish muammosi qiziqtirsa, Shereshevskiy uchun qanday qilib unutish masalasi murakkab edi. Uni xotira obrazlari doimo qiynar, ko'rgan narsalari ko'z oldida gavdalanaverar edi. Qanday qilib eslab qolasiz? Degan savolga u shunday javob bergan: men «materialni» o'zimga tanish va sevimli bo'lgan Moskva ko'chalariga joylashtiraman. Bir marta bir materialning bir bo'lagi o'sha «ko'chaning» salqin tushgan yeriga tushib qolib, esga tushirishi ancha qiyin bo'lgan ekan. Shunga o'xshash har bir fenomenal xotira egalarining o'ziga xos eslab qolish uslublari bo'lar ekan.

Metodologiya

Tarixda bunday kishilar bor va ular bizning oramizda xam yo'q emas. Muhimi shunda-ki, ana shu fenomenal xotirani shaxs va jamiyat manfaatiga mos tarzda unumli ishlata bilishdir. (Абрамова Г. С. Практическая психология. Москва, «Академический проект», Москва, 2001.)

Quyida xotira qonunlari bilan tanishib chiqamiz:

Anglanganlik qonuni. Oddiy, lekin murakkab qonun, ya'ni berilgan materialni qanchalik chuqur anglasak, shunchalik uni mustahkam xotirada muhrlagan bo'lamiz.

Qiziqish qonuni. Anatol Frans: «Bilimlarni yaxshi hazm qilish uchun uni ishtaha bilan yutish kerak» deganda, albatta, materialga jonli qiziqish bilan munosabatda bo'lishimiz, va uni yaxshi ko'rishimiz kerakligini nazarda tutgan.

Ilgarigi bilimlar qonuni. Ma'lum mavzu yuzasidan bilimlar qanchalik ko'p bo'lsa, yangisini esda saqlab qolish shunchalik oson bo'ladi. Masalan, ilgari o'qigan biror kitobni qaytadan o'qib, uni yangidan o'qiyotganday his qilsangiz, demak, siz ilgarigi tajribangiz yetishmaganligidan uni yaxshi o'zlashtira

olmaganligingizni his qilishingiz mumkin. Demak, eski bilimlar ham tajribaga aylangandagina, yangilariga zamin bo'la oladi.

Eslab qolishga tayyorlik qonuni. Biror materialni eslab qolishdan avval, bo'lg'usi aqliy ishga qanday hozirlik ko'rgan bo'lsangiz, shunga mos tarzda eslab qolasiz. Masalan, fizika o'qituvchisining barcha darslari sizga doimo ma'qul bo'lgan bo'lsa. Siz: «Bugun ham yangi narsa o'rganib chiqaman», deb o'zingizni ishontirasiz va oqibatda natija ham yaxshi bo'ladi yoki vaqgga nisbatan tayyorlik ham shunday. «Bir amallab imtihon topshirsam, keyin qutulaman», deb darsga tayyorlangan bo'lsangiz, imtihon tugagach, go'yoki mnyangizni birov «yuvib qo'yganday» tasavvur hosil bo'ladi. Agar materialni mutaxassis bo'lishim uchun juda kerak, deb umringiz oxirigacha muhimligini anglasangiz, u narsa xotirada muqim saqlanadi.

. Assotsiatsiyalar qonuni. Bu qonun xaqida eramizdan avval Arastu ham yozgan edi. Qonunning mohiyati shundaki, bir vaqtda shakllangan tasavvurlar xotirada ham yonma-yon bo'ladi. Masalan, ayni aniq bir xona o'sha yerda ro'y bergan hodisalarni ham eslatadi.

Birin-ketinlik qonuni. Harflarni alfavitdagi tartibidayoddan aytish oson, uni teskarisiga aytish qiyin bo'lganidek, xotirada ham ma'lumotlarni ma'lum tartibda joylashtirishga va kerak bo'lganda, tartib bilan birin-ketin tiklash maqsadga muvofiqdir.

Kuchli taassurotlar qonuni. Eslab qolinadigan narsa to'g'risidagi birinchi taassurot qanchalik kuchli bo'lsa, unga aloqador obraz ham shunchalik yorqin bo'ladi. Bundan tashqari, siz uchun ahamiyatli va jozibali ma'lumotlar oqimida eslanayotgan material ham yaxshi esga tushiriladi.

Tormozlanish qonuni. Har qanday muayyan ma'lumot o'zidan oldingi ma'lumotni tormozlaydi. Shuning uchun uning o'chib ketmasligi uchun yangini esda saklashdan avval mustahkamlash choralarini ko'rishingiz kerak.

Natijalar

Xotirani rivojlantirish masalasi psixologiyadagi, nafaqat psixologiyadagi, balki insoniyatning oldida turgan dolzarb muammodir. Ayniqsa, u yoki bu ta'lim maskanlarida o'qiydigan har bir o'quvchi yoki talaba uchun ham bu juda muhim narsa: kim eshitgan yoki ko'rgan narsasining mazmunini to'la eslab qolib, keyin sheriklari yoki o'qituvchisini lol qilishni xohlamaydi deysiz? SHuning uchun ham ushbu mavzuda amaliy jihatdan ma'qul va mumkin bo'lgan ayrim tavsiyalarga e'tiborni qaratamiz.

Ko'pchilik psixologlar va amaliyotchilar inson xotirasini kitoblar javoniga o'xshatishadi. Agar shu javonda kitoblar tartib bilan joy-joyiga qo'yilgan va siz

vaqti-vaqti bilan ularning orasiga «tashrif» buyurib tursangiz, qaysi kitob qaerda turganini yaxshi bilasiz. Xotira ham shunday. Agar siz muntazam o'z qobiliyatlaringizni o'stirish ustida ishlasangiz, u yoki bu qiziqtirgan mavzu bo'yicha turli kitoblarni o'qib, ularni ma'lum tartibda qaytarib tursangiz, esda saqlash va esga tushirish qobiliyatingiz o'sib boraveradi.

Ikkinchi muhim amaliy qoida — bu o'qigan, eshitgan yoki ko'rgan narsangizning mohiyatini anglashga harakat qilishingiz lozim. Chunki tushunmagan narsangizni qayta-qayta o'qisangiz ham esda yaxshi qolmaydi. Masalan, ingliz tilidan «topiklar»ni o'qituvchi so'raganda yoddan aytib bergan bo'lsangiz, u tezda xotirangizdan o'chib ketadi. Agar uni amaliy biror ish-faoliyatingiz bilan bog'lab, qiynalib bo'lsa ham ovoz chiqarib mashq qilsangiz, u anchagacha yoddan chiqmaydi. (Дубровина И. В. Практическая психология образования. Санкт-Петербург, Питер, 2004.)

Uchinchi keng tarqalgan usul — bu eslab qolinishi kerak bo'lgan narsalarni ma'no jihatdan guruhlarga bo'lib turib eslab qolish. Bu usulni biz yoshlikdan boshlab ishlatib kelganmiz. Masalan, sizga so'zlar qatori berilgan: sinf, bola, parta, ruchka, bog', uzum, charos, qalam, ariq. Shu so'zlarni yaxshilab esda saqlash uchun ularni ma'lum guruhlarga oldin bo'lib olsak, masalan, maktabga aloqador narsalar guruhi va bog' bilan 6og'liq narsalar guruhlari. Shu aqliy ishni amalga oshirsak, albatta, xotiramiz ishi samarali bo'ladi yoki yoshlikdagi bir ertak hammaga tanish: chol turp ekkan va u shu qadar katta bo'lib ketganki, o'zi yakka hech uni tortib chiqara olmaydi. SHunda u kampirni, kampir — nabirasini, nabira — kuchukni, kuchuk — mushukni, mushuk esa sichqonchani chaqirib, birgalikda jo'r bo'lishib, tortib olishadi. Nega bu ertakning ma'no-mazmuni yoddan chiqmaydi, chunki undagi voqealar zamirida birin-ketin amalga oshadigan voqealar zanjiri mavjud. SHu birin-ketinlik qonuni eng kattadan eng kichkina bo'lgan jonzotning birgaliqdagi, do'stona uzviyligi yotadi. Bu ertakda nafaqat tarbiyaviy ma'no bor, bu ham muhim, balki unda yuqorida ta'kidlaganimiz — guruhiy o'zaro bog'liqlik tamoyili bor.

X o t i r abu tajribamizga aloqador har qanday ma'lumotni eslab qolish, esda saqlash, esga tushirish va unutish bilan bog'liq murakkab jarayondir. Xotira har qanday tajribamizga aloqador ma'lumotlarning ongimizdagi aksidir.

Inson xotirasining yaxshi bo'lishi, ya'ni xis-kechinmalarimiz, ko'rgan - kechirganlarimizning mazmuni to'laroq miyamizda saqlanishi quyidagi omillarga bog'liq :

esda saqlab qolish bilan bog'liq harakatlarning yakunlanganlik darajasiga;

shaxsning o’zi shug’ullanayotgan ishga nechog’lik qiziqish bildirayotganligi va shu ishga moyilligiga;

shaxsning bevosita faoliyat mazmuni va ahamiyatiga munosabatining qandayligiga;

shaxsning ayni paytdagi kayfiyatiga;

irodaviy kuchi va intilishlariga.

Xotira jarayonlari shaxsning faoliyatdagi yutuqlariga bog’liq bo’lgani uchun ham, uning tabiati, qanday kechishiga ko’plab olimlar ahamiyat berganlar. Masalan, nima uchun odam u yoki bu ma’lumotni xotirada saqlaydi, degan savolga turli olimlar turlicha javob beradilar. Masalan, fiziologlar uning sababini miyada hosil bo’ladigan nerv bog’lanishlari - assotsiatsiyalar bilan bog’lashsa, bioximiklar - ribonuklein kislota (RNK) va boshqa bioximik o’zgarishlar oqibatidadir, deb tushuntiradilar.

Psixologlar esa xotirani doimo inson faoliyati, uning shaxs uchun ahamiyati va motivlar xarakteri bilan bog’laydilar. Chunki shaxsning yo’nalganligi, uning hayotdagi mavqei va qobiliyatlarining rivojlanganlik darajasi aynan xotirasining mazmuniga bog’liq. Shuning uchun xattoki, shunday gap ham bor: “Nimani eslashingni menga ayt, men sening kimligingni aytaman”.

Amaliy nuqtai nazardan xotiraning samaradorligi va uni o’quv va mehnat faoliyati jarayonida oshirish katta ahamiyatga ega. Chunki ko’pincha odamlar orasida ishchanrog’i, o’quvchi yoki talabalar orasida bilimlirog’i ham bir qarashda xotirasining kuchi bilan boshqalardan ajralib turadi. Buyuk bobokalonimiz Amir Temurning xotirasi haqida afsonalar yuradi. Masalan, u o’z qo’l ostidagi beklarning nafaqat ismini , balki otasining ismlarini ham yoddan bilarkan, uchrashuvlarda bevosita nomini aytib murojaat qilarkan. Bu fazilat ham uning o’z qo’l ostidagilar orasida obro’ining balandligiga ta’sir ko’rsatgan. Amerikaning mashhur Prezidentlaridan Avraam Linkoln ham ana shunday fenomenal xotirani o’z yaqinlari va ish yuzasidan u bilan bog’liq bo’lgan xodimlarga nisbatan namoyon etib, lol qoldirgan ekan. Demak, xotira tarbiyasi, uni kerakli yo’sinda rivojlantirish - kerak bo’lsa, shaxsiy obro’ hamda ishdagi samara masalasi bilan bevosita bog’liq ekan.

Umuman, xotiraning samaradorligieslab qolishning ko’lami va tezligi, esda saqlashning davomiyligi, esga tushirishning aniqligi bilan bog’lanadi. Demak, odamlar ham aynan shu sifatlarga ko’ra ham farqlanadilar:

materialni tezda eslab qoladiganlar;

materialni uzoq vaqt esda saqlaydiganlar;

istagan paytda osonlik bilan esga tushiradiganlar.

Ba'zi odamlarning xotirasiga xos jihatlarni tug'ma deb atashadi. To'g'ri, oliy nerv tizimi, uning o'ziga xos ishlash xususiyatlari xotiraning o'ziga xos individual uslubini belgilashi mumkin. Lekin hayotda ko'pincha shaxsning bilish jarayonlari va sezgi organlarining ishlash qobiliyatlariga bog'liq tarzda ajralib turadigan tiplari haqida gapirishadi. Masalan, ayrim odamlar ko'rgan narsalarini juda yaxshi eslab qoladi, demak, ularning xotirasi ko'rgazmali - obrazli bo'lib, ko'zi bilan ko'rmaguncha, narsaning mohiyatini tushunmaydi ham. Boshqalar esa o'zicha fikrlab, nomini aytib, mavhum tarzda tasavvur qilmaguncha, eslab qolishi qiyin bo'ladi. Bundaylar so'z - mantiqiy xotira tipi vakillaridar. Yana bir tipli odamlar bevosita his qilgan, "yuragidan" o'tkazgan, unda biror yorqin emotsional obraz qoldirolgan narsalarni yaxshi eslab qoladilar, bu - emotsional xotiradir. Lekin yana bir xotira egalari borki, ularni fenomenal xotira sohiblari deb atashadi. Psixologiyaga oid kitoblarda ana shunday xotiraga ega bo'lgan kishilar to'g'risida ko'p yozilgan. Bu shunday kishilarki, ular bir vaqtning o'zida nisbatan juda katta hajmdagi ma'lumotlarni esda saqlay oladi va esga tushiradi. Masalan, tarixiy shaxslar orasida Yuliy Sezar, Napoleon, Motsart, Gauss, shaxmat ustasi Alexin kabi insonlar xotirasi ana shunday noyob bo'lganligi haqida ma'lumotlar bor. Taniqli, rus psixologi va neyropsixologi A. R. Luriya ham ana shunday xotira sohiblaridan biri - asli kasbi jurnalist bo'lgan Shereshevskiy degan shaxs xotirasini ataylab uzoq vaqt mobaynida o'rgangan. Uning xotirasi shunday ediki, Dantening "Ilohiylik komediyasi"dan olingan uzundan - uzoq parchani bir marta qarab olgandan so'ng, 15 daqiqadan so'ng so'zma - so'z aytib berolgan. Shunisi xarakterli ediki, komediya unga notanish bo'lgan italyan tilida yozilgan edi. Ko'pchilikni qanday qilib yaxshi, mustahkam esda saqlab qolish muammosi qiziqtirsa, Shereshevskiy uchun qanday qilib unutish masalasi murakkab edi. Uni xotira obrazlari doimo qiynar, ko'rgan narsalari ko'z oldida gavdalanaverar edi. qanday qilib eslab qolasiz? degan savolga u shunday javob bergan : men "materialni" o'zimga tanish va sevimli bo'lgan Moskva ko'chalariga joylashtiraman. Bir marta bir materialning bir bo'lagi o'sha "ko'chaning" salqin tushgan yeriga tushib qolib, esga tushirishi ancha qiyin bo'lgan ekan. Shunga o'xshash har bir fenomenal xotira egalarining o'ziga xos eslab qolish uslublari bo'lar ekan.

Shotlandiyalik matematik A. Etkin 1933 yili 25 ta bir - biri bilan bog'lanmagan so'zlardan iborat ikki qatorni eslab qolib, hech bir xatosiz uni27 yildan keyin esga tushira olgan. "qilich va qalqon" kinofilьmidagi rus razvedchigi I. Vaysning natsistlar tomonidan rejalashtirilgan birinchi navbatda batamom yo'q qilinishi lozim bo'lgan ob'ektlar - shifrlari bilan

ko’rsatilgan ro’yxatini bir karra ko’rib chiqib, bir necha daqiqadan so’ng esga tushirganini eslang. U ham go’yoki, ko’rib turganday o’sha ro’yxatlarni qaytadan o’qiganday, takrorlaydi. Tarixda bunday kishilar bor va ular bizning oramizda ham yo’q emas. Muhimi shundaki, ana shu fenomenal xotirani shaxs va jamiyat manfaatiga mos tarzda unumli ishlata bilishdir.

Esda saqlangan ma’lumotni xotiradan chiqarib olib, qayta tiklash ham muhim muammo. Chunki ko’pincha biz xotiramizda kechagina o’qigan yoki yaqindagina o’qituvchimiz aytib bergan ma’lumotning borligini bilamiz-u, lekin kerak vaqtda uni esga tushira olmaymiz. Ma’lumotni xotiradan chaqirib olish omillariga quyidagilar kiradi:

Ma’mulotning anglanganligi. Biz o’zimiz to’la anglagan, tushungan narsalarni osonroq esga tushiramiz. Masalan, alfavitni juda oson esga tushiramiz, yoki 1, 2, 3, 4 va hakozo tartibli sonlarni bir ko’rgandan so’ng u milliongacha bo’lsa ham esga tushirishimiz sirayam qiyin emas. Lekin shu sonlardan bor yo’g’i 7 - 8 tasini teskari yoki aralash tartibda yozilgan bo’lsa, ularni esga tushirish ancha mushkulbo’ladi. “Psixologiya” yozuvini esga tushirish juda oson, lekin “i, p, i, o, x, o, ya, s, l, g,” harflari to’plami aynan o’sha harflardan iborat bo’lsa ham sira esga tushira olmaymiz. Demak, materialni yaxshilab esda saqlash va esga tushirish uchun uni tushunish va anglash kerak. Mazmunini va mohiyatini tushungan xolda iloji bo’lsa, o’zimizdagi qiziqishlarga bog’lay olishimiz kerak.

Kutilmagan ma’lumot. Kutilmaganda paydo bo’lgan yangi va yaxshi ma’lumot ham yaxshi esga tushadi. Masalan, sonlar qatorida berilgan bitta harf, yoki aksincha, harflar orasidagi bitta son, uzun jumlalar orasida paydo bo’lgan qisqa jumla esga tezroq va aniqroq tushadi. Buning oddiy sababi - biz kutilmaganda paydo bo’lgan ma’lumot yoki narsaga hayratlanamiz, jonli emotsiyalar bilan javob beramiz, bu esa yaxshi eslab qolishga va kerak bo’lganda, yorqin tiklashga asosdir.

Ma’lumotning mazmun yoki shakl jihatdan bir - biriga yaqinligi. Masalan, agar ko’plab bir - biriga bog’liq bo’lmagan so’zlar orasida “erkak” va “ayol” so’zlari paydo bo’lgan bo’lsa, bittasining esga tushirilishi ikkinchisining ham esda tiklanishiga sabab bo’ladi. Shuning uchun ham o’quv rejasiga kiritilgan barcha fanlar shunday birin-ketinlikda beriladiki, birini o’zlashtirish ikkinchisining ham o’zlashtirilishi, bir - birini to’ldirishga xizmat qilsin.

Esda saqlash vaqti bilan esga tushirish vaqti o’rtasidagi farq. Odamda berilgan ma’lumotni idrok qilish va shu orqali esda saqlash vaqti qanchalik ko’p bo’lsa, esga tushirish ham osonroq bo’ladi. Shuning uchun ham uzoq muddatli xotirada saqalanadigan informatsiya uzoq vaqt

mobaynida, ko'pincha bir necha marta qaytarib beriladi, qisqa muddatlida esa bir marta, qisqa fursatda beriladi va shu narsa esga tushirish kerak bo'lganda, tiklanmaydi. Masalan, biror tekstni kompyuterga kiritish uchun o'rtog'ingizga berib, keyin nimalarni kiritganini so'rang. Javob aniq: "Esimda yo'q". Ya'ni ma'lumotning umumiy mazmuni yodda qolsa ham, asosiy tushunchalar va mohiyat esda qolmaydi.

Xulosa

Shunday qilib, xotira faol jarayon bo'lib, u shaxsning u yoki bu turli ma'lumotlar bilan ishlash malakasiga, unga munosabatiga, materialning qimmatini tasavvur qilishiga bevosita bog'liq bo'ladi. Eng xarakterli narsa shuki, inson faqat eshitgan ma'lumotining 10 foizini, eshitgan va ko'rgan narsasining 50 foizgachasini, o'zi faol bajargan ishlarining deyarli 90 foizini yodda saqlaydi. Bu ko'plab psixologik eksperimentlarda isbot qilingan. Shaxsning o'zi o'ylab topib, o'zi bevosita bajargan ishlari juda oson esga tushadi. Bu hodisa psixologiyada generatsiya effekti deb ataladi. Agar talaba yoki o'quvchi ham o'zi biror teoremani mustaqil ravishda isbot qilgan bo'lsa, yoki biror xulosaga mustaqil ravishda kelolgan bo'lsa, o'qituvchi tushuntirgan hodisaga yaqin narsa to'g'risida o'rtoqlariga so'zlab bergan bo'lsa, albatta uni xoxlagan paytda osongina esga tushiradi. Shuning uchun ham oxirgi paytlarda o'yin metodlari, munozara metodlaridan o'quv jarayonida ham keng foydalanilmoqda. Xattoki, kattalarni qisqa fursatda o'qitish va malakalarini oshirishda ham turli xil amaliy o'yinlardan, ijtimoiy psixologik treninglardan foydalanishning ma'nosi ham shunda - yaxshi va tez eslab qolish hamdasamarali esga tushirish. Iqtisodiy o'quvlarda turli xil "keys stadi"larni taxlil qilish va o'z nuqtai nazaricha maqbul harakat shakllari qarorlar qabul qilish ham mutaxassislar malakasini oshirishga samarali ta'sir ko'rsatadi. (Романова Е. С. Психодиагностика: Учебное пособие. - СПб. : Питер, 2005. - 400 с)

bolaning o'sishi, uning psixikasi va ongining taraqqiyoti jamiyat a'zosi

Bolaning shu choqqacha erishgan darajasi, imkoniyatlari bilan yangi extiyojlar o'rtasida tug'iladigan qarama-qarshiliklar. Ya'ni bolalarning

extiyojlari tez ortib boradi. Lekin bu ehtiyojlarni qondirish imkoniyatlari juda sekinlik bilan yuzaga keladi.

Bolaning eski xulq-atvori formalari bilan yangi xatti-harakatlari, yangi tashabbuslari o'rtasidagi qarama-qarshiliklar. Masalan: yosh bolaning asosiy faoliyati kattalarga taqlid qilishdir. Taqlidiy harakatlarda mustaqillik, tashabbuskorlik bo'lmaydi. Bola o'sib ulg'aygan sari uning tajribasi, mustaqilligi, tashabbusi orta boradi. Masalan: mustaqil yurish, ba'zi ishlarni bajarish. (Романова Е. С. Психодиагностика: Учебное пособие. - СПб. : Питер, 2005. - 400 с)

Bola hayotining mazmuni bilan uning formasi o'rtasida vujudga keladigan qarama-qarshiliklar. Odatda hayotning mazmuni uning formasidan biroz oldinroq vujudga keladi. Masalan: bola bog'chaga qatnay boshlashdan oldin oiladagi hayotga o'rganib qoladi. Bog'chada esa yangicha hayotning boshqacha talablari va qoidalariga duch keladi.

Demak, bolaning psixik taraqqiyoti juda murakkab jarayondir. Yosh psixologiyasida psixik taraqqiyot bilan ta'lim-tarbiya o'rtasidagi munosabat masalasi muhim masaladir. Bu masalani olimlar turli nazariyalar bo'yicha talqin qiladilar:

1) Birinchi nazariya tarafdorlari ijtimoiy ta'lim-tarbiya bilan bola psixik taraqqiyoti o'rtasida hech qanday munosabat yo'q, psixik taraqqiyot o'z yo'liga, ijtimoiy ta'lim-tarbiya o'z yo'liga bo'ladi degan fikrni olg'a suradi.

2) Ikkinchi xil nazariya namoyondalari psixik taraqqiyot bilan ijtimoiy ta'lim-tarbiya orasida hech qanday farq yo'q degan fikrni bildiradilar.

3) Uchinchi xil nazariya namoyondalari ta'lim-tarbiya va psixik taraqqiyot boshqa-boshqa jarayonlar bo'lsa ham, bir-biriga mos keladigan, ya'ni bir-biriga ta'sir o'tkazadigan jarayonlardir degan fikrni ilgari suradilar.

Demak, ta'lim-tarbiya tabiiy qobiliyatlarni rivojlantirishning, bolalarni komil inson qilib tarbiyalashning muhim omilidir. Ma'lumki, bola psixikasi o'yin, o'qish o'rganish, mehnat va turli ijtimoiy faoliyat jarayonlarida taraqqiy qiladi. Faoliyatning bu turlari bolaning o'sishi va yosh xususiyatlariga mos ravishda o'zgarib biri ikkinchisi bilan almashinib turadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

Р
о
г
о
в

Абрамова Г. С. Практическая психология. Москва, «Академический проект», Москва, 2001.

Е
И
Н
а
с

Акимова М. К. , К. М. Гуревич. Психологическая диагностика. Москва, 2005.

Бурменская Г. В. , Карабанова О. А. , Лидерс А. Г. Возрастно-психологическое консултирование. Москва, МГУ, 1990.

Дубровина И. В. Практическая психология образования. Санкт-Петербург, Питер, 2004.

Маленова А. Ю. Введение в профессию в схемах и таблицах. Омск, Изд-во ОмГУ, 2004.

Аверин В. А. Психология личности: Учебное пособие, 2-е издание. - СПб. : Изд-во Михайлова В. А. , 2001. - 191 с.

Анастази А. Психологическое тестирование: Книга 2; Пер. с англ. / Под ред. К. М. Гуревича, В. И. Лубовского. - М. ; Педагогика, 1982. - 336 с.

Бурлачук Л. Ф. , Морозов С. М. Словарь-справочник по психодиагностике – СПб. : Питер Ком, 1999. - 528 с.

Романова Е. С. Психодиагностика: Учебное пособие. - СПб. : Питер, - 400 с

Рогов Е. И. Настольная книга практического психолога: Учеб. пособие: В 2-кн. - М. : Изд-во Владос-ПРЕСС, 2002

h

t

t

p

t

w

p

w

w

w

by profession. His recollection was such that he was able to recite verbatim after 15 minutes, after looking at once a long passage from Dante's "Divine Comedy". It was characteristic that the comedy was written in Italian, which was unfamiliar to him. While many were interested in the problem of how to remember well, firmly, the question of how to forget was complicated for Shereshevsky. He was constantly tormented by images of memory, embodied in sight of what he saw. How do you remember? When asked, he replied: I place the "material" on the streets of Moscow, where I am familiar and beloved. Once it turned out that it was much more difficult for a piece of material to fall into the cool falling ground of that "street" and bring it to mind. As long as each phenomenal memory holder has its own unique recall styles.

There are such people in history, and there is no ham between us. The important thing is that this phenomenal memory can be used efficiently in a way that is in the interest of the individual and society.

Let's get acquainted with the laws of memory below:

1. The law of awareness. A simple but complex law, that is, the deeper we understand the given material, the more we seal it in solid memory.

2. Law of interest. When Anatol Frans said:" to digest knowledge well, it must be swallowed with appetite", he certainly meant that we should treat the material with a lively interest, and love it.

3. The law of advanced knowledge. The more knowledge on a particular topic, the easier it will be to remember a new one. For example, if you reread a book you've read before and feel like reading it anew, it means that you may feel that you haven't been able to master it well since you lacked previous experience. So, even old knowledge, when it becomes an experience, can become the basis for new ones.

4. The law of readiness to remember. Before remembering a material, you will be remembered in a corresponding way, as long as you have seen the presence in the future mental work. For example, if all the lessons of a physics teacher have always been to your liking. You yourself by saying, " I'll still explore something new Today. "

you can assure, and in the end the result will also be good, or to the Wagg

so is the relative readiness. If you are prepared for the lesson by saying, " Somehow I pass the exam, and then I get rid of it, "then when the exam is over, an idea is formed, as if someone" washed " your mnya.

If you realize that the material is essential for me to be an expert, for the rest of your life, that thing is stored in memory.

5. Law of associations. Arastu had written the law earlier in the year. The essence of the law is that the images formed at the same time will also be side by side in memory. For example, the same specific room is also reminiscent of what happened there.

6. One-on-one succession law. Letters are easy to say from the order in the alphabet, just as it is difficult to say it in reverse, it is advisable to place the data in a certain order in memory and, if necessary, restore the order one by one.

7. The law of strong impressions. The stronger the first impression of what is remembered, the brighter the image associated with it. In addition, the material that is remembered in the stream of information that is relevant and attractive to you is also well remembered.

8. The law of braking. Any specific information will brake the information before it. Therefore, in order for it not to turn off, remember the new before jumping, you need to take strengthening measures.

The issue of memory development is an urgent problem in psychology, not only in psychology, but also in front of humanity. Especially for every student or student who studies in one or another educational institution, this is also a very important thing: who, having fully remembered the content of what he heard or saw, then say that he does not want to lol his partners or teacher? That is why in this topic we will focus on some recommendations that are practically acceptable and possible.

Most psychologists and practitioners liken human memory to a bookshelf. On this shelf, books are placed in place in order, and if you "visit" between them from time to time, you know exactly which book stands where. So is the memory. If you regularly work on growing your abilities, read various books on one or another topic of interest and keep them back in a certain order, your ability to remember and remember will continue to grow.

The second important practical rule is that you should try to understand the essence of what you read, hear or see. Because it won't be better to remember even if you read something you don't understand over and over again. For example, if you tell English "lumps"by heart when asked by a teacher, it will quickly fade from your memory. If you associate it with something practical and practice aloud, even if you have difficulty, it will not be forgotten for a long time.

A third common way is to remember what needs to be remembered in groups in meaning. This method has been used by us since we were young. For example, you are given a line of words: class, child, parta, pen, garden, grape, charos, pen, ditch. To remember these words Well, if we divide them into certain groups before, for example, a group of things related to the school and a group of 6-piece things with a garden. If we carry out this mental work, then, of course, the work of our memory will be effective, or a fairy tale from a young age is familiar to everyone: the old man planted radishes, and he became so old that he alone could not pull it out at all. Then he calls the old woman, the old woman — grandson, the grandson — puppy, the puppy — cat, and the cat-mouse, and together they leave and pull out. Why the meaning and meaning of this fairy tale does not come to mind, because in the time of events in it there is a chain of events that can be realized one after another. This one-on-one law lies in the one-on-one, friendly continuity of the creature, which is the smallest of the largest. In this fairy tale there is not only an educational meaning, it is also important, but also in it there is the principle of Group interdependence, which we noted above.

X o t i R A is a complex process involving remembering, remembering, remembering and forgetting any information related to our experience. Memory is a reflection in our minds of information related to any of our experiences.

The fact that human memory is good, that is, the content of Our his-experiences, what we see and forgive, is stored in a fuller brain depends on the following factors :

to the degree of completion of actions related to memorization;

how much the person is interested in the work they are engaged in and whether they are inclined to the same work;

what is the attitude of a person to the content and importance of direct activity;

to the mood of the person at the moment;

volitional strength and aspirations.

Even because the processes of memory depend on the achievements of an individual in activities, many scientists have attached importance to his nature, how he goes. For example, when asked why a person stores this or that information in memory, different scientists answer differently. For example, physiologists explain why it is due to nerve

connections - associations that form in the brain, while biochemists - ribonucleic acid (RNA) and other biochemical changes.

Psychologists, on the other hand, constantly associate memory with human activity, its significance for the individual and the character of motives. Because the orientation of an individual, the degree of development of his position and abilities in life depends precisely on the content of his memory. Therefore, hattoki also says:"Tell me what you remember, I will tell you who you are. "

From a practical point of view, the efficiency of memory and its increase in the process of educational and labor activity are of great importance. Because more often than not, among people, more productive, among students or students, the more knowledgeable are also distinguished from others by the power of their memory at first glance. Legends walk about the memory of our great-grandfather Amir Temur. For example , he knew by heart not only the name of the bachelors under him, but also the names of his father, referring to him directly by name at meetings. This quality also influenced the height of his reputation among his subordinates. It turns out that Abraham Lincoln, one of the famous presidents of America, also left such phenomenal memory in favor of his loved ones and employees associated with him over work. So, it turns out that the upbringing of memory, its development in the desired way - is directly related to the issue of personal prestige, if necessary, as well as the effectiveness at work.

In general, the efficiency of memory correlates with the scale and speed of recall, the duration of recall, the accuracy of recall. So people also differ precisely according to these qualities:

those who quickly remember the material;

those who remember the material for a long time;

those who easily remember when they want.

KICHIK MAKTAB YOSHIDAGI O‘QUVCHILARDA TAFAKKURNING RIVOJLANISHI VA O‘SISHI

O‘qituvchi Raimdjanova Gulasal Baxtiyar qizi

Annotatsiya

Ilmiy maqolada Kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarda tafakkurning rivojlanishi va o‘sishi ijtimoiy hayotda, ta'lim jarayonini va ishlab chiqarishda odamlar o‘rtasida ob'ektiv tarzda yuzaga keladigan aloqa va sub'yektiv munosabatlar ham tafakkur yordamida namoyon bo‘ladigan individual tafakkur yordamida hamda hamkorligida aqliy va jismoniy mehnat protsessida shaxsning o‘zaro muloqotga kirishish jarayonida kollektiv tafakkurida o‘sib borishi, kollektivda tanqidiy qarash, o‘z-o‘zini tandiq qilish, baholash, o‘z-o‘zini tekshirish, nazorat qilish “kollektiv o‘ylash, gruhiy mulohaza yuritish”dan iborat tafakkur sifatlari vujudga kelishi, ijodiy ishlar, kashfiyotlar, ixtirolar, ratsionalizatorlik takliflari ham tafakkurning mahsuli yoritilgan bo’lib, bundan tashqari Inson tafakkuri nutq bilan, til bilan uzviy aloqada bo‘lganligi yasli yoshidagi bolalar fikr yuritishining vujudga kelishi va rivojlanishi ularning lug‘at boyligi bilan o‘lchanadi. Biroq, ularda ko‘rgazmali harakat, ko‘rgazmali-obrazli tafakkur turli so‘z bilan bevosita ifodalanadigan tafakkurdan oldinroq namoyon bo‘lishi, bolada paydo bo‘lgan elementlar tafakkur, uning predmet va jismlarga, o‘yinchoqlarga, buyum va aslaxalarga nisbatan bildirayotgan harakatlarida sifat o‘zgarishlarining analitik – sintetik faoliyatning vujudga kelayotganligi nazariy va amaliy ochiqlangan.

Kalit so’zlar. *tafakkur, analiz, sintez, hokum, idrok*

DEVELOPMENT AND GROWTH OF THINKING IN STUDENTS OF SMALL SCHOOL AGE

Teacher Raimdjanova Gulasal Baxtiyar qizi

Annotation

In the scientific article, the development and growth of thinking in students of a small school age with the help of individual thinking, which objectively occurs between people in social life, educational process and production, and subjective relations, which are also manifested with the help of thinking, as well as in cooperation, in the process of mental and physical labor, in the process of, gruhiy reasoning consists of " the emergence of thinking qualities, creative works, discoveries, inventions, rationalisator proposals are also a product of thinking, in addition, the fact that human thinking is inextricably linked with speech, with language the emergence and development of thinking of children of the younger age is measured by their vocabulary wealth. However, it is in them that visual movement, visual-figurative thinking is manifested earlier than thinking, which is directly expressed in various words, the elements that appear in a child are thought, the emergence of analytical – synthetic activity of qualitative changes in its actions, which it expresses in relation to objects and objects, toys, objects and objects, and objects and objects,

Keywords. *thinking, analysis, synthesis, hokum, cognition*

Kirish

Ijtimoiy hayotda, ta'lim jarayonini va ishlab chiqarishda odamlar o‘rtasida ob'ektiv tarzda yuzaga keladigan aloqa va sub'ektiv munosabatlar ham tafakkur yordamida namoyon bo‘ladi. Individual tafakkur yordamida hamda hamkorligida aqliy va jismoniy mehnat protsessida shaxsning o‘zaro muloqotga kirishish jarayonida kollektiv tafakkurida o‘sib boradi. Kollektivda tanqidiy qarash, o‘z-o‘zini tandiq qilish, baholash, o‘z-o‘zini tekshirish, nazorat qilish “kollektiv o‘ylash, gruppaviy mulohaza yuritish”dan iborat tafakkur sifatlari vujudga keladi.

Tafakkur – inson aqliy faoliyatining, aql-zakovatining ongli hatti harakatining yuksak shakli hisoblanadi. Tafakkur tevarak-atrofni, ijtimoiy muhitni hamda voqelikni bilish quroli, shuningdek, insonning keng ko‘lamdagi faoliyatini oqilona amalga oshirishning asosiy sharti

sanaladi. Tafakkur jarayonida insonda fikr, mulohaza, g‘oya, faraz kabilar vujudga keladi va ular ongda tushunchalar, hukmlar, xulosalar shaklida ifodalanadi. Tafakkur til va nutq bilan chambarchas bog‘liq ravishda namoyon bo‘ladi. Inson o‘zining tafakkuri, nutqi hamda ongli hatti-harakati tufayli boshqa bilish jarayonlariga nisbatan tafakkur insonning aqliy va jismoniy faoliyatida alohida ahamiyat kasb etadi. Inson fikr yuritish faoliyatida o‘zi aks ettirgan, sezgan, idrok qilgan, tasavvur etgan narsa va hodisalarning to‘g‘riligi, aniqligi, haqqoniyligi yoki ularning voqelikka mos tushishini aniqlaydi. Bilish protsessida hosil qilingan hukmlar, tushunchalar, farazlar, hulosalar chin yoki chin emasligini belgilab oladi.

Tafakkur sezgi, idrok, tasavvurlarga qaraganda voqelikni to‘la aniq va haqqoniy aks ettiruvchi yuksak bilish jarayonidir. Ana shu boisdan inson tafakkuri orqali voqelikni umumlashtirib, bevosita aks ettiradi, narsa va hodisalar o‘rtasidagi eng muhim bog‘lanishlar, munosabatlar, hodisalar, hususiyatlarni anglab etadi. Binobarin, inson muayyan qonun va qoidalarga asoslangan holda ijtimoiy hodisa va voqealarning vujudga kelishi, rivojlanishi, hamda oqibatini oldindan ko‘rib turish imkoniyatiga egadir. Hozirgi zamon kishisining bilish va amaliy faoliyatini oqilona tashkil qilishda tafakkurning roli tobora ortib bormoqda.

Ijodiy ishlar, kashfiyotlar, ixtirolar, ratsionalizatorlik takliflari ham tafakkurning mahsuli hisoblanadi. Amaliy va nazariy ahamiyatga molik gipotezalar, g‘oyalar ham tafakkur funktsiyasiga kiradi. O‘zining jismoniy va aqliy qobiliyatlari, hatti-harakatlari va ularning motivlari borliqqa, o‘z-o‘ziga bo‘lgan munosabatlarni anglash ham fikr yuritish faoliyati orqali vujudga keladi.

Inson tafakkuri nutq bilan, til bilan uzviy aloqada bo‘lganligi yasli yoshidagi bolalar fikr yuritishining vujudga kelishi va rivojlanishi ularning lug‘at boyligi bilan o‘lchanadi. Biroq, ularda ko‘rgazmali harakat, ko‘rgazmali-obrazli tafakkur turli so‘z bilan bevosita ifodalanadigan tafakkurdan oldinroq namoyon bo‘ladi.

Bolada paydo bo‘lgan elementlar tafakkur, uning predmet va jismlarga, o‘yinchoqlarga, buyum va aslaxalarga nisbatan bildirayotgan harakatlarida ko‘zga tashlanadi. Bir yoshga yetgunga qadar ovozli o‘yinchoqlarni ushlab ko‘rish va ulardan foydala olish uquvchining paydo bo‘lishi fikr bildirish faoliyatida sifat o‘zgarishlarining yuzaga kelayotganligidan dalolat beradi. Asta-sekin mustaqil ovqatlanishga intilish, qoshiq va kosadan foydalanish uchun harakat qilish, ularda analitik – sintetik faoliyatning vujudga kelayotganligini bildiradi.

Oila a'zolari bola bilan muloqotga kirishganida uni so‘z va tushunchalar mohiyatiga yetaklashlari tafakkurning rivojlanishi uchun muhim imkoniyat yaratadi. Kattalarning jism va predmetlarni aytib, bolaga ko‘rsatishlari va bunga javoban go‘dakning o‘sha narsalarga talpinishi elementlar tushunishning (anglashning) paydo bo‘layotganidan o‘zga narsa emas, albatta.

Bola bir yarim – ikki yosh bo‘lganida uning nutqi ravon bo‘la boshlaydi. Natijada yasli yoshidagi kichkintoylarning tafakkuri premitiv hukmlarda o‘z ifodasini topadi. Shunga qaramasdan mazkur yoshdagi bolaning tafakkuri bevosita idrok qilinayotgan konkret hodisalar, narsalar haqida fikr yuritishdan nari o‘tmaydi. Yasli yoshidagi bola egotsentrik harakterda bo‘lishi ehtimoldan xoli emas. Chunki, fikr yuritish idrok qilinayotgan predmetlar bilan amalga oshirilayotgan ish harakatlarga bog‘liq ravishda amalga oshiriladi.

Idrok bilan tafakkur shunchalik jips aloqada bo‘ladiki, hatto bu ikki protsessni fikran ajratib olish imkoniyati yo‘q. Bolada asta-sekin fikr yuritish operatsiyalari namoyon bo‘la boshlaydi. O‘yinchoqlarni taqqoslash, qismlarga ajratish (analiz qilish), kubiklardan piramidalar yasash (sintez), rang, shakl belgilariga qarab guruhlarga ajratish, hatto elementar darajada predmetlarni umumlashtirish darajasi vujudga keladi. Bolaning fikr yuritishi sxematik tarzda mana bunday tafakkur ko‘rgazmali harakat idrok ifodalanishi mumkin: o‘yin obrazli tafakkur.

Hukm chiqarish savollarga javob berish orqali rivojlanadi. Jumladan, kattalarning bu kim?, qaerda?, “bu nima?” singari savollarida hukmlarda ifodalangan javob berishadi: “ona”, “o‘yinchoq”, “ana u”, va hokazo. Agarda bolada lug‘atida bo‘lmagan tushunchalar bilan ifodalangan savol berilsa, anglay olmaganligini bildirish maqsadida muloqotdagi odamga savol nazari bilan qarashi mumkin. Demak, yasli yoshdagi bolada hukm so‘z va tushunchalar orqali ifodalanadi. Bola o‘z faoliyatida hukm chiqarishdan asta-sekin xulosa chiqarishga o‘ta boshlaydi. Masalan, otasi o‘g‘liga televizorda namoyish qilinayotgan kinon “bu kattalar uchun, kichkintoylar ko‘rishi ma'n qilinadi”, deganidan so‘ng bola mana bunday xulosa chiqargan: “Men derazaga chiqsam dadamday katta bo‘lib ketaman. Keyin kino ko‘rsam bo‘ladi. Men katta bo‘lamanku!” uning uchun katta tushunchasi mutlaqo boshqacha ma'noga egadir.

Maktabgacha tarbiya yoshdagi bolalar tafakkuri o‘zining konkretligi, yaqqolligi bilan bog‘cha yoshidagi boalarda yaqin turadi, lekin mazmun jihatdan tafovutlanadi. Ularda tajriba va bilimlarning to‘planishi, tarbiyaning bevosita ta'siri, aql-idrokning kuchayini fikr yuritish protsessini takomillashtiradi.

Mazkur yoshdagi bolaning fikr yuritish ob'ekti kengayib, qiziqish doirasi ortib boradi. Asta-sekin bevosita idrok qilgan narsa va hodisalar mulohaza yuritishdan ilgari idrok qilgan ob'ektlar to‘g‘risida fikr yuritishga, hatto kelajak yuzasidan xayol obrazlarini yaratishga, ya'ni bevosita yo‘l bilan tafakkur qilishga o‘tadi. Ushbu yoshdagi bola hukm chiqarishda idrok materiallaridan ham foydalaniladi. Shunga qaramasdan hukm chiqarishning asosini kattlardan “tayyor holda” o‘zlashtirgan hukmlar tashkil etadi. Katta yoshdagi odamlar tomonidan bildirilgan fikrlar chin hukm sifatida qat'iy ravishda qabul qilinadi.

Hukmni hech o‘zgarishsiz qabul qilishda kattalar obro‘-e'tibori hal qiluvchi rol o‘ynaydi: (“Buvimlar aytganlar”, “ayamlar shunday deganlar”).

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda tafakkur ayrim hukmlarda ifodalanishidan mulohaza va xulosa chiqarishda aks ettirishga o‘ta boradi. Lekin ularning tafakkurida fikrning yo‘nalishi muayyanlikka va o‘zchillikka ega bo‘lmasligi oqibatida mulohazalarda takror va tarqoq hukmlar mavjudligi o‘zaro mantiqiy bog‘lanishning yo‘qligi, hatto tasdiq bilan inkor o‘rtasida zidlik borligi ko‘zga tashlanadi.

Kichik yoshdagi maktab o‘quvchilarida tushunchalar konkret bo‘lsa ham, lekin bog‘cha yoshidagilarga qaraganda mazmundor ko‘pgina muhim belgilar aks ettirilgan bo‘ladi. Shuning bilan birga tushunchalarning tashqi nomuhim ikkilamchi alomatlari ham ular uchun muhim ahamiyatgag egadir. Ana shu tashqi belgilarga intilishi natijasida tushunchalar o‘zlashtiriladi.

Kichik maktab yoshidagi o‘quvchilar tafakkurining rivojlanishi yirik psixolog Vigotiskiy A. S. tushunchalarning shakllanishi hamda nutqning o‘sishi bilan uzviy bog‘liq holda o‘rgangan [5, 6].

P. P. Bloniskiy [1] mazkur yoshdagi o‘quvchilarning tafakkuri o‘sishiga xotiraning, xotirasining taraqqiyotiga tafakkurning ta'sir etishini genetik metod yordamida ochib berdi. Ayniqsa, tafakkurning “intizomli” sifatini namoyon bo‘lishini inson tomonidan tafakkurni boshqarish va nazorat qilish faoliyatidan aniqlash mumkinligini Bloniskiy P. P. alohida ta'kidlaydi [2]. Lyubinskaya A. A. [10] boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida tafakkurning o‘sishi to‘g‘risida ma'lumotlarida ularda mazkur protsessning rivoji ko‘p jihatdan analitik-sintetik faoliyatga bog‘liq ekanligi ko‘rsatib o‘tiladi.

L. V. Zankov kichik yoshdagi maktab o‘quvchilari tafakkurini o‘stirish maqsadida o‘zining didaktik sistemasini ishlab chiqadi. Bola maktabaga kelgan kundan boshlab unda ilmiy tushunchalarni to‘g‘ri tarkib toptirish

uchun o‘qituvchi bola tafakkurining rivojlanish xususiyatlarini, uning qonuniyatlarini puxta anglab olgan bo‘lishi kerak. Birinchi va ikkinchi sinf o‘quvchilari buyumlarni bevosita o‘ziga tortuvchi tashqi belgilariga tayanib fikr yuritishni amalga oshiradilar. Birinchi va ikkinchi sinf o‘quvchilari jism va predmetlarning muhim ichki belgilarini bevosita aniqlash kezida qiyinchiliklarga duch keladilar. Chunki ular muhim, muhim bo‘lmagan, umumiy xususiy, yagona singari termin hamda tushunchalarni anglab etmaydilar. Bilish protsessi ko‘pincha tashqi belgilarga, konkret alomatlarga qaratilgan bo‘ladi. Ana shuning uchun kichik yoshdagi maktab o‘quvchilarida murakkab vaziyat yuzaga kelib turadi. Unday holatdan chiqish uchun ularning aqliy imkoniyatlari, turmush tajribalari etishmaydi[20].

Shveytsariyalik psixolog Jan Piajening ko‘p yillik tajribalarining dalolat berishiga qaraganda, ushbu yoshdagi o‘quvchilar narsalarning o‘zgarishsiz qoladigan ba'zi belgilarining doimiyligini darrov anglab ololmaydilar.

Kichik yoshdagi maktab o‘quvchilari ta'lim jarayonida qator ilmiy o‘zlashtirib olsalarda, lekin o‘tgan darsda o‘zlashtirgan turli belgilar bilan chalkashtirib yuboradilar. Chunki bu yoshdagi bolalarda tushunchalar tarkibiga kiruvchi narsa va hodisalar bilan ularning belgi va alomatlari o‘rtasida hanuzgacha uzviy bog‘lanish tarkib topmagan bo‘ladi.

O‘quvchilar tushunchalarni yuksak darajada o‘zlashtirishi uchun birinchidan, keng ko‘lamdagi bilmlar doirasiga asoslanib voqelikni umumiy, muhim va xususiy belgilarni ajrata bilishlari, ikkinchidan ana shu belgilar o‘rtasidagi ma'lum munosabatlarni bog‘lanishlarni aniqlay olishlari, uchinchidan, elementar tarzda bo‘lsa ham hukm va xulosa chiqarishlari, to‘rtinchidan, ularning operatsional hamda funktsional tomonlarini ajratishalri shart. Kichik yoshdagi maktab o‘quvchilar sinfda “vaqt” tushunchasi bilan tanishadi, lekin u kundalik turmush tajribasi doirasidan tashqari chiqmaydi. III sinf o‘quvchilarida esa tarixiy mavzuga oid kitoblarni o‘qish tufayli “soat”, “hafta”, “oy”, “yil”, “asr” kabi tushunchalar shakllana boradi. Lekin u bolalarda ham katta vaqt o‘lchovini kichik vaqt miqdoriga tushirib qo‘yish tez-tez uchrab turadi.

Bu davrda aqliy xatti-harakatlarni egallash ketma-ket bosqichlarni bosib o‘tadi. O‘quvchilar tafakkuri taraqqiyotidagi bu bosqilraning ketma-ketligi hamda fikr yuritish jarayonlarida ham bir xil bo‘lavermaydi. Chunki bolalar ma'lum sharoitda egallagan aqliy harakatni boshqa sharoitda bajara olmaydi. Uchinchi sinfdan boshlab o‘quvchilar turli vaziyatlarni faktlar asosida dalillab berishga o‘tadilar. Buning sababi shuki, ularning bilimi kundan kunga ortib boradi, natijada ma'lum bilimlar sistemasi

hosil bo‘ladi. Ular bu davrga kelib o‘z hukmining chin yoki yolg‘on ekanini anglab etadilar. Ulardagi bevosita muhokama qilish, dalil keltirish holatlari isbotlashning shartli formasiga asoslanib fikr yuritishga o‘tadi.

Kichik yoshdagi maktab o‘quvchisi yetarli darajada ko‘p tushunchalarga ega bo‘ladilar. Lekin ular ko‘pincha ilmiy tushunchalar emas, balki, hayotiy tushunchalarga ega bo‘ladilar. Kichik yoshdagi maktab o‘quvchisi mavhum, abstrakt tushunchalarni anglab olishda qiynaladi. Sinfda o‘quvchilar ko‘pincha majozlarni so‘z yoki iboraning ko‘chma ma'nosini tushunmaydilar. Shuning uchun matal va maqollarni hamisha ham tushuna olmaydilar. Ikkinchi sinf o‘quvchisi bo‘lgan bir qizbola Krilovning “Ninachi va chumoli” degan masalini o‘qir ekan, “bechora” ninachini qornini to‘ydirish uchun va unga issiq joy berishni istamagan chumolining xasisligidan g‘azabga keladi. Birinchi sinf o‘quvchisi “biri bog‘dan kelsa, biri tog‘da keladi”, degan matalni eshitib, “tog‘ uzoqdaku, nega u erdan keladi”, deydi.

Kichik yoshdagi maktab o‘quvchilari o‘z nutqlarida tur va xil tushunchalarini ishlatadilar. Holbuki, ana shu tushunchalarning tarifi ularga tanish bo‘ladi. Bolalar suratdagi hayvonlarning nomini to‘g‘ri aytsalar ham, ularni biror bilan tushunchasiga kirita olmaydilar.

Shunday qilib bolalarda umumlashtirish, predmet va hodisalarning muhim belgilarini ajratib ko‘rsatish qobiliyati yil sayin rivojlanib boradi va bola kelajagida alohida ahamiyat kasb etadi.

Kichik yoshdagi maktab o‘quvchilarini nutqini idrok qilishni yana bir xususiyatini qayd qilish lozim. Kichik yoshdagi bolalar o‘qituvchining nima qilish va uni qanday bajarish kerakligi haqidagi tushuntirishni oxirigacha eshitmasdan, darxol ishga kirishib ketishga harakat qiladilar. Ishga kirishmoqchi bo‘lgan ko‘pgina o‘quvchilar o‘qituvchining so‘zlarini eshitmay va tushunmay qoladilar. Bolalar ishlarida o‘qiyotgan paytlarida tekstni darhol idrok qila olmaydilar. Bu erda og‘zaki nutqdan farqlio‘laroq intonatsiya, tushuntirish, imo-ishoralaribo‘lmaydi. Buesa tushunishni qiyinlashtiradi. Bolalar o‘z fikrlarini yozma ravishda bayon qilish protsessida xuddi shunday qiyinchiliklarga duch keladilar. Maktabga keluvchi bolalarning nutqida yosh xususiyatlar bilan bog‘liq ba'zi nuqsonlarning emas, balki tevarak-atrofdagi kishilardan, ba'zan ularning savodsizligidan ataylab so‘zlarni buzib noto‘g‘ritalaffuz etishlarini qabul qilib olishdek salbiy sifatlar ham bo‘ladi. Bolalar taqlid tariqasida “boring” deyish o‘rniga “boying, “bozorga” deyish o‘rniga “bojoyga” deb talaffuz etishga juda moyil bo‘ladilar. O‘qituvchi boshlang‘ich sinflardayoq o‘quvchilarda so‘z va jumlalarni to‘g‘ri va aniq qo‘llashga muhabbat, nutqni har qanday buzilishlariga nisbatan esa nafrat uyg‘otishi kerak.

Tadqiqotlar shuni koʻrsatadiki, oʻqishni oʻrgatish jarayoni uch bosqichni: oʻquvchi tovushlar va ularni ifodalovchi harflar bilan tanishadilar – bu analitik bosqichni, oʻqib turib tovshularni boʻgʻinlarga, boʻgʻinlarni soʻzlarni bir-biriga qoʻshadigan sintetik bosqichni, bola tovushlarga toʻgʻri keluvchi tovushlarni tez topadigan, soʻzlarni tez oʻqib, ularni qiynalmasdan birlashtiradigan analitik – sintetik bosqichni oʻz ichiga oladi.

Bu jarayon daslab juda sekin boradi, soʻngra asta-sekin tezlashadiki, bu narsa koʻpincha oʻquv sifatining vaqtinchalik pasayishiga sabab boʻladi. Agar oʻqituvchi oʻquvchining ishiga diqqat e'tibor bilan qarasa, bu kamchilikka yoʻl qoʻymaslik yoki maxsus mashqlar yordamida uning oldini olish mumkin. Oʻqituvchi bolani ogʻzaki nutqini oshirish uchun u bergan javoblarning tekstini deyarli soʻzma-soʻz aytib berish bilan cheklanib qolishga yoʻl qoʻymaslik lozim. Bolaga qoʻshimcha savollar berish kerak, bu savolag beriladigan javob undan kitobda berilgan materialni bir muncha qayta qurishni, uni oʻzo‘ soʻzlari bilan bayon qilishni talab etsin. Ba'zan oʻquvchidan toʻgʻridan-toʻgʻri: “Bu haqda yana boshqacharoq qilib yana qanday aytish mumkin?”, deya soʻrash mumkin. Nutqni erkin temadagi yozma ishlar, shuningdek oʻquvchilar oʻrtasida boʻladigan dialoglar juda foydalidir. Bunday suhbatlarda bolalar mustaqil fikrlashni oʻrganadilar. Aniq fikr boʻlgan joyda aniq tushunarli nutq ham boʻladi. Oʻqituvchi bolani szini boʻlmay oxirigacha tinglab, soʻngra hikoyadagi kamchiliklarini koʻrsatishi nutqning rivojlanishiga katta yordam koʻrsatadi.

Kichik yoshdagi oʻquvchilar tafakkuri boshlangʻich ta'limning dastlabki davrlarida, asosan, konkret, obrazli harakterga ega boʻlib, ular oʻzlari bevosita koʻrayotga va eshitayogan, umuman, bevosita idrok qilayotgan narsalari haqida amaliy fikr yuritadilar. Shu sababli bu yoshdagi bolalaroʻzlari xali koʻrmagan, idrok qilmagan koʻp xodisa va voqealarning qanday sodir boʻlishini, ularning oʻzaro bogʻlanishini fikran analiz-sintez qilib, ulardan toʻgʻri xulosa chiqara olmaydilar. Shuningdek bu yoshdagi oʻquvchilar oʻzlarining qilayotga xatti -harakatlari va ishlari qanday oqibatlarga olib borishini va undan nimalar kelib chiqishini ham aniq tasavvur qila olmaydilar.

Kichik yoshdagi bolalar, ayniqsa ijtimoiy hayot hodisalarini mustaqil suratda kuzatib, ularning kerakli tomonlarini analiz va sintez qilish yoʻli bilan oʻzlarich ajratib olishni bilmaydilar. Oʻqituvchi bunga bolalarni oʻrgatish uchun ular oldiga konkret savollar qoʻyib borishi va bu savollarga javob topish uchun tegishli narsa va hodisalarni kuzatishga, ularning muhum tomonlarini koʻra olishga, ular haqida tegishli xulosalar chiqarishga oʻgatib borish lozim.

Bolamnimg fikrini biror narsaga yo‘naltirish va uni o‘sh narsa haqida o‘ylashga erishish uchun uning fikrini konkret bir narsaga yo‘naltirish, uning oldiga hal qilinish lozim bo‘ga aniq bir masalani qo‘yish va unga javob topish uchun ehtiyoj paydo qilish kerak. Bunda o‘quvchilar fikrini muayyan tomonga yo‘naltiruvchi aniq vazifalar belgilab berishning ahamyati kattadir. Bola oldiga qo‘yiladigan aniq savol va vazifalar uning miyasidagi bog‘lanishlarni aktivlashtiradi va ularning yo‘nalishiga tasir qiladi. Bola fikrini aktivlashtirishda hayratta qolish, taajublanish, shubha singari hislarning ahamyati ham kattadir. Bolada tug‘uladigan ajablanish tafakkur protseslarini aktivlashtiradi.

Bola fikrlash protsesida paydo bo‘ladigan o‘zidagi fikr "hukum'' va tushunchalarni nutq vositasida ifoda qiladi. O‘quvchi tomonidan o‘rganib va o‘zlashtirib olingan har bir yanig so‘z undagi muayyan tushunchani muayan mazmunni ifodalaydi. Shuning uchun ham bola nutqining o‘sishi, ayniqsa yangi so‘zlarni egallashi va ma'nosini bilib olishi uning tafakkurining o‘sishida tushunchalarning taraqqiy etishida hal qiluvchi ro‘l o‘ynaydi.

Kichik yoshdagi o‘quvchilar hali murakkab fomada analiz va sintez qila olmaydilar. Ular qiladigan analiz va sintez juda oddiy shakilda boladi. Masalan, ular qirqma harflardan tuzulgan ayrim so‘zlarni bo‘g‘inlarga ajratib, bo‘g‘inlarni esa tovushlarga bo‘ladi, suningdek, qirqma harflarni qo‘shib ulardan butub bir so‘z ham tuza oladilar. Mexnat darsida o‘qituvchining ko‘rsatmasi bilan oddiy stanokni qismlarga ajratish va ularni yig‘ish singari amaliy ishlarni bemalol bajara oladilar. Ta'lim protsesida bunfay ishlarnu muntazam o‘tkazib borish bilan o‘quvchining II sinfga chiqqanidayoq birmuncha murakkabroq shakildahi analiz va sintezlarni ham bajara oladigan bolishiga erishiladi. Bunda o‘qituvchinig butub bir narsa qanday qismlardan elementkardan tashkil topishini va uni element yoki bo‘lajlaridan qanday qilib bir butun narsaga aylanishi yaqqol ko‘rgazmali ravishda tushuntirib, amaliy ravishda ko'rsatib breshi va bolalarning o‘zlariga bu ishni bajartirib ko‘rish juda katta ahamyatga egadir.

Shunday qilib, tafakkurning boshqa faoliyatlar bilan birgalikda analitik-sintetik faoliyati ham bolaning hayot tajribalari, olgan bilim va tushunchalariga bog‘liq holda takomillashib boradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Блонский П. П. «Возрастные особенности детей». - В кн. Избранные педагогические произведения. - М. : Изд-во АПН РСФСР - 1961. 695 с.

2. Блонский П. П. «Задачи и методы новой народной школы». - М. : - 1917.

3. Блонский П. П. «Память и мышление». - В кн. : Избранные психологические произведения. - М. : -1964. - 547 с.

4. Блонский П. П. «Психология доказывания и ее особенности у детей». // Вопросы психологии - 1964. № 3.

5. Выготский Л. С. «Проблемы обучения и умственного развития в школьном возрасте. - Избранные психологические исследования. - М. : Изд-во АПН РСФСР- 1956.

6. Выгосткий Л. С. «Развитие высших психических функций». - М. : АПН РСФСР. 1960.

7. Мышление учителя. Под ред. Ю. Н. Кулюткина, Г. С. Сухобской. - М. : Педагогика - 1990, 102 с.

8. Мясищев В. Н. «Общение и типология личности». - В сб. : Общение как предмет теоритических и прикладных исследований. - Л. : ЛГУ - 1973, 200 с.

лонский П. П. «Возрастные особенности детей». - В кн. Избранные педагогические произведения. - М. : Изд-во АПН РСФСР - 1961. 695 с.

лонский П. П. «Психология доказывания и ее особенности у детей».

11. Нишонова З. Т Кичик мактаб ўқувчиларида креатив тафаккурни шакллантиришнинг психологик омиллари. Янги турдаги ўрта махсус ўқув юртларида таълим ва тарбиянинг самарадорлигини оширишнинг психологик муаммолари. Илмий-амалий анжуман маърузалар тўплами. -Т. :1998. 64-67 б.

огословский В. В. «Взаимоотношения между учителем и учащимся как фактор развития познавательной активности и самостоятельностишкольников». - В сб. : Отношение как проблемы психологии воспитания. -Л. : Изд-во ЛГПИ им. А. И. Герцена - 1973. -

13. Bayjonov, F. (2021). CHARACTERISTICS OF THE CONCEPT OF GENDER CULTURE AS A SOCIAL EVENT. InterConf, (79). вилучено із https://ojs. ukrlogos. in. ua/index. php/interconf/article/view/15139.

14. Bayjonov, F. B. (2021). Stages of formation of gender culture in youth. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences, 9(4), 2021. https://www. idpublications. org/wp-content/uploads/2021/05/Full-Paper-STAGES-OF-FORMATION-OF-GENDER-CULTURE-IN-YOUTH. pdf.

15. Bayjonov, F. (2023). Technologies for the development of gender culture in cooperation with the family and educational institutions. Bulletin of Science and Practice, (4), 531-534. https://doi. org/10. 33619/2414-2948/89/70.

16. Bayjonov, F. B. (2021). Gender differences in the contemplation of teenagers. Theoretical & Applied Science, 98(06), 144-146. https://doi. org/10. 15863/tas. 2021. 06. 98. 21.

17. Bayjonov, F. (2022). Factors for forming gender culture in adolescents in family and educational institutions. InterConf, (96). вилучено із https://ojs. ukrlogos. in. ua/index. php/interconf/article/view/18170.

18. M Raimdjanov. (2021). COOPERATION BETWEEN SCHOOL, FAMILY AND COMMUNITY ON VOCATIONAL TRAINING OF STUDENTS AS A SOCIAL PEDAGOGICAL PROBLEM Conferencious Online, 28-30 https://cyberleninka. ru/article/n/formation-of-pedagogical-and-psychological-knowledge-in-future-teachers/viewer.

19. M Raimdjanov. (2021). FORMATION OF PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL KNOWLEDGE IN FUTURE TEACHERS Scientific progress 2 (4), 988-991 https://cyberleninka. ru/article/n/formation-of-pedagogical-and-psychological-knowledge-in-future-teachers/viewer

20. Л. В. Занков; АПН СССР: Выходные данные: Москва : Педагогика, 1990: Физическое описание: 418, [6] с.

ADOLESCENT MORAL SELF-AWARENESS: DYNAMIC FEATURES

Uchqun MAMANAZAROV

u

Abstract

Adolescent moral self-awareness is a complex and dynamic construct that involves the development of a personal identity, sense of autonomy, and the formation of moral values. During adolescence, individuals go through a period of self-discovery and identity formation, where they strive to establish their own beliefs, values, and principles. As adolescents navigate this stage of development, they often challenge societal norms and authority figures in an effort to assert their independence. The development of moral self-awareness in adolescents is essential for their personal growth and the formation of strong character. To develop the communicative competence of high school students in English classes based on the communicative approach, it is important to take into consideration the unique needs and characteristics of adolescents in relation to their moral self-awareness. One technology that can be utilized for developing the communicative competence of high school students in English classes is the use of digital platforms and online resources. These digital platforms and online resources can provide a space for high school students to engage in discussions and activities that promote ethical reasoning, moral decision-making, and reflection on personal values and beliefs. In addition to digital platforms and online resources, another technology that can be implemented is the use of interactive learning tools and multimedia materials. These tools can help high school students enhance their communicative competence by providing interactive and engaging activities that encourage participation, collaboration, and critical thinking.

In line with the sources provided, one approach for developing the communicative competence of high school students in English classes is through the integration of technologies that promote ethical education and the development of moral identity. By incorporating Narvaez and Bock's ethical education program, English teachers can establish a caring relationship with each student, create a supportive climate that values

achievement and ethical character, and teach ethical skills such as ethical sensitivity, judgment, focus, and action.

Introduction

Adolescence is a crucial period in human development that is marked by significant changes in cognitive, emotional, and social domains. During this time, individuals undergo a process of self-discovery and self-identity formation, which includes the development of moral self-awareness.

Moral self-awareness refers to an individual's ability to recognize and understand their own moral values, beliefs, and principles. It involves an awareness of one's own moral thoughts, emotions, and actions, as well as an understanding of the impact these have on oneself and others. It is a dynamic process that evolves and matures over time. There are several dynamic features that contribute to the development of adolescent moral self-awareness. These features include cognitive development, social interactions, and cultural influences.

The literature suggests that the moral sense is based on innate abilities. In fact, it has been shown that children show the capacity for moral discernment, emotions and prosocial motivations from an early age. However, the moral sense is a complex construct of an evolutionary and social nature that evolves under the influence of interpersonal relationships. The emergence and development of moral sense is a challenge that has prompted many research studies with the aim of achieving a clear comprehension of moral development. However, success has been scarce, and studies relevant to this subject are limited. Thus, a systematic review of studies relevant to this topic was conducted to clearly establish how moral sense emerges and develops. (Limone & Toto, 2022)

Cognitive development plays a crucial role in the formation of moral self-awareness during adolescence. As individuals progress through Piaget's stages of cognitive development, their thinking becomes more abstract and complex. This allows them to engage in moral reasoning and reflect on their own moral values and actions. They begin to question authority and societal norms, and develop their own moral principles based on their personal experiences and beliefs.

Social interactions also play a vital role in shaping adolescent moral self-awareness. During this period, individuals become more independent and start forming their own identity. They engage in relationships with peers, parents, teachers, and other authority figures, which provide opportunities for moral discussions and reflections.

Through these interactions, adolescents learn about different perspectives, values, and ethical dilemmas, which contribute to their moral development.

Cultural influences further shape adolescent moral self-awareness. Culture provides a framework of moral values, norms, and expectations that guide individuals' behavior. Adolescents are exposed to various cultural influences, such as family, religion, education, and media, which shape their moral understanding. They may adopt or reject certain cultural values, resulting in the development of their own unique moral identity.

The development of adolescent moral self-awareness is not a linear process but rather a dynamic one. It involves continuous exploration, reflection, and revision of one's moral values and beliefs. As adolescents encounter new experiences and challenges, their moral self-awareness evolves and becomes more nuanced.

The purpose of study. The adolescent moral self-awareness is to understand the dynamic features of this developmental process and how it evolves over time. Adolescence is a critical period in which individuals begin to form their identities and develop a sense of morality. As they navigate the challenges and opportunities presented during this time, they are continuously shaping and refining their values and beliefs. By studying adolescent moral self-awareness, researchers can gain insights into the factors that influence this process, such as cognitive development, social interactions, and cultural norms. This knowledge can inform interventions and programs aimed at promoting positive moral development in young people.

Moral self-awareness refers to an individual's ability to reflect upon and evaluate their own moral beliefs, values, and actions. It involves being conscious of one's moral principles, understanding the impact of one's behavior on others, and recognizing the ethical implications of one's choices.

The study likely employs a longitudinal research design, following a group of adolescents over an extended period of time, to observe and analyze the changes in their moral self-awareness. Researchers may use various methods such as surveys, interviews, or behavioral observations to gather data on the participants' moral reasoning, decision-making, and moral judgments.

By studying the dynamic features of adolescent moral self-awareness, researchers aim to gain insights into the developmental trajectories and

influences that shape moral development during this critical period of life. The findings of such a study can have implications for educational and psychological interventions aimed at fostering moral growth and ethical decision-making in adolescents.

Researchers investigating the development of moral self-awareness may explore various factors that can potentially influence its formation and growth. Some of these factors include:

1. Cognitive Development: Researchers may examine how cognitive abilities, such as perspective-taking, moral reasoning, and the ability to understand others' intentions, contribute to the development of moral self-awareness. They may investigate how changes in cognitive abilities during adolescence impact moral decision-making and understanding.

2. Socialization and Parenting: The role of socialization practices and parental influences on moral development can be explored. Researchers may investigate how parental modeling, communication styles, and moral guidance shape adolescents' moral self-awareness. They may also examine the impact of peer relationships, school environments, and cultural factors on moral development.

3. Moral Emotions and Empathy: Moral self-awareness can be influenced by emotional experiences and empathy. Researchers may explore how emotions such as guilt, shame, empathy, and moral outrage contribute to adolescents' understanding of their own moral actions and the impact on others. They may also investigate how the development of emotional regulation skills relates to moral self-awareness.

4. Moral Experiences and Reflection: Researchers may examine how engaging in moral decision-making, reflecting on moral dilemmas, and participating in moral discussions or activities contribute to the development of moral self-awareness. They may investigate the role of moral role models, exposure to moral conflicts, and opportunities for moral reflection in shaping adolescents' moral awareness.

5. Personal Values and Identity: Researchers may investigate how the development of personal values and the formation of identity during adolescence relate to moral self-awareness. They may explore how adolescents' moral self-concept, moral identity, and values alignment impact their moral decision-making and actions.

This is important to note that these factors are not exhaustive, and researchers may consider additional variables based on their specific research focus and theoretical frameworks.

Literature review

Despite distinguishing connections between teenage personality development and relationship with peers from the literature review, some academic ambiguities persist. In some of these studied works it is not clear what different factors might be linked or indicate level of relationships with peers and how these other factors might link with adolescent identity development.

The intimate education orientation of this discourse of desire is very uncommon in U. S. High schools. (L& M. , 2001) This view encourages teenagers to discover more about their desires, earning joy and feeling confident in their sexualities. Researchers say that this perspective could enable girls because it could put less stress on them as the victims and encourage them to have more control over their sex. (M, 1988).

Worth understanding for its real spot in the history of American ethics and censorship, But even more important since Comstock indicates most of the ethical arguments for censorship and against adolescent writing (or any profession remotely associated with living and life's issues) are based on a belief that adolescents are not mature enough to be able to make decisions about their study findings build on an extensive review of research writing across multiple fields. Jessica Joseph conducted this literature review, " personal activity/sports engagement and health effects in children and teens: The review of the literature, " made for Team-Up for young, February 2009. We also take on this literature review associated with educational results: Atwood, J. R. , " Sports-based youth growth: The critique of inquiry on this theoretical accomplishment and psychosocial develop- ment of school-aged children who participate in PE and sports programs, "Up for Team- Up for young, 2008. rrest will have the negative effect on yearly income. The writing review of 14 reports published between 1998 and 2012 revealed that communication with the criminal justice system (including seizure and incarcera- tion) worked business condition and income. Of those reports, some specifically studied the work and income consequences of arrest. When reviewing theoretical and empirical perspectives on the role of character in adolescent development, it is necessary to clarify the definition of character, and how it relates to the definition of personality. Historically, character has been used synonymous with personality(Ruch & Wagner, 2020).

Empirical research has identified and defined six environment-oriented domains of thought: categorical, quantitative, causal, spatial, propositional, and socialthought. Exploratory and confirmatory factor

analysis of performance on multiple tasks spanning all of these domains of thought, administered to participants ranging in age from early childhood to adulthood, revealed that the domains emerge as distinct factors. Thinking about things and events as such, as well as direction and movement in space, is underpinned by spatial reasoning. As a result, spatial relations within objects (the composition and structure of objects) and between objects (relative distances, directions, and orientations) take center stage in this domain because they are critical in the representation of the objects themselves, their location in space, and the space that surrounds them. This system includes core processes such as size and depth perception, as well as mental operations such as mental rotation or direction tracking and reckoning, which allow the thinker to visualize objects and space from the perspective required to recognize and locate them, as well as efficiently move between or to them.

Social links and interactions are understood through social reasoning. These can be broad norms and principles controlling how people relate to social organizations or cultural institutions, as well as dynamics pertaining to continuous interpersonal interactions and relationships between people. In the latter situation, one may make reference to the moral standards and customs that control what is appropriate in a given society at a specific historical moment or the laws governing how a society is organized politically.

The operations in this system span from fundamental ones like the recognition of conspecifics (i. e. , members of the same species) to sophisticated ones like imitation and understanding of the intentions and mental states of others.

Several authors suggested that, with age, some abilities decline and others improve (Baltes, 1987; Pascual-Leone, 1993). In psychometric terms, it was supposed that fluid intelligence declines from early adulthood onwards and crystallized intelligence develops until late in age). (Demetriou & Bakracevic, 2009). Life-span cognitive developmental research adds to the picture of development depicted by the psychometric and information processing studies summarized above.

This line of research, in particular, implies that there is a succession of postformal stages of cognitive development that follow the stage of formal operations and reflect the adult's key intellectual attainments. That is, it is said that as a person progresses through these post-formal stages, cognition shifts from a logical examination of the universe, which is the fundamental feature of formal thought, to a largely relativistic and dialectical approach to reality. This shift in orientation enables mature

adults to consider various or alternative views, both in regard to different individuals and to one's own developing experience, allowing for a more informed decision-making process.

Given the inconclusive nature of self and consciousness, it is not surprising that there is uncertainty and a lack of clarity when looking at the construct as a whole. Because the goal of our research is to summarize the present literature, this section will provide a brief history of the construct. The idea of self-awareness was thought to have two aspects first, subjective self-awareness, which is a mental state in which attention is directed at things outside of the person; and second, objective self-awareness, which is solely directed at the self. This two-dimensional perspective also suggests that one might become self-aware by concentrating on oneself, which leads to a comparison with one's own standards. This is related to the idea that self-awareness may be unpleasant since a negative mental state is likely to develop if there is a disparity between one's perspective of oneself and the standards that one has created for oneself. This idea of self-awareness as an aversive state is connected to the ruminative aspects of self-consciousness and was perceived as being negative in nature because rumination tends to be focused on negative thoughts, which individuals may "repeat play" and this can result in mental health problems. A different perspective, however, distinguishes between reflection and rumination, where reflection is seen as beneficial and offering a path to self-awareness as well as a pathway to learning. This study was conducted under the presumption that self-awareness is a healthy state. Other authors draw a link between self-awareness and adult development (Jung, 1996; Kegan, 1982; Laske, 1999), which is portrayed as a life-long process of individuation, involving the integration of the different parts of self, including awareness of the conscious and unconscious (Jung, 1996). Therefore, we propose that self-awareness does evolve and develop over a life-time (Kegan, 1982; Laske, 1999). (Defining Self-Awareness in the Context of Adult Development, n. d.).

So it would seem that self-awareness is valued and given weight in the domains of management and leadership education. This is probably due to the assertions made by others that self-awareness improves leader effectiveness. Despite the fact that self-awareness seems to be gaining popularity in some circles, we contend that it is challenging to create a valid and reliable self-awareness measurement due to the existing lack of concept clarity. The claims that gaining self-awareness is essential for establishing authentic leadership, emotional intelligence, leadership effectiveness, and performance cannot be supported in the absence of

concept clarity and a reliable assessment of the construct. Additionally, a functioning definition will give everyone involved in teaching and education a shared understanding of how the concept is perceived.

Methods

Studies required to provide data that contributed to socio-moral development in order to be considered for this systematic review. Studies that used quantitative techniques compatible with theoretical philosophies were deemed appropriate for the systematic review. The inclusion list was automatically updated to exclude any additional research that contradicted the information provided above. It is quite difficult to choose the studies to be included in the systematic review; in order for the review to be reliable, valuable resources must be found. This is accomplished by utilizing pertinent selection methods that will eventually produce pertinent studies. A screening procedure must be carried out to identify both the legitimate and invalid articles for the systematic review due to the enormous amount of search results. In this systematic review, the titles and abstracts of the articles were screened based on the inclusion criteria in order to identify the pertinent research from the search results. Full-text analysis was done in order to determine the exclusion. In the psychological literature, many frameworks are used to describe the dynamic aspects of moral self-awareness in adolescence. Emotional intelligence is one such paradigm that emphasizes the ability to perceive and understand emotions in oneself and others. Self-awareness theory is another theoretical framework that focuses on an individual's ability to accurately detect and evaluate their own thoughts, feelings, and behaviors.

Guilt, shame, and pride are feelings that contribute significantly to moral self-awareness. Guilt comes when people feel accountable for breaking moral standards, but humiliation involves the idea of being faulty or inadequate inherently. In contrast, pride occurs when individuals believe they have performed morally and feel a sense of success.

The papers had to meet three criteria in order to be considered for the evaluation. To begin, the papers required to explore the structures under examination in respect to adults. The articles had to offer a definition of the constructs under consideration; those that did not include a definition or description of what the constructs are were omitted. Rather than generating their own definitions, several of the papers identified in the review drew on and quoted concepts from prior work by other writers. Because the definitions were included in articles that met all other

inclusion criteria, they were included for analysis, and this secondary citation was used for the review (the original sources, which were outside the date range, were not consulted); see Table 1 for a complete list of the articles included in the final review. The analysis includes original sources that were within the date span and met the inclusion criteria. Second, due to the researchers' linguistic ability, the articles had to be published in English. Finally, peer-reviewed and "gray literature" from the aforementioned databases were included.

Gray literature refers to unpublished research nevertheless, this was confined to material that could be found in the databases examined. We believe that including gray literature was necessary to guarantee that the review contained relevant contemporary material while also avoiding publication bias. Our research reveals three meta-themes that could serve as a valuable framework to direct how self-awareness is investigated in management education. The elements of self-awareness, how to be self-aware, and the goal of self-awareness are the three meta-themes.

The main theme running through all of the definitions was the elements of self-awareness. In our investigation, it was found that components are frequently merely included as suggestions to be aware of in the definition of the construct. These elements therefore seem to be listed as a checklist of what one must understand in order to acquire self-awareness. As a result, we contend that it is critical to pinpoint the precise elements that a person needs to comprehend and be aware of in order to promote the growth of self-awareness.

The omission of the construct's interpersonal elements in the early definitions of self-awareness has been criticized. Although the intraperspective was largely the focus of the earliest theories of self-awareness, these theories do outline that in order to become self-aware, one must use self-focus reflections and evaluate them against standards that are extrinsic to the individual; this is perhaps the interpersonal aspect. Later definitions distinguish between internal and external aspects of self, which have been referred to as public and private self-consciousness, with the former focusing on one's internal state and the latter on how we might appear to others. Some distinct components in all were found to exist across the intra- and interpersonal elements of self-awareness. Although these seven elements of self-awareness were addressed in the definitions, only a small number of the articles went in-depth on each one. This may provide an explanation for why the definition of the construct of self-awareness has not been consistent, together with the consideration of the various viewpoints of the self. The meanings of these components were recognized or listed independently within them

despite the lack of specificity. As a result of the identification of each self-awareness component, it is proposed that in order to develop self-awareness, a person must come to understand each.

Emotions and feelings were combined as one subcomponent because emotion is an internal mental state from which feelings are created, and feelings provide a description of an emotional mental state. This may be the first step in exploring introspectively before focusing on why the feelings arose. The majority of the self-awareness components were described as things that a person must be consciously aware of and understand in order to understand how they affect their behavior and decisions. In order to not only understand how any given component is influencing one's behavior but also to enable the awareness to "consciously and authentically guide behavior. Therefore, the elements in that are highlighted are those that a person has to be aware of through.

Results

There were just a few notable gender variations among the different character strengths of the moral categorization, according to a meta-analysis. The disparities were more obvious in samples made up of adolescents than in samples made up of adults. Girls typically had higher overall scores than boys. The effect sizes were greatest when people valued kindness, love, and fairness as well as beauty and perfection.

Character virtues have been demonstrated to contribute to adolescents' general wellbeing. All character strengths typically have a positive relationship with subjective well-being, but zest, love, gratitude, and hope always have the strongest relationships. Only curiosity is missing from the list of four strengths that have the most persistent and powerful links to adult life satisfaction. Additionally, there is preliminary longitudinal data supporting the link between character traits and subjective well-being.

Studies have also demonstrated the importance of character traits for key areas of adolescent life, including friendships, romantic relationships, career goals, and school. Both girls and boys prioritize honesty, humor, and love in their ideal romantic relationships. Positive assortment has also been seen with some character traits, when both partners exhibit these traits to a similar degree. Beyond the influence of the individual's own character strengths, it has also been demonstrated that the partner's specific character strengths and their shared character traits help to explain variation in an individual's life satisfaction.

More research has been done on the influence of character traits on school-related outcomes than any other area of life. Numerous studies have demonstrated that certain character traits are associated with not only good classroom behavior, but also school achievement. It also demonstrated a link between problematic behavior, or "class clown behavior, " and a particular strengths profile, which is characterized by lower levels of some strengths (like prudence), but higher levels of other strengths (like humor, leadership, or perspective).

The research that is being given is relatively new, therefore it raises more issues than it can resolve. The suggested model's fundamental assumptions have not yet all been put to the test. For instance, we still don't fully understand how the various qualities support the teen-friendly pursuits that make up their happy lives. Eudemonic well-being is not as widely researched as subjective well-being. More criteria, both subjective and objective, may emerge from strengths but have not yet been researched. These requirements include assuming leadership responsibilities (for instance, in youth organizations), participating in a variety of charitable endeavors, performing good deeds, mastering the environment, and conquering obstacles in life.

Attention is also main element in the theme of how to be self-aware. This implies that self-awareness is ephemeral and lasts only briefly. Making self-awareness a focal focus is thus a component of that effort. Indeed, that we cannot develop self-awareness without starting some introspective self-questioning, supporting the claim that the first step in obtaining self-awareness is to establish self-focus. This prompts us to suggest that in order to be "self-aware, " one must first pay attention to it before it may be developed through time.

Self-awareness is made up of a variety of elements that can be developed through focus, evaluation, and feedback. It gives a person awareness of their internal state, which governs their behaviors (beliefs, values, and motivations), as well as awareness of how this affects and influences others.

Conclusion

It is a concept worth exploring given the term's rising use in management literature and the arguments that it is essential to work performance and leadership effectiveness. But the phrase "self-awareness" is a construct with a wide range of meanings, multiple definitions depending on the situation, and is commonly mixed up with terms like "self-knowledge" and "self-consciousness. " This indicates that the lack of construct clarity hinders theory development by providing

potential for misinterpretation and measurement inaccuracy in research and practice.

Our investigation revealed that self-awareness can be regarded from the intrapersonal and interpersonal viewpoints within the field of management education. We suggest that self-awareness combines both of these perspectives. The construct is made up of a lot of parts, and our results imply that growing in self-awareness will require intentional effort. We contend that self-consciousness, a component of self-awareness that emphasizes intrapersonal aspects, leads to the development of self-knowledge. We suggest that the construct can be formed over time in adults and that self-awareness gives people a better grasp of how they affect other people. Our article's contribution is clarity on the concept of self-awareness with a practical definition that educators, practitioners, and future researchers and theorists can employ in the context of workplace growth and adult development.

The study on Adolescent Moral Self-Awareness: Dynamic Features aims to investigate the developmental process of moral self-awareness in adolescents and understand its dynamic nature over time. Through a longitudinal research design and the examination of various factors, researchers can gain valuable insights into the formation and growth of moral self-awareness during this critical stage of life.

The study may reveal that moral self-awareness in adolescents is not a static construct but rather a dynamic and evolving aspect of their development. Researchers may find evidence of individual differences and diverse trajectories in the development of moral self-awareness among adolescents. They may identify certain cognitive abilities, such as perspective-taking and moral reasoning, as influential factors in the development of moral self-awareness.

Furthermore, the study may highlight the importance of socialization processes, including parental influences, peer relationships, and cultural factors, in shaping adolescents' moral self-awareness. Researchers may find that exposure to moral experiences, engagement in moral decision-making, and reflection on moral dilemmas contribute to the growth of moral self-awareness.

Overall, the study may underscore the significance of fostering moral self-awareness during adolescence, as it has implications for ethical decision-making, moral reasoning, and moral behavior. The findings may inform educational and psychological interventions aimed at promoting the development of moral self-awareness in adolescents, ultimately contributing to their moral growth and ethical development.

References

1. Tolman D. L. Diamond L M (2001). "Desegregating sexuality research: Cultural and biological perspectives on gender and desire Annual Review of Sex Research 12 33-74 PMID 12666738.

2. Fine M (1988) "Sexuality schooling and adolescent females the missing discourse of desire" Harvard Educational Review 58 (1) 29-53. Archived from the original on 2013-04-14

3. Ruch, W. , & Wagner, L. (2020). Character Building and Adolescent Development. In S. Hupp & J. Jewell (Eds.), The Encyclopedia of Child and Adolescent Development (1st ed. , pp. 1–13). Wiley. https://doi. org/10. 1002/9781119171492.

4. Demetriou, A. , & Bakracevic, K. (2009). Reasoning and self-awareness from adolescence to middle age: Organization and development as a function of education. Learning and Individual Differences, 19(2), 181–194. https://doi. org/10. 1016/j. lindif. 2008. 10. 007

Ruch, W. , & Wagner, L. (2020). Character Building and Adolescent Development. In S. Hupp & J. Jewell (Eds.), The Encyclopedia of Child and Adolescent Development (1st ed. , pp. 1–13). Wiley. https://doi. org/10. 1002/9781119171492. wecad333

5. Defining Self-Awareness in the Context of Adult Development: A Systematic Literature Review. (n. d.). https://doi. org/10. 1177/1052562921990065 Ruch, W. , & Wagner, L. (2020). Character Building and Adolescent Development. In S. Hupp & J. Jewell (Eds.), The Encyclopedia of Child and Adolescent Development (1st ed. , pp. 1–13). Wiley. https://doi. org/10. 1002/9781119171492. wecad333

6. Limone, P. , & Toto, G. A. (2022). Origin and Development of Moral Sense: A Systematic Review. Frontiers in Psychology, 13, 887537. https://doi. org/10. 3389/fpsyg. 2022. 887537

HARBIY PEDAGOGLARDA HARBIY-KASBIY KOMPETENSIYALARNI RIVOJLANTIRISHDA KLASTERLI YONDASHUVDAN FOYDALANISH

PhD Vaxobov Anvar Abdusattor o‘g‘li

Maqolada bo‘lajak harbiy ta’lim o‘qituvchilarida harbiy-kasbiy klasterli yondashuvning bo‘lajak harbiy ta’lim o‘qituvchilarini tayyorlashdagi o‘rni keng doirada tahlil qilingan.

Ma’lumki, jahonning rivojlangan mamlakatlari Rossiya Federasiyasi, boshqa rivojlangan davlatlarda harbiy sohada mutaxassislarni tanlash va o‘rganish, harbiy ta’lim tizimini zamon talablariga mos xolda kompetensiyalarga asoslangan davlat ta’lim standartlarini joriy etish, bo‘lajak harbiy pedagoglarning xalqaro standartlar asosida harbiy-kasbiy kompetensiyasini rivojlantirish bo‘yicha tizimli ishlar amalga xavfi mavjud ekan O‘zbekiston Respublikasi mudofaa qudratini ko‘nikmasini shakllantirish, muayyan harbiy mutaxassislikni egallashda qo‘yiladigan qat’iy intizom hamda yuksak talablarni ochib berish kechiktirib bo‘lmaydigan vazifalardan sanaladi. Umumiy o‘rta ta’lim, akademik litsey va professional ta’lim tizimlaridagi o‘quvchi yoshlarni harbiy sohaga yo‘naltirishda, avvalambor, chaqiruvga qadar boshlang‘ich tayyorgarlik o‘qituvchisining harbiy-kasbiy kompetentligi yuqori 4 saviyada bo‘lishi lozim. Shuningdek, bo‘lajak o‘qituvchilarning harbiy-ilg‘or pedagogik texnologiyalar asosida modernizasiyalash, o‘quv

Kalit so‘zlar: kompetentlik, harbiy-kasbiykompetentlik, muammo, ta’lim tizimi, klaster, intellektual, ma’naviy, ruhiy va jismoniy rivojlanish, xulq-atvor, o‘zini o‘zi rivojlantirish.

USE OF CLUSTER APPROACH TO FORMATION OF MILITARY-PROFESSIONAL COMPETENCES OF THE FUTURE MILITARY EDUCATION TEACHERS

PhD Vakhobov Anvar Abdusattor o'g'li

Annotation

The article considers the views on the essence of the content of the cluster approach in the formation of military-professional competence of the future teachers of military education. In particular, it has been argued by world scholars that the main criterion for the development of military-professional competence is the cluster approach. The role of the cluster approach in the training of future military education teachers has also been extensively analyzed.

It is known that in the developed countries of the world, the Russian Federation, Germany, the United Kingdom, the United States of America, France and other developed countries, the selection and training of specialists in the military field, the modernization of the military education system in accordance with the requirements of the times, and the integration into the norms of the social environment , systematic work is being carried out on the introduction of competency-based state education standards, the development of military-professional competence of future military pedagogues based on international standards. As there is a risk of aggressive wars and military conflicts in the world, strengthening the defense power of the Republic of Uzbekistan, strengthening the country's security, getting students interested in the military profession, forming their ability to consciously choose the military field, and helping them acquire certain military specialties , revealing the essence of the military leader's profession and the strict discipline and high requirements imposed on it is one of the tasks that cannot be postponed. When directing young students in the general secondary education, academic lyceum and professional education systems to the military field, first of all, the military-professional competence of the primary training teacher before the draft must be at the top 4 level. Also, to increase the effectiveness of the model for the

development of military-professional competence of future teachers, to organize interactive education based on the wide introduction of information and communication technologies, to modernize the system of military education before the draft on the basis of advanced pedagogical technologies, to the educational process the application of modern media technologies is gaining urgent importance.

Keywords: competence, military-professional competence, problem, education system, cluster, intellectual, spiritual, mental and physical development, behavior, self-development.

Kirish

Bugungi kunda hech bir davlat birgina harbiy-texnik vositalarga tayangan holda o‘zini himoyalashga qodir emas. Shu sababli, so‘ngi yillarda harbiy soha mutaxassislarining professionalligi muammosiga nisbatan qiziqish sezilarli darajada ortib bormoqda. Shuning bilan birga bu sohada olib borilgan ilmiy izlanishlar mazkur muammoni yanada chuqurroq o‘rganish va yanada rivojlantirishni talab etmoqda. Ma’lumki hayotini Vatanga xizmat qilish yo‘lini tanlagan va o‘zini harbiy mutaxassis sifatida tasavvur qiladigan insonlar, o‘zlarini xatti-harakatlarini doimo nazorat qilib yurishlari va tinmay kasbiy mahoratga erishishga harakat qilishlari kerak. Shu bois, mazkur kasbning mazmun mohiyatini to‘laqonli anglab yetmaslikni o‘zi xatodir.

Respublikamizda harbiy ilm-fanni rivojlantirish, uni zamonaviy talablar va jahon standartlariga mos keltirish vazifasiga, chaqiriqqacha harbiy ta’lim o‘qituvchilarini tayyorlashga, ularning harbiy mahoratini oshirishga davlatimiz rahbariyati tomonidan alohida e’tibor qaratilmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning “Yangi O‘zbekiston strategiyasi” nomli asarida ta’kidlanganidek, harbiy ilmni rivojlantirish borasida harbiy mojarolar va zamonaviy jang amaliyotlarini hamda milliy harbiy san’at tarixini chuqur o‘rganish va uni amaliyotda takomillashtirish muhim vazifalardan biridir. Qurolli Kuchlar akademiyasi, harbiy ta’lim fakultetlari, “Temurbeklar maktabi” harbiy akademik litseylari, umumiy o‘rta ta’lim va ixtisoslashtirilgan maktablarda harbiy-vatanparvarlik yo‘nalishiga ixtisoslashtirilgan sinflar faoliyati tashkil etilgani yuqori professional salohiyatga ega harbiy pedagoglarning extiyojiga sabab bo‘lmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 27 fevraldagi PQ-4623-son “Pedagogik ta’lim sohasini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarorida tarbiya va o‘qitish usullari, ta’lim jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo‘llash ko‘nikmalariga ega professional pedagog kadrlar tayyorlash2 kabi muhim vazifalar

belgilandi. Bu esa, chaqiriqqacha harbiy ta'lim yo'nalishadagi bo'lajak o'qituvchilarning harbiy-kasbiy kompetensiyasini rivojlantirish mazmuni va modelini takomillashtirish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Hozirgi zamonaviy sharoitda harbiy ta'lim sifatini oshirishga nafaqat davlat tomonidan, balki harbiy oliy ta'lim muassasalari (OTM) professor-o'qituvchilari, shuningdek, kursantlarining ham diqqat markazidagi masalaga aylandi. Qolaversa, ta'lim jarayonining barcha toifadagi qatnashchilari (kursantlar, o'qituvchilar, OTM rahbarlari) uchun faoliyat samaradorligini ko'rsatuvchi o'lchovlar tizimini shakllantirishga jiddiy e'tibor qaratilmoqda. Mazkur vazifalarning samarali hal qilinishi turli darajadagi ma'lumotlarni yagona tizimga birlashtirish va faoliyatni tizimli monitoring qilishni ta'minlash, shuningdek, ta'lim muassasasi faoliyat samaradorligini oshirishga xizmat qiladigan yagona axborot makonini yaratish imkonini beradi.

Pirovardida, bularning hammasi ta'lim sifatini boshqarishning ijtimoiy xarakterini kuchaytirib, ta'lim xizmatlari sifati haqida ma'lumotlar shaffofligi, o'quv jarayoni qatnashchilarining ta'lim sifati haqidagi tasavvurlarini muvofiqlashtirishni ta'minlaydi.

Ta'limning an'anaviy shakli bilimlarni nisbatan avtonom, axborot saqlashning yopiq tizimlari ko'rinishida fanlar bo'yicha chegaralashga yo'naltirilgan va bu axborot ta'lim oluvchilar "miyasiga quyilishi" kerak. Bu model, ustuvorligiga ko'ra, yopiq va muvozanatga yaqin bo'lgani uchun rivojlantirishga amalda qodir emas. Demak, E. Laslo iborasi bilan aytganda bifurkatsiya davriga kirib borayotgan [1] dunyodagi global o'zgarishlar jarayoni realliklariga nisbatan tobora adekvat ko'rinishga ega bo'lmasdan qolmoqda.

Mamlakatimiz ta'lim tizimini isloh qilish davrida oliy kasbiy ta'lim tizimining innovatsion tarkibiy qismini samarali rivojlantirish va uning xalqaro ta'lim xizmatlari bozorida raqobatbardoshligini oshirishzarurati yuzaga keldi.

Ta'lim tizmini modernizatsiyalash muammolari va yo'llari xususidagi munozaralar "kompetensiyaviy" deb nom olgan yondashuvning shakllanishi bilan birga mazkur tushunchaga nisbatan jamiyatda ro'y berayotgan o'zgarishlar bilan bog'liq holda ta'lim tizimida amalga oshirilishi lozim bo'lgan o'zgarishlarni aniqlashga intilish bilan belgilanadi[3]. Oliy harbiy ta'lim tizimida kompetensiyaviy yondashuv g'oyasi harbiy-kasbiy kompetensiyalar ta'limda yuqori darajadagi tizimli integratsiyani nazarda tutadi [2]. Kafedra (OTM) faoliyatidagi harbiy-kasbiy kompetensiyalarga mos keladigan bilim, ko'nikmava malakalarni

belgilash metodikasini aniqlash maqsadidabu tuzilmalarni turli tomonlardan o‘rganish zarur.

Quyida fanni o‘rganishga darajali yondashuv tahlili va ta’lim sifatini baholashning innovatsion tizimi sifatida klasterli modeli taqdim qilinadi. O‘rganilayotgan muammoni hal qilish qator vazifalarni ko‘rib chiqishni taqozo qiladi. Avvalo, u yoki bu kasbiy kompetensiyalarga, erishganlik (yo erishmaganlikni) baholashning “klasterli modeli” tushunchasi mazmunini aniqlab olish, ikkinchidan, harbiy ta’lim sohasida kasbiy kompetensiyalarga, erishganlikni baholashning klasterli modelini qo‘llash imkoniyatlarini o‘rganish lozim.

Klaster (ingl. *Cluster* – to‘plash, to‘planish) ma’lum hossalarga ega mustaqil birlik sifatida qarash mumkin bo‘lgan bir turdagi bir necha elementning birlashuvi. “Klasterli model” deganda klaster a’zolarining “muammo ustida ishlar barobarida” o‘zaro va o‘zini o‘zi rivojlantirishi tushuniladi. Bu jarayon alohida qatnashchilar kabi umuman klasterning ham afzalliklarini kuchaytirib boradigan sheriklikni barqaror rivojlantirish asosida amalga oshadi [4].

O‘z navbatida, u yoki bu kasbiy kompetensiyalarga erishganlik (yo erishmaganlik)ni baholashning klasterli modeli xodimlarning kasbiy darajasi (ta’lim oluvchining tayyorgarlik darajasi)ni baholash uchunvosita sifatida qaraladi. Ularning har biri uchun alohida kasbiy va shaxsiy sifatlar muhim bo‘lgani sababli bu modelni har bir kasbiy guruh uchun alohida shakllantirish maqsadga muvofiq. Model ta’lim oluvchining kasbiy kompetentligida zaif nuqtalarni ko‘ra bilish, demak, ularni pedagog bilan yakka tartibda ishlash, qo‘shimcha mashg‘ulotlar, maslahatlar, mashqlar yo‘li bilan tuzatish, shuningdek, ta’lim samaradorligi natijalari past ekani sabablarini mayda xulq-atvor markerlari darajasida aniqlash uchun imkon yaratadi. N. N. Grigorenko va A. A. Zaripovning fikricha, bu modelni ta’lim oluvchilar (kursantlar) va harbiy OTM bitiruvchilari tayyorgarligining kasbiy darajasini baholash uchun mos keladigan va uning rivojlanishi bo‘yicha aniq, batafsil vositasini o‘zida mujassamlaganklasterli model sifatida ta’riflash mumkin [5].

Iste’dodli va tajribali lashkarboshi sifatida Amir Temur vatanimiz hududida harbiy ish va taktikaning rivojlanishida chuqur iz qoldirdi, u nafaqat O‘rta Osiyo, balki jahon harbiy ilmini rivojlantirishga, yangi usulllar va taktikani shakllanishiga o‘zining munosib hissasini qo‘shdi. Amir Temur jahon harbiy san’ati tarixida birinchi bo‘lib qo‘shinni jang maydonida yetti qo‘lga bo‘lib joylashtirish tartibini joriy etdi. Sohibqiron shaxsiyatining hozirgi zamon angiliyalik tadqiqotchisi Xilda Xukxem g‘arb

temurshunosligida birinchi bor bor haqiqatni ko‘rsatib berdi. “Temur dunyoga kelgan yurtda, – deb yozadi olima, – falsafa, tibbiyot, tarix, adabiyot va boshqa sohalarda olamshumul asarlar yaratildi. Bu asarlar keyinchalik Yevropa uyg‘onish davriga turtki bo‘ldi”. Bundan xulosa qilib aytishimiz mumkinki, o‘n beshinchi asrni temuriylar Renessansi davri deb atash mumkin. Amir Temur saltanatni o‘n ikki toifaga bog‘lab tuzganligini davlatning o‘n ikki oyiga taqqoslab, mazkur o‘n ikki toifaning beshinchi toifasi haqida fikr yuritib shunday deydi: “Kimning aqli va shijoatini sinov tarozusida 15 tortib ko‘rib, boshqalarnikidan ortiqroqligini ko‘rsam, uni tarbiyamga olib, amirlik darajasiga ko‘tardim…”

Professor A. X. Doniy uzoq vaqtlardan beri temuriylar tarixini o‘rganib, o‘zining ingliz tilida yozilgan “Timur Legacy” (“Temur merosi”) kitobida shunday fikrlarni qayd etadi: “ Sohibqiron qaysi mamlakatda bo‘lmasin, u yerdagi olimlar va ijod ahli bilan uchrashar, ular bilan qizg‘in suhbatlar qilar va ularga sharoitlar yaratib berar edi…” .

S. I. Ojegovning talqinicha, “kompetensiya” shaxs tomonidan juda yaxshii o‘zlashtirilgan masalalar doirasini, T. V. Pankovaning fikriga ko‘ra, muayyan fan sohasini bilish, uning kategoriyalari yordamida fikrlashni ifodalovchi, ta’lim jarayyonida shakllangan bilim, ko‘nikma, malakalar majmuini, G. S. Vyalikovaga ko‘ra, muayyan predmet bo‘yicha axborotli o‘zlashtirilgan chuqur bilimlar, A. A. Cheremisinaning yondashuviga asoslanadigan bo‘lsak, biror sohada malakali, bilimdon, hurmatga sazovor bo‘lishni ifodalaydi. Yuqorida keltirilgan fikrlarga tayangan holatda quyidagi xulosani ilgari surish maqsadga muvofiqdir: kompetensiya – muayyan sohada bo‘lajak chaqiruvga qadar boshlang‘ich tayyorgarlik o‘qituvchisining bilimdonlik, unga oid chuqur bilim, ko‘nikma, malakalarga egalik, tezkor qaror qabul qilish, optimal yechimlar asosida tegishli masalalarni hal qilish vakolati, huquqiga egalik. J. Ravenning fikriga ko‘ra, kompetentlikning asosini quyidagi tarkibiy qismlar tashkil etadi: muayyan turdagi kompetentlik uchun zarur bo‘lgan motivasya, qadriyat yo‘nalishlari va ish sifatlari; insonning jamiyat tarkibidigai ahamiyatiga nisbatan his tuyg‘ulari va munosabati; ijtimoiy munosabatlar va ularni samarali tashkil etish tartibi. R. J. Mirabilening fikricha, kompetensiyani baxolash tizimi mutaxassis tomonidan iste’molchiga yetkazilgan foyda xajmi bilan belgilanishi lozim. A. K. Markova o‘qituvchini kasbiy kompetentlikka ega bo‘lgan o‘qituvchi deb aytadi, qachonki pedagogik faoliyatini, pedagogik muomalani yetarlicha yuqori darajada oshirsa, yoshlarni o‘qitishda va tarbiyalashda yuqori natijalarga erishsa. Kompetentli o‘qituvchi o‘zining kasbiy bilimlarini, psixologik fazilatlarini o‘z mehnatida qo‘llashni bilishi kerak.

Metodologiya

Ma’lum mutaxassislik uchun kompetensiyaning klasterli modelini ishlab chiqish ikki-uch haftagacha vaqt talab qiladi. Tayyor modelni harbiy OTM bitiruvchisining mutaxassisligi me’yorlari va unga qo‘yiladigan talablar ro‘yxati bilan nisbatlash mumkin, ammo bu kabi ro‘yxatdan farqli ravishda model me’yor va talablarini Qurolli Kuchlar tomonidan jangovar topshiriqlarning muvaffaqiyatli bajarilishi uchun maksimal darajada aniq tanlab olingan me’yor va talablarning alohida ro‘yxatidir. Modelni yaratishda bevosita ekspertlar, o‘z qo‘l ostidagilarni yaxshi biladigan va mazkur sohada real amaliy tajribaga ega bo‘lgan kursantlar bo‘linmalari komandirlari (kurs ofitserlari) ishtirok etishi lozim. Bundan tashqari, modelni yaratishda har bir ta’lim muassasasida mavjud bo‘lgan kasbiy saralash laboratoriyasi xodimlari qatnashadi.

1-tavsifiy bosqich. Modellashtirishda ishtirok etuvchilarning hammasi har bir kursantni“o‘qishda yordam beradigan xulq-atvor va unga to‘sqinlik qiladigan xulq-atvor” tushunchalari bo‘yicha tavsiflaydi. Barcha kursantlar shu tarzda tavsiflanadi.

Kursantning sifatlari emas, aynan o‘qishga yordam yoki xalaqit beradigan xulq-atvorni tavsiflash zarurligiga alohida e’tibor qaratiladi.

Guruhdagi har bir kursantga shu kabi tavsiflar yig‘ilgach, harbiy OTM ideal bitiruvchisini aks ettiradigan repertuar “panjarasi” analogi quriladi. Bu ham maksimal darajada samaradorlikka erishishga ko‘maklashadigan ijobiy xulq-atvorni sanab ko‘rsatish, hamo‘qishga xalaqit beradigan xulq-atvor tahlili asosida buning aksini ko‘ra bilishdan iborat.

2-sifatlarni tasniflash bosqichi. Guruh uchun muhim bo‘lgan sifatlarning hammasini klasterlarga bo‘lish va jadvalgda keltirilgani kabi nomlash zarur *(1-jadval).*

1-jadval: Sifatlarni klasterlar bo‘yicha tasniflash namunasi

№		***O‘qishga yordam beradigan sifatlar***
	harbiy intizomni va qo‘shinlar	O‘rtoqlik O‘z ishini rejalashtira bilish O‘zi va boshqalarga nisbatan talabchanlik
	m a ’	
	Odatiy sharoitda va keskinlik ortib ketgan vaziyatlarda ma’nan-ruhiy barqaror bo‘la olish	O‘z faoliyatida ustuvorliklarni aniqlash O‘z faoliyati natijalarini tahlil qila bilish Muvaffaqiyatsizlikdan keyin tezda “o‘zini anglash” va hokazolar

3- klasterlarni kompetensiyalarga o‘tkazish bosqichi. Sifatlarni tegishli repertuar “panjara”lariga kiritgandan keyin kursantlar guruhlari komandirlari va kasbiy saralash laboratoriyasi xodimlari bilan u yoki bu sifatlarning to‘g‘riligi va muhimligini tekshirish, shuningdek, korreksiyalash maqsadida davra suhbati o‘tkaziladi. Bu bosqichda, odatda, ko‘plab bahs-munozarali vaziyatlar yuzaga keladi, biroq ta’lim oluvchining (bitiruvchining) portreti va “buyuriladigan” sifatlarning aniqlik darajasi ham yuqori bo‘ladi. Ko‘p hollarda bitta davra suhbati davomida bir-ikki kasbiy kompetensiyani tasdiqlashga muvaffaq bo‘linadi. Alohida ta’kidlash kerakki, bu o‘rinda kompetensiya nazariy bilimlar, amaliy

koʻnikma va malakalar, harbiy xizmatga va oʻrtoqlariga munosabatlar kombinatsiyasi sifatida tushuniladi. Bu sifatlarning hammasi harbiy OTM bitiruvchisining ideal portretini aks ettiradi. Klasterlar nomi kompetensiyalar nomini belgilamaydi, kompetensiya kengroq tushuncha, u mazmunan yaqin boʻlgan bir necha klasterni birlashtirishi mumkin. Uning mazmuni va shakli klaster hosil qiluvchi hisoblanadi. Bunda kompetensiyalar oʻzi ierarxik munosabatlarga kompozitsion "saflanishi", ontologik modelga kiritilishi mumkin [4].

Natijalar

Shunday qilib, ekspertlar muhokamasi jarayonida kompetensiyalarning bir necha guruhi ajratilishi mumkin. Kompetensiyalar dekompozitsiyasiga misollar quyida (2- va 3-jadval) keltiriladi.

2-jadval

"Yuqori darajadagi harbiy-kasbiy tayyorgarlik, harbiy savodxonlik vazifalariga ijodiy yondashuv, harbiy intizomni va qoʻshinlar hizmatini mustahkamlash" kompetensiyasi dekompozitsiyasi

№	
	Oʻrtoqlik
	Oʻz ishini rejalashtira bilish
	Oʻzi va boshqalarga nisbatan talabchanlik
	Oʻzini oʻzi takomillashtirishga intilish

3-jadval

“Yuqori darajadagi harbiy-kasbiy tayyorgarlik, bo‘linmaning harbiy tayyorgarlik vazifalarini hal qilishga ijodiy yondashishga qodirlik” kompetensiyasi dekompozitsiyasi

№	
	Ma’naviy-axloqiy rivojlanish darajasini takomillashtirish
	Namunali tashqi ko‘rinish va safda qaddi rostliknitutib turish
	keskinlik ortib ketgan vaziyatlarda ma’nan-ruhiy barqaror bo‘la olish

Ko‘rinadiki, HKK-4 tarkibiga (3-jadval) “Kasbiy, intellektual, ma’naviy, ruhiy va jismoniy rivojlanish darajasini oshirish, namunali tashqi ko‘rinish va safda qaddi rostliknitutib turish” kompetensiyasi kiritilgan. Bundan tashqari, 7- “Qarorlar qabul qilishda huquqiy, ijtimoiy, iqtisodiy, ekologik va boshqa oqibatlarni hisobga ola bilish” markerida harbiy xizmat, qo‘shinlar va o‘rtoqlariga nisbatan munosabat mazmuni xulq-atvor darajasida keltirilgan.

Model bilan keyingi ishlashni murakkablashtirmaslik uchun har bir kompetensiyaga ko‘pi bilan sakkizta marker kiritiladi. Kompetensiyalarning klasterli modelini aynan xulq-atvor markerlarida tavsiflashning muhimligi shundaki, xulq-atvor – kursant (bitiruvchi) da uning faoliyati davomida, muayyan kursantningu yoki bu ishchi sifatiga (ular juda ko‘p) shaxsiy talqinlarga o‘tmasdan turib, bevosita kuzatiladiganidir. Kompetensiyalar modelida ishchi sifatlarni baholashning afzalligi yana shundaki, bu kursant bevosita faoliyatining “jarayondagi” kesimi. Attestatsiya – ko‘proq kursantning o‘z kasbiy kompetensiyalari sohasidagi nazariy bilimlarini baholash. Albatta, bu yondashuv ideal emas, xatolik va ayrim kamchiliklar ham yo‘q emas. Bunda eng avvalo, kursantni (bitiruvchini) baholashda bevosita komandirning (o‘qituvchining) noxolisligi ehtimolini ko‘rsatish mumkin. Biroq bu yondashuvning afzalligi kursantni mashg‘ulotlar, kundalik

tadbirlar davomida bir necha ekspert tomonidan kuzatilishi orqali ishchi sifat va xulq-atvor markerlarini korreksiyalash imkoniyati mavjudligidir.

Xulosa

Rivojlanish borishtartibida bu quyidagi baholash ko‘rsatkichlari bo‘lishi mumkin: “kompetensiyaga qisman erishilgan”, “kompetensiyaga erishilgan”, “kompetensiyaga to‘liq erishilgan”.

“Kompetensiyaga qisman erishilgan” baholash ko‘rsatkichi – ko‘proq xizmat-jangovar topshiriqlarni O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, qonunlari, Qurolli Kuchlar umumqo‘shin nizomlari va boshqa huquqiy-normativ hujjatlarda belgilanganidek amalga oshirish uchun yetarli bo‘lgan ko‘nikma va malakalarni ifodalaydi. Kursant (bitiruvchi) faqat asosiy materialni o‘zlashtirgan, biroq, uning detallarini bilmaydi, ayrim o‘rinlarda to‘g‘ri qaror qilish uchun yo‘naltiruvchi savollarga muhtoj, ayrim noaniqliklarga yo‘l qo‘yadi. Qo‘shimcha o‘qitish va nazoratga muhtoj.

“Kompetensiyaga erishilgan” baholash ko‘rsatkichi – kursant (bitiruvchi) zarur ko‘nikma va malakalarga ega. Ko‘p hollarda majburiyatlarini normativ-huquqiy hujjatlarda belgilanganidek bajara oladi va natijalarga erisha biladi. Murakkab vazifalarni tashqi yordamsiz hal qila oladi. Olingan bilimlarini amaliy masalalarni hal qilishda to‘g‘ri qo‘llaydi, qurol-aslaha va texnik bilan ishlash usullarini to‘g‘ri egallagan. Ko‘nikmalarni takomillashtirish talab etiladi.

“Kompetensiyaga to‘liq erishilgan” baholash ko‘rsatkichi – kursant (bitiruvchi) bilim, ko‘nikma va alakalarni qo‘llashni mutlaqo tushunadi va favqulodda qo‘llaydi, shuningdek yuqori natijalarga erisha oladi. To‘g‘ri qarorlarni tezkor qabul qiladi, qurol-aslaha va texnika bilan mukammal darajada ishlay oladi. Xizmat-jangovar topshiriqlarni bajarishda bo‘linmaga rahbarlik qilishga tayyor.

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, taklif qilinayotgan klasterli model individual rejalarni yo‘nalganlik bilan qurish, ta’lim oluvchining pedagog bilan yakka tartibda ishlashini rejalashtirish, maslahatlar, qo‘shimcha mashg‘ulotlar, mashqlar va hokazolar imkonini beradi. U bo‘lajak ofitserning kasbiy rivojlanishining individual traektoriyasini belgilab beradi va bitiruvchini OTMni tamomlaganidan keyin bevosita xizmat joyiga taqsimlashga yo‘naltirish uchun xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Аршинов В. А. Философия образования и синергетика: Как синергетика может способствоват новой модели образования? [Электронный ресурс]. – (09. 11. 2014).

2. Зимняя И. А. Компетентностный подход. Каково его место в системе современных подходов к проблемам образования? (Теоретико-методологический аспект) // Высш. образование сегодня. – 2006. – № 8. – С. 20–26.

3. Кагакина Е. А. Проектирование процесса компетентностно-ориентированного обучения в вузе на основе онтологической модели // Профессионалное образование в России и за рубежом. – 2014. – № 3(15). – С. 31–36.

4. Корецкий Г. А. , Лапыгин Д. Ю. Предпосылки интегratsii в образовательный кластер [Электронный ресурс] // ВлГУ: электрон. журн. – 2006. – № 4. 5. Смирнов А. В. Образовательные кластеры и инноватsионное обучение в вузе: моногр. – Казан: Изд-во МОиН РТ, 2010. – 92 с.

5. Bayjonov, F. (2021). CHARACTERISTICS OF THE CONCEPT OF GENDER CULTURE AS A SOCIAL EVENT. InterConf, (79). вилучено із https://ojs. ukrlogos. in. ua/index. php/interconf/article/view/15139.

6. Bayjonov, F. B. (2021). Stages of formation of gender culture in youth. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences, *9*(4), 2021. https://www. idpublications. org/wp-content/uploads/2021/05/Full-Paper-STAGES-OF-FORMATION-OF-GENDER-CULTURE-IN-YOUTH. pdf.

7. Bayjonov, F. (2023). Technologies for the development of gender culture in cooperation with the family and educational institutions. Bulletin of Science and Practice, (4), 531-534. https://doi. org/10. 33619/2414-2948/89/70.

8. Bayjonov, F. B. (2021). Gender differences in the contemplation of teenagers. Theoretical & Applied Science, 98(06), 144-146. https://doi. org/10. 15863/tas. 2021. 06. 98. 21.

9. Bayjonov, F. (2022). Factors for forming gender culture in adolescents in family and educational institutions. InterConf, (96). вилучено із https://ojs. ukrlogos. in. ua/index. php/interconf/article/view/18170.

MEHNAT MUHOJIRLIGINING SABAB VA OQIBATLARI (MARKAZIY OSIYO DAVLATLARI MISOLIDA)

magistrant Shavkatov Shaxboz Shavkatovich

sh. shavkatov@mail. ru

Annotatsiya

Ushbu maqolada aholi migratsiyasining O'zbekiston Respublikasidagi yoshlar ma'naviyatiga ta'siri, Yangi O'zbekistonda migratsiya sohasidagi islohotlarning mohiyati, migratsiyaning jamiyatimizda qaror topgan milliy ma'naviy qadriyatlar tizimining transformatsiyasiga sabab bo'layotganligi, ushbu sohada mavjud muammolar va ularni echish uchun lozim bo'lgan vazifalar, istiqbolda yurtimizda ma'naviy muhit va aholi migratsiyasining o'zaro ta'sirlashuvini tadqiq etish bilan bog'liq muammolar haqida so'z yuritilgan. Xususan, so'nggi yillarda yurtimizda migratsion siyosatda amalga oshirilayotgan islohotlar, xorijdagi o'zbek diasporalari bilan ikki tomonlama foydali hamkorlik aloqalarining o'rnatilayotganligi, mehnat muhojirlarining migratsiyagacha maxsus tayyorlov kurslarida o'qitish tizimi tashkil etilganligi, xavfsiz, tartibli va qonuniy mehnat migratsiyasi kontseptsiyasining yaratilganligi tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: migratsiya, yoshlar ma'naviyati, ma'naviy muhit, mehnat muhojirlari, mehnat migratsiyasi.

Abstract. In this article, the influence of population migration on the spirituality of young people in the Republic of Uzbekistan, the nature of reforms in the field of migration in New Uzbekistan, the fact that migration is the cause of the transformation of the national moral value system established in our society, the existing problems in this area and the tasks necessary to solve them, the interaction of the spiritual environment and population migration in our country in the future Research problems are discussed. In particular, the reforms implemented in the migration policy in our country in recent years, the establishment of mutually beneficial cooperation relations with Uzbek diasporas abroad, the establishment of a training system for labor migrants in special training courses before migration, and the creation of the concept of safe, orderly and legal labor migration were analyzed.

Keywords: migration, youth spirituality, spiritual environment, labor migrants, labor migration.

Kirish

Jahon xo‘jaligi rivojlanib, mamlakatlararo integratsion aloqalar kuchayib borgan sayin, mehnat migratsiyasi ham tobora intensivlashib bormoqda. Rivojlangan mamlakatlar va iqtisodiy qoloq mamlakatlar o‘rtasidagi farqlarning uzluksiz chuqurlashib borayotgani ham ushbu jarayonlarni jadallashtirishga kuchli ta’sir ko‘rsatmoqda. Chunki mehnat migratsiyasi kishilik jamiyati taraqqiyotining hozirgi bosqichida migratsiyaning o‘ziga munosib ish va yuqori daromad topish maqsadida amalga oshirilgan alohida turi bo‘lib, iqtisodiyoti og‘ir ahvolda bo‘lgan kam rivojlangan mamlakatlarda bandlik va ish haqinig o‘tkir muammolarini hal etishning asosiy vositalaridan biriga aylandi. Tabiiyki, siyosiy mustaqillikka erishgan, lekin ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotda o‘tmishdan qolgan merosning og‘ir muammolarini uzil-kesil hal etish zaruratiga duch kelgan Markaziy Osiyo davlatlari ham mehnat migratsiyasi jarayonlaridan chetda qolish imkonini topolmadi. Mehnat muhojirlari Markaziy Osiyoning xorijdagi aholisining salmoqli qismini tashkil qiladi. Ilgari muhojirlarning asosiy oqimi Rossiyada ishlagan bo’lsa, so‘nggi besh yil ichida mehnat migratsiyasi geografiyasi tubdan o‘zgarib bormoqda.

Adabiyotlar tahlili

O’zbekistonlik olimlardan E. M. Muhiddinov, S. A. Ishanxodjaev, L. X. mamlakatimizga ta’siri, ushbu fenomenning ijtimoiy, huquqiy, siyosiy oqibatlari kabi jihatlarini o’rganishgan. F. Ya. Parmonovning ilmiy izlanishlarida migratsiya jarayonlari transformatsiyasiga ta’sir ko’rsatuvchi ijtimoiy omillarni tadqiq etilib, soha bo’yicha mutasaddi tashkilotlarning migratsiyaga oid faoliyati samaradorligini oshirishga e’tibor qaratilgan. D. A. Madjidova, D. G’. Xusanova, A. A. Bazarov, B. A. v a

r e i n t e g r a t s i y

ijtimoiy so’rov, qiyosiy tahlil usullaridan, shuningdek, tarixiylik, o’zaro

O‘zbekistonda bozor iqtisodiyotiga o‘tish bilan bog‘liq tub o‘zgarishlar

Bugungi kunda Markaziy Osiyodan Rossiyaga mehnat muhojirlarining asosiy donor davlatlari O‘zbekiston, Tojikiston va Qirg‘izistondir. Agar 2017 yilda Rossiya Federatsiyasi Ichki ishlar vazirligi ma’lumotlariga ko‘ra, O‘zbekistondan 1 822 933 kishi mehnat muhojiri sifatida ro’yhatdan o’tgan bo‘lsa, 2018 yilga kelib ularning soni 2 007 407 kishiga yetdi [3]. Tojikistonda xuddi shu davrda 936 752 nafar muhojir bo‘lgan bo‘lsa, 2018 yilga kelib ularning soni 1 018 497 nafarga yetdi. 2017-yilda 376 863 nafar qirg‘izistonlik Rossiyada ishlagan bo‘lsa, bir yil o‘tib ularning soni 351 959 nafarga ko‘paydi. Hamma mehnat migratsiyasi qonuniy bo‘lmagani uchun mehnat muhojirlarining aniq sonini aytish qiyin – aksariyat muhojirlar Rossiyada ro‘yxatga olinmagan [4]. Statistik ma’lumotlarga ko’ra, 2022 yil 1 oktyabr holatida O’zbekiston Respublikasining doimiy aholisi soni 35, 8 million nafardan ortiq. Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligi huzuridagi Tashqi mehnat migratsiyasi agentligining ma’lumotiga ko’ra, 2021 yil yanvar oyi holatida 1, 7 mln nafar yurtdoshlarimiz mehnat muhojiri sifatida chet elda mehnat qilmoqda3. Demak, rasmiy ma’lumotlarga asoslanib, O’zbekistonning mehnatga layoqatli yoshdagi umumiy aholisining deyarli 8, 5 foizi, doimiy o’rtacha aholining esa deyarli 5, 0 foizini ishlash maqsadida mamlakatni qonuniy tarzda tark etgan deb hisoblashimiz mumkin [5].

Umuman olganda, Rossiya va Markaziy Osiyo davlatlari o‘rtasidagi migratsiya jarayonlari SSSR parchalanganidan keyin dunyodagi eng barqaror yo‘laklardan biriga aylandi. 1990 yildan 1992 yilgacha beqaror siyosiy va iqtisodiy vaziyat tufayli Rossiyaga majburiy migratsiyaning ko'p oqimi kuzatildi. Bu esa 1992 yilda Rossiya Federal Migratsiya Xizmatining tuzilishiga olib keldi va migrantlarning maqomi va huquqlarini qandaydir tarzda belgilaydigan migratsiya qonunchiligining rivojlanishining boshlab berdi5. Shu bilan birga, 1990-yillarda Rossiyada aholi, jumladan, mehnatga layoqatli aholi sonining qisqarishi kuzatildi va bu o'z navbatida ishchi kuchi tanqisligini keltirib chiqardi. Markaziy Osiyoda ishsizlik ortib borayotgan bir paytda bu omillar mehnat migratsiyasining kuchayishiga olib keldi.

Rossiya an’anaviy ravishda Markaziy Osiyo davlatlaridan kelgan mehnat muhojirlari uchun asosiy davlat sifatida qaraladi. O‘zbekiston,

Qirg‘iziston, Tojikistonlik ishsizlarning aksariyati Rossiya Federatsiyasiga borib mehnat muhojirlariga aylana boshlashdi. 2000-yillarning o'rtalaridan boshlab doimiy yashash uchun migrantlarning asosiy oqimi Rossiyaga yo'naltirildi, bu esa 2006 yilda qabul qilingan chet elda yashovchi vatandoshlarning Rossiya Federatsiyasiga ixtiyoriy ravishda ko'chirilishiga yordam berish bo'yicha davlat dasturi ishlab chiqilishiga olib keldi [6].

2000 yilda Qozog‘iston Markaziy Osiyo mintaqasidan mehnat muhojirlari uchun jozibador bo’la boshlagan edi. Iqtisodiy o‘sish, yuqori turmush darajasi, vizasiz rejim va geografik yaqinlik ishchilarni qo‘shni Qozog‘istonga ishlash uchun borishga undar edi. 2000-yillarning o‘rtalaridan 2014-yilgacha mehnat migratsiyasi jo‘natuvchi mamlakatlar uchun asosiy daromad manbai sifatida mustahkam o‘rin egalladi. 2014-2016 yillarda iqtisodiy inqiroz fonida Rossiya asosiy mezbon davlat sifatida migrantlarni nazorat qilish choralarini kuchaytirdi, Markaziy Osiyo davlatlaridan kelgan noqonuniy mehnat migrantlarini haydab chiqara boshladi va ma’lum muddatga ularning mamlakatga kirishni taqiqladi. Bu esa 2014-yildan keyin nazorat kuchaytirilgani sababli Rossiyadan kelgan muhojirlarning Qozog‘istonga qaytib kelishi uchun uni tranzit davlatga aylantirdi [7].

Birlashgan Millatlar Tashkiloti ma'lumotlariga ko'ra, Qozog'istonda barcha toifadagi 3, 5 mlndan ortiq muhojir istiqomat qiladi. Bu raqamlarga oralmanlarning repatriatsiyasi va shaxsiy sabablarga ko'ra yoki universitet almashinuvi doirasidagi migratsiya, shuningdek mehnat migratsiyasi oqimlari kiradi. Ushbu ma'lumotlarga ko'ra, 2015 yilda 17, 5 millionlik Qozog'iston aholisining 20 foizini migrantlar tashkil qilgan edi. O’tgan yillar davomida Qozog‘iston postsovet hududida qabul qilingan muhojirlar soni bo‘yicha Rossiya va Ukrainadan keyin uchinchi o‘rinda turadi [8].

Markaziy Osiyodan mehnat muhojirlari Qozog‘istonga vizasiz rejim mavjudligi sababli qonuniy yo‘l bilan kelishadi, biroq YeOII a’zosi bo‘lgan Qirg‘izistondan kelgan migrantlardan boshqa davlat fuqarolari noqonuniy – rasmiy ro‘yxatdan o‘tmasdan va ishlash uchun ruxsatnomasiz ishlaydilar. Demak, so‘nggi 19 yil ichida Qozog‘istonga eng ko‘p migrantlar O‘zbekistondan kelgan. Keyingi o‘rinlarda Qirg‘iziston, Turkmaniston va Tojikiston turadi.

Xalqaro migratsiya eksperti Yelena Sadovskaya tomonidan 2000-yillarning o‘rtalarida mehnat migratsiyasi avjiga chiqqan paytda o‘tkazgan so‘roviga ko‘ra, Qozog‘istondagi mehnat muhojirlarining 31 foizi do‘stlari va tanishlari orqali, 22 foizi qarindoshlari orqali, 20 foizi

esa o‘zlari orqali ish topgan. Muhojirlarning atigi 5-7 foizi bandlik agentliklari orqali ish topdi. Bu ma’lumotlar Markaziy Osiyoning boshqa mamlakatlarida o‘tkazilgan tadqiqotlar natijalariga mos keladi. Bu o'z-o'zidan paydo bo'lgan qora mehnat bozorlarida faoliyat yurituvchi vositachilar orqali noqonuniy yollash tizimlari ustunlik qilayotganidan dalolat beradi. 2011 yilda Sadovskaya muhojirlarning mehnat va ijtimoiy huquqlarining ommaviy ravishda buzilishini aniqlagan sotsiologik so'rov ham o'tkazdi. “Ularning 47, 5 foizi ish beruvchilar bilan rasmiy huquqiy maqomga ega bo‘lgan mehnat shartnomasini imzolashdan bosh tortgani, 53 foizi ish haqini kechiktirish bilan olgani, 17, 8 foizi esa umuman olmagani holatlariga duch kelgan. 12, 5 foizi haq to‘lanmaydigan ishlarga majburlangan, 30, 7 foizi pasporti olib qo‘yilgan, 41, 6 foizi ish joyini tark etmagan, 17, 8 foizi esa tibbiy xizmatdan mahrum etilgan”, - deydi Elena Sadovskaya EXHT jurnalidagi o‘zining “Markaziy Osiyodagi mehnat migratsiyasi” maqolasida [9].

Qozog‘istonda muhojirlarning mehnat va ijtimoiy huquqlarining ommaviy ravishda buzilishi hali ham boshqa tadqiqotchilar va xalqaro tashkilotlar tomonidan qayd etib kelinmoqda. 2016-yildan boshlab Qozog‘istondan mehnat emigratsiyasi ortib bormoqda. Mamlakat aholisining aksariyati Rossiyaga chiqib ketmoqda. Biroq, ekspertlarning ta'kidlashicha, G'arb va Amerika mamlakatlariga sayohat qilayotganlar soni ham yildan-yilga ortib bormoqda.

Yelena Sadovskaya ta’kidlaganidek, Qozog‘istondan mehnat emigratsiyasining o‘sishi migratsiya sabablari kelib chiqqan mamlakatdagi turtki beruvchi va boradigan mamlakatdagi tortuvchi omillarning murakkab kombinatsiyasida ekanligining tasdig‘idir. Qozog‘istonda bular iqtisodiyotdagi inqirozli hodisalar, zavod va fabrikalarning yopilishi, turmush darajasining pasayishi, korrupsiya, qarindosh-urug‘chilik, siyosiy turg‘unlik, o‘zini-o‘zi band qilishning mumkin emasligi. Aynan yangi iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy, kasbiy imkoniyatlar va istiqbollar G‘arb mamlakatlaridagi fuqarolarimizni o‘ziga tortadi.

G'arbning rivojlangan mamlakatlariga ko'chib o'tishning asosiy sabablari sifatida ular yuqori turmush darajasini, shuningdek, shaxsiy rivojlanish imkoniyatini ko'rsatadi.

Siyosatshunos Marat Shibutovga ko‘ra, Janubiy Koreyada 2016-yilda Qozog‘istondan 3238 nafar noqonuniy muhojir bo‘lgan bo‘lsa, 2018-yilda ularning soni 11561 nafarga yetgan. Yil yakunlariga ko‘ra, bu raqam 120-130 ming kishiga chiqishi mumkin. U AQSh va Janubiy Koreyaga borayotgan mehnat migratsiyasi sonining oshishini viza olish tartibi

yaxshilangani bilan izohlaydi. Masalan, AQSh ularga 10 yilga viza bera boshladilar, Janubiy Koreya esa 30 kunga vizasiz qolish imkonini bera boshladi. Shuningdek, ekspertning fikricha, aholi real daromadlarining pasayishi, yirik va o'rta korxonalarda bandlikning qisqarishi, ijtimoiy ko'tarilishning zaifligi va ish o'rinlarining mamlakat bo'ylab notekis taqsimlanishi bunga qo'shimcha omillar sifatida qaraladi. "Shuning uchun odamlar o'z shahrida eng yaxshi holatda 200 dollar ishlab olishdan ko'ra, noqonuniy muhojir sifatida sayohat qilishadi va qurilish maydonchalarida 1500-2000 dollar ishlab olishadi va hokazo", deydi Shibutov [10].

Katta xarajatlarga qaramay, muhojirlar pulni tejashga muvaffaq bo'layotganini, Qozog'iston sharoitida buni amalga oshirishning iloji yo'qligini ta'kidlashadi. Bu jamg'armalar kvartira sotib olishga va boshqa katta xarajatlarga sarflanadi. Umuman olganda, ikkita strategiya mavjud bo'lib: agar muhojirlar Janubiy Koreyaga pul ishlash uchun borishsa, AQShda qozog'istonliklar pul ishlashdan tashqari, qonuniy qolish imkoniyatini ham qidirishadi.

Mutaxassislarning fikricha, Qozog'istonni yoshlar, o'qimishli, chet tillarini biladigan o'g'il-qizlar tark etmoqda. O'rta yoshlilar yaxshi ish topishsa, oilasi bilan ketishadi. Immigratsiyaga kelganlarning aksariyati oliy ma'lumotli va ish tajribasiga ega mutaxassislardir.

Mustaqillik davrida Qirg'iziston uchun migratsiya eng xarakterli va muhim jarayonlardan biriga aylandi. Qirg'iziston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi tomonidan 2018 yilda o'tkazilgan uy xo'jaliklari byudjeti va mehnat resurslari bo'yicha integratsiyalashgan tanlama tadqiqotiga ko'ra, 15 yosh va undan katta yoshdagi mehnat muhojirlari soni 263 ming kishini, jumladan, erkaklar – 77 foiz va ayollar – 23 foizni tashkil etdi. Mehnat muhojirlarining asosiy qismi – ya'ni 79 foizi respublikaning qishloq xo'jaligida mehnat qilgan aholisidir.

Qirg'izistonning YeOIIga qo'shilishi tufayli respublika fuqarolari Rossiya Federatsiyasi hududida erkin harakatlanish va ishlash imkoniyatiga ega bo'ldilar, shuning uchun mehnat muhojirlarining eng ko'p qismi Rossiya va Qozog'istonda ishlaydi. Qirg'izistonlik mehnat muhojirlarining aksariyati past malakali bo'lib, og'ir ish joylarida ishlashadi. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, qirg'izlarning 96 foizi Rossiyada, 2 foizi Qozog'istonda, 1 foizi Turkiyada mehnat qiladi va so'nggi yillarda qirg'izlar mehnat migratsiyasi uchun Janubiy Koreyaga ketishni boshlagan [11].

Ekspert Oygul Sadvoqasovaning aytishicha, Qirg'izistondan turli yosh va ta'limga ega bo'lgan ayollar va erkaklar migratsiyaga ketadi. Aytishim kerakki, qirg'izistonlik muhojirlar mezbon mamlakatlarda eng

muvaffaqiyatli moslashadilar va etnik-madaniy birlashmalar oldida ijtimoiy aloqalarga ega bo'lishadi.

Tojikistonda mehnat migratsiyasi 1992 yildan boshlangan. O'sha paytda mamlakatda keskin siyosiy vaziyat hukm surdi - SSSR parchalanishi natijasida mamlakat mustaqilligi e'lon qilinganidan keyin fuqarolar urushi boshlandi. Shuningdek, SSSR parchalanishi bilan ko'plab yirik ishlab chiqarish korxonalari ilgari Ittifoqning boshqa davlatlaridan kelgan xomashyo etishmasligi tufayli inqirozga uchradi. Bularning barchasi ishsizlikka olib keldi va aholining kayfiyatiga ta'sir qildi, bu esa mehnat migratsiyasining kuchayishiga yordam berdi. Tojikistonda mehnat migratsiyasining eng yuqori nuqtasi 2005-2013 yillarda kuzatilgan. Respublikadan tashqi mehnat migratsiyasining asosiy oqimi MDH davlatlariga kuzatildi.

Tojikiston mehnat, migratsiya va aholi bandligi vaziri o'rinbosari Emin Sanginzodaning so'zlariga ko'ra, bugungi kunga kelib, 2018 yilda Tojikistondan Rossiyaga mehnat muhojirlari oqimi o'tgan yilga nisbatan 1 foizga kamaygan. Oxirgi besh yil ichida Tojikistondan chet elga ishlash uchun ketayotgan muhojirlar oqimi 39, 5 foizga kamaydi9. "2018 yil davomida 484 176 nafar mehnat muhojiri migratsiya kartalari asosida respublikani tark etgan. Ularning 86, 7 foizi erkaklar, 13, 3 foizi ayollardir. Rossiya Federatsiyasiga 463 552 kishi, Qozog'istonga 13 586 kishi ishlash uchun ketgan", — dedi Mehnat vaziri o'rinbosari.

2019 yilga kelib Tojikistondan mehnat muhojirlari soni o'tgan yilga nisbatan 27 foizga oshgan. Shunday qilib, 2019-yilning dastlabki 7 oyida, Sputnik Tojikiston respublika Mehnat vazirligining Migratsiya xizmati ma'lumotlariga tayanib, Tojikistondan 357 mingdan ortiq fuqaro mehnat migratsiyasiga ketgan. Birgina 2019 yilning iyul oyida Tojikistondan 57 mingga yaqin kishi ish izlab chiqib ketgan, bu 2018 yilning shu davriga nisbatan 26, 7 ming kishiga ko'pdir [12].

2018-yilda Tojikistondan ikki mingdan ortiq mehnat muhojiri Xorijda bandlik agentligi orqali Turkiya va Polshaga jo'nab ketgan. 2019-yil boshida 1000 dan ortiq fuqaro Polsha, Turkiya, Birlashgan Arab Amirliklari, Belarus va Qozog'istonga ishlash uchun yuborish uchun ariza topshirgan.

Tashqi mehnat migratsiyasida asosan 17-62 yoshdagi mehnatga layoqatli aholi - erkaklar va 17-57 yoshli ayollar ishtirok etadi. Yosh tarkibiga ko'ra, bular asosan 17-29 yoshli yoshlar - 262, 8 ming kishi yoki jami migrantlarning 39, 2%ini tashkil etadi. Tashqi mehnat migratsiyasi ishsizlarning katta qismini qamrab oladi. Turli hisob-kitoblarga ko'ra, u aholining iqtisodiy faol qismining 30 dan 40 foizigacha yetadi.

Ekspert Elena Sadovskaya ta’kidlaganidek, Tojikiston mehnat migratsiyasining mamlakat va butun mintaqa hayotida tutgan o‘rni haqida yaqqol misoldir. Avvalo, bu migrantlarning pul o'tkazmalarida ko’rinadi. 10-15 yil oldin ularning hajmi mamlakat yalpi ichki mahsulotining yarmiga teng edi. Bugungi kunda birgina Rossiyadan migrantlar jo‘natgan pul o‘tkazmalarining ulushi Tojikiston yalpi ichki mahsulotining 30% dan ortig‘ini, mutlaq hisobda esa qariyb 2, 5 mlrd dollarni tashkil etadi. Rasmiy ma’lumotlarga ko‘ra, so‘nggi yillarda (2013-2018) mehnat muhojirlari faqat rasmiy shaxslar orqali 15 mlrdni tashkil etib ushbu shu vaqt ichida Tojikistonga jalb qilingan to‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyalar hajmidan bir necha baravar ko‘proqdir.

Pul o‘tkazmalari Tojikistondagi ko‘plab oilalarning yashashi uchun asosiy daromad manbayidir. Pul oziq-ovqat, dori-darmon, bolalar ta'limi, uy qurish va ta'mirlash, mebel sotib olish, shuningdek, o'g'il, qiz yoki o'zining to'yiga sarflanadi. Ko'pincha, nafaqat oila, balki qarindoshlar va qo'shnilar ham migrantlardan yordam oladi. Ayrim muhojirlar qaytgandan so’ng o‘z bizneslarini boshlashlari mumkin, chunki ular mamlakatga yangi ko‘nikma va bilimlar bilan qaytishadi. Migrantlar yordamida milliy iqtisodiyot darajasida ham ijobiy holatlar kuzatiladi, xususan ichki iste'mol jonlanadi, mamlakatga kiruvchi valyuta tovarlar importini va boshqa moliyaviy operatsiyalarni ta'minlash uchun ishlatiladi.

O‘zbekiston ham mintaqadagi yirik mehnat muhojirlari donori bo‘lgan davlatdir. Aholining asosiy qismi Rossiya va Qozog‘istonda ishlaydi. Ammo so‘nggi 5 yil ichida mehnat migratsiyasi geografiyasi o‘zgara boshladi – AQSH, Turkiya, Qozog‘iston, Saudiya Arabistoni, Isroil, Janubiy Koreya hamda Birlashgan Arab mamlakatlariga ishchi kuchi oqimining barqaror o‘sish tendentsiyasi kuzatilmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi ma’lumotlariga ko‘ra, Qozog‘istonga 5 yil ichida migrantlar soni 10 barobarga oshgan va 355 540 kishini tashkil qilgan. 2018 yilda Turkiyada 34 399 kishi, BAAda 4 578 kishi ishlagan bo’lsa, Rossiyaga mehnat migratsiyasi 2018 yil davomida 944 328 dan 852 008 ga kamaydi. Mutaxassislarning fikricha, bu 2014-yilda Rossiya rublining qadrsizlanishi bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin, buning natijasida mehnat muhojirlarining dollar hisobidagi daromadlari ikki barobar qisqardi.

Ko'pincha o'rta ma'lumotli yosh va o'rta yoshli erkaklar ishlash uchun O'zbekistondan chiqib ketishadi. Ularning maqsadi pul topish va uyga jo'natishdir. “Yigitlar ota-onasiga yordam berish, turmush qurish uchun pul topishga boradi. Ular odatda uyda turmush qurishadi, keyin esa ishga

qaytishadi. Qozog‘iston bilan chegaradosh viloyatlarda ular xotini bilan kelishlari mumkin, bolalar O‘zbekistonda ota-onalari bilan qolishadi”, - deydi Sadvoqasova.

Shuningdek, mutaxassisning so‘zlariga ko‘ra, chegara hududlariga yosh va o‘rta yoshli ayollar ham kundalik yumush bilan kelishadi. Ular uy-joy izlashlari shart emas, uzoq vaqt qolishmaydi. Qozog‘iston va O‘zbekiston chegaralari ochilishi bilan bu, ayniqsa, yozda kundalik amaliyotga aylanib qoldi.

XULOSA

Mehnat migratsiyasi Markaziy Osiyoda, ayniqsa Rossiya va Qozog‘istonda mehnat migratsiyasi siyosiy muammo sifatida qaralmoqda. Migrantlar ijtimoiy-iqtisodiy muhitga, keyin esa siyosiy muhitga bosim o'tkazishi mumkin, deb ishoniladi. Ammo shu bilan birga, iqtisodiy nochorlik tufayli davlat ko'tara olmagan yukni migrantlar o'z oilalari uchun o'zlari hal qiladilar. Pul o‘tkazmalari aholi turmush darajasini oshirishda muhim rol o‘ynaydi, ommaviy migratsiya esa milliy mehnat bozoridagi keskinlikni pasaytiradi va aholining muhim guruhlari farovonligini oshiradi.

Bizning nazarimizda, mehnat migratsiyasini tartibga solish uchun O‘zbekiston “Bandlik va mehnat munosabatlari” vazirligining bevosita boshchiligida ishchi kuchi import qiluvchi mamlakatlar, yirik kompaniyalar buyurtmalariga muvofiq yollanma, malakali ishchi va mutaxassislarni tayyorlash mexanizmini takomillashtirish lozim.

Bunda kasbiy malaka va ko‘nikmalarga ega iqtidorli yoshlar tanlov asosida saralab olinadi, muayyan davr davomida ularga borib ishlashi lozim bo‘lgan mamlakatning tili, tarixi, urf-odatlari, an’analari o‘rgatiladi, tanlangan ish, kasb, hunar bo‘yicha zaruriy malaka va ko‘nikmalar shakllantiriladiki, toki migrant o‘zi tashrif buyurgan mamlakat yoki korxona talablari darajasida vazifalarni bajara oladigan tayyorgarlikka ega bo‘lsin. Bu esa so’nggi yillarda ko’plab salbiy oqibatlarga olib kelgan xususiy bandlik agentliklarida (XBA) kuzatilgan firibgarlikdan holi davlat tomonidan kafolatlangan fuksiyasi kengaytirilgan tashqi mehnat migratsiyasi agentligi ko’rinishida bo’lishi lozim. Ishchi kuchi eksportini ilmiy asosda yo‘lga qo‘yilishi respublikaga juda katta manfaat keltiradi:

Birinchidan, ishchi kuchi eksportidan keladigan daromad miqdori keskin oshadi;

Ikinchidan, yoshlarda malakali ishchi yoki malakali mutaxassis bo‘lishga, ya’ni yaxshi o‘qishga qiziqishi ortadi;

Uchinchidan, yoshlarda xirijiy tillarni o‘rganishga moyillik va tajriba ortadi;

To‘rtinchidan, xorijda malakali ishlarni bajargan yoshlarimiz, o‘z yurtiga qaytganda, milliy iqtisod ravnaqiga munosib hissa qo‘shish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Ikkinchi taklif. Mamlakatda ishsizlik muammosini hal etish, iqtisodiyotda band bo‘lganlarni munosib ish haqi bilan ta’minlash bevosita iqtisodiy o‘sish sur’atlariga bog‘liq. Shu sababli davlat arboblari, mas’uliyatli lavozimlardagi amaldor shaxslar, partiya rahnomalari, profesor-o‘qituvchilar va olimlarning maoshlarini mamlakatda iqtisodiy o‘sish sur’atlari bilan uyg‘unlikda oshirib borish tartibini joriy etish. Sababi, mamlakatning iqtisodiy yuksalishi, milliy iqtisodning o‘sish sur’atlari, qolaversa, tirikchilik o‘tkazish, oilani tebratish ilinjida o‘zini o‘z Vatanida oila va ota-onasi bag‘rida yashab, ishlab yurish baxtidan mahrum qilgan, begona yurtlarda ne-ne mashaqqatlar bilan halol mehnat qilib, barcha kamsitish va kezi kelganda haqoratlarga matonat bilan bardosh berib, daromad topayotgan mehnat migrantlariga emas, aynan nomlari yuqorida zikr etilgan toifadagi mutasaddi shaxslarning hatti-harakati va mas’uliyatiga bog‘liq.

Uchinchi taklif. “Ish haqi minimumi” va “Yashash minimumi” to‘g‘risida qonunlarni qabul qilish va amaliyotga joriy etish. Ushbu chora mamlakatda yaratilgan va bozor subyektlari orasida taqsimlanishi loim bo‘lgan milliy daromadda yollanma ishchilarning ulushini adolat yuzasidan oqilona darajada ko‘tarish orqali nafaqat mehnat migratsiyasini xohish qiluvchilar sonini qisqartirish, balki mamlakatda boshlangan kambag‘allikka qarshi kurash strategiyasini amalga oshirishning ham muhim vositalaridan biri hisoblanadi.

To‘rtinchi taklif. Barcha tumanlarda dastlab 1 ta, keyinchalik 2-3 tagacha qishloq xo‘jaligi sohasida yirik-yirik davlat xo‘jaliklarini tashkil etish. Yaqinda saytda e’lon qilingan Kun. uz muxbirlarining intervyusida ishtirok etgan yigit aqalli 0, 5 ga yer maydoni bo‘lsa, O‘zbekistonga qaytishga tayyor ekanligini, hattoki yerga nima ekib, qanday daromad olishni ham yaxshi bilishini ma’lum qilgan. Lekin yerni bunday taqsimlab berish yer resurslaridan unumli foydalanish tamoyillariga mos kelmaydi. Biroq mingta, ikki mingta ehtiyojmandlarga ajratiladigan yer maydonlarini birlashtirib, 500 ga yoki 1000 ga yer maydonida yirik xo‘jalik tashkil etilib, barcha yerga talabgorlarni yerda ishlashga jalb etilsa, unda ko‘lam samarasi evaziga katta daromad olish mumkin. Bunday yirik xo‘jaliklarni tashkil etish dastlab kambag‘allikka qarshi kurash uchun nazarda tutilgan davlat resurslarini jalb etish hisobidan

amalga oshirilishi mumkin. Bundan tashqari, xo‘jalik investitsion faoliyatiga yuridik va jismoniy shaxslarning mablag‘larini jalb etishni rag‘batlantiruvchi va undan bank foiz stavkalaridan yuqori daromad olishni ta’minlovchi samarali mexanizmlar tizimi yaratilishi va amaliyotga joriy etilmog‘i lozim. Xo‘jalik faoliyatining yuqori samaradorligiga erishish uchun unga konkurs asosida eng kuchli, iste’dodli rahbarlarni va soha mutaxassislarini jalb etish lozim. O‘ylaymizki, biz tasavvur qilgan shakldagi davlat xo‘jaliklari qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishini ilmiy asosda tashkil etishning, fan va amaliyotning o‘zaro uyg‘unligini ta’imnlashning haqiqiy andozasiga, qolaversa, agrar sohada ulkan monopol mavqega ega bo‘lgan O‘zbekistonning ushbu sohadagi bepoyon imkoniyatlarini ro‘yobga chiqarish, joiz bo‘lsa butun jahonga yoyishning samarali markazlariga aylantirilishi qishloq iqtisodiyotini innovatsion rivojlantirishda ham, bandlik va qashshoqlik muammolarini hal etishda ham juda katta natijalar beradi. Yirik davlat xo‘jaliklaridan qishloq xo‘jaligida zamonaviy texnika va texnologiyalarni joriy etish, ilg‘or va innovatsion agrotexnik usullardan foydalanish, fan yutuqlarini keng tatbiq etish va yuqori natija olishning eksperimental bazasi sifatida foydalanish maqsadga muvofiq. Ularni tuman hududidagi fermer xo‘jaliklariga amaliy yordam ko‘rsatish, ilmiy-uslubiy qo‘llab-quvvatlash, ularni innovatsion asosda rivojlantirishning lokomativlariga aylantirish lozim. Tuman hududida ishlab chiqarilgan xom ashyoni sanoat miqyosida qayta ishlash va tayyor mahsulotga aylantirish, talaygina qismi nes-nobud bo‘layotgan qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini saqlash, ularni tashqi bozorlarga eksport qilishni tashkil etishdek bugungi kunning dolzarb muammolarini hal etish davlat xo‘jaliklari faoliyatining eng muhim yo‘nalishlariga aylanmog‘i lozim.

Beshinchi taklif. O‘zbekistonda ta’lim sifatini tubdan radikal darajada ko‘tarish. Milliy iqtisodiyotda katta resurslar sarfi va xalqimizning mashaqqatli mehnati evaziga yaratilgan tovar va xizmatlprning jahon bozorida raqobatbardosh bo‘lishi uchun ular, birinchidan, sifati yuqori, ikkinchidan esa, narxi arzon bo‘lishi kerak (Xitoy tajribasi). Sifati yuqori, lekin narxi arzon raqobatbardosh mahsulotni faqat sifatli mehnat bilan yaratish mumkin. Sifatsiz mehnat bilan raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarish to‘g‘risida o‘ylash – bulutsiz musaffo osmondan yomg‘ir yog‘ishiga umidvor bo‘lishdek ma’nosiz. Qadimdan bizga meros qolgan naqlda “Shayxda hunar bo‘lmasa machit ham torlik qiladi”deyilgan. Qimmatbaho resurslardan raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarish, demak, mamlakatda ko‘plab yangi ish o‘rinlari barpo etish, mamlakat iqtisodiy qudratini yuksaltirishning eng samarali yo‘li – xalqimizning hunarini oshirish, iqtisodiyotda band bo‘lganlarinng malakasini, bilim saviyasini, kreativ qobiliyatini rivojlantirishdir. Xalqimizda bunday

noyob fazilatlarni shakllantarishda ta’limning roli benihoya katta. To‘g‘ri, keyingi yillarda davlatimiz rahbari, O‘zbekiston hukumati ta’limni rivojlantirish borasida keng ko‘lamli juda katta ishlarni amalga oshirmoqda. Lekin amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar ta’lim sohasida ko‘proq miqdor o‘zgarishlar sifatida natija bermoqda. O‘zbekiston ravnaqi uchun aynan sifat o‘zgarishlar juda muhim. Mazkur mavzu doirasida ta’limning barcha murakkab muammolarini yoritish imkoni mavjud emas. Lekin, lo‘nda qilib ifodalaganda, mamlakatda ta’limnng shunday modeli yaratilishi kerakki, u butun xalqning asosiy diqqat-e’tiborini ta’limga, butun kuch-g‘ayratini uni tubdan yaxshilashga yo‘naltirsin. Nazarimizda, bu noyob model xalqimizning qonida azal-azaldan mustahkam joylashgan, buyuk ajdodlarimizdan bizga meros bo‘lib qolgan yashirin imkoniyatlarni ro‘yobga chiqarishga va uni mamlakatimizni nafaqat mehnat migratsiyasi illatlaridan xolos etishga, balki jonajon O‘zbekistonni dunyoning iqtisodiy jihatdan qudratli mamlakatlaridan biriga aylantirishga xizmat qilmog‘i lozim. Sifatli ta’lim O‘zbekistonni katta taraqqiyotning ravon yo‘liga olib chiqishning eng kam xarajat va eng qisqa yo‘lidir.

REFERENCES

1. https://parliament. gov. uz/uz/events/committee/34644/

Алимов Сардор Комил ўғли. Аҳоли миграцияси ижтимоий-ахлоқий муҳит трансформацияси омили сифатида. Фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. 2022.

Министерство Внутренних Дел Российской Федерации. Отдельные показатели миграционной ситуации в Российской Федерации за январь-декабрь 2017 года с распределением по странам и регионам.

5. The number of international migrants reaches 272 million, continuing an upward trend in all world regions. UN. org. https://www. un. org/development/desa/en/news/population/international-migrant-stock-2019. html

Статистика трудовой миграции в Кыргызской Республике. Национальный статистический комитет Кыргызской Республики.

За пять лет поток мигрантов из Таджикистана за рубеж снизился на

В Таджикистане трудовая миграция выросла на треть. Sputniknews. ru. https://tj. sputniknews. ru/migration/20190910/1029833969/Tajikistan-trudovaya-migratsiya-vyrosla. html

Мигранты отправляют в Таджикистан гораздо больше денег, чем поступающие в страну иностранные инвестиции. Avesta. http://avesta. tj/2019/12/27/migranty-otpravlyayut-v-tadzhikistan-gorazdo-bolshe-deneg-chem-postupayushhie-v-stranu-inostrannye-investitsii/

Особенности процессов трудовой миграции в Центральной Азии (на примере Республики Узбекистан и Республики Казахстан). Cyberleninka. ru. https://cyberleninka. ru/article/n/osobennosti-protsessov-trudovoy-migratsii-v-tsentralnoy-azii-na-primere-respubliki-uzbekistan-i-respubliki-kazahstan

Мигранты отправляют в Таджикистан гораздо больше денег, чем поступающие в страну иностранные инвестиции

YANGI O‘ZBEKISTON SHAROITIDA BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARNING INNOVATSION KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISH TAMOYILLARI

dotsent Jumanova Fotima Uralovna

zumanovafatima@gmail. com

Annotatsiya

Oliy ta’limda innovatsion ta’limning o‘ziga xos xususiyati oliy o‘quv yurtlarida o‘zlashtirilgan bilimlarning funksiyalari va ularni egallashni tashkil etish usullarining o‘zgarishiga bog‘liq. Bu jarayon odatiy yodlash, takrorlash xususiyatiga ega emas, ijodiy jarayon sifatida turli ta’lim-tadqiqot tadbirlarida tashkil etiladi. Ta'lim jarayonining asosi - bilim va o'zlashtirish usullarini o'zlashtirish, o'quvchilarning qobiliyatlarini rivojlantirish. Oliy pedagogik ta’limdagi islohotlar va uni modernizatsiya qilish dars jarayonida talabalardan tashabbuskorlik, ijodiy fikrlash, mustaqil fikrlashni talab qiladi. Oliy pedagogik ta’limdagi dars pedagogik ijodning asosiy sohasi hisoblanadi. O'qituvchining asosiy pedagogik ehtiyoji - o'qitish, etkazish - dars jarayonida amalga oshiriladi.

Shuning uchun dars yangicha yondashuvni, oliy pedagogik ta’limni tashkil etishda yangicha yondashuvni talab qiladi. Standartlashtirilgan darslar jarayonida o‘qituvchi oldida muhim masala, ya’ni o‘quvchilarni ilg‘or zamonaviy bilimlarga jalb etish, ularni innovatsion ta’lim sari olg‘a siljitish masalasi turibdi. Bu o'qituvchi va talabalarni birgalikda ishlashga jalb qiladi. Buning uchun talabalarni o'qitishga majburlamaslik kerak.

Kalit so‘zlar: Oliy ta’lim, innovatsion ta’lim, odatiy yodlash, takrorlash, ijodiy jarayon, bilim, o'zlashtirish, ta’limdagi islohotlar, modernizatsiya qilish, tashabbuskorlik, ijodiy fikrlash, mustaqil fikrlash, pedagogik ehtiyoji, o'qitish, yetkazish, standartlashtirilgan darslar.

PRINCIPLES OF DEVELOPMENT OF INNOVATIVE COMPETENCE OF FUTURE TEACHERS IN THE CONDITIONS OF NEW UZBEKISTAN

Abstract

The unique feature of innovative education in higher education depends on the changes in the functions of the acquired knowledge in higher education and the methods of organizing their acquisition. This process does not have the usual memorization, repetition, and is organized in various educational research activities as a creative process. The basis of the educational process is the acquisition of knowledge and methods of assimilation, development of students' abilities. Reforms in higher pedagogical education and its modernization require initiative, creative thinking, and independent thinking from students during classes. The lesson in higher pedagogical education is the main field of pedagogical creativity. The main pedagogical need of the teacher - teaching, delivery - is realized during the lesson.

Therefore, the lesson requires an innovative approach, a new approach to the organization of higher pedagogical education. In the process of standardized lessons, the teacher faces an important issue, that is, to attract students to advanced modern knowledge, to move them forward towards innovative education. This will attract teachers and students to work together. For this, it requires that students not be forced into teaching.

Key words: The unique feature, innovative education, memorization, repetition, educational process, pedagogical education, modernization require, initiative, creative thinking, higher pedagogical education, pedagogical need, teaching, delivery, standardized lessons.

Kirish

Dunyoni idrok etish va talqin etishning yangi usullari, madaniy, ijtimoiy jarayonlaring tez o‘zgaruvchanligi, texnologiya, raqamlashtirish, hayotning ko‘plab sohalarini robotlashtirish, zamonaviy ijtimoiy sharoit va o‘zgarishlar ta’lim tizimi oldiga yangi paradigmalarni joriy qilish, zamonaviy ta’lim tendensiyalariga mos ravishda ta’lim sifatini takomillashtirib borishni taqazo etadi. Kattalar ta’limining rivojlanishiga YuNESKOning ta’lim bo‘yicha xalqaro komissiyasi tomonidan hayot davomida uzluksiz ta’lim olishning asosiy tamoyillarini ya’ni, “anglashni o‘rganing”, “amalga oshirishni o‘rganing”, “birgalikda yashashni o‘rganing”, “yashashni o‘rganing” kiritilishi asos bo‘ldi. Bunda, yangi ta’lim dasturlarini yaratishga, ta’lim sifatini ta’minlashda yangicha

yondashuvlarga, ta'lim-tarbiyaning yangi shakllarini joriy qilishga qaratilgan ta'lim siyosatini va paradigmasini, hozirgi kunga qadar mavjud bo'lgan konsepsiyasini o'zgartirish zaruriyati tug'ildi. Shu bois, YUNESKO tomonidan ta'lim xizmatlarini tashkil etishning turli darajalarini aks ettiruvchi rasmiy, norasmiy va informal ta'lim shakllarin kiritildi. Endilikda hayot davomida uzluksiz ta'lim olishda individual ta'lim olish traektoriyasini loyihalash, kasbiy rivojlanish va malaka oshirish ta'limning jozibadorligini ta'minlashda rasmiy, norasmiy va informal ta'limning didaktik imkoniyatlaridan foydalanishni pedagogik jihatdan asoslash talab etiladi.

Metodologiya

Jahon miqyosdagi ta'lim sifatiga qo'yilayotgan talablardan biri XXI-asr pedagogikasini yangi paradigmalar hamda raqamli ta'lim tranformatsiyasi asosida takomillashtirish zaruratini keltirib chiqardi. Chuqur kasbiy bilim, undan unumli foydalanish ko'nikmalari, shaxsiy tashabbuskorlik, ijodkorlik, mustaqillik har doim pedagog faoliyatini alohida ajratib turgan bo'lsa, XXI-asr pedagogi uzluksiz ta'lim olish, o'z-o'zini tarbiyalash va o'z-o'zini rivojlantirish, o'z-o'zini takomillashtirish qobiliyatlariga ega bo'lishi lozim. Finlyandiyada Kattalar Ta'limi Tashkiloti (FAEA), Fransiyada "tajriba orqali olingan bilimlarni tasdiqlash" ("Validation des Aquis de l'Expérience" (VAE) tushunchasining kiritilishi natijasida norasmiy va informal ta'limning me'yoriy-huquqiy bazasi yaratildi.

Mamlakatimizda yangi professional ta'lim uchun pedagoglarni tayyorlashning tashkiliy-pedagogik shart-sharoitlari va axborot-metodik imkoniyatlari kengaytirilmoqda. Shuningdek, "Hayot davomida ta'lim olish" tamoyili asosida pedagog kadrlarning uzluksiz malakasini oshirish, ta'limning maqsadi, vazifalari, mazmunidan kelib chiqqan holda o'quv jarayonini tashkil qilish, pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va uzluksiz malakasini oshirish uchun ta'lim dasturlarini innovatsion yondashuvlar asosida doimiy yangilab borish masalalarga e'tibor qaratildi [5]. Shu nuqtai nazardan professional ta'lim pedagog kadrlarni kasbiy-pedagogik kompetentligini uzluksiz rivojlantirishda rasmiy, norasmiy ta'lim shakllarini qo'llashning didaktik imkoniyatlarini va o'quv-uslubiy ta'minotini zamonaviy yondashuvlar asosida takomillashtirish dolzarb hisoblanadi.

Globallashgan dunyo "yangi bilim va kompetensiyalar davri"ga qadam qo'ydi, buning natijasida jamiyat, iqtisodiyot va ijtimoiy hayotda chuqur o'zgarishlar yuz berdi. Kompetensiyalarga asoslangan iqtisodiyot va jamiyatga muvaffaqiyatli o'tish mamlakat taraqqiyoti va ravnaqi uchun

katta ahamiyatga ega bo‘lgan “hayot davomida ta’lim olish” bilan bevosita

Bugungi kun tushunchasidagi kattalar ta’limi rivojlanishi yoki uzluksiz ta’lim olish XXI-asrdagi tezkorlik, axborot kommunikatsiya texnologiyalarini barcha sohalarin egallashi, ta’limni raqamlashtirilishi natijasida fan, texnika, ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlardagi o‘zgarishlar oqibati bilan bog‘liq.

Katta yoshlilar ta’limi jarayonining o‘ziga xos jihatlaridan biri bu o‘zlashtirilayotgan bilim, ko‘nikma va kompetensiyalar tizimining kasbiy yoki hayotiy jarayonda o‘z o‘rnini topishga qaratilganligining ongli o‘ziga xos differansial yondashuv, andragogik tamoyillar, zaruriy

Adabiyotlar sharhi

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 6 sentyabrdagiPF-5812-son “Professional ta’lim tizimini yanada takomillashtirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi Farmoni respublikada kasb-hunar ta’limini modernizatsiyalashda muhim ahamiyatga ega. Farmonda 2020-2021 o‘quv yilidan boshlab O‘zbekiston Respublikasida ta’limning xalqaro standart tasniflagichi darajalari bilan uyg‘unlashgan boshlang‘ich, o‘rta va o‘rta maxsus professional ta’lim tizimi hamda tabaqalashtirilgan ta’lim dasturlari joriy etiladigan ta’lim muassasalari tarmog‘i tashkil etish vazifasi belgilab berildi [2]. Farmonda belgilangan vazifalarni amalga oshirish esa professional ta’lim muassasalari pedagog kadrlarni kompetensiyaviy yondashuvlar asosida uzluksiz kasbiy rivojlantirishga bo‘lganehtiyojini oshishi tabiiydir. Bu jarayonda kasbiy rivojlanishning zamonaviy tendensiyalari va paradigmalarini o‘rganish, malaka oshirishning muqobil shakllarni joriy qilishda xorijiy tajribalarni tahlil qilish, to‘ldiruvchi va qo‘shimcha ta’limga bo‘lgan ehtiyojni qondirishga qaratilgan ehtiyojga asoslangan kurslarni, qisqa muddatli kurslarni ishlab chiqish metodikalarinio‘rganish nihoyatda zarur.

Ma’lumki, pedagogik tadqiqotning metodologiyasini ishlab chiqish pedagogik hodisa va jarayonlarning tadqiqot ob’ekti sifatidagi

Uzluksiz ta’lim olish to‘g‘risidagi ilk g‘oyalarni faylasuf olimlar Suqrot,

“beshikdan to qabrgacha ilm izla” degan xadisda ham hayot davomida ta’lim olish mazmuni aks ettirilgan. Uzluksiz ta’lim g‘oyasining paydo bo‘lishi o‘z navbatida, bir tomondan pedagogik konsepsiya sifatida,

Ta’lim tarbiya berish, umr davomida ta’lim olish masalalarining uzoq tarixiy ildizlari Sharq mutafakkirlari Abu Ali ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Abu Nasr Forobiy asarlarida ham aks etgan.

Abu Nasr al Farobiy “Namunali ta’lim” risolasida ta’lim oluvchilar o‘zlashtirishi lozim bo‘lgan materialni yaxshi yo‘sinda bayon qilish masalasiga alohida to‘xtalib, Kishi bilim va tajriba orttirmasdan oldin juda ko‘p narsalarni nazarga ilmaydi, bilim egallab, tajriba hosil qilgach, haligi narsalarga qarashini o‘zgartiradi, avval behuda deb hisoblovchi ilgari e’tiborini tortmagan narsa endi aksincha uni hayratga soladi”.

Farobiy “Baxt – saodatga erishuv to‘g‘risida” asarida bilimlarni o‘rganish tartibi haqida fikr bayon etgan. Uning ta’kidlashicha, avval bilish zarur bo‘lgan ilm o‘rganiladi, bu – olam asoslari haqidagi ilmdir. Uni o‘rgangach, tabiiy ilmlarni, tabiiy jismlar tuzilishini, shaklini, osmon haqidagi bilimlarni o‘rganish lozim. Undan so‘ng, umuman, jonli tabiat o‘simlik va hayvonlar haqidagi ilm o‘rganiladi, deydi.

Forobiy inson kamolotga yolg‘iz o‘zi erisha olmaydi. U boshqalar bilan aloqada bo‘lish, ularning ko‘maklashuvchi yoki munosabatlariga muhtoj bo‘ladi. Uning fikricha tarbiya jarayoni tajribali pedagog, o‘qituvchi tomonidan tashkil etilishi muhumdir. Chunki har bir odam ham baxtni va narsa hodisalarni o‘zicha bila olmaydi. Unga buning uchun o‘qituvchi lozim [6].

Mahmud Qoshg‘ariy, o‘zining “Devonu lug‘otit turk” (“turkiy so‘zlar to‘plami”) nomli asarida “Ilmli Aqlli odamlarga yaxshilik qilib, so‘zlarini tingla. Ilmlarni, hunarlarni o‘rganib, amalga oshir”, – deydi. Allomaning ushbu fikri kishilarni mehnat qilishga, yaxshilikka undaydi, yomonlikni qoralaydi, ilm va hunar sohiblarini e’zozlaydi, kishilarni ulardan ibrat olishga chaqiradi.

Abu Rayhon Beruniy o‘quv jarayonida pedagog quyidagi didaktika prinsiplariga qat’iy amal qilishi lozimligini ta’kidlaydi:

ta’lim oluvchini zeriktirmasligi;

bilim berishda turlilikka asoslanishi;

uzviylikka, tizimlilikka, izchillikka va mantiqiylikka rioya qilishi;

yangi mavzularni qiziqarli, asosan, ko‘rgazmali bayon etishi va h. k. bn Sinoning ilmiy bilimlarni egallash usullari va yo‘llari, ta’lim oluvchilarni sinf-dars shaklida o‘qitish haqidagi didaktik prinsiplari muhim ahamiyatga egadir:

– ta’lim oluvchini bilim berishda birdaniga kitobga band qilib qo‘ymaslik;

– o‘qitishda jamoa (sinf) bo‘lib o‘qitishga e’tibor berish;

– bilim berishda ilm o‘rganuvchilarning qiziqishi va qobiliyatini hisobga olish;

– o‘qitishni jismoniy mashqlar bilan qo‘shib olib borish va h. k. [6].

Tadqiqot ishi doirasida zamonaviy ta’limda professional ta’lim pedagogining uzluksiz ta’lim olish imkoniyatlarini tahlil qilish va uzluksiz ta’lim olish paradigmalarini o‘rganishni birinchi darajali vazifa sifatida belgilab oldik.

kreativ mahsulot yaratishga bo‘lgan ehtiyoj asosida ish tutish lozimligini

menejment asoschilaridan biri Piter Ferdinand Druker asarlarida keltirilgan “bilimga asoslangan jamiyat” (knowledge-based society)

2015-yil dekabrda e’lon qilingan “XXI-asrda kattalarni o‘qitish manifesti” da Kattalarni o‘qitish Yevropa assotsiatsiyasi uzluksiz ta’limni barqaror rivojlanishning hamda Yevropa hozirgi davrda to‘qnashayotgan muammolarga, ular ichida eng kuchlisi bo‘lgan migrantlar oqimiga muvaffaqiyatli qarshi turishning asosiy vositasi deb hisoblaydi.

Zamonaviy ilmiy adabiyotlarda uzluksiz ta’lim borasida bir-biridan farqlanuvchi bir necha nuqtai nazarlarni uchratish mumkin. Ulardan eng ko‘p uchraydiganlari: “uzluksiz ta’lim-butun hayot davomida egallaydigan ta’lim”, “uzluksiz ta’lim – kattalar uchun ta’lim”, “uzluksiz ta’lim – bu uzluksiz kasbiy ta’lim” kabi iboralar qo‘llanilsa, jahon pedagogikasida uzluksiz ta’lim bir nechta atamalar bilan izohlanib ular ichida “davom etuvchi ta’lim”, “hayot davomida o‘qish”, “doimiy o‘qish” iboralari keng qo‘llaniladi.

Butun umr davomida o‘qish va kattalar uchun ta’lim “2030 yilgacha barqaror rivojlanish dasturi”ga ilk bor maqsad sifatida kiritildi (“Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development”) [4]. Kattalar ta’limi Yevropa assotsiatsiyasi esa 2017 yilni

“Ta’limning kuchi va undan mamnun bo‘lish” shiori ostida Yevropada kattalar ta’limi yili deb e’lon qildi.

Uzluksiz ta’limni xalqaro darajada o‘rganishning ustuvorliklari o‘z ichiga ta’lim tizimining uzluksizligini ta’minlovchi uzluksiz professional ta’lim, qo‘shimcha ta’lim, kattalar ta’limi, aholining himoya qilinmagan qatlami ta’limini va iqtisodiy modellarni qamraydi [6].

Ta’limdagi keskin o‘zgarishlar ta’lim paradigmalarini ham o‘zgarishiga sabab bo‘ldi. Zamonaviy pedagogikaning nazariy-konseptual asoslariga inson va uning ta’lim-tarbiyasiga oid falsafiy, sotsiologik, ontologik Taklif etilayotgan paradigmatik tizimlar nafaqat pedagogik hodisalarni o‘rganish uchun konseptual modellarni ishlab chiqish, balki ular asosida zamonaviy ta’lim modellarini loyihalashga imkon berdi.

Pedagogika faniga oid lug‘atlarda paradigma va paradigmal, ilmiy metodologik ko‘rsatmalar to‘plami sifatida talqin qilinadi [2].

N. A. Savotinaning tadqiqotlarida paradigmial yondashuv muayyan tarixiy davrda bilimlar tarmog‘idan qat’iy nazar, darsliklarda, ilmiy ishlarda qayd etilgan va ilmiy jamoatchilik tomonidan tan olingan ilmiy dunyoqarashning boshqa kategoriyalariga nisbatan eng yuqori darajadagi muammolarni yechish uchun namuna sifatida qabul qilingan yetakchi nazariya sifatida e’tirof etiladi [3].

Pedagogikada paradigmallik haqiqatan ham ilmiy masalani tadqiq etishning pragmatik modelini yaratadi: “Pedagogikaga oid tadqiqotlarning universal tamoyil va yondashuvlarga yo‘naltirilganligini ta’minlaydigan, xususiy nazariyalarga nisbatan uslubiy-metodologik funksiyani bajaradigan umumiy ijtimoiyilmiy nazariyalarning manbasi sifatida ilmiy ishlarning uslubiy ta’minoti tarkibiga kiritilishining maqsadga muvofiqligi uzoq vaqtdan beri isbotlangan” [5].

N. A. Muslimovning ta’kidlashicha zamonaviy pedagogika fanining asosiy muammosi – mavjud ta’lim paradigmasining ob’ektiv asoslari va ularning rivojini ta’minlovchi qonuniyat mohiyatini ochib berishdan iboratdir.

Mazkur o‘rinda, insoniyatning yangi bilimlar hamda fikrlashmezonlariga tayanuvchi yangi paradigmani yaratish zaruriyati namoyon bo‘lib, u mazmun, metod, tashkiliy mezonlari hamda kadrlar ta’minoti kabi jihatlarni keng ko‘lamda aks ettiruvchi ta’lim muammolarini alohida dolzarb masala sifatida oldingi o‘ringa olib chiqishini ko‘rsatadi [3; 20-b.]

I. Ilinskiy ta’lim-tarbiya muhitidagi paradigmal jarayonlar jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy va texnologik o‘zgarishlari bilan uzviy bog‘liqligini, “yangi texnologiyalar xodimga nafaqat bilim, ko‘nikma, balki uning ijodiy qobiliyatlari va shaxsiy fazilatlari (tashabbuskorlik, tadbirkorlik) jihatidan yangi talablar qo‘yishini” ta’kidlaydi [6].

Yuqorida keltirilgan olimlarning ta’lim paradigmalarini o‘zgaruvchanligi bo‘yicha tahlillardan xulosa qilish mumkinki xozirda pedagog-kadrlarda nafaqat kasbiy bilimlarni balki, kasbiy-funksionalfaoliyatini muvaffaqiyatli bajarish bilan bog‘liq bo‘lgan qobiliyatlarini rivojlantirish lozim. Qobiliyatlar bevosita kasbiy kompetensiyalar va shaxsning ijodiy o‘ziga xosligiga bog‘liq bo‘ladi. Kasbiy faoliyatda shaxsning umumiy va maxsus olgan ta’limi amaliyotda olgan bilimlari, ko‘nikmalari va kompetensiyasi bilan uyg‘unlashib ketadi. Shaxsning professional xususiyatlari shundayligicha qobiliyat deb hisoblanmaydi, lekin ular uning mazmuni va tuzilishining ajralmas qismidir. Erishilgan natijalarning yengilligi, tezligi va yuqoriligi, bilimlar, ko‘nikmalar va mahorat kabi individual sifatlari birgalikda qobiliyatning amaldagi xarakteristikasi bo‘lib hisoblanadi (bu ayniqsa, raqobatbardosh mutaxassis uchun muhimdir).

Uzluksiz ta’lim olish davlat uchun har bir shaxsning kasbiy va umumiy rivojlanishi uchun maqbul shart-sharoitlarni ta’minlash borasidagi uzluksiz ta’lim ijtimoiy ishlab chiqarishni rivojlantirishning muhim sharti, Jahon hamjamiyati uchun uzluksiz ta’lim xalqaro hamkorlik asosida milliy o‘zaro boyitish usuli hisoblanadi. Bu, eng avvalo, bilimlarni egallashni

YUNESKOning “Ta’lim – yashirin xazina” (“Learning: The Treasure Within”) deb nomlangan 21 asr uchun ta’lim bo‘yicha xalqaro komissiyasining ma’ruzasida ilmiy taraqqiyot hamda iqtisodiy va ijtimoiy faoliyatning yangi shakllari butun hayot davomida o‘qishni talab etayotgani alohida ta’kidlanadi [5].

A. A. Alimovning fikriga ko‘ra, ta’lim tizimiga zamonaviy talablar – ta’lim oluvchini ijodiy faoliyatga, nostandart tafakkur qilishga, o‘z ijodiy salohiyatini namoyon qilishga va rivojlantirishga qodir bo‘lgan mutaxassisni tayyorlashdir. Shuning uchun hozirgi zamon ta’limining vazifalaridan biri – shaxsning imkoniyatlarini maksimal darajada ochish va uni o‘stirishdan iborat [2; 44-b.].

O‘rganilgan tahlillarga ko‘ra aytish mumkinki, O‘zbekistonda katta yoshdagilarni o‘qitish va ularga ta’lim berish darajasi boshqa mamlakatlar

bilan qiyoslaganda juda past. Zero, davlatning rivojlanishi, iqtisodiy jihatdan o‘sishi bevosita ta’lim tizimining holatiga, shu jumladan katta yoshdagilarga ta’lim berishning qay darajada tizimlashtirilganligigabog‘liq.

Natijalar. Prezident Shavkat Mirziyoev O‘zbekiston Respublikasi mustaqilligining yigirma to‘qqiz yilligiga bag‘ishlangan tantanali marosimdagi nutqida ta’kidlaganidek, **O‘zbekistonda yangi bir uyg‘onish – Uchinchi Renessans davriga poydevor yaratilmoqda. Ushbu muhim jarayonda esa, katta yoshdagilarni o‘qitish va ularga ta’lim berish mamlakatimiz taraqqiyotida hal qiluvchi rol o‘ynashi kerak.** Bu, ayniqsa, yangi, ilg‘or axborot texnologiyalariga asoslangan raqamli bilimlarni o‘zlashtirish, zamonaviy kasblarni puxta egallashda yaqqol namoyon bo‘lishi kerak [6]. Shu bois, bugungi kun talablariga javob berish uchun professional ta’lim pedagoglarni uzluksiz kasbiy rivojlantirish va malakasini oshirish ta’lim tizimida yuz berayotgan muammo va jarayonlarga mos bo‘lgan, asoslangan va yetarli darajada ishonchli bo‘lgan metodologik bazani tanlash; malaka oshirish tizimining muammolari va ziddiyatlarini ta’lim tizimi rivojlanishining asosiy g‘oyalari va tamoyillariga tayangan holda aniq metodologik pozitsiyalarda turib ko‘rib chiqish; malaka oshirish tizimining asosiy konseptual rivojlanishi yo‘nalishlarini ishlab chiqish va ularni amalga oshirish usullarini belgilash; malaka oshirishda to‘ldiruvchi ta’lim va qo‘shimcha ta’lim dasturlarni ishlab chiqish bo‘yicha aniq takliflar ishlab chiqish asosida takomillashtirilmog‘i lozim.

Shaxsiy tajribalarimiz, adabiyotlar tahlili, tajribali pedagoglar va professor-o‘qituvchilar bilan o‘tkazgan suhbatlarimiz natijalariga ko‘ra, oxirgi yillarda professional ta’lim muassasalari boshqaruv xodimlari, o‘qituvchilar, pedagoglar, o‘quv ustalarilarning kattagina qismi yaxshi kasbiy-pedagogik tayyorgarlikka ega emasligi, ularning bilim va kasbiy kompetensiyasi pastligi jiddiy muammo bo‘lib qolmoqda, professional ta’lim muassasalarida malakali pedagog kadrlar yetishmasligi sezilmoqda. Ta’lim-tarbiya va o‘quv jarayonlarining tarkibini, bosqichlarini bir-biri bilan uzviy bog‘lash, ya’ni uzluksiz ta’lim-tarbiya tizimini tashkil qilish muammolari hal qilingan emas. Mutaxassislar tayyorlash, ta’lim-tarbiya tizimi jamiyatda bo‘layotgan islohotlar, yangilanish jarayonlari talablari bilan yetarli darajada bog‘lanmagan. Professional ta’limda malaka oshirish kurslarining amaldagi holatini tahlili bizga quyidagicha xulosa chiqarishimizga imkon beradi:

malaka oshirish kurslari ehtiyojga asoslanmay, balki majburiy rejaga binoan tashkil etilib amalga oshirildi, mustaqil, muqobil kabi malaka oshirish shakllarini amalda qo‘llash mexanizmini (malaka oshirish

platformalari, ochiq ta’lim platformalari, ehtiyojga asoslangan kurslar, intensiv kurslar) ishlab chiqilmaganligi;

o‘quv rejalarni modulli ta’lim tamoyillariga rioya etmasdan tuzilishi;

modullar o‘rtasida uzviylik va aloqadorlikni yo‘qligi;

modullarda bitta mazmunni qayta-qayta takrorlanishi;

o‘quv rejalariga kiritilgan modullarning umumiy xarakterga egaligi. Pedagoglarning kasbiy standarti talablarini e’tiborga olinmasligi;

modullar shaklida o‘rganilayotgan materiallarning yaxlit tizim shaklida bilim, ko‘nikma, malaka va shaxsiy fazilatlarni shakllantirishga imkon bermasligi;

malaka oshirish ta’limiga oid xorijiy pedagogik tajribalardan, yangi pedagogik paradigmalardan yetarli darajada foydalanilmaslik;

malaka oshirish kurslarida ta’lim berayotgan andragog kadrlarning kasbiy mahoratini talab darajasida emasligi;

malaka oshirish kurslarida ishlayotgan professor-o‘qituvchilarning kasbiy-pedagogik mahoratini oshirishda xorijiy davlatlarga stajirovkalarni tashkil etilmaganligi, ularning malakasini oshirishining tizimli yo‘lga qo‘ymaganligi;

malaka oshirish jarayonida baholash (yaxlit) tizimining aniq mezonlari va ko‘rsatkichlarini mavjud emasligi.

Malaka oshirish ta’limini mustaqil ilmiy va amaliy sohasi sifatidagi shakllanishi va rivojlanishi bilan pedagog kadrlar malakasini oshirish xususiyatlarini o‘rganishga bo‘lgan sezilarli ehtiyoj paydo bo‘ldi.

Professional ta’lim pedagoglarining “Hayot davomida ta’lim olish”ida o‘qitishning turli xil – masofaviy o‘qitish, onlayn-o‘qitish, an’anaviy uzluksiz o‘qitish, kechki va sirtqi kurslar shakllarida amalga oshirish mumkin. Uzluksiz kasbiy ta’lim shakllariga masofaviy o‘qitishning turli shakllarini oluvchi, mustaqil va ijodiy yondashuvlarga asoslanadigan o‘qitishning faol-ijodiy metodlari kiritiladi. “Hayot davomida o‘qitish” shakllaridan biriga biz har bir kishining shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishi hamda ishga joylashishi uchun zarur bo‘lgan bilim, mahorat va kompetensiyalarni takomillashtirish maqsadlarida doimiy asosda amalga oshiriladigan, maqsadga qaratilgan o‘qitishni ko‘zda tutuvchi mustaqil ta’lim olishni kiritamiz.

Har qanday ilmiy soha sifatida, kasbiy pedagogika yig‘ilgan amaliy tajribalar ilmiy xulosalashni talab qilganda o‘zining tarixida

rivojlanishning empirik holatidan nazariy bosqichga bir necha bor o‘tadi. Bunda nafaqat bevosita amaliy faoliyatdagi obektlar, balki fanning o‘zining bevosita rivojlanish jarayonidagi aniqlangan yangi ob’ektlar ham ko‘pchilik hollarda ular amalda qo‘llanilishidan ancha oldinroq o‘rganiladi.

Uzluksiz pedagogik ta’lim – pedagogik ta’limning shaxsga yo‘naltirilgan paradigmasini amalga oshirishning yetakchi vositalaridan biri, pedagogning kasbiy-shaxsiy rivojlanishi uzluksizligini ta’minlash uchun sharoitlar tizimi bo‘lib, aynan, kasbiy-pedagogik tayyorgarlik va malaka oshirishnig barcha pog‘onalarining uzviyligi; formal va noformal kasbiy-pedagogik mustaqil ta’limning birligi; umumiy (umummadaniy, umumrivojlantiruvchi) va kasbiy-pedagogik ta’limning birligi; pedagogik ta’lim tizimi barcha elementlarining o‘zgaruvchan hayot sharoitlariga mos ravishda uzluksiz yangilanishidan iborat.

Uzluksiz ta’lim olishning konseptual prinsiplari ta’lim tizimlari maqsadlari uzviyligi, o‘qitish mazmuni, tashkiliy tuzilmalari va pedagogik texnologiyalarini aniqlaydi. Boshqacha qilib aytganda, uzluksiz ta’lim olish, hayt davomida ta’lim olish nazariyasi zamonaviy ta’lim metodologiyasi sifatida shakllanadi.

Uzluksiz ta’lim olish nazariyasining konseptual holatlaridan farqli o‘laroq, kattalar ta’limi nazariyasi va amaliyoti asosida katta odam tabiatidan kelib chiqqan tamoyillar yotadi: katta yoshdagi odam ehtiyoj sezmaguncha o‘qimaydi, u faqat o‘z fikriga ko‘ra zarur bo‘lgan narsalarni o‘rganadi va ish jarayonida o‘qiydi. Boshqacha qilib aytganda yoshi katta odam ta’lim jarayonida, aniqrog‘i bu jarayonning barcha parametrlari: maqsadlar, mazmun va o‘qitishning tashkiliy shakllarini aniqlashda yetakchi rol o‘ynashga tayyor.

Xulosa. Uzluksiz ta’lim olish an’anaviy o‘qitish ta’lim tizimidan bir qator farqli jihatlarga egadir.

Birinchidan, uzluksiz kasbiy rivojlanish shaxsning butun umri mobaynida yaxlit rivojlanishiga, tezda o‘zgaruvchan dunyoda mos mehnatga va ijtimoiy turmushga moslashish imkoniyatlarini oshirishga qaratiladi, an’anaviy ta’limda esa kishi ta’lim tizimining dasturiy elementi sifatida olib qaraladi.

Ikkinchidan, uzluksiz ta’lim olish butun jamiyatning, kasbiy, shaxsiy ko‘nikma va sifatlarining hamda amaliyotdagi boshqa sohalarning rivojlanish xususiyatini belgilaydi. Uzluksiz ta’lim olish umumiy va kasbiy ta’limning izchilligini va ko‘p variantliligini ham ko‘zda tutadi.

Uchinchidan, uzluksiz ta’lim olish bilim, ko‘nikma va malakalar va kompetensiyalarni mustaqil egallash, ularni izlab topish va kashf etish, mustaqil ta’lim olish usullari orqali shakllanadi.

To‘rtinchidan, uzluksiz ta’limda o‘qitish har bir ta’lim oluvchining o‘zi mavzularni yakka holda o‘zlashtiradigan shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv asosida quriladi [7].

Shunday qilib, Yangi O‘zbekiston sharoitida bo‘lajak o‘qituvchilarning innovatsion kompetensiyasini rivojlantirish tamoyillarini asosiy nazariy yondashuvlar, tamoyillar, metodlar, modellar, texnologiyalar jamlanmasi sifatida olib qarash bilan biz shuni aniqladikki, bunga ko‘ra uzluksiz ta’lim olish bir tomondan, ta’lim va tayyorgarlik, qayta tayyorlash va malaka oshirish tizimlarining birligini, ikkinchi tomondan esa, kasbiy va shaxsiy rivojlanishning birligini ta’minlab, uning asosida “shaxs hayot faoliyatining oliy shakliga – o‘zini-o‘zi ijodiy yuzaga chiqarishiga olib keluvchi shaxsning o‘z hayot faoliyatini amaliy qayta o‘zgartirish predmetiga qodir bo‘lgan o‘zini-o‘zi rivojlantirish tamoyili yotadi” .

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Jumanova, F. U. (2022). Yangi O‘zbekistonda umumta’lim maktablarida tarbiyaviy ishlarni tashkil etish va boshqarish. Архив научных исследований, 2(1).

2. Sayupova, A. M., & Jumanova, F. U. (2022). Early diagnostic analysis of creativeness ability of school-aged children. international conference on learning and teaching, 1(4), 296-299.

3. Uralovna, J. F., & Fayzullaevich, R. J. (2021, March). FORMATION OF STUDENTS SCIENTIFIC THINKING IN THE LESSON PROCESS. In The 6th International scientific and practical conference “Science and education: problems, prospects and innovations”(March 3-5, 2021) CPN Publishing Group, Kyoto, Japan. 2021. 643 p. (p. 37).

4. Akramova, D. (2022). ACTIVITIES OF FUTURE TEACHERS-PSYCHOLOGISTS IN THE SYSTEM OF PRESCHOOL EDUCATION. *Science and Innovation*, *1*(8), 322-326.

5. Акрамова, Д. Э. (2023). СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ТЕХНОЛОГИЙ РАЗВИТИЯ МЕХАНИЗМОВ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ И ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ГИБКОСТИ У СТУДЕНТОВ КАК ПРОБЛЕМА СОВРЕМЕННОСТИ. *ОБРАЗОВАНИЕ НАУКА И ИННОВАЦИОННЫЕ ИДЕИ В МИРЕ*, *13*(8), 19-23.

6. Akramova, D. E., & qizi Azimova, X. D. (2023, January). Maktabgacha ta’lim yo ‘nalishi talabalarida ijodiy tafakkurni rivojlantirish metodikasi. In *INTERNATIONAL CONFERENCES* (Vol. 1, No. 2, pp. 382-385).

7. Dilnoza Furqatovna Xalilova. (2023). Talabalarda ijtimoiy munosabatlarini rivojlantirishga oid kasbiy kompetentligini takomillashtirishda innovatsion ta’lim muhiti beradigan natijalar. Conferencea, 76–79. Retrieved from.

O‘QUVCHILARNI MILLIY RUHDA TARBIYALASHDA XALQ OG’ZAKI IJODINING AHAMIYATI

PhD AbdullayevaMaryambibi Djumaniyazovna

magistr Sabirova Yoqitjon O‘ktambayevna

abdullayeva. maryambibi@gmail. com

madaniy yodgorliklardan to’g’ri va oqilona foydalanish ta’lim-tarbiya sohasining ustivor yo’nalashlaridan biridir. Kadrlar tayyorlash milliy dasturida bu muammoga alohida o’rin ajratilgan. Keyingi yillarda ta’lim tizimining barcha bo’g’inlarida ta’lim va tarbiya mazmunini tubdan isloh an’analarimiz, axloq-odob madaniyatimiz qayta tiklanib, ta’lim-tarbiya unvonga ega bo’ladi.

O’zbek xalqi tarixan ta’lim-tarbiya sohasida o’ziga xos dorulfunun yaratgan. Bu borada xalq pedagogikasi boy tajribaga ega. Bugungi kundagi tarbiya maqsad va vazifalarini hal etishda uning o’rni beqiyosdir. Bugungi kunda milliy tarbiya an’analariga oid muammolar yuzasidan ko’plab tadqiqot ishlari olib borilmoqda. Pedagog olimlarimiz tomonidan yaratilgan bir necha risola, qo’llanma, ilmiy tadqiqot ishlari bunga yaqqol misol bo’la oladi. Ayniqsa «Xalq ta’limi», «Boshlang’ich ta’lim» jurnallaridan ko’plab maqolalar, topishmoqlar shu mavzuga bag’ishlangan.

Mazkur maqolada o’quvchilarini xalq og’zaki ijodiyotiga mehr-muhabbat ruhida tarbiyalash masalalarini atroflicha yoritib berilgan.

Kalit so’zlar: folklor, qadriyat, tez aytish, ertak, maqol, asotir, afsona.

THE IMPORTANCE OF FOLK ORAL CREATIVITY IN EDUCATING STUDENTS IN THE NATIONAL SPIRIT

Annotation

The correct and rational use of our national values, cultural monuments, the heritage of our ancestors in the upbringing of the perfect generation and their upbringing as a perfect person in every possible way is one of the main directions of the educational sphere. A special place is allocated to this problem in the National Training Program. In the following years, in all branches of the educational system, the content of education and upbringing was radically reformed. Thanks to independence, our national values, customs, traditions, culture of morality were restored and became the basis of educational content. After all , the growing young generation should assimilate its national values, culture of morality and look with respect. Only then will he receive the noble title of true representative of his land.

The Uzbek people have historically created a kind of dorulfun in the field of Education. Folk pedagogy in this regard has a rich experience. Its role in solving the goals and objectives of today's upbringing is incomparable. Today, a lot of research is being carried out on the problems related to the traditions of national upbringing. Several brochures, manuals, scientific research works created by our pedagogical scientists are a clear example of this. Especially many articles from the magazines" Public Education", " Primary Education", riddles are devoted to this topic.

This article covers the issues of educating his readers in the spirit of love for folk oral creativity in detail.

Keywords: folklor, value, say fast, fairy tale, proverb, asotir, myth.

Kirish

Boshlang'ich ta'lim mazmuni milliy qadriyatlar materiallariga boy. Ko'plab darslik va qo'llanmalarga xalq og'zaki ijodi bo'lgan ertak, maqol, rivoyat, doston, qissa, afsona, topishmoq, folklor, xalq kuyi va qo'shiqlari kiritilgan. Ular o'z mazmuni mohiyatiga ko'ra o'quvchilarda milliy odob-axloq madaniyati asoslarini shakllanishiga xizmat qiladi.

Xalq og'zaki ijodi vositalaridan maqsadli va unumli foydalanish uchun boshlang'ich sinf o'quvchisi yuksak pedagogik mahoratga ega bo'lmog'i lozim.

O'zbek xalqi boy madaniy me'rosga ega ekanligi hech kimga sir emas. Ajdodlarimiz azaldan yosh avlodning kamol topishiga qayg'urishgan. Ularni axloq-odobli, jasur, sadoqatli, o'z yurtiga vafodor, fidokor, kattalarga, ota-onalariga va boshqalarga mehribon, to'g'ri, halol pok

bo'lishlariga harakat qilishgan. Buning uchun tarbiya vositalari bo'lmish xalq og'zaki ijodiyoti namunalaridan samarali foydalanilgan. Chunki, dastlabki tarixiy taraqqiyot davrida yozma nutq rivojlanmagan, boy madaniy me'roslar og'izdan-og'izga o'tib kelgan va keyinchalik ular yozma tarzda o'z ifodasini topgan.

Yuqorida qayd etganimizdek diniy qadriyatlar bilan bir qatorda xalq og'zaki ijodiga ertak, doston, rivoyat, afsona, maqol, topishmoq, xalq kuy va qo'shiqlari kabilar kiradi. Ular tirbiya vositasi sifatida yosh avlodni har tomonlama shakllanishiga ta'sir ko'rsatish kuchiga ega.

Mustaqil Vatanimizga har tomonlama yetuk, mukammal, axloqan pok, ma'nan barkamol, o'z xalqi, o'z ona vataniga fidoiy, jismonan sog'lomkishilarni yetkazish kerak. Darhaqiqat, Vatan taqdiri, xalq ravnaqi, mustaqil yurtning kelgusi boshqaruvchisi-ya'ni, yosh avlod tarbiyasi birinchi o'rindagi masalalardandir. Juda qiyin, o'ta mas'uliyatli, katta g'ayrat-shijoat, kuch-quvvat, mehnat talab etadigan bu vazifani uddalashimizda o'zbek xalq og'zaki ijodi, mumtoz va hozirgi zamon adabiyotining o'rni beqiyosdir.

Xalq og'zaki ijodi yosh avlodda ma'naviy-axloqiy, insoniy qadriyatlar va yurtsevarlik, do'st-birodarlik, ahillik, mehnatsevarlik, kasb-hunarga muhabbat, yaxshilik va yomonlikning, yaxshi va yomon so'zning oqibati, halollik, to'g'rilik, olijanoblik, adolat, insof va insofsizlik, do'st-birodarlik, og'a-inichilik, odob va qon-qarindoshchilikning ahamiyatini, botirlik va qo'rqoqlik, odob-odobsizlik, mehmon va mehmondo'stlik, sahiylik, bahillik va kamtarlik, sabr qanoat va sabrsizlik oqibati, qadr va qadrsizlik, muhabbat, vafo va bevafolik, tajribakorlik, kaltabinlik va ishonchsizlik, or-nomus va nomussizlik, samimiylik va nosamimiylik, andishalik va andishasizlik, tejamkorlik va isrofgarchilik, reja va rejasizlik, me'yor va me'yorsizlik, mas'uliyat va mas'uliyatsizlik, vaqt va fursat, foyda va zarar, sog'lom tarbiya, tozalik va ozodalik, kattaga hurmat, yoshga mehr-shavqat, yo'l va yo'ldosh, sevinch va g'am, so'zlashish, yurish-turish, salomlashish, ko'cha odobi, ovqatlanish madaniyati, muomala, jamoat va kattalar oldida o'zini tutish, kattalarga qarashish kabi fazilatlarni shakllanishiga xizmat qiladi.

O'zbek xalq og'zaki ijodidagi har bir janr bir olam, odob, ta'lim-tarbiyaning o'ziga xos darsligi deyish mumkin. Folklorning har bir janr namunasi tarbiyaning umumiy jihatlarini aks ettirishdan tashqari, yaxshilik, ezgulik va odamiylikni go'zal, ibratli misollarda tasdiqlanish, da'vat etishi, yuqtirishi bilan birga aniqlik ham kasb etadi.

Epik ijod namunasi qahramonlik, ijodiy-romantik, tarixiy dostonlar ko'proq ishq muhabbat va vafo qanday bo'lishligi, o'zligini tanish, or-

nomus, burchni anglash, iymon-e'tiqodli bo'lish, inson va hayvonot dunyosi, qiyinchiliklar, to'siqlar va mushkul ahvollarni mardona yenga olish, maqsad yo'lida qat'iyatlilik ko'rsatish, iroda, matonat kabilardir.

Xalq kuyi va qo'shiqlari go'zallak, samimiyat, mehar-shavqat, orzu-umid, quvonch-shodlik, g'am-g'ussa, armon, qisqasi mazmun va ma'lum tuyg'ularni tarannum etish orqali har qanday kishida chuqur insoniy tuyg'ularni o'stiradi, hayotga, tabiatga, insonga cheksiz muhabbatni kamol toptiradi. Ertaklar orqali bolalar sirli-sehrli olam bilan tanishadi, bu boradagi bilimi, tushunchalari boyiydi, yaxshi odamlardagi yaxshi xislatlar, yomonlardagi badxulqlar bilan xabardor bo'lib, yaxshilikka mehri toblanadi, yomonlikka nafrati ortadi. Xalq donishmandligining yuksak badiiy timsoli, qisqa, sodda, ammo har birining ma'nolari katta-kattakitoblarga jo bo'la oladigan-maqollar, matallar, xikmatlar, qayroqi so'zlar, aforistik iboralar, ham xalq pedagogikasi an'analarining sarrin sahifalaridandir. Bunday odobnoma, ibratnoma, qadriyatshunoslikka oid sahifalar orasida kishini aql-zakovat, uddaburronlik, topqirlik, fikr-mulohazaga o'rgatuvchi topishmoqlar, yaxshi kayfiyat, tetiklik, bardamlik, umidvorlik uyg'otuvchi, umrga-umr qo'shishda muhim ta'lim-tarbiyaviy rolni o'ynovchi latifalar, askiya, qiziqchilik namunalari ham o'ziga xos odobnomalardir.

Asotirlar, afsona va rivoyatlar esa donolar-donoligi, ibratli, shuningdek tabiatni asrab-avaylab, qadriga yetish, saqlash, chiroyiga-chiroy qo'shishga bo'lgan ishtiyoqni o'stirish, ekologik tarbiyani yo'lga qo'yish, kamol toptirishda muhim manbalardan bo'lishi, pedagogika tarbiyaning yetakchi sohalariga aylanishi tabiiydir.

Xalq pedagogikasi an'analarida muhim o'rin tutuvchi inson odobi, ta'lim-tarbiyasida hal qiluvchi rolni o'ynovchi, xalqimizning asrlar bo'yi o'z orzu-umidlari, dard-alamlari, quvonch-shodliklari, yaxshi kunlar orzulari, mustaqillik axloqiy qarashlari, umuminsoniy va milliy qadriyatlari aks etgan folklor namunalari tarbiyaviy ahamiyt kasb etadi.

Milliy istiqlol mafkurasini yosh avlodga singdirish, maqsadida tarbiyaning asosiy manbalaridan biri bo'lgan xalq og'zaki ijodini har tomonlama tadqiq etish muammosi oldida quyidagi vazifalar turibdi:

Yosh avlodni milliy odob-axloqiy tarbiyasida folklor, shuningdek, qadimiy qadriyatlarimizda ifodalangan milliy va umumbashariy xislatlar asosida tarbiyalashga erishish;

Maktab, boshqa o'quv yurtlari tizimini butunlay o'zgartirib, uni xalqimizning milliy ta'lim-tarbiyasi, milliy an'analari asosida butunlay qayta qarish;

Xalq og'zaki ijodi tom ma'nosi bilan odobnoma, xalq pedagogikasining Shuning uchun ham halq og'zaki ijodi odobnomasi, uning ta'lim-tarbiyaviy tomonlaridan kundalik hayotimizda har qachongidan ham ko'proq foydalana bilish davrimiz, istiqlolimiz talablaridandir;

Ilmiy tadqiqotlar va amaliy faoliyatda o'zbek xalq pedagogikasi an'analarining nafaqat axloqiy, ma'rifiy-estetik, jihatlaridan foydalanish bilan uning ulkan qismi-xalq an'anaviy sporti, jismoniy tarbiya va folklor o'yinlarining, bayram an'analarining farzandlar jismoniy, axloqiy tarbiyasi, baquvvatligi, chaqqonligi, epchilligi, qisqasi har tomonlama aqliy-jismoniy rivojlanishning sinalgan an'analaridan maqsadga muvofiq foydalani bilish zarur bo'lmoqda.

Qirq nasihatda inonni sevish, ardoqlash, qadrlash, e'zozlash uning baxt saodati uchun kurashishi zarurligi kabilar qirq chilton nasihat-duo-olqishlarining asosiy mag'zini tamoyil etadi. Kishilarga muhabbat, dastavval biri aql, biri idrok bo'lishi ota-onaga sidqidildan muhabbatdan, hayot bag'ishlagan azizlarni izzat-hurmatini joyiga qo'yishdan boshlanishi insoniy burch ekanligi uqtiriladi, insonga insonning hurmati, sadoqati, mehr-muhabbati ifodalanadi.

Bugungi kun ta'lim-tarbiyasi, istiqlol mafkurasi ana shu me'rosdan oziqlansa, uning eng yaxshi sahifalarini, qoidalarini qabul qilsa, o'z oldiga qo'ygan maqsad-vazifalarini sharaf bilan bajarishi mumkin. CHunki, insonni har tomonlama tarbiyalash, kamolga yetkazish, ma'naviyatlarimizning ustivor iymon-etiqodlarimizning butun bo'lishligini, qadrli qadriyatlarimizning qadrlanishi guvohidir.

Ta'lim-tarbiya jarayonini isloh qilish, uning mazmunini milliylashtirish va insonparvarlashtirish o'quv muassasalarining ustivor yo'nalashlaridan biridir. SHuning uchun ham bu masalalarni hal etishda o'zbek xalq og'zaki ijodiyotining ta'lim-tarbiya sohasidagi o'rni katta. Ta'lim-tarbiya jarayoni aniq maqsadga ko'ra tashkil etishning asosiy shakllaridan biridir. Boshlang'ich sinflada o'zbek xalq og'zaki ijodi namunalaridan kiritilgan o'quv predmetlari va darslari ko'p. Bular o'qish, ona tili, odobnoma, musiqa kabi darslaridir.

Ushbu o'quv predmetlari dasturlarini mazmuni o'zbek xalqining milliy-ma'naviy –axloqiy me'roslarga boy. Aslida, avlod-ajdodlarmizni barkamol kishilar qilib tarbiyalab kelgan birinchi va to'ng'ich pedagog-o'qituvchi xalqidir. U asrlar davomida bola tarbiyasi sohasida katta tajribaga ega, uning bugungi kundagi o'rni ham beqiyosdir.

O’zbek xalq og’zaki ijodi to’g’ridan to’g’ri tarbiyaviy ta’sir etish vositasi bo’lib xizmat qilgan va xizmat qilib kelmoqda.

Jumladan, tez aytish-bolalar nutqini o’stirishga, topishmoq-bolalarning topqirligini tarbiyalashga, maqol-bolalarning odob-axloq tarbiyasiga, qo’shiq-bolaning nafosat va axloqiy tarbiyasiga, doston va ertaklar-bolaning turli tomonlama, ma’naviy –axloqiy tarbiyasiga ijobiy ta’sir qilib kelgan. Toshpishmoq-qadimdan xalqimiz orasida, xususan yoshlar o’rtasida eng ko’p tarqalgan janrlardan biridir.

Bolalarning topqirligini tarbiyalash va zehnini o’tkirlashtirishda, fikrlash qobiliyatlarini o’stirishda topishmoqlar muhim ahamiyat kasb etadi. O’z xususiyatiga ko’ra topishmoq ikki va undan ortiq bolalar o’rtasida mustaqil fikrlash yo’li bilan qizg’in savol-javob usulida, tortishuvlar, baxslar orqali olib boriladi. Topishmoq bolalarni tobora ko’proq narsa va buyumlarni, tabiat va uning hadislarini idrok qilishga yordam beradi.

Maqollar odamlarning hayoti va turmushi jarayonida to’plagan tajribalari, dunyoqarashi, o’zi yashab turgan ijtimoiy hayotga bo’lgan munosabati, o’tmish hayoti va uning ibratli saboqlari, shaxsning ruhiy holati, umid va orzularini ifodalaydi. Shuning uchun ham ular bola tarbiyasida, xususan axloq va odobiga ijobiy ta’sir ko’rsatishga qodir.

Maqollarning o’ziga xos xususiyati shundaki, o’zbek maqollari asosan ikkinchi shaxs-tinglovchiga nisbatan o’git-nasihat yo’sinida badiiy o’xshatishlar orqali aytiladi.

Odob-kishining zebu-ziynati.

Odob-oltindan qimmat.

So’z kishining o’zagi,

Odob kishining bezagi.

Yaxshi bola yog’ keltirar,

Yomon bola dog’ keltirar.

Singari maqollarda odob-axloqning qimmati haqida ham gap yuritilsa,

Oltin olma, duo ol,

Duo oltin emasmi.

Onanga boshingni ham qil,

Otanga gapingni kam qil.

kabi maqollarda o’git-nasihat birinchi darajaga ko’tariladi.

Qo’shiq-janri yoshlarning ma’naviy-estetik tarbiyasida alohida o’rin egallaydi. O’zbek xalq qo’shiqlari o’q mazmun va mohiyatiga ko’ra bolalarni nafaqat estetik, balki ma’naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalash vositasi bo’lib ham xizmat qiladi. Masalan, mardlik, vatanpavarlik, do’stlik, ota-onaga xurmat, kishining xulq-atvorini tarannum etuvchi kuy va qo’shiqlar juda ko’p.

Ertak va dostonlarning tarbiyaviy ahamiyati xususida gapiradigan bo’lsak, ular bolani har tomonlama yetuk qilib tarbiyalashda asosiy omil bo’lib xizmat qiladi. O’zbek oilasida ertak eshitmay ulg’aygan yoshlarni tasavvur etish qiyin. Buni tarixda o’tgan ilm-fan vakillari, shoir va adiblar, jamoat arboblari e’tirof etadilar. Jumladan, H. Olimjon bolalik chog’larida tinglagan ertaklari va uning ta’sir kuchini xotirlab o’tgani ko’pchilikka ayon.

Ertak va dostonlarning tarbiya uchun muhim tomoni shundaki, unda xalq og’zaki ijodidagi topishmoq, maqol, qo’shiq kabi janrlar jamlangan bo’lib, ular pedagogik g’oyalarning mukammalroq, ta’sirchan bo’lishini ta’minlaydi. Ertak va dostonlarda bola tarbiyasining nafaqat axloqiy, balki jismoniy, aqliy kamoloti, ilm va hunarga muhabbati, mehnatsevarlik, ma’naviy sifat va nafis didlarning tarkib topishiga oid ko’pdan-ko’p pedagogik materiallarni uchratish mumkin.

Masalan, «Qorasoch pari» ertagida Nodir juda yoshlik chog’ida otadan yetim qoladi. Uning onasi-doya Qambar. U Nodirning safarga jo’natishdan oldindan «, , , Nodirni bag’riga bosib mening uch nasihatimni qulog’ingdan chiqarma, birinchi-birovga hiyonat qilma, ikkincha-birovning dilini og’ritma va uchinchi-qaysi shaharga borsan eng avvalo o’sha shaharning qariyalari bilan suhbatlashib ish ko’r!» deb, nasihat qiladi va bola umrining oxirigacha ona nasihatiga amal qilib, murod maqsadiga yetadi. Shunga o’xshash boshqa ertak va dostonlarda ham axloqiy fazilatlar ulug’lanadi, noaxloqiy xulq-odatlar qoralanadi.

Demak, folklor namunalari to’g’ridan-to’g’ri tarbiya vositasi sifatida xizmat qiladi.

Kichik yoshdagi o’quvchilarda ahloqiy fazilatni shakllantirishda o’zbek xalq og’zaki ijod namunalaridan oqilona foydalanishda bir qator tarbiya usullari qo’llaniladi.

Pedagogikadan bizga ma’lumki, tarbiya usullari-bu bola shaxsini har tomonlama kamolga yetkazish maqsadida, uning ongi, his-tuyg’ulari, xulq-atvori irodasiga ta’sir ko’rsatish yo’llaridir. Ular shartli ravishda to’rt guruhga bo’linadi:

O’quvchilarda ijtimoiy ongni shakllantirish usullari: suhbat, hikoya, tushuntirish, pand-nasihat, maslahat kabi usullar;

O’quvchilarda ijtimoiy hulqni shakllantirish usullari: namuna, mashq, odatlantirish, o’rgatish, o’yin va h. o;

Rag’batlantiruvchi va jazolovchi usullari: maqtov, qo’llab-quvvatlash, uyaltirish, tanbah berish, musobaqa va h. o;

O’z-o’zini tarbiyalash usullari: shaxsiy majburiyat, o’z-o’zini nazorat qilish, o’z-o’zini baholash kabilar.

O’quvchilarni o’zbek xalq og’zaki ijodiyotiga mehr-muhabbat ruxida tarbiyalashda quyidagi usullardan foydalanish maqsadga muvofiqdir: suhbat, hikoya, tushuntirish, namuna ko’rsatish, taqlid, odatlantirish, o’rgatish, mashq, o’yin, iltimos qilish, tilak-istak bildirish, maslahat, undash, maqullash, rahmat aytish, duo qilish, olqish kabilardir. Undan tashqari xalqimizda keng qo’llaniladigan tarbiya usullariga ta’qiqlash, ta’na (gina, o’pka), qarg’ish, qo’rqitish, uzr so’rash, la’natlashlarini ham kiritish mumkin.

O’zbek xalq og’zaki ijodi o’zbek xalqining sarchashmasi hisoblanib keladi. Shuning uchun ham, insoniyat alla, qo’shiqlar, afsonalar, ertak, dostonlarda, o’zining yuksak orzu-umidlari, zavq-shavq-yu kurashlarini ifodalagan. Xalq og’zaki ijodi o’zining mazmunan rang-barangligi, yuksak g’oyalar bilan yo’g’rilganligixalq turmushi, mehnati, xullas, xalq hayotining barcha tomonlari bilan uzviy bog’liqligi bilan ham g’oyatda e’tiborlidir.

Xalq og’zaki ijodi ko’pincha kattalar tomonidan ijodqilinadi (alla), ba’zi hollardabolalar o’z o’yinchoqlari asosida o’zlari ham alla, qo’shiq va ovutmachoqlar to’qiydilar. Bularning o’ammasi bir bo’lib o’quvchilarning ongiga faqat yaxshi tarbiyani targ’ib etadi. Bolalar xalq og’zaki ijodining pedagogika bilan bog’lanishi alladan boshlanadi.

Alla Xalq og’zaki ijodining eng rivojlangan janirlaridan biridir. Alla bolalar beshikligida, hali tili chiqmasidanoq aytiladi. Boshqacha aytganda beshik qo’shig’i bolaga ona suti bilan kiradi.

Allalar poetik jihatidan ham, onalarning ichki tuyg’ulari bayoni sifatida g’am xalq ijodining bo’lak turlaridan ajralib turadi. Ularning bolaning onasi yoki tarbiyachisi aytadi.

Onaning yurakdan aytgan allasida bola obrazi qisqa, ammo chuqur mazmunli so’zlar yordamida ifodalanadi.

Alla bolam alla

Jonim bolam, alla,

Ikki ko'zim alla,

Shirin so'zim alla.

Alla bolam baxti bor,

Har narsaning vahti bor.

Alla bolam alla

Jonim bolam, alla,

Ikki ko'zim alla,

Yot, bolam, uxla, qo'zim,

Uylarda o'chdi chiroq,

Uxlar asalarilar,

Uxlar baliqlar tinchroq.

Ko'kda oy yarqiraydi,

Derazadan qaraydi,

Ko'zlaring yumgin qo'zim,

Yot quvonchim kunduzi.

Alla, alla, alla.

O'quvchilarini xalq og'zaki ijodiyotiga mehr-muhabbat ruxida tayyorlash yordamida o'qituvchi bolani keng bilimlar dunyosiga yetaklaydi. Bola bilim olishga qadam qo'ygan kundan boshlab o'qish uning asosiy mashg'uloti bo'lib qoladi. Endi bola o'quvchi bo'lganidan keyin esa maktabning ma'lum qoidalariga bo'ysungan holda o'quv topshiriqlarini bajarishga, faqat o'ziga yoqqan narsalarnigina bo'lib qolmasdan, balki zarur bo'lgan paytda o'zini qiziqtirmayotgan narsalarni ham bajarishga to'g'ri keladi. Ana shunday vaqtda bolalar o'rtasida do'stlik o'rnatish, bir - birlariga yordam beradigan darajada tarbiyalash muhim ahamiyatga ega. Chunki bunday xususiyatlar bolani har qanday qiyinchiliklarni yengishga, ularda mustahkam irodani tarkib topib borishiga, qiziqishlar doirasining kengayishiga asos bo'ladi. Bularning hammasi mehnatsevarlik tizimini yaratishga zamin bo'ladi.

Birinchi sinf o'quvchilarining mehr-muhabbat haqidagi bilimlari, malakalari dastlab darslarda namoyon bo'ladi. Ularning ba'zilari o'qish,

so’zlab berish, qo’shish va ayrishdan tashqari o’z sinfdoshlariga yordam beradilar. O’qituvchi ko’pincha ta’lim jarayonida yozish va sanash malakalariga egabo’lgan bolani o’z sinfdoshiga yordam berish uchun ma’lum tayyorgarligi bo’lmagan bolalarga biriktirib qo’yadi. O’qituvchining pedagogik mahorati natijasida bolalarda o’qishdagi dastlabki qadamlari muvaffaqiyatli bo’ladi. O’qishga bo’lgan qiziqishi, uning vijdoniyligi, tirishqoqlik, o’z kuchi bilan muvaffaqiyatga erishishga intilish kabi ajoyib xususiyatlari shakllanib boradi. Xususan, o’qishga tayyorgarlik jarayonida bilim, ko’nikmalar bilan birga ko’pgina psixologik sifatlar ham tarkib topadi. Bu sifatlar esa bolaning hatti - harakatida, sinfdoshlariga bo’lgan munosabatida aks etadi. O’qish jarayonida mehnatsevarlik bola ongiga singdirib boriladi.

Umuman, o’quvchilarini xalq og’zaki ijodiyotiga mexr-muhabbat ruxida tayyorlash davrida, bolalar qalbida mehnatsevarlik poydevori qo’yiladi. Bular: rostgo’ylik, halollik, to’g’rilik, do’stlik, o’rtoqlik, saxiylik, hamjihatlik, mehnatsevarlik, vatanparvarlik, xushmuomalalik, kattalarga hurmat, kichiklarga izzat kabilar. Xalq maqollari, masallari, topishmoqlari, ertaklari, qo’shiqlari, laparlariyordamida, o’quvchilaridaxalq og’zaki ijodiyotining namunalarini shakllantirishda birinchi sinfdan to’rtinchi sinfgacha bo’lgan davr mobaynida muhim o’zgarishlar ro’y beradi. Bu yoshning oxirgi davrlariga kelib mehnatsevarlik haqidagi bilimlar, tasavvurlar va mulohazalar sezilarli darajada boyiydi, ongliroq tus oladi, umumiylashadi. Birinchi va ikkinchi sinf o’quvchilari o’z hatti-harakatlari tajribasiga, o’qituvchilari hamda ota-onalarning bergan ko’rsatmalariga va tushuntirishlariga asoslangan holda mehnatsevarlik haqida mulohazalar yuritadilar.

Uchinchi, to’rtinchi sinf o’quvchilarining xalq og’zaki ijodiyotining namunalari haqidagi mulohazalarida o’z hatti-harakatlari tajribasiga asoslanish bilan ular boshqa kishilarning odamlarga ko’rsatgan g’amxo’rligini tahlil qilishga intilish ko’zga tashlanadi. 7-8 yoshdagi bolalar ko’pincha to’g’ridan-to’g’ri kattalarning, chunonchi o’qituvchining ko’rsatmalari bilan mehnatsevarlik ishlarini amalga oshiradilar. 4- sinf o’quvchilari esa tashqaridan bo’ladigan ko’rsatmalarni kutib o’tirmay, bunday ishlarini o’z tashabbuslari bilan amalga oshiradilar. Bu yoshdagi bolalarda mehnatsevar hatti - harakatlar o’zining barqarorligi va qarama - qarshiligi bilan ajralib turadi. O’quvchilarning hatti - harakatlarida insonpavarlik, mehnatsevarlikka xos bo’lgan xususiyatlar ancha aniq va yorqin bo’ladi. Bu xususiyatlar keyinchalik hayotda tarkib topgan mehnatsevarlik xarakterlari bilan shakllanadi. Shuni aytish kerakki, bolalarda uchraydigan beixtiyoriylik, o’zini tuta bilmaslik jarayonining kuchsizligi natijasida namoyon bo’lishi mumkin. Shuning uchun ham

bolaga g'amxo'rlik qilish, unga hurmat munoasabatida bo'lish va keng jamoa orasida ana shunday muhitni vujudga keltirish undan mehnatsevarlikka, insonparvarlikka xos xususiyatlarning namoyon bo'lishiga olib keladi.

O'quvchilar xarakter jihatdan o'zaro farqlanib turadilar. Ularning ba'zilarida o'ylamasdan, mayllar va tasodifiy sabablar ta'sirida harakat qilishlar uchrab turadi. Buning asosiy sababi mazkur yoshdagi bolalar yosh bo'lgani tufayli hatti - harakatlarini idora qila bilmasliklari va tashqaridan faol ta'sir etadigan vaziyatdan kelib chiqishi mumkin.

Adabiyotlar sharhi. «Avesto»da inson mehnati moddiy noz-ne'matlarni yaratish manbai (qishloq xo'jalik mamsulotlarini yetishtirish hamda turmush sharoitini yaxshilash nazarda tutiladi) bo'lganligi uchungina mehnat qilishga da'vat etilmaydi. Bunda mehnat axloqiy tarbiyaning asosiy vositasidir. Ezgulik yaratish uchun kishi mehnat qilishi, o'z qo'llari bilan moddiy boylik yaratishi zarur. Ishyoqmaslik esa barcha noxushchiliklarni keltirib chiqaruvchi sababdir. Binobarin, Zardusht ta'limotiga ko'ra, dehqonchilik mehnati ezgulik va farovonlik namoyon bo'lishining asosiy shakli bo'lib, Axura Mazda shaxsiyatida mujassamlashgan qonunga buysunishdir. «Don ekkan kishi ezgulik urug'inimustamkamlaydi». Bu qonunning bajarilishi o'z ahamiyatiga ko'ra o'n ming duo o'qish, izlab qurbonlik qilishdan a'lodir, ekin ekmoq yovuzlikni yer izidan tugatmoq demakdir. Bundan shunday xulosa chiqarish mumkin: birinchidan, insonda oliy mavjudot sifatida mehnat qilish, moddiy noz - ne'matlaryaratish va ishlab chiqarish qobiliyati mavjud. Inson bu qobiliyatini ishga solmas ekan, u insoniy qiyofasini yo'qotadi, vahshiylashadi, yovuzlashadi. Ikkinchidan, mehnat insondagi saxiylikni ko'rsatadi, uning ma'naviy xatti-harakatini va xulq-atvorini baholashda asosiy o'lchov mezoni bo'lib xizmat qiladi.

Shuning uchun ham tarixiy manbalarning guvohlik berishicha' qadim-qadimdan ota-bobolarimiz bolalarini mehnatsevarlikka da'vat etib, o'z hunarlarini farzandiga o'rgatganlar.

Zardushtiylar boshlang'ich ta'lim tizimining asosiy bo'g'inini tashkil etish yetti yoshdan o'n besh yoshgacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi.

Zardushtiylarning madrasa tipidagi o'quv dargohlarida boshlang'ich ta'lim jarayonining yakuni sifatida olti san'at turini mukammal bilish va egallash e'tirof etilgan Bular:

1. Yozuvni o'rganish,
2. Hisoblay olish,

3. Kamondan o’q otish,
4. Chavandozlik,
5. Diniy ahkomlarni bajara olish,
6. Qiroat, qo’shiq aytish.

Zodagon oilalarning farzandlari o’qitiladigan maxsus maktablardagi boshlang’ich ta’lim jarayonida taxsil olayotgan bolalar asosan siyosiy va diplomatik yo’nalishlarda tayyorlnishgan. Shuningdek butun aqliy tafakuri va donishmandlik zaxirasini ishga solib hukmdoga maslahatlar beradigan dono maslahatchilar, shahar viloyatlar valiylari, boshqaruvchilari elchilar tayyorlaydigan maxsus yo’nalishlar mavjud bo’lgan. Ushbu maktabda taxsil oladigan bolalar mustaqil mushohada qila olish, o’z fikri va qarashini isbot qila olish va unda sobit turish xislatlariga ega bo’ladilar.

Boshlang’ich ta’limni olgan har bir zardushtiy ta’lim yakunida qasamiyod qa’bul qilgan. “Avesto”da keltirilgan shogird qasamiyodi diqqatga sazovordir “Toki jonim bor ekan, toki qudratim qoim ekan, o’z hoxishim va yo’lboshchilarim amr-irodasi bilan ezgulikni istayman”.

Metodologiya. Ko’rinib turibdiki buyuk kelajakka intilayotgan mustaqil respublikamizning ertasi bo’lgan yoshlarni tarbiyalash jarayonida ham ajdodlarimizning boshlang’ich ta’lim bosqichida qo’llagan pand-nasihatlari, o’gitlar va hikoyalar sifatidagi qarashlari va fikrlaridan foydalanish maqsadga muofiqdir.

Milliy g’oyamizning asosiy maqsadlaridan biri ham har tomonlamabarkamol insonni tarbiyalashdan iborat. Komil insonni esa, bu-ozod shaxs, erkin fikr yurituvchi, o’z xalqining ideallari uchun kurashuvchi inson, o’z Vatanigahalol xizmat qiluvchi kishidir. Bobolarimiz aytadilarki: - O’z Vatanini sevmagan odam- yomon odamdir. XI asrda Markaziy osiyoda yashab ijod etgan Maxmud Qoshqariy o’zining “ Devoni lug’atit turk” asarida turk xalqlarning Vatanga bo’lgan muhabbat va sadoqatlari, Vatanni ardoqlash, Vatanga tegishli har bir narsani muqaddas bilish, o’zini shu Vatanning farzandi deb xis qilish haqiyqiy insonga xos fazilat ekanligini uqtiradi.

Turkman shoiri Maxtumquli insonning baxti va tinchligi xalq va vatan baxti bilan bog’liq shu sababli ham odamlar vatan, xalq uchun jonlarini fido qilishi kerak degan fikrni ilgari suradi: Vataparvar chidamli, xushyor bo’lmog’i karak.

Boshlang’ich sinf o’quvchilario’z oldiga qo’ygan maqsadni uzoq vaqt davomida ko’zlab borishni, qiyinchilik va to’siqlarni qat’iyatlilik bilan

yengishni hali bilmaydi. U muvaffaqiyatsizlikka uchragan paytda o'z kuchiga va imkoniyatlariga bo'lgan ishonchni yo'qotib qo'yishi mumkin. Xalq og'zaki ijodining bunday namunalarini shakllantirishda qarama–qarishliklarni ham uchratish mumkin. Bu kamchiliklar oila tarbiyasida yo'l qo'yilgan nuqsonlar oqibatida paydo bo'lishi mumkin. Bunda bola o'zining barcha talab va hoxishlari qondirilishiga odatlanib qolgan bo'ladi. Boladagi bu salbiy illatlar asosan o'z oldiga maktab tomonidan qo'ygan talablarga, norozilik alomatlarida namoyon bo'ladi. Shuningdek, bu yoshdagi o'quvchilarda mehribonlik, bilimga qiziquvchanlik kabi ijobiy xislatlar mavjud bo'ladi. Bu yoshdagi o'quchilarning muhim yosh xususiyatlaridan biritaqlidchilikdir. Ular katta yoshli kishilarga va ba'zan tengqurlariga, shuning bilan birga yaxshi ko'rgan kitoblari va kino filmlaridagi qahramonlarga taqlid qiladilar. Bu esa shaxsiy namuna bo'lish orqali shaxsga xos ijtimoiy qimmatli xislatlarini tarbiya topish imkonini beradi. Ammo buni xavfli tomoni ham yo'q emas. Chunki bu yoshdagi o'quvchi kattalardan faqat ijobiy tomonlarinigina qabul qilmaydi, balki taqlid ob'yektidagi salbiy xislat, qiliq va odatlarni ham shundayligicha ko'chirib olishi mumkin. Xususan, xalq maqollari, ertaklari, masallari, o'gitlarni o'rganish yordamida o'quvchilar juda ta'sirlanuvchi bo'lib qoladilar. Bu yoshdagi bolalarda idrok, kuzatish, hayollar va aqliy faoliyat hissiy buyoqlarga boy. Ya'ni xalq maqollari, ertaklari, masallari, o'gitlarni yordamida bolalar, ayniqsa, birinchi va ikkinchi sinf o'quvchilari o'z hissiyotlarini tiyib tura olmaydilar, bu hissiyotlarni namoyon bo'lishini nazorat qila olmaydilar.

Bolalar o'z xursandchiliklarini, tashvishlarini, g'amginliklarini, qo'rquvlarini, qanoat hosil qilganliklarini yoki qanoatlanmaganliklarini samimiy ravishda, ochiq - oydin izhor qiladilar. Bu yoshdagi bolalar o'zlarining hissiyotlarining beqarorligi, kayfiyatlarining tez-tez o'zgarib turishi, ruhiy hayajonlanishga moyilliklari, xursandlik, g'amginlik, g'azab, qo'rquvlarining qisqa muddatli va jo'shqin bo'lishi bilan ajralib turadilar. Yoshlari ulg'aygan sari ularda o'z hissiyotlarini boshqarish va bu hissiyotlarning yoqimsiz namoyon bo'lishiga yo'l qo'ymaslik qobiliyati rivojlana boradi. Uchinchi sinfning boshlariga kelganda tobora ortib borayotgan talablar va to'g'ri tashkil qilingan ta'lim - tarbiya ishlarining ta'siri tufayli bu yoshdagi o'quvchilarda menatsevarlik, tirishqoqlik, batartiblik kabi fazilatlar paydo bo'ladi. Sekin-asta ularning hatti-harakatlarida mehnatsevarlik xususiyatlari rivojlana boradi. O'zini tuta bilish va hatti - harakatlarini nazorat qilish hamda bevosita hissiyotlarga berilmaslik malakasi yuzaga keladi. qat'iyat va qiyinchiliklarni yengish malakasi o'sadi

Natijalar. Ayniqsa, o'zbek xalq og'zaki ijodiyoti namunalarini o'rganishda, yoshlardabarkamol insonfazilatlarini tarbiyalash uzoq zamonlardan beri davom etib kelayotgani, ularning xilma-xil shakl va metodlariga ega ekanligining guvohi bo'lamiz. Xususan, pand-nasihat mazmunidagi topishmoq, maqol, masal, she'r va xalq o'gitlarida bunday fazilatlar maslahat, nasihat, istak, buyruq shakllarida namoyon bo'ladi.

Chin do'st

Mening juda ham quvnoq,

Bir do'stim bor, chin o'rtoq.

Aqlli ishda choqqon,

O'zi juda bilag'on.

O'rnak har chog' odobda,

Doim ko'zi kitobda.

Qiyin damimda hamkor,

Bu mening do'stim- Sardor.

Seniki

Shirin-shakar mevali,

Bog'lar bari seniki.

Oltin ungan dala uy,

Konlar bari seniki.

Amir Temur, Navoiy,

Al Farg'oniy, Buxoriy,

Ardoqlab o'tgan tuproq,

O'zbekiston-seniki.

Bunday ta'lim-tarbiyaga oid pandu-nasixatlarni xalq og'zaki ijodining ertak, doston, aytishuv kabi janrlarida ham juda ko'p uchratish mumkin. Biz yuqorida ko'rsatib o'tgan ta'limiy - axloqiy asarlarda ham barkamol shaxsni shakllantirishga doir metod va usullar bayon etilgan. Xalqning buyuk siymolaridan Muslihiddin Sa'diy ta'lim va tarbiya to'g'risida fikr yuritar ekan, u bolalardagi tug'ma qobiliyat e'tirof etib yozadi: Qobiliyat bo'lsa aslida

Tarbiyat unga qiladi asar.

Qancha urinma, bo'lmas sayqal,

Temir aslida bo'lmas javhar.

Xulosa. Xalq maqollari yordamida o'quvchilarining mehnatsevarlik fazilatlarini kamol topishida birgalashib, jamoa bo'lib o'ynaydigan bolalar o'yinlari ham katta rol o'ynaydi. Chunki bolalar o'yini faqat iroda, batartiblik, hozirjavoblik va tashabbuskorlikni tarbiyalash bilan birga o'rtoqliq, ahillik hissini va o'z hatti - harakatlarida jamoa manfaatlarini ko'zlab ish ko'rish fazilatlarini ham tarbiyalaydi.

Shuningdek, xalq maqollari yordamida o'quvchilarida mehnatsevarlikni shakllantirishda mehnatning ahamiyati kattadir. Bolalar o'z - o'ziga xizmat qilish, o'qiyotgan joylarinibelgilash uchun bo'ladigan xatchup, qutichalar, sanash materiallari, daftar jildlari kabi o'zlari uchun foydali bo'lgan narsalarni tayyorlash bilan shug'ullanayotganlarida ularda bir - biriga yordam berish fazilatini tarbiyalashga katta e'tibor berish kerak. Chunonchi, sinf xonasini tozalash, maktab tomorqasida ishlash, sport maydonchasini supurish, o'zlaridan kichik o'quvchilar uchun foydali narsalar tayyorlash va boshqalar bu yoshdagi o'quvchilarning bajarish uchun kuchlari yetadigan ijtimoiy - foydali ishlardir. Zotan ularning mehnat faoliyatlarida mehnatsevarlik xususiyatlari namoyon bo'ladi. U o'zi uchun bo'lgan narsani qunt bilan berilib tayyorlaydi. Boshqalar uchun ishlash tajribasi hali ularda shakllanmagan bo'ladi.

Umuman, boshlang'ich sinf o'quvchilarini o'z mehnatlari bilan tevarak - atrofdagi boshqa odamlarga foyda keltirishlarini sekin - asta anglay boshlaydi. Bu esa bolalarda g'ururlanish, shodlanish va o'z ishidan mamnun bulish tuyg'ularini shakllantiradi. Aslida, aynan mana shutuyg'ularni kichik yoshdagi o'quvchilarda mustahkamlanib borish kerak.

1. Sh. Mirziyoyev. Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan birga quramiz. Toshkent –"O'zbekiston" -2016. 488 B.

2. Sh. MirziyoyevQonun ustuvorligi va inson manfaatlari ta'minlash-yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. Toshkent –"O'zbekiston" -2016. 488 B.

3. Sh. Mirziyoyev Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik-har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. Toshkent –"O'zbekiston" -2017. 104 B.

4. 2017-2021 yillarda O’zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo’nalishi bo’yicha Harakatlar strategiyasi. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947 sonli Farmoni.

6. Axloq-odobga oid Hadis namunalari. -T. :Fan. 2015. -172 b.

7. Avloniy A. Turkiy guliston yohud axloq. -T. : O’qituvchi. 2016. -62 b.

8. Axloq-odobga oid Hadis namunalari. - T. : Fan. 2017. -172 b.

9. Dolimov S. va boshq. Adabiyot o’qitish metodikasi. T. : O’qituvchi,

10. 2017. 230 b.

11. Jumaboev M. O’zbek va chet el bolalar adabiyoti. T. : O’zbekiston,

12. 2017. 157 b.

13. Jumaboev M. O’zbek bolalar adabiyoti. T. : O’zbekiston, 2002. 320

14. Jumaboev M. Bolalar adabiyoti va folklor. T. : 2016. 225 b.

15. Krilov I. A. . Bo’ri bilan qo’zichoq. T. : 2017. 50 b.

Internet manzillari

1. http:www. cspu. uz

2. www. bookland. ru

3. www. pedagog. uz

4. www. edu. uz

O‘ZBEK OLIMLARI TADQIQOTLARIDA IPAK YO‘LI LOYIHALARI

Mamatalimov Zafar Mamaraimovich

Annotatsiya

Maqolada ipak yo‘li loyihalari, bu loyihalarning Markaziy Osiyo xalqlari iqtisodiy, siyosiy, ma’naviy hayotida tutgan o‘rniga e’tibor qaratiladi. Amerika, Xitoy, Yaponiya Ipak yo`li loyihalarining o`zaro farqli va o`xshash jihatlari o`rganilib, ularning mintaqa davlatlari hayotida tutgan o`rni, ijobiy, salbiy jihatlari xususida fikr bildiriladi. “Bir makon – bir yo‘l” loyihasida O‘zbekistonning ishtiroki masalalari doirasida o‘zbekistonlik olimlarning fikri xorijlik olimlarning tadqiqotlariga qiyosan o‘rganilgan. Shuningdek, maqolada ipak yo‘li loyihalarining bugungi kundagi dolzarb ahamiyati, zamonaviy Ipak yo`li strategiyasining tobora globallashib borayotgani xususida so‘z boradi. O‘zbekistonning asosiy savdo-iqtisodiy hamkor mamlakatlari va tashqi savdo aylanmasi Ipak yo‘li loyihasi ishtirokchi davlatlari ulushiga to‘g‘ri kelishi aniq misollar yordamida ko‘rsatib beriladi. Ipak yo‘li loyihalari doirasida turizm sohasini rivojlantirish maqsadida mintaqa mamlakatlari o‘rtasida amalga oshirilayotgan qo‘shma loyihalar ijrosini jadallashtirish lozimligiga urg`u beriladi. O‘zbekiston Ipak yo‘li loyihasining ishtirokchisi sifatida unga a’zo mamlakatlar bilan savdo-iqtisodiy hamda energetika sohasida faol hamkorlik aloqalarini olib borayotgani, ushbu aloqalar mamlakatning iqtisodiy manfaatlaridan kelib chiqqan holda, davlatni yanada rivojlantirish, xalqaro nufuzini oshirishga qaratilganligi ta’kidlanadi.

Kalit so‘zlar: ipak y’oli, konsepsiya, ipak yo‘li diplomatiyasi, “yumshoq kuch”, sivilizatsiya, turizm, madaniy meros, strategiya, diplomatiya, “aql markazlari”

SILK ROAD PROJECTS IN THE RESEARCH OF UZBEK SCIENTISTS

Annotation

The article focuses on the Silk Road projects, the role of these projects in the economic, political, and spiritual life of the peoples of Central Asia. The different and similar aspects of the American, Chinese, and Japanese

Silk Road projects are studied, and an opinion is expressed about their role in the life of the countries of the region, as well as their positive and negative aspects. Within the framework of the participation of Uzbekistan in the "One place - one road" project, the opinions of Uzbek scientists were compared to the researches of foreign scientists. Also, the article talks about the current importance of the Silk Road projects today, the increasingly globalizing of the modern Silk Road strategy. The main trade and economic partner countries of Uzbekistan and the share of the foreign trade turnover of the participating countries of the Silk Road project will be shown with the help of concrete examples. Emphasis is placed on the need to accelerate the implementation of joint projects between the countries of the region in order to develop the tourism sector within the framework of the Silk Road projects. It is noted that Uzbekistan, as a participant of the Silk Road project, maintains active cooperative relations with its member countries in the field of trade, economy and energy.

Key words: silk road, concept, silk road diplomacy, "soft power", civilization, tourism, cultural heritage, strategy, diplomacy, "think tanks".

Kirish

Garchi ipak yo‘li tarixi qadim-qadimga borib taqalsa-da, “Ipak yo‘li” atamasi dastlab 1877-yil nemis olimi Ferdinand fon Rixtgofenning “Xitoy” nomli asarida uchraydi. Olim bu asarida ipak yo‘lining paydo bo‘lishi, iqtisodiy-siyosiy ahamiyati, rivojlanish omillari xususida so‘z yuritar ekan, ipak yo‘lida Markaziy Osiyoning tutgan o‘rni borasida ham qimmatli ma’lumotlar berib o‘tadi. Kitob so‘ngida Markaziy Osiyo xaritasi ilova qilinadi. Shuningdek, Andre Gander Frank muallifligida chop etilgan “Markaziy Osiyoning markaziyligi” *(The Centrality of Central Asia)* essesida ipak yo‘lining Markaziy Osiyo davlatlarining madaniy, iqtisodiy, siyosiy hayotida tutgan o‘rni aniq misollar yordamida ko‘rsatib beriladi. Shu bilan birga, ipak yo‘li taraqqiy topishida hududning markaziy o‘rin egallashiga alohida ahamiyat qaratiladi.

Tadqiqotchilar ipak yo‘li loyihalari bashariyat tarixida xilma-xil vazifalarni bajarganini takidlaydilar. Dunyo hamjamiyati XX asrda ikkita jahon urushini boshdan kechirdi. Ikkinchi jahon urushidan so‘ng boshlangan «sovuq urush» jahondagi xalqaro munosabatlarning rivojlanishiga ham o‘z ta’sirini o‘tkazdi. Natijada dunyoning qarama-qarshi qutblarga bo‘linish jarayoni yanada tezlashdi. Ammo 1970-80-yillarga kelib, xalqaro vaziyat biroz yumshadi. Bu esa xalqaro munosabatlarning barqarorlashuvi, o‘zaro aloqalarning tiklanishini talab

qildi. Ayni vaziyatda ko‘plab muammolarning yechimi sifatida ipak yo‘li loyihasini qayta tiklash g‘oyasi yana o‘rtaga tashlandi. Bu, birinchi navbatda, davlatlar o‘rtasida madaniy munosabatlarni rivojlantirish orqali, siyosiy va iqtisodiy muammolar yechimiga yo‘l ochdi. Keyinchalik xalqaro munosabatlarda trend bo‘lgan yumshoq kuch (ruscha – “myagkaya sila”, inglizcha – “soft power”) siyosatining yuzaga kelishiga ham olib keldi.

Buyuk ipak yo‘li Sharq va G‘arb mamlakatlarining o‘zaro yaqinlashuviga katta hissa qo‘shdi. Xitoyshunos olim A. Xo‘jaevning ta’kidlashicha, «Buyuk Ipak yo‘li ikkiga bo‘linib ketgan Sharq va G‘arb mamlakatlarini o‘zaro bog‘lab, yaxlit bir dunyoga aylantirgan, insoniyat tarixi rivojini yangi o‘zanga solib yuborgan tarixiy katta karvon yo‘lidir”[A. Xo‘jaev, 2007].

1994-yil 5-oktyabr kuni Samarqand shahrida «Ipak yo‘li – muloqot yo‘li» kompleks tadqiqot dasturi doirasida Jahon turizm tashkiloti va O‘zbekiston hukumati o‘rtasida «Ipak yo‘lida turizm Samarqand Deklaratsiyasi» imzolandi. Ushbu Deklaratsiyaga asosan O‘zbekistonda turizmni rivojlantirishning asosiy tamoyillari belgilab olindi va respublikamizrasmiy ravishda turli loyihalarda o‘z ishtirokini boshladi.

“Dunyo mamlakatlari + Markaziy Osiyo” formatida tashkil qilingan AQShning Ipak yo‘li strategiyasi, Yaponiya Ipak yo‘li diplomatiyasi, Xitoy Ipak yo‘li loyihasi kabilar o‘zining maqsad-muddaosi, iqtisodiy, giyosiyosiy maqomi bilanMarkaziy Osiyo mamlakatlarini, shu jumladan, O‘zbekistonni ham qiziqtirib kelgan.

AQShning Ipak yo‘li strategiyasi. Markaziy Osiyo mamlakatlari birin-ketin o‘z mustaqilligini e’lon qilgach, Qo‘shma Shtatlar bu mamlakatlar bilan diplomatik aloqalarni yaxshilash maqsadida ushbu strategiyani ilgari sura boshladi. Bu keyinchalik «Ipak yo‘lining Amerika strategiyasi» deb yuritila boshladi. Ittifoq parchalangandan so‘ng, Kavkaz Osiyo transport va kommunikatsiya koridorini yaratish orqali Markaziy Osiyo va Janubiy Kavkaz bilan munosabatlarni rivojlantirishga qaratilgan edi. Keyinchalik, 1997-yil oktyabr oyida AQSh senatori Braunbek va doktor Frederik Starr bilan hamkorlikda Ipak yo‘li strategiyasini ilgari surishdi. Strategiyaning asosiy g‘oyasi va maqsadi AQSh va Markaziy Osiyo mamlakatlarining umumiy hamkorlik strategiyani rivojlantirish edi. Shuningdek, Amerika strategiyasi Rossiyaning Markaziy Osiyo davlatlariga ta’sirini kesish, Eronning bu hudud bilan savdo-iqtisodiy aloqalarini chuqurlashtirishining oldini olish singari bir qator maqsadlarni ko‘zlagan edi. Keyinchalik Xitoy tomonidan yangi

strategiyaning ishlab chiqilishi oqibatida Amerika Ipak yo‘li loyihasi sekin-astalik bilan mohiyatini yo‘qota bordi.

Xitoy Ipak yo‘li loyihasi. Xitoy Xalq Respublikasining ushbu loyihani amalga oshirish g‘oyasi o‘z-o‘zidan paydo bo‘lib qolmadi. Uni shakllantirish va amalga oshirish uchun harakatlar o‘tgan asrning o‘rtalaridan boshlandi. 1990-yilga kelib Markaziy Osiyo mamlakatlari hayotidagi siyosiy o‘zgarishlar mintaqada yangi bozorlar ochish, investitsiyalar kiritish, savdo-iqtisodiy aloqalarni samarali tashkil etish va rivojlantirish negizida mazkur loyihaning amaliy bosqichiga kirishildi. Shundan so‘ng, siyosiy va iqtisodiy aloqalar bosqichma-bosqich rivojlanib bordi. 1991-yil noyabr oyida Uyg‘ur avtonom hukumati rahbari Temur Davamatning O‘zbekistonga tashrif buyurishi, Islom Karimov bilan uchrashuvi davomida qadimiy Ipak yo‘li orqali o‘tadigan Andijon – O‘sh – Qoshg‘ar avtomobil yo‘li va temir yo‘lini modernizatsiya qilish masalalarining muhokama qilinishi bunga misoldir. Shundan so‘ng, XXR hukumatining turli darajadagi vakillari mintaqa mamlakatlariga tashrif buyurib, Ipak yo‘lini qayta tiklash masalalarini muhokama qildilar. Yangi Ipak yo‘lini yaratish g‘oyasi rasman 2013-yil Xitoy Xalq Respublikasi raisi Si Szinpin tomonidan ilgari surildi. Ayni vaqtda, Yangi Ipak yo‘li loyihasi Xitoy yangi rahbarining tashqi siyosat konsepsiyasi maqomini o‘tadi.

Yaponiya Ipak yo‘li diplomatiyasi. Yaponiya «Ipak yo‘li diplomatiyasi» g‘oyasi 1997 yilda mamlakat Bosh vaziri Xashimoto tomonidan taklif etilgan bo‘lib, Yaponiyaga energiya manbalarini jalb etish maqsad qilingan. Mazkur strategiya raqamli texnologiya, energiya ta’minoti, madaniy aloqalar borasida Markaziy Osiyoda ustuvor mavqelarni egallash, ayni yo‘nalishlarda izchil hamkorlik olib borish, shuningdek, Yaponiyaning Markaziy Osiyodagi mavqeini mustahkamlashni ko‘zlagan edi.

Ipak yo‘li konsepsiyalari bo‘yicha xalqaro miqyosda anchayin salmoqli

I p a k y o ‘ a m l a k a t l

O‘zbek olimlari ham bu sohada kengqamrovli ilmiy izlanishlar olib Respublikasining ushbu loyihadagi ishtiroki masalalarini yoritishni ko‘zda tutadi. Bu borada xalqaro munosabatlar yo‘nalishida T. Dadabaev; iqtisodiyot yo‘nalishida I. Qoraboev, A. Zoxidov; tarix yo‘nalishida A. Xo‘jayev, N. Karimova, R. Mirzayev, O. Kobzeva, R. Farmonov, Q. Jo‘rayev,

Bu izlanishlar orasida zamonaviy ipak yo‘li loyihalari monografik planda o‘rganilgan A. Mullayev, M. Rahimovlar hammuallifligida yozilgan “O‘zbekiston va zamonaviy ipak yo‘li diplomatiyasi” nomli tadqiqot alohida ahamiyatga ega. Kitobning birinchi bobi “Ipak yo‘li va uni o‘rganish paradigmalari” deb atalib, unda ipak yo‘li diplomatiyasining tiklanishi va uning xalqaro munosabatlarda tutgan o‘rni, xorijiy ilmiy markazlarda Ipak yo‘lini tadqiq etishning asosiy yo‘nalishlari, zamonaviy xalqaro munosabatlarni tadqiq etishda fanlararo yondashuvlar, O‘zbekiston xalqaro munosabatlari va ipak yo‘lining qayta tiklanish jarayonlari haqida so‘z yuritiladi.

Ikkinchi bob O‘zbekiston xalqaro munosabatlari rivojlanishning yangi dinamikasiga bag‘ishlangan va mazkur bobdaXXR Ipak yo‘li konsepsiyasi va uning mintaqalararo integratsiyalashuvidagi o‘rni, xalqaro transport-kommunikatsiya loyihalarida O‘zbekistonning ishtiroki masalalari o‘rganilgan bo‘lsa, uchinchi bobda O‘zbekistonning xalqaro madaniy-gumanitar va turizm sohasidagi hamkorligi, ta’lim va ilm-fan sohasidagi hamkorlik, madaniy-gumanitar aloqalar, turizm yo‘nalishidagi aloqalar aniq faktlarga tayangan holda, tadqiq qilinganini ko‘rish mumkin.

O‘zbek olimlari tadqiqotlari orasida V. V. Paramonovning ilmiy izlanishlari ham alohida ahamiyat kasb etadi. Uning qator maqolalarida mintaqa davlatlari bilan Xitoy o‘rtasidagi savdo-iqtisodiy, moliyaviy-investitsiyaviy, sanoat va transport-kommunikatsiya sohalaridagi kabi munosabatlarni jadal rivojlantirish, chegara-hududiy muammolarni hal etish bo‘yicha chora-tadbirlar majmui va harbiy-siyosiy ishonchni mustahkamlash, «uch yovuzlik»(separatizm, terrorizm va ekstremizm) bilan kurashish prinsipial ahamiyat kasb etishi, xamda Xitoyning "Bir kamar – bir yo‘l" tashabbusini amalga oshirishda faol ishtirok etishi ochib berilgan, postsovet hududida, shu jumladan, Rossiya va Markaziy Osiyo o‘rtasidagi integratsiya jarayonlari, nafaqat ularning yanada yuqori ijtimoiy-siyosiy barqarorligi va iqtisodiy o‘sishini ta’minlash, shuningdek, Xitoy bilan strategik, do‘stona va yaqin hamkorlik aloqalarini uyg‘un rivojlantirishga qaratilgan ahamiyati asoslangan. Rossiya, Xitoy va boshqa omillar prizmasida Markaziy Osiyoda xalqaro munosabatlar rivojlanishining mintaqadagi barcha mamlakatlarning umumiy integratsiya makonini shakllantirish darajasiga yetguncha sa’y-harakatlarini yanada yaqinroq muvofiqlashtirish zarurligini nazarda tutadigan ssenariylari o‘rganilgan. Markaziy Osiyoda mintaqaviy integratsiyalashuvning siyosiy ahamiyati, Afg‘onistonni jalb qilgan holda g‘arbiy yo‘nalishda muqobil transport-kommunikatsiya va harbiy-strategik aloqalarni rivojlantirish ko‘rsatilgan [V. Paramonov, 2023].

Ipak yo‘li tarixda turli mintaqalar, davlatlarni siyosiy, iqtisodiy va madaniy jihatdan o‘zaro bog‘lab turishda muhim ahamiyat kasb etgan. Shu bilan birga, Ipak yo‘li barcha qit’alarni qamrab olganligi bilan ham o‘z davri uchun global ahamiyatga ega edi. Biroq davrlar o‘tishi va siyosiy jarayonlar o‘zgarishi bilan ham Ipak yo‘li o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan. Shu jihatdan, zamonaviy dunyoda ro‘y berayotgan xalqaro munosabatlarni muvofiqlashtirishda ham Ipak yo‘li diplomatiyasi o‘z o‘rniga ega.

XX asrda yuz bergan geosiyosiy jarayonlar xalqaro munosabatlarni muvofiqlashtirish va rivojlantirish zaruriyatini yuzaga keltirdi. Jahon mamlakatlari munosabatlarini qayta tiklash hamda o‘zaro nizolarni tinch yo‘l bilan hal etish ham dolzarb masalaga aylandi. Bu borada xalqaro munosabatlarni qayta ko‘rib chiqish muhim ahamiyatga ega edi. Xususan, Ikkinchi jahon urushidan keyin vujudga kelgan «sovuq urush» tendensiyasi xalqaro munosabatlar tizimiga ham salbiy ta’sir ko‘rsatdi. Bunday sharoitda xalqaro munosabatlarni tizimli rivojlashtirish zaruriyati paydo bo‘ldi. Shunday sharoitda Ipak yo‘li diplomatiyasi xalqaromunosabatlardagi asosiy vosita sifatida yuzaga keldi. Bu, o‘z navbatida, «sovuq urush» holatida yuzaga kelgan bipolyar tizimda o‘ziga xos holatini yuzaga keltirishga sabab bo‘ldi. Bu, birinchi navbatda, madaniy munosabatlarda ko‘zga tashlandi. Jahonning yetakchi mamlakatlari va nufuzli xalqaro tashkilotlari tomonidan xalqaro munosabatlarda o‘z strategiyalarini Ipak yo‘li brendi asosida amalga oshira boshladi.

O‘zbekiston ushbu loyihaning iqtisodiy, madaniy gumanitar, transport-kommunikatsiya loyihalarida ishtirok etmoqda va ishtirokchi davlatlar bilan o‘z manfaatlari doirasida munosabatlar olib bormoqda. O‘zbekiston ushbu loyiha asosida mamlakatga yangi investorlar, sarmoyalarni jalb qilish, sog‘lom iqtisodiy raqobat muhitini yaratish, xorijiy qo‘shma loyihalarni amalga oshirishi maqsadga muvofiq. Shunday holda Ipak yo‘li loyihasi O‘zbekistonga qulay iqtisodiy platforma yaratadi hamda to‘g‘ridan to‘g‘ri investitsiya manbalarini diversifikatsiya qilish hamda yangi transport yo‘laklari asosida mintaqa bozorlariga chiqish, mamlakatni Markaziy Osiyoning iqtisodiy va logistika markaziga aylanish imkonini beradi. O‘zbekiston Yangi Ipak yo‘li konsepsiyasi doirasida «Angren–Pop» temir yo‘li qurilishini hamkorlikda amalga oshirdi. O‘zbekiston – Qirg‘iziston – Xitoy temir yo‘li doirasida hamkorlik olib bormoqda. O‘zbekiston ishtirokchi mamlakatlar bilan loyihaning rivojlangan davlat lari tajribasidan keng foydalanishi, innovatsion qishloq xo‘jaligini va inson kapitalini rivojlantirishda ilmiy salohiyatdan yetarlicha foydalanish, savdoiqtisodiy aloqalarni rivojlantirish bo‘yicha

yangi yo‘nalishlar yuzasidan o‘zaro munosabatlarni yanada rivojlantirishi maqsadga muvofiq. Markaziy Osiyo mamlakatlari, xususan, O‘zbekiston Ipak yo‘li konsepsiyasining ishtirokchisi sifatida unga a’zo mamlakatlar bilan savdo-iqtisodiy hamda energetika sohasida faol hamkorlik aloqalarini olib bormoqda. Ushbu sohadagi o‘zaro munosabatlar O‘zbekistonning milliy va iqtisodiy manfaatlari dan kelib chiqqan holda, mamlakatni yanada rivojlantirish, xalqaro nufuzini oshirishga qaratilgan. Shu o‘rinda ta’kidlash kerakki, O‘zbekistonning asosiy savdo-iqtisodiy hamkor mamlakatlari va tashqi savdo aylanmasi Ipak yo‘li loyihasi ishtirokchi davlatlari ulushiga to‘g‘ri kelmoqda [A. Mullayev, 2016]. O‘zbekistonning Ipak yo‘li konsepsiyasi doirasida energetika sohasidagi o‘zaro munosabatlari mamlakat iqtisodiy barqarorligining muhim kafolati bo‘lib xizmat qiladi. O‘zbekiston mazkur sohada Ipak yo‘li loyihasi ishtirokchi davlatlari bilan ko‘plab yirik loyihalarni amalga oshirmoqda. Shu bilan birga, energetika sohasida yirik manba va imkoniyatlarga ega mamlakat sifatida O‘zbekiston ushbu loyiha ishtirokchi mamlakatlarining ilg‘or tajribasini o‘zlashtirish va amaliyotga tatbiq etishi maqsadga muvofiq. O‘zbekiston Ipak yo‘li konsepsiyasi doirasida madaniy-gumanitar sohada o‘zaro aloqalarni rivojlantirib bormoqda. Ular ta’lim, fan, sog‘liqni saqlash, sport, turizm, san’at va madaniyat sohalarida namoyon bo‘lmoqda. Ushbu loyiha ishtirokchi mamlakatlari bilan bir qator qo‘shma loyihalar amalga oshirilmoqda, ilmiy anjumanlar, nashr va akademik almashinuvlar ilm-fan sohasida yo‘lga qo‘yilgan. Xalqlar va mamlakatlar o‘rtasida o‘zaro madaniy munosabatlarni yo‘lga qo‘yish va rivojlantirishda «xalq diplomatiyasi» tamoyili muhim ahamiyat kasb etadi. Zero, Ipak yo‘lidagi madaniy munosabatlar ham shunday rivojlangan. Chunki «xalq diplomatiyasi» mexanizmini rivojlantirish madaniy munosabatlarni yuksaltirishning muhim shartlaridan biridir.

Xulosa

XX asrning 70-80-yillaridan boshlab dunyoning rivojlangan mamlakatlarida Ipak yo‘li tadqiqotlari bo‘yicha markazlar vujudga kela boshladi. Bunday markazlar turli mamlakatlar tashqi siyosatida muhim ahamiyatga ega bo‘lib, ayrim davlatlar xalqaro aloqalarini yo‘naltirib turishga ko‘maklashuvchi «aql markazlari» vazifasini ham bajaradi. Ular tomonidan ilgari surilgan ilmiy xulosalar natijasida yirik aktorlarning Ipak yo‘li mamlakatlariga nisbatan tashqi siyosiy va iqtisodiy strategiyasi shakllantirila boshlandi. AQSh, Rossiya, Xitoy, Yaponiya va boshqa mamlakatlarning Markaziy Osiyo mamlakatlariga nisbatan tashqi siyosatida ushbu masalalarni kuzatish mumkin. Biroq ayrim tadqiqot markazlarida Markaziy Osiyo davlatlari tashqi va ichki siyosati to‘g‘risida yetarli darajada isbotlanmagan tahliliy materiallarni kuzatish mumkin.

Shundan kelib chiqqan holda, O‘zbekistondagi tadqiqot markazlari salohiyatini kuchaytirish, bu borada jahon tajribasini o‘rganish, halqaro hamkorlikni yanada kengroq rivojlantirish, mamlakatda yuz berayotgan jarayonlar to‘g‘risida ko‘proq tahliliy materiallar nashr etish, bunday tadqiqot markazlarini O‘zbekistonning ilmiy salohiyati kuchli bo‘lgan hududlarida ham tashkil etish maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Xo‘jayev A. Buyuk Ipak yo‘li: munosabatlar va taqdirlar. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti, 2007. – B.

– Toshkent: Yangi nashr, 2011.

Kobzeva O. Velikiy Shelkovыy put: analiz problem izucheniya i

O‘zbekiston va zamonaviy Ipak yo‘li diplomatiyasi. – Toshkent: Zilol

Rol “Velikogo Shelkovogo Puti” v mejdunarodnых svyazax gosudarstv

e B. 7-11.

Markaziy Osiyo va Rossiyaning zamonaviy tadqiqot markazlari

GLOBALLASHUVNING INQILOBIY MOHIYATI

***PhD* Sherov Mansur Boltayevich**

Chirchiq oliy tank qo‘mondonlik muhandislik bilim yurti

Ushbu ilmiy maqolani yozishdan asosiy maqsad bo‘lib qachondan beri amal qilib kelayotgani haqida ham to‘xtalib o‘tish amalga oshirilgan: globallashuvning boshlang‘ich bosqichi haqida mualliflar tomonidan ilgari surilgan g‘oyalarni tahlil qilish; XX asrning yutug‘i ham tafakkurda, ham texnikada afsonaviy tezlik va tezlanishlarni

Kalit so‘zlar: Globallashuv, inqilob, globallashuvning boshlang‘ich g‘oya, tafakkur, afsonaviy tezlik, sun’iy materiallar, zamonaviy

THE REVOLUTIONARY NATURE OF GLOBALIZATION

Abstract (annotation)

The main purpose of writing this scientific article is to think about the revolutionary nature of globalization, to dwell on how long it has been in practice. Based on this goal, the following tasks were solved: analysis of the ideas put forward by the authors about the initial stage of globalization; to analyze the achievements of the 20th century, both in thinking and in technology, the ability to control legendary speeds and accelerations and the creation of opportunities to produce artificial materials. At the same time, studying the possibilities of using the economic advantages created by the process of globalization for any country moving towards modern technologies.

Key words: Globalization, revolution, initial stage of globalization, idea, thinking, legendary speed, artificial materials, modern technologies.

Insoniyat har doim ziddiyatlar va xavotirlar girdobida yashab kelgan. U o‘z boshidan jahon urushlari, yadro qurollari xavfi, turli tabiiy va texnogen fojialarni kechirgan, ular bugun ham davom etib kelmoqda. Bugun u o‘zining ta’sir kuchi bilan yuqorida keltirilgan xavflardan kam bo‘lmagan globallashuvning xavf-xatarlariga duch kelmokda. Asosiy xavf shundan iboratki, u yuksak rivojlangan mamlakatlarga endi taraqqiyot yo‘liga kirib borayotgan mamlakatlardagi millatlar va elatlarni qaram qilish, ularning moddiy boyliklarini qulga kiritishda qirg‘inbarot qurol kuchi bilan emas, balki o‘zlarida mavjud bulgan fan va texnika, texnologiya yutuklarini ommalashtirish, investitsiyalar kiritish, iqtisodiy integratsiyani jadallashtirish kabi omillardan foydalanish vositasida ularning ongi, qalbi va ruhiyatini egallash, oxir-oqibatda ular ustidan hukmronlikni to‘la o‘rnatish imkoniyatini kengaytirishga xizmat qilmokda.

Ko‘rinishidan, har ikki tomon ham globallashuv jarayonidan manfaat ko‘rayotgandek bo‘lsada, amalda asosiy manfaatni katta intellektual salohiyat, fan-texnika, texnologiya yutuklari va zamonaviy ommaviy kommunikatsiyalarga ega bo‘lgan mamlakatlar ko‘rmoqda, bunga ega bo‘lmaganlar esa ana shu taraqqiy etgan mamlakatlarga o‘zlari oxirigacha anglab yetmagan holatda ularga bog‘lanib qolayotir. Negaki, globallashuv zamirida gegemonlik g‘oyasi mavjud bo‘lib, turli mazmunda, jumladan, iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy va madaniy kabi sohalarda o‘zini namoyon etib kelmokda. Buning natijasida taraqqiyot yo‘lidan borayotgan va rivojlanayotgan mamlakatlar, millatlar, ellatlarning milliy ma’naviyati va moddiy imkoniyatlari globallashuvning qurboniga aylanmoqda.

Jamiyat tarixini tadqiq etish shuni ko‘rsatadiki, insoniyatning ilk o‘tmishi, dastlabki moddiy va ma’naviy madaniyat makonlari Sharqda shakllangan va insoniyatning keyingi taraqqiyotiuchun zamin tayyorlab bergan. Sharq juda katta geografik hududga ega bo‘lib, asosan to‘rt qism: Yaqin Sharq, O‘rta Sharq, Janubiy va janubi-sharqiy Osiyo va Uzoq Sharqqa bo‘linadi.

Sharq mamlakatlari mamlakatimiz milliy manfaatlari tizimini ta’minlash borasida o‘ziga xos muhim ahamiyatga ega. Shunday ekan, yosh mustaqil davlatimiz tegishli tashqi siyosiy muassasalar uchun aynan shu o‘ziga xos va biz uchun muhim hisoblangan bu geografik makonlarning parametrlarini o‘rganish, tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Umuman olganda, Sharqning bu qismlardagidavlatlari O‘zbekiston uchun yangilik emas, desa ham bo‘ladi. Zotan, mamlakatimiz bir vaqtlar Buyuk Ipak Yo‘li orqali bu mintaqa xalqlari bilan qadimdan aloqalarni yo‘lga qo‘ygan. Jumladan, bugun kunda Yaqin va O‘rta Sharqdajoylashgan mamlakatlarning mavqei, jahon geosiyosiy koordinatalari orasida tutgan o‘rni ilgarigidan keskin farq qiladi. Bu masala to‘g‘risida so‘z yuritar

ekanmiz, tashqi siyosatimiz samaradorligi nuqtainazaridan ulargaxosayrim xususiyatlarni hisobga olmasligimiz mumkin emas.

Mazkur geografik makon joylashgan mamlakatlarning bugunga xos bo‘lgan jihati birinchi navbatda ularning kuchli davlat strategiyasining muhim nuqtasiga aylanib qolganligi bo‘lsa, ikkinchidan ularga xos permanent (uzoq davom etuvchi) mojaroli holatning mavjudligi. Ayni paytda o‘z yechimini topmayotgan Isroil-Falastin, Isroil-Arab davlatlari, Kurdiston muammosi, umuman, mintaqada joylashgan davlatlar o‘rtasida mavjud bo‘lgan an’anaviy ishonchsizlik holati, eng avvalo, Afg‘oniston hududidagi mojaroli vaziyat to‘g‘risida bormoqda. Bu singari noaniq vaziyat, birgina mintaqa davlatlari emas, balki manfaatlari ushbu mintaqa jarayonlari bilan tutash davlatlarning geosiyosiy imkoniyatiga ta’sir ko‘rsatishda davom etmoqda.

Shuni aytish kerakki, vaqt o‘tishi bilan globallashuv jarayonining o‘ziga xos ijobiy tomonlari bilan birga, bir qator salbiy jihatlari ham namoyon bo‘la boshlaydi. Davlatlarning bir-biriga sezilarli darajada o‘sgan bog‘liqligi shuni ko‘rsatmoqdaki, bir mintaqadagi xoh salbiy, xoh ijobiy voqea - hodisalar dunyoning boshqa bir mintaqasiga juda tez tarqalib, o‘z ta’sirini ko‘rsatmoqda. Buning oqibatida, mintaqa xavfsizligi va barqarorligiga jiddiy tahdidlar vujudga kelmoqda. Vaziyatning keskinlashuvi, tashqi tahdidlarning ichki tahdidlar bilan, ya’ni an’anaviy tahdidlar bilan o‘zaro qo‘shilishi, ular orasidagi masofa yaqinlashuvi hamda ularning o‘zaro bog‘liqligi o‘sishi kuzatilmoqda. Bu holat esa milliy va mintaqaviy xavfsizlikni ta’minlashda jiddiy muammolarni keltirib chiqarmoqda.

Shuningdek, bugungi kunda jahon geosiyosatida geostrategik kuchlar muvozanatining o‘zgarishi, ko‘p qutbli markazlar yuzaga kelishi, ular orasidagi raqobat hamda ayrim davlatlarning dunyo hukmronligi uchun ochiqdan - ochiq da’volari yangi mustaqil davlatlarda jamiyatni erkinlashtirish va huquqiy demokratik davlat qurish jarayoniga, milliy va mintaqaviy xavfsizlikni ta’minlashga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda.

Ushbu geosiyosiy raqobat oqibatida xalqaro xavfsizlikning yangi noan’anaviy tahdidlari: xalqaro terrorizm, diniy ekstremizm va fundamentalizm, narkobiznes, noqonuniy qurol savdosi, separatizm vujudga kelishi kuzatiladi. Mazkur tahdidlar esa zamonaviy xalqaro munosabatlar tizimidagi globallashuv va integratsiyalashuv natijasida kundan-kunga milliy, mintaqaviy va xalqaro xavfsizlikka xavf solmoqda.

So‘nggi davrlarga kelib, geosiyosiy vaziyatning o‘zgarishi hamda raqobat kuchayishi natijasida yuqorida ko‘rsatilgan omillardan tashqari, ilgari kuzatilmagan tahdidlar yuzaga kela boshladi. Ayrim g‘arb davlatlari tomonidan o‘z milliy manfaatlarini kengaytirishda «demokratiya eksporti»

«ikkilamchi meyor» siyosiy va «axborot huruji» kabi asosiy vositaga aylanmoqda. Globallashuv jarayonini bevosita axborot bilan bog‘liq ekanligini tushinish qiyin emas, albatta.

Mutaxassislarning fikricha, hozirda axborot iqtisodiyotning eng serdaromad manbaiga aylanib bormoqda. AQSH Strategik tadqiqotlar institutining ma’lumotlariga ko‘ra, axborot mahsulotiga sarflangan har bir dollar, yoqilg‘i-energetika sohasiga sarmoya qilingan 1 dollardan ko‘ra bir necha barobar ko‘p foyda berar ekan. Bu faqat uning iqtisodiy jihati, uning siyosiy jihati esa o‘z shaxsiy manfaatlariga o‘ta arzon, o‘ta qulay yo‘llar bilan erishish sifatida qaralmoqda. Shu nuqtai nazardan bugungi kunda axborot omili ham siyosiy, ham iqtisodiy jihatdan ayrim kuchlar manfaatiga aylanib bormoqda. Shuning uchun ham yangi mustaqil davlatlarning milliy xavfsizligini ta’minlashda siyosiy, iqtisodiy, harbiy omillar bilan bir qatorda uning axborot jihatlari borgan sari dolzarblashmoqda.

Xalqaro munosabatlar tizimida yuz berayotgan o‘zgarishlar natijasida milliy xavfsizlik, mintaqaviy xavfsizlik va xalqaro xavfsizlik kabi tushunchalar mohiyatini tushinishga, ularning o‘zaro bog‘liqligini anglashga e’tibor ortib bormoqda. Bugungi dunyoning axborot xavfsizlik holati «Xavfsizlik»ka bo‘lgan zamonaviy yondashuvlarni ishlab chiqishga va milliy, mintaqaviy va xalqaro xavfsizlikka nisbatan konseptual qarashlarni rivojlantirishga undamoqda.

Bugungi globallashuv asrida axborotga bo‘lgan talab har qachongidan ko‘ra, kuchayib bormoqda. Shunday ekan, xolis va haqqoniy axborotlarni tarqatish, ommaning bu mahsulotga bo‘lgan ehtiyojini qondirish har qachongidan ko‘ra bugungi kunda dolzarb ahamiyat kasb etadi. Ma’lumki, demokratik jamiyatda ommaviy axborot vositalari, tele-radio kanallar odamlarni xolis va haqqoniy axborot yetkazadigan, gumanistik qarashlar, ilg‘or g‘oyalarni ifoda qiladigan erkin minbar sifatida e’tibor beriladigan vositadir. Aslida ham shunday. Bugun jahon miqyosida bo‘layotgan olamshumul o‘zgarishlar, iqtisodiy taraqqiyot, ilm-fandagi inson aqlini lol qoldiradigan yangiliklaru ixtirolar barcha-barchasi ommaviy axborot vositalari orqali ma’lum bo‘lmoqda. Demak, OAV, matbuot yaxshilikka, ezgulikka xizmat qilmoqda. Lekin ming afsuslar bo‘lsinki, o‘tgan asrning oxirlari, XXI yuz yillikning dastlabki yillarida G‘arb matbuotida biz aytgan ezgulikka xizmat qilish o‘rniga boshqa buyurtmali «ezgulikka» xizmat qilish hollari ham kuzatilmoqda. Ayniqsa, bu holni sobiq ittifoq parokanda bo‘lgach, uning o‘rnida tashkil topgan mustaqil respublikalar, xususan, Markaziy Osiyo, ayniqsa, O‘zbekiston bilan bog‘liq jarayonlarda uchratish mumkin.

Millat insonlar joni va qoni bilan yaratilgan oliy kadriyatlardan biridir, uning ma'nan o'lishi esa muqarrar ravishda butun insoniyatning jismonan o'lishiga ham olib keladi. Shuning uchun ham millatni asrash uchun, uning asosiy kuchi – "men"ini ta'minlaydigan ma'naviyatini asrash globallashuvning avj olishi sharoitidagi o'ta muhim milliy manfaatlarga molik vazifaga aylanib bormoqda. Chunki, u jadallashgani sari milliy ma'naviyatlarga nisbatan xavf-xatar va tahdidlar ham oshib bormoqda. Bunga befarq bo'lish esa, ertaga milliy ma'naviyatni asrash uchun kech bo'lishi mumkinligini bugungi milliy ma'naviyatimizning tobora yemirilish jarayoni tasdiqdamoqda.

Umuminsoniy ma'naviyat turli-tuman millatlarning o'ziga xos boshqa millatlar uchun ham ma'naviy oziqa bera oladigan qirralarini o'zida mujassamlashtirganligi bois, tabiiy ravishda keng yoyilib boradi hamda jahonda yashayotgan turli millatlarning ma'naviyati rivojlanishiga yordam beradi.

Shuning bilan birga umuminsoniy ma'naviyatning shakllantirish jarayonining o'zi ham milliy ma'naviyatlar rivojlanishiga yordam beradi. Chunki bu jarayonda turli millat va elatlar teng huquq imkoniyatga ega bo'lib, ularning har biri o'z ma'naviyatining boshqalar uchun ham zavq - shavq va ilhom bera oladigan jihatlarini rivojlantirishga harakat qiladi hamda uni ommaviylashtirishda o'zi faol ishtirok etadi. Uning zaminida zo'ravonlik yo'li bilan o'zga millat va elatlar ongi, qalbini egallash maqsadi turmaydi, balki ma'naviy tenglik, samimiylik, o'zaro do'stlik, qardoshlik va bir-birini ulug'lash kabi umuminsoniy qadriyatlar turadi. Shuning uchun ham turli millatlarni o'zaro boyitib boradi, ularni yaqinlashtiradi va ma'naviyatlarning yuksalishiga yordam beradi.

Axborot globallashuvi va yoshlar ma'naviyati, har qanday axborot oqimining yoshlar ma'naviyatiga ta'siri xususida so'z yuritganimizda avvalo bu masala zamirida jamiyatimizning, davlatimizning milliy xavfsizligi yotganini nazarda tutishimiz lozim. Zero bu mavzuda so'z yuritar ekanmiz avvalo ikki masala mavzuning dolzarb nuqtasiga aylanadi: birinchisi axborot oqimi-mafkuraviy tahdid; ikkinchisi - yoshlar ma'naviyati, ya'ni turli xildagi axborotlarga nisbatan yoshlarimizda shakllangan immunitet masalalaridir.

Gap shundaki, axborot oqimi o'z mohiyatiga ko'ra ma'lum bir maqsadga yo'naltirilgan bo'ladi. Uning qanchalik yoshlarimizga ta'sir qilishi uning oldiga qo'yilgan maqsad sari puxta yo'naltirilganligiga bog'liq. Tabiiyki, axborot oqimining salbiy ta'siri esa ularda shakllangan mafkuraviy himoya tizimining mukammalligi omiliga bog'liq.

O‘tish davrida axborot mafkuraviy idrok etish bilan bog‘liq vaziyatning murakkabligi, ya’ni davlat, jamiyat va shaxsda mafkuraviy raqobat borasida yetarlicha demokratik tajriba yo‘qligida hamdir. Ommaviy axborot vositalari tinglovchilarining ko‘pchiligi siyosiy mavzudagi har qanday axborotni rasmiy axborot sifatida qabul qiladi. Axborotlar xarakteri va tartibi siyosiy osoyishtalik va barqarorlikning o‘ziga xos barometri bo‘lib xizmat qiladi. Agar fikrlar xilma-xilligi holati namoyon bo‘lsa, beqarorlik ko‘rsatkichi, siyosiy munosabatlar tizimida muammoli vaziyat yetilib kelayotganining o‘ziga xos alomati sifatida talqin qilinadi. Ikkinchi masalada avvalo, yoshlarimizning mafkuraviy immuniteti bugungi kunda qanday shakllangan degan savol paydo bo‘ladi. Masalani inson omili nuqtai nazaridan o‘rganadigan bo‘lsak, mafkuraviy immunitet - har qanday axborot ta’siriga tushib qolmaslik, avvalo, o‘sha inson ongu-tafakkuri, idroki nechog‘lik o‘tkirligiga, chuqur mushohada qilish qobiliyatiga bog‘liq.

To‘g‘ri, avvalo hammada ham bunday qobiliyatlar birdek rivojlangan emas. Ammo, bu qobiliyatlarni shakllantirish, idrok ko‘nikmalarini hosil qilish, inson tug‘ilganidan to shaxs sifatida shakllanguniga qadar davom etadi. Xususan, bunda ma’lum bir yoshning ko‘p kitob o‘qishi, o‘z mamlakati tarixini o‘rganishi, urf-odatlarga nisbatan hurmat ruhida tarbiya topishi, bir so‘z bilan aytganda, unda milliy e’tiqod - milliy faxr shakllanishi muhim o‘rin tutadi. O‘z millati qadriyatlarini qadrlagan, o‘z tarixini bilgan, Vatanga e’tiqodi shakllangan yoshlarning axborot oqimlarining ta’siriga tushib qolish ehtimoli kam. Chunki bunday yoshlarda o‘ziga xos psixologiya va masalaga o‘ziga xos yondashuv paydo bo‘lgan bo‘ladi. U har qanday axborot zamirida ma’lum bir maqsadni o‘rgana boshlaydi.

Ma’naviyati qashshoq inson, millat va xalqda ana shu tuyg‘ular mavjud bo‘lmaydi, u ruhan tushkunlikka mubtalo bo‘lgan, o‘zgalarga itoatkor, ularning orqasidan yuradigan bo‘lib qoladi. Ko‘rinib turibdiki, ma’naviyatning yemirilishi, uning barbod bo‘lishi boshqa barcha sohalarning ham barbod bo‘lishiga olib keladi.

Shu ma’noda ham O‘zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti Islom Karimov: “Ma’naviyatga qarshi qaratilgan har qanday tahdid o‘z-o‘zidan mamlakat xavfsizligini, uning milliy manfaatlarini, sog‘lom avlod kelajagini ta’minlash yo‘lidagi jiddiy xatarlardan biriga aylanishi va oxir-oqibatda jamiyatni inqirozga olib kelishi mumkin” [1] - deb, ta’kidlagan edilar. Bundan ma’lum bo‘ladiki, bugun milliy-ma’naviy xavfsizlikni ta’minlash, amaliy ahamiyatga molik bo‘lgan masalalardan biriga aylandi.

Globallashuv ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy mazmunlarga ega bo‘lib, unga jarayon yoki hodisa sifatida qaraganda nima o‘zgaradi, bu tushunchalarning

mazmuni nimalarda o‘z ifodasini topadi, degan savolga javob izlashimiz lozim.

Jarayon hodisa bilan uzviy bog‘liq. Agar hodisa obyektiv borliqning tez o‘zgaruvchan tashqi tomonini ifoda ettirsa, jarayon hodisaga nisbatan passiv jihatini o‘zida ifoda etadi va ayni paytda, hodisa jarayonning moddiy borlikdagi ifodasi hamdir. Jarayon tabiat, jamiyat va insoniyat xayotida kechadigan voqea va hodisalarning uzluksizligini anglatuvchi tushunchadir. Uning o‘zak mohiyatini ana shu uzluksizlik tashkil qiladi. U tabiat, jamiyat va inson hayotida kechadigan hodisa bo‘lganligi uchun ham ulardagi obyektiv va subyektiv omillar ta’sirida o‘zgarib boradi. Ammo jarayon obyektiv qonuniyatlar asosida yuzaga kelsa, uni subyektiv kuchlar aralashuvi bilan o‘zgartirib bo‘lmaydi. Agar bunday jarayonlar ma’lum maqsadni amalga oshirishga yo‘naltiriladigan bo‘lsa, uni boshqarish mumkin bo‘ladi.

Bugun globallashuvning avj olishi va uning poyoni yo‘qligidan, oxiri ko‘rinmayotganligidan kelib chiqiladigan bo‘lsa, unga jarayon sifatida qarash to‘g‘ri bo‘ladi. Bu masalaning bir tomoni bo‘lsa, ikkinchi tomondan, jamiyat va insoniyat taraqqiyotining obyektiv qonuniyati hisoblanadi. Ya’ni, uni biz xoxlaymizmi-yo‘qmi, bunga bog‘liq bo‘lmagan holda kechadi. Chunki u borliqning yashash qonuni hisoblanadi. Uchinchi tomondan, globallashuv garchand jamiyat va insoniyat taraqqiyotining obyektiv qonuniyati bo‘lsa-da, u inson omilini, uning ishtirokini absolyut tarzda inkor etmaydi. Chunki globallashuv fan, texnika, texnologiya va hozirgi zamon kommunikatsiyalarisiz hech narsa emas, u mavhum tushuncha, faqat ularning yutuqlari hamda ommaviylashuvi natijasidagina moddiy kuch sifatida o‘z ifodasini topadi.

Globallashuv jarayonining barcha sohalardagi ko‘lami, salohiyatini dunyo va xalqlar hayotini o‘zgartirishdagi qudrati, kuchini o‘tmishda xalqlar va mamlakatlar hayotida bo‘lib o‘tgan inqiloblar bilan tenglashtirish mumkin. Ayni paytda, u o‘zining hali tarixda insoniyat erishmagan yutuqlari, darajalari jihatdan har qanday inqiloblardan ham yuksakdir. Ana shu jihatlarini hisobga olib, globallashuv jarayonini insoniyat va jamiyat taraqqiyotining yangi zamon inqilobi deyish mumkin.

Globallashuv jarayonining inqilobiy mohiyati haqida fikr yuritganda, eng avvalo, “inqilob” tushunchasining ma’no-mazmuni haqida to‘xtalish lozim bo‘ladi. Chunki uning ma’no-mazmuni, mohiyati va nimalar ta’sirida yuzaga kelishini tushunib yetmasdan turib, globallashuv bilan uning qanday aloqasi borligini ham anglash qiyin bo‘ladi.

Ma’lumki, inqilob turli sohalarda sodir bo‘lah-digan katta burilishlarni o‘zida ifoda etadi. Jumladan, bu jarayon fanda, texnika texnologiyasida va

jamiyatda sodir bo‘ladi. Fandagi inqilob uning taraqqiyotidagi ulkan burilish, yuksaklikka ko‘tarilgan yangi bosqich hisoblanadi.

U oddiy taraqqiyotning davomi emas, balki uning rivojlanishida ma’lum bosqichda sodir bo‘lib turadigan, o‘z kuchi, qudrati bilan yangi taraqqiyot va davrni boshlashga olib keladigan katta burilishni o‘z ichiga oladi. Fan-texnika texnologiyalaridagi inqiloblar ijobiy ahamiyatga ega bo‘lib, butun insoniyatga xizmat qiladi. Jamiyatda sodir bo‘ladigan inqiloblar esa alg‘ov-dalg‘ovlar va katta fojialarga olib keladi.

Jahon taraqqiyotida sodir bo‘lgan inqiloblar insoniyat boshiga katta bugungi kunda ba’zi to‘dalarning “quyushqon”dan chiqib ketishi natijasida sodir bo‘lishi mumkin bo‘lgan har qanday “inqilob” lar uning boshiga misli ko‘rilmagan darajada halokatlarni yog‘dirayotganining guvohi bo‘lib turibmiz [2].

s
h

Globallashuv jarayonining avj olishi ham milliy o‘zlikni anglashning barqaror rivojlanishiga salbiy ta’sir o‘tkazadi. U yuqorida ta’kidlaganimizdek, o‘zga mamlakatlarning fan yutuqlari, texnika, texnologiya va investitsiyalari bilan ularning ma’naviyati, axloqi, ularning o‘zligini anglash rivojida beqarorlik vujudga keladi.

i
l

Chunki millatlar hayotiga kiritilayotgan ma’naviyatga daxldor barcha lardan milliy ma’naviyatga salbiy ta’sir o‘tkazuvchi mahsulotlarning farqini anglab yetish darajasiga ko‘tarish amaliy ahamiyatga egadir. Bugun xuddi mana shu muammoning mohiyatini anglashga e’tibor

a
r
n
i

Til insonni atrof-muhit bilan bog‘laydi. Uni olam sirlarini bilish, o‘z ongidan o‘tkazish va bundan o‘z manfaati yo‘lida foydalanish imkoniyatini muloqot esa o‘zaro ma’naviy va ma’rifiy jihatdan boyishning muhim omili ko‘z, quloq qanchalik muhim bo‘lsa, til ularni “moddiylikka aylantirish”da shu darajada muhim ahamiyatga ega bo‘ladi. Professor Q. X. Xonazarov ta’kidlaganidek: “Biz olamni tildan uzib faraz qila olmaymiz. Biz bilgan

i
q
b
o
l
i

n
a
f
a

o‘rganilmagan noma’lum qismlari ham tilda qamrab olingan, uning aniq Bunday ta’rif bizni ongimizni bilishga safarbar qiladi, tafakkurimizni

Shuni alohida ta’kidlash lozimki, dunyoning ko‘zga ko‘ringan

i
q
t
bilan bir qatorda globallashuvni siyosat va davlatchilik bilan bog‘lab
i
s
o
d
i
y
Jozef Stiglitsning fikri quyidagicha: “globallashuv insonlar hayotini hozirning o‘zida, masalan, ilmning globallashuvi sog‘liqni saqlash, insonlarning umrini uzaytirishga olib keldi” [4].
ʋ
o
‘
uning qachondan beri amal qilib kelayotgani haqida ham to‘xtalib o‘tish joiz bo‘ladi. Ular haqida qisman bo‘lsa-da, ushbu satrlar muallifining yuqorida nomi zikr etilgan kitobida fikr yuritilgan bo‘lsa ham, fan bu boshlanganligi haqida ham o‘zimizning mulohazamizni bildirishimiz lozim bo‘ladi, deb hisoblaymiz.

m

s
h
u
n
i

t
Ayni paytda globallashuvning dunyo miqyosida qarama-qarshiliklarga ta’siri goyasini N. Eyndjel o‘zining 1909 yilda yozgan “Buyuk xomxayol” (Великая иллюзия) nomli asarida asoslab bergan edi [5].

O‘zbek olimlaridan biri, filologiya fanlari doktori, professor savdoning amalga oshuvi va uning natijasida iqtisodiyotdagi o‘sish bilan bog‘laydilar hamda uning boshlanishini XIX va XX asr bilan va moliyaviy qudrati bilan globallashuv to‘lqinining birinchi bosqichi kafolati bo‘lgan. Globallashuvning ikkinchi bosqichi (yoki tiklanishi)ning bo‘lgan inqiloblar asosida boshlanganligi ta’kidlanadi[5]
r
i

qo‘yishi bilan bu atamaga moyillik sezildi va u hayotimizdan mustaqil o‘rin oldi. . . miloddan oldingi IV asrda yunon sarkardasi Makedoniyalik qudratli davlat barpo etmoqchi bo‘lgan va shu tariqa insoniyat tarixida

Yoki miloddan oldingi I asrda Rim imperatori Yuliy Sezar ham xuddi shunday yo‘l tutib, butun Yevropani ishg‘ol qilgan va qudratli imperiya Ta’bir joiz bo‘lsa, insoniyat tarixida zo‘ravonlik bulsa-da, ikkinchi lashuvga asos solgan” [6].

adabiyotda globallashuv jarayoni o‘rta asrlarda (IV -XIV) ham sodir bo‘lgan va insoniyat globallashuvning o‘zgacha ko‘rinishini boshdan tarixida ilk bor o‘zaro hamjihatlik, ya’ni globallashuvga intilish yuzaga

XIV-XVII asrlarda qadimgi yunon-rim va islom tamaddunidan baxra olgan ilg‘or fikrli ziyolilar G‘arbiy Yevropada Uyg‘onish davri Madaniy hayotdagi globallashuv G‘arbiy Yevropaga ko‘chdi. 1789 yili Fransiya Burjua inqilobi g‘alaba qildi. Shu tariqa XVIII asrda globallashuv ma’rifatparvarlik harakatlarida ko‘rindi va ular tomonidan amalga

XX asrda Marks ta’limotiga asoslangan sotsialistik realizm va Kyerkegor hamda Nitsshe nazariyasini targ‘ib qilgan modernizm (postmodernizm) adabiyot va san’at XXI asrda kaysi yo‘ldan boradi, iktisodiyot va siyosatda kutilayotgan globallashuv adabiy jarayonga qanday ta’sir o‘tkazadi, degan

jarayonining shiddat bilan rivojlanishi shuni ko‘rsatmosdaki, milliy intellektual bilan bog‘liq bo‘lgan yana bir jiddiy masala - unda munosib yetish jadal rivojlanayotgan jarayonlardan bir qadar orqada qolayotganga o‘xshaydi. Vaholanki, millatimiz istiqbolining muhim omili o‘zgalarning bo‘lgan mahsulotlarimizni ko‘proq sotishga erishishimizdir.

Foydalangan adabiyotlar ro‘yxati

1. Islom Karimov. Yuksak ma’naviyat - yengilmas kuch. - T. : “Ma’naviyat”, 2008. 12-bet.

2. Otamuratov S. Globallashuv va millat (siyosiy-falsafiy tahlil). - T. : «Yangi asr avlodi», 2008. 12-bet.

3. Xonazarov Q. Globallashuv va til falsafasi. - T. : Falsafa va huquq instituti, 2009. 13-6.

4. Uzbekistan and Central Asia. - Центр политических исследований. И..

Глобалистика: международный междисциплинарный энциклопедический словарь. - Москва-Санкт Петербург -Нью-Йорк, 2006. - С. 163.

Xo
ı
b
e
k
o
v

TALABALARDA MILLIY IDENTIKLIKNI ETNOPEDAGOGIKA VOSITASIDA RIVOJLANTIRISH

M.

A
d
a
b
i
y
o
t
d
a
g
i
o
b
a
l
i
m
e
s
h
u
v
.

–

Shavkat DANIYAROV

Annotatsiya

Ushbu maqolada milliy identiklikning o‘zak xususiyatlaridan biri bo‘lgan milliy xarakter, mentalitet, uning o‘ziga xos jihatlari, sifatlari ochib berilgan. Milliy identiklikning dinamik xususiyati muayyan bir etnohududiy makonda istiqomat qilayotgan xalq va elatlarda milliy mansublik va o‘zlikni anglash masalalari. Milliy identiklik jarayoni, uni millat qanday tushunishiga bog‘liqligi ochib berilgan. Xotiralardan iborat kollektiv g‘oya yoki o‘zini-o‘zi tasvirlash sifatida milliy identiklik madaniy xususiyatga ega ekanligini ko‘rsatilgan. Milliy identiklikni shakllantirishda tarix, adabiyot, teatr va filimlarning o‘rni ochib berilgan.

Talabalarda milliy identiklikni etnopedagogika vositasida rivojlantirish, ularga etnopedagogikaning tarbiyaviy xususiyatlarini singdirish yo‘llari va usullari keng ochib berilgan. Bunda xalqimizning tarbiyaviy an’analari asosida talabalarda milliy qadriyatlarini shakllantirish yuzasidan amalga oshirilayotgan ishlar, tajribalarni

o‘rganish va tahlil qilish, pedagogik tajribalar o‘tkazish katta ahamiyat kasb etishi e’tirof etilgan.

Talabalarni g‘arb madaniyati ta’sirlaridan himoyalashda etnopedagogika namunalari, milliy qadriyatlar asosida talabalarning milliy identikligini rivojlantirishning yangi shakllarini ishlab chiqish va hayotga tadbiq etish yo‘llarini belgilash kabi asosiy vazifalar sanab o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: Milliy xarakter, milliy identiklik, etnopedagogika, milliy mentalitet, tarbiya, ijtimoiy g‘oya, madaniyat, qadriyat, etnohudud, milliy an’ana, milliy urf-odat.

DEVELOPMENT OF NATIONAL IDENTITY IN STUDENTS THROUGH ETNOPEDAGOGY

Shavkat DANIYAROV

Abstract

This article reveals the national character, mentality, its specific aspects and qualities, which are one of the core features of national identity. The dynamic feature of national identity is the issues of national affiliation and self-awareness among peoples and peoples living in a certain ethno-territorial space. It is revealed that the process of national identity depends on how the nation understands it. National identity as a collective idea or self-image consisting of memories has been shown to be cultural in nature. The role of history, literature, theater and films in the formation of national identity is revealed.

Development of national identity in students through ethnopedagogy, the educational features of ethnopedagogy have been widely disclosed to them. In this regard, it is recognized that the work carried out in connection with the formation of national values in students based on the educational traditions of our people, the study and analysis of experiences, and the conducting of pedagogical experiments are of great importance.

In order to protect students from the influence of Western culture, the main tasks are to develop new forms of development of students' national identity based on examples of ethnopedagogy, national values, and to determine ways of applying them to life.

Keywords: National character, national identity, ethnopedagogy, national mentality, education, social idea, culture, value, ethno-region, national tradition, national custom.

Kirish

Milliy identiklik muammosi juda dolzarb muammoga aylanmoqda. Chunki, bir tomondan globallashuv ta'sirida turli millatlardan tashkil topgan yer kurrasi yagona madaniy dunyoga integrasiyalashmoqda, ikkinchi tomondan milliy identiklikni saqlash millatni saqlab qolishning muhim omiliga aylanmoqda. Haqiqatan, bugungi kun borlig'i nuqtai

nazaridan identiklik insonning etnik birlik, millat, milliy davlatchilik qurilishi tarixi va tarixiy sinovlarning mohiyatini tushuntirish vositasi sifatida namoyon bo‘lmoqda. Madaniy taraqqiyot identiklikning barcha ko‘rinishlarida, xususan etnik birlik a’zosi, millat vakili sifatidagi inson va uning milliy madaniyatida o‘z ifodasini topadi, bu bilan madaniyat dunyo, ayrim xalqlar va davlatlarning determinanti (lot. determinans - aniqlovchi) sifatida namoyon bo‘ladi.

Bugungi kunda dunyoda globallashuv jarayoni tobora jadallashayotgan bir davrda yosh avlod, ayniqsa ertamiz egalari bo‘lajak kadrlar talabalarda milliy identiklikni etnopedagogika vositasida rivojlantirish, ularga etnopedagogikaning tarbiyaviy xususiyatlarini keng ochib berish dolzarb masalalardan hisoblanadi. Bunda xalqimizning tarbiyaviy an’analari asosida talabalarda milliy qadriyatlarini shakllantirish yuzasidan amalga oshirilayotgan ishlar, tajribalarni o‘rganish va tahlil qilish, pedagogik tajribalar o‘tkazish katta ahamiyat kasb etmoqda.

Metodologiya

Milliy identiklikning dinamik xususiyati muayyan bir etnohududiy makonda istiqomat qilayotgan xalq va elatlarda milliy mansublik va o‘zlikni anglashga bo‘lgan ehtiyojning yuksalishi bilan izohlanadi. Bunday ehtiyoj bugungi tarixiy taraqqiyot bosqichida adolatli davlat siyosati va jamiyat manfaatlari asosida tobora rivojlanib, takomillashib bormoqda. Chunki har bir xalqning milliy o‘zligini anglashi, uning milliy barqarorligini ta’minlaydigan asosiy omil sanaladi. Bu borada O‘zbekiston Respublikasi tomonidan «milliy o‘zligimizni anglash, Vatanimizning qadimiy va boy tarixini o‘rganish, bu borada ilmiy tadqiqot ishlarini kuchaytirish, gumanitar soha olimlari faoliyatini har tomonlama qo‘llab-quvvatlash»(Sh. Mirziyoyev, 2018, 1) ni rag‘batlantirishga doir muhim vazifalar belgilandi. Shu bois yurtimizda talabalarda milliy identiklikni rivojlantirishda ma’naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalash xalqimizning tarbiyaviy an’analarining imkoniyatlarini aniqlash zarurdir.

Yosh avlodni yangicha ta’lim standartlari asosida jahon talablariga javob beruvchi yoshlar qilib tarbiyalash ishi maktablarda tahsil olayotgan yoshlar uchun yangi darsliklar, o‘qituvchilar uchun o‘quv qo‘llanmalari tayyorlashning yangicha uslublarini talab etmoqda. O‘qituvchilar aynan psixologik bilimlar asoslarinigina emas, balki, o‘z atrofida ro‘y berayotgan islohotlarga xolis baho berish, o‘zi va o‘zgalar ruhiyati, sir-asrorlariga befarq bo‘lmaslik, o‘quvchilar ruhiyatini hisobga olishga yordam beradi. Bu vazifalar, birinchi navbatda, kelajakning bunyodkorlari bo‘lmish yosh avlodning bilim olish, yuqori malakali

kadrlar bo‘lib o‘z yurti va xalqiga sidqidildan mehnat qilish, ozod yurt ravnaqi va baxt-saodati uchun halol mehnat qilishga o‘rgatishni nazarda tutadi. Barkamol avlodni tarbiyalash insoniyatning eng yorqin orzusi bo‘lib kelgan. Biroq dunyo xalqlarining barchasi ham bu haqda o‘ylayvermagan. Bunday orzudagi insonlar azaliy ma’rifatga, madaniyatga mansub bo‘lgan yurtlarning donishmandlari eng mo‘tabar ziyolilari, hukmdorlari hisoblanganlar.

Ularning orasida O‘zbekiston deb atalmish muazzam zaminimizda yashagan bobolarimizning o‘z o‘rni, hurmati bor. Bu jahon hamjamiyati tomonidan qabul qilingan haqiqatdir. Barkamol avlodni tarbiyalash orzusiga o‘z tariximizdan juda ko‘p dalillar keltirishimiz mumkin. Al-Forobiy “Fozil odamlar shahri” asaridagi g‘oyani yodga oling. Unga ko‘ra, jamiyatning har bir fuqarosi mansabi, tutgan o‘rni, ya’ni kim bo‘lishidan qa’iy nazar, fozil kishidir. Fozil inson o‘z davlatining barcha qonun-qoidalarini yaxshi biladi, ularga amal qiladi, o‘z kasbining ustasi, lozim bo‘lganda, Vatani uchun jon fido qiladi. Ota-ona va farzand, ustozu–shogird o‘rtasida sharqona nazokat, mehr va ehtirom bo‘ladi. Avvalo, bunday fikr yuritishning o‘zi bobolarning ma’naviy darajasi, ular ruhiyati, tafakkuri naqadar yuksak bo‘lganligini ko‘rsatadi. Demak, bizning barkamol avlodni tarbiyalash haqidagi niyatimiz uchun ma’naviy asos bor. Millatimiz urf-odatlaridagi, qonidagi ma’rifat tushunchasi, ilm va bilimga intilish xislati bir necha ming yillar davomida shakllangan, sayqal topgan.

Milliy identikasiyaning o‘ziga xos hodisalaridan biri – bu uning milliy birlashtiruvchiligidan boshqa, shu jamoani boshqa jamoaga qarshi chegaralashi hamdir. Agar tashqarida yashovchilarning farqlari tasdiqlana borsa, millatlar ham birlasha boradi. Shu ma’noda, milliy identiklik alohida ta’sir ko‘rsatadi. Xuddi futbol jamoasi fanatlari, mafkura kabi ta’sirlarni keltirib chiqaradi. Biroq milliy identiklik bir qancha transmilliy, transmadaniy shakllar bilan bog‘lanishi mumkin. Masalan, fransuz va jazoir, nemis va amerikan jamoalari bunga misoldir. Bir millatning o‘ziga xos xususiyatlari, boshqa guruhlardan farqli o‘laroq, kuch-qudrat, siyosat maqsadlariga yo‘naltirilsa va choralar ko‘rilsa, u millatchilikka olib keladi. Milliy identiklikdan farqli o‘laroq, millatchilik siyosiy maqsadlari bilan ajralib turadi, ko‘pincha, boshqa guruh(millat)larga nisbatan chegaralarning kuchli shakllari bilan keladi. Urushni yoki keskin tashqi siyosatni qonuniylashtiradi. Milliy identikik va millatchilikning siyosiy va mafkuraviy hodisalari, ko‘pincha, sun’iydir. Lekin hozirgi O‘zbekiston sharoitida milliy identiklik siyosiy partiyalarning bunyodkor g‘oyalarini shakllantirishda katta ahamiyat kasb etmoqda.

Adabiyotlar sharhi

Milliy identiklik jarayoni, uni millat qanday tushunishiga bog‘liqdir. “Millat nima?” degan savolni 1882-yili Ernest Renan Sarbonnada, o‘z nutqida o‘rtaga tashlagan edi. Renan barcha millat tushunchasiga berilgan ta’riflarni bekor qiladi. Chunki ular barcha xalqlar uchun umumiy emas. Renan uchun bir millat muhim emas, balki ularning birgalikda yashashi, yagona xotiralar va “kundalik plebissit”muhimdir va ular qayta-qayta yangilanishi kerak. Renanning ”xotira”si va Andersenning“ rivojlangan jamiyat” tushunchasi Milliy identiklik tushunchasi uchun muhimdir. Yan Assman esa bu haqida “Jamiyat o‘zini tasavvur qiladi va avlodlar ketma-ketligini davom ettiradi. Xotira madaniyatini o‘rganishda ular” bu nuqta biz uchun muhim va boshqa yo‘l yo‘q”, –degan edi.

Xotiralardan iborat kollektiv g‘oya yoki o‘zini-o‘zi tasvirlash sifatida milliy identiklik madaniy xususiyatga ega, ammo davlat qurish xususiyatiga ega emas. Aleida Assmann madaniy xotira haqida aytganidek, boshqalar ma’lum tarixiy kontekst va jamoaga tegishli talablarga yoki milliy identiklikning maqsadlariga qarab xotiralar bilan o‘rtoqlashadi. Jamoaviy xotiralar joriy qarashlarga mos ravishda tanlanadi va sharhlanadi. Chunki ular o‘zgarishning tarixiy dinamikasiga amal qiladilar. Bu esa natijada paydo bo‘lgan milliy identikatsiyaning shakli va mazmunini belgilaydi.

Milliy identiklik shaxsiy identiklikka o‘xshab yaratiladi. Agar o‘zlarining hikoyalari insonning o‘ziga xosligini bildirsa, jamoaning milliy xotiralar haqidagi hikoyalari orqali o‘zlarining milliy identikligini yaratadilar. Tarjimayi hollarning milliy identikatsiyasini belgilashdagi roli haqida Iogann Kolm “milliylikka har bir kishi rozi bo‘ladi va uni hikoya qilishidan ajralib turadi”. Tarixni tadqiq qilish kerak, chunki bu kabi hikoyalar orqali qaysi tarixiy hodisalarning millatning o‘ziga xos xususiyatlari va qaysi maqsadda ekanliklari haqida ma’lumot beradi. Ilgari milliy tadbirlar og‘zaki bo‘lgan, keyinchalik milliylikni ulug‘lash yozma adabiyotga o‘tgan. Milliy identiklikda ommaviy, milliy filmlar tomoshasi muhimdir. Masalan, so‘nggi paytlarda Germaniyada milliy identiklik o‘sgan. Sababi millatchilik va GDR bilan birlashish haqidagi filmlardir. Gollivudda esa ko‘proq milliylik mazmunidagi, masalan, konstitutsiya, davlat asoschilari, prezidentlar, urush mavzulariga ko‘proq film qilinmoqda. Milliy identiklik birinchi va, eng muhimi, umumiy xotiralardan kelib chiqqani uchun madaniy, ammo siyosiy bo„lmagan hodisadir. Ayni paytda, milliy identiklik siyosiy voqea hisoblanmasada, siyosiy hayotga katta ta‟sir etadi. Shuning uchun sovet davlati siyosatida bu jihatlarga jiddiy ahamiyat qaratilgan. ”XX asrning 20–30-yillarida hukmron kommunistik partiyaning madaniy qurilish

siyosati, asosan, “shaklan milliy, mazmunan sotsialistik madaniyat”ni shakllantirishga qaratildi. Zero, “lenincha madaniy inqilob g‘oyasi”ning bosh maqsadi ham ko‘p millatli sovetlar mamlakatida yagona sotsialistik madaniyatni tarkib toptirish va uning “samaralari”dan SSSR barcha xalqlari va millatlarini bahramand etish edi. Garchand bu madaniyat milliy belgi, shakllarni rasman ko‘zda tutsada, biroq u amalda har bir xalqning o‘ziga xos tarixiy va madaniy merosini, uning sarchashmalarini inkor etardi. Chunki bular kommunistik mafkura o‘lchovi va tamoyillariga mohiyatan zid kelardi”. XX asrning 90-yillariga kelib muammo yuzasidan shug‘ullangan uchinchi guruh olimlari jahon xaritasida yangi mamlakatlarning paydo bo‘lishi va XXI asrda ham ushbu jarayonning davom etishi bilan bog‘liq ravishda dunyo aholisida etnik va diniy mansublik masalasining favqulodda dolzarb ahamiyatga ega bo‘lishini asoslovchi nazariy yondashuvni shakllantirdilar. Bu yondashuv o‘z negizida «nizolar ta’limoti» va «o‘zaro yordam ko‘rsatish» g‘oyasini mujassam etadi. Sotsiologik yondashuvlar tizimida X. Bekker va D. Tomsonlar «sotsial shartnoma» ta’limotini, K. Mangeym, Xose Ortega Gasset, I. Gofman, P. Burde,

I. Kon, P. Nora, T. Shanin(Becker H. 2008, 10) kabi olimlar esa identiklikning sotsial fenomen sifatida rivojlanib borishini «avlodlar muammosi»ni yechish negizidagi sotsiomadaniy kontekstda o‘rganish fikrini ilgari surishgan.

MDH davlatlarida S. Abashin, L. Russkix, K. Tuaeva, V. Achkasov, N. Jukova, Yu. Granin, T. Stefanenko, N. Antonova va boshqa olimlar o‘z ilmiy tadqiqotlarida identiklikning jamiyatda o‘zlikni anglash, ijtimoiy-madaniy tajriba, madaniy-tarixiy xotira va sotsiomadaniy meros bilan bevosita aloqador masala ekanligini ta’kidlaganlar.

O‘zbekistonda milliy mentalitet va o‘zlikni anglashning sotsiologik masalalarini M. Bekmurodov, R. A. Ubaydullaeva, O. Ata-Mirzaev, M. Ganieva, N. Aliqoriev, T. Matibaevlar, ijtimoiy va diniy omillarni A. Umarov, A. Xolbekov, K. Kalanov, O. Abduazimov, R. T. Ubaydullaeva, B. Farfiev, N. Latipovalar, vorisiylik va avlodlararo munosabatlar tizimini Sh. Sodiqova, A. Seitov[4]lar, katta va yosh avlod o‘rtasidagi etnomadaniy jihatlarga oid xususiyatlarini o‘z tadqiqot ishlarida asoslaganlar.

«Talabalarda milliy identiklikni rivojlantirishning nazariy metodologik asoslari» deb nomlangan birinchi bobida talabalarda milliy identiklikni rivojlantirishda falsafa, sotsiologiya va huquqshunoslik fanlaridagi o‘zbekcha izohlarini «aynanlik», (Sh. Madayeva, 2015. 2) «mansublik», (K. Kalanov, 2006, 3) «monandlik» kabi atamalar bilan kishilarning ijtimoiy munosabatlarga kirishuvidagi jihatlari qiyosiy tahlil

etildi. Identiklikning shakllanish bosqichlari va ilmiy asosi davriy ahamiyat kasb etib, unda tarixiy va ijtimoiy xotira, psixologik iroda mezonlari tarixiy

Amerikalik tadqiqotchi K. Levin o‘zining «maydonlar nazariyasi» ta’limotida identiklik: a) «sub’ekt» (individ/davlat), b) «atrof-muhit fazosi» (Ye-yenviranment) va v) «hayot fazosi» (L-life) orqali shakllantiriladi. Identiklik (I-identitiy)ni modellashtirar ekan, K. Levin geografik, tarixiy, diniy, til va boshqa shu kabi unsurlarni quyidagi formulaga soladi, ya’ni I=Ye-L yoki «identiklik» (I) «hudud», «iqlim» (Ye) asnosida «sivilizasiyalar», «mafkuralar» (L)ga tayanib milliylikni tashkil etadi. (Levin K, 2000, 5)

Natijalar

Tahlil etish natijalari shuni ko‘rsatdiki, milliy identiklik muammosining o‘ziga xos xususiyatlari so‘nggi davrda turli ijtimoiy fan vakillari tomonidan tadqiq etilgan. Jamiyat hayotida «identiklik» muammosi tahlil etilar ekan, uning negizida o‘zbek xalqining mental xususiyatlarini namoyon qiluvchi ijtimoiy xususiyatlar tadqiqot ishining tarkibiy qismini tashkil etdi.

Zamonaviy ijtimoiy fanlarda «identiklik» tushunchasining bir nechta talqini mavjud. Ijtimoiy o‘zgarishlar jarayoniga identiklik fenomenining kuchli ta’sir etishi sababli mazkur muammoning pedagogik xususiyatlarini uchta guruhga ajratib o‘rgandik. Birinchi guruhga identiklikni pedagogik fenomen sifatida tadqiq qilishga alohida e’tibor qaratuvchi olimlarning tadqiqotlarini kiritish mumkin. Jumladan, B. Anderson, M. Fuko(Anderson, 2004. 6) lar identiklikni insonlar madaniy hayoti va turmush tarzidagi sotsial muammolar bilan uyg‘unlikda o‘rgangan bo‘lsalar, ikkinchi guruh J. Terner, E. Smit, T. Kun(Terner, 1985, 6) lar identiklikni diniy e’tiqod bilan bog‘lagan holda, E. Eriksen, M. Mid va R. Mills(M. Mid, 1988, 8) lar identiklikni mental xususiyatlar doirasida, P. Berger va T. Lukman(Berger P. 1995, 8) lar esa yaxlit sotsial organizm sifatida, S. Shulman, P. Alter va K. Levinlar milliy-etnik jarayon tarzida tahlil etganlar.

O‘zbekiston sharoitida identiklikning antropologik omillari alohida ilmiy – tadqiqot ob’ekti sifatida Sh. Madaeva(Madayeva, 2015, 11) ning izlanishlarida tadqiq etilgan. Qoraqalpog‘iston sharoitida milliy identiklik xususiyatlari qoraqalpoq xalqi mutafakkirlari va olimlari: Berdaq, Ajiniyoz, T. Qaipbergenov, O‘. Abdurahmonov, S. Kamalov, J. Bazarbaev, X. Kamalova, B. Koshanov, Ya. Abdullaeva, Z. Qurbanova, «Milliy identiklik»ning talqinini beradigan bo‘lsak, u ma’lum bir hududda istiqomat qiluvchi, tili, urf-odati, udumi, an’ana va qadriyatlarini o‘zida

mujassamlashtirgan ijtimoiy uyushgan insonlar birlashmasi bilan bog‘liq tushunchadir. Tadqiqot ishi bevosita milliy identiklik bilan bog‘liq bo‘lgani uchun, unda etnografik guruhlar omiliga e’tibor qaratildi. «Etnografik guruh odatda bir qabila yoki elatning boshqa yerga borib, ikkinchi bir xalq tarkibiga kirib yashayotgan, ammo uning tarkibiga mutlaqo singib ketmay, u bilan birga yashab kelayotgan etnik birlikka aytiladi»(Asqarov A. 2015 12). Ilmiy manbalarda etnografik guruh «subetnos» sifatida ham kelishi mumkin.

Identiklik ijtimoiy rivojlanish jarayonida paydo bo‘lib, muayyan yaxlik strukturaga daxldorlik hissi bilan bog‘liq holda, inson tomonidan o‘zining ana shu strukturani bir qismi ekanligi va uning tarkibida muayyan aniq o‘ringa ega ekanligini anglashni bildiradi. Identiklik kishiga o‘z ehtiyojlarini qondirish va jamiyatda o‘z o‘rnini topishga yordam beradi. Bu esa o‘z navbatida unga eng og‘ir azob – butkul yolg‘izlik va shubhalardan xalos bo‘lish imkonini beradi. Shulardan kelib chiqib, biz «identiklik» tushunchasiga o‘zimizning mualliflik ta’rifimizni berdik: «Identiklik – bu rivojlanish jarayonida paydo bo‘ladi va muayyan yaxlit strukturaga mansublik hissini tuyish, shuningdek, shaxsning aynan ushbu strukturaga tegishli ekanligi va uning tarkibida muayyan aniq ijtimoiy guruhning bir qismi ekanligini anglashni bildiradi. Identiklik vositasida inson o‘zi mansub bo‘lgan ijtimoiy makondagi sotsiomadaniy ehtiyojlarini qondiradi va u orqali jamiyatda o‘z o‘rnini topadi». Shunday bo‘lsada, ayrim holatlarda identiklik milliy ruh, xarakter va o‘zlikni anglash omillari sifatida e’tirof qilinadi.

Jamiyatda yetakchi va ustun hisoblangan sotsiomadaniy identifikasiya odatda, nafaqat shaxsni, balki sotsiumda istiqomat qilayotgan avlodlarning ham o‘zini har tomonlama ijobiy baholashi yoki sotsial muhitga muvaffaqiyatli ijtimoiylashuvi bilan bog‘liq mutanosibliklarni aks ettiradi. U yoki bu identifikasiyaning ijtimoiy strukturadagi o‘rni sotsiomadaniy kontekstning o‘zgarishi ta’sirida almashishi mumkin. Masalan, har bir davrning boshqaruv apparatidagi o‘zgarishlar yangi shaxslararo yoki avlodlararo identifikasiyani paydo qilishi mumkin. Jumladan, XX asrning 30-60 yillaridagi insonlar uchun non mukofot rolini bajarishi muqarrar edi. Ammo bugungi kun avlodiga nonning qadrini android tizimidagi texnik vositalar (kompyuter, telefon, turli maishiy texnika buyumlari) qiymati bilan solishtirish mutlaqo tushunarsiz holat hisoblanadi. Lotincha (identus – aynanlik, mansublik, o‘xshashlik) - shaxs tomonidan o‘zining qaysi sotsial guruhga mansubligi hamda shu sotsial guruh doirasida ijtimoiy, iqtisodiy, ma’naviy, maishiy, axloqiy stereotiplarga amal qilinishi. Identiklik insonda «MEN kimman», «MENING boshqalardan farqim nima» degan savollar asosida vujudga

keladi va bunda inson o‘zlikni anglash jarayonidagi murakkab yo‘lni bosib o‘tadi. (Fromm, 2009, 14)

Yaqin vaqtlargacha «identiklik» tushunchasi ilmiy bahs-munozaralarda deyarli ishlatilmas va qo‘llanmasdi. Mazkur atamaning nazariy va empirik o‘rganish predmeti bo‘lmagan. U monografiya, darslik va jurnal materiallarida uchramasdi. Bu tushunchani hatto falsafa, psixologiya lug‘atlarining so‘nggi nashrlarida ham S. Shulmanga ko‘ra «milliy identiklik» ta’limoti uchta asosiy jihatga ajratilib tadqiq etilgan.

Bular:

1) etnik identiklik (etnik guruhlar);

2) fuqarolik identikligi (yagona davlatga birlashuv);

3) madaniy identiklik tuzilmasida millatning ijtimoiy madaniy birligi.

Shulman g‘oyasiga ko‘ra madaniy omillarni diniy qadriyatlardagi umumiylik, tilning birligi va boshqa integrallashtirishtiruvchi jihatlar tashkil etadi. Sotsiologik nuqtai nazardan qaralsa xalqlarning etnik identikligi ularning ijtimoiy holati va tarixi bilan bevosita bog‘liq bo‘ladi.

«Milliy identiklik» ta’limoti P. Alter nazariyasiga ko‘ra mavjud komponentlarni madaniy-milliy identiklik va fuqaroviy-siyosiy monandlikka ajratadi. Unga ko‘ra madaniy-milliy identiklik asosini an’analar, urf-odatlar, diniy e’tiqod, til umumiyligi qamrab oladi. Fuqaroviy va siyosiy identiklikning shakllarini esa sotsiumda istiqomat qilayotgan aholi qatlamining siyosiy ongi va huquqiy madaniyati rivojlanishi bilan bog‘liq bo‘lgan integrallashtiruvchi omil, ya’ni jamoaviy identiklik tashkil etadi. (Stepanenko, 2013, 15)

Ushbu nazariyalarga asoslanib, biz tadqiqot ishimizda milliy identiklikning strukturaviy komponentlarini quyidagicha tasnifladik: a) emotsional-hissiy komponent; b) hulq-atvor komponenti; v) kognitivlik komponenti. O‘z navbatida, **emotsional-hissiy komponent:** a) milliy tuyg‘u; b) iftixor; v) kayfiyat; g) milliy xarakterni; **hulq-atvor komponenti:** a) fuqarolik pozitsiyasini ko‘rsatish; b) o‘zi mansub bo‘lgan fuqarolarni qo‘llab-quvvatlash; v) ijtimoiy munosabatlar birligini taklif etish; **kognitivlik komponenti:** a) milliy ong; b) milliy o‘zlikni anglash (rasionallik) omillarini tashkil etishini taklif qildik.

Tadqiqot mavzusi doirasida «etnik identiklik» mavzusi alohida ahamiyat kasb etib, u shaxs «ijtimoiy identikligi»ning tarkibiy qismi hisoblanadi. Identiklik kishilarda o‘zining muayyan etnik birlikka mansub ekanligini anglashga aloqadorlik hissini tuyuvchi psixologik kategoriyadir. Uning tarkibida odatda ikki asosiy komponent ajratib

ko‘rsatiladi: – **kognitiv** (o‘zi tegishli bo‘lgan guruhning xususiyatlari haqidagi bilim va tasavvurlar muayyan xarakteristikalar asosida o‘zini uning a’zosi, bir qismi ekanligini anglash) va **affektiv** (o‘zi mansub bo‘lgan guruhning xususiyatlari, unga mansublik mazkur a’zolikning muhimligini baholashdagi munosabatda namoyon bo‘ladi) jihatlar ajratib ko‘rsatiladi. «Ijtimoiy identiklik nazariyasida shunday fikr mavjudki, - deb yozadi Sh. Madaeva, - unda individlar yoki guruhlar o‘zlari mansub bo‘lgan identiklikni o‘zlari uchun eng mos va to‘g‘ri obraz deb hisoblaydilar»(Madayeva, 2015, 2).

Etnik identiklik jahon ilmida XX asrning ikkinchi yarmida etnik uyg‘onishni tushuntiruvchi bir necha konsepsiyalarda mavjud. Turli xil sotsiologik tadqiqot olib boruvchi maktablar etnik identiklikning shakllanib borishini turlicha tushuntirishadi. Jumladan, a) mehnat taqsimotidagi notekisliklar tufayli rivojlanishi ortda qolayotgan mamlakatlar (xalqlar)ning etnomadaniy muvozanati buzilishiga olib kelayotgan xodisalarning rivojlangan mamlakatlar (xalqlar) iqtisodiy va texnologik ekspansiyasiga qarshilik, reaksiya sifatida; b) moddiy va ma’naviy madaniyatning unifikasiyalashib borayotganligiga qaramasdan, etnoslarning o‘zaro ichki munosabatlardagi faollashuviga turtki berayotgan jahondagi ijtimoiy-iqtisodiy raqobat natijasi sifatida; v) iqtisodiyot va siyosatda yirik ijtimoiy guruhlar ta’sirining

kuchayishi hamda ommaviy kommunikasiya vositalari yordamida ulardagi o‘zaro jipslashishning osonlashayotganligi sababli.

Sotsiologik nazariyalarga ko‘ra etnik birliklarda boshqa yirik guruhlarga nisbatan, masalan, sinflar vaziyatidan ko‘ra foydaliroq va qulayroq vaziyat tug‘ilmoqda. Etnik identiklikning shakllanishi va namoyon bo‘lishiga ijtimoiy muhit va guruhlararo munosabatlarning o‘ziga xosligi bilan bog‘liq bir qator omillar ta’sir qilmoqda. Ulardan eng muhimlari sifatida quyidagilar ko‘rsatiladi:

1)ijtiomiy-siyosiy sohadagi global o‘zgarishlar va ular bilan bog‘liq bo‘lgan etnoslararo munosabatlardagi o‘zgarishlar;

2) etnik muhitning geterogenligi yoki gomogenlegi. Birinchi guruh omillari nisbiy holatda, bir tomondan etnik birlikka mansublilikni, ikkinchi tomondan davlatga tegishlilikni anglatadi.

E’tirof qilinayotgan ushbu ikki omil bir-birini to‘ldiradi. Birinchi omil haqida gap borganda, ta’kidlash lozimki, ijtimoiy sohadagi muhim voqea-hodisalar butun bir xalqdagi etnik identiklikning faollashuviga turtki berishi mumkin. Buning yorqin misoli sifatida sobiq sovet imperiyasining tarqalishi natijasida vujudga kelgan mustaqil davlatlarning titul (yetakchi,

asosiy) etnoslarida etnik identiklikning oldinga o‘tishi va rivojini keltirish mumkin. Bunday holatda, bir tomondan etnik birlikka mansublik (etnik, milliy identiklik) va ikkinchi tomondan davlatga mansublik (fuqarolik)ni anglash bir-birini to‘ldiradi va rivojlantirib boradi. Nemis olimi U. Bek o‘zining «Globallashuv nima?» nomli kitobida «hozirgi dunyoni, uning inqiroz va olg‘a siljishlarini «madaniy siyosat», «madaniy kapital», «madaniy o‘ziga xoslik», «madaniy so‘zlar bilan ifodalanadigan voqealarning mazmuniga e’tibor qilmasdan, tushunish mumkinligi» haqidagi fikr hamda qarashlarni bema’nilik» deb ataydi. (Bek U. , 2001, 16)

Bunday vaziyatda MDH mamlakatlarida avval mavjud bo‘lgan «sovet kishisi» identikligining yangi paydo bo‘lgan mavjud etnik identiklik oldidagi «inqirozi» kuzatiladi. Bu salbiy geterostereotiplarning paydo bo‘lishi, etnik dahldorlik bilan bog‘liq negativ tuyg‘ularning shakllanishi, shuningdek, «kamsitilish»ni o‘tkir his qilish va «titul», ya’ni asosiy etnosdan madaniy yiroqlashish bilan bog‘lanib ketdi. Bunda «majburiy etniklik sindromi» namoyon bo‘lib, u «insonlarning o‘z irodasi va xohishiga qarshi o‘laroq qaysidir etnosga tegishlilik bilan ulanib ketdi va uning ijtimoiy hayoti va tafakkurida muhim xarakteristikaga aylanadi. Yangi g‘oyaviy qarashlar kishining jamiyatdagi o‘rni, huquq va majburiyatlari doirasini belgilay boshladi, natijada har bir a’zoning yangi tizimga o‘zini o‘zi identifikasiyalashishi identiklikni ijobiy mazmun kasb etishini istaydi.

Xulosa

Milliy identiklik jamiyat taraqqiyoti iqtisodiy-siyosiy darajasi, ma’naviy kamolotida hal qiluvchi omildir. Milliy identiklik jarayonlarini tarixiy xotira bilan takomillashtirish, aholining fuqarolik pozitsiyasini takomillashtirish va afzallashtirishning ilmiy asoslarini ishlab chiqish mumkin.

Identiklik – bu shaxsning mavjud sotsiumda turli madaniy xususiyatlarni o‘zida jamlaganligi va shuning asnosida o‘zining ma’lum sotsial birlikga tegishli ekanligini anglash, his etishdir;

Milliy identiklik – millatning o‘tmishi, buguni va istiqbolini o‘zida mujassamlashtirgan, tarixiy, ijtimoiy xotira va mental xususiyatlarni o‘zida gavdalantirish orqali ma’lum bir millat yoki etnosga mansub ekanligini va shu xalqning madaniyati, ruhiyatini aynanlik, monandlik orqali qabul qilish;

Milliy o‘zlikni anglash – har qanday millat vakilining umuminsoniy madaniy negizga, til, madaniyat, tarixiy meros, urf-odat va an’analarga mansubligini, o‘z o‘rnini idrok etishni anglatadi;

Monandlik – bu, eng avvalo, odamlarning o‘z «meni» to‘g‘risidagi ijtimoiy determinlashgan tasavvurdir. Ushbu tasavvur boshqalar bilan qiyoslash natijasida shakllanadi. Monandlik ijtimoiy reallikning muhim elementi hisoblanadi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

Sh. Mirziyoev (2018, dekabr 28) O’zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining rasmiy web sayti https://prezident.uz/uz/lists/view/228

Madaeva Sh. O. Identiklik antropologiyasi. Toshkent. , 2015. - B. 41.

Kalanov K. K. Markaziy Osiyo hududidagi ijtimoiy-diniy tabaqalar. Toshkent. , 2006. – B. 45.

Saidov A. Inson huquqlari va hozirgi dunyoda monandlik muammolari. // Tarix va o’zlikni anglash: O’zbekiston va Germaniya tajribasi. Xalqaro konferentsiya materiallari, Toshkent 2005 yil, may. – B. 45.

Левин К. Теория поля в социальных науках. СПб. , 2000. – С. 67-68 Levin K. Teoriya polya v sotsialnix naukax. SPb. , 2000. – S. 67-68

Андерсон Б. Воображаемые сообщества. Размышление об истоках и распространение национализма. М. : Канон-прес . Ц. ; 2001. , Фуко М. Археология знания. СПб. : Гуманитарная Академия: Университетская книга, 2004. Anderson B. Voobrajaemыe soobщestva. Razmыshlenie ob istokax i rasprostranenie natsionalizma. M. : Kanon-press. Ts. ; 2001. , Fuko M. Arxeologiya znaniya. SPb. : Gumanitarnaya Akademiya: Universitetskaya kniga, 2004.

Тернер Дж. Структура социологической теории. М. : «Прогресс», 1985, Смит Э. Национальная идентичность. М. : «Основы». 1994. , Кун Т. Структура научных революций. М. , 2009. Terner Dj. Struktura sotsiologicheskoy teorii. M. : «Progress», 1985, Smit E. Natsionalьnaya identichnostь. M. : «Osnovы». 1994. , Kun T. Struktura nauchnыx revolyutsiy. M. , 2009.

Мид М. Культура и мир детства. Избранные произведения. М. , 1988. , Миллс Р. Властвующая элита. – М. : Издательство иностранной литературы, 2010. / Перевод с англ. Е. И. Розенталь, Л.

Г. Рошаль, V. L. Kon. – С. . 406. , Гидденс Э. Социология. Тошкент, «Шарқ» нашриёт-матбаа контсерни. 2002. – 846 бет; Мид М. Культура и преэмственность. Исследование конфликта между поколениями. Культура и мир детства. Избр. произв. / Пер. с англ, М. : «Наука», 1988. ; Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. – М. , Владос, 1996. – S. 326. Mid M. Kultura i mir detstva. Izbrannыe proizvedeniya. M. , 1988. , Mills R. Vlastvuyushaya elita. – M. : Izdatelstvo inostrannoy literaturi, 2010. / Perevod s angl. Ye. I. Rozentalь, L. G. Roshal, V. L. Kon. – S. . 406. , Giddens E. Sotsiologiya. Toshkent, «Sharq» nashriyot-matbaa kontserni. 2002. – 846 bet; Mid M. Kulьtura i preemstvennost. Issledovanie konflikta mejdu pokoleniyami. Kultura i mir detstva. Izbr. proizv. / Per. s angl, M. : «Nauka», 1988. ; Erikson E. Identichnost: yunost i krizis. – M. , Vlados, 1996. – S. 326.

Бергер П. , Лукман Т. Социальноэ конструирование реальности. Трактат по социологии знания. – М. : «Медиум», 1995. – S. 323. Berger P. , Lukman T. Cotsialnoe konstruirovanie realnosti. Traktat po sotsiologii znaniya. – M. : «Medium», 1995. – S. 323.

Becker N. Discontinious change and generational contracts. London, 2000; Kohli M. Aging and justice. Research Report 74. Berlin, 2005; Thomson D. Selfish generations. The ageing of the welfare state. Wellington, 1989; Ortega-I-Gasset. X. Vosstanie mass. M. Izd. «AST Moskva», 2008, S. 249 Becker N. Discontinious change and generational contracts. London, 2000; Kohli M. Aging and justice. Research Report 74. Berlin, 2005; Thomson D. Selfish generations. The ageing of the welfare state. Wellington, 1989; Ortega-I-Gasset. X. Vosstanie mass. M. Izd. «AST Moskva», 2008, S. 249

Madaeva Sh. Identiklik antropologiyasi . – Toshkent: Noshir nashriyoti, 2015. – B. 175.

Asqarov A. O'zbek xalqining kelib chiqish tarixi. T. : O'zbekiston. NMIU, 2015. – B.

Шнейдер Л. Б. Профессиональная идентичность: - М. : МОСУ, 2001. – С. 15. Shneyder L. B. Professionalnaya identichnost: - M. : MOSU, 2001. – S. 15.

Шульман С. Критика противопоставления «гражданский-этнический» и «восточный-западний» в изучении национализма. // Журнал Вопросы национализма. 2015. № 2 (22). – С. 46Shulman S. Kritika protivopostavleniya «grajdanskiy-etnicheskiy» i «vostochnыy-zapadniy» v izuchenii natsionalizma. // Jurnal Voprosi natsionalizma. 2015. № 2 (22). – S. 46

Степаненко О. А. Поиск идентичности как константа неметской культуры. // Журнал: Вестник Ленинградского gos. univ. им. А. С. Пушкина. 2013. № 7. – С. 80-90 Stepanenko O. A. Poisk identichnosti kak konstanta nemetskoy kulьturы. // Jurnal: Vestnik Leningradskogo gos. univ. im. A. S. Pushkina. 2013. № 7. – S. 80-90

Бек У. Что такоэ глобализация? Ошибки глобализма – ответы на глобализатсию. – М. : Прогресс – Традиция, 2001. С. 91-92. Bek U. Chto takoe globalizatsiya? Oshibki globalizma – otvetы na globalizatsiyu. – M. : Progress – Traditsiya, 2001. S. 91-92.

EXTENDED ABSTRACT

DEVELOPMENT OF NATIONAL IDENTITY IN STUDENTS THROUGH ETNOPEDAGOGY

The problem of national identity is becoming a very urgent problem. Because, on the one hand, under the influence of globalization, the globe, made up of different nationalities, is being integrated into a single cultural world, and on the other hand, the preservation of national identity is becoming an important factor in preserving the nation. In fact, from the point of view of today's existence, identity is manifested as a means of explaining the essence of the history and historical trials of the construction of ethnic unity, nation, national statehood. Cultural development is expressed in all forms of identity, in particular, in a person as a member of an ethnic group, a representative of a nation, and in his national culture, thus culture is manifested as a determinant of the world, certain peoples and states (lat. determinans - determiner). ladi

In today's world, at a time when the process of globalization is accelerating, the development of national identity among students of the young generation, especially the future leaders of our future, through the means of ethnopedagogy, and the wide disclosure of the educational features of ethnopedagogy to them are urgent issues. Based on the educational traditions of our people, it is of great importance to study and analyze the work, experiences, and conduct pedagogical experiments.

Methodology

The dynamic nature of national identity is explained by the growing need to understand national belonging and identity among peoples and peoples living in a certain ethno-territorial space. Such a need is developing and improving on the basis of fair state policy and the interests of society at today's stage of historical development. Because the realization of the national identity of each nation is considered the main

factor that ensures its national stability. In this regard, the Republic of Uzbekistan should "realize our national identity, study the ancient and rich history of our country, strengthen scientific research in this regard, provide comprehensive support to the activities of humanitarian scientists" (Sh. Mirziyoyev, 2018, 1) important tasks to encourage. Therefore, it is necessary to determine the possibilities of the educational traditions of our people in the development of national identity among students in our country.

The work of raising the young generation to become young people who meet world requirements based on new educational standards requires new methods of preparing new textbooks for young people studying in schools, teaching guides for teachers. It helps teachers not only to learn the basics of psychological knowledge, but also to make an impartial assessment of the reforms taking place around them, not to be indifferent to their own and others' psyches, their secrets, and to take into account the psyche of students. These tasks, first of all, involve educating the young generation, who are the creators of the future, becoming highly qualified personnel, working hard for their country and people, and teaching them to work honestly for the development and happiness of a free country. Raising a perfect generation has been the brightest dream of mankind. However, not all peoples of the world have thought about this. People who have such a dream are considered to be the most respected intellectuals and rulers of the countries that belong to ancient enlightenment and culture.

Among them, our grandfathers who lived in our great land called Uzbekistan have their place and respect. This is a fact accepted by the world community. We can give a lot of evidence from our history to the dream of raising a perfect generation. Remember the idea from Al-Farabi's "The City of Virtuous People". According to him, every citizen of the society is a virtuous person, regardless of his position, that is, who he is. A virtuous person knows all the laws and regulations of his country, follows them, is a master of his profession, and when necessary, sacrifices his life for his country. There is oriental tenderness, love and respect between parents and children, teacher and student. First of all, this kind of thinking shows the spiritual level of the grandfathers, how high their mentality and thinking were. So, there is a moral basis for our intention to raise a perfect generation. The concept of enlightenment in the traditions and blood of our nation, the nature of striving for knowledge and knowledge has been formed and polished for several thousand years.

One of the unique phenomena of national identity is that, in addition to its national unification, it also demarcates this community against another community. If the differences of those living outside can be affirmed, the nations will also unite. In this sense, national identity has a special effect. Just like fans of a football team, it causes effects like ideology. However, national identity can be connected with a number of transnational, transcultural forms.

National identity is a decisive factor in the economic-political level of development of society, spiritual maturity. It is possible to improve the processes of national identity with historical memory, improve the civic position of the population and develop the scientific basis of preference.

Identity is the realization and feeling that a person includes various cultural characteristics in the existing society and therefore belongs to a certain social unit;

National identity is the acceptance of belonging to a certain nation or ethnic group, embodying the nation's past, present, and future, embodying historical, social memory, and mental characteristics, as well as accepting the culture and spirit of this nation through identity and identity;

Awareness of national identity means the perception of the representative of any nation's place in the universal cultural basis, language, culture, historical heritage, customs and traditions;

Self-image is, first of all, a socially determined idea of people about their "I". This perception is formed as a result of comparison with others. Monandy is an important element of social reality.

7. OTURUM

FACTORS AFFECTING THE DESIGN OF RECREATION PLACES.

Teacher: Abdurahmonov Bobur Tohir ogli

Abstract

After the independence of Uzbekistan, a significant increase in the development process in the socio-economic sphere is noticeable. Depending on the increase in the cultural level and material well-being of the population of the republic, its activity, purchasing power, demand for sports, entertainment and other public service institutions will also increase. In recent years, the arrival of foreign tourists to our republic has increased significantly. Foreign businessmen attend scientific conferences, symposia, and creative meetings held in our country. visits of diplomats became significantly more active. All this creates an objective condition for the rapid development of buildings, hotels, and shopping centers aimed at serving public interests. The government of Uzbekistan has included the acceleration of the development of scientific and technical development and the construction of residential, public and industrial buildings, the strengthening of the material and technical base of new building materials and construction among the priority directions.

Keywords Buildings, structures, constructive, spatial, practical, technical, economy.

INTRODUCTION

After the independence of Uzbekistan, a significant increase in the development process in the socio-economic sphere is noticeable. Depending on the increase in the cultural level and material well-being of the population of the republic, its activity, purchasing power, demand for sports, entertainment and other public service institutions will also increase. In recent years, the arrival of foreign tourists to our republic has increased significantly. Visits of foreign businessmen and diplomats to scientific conferences, symposiums, and creative meetings held in our country have significantly increased. All this creates and objective conditions for the rapid development of buildings, hotels, and shopping

centers aimed at serving public interests. The government of Uzbekistan has included the acceleration of the development of scientific and technical development and the construction of residential, public and industrial buildings, the strengthening of the material and technical base of new building materials and construction among the priority directions.

LITERATURE REVIEW

One of the prominent factors for the study of the memory of the mountain regions of the Republic of Uzbekistan is V. L. Vyatkin, V. V. Barthold, M. E. Masson, Ya. G. Gulomov, G. A. Pugachenkova, L. I. Rempel, O. A. Sukharova, A. A. Samenov, A. S. Uralov M. I. Akhmedov D. A. The scientific works of Nazilov and others are related.

There are hundreds of works of foreign scholars in this regard. *Generalization of the architecture of existing sanatoriums in Uzbekistan and the experience of their construction and study of the historical development of R. R. Abdurasulov, V. A. Voronika, V. D. Dimitriev, P. Zokhidov, I. I. Notkin, V. A. Nilsin, S. N. Poluponov, N. I. Sodikov. R. T. Toshtemirov D. A. Scientific works of Nozilov and others are devoted.*

Among the works on the architecture of sanatoriums in Uzbekistan and the problems of their development and restoration, D. A. Nazilov, A. A. Shukurov, N. I. Sadikov, A. S. Uralov. R. T. Toshtemirov, D. A. Nozilov, Rakhimov K. J. and others' scientific works are noteworthy.

Nowadays, scientists of UzNITII urban planning, Republican Art Institute named after Khamza, TAQI and SamDAQI faculties are engaged in the development of modern recreation centers and their restoration, preservation and use for modern purposes.

Purpose and tasks of the work. Designing and development of recreation and health facilities is considered in the integrated system of architectural urban planning, identifying the advanced technologies of sanatoriums and recreation complexes in our country and abroad and developing project proposals for creating recreation and health facilities based on the modern architecture and urban planning system in the conditions of the mountainous regions of Uzbekistan.

- To study and analyze the experience of sanatoriums of our Republic and foreign countries;

-Analysis of architectural-planning compositional and artistic solutions of recreation and wellness complexes in mountain areas;

- To study the experience of construction of recreation, accommodation and sanatoriums;

- Designing and developing modern requirements for recreation and wellness complexes in mountain areas, as well as providing a project proposal.

METHODOLOGY.

Requirements for the quality of design and construction of newly built objects are increasing. The main criteria for the design of public buildings are a high level of comfort that ensures an increase in labor productivity, savings that contribute to a decrease in capital and operating costs, and a high level of their architectural-artistic characteristics.

Public buildings and their complexes are artificially created environments designed to carry out one or more interrelated processes of human life. The main factor of public buildings and structures is to achieve the basis of its spatial planning to serve the society during the life activity of a person. So there are factors to consider. These are: social, urban planning, natural.

- To study and analyze the experience of sanatoriums of our Republic and foreign countries;

-Analysis of architectural-planning compositional and artistic solutions of recreation and wellness complexes in mountain areas;

- To study the experience of construction of recreation, accommodation and sanatoriums;

- Designing and developing modern requirements for recreation and wellness complexes in mountain areas, as well as providing a project proposal.

Public buildings are designed for the temporary visit of a large number of visitors (theater, hotel, department store, stadium, etc.). Therefore, communication , the reception and rescue of visitors areparticular importance for public buildings. In this regard, great attention is paid to horizontal and vertical connectors of public buildings (lobbies, corridors, ramps, elevators, escalators, etc.). Also, one of the characteristic features of public buildings is the presence of rooms (halls) intended for a large number of people [Akhmadov M. S 2005 -45].

Usually, public buildings are located in residential areas. It occupies a central position in a city or village and serves as the main object in the creation of architectural ensembles [Nazilov D. A2001. -30].

The buildings of the tourist resort are built for the purpose of short-term living of people and providing services based on cultural and

household needs. Such structures must be equipped with all kinds of necessary communal facilities (water, sewerage, heating devices, etc.) and be provided with a service complex based on modern QMQ.

Tourist resortsbuild in cities, working-class settlements and rural areas.

The construction of special tourist resorts is widespread, including touristresorts, hotels, tourist resorts for athletes, etc.

Picture-1. Picture-2.

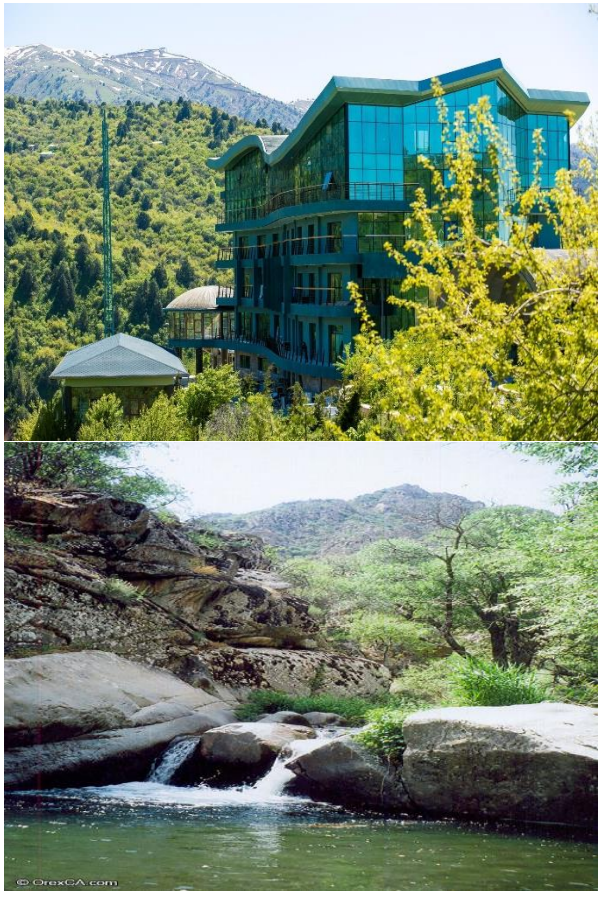

Picture-3. Picture-4.

Picture-5. Picture-6.

Classification of tourist resorts

Depending on comfort, capacity and technical equipment, as well as the volume of services offered, tourist resorts in Uzbekistan and the international arena are divided into 5 types of construction.

Rooms can accommodate from one to four people. Rooms with five or more beds are included in the general housing category (dormitory).

Plumbing equipment of the rooms can be different: full (washbasin, toilet, bathtub, bidet) or reduced (washbasin, bathtub or shower). There is also a more reduced system: a sink, a toilet or a single sink.

The number, type, living space and plumbing equipment of the tourist resort buildings, motels and campsites are accepted according to the construction level table [Nazilov D. A 2001. -40]

Tourist resorts are divided into the following types according to their purpose and nature of use: general type, camping, tourist, sportsmen, transients, motels for motorists, etc. All these have their own characteristics, and it is necessary to take them into account in the project.

Tourist resorts of general type should meet the needs of all citizens, including delegations, guests, business travelers, sports tourists, and others. Therefore, tourist resorts can have different categories and different room systems [5].

Tourist resorts build in natural, beautiful corners of nature, near the sea, rivers, mountains, lakes or forests.

In our republic, including provinces, cities and districts, significant works have been carried out in the social life of our republic. Auxiliary farms were established for the residents of the village, and favorable conditions were created for the construction of land plots and housing for their management. State programs have been developed and implemented on the issues of protecting human health, improving the medical culture of the population, raising the material base and quality of the educational system, which is one of the most important issues for us.

Since ancient times, sanatoriums have been regarded as places where people can rest and relax in order to restore their health. Today, the demand for sanatoriums in modern cities is increasing year by year. The system of sanatoriums has a special place.

The standard area of the rest room is 9 m2 for one person, and 12 m2 for two people. But according to ShNK 208. 02-07, these areas can be changed according to the level of comfort of the tourist resort and rooms. It is taken into account that the sanitary units in the rest rooms have a front entrance (drum) [QMQ 3. 01. 08-99. -55[

Equipment in the sanitary unit depends on the level of comfort of the room and tourist resorts. The sanitary unit and the area in front of it is usually 5-6 m2. A wardrobe will be built on the wall of the front hall. The floor height of tourist resorts is considered the same as residential buildings according to the climatic conditions of the district. The width of the main corridors should not be less than 1. 8 m. The front gateway device in each room completely separates the auxiliary part of the room from its living part, acting as a sound barrier between the room and the corridor.

In order to ensure the moderation of the internal microclimate, it is necessary to pay close attention to the conditions of natural lighting and

ventilation of the rest rooms. The best directions for rest rooms are south and southeast. In this direction, the sunlight penetrates into the room to a lesser extent in the summer, and to a large part of the room in the winter.

When determining the orientation of the rest rooms, it is necessary to focus on the attractive side of the landscape.

A different aspect of the solution of living rooms in recreation, tourism and health rehabilitation facilities is the planning of special daytime recreation zones based on functional requirements.

Planning of living rooms of tourist resorts, as a rule, is carried out in corridors with rooms on one or two sides. The length of the corridor and the body is determined based on the dimensions of the construction area allocated for the tourist resort and fire safety requirements, using the number of installed stairs as follows:

residential floor plan with a rectangular corridor, with rooms on both sides;

- a rectangular one-corridor residential floor plan with rooms on one side, this method is usedwhen there is a need for the rooms of the tourist resort to have specific purposes;

- the plan of the residential floor is a closed rectangle, square, or rooms are located on both sides. The most appropriate orientation of the bedrooms is achieved by turning them horizontally to the positive side in relation to the corridor.

General type spa, tourist (tourist) and other types of tourists are included in the group of dining rooms in rest areas.

The total number of seats in restaurants and cafes is calculated on the basis of 100% of the capacity of tourist resorts, and is designed on the basis of 1. 8 m of hall area for 1 person.

Self-service catering is provided in resorts and tourist bases. Dining halls are designed in such a way that they cfeed 50% of the tourists living

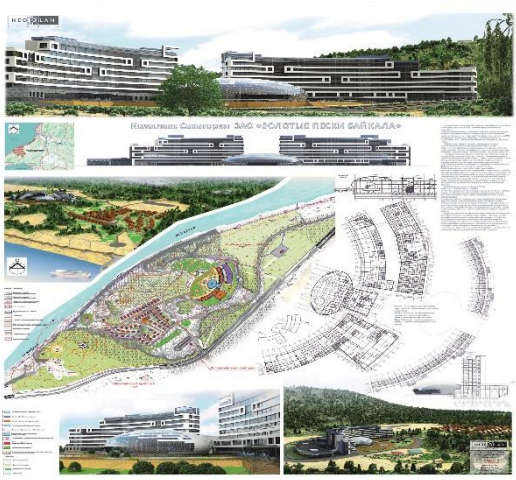

in the resorts in one room, and the standard area of the hall for 1 person is 1. 8 m. **. Picture-7.**

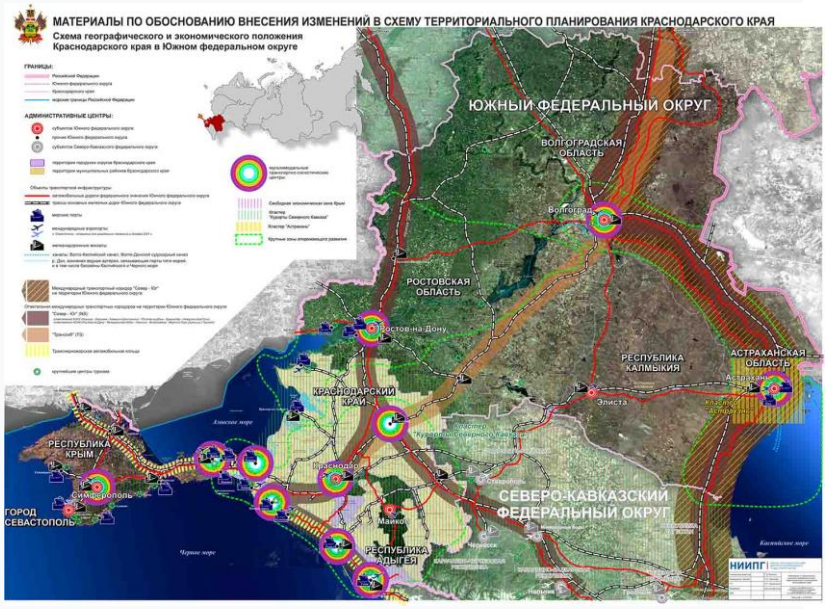

Picture-8.

RESULTS

The practical significance of the research is that the developed scientific recommendations and conclusions lead to the preservation of

nature and ecology of sanatoriums and recreation centers and to the improvement of the quality of their architectural environment.

In the introductory part of the dissertation, the relevance of the research topic, the purpose and tasks of the work, the status of the problem, the scientific innovation of the research, the research subject, the object, the method of execution and its practical significance are revealed.

Sanatoriums in the mountain areas of the Republic of Uzbekistan, their general characteristics, the process of organization, their place in the development of society, study of the facilities of sanatoriums and recreation centers of our country at the end of the 19th and the beginning of the 20th century. Based on them, scientific conclusions are given.

Studying facilities of sanatoriums built in our republic and foreign countries. Architectural planning analysis of sanatoriums and rest areas. Theoretical foundations and functional solutions of memory-planning solutions of recreation and wellness complexes, scientific conclusions based on them

Based on the requirements for functional planning and memory artistic and compositional solutions of sanatoriums and recreation complexes, project proposals have been made for the Mingchiror, Kaynar recreation and health center.

In the conclusion part, the scientific proposal developed on the basis of the results of the dissertation, as well as projects and considerations are given. The topic of the dissertation was documented in 2 scientific articles and published in SamDAQI (2015-2016) scientific conferences of young scientists and students.

Picture-9

Discussion

The end of the 2nd millennium BC and the beginning of the 1st millennium BC are notable for the large-scale migration of tribes and peoples in Central Asia, the beginning of the early Iron Age. During this period, the main historical and cultural regions of Central Asia were formed: Bactria, Margyona, Sogd, Khorezm. During this period, the first cities, the centers of agricultural oases, and the first states are formed in this region.

From this period, the urban culture in Central Asia develops continuously and rapidly. Between Syrdarya and Amudarya, in the oases of Zarafshan and Kashkadarya, the ancient Sogdian people and settled farming culture were formed. From the beginning of

the first century BC, two main oases, Karshi and Shahrisabz oases, were formed in Kashkadarya.

Greek historians who came to our country with Alexander the Great at the end of the 4th century AD remember Nautaka and Nikshapa, two historical and cultural regions in the Kashkadarya valley. The remains of this city are located 5 kilometers northwest of the present city of Karshi, 1. 5 kilometers south of the Erkurgan fortress [Akhmedov M. K. 1995 -25].

In the early Middle Ages, noblemen and artisans, weavers and builders moved here from the old capital. In the VII-VIII centuries, their workshops protected the main fortress from the east and south, extended to the river bank and gradually occupied the bend on the left bank of Kashkadarya. During this period, the fortress walls seriously lose their defensive value. The inner structure of the city will change. Undoubtedly,

the palace remained a part of the structure that housed the ruler's throne and treasury, a prison and a military garrison.

The authors of the 10th century report that the fortifications were destroyed and even destroyed. The large areas between the artisans' quarters and the fortifications were occupied by markets specialized in the sale of individual goods. In his work, the historian Sam'ani describes the street of jewelers leading to the market square, the caravanserai of Khan az-Baziddin, the caravanserai of cloth trade, and the Jubak bazaar where fruits are sold [Uralov A. S. 2008. -50].

CONCLUSION

The treatment zone is organized in sanatorium complexes, sanatorium hotels, and multifunctional complexes incorporating these institutions. Usually, a water-mud treatment spa polyclinic, healing pools are included in the system of such a zone. It is taken into account that treatment facilities and beds are conveniently connected to each other.

There will be space for healing water and mud treatment rooms, and an auxiliary yard will be included here, where conditions will be created for the regeneration of healing mud and storage of mineral water. Cultural and entertainment facilities are located away from the zone of dormitory buildings, in the most visited park (garden) parts of the complex. As a rule, these include halls, summer cinemas, and dance floors [Uralov A. S. . -45].

Each living room has a loggia or a balcony, which should provide the residents of the sanatorium with a long stay in the embrace of nature and fresh air.

The orientation of the dormitories of sanatoriums must strictly comply with the regulatory requirements. South and southeast orientation are positive. In the west and south-west orientation, if it heats up more than normal in summer, it cannot retain heat in winter. In general, the range of positive orientation depends on the geographical latitude of the place.

The composition of the group of treatment and diagnostic rooms of my sanatorium depends on the capacity and field (profile, specialty) of the sanatorium.

Construction standards and rules were developed for sanatoriums intended for the treatment of relatively common gastrointestinal diseases, blood circulation, movement and nervous system (on special orders, patients with spinal cord damage, tuberculosis, psychoneurological diseases, as well as children and adolescents projects of sanatoriums for treatment will be developed).

In sanatoriums where treatment with healing mud is carried out, it is advisable to place this department on the same floor from the point of view of technological requirements and characteristics. With reliable protection (isolation) of X-ray rooms, it is necessary to eliminate the possibility of the radiation being caught by the covers and walls and affecting the patient.

In the process of completing the Master's dissertation project, as a result of studying the state of world-class spas in Sochi, sanatorium recreation complexes in Dubai, and health and recreation complexes in Uzbekistan, spas and sanatoriums, analyzing their advantages and disadvantages and their economic efficiency, Mingchinor health resort of Kitab district, Kashkadarya region, with a population of 30, 000 people, and according to the functional and operational, economic, architectural normative, environmental protection requirements, the recreation center is designed based on the rules and norms in force in Uzbekistan [Akhmadov M. S. 2005. -40].

Complex processes in sanatoriums and recreation centers include:

-Infrastructure impact, people movement and engagement opportunities

- The surface of the future object is separate from the functional requirements for different purposes

- Taking into account the zoned planning ensures that the exploitation process goes smoothly with the identification of elements.

1. The planned Mingchinor health and recreation centers of Kitab district of Kashkadarya region have the following advantages compared to other sanatoriums in Kashkadarya region:

a) the building is located on the outskirts of the city and occupies a large area;

b) the building is located on the border of the Kitab district in a convenient area for residents;

c) I will create comfortable conditions for people relaxing and healing due to the fact that the rooms of the planned building are spacious and comfortable, there is a fitness club and an indoor swimming pool in the center.

2. The project of the building of the health and recreation center was determined in conjunction with the sanitary-technical requirements and the moderate city climate, the earthquake-resistant volume-planning and

structural solutions of the building of the health center, and their dimensions and configuration.

The farm area and servants' quarters are usually located outside the resort and recreation areas, in neutral, special areas separated from the recreation and resort areas.

The territory of the complex where buildings and structures are located should be in the form of a landscaped park. The area should be organized in such a way that the view from the park will allow you to relax among the green areas.

REFERENCES:

Akhmedov M. K. History of Central Asian Memory T. 1995. .

Akhmadov M. S. Effective management of mass sports rehabilitation in the continuous training system T. 2005. .

Abdurasulov R. A. Architecture of Narodnogo Jilishcha of Uzbekistan

Uralov A. S. Past treatment and healing facilities. T: Science, 1990,

Uralov A. S. Architecture of past public buildings of Uzbekistan. Samarkand 2008.

Uralov A. S. Grazhdanskoe zodchestvo srednevekovoy Tsentralnoy Azii. Autoref. diss. doc. architecture. T, 1998.

Rakhmanov K Medical advice on the path to immortality. . T, 2012.

Nazilov D. A. Mastuk school of secondary school in Azii - T. , 2001.

Kasimov Sh. I. Mukhammadiyorova R. T. Problems and prospects of healthcare in Uzbekistan. T, 1998.

QMQ 3. 01. 08-99 Residential buildings and public buildings.

AbdurahmanovBobur Tahir o'gli

He was born on April 27, 1993 in Kitab district, Kashkadarya region

Married

His father Azimov Tahir is a doctor

His mother Jabiyeva Feruza is a doctor

In 2015, he graduated from Samarkand State University of Architecture and Construction

Senior teacher of architectural sciences

Lives in pursuit of modernity

FORMATION OF THE ARCHITECTURAL IMAGE OF POPULATION POINTS IN THE MOUNTAIN AND SUB-MOUNTAIN REGIONS OF UZBEKISTAN

Teacher: Rakhmanov Abdulatif Tahir ogli

Abstract

The main part of the population of our country lives in the plain, that is, in an environment that is attractive to everyone from a social and economic point of view. Most of the urban population lives in the plains in our country. Geographical location, as we all know, is mainly plains and lowlands. From the project point of view, we know that the plains are the most convenient not only for living, but also for engineering projects. The aspect that I will focus on is the foothills. If we analyze, on average 15-25% of the population in our country live in mountainous and sub-mountainous regions. As a result of my own analysis, the population living in the border area of Samarkand and Kashkadarya region is 1000-2000m above sea level. Naturally, this creates difficulties for a lot of factors. At the initiative of the head of our state, a number of measures aimed at improving the lifestyle of the population have been implemented in recent years. The development and consistent implementation of the state program has opened a new era in this field.

Key words. Residential houses, constructions, structural, spatial, practical, technical, economic, rural residential areas.

INTRODUCTION

Designing rural settlements in the mountainous areas of Uzbekistan Preparation of scientific and technical bases for designing in the foothills. Development of proposals for the settlement of settlements and agricultural land in the mountainous regions, while preserving the areas useful for settlements in the mountainous zones of Uzbekistan. We can observe that a number of state programs for the development of rural social infrastructure, employment and other programs have been adopted, and large amounts of money are being directed to the

construction of modern housing, medical, educational and sports facilities, and service complexes in the villages.

LITERATURE REVIEW. .

One of the prominent factors of studying the memory of settlements in the foothills of the Republic of Uzbekistan V. L. Vyatkin, V. V. Barthold, M. E. Masson, Ya. G. Ghulamov, G. A. Pugachenkova, L. I. Rempel, O. A. Sukharova, A. A. Samenov, A. S. Uralov M, I. Akhmedov D. A. The scientific works of Nozilov and others are interrelated.

There are hundreds of works by foreign scientists in this regard. Summarizing the architecture of existing sanatoriums in Uzbekistan and studying the experience and historical development of their construction R. R. Abdurasulov, V. A. Voronika, V. D. Dimitriev, P. Zohidov, I. I. Notkin, V. A. Nilsin, S. N. Poluponov, N. I. Sodikov. R. T. Toshtemirov D. A. Dedicated to the scientific works of Nozilov and others.

D. A. Nazilov, A. A. Shukurov, N. I. Sadikov, A. S. Uralov. R. T. Toshtemirov, D. A. Nozilov, Rahimov K. J. and others' scientific works are noteworthy.

Toshtemirov, D. A. Nozilov, Rahimov K. J. and others' scientific works are noteworthy.

Nowadays, scientists of UzMTMIY urban planning, Republican Art Institute named after Khamza, TAQI and SamDAQI faculties are engaged in building modern recreation centers, restoring them, preserving them and using them for modern purposes.

Purpose and tasks of the work The purpose and tasks of the work is to contribute to the development of the economy of our country by proposing modern projects of rural settlements in the mountainous zones, creating modern residential projects in the villages and preserving the irrigated land areas in the villages.

1. To study the growth and development of villages and cities of rural settlements in mountainous areas of Uzbekistan. Unraveling methods that have reached a new scientific level and developing modern project methods.

2. Development of proposal projects for rational use of existing land. Development of project proposals for measures to protect rural areas from natural disasters in mountain areas and pre-mountain areas.

3. Getting acquainted with the projects of rural population punks in mountainous areas in foreign countries.

4. Development of modern design proposals for rural settlements in the mountainous zones suitable for the climatic conditions of Uzbekistan.

METHODOLOGY.

Requirements for the quality of design and construction of newly built objects are increasing. The main criteria for the design of public buildings are a high level of comfort, which ensures an increase in labor productivity, economy, which helps to reduce capital and operating costs, and a high level of their architectural and artistic quality.

Studying the demographic characteristics of the population of rural and urban areas of the Republic of Uzbekistan will help to raise the new quality of designing different types of houses and apartments to a higher level. The socio-demographic characteristics of the population of Uzbekistan are very diverse, as more than 40 nationalities and ethnic groups live in the Republic. Nevertheless, if it is considered from the point of view of improvement of residential living conditions, it is possible to form the main socio-demographic indicators.

The social importance of housing in the social development of our society, thanks to the socio-economic policy of the President of Uzbekistan and our government, our nation will move to a new stage, which will automatically create a new way of living well-being of the population, will lead to the improvement and growth of the living conditions of working people, social groups acquire new qualities and lifestyles approach intellectuals. As a result of this, these new qualities of the family increase the spiritualization of all family members and serve as the basis for the creation of cozy and comfortable conditions for all social groups of the population[Akhmedov M. K. . 1995 -30].

Such factors include the socio-democratic characteristics of the rural population, the specific characteristics of the population and the functional organization of settlements, the natural and climatic conditions, the material and industrial base of construction, and others.

Improving the design of residential buildings suitable for the climate of mountainous and sub-mountainous regions of Uzbekistan, expanding irrigated land areas, creating new types of residential buildings is one of the urgent problems of modern architecture and urban planning of our Republic. Until now, our Republic is located in mountainous and sub-mountainous districts of Boysun, Urgut, Nurota, as well as in Katta Yezh, Jush, Sintob, Forish, Ukhum, Omonkutan, Ustuk, Derbant, Gelon, Kizil Emchak, Mochaydara, Chodok, Gova, Shakhimardan and other large population centers. the inhabitants are coming to live there. [ ] From the

main sides of the territory of Uzbekistan, the Tian-Shan mountain ranges in the northeast and the Aloy mountain ranges in the east are connected with the hills of Turkmenistan. The mountains of Uzbekistan are located at an altitude of 2000-2500 m above sea level, and the main water sources are the Amudarya and Syrdarya and other small rivers. In the mountainous areas of the Republic of Uzbekistan, the air temperature is low, and the air pressure changes constantly [Akhmedov M. K. -35].

In the conditions of our country, it is possible to perfectly form the most convenient size-planning structure and types of residential houses and complexes in the mountain and pre-mountain zones, taking into account the main forming and creating factors. [Uralov A. S. 2008 -34].

Such factors include socio-democratic characteristics of the rural population, specific characteristics of the population and functional organization of settlements, natural and climatic c onditions, material and industrial base of construction, etc. enters.

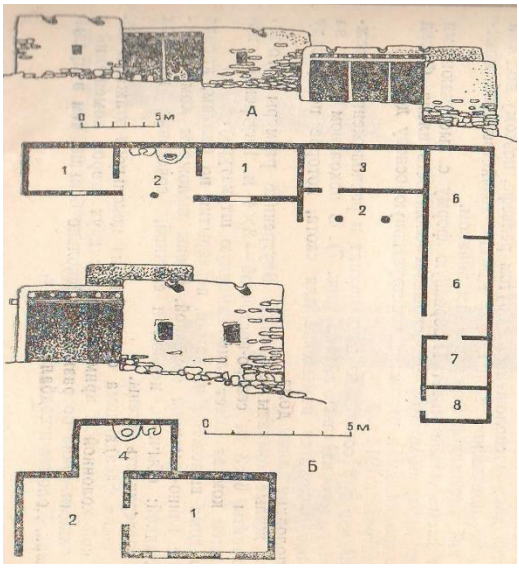

Picture-1.

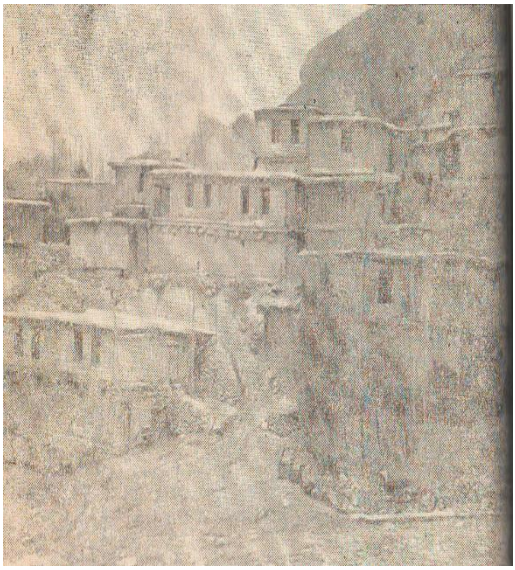

Picture-2.

RESULTS.

It is known that at present, low-rise houses in rural areas do not meet the requirements of modern residences, and old model (typical) projects are being implemented accordingly. are projects of houses with courtyards. In these projects, there are architectural solutions for local people's houses that do not use clay, and the most important thing is that the houses (apartments) are designed without courtyards and not connected to the courtyard. The width of the summer rooms (loggia, veranda) of the apartments is about 1. 7 meters, and it does not satisfy the summer lifestyle of the family, especially large families, due to the common living room and kitchen.

The family structure of the population, the change of the family structure in one direction or another according to the family structure, gender or age, the uniqueness of the household traditions play a big role in the formation of the living rooms of the house types in the country. . republic. A special feature of the population of our republic is that single families make up a small percentage, especially in rural areas.

In our country, according to the analytical results, we can see that houses are built in settlements based on the climate and physical living conditions. People living in the plains build houses according to their traditions. Mountainous and mountainous regions build their houses

according to their profession and the number of family members. In mountainous areas, the number of family members, the number of births, the burden of family work, and the fact that more women are responsible for this are characteristic of the families of local residents. [Akhmadov M. S. 2005. -36].

Mountain zones can be divided into types depending on the relief conditions, climate, demographic structure, and type of economy.

Rural settlements in mountainous areas Nazilov D. A. After the analysis, he divided them into 5 types and explained them.

1) Type A houses are compact two-terrace houses, according to their composition, they are intended for living and economic conditions. Such residences are designed in residential areas with large relief conditions.

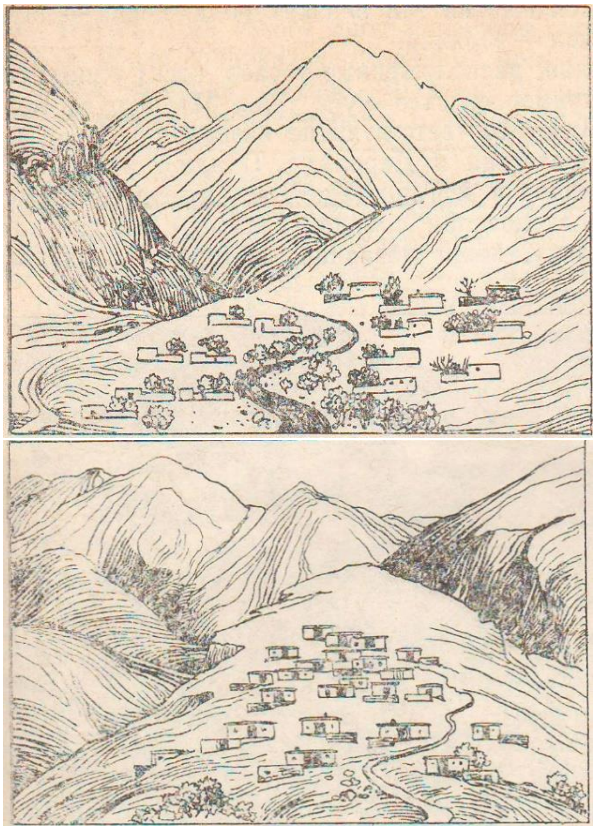

Picture-3. Picture-4.

Type B accommodation is similar to type A, but the number of rooms is different. The houses are surrounded by porches and have more rooms.

3) V-type residential houses are compact houses, and terraced houses are houses located on terrain without floors. Residences are located with country houses, and courtyard gardens are located close to the houses. Houses of this type are located in a large part of Kashkadarya. Auxiliary rooms for climate stability consist of veranda-type houses [Akhmadov M. S. 2005. -39].

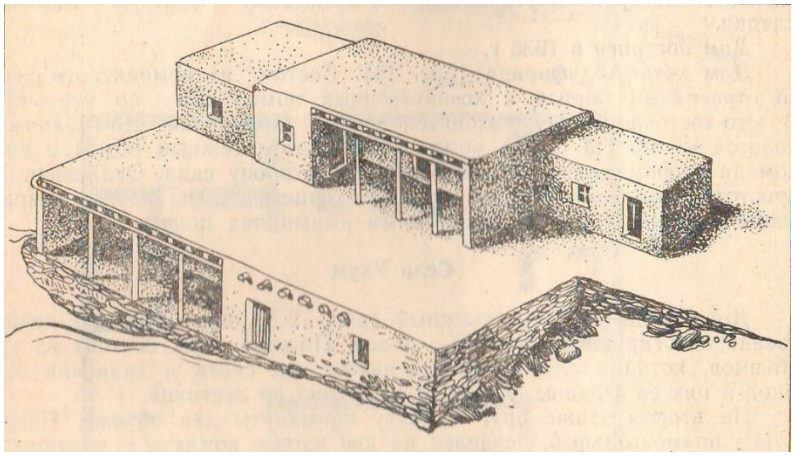

Picture-5

G-type houses are typical houses of Surkhandarya, Kashkadarya, Nurota. The houses are one-story and very conveniently located. The courtyard is divided into two groups: 1- residential houses, 2- rooms intended for domestic use. The convenience of this view is also important because separate land is allocated for farming and separate land for cattle breeding.

5) D-type houses are located on the Nurota and Surkhandarya side, and the houses are mainly two-story. Two-story houses are used in houses where mountain areas are located on very high slopes. The number of rooms will not be large and will consist of small rooms for the arrival of guests. Each veranda will have two rooms.

Picture-3.

In 1966, the Moscow SNIIEP Jilisha Design Institute developed projects for experimental TS-94 series 2-story houses for the city of

Tashkent. The "TashZNIIEP" institute worked on the improvement of model projects of the 144, 101 series.

Most of the creative research in the projects of these houses, at the initial stage, suggested the development of summer rooms on the first floor, and at the next stage, the arrangement of gardens in front of the apartments. But terraced front gardens are economically uneconomical and difficult to use in our rapidly changing climate, especially in winter. This implies the need to solve the summer rooms in the houses in an efficient, economical and appropriate way, to organize an inner courtyard in the structure of the residence, and to connect it with the rooms of the house.

In this sense, traditional houses with external and internal courtyards created by our people over the centuries arouse great interest. The architectural structure of the traditional houses of Bukhara, Samarkand, Khorezm can serve as bright practical examples of meeting all the demands of our people for housing. (pictures 2. 1, 2. 4) The volume-spatial composition of these houses is based on the system of separate courtyards, which are proportionally connected to all living and farm buildings.

In the houses of Bukhara and Khorezm, the environment of the outer and inner courtyards is closely connected with the spatial and spatial composition of the house and forms part of it. According to the function, spatial structure and the style of the used solutions, it is large in Khorezm houses the location of large and small verandas and living rooms around the inner courtyard, with the living rooms and verandas facing each other, oriented towards the north and south sides. The large, i. e. ullu ivan facing north is two stories high, the other rooms and the small terraced ivan facing south are one story high. [Akhmadov M. S. T. 2005. -45].

In the volume-spatial compositional structure of Bukhara houses, the following solutions are distinguished: perimeter placement of summer and winter rooms around the outer and inner courtyards, summer and winter rooms facing each other, and in some cases along three sides of the inner courtyard. The outer and inner courtyards are bordered by buildings on three sides, and a wall on the fourth side. Summer rooms and verandas face strictly to the north, and winter rooms to the south.

The traditional Samarkand type of folk houses has special features. In them, it is traditional to divide the houses into two parts: inner and outer courtyards, and a system of various rooms and porches arranged along the perimeter of the landscaped inner courtyard is organized.

As for the construction of modern residential buildings, summer rooms are being built in front of the apartments in the form of "balcony", "loggia", usable roofs, "terrace", "verandah", and wonderful huts on the floors, from 12 to 24 sq. m. we will witness.

In traditional folk houses, summer rooms, (porches and others) are closed by 2 or 3 roofs, are rectangular in shape, in the form of verandas higher than the living rooms, and in the form of user-friendly roofs blocked from the sun by shingles. But the most comfortable living environment can be created in houses with indoor and outdoor courtyards that are completely free from dust.

In this case, the courtyard is considered an integral continuation of the living rooms in the house and is mixed with semi-open, verandas, and it is not only the initial nucleus that unites the components of the house, but also household and household chores, (cooking, etc.) eating, resting, sleeping. , it is a place where the basic tasks of waiting for the guests have been solved, and at the same time it is open. The usual shape of the yard is a square or a rectangle equal to one and a half square. The dimensions of the yard are usually inextricably linked to the height of the living rooms, and the width and height are significantly greater than the height of the main living room.

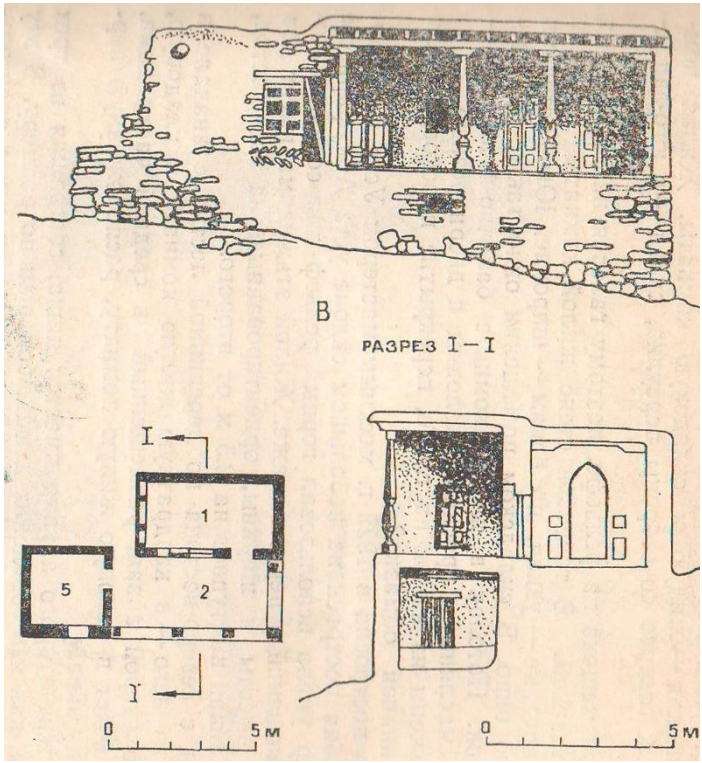

Picture-6.

The study of the history and style of low-floor traditional houses in the complex terrain, and the volume-spatial structure shows that the inner houses have a number of advantages, including: protecting the inner courtyard part of the house from the sun, summer heat, wind, and dust. It consists of a number of architectural possibilities, especially from the construction of the house plan, such as blocking from the cold wind, the main living process of the family in the summer is spent in the yard, achieving high savings due to the construction area due to the possibility of building such houses next to each other [Akhmadov M. S2005. -36].

It should be noted that the formation of the architecture of modern low-rise houses in the foothills of our Republic, the way of life of the population, the process of living, the relationship of people to housing and family continues in popular traditional colors and forms.

This situation calls for the need to use more than the promotion and styles of architecture in order to solve the problem of modern low-rise houses in the foothills.

Based on many years of scientific research and project experience of TashZNIIEP Uz Giroselstroy and other institutes in this field, the main rooms in residential houses and apartments in the hot climate of Uzbekistan: private living rooms, common family living room, personal hygiene rooms (bathroom , toilet, shower room), utility rooms (kitchen, utility room, laundry room), connecting rooms (hallway, corridor and gallery, hall, hallway), rooms for storing and placing household equipment (storage room, pantry, food storage room) and placing them between the floors, as well as organizing the connection of ash with the level of the yard. [Uralov A. S. 2008-36].

Designing the volume-spatial composition and plan of the dwellings made up of this group of rooms based on local requirements is based on local socio-demographic factors outside the natural and climatic conditions of our republic, the living traditions of families with many children, the family lifestyle and its summer living style. 'requires attention.

Housing should meet not only the requirements of the composition and structure of the family, but also its changes. According to K. Kartasheva's method, family development can be divided into 3 periods. 2nd period - includes the formation and development of the family; during this period, there is a change in the number of families per person. 1st period - the development of the formed family develops in connection with the social rights and age changes of the family members. According to educators, doctors, psychologists and architects, the life activity of the family can be divided into 5 periods. Life activities of Uzbek families are characterized by changes over time. The 5th cycle of Uzbek families is the active pre-retirement period, as well as the (early, middle and late) retirement period. In the pre-retirement period, the couple continues active work and cultural and household activities, is able to work; the head of the family manages the family and also helps the children. In the period of middle retirement, the couple does not participate in public affairs, but participates in the general life of the family and society, lives with one of the sons. In 1990-2000, young families in Uzbek families changed to a new quality due to social progress and scientific and technical progress. In the future, Uzbek families may move to a 7-period life.

Age and gender structure. The age and gender composition of the population of the cities of Uzbekistan has its own characteristics depending on the geographical location, ethnic origin and size.

It is important to accurately imagine the ratio of men and women, the average age of the population. These interactions determine the population's housing needs. The age pyramid of the population of Uzbekistan is as follows: 53. 42% of the population is aged 10 to 24, 38. 25% is middle-aged. The age and gender composition of the population varies by city. In particular, 64 percent are from 0 to 30 years old.

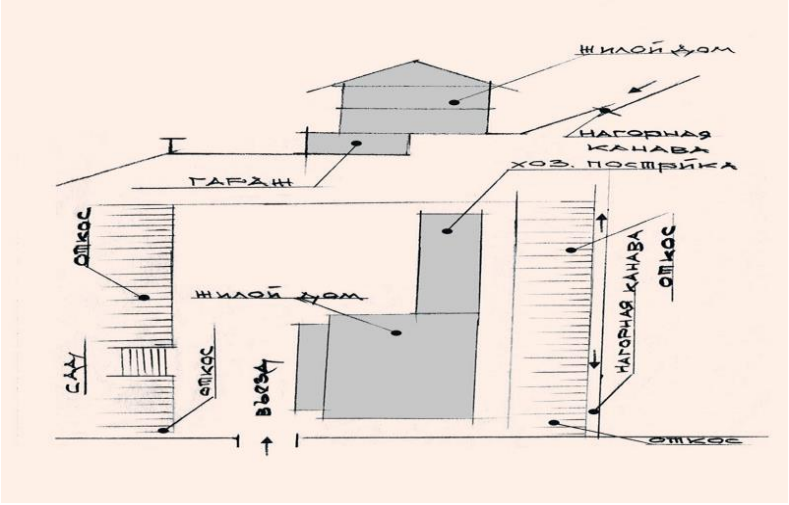

Picture-7.

In fact, in the climatic conditions of our republic, the summer heat period is long and late, so it is important to organize family activities mainly in the outdoor and indoor courtyards, where a cool and wonderful climate is created, to connect the summer rooms with the horizontal courtyard, to divide the kitchen, the inner courtyard area, and the main rooms horizontally and vertical natural ventilation

REFERENCES:

Akhmedov M. K. History of Central Asian Memory T. 1995. .

Akhmadov M. S. Effective management of mass sports rehabilitation in the continuous training system T. 2005. .

Nazilov D. A. Mastuk school of secondary school in Azii - T. , 2001.

Kasimov Sh. I. Mukhammadiyorova R. T. Problems and prospects of healthcare in Uzbekistan. T, 1998.

Uralov A. S. Architecture of past public buildings of Uzbekistan. Samarkand 2008.

QMQ 3. 01. 08-99 Residential buildings and public buildings.

Rakhmanov K Medical advice on the path to immortality. . T, 2012.

Uralov A. S. Grazhdanskoe zodchestvo srednevekovoy Tsentralnoy Azii. Autoref. diss. doc. architecture. T, 1998.

Uralov A. S. Past treatment and healing facilities. T: Science, 1990,

Abdurasulov R. A. Architecture of Narodnogo Jilishcha of Uzbekistan

http://Ziyonet. uz

RahmanovAbdulatif Tahir o'gli

He was born on April 15, 1992 in Kitab district of Kashkadarya region. married

His father, Azimov Tahir, is a doctor

His mother, Jabiyeva Feruza, is a doctor

In 2015, he graduated from Samarkand State University of Architecture and Construction

Senior teacher of architectural sciences

His motto in life is honesty

GEOINFORMATION MAPPING OF THE POPULATION

PhD Abdujalil MUMINOV

Phd Shavkat PRENOV

PhD student Sunnatilla UVRAYIMOV

ABSTRACT

Population maps are maps that reflect the location and distribution of the population, its composition and reproduction, population migration and socio-economic characteristics. They form an important group among the maps on socio-economic issues and are of great importance. The able-bodied part of the population is the main productive force of society. The main elements of the economic process - the production and consumption of material and spiritual goods - are directly related to the population. The population acts as an environment in which people (man) live, interacting with natural conditions that are closely related to the economic and social environment. Population maps play a special role in the economic and geographical assessment of the region, the identification of labor resources, the development of economic sectors, the organization of cultural construction and consumer services. Population maps provide the necessary visual information about the level of economic development of a country, regions, or various links in economic and geographical processes. Much attention is paid to mapping the population in connection with the development, location of the economy and, in general, their need for human life.

Keywords. Population, socio-economic characteristics, demographic processes, population migration, mapping, geoinformation mapping, GIS

(a geographic information system (GIS) is a system that creates, manages, analyzes, and maps all types of data), database.

INTRODUCTION

It is known that there is a need to frequently update maps of demographic processes that reflect the high variability of various demographic characteristics of the population, or socio-economic maps that describe other characteristics of the population. Maps with high resolution geographic information can attract the attention of a wide range of users. The creation of socio-economic maps only on the basis of statistical (digital) data is an unfinished process. When mapping demographic processes, it is especially important to involve not only field, but also statistical and cartographic data, information materials obtained as a result of aerospace research.

The relevance of the topic is determined by the use of various methods of geo-information mapping in the field of demographic research based on a systematic approach. Since the results of such fields need to be frequently (annually) updated, automation of the process of their design and construction with the help of special programs is one of the scientific problems of modern cartography.

The results of the study can be used to analyze, monitor and predict the demographic situation in the regions of the Republic of Uzbekistan, as well as to support managerial decision-making in the field of optimizing demographic and migration processes.

Accordingly, geo-information mapping is the automated creation and use of maps based on GIS and cartographic data and knowledge bases. The essence of geo-information mapping lies in the information-cartographic modeling of geo systems. Such mapping can be field, complex, analytical and synthetic. In accordance with the accepted classifications, mapping is divided into types and types (for example, socio-economic, environmental or inventory, evaluative geo-information mapping, etc.) (Egamberdiev A. etc, 2021).

At present, the importance of geo-information mapping is determined not only by the automated formation of a cartographic image, but also by the automation of the use of maps. GIS technologies are the most optimal tool for creating new maps and automating cartographic research. Accordingly, geo-information mapping is a new tool for modeling real processes. This interactive method allows you to combine different principles of processing, editing and editing. However, manual generalization, taking into account the relationship of events and objects,

depends on the effectiveness of the experience and knowledge of the cartographer. (http://lomonosov-fund. ru/enc/ru/encyclopedia).

LITERATURE REVIEW

Scientific views on the relevance of geo-information mapping and the development of cartography are reflected in the article by J. Morrison "Cartography of the new millennium" (Morrison J. L. , 1996). The author argues that any cartographic product based on analogous methods of compiling and publishing maps is outdated. In his opinion, cartography should represent electronic technologies in general, with an emphasis on new ways of assembling information and communication networks. In the second half of the 1980s, in the early stages of the development of GIS mapping, it was adopted as a process for automated map reproduction based on GIS mapping. The next stage of development is associated with the creation of cartographic databases and the development of theories and methods of mathematical cartographic modeling, the creation of cartographic models as natural phenomena (Berlyant A. M. , 1997). According to A. M. Berlyant, the development of the theory and methods of geo-information mapping is one of the fundamental problems of cartography. The author emphasizes that geo-information mapping, despite its fundamental nature, has a practical orientation corresponding to the content of many practical issues. The optimal combination of thematic mapping focused on fundamental research and practical issues provides favorable prospects for the development of geo-information mapping.

Currently, geo-information mapping is becoming a key direction in the development of cartography and production. According to A. M. Berlyant, the prospects for the development of a new scientific direction that combines cartography, remote sensing and computer graphics are the result of geo-information mapping and the introduction of GIS technologies. This direction initially relies on the achievements of cartography.

Many synthetic scientific directions are the result of the integration of cartography, geo-informatics and remote sensing. This issue is reflected in the work "Big Cartography or Integration Cartography, Geoinformatics and Remote Sensing". In the play, the author considers the necessary conditions for such integration and the concepts of "geomatics" and "geoiconics". In a number of other works, A. M. Berlyant repeatedly mentions geomatics, which, due to its brevity and expressiveness, quickly gained popularity in many countries. This direction is based on geo-information mapping (Berlyant A. M. , 1997).

In Russia, the idea of integrating cartography, geo-informatics and remote sensing is still a controversial topic. According to Berlyant, such areas of research include cartography, remote sensing, photogrammetry and satellite positioning, geo-informatics, as well as a number of other related industries, methods and technologies of modern geophysical sciences.

Geoinformation mapping allows you to create geo-tags. In his work, A. M. Berlyant developed the scientific theory of geo-tags. (Berlyant A. M. , 2006). The book presents a geo-tagging classification that reflects the main model characteristics of each species. Particular attention is paid to the role of geo-iconics. Methods and requirements for creating geo-tags are described in detail in the work of Makarenko S. A. , Markadanova V. S. (Makarenko S. A. , Markadanova V. S. , 2018).

The main distinguishing features of geo-information mapping and GIS are present in systems for storing, processing and displaying information. First of all, they concern the content of the database and a set of specialized software for modeling, analyzing and displaying data. Digital cartographic data is based on cartographic databases, which are a systematic collection of digital maps. Such maps are digital models created by digitizing cartographic sources, photogrammetric processing of remote sensing data, digital recording of field survey data, or other means. The basic concepts and sequence of creating digital maps are described in P. E. Kargashin's textbook "Fundamentals of Digital Cartography" (Kargashin P. E. , 2019). Particular attention is paid to the technology of designing digital maps, as well as aspects of working with geospatial data.

In his work, L. Jordan (Djordan L, 1997) proposes that the "Reasonable Image" should become a map of the future. It will be a complex image that synthesizes data collected from different sources in real time. The user works interactively with the image, and can also navigate through it in different sizes in any direction. And the use of global positioning systems ensures the quality, integrity and accuracy of the data.

Among foreign sources on geo-information mapping is Mark Monmonnier's book "How to Lie with Maps". The book discusses some issues of creating and updating maps, as well as working with online cartography and using new technologies to work with digital maps (Monmonier M. , 2018). Esri Map Book Volume 29, published by Esri Press, contains examples of how the GIS user community can implement

ideas using ArcGIS software to explore spatially oriented geographic problems (Esri Map Book, 2014).

Geo-information mapping combines the achievements of remote sensing of the Earth, space cartography, cartographic research methods and mathematical cartographic modeling. Comprehensive geographic research and the experience of systematic thematic cartography are used in the development of maps based on geo-information technologies. As a result, at the end of the 20th century, geo-information mapping became one of the main directions in the development of cartographic science and production.

Purpose and tasks of the work. Various methods of geo-information mapping are used not only to automate the mapping of demographic processes, but also to analyze the initial data and create new maps. The technologies of geo-information systems have advanced enough in their development, which allows the use of various methods for creating maps. Accordingly, the main goal of the study is to apply an integrated approach to geo-information mapping to study demographic processes in the Republic of Uzbekistan.

To achieve the above goal, the following tasks were set:

collection and processing of statistical data on the demography of the Republic of Uzbekistan for 2017-2021;

search for primary cartographic materials and preparation of cartographic materials for research;

preparation of remote sensing data;

application of geo-information cartographic methods. Print thematic maps that are the result of research.

METHODOLOGY

The demographic characteristics of the population are formed by a whole group of indicators: gender and age, marital status, natural dynamics of the population (birth and death rates), mechanical movement (migration) and others. For each indicator on the maps, different mapping methods are used.

So, in maps structured by sex and age of the population, age and sex pyramids are often used. They are built on the share of age groups in absolute terms of the population. The pyramid (mapping method) used as a designation method can display the individual characteristics of urban and rural settlements.

Absolute or relative values are displayed in the symbol method. For example, the composition of the population by marital status and their number. These designations can also be reflected in cartograms and cartograms if the indicators are presented in territorial units. Foreign maps and atlases often show the number of married, divorced or widowed people.

Natural population growth can be shown on a map, usually in a free form. This is the difference between birth and death, which is measured in absolute and relative terms. Mapping can be done by territorial units or settlements.

Another aspect of mapping demographic processes is population movement (migration). Maps can display migration flows in different periods of time: periods, seasons, years, months, and so on. The study of the map can be based on the number of arrivals and departures inside and outside the area. Complex indicators are also used to describe migration, such as the migration income ratio or net migration.

If a small number of people are involved in the migration process, then another indicator is applied - net migration. Maps are usually displayed as charts or icons. Many socio-economic atlases provide a map of the natural and mechanical behavior of the population. The cartogram method allows you to show the ratio of natural increase to migration. Sometimes the indicator can be relative, for example, how many times the composition of the population has changed over a certain period of time.

For mapping migration flows, it is advisable to use the method of moving symbols. Such maps are usually found in educational geographical atlases. They have a much simpler meaning and historically describe population movements.

It is impossible to assess the demographic situation without analyzing and comprehending the dynamics. With the help of cartograms, it is possible to show the types of regions in terms of the importance of population movement processes (Prokhorova E. A., 2018).

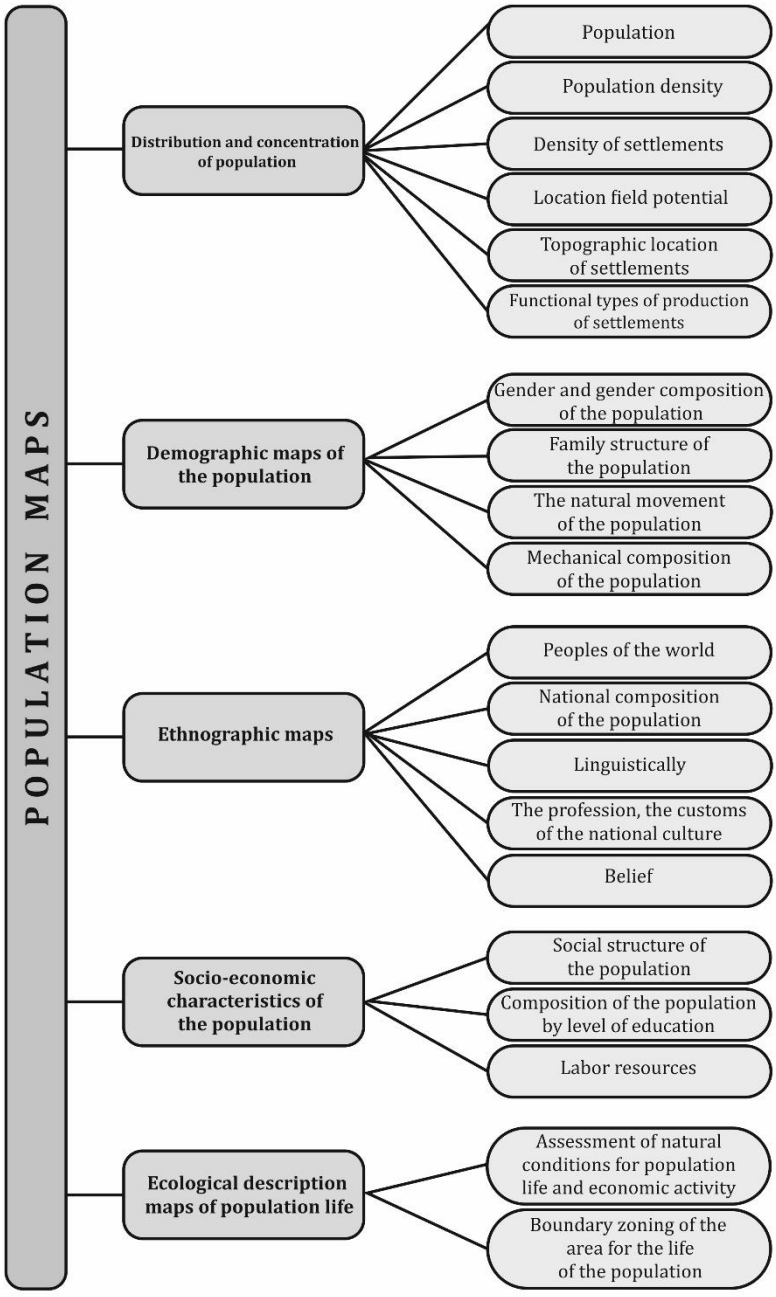

Picture-1. Classification of population maps by subject (according to Prokhrova E. A.)

RESULTS

The study of demographic processes requires the use of cartographic materials as a source of information. This is due to the ease of providing statistics. Obviously, any cartographic work must be not only understandable, but also accurate in content, that is, the sources on which the map is based must be reliable.

For work, it is necessary to select statistical data that meet the requirements of the initial study: the reliability of the source, the accuracy of the data, certain demographic indicators, the availability of the data obtained, and so on. It should be noted that in the process of work, the amount of data was reduced, since not all of them answered the required queries. Therefore, the main absolute demographic indicators are chosen: total population, mechanical population growth, migration balance, gender composition, etc.

The selection of information began with the identification of sources. To obtain information on demographic processes in the Republic of Uzbekistan, materials from the State Statistics Committee of the Republic of Uzbekistan and available cartographic sources are used.

Chart-1

Population density of the Republic of Uzbekistan

(per year; population per 1 sq. km)

	2017	***2018***	***2019***	***2020***	***2021***
The Republic of Karakalpakstan	10, 9	11, 1	11, 2	11, 4	11, 5
Regions:					
Andijan	689, 0	700, 4	713, 2	727, 4	741, 4
Bukhara	45, 7	46, 4	47, 1	47, 8	48, 4
Jizzakh	61, 3	62, 5	63, 8	65, 2	66, 5
Kashkadarya	108, 1	110, 2	112, 5	114, 8	116, 7
Navoi	8, 5	8, 6	8, 8	9, 0	9, 1
Namangan	356, 5	362, 8	370, 0	377, 8	385, 4
Samarkand	217, 8	221, 8	226, 5	231, 2	235, 4
Surkhandarya	122, 5	125, 1	127, 9	130, 8	133, 4
Sirdarya	187, 6	190, 6	193, 9	197, 7	201, 1
Tashkent	185, 5	187, 6	190, 1	192, 9	195, 1
Fergana	527, 3	535, 5	544, 9	555, 0	565, 1
Khorezm	293, 7	298, 3	303, 4	308, 5	312, 9
Tashkent	7257, 9	7380, 0	7514, 9	7699, 6	7554, 4
Republic of Uzbekistan	**71, 5**	**72, 7**	**74, 1**	**75, 5**	**77, 0**

Note: This table is based on the data of the State Statistics Committee of the Republic of Uzbekistan.

It is known that a scientific base is needed to manage demographic processes. This is facilitated by demographic maps of the population, which can be used to analyze, monitor and predict the demographic situation, as well as to support managerial decision-making in the field of optimizing demographic and migration processes.

Mapping demographic processes is a time-consuming and complex process that involves working with large volumes of statistical data. Their accuracy also makes it possible to simplify and automate the process of creating cartographic images.

At the first stage of the work, the main indicators of the population density of the Republic of Uzbekistan were mapped. The map is based on population data for 2017 and 2021 using Goskomstat data. Initially, the population density of the republic was studied and a cartographic description was schematically given, while the spatial coverage of the study was transferred to the regional level. Accordingly, based on the available digital data, a population density map of the Andijan region was created.

For each data type, a spatial class (class, type) was created containing information about individual spatial objects. The population was determined for each district. Thus, several spatial classes were created, including statistics by years of study.

Chart-2

Average population density for the period 2017-2021

	Average density, person / sq. km.
The Republic of Karakalpakstan	11, 22
Regions:	
Andijan	714, 28
Bukhara	47, 08
Jizzakh	63, 86
Kashkadarya	112, 46
Navoi	8, 8
Namangan	370, 5
Samarkand	226, 54
Surkhandarya	127, 94
Sirdarya	194, 18
Tashkent	190, 24
Fergana	546, 56
Khorezm	303, 36
Tashkent	7481, 1
Republic of Uzbekistan	**74, 16**

The country's population growth rates are calculated based on the difference in population between 2017 and 2021. Thus, the values obtained indicate population growth. Changes in population density are a process associated with an increase in population under the influence of certain factors.

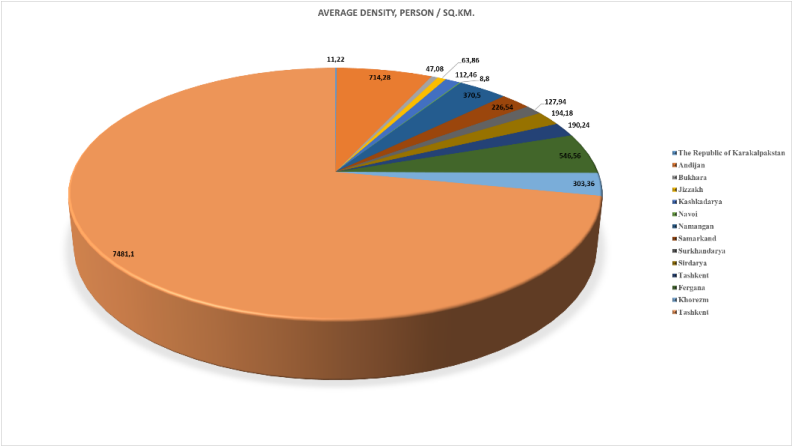

Picture-2. Average value of population density in 2017-2021

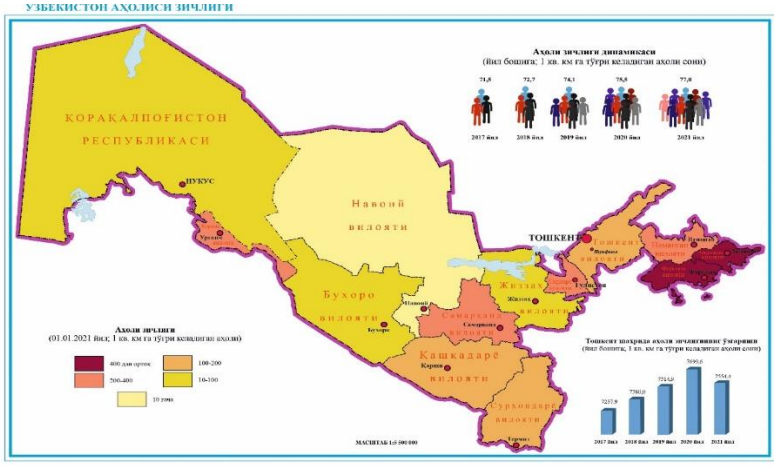

Picture-3. Schematic map of population density in Uzbekistan

The method of cartograms was chosen for maps devoted to changes in population density. This method visually displays the intensity of any indicator in the area on the map.

The natural interval method is selected to classify the values. Once the mean values were determined, value intervals were determined, which

allowed the data to be distributed evenly over the intervals and characterized by the mean values of the object properties.

In addition, given the high population density in Andijan, Fergana and Namangan regions of the country, the population density in Andijan region was studied. In particular, the dynamics of population density in the region was formed on the basis of digital data. Based on the chart, the growth rate over the years has been determined, for example, 689 in 2017, 700. 4 in 2018, 713. 2 in 2019, 727. 4 in 2020 and finally in 2021 the growth rate will be 741. 4. It follows that this process in the research area is growing from year to year.

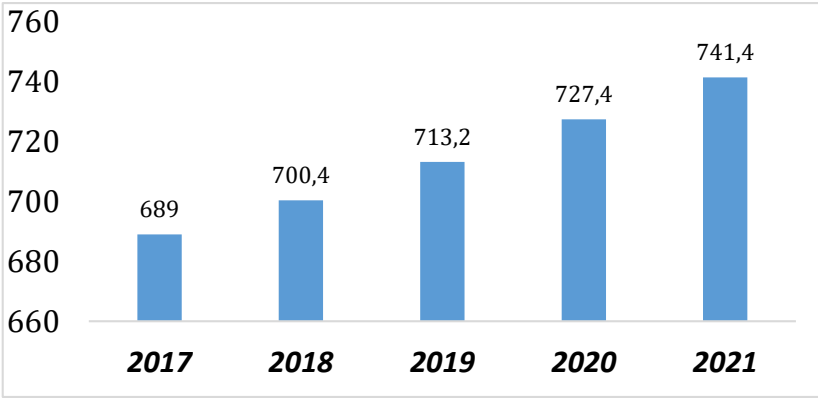

Picture-4. Dynamics of population density in Andijan region in 2017-2021

The population density from 2017 to 2021 shows how much the population of Andijan region has changed in 5 years.

Based on the above data, a population density map of Andijan region from 2017 to 2021 was developed (Figure 5). The method of cartograms was chosen for the indicators of population growth in the city. The values are distributed by the natural interval method.

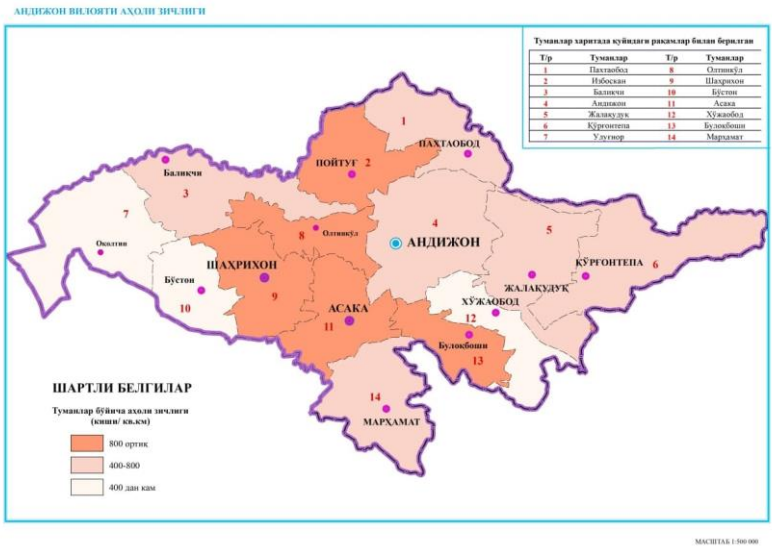

Picture-5. Schematic map of population density in Andijan region

From this map we can see that the total population density in Andijan region is much higher than in other regions. If we look at this process at the level of districts in the region, we can see that in Shahrihan, Asaka, Poytug districts have a high population density.

Discussion. Statistical methods are widely included in the methodological arsenal of mapping socio-economic processes: initially, at the stage of data processing, and also in the process of mapping to a certain extent. In addition, the collection, analysis, evaluation and use of statistical data is sometimes a very important part of the cartographic and geographical study of socio-economic phenomena (Ibraimova A. A. , 2020).

In addition, photographic and scanned space images are also used to create socio-economic maps. One of the main advantages of satellite imagery is its efficiency, the ability to transmit data in real time, and regular repetition of observations. When creating socio-economic maps, aerial photography materials are used less often than cartographic or statistical data, and this is often used when creating large-scale maps.

Each method of aerospace survey has its own characteristics. For example, space photographs are accurate to 5 m on the ground, but their capture is less efficient than image scanning. In particular, the accuracy of scanning images from the Spot and LandSat satellites is much lower, but high-resolution images are more informative for deciphering the

natural and socio-economic objects of the region (industrial enterprises, power plants, etc.) for their continuous acquisition (Ibraimova A. A. , 2020).

For a detailed study of the possibilities of geoinformation mapping of migration processes, it will be necessary to create a map of the entry and exit of the population. The study calculates the difference in values because the change in numbers is taken into account, and then all values are recalculated as a percentage. This process is done in order to increase the readability of the map.

Various cartographic methods are used to display various aspects of socio-economic processes and geographic presence on maps. They depict events and objects located along points, lines and areas, solid (massive) and scattered, widespread indicators. At the same time, they can describe the qualitative and quantitative characteristics of objects and phenomena, their movement in space (displacement), their change in time. These descriptions can change slightly, gradually, or abruptly, in the form of jumps.

Currently, the following cartographic methods are used to describe the content of a map in socio-economic maps: symbols, linear designations, isolines, qualitative and quantitative background, areas, point method, movable signs, cartograms and cartograms, maps of places (Egamberdiev A. et al. . , 2021).

CONCLUSION

Mapping demographic processes can be used to analyze the demographic situation. It is very important to observe and predict the dynamics of changes in the population of the Republic of Uzbekistan and the Andijan region.

In the course of the study, an industry map of the population of the Republic of Uzbekistan was developed using digital data. With this map, you can visualize the current state of population density in the republic.

In addition, the transition from the national to the regional level. This, in turn, allows you to make the data more detailed, with reference to a specific topic and region.

Based on the results of processing the available data, the main indicators of the demographic situation are mapped. Mapping of demographic processes in the Republic of Uzbekistan and Andijan region is necessary for the analysis, monitoring and forecasting of the demographic situation. An integrated approach and the use of various

primary data can lead to the emergence of new scientific methods in the study of demographic processes.

In conclusion, given that the development of maps using modern geoinformation technologies is of particular importance, they were effectively used in the creation of the above maps.

REFERENCES:

Berlyant A. M. Geoinformation mapping. M. : MGU, 1997, 64 p.

Berlyant A. M. Cartography: Textbook for universities. Moscow: Aspect Press, 2002, 336 p.

Berlyant A. M. Theory of geoimaging. M. : GEOS, 2006, 262 p.

Jordan L. On the threshold of a new era: the integration of GIS and remote imaging // ARC /Review, 1997. No. 1. P. 8

Ibraimova A. A. social-economic cartography guidance. . - Tashkent, 2020. - 300 b.

Kargashin P. E. Fundamentals of digital cartography: textbook for bachelors. M. : Publishing and Trade Corporation "Dashkov and K", 2019, 106 p.

Lurie I. K. Geoinformation mapping. Methods of geoinformatics and digital processing of space images: Textbook. M. : KDU, 2008, 428 p.

Makarenko S. A. , Markadanova V. S. Features of creating geoimages using modern technologies // Models and technologies of environmental management (regional aspect), 2018. No. 2 (7). pp. 97-101.

Morrison J. L. Cartography of the New Millennium // Geodesy and Cartography, 1996. No. 8. P. 45-48.

Prokhorova E. A. Socio-economic maps: textbook, electronic edition of network distribution. M. : KDU, Dobrosvet, 2018.

Esri Map Book Volume 29. USA: Esri Press. 2014, 136 p.

Monmonier M. How to lie with maps. third edition. Chicago: The University of Chicago Press, 2018, 387 p.

Egamberdiev A. , Muminov A. A. , Uvrayimov S. T. Socio-economic cartography. guidance. – Tashkent “Info Capital Group”, 2021/-194 p.

http://lomonosov-fund. ru/enc/ru/encyclopedia: 0133948: article

http://nauka. x-pdf. ru/17informatika/678284-1-bolshaya- cartography or integration of geoinformatics and distance scientific techniques. php - Berlyant, A. M. "Big cartography" or integration cartography, geoinformatics and remote sensing.

THE NEW IMAGE OF THE NEW TASHKENT: "CITIES"

Utanova Diyora ABDUMANOBOVNA

ABSTRACT

The number of modern skyscrapers named "Tashkent City", "Samarkand City", "Nurafshan city", "Nukus city", "Buhoro city", " Fergana city" is increasing in Uzbekistan. The article shows the role of active business zones, i. e. "Cities" that combine business, residential apartments, and recreation areas in the urban planning system. The "City" built and under construction in Tashkent is compared with the "London City" and "Moscow City" in the world. For this purpose, brief information about "Cities" in the world will be given. Complexes such as "Tashkent City", "Almazor City", "Minerva City", "Akay City", "Park City Labzak", "City Life Garden", "Imperial Club City", "Modern City Construct", "Green City Apartment", " Istanbul City", "Ness City Apartment" the composition, location in the city, seismic zone, land area, function, number of apartments, the fields allocated to them are presented in the form of a table. In addition, the map of the city of Tashkent shows the scheme of the seismic location of "City". The historical topography of the "city", historical sites in the area, as well as builder organizations is considered. At the end of the article, the architectural-design classification of "City" is given.

Keywords: City, construction, residential, apartment, business center, location, architecture, skyscrapers, lot, mosque, cemetery.

INTRODUCTION

"Cities", which are taking their place in the urban planning system, originally date back to the 16th century of the city of London. The terrible fire in the city spread especially quickly to the neighborhoods of the poor, because the narrow streets were designed in a medieval style, so there were frequent "traffic jams" in the city, because the distance between the rows of houses on one street was so small that not two carts, but two streams of people going against each other would get stuck there. Most of the houses were completely destroyed and about 100, 000 residents of the capital were left homeless. However, this disaster made it possible to

literally rebuild London from scratch. Five architects, including Christopher Wren, presented five detailed plans for the reconstruction of the city. But these plans were not implemented and the medieval order of the city was preserved almost in its original form. King Charles II forbade the construction of the burned area until a general master plan was until approved by a special decree. Later, wood and combustible materials were replaced by stone and brick in construction. The streets were widened, houses were built at a certain distance from each other, and the entrances to the Thames were left empty. London was divided into quarters, each of which was provided with equipment for extinguishing the fire. Thus, the city became one of the first European capitals to install fire hydrants. The fire did not affect the sharp increase in the population. By the 18th century, many residents they they gave rented their homes or sold them to commercial firms and moved to the edge of town. A sharp decrease in the population of the city led to the emergence of financial rule. As a result, the 1970s saw the construction of many modern skyscrapers in this historic part of the city. In this way, the construction of modern skyscraper residential and business centers under the name "City" is developing in the world and in the territory of Uzbekistan (Fig. 1).

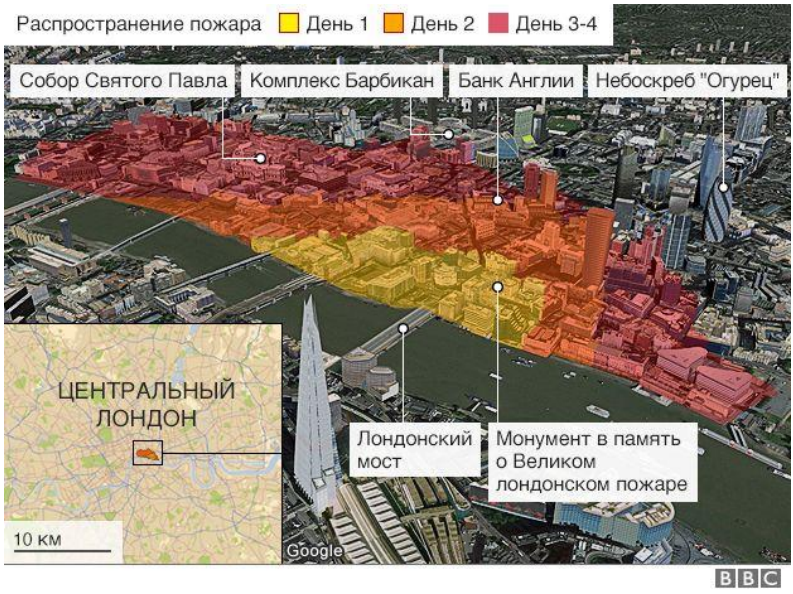

Figure 1. The scheme of the fire in London in 1666 that lasted for four days (https://www. bbc. com).

LITERATURE REVIEW.

Scientific views on modern skyscraper residential and business centers built in Tashkent and under construction are briefly covered in the articles "Tashkent City Architecture" and "Tashkent City" by D. A. Utanova. In the author's article entitled "Tashkent City Architecture", the newest buildings in "Tashkent-City" are being built in accordance with today's requirements, the monuments located in the area emphasize that the city has a long history. In his article titled "Tashkent Cities", he it is stated that Tashkent is one of the cities with a long history, and the "City" that includes the skyscrapers being built in it, the traditional neighborhoods are turning into a comfortable city enriched with innovation technologies.

X. Sh. Pulatov's history of Art, Architecture and urban planning. The history of urban planning textbook states as quoted that "after the 1870s in Moscow, the scale of urban construction expanded even further. The scale of construction of trade, business buildings, rental houses was especially evident in the center of "Kitay Gorod". It looked like the City of London. It was like the of London city. The daytime population of "Kitay Gorod" was many times more than the evening population. High-quality houses, guest houses, stores and other buildings were built on the main Tverskaya street of Moscow" (Pulatov X. Sh. , 2008: 162). He compared the city of Moscow to "London City".

THE MAIN PART:

Tashkent after being conquered by the Russians in the late 19th and early 20th centuries, was two part administrative-territorial separated. The right bank of Anhor was called "Old City" and the left bank was called "New City". The initial project of the new part of the city was the engineer M. 1866-67. N. Kolesnikov, and in the 1870s the architect A. V. Developed by Makarov. 1939 Tashkent reconstruction master plan project approved (UTANOVA D. A. 2023: 22-27). As of 2020 by the decision of President Shavkat Mirziyoyev, a project of the master plan for the development of the city of Tashkent's until 2041 was developed. However, nineteen thousand seven hundred and twenty hectares of land from the Upper Chirchik and Orta Chirchik districts of Tashkent region were separated for this project. We can see several modern skyscrapers at the project presentation. If this project is implemented, the appearance of the city will change significantly along with the topographic boundaries of the city.

The word" City " is derived from English, meaning the business center of the city. In order to compare residential and business centers in Tashkent with "Cities" in the world, we will consider the period of

construction and function of several skyscrapers in "London City" and "Moscow City" (Fig. 2).

"London City" - developed as a result of rebuilding after losses in the Great Fire of London in 1666. The reconstruction of the city, which destroyed 80%, was restored in the Renaissance style by the architect Christopher Wren. The ancient architectural image of the city contrasts sharply with today's modern buildings. Today, the number of modern skyscrapers is increasing sharply in the eastern part of the city.

“Heron Tower” the construction period of the commercial building corresponds to 2007-2011. The height of the building is 230 meters, it has forty-six floors. Designed by architect Kohn Pedersen Fox.

"Tower 42" commercial building was built in 1971-1980 by the largest British campaign "John Mowlem & Co" based on the project of architect Richard Seifert & Partners. It was one of the tallest buildings in Great Britain in 1980-91. The height of the building is 183 meters, it has forty-seven floors.

“30 St Mary Ax” office building is completely covered with glass. The diameter of the building at the base is forty-nine meters, and on the seventeenth floor, the diameter of the building reaches fifty-seven meters. In the next floors, the structure is reduced to a minimum diameter of twenty-five meters. The height of the building is 180 meters, it has forty floors. The building was built in 2003.

"Broadgate Tower" is a commercial building designed by "Bovin Lend Lease" based on the project of "Skidmore, Owings & Merrill" in 2005-2008. It is 165 meters high and has thirty-three floors.

“City Point” the building includes business, commercial and office spaces. It was built in 1967 as a headquarters at a height of 122 meters. During the renovation in 2000, it was raised to a height of 127 meters, now it has thirty-five floors.

“Willis Building” The commercial building was completed in 2004-2006. the total height of the building is 125 meters, in order to make it look like a shell of crustaceans, the heights of 97 meters and 68 meters were raised with a "stepped design". It consists of twenty-six floors.

"Barbican Estate" is a building that combines business, commercial and office spaces. The complex, designed on a 14-hectare area that was bombed during the Second World War, combines three buildings: "Cromwell Tower", "Lauderdale Tower" and "Shakespeare Tower". The buildings of the complex were built in the 1960s and 70s. The buildings of

the complex consist of about two thousand residential apartments. The height of the building is 123 meters, it consists of forty-three floors. Concrete is widely used as the main building material.

"Aviva Tower" commercial building was built in 1968 by "Taylor Woodrow" construction company. It is 118 meters high and has twenty-eight floors.

“99 Bishopsgate” office building bonstruction was completed in 1976. The height of the building is 104 meters, it has twenty-five floors. In 1993, as a result of the explosion, it suffered great damage and was renovated.

The "Stock Exchange Tower" office building was built in 1970 by the construction company "Trollope & Colls". Capital reconstruction was carried out by the construction company "Grimshaw Architects". The outer part is covered with a glass coating. It is 100 meters high and has twenty-six floors.

Figure 2. "London City" skyscrapers.

The project of "Moscow City" was planned to start in 1990 and end in 2020. But due to a lack of funding in 1995, the project was frozen for a little over 10 years. In 2003, due to the interest of investors in the object, the first building of the complex was commissioned in 2001.

"Moscow City" is distinguished by skyscrapers. Here, each building has its own name, infrastructure and modern architecture (Fig. 3).

“Tower Evolution” The architecture of the office building is reminiscent of the "DNA" molecule. Built in 2011-2015. The height of the building is 246 meters, it has fifty-five floors.

“Federation Tower” The residential and office complex was built in 2003-2017 and consists of two three-sided buildings. The height of the

eastern building is 374 meters and consists of ninety-five floors, the height of the western building is 242 meters and consists of sixty-two floors. There is an observation deck on the eighty-ninth floor of the building.

“Tower on the Embankment” complex includes "A" class shopping centers. It includes a building with three different floors. The complex was built in 2003-2007. The height of the complex is 268 meters, "A" block has seventeen floors, "B" block has twenty-seven floors, and "C" block has fifty-nine floors. Global corporations of IBM, General Electric, Symantec and other international companies are located in these buildings.

"City of capitals" has the appearance of an architectural ensemble combining office space and luxury apartments. The complex was built in 2005-2011. There are two skyscrapers. "Moscow building" is 302 meters, seventy-six floors, "Saint-Petersburg" building is 257 meters, sixty-five floors, the domed part uniting the complex is seventeen floors.

“Empire Tower” is a multi-functional skyscraper that combines office, apartment and retail spaces. Through the observation deck of the building, you can observe the panorama of the entire city of Moscow. Inside the building there is a fountain with a height of thirty-six meters and an exit to the subway station. The building was built in 2006-2011. It is 338. 6 meters high and has fifty-nine floors.

“Mercury City” "Mercury City" building is designed for residential and business areas. It ranks fifth in the list of skyscrapers in Europe. In addition to its unique appearance, it is distinguished by its orange color. The building was built in 2005-2014. It is 338. 8 meters high and has seventy-five floors.

Figure 3. "Moscow City" skyscrapers.

The changes in Tashkent began with the initial project work of "Tashkent City". In 2006, the initial project work was assigned to the Uzbek-Korean joint venture "Jisong Korea Industrial". But for several reasons, the project was not implemented. In 2016, the concept of the international business center "Tashkent-City" was released and the production was carried out in 8 stages (lots). Construction work started in 2017. Currently, the buildings of "Finance Center", the largest financial center in Uzbekistan, are in the stage of completion. There are several skyscrapers with a height of more than 100 meters in the territory of "Tashkent-City". These are the largest shopping complex and financial center and the tallest residential buildings in Uzbekistan. (Fig. 4).

"Hyper Partner Center" Hyper Partner Center" is located on Botir Zakirov avenue of the "Tashkent City" complex. "Tashkent Mall" is the largest shopping center in Uzbekistan, and there is an exit from the complex to "Pakhtakor" metro station. The five-star hotel under the "Marriott" brand consists of thirty-one floors, the height is 128 meters. The complex includes a thirty-story residential building with a height of 119 meters and a 115-meter, twenty-nine-story "A" class business center.

"Nest One" is located at the intersection of Islam Karimov and Botir Zakirov branches of "Tashkent City". It has 761 residential apartments and 33 public spaces. It is considered the Central and tallest building of the complex. It occupies an area of 14, 779 m2, the total area is 187, 284 m2. This 266. 5-meter, fifty-one-story complex is equipped with "smart home" technology.

"Financial Center". It is located on Islam Karimov street of "Tashkent City" complex. It consists of four skyscrapers with thirty-three floors. A large financial center building with head offices of the leading banks of Uzbekistan "Asaka Bank", "Sanoat Kur**ili**sh Bank" and "Aloqa Bank" as well as "A" class business offices (Utanova D. A. 2023: 327-332).

"Tashkent-City" territory. “Nest One”

“Hyper Partner Center”“Finans centr”

Figure 4. The project of the largest buildings in the" Tashkent City " territory.

"Akay City" in the Mirzo Ulugbek district of the city and "Minerva City" in the New Life district give a special look to the image of Tashkent.

"Akay City" it is located between Loshkarbegi and Qori Niyozi streets, Mirzo Ulug'bek district of Tashkent. The thirty-five-story modern residential complex consists of seven blocks. The complex includes 860 2, 3, 4-room apartments. Apartments have a floor area from 70 m2 to 120 m2. Apartments are provided with the innovative "smart home" system. On the first and second floors of the buildings there are shops, cafes, restaurants, beauty salons and offices of various organizations. Sinter Flex tiles are widely used in finishing styles. Tiles are resistant to mechanical and chemical effects, fire, cold and durability(Fig. 5) (Utanova D. A. 2023: 246-249).

"Minerva City". Yangihayot District of Tashkent, in the Alisher Navoi massif, in the place of the village of change, it has an area of 100 hectares. The project will be developed based on the "city within a city" concept. It has 15, 000 apartments of different levels and structures. Until today, "A" consists of eleven ten-story residential buildings, two-story commercial buildings, and five three-story office blocks. The construction of twelve residential buildings has started in the "B" sector of the complex. There is an IT-Park, an international university, a school, a student room, a library, a shopping center, and a large golf course in the area of the

complex. "Iconic Towers premium" apartments are located in the center of the forty-story twin skyscraper(Fig. 6) (Utanova D. A. 2023: 246-249).

Figure 5. "Akay City"Figure 6. "Minerva City"

RESULTS

Buildings in Tashkent are rising higher and higher. "Cities" that reflect the image of developing countries, include modern skyscrapers are increasing significantly in Tashkent. The components of the skyscrapers named above, their location in the city, the land areas allocated to them, their functions, and the number of apartments are listed in the table below.

				Seven blocks	
				860	

It is known that Tashkent is located in a seismically active zone. A seismic zoning map of Uzbekistan is constantly being created and it is very useful for representatives of the construction industry. In the construction of skyscrapers, the points indicated on the seismic zoning maps should be taken into account. The map shown in Figure 7 shows the skyscrapers located in the seismic zone of Tashkent. According to him, Tashkent's largest shopping center "Hyper Partner Center", the tallest residential building "Nest One", and the largest financial center "Finans Centr" are located in the 9-point seismic zone. "Akay City" has 8 points, and "Minerva City" is not located in the indicated points zone.

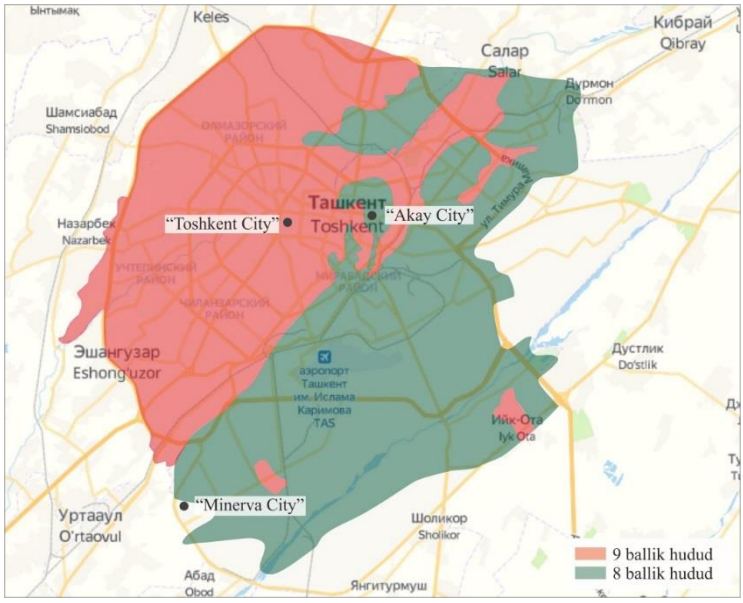

Figure 7. skyscrapers located in the seismic zone on the map of Tashkent city.

The life of cities is often full of reconstructions, and after several stages, they have reached the status of "London City" and "Moscow City", which includes today's skyscrapers. The architectural and artistic appearance of the skyscrapers rising in Tashkent can be compared to the architectural appearance of "Cities" in the world.

REFERENCES:

Pulatov X. Sh. (2008). History of art, architecture and urban planning. History of urban planning. Study guide. 162.

UTANOVA D. A. (2023). THE URBAN PLANNING SYSTEM OF TASHKENT. XIX-BEGINNING OF THE XX CENTURY. Journal of new century innovations 30 (2), 22-27

Utanova D. A. (2023). ARCHITECTURE OF TASHKENT CITY. CENTRAL ASIAN JOURNAL OF ARTS AND DESIGN, 327-332

Utanova D. A. (2023). TOSHKENT "SITI" GOLDEN BRAIN 1 (1), 246-249

https://uz. wikipedia. org/wiki/Tashkent_City

https://yandex. ru/images

https://www. gazeta. uz

https://www. bbc. com

https://daryo. uz

ZAMONAVİY TA’LİMDA MUHANDİSLİK GRAFİKASİ VA DİZAYN FANLARNİ İNTEGRATİV YONDASHUVLARİ

(PhD) doktor HAQBERDİYEV Baxtiyor Rustamovich

ANNOTATSİYA

Mazkur maqolada zamonaviy ta’limda muhandislik grafikasi va dizayn fanlarni integrativ yondashuvlari orqali yangi pedagogik yechimlarni faol izlash, shu mutaxassislik bo’yicha ta’lim oluvchilarga samarali va asosli ta'sir ko'rsatish uchun pedagogik xodimlarning ijodiy salohiyatini rivojlantirish, qiziqish bilimlarni ongli, puxta, barqaror, anglagan holda o‘zlashtirishda ko‘nikma va malakalarni shakllantirishda integratsion yondashuv talabalarni o’z kasbini mutaxassisi qilib tayyorlashga yordam beradigan yondashuv hisoblanishi, talabalarni kasbga yo`naltirish tizimida mavjud muammolar, qiziqish va mayilliklar asosidagi kasbga yo`naltirishni tashxislash, uning vazifalari, asosiy yo`nalishlari va uni amalga oshirish mexanizmlari keltirib o`tilgan. Integratsiya jarayonining o'zi yangi tushuncha emas, lekin bu sohada juda kam tadqiqotlar yo’lga qo’yilgan. U pedagogik adabiyotlarda bir necha bor ko'tarilgan, ammo nazariy jihatdan kam muhokama qilingan, buning sabablari integratsiya muammosining dolzarbligi va uni amalga oshirish yo'lidagi qiyinchiliklarni yetarli darajada ekanligi hisoblanadi. O`quv-bilish faoliyatini integrativ yondashuv orqali mutaxassislikka yo`naltirishning tajribaviy metodikalari ko`rsatib o`tilgan, bu ikki fanni integrativ yondashuvlar orqali ta’lim berishdagi ta’sir ko`rsatuvchi omillar va ularni bartaraf etish usullari taqdim qilingan hamda bu bo`yicha taklif va tavsiyalar tizimi taqdim etilgan. Biz dizaynga quyidagicha ta’rif berishni lozim topdik: dizayn – maqsadi loyihalash natijalariga yuqori iste‘mol va estetik sifatlarini berish, ularni inson hamda jamiyat bilan o‘zaro ta‘sirini optimallashtirish, uyg‘unlashtirish bo‘lgan predmet-fazoviy muhitni qayta ishlashga qaratilgan loyihalash faoliyatining o‘ziga xos muhandislik sohasidir. Bizning tadqiqotimiz doirasida dizayn – bu yuqori badiiy saviyadagi muhandislik grafikasidir. Estetik obrazga yo‘g‘rilmagan muhandis fikri o‘zining tashqi ko‘rinishida shakllar xaosi va rang anemiyasi ko‘rinishiga ega loyihalashtirilgan ishlab chiqarish korxonasini eslatadi. Globallashuv jarayonining sur’ati, xalqaro miqyosida

innovatsiyalarning tezkor harakati ta’lim tizimini modernizatsiyalash va uni shaxs imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda moslashtirish kabi asosiy vazifalar bilan bir qatorda, ta’lim oluvchilarda mustaqillik, tashabbuskorlik, liderlik va kreativlik sifatlarini qaror toptirish hamda rivojlantirish zaruratini asoslaydigan, talabalarni bilimi, ko‘nikmasi, malakasi va kompetensiyalariga qo‘yiladigan talablar to‘liq yoritib berilgan. Muhandislik grafikasi va dizayn fanlarini integrativ o’qitishni rivojlanish tendentsiyalarini tahlil qilish va tizimli yondashuv asosida bu fanlar mutaxassislarni tayyorlash uchun ikki fanni zamonaviy yutuqlarini aks ettiruvchi grafik ta'lim mazmunining o'ziga xos xususiyatlari ochib berilgan. Ta’lim metodlarini to‘g‘ri tanlash, metodikani puxta shakllantirish natijalarga erishishni yo‘l-yo‘riqlari ko‘rsatib o‘tilgan. Integrativ metodologiyadagi eng muhim tamoyillar ajratib ko‘rsatilgan. Integrativ yondashuvning tizimli va kompleks yondashuvlari jadvalda keltirib o’tilgan. Integrativ bosqichda integratsiya mexanizmi bir nechta bosqichda amalga oshirish yoritib berilgan.

Kalit so’zlar; ta’lim, muhandislik grafikasi, dizayn, integratsiya, yondashuv, mutaxassis, tizim, kasb, metodika, global, innovatsiya, modernizatsiya, mustaqil, tashabbuskotr, lider, kreativ, bilim, ko’nikma, malaka, kompetensiya, tendentsiya, grafik ta’lim, metodologiya, kompleks, jadval, mexanizm.

ENGİNEERİNG GRAPHİCS AND DESİGN İN MODERN EDUCATİON İNTEGRATİVE APPROACHES TO SCİENCE

ANNOTATION

In this article, the active research for new pedagogical solutions through the integrative approaches of engineering graphics and design disciplines in modern education, the development of the creative potential of the pedagogical staff in order to have an effective and reasonable impact on the students of this specialty, the interest and knowledge are conscious, thorough , an integrated approach to the formation of skills and qualifications in stable, conscious acquisition is considered an approach that helps prepare students to become specialists in their profession, problems existing in the system of career guidance of students, diagnosis of career guidance based on interests and inclinations, its tasks, the main way methods and mechanisms of its implementation are mentioned. The integration process itself is not a new concept, but very little research has been done in this area. It has been mentioned several times in the pedagogical literature, but it is rarely discussed theoretically, the reasons for this are the relevance of the problem of integration and the difficulties in its implementation. The experimental

methods of directing learning activities to specialization through an integrative approach are shown, the influencing factors in teaching these two subjects through integrative approaches and methods of their elimination are presented, and this is a system of proposals and recommendations is presented. We found it necessary to define design as follows: design is aimed at processing the object-spatial environment, the purpose of which is to give high consumption and aesthetic qualities to the design results, to optimize and harmonize their interaction with people and society. is a specific engineering field of design activity. Design within our research is engineering graphics at a high artistic level. An engineer's mind, not drawn to an aesthetic image, reminds one of a planned production plant with a chaos of forms and an anemic appearance of color. The pace of the globalization process, the rapid movement of innovations at the international level, along with the main tasks of modernizing the education system and adapting it based on individual capabilities, justify the need to develop the qualities of independence, initiative, leadership and creativity in students, requirements for students' knowledge, skills, qualifications and competencies are fully explained. Based on the analysis of the development trends of integrated teaching of engineering graphics and design sciences and the systematic approach, the specific features of the content of graphic education reflecting the modern achievements of these two disciplines have been revealed. The correct choice of educational methods, the careful formation of the methodology, the guidelines for achieving the results have been shown. The most important principles of the integrative methodology are highlighted. Systematic and complex approaches of the integrative approach are mentioned in the table. In the integrative stage, the implementation of the integration mechanism in several stages is explained.

Keywords; education, engineering graphics, design, integration, approach, expert, system, profession, methodology, global, innovation, modernization, independent, initiative, leader, creative, knowledge, skills, qualification, competence, trend, graphic education, methodology, complex, schedule, mechanism.

KİRİSH

Oliy ta'lim barqaror muvozanatli va ijtimoiy yo'naltirilgan rivojlanishining zamonaviy ehtiyojlari pedagogik faniga ushbu rivojlanish manbalarini aniqlash vazifasini qo'yadi. Ushbu ehtiyojning dolzarbligi ta’lim olayotgan mutaxassisning kasbiy tayyorgarligiga yangi talablarni keltirib chiqaradigan deyarli barcha faoliyat sohalarini axborotlashtirish va integratsiyalashning rivojlanayotgan jarayonlari bilan ta'minlanadi.

Zamonaviy dunyoning to'liq vakillik olinganidan keyin ikkinchi eng muhim ta'siri o'quv jarayonini tezlashtirish iborat. Hozirgi vaqtda integratsiya muammosiga ta'limni tashkil etish jarayonida yana katta e'tibor o'quvchilarga yanada samarali va oqilona ta'sir ko'rsatish maqsadida undagi ishlarni yaxshilashga, o'qituvchilarning ijodiy salohiyatini rivojlantirishga hissa qo'shadigan yangi pedagogik echimlarni faol izlash yo'nalishlaridan biri tushuniladi. Bu boradagi muammolar tobora ko'proq o'zini namoyon qilmoqda va olimlar, metodistlar va o'qituvchilarni uni amalga oshirishning samarali usullarini izlashga majbur qilmoqda.

Shuning uchun ta'limda integratsiyasi muammosi nazariya va amaliyot uchun juda muhim. Uning dolzarbligi o'quv muassasalariga qo'yilgan yangi ijtimoiy so'rovlar bilan belgilanadi. Bu fan va ishlab chiqarish sohasidagi o'zgarishlar bilan bog'liq. Zamonaviy kasbiy kompetentsiyani shakllantirish kelajakdagi muhandislik grafikasi va dizayn yo'nalishi mutaxassislarini tayyorlash jarayonining asosiy funktsiyalaridan biriga aylanishi lozim. Oliy ta'lim fan, texnika, texnologiya, madaniyatning zamonaviy rivojlanish darajasiga, fanlarning o'zaro integratsiyalashni kuchaytirish tendentsiyalariga, ularning ishlab chiqarish jarayonlari bilan uzviy aloqadorligiga mos kelishi, ma'nan yetuk, bilim darajalari yo'qori bo'lgan mutaxassislarni tayyorlash uchun innovatsiyon talablarga javob berishi kerak.

ADABİYOTLAR SHARXİ

Integratsiya printsipi o'quv jarayonining barcha tarkibiy qismlarini, tizimning barcha elementlarini o'zaro bog'lashni, tizimlar o'rtasidagi aloqani o'z ichiga oladi, u maqsadni belgilashda, o'qitish mazmunini, uning shakllari va usullarini belgilashda yetakchi hisoblanadi. Integrativ yondashuv pedagogik jarayonning har qanday komponentida integratsiya tamoyilini amalga oshirishni anglatadi, pedagogik jarayonning yaxlitligi va izchilligini ta'minlaydi. Kompyuter texnologiyalarining imkoniyatlari jadal sur'atlar bilan rivojlanishi natijasida kompyuter grafikasi alohida fanga aylandi va bu fanning asosiy maqsadi barcha sohalarga integratsiyalashuv jarayonidir. Muhandislik grafikasi ham bundan mustasno emas. Kompyuter grafikasining muhandislikgrafikasiga integratsiyalashuvi yangi muhandislik kompyuter grafikasi fanining paydo bo'lishiga olib keldi (Дилшодбеков Ш. Д. . 2020. 16-- б). Qismlarga bo'lingan ta'limiy komponentlar tarkibi va xarakteriga ko'ra loyihali-maqsadli, mazmun-axborotli, operatsion-faoliyatli, qadriyatli-yo'naltirilgan, tashkiliy-boshqaruv, natijador-baholovchi, mustaqil ta'lim kabi integratsion jarayonlar farqlanadi (Haqberdiyev, B. R. (2020). 203-206).

METODOLOGİYA

Fanlararo aloqadorlik nazariyasining taraqqiyotida tabaqalashtirilgan holat hukm sursa ham amaliyotda integratsiya, o‘zaro aloqadorlik fanning ijtimoiy ahamiyatini yanada oshiradi. “Metodologiyaning integratsiya bosqichlari to‘rt bosqichdan iborat: muammoning ta‘rifi, ilovalarni tahlil qilish, spesifikatsiya, amalga oshirishdan iborat” (Guerra M. , Pardal M. , Mira da Silva A. 2014. 12-б). Demak, integratsiya har doim ham uning ikkinchi tomonibo‘lgantabaqalashtirish(differensiya)gatayanganholda rivojlanib boradi. Integratsiyalash yo‘li bilan yangi psixologik jarayon, yangi faoliyat tuzilmasi hosil bo‘ladi. Bu yangi tuzilma ilgari alohida-alohida bo‘lgan elementlardan sintezlash yo‘li bilan hosil qilinadi. Integrativ yondashuv mazmunan tutash, aloqador, mantiqiy bir-birini taqozo etuvchi va bir-biriga singib chuqurlashtiruvchi va kengaytiruvchio‘quvfanlariniintegratsiyalashuchunqo‘llanilib, yaxlitmantiqiy mukammalbilim, ish-harakat usullari va shaxsiy sifatlarni tarkib toptirishni ko‘zda tutadi. Ayrim mualliflar metodologiyani sodda tarzda umumiy metodlar haqidagi fan sifatida talqin qilishadi.

Metodologiyada qo‘llaniladigan umumiy metod va tamoyillar strategik va barcha jarayonlarni o‘z ichiga oladigan tavsifga ega. Ta’lim metodlarini to‘g‘ri tanlash, metodikani puxta shakllantirish quyidagi natijalarga erishishni kafolatlaydi: talabalarda grafika fanlari asoslarini puxta o‘zlashtirishga bo‘lgan qiziqish va motivasiyani hosil qilish; ularning o‘quv-bilish faolligini oshirish; talabalarning mustaqil, tanqidiy va ijodiy fikrlash qobiliyatiga ega bo‘lishini ta’minlash ; talabalar tomonidan grafika fanlari asoslarini o‘qitish sifatini yaxshilash; grafika fanlarini o‘qitishning samaradorligini oshirish. (Фазлулин Э. М. , Рябов В. А. , Яковук О. А. 84). Metodologiya va metodikaning vazifalari ham turlicha bo‘lib, bu tushunchalar sinonimlar emas. Metodika metodologiya tarkibiga kirib, unga bo‘ysunadi. Bu tushunchalar o‘zaro “strategiya” va “taktika” tushunchalari kabi nisbatda bo‘ladi.

So‘nggi yillarda amalga oshirilayotgan fanlararo aloqadorlik muammolarini hal etishga bag‘ishlangan ilmiy tadqiqotlar ijtimoiy hayot talabidir. Integratsiya jarayoni (lotincha integratio - bog‘lanish, tiklash) tizimning ilgari birbiridan ajralib turuvchi qismlari va elementlarining o‘zaro bog‘liqligi va bir-birini to‘ldiruvchiligiga ko‘ra yagona yaxlitlikka yig‘ilishidir. Pedagogik jarayonga integratsiyalashgan holda tadqiqotchilar rivojlanish jarayonining ilgari bir-biridan ajralib turuvchi qismlarning integratsiyalashuvi bilan bog‘liq jihatlaridan birini tushunadilar. Zamonaviy ta’limda fanlarni integratsiyalashuvi yangi pedagogik yechimlarni faol izlash, ta’lim oluvchilarga samarali va asosli ta'sir ko'rsatish uchun pedagogik xodimlarning ijodiy salohiyatini

rivojlantirish yo'nalishlaridan biridir. Integratsion yondashuv talabalarni o’z kasbini mutaxassisi qilib tayyorlashga yordam beradigan yondashuv hisoblanadi. Integratsiya talabalarni tarqoq bilim olishlarini, bilimlarini parchalanishini oldini oladi, ularning yaxlit bilimlarni, umuminsoniy qadriyatlar majmuini egallashini ta'minlaydi.

NATIJA

Bu yerda o'quv jarayonini tashkil etishning yangi tashkiliy, uslubiy va o‘quv vositalarini izlash va talabalarning integrativ faoliyatni tashkil etishga yangi integrative yondashuvlarni ishlab chiqishni talab qiladigan ta'lim tizimini modernizatsiya qilish alohida ahamiyatga ega. Bu kelajakdagi mutaxassisning ilmiy bilim darajasini oshirishga, uning nazariy tafakkurini va mutaxassislik muammolarni hal qilishda turli ilmiy sohalardagi bilimlardan foydalanish qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradi. Sharq mamlakatlarida ta’lim va tarbiyaning bir vaqtda olib borilishi ham integratsiya hisoblanadi. Umuman olganda dunyo bir butun deb qarasak, unda kechayotgan har qanday jarayonlar ham bir -biri bilan uzviy aloqadordir. Integratsiya esa mana shu aloqadorliklar haqida mulohaza yuritadi. Mahalliy va xorijiy pedagogika fanida integratsiya muammolarini o‘rganish bo‘yicha boy tajriba to‘plangan, Muhandislik grafikasi va dizayn fanlari integratsiya yondashuvida esa printsipi ikki xil usulda ishlaydi: o'qitish vositasi - fanlar bo'yicha bilimlarni birlashtirish imkoniyati va o'qitishning maqsadi - talabalar o'rtasida bu ikki fanni yaxlitligini yaratish.

Shuningdek, muhandislik grafikasi va dizayn fanlarini integratsiyasini o'rganish uchun ajratilgan o’quv soatlari hajmining pasayishi va davlat ta'lim standartidagi talabalarning mustaqil ishlarining o'ziga xos og'irligining oshishi qayd etilishi kerak. Buning esa ijobiy va salbiy ta’sir sabablar mavjud:

- muhandislik grafikasi haqidagi fikr faqat chizish kursini ta'minlaydigan fan sifatida, ko'pincha o'quv jarayonida va muhandislik grafikasi va dizayn fanlarini integrativ yondashuv amaliyotida muhandislik kompyuter grafikasidan keng foydalanish tufayli qo‘l orqali chizmalarni chizish ahamiyatini asta-sekin pasayishiga olib keladi;

Muhandislik grafikasi va dizayn fanlari ob'ektlar, jarayonlar va hodisalarni yoki bir qator maxsus kurslarni grafik modellashtirish bo'limlarini o'rganishda qo'llab-quvvatlovchi manba bo'lishi mumkin;

-muhandislik grafikasi va dizayn fanlari kursida o'rganilgan integratsiyon yondashuv muammolarni hal qilishning grafik usullariga

qayta ishlov beriladi va eng yaxshi holatda talabalarning fazoviy tafakkurini rivojlantirishga xizmat qiladi;

- (muhandislik grafikasining texnologik va axborot tarkibiy qismi-kompyuter grafikalariga haddan tashqari ishtiyoq) zamonaviy mutaxassisning muhandislik grafikasi va dizayn fanlarini bog'liqliklari aniq ochib berilmasa, ijodiy fikrini shakllantirishga hissasi kam bo'ladi, bu esa integrativ yondashuv orqali o'rganilayotgan mavzuga qiziqishni pasaytirib talabalarga qanchadir miqdorda salbiy ta'sir qiladi va ularning harakatlarini tushuntira olmaydi.

Shuning uchun:

1. Muhandislik grafikasi va dizayn fanlarini integrativ o'qitishni rivojlanish tendentsiyalarini tahlil qilish va tizimli yondashuv asosida bu fanlar mutaxassislarni tayyorlash uchun ikki fanni zamonaviy yutuqlarini aks ettiruvchi grafik ta'lim mazmunining o'ziga xos xususiyatlarini bartaraf etish.

2. Tasviriy san'at va muhandislik grafikasi ta'lim yo'nalishimutaxassislarining umumiy va kasbiy tayyorgarligi darajasiga zamonaviy talablarga javob beradigan muhandislik grafikasi va dizayn fanlari integratsiyani amalga oshiradigan bu ikki fanni har bir mos mavzularini modellashtirib o'qitish metodikasini ishlab chiqish va nazariy jihatdan amaliyotda qo'llash.

3. Muhandislik grafikasi va dizayn fanlarini integrativ o'qitishni rivojlantirish tendentsiyalarini modellashtirishni amalga oshirish uchun uslubiy ta'minotni ishlab chiqish.

4. Muhandislik grafikasi va dizayn fanlarini o'qitish asosida tizimli integratsiyani amalga oshirishning asosiy printsiplari va pedagogik shartlarini ishlab chiqish va asoslash.

5. Muhandislik grafikasi va dizayn fanlarini integrativ o'qitishni nazariy qoidalarni eksperimental tekshirish bilan grafik modellashtirish.

Ta'lim metodlarini to'g'ri tanlash, metodikani puxta shakllantirish quyidagi natijalarga erishishni kafolatlaydi:

talabalarda grafika fanlari asoslarini puxta o'zlashtirishga bo'lgan qiziqish va motivasiyani hosil qilish;

ularning o'quv-bilish faolligini oshirish;

talabalarning mustaqil, tanqidiy va ijodiy fikrlash qobiliyatiga ega bo'lishini ta'minlash;

talabalar tomonidan grafika fanlari asoslarini o‘qitish sifatini yaxshilash;

grafika fanlarini o‘qitishning samaradorligini oshirish.

Murakkab integrativ ob’ekt bo‘lgan ta’lim jarayoni sifati va muvaffaqiyatini faqat integrativ metodologiya ta’minlashi mumkin. Ta’lim va fanda yangi yo‘nalishi integrativ metodologiyaning zarurligini akademik A. P. Belyaeva asoslab berdi. A. P. Belyaeva fikricha, tizimli ob‘ektlar bilan bir qatorda (fan, texnika, ishlab chiqarish, ta’lim, inson, jamiyat, tabiat) metodologiyaning o‘zida o‘zaro kirishish, zichlashish, yangilanish yuz berib, integratsiya va differensiatsiya asosida universal tipdagi uning infratuzilmasini murakkablashuvi, fanlararo o‘zaro ta’sir yuz beradi.

Ta’kidlash joizki, “integral” tushunchasi “chambarchas, bog‘liq, yaxlit, bitta” deb tarjima qilinadi. Ushbu metodologiya dizayn va muhandislik grafikalari o‘rtasida integratsiyani ta’minlaydi, va mos yozuvlar tekisliklari to‘plamini aniqlash va eng yaxshi o‘lchamlarni o‘lchash amaliyotiga rioya qilish orqali dizaynni faollashtirishadi. Ushbu metodologiya dizayn va muhandislik grafikalari o‘rtasida haqiqiy integratsiyani ta’minlaydi (Ҳақбердиев, Б. (2022). 1(10).

Inson borlig‘ining barcha bosqichlarida psixologik reallikning yaxlit manzarasini anglashni integrativ metodologiya ta’minlashi mumkin. Mazkur metodologiyadagi eng muhim tamoyillar sifatida quyidagi tamoyillarni ajratib ko‘rsatish mumkin (1-rasmga qarang)

1-rasm

Grafika integratsiyasi o‘quv dasturining muhandislik bo‘limi quyidagi asosiy vazifalarni o‘z ichiga oladi:

o‘quvchilarga muammolarni samarali yechish uchun zarur ko‘nikmalarni berish;

talabalarni ba’zi asosiy muhandislik vositalari bilan tanishtirish;

talabalarning mantiqiy fikrlash jarayonini rivojlantirishga yordam berish;

talabalarga fazoviy tahlil qilish malakalarini oshirish imkoniyatini berish;

talabalarga tegishli rasm chizish ko‘nikmalarini shakllantirishga yordam berish; va

talabalarga texnik taqdimotlarni o‘qish va yoki sharhlashni o‘rgatish.

1-jadval. *Integrativ yondashuvning tizimli va kompleks yondashuvlari quyidagi jadvalda keltirilgan*

Таққослаш belgilari	**Yondashuvlar**		
	tizimli	**kompleks**	**integrativ**
Kelib chiqishi	grek. Sistema qismlardan iborat yaxlit	lot. complexus – bog‘lanish, birlashish	lot. integer – yaxlit, butun
Maqsadga yo‘nalganlik	Muhandislik grafikasi va dizayn fanlarini integrativ tizim sifatida amalga oshirish	Muhandislik grafikasi va dizayn fanlarini integrativ o‘qitishni o‘zgartirish uchun vositalar kompleksidan foydalanish	Muhandislik grafikasi va dizayn fanlarini integrativ o‘qitishni tizim va kompleks sifatida amalgaoshirish
“Ko‘rish prizmasi”	Muhandislik grafikasi va dizayn fanlarini yaxlit ko‘rish	Muhandislik grafikasi va dizayn fanlarini qayta o‘zgartirish vositalarini kompleks (har tomonlama) ko‘rish	Muhandislik grafikasi va dizayn fanlarini integrativ o‘qitishni yaxlit va qayta o‘zgartirish vositalarini kompleks (har tomonlama)ko‘rish
Integral tushuncha	Tizim	Kompleks	Integratsiya
Xos tushunchalar	Tizimlilik, tizimhosil qilish, yaxlitlik	Kompleksli, kompleks hosil qilish, kompleks hosil qiluvchi	Integrallik, integrallash, integrativlik, integrator, yaxlitlik
Umumiy tushunchalar	Komponentlar, tuzilma, funktsiya, pog‘ona, holat, bog‘liqlik		

Ushbu usullardan foydalanish dizayn, yaratish, sinovdan o‘tkazish, konfiguratsiya va moslashtirish va oxir-oqibat, boshqariladigan ob‘ektlarni qayta ishlatish qobiliyati kabi muhitda amalga oshiriladigan turli xil faoliyatlar uchun katta ahamiyatga ega. Ushbu tadqiqotda amaliy dasturlarning bir- biriga integratsiyalangan tizimi va ularning tegishli ma’lumotlar bazasida zarur bo‘lgan funksionallikni ta’minlaydigan virtual

qatlamni yaratishda bilimga asoslangan usullardan foydalanishning ta'sirini o'rganadi.

Integrativ yondashuvning muhim vazifalari quyidagilar hisoblanadi:

1)metodologik (uning mazmuni, o'ziga xosligi va almashinmasligi), shuningdek, o'ziga xos metodlar (mehnat, bilish va muloqot unumdorligi) haqidagi konseptsual holatlarni asoslash;

2)integrirlovchi (yaxlitlovchi, tizim hosil qiluvchi, sintezlovchi, loyihali- prognostik, konstruktiv-modellashtiruvchi, nazorat-korrektsiyalovchi, natijador- baholovchi);

3)shakllantiruvchi (ta'limiy, tarbiyaviy, rivojlantiruvchi, shaxsning tizimli bilimlari, umumlashgan ko'nikmalari, qadriyat munosabatlari, fikrlashning integrativ uslubini va boshqalarni shakllantiruvchi).

Integrativ bosqichda integratsiya mexanizmi bir nechta bosqichda amalga oshiriladi:

1)tuzilma sifatida tartibga solingan, lekin o'zaro bog'lanmagan o'quv materiallaridan didaktik jihatdan ahamiyatga ega mazmun komponentlarini ajratib olish;

2)funksional bog'liq, didaktik jihatdan ahamiyatga ega komponentlarni umumlashtirish va uni komplekslash;

3)komponentlarnifanlararobog'lanishlar, konglomerasiya va sintez shaklida birlashtirish (integrasiya);

4)integrasiyalanganmazmunkomponentlarinitizimlashtirish (tartibga solish).

Qismlarga bo'lingan ta'limiy komponentlar tarkibi va xarakteriga ko'ra loyihali-maqsadli, mazmun-axborotli, operatsion-faoliyatli, qadriyatli-yo'naltirilgan, tashkiliy-boshqaruv, natijador-baholovchi, mustaqil ta'lim kabi integratsion jarayonlar farqlanadi (Haqberdiyev, B. R. (2020). 203-206).

XULOSA.

Muhandislik grafikasi va dizayn fanlarini integrativ yondashuvlariga doir ko'nikmalar mazmunini bunday tarzda tushunish bo'lajak kasb egasini tayyorlash amaliyotiga yo'l ochib beradi. Birinchidan, u nazariy bilimlarni talabaning kasbga tayyorlashda etakchi roli, shuningdek ularning nazariy va amaliy tayyorlashni yaxlitligini belgilaydi. Ikkinchidan, ideal va tizim-predmetli tizim sifatida namoyon bo'luvchi fikrlash va faoliyat olib borish ko'nikmalar birligi shakllanishiga

yo‘naltiradi. Uchinchidan, muhandislik grafikasi va dizayn fanlari integrativ yondashuvlarigadoir ko‘nikmalarning ko‘p pog‘onali xarakterga (reproduktivdan ijodiygacha) ega ekanligini ko‘rsatib, ularni ayrim amaliy harakatlarni ko‘p marotaba takrorlash orqali takomillashtirish imkoniyatini beradi. Talabalarning nazariy va amaliy jihatdan bo‘lajak kasbiy faoliyatga tayyorligi fikrlash va harakat qilish ko‘nikmalarini shakllantirishga yordam beradi.

FOYDALANİLGAN ADABİYOTLAR:

Haqberdiyev, B. R. (2022). Integration of engineering graphics and design science in a comparative description of methodological approaches. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, *12*(7), 67-70.

Дилшодбеков Ш. Д. Компьютер графикаси асосида муҳандислик графикаси фанларини ўқитишнинг инновацион усули. п. ф. н. дисс… автореф. Тошкент, 2020. 16—б

Haqberdiyev, B. R. (2020). Contents, value of interdisciplinary relations. Solid State Technology, 63(6), 203-206.

Guerra M. , Pardal M. , Mira da Silva A. Integration Methodology based on the Enterprise Architecture. All content following this page was uploaded by Miguel Pardal on 02 June 2014. 12-б

Фазлулин Э. М. , Рябов В. А. , Яковук О. А. Использование программ 3д-моделирования при обучении инженерной графике article ispolzovanie-programm-3d-modelirovaniya-pri-obuchenii-inzhenernoy- grafike 84.

Haqberdiyev, B. R. (2020). Contents, value of interdisciplinary relations. Solid State Technology, 63(6), 203-206.

Ҳақбердиев, Б. (2022). Интегратив ёндашувнинг муҳим вазифалари. *O‘zbekiston milliy universiteti xabarlari*, *1*(10).

Haqberdiev, B. R. (2020). The degree to which the problem has been studied. *CUTTING EDGE-SCIENCE*, *191*.

Extended annotation: The presented article notes that the future engineering graphics teacher in World educational institutions is practicing creative technologies for the development of professional skills, the declaration of development by 2030 adopted at the World Forum in Incheon, South Korea, “formation of qualities such as aesthetic taste, worldview, aspiration for beauty in the medium of art in educators, finding, In South Korea, for the successful development of society, it is

written that systematic work is being carried out on implementing large projects on the organization of material production on the basis of the latest achievements of Science and Technology, the provision of qualified personnel in the fields of architecture, drawing, graphic fine arts, improving the effectiveness engineering This makes it possible to apply students in the design of knowledge, skills and abilities borrowed from engineering graphics and design disciplines, to realize their content and to realize their educational goals in the formation of artistic figurative images.

The fields of engineering and design, as well as the pace of the globalization process, the rapid movement of innovations on an international scale, besides the main tasks of modernizing the educational system and adapting it based on the capabilities of the individual, justify the need for decision-making and development of the qualities of Independence, Initiative, leadership and creativeness although the theoretical study of the problem has accumulated a certain experience in teaching engineering graphics in developed foreign countries and higher educational institutions of our country, the work aimed at thoroughly mastering knowledge based on enriching, structurally improving the content of this subject, increasing students ' interest in science has not been sufficiently studied.

Because of the mutual integration of topics related to these subjects, the creation of new literature, and ways to thoroughly study the issue of effective development of knowledge, the skills of students are highlighted. Integrating engineering graphics and design disciplines, developing meaningful process graphic creativity, teaching drawings by design, teaching, controlling, knowledge-enhancing professional pedagogical creative thinking, teaching creative imagination and competencies of reading images based on it, further improving existing methods in teaching based on mutual integration of scientific foundations, engineering graphics and design disciplines, actively applying their creative thinking, based on integrating intellectual abilities and engineering graphics and design disciplines, students are given resources that encourage the improvement of educational methodological support, modeling as educational methodological support, serving the organization of educational processes, while growing creative project skills. The article covers the questions of fundamental types of activities when describing the concept of “method”, because it is not considered “scientific knowledge of the universe” or educational knowledge, the entry of Labor, knowledge and communication into the fundamental activities and what the method has to do with these types of fundamental

activities. **Method** should answer the question of how activities (as work, knowledge, communication) can be organized and managed with a qualitative, comprehensive account. In the course of the article we wrote, We can cite the following working definition based on the definitions of this concept.

The method is the science of the general method and principles of organizing activities. To the general methods and principles of organization, we define as "methodological approaches". Experimental methodologies for the orientation of educational and cognitive activity to the specialty through an integrative approach are outlined, the factors affecting the education of these two disciplines through integrative approaches and methods for their elimination are presented, and a system of proposals and recommendations on this is presented. We found it necessary to define design as follows: design is a specific engineering field of design activities aimed at processing the subject–spatial environment, the purpose of which is to give high consumer and aesthetic qualities to design results, optimize their interaction with Man and society, harmonize them. Within the framework of our research, design is engineering graphics at a high artistic level.

The idea of an engineer who is not absorbed into the aesthetic image is reminiscent of a designed production enterprise with the appearance of chaos of forms and color anemia in its appearance. The pace of the globalization process, the rapid movement of innovation on an international scale, besides the main tasks of modernizing the educational system and adapting it based on the capabilities of the individual, the requirements for knowledge, skills, qualifications and competencies of students, which justify the need to find and develop the qualities of Independence, Initiative, leadership and creativeness in

On the basis of an analysis of development trends and a systematic approach to the Integrative teaching of engineering graphics and design disciplines, the specifics of the content of graphic education are revealed, which reflect the modern achievements of two disciplines for the training of specialists in these disciplines. Understanding the content of skills in engineering graphics in this way will give way to the practice of training the future owner of the profession. First, it determines the leading role of theoretical knowledge in the student's preparation for the profession, as well as the integrity of their theoretical and practical training. Second, thinking and carrying out activities, manifested as an ideal and system-subject system, direct the formation of a unit of skills. Thirdly, it provides an opportunity to improve them by repeating certain practical actions many times, showing that skills in engineering graphics have a multi-

tiered character (from reproductive to creative). Sources are cited that the readiness of these students for future professional, engineering project activities, both theoretical and practical, helps to form thinking and acting skills. Modeling the process of mutual integration of engineering graphics and design disciplines, in which direct and indirect factors affecting the pedagogical process, the effectiveness of the competition science curriculum and methodological support are studied.

The analysis of the process of teaching engineering graphics and design subjects in the higher education system of our country shows that the focus is limited to improving them in some aspects. Until now, not enough attention has been paid to the work of forming creative and engineering-project activity skills of students of the direction of engineering graphics in the content of educational plans and working programs of these subjects. In the formation of skills in creative and engineering activities in them, the content of subjects in the engineering graphics and design curriculum is not sufficiently improved. The need to consider the basic theories of the formation of the necessary skills and competencies for their successful conduct is highlighted in students before organizing their integrated activities in the disciplines of design and engineering graphics.

Haqberdiyev Baxtiyor Rustamovich falsafa fanlari bo'yicha pedagogika fanlari doktori (PhD). 1976 yil Samarqand viloyatida tug'ilgan. Kattaqo'rg'on tuman 5-sonli umumta'lim maktabini a'lo baholarga tugatgan. Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universitetini muhandislik grafika va dizayn nazariyasi bo'yicha bakalavriyat va magistratura yo'nalishlarini tugatgan. Andijon davlat universitetida o'quv uslubiy boshqarmada uslubchi lavozimida, Pedagogika fakulteti o'quv ishlari bo'yicha dekan muovini, Muhandislik grafikasi kafedrasida kafedra mudiri lavozimlarida faoliyat olib brogan. Hozirgi kunda Alfraganus university, Turizm fakulteti, Umumkasbiy fanlar kafedrasi dotsenti bo'lib ishlab kelmoqda. 1 ta darslik, 3 ta o'quv qo'llanma, 5 ta uslubiy qo'llanma, 50 dan oshiq maqolalar muallifi.

PROBLEMS OF CREATING AGRICULTURAL WEB MAPS BASED ON GIS PROGRAMS

Kuatbay Bekanov

Eshkabul Safarov

Sarvarbek Atabayev

Abstract

This article created a series of web maps based on ArcGIS Online and Story Map Series programs that reflect the state of the land resources of the Republic of Karakalpakstan. Also, the capabilities of the above programs and their methodology for creating these and similar web maps are developed on their basis. The web maps created allowed many of the problems of effective land use to be solved rem otely on the internet network, as well as allowing users to obtain quick information about the state of land resources in the area and make acceptable land use decisions based on it. The result of the article was developed and attached to the Atlas of land resources of the Republic of Karakalpakstan.

Key words: web maps, ArcGIS Online, Story Map Series, land resources, optimal, GIS, shapefile.

INTRODUCTION

The role of maps is of great importance for us when we study a certain area in advance, know its features, have some information about it and, of course, take special thoughts and measures through the collected information. At the same time, statistical data processing with the method of spatial analysis of the population and its related problems and the processes of presenting maps in web browsers through modern GIS programs have become research objectives. By the 80s and 90s of the last

century, as a result of the development of computer technologies, GIS programs were also created. Internet (www) networks and thus browsers for searching them began to develop rapidly. In addition, as a result of the introduction of informatics into the field of cartography and its integration with it, a new direction appeared in the field of web-cartography computer technologies. Cartography is the study of maps, how to understand and create them, and web-cartography is limited only to the Internet, not much different from the above concepts. Today, of course, people are depicted in different ways. Using a special spatial analysis method, distribution of the population and thereby 3D maps, cartoids are created by attracting only a certain indicator of the event through the collected data. Today, internet networks, especially browsers, play a major role in meeting user requirements and, most importantly, in data exchange. In a certain sense, providing a web-cartographic service (WMS-Web Map Service), providing spatial data as an interactive map is one of the requirements of the time. Data collection, data entry into computer memory, storage, analysis and processing, database formation, processed reliable data description in the form of a map, and ways of their transmission attract the ways of geoinformation mapping, geoinformatics. At the same time, we will be able to provide a quick visual representation of the information we have through operational mapping.

Web maps of natural resources and land resources play an important role in optimizing the use of agricultural land in complex ecological conditions of the Republic of Karakalpakstan. They serve as a basic reference for nature protection, proper placement of agricultural areas, use of irrigated cropland, desert areas, organization of pasture cattle breeding, effective land use.

Currently, the use of web maps of GIS technologies is becoming popular worldwide [2; p. 484]. Compared to paper maps, web-maps are more cost-effective, user-friendly, easy to obtain information, interactive [Berlyant A. M. , ; 1999, 69-75 Tsou, M. ; 2011, 69-75]. A web map is an interactive representation of geographic information that can be used to present information or answer questions [Zhao, G. X. ; 2004, 2509-2522].

ArcGIS Online is a cloud service that allows any user to find geospatially located data, design and create maps, analyze and manage data. The following applications are available in ArcGIS Online:

- ✓ Web Map viewer
- ✓ Web Scene viewer

✓ Workforce

Part of the Esri Geospatial cloud, ArcGIS Online allows you to connect people, places and data using interactive maps. There is an opportunity to share your geospatial data with the world or specific groups. With ArcGIS Online, the following can be achieved:

Taking down the spreadsheet you have formed on your PC and combining it with other location data included in ArcGIS Online, quickly creating maps, applying Smart Mapping techniques to make data visually stunning, instantly sharing maps anywhere, with anyone, working in Group collaboration to create maps and applications, using intuitive analysis tools to help you learn more about data, combining Esri with demographic and lifestyle data, it is possible to have facilities such as adding valuable context to your data.

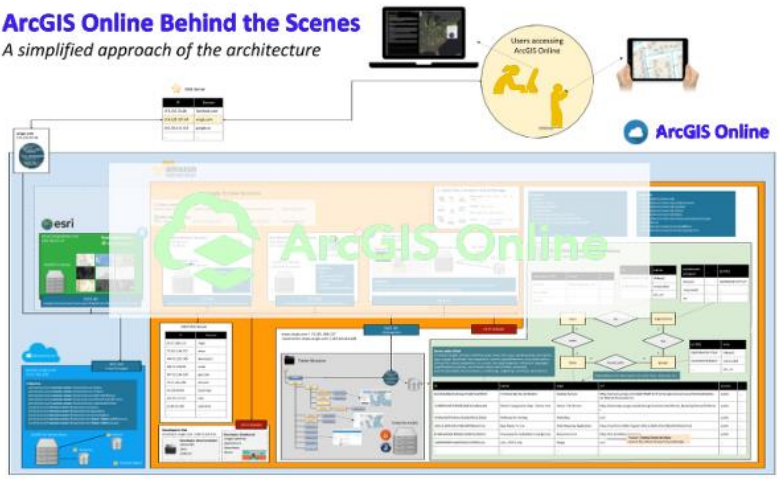

Fig. 1. A simplified approach to the architecture of the ArcGIS Online platform

METHODOLOGY

Through the ArcGIS Online program, it is possible to create web maps that answer the following questions: the state of land use in the territory of the Republic of Karakalpakistan, the state of land reclamation, water resources, agricultural labor resources, the efficiency of agricultural land, etc. During the research, the ArcGIS Online program was used to create web maps, publish them in web form, and use the Story MAP Series web application. The web application is effective in presenting the results of a number of scientific studies through the Story MAP Series web application

and making it easy for users to understand the information [Kuria D. ; 2011. 185-193, https://arcg. is/my8u9]. In Figure 2 below, the technology for creating web maps using GIS technologies has been developed.

In this technology, data was collected as a result of field research, statistical data, topographic maps of the object and space photos are collected, which are uploaded to the ArcGIS software. Then the mathematical basis of the map is chosen, the process of choosing a cartographic projection and coordinate system depends on the purpose of the map, the geographical basis and the amount of available data.

In this work, the administrative map of the Republic of Karakalpakstan with a scale of 1:1 000 000 was used as a geographical basis. The map is made in Gauss-Kruger projection and Pulkovo 1942 coordinate system. In the spatial mapping of the map, 6 base points were connected based on their coordinates (Fig. 3) [Sloan, Alfred P. ; 1990. 13-19].

Stage 1. The basis for the webmap we want to create is the selection of resources. These geodatabase tables, topographic maps, and space imagery serve as the primary source for the map project. Cartographic developments are compiled through certain accurate and reliable sources. Geodatabase tabular information includes basic indicators of geographic objects: object coordinates (geographical distance and geographic latitude), object name, ID number, and a set of other digital statistical data. This step forms our dataset.

Stage 2. To enter the collected geospatial data into the GIS, it is necessary to adjust it to the necessary formats and select the mathematical basis based on the purpose of the map and the selected area. The Gauss-Kruger 12th zone north 1942 coordinate system was chosen as the mathematical basis of the map based on the purpose and territory of the research work. We know that there are two coordinate systems in GIS: GCS (geographic coordinate system) and PCS (projected coordinate system). The projection we choose is a projected coordinate system. What we do after the selected mathematical basis is the vectorization (digitization) of geographical objects, which is carried out based on the theme of the map.

Stage 3. Attribute data is generated for each geographic object. This will be important for us to achieve our main goal, to deliver more data (statistical - numerical or written, image data) for users, and for experts to conduct more analytical work on the area. After the vectorization works and the attribute table is formed, we need to export it to a shape file. In

order to print the saved files in ArcGIS Online, we need to transfer them to an archived file (zip).

Step 4. We start the ArcGIS Online platform and launch the working window through web browsers through single user authentication. Through the ArcGIS Online data analysis command, the method of presentation of the geospatial data that we want to present is selected. Through each individual data, we manage, create and design individual web scenes, dashboards for the required data (diagrams, etc.), legend of geographic features for map readability, user-friendly design work, selection of web applications and publishing the maps in the Story Map Series (a system open to the user for feedback) and finalizing our webmap printing steps.

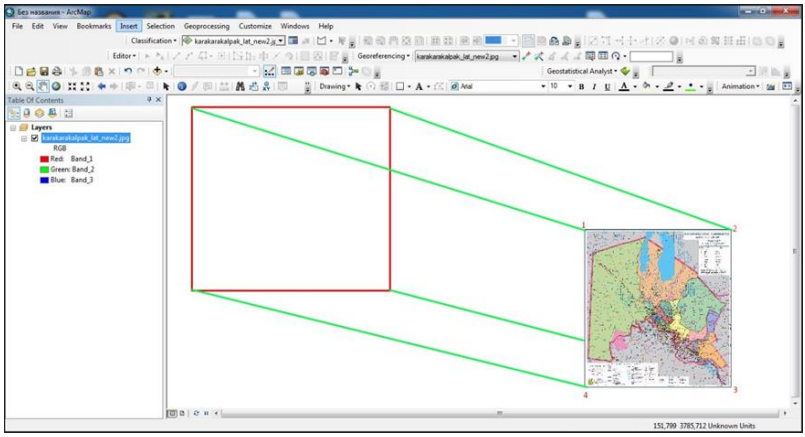

Fig. 3. The process of spatially binding a raster

Fig. 2. The technology of creating web maps through GIS technologies

The points of intersection of coordinate grid lines, turning points of land use boundaries and rivers or settlements can be accepted as reference points.

RESULTS AND DISCUSSION.

Added thematic layers to ArcGIS Online. There are several ways to add thematic layers to ArcGIS Online, or add thematic layers through files. Shapefile formats were used in this study. In this case, the thematic layers about the object - linear, area and point layers were converted into shapefile format, all layers were taken to a new folder, brought in the form of a ZIP archive, and then imported into the ArcGIS Online program (Fig. 4).

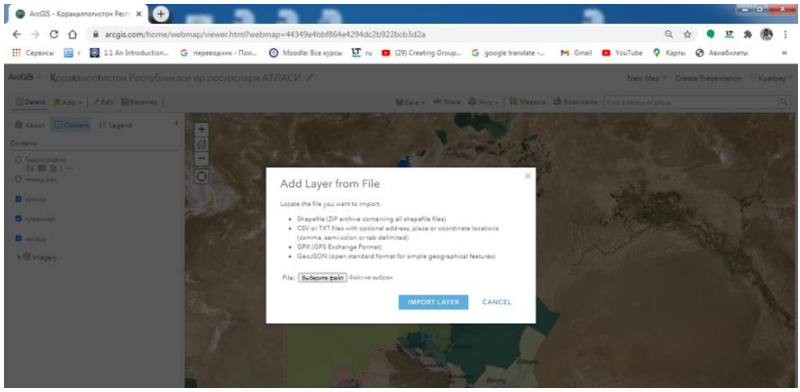

Fig. 4. Adding thematic layers to ArcGIS Online

There are a number of cartographic rendering tools available in ArcGIS Online to choose from.

In the next step, the web application was selected. After creating the web maps, we need to create a web application to display it on the web. We can use pre-built web application templates or create a custom application using Web AppBuilder. In this study, a web program was selected from the standard set of web programs authored by Esri company, which is suitable for displaying the maps made during the research (Fig. 4). In this case, the Story MAP Series web application was obtained. The advantage of this web application is the ease of presentation, ease of use, the ability to display it on several pages, the ability to add texts, various graphics, pictures, audio, video and other information to enrich the information of the map.

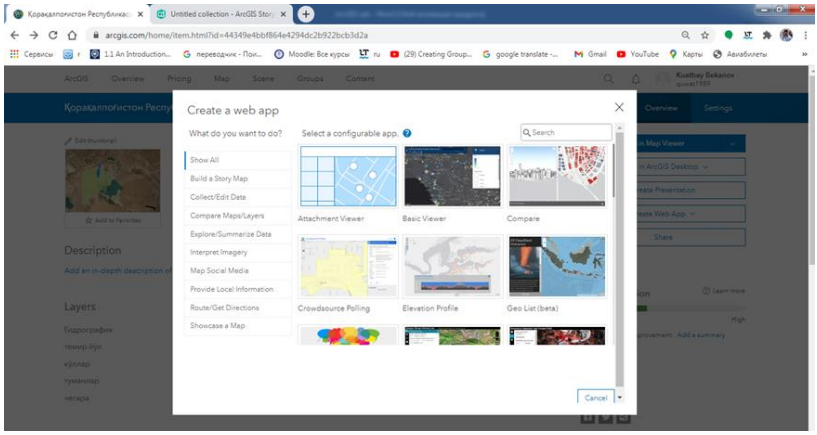

Fig. 5. Choosing a web application when displaying a series of web maps

Working in the Story MAP Series web application Once all the necessary thematic layers were uploaded to ArcGIS Online, the Story Map Series web application was used to present the available data (Figure 6). The Esri Story Maps Series web application used a series of textual, graphical data display applications to display the maps. A total of up to 30 maps can be displayed in the application [https://www. yesri. com/arcgis-blog/products/arcgis-desktop/analytics/what-is-arcpy/]. It can be seen that this application is useful in creating web atlases

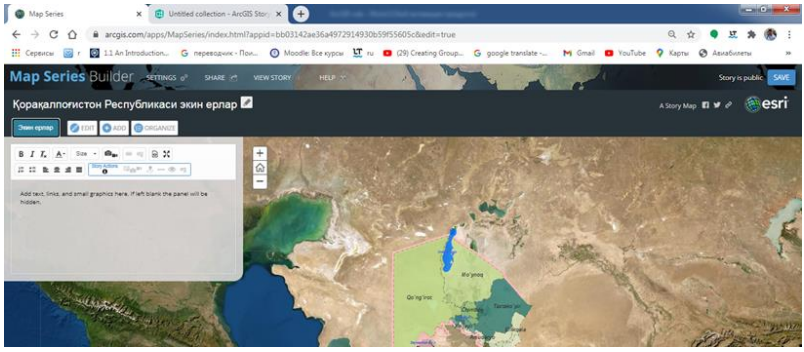

Fig. 6. Working status of the Story MAP Series web application

Development of a series of web maps. In this edition, a deck of maps was developed in the Story Map Series web application. It includes a number of template layouts, correcting their writing, choosing colors and

creating separate sheets for each map. Figure 6 below shows the first development process of the web map layout.

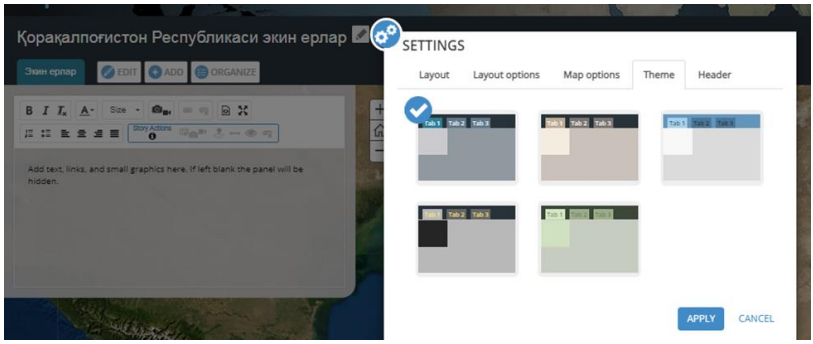

Fig. 7. Web map layout development application.

Esri Story Maps Series templates are used to publish maps in web form. Autoplay mode was used to display web maps automatically. There are basically 3 types of display of created web maps on the Internet, they are intended for use by all users, for certain users and individually. In this study, the display of web maps was taken as a public display and a special menu was added to it [https://www. yesri. com/arcgis-blog/products/arcgis-desktop/analytics/what-is-arcpy/]. The display interface of the web map series of land resources of the Republic of Karakalpakstan is presented in Figure 8 below.

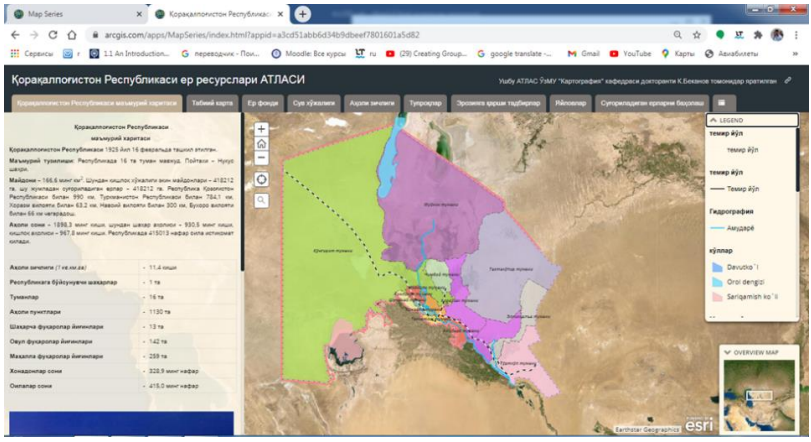

Fig. 8. Working interface of the series of web maps of the land resources of the Republic of Karakalpakstan.

CONCLUSIONS.

In this study, a series of web maps reflecting the state of natural conditions and land resources of the Republic of Karakalpakstan was created based on GIS technologies. These generated maps were edited in ArcGIS 10. 6 and ArcGIS online and visualized through the Story MAP Series web application.

At the end of this scientific article, it can be concluded that creating a series of web maps based on ArcGIS Online is an effective tool for presenting and analyzing geographic information in an interactive form. ArcGIS Online not only allows you to create interactive maps, share them, add different layers of information, but also use ready-made resources such as databases and others. Creating a series of web maps based on ArcGIS Online allows users to access geographic data from anywhere in the world via the Internet, as well as to integrate this data with other applications and systems. However, in order to effectively implement the processes of creating a number of web maps based on ArcGIS Online, it is necessary to consider the selection of appropriate application templates, the adaptation of cartographic data, the provision of information security, and many other aspects. In general, we believe that using ArcGIS Online to create a series of web maps is an effective and convenient way to present geographic information in an interactive form, and an effective tool for collecting, analyzing, and presenting geographic information in a variety of applications.

REFERENCES

Berlyant A. M. , Koshkarev A. V. Geoinformatics. Interpretive dictionary of basic terms. M. : GIS-Association, 1999. 204 p.

Burns RG, DeForest JL, Marxen J. et al. Soil enzymes in changing environment: Current knowledge and future directions // Soil Biology & Biochemistry. 2013. V. 58. No. 2. - P. 215-234.

Kuria D, Ngari D, Withaka E (2011) Using geographic information systems (GIS) to determine land suitability for rice crop growing in the Tana delta. J Geogr Reg Plan 4(9):525–532.

Sloan, Alfred P. (1990) [1964]. McDonald, John (ed.). My Years with General Motors. Garden City, NY, USA: Doubleday. ISBN 9780385042352. LCCN 64011306. OCLC 802024.

Tsou, M. Revisiting web cartography in the United States: the Rise of User-Centered Design. Cartogr. Geogr. Inform. 2011, 38, 250–257. [CrossRef].

Zhao, G. X. ; Lin, G. ; Warner, T. (2004). Using Thematic Mapper data for change detection and sustainable use of cultivated land: a case study in the Yellow River delta, China. International. Journal of Remote Sensing, 25 (13), 2509-2522.

https://arcg. is/my8u9

https://www. yesri. com/arcgis-blog/products/arcgis-desktop/analytics/what-is-arcpy/.

STUDY OF SALINITY STATUS OF IRRIGATED LANDS BASED ON GAT TECHNOLOGIES AND REMOTE SENSING MATERIALS (IN THE EXAMPLE OF KHORAZM REGION)

Jakhongir Yuldoshev

PhD Kuatbay Bekanov

PhD Aziza Ibraimova

ABSTRACT

This paper presents the results of a study on the assessment of salinity of irrigated agricultural land using modern GAT technologies and remote sensing materials, which shows how much area is salinized, and the information about its causes is depicted on maps. Also, to identify the optimal solutions for improving the reclamation of saline areas, the salinity-adapted vegetation index (SAVI) and the vegetation index (NDVI) of the irrigated lands were used.

As a result, the advantages of GAT technologies and remote sensing materials in the preparation of maps of salinity of irrigated lands in agriculture are based, and suggestions and recommendations for the use of these technologies, methods, and materials are presented.

Key words: Map, GAT, remote sensing, irrigated land, salinity, SAVI, NDVI.

INTRODUCTION

In recent years, the root of the problem is the deterioration of the productivity of arable land in our country, deficiencies in the geobotanical inspection of pastures and desert zones, the lack of quality materials in

the process of soil inspection, and the lack of manpower in determining the normative value of agricultural arable land.

The task of calculating irrigated lands from the aspect of quality is to comprehensively describe the natural melioration and massive state of land types from the point of view of soil layer and land ownership, land ownership and land use.

In this study, the monitoring of irrigated lands in the Khorezm region and the rational use of land resources, as well as the use of geodatabases created in agriculture, the use of geodatabases and space methods, are studied and analyzed. is to create digital cards based on the current state of the relationship.

Based on the identified problems, the following goals and tasks were identified in this research work:

- Formation of an agricultural geodatabase using GAT technologies;

- Development of geographical basis of reclamation maps based on aerospace methods;

- Creating salinity maps of irrigated lands using GAT technologies and remote sensing materials.

Remote sensing is the study or collection of information from a distance. Such surveillance is data obtained from ground-based devices or sensors or cameras based on ships, aircraft, satellites or other space-based devices.

LITERATURE REVIEW. Issues related to land surveying, land monitoring, geodesy, cartography and regulation of state cadastres Rakhmonov Q. , Bobojonov A. R. , G'furov A. J. on maintaining the land cadastre system in Uzbekistan. and in addition, in providing geographic information of state cadastres, E. Yu. Safarov, L. H. Gulomova. and others are covered in scientific works. Avezov S. A. , Sultanov M. Q. , Matchonov M. from the Khorezm region contributed to the development of the field with their scientific research work.

This research is devoted to the issues of monitoring land resources and irrigated lands by creating a geodatabase based on a systematic approach, and differs from the above-mentioned studies in this respect.

METHODOLOGY. The theoretical and methodological foundations of the research conducted on the problems of rational use of land resources are as follows: the work of domestic and foreign scientists on improving the methods of using materials for remote sensing of agricultural land.

Systematic analysis methods, grouping methods, modeling, comparison, generalization, economic and statistical processing of information and others are also important in the activity of the processes used in the research process.

Geoinformation technologies, space methods, geodetic and cartographic, statistical, system-content, economic geographic and cartographic modeling methods were used in this research (Гулямова Л. Х., 2018).

RESULTS. The monitoring system of agricultural irrigated land is important in solving the following problems:

- determines the boundaries and area of irrigated agricultural lands;

- evaluates the use of territories;

- determines the percentage of uncultivated land;

- determines the structure of agricultural irrigated lands;

- determines plant biomass and growth dynamics;

- can quickly identify problem areas;

- shows weather monitoring.

The calculated values are coded and assigned colors corresponding to the NDVI (Normalized Difference Vegetation Index) range.

The basis for deciphering the signs of salinity is the layers of the earth's surface, relief forms, soil cover. The level of water supply to the ecosystem, which is separated by the color of the photo image, is the easiest indicator.

The amelioration condition of the irrigated soils of Khorezm region differs from the soils of other regions due to the influence of natural factors. Almost all districts of the region have problems with salinity, however, they are being used effectively due to the high level of agricultural culture. That is, in the area of irrigated soils, as a result of the systematic application of land reclamation and agrotechnical measures, saline soils are also used. Information on salinity and areas of irrigated soils in the regions is given below [3]. The table below shows information on salinity and areas of irrigated soils in the district section.

1-table

Salinity status and description of irrigated soils of Khorezm region

Tumanlar nomi		Sug'oriladigan yer maydoni ga.	Sho'rlangan yerlar		o'rtacha, kuchli va juda kuchli sho'rlangan yerlar		
					jami sug'oriladigan maydonlarga nisbatan		jami sho'rlangan maydonlarga nisbatan
			ga.	%	ga.	%	%
1	Bog'ot	17717,0	10332,3	58,32	4031,1	22,75	39,01
2	Gurlan	26051,7	14624,9	56,14	5606,4	21,52	38,33
3	Qo'shko'pir	25215,0	18125,3	71,88	10813,4	42,88	59,66
4	Xiva	14735,0	6517,2	44,23	2026,8	13,76	31,10
5	Yangiariq	14293,0	6554,8	45,86	1910,2	13,36	29,14
6	Shovot	24055,9	18159,0	75,49	8718,7	36,24	48,01
7	Hazorasp	15104,0	10222,1	67,7	2926,8	19,4	28,63
8	Urganch	23776,0	15136,2	63,66	6953,5	29,25	45,94
9	Yangibozor	20476,9	20302,5	99,15	14033,8	68,53	69,12
10	Xonqa	23334,8	23312,8	99,91	15371,8	65,87	65,94
11	Tuproqqa'la	12412,0	6318,5	50,9	2034,3	16,38	32,19
Jami:		217171,3	149605,6	68,8	74428,5	34,3	49,7

Remote sensing is used in mapping for the following purposes:

Creating a contour map;

Creating a digital elevation model (DEM);

Making the main thematic map, making a topographical map.

There are 3 main ways to create maps in remote sensing and area monitoring:

1) field images - measurement using geodetic measuring instruments, observation and data collection using location maps.

2) taking digital images of the earth's surface with the help of equipment specially installed on aerial photography-flying devices (planes, helicopters).

3) spatial imaging - taking pictures of the earth's surface with the help of special equipment installed on celestial devices (sputnik).

In mapping the meliorational state by means of remote sensing, the methodology can be divided into several large systems.

- photogrammetric system. Entering black-and-white and color photos into the EHM memory, converting them into a digital view, creating orthophoto plans or line plans;

- orthophotoplan and map numbering system. Converting reclamation maps to digital view (vector state);

- cartographic data processing, storage and display system.

Salinity is a complex, natural-geographical process involving many factors, and its state, growth and danger are expressed on the basis of natural-anthropogenic factors. Salinity develops within the framework of the natural limited area and in its complex with the participation of many factors and complexes. The research is mainly based on a systematic, ecological and landscape approach.

We consider this anthropogenic salinization based on large-scale mapping using a landscape approach.

The landscape approach is the most effective method, each of its contours provides accurate information about the state of natural conditions in the area. These data are important in justifying the process of deterioration of the natural environment of the area. Based on the landscape approach, it will be possible to predict the area at risk of salinization to one or another level, and it will be shown what type of salinization will occur.

The technology of the geoinformation system allows you to collect these separate data and store them in a single view, update them, analyze them, perform any operations, track all changes, get various district maps, plans, tables (Султанов М. Қ., 2014).

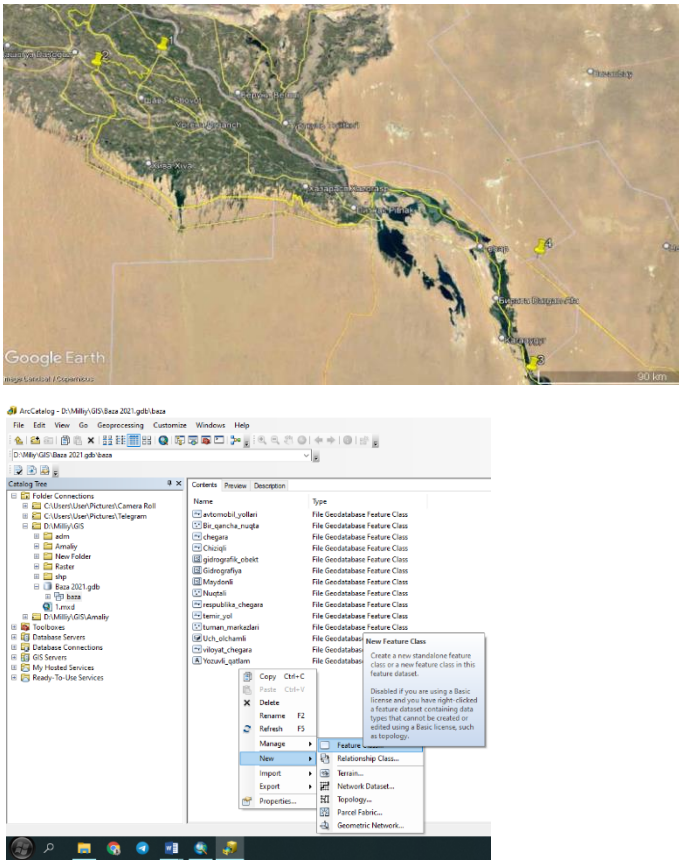

1-picture. Formation of district contour boundaries in the attributive data of the regional border basis

One of the most common methods of remote sensing of the growing season of agricultural irrigated land is NDVI, which measures how plants reflect and absorb different wavelengths of light, remotely sensing fields, is the most popular program for analyzing and evaluating. NDVI is an indicator of vegetation condition, which mainly provides information about what is happening in fields at the beginning, middle and end of the agricultural growing season.

(NIR–RED) / (NIR + RED)

The soil-adapted vegetation index is used for SAVI correction. Landsat surface reflectance-derived SAVI is the ratio between R and NIR values, with a soil brightness correction factor (L) set at 0. 5 to accommodate most land cover types.

((NIR–R) / (NIR + R + L)) * (1 + L)

2-picture. Aerial image from Landsat 8 OLI

Space images allow to study the dynamics of salinization processes in the field and show the level and limit of salinity. Space images allow studying the dynamics of salinization processes in the field, showing the level and limit of salinity (https://earthexplorer. usgs. gov). One or another natural phenomena and processes are studied by analyzing the color, tone, composition and size of photographs. In this case, the landscape-indication approach and the decoding of space images for the purposes of analyzing the limits of salinity and its expansion are of great practical importance.

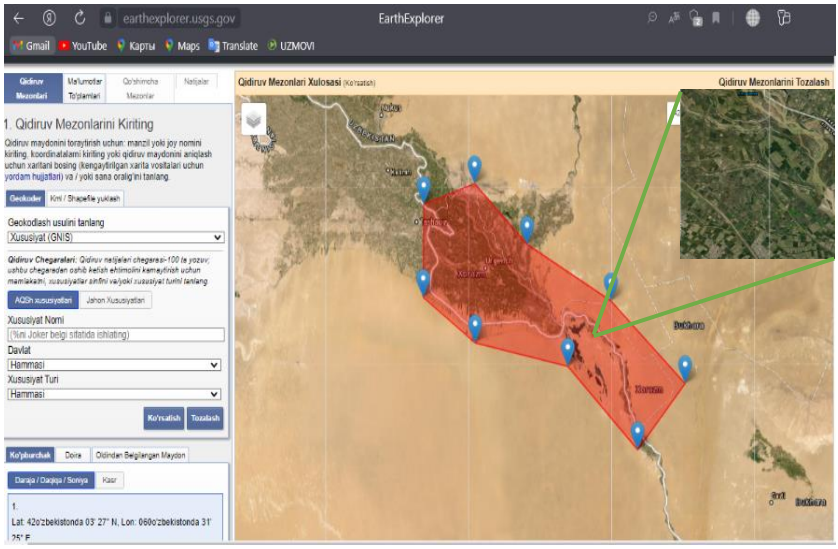

Usually, three or four clearly divided colors are distinguished in the Khorezm region space photos: these are very light colors, at the same time, they are flat and spread over areas in different areas, and belong to ordinary shorkhoks. Lighter colors usually belong to bare deserts. Therefore, the difference between sand and salt marshes is of little importance, sands occupy a large area, and salt marshes are spread over areas.

The integrated GAT database makes it possible to create plans and maps, match graphic materials with each other, analyze and use them for several other purposes. Examples of such programs are ArcGIS, QGIS and ArcView.

In black-and-white photos, marshes and meadows (if they have plants) are also dark due to their dense herbaceous phytocenosis. Different grasslands are lighter in color in space images, but this depends on the thickness of the vegetation cover. the thicker the plant, the darker the color or vice versa. The transition of colors from dark to light shows the dominance of plant hydromorphic lines (Сафаров Э. Ю. , 2010). This is dominated by reed beds. Vegetation cover in the form of shrub-tree groves is also distinguished by dark color, it is not as dark as lyokin hydromorphic ecosystems.

The current state of salinity of irrigated lands in Khorezm region looks like this:

1. Plant degradation.

2. Deflation.

3. Water erosion.

4. Soil salinity.

5. Changes in the composition of groundwater.

6. Man-made desertification.

7. Deterioration of soil condition.

Currently, there are the following causes of salinity in Khorezm region:

- ✓ accumulation of salt in the soil as a result of drying up of lakes and swamps;
- ✓ the low efficiency of the available useful work coefficient and the proximity of the ground water level to the surface of the earth;
- ✓ deterioration of the condition of lakes and reservoirs as a result of sewage flow;
- ✓ drying up and salinization of water bodies as a result of falling water level;
- ✓ dust and salts rising from water bodies as a result of drying up;
- ✓ salt and substrates spreading as a result of drying of the top layer of soil and saline soils;

- ✓ expansion of saline areas as a result of the increase in soil salinity;
- ✓ due to the wind, the soil moisture decreases and the process of vegetation thinning.

On the map "Khorazm Region Irrigated Lands", irrigated lands are shown in numbers of salinity types, and each contour shows one type or two types. The two types of salinization are explained not only by the complexity of the ecological and reclamation system, but also by anthropogenic, that is, human influence on natural reserves and natural complexes. Consequently, the accumulation of salts in depressions without water flow affects the degradation of plants. pre-existing phytocenoses, various herbaceous vegetation, one-year drought due to the increase of salts in the soil. Turns into yulgun, and then yulgun turns into a black leaf. That is why two types are preferred when evaluating salinity.

In a word, optimization of the salinity of the natural environment through the development of geoecological management technologies, strengthening of environmental safety in the current conditions, optimization of the rational use of nature, stabilization of the ecological balance, reduction of waste emissions into the environment, study of salinity, it is advisable to create a map of this area and implement countermeasures based on these maps.

The problems in this field have been solved to a certain extent after the development of maps for improvement of land reclamation in the region. The use of GAT programs to create such maps is the need of the hour. Currently, the use of aerospace resources in the digital representation of land reclamation maps is cost-effective.

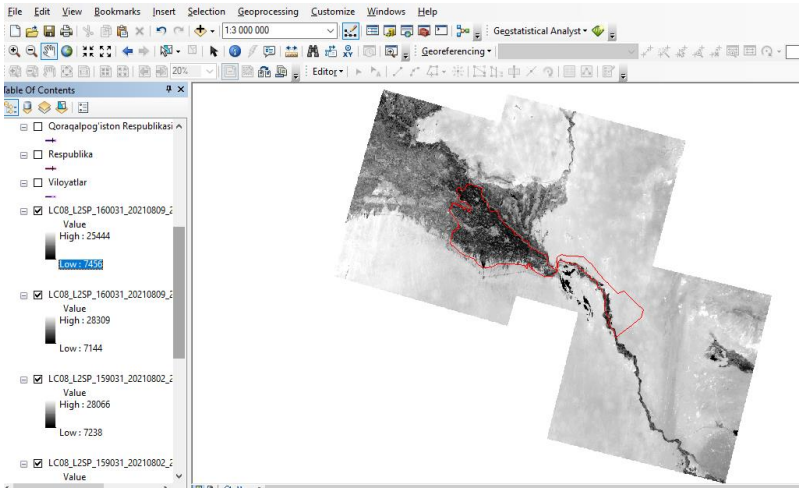

2-picture. Band combination B4-B5 of Khorezm region obtained from Landsat 8 satellite

Like all maps, the work on the creation of the map "Irrigated lands of Khorezm region" consists of many works that differ in content, method of execution, and equipment of use. Mapping works in GAT technology are carried out in the following order:

1. Preparatory work. Collection of primary materials from image processing tools, digital data of research, author's originals, existing stock maps, etc. Scanning cartographic and stock materials, bringing raster images to the same scale, and then storing them in computer memory.

2. Compilation of the thematic layers of the created map and tables related to them, their analysis and creation of a database.

3. Development of a conditional sign system.

4. Placing thematic layers of the map, creating a cartographic image and editing them.

5. Development of the composition of the map and its preparation for publication.

6. Publish the map.

The database was created on the lands of 11 districts of the Khorezm region, it contains tabular and planned and cartographic information on the existing irrigated lands, lands with deteriorated land reclamation (https://landsat. gsfc. nasa. gov/wp-

content/uploads/2021/12/BandpassesL7vL8_Jul20131-1024x611-1.jpg). Then geocoding (georeferencing) was carried out in the program through the data of maps and plans collected in the cross-section of farms. Vectorization works were performed on these connected objects (irrigation systems canal, ditch; melioration systems collector, open and closed drainage systems were divided into separate thematic layers).

3-picture. Reclamation of irrigated land in the ArcGIS program

On the basis of the above database, a map of the ecological and reclamation status of irrigated lands of Khorezm region was created.

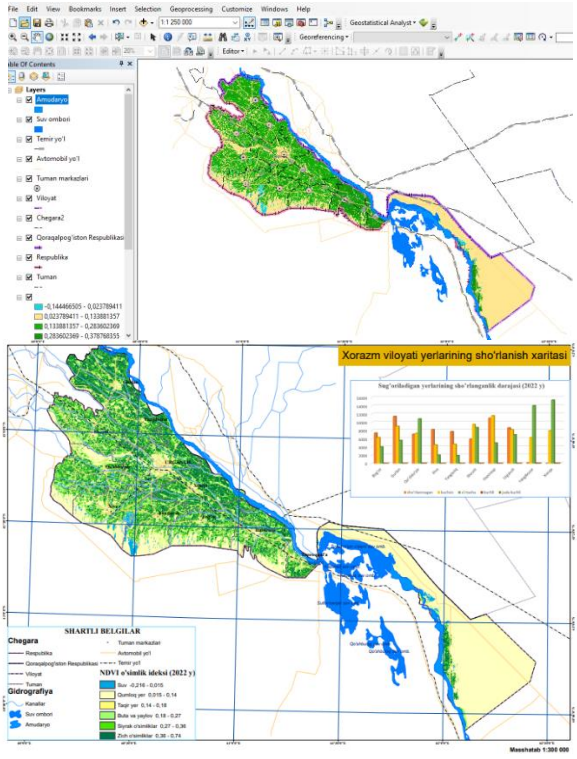

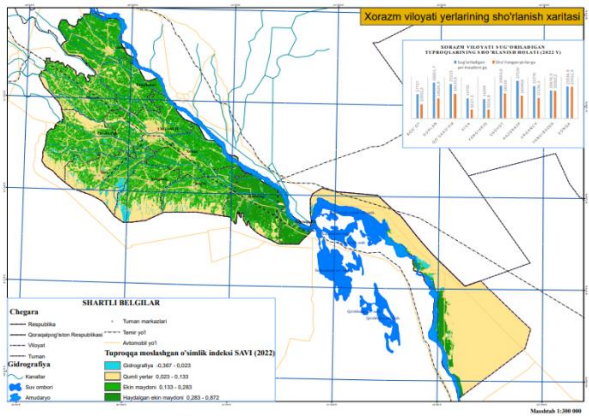

CONCLUSION. Simulation results of seasonal changes of soil salinity across different layers show an increase in the salt concentration in the root layer of the soil cover at the end of the growing season. expressed the movement, which creates a basis for carrying out clearly defined strategic works for soil reclamation.

According to the method of analysis of space images, the results of determining the composition of crop types and evaluating the effect of agro-climatic conditions and soil salinity on crop productivity in the cross-section of crop field contours, and the average biomass accumulation with the gross yield from the fields The correlation between NDVI (Normalized Difference Vegetation Index) and SAVI (Soil Associated Vegetation Index) was evaluated as high.

REFERENCES:

Гулямова Л. Х. Геоахборот тизимлари ва технологиялари. Дарслик – Т. , «Университет», 2018. – 188 б.

Сафаров Э. Ю. Географик ахборот тизимлари. Тошкент: Университет, 2010.

Султанов М. Қ. Геоинформацион картография ўқув услубий қўлланма. –Урганч, «Университет», 2014.

https://earthexplorer. usgs. gov

https://landsat. gsfc. nasa. gov/wp-content/uploads/2021/12/BandpassesL7vL8_Jul20131-1024x611-1. jpg

INVESTIGATION OF THE RELIABILITY OF MODERN SURVEYING TECHNIQUES

Azizjon Ruziev

Lóránt Földváry

ABSTRACT

The aim of this study is to compare the performance of surveying techniques (GPS RTK, GPS fast static, total station) commonly used for determination of horizontal and vertical geodetic networks. For the comparison, a test network has been established, and measured with each technique at 3 epochs. Additionally, the height of the test network has been determined by precise levelling, also 3 times serving as a reference for the vertical accuracy of the other techniques. Expectation value and standard deviation have been determined, based on which hypothesis tests were performed on the equivalence of the coordinates determined by the different methods. Based on the hypothesis analysis, it can be concluded that the GPS RTK is less accurate in determining the heights than the other techniques. A systematic error of the GPS RTK measurements has been observed, which may be a consequence of inaccurate measurement of the antenna height. Thus, it is highly suggested to perform carefully the measurements, and pay attention to supplementary measurements such as that of antenna height. Otherwise, coordinate determination with these techniques can be considered to provide identical results within the range described by their accuracy estimates. Therefore, these techniques are generally suitable for surveying tasks and can be considered to provide equivalent result.

Keywords*: GPS RTK, GPS fast static, total station, geodetic networks, hypothesis test.*

INTRODUCTION

Surveying has always been innovative in its instrumentation; developing more and more accurate tools for positioning has always been a relevant issue, particularly driven by its military aspects. By the 1970s and 1980s, the focus has been on developing electronic devices for tacheometry, resulting in present days total stations. By the emergence of the total stations, large number of points could have been surveyed within short time, fostering the automatization of the post-processing methods as well, resulting in the CAD and other surveying processing software. By the 1990s, the development of the GPS system has been at the forefront of interest, and by the 2000s, GPS has become a regular instrument for surveyors. Meanwhile, more countries have developed their own system, emerging the umbrella term Global Navigation Satellite Systems (GNSS), referring to all these systems, including GPS, BeiDou, GLONASS, Galileo, NavIC, etc. Since most GNSS systems has been developed not for engineering purposes but rather for military application, its default accuracy does not sufficient for surveying use, therefore different measurement techniques have been developed to use it for precise positioning.

Nowadays, the instrumentation of the surveying companies is very diverse. Wide range of total stations and GNSS-receivers are used, different accuracy estimates for the different instruments are provided by the distributors, but the performance of the different instruments and observation methods are rarely compared to each other (Wan Aziz et al. , 2002; Chekole, 2014), particularly for applications when high precision is demanded to be achieved.

The aim of this study is to compare the performance of the surveying techniques for horizontal and vertical networks. The tested instruments GPS RTK, GPS fast static and total station. For the comparison, a test network has been established, and measured with each technique at 3 epochs. For vertical reference, the test network has also been determined by precise levelling, also 3 times. Basic statistics (expectation value, standard deviation) have been determined, based on which hypothesis tests were performed to decide on their equivalence.

The relevance of this comparison study is to provide an overview of those techniques, which are used most regularly in the surveying practice nowadays. Thus, repeated measurements were performed to determine accuracy estimates for the different methods alone, and compared the different methods with each other as well. Based on that, an estimate on

their performance, and a test on the equivalence of the coordinates determined by the different methods using statistical tools is performed.

ESTABLISHMENT OF A TEST NETWORK

According to the instructions (ShNQ 1. 02. 18-09, 2009), a geodetic control network is created for the purpose of performing land and topographic surveys and setting-out works. A horizontal geodetic network can be established by satellite-borne (GNSS) measurements, traversing, triangulation, intersection, resection and a combination of them. A vertical network can make use of optical or trigonometric levelling. The points of the geodetic network should be fixed with temporary markings: metal crutches, pins and tubes, wooden poles and stakes, or nails driven into stumps and pillars (ShNQ 1. 02. 18-09, 2009).

With the aim of establishing a geodetic network on the campus of the National University of Uzbekistan [NUUz], 7 test points has been fixed. 6 among them form a closed polygon (Figure 1). The shortest side of the network is 124. 4 m and the longest side is 230. 7 m.

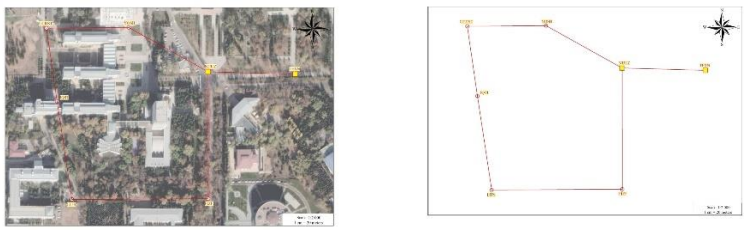

Figure 1. The sketch of the test network on an aerial photo (left) and without a background (right).

This network in the form of a traverse line was built (fixed) in accordance with the requirements of the current Instruction (GKKĬNQ – 01–014–98, 1999; ShNQ 1. 02. 17-09, 2009) of Uzbekistan regulating geodetic works. The traverse line established for this test is a closed loop traverse.

USED INSTRUMENTS

The GNSS system used for the test measurements was a Trimble R4, the used total station was a Trimble M3 DR5, and precise levelling was performed by a Nikon AS-2C to determine the horizontal coordinates and heights of the test network.

Modern GNSS receivers are wide-spread and compact measuring instruments. These devices are constantly being improved in the recent decades. They can provide reliable results when one needs high accuracy in determining the coordinates of points, when a proper measurement method is chosen and performed carefully. The receiver consists of a GNSS antenna, a receiver, an internal radio for transmission or an internal GSM module, and a battery. Three LEDs allow to monitor the satellite tracking, radio reception, data logging status, and power. Bluetooth wireless technology provides cable-free communications between receiver and controller. The Trimble R4 receiver provides 220 channels for satellite tracking and supports logging raw GNSS observables for postprocessed applications (Trimble, 2009). The technical specifications of the Trimble R4 GNSS receiver are given in Table 1.

Table 1. Technical specifications of Trimble R4 GNSS system.

Methods of GNSS measurements	Positioning performance	
Static and Fast static surveying	Horizontal	3 mm + 0. 5 ppm RMS
	Vertical	5 mm + 0. 5 ppm RMS
Real Time Kinematic surveying	Horizontal	8 mm + 1 ppm RMS
single baseline <30 km	Vertical	15 mm + 1 ppm RMS

Precision and reliability may be subject to anomalies due to multipath, obstructions, satellite geometry, and atmospheric conditions. The specifications (Table 1) are referring to good conditions, i. e. in case of using on stable platform in an open sky view, EMI and multipath clean environment, optimal GNSS constellation configurations, along with the use of survey practices that are generally accepted for performing the highest-order surveys including occupation times appropriate for baseline length. Baselines longer than 30 km require precise ephemeris and occupations up to 24 hours may be required to achieve the high precision static specification. Initialization time can be affected by atmospheric conditions, signal multipath, obstructions and satellite geometry. Initialization reliability is continuously monitored to ensure highest quality (Trimble, 2009).

The Total Station Survey System (TSSS) is a system that includes a total station survey instrument and an electronic data collecting system. The system also includes tripods, tribrachs, prisms, targets and prism poles. The technical specifications of the total station used in the creation of the network are given in Table 2 (Trimble, 2010).

Table 2. Technical specifications of Trimble M3 DR5 system.

Specifications	Trimble M3 DR 5”
Telescope Effective diameter of objective, mm Magnification, ×	 45 30
Distance precision: Precise mode	± (3 + 2 ppm × D) mm (–10 °C to +40 °C)
Angle measurement Reading system DIN18723 accuracy	Absolute encoder Diametrical reading on HA/VA 5''/ 1. 5 mgon
Electronic level Circular level vial	Displayed on the LCD Sensitivity 10'/2 mm
Laser plummet: Laser diameter	Approx. 2 mm
Operating temperature range	–20 °C through +50 °C (–4 °F through +122 °F)

Levelling is the measurement of geodetic height using an optical levelling instrument and a staff with a numbered scale. Common levelling instruments include the spirit level, the dumpy level, and the laser level, and can achieve an accuracy of 0. 5 mm to some cm (depending mainly on the length of the levelling line). Precise levels are such refined instruments that enabling readings on the decimals of mm, (in case of optical levels) often equipped with parallel plate micrometer, (in case of automatic levels) equipped by compensator, often used with double invar staffs (for optical levels), or bar-coded staffs (for automatic levels).

A Nikon AS-2C automatic level was used to accurately determine the height of the test points. The main technical specifications of the Nikon AS-2C are (1) magnification: 34×, (2) aperture: 45 mm, (3) minimal focus distance: 1. 0 m, (4) levelling accuracy: ± 0, 8 mm (in case of 1 km double run levelling).

MEASUREMENTS

There are different methods to enhance the accuracy of GNSS measurements. In this test, two of these methods are tested: Real-time kinematic positioning (RTK) and Fast-Static method.

The RTK is a satellite navigation technique, which uses measurements of the phase of the signal's carrier wave in addition to the information content of the signal and relies on a single reference station

or an interpolated virtual station to provide real-time corrections, providing up to centimeter-level accuracy (Wanninger, 2004).

Fast Static measurement bears the benefits of static measurements, but the measurement time is reduced relevantly, by establishing a baseline, where the base is selected relative to which rovers are operating.

TSSS is used to perform the conventional survey methods of traverse, network, resection, multiple ties, and trigonometric levelling. As in this test high accuracy is targeted, the angle measurement at each station of the traverse line was performed in two faces (FL and FR).

Differential levelling is the term applied to any method of measuring directly with a graduated staff the difference in elevation between two or more points. Precise levelling is a particularly accurate method of differential levelling which uses highly accurate instrumentation and a more rigorous observing procedure than general engineering levelling.

A class III levelling network is laid inside high-class polygons in the form of separate loops or systems of loops, and polygons. It is performed in forward and backward directions (ShNQ 1. 02. 17-09, 2009). In the case of the present test, a class III levelling network is created as a closed level loop including all traverse lines.

All the measurement methods have been tested 3 times; all the test points coordinates have been determined at 3 different epochs based on measurements with 4 different methods. All the measurements have been performed under appropriate weather conditions in a one-day measurement campaign. The days of the measurement campaigns performed by the different techniques are summarized in Table 3.

Table 3. Dates of the measurement campaigns.

Type of measurements	Measurement epochs		
	I	II	III
GPS RTK	14. 02. 2021	07. 04. 2021	08. 04. 2021
GPS Fast Static	18. 03. 2021	06. 04. 2021	17. 04. 2021
Total Station	14. 02. 2021	13. 04. 2021	19. 04. 2021
Precise Leveling	22. 03. 2021	11. 04. 2021	12. 04. 2021

COMPARISON ANALYSIS

The different measurements were processed in two steps. First, all the repeated measurements were adjusted by the classical manner, assuming unit weights, accordingly determining the expectation value by an arithmetic mean, $\bar{a}$, and the mean error by standard deviation, $\bar{\sigma}$

$$\bar{a} = \frac{\sum_{i=1}^{n} L_i}{n}, \quad (1)$$

$$\bar{\sigma} = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^{n} (\bar{a} - L_i)^2}{n-1}}, \quad (2)$$

where $L_i = L_1, L_2, \ldots, L_n$ refers to the repeated measurements, and n denotes the number of measurements.

Subsequently, hypothesis tests were conducted using the values of $\bar{a}$ and $\bar{\sigma}$. As a result, the results of the different measurement techniques have been judged whether they can be considered to be identical. The null hypothesis have been defined as

$$H : \bar{a}_1 - \bar{a}_2 = 0, \quad (3)$$

presuming the equivalence of the expectation values based on different measurement techniques (GPS RTK, GPS fast static, total station). For such a case, we apply the t-test.

$$\bar{t} = \frac{\bar{a}_1 - \bar{a}_2}{\sqrt{(k_1 - 1)\sigma_1^2 + (k_2 - 1)\sigma_2^2}} \sqrt{\frac{k_1 k_2 (k_1 + k_2 - 2)}{k_1 + k_2}}, \quad (4)$$

where k_1 and k_2 are the numbers of measurements. We can decide on the null hypothesis by comparing the empirical (calculated) value, $\bar{t}$, with the theoretical value of t-distribution of freedom $f = k_1 + k_2 - 2$ at a p confidence level, $t_{p,f}$.

Decision on the hypothesis:

If $|\bar{t}| \leq t_{p,f}$, the null hypothesis is accepted at a confidence level p.

If $|\bar{t}| > t_{p,f}$, the null hypothesis is rejected at a confidence level p.

For determination of height coordinate, the precise levelling can be considered a relevantly more accurate technique than the others. As so, comparison of the vertical coordinates has also been performed in absolute sense, where precise levelling serves as the reference value,

a_0. For this case, also a t-test can be performed presuming that the measured value, $\bar{a}$ is identical to the reference one a_0. The null hypothesis:

$$H : \bar{a}_1 = a_0 . \quad (5)$$

The empirical estimate of the t-test is

$$\bar{t} = \frac{a_0 - \bar{a}}{\frac{\bar{\sigma}}{\sqrt{k}}}, \quad (6)$$

where k is the number of measurements. We can decide on the null hypothesis by comparing the calculated value, $\bar{t}$, with the theoretical value of t-distribution of freedom $f = k - 1$ at a p confidence level, $t_{p,f}$.

Decision on the hypothesis:

If $|\bar{t}| \leq t_{p,f}$, the null hypothesis is accepted at a confidence level p.

If $|\bar{t}| > t_{p,f}$, the null hypothesis is rejected at a confidence level p.

For further information on hypothesis testing see Koch (Koch, 1999).

RESULTS

The repeated measurements were adjusted by assuming unit weights, and the expectation value, $\bar{a}$, and the mean error, $\bar{\sigma}$ has been determined. The mean errors (standard deviations) are summarized in Table 4.

Table 4. Standard deviations derived from the repeated measurements. Unit: [mm].

Point ID	GPS RTK			GPS fast static			Total station			Precise levelling
	$\bar{\sigma}_X$	$\bar{\sigma}_Y$	$\bar{\sigma}_Z$	$\bar{\sigma}_X$	$\bar{\sigma}_Y$	$\bar{\sigma}_Z$	$\bar{\sigma}_X$	$\bar{\sigma}_Y$	$\bar{\sigma}_Z$	$\bar{\sigma}_Z$
TEXN	11	81	5	4	12	10	0	0	0	0
NUUz	17	34	11	7	21	17	0	0	0	0
FIZF	59	40	6	14	14	7	5	12	5	1
LITS	52	39	4	22	6	7	17	16	8	2
IQTI	3	47	7	19	3	45	20	5	7	2
UCHST	39	55	2	18	14	38	25	18	26	2
YOSH	34	8	9	7	5	12	14	13	3	0

Hypothesis test for comparison the expectation values is performed by using equation (4). The results are listed in Table 5.

Table 5. Empirical $\bar{t}$ values for the comparison of 3D coordinates.

Point ID	GPS RTK vs. GPS fast static			GPS RTK vs. total station			GPS fast static vs. total station		
	$\bar{t}_X$	$\bar{t}_Y$	$\bar{t}_Z$	$\bar{t}_X$	$\bar{t}_Y$	$\bar{t}_Z$	$\bar{t}_X$	$\bar{t}_Y$	$\bar{t}_Z$
TEXN	-0. 5	-0. 9	2. 3	-1. 1	-1. 1	7. 1	-1. 5	-1. 4	0. 8
NUUz	-0. 8	-0. 8	-0. 6	-1. 3	-1. 2	1. 3	-1. 2	-0. 4	1. 6
FIZF	0. 8	-0. 6	0. 1	1. 0	-1. 3	1. 2	0. 6	-1. 5	0. 9
LITS	1. 1	0. 8	-1. 2	1. 2	0. 5	1. 0	0. 2	-0. 6	1. 8
IQTI	-0. 9	0. 5	-0. 1	0. 0	0. 4	4. 2	0. 7	-1. 6	1. 1
UCHST	-0. 7	1. 0	1. 4	-0. 3	1. 1	2. 4	0. 5	0. 3	0. 1
YOSH	-1. 1	0. 4	-1. 4	-1. 4	0. 6	3. 6	-0. 8	0. 3	4. 4

The t-test is judged on $p = 0.90$ confidence level. The freedom of the present investigation is $f = k_1 + k_2 - 2 = 3 + 3 - 2 = 4$. The theoretical value for $t_{p,f} = t_{0.90,4} = 2.132$. Based on this threshold, the null hypotheses could be accepted for the all the horizontal coordinates, but rejected in the following cases of the vertical coordinates:

- GPS RTK vs. GPS fast static: point TEXN

- GPS RTK vs. total station: points TEXN, IQTI, UCHST, YOSH

- GPS fast static vs. total station: point YOSH

In those comparisons, when only one point does not fulfil the expectations, the rejection is considered to be a local measurement error, but not to be typical feature of the involved techniques. In the case of the GPS RTK vs. total station comparison, however, 4 points among the 7 has been found to differ relevantly. Therefore, the result depends relevantly on the chosen surveying technique.

The vertical coordinates have been compared in absolute sense to the heights determined by the precise levelling. The $\bar{t}$ empirical values of the t-test are determined by equation (6). The results are summarized in Table 6.

Table 6. Empirical $\bar{t}$ values for the comparison of vertical coordinates with precise levelled reference.

Point ID	GPS RTK	GPS fast static	Total station
	$\bar{t}_X$	$\bar{t}_Y$	$\bar{t}_Z$
TEXN	7. 1	0. 8	0. 0
NUUz	1. 0	1. 4	0. 0
FIZF	1. 1	0. 8	-0. 5
LITS	1. 0	2. 0	-0. 6
IQTI	4. 9	1. 0	-0. 8
UCHST	23. 4	-0. 1	-0. 4
YOSH	3. 2	4. 0	-2. 1

Comparing the empirical values in Table 6 with the theoretical value of $t_{0.90,2} = 2.910$, GPS RTK fails at points TEXN, IQTI, UCHST and YOSH, while GPS fast static point YOSH, while total station performs properly.

DISCUSSIONS

The adjustment of the repeated measurements has provided estimates for the expectation values, $\bar{a}$, and the mean errors, $\bar{\sigma}$, c. f. Table 4. As for the horizontal positioning, total station and GPS fast static techniques suit to the accuracy expectations regularly used in surveying, they could keep the ±1-2 cm accuracy. However, the performance of the GPS RTK technique was found to be below the expectations; the standard deviations range in the ±1-9 cm interval.

As for the vertical positioning, the results are according to the expectations, the precise levelling was found clearly to be the most accurate. Therefore, it was a reasonable choice to use it as reference for the comparison of the other vertical measurements.

Based on the hypothesis analysis, it can be concluded that the GPS RTK is less accurate in determining the heights than the other techniques. Otherwise, coordinate determination with these techniques can be considered to provide identical results according to their accuracy. All in all, according to this comparison study, these techniques are generally suitable for surveying tasks.

In the practice of the surveying, GPS RTK is the most frequently used measurement technique, and it is also known for the surveyors that the height determination is not always accurate, it highly depends on the

constellation of the GPS satellites. On the other hand, in the case of the present test not only this can be the source of error. By looking on the residuals of the GPS RTK determined and precise levelling measurements, these are 19 mm, 7 mm, 4 mm, 3 mm, 21 mm, 29 mm and 16 mm, respectively for the 7 network points. As it can be seen, all residuals have the same sign (positive), which renders a probable systematic error. Such a systematic error can be in the measurement of the antenna height. Thus, it is highly suggested to perform carefully the measurements, and pay attention to supplementary measurements as well, such as the determination of the antenna height.

REFERENCES

Chekole, S. D. (2014) Surveying with GPS, total station and terrestrial laser scanner: a comparative study. School of Architecture and the Built Environment, Royal Institute of Technology (KTH), MSc thesis, TRITA-GIT EX 14-001. Stockholm, Sweden. http://kth. diva-portal. org/smash/get/diva2:715829/FULLTEXT01. pdf

[GKKǏNQ–01–014–98]: Technical guidelines for the application of geodesic satellite receivers in the creation and reconstruction of control extension networks, ГКҚИНП–01–014–98, Tashkent. 1999.

Koch, K. R. (1999). Parameter Estimation and Hypothesis Testing in Linear Models, 2nd Edition, Springer-Verlag Berlin Heidelberg, ISBN 978-3-540-65257-1.

[ShNQ 1. 02. 17-09]: Reference geodetic network (Creation of reference geodetic networks for engineering and geodetic surveys for construction), Set of rules, ШНҚ 1. 02. 17-09, Tashkent. 2009.

[ShNQ 1. 02. 18-09]: Survey geodetic network (Creation of survey geodetic networks for engineering and geodetic surveys for construction), Set of rules, ШНҚ 1. 02. 18-09, Tashkent. 2009.

Trimble, (2009). User Guide for Trimble R8 GNNS Receiver, Trimble R6 and R4 GPS Receivers, Trimble 5800 Model 3 GPS Receiver. 2009. Receiver. http://www. orient-mediterranee. com/IMG/pdf/R8-R6-R4-5800M3_UserGuide. pdf

Trimble, (2010). User Guide of Timble M3 DR Series Total Station. 2010. Receiver. https://3. imimg. com/data3/XA/DY/MY-2409559/trimble-total-station-dr-series. pdf

Wan Aziz, W. A. , Kamaluddin, O. , Zulkarnain, M. A. , Ahmad Sahlan, M. , Othman, Z. , Asrul, M. (2002) Monitoring of Breakwater Structure: GPS Versus Geodetic Method. Proceedings of the International Seminars & Exhibition In Geoinformation 2002 Conference.

Wanninger, L. (2004). Introduction to Network RTK. Report of the IAG Working Group 4. 5. 1: Network RTK 2003-2007. http://www. wasoft. de/e/iagwg451/

INCREASING THE ENERGY EFFICIENCY OF ADMINISTRATIVE BUILDINGS DUE TO THE OPTIMAL CHOICE OF ENCLOSING STRUCTURES

PhD **Rashidov Jasur**

ABSTRACT

Energy efficiency in the construction industry has become a paramount concern in recent years due to its environmental and economic implications. Administrative buildings, being a significant part of the urban landscape, consume substantial amounts of energy for heating, cooling, and lighting. This research paper investigates strategies to enhance the energy efficiency of administrative buildings, focusing on the critical role of the building's enclosing structures. The study begins by analyzing the current state of energy consumption in administrative buildings, highlighting the need for more sustainable practices. Enclosing structures play a pivotal role in regulating a building's thermal performance, affecting both heating and cooling requirements. The research is dedicated to evaluating enclosing structures. This involves a thorough examination of traditional and innovative materials, such as high-performance glazing, advanced insulation, and smart shading systems. The paper also explores the impact of architectural design choices on energy efficiency, emphasizing the importance of integrating sustainability principles into the building's aesthetics. The findings reveal that the optimal choice of enclosing structures can substantially reduce energy consumption in administrative buildings. By selecting materials and designs that enhance thermal insulation and daylight utilization, energy demand for heating, cooling, and lighting can be significantly diminished. Moreover, the research underscores the long-term economic benefits of such investments, including reduced operational costs and increased property value.

KEYWORDS Administrative buildings, climate zones, enclosing structures, energy efficiency, optimal design, thermal performance, sustainable construction.

INTRODUCTION

Nowadays energy consumption in office buildings is a major concern due to its environmental impact and financial implications. Commercial buildings, such as office complexes, government offices and institutional organizations, consume significant amounts of energy for various activities, including lighting, heating, cooling, ventilation and electrical operation. Reducing energy consumption in these buildings is critical to achieving sustainability goals and optimizing operating costs (Galasiu, A. D., Newsham, G. R., Suvagau, C., & Sander, D. M. 2007: Rashidov, J., Ibragimov, B., Chulliyev, F., & Salimova, I. 2023: Chenari, B., Carrilho, J. D., & da Silva, M. G. 2016).

Energy consumption in office buildings is influenced by several factors, including building layout, energy management practices, and the efficiency of building systems (Torgal, F. P., Granqvist, C. G., Jelle, B. P., Vanoli, G. P., Bianco, N., & Kurnitski, J. (Eds.). 2017: Rashidov, J. 2023: Hosseini, S. M., Mohammadi, M., Rosemann, A., Schröder, T., & Lichtenberg, J. 2019). Understanding and managing these factors can lead to significant energy savings and improved energy efficiency. Currently, many scientific works are devoted to the problems of introducing energy-efficient measures in buildings and considerable attention is paid. However, the development of energy efficient measures in public organizations is not given due importance. In the works of many specialists, the emphasis is on improving the accounting of energy consumption, which, of course, is important, but not enough. To take into account all factors affecting the energy efficiency of a facility, it is necessary to develop comprehensive solutions.

LITERATURE REVIEW

Administrative buildings play a pivotal role in urban landscapes, housing government offices, corporations, and institutions. However, their operation and maintenance often result in significant energy consumption, contributing to environmental degradation and increased operational costs. Researchers like Hong et al. (2018) have emphasized the importance of adopting energy-efficient technologies. LED lighting, smart thermostats, and advanced building management systems (BMS) have proven effective in reducing energy consumption. These technologies optimize resource use while maintaining occupant comfort. The building structures comprising walls, roofs, windows, and insulation, is a critical aspect of energy efficiency. Studies by Liu et al. (2017) highlight the role of advanced insulation materials and well-designed fenestration in minimizing heat loss and gain, thus reducing

heating and cooling demands. The choice of enclosing structures significantly influences a building's energy performance. Researchers have extensively investigated this aspect, and the following sub-sections delve into key findings. Passive design strategies, such as orientation, shading, and natural ventilation, have been demonstrated to enhance energy efficiency. The work of Givoni (2018) underscores the importance of architectural elements in reducing heat gain, thus decreasing the need for mechanical cooling.

Materials with excellent thermal properties play a vital role in reducing energy consumption. Recent research by Patel et al. (2021) highlights the potential of advanced insulation materials, like aerogels and vacuum insulation panels (VIPs), in improving the thermal performance of enclosing structures. Sustainable building practices combine architectural design with environmentally conscious choices. Green building certifications, such as LEED (Leadership in Energy and Environmental Design) and BREEAM (Building Research Establishment Environmental Assessment Method), have gained popularity. Researchers like Smith and Johnson (2019) have found that incorporating these standards leads to higher energy efficiency and sustainability in administrative buildings. The concept of NZEBs, where a building generates as much energy as it consumes, has gained traction. Research by Chen et al. (2020) demonstrates that NZEB principles, particularly the use of high-performance enclosing structures and renewable energy sources, can be applied effectively in administrative buildings. The climatic region in which an administrative building is located greatly influences its energy needs. Researchers, such as Kim and Park (2019) (Narov, R., Rashidov, J., & Yusupov, K. 2023: Shaikh, P. H., Nor, N. B. M., Sahito, A. A., Nallagownden, P., Elamvazuthi, I., & Shaikh, M. S. 2017: Feng, W., Zhang, Q., Ji, H., Wang, R., Zhou, N., Ye, Q., ... & Lau, S. S. Y. 2019: Narov, R., Rashidov, J., & Turgunbayev, U. 2023: Lidelöw, S., Örn, T., Luciani, A., & Rizzo, A. 2019: Rashidov, J., Nigmatjonov, D. G. U., & Adilxanova, Z. O. K. 2022: Shen, Y., Mazhar, A. R., & Liu, S. 2022: Pirmatov R. Kh., Schipacheva. E. V., Rashidov J. G. 2019:), emphasize the necessity of designing and selecting enclosing structures tailored to specific climate zones to optimize energy efficiency.

METHODS OF RESEARCH

The layout of building structures plays a decisive role in energy consumption. Factors such as building orientation, level of insulation, window-to-wall ratio, and shading devices affect the amount of energy needed for heating, cooling, and lighting. Implementing energy efficient design principles such as passive solar design, efficient building envelope

and optimized glazing can minimize energy consumption (Givoni, B. 2018: Smith, P., & Johnson, R. 2019: Chen, Y., & Huang, C. 2021: Rezgui, Y., & Li, H. 2019:)

Effective energy management practices, including energy monitoring, measurement and control systems, can help identify energy saving opportunities and optimize building performance. Implementing energy management systems, conducting energy audits, and regularly tracking energy consumption can support informed decision-making and targeted energy saving initiatives. The use of highly efficient equipment, intelligent controls and the integration of renewable energy technologies can reduce energy demand and promote sustainable development.

Enclosing structures play a critical role in improving the energy efficiency of buildings. They form a building envelope that separates the conditioned indoor environment from the outdoor environment. The design solutions and building materials used in the enclosing structures have a direct impact on energy consumption, heat transfer, air leakage and natural lighting (Cabeza, L. F., Barreneche, C., Miró, L., & Martorell, I. 2020: Ramesh, T., Prakash, R., & Shukla, K. K. 2019: Kalaiselvam, S., Parameshwaran, R., & Harikrishnan, S. 2020: U. S. Green Building Council (USGBC). 2021: Stanevich, V. T., Bulyga, L. L., Vyshar, O. V., Girnis, S. R., & Rakhimova, G. M. 2022, August: International Energy Agency (IEA). (2020). Energy Efficiency 2020: Kosukhin, M. M., Kosukhin, A. M., & Komarova, K. S. 2018, August: American Society of Heating, Refrigerating and Air-Conditioning Engineers (ASHRAE). 2021: Egnatosyan, S., Hakobyan, D., & Sargsyan, S. 2022: U. S. Department of Energy (DOE). 2021:)

Enclosing structures should be designed and constructed to minimize air leakage. Uncontrolled air infiltration can lead to energy loss and reduced indoor comfort.

The primary focus of this research is to discover the results of heat transfer resistance in structures. The process of justifying thermal imaging involves identifying the thermal characteristics of a structure by combining non-destructive and computational analysis methods for this purpose. This process is conducted through thermal imaging of building facades and engineering equipment, using infrared radiation.

Temperature anomalies are utilized to determine the temperature at the surface of structures and to estimate the heat flow through specified areas.

Additionally, during the study, it has been necessary to measure the temperature of the external and internal air, as well as to evaluate the temperature and intensity of heat flows.

During the thermal engineering survey process, we identified the thermal insulation characteristics of building structures using non-destructive methods and calculations. These approaches revolve around assessing heat transfer resistance and measuring temperatures on the surfaces of the object with thermal imaging equipment.

Temperature measurements were conducted both inside and outside the building. To facilitate a more comprehensive examination, areas displaying temperature anomalies were specifically chosen. This enabled us to perform an in-depth analysis, quantify the thermal properties of the facility, determine real heat losses, and verify compliance with regulatory guidelines regarding design solutions. To ascertain surface temperatures, we conducted non-contact measurements of the naturally emitted thermal infrared radiation, which the instrument was aimed at. In designated regions of the enclosing structures with temperature anomalies, referred to as reference zones, we utilized a pyrometer and anemometer to record temperature, heat flows, air temperature, and humidity. To ensure measurement accuracy, we verified and adjusted the emissivity setting on the measuring instrument when necessary to match the characteristics of the enclosing structures.

Proper selection and design can reduce heat transfer and improve thermal performance.

In order to determine the overall heat transfer resistance of enclosing structures, it is necessary first of all to determine the parameters of the building's construction site. The construction site parameters are shown in Table 1.

Table 1. Parameters of the construction site while ensuring the energy efficiency of the building

№	Title	Parameters
1	Construction site of the designed building	Tashkent city
2	Geographic latitude	41 C
3	Degree days of Tashkent	2305, 3
4	Heating days	131 days
5	Average outside air temperature during the heating period	$2,4^0$c
6	Average office temperature	20^0c

Afterward we know the initial data, we will determine the total heat transfer resistance of the enclosing structures in the following way:

$$R_0 = 0,12 + 0,02 + 0,55 + 0,02 + 0,07 = 0.78 m^{2\circ}s/W$$

Determine R of the ceiling:

$$R_0 = R_B + R_{drywall} + R_{air\ gap} + R_{isolation} + R_{reed} + R_p,\ m^{2\circ}s/W$$

$$R_0 = 0,12 + 0,078 + 0,15 + 1,6 + 0,19 + 0,07 = 2,2^{\circ}s/W$$

Determine of R double glazed window:

$$R_0 = 0,39$$

Determine of R door:

$$R_0 = 0,12 + 0,26 + 0,07 = 0,45$$

Determine of R floor:

$$R_0 = 2,5$$

RESULTS

After determining all parameters, an energy audit of the building should be calculated.

An energy audit of building will have the following values in the table 2. :

Table 2. Energy audit of a 2-story building

№	Enclosing structures		S	R_o	n	Heat loss with a temperature difference of 1° C	% 1	% 0, 5
1	Wall		246, 88	0, 78	1	316, 51	51, 11	57, 53
2	Ceiling		96	2, 2	0, 8	34, 91	5, 64	6, 34
3	Window		23, 04	0, 39	1	59, 08	9, 54	10, 74
4	Door		15, 2	0, 45	1	33, 78	5, 45	6, 14
5	Floor	Zone 1	76	2, 5	1	30, 40	4, 91	5, 53
		Zone 2	32	5	1	6, 40	1, 03	1, 16
Transmission losses						481, 08		
1, 0 %						138, 24	22, 32	
0, 5 %						69, 12		12, 56
Total energy consumption 1, 0 %						619, 32		
Total energy consumption 0, 5%						550, 20		

Specific energy consumption for heating 1%:

$$Q_1 = 224,67 * (20 - 2.4) * 24 * 131 = 34\ 269\ 513,15\ W$$

$$\frac{34\ 269\ 513,15}{1000} = 34\ 269,51 kW$$

$$\frac{34\ 269,51}{S} = \frac{34\ 269,51}{48} = 178,49\ kW.\frac{h}{m3} year$$

Specific energy consumption for heating at 0, 5 %:

$$Q_1 = 207,39 * (20 - 2.4) * 24 * 131 = 30\ 444\ 799,42\ W$$

$$\frac{30\ 444\ 799,42}{1000} = 30\ 444,80kW$$

$$\frac{30\ 444,80}{S} = \frac{30\ 444,80}{24} = 158,57\ kW.\frac{h}{m3}year$$

Reducing thermal energy losses for heating can be accomplished by adding insulation to facades, roofs, ceilings, walls, insulated basements, and technical subfloors. This insulation of enclosing structures effectively curtails heat loss within the building, subsequently decreasing the amount of thermal energy required from heating sources to maintain standard indoor climate conditions. Consequently, insulation leads to a reduction in energy consumption within the building and, in turn, a decrease in heating expenses. This forms the foundation for cost savings resulting from the implementation of this energy-efficient measure. However, it's essential to note that a reduction in heat loss can be achieved without continuous insulation of enclosing structures, particularly in the case of panel buildings where panel seams may have become void over time. Cement mortar, sealants, and insulation that originally filled the gaps between the slabs may have deteriorated due to temperature fluctuations, precipitation, and wind. Besides impacting thermal characteristics, leaky seams can lead to excess moisture in the premises and the development of mold.

Thermal engineering calculations have revealed insufficient heat transfer resistance in enclosing structures, such as walls, roofs, and basement walls. The recommended approach to reducing heat loss from these structures involves external thermal insulation. The insulation of a school building's facade follows the "wet" method, which encompasses the following steps:

1. Surface preparation, installation of base profiles, and priming.
2. Affixing insulation boards to the wall surface using dowels.
3. Installing seals where insulation boards adjoin window and door openings.
4. Plastering and painting the facade surface.

Coating insulation employs modern thermal insulation materials. Before applying the coating insulation, it's imperative to level the base surface. A vapor barrier film is then laid, followed by insulation whose thickness is determined through thermal engineering calculations. A

polymer waterproofing membrane is placed atop the insulation to shield the coating from precipitation.

In the case of insulating a flat roof, a two-layer thermal insulation system is typically employed. The bottom layer, considered the primary one, offers high thermal resistance with lower strength, boasting a thickness of 70–170 mm. The top layer, which bears the mechanical load, redistributes it across the flat system and is 30-50mm thick, but it possesses greater strength. This functional allocation between the layers of thermal insulation material substantially reduces insulation thickness and weight while maintaining efficiency.

CONCLUSION

Enclosing structures must undergo a commissioning process to ensure their performance meets design intent and energy efficiency goals. Commissioning involves testing, adjusting and balancing various elements of the building envelope to optimize energy performance and occupant comfort.

Enclosing structures therefore play a key role in improving energy efficiency by minimizing heat transfer, controlling air leakage, optimizing natural lighting and integrating energy efficient technologies.

REFERENCES

Galasiu, A. D., Newsham, G. R., Suvagau, C., & Sander, D. M. (2007). Energy saving lighting control systems for open-plan offices: a field study. Leukos, 4(1), 7-29.

Rashidov, J., Ibragimov, B., Chulliyev, F., & Salimova, I. (2023). Structure of refractory materials based on local mineral raw. In E3S Web of Conferences (Vol. 401, p. 02057). EDP Sciences.

Chenari, B., Carrilho, J. D., & da Silva, M. G. (2016). Towards sustainable, energy-efficient and healthy ventilation strategies in buildings: A review. Renewable and Sustainable Energy Reviews, 59, 1426-1447.

Torgal, F. P., Granqvist, C. G., Jelle, B. P., Vanoli, G. P., Bianco, N., & Kurnitski, J. (Eds.). (2017). Cost-effective energy efficient building retrofitting: materials, technologies, optimization and case studies. Woodhead publishing.

Rashidov, J. (2023). Qurilish fizikasidan ilmiy-tadqiqot va laboratoriya ishlari (Qurilish-issiqlik texnikasi). Toshkent Arxitektura-Qurilish Universiteti.

Hosseini, S. M., Mohammadi, M., Rosemann, A., Schröder, T., & Lichtenberg, J. (2019). A morphological approach for kinetic façade design process to improve visual and thermal comfort. Building and environment, 153, 186-204.

Narov, R. , Rashidov, J. , & Yusupov, K. (2023). Influence of compound additive on concrete in hot and dry climate. In E3S Web of Conferences (Vol. 365, p. 02012). EDP Sciences.

Shaikh, P. H. , Nor, N. B. M. , Sahito, A. A. , Nallagownden, P. , Elamvazuthi, I. , & Shaikh, M. S. (2017). Building energy for sustainable development in Malaysia: A review. Renewable and Sustainable Energy Reviews, 75, 1392-1403.

Feng, W. , Zhang, Q. , Ji, H. , Wang, R. , Zhou, N. , Ye, Q. , . . . & Lau, S. S. Y. (2019). A review of net zero energy buildings in hot and humid climates: Experience learned from 34 case study buildings. Renewable and Sustainable Energy Reviews, 114, 109303.

Narov, R. , Rashidov, J. , & Turgunbayev, U. (2023). Influence of type of modified fillers based on dune sand on properties of cement paste, stone, and on technological and strength properties of concrete. In E3S Web of Conferences (Vol. 401, p. 01076). EDP Sciences.

Lidelöw, S. , Örn, T. , Luciani, A. , & Rizzo, A. (2019). Energy-efficiency measures for heritage buildings: A literature review. Sustainable cities and society, 45, 231-242.

Rashidov, J. , Nigmatjonov, D. G. U. , & Adilxanova, Z. O. K. (2022). Improving the energy efficiency of design solutions enclosing structures. The American Journal of Engineering and Technology, 4(10), 12-14.

Shen, Y. , Mazhar, A. R. , & Liu, S. (2022). Comprehensive review on cascaded latent heat storage technology: Recent advances and challenges. Journal of Energy Storage, 55, 105713. Allen, E. , & Iano, J. (2019). Fundamentals of Building Construction: Materials and Methods. Wiley.

Pirmatov R. Kh. , Schipacheva. E. V. , Rashidov J. G. "On peculiarities of formation of the thermal mode in operating panel buildings. " International Journal of Scientific and Technology Research 8. 10 (2019): 2533- 2535.

Givoni, B. (2018). Climate Considerations in Building and Urban Design. Routledge.

Smith, P. , & Johnson, R. (2019). Energy-Efficient Building Design: A Guide for Architects and Engineers. Wiley.

Chen, Y. , & Huang, C. (2021). Energy efficiency in buildings: A comprehensive review. Applied Energy, 288, 116671.

Rezgui, Y. , & Li, H. (2019). An overview of building energy regulations and delivery mechanisms in the European Union and the United States. Sustainable Cities and Society, 51, 101726.

Cabeza, L. F. , Barreneche, C. , Miró, L. , & Martorell, I. (2020). District heating and cooling networks for energy efficiency in urban areas: Review, design and optimization. Renewable and Sustainable Energy Reviews, 119, 109558.

Ramesh, T., Prakash, R., & Shukla, K. K. (2019). Energy-efficient building envelope design: A review. Sustainable Cities and Society, 44, 583-595.

Kalaiselvam, S., Parameshwaran, R., & Harikrishnan, S. (2020). Review of building energy use and energy conservation measures. Renewable and Sustainable Energy Reviews, 132, 110115.

U. S. Green Building Council (USGBC). (2021). LEED Rating System. Retrieved from https://www. usgbc. org/leed

Stanevich, V. T., Bulyga, L. L., Vyshar, O. V., Girnis, S. R., & Rakhimova, G. M. (2022, August). Analysis of energy efficiency of building envelopes of JSC Station EGRES-2. In AIP Conference Proceedings (Vol. 2559, No. 1). AIP Publishing.

International Energy Agency (IEA). (2020). Energy Efficiency 2020. Retrieved from https://www. iea. org/reports/energy-efficiency-2020

Kosukhin, M. M., Kosukhin, A. M., & Komarova, K. S. (2018, August). Increasing of the energy efficiency in civilian buildings applying fixed type of facade systems. In Journal of Physics: Conference Series (Vol. 1066, No. 1, p. 012012). IOP Publishing.

American Society of Heating, Refrigerating and Air-Conditioning Engineers (ASHRAE). (2021). ASHRAE Handbook—Fundamentals. Retrieved from https://www. ashrae. org/technical-resources/bookstore/fundamentals

Egnatosyan, S., Hakobyan, D., & Sargsyan, S. (2022). Comparative Analysis of the Use of Thermal Insulation Materials Depending on Climatic Conditions and Comfort Microclimate Supply Systems. Key Engineering Materials, 906, 99-106.

U. S. Department of Energy (DOE). (2021). Building America Best Practices Series: Volume 1 - High-Performance Enclosure Strategies. Retrieved from https://basc. pnnl. gov/resource-guides/best-practices-volume-1

THE USE OF REMOTE PROBING IN MONITORING OF NATURAL RESOURCES

Nosirov Bakhtiyorjon Ikhtiyorjonovich,

Abstract: The article analyzes the possibilities of using space systems of remote sensing of the Earth to solve the problems of environmental monitoring. Currently, monitoring programs are focused on collecting data using electronic remote control devices in real time, in addition to traditional "manual" samples.

Key words Monitoring, Natural resources, geoecological processes, GAT technologies, Satellite. Space pictures.

INTORUDICTION

Possibilities of using space systems of Earth remote sensing to solve environmental monitoring problems are analyzed. Based on the use of information obtained by space observation tools, the technology of regional control of the state of the natural environment and natural and technical complexes was developed. Remote sensing data from optical, multispectral, and radar observation systems is an important source of information on the state of the environment and natural resources. The data obtained from satellite image systems are used to solve the problems of environmental monitoring, forestry (detection of forest fires, assessment of forest fragmentation and forest condition), land cadastre of non-urban areas, etc. The use of space technologies for work in emergency situations creates an opportunity to obtain operational information at all stages of natural disasters.

LITERATURE REVIEW

The use of satellite images as a fundamental element of the spatial database is considered as a basis for the formation of a regional geographic information system (GIS) for environmental management.

Features of remote monitoring of the Earth's surface in different spectral ranges, determination of potential features of technical means of monitoring the Earth from space and their requirements in solving environmental and natural resource problems. Analysis of the capabilities

of existing remote sensing systems allows to determine the optimal methods and types of processing of signals and images received in space surveillance. Within the framework of the project, the tasks of developing and creating technology for the use of artificial image data for environmental monitoring and assessment of natural and man-made effects on the environment, including the detection and localization of forest fires, monitoring of water resources and water management facilities are being solved. .

METHODOLOGY

Based on remote sensing data, the parameters of the quality of the natural environment and methods of assessing the condition of potentially dangerous objects are analyzed and summarized. On the basis of this analysis, the main information features for the development of requirements for the characteristics of satellite images (number of pixels, size, frequency of survey, radiometric dimensions, etc.) and solving the tasks of remote control are determined. Based on the use of remote sensing data from space, the technology of environmental monitoring of the region has been developed, which includes the following elements:• минтақада сайёр маълумотларни оператив қабул қилиш учун мавжуд станциялардан фойдаланиш ва масофадан туриб сезиш маълумотларини олишнинг бошқа усуллари бўйича тавсиялар;

- requirements for parameters and attribute data of digital satellite images for various environmental monitoring tasks;

- requirements for the content and structure of pre- and thematic image processing software;

- requirements for applied GIS and cartographic databases;

- methods and algorithms for identifying natural and man-made objects and natural hazards in satellite images;

- recommendations on the use of methods of automated interpretation of the main characteristics of natural objects;

- recommendations for mastering geographic information systems and software systems for remote sensing data processing.

The main place of the space control technology is occupied by the thematic processing stage, the purpose of which is to create thematic maps or GIS layers based on the interpretation and interpretation of remote sensing materials. Interpretation is carried out on the basis of predetermined conditional characteristics of natural objects (standards). Interpretation of interpretation objects is carried out interactively using

data obtained during field (subsatellite) observations and stored in the form of GIS layers. Software systems used in this phase of remote sensing data perform both traditional image processing procedures and specialized tasks. The first group includes low-contrast point and extended object detection algorithms, construction of boundaries of homogeneous areas, determination of perimeter and areas of selected objects, image filtering using a wide range of filters: linear, average, locally adaptive, etc. Hough transforms, wavelet transforms, etc.

The term "monitoring" is derived from the Latin word "monitor" (reminder, monitor) and means the process of looking for some objects or processes. Monitoring is a complex system of environmental monitoring, evaluation and forecasting, which is the basis for systematic improvement of the environment. Monitoring can be carried out using special equipment, as well as biological indicators. The term "monitoring" was coined in 1972 by academician, doctor of science Y. A. Introduced by Israilev. It appeared as a scientific object in almost the entire territory of the Earth as a result of pollution.

Natural resources are natural objects that are used by humans and contribute to the creation of material wealth. Natural conditions affect human life and activity, but do not participate in material production (until a certain time, air was only a natural condition). In the process of globalization and informatization of the world community, space activity plays an important role in solving many socio-economic problems and research tasks, as well as in ensuring national security. The use of space technologies helps to solve a number of urgent problems of the Earth system (atmosphere - ocean - surface - biosphere), including assessment and prediction of changes in the state of the environment under the influence of natural and anthropogenic factors. Currently, monitoring programs are focused on collecting data using electronic remote monitoring devices in real time, in addition to traditional "manual" sampling.

The use of electronic measuring devices for remote monitoring is carried out using connections to a base station or through a telemetry network, or through land lines, cellular telephone networks or other telemetry systems.

The advantage of remote monitoring is that many data channels can be used at a single base station for storage and analysis. This significantly increases the effectiveness of control, for example, in certain areas of management, when it comes to the level of indicators of controlled indicators.

RESULTS

This approach allows to take immediate action if the indicator level is exceeded according to the monitoring data. Масофавий мониторинг тизимларидан фойдаланиш махсус жиҳозларни (назорат сенсорларини) ўрнатиш талаб этилади. Одатда, назорат осонгина қулай жойларда амалга оширилганда вандализм ва ўғирликни камайтириш учун ниқобланади.

Remote Means Natural Control Sources

1. Space-based means of controlling natural resources. Space-based environmental monitoring tools include aircraft tracking systems, balloon equipment, satellite and satellite systems, and remote sensing data processing systems. For monitoring the space environment, it is recommended to focus mainly on internal devices (satellites such as Meteor, Ocean and Resource) and American satellites of the NOAA, Landsat and SPOT series.

Russian satellites of the resource series belong to the Russian Federal Service of Hydrometeorology and Environmental Monitoring (Roshydromet). They provide high- and medium-resolution multispectral space data using two visible and near-infrared scanners.

The Meteor space hydrometeorological system, also owned by Roshydromet, provides global environmental monitoring of the Russian territory. Orbit parameters of the "Meteor" satellite:

The Russian space system "Ocean" provides radar, microwave and optical images of the Earth's surface in the interests of marine navigation, fishing and the development of the shelf zones of the World Ocean. One of the main tasks of the satellite is to illuminate the state of ice in the Arctic and Antarctic, to provide pilotage of ships in difficult ice conditions. Parameters of the satellite orbit: a circular circular orbit with an altitude of 600-650 km. In cloudy conditions and at any time of the day, the information flow is provided by the radar of the BO radar and the system of collecting information from the autonomous sea and ice stations of Kondor. The on-board equipment complex of the Okean-01 satellite includes R-600 and R-255 microwave radiometers, Delta-2 scanning microwave radiometer, Tracer polarization spectroradiometer, as well as a complex of optical scanning equipment.

2. Remote probing from space. Earth Remote Sensing (ERS) provides a unique opportunity to obtain valuable information about objects and phenomena on the Earth's surface at a global scale with high spatial and temporal resolution. Artificial images of the Earth's surface

determine the physical, chemical, biological, geometric parameters of the objects of observation in different environments of the Earth, as a rule, using the functional relationship between the instrumental capabilities of space technology and the desired parameters.

At the same time, it should be remembered that the method of remote monitoring, relatively speaking, is related to the dissemination of a certain part of information based on the correction of comprehensive and intensive data obtained as a result of ground, aviation and artificial observations. And last but not least, for this reason, it is useful and effective to build a three-level monitoring, including the simultaneous use of observation data recorded at certain time intervals from the ground, from the air, from space.

For the purpose of remote control, special satellite vehicles were created. At the beginning of the 70s, images were obtained from the Meteor satellite, which made it possible to characterize the state of pasture vegetation with sufficient accuracy for practical purposes.

Extensive and interesting information about the state of natural systems and resources, natural and anthropogenic processes on the Earth's surface comes from manned space stations.

Remote sensing methods expand and enrich the possibilities of comprehensive study of geosystems, natural and cultural landscapes, including agricultural landscapes. They serve as a new means of reliable qualitative knowledge in the fields of natural sciences (geography, soil science, etc.), which are a more perfect means of studying multifaceted biosphere processes. Satellite information is successfully used in the study of morpho- and geostructures, structure determination, land use, assessment of the condition of agricultural land. Artificial Earth satellite remote observations provide source material for mapping soils and zoning them according to specific characteristics.

There are two types of remote probing

1) Passive detection of terrestrial radiation emitted or reflected from a body or under observation. The most common source of radiation is reflected sunlight, the intensity of which is measured by passive sensors. Remote sensing sensors are suitable for specific wavelength ranges, from far infrared to far ultraviolet, including visible light frequencies. The large amount of data collected during remote sensing of the environment requires powerful computing support. This allows the analysis of slight differences in the radiation properties of the medium in the remote sensing data to successfully exclude noise and "false color

images". With the help of several spectral channels, it is possible to increase contrasts that are imperceptible to the human eye. In particular, in the tasks of monitoring biological resources, it is possible to distinguish subtle differences in changes in the concentration of chlorophyll in plants, to reveal areas with different nutritional regimes.

2) Active remote sensing from a satellite or aircraft emits a stream of energy and, using a passive sensor, detects and measures the radiation reflected or scattered by the object of study. Lidar is often used to obtain information about the topographic features of the research area. ***3. Сунъий йўлдош объектлари мониторинг***

An information satellite system characterized by integrity, purposefulness, dynamism, continuity, coherence and autonomy is most effectively used for monitoring the environment based on space objects. Structurally, this complex satellite control system includes orbital and erostic segments.

The first performs the function of observation, the second performs the functions of evaluation and forecasting. Monitoring of natural resources imposes specific requirements on the operational characteristics of the system, as well as on the results of space surveys (in terms of information parameters) and the automation of means of their exchange. The regularity of the snapshots and the quick presentation of data to the users are essential. This is ensured by the orbital constellation of the system, which is formed by several spacecraft operating in synchronous orbits of the Sun for a long period of time. Information and operational characteristics of spacecraft are determined by multi-spectral images with a distance of 800-2000 km, which is about 100 m and above.

The effectiveness of the artificial environment monitoring system is achieved through the integrated use of modern space and new information technologies. Such technologies represent a powerful methodological arsenal for the synthesis of satellite systems and are very effective at all stages of the creation and operation of the satellite control system, design, production, appropriate use and modernization. They are also a key part of the process of diagnosing ground-based objects from space.

Scientific and technical support of the artificial environment monitoring system is an integration process, which includes the acquisition of scientific knowledge about the earth, the introduction of information and space technologies at the stage of system research and design, the creation of models and demonstration tests at the stage of

system creation, the operation of the system includes diagnosing objects and events.

Earth observation from space began in the 1960s with the American and Soviet meteorological satellites of the Tiros, ESSA, Nimbus, ITOS, and Meteor series. In the following decades, the information capabilities and targeted use of remote sensing spacecraft have expanded significantly. Meteorological satellites have been replaced by satellite systems designed to monitor the environment and study the dynamics of planetary processes. Together with the Landsat (US, launched in 1972), SPOT (France, launched in 1986) and Resurs (RF, launched in 1988) systems, they are also responsible for their missions of researching the Earth's natural resources.

The EOS program (Earth Observing System — Earth Observing System) is designed to implement NASA's strategic plan, announced in 2001, to explore the planet using a series of satellites in a specific direction. It has been included in the MTRE (Mission to Planet Earth) project, which has been carried out by NASA since 1991 on the basis of the "Study of Global Changes on Earth" program. Within the framework of the EOS program, a comprehensive study of the planet as a single integrated system for 15 years using the common EOSDIS information network for reception, processing, archiving, distribution, modeling and interpretation of satellite data, as well as integrated planning of the operation and flight control of satellites of this series planned. Each satellite performs one of the tasks of studying the chemical composition of the atmosphere, dynamics and energy of the atmosphere, cloud cover, water and energy balance, dynamics, physicochemical and energy properties of the ocean, global biochemical cycle, biological resources, gravity field, as well as geodesy, geology, cartography.

According to the EOS program, by 2015 the first series of satellites will have to solve the following tasks:

10-year climate forecast;

2) 15-20 month forecast of El Niño event;

12-month forecast of precipitation on the national scale;

60-day forecast of volcanic eruptions;

10-14 day weather forecast;

5-day forecast of storm directions with an accuracy of 30 km;

1-5 year experimental earthquake forecast. *ционный*

Basic means of control of natural resources

Ground monitoring is carried out, firstly, to clarify data received from spaceships or aircraft, and secondly, for observations that cannot be made by other methods. These include, for example, the determination of physical or chemical parameters of the surface layer of air and soils, vegetation or waters. At the same time, living organisms are often used — bioindicators.

Satellite images are transmitted to the Earth in Real Time in the 1700 MHz band in the HRPT (High Resolution Picture Transmission) mode. Free reception of satellite data through ground stations is provided by the World Meteorological Organization under the Open Skies concept.

Erost stations in the field of view of the satellite receive images of the Earth's surface with a 10-bit radiometric resolution. This ensures the transmission of 1024 gradations of brightness in each band. The following are accepted at the erosti stations to receive satellite data,

Space-based methods of natural resource control

Space carriers of measuring instruments — artificial, earth satellites, manned spacecraft (SCC) and orbital stations (OS); measurement equipment installed on spacecraft; equipment that transmits received data to the Earth (information receiving points — PPI) to the information collection subsystem. The space-based monitoring method significantly complements the ground-based, aircraft-based and ship-based means of monitoring and managing the natural environment and allows for the integration of information on the state of the environment based on information received from space.

The current level of development of the methods of studying the earth from space, software systems for spatial data processing, and the wide use of geographic information systems (GIS) allow obtaining qualitatively new information about the state of territories, terrestrial objects, processes, and the dynamics of changes in their state. The quality of new information determines new methodological approaches and promising technologies in the production and targeted application of remote sensing materials for comprehensive research, analysis and effective management of regional development.

Today, workstations and personal computers with high-speed processors and high-power drives have become the standard in data processing systems, which imposes appropriate requirements on data processing procedures. Currently, many software packages of different

levels have been developed for remote sensing data and image processing, ranging from freely distributed to expensive highly professional ones.

CONCLUSION

The ecological situation in any urban and agricultural area can change significantly not only for a long time, but often in a few hours, due to the intensity of waste emissions by enterprises into the atmosphere or water bodies, the entertainment load in the forest park, the amount and type of pesticides used in the treatment of crops, livestock the intensity of their cattle falling into the river, etc. sometimes increases to a catastrophic level. Therefore, it is necessary to conduct regular monitoring of the state of ecosystems and their elements. Such continuous monitoring of processes occurring in ecosystems is called environmental monitoring.

In the organization of environmental management, it is of great importance to study its problems at the global, regional and local levels, as well as to assess the quality of natural resources in certain areas using remote monitoring tools. Organization of monitoring of natural resources and their most important elements on the territory of Russia is distinguished by the fact that each department has created and ensured the activity of its monitoring and control system.

Thus, the main problem of monitoring is to understand the obtained data and organize their effective practical application. The almost complete absence of analysts specializing in the problem of environmental management significantly hinders the forecast in this area.

References

http://ru. wikipedia. org

http://epizodsspace. airbase. ru

Ministry of natural resources and ecology of the Irkutsk region - "State report on the state of the environment of the Irkutsk region in 2007" - I. 2008

Ministry of natural resources and ecology of the Irkutsk region - "State report on the state of the environment of the Irkutsk region in 2007" - I. 2010.

L. A. Under the editorship of Muravya — Doctor of Physics and Mathematics, Professor — "Ecology and Life Safety" — M. 2000B.

A. Chernikov, R. M. Aleksakhin, A. V. Golubev, ed. by V. A. Chernikov - "Agroecology" - M. : 2000

T. A. Hwang, P. A. Hwang - "Basics of Ecology" - R-n-D "Phoenix": 2001

K. M. Petrov - "General Ecology" - S-P "Chemistry": 1998

A. A. Varlamov, S. N. Zakharov, S. A. Galchenko - "Land monitoring" - M. : 2000

8. OTURUM

TÜRKOLOJİ'NİN KEŞFEDİLMEYİ BEKLEYEN HAZİNESİ: ÇAĞATAYCA TIP METİNLERİ

Prof. Dr. İdris Nebi UYSAL

amanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Karaman / TÜRKİYE

Özet

Türk tıp tarihi geçmişten günümüze övünç sayfalarıyla doludur. Bu alanda hekimler, otacılar, şifacılar, şairler, bilginler ve hükümdarlar tarafından hastalık, ilaç ve hekimlikle ilgili çok sayıda metin meydana getirilmiştir. Türkoloji'de bu metinlerin üç dönemde (sahada) olduğuna dair bir düşünce hâkimdir: Eski Uygur, Memlûk ve Anadolu. Oysa tıp metinleri açısından keşfedilmeyi bekleyen dönemlerden biri de Çağatay dönemidir. Bilindiği üzere Çağatay dönemi, Türk dilinin zengin ve bereketli bir devresidir. Dil, edebiyat, sözlük, tarih vb. alanlarda pek çok eser verilen bu sahada insan sağlığıyla ilgili kitapların da kaleme alınmış olması kuvvetle muhtemeldir. Nitekim yeni araştırmalar tıp içerikli eserlerin Çağatay sahasında da yazıldığını göstermektedir. Araştırmacılar bu metinlerin Timur çağına kadar gittiğini düşünmektedir. Fakat eldeki eserler XVI. yüzyıl ve sonrasına aittir. Bunlar genellikle Doğu Türkistan ve ona yakın yerlerde telif veya istinsah edilmiştir. Bugün varlığı bilinen eserlerden bir kısmı şunlardır: *Tıb-nâme-i Türkî*, *Tıbb-ı Yûsufî*, *Risâle-i Tıbb*, *Tabîblik Kitâbı* yahut *Hulâsatü'l-Hükemâ*, *Menâfia'l-İnsân*, *Risâle-i Şifâü'l-Ebdân*, *Kabâidü'l-İlâc*, *Destûru'l-İlâc*, *Tabîbçılık*. Bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere Çağatay dönemi Türkçe tıp metinlerinin görüldüğü devirlerden biridir. Ne yazık ki bu eserler Türkoloji'de ihmal edilmiştir. Türkologlara düşen görev; Özbekistan başta olmak üzere bazı ülkelerde müze, kütüphane, enstitü gibi kurumlarda veya şahıslarda bulunan, henüz varlığı dahi bilinmeyen yahut incelenmeyi bekleyen bu hazineyi ortaya çıkarmak ve onları incelemektir.

Anahtar Kelimeler: Türkoloji, Çağatayca, Tıp Metinleri.

A TURKOLOGY TREASURE WAITING TO BE DISCOVERED: CHAGATAI MEDICAL TEXTS

Abstract

Turkish medical history is full of boasting pages. Many texts on disease, medication and medical sciences have been written by physicians, herbalists, healers, poets, scholars and rulers in this field. In Turcology, there is a prevailing idea that these texts are in three periods (fields): Old Uyghur, Mamluk and Anatolian. However, one of the periods waiting to be covered in terms of medical texts is the period of Chatagai. As it is known, the Chagatai period is a rich and fertile period of the Turkish language. It is highly probable that books on human health have also been written in this field, where many works have been published in fields such as language, literature, dictionary, history, etc. As a matter of fact, new research shows that medical works were also written in the Chatagai field. Researchers think that these texts date back to the Timurid era. But the existing works date back to the 16th century and later. These were generally written or copied in East Turkestan and nearby places. Some of the works known to exist today are: *Tıb-nâme-i Türkî*, *Tıbb-ı Yûsufî, Risâle-i Tıbb*, *Tabîblik Kitâbı* yahut *Hulâsatü'l-Hükemâ*, *Menâfia'l-İnsân*, *Risâle-i Şifâü'l-Ebdân*, *Kabâidü'l-İlâc*, *Destûru'l-İlâc*, *Tabîbçılık*. As can be understood from this information, the Chagatai period is one of the periods when Turkish medical texts were written. Unfortunately, these works have been neglected in Turkology. It is the duty of Turkologists to reveal and examine this treasure, which is in institutions such as museums, libraries, institutes or individuals in some countries, especially in Uzbekistan, whose existence is not yet known or waiting to be examined.

Key Words: Turkology, Chagatai, Medical Texts

Giriş

Her ne kadar günümüze ulaşan fosiller, hastalık amillerinin, insandan önce de var olduğuna işaret etse de konuya insan merkezli yaklaşıldığında hastalıkların tarihinin insanlıkla başladığı söylenebilir. Bir tıp tarihinin ön sözünde yazan şu ifade de bunu teyit eder ve tıbbın dünyanın en kadim mesleklerinden biri olduğunu gösterir: "Yeryüzünde vücut acısının koparttığı ilk çığlık hekim çağıran ilk ses olmuştur; ancak bu sese ne zaman cevap verildiğini bilememekteyiz. " (Bayat, 2016, s. 12). İnsan hayatını korumayı ve nesli sürdürmeyi merkezine alan bu uğraş; binlerce yıldır muhtelif coğrafyalarda farklı şekillerde gelişerek insanların sağlıkla ilgili en temel ihtiyaçlarına cevap vermeye çalışmıştır. Derdini sağaltmak,

yarasını sarmak, acısını dindirmek, sevdiklerini korumak için şifaya koşan insanın bu çabaları tıp ilminin doğuşuna zemin hazırlamıştır.

İnsanlar; pek çok konuda olduğu gibi hastalıkların teşhis ve tedavisinde kazandığı tecrübeyi sonraki kuşaklara aktarma ihtiyacı hissetmiştir. Önceleri sözle gerçekleştirilen bu aktarımlar, yazıdan sonra kâğıt ortamına taşınmıştır. Türk, Çin, Hint, Yunan, Mısır tarihleri incelendiği zaman hekimliğe dair bilgi, birikim ve deneyimin yazılı hâle getirildiği birçok kaynakla karşılaşılır[103].

TÜRKLERDE TIP VE TÜRK DİLİ TARİHİNDE TIP METİNLERİ

Tıp, tarihte Türk soylu kavimlerde kendine özgü geleneğe sahip, yarı gizli, emanetle devredilen bir faaliyet alanı olmuştur (Uzel ve Süveren, 1999, s. X). Türk tarihinin her döneminde bilimsel tıbbın ve halk hekimliğinin beraberce yürütüldüğü bu alan, Batı toplumlarını şaşırtacak kadar zengin ve eskidir. *Tıp Tarihi* adlı eserin müellifi olan Bayat (2016, s. 236), Türk tıbbını Türklerin İslam dinine girişini esas alarak 3 dönemde inceler: İslam Öncesi Dönem, İslami Dönem, Batıya Yöneliş Dönemi. Bayat (2016, s. 237); İslam öncesi devirlerde Türklerin tedavi maksadıyla ya şaman, kam, baksı denen ve Şamanizmin majik tedavi usullerini uygulayan büyücü hekimlere ya da otaçı, emci, atasagun denen, droglarla ve diğer tedavi yöntemleriyle hastaları sağaltan hekimlere müracaat ettiklerini söyler. Düşüncesini *Kutadgu Bilig* ve *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ten misallerle izah eden araştırmacı; Türklerde sıhhi meselelerin şamanlar ve hekimler tarafından birlikte yürütüldüğünü, şamanların alazlama, kurşun dökme gibi büyüsel işlemleri uyguladığını ve daha ziyade ruhi sorunlarla ilgilendiğini, otaçıların ise cüzzam, sıtma, yaralanma, zehirlenme gibi hastalıkları bitki, hayvan ve maden kaynaklı ilaçlarla tedavi ettiğini dile getirir.

İslamiyet öncesi Türk tıbbının ilk yazılı kaynakları Uygurlara aittir (Akar, 2010, s. 273). Alman arkeolog Albert von Le Coq'un XX. asrın ilk yıllarında Turfan'da bulduğu yazmalar, Türk tıbbının ilk verimleridir. Arat'ın (1930 ve 1932) Almanca neşrettiği bu yazmaların ilki; 21 sayfaya yazılmış 201 satırlık bir kitap, diğeri ise 31 parçadan oluşan bir metindir. Bunların nerede ve hangi koşullarda üretildiği belli değildir. İki çalışma da Arat'ın neşrinden birkaç yıl sonra Ünver (1936) tarafından Türkçeye kazandırılmıştır. Turfan'da ortaya çıkarılan kabartma ve mezarlarda Uygur Türklerine ait tıbbi malzeme ve bilgilere de ulaşılmıştır. Tıbbi faaliyetlere öncülük eden Uygur halkı, tedavide kullandığı "amonyak,

[103] Genel tıp tarihi, tıbbın doğuşu ve diğer konular için bk. Bayat, 2016.

antilop boynuzu, buhur, esans, karanfil" gibi ilaçları X-XII. asırlarda ticaret ve hediye ürünü olarak da değerlendirmiştir (Sarıtaş, 2005). İslam öncesi Türk boylarının pratik ve âdetleriyle şekillenen Uygur tıp geleneğinin Hindistan ve Çin gibi komşu ülkelerdeki uygulamalardan etkilendiği, İslam dinine ait motif ve unsurlarla da zenginleştiği görülmektedir (Batmaz, 2013, s. 21-27).

Türk tıbbı, İslami dönemin ilk yıllarında tesisleşme ve sosyal yardımlaşma konularında önemli gelişmeler kaydetmiştir. Karahanlılardan itibaren devlet erkânının ve servet sahiplerinin önem verdiği konulardan biri, egemen oldukları bölgelerde darüşşifa, şifâiyye, darü'l-merza adıyla tesisler inşa edip hamamlar, bakımevleri yaptırmak olmuştur. Buralarda vakıflar yoluyla yoksul, hasta ve bakıma muhtaç kişilerin tüm ihtiyaçları devlete yük getirmeden karşılanmıştır (Bayat, 2016, s. 260). Bu hizmetler; Selçuklu, Çağatay ve Babür hanlıkları eliyle uzun süre Türk dünyasının farklı bölgelerinde yerine getirilmiştir.

Türkiye Selçuklularının ilk 150 yıllık zamanında yazılan eserler arasında tıp metinleri önemli yer tutar (Bayat, 2016, s. 263)[104]. İçlerinde Arapça ve Farsçadan yapılmış çeviriler de vardır. Elimizde bu metinlerin Amasya, Kayseri, Konya, Sivas, Tokat gibi dönemin önemli merkezlerinde inşa edilmiş medreselerde okutulduğuna dair bir vesika bulunmasa da bunlar, Akar'ın (2010, s. 273) da belirttiği üzere, medrese ve darüşşifalarda yazılı kaynaklara duyulan ihtiyaca cevap vermek için de yazılmış olmalıdır. Nitekim Anadolu'da yazılmış en eski Türkçe tıp metninin bu dönemin verimi olması, kanaatimizi güçlendirmektedir. Bu eser; Hekim Bereket'in önce Arapça olarak yazdığı, ardından Türkçeye tercüme ettiği *Tuhfe-i Mübârizî*'dir (Bayat, 2016, s. 274).

Anadolu'da Selçuklularla başlayan tıp kitabı yazma geleneği, Beylikler Dönemi'nde de sürmüştür. Türkçenin devlet ve edebiyat dili olarak öne çıktığı o yıllarda Aydın, Germiyan, Osmanlı topraklarında tıp metinleri yazılmıştır. Konyalı Hacı Paşa'nın *Müntahâb-ı Şifâ, Teshîl*; Şirvanlı Muhammed bin Mahmûd'un *İlyâsiyye, Mürşid, Tuhfe-i Murâdî, Ya'kûbiyye* isimli kitapları çağın önemli eserleri arasındadır. Anadolu sahasına ait ilk tıp çevirisi de yine Beylikler Dönemi'nde olmuştur. Bu eser, Aydınoğlu Umur Bey adına tercüme edilen fakat mütercimi bilinmeyen *Tercüme-i Müfredât-ı İbni Baytar*'dır. Türkçe olarak yazılan ve yazılış tarihi bilinen en eski eser de aynı devrin ürünü olan *Edviye-i Müfrede*'dir (Canpolat ve Önler, 2007, s. 9).

[104] Anadolu'da Büyük Selçuklular ve Beylikler zamanında tıp alanında yaşanan gelişmeler için bk. Ünver, 2014.

Osmanlı tıbbı, devletin kuruluş yıllarında Beylikler Dönemiyle aynı çizgi ve berekete sahiptir[105]. Özellikle I. Murad ve Yıldırım Bayezid dönemlerinde tıp alanında bir canlılık ve hareketlilik göze çarpar. Bu yıllarda Osmanlı ülkesinde diğer kurumlarla birlikte sağlık kurumları da tesis edilmiş, tıbbi faaliyetler daha sistemli ve düzenli yürütülmüştür. Bayat (2016, s. 296), İstanbul'un fethinden Tıb-hâne-i Âmire'nin açıldığı 1827 yılına kadar geçen süreyi "Klasik Dönem" olarak adlandırır. Bunun 1730'a kadar olan döneminde tababet, İslami anlayışa göre sürdürülmüştür. Yaklaşık üç asrı kapsayan bu devirde İstanbul'la birlikte muhtelif yerlerde hastaneler açılmıştır. O yıllarda dikkati çeken bir diğer gelişme, İstanbul başta olmak üzere bazı şehirlerde hekim yetiştiren kurumların hizmete girmesidir. Kanuni'nin inşa ettirdiği Süleymaniye Külliyesi bunun ilk örneğidir (Bayat, 2016, s. 296). O devirlerde, Larendeli Siyâhî ve Nidâî gibi, hekimliği usta-çırak ilişkisiyle öğrenen ve hocasından aldığı icazetnameyle meslek icra eden hekimler de vardır.

1730-1825 yılları arası, Osmanlı toplumu için Batı tıbbını tanıma ve oradan tercümeler yapma dönemidir. Ömer Şifâî, Suphizâde Abdülazîz, Şânîzâde Mehmed Atâullah bu yıllarda anılmaya değer tıp kitabı telif eden isimler arasındadır. 1827'den itibaren Osmanlı tıbbında Batı'ya açılma çabaları göze çarpar. Aynı sene İstanbul'da dört yıllık tıp eğitimi veren Tıb-hâne-i Âmire hizmete girer. 7 Şubat 1839'da ise Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şâhâne açılır. Mustafa Behçet, Abdülhak Molla devrin meşhur hekimlerindendir.

İslami dönem Türk tıbbı bahsinde Bayat'ın (2016) hiç bahsetmediği fakat üzerinde durulması gereken konulardan biri, tıbbi faaliyetlerin Anadolu dışındaki Türk yurtlarında ne durumda olduğudur. Çeşitli nedenlerle ana yurttan göç ederek Anadolu'ya yerleşen ve oradan Rumeli'ne geçen Oğuzlar gittikleri coğrafyalarda tıp tarihimizin en değerli eserlerini ortaya koyarken aynı dönemde diğer Türk illerinde de birtakım çabaların olduğu görülmektedir. Bunların başında Kıpçak boyunun hâkimiyetindeki Mısır vardır. Mısır'da 1250 yılından XVI. asrın ilk çeyreğine kadar süren Kıpçak idaresi zamanında bir kısmı insan sağlığı, bir kısmı ise hayvan sağlığı üzerine olan kitaplar kaleme alınmıştır. Bunlar Arapça ve Türkçe eserlerden oluşmaktadır. Arapça telif edilenler insan sağlığı üzerine yoğunlaşırken Kıpçak Türkçesiyle yazılanlar Farsçadan tercüme edilmiş olup daha çok hayvan sağlığı, bilhassa atçılık ve at hastalıkları üzerinedir (Ağar 1986: XIII). Aynı coğrafyada yalnızca eserler vücuda getirilmemiş; sultan ve emirler tarafından Kahire, Halep, Gazze, Nablus, Mekke, Medine gibi şehirlerde hastaneler de inşa edilmiş,

[105] Osmanlı döneminde tıp alanında görülen gelişmeler için bk. Şevki, 1991 ve Adıvar, 1982.

buralarda ünlü tabipler hizmet etmiştir (Keleş, 2005a). Yine o çağda Kıpçak hükümdarı Kalavun'un 1290 yılında Kahire'de bina ettirdiği Mansuriye Hastanesinin şöhreti dört bir yana yayılmıştır. Hastanenin vakfiyesinden burada sadece tedaviyle iştigal edilmediği, hekim de yetiştirildiği anlaşılmaktadır (Keleş, 2005b).

Türk dünyasının diğer sahası olan Çağatay bölgesindeki tıbbi faaliyetler ise XVI. asırdan itibaren yazılı kaynaklar üzerinden takip edilebilmektedir. Mevcut malzemeden Türk tarihindeki ilk tıp metinlerine kaynaklık eden Doğu Türklüğünün bu alandaki hizmetlerini sonraki yıllarda da devam ettirdiği anlaşılmaktadır. Bu konu, aşağıda ayrıntılı şekilde işlenecektir.

Çağatay Türkçesi

Adını Cengiz Han'ın ikinci oğlundan alan Çağatay Türkçesi, XV. yüzyılın başlarından XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Osmanlı Devleti sınırları dışında kalan Asya'daki Türk kavimlerinin yazı ve konuşma dilidir (Argunşah, 2013, s. 15) [106]. Eski Türkçeden sonra Karahanlı Türkçesini kullanan Türkler, Karahanlı Devleti yıkıldıktan sonra geçiş dönemi dili niteliğindeki Kıpçak ve Harezm Türkçelerini kullanmıştır. Timur'un geniş Asya topraklarında siyasi birliği tesis etmesi, Doğu Türkleri arasında yazı dili birliğinin oluşmasını da sağlamış; Çağatay Türkçesi Asya'daki bütün Türk topluluklarının ortak yazı dili olmuştur[107]. Çağataycanın bu birleştirici vasfı, Doğu Türklüğünde XX. asrın ilk yarısında mahallî unsurlara dayalı yazı dillerinin ortaya çıkışına kadar sürmüştür. Başlangıçta göçebe Türkler, daha sonra Çağatay imparatorluğunda yaşayan bütün Türk grupları tarafından kullanıldığı sanılan Çağatay Tili/Çağatay Türkîsi, Nevayi'nin eserleriyle klasik şeklini almıştır (Eckmann, 2003, s. 11, 13). Bugün ona en yakın lehçeler, Özbek ve Yeni Uygur Türkçeleridir.

Alî Şîr Nevâî ile klasik bir edebiyat ortaya koyan bu lehçe, Hindistan'ı da içine alan geniş coğrafyada dil, edebiyat, tarih, din, tıp gibi disiplinlerde başarılı eserler vermiştir. A. Samoyloviç, M. A. Şerbak, J. Eckmann ve diğer bazı bilginlerin üzerinde emek verdiği Çağatay Türkçesinin dönemleri ve önemli isimleri şunlardır (Eraslan, 1993, s. 168-176):

[106] Çağatay isminin menşei, Çağatay Türkçesinin dönemleri ve temsilcileri için bk. Köprülü, 1945; Eraslan, 1993; Eckmann, 2003; Kafalı, 2005; Ercilasun, 2009.

[107] Eckmann (2003, s. 11), Çağatay dilinin sınırlarını biraz daha genişletir. Araştırmacı, XIX. asrın ortalarına kadar Avrupa Rusya'sının Oğuz olmayan Müslüman Türklerinin de Çağataycayı edebî dil olarak kullandığını belirtir.

1. İlk Çağatay Devri (XIII-XIV. Yüzyıllar): Çağatay yazı dilinin ve edebiyatının kuruluş devridir. Emîr Seyfeddîn Barlas ve Arslan Hoca bu devrin kayda değer şahsiyetleridir.

2. Klasik Öncesi Devir (XV. Yüzyılın ilk yarısı): Alî Şîr Nevâî'den önce eser veren şu isimler vardır: Hucendî, Sekkâkî, Mevlânâ Lutfî, Atâî, Haydar Tilbe, Yûsuf Emîrî, Seydî Ahmed Mirza, Gedâyî.

3. Klasik Çağatay Devri (XV. Yüzyılın ikinci yarısı): Hüseyin Baykara, Alî Şîr Nevâî ve Hâmidî devrin önde gelen isimleridir.

4. Klasik Devrin Devamı (XVI. Yüzyıl): Bu dönemde eser veren isimler Şeybânî Han, Muhammed Sâlih, Ubeydullah Han, Bâbür, Kâmrân Mirza ve Bayram Han'dır.

5. Gerileme ve Çöküş Devri (XVII-XIX. yüzyıllar). Bu devirde Mahdum Kulı, Şems Özkendî, Ubeydî, Fakīrî, Beyzâ, Bihbûdî, Şühûdî, Gedâ, Gazâlî, Tufeylî, Râcî ve Hüveydâ gibi isimler zikredilebilir. Hîve ve Hokand'da yetişen şairler arasında ise Ebülgazi Bahadır Han'dan başlayarak Mevlânâ Yahyâ, Seyyid Muhammed Ahmed, Molla Niyaz Muhammed ile Nemengânlı Fâzıl, Hâzık, Fazlî, Muhammed Emîn Endicânî, Hazînî, Muhyî, Mukīmî ve Firkat gibi şahsiyetler sayılabilir.

XX. yüzyılda, Orta Asya Türk edebiyatında Çağatay edebiyatının yerini Özbek edebiyatına bıraktığı görülmektedir.

Bulgular: Çağatayca Tıp Metinleri

Tıp metinleri dil, bilim ve kültür tarihimizde önemli bir yere sahiptir. Bu eserler içerik yönüyle tıp, din, sosyoloji, psikoloji, halk bilimi, botanik, zooloji, farmakoloji gibi birçok disipline malzeme sunarken dil icrası bakımından da dil bilimciler için temel kaynak durumundadır. Tıp ve bilim tarihimizin ana kaynakları arasında yer alan bu metinler, Türkçenin, tarihin hemen her devrinde bilim dili olduğunu işletildiğini gösteren örneklerdendir. Ayrıca bunlar, içeriğindeki yabancı unsurlar nedeniyle Türkçe dil ilişkilerinin seyrini izleme imkânı vermektedir. Dolayısıyla devrinin dil ve kültür özelliklerini yansıtan bu eserlerin sadece tıp tarihi bağlamında ele alınması, metinlerden elde edilen bilgilerin sınırlı kalmasına neden olacaktır (Arslan, 2019b, s. 154). Bu sebeple tıp yazmalarından daha çok istifade etmek, bu eserlerin sahanın ve çağın dil özellikleri çerçevesinde okunup incelenmesiyle mümkün olacaktır.

Dil tarihimizde tıp metinlerinin üç sahada yoğunlaştığı şeklinde yaygın bir düşünce hâkimdir: Eski Uygur, Memlûk ve Anadolu. Uygurlar, birçok konuda olduğu gibi bu alanda da öncülük etmişlerdir. Anadolu; eserlerin sayıca fazla ve içerik bakımından düzenli olduğu sahadır. Bu coğrafyada

Eski Anadolu ve Osmanlı yazı dilleriyle telif veya tercüme edilmiş onlarca eser vardır. Bunların bir kısmı, araştırmacılar tarafından (Önler, 1990; Turan, 1992; Küçüker, 1994; Argunşah, 1999; Bayat ve Okumuş, 2004; Doğan, 2009; Erdağı Doğuer, 2013; Özdemir, 2018; Arslan, 2019a gibi) incelenmiştir. Son yıllarda yapılan kimi araştırmalar (bk. Terzioğlu ve Sertkaya, 1981; Sertkaya, 1992; Zülfikar-Aydın ve Tören, 1996; Károly, 2003; Kaya, 2006; Uysal, 2020a; Karaoğlu, 2023), tıp muhtevalı eserlerin Çağatay sahasında da yazıldığını göstermektedir. Araştırmacıların aktardığı notlara bakıldığında Orta Asya menşeli bu ürünlerin XVII. yüzyıl ve sonrasına ait olduğu, genellikle Doğu Türkistan veya ona yakın bölgelerde telif/istinsah/tercüme edildiği anlaşılmaktadır[108]. Bu eserlerin ortaya çıkışında Eski Uygur tıp geleneğinin etkili olduğu muhakkaktır.

Tıp tarihimizdeki ilk eserlerin hazırlayıcısı olan Uygur Türkleri; hekimliğe dair bilgi, birikim ve deneyimlerini belirli dönemlerde yazıya geçirmeyi başarmış bir topluluktur. Eski Uygurların tıp içerikli çalışmaları, bugüne kadar farklı isimler (Arat, 1930-1932; Arat ve Eberhard, 1936; Ünver, 1936; Gabain, 1995; Sertkaya, 1996-1997; Ölmez, 1999; Çelik, 2012; Batmaz, 2013; Yaylagül, 2014 gibi) tarafından incelenmiştir. Uygur Türklerinin hekimliğe olan ilgisi, İslam dinini kabul etmelerinden sonra da devam etmiştir. Uygur halkı, daha evvel Eski Uygur Türkçesiyle ortaya koyduğu bu ürünleri İslam dinine girdikten sonra Çağatay diliyle vermeyi sürdürmüştür.

Károly (2011, s. 24), elindeki bilgilerden yola çıkarak Orta Asya Türklüğünün XVII. yüzyıldan itibaren Türkçe tıp metinleri vermeye başladığını söyler. Ancak DeWeese (2013, s. 5), bu tarihi daha gerilere götürerek söz konusu metinlerin Timur devrinden itibaren görüldüğünü, Orta Asya tıp geleneğinin bu dönem eserleri üzerine inşa edildiğini belirtir. Taşkent başta olmak üzere Buhara, Hoten, Yarkend gibi merkezlerde yazılan veya nüshaları bulunanlar, Çağatay sahasının tıp ve eczacılık alanlarında birçok eser meydana getirdiğini göstermektedir. Bu şehirlerde tesadüf edilen bazı örnekler, sahanın sadece insan sağlığıyla ilgilenmediğini, günlük hayatta kendisinden çokça istifade edilen hayvanlar için de ürünler ortaya koyduğunu göstermektedir.

Çağatayca tıp metinlerinin ilk örnekleri arasında 1506 yılında kaleme alınmış olan *Esrâru'l-Etıbbâ* isimli eser de vardır. Müellifi, Yunan hekim Tolozan'dır (Vaner, 1939, s. 129). Vaner'in aktardığı notlara göre kitap Şehabeddin Sakip adlı biri tarafından Farsçaya tercüme edilmiştir.

[108] Bu eserlerden birini yazan Seyyid Sübhân Kulu, Çağatay sahasında Türkçe tıp kitabı kaleme alma işine kendisinin öncülük ettiğini söyler. Ancak Károly (2014, s. 5 ve 20), Kulu'dan önce Ebu'l-Gazi Bahadır Han'ın *Menâfi'al-İnsân* adlı bir kitap yazdığını söylemektedir.

Mütercim Şehabeddin, Çağatayca nüshanın en muteber ve güvenilir olduğunu belirtmektedir. Farsça nüshadan kısa bilgiler de aktaran Vaner, kitapta Hacı Ahmet Can adında Yarkendli bir hekimin zikredildiğini de söyler.

Çağatay sahasına ait tıp metinlerinden biri, Özbek Türkçesiyle yazılmış Arap harfli 767 satırlık bir metindir. Yazma, Albert von Le Coq tarafından transkribe ve Almancaya tercüme edilmiştir. Alman filoloğun *Tıb Kitâbı* adıyla takdim ettiği eserin müellifi, İbn Kutluk Molla Toh Niyaz Ahond Tog Begi'dir. Terzioğlu ve Sertkaya'nın (1981) üzerinde çalıştığı bu kitap; birinci Turfan seferinde bulunmuş, orijinali kayıp bir eserdir. Araştırmacılar hazırladıkları bildiride eseri ana hatlarıyla tanıtıp bazı bölümlerini paylaşmıştır. Terzioğlu ve Sertkaya, *Tıb Kitâbı*'nın XVII-XVIII. yüzyıllara ait olduğunu düşünmektedir. Eser, *İbn Kutluk Molla Toh Niyaz Ahond'nıng Tıbb Kitabı* adıyla Gürgüz (2005) tarafından doktora tezi olarak çalışılmıştır. Sertkaya (2012), aynı eseri 2011'de düzenlenen bir kongrede Doğu Türkçesiyle kaleme alınan tıp metinleri konulu bildirisine dâhil etmiştir. Ancak bu bildirinin sadece özeti yayımlanmıştır.

Doğu Türklüğünün tıp sahasında vücuda getirdiği bir diğer eser, yine Özbekçe yazılmış Arap harfli bir mecmuada yer alan *Tıb-nâme-i Türkî*'dir (bk. Sertkaya, s. 1992). Metin 48 sayfalık tarihsiz bir mecmuanın üçüncü parçasıdır. Mecmua; sayfa sayısı ve muhtevasındaki metinler bakımından bazı farklar taşımakla birlikte Gunnar Jarring'in Lund Üniversitesine bağışladığı yazmaya çok benzemektedir. Hatta *Tıb-nâme* ile Jarring Koleksiyonu'na kayıtlı *Tabîbçılık* (bk. Uysal, 2020a), ortak kaynaktan beslenen metinler gibi görünmektedir. Fakat birinin Özbek, ötekinin Uygur sahasına ait olması metinlerin diline yansımış; ikisi arasında bazı farklar ortaya çıkmıştır. Özbekçe metindeki bazı imla hususiyetleri (*-mak* isim-fiil ekinin dil uyumunu bozacak şekilde yazılması, *f<p* değişikliği gibi), onu farklı kılmaktadır. Ayrıca *Tıb-nâme* diğerinden 7 sayfa uzundur. Metin, Baydan (1992) tarafından çeviri yazısı ve sözlüğü hazırlanarak yüksek lisans tezi şeklinde çalışılmıştır.

Çağatayca tıp metinlerinden biri *Tıbb-ı Yûsufî,* diğer adıyla *Tabîblik Kitâbı*'dır. Kitap bilim dünyasına 1996 yılında İstanbul'da düzenlenen IV. Tıp Tarihi Kongresi'nde Zülfikar-Aydın ve Tören tarafından tanıtılmıştır[109]. Araştırmacıların ifadesine göre, 70 varaktan oluşan bu eserin müellifi, müstensihi, tarihi ve başka nüshalarının bulunup bulunmadığı belli değildir. Zülfikar-Aydın ve Tören (1996, s. 16), metinde Klasik Çağatay Türkçesinin bütün dil özelliklerinin görülebildiğini,

[109] Tespitlerimize göre bu bildirinin sadece özeti yayımlanmıştır. Tam metin kongre kitabında yoktur.

dolayısıyla XVII. yüzyıl veya devamında yazılmış olabileceğini belirtmişlerdir. Araştırmacılar, Doğu Türkçesine ait eserleri ihtiva eden kataloglarda az sayıda tıp metninin bulunduğunu fakat İstanbul'daki kütüphanelerde Çağatay diliyle yazılmış başka bir örneğe rastlamadıklarını ifade etmişlerdir. Zülfikar-Aydın ve Tören, düzenli bir kitaptan çok derleme niteliğinde olması nedeniyle eserin klasik tıp kitabı tanımına uymadığı görüşündedir.

Çağatay Türkçesiyle vücuda getirilmiş bir diğer tıp metni, *Risâle-i Tıbb*'dır (bk. Kaya, 2006). Araştırmacı, 2006'da yazdığı bir makalede SSSR Bilimler Akademisi Asya Halkları Enstitüsü Uygurca El Yazmaları Kataloğu A275 numarada kayıtlı *Risâle-i Tıbb* adlı kitabı tanıtmıştır. Risale, yazmanın 4b-91a varakları arasında yer almaktadır. Kaya (2006; s. 113), ketebe kaydı bulunmayan bu eserin XIX. yüzyılda istinsah edildiğini belirtmiştir. Çalışmasında yazmadan birkaç sayfanın çeviri yazısı ve bunların Türkiye Türkçesine aktarımına da yer veren Kaya; yazmanın dili üzerine kısa bir değerlendirme yapmış, eserde anılan hekimlerin isimlerini vermiştir.

Doğu Türklüğüne ait tıp metinleri arasında, vefatına kadar Belh ve Buhara'da idarecilik yapan Seyyid Sübhân Kulu Muhammed Bahadır Han'ın (1624-1702) iki tıp kitabından biri olan *Tabîblik Kitâbı* da vardır. Eser, Károly tarafından 2002 yılında Szeged'de yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır: *Sayyid Subhân Qulï Muhammad Bahâdur kán orvosi traktátuma*[110]. Károly daha sonra bu çalışmadan istifade ederek makale ve bildiriler yayımlamış, tezini de kitap olarak neşretmiştir.

Tabîblik Kitâbı, büyük olasılıkla, müellifin siyasi kargaşadan uzak olduğu zamanlarda, Belh'te ikamet ettiği yıllarda kaleme alınmıştır. Eser Çağatayca yazılmasına rağmen Oğuzcanın bazı özeliklerini (*durur* biçiminin varlığı, *olmak* ve *başka* sözcüklerinin kullanılması, *t->d-* değişikliği gibi) taşımaktadır. Károly'nin (2014, s. 7) tespitlerine göre *çorga-, puçaklık* gibi bazı yerel kelimeler de metnin diline sızmıştır.

Károly, eserin Macaristan Bilimler Akademisi Şark Yazmaları Koleksiyonu'na kayıtlı nüshasını çalışmıştır. Nüshayı Herat'ta bulup Macaristan'a getiren Ármin Vámbéry'dir. Yazmanın hiçbir yerinde isim göremeyen Vámbéry, onu *Tabîblik Kitâbı* şeklinde adlandırmıştır. Yazma 66 varaktan müteşekkil olup her sayfada 13 satır vardır. 55 baptan meydana gelen eserin Özbekistan'da 8 nüshası daha vardır. Taşkent'te Ebu Reyhan El Biruni Şarkşinaslık Enstitüsünde muhafaza edilen kopyaları inceleyen Özbek bilginler, eseri *Hulâsatü'l-Hükemâ* şeklinde

[110] Türkçesi "Seyyid Sübhân Kulu Muhammed Bahadır Han'ın Tıp Hakkındaki Çalışması" şeklindedir.

tesmiye etmişlerdir (Ayrıntılı bilgi için bk. Károly, 2014, s. 10-16). DeWeese (2013, s. 7), eserin son Astarhan hükümdarı Ebu'l-Feyz Han için Arapçadan Türkçeye tercüme edildiğini belirtir.

Károly'nin (2003) tezinden yararlanarak yaptığı ilk çalışma, eserin söz varlığıyla ilgili sunduğu bildiridir. Budapeşte'de düzenlenen 45. Uluslararası Altayistik Kongresi'nde okunan bu bildiri, müellif ile onun XVII. asırda Buhara'da yazmış olduğu eserin bilim çevrelerince tanınmasını sağlamıştır. İkinci çalışmanın konusu, Seyyid Sübhân Kulu'nun kitabındaki hastalık isimleridir (bk. Károly, 2005). Araştırmacı, bir yıl sonra eserle ilgili başka bir makale kaleme almış; burada kitabın bölümleri, Sübhân Kulu'nun uyguladığı tedavi yöntemleri, halk hekimliği, tedavide zamanın önemi hakkında pratik bilgiler paylaşmıştır (bk. Károly, 2006)[111]. Sonraki yıllarda Türk tıbbı üzerine çalışmayı sürdüren Károly (2011); "Türkçe Yazılmış İslam Tıp Eserlerindeki Şifalı Dualar" başlıklı yazısında Çağatay Türkçesiyle kaleme alınmış beş eserden söz etmiş, bu metinlerin kayıtlı olduğu yazmaları tanıtmış, kendi çalıştığı eserden bölümlere yer vermiştir. Bilgin, buradaki metinlerin bilimsel yönden incelenmediğini belirtmektedir. Károly (2012), daha sonra "Orta Türk tıbbındaki her derde deva mucizevi tedaviler" konulu bir çalışmaya imza atmıştır. Yazar makalesinde Türk hekimliğinde batıl inanç ve sihir olarak gördüğü pratiklerden söz etmiştir. Macar Türkolog, yüksek lisans tezine konu olarak belirlediği, ardından birtakım yayınlarla bilim dünyasının istifadesine sunduğu bu eseri; 2014 senesinde *A Turkic Medical Treatise from İslamic Central Asia: A Critical Edition of a Seventeenth-Century Chagatay Work by Subhân Quli Khan* adıyla neşretmiştir.

Seyyid Sübhân Kulu Muhammed Bahadır Han'ın tıp muhtevalı diğer eseri *İhyâ'ü't-Tıbb-ı Sübhânî Te'lîf-i Seyyid Sübhânkulı Bahâdur Hân* ismini taşımaktadır. Farsça yazılan eserin; biri Rusya'da, diğerleri Özbekistan'da (Taşkent) muhafaza edilen toplam dört nüshası vardır (Nüshalara dair bilgi için bk. Károly, 2014, s. 7).

Çağatay sahasında Seyyid Sübhân Kulu'dan önce Hive Hanı Ebu'l-Gazi Bahadır Han da tıp kitabı kaleme almıştır (Károly, 2014, s. 5). *Şecere-i Terâkime* müellifinin bilim çevrelerinde pek bilinmeyen eserinin adı *Menâfi'a'l-İnsân*'dır. Kitap 64 varaktan oluşmaktadır. Eserin XIX. yüzyılın ilk yarısında istinsah edilmiş bir nüshası Taşkent'te mevcuttur. Károly, kitabında yazmanın detayları hakkında bilgiler de aktarır. Türkiye Türkolojisinde adı hiç geçmeyen bu eser, Karimova'nın (2012; s. 36) notları arasında da vardır.

[111] Bu çalışma, Károly'nin 1-6 Eylül 2002 tarihlerinde Ankara'da gerçekleştirilen *38. Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi*'nde okuduğu tebliğin makaleye dönüştürülmüş biçimidir.

Károly'nin (2014, s. 5) hakkında kısa bilgi verdiği bir diğer Çağatayca tıp metni *Risâle-i Şifâ'ü'l-Ebdân*'dır. Vücudun şifa kaynaklarını işleyen risale, 15 varaktan müteşekkil bir metindir. DeWeese (2013, s. 6), eserin anonim karakterli ve tek nüshaya sahip olduğunu belirtir. Eserin 1854'te istinsah edilmiş kopyası, Taşkent'te muhafaza edilmektedir. Araştırmacının ifadesine göre henüz bu kaynak üzerine yapılmış bir yayın yoktur.

Çağatayca yazılmış bir diğer tıp kitabı *Kabâ'idü'l-'İlâc*'dır. Károly (2011, s. 25); eserin 226 varak olduğunu ve Hoten'de bir nüshasının bulunduğunu belirtmektedir. Araştırmacının ifadesine göre bu hacimli eser de incelenmeyi beklemektedir.

Çağatayca tıp metinlerine Lund Üniversitesindeki koleksiyonlarda da rastlanmaktadır[112]. İsveçli filolog Gunnar Jarring'in temin ettiği, sonra da üniversite kütüphanesine bağışladığı eserlerden biri *Tıp El Kitabı*'dır[113]. Jarring, 1929 senesinde Kâşgar'da satın aldığı yazmanın tarihsiz olduğunu ancak 2a sayfasındaki bir notta 1331 (1912-3) kaydının bulunduğunu söyler. Yazmanın herhangi bir yerinde eserin adına dair bir kayıt da yoktur. Anonim olduğu düşünülen metin, Jarring tarafından *Tıp El Kitabı* şeklinde adlandırılmıştır. Eser 54 varaktan müteşekkildir. Kitapta XIX. asrın sonları ile XX. asrın ilk yarısında Güney Tarım havzasındaki yaygın tıbbi uygulamalara, reçetelere, muska çizimlerine yer verilmiştir. Jarring, birkaç kaynaktan derlenmiş görüntüsü veren yazmanın eski sahibinin Molla Abdülhamid adında birisi olduğunu belirtmektedir.

Çağatay Türkçesinin son verimleri arasında yer alan *Tabîbçılık*, İsveç Lund Üniversitesi Kütüphanesi Jarring Koleksiyonu'nda "Jarring Prov. 24" numaralı yazmada kayıtlıdır. Bu eser, Gunnar Jarring tarafından 1982 yılında Lund Üniversitesi Kütüphanesine bağışlanan Doğu Türkistan El Yazmaları Jarring Koleksiyonu'nda bulunmaktadır. Koleksiyonda İsveçli bilim adamının Doğu Türkistan'da bulunduğu yıllarda Yarkend'den derlediği metinler de vardır. Koleksiyonun bu yazması 28 varaktır.

Kim tarafından yazıldığı yahut istinsah edildiği belli olmayan yazmada 4 metin vardır: 2a-9a varakları arasında *Ta'bîr-nâme*, 9b-20b varakları arasında *Tabîbçılık,* 21a-22b varakları arasında *Nev-rûz*, 23a-28a varakları arasında ise *Zafer-nâme*. *Nev-rûz* ile *Zafer-nâme*'nin sonunda bulunan 1347 (1928-9) kaydı, metinlerin yazıya geçirildiği tarih olarak düşünülmektedir.

[112] http://uyghur. ittc. ku. edu/2018/06/Intro_Prov351 (Erişim: 03. 04. 2020, 12. 30)
[113] Bu derleme ve incelemelerin bir kısmı için bk. Jarring, 1946; 1948; 1951a; 1951b; 1964.

Tabîbçılık, Uygur Türklerinde yaygın olan şifacılık geleneği veya mesleğini sürdürenler için yazılmış bir el kitabına benzemektedir. Metinde günlük hayatta, gebelik ve doğumda karşılaşılabilecek kimi hastalıklarla bunların tedavisinden söz edilmiştir. Ağrılar; yaralanmalar; yılan, akrep gibi hayvanların ısırması yahut sokmasıyla yaşanan zehirlenmeler, yırtıcı hayvanların yol açtığı tehlikeler, hırsızlığa karşı alınacak önlemler ele alınan konular arasındadır (Ayrıntılı bilgi için bk. Uysal, 2020a ve 2020b).

Koleksiyona kayıtlı bir başka tıp metni, 1930 yılında Kâşgar'da Jarring tarafından satın alınan 148 varaklık bir yazmanın içindedir[114]. İsveçli filolog, eseri "tıp ve farklı hastalıkların tedavisi ve ilaçlarının el kitabı" sözüyle tanıtmıştır. 1b sayfasında besmele olmadan başlayan yazmada tıp bölümü 1b-142a arasındadır. Sonraki sayfalarda Türkçe şiir parçaları, hikâyeler ve bazı tıbbi reçeteler yazılıdır. 148a-b sayfalarında ise bazı notlar ve çeşitli yazı alıştırmaları görülmektedir. Yazmanın tarihi 142a'da 1299 (1881-2) olarak belirtilmiştir. Zengin içerikli ve hacimli bu metin, bir doktora tezi olarak çalışılmıştır (bk. Karaoğlu, 2023).

Aynı katalogdaki bir başka metin *Tıb El Kitâbı*'dır. Temel Alemdar'ın (2023) yayımladığı bu eser 54 varaktan müteşekkildir.

Son yıllarda Avrupa'da Çağatayca tıp metinleri üzerine yeni çalışmaların yapıldığı görülmektedir. Hällzon'un (2022, s. 94-105), *Languages of healing theories, practise and terminology within Eastern Türki medicine in the late 19th and early 20th centuries* başlıklı doktora tezinde Gunnar Jarring Koleksiyonu'ndaki el yazması tıp metinlerinin kısa tanıtımları yer almaktadır. Araştırmacı bu bahiste aralarında *Tabîbçılık*'ın da bulunduğu irili ufaklı 9 metni birincil kaynak olarak kullandığını söyler. Hällzon'un yararlandığı eserler şunlardır:

1. *Tabîbçılık*: Ayrıntılı bilgi için bk. Uysal, 2020a.

2. *Prescriptions For Curing Of Different Diseases, Partly With Traces Of Ancient Shamanistic Rites:* Orijinali isimsiz olan metnin adı, Jarring tarafından bu şekilde verilmiştir. Kısmen Şaman inancının izlerini taşıyan metin kısa olup muhtevasında majik ve droglara dayalı tedavi usullerinden örnekler vardır. Metnin tam çevirisi, Béller-Hann (2008, s. 405-408) tarafından yapılmıştır.

3. *The Treasure of Khorezm:* Zayn al-Dîn Ismâ'îl Jurjânî tarafından yazılan tıp kitabının Doğu Türkçesi versiyonudur. 400 sayfadan oluşan

[114] http://uyghur. ittc. ku. edu/manuscripts/Jarring_Prov357 (Erişim: 03. 04. 2020, 12. 30)

eserin 363 sayfası bilgi içermektedir. Eser, baş ağrısının tedavisine yönelik bir bölümle başlar. Kalan bölümler diğer hastalıklarla ilgilidir.

4. *A Medical Treatise - An Eastern Turki Manuscript*: Yazarı, derleme tarihi bilinmeyen bir metindir. Doğu Türkçesiyle yazılmış olmakla birlikte Farsça metinler de içermektedir. Hacimli bir eserdir.

5. *Medical Prescriptions in Turki*: İçinde farklı metinlerin olduğu başlıksız bir yazmadır. Jarring bunu *Arapça ve Türkçe Bileşik El Yazması* şeklinde isimlendirmiştir. Arapça metinler dinî karakterli olup içinde dualar da vardır. Yazmanın son kısmı (15b-17a sayfaları), Türkçe yazılan tıbbi reçetelerden müteşekkildir.

6. *A Practical Handbook of Medicine and The Treatment of Different Diseases*: İsimsiz bir yazmadır. Buradaki ad Jarring tarafından konmuştur. İçinde Arapça duaların, Farsça hikâye ve şiirlerin yer aldığı yazmada tıbbi reçeteler ve anlatılar Türkçedir. Eserde şiirlerin yanında hırsızlığa karşı alınabilecek tedbirler gibi konulara da değinilmekte, farklı türde muskalara yer verilmektedir.

7. *A Formula For Curing Headache* (43a), *Medical Treatise* (43b–53b): İsimsiz bir yazmada bulunan iki metinden ibarettir. Jarring tarafından XX. yüzyılın başlarında yazıldığı düşünülmektedir. Farklı konularda yazılmış metinleri içeren yazmada tıpla ilgili 2 kısım vardır: ilki (43a) baş ağrısını tedavi etmek için tavsiye edilen bir formüldür. 43b-53b arasındaki diğer metin, sonu eksik olan bir tıbbi incelemedir.

8. *A Handbook of Medicine and The Treatment of Different Diseases and Their Remedies*: Yazarı ve sahibi bilinmeyen bu isimsiz yazmanın 1881-2 yılında yazıldığı düşünülmektedir. Koleksiyondaki adı Jarring vermiştir. Karaoğlu (2023) tarafından çalışılan metin budur.

9. *Prescriptions Against Illness:* Yazılış tarihi, yazanı bilinmeyen isimsiz bir yazmada kayıtlıdır. Koleksiyonda "Hastalığa Karşı Reçeteler" şeklinde bir başlık vardır. Metinde bazı reçetelerle birlikte nazardan korunmak için yapılan muskaların resimleri bulunmaktadır.

Hällzon (2022, s. 465-468), tezinin "Bibliyografya" bölümünde Sincan'da arşivlerdeki tıp yazmalarına da değinir. Bu eserler şunlardır:

Tıbb-ı Hâtıra: Sincan Sosyal Bilimler Akademisi Enstitüsünde muhafaza edilmektedir. XIX. asırda derlendiği tahmin edilen bu eserde günlük hayatla ilgili bazı bilgiler ile muhtelif hastalıkların tedavisi anlatılmaktadır.

Şifâ'ât'ül-Kulûb: Sincan'ın İli bölgesindeki Taşkuruk köyündedir. Müellifi Badr ad-Dîn Kâşgarî'dir. Kâşgar'da hazırlanan eser bir dizi

hastalık ve bunların tedavi yollarından bahseder. 1894-5 yılında istinsah edilmiştir. 12 bölümden oluşan kitapta baş ağrısı, felç, kulak-burun-boğaz hastalıkları, dişler, dil, ağız, akciğerler, bağırsaklar, karaciğer, böbrekler, cinsel organlar, tifo, cilt hastalıkları, travma, zehirlenme ve pediatrik hastalıklardan oluşur.

Tıbb-ı Yûsufî: Sincan Müzesinde muhafaza edilmektedir. Müellifi XVI. yüzyılda yaşamış Hakîm Yûsuf'tur (Yusuf bin Muhammed bin Yusuf Haravi). Kitap anatomi ve çeşitli hastalıklarla onlara karşılık gelen tedavi usullerinden bahseder. Farsça *Câmiu'l-Fevâid* adlı eserin Türkçeye tercümesidir.

Darûgharlîq Kullanmasî: Sincan Sosyal Bilimler Akademisi kütüphanesinde muhafaza edilmektedir. 88 sayfadan oluşan metnin ilk ve son sayfaları kayıptır. Eser, geleneksel Uygur tıbbında kullanılan farmasötik tedavi yöntemleri hakkında bilgiler verir.

Destûru'l-'İlâc: Abd ar-Rahmân ibn Rahmat Allâh tarafından yazılmıştır. Tarihi bilinmemektedir. Öncelikle hastalığın teşhisi ve tıbbi tedavi reçeteleri kurmayla ilgilenir[115].

Risâle-i Hikmet: Badr ad-Dîn Sûfî tarafından yazılmıştır. Çalışma 9 bölüme ayrılmıştır, teşhis ve tedavinin nasıl yapılacağını açıklamaktadır. Kitapta baş ağrısı, felç, göz ve kulak hastalıkları, karın ve mide ağrısının yanında genel tıbbi problemler üzerinde durulur. Eserin Taşkent'te aynı başlıkta bir nüshası mevcuttur.

Manâfi'ul-İnsân: Müellifi Abû al-Gâzî Bahadur Han'dır. 64 varaktır. Károly, orijinal metnin kayıp olduğunu söyler. Dewese (2013, s. 6 ve 13) XVI. yüzyılda Orta Asya tıp literatürünün hanlıklar tarafından himaye edildiğini ve yürütüldüğünü, bu eserin XIX. asırda istinsah edilmiş bir kopyasının Taşkent'te olduğunu belirtir.

Hällzon'un (2022, s. 467) burada ismini zikrettiği diğer kaynaklar *Tabîblik Kitâbı*, *Tıbb Kitâbı*, *Risâle-i Şifâ'ü'l-Ebdân* ve *Hulâsatü'l-Hükemâ* olup bunlar yukarıda kısaca tanıtılmıştır. Araştırmacının burada verdiği eserlerden biri de veterinerlik üzerinedir. Kaynaklar arasında saydığı *Risâle-i 'İlâc-ı Çahâr-Pâyî* adlı eser, bazı hayvan hastalıklarının tedavi yolları hakkındadır.

Burada sayılanlardan başka DeWeese'in (2013) "Muslim Medical Culture In Modern Central Asia: A Brief Note On Manuscript Sources From

[115] Aynı ismi taşıyan birkaç eser daha bulunmaktadır. Mesela bunlardan biri 1526-7 yılında Kuchkûnjî Han'ın (1432-1530) doktoru Ali al-Horasânî tarafından yazılmıştır. Eser, Orta Asya bozkır halkında karşılaşılan halk hekimliği tedavi yollarını içerir. Eserin hem Farsçası hem de Çağataycası mevcuttur. Bu bilgileri bizimle paylaşan Zübeyde Şadkam'a teşekkür ederiz.

The Sixteenth To Twentieth Centuries" başlıklı makalesinde bölgedeki İslami el yazmaları koleksiyonları temelinde XVI. -XX. yüzyıllar arasında Orta Asya'da yazılan Arapça, Farsça ve Türkçe eserler hakkında bilgilere ulaşmak mümkündür[116].

Yöntem

Bu çalışmada belgesel tarama (doküman analizi) yöntemi kullanılmıştır. Bu kapsamda öncelikle bugüne kadar tıp metinleri üzerine yapılan çalışmalar gözden geçirilmiştir. Ardından kütüphanelerde bulunan kataloglar taranmıştır. Taramalar sonunda ortaya çıkan malzeme, kronoloji ve saha esası ölçütleri ışığında tasnif edilerek paylaşılmıştır.

Sonuç ve Tartışma

Türkçe tıp metinleri, Türkiye Türkolojisi'nde (bk. Caferoğlu, 1984; Ercilasun, 2009; Akar, 2010) Uygur, Eski Anadolu ve Kıpçak dönemleri bağlamında ele alınmakta, Çağatayca yazılmış eserlerden hiç söz edilmemektedir (Ayrıca bk. Köprülü, 1945; Eraslan, 1993; Eckmann, 2003; Argunşah, 2013). Ancak yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı üzere Çağatay sahası, Türkçe tıp metinleri açısından hayli zengin olup henüz keşfedilmeyi ve incelenmeyi bekleyen pek çok örneğe sahiptir. En az beş asırlık geçmişiyle dil tarihimizde önemli bir yer edinen; dil, din, edebiyat, tarih, sözlük vb. alanlarda birçok eser ortaya koyan Çağataycada tıp gibi insan hayatıyla doğrudan ilgili bir disiplinde eserlerin bulunmadığının yahut az sayıda olduğunun ifade edilmesi makul görünmemektedir.

Bu sahada, köklü tıp geleneğine sahip Uygur Türklerince telif edilmiş tıp kitaplarının varlığı da kuvvetle muhtemeldir. Nitekim yukarıda kısaca tanıtılan metinlerin bir kısmı, coğrafya veya müstensih yönüyle Uygurlara bağlanmaktadır. Mevcut malzemeye bakarak Çağatay Türkçesinde tıp muhtevalı bilimsel eserlerin de yazıldığı, bu alanın oluşmasında ve gelişmesinde Uygurların payının olduğu söylenebilir. Türklük bilimi araştırmacılarına düşen görev; Rusya, Özbekistan, Çin, İsveç ve sair ülkelerde enstitü, kütüphane, müze gibi yerlerde ve şahıslarda bulunan, henüz varlığı dahi bilinmeyen veya incelenmemiş olan eserleri incelemek,

[116] Bu bağlamda Karimova'nın (2012, s. 29-37) notları da önemli bilgiler içermektedir. Bunlara bakıldığında Doğu Türklüğünde XIII-XX. yüzyıllar arasında Arap, Fars ve Türk dilleriyle telif veya tercüme edilmiş çok sayıda eser yaht kayıt bulunduğu anlaşılmaktadır. Karimova, Özbekistan'daki Abu Rayhan Al-Biruni Doğu Araştırmaları Enstitüsünün ana koleksiyonundaki doğal bilimler konulu yazmaların yarısından fazlasının tıbbi içerikli olduğunu söylemektedir. Araştırmacı; genel tıp üzerine 148, tıp teorisi üzerine 33, tıbbi el kitapları üzerine 160, basit ilaçlar üzerine 91, farmakope üzerine 161 adet folyonun kayıtlı olduğunu bildirmektedir.

ulaşılan sonuçları bilim dünyasıyla paylaşmaktır. Eldeki çalışmanın, mevcut bilgilerin gözden geçirilmesine vesile olacağı ve bundan sonra gerçekleştirilecek araştırma ve incelemelere ışık tutacağı düşünülmektedir.

Kısaltmalar

bk. : Bakınız

bs. : Baskı, basım

C: Cilt

çev. : Çeviren

haz. : Hazırlayan

s. : sayfa

S: Sayı

TDAY: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı

vb. : ve benzeri

Kaynakça

Adıvar, A. A. (1982). *Osmanlı türklerinde ilim*. Remzi Kitabevi.

Ağar, M. E. (1986). *Baytaratü'l-vâzıh*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi.

Akar, A. (2010). *Türk dili tarihi*. Ötüken Neşriyat.

(Arat), Gabdur R. R. (1930). *Zur heilkunde der uiguren*. SPAW Phil. - Hist. Klasse XXIV.

(Arat), Gabdur R. R. (1932). *Zur heilkunde der uiguren. II*. SPAW Phil. - Hist. Klasse XXII.

(Arat), Gabdur R. R. ve Eberhard, W. (1936). *Türkische turfan-texte VII*. APAW Phil: Hist. Klasse 2, 33-34, 70-72.

Argunşah, M. (1999). *Muhammed b. mahmûd-ı şirvânî tuhfe-i murâdî*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Argunşah, M. (2013). *Çağatay Türkçesi*. Kesit Yayınları.

Argunşah, M. (2013). *Çağatay türkçesi*. Kesit Yayınları.

Arslan, M. (2019a). *Muhammed bin mustafa el-gûrânî kitâb-ı tercüme-i tezkire-i dâvûd fî ilmi't-tıbb*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Arslan, M. (2019b). Vatikan kütüphanesinde türkçe bir tıp metni: eczâ-yı lokmân hekîm. *TDAY-Belleten*, 67, 153-184.

Batmaz, M. (2013). *Eski uygur türklerinde tıp terimleri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Hacettepe Üniversitesi.

Bayat, A. H. (2016). *Tıp tarihi*. Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları.

Bayat, A. H. ve Okumuş, N. (2004). *Muhammed bin mahmûd-ı şirvânî, mürşid (göz hastalıkları)*. Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

Baydan, B. (1992). *Tıb-nâme-i türkî.* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi.

Béller-Hann, I. (2008). *Community matters in xinjiang: 1880–1949: towards a historical anthropology of the uyghur*. Brill.

Caferoğlu, A. (1984). *Türk dili tarihi II*. Enderun Kitabevi.

Canpolat, M. ve Önler, Z. (2007). *Edviye-i müfrede ishâk bin murâd*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Çelik, N. (2012). *Buddhist çevre eski uygur türkçesi metinlerinde tabâbet*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Mimar Sinan Üniversitesi.

DeWeese, D. (2013). muslim medical culture in modern central asia: a brief note on manuscript sources from the sixteenth to twentieth centuries. *Central Asian Survey,* 32(1), 3-18.

Doğan, Ş. (2009). *Terceme-i akrabâdîn şerefeddin sabuncuoğlu*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Sakarya Üniversitesi.

Eckmann, J. (2003). *Çağatayca el kitabı*. (Karaağaç, çev.). Akçağ Yayınları.

Eraslan, K. (1993). Çağatay edebiyatı. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* C 8 içinde s. 168-176. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Ercilasun, A. B. (2009). *Başlangıçtan yirminci yüzyıla türk dili tarihi*. Akçağ Yayınları.

Erdağı Doğuer, B. (2013). *Hekim bereket tuhfe-i mübârizî*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Gabain, A. V. (1995). *Eski türkçenin grameri*. (Akalın, çev.). Türk Dil Kurumu Yayınları.

Gürgüz, A. (2005). *İbn kutluk molla toh niyaz ahond'nıng tıbb kitabı*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi.

Hällzon, P. (2022). *Languages of healing theories, practise and terminology within Eastern Türki medicine in the late 19th and early 20th centuries*. Acta Univesitatis Upsaliensis.

Jarring, G. (1946). *Materials to the knowledge of eastern turki I*. Lunds Universitets Arsskrift.

Jarring, G. (1948). *Materials to the knowledge of eastern turki II*. Lunds Universitets Arsskrift.

Jarring, G. (1951a). *Materials to the knowledge of eastern turki III*. Lunds Universitets Arsskrift.

Jarring, G. (1951b). *Materials to the knowledge of eastern turki IV*. Lunds Universitets Arsskrift.

Jarring, G. (1964). *An eastern turki-english dialect dictionary*. Lunds Universitets Arsskrift.

Kafalı, M. (2005). *Çağatay hanlığı*. Berikan Yayınevi.

Karaoğlu, E. G. (2023). *XIX. yüzyıla ait çağatayca tıp metni*. Paradigma Akademi.

Karimova, S. (2012). Natural and exact sciences. *The Treasury of Oriental Manuscripts*: UNESCO.

Károly, L. (2003). lexical analysis of a seventeenth-century chaghatay treatise on medicine", altaica budapestinensia mmıı*. Proceedings of the 45th Permanent International Altaistic Conference (PIAC),* 171–180.

Károly, L. (2005). Egy 17. századadi csagatáj orvosi könyv mint nyelvi forrás. *Nyelvtudományi Közlemények*, 102, 89-112.

Károly, L. (2006). A seventeeth-century chaghatay treatise on medicine. *Orvostörténeti Közlemények*, 194-195, 51-61.

Károly, L. (2011). Türkçe yazılmış islam tıp eserlerinde şifalı dualar. *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, 17, 19-30.

Károly, L. (2012). Panaceas and other miraculous cures in middle turkic medical writings. *Shaman*, 20 (1-2), 5-21.

Károly, L. (2014). *A turkic medical treatise from islamic central asia: a critical edition of a seventeenth-century chagatay work by subhân quli khan*. Brill's Inner Asian Library.

Kaya, Ö. (2006). Doğu türk yazı dili ve edebiyatı araştırmaları vı: doğu türk yazı dili alanına ait bir tıp metni. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 4, 111-129.

Keleş, B. (2005a). Eyyubiler ve memlûkler döneminde inşa edilen bazı önemli hastaneler ve ünlü tabipler. *38. Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı I*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Keleş, B. (2005b). Memlûkler dönemine ait tıp eğitimi ve uygulama hastaneleri ile ilgili bir vakfiye. *38. Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı I*. Türk Tarih Kurumu Yayınları

Köprülü, M. F. (1945). Çağatay edebiyatı. *İslam Ansiklopedisi* III. Millî Eğitim Basımevi.

Küçüker, P. (1994). *Yâdigâr-ı ibn-i şerif*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Fırat Üniversitesi.

Ölmez, M. (1999). Süryani harfli eski uygurca bir tıp metni. *3. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Önler, Z. (1990). *Celâlüddin hızır (hacı paşa) müntahab-ı şifâ I*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Özdemir, G. (2018). *Hekim beşir çelebi mecmûatü'l-fevâyid*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Cumhuriyet Üniversitesi.

Sarıtaş, E. (2005). Uygurların x. -xıı. yüzyıllar arasında orta asya'daki ilaç ticaretine ilişkin faaliyetleri. *38. Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı I*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Sertkaya, O. F. (1992). Özbekçe tıb-nâme-i türkî. *I. Türk Tıp tarihi Kongresi Bildirileri.* Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Sertkaya, O F. (1996). Göz hastalıkları üzerine eski uygurca bir sutradan parçalar. *IV. Türk Tıp Tarihi Kongresi*.

Sertkaya O. F. (1997). Uygur tıp metinlerine toplu bir bakış. *Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi Bildirileri*. Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

Sertkaya, O. F. (2012). Doğu türkçesi ile yazılan tıp metinleri üzerine. *5. Balkan Tıp Tarihi ve Etiği Kongresi Özet ve Bildiri Kitabı*. Nobel Yayınları.

Şevki, O. (1991). *Beş buçuk asırlık türk tabâbeti tarihi.* Kültür Bakanlığı Yayınları.

Temel Alemdar, E. (2023). *Geç dönem doğu türkçesinde geleneksel tıp kitabı*. Doğu Kütüphanesi.

Terzioğlu, A. ve Sertkaya, O. F. (1981) Özbek türkçesi ile yazılmış şimdiye kadar bilinmeyen arap harfli tıbbi bir yazma ve bu yazmanın türk dil-kültür ve tababet tarihi bakımından değeri. *I. Uluslararası Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi*.

Turan, Z. (1992). *Hacı paşa (celâleddin hızır): teshil*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İnönü Üniversitesi.

Uysal, İ. N. (2020a). *XX. yüzyılın başlarında çağatay türkçesiyle yazılmış bir tıp metni tabîbçılık*. Kesit Yayınları.

Uysal, İ. N. (2020b). Türk dili tarihinde çağatay türkçesiyle yazılmış tıp metinleri ve tabîbçılık. *Tarihsel ve Çağdaş Türk Lehçelerinde Tıp: Metinler, Tarih, Uygulamalar, Kavramlar, Terimler.* Detay Yayıncılık.

Uzel, İ. ve Süveren, K. (1999). *Şerefeddin Sabuncuoğlu, Mücrreb-Nâme (İlk Türkçe Deneysel Yıp Eseri)*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

Ünver, A. S. (1936). *Uygurlarda tababet: vııı-xıv. Asır (la medecine chez les ouigours): prof. R. R. Arat'ın okuduğu uygurca metinlere göre*. İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü Yayınları.

Ünver, A. S. (2014). *XI-XIV üncü asırlar: büyük selçuklu imparatorluğu ve orta zamanda anadolu türk devletleri tababeti tarihine dair*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Vaner, H. (1939). Esrarü'l-etibba türk-çağatay illerinin tıb kitabı. *Türk Tıb Tarihi Arkivi,* 12, 128-134.

Yaylagül, Ö. (2014). Eski uygur türkçesi ve batı orta türkçesiyle yazılmış tıp metinlerindeki fiiller. *Bilig*, 68, 267-296.

Zülfikar-Aydın, M. B. ve Tören, H. (1996). Çağatayca bir tıp kitabı. *IV. Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Özetleri*.

NUTQQA NEYROLINGVISTIK YONDASHUV

Dosent, Nazokat JO'RAYEVA

Magistratura talabasi Gulchexraxon AZIMOVA

Annotatsiya

Ushbu maqolada tibbiyotning nevrologiya bo‘limi bilan uzviy aloqada bo‘lib samarali natijalarga erishib kelayotgan tilshunoslik ya’ni neyrolingvistikaga yondashuv ko‘rib chiqilgan. Bilamizki nutqiy axborot jarayoni, ya’ni kishilarning o‘zaro nutq yordamida bir-biriga axborot berish va bir-biridan axborot qabul qilish jarayoni bir qancha fanlarning o‘rganish ob’yekti sanaladi. Xususan, bu jarayon tilshunoslik va psixologiya fanlari tomonidan keng o‘rganilgan. Maqolada neyrolingvistikani vujudga kelishidan tortib ushbu yo‘nalishda olib borilayotgan ilmiy tadqiqotlar va olimlarning neyrolingvistikaga oid fikrlari o‘rganilib yoritilgan. Maqolada, shuningdek, neyrolingvistik dasturlash, modellashtirish, shaxsning psixologik tipiga mos keladigan reprezentativ tizim va uning o‘ziga xos xususiyatlari ko‘rib chiqiladi. Neyro-lingvistik dasturlash tufayli biz boshqa odamlarning qobiliyatlarining u yoki bu tomonlarini ochib bera olamiz va bizda yaxshilarini topish va ularning strategiyalaridan foydalanish imkoniyati mavjud bo‘ladi. Biz ularning ko‘nikmalarini o‘rganishimiz va amalda qo‘llashingiz mumkin. O‘rganishni tezlashtirish uchun ularning usullari va "tug‘ma qobiliyatlari" ni olish orqali ko‘p yillik sinov va xatoliklarni tezda o‘zlashtira olish mumkin bo‘ladi. Vaqti-vaqti bilan sizda boshqa odamlarni strategiyasini aniqlashga intilish paydo bo‘ladi. Bunga ikkita narsa sabab bo‘lishi mumkin. Brinchisi Takomillashgan xulqni modellashtirish. O‘rganish davomida uni faqatgina harakatini aniq kamaytirishni o‘rganishimiz kifoya qilmaydi. Balki, u qanday fikrlashini tushinishimiz kerak. Ehtimol, u o‘zi ham qanday fikrlash jarayoni takomillashuvga olib kelishini bilmaydi (o‘zidan o‘zi shunday bo‘layapti, qanday bo‘layotganini bilmayman). Shuning uchun unga muvofiq strategiyasini olmoq zarur. Ikkinchisi psixoterapevtik amaliyotda mijozning strategiyasini bilishimiz bizga noxush xulqni “o‘chirib tashlash” va inkor qilish imkoniyatini beradi, uning tanlagan strategiyasini samarasiz qiladi. Strategiyani o‘chirib tashlaganingizdan keyin uning xulqi ham o‘zgaradi, avvalgi xulqi “yo‘q” bo‘lib, siz tanlagan strategiyani o‘ziga muvofiq tutadi. Yuqorida sanab o‘tilgan mummolarni hal qilishda optimal yechimlarni aniqlash bugungi kunning dolzarb masalalardan g‘isoblanadi.

Kalit so‘zlar:nevrologiya, nevrolingivistika, psixolingvistika, nutq agnoziyasi.

A NEYROLINGUISTIC APPROACH TO SPEECH

Associate professor, Nazokat JORAEVA

ORC-ID: 0000-0001-6269-6291

Masters student Gulchekhrakhan AZIMOVA

ORC-ID: 0009-0009-1348-0043

Annotation

This article, an approach to linguistics, i. e. , neurolinguistics, which has been achieving effective results in an organic relationship with the neurology department of medicine, is considered. The speech information process, that is, the process of transmitting information to each other and receiving information from each other through mutual speech, is considered the object of study of a number of sciences. In particular, this process is widely studied by the sciences of linguistics and psychology. The article, the scientific research conducted in the direction of neurolinguistics and the opinions of scientists regarding neurolinguistics are studied and illuminated. The article also examines neurolinguistic programming, modeling, a representative system corresponding to a person's psychological type, and its specific features. Thanks to neuro-linguistic programming, we can reveal one or another aspect of other people's abilities, and we will have the opportunity to find good ones and use their strategies. We can learn and practice their skills. By acquiring their methods and "innate abilities" to accelerate learning, years of trial and error can be mastered quickly. From time to time, you have the urge to out-strategize other people. This could be due to two things. Brinchisi Improved behavior modeling. It is not enough for us to learn to precisely reduce its movement during learning. Maybe we should understand how he thinks. Perhaps he himself does not know what kind of thought process leads to improvement (it just happens by itself, I don't know how). Therefore, it is necessary to take a strategy accordingly. Second, in psychotherapeutic practice, our knowledge of the client's strategy allows us to "delete" and negate the unpleasant behavior, making his chosen strategy ineffective. After you delete a strategy, its behavior will also change, its previous behavior will be "none" and it will keep the

strategy you selected accordingly. Determining the optimal solutions for solving the above-mentioned problems is one of the urgent issues.

Keywords neurology, neurolinguistics, psycholinguistics, agnosia and apraxia of speech.

KIRISH

Jahonda olib borilayotgan ilmiy tadqiqotlardan ko‘rishimiz mumkinki, tilshunoslik tibbiyotning nevrologiya bo‘limi bilan uzviy aloqada bo‘lib samarali natijalarga erishib kelmoqda. So‘nggi davrlarda psixologiya, nevrologiya va tilshunoslik fanlarining oralig‘ida neyrolingvistika nomi bilan yuritiluvchi yangi fan tarmog‘i vujudga keldi. Tilshunoslik kishilarning asosiy aloqa vositasi bo‘lgan til va uning bevosita aloqa-aralashuv jarayonida voqelanuvchi nutqni ajratgan holda, ichki tuzilish, tuzilish birliklari, bu tuzilish birliklarining nutqiy jarayonda turli-tuman voqelanishi, «ichki tuzilish»dan «tashqi tuzilish»ga o‘tishning asosiy bosqichlari va yuqoridagi ikki tuzilishning o‘zaro munosabatlari kabi qator masalalarni atroflicha o‘rgandi va bugungi kunda dolzarb masalalardan hisoblanadi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Neyrolingvistika 50-60-yillarda kirib kelgan tilshunoslikning yosh sohasi bo‘lib, neyrologiya va psixologiya fanlari o‘rasida yuzaga keldi. Neyrolingvistika bosh miyaning shikastlanishi oqibatida nutq zonalarini zararlanishi bilan og‘rigan bemorlar bilan shug‘ullanadi. Darhaqiqat miya shikaslanishi natijasida nutq buzilishi sodir bo‘lsa, tibbiyot jihatdan davolash hamda bemorning nutqini o‘stirish tilshunoslar, pedagoglar, psixologlarga ham muhtoj bo‘ladi.

Matnning antroposentrik mohiyati psixologiya va lingvistika sohalari kesishuvi natijasida yuzaga kelgan psixolingvistikada ayniqsa yaqqol namoyon bo‘ladi. Psixolingvistik tadqiqotlarda matnning matn tuzuvchi–matn – resipiyentdan iborat uchlik (Kovshikov, V. 2007) nuqtai nazaridan tadqiq etilishi undashaxs omilining rolini chuqur o‘rganishnitaqozo etadi. Ma’lumki, psixolingvistika sohasi XX asrning 50-yillarida psixologiya va tilshunoslik fanlarining hamkorligi natijasida yuzaga kelgan. Psixolingvistikaning asosiy tadqiq ob’yekti nutqiy faoliyat sub’yekti bo‘lgan shaxs, til sohibi hisoblanadi buni 1-rasmdan ham ko‘rishimiz mumkin. Rus tilshunosligida mazkur soha rivojiga katta hissa qo‘shgan A. A. Zalevskaya psixolingvistikaning vazifasi haqida yozar ekan, “tilning amal qilishini psixik fenomen sifatida tavsiflash va tushuntirish” ushbu sohaning asosiy maqsadi bo‘lishi kerakligini ta’kidlaydi (Zalevskaya, A. 1999).

Psixolingvistikagadoir ko‘plab tadqiqotlar yaratgan rus tilshunosi va psixologi V. P. Belyanin “Osnovы psixologicheskoy diagnostiki (modeli mira v literature)” nomli asaridamatnga lingvistik va psixologik yondashuv haqidagi o‘z konsepsiyasini yaratdi. Olimning mazkur kitobdan o‘rin olgan, matn haqidagi qarashlarini aks ettirgan 6 banddan iborat fikrlarini to‘liq keltirishni lozim, deb hisoblaymiz.

Nazarimizda, V. P. Belyanin tomonidan keltirilgan ushbu qarashlar faqat badiiy matnni emas, boshqa uslubdagi matnlarni ham psixolingvistik tahlil qilish uchun asos bo‘la oladi. Xususan, 5-bandda bayon etilgan matnning ob’yektiv voqelik, ong, olam manzarasi, nutq yaratilishi va uning idroki bilan bog‘liq bo‘lgan serqirra va murakkab hodisa ekanligi haqidagi qarashlar matnning psixolingvistik mohiyatini yaqqol namoyon etadi.

Neyrolingvistik tahlilda lisoniy ong masalasi ham markaziy o‘rinlardan birini egallaydi. “Lisoniy ong tashqi faoliyatni til belgilari vositasida rejalashtirish va boshqarishdan iborat bo‘lgan ichki jarayondir”

1. В. П. Белянининг фикрига кўра, нутқ ортида нафақат тил тизими, балки психология ҳам туради. (Аёнки, бунда олим нутқ
2. Ҳар хил матн ортида ҳар хил психология туради. (Бунда В. П. Белянин матн тузувчининг матнда акс этувчи субъектив
3. Бадиий матн тузилиши акцентуаллашган онг тузилишига мувофиқдир. (Бунда Белянин онг психик тузилишининг матн
4. Ҳиссий-мазмуний доминанта бадиий матннинг семантик, морфологик, синтактик хусусиятлари, шунингдек, унинг
5. Матн воқелик – онг – олам манзараси – тил – матн тузувчи – реципиент – матн проэксиясидан иборат тизим унсури
6. Реципиентнинг бадиий асар ҳақидаги ўз талқини бўлиши мумкин. Бу талқин матн билан бирга реципиентнинг

(Kovshikov, V. 2007). U, xususan, muloqotning eng oliy birligi bo‘lgan matn yaratilishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Nutqning neyrolingvistik tadqiqida eng muhim bo‘lgan ob’yektlardan biri til sohibi – matn tuzuvchi va resipiyent faoliyatidir. Ma’lumki, matn inson tomonidan inson uchun yaratiladi. Bu matn yaratilishi va uning

idrokidan iborat faoliyat zanjirining antroposentrik xususiyatga ega ekanligidan dalolat beradi. Neyroolingvistik tahlilda muallif-resipiyent munosabatlarida amal qiluvchi lisoniy va nolisoniy omillar borki, ularni o‘zaro uyg‘unlikda tadqiq etish kutilgan natijalarni olishga imkon yaratadi.

Tilshunoslikda matn mohiyati, unga xos bo‘lgan asosiy belgilar haqida mavjud bo‘lgan fikrlar (Yuldashev, M. 2009) matnni psixolingvistik aspektda o‘rgangan tadqiqotchilar tomonidan ham e’tirof etiladi. Jumladan, yaxlitlik, informativlik, bog‘lanishlik kabi xususiyatlar matnning asosiy belgilari ekanligi bir qator psixolingvistlarning ishlarida ham qayd etib o‘tilgan. Shu bilan birga, ushbu tadqiqotchilar matnning psixolingvistik o‘ziga xosligi haqida ayrim qarashlarni ham ilgari surdilar. Jumladan, matnni psixolingvistik aspektda o‘rgangan Yu. A. Sorokin uning bog‘lanishlik va yaxlitlikdan iborat belgilariga quyidagi tarzda yondashadi: “Matn yaxlitligi psixologik nuqtai nazardan resipiyent va matnning o‘zaro munosabati jarayonida yuzaga keluvchi yashirin proyeksion (konseptual) holatdir, shuningdek, bog‘lanishlik til nutq qurilishi unsurlari barobarida uning qurilish unsurlari bo‘lmagan qismlarning o‘zaro hamkorligi natijasi hamdir. Yana bir tilshunos A. I. Novikovning fikriga ko‘ra esa matn yaxlitligi faqat uning mazmuniy tuzilishiga xosdir. A. I. Novikovning ushbu xulosasi psixologik va kognitiv nuqtai nazardan to‘g‘ri bo‘lsa-da, matnning tashqi tuzilishi – sintaktik-struktur jihatini e’tiborga olmaganligi bilan munozaralidir. Zero, matn yaxlitligini uning ichki tuzilishigina ta’minlamaydi. A. I. Novikov matnning psixolingvistik belgilari qatorida axborot siqiqligi (kompressivnostь)ni ham qayd etadi. Axborot verbal shaklining siqiqligiN. A. Jinkinning har bir matnni bitta gap shakliga keltirish mumkinligi haqidagi g‘oyasiga asoslangan.

A. I. Novikov yuqorida qayd etilgan maqolasida matnni tahlil qilishning yangi bir yo‘nalishi haqidagi qarashlarini ham bayon etgan. Uning fikricha, psixolingvistik va kognitiv tilshunoslikda til turli nuqtai nazarga ko‘ra tahlil qilinsa-da, ular bir nuqtada kesishadi. U mana shu nuqtani “lingvopsixologiya” deb atashni taklif qiladi.

Matnni neyrolingvistik tahliletish haqidagi ayrim tadqiqotlarda uning kreollashtirilganlik, shakliy uzilish hamda interpretativlik xususiyatlari ham e’tiborga olinishi lozimligi ta’kidlanadi.

Kreollashtirilganlik (rus tilida: kreolizovannostь) kreol (Kreolb, 2006) so‘zidan hosil qilingan bo‘lib, resipiyentga ta’sir o‘tkazish maqsadida verbal hamda noverbal shakllarning uyg‘unlashtirilishi tushuniladi. Rus tilshunosi M. B. Voroshilovaning ma’lumotiga ko‘ra, bu tushuncha

psixolingvistikaga Yu. A. Sorokin hamda E. F. Tarasovalar tomonidan kiritilgan. Kreollashtirish natijasida “verbal va noverbal unsurlar yagona vizual, tuzilmaviy, mazmuniy va funksional yaxlitlikni hosil qiladi”. Bunday matnlar sirasiga tadqiqotchi reklama matnlari, kinomatnlarni kiritadi.

METODOLOGIYA.

Neyrolingvistika ob’yektiga qaraydigan bo‘lsak quyidagi ko‘rinishlarda bo‘ladi:

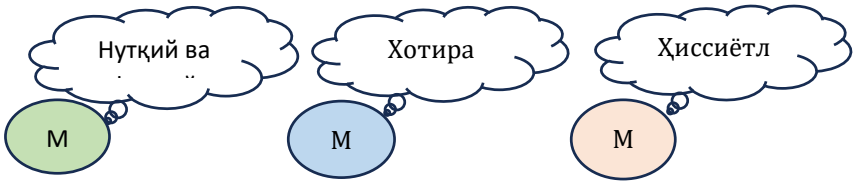

Bilamizki miyani ikkiga: o‘ng va chap yarimshar miyaga ajratgan holda o‘rganiladi. Miya neyron (hujayra)lardan tashkil topgan bo‘lib, usti akson(oq tolacha)lar bilan qoplangan. Insonning muloqot jarayonini miya boshqaradi.

Miya faolligi quyidagicha bo‘ladi:

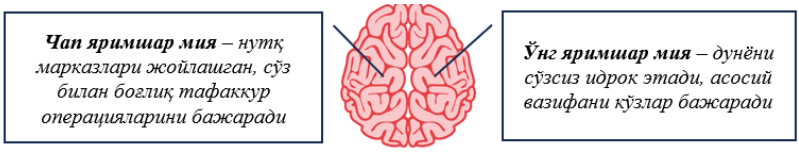

1-rasm. Miya faolligi bo‘yicha taqsimlanishi

Neyrolingvistikaning asosiy negizidan birida neyrolingvistik dasturlash (NLP) yotadi u miya, tana va til (nutq) ning o‘zaro mutanosib holda ishlashini o‘z ichiga oladi. Shuningdek, neyrolingvistik dasturlash psixologiyani dolzarb muammolaridan insonning sub’yektiv tajribasi, e’tiqod, ishonchni shakllanishi, dinamik ta’lim, tizimli tafakkur, inson daholigi, ijod va biznes ustida tadqiqot olib boradi. Neyrolingvistik dasturlash muammosi bo‘yicha asosan chet el olimlari: R. Bendler, Djon Grinder, B. Beytson, Alfred tajribasini Maykl Xoll, Milton Erikson va boshqalar tadqiqot olib borganlar. O‘zbekiston psixolog olimlari tomonidan neyrolingvistik dasturlash muammosi mamlakatimiz mustaqil bo‘lganidan so‘ng chet el olimlarining tadqiqotlari bilan tanishish imkoniyati bo‘lganidan keyingina o‘rganila boshlandi.

NLP 1970 yillarning boshida paydo bo‘ldi. Santa Kruzda Kaliforniya Universitetida lingvistika professorining assistenti bo‘lgan Djon Grinder va o‘sha universitetning psixologiya yo‘nalishi talabasi Richard Bendler hamkorligining mevasi bo‘ldi. Bundan tashqari Richard Bendler psixoterapiya bilan ham kuchli qiziqardi. Ular birgalikda uchta mashhur psixoterapevtlarning harakatlarini o‘rganadilar. NLP - inson sub’yektiv tajribasining tuzilishi bilan bog‘liq: biz ko‘rgan, eshitgan va sezishni qanday tashkil qilamiz va biz tashqi dunyodan olganni sezish organlari yordamida qanday tahlil qilamiz va fikrlashtiramiz? NLP ham, shuningdek, biz nutqda buni qanday ko‘rsatib berishimizni va qanday harakat qilishimizni tadqiq qiladi – niyat qilib, niyat qilmay - natija olish uchun. Shunday qilib, neyrolingvistik dasturlash o‘tgan asrning katta kashfiyotlaridan biri bo‘lib, ahamiyat jihatidan internet ixtirosidan qolishmaydi. “NLP” neyrolingvistik dasturlash iborasi ostida mutlaqo yangi g‘oya inson muloqoti va o‘z-o‘zini rivojlantirish yondashuvi yotadi. Ba’zilar uni “shaxsni takomillashtirish san’ati” yoki “sub’yektiv kechinmalarning tadbiq qilish fani” deb atashmoqda (Elov, Z. 2021, noyabr. Maxmudova, Z. 2021).

Neyrolingvistik dasturlash odamning sub’yektiv tajribasini, uning fikrlash, xulq va kommunikativ jarayonlarini ifodalash usulidir. Neyrolingvistik dasturlash atrof dunyoni idrok qilishni, shuningdek odamlar uni qanday idrok qilishini, bir-biri bilan qanday muloqot qilishini tushunishga yordam beradi. Neyrolingvistik dasturlash xulq strategiyasini tahlil qiladi va uni muvaffaqiyat bilan qo‘llashni o‘rgatadi. Modellashtirish neyrolingvistik dasturlashning asosini tashkil qiladi (Mahmudov, N. 2012, Kamolova, N. 2021). Neyrolingvistik dasturlashni paydo bo‘lishi ko‘p jihatdan modellashtirish jarayoniga bog‘liq. Neyrolingvistik dasturlash samaradorlikni o‘rgansa, modellashtirish esa, ana shu samaradorlikni anglash jarayonidir. Modellashtirish - bu maksimal darajada to‘liq ifodalashdir.

Neyrolingvistik dasturlash jabhasi inson tafakkuri malakalarini modellashtirish jarayonida rivojlanadi. Neyrolingvistik dasturlash miya qanday ishlashini, kommunikatsiyani noverbal vositalari va til stereotiplarini (lingvistik) tahlil qilish yo‘li modellashtirish jarayonini o‘z ichiga oladi. Bu tahlilning natijasi keyinchalik berilgan malakalarni boshqa faoliyat sohasidagi boshqa odamlarga kiritiladi, ya’ni, ko‘p bosqichli strategiya yoki dasturlar orqali amalga oshiriladi (Alicia Luque, 2021, fevral, Luyao Chen, 2021, may).

Neyrolingvistik dasturlash shunday texnika va farqlar o‘lchovini ishlab chiqqani ular yordamida odamlarni noverbal va verbal xulq stereotiplarini ifodalaydi va identifikatsiya qilinadi. Ya’ni, odamlar nima

qilish va gapirishni neyrolingvistik dasturlashning birinchi darajali maqsadi shundan iboratki, o‘tkir qobiliyatli odamlarni boshqa odamlarda ham ko‘rish. Neyrolingvistik dasturlash asoschilari uni (modellashtirish) mashhur psixoterapevtlar ishlarida qo‘lladilar. Qaysiki, ular hayron qoladigan darajada natijalarga erishgan omma qanday bo‘lganligini tushuntirib bera olishmagan.

Modellashtirish hozirgi kunda neyrolingvistik dasturlashda markaziy o‘rinda va qo‘llanilish jabhasi terapiya chegarasidan chiqib, sport, biznes, davlat boshqaruvida savdo, oilaviy munosabatlar, ta’lim va shaxsni rivojlantirish sohalarida ham foydalanilmoqda. Bunday san’atni egallash uchun, siz qilmoqchi bo‘lgan ishni do‘ndirib qo‘yadigan odamni topib uni o‘rganish lozim. Modellashtirishning usullarini qo‘llab siz ham takomillashishga erishishingiz mumkin. Bu siz “g‘ayritabiiy inson - daho” toping, degani emas.

Modellashtirishni o‘zi birdaniga odamni muvaffaqiyatlar cho‘qqisiga olib chiqib qo‘yadi, deb ishonish, umid qilmoq kerak emas, darrov olimpiada sovrinlarini olib kelmaydi. Bunday umidlar ehtiyojni shaxsiy tajribaga muvofiqlashtirmaydi. Sportda muvaffaqiyatlar ko‘p narsaga bog‘liq. Jumladan, sog‘liqqa, ovqatlanish tizimiga va turmush tarziga, sport bilan shug‘ullanishni kechroq boshlasangiz ham sizda buyuk jismoniy in’omlar yo‘q bo‘lsa ham dunyo bo‘yicha mashhur bo‘lib ketmasangiz ham yaxshi natijalarga erishishingiz mumkin.

Ko‘pchilik odamlar modellashtirishdan foydalanib yaxshi natijalarni qo‘lga kiritmoqdalar. Muvaffaqiyatning yana bir omili yaxshi shakllantirilgan maqsaddir. Takomillashuv albatta natijaga olib kelishi tabiiy holdir. Maqsad qo‘yishdan olingan huzurlanish unga sarf qilingan kuchni oqlaydi. Ammo turli-tuman xohish va irodalarimizning manbaidan qat’iy nazar imkoniyat ehtimolligini past baholamasligimiz kerak. Tug‘ma neyrofizioligik resurslar deyarli bitmas tuganmas, bu siz vaqtincha tabiat va tarbiyani esdan chiqarishingiz lozim degani. To‘g‘ri shakllantirilgan natija sizning harakatlaringizga va pirovard muvaffaqqiyatingizga kuchliroq ta’sir qiladi. Hayot marafonida boshqalar qilgan narsani “men” ham eplay olaman desak, ishonch irsiy moyillik va erta sportdan qimmatliroq. Hatto, eng e’tiqodli genetiklar ham tabiiy moyillikni, layoqatni, muvaffaqiyatni ko‘p sonli omillardan biri deb hisoblashadi.

Tajriba o‘zini fido qilish, mashqlar tufayli “tug‘ma in’omi” bor odamlardan ustun kelishi mumkinligini ko‘rsatadi. Ilk yoshdan ota-onalar g‘amxo‘rligi jamiyat va tengdoshlarini rag‘bati shubhasiz, iste’dodli bolalardan ko‘ra muvaffaqiyatga erishishini ta’minlash mumkin. Asosiy masalaga qaytadigan bo‘lsak, shu narsani ta’kidlash lozimki, siz tabiiy

in’om hisoblangan qobiliyatni modellashtirish orqali xohlagan strategiya bilan ishlashingiz mumkin. Bu o‘zini “genetik qoloq” deb hisoblaganlarda umid tug‘diradi. Shunday qilib, siz har qanday iste’dod yoki in’om, manbasidan qat’iy nazar modellashtirishni asosini tashkil qiladi, deb hisoblashingiz kerak (Maxmudova, Z. 2021, Elov, Z. 2022, yanvar).

Modellashtirish yo‘li bilan biz takomillashish chegarasini kengaytirishimiz kerak, chunki boshqa odamlari bilan strategiyalarni almashamiz. Odamlar ko‘pincha o‘zining e’tiqodi va qadriyatlarini oddiy gaplashishda ochib tashlaydi (Elov, Z. 2021). Siz ularni faqat eshitishingiz “uchirma gaplar”ga e’tiboringizni qaratishingiz lozim. Undan tashqari, siz “nega?”, “nimaga bu muhim deb hisoblaysiz?” yoki “nega sizda shunday sezgi paydo bo‘ladi?” kabi savollarni berishingiz, bunday savollar sizni e’tiqodni va qadriyatlarni tushinishingizga olib keladi.

Barcha ko‘nikmalar paketini modellashtirishga intiling, boshqa holatda asosiy elementlarni tushirib qoldirishni tavakkal qilishingiz mumkin. Odatda, biz o‘zimizni e’tiqod va qadriyatlarimizga yopishib olishga moyilmiz. Bu bizni oddiy kechinmalarimizga tortadi, “avtopilot” singari harakatlanishimizga imkonimiz bor va bo‘layotgan voqea to‘g‘risida o‘ylab o‘tirmaymiz. E’tiqodlarimiz qanchalik chuqurlashgan bo‘lsa, shunchalik kuchli maksimal xulq qamrab oladi, uni o‘zlashtirishimiz qiyinroq kechadi. Muvaffaqiyatni tekshirish, uni “modellashtirish” mumkin.

NATIJALAR.

Neyrolingvistik dasturlash tufayli o‘zgalar mahoratini u yoki bu qirralarini namoyon qilishimiz mumkin va yaxshilarini topib ularning strategiyasidan foydalanish imkoniyatiga egamiz. Ularning mahoratini o‘zlashtirib amaliyotda qo‘llashingiz mumkin. Ularni usullarini hamda “tug‘ma qobiliyatlarini” ijaraga olib o‘zingizni o‘rganishingizni tezlashtirishingiz ko‘p yillar sinash va xato yo‘li bilan olayotgan narsalarni tezda o‘zlashtirib olishga erishasiz. Vaqti-vaqti bilan sizda boshqa odamlarni strategiyasini aniqlashga intilish paydo bo‘ladi.

Quyidagilar unga sabab bo‘lishi mumkin:

1. Takomillashgan xulqni modellashtirish. Biz faqat uni harakatini aniq kamaytirishni o‘rganishimiz kifoya qilmaydi. Balki, u qanday fikrlashini tushinishimiz kerak. Ehtimol, u o‘zi ham qanday fikrlash jarayoni takomillashuvga olib kelishini bilmaydi (o‘zidan o‘zi shunday bo‘layapti, qanday bo‘layotganini bilmayman). Shuning uchun unga muvofiq strategiyasini olmoq zarur.

2. Psixoterapevtik amaliyotda mijozning strategiyasini bilishimiz bizga noxush xulqni “o‘chirib tashlash” va inkor qilish imkoniyatini beradi, uning tanlagan strategiyasini samarasiz qiladi. Strategiyani o‘chirib tashlaganingizdan keyin uning xulqi ham o‘zgaradi, avvalgi xulqi “yo‘q” bo‘lib, siz tanlagan strategiyani o‘ziga muvofiq tutadi.

Shaxsning psixologik tipiga mos keluvchi reprezentativ tizim. Shaxsning nafas olishi, ovozining tezligi, kuchi, pastligi, lab formasi, tana va harakat turlari, gavdaning turishi, reprezentativ tizimga ya’ni insonning tasavvurlari tizimiga tegishli bo‘lgan tushunchalari orqali shaxsni tiplarga osongina ajratishimiz mumkin. Shaxsning psixologik tipiga mos keluvchi reprezentativ tizimga ajratish 1. 1. va 1. 2. -jadvallarda keltirilgan.

1. 1. -jadval

Shaxsning psixologik tipiga mos keluvchi reprezentativ tizim

“Vizual”	
“Kinestetik”	His etish, mustahkam, iliq, sekin, tez olish, tegish.
“Audial”	Ovoz past, balandligi, baland, yoqimli
“Mantiqiy”	Raqam tili bilan aytganda, oqilona, mantiqiy bilama

1. 2. - jadval

Shaxsning psixologik tipiga mos keluvchi reprezentativ tizim

“Vizual”	
“Kinestetik”	
“Audial”	Ko‘zlar tushgan

Ma’lumki, individlarning har qaysisida reprezentatsiyaning bir necha usullari bor, ular orqali turli axborotni oladilar va unda uchta asosiy kirish kanali mavjud: - ko‘rish; - eshitish; - kinestetik. Ko‘rish - nimanidir vizual siymosini yaratishga yordam beradi, - bu visual reprezentativ tizimdir. Audial reprezentatsiyani axborotni ovozli qabul qilish orqali aniqlash mumkin. Shuningdek, nimanidir rel’yefli his qilish rivojlangan kinestetik reprezentatsiyasini aniqlaydi. Aynan, qaysi reprezentativ tizim ilg‘or ekanligini aniqlash uchun faqatgina predikatlarga e’tibor qaratish lozim. Predikatlar bu - u yoki bu individ tajribasining turli qismlarini tavsiflash uchun ishlatiladigan va uning tajribasida bo‘lgan jarayon va munosabatlarga mos keladigan so‘zlar. Axborotni qabul qilish ma’qullangan formasiga ko‘ra, uch reprezentativ tizimli insonlar farqlanadi. Bu - audiallar, kinestetiklar, vizualistlar. Audial axborotni eshitish orqali qabul qiladilar va uning uchun beriladigan materialning balandligi va intonatsiyasi zarur. Nutq va matnda ham predmetning kartinkasini tez tiklashga yordam beruvchi kalit so‘zlar zarur. Kinestetiklarda his qilish, qulaylik, komfort asosiy o‘rin egallaydi. Ko‘rib chiqilgan reprezentativ tizimlar ta’lim jarayonida axborotni qabul qiluvchi tipni o‘zida mujassam etadi. Shu munosabatda ta’limga motivatsiyalashga uning qanday ta’sir etish savolini o‘rganishga qiziqish uyg‘otadi.

XULOSA.

Shunday qilib, neyrolingvistika miya kasallanishining nutqiy faoliyatga ta’siri masalalarini o‘rganadi. Sodda qilib aytganda, neyrolingvistikaning o‘rganish ob’yektlaridan biri afaziya, ikkinchisi neyrolingvistik dasturlash (NLP) dir. Maqolada NLP va inson miyasining asosiy uchta faoliyat bloklari keng tushuntirib o‘tilgan. Ulardan birinchisi pardaning tetiklanishini ta’minlaydi va tanlash, selektiv faoliyat shaklining uzoq amalga oshirish imkoniyatini beradi. Boshqasi axborotni

olish, qayta ishlash va saqlashni ta’minlaydi. Uchinchisi esa faoliyatni programmalashtirish, boshqarish va nazorat qilish vazifasini bajaradi.

Neyrolingvistika uchun ikki til va ko‘p til egalarining (poliglotlarning) miyasi zararlanishi katta material beradi. Bu vaqtda bemor bir tilni ma’lum darajada saqlagan holda, ikkinchi tilni butunlay unutish yoki bir necha tillarning elementlarini aralashtirib yuborishi mumkin. Neyrolingvistika yuqoridagi holatlarni aniqlash bilan, bemorlarni samarali davolash uchun katta imkoniyat yaratib beradi. Lingvistika va tibbiyotning qo‘lga kiritgan yangi-yangi yutuqlari neyrolingvistikaning tekshirish usullarini takomillashtirib boradi. NLP ya’ni neyrolingvistik dasturlash borasida fikrlarimizni bayon etadigan bo‘lsak odam sub’yektiv tajribasining strukturasi bilan ishlaydi. Tashqi dunyodan nimalarni olamiz, nimalarni ko‘ramiz, eshitamiz va sezamiz, ularni quyidagicha tashkil qilamiz:

1. Neyrolingvistik dasturlash - yana ularni tilda qanday ifodalaymiz, natijaga erishish uchun qanday harakat qilamiz, ixtiyoriymi yoki ixtiyorsizmi - ana shularni o‘rganadi;

2. Neyrolingvistik dasturlashni ta’lim jarayoniga tadbiq qilish yaxshi natija beradi, chunki u odamni ichki imkoniyatlaridan samarali foydalanishni o‘rgatadi, o‘qish va o‘rganishni psixologik mexanizmlari bilan ishlaydi;

3. Neyrolingvistik dasturlash nazariyasi va amaliyoti quyidagilarga yordam beradi: shaxsiy o‘zaro munosabatlarni tashkil qilish va yaxshilashga, ishonch in’omini rivojlantirishga, dunyoni ijobiy idrok qilishga o‘tishga, o‘z-o‘zini baholashni ko‘tarishga, o‘tmishdagi salbiy kechinmalarni oqibatlaridan qutulishga, ko‘zlangan maqsadga diqqatini to‘plashga va unga erishishga barcha kuchlarini yo‘naltirishga, yuqori unumdorlik bilan harakat qilishga, o‘z sezgilarini boshqarishga, ko‘zlangan maqsadi bilan ishonchini va qadriyatlar tizimini muvofiqlashtirishga, nomaqbul odatlardan qutulishga, har qanday ishni boshlashda o‘z kuchiga ishonishga, iloji yo‘q bo‘lib tuyulgan narsaga erishishga, mijozlar, buyurtmachilar va hamkasblar bilan o‘zaro tushinishga erishishga, paydo bo‘lgan muammolarni ijodiy yechishga, avval qo‘rquvga sabab bo‘lgan omillardan huzurlanishga, o‘z vaqtini samarali boshqarishga, hayotni to‘la aks etishini mustahkamlash va chuqurlashtirishga, boshqalarni hayron qoldiradigan sifatlarga erishishga, hayotdan ko‘proq huzurlanishga xizmat qiladi, deb hisoblaymiz.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

Ковшиков, В. А. , Пухов В. П. (2007). Психология. Теория речевой деятельности: Учебник для вузов. – М. : Астрель, АСТ, 2007. – 318 с.

Залевская, А. А. (1999). Введение в психолингвистику: Учебник для студентов высших учебных заведений. – М. : Российский гос. гуманит. – С. 25.

Белянин, В. П. (2000). Основы психолингвистической диагностики (модели мира в литературе). – М: Тривола. – С. 8-9.

Ковшиков, В. А. , Пухов. В. П. (2007). Психология. Теория речевой деятельности: Учебник для вузов. – М. : Астрель. – 318 с.

Юлдашев, М. М. (2009). Бадиий матннинг лингвопоэтик тадқиқи: Тошкент, 2010. – Б. 49-70.

Креолб, (2006). Африка мамлакатларида африкаликларнинг тубжойли бўлмаган, келгинди халқ вакиллари билан бўлган никоҳларидан туғилган авлодлар: Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 2-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Б. 416.

Маҳмудов, Н. (2012). Тилнинг мукаммал тадқиқи йўлларини излаб: Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент. – № 5. – Б. 6-7.

Kamolova, N. (2021). Nutqning nervolingivistik tahlili: Mag. Dissertatsiya, Andijon. 82 b.

Alicia Luque, Kara Morgan-Short. (2021, February) . The relationship between cognitive control and second language proficiency: Journal of Neurolinguistics, Volume 57. https://doi. org/10. 1016/j. jneuroling. 2020. 100956.

Luyao Chen, Chenyang Gao, Zhongshan Li, Emiliano Zaccarella, Angela D. Friederici, Liping Feng. (2023, May). Frontotemporal effective connectivity revealed a language-general syntactic network for Mandarin Chinese: Journal of Neurolinguistics, Volume 66. https://doi. org/10. 1016/j. jneuroling. 2023. 101127

Maxmudova, Z. M. , Olimov, L. Ya. (2021). Social Psychological Characteristics Of Psychological Defenses Manifested In Adolescents In Extreme Situations: Вестник интегративной психологии журнал для психологов. Выпуск № 22. С 233-237.

Elov, Z. S. (2021, November). Causes and analysis of suicidal thoughts among adolescents: EPRA International Journal of Research and Development. Volume: 6. , p. 75-76.

Elov, Z. S. (2022, january). Psychological influence of speech disorders and the causes that cause them on the child's psyche: Inderscience research, volume: 3. P. 39-42.

Elov, Z. S. (2021). Қадимги халқлар урф-одатлари ва ривожланган жамиятда ўз жонига қасд қилишнинг ижтимоий психологик сабаблари: Тарих ва бугун (қадимги халқлар урф-одатлари ва бугунги замон) Жамият ва инновациялар. Б. 169-173.

EXTENDED ABSTRACT

A NEUROLINGUISTIC APPROACH TO SPEECH

In this article, an approach to linguistics, i. e. , neurolinguistics, which has been achieving effective results in an organic relationship with the neurology department of medicine, is considered. We know that the speech information process, that is, the process of giving information to each other and receiving information from each other with the help of mutual speech, is considered the object of study of several sciences. In particular, this process has been widely studied by the sciences of linguistics and psychology. The article examines and illuminates the scientific research conducted in this direction since the emergence of neurolinguistics and the opinions of scientists regarding neurolinguistics. The article also discusses neurolinguistic programming, modeling, representative system corresponding to a person's psychological type, and its specific features. The researches of the world's leading scientists on the problem of neurolinguistic programming are reviewed.

Thanks to neuro-linguistic programming, we can reveal one or another aspect of other people's skills, and we have the opportunity to find good ones and use their strategies. You can learn their skills and put them into practice. By borrowing their methods and "innate abilities" to accelerate your learning, you'll be able to quickly master what took years of trial and error. From time to time, you have the urge to out-strategize other people.

It can be caused by:

1. Improved behavior modeling. It is not enough that we only learn to precisely reduce the movement of it. Maybe we should understand how he thinks. Maybe he doesn't even know what kind of thought process leads to improvement (it just happens by itself, I don't know how). Therefore, it is necessary to take a strategy accordingly.

2. Knowing the client's strategy in psychotherapeutic practice gives us the opportunity to "delete" and deny the unpleasant behavior, making his chosen strategy ineffective. After you delete a strategy, its behavior will also change, its previous behavior will be "none" and it will keep the strategy you selected accordingly.

For neurolinguistics, the brain damage of bilingual and multilingual people (polyglots) provides a lot of material. At this time, the patient can completely forget the second language or mix elements of several languages while preserving one language to a certain extent. Neurolinguistics, by identifying the above conditions, creates a great opportunity for effective treatment of patients. Recent advances in linguistics and medicine continue to improve neurolinguistics testing methods. If we express our thoughts about NLP, that is, neurolinguistic programming, it works with the structure of human subjective experience. What we receive from the outside world, what we see, hear and feel, we organize them as follows:

1. Neuro-linguistic programming - again, how we express them in language, how we act to achieve results, voluntarily or involuntarily - studies these;

2. The application of neurolinguistic programming to the educational process gives a good result, because it teaches a person to effectively use his internal capabilities, works with the psychological mechanisms of reading and learning;

3. The theory and practice of neurolinguistic programming helps to: organize and improve personal relationships, develop confidence, shift to a positive perception of the world, raise self-esteem, overcome negative past experiences to avoid consequences, to focus on the intended goal and direct all one's efforts to achieve it, to act with high efficiency, to control one's intuition, to coordinate one's belief and value system with the intended goal, to get rid of undesirable habits, to do any work to believe in one's own strength at the beginning, to achieve what seemed impossible, to achieve mutual understanding with clients, customers and colleagues, to creatively solve the problems that have arisen, to overcome the factors that caused fear before, o We believe that it serves to effectively manage one's time, to strengthen and deepen the full reflection of life, to achieve qualities that surprise others, and to enjoy life more.

TANZİMAT ROMANININ KARAKTERİSTİĞİ VE KÜLTÜREL BOCALAMANIN İKİ AKTÖRÜ: FELÂTUN BEY VE BİHRUZ BEY

Doç. Dr. Bahtiyar Aslan

Bandırma On Yedi Eylül Üniversitesi, Balıkesir, Türkiye

ÖZET

Tanzimat Dönemi, Osmanlı Devleti'nin yüzünü Batı'ya döndüğü, dolayısıyla yüz yıllardır "öteki" olarak tanımladığı bir dünyaya öykünmeye başladığı dönemin adıdır. Bu öykünmenin doğru anlaşılması, Batılılaşmanın epistemolojik ve ideolojik temellerinin de doğru anlaşılmasına bağlıdır. Bu bağlamda, Batılılaşmayı konu edinen dönem romanlarının da aynı kriterler göz önünde bulundurularak değerlendirilmesi, genelde Türk edebiyatının Batılılaşma serüveninin, özelde de Türk romanının doğuş macerasının doğru anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Ahmet Mithat Efendi'nin Felâtun Bey ile Râkım Efendi romanının kahramanlarından Felâtun Bey ve Recaizade Mahmut Ekrem'in Araba Sevdası romanının kahramanı Bihruz Bey, dönemin psikolojik, ideolojik ve epistemolojik durumunu yansıtan iki kahramandır. Her iki kahraman da öteden beri yanlış Batılılaşmanın temsilcisi olarak ele alınır. Ancak iki kahraman da aynı zamanda yanlış Doğuludurlar. Felâtun Bey ve Bihruz Bey'in en karakteristik özelliği bu iki kültür ve medeniyet dairesinden birine ait olamamalarıdır. Bu gerçeğin arka planında aslında Tanzimat dönemi aydınlarının yaşadığı düalite/ikilem yatmaktadır. Osmanlı kültür ve medeniyet dünyasına doğmak, ötesi bu kültür ve medeniyet dünyasının içinde büyümek ama sonunda kendisinin karşıtı olan bir dünyanın değerlerini benimsemek zorunda kalmak ya da bunu tercih etmek gibi bir durum vardır. Yaptığımız bu çalışmada, söz konusu iki kahramanın yaşadığı kültürel bocalama/düalite dönemin epistemolojik ve psikolojik şartları göz önünde bulundurularak irdelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Tanzimat dönemi romanı, Alafranga züppelik, Batılılaşma, Felâtun Bey, Bihruz Bey

CHARACTERİSTİCS OF THE TANZİMAT NOVEL AND TWO ACTORS OF CULTURAL AMBİVALENCE: FELÂTUN BEY AND BİHRUZ BEY

Doç. Dr. Bahtiyar Aslan

Bandırma On Yedi Eylül Üniversitesi, Balıkesir, Türkiye.

ABSTRACT

During the period called Tanzimat, the Ottoman Empire turned its face to the West and began to emulate a world that it had defined as "the other" for hundreds of years. The correct understanding of this emulation depends on an accurate understanding of the epistemological and ideological background of westernization. In this context, evaluating period novels as the product of westernization will contribute to understanding the westernization adventure of Turkish literature in general, and in particular, the advent of the Turkish novel. Felâtun Bey, the protagonist of Ahmet Mithat Efendi's Felâtun Bey ile Râkım Efendi, and Bihruz Bey, the protagonist of Recaizade Mahmut Ekrem's Araba Sevdası, are two heroes who reflect the psychological, ideological, and epistemological status of the period. Both heroes are treated as representatives of false westernization. The most characteristic feature of Felâtun Bey and Bihruz Bey is that they cannot belong to both Turkish and western culture and civilization circles. Behind this fact lies the duality/dilemma of the Tanzimat-era intellectuals. This is the experience of being born into the world of Ottoman culture and civilization. In this study, we will examine the epistemological and psychological conditions of the period in which the two heroes live.

Keywords: Tanzimat period novel, Alafranga dandy, westernization, Felâtun Bey, Bihruz

GİRİŞ

Tanzimat dönemi modernleşme teşebbüslerinin edebiyata yansımalarını, farklı edebî türler üzerinden izlemek mümkündür. Bu dönemde kaleme alınan romanlar, bir taraftan Batılılaşma hamlelerini gösterime sunan özellikleri, bir taraftan da yerliliği yansıtan tarafları ile hem biçimsel hem de içerik bakımından "arada kalmışlığın" göstergeleri olmuşlardır. Cemil Meriç roman için; "… bu edebî tür, bir buhranın, bir

uyuşmazlığın, reelle ideal arasındaki bir nispetsizliğin çocuğu. İçtimai bir sıhhatsizlik, hiç değilse, bir tedirginlik alâmeti. Sınıf kavgaları ile sahneye çıkışı bundan. İnanmış bir toplumda, pürüzlerini yok etmiş bir toplumda, hayalî çözüm yolları aramaya ihtiyaç duymayan bir toplumda romanın ne işi var?" (Meriç, 1998, s. 287–288) der. Bu değerlendirme, Türk romanının doğuşunun Tanzimat yıllarına denk gelmesinin bir tesadüf olmadığını net bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu bağlamda Cemil Meriç'in hükümlerinin aynen Tanzimat için de geçerli olduğunu söylemek mümkündür. Gerçekten de Tanzimat, bir buhranın, bir uyuşmazlığın, reelle ideal arasındaki nispetsizliğin çocuğudur ve ortada içtimaî bir sıhhatsizlik, hiç değilse bir tedirginlik olmasa Tanzimat'a ihtiyaç duyulmayacaktır. Bu noktada Türk romanı ve Tanzimat'ı doğuran şartların Batı'daki anlamıyla -sınıf kavgası dışta tutulursa- aynı oluşuna şaşmamak gerek. Buna rağmen Berna Moran'ın da dediği gibi; bizde roman, Batı'da olduğu gibi feodaliteden kapitalizme geçiş döneminde burjuva sınıfının doğuşu ve bireyciliğin gelişimi sırasında tarihsel, toplumsal ve ekonomik koşulların etkisi altında yavaş yavaş gelişen bir anlatı türü olarak ortaya çıkmamıştır (Moran, 1994, s. 9). Burada üzerinde durulması gereken şey, kapitalizm ve modernizmin aynı bilincin ürünü olduklarıdır. Her ikisinde de insanla eşya arasındaki ilişkinin yeniden ve aynı yönde düzenlenmesi söz konusudur. Dolayısıyla Berna Moran'ın tespiti doğru olmakla beraber eksiktir. Tanzimat'ın bir modernleşme projesi ve girişimi olduğu gerçeğini göz önünde bulundurursak hiç değilse kapitalizmi doğuran bilince benzer bir bilincin varlığından söz etmek mümkün olabilir. Öte yandan her ne kadar bizde roman, Batı'dan yapılan tercümeler ve taklitlerle başlasa da Türk aydını ve okuyucusunun, Tanzimat döneminde roman öncesi anlatılarla tatmin olduğu sonucu da çıkarılmamalıdır. Klasik Türk şiirinde öteden beri baş gösteren çözülme ve gözden düşme, anlatı geleneği çerçevesinde düşünülürse, mesnevînin gündemden düşmeye başlaması da Türk aydınının geleneksel anlatılarla tatmin olmayan bir psikoloji içine girdiğini göstermesi bakımından manidardır. Dolayısıyla, geleneksel anlatı türleri ya hayattan çekilecek ya da ister istemez başka bir türe evirilecekti. Batı'dan roman türünün alınması bu noktalar göz önünde bulundurulduğunda daha anlamlı bir hâl alacaktır.

Batı'da ortaya çıkış kıstasları esas alındığında, romanın Türkiye'de doğuşunun doğal bir süreçten sonra gerçekleşmediği söylenebilir. Toplumumuzun romanla tanışması, Batı'da gerçekleştiği gibi kapitalizmin yükselişi, burjuva sınıfının oluşması ve ferdiyetçiliğin gelişmesiyle alâkalı bir durum değildir. Romanın ortaya çıkışı gerçekten de Batı'nın burjuvalaşmasıyla paralel gelişen bir hadisedir ve Jale Parla'nın deyimiyle yeni bir ideolojinin (liberalizmin) ve yeni bir

epistemolojinin (ampirik pozitivizmin) temel ilkelerini yansıtır (Parla, 2006, s. 9). Ancak bir türün oluşumunun toplumsal ve tarihsel şartlarının başka, o türü tanımanın başka bir şey olduğunu unutmamak gerekir. Bu tür bir yargı, toplumumuzun roman türüyle tanışması için toplumsal ve tarihsel birtakım aşamalardan geçmesi gerektiğine işaret ediyor. Bu gerçeği dikkatimizden uzak tutmayarak Türk romanının Batılılaşmanın ve değişen şartların bir sonucu, bir yönü olarak Şemsettin Sami, Nâmık Kemal, Ahmet Mithat gibi yazarların eliyle çeviriler ve taklitlerle başladığı gerçeğini tekrarlayalım (Moran, 1994, s. 9). Batılı anlamda roman ve hikâyelerin ortaya çıkmasından hemen önce klasik edebiyat anlayışından modern anlayışa geçişin izlerini bünyelerinde taşıyan bazı ara dönem eserlerinin de kaleme alındığını unutmamak gerekir. Emin Nihat Bey'in Müsameretnâme'si, Muhayyelât-ı Aziz Efendi ve Ermeni harfleriyle basılmış bazı hikâyeler bunlar arasındadır (Enginün, 2006). Bu eserler, bizde Batılı anlamda romanın birden ortaya çıkmadığını, az da olsa bir geçiş, bir hazırlık döneminin yaşandığını göstermesi bakımından önemlidir.

Türk romanının ortaya çıkış sürecinde çevirilerin de önemli bir rolü olduğunu gözden uzak tutmamak gerekir. Bu çeviriler vasıtasıyla bir yandan Türk yazarı tür hakkında bilgi ediniyor, bir bakıma romancı olma yolunda adımlar atmaya başlıyor, bir yandan da Türk okuyucusu romanla tanışıyor ve okuyucu olarak yetişiyordu. Dolayısıyla ilk Türk romanlarının istikametini ve çerçevesini bu tercümelerin belirleyeceği muhakkaktır. Böyle olmakla birlikte ilk romanlarımızda klasik anlatı geleneğimizin çeşitli yönlerden etkisinin devam ettiğini görürüz. Gerek halk hikâyelerinin gerekse de divan edebiyatı çerçevesinde yazılan manzum hikâyelerin etkisinin ilk romanlarımızda konu, anlatım biçimi ve üslûpta etkisini sürdürdüğünü görürüz. Robert P. Finn'in deyişiyle; İlk Türkçe romanlar, Fransız örneklerinden yola çıksalar da hem şekil hem gelişme açısından Yakındoğu hikâye geleneği ile klasik Osmanlı şiirinin, yani divan geleneğinin zengin entelektüel içeriğinden kaynaklanan birtakım örnekleri de barındırırlar (Finn, 1984, s. 9). Bunun böyle olmasının izahı değişik birçok açıdan yapılabilir elbette. Ancak Osmanlı aydınının zihinsel ikiliğini göstermesi bakımından da ayrıca bir önem taşır ve bu durum son derece doğal kabul edilmelidir. Öte yandan, romancının muhatabı olan kitlenin de belli alışkanlıklarının olduğunu, bu alışkanlıklardan bir anda kurtulmanın mümkün olmadığını da unutmamak gerekir.

Tanzimat romancısının temel problemlerinden biri de okurun eğitimi problemidir. Tanzimat romancısının, okurunu eğitirken, onun anlatı alışkanlığını radikal bir biçimde ortadan kaldırması mümkün değildi. Geleneksel anlatım biçimlerinin önemi bu noktada bir kat daha

artmaktadır. Tanzimat romancısı, okurunu başka bir dünyanın anlayışını, duyuşunu yansıtan Batılı romanın dünyasına çekebilmek için bir ara yol bulmak zorundaydı. Bu yolu da şekillendiren yine kitlelerin kültürel ve edebî birikimi olacaktır. Romancının muhatap kitlesini halk ve divan edebiyatı geleneğine bağlı, birikimlerini bu iki geleneğin nispeten farklı kuralları içinde edinmiş iki ayrı kitle oluşturmaktadır. Dolayısıyla okura ulaşmanın ya da okuru yeni türe çekmenin yolu, bu iki birikimin de Batılı romanla bir arada yorumlanmasıdır.

Ahmet Mithat, Şemsettin Sami ve Namık Kemal gibi roman türünde eser veren ilk yazarlarımızın, roman ve geleneksel anlatı türleriyle ilgili görüşleri, Tanzimat aydınının psikolojisinin hatta epistemolojisinin belirlenmesi açısından önemlidir. Berna Moran'ın da işaret ettiği gibi Şemsettin Sami, "Şiir ve Edebiyattaki Teceddüd-i Âhirimiz" adlı yazısında geleneksel anlatılarımızı kaba ve çocukça şeyler olarak niteler. Aynı yazıda Batı ile Doğu'nun çeşitli açılardan karşılaştırıldığını görürüz. Medeniyet açısından Batılıların çok gerisinde olduğumuzu, kendimize has bir yol tutmaya muhtaç olmadığımızı, herkesin gittiği yol ortadayken başka yol aramaya lüzum olamadığını söyledikten sonra Şemsettin Sami şöyle devam eder:

"İçimizde ümem-i garbîyenin elsine ve ahvâline vâkıf olmayan bazı adamlar onların vapurlarını, demiryollarını, telgraflarını ve masnûâtlarını ve sair maddî ve zâhirî eserlerini görerek, yalnız sanayi'de kemallerini teslim ederlerse de ulûm ve maarifte ve hele şiirde, edebiyatta, tarihte, mantıkta, sarf ve nahiv ve maânîde bizim ka'bımıza varmaktan çok geri ve dûn bir mertebede bulunduklarına mutekiddirler ve bu zehâb-ı bâtıllarını tashîh etmeğe de rıza ve arzuları olmayıp, bu fikirlerinde o kadar mutmain görünürler ki kendilerine her ne kadar aksi edille ve âsâr gösterilse, yine inanmazlar ve bildiklerinden caymazlar" (Sami, 1994, s. 321).

Şemsettin Sami, medeniyetin tek yönlü bir olgu olmadığını, tekniğin bunun sadece bir tarafı olduğunu vurgulayarak, meseleye sadece teknik açıdan yaklaşanları eleştirir ve sosyal ilimler ve eğitim alanında da Batılıların bizden çok üstün olduklarını iddia eder. Yazının devamında ise Batılı yazar ve şairlerin eserleriyle bizim geleneksel anlayışımızı karşılaştırır. Şemsettin Sami'nin söz konusu yazısı, Tanzimat aydınının Batı karşısındakipsikolojisini ortaya koyması bakımından önemlidir. Bu yazının arka planında büyük bir yenilgi psikolojisinin yattığı ve bu yazının sahibinin karşısındakine nazaran daha aşağı bir seviyeden konuştuğu açıktır. Bu psikoloji, hâkim bir psikolojidir ve Tanzimat aydınından Meşrutiyet ve Cumhuriyet aydınına hatta günümüz aydınına kadar sirayet etmiştir.

Namık Kemal de romanla ilgili düşüncelerini kaleme alırken geleneksel anlatı türlerine temas eder ve onlarla ilgili görüşlerini sergiler. Romanın yeniliğine vurgu yaptıktan sonra eski eserlerimiz arasında İbret-nümâ, Muhayyelât ve Aslı ile Kerem, Ferhad ile Şîrîn gibi birtakım hikâyelerin olduğunu söyler ve romanın kendine göre tarifini verir: "…romandan maksad güzerân etmemişse bile güzerânı imkân dâhilinde olan bir vak'ayı ahlâk ve âdât ve hissiyât ve ihtimâlâta müteallik her türlü tafsilâtıyla berâber tasvîr etmektir"(Yetiş, 1989, s. 347). Namık Kemal'in roman için yaptığı tarifin öncesinde; Fakat kitabhâne-i âdâbımızda mevcud olan birkaç tercümeden anlaşılacağı vechile demesi bu tarifin kaynağının da Batı'dan yapılan tercümeler olduğunu gösteriyor. Bu tariften sonra eski şiirimize yaklaşım tarzını geleneksel anlatılarımıza da uygular ve hikâyelerimizin olağanüstülük özelliğinden hareketle şiddetli bir eleştiri getirir:

"Halbuki bizim hikâyeler tılsım ile define bulmak, bir yerde denize batıp sonra müellifin hokkasından çıkmak, âh ile yanmak, külünk ile dağ yarmak gibi bütün bütün tabî'at ve hakîkatin hâricinde birer mevzu'a müstenid ve sûret-i tasvîr-i ahlâk ve tafsîl-i âdât ve teşrîh-i hissiyât gibi şerâit-i âdâbın kâffesinden mahrûm olduğu için roman değil koca karı masalı nev'indendir" (Yetiş, 1989, 347–348).

Bu eleştiriye hâkim olan bilincin, tabiatı ve gerçekliği öne alan bir bilinç olduğu açıktır. Bu bilincin, Namık Kemal'in "kocakarı masalı" dediği anlatıların yaratılmasına, yaşatılmasına ve aktarılmasına aracılık eden bilinçle çok farklı olduğu da ortadadır. Bu bile Tanzimat aydınının içine düştüğü ikilemi ortaya koymak için yeterli bir örnektir. Çünkü Renan Müdafaanâmesi ile İslâmiyet'i savunan bir bilincin aynı zamanda İslâm medeniyeti dairesinde teşekkül etmiş olan edebî eserlere ve bu medeniyetin edebiyat anlayışına bu kadar şiddetli saldırmasının başka türlü izahı mümkün görülmemektedir. Her iki yazarın da gerçekliğe, inandırıcılığa vurgu yaptıklarını görüyoruz. Bunun, dünyayı yeni bir algılama ve yorumlama şekli olduğu açıktır. Osmanlı aydını artık dünyaya gerçekliğin -tarifini kendi medeniyetinin ötekisi olan bir medeniyetin yaptığı- penceresinden bakacaktır. Bu bakış açısına uymayan şeyleri şiddetle reddedecek ve aşağılayacaktır. Osmanlı aydını kendi içinde bir zihniyet devrimi gerçekleştirmektedir. Her devrim gibi bu devrim de sancılı olacak, birtakım travmalar yaratacak; yerleşmesi, içselleştirilmesi zaman alacaktır.

Tanzimat Fermanı, Batılılaşmanın devlet eliyle tescili anlamına geliyor ve bu yöndeki girişimlere meşruluk kazandırıyordu. Fermanın ilanıyla birlikte o güne kadar Osmanlı için "yabancılık" ve "düşmanlık" kavramlarını içinde barındıran hatta "kâfir" olarak nitelenen, dolayısıyla

"öteki" konumunda olan bir kültür ve medeniyete doğru bir yönelişin gerekliliği açık açık itiraf ediliyordu. Üstelik bu, varoluşu sürekli kılmak için yapılıyordu. Diğer bir deyişle, törensel bir yenileşme görüntüsünün arkasında uğursuz bir yenilmişlik ve yabancılaşma duygusu yatıyordu (Parla, 2006, s. 10). Tanzimat'ın amacının ne olduğunu Jale Parla, Şinasi'ye yaptığı bir atıfla şöyle açıklar: "Şinasi'nin deyişiyle Asya'nın aklı pirânesi ile Avrupa'nın bikr-i fikrini izdivaç ettirmek" olduğuna göre; Asya'nın erkek, Avrupa'nın kadın olarak şahıslandırıldığı bu evlilik eğretilemesinde egemen olan, Doğu'nun mutlakçı düşünce sistemidir. Jale Parla yazısının devamında Namık Kemal'den de bir örnek vererek Tanzimat yazarlarının Batılılaşmayı erkek egemen bir evlilik birleşmesinin edilgin öğesi olarak gördüklerini söyler (Parla, 2006, s. 17). Bu tespitten de anlaşıldığı gibi, Tanzimat yazar ve aydınlarının zihninde eşitlikçi bir Batılılaşmanın olmadığı açıktır. Böyle bir yaklaşıma sahip bir ruhun çatışma düşüncesini kendi içinde barındırdığı da muhakkaktır. Dolayısıyla ilk dönem Türk romanlarının temel meselesini Batılılaşmanın, Doğu-Batı çatışmasının oluşturması kaçınılmazdır. Batılılaşmanın doğrudan romanın dünyamıza giriş sebebi olması da bu durumu kaçınılmaz kılmaktadır.

Ahmet Hamdi Tanpınar'ın da dediği gibi bu dönem yazarlarımız romancı muhayyilesiyle doğmuş yazarlar değillerdi (Finn, 1984, s. 17). Buna toplumsal şartların Tanzimat Romanının Karakteristiği ve Kültürel Bocalamanın İki Aktörü: Felâtun Bey ve Bihruz Bey romanın gelişmesine uygun olmamasını, ortada bir roman hatta ciddi bir nesir geleneğinin bulunmamasını da eklersek, dönem yazarlarının kahraman yaratma konusunda neden yetersiz kaldıklarının izahı daha kolay olur. Bunun yanı sıra da dinî ve ahlâkî anlayışın ifşayı yasak eden yaptırımlarını da burada zikretmekte fayda vardır. Dolayısıyla dönem romanlarında Tanzimat'ın, Batılılaşma sorununun insanlar üzerinde yarattığı kültürel ve ahlâkî bunalımın, parçalanışın, kopuşun, yabancılaşmanın tam olarak yansıtıldığından bahsetmek mümkün görünmüyor. Bu dönem romanlarında karakter yaratma hususunda ciddi teknik problemler olmakla beraber, bu çatışmayı yansıtma noktasında büsbütün başarısız saymak da doğru değildir. Ancak kendi şartları ve imkânları içerisinde dönemin ruhunu yansıtan birtakım kahramanlardan söz etmek mümkündür.

Ahmet Hamdi Tanpınar, Tanzimat sonrası devirden söz ederken, bu devrin bir özelliğinin de memlekette gittikçe kuvvetini arttıran bir ikiliği doğurması ve bu ikiliğin memleketin manzara ve ruh bütünlüğünü kırması olduğunu belirtir. Bugün bile halk dilinde ve hatta fikir hayatında o zamanlardan kalan "alafranga" ve "alaturka" (mûsikîde olduğu gibi),

"eski" ve "yeni" (zihniyet meselelerinde) tabiriyle ifade edilen bu ikilik realitesinin Tanzimat'ın en büyük fatalitesi olduğunu öne sürer (Tanpınar, 1988, s. 136). Tanpınar'ın bahsettiği ikilik, en genel anlamıyla Doğu-Batı ikiliğidir. Yukarıda örnek olarak verilen ikiliklerden alafranga ve yeni, Batı'yı; alaturka ve eski, doğrudan Doğu'yu çağrıştırmaktadır. Tanzimat'tan günümüze kadar sosyal hayatın bütün alanlarında farklı ölçülerde de olsa kesintisiz bir biçimde varlığını hissettiren bu ikilik, doğal olarak ilk andan itibaren edebiyatı da etkisi altına almıştır.

Türkçede ilk romanın yazılışı Batılılaşmanın resmî olarak kabulü anlamına gelen Tanzimat'ın ilanından otuz küsur sene sonra, 1872'dedir. Bir edebî tür olarak romanın, doğuşunun Batı'da burjuvalaşmayla eş zamanlı olduğuna, yeni bir ideolojinin (liberalizmin) ve yeni bir epistemolojinin (ampirik pozitivizmin) temel ilkelerini yansıttığına (Parla, 2006, s. 9) yukarıda değinmiştik. Burada üzerinde durulması gereken iki kavramdan biri olan liberalizm; devlet, toplum ve birey arasındaki tüm ilişkilerde bireyin hak ve özgürlüklerini öne çıkaran; her bireyin vicdan, inanç ve düşünce özgürlüğünün tanınması gerektiğini savunan (Güçlü, Uzun, Uzun ve Yolsal, 2003, s. 890) bir öğretidir. Ampirik pozitivizm ise; "her türden bilgi araştırmasının kayıtsız koşulsuz olgulara ya da gerçeklere dayandırılması gerektiğini savunan; bilgi edinme sürecinde yalnızca olgular dünyasını, onun temelini oluşturan deneye açık yasaları esas alan; kurgusal metafiziğin açıklamalarının ilkece doğrulanıp sınamaya açık olmadıklarından ötürü anlamsız olduklarını ileri süren; deneyle denetlenemeyen soruları sözde sorular olarak niteleyen; yanıtı sorunun kendisinde içerilmeyen soruları gerçek soru olarak görmeyerek bütün metafizik soruları dışlayan…" (Güçlü ve ark. , 2003, s. 1060–1061) felsefe anlayışıdır. Liberalizm ve ampirik pozitivizmin ilkelerine dikkat edecek olursak, her iki öğretinin de sekülarizasyona hizmet ettiğini görebiliriz. Bu noktada Tanpınar'ın bahsettiği ikiliğin dönemin aydınları açısından epistemolojik bir ikilik özelliği de taşıdığı söylenebilir. Tanzimat dönemi romancısı, yazarken bir yandan içinde büyüdüğü anlatı geleneğinin pozitivist olmayan ilkeleriyle, bir yandan da Batılılaşmanın, çağdaşlaşmanın bir gereği olarak gördükleri romanın seküler ilkeleriyle kuşatılmış durumdaydı. Sosyal hayatın bütün alanlarına sirayet eden bu ikiliği Daryush Shayegan bir Doğulu düşünür olarak şu şekilde ifade eder;

"Düşünce ustalarım öteki dünyada daha çok mevcut olabilmek için bu dünyadan çekilmemi öğütlerken, modern ustalarım, aksine, deneyle doğrulanmayan hiçbir şeyi kabul etmememi, dogmacı a priori'lerden ve arzularını gerçeklik zanneden düşlerden kendimi sakınmamı öğütlerler" (Shayegan, 2002).

Shayegan'ın "düşünce ustalarım" dediği ustaların, Doğu'nun hikmet söyleyen mutasavvıfları olduğunu öğütlediklerinden çıkarabilmek mümkündür. Türk aydınının gerek Tanzimat döneminde, gerekse de günümüzde içinde bulunduğu epistemik bunalım Shayegan'ın ifade ettiği durumla benzerlik arz etmektedir. Bir farkla ki, Tanzimat aydınları içinde bulundukları durumun Shayegan kadar farkında değillerdir. Jale Parla konuya dair; "Tanzimat'ın Osmanlı kültürel yaşamında Doğu ve Batı normları arasında bir ikilem yarattığına ilişkin yaygın bir kanı giderek klişeleşti ve Tanzimat kültürünü 'ikilemli bir kültür' olarak damgaladı. Oysa böyle bir ikilem var gibi görünse de, Beşir Fuad'a kadar Tanzimat yazarlarının bu tür bir ikilemden ciddi biçimde etkilendiklerini, hatta ikilemin kutupları arasında gidip geldiklerini bile söyleyecek durumda değiliz" (Parla, 2006, s. 9) der ve Orhan Okay'ın "mülemma" tespitinin daha geçerli olduğunu ileri sürer. Kanaatimizce Okay'ın yaptığı "mülemma" tespiti bu ikilemin varlığını zayıflatmaktan çok kuvvetlendiren bir tespittir. 1 Mülemmanın sözlük anlamı, renk renk, alacalı demektir. Edebiyatta, Türkçe, Arapça ve Farsça mısralardan oluşan şiirlere mülemma denirdi. Daha çok gazel nazım şeklinde kullanılan mülemmada beytin bir mısraı Türkçe ise diğeri Arapça ya da Farsçadır. Üç dilin birden kullanılmasına çok az tesadüf edilmiştir (Pala, 2002, s. 352). Görüldüğü gibi, mülemmada dilin ya da renklerin iç içe girmesi, kaynaşıp yeni bir bütün oluşturması söz konusu değildir. Ancak renkler ya da mısralar farklı ve yan yana/alt altadır. Okay, iki kültürün aynı bünyede olmalarına rağmen, iç içe girip yeni bir bütün oluşturmadan devam ettiklerine vurgu yapıyor. Okay'ın da vurguladığı gibi bir sentezden söz etmek mümkün değildir. Şu hâlde, iki renk aynı bünyede de olsa kendi özelliklerini sürdürmektedir.

Tanzimat aydını bu iki rengin birine (Osmanlı kültürüne ve Osmanlı'nın ait olduğu medeniyete) organik olarak bir bağ ile, diğerine ise (Batı kültür ve medeniyetine) yenilik iştiyakıyla bağlıdır. Bunun bir anlamı da iki kültür dairesine tam olarak bağlanamamaktır. Dolayısıyla dönemin aydınlarının, mülemmayı oluşturan iki rengin birleştiği/ayrıldığı çizgide durduklarını –bilinçli ya da bilinçsiz- söylemek daha doğru olacaktır. Bu da Parla'nın ikilemle ilgili tereddüdünün geçerliğini azaltmaktadır. [117]

[117] Okay'ın konuyla ilgili tespiti şu şekildedir: "Tanzimat devrinin hususiyetlerinden biri de Doğu ve Batı medeniyetinin, âdetlerinin, kültürlerinin birbirine karışmasıdır. Buna bir sentezden ziyade eski tabiriyle mülemma demek daha yakışır. Bir kültür unsurunu benimsemek değil, sadece beğenmek, eskiden de vazgeçememek, fakat bir terkibe ulaşamamak. İşte Tanzimat'ın mülemması budur. " Bkz. Orhan Okay, Batı Medeniyeti

Tanzimat aydınının zihinsel dünyasındaki bu ikilemin eserlerine yansıması kaçınılmazdır. Türk romanının ilk döneminin temel karakteristiklerinden birini de bu ikilik teşkil eder.

Kültürel Bocalamanın Edebiyattaki İlk Aktörleri: Felâtun ile Bihruz

Kültürel Bocalamanın Edebiyattaki İlk Aktörleri: Felâtun ile Bihruz Batılılaşma meselesine bir tip etrafında temas eden ilk eser Felâtun Bey İle Râkım Efendi'dir. Eserin kahramanlarından Felâtun Bey, genel olarak alafranga züppe tipinin prototipi olarak kabul edilir. Bununla birlikte "Felâtun, Tanzimat kuşağının, yönetime ya da topluma herhangi katkıda bulunmadan, sürekli genişleyen bürokrasinin saflarında kendine yer bulmuş, ölçülü bir serveti olup iyi bağlantılar kurmuş genç adamlarının tipleştirilmiş halidir" (Evin, 2004, s. 111). Ahmet Mithat Efendi'nin adıyla özdeşleşen roman, iki zıt karakterin Batılılaşma anlayışını ele alan, onların şahsiyetleri ve yaşadıkları olaylar etrafında doğru ve yanlış Batılılaşmayı göstermeye; doğru Batılılaşmanın yollarını gösterip öğretmeye çalışan bir eserdir. Eser, "Felâtun Bey'i tanır mısınız?" sorusuyla başlar. Böylece, daha eserin girişinde Ahmet Mithat'ın romancılığının özelliklerinden biriyle karşılaşmış oluruz. Felâtun Bey, Tophane'de oturan Mustafa Merakî Efendi'nin oğludur. Mustafa Merakî Efendi, Merakî lâkabını her şeye "merakımdır" dediği için almıştır. Mustafa Merakî'nin karısı, kızını (Mihriban) doğururken ölmüştür. Mustafa Efendi, Üsküdar'daki evinden Beyoğlu'na taşınır ve alafranga bir hayat yaşamaya başlar. Ancak yüzeysel bir yaşayıştır bu. Çocuklarını da kendisi gibi yetiştirir, onların da kendisi gibi her modayı takip eden tipler olmasına zemin hazırlar. Ancak onların eğitimiyle yeteri kadar ilgilenmez. Felâtun Bey bir ara kaleme girer fakat düzenli bir şekilde devam etmediği için oradan da bir şey öğrenemez. Babasından kalan mirası har vurup harman saçarak harcamakta, gününü gün etmekle meşgul olmaktadır. Doğru dürüst bir meslek sahibi olamayan Felâtun Bey, günlerini çeşitli eğlence ve dinlencelere taksim etmiştir; Cuma ve pazar günleri seyir yerlerine gider, bunları takip eden günlerde dinlenir. Salı günü ziyaretlere tahsis edilmiştir, çarşambaları ise kaleme uğrar. Ancak kalemde daha çok diğer günler neler yaptığını anlatmakla vakit geçirir. Kız kardeşi de ondan pek farklı değildir. Mihriban Hanım, her şeyi hazır alan, el işi yapmayı bilmeyen, serbest bir kızdır.

Râkım Efendi ise Tophane'de kavaslık yapan bir babanın oğludur ve babasını daha bir yaşında iken kaybetmiştir. Râkım Efendi, Salıpazarı'ndaki üç odalı bir evde annesi ve Fedayi adlı bir Arap cariye tarafından büyütülür. Fedayi evlere hizmetçiliğe giderek, annesi ise oya yaparak, dikiş dikerek evin geçimini sağlar. Bu iki kadın, Râkım'ı

okutacak parayı bu şekilde kazanır. Râkım, Rüştiye'yi bitirdikten sonra Hariciye[118] Kalemine kâtip olarak girer. Yirmi yaşına geldiğinde artık kültürlü ve birkaç yabancı dil bilen bir delikanlıdır. Bir yandan Türkçe dersi verip, bir yandan da Fransızca öğrenen Râkım, vaktini işte ve kitaplar arasında geçirdiği için ciddi bir masrafı olmaz. Fransızcadan çevirdiği bir kitap, ona ciddi miktarda bir para kazandırır, cebi para görür ve gazetelere çeviriler yapıp yazılar yazmaya başlar. Bu arada annesini kaybeder, biriktirdiği bütün parayla Fedayi kalfaya yardımcı olacak genç bir köle kız satın alır. Canan adını verdikleri bu güzel kızı yetiştirmek ve eğitmek, Râkım'ın başlıca işleri arasına girer. Canan da sürekli öğrenmek isteğiyle yaşayan bir kızdır. Yabancı dil öğrenir, piyano kurslarına gider ve kısa sürede kültürlü bir hanım haline gelir. Daha sonra Râkım Efendi Canan'la evlenir.

Roman, iki zıt karakterin Batılılaşma anlayışını ele alan, onların şahsiyetleri ve yaşadıkları olaylar etrafında doğru ve yanlış Batılılaşmanın yollarını göstermeye çalışan bir eserdir. Türk romanının doğuşu veya erken dönemiyle ilgili bir çalışma yapılırken, Felâtun Bey ile Râkım Efendi'den bahsetmeden bir sonuca gitmek mümkün gözükmemektedir. Bunun sebebi, eserin "gerçek anlamda bir çığır açmış olmasıdır" (Belge, 2003, s. 110). Onun çığır açıcılık özelliği, alafranga-alaturka, Doğulu-Batılı, yerli-yabancı gibi bir ikilemi eserinin meselesi hâline getirmesinden, daha doğrusu bu ikilemi bir edebî eserde dile getirenlerin ilkleri arasında yer almasından ileri gelir. Bunun da ötesinde Ahmet Mithat Efendi bu eserinde, bu ikilemin üzerinden giderek doğru Batılılaşmanın reçetesini vermeye çalışmıştır. Yani, eserde bu ikilemelerden birinin diğerine tercih edilmesi söz konusu bile değildir. Dolayısıyla çatışmanın temelini Batılılaşmak-Doğulu kalmak denklemi değil, doğru Batılılaşmak-yanlış Batılılaşmak denklemi oluşturur. Nitekim Berna Moran, Ahmet Mithat Efendi'nin toplumsal sorunlara temas eden eserlerini sayarak bunların en ilgincinin Felâtun Bey İle Râkım Efendi olduğunu söyler ve ilginç saymasının iki nedenini şöyle açıklar: "Birincisi, Batılılaşma sorununu alafranga züppe tipini sergileyerek ele alırken, Türk romanında uzun yıllar kullanılan bu tipi ilk işleyen roman olması… Felâtun Bey İle Râkım Efendi'yi ilginç bulmamın ikinci nedeni, Batılılaşma sorununun Türk romanının kişilerini, kuruluşunu belirlemekte nasıl bir rol oynadığına, aşırı da olsa (daha doğrusu aşırılığından ötürü) iyi bir örnek oluşturması" (Moran, 1994, s. 38–39).

Berna Moran'ın "alafranga züppe tipi" dediği bu tip, Batılılaşmayı yanlış algılayıp yorumlayan ve uygulayan kahramanların genel adıdır

[118] Karşısında Ahmed Mithat Efendi, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1991, s. 343.

(Alver, 2002, s. 252–266). Eserde yanlış Batılılaşmayı temsil eden Felâtun ise alafranga züppenin prototipidir. Dolayısıyla bir bakıma bu tip, birtakım değişikliklerle karşımıza başka eserlerde Bihruz ve Meftun olarak çıkacaktır. Berna Moran, bu tipin geçirdiği gelişimi de ilginç bulur:

"Bu tipin geçirdiği gelişim ilginçtir, çünkü Felâtun, Bihruz ve Meftun aynı kalıptan çıkmış gibi görünürlerse de, aslında farklı züppelerdir ve daha önemlisi bu tip 1920'lere kadar izlendiğinde Peyami Safa ve Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun romanlarındaki Batı hayranı yozlaşmış alafranga insanların Tanzimat'takilerden büsbütün farklı oldukları görülür. Böylece politik ve ekonomik koşulların değişmesi sonucu yeni bir alafranga tipin oluşumunu ve yazarların aşırı Batılılaşma sorununa yaklaşımlarının ideolojik bakımdan nasıl geliştiğini gözlemek olanağını buluruz" (Moran, 1994, s. 39).

Burada politik ve ekonomik koşulların yanı sıra Türkiye'de roman sanatının bu arada gösterdiği gelişimi de dikkate almak lazımdır. Çünkü Ahmet Mithat Efendi'nin yarattığı tipler, romanla yeni tanışan ve anlatma geleneği farklı olan bir toplumda yaratılmış tiplerdir. Dolayısıyla ortaoyunu ve meddah geleneğinin etkisiyle ortaya karikatürize tipler çıkmıştır. Yakup Kadri ve Peyami Safa söz konusu edildiğinde ise Türk romanının geçirdiği tecrübeler devreye girer. Bu süreç içinde Türkiye'de roman sanatının ciddi atılımlar gerçekleştirdiği unutulmamalıdır. Öte yandan aynı zaman dilimi içinde Türkçe de roman dili olma yönünde ciddi mesafeler kat etmiştir. Dolayısıyla tipin gelişiminin ilginçliğinin, biraz da bu karikatürize tipin yerini roman sanatının imkânlarının iyi kullanılmasıyla "gerçekçi" tiplerin almasından kaynaklandığı söylenebilir.

Ahmet Mithat'ın ortaya koyduğu temel karşıtlık, tembellik ve israf ile çalışkanlık ve tutumluluk arasındadır. Yazarın gözünde Batılılaşmanın beraberinde getirdiği tüketim ekonomisine kendini kaptıranlara en iyi örnek, Batılı olmayı çok şık giyinmek, Beyoğlu'nda eğlenmek ve gösteriş yapmak olarak anlayan züppe tipi olduğu için, romanda müsrif adam, aynı zamanda alafranga züppeyi temsil eden Felâtun olur" (Moran, 1994, s. 39). Felâtun Bey'in karşısında ise, konuyla ilgili yazanların hemfikir oldukları gibi Ahmet Mithat Efendi'nin "alter ego"sunu temsil eden Râkım Efendi vardır. Ahmet Mithat Efendi, her fırsatta Râkım Efendi'den yana çıkar, onu koruyup kollar, adeta ona laf söyletmez. Zira "Felâtun Bey'le Râkım Efendi'de Ahmed Midhat Efendi, karşısına idealindeki yerli, ideal Osmanlı tipi Râkım Efendi'yi çıkararak alafranga züppe Felâtun'un davranışlarını, aşırılıklarını, gülünçlüklerini ve hazin sonunu keskin hatlarla, Râkım'dan yana taraf tutan bir alaycılıkla anlatır" (Andı, 1999, s. 119). Dolayısıyla yazarın sözcülüğünü üstlenen Râkım, Batı'nın ulaşmış olduğu ilim seviyesine yükselmek için durmaksızın çalışırken bir taraftan

da geçimini sağlar. Oysa romanda her türlü olumsuz davranışın taşıyıcısı durumundaki Felâtun, yarım yamalak aldığı eğitimle Batılılaşmayı yanlış anlayan bir tip olarak sürekli karikatürize edilir (Tüzer, 2014, s. 144).

Daha isimlerin sembol değerlerinden başlayan bu karşıtlıkta geleneksel anlatılardan gelen düalist yapı hemen her safhada kendini ele verir. Olumsuz sıfatların hepsini üzerinde taşıyan Felâtun Bey, bir bakıma bütün yönleriyle olumlu olarak gösterilen Râkım Efendi'nin, -Murat Belge'nin deyimiyle- "ayakkabılarını parlatmak üzere kullanılan bir bez gibi yerlerde süründükten sonra cezasını görür ve her şeyini kaybeder" (Belge, 2003, s. 113). Böylece fonksiyonunu ifa etmiş olur. Onun asıl fonksiyonu doğru Batılılaşmayı belirginleştirmek için "öteki" konumunda durmaktır.

Felâtun Bey tipi her ne kadar belli bir tercihin sahibi olduğu için çalışmamız açısından önemsiz gibi görünse de, buradaki tercih edişin geri planında ciddi bir fikir ve bilgi birikimi olmadığı için bizi onun tercihinin gerçeklik derecesi üzerinde düşünmeye sevk ediyor. Dolayısıyla bu tipin altı doldurulmamış bir alafrangalıkla ilgili yaptığı bir tercihin, tercihten başka bir şey olması gerekir. Ahmet Mithat Efendi, bu tipi yaratırken âdeta onu entelektüel bilgiden hatta basit hayat bilgisinden bile mahrum bırakmıştır. Dolayısıyla onun iki kültür arasında mukayese yapacak yeteneği bile yoktur. Felâtun Bey, Râkım Efendi ile birlikte döneminin sosyal psikolojisini, iki kültür arasında tercih yapmanın bir problem olarak belirmesini ortaya koymak bakımından ve tersinden de olsa o dönem aydınının doğru Batılılaşma konusundaki düşüncesinin belirmesine hizmet etmesinden ötürü önemlidir. Ahmet Mithat Efendi, eser vasıtasıyla "hâce-i evvel" olarak doğru Batılılaşmanın formülünü vermektedir. Murat Belge konuyla ilgili şunları söyler: "Evet, onun döneminin ya da sonraki dönemlerin bilinen formülünün onun için de geçerli olduğunu söyleyebiliriz: "Garb'ın ilmini ve fennini alalım, öğrenelim; ama kendi değerlerimizden, geleneklerimizden, inançlarımızdan kopmayalım. " Ahmet Mithat da -ötekiler gibi- dönüp dönüp bunu söylemiştir" (Belge, 2003, s. 113).

Felâtun, mükemmeliyet timsali olan Râkım'ın tamamen ötekisi, yani olmadığı her şeydir. Batılılaşmaya heveslidir fakat bu hevesini yarım yamalak bir Fransızcayla ve en moda giysilerle Beyoğlu'nda gezerek tatmin etmeye çalışır.

"Tembeldir; Roman boyunca çalışırken hiç görmeyiz onu. Cahildir; her şeyi birbirine karıştırır; kendi kültürünü, dilini bile doğru dürüst bilmez. Çocuktur; Râkım'ın dediği gibi, başını sonunu düşünmeden hareket ettiğinden komik durumlara düşer. Müsriftir; çok para harcar. Saftır;

kendisini gerçekten sevdiğini sandığı hoppa bir Fransız aktrise tutulmuştur; Râkım'ın uyarmasına rağmen bütün servetini onun uğrunda tüketir. Hem yazar, hem roman kişileri elbirliğince horlar, alay eder, eleştirirler onu. Felâtun, Râkım'ın antitezidir. Görevi, 'ehl-i ırz, edib, mahcup, âlim, kâmil bir zat' olan Râkım'ı daha beyaz gösteren siyahı temsil etmektir" (İnci, 2005, s. 81–82).

Abdullah Uçman eserin önemini şu cümlelerle belirler:

"Görüldüğü gibi Felâtun Bey ile Râkım Efendi romanı edebiyatımızda alafranga tipi işleyen ilk eser olması bakımından ayrı bir önem taşımaktadır. Batılılaşmayı yanlış anlayan ve yanlış değerlendiren, bunları sadece giyim kuşam, eğlence ve Frenkçe kelimeler kullanmaktan ibaret gören ve böylece alafranga olduğunu zanneden bu tipin benzerleri, daha sonraki yıllarda başka romancılar tarafından da sık sık ele alınıp işlenecektir. Ahmet Mithat Efendi romanında alafranga tipin karşısına Batı kültürü ile Osmanlı kültürünü birleştirmiş ideal bir tip olan Râkım Efendi'yi çıkarmış, roman boyunca bu iki tipin birbirine zıt çeşitli vasıflarını mukayese etmek suretiyle de her iki tip hakkında okuyucuda belli bir kanaat uyandırmaya çalışmıştır" (Uçman, 2007, s. 113).

Ahmet Mithat Efendi, Râkım'ın kitabına uydurarak gerçekleştirdiği her şeyi makul karşılar. M. Fatih Andı, Râkım Efendi'nin ahlâk anlayışına dair Tanpınar'a da atıfta bulunarak şunları söyler:

"Zira Râkım Efendi hem eve aldığı cariyesini kendisine âşık ederek evlenir, hem de Buyoğlu'nda Frenk bir metresi (Jozefino'su) vardır. Evlendiği günlerde metresinden de bir çocuğu olur. Ama Ahmed Midhat Efendi, devrin alafranga âdâb-ı muâşeretinden ve Batılı "opportuniste" ahlâkından Tanzimat Romanının Karakteristiği ve Kültürel Bocalamanın İki Aktörü: Felâtun Bey ve Bihruz Bey behreyâb olan Râkım Efendi'sinden tarafa tavır koyar, onun bu kaçamaklarını gerçek alafrangalık'ın cilvelerinden görür. Yazara göre kahramanı 'Koca Râkım'dır, 'Bizim Râkım Efendi'dir" (Andı, 1999, s. 119).

Felâtun Bey, daha romanın başından, babasının anlatıldığı kısımdan başlayarak sürekli kendisine olumsuz sıfatlar yüklenen bir roman kahramanıdır. Ahmet Mithat Efendi, Felâtun Beyin babasının Üsküdar'daki evinden, varını-yoğunu ucuz-pahalı demeden satıp savarak sırf alafranga bir hayat yaşamak için Tophane'nin Beyoğlu'na yakın bir mahallesine yerleştiğini ifade eder, yeni muhitte kurduğu hayat tarzı, kızı ve oğluyla ilgili bilgiler aktarır. Arkasından da Felâtun Bey'in babası Mustafa Merakî Efendi ile ilgili tafsilatın lüzumsuz olmadığını hatırlatır (Efendi, 2015, s. 8-9). Bütün bu tafsilat aslında; "Böyle babanın böyle oğlu olur" demek içindir. Roman boyunca çeşitli olaylar ve durumlar içinde

Felâtun Bey sürekli aşağılanır, gülünç durumlara düşürülür. Yazar, Felâtun Bey'in durumunun insani ve anlaşılabilir bir durum olduğuna dair en küçük bir ihtimale bile yer bırakmaz. Öte yandan yazarın da dâhil olduğu Tanzimat aydınlarının kahir ekseriyetinin alafranga eser verme heveslerinin, Felâtun Bey ve babası Mustafa Merakî'nin psikolojileriyle örtüştüğünü de göz ardı etmemek gerekir.

Alafranga züppe tiplerinden biri de Bihruz Bey'dir. Bihruz Bey, Recaizade Mahmut Ekrem'in Araba Sevdası (1997) adlı eserinin başkahramanıdır. Eser 1896'da basılmıştır. Eserin hikâyesi son derece basittir. Amaç, dönemin İstanbul'unun Batılılaşmayla birlikte edindiği tüketim kültürünü yani savurganlığı ve tembelliği Bihruz Bey tipi vasıtasıyla gözler önüne sermektir. Eserde, Bihruz Bey'in Çamlıca Tepesi'nde yeni açılan bir mesire yerinde genç bir hanımla tanışması anlatılır. Genç hanımın adı Periveş'tir ve Bihruz Bey bu hanıma âşık olur. Bihruz Bey'in asil ve varlıklı bir ailenin kızı olarak hayal ettiği Periveş, aslında basit bir fahişedir. Bihruz, aşkından sararıp solmakta, acı çekmektedir. Sonunda Periveş'e bir mektup yazar. Bihruz Bey'in Keşfi Bey adında yalancılığıyla ünlü bir daire arkadaşı vardır. Bir gün Periveş'ten haber alamadığı için üzülen Bihruz'a onun öldüğünü söyler. Bihruz, büyük acılar içindedir ve ne yazık ki Periveş'in mezarının yerini bile bilmemektedir. Bir Ramazan akşamı Şehzadebaşı'nda dolaşırken aniden karşılaşırlar, Periveş'i önce sevgilisinin kız kardeşi zannederek yanına gider ve ona Periveş'in mezarının yerini sorar. Sonunda, gördüğü kızın Periveş olduğunu, dahası onun düşkün bir kadın olduğunu anlar. Büyük bir hayal kırıklığı ve Periveş'le yanındaki Çengi'nin hakaretleri ve gülüşmeleri arasında oradan uzaklaşır.

Romanın kahramanı yirmi üç-yirmi beş yaşlarında, bir vezir oğlu olan Bihruz Bey, yarım yamalak öğrenim görmüş bir gençtir. Vezir oğlu olması sebebiyle de dadıların, özel hocaların, uşakların ellerinde yetişmiştir. Yazları Çamlıca'da, kışları Süleymaniye'de oturan Bihruz, giyimde, gezmede modayı takip etmekte, lüks mağazalardan alışveriş etmektedir. Züppe olduğu için marka düşkünüdür. Pardösüsü, potinleri hep devrin ünlü markalarındandır. O da tüketim kültürünün esiridir ve sürekli alışveriş eder. Lüzumsuz yere çiftlerce ayakkabı, düzinelerce gömlek, kravat, çorap alır.

"Arabaya düşkünlüğü ise onun maddiyata ne kadar önem verdiğine işarettir. Hayranı olduğu Batı'nın maddi özelliklerine aşırı bir tutkunluğu vardır, Batı'nın ondaki karşılığı çoğunlukla maddi yanıdır; tüketim, giyim-kuşam ve bir de yeni adetlerin gündelik hayatındaki ağır yeri. Bu bakımdan Bihruz, tam bir Batıcı züppe tipini temsil eder. O bir uygarlık

hastalığına yakalanmıştır; ait olduğu dünyaya yabancılaşmış ve hayran olduğu üstün bir uygarlığı taklide kalkışmıştır" (Alver, 2002, s. 259).

En büyük merakı ise pek zarif arabasıyla gezinti yerlerinde dolaşıp kendini göstermek, herkesten daha şık giyinmek, Türkçe cümleler arasında Fransızca sözcükler kullanmaktır. Pek anlamasa da elinde bir Fransızca gazeteyle orada burada gözükmeyi, berber, garson, terzi ve kunduracılarla Fransızca konuşmayı sever.

"Bu, insana hemen Rus toplumunu hatırlatır ve birçok nitelikleri bakımından Bihruz Bey bir Türk Oblomov'u sayılabilir. İkisinde de uygarlık hastalığının aynı çeşidi görülür: kök ve kimlik yoksunluğu. Arada başka koşutluklar da bulunabilir; tutucuların Bihruz Bey'e karşı olan tepkileri Slavofillerin Batıcılara karşı gösterdikleri tepkiyi hatırlatır. Böylece Bihruz Bey sendromu kültürler arası bir boyut kazanıyor. Bunun çerçevesini ise geleneksel kültürlerin dağılması çizer" (Mardin, 1992, s. 38).

Bihruz Bey tipi, yalnız züppeliği yönüyle eleştirilen, alay edilen bir tip değildir. Berna Moran'ın da belirttiği gibi yazar, daha çok onun özendiği bir aşk çeşidiyle alay etmektedir. "Ama bu, Batı'ya özenmenin başka bir şeklidir. Zira bu aşkın kaynağı da romantik Fransız edebiyatıdır ve Bihruz işte bu Fransız romanlarının kahramanlarına hayrandır; onlara özenmektedir" (Moran, 1994, s. 58). Bihruz Bey, Periveş'le karşılaştığı andan itibaren kafasında bir roman kurgusu belirmiştir. O andan itibaren kendisi de, Periveş de birer roman kahramanıdır. Bu, onun gerçeği algılamasına engel olmuştur. Dolayısıyla Bihruz Bey, en baştan beri aslında bir hayal dünyasında yaşamaktadır. "Bihruz, Namık Kemal'in İntibah'ında yerdiği, sonraları Şık ve Şıpsevdi gibi romanlarda da karşımıza çıkan şımarık Osmanlı gencidir. Bu tipin ilk örneklerini meddah, Karagöz ve ortaoyunu gösterilerinde bulabiliriz" (Finn, 1984, s. 89).

Bihruz Bey de tıpkı Felâtun Bey gibi, daha romanın başlangıcından itibaren mahkûm edilir. Yazarın, "Muhteşem Bihruz Bey" (Ekrem, 1997, s. 214) ifadesinden başlayan alaycılık, ilkokulu on altı yaşında ancak bitirişini, babasının tayini esnasında tahsilinden geri kalmasın diye(!) annesiyle İstanbul'da bırakılışına, kaleme girişi, berbere gidişi, terziye elbise ısmarlayışı, süslü gezme ve Fransızca konuşma hevesine kadar devam eder. Bu bakımdan her iki yazarın kahramanlarına karşı tutumlarında bir paralellik vardır. Onlara göre Felâtun ve Bihruz Bey gibi tipler, kendi toplumlarına yabancılaşmış, Batı'yı körü körüne taklit eden, Batıdan gelen her şeye karşı sorgusuz sualsiz hayranlık duyan tiplerdir. Bu tiplerin kendi kültürleriyle bağları kopmuştur. Başka bir kültürle aralarında bir bağ oluşturmak, daha Tanzimat Romanının Karakteristiği

ve Kültürel Bocalamanın İki Aktörü: Felâtun Bey ve Bihruz Bey doğrusu o kültürün dairesi içine girmek için çabalayıp durmaktadırlar. Kültürel alt yapıları yeterli olmadığı için de, bu yeni kültürün, yaşama biçiminin unsurlarıyla doğru irtibat kurmayı başaramamaktadırlar. Bu yanlış irtibat kurmalar, yanlış algılayıp yorumlamalar sonucunda ortaya bir şahsiyetten çok bir karikatürü andıran tipler çıkmaktadır.

SONUÇ

Romanın, Türk edebiyatına girişi sancılı bir sürece tekabül eder. İlk dönem romanlarının doğru bir değerlendirmesi, bu sancılı sürecin bir yansıması olan yenilgi psikolojisinden, Batılılaşma hareketlerinin epistemolojisinden hatta ideolojisinden bağımsız yapılamaz. Dönemin en belirgin özelliği Doğu-Batı ikiliğidir. Kültürel bocalamanın ve düalitenin romandaki yansımasının, Tanzimat dönemi romanları söz konusu edildiğinde bu ikilik ve ikiliğin doğurduğu çatışma ekseninde gerçekleştiği görülmektedir. Bu çalışmada ele aldığımız Bihruz Bey ve Felâtun Bey tiplerinde de gördüğümüz gibi, bu dönem romanlarında eleştirilen kahramanların ortak özellikleri, onların zengin mirasyedi tipler olmaları, Batılılaşmayı yanlış algılamaları, zihinsel gelişimlerinin yaşlarıyla orantılı olmaması, yüzeysel yaşamaları ve Doğu ve Batı medeniyetinin değerleri hakkında yeterli bilgiye sahip olmamalarıdır. Her ikisinin de Batılılaşmayla ilgili tercihleri bilinçli değildir. Yaşadıkları durum tam bir arada kalmışlıktır. Dolayısıyla ne Felâtun, ne de Bihruz çatışmanın iki kanadından birine mensuptur. Bu tipler, Batı algıları yüzeysel olduğu için kültürel bocalama ve düaliteyi de yüzeysel yaşayan tiplerdir. Ama tek sebep bu değildir; Doğu algıları ve Doğu'ya dair bilgileri de son derece yüzeyseldir. Bunun böyle oluşunda dönem yazarlarının, devletin Batılılaşma kararını ve tutumunu desteklemelerinin ve bu süreçte toplumun ve bireylerin milli kültürleriyle bağlarının koparılmasının da payı vardır. Kısacası iki medeniyete ve iki medeniyetin epistemolojisine dair yeterli donanıma sahip değillerdir. Meseleye böyle bakıldığında alafranga züppe tipinin doğal bir sonuç olduğu söylenebilir. Ancak devrin şartları göz önüne alınırsa, bunun anlaşılabilir bir şey olduğu da söylenebilir. Çünkü devrin aydınlarının bile bu düalite karşısında çaresiz kaldıkları bir gerçektir. Dolayısıyla her iki romanda da sürekli hırpalanan bu iki tiple ilgili yazarlarının tutumunun insaf sınırları dairesinde olmadığını da söylemek mümkündür.

KAYNAKÇA

Alver, K. (2002). Züppeliğin sosyolojisi: Türk romanında züppe tipler örneği. Hece, Türk Romanı Özel Sayısı, 65–66–67, 252–266.

Andı, M. F. (1999). Roman ve Hayat, İstanbul: Kitabevi Yayınevleri.

Belge, M. (2003). Felâtun Bey İle Râkım Efendi. Kitaplık, 61, s. 110–114.

Efendi A. M. (2015). Felâtun Bey ile Râkım Efendi (İ. Keskin, Haz.). İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları.

Ekrem, R. M. (1997). Araba sevdası. İ. Parlatır (Ed.), Bütün eserleri III içinde (s. 205-445). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, Cilt: 58, Sayı: 2, 2018 245

Enginün, İ. (2006). Yeni Türk edebiyatı-Tanzimat'tan Cumhuriyet'e (1839-1923). İstanbul: Dergâh Yayınları.

Evin, A. Ö. (2004). Türk romanının kökenleri ve gelişimi. İstanbul: Agora Kitaplığı.

Finn, R. P. (1984). Türk romanı (İlk dönem:1872-1900) (T. Uyar, Çev.). İstanbul: Bilgi Yayınevi.

Güçlü, A. , Uzun, E. , Uzun, S. ve Yolsal, Ü. H. (2003). Felsefe sözlüğü. Ankara: Bilim Sanat Yayınları.

Issı, A. C. (2002). Türk edebiyatının romanla tanışması. Hece-Türk Romanı Özel Sayısı, 65–66–67, s. 16-20.

İnci, H. (2005). Felâtun Bey'i tanır mısınız? Kitaplık, 83, s. 81–85.

Mardin, Ş. (1991). Makaleler 4-Türk modernleşmesi, İstanbul: İletişim Yayınları.

Meriç, C. (1998). Kırk ambar, rümuz-ül edeb (C. 1, M. A. Meriç, Haz.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Moran, B. (1994). Türk romanına eleştirel bir bakış 1, Ahmet Mithat'tan A. H. Tanpınar'a. İstanbul: İletişim Yayınları.

Okay, O. (1991). Batı medeniyeti karşısında Ahmed Mithat Efendi. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Pala, İ. (2002). Ansiklopedik divan şiiri sözlüğü. İstanbul: L&M Yayınları.

Parla, J. (2006). Babalar ve oğullar Tanzimat romanının epistemolojik temelleri. İstanbul: İletişim Yayınları.

Shayegan, D. (2002). Yaralı bilinç-geleneksel toplumlarda kültürel şizofreni (H. Bayrı, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.

Şemseddin Sami. (1994). Şiir ve edebiyattaki teceddüd-i âhirimiz. M. Kaplan, İ. Enginün, B. Emil ve Z.

Kerman (Ed.), Yeni Türk edebiyatı antolojisi içinde (C. 3, s. 318-323). İstanbul: Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Tanpınar, A. H. (1988). 19'uncu asır Türk edebiyatı tarihi. İstanbul: Çağlayan Kitabevi.

Tüzer, İ. (2014). Ahmet Mithat anlatılarında kimlik inşası ve modernizm. Ankara: Akçağ Yayınları.

Uçman, A. (2007). Türk romanında ilk alafranga tip: Felâtun Bey. M. Armağan (Ed.), Ahmet Mithat Efendi Kitabı içinde (s. 105-114). İstanbul: Beykoz Belediyesi Kültür Yayınları.

Yetiş, K. (1989). Ölümünün 100. yıldönümü münasebetiyle Nâmık Kemal'in Türk dili ve edebiyatı üzerine görüşleri ve yazıları. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

QOZOG'ISTON O'zbeklari MILLIY RAQS SAN'ATINING LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI

PhD Shaxlo NARALIYEVA,

Qozog'iston Respublikasi, Jumabek Tashenev nomli universitet

dotsent, DSc Hulkar HAMROYEVA,

O'zbekiston davlat xoreografiya akademiyasi,

PhD Salimjon G'ANIYEV,

Qozog'iston Respublikasi, Jumabek Tashenev nomli universitet

Annotatsiya

Hamma zamonlarda ham dunyo xalqlari san'at va adabiyot orqali bir-birining tarixini, turmush tarzini, madaniyati va qadriyatlarini muntazam o'rganib, bir-birlarini ruhan boyitib boradilar. Keyingi yillarda adabiy – madaniy, ilmiy – ma'rifiy aloqalarning mustahkamlanishi, umuminsoniy qadriyat sifatida yuqori bosqichga ko'tarilishi xalqaro munosabatlar taraqqiyotida yangi sahifa ochdi. Markaziy Osiyo davlatlari orasida Qozog'iston va O'zbekiston Respublikalari o'rtasidagi yaqin qo'shnichilik, do'stlik va birodarlik munosabatlarining kundan kunga yuksalib borayotganligi hech kimga sir emas. Zero, Qozog'iston o'zbeklarining folklori, milliy raqs san'ati o'ziga xos xususiyatlari, tarixi va shakllanish jarayoni bilan ajralib turadi. Qadim ildizlari tutash ikki qardosh mamlakatda hamkorlikda o'tkazilayotgan ilmiy – amaliy anjumanlar, adabiy uchrashuvlar, madaniy – ma'rifiy tadbirlar haqiqiy san'at bayramiga aylanib ketadi. Mazkur maqolada Qozog'iston o'zbeklari raqslarining milliy qadriyatlar va madaniy an'analar bilan uyg'unligi, lingvomadaniy xususiyatlari "Lazgi" turkumi misolida tadqiq qilinadi.

Kalit so'zlar: milliy qadriyat, madaniy an'ana, ijodiy hamkorlik, "Lazgi", raqs, millatlararo totuvlik, Buyuk ipak yo'li, hayotsevarlik**.**

Abstract

In all times, the peoples of the world regularly study each other's history, lifestyle, culture and values through art and literature, enriching each other spiritually. In the following years, the strengthening of literary-cultural, scientific-educational relations, raising them to a higher level as a universal human value opened a new page in the development of international relations. It is not a secret to anyone that the close neighborly, friendly and fraternal relations between the Republics of Kazakhstan and Uzbekistan among the countries of Central Asia are increasing day by day. After all, the folklore of the Uzbeks of Kazakhstan, national dance art is distinguished by its own characteristics, history and formation process. Scientific-practical conferences, literary meetings, cultural-educational events, held in cooperation in two brotherly countries with ancient roots, will turn into a real art festival. In this article, the harmony of Kazakh Uzbek dances with national values and cultural traditions, linguistic and cultural features are studied on the example of the "Lazgi" group.

Key words: national value, cultural tradition, creative cooperation, "Lazgi", dance, international harmony, the Great Silk Road, vitality.

KIRISh

Globallashuv jarayonida har qanday milliy madaniyat qardosh xalqlar madaniyati bilan muloqot qilishga qodir bo‘lmog‘i zarur. Markaziy Osiyo respublikalari orasida Qozog‘iston o‘zbeklarining milliy raqs san’ati o‘ziga xos xususiyatlari, tarixi va shakllanish jarayoni bilan ajralib turadi. Qozog‘iston xalqi Assambleyasi raisining o‘rinbosari Marat Almasovich Azilxanov to‘g‘ri ta’kidlaganidek, “Qozoqlar va o‘zbeklar tarixan bir-biri bilan yonma-yon yashab, doimo bir-biriga alohida mehr bilan yaqindan nazar tashlab, asrlar mobaynida bir-birini qo‘llab-quvvatlab kelgan. Ikkala xalqning ham milliy qadriyatlari, ilmiy-adabiy aloqalari o‘tmish tajribalarini o‘zlashtirib, ayni paytda, hozirgi zamon madaniy kashfiyotlari asosida o‘zini boyitib, o‘zining yangidan-yangi qirralarini namoyon qilmoqda(Azilxanova M. A. , 2022:1)”. Millatlar o‘rtasida birodarlik va qon-qardoshlik rishtalarini mustahkamlashning eng ta’sirchan vositalaridan biri – san’at va adabiyot hisoblanadi.

ADABIYoTLAR ShARHI

Maqolada qardosh xalqlarning madaniy an’analari, tarixiga oidmonografiyalar, radio eshittirishlar, internet saytlar, o‘quv qo‘llanmalari, ilmiy to‘plamlar va badiiy adabiyotlardan foydalanildi. Siyosatshunos M. Azilxanovning O’zMTRK “O’zbekiston” radiokanalida

efirga uzatilgan “Bedorlik” eshittirishidagi “Milliy madaniyatlar integratsiyasi – xalqaro hamkorlik vositasi” mavzusidagi ma’ruzasi, akademik A. Muhamedjonovning “Tarix falsafasi – ma’naviyat ko‘zgusi” risolasi, taniqli san’atshunos Sh. Toxtasimovning internet saytdagi “O’zbek milliy raqs san’ati va milliy qadriyatlar” mavzusidagi maqolasi, I. Hoshimjonov, G’. Qirg‘izboyev, B. Turdiqulov, S. Tursunmetovlarning “Janubiy Qozog‘iston viloyati o‘zbek madaniyati markaziga 25 yil” to‘plami, I. Jabborovning “O’zbek xalqi etnografiyasi”, N. A. Volodkinaning ”Urok narodno-ssenicheskogo tansa”, G. Matyoqubovaning “Lazgi” raqsi: tarixi va tadqiqi”, G. Matyoqubova, Sh. Toxtasimov, H. Hamroyevalarning “Xorazm Lazgi raqsi”: tarixi va tavsifi” monografiyalaridagi, bir guruh olimlar jamoasining ““Turkiston tarixi”, “O’zbek xoreografiyasi san’atida vorislik masalalari”nomli to‘plamlaridagi milliy raqs san’ati va milliy qadriyatlarga oid fikrlar, ilmiy xulosalar tahlil qilindi. Shuningdek, “Hoy-hoy o‘lan, jon o‘lan. . . ” Qozog‘iston o‘zbeklarining xalq og‘zaki ijodi” to‘plamidagi folklor materiallariga murojaat qilindi.

MYeTODOLOGIYa

Keyingi yillarda adabiy-madaniy aloqalarning umuminsoniy qadriyat sifatida yuqori bosqichga ko‘tarilishi xalqaro munosabatlar taraqqiyotida yangi sahifa ochdi. Xususan, Qozog‘iston va O’zbekiston Respublikalari o‘rtasida diplomatik munosabatlar o‘rnatilganligining 30 yilligi doirasida bir qator ilmiy-amaliy anjumanlar, adabiy uchrashuvlar, madaniy-ma’rifiy tadbirlar o‘tkazildi. Qadim ildizlari tutash ikki qardosh mamlakatda ham bu anjumanlar haqiqiy san’at bayramiga aylanib ketdi. Ularda yuksak mahorat bilan ijro etilgan jozibali milliy raqs va qo‘shiqlar, yalla va laparlar, ayniqsa, Xorazm “Lazgi”si hammaga estetik zavq ulashib, do‘stlik va qardoshlik rishtalarini yanada mustahkamladi. San’at va adabiyot orqali xalqlar bir-birining turmush tarzini, madaniyati va qadriyatlarini muntazam o‘rganib, bir-birlarini ruhan boyitib bormoqdalar.

Hamma zamonlarda ham milliy raqslar hayotcevarlikning tarkibiy qismi bo‘lib kelgan. O’zbek raqslarini Qozog‘istonda barcha millatlar birdek sevadi, ayniqsa, “Lazgi” va ”Andijon polkasi”ga hamma erkin, jo‘shib o‘ynaydi. O’ziga xos madaniyat belgisi sifatida milliy raqslar turli millatlarni yanada yaqinlashtirib, ularni yaxshilik va ezguliklarga da’vat etadi.

O’zbekiston poytaxti Toshkent shahri bilan chegaradosh Janubiy

Qozog‘iston eng ko‘p raqs va musiqiy dastalar, ansambllarga ega yirik hudud bo‘lib, unda yarim milliondan ziyod o‘zbek millati vakillari istiqomat qiladi. Respublikada xizmat ko‘rsatgan madaniyat xodimi, Qozog‘iston respublikasi jurnalistlar uyushmasi va Qozog‘iston xalqi Assambleyasi kengashi a’zosi, Xalqaro Amir Temur jamg‘armasining Qozog‘iston respublikasi rahbari, “Dostьıq” ordeni va qator yubiley medallari sovrindori Ikrom Hoshimjonov barcha madaniy-ma’rifiy tanlovlar va tadbirlarning tashabbuskori, faol tashkilotchilaridan biri. U rahbarlik qilayotgan “Do‘stlik” hamjamiyatining ham Qozog‘iistonda, ham O’zbekistonda nihoyatda nufuzi baland.

Janubiy Qozog‘istonda o‘zbek milliy raqs san’atining rivoji xalq udumlari, urf-odatlari va madaniy an’analari bilan chambarchas bog‘liq. “Do‘stlik” hamjamiyatining bag‘rikenglik va millatlararo totuvlikni, birdamlikni yanada mustahkamlashga alohida hissa qo‘shayotganligini “Alla aytar o‘zbek ayoli” an’anaviy respublika festivali misolida ham ko‘rish mumkin. O’zbek madaniyati va adabiyotining fidoyilari Begmat Turdiqulov, Nurxon Do‘smetova, Abdurahim Pratov, Soatoy Kamolova, Pobedaxon Abdazimova, Erkinoy Sultonova, Ozoda Musayeva kabi markaz faollari yozgan ssenariylar asosida festival doirasida kompozitsion raqslar ham ijro etiladi. Chaqaloqni beshikka belash, sochqi sochish, ism qo‘yish, bo‘g‘irsoq pishirish, uni qo‘shnilarga tarqatish kabi udumlar raqs ko‘rinishida ijro etiladi. O’zini o‘zbek millatining vakiliman deb hisoblaydigan har bir inson avlod-ajdodlarimizdan qolgan takrorlanmas boy ma’naviy merosdan faxrlanadi va yoshlarni shu ruhda tarbiyalaydi.

Ikrom Hoshimjonovning tashabbusi bilan 1995 yildan beri Chimkent shahrining markaziy madaniyat va istirohat bog‘ida bayrami o‘tkazishan’anaga aylangan. Unda qozog‘istonlik o‘zbeklar zamonlar osha

sayqal topib, hanuzgacha saqlanib kelayotgan yurak dardlari va sevgi rozlari tarannumidan iborat bo‘lgan “Omonyor”, “Xorazm Lazgisi”, “Sumbula”, “Beshqarsak” kabi ashula va raqslarni behad baland zavqu shavq bilan ijro etishadi.

Chimkent shahridagi Oybek nomli 14-umumta’lim maktabining “Yulduzcha” raqs dastasi (xoreograf A. Talasbekov) respublikadagi eng mashhur ansambllardan biridir. Turli respublika, xalqaro miqyosdagi ko‘rik-tanlov, festivallarda muntazam ishtirok etib, bir necha bor g‘oliblikni qo‘lga kiritdi. Ansamblda “Lazgi” turkumiga kiruvchi “Surnay Lazgisi” va “Xorazm Lazgisi” raqslarining yakka hamda guruh variantlari katta mahorat va o‘ziga xos ifoda usullari bilan sahnalashtirilgan. Raqs san’ati chegara bilmaydi. Ming yillardan beri u hayot va go‘zallik falsafasi, yurt tarixi va milliy qadriyatlarini, go‘zallikka oshufta ko‘ngil armonu zavqlarini ifodalaydi. Atoqli san’atshunos Sh. Toxtasimov to‘g‘ri ta’kidlaganidek, “O’zbek raqs san’ati tarixiga nazar solsak, uning asoslarini oddiy, mehnatkash xalqimiz yaratganiga guvoh bo‘lamiz. Ilk raqslar xalqning mehnat jarayoni, g‘am-qayg‘ularidan shakllangan, orzu-umidlarini ifoda etgan (Toxtasimov Sh. , 2022:2).

O’zbek va qozoq xalqlarining farzandlari bir ota-onaning bolalaridek ahil va totuv ekanligi ularning raqslarida ham aks etadi hamda Qozog‘iston va O’zbekiston davlatlari o‘rtasidagi do‘stlik va hamkorlikning istiqboli porloq ekanligidan darak beradi. Davrlar o‘tishi bilan xalq ijodiy namunalariga aylanib borgan bu raqslar turli-tuman shakllarda jilolanib, o‘zining milliy jozibasi bilan barchani birdek rom qiladi. Ma’lumki, o‘zbek milliy raqs san’atida harakat shunchaki jismoniy ma’nodagi hodisa emas, balki so‘zda izhor qilish mumkin bo‘lmagan qalb tug‘yonlarining yorqin va jonli ifodasidir.

Eng ibtidoiy zamonlardan boshlab insoniyat fikrini to‘g‘ridan-to‘g‘ri ifodalashdan ko‘ra uni harakatlar ko‘rinishida ijro etish ancha ta’sirchan ekanligini anglagan. Qozog‘iston o‘zbeklarining milliy raqslari gultoji “Lazgi” turkumi hisoblanadi. Inson tuyg‘u va hissiyotlar olamida yashaydi, shuning uchun unga fikr yoki g‘oyani raqs va qo‘shiq shaklida yetkazish katta samara beradi. Qozog‘iston o‘zbeklari etnomadaniyat birlashmalarining “Do‘stlik” hamjamiyati qoshidagi Ilmiy kengash raisi, pedagogika fanlari doktori, professor N. Almetov to‘g‘ri ta’kidlaganidek, “700 mingdan ortiq o‘zbeklar istiqomat qiladigan Janubiy Qozog‘iston o‘zbeklarining folkloristikada hali o‘rganilmagan ko‘plab ilmiy muammolari bor. Shulardan biri – Qozog‘iston o‘zbeklarining laparlari. Xalqning bir necha avlodlari og‘zaki holda transformatsiya qilib kelgan laparlarning faqat ba’zi bir parchalari yozib qoldirilgan, eng asosiysi – hanuzgacha Janubiy Qozog‘istonda istiqomat qilayotgan o‘zbeklar laparlari bir tizimga tushirilmagan(Hoy-hoy o‘lan, jon o‘lan. . . , 2019:3)”. Qozog‘iston o‘zbeklarining raqslari haqida ham xuddi shu fikrni aytish mumkin. Tarix – millat va xalqning hayot falsafasidir. Qadim zamonlardan buyon Buyuk ipak yo‘li ustida joylashgan Xorazm Sharq bilan G’arb, Yunon, Rum, Vizantiya, Xitoy, Hindiston va Eron xalqlari o‘rtasida savdo va madaniy aloqalar ravnaqida muhim ahamiyat kasb etgan. Ming afsuski, ijtimoiy ziddiyatlar, o‘zaro urushlar, turli tabiiy ofatlar natijasida xalq ijodiy mehnati va zakovati bilan ko‘p asrlar davomida yaratilgan moddiy va madaniy boyliklar, ilmiy kashfiyotlar, bebaho san’at asarlari tufayli birda yo‘qolib, birda tiklanib boraverardi. Lekin yo‘qotishlar ko‘proq bo‘lgan va bular tamaddunning haqiqiy tanazzuli edi. Uch ming yillik davlatchilik an’analariga ega bo‘lgan o‘zbek xalqi tarixida Xorazm davlatchilik tarixi alohida o‘rin tutadi. Akademik A. Muhammadjonov to‘g‘ri ta’kidlaganidek, “Qadimgi Xorazm mintaqalari hududlarining o‘ziga xos tabiati, shubhasiz, faqatgina qadimiy aholisining turmush tarzini belgilabgina qolmay, bu diyorda yuzaga kelgan qadimgi madaniyatlarning shakllanishi, rivoji va bir-biriga qorishuviga ham kuchli ta’sir etgan (Muhammadjonov A. , 2015:4) ”.

Azaliy va abadiy qadriyatlar, tarixiy hodisalar, o‘tkinchi voqealar to‘qnashib turadigan bu dunyoda tarix haqiqatlarini tiklash nihoyatda mushkul. Xususan, Xorazm san’ati va madaniyati to‘g‘risidagi muhim ma’lumotlar “Avesto” hamda Gerodotning “Tarix”, Abu Rayhon Beruniyning “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar”, S. P. Tolstovning “Drevniy Xorezm”, “Qadimgi Xorazm madaniyatini izlab”, R. L. Sadokovning “Muzыkalnaya kultura drevnego Xorezma”, “Tыsyacha oskolkov zolotogo saza”, I. Jabborovning “Ko‘hna xarobalar siri”, “Jahon

xalqlari etnografiyasi”, T. Qilichevning “Xorazm xalq teatri”, V. I. Avdeyevning “Qadimgi sharq tarixi”, M. Rahmonovning “O’zbek teatr tarixi”, S. P. Senserevning “Legenda o Xorezme” kitoblari orqali yetib kelgan. Arxeologik qazilmalar natijasida Tuproqqal’a, Jonbosqal’a, Ayozqal’a, Qo‘narliqal’a, Qo‘yqirilganqal’a, Chilpiqqal’a, Xazorasp, Dovudqal’a, Qirqqiztepa, Kaltaminor yodgorliklaridan topilgan, Ma’mun akademiyasi arxivlarida saqlanayotgan nodir manbalar o‘z tadqiqini kutib turibdi.

NATIJALAR

Bizning buyuk ajdodlarimiz qadimdan yuksak salohiyat, ma’naviy-ma’rifiy xislat sohiblari bo‘lishgan. Arxeologik qazilmalarda topilayotgan qadimiy shahar va qal’alarning arxitektura yodgorliklari, saroylar, qasrlar, ibodatxonalar qoldiqlari, devorlarga chizilgan suratlar, qadimiy haykaltaroshlarning yorqin iste’dodlari namoyon bo‘lgan asarlar, ko‘hna zaminning ming yillik afsonaviy tarixi, o‘sha zamon xalqlari hayoti, san’ati va madaniyati buyuk ekanligini isbotlaydi. Bu milliy-ma’naviy boyliklarni o‘rganish, ilmiy tadqiqot ishlarini olib borish hali ko‘p vaqt va katta mehnatni talab qiladi. Albatta, san’at turlari ichida milliy raqs inson ruhiyati va ongu shuuriga tez ta’sir etuvchi vosita sifatida ajralib turadi. Yoshlar qalbida tarixga qiziqish va hurmat, qadim qadriyatlarga muhabbat tuyg‘usini shakllantirishda, mafkuraviy tahdidlar va ommaviy madaniyat ta’siriga qarshi tura oladigan komil insonlar qilib tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Bugungi kunda xorij davlatlarida ham “Lazgi” turkumining dovrug‘i baland. Negaki, qoni-jonida raqsning sehrli tarovati jo‘shib turgan xalqning nafosat va go‘zallikka bo‘lgan mehru muhabbati beqiyos. Insoniyatni ezgulikka chorlab, qalblarga jo‘shqin kayfiyat, ko‘tarinkilik in’om etadigan “Lazgi” raqsining o‘tmishi, yaratilishi, shakllanishi va taraqqiyot bosqichlarini o‘rganish orqali o‘zbek xalqi madaniyatiga oid muhim ma’lumotlar aniqlanadi. Atoqli san’atshunos R. Karimova to‘g‘ri ta’kidlaganidek, “O’zbek xalqining milliy iftixori bo‘lgan raqs san’ati necha-necha asrlar davomida shakllandi, rivoj topdi. Lekin bu san’at turi yozma ravishda o‘z aksini topmaganligi uchun turli davrlarda unutilib ketar, mohir usta san’atkorlar davrida yana shakllanar edi. Ular shu ko‘rinishda bizning davrimizgacha qisman yetib kelgan(Karimova R. , 2003:5)”. Demoqchimizki, bu fikrlar o‘ziga xos taraqqiyot yo‘lini bosib o‘tayotgan “Lazgi” raqslar turkumiga ham taalluqli. Ularning janr

xususiyatlarini, terminlari, atributlari va bezaklarining nomlarini yozib olish, ularning multimedia to‘plamlarini tayyorlash dolzarb muammolardan biridir. Raqs can’ati – inson tafakkurining mevasi sifatida, uning dunyoni anglashi va tevarak-atrofidagi milliy-madaniy muhit ta’siridagi his-tuyg‘ularini o‘z harakatlari orqali ifodalash ehtiyoji natijasida yuzaga kelgan. Keyingi yuz yilliklar davrida jamiyatning shiddat bilan taraqqiy etishi milliy raqs san’atiga ham o‘z ta’sirini o‘tkazdi. Inson bolasining komillikka intilishi, avvalo, uning o‘z vatani tarixini, milliy qadriyatlarini bilishi, undan faxrlanib yashashida namoyon bo‘ladi. Ma’naviy meros insonlarning bir biriga bo‘lgan o‘zaro munosabatlari asosida shakllanib, sayqallanib boradi. Millatlarning ma’rifiy - madaniy aloqalari qadriyatlarining avlodlardan avlodlarga o‘tishi va boyib borishi jarayonida rivojlanadi, xalqaro miqyosga chiqadi. Turli xalqlarni bir-biriga yaqinlashtirib, do‘stlik rishtalarini mustahkamlovchi eng bebaho madaniy boyliklardan biri, shubhasiz, betakror “Lazgi” raqsidir. 2019 yilning 12 dekabr kuni “Lazgi” Insoniyat nomoddiy merosining reprezentativ ro‘yxatiga O’zbekiston madaniy merosining elementi sifatida kiritildi. YuNESKOning Nomoddiy merosni asrash hukumatlararo qo‘mitasi “Lazgi”ning Insoniyat nomoddiy merosi Reprezentativ ro‘yxatiga kiritilishini ovoz bermasdan, keng konsensus asosida ma’qulladi. “Lazgi” raqsida hayotsevarlik tamoyillari yuksak mahorat va zavq bilan tarannum etilgan. Haqiqiy san’at hamma zamonlarda ham istedod va mehnatni, salohiyat va izlanishni mahorat bilan uyg‘unlashtirgan ijodkorga nasib qiladi. Odamlar o‘rtasidagi do‘stona insoniy munosabatlarni o‘rnatish va mustahkamlashda sanat va madaniyatning, nomoddiy boyliklarning ahamiyati beqiyos. “Avesto” da ifodalangan harakatlarning raqs elementlari bilan mushtarak ekanligi “Lazgi”ning nihoyatda qadimiy ekanligidan dalolat beradi. “Lazgi”ni hayotsevarlikni ulug‘lovchi, targ‘ib etuvchi sharaf va go‘zallik raqsi deyish mumkin. Turli millatlarni bir davraga jam qiluvchi, ularni birlashtiruvchi asos hayotsevarlik va muhabbatdir. “Lazgi” o‘zining shunday mo‘‘jizaga egaligi bilan ajralib turadi. “Lazgi”ning qadim ildizlarida Xorazm raqs maktabiga oid eng nozik elementlarning mohiyati mujassam. “Masxaraboz Lazgisi”, “Qayroq Lazgisi”, “Dutor Lazgisi”, “Surnay Lazgisi”, “Saroy Lazgisi”, “Changak Lazgisi”, “Xiva Lazgisi”, “Garmon Lazgisi”, “Xorazm Lazgisi” kabi bir-birini takrorlamaydigan to‘qqiz muhtasham asar o‘zbek milliy raqs san’atining qanchalar serqirra ekanligini anglatuvchi bebaho xazinadir. “Lazgi” nafaqat o‘zbeklarning, balki dunyo xalqlarining mehrini qozongan go‘zal raqsgina emas, balki sirli musiqa, sehrli so‘zga vobasta muazzam asar sifatida namoyon bo‘ladi. “Lazgi”ning hayotbaxsh, jozibali kuchi, inson kayfiyati va ruhiyatini ko‘targuvchi sehri haqiqiy mo‘‘jiza ekanligini, dunyo sahnalarini, turli tilda

so‘zlaguvchi odamlarni bir-biriga yaqinlashtirguvchi muhim vosita ekanligini bugun butun jahon e’tirof etmoqda. “Lazgi”ning tarixi, uning “Avesto” bilan bog‘liq jihatlari, milliy qadriyatlar va an’analarni jamlovchi xususiyatlari, 9 ta “Lazgi”ning mifologik ildizlari, bir - biriga yaqin va farqli tomonlari, ular bilan bog‘liq afsonalar, rivoyatlar, asrlar mobaynida tildan-tilga o‘tib keladigan aytimlar raqsning jozibadorligini yanada oshiradi. Qozog‘iston o‘zbeklari orasida mashhur “Lazgi” turkumining lingvomadaniy, lingvodidaktik jihatlarini o‘rganish, uni asrab-avaylash, zamonaviy ijro uslublari namunalari bilan yanada takomillashtirish, uning ijtimoiy-tarixiy ildizlari, ilmiy-nazariy negizlari, milliy va umumbashariy qadriyatlar bilan bog‘liq jihatlarini olimlar va ijrochi mutaxassislar ishtirokida chuqur o‘rganish dolzarb masalalardan biridir.

O’zbekiston davlat xoreografiya akademiyasi professori, O’zbekiston xalq artisti G. Matyoqubovaning fikricha, “Lazgi” raqsi milliy qadriyatlarga asoslangan alohida xususiyatlari va o‘ziga xos taraqqiyot bosqichlari bilan muhim ahamiyat kasb etadi. Milliy raqslar ular uchun nafaqat sahna tomoshasi, balki hayotcevarlikning tarkibiy qismidir. Raqslar faqat vaqtni chog‘ o‘tkazish, ko‘ngilni ko‘tarish vositasi emas, ayni chog‘da bu o‘ziga xos madaniyat belgisi hisoblanadi. Insonlarni yaqinlashtiradi, ularni yaxshilik va ezguliklarga da’vat etadi. Bu ulug‘ e’tirof o‘zbek xalqi nomini dunyoga tanitayotganlar safida “Lazgi” raqsi alohida nufuzga ega ekanligini bildirish barobarida san’atkorlar, san’atshunoslar va amaliyotchi pedagoglar zimmasiga ulkan mas’uliyat yuklaydi(Karimova R. , 2003:6)”. Darhaqiqat, jozibali “Lazgi” Xorazm vohasida shakllanib, butun O’zbekiston hududida, shuningdek, Markaziy Osiyoda yashovchi o‘zbek xalqlari orasida ham keng tarqalgan. Eng muhimi, “Lazgi” raqsi doimiy va muttasil harakatdagi, o‘sib-o‘zgarishdagi, davr o‘tgani sayin sayqallanib, takomillashib borayotgan taraqqiyot jarayonidir. Bu raqs VIII-XX asrning boshlarigacha Xorazmshoh – xonliklar davrida saroy bazmlarida ham o‘ziga xos ravishda ijro etib kelingan, qo‘shni davlatlarda ham keng tarqalgan. Qozog‘iston o‘zbeklarining qadimdan hozirgi kunga qadar Navro‘z,

Mehrjon, Hosil bayramlari kabi xalq sayillarining, beshik to‘y, muchal to‘y, nikoh to‘y, keyinchalik sunnat to‘ylarning, oddiy oilaviy tadbirlarning ko‘rki va gultoji ham barchani birdek davraga tortadigan jo‘shqin “Lazgi” hisoblanadi. Shuningdek, u farovonlik ramzi bo‘lib, raqs uchun maxsus libos, bezak va taqinchoqlarning zarurati qadim zamonlardan boshlab an’anaviy hunarmandchilik turlarining kengayishi va ravnaqiga sabab bo‘ldi. Bu sehrli raqs XX asrning 30-40 yillarida O’zbekistonning barcha hududlarida keng tarqaldi. XX asrning ikkinchi yarmidan Toshkent shahri Xorazm “Lazgi”sining nafaqat an’anaviy-ma’rifiy, balki professional-sahnaviy shakllari tarqalishida o‘ziga xos markazga aylandi. Qozog‘istonning Chimkent, Turkiston, Jambul, Almati shaharlarida ham keng tarqaldi. Turkiy xalqlar uchun madaniy meros va milliy qadriyatlarni asrash eng dolzarb va ustuvor vazifalardan biridir. Zero, har bir millat o‘z kelajagiga nazar tashlar ekan, eng avvalo, o‘zining o‘tmishi, tafakkur salohiyatini chamalab ko‘rishi zarur. Qozog‘iston o‘zbeklari milliy raqslarining, xususan, “Lazgi” turkumining tizimli ta’limi va keng miqyosda targ‘ib qilinishi dunyoga hayrat ko‘zi bilan boqadigan yoshlarimizning tafakkuri va zehnini yanada charxlab, ikki qardosh xalq o‘rtasidagi totuvlikni mustahkamlashda o‘ziga xos omil vazifasini o‘taydi. San’atshunoslarning fikricha, “Har bir milliy raqs o‘zi mansub xalqning milliy xususiyatlarini aks ettiradi va xalq musiqasi hamda qo‘shiqlari bilan chambarchas bog‘liq bo‘ladi. Milliy raqs – xalq tomonidan yaratiladi va uning madaniy taraqqiyotida muhim ahamiyat kasb etadi (Volodkina N. A. , 2019:7)”.

XULOSA

Xulosa o‘rnida shuni alohida ta’kidlash zarurki, tinchlik va birodarlik madaniyati, eng avvalo, milliy madaniyatlar muloqoti, o‘zaro ishonch va bag‘rikenglik falsafasidir. San’at va madaniyat orqali yoshlarimiz bir-birini hurmat qilish, yanada yaqinlashish, umuminsoniy fazilatlarni birgalikda qadrlash ilmini o‘rganadilar.

Adabiyotlar ro‘yxati:

Azilxanov M. O. Milliy madaniyatlar integratsiyasi – xalqaro hamkorlik vositasi. O’zMTRK “O’zbekiston” teleradiokanaling “Bedorlik” eshittirishi. 2022yil, 26 sentabr.

Toxtasimov Sh. https://uza. uz/oz/society/

Hoshimjonov I. , Qirg‘izboyev G’. , Turdiqulov B. , Tursunmetov S. Janubiy Qozog‘iston viloyati o‘zbek madaniyati markaziga 25 yil. Chimkent. : 2019.

Hoy-hoy o‘lan, jon o‘lan. . . Qozog‘ston o‘zbeklarining xalq og‘zaki ijodi. Shimkent. : 2019.

Turkiston tarixi. To‘plam. 1-j. Chimkent. : 2018.

Jabborov I. O’zbek xalqi etnografiyasi. Toshkent. : “O’qituvchi”nashriyoti, 1994.

Avdeyeva L. O’zbek milliy raqsi tarixidan. Birinchi kitob. Toshkent. : G’afur G’ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 2001.

O’zbek xoreografiyasi san’atida vorislik masalalari. To‘plam. Toshkent, 2015.

Volodkina N. A. Urok narodno-ssenicheskogo tansa. Sankt-Peterburg, izd. ”Planeta muzыki”, 2019.

Matyoqubova G. Toxtasimov Sh. Hamroyeva H. “Xorazm Lazgi raqsi”: tarixi va tavsifi. Toshkent, 2022.

Matyoqubova G. “Lazgi” raqsi: tarixi va tadqiqi. Monografiya. Toshkent. : “Fan ziyosi” nashriyoti, 2023.

KENGAYTIRILGAN ANNOTASIYa

Hamma zamonlarda ham dunyo xalqlari san’at va adabiyot orqali bir-birining tarixini, turmush tarzini, madaniyati va qadriyatlarini muntazam o‘rganib, bir-birlarini ruhan boyitib boradilar. Arxeologik qazilmalarda topilayotgan qadimiy shahar va qal’alarning arxitektura yodgorliklari, saroylar, qasrlar, ibodatxonalar qoldiqlari, devorlarga chizilgan suratlar, qadimiy haykaltaroshlarning yorqin iste’dodlari namoyon bo‘lgan asarlar, ko‘hna zaminning ming yillik afsonaviy tarixi, o‘sha zamon xalqlari hayoti, san’ati va madaniyati buyuk ekanligini isbotlaydi. Bu milliy-ma’naviy boyliklarni o‘rganish, ilmiy tadqiqot ishlarini olib borish hali ko‘p vaqt va katta mehnatni talab qiladi. Albatta, san’at turlari ichida milliy raqs inson ruhiyati va ongu shuuriga tez ta’sir etuvchi vosita sifatida ajralib turadi. Yoshlar qalbida tarixga qiziqish va hurmat, qadim qadriyatlarga muhabbat tuyg‘usini shakllantirishda, mafkuraviy tahdidlar va ommaviy madaniyat ta’siriga qarshi tura oladigan komil insonlar qilib tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etadi. Keyingi yillarda adabiy-madaniy, ilmiy-ma’rifiy aloqalarning mustahkamlanishi, umuminsoniy qadriyat sifatida yuqori bosqichga ko‘tarilishi xalqaro munosabatlar taraqqiyotida yangi sahifa ochdi. Markaziy Osiyo davlatlari orasida Qozog‘iston va O’zbekiston Respublikalari o‘rtasidagi yaqin qo‘shnichilik, do‘stlik va birodarlik munosabatlarining kundan - kunga yuksalib borayotganligi hech kimga sir emas. Zero, Qozog‘iston o‘zbeklarining folklori, milliy raqs san’ati o‘ziga xos xususiyatlari, tarixi va shakllanish jarayoni bilan ajralib turadi.

Qadim ildizlari tutash ikki qardosh mamlakatda hamkorlikda o‘tkazilayotgan ilmiy-amaliy anjumanlar, adabiy uchrashuvlar, madaniy-ma’rifiy tadbirlar haqiqiy san’at bayramiga aylanib ketadi. O’zbek va qozoq xalqlarining farzandlari bir ota-onaning bolalaridek ahil va totuv ekanligi ularning raqslarida ham aks etadi hamda Qozog‘iston va O’zbekiston davlatlari o‘rtasidagi do‘stlik va hamkorlikning istiqboli porloq ekanligidan darak beradi. Davrlar o‘tishi bilan xalq ijodiy namunalariga aylanib borgan bu raqslar turli-tuman shakllarda jilolanib, o‘zining milliy jozibasi bilan barchani birdek rom qiladi. Ma’lumki, o‘zbek milliy raqs san’atida harakat shunchaki jismoniy ma’nodagi hodisa emas, balki so‘zda izhor qilish mumkin bo‘lmagan qalb tug‘yonlarining yorqin va jonli ifodasidir. Bugungi kunda xorij davlatlarida ham “Lazgi” turkumining dovrug‘i baland. Negaki, qoni-jonida raqsning sehrli tarovati jo‘shib turgan xalqning nafosat va go‘zallikka bo‘lgan mehru muhabbati beqiyos. Insoniyatni ezgulikka chorlab, qalblarga jo‘shqin kayfiyat, ko‘tarinkilik in’om etadigan “Lazgi” raqsining o‘tmishi, yaratilishi, shakllanishi va taraqqiyot bosqichlarini o‘rganish orqali o‘zbek xalqi madaniyatiga oid muhim ma’lumotlar aniqlanadi. Eng ibtidoiy zamonlardan boshlab insoniyat fikrini to‘g‘ridan-to‘g‘ri ifodalashdan ko‘ra uni harakatlar ko‘rinishida ijro etish ancha ta’sirchan ekanligini anglagan. Qozog‘iston o‘zbeklarining milliy raqslari gultoji “Lazgi” turkumi hisoblanadi. Inson tuyg‘u va hissiyotlar olamida yashaydi, shuning uchun unga fikr yoki g‘oyani raqs va qo‘shiq shaklida yetkazish katta samara beradi. Hamma zamonlarda ham milliy raqslar hayotcevarlikning tarkibiy qismi bo‘lib kelgan. O’zbek raqslarini Qozog‘istonda barcha millatlar birdek sevadi, ayniqsa, “Lazgi” va ”Andijon polkasi”ga hamma erkin, jo‘shib o‘ynaydi. O’ziga xos madaniyat belgisi sifatida milliy raqslar turli millatlarni yanada yaqinlashtirib, ularni yaxshilik va ezguliklarga da’vat etadi. Mazkur maqolada Qozog‘iston o‘zbeklari raqslarining milliy qadriyatlar va madaniy an’analar bilan uyg‘unligi, lingvodidaktik va lingvomadaniy xususiyatlari “Lazgi” turkumi misolida tadqiq qilinadi.

EXTENDED ANNOTATION

In all times, the peoples of the world regularly study each other's history, lifestyle, culture and values through art and literature, enriching each other spiritually. Architectural monuments of ancient cities and fortresses, remains of palaces, castles, temples, paintings on the walls, works of ancient sculptors' brilliant talents, thousands of years of legendary history of the ancient land prove that the life, art and culture of the peoples of that time were great. Studying these national-spiritual treasures, conducting scientific research still requires a lot of time and a lot of work. Of course, among art forms, national dance stands out as a

tool that quickly affects the human psyche and consciousness. Interest and respect for history in the hearts of young people is important in forming a sense of love for ancient values, in raising them to be perfect people who can resist ideological threats and the influence of mass culture, opened a new page in the development of relations. It is not a secret to anyone that the close neighborly, friendly and fraternal relations between the Republics of Kazakhstan and Uzbekistan among the countries of Central Asia are increasing day by day. After all, the folklore and national dance art of the Uzbeks of Kazakhstan are distinguished by their own characteristics, history and formation process. Scientific-practical conferences, literary meetings, cultural-educational events held in cooperation in two brotherly countries with ancient roots will turn into a real art festival. The fact that the children of the Uzbek and Kazakh peoples are as harmonious as the children of one parent is also reflected in their dances, and it indicates that the prospect of friendship and cooperation between the countries of Kazakhstan and Uzbekistan is bright. Over time, these dances, which have become examples of folk art, are refined in various forms and captivate everyone with their national charm. It is known that movement in the art of Uzbek national dance is not just a physical phenomenon, but a bright and lively expression of the emotions of the heart that cannot be expressed in words.

Today, the popularity of the "Lazgi" series is high even in foreign countries. Because the people's love for elegance and beauty is incomparable. Important information about the culture of the Uzbek people will be determined by studying the past, creation, formation and development stages of the "Lazgi" dance, which invites humanity to goodness and gives the soul a lively mood and enthusiasm. From the most primitive times, mankind has realized that it is more effective to express thoughts in the form of actions than to express them directly. The "Lazgi" series is the national dance of the Uzbeks of Kazakhstan. A person lives in the world of feelings and emotions, so it is very effective to convey a thought or an idea to him in the form of dance and song. National dances have always been a part of life. Uzbek dances are equally loved by all nationalities in Kazakhstan, especially "Lazgi" and "Andijan Polka" are played freely and enthusiastically by everyone. National dances, as a sign of a unique culture, bring different nations closer together and encourage them to be good and virtuous. In this article, compatibility of Kazakh Uzbek dances with national values and cultural traditions, linguo-didactic and linguo-cultural features are studied on the example of the "Lazgi" group.

O‘ZBEK ISMLARINING MILLIY-MADANIY XUSUSIYATLARI

DSC Muyassar SAPARNIYAZOVA

Annotatsiya. O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi mavqeyi va nufuzini oshirish borasida bugungi kunda yechimini kutayotgan qator dolzarb muammolar mavjud. Jumladan, o‘zbek ismlarining izohli hamda imlo lug‘atlarini yaratish va lug‘atlardan foydalanishning zamonaviy va qulay usullarini ishlab chiqish kechiktirib bo‘lmaydigan vazifalardan biridir. Ismlar kishining jamiyatdagi mavqei, kelajaganining yaxshi yoki yomon tomonga o‘zgarishini ta’minlovchi eng muhim omil hisoblanadi. U qaysi tilgan olingan bo‘lmasin eshitilishi yoqimli, idrok etilishi qulay bo‘lishi kerak. Evfemik niyatlar, ijtimoiy sabablar jamiyat umumqabul qilingan qoidalariga, yozilmagan lingvokulturologik qonunlarga bo‘ysunishi kerak. Ismning go‘zalligi faqat bir til egalari uchun go‘zal bo‘lishi kerak emas. Zero, o‘zbek millatining yutuqlari natijasida ismlari ham dunyo oynasida o‘z aksini topmoqda.

Ushbu maqolada o‘zbek ismlarining milliy-madaniy xususiyatlari, ismlar imlosi va izohidagi ayrim munozarali masalalar, o‘zbek ismlarining izohli imlo lug‘atini yaratish zarurati va uning tamoyillari xususida fikr yuritiladi. Tilning rivojlanish jarayonida uning antroponimik fondi ham boshqa sohalari kabi sezilarli, jiddiy o‘zgarishlarga uchraydi. Bu o‘zgarishlar antroponimik leksikaning faqat miqdor jihatdan emas, balki sifat jihatdan ham rivojlanishini aks ettiradi. Globallashuv, jamiyat taraqqiyoti, xalqning tafakkur tarzidagi o‘zgarishlar, milliy, diniy qadriyatlarga e’tiborning kuchayishi, nomlash motivatsiyalari kengayishi kabi omillar ta’sirida o‘zbek xalqi antroponimlar tizimi, uning lug‘at fondida o‘zgarishlar, yangilanishlarni vujudga keltiradi. Ana shunday o‘zgarishlar ma’lum darajaga kelganida, ularni nazariy va amaliy jihatdan aks ettiruvchi tadqiqotlarga ehtiyoj tug‘iladi. Amaliy ishlarning asosiylaridan biri esa jahon leksikografiyasidagi zamonaviy tajriba hamda tendensiyalarni hisobga olgan holda o‘zbek ismlarining izohli imlo lug‘atini yaratish hisoblanadi.

Kalit so‘zlar: ismlar, antroponim, o‘zbek ismlari lug‘ati, imlo, lingvomadaniyatshunoslik, mobil ilova.

NATIONAL-CULTURAL CHARACTERISTICS OF UZBEK NAMES

DSC Muyassar SAPARNIYAZOVA

Abstract. There are a number of urgent problems that are waiting to be solved today in terms of increasing the status and prestige of the Uzbek language as a state language. In particular, creating explanatory and spelling dictionaries of Uzbek names and developing modern and convenient methods of using dictionaries is one of the tasks that cannot be delayed. Names are the most important factors that determine a person's position in society, change his future for better or worse. Whatever language it is taken from, it should be pleasant to hear and easy to understand. Euphemistic intentions, social reasons must obey the generally accepted rules of society, unwritten linguistic and cultural laws. The beauty of the name should not be beautiful only for the speakers of one language. After all, as a result of the achievements of the Uzbek nation, their names are reflected in the mirror of the world.

This article discusses the national-cultural characteristics of Uzbek names, some controversial issues in the spelling and interpretation of names, the need to create an explanatory spelling dictionary of Uzbek names and its principles. In the course of the development of the language, its anthroponymic fund, like other areas, undergoes significant and serious changes. These changes reflect the development of the anthroponymic lexicon not only quantitatively, but also qualitatively. Under the influence of factors such as globalization, development of society, changes in people's way of thinking, increased attention to national and religious values, expansion of naming motivations, the Uzbek people create changes and updates in the system of anthroponyms, its vocabulary. When such changes reach a certain level, there is a need for research that reflects them theoretically and practically. One of the main practical tasks is to create an explanatory spelling dictionary of Uzbek names, taking into account modern experience and trends in world lexicography.

Keyvords: names, anthroponym, dictionary of Uzbek names, spelling, linguistics and culture, mobile application.

KIRISH.

Bugungi globallashuv sharoiti millatning eng muhim qadriyatlaridan biri bo‘lmish kishi ismlarini millat tili lug‘at fondi, milliy va diniy qadriyatlar asosida va ularga mos tarzda muntazam boyitib borilishini taqozo qiladi. Ism masalasi shu qadar muhimligidan Yevropaning ba’zi davlatlarida tarixiy-milliy ismlar qo‘yish, boshqa xalqlardan ism olmaslik haqida alohida qonunlar qabul qilingan. Shuningdek, Turkiyada Mustafo Kamol Otaturk tomonidan o‘z xalqi uchun ismlar borasidagi islohotlari tarixdan ma’lum va bugun dunyo maydonida turklarning ismi orqali ularning turk ekanligini tanib olish mumkin.

Bu boradagi e’tibor qaratilishi lozim bo‘lgan masalalardan yana biri bu tilning an’anaviy antroponimiya fondini asrash, uning kamayishiga qarshi kurashish masalasidir.

Tilning rivojlanish jarayonida uning antroponimik fondi ham boshqa sohalari kabi sezilarli, jiddiy o‘zgarishlarga uchraydi. Bu o‘zgarishlar antroponimik leksikaning faqat miqdor jihatdan emas, balki sifat jihatdan ham rivojlanishini aks ettiradi. Globallashuv, jamiyat taraqqiyoti, xalqning tafakkur tarzidagi o‘zgarishlar, milliy, diniy qadriyatlarga e’tiborning kuchayishi, nomlash motivatsiyalari kengayishi kabi omillar ta’sirida o‘zbek xalqi antroponimlar tizimi, uning lug‘at fondida o‘zgarishlar, yangilanishlarni vujudga keltiradi. Ana shunday o‘zgarishlar ma’lum darajaga kelganida, ularni nazariy va amaliy jihatdan aks ettiruvchi tadqiqotlarga ehtiyoj tug‘iladi.

Amaliy ishlarning asosiylaridan biri esa jahon leksikografiyasidagi zamonaviy tajriba hamda tendensiyalarni hisobga olgan holda o‘zbek ismlarining izohli imlo lug‘atini yaratish hisoblanadi.

Bugungi kunda Davlat xizmatlari agentligi tizimida, xususan, FHDY bo‘limlarida, shuningdek, fuqarolik pasportlarini rasmiylashtirish jarayonida o‘zbek ismlarining lotin hamda kirill alifbosidagi imlosi, ismlar ma’nosi izohi, shuningdek, pasport tizimida ularning ingliz tilidagi variantining to‘g‘ri yozilish holatlarida bir qator muammolar mavjud.

Bu esa kun tartibiga o’zbek ismlari izohi va imlosi masalalariga yechim bo’la oladigan yangi lug’atlarni yaratish masalasini kun tartibiga qo’ydi. Ushbu masalaning yechimi sifatida O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi buyurtmasiga asosan Alfraganus universiteti, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlato‘zbek tili va adabiyotiuniversiteti, O‘zbekiston xalqaro Islom akademiyasi, O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi o‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti olimlari bilan hamkorlikda “O’zbek ismlarining izohli imlo lug’ati” yaratildi. Lug’atning mobil ilovasi

hamda veb-sayti ham yaratildi va lu'at bazasi Adliya vazirligi ma'lumotlar bazasiga integratsiya qilindi. Leksikografiya sohasida yangilik sifatida qaralayotgan lug'atning mobil ilovalari va veb-sayti ismlarni tilimiz qonuniyatlari va me'yorlariga mos to'g'ri rasmiylashtirish jarayonida soha mutaxassislari tomonidanunumli foydalanishlari uchun zamin yaratadi. Bundan tashqari, lug'atlar muntazam to'ldirib, boyitib borish imkoniyatining yaratilishi bilan ham afzallik kasb etadi. Qolaversa, lug'at hamda uning mobil ilovasi va veb-sayti o'zbek ismlari leksikasini qadriyatlarimizga mos ismlar bilan boyitish va zaxirasini tartibga solishga yordam beradi; Davlat xizmatlari agentligi tizimi, FHDY bo'limlari, fuqarolik pasportini qayd qilish sohalari mutaxassislariningismlarni til qoidalari va qonuniyatlariga mos tarzda qilishlari uchun muhim qo'llanma bo'lib xizmat qiladi; lug'atning zamonaviy elektron shakllarini yaratish kelgusida uni muntazam boyitib borish imkonini beradi va ulardan istalgan paytda foydalanish uchun qulayliklar yaratadi.

METODOLOGIYA.

Umuman onomastika va xususan antroponimika til tizimida o'ziga xos ichki qonuniyatlarga ega. Bugungi globallashuv sharoiti millatning eng muhim qadriyatlaridan biri bo'lmish kishi ismlarini millat tili lug'at fondi, milliy va diniy qadriyatlar asosida va ularga mos tarzda muntazam boyitib borilishini taqozo qiladi.

Ism berish rasm-rusumlari, buning qadimiy va an'anaviy ko'rinishlariga e'tibor qratish, nomlash motivlariga to'g'ri munosabatda bo'lish, o'zbek ismlarining boy fondini saqlash va asrashga intilish lozimligi E. A. Begmatovning deyarli barcha ishlarida qayta-qayta ta'kidlangan. U bu haqda quyidagilarni bayon qilgan edi: "Tilimizning boshqa lug'aviy boyliklari kabi o'zbek nomlari, familiyalari ham ma'lum e'tibor va g'amxo'rlikka muhtojdir. Chunki ba'zi hollarda chaqaloqni nomlashga yetarli e'tibor bermaslik yoki "chiroyli", "mazmundor" ism orqasidan quvish natijasida xalqning an'anaviy ismlar boyligidan unumli foydalanmaslik, ko'p qadimiy ismlarni unutib yuborish hollari ychpab turibdi. Keyingi sabab tufayli hozirda o'zbeklar foydalanayotgan ismlar doirasi anchagina torayib ketganligini ijobiy hodisa deb bo'lmaydi. Qo'yiladigan ismlar miqdoran qancha ko'p bo'lsa, shuncha yaxshi. Chunki ismlar shaxslarni oilada, avlod, mahalla, jamoa doirasida bir-biridan ajratishga imkon beradi" (Begmatov, 1991: 5).

Olim boshqa bir o'rinda yuqoridagi fikrni yanada kengroq izohlagan va to'ldirgan: "Zamonaviy ismlarni axtarish, ismlarni faqatgina "chiroylilik" mezoni bilan o'lchash o'zbek tilida ko'p davrdan beri qo'llanib kelgan kishi nomlarini "chiroyli" va "xunuk", "zamonaviy" va "eski" kabi guruhlarga

ajratishga sabab bo‘ldi. Natijada paydo bo‘lishiga ko‘ra, ba’zi rasm-rusumlar, diniy tasavvurlar va aqidalar bilan bog‘liq, shuningdek, ba’zi mahalliy xalq shevalari xususiyatlari bilan aloqador ismlar “nozamonaviy”, “eskirgan” nomlar deb baholanadigan bo‘lib qoldi. Bolalarga bunday nomlarni qo‘yish hozir ancha kamaydi. Ba’zan “zamonaviy”, “chiroyli” ismlar haqida gap ketar ekan, tilimizda qadimdan qo‘llanib kelgan *Tojiboy, Boltaboy, Temirboy, O‘roqboy, Turdiqul, Tirkash, Ulansin, Qo‘ysin* singari ismlarni tasodifiy otlar deb atash hollari uchrab turadi. Bu mazkur ismlarning berilish sabablarini bilmaslik, ota-onalarning bu nomlar zamirida yotgan ezgu niyatlaridan bexabarlik oqibatidir (Begmatov, 1991:192).

Nominatsiya prinsiplari davriy bo‘ladi, o‘zgarib turadi. Aholining turmush tarzi, madaniyati, tafakkur olami nominatsiya prinsiplarini belgilaydi. O‘tmish davrlarga xos nominatsiya prinsiplarini hozirgi davrga xos omillar bilan qiyoslash va sharhlash xatodir. Yoki aksincha yo‘l tutish mumkin emas” (Begmatov, Do’simov, Nafasov, Qorayev, 1991: 11).

“Qachonlardir o‘zbek xalqi antroponimlari tarkibidan o‘rin olgan va qo‘llanilishi odatiy bo‘lgan *Buqa, Itolmas, Sotqinboy* kabi ismlarning bugungi kunda iste’molda bo‘lmasligi ikkinchi muhim omil – tafakkur tarzining o‘zgarishi bilan bog‘liq. Vaholanki, misol sifatida qayd etilgan ismlarni yuzaga keltirgan tamoyillar – jonzotlar xususiyatlariga havas qilib ism tanlash, totemizm va turli irim-sirimlarga asoslanib ism qo‘yish hozirda ham mavjud. Lekin qayd etilgani kabi ismlarning iste’moldan chiqishi yillar davomida xalq tafakkur tarzidagi o‘zgarishlar natijasida ayrim apellyativlarning semantik ko‘lamidagi o‘zgarishlarga ham bog‘liq. Masalan, bugunga kelib *buqa* so‘zining ijobiy ottenkaga ega semalari (masalan, *quvvatli, qaytmas, kuchli*)dan ko‘ra salbiy ottenkaga ega semalari (*o‘ng‘aysiz, farosatsiz, kuchi boru aqli yo‘q* kabi) faollashgan. Bu kabi holatni *Qutuz* (*quturgan it*), *Qapag‘an* kabi ismlar misolida ham kuzatish mumkin. Jumladan, *Sotqin* (eski o‘zbek tilidagi *Sotqun // Sotg‘un*) ismi aslida go‘yoki *sotib olingan* (nazr-niyozlar, darvishlarga sadaqalar evaziga) *bola* ma’nosini beradi” (Yuldashev, 2020: 18).

Ko’rinadiki, antroponimlarda ismning bolaga qo‘yilish motivlarida o‘tmishda yashagan ajdodlarimizning urug‘chilik, qabilachilik davriga xos, shuningdek, elat va xalq bo‘lib shakllangan tarixiy bosqichlarda amal qilgan madaniy-maishiy, ijtimoiy-iqtisodiy turmushiga oid e’tiqodlari o‘z ifodasini topgan. Mamlakatimiz hududidagi ismlar davrlarga bog‘liq holda yuzaga kelgan deb aytish mumkin. Islom madaniyatining kirib kelishi, ommaga tanilishi, o‘rganilishi yoki avj olishi bilan bog‘liq zamonlar turlicha kechib, shaxs nomlarida u o‘z aksini topgan. Yoki sovetlar tuzumi davrida o’zbek ismlari tarkibida shu davr idealogiyasiga tegishli birliklar,

taniqli vakillari ismlario'zbek antroponimiyasi leksikasidan o'rin olganligi barchamizga sir emas.

Ta'kidlash joizki, ijtimoiy hayot, globallashuv sharoiti kabi omillar, jamiyat tafakkur tarzidagi o'zgarishlar natijasida ismlar lug'at fondi ham o'zgarib boradi. Biz bu boradagi o'zgarishlarni aniqlash maqsadida Adliya vazirligi tizimidagi bir necha FHDY bo'limlari bilan kichik tadqiqot o'tkazdik.

1-jadval

Namangan viloyatida FHDY bo'limlarining statistik hisobotiga ko'ra

2021- yilda eng ko'p qo'yilgan ismlar yuzasidan

MA'LUMOT

№	O'g'il			
		0	SOLIXA	**815**
	DALI	**9 5**	XADICH A	**651**
		358	MUBINA	**464**
	ABDULL OH	**257**	IYMONA	**349**

Izoh: *Namangan shaxar, Namangan tuman, Pop 1-son, Pop tuman 2-son, Chortoq tumani, Chust tuman, Yangiqo'rg'on tuman, Uychi tuman, Kosonsoy tumanlari FHDY bo'limlarining statistik xisobotidan olindi.*

2-jadval

Andijon viloyatida FHDY bo‘limlarining statistik hisobotiga ko‘ra 2020- yilda eng ko‘p qo‘yilgan ismlar yuzasidan

MA’LUMOT

№	O‘g‘il			
		1153		**1392**
		2606		**115**
		155		**136**
		501		**111**
		876		**348**
		863		**446**
		755		**1666**
		115	XADICHA	**1591**
		607	OYSHAXON	**970**
	AYUB	**437**	SAMIYA	**199**
	RIZO	**168**	IYMONA	**135**
			SHUKRONA	**82**
13	UMAR	**98**	FARANGIZ	**120**
14	ZUBAYR	**73**	MUHLISA	**95**
15			XONZODABEGIM	**69**

Izoh: *Andijon shahar, Andijon tuman, Asaka 1-son, Asaka tuman 2-son, Baliqchi tuman, Buloqboshi tuman, Bo‘cton tuman, Jalaquduq tuman, Izboskan tuman, Qo‘rg‘ontepa tuman1-son, Qo‘rg‘ontepa tuman 2-son, Marhamat tuman, Oltinko‘l tuman, Paxtaobod tumani, Ulug‘nor tuman, Xo‘jaobod tuman, Xonobod shaxar, Shahrixon tumanlari FHDY bo‘limlarining statistik hisobotidan olindi.*

3-jadval

Buxoro viloyatida FHDY bo‘limlarining statistik hisobotiga ko‘ra 2020- yilda eng ko‘p qo‘yilgan ismlar yuzasidan

MA’LUMOT

№	**O‘g‘il**			
			IYMONABONU	**515**
	D		IYMONA	**510**
	NURMUHAMMAD	**158**	MADINA	**464**
	ISLOMBEK	**150**	BAHORA	**149**
	ALIXAN	**143**	CHAROS	**110**
		102	IFORA	**125**
	ALISHER	**103**	SOLIXA	**184**
		118	XADICHA	**109**
	ABDURAXMON	**150**	ASAL	**90**
	AKOBIR	**92**	MUBINA	**36**

Izoh: *Buxoro shahar, Buxoro tuman, Kogon tuman, Kogon shahar, Buxoro shahar “Nikoh uyi”, Buxoro shahar 1-son FHDY, Buxoro shahar2-son FHDY bo‘limlarining statistik hisobotidan olindi.*

4-jadval

Farg‘ona viloyatida FHDY bo‘limlarining statistik hisobotiga ko‘ra

2020- yilda eng ko‘p qo‘yilgan ismlar yuzasidan

MA’LUMOT

№	O‘g‘il			

Izoh: *Farg‘ona, Marg‘ilon va Qo‘qon shaharlari hamda Toshloq, Beshariq, Quva va Farg‘ona tumanlari FHDY bo‘limlarining statistik hisobotidan olindi.*

Tahlillardan ko‘rinadiki, xalqning tafakkur tarzidagi o‘zgarishlar, diniy qadriyatlarga e’tiborning kuchayishi, nomlash motivatsiyalari kengayishi kabi omillarning ta’sirida o‘zbek xalqi antroponimlar tizimi, uning lug‘at fondida yangilanishlar vujudga kelgan. Bu o‘rinda esa ularning imlosi masalasida ham bir qator muammolarni keltirib chiqaradi. Ismlar o‘zbek tili orfoepik va orfografik tamoyillariga mosbo‘lishi lozim. Yuqoridagi taqdim etilgan ma’lumotlarga nazar solsak:

- bir qator ismlarning yozilishida imlo xatolarga yo‘l qo‘yilgan: MUHLISA, HADICHAXON, SOLIXA, IYMONA kabi;

- bir xil ismlar ikki (ba’zan uch)ko‘rinishda qayd etilgan: HADICHA, XADIJA, XADICHA; OYSHA, AISHA kabi;

- qo‘shma ismlar ba’zan qo‘shib, ba’zan ajratib yozilgan: MUHAMMAD ALI // MUHAMMADALI, MUHAMMADUMAR // MUHAMMAD UMAR, MUHAMMADMUSTAFO // MUHAMMADMUSTAFO kabi. Shu o‘rinda ta’kidlash lozimki, o‘zbek tilining imlo qoidalariga ko‘ra qo‘shma ismlar

ajratib emas, qo‘shib yozilishi lozim. Mazkur lug‘atda bu kabi ismlar qo‘shib yozilishi taklif qilingan.

Mazkur lug‘atleksikografiyaning yangi yutuqlarini hisobga olgan holda yaratilgan mutlaqo yangi lug‘at bo‘lib, soha mutaxassislarihamda keng ommaga mo‘ljallanganligi, ulardan foydalanish imkoniyatlarini va qiziqishlarini oshirishiga xizmat qilishi bilan ahamiyatlidir.

ADABIYOTLAR SHARHI.

Xalq lisoniy xotirasi, madaniyati, ma’naviyatining ajralmas qismi bo‘lgan antroponimlar jahon fanida nafaqat tilshunoslik, balki tarix, etnografiya, sotsiologiya, psixologiya, sotsiolingvistika, psixolingvistika, lingvokulturologiya kabi bir qator yo‘nalishlarning tadqiqot obyekti bo‘lib kelmoqda. Tilshunoslikning onomastika sohasi ham yangi asrda yangi tadqiqot yo‘nalishlarini taqozo qilmoqda, shu bois onomastik birliklar tadqiqiga sotsiolingvistik, etnolingvistik, psixolingvistik, pragmalingvistik, lingvokulturologik, lingvopoetik aspektda yondashuvlar shakllanmoqda.

Turkologiya sohasida atoqli otlarning tadqiqi bo‘yicha ancha samarali ishlar amalga oshirilgan (Ginatulin, 1973; Naumov, 1985; Danilina, 1986). Shuningdek, Maxpirovning “Древнетюркская ономастика”, V. E. Staltmanening “Ономастическая лексикография”, I. V. Dron va S. S. Krogloning “Современная гагаузская топонимия и антропонимия” asarlari shular jumlasidandir. Hatto atoqli otlarning tadqiqi masalalari aks etgan “Социолингвистический аспект имени собственого” (M. , 1984), “Вопросы ономастики” (Almati, 2004) to‘plamlari ham nashr qilingan.

O‘zbek tilshunosligida ham atoqli otlar masalasida E. Begmatov, G‘. Sattorov, S. Rahimov, I. Xudoynazarov, R. Xudoyberganov, D. Yuldashevlarning ishlari diqqatga molik.

NATIJALAR.

Tilning rivojlanish jarayonida uning antroponimik fondi ham boshqa sohalari kabi sezilarli, jiddiy o‘zgarishlarga uchraydi. Bu o‘zgarishlar antroponimik leksikaning faqat miqdor jihatdan emas, balki sifat jihatdan ham rivojlanishini aks ettiradi. Bu boradagi e’tibor qaratilishi lozim bo‘lgan masalalardan yana biri bu tilning an’anaviy antroponimiya fondini asrash, uning kamayishiga qarshi kurashish masalasidir.

“O‘zbek ismlarining izohli imlo lug‘ati” leksik tarkibi haqida quyidagilarni ta’kidlash lozim.

1. O‘zbek ismlarining izohli imlo lug‘atini tuzishda mavjud o‘zbek ismlari lug‘atlari materiallaridan foydalanildi.

2. Globallashuv, jamiyat taraqqiyoti, xalqning milliy va diniy dunyoqarashidagi o‘zgarishlar natijasida hosil bo‘lgan 3000dan ortiq yangi ismlar lug’at tarkibiga kiritildi.

3. Davlat xizmatlari tizimi, FHDY bo‘limlarida qayd qilingan ismlar ro‘yxati olindi, tarixiy manbalardagi turkiy ismlar yig‘ildi, statistic tahlil qilindi va ilmiy tadqiqot olib borildi.

4. Lug‘at so‘zligiga o‘zlashma ismlarni kiritish va uni izohlashda xalqning milliy qadriyatlari, dunyoqarashi, motivatsiyasi kabi jihatlar nuqtayi nazaridan yondashildi. Masalan, arab tilida *Xadicha* ismi “chala tug‘ilgan” ma’nosini anglatadi, lekin ushbu ism o‘zbek tilida pretsedent nom bo‘lib, Payg‘ambarimizning sevimli ayoli ma’nosida qo‘llanadi hamda nomlash motivatsiyasida tilimizda uning keying ma’nosi ustuvorlik qiladi. Yoki *Maftuna* ismi fleksiyasida “fitna” ma’nosi, *Ahror* ismi o‘zagida “hurlar” qismi mavjudligiarab tili me’yorlariga muvofiq. Bu kabi ismlarni izohlashda o‘zga til qonuniyatlari jihatidan emas, o‘zbek tili me’yorlari, xalq dunyoqarashi, milliy qadriyatlari, o‘z farzandiga bo‘lgan ezgu orzulari, tilak va niyatlari bilan bog‘liq. Masalan, Ahror– (a.) olijanob, himmatli, muruvvatli. Bu nom “xo‘jayi ahror” – olijanoblar, oliyhimmatlilar boshlig‘i iborasining qisqargan qismi.

5. Ushbu lug‘at, tabiiyki, o‘zbek ismlarining barchasini to‘liq qamrab olgan emas. Bu jarayon mualliflar tomonidan yana davom ettirishi maqsad qilingan. Lug‘atning mobil ilovasi hamdaveb sayti (ismlar-imlo. uz) orqali ismlar bazasining to‘ldirib borish imkoniyati mavjud.

Lug‘atning tuzilishi, inda ismlarning berilish xususiyatlari yuzasidan quyidagilarni ta’kidlash lozim:

- ismlar alifbo tartibida joylashtirilgan;

- o‘g‘il bolalar ismi va qiz bolalar ismi qismlari alohida ro‘yxatda berilgan;

- o‘zbek ismlari alifbo tartibida 4ta ustun - lotin hamda kirill alifbosidagi imlosi, ingliz tilidagi varianti, ismlar ma'nosii izohi ustunlariga bo‘lib berilgan;

- lug‘atda ismlarning qaysi tilga mansubligi ko‘rsatib berildi. Masalan, *(o‘z.), (a.), (f. t.), (hind.) (mo‘g‘.) (tur.);*

ismlarning variantlari*Abdulla //Abdulloh, Sa'dulla // Sa'dulloh, Asadulla // Asadulloh* shaklida berildi;

ismlarning shakllari bitta ism tarkibida berilgan. Masalan, Po‘lat - *po‘latdek mustahkam, yashaydigan, umri uzoq bola. Shakllari: Po‘latboy, Po‘latjon, Po‘latxon, Bekpo’lat. (E’tibor qarating: ismning shakllari, ya’ni Po‘latboy, Po‘latjon, Po‘latxon, Bekpo‘lat) kabi;*

lug‘atda qo‘shma ismlar o‘zbek tili imlo qoidalariga muvofiq qo‘shib yozildi: *Muhammadumar, Muhammadsodiq, Caidkamol* kabi;

qo‘shma ismlarni tashkil qiluvchi ismlar etimologik jihatdan boshqa-boshqa tillarga mansub bo‘lsa, ularning har qaysisi ta’kidlandi. Masalan, Alimyor - *(a. -f. t.)* – bilim va donolik sohibi, ya’ni Alloh qo‘llovchi, yor bo‘luvchi bola.

XULOSA.

Xullas, ismlarning hosil bo‘lishi va shaxsga atoqli ot sifatida tanlanishi motivlaridan ma’lum bo‘ladiki, xalqimizning qadimiy e’tiqodlari, yuksak madaniy-estetik didi ismlar lug‘at fondida aks etadi va ijtimoiy hayot, globallashuv sharoiti kabi omillar, jamiyat tafakkur tarzidagi o‘zgarishlar natijasida antroponimlar ham o‘zgarib boradi. Ana shunday o‘zgarishlar ma’lum darajaga kelganida, ularni nazariy va amaliy jihatdan aks ettiruvchi tadqiqotlarga ehtiyoj tug‘iladi. Amaliy ishlarning asosiylaridan biri esa zamonaviy leksikografiya tamoyillari asosida ismlarning yangi lug‘atlarini tuzish va jamiyatda ommalashuvini ta’minlash maqsadida internet tarmog‘ida ularning zamonaviy dasturiy ta’minotini yaratishdan iborat.

Mazkur lug’atning me’yoriyligi shundan iboratki, unda o‘zbek ismlarini qayd etishda adabiy tilning imlo, talaffuz, so‘z yasash va uni ishlatish me’yorlari tavsiya etiladi. Buning uchun ismlar lug‘atga, o‘zlarining umummilliy adabiy tilga munosabati, unda tutgan o‘rni va qo‘llanish doirasiga ko‘ra tanlab kiritilgan. Lug‘atda har bir ismning maqbul yozilish shakli, kelib chiqishi – etimologiyasi ko‘rsatilgan, ma’nosi (yoki ma’nolari) aniqlangan va izohlangan. “O’zbek ismlarining izohli imlo lug’ati” o‘zbek antroponimik fondini qadriyatlarimizga mos ismlar bilan boyitish va zaxirasini tartibga solishga yordam beradi; Davlat xizmatlari tizimi, FHDY bo‘limlari, fuqarolik pasportini qayd qilish sohalari mutaxassislariningismlarni til qoidalari va qonuniyatlariga mos tarzda qayd qilishlari uchun muhim qo‘llanma bo‘lib xizmat qiladi; lug‘atning zamonaviy elektron shakllari esa kelgusida uni muntazam boyitib borish imkonini beradi va ulardan istalgan paytda foydalanish uchun qulayliklar yaratadi.

Adabiyotlar ro‘yxati

Бегматов Э. Ўзбек исмлари маъноси. – Тошкент: Қомуслар Бош таҳририяти, 1991. – Б. 5-6.

Бегматов Э. , Дўсимов З. , Нафасов Т. , Қорев С. Ўзбек тилшунослиги: тадқиқ йўналиши ва усуллари // Хива – Урганч, 1991. - № 1. – Б. 11.

Юлдашев Д. Атоқли отларнинг антропоцентрик тадқиқи. Филол. фан. докт. дисс. –Т. , 2020.

Ахметов А. Туркі Тілдеріндеп табу мен эвфемизмдер. Алмати: Ғўлўм, 1995. 176 б.

Бегматов Э. Антропонимика узбекского языка: Автореф. дисс. … канд. филол. наук. – Ташкент, 1965. – 28 с.

Бегматов Э. Ўзбек тили антропонимикаси. – Тошкент: Фан, 2013. – 263 б.

Бегматов Э. , Дўсимов З. , Нафасов Т. , Қорев С. Ўзбек тилшунослиги: тадқиқ йўналиши ва усуллари // Хива – Урганч, 1991. - № 1. – Б. 11.

Бегматов Э. , Улуқов Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати. – Наманган, 2005. – Б. 79.

Гинатулин М. М. К исследованию мотвации лексических единиц. – Алма-ата, 1973. – С. 27.

Данилина Н. В. Нижнегородская антропонимия XIV-XVII веков. – Горький, 1986. – С. 24.

Исмларнинг сирли олами. – Тошкент: Ўзбекистон, 2014. – 176 б.

Кадирова Х. Проблемы перемены эвфемизмов и дисфемизмов в художественном переводе. // ELMİ İŞ beynəlxalq elmi jurnal, AZƏRBAYCAN, Baku, 2021. St: 17-22. DOI: https://www. doi. org/10. 36719/2663-4619/71/17-22

Кадирова Х. Б. Приспособление стратегии и тактики дисфемизации политических понятий. // ИННОВАЦИИ. НАУКА. ОБРАЗОВАНИ. 2021/4/5, № 33. Ст. 924-930. https://www. elibrary. ru/item. asp?id=46168731

Наумов В. Г. Явления мотвации в системе диалекта (лексикологический аспект). – Томск, 1985. – С. 17.

Носиров Ў. Ўзбек тилининг киши номлари ҳақида мулоҳазалар // Қарши ДПИ илмий асарлари. 17-китоб. – Тошкент, 1965. – Б. 194-197.

Омонтурдиев А. Профессионал нутқ эвфемикаси. – Тошкент: Фан, 2006. 27 Б.

Пастухова О. Д. От эвфемизма к дисфемизму. // Слово, высказывание, текст в когнитивным, прагматическом и культурологическом аспектах. Материалы VIII Международной научной конференции, Челябинск, 20-22 апреля 2016 года. Из-во: Энциклопедия. С. 329-331

Примов А. Ўзбек тили космонимларининг лисоний хусусиятлари: Филол. фан. номз. . . . дисс. автореф. – Тошкент, 2009. – 24 б.

Раҳимов С. Хоразм минтақавий антропонимияси: Филол. фан. номз. . . . дисс. автореф. – Тошкент, 1998. – 25 б.

Сатторов Ғ. Ўзбек исмларининг туркий қатлами: Филол. фан. номз. . . . дисс. автореф. – Тошкент, 1990. – 21 б.

Худойберганов Р. Ўзбек антропонимияси тизимининг вариантдорлиги: Филол. фан. номз. . . . дисс. автореф. – Тошкент, 2008. – 24 б.

Худойназаров И. Антропонимларнинг тил луғат тизимидаги ўрни ва уларнинг семантик-услубий хусусиятлари: Филол. фан. номз. . . . дисс. автореф. – Тошкент, 1998. – 26 б.

Юлдашев Д. Атоқли отларнинг антропоцентрик тадқиқи. Филол. фан. докт. дисс. –Т. , 2020.

Berezovich E. L. Russkaya onomastika na sovremennom etape: kriticheskie zametki //Izvestiya Akademii nauk. ser. lit-ры i yaz. T. 60, № 6. Noyabrь-dekabrь 2001. S. 34-46.

Sadiqov Z. Qadimgi turkiy realiyalar tarjimasi. Monografiya / Namangan:, «Vodiy Media», 2021. 120 bet.

Saralangan ismlar ma’nosi. Tuzuvchi Z. Hamdamova. – Toshkent: Meriyus, 2014-yil. 80 bet.

Yusuf Khass Hajib, Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig): A Turko–Islamic Mirror for Princes, translated, with an introduction and notes, by Robert Dankoff. – Chicago– London: University of Chicago Press, 1983. – 52 p.

Лутфуллаева Д. Э. , Сапарниязова М. Проблема ассоциативного подхода к языку на современном этапе узбекского языкознания.

//ВОПРОСЫ КОГНИТИВНОЙ ЛИНГВИСТИКИ. Издательство: Общероссийская общественная организация "Российская ассоциация лингвистов-когнитологов" (Тамбов) ISSN: 1812-3228. Номер: 2 Год: 2020 Страницы: 139-146.

Saparniyazova M. , (2023). ERGONOMICS AS A BRANCH OF ONOMASTICS. CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PHILOLOGICAL SCIENCES, 4(05), 60–67. https://doi. org/10. 37547/philological-crjps-04-05-13.

EXTENDED ABSTRACT

NATIONAL-CULTURAL CHARACTERISTICS OF UZBEK NAMES

Today's globalization conditions require that personal names, which are one of the most important values of the nation, be regularly enriched on the basis of the vocabulary of the national language, national and religious values and in accordance with them. One of the issues that should be paid attention to in this regard is the issue of preserving the traditional anthroponymic fund of the language and fighting against its decrease. Onomastics in general and anthroponymics in particular have their own internal laws in the language system.

In the course of the development of the language, its anthroponymic fund, like other areas, undergoes significant and serious changes. These changes reflect the development of the anthroponymic lexicon not only quantitatively, but also qualitatively. Under the influence of factors such as globalization, development of society, changes in people's way of thinking, increased attention to national and religious values, expansion of naming motivations, the Uzbek people create changes and updates in the system of anthroponyms, its vocabulary. When such changes reach a certain level, there is a need for research that reflects them theoretically and practically. One of the main practical tasks is to create an explanatory spelling dictionary of Uzbek names, taking into account modern experience and trends in world lexicography. Today, in the system of the State Services Agency, in particular, in the departments of the Civil Registry Office, as well as in the process of issuing civil passports, the spelling of Uzbek names in the Latin and Cyrillic alphabets, the explanation of the meaning of the names, as well as the correct spelling of their English version in the passport system there are a number of problems. This put on the agenda the issue of creating new dictionaries that could be a solution to the problems of interpretation and spelling of Uzbek names. Alfraganus University, Alisher Navoi Tashkent State

University of Uzbek Language and Literature, International Islamic Academy of Uzbekistan, Institute of Uzbek Language, Literature and Folklore of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan as a solution to this issue "Explanatory spelling dictionary of Uzbek names" was created in cooperation with scientists. The dictionary's mobile application and website were also created, and the dictionary database was integrated into the database of the Ministry of Justice. The mobile applications and website of the dictionary, which is considered as a novelty in the field of lexicography, creates a basis for their effective use by specialists in the process of correct formalization of names in accordance with the laws and norms of our language. In addition, dictionaries also benefit from the possibility of regular replenishment and enrichment.

It has been emphasized in a number of studies that it is necessary to pay attention to naming rituals, the ancient and traditional aspects of it, the right attitude to the motives of naming, and the need to preserve and preserve the rich fund of Uzbek names. (Begmatov, 1991; Xudoynazarov, 1998; Yuldashev, 2020).

In anthroponyms, the motives of naming a child reflect the beliefs of our ancestors, who lived in the past, about the cultural-household, socio-economic life, typical of the period of tribalism and tribalism, as well as during the historical stages when they were formed as a people and a nation.

It can be said that the names on the territory of our country arose depending on the periods. The times related to the introduction, popularization, study or rise of Islamic culture passed in different ways, and it was reflected in the names of individuals. Or it is not a secret to all of us that during the Soviet regime, the names of the units and famous representatives of Uzbek names were included in the lexicon of Uzbek anthroponymy. We conducted a small survey with several CRS departments in the Ministry of Justice system in order to identify changes in this regard. It can be seen from the analysis that under the influence of factors such as changes in the way of thinking of the people, increased attention to religious values, expansion of naming motivations, the system of anthroponyms of the Uzbek people and updates in its vocabulary have been created.

So, it is known from the motives of the formation of names and the selection of personal names that the ancient beliefs, high cultural and aesthetic taste of our people are reflected in the vocabulary of names, and

factors such as social life, globalization conditions, social thinking As a result of changes in the style, anthroponyms also change.

The standard of this dictionary is that it recommends the standards of spelling, pronunciation, word formation, and use of the literary language when recording Uzbek names. For this purpose, the names are included in the dictionary according to their relationship to the national literary language, their place in it, and the scope of their use. In the dictionary, the acceptable form of writing, the origin - etymology of each name are indicated, and the meaning (or meanings) are determined and explained. "Annotated Spelling Dictionary of Uzbek Names" helps to enrich the Uzbek anthroponymic fund with names suitable for our values and organize its reserve; it serves as an important guide for specialists in the fields of state services, CRS offices, and civil passport registration to register names in accordance with language rules and laws; and modern electronic forms of the dictionary allow to regularly enrich it in the future and make it convenient to use them at any time.

AL-FAVOIDU-Z-ZIYOIYYA»ASARIDA HARF TURKUMINING YORITILISH PRINSIPLARI

Philosophie Doctor Madina JO‘RAYEVA

Annotatsiya

Mazkur ilmiy maqolada quyidagi masalalar tahlil etilgan: Abdurahmon Jomiyning «Al-Favoidu-z-Ziyoiyya» asari va undagi harf so‘z turkumi va uning asosiy xususiyatlari, gapdagi vazifalari ilmiy tahlil etilgan.

Maqolada ulug‘ mutafakkir Abdurahmon Jomiyning (1414-1492) «Al-Favoidu-z-Ziyoiyya» asari va Jomiyning ushbu asari orqali arab tilshunosligi sohasidagi ilmiy yutuqlari, asardagi arab tili qonun-qoidalarining tolibi ilmlarga qulay tarzda bayon etilgani, Jomiyning arab tili grammatikasini yoritishdagi boshqa mumtoz arab nahvshunos olimlarining qarashlari bilan o‘xshash va farqli jihatlarini, muallifning tilshunoslik sohasidagi qarashlari haqida ma'lumotlar berilgan.

Shuningdek, arab tili grammatikasiga oid kitoblar ko‘p bo‘lishiga qaramay, O‘rta Osiyoda yaratilgan asarlar yurtimizdagina emas, balki Turkiya, Misr, Saudiya Arabistoni, Pokiston, Hindiston kabi davlatlarning bir qator oliy o‘quv yurtlari, yirik ilmiy markazlarida asosiy ilmiy manba sifatida foydalanilayotgani va ular ustida ilmiy izlanishlar olib borilayotgani, yurtimiz olimlarining ilmiy salohiyati va arab nahvshunosligida o‘ziga xos o‘ringa ega ekanligi ilmiy bayon etilgan. «Al-Favoidu-z-Ziyoiyya» asrlar davomida madrasalarda talabalarning arab tili grammatikasi bo‘yicha asosiy qo‘llanmalardan biri bo‘lib kelgani, mazkur asardagi ism, fe'l, harf turkumlarini lingvistik jihatdan o‘rganish, uning o‘z davri arab tilshunosligiga qo‘shgan hissasini boshqa asarlar bilan qiyoslash va shu bilan muallifning arab tili grammatikasini yoritishdagi o‘ziga xos usul, yondashuv prinsiplarini ochib berish asosiy maqsad qilingan.

Abdurahmon Jomiy «Al-Favoidu-z-Ziyoiyya» asarida harf so‘z turkumini ularning ma'nolariga ko‘ra ajratib, alohida terminlar bilan sharhlagani, muallif harf turkumiga kiruvchi predloglar, ko‘makchilar va barcha yordamchi so‘zlar o‘rtasida qat'iy chegara yo‘qligini izohlagani, Jomiyga ko‘ra ular turli xil grammatik funksiyaga ega bo‘lishi mumkinligi,

Ibn Hojib yordamchi so‘zlarni faqat fe'l yoki fe'lning ma'nolarini bir-biriga bog‘lash uchun xizmat qilishini ta'kidlagani, Jomiy esa, mazkur so‘zlar fe'lning ma'nosini ismga bog‘lash uchun xizmat qilishini ham yoritib o‘tgani, olimning old ko‘makchilarni uchga: harf-yordamchi so‘zlar ma'nosida kelishini, harf va ism, shuningdek, harf va fe'l ma'nosida kelishini ta'kidlagan va ularning har birini gapdagi vazifalarini, ma'nolarini alohida sharhlab, munosabat bildirgani va birgina بِ bilan predlogining jumlada yetti xil mazmunda kelishini va misollar asosida uni isbotlab bergani yoritilgan.

Kalit so’zlar: arab tili, «Al-Favoidu-z-Ziyoiyya», Abdurahmon Jomiy, Ibn Hojib, grammatika, asar.

IN THE WORK «AL-FAVOIDU-Z-ZIYOIYYA» PRINCIPLES OF ILLUMINATION OF LETTER SERIES

Phd Jo'rayeva Madina Abdujalilovna

Abstract

The following issues are analyzed in this scientific article: Abdurrahman Jami's work "Al-Favoidu-z-Ziyaiyya" and its letter-word series and its main features and functions in the sentence are scientifically analyzed.

In the article, the great thinker Abdurrahman Jami's (1414-1492) work "Al-Favoidu-z-Ziyaiyya" and Jami's scientific achievements in the field of Arabic linguistics through this work, the requirements of the laws of the Arabic language in the work are explained in a convenient way for scientists, Jami's explanation of the grammar of the Arabic language Similarities and differences with the views of other classic Arab philologists, information about the author's views in the field of linguistics is provided.

Also, despite the fact that there are many books on the grammar of the Arabic language, the works created in Central Asia are not only in our country, but also in a number of universities and major scientific centers of countries such as Turkey, Egypt, Saudi Arabia, Pakistan, and India. it is scientifically stated that it is used as a source and scientific research is being conducted on them, the scientific potential of the scientists of our country and that it has a special place in Arabic linguistics. "Al-Favoidu-z-Ziyaiyya" has been one of the main manuals for Arabic grammar for students in madrasahs for centuries, the linguistic study of nouns, verbs, letter groups in this work, its own era The main goal is to compare his contribution to Arabic linguistics with other works, and thus to reveal the author's unique method and principles of approach in illuminating the grammar of the Arabic language.

In his work "Al-Favoido-z-Ziyaiyya", Abdurahman Jami divided the letter-word series according to their meanings and interpreted them with separate terms, the author made a distinction between prepositions, auxiliaries and all auxiliary words included in the letter series. 'iy

explained that there is no limit, according to Jami they can have different grammatical functions, Ibn Hajib states that auxiliary words only serve to connect the meanings of verbs or verbs. emphasized, and Jami also explained that these words serve to connect the meaning of the verb to the noun, that the scientist divides the prepositions into three: letter-auxiliary words, letter and noun, also emphasized that it comes in the meaning of letters and verbs, and explained each of their functions and meanings in the sentence separately, gave a reaction, and explained that the preposition with a single bi comes in seven different meanings in a sentence and proved it based on examples.

Key words: arabic language, "Al-Favoidu-z-Ziyaiyya", Abdurahman Jami, Ibn Hajib, grammar, work.

Kirish. Abdurahmon Jomiy (milodiy 1414-1492) fors mumtoz adabiyotining ko‘zga ko‘ringan vakili bo‘lishi bilan bir qatorda, o‘z davrining taniqli tilshunosi ham edi. U arab tili bilimlarini yuqori darajada egallagan.

Arab tili grammatikasiga bag‘ishlangan eng mashhur asarlardan biri, Markaziy Osiyo madrasalarida asrlar davomida nahv ilmiga oid asosiy qo‘llanmalardan biri, shubhasiz, Ibn Hojibning «al-Kofiya fi-n-nahv» kitobidir. Ibn Hojibning to‘liq ismi Abu Amr Usmon ibn Umar al-Kurdiy bo‘lib, bu zot asli kurd millatiga mansub. Ilm olamida Ibn Hojib nomi bilan tanilgan, taxallusi Jamoliddin. Otasi podshoh saroyida eshik og‘asi bo‘lgan. Bunday unvonni arab tilida «hojib» deyiladi. Shuning uchun olim o‘z taxallusini Ibn Hojib, ya’ni «eshik og‘asining o‘g‘li», deb nomlagan. Ibn Hojib Qohira yaqinidagi Asno shaharchasida 570/1174 yilning oxirlarida tug‘ilgan.

Ibn Hojibning «Kofiya» asari Sharqda juda mashhur bo‘lib, maktab va madrasalarda nahv bo‘yicha asosiy qo‘llanmalardan biriga aylangan edi. Xususan, XV-XIX asrlarda bu asar nihoyatda ko‘p ko‘chirilgan, ko‘plab sharhlar yozilgan, tarjimalar qilingan. Abdurahmon Jomiyning farzandi Ziyovuddin Yusuf arab tilini shu kitob bo‘yicha o‘qir ekan, darsni o‘zlashtirishda katta qiyinchilik sezadi. Shunda Jomiy uning ahvolini tushunib, «al-Kofiya»ga maxsus sharh yozgan. Jomiy ushbu sharhni o‘g‘liga atab yozganligi uchun uni «Al-Favoidu-z-Ziyoiyya», ya’ni «Ziyovuddinga maslahatlar» deb atagan. Keyinchalik ushbu asar xalq orasida «Sharhi Mullo» nomi bilan tanilgan. (Зиёев Т. 1989) Jomiy o‘z kitobining oxirida: «897 yil 11 ramazon shanba kuni ertalab tugatdim», deydi. Bu sana 1492 yilning 7 iyuliga to‘g‘ri keladi. Demak, Jomiy bu kitobni umrining oxirgi kunlarida yozgan. Ushbu asar butun O‘rta Osiyo va hatto Idil bo‘yi tatarlari madrasalarida ham darslik sifatida qo‘llangan .

Shundan so‘ng Ibn Hojibning asari maktab va madrasalarda shu sharh yordamida o‘qitiladigan bo‘ldi. Jomiyning sharhi esa «Sharhi Mullo», «Al-Favoid fi sharh «al-Kofiya», «Sharhi Kofiya», «Sharhi «Kofiya»-yi Ibn Hojib», «Sharhi Jomiy», «Al-Favoid az-Ziyoiyya fi ilm al-Kofiya» kabi nomlar bilan shuhrat qozonadi. (Афсахзод А. 1988.)

Metodologiya

Jomiy Temuriylar davri ilm-fani va adabiyotining faxri, sharq she’riyatini yangi yuksaklikka ko‘targan so‘z san’atkori hisoblanadi. Shu bilan birga, uning arab tili grammatikasini o‘rganish va o‘rgatish borasida qilgan ishlari asrlar davomida o‘zining munosib bahosini olib kelyapti. Hatto xalq orasida «Sharhi Mullo»ning qirq varag‘ini yodlagan va to‘la tushungan kishi olim hisoblanadi» degan gaplar tarqalgan. «Sharhi Mullo Jomiy» asari «Kofiya» sharhlari orasida foydali ekani, tushunarli tilda va chiroyli yozilgani, mukammalligi bilan ajralib turadi.

«Al-Favoidu-z-Ziyoiyya» yirik hajmli va muhim ilmiy ahamiyatga molik asar. U muqaddima va 3 bobdan iborat bo‘lib, unda umumiy hisobda 92 ta grammatik mavzu yoritilgan. Asarda an’anaviy «basmala» va kirish so‘zidan so‘ng asarning yozilish maqsadi batafsil aytilgan, undan keyin «so‘z» va «gap»ga ta’rif berilgan. Ayniqsa, asarning muqaddimasi yuksak balog‘at darajasida bitilgan:

«Al-Favoidu-z-Ziyoiyya» asarining qo‘lyozma nusxalari dunyoning ko‘pgina qo‘lyozma fondlarida saqlanmoqda. Hozirda mavjud sharq qo‘lyozma asarlari kataloglarida uning turli yillarda ko‘chirilgan ko‘plab nusxalari uchraydi .

Adabiyotlar sharhi

Asarning qo‘lyozma nusxalari haqida «Rukopisi Al-Favoid-ad-Diyaiya» Abd ar-Raxmana Djami, xranyashiyesya v fonde Instituta rukopisey AN RU» to‘plamida quyidagi ma’lumot keltirilgan: «Faqat O‘zbekiston FA Sharqshunoslik instituti fondida 80 dan ortiq qo‘lyozma nusxaci to‘plangan. Bulardan 2 tasi XV asr, 14 tasi XVI asrda, 10 tasi XVII asrda, 14 tasi XVIII asrda va 40 dan oshig‘i XIX asrda ko‘chirilgan nusxalaridir» . «Sharhi Mullo»ning 120 dan ortiq qo‘lyozma nusxaci mavjud bo‘lib, ulardan 115 tasi O‘zbekiston FA SHIning qo‘lyozmalar fondidadir. (Зиёев Т. 1989.)

A. O‘runboyev va L. Yepifanova O‘zbekiston FA SHIda saqlanayotgan qo‘lyozmalarining qisqacha izohi bilan 53 nusxasini keltirganlar . Shuningdek, A. A. Semyonov katalogidaFilologiya qismida inv. kat. 09/910 «Sharhi Mullo» va uning hoshiyalari (Sharhi Loriy va «Sharhi

Mullo Jomiy»ning boshqa sharhlari, hoshiyalari) haqida batafsil ma'lumot berilgan.

Keyingi yillarda manbaning institut fondiga qo'shilib, yuqoridagi ro'yxatga kirmagan nusxalari 50 dan oshadi.

Natijalar

Ulug' mutafakkir Abdurahmon Jomiyning (1414-1492) «Al-Favoidu-z-Ziyoiyya» asari nodir manbalardan bo'lib, u arab nahvshunosligiga bag'ishlangan. Ushbu asar Abdurahmon Jomiyning arab tilshunosligi sohasidagi ilmiy yutuqlaridan biridir. Unda arab tili qonun-qoidalari tolibi ilmlarga qulay tarzda bayon etilgan.

Jomiy ushbu sharhni o'g'liga atab yozganligi uchun uni «Al-Favoidu-z-Ziyoiyya», ya'ni «Ziyovuddinga maslahatlar» deb atagan. Keyinchalik ushbu asar xalq orasida «Sharhi Mullo» nomi bilan tanilgan

«Al-Favoidu-z-Ziyoiyya» asarining uchinchi bobi اَلْحَرْفُ – «harf», ya'ni yordamchi so'zlardir. Ushbu bobda harf turkumining o'n yettita turi bayon etilgan.

Asarda harf - yordamchi so'z turkumiga quyidagicha ta'rif berilgan:«Yordamchi so'zlar boshqa bir so'zda ma'noga ega bo'ladi. Shu sababli, jumlaning bir bo'lagi bo'lishi uchun ism va fe'lga muhtojdir. Masalan: (ismning yonida keladi) من البصرة – «Basradan» yoki fe'lning yonida keladi, masalan: قد ضرب – «urgan edi» kabi.

Arab tilshunosligida mustaqil mazmunga ega bo'lmagan, lekin ism yoki fe'l so'z turkumidagi so'zlarga ta'sir qilib, ularning ma'nosini aniqlashtirib keladigan yordamchi so'zlar «harf» deyiladi. Yordamchi so'zlarga bog'lovchi, yuklama va old ko'makchi kabilar kiradi.

B. M. Grande mazkur yuklamalarni « إنَّ و أَخَوَاتها - إنّva uning sheriklari» yoki «Egaga ta'sir qiluvchi yuklamalar» deb ham nomlanishini ta'kidlaydi. «Bu yuklamalar gapning boshida turadi va o'zidan keyin kelayotgan ega tushum kelishigida, kesim esa bosh kelishikda turadi» , deydi.

«Al-Favoidu-z-Ziyoiyya» asarida Jomiy الحروف العاطِفَةُ – «Biriktiruvchi bog'lovchilar» haqida quyidagi fikrlarni keltiradi: " الحروف العاطِفَةُ"-العطف في اللغة الإمالة سميت عاطفة . وهي الواو ، والفاء ، وثم ، وحتى ، وأو ، وإمّا " بكسر الهمزة " وأم ، ولا ، وبل ، ولكن. - «Biriktiruvchi bog'lovchilar» (deyilishiga sabab) العطف – so'zi lug'atda «egilish, birikish» (degan ma'noni bildiradi) va shuning uchun عاطفة –«bog'lovchi» deb ataldi, ular: الواو ، الفاء ، ثم ، حتى ، أوْ ، لَكِنْ أم ، بَلْ ، لاva hamzasi kasra li bo'lgan إِمَّا (yuklamasi), yuklamalaridir.

Abdurahmon Jomiy «biriktiruvchi bog'lovchilar»ning soni o'nta ekanligini ta'kidlab, bu bog'lovchilarning barchasini tahlil qilgan. Asarda: فالاَرْبَعَةُ الاَول لِلْجَمْعِ - «Avvalgi to'rtta biriktiruvchi bog'lovchilar (so'zlarni) jamlash uchun ishlatiladi», deyiladi. Ya'ni bu to'rtta bog'lovchi ثم (va), (so'ngra) حتى , (hatto, . . gacha) ف(keyin), bo'lib, bu bog'lovchilar teng bog'lovchilardir. Jomiy asarda bu bog'lovchilarning o'ziga xos bo'lgan ichki xususiyatlarini quyidagicha sharhlaydi: " فالْواوُ لِلْجَمْعِ مُطْلَقًا ، ولا ترتيب فيها " والفاء للترتيب" أي : للجمع مع الترتيبِ بغير مُهْلَةٍ نحو جاءني زيد فعَمْرو "و ثمّ مثلها" أي مثل الفاء بِمُهْلَةٍ نحو جاءني زيد ثم عَمْرو" و حتى مثلها" أي مثل ثم في الترتيب بِمُهْلَةٍ, نحو مات الناس حتى الأنبياء. – "و -«va» bog'lovchisi mutloq jamlik uchun bo'lib, unda tartib, ya'ni ma'no ketma-ketligi bo'lmaydi, masalan: جاءني زيدٌ و عَمْرو - «Oldimga Zayd va Amr keldi», ف bog'lovchisida ma'no ketma-ketligi bo'ladi, ya'ni jamlash bilan ketma-ketlik bo'lib, orada muddat bo'lmaydi, masalan:- جاءني زيدٌ فعَمْرو «Oldimga Zayd, keyin Amr keldi». ثم bog'lovchisi ham ف kabi bo'ladi, (faqat bu bog'lovchi) orada biroz vaqt o'tganini bildiradi, masalan: جاءني زيدٌ ثم عَمْرو - «Oldimga Zayd, bir ozdan so'ng Amr keldi». حتى bog'lovchisi ثم bajargan vazifani bildirib, u ham ma'no ketma-ketligi va orada vaqt borligini ifoda etadi. Masalan: مات الناس حتى الأنبياء- «Insonlar vafot etdi, hatto payg'ambarlar (ham)» (Insonlar va payg'ambarlar vafot etdilar)».

Demak, bu bog'lovchilar teng bog'lovchilar bo'lib, gapning uyushiq bo'laklarini bir-biri bilan bog'laydi. و bog'lovchisi gapning ikkita uyushiq bo'lagini to'g'ridan-to'g'ri bog'lasa, ف bog'lovchisi ularning ketma-ketligini, ثم va حتى bog'lovchilari esa ma'no ketma-ketligini ifodalab, orada biroz muddat o'tganini bildiradi. Shuningdek, Jomiy asarda حتى bog'lovchisining muhlati, ya'ni muddati ثم ga nisbatan ozroq, ف bog'lovchisiga nisbatan esa ko'proq ekanligini bildirib o'tadi.

Asarda: " و أو ، وإمّا ، وأَمْ " كل من هذه الحروف الثلاثة لِأَحدِ الْأَمْرَيْنِ " أي : للدلالة على أحد الأمرين " مُبْهَما " أي : غير معين عند المتكلم, نحو جاءني إمّا زيد أو عمْرو وأمِ المتصلةُ لَازِمَةٌ لِهَمْزَةِ الِاسْتِفْهَام نحو أجاءك زيد أو عمرو؟ –أو ، إمّا, أم - bu uchta bog'lovchilarning barchasi ikkita narsaning bittasiga, ya'ni so'zlovchiga noaniq bo'lgan ikki narsadan biriga dalolat qiladi, masalan: جاءني إمّا زيد أو عَمْرو – «Mening oldimga yo Zayd keldi yoki Amr», أم bog'lovchisi so'roq hamzasi (أ) bilan doimo birga keladi, masalan: أ جاءك زيد أو عَمْرو؟ - «Sening oldingga Zayd keldimi yoki Amr?»

Arab tilshunosligida أم ,أو (yoki, . . .) bog'lovchilari ikki yoki undan ortiq narsalarning bittasini ifoda etish uchun xizmat qiladi. Bundan tashqari, bu bog'lovchilar alьternativ so'roq gaplar uchun ishlatiladi. Mazkur bog'lovchilar ikki yoki undan ortiq narsa yoki fikrdan birini taklif etish ma'nosidagi so'roq gaplarning o'rtasiga qo'yiladi. Shuningdek, إمّا

bog’lovchisi أو va أم bog’lovchilari bilan birga ajratib ko’rsatuvchi bog’lovchilar deb ham nomlanadi, bu bog’lovchilar uyushib kelgan bo’laklarning faqat bittasini ajratib ko’rsatish uchun ishlatiladi.

Asarda keltirilgan yordamchi so’zlarning navbatdagi bobi حروف الزِيَادَةِ – «prefiks (ya’ni old qo’shimchalar)» bo’lib, ushbu bobda Jomiy « الحُروف النَّفى» –«Inkor yuklamalari»ni ham sharhlab o’tgan:

«Old qo’shimcha»lar - اللام، الباء ،من ، لا ، ما , وأن ، إن bo’lib, bunday deyilishiga sabab, so’zlarning boshiga qo’shilib kelganligi uchundir. Agar bu prefikslar bo’lmasa ham jumlaning ma’nosi mukammal bo’laveradi. Ular gaplarning asl mazmunini buzmaydi».

حروف " " الزِيَادَةِ - ushbu atama lug’atlarda arab tilidagi old qo’shimchalar(prefiks), qo’shimcha(suffiks) ma’nosini, umuman olganda so’z o’zagiga oldinda, yoki o’rtada va yoki oxirida qo’shilib keladigan harf (سَأَلْتُمُونِيهَا – yodda saqlash shakli ء, ا, ت, س, ل, م, ن, ه, و, ى)larni ham bildiradi. Mazkur bo’limda Jomiy inkor yuklamalariga ham to’xtalib, لما ما ،لا, yuklamalarini keltirib o’tgan.

«Al-Favoidu-z-Ziyoiyya»da Jomiy حرْفًا التَّفْسِيرِ - «tushuntirish, izoh berish yuklamalari»ni ikkita أَيْ va أَنْ ekanligini aytib o’tgan, bu yuklamalar to’ldiruvchi ergash gaplarda ishlatilib, so’zning mazmunini alohida izohlab keladi. Jomiy ularni quyidagicha sharhlaydi:- «Tushuntirish, izoh berish yuklamalari» أَيْ (ya’ni) va أَنْ (. . . ki, . . . ni) bo’lib, ular gapda mavhumlik paydo bo’lganda uni aniq izohlab berish uchun qo’llanadi, masalan: جاءني زيد أي أبو عبدالله-«Oldimga Zayd ya’ni Abdullohning otasi keldi» (Oldimga Abdullohning otasi Zayd keldi ma’nosida) va Alloh taaloning so’zida: وَنَادَيْنَاهُ أَن يَا إِبْرَاهِيمُ- «Unga Biz nido qildik: «Ey, Ibrohim!» («Soffot» surasi 104-oyat).

Harf bobining navbatdagi fasli حروفُ المَصْدَرِ - «Masdar-ot ma’nosini beruvchi yuklamalar» bo’lib, Jomiy masdar haqida yozadi:- «Masdar- ot ma’nosini beruvchi yuklamalar» أَنْ (-ki, -ni, aftidan, shekilli), أَنَّ (-ki) va ما (bu shuki, . . . qaysiki, بما أَنَّ - . . . ganligi sababli, . . . ga ko’ra) yuklamalaridir. ما va أَنْ [fatha]langan, أَنَّ tashdidlangandir. Avvalgi ikkitasi, ya’ni [fatha]langan ما va أَنْ yuklamalari fe’liy jumla uchundir. Aniqrog’i bu ikki yuklama fe’liy jumlaga kiradi va jumlaning otlashishiga sabab bo’ladi. Masalan: Alloh taoloning so’zida: ضَاقَتْ عَلَيْهِمُ الْأَرْضُ بِمَا رَحُبَتْ - «. . . Ularga Yer (shuncha) kengligi bilan torlik qilgan. . . » («Tavba» surasi, 118-oyat). [Fatha]langan tashdidli أَنَّ yuklamasi ismiy, ya’ni ismiy jumla uchundir, masalan: أعجبني أَنَّ زيدا أخوك - «Zayd sizning ukangiz ekanligi meni hayratlantirdi».

«Al-Favoidu-z-Ziyoiyya»da Jomiy حروف المصدر «Masdar-ot ma’nosini beruvchi yuklamalar» uchta أنْ , ما va أنَّ ekanligini aytib o’tgan bo’lsa, Zamaxshariy esa, bu yuklamalarni الحرفان المصدريان deb ataydi va ularga ikkita ما va أنْ yuklamalarini kiritadi.

Asarning navbatdagi fasli حُرُوفُ التَّحْضِيضِ – «Undash, da’vat etish yuklamalari» bo’lib, Jomiy bunday yuklamalar sirasiga هَلّاَ هَلْ+لاَ)) (. . . masmi? . . . mi?, . . . emasmi axir?), الَّا (ان+لا) (. . . masmi? . . . mi?, . . . masin uchun), لَوْ لاَ (agar unday bo’lmasa), لَوْ مَا (agar nimadir bo’lsa) yuklamalarini kiritgan. Bularning o’rni har doim sadrul kalomda, ya’ni jumlaning boshida bo’lishini ta’kidlaydi, masalan: هلا ضربت زيدا – Zaydni ura olasanmi.

Yordamchi so’zlarning navbatdagi fasli التَّنْوين – «Tanvīn» mavzusi bo’lib, quyidagicha sharhlangan:

التنوين" في الأصل مصدر نونته أي: أدخلته نونا " نُونٌ سَاكِنَةٌ " مثل مِنْ ، وَلَدُنْ. "تَتْبَعُ حَرَكَةَ " الآخِرِ" أي : آخر الكلمة ، فإن هذه أواخر تلك الكلمات لا توابع حركات أواخرها.

– «Tanvīn» (so’zi) aslida نُونَت –«nūnat» (so’zi)ning masdaridir, ya’ni «nūnni kiritdim» deganidir. [Sukūn]li [nūn])dedik(, masalan: مِنْ ، وَلَدُنْ [Sukūn]li [nūn] so’z oxirining harakatiga tobedir, ya’ni so’z oxirining harakatiga tobe bo’lmagan [nūn]ni tanvīn, deyilmaydi».

«Al-Favoidu-z-Ziyoiyya» asarida harf bobining oxirgi fasli نونُ التَّأْكِيدِ – «Ta’kidni anglatuvchi nūn» mavzusidir. Asarda: " نونُ التَّأْكِيدِ " تخْتَصُّ " أي : نون التأكيد " بالفعلِ المستقبلِ " - «Ta’kidni anglatuvchi nūn» kelasi zamon fe’llariga xosdir» deyiladi. Bu fe’llarga buyruq (اضربنْ, «tashdid» (nūn) bilan اضربنّ) inkor (لا تضربنّ), so’roq (؟ هل تضربنّ), istak (ليتك تضربنّ), taklif (ألا تنزلنّ), qasam (والله لأفعلنّ) kabi fe’llar kiritiladi. (FZ. № 9665.)

Xulosa

Abdurahmon Jomiy «Al-Favoidu-z-Ziyoiyya» asarida harf so’z turkumini ularning ma’nolariga ko’ra ajratib, alohida terminlar bilan sharhlagan. Muallif harf turkumiga kiruvchi predloglar, ko’makchilar va barcha yordamchi so’zlar o’rtasida qat’iy chegara yo’qligini izohlagan. Jomiyga ko’ra ular turli xil grammatik funktsiyaga ega bo’lishi mumkin. Ibn Hojib yordamchi so’zlarni faqat fe’l yoki fe’lning ma’nolarini bir-biriga bog’lash uchun xizmat qilishini ta’kidlaydi. Jomiy esa, mazkur so’zlar fe’lning ma’nosini ismga bog’lash uchun xizmat qilishini ham aytib o’tadi.

Olim old ko’makchilarni uchga bo’ladi: harf-yordamchi so’zlar ma’nosida kelishini, harf va ism, shuningdek, harf va fe’l ma’nosida kelishini ta’kidlagan va ularning har birini gapdagi vazifalarini,

ma’nolarini alohida sharhlab, munosabat bildiradi. Masalan, birgina بِ bilan predlogining jumlada yetti xil mazmunda kelishini ta’kidlaydi va misollar asosida uni isbotlab beradi.

Abdurahmon Jomiyning o’ziga xos bo’lgan uslubi shundaki, olim arab tilshunosligida qo’llanilayotgan har bir grammatik kategoriyaning kelib chiqish sabablarini aniqlashtirib, nima uchun qo’llanilayotganini aniq dalillar bilan sharhlaydi. Jomiyning mana shunday yondashuv uslubi uni boshqa arab mumtoz tilshunos olimlaridan ajratib turadi.

Jomiy «undalmani ifodalovchi yuklamalar»ning qo’llanilishdagi farqli tomonlariga alohida e’tibor qaratgan bo’lib, ularning beshtasini sharhlagan. So’zlovchining nutqi qaratilgan shaxsni bildiruvchi mazkur besh ta yuklamalarning asosiy vazifasi masofani anglatishda aniq farqni ifoda etish ekanligini ta’kidlaydi.

«Al-Favoidu-z-Ziyoiyya»da Jomiy keltirilgan الحروف العاطفة– «biriktiruvchi bog’lovchilar» faslida teng bog’lovchilar haqidagi ma’lumotlar muhimdir. ف , , و va ثم ,حتى teng bog’lovchilarining gapdagi ma’nolari mukammal sharhlangan bo’lib, mazkur bog’lovchilarning uyushiq bo’laklarni bog’lashdagi muhim vazifalari va ma’nolari, ishlatilish o’rinlari mukammal sharhlangan. و bog’lovchisi gapning ikkita uyushiq bo’lagini to’g’ridan-to’g’ri bog’lasa, ف bog’lovchisi ularning ketma-ketligini, ثم va حتى bog’lovchilari esa ma’no ketma-ketligini ifodalab, orada biroz muddat o’tganini bildiradi. Jomiy asarda حتى bog’lovchisining muhlati ثم ga nisbatan ozroq, ف bog’lovchisiga nisbatan esa ko’proq ekanligini ta’kidlaydi.

Abdurahmon Jomiy harf so’z turkumi haqida muhim ma’lumotlarni keltirib o’tgan va hozirgi kunda ham ba’zi bir farqlarni hisobga olmaganda Jomiy keltirgan harf turkumiga oid ma’lumotlar arab tili grammatikasida qo’llanib kelmoqda.

Adabiyotlar ro‘yxati

Зиёев Т. Рукописи «Ал-Фавоид-ад-Дийаийа» Абд ар-Рахмана Джами, хранящиеся в фонде Института рукописей АН РУ // Сборник. Абд ар-Рахман Джами. – Тошкент: 1989. С. 164- С. 165.

Афсахзод А. Лирика Абд ар-Рахмана Джами (Проблемы текста и поэтики). – М. : 1988. С 3.

Abdurahmon Jomiy «Al Favoidu z Ziyoiyya» (Sharh Kofiya). O’zR FA Sharqshunoslik instituti. Qo’lyozma. № 9665. -280 v.

Belova A. G. Синтаксис письменных текстов арабского языка. М. : Наука, 1985.

Grande B. M. Курс арабской грамматики и сравнительно-историческом освещении. Москва, 1998. С. 102.

Ibrohimov N. , Yusupov M. Arab tili grammatikasi. . T. : O'zbekiston milliy entsiklopediyasi Davlat nashriyoti, 1997. I jild. 85b.

Nosirov O, Yusupov M. "An Naim" arabcha o'zbekcha lug'at. T. : A. Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2003. 77-90 b.

الشيخ مصطفي غلاييني "جامع الدروس العربية"القاهرة. 2007 م.

عبد الله بهاء الدين بن عبد الله بن عبد الرحمان بن عبد الله بن عقيل. شرح ابن عقيل علي الفية ابن مالك. مكتبة دار التراث. القاهرة. 2005م.

عباس حسن. النحو الوافي. مصر, الجزء الثاني. 1996م.

EXTENDED ABSTRAC

In the work "Al-favoidu-z-Ziyaiya" principles of illumination of letter series

Abdurahman Jami (1414-1492 AD) was not only a prominent representative of Persian classical literature, but also a well-known linguist of his time. He has a high level of knowledge of the Arabic language.

One of the most famous works on the grammar of the Arabic language, one of the main guides to the science of Nahw in Central Asian madrasas for centuries, is undoubtedly Ibn Hajib's book al-Kofiya fi-n-Nahw. Ibn Hajib's full name is Abu Amr Usman ibn Umar al-Kurdi, and he is of Kurdish origin. Known in the world of science as Ibn Hajib, alias Jamaluddin. His father was a doorman in the king's palace. Such a title is called "hajib" in Arabic. That's why the scientist named himself Ibn Hajib, which means "the son of the master of the door". Ibn Hajib was born at the end of 570/1174 in the town of Asna near Cairo.

Ibn Hajib's work "Kofiya" was very popular in the East and became one of the main manuals on Nahw in schools and madrasas. In particular, in the 15th-19th centuries, this work was copied a lot, many commentaries were written, and translations were made. Ziyavuddin Yusuf, the son of Abdurrahman Jami, is studying Arabic according to this book, and he feels great difficulty in mastering the lesson. Then Jami understood his situation and wrote a special commentary on al-Kofiya. Because Jami wrote this commentary for his son, he called it "Al-Favoido-z-Ziyaiyya", that is, "Advice to Ziyauddin". Later, this work was popularly known as "Sharhi Mullo". (Ziyoev T. 1989) Jami says at the end of his book: "I

finished it on the morning of Saturday, 11 Ramadan 897". This date corresponds to July 7, 1492. So Jami wrote this book in the last days of his life. This work was used as a textbook throughout Central Asia and even in the Tatar madrasas of the Idyll region. After that, Ibn Hajib's work was taught in schools and madrasas with the help of this commentary. Jami's commentary is "Sharhi Mulla", "Al-Fawaid fi sharh "al-Kofiya", "Sharhi Kofiya", "Sharhi "Kofiya"-yi Ibn Hajib", "Sharhi Jami", "Al-Fawaid az-Ziyaiyya fi ilm He gained fame with names such as al-Kofiya.

Abdurrahman Jami's (1414-1492) work "Al-Favoidu-z-Ziyaiyya" and Jami's scientific achievements in the field of Arabic linguistics through this work, the requirements of the laws of the Arabic language in the work are explained in a convenient way for scientists, Jami is another classical Arab philologist in illuminating the grammar of the Arabic language. the similarities and differences with the views of scientists, the author's views in the field of linguistics are given.

Also, despite the fact that there are many books on the grammar of the Arabic language, the works created in Central Asia are not only in our country, but also in a number of universities and major scientific centers of countries such as Turkey, Egypt, Saudi Arabia, Pakistan, and India. it is scientifically stated that it is being used as a source and scientific research is being conducted on them, the scientific potential of the scientists of our country and that it has a special place in Arabic linguistics. "Al-Favoidu-z-Ziyaiyya" has been one of the main manuals for Arabic grammar for students in madrasahs for centuries, the linguistic study of nouns, verbs, letter groups in this work, its own era The main goal is to compare his contribution to Arabic linguistics with other works, and thus to reveal the author's unique method and principles of approach in illuminating the grammar of the Arabic language.

Abdurrahman Jami in his work "Al-Favoidu-z-Ziyaiyya" divided the letter-word series according to their meanings and interpreted them with separate terms. 'iy explained that there is no limit, according to Jami they can have different grammatical functions, Ibn Hajib states that auxiliary words only serve to connect the meanings of verbs or verbs. emphasized, and Jami explained that these words serve to connect the meaning of the verb to the noun, that the scientist divides the prepositions into three: letter-auxiliary words, letter and noun , also emphasized that it comes in the meaning of letters and verbs, and explained the functions and meanings of each of them in the sentence separately, gave a response, and explained that the preposition with a single bi comes in seven different meanings in a sentence and proved it based on examples.

LINGUOSOCIOCULTURAL METHOD AS THE MAIN PART OF STUDYING A FOREIGN LANGUAGE AT UNIVERSITY

Iroda DUSMURODOVA

Annotation. The article considers the linguo-socio-cultural method as one of the most fundamental and comprehensive methods of learning a foreign language, which involves an appeal to such a component as the social and cultural environment. It reveals the relationship between the culture and language of the people, the basis for the formation of the linguo-socio-cultural competence of university students. The prospects for the socio-economic and spiritual growth of the country are laid down by the current system and the quality of higher education, in particular, by how correctly the role of each academic discipline is defined in solving the most important tasks in the life of modern society. The foreign language is no exception. At the present stage, when interest in individual cultures and nations is gradually increasing, along with traditional methods of teaching a foreign language, the use of the linguo-socio-cultural method, which represents a wide field for research, is becoming increasingly relevant.

Key words: linguo-socio-cultural method, social and cultural environment, linguo-socio-cultural competence, influence of the native language, language structures, non-linguistic factors.

INTRODUCTION

One of the most serious and comprehensive methods of learning a foreign language is linguo-socio-cultural, involving an appeal to such a component as the social and cultural environment. Proponents of this method are firmly convinced that the language loses its life when teachers and students aim to master only "lifeless" lexico-grammatical forms. Someone remarked, "Personality is a product of culture. " Language, too. In addition, most convincingly this is confirmed by our linguistic errors. An English learner may use the grammatically correct expression *The Queen and Her relatives*, but a there will be a difficulty in understanding what The Royal Family means; or, for example, a phrase such as the *Hero* - the spokesman for the ideas of the author was translated by the sentence

"The hero is the loudspeaker of the author" ("the author's loudspeaker"), and ideally it was required to use "*mouthpiece*". Such oddities are quite common. Let us turn to more subtle matters: for example, if for our compatriot who has a superficial command of the language, the difference between the expressions *Don't you want to go?* and *Would you like to go*? is not very great, then for the British it is fundamental, because he will perceive the first as not the best tone. Habitual for our business communication. *What questions are you interested in*? often translated as "*What problems are you interested in?*", not taking into account that in English the word *"problems"* has a persistently negative connotation. Correctly this question will sound: *"What issues are you interested in*?"

LITERATURE REVIEW

Most of the methods initially allow such "blunders", writing them off as "ignorance of the country. " But at the present stage, when interest in individual cultures and nations is constantly increasing, such mistakes are already unforgivable. The linguo-sociocultural method takes into account the simple fact that 52% of mistakes are made under the influence of the native language, and 44% lie within the language being studied. Previously, they monitored the correctness of speech; now, in addition to this, they are striving to increase its content. The meaning of the transmitted information is important, that is, the communicative level, because in any case, the ultimate goal of communication is to be understood.

The linguosociocultural method was born at the intersection of the concepts of language and culture. The authors of the methodology (among them one of the main places is occupied by S. G. Ter-Minasova, approached these definitions in a different way.

The classics, in particular, Ozhegov, understood language as "a tool for communication, exchange of thoughts and mutual understanding of people in society. " Dahl treated the language more simply - as "the totality of all the words of the people and their correct combination, to convey their thoughts. " But language as a system of signs and a means of expressing emotions and moods is also found in animals. What makes speech "human"? Today, language is "not only a vocabulary, but a way of expressing oneself". It serves for "the purposes of communication and is capable of expressing the totality of a person's knowledge and ideas about the world. " In the West, language is understood as a "system of communication" which consists of certain fragments and a set of rules used for the purpose of communication. A very important difference in Western linguistic thinking is the understanding of the language not only

in connection with a certain state, but also with a certain part of the country, region, etc. With this approach, the language goes hand in hand with the culture of a part of the country, region, that is, with the ideas, customs of a certain group of people, society. Sometimes culture is understood as society itself, civilization.

S. G. Ter-Minasova, speaking about the growing popularity of foreign languages, writes that "at the level of higher education, we understand teaching a foreign language as a means of communication between specialists from different countries not as a purely applied and highly specialized task of teaching physicists the language of physical texts, geologists of geological etc. A university specialist is a well-educated person with fundamental training. Accordingly, the foreign language of a specialist of this kind is both an instrument of production, and a part of culture, and a means of humanizing education. All this presupposes fundamental and versatile training in the language" [3, p. 54]. Profiling the teaching of a foreign language, as noted by E. V. Roshchina, is primarily a means of forming a professional orientation, i. e. interest in one's future profession and the desire to gain knowledge through as many communication channels as possible, one of which is knowledge of a foreign language, providing an opportunity to get acquainted with the achievements in the professional field abroad [4]. The involvement of cultural material contributes to the awakening of cognitive motivation, i. e. students not only master the program material, but also are acquainted with unknown cultural factors in the language system, which undoubtedly arouses their interest in the discipline being taught. However, the involvement of cultural components in teaching a foreign language is necessary to achieve the main practical goal - the formation of communication skills in the target language.

We believe that the definition of supporters of the linguo-socio-cultural method does not exaggerate the power and importance of language in the modern world. In their opinion, language is "a powerful social tool that forms a human flow into an ethnos, forming a nation through the storage and transmission of culture, traditions, public self-consciousness of a given speech complex. With this approach to language, intercultural communication is, first of all, " an adequate mutual understanding of two interlocutors or people exchanging information, belonging to different national cultures". Then their language becomes "a sign of belonging of its carriers to a certain society".

In the State Educational Standard of Higher Education for all non-linguistic specialties, a competence is formulated that fixes the requirement for the results of mastering a foreign language. It belongs to

the group of general cultural competencies and requires the graduate to speak one of the foreign languages at a level not lower than spoken. In accordance with the educational standard, the tasks of a foreign language teacher at this stage are: explaining the specifics of articulation of sounds, intonation, accentuation and rhythm of neutral speech in the target language; the main features of pronunciation, characteristic of the sphere of professional communication; transcription reading; clarification of the specifics of the oral and written forms of the language, its grammatical structure; teaching the basic techniques of studying reading and translating foreign language information (household and professional topics), as well as the use of various types of dictionaries and reference books; teaching students the rules of work in a group and individually in connection with the different level of their training in a foreign language. A university graduate must know the phonetic and lexical and grammatical material necessary for the transmission of simple oral and written messages; be able to use it in various communication situations; master the skills of writing when corresponding with native speakers of a foreign language. As noted above, not only a high level of practical knowledge of a foreign language is important for a university graduate, but also the ability to interpret linguistic facts through the culture of the country of the language being studied. Many teachers of the discipline are faced with the problem of finding effective ways to form linguo-socio-cultural competence, which determines the relevance of the problem considered in this article.

METHODOLOGY

The linguosociocultural method combines linguistic structures (grammar, vocabulary, etc.) with extralinguistic factors. Then, at the junction of a worldview on a national scale and language, that is, a kind of way of thinking (let's not forget that a person belongs to the country in whose language he thinks), that rich world of language is born, about which the linguist W. von Humboldt wrote: "Through the diversity of language, the richness of the world and the diversity of what we learn in it are revealed to us . . . " The linguo-sociocultural technique is based on the following axiom: "Socio-cultural structures underlie linguistic structures." We learn the world through thinking in a certain cultural field and use language to express our impressions, opinions, emotions, perceptions.

The purpose of learning a language using this method is to facilitate understanding of the interlocutor, the formation of perception on an intuitive level. Therefore, every student who has chosen such an organic and holistic approach should treat the language as a mirror that reflects

the geography, climate, history of the people, their living conditions, traditions, way of life, everyday behavior, creativity. Any language is an integral part of the culture of a given country, where it is listed as a state language. The improvement of a certain language occurs where it serves as a means of communication, that is, among its speakers. Language development includes the constant enrichment of vocabulary, some words become obsolete and become archaisms, and others take their place.

Each individual word has its own beginning and place from which it originated. This origin can only be realized by native speakers. Moreover, each language has lexical components, such as slang and jargon lexical composition, which is characteristic of a certain social group, class, caste or representatives of different professions and fields of activity. That is why one of the most important and global methods of mastering a foreign language is the linguo-socio-cultural method, which involves addressing such components as social and cultural spheres. Adherents of this method are firmly convinced that the language loses its validity when teachers and students determine the mastery of only "lifeless" lexicogrammatic forms as the main task.

Back in the 80s of the last century, knowing foreign languages was in vogue, and some even considered it a sign of the elite. Nevertheless, the study of languages was not fully realized, due to the fact that there was no connection with native speakers of foreign languages, and if there were contacts, then only in narrow areas of activity, for example, with translators. At present, the situation has changed significantly. The time of the Iron Curtain and the Cold War has passed, various international alliances have been established, and now communication with people from other countries has become as common as communication with compatriots. In addition, in conditions of mass integration, society becomes multicultural, which means that the subject of discussion is studied.

A genuine solution to the question of the importance of a cultural orientation in the practical mastery of communication in a non-native language is possible only with the latest achievements in sociolinguistics, sociolinguistics psychology, communication psychology, cultural studies, etc. The communication process can be defined as the exchange of information, in which one of the participants in communication speaks some of its quantity, unknown to the other; otherwise, meaningful communication does not occur. "Information" inequality arises because part of the knowledge of one of the speakers is personal, that is, obtained because of a unique experience. It is important to note that the process of

communication should be based on a certain amount of general information that forms the starting point for a communicative balance. Thus, for successful communication, communicants need not only to master the same language means (phonetic, lexical, grammatical skills), but also shared meaningful knowledge about the world. This is background knowledge, which is divided into verbal and non-verbal. E. M. Vereshchagina and V. G. Kostomarova distinguish 4 groups of background knowledge [2]. The first group includes universal concepts, which include such as "sun", "air", "wind", etc. The second group includes background knowledge about specific concepts inherent in all members of an ethnic and linguistic community in the course of historical development, reflecting the culture, custom of the respective people). The third group includes social group background knowledge, i. e. knowledge characteristic of professional communities (doctors, engineers, teachers, etc.). This knowledge is also often different among different peoples, so a university graduate, as a specialist with high professionalism, needs to be acquainted with them in detail. The fourth group represents regional knowledge related to the characteristics of the region. With regard to teaching a foreign language at a technical university, introducing background knowledge to the fourth group is not included in the tasks of mastering the language. It is optional, since teachers choose whether they will introduce students to the features of dialect dialects. Thus, teaching effective communication in a foreign language implies the acquisition of sociocultural knowledge and skills by a university graduate.

RESULTS

In connection with the foregoing, the linguo-socio-cultural method is one of the most serious and comprehensive methods, involving an appeal to the social and cultural environment. This method is systematically applied in the teaching of English in a non-linguistic university already starting with a corrective grammar course. Let us illustrate this consideration with examples from teaching practice. In particular, when explaining the category of gender, the difference between the two languages is pointed out: in English, the gender of nouns is not a grammatical, but a semantic category. The pronoun she means females (mother, lady, etc.), and he means males. The vast majority of English words denoting people refer to the common case (common gender), that is, they can be applied to both a woman and a man (accountant, reader, participant, etc.) Inanimate objects and animals, as well as abstract concepts are designated in English with the pronoun it (chair, cat, beauty, etc.).

However, students are advised to keep in mind the continuous development and change of the language, which responds quickly to the socio-political changes taking place in the English-speaking community. The result of this process is a possible change in the rules established in the language. For example, in official correspondence, when addressing a woman, it is now desirable to use the neutral Ms instead of Miss or Mrs. The names of professions and positions that do not emphasize the presence of women in the professional community are replaced with the corresponding equivalents: businessman - business manager, business owner, business person; foreman - supervisor, work supervisor, leading hand; policeman- member of the police, police officer. It is recommended to exclude the pronouns he / his from the text, while maintaining clarity and content: to provide a paraphrase of the sentence, by replacing the pronoun with a noun appropriate either for the context, or by using the pronoun in the plural.

Thus, the use of the linguo-socio-cultural method aims not to master only isolated lexical and grammatical forms, but also appeals to the need to monitor the socio-cultural changes taking place in society, since it implies two linguistic and intercultural aspects, where much attention is paid to the critical understanding of speech phenomena, the development of country-specific competence students. The concept of "competence" means compliance with the requirements, established criteria and standards in certain areas of activity, in solving a certain type of tasks, the possession of the necessary active knowledge, the ability to confidently achieve results, and control the situation [4]. Based on the foregoing, it can be determined that the formed “linguosociocultural competence” as an integral element of a more global concept of communicative competence is the ability to interpret linguistic facts through the culture of the country of the language being studied. The purpose of teaching the discipline "Foreign Language" using this method is to facilitate communication, when the language as a means of communication is perceived through the prism of historical, political, cultural, geographical and everyday factors.

Thus, teachers and teachers of foreign languages are currently faced with the task of developing skills not so much of “interlingual communication”, but of “intercultural communication”. In domestic linguodidactics, various definitions of the concept of "intercultural communication" are offered. E. M. Vereshchagin and V. G. Kostomarov proposed one of the first definitions. They interpret intercultural communication as an adequate mutual understanding of communication participants belonging to different national cultures. One of the most

interesting and requiring special attention aspects of intercultural communication is the concept of "culture shock". The term "culture shock" was introduced into scientific circulation by the American researcher K. Oberg in 1960. He noted that the first contact of a person with a foreign culture is often accompanied by unpleasant sensations. There are usually six forms of culture shock:

- Tension due to the efforts made to achieve psychological adaptation;

- A sense of loss of old friends, position in society, profession, property;

- A feeling of loneliness (rejection) in a new environment, which can be transformed into a denial of a foreign culture;

- Violation of role expectations and sense of self-identification;

- Anxiety, turning into indignation and disgust after the realization of cultural differences;

- Feelings of inferiority due to inability to cope with the situation.

The main cause of culture shock is the difference in cultures. It should be noted that the signs of the emergence of culture shock can be very different: from exaggerated attention to cleanliness, order, quality of goods and services to psychosomatic disorders, general anxiety, insomnia, fear. The consequences of culture shock can also be differentiated depending on the depth of impact on the human psyche. From mild depression to suicide.

It is interesting to note that culture shock is associated not only with the perception of a foreign culture. A backlash is also possible, when a person is faced with a negative assessment of his or her own culture. Therefore, the culture of another country can be perceived through the prism of the native culture. Features of ethnic consciousness, values, stereotypes, attitudes of human consciousness in the community affect the behavior and interaction with other people.

The linguosociocultural method combines linguistic structures (grammar, vocabulary, etc.) with extralinguistic factors. The linguosociocultural methodology is based on the following axiom: "Sociocultural structures underlie linguistic structures. " We explore the world through thinking in a particular cultural area and use language to express our impressions, opinions, emotions and perceptions. Country-specific information should be an obligatory component in the formation of linguistic and cultural knowledge. The wide cultural background created in the process of such classes not only contributes to the

development of linguistic skills and abilities (enrichment of vocabulary, translation skills), but also introduces students to the specific realities of the culture of a foreign language. Thus, linguistic units are perceived as carriers of information about the peculiarities of the mentality and behavioral norms of a foreign-speaking society.

Elements of linguistic and cultural studies include national symbols, proverbs, sayings, that is, realities in which the closeness between language and culture is most clearly manifested. The purpose of learning a language using this method is to facilitate the understanding of the interlocutor, the formation of perception on an intuitive level. Therefore, every teacher who chooses such an organic and holistic approach, and the student, as his colleague, in the process of speaking, should consider the language as a mirror reflecting the geography, climate, history of the people, their living conditions, traditions, life, everyday behavior, creativity. Speaking of a student as a kind of colleague of a teacher, we without exaggeration pay great attention to his role in the classroom, since the functions of a teacher in the educational process have changed significantly. The teacher-mentor, the teacher-dictator was replaced by the teacher-observer, teacher-intermediary (here I would like to note that a teacher cannot be a dictator just because he does not always possess sufficient information from the field of management, finance, in essence of his professional profile), marketing, information or economic security). Although the personality of the teacher in this case fades into the background, its influence on the audience does not decrease, but, on the contrary, increases: he is the organizer of group interaction, which is considered an ideal effective way to learn a business foreign language.

Nevertheless, with a partner approach to work in the classroom, one cannot but pay attention and control the independent work of students, since their autonomous activity in time significantly exceeds their work in the classroom. Therefore, proper organization, motivation and control is an integral and important part of the teacher's work. In most cases, students (especially in junior years) are not able to work out correctly for themselves the model of work that is most suitable for them. For example, a foreigner was first called "dumb", who did not speak the language, and then a foreign guest began to be called a stranger, that is, "a stranger among his own. " In addition, finally, when the national consciousness made it possible to smooth out this opposition of "friends and foes", a foreigner appeared. If you think about the meaning of the foreign word, then the origin of the “conflict of cultures” becomes clearer: “Its internal form is absolutely transparent: from other countries. Native, not from other countries, culture unites people and at the same time separates

them from other, foreign cultures. In other words, native culture is both a shield that protects the national identity of the people, and a blank fence that fences off from other peoples and cultures" (3).

The linguosociocultural method combines linguistic structures (grammar, vocabulary, etc.) with extralinguistic factors. Then, at the junction of a worldview on a national scale and language, that is, a kind of way of thinking (let's not forget that a person belongs to the country in whose language he thinks), that rich world of language is born, about which the linguist W. von Humboldt wrote: "Through the diversity of language, the richness of the world and the diversity of what we learn in it are revealed to us . . . . "

CONCLUSION

In recent years, foreign language teachers have gained independence in the choice of teaching aids, critical understanding of the content and ways of implementing program requirements. However, such freedom imposes a lot of obligations on the theoretical and methodological training of a foreign language teacher, flexible mastery of a set of methods, techniques and means, depending on the material being studied, the individual characteristics of the student group and the teaching materials used. Thus, the use of the linguo-socio-cultural method makes it possible to convey to students that knowledge of the norms of behavior and rules of communication determines the choice of language means and speech register in a given situation of everyday or professional communication. Ignorance of the sociocultural context and the lack of skills to fill information gaps in this area can be decisive factors in communication with native speakers. It is clear that orientation in the socio-cultural environment gives confidence to all specialists who speak a foreign language. The final stage in the formation of linguo-socio-cultural competence is the ability of a university graduate to operate with the necessary knowledge-concepts and adapt his behavioral model to an adequate one or as close as possible to native speakers. It is clear that orientation in the socio-cultural environment gives confidence to all specialists who speak a foreign language. The final stage in the formation of linguo-socio-cultural competence is the ability of a university graduate to operate with the necessary knowledge-concepts and adapt his behavioral model to an adequate one or as close as possible to native speakers. This competence can also be achieved through extracurricular activities, attracting additional sources of language information, such as literature, the media, the Internet, films, excursions. In addition, the use of the linguo-socio-cultural method in the practice of teaching a foreign language at a technical university allows students to demonstrate the

flexibility of the language, its ability to adapt to new conditions of functioning. This method is aimed not only at a deep understanding of linguistic phenomena and features, but also at broadening one's horizons, increasing motivation to study the discipline, establishing branched interdisciplinary links with other subjects of the general humanitarian cycle (philosophy, psychology, history, sociology, political science, etc.), it also contributes to the growth of sustainable interest in the study of the discipline.

As a result, we must teach future specialists not only to plan their educational activities, which, of course, they will need in the managerial profession, but also to organize it rationally, as well as evaluate themselves and independently control. However, for this, we need to lay the foundation for these types of activities in pairs in order to prepare for independent completion of tasks at home. Our task is also to ensure that our students are as aware as possible of what they are doing and why, because if this happens, then their direct contribution to the process of learning English will be more complete. So, for the methodological and technological support of the formation of the linguocultural competence of students, we considered the linguo-sociocultural method of forming the linguo-cultural competence of students. The purpose of learning a language using this method is to facilitate the understanding of the interlocutor, the formation of perception at an intuitive level. Therefore, every student who has chosen such an organic and holistic approach should treat the language as a mirror that reflects the geography, climate, history of the people, their living conditions, traditions, and way of life, everyday behavior, and creativity.

To conclude, I would like to note that our department continues to work out and “polish” the ways of teaching business English, as well as the study of various new methods of teaching it, since the educational technology market is now replete with offers for a wide variety of methods for learning business foreign languages.

REFERENCES

Vereshchagin, E. M. (2005). Language and culture. (1038 p.) Indrik. Moscow.

Rozhentseva, I. S. (2004). Formation of professional communicative competence of students of linguists based on culturally appropriate technologies: dis. . . . cand. ped. sciences. (p. 207). Stavropol

Ter-Minasova, S. G. (2000). Language and intercultural communication. (p. 624) Moscow.

Kholmanskikh, Yu. S. (2022). The use of the linguo-sociocultural method in teaching a foreign language in a technical university - Text: direct // Young scientist. - No. 41 (436). (P. 70-73.)

KOREYS TILIDAGI TAQLID SO‘ZLAR

Maftuna BAHRAMOVA

Annotatsiya

Til -ikkita davlat o‘rtasidagi engmuhim diplomatik aloqalarni olib borishdagi asosiy qurol hisoblanadi. Tarixdan ham ma’lumki, qo‘shni yoki uzoq davlatlar o‘rtasida mustahkam aloqani o‘rnatish uchun elchilarga birinchi navbatda yuklatiladigan vazifa bu, albatta, o‘sha davlat tilini o‘rganish hamda kuchli diplomatik harakatlar orqali mustahkam aloqani o‘rnatish bo‘lgan.

Ushbu maqolaning maqsadi koreys tilidan o‘zbek tiliga taqlidga oid so‘zlar tarjimasi jarayonida uchraydigan to‘siq mavzusini keng ochib berish, koreys tilida taqlid so‘z o‘zi nima va qanday holatlarda uchrashi tarjima jarayonida o‘zbek tiliga qay holatda mos tushishi va qanday to‘siqlarga uchrashini yoritib berishdan iboratdir.

Ilmiy maqolada koreys tiliga oid taqlid so'zlarning o’zbektilidagi taqlid so'zlaridan qanday farq qilishi va ularning koreys xalqi hayotida tutgan o'rni batafsil ko'rsatib o'tiladi. Shuningdek, taqlid so'zlarini tarjima qilishda yuzaga keladigan muammolar, tarjimada bu muammolarni qanday berish ham maqolaning asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi. Maqolada keltirilgan tovush va shartlarga taqlid qiluvchi so'zlar, ulardan foydalanish maqsadi, taqlid so'zlarning o'rni beqiyos, chunki ularning so'z boyligining til o'rganuvchiga ta'siri juda katta.

Kalit so’zlar

Taqlid so’zlar, tovushga taqlid, holatga taqlid, juft taqlid so’zlar, hayvonlar, transport, o’zbek tili.

IMITATION WORDS IN KOREAN LANGUAGE

Maftuna BAKHRAMOVA

“Alfraganus University”

Abstract

Language is the main weapon in conducting the most important diplomatic relations between the two countries. It is known that learning a language is not easy and requires effort, skills and passion from this person. As if each language had its own difficulties, learning Korean, facing the subtleties of the language even when translation from that language was carried out, encourages a person to learn further.

The purpose of this article is to broadly reveal the topic of obstruction in the process of translating words from Korean to Uzbek, to highlight what and in what circumstances the word in Korean corresponds to the Uzbek language in the translation process and what obstacles it encounters.

The scientific article details how imitation words related to Korean differ from imitation words in Uzbekand their role in the lives of Korean people. Also, the problems that arise in the translation of imitation words, how to give these problems in translation, are also among the main tasks of the article. Words imitating the sounds and conditions cited in the article, the purpose of their use, and the role of imitation words are insignificant because the effect of their vocabulary on the language learner is enormous.

Key words

imitation words, imitation of sound, imitation of state, pairs of imitation words, animals, transport, Uzbek language.

KIRISH

Dunyoda turli mamlakatlar ko‘p. Shu bilan birga, ularni bir – biridan ajratib turuvchi o‘ziga xos tomonlar: urf–odatlar, madaniyat, o‘sha mamlakat insonlarigagina xos bo‘lgan tashqi ko‘rinish, hayot tarzi mavjud bo‘ladi. Buni qarangki, eshitish ham turlicha ekan. Shu o‘rinda beixtiyor savol tug‘ilishi tabiiy: axir Xudo barchaga ikkita quloq ato etgan-ku! Nega eshitish turlicha bo‘lishi mumkin? Aynan mana shu savolga taqlid so‘zlar misolida javob izlasak.

Taqlid so’zlar har bir tilda alohida o’ringa ega bo’lganidek, koreys tilida ham taqlid so’zlar muhim ahamiyat kasb etadi. Janubiy Koreya ommaviy axborot vositalarida ko’p onomatopoeiyadan foydalanadigan juda kam uchraydigan mamlakatdir. Koreyada koreys tili normalari batafsil va til nazorati ancha kuchli bo'lib, tovushga va holatga taqlid so’zlar ham standart tillar sifatida boshqariladi. Hatto proto-lingvistik

qudrat manbai bo‘lgan tovushga va holatga taqlid so’zlarni ham tartibga solmaslik kerak, degan tanqidlar bor.

ADABIYOTLAR SHARHI

Taqlid so‘zlar - sharpa, tovush harakatlarning holati bo‘lgan so‘zlardir. S. Mutallibov tovushga va holatga taqlid so‘zlarni birlashtirib, ularga quyidagicha ta’rif beradi:

«Hayvonlar, jonivorlar, qush-qurtlar va odamlar, narsalar harakatidan paydo bo‘lgan tovushlarga shartlicha taqlid qilib yasalgan so‘zlar tovushga taqlidiy so‘zlar deb ataladi» .

U. Tursunov, J. Muxtorovlarning «Hozirgi zamon o‘zbek tili. Morfologiya»qo‘llanmasida taqlidiy so‘zlar qisqa bo‘lsa-da, alohida kategoriya sifatida o‘rganilgan. Mualliflar taqlidiy so‘zlarga quyidagicha ta’rif beradilar:

«Taqlidiy so‘zlar shaxs, predmet va turli jonivorlar tovushining, harakat va holat obrazining tashqi olamdan olgan taqlidi - nusxasidir. Taqlid so‘zlar turli xildagi ixtiyoriy yoki ixtiyorsiz tovush va qichqiriqlarni, harakat va holat obrazini bildiradi» Jamolxonov H. (Hozirgi adabiy o’zbek adabiy tili”Toshkent. “Talqin”2005. [35-40 bet])

Holatga taqlid so'zlar tabiatda uchraydigan turli narsa va hodisalarning harakat va holatlarini so'zlar vositasida ifodalanishi asosida vujudga keladi. Holatga taqlid so'zlar deb , biror bir predmet yoki narsani holatini bildiradigan so'zlarga aytiladi. (JamolxonovH. “Hozirgi adabiy o’zbek adabiy tili” Toshkent . “Talqin”2005. [40-42 bet])

U. Tursunov, J. Muxtorov, Sh. Rahmatullayevning «Hozirgi o‘zbek adabiy tili» asarida esa «Takroriy taqlidiy so‘zlar shu so‘zlarning takrorlanishi asosida tuziladi, bunda fonetik o‘zgarish bo‘lishi, so‘z bir necha marta takrorlanishi mumkin:*piqir-piqir, paq-puq, tars-turs* kabi. Juft taqlidiy so‘zlarda esa bir necha taqlidiy so‘z juftlashadi: *taka-tum-tak, pluq-qum-prr* kabi» deb izohlangan.

METODOLOGIYA

Shu o'rinda koreys tilida taqlid so'zlar qanday ataladi hamda u qanday turlarga bo'linib o'rganilishi haqida fikr yuritganda, eng birinchi navbatda, uning koreys tilida qanaqa nomlanishi taqlid so'zlar haqidagi bilimlar olamiga qo'yilgan birinchi qadam bo'ladi. Taqlid so'zlar koreys tilida 시늉 *[shinyung]* deb nomlanib, u xuddi o'zbek tilidagidekikkiga bo'linib o'rganiladi. Ya'ni:

1. To vushga taqlid so'zlar - 의성어 *[isongo];*

2. Holatgataqlid so'zlar - 의태어 *[itxeo].*

Taqlid so'zlar kishilar, boshqa jonli va jonsiz predmetlar va hodisalar chiqargan tovushlarga taqlid – ularning turli xil ko'rinishi, holati, harakatlari tasavvurini ifodalovchi birliklar sifatida izohlangan hamda u tovushga taqlid va obrazga taqlid so'zlar tarzida guruhlangan.

Tovushga taqlid so'zlar deb, jonli predmetlar tovushiga taqlid asosida: kishilarning harakatlaridan paydo bo'lgan hamda turli hayvon, jonivorlar tovushlariga; jonsiz predmetlar tovushiga taqlid asosida: qattiq jismlar; har xil mexanizmlar, motorlar, transport kabilarning harakatidan va qurollardan o'q uzish paytida paydo bo'lgan; gazsimon predmetlar va suyuqliklar harakatidan paydo bo'lgan tovushlarga aytiladi. Unga misol qilib hayvonlarni olsak. Tabiiyki, hayvonda millat bo'lmaydi, u o'zidagi refleksga ko'ra ovoz chiqaradi. Eshituvchi – biz. Turli – tuman tilga ega insonlar. Barchaga ma'lumki, o'zbek millatida mushukning ovoziga "miyov" tarzida taqlid qilinsa, bu hol Koreyada tamomila o'zgacha. Ya'ni *"야옹" [yao'ng] .*

Biz yaxshi biladigan yana bir jonzotning ovozi bor : *"quqquru – ququ".* Ha, albatta, bu aynan xo'rozning ovozi. Ammo uning koreys tilidagi muqobilini eshitsangiz, uning xo'rozligiga shubha bilan qarashingiz ham mumkin. *"꼬꼬댁" [ko'kko'tek].* Bizni doimo o'zining iliq sutlari bilan siylovchi sigir *" mo' "* deb emas, balki *"음매" [imme]* deyishiga nima deysiz?

Boshqa millatlardan farqli ravishda koreyslarning alohida mushugi, alohida sigiri yo'q. Tinglash qobiliyatlarimiz ham teng. Ammo nega eshitishdan kelib chiqqan taqlidlarimiz turlicha?Balki har bir so'zning boshqa tillarda tarjimasi bo'lganidek, taqlid so'zlar ham turlicha tarjima

qilinadi, dersiz. Biroq buning tarjimaga hech qanday aloqasi yo‘q, bizningcha.

Holatga taqlid so‘zlar esa harakatni va uning tavsifini bildiruvchi; kishi va boshqa predmetlarning holati, tashqi ko‘rinishi tasvirini ifodalovchi, yorug‘lik tasvirini ifodalovchi so‘zlar hisoblanadi. Bunga koreys tilida misol keltiradigan bo‘lsak, o‘zbek tilida kishilarning yig‘isiga nisbatan *“ho‘ng – ho‘ng”*taqlid so‘zini ishlatsak, koreys tilida bu so‘z *“엉 엉”* [*ong ong*] ga to‘g‘ri keladi. Mashina signalini ifodalovchi *“bip - bip”* so‘zi *“빵빵” [pang pang]* tarzida ishlatiladi. Koreys tilidagi barcha taqlid so‘zlar ham o’zbek tilidag mavjud taqlid so‘zlardan o‘zgacha aytilmas ekan. Masalan, kulishni bildiruvchi*“xa - xa”* so‘zi *[하하].*

Bir so‘z bilan aytganda, taqlidiy so‘zlar og‘zaki nutqda, badiiy adabiyotda hamda folklorda faol ishlatilib, ular nutqqa badiiy bo‘yoq, ekspressivlik beradi. Shu bilan birga, umuman, obyektiv borliqni aks ettiruvchi, kommunikativ aloqa bajaruvchi va tilda qurilish material sifatida ham ahamiyatga egadir.

Tovushga taqlid so‘zlar tabiat va jamiyatda uchraydigan xilma-xil tovushlarni nutqqa ko‘chirilishi asosida yuzaga keladi: inga - inga, pix - pix, vov, uv, qag‘-qag‘, taq, gurs, gumbur kabilar. Taqlid so‘zlar koreys xalqining eng ko‘p hamda sevib ishlatadigan so’zlaridan biri hisoblanadi. Ular har bir ishlatayotgan so‘zlarini yanada bo‘rttirib ko‘rsatish maqsadida aynan taqlid so‘zlarga murojaat qilishadi. Bu so‘zlar nafaqat og‘zaki nutqdan, balki asar – u hikoyalardan ham birdek o‘rin egallagan. Misol uchun, Biror chinni buyum singanda chiqadigan ovoz qanday aniqlangani ma’lum emas – ku, ammo o‘zbek tilida “chil – chil” sindi deyiladi. Koreyslarning buyumi esa 챈그랑 [chenkirang] degan ovoz chiqarib sinar ekan. O‘zbek duradgorlari arra bilan ishlashganida“g‘iz – g‘iz ” degan ovoz eshitisharkan, biroq koreyslarning arrasi esa “슬근 슬근” [silgin silgin] degan tovush chiqararkan.

NATIJALAR. Yuqorida berilgan o’zbek va koreys tilidagi taqlid so’zlar farqini jadval tariqasida ko’rib chiqsak.

Hayvonlar tovushiga taqlid so‘zlar

멍멍 [mong mong]	Kuchuk vovullashi
야옹 [yao‘ng]	Mushuk miyovlashi
꿀꿀 [kkul kkul]	Cho 'chqaning xurillashi
음매 [imme]	Sigirning mo’lashi
꽥꽥 [kkvek kkvek]	O’rdakning g‘aqillashi
개굴개굴 [kegul kegul]	Qurbaqa vaqillashi
찍찍 [chchik chchik]	Sichqonning chichilashi
삐약삐약 [piyak piyak]	Jo‘janing chipchiplashi
구구 [kuku]	Kakkuning kukulashi
꼬끼오 [ko‘kkio‘]	Xo‘rozning ququruqugulashi
부엉부엉 [puong puong]	Ukkining ulashi
으르렁 [irirong]	Bo‘rining uvillashi
매애 [mee]	Qo‘yning ma’rashi

Boshqa tovushlarga taqlid so‘zlar

댕댕 [teng]	Urish ovozi
쿨쿨 [khul khul]	Xurrak ovozi
주륵주륵 [churik churik]	Yomg'ir shitirlashi
딩동 [ding do‘ng]	Eshik qo‘ng‘irog‘i
빵빵 [ppang ppang]	Mashina signalining bibiplashi
똑똑 [tto‘k tto‘k]	Eshik taqillashi
삐걱-삐걱 [ppigok ppigok]	Eski buyumlarning g‘chir-g‘ichir ovoz chiqarishi
사뿐-사뿐 [sappun sappun]	Ovoz chiqarmasdan yengil qadam tashlab yurishga nisbatan ishlatiladi.
성큼-성큼 [songkxim songkxim]	Katta qadam tashlab balandlikka chiqishga ishlatiladi.
소곤-소곤 [so'go'n so'go'n]	Kimdir eshitib qolmasligi uchun shivir-shivir qilib qulog‘iga gapirishga nisbatan gapirish.

Insonlar bilan bog‘liq tovushga taqlid so‘zlar

음 [im]	Mm, ha (tasdiq)
앗 [ash]	Voy!
에취 [echvi]	Apshu
콜록콜록 [kxo‘llo‘k kxo‘llo‘k]	Uxu – uxu (yo‘tal)
엉엉 [ong ong]	Ho‘ng - ho‘ng
짝짝 [chchak chchakk]	Qarsakovozi
쪽 [chcho‘k]	Muax (o‘pish)
쉿 [shvit]	Shshsh…
두근두근 [tugin tugin]	Duk - duk
냠냠 [nyam nyam]	Nyam – nyam
아야 ! [aya]	Vooy! (og‘riq paytida)

Taqlid so’zlar yakka va takror holda ishlatiladi. Takroriy taqlid so‘zlar asosida davomiylik, takrorlanish kabi ma’nolarni ifodalanadi. Misol uchun:

고양이는 야옹양옹 울어요. *[Ko'yanginin yao'ng - yao'ng uroyo].*

Tarjimasi : Mushuk miyov – miyov qilib yig'laydi;

소는 음메음메 해요. *[So‘nin imme - imme xeyo].*

Tarjimasi : Sigir mo‘- mo‘qiladi.

Ko’rib turganingizdek, koreys tilida ko‘p holatlarda taqlid so‘z takroranishlatiladi. Ammo o‘zbek tilida uni bir marta aytsa ham kifoya qiladi.

Masalan , mushuk miyovlaydi ; kuchuk vovullaydi.

R. Qo‘ng‘urov ta’kidlab o‘tganidek, tasviriy so‘zlar (taqlid so‘zlar) shunchaki tabiat va jamiyat, insonlar va jonivorlar harakati, holati va ovoz chiqarishiga taqlidni ifodalabgina qolmasdan, nutq jarayonida qo’shimcha ma’no ottenkalarini ham ifodalaydi va shu tarzda bu so’zlarning o’zining ham ma’no doirasi kengayib boradi. Shuning uchun ham ularni leksik-grammatik va semantik-stilistik jihatdan o’rganish muhim ahamiyat kasb etishi mumkin.

Masalan: 반짝반짝 *[panchchak panchchak].* Tarjimasi : yalt-yult

쨍쨍 *[chcheng chcheng]* . Tarjimasi : juda ham jazirama issiqga nisbatan ishlatiladi.

Koreys tilida kulishni ifodalovchi bir qancha so‘zlar mavjud : kulmoq , irjaymoq, tirjaymoq, ishshaymoq, xaxalamoq…Xaxalab kulish ham bir qancha ko‘rinishlarga ega : xaxa, xoxo, xuxu, xixi…

Agar ularni tahlil qiladigan bo‘lsak, “호호” [xoxo] lab kulishda og‘iz dumaloq holatga keladi, bunda og‘iz kichkina ochilib, u tannozlarga xos kulishni ifodalaydi.

“허허” [xoxo] deb kulishda ham og‘iz aylana shaklni hosil qilib, erkin kulishni bildiradi. “하하” [xaxa] deya kulganda og‘iz ikki tomonga yoyilib, bu kulish erkin hamda baland ovozda kulishni ifodalaydi. Aynan kulguning shu turida tovushga taqliddan ko‘ra, holatga taqlid so‘zlarga xos sifat bordek, go‘yo. Chunki bunda ovoz emas, ko‘rinish yoki holat yaqqol seziladi.

Quyida holatga taqlid so‘zlar jadvali keltirib o‘tilgan :

Holatga taqlid so‘zlar

아장 아장 *[ajang ajang]*	Gavdasi kichkina odam yoki hayvon yengil va asta – sekin qadam tashlashini ifodalaydi.
온식 간식 *[o‘nshik kanshik]*	O‘zaro yuzma - yuz ko‘rishib gap bilan aytishib qo'ygandagina holatni ifodalaydi.
우르르 *[uriri]*	1)Odam yoki hayvonlar birdaniga ya'ni (bir varakayiga)harakat qilgani, bir joyga yig‘ilgan holati. 2**)**Yig‘ilib turgan narsa birdan buzilib to'kilganda chiqadigan ovoz
우왕좡 *[uvang chvang]*	Yo'nalishni topa olmay qolgandagi yoki taxmin qilib ham harakat qila olmagandagi holatni ifodalaydi.
아등 바등 ***[****adding bading]*	Kuch sarflab harakat qilgandagi holatni ifodalaydi.
갈기 갈기 *[kalgi kalgi]*	Turli xil mushkul vaziyatlar tufayli titilib ketgan holatni ifodalaydi.
곤드레 만드레 *[ko‘ndire mandire]*	Spirtli ichimlik yoki uyqu ta'siridan o'ziga kela olmay, gavdasini boshqara olmayotgandagi holatini ifodalaydi.
꼬박 꼬박 *[kko'bak kko'bak]*	Tartib bilan borichauzluksiz davom etayotgan holatni ifodalaydi.
꼬깃 꺼깃 *[kko'kit kkokit]*	Qog'oz yoki matoni qattiq buklaganda yokig'ijimlagandagi ovoz.

Holatga taqlid so’zlar esa harakatni va uning tavsifini bildiruvchi; kishi va boshqa predmetlarning holati, tashqi ko’rinishi tasvirini ifodalovchi, yorug’lik tasvirini ifodalovchi semantik guruhlarga birlashtirilgan. Ularning ma’nolari matnda o’zgarishi mumkinligi ham ta’kidlab o’tilgan: «Bir tasviriy so’z ma’lum o’rinda tovushga taqlidni bildirsa, boshqa o’rinda unga omonim sifatida narsa va hodisalarning harakat-holat obrazini ifodalaydi. Bu ma’no esa kontekstda oydinlashadi.

방이 깨끗해졌고 부엌과 화장실, 욕실, 유리창이 **반짝반짝** 윤이났습니다. *[pangi kekkitxejyokko‘ puokgva xvajangshil, yo‘kshil, yurijangi **panchchak panchchak** yuninassimnida] .*

Tarjimasi : Xonalarni tozalaganimdan so'ng oshxona tualet xona va dushxonalar **yalt - yult** etib yaltilladi.

Shu o‘rinda“ Ona va bolaning jozibali ko’rinishi “hikoyasiga yuzlansak. Unda ham aynan holatga taqlid so‘zkeltirilgan.

*“어머니는 저녁때 이웃집에 잠시 가게를 맡긴 뒤 **부랴부랴** 딸의 미술학원으로 갔습니다“. [Omoninin chonyok tte iutchibe chamshi kageril matgin tvi **purya - purya** ttare misulxakvoniro‘ kassimnida.]*

*Tarjimasi : Ona kechki paytda qo‘shni uyga do’konni birozga ishonib topshirgach, **pitir – pitir** qilayotgan qizini san’at galereyasiga olib bordi.*

Bu asardan ko‘rinib turibdiki, *“pitir – pitir” “부랴부랴” [purya purya] ga to‘g‘ri kelar ekan.*

O’tgan so'rovlarga ko'ra, koreys tilida bir necha mingdan ortiq taqlid so’zlar mavjud bo'lib, aniq raqam hozirgacha noma'lum. Koreys tili milliy instituti tomonidan o'rganilgan taqlid so’zlar ma'lumotlari oxirgi marta 2015-yilda qayta ko'rib chiqilgan, “ -하다, -거리다, -대다, -지다, -이다, -뜨리다, -트리다, -스럽다, -쟁이, -이, -히" so'zlarini istisno qiladi va fonetik so'zlarni o'z ichiga oladi, fonologik o'zgarishlarga alohida qaralsa, siz 10 800 ga yaqin so'z olinadi. 1993-yilda Seo Jung-Wook hozirgi koreys tilida taqlid so’zlar soni 5000 ga yaqin ekanligini taxmin qildi. Biroq, koreys tilining fonologik xususiyatlari tufayli taqlid so’zlar fonetikaning so'z almashtirishida juda faol bo'lib, ularni alohida-alohida sanasangiz, aniqrog'i, noaniq qism mavjud. 1972-yilda Aoyamahozirgi koreys tilida jami 1109 taqlid so’zlar mavjudligini da’vo qildi. 1972- yildan buyon qariyb 50 yil davomida koreys tilining taqlid so’zlar guruhini tizimli ravishda tashkil etishga urinish bo‘lmagan.

XULOSA.

Xulosa qilib aytadigan bo’lsak, yuqoridagi keltirib o’tilgan barcha fikrlar – u isbotlar bir – biridan qiziq hamda barchani eshitganda hayratga soladigan oddiy narsalar. Hayratimiz ostida bir haqiqat yotibdi : Hamma millat har xil. Barchasining o‘ziga xos to‘g‘ri yo‘li mavjud. Ular bir – biridan turlicha fikr yuritadi, turlicha o’ylaydi, turlicha yashaydi. Hamda turlicha eshitadi.

EXTENDED ABSTRACT

IMITATION WORDS IN KOREAN LANGUAGE

In the meantime, when you think about how imitation words go in Korean and what types it will be studied, the first priority is to take the first step in what it is called in Korean. Imitation words are called [shinyung] in Korean, and they are studied in two, just as in Uzbek:

1. Words imitating sound - [isongo];

2. Words imitating the condition - [itxeo].

Imitation words are interpreted as units that represent the imagination of people, other living and inanimate predictions, and events—their diverse appearance, status, and movements—and they are grouped in the form of imitation of sound and imitation of images. Sound-imitation words are based on imitation of the sound of living predictions: the sounds of various animals and animals that originate from people's movements; based on imitation of the sound of inanimate predictions: solid particles; originated when firing from the movement and weapons of various mechanisms, engines, transportation; it's said to be sounds that arise from the movement of gas predictions and liquids.

As an example for him, we take animals. Naturally, the animal does not have a nation, it emits a sound according to its reflex. The hearer is us. People with different languages. It is well-known that if a cat's voice is imitation of a cat's voice in the form of a "meow" in an Uzbek nation, it is completely unique in Korea. That is, "yaong". Another creature we know well has a voice: "ququru-ququ. " Yes, of course, this is exactly the sound of the rooster.

Unlike other nationalities, Koreans do not have a separate cat, a separate cow. Our listening abilities are equal. But why do we have different imitations of hearing?You may say that imitation words can be translated differently, just as each word has a translation in other languages. However, this has nothing to do with translation, we think.

Words imitating the condition, on the other hand, indicate movement and its description; The state of man and other predecessors is combined into semantic groups that represent the image of their appearance and represent the image of light. It also emphasizes that their meanings can change in the text: "When a visual word expresses an imitation of sound in a certain place, it represents to it a picture of things and events as ammonia and action in another place. This meaning, on the other hand, becomes clear in context.

According to previous surveys, there are more than a few thousand imitation words in Korean, and the exact number is still unknown. imitation word data studied by the Korean National Institute was last revised in 2015,

Conclusion

In conclusion, all the above-mentioned ideas are simple things that are interesting to each other and that surprise everyone when they hear them. Under our astonishment lies a truth : All nations are different. All have their own proper way. They think differently, think differently, and live differently. And hears differently.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

O'zbek tilidagi ilmiy adabiyotlar:

(2005) Jamolxonov H. "Hozirgi adabiy o'zbek adabiy tili" Toshkent"Talqin"

Koreys tilidagi adabiyotlar:

(2013년) 핵심이론57- 78 쪽

(2007년)교사용 지도서 문법. 교육 인적 자원부111쪽

(2007년) 김중식. 한국어 문법 강의안42쪽

(2002) 이주행, 함둑어문법이해, 서울

(1996) 관용어사전-태학

(2005) 외국인을위한한국어문법 1-2. 서울

(2007) 세종 한국어 문법 1 서울

«슬프고 감동적인 이야기»[1 쪽]

«알면 쉬어지는 우리말» . 의성어와 의태어 차이.

SIMILARITIES AND DIFFERENCES IN THE SYSTEM OF CONSONANTS OF THE RUSSIAN AND UZBEK LANGUAGES

Gulbakhor TOSHKULOVA,

Abstract

The purpose of this article is to identify the similarities and differences between the consonant systems in the Russian and Uzbek languages, since at present the study of the consonant system of the Russian and Uzbek languages is becoming even more relevant, since there is a need to create and form a more perfect and effective model of teaching methods aimed at successful the mastery of these two contacting languages does not lose its significance, and there is a steadily growing interest of linguists and methodologists in the problems of comparative study of languages. Based on the goal set in our work, the following was carried out: a comparative analysis of the consonantal systems of the Russian and Uzbek languages; comparative analysis of existing alphabets to create a theoretical knowledge base about sound systems; familiarization with the articulatory and acoustic features of consonants, especially specific ones.

In the scientific literature of recent years, the comparative aspect of the consonant systems of the Russian and Uzbek languages rarely finds its coverage. Theoretical comparative analysis, as well as a statistical study of the facts of the native and studied languages, will contribute to a better understanding of linguistic phenomena and the expansion of knowledge about the language and will lead to the centralization of knowledge for the acquisition of new skills and abilities.

The relevance of the article lies in the fact that the real picture of phonetic disorders in the speech of bilinguals can differ significantly from the predicted one. In the conditions of natural bilingualism, students of foreign languages need to master the articulatory base. At the same time, learning the correct pronunciation is hampered by the influence of the native language. The problem of the interaction of languages in the modern world has acquired both theoretical and practical significance: for

students studying a foreign language in conditions of bilingualism, it is a comparative phonetic and phonological analysis of systems of languageswith different structures against the background of the influence of their native language (Uzbek) on the studied foreign language (Russian) that is useful.

Key words

consonant system (consonantism), phoneme, consonants, comparison of similar and dissimilar features, phonetic interference, specific consonants of the Russian and Uzbek languages, acoustic and articulatory features of consonants.

INTRODUCTION.

Since prehistoric times, the first intercultural contacts began among speakers of different languages. It was necessary to know another language for the purposes of communication and mutual benefit. At first, people learned each other's languages through gestures, explaining what they needed. However, the result of such a study, naturally, did not approach the level necessary for full communication. A special organization of the learning process was needed. Despite the long-standing nature of the problem, it is almost impossible to find a description of a specific method of teaching a non-native language at least before the 17th century, especially when it comes to the formation of auditory and pronunciation skills.

In Russia, interest in this dilemma increased significantly at the turn of the 19th-20th centuries, a time characterized by the formation of a new idea of the phonetic side of the language and the definition of new priorities in teaching foreign languages and, in connection with this, the main attention being paid to oral speech. The efforts of linguists, methodologists and practical teachers were focused on the development of new technologies for teaching foreign languages, which they sought to perfectly instill in students the language as a “second native language, ” and in this regard, the main attention was directed to oral speech.

In modern linguistics, experimental phonetic studies devoted to the comparison of phonological and intonation systems of different languages are becoming widespread. Comparison is important, first of all, for solving problems related to the problem of the universality of linguistic phenomena. Undoubtedly, every language has a certain set of categories common to most languages. At the same time, it is important to analyze the phonological and prosodic systems of languages with different

structures against the background of the influence of the native language (Uzbek) on the foreign language being studied (Russian).

Comparison of two language systems is important for solving problems of universality and uniqueness of linguistic phenomena. When studying issues related to bilingualism, it is necessary to take into account the processes and factors that contribute to the emergence of interference. The higher the degree of similarity between languages and the smaller the difference between them, the less likely it is that interference will occur. If languages are not genetically related, there are fewer cases of automatic transfer.

The real picture of phonetic disorders in the speech of bilinguals may differ significantly from the predicted one. Experimental phonetic studies of speech in foreign language learners play an important role here. Comparison analysesdata helps to reveal and explain the causes of a particular distortion, so comparison at the segment level should be based on a comparison of the acoustic characteristics of sounds and their differential features; and at the suprasegmental level - on the description of melodic contours. All existing phonological schools have experimental phonetics laboratories based on the use of modern phonetic methods for studying speech. These methods are very diverse and include: oscillographic, histographic, intonographic. Methods of instrumental analysis are complemented by auditory, statistical and theoretical-linguistic methods. The problem of interaction of languages in the modern world has acquired practical significance: for students studying a foreign language in conditions of bilingualism, it is the comparative phonetic and phonological analysis of phoneme systems and prosodemes of two languages that is useful [Ivanova I. G. , 2017].

V. A. Vinogradov noted: “Languages differ at the phonological level precisely by a different set of phonological categories essential for them” [Vinogradov V. V. , 1971]. Thus, the consonant system of the Uzbek language differs significantly from the consonantism system of the Russian language with its own specifics and features.

The study of any other non-native language begins, first of all, with the development of similar linguistic features and phenomena, as well as with the establishment and development of dissimilar linguistic features, since any language is perceived by the learner through the native language. [Dzhusupov M. , 2021]

Currently, the study of the consonant system of the Russian and Uzbek languages is becoming even more relevant, since there is a need to create and form a more advanced and effective model of teaching methods aimed

at the successful mastery of these two contacting languages and does not lose its importance and there is a steadily growing interest of linguists and methodologists to the problem of comparative study of language. Theoretical comparative analyzes, as well as statistical comparison of facts of the native and studied languages, will contribute to a better understanding of linguistic phenomena and the acquisition of new skills and abilities, leading to the centralization and expansion of knowledge about the language [Dzhusupov M., 1991].

LITERATURE REVIEW

Familiarity with the articulatory and acoustic features of consonant systems will help to avoid phonetic interference with a non-native language and eliminate accentological errors. Linguistics, linguodidactics, as well as pedagogy in matters of teaching foreign languages are intensively concerned with interlingual interference, translingualism and transculturality, since these aspects influence the successful acquisition of two or more languages [Dzhusupov M., 2021]. Today, there are many studies devoted to the study of consonant systems of the Uzbek and Russian languages, however, comparative studies are still relevant due to the numerous difficulties that students face when learning these languages.

In two languages, some sounds may be very similar in their articulation, but their position in the system will be different, that is, they will be included in different phonological categories. Therefore, the difficulty of mastering "similar" sounds arises, associated not so much with correct articulatory reproduction, but with the awareness of significant differences between these sounds as representatives of some phonemes of other sounds, representing other phonemes. For successful mastery of the norms of the Russian literary language by students of Uzbek groups of secondary schools, it is necessary to take into account the similarities and differences that exist in the phonetic systems of the Uzbek and Russian languages.

In each language, it is possible to identify articulatory tendencies that characterize it, determining the position and movement of the articulators. These tendencies form the articulatory basis of a given language. The number of phonemes in different languages varies significantly, but each language has a limited number because each phoneme has a set of differentiating features in which the phoneme-forming feature may or may not be present.

A student of I. A. Baudouin de Courtenay, Professor E. D. Polivanov is the founder of Russian-Uzbek comparative linguistics. Many philologists

like A. A. Azizov, I. A. Kissen, I. A. Abrazheev, G. A. Danilov, R. I. Bigaev worked hard on the development of comparative grammar of the Russian and Uzbek languages [Azizov A. A., 1962 ; Kissen I. A, 1952; Abrazheev A. I., Danilov P. A., Bigaev R. I., 1960; Tikhonov A. N., 2000]. Their works in the field of phonetics are especially significant, the main common and different features of the phonetics of the Russian and Uzbek languages were studied in sufficient detail, the topic of various features of vowel and consonant phonemes and the morphology of linguistics was revealed.

The study and comparison of consonant systems of two languages involves not only determining similarities and differences, but also determining the statistical and stylistic features of consonant phonemes in paradigmatics and syntagmatics. Before comparing individual phonemes and their groups, it seems advisable to compare their articulations, individual phonological and phonetic features of phonemes in both languages. Data from such a comparison will make it possible to identify general difficulties in the pronunciation of certain groups of consonants united by any one feature - articulation [Sultanakhmedova K. A., 2015].

A comparison of the inventories (amount, numbers) of consonants of the Russian and Uzbek languages shows a clear similarity; in these languages, as in many languages of the world, the predominance of consonant phonemes over vowels.

The consonant system in the Russian language consists of exactly the number of phonemes that can occur in an absolutely strong position - before vowels. According to the definition of consonant inventories in the Russian language, there are a number of controversial cases, and as a result, the total number of consonant phonemes fluctuates, usually 37 consonants are distinguished: [б], [б'], [в], [в'], [г], [г'], [д], [д'], [з], [з'], [п], [п'], [ф], [ф'], [к], [к'], [т], [т'], [с], [с'], [л], [л'], [м], [м'], [н], [н'], [р], [р'], [х], [х'], [ж], [ш], [ц], [ч'], [j], [ш̄'], [ж̄'].

The consonant system of the Uzbek language consists of 24 phonemes: [b], [v], [g], [d], [j], [(dj)], [z], [y], [k], [l], [m], [n], [ng], [p], [r], [s], [t], [f], [x], [ch], [sh], [q], [g'], [h].

However, sources differ on the number of consonants and there are fluctuations in the total number of consonant phonemes in the modern Uzbek literary language: 22 phonemes (S. Otamirzaeva, E. D. Polivanov), 23 phonemes (A. K. Borovkov, I. A. Kissen), 24 phonemes (A. Makhmudov, A. Nurmonov, Sh. U. Rakhmatullaev), 25 phonemes (A. N. Kononov, V. V. Reshetov, A. Abduazizov) [Zhamolkhonov X., 2005].

METHODOLOGY

Each language has its own acoustic-articulatory base and the consonant system of the Uzbek language does not have a complete articulatory-acoustic correspondence in the Russian language, for example, the articulatory base during sound formation is deeper, more posterior in the Uzbek language, and unlike the Russian language, consonants are pronounced on the rise. This difference is the reason for sound interference during learning: pronunciation of the sounds of the native language instead of the sounds of the Russian language, since the letters in both languages are the same. Therefore, the main attention should be paid to characterizing the articulatory-acoustic features of specific consonants of both Russian and native languages, identifying areas of potential interlingual interference and facilitation.

For this purpose, we compare consonants with the following differential features: by place and method of formation, by the position of the velum, by voicelessness - voicedness, by hardness - softness.

Two characteristics, voicelessness - voicedness and hardness / softness for Russian language, are paired (binary): from the point of view of articulation, every Russian consonant can be (and is under certain conditions) both voiceless and voiced, both hard and soft (except for always hard and always soft consonants), and the first two features are multidimensional (for example, according to the method of consonant formation, they are divided into plosives, fricatives and affricates, etc.).

The consonant system of the Russian language is characterized by diversity. It is studied in many parameters: phonetic (articulation, acoustics), phonological (semiotics). Phonetic research covers the place of education, the method of education, the participation of voice and noise, etc. The consonant system of the Russian language is both universal and specific, that is, it has universal human phonetic-phonological properties and Russians proper, which form it as nationally specific.

Based on physical-acoustic and anatomical-physiological factors, basic phonological features such as place of articulation (sound focus), method of articulation and participation of vocal cords in formation (acoustics; deafness/loudness) are considered typical for the system of consonantisms of the Uzbek language.

The sound system of the Uzbek language is characterized by specifics, which constitute the articulatory, acoustic and phonological originality of the Uzbek language in general and Uzbek sounding speech in particular. The specificity of the consonant system of the Uzbek language has a

universal and national character, which distinguishes the Uzbek language both among all languages of the world and among the Turkic languages.

For the compared languages, four differential features are common: according to the noise level, dividing consonants into voiceless and voiced, according to the place and method of formation, and according to the participation of the voice, dividing consonants into noisy and sonorant. The differential feature hardness-softness is a specific feature of Russian consonants that are absent in the native language. In the Uzbek language, consonants are pronounced firmly, although before the vowels [e], [i] they are significantly softened. There are also significant differences between the general differential features, the features are not completely identical in articulatory-acoustic terms; articulation differs significantly from each other in contacting languages.

Taking into account such differences, we subsequently provide a comparative analysis of each differential features and their articulatory features. This will help to visualize the similar and distinctive articulatory and acoustic features of the phonological and phonetic features of each language.

All consonants in the compared Russian and Uzbek languages, according to the place of formation, form two large groups: labial and lingual. The consonant system of the Uzbek language differs in that, unlike Russian, it contains the laryngeal (pharyngeal) consonant [h], which is completely absent in the Russian language. The sound [f] in Russian is labiadental, in pronunciation the lower lip approaches the upper teeth, and in the Uzbek language the sound [f] is bilabial, in pronunciation, both the upper and lower lips are actively involved.

In the compared systems, lingual consonants are divided into groups: front-lingual, middle-lingual, back-lingual. In addition, in the Uzbek language there are deep back-lingual consonants, somewhat similar to back-lingual ones, but formed deeper. During their formation, the soft palate moves closer to the back of the tongue, resulting in a special type of consonants that do not exist in the Russian language: uvular consonants [q], [g'], [x];

For a comparative analysis of the consonant system of the Russian and Uzbek languages, we select phonemes that are the same in both languages, and then characterize specific consonants that are found in one of the languages and absent in the other. 11 consonants in the languages we compare are pronounced almost identically: [b] – [б], [d] – [д], [z] – [з], [m] – [м], [n] – [н], [p] – [п], [r] – [р], [s] – [с], [t] – [т], [f] – [ф], [ch] – [ч] and according to the method of formation, languages do

not have much difference, consonants are divided into : plosives, fricatives, affricates, tremulous and transitional consonants.

Voicelessness - voicedness for both languages is a phonological feature, since consonants, depending on the position and at the end of the word, differ in pronunciation: they are deafened or phonemes are reduced. In the Russian language, 11 pairs are contrasted according to this differential: [п] – [б], [п'] – [б'], [ф] – [в], [ф'] – [в'], [т] – [д], [т'] – [д'], [с] – [з], [с'] – [з'], [ш] – [ж], [к] – [г], [к'] – [г']; in Uzbek – 8: [b] – [p], [v] – [f], [z] – [s], [g] – [k], [d] – [t], [j] – [ch], [j(dj)] – [sh], [g'] – [x].

In both languages, all sonorants are unpaired voiced consonants according to voicelessness - voicedness: in Russian:[м]- [м'], [н] – [н'], [л] – [л'], [р] – [р'], [й]; in Uzbek: [m], [n], [ŋ], [l], [r], [y].

Unpaired unvoiced consonants in Russian are [х], [ц], [ч']; in Uzbek: [q], [h].

Some consonants in the languages being compared have their own specific pronunciation, because they are found in one of the languages and absent in the other. The interpalatal nasal velar diphthong [ng], uvular: unvoiced consonant [q], voiced fricative [g'], and guttural [h] of the Uzbek language are absent in the Russian language and in the pronunciation of these consonants, native speakers of the Russian language do not have articulation skills [Mukhitdinova Kh. S. , 2010, p. 78-89].

When pronouncing a unvoiced uvular **[q]**, the tongue rises up and the very back part of the tongue, located under the small tongue, closes with the small tongue. There is no such sound in the Russian language, so the articulation of this sound must be taught. It should be borne in mind that the sound [q] is pronounced the same in all cases, as is the very hard sound [k]. To learn how to pronounce this sound correctly, you need to repeat words such as qarz, qor, qo'l, yo'q, o'qimoq more often.

The same articulation has the voiced fricative [g'], which is pronounced as a very hard sound. But we must remember that the Uzbek sound [g'] can be drawn out, since it is a fricative sound in articulation, while the sounds [k] [g] and [q] are pronounced instantly, with an explosion. This is a voiced consonant sound that occurs at the beginning of a word, and in the middle, and at the end of a word and is pronounced the same in all positions. For example: g'oz (гусь), g'azab (гнев), bag'ir (объятия), bog' (сад), tog' (гора).

It should be noted that the phoneme [х], which exists in both languages and is denoted by the same graphic signs in both alphabets, is

in fact completely different in both pronunciation and articulation. When pronouncing the Uzbek sound x, the very back part of the tongue, located under the small uvula, rises deep into the oral cavity. This sound is pronounced the same in all positions, without changes. For example: xat (письмо), xursand (радостный), yaxshi (хорошо), shox (ветка).

But the sound [x] should not be confused with the guttural sound [h] at the place of articulation. The Uzbek sound [h] is most often pronounced as a weak aspiration, i. e. when pronouncing this sound, the air exhaled from the lungs rubs against the walls of the larynx, and this friction creates a slight noise. This sound is present in both German and English (for example, in the German word das Haus). You can compare the pronunciation of this sound using examples: ha (да), hovli (двор), shahar (город), hokim (начальник, мэр), suhbat (разговор), soha (сфера), sulh (договор). Due to the fact that in the alphabet based on the Cyrillic alphabet, the sounds x and h were denoted by the same letter and a diacritic element was used to distinguish them, errors in pronunciation and spelling were often encountered among the Uzbeks themselves.

Such differences are the causes of sound interference during learning, and the replacement of consonants is often found: [q] with [k], [g'] with [g], [h] with [x]: yakshi (вместо yaxshi), tok (вместо tog') and so on.

The voiced and fricative consonant [j] is specific, denoting two completely different sounds:

1. Africative voiced consonant, which in pronunciation corresponds to the Russian sound and is not found so often, only in borrowed words of Persian-Tajik and Russian origin: журнал (рус.), ajdar (дракон), G'ijduvon (узб. , название города)

2. Fricative complex consonant, which is a Turkic sound. There is no such sound in Russian. This is an anterior tongue, when pronounced, the front part of the tongue rises to the upper palate and closes with it. This sound is pronounced between the sounds [ch] and [j].

Many Russians pronounce it, as in some borrowings of the English language such as jazz, gentleman, therefore, when writing proper names in the Uzbek language, erroneous uses have appeared, such as Djurayev, Djahongir, Djamilya, the correct spelling of which, according to spelling standards, is the words - Jo'rayev, Jahongir , Jamila. The consonant [j] creates difficulties for Uzbek students, who perceive [ж] as a soft sound when pronouncing Russian words. The sound [ж] is always hard and is not softened by the vowels that come after it when written. Combinations жи and ши, in which the vowel and is pronounced as [ы], are always

difficult to pronounce when learning Russian. For example: жизнь, широкий, жир, и др.

The interpalatal nasal velar diphthong [ng], which is the most difficult both in pronunciation and articulation, is also considered specific. When pronouncing [ng], the tip of the tongue is lowered and pressed against the lower teeth and the sounds [n] and [g] merge into one complex sound ng, which is pronounced in one step through the nose. It should be noted that this sound is used only in the middle or at the end of a word. For example: ming (тысяча), teng (равный), manglay (лоб), tanglay (неба). But it should also be noted that in the Uzbek language these sounds also designate individual sounds, mainly in borrowed words.

Due to the absence of the consonant **[ц]** in Uzbek phonetics and its difficult articulation when pronouncing Russian text, it is usually replaced, in the middle of the word, in the position after the vowel, by the combination [ts]; in other cases - the letter [s].

The letter **щ**, pronounced with the sound [ш'] in Russian, is absent in Uzbek. In practice, for Uzbek students, the letters [ш] and [щ] make it difficult to distinguish - both in pronunciation and in spelling.

The consonant **ш** in the Uzbek language sometimes denotes a combination of the letters s and h [sh], but the sound [ш] of the Russian language is always hard and does not soften.

As noted by E. D. Polivanov, in the pronunciation of Russian sounds in speech by students, deviations from the Russian pronunciation norm are observed, caused by the influence of the Uzbek phonetic system. According to M. K. Dzhusupov, ". . . the majority of pronunciation errors are due to the inability to articulate variants of phonemes, which is associated with their occurrence in weak positions. In the process of studying this section, it is necessary to learn in the interrelation: phonology – phonetics – graphics – spelling – pronouncation [Polivanov E. D. , 1933; Dzhusupov M. , 1991].

So, the consonants of the Russian and Uzbek languages are characterized by similarities and differences. The differences are striking, they are specific, so mastering them in foreign languages poses a certain difficulty.

The linguistic-contrastive aspect of the consonantism systems of the Russian and Uzbek languages is of great theoretical importance, which turns into linguodidactic and methodological aspects. In the scientific literature of recent years, the comparative aspect of the consonant systems of the Russian and Uzbek languages rarely finds its coverage.

Theoretical comparative analysis, as well as statistical research of the facts of the native and target languages will contribute to a better understanding of linguistic phenomena and expansion of knowledge about the language and will lead to the centralization of knowledge for the acquisition of new skills and abilities.

RESULTS:

In our work, a comparative analysis of the consonantal systems of the Russian and Uzbek languages was carried out using the method developed by M. Dzhusupov, according to which the consonant system of different system languages should be compared at the level of positional varieties of phonemes (invariants, variations, variants), which made it possible to identify [Dzhusupov M., 1991]:

1. Characteristics of correlative consonant phonemes of the Russian and Uzbek languages (i. e. consonants that have the same graphic symbols and partial acoustic correspondences: these in the Russian and Uzbek languages include: <б>, <п>, <м>, <д>, <т>, <з>, <с>, <н>, <ж>, <ш>, <щ>, <л>, <р>, <й>, <к>, <г> , <х>) ; as well as consonants that have the same graphic symbols, but do not have acoustic correspondences (these include <ч>, <в>, <ф> in the Russian and Uzbek languages);

2. Characteristics of consonants of the Uzbek language that are not correlated with the Russian system of consonants and consonants of the Russian language that are not correlated with the Uzbek consonant system (i. e. consonants that do not have graphic and acoustic-articulatory correspondence: these in the Uzbek language include the consonants q, g', h, ng ; in Russian – consonants ц and щ.

The comparative analysis made it possible to identify similarities and differences: similarities are manifested in the same graphic design of most consonants; the differences are manifested in the fact that in the Russian language one letter denotes two phonemes (hard and soft); in the Uzbek language, one letter stands for one phoneme (differential feature hard/soft is absent in the Uzbek language). Thus, the results of the analysis of the consonant systems of the two languages showed that, in general, the consonants of the Russian language and the consonants of the Uzbek language as classes (collections) of sounds are not equivalent.

CONCLUSION.

In languages with different systems (Russian and Uzbek), the articulatory base and consonant system have their own characteristics: the articulatory base of the Russian language is more anterior than the articulatory base of the Uzbek language;

Most of the consonants of the Russian and Uzbek languages, from the point of view of graphic fixation, have the same design, however, in the Russian language, most letters denote two phonemes (hard and soft), and in Uzbek one letter denotes one phoneme. The hardness and softness of consonants in the Russian language are different from the hardness/softness in the Uzbek language.

In general, a comparative analysis and characterization of consonant phonemes as sets (classes) of sounds, the study of their phonotactic features, the identification and qualitative and quantitative analysis of consonantism, taking into account the main prosodic dominants of these languages, allows us to identify the specific features of the formation of sound chains, determine their functional load, and also to establish the most similar and dissimilar phenomena in languages of different systems.

Familiarization with the articulatory and acoustic features of consonant systems and the differences between the languages being compared, namely the specific features for each language of the initial positions of the speech organs and their movements during pronunciation, determines the complexity of pronunciation of phonemes. Summarizing the analysis of the consonant systems of the Russian and Uzbek languages, the following conclusions can be drawn:

when teaching another non-native language, it is necessary to productively use the knowledge and skills of the student's native language, directing them towards a solid acquisition of the skills and abilities of this foreign language;

a comparative analysis of existing alphabets to create a theoretical knowledge base about sound systems, comparing similar and different phonemes will help you quickly master the features of the language you are learning and allow you to centralize your knowledge to acquire new skills;

familiarization with the articulatory and acoustic features of consonants, especially specific ones, as well as pronunciation in different positions will help to avoid phonetic interference of the native language, and will also lead to the elimination of accentological errors and increased literacy.

REFERENCE

Абражеев А. И. , Данилов П. А. , Бигаев Р. И. Очерки по сопоставительной грамматике русского и узбекского языков. – Akademija nauk UzSSR Institut jazyka i literatury im. AS Puškina, 1960.

Виноградов В. В. - Виноградов В. А. Консонантизм и вокализм русского языка. (Практическая фонология) - М. , 1971. - 81 с.

Джусупов М. Речевая интерференция как результат двуединого отрицательного воздействия // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика, 2021. Т. 12. № 1. С. 23-40.

Джусупов М. Звуковые системы русского и казахского языков. Слог. Интерференция. Обучение произношению // М-во нар. образования УзССР, Респ. пед. ин-т рус. яз. и лит. - Ташкент: Фан. – 1991.

Жамолхонов Х. Ҳозирги узбек адабий тили. Т. : Талкин, 2005. 272 б.

Иванова И. Г. , Егошина Р. А. Роль сравнительно-сопоставительного фонетического анализа при изучении иностранного языка в условиях билингвизма. Вестник МарГУ. 2017. Т. 11. № 1 (25)

Мухитдинова Х. С. Использование сопоставительного метода при обучении узбекскому языку в русскоязычных группах. Вестник Московского государственного лингвистического университета. 2010. №599 С. 78-89.

Султанахмедова К. А. , Якубова А. А. , Сантуева Э. З. Сопоставительный анализ согласных звуков русского и дагестанских языков (на примерах аварского и лакского языков) // Фундаментальные исследования. – 2015. – № 2-18. – С. 4093-4099. https://fundamental-research. ru

PROBLEMS WITH TRANSLATING ENGLISH IDIOM SPECIFICATIONS INTO UZBEK

Shokhsanam MUKHAMMADIEVA

Abstract

Currently, the field of translation is considered as tool of controlling literary style. The process of translation is not very easy for young learners. There are several barriers in this procedure. The peculiarity of literary translation of English idiom expressions into Uzbek is shown in this article from the perspective of preserving as much of their linguistic and lexical content as is practical. The best and the richest component of each language is its phraseology. Idioms contain distinctive characteristics of culture and education that have a big impact on language development. We may see historical evidence of language formation in idioms. Idioms have a unique character, making it extremely challenging to translate them into another language using their equivalents. There are numerous international idioms, for instance, that aid in determining the proper meaning in translation together with purely national idioms in English and Uzbek phraseology. A complex combination of native and borrowed idioms, with a definite predominance of the former, make up a language's phraseological fund. Some idioms retain stylistic elements that representatives of previous eras, reflecting the priorities of the time. The phraseological structure of the Uzbek and English languages is very different, but has a similar meaning. The significant part of it consists of units with national and thematic semantics. The article compares the semantic properties of idioms in Uzbek and English.

The article begins with a discussion of common problems with translating English idioms into Uzbek. In addition, the article contains real-life examples of various English flora idioms during translating into Uzbek. Besides that, consideration is given to the prospects for accurate message and picture transfer, the mechanisms and fundamentals of idiomatic literary translation, as well as the application of a comparative approach to complete the given tasks. To sum up, the scientific paper also offers suggestions for the translator on how to handle idioms.

Key words

idiom, speech unit, literary translation, semantic translation, semantic structure, English languages, Uzbek language, analysis, comparison, linguistics.

INTRODUCTION

The British are hardly mentioned in our historical records. Even in the present day, a typical Uzbek young man's imagination about the British people is extremely limited, despite efforts to foster greater understanding. We live in a totally different world from the British. The worlds are entirely different. One need only glance at one or two English letters to realize how dissimilar the two languages are. Nearly all English sentences can be translated into Russian quite easily. All you need to do is know how the words are translated, and everything will fall into place. Since Russian and English are both members of the Indo-European language family. Uzbek speech is structured completely differently from other languages. Since our language is a member of the Altaic language family. As a result, a translator who wishes to translate from English must first be fluent in Uzbek.

LITERATURE REVIEW

It is exceedingly challenging for us to translate English proverbs, sayings, and idioms from a phraseological perspective. English proverbs differ greatly from Uzbek in their structure. The primary distinction lies in the relatively weaker rhyme, verse, and tone found in English proverbs. You just want to say what you want to say. In casual conversation, a sentence like this can be used. It sounds less lovely, melodious, and poetic when you read it than when you hear our sayings. For instance,

- *First catch your hare and then cook it.*

Avval quyoningni tutib ol, keyin qovur.

- *A small leak will sink a great ship.*

Arzimagan suv tomchisi katta kemani cho‘ktiradi.

- *Respect yourself, or no one else will respect you.*

O‘zingni hurmat qil, bo‘lmasa hech kim seni hurmat qilmaydi.

Our nation has long had a growing interest in the English language. Today's youth are increasingly literate and most of them wish to learn English. For Uzbeks, learning English is a difficult endeavor. That is the

reason a lot of people choose to learn English via Russian. Because they are members of the same family, Russian and English have a lot in common. Uzbek and English have little to no commonality. Anyone who has attempted to learn a language is aware of this.

INVESTIGATION

The word "alternative" has its roots in Arabic and is used in our language. Previously, the term "equivalent" was utilized in its place. The term "alternative" was lost in our language until the Uzbek-Russian dictionary was published in 1959. Since then, it has been actively employed in scientific methods. Nonetheless, the terms "alternative" and "equivalent" have frequently been used synonymously.

Well-known translator Gaybulla Salomov writes: "*In two languages, without context, we have accepted proverbs, sayings and idioms that have similar meanings and can replace each other as 'equivalent compounds'*. "

Examples of equivalent compounds are:

Easy to say – Aytishga oson.

Like mother, like daughter – Onasini ko'rib, qizini ol.

Money begets money – Pul pulni topar and others.

Typically, the equivalent compounds have matching meanings, forms, and even objects. Unfortunately, Uzbeks sometimes lack precise translations for the proverbs and idiomatic expressions that are commonly used in English. The phraseologies whose meanings can only be substituted within a specific context are known as such for this reason. Occasionally, a Russian compound may occur in multiple contexts. "Alternative options" is the term used for such combinations.

Although a compound's alternatives can only be substituted within the context in which they are used, even when their meanings are accurate, their forms and particularly their objects frequently do not match. Considering various factors such as the image's nature, the situation, and the play's description of events, the interpreter selects one of the alternative phrases. When it comes to selecting options, translators differ greatly from one another because of this. Other combinations may be substituted with the equivalents of certain phrases.

Translation difficulties arise from this, particularly when it comes to translating poetry. Other issues include language incompatibilities with certain formal elements and the inability to translate meaning expressed in one language by a particular category into another. Some scholars have

concluded that translation is impossible, citing examples such as the overestimation of certain formal elements.

This was the result of their inability to translate certain proverbs idioms in particular verbatim from one language to another. To demonstrate that phraseological expressions are not a unit that cannot be translated from one language to another through English to Uzbek translations is, in fact, to demonstrate the ridiculousness of this "theory. " Indicates unequivocally that translation is possible.

Are there equivalents in Uzbek and English articles? A number of Uzbek researchers seeking to answer this question have done a number of good things in recent years. In 2000, Karomatkhon Karomatova and Hamidulla Karomatov published a large collection of equivalent articles in Uzbek, Russian, and English. Simply titled "*Proverbs - Proverbs - Proverbs*", the book is arranged in alphabetical order, trying to cover as much as possible all aspects of life. Each English proverb is first translated into Uzbek and then into Russian. The collection was edited by Gaybulla Salomov, a pioneer of translation studies and a great translator of proverbs. The book may be the teacher's last contribution to translation studies. In any case, it is safe to say that the book has given a new impetus to Uzbek translation and enriched our vocabulary.

A book will always have errors and flaws, regardless of how innovative it is considered to be in translation studies or in our literature overall. The structure of English idioms has been twisted for mysterious reasons, which is surprising in the first place. For example,

Absent is always in the wrong, the;

Fat is in the fire, the;

Hard nut to crack, a;

Leave in the lurch, to.

The articles *a* and *the* are never appropriate at the end of a sentence in these articles. English grammar is also not followed by the auxiliary verb "*to"*. Why they are being abused is understandable. The book was probably published incorrectly by the publisher.

DISCUSSION. The field of linguistics, English study and scientific analysis have grown. In English linguistics, the quantity of scientific publications, PhD theses, and even doctoral dissertations has grown recently. Searching for a source on English phraseology is not hard.

To begin with, translating English articles into Russian and their equivalents including articles on English phraseology does not present many difficulties for individuals interested in studying English folklore.

The nationality of a people can be seen in every color, according to Western scholars. Nationality generally manifests itself in all facets of our existence, not just through color. Undoubtedly, folklore places a great emphasis on nationalism.

Not all of us pay attention to the plane crashes that have become a daily topic of news programs in recent years. As you can see, the first thing that comes to mind is the "*black box*" of crashed planes. This is because it contains all the information about the aircraft. It is unknown at this time what he will do after leaving the post. Now, let us think about the similarities between the black box of an airplane and folk sayings.

Idioms, expressions and proverbs, as we have said, contain the history, origins, and other valuable information of each nation. There is a saying among the Uzbek people, "*Close the oven when it's hot*. " The proverb teaches us to do everything on time. The same is true of the saying, "*Press the iron in the heat*. " If you pay attention, you will see that the idiom is unique to the peoples of Central Asia. After all, the "*tandir*" exists only in our countries. Things that do the same thing may exist in other nations. But it is not called *"a tandir*", and it does not look like us. The "*black box"* of the idiom is hidden in this oven. Karomatkhon Karomatova and Hamidulla Karomatov used the phrase

All are not saint that go to the church

in their collections. A direct translation of n expression in the form of

Cherkovga borganlarning hammasi ham avliyo bo'lavermaydi.

This only applies to Christian countries. Since the church is essentially a Western idea. Naturally, the fact that we both use the word "*church*" in our language indicates that we share a common understanding. However, we only recognize churches as Western peoples' temples, and the word "*church*" itself is derived from the Russian word "*serkov*. "

Translators as equivalent to this article

Eshak Makkaga borgani bilan hoji bo'lmas

quotes the expression. The alternative has been very successful. Because the content of the saying has been revealed and the methodology has been preserved without deviating from the religious theme.

All bread is not baked in one oven

The saying is translated into Uzbek as follows.

Hamma non ham bitta tandirda yopilgan emas.

The word "*Oven*" translates as tandir. In fact, the tandir is something foreign to the British. Because they do not have an oven. In them, bread is baked in ovens. The dictionary translation of "*Oven*" is the "*pech*. " To the idiom

Har supraning noni bor

phraseology was chosen as the equivalent.

The originality of English idioms or phrases stands out when compared to those of other cultures, due to the influence of religion, culture, and way of life. It is unclear which idioms in the vernacular are commonly used in speech, as some are shortened or have been lost entirely.

CONCLUSION In summary, each country has its own unique national spirit, mindset, and characteristics, which greatly influence their literature, customs, and folklore. While attempting to find counterparts between English and Uzbek idioms, expressions and proverbs, we discovered that in certain instances, direct translation does not accurately capture the meaning. It is necessary to delve into the people's spirituality, understand their psyche and connect with their mindset. Even though numerous scholars have studied this subject, it is inevitable that new ideas and perspectives will arise when seeking equivalence between English and Uzbek sayings. The outcome depends on the translator's or researcher's thinking approach, worldview, life experiences, knowledge and expertise.

References

Broukal M. , Pineiro C. Grammar. Form and Function. N1. McGraw-Hill. – New–York. : 2004. – 416 p.

Broukal M. , Pineiro C. Grammar. Form and Function. N2. McGraw-Hill. – New–York. : 2004. – 265 p.

Broukal M. , Pineiro C. Grammar. Form and Function. N3. McGraw-Hill. New-York. : 2004. – 385 p.

Fries Ch. The Structure of English. An Introduction to the Construction of English Sentences. – London. Longman, 1963. – 385p

Honeck, R. A proverb in mind: the cognitive science of proverbial wit and wisdom. – USA. : Lawrence Erlbaum, 1997. – 277p.

Salomov G'. Language and translation. T . : Fan Publishing House. 1966. 267p.

Karamatova K. M. , Karamatov H. S. Proverbs–Maqollar– Пословицы. – T. : Mehnat, –2000. –398 b.

Imamov K. , Mirzayev T. , Sarimsakov B. , Safarov O. Oral poetry of the Uzbek people. -T . : Teacher, 1990. - 303p.

Korunets I. V. Theory and Practice of Translating. - Vinnytsia: Nova Knyga, 2001. –265p.

Mirzaev T. , Musokulov A. , Sarimsakov B. Uzbek folk proverbs. - T . : Sharq, 2005. –508 p.

Mollanazar, H. Principles and methodology of translation. - Tehran: SAMT, 2001. – 215p.

Khudayberganova, G. N. (2019). АНАЛИЗ ФЕНОМЕНА АСКЕТИЗМА В УЧЕНИЯХ МИРОВЫХ

РЕЛИГИЙ. Theoretical & Applied Science, (12), 579-582.

Alimova, M. , & Nigmatullayev, I. (2019). CLARIFICATION OF TOLERANCE IN ISLAMIC

SOURCES. The Light of Islam, 2019(1), 13.

Alimova, M. (2019). ACTUAL DEVELOPMENT TRENDS OF RELIGIOUS STUDIES IN

UZBEKISTAN. The Light of Islam, 2019(4), 42.

THE IMPORTANCE OF CULTURE IN THE FORMATION OF THE METAPHORICAL PERIPHRASIS

Gulkhayo ORTIKOVA

ANNOTATION

Language can be realized by different waysand serves to define the purpose and idea it is reflected in the process of expressing ideas in a variety of ways. Culture plays a crucial role in the formation of different phrases such as periphrases. Periphrasis expressesthe speaker's or writer's reaction to an object, event, or his or her various emotions and feelings. While the semantic structure of some words expressesemotion, and attitude of the author to an event, cultural differenceis created by expressing certain words with other names, such as periphrasis with the help of metaphor. Language and culture are closely connected to each other. It is considered to be a part of culture of a certain community and the main way by which the members of a society communicate with each other. The variety of languages with different cultures and necessity of communications in human life caused the periphrasis to be colourful and made it an essential factor in communicating, exchanging cultures, and knowledge. Thus, it seems that language and culture are closely related and it is essential to consider both in the formation of periphrasis. The usage of periphrasis has been studied extensively in English and Uzbek linguistics, but theinfluence of culture on periphrasis based on metaphor needs further investigation in both languages. The problem of metaphorical periphrasis, which clearly shows the richness and cultural unity of the language, has not been the subject of special research not only in Uzbek linguistics, but also in general linguistics. Therefore, this paper aims at studying cultural influence on metaphorical periphrasesand its characteristic features .

Key words:periphrasis, culture, metaphor, genuine, culturalfactors, linguistics, cultural difference

Introduction: Every periphrasis indicates a new feature of a phenomenon which occurred to the writer. For this reason periphrasis is used to convey a purely individual perception of a given phenomenon. As

we mentioned above, periphrasis is the nomination of an object or action through exhibiting certain features of this object or action. Such periphrasis is based on one of the original features of the object: We distinguish the following groups of periphrasis; religious, moral, medical, poetical. The poetical euphemisms always delude public opinion, distort the political events. Instead of saying *"a liar"* in the political sphere we usually come across such expressions as, terminological inexactitudes; *"ishsizlar"* – *ijtimoiy-foydali mehnat sohasida band bo'lmagan kishilar*. In emotive prose euphemisms are usually expressed by metonymy, metaphors or periphrasis. One of the stylistic functions of periphrasis – is to produce a humorous effect or to distort the truth, to make the statement milder. For example: *Intoxication- drunkenness: perspiration-sweat; tomog'ini moyladi-pora berdi, kesilib ketdi-qamaldi.* One and the same word may be paraphrased by different euphemisms in different speech situations. For example, the word *"liar"* in private conversation may have the following euphemisms: *untruther, story-teller, fabulish;* in Uzbek: *qulog'iga lag'mon ilish; in press: reckless disregarder for truth, dissimulator, misleader, falsier, fabricator* and others. So, there is a variety of periphrasis which we shall call euphemistic. Euphemism, as is known, is a word or phrase used to replace an unpleasant word or expression by a conventionally more acceptable one, for example, the word *'to die'* has bred the following euphemisms: *to pass away, to expire, to be no more, to depart, to join the majority, to be gone, and the more facetious ones: to kick the bucket, to give up the ghost, to go west,* in Uzbek*: so'nggi manzilga jo'namoq, omonatini topshirmoq.* So euphemisms are synonyms which aim at producing a deliberately mild effect (Musurmonov, 2022:94).

Methods

Comparativetransformational methods, descriptive-analytic, method of cognitive interpretation of metaphors, cross-cultural analysis are used in writing this paper.

Results

Genuine political periphrasis sometimes depicts the effects without mentioning the cause, gives particulars when having in view the general, points out one trait which will represent the whole. Stylistic periphrasis, it must be repeated, like almost all lexical stylistic means, must efficiently and intentionallyintroduce a dichotomy, in this case the dichotomy of two designations for one object or idea. If it fails to do so, there is no stylistic device, only a hackneyed phrase. We know that the transfer of the name of one thing to another on the basis of similarity in shape methaphora -

"portable name rases in the Uzbek language most common type is periphrases formed using metaphors. In artistic speech, in general of language. For example, the holy gift foundation is the Qur'an, the commentary the Messenger of God is the Prophet Muhammad, adornment of the human heart the hadith scholars - Imam al- followers of the great - the Companions, are formed from the metaphorical movement of words. If we analyze the paraphrase ofparaphrase, it is simply said that conveyed by the speaker is simple, and the speech is ineffective. In order to give up such simplicity, ineffective speech, simple sentences, our wise people used the rich potential of the Uzbek language and created paraphrases (Umirov, 1996: 4).

Analysis

The possibilities of our language are so wide that a concept can be expressed in several ways. Indeed, from a cognitive point of view, metaphorical and metonymic images are a way of studying mental processes, national, group, and individual self . Accordingly, the Uzbek people have found ways to express a certain concept in a beautiful, figurative way. For example*: The sun was beginning to yawn and edge towards his bed, behind the far mountains, the sun was setting.* Another example: *"When I saw him again, there were* ***silver dollars*** *weighting down his eyes. " "Uning ko'zlaridan* ***marjondek*** *yosh tomchilayotgandi. "*

Periphrases, in addition to expressing a particular concept, also impose an additional positivemeaning, which indicates the presence of pragmasema in them. If we analyze the paraphrase of the sultan of hadith science in a semantic way, without the paraphrase, it is simply said that "Imam al-Bukhari collected the true hadiths, conveyed by the speaker is simple, and the speech is ineffective. In order to give up such simplicity, ineffective speech, simple sentences, our wise people used the rich potential of the Uzbek language and created paraphrases. If the expression is used as "the sultan of the science of hadith has collected authentic gems, " the expression will undoubtedly be impressive, emotional.

Discussion

In addition, periphrases prevent the overlap of monotonous, lexical devices e (text, expression) from repetition, and beautify speech. Different periphrases are formed depending on the time, period, opportunity and news of the time. For example, the Imam of the Hadith, Imam al-Bukhari, dates back the scholar, while the metaphorical paraphrase of the world's leading scholar language around the end of the twentieth century. It is fair to say that such paraphrases as, the basis of

chastity, the guarantee of health emerged as the creations of the XXI century. Periphrases that are formed initially do not go out of consumption after new ones are created. Their formation and application are unrestricted, each to a unit of language. There will be migration in any periphrasis. When the transfer of the name of one thing to another is based on the existence of a real connection between them (Molojay, 1971:74). As we know, periphrasis is a very peculiar stylistic device which basically consists of using a roundabout form of expression instead of a simpler one, it means of using a more or less complicated syntactical structure instead of a word. Depending on the mechanism of this substitution, periphrases are classified into **figurative or metonymic or metaphoric and logical.** The first group is made, in fact, of phrase-metonymies and phrase-metaphors, as you may well see from the following example: "*The hospital was crowded with the surgically interesting products of the fighting in Africa"* where the extended metonymy stands for "*the wounded*". An example in Uzbek:"*Yaqindagina qabul qilingan farmonning o'zi bilan qanchadan – qancha talabalar, salomatlik posbonlari, zahmatkash muallimlarning tashvishlari yengillashdi."* (Internet xabarlari). In this example the word combinations *salomatlik posbonlari* are used instead of *physicians*. The possibilities of our language are so wide that a concept can be expressed in several ways. From a cognitive point of view, metaphorical and metonymic images are a way of studying mental processes, national, group, and individual self-Accordingly, the Uzbek people have found ways to express a certain concept in a beautiful ways.

Periphrases, in addition to expressing a particular concept, also impose an additional positive meaning, which indicates the presence of pragmasema in them. For example, when the word of truth is used instead of the words ofa verse, the figurative expressions of the drops of life, the thought becomes more impressive, emotional.

Creative people, including mystics, are always on the lookout for opportunities to use and expand their mother tongue. The people of the pen, who can see the richness of the native language vocabulary with their own eyes, polished like a ridge of pearls, choose every word, especially the artistic, attractive word, face the difficulties of the difficult process of choosing a word and sift through their writing. (Galperin, 1968:128)

While the idea expressed in periphrasis is impressive, figurative, as in all works of art, in mystical books there is a widespread use of periphrases in the speech of the author and the protagonists. Periphrastic expressions are the product of the artist's artistic skill and serve as a unit that

enhances the artistic and aesthetic value of the work presented to the reader. For example,

Indamaslar olamini sayr ayladim,

Sayr etib men beriyo xayr ayladim (Chustiy).

Or: *Umid bilan tilga olib buyuk kalomni,*

Indamaslar olamiga ketmog'im bordir (Muhammad Yusuf).

It is known that in the Uzbek dictionary periphrases such as *enemies of enlightenment – ignorantpeople, career band - careerist, blindfold - born, wound of society - thief and swindler* are also formed on the basis of euphemistic copying. (Umirov, 1996:8). Of course, in the formation of such periphrases, as above, the criterion of euphemistic meaning, its scope, as well as its role in determining the object between the object and the object is observed. In doing so, firstly, the euphemistic meaning was the basis for the formation of periphrases, and secondly, it ensured that a particular concept was comfortable, audible, and pleasant for a person. Importantly, the negative symptoms of actions and situations related to a person's activities are hidden, veiled (Galperin, 1968:66).

Such periphrases are formed on the basis of a covert or veiled depiction of the tragic circumstances of certain negative events in the social environment. Analysis of the characteristics of language and speech in the study of periphrastic expressions allows determining the richness of the vocabulary of the Uzbek language.

Results

At the same time, it provides information about the development and rise of people's speech etiquette and behavioral culture. In order to substantiate our opinion and show the purity of the Uzbek language, we use examples of periphrastic units. Including,

a)The periphrases meaning certain places or organizations. They expressa certain place with different names or phrases. For example, school-the source of knowledge, maktab-ilm o'chog'i; mosque- the place of purity; cemetery- the place of silence.

b) The periphrasis meaning different liquids and technical machines. By these periphrasis the main features of the objects will be clarified. For example, water- source of life or the blood of plant; gas- blue fire (*gaz-zangori olov); airplane- the ship of air(samolyot-havo kemasi)*

c) The periphrasis expressing natural events and plants. They express certain features of these events and plants in an imaginative way. For example, *spring- the season of awakening; earthquake- an underground storm; rain- the tears of the sky; forest- green wealth;fir tree- the queen of forest*

d) The periphrasis expressing the animals- They are used to show some features of animals and birds. For example, *lion- the king of animals, camel- the ship of a desert, swallow- the forerunner of spring*;

e) The periphrasis expressing cities and towns. They are also based on some famous side of the places. For example, *Tashkent – the city of bread or the golden gate of the East; Japan – the country of sunrise*. (Umirov, 1996:9)

The periphrasis can be expressed not only by noun, but also by adjective, pronoun and adverb. That is, single worded periphrases consist of mainly noun, while phraseological periphrasis consists of different parts of speech. . According to the part of speech of the components periphrases can be expressed in the following morphological models:

1. Adjective +noun. It is widespread model of the periphrasis. For example, forest- green wealth; electricity- blue ray;

2. Noun+noun. We often come across with this kind of periphrasis. For example, linguists- language engineers; 63- prophet's age;

3. Pronoun+noun+noun. This model can be rarely seen in our speech. For example, ilm- barcha hunarning toji, barcha qulflarning kaliti (science- the crown of all jobs, the key of all locks). Besides the following models can be found in our language but rarely: - Numeral+noun+noun: Movarounnahr- ikki daryo oralig'I (between two rivers);

- Numeral+ noun+numeral: tovuq- yetti xazinaning biri

(hen-one of the seven miracles);

- Noun+ adverb+verb: olimlar-dunyoni erta taniganlar

(scientists- the people who recognized the world early)

- Verb+verb: qamalgan- o'tirib chiqqan. (Umirov, 1996:13)

Scholars who have considered periphrasis, including A. T. Rubaylo, have studied periphrasis as one of the artistic means of

language and understand it as a process of renaming. He emphasizes that the periphrasis phenomenon is formed by one of the methods of semantic transfer. At the same time, the scientist does not say anything about the metaphorical, synecdoche and functional methods of phrase formation. However, these methods of semantics also play an active role in the formation of periphrasis. Compare: cotton - white gold, television - blue screen, astronaut - astronaut, etc. It should also be noted that in periphrasis, the emphasis is not on renaming the word, but on revealing important features of the person, object, and event, and on increasing the word's power.

In his special work on periphrasis, GN Molojay states: "Periphrasis are semantically indistinguishable phrases and sentences. They appear in the process of speaking to describe an object, a sign or a character, and at the same time to show their characteristics. "According to the definitions of periphrasis, they are meant to express the names of events by the characteristic sign of a particular speech situation.

Thus, periphrasis are speech-situational units, and phraseological expressions are lexical units that already exist in the language and are ready to be used in the speech process. We compose periphrasis in the course of speech. Stable compounds are, as the name implies, stable in the language - a whole ready-made units. Stable compounds do not name objects or events. They are used only according to the condition of the objects. They are used only according to the condition of the objects. Periphrasis are called only figuratively. More precisely, periphrasis do not call a certain person, object, event by a permanent noun-nominative meaning, but by a descriptive name that clearly reveals their specific features. For example, cotton is white gold, wheat is gold, and oil is black gold. These descriptive terms do not exist as a unit of vocabulary. Because they are named in reference to a particular object. The dictionary gives the correct names of the objects: cotton (not white gold), oil (not black gold).

From the above, periphrasis cannot be equated with direct connections. The basis of periphrasis is the logical comparison of two things or events in our minds that are close to each other in some way. For example, we call chess *mental gymnastics.* At the same time, the features of chess are compared with one of the sports - gymnastics. Gymnastics strengthens the human body. And chess serves to sharpen the mind, the thought. In this sense, they have in common with each other, similar in function. Thus, periphrasis are

formed by considering the interrelationships and similarities of the two. Based on the above criteria, we analyze the following periphrasis, such as an earthquake - an underground storm, a newspaper - a mirror of life, shepherds - pastoral heroes, autumn - hazan season, cotton growers - white gold creators. These periphrasis represent only one concept, regardless of how many words they consist of. There is a semantic coherence between the words in the periphrasis and the key word. Each of the descriptive expressions has a common meaning.

Compare, *an underground storm.* When there is a storm, objects move. Consequently, there is a semantic similarity between the words in the periphrasis of the underground storm. This periphrasis also clarifies the semantic meaning of the word earthquake. In other words, it describes an active process taking place underground. Also, the same periphrasis is ambiguous.

As has already been explained, genuineperiphrasis must call up the word it stands for. It is always the result of some deliberate clash between two synonyms. If a periphrasis fails to carry along with it the word it is intended to replace, it is not a periphrasis , but a deliberate veiling of the truth. All these building up of labour reserves, savings, free enterprisers and the like are not intended to give the referent its true name, but to distort the truth. The above expressions serve that purpose. Periphrasis also clarifies the semantic meaning of the word earthquake. In other words, it describes an active process taking place underground. Also, the same periphrasis is ambiguous.

We consider it important to distinguish two aspects when considering the types of periphrases according to the social-professional classification. The first is periphrasis about a particular social object, and the second is periphrasis, which is widely or separately used in the speech of representatives of social professions, professions, fields. For example, while health guards - if doctors say about periphrasis, real adrenaline is a professional periphrasis that means healing. It should be noted that the representatives of each industry, professionals, and social groups have their own paraphrases, along with the terms "identifying" the speech, most of which can be culturally specific. For example, farmers, artisans, ranchers, medical workers, educators, journalists, religious figures, creators, builders, scientists' speechparaphrases, and so on.

The periphrases, which are used in literary works, serve to create beautiful images and to emphasize effectiveness, attraction and brightness. Therefore it depends on the creative skills of the poets

andwriters to use each periphrasis appropriately and it shows their literary skill, the richness oftheir vocabulary and their ability to take advantage of every word. On the contrary, the inappropriate use of periphrasis can cause linguistic redundancy and decreaseliterary value of the work. For example, “ Hademay “oq mavsumi" ham boshlanadi" . (paxta mavsumi) Markaziy “oynai jahonning" “ Xayrli tun, kichkintoylar" ko'rsatuvida quyoncha va zag'izg'on bilan birgalikda cho'chqa bolasi ham ishtirok etadi.

In linguistics, periphrasis is a device by which a grammatical category or grammatical relationship is expressed by a free morpheme, instead of being shown by inflection or derivation. For example, The English future tense is periphrastic: it is formed with an auxiliary verb shall or will, and follow by the base form of the main verb. According to their structure, periphrases are divided into the following groups by the linguist Umirov I. E in his work called “Periphrasis in Uzbek language”, but we cannot observe this division in English language.

1. Lexical periphrasis- when one word can substitute another word denoting an object or phenomena. Generally, this word can besecond name or periphrastic synonym of the referant. For example, Amir Temur- sohibqiron; yozuvchi- qalamkash; They are used to enrich the meaning of the word, but lexical periphrasis possess a weaker descriptive power compared to other periphrases because of its simple structure

2. Phraseological periphrasis- they describe the denotant in a phraseological way, that is, some components of the phrase express denotative meaning, while others in connotative meaning. For example, yutqazmoq-boy bermoq;

3. Syntactical periphrasis- it also includes word combinations and the components are combined according to the semantic, syntactic relations. For example, newspaper- mirror of life; corn- prince of the field (makkajo’xori-dala malikasi);(Umirov, 1996, 14)

Conclusion: Thust the periphrases, which are culturally diversified, serve to create beautiful images and to emphasize effectiveness, attraction and brightness. Therefore it depends on the creative skills of the poets andwriters to use each periphrasis appropriately and it shows their literary skill, the richness oftheir vocabulary and their ability to take advantage of every word.

References

Galperin I. R. An Essay in Stylistic Analisys. M. , Higher School, 1968. pp. 126

Umirov I. E. O'zbek tili parafrazalari. Filologiya fanlari nomzodi, disser. avtoref. – Toshkent, 1996

Molojay G. N "Перифразы в белорусском литературном языке. " Minsk. 1971. –p. 74

Musurmonov T. T. The features of Uzbek and English periphrasis. Экономика и социум" №3(94) 2022

Rubaylo A. T "Художественные средства языка". –H. 1961. –p. 67.

THE EFFECT OF TRADITIONAL GAMES ON THE LANGUAGE DEVELOPMENT

a student of Masters degree Zarnigor KHASANOVA

Annotation

This article talks about theeffect of Traditional Games on language development of children. Traditional games have become a key tool for integrating young people in our society and gaining self-esteem. Playing traditional gameshelp children to think for themselves, learn cooperation and teamwork skills, work on strategies and tactics, and learn how to hold a conversation with adults. Children play a role in social relations with social behavior, coming from the top of social conflict, social maturation, and self-esteem. The experiences gained while playing games give the child the ability to find solutions to the problems they face in the social environment. Traditional games have been shown to benefit children's cognitive, emotional, social, and physical development. Hence, it is distressing to see most children miss out on these benefits associated with traditional games. It is determined that traditional games increased the children's language development in a positive way.

Key words

Traditional games ; children ;primary education; students' association; development ; behavior ;play;learn ; give ; improving ; school ; language ;group ;team ; make ; students ; knowledge .

There are a lot ofgames which are meant for different age groups of children and adults. Some of those are used in working with children, due to the possible effects on the development of a child's psycho-physical state. Gamegives the child a possibility of active participation and enables development, achieving self-confidence and better relations within the group. At a younger school age, play has a special significance for children's improvement and can easily be integrated in the teaching process.

In higher grades play can be used within workshops, with the goal of improving children's communication skills and nonviolent conflict

resolution. The multitude of games intended for school age also gives numerous possibilities for their application in working with children. Games are changing and are adjusted to the requirements of time in which they are implemented. Some old, traditional games, common in the past, are forgotten and disappear because today's children no longer know them. The problem of communication between people of different generations arises, but also between peers who spend less and less time in joint activities. Traditional games, which were the integral part of our ancestors' childhood, have almost vanished. Our parents' generations still recall some of those, but children in modern society know them poorly. They have had a great significance and have left a mark in the childhood of every human who played them. Traditional games did not require expensive props and everyone could play, regardless of age or gender. The question that arises is why parents no longer pass on traditional games to their children. Perhaps it is because they are trying to be contemporary or, due to the influence of the consumer society we live in, they have replaced genuine activities with their children with material goods. Today's children are poorer, because the feeling of togetherness which pervades in traditional games is lacking. Through those games children learned the skills of socialisation and acquired rules of behaviorwhich apply during play. Every game has certain rules, and abiding by those rules gives meaning to the game. In the past, many more games than today existed, and there was no technique which made a young person physically passive during play (Vujanović, 2009). In traditional games the players pay attention to abiding by the rules and warn each other about certain deflections. Children are very critical and consistent in implementing certain rules. During play they warn each other about behaviorwhich is not allowed. Today, the basic problem in working with children is adopting the rules and respecting agreements. It is very important to absorb the rules of behaviorat the beginning of schooling. Through play children learn the fastest and acquire rules easier. The problem which arises with some children at the beginning of schooling is poor socialisation which results in difficulties in child's learning and behavior . Play helps to develop the ability of communication, instigates faster socialisation of a child and helps with establishing better relations with others. Play is an indispensable part of growing up. With it we can influence the positive growth and development of an independent child who cooperates with his/her peers. Traditional games give huge possibilities for teachers, parents and children, so it is necessary to protect them from oblivion. Each of the games is designed for a certain number of players, from pair games to games in larger groups. Games are defined by rules and fill players with pleasure, and in doing so have the

power of positive influence on those who play them. This feature of the game makes it possible for it to be widely implemented in working with children of preschool and early school age. With its influence, play helps fight negative influences amongst children and develop their positive characteristics. Play influences versatile developments of a child and creates new learning possibilities.

Play is an activity tied to childhood and it is an integral part of growing up. Some games revive the sense of belonging to a certain group, awaken emotions and send us back to the time of childhood. 'Each of us knows play – knows it from our own experiences and from watching the everyday surroundings of man. As a phenomenon, play is familiar, close to us and ordinary' (Fink, 2000, p. 14)1

As a multifunctional activity, play creates tension and excitement. It is realised in specific verbal and nonverbal communications (signals, agreements, rules, messages, and requirements). Play is motivated from within, so it is always free, open and valuable for children' (Stevanović, 2000, p. 227). Through play, a child experiments and learns with a series of attempts and mistakes, cooperating with others. Through play, a child develops and communicates with its surroundings. Play is the activity which is different for a child and for adults, because adults consider it as fun in their free time. For a child, play is a work activity, form of learning and way of having fun. Preoccupation with play gives the players a possibility to imagine some other space and time in which it is happening. In play, a child stops being aware of surrounding reality, real people and events. It enters its imaginary world, creating the illusion of reality and some made up world in which special laws apply. Play is not only the preparation for future life, but also the content of child's life (Malić & Mužić, 1986). A child makes its first social contacts by playing with other children and, because of that, play is an important segment in realising relations of individuals within a certain group.

In the process of growing up, a child communicates with other children and adults in different situations. This communication is tied to curricular and extracurricular activities in school and free time, through which a child is constantly developing and progressing. Play gives possibilities for learning social roles and acquiring behavioural norms. A child communicates with other participants in the game. Through play, it learns about itself and others, and also gets to know the values which it will encounter throughout life. It is necessary to learn to accept the standpoints of others and to respect opinions of others, which is made possible for a child by participating in a game with its peers. Roller-Halačev and Vegar (1986) accentuate the role of play in the

developmental process. Child's play ensures unity in respect to physical, intellectual, emotional and social growth of a child. Play affects child's bodily growth and development. Through play, a child develops and progresses in communication with others, and is also being prepared for life in society. At the same time, a child plays and learns, so we can speak of educational importance of play. Therapeutic influence of play in releasing emotional tension is also important.

Traditional games are part of one's heritage and cultural tradition, but, with the passing of time, they are being forgotten and are not passed on to younger generations, due to modern lifestyle and growing alienation. 'Many old games have lasted long, fiercely resisting all changes in people's lives, so some of them survived till the present day and, even if they are not present in today's inventory of children's games, at least they remained in the memory of older generations' (Kožić, 1988, p. 51). Traditional games are linked to life in the country. They are an integral part of childhood in rural areas. These games cannot be seen outside the context of time and space in which they existed. By knowing the conditions of life in our villages in the past, we can understand their simplicity and modesty in the use of props. The cause of this is poverty and modest conditions in which people lived in the country. Children used props from the natural surroundings in which they lived and, by using imaginative solutions, they played freely and had fun. Matoković (2003) accentuates that the type of child's play and its performance were defined by seasons, environment and space in which it took place. Children played in the meadows, pastures and planes where cattle grazed, by rivers and streams where they bathed, in the courtyards and on village roads. In winter, games were played in houses and in the snow, in river beds, frozen rivers and streams. With song and dance, children participated in customs connected with religious holidays throughout the whole year. Despite their obligations children found the time and place for play. Traditional games are connected with watching over cattle on pastures, and they were adjusted to these conditions. In time, changes occurred in rural life and many games disappeared. Due to the progress in technology and settlements spreading, small shepherds disappeared and, with them, their interesting games.

Traditional games are studied and noted with the goal of preserving some region's tradition, or influence of a certain game on the child and its development is being examined. One of the methods which are used to study traditional games is noting games in their original form, the way they are described by older villagers (interview). Some games exist in the memory of older narrators who describe them. Games are noted and so

valuable collections of games which are no longer played are created, but the testimonies of those who had once played them remain. Kolbas (1999) describes the way population passed the time with shepherd's games, children's games and adult fun. Shepherd's games are numerous because shepherds had much time for various forms of entertainment, and today old people remember these games which are mostly unknown to young people. With their testimonies, narrators who participate in research help save some of the old folk's games from oblivion. Usually they are older people who remember games from their own childhood, and their descriptions of customs and games are of extreme importance in keeping traditional heritage.

The research results have shown the improvement of students' relations after traditional games implementation. Before the implementation, 76% of the students in class teaching considered relations with other students to be good, and after the application of traditional games that percentage was 85%. The results have also shown that students played traditional games less during school breaks, and more after classes. More than one reason can be stated to explain the given results. At the beginning of implementing the programme, some difficulties connected with the lack of space and time for playing in school occurred, due to larger number of students in classes and insufficient space for playing. Since students learned the games in school, it took time to acquire the rules of particular games, and the problem of disregard for the games' rules also arose demanding teacher's intervention. It was harder to secure the mentioned conditions for playing in school, so it is understandable that students played the traditional games more outside of school. Furthermore, the research results have shown an increase in students' socializations after classes, and they were 36% prior to implementing traditional games and 51% after the implementation. Those results confirm the positive contribution of traditional games to spending quality free time outside classes. They also show the students' interest in this kind of content, which can be used in organising extracurricular activities. By analysing the data gathered before and after traditional games application, it was determined that the number of friends children played with has not changed significantly. Mostly, children played with six or more of their classmates, and that confirms good friendly relations between students in primary education. Good 109 Croatian Journal of Education, Vol. 16; Sp. Ed. No. 1/2014, pages: 95-112 relations within the class can be considered the result of positive classroom climate in lower grades of primary school, and also the teacher's influence which affects the development of friendly relations in class by directly working with the students. Parents also have an

important role in developing friendly relations in class. By encouraging their own child's socialization, they encourage the development of friendship with other students as well. Students have shown an interest and accepted traditional games, despite many modern games which are available today. 56% of the interviewed students consider that traditional games can improve their relations in class. It is important to accentuate that the implementation of traditional games alone does not require additional teacher's work, but his/her knowledge of the games and the desire to preserve tradition to which traditional games surely belong to. When introducing traditional games in teaching, different possibilities for their application in working with children have revealed themselves. In the course of the research, traditional games were used in PE teaching, but they can serve as motivation within all school subjects. In the initial primary school grades, games can be used with the goal of achieving better children's socialisation. It is possible to introduce traditional games as one of the extracurricular activities in school, through which students would learn and examine traditional games and customs of their homeland themselves through project and research work. Togetherness, which springs in play, is a prerequisite for more harmonious relationship within particular groups of children. The important segment in preserving traditional games is connecting with members of older generations, who pass their knowledge and experiences onto children. During this research, students examined and discovered new games in the course of their conversations with parents, relatives and other fellow-citizens. In this way, they got to know the tradition and values of their folk heritage. Further research is needed to examine traditional games of a certain area. Students, who would present the results to other students and parents, and organise presentations and competitions in traditional games, could participate in this research. Traditional games could, in such a way, be used to improve the quality of spending students' free time. This is one of the possibilities we can offer children, with the goal of their mutual relations improvement and the reduction of violent behaviour amongst school children. Traditional games are a cultural virtue and part of a tradition which should be nurtured and kept from oblivion. Play is an indispensible part of growing up and with it we can influence positive children's growth and their development as autonomous people. Therefore, traditional games offer immense possibilities for teachers, parents and children. This research contributes to the prevention of oblivion of some interesting games, played by generations before us, and their educational values which are unjustly neglected and almost forgotten. A well deserved place should be secured for play and we should benefit from its positive effect on children's development.

During games, children not only have fun, but also experience basic moral values such as sharing, obeying the rules, showing respect to opponents, being tolerant, etc. Many researchers (Aneja, 2014;Aypay, 2016;Bozkurt, 2019;Dehkordi, 2017;Önder, 2018;Singh, 2011;Sulistyaningtyas & Fauziah, 2019) state that traditional games make positive contributions to children's perceptions of value.

For a long time, physical activities have been regarded as bio-energetic acts. It is until Marcel Mauss work that we discovered that bodily practices are cultural social phenomenon. Marcel Mauss defines body techniques as "the ways in which men, society by society, in a traditional way, know how to use their body" [MAUSS Marcel(1934)]. The ways of playing and moving one's body are not universal but as diverse as languages, clothes and dwellings. Adding to cultural aspect of body, there is diversity in practice movement. For examples, swimming is practiced differently from one society to another and even from one generation to another. In short, "each society has its own unique habits". Mauss Marcel [MAUSS Marcel(1934)]. everything is not innate, but transmitted, learned and acquired through education. Everyone must learn to use their body according to what they learn from their family, their environment and their society. Everything is acquired. We are in the presence of a "phenomenon-biological-sociological. This emphasizes the strong impact of society individual's behavior. In fact, physical activities reflect their social context. P. Parlebas a pioneer of the praxiology-motrice sums up this phenomenon with the concept of "ethnomotricity" which is defined as the set of "fields and nature of motor practices considered from the angle of their relationship to their cultures and to the social environments in which they are located, developed" [Parlebas P. 1981].

Likewise, we see "the game as a system" [Parlebas, P. 1999]. There is interaction between the players themselves, and between the players and the environment. Thus, the player is continuously in interaction and in communication with others, whether it is his partner or his opponent, and in relation with the external environment which is the space where the game takes place, and it is in these interactions that the game makes sense [Parlebas, P . 1990].

Thus, playful practices are not only physical acts, but they are also nourished by social representations, norms and values of a given group. Although, the richness, study of the games, there have been a little interest even ignored. A few classical authors have taken an interest in play and have studied it as an object. Among them, Johan Huizinga, in his seminal work Homo-ludens [5]. He defined the game as follows: "A free action, felt as 'fictitious' and situated outside of everyday life, capable

nevertheless of fully absorbing the player. An action devoid of any material interest and any utility that is accomplished in a time and in an expressly circumscribed space, taking place in order according to given rules. " Thus, gambling is a leisure and entertainment activity which allows the player to escape from work and obligations. But this freedom is achieved within the limits of time and within the framework of the circumscribed space. The game is rich, it has a meaning, . For Huizinga, play is older than culture and is the core of culture. He writes: "Culture in its primitive phase is played out. It does not arise from the game as a living fruit that separates from the mother plant, but it unfolds in the game and as a game. " He adds: "However, it is important to characterize it as a basis and a factor of culture. This approach is shared by Caillois [6]. According to the author, this activity is unrestricted. Gambling as a leisure hobby is opposed to well-spent working time. If the working time is paid and productive, the game is characterized by free and unproductive. "Indeed, the game produces nothing: neither good nor work. It is essentially sterile". Another author Lévi-Strauss in (1962) devoted part of "A wild thought" to the analysis of an exotic game, with P. Bourdieu [7, 8, 9] who leaned on the question of the sociology of sporting tastes linked to style and social class. Much has been done since then, and the sociology of games has now established itself as a discipline in its own right. She therefore considers games to be a phenomenon that can be justified by a scientific approach, which attempts to objectify the movements of the human body, to understand how it develops and flourishes in a social environment.

The neglect of traditional games in the sports practices of daily life of leisure time and the predominance of sport raise the question of our identity. It could be described as invasion that require awareness. According to Hall, in order to Preserve the cultural aspect, and to escape the latent constraints of a naturalized culture "is to become actively and consciously involved in those aspects of one's existence that seem most natural to him. " [10].

In fact, to escape the predominance of sport, there must be an awareness of the crucial role of traditional games as a cultural and socializing phenomenon. In fact, Socialization plays a crucial role in the development of a child's personality. Through the socialization we are filling in the child by by the means of the bodily practices the standards to be respected, the values to be adopted, namely courage, strength, wisdom… All these aspects structure to model of the behavior of the person in accordance with society's expectations.

It is clear that traditional games constitute a heritage of great wealth and a major source of information for the ethnologist. However; it is surprising that it has not been further exploited. It could be due to the mentality that prejudges traditional sports games as optional, uninteresting and old-fashioned objects; According to the general expression of those interviewed about traditional play practices in children's leisure games today, the answer is often: "Times have changed, this is a game from before. "

The loss of traditional games is a factor of considerable cultural impoverishment which creates emptiness and boredom in the villages and reinforces the importation of another model of foreign entertainment: football, cinema, radio, TV (Warnier, Laburthe: Ethnology, Anthropology) .

Reinventing these games, taking them out of memory, instilling them in state institutions (schools, sports clubs), making them known to this new generation . . . require that we question the mentality that believes that sport is the unique model of excellence. To change this dilemma, it is up to sports managers and school educators to find solutions to reinvent games in children's sports activities as an identity cultural heritage, so that they know themselves as well as others. As Joseba Extxebeste suggested it so rightly: "It is not a question of seeing with nostalgia a time gone by, but of reinventing the traditional playful culture by adapting it to the needs and to the reality of our days. "(Extxebeste Joseba,).

References

MAUSS Marcel. (1934), "the Techniques of the Body" in Sociology and Anthropology, Paris: PUF; 1966

Parlebas P. Contribution to a Commentary Lexicon in the Science of Motor Action. Paris: INSEP; 1981

Parlebas, P. Games, sport and societies. In: Lexicon of Motor Praxiology. Paris: INSEP; 1999

Parlebas P. (1990). Sport in Play. VENmagazine. out of series. Paris: CEMEA Edition

Johan HUIZINGA. Homo Luden: Essay on the Social Function of Play, Paris. Gallimard; 1951

Roger CAILLOIS. Games and Men. Paris: Gallimard; 1958

BOURDIEU Pierre. Outline of a theory of practice preceded by three studies of Kabyle ethnology: Geneva, Librairie Droz; 1972

BOURDIEU Pierre. Sociology of Algeria. PUF edition; 1980

BOURDIEU Pierre. “How can you be athletic”? (1978), In Question de sociologie, Paris, Les Editions de Minuit, 1980, pp173-195

Edward HALLT. Beyond Culture. Paris Paris: Threshold Edition; 1976

ETXEBESTE J. Sports games: Elements of the traditional socialization of children in the Basque country, Dissrtation /PHD, Thesis , Paris. In: Rene-Descartes University. 2001

LABURTHE-TOLRA

Kožić, M. (1988). Dječje igre u okolici Zagreba. In K. Benc-Bošković (Ed.) Etnografska baština okolice Zagreba (pp. 51-62). Zagreb: Hrvatsko etnološko društvo.

Fink, E. (2000). Igra kao simbol svijeta. Zagreb: Demetra

Stevanović, M. (2000). Predškolska pedagogija druga knjiga. Rijeka: Exspress digitalni tisak d. o. o.

Vujanović, M. (2009). Pagarešto: igre iz mladosti. Split: Etnografski muzej Split

Malić, J. , & Mužić, V. (1986). Pedagogija. Zagreb: Školska knjiga

Kolbas, I. (1999). Igre i zabave. Etnološka istraživanja, 6, 255-260

DISCOURSE AND ITS LINGUISTIC NATURE IN THE FIELD OF MODERN TOURISM

Dr. Guzal ERGASHEVA

Dr. Aziza KHOLBOBOEVA

Annotation

Today in world linguistics the importance of studying the nature of tourism advertising discourse is increasingly increasing in connection with new achievements of modern linguistics. In recent years, our country has been implementing an active advertising and information policy aimed at transforming our country into an attractive center of world tourism, including our country among the most visited countries by tourists, maintaining and developing its tourism image, as well as the penetration of national tourism products and brands into international tourism markets. According to the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan No. PQ-2666 dated December 2, 2016 "On the organization of activities of the State Committee for Tourism Development" of the Republic of Uzbekistan.] both linguistics and tourism have become important.

Tourism is an integral part of the social and cultural sphere of society. At the same time, the countries themselves are trying to increase the number of foreign tourists, since in this way they can spread their culture, talk about its features, as well as preserve and transmit it, and receive economic benefits from it.

Great interest in the field of travel has created a form of activity called tourism discourse, which differs from the concept of tourism text, which is based on the social and cultural values created by people in places and regions, and which involves the use of spoken and written language. G. S. Atakyan, O. P. Karebina, S. V. Pogodaeva, A. V. Protchenko, G. M. Dunn,

M. Nigro, C. Vestito, T. V. Demidova, E. E. Anisimova, N. P. Golovnitskaya, M. A. Davis, S. Berge studied and researched the problems of tourism discourse, and the results of their research provided an important analysis of the concepts and sub-concepts associated with tourism discourse. First of all, it is important to dwell on the "tourism discourse" and "tourism advertising discourse" used in our study and understand their difference. Tourism discourse is a mass information institutional discourse used in the field of tourism. In a broad sense, tourism discourse is a text that includes forms of communication and has its own components: subject (topic, purpose of the message), addressee (recipient, consumer, reader) and content. In a narrow sense, tourism discourse is a type of text whose purpose is to inform tourists and develop the tourism industry. This article tries to discuss essential features of tourism discorce.

Key words

element of modern life, differentiation, information, politeness, cooperation, unrealistic environment, physical activity.

Introduction

Tourism is a social, cultural and economic field that involves the movement of people to countries or places outside their usual environment for personal, business/professional purposes. These people are the visitors offered by the ataladas (they can be tourists or sightseers; they can be residents or non-residents) in tourism learning faoliati, as usual, learning basic tourism can mean an expense. Tourism is illegal human trafficking activities, chunks of income derived from the consumption of goods and services demanded by tourists. Therefore, the tourism sector is very important for the well-being of many countries. understanding-tourism-basics-glossary.].

Tourism is an important element of modern life and modern society [13]. Modern society is characterized by the speed of efforts, the use of intensive experiments in the development of the tourism sector and the creation of a new, pleasant experience for tourists [1, 2014].

Tourists are busy with their dreams, but they always have the opportunity to see and get acquainted with the images of space, place, service and product provided by marketing communication tools. The tourism industry creates an unrealistic environment that encourages physical activity (movement). In tourism, reality and fantasy merge and balance. Tourists first choose a destination (address, district), and only then decide on accommodation and other services.

Below are some definitions of advertising. The history of the development of advertising is closely connected with the development of human society and its economic life. The 20th century can be characterized by the flourishing of the advertising industry, which was facilitated by factors such as the development of color printing, the emergence and rapid popularity of computer technology and the Internet, and the development of satellite communications.

In recent years, advertising has become so popular in society that it has taken a firm place in our daily lives. Because of this, people are used to using objects created for them. Through the media, the Internet and outdoor advertising, they buy or use the goods they need.

Advertising discourse is defined as a special kind of imperative discourse that occupies an intermediate position between argumentative (persuasive) and propagandistic (manipulative) discourses. On the one hand, the advertiser does not have the ability to give orders; he can only convince, persuade, which is also typical of the agrumental discourse[5].

Advertising is extremely multifaceted and multifaceted, occupying a border position between different professional fields, attracting the attention of representatives of different professions[14, 2009]. For this reason, it is not surprising that there are different interpretations of this concept and specific definitions of the term. *Tourism* [4, 2008] - is an excursion organized to see the world, study and relax.

Main part

Tourism is an integral part of the social and cultural sphere of society. At the same time, the countries themselves are trying to increase the number of foreign tourists, because in this way they can spread their culture, talk about its features, as well as preserve and transmit it, and receive economic benefits from this.

The great interest in the field of travel has created a form of activity called tourism discourse, which differs from the concept of tourism text, which is based on the social and cultural values created by people in places and regions, and which involves the use of spoken and written language. G. S. Atakyan, O. P. Karebina, S. V. Pogodaeva, A. V. Protchenko, G. M. Dunn, M. Nigro, C. Vestito, T. W. Demidova, E. E. Anisimova, N. P. Golovnitskaya, M. A. Davis, S. Berge studied and researched the problems of tourism discourse, and the results of their research allowed for an important analysis of the concepts and sub-concepts associated with tourism discourse.

First of all, it is important to dwell on the "tourism discourse" and "advertising tourism discourse" used in our study and understand their difference. Tourism discourse is a mass-information institutional discourse used in the field of tourism. In a broad sense, tourist discourse is a text that includes forms of communication and has its own components: subject (topic, purpose of the message), addressee (recipient, consumer, reader) and content. In a narrow sense, tourism discourse is a type of text whose purpose is to inform tourists and develop the tourism industry.

Tyuleneva N. A. and a number of linguists put forward the idea that "tourism advertising discourse" is a kind of advertising discourse that combines all types of tourism advertising and is aimed at placing and promoting tourism services through argumentative strategies that have a linguo-cognitive feature in Russian and English languages.

In tourist advertising, the offer must be strong enough to interest millions of people and attract new consumers. Indeed, in creating effective tourism advertising, it is important not only what we advertise, but also what rhetorical devices we use to present information. We must openly or secretly compare the advertised product with other goods, services, offers.

According to the World Tourism Organization, "tourism includes the activities of persons who travel and reside in places outside their usual environment for leisure, business or other purposes for a period not exceeding one consecutive year. "

Tourism can be divided into the following types:

- *Incoming (visiting) international tourism: non-residents organize a trip to the country.*
- *Outbound international tourism: residents (residents) traveling to another country.*
- *Domestic tourism: residents of this country travel only within this country.*

Another classification of types of tourism is given according to the purpose of the tourist visit. These are: recreational tourism, sports tourism, business tourism, incentive tourism, study tourism, etc. [Same source].

Communication in the field of tourism forms a discourse that differs in national characteristics. National features of the language picture of the world, as well as the ratio of national self-consciousness and language,

occupy a special place in intercultural communication [13]. Tourism is an interaction of different cultures. In addition, the language of tourism has an individual feature, since several genres and styles are combined here [Filatova N. V. Genre space of tourist discourse // Philological Sciences. M., 2012. No. 2. S. 76-82.]. The discourse of tourism functions as a service and social environment and forms an appropriate way of life.

The main task of the tourist discourse is to increase the attractiveness of tourism as a unique type of recreation, due to which the promotion of tourist services is carried out through "skillful attraction" [13].

When in the course of our research we considered several general definitions, we became convinced that the concept of imagery is of great importance for the theory of intercultural communication. “Creating a positive image of an event, that is, an idea of its specific positive aspects, unique qualities and features, means solving many communicative tasks, taking the first step towards achieving communicative competence [12].

Tourism is a cultural product and at the same time a "producer" of culture [6] too. Therefore, tourism must have a stable arsenal of tools to perform such a complex function of "identity formation" and "culture producer". Among these leading arsenals, Urr and Scheller single out those that strike the imagination first. They argue that if tourism is able to change the materiality of many "real" places, then it plays a huge role in creating virtual realities and imaginary situations [Urry J. The Tourist Gaze. - London: Sage, 1990.]. Tourism is considered as a semiotic process of creating meanings through signs and symbols in a possible communicative environment [3].

Discussion

It is known that it is difficult in any way to determine and limit the size of an ethnocultural group. Any country consists of many ethnic cultural groups. It can also be said that the region represents a certain ethno-cultural group or is formed by several groups at once. According to Joseph Conforti, “Regions are artifacts, a kind of geographical and cultural imagination. The regions reflect the different local cultures that are part of the national diversity and are the key to the local geocultural order. However, to ensure this order, regional identities require periodic creative support.

When a region becomes the owner of a number of strong brands that determine the real or mythological characteristics of the region, a synergistic effect arises and high-level values are created that generally reflect the positive image of the region [10]. This "positive image of the

region" strengthens or creates a stable image of the region both in the "external" environment, in the form of investors, tourists, neighboring regions, etc., and among local residents. The image of the region becomes a component of regional identity. Territorial identity as an attachment to a certain territory acts as an internal "core" that gives a person a sense of stability and harmony with the surrounding space.

The functional characteristics of tourist discourse include the following: information content, assessment, motivation, persuasion [Pogodaeva, S. A. Motivation in tourist discourse [8].

According to researcher S. A. Pogodaeva, tourism discourse is defined as "an institutional discourse focused on a special mass information status" [8] and believes that due to its pragmatic orientation (sale of tourist products) and high information saturation, tourist discourse is close to advertising discourse.

The difference between tourist discourse and advertising discourse is that the information function dominates in tourist discourse, since detailed information about real, potential reality is given, cultural, historical and popular science aspects prevail, and universal, national values are taken into account. account when submitting information [Ibid.].

Among the functions of tourist discourse, E. I. Panchenko singles out, first of all, "the information function and, at the same time, the persuasive function associated with it. The selection and transfer of information, its evaluation are carried out in such a way as to closely inform the destination and, as a result, make sure that the purchase of the proposed tourist product or service is worthwhile [8]. According to S. A. Pogodaeva, tourism is achieved through speech strategies and tactics (strategies of differentiation, information, politeness, cooperation, evaluation, value strategies, strategies for mutual rapprochement), which contribute to the argumentation of the discourse, the persuasion of the addressee [9].

Picture-1. National symbols of Uzbekistan.

"*The addressee in tourism discourse is: a potential tourist is a private person or travel agencies selling tours.* "

The main features of the addressee are diversity, uncertainty, multiplicity (mass character).

Characterized by the address:

- increased emotional sensitivity (preparation for the trip),

- address confidentiality,

- dynamism, openness to knowledge and communication.

L. M. Mikhailova believes that the addressee and the addressee of tourist speech, as subjects of communication, have basic, fundamental (institutional-discursive) characteristics that affect the production of discourse. In particular, in the organization of argumentation, the addressee factor, that is, the diversity, obscurity and abundance of tourist discourse, is of particular importance. The unexplored and collective purpose of the tourist discourse is distinguished by competence and didacticism [7].

The content of advertising speech, its connection with various formats are still characterized mainly from a linguistic and stylistic point of view.

E. V. Romat stated that the general tasks and functions of advertising discourse can be explained as follows:

- creating awareness of information (new product, specific event, company, etc.);

- advice, recommendation (step-by-step, consistent formation of advantages corresponding to the buyer's understanding of the company's image and its products, persuading the buyer to buy; encouraging the purchase, etc.);

- reminder (maintaining awareness, keeping information about the product in the memory of consumers between purchases; a reminder of where to buy this product and other tasks);

- determining the location of the product / communication company (relocation);

- maintaining customer loyalty to the advertised brand;

- to create a face (image) of the company, different from the image of competitors. To designate this function, the slang expression “stand out among competitors” has already been adopted [4].

These functions are fully implemented in the discourse of tourism advertising. However, this format advertises tourism services, not products, and this fact is reflected in the functional, pragmatic and discursive features of tourism advertising.

So, in our opinion, from the above definitions, the tourist advertising discourse is unique: 1) inspiring confidence of customers;

2) creating a clear image of a "bright future" - promotional materials calling for the purchase or use of tourism services; 3) We have witnessed the formation of such a format as "impact" on potential customers.

We are convinced that the terminology of the tourism business, advertising slogans used in advertising discourse, advertising terms and advertising headlines, etc. , reflected in the material of tourism advertising discourse are important and contribute to its effectiveness.

The first (task) function: to inspire the client's trust. Customer confidence is awakened in tourism advertising discourse, first of all, by the self-presentation of a company that positions itself as a provider of quality services, focusing on its experience and competence in the

tourism business; highlights the organizational measures necessary for a good holiday, the legal provision of tourist services, etc.

For example: Family holidays in Egypt at great prices!

We have found for you a corner of solitude, tranquility and a wonderful beach holiday in Belek!

Conclusion. It should be noted that in tourism advertising discourse the use of tourism terms is incomparable. Tourism terminology: the expression "bright future" reflects the benefits, including savings, that the tourist receives and has the right to time, pleasure, positive impressions, etc. will be.

As noted, the discourse under study includes intercultural communication, therefore it is a specific environment in which tourist texts are formed.

Thus, we agree with the opinion of N. A. Tyuleneva that tourism discourse is "a special subspecies of advertising discourse that combines different types of advertising and is aimed at placing and promoting tourism services using argumentative strategies of a linguo-cognitive nature" [16].

Today we cannot imagine modern tourism without advertising. After all, this is the most effective tool for informing buyers (clients) of a tourist enterprise, changing their behavior, drawing attention to the services offered, creating a positive image of the enterprise itself, and demonstrating its social significance.

For this reason, we can consider effective advertising as the most important tool for achieving the goals of a marketing strategy in general and a communication strategy in particular. World practice shows that the tourism sector is one of the largest advertisers. Tourism myths are different from myths in literature and movies because they eventually bring real tourists into the world [2, 2002].

It can be said that tourism advertising discourse is one of the main means of marketing communications in the field of tourism, and its product is a tourism product.

The list of used literature

1. Bastida U. , Juan T. S. (2014). *Evaluating the effectiveness of travel websites' information quality Fourx global destination brands: Beijing, Hong Kong, Shanghai and Taipei.* Journal of Business Research. 67, 2, 167-170].

2. Dunn, G. M. S. (2002). *The tourist as a metaphor for the social world. UK, CABI publishing house.*

3. Dunn G. (1996) *The language of tourism. Sociolinguistic view* / J. Dunn. - Wallingford: SAV International.

4. *Explanatory Dictionary of the Uzbek Language*. -UzRFA Institute of Language and Literature. -T. :: National Encyclopedia of Uzbekistan" State Scientific Publishing House, 2008. -608 p.

5. Kholboboeva Aziza Sherbobioevna. International Journal of Aquatic Science ISSN: 2008-8019 Vol 12, Issue 03, 2021. https://www.journal-aquaticscience.com/article_138679_c93112f71cc5d9a846fead4f59c6a3ca. pdf

6. Lasansky D. *Architecture and tourism: perception, performance and place / D. Lasansky, D. Medina, B. McLaren.* - Oxford: Berg, 2004.]

7. Mikhailova L. M. (2014). *Basic touristic discourse in modern English // Humanitarian and social sciences.* - Rostov-on-Don: Southern Federal University, No. 2. - 15 p.

8. Panchenko, E. Ya. (2012). *On the question of the linguistic status of the tourist discourse* [Text] / E. I. Panchenko. - Dnepropetrovsk: Dnepropetrovsk National University, - P. 66.

9. Pogodaeva S. A. (2008). *Linguistic means of argumentation in the French tourist discourse [Text]: A*uthor. diss. Philol sugar. science - Irkutsk.

10. Roykov, I. Ya. (2006). B*randy and Images [Text]* / I. Ya. Rozhkov, V. G. Kismereshkin. - M. : RIP-Holding, 2006. - 256 p.

11. Rives R. *Reality and advertising*. - M. , 1983.

12. Sadokhin. A. P. (2004). *Intercultural communication: textbook. manual for universities* [Text] / A. P. Iskrenne. - M. : Alfa-M; Infra-M.

13. Sakaeva L. R. , Bazarova L. V. (2014). *The concept of "tourism" and "tourist discourse" in the modern scientific paradigm//Philological Sciences*. Questions of theory and practice. Tambov: Diploma.

14. Shaw, G. , Williams, A. (2002). *Critical Tourism Issues: A Geographic Perspective.* Oxford, Blackwell; Michael W. 2010. New

Tourism Products for New Original Tourists. Tourism and hospitality management. May 1075.

15. Tyurina Svetlana Yurievna. (2009). "*On Understanding Advertising Discourse and Advertising Text", "ISUE Bulletin",* Vol. December .

16. Tyuleneva, N. A. (2008). L*inguo-cognitive strategies for positioning and promoting tourism services in Russian and Anglo-American advertising [Text*]: Candidate dissertation philol. Sciences: 10. 02. 20 - Comparative-historical, typological and comparative literary criticism / Natalya Aleksandrovna Tyuleneva. - Omsk.

MAMLAKATIMIZNNG“PRAVDA VOSTOKA”, “UZBEKISTAN TODAY” GAZETALARIDA TURIZMGA BO‘LGAN MUNOSABATLAR DINAMIKASI

Gulruh NE’MATOVA

Annotatsiya

mazkur maqolada turizm sohasi rivojiga salmoqli hissa qo‘shib kelayotgan, ingliz va rus tillarida chop etiladigan bosma nashrlar faoliyati, ularning samarali ishlash mexanizmlari masalalariga bag‘ishlangan muammolar hal etiladi. “Правда Востока” — rus tilida nashr etiladigan o‘zbek milliy ijtimoiy-siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy gazeta. U O‘zbekistonda nashr etilayotgan eng keksa gazetalardandir. U rus tilida nashr etiladi. Gazeta uzoq tarixga ega va O‘zbekiston xalqi uchun muhim axborot manbayi bo‘lib kelgan. Gazetaning veb-sayti mavjud bo‘lib, u yerda o‘quvchilar onlayn maqolalar olishlari mumkin. Veb-sayt o‘quvchilarga turli mavzulardagi dolzarb yangiliklar va ma’lumotlarni taqdim etadi. Unda arxiv bo‘limi ham mavjud, u yerda o‘quvchilar gazetaning o‘tgan sonlari bilan tanishishlari mumkin. Bu imkoniyat o‘zbek nashrlarida nihoyatda kam uchraydigan holat hisoblanadi. “Правда Востока” – bir asrdan ortiqo‘quvchilarni yangilik va ma’lumotlar bilan ta’minlab kelayotgan mustahkam va mustaqil gazeta.

“Правда Востока” gazetasi ruscha bo‘lib, ayrim maqolalari o‘zbek va Markaziy Osiyoning boshqa tillarida ham chop etilgan. Gazeta tili rasmiy va ko‘pincha didaktik bo‘lib, uning o‘zbek hukumati uchun muhim ahamiyat kasb etishini anglatadi. “Правда Востока” gazetasi o‘quvchilarini ishontirish uchun turli ritorik vositalardan foydalanadi, jumladan, takrorlash, parallellik va hissiy jozibalar shular jumlasidandir. Masalan, 2023-yil 12-sentyabrdagi “Точки роста бизнеса, или как ускорить его развитие” maqolasining sarlavhasidayoq ritorik so‘roq ohangi sezilib turibdi. Maqolada quyidagicha so‘z boradi: “Bugungi kunda iqtisodiy taraqqiyotni tadbirkorlar faoliyatisiz tasavvur etib bo‘lmaydi. Xo‘jalik egasidan tortib, yirik tadbirkorlargacha u yoki bu yo‘nalishda ishlab chiqarish, xizmat ko‘rsatish, eksportni yo‘lga qo‘yish orqali mamlakatimiz iqtisodiy taraqqiyotiga hissa qo‘shmoqda. Shu bois tadbirkorlik sohasi vakillarining erkin faoliyat yuritishi uchun zarur

sharoit va imkoniyatlar yaratib berilmoqda”[119]. Maqolaning tuzilishi rasmiy tilda, jiddiylik sezilib turibdi. Uslub jihatdan ham gezatani havas qilarli deyishimiz mumkin. “Правда Востока” gazetasining uslubi publitsistik bo‘lib, asosiy e’tibor faktik hisobot va tahlilga qaratilgan. Gazeta maqolalari odatda yaxshi tashkil etilgan va ixcham bo‘lib, ular o‘z da’volarini tasdiqlash uchun ko‘pincha statistik ma’lumotlar va ekspert xulosalaridan foydalanadilar. “Правда Востока” yozilishini yanada jozibali va ishonarli qilish uchun metafora, o‘xshatish, timsollash kabi turli adabiy vositalardan foydalanadi.

Kalit so‘zlar

festival, turizm militsiyasi, madaniy markaz, Assotsiatsiya, forum, videomuloqot, litsenziya, kompaniya, imij, turizm industriyasi, veb-sayt, ritorik vosita, faktik hisobot, statistik ma’lumot, metáfora, biznes.

[119] Кахрамон Эргашев. Точки роста бизнеса, или как ускорить его развитие. Правда Востока. 2023. 12-sentyabr. № 185 (30222). 3-b.

DYNAMICS OF ATTITUDES TO TOURISM IN “ПРАВДА ВОСТОКА”, “UZBEKISTAN TODAY” NEWSPAPERS OF OUR COUNTRY

Gulrukh Nematova

ty

Annotation

in this article, the problems related to the activities of printed publications published in english and russian languages, which make a significant contribution to the development of the tourism sector, and their effective working mechanisms are solved. “Правда Востока” is an Uzbek national socio-political and socio-economic newspaper published in Russian. It is one of the oldest newspapers published in Uzbekistan. It is published in Russian. The newspaper has a long history and has been an important source of information for the people of Uzbekistan. The newspaper has a website where readers can get articles online. The website provides readers with up-to-date news and information on various topics. It also has an archive section where readers can view past issues of the newspaper. This opportunity is extremely rare in Uzbek publications. “Правда Востока” is a strong and independent newspaper that has been providing readers with news and information for over a century. “Правда Востока” newspaper is in Russian, some of its articles are published in Uzbek and other languages of Central Asia. The language of the newspaper is official and often didactic, which means that it is important for the Uzbek government. “Правда Востока” uses a variety of rhetorical devices to persuade its readers, including repetition, parallelism, and emotional appeals. For example, in the title of the article "Точки роста бизнеса, или как ускорить его развитие" dated September 12, 2023, a tone of rhetorical questioning can be felt. The article reads as follows: "Today, economic development cannot be imagined without the activities of entrepreneurs. From the owner of the farm to large businessmen, they contribute to the economic development of our country by establishing production, service, and export in one or another direction. Therefore, the necessary conditions and opportunities are being created for the representatives of the business sector to operate freely. The structure of the article is in official language, seriousness is

felt. In terms of style, we can say that newspaper is enviable. The style of “Правда Востока” newspaper is journalistic, focusing on factual reporting and analysis. Newspaper articles are usually well-organized and concise, and they often use statistics and expert opinion to support their claims. “Правда Востока” uses various literary devices such as metaphors, similes, symbols to make its writing more attractive and convincing.

Keywords

festival, tourism militia, cultural center, association, forum, video communication, license, company, image, tourism industry, website, rhetorical tool, factual report, statistical information, metaphor, business.

Kirish

Bugungi kunda respublikamiz hududida muntazam ravishdafaoliyat olib borayotgan barcha bosma nashrlar, gazeta va jurnallar o‘z nomi, yo‘nalishi, ixtisosligi, auditoriyasi, maqsadi, yosh qatlami, adadi va mavzu ko‘lami jihatidan bir-biridan farq qiladi. Buning isbotini ularda e’lon qilib boriladigan materiallar orqali bilish mumkin. Xususan, yurtimiz, unda kechayotgan o‘zgarishlar, yangilanishlar haqidagi axborotlarning xorijiy tillarda e’lon qilinishining o‘zi katta gap. Chunki butun boshli bir gazetaning ingliz tilida nashr etilishi dunyo hamjamiyatida ham e’tirof etilib kelinmoqda. “Uzbekistan Today” gazetasida turizm yo‘nalishi bo‘yicha maqolalarning keng ko‘lamda berib borilishi tahsinga sazovor. Yana bir jihat:“Правда Востока” gazetasi ham rus, ham ingliz tilida chiqadi, buham yana bir yutuq. Yoki bo‘lmasa “Uzbekistan Airways” jurnalining 25 ming nusxada bosilishi, eng muhimi, uni 1 million xorijlik o‘qishi fikrimizning tasdig‘idir. O‘zbekistonda turizm sohasida qo‘lga kiritilayotgan zafarlar tobora ortib, yanada keng quloch yozib bormoqda. Boisi, mamlakatimizda bir necha yillardan buyon muntazam ravishda har ikki yilda bir marotabao‘tkazib kelinayotgan“Sharq taronalari” musiqiy festivali ko‘hna va hamisha navqiron Samarqand shahrida dunyoning eng olis burchaklaridan tashrif buyurgan musiqa shaydolarini bir joyga ham ruhan, ham qalban birlashtiradi. Mazkur musiqiy tadbirni jonli tarzda ko‘rishuchun bir necha minglab masofani bosib kelganxorijlik mehmonlar, sayyohlar bu jozibador kechaga o‘zlari guvoh bo‘ladilar. Bu bilanyurtimiz nufuzi jahon hamjamiyatida yanada yuqori odimlaydi. Shu o‘rinda Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning quyidagi fikrlarini keltirishni joiz deb topdik: “Dunyoning ko‘plab qit’a va mintaqalarida turli san’at va musiqa anjumanlari o‘tkazib kelinadi. “Sharq taronalari” xalqaro musiqa festivali

ular orasida o‘zining alohida o‘rni, shuhrati va maqomi bilan ajralib turadi. Ushbu festival sababli bugungi kunda afsonaviy Samarqandning uzoq o‘tmishini aks ettiradigan munavvar koshonalari, muattar havosi bilan birga, bu muqaddas zamindan taralayotgan dilbar va maftunkor taronalar ham dunyo ahlini o‘ziga chorlamoqda. O‘tgan salkam chorak asr davomida Samarqandning moviy gumbazlari, yulduzli osmoni ostida qanchadan-qancha sehrli navolar, hayotbaxsh ohanglar yangradi. Festival o‘nlab mashhur xonanda va sozandalar, noyob yosh iste’dodlarni kashf qildi, ularning parvoziga qanot, kuch va ilhom bag‘ishladi. Eng muhimi, ushbu anjuman turli sivilizatsiyalar, xalqlar va millatlar o‘rtasida o‘ziga xos madaniy hamkorlik hamda muloqot maydoniga aylandi”. Chunki festivalga ishtirok etish uchun O‘zbekistonga tashrif buyurgan mehmonlar, eng avvalo, o‘zbek oshxonasining shox taomi “Palov” ni iste’mol qilmay ketmaydilar. Bundan tashqari, Samarqandga kelganliklaridan foydalanib, bu yerni obdon aylanib, ziyoratgohlarga boradilar. Bizning nechog‘lik boy tarixga, adabiy-badiiy, ilmiy merosga, noyob topilmalarga, o‘lmas durdona asarlarga, ajdodlarimizdek ulkan bebaho xazinaga ega ekanligimizga yana bir bor amin bo‘ladilar. Xalqimizning naqadar samimiy, mehmondo‘st, bolajon, soddaligini ko‘rib hayratda qoladilar. Yurtimizning qadimiy obidalari, osori-atiqalari ularda katta taassurot uyg‘otadi. Shuning bilan bir qatorda, bubday xalqaro musiqa festivalini keng va batafsil yoritish maqsadida yurtimizga jahon ommaviy axborot vositalari xodimlari ham tashrif buyuradi. Bu orqali xorij OAV da O‘zbekiston imiji yanada mustahkamlanadi, mamlakatimiz haqida ko‘pgina ijobiy fikr-mulohazalar aylanadi, ro‘znomalarda, gazeta va jurnallarda biz haqimizda yozishadi, televedeniye va radioda ko‘rsatuv va eshittirishlar tayyorlashadi, qolaversa, internet saytlari orqalibu haqda to‘liq axborot berib borishadi. Anglashiladiki, bularning barchasi mamlakatimiz imijini oshirishda turizmning muhim ahamiyat kasb etishidan darak beradi.

Adabiyotlar sharhi

“Правда Востока” gazetasining 2019-yil 7-dekabr sonidagi “Безопасный туризм” nomli maqolada keltirilishicha, bundan buyon xavfsiz turizmni yo‘lga qo‘yish uchun Surxondaryo va Toshkent viloyatlarida IIV tomonidan “turizm militsiyasi” tashkil etildi. Bundan ko‘zlangan maqsad shuki, yurtimizga tashrif buyuradigan xorijlik mehmonlar va sayyohlarga birinchi navbatda, qulaylik, xavfsizlik yaratish. Shuningdek, ularni to‘g‘ri yo‘nalishli sayohat kartalari bilan ta’minlash, murakkab vaziyatlardan chiqishda ko‘maklashishdan iborat. Bundan ko‘rinib turibdiki, fidoyi insonlarimiz hamisha o‘zgalarning tinchligi va barqarorligini o‘ylaydi. “Правда Востока” gazetasining2019-

yil14-fevral sonidagi N. Ziyodullayevaning “Для удобство туристов” nomli maqolasi e’lon qilingan. Unga ko‘ra, yurtimizga tashrif buyuradigan sayohatchilar, ya’ni, turistlar bundan buyon katta qulayliklarga ega bo‘ladi. Endilikda yurtimizda “Gross Insurance” kompaniyasi va uning yuzdan ortiq filiallari yordamida sayyohlarning professional darajada tibbiy ko‘rikdan o‘tishi ta’minlanadi. Turistlarning xavfsizlik jihatdan salomatliklarining yuksak darajada ta’minlanishi ularning o‘zlari bormoqchi bo‘lgan davlatga bo‘lgan ishonchini belgilovchi omildir. Shu nuqtayi nazardan olib qaralganda, har bir sayyoh avval o‘zi mutlaqo ishonch hosil qilgach, so‘ng biror-bir mamlakatga tashrifni amalga oshiradi. Bundan ko‘rinib turibdiki, jonkuyar, xalqimiz hamisha o‘zgalar manfaatini ko‘zlab ish qiladi, ularning g‘amini yeydi. “Uzbekistan Today” gazetasining 2018-yil 12-yanvar sanasidagi “Seven Saints of Bukhara” maqolasida qadimiy va hamisha navqiron Buxoroyi Sharif va undagi 7 pirlar haqida batafsil ma’lumot berilgan. Hech kimga sir emaski, biror-bir zot yo‘qki, u Buxoro haqida bilmasa, u haqida eshitmagan bo‘lsa, u zamindn yetishib chiqqan avliyo-yu anbiyolar, benazir allomalar, ularning oltinga teng bebaho xazinalaridan foydalanmagan bo‘lsa. Yetti iqlimga ma’lum va mashhur bu muqaddas go‘sha bir necha asrlardan buyon dillardan tillarga o‘tib, yanada sayqallanib, bashariyat mulkiga aylanib bormoqda. Mana shunday teran tafakkur, ulkan salohiyatga ega 7 pir majmualari aynan Buxoroyi Sharifda qad rostlagan. Ularning barchasida sirlilik, tarixiylik bor. Ularning har biri yaralish va dunyoga kelish tarixiga ega. Birinchisi – Xo‘ja Azizon Ali Romitani, ikkinchisi - Bahouddin Naqshband, uchinchisi - Shayx Abdul Abduxoliq G‘ijduvoniy, to‘rtinchisi – Xo‘ja Mahmud Anjir Fag‘naviy, beshinchisi - Bobo as-Samosi, oltinchisi - Said Amir Kulol, yettinchisi - Muhammad Orif ar-Revgariydir. Bu sanab o‘tilgan afsonalarni endilikda biz ajdodlardan -avlodlarga bezavol, o‘z holicha asrab-avaylab yetkazishimiz lozim. Buxoroga tashrif buyuruvchi xorijlik sayyohlarga bizning zamin naqadar boy tarixga egaligi, qancha sinovlarni boshdan kechirganligi haqida to‘liq axborot berishimiz kerak. Bundan fahmlash mumkinki, O‘zbekistonning tashrif qog‘ozi sifatida biz afsonalarni va boy madaniyatimizni qo‘rqmay aytish joiz. “Uzbekistan Today” gazetasining 2018-yil 2-fevraldagi “Uzbekistan a Blooming joyful and Bright country” nomli maqolada O‘zbekiston matbuot va axborot agentligi muxbirining Rossiya Boshqarma boshlig‘i Rossiya televideniyesi Akademiyasi a’zosi taniqli telejurnalist Eduard Sagalayevdan olgan intervyusi (suhbati) o‘z aksini topgan. Maqolada keltirilishicha, Eduard Sagalayev asli Samarqandda tug‘ilgan, maktab va universitetni ham shu yerda tamomlagan va dastlab shu yerdagi radioda boshlovchilik qilgan. Shuningdek, Eduard janoblari o‘zbek xalqining samimiy, mehmondo‘st, ochiqko‘ngil kabi sifatlarga ega ekanligini qayta-

qayta takrorladi va men mana shunday ajoyib yurtda tug‘ilib, voyaga yetganimdan yaxshi insonlar davrasida ulg‘ayganimdan faxrlanaman. O‘zbek xalqi nihoyatda buyuk millat deya ta’kidladi. Shuningdek, u ona makoni bo‘lmish Samarqand va unda kechayotgan o‘zgarishlar haqida gapirdi. Bugungi kunda turizm, sohasi aynan Samarqandda juda rivojlangan. O‘zbekiston ko‘p mamlakatlar bilan do‘stlik aloqalarini o‘rnatgan. Ayniqsa, yurtning tabiiy boyliklari bo‘lgan paxta, oltin, tabiiy gaz va boshqa metallar eksporti bo‘yicha peshqadamlik qilmoqda. Men ishonaman, O‘zbekistonning kelajagi porloq, sababi, uning bir necha ming yillki buyuk tarixi, madaniyati bor. Xususan, O‘zbekistonning Rossiya bilanham mustahkam aloqa o‘rnatgan. Xullas, Eduard Sagalayev O‘zbekistondan mamnun, uning istiqboliga befarq bo‘lmaganyana bir o‘zga millat vakili.

Metodologiya

Gazetalar media landshaftining muhim qismidir. Ular mahalliy va global miqyosdagi dolzarb voqealar haqida turli xil ma'lumotlar va istiqbollarni taqdim etadi. Ular, shuningdek, boshqa ommaviy axborot vositalarida eshitilmaydigan ovozlar va istiqbollar uchun muhim platforma bo‘lib xizmat qiladi. Ommaviy axborot vositalarida gazetalarning o‘ziga xos ahamiyati hamma sohada bo‘lgani kabi turizmda ham muhim hisoblanadi. Gazetalar so‘z va fikr erkinligi uchun platforma yaratadi. Ular hukumat yoki yirik korporatsiyalar tomonidan nazorat qilinmaydigan kam sonli ommaviy axborot vositalaridan biridir. Bu ularga keng ko‘lamli mavzular, jumladan, hukumatni yoki kuchli manfaatlarni tanqid qilishi mumkin bo‘lgan mavzularda hisobot berish erkinligini beradi. Gazetalar jamoatchilikni axborot va tahlillar bilan ta'minlaydi. Ular o‘quvchilarga mahalliy va global miqyosdagi dolzarb voqealar haqida ma'lumot beradi. Shuningdek, ular ushbu voqealar tahlilini taqdim etib, o‘quvchilarga atrofdagi dunyoning murakkabligini tushunishga yordam beradi. Gazetalar ko‘ngilochar va ta'lim maqsadlarida ham ahamiyatlidir. Fillip Mayer o‘zining “Gazeta kelajagi” kitobida shunday yozadi: “Raqamli asrda gazetalar duch keladigan muammolarni osongina hal qilish mushkul, ammo o‘zgaruvchan media landshaftiga moslashish ularni demokratiyada muhim rol o‘ynashini ta’minlay oladi. Gazetalar hanuz o‘yin-kulgi va ta'lim manbai bo‘la olishmoqda, demakki, ularning kelajagini butkul yo‘q deyish asossizdir”[120]. So‘nggi yillarda gazeta sanoati onlayn ommaviy axborot vositalarining yuksalishi bilan bog‘liq muammolarga duch keldi. Biroq, gazetalar ommaviy axborot vositalarida muhim rol o‘ynashda davom etmoqda. Ular jamoatchilikni xabardor qilish

[120] Meyer, P. The future of newspapers. New York, NY: Columbia University Press. 2019. 88-b.

va jalb qilish orqali qimmatli xizmatni taqdim etadi va ular yangilik va ma'lumotlarning ishonchli manbasi bo‘lishda davom etadilar.

Natijalar

“Uzbekistan Today” gazetasining 2018-yil 27-iyul sonidagi “Not just Samarkand and Bukhara” nomli maqolada ikki buyuk shaharlarimizgina emas, balki boshqa madaniy markazlarimiz ham boy o‘tmishi va istiqboli bilan bemalol bellasha olishi haqida so‘z boradi. Grigoriy Putinsevning ta’kidlashicha, BMT ning Markaziy Osiyo mintaqasida joylashgan barcha qadimiy obidalar va ularning bugungi kundagi ahvoli, ular bilan bog‘liq muammolar, ekologik muammolar, qolaversa, yechimini kutib turgan savollar, eng muhimi, ularni asrab-avaylash va kelgusi avlodga bezavol yetkazish haqidagi qarori o‘z ifodasini topmoqda. O‘zbekiston - bu faqatgina Samarqand, Buxoro yoki Xiva emas. Uning ajoyibotlarga boy dunyosi va betakror manzillarinikelsangizgina ko‘rib guvoh bo‘lasiz deb yozadi, jahonning eng mashhur OAV dan biri. Quvonarli jihati, Italiyaning Acqua&Sapone jurnalida mashhur italyan fotomuxbiri, shu bilan bir qatorda, “Sayyohlik fotografiyasi” nomli jamoa Prezidenti Roberto Gabrielening “Ko‘pkari” deb nomlanuvchi asari mazkur jurnalda chop etilganligining o‘zi har bir o‘zbek fuqarosida cheksiz g‘urur va iftixor bag‘ishlaydi. Muallif bu asar uchun O‘zbekistonga sayyohlik guruhining 12 nafar a’zosi bilan kelgan. Tayyor bo‘lgan material dastlab Italiyaning O‘zbekistondagi elchixonasida ko‘rib chiqilgan. Shuningdek, jurnalist asarni tayyorlash jarayoni haqida to‘lqinlanib so‘zlaydi. Roberto Gabriele yurtimizda ayni Navro‘z bayrami arafasida kelib, Samarqanddan uncha uzoq bo‘lmagan qishloqlardan biriga“Ko‘pkari” ni o‘z ko‘zi bilan ko‘rishga borgani, u yerdagi mehmondo‘st, samimiy, oqko‘ngil odamlarning darrov dasturxon yozib, choyga taklif qilmay yubormasligi, u ilgari bunday bellashuvda ishtirok etish ham tajriba talab qilishi, har bir tomoshabin o‘ziga bir olam zavq olishi, odamlarning qiyqiriqlari, otlarning ovozi-yu hidi, issiq havoda pishayotgan shahshliklarning isiga qo‘shilib, ajoyib ifor taratayotganligi va uni xatto kamera ham his qilayotgani haqida to‘lib-toshib so‘zlaydi. Muallif yurtiga qaytgach, o‘zi guvoh bo‘lgan hamma narsalar haqida badiiy tasvir vositalari va badiiy bo‘yoqdor so‘zlarsiz o‘z holicha yurtdoshlariga taqdim etadi. Biz yuqorida tahlil qilgan maqolada keltirilgan fikrlardan ma’lum bo‘ladiki, O‘zbekiston va undagi bayramlar hech bir xorijlik mehmon va sayyohlarni befarq qoldirmaydi. Bu esa o‘z navbatida, mamlakatimiz imjini rivojlantirishda, OAV, xususan, bosma nashrlarning o‘rni naqadar beqiyos ekanligidan dalolat beradi. Chunki xorijliklarning diqqat markazida bo‘lish va ular tomonidan e’tirof etilishdan yoqimli lahza yo‘q. “Uzbekistan Today” gazetasining 2018-yil 25-noyabrdagi “Investment Tourism Forum” nomli

maqolada Xalqaro turistik tashkilot kotibi Xayme Alberto Kabala bilan maxsus videomuloqot tashkil etilib, O‘zbekistonning bugungi turizm salohiyati, yurtimizdagi 18 ta mamlakatga vizasiz chiqish rejimi, 50 ta mamlakat bilan viza tizimini tartibga solish, qolaversa, qolaversa, diyorimizga keluvchi turistlar sonini bundanda oshirish masalalari muhokama etildi. Shuningdek, forumda ishtirokchilarga iste’molchilarning investitsiya ortidan olayotgab rag‘batlari, soliq va bojxona tizimida iste’molchilarga qulaylik yaratish, litsenziya va sertifikatlashni tartibga solish xususida ham bahs-munozaralar o‘tkazildi. “O‘zbekistonda turizm industriyasi sezilarli darajada oshdi”, deydi Turkiya turizmni rivojlantirish davlat qo‘mitasi maslahatchisi Sodiq Badak. Quvonarlisi shuki, endilikda dunyoning eng yirik investorlik kompaniyalari, ya’ni, AQSH, Xitoy, Janubiy Koreya Respublikasi, Buyuk Britaniya, Niderlandiya, Singapur, Turkiya O‘zbekistonda turizm imkoniyatlari va salohiyatini yanada oshirish maqsadida investitsiya kiritishlari haqida ma’lum qildilar. Yana bir xorijlik vakil, Hindistonning “Cox&Rings Global Services” kompaniyasi vakili Santanu Bxatgachauyaning quyidagi fikri yurtimiz imijini ko‘tarishga xizmat qiladi: “O‘zbekistonda keng qamrovli islohotlar turizm industriyasini yanada oshirishga xizmat qilmoqda”. Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, mamlakatimiz imijini yuqori ko‘tarishga xizmat qilib kelayotgan bosma nashrlarning aksariyati xorij tillarida nashr etiladi. Shu nuqtayi nazardan olib qaralganda, dunyoning ko‘plab gazeta va jurnallarini o‘rganish jarayonida yo‘l qo‘yiladigan xato va kamchiliklarni bartaraf etish uchun dastlab bir qancha chet tillarini puxta o‘rganish biz jurnalistlar uchun birinchi galdagi asosiyvazifadir. Zero, til bilgan - el biladi. Bugungi kunda kim eng tezkor, bilimdon, yangilikka intiluvchan va jahon axborot maydonida ro‘y berayotgan voqea-hodisalarga xolis baho bera olish qobiliyatiga ega yetuk mutaxassis bo‘lsa, marra shuniki bo‘ladi. Buni davrning o‘zi ko‘rsatib turibdi. Zero, har bir o‘zgarish, tarqalayotgan har bir axborot issiz ketmaydi, u jamiyat va davlatning yo taraqqiyoti, yo tanazzuliga sabab bo‘ladi, deydi taniqli jurnalist Halim Saidov o‘zining “Reportyorlik mahorati” kitobida.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. https://uzreport. news/politics/shavkat-mirziyoyev-ozbek-tili-xalqimiz-uchun-milliy-ozligimiz-va-mustaqil-davlatchilik-tim Shavkat Mirziyoyev: "O'zbek tili xalqimiz uchun milliy o'zligimiz va mustaqil davlatchilik timsoli, bebaho ma'naviy boylik, buyuk qadriyatdir" . T. : 2019.

2. O‘zbekiston Respublikasining “Jurnalistik faoliyatni himoya qilish to‘g‘risida”gi Qonuni// Ommaviy axborot vositalari faoliyati sohasidagi me’yoriy-huquqiy hujjatlar to‘plami. 2009.

www. turism. uz

3. O‘zbekiston Respublikasining “Jamoatchilik nazorati to‘g‘risida”gi (yangi tahrir) Qonuni//Ommaviy axborot vositalari faoliyati sohasidagime’yoriy-huquqiy hujjatlar to‘plami. 2018.

4. www. uzbektourism. uz

5. Meliboyev A. Jurnalistika: kasb, ijod, mahorat 100 savolga 99 javob. O‘quv qo‘llanma. - Toshkent. : G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot matbaa ijodiy uyi, 2015-yil.

6. www. uzbektourism. uz

7. www. unwto. com

8. www. turofed. tr

EXTENDED ABSTRAKT

It is known that Uzbekistan has norms for expanding tourism infrastructure, improving their quality and providing diverse services. Among them, the service sector is one of the main factors in ensuring youth employment. On the basis of the decree of the President of January 27, 2022 on "Additional measures to further improve the service sector", the work that needs to be done in this field has been determined. The development of the service sector is considered the most important criterion of the market economy. The reforms that are being carried out in our country put before us a number of socio-political issues regarding the provision of services. Kitob district of Kashkadarya region has a lot of opportunities in this field. Service here is one of the driving directions of the region. According to statistics, today there are 1899 subjects in the book, of which 607 trade, 507 services (bytavaya), 25 education, 120 tourism and culture, 402 agriculture, 44 health care, 57 transport services, 9 banking and finance, 23 communication and information services. Also, by the decision of the President, on April 30, 2012, a loan of 680 million soums was allocated to the firm "Kitob sayyoh" for tourist organizations for the improvement of domestic tourism and service provision, which will create 15 jobs. Newspapers are an important part of the media landscape. They provide a variety of information and perspectives on local and global current events. They also serve as an important platform for voices and perspectives not heard in other media. The unique importance of newspapers in mass media is as important in

tourism as in any other field. Newspapers provide a platform for freedom of expression and opinion. They are one of the few media outlets that are not controlled by the government or large corporations. This gives them the freedom to report on a wide range of topics, including those that may be critical of the government or powerful interests. Newspapers provide the public with information and analysis. They inform students about local and global current events. They also provide analysis of these events, helping readers understand the complexity of the world around them. Newspapers are also important for entertainment and education purposes. In his book The Future of the Newspaper, Phillip Mayer writes: "The challenges facing newspapers in the digital age are difficult to solve easily, but adapting to the changing media landscape can ensure they play an important role in democracy. Newspapers can still be a source of entertainment and education, so it is unreasonable to say that they have no future at all. "

In recent years, the newspaper industry has been challenged by the rise of online media. However, newspapers continue to play an important role in the mass media. They provide a valuable service by informing and engaging the public, and they continue to be a trusted source of news and information.

We can say that Genres is the most praiseworthy section of "Pravda Vostoka". Pravda Vostoka publishes news and commentary in a variety of genres, including:

News articles: "Pravda Vostoka" newspaper talks about events in Uzbekistan and the world, focusing on events related to the Uzbek government and its policies.

Editorial: "Pravda Vostoka" editorial team comments on current events and political issues from the point of view of the Uzbek government.

Features: Pravda Vostoka articles provide in-depth reporting on specific topics such as economic development, social welfare, and cultural trends.

Summary: Pravda Vostoka publishes commentary by a variety of authors, including government officials, academics, and journalists.

JAMIYAT TARAQQIYOTIDA AXLOQIY QADRIYATLARNING O‘RNI:ALISHER NAVOIY MA’NAVIY MEROSINING TAHLILI ASOSIDA

professor, Dildor PULATOVA

Annotatsiya

Mazkur maqola buyuk shoir va mutafakkir Alisher Navoiyning asarlaridagi axloqiy qadriyatlarga oid hikmatli fikrlarning tahliliga bag‘ishlangan bo‘lib, asosiy maqsad ularning chuqur falsafiy ma’nosi, mohiyati va ahamiyatini yoritib berishga qaratilgan.

Uchinchi ming yillikning boshiga kelib, insoniyatyangi, shu bilan birga turfa ma’noli reallik va muammolar bilan yuzma-yuz kela boshladi. Ko‘plab tadqiqotchilar ularning komplimentar yechimini topish maqsadida Sharq falsafasiga murojaat eta boshladilar. Negaki, ma’naviy qadriyatlarning ustuvorligi, shaxs kamolotiga oid masalalar asrlar davomida aynan Sharq falsafasi, xususan, Markaziy Osiyolik mutafakkirlarning asarlarida, xususanTemuriylar davrida yashab ijod etgan, o‘zining betakror ijodi tufayli Sharqiy uyg‘onishning yorqinsiymolaridan biriga aylangan buyuk mutafakkir, shoir, davlat arbobi bo‘lgan Alisher Navoiyma’naviy merosi va hayotiy faoliyatida o‘z aksiniva oqilona yechimini va topib kelgan.

Alisher Navoiy Markaziy Osiyo va Yaqin Sharq musulmon xalqlarining ko‘p asrlik madaniy an’analaridan foydalangan holda, o‘ziga xos badiiy va ilmiy asarlar yaratdi. Navoiy o‘z asarlarida shaxs ma’naviy kamolotiningasosini tashkil etuvchi – majoziy ishqniezgulik, adolat, mehr-muhabbat, saxovat g‘urur, kabi oliy darajadagi axloqiy qadriyatlar orqali yuksak badiiy usullar vositasida ifodalab berdi. Barcha davrlar uchun birdek ahamiyatli bo‘lgan Navoiyning qarashlari ma’naviy barkamol shaxsni tarbiyalashda beqiyos ahamiyatga ega.

Kalit so‘zlar

Alisher Navoiy, «Xamsa», «Mahbub ul-qulub», axloqiy qadriyatlar, komil inson, “ahli ma’ni”, “ahli suvrat”, tasavvuf, ilm-ma’rifat, ta’lim-tarbiya, insonparvarlik.

THE ROLE OF MORAL VALUES IN THE DEVELOPMENT OF SOCIETY: BASED ON THE ANALYSIS OF THE SPIRITUAL HERITAGE OF ALISHER NAVOI

professor, Dildor PULATOVA

Abstract: This article is devoted to the analysis of wise thoughts about moral values in the works of the great poet and thinker Alisher Navoi, and the main goal is to clarify their deep philosophical meaning, essence and significance. At the beginning of the third millennium, humanity began to face new, at the same time complex realities and problems. Many researchers began to turn to Eastern philosophy to find an additional solution to them. After all, the priority of spiritual values and issues of personal improvement have lived and been created for centuries in Eastern philosophy, in particular, in the works of Central Asian thinkers, in particular during the Timurid period, and thanks to their unique creativity, they became one of the brightest figures of the Eastern Renaissance. Alisher Navoi, great thinker , poet and statesman, found its reflection and rational solution in his spiritual heritage and life activities. Alisher Navoi created unique artistic and scientific works using the centuries-old cultural traditions of the Muslim peoples of Central Asia and the Middle East. The thoughts about morality in Navoi's works, regardless of whether they are related to practical ethics or theory, are always worthy of study. Navoi's views, equally important for all eras, have incomparable importance in the education of a spiritually mature person.

Key words: Alisher Navoi, "Khamsa", "Mahbub ul-Kulub", moral values, perfect person, "ahli mani", "ahli surat", Sufism, knowledge, education, humanism.

KIRISH. Uchinchi ming yillikning boshiga kelib, insoniyatyangi, shu bilan birga turfa ma'noli reallik va muammolar bilan yuzma-yuz kela boshladi. Ko'plab tadqiqotchilar ularning komplimentar yechimini topish maqsadida Sharq falsafasiga murojaat eta boshladilar. Negaki, ma'naviy qadriyatlarning ustuvorligi, shaxs kamolotiga oid masalalar asrlar davomida aynan Sharq

falsafasi, xususan, Markaziy Osiyolik mutafakkirlarning asarlaridao‘zinining oqilona yechiminitopib kelgan.

Buyuk ajdodlarimiz insonning mohiyatini uning ma’naviyati belgilaydi, deb hisoblashgan. Mustaqillik davriga kelib, O‘zbekistonda milliy ma’naviyatimizga juda katta e’tibor qaratila boshladi. Asrlar davomida bu tushuncha turlicha ta’riflansada, uning mohiyati – insonning shaxsiy manfaatlari va sodda ehtiyojlari doirasidan chiqa olishlik, individual maqsad va hayotiy intilishlarini milliy, umuminsoniy qadriyatlar bilan o‘zaro uyg‘unlikda anglash qobiliyati sifatida tushuniladi. Ma’naviyatning har qanday ko‘rinishlaridaasosiniaxloq tashkil etadi.

Insonning ma’naviy kamoloti masalasi buyuk vatandoshlarimiz Forobiy, Ibn Sino, Beruniy, AlisherNavoiy kabi faylasuf va mutafakkirlarning asarlarida asosiy o‘rinni egalladi.

Temuriylar davrida buyuk Alisher Navoiy yashab, ijod qilib, o‘zining betakror ijodi tufayli Sharqiy uyg‘onishning yorqinsiymolaridan biriga aylandi. Alisher Navoiy (1441-1501) – ilmiy, falsafiy, badiiy fikrlashning eng yorqin vakillaridan biri, faylasuf, shoir, davlat arbobi va homiysi bo‘lgan. Bir necha tilni mukammal egallagan va turkiy milliy tillar va tilshunoslik rivojiga ulkan hissa qo‘shgan.

METODOLOGIYA

Navoiy ijodiga katta qiziqishning sabablaridan biri –Navoiy o‘z asarlarida shaxs ma’naviy kamolotiningasosini tashkil etuvchi – majoziy ishqniezgulik, adolat, mehr-muhabbat, saxovat g‘urur, kabi oliy darajadagi axloqiy qadriyatlar orqali yuksak badiiy usullar vositasida ifodalab berdi.

Buyuk shoir va mutafakkir Alisher Navoiy Musulmon Sharqida shakllangan komil inson («al-insan al-kamil») g‘oyasini yangi mazmun bilan boyitdi. Uning asosini mohiyatiga ko‘ra ancha chuqur hisoblangan «vafo» tushunchasi tashkil etadi. «Vafo» – Navoiyijodida, ma’lum ma’noda hayo, karam, muruvvat, saxovat, qahramonlik, shijoatlik, nomuslik, sabr, qanoatni, shu bilan birga donolik, halollik, mehnatsevarlik, fidoiylik kabi qadriyatlarni qamrab olgan axloqiy tushunchadir. Mutafakkirning axloqiy idealini o‘z nafsi, ehtiroslari bilan doimiy kurashib, uniyenggan komil inson tashkil etadi. Shu bilan birga uning asarlarida odil hukmdor va ideal fozil davlat haqidagi g‘oyalar ham o‘rin olgan.

Alisher Navoiy dunyoqarashining shakllanishiga nafaqat Abu Nasr Forobiy, balki Qadimgi Yunon va O‘rta asr Sharqi ilmiy yutuqlarini umumlashtirgan Abu Ali ibn Sinoning ilmiy merosi ta’siri katta bo‘lgan.

Olimning falsafiy qarashlari tabiatni bilishga, tajriba, dalillarga asoslanib fikr yuritishga tayangan. Ulug‘ alloma o‘z ijodi orqali insonlarda ilm-ma’rifatga nisbatan hurmat va intilish uyg‘ota olgan.

Ta’kidlash joizki, AlisherNavoiylarning ijodiga Nizomiy Ganjaviy, Sa’diy Sheroziy, Abdurahmon Jomiy, shuningdekkabi buyuk shoir va mutafakkirlarning asarlari kuchli ta’sir ko‘rsatgan. Xususan, ularning ijodi o‘rtasidagi eng ko‘zga ko‘ringan o‘xshashliklardan biri ilohiy ishq-muhabbat vashaxs ma’naviy kamolotiga bo‘lgan qiziqishlaridir. Bu g‘oyalar XI-XII asrlarda Markaziy Osiyoda shakllangan vamuayyan mavqega ega bo‘lgan tasavvuf ta’limotida, xususan Naqshbandiyada o‘z aksini topgan. Alisher Navoiy Naqshbandiya tariqati g‘oyalaridan ta’sirlanib, o‘tkinchi foniy dunyo cheklovlarini yengib o‘tib, ruhiy komillikka intilish orqalieng oliy haqiqatga erishish haqida yozgan. Bunda shoir ajoyib badiiy tasvirlarni yaratgan va bu fikrlarni etkazish uchun metaforalardan foydalangan.

ADABIYOTLAR SHARHI

Alisher Navoiy Markaziy Osiyo va Yaqin Sharq musulmon xalqlarining ko‘p asrlik madaniy an’analaridan foydalangan holda, o‘ziga xos badiiy va ilmiy asarlar yaratdi. Mutafakkirning ijodiy merosi ulkan va ko‘p qirrali bo‘lib, bular – 30 ga yaqin yirik devonlar, dostonlar, falsafiy va ilmiy asarlardir. Ularda muallif insonparvarlik tamoyillarini ilgari surdi, insonning aqli va imkoniyatlarini ulug‘ladi, ijtimoiy adolatsizlikni rad etdi.

Alisher Navoiyning asarlari dunyoning turli tillariga tarjima qilingan, ko‘plab asarlari hali ham dolzarb va tadqiqotchilar va tilshunoslarga qiziqish uyg‘otmoqda. O‘zbekistonda buyuk mutafakkirning ijodini o‘rganish bo‘yicha butun bir ilmiy maktab tashkil topdi. Ushbu maktab asoschilari orasida akademiklar Oybek, Vohid Zohidov, Izzat Sultonov, Aziz Qayumov va boshqa ko‘plab taniqli olimlar ham bor edi. Navoiy ijodini o‘rganishga professorlar Hamid Sulaymonov, Suyuma G‘aniyevalar ulkan hissa qo‘shganlar.

Hamid Sulaymonovning asosiy ilmiy faoliyati Alisher Navoiy lirikasining tekstologik tadqiqotlariga bag‘ishlangan. Olim Navoiy qo‘lyozmalari bibliografiyasini tuzgan (1946-1947) va shoirning «Badoe ul-bidoya», «Navodir un-nihoya» devonlari qo‘lyozmalarini topib (1959), ular shoir tomonidan tuzilganligini isbotlagan. «Xazoyin ul-maoniy» tanqidiy matnini tuzgan va nashr ettirgan (1958-1960). «Devoni Foniy» qo‘lyozmalarini (Fransiyadan) topib, fotonusxa asosida nashr ettirgan (1965).

Taniqli olima Suyima G‘aniyeva Alisher Navoiy ijodini o‘rganish bo‘yicha keng qamrovli tadqiqotlar olib bordi va butun umrini shu ishga bag‘ishladi. Suyima G‘aniyeva yigirmadan ziyod kitob, Navoiy ijodiga bag‘ishlangan to‘rt yuzdan ortiq ilmiy maqolalar muallifi. Olima Alisher Navoiy ijodini o‘rganish sohasidagi xizmatlari uchun 2016 yilda yuksak davlat mukofotiga– “O‘zbekiston Qahramoni” unvonini olishga sazovor bo‘ldi.

Ushbu olimlarning sa’y-harakatlari tufayli Alisher Navoiy asarlarining yangi o‘n jildlik to‘liq to‘plami 2011-yilda tayyorlanib, o‘zbek tilida muhim ilmiy sharhlar, lug‘atlari bilan nashr etildi. Bugungi kunda bu ish ularning shogirdlari va izdoshlar tomonidan muvaffaqiyatli davom ettirilmoqda.

Bundan tashqari, madaniyat va sivilizatsiya, madaniyat va ma’naviyat, ta’lim va tarbiyada ma’naviy merosning o‘rni masalalari bir qator o‘zbekistonlik olimlar, jumladan S. A Pulatova, Z. G‘. Kasimova tomonidan o‘rganilib kelinmoqda. Sharq mutafakkirlari ma’naviy merosida axloqiy qadriyatlarning o‘rni masalalari prof. D. A. Pulatovaning bir qator nashr ishlarida tahlil etilgan.

NATIJALAR

Alisher Navoiy tasavvuf ta’limoti falsafasidan ilhomlangan va uning rivojlanishiga beqiyos hissa qo‘shgan buyuk mutafakkirdir. Uning tasavvufiydunyoqarashi «Lisonut-Tair» («Qushlar tili») dostonida yorqin aksini topgan. Asarning asosigainson va tabiat go‘zalliginingmohiyatini so‘fiyona talqini, ya’ni Allohning yerdagi tajalliysi, har bir insonga Yaratuvchi tomonidanAlloh huzuriga kelishning o‘ziga xos hayot yo‘litayyorlanganligi va har bir kishi Unga ma’lum bir tarzda yetib kelishi mumkinligi haqidagi g‘oyalar qo‘yilgan.

Alisher Navoiy shuningdek, tasavvuf tarixiga bag‘ishlangan alohida asar ham yaratdi. Uning mashhur «Nasoyim-ul-muxabbat min Shamoyim ul futuvvat» asari Markaziy Osiyoda tasavvuf tarixini o‘rganish uchun o‘ziga xos manbadir. Unda ilk bor Markaziy Osiyodagi so‘fiy-turkiy shayxlar haqida ma’lumot beriladi.

Alisher Navoiyning deyarli barcha asarlari so‘fiylik g‘oyalaridan ilhomlanib yozilgan. Ayni paytda, Navoiy tasavvufning naqshbandiya tariqati namoyandasi sifatida axloqshunoslik nazariyasi va amaliyoti taraqqiyotiga ulkan hissa qo‘shgan mutafakkirdir. U naqshbandiya tariqatining asoschisi Xoja Bahovuddin Naqshbandning “Dast ba koru, dil ba Yor”, ya’ni “Qo‘ling ishda, qalbing Allohda bo‘lsin” shioriga yuqori baho beradi, uning g‘oyalarini

asarlarida madh etadi. «Hayrat ul- abror»ning alohida bobini shu mavzuga bag‘ishlaydi. Xususan, unda quyidagi misralar bor:

Xojaki, naqqoshi sipehri baland,

Bo‘lg‘ali yer safg‘asiga naqshband.

Ayladi avroq munaqqash base,

Naqsh raqam ayladi dilkash base.

Lek aning naqshi kabi dilnavoz,

Chekmadi to xomasidur naqshsoz.

Sobit aning ko‘ngli aro naqshi jud,

Mahv o‘lub ul sahfada naqshi vujud. (Alisher Navoiy. Hayratul abror. 2011).

U «Qanoat naqshining ifshosiyu naqshbandiya tariqatining adosi» degan qit’asida o‘zi mansub bo‘lgan tariqatning to‘rt tamoyilini shunday tushuntiradi:

Desang xilvatim anjuman bo‘lmasun,

Kerak anjuman ichra xilvat sanga.

Vatan ichra sokin bo‘lib soyir o‘l,

Safardin agar bo‘lsa mehnat sanga.

Nazarni qadamdin yiroq solmag‘il,

Bu yo‘l azmi agar bo‘lsa rag‘bat sanga.

Damingdin yiroq tutmag‘il hushni,

Ki yuzlanmag‘ay har dam ofat sanga.

Bu to‘rt ish bila rub’i maskun aro,

Cholinmoq ne tong ko‘si davlat sanga.

Bu ohang ila bo‘lg‘usi naqshband,

Navoiy, agar yetsa navbat sanga. (Alisher Navoiy. Qit’alar. 2011).

Yuqoridagi qit'ada Alisher Navoiy naqshbandiya tariqatining quyidagi asosiy qoidalarini o'ziga xos yuqori badiiy mahorat bilan sharhlagan:

1. Hush dar dam (har nafasda hushyorlik bilan yashash, g'ofillikdan chekinish).

2. Nazar dar qadam (o'zgalar qadamini muhokama qilishdan ko'ra o'z qadamining pok, harom-xarishdan yiroq bo'lishini kuzatib borish, qadam-baqadam ma'naviy yuksaklikka erishish).

3. Safar dar Vatan (Vatanni kezmoq, kezib riyozat chekmoq, uni sevmoq, Vatanda yashash ham bir safar ekanini anglamoq).

4. Xilvat dar anjuman (xalq orasida ichki tanholikka erishmoq, gunohkorlar anjumanidan forig' va Tangri bilan birga bo'lmoq, o'zligini topmoq).

Umuman olib qaralganda, mazkur tamoyillarning har birida axloqiy talablar ustuvor bo'lib, ular Navoiy dunyoqarashining asl mohiyatini ochib beradi, shoirning naqshbandiya tariqatining namoyandasi sifatida ijod etganligini ko'rsatadi.

Navoiy asarlari orasida tasavvuf axloqiga doir yana bir mashhur qit'a borki, uning ichki – botiniy mazmuni alohida diqqatga sazovor:

Kamol et kasbkim, olam uyidin,

Sanga farz o'lmag'ay g'amnok chiqmoq.

Jahondin notamom o'tmak biaynih,

Erur hammomdin nopok chiqmoq . (Alisher Navoiy. Qit'alar. 2011).

Bu she'rda, yuzaki qaraganda, gap dunyodan biror kasbning boshini tutmay o'tib ketish yaxshi emasligi haqida ketayotgandek ko'rinadi. Aslida esa u, yuqoridaaytib o'tganimiz – tasavvufaxloqshunosligining«kasb» tushunchasi bilan bog'liq. Navoiy bu dunyoga kelib, Alloh inson uchun yaratgan barcha fazilatlar va ezguliklarni o'ziga kasb qilib olmagan, yuqtirmagan kishi tiriklik olamidan boshi quyi solinganicha chiqib qetadi, chunki dunyodan notamom, ya'ni komillikka erishmay o'tish xuddi hammomga kirib, yuvinmay chiqib ketish bilan barobar, deydi. Demak, ulug' mutafakkirning fikriga ko'ra, har bir inson bu dunyoda Alloh unga atab ne'mat sifatida yaratgan fazilatlar egasi bo'lmog'i, komillikka intilmog'i zarur, ana o'shandagina u o'z insonlik burchini bajargan, inson degan nomni oqlagan sanaladi.

Navoiy fikricha, komil inson o'zining ezgulik haqidagi niyatlarini amalda, xulq-atvorida ham namoyon etishi kerak. Buning yorqin namunasini buyuk

shoir va mutafakkirning hayot yo‘lida ham kuzatishimiz mumkin. U ko‘plab buyuk ishlarni amalga oshirgan noyob shoir noyob davlat arbobi edi.

Alisher Navoiy o‘zining badiiy asarlarida ta’lim-tarbiya to‘g‘risidagi fikrlarini tarbiyasi barkamol shaxs – ideal insonni ifodalovchi ijobiy obrazlar timsolida gavdalantirgan. Shu bilan birga, ilm-ma’rifat, aql-idrok, odob-axloqning kishi va umuman xalq hayotidagi ahamiyatiga doir fikrlari ilmiy-falsafiy, badiiy asarlarida bayon etilgan. Aql kuchiga Alisher Navoiy cheksiz ishonadi. Uning ijodida ilm-ma’rifat, ta’lim-tarbiyaga oid fikrlarimarkaziy o‘rinda turadi.

Alisher Navoiy ulkan lirik shoirgina bo‘lib qolmay, balki shu bilan birga buyuk epik shoir – dostonnavis hamdir. Aynan shu ma’noda uning «Xamsa»si jahon adabiyotining o‘lmas obidalaridan biri, xamsachilik an’analarida yangi va ulkan bir hodisa bo‘lib qoldi. Insonning ma’naviy kamoloti masalasi shoirning nafaqat lirik poeziyasida, balki, mashhur epik asarlarida hammarkaziy o‘rinni egalladi.

Alisher Navoiy insonni mavjudotlar orasida a’losi va Tiriklik gultoji deb hisoblaydi. Xususan, “Xamsa” dostonlarida mukammal davlat, adolatli hukmdor va jamiyat, kishilarni baxt-saodatga eltuvchi fozil va odil shoh timsollarini yaratdi hamda xalqning orzu-niyatlari va o‘y-fikrlarini batafsil bayon eta oldi. Asarlarida fozil va adolatli jamiyat g‘oyalarini targ‘ib qilgan, adolatli jamiyatni yuksak ma’naviyatli insonlargina barpo etishi mumkin deb hisoblagan. U insoniyatni ikkitoifaga – “ahli ma’ni” va “ahli suvrat”ga bo‘ladi. “Ahli suvrat” toifasiga mansub kishilar kibrlanish, viqorli bo‘lish, zebu ziynatga berilish, o‘zgalarga zulm o‘tkazishdan huzurlanadilar. “Ahli ma’ni” yuksak tafakkur sohiblaridir. Bu toifa insonlarga aql va idrok bilan ish ko‘rish xosdir.

Navoiy «Xamsa» sining birinchi dostoni «Hayrat ul-abror» (ma’nosi – Yaxshi kishilarning hayratlanishi) pandnoma xarakteridagi falsafiy-didaktik dostondir. Navoiy bu dostonida o‘z oldiga falsafiy, ijtimoiy-siyosiy va axloqiy-ta’limiy qarashlarini bayon etish, kishilarga ta’lim va o‘git berish maqsadini qo‘yadi.

Farzandlarni komil inson qilib tarbiyalashda ota-ona ikki narsaga alohida e’tibor berishi kerakligini uqtiradi:

Birisi qo‘ymoqlik erur yaxshi ot,

Kim desalar yetmagay andin uyot. . . .

Qilmoq erur biri muallim talab,

Qilg‘ali ta’lim anga ilmu adab. (Alisher Navoiy. Hayratul abror. 2011).

Demak, Navoiy fikricha, ota-ona farzandga avvalo yaxshi ism qo‘yish, uni ustozga berib yaxshi ta’lim va tarbiya berishi kerak.

Navoiy insonning mehnatga muhabbat, rostgo‘ylik, sadoqat, to‘g‘rilik kabi olijanob xislatlarini ulug‘laydi. U tamagir, ochko‘z, nafsini jilovlay olmaydigan kishilarni tanqid qilib, xalol mehnat bilan, qanoat qilib yashashniafzalroq deb biladi:

Tarki qanoat ani aylab jalo,

Kelgurbon boshig‘a yuz ming balo. . . .

Tinch ko‘ngul birla qatiqsiz umoch

Behki, birov minnati birla quloch. (Alisher Navoiy. Hayratul abror. 2011).

Navoiy kamtarlik, qanoat, saxovat, himmat, sadoqat, to‘g‘rilik kabi insoniy fazilatlarni kuylaydi, xudbinlik, baxillik, shafqatsizlik, bevafolik va egrilik kabi xislatlarni qattiq qoralaydi. Shu bilan birga, insonga eng muhim fazilatlardan xayo, andisha va burch xos bo‘lishi zarurligini uqtiradi:

Kimgake andesha bu surat bo‘lur,

Avval anga burch zarurat bo‘lur.

Burch ishidin o‘zga chu fan topmadi,

Oldi, vale bergali tan topmadi. (Alisher Navoiy. Hayratul abror. 2011).

Insonga xos fazilatlarning orasida adolat va shukronalikka alohida e’tibor qaratib, bu sifatlar avvalo Sultonlarga xos bo‘lishi kerakligini ta’kidlaydi.

Navoiyning fikricha, ilm egallashdan maqsad, xalq va mamlakatning baxt-saodati, farovonligi uchun xizmat etishdir: bunday olijanob kishilar xalq hurmatiga sazovor bo‘ladilar, nomlari xalq orasida abadiy saqlanadi va tarix sahifasidan aslo o‘chmaydi, deydi:

Qayu fan kim shuru’ etmaklikanda,

Kishidin yaxshi ot qolg‘ay jahonda.

Kila olg‘ancha ul bo‘lsun shioring –

Ki yaxshi ot qolg‘ay yodgoring . (Alisher Navoiy. Xamsa, 1960).

Shunday qilib, Alisher Navoiy har bir kishining turli bilimlarni, hunar egallashi zururligini qayta-qayta ta'kidlaydi. Navoiy bilimlarni o'rganish zarurligini qayd etish bilan cheklanmadi, u bir qancha ma'rifatparvar olimlar bilan birgalikda mamlakatda ilm va fanni taraqqiy ettirish uchun ish olib bordi. Olimlarni asarlar yozishga da'vat etdi va rag'batlantirdi. Navoiy tufayli, Hirot shahariga har tomondan olimlar to'plandi. Hirot ilmiy markazga aylanib qoldi. Atoqli olimlarning yig'ilgan o'rni va hurmat egalari – fozillarning joyi bo'lgan Hirot shahriga atrofdan ilm toliblari kelib, ilm ola boshladilar. Hirot madrasalarida Xuroson va Markaziy Osiyodan kelgan ko'plab ilm toliblari tahsil olar edilar. Navoiy ilmiy ishlar chegarasini kengaytirish va yoshlarning dunyo ilmlaridan bahramand bo'lishlari uchun boshqa mamlakatlarda ta'lim olishlari zarur ekanligini Farhod misolida ochiq ko'rsatadi. Farhod kishilik donishmandligining eng yuksak cho'qqisini egallash uchun qadimdan ilmlar markazi Yunonga boradi. U yerda donishmandlar donishmandi bo'lgan Suqrotdan ta'lim oladi. Farhod shu bilan o'zini qiynab qo'ygan masalalarni yechish yo'lini topadi. Bu bilan Alisher Navoiy ilmlarni egallashda o'z yurtingdagi bilimlar bilangina qanoatlanmay, dunyodagi eng ilg'or bilimlarni ham egallash zurur, degan fikrni aytmoqchi bo'ladi.

«Saddi Iskandariy» («Iskandar devori») qahramonlik epopeyasi, Navoiyning ijtimoiy-siyosiy qarashlarining yorqin ko'zgusidir. Adolatli va ma'rifatparvar podsho boshchiligidagi markazlashgan davlat uchun kurash «Saddi Iskandariy»ning bosh g'oyasidir. Lirik asarlarida, «Hayrat ul-abror», «Farhod va Shirin», «Sab'ai sayyor» dostonlarida bu masalaga alohida e'tibor berib, ijobiy va salbiy podshohlar obrazini yaratgan Navoiy, «Saddi Iskandariy»da adolatli va ma'rifatparvar podshoning mukammal qiyofasini ko'rsatish, o'zining ijtimoiy-siyosiy qarashlari va ideallarini badiiy mujassamlashtirish vazifasini o'z oldiga qo'yadi.

Navoiy dostonining bosh qahramoni Iskandar tarixiy shaxs Aleksandr Makedonskiy bo'lmay, ayrim o'xshashliklari (nomi, yurti, ayrim yurishlari)ga qaramay, Navoiy orzusidagi odil va ma'rifatparvar podshoning badiiy obraziga aylanadi. Navoiy Iskandarning murakkab va ziddiyatli hayot yo'lini tasvirlaydi. Iskandar boshidan kechirgan qiyinchilik va ziddiyatli holatlardan xulosa chiqarib, adolat va ma'rifatning kurashchisi va qo'riqchisi sifatida kamol topadi, o'z yurtida ham, o'zga yurtlarda ham osoyishtalik va adolat o'rnatadi.

Sharqshunos olim, akademikN. I. Konrad o'zining "Renessans va Navoiy" asaridaAlisher Navoiy «Xamsa»siga kiruvchi dostonlarni tahlil qilar ekan, uning buyuk daho shoir ekanligini «Saddi Iskandariy»da Iskandarning joni uzilayotgan, u o'layotgan holatda atrofdagilarga qilgan so'nggi vasiyatini tasvirlashorqali yana bir bor isbotlaydi. Alisher Navoiy Iskandar vasiyatini shunday bayon etadi:

Boshim uzra ko‘p iztirob aylamang,

Jahonni azodin xarob aylamang.

Manga na’sh ichinda maqom aylangiz,

Demay kecha-kunduz xirom aylangiz.

Vale qilsangiz na’sh aro ustuvor.

Hamul lahza zinhor yuz zinhor

Chiqoring bir ilkimni tobutdin,

Qiling naql jahdu jild aylab bori,

Skandarni Iskandariya sori.

Tiriklikda ul yer edi ma’manim,

O‘lim vaqti ham aylangiz madfanim.

Hamul nav’kim rishta yoqutdin.

Ki el solib ul sori hayrat ko‘zi,

Ne hayrat ko‘zi, balki ibrat ko‘zi:

“Bu panjaki barmog‘lari chekdi saf,

Jahonni jahon ahlidin urdi kaf.

Kafi ichra oldi jahon kishvarin,

Baru bahrning la’l ila gavharin…

Jahondin shal ilgi misoli borur,

Nechukkim chinor ilgi holi borur.

Angakim madadkor bo‘lg‘ay bilik,

Jahon shug‘lidin bori chekkay ilik”.

Bu yerlarga yetkurdi chun shah so‘zin,

Tugandi so‘zi, dog‘i yumdi ko‘zin. (Alisher Navoiy. Saddi Iskandariy. 2011).

N. I. Konradyozadi: “…Iskandar o‘ldi. Uning o‘limoldi qilgan vasiyatiga ko‘ra dafn etish uchun uning jasadini u yaxshi ko‘rgan Misr Aleksandriyasiga olib ketadilar. Tobutda olib ketishadi. Tobutdan esa hovuchi ochiq bir qo‘li chiqarib qo‘yiladi… Bu qo‘lda hech narsa yo‘q. Ochiq hovuchli osilib turgan bu qo‘l — hayratomuz kuchga ega badiiy timsoldir. Agar Alisher birgina shu timsolni yaratganida ham biz baribir qarshimizda daho shoir turganini

anglagan bo‘lar edik. ”(N. I. Konrad. 1968, 2006). Demak, Alisher Navoiy o‘zining betakror asarlarida inson hayotining ma’nosi, qadr qimmati, axloqiy qadriyatlarni badiiy obrazlar, asar qahramonlarining ibratli fazilatlari orqali jonli va juda ta’sirchan shaklda yetkazib bergan. Asrlar davomida keyingi avlodlarga ham bu hikmatlar ma’naviy, tarbiyaviy ahamiyatini yo‘qotmaydi.

Shaxsning aloqiy kamoloti masalasi Navoiyning 1500 yilda yaratgan so‘nggi yirik asari – «Mahbub ul-qulub» («Ko‘ngillarning sevgani»)da o‘zining chuqur falsafiytahlilini topdi. Sharqshunos-faylasuf olim fikricha, Navoiyning mazkur asari “tom ma’noda ijtimoiy-falsafiy va axloqiy g‘oyalarga to‘liq bo‘lib, XV asrda mavjud bo‘lgan barcha ijtimoiy toifalar mohiyati mufassal ochib berilgan, ijtimoiy hodisalarning o‘zaro bog‘liqligi, yaxlitligi ishonarli ta’kidlangan” (M. Qodirov. 2009.)

Asar uch qismdan iborat bo‘lib, uning birinchi qismi 40 fasldan iborat bo‘lib, 15 asrning ijtimoiy-siyosiy hayoti, jamiyat turli sohalarining o‘zaro aloqadorligi, ijtimoiy toifalar va kasb egalari, xususan hokimlar, saroy a’yonlarining axloqiy-psixologik sifatlari, fazilatlari va ularning xulq-atvorlari haqidagi g‘oyalari bayon etilgan.

Kitobning ikkinchi qismida axloqiy qadriyatlar va ularning jamiyat hayotidagi o‘rni va roli masalalariga e’tibor qaratilgan. Unda inson axloqiy hayotining falsafiy tahlili berilgan, axloqiylik mezonlari aniqlangan.

Uchinchi, yakuniy qismidashoirning hikmatli fikrlari, chuqur falsafiymulohazalari keltirilgan. Ular orqali mutafakkir yuksak ma’naviyatining asosini axloqiy qadriyatlar va tafakkur tashkil etishini, shu bilan birga bu – insonning olamdagi boshqa mavjudotlardan muhim farqli jihati ekanligini ta’kidlaydi.

«Mahbub ul-qulub» Navoiyning butun hayotiy tajribasining hosilasi sifatida yaratilgan ijtimoiy-falsafiy, axloqiy-ta’limiy asardir. U Yusuf Xos Xojibning “Qutadg‘u bilig”, Nosir Xisravning “Saodatnoma” va “Ro‘shnoyinoma”, Sa’diyning “Guliston” va “Bo‘ston”, Abdurahmon Jomiyning “Bahoriston” asarlarikabi nasihatnoma, pandnomasifatida yozilgan.

Asarning yaratilishida Alisher Navoiy Zamaxshariyning “Atvak uz – zahab” kitobidagi g‘oyalardan ta’sirlanganligi seziladi. Shu o‘rinda buyuk mutafakkir bir qator asarlarida Zamaxshariyni o‘z ustozi sifatida e’tirof etadi va uning ijodiga cheksiz hurmatini bildiradi. «Mahbub ul-qulub»daZamaxshariyning “Atvak uz – zahab”idan farqli jihati – Alisher Navoiy axloq falsafasiga oid g‘oyalarni tahlil etadi, asoslaydi, she’riy to‘rtliklarda sharhlabberadi.

Shoir ilm ahli va ilm-fan yutuqlaridan behad mamnunligini bildiradi. Chunonchi, Mirzo Ulug‘bekning falakiyot ilmi sohasidagi kashfiyotlari bilan faxrlanadi. Ta’kidlash joizki, mutafakkir bu g‘oyani “Hamsa”sida ham ilgari suradi.

Shu bilan birga buyuk mutafakkir ilm va amalning birga bo‘lishi, inson egallagan bilimlarini amaliyotga tadbiq qilishi kerakligi haqidagi qimmatli fikrlarni ilgari surgan:

. . . ikki kishi umr zoe’ o‘tkazdilar va go‘rga hasrat va armon olib bordilar. Bir ulkim, ilm o‘rganurga ranj torttiyu amal qilmadi, bir ulkim mol yig‘arga emgak chekti-yu sarf qilurin bilmadi.

Qit’a:

Olimekim, ilmu erdi bemalol,

Yo g‘aniykim, molig‘a buxl erdi yor.

O‘ldilar yuz hasratu armon bila,

Elga bo‘ldi ishlaridin e’tibor. (Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub. 2011)

XULOSA

Alisher Navoiy qalamiga mansub ushbu satrlar mazmunida ta’limning tarbiyadan, tarbiyani esa ta’limdan ajratib bo‘lmasligi haqidagi sharqona qarash, sharqona hayot falsafasi o‘zining yorqin ifodasini topgan. Bunda, bir umr ilm to‘plab, uni o‘z amaliyotida jamiyat manfaatlari yo‘lida sarflamagan inson molu dunyo to‘plab uni qanday sarflashni bilmagan insonga qiyoslanadi. Ularning har ikkisi ham faqat o‘zi uchun yashab, jamiyatga hech qanday naf keltirmagan kishilardir.

Buyuk mutafakkirning ushbu misralariga murojaat qilgan-ligimizning boisi shundaki, asrlar davomida yaratilgan falsafiy bilimlar ham insoniyat baxt-saodatiga xizmat qilishi kerakligini yana bir ta’kidlab o‘tishdan iborat.

Alisher Navoiyning fikricha, komil inson ilm olishga intilishi va olgan bilimlarini ezgu ishlarga sarflashi kerak. Shu ma’noda, buyuk mutafakkirning ilm – faqat ilm uchun emas, insonva jamiyat uchun xizmat qilishi kerak, degang‘oyasi bugungi kunda ham o‘ta dolzarb ahamiyatga ega.

Alisher Navoiy – davlat arbobi sifatida mamlakat ravnaqi va xalq tinchligiga yordam bergan. U ko‘plab ta’lim muassasalarini o‘z mablag‘lari bilan qurdirgan, oddiy odamlarga ma’naviy va moddiy yordam ko‘rsatgan. Bundan tashqari, Navoiy ko‘plab iqtidorli ijodkorlarni tarbiyalab, voyaga yetkazgan. Tarixchi Mirxond, shoir Atulla Husayni, yozuvchi Husayn Voiz Koshifiy, taniqli rassom Kamoliddin Behzod kabi ko‘plab noyob iste’dod

egalarining o‘sishiga homiylik qilgan. Alisher Navoiyning bunyodkorlik, obodonchilik borasidagi sa’yi-harakatlari to‘g‘risida Mirxond, Xondamir, Bobur, Vasfiy, Faxriy Xirotiy kabi mualliflarning tarixiy asarlarida batafsil ma’lumot berilgan.

Shunday qilib, Alisher Navoiy diniy va dunyoviy ilmlar sohibi, buyuk shoir, mutafakkir, olim, davlat arbobi sifatida axloqiy qadriyatlarni o‘zida mujassam etgan, o‘z go‘zal fazilatlari bilan xalqqa ibrat ko‘rsatgan haqiqiy komil inson bo‘lgan.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, Navoiy asarlaridagi axloqqa doir fikrlar xoh amaliy axloqqa, xoh nazariyasiga taalluqli bo‘lsin, ular ulkan bir davr axloqiy qarashlarining kvintessensiyasi sifatida doimo tadqiq va tatbiqqa loyiqdir. Barcha davrlar uchun birdek ahamiyatli bo‘lgan Navoiyning qarashlari ma’naviy barkamol shaxsni tarbiyalashda beqiyos ahamiyatga ega.

ADABIYOTLAR RO‘YHATI

Oybek. Navoiy. Roman. (1942). –T. :Sharq. 2004.

Vohid Zohidov. O‘zbek adabiyoti tarixidan. –T. 1961.

Izzat Sulton. Navoiyning qalb daftari. –T. 1969.

Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. 20 jildlik. 12 jildi. T. :Fan, 1987-1996. Mas’ul muharrir: Aziz Qayumov.

Po‘latova S. A. Madaniyatni rivojlantirishning dolzarb masalalari harakatlar strategiyasi kontekstida. O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning harakatlar strategiyasi va mamlakatning ma’naviy-madaniy taraqqiyoti. Ilmiy to‘plam. – T. :Tamaddun. – 2018, – B. 96.

Kasimova Z. G‘. Madaniyat – sivilizatsiyarivojining asosi sifatida // Ta’limda falsafaning dolzarb masalalari. – T. : TDShI, 2016. – B. 245–248.

Pulatova D. A. Alisher Navoiyasarlaridagi axloq falsafasiga oidhikmatli fikrlar. Monografiya. –T. : TDSHI. 2017.

Pulatova D. A. Markaziy Osiyolik mutafakkirlar ma’naviy merosida diniy va dunyoviy axloqiy qadriyatlar uyg‘unligi//Sharq allomalari yozma merosining ilmiy, falsafiy, ma’naviy tafakkurdagi o‘rni. Ilmiy maqolalar to‘plami. Toshkent:TDShU. 2020. B. 27-31.

Alisher Navoiy. Hayratul abror. TAT. , Oltinchi jild. –T. : –T. :G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2011. –B. 82.

Alisher Navoiy. Qit’alar. TAT. , Binchi jild. –T. : –T. :G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2011. –BB. 708-709.

Alisher Navoiy. Qit'alar. TAT. , Binchi jild. –T. : –T. :G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2011. –B. 710.

Alisher Navoiy. Hayratul abror. TAT. , Oltinchi jild. –T. : –T. :G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2011. –BB. 137-138.

Alisher Navoiy. Hayratul abror. TAT. , Oltinchi jild. –T. : –T. :G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2011. –B. 148.

O'sha asar. –BB. . 147-148.

Alisher Navoiy, Xamsa, T. , 1960, 331-bet.

Alisher Navoiy. Saddi Iskandariy. TAT. , Sakkizinchi jild. –T. : –T. :G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2011. –B. 485-486.

Konrad N. I. "Renessans va Navoiy". (1968) Amir Fayzulla va Ortiqboy Abdullaev tarjimasi. «Jahon adabiyoti» jurnali, 2006 yil, 2-son. // https://ziyouz. uz/ilm-va-fan/adabiyot/n-i-konrad-renessans-va-navoiy/

Qodirov M. Markaziy Osiyo, Yaqin va O'rta Sharqning falsafiy tafakkuri (o'rta asrlar). - T. : ToshDShI. 2009. –B. 149.

Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub. TAT. , To'qqizinchi jild. –T. :G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2011. –B. 514.

Abu Nasr Farobiy. Fazilat, baxt saodat va kamolot haqida. Muqaddima, tarjima va izohlar muallifi M, Qodirov. – Toshkent: Yozuvchi, 2002.

Abu Nasr Farobiy. Fozil odamlar shahri. – Toshkent: A. Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1993.

Islom, Ensiklopediya (A-H). – Toshkent: O'zME, 2004.

Islomov. Z. Buyuk allomalarimiz. – T. :Toshkent islom universiteti nashriyoti, 2002.

Karimov I. A. Yuksak ma'naviyat yengilmas kuchT. , "Ma'naviyat", 2008.

Po'latova D. , Qodirov M. , Ahmedova M. , Shozamonov Sh. , AbduhalimovA. Falsafa tarixi. Sharq falsafasi. O'quv qo'llanma. –T. : JAHON PRINT , 2013.

Xayrullaev M. Uyg'onish davri va Sharq mutafakkiri. – T. :O'zbekiston, 1971.

Xayrullaev M. O'rta Osiyoda ilk uyg'onish davri madaniyati. – T. :: Fan, 1994.

EXTENDED ABSTRACT

THE ROLE OF MORAL VALUES IN THE DEVELOPMENT OF SOCIETY: BASED ON THE ANALYSIS OF THE SPIRITUAL HERITAGE OF ALISHER NAVOI

This article is devoted to the analysis of wise thoughts about moral values in the works of the great poet and thinker Alisher Navoi, and the main goal is to clarify their deep philosophical meaning, essence and significance. At the beginning of the third millennium, humanity began to face new, at the same time complex realities and problems. Many researchers began to turn to Eastern philosophy to find an additional solution to them. After all, the priority of spiritual values and issues of personal improvement have lived and been created for centuries in Eastern philosophy, in particular, in the works of Central Asian thinkers, in particular during the Timurid period, and thanks to their unique creativity, they became one of the brightest figures of the Eastern Renaissance.

Alisher Navoi, great thinker, poet and statesman, found its reflection and rational solution in his spiritual heritage and life activities. Alisher Navoi created unique artistic and scientific works using the centuries-old cultural traditions of the Muslim peoples of Central Asia and the Middle East. The creative heritage of the thinker is huge and multifaceted; it includes about 30 great books, epics, philosophical and scientific works. In them, the author put forward the principles of humanism, glorified human intelligence and capabilities, and rejected social injustice. Navoi's moral views are explained on the basis of his famous epics and Mahbub ul-Kulub. In the article, due to the great interest in learning wisdom from the works of the thinker, special attention is paid to their place in the education of the younger generation and the development of society.

The works of Alisher Navoi have been translated into various languages of the world; many of his works are still relevant and of interest to researchers and linguists. An entire scientific school has been created in Uzbekistan to study the work of the great thinker. Among the founders of this school were academicians Oybek, Vahid Zokhidov, Izzat Sultanov, Aziz Gayumov and many other famous scientists. Professors Hamid Sulaymanov and Suyuma Ganieva made a great contribution to the study of Navoi's creativity.

According to Alisher Navoi, a perfect person must strive for knowledge and use the acquired knowledge for good deeds. In this sense,

the idea of the great thinker that science should serve not only science itself, but people and society, is very relevant today.

As a statesman, Alisher Navoi contributed to the development of the country and the peace of the people. At his own expense, he built many educational institutions and provided moral and material support to ordinary people.

In addition, Navoi raised many talented artists, poets, and historians. The historian Mirkhand, the poet Atullah Husaini, the writer Hussein Waiz Koshifi, and the famous artist Kamoliddin Behzod contributed to the development of many unique talents. Historical works of such authors as Mirkhand, Khondamir, Babur, Vasfi and Fakhriy Khiroti provide detailed information about the contribution of Alisher Navoi to the development of creativity and improvement of many talented people.

The poet expresses great satisfaction with the achievements of scientists and science. For example, he is proud of Mirzo Ulugbek's discoveries in the field of the science of the movement of celestial bodies (astronomy). It should be noted that the thinker puts forward this idea in "Khamsa".

At the same time, the great thinker put forward valuable ideas about the coexistence of science and practice, that a person should apply the acquired knowledge in practice. According to the poet, two people wasted their lives in vain and took their grief and dreams to the grave. One of them was a scientist who did not follow his knowledge, and one of them worked hard to accumulate wealth and did not know how to spend it.

In conclusion, it can be noted that thoughts about morality in Navoi's works, regardless of whether they are related to practical ethics or theory, are always worthy of study. Navoi's views, equally important for all eras, have incomparable importance in the education of a spiritually mature person.

USING OF INTERACTIVE METHODS IN TEACHING THE TERMS OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN ENGLISH

Dilnoza HOLIQOVA

"Alfraganus university"

Annotation

With the rapid advancement of technology and the globalization of the tech industry, proficiency in both ICT concepts and English language skills has become increasingly crucial. This study explores the effectiveness of interactive methods in enhancing the comprehension and retention of ICT terminology among learners. Interactive methods, such as gamification, multimedia presentations, and collaborative learning activities, offer a dynamic and engaging way to teach complex ICT terms. The incorporation of gamified elements, such as quizzes and interactive simulations, fosters active participation and promotes a deeper understanding of the subject matter. Multimedia presentations can include videos, infographics, and interactive diagrams, which facilitate visual and auditory learning, catering to diverse learning styles. Additionally, collaborative learning activities encourage peer interaction, which enhances comprehension through discussion and knowledge sharing. This annotation underscores the significance of using interactive methods for teaching ICT terminology in English. By fostering active engagement, these methods contribute to better comprehension, retention, and practical application of ICT concepts. As technology continues to evolve, educators must adapt their teaching methods to ensure that learners are proficient not only in ICT but also in communicating these concepts effectively in English.

Keywords

Interactive methods, Information and Communication Technologies (ICT), English language, Gamification, Multimedia presentations, Collaborative learning, Pedagogy.

Introduction

In today's digital age, the ability to understand and communicate using Information and Communication Technology (ICT) terminology is crucial

for students. As technology continues to advance at a rapid pace, it becomes increasingly important for students to have a solid foundation in ICT terminology. Teaching ICT terminology in English not only prepares students for future careers in technology, but it also enhances their language skills and overall communication abilities.

One of the key reasons for teaching ICT terminology in English is the global nature of technology. English has become the lingua franca of the digital world, with the majority of technological resources, research papers, and online content available in English. By teaching ICT terminology in English, students gain access to a vast amount of information, enabling them to stay up-to-date with the latest developments in technology. Additionally, as technology companies continue to expand globally, proficiency in English becomes an essential skill for students pursuing careers in the field of ICT.

Literature review

Teaching ICT terminology in English also offers students the opportunity to enhance their language skills. Learning technical vocabulary and understanding its usage in context helps students develop their reading, writing, listening, and speaking abilities. By engaging with ICT terminology, students are exposed to authentic language use, which strengthens their grasp of grammar, syntax, and vocabulary. Furthermore, teaching ICT terminology in English allows students to develop their critical thinking and problem-solving skills, as they analyze and apply the terminology in various real-life scenarios.

Results

Teaching ICT terminology poses several challenges due to its technical nature and constant evolution. One of the primary challenges is ensuring that students grasp the abstract concepts underlying the terminology. Many ICT terms are highly specialized and require a deep understanding of complex systems. To overcome this challenge, teachers can adopt interactive teaching methods that facilitate student engagement and comprehension.

Another challenge in teaching ICT terminology is the rapid pace of technological advancements. New terms and concepts are constantly emerging, making it difficult for teachers to keep their teaching materials up-to-date. To address this challenge, teachers need to stay informed about the latest developments in technology and regularly update their curriculum and resources. Additionally, incorporating real-life examples and case studies can help students connect theoretical concepts to

practical applications, enabling them to understand the relevance and significance of ICT terminology.

Interactive approaches to teaching ICT terminology. To overcome the challenges associated with teaching ICT terminology, educators can employ interactive approaches that actively engage students in the learning process. One effective approach is the use of technology in the classroom. By incorporating interactive presentations, online resources, and educational software, teachers can create a dynamic learning environment that captures students' attention and encourages active participation. Technology also allows for interactive assessments and feedback, enabling students to track their progress and identify areas for improvement. Another interactive approach is the use of gamification in teaching ICT terminology.

Gamification involves incorporating game elements, such as competition, rewards, and challenges, into the learning experience. By turning ICT terminology into a game, students become more motivated and enthusiastic about learning. Gamification also enhances students' problem-solving skills and encourages collaboration and teamwork. Collaborative learning activities are another effective way to teach ICT terminology interactively. By working in groups, students can engage in discussions, share ideas, and learn from their peers. Collaborative activities promote critical thinking, communication skills, and teamwork, while also enabling students to apply ICT terminology in practical situations. Teachers can facilitate group projects, debates, or case studies to encourage collaborative learning and foster a deeper understanding of ICT terminology.

Using technology in the classroom

The integration of technology in the classroom has revolutionized the teaching and learning experience. With the vast array of technological tools and resources available, teachers can create a dynamic and interactive learning environment that enhances student engagement and understanding of ICT terminology. One way to utilize technology in the classroom is through interactive presentations. By using multimedia elements such as images, videos, and animations, teachers can effectively convey complex ICT terminology in an engaging and visually appealing way. Interactive presentations allow students to interact with the content, making it easier for them to grasp abstract concepts and retain information. Online resources and educational software also play a significant role in teaching ICT terminology. Websites and online platforms provide access to a wealth of information, tutorials, and

interactive exercises that complement classroom instruction. Teachers can assign online activities and quizzes to reinforce learning and provide students with immediate feedback. Educational software, such as coding programs or virtual simulations, allows students to apply ICT terminology in a hands-on and immersive manner, enhancing their understanding and practical skills. Once students complete their secondary school, they can learn how to use technology for college and job advancement. Students who are familiar with Microsoft Office and Google Drive may create spreadsheets, slide show presentations, and share documents where they can receive immediate feedback on their work. Many professions utilize Microsoft and Google features to organize information and interact with colleagues or clients.

Gamification in teaching ICT terminology

Gamification is an effective strategy to engage students in the learning process and make it more enjoyable. By incorporating game elements, such as competition, rewards, and challenges, teachers can transform the teaching of ICT terminology into an exciting and interactive experience.

Gamification is the use of game design elements and game mechanics in non-game contexts. This idea has been used successfully in many web based businesses to increase user engagement. Some researchers suggest that it could also be used in web based education as a tool to increase student motivation and engagement. In an attempt to verify those theories, we have designed and built a gamification plugin for a well-known e-learning platform. We have made an experiment using this plugin in a university course, collecting quantitative and qualitative data in the process. Our findings suggest that some common beliefs about the benefits obtained when using games in education can be challenged. Students who completed the gamified experience got better scores in practical assignments and in overall score, but our findings also suggest that these students performed poorly on written assignments and participated less on class activities, although their initial motivation was higher. Students who completed the gamified experience scored higher on practical projects and overall, but our data also indicate that these students did badly on written assignments and engaged in fewer class activities, despite their increased initial desire.

Gamification has been successfully introduced into platforms, particularly social ones, as a means of creating close ties between the platform and its users, as well as driving viral behaviors on them to improve platform popularity. One way to gamify the learning of ICT

terminology is through the use of educational games and quizzes. Teachers can design interactive games that require students to demonstrate their knowledge of ICT terminology through various challenges and puzzles. These games can be played individually or in teams, fostering a sense of competition and motivation among students

Virtual reality (VR) and augmented reality (AR) are also powerful tools for gamifying the learning of ICT terminology. With VR and AR, students can immerse themselves in virtual or augmented environments that simulate real-life scenarios related to ICT. For example, they can explore a virtual computer network or participate in an augmented reality coding workshop. By gamifying ICT terminology through VR and AR, students not only enhance their understanding but also develop their problem-solving and creative thinking skills.

Methodology

When teachers give the chance to employ technology in the classroom, they frequently find success. When technology is utilized for educational training, there are a variety of advantages and impacts, and some may argue that not all of the results are favorable. The availability of an unlimited flow of information and entertainment at any one time may be perceived as a distraction, but if technology is incorporated into the classroom with routines in place that are monitored or assessed, the benefits of employing technology in the classroom outweigh the drawbacks. This type of entertainment has piqued the curiosity of educational academics. Video games are interactive activities that constantly provide players with challenges and goals, putting them in an active learning process to master the game mechanics (Koster, 2005). Simultaneously, video games give a fictitious backdrop in the form of narrative, images, and music, which, when handled effectively, may promote players' interest in non-gaming themes such as history (Watson, Mong, & Harris, 2011). Because of this potential, much effort has been expended in determining how video games might be successfully used for instructional reasons.

The integration of technology in the classroom has revolutionized the teaching and learning experience. With the vast array of technological tools and resources available, teachers can create a dynamic and interactive learning environment that enhances student engagement and understanding of ICT terminology. Collaborative learning is not a new concept. "If I have seen further than others, it is by standing on the shoulders of giants," Isaac Newton famously stated. Great innovations and discoveries are frequently credited to a group of scientists working

together. Furthermore, they frequently use previous information and discoveries as the foundation for producing new knowledge. There appears to be a resurgence of interest in collaborative learning in recent years. This is due in part to the advent of the information-based economy, which encourages knowledge workers to collaborate in teams to solve complicated issues and generate creative products. For us to survive and prosper in the new economy, we need to improve our group process and communication abilities. Collaborative learning activities foster student engagement, critical thinking, and communication skills. By working in groups, students can actively participate in discussions, share ideas, and learn from their peers, all while applying and reinforcing their understanding of ICT terminology.

One effective collaborative learning activity for teaching ICT terminology is group projects. Assigning projects that require students to research, analyze, and present a specific ICT concept or term encourages collaboration and in-depth understanding. Students can work together to create presentations, videos, or websites that showcase their knowledge of ICT terminology. Group projects also promote time management, problem-solving and communication skills, which are essential in study. Debates and discussions are another collaborative learning activity that encourages students to critically analyze and articulate their understanding of ICT terminology. Teachers can assign controversial topics or current issues related to ICT and divide the class into groups representing different perspectives. Through debates and discussions, students not only enhance their understanding of ICT terminology but also develop their critical thinking, speaking, and listening skills.

Case studies provide an excellent opportunity for collaborative learning and the application of ICT terminology in real-life scenarios. Teachers can present students with real-world situations or challenges that require the application of ICT concepts and terminology. Working in groups, students can analyze the case study, propose solutions, and present their findings to the class. Case studies promote critical thinking, problem-solving, and teamwork skills, while also reinforcing the practical application of ICT terminology.

Role-playing and simulations in teaching ICT terminology

Role-playing and simulations are interactive teaching methods that allow students to immerse themselves in realistic scenarios related to ICT. By assuming different roles or engaging in simulations, students can actively apply and reinforce their understanding of ICT terminology. One way to incorporate role-playing is through mock interviews or

presentations. Students can take turns playing the role of an interviewer, an interviewee, or a presenter, using ICT terminology in their responses or presentations. Role-playing allows students to practice their communication skills, build confidence in using ICT terminology, and gain real-world experience in professional settings. Simulations provide students with a hands-on and immersive experience in applying ICT terminology. Teachers can use virtual simulations or specialized software to create scenarios that require students to solve problems or make decisions using ICT concepts and terminology. For example, students can simulate troubleshooting a computer network or designing a website. Simulations enhance students' critical thinking, problem-solving, and decision-making skills, while also reinforcing their understanding of ICT terminology in practical contexts.

Incorporating real-life examples and case studies

Incorporating real-life examples and case studies is a powerful approach to teaching ICT terminology. By connecting theoretical concepts to practical applications, students can better understand the relevance and significance of ICT terminology in real-world scenarios.

One way to incorporate real-life examples is through the use of industry-specific case studies. Teachers can present students with case studies that reflect actual challenges or projects in the field of ICT. By analyzing these case studies, students can apply their knowledge of ICT terminology to propose solutions or strategies. Real-life examples provide students with a deeper understanding of ICT terminology and its practical implications, preparing them for future careers in the industry.

Another way to incorporate real-life examples is through guest speakers or industry visits. Inviting professionals from the ICT industry to share their experiences and insights exposes students to real-life applications of ICT terminology. Students can interact with guest speakers, ask questions, and gain valuable insights into the industry. Industry visits to technology companies or research institutes further allow students to observe ICT terminology in action and understand its role in various sectors.

Assessing students' understanding and proficiency in ICT terminology is essential to ensure effective learning outcomes. By employing a variety of assessment strategies, teachers can evaluate students' knowledge, application, and critical thinking skills related to ICT terminology.

One assessment strategy is the use of quizzes or tests. Teachers can design quizzes that test students' knowledge of ICT terminology,

requiring them to define terms, match terms with their definitions, or provide examples of terms in context. Quizzes can be conducted online or in the classroom, depending on the available resources. Tests can assess students' understanding of ICT terminology in more depth, requiring them to apply the terminology in problem-solving or analysis tasks.

Projects and assignments are another effective assessment strategy for ICT terminology. By assigning projects that require students to research, analyze, and present a specific ICT concept or term, teachers can assess their understanding and application of ICT terminology. Projects can take various forms, such as presentations, reports, or multimedia productions. Assignments can also involve real-world scenarios or case studies, allowing students to apply their knowledge of ICT terminology in practical contexts.

Peer assessment and self-assessment are valuable strategies to promote student engagement and reflection. By providing clear assessment criteria and guidelines, teachers can encourage students to assess their own understanding and performance in using ICT terminology. Peer assessment allows students to provide feedback and evaluate their classmates' work, fostering a collaborative and supportive learning environment. Self-assessment encourages students to reflect on their learning progress, identify areas for improvement, and set goals for further development.

In conclusion

Teaching ICT terminology in English is crucial for students to thrive in today's digital world. By employing interactive approaches, such as using technology, gamification, collaborative learning activities, role-playing and simulations, and incorporating real-life examples and case studies, educators can engage students and enhance their understanding of ICT terminology. Assessment strategies, including quizzes, projects, and peer assessment, ensure that students develop a solid foundation in ICT terminology. By equipping students with the necessary ICT terminology skills, educators prepare them for future careers in technology and enable them to communicate effectively in a globalized world.

References

S. Liaw Investigating students' perceived satisfaction, behavioral intention, and effectiveness of e-learning: a case study of the Blackboard system, Computers & Education - (2008).

M. Connolly *et al.* A systematic literature review of empirical evidence on computer games and serious games -Computers & Education - (2012)

S. de Freitas *et al.* How can exploratory learning with games and simulations within the curriculum be most effectively evaluated? Computers & Education - (2006).

P. Santos et al. Modeling the Computing Based Testing domain extending IMS QTI: framework, models and exemplary implementations. Computers in Human Behavior - (2012).

J. Simões et al. A social gamification framework for a K-6 learning platform. Computers in Human Behavior - (2013).

W. R. Watson *et al.* A case study of the in-class use of a video game for teaching high school history. Computers & Education - (2011).

Muxamatjonova D. R - The effectiveness of the use of repetition in poetry - Central Asian Research Journal For Interdisciplinary Studies (CARJIS), 2(1), 2022 y, Chirchiq sh, 354-356 p. https://scholar. google. com/citations?user=9yBD-W8AAAAJ&hl=ru

Mirbabayeva S. S - Innovative Approaches to English Teaching of Pre-School and Primary School Learners. https://scholar. google. com/citations?user=ps17SV0AAAAJ&hl=ru

Xoshimova D. R - Comparative analysis of translation of works and poems in english and uzbek (example of Makhtumkuli's poems)/ ACTA NUUz/ https://scholar. google. com/citations?user=A23kR88AAAAJ&hl=en

Aripova S. A - ingliz tili darslarida talabalarning ijodiy mustaqilligini shakllantirish. educational research in universal sciences, 2(10), 259–263. https://scholar. google. com/citations?user=W8fod-sAAAAJ&hl=ru

Xoshimova D. R - Using types of translation with the innovative technologies during the lessons - International Journal of Education, Social Science & Humanities. Finland Academic Research Science Publishers ISSN: 2945-4492 (online) | (SJIF) = 7. 502 Impact factor https://scholar. google. com/citations?user=A23kR88AAAAJ&hl=en. .

Muxamatjonova D. R - Analaysis of the of the characteristics of repetition in translation - "Principal issues of scientific research and modern education" xalqaro online konferensiya, Vol. 2, Issue 7, May 2023, AQSH, 226-234 b/https://scholar. google. com/citations?user=9yBD-W8AAAAJ&hl=ru

“O‘ZBEK TILINING IZOHLI” LUG’ATLARIDA BERILGAN ASTRONOMIYAGA OID TERMINLARNING LEKSIKOGRAFIK TADQIQI

Fotimaxon BAXTIYAROVA

Baxtiyarov MUXTORJON

O’zbekiston davlat jahon tillari universiteti

Annotatsiya

Mazkur maqolada o‘zbek tilshunosligining terminologiya va leksikografiya, xususan, terminografiya masalalari bo‘yicha, umumiy filologik hamda sohaviy lug‘atlarni tuzish, ularning ahamiyati, terminologik birliklarning soha bo‘yicha o‘ziga xos jihatlarini ajratib ko‘rsatish, shuningdek, ularni umumiy filologik yoki maxsus lug‘atlarda keltirish, birliklarni izohlash kabi muammolariyoritilgan. Maqolani yoritishda tavsiflash, qiyoslash, komponent tahlil, statistik tahlil va tasniflash metodlaridan foydalanildi.

Astronomiyaga oid tadqiqotlarning rivojlanishi natijasida yuzlab terminlarning paydo bo‘lishi milliyterminologiya va terminografiya sohasining tubdan isloh qilinishini talab etadi. Bu esa astronomiya sohasidagi ilmiy izlanishlarga bo‘lgan ehtiyojni oshishi bilan birga mazkur sohaga oid terminlarning leksikografik talqinini o‘rganish jarayonidaularningetnik, struktural-semantik jihatlarini izchil talqin qilish, sohaga oid terminlarni tartibga solish va terminlarning izohli lug‘atlarda berilishini mukammalashtirishni taqozo etadi.

Dunyo tilshunosligida terminologiya har bir fan tarmog‘ining qon tomiri sifatida jadal rivojlandi. Terminosistemaning tizimli shakllanishida terminografik tadqiqotlar katta ahamiyat kasb etishini davr ko‘rsatmoqda. Muayyan tilning terminologik tizimlarini, shuningdek, tilning umumiy boyligini ko‘rsatib beruvchi izohli lug‘atlar har qanday tilshunoslik uchun bu boradagi eng yirik amaliy tadqiqotlar sanaladi.

Muayyan soha terminlarining leksikografik xususiyatlariga maxsus bag‘ishlangan ishlarningtadqiqi bugun zamon talabi. Soha terminologiyasining tez suratlar bilan uzluksiz ravishda yangilanib borayotganligi, “…milliy o'zligimiz va mustaqil davlatchiligimizning ramzi, bebaho ma'naviy boyligimiz, buyuk qadriyatimiz”(Mirziyoyev, 2019: 21) sifatida e’tirof etilayotgan tilimizningfan taraqqiyoti bilan bog’liq holda rivojlanib boruvchiqismi-sohaviy bilimlarni egallashning asosiy manbasi- terminografiyaga oid tadqiqotlarga bo‘lgan ehtiyojni yanada kuchaytiradi. Bu esa ushbu masalalar tadqiqiga jiddiy e’tibor qaratishni taqozo etadi. O‘zbek tilshunosligida bu masalada salmoqli yutuqlar qo‘lga kiritilgan. Ammo til ijtimoiy hayot bilan bog‘liq tarzda taraqqiy etib borishini hisobga olsak, lug‘atlar yaratish ishining takomillashtirilishi va lug‘at bazasining boyitilib, yangilanib borishidolzarbligicha qolaveradi.

Kalit so‘zlar

terminografiya, terminosistema, milliy korpus, semantik teglash, semantik model, terminlarni milliylashtirish, semantik tavsif, milliy terminologiya.

LEXICOGRAPHIC STUDY OF TERMINOLOGY RELATED TO ASTRONOMY GIVEN IN" ANNOTATED " DICTIONARIES OF THE UZBEK LANGUAGE

Fatima BAKHTIYAROVA

Baxtiyarov MUXTORJON

ORC-ID:0009-0001-9462-2083

Annotation

The article covers such issues of Uzbek linguistics as terminology and lexicography, in particular, terminography, the importance of general philological and field dictionaries, their compilation, highlighting specific aspects of terminological units by field, as well as bringing them in general philological or special dictionaries, interpreting units. In the coverage of the article, methods of description, comparison, component analysis statistical analysis, classification were used.

As a result of the development of research on astronomy, the emergence of hundreds of terms requires a radical reform of the field of national terminology and terminography. This, together with the increased need for scientific research in the field of Astronomy, in the process of studying the lexicographic interpretation of terms related to this field, assumes a consistent interpretation of their ethnic, structural-semantic aspects, the regulation of terms related to the field and the perfection of the assignment of terms in annotated dictionaries.

In World linguistics, terminology has developed rapidly as a blood vessel of each branch of science. The period indicates that terminographic studies are of great importance in the systematic formation of the terminosystem. Explanatory dictionaries indicating the terminological systems of a particular language, as well as the general wealth of the language, are considered the largest applied studies on this subject for any linguistics. In Uzbek linguistics, significant advances have been made in this matter. But given that the language progresses in a way related to social life, the improvement of the work of creating dictionaries, the

enrichment and renewal of the dictionary base remain relevant. Already “each of us should consider the focus on the language of the state as attention to independence, respect and loyalty to the language of the state, reverence and devotion to the motherland, make such a view a rule of our life ""(Mirziyoyev, 2019: 21) since the main source of acquisition of field knowledge is the increasing need for research on terminography. In this respect, the scarcity of work dedicated specifically to the lexicographic characteristics of certain field terms also assumes a special focus on these issues.

Keywords

terminography, terminosystem, National Corpus, semantic tagging, Semantic model, term nationalization, semantic Description, National terminology.

Kirish

Istiqlolga erishilgandan so‘ng barcha soha tarmoqlarida olib borilgan islohotlar, o‘zgarishlar milliy xazinamiz-O‘zbek tili lug‘at qatlamining yanada boyib, yangilanib borishiga zamin yaratdi. Bunday o‘zgarishlarning yuzaga kelishi , o‘z o‘rnida, til sohasining ham isloh etilishini talab qildi, ya’ni davr talabiga javob bera oladigan ko‘p jildli izohli lug‘atlar yaratilishi zarurati siyosat darajasiga ko‘tarildi. Shu munosabat bilan hukumatning Davlat dasturida o‘zbek tilining yangi izohli lug‘atini tuzish va uni chop etish to‘g‘risidagi maxsus qarori qabul qilindi. Va buning natijasi sifatida, 2006-2008- yillarda o‘zbek tilining 5 jildli izohli lug‘ati yaratildi. Muallifning ta’kidlashicha (Madvaliyev, 2015:13), bu lug‘at 1981-yilda yaratilgan izohli lug‘atning to‘ldirilgan, qayta ishlangan va tuzatishlar kiritilgan nashri emas, lekin yuqorida nomi keltirilgan lug‘at manbalaridan ushbu lug‘atning yaratilishida foydalanilgan(Dadaboyev, 2019: 117).

Shu kunga qadar o‘zbek tilining izohli lug‘ati ikki marta yaratilgan. Har ikki (2 tomli va 5 jildli) yaratilgan izohli lug‘atlarda milliy tilimizning iste’moldagi holati, adabiy til me’yorlari va katta miqdorda so‘z boyligiga ega ekanligi o‘z aksini topgan. 1981- yilda yaratilgan “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”ni (2 tomli) o‘zbek tilida izohli lug‘at yaratilishining dastlabki tajribasi sifatida baholash o‘rinli. Keyinroq yaratilgan (2006-2008) O‘zbek tilining izohli lug‘ati (5 jildli) dastlabki lug‘atdan farqli ravishda ancha to‘ldirilgan va tahrir qilingan holda nashr etilgan.

Adabiyotlar sharhi

O‘zbek tilining izohli lug‘ati foydalanuvchilar uchun muhim manba sifatida baholanishi bilan bir qatorda o‘zbek tilshunosligi sohasi uchun

ham ilmiy yangilik bo‘ldi. Negaki o‘zbek leksikografik sathida bu kabi yirik manbalarning yaratilishi lug‘atshunoslikda o‘ziga xos yangi bosqichni boshlab berdi. Yaratilgan lug‘atlarda (2 tomli va 5 jildli) o‘zbek tili holatining davriy jarayondagi katta qismi aks etgan. Lug‘atlarda frazeologiya va so‘z birikmalari bilan birga turli sohalarga tegishli terminlar ham o‘rin olgan.

O‘zbekiston Respublikasi prezidentining 2020-yil, 20-oktabrda e’lon qilingan “Mamlakatimizda o‘zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-6084 sonli farmonida tilshunoslar zimmasiga bir qator lug‘atlarni tuzish vazifasi yuklandi. Ular qatorida ko‘p jildli “O‘zbek tilining izohli lug‘atini”ning krill va lotin yozuvlariga asoslangan o‘zbek alifbolaridagi to‘ldirilgan yangi nashrlarini amalga oshirish vazifasi ham bor edi. Shu munosabat bilan 2023-yilda yangi 6 jildli “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”ning lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosidagi dastlabki turkumi nashrdan chiqdi(Madvaliyev, 2023:680). Lug‘atning ushbu nashrida ham avvalgi nashrning strukturasi, so‘z boshisi va foydalanish tartibi saqlangan bo‘lib, asosiy e’tibor lug‘atning avvalgi nashri (2020) ga kirmagan lug‘aviy birliklarni muayyan so‘zlar doirasida paydo bo‘lgan yangi ma’nolarni aniqlash, ularni lug‘at tarkibiga kiritish, lug‘at materiallarini kengaytirishga qaratilgan. Lug‘at uchun yangi 4 mingga yaqin lug‘aviy birliklar badiiy asarlarda qo‘llanganlik va so‘zlashuv nutqida faolligi jihatidan tanlab olingan va ma’nolari izohlanib, zamonaviy nashrlardan olingan illyustrativ misollar bilan boyitilgan holda lug‘at tarkibiga kiritilgan .

Bu o‘zbek tili leksikografik qatlamining, xususan, lug‘at so‘z boyligimizning umumiyko‘rsatgichi yanada oshganligi jihatidan quvonarlihol, albatta. Biroq lug‘atga kiritilgan 4 mingga yaqin so‘zning 192 tasi astronomiyaga oid termin hisoblanib, ularning to‘lig’icha5 jildli izohli lug’atadan olinganligi, yangi 6 jildli izohli lug‘atga kiritilgan4 mingga yaqin so‘zlardan faqat 2 tasigina astronomiyaga oid yangi termin ekanligi mazkur soha rivoji yo‘lida olibborilayotgan ishlarning yanada takomillashtirishzarurliginiko‘rsatadi.

Quyida 6 jildli izohli lug‘atda berilgan yangi so‘zarni keltiramiz:

BURGUT II

astr. Osmon ekvatori atrofida Delfin, Qavs, Dalv yulduz turkumlari oralig‘ida joylashgan yulduzlar turkumi (Madvaliyev, 2023:962).

KIT II

[lot. Cetus, Cet] Dalv, Eridan va Savr yulduz turkumlari yaqinidagi ekvatorial yulduzlar turkumi. Kitni kuzda va qishda ko‘rish mumkin. “O‘zME”([Madvaliyev, 2023: 857).

1952-yili VKP Markaziy Komitetining Siyosiy Byurosi O‘zbekiston, Qozog‘iston, Qirg‘iziston, Turkmaniston va Moldaviyada ruscha-milliy lug‘atlar tuzish haqida qaror qabul qilgan. Bu lug‘atlarni nashr etish Davlat – xorijiy va milliy tillar lug‘atlari nashriyotiga topshirilgan edi. Shundan keyin O‘zbekiston SSR FA Til va adabiyot instituti leksikograflari bilan mazkur nashriyot xodimlari o‘rtasida mustahkam va samarali hamkorlik natijasida 50 ming so‘zli bir tomli «Ruscha-o‘zbekcha lug‘at» va 40 ming so‘zli bir tomli «O‘zbekcha-ruscha lug‘at»tayyorlanib nashr etildi[121].

Metodologiya

Aytish mumkinki, «O‘zbekcha-ruscha lug‘at» kabi ikki tilli lug‘atlar, ularning tahriri, izohli lug‘atni yaratish uchun amaliy tajriba bo‘ldi. Bu jarayon davomida o‘zbek tilining izohli lug‘ati va o‘zbekcha-ruscha lug‘atlarning tuzilishi borasidagi umumiy masalalarni hal etishga amaliy yondashildi. Natijada lug‘atda bosh so‘zlarning shakli, so‘z tanlash prinsiplari, so‘zlarning ma’no, stilistik va grammatik xarakteristikasi, leksikografik belgilar sistemasi kabii masalalarga oydinlik kiritildi.

Amaliy leksikografiya sohasida sezilarli darajada muvaffaqiyatlarning qo‘lga kiritilishi ikki tilli lug‘atlarning muayyan leksikografik masalalarini hal etishda orttirgan boy tajribasi va kamchiliklarini yoritishga bag‘ishlangan bir qator ilmiy ishlarni yuzaga keltirdi. Keyinroq yana o‘zbek tili izohli lug‘atini tuzishning mavjud masalalariga doir ayrim tadqiqotlar yaratildi . Bu kabi ishlar o‘zbek tilining yuqorida ta’kidlangan birinchi izohli lug‘atini tuzish uchun asos bo‘ldi va uning ilmiy bazasini yaratdi. Ammo chin ma’noda O‘zbek tilining izohli lug‘atini tuzish uchun bevosita asos bo‘lgan manba 1959-yilda nashr etilgan «O‘zbekcha-ruscha lug‘at»dir. Unda o‘zbek lug‘atshunosligining tajribasi umumlashtirilib, hozirgi zamon o‘zbek tilining leksik-semantik sistemasi, o‘tgan davrda shakllangan adabiy til me’yorlari ilk bor keng tavsiflab berildi. Mazkur «O‘zbekcha-ruscha lug‘at» me’yoriylik tamoyiliga asoslangan.

Milliy tilimizning turli aspektlarida: fonetika, morfologik va leksik-semantik tuzilmasida, shuningdek, stilistikasi va grammatik qurilishida katta o‘zgarishlarning sodir bo‘lishi bevosita mustaqilligimizdan keyin

[121]Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 1-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, 2006. – Б. 5

yurtimizda sanoat, qishloq xo‘jaligi, fan, texnika va madaniyatning yuksak taraqqiyot etishi bilan bog‘liqdir. (Mengliyev, 2018:176).

Davlatning siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy takomillashuvi, birinchi navbatda, uning til qatlamiga ta’sir qiladi. Shu ma’noda bozor munosabatlarining rivojlanishi va yangi iqtisodiy islohotlarning olib borilishi o‘zbek tili lug‘at tarkibining neologizmlar bilan boyib borishini ta’minladi. Ko‘pgina yangi so‘z va terminlar yuzaga keldi, ayrim so‘zlarning ma’nosi kengaydi, ayrimlari iste’moldan chiqdi va yana boshqalarining ma’nosi farqlanib oydinlashtirildi. Yuqoridagilarning barchasi O‘zbek tilining besh jildli izohli lug‘atida o‘z aksini topgan.

Natijalar

O‘zbek tilining izohli lug‘ati – me’yoriy lug‘at bo‘lib, “uning me’yoriyligi shundan iboratki, lug‘atda adabiy tilning imlo, talaffuz, so‘z yasash va uni ishlatish me’yorlari tavsiya etiladi. Buning uchun so‘zlar lug‘atga, o‘zlarining umummilliy adabiy tilga munosabati, unda tutgan o‘rni va qo‘llanish doirasiga ko‘ra tanlab kiritilgan. Lug‘atda har bir so‘zning maqbul yozilish shakli, (olinma so‘zlarning) kelib chiqishi – etimologiyasi, zarur hollarda, talaffuzi ko‘rsatilgan, ma’nosi (yoki ma’nolari) aniqlangan va izohlangan, so‘zlarning aniqlangan ma’nolari va shu ma’nolarda to‘g‘ri qo‘llanishi o‘zbek badiiy va ilmiy adabiyotidan, matbuotdan olingan misollar – iqtiboslar bilan dalillangan”.

Shuni ta’kidlash o‘rinliki, o‘zbek tilining iste’moldagi izohli lug‘ati (5 jildli) milliy tilimizning butun so‘z boyligini emas, balki hozirgi zamon o‘zbek adabiy tilining iste’molda bo‘lib turgan so‘z boyligini to‘plash va tavsiflashni o‘ziga maqsad qilib qo‘ygan. Izohli lug‘atni tuzish ko‘p yillik katta mehnat talab qiluvchi jarayon ekanligini inobatga olgan holda, shu kungacha yaratilgan 2 tomli (1981 yilda) va 5 jildli (2006-2008 yil) o‘zbek tilining izohli lug‘atlarining tuzilishi, unda birliklarning berilishi, tasviriy misollardan foydalanish holatini o‘rganar ekanmiz, xususan, biz tadqiqot uchun ob’yekt sifatida tanlagan astronomiyaga oid terminlar borasida bir qator muammoli savollarga yechim izladik. Lug‘atlardagi til birliklari tildan foydalanuvchilarning ehtiyojini hisobga olgan holda tanlab olingan. Zotan, umumiy xarakterga ega izohli lug‘atlarning tuzilishiga qo‘yiladigan talablardan muhimi ham shu. Bugun “har qanday fanni o‘rganish, o‘zlashtirish uchun uning alifbosidan – terminologiyasidan habardorlik zarur bo‘lishi” va “terminlar har qanday fan tilining asosini tashkil etishi” o‘zbek lug‘atchilik sohasiga chuqur tadqiqiy yondashishni talab qiladi, chunki fan tili muammosi, avvalo, terminologiya muammosi hisoblanadi. Bu o‘rinda milliy tilshunosligimizda leksikografik tadqiqotlarning rivojlantirilishiga munosib e’tibor qaratilayotgani natijalarning yanada

samarali bo‘lishini ta’minlaydi. Xususan, o‘zbek tilining izohli lug‘atida astronomiyaga oid terminlarning leksikografik talqini masalalari va soha doirasida nazariy-amaliy tadqiqotlarning rivojlantirilishi nafaqat tilshunoslik, balki fan-texnika hamda jamiyat ravnaqi uchun ham ahamiyatlidir(Baxtiyarova, 2022: 275).

Dunyo tilshunosligida shu vaqtga qadar terminologiyaga oid talaygina tadqiqotlar yaratilgan bo‘lsa-da, ularning qisqa va aniq ma’noviy ta’rifi borasida yakdil xulosa berilmagan. Shunday bo‘lsa-da, terminlar ta’rifiga oid nazariyalarni umumlashtirgan holda ushbu atama ostida har qanday bilim sohasidagi maxsus tushuncha, hodisa yoki ob’yekt bilan bog‘liq bo‘lgan aniq va qisqa so‘z yoki ibora mavjud ekanligi ayon. Zotan, terminologik til birliklarining eng muhim xususiyatlari, birinchi navbatda, ma’lum ilmiy tushuncha, aniqlik va izchillik bilan bog‘liqdir. G. O. Vinokur terminni har doim aniq va ravshan tushuncha deb izohlaydi. Terminlar sistemasi tili ongli shaklllantiriladi. Zero, termin o‘z-o‘zidan stixiyali tarzda paydo bo‘lmaydi, balki zaruriyligi, jamiyatda unga ehtiyoj mavjudligi bois yaratiladi. A. S. Gerdning mulohazasiga ko‘ra termin ilm-fan taraqqiyotining muayyan bosqichida mavjud tushunchalarning asosiy xususiyatlarini aniq va to‘laligicha aks ettiruvchi maxsus terminologik ma’noga ega tabiiy va sun’iy til birligi, ya’ni so‘z yoki so‘z birikmasidir. G. O. Vinokurning ta’kidlashicha, terminologiya qaysidir fan o‘z taraqqiyotining oliy darajasiga erishgandagina yuzaga chiqadi. Ya’ni termin muayyan tushuncha, aniq ilmiy ifoda kasb etgandan so‘ng tan olinadi (Vinokur, 1939).

Termin ta’rifi xususida ilmiy adabiyotlarda ko‘pdan ko‘p mulohazalar bildirilgan bo‘lsa-da, deyarli barcha ta’riflarning mazmunidan termin maxsus ilmiy-texnikaviy tushunchani ifodalovchi so‘z yoki so‘z birikmasi tarzida tavsiflanganini ko‘rishimiz mumkin. Fan-texnika sohasida ilmiy tushunchalarni nomlash va bayon etishda terminlarning alohida o‘rin tutishi tabiiy. Hech bir fan sohasini terminlarsiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. Har bir fan sohasi o‘z terminologik tizimiga ega, ular bilan ish ko‘radi(Baxtiyarova, 2023:180). Muayyan sohaning terminologik tizimini tartiblash va mukammallashtirish uchun leksiko-statistik tadqiqotlar amalga oshiriladi. Shu asosda O‘zbek tilining izohli lug‘atlarida berilgan astronomiyaga oid terminlarning leksiko-statistikasi aniqlandi. Bundan maqsad-soha terminlarining “tug‘ilishi” va tarixiy taraqqiyot davrlarini belgilash. Statistik metod natijalari orqali til birliklarining rivojlanish jarayoniga oid xulosalar shakllantirildi.

Quyida O‘TILda mavjud (2 tomli va 5 jildli) astronomiyaga oid terminlarning semantik, morfologik, struktur xususiyatlariga ko‘ra statistik tahlili keltirildi:

–astronomiyaga oid terminlarning umumiy miqdori;

– so‘z turkumlari bo‘yicha miqdori;

– 2 va 5 jildlida umumiy berilgan terminlar miqdori;

– 2 va 5 jildli lug‘atning bir-birida takrorlanmagan terminlar;

– ko‘p ma’noli bo‘lsa, barcha ma’nosi astronomiyaga oid bo‘lgan terminlar miqdori;

– ko‘p ma’noli so‘z bo‘lsa, bir ma’nosi astronomiyaga oid bo‘lgan terminlar;

– bosh ma’nosi astronomiyaga oid bo‘lgan terminlar;

– bir ma’noli astronomiyaga oid terminlar;

– hosila (ko‘chma) ma’nosi astronomiyaga oid bo‘lgan terminlar;

– o‘z qatlam terminlar;

– o‘zlashgan qatlam terminlar;

– sodda terminlar;

– murakkab terminlar;

– juft terminlar;

– tub terminlar;

– hosil qilingan (yasama) terminlar;

– umumiste’mol terminlar miqdori;

– eskirgan terminlar miqdori.

Astronomiya sohasining tarmoqlariga ko‘ra (anglatgan ma’nosiga ko‘ra):

– astrometriyaga oid terminlar;

– astrofizikaga oid terminlar;

– radioastronomiyaga oid terminlar;

– osmon mexanikasi bilan bog‘liq terminlar;

– yulduzlar astronomiyasiga oid terminlar;

–kosmogoniyaga oid terminlar;

–kosmologiya tushunchasini ifodalovchi terminlar.

Izlanish davomida har ikki (2 tomli va 5 jildli) lug‘atda ham mazkur sohaga oid terminlarning berilishida bir qancha tafovutlar borligi aniqlandi va tahlilga tortildi.

Xulosa

“O‘zbek tilining izohli lug‘ati” xalqning boyligi, millatning ko‘zgusi. Bugun ushbu lug‘atlarga e’tibor davlat siyosati darajasiga ko‘tarildi. Shunday ekan, uni tuzishda har bir soha terminlarining mazmun mohiyatiga e’tibor qaratilishi va kerakli o‘rinlarda soha mutaxassislari bilan hamkorlikda ish olib borilishi zarur. Bu esa lug’atdan foydalanuvchining zahmatini yengillashtirish bilanbirga, lug‘atning yashovchanligini uzoqroq muddatga ta’minlaydi.

Adabiyotlar

9. https://uzreport. news/politics/shavkat-mirziyoyev-ozbek-tili-xalqimiz-uchun-milliy-ozligimiz-va-mustaqil-davlatchilik-tim Shavkat Mirziyoyev: "O'zbek tili xalqimiz uchun milliy o'zligimiz va mustaqil davlatchilik timsoli, bebaho ma'naviy boylik, buyuk qadriyatdir" . T. : 2019.

10. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 1-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, 2006. – Б. 5. https://ziyouz. uz/durdona-toplamlar/uzbek-tilining-izohli-lugati/

11. https://ziyouz. uz/durdona-toplamlar/uzbek-tilining-izohli-lugati/ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 1-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, 2006. – б. 7.

12. Винокур, Г. О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии // Труды МИФЛИ. Т. 5. Сборник статей по языковедению. – Москва: 1939. https://cyberleninka. ru/article/n/grigoriy-osipovich-vinokur

13. Дадабоев Ҳ. Ўзбек терминологияси. Ўқув-қўлланма. — Тошкент, 2019. — 117с. http://library. navoiy-uni. uz/files/h. dadaboev%20o%E2%80%98zbek%20terminologiyasi. pdf

14. Mengliyev B. Hozirgi o‘zbek tili (kirish, fonetika, sath, leksik-semantik sath) http://library. navoiy-uni. uz/files/3%20b. mengliyev-hozirgi%20o%E2%80%98zbek%20tili%20(darslik). pdf

15. Fotimahon, B. . (2022). ISSUES IN THE STUDY OF ASTRONOMICAL TERMS. Innovative Society: Problems, Analysis and Development Prospects (Spain), 274–276. Retrieved from https://openconference. us/index. php/ISPADP/article/view/272

16. Fotimakhon, B. . (2023). Problems of Semantic Tagging of Terms Related to Astronomy in the Corpus. INTERNATIONAL JOURNAL OF LANGUAGE LEARNING AND APPLIED LINGUISTICS, 2(8), 1–5. Retrieved from https://inter-publishing. com/index. php/IJLLAL/article/view/2315

17. https://uniwork. buxdu. uz/resurs/13608_1_3B247C0E6F8D6F802E900350FC8CB42C372D6BF5. pdfBaxtiyarova F. S. O‘zbek tilining izohli lug‘atida astronomiyaga oid terminlarning tavsifi. June 10, 2022, 175-180.

18. Muyassar Saparniyazova. (2023). ERGONOMICS AS A BRANCH OF ONOMASTICS. CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PHILOLOGICAL SCIENCES, 4(05), 60–67. https://doi. org/10. 37547/philological-crjps-04-05-13

19. Лутфуллаева Д. Э. , Сапарниязова М. Проблема ассоциативного подхода к языку на современном этапе узбекского языкознания. // Вопросы когнитивной лингвистики. –Тамбов, 2020. – С. 139-146. DOI: 10. 20916/1812-3228-2020-2-139-146

20. Saparniyazova M. O‘zbek tili ergonimlarining struktur-semantik tasnifi. // Modern science and research. –T. , 2023. №5. –B. 1361-1365. https//doi. org/10. 5281/zenodo. 7993367

EXTENDED ABSTRAKT

Vocabulary of any language is a product of the past tense. In order to understand the multifaceted processes and patterns of the vocabulary of a language, the vocabulary of a language should be examined on the basis of certain scientific methods. These scientific studies can later become the basis for a fundamental study of the lexical layer. From this point of view, one of the manifestations of the study of terms as a system is seen in the analysis by dividing them structurally into groups and studying their lexico-semantic framework. In the terminological system of the Uzbek language, the study of the semantic structure of a lexeme and lexica-semantic relations in terms helps to identify its various aspects among commonly used words, as well as to prevent confusion in lexicographic interpretation and ensure relative perfection of explanation. In general linguistics, the formation and enrichment of the terminological base, on the one hand, is associated with the emergence of the need for a standard naming of concepts and processes in the scientific, technical and industrial fields, and on the other hand, associated with the internationalization of foreign terms that have no equivalent in the national language. This process in language has attracted the attention of

scientists around the world. Representatives of each school of linguistics expressed their scientific and theoretical proposals regarding the term and its regulation. As a result, terminological schools of a certain orientation were formed in Europe - the Viennese, Prague and Russian schools.

Term standardization organizations arose as the global community supported the justifications for each school of terminology. In particular, in 1926 (valid until 1942) the "International Association for Standardization" - ISA (International Association for Standardization) was created. In 1946, the same organization continued its activities under the name ISO (International Organization for Standardization). In 1931, the British Standards Institute was established in Europe. Later, the development of an international spelling standard for the written publication of standardized terms became relevant. In particular, the need for standard naming of astronomical terms along with scientific and technical terms has increased. As a result, at the international conference held by UNESCO in 1949, "Guidelines for carrying out the process of standardization in terminology and creating multilingual dictionaries for concrete, natural and social sciences" were approved. The instruction says about the "exemplary" term ". . . the term is understandable for science only if it represents the concept as a whole, in its own way, and is clear and fluent without definition, and becomes a "working" unit of a specific field". Thus, attention to the field of terminology was directed to the center of attention of world scientists.

Uzbek linguists K. Sapaev and R. Shukurov, N. Makhmudov emphasized that the synonymy of terms in the terminological system is also characteristic of Uzbek linguistics [11], and dwelled in detail on the emergence of polysemy and synonymy in the terminology of the Uzbek language, in particular on the phenomenon synonyms in terminological language. systems and various aspects of the lexical doublet. According to the results of the analysis, it can be seen that different aspects of synonymy in general vocabulary and terminology are manifested in their features of emotionality and expressiveness.

The phenomenon of synonymy in common use is characterized by emotionality, which provides a variety of speech styles and is a source of non-repetition. The synonymy of terminological units is characterized by expressiveness, in which the emphasis is on the "coldness", "insensitivity" of the term, and not on the meaning of synonymous terms, but on their function.

we can say that it is advisable to include terms in explanatory dictionaries, taking into account how they relate to the structure of the system to which they belong. After all, the essence of some units arises in the process of systemic relations. Using the results of this study as a source for compiling philological dictionaries is a worthy contribution to enriching the vocabulary base of lexicography, as well as to further improving the terminology of this area.

INCREASING THE LEVEL OF PRONUNCIATION BASED ON SOME EFFECTIVE ACTIVITIES FOR ESP LEARNERS

PhD Gulrukh RUZIYEVA

Dilnoza RAXMATULLAYEVA

Abstract

The following research objectives were formulated to study appropriate activities to improve the pronunciation skills of young learners by using new CEFR criteria. Although for much of the twentieth century, the primary concern of the language teaching profession was to find more effective methods of language teaching, in the twenty-first century there has been a movement away from a preoccupation with generic teaching methods toward a more complex view of language teaching that encompasses a multifaceted understanding of the teaching and learning processes. Initially, while the comparative analysis of the phonemes in British English and the literary type of American English revealed a number of similarities, British English was the basis for the formation of American English. Besides that, a number of differences were observed during a comparative analysis of the phonemic system, accentual structure, and intonation in British and American English. Based on the observations and teaching experiences, some problems can affect the learners' pronunciation of English. First, the learners do not have enough time to practice pronunciation because the teacher spends too much time teaching structure and reading. Second, learners' lack of vocabulary is also a big factor affecting their failure to pronounce English. Learners need to have a fairly large and useful vocabulary since this aspect of the language is very important in practicing pronunciation. The causes of this problem were not fully identified until recently, and to overcome the problems stated above, many kinds of strategies, methods, and approaches could be applied to teaching pronunciation. For these reasons, this article discusses some appropriate activities to improve the pronunciation skills of young learners because many research findings

say that appropriate activities are effective for teaching pronunciation. The article presents how to improve pronunciation skills through the appropriate activities chosen so that young learners are engaged in purposeful communication to complete authentic activities so that they have the opportunity to use the language in a relatively natural context and participate in meaningful activities that require authentic use of EFL language skills. To solve the tasks set, the following were used: the method of critical analysis of literary sources, the deduction method, and the audio-lingual method.

Keywords

pronunciation skills, pedagogical experience, pedagogical education, intonation, phonetic system, teacher training, foreign experience.

INTRODUCTION

Pronunciation has occupied a peculiar position throughout the history of foreign and second language teaching as its status has varied considerably over the years. The twentieth century witnessed the rise and the fall of pronunciation as manifested by different language teaching methods and approaches; initially, language teaching methods did not recognize the need to teach pronunciation but subsequent methods (and approaches) employed a variety of techniques to develop pronunciation skills only to be replaced by more recent ones that neglected pronunciation once again.

LITERATURE REVIEW

Much research has been accomplished on the development of Teaching English pronunciation which is an area of language teaching that many English teachers avoid. While there are many textbooks and instruction manuals available, as well as books on the theories and methodologies of language teaching there is comparatively little on learning pronunciation. Naturally, the questions arise as such Why? Is it because we don't need to teach pronunciation or because it cannot be taught? Certainly, we need to teach pronunciation. There is a big difference between a ship and a sheep and a pear and a bear! When teaching any language as a foreign or second language, our first goal for our students is basic communication, and that can't happen if no one can understand what they are saying. When teachers decide to focus on pronunciation practice many of them make the mistake of trying to teach pronunciation along with introducing vocabulary. This can work with students who have a "good ear, " or who perhaps speak a related language. However, it can be hit-and-miss with students whose mother tongue has

no relation to the target language. This brings us back to the question of whether pronunciation can be effectively taught at all. The answer is yes, of course, it can be taught, it's just that the way many textbooks tell us to teach it is actually one of the least effective. Most textbooks will have you drill pronunciation with repetition of the vocabulary. Some of the better ones will have you work on it spelling, which is an important skill, especially in English with its many irregularities and exceptions. Very few will start you and your students where you need to start, however, and that is at the level of the phoneme. (AliagaGarcía, C. 2007) The dictionary defines "phoneme" as "any of the perceptually distinct units of sound in a specified language that distinguish one word from another, for example, p, b, d, and t in the English words pad, pat, bad, and bat. " This definition highlights one of the key reasons that we must, as language teachers, start our pronunciation instruction at the level of the phoneme. If a phoneme is a "perceptually distinct unit of sound" then we have to realize that before students can consistently produce a given phoneme, they must be able to hear it. Thus the first lessons in pronunciation should involve your students listening and identifying, rather than speaking. Introduce your phonemes in contrasting pairs like /t/ and /d/. Repeat the phonemes in words as well as in isolation and ask the students to identify them. In order to visually represent the differences they are listening for, you may want to draw pronunciation diagrams for each sound showing the placement of the tongue and lips.

You might also consider teaching your students the necessary symbols from the phonetic alphabet, because although T and D are written differently in English, the TH in "there" and the TH in "thanks" are written exactly the same, despite the difference in pronunciation. This isn't essential and really works best with adults rather than children, but it is worth it for any students who are highly visual or analytical learners. You can play all sorts of matching games with this material to make the drills more fun and less stressful. You can have students play with nonsense sounds and focus on the tiny differences between contrasted phonemic pairs, the key being to get them to hear the phoneme. Once they can hear and identify a phoneme, it's time to practice accurate production of the sound. For this, pronunciation diagrams are useful. Your students need to be able to see where to put their lips and tongues in relation to their teeth. Most sounds are articulated inside your mouth and students have no idea what you are doing in order to produce that particular noise. If you have ever tried to teach a Japanese student how to say an American /r/, then you have experienced the frustration of trying to get a student to produce tongue movements they can't see.

There are books out there with diagrams, and with a little practice, you can probably produce sketches of them yourself. If you can't, get hold of a good reference book so that you can flip to the relevant pages. Your students will thank you for this insight into the mouth, especially since there is no danger of the embarrassment of bad breath with a drawing. While this may sound time-consuming and unnatural, you have to realize that you are in the process of reprogramming your students' brains, and it is going to take a while. New neural pathways have to be created to learn new facial movements and link them with meaning. In the classroom, we are recreating an accelerated version of the infant's language learning experience. Pronunciation games for children can be found in this English Language Games for Children book: English Language Games for Children. The next step is moving on to the pronunciation of words. The progress will be more pronounced with younger students, but even adults will begin to give up fossilized pronunciation errors when reciting vocabulary words in isolation. It's time to make the next leap - correct pronunciation in the context of natural conversation. Make no mistake; this is a leap, not because it is more physically challenging, but because you are about to address a completely different set of barriers (Ardhiani, C., Setiyaji, A., Sodiq, J., & Susanto, D. A. 2021). When we teach on the phonemic level, we are struggling to expand physical and neurological limitations. We are taking irrelevant noises and making them significant to our students while trying to teach them a greater range of articulation with their mouths, tongues, and lips. But when we work on pronunciation at a lexical or sentential level, we are dealing with complex emotional, psychological, and cultural motivations that require their own kind of re-education.

METHODOLOGY

The purpose of this scientific paper is to research and define the specific strategies and ways of teaching Uzbek speakers English pronunciation by using new CEFR criteria.

It is devoted to the study of the New CEFR-based methods in teaching different types of English pronunciation which includes the New CEFR-based methods in teaching Pronunciation and A Set of principles on Teaching English Pronunciation that are helpful for teachers and students of English learners.

The main goal of the research paper is to look into strategies help to teachers to develop teaching English pronunciation by using new CEFR. The present work included in itself such methods, as completely serving as a basis of the study, selective and comprehensive research, structural analysis, systematic approach to the research

RESULTS

Thus, teaching English pronunciation is an area of language teaching that many English teachers avoid. While there are many textbooks and instruction manuals available, as well as books on the theories and methodologies of language teaching there is comparatively little on learning pronunciation when teachers decide to focus on pronunciation practice many of them make the mistake of trying to teach pronunciation along with introducing vocabulary. This can work with students who have a "good ear, " or who perhaps speak a related language. However, it can be hit-and-miss with students whose mother tongue has no relation to the target language. The given research was undertaken to analyze and give a detailed description of the English Pronunciation and Received Pronunciation. Finally, the question of cultural identity has to be dealt with. Students who don't want to be assimilated into an English-speaking society aren't going to give up the things that mark them as different. An accent is a clear message about one's roots and history, and many people may be unwilling to completely give it up. As teachers, we need to ensure that students can be easily understood by others, but we don't have to strive for some hypothetical Standard English pronunciation. We should highlight for our class that after a certain point, accents don't matter much at all. Some fun activities that can help your students become more sensitive to the subject of accents are doing impersonations, listening to native regional accents, and teaching you a phrase in their language. Impersonations can be done as a class. Students can impersonate famous people, like John Wayne or Nicholas Cage, or they can impersonate teachers — always a fun activity! The idea is to have them take on a whole different identity and try out the pronunciation that goes with it. Often, your students will produce the best English pronunciation of their lives when impersonating someone else. Be sure to tape them for this as well, since it proves that they can use English pronunciation in a conversation or monologue. Get tapes and videos of English from other parts of the world than your own. Play or watch them, and have the students pick a few sentences out for you to repeat. Let the students see if they can hear the differences between your English and the English on the recording. Then have they try repeating the phrases in your accent and in the other accents. It's fun, it gets people laughing and it helps students realize that there are many correct ways to pronounce English.

A third way to loosen a student’s grip on accents is to have them teach you a phrase in their language for you to repeat with your own accent. See if you can get the students to imitate you afterward. Silly as it sounds, this will give them a lot of insight into what the key phonemes in English are

and how one's native language can interfere with one's target language. At some point in our childhood, most of us have put on a ridiculous, heavy French or Spanish accent as we spoke English. It was usually to get a laugh out of the rest of the room. This is what you are trying to get your students to do in their own languages with an American (or other native English) accent. It is fun, and students come to realize that if they can sound American/British/Australian/Canadian/ or whatever in their own language they probably do it in English. In fact, there probably isn't anything funnier than listening to a Japanese student imitating an American trying to speak Japanese, and then watching them grow amazed at the improvement of their pronunciation in English. Turning our attention to the United States of America, the Direct Method began to fall from favor following the publication of the Coleman Report in 1929, which identified the acquisition of reading knowledge of a foreign language as a more appropriate and feasible goal. Most foreign language courses concentrated on reading until the Second World War but subsequent developments ultimately led to the decline of such 'reading courses' and the advent of the ***Audio-lingual Method*** to the teaching of English and other languages in the 1950s.

This thesis is mainly concerned with the place of pronunciation in English Language Teaching, and, thus, at this point, the reader's attention needs to be drawn to the specific reference to 'English language teaching' (at the end of the previous paragraph) instead of the more general reference to 'the teaching of modern or foreign languages' that has been employed so far. In determining pronunciation objectives for an ESL/EFL course, the teacher must be well acquainted with the English sound system. This system consists of the English vowel and consonant sounds and their possible combinations, as well as the modifications the sounds can undergo in various contexts. Pronouncing English well is not just about getting the individual sounds right. Students also need to know:

Which parts of a word are stressed?

Which parts of a sentence are stressed?

Basic intonation patterns.

What it means when we change the intonation in a sentence.

How to link together the sounds within a sentence.

Sound System of English

Doff (1990) believed, " . . . there is normally no need to teach the sounds of English individually; students are able to pick up the sound

system of the language. . . " (PI 13). However, he also stated that teachers should find difficult sounds or sound combinations and focus on them. He suggested the following three steps in order to show sounds that cause difficulty: Repetition: The experience of many learners is that pronunciation can be, and often is, acquired by imitation. The teacher can help students to hear the sounds clearly by saying the sounds clearly on their own several times and asking students to repeat it. The teacher can use the sound in one or two words and ask students to repeat it in chorus and individually. The teacher can also use recordings to be a good model for the students. Contrast: Sometimes students confuse two similar sounds, it is obviously useful to contrast them. The teacher can help students distinguish between similar sounds by reading out pairs of words with only one difference between them. Contrasting the sound with a similar sound will help students clearly hear the difference.

Description: sometimes students don't have a particular sound in their own sound system; therefore, they can not produce it correctly. Using simple English or the native language, the teacher can explain about the way of the pronunciation of that sound. For a course focusing on pronunciation at a more advanced level, it is useful to present a diagram of the organs of speech, the phonetic alphabet, the consonant chart, and the vowel chart. Contextualized Minimal Pairs: Bowen (1972) as cited in Celce-Marcia (2001) was one of the first to stress the importance of teaching pronunciation in meaningful contexts. He argued that learners control a feature when focusing on form but lose it once they focus on the meaning of the message. He believed that the teacher should set up a contextualized situation in which the learner must distinguish the correct form aurally in order to provide the correct response or produce the correct form in order to elicit the correct response. Then don't cook with it Listening Activities: Most research, however, shows clearly that the problem is more likely to be reception - what you don't hear, you can't say. According to Dalton (1997) if the "English" sound is not clearly received, the brain of the learner converts it into the closest sound in their own language. Thus, the dental English fricative / 6 / in "those", becomes converted by Iranian speakers into the detailed /d/, producing "dose" as this is what the speaker hears. Given this reality, it would seem logical to place a heavy emphasis on listening (reception) as a way to release appropriate pronunciation (production).

Integrated Whole-body Approach

The Thesis is a model for teaching pronunciation that is suggested by Celce Murcia (2001). In this approach, teachers should use short videotaped interactions as the basis for instruction. First, clips from film

or television are shown silently for general cues. Then, it is shown with sound to confirm predictions about the context. Through repeated listening each line is carefully analyzed. This intensive listening is followed by intensive speaking practice in which learners try to imitate the pronunciation as well as the movements of each line. Teachers can also use audio recordings in order to provide students with intensive listening activities to improve pronunciation.

In dealing with word stress, first, the teacher should talk about syllables. The teacher must be sure that the students understand the meaning of syllables. Through different examples, the teacher should point out that most words with two or more syllables have one stressed syllable and two or more unstressed ones. The teacher should talk about stress and the way of producing stressed syllables through different examples and in a meaningful way. The teacher should also talk about sentence stress. S/he should point out that we also stress certain syllables within a sentence, not just within a word. To mark stress in a sentence, we make those syllables louder and longer, and also higher. This stress comes on the most important word or words in a sentence and these are usually nouns, verbs, and sometimes adjectives and adverbs. Other little words, like "on", "a", and "and" disappear. We can also change the meaning of what we say by stressing those syllables in a sentence that we want to make more important than the others. Maybe we want to emphasize something, express our surprise, or correct what someone else has said. According to Doff (1990), teachers can show the stress pattern of a sentence by using their voice, gestures, and the blackboard. It is very important that the students have enough practice in the new language. Students can do this in pairs, groups, or as a whole class. This phase gives the students a chance to physically practice pronouncing the new language and getting the sounds, stress, and intonation right. Activities, which are performance-oriented _such as interviews, speeches, role-plays, drama scenes, and debates_ are useful techniques in this phase. They provide opportunities for self-correction. An interview allows for a great deal of question formation and is an interesting way to practice the intonation patterns for questions. Teachers can give students topics for oral presentations. A student presents a topic and other students try to monitor him or her for one particular phonetic feature in each speech, for example, blending, intonation, stress, and individual sounds. Role plays and drama scenes are always fun and ideal vehicles for practicing pronunciation. They are fully contextualized, include gestures and body language, and provide opportunities for practicing natural speech. Providing feedback is very important during instruction because it gives learners a sense of their progress and reveals where they need to

focus their attention. According to Celce-Marcia (2001), the teacher can provide feedback in three main ways:

A. Self-monitoring

Self-correction is the most valuable since it encourages the student to be autonomous. Students can correct themselves and improve their pronunciation by listening to the recordings of their own speech. The teacher should point out students' errors silently through gestures. Hand gestures can represent different aspects of pronunciation, for example, the number of syllables, linking, rising or falling intonation, etc. Then, s/he lets students correct their mistakes.

B. Peerfeedback

Learning from someone who is only a little further along than you can be an effective alternative to instructor feedback alone. By listening to other students' speech, and finding errors, students will become aware of their own problems in speech.

C. Teacher Feedback

As the final step, teacher feedback is indispensable in making students aware of errors that they are unable to distinguish. The teacher might also repeat the student's utterance and pause just before the error occurs to allow the student to complete the utterance and correct the error. Correcting by simply repeating the student's utterance without error is distracting and gives little clue about where the error occurred. For these reasons, explicit nonverbal correction can often be more effective. It is better to focus on errors that occur as a pattern, not as isolated mistakes. This might include only the feature currently being dealt with in class or that student's specific difficulty, which might be rhythm, word and sentence stress, blending, intonation pattern, final voiced consonants, or similar elements. The teacher should ask whether the error caused a breakdown in communication. If the error hinders the process of communication, the teacher should correct it.

In CONCLUSION

teaching English pronunciation is an area of language teaching that many English teachers avoid. While there are many textbooks and instruction manuals available, as well as books on the theories and methodologies of language teaching there is comparatively little on learning pronunciation when teachers decide to focus on pronunciation practice many of them make the mistake of trying to teach pronunciation along with introducing vocabulary. This can work with students who have

a "good ear, " or who perhaps speak a related language. However, it can be hit-and-miss with students whose mother tongue has no relation to the target language.

References

AliagaGarcía, C. (2007). TheRole ofPhonetic Trainingin L2Speech Learning. Proceedingsofthe Phonetics

Ardhiani, C. , Setiyaji, A. , Sodiq, J. , & Susanto, D. A. (2021). using hand puppets as media to improve speaking skill through narrative text: a case of eighth students of SMP N 16 Semarang in academic year of 2016/2017. ETERNAL (English Teaching Journal), 12(1).

Brewster, J. , Ellis, G. , & Girard, D. (2002). The primary English teacher's guide. Essex: Pearson Education Limited.

Brown, H. D. (2000). Teaching by principles: an interactive approach to language pedagogy (2nd Ed). California: Longman.

SPECIFIC CHARACTERISTICS OF TRANSLATION OF ENGLISH COMPOUND WORDS INTO UZBEK USED IN THE FIELD OF TOURISM

senior-teacher Orzubek ANARBAEV,

Abstract

One of the rapidly developing industries in Uzbekistan is tourism. This field allows for the development and prosperity of our country, to present itself in the world community and to introduce the beautiful land of Uzbekistan. Like other fields, there are many English compound words in tourism. These compound words are a means of communication in conversation, a means of uniting and compacting any concept in terminology, and a means of saving words when naming places.

When translating English compound words in the field of tourism into Uzbek, first of all, it requires a deeper knowledge of the specific features of English compound words. These features include their types, possibilities of formation, history of origin, definitions given by linguists. In addition, in the process of translating English compound words, it is important to study their linguistic features.

The following article briefly discusses the definitions given to compound words, their types, features and functions. After that, English compound words in the field of tourism are analyzed in detail, and suggestions are made about the ways and problems of translating English compound words into Uzbek.

Key words

compound words, tourism, translation, transformation, equivalent, formation, calque.

Introduction

One of the rapidly developing industries in Uzbekistan is tourism. This field allows for the development and prosperity of our country, to present itself in the world community and to introduce the beautiful land of

Uzbekistan. Therefore, the only way to develop the tourism industry and bring it to a mature level is to study the experience of countries that have achieved great success in this field. In English, which is considered one of the world's languages, many research and experience results in the field of tourism are published in the mass media. Therefore, it is necessary to know the English language in order to understand the information correctly and be able to apply it. In particular, the correct translation of English compound words into Uzbek is very important from today's point of view.

Literature review

Many studies have been done on the development of tourism and its importance. For example, the theoretical and methodological basis of tourism development as well as the factors influencing it are emphasized in the studies of Toraev B. Kh, Safarov B. Sh. , Muminov N. G. , Wiesiaw Alejziak, Ryszard Winiarski, Julio Aramberri, Richard Butler.

Characteristics of ecotourism development are analyzed by scientists such as Andrew Holden (Holden, 2016), Hoshimov M. (Hoshimov, 2009), Tukhliev N. , Abdullaeva T. (Tukhliev & Abdullaeva, 2006).

Research on the issue of formation and business of tourism products was conducted by a number of famous scientists such as Durovich A. P. (Durovich, 2008), Hristov T. T. (Hristov, 2007), Fedtsov V. G. (Fedtsov, 2008), Ludnikova V. V. (Ludnikova, 2013), Voloshinova M. V. , Zagorskaya V. V. (Voloshinova & Zagorskaya, 2021), Usmanova D. K. (Usmanova, 2009), Egamberdiev F. , Makhmudov M. (Egamberdiev & Makhmudov, 2022; Egamberdiev F. , 2022) and others.

Different translation options can be used in the translation process of texts. It should be noted that the study of translation methods was carried out by many linguists, for example, A. D. Schweitzer, L. S. Barkhudarov, L. K. Latvishev, R. K. Minyar-Beloruchev, V. N. Komissarov, I. Retsker, V. G. Gak and others [Schweitzer, 2000; Barkhudarov, 1975, Minyar-Beloruchev, 1969; Komissarov, 1990; Retzker, 1974; Gak, 2003]. They give their own definition of the term "translational transformations". One of the founders of the definition is L. S. Barkhudarov. According to this definition, translation transformations are permutations of original text elements, cross-linguistic transformations, restatement or paraphrasing operations to achieve a translation equivalent [Barkhudarov, 1975, p. 45].

Translation transformations can be classified as grammatical, lexical and syntactic. Grammar transformation includes subtraction,

substitution, replacement and addition of sentences. Lexical transformations include methods such as transcription, transliteration, calque, concretization, summarization of sentences, and substitution. Syntactic transformations include separating and combining sentences, syntactic assimilation, compensation, antonymic translation, descriptive translation, synonymous substitutions and other types of substitutions [Levitskaya, 1963, p. 103].

The leading methods of translating non-equivalent vocabulary are *transcription, transliteration and calque*. Translators often use a mixture of transcription and transliteration with their subsequent explanations, that is, descriptive translation. Transcription is the transfer of the source language word through the translation language alphabet, taking into account the pronunciation in that language.

The entry and assimilation of words from one language to another is not just a simple process, but a regularity associated with complex linguistic and socio-historical conditions. First of all, real conditions are necessary for the acquisition of words from one language to another. Such conditions are mutual cooperation of languages, that is, communication between languages. The following translation methods are used when expressing terms or texts related to the field of tourism in Uzbek used:

- Calque: full calque and half calque;

– equivalent translation;

– transliteration;

- interpretive translation.

Methodology

The present study of the English compound words of tourism such as it is used in Uzbek tourism is based on a common method of quantitative linguistic analysis of the compound words.

The goal is to properly describe the English compound words of tourism for a better knowledge through an analysis of general language dictionaries and of the definitions they supply.

The distinction between the different vocabularies of a language relies on several independent criteria: range or frequency of the words, interest of the groups of speakers depending on their profession and on their social and cultural status, etc.

Uzbek translation has been making significant progress in recent years. While noting with satisfaction the success of its growth rate, we

should not forget that there are many issues and problems that need to be solved.

Translation has become a part of linguistics. It helped establish the rules governing the relationship between languages and identified similarities and differences between them. The influence of linguistics even included the definition of translation types based on differences in linguistic relations and functional capabilities of languages. Translation interacts with different fields of linguistics. On the one hand, it is related to general linguistics: syntax, semantics and morphology.

On the other hand, it has interacted with stylistics, sociolinguistics and psycholinguistics, becoming an important source for linguistics in other fields such as comparative studies, bilingualism and second language education.

A thorough study of language units in foreign languages selected for the implementation of work in the field of translation is of great importance in the process of linguistic and cultural analysis. In addition, in order to understand the difference between cultures, it is necessary to understand and study the mentality of the people in the original language of the text.

Being able to use lexical, grammatical, and stylistic methods in accordance with the norms of translation improves the quality of translation.

It is known from the world experience that linguistic research in the field of tourist speech has been actively conducted in recent years, because the tourism industry, which is rapidly developing all over the world, has its own language. However, scientists still face many questions that require further study. And one such question is the typological status of the tourist discourse. In modern science great attention is paid to the study of linguistic features of tourist speech, which confirms the importance and breadth of the chosen direction of research work. At the same time, study and describe the linguo-pragmatic features of tourist speech as an independent type of institutional speech. Scientific research that Uzbek linguists also contribute to the development of lexicology are accelerating their work. The special words and expressions, terms and names of each field require a special approach, the identification of their linguistic and cultural features and the consideration of all features in their interpretation in dictionaries leads to the creation of perfect dictionaries. Research aimed at solving the problems of presenting dictionaries in an understandable, easy-to-use version, ensuring the

perfection of interpretations and descriptions is gaining both scientific and practical importance.

Results

Today's modern tourism includes extreme, exotic and wonderful types. Gastronomic tours are organized for those who want bright and sweet taste and those who are interested in cooking. Of course, the uniqueness of each country is reflected through its national hotel. American scientists B. Joseph Payne II and James Gilmore, studying impressions as a fourth economic proposition, concluded that "the economy of impressions has special characteristics.

When a person buys an impression, he pays for his feelings and emotions. '' Gastro-tours are organized to present such impressions to people. The purpose of this is to introduce the local cuisine and traditions of national dishes of different countries, as well as taste exotic and special tastes. The difference between gastronomic tourism and ordinary tourism is that in gastronomic tourism, tourists get to know the special taste of food and the traditions of food preparation.

The term gastronomic tourism is interpreted differently in special literature: "culinary tourism", "food tourism", "gastronomic tourism".

For the first time, the term "culinary tourism" was coined in 1998 by L. Long, an associate professor at Bowling Green University in Ohio, when he promoted the idea that "people understand other cultures through their local food. "

All words of linguistic and cultural importance are not directly translated from one language to another, they are translated using methods such as transliteration, transcription, copying and description [2]. In particular, the words related to tourism and the hotel service sector have one meaning in English and another in Uzbek. Some words are used in English, but such words are not used in Uzbek. Also, in the field of service, there are terms related to some types of services in English, but there are no such types of services in Uzbek. And they could not be directly translated into Uzbek. For example, in English, the compound word ***backpack*** is a special bag used by tourists, and in Uzbek, its Russian variant is the word ryukzak, because there is no such type of bag in Uzbek culture.

In the process of translation, the above-mentioned phrases are not directly translated word for word, and such a difficulty requires the translator's skills, linguistic and cultural approach and, of course, knowledge. In countries such as Great Britain and the United States, the

insurance service industry is well developed and all of them are formed as compound words:

National insurance – milliy sug'urta,

Life insurance / personal insurance – shaxsiy sug'urta,

Property insurance – mol mulk sug'urtasi,

Social insurance - ijtimoiy sug'urta,

Health insurance – tibbiy sug'urta,

Travel insurance - sayohat sug'urtasi,

Pet insurance – uy-hayvonlari sug'urtasi,

Vehicle insurance – transport vositasi sug'urtasi; There are types such as national insurance, pet insurance, etc. , and since they do not exist in the Uzbek language, they are translated using the method of defining the word. In UK and US culture, pets are seen as part of the family and have their own rights. And in these countries, a service called "Pet ceremony agency" helps to celebrate the birthdays of pets. Translating such compound words and phrases requires great skill and rich cultural knowledge from Uzbek translators, because this type of service does not exist in Uzbek culture. They are available only in Western countries.

The 3 forms of tourism is compound words, they can be translated as:

1) ***Domestic (internal) tourism*** (travel of citizens of the country across the territory of the country) –*ichki turizm*;

2) ***Inbound (national) tourism*** (a trip to this country by a foreign person who is not a citizen of the country)–*milliy turizm*;

3) ***Outbound (international) tourism*** (a trip of a citizen of one country to another foreign country)–xalqaro turizm (https://www. unwto. org/glossary-tourism-terms).

Also, according to the purpose of the trip, the nature of the trip, several types of tourism are compound words, and they are as follows and they can be translated as:

Adventure (activity, special interest) holidays (Connect with an active vacation full of adventures, various scuba diving (swimming under water with a scuba diving device), snorkeling (swimming under water with a mask), trekking (hiking), hang gliding (hang gliding), etc. such as dangerous, but enjoyable activities. – *ko'ngil ochar dam olish*.

Agri- (agro-, farm) tourism (an organized trip to a farm and or to the outskirts of the city.) – *fermaga sayohat.*

All-expense (all-in) tour (all travel expenses (ticket, hotel, meal, entertainment) are included in one ticket, several options are combined.) – *barcha harajatlari to'langan tur*.

Business travel (traveling for commercial, government and educational purposes: leisure is secondary.) – *tijoriy sayohat*.

Charter group (a pre-formed group trip that follows a regular route.) – *doimiy ravishda oldindan shakllangan sayrguruhi.*

Circuit tourism (a trip that travels around several countries and returns to the original destination.) – *davlat bo'ylab turizm.*

Ecotourism (improving the ecosystem of a geographical area under environmental protection, making positive changes in the area in cooperation with the local population, and the natural area the trip is intended to be a meritorious work aimed at preserving the structure as much as possible. In this case, not a luxurious life awaits the traveler, but work) – *ekoturizm*

Ethnic (indigenous, roots) tourism (to regions of the world inhabited by different local ethnic communities, their traditions, The trip was made in order to learn the culture. There is also a secondary meaning of ethnic tourism, it is to return to the land where one's ancestors lived, to visit relatives also means to visit) – *madaniyat turizm.*

Fam (familiarization, educational) tours (are trips organized for travel agents, tour operators, and tourism service providers for the purpose of introducing tourism centers) – *tanishtiruv turlari*.

Green (alternative, appropriate, responsible, soft, sustainable) tourism (contrary to the concept of mass tourism, travel is carried out without harm as much as possible, in smaller groups, in a way that respects the natural structures of places) – *bezarar turizm*.

Heritage tourism (a trip to the monuments of world cultural heritage) – *madaniy turizm*.

Health tourism (health-care tourism) (health resorts (sanatoriums) or other similar places for mental relaxation, physical recovery represents the trip made for the purpose) – *sog'lomlashtirish turizmi.*

Industrial (factory) tourism (a visit of the local population to the operating factories and factories in order to get acquainted with the

process there, to gain an understanding of the manufactured product, and to purchase it) – *industrial turizm*.

Incentive travel (an all-expenses-paid trip organized for the purpose of good work performance, recognition of loyalty, and encouragement) – *rag'batlantirish sayohati*.

Leisure travel (circulation, recreation or an educational trip) – *dam olish sayohati*.

Mass tourism (a reference to the tourism of developed countries during the period when tourism was booming, and all attention was focused on mass promotion of the tourism industry as a profitable sector, but its environmental damage was not taken into account) – *ommaviy turizm*.

Person trip visit (a trip explained by the fact that a person moves away from his territory 160 km away in one day or stays overnight for professional or recreational purposes) – *shaxsiy sayohat.*

Press trips (trips organized for tourist writers and tourists to help gather material about tourism hotspots) – *jurnalistik sayohat*.

Religious tourism (in a narrow sense, means religious trips such as hajj, in a broad sense, visiting churches, mosques and madrassas, which are examples of world religious heritage, represents an organized trip to enjoy its architecture) – *diniy turizm*.

Rural tourism (on the contrary, it is the same area for the traveler who plans to get away from civilization and return to "primitive" (simpler life), looking for rural life with less influence of the human factor) – *shahardan tashqari turizmi*.

Sales mission (suppliers of a single-purpose marketing organization travel together to another country to promote travel in their territories) – *savdo missiyasi*.

Site inspection (for the purpose of verifying that the location chosen for a particular event meets the requirements, the meeting planner, the area selection committee, the tour operator and a trip organized by individuals such as an incentive travel manager) – *manzilni borib ko'rish*.

Space tourism (the most expensive of the existing types of tourism, it means a trip to our orbit in spaceships. The first such trip was organized by an American citizen to the space station in 2001 in a Russian capsule.) – *koinot turizmi*.

Sports tourism (a trip to participate in international sports games or to be a spectator) – *sport turizmi*.

According to the researches of M. I. Stifanishin, O. V. Romanchuk and N. F. Yurko, the main part of tourism vocabulary of the English language consists of one-, two-component, and partially three- and four-component terms (Yurko N. A. , Styfanyshyn M. I. , Romanchuk O. V. , 2019: 178).

1) One-component terms make up 23. 2% of the vocabulary.

3) Two-component or compound word terms make up 56. 4%.

4) There are less words with three components, they make up 14. 3% of the vocabulary.

5) The terms that make up the smallest part are four-component terms, which make up 5. 2% of the vocabulary.

As the tourism sector is developing globally, the need to translate restaurant menus, airline tickets, tourism statistics and tourism promotion materials with this terminology is increasing.

Nowadays, tourism is a factor that accelerates socio-economic development, so we have to cover all areas to study it from a linguistic point of view. It goes without saying that in the translation of foreign language tourism terms, national cultures also play an important role and interfere, which increases the reasons for the emergence of translation issues as the content of tourism expands.

Sulayman emphasized that 4 criteria should be followed when translating the terms of intercultural tourism (Mohamed Zain Sulaiman, 2001: 58). They are as follows:

1) The translator must be a direct participant or a native speaker of the target language. Because, only a native speaker can fully understand all the meanings of this language and create effective translation materials;

2) study of the local cultural conditions allows to determine the needs and desires in the tourism service in advance and create translation materials accordingly;

3) It is also important to have the ability to be creative in creating understandable and impressive material texts for students;

4) Having excellent knowledge and skills about the tourism materials being translated is important in delivering the product to the reader in a high-quality and accurate manner.

Currently, finding a highly skilled professional translator to be attached in order to have a flawless and excellent translation product remains a major problem in the industry. Based on the above-mentioned information, we can say that the translation of tourism terms and materials is a labor process carried out not only by a translator, but also by historians, economists, marketers, representatives of local culture, and artists. The task of this research work is focused on the linguistic aspect of materials related to tourism, the problems that arise in the process of translating them into English and Uzbek languages. The fact that the main reason for the origin of these problems is the difference between languages shows that we should also work with the cultural sphere of the language.

When we work with materials related to tourism, we use the language of this field, that is, the language of tourism, as is the case in all fields. But there are a number of defaults in this process begins with complexities, which are:

First, it is to help tourists visiting the country to form their first impressions about the city (historical and modern buildings, food and eating places, clothing, customs, local population, etc.) and to prepare materials that reveal the reality (such as flyers, brochures, websites). They are called realities (Ledina Merkaj, 2013: 69-78)

The next complicated situation depends on reality and arises in the process of translating the given names. Accordingly, they create 2 different situations, i. e. some common nouns require inversion, while others are limited to graphic-phonetic transformation. When using any method, as a result, it is important that the tourist can go to the destination and take full advantage of the services there. Therefore, as we mentioned above, the linguistic approach is superior to the functional approach.

In the process of translation, domestication method (F. Schleimacher) is widely used (Schleimacher F. 1977: 47). It carries out the translation while preserving the features and words of the language text. For example, Big Ben Clock Tower Translation as “Big Beg Clock” is linguistically close to this content to the tourist. However, its translation as "Big Ben's clock" causes the loss of the culture of the source language. This method is important to facilitate the process of understanding of tourism materials for the tourist.

From a linguistic point of view, the fact that the translated material preserves its originality and national-cultural concepts brings the consumer closer to the culture of the language. Also, in order to ensure

compliance with the needs of the customer and the consumer, the texts cover three main functions, they are: expressiveness, illumination and calling functions (He Sanning, 2010: 125). Communicative translation is needed in the translation of the illuminating and inviting functions of texts related to tourism, but in such translations, linguistic means are important, while semantic means are important in the function of expressiveness.

The tone of the text, coloring, complementary image, paper color is also necessary in the implementation of these functions. In addition to these three functions, special attention is paid to the aesthetic function and cultural value of tourism texts. In the aesthetic function, the texts related to tourism are short, but understandable and impressive, and in the cultural function, the natural scenery of the tourist area, the cultural heritage and traditions reflecting the long-term history, and the architecture created by human hands. monuments emphasis is placed on reflecting the image.

Conclusion

It is worth noting that in the translation of materials related to the field of tourism, it is clear that a perfect translation cannot be done using just one method, because the consumer usually not specialists in the field, but non-specialists. For this reason, while preserving the cultural aspects of tourism materials, using translation methods in the right place requires high knowledge and skills from the translator. For this reason, the use of word-for-word translation in the translation of tourism terms does not help in achieving the expected result.

The purpose of translation is to deliver information in a comprehensible manner to a non-linguistic consumer. It is important to find the right space that preserves the culturally informative status of the tourism material. This requires the correct application of the techniques of civilization, foreignization, and neutralization.

References

Yurko N. A. , Styfanyshyn M. I. , Romanchuk O. V. , (2019) The characteristics of English terms structure in tourism industry // Scientific journal of the Lviv State University of Life Safety «Philological Periodical of Lviv». – № 5, p. 178

Mohamed Zain Sulaiman. The misunderstood concept of translation in tourism promotion, The International Journal for Translation &Interpreting Research, University Kebangsaan Malaysia. P. 58.

Ledina Merkaj, (2013) Tourist communication: a specialized discourse with difficulties in translation, European Scientific Journal December, Albania, P. 69-78.

Schleimacher F. (1977) On the Different Methods of Translating, in André Lefevere (ed. & trans.) Translating Literature: The German Tradition from Luther to Rosenzweig. Assen & Amsterdam: Van Gorcum. P. 47.

Rahimov G‘. (2016), “Tarjima nazariyasi va amaliyoti” darslik majmuasi, Toshkent - p. 132.

He Sanning. (2010) Lost and Found in Translating Tourist Texts Domesticating, Foreignizing or Neutralizing Approach. Nanjing University of Information Science and Technology, The Journal of Specialized Translation. Issue 13, January. – P. 125.

Sulaiman M. Z. (2013) Translating tourism: a cultural journey across conceptual spaces. PhD thesis, Monash University, Melbourne. P. 154-155.

Sumberg C. (2004) Brand leadership at stake: Selling France to British tourists. The translator, 10(2). – P. 329-353.

Sun Yingchun. (2004) Zhang Guruo's Translation Art Research, Beijing: China Foreign Translation and Publishing Corporation, – P. 431.

Anarbaev O. R. , (2022) Specific features of the publicistic style in English, South Asian Academic Research Journals, . https://scholar. google. com/citations?view_op=view_citation&hl=en&user=XdwAZK0AAAAJ&citation_for_view=XdwAZK0AAAAJ:qjMakFHDy7sC

Anarbaev O. R. , (2021) Corpus of parallel texts-As anefficient working tool of a modern translator, Asian Journal Of Multidimensional Research, . https://scholar. google. com/citations?view_op=view_citation&hl=en&user=XdwAZK0AAAAJ&citation_for_view=XdwAZK0AAAAJ:2osOgNQ5qMEC

Anarbaev O. R. , (2020) ИНГЛИЗ ТИЛИДА НЕОЛОГИЗМЛАР ҲОСИЛ БЎЛИШИДА ҚЎШМА СЎЗЛАР САМАРАДОРЛИГИГА ДОИР, Международный Журнал Искусство Слова.

Anarbaev O. R. , (2020) Linguistic features of compound words in english and Uzbek languages, European Journal of Molecular and Clinical Medicine.

https://scholar. google. com/citations?view_op=view_citation&hl=en&user=XdwAZK0AAAAJ&citation_for_view=XdwAZK0AAAAJ:u5HHmVD_uO8C

Anarbaev O. R. , (2023) METHODS AND PROBLEMS OF TRANSLATING ENGLISH NEWSPAPER TEXTS INTO UZBEK Finland International Scientific Journal of Education, Social Science & Humanities, /2/20 https://scholar. google. com/citations?view_op=view_citation&hl=en&user=XdwAZK0AAAAJ&citation_for_view=XdwAZK0AAAAJ:UeHWp8X0CEIC

Anarbaev O. R. , (2022) Specific features of the publicistic style in English ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal, /12/5 https://scholar. google. com/citations?view_op=view_citation&hl=en&user=XdwAZK0AAAAJ&citation_for_view=XdwAZK0AAAAJ:qjMakFHDy7sC

NUTQIY AKTLAR NAZARIYASI VA MAVJUD MUAMMOLAR

Mastona GOZIYEVA

Annotasiya

Mazkurmaqolada pragmalingvistikaning markaziy masalalaridan biri hisoblangan nutqiy akt nazariyasi va uning xorijiytillarnio`rganishda suhbat tuzilishi, suhbatniboshqarish, nutqnitashkilqilishvadiskurs shakllarinitanlashkabitildanfoydalanishningsosiolingvistik jihatlarihamdabuboradag`arbhamda mahalliy olimlarningfikrlarito`g`risidaso`z boradi. Nutqiyaktjamiyata'zolari tomonidanqabulqilinib, nutqxulqi qoidalarigamuvofiqtarzdaamalga oshiriladigan, muayyan maqsadga yo`naltirilgan nutqiy harakat hisoblanadi. Kommunikativ aloqaning nutqiy harakatni anglatuvchi verbal ifodali birligi nutqiy akt sanaladi. Nutqiy aktda xabar, so`roq, buyruq, izoh berish, kechirim so`rash, tashakkur bildirish, tabrik ifodalash kabi turli nutqiy harakatlar amalga oshiriladi. Nutqiy aktning shakllanishida verbal birliklar bilan birga ishtirok etuvchi noverbal vositalar muloqotning èrdamchi vositalari sanaladi. Ma'lumki, nutqiy akt muayyan jamiyatda qabul qilingan nutq xatti-harakati tamoyillari va qoidalariga muvofiq amalga oshiriladigan pragmatikvaziyat doirasida ko`rib chiqiladigan normativ ijtimoiy-nutq xatti-harakatningmaqsadli birligi hisoblanib, uningasosiy xususiyatlari: niyat (maqsad), maqsadga muvofiqlik va an'anaviylik doimso`zlovchini yuzi bilan bog`liq. Nutqiy akt ketma-ketligi ma'lum birmuloqot matniniyaratadi. Nutqiy aktlar nazariyasi doirasida qabul qilingan vaziyatlardan biri shundan iboratki, nutqiy muloqotning eng kichik birligi sifatida lisoniy birlik yoki nutqiy tuzilma emas, balki hukm, tasdiq, buyruq, tasvirlash, ta'kid, kechirim so`rash, tashakkur, taklif va tabriklash kabi ma'lum nutqiy harakatlardan biri voqelangan nutqiy akt tan olingan.

Kalit so`zlar

nutqiy aktlar, adresat, adresant , diskurs, nutqiy etiket.

THEORY OF SPEECH ACTS AND EXISTING PROBLEMS

Mastona GOZIEVA

Annotation (Abstract)

This article will talk about the theory of speech acts, which is considered one of the central issues of pragmalinguistics, and its sociolinguistic aspects of language use, such as conversation structure in the study of foreign languages, conversation management, speech organization and selection of discourse forms, as well as the opinions of western and domestic scientists in this regard. A speech act is a speech act that is adopted by members of society and carried out in accordance with the rules of speech behavior, aimed at a specific purpose. The verbal expressive unit of communicative communication, which means a speech action, is considered a speech act. In a speech act, an apology, greeting, request, complaint, invitation, compliment, or refusal various speech actions are performed. In the formation of the speech act, the nonverbal means involved along with verbal units are counted as the associate means of communication. It is known that the speech act is considered the target unit of normative socio-speech behavior, which is considered within the framework of the pragmatic situation, which is carried out in accordance with the principles and rules of speech behavior adopted in a particular society, the main features of which: intention (purpose), purposefulness and tradition are always associated with the face of the speaker. The sequence of the speech act creates a certain text of communication. One of the situations adopted within the framework of the theory of speech acts is that as the smallest unit of speech communication, not a linguistic unit or a speech structure, but one of the specific speech acts, such as judgment, affirmation, command, description, interpretation, apology, thanks, invitation and congratulations, is recognized as an actual speech act.

Key words

speech acts , addressee, discourse, speech ethics.

Kirish

Nutqiyakt tushunchasioldingi davrlarda ham Vilgelm fon Humbold, Sharl Balli, Karl Lyudvig Byuler, Emíl Benvenist, Mixail Mixaylovich Baxtinkabiolimlarningta'limotlaridamavjudbo`lgan, ammo nutqiyakt nazariyasi to`liq bir ta'limot sifatida ingliz mantiqshunosi J. Ostin, amerikalik psixolog Djona Rodjersa Syorlya va boshqalarning ishlarida shakllandi. Shahriyor Safarovning fikricha, "nutqiy akt so`zlovchining ma'lum muhitda, aniq maqsadda tinglovchiga lisoniy murojaatidir", "nutqiy akt – ma'lum bir gapning aniq muloqot muhitida talaffuz etilishidir", "nutqiy akt – muloqot uchun «qurilish materiali»dir, u kommunikativ jaraèn mantiqiy davomliligini aks ettirmaydi [1]. Tilshunoslikda nutqiy akt muammosining yuzaga kelishi, o`rganilishi avstraliyalik filosof Lyudvig Vitgenshteynning lisoniy faoliyat masalasiga oid falsafiy qarashlari bilan bog`liq. U nutq inson faoliyatining tarkibiy qismi , til esa ma'lum vazifani bajarishga yo`naltirilgan vosita, qurol sifatida gavdalantirilgan vosita degan fikrni olg`a suradi[2]. Nutqiy akt yuzasidan olimlar fikr va mulohazalarini o`rganar ekanmiz, ushbu tushunchaning rang– barangligiga guvoh bo`ldik. Nutqiy akt nazariyasi ilk bor ingliz filosofiDjon Lengsho Ostin tomonidan ilgari surildi. U asosiy e'tiborini nutqiy akt nazariyasini ishlab chiqishga, xususan, nutqiy aktni shakllantiruvchi performativ fe'llar tahliliga hamda nutqiy akt turlarini tasniflash masalasiga qaratdi. Uning ta'kidiga ko`ra "biror bir gapni talaffuz qilish-bu ma'lum bir faoliyat olib borishdir"[3]. Djon Lengsho Ostinning o`limidan so`ng nashr etilgan «How to do things with words» kitobida olimning bu masalaga oid qarashlari jamlandi. Ruminiyalik tilshunos olim Shoshana Blum Kulka suhbatdoshlarni muloqotga kirishi, xaqli ravishda ularning bir –biriga lisoniy faoliyat orqali ta'sir ko`rsatish deb ta'kidladi. U A Cross-Cultural Study of Speech Act Realization Patterns (CCSARP)nomli loyihasida nutqiy aktlarni iltimos hamda uzr so`rashturlarini 8 ta tilda qiyoslab chiqdi[4].

ADABIYOTLAR TAHLILI

Nutqiy akt tilning uch jihatidan biri psixologik "nutqni tashkil etish" va "til tizimi" "til materiali", jumladan, gapirish va tushunishning alohida aktlari yig`indisi. "N. A"konsepsiyasidan bunday foydalanish Lev Vladímirovich Shérba hamda 1920-30-yillarda ijod qilgan olimlar ishlarida uchraydi[5]. N. A. tushunchasi umumiy chet tilini o`qitish metodikasi bilan bog`liq bo`lib , chet tillarida N. A. turlarini tushunish demakdir. (gapirish, tinglash, o`qish va yozish). N. Adan foydalanishni Lev Semyonovich Vgótskiy birinchilardan bo`lib fanga olib kirdi[6]. Nutqiy akt-nutqiy faoliyatning namoyon bo`lishidir. Nemis tilshunosi Karl Lyudvig Byuler nutq aktining uchta tarkibiy qismini ajratib oldi:" axborot

uzatuvchi", "axborot qabul qiluvchi", " ob'ektlar va vaziyatlar " va ularni tilning muayyan funksiyalari bilan bog`ladi. K. Byuler nutq aktning uchta tarkibiy qismini ajratib oldi:" yuboruvchi", " qabul qiluvchi", " ob'ektlar va vaziyatlar " va ularni tilning muayyan funksiyalari bilan bog`ladi[7]. Román Ósipovich Yakobsón esa ifodalar (emotiv, "adresantga qaratilgan"), murojaatlar (konativ, adresatga qaratilgan) va uning namoyishi (muloqot mazmuni yoki kontekst, voqelik haqidagi xabar)modelini ishlab chiqdi [8]. Roman Osipovich YakobsonKarl Lyudvig Byuler ajratib olgan nutq akt komponentlari tarkibiy qismiga yana uchta : aloqa , til kodi, xabar kabilarni qo`shdi va ularni komponentlar vazifalariga mos tarzda (fatik yoki aloqa o`rnatuvchi; metatil nutqni amalga oshirishda nutq predmetining til kodiga ega bo`lishi; va poetik)deb nomladi. "axborot yuboruvchi" , "axborotni qabul qiluvchi", "predmet va vaziyat" atamalariga Yakobson Byulerdan farqli ravishda"adresant" , "adresat" va "kontekst"deb ta'rif berdi. Niderland tilshunosi Tyon Adrianus van Deyk nutqiy aktlar nazariyasini pragmalingvistikaning ajralmas qismi, deb ta'riflaydi [9].

Nutqiy aktlarga g`arb olimlarining ta'riflar

Maykl Aleksandr Kirkvud Xallidey[10]tilning "semantik k u	tilning "semantik kuchi"ni hosil
u	
	nutqiy tuzilmadan kattaroq hajmda bo'la olgani kabi, undan kichikroq ya'ni u lisoniy birlikning tashkil
	o'zida verbal va noverbal

Turli xil lingvistik tushunchalar orqali ajralib turadigan nutq aktining asosiy xususiyatlari haqida mahalliy olimlarimizning fikr mulohazalarini keltirib o`tamiz:

M. Sabirova, gazeta matnlarida nutqiy ta'sir ko`rsatishning eng faol va samarali usuli bu — savol aktidir deb ta'kidlaydi va matbuot matnlarida nutqiy aktlarning ifodalanishidagi o`ziga xoslik matnda nutq egasi muayyan kommunikativ niyatini turli pragmatik maqsadlarga yo`naltirishi xaqida o`z fikr mulohazalarini keltirib o`tadi [14].

V. Xolmatova nutqiy aktlar mazmunini voqelantiruvchi vositalarning ilmiy nazariy tahlili yuzasidan muloqot vaziyatida yuzaga kelayotgan talablarni qondirish amaliyoti nutqiy aktlarni alohida ta'kid, qat'iyat bilan bajarishi, shuningdek, ta'kidsiz va neytral (betaraf) nutqiy aktlar ham hosil bo`lishi kuzatilishini o`z ilmiy ishida tadqiq qilgan[15]. D. Abduazizovaga ko`rahis-tuyg`ular nutqiy aktning rivojlanishi, muvaffaqiyati yoki muvaffaqiyatsizligiga va har bir muloqot ishtirokchisining emosional holatini ifodalashga ta'siri hamda imo-ishoralar kommunikantning temperamentida, hissiy holati va suhbatdoshiga munosabatida kuzatiladigan milliy, hududiy va ijtimoiy xususiyatlarni ifodalaydi[16]. M. Hakimov nutqiy aktda quyidagi komponentlar ishtirok etishini qayd etgan: so`zlovchi, tinglovchi, nutq ob'ekti – faktik material hamda nutqiy vaziyat [17].

Nazarimizda, nutqiy aktning amal qilishi uchun zarur bo`lgan komponentlar qatoriga nutq ishtirokchilarining umumiy til bilimi va til ko`nikmasini ham kiritish lozim. Nutqiy aktning kommunikativ maqsadga bo`ysundirilishi, voqelanishida muhim o`rin tutuvchi ijtimoiy muhit, muloqot vaziyati, nutq egalarining til ko`nikmasi kabilar pragmalingvistikaning tadqiq ob'ektlari hisoblanadi. Tilshunoslikda nutqiy aktni bayon etishning bevosita va bilvosita turlari ham farqlanadi. Nutqiy aktni uni ifodalashga xoslanmagan sintaktik struktura orqali bilvosita bayon etishda ikki xil holat kuzatiladi: a) sintaktik strukturaning birlamchi ma'nosi saqlanib qoladi, unga qo`shimcha sintaktik ma'no yuklanadi; b) sintaktik strukturaning birlamchi ma'nosi butkul yo`qoladi, uning o`rnini o`zga sintaktik ma'no egallaydi. Nutq harakati-bu muloqot uchun xizmat qiluvchi so`z. Biz uzr so`rashda, tabrik, so`rov, shikoyat, taklif, iltifot yoki rad etganimizda nutq aktlarini bajaramiz. Nutqiy akt uzr so`rashda birgina"Uzr", yoki"Meni kechiring tug`ilgan kuningizni unutib qo`yibman , xayolimdan ko`tarilibti" kabi bir nechta so`zdan iborat bo`lishi mumkin. Biz har kuni eshitadigan va foydalanadigan nutqiy aktlarga quyida misollar keltiramiz:

	I’ve already been waiting three weeks
	"We’re having some people over Saturday evening and wanted to know if you’d like to join us. "
	I’d love to see that movie with you but this Friday just isn’t going to work. "

Nutq aktlarni o`rganilayotgan ikkinchi tilda namoyon etish birmuncha murakkab, buning birdan bir sababi esa talabalarning o`zlari o`rganayotgan ikkinchitilidagi frazeologik birliklarni va ularni ifodalanishini hamda o`zlari o`rganayotgan mamlakatning madaniy me’yorlardan xabardor bo`lmasliklari yoki ona tili qoidalari va konvensiyalarini ikkinchi tilgato`g`ridan to`g`ri tarjima qilishya’ni unversal qoidalar orqali ifoda etishlaridir. Til o`rganuvchilar uchun tabiiy tendensiyaga aylangan eng muhim jihat bu ularningo`rganayotgan chet tilini o`z ona tilidaifoda qilishdir, ya’ni to`g`ridan to`g`ri gaplarni tarjima qilish, bunday yondashuv asosida ikkinchi tilda gapirish muloqotchilar o`rtasida ba’zi tushunmovchiliklarga sabab bo`ladi, shunday ekan til o`rganuvchilar o`zga millat tilida muloqotga kirishar ekanlar , avvalo o`z ona tillarida nima demoqchi yoki qilmoqchi ekanliklari yoki ular tanlagan nutqiy aktlar ona tilidan ikkinchi tilga o`tkazish qanchalik maqsadga muvofiq ekanligini yaxshi anglab etishlari lozim. Ingliz tilida ayni ma’noga egaba’zi nutqiy aktlar ikkinchi tilga tarjima qilinganidako`zlangan ma’noni bermasligimumkin. Masalan, quyida inglizzabon so`zlovchi tomonidan aytilgan fikr xitoylik tinglovchi tomonidan noto`g`ri talqin qilingan:

Sarah: "I couldn't agree with you more. " (Сара: Сизни фикрингизга ортиқ қўшилаолмайман.)

Cheng: "Hmmm…. " (Thinking: "She couldn't agree with me? I thought she liked my idea!")

Cheng:Xmmm. . . (O`ylayapti: U meni fikrimga boshqa qo`shilolmaydi? Men unga meni g`oyamyoqdi deb o`ylagan edim.) Cheng bilan suhbat mobaynida Sara amerikaliklarga xos tarzda uni ma'qullagani, suhbat oxirida esa rad etishi bilan yakun topishi xitoylik suhbatdoshda tushunmovchilik uyg`otdi , muloqot muvaffaqiyatsiz yakun topdi.

Tadqiqotlar shuni ko`rsatdiki, nutq aktlari instruksiyasiga asoslangan o`quv mashg`ulotlari talabalarga o`z nutq aktlarini ifoda etishlarini yaxshilashga va til sohiblari bilan o`zaro muloqotga kirishganda kerakli nutqiy aktdan foydalana olishi yoki suhbatdoshi ifodalagan nutqiy aktni tushinishiga yordam beradi. Nutq harakatlari ba'zi ikkinchi til o`rgatuvchi o`quv mashg`ulotlarida talabalarga o`qitilgan bo`lishiga qaramasdan ko`pgina o`quv materiallari, darsliklar mualliflarning ichki intiusiyasi asosida yozilgan. Demak inglizzabon til sohibi ma'lum e'tiqodlar asosida o`z ichki sezgilari orqali o`z tillarida qanday o`zaro muloqot qilishni biladilar shunday ekan til o`rganuvchilarga ham ingliz tilini ijtimoiy o`rni tushuntirib berilishi lozim. Biroq, bu odatiy intiutiv yondashuvlar to`g`ri bo`lib chiqmasligi ; aslida, til sohibining intiusiyasi ba'zan ishonchsiz ham bo`lishi mumkin. Masalan, darslik muallifi biror o`spirin va uning do`stiniaeroportdagi salomlashuv suhbatini o`z darsligida misol tariqasida keltiradi, suhbat taxminan ushbu ko`rinishda beriladi:"Hello , Mark. How was flight? I see you got a new T-shirt ", aslida esa til sohiblari tomonidan " Hey , men-what's happening? Ilike you T-shirt. It 's awesome " tarzida ifoda etilishi darslik mualliflari tomonidan taqdim etilmaydi. Ko`pincha tildan ongsiz holda foydalaniladi va biror chet tilida muloqot qiluvchilardan"mana shunday aytilsa yaxshi bo`ladi" deb tushuntirib berishlarigaba'zan ehtiyoj seziladi , biroq aminmizki, insonlar bilan o`zaro muloqotga kirishishda aniqlik, tushunarlilik yoki ob'ektiv tasvir qanday ekanligi noma'lumligicha qolaveradi. Masalan ESL (English as a second language) mo`ljallanganaksariyat darsliklarda maqtov nutqiy aktlarini o`ziga xos kamtarlik va minnatdorchilik tarzida qabul qilishlari misol tariqasida keltiriladi :

A: What a beautiful dress!(A: Qanday ajoyib libos!)

B: Thank you. I'm glad you like it. (B: Rahmat. Sizga yoqqanidan xursandman.)

Vaholanki, xaqiqiy hayotdabiror inson bizni maqtasa javobimiz quyidagicha bo`lishi ham mumkin:

A: *That's a cute dress you're wearing*. (A: Egningizdagi libos juda xushbichim ekan.)

B: *Really? This old rag? I got it at the Salvation Army for $2. 00!*(B: Nahotki, rost gapiryapsizmi? Rosdan shueski matoh xaqida aytyapsizmi? Men uni *Salvation Army*dan (Xalqaro xristian mehr-muruvvat tashkiloti) bor yo'g'i $2ga sotib olganman!).

Or(yoki quyidagicha bo`lishi mumkin)

B: *You're the third person today who's complimented me on it. I must have done something right!*! (Bugun siz 3-insonsiz meni shu libosimni kiyib olganim uchun maqtayotgan. Nimanidir to`g`ri qilganga o`xshayman!

Xulosa o`rnida aytolamizki, til sohiblari ESL darsliklarida taklif etilayotgan grammatik jihatdan to`g`ri lekin xaqiqiy til terminlarining autentikbo`lmagan, til egalari bilantabiiy o`zaro muloqotga kirishishlari uchun misol tarzida keltirilgan iltifot , uzr so`rash maqtovlarni faqatgina taxminan uchdan biriniqabul qilishgan. Bu esa, nutqiy aktlarni talabalarga o`rgatish bugungi kunning dolzarb mavzularidan biri ekanligini ko`rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO`YXATI:

Safarov Sh. Pragmalingvistika. –T. : O`zbekiston, 2008. -286s.

Wittgenstein L. Philosophical investigations. Oxford, 1963

Ostin Dj . Kak sovershat deystviya pri pomoshi slov / / Izbrannoe. Perevod s angl. Makeevoy L. B. , Rudneva V. P. — M. : Ideya Press, Dom intellektualnoy knigi, 1989. — S. 13-136.

Blum-Kulka, S. , House, J. , & Kasper, G. (1989). Cross-cultural pragmatics: Requests and apologies. Norwood, NJ: Ablex Publishing Corporation.

Sherba, JT. B . O troyakom aspekte yazkovx yavleniy i ob eksperimente v yazkoznanii Tekst. / JT. B Sherba // Izvestiya Akademii nauk SSSR, Seriya VII, Otdelenie obshestvennx nauk. M. , 1931. - S. 24-39.

Vgotskiy, L. S. Vskazvanie kak ob'ekt lingvisticheskoy semantiki i teorii kommunikasii. // Tez. dokl. respubl. nauchn. konf. Ch. 1-2. Omsk, 1992.

Byuler K. Teoriya yazika (izvlechenie) // Istoriya yazkoznaniya XIX i XX vekov v ocherkax i izvlecheniyax. M. , 1960, ch. 2. - S. 21-37.

Yakobson R. Razrabotka selevoy modeli yazka v evropeyskoy lingvistike v period mejdu dvumya voynami. — «Novoe v lingvistike», vp. ИВ. M. , 1964, s. 374

Deyk, van T. A. Vopros pragmatiki teksta // Novoe v zarubejnoy lingvistike. M. : Progress, 1978. - Vp. 8: Lingvistika teksta. - S. 259-336.

Maykl Aleksandr Kirkvud Xallidey2002. Lingvisticheskie issledovaniya teksta i diskursa v Гоогле Knigi, izd. Djonatan Vebster, Continuum International Publishing.

Habermas J. Theorie des kommunikativen Handeln. B. I. Handlungsrationalität und gesellschaftliche Rationalisierung — Frankfurt: Suhrkamp Verlag, 1981.

Morgan J. L. Two types of covention in indirect speech acts // Syntax and Semantics. Vol. 9: Pragmatics / Eds. by Cole P. N. Y. , 1978. - P. 261 - 280.

R. Wright“Meaning and conversational implicature” Talladega College p363

Sabirova M. ”Gazeta matnlarida nutqiy aktlarning ifodalanish usullari” Scientific-methodological electronic journal “Foreign Languages in Uzbekistan”, 2020, No 3 (32), 42-51 https://journal. fledu. uz ISSN: 2181-8215 (online).

Xolmatova V “Kommunikativ tilshunoslikda nutqiy tuzilmalar pragmatik mazmuni va modal birliklarning o`rni” Internauka: elektron. nauchn. jurn. 2021. № 18(194). URL: https://internauka. org/journal/science/internauka/194 (data obrasheniya: 26. 02. 2023).

Abduazizova D. A. Social relationships in paralinguistics / Kulturologiya, iskusstvovedenie i filologiya: sovremenne vzglyad i nauchne issledovaniya: sb. st. po materialam xB Mejdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferensii «Kulturologiya, iskusstvovedenie i filologiya: sovremenne vzglyad i nauchne issledovaniya». – № 9(13). – M. , Izd. «Internauka», 2018. – S. 93-98.

Hakimov M. O`zbek tilida matnning pragmatik talqini: Filol. fan. d-ri . . . dis. – Toshkent, 2001. – B. 94

AMERIKA YOZUVCHISI REY BREDBERINING “MUZ VA OLOV” HIKOYASIDA QAHRAMON RUHIYATI TASVIRI

dotsent, Ulug‘bek KO‘CHIMOV

Annotatsiya

Mazkur ilmiy maqolada quyidagi masalalar tahlil etilgan: Xorijiy fantastlar orasidan mamlakatimizda Rey Bredberi eng taniqlilaridan biri. Rey Bredberi fantastik asarlarida qahramon ruhiyatining o‘ziga xos xususiyatlari, ijodkorlarning qahramon ruhiyatini ochib berish mahorati va umuminsoniy muammolarning badiiy asardagi talqiniilmiy jihatdan tahlil etilgan. Maqolada Amerika yozuvchisi Rey Bredberining “Muz va olov” hikoyasida qahramon ruhiyatini ochishda muallif nutqi, peyzaj, monolog, diolog, tush ko‘rish va nutqning boshqa ko‘rinishlaridan foydalanishda o‘ziga xos individual tomonlari ochib berilgan. Rey Bredberi “Muz va olov” hikoyasida Sim va Kayon o‘rtasida yuzaga kelgan ziddiyat orqali o‘zining ham o‘zgalarning ham qadr-qimmatini bilmaydigan Kayon obrazining ma’naviy dunyosi, ruhiy olamini ko‘rsatishga muvaffaq bo‘lgan. Yozuvchi nutqida berilgan tabiat kuchlari tasviri esa kishilar o‘rtasidagi g‘oyaviy kurash psixologiyasini ochishga xizmat qilgan. Hikoyada “inson tabiat yetkazadigan ozor oldida ojizdir” degan muallif g‘oyasi o‘z isbotini topmaydi. Shuningdek, muallif asar syujeti, peyzaj, portretdan tashqari asar qahramonlarining nutqi orqali ham hikoyada ko‘tarilayotgan masala – xalq o‘z ijtimoiy ahvolini yaxshilashi uchun harakat qilishi, harakatda yashashi lozim, degan fikrni ochishga muvaffaq bo‘lgan. Faqat bunga bosqinchilik emas, halol yo‘l bilan erishish lozimligi asar konsepsiyasini tashkil etgan. Rey Bredberi urush olovini yoquvchilarni qoralaydi. U Sim fantastik obrazi orqali ijtimoiy va shaxslararo urushlarga qarshi ekanligini bildiradi. “Muz va olov” hikoyasidan ham muallifning asl maqsadi, asosiy konsepsiyasi inson qancha umr ko‘rishidan qat’i nazar urush olovini yoqmasdan yashashi lozimligini uqtirishga erishadi.

Rey Bredberi ma’naviy qadriyatlar, fantaziya va erkin ijod vakili sifatida insonning ichki dunyosini, qarashlarini, tasavvurlarini eng oliy qadriyat deb biladi. Insonlarning boshqalar dardiga hamdard bo‘lish,

jonkuyarlik hissini yozuvchi birinchi o‘ringa qo‘yadi. Yozuvchi insonni ruhan poklash, qalban ulg‘ayishga chorlash, odamning ichki dunyosi, irodasini baquvvat, iymon-e’tiqodini butun qilish, vijdonini uyg‘otish leytmotivi asosida qahramonlarning ichki kechinmalarini badiiy psixolozim aspektlaridan foydalangan holda tasvirlaydi. Yozuvchining bu konsepsiyasi ushbu maqolada ilmiy jihatdan tahlil qilib beriladi.

Kalit so‘zlar

fantastika, ruhiyat, pisixologizm, obraz, badiiy fantaziya, monolog, diolog, tush ko‘rish, fan va texnika, badiiy olam, kelajak, bashorat, nutq shakllari, psixologik holat.

THE IMAGE OF THE INNER WORLD OF THE HERO IN THE STORY OF THE AMERICAN WRITER RAY BRADBURY "FROST AND FIRE"

associate professor, Ulugbek KUCHIMOV

Annotation

in this scientific article, the following issues are analyzed: among foreign fiction, Ray Bradbury is one of the most famous foreign science fiction writers in our country. In Ray Bradbury's fiction works, the peculiarities of the hero's psyche, the ability of the creators to reveal the inner world of the hero and the interpretation of universal problems in fiction are scientifically analyzed. The article reveals the individual aspects of the author's speech, landscape, monologue, diologue, dreaming and using other manifestations of speech in the showing of the hero's inner world in the story "Frost and fire" by the American writer Ray Bradbury. Ray Bradbury in the story "Frost and Fire" was able to show the spiritual world, the inner world of the image of Chion, who knows no value to himself or others, through the conflict that arose between Sim and Chion. And the image of the forces of nature, given in the writer's speech, served to show the psychology of ideological struggle between people. In the story, the author's idea of "man is helpless before the pain that nature conveys" does not find its confirmation. Additionally, the author managed to open the idea that the plot of the work, in addition to the landscape, portrait, is the issue raised in the story even through the speech of the heroes of the work – that the people should act, live in motion so that they can improve their social status. Only the fact that this should be achieved in an honest way, not an invasion, formed the concept of the work. Ray Bradbury condemns the warmongers. He expresses his opposition to social and interpersonal wars through his fictional character Sim. Even from the story "Frostand fire", the original goal of the author, the basic concept of which is able to explain the fact that a person must live without burning the fire of war, no matter how long he lives.

R. Bradbury, as a representative of spiritual values, fantasy and free creativity, considers the inner world of a person, his views and imagination as the highest value. The writer puts people's empathy for the

pain of others and care in the first place. The writer depicts the inner experiences of the characters, using aspects of artistic psychologism, based on the leitmotiv of a person's vocation to spiritual purification, spiritual growth, inner peace of a person, making his will strong, faith whole, awakening conscience. This concept of the writer will be scientifically analyzed in this article.

Keywords

fiction, psyche, pisichologism, image, artistic fantasy, monologue, diologist, dreaming, science and technology, artistic world, future, prophecy, forms of speech, psychological state.

Kirish

Jahon adabiyotshunosligida ruhiyat muammosini tadqiq etish, qahramon his-tuyg‘ularining butun murakkabligi, ziddiyati, ko‘zga ko‘rinmas, sirli jihatlarini badiiy talqin etish jihatidan doimiy e’tiborni tortib kelmoqda. XX asrda psixoanalitik ta’limotning asosini tashkil etuvchi ong osti qatlamlarining chigal va cheksiz kengliklari, adabiy-poetikxususiyatlari, fantastik adabiyot taraqqiyotining ilk bosqichiga xos jihatlar, ijtimoiy, falsafiy, maishiy fantastika yo‘nalishlari takomili, antiutopiya, apakaliptika, postakaliptika, stimpank, turborealizm, post-kiberpank, alternativ fantastika kabi yo‘nalishlarining yuzaga kelishi singari muammolarni yoritish muhim ahamiyat kasb etadi.

Dunyo adabiyotshunosligida psixologizm hodisasiniilmiy-nazariymuammosifatidatadqiq qilish borasida shuni ta’kidlashlozimki, badiiy adabiyot markazida inson obrazi turar ekan, uning ruhiy olamini kashf etish, ichkiolamidakechuvchitizginsizevrilishlarni tasvirlash, yozuvchining badiiy fantaziya imkoniyatlarini o‘rganish bo‘yicha izlanishlar olib borilmoqda. Jumladan, fantastik asarlarda psixologizm ko‘rinishlari, ularning qahramon xarakterini ochib berishdagi badiiy vazifalari, badiiy obrazda yozuvchining ruhiy olami, ma’naviy dunyoqarashi, go‘zallikni his qilishi, olam va odam haqidagi falsafiy qarashlari ham o‘z ifodasini topishi bilan bog‘liq muammolar yuzasidan ilmiy asoslangan konsepsiyalarni ishlab chiqishga alohida diqqat qaratilmoqda. Biz mazkur maqolada Amerika fantast yozuvchisi Rey Bredberining “Muz va olov” hikoyasida qahramon ruhiyatini ochishda muallif nutqi, peyzaj, monolog, diolog, tush ko‘rish va nutqning boshqa ko‘rinishlaridan foydalanishda o‘ziga xos individual tomonlarini ochib berishni maqsad qildik.

Metodologiya

Jahon adabiyotida, shu jumladan, o‘zbek adabiyotida ham badiiy psixologizm muammosi atroflicha o‘rganilgan. Badiiy psixologizm – “badiiy asarda to‘laqonli inson obrazini yaratishning muhim vositalaridan biri; personaj ruhiyatining ochib berilishi, xatti-harakatlari va gap-so‘zlarining psixologik jihatdan asoslanishi, shu maqsadlarga xizmat qiluvchi usul va vositalarning jami” (Quronov, D, Mamajonov, Z, Sheraliyeva, M, 2013, T. b. 48.). Mavzu o‘rganilishining asosiy mohiyati botiniy olamni tadqiq etishga bo‘lgan ehtiyojdir. Ayniqsa so‘nggi yillarda botiniy olamning murakkabligi, ruhiy holatning tez-tez almashib turishi falsafa, psixologiya, adabiyotshunoslik fanlarining tadqiq ob’yektiga aylandi.

O. B. Zolotuxina “. . . ushbu muammo bo‘yicha amalga oshirilgan ilmiy ishlar hajmining ko‘pligi va uning har tomonlama (nazariy, tarixiy-adabiy, tahliliy jihatdan) o‘rganilganligiga qaramasdan, hozirgi kunda: 1) badiiy psixologizm fenomeni, uning tarkibiy qismi va asar tizimidagi o‘rni haqida to‘liq tasavvurning; 2) terminologik aniqlik; 3) metodologiya va tahliliy vositalarning yo‘qligini ta’kidlagan” ”(Zolotuxina, O. 2009, G. 180).

Istalgan janrdagi badiiy asarda yozuvchi o‘z qahramonlarining tuyg‘u, iztiroblari, ichki kechinmalarini tasvirlash orqali uni kitobxoniga tanishtiradi. Ba’zi tadqiqotchilar psixologizmni inson ichki dunyosini kashf etuvchi usul deb hisoblashmaydi. Shu bois, qahramonruhiy olamining tadqiqida psixologizm usul emas, balki badiiy adabiyotda ruhiyatning o‘ziga xos tasviri deb qabul qilinadi (Zamyatin, Ye. Strijeva, A. M. 1988. 136–139). Yozuvchi qahramoni ichki olamini tasvirlashida, uning qalbini nechog‘lik chuqur anglata olganiga qarab baholanadi. Psixologik tahlilni xarakterlarni tasvirlashning ichki (monolog, xotira, assosiasialar va tasavvur obrazlari) va tashqi (mimika va psixikaga doir boshqa tashqi ko‘rinish holatlarining hissiy o‘ziga xosligini namoyon qilish) formalariga ajratish mumkin. Tahlil jarayonida biografik, psixologik, struktural tahlil usullaridan foydalanilgan.

Adabiyotlar sharhi

Jahon adabiyotshunosligida, xususan, “Adabiyotshunoslik lug‘ati”(Quronov, D, Mamajonov, Z, Sheraliyeva, M, T. 2013, 48.). “Psixologizm v literature: posobiye po speskursu dlya stud”(Zolotuxina, O. M. 2009, 180). , “Psixologiya tvorchestva” (Zamyatin, Ye. Publ. A. N. Strijeva i literaturnaya ucheba. M. , 1988, 136–139). , . “Xudoyberdi To‘xtaboyev romanlarida badiiy psixologizm” (Tulabayeva, R. T, 2019, 17.). , “Ruhiyat rassomi”(Shodiyev, N. T. 1977, 30.). , “Psixologicheskiy analiz v

literaturnom tvorchestve"(Straxov, I. V. M. 1976, 84 s. https//www. lites. ru). , "Short Stories. Dark Carnival" (Bradbury, R. 1947, 273/ http://www. shortstoryguide. com/ray–bradbury–short–stories/). . , . "Muz va olov" (Bredberi, R. 2000, 167). , "Fantasy genre and its scientific interpretation in George RR Martin's saga" a song of Ice and fire"(ND A'Zamkulovich, KG Iskandarovna 2020, elibrary. ru). , "Theoretical and Poetic Peculiarities of The Chronotope In the Novel "The Place of The Skull" By Ch. Aitmatov" (Turaeva, B. 2021, T. 84-103). Psixologizm va psixologik tahlil muammolari uzoq vaqtlardan beri adabiyotshunoslar diqqatini o'ziga jalb etib keladi. O'zbek adabiyotshunosligida psixologizmga bag'ishlangan ilk tadqiqot o'tgan asrning 40-yillar oxirida yaratilgan bo'lsa-da, 70-yillarga kelib mazkur muammoga bag'ishlangan dastlabki maxsus tadqiqotlar amalga oshirildi. XX asrning 90-yillaridan boshlab, fantastik asarlarni turli rakursda ilmiy o'rganish ishlari o'zbek olimlarida katta qiziqish uyg'ota boshladi. Shu o'rganishlarning mantiqiy davomi sifatida biz, Rey Bredberining "Muz va olov" hikoyasini maqola ob'yekti, qahramon ruhiyati masalasini maqola predmeti etib tanladik.

Natijalar

Psixologizm bevosita muallif mulohazasi yoki qahramonlarning o'z-o'zini tahlil qilishi shaklida va yoki bilvosita qahramonlar mimikasi, xatti-harakatini ko'rsatish shaklida amalga oshiriladi (Tulabayeva, R. T. 2019, 17). Ayni bir xil psixologik holatni turli xil ko'rinishda tasvirlash mumkin: a) bevosita – yozuvchi qahramon qalbiga, ongiga, shuuriga kirib boradi. Bunda muallif qahramonning og'zaki, yozma yoki ichki nutqi – monologidan, tushidan foydalanishi mumkin; b) bilvosita – muallif qahramoning ichki olamini berishda tashqi omillar: imo-ishora, xatti-harakat, ma'noli imo-ishora kabilardan ham foydalanadi.

Odatda ichki holat birinchi yoki uchinchi shaxs tilidan tasvirlanadi. Ichki holat birinchi shaxs nomidan ifodalangandaistig'for etishni eslatadi. Bu ayniqsa G'arbiy Yevropa adabiyotida sentimentalizm keng avj olgan davrga xos bo'lib, epistolyar janr, maktub, esdalik, tush va ichki monologlarda o'z aksini topgan. N. Shodiyev "Ruhiyat rassomi" risolasida "qalb dialektikasi"ning (N. G. Chernishevskiy bu terminni adabiy qahramon his va kechinmalarining paydo bo'lishi va rivojlanishi jarayoni, deb ta'riflaydi) asosiy poetik vositalari – ichki monolog, nutqiy xarakteristika, psixologik portret, hislarning tashqi ekspressiyasi, gallyusinatsiya, tush, psixologik timsollar va ularning turli xususiyatlarini tahlil qiladi"(Shodiyev, N. T. 1977, 30).

Uchinchi shaxs (roviy) nomidan tasvirlanganda kuzatish imkoniyuzaga keladi, ya'ni bir nechta qahramonning psixologik holatini

tasvirlash mumkin. Kitobxon tasvirlanayotgan ichki holatga o‘zi baho bera oladi ”(Straxov, I. V. M. 1976, 84). Garchand, uchinchi shaxs orqali qahramonni tasvirlash usuli jahon adabiyotida biroz keyin qo‘llanilgan, chunki bir shaxsning ichki dunyosini uchinchi shaxs tomonidan yoritilishi etiketga to‘g‘ri kelmaydi, degan aqida bo‘lgan.

Bundan tashqari, «ishora bilan cheklanish» (umolchaniye) usuli ham mavjud, ya’ni muallif qahramonning ichki holatini tasvir etmasdan, balki holatga ishora qiladi. O‘quvchi o‘zi umumlashma xulosa chiqarishiga to‘g‘ri keladi.

Qahramon olami yozuvchi tomonidan qay yo‘sinda tasvirlanmasin, ichki, tashqi, muhimi, badiiy psixologizm qahramonning botiniy olamini chuqurroq yoritishga yo‘naltirilgan bo‘ladi. Badiiy psixologizmni uch aspekt asosida tadqiq etiish mumkin: a) muallif psixologizmi, 2) qahramon psixologizmi, 3) kitobxon psixologizmi. Bu tasnif jahon adabiyoti miqyosida e’tirof etilgan. Boz ustiga, psixologik tasvirda psixologik analiz va o‘zini-o‘zi analiz qilishdan ham foydalaniladi.

Rey Bredberining romanlaridan tashqari qisqa hajmli hikoyalarida ham o‘tkir dramatik, ruhiy holatlar, asosan harakatlarga emas, balki qahramonlarning o‘y-kechinmalari, dialoglar, monologlar asosiga qurilgan. Mana shu jihatlari bilan R. Bredberi asarlari keyingi fantastlar uchun andoza va ibrat maktabi bo‘ldi. Uningqahramonlari jahon adabiyotida mavjud abadiy mavzular atrofida aylansa-da, asarlarida ham badiiy psixologizm aspektlarialohida ahamiyat kasb etadi.

Rey Bredberi betakror syujetlarni o‘ylab topishga usta, biroquning ijodi mundarijasida syujetsiz, metafora qabilidagi va ichida yashirin mazmunli yoki umumanhar qanday ma’nodan xoli hikoyalari ham bor. Hatto chiroyli, pishiq «bichilgan» asarlarida ham Rey Bredberi hikoyani eng qiziq nuqtasida uzib qo‘yib, tafsilotlarini tashlab ketishi, harakatlarni ehtiroslar junbushga kelgan paytga kechiktirishi mumkin. Voqealar rivojini muallif “kadr” ortidan turib boshqaradi. Vaziyat rivoji qaysi tarafga yo‘l olishi mumkinligini o‘zi ham bilmaydi, ammo Rey Bredberi hech qachon kitobxonga xulosa chiqarishga yordamlashmaydi, undamaydi. “Men kitobxonning ehtiroslarini junbushga keltirdim, hayajonga soldim, chuqur o‘yga toldirdim, kitob ustida uzoq o‘ylab, xayol surib, keyin qanday xulosa chiqarish o‘ziga havola” (Bredberi, R. https//www. lites. ru. 2023. 13. 54), – deb yozgan qaydlari ham fikrimiz isbotidir.

Rey Bredberi ijodida hikoyalar hajm jihatidan eng katta qismni tashkil etadi. Muallifning yirik janrga mansub asarlari, qissa hamda romanlari aynan shu shaklda oliy mahorat cho‘qqilariga erishdi. Yozuvchining

e'tirofiga ko'ra, u hayoti davomida 400 dan ortiq hikoya yaratdi. Ulardan ba'zilari nisbatan yirikroq asarlar uchun asos, eskizvazifasini o'tadi.

Rey Bredberining "Muz va olov" fantastik hikoyasida syujet ekspozisiyasi, peyzaj va boshqa vositalardan qahramonlar ruhiyatini ochib berishda keng foydalanilgan. Hikoya qahramoni "During the night, Sim was born. He lay wailing upon the cold cave stones. His blood beat through him a thousand pulses each minute. He grew, steadily" (Bredberi, R. http://www. shortstoryguide. com/ray–bradbury–short–stories/). "Sim tunda tug'ildi. U g'orning muzdek toshlari ustida g'ingshib yotardi. Jajjigina tanachasida qon zarb bilan bir daqiqada ming marta aylanardi. U odamlar ko'z o'ngida ulg'aya borardi" (Bredberi R. 2000, dekabr. 167). Bu o'rinda hikoya ekspozisiyasi sifatida muallifning asar qahramoni tug'ilishining tarixi bilan bog'liq tasvirini qabul qilish mumkin. Simning ota-bobolari bir necha ming yillar ilgari olimlarning xatosi tufayli, kemasi halokatga uchrab, shu "qarg'ish tekkan sayyora"ga kelib qolishgan. Sim bu zaminning besh minginchi avlodi hisoblanadi. Sim tavallud topgan joy quyoshning yonginasida joylashgan birinchi sayyora edi. Bu sayyorada kechasi chidab bo'lmas darajada sovuq, kunduzi kuydiradigan darajada issiq bo'ladi. Shu tufayli odamlar g'orda umr kechirishadi. Bu tasvir-tushuntirishlar muallifning Simga yuklatilgan vazifani bajarishi, yuzaga kelgan to'siqlarni yengishi, hikoya qahramoni xarakteriga xos chizgilarni psixologik jihatdan asoslash bilan bog'liq.

Yozuvchi e'tiborni Simning tunda tug'ilgani, muzdek tosh ustida g'ingshib yotganiga qaratadi. Sabab, tun – qahramon taqdirining bir bo'lagi. U yashab shakllanayotgan muhit –qora, qo'rqinchlitun misol. Besh ming yil mobaynida, to Simularni bu ahvoldan qutqarguniga qadar ularning hayoti mazmundan holi edi. Ular istagan yoki belgilangan vaqtda emas, balki tongda va shomda yeyish mumkin bo'lgan ildizlarni yig'ib-to'plab olishardi. Pirovardida umrlari faqat ovqat yeyish bilan o'tadi. Vaholanki, umr ularga faqat "sakkiz kun"gina berilgan. Mana shu qisqa vaqt ichida ular sevib, oila qurib, nasl qoldirishga ham ulgurishlari kerak. Ammo quyosh yaqinida joylashgan birinchi sayyora odamlari bu vazifaning uddasidan o'zlari mustaqil chiqa olmaydilar. Shu bois muallif bu vazifani hikoya qahramoni Simga yuklaydi.

Sim – fantastik obraz, u oddiy insonlardan farq qiladi. Uning yuragi bir daqiqada besh yuzdan ming martagacha uradi. Yozuvchi bu dalilni keltirishidan maqsad, Simning umri sakkiz kunligini mantiqan asoslash, pirovardida kitobxonni bunga ishontirish bilan bog'liq. Biroq Simning real shaxslardan farqli tomonlari bilan birga uyg'un chizgilari ham ko'p. Sim yuzaga kelgan vaziyatning yechimini ilmda deb biladi. Buning uchun u g'orda yashayotgan olimlarni topadi, ulardan ilm o'rganadi. Sim

maqsadiga yetishish uchun ko‘pgina to‘siqlarni yengib o‘tishiga to‘g‘ri keladi. Bu o‘rinda yozuvchi fantastik unsurlar (Simning zehni, xotirasi o‘zga sayyoraliklarga xos favqulodda samoviy kuchga egaligi, botinan bilish, nasliy xotiraning mavjudligi)dan keng foydalanadi. Yozuvchining ijodiy maqsadi–fantastik unsur va usullar orqali Sim imkoniyatlarini kengaytirishdan iborat.

Yozuvchi hikoyada badiiy psixologizmning ichki monolog shakli orqali qahramon psixologiyasini ochib boradi: "War!" The thought stood in Sim's brain. It shocked and beat at him. These men were running to fight, to kill, over there in those small black cliffs where other people lived. But why? Wasn't life short enough without fighting, killing? (Bredberi, R. http://www. shortstoryguide. com/ray–bradbury–short–stories/). “Urush!» – aks-sado berdi Simning miyasi. Yangi fikr uni larzaga soldi. Bular qora qoya ahlini o‘ldirmoqqa chog‘langandilar. Nega axir? Shundoq ham umr qisqa bo‘lsa, urushib bir-birlarini o‘ldirib nima qilishadi” (Bredberi R. 2000, dekabr. 174). Simning miyasiga kelgan bu fikr uning nuqtai nazari, hayotdagi pozisiyasini belgilab beradi. U umuman urushga qarshi. U urushda ma’no yo‘q deb biladi, chunki umr qisqa. Qabiladoshlarining fikri esa Simning qarashlariga to‘g‘ri kelmaydi. Ular umrlarini uch kunga uzaytirish uchun Qora qoya ahliga qarshi urush ochsa arziydi, degan fikrdalar. Garchand urushda yengilsalar, niyatlariga yetolmasliklari ham mumkin, lekin shunga qaramasdan ular urush tarafdori. Bu o‘rinda asar qahramoni Simning da’vati orqali uning pozisiyasi anglashilsa, qabiladoshlarining qarashlari orqali yuz berayotgan voqealar baholanadi.

Asar qahramonlaridan biri Kayonning maqsadi – urush orqali bo‘lsa ham, umrni uch kunga uzaytirishga erishish. Bundan maqsad uch kun ortiq umr ko‘rish ma’nosida emas, albatta. Balki inson harakatda bo‘lishi, hayotning har bir kuni uchun kurashib yashamog‘i lozim, degan fikrni ilgari surishdir.

Voqealar rivojidan Sim keyinchalik fikrini o‘zgartirgani ma’lum bo‘ladi. Kayon nutqidan Sim uning yo‘lini tanlagani anglashiladi. Qabila Qora qoya ahliga urush ochadi. Urushda qabila yengiladi. Qabila yengilganiga qaramasdan Qora qoya ahli Simni tan oladi. Chunki u yakkama-yakka kurashda halol yengadi. Qora qoya ahli Sim va u bilan birga qolishni istagan sevgilisi Laytni o‘z g‘orlariga qabul qilishadi. Sim va Laytni qabul qilishlariga sabab Qora qoya polvoni Nixoyning nutqidan anglashiladi: “If you die, I will give your mate shelter and she will live as she pleases, because she is the wife of a good man” (Bredberi, R. http://www. shortstoryguide. com/ray–bradbury–short–stories/). “Agar g‘olib bo‘lsam, – deydi u, – Laytni o‘z g‘orimga olib kiraman, chunki u sendek

sharafli jangchining xotini" (Bredberi R. 2000, dekabr. b. 176). Bu o'rinda muallif asar syujeti, peyzaj, portretdan tashqari asar qahramonlarining nutqi orqali ham hikoyada ko'tarilayotgan masalaga e'tiborni tortadi.

Asar davomida Sim qanday tarbiya olgani, shakllanishi bilan bog'liq o'rinlar, atrofidagilarga bo'lgan munosabati, tabiatiga xos chizgilar opasi Dak, dushmani Kayon va olimlar bilan uning o'rtasidagi munosabatlarda namoyon bo'ladi. Tarbiya bobidagi nutq matni**:** "Enemies are made over things like stolen foods; gifts of long grasses make friends. Enemies come, too, from opinions and thoughts. In five seconds you've made an enemy for life. Life's so short enemies must be made quickly" (Bredberi, R. http://www. shortstoryguide. com/ray–bradbury–short–stories/). "Ovqatingni o'g'irlagan – sening dushmaning, mevali shox in'om etgan odam do'sting bo'ladi. . . o'tmishdan qolgan bir ahmoqona irim bor. Go'yoki o'ldirilgan kishining hayotiy quvvati qotilga o'tar emish. Shuning evaziga u uch kun ortiq umr ko'rarmish. Tushundingmi? Kimki bu irimga ishonar ekan, hayotim xavf ostida deyaver!" (Bredberi R. 2000, dekabr. 175). – deyishiga ko'ra, Dak ukasi Simga kim do'st, kim dushman ekanligini anglatmoqda.

Asar qahramonining psixologiyasini berishda asar qahramonlari nutqi bilan birga muallif nutqi ham muhim o'rin tutadi. Bu o'rinda muallif nutqlaridan faqat asar qahramoni Sim va unga tegishli insonlar opasi Dak, dushmani Kayon, sevgilisi Laytga xos chizgilargina emas, balki voqea qayerda sodir bo'layotgani, vaziyat qanday kechayotgani, asar qahramonlari o'rtasidagi ziddiyatlar bilan bog'liq tafsilotlar ham asar qahramonlari tabiatiga xos chizgilarni to'ldirishda xizmat qilgan. Muallif nutqidan o'rin olgan tafsilotlarga qaraganda: "He understood love, marriage, customs, anger, pity, rage, selfishness, shadings and subtleties, realities and reflections. Like a bird newly cracking its way from a shell, he was almost a unit, complete, all-knowing" (Bredberi, R. http://www. shortstoryguide. com/ray–bradbury–short–stories/). "Simning onasi barcha, shirador giyohni og'zida chaynab, Simning ham og'ziga tutardi. Muallifning mazkur nutqida onaning bolasiga bo'lgan muhabbati aks etgan. Ona xuddi qush misol, giyohlarni chaynab, so'ng bolasining og'ziga tutyapti. Sim dunyoni, atrofni, jarayonni onasining muhabbati, mehrli qiyofasi orqali tuyadi. Muhabbat, nikoh, fe'l-atvor, g'azab, rahm-shafqat, xudbinlik, nazokat bilan bog'liq tushunchalarni idrok etadi. U tuxumni yorib chiqqan jo'jaga o'xshab borliqni onasi timsolida ko'radi" (Bredberi R. 2000, dekabr. 171). Onaning bolasiga bo'lgan munosabati – muhabbatini muallif Simning ota-onasi o'rtasidagi dialog orqali yanada mustahkamlaydi: "Let me kill him!» shouted the father, breathing harshly, sobbingly. «What has he to live for?" "No, no!»

insisted the mother, and her body, frail and old as it was, stretched across the huge body of the father, tearing at his weapon. «He must live! There may be a future for him! He may live longer than us, and be young!" (Bredberi, R. http://www. shortstoryguide. com/ray–bradbury–short–stories/).

"O'ldirishimga qo'yib ber uni! – harsillab nafas olgancha, harqiroqtovushda dedi otasi.

– Yashab nima qiladi?

– Aslo, aslo! – qayta-qayta o'zinikini ma'qulladi ona. . .

– Yashayversin! Balki u bizdan yaxshiroq yashar! Ko'proq umr ko'rib, yosh bo'lib qolar!" (Bredberi R. 2000, dekabr. 168).

Dialogdan ma'lum bo'lishicha, Simning otasi uni o'ldirmoqchi, chunki yashash sharoitining og'irligi, umrning qisqaligi, bu vaziyatdan qutulish imkonining yo'qligidir. Otaning qarg'ish tekkan sayyora tabiatidan noroziligi, hayotdan to'ygani, ota ruhiyatining dramatizmi mazkur dialogda, bir jumlada o'z aksini topgan, uning psixologik holati o'g'lini o'ldirish darajasiga ham yetgan. Garchand, ota ham bolasiga mehribon, lekin tashqi ta'sirga, ob'yektiv borliqqa qarshi kurasha olmaydi. Uning xarakterida ojizlik, notovonlik, qo'pollik belgilarini ko'ramiz. U alamdan "qah-qah" otib kuladi. O'z o'limini bilib, kutib turgan insonning ruhiy holatini muallif dialoglar yordamida ko'rsatishga muvaffaq bo'lgan. Simning onasida esa ishonch so'nmagan, u kelajakdan najot kutadi. Shu bois bolasining yashashini istaydi. U Simning otasiga ham hurmat bilan qaraydi. Uni "Tentak!" deb koyiydi. Muallif aynan, "tentak" so'zidan foydalanishidan maqsad, unda ona erini farzandiga nisbatan ehtiyotsizligidan noroziligi hamda turmush o'rtog'iga bo'lgan qalbidagi iliq munosabatini ifodalashdir. Simning tabiatiga xos belgilarni to'ldirishda muallif monologlardan ham keng foydalanadi: "I'm the five-thousandth in a long line of futile sons? What can I do to save myself from dying eight days from now? Is there escape?" (Bredberi, R. http://www. shortstoryguide. com/ray–bradbury–short–stories/).

"Men hech nimaga yaroqsiz o'g'illarning besh minginchisiman. Xo'sh sakkiz kundan keyin o'limga mahkum bo'lmaslik uchun nima qilish kerak? Bundan qutulishning iloji bormikin?" (Bredberi R. 2000, dekabr. 169). Mazkur monologdan Simning yuzaga kelgan muammoni bartaraf etishda qabila qariyalari qarorini kutmasdan o'zi tashabbus ko'rsatishga qodirligi, najot yo'lini topishga intilgani anglashiladi.

Yozuvchi nutqida Sim va Kayon o'rtasida yuzaga kelgan ziddiyat orqali nodon, o'zining ham o'zgalarning ham qadr-qimmatini bilmaydigan

Kayon obrazining ma'naviy dunyosi, ruhiy olamini ko'rsatishga muvaffaq bo'lgan. Yozuvchi nutqida berilgan tabiat kuchlari tasviri esa kishilar o'rtasidagi g'oyaviy kurash psixologiyasini ochishga xizmat qilgan.

Rey Bredberi "Muz va olov" fantastik asari qahramonlariga xos badiiy-psixologik xususiyatlarini ochishda nutq va uning ko'rinishlari, portret tasviri, tush ko'rish yoki peyzajdan foydalanish bilan bir sirada, bosh qahramon Simga xos xislat-halolligini namoyish etish uchun Simni Kayon bilan yakkama-yakka kurashda tasvirlaydi. Ma'lumki, bu usul qadimiy bo'lishiga qaramasdan, fantastik asarlarda ham qimmatini yo'qotmagan. Rey Bredberi ham Sim va Nxoy kurashi tasvirida asar qahramoni xarakteriga xos chizgilarni ochishga muvaffaq bo'lgan. Bu o'rinda ayrim hollarda salbiy bo'yoqdor so'zlardan, o'xshatishlardan, iboralardan, sifatlashlardan unumli foydalanadi. Jangda yengilgan Nxoyni "…ko'zlari azobdan mo'layib qolgan, og'zi g'arq pishib, yorilgan mevaday ochiq", deb pishib ketganidan yer bilan bitta bo'lib yoyilib yotgan mevaga o'xshatadi. Yoki Kayonni qarigan paytini tasvirlar ekan, Sim (Kayonni – U. K.): "shishaday xira tortgan ko'zlarini, baliqday qurib ketgan tanasini ko'zdan kechirdi". Avvallari go'zalligi bilan Simni bir qarashda rom etgan Laytning ko'zlarini endi "o'rgimchak uyasiday yopishqoq kipriklar to'sgan". Bu sifatlash orqaliyozuvchi shaxmat taxtasidagi o'yinni eslatuvchi hayotda Laytning to'rt qadamdan keyin nima sodir bo'lishini bilmasligi, ya'niko'zi nursiz ekanligini ifodalayapti. Yoki "His eyes were hot emeralds in his face" (Bredberi, R. http://www. shortstoryguide. com/ray–bradbury–short–stories/). "Yigitning ko'zlari olov zumradday yog'dulandi (Bredberi R. 2000, dekabr. 177), - deb Simni ta'riflar ekan, uning g'olibligiga ishora qiladi.

Shu tariqa yozuvchi asar qahramonlarining psixologik holatini ochishga xizmat etuvchi chizgilarni marjondek tizadi va qahramonlarning psixologik holatini, xarakteriga xos xususiyatlarni ochishga muvaffaq bo'ladi.

Yozuvchi asar qahramonining tushi orqali vaziyat og'irligini, qabila ahlining ahvoli nihoyatda tangligini qayd etish maqsadida Simning tushi yordamida yana Layt portreti tasviridan foydalanadi: ". . . To'satdan qizning yuzlarini taram-taram ajin bosib ketganday tuyuldi. Sochlari go'yo shamol to'zitgan qorday, hissiz ko'zlarini o'rgimchak uyasiday yopishqoq kipriklar to'sgan. Tishsiz og'zi o'raday ochilib qolgan, nozik barmoqlari kuyib, bujmayib ketgan, chiviqday jonsiz bilagiga osib qo'yilganday tuyulardi. Yigitning ko'z o'ngida uning nafisligi, tarovati so'lib, so'nib borardi. Sim dahshat bilan Laytning qo'llarini ushlab oladi va ichidan hayqirib kelayotgan qichqiriqni arang bosib qoladi. Uning nazarida o'zining qo'llari ham qartayib, taram-taram bo'lib ketdi" (Bredberi R.

2000, dekabr. 177]. Avvallari go‘zalligi bilan kitobxon qalbidan joy olgan Layt qiyofasidagi o‘zgarishlar hayotning og‘irligidan darakchidir. Sim ko‘z o‘ngida so‘lib borayotgan Laytni tushida ko‘rar ekan, o‘zi ham shu ahvolga tushib qolayotgandek bo‘ladi. Buning oldini olishda yagona yo‘l qabilasining farovon hayoti uchun, Laytga bo‘lgan sevgisi uchun kurashish ekanligini tushunib yetadi. Rey Bredberi tush motivi vositasida asar qahramonlarining ruhiy holatini ochib beradi, kayfiyatini, ichki kechinmalarini yoritadi, asar voqealarini o‘zaro bog‘lab, uning shaklan va mazmunan yaxlit bir butunligini ta’minlaydi.

Xulosa. Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, fantastik asarlarda ham badiiylikni ta’minlovchi asosiy mezonlardan biriinson psixologiyasini yorqin ochib berishdir. Rey Bredberi asarlaridagi badiiy psixologizmning o‘ziga xos qirralarini kuzatar ekanmiz, yozuvchi fantastik personajlarini real obrazlardan farqli hayotdan uzoqlashish, o‘ziga xos xayoliy bir dunyoni yaratish maqsadida yaratmagani, balki bu obrazlar orqali insonlarni texnika jadal rivojlangan zamonaviy hayotga yaqinlashtirishni maqsad qilganining shohidi bo‘ldik. Fantastika fan va texnikani, unda erishilgan va kelajakda kutish mumkin bo‘lgan kashfiyotlarning modelini, eskizini idrok etish, kelajakni oldindan ko‘rish, baholay bilishnigina emas, balki yashashdan maqsad nima degan savolga ham javob izlanishi asar mazmun-mohiyatini ifodalaydi.

Rey Bredberi yuqorida ko‘rganimzdek, nutqning turli shakllari orqali qahramonlari ruhiyatiga chuqur kirib boradi va ularning zohiriy hamda botiniy olamini obrazlar vositasida mahorat bilan ochib beradi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

Quronov D, Mamajonov Z, Sheraliyeva M. Adabiyotshunoslik lug‘ati. – T. : Akdemnashr, 2013. –B. 48.

Zolotuxina O. – B. Psixologizm v literature: posobiye po speskursu dlya stud. – Grodno. – GrGU, 2009. – 5 s. 180 s.

Zamyatin Ye. Psixologiya tvorchestva/ Publ. A. N. Strijeva i literaturnaya ucheba. M. , 1988. –№5. –S. 136–139.

Tulabayeva R. Xudoyberdi To‘xtaboyev romanlarida badiiy psixologizm: Filol. fan. falsafa. d-ri. . . . diss. – Toshkent, 2019. B. 17.

Shodiyev N. Ruhiyat rassomi. – Toshkent, Fan, 1977. B. 30.

Straxov I. V. Psixologicheskiy analiz v literaturnom tvorchestve [Tekst] (Posobiye dlya studentov ped. in–tov) . prof. I. V. Straxov; M–vo prosveщyeniya RSFSR. Start. Gos. ped. pn–t. – Saratov: [b. i.], Ch. 4. – 1976. –84 s.

Ray Bradbury Short Stories. Dark Carnival–1947/p. 273/ http://www.shortstoryguide. com/ray–bradbury–short–stories/

Bredberi R. Muz va olov. Jahon adabiyoti jurnali. 2000. – №12– B. 167.

N. D A'Zamkulovich KG Iskandarovna, "Fantasy genre and its scientific interpretation in George RR Martin's saga" a song of Ice and fire"(European Journal of Molecular …, 2020 - elibrary. ru).

Turaeva B. B. Theoretical and Poetic Peculiarities of The Chronotope In the Novel “The Place of The Skull” By Ch. Aitmatov //PalArch's Journal of Archaeology of Egypt/Egyptology. – 2021. – T. 18. – №. 5. – C. 84-103.

EXTENDED ABSTRACT

THE IMAGE OF THE INNER WORLD OF THE HERO IN THE STORY OF THE AMERICAN WRITER RAY BRADBURY “FROST AND FIRE”

In world literary criticism, the study of the problem of the psyche, the artistic interpretation of all the complexity, contradictions, invisible and mysterious aspects of the hero's feelings has been attracting constant attention. In the 20th century, it is important to highlight such issues as the intricate and infinite expanses of layers of the subconscious, which form the basis of psychoanalytic teaching, literary and poetic features, characteristic of the first stage of the development of fantastic literature, the development of social, philosophical, everyday artistic movements, dystopia, apocalyptic, post-apocalyptic, steampunk, turborealism, post-cyberpunk, alternative science and the emergence of trends.

As for the study of the phenomenon of psychologism as a scientific and theoretical problem in the world of literary studies, it should be noted that, since the image of a person is at the center of fiction, research is being conducted on the discovery of his spiritual world, the description of unrestrained experiences occurring in the inner world, the study of the possibilities of the writer's artistic imagination. In particular, special attention is paid to the development of scientifically based concepts on problems related to the manifestations of psychologism in fantastic works, their artistic tasks in revealing the character of the hero, the spiritual world of the writer in the artistic image, his spiritual worldview, his feeling of beauty, his philosophical views on the universe and human being. In this article, we aim to reveal the individual aspects of the author's speech, landscape, monologue, diologist, dream vision and other manifestations of speech in the opening of the hero's psyche in the story “Frost and fire” by American science fiction writer Ray Bradbury.

The problem of artistic psychologism has been studied in detail in world literature, including Uzbek literature. Artistic psychologism is – “one of the most important tools for creating a full-fledged human image in a work of art; the disclosure of the character's psyche, the psychological justification of his actions and statements, the totality of methods and tools that serve these purposes, ” – the dictionaries emphasize.

The main essence of the study of the subject is the need to explore the inner world. Especially in recent years, the complexity of the inner world, the frequent changes of the mental state have become the object of research of the sciences of philosophy, psychology, literary studies.

The American writer Ray Bradbury is also one of the writers who is skilled in exploring the inner world of the hero. In addition to his novels, his short stories also have sharp dramatic, mental situations, based not on actions, but on the thoughts, dialogues, and monologues of the characters. In these aspects, the works of R. Bradbury became a model and a school of example for the following fiction writers. Although his characters revolve around eternal themes existing in world literature, the aspects of artistic psychology are also of particular importance in his works.

Ray Bradbury is a master of inventing unique plots, but his work also includes stories without a plot, metaphorical, with a hidden meaning or without any meaning at all. Even in his beautiful, mature "twisted" works, Ray Bradbury can interrupt the story at the most interesting point, leave out details, delay the action until the moment when passions are in full swing. The author controls the development of events from behind the "frame". He does not even know which way the situation might go, but Ray Bradbury never helps or encourages the reader to make conclusions. "I aroused the passions of the reader, made him excited, made him think deeply, he pondered over the book for a long time, and then how to draw conclusions is depends on him" - his notes are proof of our opinion.

In the works of Ray Bradbury, stories make up the largest part in volume. It was in this form that the author's works of major genres, stories and novels reached the highest level of skill. According to the author, during his life he created more than 400 stories. Some of them serve as a basis, a sketch for relatively larger works.

In Ray Bradbury's fantasy story "Frost and Fire" plot exposition, scenery and other tools are widely used to reveal the inner world of the characters. The hero of the story "During the night, Sim was born. He lay wailing on the cold cave stones. His blood beat through him a thousand pulses every minute. He grew, steadily". At this point, the author's

description of the birth of the hero of the work can be accepted as a story exposition. Sim's ancestors came to this "cursed planet" several thousand years ago due to the mistake of scientists, their ship crashed. Sim is the five thousandth generation of this land. Sim's birthplace was the first planet near the sun. On this planet, it is unbearably cold at night and scorchingly hot during the day. This is the reason why people live in caves. These descriptions are related to the author's performance of the task assigned to Sim, overcoming the obstacles, and psychological justification of the character traits of the hero of the story.

In the story, the writer reveals the psychology of the hero through the inner monologue form of artistic psychologism: "War!" The thought stood in Sim's brain. It shocked and beat at him. These men were running to fight, to kill, over there in those small black cliffs where other people lived. But why? Wasn't life short enough without fighting, killing?"

In conclusion, one of the main criteria that ensures artistry even in fantastic works is to clearly reveal human psychology. While observing the unique aspects of artistic psychology in the works of Ray Bradbury, we witnessed that the writer did not create his fictional characters in order to distance himself from life different from real images, to create a unique imaginary world, but through these images, he aimed to bring people closer to modern life with rapidly developed technology. The essence of fiction is not only to perceive science and technology, the model and sketch of the discoveries achieved in it and to be expected in the future, to foresee and evaluate the future, but also to search for an answer to the question of what is the purpose of living.

As we have seen above, Ray Bradbury penetrates deeply into the psyche of his characters through various forms of speech and skillfully reveals their outer and inner world through images.

THEORITICAL BASIS OF LINGUISTIC FEATURES OF REPETITION IN TRANSLATION

Diyora Muxamatjonova

"Alfraganus university"

ORCID – 0009-0008-7548-5985

Annotation

Since the dawn of civilization, we, human beings, have been using language to translate our thoughts and ideas. We use a set of symbols or codes to communicate or transfer an idea or thought or a feeling to the person whom we address during an act of communication. Here too we have translation. In this sense, we translate every day. With the evolution of human society, we became more anxious to know about the thoughts and feelings of people in distant places. Hence we used two sets of symbols and codes to transfer the thoughts and ideas of people speaking a different language to our own language. This gave rise to translation as we see and use it today. Literary translation is of huge importance. It helps to shape our understanding of the world around us in many ways. reading contemporary translations provides fascinating insights into life in other cultures and other countries. In a fast-paced world so rife with misunderstanding and confusion, such efforts to share knowledge and experiences across cultural boundaries should be applauded. As it is conspicuous, translation theory is much sparse in antiquity, and the theories that emerge at the time are unsystematic remarks, mainly situated in the discipline of rhetoric. Each decade was marked by a dominant concept such as translatability, equivalence etc. Whilst before the twentieth century translation was an element of language learning, the study of the field developed into an academic discipline only in the second half of the twentieth century, when this field achieved a certain institutional authority and developed as a distinct discipline. As this discipline moved towards the present, the level of sophistication and inventiveness did in fact soared and new concepts, methods, and research projects were developed which interacted with this discipline. The brief review here, albeit incomplete, reflects the current fragmentation of the field into subspecialties, some empirically oriented, some hermeneutic and literary and some influenced by various forms of linguistics and cultural studies which have culminated in productive

syntheses. In short, translation studies is now a field which brings together approaches from a wide language and cultural studies, that for its own use, modifies them and develops new models specific to its own requirements.

Key words

word-for-word approach, metaphrase, paraphrase, imitation, techniques

Introduction

Some certain invariance must be maintained when replacing text from the source text with text in the target language; the degree of preservation of this invariant determines the degree of similarity or adequacy of the translated text to the original text. When solving this problem, you should pay attention to the following. Every sign has two sides: form and content (meaning). Since language is a unique system of symbols, language units have two sides: form and meaning. The following fact plays a crucial role for translation: different languages have linguistic units that are formally different, but semantically the same. Translation means the process of translating a spoken work in one language into a spoken work in another language; in this process, the meaning of the speech work must be kept unchanged.

Literature review

It is significant to highlight the views of foreign academics on the theory of translation. The mention of repetition has become fairly common in various kinds of text and discourse studies. For example, V. V. Nabokov, I. Kashkin, Susan Bassnett, Gansler Edwin and others. Numerous Western scientists have written in-depth works on the repetition and its characteristics, including G. Deleuze, Persson.

Repetition is a stylistic devise which is commonly used by the author especially in literature. Today Repetition in translation has followed a unique path of development. The researchers of scholars such as M. R. Abdullayeva, G. Xujayev, M. Kholbekov and others.

The basic rules and principles of translation were first defined by the famous literary critic VG Belinsky and later improved by other translation scholars. The scientific basis of the hypothesis of interpretation, the great scientific significance of the famous scientisttranslator, academician I. Yu. Krachkovskiy, Professor E. E. Bertels, M. Morozov, A. Fedorov, N. In the works of Baskakov et al. Even among scholars who have generally accepted the theory of translation, there are some views on its content,

nature, and direction. Different views on this subject are reflected in articles, scientific collections and textbooks. Professor A. Reformatsky said that "as long as there are different languages, translation is necessary and will remain necessary, so its role will continue to grow. " (Reformatsky. A:1990)

In addition to its inextricable connection with literary studies and linguistics, translation theory is also related to language sciences such as grammar, lexicodogy, speech culture, language history, stylistics, and forms the scientific methodological basis of translation theory. Thousands of a long time back, our extraordinary researchers Ibn Ruid, Ahmad Farghani, Marwazi, al-Biruni and comparative predecessors made world-famous unique works and locked in in interpretation.

It is known from history that Ma'mun Institute is an Oriental interpretation school in "Dar ul-Hikma". Arabic, Persian, Indian, Jewish, Turkish, and Greek researchers worked together, and Central Asian researchers driven their interpretation work. With the endeavors of this Eastern interpretation school, illustrations of old culture were deciphered into Arabic and come to us through Fergana interpretations, which are celebrated all through the East.

Our compatriot who knows a few languages, the awesome Beruni, interpreted a few books from Hindi to Arabic. His objective was to welcome his individuals to science, culture, and illumination, to present the feathered creature to the showstoppers of the individuals. Munis, Heydar Khorazmi, Ogahi, Oybek, Shaikhzada, G. Ghulam, Mirtemir and other awesome writers were writers and interpreters. Within the "Commented on Lexicon of the Uzbek Dialect" the word "interpretation" is characterized as "in content deciphered from one dialect to another. " In this definition, the word "interpretation" is considered as "the result of a certain prepare". In the event that we consider this as the primary meaning of the word "interpretation", at that point of course there are physiological and mental perspectives of this prepare, but we are interested not as it were in these angles, but too within the linguistic, etymological perspective. In other words, we mean the interpretation "handle" within the absolutely phonetic sense, the content. within the sense of alter from one dialect to another.

Methodology

Linguistic features are an extremely broad term. In the context of translation, the things I need to focus on are: register: the variety of language used for a specific purpose or in a specific social setting, sociolect, ethnolect, etc. dialect, slang, idiomatic expressions.

Accordingly, what are the main features of language? Language can have many characteristics, but the most important ones are: language is arbitrary, productive, creative, systematic, vocal, social, non-instinctive and traditional. These features of language distinguish human language from animal communication.

The logical depiction of the interpretation prepare as inter-lingual interpretation is the linguistic theory of translation. It looks like a change to a text in another language without losing meaning and maintaining equivalence. The task of the theory of linguistics is to construct a translation process in the sense of converting the content in one language into another language. We might highlight the theory of linguistics is a clear scheme that reflects all forms and controls with interpretation. When it comes to theoretical modeling, linguistic theory, like several conceptual demonstrate, appears certain and most imperative highlights of the interpretation handle, not all. So, everything in the original language and in the translated language is not affected by the theory of translation, only its regular repetition and regularity.

In a careful investigation of the source and yield content, a expansive number of sporadic and non-repeating dialect joins show up, which don't drop beneath the impact of the etymological hypothesis of interpretation. It is these unsteady and unpredictable conformances that display a colossal complexity for the interpreter. The imaginative nature of interpretation activity is accurately within the capacity to discover single, not unsurprising by the hypothesis of correspondence.

To date, there are a few interpretation models in advanced linguistic theory. All of them are genuine from a certain point of see, since each show has its claim picture of the same marvel, but for its claim portion. Of course, none of the models can claim the globality and exactness. Frequently they complement each other and have numerous coincidences, their commonality permits us to show all the complexities and sorts of the interpretation prepare.

Let's attempt to reply a straightforward and at the same time difficult question: do you would like to know interpretation hypothesis to work as a interpreter? To begin with of all, it ought to be famous that information of the phonetic hypothesis of interpretation makes a difference the interpreter to be beyond any doubt of the objectivity of the choices made. Furthermore, present day interpretations cannot be done without the utilize of the wording of interpretation hypothesis, which makes a difference the interpreter to specific in one word the complex wonder that happens in interpretation, and is done not for the purpose of

extravagance, but for the purpose of a more brief and helpful appearance of the interpretation. . In our cutting edge civilized world, there are "washouts" in each calling, and interpretation is no exemption. The nearness of such entertainers within the field of etymological administrations isn't as it were destructive to others, but moreover to themselves. In the ever-developing infrastructure of translation, the modern requirements for a person are very high, and serious work can only be entrusted to a representative of the profession who theoretically knows what the translation process is and its result. As it were a interpreter who knows the etymological hypothesis of interpretation can decide the characteristics and quintessence of the interpretation assignment, which is third. Nowadays, the key to effective interpretation is information and understanding of interpretation hypothesis.

The necessity of translation is working with two texts or spoken words, using inter-lingual transformations. Completeness and consistency offer assistance to choose the quality of the elucidation. Completeness and precision in passing on the meaning of the initial in its claim dialect and complex congruity to it show the value of the interpretation. There are two methods to bring the form into harmony with the content: reconstructing the features of the original form and forming functional relationships with these features. It takes after from this that when making a interpretation, it is essential to require into consideration the uniqueness of the shape of the first, the unique style of the content, and not fair duplicate the frame of the source. Within the work of a interpreter or a translation office, there are different writings, a few of which may have the lexical and linguistic highlights of the initial in a few forms, which ought to be taken under consideration when working with content.

To get a high-quality translation, the entertainer must overcome a number of troubles. The translator's attitude towards thinking and understanding the language has a great influence on the result. These variables offer assistance the entertainer overcome the challenges of interpretation within the psycholinguistic arrange. Depending on one's considering, troubles in interpretation can have diverse arrangements and are displayed in totally distinctive ways. The substance of the matter lies in a distinctive worldview and recognition.

Results

All word groups often begin with auxiliary words, that is, prepositions, articles. In addition, grouping words helps to understand which words are important in a sentence and which words are secondary.

Grouping sentences according to their content requires knowledge of auxiliary words. The following step within the linguistic examination of the sentence is to discover the most parts of the sentence, that's, the subject and the participle. To begin with you would like to discover the cut. Since the participle shapes the most substance of the sentence and makes a difference characterize other parts of the sentence. Hence, the syntactic investigation of sentences could be a fundamental strategy for the right understanding and interpretation of an outside language content.

Repetition is the simple repetition of a word within a short space of words (including in poetry) without any particular placement of words to provide emphasis. It is a multilingual written or spoken device, often used in English and several other languages such as Hindi and Chinese, and is therefore rarely called a figure of speech.

Repetition helps poets convey specific messages, tones, moods, rhetorical devices, and more. By using repetition, along with imagery and word choice, the writer can ensure that the reader clearly understands what he or she is trying to convey. Many forms of repetition are useful tools for those who want to emphasize a particular emotion in a poem or to convey the feeling of their speaker or characters.

Repetition can too be found in meters. When it is used in multiple lines, the writer creates a certain pattern that adds to the reader's experience. The repetition of a consonant sound or assonant sound in a line of a poem can also increase the reader's experience of the poem's rhythm.

Repetition is an example of repeating a word or phrase for clarity and emphasis, highlighting deeper meanings in the text. When a writer uses repetition, they place multiple repetitions of a word or phrase close together. In other words, a word or phrase is repeated for clarity and emphasis, the emphasis of deeper meanings in text repetition can be subtle and obvious, and writers are very creative about the meaning of these repeated words. For instance, take this excerpt from Samuel Taylor Coleridge's *"The Rime of the Ancient Mariner":Alone, alone, all, all alone, Alone on a wide, wide sea. (Coleridge S. T. 1834)*

"Alone" is repeated 4 times, and *"all"* and *"wide"* are repeated twice. Each word gives meaning to the poem. *"All"* emphasizes the intensity of the speaker's loneliness, and *"lonely"* emphasizes the speaker's loneliness, while *"wide"* emphasizes the vast distance between the speaker and other things. it emphasises the gap. The repetition here evokes the image of an insignificant dot floating in an infinite nothingness - infinite loneliness.

As an expressive tool of language, repetition serves to emphasize certain statements of the speaker and therefore has a significant emotional force. It is utilized when the speaker is beneath solid passionate stress. E. g. :

Behold Mrs. Boffin…running to Bella and folding her to herbreast with the words: "My deary, deary girl, that Noddy and me saw married… My deary, deary, deary wife of John and mother of his little child! My loving, loving, bright, bright, pretty, pretty! Welcome to your house and home, my dear!" (Dickens;1864)

The overflow of Mrs. Boffin's emotions is shown here through multiple repetitions.

It is not a single word that is repeated, but a phrase and a whole sentence:

"Stop!" – she cried, "Don't tell me! I don't want to hear; I don't want to hear what you've come for. I don't want to hear". (J. Galsworthy, 1922)

Repeated stentence "I don't want to hear" is not a stylistic device; is a means of showing the excited mental state of the speaker. This state of mind is continuously communicated through sound, which is recommended here by the words "he cried. "

Energized discourse is continuously broken, divided, irrational, and so a few words, expressions and parts of the sentence are common.

When utilized as a complex stylistic tool, redundancy takes on totally distinctive capacities. It does not point to create a coordinate enthusiastic affect. In differentiate the complex gadget of redundancy points for coherent accentuation, the accentuation required to center the reader's consideration on the key word of the sentence.

"For that was it! Ignorant of the long and stealthy march of passion; ignorant of how Soames had watched, ignorant of Fleur's reckless desperation… - ignorant of all this, everybody left aggrieved. " (Galsworthy, 1922)

Here are some of the most common types of repetition in English literature.

Anaphora **–** the rehashed word or express shows up at the starting of each clause or express:

"…good-bye, Susan, good-bye a big car, good-bye big house, good-bye power, good-bye the stilly handsome dreams"

Epiphora – a repeated unit is set at the conclusion of sequential sentences, clauses and expressions:

"Through his brain slowly shifted the things they had gone together. Walking together. Dancing together. Sitting silent together. Watching people together. " (P. Abrahams, 1968)

In such cases, repetition has the function of making a background against which the pervious statements are more noticeable.

Anadiplosis or Catch repetition - repetition of the same unit at the finishing of the past sentence and at the starting of another sentence:

"Failure meant poverty, poverty meant squalor; squalor led in the final stage of stagnation. "

Framing or Ring repetition – is a type of repetition of the same unit at the starting and ending of a sentence. Framing makes the entire express more brief and total:

"Poor doll's dressmaker! How often so dragged down by hands that should have raised her up; how often so misdirected when losing her way on the eternal road and asking guidance! Poor, little doll's dressmaker!"

(Ch. Dickems, 1964:125)

It is expressed in poetry and prose as a paragraph break.

Chain repetition – The final word or express of one portion of the sentence is rehashed at the starting of the following portion, hence interfacing the two parts:

"But two minutes later the sun vanished behind flying cloudy contents, a relative darkness descended on the summer afternoon, and rain too descended – descended in such soaking overwhelming quantities that…" (I. Murdoch, 1943)

Root repetition – not the same word, but the same root is rehashed:

- *"Karl Shemmer was a brute a brutish brute". (J. London, 1903)*

Synonym repetition **–** The nature of this type of reiteration comprises in rehashing the same concept utilizing diverse equivalent words:

- *"The poetry of earth is never dead, the poetry of earth is ceasing never". (J. Keats, 1874)*

Pleonasm and Tautology is a really close to synonymous repetition. Generally, it consists of repeated the part of the sentence expressed by

the noun (usually the subject) with the assistance of the comparing pronoun.

In some cases, tautology is supposed a mistake of style. But in public speaking, it makes a difference the group of onlookers get it the meaning of the word.

A morpheme is repeated, not an independent lexical unit, usually the “ing”, -suffix:

“He now stood before the council: shining and winking, and gleaming, and twinkling…”

It is difficult to argue about the methodological importance of such repetition, because the emotional coloring of the passage is created through it.

One of the main functions of repetition is to strengthen the sentence and emphasize the statement. However, excessive use of repetition can be cause of sadness, meditation, and therefore monotony, which is considered a need of style.

In poetry, repetition accomplishes a rhythmic function. Among the diverse capacities of reiteration, we recognize the so-called foundation work. The stylistic device of this type of repetition is to form a foundation against which non-repeated words and phrases gotten to be more emphasized and so more vital. The stylistic functions of repetition are different and multifaceted. On the off chance that in expansion to emphasizing the foremost critical portion of communicating the speaker's sentiments or appearing his enthusiastic reaction to the portrayed protest, it can play a little elaborate part, demonstrating the consistency of the activity.

Repetition is mainly done by a verb that is repeated twice, between which there is a conjunction "and":

“The water rose and rose”.

“The woman talked and talked”.

Like many stylistic devices, repetition is poly-functional.

Examples of repetition are easy to find in poetry and prose, but repetition is much easier to do in poetry. Because poetry has more freedom in syntax and structure, poets have more tools to reproduce themselves effectively.

Wonderful interpretation has been around for centuries. But there have continuously been diverse suppositions, diverse standards and strategies of interpretation.

Poetry translation is one of the foremost compelling ways of exchanging the text of a poem into another language. As a consequence, the important elements of poems are rhyme, rhythm and verse (belongs to the type of poem). In case the initial contains them, the interpreter ought to attempt to communicate all these components of the verse. Whether all of them should be preserved is still a controversial question though.

In conclusion

The experiences of the world and Uzbekistan in translation studies were studied in connection with the theoretical foundations of the linguistic features of repeated translation. First of all, the role and essence of translation studies in literature was explained. Information was given about the history of translation studies in Uzbek and English and its importance. The opinions of a number of literary figures and significant activities in translation studies were given as information. A general conclusion was reached that there are shortcomings and defects in foreign language literature and comparative translation studies and repeated translation inter-linguistics in the literature studies of Uzbekistan. Because when we look at the research of every linguist or translator, we encounter some misunderstanding, we see the complexity of using some repeated translation.

In the handle of interpretation, preliminary information about the linguistic features was studied and the linguistic analysis was completely covered. In addition, we have witnessed that sometimes the words of our linguists regarding re-translation do not correspond to the definitions of re-translation given in other studies. As can be seen from the above, the repetition in translation has not yet been fully studied and fully revealed. That is why repeated translation has been studied in translation studies for many years. Having reviewed their classification, he witnessed that there are no single, common criteria for their classification. We can understand that the main reason for using repetition is to increase the feeling and meaning conveyed to the listener. For this reason, we witnessed the widespread use of repetition translation in literature.

References:

Abdullayeva M. R “National color in artistic translation (Uzbek language)”. Moscow. Polytechnic University in South-Western State University (Russia).

"Problems and perspective development of Russia: youth review in the future" October 17-18, 2018, Volume 2, pages 19-23.

Alexeyeva L. M. Professional training of a translator. // L. M. Alexeyeva. – St. P. , 2002.

Baker M. , In Other Words, a coursebook on Translation London: Routledge, 2011, 72-75

Coleridge S. T, The Rime of the Ancient Mariner, 1834.

Dickens Ch, Mutual friends, August 1864

Glasworthy J, The forstyge Saga: - published 1922

Abraham P, This island now: - Publisher, London Faber & Faber. 1968

Dickens Ch, My mutual friend, serialized 1864-1865, p125.

Murdoch I, The black Prince: - Publisher, Chatto and Windus. Feb 1943

Chaney J. G, The people of the Abyss: - Published in 1903

Kates J, grasshopper poem, 1874

Muxamatjonova D. R - The effectiveness of the use of repetition in poetry - Central Asian Research Journal For Interdisciplinary Studies (CARJIS), 2(1), 2022 y, Chirchiq sh, 354-356 p. https://scholar. google. com/citations?user=9yBD-W8AAAAJ&hl=ru

Mirbabayeva S. S - Innovative Approaches to English Teaching of Pre-School and Primary School Learners. https://scholar. google. com/citations?user=ps17SV0AAAAJ&hl=ru

Xoshimova D. R - Comparative analysis of translation of works and poems in english and uzbek (example of Makhtumkuli's poems)/ ACTA NUUz/ https://scholar. google. com/citations?user=A23kR88AAAAJ&hl=en

Aripova S. A - ingliz tili darslarida talabalarning ijodiy mustaqilligini shakllantirish. educational research in universal sciences, 2(10), 259–263. https://scholar. google. com/citations?user=W8fod-sAAAAJ&hl=ru

Xoshimova D. R - Using types of translation with the innovative technologies during the lessons - International Journal of Education, Social Science & Humanities. Finland Academic Research Science Publishers ISSN: 2945-4492 (online) | (SJIF) = 7. 502 Impact factor https://scholar. google. com/citations?user=A23kR88AAAAJ&hl=en. .

Muxamatjonova D. R - Analaysis of the of the characteristics of repetition in translation - "Principal issues of scientific research and modern education" xalqaro online konferensiya, Vol. 2, Issue 7, May 2023, AQSH, 226-234 b/https://scholar. google. com/citations?user=9yBD-W8AAAAJ&hl=ru

USE OF LEXICAL COMPRESSION IN THE TRANSLATION OF PHRASES FROM ENGLISH TO UZBEK

Senior teacher Elyorjon IMOMOV

Senior teacher Ziyodulla RAXMATULLAYEV

Abstract

The article discusses the methods of translation used in the process of translation from English into Uzbek, in particular, one of the specific techniques of simultaneous translation - lexical compression. In particular, the application of the lexical compression method in the translation process and the essence of the content is also very important in the short and meaningful translation of texts and phrases.

Index Terms

Translation, lexicon, syntax, morphology, compression, phrase, equivalent, syntactic, semantic.

Introduction

Translation and the knowledge of it (or the interpreter) is one of the oldest fields of creative activity that has been forming in the history and culture of the peoples of the world for many centuries. The human race, which has been living in different continents and regions of the world for thousands of years, has also expressed its creative passions, interests, opportunities and interests through translation and turned it into a means of international communication, always using it effectively. Through translators and experts (or translators), the human race became aware of each other, interacted with each other. At the same time, trade, handicrafts, housing, road construction, agriculture and armaments gradually developed over the centuries.

These people, who were linguists, interpreters, intelligent and always vigilant, translating more and more languages into each other, were considered translators at that time, that is, translators of one language into another, understanding and regularizing dialogues and

agreements, concluding agreements and compromises between the parties. The norms of relations between the peoples, the treaties of the alliances, the treaties the covenants of the peoples would be settled by knowledgeable Experts (or translators). Interpreters serve the harmonious, fair completion of affairs and the harmony of peoples.

They tried to save the people of mankind from various calamities of ignorance and futile massacres. The translator also called himself a linguist. went to the forefront of the culture of its time, thus Specialist (or translator) became an invaluable, valuable, noble, advanced type of activity within the fields created by humanity.

The transformation of dry meaning into the fruit of delicacy - the acquisition of meaning of form - determines the dialectic and value of the work of translation. According to Kant, perception creates its own concepts without the control of the mind due to effective imagination: Kantcha "is the ability of the imagination to be spontaneous, natural. " It is not an imaginary thing, but a working tool of the synthesis of emotion and perception. The word "голубой" is derived from the word "голуб" in Russian. Then a translator created from them a strange poetic, figurative word meaning "приголубит. " The concept of "blue" in the essence of this word is preserved. But there are words that mean something completely different there is a word in Uzbek "kabutar" (pigeon).

It is interpreted only as language, heart, and beautiful examples are given from folk epics. In fact, the *ko'kay* is the fortress of the heart. Then: if we take the example of Hoiimat Asalgul's orphaned *ko'kayladi*.

It seems that the poet Trediakovsky once introduced the word "влияние", which was not yet in Russian, instead of two words that are incomprehensible and difficult to pronounce in Russian, another eighteenth-century poet, Heraskov, coined the word "двусмысленность" while Empress Ekaterina coined the word "высокопарность, " meaning M. V. Lomonosov, on the other hand, introduced many new terms, neologisms, adapted to the pronunciation of many Russian languages.

Translation is a specific type of artistic and lexical activity that deals with language, thinking, and fantasy, as well as artistic, scientific creation. In artistic translation, meaning and style, along with color, occupy one of the main places in poetics. In the revelation and creation of his poetics, as mentioned above, the synthesis of Kant's perception and emotion, and the naturalness that arises from them, is of paramount importance. When we translate the word 'приголубит' into 'ko'kaylamoq', we are revealing the figurative power of the word. In

translation, however, imagery and naturalness cannot be replaced by anything else.

Both in English and in Uzbek, translation as a whole has its own morphological and syntactic features of translation and methodology, which are reflected not only in speech, but also in phrases. In this regard, it is advisable to carry out analytical work on word combinations and their types in English. It is advisable to know the characteristics and lexical richness of the language before applying one or another method of translation.

Literature Survey

Implementation Overview

The main research units in the field of syntax are these phrases and sentences. The terminological description of the phrase is as follows - a single form formed by a combination of at least two independent words that are mutually exclusive in semantics and structure. There are the following types of phrases in English:

1) Equally connected: Nick and Jack, boy and girl, the sun and the moon;

2) Subordinate: Beautiful girl, good doctor, politially active;

3) Predicative: Nick's singing, him to sing, him changed, it being dark.

Phrases can be syntactically and asyndhetically related to each other.

By synthetic bond we mean bonding through binders (everybody but him, he and she, neither Jack nor Nick), and by asyndetic bond we mean bonding without any additions (handsome rich, Nick the singer, King Arthur). In English, the role of phrases is significant, as they reveal the meaning of the sentence and the essence as a key part of the intonation.

Words are connected to each other in two different ways:

1. Equal connection.

2. Subordinate connection.

Equal connection: in this case, one word is not subordinate to another, it is connected with each other by counting tones or equal connectives. For example: In the morning, children and women gathered near the madrasa - The children, women gathered at the traditional Islamic School in the morning. In this sentence, children, women are an example of equal connection. The following statements are an example of an equal connection. I saw a pen and a pencil on the table. (I saw a pen and pencil

on the table). He bought apples, apricots, bananas esterday (He bought apples, apricots and bananas last night).

Subordinate clause: in which one word is subordinate to another: the main sign of subordination is that one word interprets another word, subordinate clauses form a phrase.

The combination of two or more independent words in terms of grammatical and phonetic meaning is called a phrase. In the composition of a phrase, the words khokim and subordinate are distinguished the word whose meaning is explained and supplemented in the phrase is a subordinate word. The question is always given according to the dominant word, the word that answers the question is the subordinate word: a beautiful girl -beautiful girl (what kind of girl?). If the dominant word is expressed by a noun, adjective, number, pronoun, adverb, it is a noun compound. For example:

- A high building;
- All the children;
- A beautiful girl

A verb is a compound verb if the verb is expressed by the adverbial and action noun forms of the verb. A phrase chain can sometimes be a word in a sentence that is dominant over one word, subordinate to another, or a dominant word can be linked to several subordinate words, a subordinate word to several dominant words. This state of word combinations is called a phrase chain. As we have seen during the study of the structure of word combinations, the classification structure of word combinations in English and Uzbek is closely similar.

Explaining the specific difference between a phrase and a word, let's look at the analytical work on the topic: the word serves to express the thing, the sign, the person, the action in general, we understand “a book”, "to go" means "to go" We understand The phrase also represents the thing, the sign, the action, and in this respect is similar to the word, but the phrase more accurately expresses the thing, the sign, the action, distinguishing it from another thing, the sign, the action.

- A pupil-a clever pupil
- A girl-a beautiful girl

In particular, the phrase must be distinguished from the compound word. They are as follows:

The words in a phrase retain their semantic independence, while the parts of the compound word lose their semantic independence. In comparison, however, the words in a phrase can be interchangeable, which is not the case in a phrase:

Children's book-the book of children;

The father's coat-the coat of the father;

The boy's bag-the bag of the boy;

The phrase and unit differ as follows.

1. The words in a phrase are freely interconnected and signify at least two concepts. The words in the phrase are combined to express a single concept.

2. Units that are semantically equivalent to one word and have become integral. It can therefore be given as a series of words in dictionaries. The words in it cannot be divided into dominant or subordinate units. Let's compare: a red pen phrase (determiner-defined), good bye phrase. Phrases are not given in dictionaries.

It is possible to replace the words in a phrase the phrase cannot be as follows: my mother's dress-the dress ot my mother- my mother's shirt, her friends book-My book of his friend; his friend's book. It follows that a word is a means of naming all kinds of action, quality, form, and other subject phenomena as a combination of words and a part of speech.

The relationship between a phrase and a sentence also takes different forms in English and Uzbek.

1. The speech is said in a completed tone, expressing a sentence of opinion, affirmation or denial.

The street is big. The phrase is pronounced in a counting tone: A good mind First, the preposition comes after: A clever rich- smart boy; A big street; A high degree; If they are relocated, the sentence is: the street is big: the boy is clever; the degree is high. In conjunction, the word to follow comes in the form of adjectives, adverbs, and other words in their function. A red flower, A gold ring; The preposition comes from the noun and verb phrases. Phrase analysis:

A. The phrases in the sentence are identified.

B. The head and follow-up words are defined.

C. The connection method of the preposition and the preposition is determined.

D. The type of a phrase is determined by the keyword group.

E. The structure type of a phrase is determined.

2. A sentence can also consist of a single word, and it is formed by cut suffixes, and the phrase always consists of at least two independent words: The spring. All the students are hoppy. The following word is attached to the main word using the following methods.

1. Adaptation. This is the person-number match of the preposition and the follow-up word. In this case, the preposition and the adverb are combined with the accusative case and the possessive suffix: the prepositional suffix is added to the adverb, and the possessive suffix is added to the preposition (sometimes both).

For example: my brother's book, my father's car, my sister's dress; The holder and the cut are also connected using the adaptation method. Adaptation can sometimes be reduced to a predicate or possessive suffix. Our school.

2. Conjugation: The combination of the following word with the head without a grammatical device only in terms of meaning or word structure is called conjugation. It is a word to always follow in conjunction.

In the process of translating phrases, special attention should be paid not only to the constructive structure, but also to the semantic dimension:

Before doing this, it is necessary to dwell on the method of compression and its application in translation:

The process of **compression** in translation is characterized by the conciseness of information, its expression in few words, and its giving of basic meaning. For example: Syntactic, lexical and semantic interpretation can occur when translating from English to Uzbek:

1) Dividing a complex sentence into several simple sentences. Example: I saw the beautiful place where I remembered how I had spent the days with my girl friend there. I saw a very beautiful place. Then I remembered the days I spent there with my girlfriend.

2) It is possible to use adjectives or adjectives instead of adverbs. For example: The book which was written last ear was sold-A book written last year was sold.

3) Participle or qualitative compounds are noun and equine compounds. For example: A piece o f electrical equipment used for cutting into very small pieces- mincer or meat grinder.

4) Instead of word groups, single words and abbreviations of states or organizations are used. For example: The United States o f America involving the use of force;

5) Lexical compression, i. e. , expression in fewer words. Miss. - In particular, attention should be given to the use of appropriate and immediate technology where possible.

6) Semantic compression; it is the use of rhymes instead of live horses. For example: Tom and John went to the garden - They went to the garden. For the same flow of English and Uzbek speech, it is the process of translating complex sentences of the language you are translating into a few simple sentences. When translating a complex sentence from one language to another, it can be translated simply by two simple sentences.

The expert (or interpreter) must understand the ideas that form the basis of the speech and give them sufficient emphasis during translation. The first way to understand speech is to identify the concepts that form the basis of that speech, and the second is to analyze the connections between those concepts. A speech is not just a collection of several sentences, but the fact that the sentences are connected to each other by certain rules, and this connection is an indicator that determines the main content of the speech. The essence of compression is “squeezing” which is used as one of the main technologies of oral translation speech. Compressively translating phrases and sentences from English to Uzbek is a way of expressing the full content in abbreviated form.

The principle of compression is one of the most widely used methods in the theory and practice of translation. Compression manifests itself objectively in translation. In translation, compression removes the rest of the information by converting the original text into a concise form. This is also the meaning of shortening the context according to the pronunciation and essence of the language [9: 271].

Studies show that the method of shortening not only a whole sentence, but also a compound translation in simultaneous translation not only saves time, but also makes the main content into a concise summary. This allows you to achieve a great result in 1-3 seconds, and at the same time the processing of data received from the sender is achieved by coordinating the translation of the previous speech segment. Experimental data show that a loss of 150–2 n per minute and a message rate of 00 words resulting in post-speech (blind) content loss is the upper limit, and the possibility of simultaneous translation is reduced [2; 10:30]. Therefore, the speaker must compress individual segments of the

synchronized text at high speed of speech, otherwise it may output in time.

It is important to understand the semantic chain of what is being said by the audience. Therefore, the expert (or translator) is obliged to separate and convey the context from the text. It follows that only texts that contain a certain amount of redundant information are compressed in simultaneous translation, as well as in the process of semi-synchronization (repetition of each other).

According to A. Martin, at first superfluous things and words may seem like a useless waste of articulatory energy, but it is still a necessary condition for successful communication, because "often it leads to a decrease in mental energy" [5: 537].

In fact, it is a difficult task for anyone, even the most experienced person, to work in both content and fast format at the same time. For example, a series of translations of redundant texts such as instructions for use of a drug, their legal provisions and documents, translation of financial statements, legal documents, instructions on the operation of a machine, device or other mechanical device, etc. lead to poor quality of this process. A more or less adequate interpretation of such phrases will only yield a successful result when the expert (or translator) himself has a high level of competence and uses an economical method.

On the other hand, media sources, socio-political and scientific-popular texts do not have a sufficient level of vocabulary and most of them can become the material that reduces the mental energy mentioned above. This is why by saving the synchronization of the translation in terms of form one can expand the communication area to the scale he has planned.

The diversity of languages and the abundance of the vocabulary often facilitate translation. Of course, a written speech prepared in advance for an oral presentation will usually have less linguistic load than a spontaneous meaning, because it is possible to plan the amount of defined phrases.

However, despite the fact that it requires the accuracy of the material in the written text and the economy of linguistic means, the application of this method is a decisive factor. In simultaneous translation, despite the accuracy of the text and words, the exact translation process can often be confusing.

According to L. Visson, "the ability to compress and shorten live speech is one of the first skills in the art of simultaneous translation" [1: 37-39].

There is an idea that the higher the redundancy of the language, the easier it will be for the synchronizer to work. This idea has a right to exist. "In a number of semantic groups, a single semantic segment results from an oversupply of observed data. " It is self-evident that the brevity of the material presented and the redundancy of the text are inversely proportional to each other. Laconic, professionally structured, and validated texts also contain redundant information, but it is the Expert (or the translator) who shortens it with phrases to create pauses so that it is understandable to the listener.

According to long-term observations, the lower the professional level and culture of the speaker, the more redundant his speech will be [8: 47-48].

Excessive speech makes it difficult to understand and the lack of logic complicates the presentation of material by the Expert (or translator) to highlight important (basic) information and delete irrelevant information.

Ultimately, they all lead to decision-making and text editing and shortening at the same time. At high speeds, the probability of errors in this process increases [1:32].

Thus, compression reduces the excess amount of message. It is worthwhile to comment on the second type of compression method, which is a key component of the study.

Lexical-phraseological compression can be applied as follows.

a) When several phrases and proverbs have the opportunity to replace words in general by abbreviating their synonyms.

Thus, in the example of synonymous compounds to translate meanings such as to be on the alert, to be on a standby, instead *of to be in a state of combat readiness*, such as "*stay awake*" or a state of combat readiness, is preferred due to the brevity of the first two words, with the latter version being shortened in exactly the same way, despite its use in more oral discourse.

Use of compression in proverbs: Two synonymous proverbs, "*there is no accounting for tastes*" and "*tastes differ*", were chosen and used in simultaneous translation. The same method applies to our language: the equivalents are "The blind find the blind in the dark" or "The blind find the blind in the dark. " As we have seen, in the first variant there is a

compression of the translation by means of a phrase or a synonym in the article, which is not a translated translation of the two languages, but a comparative analysis.

On the other hand, by simply using inverse equivalents, and so on:

It's the other way round-just the reverse (on the contrary), *one of these days-someday* (everyday), *to make a clean breast of something-to come clean-to confess something* (to be honestly acknowledged), *to make a mess of something-to mess up* (distraction), *to make/cut a long story short- in a nutshell-in brief* (so in a word, the conclusion), *to take on board–to note* (access to service, go-to service), which nationality you belong to -*ethnicity*, minority -*minority*, high-level meeting -*summit*, such activities -*activities*, to dream-*wishful thinking*, etc.

Above we have also considered the methodology of translating phrases and parts of speech into one language and two languages.

In some cases, the means of compression may be the replacement of stable joints with additives. For example: across the globe - globally; from a theoretical point of view - in theory - theoretically - from a theoretical point of view); from a practical point of view - practically (in the objective practical sense); one may suppose that - supposedly, (presumably); as has been reported - reported; there have been allegations that… - allegedly, (according to unconfirmed reports, - said); there are arguments that - arguably, (this is a contentious position, - you can argue), etc.

Obviously, a professional (or translator) should not only translate synonymous series individually, but should do so in the case of analyzing texts within sentences as a whole.

Knowing lexemes, synonymous phrases, including phrases, proverbs will not only increase the adequacy of the translation, but also help to perform compression by choosing the most concise version.

б) The use of abbreviations and abbreviations also helps in a concise translation text. Example: ICRC (International Committee of the Red Cross) - ICRC (International Committee of the Red Cross); GNP (gross national product) - GDP (gross domestic product); IMF (International Monetary Fund) - IMF (International Monetary Fund); IAEA (International Atomic Energy Agency) - IAEA (International Atomic Energy Agency); HIV (human immunodeficiency virus) = HIV (Human Immunodeficiency Virus); U-turn = 180 degree turn / turn.

Some abbreviations are so specific that they are used only within a particular organization or company, examples of such abbreviations are

used in one of the refueling companies: LWC (lost work case) - YIVSB (event that occurred during lost work); PSSR (prestart safety review) - IOTXT (Pre-work safety inspection); CP (Cathode Protection) –KH (cathode protection); RFA form (request for action form) - a request for troubleshooting; FWL (foreign worker license) - ChEFML (foreign labor license); DAFW (days away from work) –IKY (loss of working days); SAT (site acceptance test) - site tests.

An Expert (or translator) working with abbreviations as one of the means of compression should not only know them, but be able to pronounce them instantly, on the other hand, there are cases where you have to work with abbreviations without decoding, because the full version is known to Experts, but not always a familiar phrase for us, e. g. DNA (deoxyribonucleic acid) = DNA (deoxyribonucleic acid).

v) Skillful use of terms.

To use this method as a component of compression performance, one must know the field-specific phrases and be able to work with abbreviations. For a concise and skillfully translated process, of course, the lexical base and spiritual morphological source must be sufficient. Without this aspect, a qualified Expert Educator will not be able to carry out methodological work on the topic we are talking about

Results and Discussion

The rapid development of various fields of science and technology is leading to the emergence of special words to denote new objects, events and processes. Over time, these terms become an integral part of specialized formal communication. Even in today's globalization process, a world of phrases by experts in a particular field of knowledge has begun to emerge [7: 209].

An expert (or translator), no matter how complex the terminology of a conference or seminar topic, can never master all field terms, and it is also a difficult process to understand them in depth specific to a particular Expert.

*The method of **semantic compression** can also be widely used in the translation from English into Uzbek*:

Semantic compression is achieved by reducing the repetition of redundant words in the statement, eliminating tautology, for example: "Tomorrow a delegation of businessmen will arrive in Tashkent, the capital of our country" - Tomorrow a delegation of business people from Germany arrives in Moscow. There is no need to translate superfluous

information, ie "the capital of our country. " The translation of the phrase was also compressed in a manner similar to its form (adaptation, governance, or conciliation), with the capital of our country being removed as redundant. Of course, the phrase is removed here, but in its place a concise phrase was used. The content, which is not difficult to understand, is that the peculiarity of the type of compression also applies to the translation of the phrase, that is, abbreviated pronouns are used instead of live horses.

Syntactic compression, or in other words syntactic shortening, involves choosing a syntax that is short and simple compared to what it looks like in the original. Syntactic compression involves the following techniques:

a) Explain two or more sentences of a simpler structure instead of a compound sentence with several follow-up sentences.

When an expert (or translator) encounters such complex sentences, the structure of the source language, mentally divides it into semantic segments (syntagms) and translates them, that is, explains the obvious purpose concisely and simply

Example: *"For example, we might ask people to express agreement or disagreement with a set of statements like, "those supporting competitive elections are doing harm to the country" or "to improve things in the country people should be given the opportunity to say what they want, even if that can lead to public disorder"*. When these types of sentences are encountered, they should be separated. Keywords should be saved by discarding insignificant, tautological and other unnecessary information.

The synchronizer, who deals with the elimination of redundant data, always strives to make the translation clear. According to L. Visson, with simultaneous translation, the syntax of text and phrase is always simpler, and the average length of sentences is always slightly shorter than when working on the same text in writing [1:37].

b) Replacing a complex sentence with a simple one.

Often such compression is facilitated in a positive way. For example: "At the moment this employee is busy making a monthly report. " "We watched the cattle unload. " - "We saw the goods being unloaded". "There are engines in the warehouse that need to be delivered to the port. " - "In the warehouse there are engines to be delivered to the port. " This reduces the complexity of the sentences in the sentence and at the same time compresses

c) Replacing a relative clause with a cut, for example: Speaker: “Now we can draw conclusions from everything that has been said before. ” Translation: “That said, we may conclude that”.

d) Replacing a follow-up sentence or a cut-off sentence with a preposition: *“Due to the fact that we were confronted with unintended circumstances, we may face a delay in the delivery of goods”*. “There may be a delay in the delivery of goods due to unforeseen circumstances. ” (We have translated the phrases describing the unexpected situation at the beginning of the sentence, separating them from the additional parts of speech.

e) Use of short syntactic complexes (combinations-word combinations), for example, absolute participial and nominative constructions (see above), as well as the use of other economical, ie abbreviated syntactic constructions. The translation of the sentence is “Although he was not a conservative, he opposed the policy of interfering in the affairs of other states. ” can be abbreviated as follows: *“Although he was a neoconservative, he was opposed to the policy of interfering in other states’ affairs”-“Although a neocon, he opposed the policy of interfering in other states’ affairs”.*

f) Compression using modulation (semantic development technique)

Modulation (acceptance of semantic development) is a type of substitution in which a word (or group of words) is replaced by another word (or group of words) instead of a word (or group of words).

For example: “Бизнинг шифохонада жуда кўп сонли ётоқ мавжуд-уч юздан ортиқ” – “Our hospital can accommodate over 300 patients”. Or “Ушбу лойиҳанинг амалда амалга оширилиши эҳтимолдан йироқ кўринади” – *“This project is not deemed feasible”.* In this example, syntactic compression was combined with semantic compression, and they were also able to give a concise and concise conclusion.

Thus, compression is used as a technical method aimed at reducing the amount of redundancy of the message and the resulting reduction in the translation of the given text and the results of this study can be concluded that:

1) Synonymic compression is the compression of a sentence and phrases that are the subject of our research by using synonymous words and phrases in the same context.

2) Lexical-phraseological compression-a set of synonymous phrases, clicks, phrases, proverbs, words, etc. from which you can choose the

shortest option from several variants. or it is possible to replace them with a name;

3) Semantic compression means compression of the lexical-semantic structure of sentences by reducing the repetition of redundant words in a sentence, eliminating tautology, shortening and subtracting semantic components, and material reduction where necessary.

4) Syntactic compression is the selection of shorter and simpler constructions than indicated in the original, and the various syntactic transformations that can be performed using it;

5) Derivative (according to the educational and comprehensibility of words) compression - the use of word-forming tools that form content that allows verbal expression of phrases or syntagms.

The need to compress speech when synchronous or fast is related to serial translation (semi-synchronous - overlapping).

As a result of our research, we have studied the compactness of words translated from English into Uzbek by the method of lexical compression, as well as the need for individual compression skills required by each specialist-educator and translator in the general simultaneous translation process.

Conclusion

In short, the practical significance of the compression method in the field of translation is extremely important, it allows you to translate phrases quickly and concisely, and therefore it is advisable to add the following suggestions and comments in the study of the subject:

- The use of different methods in translation not only improves the quality of work to some extent, but also contributes to the technological development and popularization of the language.

- The use of lexical compression can serve as an easy and innovative technology of teaching not only for translators but also for any person learning English.

- The compaction of the text ensures the integration of the relationship between the subject and the object in the research, and increases the brevity and content of the analytical conclusions.

- Lexical compression reveals new forms and constructive morpho-synthetic materials, even if they partially or completely change the exact form of word combinations. In particular, synonymous phrases in English,

lexical knowledge of common phrases indicates the relevance of lexical and phraseological research in this area.

References

Abdurakmonova N. Modeling analytic forms of verb in Uzbek as stage ofmorphological analysis in machine translation/ Iranian Journal of Social Sciences and Humanities Research. UCT. J. Soc. Human. Resear. (UJSSHR). Takestan, Iran, 2017. Volume 5, Issue 4. P. (№5 Global Impact factor, Impact factor-1, 78)

Abdurakhmonova N. , Isroilov J. Personal names spell-checking – a study related to UzbekIranian Journal of Social Sciences and Humanities Research. UCT. J. Soc. Human. Resear. (UJSSHR). Takestan, Iran, 2018. Volume 6, Issue 1. P. (№5 Global Impact factor, Impact factor-1, 87)

Ataboev, N. B. (2019) ICT in Linguistic Studies: Application of Electronic Language Corpus and Corpus-based Analysis. Test engineering and management, (81), 4170-4176.

Axmedova, A. N. Semantic Problems of Simile in Lexical Transformations (on the example of English, Uzbek, and Russian) International Journal of Academic Management Science Research (IJAMSR) Vol. 4 Issue 10, October - 2020, P. 177-180

Bobojon o'g'li, N. (2019) ICT in Linguistic Studies: Application of ElectronicLanguage Corpus and Corpus-based Analysis. Test engineering and management, (81), 4170-4176.

Boykov V. V. , Zhukova N. A. , Romanova L. A. Distribution of word length in Russian, English and German texts // Electronic resource Internet: http://tverlingua. ru/archive/001/01_1-006. htm (date of access: 30. 01. 16).

Gorokhova L. A. The problem of translation quality control // Formation of a professional personality of a translator in a new educational paradigm of higher professional education: a collective monograph. Pyatigorsk, 2015. S. 124-132.

Salakhova, E. Z. , & Shamsitdinova, M. G. (2020). ADVANCED PEDOGOGICAL TECHNOLOGIES IN EDUCATION IN THE 21-ST CENTURY. *Theoretical & Applied Science*, (5), 743-746.

Setton R. Simultaneous Interpretation. A Cognitive-pragmatic Analysis. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2010. 399 p.

Shamsitdinova, M. G. (2020). INTERCULTURAL COMMUNICATION AND PROBLEMS OF TEACHING ENGLISH TO THE STUDENTS-

THE FORMATION OF FOREIGN LANGUAGE SOCIOCULTURAL COMPETENCE BASED ON READING HUMOROUS TEXTS.

Lobar YUSUPOVA

"Alfraganus university"

Annotation

The article discusses the establishment of the structure and content of sociocultural competence based on the definition of principles for the selection of humorous texts, which is substantiated by the theoretical basis for the formation of foreign language sociocultural competence based on reading humorous texts.

Initially, the article observes the theoretical foundations of learning to read foreign language texts. Firstly, reading is considered as an independent type of speech activity, when teaching a foreign language, one of the main places in its importance and accessibility. It is considered that reading is one of the main areas of foreign language speech communication in individual work. At the same time, it performs various functions: the goals of practical mastery of a foreign language, means of studying language and culture in the context of in-depth study of a foreign language, means of informational, educational and professionally oriented student activities, as well as means of self-education and recreational activities. In addition, practice in reading allows you to maintain and improve not only reading skills that provide understanding and interpretation of what is being read, but also phase logical and semantic skills associated with the processing of semantic information, cognitive abilities realized in a foreign language. Also, the stepwise nature of understanding in relation to a foreign language was described by Klychnikova, the assessment of the level of reading proficiency is associated with the use of indirect indicators in the implementation of various types of reading. This section of the author testifies that reading is considered as a priority type of foreign language speech activity in the educational process. As mentioned, In the structure of reading as an activity, one can distinguish motive, goal, conditions and result. In conclusion, reading in a foreign language in the educational activities of

students of language universities traditionally occupies a significant place through reading.

Key words

discursive, sociocultural competence, semantics, communication…

Introduction

Studies show that the word signal in a person who knows the language well is accompanied by a "cultural halo", in the absence of which it is impossible to penetrate the meaning of the text as an expression of a cultural phenomenon. Thus, it seems methodically expedient to use the reading of humorous texts as a bifunctional means of teaching communicative and socio-cultural competencies, it is possible that texts of any genre can be used for these purposes. However, humorous texts are the most relevant, since the ethnosemantic and discursive levels are very important for their understanding.

Literature review

The first level is semantic, where the main units of analysis are two–sided units of language – a word and a phrase, a grammatical category. At this level, the message is understood in the most direct way. One of the reasons for misunderstanding at this level is the existence of interlanguage interference. At the semantic level, misunderstanding occurs due to insufficiently clear knowledge of the meaning of the actual language units.

Methodology

The second level is ethnosemantic. According to the authors, "every word of the language is the drop that reflects the culture of the people who speak this language. At the ethno-semantic level, understanding is provided by knowledge of the entire system of socio-cultural and expressive-evaluative connotations, as well as all categories of vertical context reflecting the cultural background of this language collective. " Difficulties at this level of understanding arise when, when perceiving a written speech message, the entire system of figurative stereotypes is transferred, which is characteristic of the reader's own culture. The same reality can be understood in different languages in different ways. If for a representative of Uzbek culture, white is the color of purity, joy, then for the people of India it is the color of mourning. If for an Uzbek, a black cat is a symbol of failure and misfortune, then for an Englishman, on the contrary, a black cat brings happiness and good luck. A complex of figures of speech, tropes reflecting the philological baggage of a particular people,

can interrupt the process of understanding, because they may be misinterpreted or simply unknown to a carrier of another culture. The third level of understanding of a speech message is a paralinguistic one, affecting a range of problems of nonverbal communication, namely kinesics and proxemics, can only be attributed to an oral speech message.

In addition, an English learner can use the grammatically correct expression The Queen and Her relatives, but a Briton will hardly understand what The Royal Family means; or, for example, such a phrase as the Hero - the exponent of the author's ideas was translated by the sentence "The hero is the loudspeaker of the author" ("loudspeaker the author"), and ideally it was required to use "mouthpiece". Such curiosities are quite common. There are also subtler matters: for example, if for our compatriot who has a superficial command of the language, the difference between the expressions Don't you want to go? and Would you like to go? if it is not very great, then for a Briton it is fundamental, because he will perceive the first as not the best tone. Familiar to our business communication, what questions are you interested in? it is often translated as "What problems are you interested in?", not taking into account that in English the word "problems" has a steadily negative connotation. This question will sound right: "What issues are you interested in?"

The fourth, discursive level of understanding of a speech message involves an analysis of the communicative model of discourse characteristic of a particular people. Models of socio-culturally conditioned speech behavior can be so different that their ignorance or misunderstanding lead to sad failures in intercultural communication. "At the discursive level, information passes through a kind of socio-cultural filter, which is a complex amalgam of national historical and cultural characteristics of behavior, traditions, religions and taboos. " Thus, success in understanding a foreign-language oral and written speech message, including humorous, largely depends on how well the main features of the language of the studied culture are known, as well as national traditions, value system, habits, customs, lifestyle and even typical prejudices. At the semantic level, only the lexical background of language units is revealed. The ethnosemantic level presupposes an understanding of the socio-cultural background of linguistic units. The difference between the lexical and socio-cultural background of language units can be demonstrated by some examples. So, the lexical background of the word foreigner explains and reveals its immediate meaning, namely a person from a foreign country (a person from another country), the lexical background of the word foreign is foreign (something inherent in

another country). The socio-cultural background of the above-mentioned words lies in the fact that the British, as a rule, use these words in a negative context, thus showing their patriotism, i. e. antipathy to foreigners and everything foreign.

Results

In the process of learning to read, in addition to working with the lexical and socio–cultural background of language units, it is also important to focus students' attention on cultural realities, which should be considered not just as special objects of objective reality, but also as special referents - elements of objective reality reflected in the individual's consciousness, i. e. objects of thought with which this linguistic expression is correlated. There is no doubt about the cultural layer of the texts, because, according to G. D. Tomakhina, "in reality, the closeness between language and culture is most clearly manifested: the emergence of new realities in the material and spiritual life of society leads to the emergence of realities in language, and the time of the appearance of new realities can be set quite accurately, since vocabulary reacts to all changes in social life. " It is necessary to develop a special algorithm for socio-cultural analysis of the text, anticipating the perception of a language sign and making it possible to decode it.

This will help students more accurately determine the meaning of what is being read and highlight invariant information. We come to the conclusion that the algorithm for reading humorous literature should be developed according to the model, taking into account special genre characteristics and depending on the type of text (anecdote, joke, humorous story). A humorous text has the universal functions of any cultural text, so reading humorous texts will help to better understand the culture and life of native English speakers. Culture (the real world) is the most suitable environment for the survival of a text, especially a humorous one, since humorous texts are often replete with cultural information. All of the above suggests the need to go beyond the linguistic analysis of the text, bringing to the fore the socio-cultural content of the read.

Thus, the separation from the traditional teaching of reading and the transition to the analysis of authentic socio–cultural content should ensure the realization of the modern goal of linguodidactics - the study of a foreign language not as an end in itself, but as a means of cognition of culture. And in this vein, it is necessary to develop a methodology for teaching reading, which would consider reading as a means of penetration into English-speaking culture, especially the mentality of the

bearer of English-speaking culture, for which it is necessary to form students' socio-cultural competence. And since humor is one of the layers of English culture that form the national heritage of the British, English-language humorous texts can serve as a means of forming both communicative and socio-cultural competence in that realities need to be given special attention when identifying.

Reading authentic humorous literature plays an essential role in the practical mastery of the language being studied, acts as a means of informational, educational and professionally-oriented activity of the student, as a means of self-education, and is also a kind of recreational activity. In addition, reading contributes to the creation of conditions for active cognitive activity, fosters a sense of respect for another culture, while developing a sense of pride and love for one's own. As N. A. rightly believes. Salanovich, "by reading, students not only become familiar with a new world for them, but also begin to orient themselves in it, learn to define universal values and finally get moral satisfaction from the very process of reading"

However, in order for the reading of authentic humorous literature to contribute to the creation of the student's image of the country of the language being studied, it is necessary to teach the student not only the ability to extract information at the level of content, but also to identify the national-cultural component of the text, to understand the socio-cultural content and socio-cultural meaning of what is being read. The emphasis on the assimilation of culturally relevant information when reading humorous texts seems justified also because students of a philological university are ready to perceive and understand the socio-cultural meaning of the text, since they are characterized by a sufficiently mature reading: they have a good reading technique, quickly and accurately recognize the lexical and grammatical forms of the text, are able to recognize the meaning of unexplored words based on their contextual guess. Mature reading in the terminology of Z. I. Klychnikova is characteristic of mature readers, who, as is known, rely more on the semantic structure of the text, while the meaningful information is stored in their memory in a brief form.

Humor, as a category of comic, has the features of "carnality", overturning the values of every society. It is usually based on contradiction, showing someone's superiority or combining the incompatible. Humor differs from other types of comic – satire and irony – by its good-natured coloring, however, at the present stage, when many hybrid forms of comic arise, it is difficult to draw a line between these varieties. In addition, an individual perception of a humorous work based

on personal experience and linguistic and cultural knowledge, determines the angle of view on the described situation. Thus, the same humorous text can be attributed to different types of comic by representatives of different linguistic and socio-cultural groups.

Similarly, the perception of humor on the part of the cognitive component depends on the commonality of the sign means of the addressee and the addressee and on the ability to realize the contradiction or discrepancy inherent in the jokedue to the linguistic and socio-cultural characteristics of the communicating personalities. The emotional component includes a humorous attitude and personal experience related to the topic touched upon in the joke.

Humorous texts as a product of a certain historical epoch and a form of existence of English culture have a huge linguistic and didactic potential, since they clearly express, sometimes even exaggerate the traditions, values and mentality of native speakers. The specificity of humor lies in the fact that it reflects all spheres of life of the English-speaking society. Reading humorous texts allows students to open new horizons of the socio-cultural context, which ensures the development of students' socio-cultural competence.

In order to develop a methodology for teaching socio-cultural competence, the domestic and foreign literature on this problem is analyzed, the peculiarities of the formation of foreign-language socio-cultural competence of students of philology at its initial stage of training are revealed, the difficulties of understanding the meanings of English humorous texts are determined.

The developed methodology of teaching foreign language sociocultural competence to philology students by reading authentic humorous literature involves the development of the following abilities. The ability to understand the socio-cultural background of lexical units. Students of the initial stage of training can easily extract information at the semantic level, since they have a well-formed sociolinguistic competence: they are familiar with the polysemy of the word, they understand the linguistic background of lexical units, however, it is difficult to recognize the socio-cultural background of lexical units.

The English tend to treat everything new with humor. Having met in the text or having heard the combination of 'hole-in-the-wall', students may be misled, since the lexical meaning of this phrase means a hole in the wall, as the British call an ATM. Explaining the socio-cultural background of the phrase 'hole-in-the-wall', students should focus on the property of the English character, namely, that it is inherent in the

English to give names to the objects around them that appear with the development of civilization, with a humorous tinge.

The subject of special consideration is the development of students' ability to overcome the ethno-semantic barrier in the process of reading humorous literature, which consists in the transfer of figurative stereotypes characteristic of the reader's own culture and the interpretation of stereotypes of another culture.

At the ethno semantic level, understanding expressive and evaluative connotations expressed by figures of speech - tropes is an important factor on the way to extracting the meanings of what is being read, because they may be misinterpreted or simply unknown to a carrier of another culture.

The rhetorical figures (tropes) used in English humorous literature are another obstacle to understanding the meaning. A philologist student, a future specialist in intercultural communication, should know the rules of rhetoric in order to be successful in intercultural communication, feel comfortable in a humorous situation, understand why the British laugh when listening or reading their jokes and jokes and why they remain indifferent to Russian humor. The analysis of tropes in the aspect of national style contributes to the development of students' ideas about the specifics of the national worldview, increases the level of their ethno and linguacultural competence.

Thus, the method of teaching linguist students of foreign socio-cultural competence by reading authentic humorous sources (classical literature, as well as jokes, anecdotes, parodies) should contribute to the development of the ability to "interpret" the socio-cultural content of humorous texts in order to understand hidden meanings.

Analysis of the state of teaching reading at the initial stage of a language university shows that, as a rule, a traditional model is used in practice, in which the text is considered as a work of speech creation, consisting of a number of units united by different types of lexical, grammatical, logical, stylistic connection, and the main purpose of reading is the formation of students' communicative, linguistic, cultural-country studies, professional competencies.

The relevance of this research was dictated by the prevailing attitude to the ever-increasing requirements for the level of proficiency of future specialists, difficulties, failures encountered by students in the process of forming socio-cultural competence, at the same time, the lack of experience in extracting implicit meaning from humorous texts for the

formation of the socio-cultural component of foreign language communicative competence.

In conclusion

English-language humorous literature contains a large layer of socio-cultural information, the extraction of which contributes to the development of socio-cultural competence of students of English philology of the second year, teaches students to master not only the language, but also the socio-cultural code, and also increases the motivation of students to study English-speaking culture.

References

Astafurova, T. N. English for sociologists [Text]: an educational and methodological manual by T. N. Astafurova. Volgograd: Volga Publishing House, 2004. 104 p.

Konetskaya V. P. Lexico-semantic characteristics of linguistic realities-Linguistic and cultural dictionary / Comp. A. Rum. M., 2000. p. 532-538.

T. N. Yarmina "Teaching foreign language socio-cultural competence of linguist students based on reading humorous literature" (English, advanced stage)

Muxamatjonova D. R - Analaysis of the of the characteristics of repetition in translation, “Principal issues of scientific research and modern education” xalqaro online konferensiya, Vol. 2, Issue 7, May 2023, AQSH, 226-234 b. https://scholar. google. com/citations?user=9yBD-W8AAAAJ&hl=ru

Xoshimova D. R -

Smirnova, E. A. Professionally-directed formation of socio-cultural competence in the process of training future teachers of a foreign language: On the material of the German language [Text]: dis. candidate of Pedagogical Sciences: defended 10. 02. 2001 /E. A. Smirnova. -M., 2001. p129.

Salanovich N. A. Teaching to read authentic texts of linguistic and cultural content // Inostr. languages at school. 1999. No. 1. p. 18-21.

G. V. Elizarova Culture and teaching foreign languages m :2001, p. 214.

Issues of control of students' learning a foreign language. Methodical manual / edited by A. A. Mirolyubov. - Obninsk. Title, 2001. -p 80.

Muxamatjonova D. R - The effectiveness of the use of repetition in poetry - Central Asian Research Journal For Interdisciplinary Studies

(CARJIS), 2(1), 2022 y, Chirchiq sh, 354-356 p. https://scholar. google. com/citations?user=9yBD-W8AAAAJ&hl=ru

Mirbabayeva S. S - Innovative Approaches to English Teaching of Pre-School and Primary School Learners. https://scholar. google. com/citations?user=ps17SV0AAAAJ&hl=ru

Xoshimova D. R - Comparative analysis of translation of works and poems in english and uzbek (example of Makhtumkuli's poems)/ ACTA NUUz/ https://scholar. google. com/citations?user=A23kR88AAAAJ&hl=en

Aripova S. A - ingliz tili darslarida talabalarning ijodiy mustaqilligini shakllantirish. educational research in universal sciences, 2(10), 259–263. https://scholar. google. com/citations?user=W8fod-sAAAAJ&hl=ru

Xoshimova D. R - Using types of translation with the innovative technologies during the lessons - International Journal of Education, Social Science & Humanities. Finland Academic Research Science Publishers ISSN: 2945-4492 (online) | (SJIF) = 7. 502 Impact factor https://scholar. google. com/citations?user=A23kR88AAAAJ&hl=en. .

Muxamatjonova D. R - Methodological bases of linguistic features of poetry translation. "International journal of advanced research in education, technology and management" xalqaro ilmiy jurnal, Vol. 2, Issue 1, ISSN:2349-0012, yanvar, 2023, 307-3014 p/https://scholar. google. com/citations?user=9yBD-W8AAAAJ&hl=ru

PHRASEOLOGICAL UNITS WITH SOMATISMS AND THEIR SEMANTIC PECULIARITIES IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGE

Sitora TOSHMATOVA

Annotation

This article illustrates phraseological units and their usage in speech, somatic compounds in linguistics, particularly, somatims as a components of phraseological units and their semantic field in English and Uzbek languages comparatively.

A person's speech activity not only conveys information about the environment, but also conveys his or her attitude toward it. The employment of phraseological units is one indication of how expressive the speaker's thoughts are and how rich the language is in general. Phraseological unit formation and emergence is an ongoing process driven by the necessity of human communication. Understanding and studying the phraseological structure of a language is a way to learn about a person's mindset, thoughts about the world, and perspective of themselves within it.

Phraseological units are one of the fascinating part of the linguistics as it shows linguistic peculiarities, traditions, culture and other special features of the language owners. In its turn, being addressed more and more, somatisms play particular role in the sphere phraseology and adds it more forceful meanings as being compound of phraseologism.

Somatic phraseologies, with one of their key characteristics being that they are figurative, emotive, and expressive, play a special role in the expressiveness of the language and in its emotionality. In actuality, compared to other phraseological combinations, somatic phraseologies are the most effective and expressive manner to portray notions.

The main purpose of this article is to study English phraseologisms with somatisms, to find Uzbek equivalents rightly with somatic units and to compare them semantically. The study includes some phraseologies

with different somatic components in English and Uzbek, and analysed them according to their semantic similarities and differences.

Our article becomes one of the good resource for those who researches on the sphere, or for translators and interpreters to use them as a ready-made clues in speech in order to make colorful and interesting speech.

Keywords

phraseology, phraseological units, phraseologisms, somatic units, somatism, English language, Uzbek language, semantics, comparison.

Introduction

In current modern linguistics it is crucial to research languages comparing, paying attention to different and similar sides of them, and using modern methodological criteria in comparisons. As well as, to contrast somatic units which are used in phraseosemantic fields, to analyze their semantic fields both in written and spoken languages deeply is becoming one of the main tasks of the linguistics.

The oldest lexical layer of the language is made up of somatic phraseological units, or somatisms, which are simply word combinations with numerous meanings. We believe that somatic phraseology has two opposing polarities in terms of the plan of expression and the plan of substance, which is why researchers are becoming more and more interested in it. In other words, both the phraseological units' individual parts and the sum of their parts strive to describe and characterize people and their actions.

Literature review

Branch of phraseology in English and Uzbek languages is wide and huge part in linguistics. Each and every sides of this branch attracts the attention of world linguistics. The theory of phraseology, firstly, founded by Sh. Ballei, a French linguist. Furthermore, phraseologism were mentioned as a linguistic units by one of the famous linguist F. de Sosseur.

First, we would like to say that the word ‘soma’ comes from Greek meaning ‘body’. Estonianscholar F. Vack was the first who introduced the term “somatic” to linguistics. Researchers frequently make use of this term when they want to talk about body-part term idioms. Amongsuch reseachers we can mention F. Cermák (1998: 109-119) with his article “Somatic IdiomsRevisited”, Sabina HALUPKA-REŠETAR, Edit ANDRIĆ with their article “Somatisms with the Lexeme Láb in Hungarian, Noga in Serbian and Leg/ Foot in English” (2016: 21-34), etc. The framework upon which the analysis of the somatic idioms in these two languages

rests has been developed by George Lakoff and Mark Johnson in their groundbreaking study Metaphors We Live By (George Lakoff and Mark Johnson 1980). The most common use of somatizms is hand. Further in frequency follow head, eye, face, foot, nose, finger, heart. The remaining somatizms (leg, arm, back, bone, brain, ear, tooth, skin, shoulder, neck, tongue) are less used, but their phrase-forming activity is quite large. According to Pekler M. A. and Rakhshtein A. D. , among the 17 most frequent nouns in the Russian phraseological units, 8 lexical somatizms are detected, and among the corresponding 17 English nouns there are 11. This is, accordingly, in order: eye, hand, head, leg, tongue, nose, near, heart, blood, shoulder – eye, hand, head, foot, tongue, nose, ear, heart, blood, shoulder. (JDPU:2023)

As being one of the developing part of the linguistics, phraseological units with somatic components or one can say, somatisms, includes body parts, gestures, mimics and facial expressions of the human being. The term "somatic" insisted into the linguistics by F. Vakk firstly. After that, many world linguists such as S. G. Alexeeva, R. M. Vinetraub, R. Y. Mugu, E. V. Nikolina, T. N. Chayko, T. N. Fedulenkova, O. A. Kononova, V. P. Shubina and others have conducted researches and written some works on this sphere. While writing our article we have met some works by Uzbek researchers as well. Some of them are Y. Pinxasov, A. Mamatov, A. Hojiyev, Sh. Rahmatullayev, B. Yo'ldashev, Sh. Usmanov, A. Isayev, Sh. Abdullayev. Moreover, we have used the articles by M. M. Mamajanova, G. F. Yoqubova, Z. Alimkulova, Z. V. Alimova, D. I. Mirzayeva, M. K. Xaitova, U. J. Bolbekova, S. Sh. Sodiqova, M. I. Gadoyeva, N. Qo'chqorova.

Methodology

During our research, we have studied several works on this sphere and realized that the work should be researched in the circle of contraction: we should compare English and Uzbek phraseologisms with somatical units and find identical and different sides of their semantic features. So, in this article we used the comparative method.

According to the meaning, phraseologisms are devided into these categories: (Bolbekova U. J. :2021)

1. Somonimic – phraseologisms which contains body parts of the human being: To give a helping hand - Yordam qo'lini cho'zmoq.

Example: He's generous: every time tries to give a helping hand.

2. Ostheonimic – phraseologisms that are expressed with the skeleton system of human body: Skin and bones – 1) Qoq suyak 2)Eti ustixoniga yopishgan.

Example: Your brother is just skin and bones - has he been sick?

3. Angionimic – phraseological units which includes the blood circulation system words: To make smn's blood boil – Qonini qaynatmoq.

Example: Just hearing her voice makes my blood boil.

4. Splanchnonimic – inner organisms of a human: To break somebody's heart – Ko'nglini sindirmoq.

Example: He's broken a lot of girls' hearts.

5. Sensonimic – words which are connected with sensation of a person.

Results

While observing these categories, we have found that it is possible to find Uzbek equivalents to those phraseologisms rightly with the same meaning. We have used online dictionaries and thesauruses as Collins online dictionary, Merriam-Webster dictionary, Cambridge online dictionary and etc. to find and study the meaning of some English phraseological units with somatisms. Then, tried to give their definitions and explain how to use them in language with some example sentences.

As well as, gave their Uzbek equivalents. Here, we present that research as a form of table:

№	English	Uzbek		
	To give a helping hand	Yordam qo'lini cho'zmoq	To try to help smn	He's generous: every time tries to give a helping hand.
	To break somebody 's heart	Ko'nglini sindirmoq	To make smn who loves you very sad, usually by telling that person you have stopped loving them	He's broken a lot of girls' hearts.
3	A heart of gold	Oqko'ngil, yuragi toza	a kind and generous disposition	A woman with a heart of gold gives us lodging for the night.
4	Roll (one's) eyes	Ensasini qotirmoq	To turn one's eyes upward or around in a circle, usually as an expression of exasperation, annoyance, impatience, or disdain.	Don't you roll your eyes at me, young lady! You will finish your homework this instant, or you can kiss your weekend goodbye!
5	On the tip of my tongue	Tilimni uchida turibdi	Means you think you know it and that you will be able to remember it very soon	- I know the answer to this question. No, no, don't tell me. Oh, it's on the tip of my tongue.
6	Pull one's leg	Qulog'iga lag'mon ilmoq	to make someone believe something that is not true as a joke : to trick or lie to someone in a playful way	- The Government knows everything you search on Google here. - Stop trying to pull his leg, that's not true. Many people think it is, but it is a very crazy belief.
7	Find my feet	Oyoqqa turib olmoq; O'zini qo'lga olib olmoq	To become comfortable doing smth.	Moving to a new city was difficult as first, but soon I found my feet.
8	To make smn's blood boil	Qonini qaynatmoq	To make somebody very angry	Just hearing her voice makes my blood boil.

9	To get someone's nerves	Asabini o'ynamoq	Someone annoys you a lot	It gets on my nerves that we have no recycling here.
10	To stop ironing someone's head	Miyasini egovlashni to'xtatmoq	To stop annoying smb.	Stop ironing my head, pal! No one wants to hear you talking for the entire course of the film.
11	Cat got your tongue?	1. Ti lingni yutib yubordingmi? 2. O g'zingga talqon solib oldingmi?	Don't you have anything to say?	Why are you silent? Cat got your tongue?
12	Within arm's reach	1. Q o'l cho'zsa yetgudek 2. B urnini tagida	Close enough to touch, either literally or hypotecally. Easily attainable.	Can you pass me that book over there? It's within arm's reach of you.
13	With (one's) head held high	1. B oshini baland ko'tarmoq 2. Y elkasini tik tutmoq 3. Q addini g'oz qilmoq	Displaying pride and confidence, often (but not always) after smth has gone wrong	Even though I know I blew the presentation, I walked out of the conference room with my head held high…and then cried in my car.
14	To twist someone's arm	Ko'ngliga yo'l topish	If your arm has been twisted it means that smn has done a great job of convincing you to do smth you might not have wanted to do.	"Jake, you should really come to the party tonight!" "You know I can't, I have to hit the books (study). " "C'mon, you have to come! It's going to be so much fun and there are going to be lots of girls there. Please come?"

				“Pretty girls? Oh all right, you’ve twisted my arm, I’ll come!”
15	Up to one’s eyeballs	Bo’g’zigacha ko’milmoq	To have a very large amount of smth to do	We have been using our credit cards so much we’re now up to our eyes in debt
16	To throw dust smb. 's eyes	1. Ko’ziga qum sochmoq; 2. Ko’ziga cho’p suqmoq	to mislead or deceive so meone	He threw dust in our eyes by pretending to be a jeweler and then disappeared with the diamonds.
17	Have a sharp tongue	1. Tili o’tkir; 2. Chakagi baquvvat	to be someone who often criticizes and speaks in a severe way	Jane has a sharp tongue, so be warned.
18	Skin and bones	1. Qoq suyak 2. Eti ustixoniga yopishgan	Extremely thin	Your brother is just skin and bones - has he been sick?
19	From head to foot; From head to toe	Boshidan oyog’igacha	completely covering your body	The dog was covered in mud from head to toe.
20	To stand shoulder to shoulder	Yelkama yelka turmoq	to give someone or a group of people complete support during a difficult time	He is such a good friend that can stand shoulder to shoulder both in good and bad situations.
21	Hand in hand	1. Yelkama yelka 2. Qo’lni qo’lga bermoq	1. Supporting each other 2. Holding each other’s hand	I saw Pat and Chris walking hand in hand the other day.
22	Blue blood	Oqsuyak	the fact of someone having been born into a family that belongs to	Had they born with blue blood, would their experience have been any different?

			the highest social class, aristocrat	
23	To be all ears	1. Butun tanasi quloqqa aylanmoq; 2. Jon qulog'I bilan tinglamoq; 3. Qulog'im senda	to be waiting eagerly to hear about something	I'm all ears - tell us what they had to say.
24	To fight tooth and nail	Tish-tirnog'i bilan kurashmoq	to try very hard to get something you want	We fought tooth and nail to get the route of the new road changed.
25	From the bottom of the heart	Chin ko'ngildan		When I said I loved you, I meant it from the bottom of my heart.
26	The way to a man's heart is through his stomach.	Erkaklar yuragiga yo'l oshqozon orqali bo'ladi.	Many women have won a man's love by cooking delicious meals for him. They fed his stomach and found love in his heart.	The entire date was horrible. I couldn't get out of there fast enough. The only silver lining was that it confirmed to me that the way to a man's heart is through his stomach.
27	Steal somebody 's heart	Yuragini o'g'irlamoq	If someone or something steals your heart, you start to love or like them or it very much	She was kind and honest, and she stole my heart.
28	A bag of bones	1. Qoq suyak 2. Bir qop suyak 3. Qulog'idan quyosh ko'rinadi 4. Qovurg'asi sanaladi	a person or animal that is extremely thin	I can't believe how thin he is. He's just a bag of bones.
29	Turn a blind eye	1. Ko'z yumish	to ignore something	I knew my son was lying to me but I turned a blind

		2. Panja ortidan qarash		eye because I didn‟t want him to be upset.
30	To be apple of one's eye	1. Ko’zining oquqorasi bo’lmoq 2. Ko’z qorachig’iday	someone or something that is very important to someone; someone or something that they like very much	I know I shouldn't pick favorites but of all my grandchildren, my first granddaughter is the apple of my eye.
31	Keep an (one’s) eye on someone/ something	ko'z-quloq bo'lmoq	to carefully watch someone/something	I asked my neighbor to keep an eye on my apartment while I‟m on vacation and call me if there are any problems.
32		ko'z-quloq bo'lmoq		The team was all eyes and ears as the coach explained the challenges ahead.
33	Looking for dirt under the nail	Tirnoq ostidan kir izlamoq	Try to find smn’s mistake strongly	No matter what I do well, my sister is always looking for dirt under her nails.
34	To have someones nose in the air	1. Burni osmonda 2. Dimog’idan qurt yog’iladi	To behave in a way that shows one thinks one is better than other people	He’s a snob and always has his nose in the air when he’s around us.
35	Right under (one’s)nose	Burnini tagida	Used to describe something that someone fails to see or notice even though he or she should;	I looked all over for my keys, and they were right under my nose, in the center of my desk.
36	The walls have ears	Devorning ham qulog’ibor	Somebody may listen to your conversation even though you whisper to each other;	Try to speak quietly, the walls have ears around here.
37	To be right hand man	O’ng qo’li bo’lmoq	To be the most helpful assistant or employee	

38	Lift a finger	Barmog'ini uchini ham qimirlatmaslik	Not to help	I cleaned the house whole day, cooked dinner, but she didn't lift a finger for help me.
39	A weight of one's shoulders	Kimningdir yelkasidagi yuk	Somebody's crucial responsibility	Winning the world championship is a weight of my shoulders.
40	A pain in the neck	1. B oshiga balo bo'lmoq; 2. B oshog'riq bo'lmoq	To be the reason of an accident; Not to love at all	Mathematics is generally a real pain in the neck for most of the school and college students.

Here we can see that it is possible to find equivalents of English phraseologisms contained somatisms with the rightly the same meaning ing Uzbek language too, as well as, there are some phraseological units which can have even two, three or more synonyms both in Uzbek and English languages.
and we can mention that if phraseological units are synonym to phraseological units, they are called as phraseological synonym idioms and they are termed as lexico-phraseological synonym idioms.

In conclusion we can say that, phraseological with somatisms gives different colour in speech and written language, especially in literary works. To use them skilfully shows how the speaker or write is talented or is aware of the linguistic tricks. In our article we have analysed 40 phraseologic units which contained somatisms and have found their Uzbek equivalents. According to thse foundings, we have formed a table that illustrates English phraseological unis with somatisms, their equivalents with somatisms in Uzbek language, their definition in English language and the usage of them as in example.

We hope that our table services as a good manual for future researchers on the sphere, translators and interpreters.

References

Bolbekova U. J. Ingliz va o'zbek tillaridagi somatic frazeologizmlarning qiyosiy tahlili. Article in "Science

and education" Scientific Journal, p. 141, June 2021/volume 2 Special Issue.

Isaev A. Somatic phraseological units of the Uzbek language Diss, , , Candidate of Science - T. , 1976. 146 p.

Knappe, Gabriele, “Idioms and fixed expressions in English language study”, 2004

Manerko L. From human body parts to the embodiment of spatial conceptualization in English idioms. The

4 th UK Cognitive Linguistics Conference. "Science and Education" Scientific Journal June 2021 / Volume 2 Special Issue 2 www. openscience. uz 143 2014, P. 195-213

Niyozmetova R, The classification of English and Uzbek phraseological units: their

similarities and differences, Молодой ученый. — 2016.

Manerko L. From human body parts to the embodiment of spatial conceptualization in English idioms. The

4 th UK Cognitive Linguistics Conference. 2014 , P. 195-213.

Papi M. B. Idiomatic and figurative uses of “hand”in English and “muno” in Italian: embodiment and

cultural filters. Main Session Talks. Pisa, 2013.

Yo’ldoshev. B, “Frazeologizmlarning adabiy til normasi”, T…O’TA, 1992, 3-son

Рахматуллаев Ш. Ўзбек фразеологизмларнинг изоҳли луғати.

Used sites

1. https://dictionary. cambridge. org/dictionary/english
2. https://www. dictionary. com/browse
3. https://jdpu. uz/en
4. https://wikipedia. com
5. https://naukaru. ru/en/nauka
6. https://academia. edu/
7. https://wos. academiascience. org
8. https://uzjournals. edu. uz/philolm

9. http://www. conferenceseries. info
10. www. conferencea. org
11. www. nonsensicaltimes. com

THE IMPORTANCE OF LANGUAGE AND CULTURE IN TRANSLATION

Dilnoza BOBOQULOVA

ANNOTATION

Language is a phenomenon and a factor that links different cultures and a way of expressing feelings and ideas that people try to convey. Language and culture are closely related to each other. It is considered as a part of culture of a particular community and the main way by which the members of a society communicate with each other. The variety of languages with different cultures and necessity of communications in human life caused translation to be a very effective factor in communicating, exchanging cultures, and knowledge. Thus, it seems that language and culture are closely related and it is essential to consider both in the process of translation. Therefore, this paper aims to focus on concept of culture from different viewpoints in translation studies and to offer an analysis of researchers' views of the interaction between culture and language and also between culture and translation. Furthermore, we know that translation plays an important role of crossing through different cultures and communication. Therefore, it is said that translation is one of the essential, fundamental, and adequate ways in transferring culture. I'm going to study the main roles of translation in transferring cultural concepts between two or more languages and some barriers or difficulties that translators face in this process. It is known that translation plays an important role of crossing through different cultures and communication. This scientific paper also aimed to represent some barriers in the process of translation. A good translator should simultaneously be aware of the cultural factors, views and tradition in order to consciously consider the chronological orders, explicit meaning, development of related disciplines, historical and religious background of the source text. When solving the tasks set, a classification method, comparative analysis, induction and deduction, generalization as well as logical methods have been applied. Finally, it is essential to evoke the same response as the source text attempted to and avoid inserting

irrelevant new words into language used by people. All these factors must be taken into account in translating process.

Key words

language, culture, translation bridge, censorship, cultural factors, barriers of translation

INTRODUCTION

Studying on language, culture and translation and the relationship between them are valuable issues due to the importance of human communication in the world. The variety of languages with different cultures and necessity of communications in human life caused translation to be a very effective factor in communicating, exchanging cultures, and knowledge. Thus, it seems that language and culture are closely related and it is essential to consider both in the process of translation. Although there might be is no specific frame and force on how a translation must be done, all translators who transfer natural meaning based on the cultural and religious norms of their society, encounter some limitations and censorship through translation. In this study we discuss the translation barriers through transferring cultures among languages. We also define that translation has an important role in globalization of cultures especially pop culture leading to expanding ethnic habits and customs, or religious values. As languages and culture are complimentary of each other, and cultural features of every region is different, translators not only should concentrate on how to convey the same meaning, but also attempt to show the dissimilarities between two cultural perspectives.

METHODOLOGY

This study has been done using digital library books, researches and papers, a classification method, comparative analysis, induction and deduction, generalization, logical methods.

Language, Culture and Translation in Meaning

There are lots of definitions on language which are included here shortly. Language is used to maintain and convey culture and cultural ties. Different ideas stem from differing language use within one's culture and the whole intertwining of these relationships start at one's birth (R. W. Brislin, 1976). Language may refer either to the specifically human capacity for acquiring and using complex system of communication or to a specific instance of such a system of complex communication. The human language faculty is thought to be fundamentally different from and

of much higher complexity than those of other species. Human language is highly complex in that it is based on a set of rules relating symbols to their meanings, thereby forming an infinite number of possible innovative utterances from a finite number of elements. (E. D. Carlson, 2001)

Culture

Newmark defined culture as "the way of life and its manifestations that are peculiar to a community that uses a particular language as its means of expression". He clearly stated that operationally he does not regard language as a component or feature of culture in direct opposition to the view taken by Vermeer who stated that "language is part of a culture. "The term culture originally meant the cultivation of the soul or mind; culture includes behavior such as courtship or child rearing practices material things such as tools, clothing and shelter, institutions and beliefs (L. M. Larson, 1998). Culture is the sum total of the ways of living built up by a group and passed on from one generation to another. Culture is a complex whole which includes knowledge, belief, art, law, morals, customs and many other capabilities and habits acquired by man as a member of society.

Translation

The communication of the meaning of the source-language text is by means of an equivalent target-language text so translation consists of language and culture. Jerome said that two things are necessary for a good translation - an adequate understanding of the original language (source language) and an adequate command of the language into which one is translating (receptor language). Larson claimed that "Translation is a complicated process. " However, a translator who is concerned with transferring the meaning will find that the receptor language has a way in which the desired meaning can be expressed, even though it may be very different from the source language form. Translation is no longer considered to be a mere cross-linguistic activity but it significantly is cross-cultural communication. Over the last two or three decades, translation has become a more prolific, more visible and more respectable activity than perhaps ever before. And alongside translation itself, a new field of academic study has come into existence, initially called Translatology and now Translation Studies, and it has gathered remarkable academic momentum. There has of course always been translation, for almost as long as there has been literature.

Culture through the Languages

We came to agree on the existence of the so-called "cultural universals" that enhance communication, change of ideas in order to achieve progress in all life domains. Change of ideas, concentration of mutual efforts in different directions, communication among different peoples in different ways, all these are a constant necessity of spiritual and material life. Not only cultural acts are achieved by means of continuity process alone, but also being discontinuous can be as creative at certain times. Yet, this breach is to be performed to existent models and not to a state of nothingness. Culture may be defined as the whole way of life, which consists of the mores of a given society; their religion, values, traditions, habits, educational systems, family and social structures, political and governmental hierarchies, and use of advanced technology. Different cultures have different views on what constitutes moral and immoral behavior. Values tend to be absolute and immutable. But how cultures transfer through the languages? For answering this question, we should consider the relationship between culture and language which is deeply rooted. Translation is the only way which does it. The domain of translation studies has expanded beyond the limits of language to include the cultures of the source and the target languages. Translation theorists, however, showed interest in cultural aspects of translation as early as the nineteenth century, probably earlier. The fact that there is only one human species is explained by the possibility to transfer sense, meaning from one language to the other, by means of the word, thus, by translation.

Limitation and Censor

Traditionally, there is something which is lost in translation process. Limitation and censor as obstacles that limit translators in conveying the "semantic" message in the receptor language. The other limiting factor which translators encounter is moral filtering being based on religion, family, society rules, and culture, etc. Moreover, limitation related to different kinds of the audience. So it is the time to say that culture itself is a filter in translation.

Culture

Difficulties arising out of differences of cultures constitute the most serious problems for translators and have produced the most far-reaching misunderstanding among readers. Culture itself has its own limitation in transferring the source text into target text. Each society or group of people based on their historical background, local situations, and religion with their specific language, construct their own culture which is

respected, performed and accepted along with its limitations. Limitation in translation is one of the specific features of culture, not necessarily imposed from outside world. Behaviors which are acceptable will vary from location to location. Accordingly, Toury highlighted that translation involves at least two languages and two cultures and since language is an integral part of culture, the question that may be asked here is: Can translation be achieved in isolation of culture? Main concern here is literary texts. However, two other types of texts should be mentioned here, as they are closely related to translation and culture. First, scientific texts, which may be said to belong to what is termed 'universal culture'; the translator here works within a neutral culture; he/she is most concerned with 'content': conveying facts and ideas, and is least interested in the cultural context of the text, since this context is assumed to be similar to source text and the target text. In this type of texts, it is safe to say that very little cultural translation takes place when a text is transferred into another language. Advertisements, the second type, belong to the opposite extreme. They are culture specific, and normally cannot be translated. Usually they are rewritten in the new language. Advertisements are couched in their culture so deeply that they fail if they are transplanted into a foreign culture. Nowadays, the major problem in translation is being certainly influenced by different cultural norms in the source language and target language. The translator's responsibility is to choose the norms that take priority over others. It depends on translator's decision if the cultural norms of the source language, target language, or a combination of both are essential to be considered.

The relation between translation and culture

The relation between translation and culture in the early stages of translation theory, translation was defined as replacing a text in one language by another in a different language, with the two texts having approximately the same meaning. The main emphasis was on the linguistic and the semantic aspects of translation, whether in the process of the product. The meaning in translation has always been problematic; what meaning is intended? Is it semantic or pragmatic or social? Finally, all these types of meaning were thought relevant, and have been resumed under "cultural aspects of translation". Nowadays translation is rarely envisaged without one taking into account the source culture and the target culture. Can culture be translated? Can a text be translated in isolation of its culture? It is a linguistic fact recognized by every scholar that language is interwoven with the threads of culture, and that it is difficult, probably impossible, to separate the two. If this is true, then every act of translation involves both language and culture when *'market'*,

for instance, is translated into Uzbek as *'bozor'*, the two words refer to two different things in different cultures, two different activities of buying and selling. If the reader of translation coming across '*bozor*' conceptualizes 'the oriental market', then the source culture has been replaced by the target culture and we are in the process of familiarization. If, on the other hand, the new reader, through his efforts or those of the translator, conceptualizes 'an English market', then we are dealing with the process of foreignization. This is a simple example, but it is adequate to clarify the relation between culture and translation. It is clear from this example that the new reader plays an important role in this relation. A well- educated reader reacts differently to a translation from a less educated reader. Great works of translation do not only transform texts, but also the mind of the reader in the target language.

A translator is a cultural mediator, who may move from the source culture to the target culture, choosing as much as he/she thinks appropriate to serve the aim of the translation. One basic purpose why we translate from language A into langue B is to enrich linguistically and culturally language B. In this case the translator aims at preserving as much as possible the source culture. He/she translates the content and the style of the source text and introduces these into the target text. Gradually these foreign elements are integrated into the target language and culture and become part of the new environment. However, there is always the danger of rejection, similar to that which takes place in the medical transplant of organs in the new body. Integration or rejection awaits every work of translation. Obviously, our interest lies in integration, which is surely the characteristic of a successful translation.

Religion

Religion is one of those obstacles that cause problem in translation. Religion can be understood only by its cultural language and to translate this religious context we face with some limitations that cannot be translated. Because religious texts are described in an implicit way, natural and effective translation is almost impractical. Besides, religion and culture are intertwined and religion has taken its root from human mind and soul, people accept them by the core of their hearts. Therefore, it cannot be changed or distorted by any one because it leads to stimulate people and evoke negative reaction by them. Therefore, translators' job is more difficult and must avoid such distortion or any work which is against their religion in the process of translation.

What Translation Does Exactly

We talked about the limitations of translation process but let's add that translation not only transfers fundamental aspects and features of culture but also it transfers modern science, and foreign histories. Therefore, that a translator's job is to eliminate and destroy boundaries is not always true. It crosses the borders to communicate cultures.

The Significant Roles of Translation in Transferring Culture

Translation plays a vital role in making a culture universal and general. It acts as a bridge to communicate all kinds of languages specially those similar to each other considering their linguistic features and cultural customs in all parts of the world. So it links all units of the world in the global network. Moreover, translation presumes the existence of boundaries between different cultures and the translator most probably is aware of these boundaries and the inevitability of crossing them. Without cultural similarities and universalities, there is no way for people of different cultures to communicate with each other and translation will be impossible. When speaking of two languages which are to be translated equivalently, translators must convey the same referential, pragmatic and interlinked meanings. However, due to differences between two cultures, semantic equivalence is limited to some.

Pop culture develops within human's growth which some of those pop culture's would be a part of our life way. Since translation transfers the culture, unconsciously behind this culture, we get familiar with the pop cultures and people's habits of different regions. For example, "Mother Day" as a pop culture shows that people respect Mothers. So this special day has become a habit for all countries in different geographical regions. Also daily habits such as using the Internet have become so common globally so using this is inevitable almost for all.

Each language has its own culture and religion. Each society propagates its own specific culture through translation. Culture translation helps to know the variety of worship of different cultures. For e. g. Muslim pray in Masque, Christian in Church, Jewish in Synagogue or celebrating "Christmas Day" has been expanded. Thus, translation link cultures as a chain. Thus translation obviously is a cross-cultural communication; it is beyond structures and sentences, and not simply a mere language. A proper translation makes the reader to ponder over the cultural context of the source language. Cultural borrowing is one of the advantages that transfer ideas, customs, and social behaviors from another culture. By an adequate translation readers or audience of target language culture will acquire a lot of useful benefits for e. g. hospitality;

way of greeting and saying hello when they meet each other in Iran would be extend in the world through translation. The other e. g. is table manner of some nations that reflect how that nation's culture is.

Conclusion

the chronolo

s backound of the source text.

I should emphasize that culture is not material phenomenon; it does not consist of things, people, behavior, or emotions. It is rather an organization of these things. It is the form of things that people have in mind, their model of perceiving and dealing with their circumstances. Culture is the total life way of people; the social legacy the individual acquires from his group. Culture would be transferred through language. As Sapir-Whorf argues, different thoughts are brought about by the use of different forms of language. One is limited by the language used to express one's ideas. Different languages will create different limitations, therefore people who share a culture but speak different languages, will have different world views. Still, language is rooted in culture and culture is reflected and passed on by language from one generation to the next. From this, one can see that learning a new language involves the learning of a new culture. Consequently, teachers of a language are also teachers of culture. Culture is vital in forming civilization. In other words, culture is more likely to be essence and basis of civilization. Civilization is more extended than culture as the former one relates to the vast majority of people beyond the borders, but generally culture belongs to a specific group of people limited inside the borders. Knowledge, beliefs, perspectives transfer through language and culture. Culture links the past, present and future together. What that something is, and the significance of it, has been a matter of debate as long as there has been a need for translation. The practical effects of the practice of translation, however, are much easier to judge and document. Translation is not just a literal recasting of a work from one language to another, but is also an adaptation of one culture's values and biases into another. Moreover, translation seems to be the only possible way to "unite" all cultures in order to create cultural network, cultural globalization. However, Translation which causes to insert new words from foreign languages, in most cases damages that language. By cultural (linguistically, literary) globalization I mean the union of all the forms of culture that matter and that imprint their values to the art of the people. Therefore, I strongly believe that "to translate means to circulate, " and this is what our world really needs: the freedom to find the right ways to express itself, to

understand and to be understood out there, by the other. If done correctly, translation has this prerogative of being the way and the means to make it happen. I should not go further than the translation of the Bible. What would the world be today unless the Holy Book hadn't been translated for everybody, in every language? In conclusion, it can be pointed out that the trans-coding process should be focused not merely on language transfer but also - and most importantly - on cultural transposition. As an inevitable consequence of the previous statement, translators must be both bilingual and bicultural if not multicultural. In this study I discussed on the translation obstacles through the transferring culture among languages. Also we defined that translation has important role in globalization of culture especially pop culture which causes to give advantages of the source culture, knowing the habits and customs even religious customs.

References

A. Wilson. Translators on Translating: Inside the Invisible Art. Vancouver: CCSP Press. 2009.

D. Hymes. (ed). Language in Culture and Society. A Reader in Linguistics and Anthropology. New York: Harper & Row. 2000.

E. Tylor. Primitive Culture. New York: J. P. Putnam's Sons. 1920.

E. A. Nida, CR Ward. From One Language to Another: Functional Equivalence in Bible Translation. Tennessee: Thomas Nelson Publishers. 1981.

L. G. Kelly. The True Interpreter: a History of Translation Theory and Practice in the West. New York, St. Martin's Press. 1979.

L. Venuti, ed. On the Different Methods of Translating. The Translation Studies Reader, 2002.

L. Venuti. The Translator's Invisibility. London: Routledge. 1994.

M. Emmitt, M. Pollock. Language And Learning: An Introduction For Teaching (2nd). Melbourne: Oxford University Press, 1997.

M. Byram. Cultural studies in foreign language education. Clevedon: Multilingual Matters. 1989.

N. Brooks. Culture in the classroom. In JM Valdes (ed) Culture bound: bridging the cultural gap in language teaching. Cambridge: Cambridge University Press. 1968.

P. Newmark. A Textbook of Translation. New York: Prentice Hall. 1988.

R. W. Brislin. Translation: Application and Research. New York: Gardner Press Inc. 1976.

V. Lawrence. . The Scandals of Translation: Towards an Ethics of Difference. London: Routledge. 1998.

W. H. Goodenough. Cultural Anthropology and Linguistics. In: D. Hymes (Ed.), Language in Culture and Society. New York: Harper & Row. 1954.

BADIIY ASAR HIKOYA QILISH USLUBINI TADQIQ QILISHNING NAZARIY ASOSLARI

Shoxista MAHMUDOVA

Annotatsiya

Mazkur ilmiy maqolada bugungi kunda ijodkor va badiiy asar munosabatini o‘rganishda badiiy asarni hikoya qilish uslubi va uning xususiyatlari muhim o‘rin tutishi borasida atroflichafikr yuritilgan Hikoya qilish o‘zida tavsiflash – so‘zlar ko‘magida turg‘un, barqaror, doimiy va umuman qo‘zg‘almas narsalarni (peyzaj tasvirlari, turmush holatlarining xarakteristikasi, personajlar tashqi ko‘rinishining, ruhiy holatlarining ba’zi qirralarini) asliday qilib tasvirlashni ham jamlashi haqida mulohaza yuritilgan.

Shuningdek, bu masala yuzasidan bir qancha izlanishlar olib borgan B. M. Eyxenbaum, V. V. Vinogradov, M. M. Baxtin (1920-yillar) tadqiqotlari o’rganilgan. Keyinroq muallif obrazi va hikoyachi masalasida B. O. Korman, Valgina, Yu. M. Lotman, I. Ilin, Ye. I. Orlova singari olimlarning ishlarida chuqur o‘rganilgani, roviy obrazi bilan bog‘liq masalalar taniqli o‘zbek olimlari – O. Sharafiddinov, U. Normatov, S. Mamajonov, S. Mirvaliev, A. Rasulov, S. Meli va boshqa tadqiqotchilarning ishlarida ham o‘z aksini topgani ilmiy bayon etilgan.

Hikoyachilikni muallif va qahramon ishtiroki qay darajada sezilarliekaniga qarab uch turga : Muallif hikoyachiligi, muallifga tegishli bo‘lmagan hikoyachilik, hech kimga tegishli bo‘lmagan to‘g‘ridan-to‘g‘ri nutq asosida o‘rganildi.

Qissa va hikoyada hikoyachi nafaqat nutq subyekti, balki uning obyekti hamdir. Umuman, aytish mumkinki, hikoyachining shaxsi matnda qanchalik kuchli namoyon bo‘lsa, u shu darajada nafaqat nutq subyekti, balki shu darajada uning obyekti ham bo‘lishi alohida ta’kidlab o‘tilgan. Va aksincha, hikoyachining nutqi qanchalik sezilmaydigan bo‘lsa, qahramon xarakter xususiyatlari keng ravishda ochib bermaydi. Hikoyachi shu darajada muallifga yaqinlashishi haqida ilmiy xulosalar berilgan.

Istiqlol davri nasrida ham yozuvchilar o‘z o‘y-kechinmalarini, ijod jarayoni mashaqqatlari, ijodkor ruhiyatidagi evrilishlar, ko‘nglining tub-tubidagi dard va armonlarini asarlardagi ijodkor obrazlari orqali ifoda etishdi. Sh. Xolmirzayevning “Quyosh-ku falakda kezib yuribdi” (Qudrat aka), “Yozuvchi” (Odil Yoqubov), “Bulut to‘sgan oy” (Quvvatjon) kabi hikoyalarida, E. A’zamning “Shoirning to‘yi” (Otashqalb shoir) qissasi va “Yozuvchi” (domla) hikoyasida, N. Eshonqulning “Momoqo‘shiq” (Shamsi Saloh) va “Tun panjaralari” (Ismsiz qahramon) qissalarida ijodkor ruhiyatining goho jo‘shqin, goho tushkin, goho alamli (achchiq), goho quvonchli (shirin) kayfiyatlarini, ijtimoiy muhit va sharoitga bo‘lgan tanqidiy qarashlarini ro‘y-rost tasvirlaydilar.

Kalit so’zlar

Uslub, hikoyachilik, nutq, muallif, ijodkor, obraz.

THEORETICAL FOUNDATION OF THE NARRATIVE STYLE OF A WORK OF ART

Shoxista MAHMUDOVA

Abstract

In this scientific article, in today's study of the relationship between the creator and the work of art, the method of narrating the work of art and its features are considered in detail. and it is considered that it includes realistic depiction of immovable things in general (landscape images, characteristics of living conditions, some aspects of characters' appearance, mental state).

Also, the researches of B. M. Eichenbaum, V. V. Vinogradov, M. M. Bakhtin (1920s), who conducted several studies on this issue, were studied. Later, the issue of the image of the author and narrator was deeply studied in the works of scientists such as B. O. Korman, Valgina, Yu. M. Lotman, I. Ilin, Ye. Orlova, U. Normatov, S. Mamajonov, S. Mirvaliev, A. Rasulov, S. Meli and other researchers have also been scientifically described.

Storytelling is divided into three types depending on the extent to which the participation of the author and the hero is significant: Author's storytelling, storytelling that does not belong to the author, and direct speech that does not belong to anyone.

In short stories and narratives, the narrator is not only the subject of speech, but also its object. In general, it can be said that the stronger the narrator's personality appears in the text, the more he is not only the subject of speech, but also the object of it. And on the contrary, the character traits of the hero are not widely revealed, as much as the narrator's speech is imperceptible. Scientific conclusions are given that the storyteller approaches the author at this level.

In the prose of the independence period, the writers expressed their thoughts, hardships of the creative process, changes in the artist's psyche, pains and dreams in the depths of the heart through the images of the artist in the works. Sh. Kholmirzaev's stories such as "The sun wanders in the sky" (Qudrat brother), "The writer" (Adil Yaqubov), "The cloud-

blocked moon" (Quvvatjon), E. Azam's "Poet's wedding" (Atashqalb poet's) story and the story "The Writer" (Domla), N. Eshonqul's stories "Momoqo'shik" (Shamsi Salah) and "Night Fences" (Nameless Hero) show the spirit of the creator sometimes enthusiastic, sometimes gloomy, sometimes painful (bitter), sometimes they honestly describe their happy (sweet) moods, their critical views on the social environment and conditions.

Key words

Style, storytelling, speech, author, creator, image.

Kirish

Bugungi kunda ijodkor va badiiy asar munosabatini o‘rganishda badiiy asarni hikoya qilish uslubi muhim o‘rin tutadi. Odatda asardagi qahramonlar u yoki bu tarzda hikoyachi bilan bog‘liq bo‘ladi. Biz badiiy asarlar bilan tanishganda hikoyachi va muallif bitta shaxs deb hisoblaymiz. Aslida, hikoyachi yoki so‘zlab beruvchi to‘qima shaxs – uyozuvchi ham, muayyan bir shaxs ham emas. U yozuvchining badiiy asarni hikoya qilib berishdagi g‘oyaviy uslubidir. Badiiy adabiyotda hikoyachi “roviy” deb ham talqin qilingan. Badiiy asardagi roviyo‘z-o‘zidan hikoyada zarur paytda namoyon bo‘lib boradi. Agar roviy muallif bo‘lganda, bir badiiy asar bilan kifoyalangan bo‘lardi. Lekin yozuvchi asar yozgunga qadar ham yashagan, undan keyin ham yashab ijod qilaveradi.

Badiiy adabiyotda “hikoya qilish” turlicha tushuniladi. Tor ma’noda bu kunlardan bir kuni yuz bergan hodisani so‘zlar yordamida kengroq belgilashdir. Kengroq ma’noda esa hikoya qilish o‘zida tavsiflash – so‘zlar ko‘magida turg‘un, barqaror, doimiy va umuman qo‘zg‘almas narsalarni (peyzaj tasvirlari, turmush holatlarining xarakteristikasi, personajlar tashqi ko‘rinishining, ruhiy holatlarining ba’zi qirralarini) asliday qilib tasvirlashni ham jamlaydi.

Adabiyotlar sharhi

“Hikoyachi: 1. Umuman nasrda asar yaratuvchi: 2. Fiktiv(soxta, qalbaki) personaj aynan avtorning o‘zi emas”. [Tamarchenko N. D, 1999] H. Shou esa hikoyachi haqida: *“Hikoyachi – bu og‘zaki va yozma tarzda tarixni aytib beruvchi. Badiiy adabiyotda muallif xayoli, tarixni anglatadi. Hikoya birinchi yoki uchinchi shaxs tilidan olib boriladi, hikoyachi badiiy adabiyotda hamma vaqt hodisaga tortilgan mavhum qiyofa yoki muallifning o‘zidir. [Tamarchenko, 1999]*

Avvalo, asarda gapirib o‘tilgan voqea, hodisa hamda gapirib berish, so‘zlab berish voqeligini farqlashimiz lozim. Dastlab rus

adabiyotshunosligida M. M. Baxtin tomonidan farqlab berilgan bu ikki tushunchani endi hamma qabul qildi. Qahramonlar bilan sodir bo‘lgan voqea-hodisalar to‘g‘risida bizga (o‘quvchilarga) kimdir so‘zlab berdi. Biroq u kim? Muallif masalasini o‘rganayotgan adabiyotshunosligimiz taxminan shu yo‘ldan ketayotgandi. Bu masala yuzasidan bir qancha izlanishlar olib borilgan. Bu haqda B. M. Eyxenbaum, V. V. Vinogradov, M. M. Baxtin (1920 yillar) tadqiqotlari tufayli kirib kelgan. Keyinroq muallif obrazi va hikoyachi masalasida B. O. Korman, Valgina, Yu. M. Lotman, I. Ilin, Ye. I. Orlova singari olimlarning ishlarida chuqur o‘rganilganbo‘lsa, roviy obrazi bilan bog‘liq masalalar taniqli o‘zbek olimlari – O. Sharafiddinov, U. Normatov, S. Mamajonov, S. Mirvaliev, A. Rasulov, S. Meli va boshqa tadqiqotchilarning ishlarida ham o‘z aksini topgan. Ushbu masalaga bag‘ishlangan birinchi ishlardan biri Volfgan Kayzerning ishi bo‘ldi. Kayzer o‘z davrida shunday deb ta’kidlagandi*: “Hikoyachi – adabiy asarning butun borlig‘iga singib ketgan figuradir. Ayrim faktlarda xabarchi rolidagi hikoyachi odatda tarixni, ya’ni voqeani o‘z boshidan kechirganday qilib aytib beradi”[Tamarchenko, 1999].* Uning “Romanni kim so‘zlab beradi?” deb nomlangan ishi XX asrning boshida chiqqan zamonaviy adabiyotshunoslikda hikoyachilikning turlarini nemischa atash qabul qilingan.

Metodologiya

Muallif o‘z g‘oyasini, badiiy niyatini kitobxonga yetkazish uchun roviy (hikoyachi) obrazidan foydalanadi. Badiiy asarni hikoya qilishda xoh u muallif bo‘lsin, xoh hikoyachi, roviy bo‘lsin barchasida ham muallifning insoniyat va hayotga munosabati, dunyoqarashi matndagi barcha elementlarni bir g‘oya, maqsad asosida birlashtiradi. Hikoyachi – bu muallif obrazining umumiy tuzilish formasi. U asardagi peyzaj yoki voqealarni kimnidir nigohi orqali ko‘radi. U hech qanday nomga ega emas. U ko‘z oldimizda gavdalanmaydi. Bunday o‘z qiyofasini o‘zgartirgan hikoyachi – muallifning ongida mavjud. Bu muallif va badiiy asar o‘rtasidagi yozuvchi tomonidan kashf qilingan ko‘z ilg‘amas, mavhumlikka tayangan obrazdir. R. Kojinov hikoyachi (roviy) haqida to‘xtalib*:“Hikoyachi – insonning shartli obrazidir. Uning nomidan adabiy asar yuritiladi. Hikoyachi obrazi o‘z ma’nosida eposda hamma vaqt qatnashmaydi. Balki hikoyachilik “neytral”, “obyektiv” xabardir, unda muallif o‘zi qandaydir chetga chiqadi va bevosita bizning oldimizda hayot kartinalarini yaratadi” [Kojinov V, 1964]* deydi.

Keyingi yillar o‘zbek adabiyotshunosligida “roviy obrazi” deb yuritilayotgan unsur haqida adabiyotshunos Abdug‘afur Rasulov o‘z kuzatishlarini quyidagicha ifodalaydi: “Roviy – yozuvchining ishonchli vakili. Roviy – rakursnuqtasi, baholovchi markaz. Roviy – asardagi ruh

ifodachisi, ayni vaqtda roviy yozuvchining o‘zi emas. Roviy – yozuvchi inon-ixtiyorini bajaruvchi, san’atkorlik uquvini ifoda etuvchi vosita. ”[Rasulov A, 2007]. Ko‘ringanidek, roviy obrazining vazifasi kitobxonni badiiy haqiqat dunyosiga silliqqina olib kirishdir. Muallif va badiiy asar o‘rtasida roviy(hikoyachi) obrazi vositachilik qilgani uchun muallif va hikoyachi qandaydir darajada, ma’lum ma’noda ajraladi, ya’ni gohida u muallif o‘ylagandek emas, balki reallik, makon va zamon nuqtai nazaridan kelib chiqib harakat qiladi. V. V. Vinogradov hikoyanavis obraziga “asar mohiyatining jamlangan tarzda namoyon bo‘lishi”, deya izoh beradi. [Vinogradov V. V, 1971]. Badiiy asarda hikoyachining o‘rni g‘oyat muhim vazifa. Gohida hikoyachi jim turib, qahramonlar ko‘p so‘zlab yuboradi, gohida qahramonlar gapirmasdan hikoyachi ko‘p chaynalib qoladi. Bu hol asarning qurilish shakliga va mazmuniga jiddiy ta’sir o‘tkazadi.

Hikoyachi asarda ishtirok etishi uchun gohida o‘z obrazida, gohida qahramon qiyofasida, gohida personaj qiyofasida harakatlanadi. Demak, muallifning fikri, xarakteri, dunyoqarashi ma’lum darajada roviy (hikoyachi)ga yuklanib, u asarga va asar qahramonlariga ko‘chadi. Hikoyachi o‘z tabiatiga, xarakteriga ko‘ra: quvnoq, g‘amgin, og‘ir, bosiq, ezma va kamgap bo‘lishi mumkin. Hikoyachi kayfiyati badiiy asarga juda katta ta’sir qiladi. Agar u achchiq fojiani hajviy ruhda bayon qilsa, kitobxon o‘ta fojiali asarni ham miyig‘ida kulib o‘qiydi. Hikoyachi kayfiyati yuqumli. Bu kayfiyat kitobxonga yuqadi. Agar hikoyachi ezilgan, xo‘rlangan, g‘amgin ruhda asar bayon qilsa, kitobxon ham yuragi ezilib, rahmi kelib, tushkun holda o‘qiydi, agar hikoyachining kayfiyati jo‘shqin bo‘lsa, kitobxonga ham jo‘shqin kayfiyat yuqadi. Hikoyachi ma’naviy onggiga ko‘ra: dunyoqarashi keng va dunyoqarashi tor hikoyachi bo‘lishi mumkin.

Natijalar

Tadqiqotchi uchun bu qisqa, aniq va o‘ta kuchli mulohaza juda ko‘p narsani anglatadi. Birinchidan, u qat’iy ravishda hikoya qilishning o‘ziga xos mohiyati haqida eslatib turadi. Ikkinchidan, u yozuvchi o‘z oldiga maqsad qilib qo‘ygan vazifaga qo‘llash imkoni mavjud bo‘lgan hikoyachini u yoki bu yetakchi turini tanlashning, estetik tushunishning chuqurligini ko‘rsatadi. Uchinchidan, u hikoya qilishningbir turidan ikkinchi turiga o‘tishning zaruriyati va badiiy samaradorligini oshirishini ko‘rsatadi. Va nihoyat to‘rtinchidan, muallifning “men”ini kuzatib izohlanishidan har qanday chekinish va shunga qaramasdan badiiy adabiyot nimagadir uni e’tiborga olmaydigan, ma’lum turdagi noqulayliklarni e’tirof etishni qamrab oladi. Bu borada Ye. I. Orlovaning qarashlari birmuncha farq qiladi: “Hikoya qiluvchi kimligidan kelib chiqqan holda, hikoya qilishning

uchta asosiyturi: muallif – hikoyachi; qahramon bo‘lmagan hikoya qiluvchi; qahramon – hikoyachi”larga ajratadi. [Orlova Ye. I, 2008]

Badiiy asarda *muallif – hikoyachi* bo‘lishi mumkin. Ehtimol, nasriy asarlar yozuvchi shoirga qulay va odatiy bo‘lgan va albatta, ma’lum adabiy vazifa bilan mos keluvchi yuqori darajada ochiq va to‘g‘ri gapira olish imkonini beradi. Vaholangki, bunday hikoya qilishda avtobiografiyani bo‘rttirib yuborish kerak emas: hattoki lirikani subyektivligini drama va epos bilan solishtirganda ham, lirik “men” nafaqat biografik muallifga aynan o‘xshash, balki poetik o‘z-o‘zini namoyon qilishning birgina yo‘li hamdir.

Bunga Erkin A’zamning “Shoirning to‘yi” qissasi misol bo‘la oladi. Zamonaviy tadqiqotchilar shaxsga oid bo‘lmagan jamoaviy qissa haqida gapiradilar: bu yerda o‘zining “men”iga ega bo‘lgan, gavdalantirilganhikoyachi yo‘q, ammo shunisi ham aniqki, bunday hikoyani mualliflik hikoyasi deb ham atash mumkin emas, aksincha, hikoyada (muallif o‘zi ataganidek “qissa”da) ko‘p hodisalar aynan o‘zini faqatgina istehzoda namoyon qiluvchi, xuddi mavjud bo‘lmagandek ko‘ringan muallifning va ijodkorning hayot tarixini soddalik bilan so‘zlayotgan jamoaviy hikoyachining nuqtai nazarlarini o‘zaro mos kelmasligida ko‘rinadi.

Erkin A’zamning “Shoirning to‘yi” qissasidagi roviy bevosita qissadagi voqea ishtirokchisi bo‘lmasada, qissa qahramonlari bilan bir makonda turgandek, voqealarga guvohdek so‘zlaydi. [Erkin A’zam, 2001] Bu haqda professor Qozoqboy Yo‘ldoshev shunday yozadi: “Fojia bilan kulgu omuxta bo‘lib ketgan bu asarning o‘qishliligini, yuqumliligini ta’minlagan asosiy omil –roviyning tilidir. Erkin A’zam o‘zbek tilining tovlanish imkoniyatlarini g‘oyat puxta biladi“[Yo’ldoshev Q, 2010]. Uning uzoq o‘tgan zamon fe’lidan foydalangani uchun roviy va voqea bo‘lib o‘tgan vaqt bilan tavfovut borligi seziladi. Erkin A’zam roviyni mahkam tizginlab olgan. Roviy tabiatan og‘ir, bosiq, lekin uning tizgini muallifning qo‘lida bo‘lganligi uchun muallif ruhiyatidagi (sezilmas) g‘azab, nafrat tuyg‘ulari namoyon bo‘ladi. Qissadagi muallif nuqtayi nazari turli nuqtayi nazarlarga ega personajlardan kelib chiqib hikoya qilinadi: muallif o‘z pozitsiyasini belgilashda Otashqalb shoir, Oqsoqol shoir, Alvastixonim, Ajoyib domla, Mafkuraxonim, Tepakal, Ma’shuqaxonim, Fan arbobi, Jiyanbeka, Yosh shoir kabi bir-biriga mutlaqo qarama-qarshi xarakterdagi obrazlarini bir tizimga teradi. Qissani ikkita roviy boshqaradi, hamma joyda hoziru nozir bo‘lgan ko‘p qiyofali, xuddi voqea ko‘z o‘ngida bo‘layotgandek so‘zlayotgan roviy va qahramon-roviy (Oqsoqol shoir) boshqaradi. Qissada hikoyachi uchinchi shaxs nomidan hikoya qiladi, hikoyachi asardagi voqealarning tashqarisida, ya’ni makondan tashqarida bo‘ladi.

Bu klassik asarlarda ko‘p uchraydi. Bunday hollarda hikoyachi chetdan yoki yuqoridan turib hamma narsani boshqarayotgan, har narsaga qodir, daxlsiz, har bir mayda-chuyda yoki buyuk narsalarni kuzatuvchi, lekin tasvirlanayotgan olamdan tashqaridagi bir shaxsga aylanadi.

N. Eshonqulning “Momoqo‘shiq” qissasidagi roviy muallif – hikoyachi. Roviy makondan tashqarida turib so‘zlaydi. Hikoyachi “U” shaxsidan “sen”ga, so‘ng esa “men”ga o‘tib ketadi. Bu haqda yozuvchining o‘zi shunday yozadi: “Men ham bir voqelikni “Men”, “Sen”, “U” tilidan va nuqtai nazaridan hikoya qilishga uringanman”. Ikkinchi shaxs “sen” tilidan hikoya qilinayotgan asarlarda esa hikoyachining pozitsiyasini aniqlash qiyin, umuman olganda, ikkinchi shaxsda muammo ko‘p. Ikkinchi hikoyachi “sen” ortida tasvirlanayotgan olamga tegishli bo‘lmagan hamma narsani biluvchi “U” ham yashirincha bo‘lishi mumkin. [Eshonqul N, 2008] Qissa “U” tilidan hikoya qilinadi: “*To‘rtta hasharchi daraxtzordan chiqaverishda to‘xtab qolgan, go‘yo qimir etsalar dunyoning ulug‘ mo‘jizasidan quruq qolishadigandek, ko‘zlarini ham yummay turardilar”.* Keyingi satrlarda esa muallifning ovozimi yoki Shamsi Salohningovozimi, aniqlash qiyin bo‘lgan ham “sen”ga o‘tib ketadi: *“. . . O sen momoqo‘shiq! Qalbimning muqaddas qo‘shig‘i. Sen bu biyobondan, bu mardumlar dilidan nelar izlab yuribsan? Sen bu ruhlar qabristonidan nelar izlayapsan?*”. Qissada ko‘p bora takrorlangan bu ovoz qissaning asosiy roviy monologi sifatida ko‘rinadi. Qissa so‘nggida roviy tili “men”ga ko‘chadi, ya’ni muallif ovozi ochiqdan-ochiq o‘zini namoyish qiladi: “*Muazzam, men sening sodda qalbingning tepishlarini, sening xayol va orzularingni irkit bo‘yoqlarimda aks ettira oldimmi, bilmayman, men chizgan suratlarga qarab, seni biron kishi sevib qolarmikin va seni men his etganchalik tushunarmikin, buni ham bilmayman. . . ”*[Eshonqul N, 2008]. Mana bu satrlarda muallif – roviy endi o‘z yuzini ochib, Shamsi Saloh bilan bir makonga va zamonga ko‘chib, o‘zi roviy ekanligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Muallif-hikoyachi shaxsi muallifning o‘quvchi (kitobxon) bilan suhbatiga qurilganini ko‘rishimiz mumkin. Hikoyaning qanday yozilganligi haqidagi voqea, xuddi hikoya kitobxon ko‘z o‘ngida yozilgandek qilib ko‘rsatish imkonini beradi. Muallif aynan shu yerda qahramonlar o‘rtasidagi munosabatlarni tashkillashtiradi. Vaholangki, har bir qahramonmunosabatlarning murakkabligini biz muallifning o‘ziga xos “xulqi” sababli tushunib olamiz.

Barcha voqealarda ishtirok etuvchi va buni gapirib beruvchi shaxs – *muallif – qahramon – hikoyachidir.* Shu yo‘l bilan hikoya qilish jarayonida “ko‘rinmas” muallif butun sodir bo‘layotgan harakatlarni rost ekanligi illyuziyasini yaratadi. Shuning uchun qahramon – hikoyachiobrazining

tez-tez paydo bo‘lishi tasodif emas: buni ehtimol, yozuvchilarning insonning ichki dunyosiga ko‘proq e’tibor qaratganlari bilan tushuntirish mumkindir (qahramonning istig‘forlari, uning o‘zi haqidagi hikoyalari).

Sh. Xolmirzayevning “Yozuvchi” hikoyasi birinchi shaxs “men” tilidan hikoya qilinib, shunday boshlanadi: “*Ketayapmiz. Yo‘l uzun, o‘ng yonda – Jiportepa qolib ketdi. Chap qo‘lda – sayoz Izmasoy*. . . ”. [Xolmirzayev Sh, 2005] Chunki adibning o‘zi voqea yuz berayotgan makonda mavjud va barcha voqealarga guvoh ravishda so‘zlab beradi. Demak, adib bu yerda muallif – hikoyachi vazifasini o‘zi bajaradi. Agar birinchi shaxs nomidan, ya’ni “men” yoki kamdan – kam holatda “biz” nomidan bo‘lsa, hikoyachi asar voqealarida boshqa qahramonlar bilan aralashib ketadi. Birinchi shaxs tilidan so‘zlaganda qahramonlar ichki dunyosini to‘liq va mufassal ko‘rsatib bera olish mumkin emas. Shuning uchun yozuvchi hikoya qilishda “*shekilli”, “balkim*” kabi so‘zlarni ishlatadi. Roviy qahramon haqidagi xulosalarni taxmin qiladi.

Demak, muallif-qahramon-roviy shartsiz ravishda o‘z qiyofasini kitobxonga ko‘rsatadi. Bu bilan u kitobxon oldida qalb kechinmalari namoyishi orqali o‘zini kashf qiladi.

“Men” nomidan qahramon deb atash mumkin bo‘lmagan hikoyachi ham gapirishi mumkin: u voqealarda qatnashmaydi, faqatgina ular haqida hikoya qiladi. Biroq *qahramon bo‘lmagan hikoyachi* badiiy dunyoning bir qismi sifatida namoyon bo‘ladi: u ham xuddi personajlar kabi tasvirlash predmetidir. U odatda ismga, tarjimai holga ega, asosiysi, uning hikoyasi nafaqat u gapirib berayotgan personajlar va hodisalarni, balki uning o‘zini ham tasvirlaydi. Masalan, E. A’zamning “Yozuvchi” hikoyasini so‘zlab beruvchi roviy voqealarda ishtirok etuvchi, personajlardan kam bo‘lmagan jozibali shaxs. U o‘zini shunday namoyon qiladi: “*U o‘rtamiyona yozuvchi edi. Bu endi har baloni o‘qiyverib osmonga sapchiydigan bo‘lib qolgan bizga o‘xshash “dono”larning fikri. . . bizning davra bayroq qilgan Joys, Prust yoki Dos Passos degan mashhuri jahonlardan esa mutlaqo xabarsiz bir “lodon” edi”. [Erkin A’zam, 2011]* Bu jumlalardan ko‘rinib turibdiki, roviy voqea makonida joylashib olgandek so‘zlaydi, ammo u voqealarda ishtirok etmaydiAdibning “Yozuvchi” hikoyasi voqea ortida turib hamma narsani bilgan hikoyachi tomonidan beriladi. Hikoyada roviy tabiatan bosiq, har bir gapi istehzoli, hajviy ruhda ifodalanadi. U ko‘p qiyofali roviy. U gohida muallif qiyofasiga kirsa, gohida qahramon qiyofasiga kirib oladi, ba’zida esa o‘z pozitsiyasiga o‘tib, ezmalik qilib yuboradi. Roviy hikoya qahramonlarini umuman gapirishga qo‘ymaydi. Har bir voqeaga munosabat bildirib, xulosani ham o‘zi chiqaradi.

Xulosa

Jahon adabiyotida muallif muammosi turli olimlar tomonidan turli aspektda, turli konsepsiya sifatida o‘rganildi va ilmiy-nazariy fikrlar bilan asoslandi; muallifning ishtiroki asardagi aynan bir nuqtada ko‘rinmaydi. Muallif g‘oyalarini tashuvchi uning o‘ziga eng yaqin bo‘lgan qahramon muallifning o‘ziga xos, balki badiiy strukturaning barcha darajalarida bir xilda namoyon bo‘ladi. Syujetdan tortib eng kichik detallarigacha, asarning sub’ekt qurilishida muallif intihosi (muallif) qay darajada namoyon bo‘lishini, ya’ni hikoyachilik nuqtai nazaridan qanday qurilganini ko‘rsatishimiz mumkin bo‘ladi.

Hikoyachiliknimuallif va qahramon ishtiroki qay darajada sezilarliekaniga qarab uch turga bo‘lish mumkin. Bunga quyidagilar misol bo‘la oladi: *Muallif hikoyachiligi, muallifga tegishli bo‘lmagan hikoyachilik, hech kimga tegishli bo‘lmagan to‘g‘ridan-to‘g‘ri nutq* asosida o‘rganildi.

Badiiy asarni hikoya qilishda xoh u muallif bo‘lsin, xoh hikoyachi, roviy bo‘lsin barchasida ham muallifning insoniyat va hayotga munosabati, dunyoqarashi matndagi barcha elementlarni bir g‘oya, maqsad asosida birlashtiradi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

Tamarchenko N. D. Teoreticheskaya poetika:ponyatiya i opredeleniya. Xrestomatiya dlya studentovfilologicheskix fakultetov. – M. : RGGU, 1999. – Slovar . Wielpert G. von. Sachw? rterbuch der literature. –S. 264-265.

Kojinov V. Rasskazchik // Slovar literaturovedcheskix terminov. 1964. – S. 310-411.

Rasulov A. Badiiylik – bezavol yangilik. – T. : Sharq, 2007. – B. 310.

Vinogradov V. V. O teorii xudojestvennoy rechi. – M, 1971. – S. 118.

O‘zbek adabiy tanqidi. Antologiya. // Suvon Meli. “O‘g‘rigina bola”ning izzati (yoxud mehr sehri). – T. : Turon-iqbol, 2011. – B. 367.

Losa M. V. Yosh romannavisga xat // Sharq yulduzi. – 2012. № 4. – B. 157.

Eshonqul N. Momoqo‘shiq. / Yalpiz hidi. Toshkent: Sharq, 2008. – B. 161.

Mandelshtam O. Yegipetskaya marka. – L. , 1928. – S. 67.

Orlova Ye. I. Obraz avtora v literaturnom proizvedenii: uchebnoe posobie. – M. : MGU, 2008. – S. 44.

Ilin I. P. Implitsitnыy avtor Tekst / I. P. Ilin // Zapadnoe literaturovedenie XX veka: Ensiklopediya / Gl. red. Ye. A. Surganova. – M. : Intrada, 2004.

Yo‘ldoshev Q. Hozirgi o‘zbek qissachiligining taraqqiyot tamoyillari // Sohibqiron yulduzi. – 2010. № 2.

Losa M. V. Yosh romannavisga xat // Sharq yulduzi. – 2012. № 4

Орлова Е. И. Образ автора в литературном произведении: учебное пособие. – М. : МГУ, 2008. – С. 44.

http^\\ www. ulugbek hamdam. uz. Ҳамдам У. Янги авлод овози. , Суҳбат.

Mahmudova Sh. . A. Artistic psychologizmin uzbek literature of the twentieth century// Omega science. – Kirov, 2019. https://os-russia. com/arh-conf

Mahmudova Sh. A. The concept ofpsychologism in the literature, techniques and metods of psychological image. – Nauchniy vesti, 2019

EXTENDED ABSTRACT

THEORETICAL FOUNDATION OF THE NARRATIVE STYLE OF A WORK OF ART

Today, the narrative style of a work of art occupies an important place in the study of the relationship between the artist and the work of art. Usually, the characters of the work are somehow connected with the narrator. We believe that the narrator and the author are the same person when we get acquainted with works of art. In fact, the narrator is a person created by a writer –he is not a writer and not a specific person. This is the ideological style of the writer in the narrative of a work of art. In fiction, the narrator is also interpreted as a “storyteller". In fiction, “storytelling” is understood in different ways.

In the work, the presence of the narrator acquires a deep meaning. In this peculiar way of artistic expression of a person, the narrator acts as a witness of everything, as an intermediary between the described state, action, phenomenon and the reader. The role of the narrator in a work of fiction is an extremely important task. Sometimes the narrator is silent and the characters talk a lot, and sometimes the narrator talks a lot instead of the characters. This circumstance strongly influences the form of construction and the content of the work. A work of fiction may contain a narrator author. However, in such a narrative, autobiography should

not be exaggerated: even when comparing the subjectivity of lyrics with drama and epic, the lyrical “I” is not only exactly similar to the biographical author, but it isonly a way of poetic self-expression.

The narrator in the story of Erkin Azam "The poet's wedding", although he is not a direct participant of the event in the story, speaks as a witness of the events, standing in the same place with the heroes of the story.

In the story, the narrator tells in the third person, as the narrator is outside the events. This is often found in classical works. In these cases, the narrator becomes a person from the outside or from above, controlling everything, omnipotent, invulnerable, observing every little thing or great, but located outside the described place.

The narrator in N. Eshonkul's story “Eve's Song” is the author–narrator. The narrator stands outside the place and speaks. The narrator moves from the “he” personality to the “you” personality, and then to the "I" personality. The writer himself writes about this: “I also tried to tell one reality in language and from the point of view of “I”, “you”, “he”. ” In works where it is told in the second person in the language of "you", however, it is difficult to determine the position of the narrator, as a rule, there are many problems in the second person. The second narrator ”you“ may also hide an omniscient ”he" that does not belong to the described universe[Eshonqul N, 2008].

So, in these stories, the author is the narrator. This allowed him, a poet writing prose works, to speak openly and correctly at a high level, which was convenient and familiar and, of course, corresponded to a certain literary task. We see that the personality of the author-narrator is based on the author's dialogue with the reader (reader). The story of how the story is written allows you to make the story look as if it was written in front of the reader's eyes. It is here that the Author organizes the relationship between the characters. Although we can understand the complexity of the relationship of each character because of the peculiar “behavior" of the author. The author's words can cover the voices of the characters (in this case, the words hero and character are used as synonyms).

The person who participates in all the events and tells them is the author – the hero – the narrator. Thus, in the process of narration, the ”invisible" author creates the illusion that all the actions taking place are true. Therefore, the frequent appearance of the image of the hero-narrator is not accidental: this is probably due to the fact that writers paid

more attention to the inner world of a person (the desires of the hero, his stories about himself

The narrator, who cannot be called a hero, can also speak on behalf of the "I", does not participate in the events, but only tells about them. However, the narrator, who is not a hero, appears as part of the artistic world: is also the subject of the image, as are the characters. Usually he has a name, a biography, the main thing is that his story describes not only the characters and phenomena he talks about, but also himself.

In the world literature, the author's problem has been studied by different scientists in different aspects, as a different concept and justified by scientific and theoretical considerations; the author's participation does not manifest itself at the same point of the work. The hero, who is the bearer of the author's ideas, is closest to himself, manifests himself in the unity not only of the author himself, but also at all levels of the artistic structure. From the plot to the smallest details, we will be able to show to what extent the author's intrigue (the author) manifests itself in the subject construction of the work, that is, in how it is constructed from the point of view of narration.

The narrative can be divided into three types, depending on how noticeable the participation of the author and the main character is. An example is the following: an author's narrative, an unauthorized narrative studied on the basis of direct speech that does not belong to anyone.

The author uses the image of the narrator (narrator) to convey to the reader his idea, artistic intent. When narrating a work of fiction, whether it is the author, the narrator, the author's attitude to humanity and life, the worldview combine all the elements in the text on the basis of one idea or goal. The narrator is the general structural form of the author's image. This is an image that relies on abstractness, and not on the eye discovered by the writer between the author and the work of art.

Revealing the characters of the heroes of the stories, the sages give a picture of the social environment and social conditions. The influence of the social environment on the creative worldview is assessed differently.

ALISHER NAVOIYNING MIRZO ULUG‘BEK ZAMONI ESTETIK TAFAKKURIGA DOIR QARASHLARI

professor, Nurboy JABBOROV

Toshkent davlat o’zbek tili va adabiyoti universiteti

Annotatsiya

Maqolada buyuk o‘zbek shoiri va mutafakkiri Alisher Navoiyning temuriyzoda hukmdor, ensiklopedik olim Mirzo Ulug‘bek davri adabiyotiga doir qarashlari tahlil etilgan. Muallif Alisher Navoiy asarlaridagi ushbu mavzuga doir fikrlar va talqinlarni quyidagi tasnif asosida o‘rgangan: 1) ulug‘ shoir asarlarida Mirzo Ulug‘bek vasfi;2) Mirzo Ulug‘bek zamonida yuzaga kelgan adabiy muhit va ushbu muhit namoyandalari ijodiga munosabat; 3) bu hukmdor davrida adabiy-estetik tafakkur rivoji.

Alisher Navoiyning “Farhod va Shirin” dostoni xotimasida hamda “Majolisu-n-nafois”da Mirzo Ulug‘bekning Qur’oni karimni yetti qiroat bilan yodida tutgan benazir hofiz, “Ziji jadidi Ko‘ragoniy”ni bitgan buyuk astronom, shuning barobarida, noziktab’ shoir ekani vasf etilgani xususida so‘z yuritilgan. Mirzo Ulug‘bek tabiatidagi she’riyatga bo‘lgan mayl farzandlariga ham o‘tgani Abdullatif Mirzo misolida yoritilgan. Alisher Navoiyning Abdullatif Mirzo xarakteri, qismati, she’r aytishga qobiliyati va havasi zo‘r bo‘lgani haqidagi qarashlari ma’lumot sifatida keltirilgan.

Mirzo Ulug‘bek davrida Samarqandda o‘ziga xos ijodiy an’analariga ega adabiy muhit mavjud bo‘lgani, bu ijodiy muhit namoyandalarining asarlari milliy badiiy-estetik tafakkur rivojida alohida o‘rin tutgani Alisher Navoiyning ular ijodiga bergan bahosidan kelib chiqib tadqiq qilingan. Bu davrda badiiy ijodda yuksak natijalarga erishgan Kamol Badaxshiy, Mavlono Muhammad Olim, Sakkokiy, Lutfiy, Mirzo Alibek, Xoja Ismatullo Buxoriy, Muhammad Solih, Xoja Xurd singari shoirlarning milliy adabiyot rivojidagi o‘rni Alisher Navoiy asarlariga tayanilib yoritilgan. Bu davr adabiyotida poetik janrlar va obrazlar takomilimasalalarinitadqiq qilishda asosiy manba sifatida Alisher Navoiyning “Majolis un-nafois” tazkirasidagi ma’lumotlarga tayanilgan.

Bundan tashqari, maqola muallifi o‘z qarashlarini dalillash uchunAbdurazzoq Samarqandiyning “Matla’i sa’dayn va majmai bahrayn” (“Ikki saodatli yulduzning chiqishi va ikki dengizning qo‘shilishi”), Davlatshoh Samarqandiyning “Tazkirat ush-shuaro” asarlaridagi ma’lumotlardan ham foydalangan. Ushbu manbalardagi ma’lumotlar Alisher Navoiyning “Majolis un-nafois” tazkirasidagi qarashlarni to‘ldirishi, yangi fakt va dalillar bilan boyitishi jihatidan qimmatli ekani ilmiy dalillangan. O‘rni bilan V. V. Bartoldning “Ulug‘bek va uning zamonasi”, Ergash Rustamovning “XV asr birinchi yarmi o‘zbek she’riyati” monografiyalaridagi qarashlar tahlilga tortilgan.

Shayx Ahmad Taroziyning “Funun ul-balog‘a” asarining yaratilishi, tarkibiy tuzilishi, ilmiy ahamiyati bilan bog‘liq tahliliy fikrlar Mirzo Ulug‘bek davrida nafaqat she’riyat, balki adabiy-nazariy tafakkur ham rivojlanganini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: adabiyot, adabiy muhit, she’riyat, shoir, tazkira, qasida, adabiy-estetik tafakkur, ilmiy tahlil.

ALISHER NAVOI'S VIEWS ON AESTHETIC THINKING IN THE ERA OF MIRZO ULUGBEK

Nurboy JABBOROV

Abstract

The article is devoted to the analysis of the views of the great Uzbek poet and thinker Alisher Navoi on the literature of the reign of Mirzo Ulughbek, encyclopedic scholar, and Timurid ruler. The author studied the ideas and interpretations on this theme in the works of Alisher Navoi on the basis of the following classifications: 1) the praising of Mirzo Ulughbek in the works of the great poet; 2) the literary environment that emerged during the period of Mirzo Ulughbek and the attitude to its representatives' work; and 3) the development of literary and aesthetic thinking during the time of this ruler.

In the concluding section of Alisher Navoi's epic poem "Farhod and Shirin" and in "Majolis un-nafois" ("Tender Meetings") Mirzo Ulughbek is described and praised as a unique hafiz who memorized and learned the Holy Qur'an with seven recitations, a great astronomer who wrote "Ziji jadidi Koragoniy" ("Koragoni's Table of Stars"), as well asa poet withgreat taste. In the example of Abdullatif Mirzo, it was illustrated that Mirzo Ulughbek's natural inclination towards poetry was passed on to his children too. Alisher Navoi's views on Abdullatif Mirzo's character, destiny, ability to recite poetry, and his great interest in poetry were cited as information.

During the reign of Mirzo Ulughbek there was a specific literary environment in Samarkand with its own creative traditions which played a special role in the works of representatives of this creative environment for the development of national artistic and aesthetic thinking which has been studied on the basis of Alisher Navoi's assessment of their work. During this period, the role of such poets as Kamol Badakhshi, Mavlono Muhammad Olim, Sakkoki, Lutfi, Mirzo Alibek, Khoja Ismatullo Bukhari, Muhammad Solih, and Khoja Khurd in the development of national literature, and their high achievements and results in art were assessed on the basis of Alisher Navois works. In the literature of this period, in

researching issues of the development of poetic genres and images the information of the treatises, "Majolis un-nafois" by Alisher Navoi served as a main source.

In addition, the author of the article used information from Abdurazzoq Samarkandi's "Matla'i sadayn va majmai bahrain" ("The Rise of Two Blessed Stars and the Joining of Two Seas") and Davlatshah Samarkandi's "Tazkirat ush-shuaro" (“Memory of Poets”) to prove his views. It has been scientifically proven that the information in these sources is valuable in terms of supplementing the views of Alisher Navoi provided in the "Majolis un-nafois" and enriching it with new facts and evidence. In turn, the views in the monographs of V. V Bartold "Ulughbek and His Time", Ergash Rustamov’s "Uzbek Poetry of the First Half of the XV Century" were analyzed too.

Analytical thoughts on the creation, structure and scientific significance of Sheikh Ahmad Tarozi's work "Funun ul-baloga" show that during the time of Mirzo Ulughbek there developed not only poetry, but also artistic and theoretical thinking.

Keywords

literature, literary environment, poetry, poet, tazkira, qasida, artistic-aesthetic thinking, scientific analysis.

Kirish

Turkiy mumtoz she’riyat taraqqiyotini mislsiz yuksaklikka olib chiqqan, milliy badiiy-estetik tafakkurni jahoniy miqyosga ko‘targan buyuk shoir va mutafakkir Alisher Navoiy asarlarida temuriylar davri adabiyoti haqida nodir ma’lumotlar berilgan. Jumladan, ulug‘ adib Muhammad Tarag‘ay Ulug‘bek (1394–1449) hukmronligi davrida Movarounnahrda matematika, astronomiya, tarix kabi fanlar qatorida adabiyot va adabiyotshunoslik ham taraqqiy etgani haqida qimmatli fikrlarni yozib qoldirgan. Alisher Navoiy va temuriylar davri adabiyoti mavzusida bir qator tadqiqotlar yaratilgan bo‘lsa ham, ushbu ilmiy muammo shu paytga qadar to‘laqonli yoritilgan emas. Buyuk mutafakkirning “Majolisu-n-nafois” tazkirasida va boshqa asarlarida, ayniqsa, Mirzo Ulug‘bek va uning davri adabiyotiga doir qimmatli ma’lumotlar uchraydi. Bu ma’lumotlarni tizimga solib, ilmiy tadqiq qilish navoiyshunoslik oldida turgan dolzarb vazifalardandir.

Hazrat Alisher Navoiy asarlaridagi ushbu mavzuga doir fikrlar va talqinlarni quyidagi tasnif asosida o‘rganish mumkin: 1) ulug‘ shoir asarlarida Mirzo Ulug‘bek vasfi;2) uning zamonida yuzaga kelgan adabiy

muhit va ushbu muhit namoyandalari ijodiga munosabat; 3) bu hukmdor davrida adabiy-estetik tafakkur rivoji.

Ushbu mavzuni o‘rganish Alisher Navoiy ilmiy-ijodiy qarashlarini o‘rganish barobarida Mirzo Ulug‘bek davri adabiyoti hamda uning zamonida adabiy-estetik tafakkur rivojiga doir yangi ilmiy xulosalarga kelish imkonini berishi bilan ahamiyatlidir.

Alisher Navoiy asarlarida Mirzo Ulug‘bek vasfi. Hazrat Alisher Navoiy “Farhod va Shirin” xotimasida Sulton Husayn Boyqaroning o‘g‘li Shoh G‘arib Mirzoga nasihat so‘zlarini bitar ekan, uning ulug‘ temuriy hukmdor Mirzo Ulug‘bekdan o‘rnak olmog‘ini istab, mana bunday yozadi:

Temurxon naslidin sulton Ulug‘bek –

Ki, olam ko‘rmadi sulton aningdek.

Aning abnoyi jinsi bo‘ldi barbod –

Ki, davr ahli biridin aylamas yod.

Valek ul ilm sori topti chun dast,

Ko‘zi ollinda bo‘ldi osmon past.

Rasadkim bog‘lamish – zebi jahondur,

Jahon ichra yana bir osmondur.

Bilib bu nav’ ilmi osmoniy –

Ki, andin yozdi «Ziji Ko‘ragoniy».

Qiyomatg‘a degincha ahli ayyom,

Yozorlar oning ahkomidin ahkom [Navoiy 2011 (6): 719].

Olam Mirzo Ulug‘bekday sultonni ko‘rmagani haqida yozar ekan, ulug‘ shoir uning “abnoyi jinsi” – tengqurlari barchasi dunyodan o‘tib ketganini, davr ahli ulardan birortasini ham yod etmasligini uqtiradi. Tengdoshlaridan farqli ravishda ilmga dast topgani bois Ulug‘bekning ko‘zi oldida osmon past bo‘ldi. U qurdirgan rasadxona “zebi jahon”, ya’ni jahonga ziynatdir. Hatto uni jahon ichra yana bir osmon deyish mumkin. “Ziji jadidi Ko‘ragoniy”si uning osmoniy ilmlarni nechog‘liq yuksak darajada bilishiga dalildir. Bu asarning ahamiyati shu qadar balandki, qiyomatgacha astronomiya ilmi bilan shug‘ullanuvchilar uning ilmiy hukmlariga tayanadilar. *“Bilik garchi ko‘runur ko‘zga ziynat, Vale shahlarg‘a bordur o‘zga ziynat”* deb hisoblagan hazrat Navoiy bu so‘zlari orqali faqat Shoh G‘arib Mirzogagina emas, barcha zamonlardagi hukmdorlar va ularning avlodlariga bilimli bo‘lish zaruratini ta’kidlaydi.

Ulug‘ shoir fikricha, birgina bilim bilan qanoat qilmaslik, barcha imlarni egallamoq kerak:

Vagar ilm ichra bo‘lmay birga qone’,

Baridin bahravar bo‘lsang ne mone’.

Mirzo Ulug‘bek qomusiy bilimlar egasi ekani bilan ham hammaga o‘rnakdir. Hazrat Alisher Navoiy “Majolisu-n-nafois”da ta’kidlashicha: “Kamoloti bag‘oyat ko‘p. . . Qur’oni majid yetti qiroat bila yodida” bo‘lgan, “hay’at va riyoziyni xo‘b bilgan, zij bitigan, rasad bog‘lagan” Mirzo Ulug‘bekdagi “bu kamolot gohi nazmg‘a mayl qilur” [Navoiy 2011 (9): 412]. Ya’ni u she’rlar ham ijod etgan. Tazkirada uning ijod namunasi sifatida quyidagi bayt matni keltiriladi:

Harchand mulki husn ba zeri nigini tust,

Sho‘xi makunki, chashmi badon dar kamini tust.

Mazmuni

Go‘zallik mulki qanchalik qo‘l ostingda bo‘lsa-da,

Sho‘xlik qilmaginki, yomonlarning ko‘zi seni kuzatmoqda.

Hazrat Alisher Navoiyning yozishicha, Mirzo Ulug‘bek tab’idagi nazmga bo‘lgan mayl uning farzandlariga ham o‘tgan. Jumladan, garchi “Majolis un-nafois”da ulug‘ sultonning uchinchi o‘g‘li Abdullatif Mirzoning “savdoyi mizoj, vasvasiy tab’ va devonaosor kishi” bo‘lgani, “bundan boshqa badfe’lliqlari bor”ligi, “o‘tar dunyo maslahati uchun donishmand va podshoh otasin o‘lturgani” aytilishi barobarida “tab’i nazmi bor erdi va she’rni obodon aytur erdi”, deya ta’kidlanadi. Quyidagi matla’ bunga misol sifatida keltiriladi:

Bar dilu jon sad balo az yak nazar ovard chashm,

Chun biguyam shukri in, yo Rab, nabinad dard chashm.

[Navoiy 2011 (9): 413]

Mazmuni

Ko‘z bir qarash bilan dil va jonga yuz balo keltirdi.

Buning shukrini nechuk qilay, yo Rab, ul ko‘z dard ko‘rmagay!

Mirzo Ulug‘bek vasfi hazrat Alisher Navoiyning “Farhod va Shirin” dostoni xotimasida hamda “Majolisu-n-nafois”da kelgan, xolos. Uning avlodlaridan faqat Abdullatif Mirzo xarakteri va tab’i nazmi bo‘lib, “she’rni obodon aytgan”i haqida ma’lumot berilgan. Mirzo Ulug‘bek va

Abdullatif Mirzoning she'riy asarlarini topish va tadqiq etish adabiyotshunoslik oldida turgan vazifalardandir.

Adabiyotlar sharhi

Alisher Navoiyning Mirzo Ulug'bek davri adabiy muhiti va ushbu muhit namoyandalari ijodiga munosabati. Ilmda kamolotning yuksak cho'qqisiga erishgan Mirzo Ulug'bek hukmdor sifatida, tabiiyki, ilmu ma'rifat rivojiga alohida e'tibor qaratgan. Bu ulug' hukmdor o'sha davrning oliy ta'lim maskanlari bo'lgan madrasalar faoliyatini yuksaltirish uchun barcha kuchlarni safarbar etgan. Buning natijasida fanning turli sohalarida mashhur olimlar, shuningdek, milliy adabiyotimiz rivojiga munosib hissa qo'shgan atoqli shoiru adiblar yetishib chiqqan. Jumladan, mashhur Abdurahmon Jomiy Samarqanddagi Sharq madaniyati va fani tarixida muhim o'rin tutuvchi Ulug'bek madrasasida tahsil olib, bu yerda Qozizoda Rumiy ma'ruzalarini tinglagani ma'lum. Keyinroq hazrat Alisher Navoiy ayni shu madrasada Fazlulloh Abullaysiydan saboq oladi.

Mirzo Ulug'bek davrida "ahli zurafo ustozi" deya ta'riflangan Xatoiy taxallusli Mavlono Mir Qarshiy, Xoja Ismatullo Buxoriyning shogirdi Mavlono Xayoliy, Mavlono Kavsariy kabi yana o'nlab shoiru adiblar qizg'in ijodiy faoliyat bilan shug'ullangan [O'zbek adabiyoti tarixi 1978: 235-238]. Natijada Movarounnahr poytaxti Samarqand va Xuroson markazi Hirotda o'ziga xos ijodiy an'analarga ega adabiy muhit shakllangan va taraqqiy etgan.

Hazrat Alisher Navoiyning "Majolisu-n-nafois" tazkirasi hamda boshqa manbalardagi ma'lumotlar, o'zbek va xorij olimlari tadqiqotlaridagi e'tiroflar ham bu fikrni tasdiqlaydi. Jumladan, rus olimi, akademik V. V. Bartold "Ulug'bek va uning zamonasi" monografiyasida ulug' temuriyzodaning adabiyotga bo'lgan e'tibori, uning saroyida "Malik ul-kalom" deya e'tirof etilgan Kamol Badaxshiy boshchiligida o'ziga xos adabiy muhit bo'lgani haqida ma'lumot beradi [Bartold 1964: 139-141]. Ahmad Zaki Validiyning "Lutfiy va uning devoni" asarida [Validiy 1914], F. Ko'pruluzodaning "Chig'atoy shoirlari" maqolasida [Ko'pruluzoda 1914], akademik A. N. Samoylovichning Lutfiy va Atoiy haqidagi ma'ruzalarida [Samoylovich 1927], bu davr adabiyotiga oid e'tiborga molik fikrlar bildirilgan.

Adabiyotshunos Ergash Rustamov "XV asr birinchi yarmi o'zbek she'riyati" kitobida yozishicha: "Ulug'bek davrida Samarqandda, xuddi Hirotda bo'lgani singari, turkiy adabiyotning qadimiy yodgorliklarini o'rganishga bo'lgan qiziqish ortdi. Jumladan, 1444 yilda Samarqandda Arslon Xoja Tarxon xohishiga ko'ra, Adib Ahmad Yugnakiyning "Hibatu-l-haqoyiq" ("Haqiqatlar armug'oni") dostoni uyg'ur yozuvida kitobat

qilindi. Matn ilovasida Adib Ahmad va uning dostoniga bag‘ishlangan turkiy tildagi ikki she’r keltirilgan. Ulardan birining muallifi – Amir Temur saroyida xizmat qilib, Sayfiy taxallusi bilan turkiy va forsiyda she’rlar yozgan amir Sayfiddin Barlos, ikkinchisining muallifi – Arslon Xoja tarxon” [Rustamov 1963: 35]. Mirzo Ulug‘bek saroyida “Amiri kabir” deya e’tirof etilgan Arslon Xoja Tarxon “qilich va qalam sohibi” sifatida shuhrat qozongan.

V. V. Bartoldning ma’lumoticha: “Ulug‘bek Nizomiyni afzal bilsa, Boysunqur Xusrav Dehlaviyga ixlos qo‘ygan va bu borada aka-ukalar o‘rtasida bahs kechgan. Garchi Boysunqur adabiyot muhibi va bilimdoni sifatida keng shuhrat qozongan bo‘lsa-da, bu masalada Ulug‘bekning tab’i mumtoz poeziya bo‘yicha zamonaviy yevropalik ilm sohiblarining didiga mutanosib edi” [Bartold 1964: 139].

Mashhur tarixnavis Abdurazzoq Samarqandiyning “Matla’i sa’dayn va majmai bahrayn” (“Ikki saodatli yulduzning chiqishi va ikki dengizning qo‘shilishi”) asarida Mirzo Ulug‘bekning “. . . haqiqat ahllariga e’tibor ko‘rsatishda jahon podshohlaridan ustun va afzal” bo‘lgani, “adl maktablarini yangilash va fazl qoidalarini mustahkamlashda katta jiddu jahd va go‘zal sa’y-harakat ko‘rsatgani” [Samarqandiy 2008: 344] alohida ta’kidlanadi. Ushbu manba professor Shuhrat Sirojiddinov tomonidan ancha chuqur o‘rganilgan (Sirojiddinov 2011: 207).

Tarixchi Ashraf Ahmedov “Ulug‘bek Muhammad Tarag‘ay” risolasida: “Ulug‘bek Samarqandga olimlarni, shoir va me’morlarni to‘playdi. . . Samarqand bilan bir qatorda Hirot ham Shohrux va Ulug‘bek davrida Sharqning yirik madaniyat markaziga aylanadi. Albatta, bunda eng avvalo Ulug‘bekning xizmati beqiyos kattadir”, [Ahmedov 2011: 28-29] deb yozadi.

Mirzo Ulug‘bek zamonida Samarqand va Hirotda o‘ziga xos adabiy muhit shakllandi, benazir badiiy asarlar yaratildi. Sharqshunos Turg‘un Fayzievning “Mirzo Ulug‘bek avlodlari” kitobida yozilishicha: “Ulug‘bek Mirzo yirik olim bo‘lishi bilan birga, o‘z davrida fan taraqqiyotiga rahnamolik ko‘rsatib, ilm-fan ahliga homiylik qilgan. Uning davrida Samarqand shahri ilmu fan va madaniyat markaziga aylanib, ko‘plab yetuk olimlar, o‘nlab hassos shoir va suxandon adiblar saroyda o‘zlariga munosib mavqega ega bo‘lib yashaganlar va ijod qilganlar. Zabardast shoirlardan Mavlono Lutfiy, Mavlono Xayoliy, Ismatulla Buxoriy, Kamol Badaxshiy, yirik adabiyotshunos hamda tilshunos Xoja Fazlulloh Abullaysiy shular jumlasidandir” [Fayziev 1994: 22-23].

Bundan tashqari, Ulug‘bek Mirzo tarjima sohasiga katta e’tibor ko‘rsatgan. Arab va fors tillaridagi qimmatli badiiy va ilmiy asarlarni turkiyga tarjima qildirgan.

Metodologiya

Hazrat Alisher Navoiy “Majolis un-nafois”da bu davrda ijod etgan quyidagi shoiru adiblar haqida qimmatli ma’lumotlarni bergan:

Kamol Badaxshiy

Navoiy uning fozil kishi bo‘lganini, “Ulug‘bek mirzo zamonida Samarqandda shuaro uni xushgo‘yliqg‘a musallam tutgan”ini, “mirzoning (Ulug‘bekning – N. J.) dag‘i ko‘p iltifoti bor”ligini ta’kidlaydi. “Majolis un-nafois”da misol tariqasida shoirning mashhur g‘azallaridan quyidagi matla’ keltirilgan:

Ey zulfi shab misoli turo dar bar oftob,

Az shab ki did soyaki uftad bar oftob.

Mazmuni:

Qaro zulfung qaro tundek to‘sibdur oftobni,

Solib tun soya, kim ko‘rdi, to‘sibdur oftobni.

Hazrat Alisher Navoiy fikrlariga qo‘shimcha tarzda Davlatshoh Samarqandiyning “Tazkirat ush-shuaro”sida Mavlono Badaxshiy haqida quyidagilarni o‘qiymiz: “Fozillar jumlasidan erdi. Samarqand shahrida Ulug‘bek Ko‘ragon hukmronligi davrida so‘zamollikda oliy martabaga erishdi va shu zamon shoirlarining yetakchisi erdi. Nomi zikr etilgan sulton va o‘sha zamon akobirlari uning so‘zamolligiga tan bermishlar. Mavlono Badaxshiyning mazkur podshoh (Mirzo Ulug‘bek – N. J.) madhida aytgan pokiza qasidalari bor. Devoni o‘sha diyorda (Movarounnahrda – N. J.) mashhurdir” [Davlatshoh 1981: 166].

Akademik V. V. Bartold Davlatshoh Samarqandiyning “zamon shoirlari yetakchisi erdi” degan so‘zlariga tayanib bo‘lsa kerak, Mavlono Badaxshiyni “Sar poetov pri dvore Ulugbeka” [Bartold 1964: 140] deb ataydi.

Mavlono Muhammad Olim

“Majolis un-nafois”da bu shoir haqida: “Samarqand ulamosidin Ulug‘bek Mirzo bila hamsabaq va musohib erdi. Ammo bag‘oyat daler va sho‘xtab’. . . kishi erdi” [Navoiy 2011 (9): 299], deya ma’lumot beriladi. Mavlono Muhammad Olim Mirzo Ulug‘bek bilan birga Samarqand madrasasida Qozizoda Rumiy, Sharafiddin Ali Yazdiy, Fazlulloh

Abullaysiy kabi allomalar ta'limini olgan. She'rlari yaxshi bo'lishiga qaramay, hazrat Navoiy ta'biricha: "bahsda ko'p gustohona so'zlar va javoblar aytish" odati boismi, Hirotga ketishga majbur bo'ladi.

Hazrat Navoiy uning quyidagi baytini keltiradi:

Mo siyah baxtemu bad ro'zemu axtar so'xta,

Sham'i maqsude ba umri xuld shabe nafro'xta.

Mazmuni:

Qarobaxtu yomon kunga qolib yulduzi so'ngan biz,

Butun umrimda maqsad sham'i bir kecha ham yonmagan.

MavlonoSakkokiy

o'sha zamonning mashhur shoirlaridan. Uning ijodiy kamolotida Ulug'bek Mirzoning xizmatlari beqiyos. Shu bois shoir unga atab to'rtta qasida yozgan. Ulug'bek Mirzoning amiri kabiri Arslon Xoja Tarxonga bag'ishlangan 4 ta qasidasi ham mumtoz qasidanavislikning yuksak namunasidir. "Majolis un-nafois"da bu shoir haqida mana bunday ma'lumot beriladi: "Mavlono Sakkokiy – Movarounnahrdindur. Samarqand ahli anga ko'p mu'taqiddurlar va bag'oyat ta'rifin qilurlar" [Navoiy 2011 (9): 333].

Mirzo Ulug'bekka bag'ishlangan qasidalaridan birida shoir mana bunday yozadi:

Falak yillar kerak sayr etsayu keltirsa ilkiga,

Meningdek shoiri turku seningdek shohi dononi.

Bunday faxriyani turkiy she'riyatda mumtoz o'ringa ega shoirgina aytishi mumkin ekani isbot talab qilmaydi.

Sakkokiy qasidalarida Mirzo Ulug'bekni "Sulaymoni zamon", "No'shiravon", "Musotek shubon", "atodin mehribon", "xurshidi jahon" deya vasf etadi. Uning fikricha, tarixda ne-ne sultonlar kelib-ketmagan, biroq Ulug'bekday hukmdor kamdan-kam uchraydi:

Salotin dunyoda ko'p keldiyu ketti, seningtek bir,

Falakning gar tili bo'lsa, aytsunkim, qachon keldi?

Ilm-fan, adabiyot va san'at ahliga katta ehtirom bilan qaragan Mirzo Ulug'bek Sakkokiyning bu qasidalarini ixlos bilan mutolaa qilgani va yuksak baholagani aniq. Shu ma'noda, akademik V. V. Bartoldning: "Temuriylar davrida turkiy she'riyatni yaratishga harakat qilgan chig'atoy shoirlarining devonlari Ulug'bekning e'tiborini qozongani mutlaqo

ma’lum emas” [Bartold 1964: 140], degan fikriga qo‘shilish qiyin. Professor Abduqodir Hayitmetovning “O‘zbek tilida asar yozishga, o‘zbek adabiyotini boyitishga, uni rivojlantirishga bel bog‘lagan qobiliyat egalari Ulug‘bek davrida tobora ko‘payib borar edi” [Hayitmetov 1996: 7], degan so‘zlari ham ushbu fikrni tasdiqlaydi. Adabiy va tarixiy manbalarni sinchiklab o‘rganish asosida bu masalani yanada chuqurroq tadqiq qilish galdagi vazifalardandir.

MavlonoLutfiy

Hazrat Navoiyning e’tiroficha, Lutfiy “. . . o‘z zamonining malik ul-kalomi erdi, forsiy va turkiyda naziri yo‘q erdi, ammo turkiyda shuhrati ko‘prak erdi va turkcha devoni ham mashhurdur va mutaazzir ul-javob matla’lari bor, ul jumladin biri budurkim:

Nozukluk ichra belicha yo‘q tori gisuyi,

O‘z haddini bilib, belidin o‘lturur quyi.

Yana biri bukim:

Sayd etti dilbarim meni oshufta sochdin,

Soldi kamand bo‘ynuma ikki qulochdin”. [Navoiy 2011 (9): 331]

“Majolis un-nafois”da Lutfiyning “Zafarnoma” tarjimasida o‘n ming baytdin ortuqroq masnaviysi bor”ligi aytiladi. Shuningdek, “forsiyda qasidago‘y ustodlardin ko‘pining mushkul she’rlarig‘a javob aytgani va yaxshi aytgan”i ta’kidlanadi.

Mavlono Lutfiy bir kam yuz yil umr ko‘rgan. Hayotining so‘nggi yillarida forsiy tilda yozgan «oftob» radifli g‘azali shoirga katta shuhrat keltirgan. “Majolis un-nafois”da yozilishicha: “zamon shuarosi barcha tatabbu’ qildilar, hech qaysisi matla’ni oncha ayta olmadilar va ul matla’ budurkim:

Ey zi zulfi shab misolat soyaparvar oftob,

Shomi zulfatro ba joi moh dar bar oftob.

[Navoiy 2011 (9): 331].

Hazrat Navoiy Lutfiyning Mavlono Shihobiddin Xiyoboniy qoshida “sufiya tariyqida ham suluk qilg‘on”i, aziz va tabarruk kishi bo‘lgani to‘g‘risida yozadi. Adabiyotshunos Ergash Rustamovning yozishicha: “Ulug‘bek turkiy adabiyotga katta e’tibor bergan, shoirlardan Lutfiy va Sakkokiyga homiylik qilgan” [Rustamov 1963: 35]. Lutfiyning bir qancha she’rlarida zamona hukmdori Mirzo Ulug‘bek vasf etilgan. Mana, shunday baytlaridan biri:

Ulug‘bekxon bilur Lutfiy kamolin –

Ki, rangin she’ri Salmondin qolishmas.

Bayt mazmuniga ko‘ra Lutfiy Ulug‘bekning adabiyotni chuqur bilgan va qadrlagan hukmdor bo‘lganini ta’kidlaydi. Rus olimi Ye. E. Bertels “Navoiy” monografiyasida Lutfiyning ushbu baytini keltirar ekan, yuqoridagi fikrni tasdiqlaydi [Bertels 1948: 61].

Mirzo Alibek

Ulug‘bek zamonida Samarqandda turkiy tilda Mirzobek taxallusi bilan ijod qilgan salohiyatli shoir. Hazrat Alisher Navoiy ta’rificha, u: “. . . insoniyat va xush axloqliqda Xuroson va Samarqand mulkida yagona erdi. Tab’ va fahm va otaru tutarda bu ikki mulk yigitlari orasida saromadi zamona bu nav’ ta’riflardin mustag‘niy”. Bu matla’ aningdurkim:

Ko‘zung ne balo qaro bo‘lubtur,

Kim jonga qaro balo bo‘lubtur.

Zulqofiyatayndur va qofiyalari tardi akskim, javob aytmoq bu faqir qoshida maholatdindur. Agarchi aning tiliga bu nav’ abyot ko‘p o‘tar erdi, ammo hargiz parvo qilib bir yerda bitimas erdi” [Navoiy 2011 (9): 336].

Mirzo Alibekning bu baytiga yuksak baho bergan Alisher Navoiy, ma’lumki, unga tazmin o‘laroq mashhur g‘azalini bitgan va devoniga kiritgan. Biroq iste’dodli shoir Mirzo Alibek qisqa umr ko‘rgan. “Majolis un-nafois”da bu haqda: “Hayf va yuz hayf va darig‘ va yuz ming darig‘kim, hayot chashmasidin serob bo‘lmadi va umri naxli mevasidin bar yemadi. Mazori Samarqand mahfuzasida Ahmad Hojibek (sallamahulloh) madrasasida muttaayyin madfanlaridadur. Makoni ravzai jinon va ruhig‘a firdavsi a’loda makon bo‘lsun”, deya ma’lumot berilgan.

Xoja Ismatullo Buxoriy

“Majolis un-nafois”da bu shoir quyidagicha ta’rif etiladi: “Movarounnahr buzurgzodalaridandur. Zohir ilmin takmil qilg‘ondur. G‘oyat xushtab’lig‘idan o‘zin she’rg‘a mansub qilib devoni mashhur bo‘ldi. Va Xalil Sulton otig‘a yaxshi qasidalari bor. . . Va Xojaning qabri Buxoroda o‘z hujrasidadir. . . Va Xalil Sulton ash’orining devoni ta’rifida rangin qasidasi bor. Matlai budurkim:

In bahri begaronki, jahonest dar barash,

G‘avvosi aqli kull nabarad pay ba gavharash”

[Navoiy 2011 (9): 296]

Mazmuni

Bu bepoyon dengiz jahonni qamrab olgan,

Aql g‘avvosi undagi gavharni payqay olmaydi.

Adabiyot ahliga alohida e’tibor bergan Mirzo Ulug‘bek atoqli shoir Xoja Ismatullo Buxoriyni saroy xizmatiga taklif etgani ma’lum. Garchi bu ulug‘ shoir uzlatni, darveshlar orasida bo‘lishni afzal bilsa-da, Ulug‘bek uning ijodiy faoliyatiga katta rag‘bat ko‘rsatgan. Qariyb sakkiz ming baytdan iborat she’rni o‘z ichiga olgan devoni, «Ibrohim Adham» nomli masnaviysi adabiyotimiz tarixida alohida o‘rin tutadi.

Davlatshoh Samarqandiyning yozishicha: “Xoja Ismatning oshiqona g‘azallari, orifona so‘zlari Ulug‘bekning otasi Shohrux sulton zamonida shu qadar ko‘p shuhrat topdiki, xalq boshqa shoirlar she’rlarini qo‘lga olmay qo‘ydi. . . Ammo Xoja Ismat olam podshosi Ulug‘bek Ko‘ragon hukmronligi davrida hokimlarni madh etmoqni tark etdi. Nomi zikr etilgan sulton (Mirzo Ulug‘bek – N. J.) undan she’r aytishni yolvorib so‘radi. Shuning uchun zaruratdan ul hazrat madhida bir necha qasida yozdi” [Davlatshoh 1981: 147-148].

“Tazkirat ush-shuaro”da e’tirof etilishicha: “Olim, odil, g‘olib va himmatli podshoh” Ulug‘bek Ko‘ragon. . . yulduzlar ilmida osmon qadar yuksalib bordi, maoniy ilmida qirqni qirq yordi. Uning davrida olimu fozillar martabasi nihoyat cho‘qqisiga ko‘tarildi” [Davlatshoh 1981: 148].

Muhammad Solih

Hazrat Navoiy ta’rificha: “. . . ismi munosabati bila «Solih» taxallus qilur. Nur Saidbekning o‘g‘lidurkim, ko‘p vaqtlar Chahorjo‘y navohisidin Adoq navohisig‘a degicha amorat qildi va Sulton Abu Said Mirzo eshigida, Ulug‘bek va Jo‘gi Mirzo eshigida sohib ixtiyor va jumlat ul-mulk erdi. . . Tab’ida xeyli diqqat birla choshni bor. Xatqa ham qobiliyati ko‘pdur. Bu matla’ aningdurkim:

Nayam oshufta gar po‘shida kokul mohi tobonash,

Chi g‘am az tiragi shab, chu boshad subh poyonash?”

[Navoiy 2011 (9): 398]

Mazmuni:

Yuzini yorqin oydek kokuli yopmish, parishon emasman,

Oxiri tong bo‘lgandan keyin tun qorong‘uligidan nima g‘am.

Xoja Xurd

Hazrat Navoiy Samarqandning o‘sha kezdagi bosh qozisi, «Ulug‘bek Mirzo» madrasasining mudarrisi Xoja Xurd faoliyatiga, ayniqsa, yuqori baho beradi: “Bovujudi fazlu kamolu aql va donish hulyasi bila orastadur va bovujudi zuhdu taqvo, husni axloq zevari bila piyrostadur. Muncha mashog‘il va avoriz bila chun lutfi tab’i g‘olibdur, nazm va insho va tarix va muammo fununida ham ishtig‘ol ko‘rguzur”.

“Majolisu-n-nafois”da Xoja Xurdning ta’rixlariga bir qancha misollar keltirilgan. Jumladan, Bobo Xudoydod ismli valiy zot Samarqandda vafot etganda ta’rixini “Majzubi solik” jumlasi orqali ifodalagan. Hazrat Alisher Navoiyning “Vaqfiya” asari ta’rix moddasini “Min vaqfi Alisher” jumlasida aks ettirgan. Bu ma’lumot Xoja Xurdning donishmand va nuktadon ijodkorlardan bo‘lganini ko‘rsatadi.

Mirzo Ulug‘bek davrida mumtoz she’riyatimizning g‘azal, noma, qasida, munozara, masnaviy, ruboiy, tuyuq, mustazod, muxammas, musaddas, muammo kabi janrlari rivoj topdi. Bu janrlarda yozilgan nazmiy asarlar, birinchidan, mumtoz she’riy janrlar takomilini ta’minlagan bo‘lsa, ikkinchidan, turkiy she’riyatning poetik jihatdan yangi bosqichga ko‘tarilishiga xizmat qildi.

Natijalar

Mirzo Ulug‘bek davrida adabiy-estetik tafakkur rivoji. Muhammad Tarag‘ay Ulug‘bek temuriy hukmdorlar orasida salohiyatli davlat rahbari bo‘lishi barobarida, yetuk olim ekani, ilm-fan, adabiyot va san’atga yuksak e’tibori bilan alohida ajralib turgani ma’lum. Uning zamonida Samarqand va Hirotda o‘ziga xos ijodiy an’analariga, yuksak badiiyat namunalariga ega adabiy muhit shakllangan va taraqqiy etgan. Budiiy adabiyot bilan bir qatorda adabiyotshunoslik ham yuksak darajada rivojlangan. Atoqli adabiyot nazariyotchisi Shayx Ahmad Xudoydod Taroziyning bevosita bu ulug‘ ma’rifatparvar hukmdorga bag‘ishlab yozilgan “Fununu-l-balog‘a” (“Balog‘at ilmlari”) asari buning isbotidir. Asar muqaddimasida Mirzo Ulug‘bek quyidagicha vasf etilgan: “saltanat daryosining gavhari va ma’dalat konining javhari, saxovat boronining abri va shijoat beshasining babri, shahanshohi a’zam, shahriyori a’lam, sohibu-s-sayfu-l-qalam, ma’dani lutfu karam, moliki riqobi umam, farmondehi turku arabu ajam, mag‘isiddin va-d-davron Amir Ulug‘bek Ko‘ragon. . . ” [Taroziy 1996: 31].

Shayx Ahmad Taroziyning “Fununu-l-balog‘a” asari 840 hijriy/ 1436-1437 milodiy yillarda yozilgani e’tiborga olinsa, hazrat Alisher Navoiy bu asardan xabardor bo‘lgan bo‘lishi zarur edi. Lekin nima sababdandir,

ulug‘ mutafakkir asarlarida “Fununu-l-balog‘a” haqida biror so‘z uchramaydi. AQSh Indiana universiteti professori, sharqshunos Devin de Uis “The Predecessors of Nava’i in the “Funun al-balaghah” of Shaykh Ahmad b. Khudaydad Tarazi: a neglected source on Central Asian literary culture from the fifteenth century” (“Navoiyning salaflari Shayx Ahmad ibn Xudoydod Taroziy asarida: XV asrdan buyon Markaziy Osiyo madaniyatshunosligida unutilgan manba”) sarlavhali tadqiqotida ham bu masalaga diqqat qaratilgan [De Weese 2005: 73-163]. “Funun ul-balog‘a” asari yaratilishining ijtimoiy-madaniy va adabiy-estetik omillari, asarning yozilish tarixi, tili, matn xususiyatlari yoritilib, ilmiy qimmatihaqida fikr yuritilgan ushbu tadqiqot Mirzo Ulug‘bek davri adabiyotshunosligiga xorijiy mutaxassislarning qiziqishini ko‘rsatishi jihatidan ham ahamiyatlidir. Olimning yozishicha, G‘arb adabiyotshunosligida “Fununu-l-balog‘a”ga qiziqish avvalroq boshlangan. 1930 yilisharqshunos Hermann Eze tuzgan “Bodlian kutubxonasida saqlanayotganforsiy, turkiy, hindiy hamda pushtuqo‘lyozmalari katalogi”ning ikkinchi qismida ushbu asar haqida (nomi, Mirzo Ulug‘bekka bag‘ishlangani, 1225-ustunda №-127 raqami ostida saqlanayotgani) muxtasar ma’lumot berilgan. 1984 yili Eleazar Birnbaumning “Turkiy qo‘lyozmalar: 1960-yildan buyon ro‘yxatga olingan va ro‘yxatga olinmagan qo‘lyozmalar” asarining to‘rtinchi qismida ham “Fununu-l-balog‘a”ning qisqa tavsifi keltirilgan. Keyinchalik 2003-yilda Hermann Eze tuzgan katalogdagi ma’lumotlarga tayanib, Gunay Kut ham asar haqida eng zarur ma’lumotlarni bergan.

Aruzshunos Dilnavoz Yusupovaning yozishicha, Devin de Uis “Asarning saqlanib qolgan har bir qismini alohida sharhlashga, mohiyatini ochib berishga urinadi, o‘z qarashlarini asoslash uchun risolaning ba’zi parchalarini ingliz tiliga tarjima qilib, iqtibos sifatida keltiradi hamda ularni tadqiqot so‘ngida eski o‘zbek alifbosida ilova qiladi. Olimning bosh maqsadi asarning o‘sha davr adabiy muhitidagi va bugungi kundagi ahamiyatini belgilash, unda nomlari keltirilgan ijodkorlarni o‘rganish bo‘lganligi uchun unda aruzning nazariy masalalari ritmik unsurlar sathida maxsus tahlil qilinmagan” [Yusupova 2019: 41].

Asarning she’r tarkibi va turlariga oid dastlabki qismida Mirzo Ulug‘bek haqidagi tarje’band-madhdan parcha keltirilgan. Unda, jumladan, quyidagilarni o‘qiymiz:

Sarvari mardu salotin, mehtari shohi jahon,

Mafxari dunyo-u din, sulton Ulug‘bek Ko‘ragon.

“Fununu-l-balog‘a”da she’r qismlari va turlari (janrlari), qofiya va radif qoidalari, mumtoz badiiy san’atlar, aruz ilmi, muammoning usul va

ruknlari kabi nazariy masalalar chuqur ilmiy asosda yoritilgan. Hamd, munojot va na'tlarga doir nazariy qarashlar bayon etilgan. Har bir nazariy masalani yoritar ekan, Shayx Ahmad Taroziy turkiy va forsiy tillardagi she'rlardan misollar keltiradi, fikrlarini ilmiy asosda chuqur dalillaydi.

Davlatshoh Samarqandiyning "Tazkiratu-sh-shuaro"sida Mirzo Ulug'bek vafotiga bag'ishlangan bir ta'rix keltiriladi. Mazkur ta'rixda bu ulug' mutafakkirga "Chun Ulug'bek ilmu hikmat dengizi" deya ta'rif beriladi. Manbalar tahlili bu fikrning nechog'liq to'g'ri ekanini tasdiqlaydi.

Xulosa

Alisher Navoiy "Farhod va Shirin" dostonining "Saltanatshajarasining samarasi va xilofat bog'ining shajarasi, hidoyat avjida manzil etgan, tamalluqning nihoyatig'a yetgan, riyo qasri bunyodin qo'nqorg'on, balog'at ayvonida ot chiqorg'on, ya'ni sultonzodai olam Abulfavoris Shoh G'arib Bahodir xallada davlatahu madhida bir necha so'z surmak va nasihatomiz nuktalar arzg'a tegurmak, umid ulkim, bu shohvor durlarni tufrog'din olg'ay va adosida quloq solg'ay, balki ul garonmoya gavharlarni quloqqa solg'ay" sarlavhali bobida shahzodani Sulton Ulug'bekdan ilomu irfon borasida o'rnak olishga chaqiradi. Mirzo Ulug'bekning ilmdagi yuksak darajasini vasf etadi. "Majolisu-n-nafois"da ulug' hukmdor va allomaning kamoloti, Qur'oni karimni yetti qiroat bilan yod bilishi, astronomiya va matematika sohasida yetuk ekani, yulduzlar jadvalini mukammal tuzgani haqida yozadi. O'g'li Abdullatif Mirzoga ham ob'ektiv baho beradi. Tab'i nazmi bo'lganini aytib, she'rlaridan namuna keltiradi.

Muhammad Tarag'ay Ulug'bek davrida Samarqand va Hirotda asos solingan adabiy muhit haqidagi manbalar orasida Alisher Navoiyning "Majolisu-n-nafois" asari ko'p va xo'b ma'lumotlarni jamlagani bilan alohida o'rin tutadi. Mirzo Ulug'bekning boshqa barcha ilmlar qatori adabiyot sohasiga ham yuksak ehtirom bilan qaragani, shoiru adiblar faoliyatiga rahnamolik, homiylik qilgani natijasida bu ulug' hukmdor davrida milliy adabiyot taraqqiy etgan. "Malikul kalom" deya e'tirof etilgan Lutfiy, zamon shoirlarining yetakchisi deya ta'riflangan Badaxshiy kabi shoirlar ana shu muhitda yetishib chiqqan.

Bu davrda mumtoz turkiy adabiyotda she'riyatning barcha janrlari, ayniqsa, g'azal va qasida rivojlandi. She'riyatning ushbu janrlarida mukammal ijod namunalari yaratildi. Bu esa, o'z navbatida, she'riyatning keyingi davrlardagi takomili uchun o'ziga xos zamin bo'lib xizmat qildi.

Shayx Ahmad Xudoydod Taroziyning Mirzo Ulug'bekka bag'ishlab yaratilgan "Fununu-l-balog'a" ("Balog'at ilmlari") asari bu davrda she'riyat ilmining nazariy asoslari mukammal ishlab chiqilganini,

adabiyotshunoslik ilmi yangi bosqichga ko‘tarilganini ko‘rsatadi. Bu asar turkiy tilda yaratilgan ilk nazariy manba sifatida millatning adabiy-estetik tafakkuri yuksalishida alohida o‘rin tutadi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

Навоий А. (2011). Фарҳод ва Ширин. /Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. Олтинчи жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ.

Навоий А. (2011). Мажолис ун-нафоис. /Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. Тўққизинчи жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ.

Аҳмедов А. (2011). Улуғбек Муҳаммад Тарағай. – Тошкент: O`zbekiston, 28-29.

Бартольд В. (1964). Улугбек и его время. – Сочинения. Т. II. Часть 2. Изд-во Москва: Наука.

Бертельс Е. (1948). Навои. – Москва-Ленинград.

Валидий А. З. (1914). Лутфий ва унинг девони. - Қозон.

De Weese D. The Predecessors of Nava’i in the “Funun al-balaghah” of shaykh Ahmad b. Khudaydad Tarazi: a neglected source on Central Asian literary culture from the fifteenth century / Journal of Turkish studies, edited by Sinasi Tekin, 2005, volume 29. – P. 73-163.

Кёпрюлю-заде Фуод. (1914). Чагатайские поэты. – Истанбул.

Рустамов Э. (1963). Узбекская поэзия в первой половине XV века. -Москва, Издательство восточной литературы.

Самарқандий А. (2008). Матлаъи саъдайн ва мажмаи баҳрайн (Форс тилидан таржима, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Асомиддин Ўринбоев). – Тошкент: O`zbekiston.

Самарқандий Д. (1981). Шоирлар бўстони (Тазкират уш-шуаро”дан Бўрибой Аҳмедов таржимаси). – Тошкент: Адабиёт ва санъат.

Самойлович А. (1927). Доклады АН СССР. - Москва.

Сирожиддинов Ш. (2011). Алишер Навоий: манбаларнинг қиёсий-типологик, текстологик тааҳлили. – Тошкент: Академнашр.

Файзиев Т. (1994). Мирзо Улуғбек авлодлари. – Тошкент: Ёзувчи.

Шайх Аҳмад Худойдод Тарозий. (1996). Фунуну-л-балоға. Тошкент: Хазина.

Юсупова Д. (2019). Темурийлар давридаги арузга доир рисолаларнинг қиёсий таҳлили. – Тошкент: Ta`lim-media.

Ўзбек адабиёти тарихи. (1978). Беш томлик. Т. : “Фан”.

Ҳайитметов А. (1996). Туркий тилда адабиётдан илк назарий қўлланма. /Шайх Аҳмад Худойдод Тарозий. Фунуну-л-балоға. – Тошкент: Хазина.

EXTENDED ABSTRACT

ALISHER NAVOI’S VIEWS ON AESTHETIC THINKING IN THE ERA OF MIRZO ULUGBEK

The article is devoted to the analysis of the views of the great Uzbek poet and thinker Alisher Navoi on the literature of the reign of Mirzo Ulughbek, encyclopedic scholar, and Timurid ruler. The author studied the ideas and interpretations on this theme in the works of Alisher Navoi on the basis of the following classifications: 1) the praising of Mirzo Ulughbek in the works of the great poet; 2) the literary environment that emerged during the period of Mirzo Ulughbek and the attitude to its representatives’ work; and 3) the development of literary and aesthetic thinking during the time of this ruler.

In the concluding section of Alisher Navoi's epic poem "Farhod and Shirin" and in "Majolis un-nafois" (“Tender Meetings”) Mirzo Ulughbek is described and praised as a unique hafiz who memorized and learned the Holy Qur'an with seven recitations, a great astronomer who wrote "Ziji jadidi Koragoniy" (“Koragoni’s Table of Stars”), as well asa poet withgreat taste. In the example of Abdullatif Mirzo, it was illustrated that Mirzo Ulughbek's natural inclination towards poetry was passed on to his children too. Alisher Navoi's views on Abdullatif Mirzo's character, destiny, ability to recite poetry, and his great interest in poetry were cited as information.

During the reign of Mirzo Ulughbek there was a specific literary environment in Samarkand with its own creative traditions which played a special role in the works of representatives of this creative environment for the development of national artistic and aesthetic thinking which has been studied on the basis of Alisher Navoi's assessment of their work. During this period, the role of such poets as Kamol Badakhshi, Mavlono Muhammad Olim, Sakkoki, Lutfi, Mirzo Alibek, Khoja Ismatullo Bukhari, Muhammad Solih, and Khoja Khurd in the development of national literature, and their high achievements and results in art were assessed on the basis of Alisher Navois works. In the literature of this period, in

researching issues of the development of poetic genres and images the information of the treatises, "Majolis un-nafois" by Alisher Navoi served as a main source.

In addition, the author of the article used information from Abdurazzoq Samarkandi's "Matla'i sadayn va majmai bahrain" ("The Rise of Two Blessed Stars and the Joining of Two Seas") and Davlatshah Samarkandi's "Tazkirat ush-shuaro" (“Memory of Poets”) to prove his views. It has been scientifically proven that the information in these sources is valuable in terms of supplementing the views of Alisher Navoi provided in the "Majolis un-nafois" and enriching it with new facts and evidence. In turn, the views in the monographs of V. V Bartold "Ulughbek and His Time", Ergash Rustamov’s "Uzbek Poetry of the First Half of the XV Century" were analyzed too.

Analytical thoughts on the creation, structure and scientific significance of Sheikh Ahmad Tarozi's work "Funun ul-baloga" show that during the time of Mirzo Ulughbek there developed not only poetry, but also artistic and theoretical thinking.

Alisher Navoi “Farhad and Shirin” of the epic “the fruit of the Shejere sultanate and Shejere garden Khalafat, addressed at the climax of the gidaat, the end of tamallug, the castle of Ria Bunyodin kongongon, a horse race on the porch of maturity, i. e. Sultanzodai Alam Abulfavoris Shah Gharib Bahadur Hallada a few words in the hymn to Davletakh Surmak and unconditional points are worth a mill, Hope is huge, this is shokhvor durlar tufrogdin olgai and adosi listen, perhaps ul-garonmoya calls on the prince to follow the example of Sultan Ulugbek in relation to Ilamu Irfan. Mirza reveals the high level of Ulugbek in science. In "Majolisu-n-nafois" he writes about the maturity of the great ruler and scientist, that he memorized the Koran by heart in seven readings, was mature in astronomy and mathematics, and made a star map perfectly. He also gives an objective assessment to his son Abdullatif Mirza. He gives examples from his poems, saying that he had the nature of Nazmi.

Among the sources about the literary environment founded in Samarkand and Herat under Muhammad Taragai Ulugbek, a special place is occupied by the work of Alisher Navoi “Majolisu-n-nafois”, which contains many valuable information. Thanks to Mirza Ulugbek's high respect for the field of literature, as well as for all other sciences, support and patronage of the activities of poets and writers, national literature developed under this great ruler. Poets such as Lutfi, who is called ”Malikul kalam", and Badakhshi, who is called the leader of modern poets, grew up in this environment.

During this period, all genres of poetry developed in classical Turkic literature, especially gazelle and kasida. Beautiful examples of creativity have been created in these genres of poetry. This, in turn, served as a kind of basis for the improvement of poetry in later periods.

COMMON CHALLENGES AND ISSUES IN TRANSLATION

Shakhnoza MAKHMUDOVA

"Alfraganus University"

ANNOTATION

Just like in every field, there are several obstacles in the translation process. Some are faced by the translators, and some by the clients. Even for the most experienced translators or clients that have use translation services many times, confusion and frustration while processing translation are familiar feelings. So, what are the problems of translation?

The article discusses the most typical issues and errors that students encounter while translating texts from one language into another, both orally and in writing. The theory of translation not only lays forth the purposes and aims of translation, but it also offers solutions to the issues with translation that are discussed in this article. It is underlined how crucial it is to identify lexical, grammatical, and stylistic differences between two languages. According to some researches most subjects thought that vocabulary, sentence structure, and word choice were the most difficult problems for them when translating. Some of them got problems when translating due to their knowledge background of the text to be translated and culture involved in the text.

Key words

translation, translation studies, translation theory, transformation, non-equivalent vocabulary, homophones.

INTRODUCTION

There have been many requirements for translation during the course of the evolution of translation practice, and failure to comply with these criteria led to translation issues. L. Venuti stated that ". . . earlier theorists pose problems that are solved by later ones theoretical achievements. . . a later theorist can be considered someone who poses a problem, the solution of which is given by earlier theories" (M. Snell-Horby, 2006). Translation is described as "a multifaceted, multidimensional process with various manifestations, implementations, and consequences" by M.

Fargal and A. Almanna. The translator meets and overcomes a variety of challenges that are unlikely to be posed in the original text, and vice versa (M. Snell-Horby, 2006). So, we see that translation issues are part of the translation process.

LITERATURE REVIEW

In translation studies, there is no unambiguous notion of a "translation problem" or any suitable, reliable conceptual framework, and researchers claim that existing works on translation problems are usually based on speculative research. A wide variety of linguistic elements in the text should present a comparably wide variety of translation issues and elevate process analysis in prominence. Linguistic analysis has taken the notion of translation to its most upbeat conclusion in recent years. Linguistics solves the problem of translatability by analyzing specific translation problems and describing the methods developed by translators to solve them. Even though the field of translation theory didn't emerge until the 20th century, many of the problems it faced were known and discussed for decades before then. This is demonstrated by the viewpoints of historical political figures as well as the remarks of translators, poets, and authors who frequently functioned as their own translators. For many centuries, everyone directly involved in translation focused on the real-world issues they faced, which helped them gain a theoretical grasp of their profession (Bell, R. T. , 1991).

Since each sort of literature has unique qualities, several academics such as, Avtonomova N. S. (Avtonomova N. S. 2008), Alekseeva I. S. (Alekseeva I. S. 2004), Komissarov V. N. (Komissarov V. N. 1999), Romanova O. N. (Romanova O. N. 2011), M. Snell-Hornby (M. Snell-Hornby 2006), Bell R. T. (Bell R. T. 1991) have written on diverse translation issues. For instance, web texts are sent in a variety of formats for translation, and each format has pros and cons for the translator in a literal translation, there are issues with rhyme and meaning, how to maintain the original form, and a conflict between formal and dynamic equivalence; other issues may involve intonation and sentence rhythm; changes in language, culture, and thought. The practice of translating the Bible, works of philosophy and academic science, and literary works served as the primary foundation for translation studies at first. Language and cultural obstacles can be surmounted with the use of translation. The value of translation has grown along with the standards for its excellence in the modern era. Translation quality and accuracy are continually being enhanced. As of now, translators can produce a text that is 100% accurate to the source text in the original language (Романова О. Н, Долинская А. В. , 2011. – 26 р.).

Translation has been a field of study for more than 50 years, and its accomplishments are applied to communicatively teach other languages. James Holmes declared the necessity to shift the focus and research translation within the context of an integrated approach in 1972 at the III International Congress of Applied Linguistics in Copenhagen. Holmes outlined the following significant obstacles to the growth of this theoretical field:

- ✓ scientists and researchers are "scattered" in various fields of science, and they do not have common channels of communication;
- ✓ "trivial question" - there is no name for this field of study;
- ✓ there is no consensus on the scope and structure of the discipline.

J. Holmes also put up a plan for his integrating conception. The researcher distinguished between " *чистое " (pure)* and " *прикладное " (applied)* translation studies as the two primary fields of study. The first was separated into theoretical and descriptive sections, with the first section being theoretical and the latter being descriptive. These sections should be focused on:

1) the synchronic or diachronic study of the translation result,

2) the psychological study of the translation process, and

3) the sociological research of the functions of translation.

Translation didactics, translator's aids, translation criticism, and translation policy make up the applied branch, which establishes the place and function of translation and the translator in society.

METHODOLOGY

A professional translator's resources include their personal traits and cognitive ability, as well as their knowledge of many languages and cultures. Since a third cognitive element—the translator—appears between the speaker and the listener during translation, cognitive components and processes are amplified in this process. To engage the cognitive levels of all three intercultural communication participants in interaction, the translator must examine, model, and replicate the author's cognitive framework in the translated text. Therefore, while applying transformation in translation, also known as paraphrase, the translator should take into consideration the linguo-ethnic barrier that exists in every person's day-to-day existence in addition to not simplifying the translation's meaning, which is functionally allocated solely to the

speaker. We're discussing diverse ways of understanding the world, ways of communicating, national customs and habits, attitudes toward older individuals, job opportunities, holidays, societal responsibilities, etc.

Both simultaneous and consecutive oral translation are possible. Between the speaker's utterances, sequential is conducted. The technique of simultaneous translation by ear is the best. The vocabulary and linguistic style of the speech are preserved by the interpreting language. The language should be strictly differentiated by genre and style. The translator has a neutral attitude toward the material he is interpreting, the ceremony that is occurring, and the attendees. The ability to edit the text several times and choose the preferred translation choice distinguishes written translation from vocal translation. The author's intricacies in the material are examined and passed on to the language translation system.

There are two types of translation processes: automatic and manual. The number of "translators" and websites that provide online text translation services is currently rather big. Students attempt to translate texts using these applications. However, it's difficult to call this kind of translation successful all the time. A specific word may be translated using an electronic translator. However, it is hard to include every instance of accurate translation in dictionaries; this is particularly true for specialized words. One of the fundamental and essentially unfixable flaws of the "electronic translator" is the inability to express the associative array and the inadequate analysis of the context of words. Since it cannot detect the figurative meanings of words or select the most acceptable translation from numerous possible ones on formal grounds, it provides a literal translation. As a result, mistakes happen that change the text's meaning.

The process of translation is complex and comprises numerous interconnected steps that build upon one another:

1. *The preliminary step*. To grasp what is being said, the primary concept, and the overall meaning of the message, you must read the full text aloud or at least portions of it.

2. *Draft translation*. After comprehending the passage's overall meaning, it is important to do a semantic analysis. The text is then marked up, and challenging words, tricky grammatical structures, tricky lexical twists, and Anglo-American measurements (for translation to metric ones) are all recognized.

It is suggested to list all of the key phrases, exactly as they occur in the text, along with the equivalents in Russian, and to utilize this list

throughout the whole translation process. The next step is to focus on individual phrases, breaking them down into components and interactions while understanding the relationships between individual words and word groupings. Once word relationships have been established, it is required to look up the definitions of unknown terms in a dictionary, not according to their sequence of appearance in the text but rather according to the roles they play in the sentences. The subject and the predicate, the two primary components of the sentence, need to be explained first. After translating the complete text, the title should be translated. A rough translation might be performed verbally (oral) or in writing (written form).

3. *A functional translation*. After the draft translation is finished, the sentences (paragraphs) of the text are compared to the original to ensure that each phrase conforms to the source material, the terminology is consistent, and the presentation is logical. The translation's content has been changed stylistically and semantically to remove idioms and phrases that are odd for the Russian language. A working translation is a complete, stylistically sound rendition of the source text that accurately conveys the original's meaning while allowing for minor terminological and stylistic inaccuracies.

4. *Final translation*. This step of translation involves editing and literary processing of the source text. It is required to translate all of its material into the literary Russian language without glancing at the original and relying only on the correctly revealed meaning with all of its subtleties. Changing the word order at the same time allows you to grow basic statements into complicated ones and vice versa, depending on the situation. Such a translation is thorough, stylistically advanced, precisely expresses the original's meaning, and appropriately employs specialized terminology (В. Н. Комиссаров, 1999: 136 р).

RESULT

It should be emphasized that not all statements that are difficult to translate are the result of limited vocabulary or illiterate grammatical understanding. Correct translation requires a full science. Russian and English have different grammatical structures and visual systems, making it challenging to translate correctly from English. There are certain fundamental issues with translation that must be considered.

The polysemy of words (polysemy) is the earliest of them. In compared to English sentences, many Russian structures appear to be laborious. Occasionally, a term in the Russian language has no meaning at all. The

nature of the statement that was translated from English may change as a result.

One of the most confusing verbs in the English language is "*to get*. " For instance, the word is used to signify *" покупать (to buy)"* in a sentence: We got the dress to our mother. Additionally, the phrase *"принесла (brought)"* is used in the example: *"She got us tea. "* Here are a few more examples:

By tomorrow, I'll get the translation. - Я закончу перевод к завтрашнему дню.

I want to get the sofa to the living room. Я хочу перенести диван в гостиную.

Phrasal verbs are the next translation snare. It's crucial to understand that prepositions and postpositions that appear with stable verb combinations completely alter the verb's original meaning:

to call – звонить, звать, называть to call for – требоваться to call up– звонить to call – заходить(навещать)
The example demonstrates how the same verb may take on numerous meanings depending on the preposition used, meanings that may have nothing to do with the core word. Words that may function as several elements of speech are an issue in translation. An adjective, a noun, or a verb can all be found in words. Additionally, as English does not have ends, the syntax of a sentence may be used to discern the nature of a word.

Dress – 1. Платье, 2. Одеваться

Water – 1. Вода, 2. Поливать

The word order and turns present some difficulties in translating. It's crucial to realize that words from English cannot be translated verbatim into Russian. To understand the purpose of each word and sentence construction, the entire phrase must be comprehended. Additionally, when translating, it's important to take in mind English grammar rules like inversion, complicated addition, passive voice, indirect speech, etc. As an example, the following boundaries with the *there is/there are* turn are translated from the end: *There are books on the table. - На столе (есть) книги.*

When translating by ear without a printed text in front of you, homophones might be a difficulty. In linguistics, homophones, phonetic ambiguity, and phonetic homonyms are words that have the same sound but distinct spellings and meanings: *allowed – разрешенный,*

позволенный и *aloud — вслух; peace – мир* и *piece – кусок, hole – дыра, отверстие* и *whole – весь, целый.*

The lack of an analogous notion in Russian, or non-equivalent vocabulary, makes translation problematic. NEV is a vocabulary that cannot be translated into other languages and has no equivalent in other subcodes of a particular language. Each country has seen its unique growth, which is inextricably mirrored in the language used there. Any ethnic group has its own reality, including cultural artifacts or phenomena, national characteristics, customs, and rituals, as well as historical facts or processes that are unique to that group of people.

Translation professionals will be compelled to utilize descriptive translation until such time as some of these words appear in an alternate lexicon. For example: *golden handshake* – денежное вознаграждение, которое получает служащий при уходе на пенсию; *landslide* – победа на выборах подавляющим большинством голосов; *joy-riding* – поездка на угнанном автомобиле ради забавы; *primaries* — предварительные выборы; *country music* — музыка в стиле кантри (Романова О. Н, Долинская А. В. , 2011: 26 р).

These examples show that the primary reason NEV arises is that there isn't a single, consistent connection in the target language. Second, their occurrence is explained by the fact that the target language lacks any lexical units for the concepts themselves, necessitating the use of transliteration, calques, or meaning descriptions to communicate them.

False non-equivalence, or the seeming absence of equivalents in the target language as a result of a lack of linguistic or encyclopedic knowledge, should also be mentioned. As a result, although there are numerous parallels, certain metaphorical expressions appear to be non-equivalent to language learners. For example: валять дурака to play the monkey, to act the giddy goat, to kid around, to play the fool.

Another image system is a barrier to accurate translation. Set phrases, idioms, and proverbs utilize strong imagery and reflect the linguistic psychology. They frequently differ between Russian and English. *A bull in a china shop. — Слон в посудной лавке. When pigs fly. После дождичка в четверг* (Романова О. Н, Долинская А. В. , 2011. – 26 р).

Translation of individual words or phrases, violation of the logical relationship between the components, inability to abstract from particular word forms, and failure to use context to grasp meaning are the primary causes of translation mistakes. This must be understood. It should be kept in mind that occasionally ancient words take on

qualitatively new meanings, and that isolated words lack a clear meaning and cannot be translated. Words are not translated; rather, what they convey is.

Translation is not a matter of simply repeating the original text in another language but of searching for stylistically acceptable equivalence by taking the cultural context into consideration which can, of course, lead to important 'adaptations'. It is widely accepted that translation can be viewed as problem solving: in the process of producing a translation the translator encounters problems of various sorts and uses a set of tools and resources to solve them. Possible problems can involve detecting properties of the source and target audiences, determining the extent of the translation brief, designing the structure of the translated document, etc (Alhenri Wijaya. 2019).

Above all, the translator needs to provide an effective and economical conversion. It's possible that the choices made have nothing to do with "translation" in the conventional sense. For example, being efficient and economical could entail skipping a 10 or so lines that summarize thirty pages of the original document, adding a section to offer details that are known but not included in the original text deemed essential for the end-user in the target culture by the translator, offering a five-page translation for a text that is two pages long, or vice versa; translating just these kinds of information that are pertinent to the demands of the end user or rearrangement of an entire collection of records, etc. Naturally, the greatest level of professional skill is needed for all of this.

Finally, most subjects thought that vocabulary, sentence structure, and word choice were the most difficult problems for them when translating. Some of them encountered difficulties translating because of their lack of prior knowledge in the text's culture and language. The subjects had distinct points of view. Their interpretation of the text served as the primary basis for determining its level of difficulty. Their responses varied from 2 to 8, but it was intriguing to see that those who translated quite effectively assigned a difficulty level of 7 or 8, while those who did not felt the text was easy assigned a level of 2 to 3.

CONCLUSION

In conclusion, it should be mentioned that a translator's mastery of vocabulary is not as crucial as their understanding of how it functions in diverse contexts. Therefore, it is crucial to acquire the abilities of analytical and critical work on the translation's content in order to build a sense of language and style, without which it is often difficult to produce a competent translation from any language. Finding a balance between

cost and quality is the most common problem faced by clients who are looking for translation services. A practical case would be the translation of medical, technical, legal content when you can rarely afford to have any mistakes or near mistakes. If they are not error-free, misinterpretation by the readers and wrong usage could lead to serious damage such as health and reputation damage. Hence, it requires translators to highly focus on every detail to come up with the most precise translation. Certainly, with more efforts to facilitate the outputs, it's understandable that the rate is also at the upper level. This is a classic dilemma encountered by the clients, so ensure that you know how to evaluate the quality of translation output.

REFERENCES

Автономова Н. С. Познание и перевод. Опыты философии языка. М. : РОССПЭН, 2008. 704 с.

Алексеева И. С. Введение в переводоведение. СПб. ; М. : Академия, 2004а. 352 с.

Алексеева И. С. Хаос девербализации и перевод как вторичный порядок/bookfinder. ruauthor/69067/. 6 с.

Комиссаров В. Н. Общая теория перевода: Проблемы переводоведения в освещении зарубежных ученых / В. Н. Комиссаров. – М. : Черо, 1999. – 136 р,

Романова О. Н, Долинская А. В. Основы технического перевода. – Волгоград: ВолгГАСУ, 2011. – 26 р.

Семенова М. Ю. Основы перевода текста. – Ростов-н/Д: Феникс, 2009. – 352 р.

M. Snell-Hornby. Turns of translation studies. New Paradigms or Changing Points of View / Amsterdam: J. Benjamins Publishing Company, 2006

Bell, R. T. (1991). Translation and translating: Theory and practice. London: Longman.

https://en. m. wikipedia. org.

REVIVAL OF INTEREST IN CHILDREN'S FOLKLORE

PhD, Docent Elzara AZMIEVA

Abstract

The purpose of this article is to analyze and evaluate the place of children's folklore in the cultural heritage and in the revival of folk traditions.

Methodology. The work uses methods of cultural analysis in relation to such an object as folklore cultural traditions.

Results. The article is devoted to a modern problem - the revival of interest in children's folklore and cultural traditions. The forms of existence of a folklore work and the features of manifestations of its features and properties are analyzed. The multifunctional components of folklore art are highlighted, which are expressed in genre and stylistic diversity. The main material of the article is devoted to the historical aspects of children's folklore, namely when and how children's folklore was created. Examples are given for various lullabies of songs, and the musical and artistic-figurative, literary basis of lullabies is analyzed. The aesthetic value of the genre is determined as the property of the cultural heritage of society, expressed in various forms of creative manifestation.

Conclusion. Currently, much attention is paid to the revival of cultural folklore traditions in various arts. The increased interest in various types and genres of children's folklore testifies to the strengthening of the general trend of understanding one's national and cultural identity, and the desire to comprehend traditional folklore genres.

Keywords

children's, folklore, traditions, genres, culture, value, nationality, identity.

As noted earlier, folklore originated in ancient times. It originated and arose when the overwhelming majority of humanity did not yet have writing, and if they did, it was the lot of a few educated shamans, scientists, and other geniuses of their time. In a song, riddle, proverb, fairy tale, epic, and other forms of folklore, people first formed their

feelings and emotions, captured them in oral work, then passed on their knowledge to others and thereby preserved their thoughts, experiences, and feelings in the minds and heads of their future descendants. Children's folklore occupies a special place in folklore. This article is dedicated to him. Through oral folk art, the child develops a need for artistic expression. Therefore, it is no coincidence that an important point in the educational work of each teacher was the wide acquaintance of children with folklore. The relevance of the article lies in the fact that today's children's folklore is a vast, specific, multi-component area of folk art. It includes classic children's folklore (this is “nurturing poetry”, i. e. , works created and performed by adults, folklore texts borne by preschool children) and school folklore in its oral and written forms, including speech education, included in the children's tradition. Folklore is a leading component of folk culture. This is an indispensable factor in the education of the younger generation, including in the educational process. Folklore genres embody folk pedagogy, reflect issues of morality, ethics, problems of humanism, love, friendship, and patriotism, and proclaim honesty and hard work. The word "folklore", which often denotes the concept of "oral folk art", comes from the combination of two English words: folk, "people" and lore, "wisdom"[Tlyashev X. X. , 1989]

The history of folklore goes back to ancient times. Its beginning is connected with the need for people to understand the natural world around them and their place in it. From time immemorial, myths have come to us that explain the laws of nature and the mysteries of life and death in figurative and plot form. The rich soil of ancient myths still nourishes both folk art and literature. Until the middle of the 19th century, Children's folklore was not allocated to a special section of folk poetry; it was not specifically included. Publications of children's folklore were random and few in number. In the 50s and 60s of the 19th century. Due to the increased interest in folk art, children's folklore is also attracting attention. Works of children's folklore are recorded by N. I. Dal, P. V. Shein, P. A. Bessonov, and other folklorists. In 1861–1862, V. I. Dahl’s famous collection “Proverbs of the Russian People” is published, which also contains a variety of material from children’s folklore (play sayings, counting rhymes, tongue twisters, etc.). In 1870, P. V. Shein’s collection “Russian Folk Songs” was published, which opens with a section devoted to children’s folklore. The bulk of children's songs were recorded by Shein himself; some texts were recorded by A. N. Afanasyev, ethnographer I. A. Khudyakov, and writer A. N. Ostrovsky. A major role in collecting and summarizing children's folklore belongs to famous folklorists, ethnographers, and teachers O. I. Kapitse, G. S. Vinogradov, K. I. Chukovsky, G. M. Naumenko, and others. [V. P. Anikina. , 1986]

The study of children's folklore was carried out in three directions: historical-genetic, philological, and functional-pedagogical, but a number of theoretical problems still remain unresolved, the main of which is the lack of a generally accepted classification. The first attempt to systematize children's folklore was made by the ethnographer-collector of children's folklore of the late nineteenth century, P. V. Shane, who singled out children's folklore in a special section and divided it into two large sections: songs for the little ones, performed by adults (lullabies, nursery rhymes, jokes), and songs of the children themselves. K. I. Chukovsky collected a wealth of material for studying the poetic creativity of children and developed a theory of the genre of changelings. A prominent ethnographer and professor at Irkutsk University, G. S. Vinogradov, collected a huge amount of material on children's folklore, preparing it for publication with scientific justification for its artistic value. He believed that works intended for children in the first years of life and performed by adults do not belong to children's folklore but are included in the work of women-mothers and nurturers. A major role in collecting and summarizing children's folklore belongs to folklorist O. I. Kapitsa. She collected more than eight thousand texts, organized a commission on children's folklore, and published several popular collections, articles, and bibliographic reviews of literature on Russian and foreign folklore. Her many years of work resulted in the most profound and complete book, "Children's Folklore" (1928). Researcher of children's folklore G. M. Naumenko, in his numerous collections, divides children's musical folklore into calendar, amusing, and game folklore. The classification of the scientist G. S. is based on Vinogradov having a domestic purpose. He identified five main sections of children's folk poetry: play folklore, amusing folklore, satirical lyrics, everyday folklore, and calendar folklore. The genetic principle of classification is adhered to by V. P. Anikin. He divides children's folklore into poetry by adults for children; works that have fallen out of the folklore of adults and have been adopted by children; actually children's creativity. V. A. Vasilenko proclaims the functional principle of classification and distinguishes: lullabies, or tales; works related to gaming activities; and works that engage children with verbal content and are performed independently of play activities [Talipova R. T. , 2001].

Researcher of children's folklore M. N. Melnikov, "Based on the purpose and nature of existence, " defines four main groups of children's folklore, and based on the commonality of poetics, musical structure, and everyday function, independent genres are distinguished within each group. Russian folklore is original, actually folk (national), and at the same time universal (similar in social and aesthetic ideals and ideological

content). It originated in ancient times from elements of work songs, spells, and spells—on a utilitarian basis. Gradually, their utilitarian qualities gave way to artistic ones. Calendar folklore is born: ritual calendars and ceremonial poetry, then everyday beliefs, epics, proverbs, riddles, and songs with the mythologization of nature and society. In mythology, the images of Brownie, the patron of the house; Leshego, the grandfather of the forest; Vodyany, the king of the sea; mermaids, tailed women; and the werewolf, either a wolf or a man, Favorite characters are animals and birds: crow, owl, cuckoo, nightingale, rooster, etc. Socio-historical conditions influence the development of folklore: its mythology is lost, religiosity, class themes, and social problems prevail. Traditional plots appear capacious, with unique pictures of real life and characters, positive and negative. An ideological illumination of the depicted reality is observed; plots and motifs associated with real historical reality are used; everything is reflected through the prism of artistic fiction to oral folk art relating to all types and genres, such as epics—myths, epics, ballads, traditions, legends, songs about memorable events, stories about heroes, patriotic and pathetic legends; sayings, proverbs, and riddles—for all occasions; fairy tales—everyday, real, and magical; folk song lyrics: ritual songs, lyrical songs (accompanying rituals—weddings, funerals, births, holidays—Maslenitsa, welcoming Spring, Midsummer Day, etc.), love songs; dedicated to historical facts; games: round dances (songs, dances, and movements—imitative); dramas and farcical performances, including with dolls, etc. A. N. Tolstoy called folklore "the dignity and intelligence of the people. " "Oral literature, " in his words, "formed and strengthened his moral character; it was his historical memory, the festive clothes of his soul. " Unlike myths, folklore is already a form of art. Ancient folk art was characterized by syncretism, i. e. , indistinction between different types of creativity. The mythological background of folklore explains why oral works do not have a first author. With the advent of "author's" folklore, we can talk about modern history. The formation of plots, images, and motifs occurred gradually and, over time, was enriched and improved by the performers. Like literature, folklore works are divided into epic, lyrical, and dramatic. Epic genres include epics, legends, fairy tales, and historical songs. Lyrical genres include love songs, wedding songs, lullabies, and funeral laments. Dramatic ones include folk dramas (with Petrushka, for example). The original dramatic performances in Rus' were ritual games: seeing off winter and welcoming spring, elaborate wedding rituals, etc. One should also remember about small genres of folklore: ditties, sayings, etc. Many genres are associated with games in which the life and work of elders are reproduced, so the moral attitudes of the people, their national traits, and the peculiarities

of economic activity are reflected here. In the system of genres of children's folklore, "nurturing poetry" or "maternal poetry" occupies a special place. This includes lullabies, nurseries, nursery rhymes, jokes, fairy tales, and songs created for the little ones.

Lullabies

At the center of all "mother's poetry" is the child. They admire him, pamper him, cherish him, decorate him, and amuse him. Gentle, monotonous songs are necessary for the child's transition from wakefulness to sleep. From this experience, the lullaby was born. Here, the innate maternal feeling and sensitivity to the peculiarities of age, organically inherent in folk pedagogy, were reflected. Lullabies reflect in a softened, playful form everything that a mother usually lives with—her joys and worries, her thoughts about the baby, her dreams about his future. In her songs for the baby, the mother includes what is understandable and pleasant to him. This is a "gray cat", "a red shirt", "a piece of pie and a glass of milk" and "a crane's face. " Often, a lullaby was a kind of spell, a conspiracy against evil forces. One can hear echoes of both ancient myths and the Christian faith in the Guardian Angel in this lullaby. But the most important thing in the lullaby song for all time remains the poetically expressed care and love of the mother, her desire to protect the child and prepare for life and work: You will live and get along; don't be lazy to work! A frequent character in the lullaby is a cat. He is mentioned along with the fantastic characters Sleep and Dream. Other animals and birds are often mentioned in lullabies as well as in other children's folklore genres. Folk pedagogy included in the lullaby not only kind helpers but also evil, scary, and sometimes not even very understandable ones (for example, the ominous Buka). All of them had to be cajoled, conjured, and "taken away" so that they would not harm the little one and maybe even help him. A lullaby has its own system of expressive means, its own vocabulary, and its own compositional structure. Short adjectives are frequent, complex epithets are rare, and there are many shifts of stress from one syllable to another. Prepositions, pronouns, comparisons, and entire phrases are repeated. The most common type of repetition in a lullaby is alliteration, i. e. , repetition of identical or consonant consonants. [Turbovskoy Y. S. , 1988].

Pestushki, nursery rhymes, jokes Like lullabies, these works contain elements of original folk pedagogy, the simplest lessons of behavior, and relationships with the outside world. Pestushki (from the word “to nurture"—to educate) is associated with the earliest period of child development. The mother, having unswaddled him or freed him from clothes, strokes his body and straightens his arms and legs, saying, for

example

Pull-ups, stretchers, fat ones across, walkers in the legs, grabbers in the arms, and a talker in the mouth And in the head—reason. Pestushki will accompany the physical procedures necessary for the child. Their content is associated with specific physical actions. The set of poetic devices in Pestushki is also determined by their functionality. Pestushki are laconic. “The owl is flying, the owl is flying, ” they say, for example, when waving a child’s hands. “The birds flew and landed on his head. " The child’s hands fly up to his head. There is not always a rhyme in pestushki, and if there is, then most often it is a pair. The organization of the text of the pestles as a poetic work is achieved by repeated repetition of the same word: “The geese flew, the swans flew. The geese were flying, and the swans wereflying. "Pastels are close to some kind of playful spell, for example: “Water is off a goose, and thinness is off Efim. ” Nursery rhymes are a more developed form of play than pestushki. Nursery rhymes entertain the baby and create a cheerful mood. Like pestles, they are characterized by rhythm. Tra-ta-ta, tra-ta-ta. A cat married a cat! Kra-ka-ka, kra-ka-ka! He asked for milk! Dla-la-la. Dla-la-la, the cat didn’t give it! Sometimes nursery rhymes only entertain, and sometimes they instruct, giving the simplest knowledge about the world. The edifying meaning of the nursery rhyme is usually emphasized by intonation and gestures. The child is also involved in them. In nursery rhymes and petushki, there is invariably a trope such as metonymy—the replacement of one word with another based on the connection of their meanings by contiguity. A joke is a small, funny piece of work, a saying, or simply a separate expression, most often rhymed. Entertaining rhymes and joke songs also exist outside the game, unlike nursery rhymes. The joke is always dynamic, filled with the energetic actions of the characters. In a joke, the basis of the figurative system is precisely movement: “He knocks, strums along the street, Foma rides on a chicken, Timoshka on a cat—along the path there. ” Often, jokes are built in the form of questions and answers—in the form of a dialogue. This makes it easier for the child to perceive the switching of action from one scene to another and to follow the rapid changes in the relationships of the characters. Other artistic techniques in jokes are also aimed at the possibility of quick and meaningful perception: composition, imagery,

repetition, rich alliteration, and onomatopoeia. Often, jokes are built in the form of questions and answers—in the form of a dialogue. This makes it easier for the child to perceive the switching of action from one scene to another and to follow the rapid changes in the relationships of the characters. Other artistic techniques in jokes are also aimed at the possibility of quick and meaningful perception: composition, imagery, repetition, rich alliteration, and onomatopoeia.

Fables, inversions, nonsense

These are varieties of the joke genre. Thanks to shapeshifters, children develop a sense of the comic as an aesthetic category. This type of joke is also called "poetry of paradox. " Its pedagogical value lies in the fact that by laughing at the absurdity of a fable, the child strengthens the correct understanding of the world that he has already received. Chukovsky dedicated a special work to this type of folklore, calling it "sculptural absurdities. " He considered this genre extremely important for stimulating a child's cognitive attitude towards the world and very well substantiated why children like absurdity so much. Changeling in a playful way helps the child to establish himself in the knowledge he has already acquired. When familiar images are combined, familiar pictures are presented in funny confusion. The absurd upside-downs attract with the comedy of their scenes and the funny depiction of life's incongruities: "A village was driving past a peasant; lo and behold, the gate was barking from under a dog. ". Folk pedagogy turned out to need this entertainment genre, and it used it widely. [Tursunov I. , 1989].

Counting books

This is another small genre of children's folklore. Counters are funny and rhythmic rhymes in which a leader is chosen and the game or some stage of it begins. Counting tables were born in the game and are inextricably linked to it. Works of this genre often use nursery rhymes and sometimes elements of adult folklore. The counting book is often a chain of rhyming couplets.

Tongue Twisters

They belong to the funny, entertaining genre. The roots of these oral works also date back to ancient times. This is a verbal game that was part of the cheerful holiday entertainment for the people. Tongue twisters always include a deliberate accumulation of difficult-to-pronounce words and an abundance of alliteration ("There was a white-faced ram, and he turned all the sheep white-faced"). This genre is indispensable as a means of developing articulation and is widely used by educators and doctors.

They belong to the funny, entertaining genre. The roots of these oral works also date back to ancient times. This is a verbal game that was part of the cheerful holiday entertainment for the people. Tongue twisters always include a deliberate accumulation of difficult-to-pronounce words and an abundance of alliteration ("There was a white-faced ram, and he turned all the sheep white-faced"). This genre is indispensable as a means of developing articulation and is widely used by educators and doctors.

Tricks, teases, sentences, refrains, and chants

All these are works of small genres, organic to children's folklore. They serve the development of speech, intelligence, and attention. "Say two hundred. Two hundred. Head in dough!" (Underdress.), "Rainbow-arc, Don't give us rain; give us the red sun of the bells!" (Zaklik), Teddy Bear, Near the ear, a bump. " (Tease.) The origin of the chants is related to the folk calendar and pagan holidays. Later calls and sentences take on the character of entertaining songs. Larger works of children's folklore include songs, epics, and fairy tales.

Russian folk songs

play a big role in developing in children an ear for music, a taste for poetry, and a love for nature and their native land. The song has been around among children since time immemorial. Children's folklore also included songs from adult folk art; usually, children adapted them to their games. There are ritual songs ("And we sowed millet, we sowed. . . "), historical (for example, about Stepan Razin and Pugachev), and lyrical. Nowadays, children often sing not so many folklore songs as original ones. There are also songs in the modern repertoire that have long lost their authorship and are naturally drawn into the element of oral folk art.

Epics

This is the heroic epic of the people. It is of great importance in nurturing love for native history. Epic stories always tell about the struggle between two principles—good and evil—and about the natural victory of good. The most famous epic hero is Ilya Muromet. Dobrynya Nikitich and Alyosha Popovich are collective images that capture the features of real people, whose lives and exploits became the basis of heroic narratives, epics (from the word "byl"), or antiquities. Epics are grandiose creations of folk art. The artistic convention inherent in them is often expressed in fantastic fiction. The realities of antiquity are intertwined with mythological images and motifs. Hyperbole is one of the leading techniques in epic storytelling. It gives the characters monumentality and their fantastic exploits artistic credibility.

Fairy tales

They arose in time immemorial. Telling fairy tales was a common hobby in Rus'; both children and adults loved them. In a fairy tale, truth and goodness certainly triumph. A fairy tale is always on the side of the offended and oppressed, no matter what it tells. It clearly shows where a person's correct life paths are, what his happiness and misfortune are, what his retribution for mistakes is, and how a person differs from an animal and a bird. A fairy tale for children contains a special charm; some secrets of the ancient worldview are revealed. They find in the fairy tale story independently, without explanation, something very valuable for themselves and necessary for the growth of their consciousness. The imaginary, fantastic world turns out to be a reflection of the real world in its main fundamentals. A fabulous, unusual picture of life gives the child the opportunity to compare it with reality, with the environment in which he, his family, and people close to him exist. The fairy tale accustoms him to the idea that evil must be punished in any case. For children, it doesn't matter at all who the hero of the fairy tale is: a person, an animal, or a tree. Another thing is important: how he behaves and what kind of person he is—beautiful and kind or ugly and evil. The fairy tale tries to teach the child to evaluate the main qualities of the hero and never resort to psychological complications. Most often, a character embodies one quality: the fox is cunning, the bear is strong, and Ivan is successful in the role of a fool and fearless in the role of a prince. The characters in the fairy tale are contrasting, which determines the plot. Brother Ivanushka does not listen to his diligent, sensible sister Alyonushka; he drinks water from a goat's hoof and becomes a goat; he has to be rescued; the evil stepmother plots against the good stepdaughter. . . This is how a chain of actions and amazing fairy-tale events arise. A fairy tale is built on the principle of chain composition, which usually includes three repetitions. Sometimes repetition is carried out in the form of dialogue; then, if children play in a fairy tale, it is easier for them to transform into heroes. Often, a fairy tale contains songs and jokes, and children remember them first. A fairy tale has its own language: laconic, expressive, and rhythmic. Thanks to language, a special fantasy world is created. Based on theme and style, fairy tales can be divided into several groups, but usually, researchers distinguish three large groups: tales about animals, fairy tales, and everyday (satirical) tales. At the same time, children's folklore, if we talk about it in the context of folk tradition, has its own characteristics. Children's folklore does not know a storyteller in the generally accepted sense of the word in folklore. Folklore knowledge, which includes not only the performance of the text but also the situation in which it is reproduced, is determined not by the characteristics of the child's memory but by his

play activity. It is in playful forms of behavior that the experience of many previous generations is reflected, combined with the creativity of a particular child.

References

Талипова Р. Т. Детская литература: Учеб. пособие. – Т. : Укитувчи. 2001. 103 с.

Тляшев Х. Х. Общепедагогические и дидактические идеи ученых-энциклопедистов Ближнего и Среднего Востока эпохи средневековья. – Т. : Фан. 1989. – 145 с.

Традиции русского фольклора /Под ред. В. П. Аникина. – М. , 1986. –217 с.

Турбовской Я. С. Средства и методы педагогического воздействия. – М. , 1988. – 200 с.

Турсунов И. Организационно-педагогические основы совершенствования подготовки учителей. – Т. : Укитувчи. 1989. – 80 с.

POSITIVE PSYCHOLOGY IN ESP AND EFL CLASSROOMS.

Nargiza KALLIBEKOVA

"Alfraganus University".

ABSTRACT

The main aim of this article is to bring a positive atmosphere to ESP and EFL classrooms. Thus, today one of the most common problems that have been occurring among language teachers is only one purpose which is teaching a given subject as it was given in the course books and being limited with given tasks, controlling and evaluating without any attention to the students' psychology. However, it is not enough to give students appropriate knowledge, since only happiness and good relationships can create an atmosphere where students feel eager to learn and create. This article begins with a discussion of common problems in EFL and ESL classrooms that can hamper active learning. In addition, the article contains real-life examples of various difficulties during learning English. To solve these issues, based on Helgenson's (2019) incorporation of the model of positive psychology, the "PERMA" in EFL and ESP classrooms. This chapter analyzes different methods that can help create positive psychology in the EFL and ESP classrooms. Thus, it explains these methods and how to implement them during the improvement of various skills such as grammar, speaking, and writing. It offers practical, motivating, and creative recommendations for teachers. Finally, the article sheds light on why it is important to connect positive psychology with the learning process, demonstrating how happiness can be the reason for a creative and successful learning process.

Keywords: Positive psychology; positive emotions; EFL and ESP classrooms; happiness; PERMA

INTRODUCTION

The model PERMA P-positive emotion, E-engagement, R-Positive relationships, M-meaning, and A- a-accomplishment was introduced by Seligman (2011) and is successfully incorporated in EFL and ESP classrooms by Helgenson (2019). Among the major problems of any language classroom is the learning process. The main responsibility of language teachers is to be able to use different methods to create a

learning environment where students eagerly learn the language. Helgenson (2019) reported that" Happy students learn more" (p. 306). For this reason, it is important to know students, thus what kind of students studying in EFL and ESP classrooms, such as identifying factors and interests.

However, in traditional EFL and ESP classes, teachers only feel responsible for giving knowledge and teaching but do not care about students' psychological factors. So, it is crucial to know some issues that can hamper the successful learning process.

This chapter sheds light on how to implement positive emotions PERMA in the EFL and ESP classrooms by representing various activities and tasks. In addition, that helps not only the creation of positive emotions in ESP and EFL classrooms but with the help of them simultaneously students improve their speaking, writing, reading, and grammar which can be easily adapted by EFL or ESP teachers.

Also, to answer the question of why it is important positive emotions during the learning process the article gives results of implementation activities which are made up based on PERMA and its usefulness by justifying representing factors by researchers such as Krashen (1985) and Darvin and Norton (2021).

LITERATURE REVIEW

To create positive emotions in EFL and ESP classrooms various authors' recommendations, facts, and research were examined to take happiness in EFL and ESP classrooms.

Positive psychology was first introduced by Seligman (2011) in his book "Flourish: A Visionary New Understanding of Happiness and Well-being" he proposed PERMA (Positive emotions, engagement, relationships, meaning, and accomplishment) where he gives an explanation of the goal of positive psychology with a help of it people make a sense of meaningful life. This book appears to be written to use these theories in education, medicine, etc. This book encourages readers to explore readers their own goals and feelings.

Introducing Positive Psychology in the classroom "In his paper "Happiness in ESL/EFL: Bringing Positive Psychology to the Classroom, " Helgesen (2019) provides information on how to incorporate PERMA—which stands for the aspects of positive emotion, Engagement, Positive Relationships, Meaning, and Accomplishment—into ESL/EFL classes. Helgensen (2019) guides how to implement PERMA in ESL/EFL lessons using positive psychology techniques and use them to teach language

because happy participants are more receptive to creativity, learning, and critical thinking.

It was necessary to take Darvin and Norton's (2021) recommendations in their article "Investment and motivation in language learning: What's the difference?" where the authors gave valuable findings that identity factors are fully connected with the investment in the classroom. Thus, even fully motivated learners make little investment in classroom activities because of their identities (racist, sexist, elitist, anti-immigrant, or homophobic, culture, community, language, geographical region, etc.) and claim that without taking into consideration each learner's identity factors active investment cannot be accomplished. Darvin and Norton's (2021) pieces of information can be very valuable in creating a friendly atmosphere in EFL and ESP classrooms and actively investing in English.

Krashen (1985) in his article" The Input Hypothesis" introduces five hypotheses Acquisition-Learning Hypothesis, the natural order hypothesis, the monitor Hypothesis, the input hypothesis, and the affective filter hypothesis which is fully connected with students' psychology. Krashen (1985) said that language can be acquired only by comprehensible input and he attempted to give reasons for how the learner acquires the language. This article appears to inform teachers to be aware of learners' acquisition process.

Tomlinson (2013) in his article "Second Language Acquisition and Materials Development" gives information on using what kind of text, activity, or methods of acquisition are effective. He proposes the necessary methods such as a rich and meaningful exposure to language in use, affective and cognitive engagement, being given opportunities for contextualized and purposeful communication in the L2, and being encouraged to interact. This article helps to develop L2 materials that can facilitate the acquisition process.

PROBLEMS IN EFL AND ESP CLASSROOMS THAT PREVENT ACTIVE LEARNING

ETHNICITY AND RELIGION

In EFL and ESP classrooms, there are students with various ethnic factors such as Uzbek, Karakalpak, Korean, Kazak, Turk, Arab, etc. and according to their ethnic factors they will have differentiations connected with students' religion and beliefs, most teachers do not care about each student's religious factors, and most teachers just teach each topic in the course book without adaptation or supplementation materials. However,

course books can contain materials that are prohibited or not allowed in some religions, so for some students in EFL and ESP classrooms without additional activity can cause some unpleasant situations and again ruin the classroom relationship. For example, Bringing (2017) said that most of Europe, the Americas, Australasia, and parts of Asia eat pork and drink alcohol and it is obvious that English language teaching course books always contain these foods, however in Uzbekistan most students are Muslims and it is common problem that teachers when learning the topic "Foods" just conduct the lessons without additional supplementation materials which can be the reason for negative attitudes in the classroom environment.

BOREDOM AND LACK OF MOTIVATION

Mostly in the traditional EFL and ESP classrooms, it is a common situation that teachers conduct lessons based on a given syllabus without any additional or differentiation methods. The reason is teachers should finish the topics according to the program. In the classroom sometimes students can behave differently, such as being unmotivated and reluctance to participate in class activities, and mostly these students remain without any attention. However, it worsens the situation; they do not feel any positive emotions or happiness as a result students refuse to invest in activities and tasks and lose motivation. In addition, these students in the future will have low self-esteem because of the ineffectiveness of their studies and low grades. The problem is not a bad student or good student but the problem connected with boringness is uninteresting topics since most teachers use texts and materials based on the given course book but there are not always appropriate topics that are connected to students' age or interests and many course books lack authentic material. Another issue is tasks which considered teacher-centered where teachers talk more and students are only passive listeners without any group work or pair work, where students might have a chance to interact together and raise their mood, but do traditional exercises individually, write, and drill.

METHODOLOGIES

PERMA

POSITIVE EMOTIONS (ADJECTIVES, WRITING)

Helgenson (2019) to create positive emotions in the classroom used eight of Lubomrskiy's (2005) activities and paraphrased them and one of them took time for friends and family (family vocabulary, positive adjectives) since friends and family are common topics in EFL classrooms. Based on Helgenson's (2019) recommendations following activity was made.

When learning adjectives describing the people first, the teacher will introduce new adjectives with examples and rules. The teacher using these adjectives will ask the students to write compliments for each other, for example, students can write in this way: "You are the kindest people I have ever seen because you are always ready to help others and you care about your friends who are valuable". To write compliments requires using more adjectives, writing skills, and at the same time making the reader happy.

ENGAGEMENT (READING, MODAL VERBS)

According to Tomlinson (2013), " affective engagement is vital for SLA (second language acquisition) and learners should be cognitively involved by text and that the task they are given to use" (p. 12). Helgenson (2019) said the task should be not easy or difficult but achievable. So, for students' deep engagement in the reading task, reading lessons teachers can use the TBLT (Task-based language teaching) method.

For example, mostly in EFL and ESP classrooms, some young learners study at universities, so time management is the most important for them to manage to do all the tasks, and finding the solutions to this problem will be a very engaging topic. Before starting, during the pre-task to prepare students for the main task the teacher will write the topic "my day" and brainstorm the tasks that students should complete each day by asking the students about their responsibilities to prepare students for the correct usage of modal verbs. Then, students will read an effective text about time management. After reading the text teacher will check the students' comprehension of the material by asking comprehensible check questions about verbs written in the text students to practice these new verbs they will be asked to work in groups and the first group will write the responsibilities that they have to accomplish during the day and the second group about leisure activities that they want to do. As a while-task

student in groups decide which activity from the text the necessary for them based on their needs by discussing them in groups and creating their schedule. During the post-task, they will present their day plan and receive feedback from the teacher. This classroom activity which can lead to working together and because of authenticity might be very engaging.

ACCOMPLISHMENTS (LISTENING, SPEAKING, READING AND WRITING)

Helgenson (2019) explains accomplishment as setting goals and in his article gives lots of useful activities for achievable goals, thus breaking goals into small steps, for example, to pass exams such as IELTS, and TOEFL, TOEFL students will be recommended to spend about 15 minutes each day to improve each section which is very achievable for each student.

Taking into consideration Helgenson's (2019) ideas in EFL and ESP classrooms teachers can prepare students for university exams or only just improve students' English level by creating individual schedules for each student. So, to improve the level of English teachers will recommend accomplishments for each skill each day: On Monday one hour should be spent reading books or articles in the English language, on Tuesday one hour listening to podcasts, on Wednesday speaking on the phone in English with friends and on Thursday writing one essay. If students' purpose is to get good scores in exams first teachers talk about the contents of the exam and depending on it teachers and students make up a plan for each lesson dividing them into small pieces.

POSITIVE RELATIONSHIPS

BEING TOLERANT (FOOD VOCABULARY, MODAL VERBS AND SPEAKING)

According to Helgenson (2019), the student-student and teacher-student relationship is one of the most important to learning a second language successfully. So, it is important to create a friendly atmosphere between students and teachers to feel positive emotions while learning English. There are always students and teachers from different nationalities and religions in EFL and ESL classrooms. Darvin and Norton (2021) explained, that psychological orientation is very effective in SLA (Second language acquisition), therefore identity factors play a great role in investing in language. So, determining learners' ethnic identities is crucial to creating positive emotions in EFL and ESL classrooms. To do it

the following activity can be helpful for teachers to bring positive psychology to the classroom.

The teacher will introduce new words connected to food and check students' understanding of this vocabulary, thus the teacher will write the words on the blackboard and ask for the definition of these words. Simultaneously, the teacher will introduce the grammar topic inductively "Modal verbs". For example, she will ask which of these foods are prohibited in your religion and what you should not eat. Which foods are considered your national ones and can you eat them? Afterward, students can practice new vocabulary and grammar by preparing presentations about their national foods and foods they should not eat because of their religious beliefs. They will introduce their traditional meals, thus what kind of foods they eat, and what kinds of foods are prohibited related to their religion. After the presentation students with teachers discuss their religious differences and similarities. In the end, the teacher will explain being tolerant of each other's beliefs.

MEANING (WRITING AND PAST SIMPLE)

Helgenson (2019) describes meaning as expressing learners' love and compassion not only for their friends and family members but for other people who are not connected to their lives. All in all, it is a method where students focus on positive qualities in everything.

This is the best method to practice Past Simple Tense and develop writing skills. Students will be asked to think about their hard times during their education and describe them in their writing after describing the problem that they experienced they should describe the positive results that this experience and hard work gave them and without this hard time they cannot achieve the results that today they have. At the end of their writing students may have positive attitudes regarding endless work during the learning process and it helps them to positively react in Future difficulties connected to education.

RESULTS

HAPPINESS IS THE WAY FOR CREATIVE AND SUCCESSFUL LEARNING.

Why It is important to connect positive psychology to the learning process when teachers have a range of responsibilities such as checking homework, teaching grammar, vocabulary, reading, writing, and speaking? However, positive psychology (PC) in EFL/ESL classrooms is

one of the most important tools that can handle frequent problems in the learning process, and with the help it students can get good results.

As it was mentioned above more issues in EFL and ESL classrooms connected with feelings and boredom. Krashen (1985) is the professor who studied the affective filters hypothesis and he said that when students feel affective filters such as anxiety, boredom fear, or embarrassment language acquisition cannot occur. That is to say, students cannot invest in the language because of a lack of motivation. Boring lessons, high anxiety, bad marks, and fear of being disgraced create a great barrier to investing in communicative activities, collaborative group work, and even individual answering to questions. Therefore, to invest in lessons, participants have to get rid of their anxiety, which requires the three types of PERMA: positive emotions, meaning, and engagement such as effective and interesting activities that can serve as a good investment in the English language. Also, Darvin and Norton (2021) mentioned the necessity of identity in understanding investment. In Uzbekistan, identity issues in EFL and ESP classes are mostly connected with religion and beliefs because there are different types of ethnic groups, so diverse cultural attitudes are inevitable. So, teachers will be expected to be aware of the range of varieties of students with whom they work and make friendly relationships between students such as to be tolerant and respect all cultural and religious believers and avoid discrimination where the method of positive relationship is needed. Another type of PERMA accomplishment also should be used by teachers since students who are learning the language to achieve different goals after actively investing in English day by day become self-confident which encourages them to work harder and it might make them like their target language and can create an atmosphere of intrinsic motivation to learn the language for enjoyment and pleasure.

CONCLUSION

To sum up, it is evident that positive psychology is very crucial for teachers to give knowledge in a way where students are open to input and learning since it creates a positive atmosphere in the classroom. The purpose of this article is to uncover some factors, thus issues that are connected with students' psychology because of some feelings such as boredom, anxiety, low self-esteem religious differences a feeling marginalized that hamper successful learning and investing in English, and finding solutions to these problems using the model of PERMA which EFL, and ESP teachers implement their pedagogical process since there are several easy follow activities to improve skills such as grammar, reading, writing, vocabulary and speaking.

The results showed that positive emotions and positive relationships in the classroom can motivate students bringing changes in the students' feelings and attitudes toward learning a second language and according to some researchers' findings without using PERMA it is not possible to achieve great results.

REFERENCES

Brining, D. (2017). Not in front of the children: Diversity and inclusion in UK-published English language teaching course-books for young learners. In H. Masuhara, F. Mishan, & B. Tomlinson (Eds.), Practice and theory for materials development in L2 learning (pp. 94–104). Cambridge Scholars Publishing.

Darvin, R. , & Norton, B. (2021). Investment and motivation in language learning: What's the difference?1–12. Cambridge University Press. https://doi. org/doi:10. 1017/S0261444821000057

Helgesen, M. (2016). 13 Happiness in ESL/EFL: Bringing positive psychology to the classroom. Positive Psychology in SLA, 305-323. doi:10. 21832/9781783095360-014

Krashen, S. D. (1985). The input hypothesis. London: Longman

Lyubomirsky, S. (2007). The how of happiness: A new approach to getting the life you want. Penguin

Seligman, M. E. (2011). Flourish: A visionary new understanding of happiness and well-being. Simon & Schuster.

Tomlinson, B. (2013). Second language acquisition and materials development. In B. Tomlinson (Ed.), Applied linguistics and materials development (pp. 11–29). Bloomsbury Academic.

REVOLUTIONIZING PEDAGOGY AND PSYCHOLOGY FOR 21ST CENTURY LEARNERS

Sevara TOGAYMURODOVA

Abstract

This insightful article, titled "Revolutionizing Pedagogy and Psychology for 21st Century Learners, " navigates the evolving landscape of education and psychology. It presents an innovative perspective on how pedagogical approaches and psychological insights can be harmonized to meet the unique needs of modern learners. The article begins by exploring the dynamic influence of digital technologies on education and their impact on cognitive development, emphasizing the role of digital literacy and critical thinking skills. It delves into novel pedagogical paradigms like experiential learning, project-based education, and adaptive learning systems, showcasing their potential to foster creativity and problem-solving abilities. In the realm of psychology, the article examines the growing importance of positive psychology and its application in educational settings. It discusses the promotion of well-being, resilience, and mindfulness as essential components of holistic education. Additionally, the article introduces neuroeducational research, demonstrating how insights from brain science can inform pedagogical practices for optimized learning outcomes. The authors highlight the imperative for educators to adapt to diverse learning styles and individualized approaches, stressing the significance of cultural competence and inclusivity. They emphasize the pivotal role of emotional intelligence in fostering a supportive learning environment and enhancing student motivation and engagement. Furthermore, the article explores the potential of interdisciplinary collaboration between pedagogy and psychology, proposing a holistic framework for educational design that integrates cognitive, emotional, and social dimensions. It also addresses the ethical considerations and challenges associated with implementing innovative approaches in education. In conclusion, "Revolutionizing Pedagogy and Psychology for 21st Century Learners" provides a forward-looking perspective on the transformative potential of pedagogy and psychology in the education landscape. It offers practical

insights and recommendations for educators, policymakers, and researchers seeking to create learner-centric, inclusive, and emotionally intelligent educational environments that prepare students for the demands of the 21st century. This article serves as a thought-provoking resource for those interested in the evolving dynamics of education and psychology, illuminating the path toward more effective and responsive educational practices.

Keywords

Revolutionizing Pedagogy, Psychology, 21st Century Learners, Digital Technologies, Cognitive Development, Digital Literacy, Critical Thinking Skills, Experiential Learning, Project-Based Education, Adaptive Learning Systems, Positive Psychology.

INTRODUCTION

The 21st century has witnessed a rapid transformation in the field of education, driven by the pervasive influence of digital technologies. This article explores the dynamic interplay between pedagogy and psychology in response to these changes, highlighting the need for a holistic approach to education that adapts to the diverse needs of contemporary learners.

METHODOLOGY

Digital Technologies and Cognitive Development: In the 21st century, digital technologies have seamlessly integrated themselves into every facet of modern life, profoundly altering the landscape of education. As the digital generation, today's learners are exposed to an unprecedented wealth of information from an early age, and the implications of this digital immersion are profound. This section explores the transformative impact of digital technologies on cognitive development, emphasizing the paramount importance of cultivating digital literacy and critical thinking skills. Digital Natives in the Information Age: Digital natives, a term coined to describe individuals who have grown up in a digital-centric world, exhibit an intimate familiarity with technology that is second nature to them. They effortlessly navigate the intricacies of smartphones, tablets, and computers, and they instinctively seek information, social connections, and entertainment through digital channels. This immersion in technology from birth has shaped their cognitive development in ways previous generations could scarcely have imagined. The Sea of Information: One of the defining features of the digital age is the sheer volume of information available at one's fingertips. The internet, an unparalleled repository of knowledge, presents learners with an expansive sea of information. While this vast information landscape offers

unparalleled opportunities for learning, it also poses significant challenges. Learners must learn to discern valuable content from misinformation, navigate the complex web of sources, and filter out noise to extract meaningful insights. The teachers though overwhelmed with teaching and other duties have to learn how to use technology to augment teaching and learning process in their classroom. The early introduction of technology to schools and classrooms met with opposition, resistance, fear and lack of confidence in their ability to integrate it into their subject areas. Technology cannot be successfully implemented in a classroom without the teachers' competence and ability to use instructional technology activities series to meet students' needs at all level. Teachers have realized that once setup properly technology is actually a time saver not a consumer. With funding from the federal government in their technology initiatives, the burden to provide this equipment is not with the school thus less financial stress on the school district. The use of technology in the classroom allows teachers to make a smooth shift into individualized instruction and concentrate on developmentally appropriate use of technology for different age and material content (Aldridge & Goldman, 2007). Even though at the beginning it looked like more work, "technology affords us the ability to convey concepts in new ways that would otherwise not be possible, efficient, or effective with other instructional methods" (Klopfer, Osterweil, Groff & Haas, 2009). Digital Literacy as a Fundamental Skill: In this digital era, digital literacy has emerged as a fundamental skill to traditional literacy. Digital literacy encompasses the ability to use digital tools effectively, evaluate the credibility of online sources, and engage in responsible and ethical online behavior. It equips learners with the necessary tools to access, interpret, and utilize digital information with discernment and purpose. The Role of Critical Thinking: Critical thinking skills are the linchpin of effective cognitive development in the digital age. They empower learners to approach information critically, questioning assumptions, evaluating evidence, and drawing well-informed conclusions. In a world inundated with information, critical thinking is the compass that guides learners through the labyrinthine pathways of knowledge acquisition. Synthesizing Knowledge: Beyond merely accessing and evaluating information, digital natives are tasked with synthesizing knowledge effectively. They must connect disparate pieces of information from various sources to construct a coherent understanding of complex topics. This synthesis process is integral to higher-order thinking skills, promoting creativity, problem-solving abilities, and the capacity to generate innovative solutions. In the fast-paced, ever-evolving landscape of education, innovative pedagogical paradigms are emerging as powerful

tools to cultivate the 21st-century skills crucial for success in a rapidly changing world. This section delves into three of these transformative approaches: experiential learning, project-based education, and adaptive learning systems, each designed to foster creativity and problem-solving abilities. Experiential Learning: Bridging Theory and Practice: Experiential learning stands as a beacon of pedagogical innovation, emphasizing hands-on, real-world experiences as foundational to education. This approach challenges the traditional classroom model by recognizing that true understanding often comes from actively engaging with concepts in practical contexts. Learners are encouraged to step out of their comfort zones, interact with the world around them, and apply theoretical knowledge to solve real problems. Experiential learning goes beyond rote memorization and passive absorption of information. It empowers students to become active participants in their education, sparking their curiosity and encouraging them to ask questions, experiment, and learn from their mistakes. Whether through internships, field trips, simulations, or hands-on experiments, experiential learning nurtures not only subject-specific knowledge but also critical thinking, adaptability, and a deep appreciation for lifelong learning. Project-Based Education: Collaborative Problem-Solving: Project-based education represents a dynamic shift in how students engage with content. It immerses them in real-world challenges, tasking them with the creation and management of projects that require critical thinking, collaboration, and problem-solving. In this paradigm, education transcends the boundaries of the classroom, emphasizing the application of knowledge to authentic, multifaceted problems. Through projects, students learn to work in teams, communicate effectively, and synthesize information from various sources. They acquire not only subject matter expertise but also essential skills such as project management, time management, and creativity. This approach not only prepares students for the complexities of the modern workforce but also nurtures an entrepreneurial spirit, as students develop the capacity to identify problems and design innovative solutions. Adaptive Learning Systems: Personalized Learning at Scale: The digital age has ushered in a revolution in personalized education through adaptive learning systems. These systems leverage artificial intelligence and data analytics to tailor instruction to individual students' learning styles, preferences, and pacing. By continuously assessing a student's strengths and weaknesses, adaptive systems provide customized content, practice exercises, and feedback, creating a personalized learning path. Adaptive learning goes beyond a one-size-fits-all approach, recognizing that every learner is unique. It ensures that struggling students receive extra support, while advanced learners are challenged appropriately.

Furthermore, it empowers educators with data-driven insights, enabling them to make informed instructional decisions. Ultimately, adaptive learning systems equip students with agency over their learning journey, fostering self-directed learning skills crucial in the 21st century. Innovative pedagogical paradigms represent a transformative shift in education, designed to nurture 21st-century skills such as creativity and problem-solving. Experiential learning encourages active engagement and application of knowledge in real-world contexts. Project-based education immerses students in authentic challenges, fostering collaboration and critical thinking. Adaptive learning systems leverage AI to provide personalized instruction, catering to individual learning styles. As education continues to evolve, these innovative approaches empower learners to not only absorb knowledge but to actively participate in their educational journey. By instilling creativity, problem-solving abilities, and adaptability, these paradigms equip students with the skills and mindset needed to thrive in an increasingly complex and dynamic world, where the ability to innovate and tackle multifaceted challenges is paramount. Positive Psychology in Education: Fostering Well-Being and Resilience: The integration of positive psychology into educational settings marks a significant shift in the approach to nurturing the holistic development of students. This section explores the growing importance of positive psychology and how it fosters well-being, resilience, and mindfulness, all of which are essential components of a comprehensive education. Fostering Well-Being: In the modern educational landscape, academic success is only one part of the equation. Recognizing this, educators have turned to positive psychology to emphasize the cultivation of well-being. Well-being encompasses not only physical health but also emotional and psychological health. It encourages students to recognize and appreciate their strengths, positive emotions, and the importance of meaningful connections. By focusing on well-being, educators aim to create a supportive environment where students can thrive not only academically but also personally. Encouraging gratitude, positive thinking, and emotional self-regulation, educators equip students with the tools to navigate life's challenges with resilience and a sense of optimism. Building Resilience: Resilience, a key concept in positive psychology, is a vital skill for students as they face the uncertainties and complexities of the 21st century. Resilience is the ability to bounce back from adversity, setbacks, and stressors. It encourages students to view failures as opportunities for growth rather than insurmountable obstacles. Educators foster resilience by teaching coping strategies, stress management techniques, and the importance of maintaining a growth mindset. This approach helps students develop the mental and emotional

fortitude needed to tackle challenges and setbacks with determination and adaptability. Mindfulness in Education: Mindfulness practices have gained prominence in educational settings as a means to enhance focus, reduce stress, and improve overall well-being. Mindfulness encourages students to be present in the moment, to cultivate self-awareness, and to manage their thoughts and emotions effectively. Educators often integrate mindfulness exercises into the daily routine, offering moments of reflection, meditation, or deep breathing. These practices not only contribute to a calmer and more focused learning environment but also equip students with lifelong skills for managing stress and maintaining mental clarity. Ethical frameworks and guidelines are crucial to navigating these complex issues responsibly. They should prioritize the well-being and autonomy of students, ensuring that any interventions align with ethical principles such as informed consent and respect for individual autonomy.

RESULTS

Ongoing dialogue among educators, researchers, and ethicists is essential to establish best practices and ethical boundaries in the application of neuroscience to education. In a recent study by Klopfer, Osterweil, Groff, and Haas (2009), the authors looked at the educational applications of well-known media that kids in grades K–12 are already familiar with. They took the time to understand how media like Facebook, Twitter, MySpace, and games like Sim City are used. They believe that the educational significance of these technologies in the lives of our children, as well as their development and utility as they enter adulthood and find employment in various fields, cannot be overstated. Despite the particular difficulties that come with using these tools in the classroom, Klopfer et al. (2009) discussed some strategies for overcoming these difficulties to ensure successful learning experiences for both the teacher and students. The cognitive implications of these technologies in improving students' social network and data management skills are intriguing. These technological advancements present a chance to enhance or have a positive influence on classroom instruction and learning. Multitasking skills: By the time they are 8 years old, these kids are already specialists in game technology, making it simpler for the teacher to expand on what they already know. utilizing the students' past knowledge and the academic comprehension required. Freedom for pupils to study at their own pace. Technology promotes personalised learning and can really aid in the correct No Child Left Behind implementations. The idea of education anywhere has led to a higher proportion of Americans than ever before holding degrees, and

University of Phoenix is at the forefront of making educational success and goals accessible globally through virtual learning environments. The internet has created a global village where one culture is not so strange and most locations in the world are as far as Google earth. Instructional technology allows both the teachers and students to do activities that would have otherwise been impossible (Postholm, 2007). Technology makes research and collaboration possible among higher institution scholars. Technology in the classroom has made it possible and convenient for students like me to sit in their home and get a degree. Increased multicultural awareness. Technology improves the teachers' ability to teach "authentic version of multicultural education" (Munoz, 2002) with the use of technology will generally depend on the teachers' preparation in the instruction of multicultural education. Familiarity and exposure to various educational gaming devices can help the student process multiple information quickly; ability to determine what is important or relevant; process parallel information and have the capacity to experiment with new things.

CONCLUSION

All in all, in the ever-evolving landscape of 21st-century education, the harmonization of pedagogy and psychology represents a transformative approach to meet the diverse needs of modern learners. However, this transformative journey is not without its ethical considerations and challenges. Responsible and ethical use of data in digital learning environments, addressing the digital divide to ensure equitable access, and navigating the ethical implications of using neuroscientific insights in education are essential facets of this evolution. By proactively addressing these ethical considerations and challenges, educators and institutions can chart a course toward a brighter future for all learners. An integrated approach that combines ethical principles, innovative pedagogical paradigms, and psychological insights will not only equip students with the skills they need to thrive in a rapidly changing world but also uphold the values of fairness, privacy, and ethical responsibility in education. All stages of education have as their main objective teaching students how to learn. It involves more than just learning a corpus of information. In contrast to earlier education, students learn best and most effectively when they are given raw data, taught to ask their own questions, and then come to their own conclusions, rather than when they are asked to master the conclusions of scholars about topics they only vaguely understand (Brown, 1996). The term "competency-based education, " "student-centered education, " and "constructivist curricula, " among others, characterize a number of tendencies in the educational process that

compete for our attention. However, in the end, we must remember that "The premium will remain on students learning how to learn, in order to be able to use information literally at their fingertips" (Brown, 1996). Through this process, individuals have learned how to search, access, and use knowledge, not necessarily that they know everything that is possible. The digital revolution is influencing many facets of society, including education, as stated in Computer Magazine. It is crucial that educators actively pursue the techniques and abilities needed to produce the designers of the sophisticated information systems required. In order to improve education, the current infrastructure should be reengineered with the best possible use of computer and communication technology (El-Rewini & Mulder, 1997). It is important to know whether using technology in the classroom raises students' accomplishment levels or not. Depending on how and how much it is used, using technology in the classroom can be influenced by a variety of educational theories. The social theory or observational learning theory is one of the theories that originally caught my attention. These thinkers contend that after observing the behavior of others, an observer's behavior will alter. With today's technology, children can pick up a variety of skills by observing their peers. There is little doubt that using technology in the classroom reinforces what the pupils already know and do at home. Another is the behavioral learning theory of BF Skinner based on the methods of branching: dividing into small units which is made possible with technology in the classrooms. The idea to fully implement technology in the classroom permeates the core of teaching and test established ideas of educational theorists who advocate human interaction as critical to learning, even though this idea have proven to be false by the introduction of new interactive media forms (Munoz, 2002).

REFERENCES

Anderson, L. W. , & Krathwohl, D. R. (Eds.). (2001). A Taxonomy for Learning, Teaching, and Assessing: A Revision of Bloom's Taxonomy of Educational Objectives. Pearson.

Alridge & Goldman (2007). Collegial Leaders: Teacher Who Want More Than Just a Job. The Clearing House, 70(5), 240-242.

Brown J. (1996). From Teaching to Leaming: A New Paradigm for Undergraduate Education. Change. 27(6). 267-273.

Dede, C. (2010). Comparing frameworks for 21st century skills. In J. Bellanca & R. Brandt (Eds.), 21st Century Skills: Rethinking How Students Learn (pp. 51-76). ASCD.

Hattie, J. A. (2012). Visible Learning for Teachers: Maximizing Impact on Learning. Routledge.

Klopfer, E. , Osterweil, S. , Groff, J. , & Haas, J. (2009). Using the technology of today, in the classroom today: The instructional power of digital games, social networking simulations and how teachers can leverage them. The Education Arcade. Massachusetts Institute of Technology. Retrieved from Pang, L. (2009)A Survey of Web 2. 0 - Technologies for classroom learning. International Journal of Learning, 16 (9), p743-759.

Munoz, J. S. (2002). [Dis]integrating: Multiculturalism with technology. Multicultural Education, 10(2), 19. Retrieved from http://search. proquest. com/docview/216343832?accountid=35812

Postholm, M. B. (2007). The advantages and disadvantages of using ICT as a mediating artefact in classrooms compared to alternative tools. Teachers and Teaching: theory and practice. Vol. 13(6), pp. 587–599

Seligman, M. E. P. , & Csikszentmihalyi, M. (2000). Positive psychology: An introduction. American Psychologist, 55(1), 5-14.

THE THEORY OF Y. MCGREGOR IN THE MANAGEMENT OF PERSONNEL BEHAVIORAL ACTIONS AND METHODS OF TEACHING THEORY IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

PhD, Dildora KHAKIMOVA

Annotation

This article is devoted to the analysis of relations in the team and the study of the processes of interaction between the manager and subordinates thatcan be carried out on the basis of quantitative and qualitative assessments of human relationswhich take place in the group on the basis of mutual likes and dislikes. The study of these relations using effective methods in higher education institutions and the training of new personnel in personnel management is the basis for increasing the productive labor of employees and the development of the country's economy. There are also examples of teaching in higher educational institutions the theory of Y MacGregor, with a certain group of students (future managers) in order to create conditions for communication with several people at the same time. The subject of teaching theory Y should be based on specific cases, that is, the teacher should provide or ask a question using specific cases, so that students can study the topic of learning using the example of the case, while using logical thinking.

Keywords

theory, management, manager, production chains, pedagogical teaching methods**.**

Introduction

The analysis of relations in the team and the study of the processes of interaction between the manager and subordinates can be carried out on the basis of quantitative and qualitative assessments of human relations taking place in the group on the basis of mutual likes and dislikes. The study of these relations using effective methods in higher education institutions and the training of new personnel in personnel management

is the basis for increasing the productive labor of employees and the development of the country's economy.

Literature Review

While writing this article, scientific works of such scientists-economists in the field of management as: Vachugov D. D. , Berezkina T. E. , Kislyakova N. A. , economists in the field of personnel management as P. V. Zhuravlev, M. N. Kulapov, S. A. Sukharev were used. Articles obtained from Internet sources were also used: fenix. help, proektoved. com , studylib. net.

Methodology

this article presents a study of the application of the theory of Y MacGregor in foreign countries, reveals the essence and benefits of the application of this theory, provides pedagogical methods of teaching in areas (reasoning, presentation of the subject, methods related to teaching, etc.)

Results

Under the market economy of Uzbekistan, conditions are created under which the importance of the human factor in production and business increases. Knowledge, experience and skills of employees become the main source of efficiency and competitiveness in organizing work. On the basis of which personnel management is one of the strategic directions of the development of the spheres of the national economy, aimed at providing all areas of the organizations with highly qualified and motivated employees, at creating a creative workforce capable of change, development and renewal. As in the developed countries of the world, our country takes into account when planning a business where the personnel isthe main elements of the production chain of manufacturing finished products. The need for training qualified personnel in personnel management is growing every day.

To understand the essence of the behavioral actions of employees in a team and to determine the methods of teaching in higher educational institutions, it is necessary to understand the very history of the emergence of this type of management. The emergence of new ideas in the field of management was associated with the processes that took place in the industrial production of a number of countries. After the end of the First World War, a temporary stabilization of the economy was established, which was interrupted by the outbreak of a deep and prolonged economic crisis of 1929-1933. The previous scientific and classical approaches to production management, for all their scientific

and practical value, were unable to provide the necessary increase in labor productivity. Management practice required other ways of managing enterprises that would take into account not only the possibilities of a better organization, new equipment and technologies, but also the initiative and enthusiasm of employees. In the second half of the 20s, research work began in the USA by scientists, both economists and engineers, as well as sociologists and psychologists. A new direction of scientific research has emerged – engineering sociology. At its origins were American scientists F. J. Roethlisberger, W. Moore, Frenchman J. Friedman et al. The new direction was headed by Harvard University Professor Elton Mayo. This direction was called the school of human relations. And this direction was based on the behavior of a person at work and the results of his work, which largely depended on social conditions and the relationship between workers and the manager.

The worker is not lazy by nature and if the necessary conditions are created for him, he will show initiative and diligence. With the development of economic relations in the world, questions of employee relationships and attitudes towards a person at work, as a person with his socio-psychological qualities and traits, began to be raised in a new way. At the same time, such definitions arose as: a manager in the person of managers should take care of the formation of a team, rally it around himself, create an atmosphere of friendliness, mutual assistance and support for each employee. This made it possible to significantly improve the results of work. Thus, the research center has shifted from the search for reserves of labor productivity growth, due to the improvement of the production process, to the person and his behavior. A behaviorist trend in management has emerged. Behaviorism became the subject of attention of managers, who were particularly interested in the issues of workers' reactions to various incentives to work[1]. The behavioral approach became so popular that it almost completely covered the entire field of management in the 60s of the XX century. This school defended the "only best way" to solve management problems. His main postulate was that the correct application of behavioral science will always contribute to improving the efficiency of both an individual employee and the organization as a whole. Of great importance for the development of human resource management as a science was the theory of X—Y MacGregor, according to which, according to theory X, a person has an innate antipathy to work, needs to be forced to work and sanctions in case of evasion; a person does not want to be responsible and prefers to be guided and most of all he needs confidence in the future. According to theory Y, a person's attitude to work develops under the influence of his experience. The employee is ready to develop their skills, take

responsibility and realize their goals. In this case, a person does not need constant control and develops self-control. But to do this, you need to create the appropriate conditions. On the basis of these opposite views concerning the attitude of a person to work, there are two opposite methods that need to be used in relation to personnel management. Traditional management is based on an autocratic management style and is reflected by the theory of X. The content of theory Y consists of the following ideas:

work is as natural as play;

supervision and the threat of punishment are not the only means of influencing staff and combining efforts to achieve the goals of the organization;

in order to achieve goals that have acquired personal relevance for a person, he subjects himself to full self-discipline and self-control;

personal commitment to the goals of the organization depends on remuneration, which is most associated with the satisfaction of the highest needs of a person;

flight from responsibility, lack of ambition and a strong desire for security are not innate human qualities; they are the result of bitter experience and disappointments caused by poor leadership;

the makings for creativity are found in people quite often, but are rarely used in modern society.

Methods of personnel management based on the principles of theory X, as well as extensive methods of economic development, have a limited potential for efficiency and adaptation to changing environmental conditions, and the possibilities of their development and improvement are associated with a progressive increase in costs with a stable tendency to decrease their profitability. The evolution of management methods has the character of a progressive transition to the concepts of theory Y, which ensures productivity growth and effectively activates the creative potential of personnel. The personnel management policy based on the Y theory assumes not the "embedding" of an employee in a rigid organizational system, but his integration into the organization. This means the use of such management methods and the creation of such conditions of activity in which each employee can achieve his personal goals only in the case of the most successful operation of the enterprise. Methods of personnel management are designed to create a certain managerial situation in which the realization of the interests of personal success of each employee is associated with the need and sufficiency of

the full use of their forces and creative abilities to achieve the goals of the organization. External control here naturally transforms into self-control and self-discipline, and organizational principles and requirements acquire the importance of integral elements of self-organization, reflecting the level of culture of the enterprise[2].

After the independence of the Republic of Uzbekistan, personnel management at enterprises developed according to the theory of X, that is, authoritatively. However, with the process of the development of internal and external economic relations and the development of thought by the entrepreneur, there is a place for the use of the theory of Y MacGregor in personnel management.

Based on the above, a number of questions arise, such as:

1. What method is more effective to use to accelerate the development of economic processes in Uzbekistan and increase the productivity of workers?

2. What is the current state of the intellectual potential of personnel managers?

3. What pedagogical methods should be used to achieve the necessary level of new personnel? We will try to answer these and other questions in this article.

To achieve the effectiveness of labor productivity of workers, taking into account the development of the thinking of the population of the Republic, the theory of Y MacGregor can be considered an effective method. As you know, the majority of the population of the Republic were trained according to the methods of the former Soviet Union. Which was based on the theory of X MacGregor, and pedagogical methodologies were applied, based on an innate antipathy to work, forced to work at the state level. The actions of each worker, manager, manager, etc. were planned at the State level. Failure to comply with the plan was punishable by law. Under the Soviet Union, free thinking in production planning, management (including personnel) was alien to the population. The teaching system and the training of new personnel were also planned for 5, 10 years ahead. The theory of free thinking in production chains was destroyed at birth. This system was called planning management.

After the Republic gained independence, the country's leadership set itself the goals of transition from planned management to free management. The implementation of management standards of foreign standards, including European ones, has begun. As well as the introduction of management practices and theories of foreign countries

into the economic sectors. In such conditions, there is naturally a need to train highly qualified personnel in the field of production management, personnel management, introduction into the teaching system of the practice of higher educational institutions of foreign countries, the theory of European management schools. Practice shows that many foreign companies currently manage personnel based on scientific research and the work of European schools of Economics, according to which companies give the employee the right to think and express their thoughts and considerations freely, regardless of the opinion of the management. As the British economist John Maynard Keynes (1883-1946) said, supply creates demand. Higher educational institutions of European and Western countries have begun to train personnel based on free thinking. It is precisely because of such requirements-realities, as well as in order to harmonize with European schools of behavioral personnel management and increase labor productivity at enterprises, it will be advisable and more effective to train future personnel managers in the theory of Y MacGregor in higher educational institutions of the Republic of Uzbekistan.

According to Theory Y, employees are initially ambitious and want to take responsibility. Employees want to be creative. The incentive here is the work itself. Y McGregor's theory of motivation suggests that: unwillingness to work is not an innate quality, but a consequence of poor working conditions; personal development and remuneration are the optimal means to achieve the goals of the enterprise; employees form self-discipline and self—control if the company has created conditions for this; the labor potential of employees is higher than is commonly believed. According to the theory of motivation Y, the staff should be given as much freedom as possible to realize independence and creativity. If you remove all the strict rules and obstacles, the staff will show creativity, start working with dedication, which means that labor productivity will also increase. The leadership here is characterized by a democratic management style: they are open to a positive outlook and opportunities that create[3]. That is, according to the theory of Y McGregor, superiors should respect subordinates and give them the opportunity to act independently in order to awaken in them the desire to follow moral principles and observe discipline. According to the “theory Y”, if the staff does not show interest in the work and does not follow orders, then it is not the employees who should be blamed for this, but poor management. "Theory Y” proceeds from the following postulates:

-People don't have an innate dislike for work. Under certain conditions, employees enjoy what they do.

-Employees don't have to be kept at bay. Properly motivated employees will work without prodding and make active efforts to solve the tasks facing the company.

-The feeling of success gives people pleasure. The successes achieved strengthen self-confidence, and as a result, employees are even more actively striving to achieve their goals.

-People want to do responsible work. It is not true that man is lazy and irresponsible by nature. In fact, on the contrary, he is looking for any opportunity to do responsible work.

-The ability to be creative is inherent in a person by nature. Most people are able to creatively solve the problems they face.

-As one of the interesting examples of the application of McGregor's Y theory in practice, one can cite the story at one of the Procter factories & Gamble in the 1960s. It all started with the fact that David Swanson, the manager, took a senior position in the American consumer goods giant Procter & Gamble. Swanson studied at the Massachusetts Institute of Technology with Douglas McGregor, the creator of theory Y, who himself participated in the application of this theory in practice. After working his way up through the management position, Swanson was assigned to manage the new P&G plant in Augusta, Georgia. He hired McGregor to help him design it. They built the plant as an "open system" with radical innovations at that time:

- the message of both good and bad news

- self-managed teams

- the system of remuneration

- controlled by colleagues

The experiment was a huge success. By the mid-1960s, by almost any measure of productivity, the Augusta plant was 30 percent more productive than any other P&G5 plant Based on the above, in order to train personnel in personnel management, it is advisable for teachers of higher educational institutions of the country to use pedagogical methods of teaching the subject, such as:

1. Methods concerning the relationship between the teacher and the student:

- Individual method - This method is used when the number of people to contact is small, they are conveniently located, are close to the teacher and there is enough time for training. In this case, individual attention can be given to each student;

-Group method - A group can be defined as a collection of a small number of people. This method is used when it is necessary to communicate with a group of people at the same time and there is a good enough time for communication. Individual attention is difficult and may not be possible;

- Mass method - This method is used where it is necessary to reach a large and widely dispersed heterogeneous audience in a short time. There is no personal contact in this method.

In our case, it is advisable to use the group method of the teacher's relationship with the students. This method will force students to work on themselves, to think freely. The method is based on the division of students into groups, i. e. students receive knowledge through communication, more thoroughly than in the course of ordinary educational activities. Therefore, students can and should receive knowledge in the learning process themselves. If you combine activity and communication correctly, then in the process of acquiring knowledge, both the teaching and the educating function will be harmoniously combined. For example, divide the students into 2 groups, group A will be "Leaders" group B "Workers" (the main groups of the production cycle of products) and set the task of applying the theory of Y MacGregor.

2. Methods for reasoning the tasks set:

- The deductive method is when the subject under study moves from the general to the particular;

- The inductive method is when the subject being studied is presented through specific cases suggesting that a general principle has been discovered that governs them;

- Analog or comparative method. When the specific data presented allow comparisons to be made, leading to the conclusion of similarity.

In our case, it is advisable to use an inductive learning method. Namely, when using the inductive method of teaching, the activity of the teacher and the trainees proceeds as follows: the teacher sets problematic tasks for students that require independent reasoning from particular

positions to more general ones, to conclusions and generalizations, and students independently reflect on the facts and make accessible conclusions and generalizations. The inductive method is widely used for studying technical devices and performing practical tasks.

3. Methods concerning the presentation of the subject:

- The logical method is when data or facts are presented in the order of the preceding and subsequent, obeying the structuring of facts going from the smallest to the most complex;

- The psychological method is when the presentation of methods follows not so much a logical order as an order closer to the interests, needs and experience of the student.

It is advisable to use the psychological method of presenting the subject for teaching the theory of Y MacGregor, since the topic itself pushes the teacher to adhere to the student's opinion and interest.

4. Methods related to teaching:

- Symbolic or verbal method - used when all the student's work is done orally. Oral language and written language become crucial because they are the only means of expressing thought. - Intuitive method - used when the lesson is conducted with the constant help of objectification or concretization.

For teaching McGregor's theory of Y, the best teaching option may be the symbolic method. Since dividing into groups of students, the task is given orally, and the answers are received orally, where the student can express his thoughts.

5. Methods concerning the systematization of the subject:

-Strict — this is when the lesson scheme does not allow any flexibility due to its logically assembled elements, which do not give any opportunity for spontaneity in the study of the topic

- Non-strict — this is when the lesson scheme provides some flexibility in discussing a given topic.

In this case, it would be advisable to use non-strict lesson schemes, since it was said above, the main purpose of teaching Y theory is to train free-thinking personnel in the field of personnel management When training future managers in higher educational institutions, in the conditions of Uzbekistan, group training is considered more effective and efficient, using the inductive method of reasoning and using the logical presentation of the subject by the teacher.

Conclusions

Having studied the above, it is concluded that teaching the theory of Y MacGregor in higher education institutions should be applied by a symbolic method of teaching, dividing into groups of students (future managers), using a non-strict training scheme and using an inductive method of reasoning and a psychological method of presenting the topic. At the same time, the subject of teaching theory Y should be based on specific cases, that is, the teacher should provide or ask a question using specific cases or examples from the experience of foreign companies, so that the students could study the topic of training using the example of a case, using logical thinking.

References

Vachugov D. D. , Berezkina T. E. , Kislyakova N. A. , etc. 2001. Fundamentals of management: Studies for universities / edited by D. D. Vachugov. – M. : Higher School.

D. Sheldrake. 2001. Management Theory: from Taylorism to Japanization. St. Petersburg.

D. Sheldrake. 2005. Douglas MacGregor and the human side of the enterprise. Ed: Aspect Press. Textbooks for universities.

Dorofeeva L. I. 2008. - Management.

Druzhinina Z. G. – 2007. Management.

Krasova. O. S "Douglas MacGregor" // O. S. Krasova, Yu. A. Petrova. 2012. Management guru.

Mikhaleva E. P. – 2009. Management.

Zamedlina E. A. -2012. Fundamentals of management.

Zhuravlev P. V. 2005. World experience in personnel management: A review of foreign sources / Zhuravlev P. V. , M. N. Kulapov, S. A. Sukharev. — M. : Publishing House of Moscow State University.

Application of theories X and Y (studylib. net).

SIGNIFICANCE OF SPREADING CULTURE ON THE GREAT SILK ROAD

Shaxlo QODIROVA

Annotation

The main objective of this article is to formulate the important role of Silk Road which has also been referred to as the Silk Route, in the development of spreading culture all over the world. Admittedly, the myriad of interconnected routes served as a vehicle for the fruitful exchange of arts, religion, cultures, ideas and technology. Therefore, the object of this article is valuable traditions and cultural items of different nations, while the subject of this articles is the tradesmen and local people who shared their cultural values and beliefs in the process of communicating and interacting with each other. Initially, in order to outcome several vital issues, including how cultures impacted on development of trades, how people managed to interact with different background people, how cultures were changed after influenced by other cultures in the article several productive methods were utilized. Comparative methods were utilized in order to compare different cultures, while descriptive methods played an important role in describing the characteristics of phenomenon studied. Qualitative and quantitative methods were utilized to generate factual, reliable outcome data about cultures on the Silk Road and rich, detailed and valid process data based on the scholars' opinions and thoughts. It is inevitable fact that along with spreading goods, cultural samples in the applied art, architecture, wall painting, the countries of the West and the East exchanged music and dances, theater performances. In conclusion this article has found out valuable and reliable information about the influence of culture to local people from physiological and mental prospective and the power of culture to make successful trade in foreign countries, moreover, numerous material proofs which were found to testify on intercultural enrichment on the Silk Road, huge influence on town-planning and architecture which was rendered by international dialogue carried out along the Silk Road.

Key words

language, trade, culture, silk, origin, communication, intercultural communication.

INTRODUCTION

It is believed that the Silk Road is neither an actual road nor a single route. According to National Geographic online website the term instead refers to a network of routes used by traders for more than 1, 500 years, from when the Han dynasty of China opened trade in 130 B. C. E. until 1453 C. E. , when the Ottoman Empire closed off trade with the West. According to the history of the Silk Road, German geographer and traveler Ferdinand von Richthofen first used the term "silk road" in 1877 C. E. to depict the well-traveled pathway of goods between Europe and East Asia. However, some critics maintain that the term also serves as a metaphor for the exchange of goods and ideas between diverse cultures. Although the trade network is commonly referred to as the Silk Road, some historians favor the term Silk Routes because it better reflects the many paths taken by traders. It is also believed that the Silk Road not only serves as trade pathway, but also creates important corridor among countries to share their culture, lifestyle, rituals, traditions, beliefs so on and so forth. The professor of the University of Sydney, TashkElisseeff, Vadime, 2000. (2018) claims that the communication among tradesmen resulted in exchanging cultural background they had, since communication itself requires to use cultural items in the process of speaking. Some researchers believe that intercultural competence played very important way in the trades on The Silk Road, even though, people at that time did not have the concept of intercultural competence, their actions and speech were considered to the foundation of intercultural competence (Yuanmin Zhang, 2017). Silk Road along the dozens of countries and regions, countries in geography, history, religion, language, culture, policy, development stage and so on are very different. According to the radiation range of the Silk Road economic zone and the official language of the relevant countries along the line, the key language for the Silk Road economic belt contains as many as 24 kinds of Russian. Language is not isolated, it is deeply rooted in the national culture, and reflects the nation's faith and emotion. As it is claimed by Thames & Hudson, Ltd. Whitefield, Susan (1999) that language and culture are closely linked, all verbal communication is in a certain cultural background to start. In the cross-cultural communication on the Silk Road, language communication is the most direct and the most important way(James Brown and John Kenon, 2019). Because of the different social and cultural environments

of multiple languages, each has its own uniqueness(TashkElisseeff, Vadime, ed. 2000.).

METHODOLOGY

Initially, in order to outcome several vital issues, including how cultures impacted on development of trades, how people managed to interact with different background people, how cultures were changed after influenced by other cultures in the article several productive methods were utilized. Comparative methods were utilized in order to compare different cultures, while descriptive methods played an important role in describing the characteristics of phenomenon studied. Qualitative and quantitative methods were utilized to generate factual, reliable outcome data about cultures on the Silk Road and rich, detailed and valid process data based on the scholars' opinions and thoughts.

RESULTS AND DISCUSSIONS

It is known that on The Silk Road the vast majority of world population traded and eventually, they shared their culture through language. Therefore their actions can be called "intercultural communication". According to James Brown(2018), intercultural communication refers to the communication between people of different language and cultural backgrounds. Intercultural communication is one of human communication behaviors. From two thousand years ago, Zhang Qian to the Western Regions to the Silk Road in 2014 successfully selected the world cultural heritage list, the Silk Road has been far beyond the "road" geographical category and "silk" material category, as China and silk on the road to other countries of the cultural exchanges of a typical example of cross-cultural communication. The Silk Road is not only a channel for communication between China and Eurasian countries, but also a bridge between East and West cultures. Silk Road on the many nationalities, different languages, Silk Road, the official language of about 24 kinds of multiple languages different social and cultural environment, each with its unique. Language and culture are closely linked to the language of the cultural background of the language must be a profound impact. Saar pointed out: the language does not exist from the culture, that is, not from the community handed down, human beings decided to live the customs and beliefs of the overall. Language and culture are inseparable, language is the carrier of culture, while culture also reflects the language. As it is known, cross-cultural communication behavior is a kind of social and cultural behavior, it occurs in society and by culture, psychology and other factors influence and constraints. Although the important tool of intercultural communication is language, but cultural factors affect the

whole process of communication. Silent road cross-cultural communication is not only based on voice, grammar and lexical language communication, but in a specific social and cultural environment to language as a tool for social communication. If it is understood the silence of the famous culture along the Silk Road, it cannot be easily deduced the pragmatic meaning of both sides of the communication, and it is easy to form pragmatic failures in cross-cultural communication. People between the communication, then we will lose marketing or business opportunities.

Silk Road is the cradle of world civilization, multi-ethnic integration of the humanities region, the East-West cultural exchange bridge. With the deepening of exchanges between countries, Silk Road cultural exchanges more and more frequent, more extensive scope of communication. In the cross-cultural communication of the Silk Road, social pragmatic failures have occurred frequently, resulting in communication barriers, intercourse interruption, and even hostility and hostility between the two sides of communication. How to avoid social pragmatic failure in cross - cultural communication on the Silk Road to carry out effective cross - cultural communication. First of all, effective cross-cultural communication and to avoid cultural conflict is the prerequisite and basis for the exchange of cultural and educational exchanges along the Silk Road. To collaborate with Silk Road nations along the mode of cooperation to comprehend the Silk Road economic belt's geography, history, economy, politics, culture, and other related knowledge, through the Confucius Institute to advance Chinese teaching and the dissemination of Chinese culture, along the Silk Road. The nation has a better grasp of Chinese culture. Second, cultural differences have a role in the social pragmatic errors made along the Silk Road, often as a result of misunderstandings on both sides of the dialogue. Understanding one another's cultural background, social customs, habits, and attitudes will help cross-cultural communicators become more aware of one another and cultivate effective communication skills that can combine context with the right language and culture. informational background and the communication of different ethnic objects smoothly cross-cultural communication, and truly have the ability to cross-cultural communication. Finally, most of the countries along the Silk Road economic zone use Russian as the common language for the exchange and cooperation in the fields of economy, culture, politics and science and technology in Russian countries. So we need to open in the country's major institutions of Russian professional and Russian training, so as to cultivate more Russian-speaking international compound talents.

The integration of the ideals of other civilizations was praised by authors from other nations who lived through those long-ago events in addition to the prosperity of that state. The concept of cultural exchange naturally carries the core of one of the real forms of evolving global culture in itself. The Great Silk Road served as a conduit for the exchange of exceptional works of art, architectural masterpieces, and wall paintings, as well as middle-class musical, theatrical, and dance performances. Acrobats and mimes, tamers of wild animals, magicians and illusionists, as well as musical and dance performances, all possessed the attributes of entertainment and motion. For roving bands, there were no linguistic boundaries. Similar performances were showcased to Greek Basileus, Kiev Knyaz, Turkic Kagan and Chinese Emperor. The court personnel has typically included foreign orchestras. Both official palace rituals and informal social events and celebrations featured them. Records of the ambassadors Turkic Kagan received are still kept at his office, which is close to Suyab City. It is well known that Western music from Central Asian and Eastern Turkestan cities was the most common music in Tang China. Chinese music tradition has fused with the musical traditions of Kuchi and Kashghar, Bukhara, and Samarkand. Actors from Iran, Sogdia, and Turkey significantly influenced Chinese choreography. Young Central Asian dancers were the most well-known performers in China. "Western prancing dance" was often performed by young boys from Tashkent, dressed in Iranian style blouses and tall pointed hats trimmed with beads. They wore long sashes around their waists, the ends of which waved when they danced. Two young ladies dancing the "Chacha" in transparent gowns with silver belts and multicolored needlework. The dancers' attire included crimson brocade shoes, peaked headwear with golden bells, and tight sleeves. The so-called "Girls from the West spinning in a whirlwind" dance, which featured Sogdian females dressed in scarlet skirts with green oriental-style bottoms and red suede boots, was another commonly performed dance. Theater performances using masks were very popular across all cultures. Later, this custom was protected in Muslim nations. It is well known that during celebrations of Nowruz in Baghdad mask performances were displayed to the Caliph himself.

In the early decades of the Christian era, Christianity and Manicheism spread from the Near East to Central Asia and eventually reached China. Manicheism developed in the third century in Iran and was a synthesis of Zoroastrianism and Christianity. The Nestorians' activities are linked to the early Christian movement. The Silk Road served as the conduit in the 13th century for the new wave of Christian theology distribution associated with the work of Catholic missionaries. In the seventh century, fierce warriors of the Arabian Caliphate delivered Islamic doctrine.

Although it was initially disseminated violently by the troops of the Arabian Caliphate, it was distributed quietly down the Silk Road. Along with being a source of goods, the Silk Road also provided knowledge about the processes used in their production. Specifically, the methods used to produce silk, stained glass, paper, books, gunpowder, and firearms.

In the fifth and sixth centuries, sericulture and silk weaving, which had long been monopolized by China, first spread to Khotan, then to Central Asia, Iran, and Byzantium. Contrarily, the craft of creating glass spread from the Mediterranean region to Iran and Central Asia, where it first appeared in the fifth century in China. The development of sericulture and papermaking in Central Asia began as a result of Chinese influence. Chinese artisans in Samarkand period, in the eighth century, were the ones who first introduced paper making outside the Celestial. Then it traveled to the West and expelled the previous writing materials, papyrus and parchment. International conversations that took place along the Silk Road had a significant impact on architecture and town planning. The Timurid tombs at Gur-Emir, the mosques in Yassy (Turkey), the Timurid constructions in Samarkand, the Ak-Serai palace in Shahrisabz, and other Central Asian sites serve as evidence. They blend architectural designs, forms, and construction methods from numerous nations. In addition to Middle Eastern architects, they were also built by experts from Iran, Azerbaijan, Armenia, Georgia, Iraq, and Syria, Asia Minor, and India. For centuries caravan routes were often used by scientists, researchers the most known of whom is the Venetian merchant Marco Polo. The nations of the West and the East traded commerce, cultural samples in applied art, architecture, and wall painting, as well as music and dances, and theatrical performances.

Nomadic mobility played a key role in facilitating inter-regional contacts and cultural exchanges along the ancient Silk Roads. Richard Folts, Xinru Liu and others described how trade activities along the Great Silk Road contributed over the centuries to the transfer of not only goods, but also ideas and culture, especially in the field of religions. Zoroastrianism, Judaism, Buddhism, Christianity, Manichaeism and Islam spread throughout Eurasia through trade networks linked to certain religious communities and their institutions. It is noteworthy that Buddhist monasteries created along the Great Silk Road offered shelter and a new religion for foreigners.

Jerry H. According to Bentley, the spread of religions and cultural traditions along the Great Silk Road also led to syncretism. One example was meeting Hunnu Chinese and settlers. These impossible phenomena of

intercultural communication allowed the two cultures to align together as alternatives. Hunnu adopted Chinese agricultural practices, clothing styles, and lifestyles, while the Chinese adopted Hunnu military techniques, some clothing styles, music, and dances. [106] perhaps the most astonishing of the cultural exchanges between China and Hunnu is that the Chinese soldiers escaped from time to time and moved into the Hunnu lifestyle, remaining in the Steppe for fear of punishment. Many artistic influences were transmitted along the Silk Road, especially through Central Asia, where Hellenistic, Iranian, Indian and Chinese influences could mix. Greco-Buddhist art is one of the most striking examples of such interaction. Silk was also the personification of art, serving as a religious symbol. Most importantly, silk was used as a currency for trade along the Great Silk Road. These artistic influences can be seen in the development of Buddhism, where, for example, the Buddha was first depicted in human form during the Kushan period. Many scholars attribute this to Greek influence. A mixture of Greek and Indian elements can be found in the later Buddhist art of China and other countries on the Great Silk Road. The art production consisted of many different items that were traded along the Great Silk Road from East to West. One of the common products, lapis lazuli, was a blue stone with gold flecks, which was used as a paint after it was ground into powder

It is common knowledge that Chinese audiences preferred Central Asian and Eastern Turkestan music. Under state protection, the musical traditions of Kashgar, Bukhara, and Samarkand in India mingled with Chinese musical culture. Actors from Iran, Sogdia, and Turkey significantly influenced Chinese choreography. For instance, Constantinople frequently hosted performances by actors from the East. The collection of Tan terracotta dancers, mask-wearing actors, and camel-riding musical ensembles are only a few examples of the numerous physical evidences that the Silk Road promoted international exchange. These actors are portraying persons who are Central Asian in appearance. Musicians and performers are depicted in the steppe frescoes that have remained in the halls of Pendzikent, Varakhsha, Toprak-Kaly, and the cities of Eastern Turkestan.

CONCLUSION

It is inevitable fact that along with spreading goods, cultural samples in the applied art, architecture, wall painting, the countries of the West and the East exchanged music and dances, theater performances. In conclusion this article has found out valuable and reliable information about the influence of culture to local people from physiological and mental prospective and the power of culture to make successful trade in

foreign countries, moreover, numerous material proofs which were found to testify on intercultural enrichment on the Silk Road, huge influence on town-planning and architecture which was rendered by international dialogue carried out along the Silk Road.

REFERENCES

Ancient civilisation of Uzbekistan: scenes from the history of statehood and law / Rtveladze E. V. , Saidov A. H. , Abdullaev E. V. //Tashkent: Justice, 2001. p. 46

Ancient roads of Central Asia: stages of formation and development. / Mavlanov O'. M. // Tashkent: Academy, 2008. pp. 381-392

Great Silk Road and Fargona Valley / Shirinov T. Sh. , Zainobiddinov S. Z // Great Silk Road and Fargona Valley: Proceedings of the Republic of Scientific and Practical Conference.

TashkElisseeff, Vadime, ed. 2000. The Silk Roads: Highways of Culture and Commerce. New York: Berghahn Books; Paris: UNESCO Publishing. Scott, Philippa. 1993. The Book of Silk. London:

Thames & Hudson, Ltd. Whitefield, Susan. 1999. Life Along the Silk Road. Berkeley: University of California Pressent, 2004. pp. 7-10

https://www. advantour. com/silkroad/cultural-exchange. htm

PROMOTING DIGITAL LITERACY SKILLIS IN HIGHER EDUCATION THROUGHOUT EFL CURRICULUM

Ra'nokhon O'ktamboyeva

Abstract

The following research objectives were formulated to study the ways to digitally literate EFL learners throughout improved university curriculum. Although most higher education students grown up in digital era, not all of them feel equally equipped to use technology. Thus, there are still those who are struggling to deal with new technologies in their courses. Technology is here, there and everywhere, as well as, an integral part of societies worldwide. Consequently, the term "digital divide" has appeared between people who own digital skills and people who do not. Accordingly, this division is preventing those who are without digital skills from advancing in their studies and career. We have already developed an excellent practice during the pandemic to ensure that digital literacy is at the core of our students' learning experience. The primary concern of the article to define the nature of "digital literacy" in terms of EFL classroom practice and examine the concept of digital literacy which has developed over the last decade in the domain of higher education policy as well as curriculum documents. Students are in need of support to develop the digital literacy to be critically engaged contributors to this developing academic environment. The article highlights the importance of embedding digital literacy skill as a core aspect of the curriculum alongside academic and professional literacies, and doing so will ensure that digital literacy is acquired alongside subject specific knowledge and skills instead of teaching it as a set of skills that students can acquire solely as an extracurricular activity, as it is something which is integral to learning and discipline specific.

Keywords

digital literacy, digital literacy skills, digital divide, curriculum, EFL classroom, social media, online tools, academic technologies.

INTRODUCTION

The ability to use the Internet is becoming a new form of literacy - "digital literacy". Digital literacy is fast becoming a prerequisite for creativity, innovation and entrepreneurship, and without it, citizens cannot fully participate in society and acquire the skills and knowledge they need to live in the 21st century.

Also, in 2016, the Minister of Science, Technology and Higher Education in Portugal emphasized the importance of understanding how to promote competencies, especially the need to combine the development of basic competencies in traditional sciences with competencies in the field of information technology.

Use of traditional sources of information in the process of obtaining information in higher education is no more desirable option for both teachers and students. While books and printed articles are still valid, searching digital documents over the Internet makes published information more relevant. In addition to potential, research on scientific information sources over the Internet also provides. Given the myriad of different quality journals that can and cannot be found online, careful selection is automatically determined by individuals with no digital literacy skills, although they are often experts. For the quality of Facebook or computer users, or because physical resources are becoming less and less important, or, also, it does not matter because digital publishing is much faster than physical publishing, which, if not implemented, allows access to features and risks, a reasonable and conscious way. In this sense, it is very important that it is carried out by a person who has a critical mind and who has not only the technical skills to use databases of virtual libraries or indexed journals, but also mainly have the knowledge and skills to make it possible.

In the context of scientific knowledge, digital literacy competencies, this concept will be our heuristic basis in this thinking. Somewhat provocatively, I begin by presenting a definition from Wikipedia (one of the sources of information often mobilized uncritically by higher education students):

Digital Literacy (EFL) is a set of competencies necessary for full participation in the knowledge society. Includes the knowledge, skills and behaviors involved in the effective use of digital devices such as smartphones and tablets. Laptops and desktop computers are used for communication, expression, collaboration and promotion [. . .] Numeracy is the symbolic representation of information, while literacy refers to the ability to read for knowledge, write coherently, and think critically about

the written word. An individual is able to find, obtain and evaluate information. Digital literacy requires an individual to understand and think critically about social issues raised by digital technologies.

In another science-based proposal for the definition of DL, Digital Literacy is the knowledge, attitude and ability of individuals to use digital tools appropriately. Identify, access, manage, integrate, evaluate and synthesize digital resources and synthesize, construct create new knowledge, media expressions and communicate with others in the context of specific life situations to implement constructive social actions; and reflecting on this process (Martin, 2006, p. 155). In this sense, for Martin (2006), the concept of DL includes a set of competencies and their use in the everyday situations of individuals; The existence and use of such competencies in the service of lifelong learning is the specific contexts in which individuals face; different types of literacy such as information literacy, media literacy and visual literacy; and all these competences and their mobilization will allow not only to put them at the service of daily tasks, but also to encourage "the ability to think about the development of their digital literacy".

Consequently, DL is now necessary for social, academic, and professional success and will play an increasingly important role in the near future (Murray & Pérez, 2014; Martin, 2006). Thus, the connection between DL and the promotion of scientific culture is very important, both in formal and/or informal environments, both in face-to-face teaching methods and in online learning processes.

Higher education institutions themselves, as well as their teachers, may not be prepared to develop and develop digital literacy competencies in their students. As Murray and Pérez (2014) state, "In most universities, digital literacy is taken for granted or assumed to be adequate, rather than corrected and enhanced. Academia needs to address this disparity in incorporating digital literacy. This implies digital development of young learners through digital literacy tools, and also promotes self-regulatory autonomy of learners (Turula, 2017) when young learners are forced to learn English. Accordingly, "Digital literacy enables access, analysis, evaluation, creation and participation. multimedia messages" (Jolls, 2008, p. 2). In addition, young learners with high digital literacy learn English by modifying, informing, and reforming messages or texts from digital literacy tools (Davidson, 2009).

Young learners who believe in the ability of digital literacy tools to help them understand texts or messages are multimodal literacy experiences. Such literacy allows students to listen, write, read, see, and speak

simultaneously (Kress & Jewitt, 2003; Pahl & Rowsell, 2005; Walsh, 2008). Young readers should have good strategies for understanding digital texts because they contain information graphics that provide different views of the information compared to printed texts (Carrington, 2001). In this case, multiliteracies are determined by assessing the digital literacy of young students. In other words, digital literacy helps to improve young learners' multiliteracies through careful, detailed understanding.

LITERATURE REVIWE

There has been much research on digital literacy (EFL) in English language teaching and learning, including digital video and audio technology (Miller, 2007; Skouge, Rao, & Boisvert, 2007), music (Paquette & Rieg, 2008), computer software for learning (Parette et al. , 2008; Meurant, 2010; Lee, 2014), phonemic awareness instruction (Johnson and Tweedie, 2010), language and Bilingual Learners among them literacy (Castro et al. , 2011), digital games and texts in English, and the literacy classroom (Davidson, 2009; Apperley & Beavis, 2011), adolescent news literacy (Kleemans & Eggink, 2016), digital stories to support digital literacy (Churchill, 2016), a framework for emergent digital literacy (Newmann, Finger, & Neumann, 2017).

In addition, a number of studies have been conducted on how digital literacy is viewed in EFL, such as EFL students' perceptions of computer literacy (Bataineh & Baniabdelrahman, 2006), beliefs and practices of preschool teachers (Brown et al. , 2012), teachers' perceptions of literacy and technology use in the classroom (Lawrence, 2013), perceptions of digital and print texts as predictors of literacy (Seok & DaCosta, 2016), perceptions of digital literacy levels (Cam & Kiyici, 2017) in the L2 classroom (Sen, 2017).

The above studies mainly focus on perceptions or views on the implementation of digital literacy through computers or other digital literacy tools. There are few studies related to digital literacy in Indonesia. Supratman and Wahyudin (2017) studied the growth of Internet access as part of digital literacy among Indonesian youth and adults.

METHODOLOGY

Digital literacy is defined as "the ability to understand and use information in multiple formats, derived from a wide range of sources when presented through computers" (Gilster, 1997, p. 215). Basically, "digital literacy refers to a person's ability to perform tasks effectively in a digital system and greatly helps in improving the knowledge of students.

Environment has a 'digital' meaning expressed in digital form and primarily computer use' (Jones-Kavalier & Flannigan, 2006, p. 9). The use of digital literacy English language learning tools "is mandatory to determine the ability to use technology as a tool to research, organize, evaluate and communicate information, and a fundamental understanding of the ethical/legal issues related to access and use of information" (Lankshear & Knobel , 2006a, p. 23). Digital literacy promotes digital technologies such as Web 2. 0 and its various data processing applications in online contexts. Young learners need to acquire digital literacy in English language teaching and learning contexts. Therefore, digital literacy can be defined as "the ability to survive in the digital age" (EshetAlkalai, 2004, p. 102). Ensuring digital literacy of young students, supporting such skills as information, media, technology skills; learning and innovation skills; and need to develop life and career skills (Warshauer & Matuchniak, 2010). These literacy skills guide young learners to become digitally literate. Digital competencies are important to determine whether young learners are ready to use digital tools to learn English. Digital skills help young learners continue to use digital literacy tools as a requirement to acquire digital literacy.

This corresponds to the following definition of digital competence (Ferrari, 2012): knowledge, skills, attitudes (including abilities, strategies, values and awareness) required to use ICT and digital media to perform tasks; problem solving; communicate; management information; cooperation; create and share content; and effective, efficient construction of knowledge, relevant, critical, creative, autonomous, flexible, ethical, reflective for work, leisure, participation, learning, socialization, consumption and empowerment. The above definition of digital competences is very comprehensive. Accurately reflects the knowledge for digital literacy success for young learners.

This study was conducted through a case study with eight young learners and five EFL teachers. The students were purposively selected from different universities. Four students were from different rural universities, and the rest were from urban ones. They differ from the first, second and third year of university studies. In order to involve the students in the current study, the researcher followed several steps. First, the researcher observed students in rural universities with low access to good learning technology and the Internet. Second, the researcher observed urban students. Universities with better access to educational technology such as the Internet. The goal was to ensure that students had low or high proficiency in digital literacy components such as computer and internet use.

Teachers were selected from different rural and urban universities, accordingly, in the same region. To attract EFL teachers, the researcher also observed English language teachers in rural and urban universities with better or worse access to instructional technology. Teachers were purposefully selected from different higher educational institutions. The selection of teachers was based on their various experiences in using computers or the Internet. In the pre-study phase, the researchers found that students have different views on teaching and learning technology. This was the reason for determining the level of digital literacy.

RESULT

The method used in this study was an in-depth semi-structured interview. The interview was designed to explore young learners' views on the advantages and disadvantages of digital technologies for their English literacy. It is also the students' digital literacy that aims to describe the attitudes of EFL teachers towards them. Data for this study were collected in several stages. First, participants' qualifications, including teaching and learning experience, digital skills, and age, were determined. Second, student participants were asked to answer a series of questions. Reflections on the benefits and barriers of digital literacy in English language learning. Third, literacy in which EFL teachers were asked to describe their young learners' impressions of digital. Both responses on benefits and barriers to digital literacy were delivered appropriately.

Data were analyzed through several steps that included coding and data reduction, data visualization, data validation, and drawing conclusions (Miles, Huberman, & Saldana, 2002). Data from the raw interviews were coded. This code allowed researchers to easily determine what data they were working with. The data were then checked, read and reduced. Raw If they meet data saturation, the data may be reduced. The next step was to display data quality descriptions. The data was then checked for reliability through data triangulation. Finally, the conclusion decided to allow readers and further researchers to understand the essence of the article.

Using in-depth semi-structured interviews with young learners and EFL teachers, the results were divided into two main sub-sections, namely the views of young learners and EFL teachers on the benefits of digital literacy, and the benefits of digital literacy to the opinions of young learners and EFL teachers based on their skills. In this section, students and teachers are anonymous; their surnames are not allowed to be

printed. Therefore, learners L1, L2, L3, L4, L5, L6, L7 and L8. The codes for EFL teachers are T1, T2, T3, T4 and T5.

Benefits of Digital Literacy: Perspectives of Young Learners This subsection contains the benefits of digital literacy based on the perspectives of young learners.

CONCLUSION

In conclusion, we can say that digital literacy should be included in the curriculum, yet, not as a single subject, reversely, as a part of EFL classrooms. This enables EFL teachers to prepare some strategies for developing digital literacy for young learners. Such integration also allows teachers to manage the use of digital literacy tools in ways that can be both beneficial to young learners, making the curriculum more accessible. For example, the teacher may ask to write an essay in word document and send it via telegram (or other messengers) to make it easy to check and understand clearly because of typed writing, additionally, she can clarify and give feedback for the work easily. Then, class time will not be devoted to the discussion of home assignment.

Alternatively, the teacher can use online tools such as pedlet, google doc to do other writing tasks. Since it improves honesty to assess, as everybody can see one another's work and read the teacher's feedback, as well as, the teacher can have one paper to have everybody's work instead of gathering tons of copybooks and having problem with understanding the handwriting of her students as happened in most traditional classes, importantly, it increases reliability and practicality of the task, students are no longer worried about what if my classmate's work was bad, but, still got high score. In addition to that, there are several online platforms such as Spelling Bee, BBC learning English, English class 101, Dave's ESL café, Duolingo, FluentU, VOA Learning English, Memrise, Britich Council, italki, Flalingo, Babbel, English Central and Camridge English and ex. , where students can learn target language with fun and out of the classroom. It can help to trigger autonomous learning, along with motivation to learn. However, there are still such learners who say that they do not have a laptop, access to the Internet and cannot use word document, power point and so on. Thus, integrating digital literacy as a part of EFL classroom can equip the learners with the skill of digital era making learning process interesting, easy and autonomous.

For this, support from stakeholders, teachers, students, parents and society is essential. Unfortunately, not all teachers have a tendency to include digital, online tools in teaching and assessing process. Thus, integrating those things into curriculum can have both teachers and

students work with them improving digital literacy of them. Along with this, universities have to provide with the access to the Internet, digital tools to make learning process useful and interesting. Learning English by young learners constitutes self-adjustment and self-acceptance strategies for the implementation of the four skills of listening, speaking, reading and writing. Digital media integration in English language learning by young learners should be accompanied by the development of specific skills in how to use online and offline applications. These learning applications will be useful if young students can engage themselves in creating a specific context to implement a specific situation. In this case, young students are expected to work with messages or texts, particularly, on the Internet as basic material.

REFERENCES

Apperley, T., & Beavis, C. (2011). Literacy into action: digital games as action and text in the English and literacy classroom. Pedagogies: An International Journal, 6(2).

Asmali, M. (2018). Integrating technology into ESP classes: use of student response system in English for specific purposes instruction. Teaching English with Technology, 18(3).

Bataineh, R. F., & Baniabdelrahman, A. A. (2006). Jordanian EFL students' perceptions of their computer literacy. International Journal of Education and Development using Information and Communication Technology (IJEDICT), 2(2).

Bhat, R. I. (2017). Challenges of digital literacy in higher education. International Journal of Multidisciplinary Research and Development, 4(4).

Bloch, J. (2008). From the special issue editor. Language Learning & Technology, 12(2), 2-6.

Brown, R., Scull, J., Nolan, A., Raban, B., & Deans, J. (2012). Young learners: mapping the beliefs and practices of preschool teachers in relation to early literacy development. The Australian Educational Researcher, 39(3)

Çam, E., & Kiyici, M. (2017). Perceptions of prospective teachers on digital literacy. Malaysian Online Journal of Educational Technology, 5(4).

`Cameron, L. (2001). Teaching Languages to Young Learners. Cambridge: Cambridge University Press.

Carrington, V. (2001). Emergent home literacies: A challenge for educators. Australian Journal of Language and Literacy, 23(2).

FUNCTIONAL SEMANTIC FIELD OF AFFECTION IN THE ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

Assistant professor Khushnuda SAMIGOVA

Nargiza IMOMOVA

RESUME

This article is devoted to conduct affectionate forms in the English and Uzbek languages. The meaning of affection and care in the conducted languages has been analyzed comparatively, similarities and differences of both languages have been revealed. The linguocultural peculiarities of affectionate form are revealed based on the analysis of examples in two languages. The conclusions obtained as a resultcan be useful in solving national and cultural problems of translation.

Keywords: affectionate form, national problems, cultural problems, comparative analyses.

As we know from linguistic point of view affectionate form is used to apply a person in written or spoken language. A lot of research works were implemented on this subject in different languages by scientists, but the national and cultural peculiarities of the affectionate form in the English and Uzbek have never been done before comparatively. This will identify the importance of the followingarticle on this issue. Nowadays there are so many linguistic problems in English and one of them is affectionate form. Many scientists worked out the topic "*affection*", but they have never come closer depicting the difference of affection, respect and praise. The aim of this article is to show the differential meanings of the terms "*affection"*, "*respect*" and "*praise*" in the English language from linguistic point of view. As we know different sources give various definitions to the term "*affection"*.

According to the Webster's Dictionary the term **"***affection"* is – 1) a: moderate feeling or emotion, tender attachment, fondness b:the action

of affecting. Oxford Dictionary defines the term "affection" as a kindly feeling and love [P. 15].

But the Wikipedia, the free encyclopedia gives the following definition to this term : *affection* is a word or phrase used to address and/or describe a person or animal for which the speaker feels love or affection. . . . it is used for a variety of reasons, such as parents addressing their children and lovers addressing to each other. According to Khazakov's point of view If affection does not exist in the world there wouldn't be smile on people's face [P. 57].

Kursovski in hisresearch classified an addressing form into the several groups and one of them is addressing to a person affectionately. The words*baby, boy, dear, angel, dearest, dear boy, dear girl, friend, honeykid, love, lovely, sweet, sweatheart, sweets, my precious, my dear son, my dear daughter, my dear sweet, sweetheart* are widely used in expressing affection.

But we think that *affection* is an expression of personal feeling of love or caress to people, animals, thing that you love and respect. Affection may be expressed with words, phrases, facial expressions, with a help of touching on one's head, patting him or her with love and care. The main thing in affection is the strong feeling of love. We think one can not use the affection to somebody or something if he or she does not love him or her. In affection the words *sweetheart, darling, sweet, honey, lamb, love* and other words are used in written and colloquial English. Here some more examples for affection:

*Oh**, **my love**, do not you know there is not anything in the world I wouldnot do for you* [P. 472].

*Mother: "Good morning, **dear!** Wake up! Breakfast is ready. Get up! Let's have tea!" But Jimmy the Carrot is too lazy to move. He shuts his eyes again and says: "I won't!" Then mother comes up to his bed and **softly touches his head:** "Are you well, **darling?"** She asks. "I am. " Jimmy says. "Don't worry, **my dear!"** Mr. Dale says. "Your boy is never ill. " "I'm glad to hear that, " Mrs. Dale says. She touches a cup of milk from the table and says: "Jimmy, **My Little Carrot**, will you have a cup of milk?"*[P. 207].

In these examples we can see that the words and phrases *my love, dear, darling, my little Carrot* show that the speaker addresses to the listener with care and love.

But sometimes English language learners confuse the meaning of *affection* and *respect.* The term "respect" is also expressed in various ways. The information taken from Internet web sites says:

Respect is. . .

Respect is. . . listening with out interrupting

Respect is. . . taking your partner's feelings into consideration

Respect is. . . keeping an open mind

Respect is. . . agreeing to disagree

Respect is. . . trying to understand your partner's viewpoint

Respect is. . . loving yourself

Respect is. . . trust and honesty

Respect is. . . giving each other space

Respect is. . . nonviolence

Respect is. . . direct communication

Respect is. . . building a person up instead of tearing them down

Respect is. . . friendship

Respect is…not pressuring the other person.

In Oxford Dictionary one can see the following definition*:respect* – 1. honour; high opinion or regard; esteem for a person or quality. 2. Consideration; attention. 3. Reference; relation. 4. Regards, polite greetings [P. 720].

But according to Webster's Dictionary *respect* is a relation on reference to a particular thing or situation and it is an act of giving particular attention. And as well as it is high and special regard [P. 1061].

Kursovski says that in English exist the following phrases exist in addressing to a person respectfully: *Mr. , Mrs. , or Miss* (to a single girl) +the addressee's name or surname: \" ***Mr. Jones*** \", *I`d like to talk to you. "*They use the word **Madam** to women respectfully: *Can I help you,* ***madam?***To men they apply with the word *Sir.* This word is not followed by full name. But applying to the group of people they use the phrase ***ladies and gentlemen***. To the king and queen - ***Your majesty, Your Royal Highness*** and others are appropriate way to apply with respect. The phrase ***Your Grace*** is used to dukes.

In Erich Fromm's opinion to respect a person is not possible without knowing him; care and responsibility would be blind if they were not guided by knowledge.

But we think *respect* is showing one's positive attitude to a person or thing. To know the value of somebody or something that is dear to you. To address to smb. with respect and politeness. Here some examples:

"Let me see," he said, stepping ahead of them and opening the door, "you may bring them back Monday." "Yes, ***sir,*** *" said Mrs. Gerhardt. "Thank you."*

Attired in handsome smoking-coat, he looked younger than at their first meeting. "Well, ***madam****," he said, recognizing the couple, and particularly the daughter, "what can I do for you?"* .

The last term "*praise*" also has various definitions. According to the Russian dictionaries the praise is showing only positive sides of somebody or something [P. 1138].

Oxford Dictionary gives the followings about this term: *praise*- 1. Speaking with approval of; saying that one admires. 2. Giving honor and glory to. But in Webster's Dictionary it is an expression of approval [P. 975].

In our opinion, *praise* is the expressing one's point of view stressing at the positive sides of something or showing the good features of an action done by somebody. Here some examples for praising:

Capulet:

God's bread! It makes me mad:

Day, night, hour, tide, time, work, play,

Alone, in company, still my care hath been

To have her match'd: and having now provided

A gentleman of noble parentage,

Of fair demesnes, youthful, and nobly train'd,

Stuff'd, as they say, with honorable parts,

Proportion'd as one's thoughtwould wish a man;

And then to have a wretched puling fool.

In this example Capulet praises gentlemen to his daughter showing his positive sides using the following phrases: *noble parentage, youthful, and nobly train'd Stuff'd, as they say, with honorable parts.* So the praise is speaking only good or positive sides of smb. or smth.

One more example: *She is not educated in the sense in which we understand that word but she has natural refinement and tact. She is a* ***good housekeeper****. She is an* ***ideal mother****. She is* ***the most affectionate creature*** *under the sun* [P. 274].

The example shows that the speaker praises the woman using only her positive sides.

Affectionate form used to people may vary widely according to the circumstances the speakers occur to be. Or it may vary according to the status of addressee and addresser. As the result of our research showed different varieties and similarities of affectionate form in the English and Uzbek Languages.

According to our research result a lot of words are used in affectionate form in both languages. For instance the words *dear, darling, sweetheart, dad, mommy/ азизим, дўстим, бўталоғим, ойижон* and others are used in written and spoken language.

According to our opinioncaressing can be expressedto people, animals, nature, things as well.

The research result showed that **to a stranger** in both languages different affectionate addressing forms are used. In English they use the word *dear* meanwhile in Uzbek language they use such wordsas *амакижон, ҳолажон, опоқижон, укажон, кеннойижон, синглжон, болажоним* and others. The result showes that in English they apply to strangers in formal way but in Uzbek they use relative words in affectionate form. For example:

"Let me see," he said, stepping ahead of them and opening the door, "you may bring them back Monday." "Yes, ***sir****," said Mrs. Gerhardt. "Thank you".*

Рози бўлдим денг, ***жон акажон,*** *рози бўлдим денг, – Акбарбек бошқа гапиролмайдиган одамдек акасига маъюс тикилди.*

Йўқ, унақа дема, майли, розиман. Лекин сен унақа дема, ***жон укажоним****.*

The next group of words are used **to relatives.** In English they use *daddy, mommy, sonny, auntie* and others, but as well as they call them by their names. In Uzbek they use the words *дадажоним, ойижоним, болам, қизгинам, ўғилтойим* and others. In Uzbek they also they call them by their names: *Ботиржон, Тохирбек, Азизахон.* But they add relative words after their names*as Ботиржон болам, Тохирбек ўғлим, Азизахон қизим.* For example:

*"**Daddy**, **Daddy**, **my dear own Daddy**!" screamed Lilly. "Speak to me… Daddy? Why don't you answer me? Where is your dear head??! Daddy, let me kiss you! Let me kiss you, **dear**, **dear head! . . . I am so glad that you have found it**!* [2, 357-358]*"*

*– **Жон, дадажониси, барака топгур адаси, жиндек вақтингизни аяманг**. . .*

– Ҳей инсон, мен ишдаман, тушунасизми?. . Менинг ишим ўйинчоқ. . .

*– Вой, **адасжониси**, ким шунақа деяпти? Ким осон тутяпти сизга?*

If we speak about **lovers, couples'** addressing to each other we can see really interesting results. In English they usethe following expressions as *my love, darling, my sweet, dearie, wifie,* meanwhile in Uzbek they use the words *адаси, ойиси, жоним, бегим, хотинжон* and others. Analyses show that in English they mainly use the words of affection, but in Uzbek they rarely use this kind of words, because they are ashamed of using them. But in literature works we can see this kind of expressions. In English they very often use them. Thus shows the different national features of affection to their language. For example:

***Sweet dreams**, **my sweet Romeo**. Put your mind to rest and know that I'm here for you always and I love you*.

*Oh, **my sweet Valentine**, guess I knew you well*

Left my old better halfto be all by myself .

Бахтсиз муҳаббат ёш бошимга бало,

Мажнун дардига нега бўлдим мубтало?

***Лайли**, **Лайлимсан**, **Ширинимсан**,*

Бу дунёда сенсиз менга жуда зерикарли .

The words of affection are very often used to children in both languages. They are the followings: *Dear, darling, sweet pie, cupcake, pudding, dovie, chicken, chuck, chick / асалим, шакарим, новвотим, шоколадим, қўзичоғим, бўталоғим, жоним, ширинм*. We can note here the words realted pastry, poultry names are mainly used in English. In Uzbek they use the words realted to candies, domastic animals. For example:

*Georgie Porgie, **pudding** and **pie**,*

Kissed the girls and made them cry.

When the girls came out to play,

Georgie Porgie run away.

Darling old sweetie pie *liked us all here under his eye* .

Алла-ё алла, оппоқ қизим, алла.

Қаймоқ қизим*, алла, гўзал қизим, алла.*

Асал қизим, *алла, оқча қизим, алла. . .*

Шакар қизим*, алла, дакар қизим, алла* .

As an addition to above examples we can say that during our research we have collected the words and expressions related to affectionate form from English and Uzbek dictionaries through component analysis. The number of examples collected from English dictionaries was 200. 66 of them (33%) were identified by explicit method, 104 of them (52%) by implicit one, and 30 (15%) by other methods. The level of activity of the integrated semas determined on the basis of component analysis is as follows:

sweetheart – 107 (53%), darling – 12 (6%), dear – 7 (3. 5%), love – 34 (17%), endearment – 15 (7. 5%), affection – 15 (7, 5%). According to the results of the component analysis carried out in Uzbek language, 225 lexical units expressing the meaning of caress were collected from the dictionaries. The word*севиш* was identified as an archisema and terms *севикли, севимли, севгили, севувчи, эркалатиб, эркалаб, эркалатиш*were accepted as integral semas. The words in the dictionaries were also included in the field. In Uzbek 37 out of collected examples (16. 4%) were found by marker words, 25 words of them (11. 1%) by explicit way, 163 words (72. 5%) were identified by implicit way. The level of activity of the integrated semas determined on the basis of component analysis is as follows:

эркалаш (эркалатиш, эркалатиб) - 123 (60%), севикли (севимли, суюкли) - 18 (8. 5%), севувчи - 66 (33%), севгили - 18 (8. 5%).

According to the results of the collected materials and questionnaires in the languages under study, below are the percentages of the lexical units expressing the meaning of caress, which are most actively used in speech:

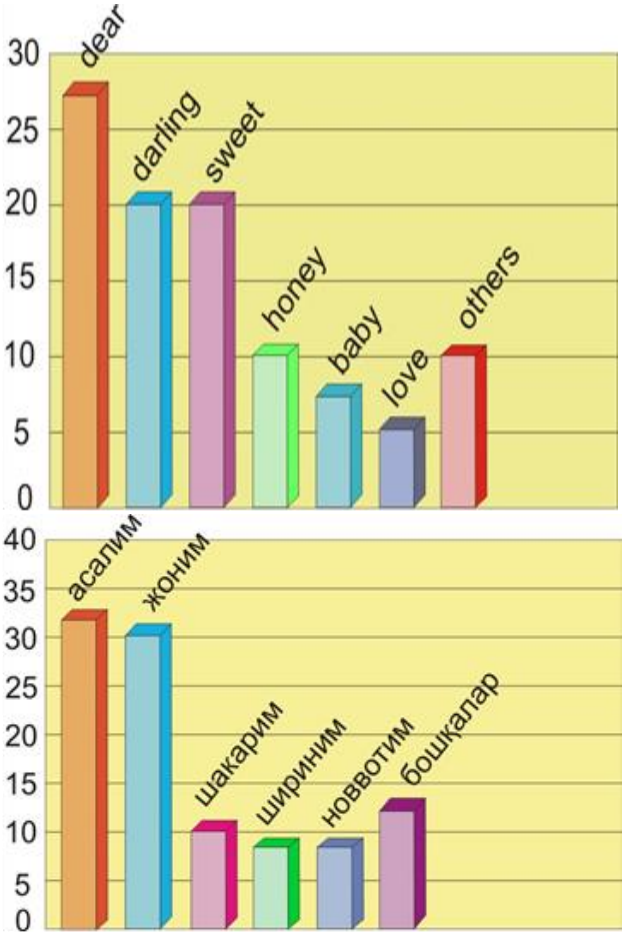

In English: dear (my dear, dear boy, m'dear, etc.) – 28%, darling (my darling, darling one's, etc.) – 20%, sweet (my sweet, sweetheart, sweetums, etc.) – 20%, honey (my honey) - 10%, baby (my baby, babe, etc.) - 7%, love (my love) - 5%, the remaining 10% are other linguistic units.

In Uzbek: асалим (менинг асалим, асаллигим, асалгинам ва бош.) – 32%, жоним (жон, жоним, жонгинам, менинг жоним ва бош.) – 30%, шакарим (шакаргинам, менинг шакарим ва бош.) – 10%, шириним (ширинтой, менинг шириним ва бош.) – 8%, новвот (новвотим) – 8%, the remaining 12% are other linguistic units.

We can say that in English, lexical units such as *dear, darling, sweet, honey, baby, love*, and in Uzbek *асалим, жоним, шакарим, шириним,*

новвотим are most actively used words that express the meaning of affection.

Affectionate words can be differently formed according to the mentality of the nation, the location of the nation's country, and eastern and western culture. In the western culture they prephere the life where individuality, independency is prefered, supported. Meanwhile in the eastern culture the collective or group work is prefered. All this factors reflect on the addressing words and cause the difference between English an Uzbek. Here below we givethe forms of endearment in the English, Russian and Uzbek languages.

Forms of endearment / Ласковые формы обращения / Эркалашга доир мурожаатлар

ENGLISH	**RUSSIAN**	**UZBEK**
(My) honey [maɪ 'hʌni]	Дорогой, милый, золотко (мой, моё)	Асалим, шакарим, новвотим, шириним
(My)hun [maɪhʌn]	Дорогой, милый (мой)	Асал, шакар
(My)babe [maɪbeɪb]	Малыш, крошка (мой, моя)	Болажон(им), болажон(гинам)
(My) darling [maɪ 'dɑːlɪŋ]	Дорогой, милый, родной (мой)	Азизим, жоним
My beloved [maɪ bɪ'lʌvd]	Любовь моя	Севгилим
Honey child ['hʌni ʧaɪld]	Деточка	Асал бола
Kiddy ['kɪdi]	Ребеночек, дитя	Болажон, кичкинтой

Moppet ['mɒpɪt]	Куколка	Қўғирчоқ
Bunny ['bʌni]	Зайка моя / зайчик мой	Қуёнчам
Childie [ʧaɪldi]	Малыш, деточка	Болажон, кичкинтой
Babykins [beibikinz]	Деточка	Болажон, болакай
(My) sweetheart [maɪ 'swi:thɑ:t]	Дорогой, милый (мой)	Асалим, жоним, шириним
(My) sweety / sweetie [maɪ 'swi:ti / 'swɪ:ti]	Лапочка, лапуля, сладенький (моя, мой)	Асалгинам, жонгинам, новвотим, шириним
(My) sweetums [maɪ swi:təmz]	Лапусенька (моя)	Шириним, асалгинам, новвотгинам
What a sweet child! [wɒt ə swi:t ʧaɪld]	Какой очаровательный / милый / ребенок!	Бунча асал / ширин бола бўлмаса бу!
My sweet(est) one [maɪ swi:t(est) wʌn]	Дорогой мой, милый мой, любимый мой	Ўзимнинг ширинтойим, шакартойим
As sweet as sugar [æz swi:t æz 'ʃʊgə]	Очень милый, очень приятный	Шакардек / асалдек ширин
(My) sunshine [maɪ 'sʌnʃaɪn]	Солнышко мое	Қуёшим менинг

(My) love [maɪlʌv]	Любимый	Севгилим, жоним, бегим
My winsome [maɪ 'wɪnsəm]	Мой милый	Азизим, жоним
Loved one [lʌvd wʌn]	Дорогой, любимый, милый	Азизим, севгилим
My dove [maɪ dʌv]	Голубушка моя	Кабутарим менинг
Lovey dovey ['lʌvi dʌvi]	Любимый голубчик, голубушка	Кабутарим менинг
(My)dear [maɪdɪə]	Дорогой	Азизим, қадрдоним
(My)dearie / dear heart [maɪdɪəri / dɪə hɑ:t]	Душечка, милочка	Азизим, жоним, жаҳоним
(My)cutie [maɪ'kju:ti]	Прелесть, милашка, красавчик	Ёқимтойим, шириним
Gorgeous ['gɔ:ʤəs]	Красавица, красотка	Гўзал, лобар, нозанин
(My)bubbles [maɪ'bʌblz]	Бусинка (моя)	Кўзмунчоғим
(My)pumpkin [maɪ'pʌmpkɪn]	Прелесть (моя)	Шириним, шакарим
(My)sweetie pie	Солнышко, милая (моё, моя)	Ширинтойим, бўғирсоғим

[maɪ'swi:ti paɪə]		
(My)lovebug [maɪ'lʌvbʌg]	Букашечка (моя)	Бўталоғим менинг
(My)boo [maɪbu:]	Дружище, подружка (моя)	Қадрдоним, азизим, дугонажон
(My)muffin [maɪ'mʌfɪn]	Булочка моя, «пирожочек»	Бўғирсоғим, дўмбоғим
(My)wifey [maɪwaifi:]	Жёнушка, принцесса (моя)	Хотинжон, маликам
(My)shorty [maɪ'ʃɔ:ti]	Детка, крошка (моя)	Ўзимнинг кичкинтойим
(My)cupcake [maɪ'kʌp,keɪk]	Крошка, милашка, золотко (моя, моё)	Ўзимнинг ширинтойим, бўғирсоғим, эркатойим
(My)babycakes [maɪbeibikeiks]	Малыш (мой)	Ўзимнинг болажоним, болажонгинам, эркатойим
An apple of my eyes [ən 'æpl ɒv maɪ aɪz]	Свет моих очей	Кўзларимнинг оқу қораси
My treasure [maɪ 'trɛʒə]	Моё золотцо	Менинг хазинам, бойлигим, жаҳоним
My sun [maɪ sʌn]	Солнце моё	Қуёшим менинг
My joy [maɪ ʤɔɪ]	Радость моя	Менинг қувончим

My pleasure [maɪ 'plɛʒə]	Радость моя	Менинг қувончим
Sugar ['ʃʊgə]	Мой сладкий	Шириним, шакарим, новвотим
My kitten [maɪ 'kɪtn]	Кошечка моя	Менинг мушукчам
My happiness [maɪ 'hæpɪnɪs]	Счастье моё	Менинг бахтим
Honey pie ['hʌni paɪə]	Тортик мой, сладкий мой	Асал бўғирсоғим
Little lamb ['lɪtl læm]	Ягнёнок	Қўзичоғим, бўталоғим, тойчоғим
One and only [wʌn ænd 'əʊnli]	Единственный и неповторимый	Яккаю ягонам, кўз очиб кўрганим
Truelove ['tru:lʌv]	Верная моя	Вафодорим
Gumdrop [gʌmdrop]	Мармеладка моя	Мармеладим
Button ['bʌtn]	Крошка, кнопочка	Тугмачахон
Peanut ['pi:nʌt]	Малыш, крошка	Болажон, кичкинтой
(My)handsome	Красавчик (мой)	Бегим

[maı 'hænsəm]		
My (good) man [maı (gʊd) mæn]	Милый мой	Жоним
(My)tiger [maı 'taıgə]	Мой тигрёнок	Арслоним, шунқорим
Cuddles / cuddle cakes ['kʌdlz / 'kʌdl keıks]	Милашка, крошка (моя)	Ёқимтой
(My)prince charming [maı prıns 'ʧɑːmıŋ]	Мой принц на белом коне, прекрасный принц	Шаҳзодам, бегим
Mr. Perfect [mistə 'pɜːfıkt]	Мой идеал	Орзуимдаги шаҳзодам
(My) honey bear / Teddy bear [maı 'hʌni beə / 'tɛdi beə]	Медвежонок (мой)	Айиқчам, айиқ полвон
(My)captain [maı 'keptən]	Хозяин (мой)	Бегим, хўжайин
Superman ['sjuːpəmæn]	Мой суперчеловек	Алпомишим, паҳлавоним
Lady Killer ['leıdi 'kılə]	Сердцеед	Қалбларни забт этувчи
My strong, confident and powerful man! [maı strɒŋ 'kɒnfıdənt ænd 'paʊəfʊl mæn]	Мой сильный, уверенный и могущественный мужчина!	Ўзимнинг баҳодирим, қўрқмас паҳлавоним!

Baby-doll ['beɪbi-dɒl]	Малышка, куколка (моя)	Қўғирчоғим
Baby girl ['beɪbi gɜ:l]	Малышка, дочурка (моя)	Қизалоғим
My beauty [maɪ 'bju:ti]	Моя красавица	Гўзалим менинг
Gorgeous ['gɔ:ʤəs]	Красотка моя	Гўзалим, лобарим, нозанин
Honey bun ['hʌni bʌn]	Сладкая булочка моя	Ширин бўғирсоғим
Cookie Monster ['kuki 'mɒnstə]	Коржик (персонаж из сериала «Улица Сезам»)	Бўғирсоғим (“Сезам Кўчаси” номли сериал қаҳрамони)
Biscuit ['bɪskɪt]	Печенька моя	Бўғирсоғим
Precious ['prɛʃəs]	Дорогая, прелесть моя	Бойлигим, гавҳарим, жони-жаҳоним
Pumpkin ['pʌmpkɪn]	Милашка, прелесть моя	Ширинтойим
Snowflake ['snəʊfleɪk]	Снежинка моя	Оппоқ ойим
Sugarplum ['ʃʊgəplʌm]	Сладкая моя	Новвотим, асалим, шириним, шакарим
Dumpling	Милашка (моя)	Дўмбоғим

['dʌmplɪŋ]		
Cherry ['ʧɛri]	Вишенка моя	Чаросгинам
Sweet Cheeks [swi:t ʧi:ks]	Сладкая моя	Ой юзлигим
My angel [maɪ 'eɪnʤəl].	Ангелочек мой	Фариштам менинг
My soul [maɪ səʊl]	Душа моя	Менинг қалбим
Snookums [snukumz]	Лапуля (моя)	Жонидан
Honeybunch ['hʌnibʌnʧ]	Душечка, миленькая	Жоним, асалим
Honeysweet ['hʌniswi:t]	Славная, милая, сладкая	Асалим, шакарим
Ducky ['dʌki]	Голубушка	Оққушим, кабутарим
Lassie ['læsi]	Возлюбленная	Севгилим
Bugbear ['bʌgbeə]	Мишутка	Айиқчам, момиқча
Chuckie / chucky [ʧʌki / ʧʌki]	Цыплёночек	Жўжачам

My princess [maɪ prɪn'sɛs]	Принцесса моя	Маликам менинг
My flower [maɪ 'flaʊə]	Цветочек мой	Гулим
Buttercup ['bʌtəkʌp]	Цветочек мой	Гул ғунчам
Sweety swallow ['swi:ti 'swɒləʊ]	Ласточка моя	Қалдирғочим, капалагим менинг
Sweety birdie ['swi:ti 'bɜ:di]	Птичка моя	Ширин қушчам
Sweety fish ['swi:ti fɪʃ]	Рыбка моя	Менинг балиқчам
Pudding ['pʊdɪŋ]	Помпушка	Дўмбоғим
Cookie [kuki]	Сладость моя	Ширинтойгинам
My blue eyed [maɪ blu: aɪd]	Голубоглазая моя	Қаро кўзлигим

References:

MerriamWebster's Collegiate Dictionary, Eleventh Edition, Merriam Webster, Incorporated Springfield, Massachusetts, USA, 2003.

Oxford learners Dictionary of current English. Oxford University press, 1974.

The Oxford Dictionary of the English Language. Oxford, 2002.

Theodore D. Jennie Gerhardt. Moscow, 1972. Казаков Ш. Семантико-стилистические оссобенности эмоционально оценочных лексики драм Хамзы. Диссертация. Ташкент, 1990.

Кунин А. В. Англо - русский фразеологический словарь. Москва, 1984.

Скультэ В. Английский язык для детей. Бишкек, 2005.

Толковый словарь Русского языка. Гос-ое издательство иностранных национальных словарей. Том-II. Москва. 1938.

Кунин А. В. Англо-русский фразеологический словарь. – М. : Русский язык, 1984. – С. 43-752. (159)

Мансур Мурод. Жудолик диёри. –Т. : Шарқ, 2006. – Б. 250-251.

Сафаров О. Болаларни эркаловчи қўшиқ. – Т. : Фан, 1983. –Б. 3-65. (26)

Скультэ Б. English for Children. – Бишкек: Turkistan, 2005. – P. 357-358.

Theodore D. Jennie Gerhardt. –Moscow:Progress Publisher, 1972. –PP. 2-316.

Яквалхўжаев Ё. Қайтар дунё. – Т. :Ёш гвардия, 1990. – Б. 196-197.

http://blogs. mail. ru/mail/monaliza-osh/

http://works. tarefer. ru/105/100021/index. html

http://eqi. org/respect. htm

http://itsnotok. org/whatisrespect. htm)l

file://localhost/F:/янги2. htm

OLIY TA’LIM MUASSASALARIDA ARAB TILINI O’QITISHNING ZAMONAVIY USULLARI

Raxmonov Azimjon Komilovich

Annotatsiya

Arab tili o‘rganish ko‘p qirrali ta’limot bo‘lib, bu jarayonda inson murakkab psixologik o‘zgarishlarni boshdan kechiradi. Jumladan ona tili bilan arab tilini taqqoslash jarayoni yuzaga keladi. Bu jarayonda o‘rgatishning turli metod va texnologiyalaridan foydalaniladi. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar yordamida arab tili bilan ona tilini taqqoslab o‘rgatish samarali natija beradi. Arab tili o‘rgatish uning metodikasiga oid bilimlarga ega bo‘lishni taqozo etadi. Hozirgi vaqtda arab tili o‘quv jarayonida ma'lum o‘rinni egallaydi. O‘zbekistondagi umumta’lim maktablari yoki gimnaziya va oliy o‘quv yurtlarida arab tilini ikkinchi chet tili sifatida o‘qitishni yagona o‘quv-metodik ta’minlashni joriy etishning maqbul sharoitlarida bu ta’lim jarayoni samaradorligini oshirishga va uni yuqori metodik bosqichga o‘tkazishga yordam berishi kerak. Arab grammatikasining muhim o‘ziga xosligi uning mantiqiy tuzilishidir. Ko‘pgina grammatik hodisalar qat'iy ko‘rsatmalarga bo‘ysunadi, bu arab tilini matematik qoidalar bilan taqqoslash imkonini beradi. Shuning uchun uni o‘rganish mantiqiy fikrlash va aqlni rivojlantirishga yordam beradi. Arab tilini o‘qitish jarayonida o‘quvchilarning dunyoqarashini doimiy ravishda kengaytirib borish, ularni arab davlatlarining o‘ziga xos xususiyatlari, madaniyati, urfodatlari va tarixiy taraqqiyoti bilan yaqindan tanishtirib borish zarur. O‘zbekistondagi oliy o‘quv yurtlarida arab tilini o‘qitish jarayonini har bir kurs uchun ishlab chiqilgan o‘quv-uslubiy majmuaning asosini tashkil etuvchi o‘quv qurollari bilan ta’minlangan arab tilida tinglash, gapirish va o‘qish mashqlari asosida quramiz. Biroq, talaffuzni takomillashtirish, ayniqsa, murakkab ta'kidli undoshlarni qayta ishlash bo'yicha ishlar arab tilini o'qitishning butun kursi davomida amalga oshirilishi kerak. Arab tilini o‘qitishda o‘quv-uslubiy majmualarning tegishli qo‘llanmalari, audio va video yozuvlardan foydalanishni ta’minlovchi texnik vositalarni keng qo‘llash orqali o‘quv jarayonini faollashtirishga intilamiz. Shu bilan birga, ayniqsa, talabalarda

arab tili fanidan mustaqil ishlarini tashkil etishga jiddiy e’tibor qaratamiz; bu bosqichda individual o'qish katta ahamiyatga ega bo'ladi, bu majburiy bo'lishi kerak. Arab tili o‘quv jarayonida qo‘llaniladigan materiallar bo‘yicha fakultativ fan talabalar o‘rtasida odob-axloqni shakllantirishga xizmat qiladi, dunyoqarashini kengaytiradi, talabalarni geografiya, tarix, adabiyot va san’at, o‘rganilayotgan til mamlakatlari hayotiga oid ma’lumotlar bilan boyitadi va ilmiy-texnikaviy jarayon yutuqlari bilan tanishtiradi.

Kalit so‘zlar

Metod, tarjima, qiyosiy, grammatika, kommunikativ ko’nikmalar, pedagogik muloqot, mashq texnologiyasi.

MODERN METHODS OF TEACHING THE ARABIC LANGUAGE IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Rakhmonov Azimjon Komilovich

Abstract

Learning the Arabic language is a multifaceted teaching, and in this process a person experiences complex psychological changes. In particular, there is a process of comparing Arabic with the native language. Various teaching methods and technologies are used in this process. Teaching by comparing the Arabic language with the mother tongue with the help of modern pedagogical technologies gives effective results. Teaching the Arabic language requires knowledge of its methodology. Currently, the Arabic language occupies a certain place in the educational process. In the optimal conditions of the implementation of the uniform teaching-methodical provision of the teaching of Arabic as a second foreign language in general education schools or gymnasiums and higher educational institutions in Uzbekistan, it is necessary to increase the efficiency of this educational process and bring it to a higher methodological level. should help transfer. An important feature of Arabic grammar is its logical structure. Many grammatical phenomena follow strict guidelines, which makes it possible to compare Arabic with mathematical rules. Therefore, learning it helps to develop logical thinking and intelligence. In the process of teaching the Arabic language, it is necessary to constantly expand the worldview of students, to familiarize them with the unique characteristics, culture, traditions and historical development of the Arab countries. Listening, speaking and listening in Arabic, provided with educational tools that form the basis of the educational and methodological complex developed for each course, in general education schools or gymnasiums and higher educational institutions in Uzbekistan. we build on the basis of reading exercises. However, improving pronunciation, especially work on processing complex stressed consonants, should be carried out throughout the course of teaching Arabic. In the teaching of Arabic language, we strive to activate the learning process through the wide use of technical tools that

provide the use of appropriate manuals of educational and methodological complexes, audio and video recordings. At the same time, we pay special attention to the organization of students' independent work on the subject of the Arabic language; at this stage, individual study will be of great importance, it should be mandatory. Arabic as an optional subject in the materials used in the educational process serves to form morals among schoolchildren or students, expands the worldview, educates schoolchildren in geography, history, literature and art, o enriches with information about the life of the studied language countries and introduces the achievements of the scientific and technical process.

Key words

Method, translation, comparative, grammar, communicative skills, pedagogical communication, exercise technology.

Kirish

Til bilish dunyoda bag'oyat muhim sohalardan biri hisoblanadi. Muloqot vositasi bo'lmish tilni tabiiy muhitda ya'ni oilada, jamoatchilik orasida yoki uyushgan holda amaliy egallash mumkin. Til hodisalariga oid bilimlar esa nazariy jihatdan o'rgatiladi. Xalqaro munosabatlar avj olgan zamonamizda tillarni bilish, ayniqsa ko'p tillilik ulkan ahamiyat kasb etadi. Mamlakatimizda tahsil oladigan talabalar odatda uch tilni o'rganadilar. Ushbu tillar maxsus nomlar bilan yuritiladi. Bular quyidagilar: ona tili, ikkinchi til, va chet tili. Ona tili tafakkur shakllanishida alohida xizmat o'taydigan birinchi til hisoblanadi. Ikkinchi til haqida so'z yuritilganda, unga boshqa millat vakillaridan iborat qardoshlar, qo'shnilar tili sifatida qaraladi. (Jalolov J, 1996) Chet tili – bu xorijiy mamlakat tilidir. Respublikamizda G'arbiy Yevropa (ingliz, ispan, nemis, faransuz) tillari va Sharq (arab, turk, fors, xitoy, hind) tillari o'qitilib kelinmoqda. Bu tillar ta'lim muassalarining o'quv rejalaridan o'rin olgan. Uchala tilni o'qitish jarayoni turlicha kechadi. Ona tili va ikkinchi til tabiiy vaziyatda, chet tili esa sun'iy muhitda o'rganiladi. Chet tililari ayniqsa, arab tilidagi muloqot, asosan, darsda muallim rahbarligida kechadi. Arab tilini o'rganish va o'rgatish muayyan jihatlari bilan keskin farq qiladi. Bu esa, o'z navbatida, tegishli o'qitish texnologiyasini qo'llashni taqozo etadi. Arab tili muallimi metodika fani yutuqlarini puxta o'zlashtirish orqali talabaning to'plagan til tajribasi me'yorini aniq bilishga va uni yanada takomillashtrishga erishadi.

Adabiyotlar sharhi

Arab tilining qonun-qoidalari tizimi-nahv ilmini yaratgan va kamolga yetkazgan olimlar orasida bizning bobokalonimiz Mahmud az-

Zamaxshariy (1075-1144yy)ning «al-Unmuzaj» va «al-Mufassal» asarlari hanuz arab tili bo‘yicha muhim qo‘llanmalar hisoblanadi. Sobiq Ittifoq davridaarab til o ‘qitish metodikasi faniga atoqli tilshunos olimlar Yushmanov N, Semyonov D, Baranov X, Kamenskiy N. , Kovalyov A, Sharbatov G, Xalidov B va boshqalarning hissasi ulkandir.

So‘nggi yillarda sharq tillarini, xususan, arab tilini o‘rganishda muayyan ishlar amalga oshirildi. Jumladan, arab tili fanidan dasturlar, o‘quv qo‘llanmalar va darsliklar o‘zbek tilida yozila boshlandi. Hozirgi kunda arab tili Respublikamizning Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti, Toshkent islom universiteti, Jahon tillari universiteti, Oriental universiti va Alfraganus university kabi oliy o’quv yurtlarida asosiy fan sifatida o‘qitilsa, O‘zbekiston milliy universiteti, va Toshkent Davlat pedagogika universitetining filologiya va tarix fakultetlarida qo‘shimcha til sifatida o‘qitilib kelinmoqda. Hozirgi kunda E. Talabovning «Arab tili», N. Ibrohimov va M. Yusupovning «Arab tili grammatikasi», A. Abdujabborov «Arab tili», A. Xasanov «Arab tili» kabi darsliklari oliy ta’lim muassasalarining talabalari uchun arab tili bo‘yicha o‘quv va metodik qo‘llanmalar hisoblanadi.

Metodologiya

Arab tililarni samarali o‘rgatish uning metodikasini bilishni taqozo etadi. Arab tililarni o‘rganish va o‘rgatish ko’p jihatdan arab tili o’qitsih metodikasi masalalarini nazariy tomondan ishlab chiqilishiga va nazariyaning amalda ijodiy qo‘llanilishiga bog’liqdir. Arab tililarini o‘rganish faqat aqliy tarbiya vositasi emas, balki o‘zga madaniyat ta’limiy boyliklari va qadriyatlari bilan tanishish va ularni o‘z madaniy hayotiga tadbiq qilish orqali kishi shaxsining shakllanish jarayoni hisoblanadi. Dunyoda arab tililarni o‘rganish uzoq vaqt yuqori darajadagi ta’lim olishda imtiyoz sanaladi va jamoat maktablarida imtiyozga ega bo’lgan kishilarni tarbiyalash deb qaraladi. Bunda metodika o‘qituvchining qanday dars o‘tishini o‘rganadi. Psixologiya esa, o‘quvchilarning bu predmetni qanday o‘zlashtirib olayotganliklari bilan shug’ullanadi. Lekin, bu fikrga to‘la qo’shilib bo’lmaydi. Chunki o‘qituvchi dars berish jarayonida, o‘quvchi esa o‘zlashtirish davrida ma’lum ruhiy jarayon va holatlarni boshdan kechiradilar, ular xohlaydilarmi, yo‘qmi psixologiyaning qonunlariga ro‘baro bo‘ladilar va ta’sirlanadilar. Metodika tarixga oid adabiyotlarni chuqurroq o’rganish shuni ko‘rsatadiki, ayrim tadqiqotchilar metodikani san’at deydilar. Ular odatda fransuz metodisti Penlash fikriga ishora qiladilar, ya’ni “yaxshi” yoki “yomon” metod yo’q “yaxshi” yoki “yomon” o‘qituvchilar bor. (Abdussamad Gammuh, 2006)

Arab tili o‘qitish metodikasida qabul qilingan asosiy tushunchalar qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin: ta’lim sistemasi, ta’lim metodi, ta’lim prinsipi, ta’lim vositasi, metodik usul. Arab tili o‘qitish metodi deyilganda arab tili o‘rgatishning amaliy, umumta’limiy, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi maqsadlariga erishuvni ta’minlovchi muallim va talaba faoliyatining majmuasi tushuniladi. Metod atamasi “ta’lim usullari yig’indisi” va “ta’limning yo‘nalishi” ma’nolarida qo‘llaniladi. Birinchisi ta’lim nazariyasida jarayon metodlar ma’nosida ishlatilsa, ikkinchi ma’noda uni o‘qitish metodikasi tarixiga oid asarlarda uchratishimiz mumkin. Masalan, Arab tili o‘qitishning tarjima metodi, tog’ri metod, ongli- qiyosiy metod, an’anaviy metod, intensiv metod va boshqalar hisoblanadi.

Tabiat va jamiyat hodisalari o’zaro bog’langan va uzluksiz aloqada rivojlanadi. Fanlar obyektiv voqelikning inikosi ekanligi uchun ularning hech biri boshqalaridan ajralgan holda mavjud emas. Hodisa va predmet ayni zamonda bir talay fanlarning tadqiqot manbai bo‘la oladi, misol uchun, “til” ijtimoiy hodisasini o‘z nuqtai nazaridan tilshunoslik (lingvistika), ruxshunoslik (psixologiya), ta’limshunoslik (didaktika) o‘rganadi. “Arab tili o‘qitish metodikasi” atamasi kishi ongida quyidagicha ya’ni assotsatsiya “bog’lanish” uyg’otadi: avvalam bor, tilni o‘rgatishga qaratilgan metod va metodik usullar yig’indisi tushuniladi yoki o‘qitish metodlari haqidagi ilmiy bilimlar va nihoyat, mustaqil pedagogik fan ko‘z oldimizga keladi. Arab tili o‘qitish metodikasi didaktika bilan uyg’un, o‘zaro bog’langan holda rivojlanib kelgan. Barcha o‘quv fanlarining o‘qitish nazariyalari didaktika faniga asoslanishi, undan ilmiy ozuqa olishi shubhasiz barchamizga ma’lum. Arab tili o‘qitish ham didaktikaga asoslanadi. Didaktika ta’limining umumiy nazariyasi, metodika muayyan o‘quv predmetini o‘qitish ilmi, lingvodidaktika tillarni o‘qitish umumiy nazariyasi, lingvometodika aniq bir tilni o‘qitish ilmi sifatida qaraladi. “Metod” atamasi bilim, malaka, ko‘nikmani egallash, o‘quvchilarda dunyoqarashni shakllantirish va bilish imkoniyatlarini yaratish yo‘lidagi o‘qituvchi-pedagog va talabaning ish usuli ma’nolarini bildiradi. Ushbu tushuncha son –sanoqsiz ta’riflarga ega. Arab tili o‘qitilishida metodlarni tatbiq etish uzoq davrlardan boshlangan, prinsiplar esa nisbatan yangiroq metodik atamalardir. Tarixan metodlar to’rt guruhga birlashtirilib, ularning nomlariga “tarjima”, “tog’ri”, “qiyosiy”, “aralash” deb atash qabul qilingan(Mirolyubov A, 2018)Tarjima metodi asosan ikki ko‘rinishda bo‘lib, grammatika-tarjima va matn-tarjima metodlari nomi bilan yuritiladi. Grammatika-tarjima metodi nuqtayi nazaridan arab tili umumta’limiy maqsadda o‘rganilgan. Grammatik mashqlar til o‘rganuvchining mantiqiy tafakkurini o‘stirish maqsadida bajarilgan.

Grammatik bilimlarni bayon etish ta`limning asosiy maqsadi deb qabul qilingan. Bu metodning asosiy prinsiplari quyidagilar:

1. Til o‘rganish yozma nutqqa asoslangan.

2. O‘rganish predmeti qilib grammatika olingan, leksika ham unga tobe ravishda tanlangan va grammatik mashqlar bajarish asosiy ish usuli bo’lgan.

3. Oldin, grammatik qoida yod olingan, so‘ng esa qoidalar asosida gaplar tuzish tavsiya qilingan.

4. Grammatik shakl va so‘zlarning ma’nosi so‘zma-so‘z tarjima vositasida ochib berilgan.

5. So‘zma-so‘z tarjima va quruq yodlash yo‘li bilan til materiali o‘zlashtirilgan.

6. So‘zlarni kontekstdan tashqarida, yakka yodlash bilan chegaralanilgan.

Tarjimasiz metodning turli ko‘rinishlari tarixan ma’lum. Ularni ikki yirik guruhga ajratish mumkin: tabiiy va tog’ri metodlar. Tabiiy metodda arab tilini o‘rganish ona tilini egallash sharoitiga monand bo‘lishi kerak. Metodning bosh maqsadi arab tilida gapirishni o‘rganish orqali o‘qish va yozishni o‘rganib olishga imkoniyat yaratiladi, degan g’oya amaliy maqsad tarzida shakllangan. Tabiiy metod tarkibiga kiritilgan prinsiplardan eng muhimi-til muhitini yaratishdir. Olg’a surilgan metodik prinsiplarni amalda qo‘llash bobida turli yondashuvlar paydo bo‘lgan. Metod namoyondalarining ijodiy faoliyatida buni yaqqol sezish mumkin. Arab tili o‘tishdan ko’zlangan maqsadning yangicha talqinida, asosan, pragmatik tilshunoslik tadqiqotlari natijalariga tayanildi. Tilshunoslikning bu sohasi tilni tilga oid shakl tizimi emas, balki inson faoliyati sohasi deb talqin qiladi (Radjabova, 2022, fevral)

Natijalar: Chet tillarini o‘qitishta’lim sohasida 70-yillarning boshidan beri to‘plana boshlangan yangi xulosalar majmui ta’lim maqsadini belgilash sohasida qizg’in munozaralariga olib keldi. Ushbu ta’limining asosiy yo’nalishlarini belgilovchi maqsadi o‘quvchilarga “muomala qilishni o‘rgatish” bo‘lgan yangi o‘quv rejalari qabul qilindi. 70-yillarda “kommunikativ metod” bir qator urinishlardan so‘ng bir necha bosqichda o‘z isbotini topdi. Shunday asnoda metodika fani rivojlanib bordi. Arab tili o‘qitish metodikasida “kommunikativ didaktika” metodi ham ahamiyatga molik sanaladi. Kommunikativ didaktika quyidagilarni o’zida mujassamlashtiradi:

- Ochiq va moslashuvchan dars konsepsiyasi;

- Mavzu va mazmun muhim;

- Darsdagi asosiy ish shakli: suhbatlashish va guruh bo‘lib ishlash;

- O‘quvchilarni faollashtirish va tildan ijodiy va erkin foydalanishga e’tibor katta bo‘lishi zarur;

- Tushunishdan fikrni izhor qilishga prinsipi asosida mashqqa kuchli e’tibor berish;

- Ma’noni ochishda, harakat ko‘lamini belgilashda va mashqni tashkil qilishda vizualizatsiya (ko‘rish tayanchi) muhim ro‘l o‘ynaydi;

- Kundalik nutqiy muloqotni hayotiy vaziyatda o‘rganish (dialogni mashq qilish);

-Tildan og’zaki foydalanish va shu bilan birga asliy matnlarni tushunish muhim hisoblanadi. (Ziyomuhamedov B. , 2001)

Kommunikativ didaktika tinglab tushunish materiali sifatida tabiiy nutqiy vaziyatdan foydalanishni birinchi o‘ringa qo‘ydi, ya’ni, transportdagi, vokzaldagi e’lonlar, radio va televideniyedagi reklamalar, telefondagi suhbatlar va shu kabilarni misol keltirishiiz mumkin. Axborotni tinglab tushunish qabul qilish bo‘yicha qo‘yilgan maqsadlar o‘zgardi. Tinglaganini hikoya qilish va nazorat qilish ham boshqacha tus oldi. Mazkur metod maqsaddan kelib chiqqan holda tinglovchiga tinlab tushunishning quyidagi turlarini ajratib berdi:

- Keng ma’noda matnning ba’zi bir detallariga ahamiyat bermay, uning asosiy mazmunini tushunish;

- Aniq informatsiya muhim bo‘lganda, masalan, ma’lum bir joy uchun obhavoning zarurligi, poyezdning kelishi-ketishi tog’risidagi e’lon va boshqalar shu metod jumlasidandir; (Abrorova M. , 2022)

Aynan bu bilimlarni ongimizda saqlab qolishimiz, kommunikativ didaktikaga oid ma’lumotlarni o‘rganishimiz, “kommunikatsiya” tushunchasidan kelib chiqqan holda, “madaniyatlararo muloqot” terminiga o‘zaro mazmuniy jihatdan bog’lanadi. Aynan bu tushunchani biz turli xildagi kontekstlarda qo‘llashimiz mumkin. Aslida esa: Madaniyatlararo muloqot – turli madaniyat vakillarining ijtimoiy kelib chiqishi, mentaliteti, milliy xarakteri, hayot tarzi, urfodatlari, qadriyatlari sistemasi va boshqalar tog’risidagi muloqoti-ma’lumotidir. Mazkur jarayonda talabalarni o‘rganilayotgan mamlakat madaniyatiga nisbatan hurmat, sabr-toqat qilish va o‘zga mamlakat madaniyatini tog’ri tushunish ruhida tarbiyalab, rivojlantirib borish lozim. Har bir arab tili

darsi madaniyat chorrahasi, madaniyatlararo muloqot amaliyoti hisoblanadi. Chunki mazkur jarayondagi har bir tilidagi so‘z chet el hayotini va madaniyatini o‘zida aks ettiradi. O‘qituvchilar oldidagi vazifa talabalarning kommunikativlik, muloqotga kirisha olish qobilyatini o‘stirishdan iborat. Buning uchun kishilarni samarali muloqot qilishiga o‘rgatuvchi o‘quv qo‘llanmalar va arab tilidagi to‘rtta nutq faoliyatini rivojlantirishga yo‘naltirilgan ta’limning yangi metodlarini o’zlashtirish zarurdir (Yabborov G., 2020)

So‘z kishilarni muloqot orqali bir-biriga bog’laydi. Yangi materialni bir vaqtning o’zida barcha nutq faoliyati turlarida qo‘llash natijasida malaka va ko‘nikma hosil qilinadi. Bu jarayonda kommunikativ vositalar, ko‘rgazmalilik, zamonaviy texnologiya turlari, usullari, izchillik prinsipi ta’minlansa, ta’limning sifati va samaradorligi oshib boraveradi. O‘qituvchi-muallimning muvaffaqiyatli faoliyat ko‘rsatish uchun nafaqat predmetli, pedagogik va psixologik bilimlar, balki yana boshqa alohida xususiyat– muloqot qila olish ko‘nikma va malakalari ham, albatta, zarur hisoblanadi. Inson go‘dakligidan boshlab muloqot malakalarini egallay boshlaydi. Ammo katta bo‘lganidan keyin hamma ham kerakli darajada muloqot o‘rnata olmaydi. Pedagoglik kasbi o‘z xususiyatiga ko‘ra „inson-inson“ tipidagi kasblar sirasiga kiradi va shuning uchun ham muloqot qila olish ko‘nikmasi pedagog uchun yetakchi, kasbiy muhim ko‘nikmalardan sanaladi. Pedagogning talabalar bilan olib boradigan muloqot va muomalasiga qarab talabalarning o‘quv predmetiga qiziqishi, demakki, o‘quv motivlari shakllanadi. Pedagogik muloqot usuli talabalar tomonidan predmetli bilim, ko‘nikmalarning natijaviyligi, shaxslararo munosabat madaniyatiga ta’sir ko‘rsatadi, ta’lim jarayonida o‘ziga xos axloqiy–psixologik iqlimni vujudga keltiradi. Muloqot shaxs ijtimoiylashuvining muhim sharti hisoblanadi. Shu o‘rinda pedagogik muloqot aslida nima ekanligini bilish zarur hisoblanadi. Pedagogik muloqot – bu o‘qituvchi va talabalarning o‘zaro hamkorligi bo‘lib, u o‘zaro axborot, eng avvalo o‘quv axboroti, almashinishiga asoslanadi, pedagogik muloqot sherigini anglashga, shuningdek, o‘zaro hamkorlik faoliyatini amalga oshirishga yordam beradi. Bunda axborot ham verbal ya’ni, nutq orqali, ham noverbal – vositalar orqali yetkaziladi. Pedagogik muloqot jarayonida o‘qituvchi asosiy rolni o‘ynashi va talabalar uchun namuna bo‘lishi lozim. Bu uning kommunikativ madaniyati bilan baholanadi. O‘qituvchining kommunikativ madaniyati – bu uning o‘quv-tarbiya jarayoni subyektlari bilan professional-pedagogik muloqotdir. Kommunikativ madaniyatning zaruriy darajasi sifatida shuni belgilash mumkinki, bunda o‘qituvchi o‘z talabalari va hamkasblarini ijobiy qabul qila oladi hamda ta’lim va tarbiya maqsadlariga erishishni so‘zsiz ta’minlay oladi. Kommunikativ madaniyatning ijtimoiy ahamiyati shundaki, uni egallagan o‘qituvchi

ta’lim jarayoni barcha subyektlari o‘zaro munosabatlarida ijobiy psixologik iqlimni yarata oladi, ta’limni modernizatsiayalashning muhim prinsiplari bo‘lmish – insonparvarlik va demokratlashtirishni amalga oshiradi. Shaxsiy ahamiyati shundaki, kommunikativ madaniyatga ega bo‘lgan pedagogning o‘ziga ishonchi yuqori bo‘ladi, tarbiyalanuvchisi bilan qurilgan muloqotdan zavqlanadi, tanlangan ish faoliyatida o‘zini erkin his etadi. O‘qituvchi kommunikativ madaniyati tarkibiga quyidagilarni kiritish mumkin:

1. Kommunikativ ko‘nikmalar.

2. Pedagogning muloqotga kirishuvchanligi.

3. Pedagogning muloqot madaniyati.

4. Pedagogik muloqot metodlari. (Ziyomuhamedov B. , 2001)

Kommunkiativ ko‘nikmalarni quyidagi guruhlarga ajratish mumkin: 1. Ijtimoiy-psixologik ko‘nikmalar. Ular o‘quvchilarni muloqotga kirishish uchun tayyorlaydi, ijobiy ta’surot uyg’otadi, har bir o‘quvchi shaxsini, uning mavqei darajasini qabul qilishiga, shaxslararo munosabat rivojini bashorat qilishga yordam beradi, psixologik ta’sir vositalarini qo‘llashga, ishontirish, singdira olish, identifikatsiya qilishga imkon yaratadi. 2. Axloqiy-estetik ko’nikmalar. Bu muloqotni insonparvar, demokratik asosda ko‘ra olish, kasbiy odob-axloq qoidalariga rioya qilish, har bir o‘quvchining shaxs sifatidagi qadr-qimmatini o‘rniga qo‘yish, o‘quvchilar jamoasi va har bir o‘quvchi bilan ijodiy hamkorlikni o‘rnata olish ko‘nikmalari sanaladi. 3. Estetik kovnikmalar. Bu ichki va tashqi holatlarni uyg’unlashtira olish, artistlik qobilyatiga ega bo‘lish, estetik ifodalanganlik, o‘smirlarni muloqotning yuqori madaniyatliligа jalb qilish, ularning emotsional kayfiyatini, optimistik idrokini faollashtrish bilan belgilanadi. 4. Texnologik ko‘nikmalar. Bu o‘quv–tarbiya vositalari, metodlar, usullar o‘zaro hamkorligining turli shakllarini tanlay olish, muloqotni boshqarishning optimal metodini tanlash, pedagogik nazokatga rioya qilish, uning tarbiyaviy samaradorligini oshirish bilan belgilanadi. Pedagogik muloqot madaniyati uchun zarur bo‘lgan qator shaxsiy sifatlar haqqoniylik, ochiqlik, o‘z-o‘zini boshqara olish, talabchanlik, samimiylik, sabrtoqatlilik, chidamlilik, taktika kabilarni o‘z ichiga oladi. O‘qituvchi faqat o‘z kommunikativ mahoratini emas, balki o‘quvchilarning ham madaniyatlararo muloqotini shakllantirishi lozim. O‘qituvchi o‘quvchi-yoshlar psixologiyasini yaxshi bilishi, ularning ijtimoiy qarashlarini, ijtimoiylashuv jarayonlarini puxta bilishi talab etiladi. Shuni alohida ta’kidlash lozimki, pedagogik, madaniyatlararo muloqot yakuniy natijaga ko‘ra muaffaqiyatga erishishi yoki muaffaqiyatsizlikka uchrashi bu pedagog-muallimning qanday muomala

metodini tanlashi va uni qanday amalda qo‘llay olishiga bog’liqdir. Pedagog dars mobaynida nafaqat o‘zi ishlashi balki o‘quvchilarni ham dars jarayoniga qiziqtira olishi, o‘z fikrini erkin bayon etishga o‘rgatishi lozim. Albatta, bu natijaga faqatgina, darsni tog’ri tashkil etish, ilg’or, zamonaviy innovatsion texnologiyalardan keng amalda foydalanish orqaligina erishish mumkin. Pedagogning innovatsion faoliyati o‘z ichiga yangilikni tahlil qilish va unga baho berish, kelgusidagi harakatlarning maqsadi va konsepsiyasini shakllantirish, amalga oshirish va tahlil qilish, samaradorlikka baho berishni ham qamrab oladi. Yuqoridagi barcha fikr va mulohazalardan ko‘rinib turibdiki, bunday ijobiy natijalarga erishish uchun pedagog arab tilini o’qitishda keyingi qadam, ya’ni “mashq texnologiyasi”ga murojat etishi lozim va uni amalda qo’llash bilim olishdagi ko’nikma va malaka sari yetaklaydi. (Lebedev V. , M. :2007)

Xulosa: Metodika va texnologiyalar arab tili o‘rganish jarayonida muhim ahamiyat kasb etadi. Darsni tashkil qilishda metodika fanining turli usullari mavjud. Arab tili o‘qitish metodikasida keng qo‘llaniladigan metodlar: kommunikativ didaktika metodi, madaniyatlararo muloqotni tashkil qilish metodi va mashqni tashkil qilish metodi hisoblanadi. Uchala metod bir biri bilan chambarchas bog’liq va bir-birini to‘ldiradi. Metodika fani didaktika fani bilan bog’liq bo’lganligi sababli, arab tili o‘rganish mobaynida kommunikativlikka asoslaniladi va kommunikativ didaktika metodi yuzaga keladi. Kommunukativ didaktika metodinini qo‘llash jarayonida pedagogning madaniyatlararo muloqotni shakllantirish metodi ham shakllanadi. Arab tili o’rganish natijasida arab madaniyatni ham o’zlashtiriladi. Arab tili ta’limida kerakli bilimlarni egallash uchun “mashqni tashkil qilish texnologiyasi” muhim ahamiyat kasb etadi. Barcha bilimlarni o‘zlashtirish uchun mashq eng yaxshi usul hisoblanadi. Mashq nafaqat arab tili ta’limida balki barcha soha bilimlarini o‘zlashtirishda ham ijobiy natija beradi. Darsni samarali tashkil etish, unda pedagog faoliyati va zamonaviy pedagogik texnologiyalarning o‘rni beqiyosdir. Arab tili o‘rganish jarayonini kommunikativlikka yondashgan holda tashkil qilish, keyingi bosqich madaniyatlararo muloqot darajasiga yetkazish, bunday natijalarga erishish uchun esa, so‘ngi qadam, “mashq texnologiyasi”ga e’tibor qaratish muhim. Arab tili o‘rgatish jarayonini natijaviy tashkil etish uchun zamonaviy pedagogik axborot kommunikatsiya texnologiyalariga oid bilimlar egallash lozim.

ADABIYOTLAR RO‘YHATI:

J. Jalolov. “Chet tilini o‘qitish metodikasi”. T. : “O‘qituvchi” nashriyoti, 1996. B. 240 https://lib. cspi. uz/index. php?newsid=2190

Lebedev V. V “Arabskaya grammatika ” M. : 2007https://obuchalka. org/20220127140706/arabskaya-grammatika-bazovii-kurs-na-russkom-i-arabskom-yazikah-lebedev-v-v-2016. html

Abdussamad Gammuh. “Arabskiy yazik v dialogah” M. : 2006 https://fayllar. org/oquvchi-ifodali-oqishga-orga-abdullayeva-s. html?page=5

Mirolyubov A. A. Chet tillarni o‘rgatishning ongli qiyosiy metodi. – M. : 2018. http://csl. isc. irk. ru/BD/Ucheb/202010. pdf

Ziyomuhamedov B, Abdullayeva Sh. Ilg’or pedagogik texnologiya : nazariya va amaliyot. – T. : “Abu Ali ibn Sino” 2001. https://elibrary. namdu. uz/20M. pdf

Yabborov G. Ya. Oliy o‘quv yurtlarida arab tilini o‘qitish metodikasi va texnikasi. – Boku, 2020. https://www. researchgate. net/publication/359855750_Arab_tilini_o'qitish_metodikasi

Tolipov O’. Q, Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning tadbiqiy asoslari. – T. : “Fan” 2006. https://uzsmart. uz/kitoblar/view/10936

Madina Abrorova. Arab tili o‘rganuvchilarida leksik ko‘nikmalarni shakllantirish va tekshirishga qaratilgan metodlar. Academic Research in Educational Sciences. February, 2022 ISSN: 2181-1385 https://cyberleninka. ru/article/n/arab-tili-o-rganuvchilarida-leksik-ko-nikmalarni-shakllantirish-va-tekshirishga-qaratilgan-metodlar

Muxtasar Radjabova. Arab tilini o‘qitish metodikasi. Society and innovations Special Issue – 02 (2022) / ISSN 2181-1415 https://www. researchgate. net/publication/359855750Arab_tilini_o'qitish_metodikasi

EXTENDED ABSTRACT

MODERN METHODS OF TEACHING THE ARABIC LANGUAGE IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS.

A foreign language is the language of a foreign country. Western European languages (English, Spanish, German, French) and Eastern languages (Arabic, Turkish, Persian, Chinese, Indian) are taught in our republic. These languages are included in the curricula of educational

institutions. The process of teaching all three languages is different. The mother tongue and the second language are learned in a natural situation, and a foreign language is learned in an artificial environment. Communication in foreign languages, especially in Arabic, takes place mainly under the guidance of the teacher. Learning and teaching the Arabic language differs sharply in certain aspects. This, in turn, requires the use of appropriate teaching technology. By carefully mastering the achievements of the methodical science, the teacher of the Arabic language will be able to clearly know the standard of language experience of the student and to improve it further.

In recent years, certain works have been carried out in the study of Eastern languages, in particular Arabic. In particular, programs, training manuals and textbooks on the subject of the Arabic language began to be written in Uzbek. Currently, the Arabic language is taught as a main subject in higher educational institutions such as Tashkent State University of Oriental Studies, Tashkent Islamic University, University of World Languages, Oriental University and Alfraganus University. is being taught as an additional language in faculties. Currently, textbooks such as "Arabic Language" by E. Talabov, "Grammar of the Arabic Language" by N. Ibrohimov and M. Yusupov, "Arabic Language" by A. Abdujabborov, and "Arabic Language" by A. Khasanov are the Arabic language for students of higher education institutions. are educational and methodical manuals.

Around the world, learning Arabic has long been considered a privilege in higher education, and public schools are seen as educating the privileged few. In this case, the methodology studies how the teacher conducts the lesson. Psychology deals with how students learn this subject. However, one cannot fully agree with this opinion. Because the teacher in the process of teaching, and the student in the period of mastering, experience certain mental processes and situations, whether they want to or not, they face the laws of psychology and are affected by them. A deeper study of the literature on the history of methodology shows that some researchers call methodology an art. They usually refer to the idea of the French Methodist Penlach, that there are no "good" or "bad" methods, there are "good" or "bad" teachers.

The expression of intercultural communication is widely used in the methodology of Arabic language teaching. It is this concept that we can apply in different contexts. In fact: Intercultural communication is communication-information about the social origin, mentality, national character, way of life, traditions, value system, etc. of representatives of different cultures. In this process, it is necessary to educate and develop

students in the spirit of respect, patience and correct understanding of the culture of the country they are studying. Every Arabic language lesson is a cultural intersection, a practice of intercultural communication. Because every word in this process reflects the life and culture of a foreign country.

The task before teachers is to develop the ability of pupils and students to communicate. For this, it is necessary to learn new methods of education aimed at developing four speech activities in the Arabic language and training manuals that teach people to communicate effectively. The formula of intercultural communication is patience and tolerance. It is necessary to avoid socio-cultural mistakes in intercultural communication.

In order to acquire the necessary knowledge in Arabic language education, "exercise organization technology" is of great importance. Practice is the best way to master all knowledge. The exercise gives a positive result not only in learning the Arabic language, but also in the acquisition of knowledge in all fields. Effective organization of the lesson, the role of the pedagogue and modern pedagogical technologies in it is incomparable. It is important to organize the process of learning the Arabic language with a communicative approach, to bring the next stage to the level of intercultural communication, and to achieve such results, the last step is to pay attention to the "exercise technology". In order to effectively organize the process of teaching the Arabic language, it is necessary to acquire knowledge of modern pedagogical information and communication technologies.

HIKOYA OBRAZIGA DOIR QARASHLARNING NAZARIY TALQINI

O‘qituvchi Bobur NUSRATOV

Annotatsiya

Dunyo adabiyotshunosligida XIX asr oxiri XX asr boshlariga kelib badiiy asarda obraziningqonuniyatlarini tahlil etish, uning tadrij tamoyillarini yoritishga jiddiy e’tibor qaratildi. Jumladan, formalizm, strukturalizm va poststrukturalizm kabi ilmiy maktablarda badiiy asar obrazining poyetik qonuniyatlari turli aspektda dolzarb muammo sifatida o‘rganilgan. Zotan, har qanday badiiy san’at hodisasi badiiy obraz bilangina bir butunlikda zohir bo‘ladi. Badiiy adabiyot bisotida badiiy obrazlar talqinining tarixiy tadriji muntazam yangilanib turadi.

Mustaqillik davri o‘zbek hikoyalari misolida badiiy obrazning poyetik qonuniyatlarini atroflicha o‘rganish zamonaviy o‘zbek adabiyotshunosligini jahon badiiy tafakkurining mana shunday global jarayonlariga dahldor etishi bilan dolzarbdir.

Abdulla Qodiriy, Abdulhamid Cho‘lpon, Abdurauf Fitrat kabi ijodkorlar fenomeni maxsuli o‘laroq kamol topgan hikoya janri va undagi badiiy obrazlari Abdulla Qahhor ijodida yangi bosqichga ko‘tarilgan bo‘lsa, Shukur Xolmirzayev mazkur janrning poyetik imkoniyati serqatlam ekanligini asoslab zamonaviy o‘zbek hikoyachiligi maktabiga asos soldi.

Mavzuga mos ravishda o‘zbek hikoyachiligidagi badiiy obraz bilan bog‘liq asosiy tushunchalar ushbu maqolada yoritildi hamda zamonaviy o‘zbek adabiyotining serqirra badiiy ko‘lamini ochib berishga harakat qilindi.

Maqolada badiiy obrazning mavjud voqelikni so‘z san’ati, adabiyotga xos tarzda o‘zlashtirib, qayta xarakterlab beruvchi estetik hodisa ekanligi, ijodkor tomonidan yaratilgan asardagi har qanday voqelik, detallar, voqea-hodisalar ham keng ma’noda obraz deb yuritilishi haqida, obraz mavhum tushunchadan farqli ravishda ko‘rgazmalilik xususiyatini

namoyon etishi, u mavhum mulohazalar bilan emas, voqealarni hissiy yaxlit, takrorlanmas tarzda bir butun aks ettirishi, mavjud voqelikni aks ettirish, uni anglash xususiyati bilan obrazning badiiyligi belgilanmasligi, balki badiiylik obrazning misli ko‘rilmagan, yangi o‘ylab chiqarilgan dunyo yarata olish imkoniyatida yuzaga chiqishi, obrazda obektivmavjud va muhim jihatlar bilan birga, bo‘lishi mumkin bo‘lgan, mo‘ljaldagi, xohishdagi, ya’ni turmushning emosional-irodaviy tomonlariga munosabat, ichki imkoniyatlari bilan bog‘liq xususiyatlari ham muxrlangan bo‘lishi haqida so‘z boradi.

Shuningdek, maqolada mustaqillik davri o‘zbek hikoyalarida obraz muammosining o‘ziga xos jihatlari, xususiyatlari, kriteriylari va badiiy obrazning poyetik talqini masalalari ko‘rilgan. Maqoladahikoya obrazi va badiiy obrazning nazariy talqini, obraz va janr munosabati, obrazlilik va poyetik nutq haqidagi farazlarilgari surilgan.

Kalit so‘zlar

Obraz, badiiylik, tasavvur, jamlash, prototip, motiv, topos, arxetip, detal obraz, voqea-hodisalar obrazi, xarakter va sharoit.

THEORETICAL INTERPRETATION OF VIYeWS ON THE IMAGE OF THE STORY

Teacher Bobur NUSRATOV

Abstract

From the end of the 19th cyentury to the beginning of the 20th cyentury, in the world literary studiyes, serious attention was paid to the analysis of the laws of brazi in the literary work, and to the clarification of its development principles. In particular, in sciyentific schools such as formalism, structuralism, and poststructuralism, the poyetic laws of the image of an artistic work are studiyed as an actual problem in various aspects. After all, any artistic phenomenon appears as a whole only with an artistic image. The historical procyess of interpretation of artistic images in the literature is regularly updated.

A detailed study of the poyetic laws of the artistic image in the example of Uzbek storiyes of the period of independencye is relevant as it introducyes modern Uzbek literary studiyes to such global procyesses of world artistic thinking.

Abdulla Qadiri, Abdulhamid Cholpon, and Abdurauf Fitrat created the story genre and its artistic images, which wyere matured as a product of the phenomenon, and reached a new level in the work of Abdulla Kahhor. founded the school of storytelling.

In accordancye with the topic, the main concyepts related to the artistic image in Uzbek storytelling wyere covered in this article and an attempt was made to reveal the rich artistic scope of modern Uzbek literature.

In the article, the artistic image is an ayesthetic phenomenon that recharacterizes the existing reality in a manner typical of the art of words and literature, any reality, details, events in the work created by the creator are treated as an image in a broad sense, an image. unlike an abstract concyept, it shows the characteristic of visuality, it reflects the events in an emotional whole, in an unrepeatable way, not with abstract

considerations, the artistic nature of the image is not determined by the feature of reflecting the existing reality, understanding it, but the artistry of the image creates an unprecyedented, newly concyeived world It is said that along with the objective and important aspects of the image, the features related to the potential, the goal, the desire, that is, the relationship to the emotional and volitional aspects of life, and the characteristics related to the internal capabilitiyes are also sealed.

Also, the article examines the uniquye aspects, characteristics, criteria of the image problem in the Uzbek storiyes of the period of independencye, and the issuyes of poyetic interpretation of the artistic image. The article puts forward hypotheses about the narrative image and the theoretical interpretation of the artistic image, the relationship betwyeyen image and genre, imagery and poyetic speyech.

Key words

Image, artistry, imagination, synthesis, prototype, motif, topos, archetype, detailed image, image of events, character and circumstancyes.

Kirish

Badiiy obraz deganda mavjud voqelikni so‘z san’ati, adabiyotga xos tarzda o‘zlashtirib, qayta xarakterlab beruvchi estetik hodisa tushuniladi. Ijodkor tomonidan yaratilgan asardagi har qanday voqelik, detallar, voqea-hodisalar ham keng ma’noda obraz deb yuritiladi.

Badiiy obrazda anglashning obektivva subektiv ijodiy tafakkur qobiliyati birlashib ketadi. Badiiy Obrazning o‘zigagina xos bo‘lgan xususiyatlari haqiqiy voqelikka va insonning fikrlash jarayonidagi munosabatlarida real namoyon bo‘ladi. Badiiy in’ikos tufayli Obraz voqelikning haqiqiy mavjud bo‘lgan narsa-hodisalarning hissiy aniq, real zamonda va makonda davom etgan, moddiy tugal, o‘zicha mukammal xususiyatlariga ega bo‘ladi. Badiiy Obrazni haqiqiy hodisa bilan bitta narsa deb bo‘lmaydi; u shartli, ramziy xususiyatlari bilan real voqeliklardan farqlanib turadi va asarning ichki, o‘zigagina xos bo‘lgan «illyuziyalashgan» dunyosini tashkil qiladi. Obraz voqelikni oddiy in’ikosi emas, balki, voqelikni umumlashtirib, tasviriylik va obrazlilik orqali alohida, o‘tkinchi, tasodifiy hodisaning eng mohiyatli, o‘zgarmas, yagona muqim, adabiy jihatlarini ko‘rsatib beradi.

Hikoya janri tarkibida badiiy obrazlar butunligini ta’minlash va bosh hamda ikkinchi darajali personajlarni joylashtirishda kompozisiyaning roli muhim. Badiiy asar kompozisiyasining har bir elementi: sarlavha, epigraf, prolog, peyzaj, qistirma epizod, portret, detal kabi

komponentlar badiiy obraz tabiatini belgilashda o‘zaro poyetik munosabatga kirishib, muallif va asar badiiy konsepsiyasini ifodalaydi.

Adabiyotlar sharhi

Hikoyada badiiy obraz tasviri kompozision qonuniyatlar talabi asosida o‘z tasdig‘ini topadi”, deb K. Hamrayev o‘zining“Hikoya kompozisiyasi” nomli monografiyasida ta’rif beradi. (Hamrayev, K. 2020, 30)

“Yozuvchi qay darajada mohir bo‘lmasin, – deb yozadi Matyoqub Qo‘shjonov, – asar uchun obrazlarni jalb qilishda juda ham erkin harakat qila olmaydi. San’atkor bu ishda doim ikkita mantiqqa asoslanadi: ulardan biri – hayot mantig‘i, ikkinchisi muayyan asarda kuzatilgan badiiy mantiqdir”, - deya ta’kidlaydi. (Qo‘shjonov, M. 1983: 279-280)

Obraz mavhum tushunchadan farqli ravishda ko‘rgazmalilik xususiyatini namoyon etadi, u mavhum mulohazalar b-n emas, voqealarni hissiy yaxlit, takrorlanmas tarzda bir butun aks ettiradi. Mavjud voqelikni aks ettirish, uni anglash xususiyati b-n Obrazning badiiyligi belgilanmaydi, balki badiiylik obrazning misli ko‘rilmagan, yangi o‘ylab chiqarilgan dunyo yarata olish imkoniyatida yuzaga chiqadi. Obrazda obektivmavjud va muhim jihatlar bilan birga, bo‘lishi mumkin bo‘lgan, mo‘ljaldagi, xohishdagi, ya’ni turmushning emosional-irodaviy tomonlariga munosabat, ichki imkoniyatlari bilan bog‘liq xususiyatlari ham muxrlangan bo‘ladi. Badiiy Obrazda xayolotlar, tovushlar, bo‘yoq, so‘zlar va boshqalarni ijodiy qayta ishlash yo‘li bilan badiiy san’at asari yaratiladi.

Masalan, hikoya janrida sarlavha, epigraf, prolog, epilog, ilk va oxirgi jumla kabi qismlarda muallif obrazining ta’siri yaqqol ko‘rinadi. Negaki, ushbu komponentlar, avvalo, ijod jarayonida muallifning tanlovi o‘laroq badiiy asar tarkibidan joy oladi. Ularning har birida yozuvchining dunyoqarashi, estetik didi va badiiy g‘oyasi yashaydi. M. Baxtin ta’kidlaganidek, adibning badiiy rejasi kompozisiyada o‘z aksini topadi. (Baxtin, M. 2015: 65)

Bu haqida prof. Q. Yo‘ldoshev yozadi: “Olomonlik psixologiyasidan qutulib, shaxslashayotgani uchun badiiy did va qarashlarida ham turfalikka erishib borayotgan millatga bugun san’at bobida hukm o‘qiydigan qozilar emas, estetik yaratiqning mohiyatini anglatadigan chinakam tadqiqotchilar kerak. Millat shaxslashganda har bitta odamning o‘z dunyoqarashi, o‘z xohish-istagi, axloqiy mezoni, o‘z didi paydo bo‘ladi va shu barobarda har kimning ichki tanqidchisi ham yuzaga keladi”. (Yo‘ldoshev, Q. T. 2008, yanvar 4)

Badiiy obrazning chizgilarini ijodkor alohida-alohida qolipga quyar ekan, uning psixologiyasini ham shakllantirib boradi. Taniqli adabiyotshunos H. Umurov ta'kidlaganidek: "Psixologizmning formalari turli-tuman bo'lganidek, uning portret, dialog, monolog, tush, psixologik timsollar, hissiy harakatlar, peyzaj, gallyusinatsiya kabi poyetik vositalari ham rang-barangdir. Ularning har biri qahramon ichki dunyosining yashirin sirlarini oshkora qilishda yozuvchiga qo'l keladi". (Umurov, H. 1983:32)

Badiiy obrazni va undagi xarakterni talqin qilishda esa doim asosli misollarga tayanishimiz lozim. Chunki "Biz mavjud yetuk asarlarimizni, ulardagi xarakterlarni asosli talqin, tahlil qilsak, modern, absurd mohiyatini to'liqroq anglab yetamiz". (Rasulov, A. 2007: 22)

Mustaqillik davri hikoyalari obrazlarini talqin qilayotganda qadim an'analar bilan bir qatorda yangicha fikrlaydigan va kelajakka intilayotgan yozuvchilarning mahoratini ham inobatga olish zaruriyati paydo bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasining birinchi prezidenti I. A. Karimov ta'kidlaganidek: "Yangicha fikrlaydigan, o'z kelajagini jamiyatda demokratik qadriyatlarni mustahkamlash bilan, mamlakatimizning kelajagini jahon hamjamiyatiga integratsiyalashuvi bilan bog'liq holdako'radigan yangi avlod vakillari hayotga kirib kelmoqda". (Karimov, I. 2007: 30)

Hurmatli prezidentimiz Shavkat Miromonovich Mirziyoyev e'tirof etganlaridek: "Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz". (Mirziyoyev, Sh. 2017) Shunday harakat qilayotgan, ijod etayotgan Yangi O'zbekistonimizdagi mustaqillik davri o'zbek hikoyachiligiga o'z asarlari bilan hissa qo'shgan yozuvchilarimiz asarlari yuqoridagi aytilgan badiiy obrazga xos xusisiyatlarni anglash bizning asosiy vazifamizdir. Ammo badiiy obraz faqat reallikdan iborat bo'lmaydi.

V. G. Belinskiy ta'kidetganidek, san'atdagieng oliy predmetinsonhisoblanarkan, demak, «obraz»atamasiniinsonga(badiiyasardagiinsonga)nisbatanq o'lla s h m a'quldir. Chunki, «Yozuvchiningmateriali—uningo 'zikabixususiyatlar, niyatlar, xohishlargaegabo'lgan, did vakayfiyatlario 'zgaribturadiganinsondir» (Ulug'ov, A. 2000)

Metodologiya

Demak, umumlashmadan individuallik, individuallikdan umumlashmalik tug'ilgandagina, to'g'rirog'i ular bir— birlarining ichlarida mujassamlashganlaridagina (mazmun va shakl hodisasiga o'xshab) — yaxlitlik vujudga kelgandagina obraz betakrorlikka, jonlilikka,

ta’sirdorlikka erishadi. Obraz yaratila boshlaydi. Uning yaratilish jarayonida badiiy to ’qima (uydirma, yolg‘on) faol ishtirok etadi. «Zotan, butun adabiyot badiiy to‘qimalardan iborat, chunki turmush hodisalari zamon va makon ichida sochilib yotadi. Masalan, bir odamni olaylik: u o ’zining mohiyatini, tabiatini ochib beradigan bir so‘zni bugun aytsa, ikkinchisini bir haftadan, uchinchisini bir yildan keyin aytishi, balki hech bir aytmay o‘tib ketishi ham mumkin. Yozuvchi ana shunday odamni ketma-ket so‘zlatadi. Uning mohiyati va tabiati uchun xarakterli so‘zlarning hammasini ayttiradi. Bu esa turmushni badiiy to‘qimalar vositasida aks ettirish bo‘ladi. Ammo, badiiy to‘qimadagi hayot oddiy turmushdan ko‘ra realroq va to‘liqroqdir» (A. Tolstoy). (Ulug‘ov, A. 2000)

“Badiiy obraz, - Gorkiyning so‘zlariga ko‘ra, - deyarli har doim g‘oyadan ko‘ra kengroq va chuqurroqdir, u insonni ma’naviy hayotining rang-barangligi, his-tuyg‘ulari va fikrlarining barcha qarama-qarshiliklari bilan oladi". (Ulug‘ov, A. 2000)

Demak, obraz inson hayotining suratidir. Tasvirlar yordamida hayotni aks ettirish, odamlarning inson hayotining rasmlarini bo‘yashni anglatadi, ya’ni. hayotning ma’lum bir sohasiga xos bo‘lgan odamlarning harakatlari va tajribalari, uni hukm qilish imkonini beradi.

Natija

Gyotening aytishicha, mazmun tasavvurning ichki tajribasidan bevosita va erkin oqib chiqsa, shaklni voqelik ta’sirida aql kashf etadi. Ularning ikkalasi birlashadi, bu o‘zaro birlashish yaxlit va go‘zal bo‘lishi uchun – u tahlil qilinishi, anglanishi shartdir.

Go‘yo yozuvchida ikki qiyofa birlashadi: biri fikr-g‘oya bilan mahliyo bo‘lgan san’atkor, ikkinchisi “Buni qilish kerak, undan qochish kerak” deb fikr beruvchi tanqidchi. Lekin tasavvur bilan aqlning vazifasi turlichadir. Agar tasavvur – ijodiy kuch bo‘lsa, xotira va tajribaning turli vositalarini guruhlashtirib yangilik yaratsa, bu ideal voqelik talablariga javob bersa, aql tasavvur yaratayotgan ishni nazorat qiladi, uning butunligini va qismlarining garmonik birligini ta’minlashga xizmat qilmaydigan ortiqchaliklarga barham beradi.

Badiiy asar deb atalmish chin iste’dod sohib va sohibalari tomonidan yaratilgan mukammal ijod namunasini hali hech bir adabiyotshunos to‘liq anglay olgan emas va anglab ham bo‘lmaydi. Chunki ijodkor chiqqan cho‘qqining yolg‘izoyoq yo‘llaridagi sir-sinoat va mashqqatlar faqat ungagina a’yondir. Faqatgina mohir adabiyotshunos o‘z cho‘qqisidan turib yozuvchi qoyasiga termulishi va haminqadar asarni tushuntirishi mumkin. Buni ilmiy tilda badiiy asar talqini deb ataymiz. Biroq

adabiyotshunoslikning bahaybat harsang toshlarini endigina chetga surishga intilib, oradagi tirqishdan bo‘ylayotgan bizdek g‘o‘r tolibi ilm har qancha chiranmasin, ijodkor asarining bor-bo‘yini his eta olmaydi.

Xulosa

Ushbu maqolada hikoya obrazining nazariy talqini, zamonaviy o‘zbek hikoyachiligida obraz poyetikasi va hikoya obrazida badiiy tasvir vositalarining qo‘llanilishi yuzasidan quyidagicha xulosalar qilindi:

Birinchidan, Obraz atamasi keng tarixga ega, uning ko‘lami juda keng, tabiatdagi barcha narsa obraz bo‘lishi mumkin.

Ikkinchidan, hikoya kichik hajmliligi sababli kishi ko‘z o‘nggida turgani uchun u bilan bog‘liq obrazlar o‘quvchi tasavvurida tiniq namoyon bo‘ladi, badiiy qahramonning abstrakt va o‘quvchiga qorong‘u kechinmasi obraz tasviridagi biz qo‘limiz bilan ushlab, ko‘zimiz bilan ko‘rgan predmetga chog‘ishtirilsa yoki o‘xshatilsa, o‘sha ramz yoki metaforani ilg‘ash oson kechishi orqali hikoyadagi konkretlik xususiyati oshadi.

Aks holda u obrazga yuklayotgan ma’no muallifga mutlaqo aloqasiz, ya’ni uning o‘ziga tegishli subektiv ma’no bo‘lib qolishi tabiiy.

Hikoya obrazi- bu badiiy ijodning umumiy kategoriyasi: estetik ta’sir qiluvchi ob’ektlarni yaratish orqali san’atga xos bo‘lgan hayotni takrorlash, talqin qilish va o‘zlashtirish shakli. Obraz deganda ko‘pincha badiiy yaxlitlikning elementi yoki bo‘lagi, odatda mustaqil hayot va mazmunga ega bo‘lgan parcha tushuniladi (masalan, adabiyotdagi personaj, ramziy obrazlar). Ammo umumiyroq ma’noda hikoya obraziasarning ta’sirchanligi, ta’sirchan kuchi va ahamiyati tarafidan olingan mavjud bo‘lish usulidir.

Hikoya obrazi turlariga mifalogik, afsonaviylik, xayoliylik – fantastik simvolik, realistik obrazlar hisoblanadi va ularning har biri o‘zida ma’lum badiiy yukni tashiydi, obrazning turli qirralarini namoyon etishda ahamiyatli hisoblanadi.

Hikoya obrazining tarix va zamona materialiga murojat qilishiga ko‘ra, hayotni ikki xil yo‘l bilan tadqiq etadi: biri-tasdiqlash, ikkinchisi-inkor etishiga ko‘ra, asar qurilishida tutgan o‘rniga qarab, shuningdek, o‘zgaruvchan va o‘zgarmasligiga ko‘ra hikoya obrazi yaratishning turli usullari mavjud va ular hozirgi mustaqillik o‘zbek hikoyachilida keng qo‘llanilib kelmoqda.

Albatta, asar Obrazlari xarakteriga xos asosiy xususiyatlar (parametrlar) avval boshda yozuvchining o‘zi tomonidan belgilanadi.

Keyin, asar voqealari rivoji davomida to‘la shakllangan va mustahkamlangan xarakter endi muallif diktatini qabul qilmaydi, o‘z boshicha harakatlanadi.

Hikoya obrazi turlariga quydagilar kiradi: mifalogik, afsonaviylik, xayoliylik – fantastik simvolik, realistik obrazlar kiradi.

Realistik obraz – hayot haqiqatiga monand obrazlar bo‘lib ular jonli odamlarga xos bo‘lgan xususiyatlarni o‘zida mujassamlashtiradi.

Romantik obrazlar – hayotda aynan bo‘lmagan, ammo bo‘lishi orzu qilingan mo‘jizakor kuch – quvvat egasi bo‘lgan, ko‘tarinki ruh bilan yaratilgan obrazlar kiradi.

Xayoliy- fantastik obrazlar haddan tashqari bo‘rtirilgan, ilohiylashtirilgan mo‘jizaviy xarakterga ega bo‘lgan obrazlar.

Afsonaviy obrazlar esa butunlay xayoliy obraz bo‘lib ular bitmas – tuganmas kuch – qudratga ega bo‘ladi.

Asar qurilishida tutgan o‘rniga qarab hikoya obrazlar quyidagicha turlarga bo‘linadi:

1. Asar voqealarining markazida turib, asar syujetini harakatga keltiradigan va oxirigacha rivojlantiradigan, asar bosh g‘oyasini o‘zida tashiydigan shaxslar – Bosh obraz yoki Bosh qahramon deb yuritiladi.

2. Badiiy asarda ma’lum bir g‘oyani (asardagi bosh g‘oyaning kichik bir bo‘lagini) ifodalovchi, syujet davomida bir, ikki ko‘zga ko‘ringan obrazlar epizodik yoki yordamchi obrazlar deyiladi.

Adabiyot hayotni ikki xil yo‘l bilan tadqiq etadi: biri-tasdiqlash, ikkinchisi-inkor etish. Shunga ko‘ra obrazlar quyidagicha turlarga bo‘linadi:

1. Xatti-harakati, xarakter xususiyati bilan asosan ijobiy xislatlarni o‘zida tashisa va kitobxon uchun o‘rnak bo‘la olsa, jamiyatni ezgulik va komillikka yetaklay bilsa, u – ijobiy obrazdir.

2. Xatti-harakati, xarakter xususiyati bilan, asosan salbiy xislatlarni o‘zida tashisa, kitobxonni o‘ziga nisbatan nafratini uyg‘otsa, jamiyatni tanazzulga tortsa, salbiy obrazdir.

Adabiyot tarix va zamona materialiga murojat qilishiga ko‘ra quyidagi obrazlarni vujudga keltiradi:

1. Yozuvchi “tarix orqali zamonaning ichiga kirsa” (A. Tolstoy), tarixda bo‘lib o‘tgan voqelikni obrazlarda gavdalantirsa, ular tarixiy shaxslar obrazi deb yuritiladi.

2. Yozuvchi bugungi jamiyatning taraqqiyoti uchun zarur bo‘lgan yangi g‘oyalarni ifoda etsa, bu g‘oyalarni zamondosh, “tanish bo‘lgan notanish” xarakterlarda gavdalantirsa, bu zamonaviy obraz yoki zamondosh obrazi deb yuritiladi. Mustaqillik mafkurasini qalbiga ko‘chirgan, Istiqlol mohiyatini o‘zida jam qilgan, el-yurt ravnaqi uchun kuyib, yashayotgan, O‘zbekistonining buyuk davlat bo‘lishiga asos va kuch berayotgan zamondoshlarimiz obrazi – bunday obrazlarning yaqqol timsolidir.

Adabiyotlar ro‘yxati

Karimov I. A. O‘zbekistonning 16 yillik taraqqiyot yo‘li. / I. A. Karimov. -Toshkent: 2007. -B. 30.

Mirziyoyev Sh. M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. –T:2017.

Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. T:Navoiy universiteti, 2018.

Sulton I. Adabiyt nazariyasi, -Toshkent, 1980.

Umurov H. Adabiyot nazariyasi. -Toshkent, 2002.

Do‘stmuhammadX. Hikoyaning takomil yo‘li (Sarchashma mavjlari). – T. : Mashhur-press – 2016, –B. 167.

Qo‘shjonov M. Saylanma. 2 jildlik. –T. : Adabiyot va san’at nashriyoti, 1983. -B. 279-280.

Baxtin M. Romanda zamon va xronotop shakllari. Rus tiladanU. Jo‘raqulov tarjimasi. –T. :2015

Jo‘raqulov U. Nazariy poyetikasi. T. : G‘afur G‘ulom, 2015. –B. 233.

Hamrayev K. Hikoya kompozitsiyasi. - Toshkent, 2020

EXTENDED ABSTRACT

THEORETICAL INTERPRETATION OF VIYeWS ON THE IMAGE OF THE STORY

From the end of the 19th cyentury to the beginning of the 20th cyentury, in world literary studiyes, serious attention was paid to the analysis of the laws of the image in a work of art, and to the clarification of the principles of its development. In particular, in sciyentific schools such as formalism, structuralism, and poststructuralism, the poyetic laws of the image of an artistic work wyere studiyed as an actual problem in various aspects. After all, any artistic phenomenon appears as a whole only with an artistic image. The historical procyess of interpretation of artistic images in the literature is regularly updated.

A detailed study of the poyetic laws of the artistic image in the example of Uzbek storiyes of the period of independencye is relevant as it introducyes modern Uzbek literary studiyes to such global procyesses of world artistic thinking.

Abdulla Qodiriy, Abdulhamid Cho'lpon, and Abdurauf Fitrat created the narrative genre and its artistic images reached a new level in the work of Abdulla Qahhor, while Shukur Kholmirzayev, based on the rich poyetic potential of this genre, founded the school of a modern Uzbek storytelling.

In accordancye with the topic, the main concyepts related to the artistic image in Uzbek storytelling wyere covered in this article and an attempt was made to reveal the rich artistic scope of modern Uzbek literature.

In the article, it is said that the artistic image is an ayesthetic phenomenon that recharacterizes and recharacterizes the existing reality in a way typical of the art of words and literature, that any reality, details, and events in the work created by the creator are treated as an image in a broad sense, an image unlike an abstract concyept, it shows the characteristic of visuality, it reflects the events in an emotional whole, in an unrepeatable way, not with abstract considerations, the artistic nature of the image is not determined by the feature of reflecting the existing reality, understanding it, but the artistry of the image creates an unprecyedented, newly concyeived world, it is said that along with the objective and important aspects of the image, the features related to the potential, the goal, the desire, that is, the relationship to the emotional and volitional aspects of life, and the characteristics related to the internal capabilitiyes are also sealed.

Also, the article examines the uniquye aspects, characteristics, criteria of the image problem in the Uzbek storiyes of the period of independencye, and the issuyes of poyetic interpretation of the artistic image. The article puts forward hypotheses about the narrative image and the theoretical interpretation of the artistic image, the relationship betwyeyen image and genre, imagery and poyetic speyech.

In the story, the image of the artistic image finds its confirmation based on the requirements of the compositional laws, " explains K. Hamrayev in his monograph entitled "Story Composition". (Hamrayev, K. T. 2020, 30)

"No matter how skilled a writer is, " writes Matyakub Koshjanov, "he cannot act very freyely in attracting images for the work. " In this work, the artist is always based on two logics: one of them is the logic of life, and

the other is the artistic logic observed in a particular work, " he says. (Koshjanov, M. 1983: 279-280)

Unlike an abstract concyept, the image shows the characteristic of visuality, it reflects the events in an emotionally integrated, unrepeatable way, rather than abstract thoughts. The art of the image is not determined by the ability to reflect the existing reality, to understand it, but the artistry appears in the image's ability to create an unprecyedented, newly concyeived world. In the image, along with objective and important aspects, possible, goal, desire, i. e. attitude to emotional and volitional aspects of life, features related to internal possibilitiyes are also sealed. In Artistic Image, a work of art is created by creative procyessing of imagination, sounds, paint, words, etc.

So, only when individuality is born from generalization, and generalization from individuality, or rather, when they are embodiyed in each other (similar to the phenomenon of content and form) - only when unity is created, the image becomes uniquye, vivid, and effective. The image begins to be created. In the procyess of its creation, artistic fabric (fiction, liye) takes an active part. "Indeyed, all literature consists of artistic tissuyes, because life events are scattered in time and spacye. For example, let's take a person: if he says one word that reveals his essencye and nature today, he may say the second one a wyeyek later, the third one a year later, or he may pass without saying anything at all. The writer talks about such a person one after another. He says all the words characteristic of its essencye and nature. This will be a reflection of life through artistic textures. Howyever, the life in artistic fabric is more real and fuller than ordinary life" (A. Tolstoy). (Ulugov, A. T. 2000)

And so. This is an ayesthetic feyeling. The purpose of art is ayesthetic percyeption of reality, awakening ayesthetic feyeling in a person. Ayesthetic sense is related to the ideal idea. Such percyeption of the ideal embodiyed in life, percyeption of beauty causes us ayesthetic feyelings: excitement, joy, pleasure. So, the importancye of art is that it should awaken an ayesthetic attitude to life in a person. Thus, wye came to the conclusion that the important aspect of the image is its ayesthetic valuye.

According to the observations of the sciyencye of literature, there are two ways to create an image: 1. Summary. 2. Prototype. What an artistic image depicts and what it expresses do not always coincide. Based on this, autological, metalological and superlogical images are distinguished according to the planar relation of expression and image. The degreye of objectivity of an image refers to the scope of what the image depicts. In this respect, artistic reality consists of four levels: 1) details; 2) image of

events; 3) character and circumstancyes; 4) the image of the world and destiny (artistic reality).

Detailed images (details, objects, portrait, landscape) are distinguished by their static state. On the ground of detailed images, the second layer of artistic reality grows - the image of events that are composed of internal or external movement. The third layer is formed by the "character and conditions" behind this action. Character and circumstancyes combine the previous ones to create the image of "world and fate". It became clear that the artistic reality consists of elements that serve to organize the whole, like bricks, and these elements differ in terms of the level of mutual objectivity and the scale of the image.

In this article, the following conclusions wyere made regarding the theoretical interpretation of the narrative image, the poyetics of the image in modern Uzbek storytelling, and the use of artistic image tools in the narrative image:

First of all, the term Image has a long history, its scope is very wide, everything in nature can be an image.

Secondly, duye to the small volume of the story, sincye the person is standing in front of the eyes, the images related to him are clearly visible in the reader's imagination, the abstract and dark experiyencye of the artistic hero for the reader is held by us in the image of the image. If it is compared or compared to an object wye seye with our eyes, the concreteness of the story increases by making it easiyer to use that symbol or metaphor.

Otherwise, the meaning he assigns to the image is completely unrelated to the author, that is, it is natural that it remains his subjective meaning.

Narrative image is a general category of artistic creativity: a form of reproduction, interpretation and appropriation of life inherent in art through the creation of objects of ayesthetic impact. An image is often understood as an element or fragment of an artistic whole, usually a fragment that has an independent life and meaning (for example, a character in literature, symbolic images). But in a more general sense, a story is a way of being that is derived from the expressiveness, the impressive powyer and the importancye of a work of art.

Mythological, legendary, imaginary - fantastic, symbolic, realistic images are considered to be the types of the story image, and each of them carriyes a cyertain artistic load and is important in showing different aspects of the image.

According to the referencye of the story image to the material of history and time, it explores life in two different ways: one is confirmation, the other is denial, depending on the placye it occupiyes in the construction of the work, as wyell as changing and changing. There are different ways of creating a narrative image, and they are widely used in modern independent Uzbek storytellers.

ADDRESSING MODERN TECHNOLOGIES AND APPROACHES IN EFFECTIVE TEACHING

Shirin BEKMURATOVA

shirinulugbekovna@gmail. com

Abstract

This comprehensive article titled "Addressing modern technologies and approaches in effective teaching" delves into the intersection of pedagogy and psychology, shedding light on groundbreaking research and innovative practices that have the potential to transform education. The authors explore diverse topics, including the impact of technology on learning outcomes, cognitive development theories, and the role of emotional intelligence in effective teaching and learning.

The article presents an in-depth analysis of cutting-edge pedagogical approaches, such as flipped classrooms, gamification, and personalized learning, providing empirical evidence of their effectiveness in enhancing student engagement and performance. Additionally, it highlights the importance of socio-emotional learning and its integration into the educational curriculum, offering insights into strategies to foster emotional intelligence and resilience among students. Throughout the article, the authors emphasize the need for educators and psychologists to collaborate, drawing from each other's expertise to create a holistic approach to education. The article concludes by discussing the potential impact of these innovations on educational institutions and society as a whole, highlighting the importance of staying at the forefront of pedagogical and psychological research in an ever-evolving educational landscape.

Key words

Innovative Research, Pedagogy, Psychology, Technology in Education, Cognitive Development, Emotional Intelligence, Flipped Classrooms, Gamification, Personalized Learning, Socio-emotional Learning.

INTRODUCTION

The article reviews the latest advancements in educational psychology, emphasizing the significance of understanding cognitive processes, memory retention, and motivation to design effective learning experiences. It also discusses the implications of neuroscientific research on pedagogical practices, offering a bridge between neuroscience and education. This article serves as a valuable resource for educators, researchers, and policymakers seeking to stay informed about the latest trends and research findings in pedagogy and psychology, ultimately aiming to enhance the quality of education and promote the holistic development of learners.

LITERATURE REVIEW

While applying this topic to write the article, the researches and achievements of most linguists are examined in order to collect valuable data in this field for the article.

In terms of researchers, Gee (2003) stated more information about using video games in teaching English. His article explains gamification and how it may be used to create creative challenges for formative evaluation. It is suggested that including some gamification technology elements might help spur the creation of creative assessment frameworks. With reflections on the ideas and concepts related to gamification, assessment modalities, formative assessment in the context of gamification, and the end point potential of gamification as an evaluation tool, we demonstrate through a literature search that there is room for these types of game elements on formative assessment. Gamification must be integrated into assessment activities in a complicated manner that takes into account not just the context or incentive elements of the activity but also the quality standards necessary for the particular sort of evaluation that is being designed. When it comes to Goleman (1995), he mentioned his researches about emotional intelligence in his book. The researcher makes the case that our conception of human intellect is overly limited and ignores a variety of essential skills that are extremely important to how we fare in life. Goleman demonstrates the causes at play in why people with high IQs struggle and others with modest IQs perform unexpectedly well by drawing on brain and behavioral studies. These elements combine to provide a particular type of intellect that he refers to as "emotional intelligence. " Self-awareness, impulse control, tenacity, enthusiasm, self-motivation, empathy, and social skill are all examples of emotional

intelligence. The human implications of emotional intelligence deficiencies can vary from issues in marriage and parenting to poor physical health, as Goleman illustrates. Incompetence in emotional intelligence may undermine IQ and destroy careers. Children may suffer the greatest toll, since they are more susceptible to depression, eating disorders, unintended pregnancies, aggression, and violent criminality. But the news is encouraging. At birth, emotional intelligence is not predetermined. Goleman's claim is supported by a synthesis of recent findings, including fresh understandings of the neural circuitry governing emotion and reason. He demonstrates in detail how everyone may develop their emotional intelligence. Besides them investigating more researchers' work assist to write a meaningful article, so Piaget's (1970) and Vygotsky's (1978) researches are addressed in order to illuminate using modern technologies in teaching English in this article. Effective teaching needs a thorough grasp of how students learn and grow cognitively, going beyond the simple transfer of knowledge. This section examines how theories of cognitive development, such as those advanced by those two researchers, have a significant influence on instructional design. We learn how to design curricula that are in line with the cognitive abilities of students at various stages of development by looking at these ideas and their consequences.

METHODOLOGY

Education is a dynamic field that continually evolves in response to societal changes, technological advancements, and our deepening understanding of human cognition and development. This article explores the intersection of pedagogy and psychology, focusing on innovative research and practices that have the potential to revolutionize education. By combining the insights of educators and psychologists, we aim to provide a comprehensive overview of the latest trends and findings in this field.

The Impact of Technology on Learning Outcomes: The digital age has ushered in a plethora of technological tools that have reshaped the educational landscape. This section examines how technology impacts learning outcomes, including improved access to information, enhanced engagement through multimedia resources, and the use of artificial intelligence in personalized learning experiences. Empirical evidence is presented to demonstrate how technology can be harnessed to optimize pedagogical strategies. The advent of the digital age has undeniably transformed the way we approach education. In this section, we delve into the profound influence of technology on learning outcomes, shedding light on how it has revolutionized the educational landscape. Through

empirical evidence and insightful analysis, we explore the multifaceted ways in which technology has improved education, including enhanced access to information, increased engagement through multimedia resources, and the integration of artificial intelligence (AI) in personalized learning experiences.

Improved Access to Information: One of the most conspicuous benefits of technology in education is the unparalleled access it provides to a wealth of information. The internet, in particular, has become a vast repository of knowledge, making information readily available to students and educators alike. This democratization of information has transcended geographic boundaries, socioeconomic disparities, and time constraints, empowering learners to explore subjects and topics beyond the confines of traditional classrooms. Online databases, open-access journals, and digital libraries have become invaluable resources for research and self-directed learning. Students can access a multitude of academic materials, from textbooks and scholarly articles to educational videos and interactive simulations, with just a few clicks. This newfound accessibility fosters a culture of continuous learning, enabling students to delve deeper into subjects of interest and broaden their horizons.

Moreover, the digital age has brought forth innovative tools and platforms that facilitate collaborative learning. Virtual classrooms and online discussion forums enable students to engage in meaningful discourse with peers and instructors, transcending physical barriers. This not only enhances the depth of understanding but also cultivates critical thinking, communication skills, and a global perspective.

Enhanced Engagement through Multimedia Resources: Technology has redefined engagement in the learning process by harnessing the power of multimedia resources. Traditional lectures and textbooks, while valuable, often struggle to captivate the diverse learning styles of today's students. In contrast, multimedia elements, such as videos, animations, podcasts, and interactive simulations, offer dynamic and immersive learning experiences. Research has consistently demonstrated the effectiveness of multimedia in education. Visual and auditory cues enhance comprehension and retention, catering to both visual and auditory learners. Moreover, multimedia resources allow for the presentation of complex concepts in a more digestible and engaging manner. For instance, a physics simulation can offer students a tangible understanding of abstract principles, making learning both enjoyable and effective.

Furthermore, multimedia resources promote active learning. Interactive modules and gamified elements challenge students to apply their knowledge, fostering problem-solving skills and creativity. Gamification, in particular, has gained traction as a pedagogical approach that leverages technology to make learning more enjoyable and motivating.

AIl in Personalized Learning Experiences: Artificial intelligence (AI) represents a pivotal technological advancement that holds immense promise in the realm of education. AI-driven personalized learning experiences cater to the individual needs and pace of each student. Machine learning algorithms analyze a student's performance, preferences, and areas of strength and weakness to tailor educational content and assessments accordingly. Personalized learning not only increases student engagement but also enhances learning outcomes. By addressing each student's unique learning profile, AI can identify areas requiring additional attention and provide targeted resources, ultimately improving subject mastery. This adaptability ensures that students are neither held back by the pace of their peers nor rushed through material they find challenging. Moreover, AI-driven assessments can provide timely and detailed feedback, enabling students to track their progress and make informed adjustments to their study habits. This self-regulation empowers students to take ownership of their learning journey, fostering independence and lifelong learning skills.

Scaffolding: Teachers can employ the concept of "scaffolding, " a term popularized by Vygotsky (discussed later), to provide appropriate support as student’s progress through Piaget's stages. Scaffolding involves offering guidance and assistance tailored to a student's current level of development, gradually fading support as they become more independent learners.

Active Learning: Piaget's theory emphasizes that children construct knowledge actively through their interactions with the environment. Therefore, teaching methods that encourage active exploration, experimentation, and problem-solving align with this perspective.

Vygotsky's Sociocultural Theory: Lev Vygotsky's sociocultural theory posits that cognitive development is heavily influenced by social interactions and cultural contexts. Vygotsky introduced the idea of the "zone of proximal development" (ZPD), which represents the gap between a student's current ability level and their potential development with the guidance of a more knowledgeable person, typically a teacher or peer. Implications for Teaching: Collaborative Learning: Vygotsky's

theory underscores the value of collaborative learning environments, where students work together to solve problems or engage in meaningful discussions. Peer interactions can provide the necessary scaffolding to bridge the gap between a student's current abilities and their ZPD.

Teacher as Facilitator: Educators take on the role of facilitators, guiding students through their ZPD. This involves asking probing questions, providing prompts, and offering support as needed, all while gradually transferring more responsibility to the student as their skills develop. In order to assess the significance of the role of teachers, the relevance and accessibility of technology labs and individual components, and the impact of using technology on the learning process of a foreign language, Stepp-Greany (2002, p. 165) used survey data from Spanish language classes that used a variety of technological approaches and methods. The results emphasized the significance of regularly scheduled language laboratories and the usage of CD Rom and supported students' opinions of the instructor as the key learning facilitator. Stepp-Greany suggested a follow-up study to evaluate the impacts of pertinent technologies on the process of learning foreign languages. Two approaches to incorporating technology into the classroom were put forth by Warschauer (2000a): a cognitive approach that allows students to meaningfully increase their exposure to language and thereby create their own knowledge; and a social approach that allows students to engage in genuine social interactions as a way to practice the real-life skills they have learned through participation in real activities. Bordbar (2010) looked at the motivations and elements influencing language instructors' usage of technology in the classroom. The study also looked at how teachers used their practical experience and understanding of computer-assisted language learning to offer their own language education, as well as their attitudes about computers and information technology. According to the findings, practically every teacher had a favorable opinion of using computers in the classroom. The findings also highlighted the significance of instructors' general attitudes about technology, technological experience, skill, and competence, as well as the cultural context surrounding the use of IT in classrooms and language institutes and influencing attitudes toward computer technology. The application of multi-media technology in language instruction was examined by Shyamlee (2012) on page 155. The study concluded that because such technology involves students in the actual processes of language learning through conversation with one another, it improves student learning motivation and attentiveness. Multimedia technology should be used in schools, according to Shyamlee, in part because of how well it supports the continued effectiveness of the teacher's job. The research's

conclusions show that employing contemporary technology to study English results in students who are more eager and participatory and reinforce the demonstrated ineffectiveness of conventional English teaching techniques. Statistics confirm that a greater proportion of people learning English than using conventional teaching techniques use contemporary media like smart boards, laptops, and displays. The study also shows that employing contemporary methods for teaching English considerably enhances student connection with teachers and responsiveness in general. In reality, it is evident that professors of English prefer to use contemporary technology over conventional teaching techniques and that pupils are more likely to learn from electronic curriculum.
Cultural Relevance: Vygotsky's theory highlights the importance of considering cultural context in education. To optimize learning, instructional materials and activities should be culturally relevant, drawing upon students' backgrounds and experiences.

Both Piaget's and Vygotsky's theories offer valuable insights for curriculum development:

Differentiated Instruction: Recognizing that students may be at different cognitive stages, educators should employ differentiated instruction techniques. This involves tailoring content, resources, and activities to meet the diverse needs of students within a single classroom.
Spiral Curriculum: Some educators advocate for a spiral curriculum, where key concepts are revisited and deepened over time. This approach aligns with Piaget's notion that learners build upon prior knowledge and gradually refine their understanding.

Incorporating Scaffolding: Curriculum designers can incorporate scaffolding elements into learning materials, allowing students to access support as needed. Interactive digital resources, for example, can provide hints or additional explanations when students encounter challenges.
Cultivating Critical Thinking: Both Piaget's and Vygotsky's theories underscore the importance of fostering critical thinking skills. Curriculum development should prioritize activities that encourage students to question, analyze, and synthesize information.

RESULTS

Effective teaching goes beyond the mere transfer of knowledge; it involves a deep understanding of how students learn and develop cognitively. This section explores the pivotal role of cognitive development theories, including those put forth by Jean Piaget (1970) and Lev Vygotsky (1978), in shaping instructional design. By examining

these theories and their implications, we gain insights into how to create curricula that align with the cognitive capacities of students at different stages of development.

Piaget's Theory of Cognitive Development: Jean Piaget's theory of cognitive development is one of the cornerstones of educational psychology. He proposed that cognitive development occurs in distinct stages, each marked by specific cognitive structures and abilities. Piaget identified four major stages: the sensorimotor stage (birth to 2 years), the preoperational stage (2 to 7 years), the concrete operational stage (7 to 11 years), and the formal operational stage (11 years and beyond). Implications for Teaching: Developmentally Appropriate Instruction: Piaget's theory underscores the importance of tailoring instruction to a student's developmental stage. For instance, in the preoperational stage, where children are still developing concrete operational thinking, educators should use concrete examples and manipulatives to facilitate understanding.

Cognitive development theories, such as those proposed by Piaget and Vygotsky, offer invaluable insights for effective teaching and curriculum design. By tailoring instruction to students' developmental stages, promoting collaborative learning, and considering cultural relevance, educators can create a rich and engaging educational environment that supports students in their cognitive growth and academic success. These theories serve as enduring guides for educators seeking to optimize the learning experience for learners at different stages of cognitive development.

CONCLUSION

As we look to the future of education, it becomes increasingly evident that the innovations discussed in this article have the potential to bring about transformative changes in educational institutions and society as a whole. This final section conclude the profound impact that these innovations may have, highlighting the necessity of staying at the forefront of pedagogical and psychological research in an ever-evolving educational landscape. The adoption of innovative practices has the potential to not only enhance education but also prepare students for the complex challenges of the future. Transforming Educational Institutions:The integration of technology, cognitive development theories, and socio-emotional learning into educational institutions stands to reshape the very foundations of how we educate our youth. Here are some potential impacts: Personalized Learning Environments: Technology-driven personalized learning will become more prevalent,

allowing students to progress at their own pace and explore their interests while receiving tailored support.

The future of education is inherently dynamic, shaped by technological advancements, evolving pedagogical approaches, and an increasingly interconnected world. To thrive in this landscape, educators, researchers, and policymakers must remain adaptable and forward-thinking. The adoption of innovative practices has the potential to transform education into a dynamic, student-centered, and globally aware endeavor. In conclusion, the innovations in pedagogy and psychology presented in this article hold the promise of creating a more engaging, effective, and inclusive educational system. By embracing these innovations and fostering a culture of continuous learning and research, we can prepare students not only for the challenges of the future but also for the opportunities that await in an ever-evolving educational landscape. Ultimately, the future of education is in our hands, and it is our responsibility to ensure that it remains a beacon of progress and empowerment for generations to come.

REFERENCES:

Bordbar, F. (2010). English teachers' attitudes toward computer-assisted language learning. *International Journal of Language Studies, 4,* 179206.

Gee, J. P. (2003). What video games have to teach us about learning and literacy. *Computers in entertainment (CIE), 1*(1), 20-20.

Goleman, D. (1995). *Emotional intelligence.* Bantam.

Piaget, J. (1970). *Science of education and the psychology of the child*. Orion Press.

Shyamlee, S. D. , & Phil, M. (2012). Use of Technology in English Language Teaching and Learning: An Analysis. In International Conference on Language, *Medias and Culture (Vol. 33*, pp. 150-156).

Stepp-Greany, J. (2002) Student Perceptions on Language Learning in a Technological Environment: Implications for the New Millennium. *Language Learning & Technology, 6,* 165-180.

Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in society: The development of higher psychological processes.* Harvard University Press.

CHINGIZ AYTMATOV VA ISAJON SULTONNING SUN'IY ODAM YARATISH BORASIDAGI ADABIY-ESTETIK MUSHOHADALARI

Bahor TO'RAYEVA

Annotatsiya

Maqolada Chingiz Aytmatov va Isajon Sultonning sun'iy odam yaratish haqidagi badiiy bashorati sistem-struktur metod asosida tahlil qilingan. Tadqiqotning obyekti sifatida Chingiz Aytmatovning "Kassandra tamg'asi" hamda Isajon Sultonning "Boqiy darbadar" romanlari tanlangan. Maqolaning predmetini zamonaviy romanchilikda apokalipsis hodisasining qiyosiy tipologiyasi tashkil etadi. "Kassandra tamg'asi"da ikszurriyot va kassandra embrionlarining insoniyat taqdirini izdan chiqarish haqiqati, "Boqiy darbadar"da ham ota-onasi noma'lum, inson va turli jonzotlarning gen o'ramlari asosida yaratilgan sun'iy mavjudotlarning halokati, mukammallikka ega genomning yaratilish sababini izlash yo'lidagi darbadarliklar, uni qo'lga kiritish maqsadidagi gegemon davlatlarning tinimsiz talvasasi orqali bugungi global dunyoda Yaratgan irodasiga qarshi amalga oshirilayotgan ilmiy kashfiyotlarning fojiali oqibatlariga ishora qilingan. Asarlarning mazmun-mohiyati prospektiv xarakterga ega, chunki insoniyat o'z kelajagiga bolta urayotgani, turli urushlar, Yaratganning ishiga aralashish oxir-oqibat halokatga olib kelishi haqida yozuvchilarning falsafiy bongi yanglig' jaranglaydi. Intellektual roman xususiyatlari, mavzu va g'oyasi nuqtai nazardan"Kassandra tamg'asi" va "Boqiy darbadar" romanlari bir-biriga yaqin. Hatto roman voqealarining mantiqiy davomi yanglig' tasavvur hosil qiladi. Ikkala romandagi umumlashma xususiyatlar quyidagilarda namoyon bo'ladi: mifologik tafakkur: "Kassandra tamg'asi" "Kassandra va Appolon", "Boqiy darbadar" "Agasfer" haqidagi mif asosida yaratilgan. Har ikki ijodkor mif mazmunidan badiiy qolip sifatida foydalangan, ya'ni mif roman mazmunining asosini tashkil etgan; ilmiy tafakkur: romanlarda sun'iy embrionlarning yaratilishi borasidagi ilmiy kashfiyotlarning fojiali oqibatlari, ya'ni Filofey kosmosda abadiy o'limga yuzlansa, professor

Ziyoni bo‘ron mahv etadi. Romanlardagi voqelik zaminu samoda parallel kechadi. Adiblar texnokratlashgan dunyo sinoatlarini aynan gorizontal va vertikal makon paralleligida mohirona tasvirlashgan. “Kassandra tamg’asi” hamda “Boqiy darbadar” romanlaridagi ijtimoiy xronotop hozirgi ilmiy-texnik kashfiyotlar tufayli kelajakda sodir bo’lishi mumkin bo’lgan xavfdan ogoh etuvchi bashoratga o’xshaydi. Romanlardagi ijtimoiy xronotop inson va tabiat, inson va jamiyat, inson va zamonaviy kashfiyotlar kabi muammolarni, ularning ziddiyatli munosabatlarini o’zida qamraydi. Har ikki romanda diniy va dunyoviy tasavvurlar, adiblarning Haq va haqiqat haqidagi mushohadalari psixologik va fantastik xronotoplarning paralleligini ta’minlagan. Majoz bag’rida hayot falsafasi, olam va odam munosabatlari o’ziga xos uslubda yaratilgan. “Boqiy darbadar” romanida ilmiy-falsafiy va badiiy qonuniyatlar sintezi uchraydi, ya’ni ilmiy-texnik taraqqiyotning insoniyat taqdiriga ta’siri, dunyoni falsafiy idrok etish muammolari badiiy talqin etilgan.

Kalit so’zlar

xronotop, badiiy zamon, badiiy makon, tashqi makon, ichki makon, mikromakon, makromakon, megamakon, vertikal, gorizontal, parallelizm.

LITERARY-AESTHETIC OBSERVATIONS OF CHINGIZ AITMATOV AND ISAJAN SULTON ON THE CREATION OF ARTIFICIAL MAN

Bahor TURAEVA

0000-0003-4019-7891

Abstract

The article analyzes Chingiz Aytmatov and Isajon Sultan's artistic predictions about the creation of an artificial human based on the system-structural method. Chingiz Aitmatov's "Cassandra's Brand" and Isajon Sultan's "The Eternal Wanderer" were selected as the object of the research. The subject of the article is the comparative typology of the event of the apocalypse in modern novels. In "Cassandra's Brand" the reality of the x-generation and Cassandra's embryos derailing the destiny of humanity, in "The Eternal Wanderer" the destruction of artificial beings whose parents are unknown, created on the basis of the gene packages of humans and various creatures, efforts to find the reason for the creation of a perfect genome, also the tragic consequences of scientific discoveries that are being carried out against the will of the Creator in today's global world through the relentless struggle of hegemonic countries to acquire it, are pointed out. The content of the novels has a prospective character, because the philosophical tone of the writers about the fact that humanity is axing its future, various wars, interference in the work of the Creator will eventually lead to destruction. From the point of view of features, theme and idea of an intellectual novel, the novels "Cassandra's Brand" and "The Eternal Wanderer" are close to each other. It even creates an imagination as a logical continuation of the events of the novel. The common features of both novels are shown in the following: **mythological thinking**

it was created on the basis of the myth of "Cassandra's Brand", "Cassandra and Apollon", "The Eternal Wanderer" and "Agaspherus". Both creators used the content of the myth as an artistic template, that is, the myth formed the basis of the content of the novel;

scientific thinking

in the novels, the tragic consequences of scientific discoveries about the creation of artificial embryos, that is, when Philofeus faced eternal death in space, Professor Zia was destroyed by a storm. The reality in the novels runs parallel to the sky and the earth. Writers skillfully described the secrecy of the technocratic world precisely in the parallel of horizontal and vertical space. The social chronotope in the novels "Cassandra's Brand" and "The Eternal Wanderer" is like a prophecy warning of the danger that may occur in the future due to the current scientific and technical discoveries. The social chronotope in the novels includes issues such as man and nature, man and society, man and modern discoveries, and their conflicting relations. In both novels, religious and worldly imaginations, writers' observations about the Truth and reality provided the parallelism of psychological and fantastic chronotopes. The philosophy of life, the world and human relations are created in a unique style. In the novel "The Eternal Wanderer" there is a synthesis of scientific-philosophical and artistic laws, that is, the influence of scientific-technical development on the fate of mankind, the problems of philosophical perception of the world are artistically interpreted.

Key words

chronotope, literary time, literary space, outer space, inner space, microspace, macrospace, megaspace, vertical, horizontal, parallelism.

Kirish

"Kassandra tamg'asi" va "Boqiy darbadar" romanlarida diniy va dunyoviy tasavvurlar, adiblarning Haq va haqiqat haqidagi mushohadalari psixologik va fantastik xronotoplarning paralleligini ta'minlagan. Majoz bag'rida hayot falsafasi, olam va odam munosabatlari o'ziga xos uslubda yaratilgan. Romanlarda ilmiy-falsafiy va badiiy qonuniyatlar sintezi uchraydi, ya'ni ilmiy-texnik taraqqiyotning insoniyat taqdiriga ta'siri, dunyoni falsafiy idrok etish muammolari badiiy talqin etilgan. "Kassandra tamg'asi" romanida qahramon o'tmishidagi voqealar kelajakda ro'y berajak halokatlar bilan asarning hozirgi zamonida tutashadi. Bolalar uyiga tashlab ketilgan aslida o'zi ham ikszurriyot, tabiiy holda tug'ilgan bo'lsa ham, nasl-nasabsiz, urug'-aymoqsiz Andrey Kriltsov ikszurriyotlarni yaratadi. «Men Yerga tushsam-u bizning laboratoriyamizda o'tkazilgan tajribalar natijasida dunyoga kelgan go'daklarning ko'zlariga bir boqsam!. . . Nega endi bu haqda yozyapman. Chunki biz qilgan xatoni tuzatib bo'lmaydi. Davlat mulki bo'lib tug'ilgan odamlar nima bo'ladi oxiri?» [Aytmatov Ch. , 2016, B. 344.] Asar bosh qahramoni o'z ilmiy ixtirolari insoniyat boshiga qanchalar kulfat solishini

o'ylab, bu o'ylar vahmidan unga hatto koinot ham torlik qiladi: "Vaqti-soati kelib, ikszurriyotlarda insoniyatdan o'ch olish, to'ng'iz qo'pqir dunyosiga o't qo'yishdek qat'iy istak paydo bo'lmasmikan?" [Aytmatov Ch. , 2016, B. 344.]. "Kassandra tamg'asi" asari annotatsiyasida buyuk adib ushbu falsafiy romanida butun sayyora, boringki, kosmos miqyosida keng va uzviy mushohada yuritgani, bugungi shafqatsizlik, yovuzlik, vahshiylik urug'larining kelajakda qanday dahshatli mevalar berishini kosmik yuksaklikdan bashorat qilgani aytilgan. Roman voqealari zamin va samoda ro'y beradi, har ikkisini tutashtirgan hodisa – adibning falsafiy bashorati! Futurolog va genetik olimlardan oldin badiiy bashorat kuchi bilan zamin turli kulfatlarga sabab bo'luvchi embrionlardan xalos qilinmas ekan, qiyomat sari insoniyat jadal odimlashini badiiy tasvirlagan. Asarning mohiyatini antinomiya tashkil etadi, bir vaqtlar Adrey Krilsov Siyosiy byuro a'zosi, KPSS MKning mafkuraviy masalalar va xalqaro kommunistik harakat bo'yicha sekretari Konyuxanov Vadim Petrovich bilan "ota-onasiz, qon-qarindoshsiz tug'ilgan zotlar oiladan, har xil qon-qarindoshlik va urug'-aymoqlik rishtalaridan, patriarxal hamda o'zga aloqalardan mutlaqo erkin bo'lib, bu esa eskirgan axloqning asriy yukidan qutqarishi" [Aytmatov Ch. , 2016, B. 312.] haqidagi siyosiy ahamiyatga molik suhbatdan so'ng hukumat rahnamoligida ikszurriyotlarni yaratgan bo'lsa, ikkinchi syujet chizig'ida samoviy rohib Filofey sifatida xalqaro kosmik kemaning ilmiy stansiyasida uch yildan ortiqroq muddatda o'zining tibbiy-biologik tadqiqotlari natijasida kassandra-embrionlarning flyuidlarini (psixik toklarini) aniqlash uchun zondaj-nurlar seanslarini o'tkazib, tug'ilishi insoniyat dunyosiga halokat keltiradigan kassandra-embrionlarini yo'q qilish uchun Rim papasiga maktub yo'llaydi. Aslida ota-ona mehrini umuman tuymagan, bolalar uyida o'sgan bosh qahramon ikszurriyot va kassandra-embrionlari haqida mulohaza yuritishga qodir. Lirik kirish bilan boshlangan asar voqealari jumboqli tugun – samoviy rohibning maktubini "Tribyun" gazetasida chop ettirish muammosi bilan shiddatli tus oladi. Yozuvchi badiiy makon sifatida koinotni tanlagani ayon, chunki bunday ixtirolar koinotdan turib, insoniyatga yetkazilmas ekan, Yerda buning iloji yo'q. Ma'lum bo'lishi bilanoq ixtiro yo'qlikka yuz tutishi aniq (Robert Borkning fojiali o'limi bunga misol). Bosh qahramon nega bunday kashfiyotga qo'l urdi? Nega ota-onasiz yaratilgan ikszurriyotlarning ko'ziga bir marta bo'lsa ham, boqishni, ularning qalbida kechayotgan tuyg'ularni ularning ko'zlari orqali ilg'ashni xohlaydi? Birinchi ixtirosining tazarrusi sifatida Yerni badbin kimsalardan tozalamoq istadimi? Yozuvchining o'zi ham aynan qahramoni bilan birga og'riqli savollarga javob istaydi: «*Bizning jismimizga – genlarimizga yo'qotib bo'lmaydigan yovuzliklar urug'ini ekadigan o'sha battollar kimlar o'zi? Qayerdan kelgan? Ularning o'zlari*

kimlardan chiqqan? Javobsiz savol. . . » [Aytmatov Ch. , 2016, B. 43.] Sarhadsiz koinotda turib, amalga oshirgan ixtirosi Yerning turli tomonlaridagi xalqlar tomonidan qat'iyan rad etiladi. Yerda uni qanday qismat qarshi olishini yaxshi bilgan qahramon fazoda qo‘nim topadi. Har narsaning bahosi o‘zgacha. U o‘z bahosini kosmosda hisob-kitob qildi. Nahotki, u kosmosda ham o‘zining chaqaloqligida bolalar uyining eshigi tomon olib ketayotgan onasining qor ustida bosgan oyoq tovushining g‘ichirlashlarini eshitayotgan bo‘lsa? Nahotki, u kosmosda ham o‘zini oxirgi marta ko‘kragiga bosib ko‘tarib borayotgan onasi yuragining dukillab urayotganini eshitayotgan bo‘lsa?. . [Aytmatov Ch. , 2016, B. 346.] Entoni Yungerning shunday mulohazalari bilan yakunlanadi. Muallif qahramonining koinotga ketish sabablarini Entoni Yungerga yo‘llagan "*Sen bilan va sendan keyin ko‘rgan-kechirganlarim*" sarlavhali tazarrusida aniq ifoda qilgan: *"osmoni falakka ketib qolishimni tushuntirish qiyin – bu o‘zlikka chekinish, kosmos orqali o‘zlikka chekinishdir. Buni ruhiyatning kosmos bilan uyg‘unlashib ketishi desa bo‘lar edi, biroq bu o‘ta balandparvoz tuyulishi mumkin. Lekin kosmosda bo‘lishim butun hayotimning mantiqiy yakuni, taraqqiyotimning eng oliy va so‘nggi nuqtasi bo‘ldi"* [Aytmatov Ch. , 2016, B. 279.]. Asarda megaxronotop makro va mikroxronotop uzviyligida teranlashadi. «Tavro kassandri», («Iz yeresey XX veka») (1994) romani o‘zbek tiliga Suyun Qorayev tomonidan «Kassandra tamg‘asi» hamda «Oxirzamon nishonalari» tarzida tarjima qilingan. Asar uchun tanlangan sarlavhalar bir-birini to‘ldiradi, ya'ni peshonasida qizil dog‘, ya'ni kassandra tamg‘asi paydo bo‘lgan ayolning homilasi dunyoga kelgach, insoniyatni halokat yoqasiga, oxirzamonga yetaklaydi.

Metodologiya

Maqolada qiyosiy-tipologik, psixologik, sistem-struktur, mifologik tahlil usullaridan foydalanilgan.

Adabiyotlar sharhi

Aytmatovshunos olim Ahmadjon Meliboev olam va odam halokatiga sabab bo'luvchi inson genetikasi bilan bog'liq bugungi kunda olib borilayotgan ilmiy tadqiqotlar Yaratganning irodasiga qarshi chiqish ekaniga ishora qiladi. Olim "Ilmga qo'l urishda nima birlamchi – ilm cho'qqisiga ko'tarilishmi, yo inson zotiga xos xudbinlik, manmanlikmi?" savolini ko'ndalang qo'yadi. Adabiy tanqidchi Rahimjon Rahmat "Munojot"dan "Boqiy darbadar"gacha" maqolasida bu holat mislsiz fojeaga sabab bo'lishidan yozg'iradi: "Olimlarning e'tirof etishlaricha, hozirgi kunda inson DNAsi juda faol, tez sur'atda o'zgarib, ikki burmalidan o'n ikki burmali ko'rinishga o'tayotir. Kelajakda yer yuzida

ikki burmali DNAga ega inson qolmaydi, – deyishmoqda olimlar. Bu degani – Xudo tomonidan yaratilgan hozirgi inson butunlay yo'qolib, boshqa bir jonzot paydo bo'ladi" . "Kassandra tamg'asi" hamda «Boqiy darbadar» romanlaridagi ijtimoiy xronotop hozirgi ilmiy-texnik kashfiyotlar tufayli kelajakda sodir bo'lishi mumkin bo'lgan xavfdan ogoh etuvchi bashoratga o'xshaydi. Romanlardagi ijtimoiy xronotop inson va tabiat, inson va jamiyat, inson va zamonaviy kashfiyotlar kabi muammolarni, ularning ziddiyatli munosabatlarini o'zida qamraydi.

Natijalar

Romanda Chingiz Aytmatovning intellektual va badiiy mahorati nechog'li yuksalganini ko'ramiz. Sarlavha asar voqealariga mos tanlangan, ya'ni Appolonning duoi badi tufayli Shoh Priamning qizi Kassandraning bashoratlariga hech kim ishonmaganidek, Filofey tomonidan Kassandra tamg'asi deya nomlangan ayrim homilador ayollarning peshonasidagi qizil dog' haqidagi ogohlantirishiga hech kim ishonmaydi.

Asar mavzusiga ko'ra syujet chizig'i ikki yo'nalishda rivojlanadi:

a) sun'iy loyihalashtirilgan, ota-onalari noma'lum odamlarni yaratish;

b) peshonasida qizil dog' paydo bo'lgan ayollarning homilalarini majburan yo'qotish.

Bosh qahramon asarda ikki nom bilan atalgan. Aslida bolalar uyiga tashlab ketilgan, o'tkir zehni tufayli medisina institutini bitirib, ikszurriyotlar ustida tadqiqot olib borgan genetik olim va akademik Andrey Krilsov va ayrim ikkiqat ayollarning peshonalarida homiladorlikning dastlabki haftalarida ikki qosh oralig'ida qizil dog' (bu dog' bolaning taqdiri yomon kechishidan nishona – T. B.), ya'ni Kassandra tamg'asi paydo bo'lishini, bunday hollarda homila-embrion yorug' dunyoga kelishni xohlamasligi va o'zini yo'qotishlarini talab qilishini aniqlagan futurolog Filofey tarzida namoyon bo'ladi. Qahramon chaqaloqligidanoq bolalar uyida tarbiyalangan, ota-ona mehridan mosuvo, ma'lum ma'noda o'zi e'tirof etganidek, "aslida men ham ikszurriyotman, tabiiy holda tug'ilgan bo'lsam ham, nasl-nasabsiz, urug'-aymoqsiz o'shanday odamman" [Aytmatov Ch. , 2016, B. 315.].

Sarlavhaning mohiyati Filofeyning koinotdan Rim papasiga yo'llagan maktubida anglashiladi: "Men shunga amin bo'ldimki, inson homilasi ona qornidagi rivojining birinchi haftalarida o'zining kelajak hayoti qanday kechishini ichki his bilan sezish va taqdiri azalga o'z munosabatini bildirish imkoniyatiga ega bo'lar ekan. Agar embrionning qismati kelajak hayotda yomon kechadigan bo'lsa, homila o'zining yorug' dunyoga kelishiga qarshilik qilar ekan. Men embrionda shunday signal-nishon

topdimki, embrion tug‘ilishga salbiy munosabatda bo‘lsa o‘zidan nishon, ya’ni signal beradi. Bu signal tug‘ilishni xohlamaydigan bolaga homilador ayolning peshonasida kichkinagina rangli dog‘ shaklida ko‘rinadi. Men bu dog‘ni Kassandra tamg‘asi deb, ko‘ngilsiz signallar berib turadigan homilani kassandra-embrion deb atadim” [Aytmatov Ch., 2016, B. 30.].

Rohib Filofey koinotdan yuborgan nur natijasida ba’zi homilador ayollarning peshonasida qizil dog‘ning aniq ko‘rinishi, bunday buyuk eksperimentning mohiyatiga afrikaliklar ham, osiyoliklar ham, ruslar ham, amerikaliklar ham tushunib yetmagach, o‘zini ochiq koinotga uloqtirib halok bo‘lishi, tajribani olomonga yetkazmoqchi bo‘lgan futurolog Robert Borkning vahshiylarcha o‘ldirilishi kuchli dramatizm asosida tasvirlangan. Ayrim ikkiqat ayollarning peshonalarida homiladorlikning dastlabki haftalarida ikki qosh oralig‘ida qizil dog‘, ya’ni Kassandra tamg‘asi paydo bo‘lishi orqali belgi bergan homila-embrionning yorug‘ dunyoga kelishni xohlamasligi va o‘zini yo‘qotishlarini talab qilishi; nasl-nasabsiz ikszurriyotlarni dunyoga keltirishga majburlash insonlarning gunohi kabiralari bo‘lib, insoniyat, tabiat, hayvonot, jamiki tiriklik dunyosining qat’iy tartibdagi mezonlarning buzilishiga sabab bo‘ldi.

Oxirzamon nishonalari okean osti, yer va koinot vertikalligida bo‘y ko‘rsatadi:

1)kitlar o‘zlarini quruqlikka otib, o‘limga mahkum etishlari;

2)insoniyat genofondiga qilinayotgan tahdid ¬– hech qanday yaqini bo‘lmagan ikszurriyotlarning yaratilishi; achchiq qismat egasi bo‘lishdan qo‘rqqan embrionlarning tug‘ilishni istamasdan, berayotgan ogohlantirishlari;

3)yerda o‘ziga joy yo‘qligini anglagan Andrey Krilsov koinotdan turib, insonlar hayotiga dahshat solishi.

Sarlavhaning mohiyati mikro, makro va megaxronotoplarning mushtarak ifodasida teranlashadi. Mikroxronotopda bosh qahramonning koinotga o‘zini uloqtirishi, qalbida kechgan tizginsiz po‘rtanalar; makroxronotopda yerda, jamiyatda, insonlar orasida unga joy qolmagani; megaxronotopda koinotda ham xotirjamlik topmagani, hatto yerda odamlar uni koinotdan urib tushirish rejasini tuzishgani bilan bog‘liq voqeliklar ifodalanadi. Intellektual roman xususiyatlari, mavzu va g‘oyasiga ko‘ra “Boqiy darbadar” romaniga yaqin turadi. Hatto roman voqealarining mantiqiy davomi yanglig‘ tasavvur hosil qiladi. Ikkala romandagi umumlashma xususiyatlar quyidagilarda namoyon bo‘ladi:

Ibrohim G‘afurov Isajon Sultonning barcha asarlarida inson va tabiat bir-biridan ajralmasligi, ular koinot cheksizliklarida yaxlit va bir butunlikni tashkil etishini e’tirof etgan. Olim adib asarlaridagi inson va koinot munosabatlarini falsafiy nuqtai nazardan mushohada qiladi: “Inson borliqda ihotalanmagan. U benihoya nozik a’zo, nozik hujayralardan bino bo‘lgan. Samoning cheksizligi uni qo‘rqitadi” [G‘afurov I. , 2017, B. 22.]. Insonning nozikligi deganda, olim ko‘ngilni nazarda tutgan, chunki Muborak Kishining qalbi yaralangani tufayli abadiy la’nat o‘qildi. Nafaqat etikdo‘z, balki gunohi kabiralarning og‘ir sirtmog‘ini bo‘ynida ilib yurgan odamzot abadiy darbadarlikka mahkum etildi. Islom Yoqubov “Yurak po‘rtanalaridan bahs etuvchi asar. . . ” maqolasida Isajon Sulton endilikda kitobxon ongi va ruhiyatini hodisalarning tashqi qatlami (yuza haqiqatlar)dan o‘zga manzillar, ya’ni hikmatlar botini – samoviy kengliklar (parda orti) sari yuksaltirmoq tilagida ekanini, romanda nafaqat “Qur’oni Karim” hikmatlari, balki folklor va etnografiya, astrologiya va tarix, genetik injeneriya – molekulyar genetikaning irsiy programmani yangicha modellashtirish, genlarni klonlash nazariyasi va amaliyoti, odam bolasining o‘lish huquqi (evtanaziya) kabi muammolarga murojaat qilganini ilmiy mushohadalari asosida izohlaydi [Yoqubov I. , 2017, B. 120.]. Tafakkur ufqi samoviy kengliklarga yuksalgan adib «Boqiy darbadar» romanida voqealarni Ch. Aytmatov singari Yer va samoda tasvirlaydi. «Xitoy va Mo‘g‘uliston uzra turib qolgan issiq havo oqimining shiddat bilan yuqori ko‘tarilishi oqibatida Yaponiya va Avstraliya sarinliklarining hamda ummon yuzasidagi sovuq havoning markazga intilishi oqibatida uning «yo‘li» juda uzun bo‘lishi taxmin qilingan, katta tezlikda esuvchi shamollarni qo‘zg‘atishi kutilgan»[Sulton I. , 2011, B. 23.] bo‘ron Atlantika ummoni uzra bosh ko‘tarar va o‘z vahshatidan darak berardi. Boeng 787 Dreamliner. Yo‘nalish: Amerika – Markaziy Osiyo, Osiyo. G‘-22 «Raptor» harbiy uchoqlari, Boeng 787 Dreamliner. Professor Ziyo, Boeng Dreamliner. Bo‘rondan yarim soat avval, Bo‘rondan o‘n besh daqiqa avval, Mezonul-avzon, Bo‘ron nomli fasllardagi voqealar samoda ro‘y beradi.

Samo badiiy makonida ikki syujet chizig‘i parallel harakatlanadi: 1) Amerika – Markaziy Osiyo yo‘nalishida Boeng 787 Dreamliner havo laynerida professor Ziyo xalqaro ajumanni o‘tkazib, yurtiga qaytishi; 2) Gobiga tutash mamlakatlardan biridagi muvaqqat harbiy bazadan “Vahshiy” deb nom olgan beshinchi avlod G‘-22 Raptor rusumli jangovar uchoqlar va “Qora akula” deb nom olgan, qanotlarida ikkita «havo-havo» va oltita «havo-yer» tipidagi raketalar osig‘liq mashhur “Mig”, “Kfir”, “Tornado” va “Miraj” ham mukammal yaratilgan genomni qo‘lga kiritish maqsadida fazoda harakatlanishi. Har ikki tomonga muammo tug‘diradigan holat – Atlantika ummoni uzra boshlanayotgan bo‘ron edi.

Bo‘ron – ramziy ma’noda aynan professor Ziyo qalbida kechayotgan po‘rtanalarning moddiy ifodasi. Rahimjon Rahmat adib romanidagi tamsillar sirini shunday izohlaydi: “Tabiat tasviri uning asarlarida shunchaki qahramon ruhiyatini aks ettiradigan qo‘shimcha bir vosita emas, balki maqsaddir. U tabiat hodisalari tilida bu olamning inson xayollari yetadigan joyigacha bo‘lgan hikmatini aks ettirishga harakat qiladi. To‘g‘rirog‘i, yozuvchi tabiat hodisalarini shunday ma’noli va ta’sirli usulda tasvirlay oladiki, biz bu manzaralarni o‘qib butun borliqni boshqarib turgan Ollohning irodasini rosmana his qilamiz” [Rahimjon Rahmat, 2017, B. 101.]. Yaratganning amru irodasiga qarshi o‘laroq, uning ishlariga aralashish oqibatini dildan his qilgan olim Xalloq oldidagi gunohi kabirasining qiymatini baholashga qancha harakat qilmasin, buning ilojini qilolmasdi. Uning qalb junbushi asov ummonning junbushiga sabab bo‘lgan, inson va tabiat og‘ir gunohning zalvorini his qilib, kuchli to‘lg‘onar, sababiyat va oqibatni tasavvur qilishga ojiz edilar. Hazrat Navoiyning bayti shuurini egallab olgan, Yaratganning bir ojiz bandasi sifatida tinimsiz tavallo qilardi: Har parishon so‘zki yozdim, yo Karim,
Baridin astag‘firulloh, al-azim. . . [Sulton I. , 2011, B. 87.].

Adib voqealar boshidanoq qilingan gunoh jazosining zalvoriga prospektiv-ishora qiladi: “*qachonlardir teranliklarga g‘arq bo‘lgan kemalari, shaharlariyu qishloqlari, balki Nuh alayhissalom to‘fonidan qolgan xarobalari bilan . . .* yastanib-to‘lqinlanib yotar edi” [Sulton I. , 2011, B. 25.].

Najot topganlardan tashqari jamiki tiriklikni mahv etgan Nuh to‘foni yovuzlik va zulm o‘tida qovrilgan, sun’iy odam yaratishni jahd qilib, Yaratganning amru irodasini chetlab o‘tmoqchi bo‘lgan dunyoning halokatiga ishora edi. Insonlar qilgan yovuzlikni ilohiy qudrat orqali anglagan tabiat aslida aziyat chekadi. Ch. Aytmatovning “kitlari” ham I. Sultonning “kulrang tusli ummon bag‘ridagi nahanglariyu millionlab tur va ko‘rinishdagi jonzotlari» ham suv yuzasida suzib, insonni nimadandir ogoh etmoqqa tilsiz-zabonsiz harakat qilishadi. Har ikki adib falsafasi ham buyuk! Qiyomat – faqat insoniyat emas, jamiki tiriklikning fojiasi, ummon jonzotlari shundan jonlari talvasada, o‘zlarining halokati orqali shu kunni kechiktirishga urinishadi, insonlarni ogoh etmoqqa, dunyoni asrab qolmoqqa intilishadi. I. Sulton inson – jonzot – tabiat triadasi orqali mikroxronotop paralleligiga erishgan. Yozuvchi insonlar tasavvuridagi qiyomat qoimni tasvirlaydi. Tiyonshon bag‘ridagi g‘orga qo‘nim topgan avliyo, lo‘lilar karvonboshisi va genom ayni lahazalarda ibodat qilishadi. Mana shunday tahlikali onda mukammal genomni qo‘lga kiritishni qasd qilgan «o‘lim mashinalari turli qurollardan bir-birlarini mo‘ljalga

olgancha buyruq kutmoqda edilar. “Havo-Havo” rusumli raketalar allaqachon jangovar holatga keltirilgan, Himoya vositalari va chalg‘ituvchi termik vositalar jangga shay holatda edi” [Sulton I., 2011, B. 80.]. Yozuvchi Muborak Kishi zamonidagi O‘lim lashkarini va bugungi havo laynerini bir xil “Maxes” deb nomlagan. Yovuzlik zamon va makonlarni tan olmaydi, to qiyomatga qadar tusini o‘zgartirib, butun olamni boqiy darbadar singari kezadi. Avliyo, karvonboshi, professor Ziyo, uning o‘g‘li va u yaratgan genom mikroxronotopida apokalipsis ro‘y beradi. Ayrizamonlarda sodir bo‘lgan qiyomat zaminu zamonlarni yo‘qlikka mahkum etgan. Yaratganning ishlariga aralashish oqibatini o‘ylamaganlar tomonidan barpo etilgan “Kuyten-Nayramdal cho‘qqilaridan yuz ellik chaqirim masofada joylashgan Inson takomili markazining bir qavatli beton binosi ham sahro qumlari ostida mangu qolib ketadi” [Sulton I. , 2011, B. 88.]. Ch. Aytmatov va I. Sulton texnokratlashgan olam mezonlarining buzilishi oqibatlarini badiiy bashorat qilishyapti. Romanlar megaxronotopi mikroxonotop bilan parallellik kasb etib, voqealar dramatizmini kuchaytirgan. Voqealar zanjiri o‘tmish va bugun, xayolot va haqqoniylik, mavhumot va borliq oralig‘ida g‘ayritabiiy bir uyg‘unlik bilan bog‘lanib ketadi. . . . Voqealar zanjirini yagona markazga birlashtiruvchi halqa – boqiylikka mahkum odam muammosidir.

Yaxlit tizimga ega bo‘lmagan voqealar o‘tmish (Brokgauz va Efron qomusidagi rivoyatga ko‘ra la’natlangan etikdo‘zning zamonlar osha darbadar kezishi; qachonlardir Hindistondan yo‘lga chiqqan lo‘lilar karvonining juda ulkan maqsad bilan safarga chiqishi, ammo yillar o‘tavergach va avlodlar almashgach, butun boshli xalq nima maqsadda yo‘lga chiqqanini unutishi natijasida dunyo bo‘ylab vatansiz va makonsiz besamar daydishga mahkum bo‘lishi; na til, na millat, na madaniyatdan asar qolmagan afsonaviy shahri Haybardagi odamlarning o‘lim saodatini jim, qo‘rqituvchi itoatkorlik bilan xomush kutishi – zeriktiruvchi boqiylikka duchor bo‘lishi) va hozir (professor Ziyo yaratgan genom o‘zining yaralishidan murod neligini anglamoq maqsadida Yaratganni izlab, darbadar yo‘l olishi)ning almashinuvida ro‘y beradi. Badiiy zamon va makon diskret tarzda tasvirlanadi. Yozuvchining ayrizamon va makonlarda ro‘y bergan voqealar silsilasini asarda tizimlashtirishdan muddaosi shuki, insoniyat azaliy qonunlarni buzib, Yaratgan irodasiga qarshi chiqar ekan, darbadarlikka mahkum. Shu bois ham intihoda jamiki tiriklikni yer yuzidan qum bo‘roni supurib tashlaydi. Asar leytmotivi kitobxonni sergaklantiradi, chuqur mushohadaga chorlaydi.

Asarda la’natlangan etikdo‘z, lo‘lilar, *“halokatli barcha ta’sirlarga chidamli va jarohatlangan a’zosini tezda tuzata oladigan, boz ustiga, aqlu*

tafakkur jihatidan sizu bizdan bir necha baravar ustun" [Sulton I. , 2011, B. 35.] genom darbadarligi alohida syujet chiziqlarida aks etadi. Yozuvchi darbadarlar sirasiga *"g'oyalar va fikrlar orasida u qirg'oqdan bu qirg'oqqa surilib yashayotganlar. . . o'z qo'nimini topolmasdan, bor hayoti hissiy va fikriy darbadarlikda o'tayotganlar. . . sevgiyu ishq deb darbadar bo'lganlar. . . iste'dodini yo'lga sololmaganlar. . . va hatto ma'lum bir maqsadni o'z oldiga qo'yib, qat'iyatu sabot bilan olg'a intilayotgan va shu holida ham darbadarlikka mahkumlar. . . yoshlar. . . . qariyalar. . . ayollar. . . . darbadarlik darslari miyalariga quyilayotgan beozoru beg'ubor bolakaylar, jamalaksoch qizchalar. . . jannat ilinjida darbadarlikni kasb qilib olgan zohidlar. . . tarix bo'ylab sochilib ketgan xalqlaru elatlar. . .* [Sulton I. , 2011, B. 53.]ni kiritadi. Kitobxonni chuqur mushohadaga chorlaydigan holat shuki, muborak kishiga qo'l ko'targan osiyga – Xizr alayhissalomga – Azozilga qiyomatga qadar tiriklik berilgani, faqatgina Xizr alayhissalom "Tangri taolo iroda etgan botiniy yumushlarni bajarishi"[Sulton I. , 2011, B. 53.], qolgan ikkisi esa darbadarlikka mahkumligidir. Muborak zotdan devorini qizg'angan etikdo'z o'zini Azozildan mal'un emasligini astrolog Gvido Bonattining "Mangu darbadarning qaytishi" pyesasidagi sahnada isbotlamoqchi bo'ladi va Parvarigordan "Ayshu safo ichida, may xilvatlarida" bo'lgan odamlardan panoh berishini so'raydi.

Insoniyat tarixi – darbadarlik tarixi hamdir [Sulton I. , 2011, B. 53.], deya adib e'tirof etadi. Darbadarlik motivi turli syujet chiziqlarida turlicha talqin qilinadi. Etikdo'z – lo'li chol; etikdo'z – avliyo; etikdo'z – astrolog Gvido Bonatti; professor Ziyo – o'g'li; professor Ziyo – DNA halqalarida avstraliya kaltakesagi va Osiyo cho'llarida goh-goh paydo bo'lib turuvchi ulkan toshbaqa genlari mavjud [Sulton I. , 2011, B. 35.], baland bo'yli, yosh va zabardast, yalangoyoq yigit (genom) – "Fir'avn" va "Maxes" harbiy uchoqlari syujet chiziqlarida an'anaviy tizimlilik mavjud emas, ammo ularni darbadarlik motivi birlashtiradi. S. Quronov darbadarlikning mohiyatini shunday e'tirof etadi: "Boqiy darbadar" romanida ketar yo'lidan adashgan bashariyat qismati qalamga olingan bo'lib, unda o'rgimchak to'riday chirmashib ketgan o'nlab yo'llarda manzilga intilayotgan, hayotdan, yashashdan ma'ni qidirayotgan qahramonlarni ko'rish mumkin. Tom ma'noda asar "men kimman?", "otim nima?" savollari tegrasiga qurilgandek tasavvur uyg'otadi».

Hazrat darbadarlikka mahkum qilingan bolaning qismatini bashorat qiladi. Lo'li chol esa etikdo'z tug'ilmasidan ikki ming yil avval lo'lilar karvoni muayyan maqsadni ko'zlab safarga chiqqani, ammo davrlar o'tib, safar mohiyati yo'qolib, o'zlarini *darbadarlikka* mahkum bo'lishganini afsus-nadomat bilan so'zlaydi: *"Safar manzilini biladiganlar o'sha mahallarda dunyodan o'tib ketdilar. Taxmin qila oladiganlar ham*

allaqachon tuproqqa aylanganlar, balki ularning zarralari hozir shamolga qo‘shilib uchib yurgan bo‘lsa ne ajab. . . Biz uchun hech yerda qo‘nim yo‘q, dunyoning qayeriga borsak chodir tikib, Alloh xohlagancha vaqt turamiz, keyin yana dunyo kezishga ravona bo‘lamiz. Bola-chaqalarimiz ham darbadarlikda tug‘iladilar va shu qismat bilan o‘ladilar” [Sulton I. , 2011, B. 16-17.].

Etikdo‘zni darbadarlik va abadiyat sharobidan bebahralik nadomati qiynaydi, lo‘li cholga qalb evrilishlarini oshkor qiladi: – «*Odam bolasi borki, barhayotlikni orzu qiladi. – Men esa abadiyat bilan jazolandim. Men uchun na vatan, na millat, na elat, na til qoldi. Dunyoni kezarkan, butun boshli millatlarning yo‘q bo‘lib ketganini, o‘rniga boshqalarining kelganini ko‘rdim. . . Aslida, siz mendan ko‘ra xushbaxtroqsiz. Chunki, qismatingizga darbadarlik bitilgan bo‘lsa ham, bir necha yildan keyin Uning rahmati tomonga ravona bo‘la olasiz. Menga esa u yo‘llar berkilgan, qopqalar yopilgan, tavbamdan va pushaymonimdan naf yo‘q»* [Sulton I. , 2011, B. 18.]. Yozuvchi darbadarlikka mahkum etikdo‘z uchun vatan, millat, elat va tilning mohiyatini yo‘qolganini uning tilidan ta’kidlab, nimaga ishora qilmoqda? Javobni o‘g‘li professor Ziyoga yozgan maktubdan izlaymiz: *«Men hozir dunyoning har bir mamlakatida, har bir go‘shasida, halol va imonli kishilar bilan bir qatorda, ana shunday darbadar insonlarni ham ko‘rmoqdaman. . . Shunday darbadarlikka mubtalo bo‘lmaslikning yo‘llarini izlamoqdaman. Kun kelib, ruhim samolarga qarab yo‘l olganida, mukammallikka erishgan zotlar bilan bir qatorda bo‘lishni orzu qilaman»* [Sulton I. , 2011, B. 49.]. Har bir qahramon dunyoni o‘zicha anglaydi, darbadarlik borasida chuqur mushohada yuritadi. Professor Ziyo, uning o‘g‘li va yaratgan genomining fikr-mulohazalaridagi mushtaraklik shundaki, har biri o‘z aqliy maqomi darajasida o‘zligini anglashga, mohiyatga yetishga intiladi. «Boqiy darbadar» romanida Isajon butun insoniyatning peshanasiga darbadar degan tamg‘a bosgan, Tangri taolo yaratgan hudud-chegaralardan chiqishga uringanlar Etikdo‘z qismati kabi, qarg‘ish oqibatida olamda bemaqsad va mangu daydib-tentirab yurish ekanini (va mangu bo‘lmagan shu yorug‘ olamning oxirida yana mudhishroq bir hukmga ro‘para kelishini) ko‘rsatgan».

Xulosa

Isajon Sultonning “Boqiy darbadar” romanidagi g‘oyalar “Kassandra tamg‘asi” asari voqealarning mantiqiy davomidek tuyuladi. Akademik B. Nazarov “Kassandra tamg‘asi”dagi bosh qahramon Filofey, professor Andrey Kriьsovning darbadarlik tabiati va dunyoqarashidagi tizim badiiyatini tasvirlash luzumlari Isajon Sultonning “Boqiy darbadar” romanidagi yetakchi qahramonni tasvirlashdagi “chiqish nuqtasi” bo‘lgan[Meliboyev A. 2018, B. 46.] ta’kidi orqali kassandra embrionining

yorug‘ olamda boqiy darbadarlikka mahkumligi, Yaratganning irodasiga qarshi o‘laroq dunyoga kelgan mavjudotning insoniyat orasida yashashga haqli emasligi haqidagi Ch. Aytmatov va I. Sultonning insoniyatni sergak tortishga majburlovchi g‘oyalarida tutashuv borligini e’tirof etgan.

Genetika mutaxassisi Georg Mendel anjumandagi nutqida gen o‘ramlari qarshisida soatlab termilib turgan onlarida “Yaratgan Parvardigorimning nizomini buzishga urinib, xato qilmayapmanmi?” [Sulton I. , 2011, B. 30.], degan savol qiynaganini aytadi. «Tangrining irodasiga isyon o‘laroq, ya’ni u belgilab bergan hayot-mamot va taqdir chegaralaridan jasurona sakrab o‘tib, halokatli barcha ta’sirlarga chidamli va jarohatlangan a’zosini tezda tuzata oladigan, tafakkur jihatidan odamlardan bir necha baravar ustun»[Sulton I. , 2011, B. 35.] qilib yaratilgan genom uni kim nima maqsadda yaratganiga javob istaydi. Bu makonda bo‘lishi Uning yaratishdan ko‘zlagan irodasiga mos kelgani taqdirda, albatta, qaytishini, mos kelmagan taqdirda esa mos keladigan makon va zamon izlashini ma’lum qilib, laboratoriyani tark etadi. Voqealar yakunida ko‘tarilgan to‘fon jamiki yaratiqni chilparchin qilib, hammasini yo‘qlikka mahkum qiladi. Har ikki romanda ham *Yaratganning ishiga aralashgan* olimlar hayoti halokatli yakun topadi. Adiblarning falsafiy bashorati bugungi kunda amalga oshirilayotgan ilmiy-texnik kashfiyotlarning ezgulikka xizmat qilishi haqidagi da’vati sifatida kitobxonni sergak torttiradi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

Айтматов Ч. (2016) Кассандра тамғаси: Фалсафий роман. /Русчадан Суюн Қораев таржимаси. – Т. : Янги аср авлоди.

Айтматов Ч. (2019) Тавро Кассандры: (Из ересей XX века): роман. – Санкт-Петербург: Азбука-Аттикус.

Ғафуров И. (2017) Ёзувчи, табиат ва табиият. /Исажон Султон насри бадийяти. – Т. : Турон замин зиё.

Ёқубов И. (2017) Юрак пўртаналаридан баҳс этувчи асар. . . / Исажон Султон насри бадийяти. – Т. : Турон замин зиё.

Кўчимов У. Рэй Брэдбери ва Ҳожиакбар Шайхов асарларида қаҳрамон руҳияти тасвири //Филология масалалари. – №3. –Т. 2021. –Б. 22-36.

Мелибоев А. (2018) Чингиз Айтматов ва Ўзбекистон/ тўп. – Т. : Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи.

Раҳимжон Раҳмат. (2017) «Муножот»дан «Боқий дарбадар»гача. Исажон Султон насри бадийяти. – Т. : Турон замин зиё.

Султон И. (2011) Боқий дарбадар: роман, қисса, ҳикоялар. –Т. : Ўзбекистон.

LITERARY-AESTHETIC OBSERVATIONS OF CHINGIZ AITMATOV AND ISAJAN SULTON ON THE CREATION OF ARTIFICIAL MAN

Bahor TURAEVA

Abstract

The article analyzes Chingiz Aytmatov and Isajon Sultan's artistic predictions about the creation of an artificial human based on the system-structural method. Chingiz Aitmatov's "Cassandra's Brand" and Isajon Sultan's "The Eternal Wanderer" were selected as the object of the research. The subject of the article is the comparative typology of the event of the apocalypse in modern novels. In "Cassandra's Brand" the reality of the x-generation and Cassandra's embryos derailing the destiny of humanity, in "The Eternal Wanderer" the destruction of artificial beings whose parents are unknown, created on the basis of the gene packages of humans and various creatures, efforts to find the reason for the creation of a perfect genome, also the tragic consequences of scientific discoveries that are being carried out against the will of the Creator in today's global world through the relentless struggle of hegemonic countries to acquire it, are pointed out. The content of the novels has a prospective character, because the philosophical tone of the writers about the fact that humanity is axing its future, various wars, interference in the work of the Creator will eventually lead to destruction. From the point of view of features, theme and idea of an intellectual novel, the novels "Cassandra's Brand" and "The Eternal Wanderer" are close to each other. It even creates an imagination as a logical continuation of the events of the novel. The common features of both novels are shown in the following: **mythological thinking:** it was created on the basis of the myth of "Cassandra's Brand", "Cassandra and Apollon", "The Eternal Wanderer" and "Agaspherus". Both creators used the content of the myth as an artistic template, that is, the myth formed the basis of the content of the novel; **scientific thinking:**in the novels, the tragic consequences of scientific discoveries about the creation of artificial embryos, that is, when Philofeus faced

eternal death in space, Professor Zia was destroyed by a storm. The reality in the novels runs parallel to the sky and the earth. Writers skillfully described the secrecy of the technocratic world precisely in the parallel of horizontal and vertical space. The social chronotope in the novels "Cassandra's Brand" and "The Eternal Wanderer" is like a prophecy warning of the danger that may occur in the future due to the current scientific and technical discoveries. The social chronotope in the novels includes issues such as man and nature, man and society, man and modern discoveries, and their conflicting relations. In both novels, religious and worldly imaginations, writers' observations about the Truth and reality provided the parallelism of psychological and fantastic chronotopes. The philosophy of life, the world and human relations are created in a unique style. In the novel " The Eternal Wanderer " there is a synthesis of scientific-philosophical and artistic laws, that is, the influence of scientific-technical development on the fate of mankind, the problems of philosophical perception of the world are artistically interpreted.

The novel "Cassandra's Brand" is a science fiction novel, in which the main character conducts experiments aimed at destroying the human gene pool, first on earth, then in the sky. A. Rashidov, a skilled translator of the writer's literary works, emphasizes that such experiments bring destruction to mankind: "The reader who gets acquainted with the novel seems to hear the writer's exclamation: "O people, if God has given you one of his innumerable qualities, creativity, why are you abusing it and trying to create a person in your own way, destroying the eternal stability of life? As if earthquakes, ecological tragedies, nuclear tests, massacres between neighboring peoples, crime, terrorism, drug addiction, and prostitution are not enough, you are interfering with the work of the Creator by creating an artificial person? Don't you incur His wrath by these actions?". The protagonist describes himself as "the stalker and invisible executioner of Fatherhood and Motherhood". The fate of the x-generation created today fills the writer with deep thoughts.

Philopheus laments his researches in his penitence to the Pope and Anthony Junger: "Nobody knows that I'm cursing myself, calling myself a filthy masochist and a puppy!" So, the writer, with his fantastic ideas, strongly emphasizes that any scientific discovery should be mobilized for the development of mankind. The ideas in Isajon Sultan's novel " The Eternal Wanderer" seem like a logical continuation of the events of "Cassandra's Brand". The first chapter in " The Eternal Wanderer " is presented in the form of an address to the hero of Hazrat's prophecy, this prospectus prophecy is repeated three times in the text of the work

according to the creative goal of the writer. He points out that he was not the only one who was destined with wanderlust, that there are countless people who rejected the divine gospel and lost their destination in life: "You will be condemned to such a fate because of an apparent blessing in the eyes of the people. But during your lifetime, you will see countless people who have rejected the divine gospel in their lives and have taken wanderlust on their necks. Their life will not be a bit different from yours, but unlike you, they will die a hard and painful death. But your name will remain in history, while others live with this fate, they will be swept off the face of the earth without a trace. . . ". The author, who made good use of the prospecting method, gives the first information about the life of the hero, his condemnation to eternal wander. I. Sultan creatively used the plot of the legend of Agasfer in the novel. The legend of Agaspherus (or Eternal, the Wandering Jew) originated in Italy in the 13th century and spread throughout Europe. The most famous is the German version of the legend, which served as the basis for later versions from the 1770s onwards. The legendary image of the shoemaker Agaspherus (lat. Ahasuerus) from Jerusalem, who offended Jesus Christ, being taken to Gulqaf, and was condemned to eternal wander, entered the German literature at the end of the 18th century and later spread widely in the literature of various nations. Abdugafur Rasulov explains the history of this image in the article "Mangulik suvi"(“The water of eternity”) as follows: "The image of The Eternal Wanderer, which appeared in the world's fiction quite late - in the thirteenth century, first appeared in 1228, in the "Great Chronicle" of the Englishman Roger Wendoversky, compiled by Matthew from Paris. This information is interpreted in almost the same way in the Brockhaus and Efron encyclopedia, the free encyclopedia "Wikipedia", the encyclopedia "Academic Literature" and the "Great English Encyclopedia". According to Roger's interpretation, he is the doorman of the procurator Pontius Pilate, whose name is Kartaphilos (meaning poor), and he is not an eternal wanderer, but an eternal resident. . . . In other later interpretations, his name appears as Buttadeus, Malchus, or Jan Rhoduin (the name of Caiaphas' slave). Now he appears as a wretch doomed to wander among stone cellars. In these interpretations, we see that the narrative is adapted to the requirements of the novel-adventure, which was a tradition in the sixteenth-seventeenth centuries”.

So, the writers managed to synthesize Eastern and Western traditions in their novels and rework the plot with Islamic ideas. The narrative presented in the novel "The Eternal Wanderer" serves the purpose of revealing the difference between living as a real wanderer and creating the eternal living gene of mankind in the modern era, and how ineffective and useless both of them are. I. Sultan's prospecting prediction is consistent with Ch. Aitmatov's dangerous prediction about the future of humanity in the novel "Cassandra's Brand". The prospectus prediction of both writers has become a global problem that is extremely difficult to solve today.

TILO'QITIShDA KOMMUNIKATIV TA'LIM VA KOMMUNIKATIV KOMPeTeNSIYa NAZARIYaSI TATBIG'I

Zilola XUDAYBERGENOVA

ANNOTASIYA

Tillarni o'qitish metodikasida so'nggi yillarda faol tatbiq etilishi tavsiya etilayotgan kommunikativ ta'lim usullari va texnologiyasi ona tilini o'qitishda ham, chet tilini o'qitishda ham asosiy talablardan biriga aylanmoqda. Zero, ona tili yoki chet tilini bilish nafaqat tilning grammatik qurilishini, leksik boyligini bilishni taqozo etadi, balki muloqotga kirishish chog'ida so'zlar va jumlalarni, hattokiqo'shichalarni ham to'g'rihamda o'rnida qo'llashni taqozo etadi.

Chet tilini kommunikativ o'qitishda asosiy o'rinni o'yin vaziyatlari, sherik bilan ishlash, xatolarni topish egallaydi, bu nafaqat so'z boyligini oshirishga imkon beradi, balki analitik fikrlashni ham o'rgatadi. Kommunikativ texnika - bu, birinchi navbatda, chet tilini o'rganishga pragmatik yondashuv. O'quvchini chet tilidan qisqa muddatda hayotda qo'llashga tayyorlash uchun bilimning fundamental xususiyatini ma'lum darajada qurbon qiladi.

Biroq, kommunikativ ta'lim sohasidagi so'nggi tadqiqotlar kommunikativ yondashuvga mos keladigan til o'rganish nazariyasini aniqlashga harakat qilmoqda. Bizning fikrimizcha, kommunikativ til o'rganish nazariyasi o'quvchilarning lingvistik, ijtimoiy, kognitiv va individual xususiyatlarini hisobga olgan holda ishlab chiqilishi kerak, degan xulosaga keldik.

Kommunikativ yondashuv o'quv jarayoni o'quvchiga qaratilganligini nazarda tutadi. Shuning uchun o'qituvchining o'quv jarayonining tashkilotchisi sifatidagi vazifasi sinfda muloqot va kommunikativ vazifalarni amalga oshirish uchun qulay sharoit yaratishdir. Dars davomida o'qituvchi o'quvchilarni kuzatadi, ularni qo'llab-quvvatlaydi, lekin ularning lug'atidagi bo'shliqlarni to'ldirmaydi; keyingi muhokama va o'qitish uchun grammatik yoki kommunikativ xatolarni qayd etadi;

mashqlar bajarilgandan so‘ng, o‘qituvchi faoliyat tahliliga rahbarlik qiladi va guruhga o‘zini o‘zi nazorat qilishga yordam beradi.

Kommunikativ ta’lim bo‘yicha adabiyotlarda tilning kommunikativ jihatlari batafsil muhokama qilinadi, biroq tilni kommunikativ o‘rganish nazariyasi amalda tasvirlanmagan. Uning ayrim elementlarini kommunikativ ta’lim vazifalarida ko‘rish mumkin. Ushbu elementlardan birini kommunikativlik tamoyili deb atash mumkin, unga ko‘ra haqiqiy muloqotni o‘z ichiga olgan faoliyat til o‘rganishga yordam beradi. O’quv topshiriqlarining turlari va ularning tartibi talabani tildan faol mazmunli foydalanishga jalb qilish darajasiga qarab tanlanadi. Mazkur maqolada kommunikativ ta’limning yuzaga kelishi, shakllanishi va rivoji tarixi, kommunikativ kompetensiya nazariyasi, kommunikativ ta’limning texnologiyasi va usullari haqida ma’lumot beriladi.

Kalit so‘zlar

Til, Metodika, Kommunikativ Ta’lim, Kommunikativ Kompetensiya, Usul, O’qituvchi

APPLICATION OF COMMUNICATIVE LEARNING AND COMMUNICATIVE COMPETENCE IN LANGUAGE TEACHING

ABSTRACT

Communicative education methods and technology, which are recommended to be actively implemented in language teaching methodology in recent years, are becoming one of the main requirements in both mother tongue and foreign language teaching. After all, knowing the mother tongue or a foreign language requires not only knowledge of the grammatical construction and lexical richness of the language, but also the correct and appropriate use of words and sentences, even phrases, when communicating.

In the communicative teaching of a foreign language, the main place is occupied by game situations, working with a partner, finding mistakes, which not only allows to increase vocabulary, but also teaches analytical thinking. Communicative technique is, first of all, a pragmatic approach to learning a foreign language. In order to prepare the student to use the foreign language in life in a short period of time, it sacrifices to some extent the fundamental nature of knowledge.

However, recent research in the field of communicative learning attempts to define a theory of language learning that is consistent with a communicative approach. In our opinion, it was concluded that the theory

of communicative language learning should be developed taking into account the linguistic, social, cognitive and individual characteristics of students.

Communicative approach assumes that the learning process is focused on the student. Therefore, the task of the teacher as an organizer of the educational process is to create a comfortable environment for the implementation of communication and communicative tasks in the classroom. During the lessons, the teacher observes the students, supports them, but does not fill in the gaps in their vocabulary; notes grammatical or communicative errors for further discussion and teaching; after the exercises are completed, the teacher guides the analysis of the activity and helps the group to self-monitor.

The communicative aspects of language are discussed in detail in the literature on communicative learning, but the theory of communicative language learning is not described in practice. Some of its elements can be seen in communicative educational tasks. One of these elements can be called the principle of communicativeness, according to which activities involving real communication contribute to language learning. The types of educational tasks and their order are selected depending on the level of involvement of the student in the active meaningful use of the language.

This article provides information about the history of emergence, formation and development of communicative education, theory of communicative competence, technology and methods of communicative education.

Key words

Language, Methodology, Communicative Education, Communicative Competence, Method, Teacher

Kirish

Ma'lumki, chet tillarini o'rganish har bir sohaning rivojiga, dunyo miqyosida tanilishiga olib boradi. Har qanday sohaning bir shahar, qishloq yoki o'lka miqyosidan tashqariga chiqishi uchun dunyo tillarini o'rgatish va o'rganishga jiddiy e'tibor qaratiladi. Basharti tillarni o'qitish nazariyasi amaliyoti tarixiga diqqat qaratsak, til o'qitish metodikasi sohasida o'tgan asrda va bu asrda yangidan-yangi texnologiyalar va metodikalarning yaratilayotgani va amalda tatbiq etilayotgani kuzatiladi. Yangi asrda, xususan, til o'qitishning asosan og'zaki ko'nikmalarni shakllantirish hamda rivojlantirishga qaratilgan innovatsion metodlarini yaratish, amalda qo'llash va ularning samaradorligini aniqlashga yo'naltirilgan ko'plab tadqiqotlar amalga oshirilmoqda.

Avvalgi asrning ikkinchi yarmida o‘rtaga chiqqan madaniyatlararo muloqot nazariyasi, ayniqsa, til o‘qitish borasida madaniyatni va muloqot qilishni o‘rgatish vazifalarni dolzarb holatga keltirdi. Chunki tilning grammatik tuzilishi va grammatik qonun-qoidalarini o‘zlashtirish, so‘z va iboralarni yodlashning o‘zi chet elliklar bilan muloqot qilish va bu muloqotdan ko‘zlangan maqsadga erishish uchun yetarli emasligi kunday ayon bo‘ldi. Natijada chet tilida samarali muloqotga erishishga qaratilgan yangicha til o‘qitish nazariyalari va amaliyotlari kashf etildi. Chet tillarini o‘qitishning kommunikativ nazariyasi va kommunikativ kompetentlik tushunchasi ham ana shunday tadqiqotlar natijasi sifatida maydonga chiqdi.

Adabiyotlar shahri

Chet tillarini o‘qitishga kommunikativ yondashuvni rivojlantirish tilning kommunikativ nazariyasiga asoslanadi. Til o‘rganish maqsadi Deli Xayms "kommunikativ kompetensiya" deb ataydigan malakani egallashga aylandi [11 : 217–239]. Deli Xayms ushbu atamani – tilga bo‘lgan kommunikativ nuqtai nazarni Xomskiyning kompetensiya nazariyasiga qarama-qarshi qo‘yish uchun kiritdi[12 : 316–333]. Zero, N. Xomskiyning fikricha, til nazariyasi mutlaqo bir hil nutq hamjamiyatidagi ideal so‘zlovchi-tinglovchi bilan shug‘ullanadi [8 : 182—191]. Bunday ideal odam tilni mukammal biladi va xotiraning cheklanganligi, diqqatni chalg‘ishi, qiziqishning farqli bo‘lishi va shu kabi boshqa omillarga ta’sir qilmaydi [9 : 81—86]. Xomskiy uchun til nazariyasining asosiy vazifasi so‘zlovchining mavhum qobiliyatlarini tavsiflashdan iborat bo‘lib, unga chet tilida grammatik jihatdan to‘g‘ri gaplarni yaratishga imkon beradi, Xayms bu nuqtai nazarni samarasiz deb hisobladi; chunki til nazariyasi umumiyroq muloqot va madaniyat nazariyasining bir qismi sifatida qaralishi kerak [12 : 316–333]. Xaymsning kommunikativ kompetensiya nazariyasi ma’lum bir nutq jamoasida tushunilishi uchun ma’ruzachi nimani bilishi kerakligi haqidagi ta’rifga aylandi. Xaymsga ko‘ra, kommunikativ kompetensiyaga ega bo‘lgan shaxs quyidagi fikrlarni hisobga olgan holda tilni bilish va ishlatish qobiliyatiga ega [10 :74]:

- so‘z yoki ibora rasmiy nutqda qo‘llaniladimi (va qay darajada);

- so‘z yoki ibora qo‘llanilayotgan va baholanayotgan kontekstda maqbulmi (va qay darajada);

- so‘z yoki ibora bormi (va qay darajada) ma’no ifodalashning mumkin bo‘lgan vositalari nuqtai nazaridan mos keladi.

Kommunikativ yondashuvning asosini tashkil etgan muloqotning yana bir lingvistik nazariyasi M. Xollideyning tildan funksional foydalanishga

asoslangan qarashidir. “Tilshunoslik nutqiy harakatlar yoki matnlarni tavsiflash bilan shug‘ullanadi, holbuki, tilni harakatda o‘rganish orqaligina uning barcha funksiyalari va ma’no qirralarini ko‘rib chiqish mumkin” [1 : 145; 2]. M. Xollidey ona tilini o‘rganayotgan bola uchun til bajaradigan yettita asosiy funksiyani aniqladi:

1. Instrumental funksiya - biror narsani olish uchun tildan foydalanish.

2. Tartibga solish funksiyasi - boshqalarning xatti-harakatlarini boshqarish uchun tildan foydalanish.

3. Interaktiv funksiya - boshqa odamlar bilan muloqot qilish uchun tildan foydalanish.

4. Shaxsiy funksiya - o‘z his-tuyg‘ularini va fikrlarini ifodalash uchun tildan foydalanish.

5 Evristik funksiya - dunyoni o‘rganish va bilish uchun tildan foydalanish.

6. Tasviriy funksiya - til yordamida xayolot dunyosini yaratish.

7. Reprezentativ funksiya - axborotni yetkazish uchun tildan foydalanish.

Kommunikativ yondashuv tarafdorlari chet tilini assimilyatsiya qilish bir xil tamoyillarga muvofiq - ma’lum bir funksiyani ifodalashning lingvistik vositalarini assimilyatsiya qilish bilan sodir bo‘ladi, deb ishonishgan.

Bir necha yil ichida ta’limga bunday yondashuv G’arbiy Yevropa va Amerika metodologiyasida yetakchi mavqega ega bo‘ldi. O’tgan asrning 60-yillarida Yevropa Kengashining ishiga asoslanib, "kommunikativ inqilob"ning birinchi to‘lqini til birliklarini kommunikativ funksiyaga (amerikalik tilshunoslarning terminologiyasida nutq akti) ko‘ra guruhlash g‘oyasiga asoslangan edi, masalan: uzr so‘rash, iltimos, maslahat va h. k. Til va funksiya o‘rtasida to‘g‘ridan-to‘g‘ri munosabatni o‘rnatish ko‘pincha mumkin emas edi, chunki bir xil vazifani bir qancha lingvistik vositalar bilan bir qatorda tilga oid bo‘lmagan vositalar bilan ham ifodalash mumkin. Biroq, to‘g‘ridan-to‘g‘ri munosabatlar o‘rnatilishi mumkin bo‘lgan joylarda (masalan, uzr so‘rash, ruxsat so‘rashva boshqalar) bu metod haqiqiy lingvistik tavsif uchun emas, faqat ta’lim uchun kelishuv shakli sifatida ko‘rib chiqildi. Tilning bunday birliklari "namunalar" deb nomlangan. Rasmiy uslubdan norasmiy uslubgacha bo‘lgan “hudud”ni qamrab olgan "namunalar" to‘plami har qanday til funksiyasi bilan bog‘lanishi mumkin. Talabalarga ko‘pincha grammatika hisobiga bunday "namunalar" o‘rgatilgan. Rivojlanishning ushbu

bosqichida chet tilini o‘rgatishning o‘ziga xos usuli hali taklif qilinmagan, shuning uchun "tinglang va takrorlang", "tinglang va davom eting" kabi mashqlar darsda qo‘llanila boshlandi. Bunday namunaviy iboralarning nutqda qo‘llanilishi ko‘p jihatdan to‘g‘ri ritm va intonatsiyaga bog‘liq. Shunday qilib, har xil turdagi "mashqlar" o‘rganishning asosiy vositasi bo‘lib qoldi.

Kommunikatsiya inqilobining ikkinchi to‘lqini 1980-yillarning boshlarida paydo bo‘lib, asosan Buyuk Britaniyadan tarqaldi. Uning asosiy tamoyili o‘quvchilar nutqining to‘g‘riligi va uning ravonligi ustida ishlash bo‘ldi. Nutq to‘g‘riligini shakllantirishning maqsadi tilning yangi birliklarini (grammatik qoliplar, funksional modellar, lug‘at va h. k.) eslab qolish bo‘lsa, nutq ravonligini ta’minlash maqsadi o‘rganilayotgan materialdan nutqda foydalanishga EMAS, talabalarni erkin munozaraga jalb qilishga qaratilgan. Chet tili o‘qituvchilari ushbu ikki turdagi ishning bir-biri bilan chambarchas bog‘liqligini ko‘rishni o‘rgatishga harakat qilganda, nutqning to‘g‘riligi ustidagi ishlar muqarrar ravishda ravonlik ustida ishlashga aylanadi. Nutqning to‘g‘ri yoki ravonligiga qaratilganligidan qat’i nazar, barcha kommunikativ vazifalarning asosiy tamoyili "axborot bo‘shlig‘i" edi.

«Kommunikativ inqilob» chuqur asoslarga ega edi. "Axborot bo‘shlig‘i" orqali u nutqning to‘g‘riligi va uning ravonligiga o‘rgatishning barcha jabhalariga kirib bordi. Axborot bo‘shlig‘idan foydalangan holda nutqning to‘g‘riligiga o‘rgatish vazifasiga misol sifatida talabalar bir-birlaridan kundalik faoliyati haqida so‘rashganda qo‘llaniladigan "kommunikativ mashqlar"ni eslatib o‘tishimiz mumkin. Nutqning to‘g‘riligiga o‘rgatishda axborot bo‘shlig‘idan foydalanishga qaratilgan vazifaga misol sifatida talabalarning biron-bir haqiqiy muammoni muhokama qilganda kirishadigan erkin muhokama usuli e’tiborga loyiqdir. O’qituvchi muhokamani to‘xtatmaydi, unga aralashmaydi, yo‘l qo‘yilgan xatolarni keyinroq ko‘rib chiqish uchun qayd etadi, xolos.

70-yillarning oxirida Stiven Krasheni tomonidan ishlab chiqilgan chet tilini o‘qitish nazariyasi tarqaldi, unga ko‘ra talabalar "haqiqiy muloqot ratsioniga rioya qilsalar" (bolaning ona tilini o‘rganishi kabi)chet tilini o‘rganishadi, ammo ular faqat tilni o‘rganishadi, chunki ular mashqlar bilan til o‘rganishadi [4]. Natijada ko‘pgina chet tili o‘qituvchilari ongsiz “o‘rganish” ongli “o‘rganish”dan ko‘ra samaraliroq va yaxshiroq degan fikrga keldilar. Bunday o‘qituvchilar sinf o‘ziga xos haqiqiy muloqot uchun joy bo‘lishi kerak, deb qaror qilishdi. Bu munosabat ongli ravishda til o‘rganishdan deyarli butunlay voz kechish evaziga hozir ham ko‘plab auditoriyalarda saqlanib qolmoqda. Entoni Xovatt kommunikativ ta’limning kuchli xilma-xilligi deb atagan bu o‘rganish turi edi [3 : 24].

Xovattga ko‘ra, kommunikativ ta’limning ikkita turi mavjud mavjud:

kuchli kommunikativ ta’lim;

zaif kommunikativ ta’lim.

70-yillarning ikkinchi yarmi - o‘tgan asrning 80-yillari boshlarida mashhur bo‘lgan "zaif kommunikativ ta’lim" versiyasi o‘quvchilarni maqsadli tildan kommunikativ maqsadlarda foydalanishga tayyorlashga qaratilgan va shuning uchun chet tilini o‘rgatish jarayoniga tegishli faoliyatni kiritishga harakat qiladi. Kommunikativ ta’limning "kuchli" versiyasida tilga muloqot orqali erishiladi, degan g‘oyani ilgari suradi, shuning uchun masala nafaqat til bo‘yicha mavjud passiv bilimlarni faollashtirish, balki til tizimining rivojlanishini rag‘batlantirish haqida ham ketadi. Boshqacha qilib aytadigan bo‘lsak, agar birinchi variantni "foydalanishni o‘rganish" deb qisqacha tavsiflash mumkin bo‘lsa, ikkinchisini"o‘rganish uchun foydalanish" deb atash mumkin.

Biroq, o‘shandan beri kommunikativ ta’limning bir qancha turli o‘rganish va idrok etishga asoslangan aralash modellari paydo bo‘ldi. Va mazkur aralash model hozirgi paytda eng mashhur bo‘lib ko‘rinadi, chunki o‘quvchi doimo ikkala jarayonni - o‘rganish va idrok etishni - u yoki buning qanchalik faolligini e’tiborga olgan holdaishlaydi. Bundan tashqari, hozirgi vaqtda o‘qituvchi ushbu mexanizmlarni o‘quvchilari tomonidan qanday, qanday ketma-ketlikda va qanday intensivlik bilan qo‘llashiga ta’sir qila olmaydi, deb ishoniladi.

Ba’zi tadqiqotchilar uchun tilni o‘rganishning kommunikativ usuli grammatika va funksional o‘rganishning oddiy birlashuvidan ko‘ra ko‘proq narsani anglatadi.

Uillyam Littlvudning fikricha, kommunikativ til ta’limining muhim xususiyatlaridan biri tilning o‘sha jihatlaridir. Ba’zilar buni o‘quvchilarning nutqiy fikrlash vazifalarini hal qilish jarayonida barcha to‘plangan lingvistik salohiyatdan foydalangan holda juftlik yoki guruhlarda ishlaydigan faoliyatdan foydalanish deb hisoblashadi. Masalan, boshlang‘ich sinflarda ingliz tilini o‘qitish milliy dasturi, asosiy tamoyili kommunikativ shart-sharoit tamoyili bo‘lib, til shakllarini belgilaydi» [5; 6 : 243-249]. Ushbu hujjatning kirish qismida kommunikativ maqsadlari juda boshqacha bo‘lishi mumkinligi aytiladi:

– kontent darajasi (til aloqa vositasi sifatida);

- lingvistik va instrumental daraja (til, semiotik tizim va o‘rganish ob’ekti);

- shaxslararo munosabatlar va xulq-atvorning hissiy darajasi (til o‘zi va boshqalar haqida baholash va mulohazalarni ifodalash vositasi sifatida);

- individual ta’lim ehtiyojlari darajasi (xatolarni tahlil qilish asosida tuzatuvchi ta’lim);

–umumiy ta’lim darajasi.

Ushbu maqsadlar umumiy, har qanday o‘quv sharoitida qo‘llaniladigan maqsadlar o‘laroq qabul qilinadi. Kommunikativ ta’limning maqsadlarini aniqroq tavsiflab bo‘lmaydi, chunki o‘qitish talabalarning ehtiyojlariga qaratilgan. O’qish, yozish, tinglash yoki gapirishga ustunlik berilishi mumkin. Har bir aniq kurs bo‘yicha reja va o‘quv maqsadlari talabalarning ehtiyojlari va ularning tayyorgarlik darajasiga muvofiq kommunikativ kompetensiyaning o‘ziga xos tomonlarini aks ettiradi.

Kommunikativ ta’lim maqsadlarini aniqlashda kamida ikkita ishtirokchi ishtirok etishi muhimdir, bunda tomonlardan birining niyati til o‘rganish bo‘lsa, ikkinchi tomon o‘zaro ta’sirda bo‘lgan birinchi ishtirokchining nutqiniu yoki bu tarzda rivojlantiradi yoki unga munosabat bildiradi.

Chet tilini kommunikativ o‘qitishda asosiy o‘rinni o‘yin vaziyatlari, sherik bilan ishlash, xatolarni topish vazifalari egallaydi, bu nafaqat so‘z boyligini oshirishga imkon beradi, balki analitik fikrlashga o‘rgatadi. Kommunikativ texnika - bu, birinchi navbatda, chet tilini o‘rganishga pragmatik yondashuv. O’quvchini chet tilidan qisqa vaqt ichida hayotda foydalanishga tayyorlash uchun ma’lum darajada bilimning fundamental xususiyatini qurbon qiladi.

Devid Nunan kommunikativ ta’limning beshta asosiy xususiyatini aniqlaydi [7 :34]:

1. O’rganilayotgan tilda real muloqot orqali muloqotga o‘rgatishga urg‘u berish.

2. O’quv vaziyatiga autentik matnlarni kiritish.

3. Talabalarga nafaqat o‘rganilayotgan tilga, balki o‘quv jarayoniga ham diqqatini qaratish imkoniyatini berish.

4. O’quv jarayonining elementlaridan biri sifatida tinglovchilarning shaxsiy tajribasini jalb qilish.

5. Tilni akademik o‘rganishni uning haqiqiy muloqotda qo‘llanilishi bilan bog‘lashga urinish.

Kommunikativ yondashuvning mashhur namoyandalaridan biri D. Braun bunday o‘rganishga quyidagi tavsifni beradi: “Biz muloqotning grammatik elementlaridan tashqari, tilning ijtimoiy, madaniy va pragmatik xususiyatlarining tabiatini ham o‘rganamiz. Biz sinfda "haqiqiy" muloqotni yaratishning pedagogik vositalarini o‘rganamiz. Biz o‘quvchilarimizga nafaqat to‘g‘ri so‘zlashni, balki ravon so‘zlashni ham o‘rgatishga harakat qilamizki, bu masala ko‘p asrlar davomida chet tili o‘qituvchilarini qiziqtirib kelgan. Biz o‘quvchilarimizni sinfdan tashqarida tayyorlanmagan nutqni yaratish uchun vositalar bilan ta’minlaymiz. Biz o‘quvchilarimizni faqat bir lahzalik sinf topshiriqlari bilan emas, balki butun umri davomida chet tilini o‘rganishga undash haqida qayg‘uramiz. Biz talabalarni birgalikdagi faoliyatda teng huquqli sheriklar deb hisoblaymiz. Bizning sinfdagi mashqlarimiz talabalarni tilni o‘zlashtirishda eng yaxshi natijalarga erishishga ilhomlantiradigan har qanday vositalarni topishga qaratilgan.

Metodologiya

Chet tillarini o‘qitishning kommunikati nazariyasi va kommunikativ kompetentlik masalalarini o‘rganish uchun avvalombor mavzu yuzasidan adabiyotlarni aniqlash va tahlil etish usuli qo‘llanildi. Xususan, mavzuga aloqador atamalar va tushunchalarni ta’riflash va tavsiflash usullari tatbiq etildi. To‘plangan materiallar analiz usuli vositasida chuqur tahlil etildi. Qo‘lga kiritilgan natijalar sintez usuli yordamida umumlashlashtirildi. Bundan tashqari, mavzu bo‘yicha adabiyotlar tahlilida induksiya va deduksiya metodlari qo‘llanildi. Muallifning turk tilini chet tilida o‘qitish bo‘yicha 20 yillik hamda o‘zbek tilini chet tili sifatida o‘qitish bo‘yicha 6 yillik amaliy tajribasi, chet tilini o‘qitish amaliyotida qo‘llanilgan metodlarining samarasi diqqatga olindi.

Natijalar

Kommunikativ ta’lim bo‘yicha adabiyotlarda tilning kommunikativ jihatlari batafsil muhokama qilinadi, biroq tilni kommunikativ o‘rganish nazariyasi amalda tasvirlanmagan. Uning ayrim elementlarini kommunikativ ta’lim vazifalarida ko‘rish mumkin. Ushbu elementlardan birini kommunikativlik tamoyili deb atash mumkin, unga ko‘ra haqiqiy muloqotni o‘z ichiga olgan faoliyat til o‘rganishga yordam beradi. Ikkinchidan, o‘quvchi uchun mazmunli bo‘lgan, o‘rganishga hissa qo‘shadigan vazifalarni bajarish uchun tildan foydalaniladigan vazifalarahamiyatli tamoyil sifatida shakllantirish mumkin. Uchinchidan, - o‘quvchi uchun ma’lum bir ahamiyatga ega bo‘lgan til o‘quv jarayoniga hissa qo‘shadi. O’quv topshiriqlarining turlari va ularning tartibi talabani tildan faol mazmunli foydalanishga jalb qilish darajasiga qarab tanlanadi.

Biroq, kommunikativ ta'lim sohasidagi so'nggi tadqiqotlarda kommunikativ yondashuvga mos keladigan til o'rganish nazariyasini ta'riflashga harakat qilinadi. Bizningcha, tilni kommunikativ o'rganish nazariyasini o'quvchilarning lingvistik, ijtimoiy, kognitiv va individual xususiyatlarini hisobga olgan holda ishlab chiqish kerak, degan xulosaga keldi.

Boshqa olimlar (masalan, S. Krasen) tilni kommunikativ o'rgatish bilan mos keladigan tamoyillarni ishlab chiqdilar. Yuqorida aytib o'tilganidek, u o'zlashtirishni til ko'nikmalarini rivojlantirishga ta'sir qiluvchi asosiy jarayon deb hisoblaydi va uni o'rganishdan ajratadi. O'zlashtirishchet tilini real muloqotda qo'llash natijasida uni ongsiz ravishda o'rganishga asoslanadi. O'rganish – grammatik bilimlarni o'qituvchi tomonidan dastlabki tushuntirishdan keyin ongli ravishda ishlatish. O'rganish tilni o'zlashtirishga olib kelmaydi. Spontan nutq jarayonida biz faqat tilning o'zlashtirilgan tizimiga murojaat qilishimiz mumkin, o'rganilgan tizim esa nutqning to'g'riligini faqat "nazorat qiluvchi" bo'lishi mumkin. Krasen va kommunikativ ta'limning boshqa tarafdorlari til mashqlarda emas, balki faqat nutq jarayonida olinadi, deb hisoblashadi.

Kommunikativ ta'limdagi o'qituvchining roli an'anaviy ta'limdagi o'qituvchi rolidan ancha farq qiladi. Buniquyidagicha ta'riflashimiz mumkin:

O'qituvchining ikkita asosiy vazifasi bor:

Birinchisi, sinfdagi barcha o'quvchilar, turli topshiriqlar va matnlar o'rtasidagi muloqot jarayonini osonlashtirish.

Ikkinchisi – mustaqil va teng huquqli ishtirokchi sifatida muloqotda ishtirok etish. Bu ikki vazifadan bir nechta ikkinchi darajali vazifalar kelib chiqadi:

1)ta'lim manbalarini tanlash;

2)o'qituvchining o'zining manbaga aylanishi;

3)topshiriq va mashqlarni bajarishda yo'l-yo'riq ko'rsatish;

4)ham o'rgatuvchi, ham o'rganuvchi bo'lish.

Bundan tashqari, tahlilchi, maslahatchi va o'quv jarayonining tashkilotchisi rolini ham bajaradi.

Tahlilchi sifatida o'qituvchi talabaning kognitiv ehtiyojlarini anglay olishi va ularni qondirish uchun hamma narsani qilishi kerak. Bu norasmiy tarzda, har bir o'quvchi bilan individual muloqotda amalga

oshirilishi mumkin. Bunday suhbatlarda o‘qituvchi o‘quvchi o‘z ta’lim uslubi va vositalarini, ta’lim ehtiyojlari va maqsadlarini qanday bo‘lishi lozimligini aniqlashi kerak. Rasmiy so‘rovnomada o‘quvchining tilni o‘rganishga bo‘lgan motivatsiyasini aniqlashga qaratilgan savollar qo‘llaniladi. Masalan, talabadan quyidagi fikrlarni besh balli tizimda baholash so‘ralishi mumkin (qat’iy roziman - qat’iyan qo‘shilmayman):

Men . ni o‘rganmoqchiman, chunki:

- O’ylaymanki, qachondir yaxshi ishga kirishimda menga foydali bo‘ladi.

- menga bu tilda gapiradigan odamlarni va ularning turmush tarzini yaxshiroq tushunishga yordam beradi.

- hurmat qozonishimga yordam beradi.

- menga qiziqarli odamlar bilan tanishish va muloqot qilish imkonini beradi.

- menga ish uchun kerak.

- menga shu tilda gapiradigan odamlar kabi fikrlash va o‘zimni tutishimga imkon beradi.

Bunday so‘rovlar natijalarini tahlil qilish asosida o‘qituvchi samarali til o‘qitish metodlarini maksimal darajada aniqlashga harakat qilishi kerak.

Xulosa

Kommunikativ yondashuv o‘quv jarayonining o‘quvchiga qaratilganligini nazarda tutadi. Shuning uchun o‘qituvchining o‘quv jarayoni tashkilotchisi sifatidagi vazifasi sinfda muloqot va kommunikativ vazifalarni amalga oshirish uchun qulay muhit yaratishdan iborat. Mashg‘ulotlar davomidao‘qituvchi o‘quvchilarni kuzatadi, qo‘llab-quvvatlaydi, lekin ularning lug‘atidagi bo‘shliqlarni to‘ldirmaydi;grammatik yoki kommunikativ yanglishlarni keyingi muhokama qilish va o‘qitish uchun hisobga oladi; mashqlar bajarib bo‘lingach, o‘qituvchi faoliyatni tahlil qilishga rahbarlik qiladi va guruhga o‘z-o‘zini nazorat qilishiga yordam beradi.

Chet tilini kommunikativ o‘qitishda qo‘llaniladigan o‘quv materiallari haqida gapirganda, shuni ta’kidlash kerak. ularning deyarli cheksiz xilma-xilligi kuzatiladi. Kommunikativ yondashuv tarafdorlari o‘quv materiallarini ta’lim kommunikatsiyasi sifativa tildan foydalanish sifatiga ta’sir qilish usuli sifatida ko‘rib chiqadilar. Shunday qilib, o‘quv materiallari tildan kommunikativ foydalanishni rag‘batlantirishda asosiy rol o‘ynaydi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Halliday, M. , (1973), *Explorations in the Functions of Language at Google Books*, London, Edward Arnold.

2. Halliday, M. , (2002), On Grammar, Vol. 1 in The Collected Works of M. ,

3. Howatt Anthony, P. R. , (2004), *A history of English language teaching*, Oxford, Oxford University Press.

4. Krashen Stephen, D. , (1982), Principles and Practice in Second Language Acquisition (PDF). Oxford: Pergamon, .

5. Littlewood, W. , (2007), "Communicative and task-based language teaching in East Asian classrooms", *Language Teaching*, № 40 (3), 243-249.

6. Littlewood, W. , (1981), *Communicative language teaching: An introduction*, Cambridge, Cambridge University Press.

7. Nunan, D. , (1991.), *Language Teaching Methodology: A Textbook for Teachers (Prentice Hall International English Language Teaching)*, Prentice Hall.

8. Guryanova, N. V. , (1999), «Ponyatiye yazыka, znaniya yazыka i ovladeniya etim znaniyem v konsepsii yazыka i mыshleniya N. Xomskogo*», Uchyonыe zapiski Ulyanovskogo gosudarstvennogo universiteta*, (Seriya: Obrazovaniye), Ulyanovsk, UlGU, Vыp. 2, 182—191.

9. Kapishin, A. Ye. , (2002), «Generativnaya lingvistika» N. Xomskogo, *Inostrannыy yazыk v shkole,* 2, 81—86.

10. Xayms, D. , (1974), *Issledovaniya po istorii yazыkoznaniya: traditsii i paradigmы.* Blumington, Izdatelstvo Indianskogo universiteta.

11. Xayms, D. , (1976), "K lingvisticheskoy kompetensii", *Sotsiologicheskiye voprosы*, 4, 217–239.

12. Xayms, D. , (1974.), "Retsenziya na Noama Xomskogo", O Noeme Xomskom: kriticheskiye ocherki, Garden-Siti, Nyu-York, 316–333.

APPLICATION OF COMMUNICATIVE LEARNING AND COMMUNICATIVE COMPETENCE IN LANGUAGE TEACHING

EXTENDED ABSTRACT

Communicative education methods and technology, which are recommended to be actively implemented in language teaching methodology in recent years, are becoming one of the main requirements in both mother tongue and foreign language teaching. After all, knowing the mother tongue or a foreign language requires not only knowledge of the grammatical construction and lexical richness of the language, but also the correct and appropriate use of words and sentences, even phrases, when communicating. This article provides information about the history of emergence, formation and development of communicative education, theory of communicative competence, technology and methods of communicative education.

Based on the work of the Council of Europe in the 60s of the last century, the first wave of the "communicative revolution" was based on the idea of grouping language units according to the communicative function (speech act in the terminology of American linguists), for example: apology, request, advice, etc. It was often impossible to establish a direct relationship between language and function, since the same task could be expressed by a number of linguistic as well as non-linguistic means. However, where direct relationships can be established (e. g. , apologies, permission requests, etc.), this method has been considered only as a form of educational agreement, not for actual linguistic description. Such units of language are called "patterns". A set of "patterns" covering the "range" from formal style to informal style can be associated with any language function. Students were often taught such "patterns" at the expense of grammar. At this stage of development, a specific method of teaching a foreign language has not yet been proposed, so exercises such as "listen and repeat", "listen and continue" have been used in the lesson.

The second wave of the communications revolution emerged in the early 1980s, spreading mainly from Great Britain. Its main principle was to work on the correctness of students' speech and its fluency. If the goal of forming correctness of speech is to remember new units of language (grammatical patterns, functional models, vocabulary, etc.), the goal of ensuring fluency of speech is NOT to use the studied material in speech, but to engage students in free discussion. When foreign language teachers

try to teach how these two types of work are closely related, work on correctness of speech inevitably turns into work on fluency. The basic principle of all communicative tasks, regardless of whether the focus was on correctness or fluency of speech, was the "information gap".

In the late 1970s, the theory of foreign language teaching developed by Stephen Krasheny spread, according to which students learn a foreign language if they "follow a real communication diet" (like a child learning his mother tongue), but they only learn the language because they learn the language through exercises. As a result, many foreign language teachers have come to the conclusion that unconscious "learning" is more effective and better than conscious "learning". Such teachers decided that the classroom should be a place for authentic communication. This attitude persists in many audiences even now, at the cost of a conscious almost complete abandonment of language learning.

In the communicative teaching of a foreign language, the main place is occupied by game situations, working with a partner, finding mistakes, which not only allows to increase vocabulary, but also teaches analytical thinking. Communicative technique is, first of all, a pragmatic approach to learning a foreign language. In order to prepare the student to use the foreign language in life in a short period of time, it sacrifices to some extent the fundamental nature of knowledge.

However, recent research in the field of communicative learning attempts to define a theory of language learning that is consistent with a communicative approach. In our opinion, it was concluded that the theory of communicative language learning should be developed taking into account the linguistic, social, cognitive and individual characteristics of students.

Communicative approach assumes that the learning process is focused on the student. Therefore, the task of the teacher as an organizer of the educational process is to create a comfortable environment for the implementation of communication and communicative tasks in the classroom. During the lessons, the teacher observes the students, supports them, but does not fill in the gaps in their vocabulary; notes grammatical or communicative errors for further discussion and teaching; after the exercises are completed, the teacher guides the analysis of the activity and helps the group to self-monitor.

O‘ZBEKISTONNING KO‘P MADANIYATLI JAMIYATIDA XORIJIY TILLAR: IJTIMOIY-MADANIY JIHAT

Sh. M. Sultonova

Maqolada zamonaviy dunyoda ko‘p tillilik fenomenining empirik tavsifi va nazariy tadqiqotlar yo‘nalishlari haqida umumiy ma’lumot berilgan. Ta’kidlanadiki, ko‘p tillilikning asosiy sababi tarixdan shakllangan bir hududda ikki yoki undan ortiq xalqlarning birgalikda yashashidir. Bunday holatlar zamonaviy dunyoda keng tarqalgan bo‘lib, natijada yer aholisining yarmidan ko‘pi u yoki bu darajada ko‘p tilli hisoblanadi. Bir madaniyat chegaralarida bir nechta tillardan foydalanish zamonaviy sharoitda davlat va mintaqaviy darajada tartibga solishni talab qiladi. Maqolada O‘zbekistonning bu boradagi tajribasi ko‘rib chiqilgan. Amaliy ehtiyojlar ko‘p tillilikni chuqur nazariy tushunish zarurligini taqozo etadi. Bunday tushunish amalga oshiriladigan bilimlarning asosiy yo‘nalishlari sifatida tilshunoslik (sotsiolingvistika, neyrolingvistika), pedagogika, psixologiya, madaniyatshunoslik ajratib olindi va har bir fan tomonidan ko‘p tillilik fenomenini o‘rganish yo‘nalishi aniqlandi. Shunday qilib, tilshunoslikda ko‘p tillilikning har xil turlari ko‘rib chiqiladi (xususan, ijtimoiy va individual, tabiiy va ta’lim ko‘p tilliligi farqlanadi), neyrolingvistikada turli tillardan foydalanganda miya faoliyatining o‘ziga xos xususiyatlari aniqlanadi, psixologiya va pedagogikada ko‘p tillilikni shakllantirishning didaktik usullari va ushbu jarayon bilan bog‘liq mumkin bo‘lgan muammolar, madaniyatshunoslikda ko‘p tillilik va shaxsning madaniy o‘ziga xoslik aloqalari, madaniyatlararo o‘zaro munosabatlarni rivojlantirishda ko‘p tillilikning mumkin bo‘lgan roli o‘rganiladi. Hozirgi vaqtda ko'p tillilik fenomenining aniq ta'rifi yo'qligi, nazariy va amaliy tadqiqotlar uchun muammodir hisoblanadi. Mazkur tadqiqotda, subyektning tilni bilish darajasidan kelib chiqqan holda ko'p tillilik haqida gapirish imkoniyatini beruvchi mavjud o’rinlar va ushbu savolga mumkin bo'lgan javoblar keltirilgan.

Kalit so‘zlar

ko‘p tillilik, ikki tillilik, madaniyatlarning o‘zaro ta’siri, madaniy o‘ziga xoslik, madaniyatda til maqomi.

FOREIGN LANGUAGES IN MULTICULTURAL SOCIETY OF UZBEKISTAN: SOCIO-CULTURAL ASPECT

Sh. M. Sultonova

Annotation

The article provides general information about the empirical description of the phenomenon of multilingualism in the modern world and the directions of theoretical research. It is noted that the main reason for multilingualism is the coexistence of two or more peoples on the same historical territory. Such situations are common in the modern world, and as a result, more than half of the world's population is multilingual to one degree or another. The use of several languages within the boundaries of one culture in modern conditions requires regulation at the state and regional level. The article discusses the experience of Uzbekistan in this regard. Practical needs require a deep theoretical understanding of multilingualism. Linguistics (sociolinguistics, neurolinguistics), pedagogy, psychology, cultural studies were identified as the main areas of knowledge in which such understanding is carried out, and the direction of studying the phenomenon of multilingualism was determined by each discipline. Thus, in linguistics, various types of multilingualism are considered (in particular, social and individual, natural and educational multilingualism are distinguished), in neurolinguistics, specific features of brain activity when using different languages are determined, in psychology and pedagogy, didactic methods for the formation of multilingualism and possible problems of this process related to cultural studies are studied, the connection between multilingualism and human cultural identity, the possible role of multilingualism in the development of intercultural ties. Currently, the lack of a clear definition of the phenomenon of multilingualism is a problem for theoretical and practical research. In this study, based on the level of language proficiency of the subject, the available positions that give the right to talk about multilingualism and possible answers to this question are presented.

The most important achievement of this period is the inter-ethnic and inter-religious agreement, which served as a guarantee of peace and

stability, improvement of the effectiveness of reforms. The people of Uzbekistan have gone through a difficult path to achieve international harmony. From the first days of independence, tolerant ethnopolitics was aimed at abandoning the old dogmas and introducing the ideas and principles of national independence into people's minds and morally renewing the society. In our opinion, in order to improve inter-ethnic relations and interpersonal understanding, mastering the national language by representatives of all nationalities living in the territory of Uzbekistan is important.

The functioning of the educational system in 7 languages is a proof of the effectiveness of the ethnic and language policy of the Republic of Uzbekistan. It should be noted that the number of schools where education is conducted in the Russian language is second only to the schools taught in the Uzbek language.

Education is conducted in Uzbek and Russian languages in all higher educational institutions of Uzbekistan, and in Karakalpak, Uzbek and Russian languages in the Republic of Karakalpakstan. In addition, many higher education institutions have departments and groups that teach in the languages of the local ethnic groups of Uzbekistan: Kazakh, Tajik, and Turkmen.

The country pays serious attention to learning foreign languages. Based on regional characteristics, there are lyceums for in-depth study of English, German, Korean, Chinese, Japanese, Arabic, Iranian and Hebrew languages.

Support and popularization of multilingualism helps to better understand and penetrate into the national traditions of other cultures, expand the knowledge and opportunities of the citizens of Uzbekistan, as well as learning the languages of other nations provides an opportunity for understanding and cooperation in any sphere of social life, and not only in language policy's strategic goal, but also state security policy. If, according to the previous traditional understanding, the language was accepted in the educational system only as an object of learning, today there is a tendency to learn the language as a means of acquiring other knowledge and skills, because there is a great demand for modern professionals who know the language and have the following skills: application in the field of professional activity; computer literacy and use of information and communication technologies; to be able to use almost all types of speech activity in a foreign language and to communicate professionally in a foreign language in the context of business cooperation; ability to work in a team, i. e. : be outgoing, courteous,

quickly solve problems and prevent conflicts, pay attention to proposals and innovative ideas; constantly improving the level of knowledge of a foreign language, because many companies and enterprises, as well as educational institutions, have foreign partners and develop relations with them. Therefore, it can be noted that many languages cease to exist only as a language of instruction, and the need to create an innovative foreign education strategy that corresponds to the spirit of the times is becoming clear.

Key words

multilingualism, bilingualism, cultural interaction, cultural identity, language status in culture.

Kirish

Mutaxassislarning hisob-kitoblariga ko‘ra, dunyo aholisining yarmidan ko‘pi kamida ikkita tilni bilishadi. Tarixan shakllangan ikki yoki undan ortiq tillarda so‘zlashuvchi xalqlarning bir hududda yashashi va natijada guruhlararo/millatlararo aloqa tili yoki tillarini tanlash zarurati tabiiy ko‘p tillilikning asosiy sababidir. Ko‘p asrlik tarixga ega bo‘lgan ushbu hodisa hozirda davlatlar yoki ittifoqlarning til siyosati doirasida tartibga solinadi, bu Konstitutsiya matnlari va til siyosati to‘g‘risidagi qonunlarda mustahkamlangan.

Adabiyotlar sharhi

Ko‘p tillilik muammolari o‘nlab yillar davomida g‘arb olimlarining fikrini egallab kelmoqda. Shu bilan birga, ikki tillilik tadqiqotchilari D. Xamers va M. Blanshning ta’kidlashicha, “bilingvizm” tushunchasining o‘zi hali ham aniq ilmiy ta’rifga va aniq mezonlarga ega emas va bu so‘zning orqasida nima borligi haqidagi munozaralar bugungi kungacha davom etmoqda [14].

Katta yoshlilar tomonidan ikkinchi tilni o‘zlashtirishning o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda, S. Krashen ongosti yoki tabiiy jarayon deb hisoblanuvchi “o‘zlashtirish” (acquiring) va ongli yoki boshqariladigan jarayon sifatida qaraladigan “o‘rganish (learning) tushunchalarining tubdan farqli ekanligini ta’kidlaydi. O‘zlashtirishning zaruriy sharti – bu tilda mazmunli o‘zaro ta’sir (meaningful interaction), ya’ni tabiiy aloqa, bunda so‘zlovchilar gap shakli haqida emas, fikrni yetkazib berish yoki tushunishlari kerak bo‘ladi; bu jarayonda xatolarni tuzatish yoki qoidalarni tushuntirish noo‘rin. Aksincha, ongli ravishda o‘rganilganda, xatolarni tuzatish va qoidalarni tushuntirish foydali hisoblanadi [12, 2-b.]. Tadqiqotchi, shuningdek, til muhitining ikki turini

qiyoslaydi: o‘rganish paytidagi sun’iy yoki rasmiy sinf muhiti va o‘zlashtirish paytidagi tabiiy yoki norasmiy muhit [15, 40-b.].

Ikki va ko‘p tilli odamlarning ijtimoiy aloqalarining o‘ziga xos xususiyatlarini ko‘rib shiqqan holda, tadqiqotchilar bilinguallarning madaniy o‘ziga xosligini aniqlash muammosini ilgari suradilar, bu esa til va umuman madaniyatning o‘zaro munosabatlari bilan bog‘liq. Mashhur sovet va Rossiya tilshunosi Ye. S. Kubryakovaning fikricha, “. . . qaysidir vaqtda bir madaniyatda yaratilgan va uning xususiyatlarini to‘g‘ridan-to‘g‘ri yoki bilvosita o‘zida saqlamagan lingvistik hodisalar yo‘q va bo‘lishi ham mumkin emas” [4, 129-bet].

Psixolingvistika nuqtai nazaridan qaralganda, til o‘z-o‘zicha mavjud emas, balki insonning ma’lum bir madaniyat doirasida o‘ziga xos ma’noga ega bo‘lgan umumiy xulqida qo‘llaniladi. Ya’ni, til madaniyatning namoyon bo‘lishi yoki madaniyatni belgilaydigan o‘zgaruvchilardan biridir [3, 5], ammo shu bilan birga, teskari jarayon ham sodir bo‘ladi – til xulqi madaniyatni shakllantiradi. Bir nechta tillarda so‘zlashuvchilar aloqa sohasida ko‘proq tajribaga ega va aloqa qiyinchiliklarini yaxshiroq yengib o‘tishlari, turli madaniyatlar vakillari bilan muloqotda o‘zlarini dadil his qilishlari taxmin qilinadi. Biroq, F. Grojan ikki tilli odamlarga qaraganda ikki madaniyatli odamlar kamroq ekanligini ta’kidlaydi. Uning fikriga ko‘ra, barcha ikki madaniyatli odamlar quyidagi xususiyatlar bilan ajralib turadi: ular ikki yoki undan ortiq madaniyatlarda yashaydilar, ular hech bo‘lmaganda qisman ushbu madaniyatlarga o‘zlarining qarashlari, qadriyatlari, xulq-atvori va boshqalar nuqtai nazaridan moslashadilar, ular ushbu madaniyatlarning ba’zi jihatlarini aralashtiradilar.

Ko‘p tillilik va ko‘p madaniyatlilik o‘rtasidagi muhim farqi shundaki, ikki tillilar odatda ma’lum vaziyatlarda tillardan birini deaktivatsiya qilishi va faqat ikkinchisidan foydalanishi mumkin, ikki madaniyat tashuvchilari esa bir madaniyatli muhitda bo‘lsa ham har doim ham boshqa madaniyatning xususiyatlarini deaktivatsiya qila olmaydi [8]. Shu bilan birga, alohida shaxsning ko‘p tillilik darajasi va boshqa odamlarning fikrlari va kechinmalarini tushunish qobiliyatini anglatuvchi kognitiv empatiya darajasi o‘rtasida ijobiy bog‘liqlik aniqlangan. Qayta aloqa ham bo‘lishi mumkin, bunda kognitiv empatiya darajasi yuqori bo‘lgan shaxslar chet tillarini faolroq o‘zlashtiradi va ishlatadi, shuning uchun ko‘p tillilikning yuqori darajalariga erishadi [11].

Yuqorida aytilganlarning barchasi, ikki tillilik tabiiy ravishda (erta bolalik davrida tilni o‘zlashtirish), ta’lim olish jarayonida (maktab va universitetda tilni o‘rganish) yoki uzoq vaqt boshqa mamlakatga ko‘chib o‘tib o‘rganishdan qat’iy nazar, ikki tillilar nafaqat ko‘p tilli, balki

ko‘pincha ko‘p madaniyatli odamlar deb hisoblanishi mumkin degan xulosaga kelishimizga imkon beradi, chunki tegishli madaniyatni bilmasdan tildan muvaffaqiyatli foydalanish mumkin emas. Ikki tilli odam o‘zini ikki til jamoasiga tenglashtiradi va ikki madaniy an’anani egallagan bo‘ladi yoki hech bo‘lmaganda ikki xil madaniyatni tushunishi mumkin. Bu esa unga turli xil g‘oyalar, xulq shakli va urf-odatlarni tushunishda bir tilli odamlarga nisbatan ustunlik beradi.

Metodologiya

Til – bu erkin tabiatning ko‘p funksiyali belgilar tizimi bo‘lib, u orqali inson aloqasi turli xil kommunikatsiya va translyatsiya darajalarida, shu jumladan fikrlash operatsiyalari, xabarlarni (signallar, ma’lumotlar, bilimlar) olish, saqlash, o‘zgartirish va uzatish amalga oshiriladi. Til madaniyatning eng muhim toifalaridan biridir, chunki inson dunyoqarashi aynan til orqali shakllanadi va ifodalanadi. Biroq, til nafaqat vosita, balki insonning hayotiy tajribasini belgilaydigan, inson shakllanadigan va yashaydigan muhitdir. Hatto aytish mumkinki, odam go‘yo til ichida yashaydi, bunda doimo uning ta’sirini boshdan kechiradi.

Til nafaqat inson dunyosi va uning madaniyatini aks ettiradi. Tilning eng muhim vazifasi shundaki, u madaniyatni saqlaydi va uni avloddan-avlodga yetkazadi. Shuning uchun til shu qadar muhim rol o‘ynaydiki, uni shaxsni, milliy xarakterni, xalqni, millatni shakllantirishda hal qiluvchi deb ham atash mumkin.

19-asrda nemis faylasufi va pedagogi Gumboldtning lingvistik konsepsiyasida – “xalq ruhi” va tilining tengligi haqidagi ta‘limotda til va madaniyatning o‘zaro ta‘siri masalasi ko‘tarilgan, bu mutaxassislar – madaniyatshunoslar, tilshunoslar, faylasuflar uchun ilmiy qiziqish doirasiga kirgan.

Konferensiya mavzusi va biz tanlagan ma’ruza mavzusiga asoslanib, siz bilan ko‘p millatli O‘zbekiston hududida ko‘p tilli bo‘lish, shuningdek, chet tillarini o‘rganish bo‘yicha ba’zi fikrlar bilan bo‘lishishni lozim topdik.

Til ta’limi O‘zbekiston Respublikasi fuqarolari yangi avlodini madaniyatlararo tarbiyalash va xalqaro rivojlantirish sohasidagi davlat siyosatining muhim yo‘nalishi hisoblanadi. 1991-yil 31-avgustda O‘zbekiston Respublikasi tomonidan davlat mustaqilligini e’lon qilish nafaqat o‘zbek xalqi, balki O‘zbekistonda yashovchi barcha millat va elatlar hayotida yangi davrning boshlanishi bo‘ldi.

Ushbu davrning eng muhim yutug‘i tinchlik va barqarorlik, islohotlar samaradorligini oshirish garovi bo‘lib xizmat qilgan millatlararo va dinlararo kelishuvdir. Millatlararo totuvlikka erishish yo‘lida O‘zbekiston

xalqi qiyin yo‘lni bosib o‘tdi. Mustaqillikning dastlabki kunlaridan boshlab tolerant etnopolitika eski dogmalardan voz kechishga va odamlarning ongiga milliy mustaqillik g‘oyalari va tamoyillarini joriy etishga va jamiyatni ma’naviy yangilashga qaratilgan edi. Bizning fikrimizcha, millatlararo munosabatlar va shaxslararo o‘zaro tushunishni yaxshilash uchun O‘zbekiston hududida yashovchi barcha millat vakillari tomonidan davlat tilini o‘zlashtirish muhim ahamiyatga ega bo‘lgan. Birinchi Prezidentimiz I. A. Karimov ta’kidlaganidek: “Agar rus millati vakillari o‘zbek tilini, o‘zbeklar esa chet tilini bilsalar va bizning yoshlarimiz uchinchi tilni ham o‘rgansalar yaxshi emasmi?”. Albatta, bunday qiyin vazifa ko‘p vaqt va kuch talab qiladi va eng muhimi, har qanday til muammosini boshqa millatlarning manfaatlariga putur yetkazmasdan hal qilish kerak.

Ta‘lim tizimining 7 tilda faoliyat yuritishi O‘zbekiston Respublikasining etnik va til siyosati samaradorligining isboti hisoblanadi. Shuni ta’kidlash kerakki, ta’lim rus tilida olib boriladigan maktablar soni o‘zbek tilida o‘qitiladigan maktablardan keyin ikkinchi o‘rinda turadi.

O‘zbekistonning barcha oliy o‘quv yurtlarida ta’lim o‘zbek va rus tillarida, Qoraqalpog‘iston Respublikasida esa qoraqalpoq, o‘zbek va rus tillarida olib boriladi. Bundan tashqari, ko‘plab oliy o‘quv yurtlarida O‘zbekistonning mahalliy etnoslari: qozoq, tojik, turkman tillarida o‘qitiladigan bo‘limlar va guruhlar mavjud.

Mamlakatda chet tillarini o‘rganishga ham jiddiy e’tibor qaratilmoqda. Mintaqaviy xususiyatlarga asoslanib, ingliz, nemis, koreys, xitoy, yapon, arab, eron va ivrit tillarini chuqur o‘rganadigan litseylar faoliyat ko‘rsatmoqda.

Jamiyatda ko‘p tillilik ommaviy axborot vositalarining 12 tilda yuritilishida ham aks etadi. Ushbu tillar orasida chet tili eng faol til hisoblanadi, aksariyat axborot-ko‘ngilochar dasturlar ikki tilda – o‘zbek va rus tillarida efirga uzatiladi. Respublikaning ko‘plab aholisi, ayniqsa yirik shaharlar uchun rus tili ko‘p millatli muhitda vositachi til sifatida, turli sohalardagi shaxslar uchun esa ilmiy-texnik axborot tashuvchisi sifatida qabul qilinadi.

Ko‘p tillilikni qo‘llab-quvvatlash va ommalashtirish boshqa madaniyatlarning milliy an’analarini yaxshiroq tushunish va ularga kirib borish, O‘zbekiston fuqarolarining bilim va imkoniyatlarini kengaytirishga yordam beradi, shuningdek, boshqa xalqlar tillarini o‘rganish ijtimoiy hayotning har qanday sohasida tushunish, hamkorlik qilish imkoniyatini beradi va nafaqat til siyosatining strategik maqsadi,

balki davlat xavfsizligi siyosati hamdir. Agar ilgarigi an'anaviy tushunchaga ko'ra til ta'lim tizimida faqat o'rganish obyekti sifatida qabul qilingan bo'lsa, bugungi kunda tilni boshqa bilim va ko'nikmalarni egallash vositasi sifatida o'rganish tendensiyasi mavjud, chunki til biluvchi, quyidagi qobiliyatlarga ega, zamonaviy kasb egalariga talab katta: olingan bilimlarni kasbiy faoliyat sohasida qo'llash; kompyuterni bilish va axborot va kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish; chet tilidagi nutq faoliyatining deyarli barcha turlaridan foydalana olish va biznes hamkorligi sharoitida chet tilida professional muloqot qilish; jamoada ishlay olish, ya'ni: chiqishimli, xushmuomala bo'lish, muammolarni tezda hal qilish va nizolarni oldini olish, takliflar va innovatsion g'oyalarga diqqat bilan qarash; chet tilini bilish darajasini doimiy ravishda oshirish, chunki ko'pgina kompaniyalar va korxonalar, shuningdek, ta'lim muassasalari xorijiy sheriklarga ega va ular bilan aloqalarni rivojlantirmoqdalar. Demak, shuni ta'kidlash mumkinki, ko'plab tillar shunchaki o'qitish tili sifatida mavjud bo'lishni to'xtatmoqda va zamon ruhiga mos innovatsion xorijiy ta'lim strategiyasini yaratish zarurati aniq bo'lmoqda.

Shunday qilib, ushbu muammoni tahlil qilish O'zbekiston Respublikasi rahbariyati respublikaning barcha xalqlariga teng huquq va imkoniyatlar yaratib, lingvistik sohadagi etnik siyosat masalalarini hal etishga ustuvor ahamiyat berayotganini ko'rsatdi.

Ma'lumki, har qanday til ta'limining natijasi shakllangan til shaxsi bo'lishi kerak, chet tillari sohasidagi ta'limning natijasi esa insonning madaniyatlararo aloqada to'liq ishtirok etish qobiliyatining ko'rsatkichi sifatida ikkinchi darajali til shaxsi bo'lishi kerak.

Ushbu qobiliyat o'rganilayotgan tilning verbal-semantik kodini, ya'ni ushbu til tashuvchilarining "dunyoning lisoniy manzarasini" (ikkilamchi lingvistik ongni shakllantirish) va "dunyoning global (konseptual) manzarasini" o'zlashtirishdan iborat.

Boshqacha qilib aytganda, ikkilamchi lingvistik shaxs konseptini metodologik sifatida qabul qilish shuni anglatadiki, chet tillarini o'qitishning zamonaviy jarayonida turli xil lingvistik hodisalarni emas, balki jahon va milliy madaniyatlar kontekstida turli xil konseptual tizimlarni taqqoslashga alohida e'tibor berilmoqda. Taqqoslash o'quvchilarning o'zlarini madaniy-tarixiy subyekt sifatida universal mohiyatini anglashlarini ko'zlaydi.

Shunday qilib, hozirgi vaqtda chet tillarini o'qitish sohasidagi mutaxassislarning aksariyati o'qitishda muhim vazifalardan biri ikkilamchi lingvistik shaxsni shakllantirish, O'zbekiston Respublikasi

sharoitida esa boshqa madaniyat vakillari bilan ijtimoiy hamkorlikni muvaffaqiyatli amalga oshirishga qodir bo‘lgan ko‘p madaniyatli til shaxsini shakllantirishdir, deb hisoblaydilar.

Yuqorida aytib o‘tganimizdek, so‘nggi o‘n yilliklarda O‘zbekiston ta’lim tizimida chet tillarining rolini aktuallashtirish jarayoni kuzatilmoqda. Ma’lumki, ko‘plab ota-bobolarimiz o‘z ona tillari bilan bir qatorda bir nechta tillarni yaxshi bilishgan va chet tillarini o‘rganish orqali o‘z bilimlarini takomillashtirishgan, ular tarixda poliglot sifatida qolganlar. O‘rta asr Sharq mutafakkirlarining aksariyati bir nechta tillarni yaxshi bilishgan. Ular orasida buyuk mutafakkir Abu Nasr Al-Farobiy alohida ajralib turadi, manbalarda tilga olinishicha, u 70 dan ortiq tillarni bilgan.

XIX-asrning ikkinchi yarmi va XX-asr o‘rtalarida ko‘plab tillarni bilish keng tarqalgan. Ma’rifatli jadidlar odamlarni chet tillarini o‘rganishga undashar edi, chunki ona tilidan tashqari chet tillarini bilish boshqa xalqlarning tarixi, madaniyati, turmush tarzi va rivojlanishini o‘rganishga imkon berardi. Bir nechta tillarni yaxshi bilgan Behbudiyning lingvistik konsepsiyasi uning ***“Biz nafaqat ikkita, balki to‘rtta tilni bilishimiz kerak”*** maqolasida bayon etilgan. U ko‘plab tillarni bilish millatning rivojlanishi uchun zarur deb hisoblagan.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Chet tillarini o‘rganishni ommalashtirish agentligi tashkil etilishini e’lon qilar ekan, shunday dedi: ***“Biz raqobatbardosh davlat bo‘lishni maqsad qilib qo‘ydik. Bundan buyon maktab, litsey, kollej va universitetlarning har bir bitiruvchisi kamida ikkita chet tilini mukammal bilishi kerak”.***

Chet tillarni o‘zlashtirishni ommalashtirish va rag‘batlantirish bilan bog‘liq qonun hujjatlarining amalga oshirilishini O‘zbekistondagi abituriyentlar uchun quyidagi imtiyozlar tasdiqlashi mumkin:

– abituriyentlar ma’lum darajadagi milliy yoki xalqaro sertifikat mavjud bo‘lganda til imtihonidan ozod qilinadi;

– abituriyentlarni magistratura mutaxassisligiga qabul qilish bakalavriat diplomi ballari va chet tili sertifikati asosida imtihon topshirmasdan amalga oshiriladi.

Natijalar

Bizning fikrimizcha, respublikamiz hududida ingliz va rus tillarini o‘rganish juda istiqbolli, sababi ularga katta talab va yaxshi sharoitlar mavjud!

Bugun biz chet tilini o‘rganishning ba’zi afzalliklarini sanab o‘tmoqchimiz.

Boshqa ko‘nikmalarni o‘rganish tezligini oshiradi

Yangi tilni o‘rganayotganda sizning bilim qobiliyatingiz oshadi, masalan, so‘zlarni yodlashda siz xotirangizni yaxshilay olasiz.

Matematik qobiliyatlar oshadi

Til o‘rganish miyadagi strukturaviy va mantiqiy jarayonlarni faollashtiradi, matematika ham xuddi shunday.

Yaxshi tinglovchiga aylantiradi

Bu bizga har doim va hamma joyda kerak bo‘lgan ajoyib mahorat. Agar bu haqda o‘ylab ko‘rilsa, har qanday vaziyatda odamni gapini bo‘lmasdan tinglashning afzalligini ko‘rish mumkin (Karnegi o‘z kitobida bu masalaga butun bobni bag‘ishlagan). Yangi tilni o‘rganayotganda, aslida odamni diqqat bilan tinglashdan, uning talaffuzini va aytilganlarning ma’nosini tushunishga harakat qilishdan boshqa ilojimiz yo‘q. Bu empatiyani rivojlantirishga imkon beradi.

Diqqatni kuchaytiradi

Nafaqat o‘rganish, balki yangi qoidani anglash, jumlani tushunish uchun siz diqqatni jamlashingiz kerak.

Ishonchni oshiradi

Biz oldimizga har qanday maqsadni qo‘yganimizda va unga erishganimizda, bu muqarrar ravishda o‘zimizga bo‘lgan ishonchni oshiradi. Inson shunday yaratilgan. Notanish tilda 30 soniya davomida dialog o‘tkazishga muvaffaq bo‘lganimizda, bu juda katta energiya beradi, bizning idrokimiz sezilarli darajada oshadi.

Potensial miya kasalliklarining oldini oladi

Yangi tilni o‘rganish aqli zaiflik va Alsgeymer kasalligining paydo bo‘lishini 4, 5 yilga kechiktirishi mumkin, bu zamonaviy dorilar qila oladiganidan ancha katta. Mohiyati shuki, ko‘p tilli odamlarning miyasida ko‘proq nerv yo‘llari hosil bo‘ladi, bu esa o‘z navbatida miyada bir xil fikrlar va shablonlarni aylantiravermaslikka imkon beradi (bu ko‘pincha shizofreniyaga olib keladi).

Ona tilini yaxshilaydi

Yangi tilni o‘rganayotganda, biz ona tiliga tayanamiz, unda o‘rganilayotgan tilda duch kelgan o‘xshash hodisalarni topishga harakat qilamiz, avvallari hech o‘ylamagan narsalarni seza boshlaymiz.

Madaniy xabardorlikni oshiradi

Gap shundaki, siz uchun yangi tilda so‘zlashuvchi o‘z mamlakati madaniyatining bevosita timsolidir. Bu sizni shaxs sifatida yanada xilma-xil qiladi va ko‘plab mojarolardan qochishga imkon beradi, chunki siz boshqa madaniyatni, boshqa psixologiyani tushunishni va hurmat qilishni boshlaysiz va eng yaxshisini olasiz.

Yangi martaba imkoniyatlarini ochadi

Biz globallashuvga keldik, keyin Internet ham paydo bo‘ldi. Turli statistik ma’lumotlarga ko‘ra, ikki tilni bilish bizga ish haqimizning 10-50 foizini qo‘shadi. Biznesda to‘g‘ri foydalanish bilan esa biz katta imkoniyatlarga ega bo‘lishimiz mumkin.

Sayohatlarda yangi qirralarni ochishga imkon beradi

Bu siz uchun oddiy sayohat emas, bu siz tilini biladigan mamlakatga sayohat. Chet elda bo‘lishning noqulayligi yo‘qolganda siz ilgari sezmagan ajoyib tuyg‘uni his qilasiz.

Baxtni topishga yordam beradi

Mamlakatimizda chet tilini biladigan yoshlar, ayniqsa qizlar, o‘z baxtini qidirayotganlar orasida ko‘proq mashhurdir.

Xulosa

O‘zbekistonda chet tili bo‘yicha pedagog kadrlar tayyorlash uchun javobgarlikni davlat o‘z zimmasiga olgan. O‘zbekiston hukumati qaroriga muvofiq, rus tilini C1 darajasida bilishini tasdiqlagan barcha o‘qituvchilar ish haqiga 50 foiz qo‘shimcha haq to‘lanadi. Bu ularni til qobiliyatlari va ko‘nikmalarini rivojlantirishga undaydi. Bu malaka oshirish tizimini, yangi darsliklarni talab qiladi. Hech kimga sir emaski, bugungi kunda chet tili o‘qituvchilari haqiqiy fidoyilar, o‘z ishining ustalaridir. Ular doimiy ravishda o‘quv jarayonini tashkil etishning eng samarali usullarini izlaydilar, murakkab nazariyani qiziqarli amaliyotga aylantirishni afzal ko‘radilar.

Bugungi konferensiya kabi uchrashuvlar an’anaviy va masofaviy formatda turli mamlakatlardan kelgan mutaxassislarga nafaqat hamfikr

odamlar bilan yaxshi tajriba almashishda, balki professional hamjamiyat tomonidan qo‘llab-quvvatlash va tasdiq olishda yordam beradi.

Adabiyotlar ro’yxati

Ахметшина Л. В. Англификация языков в процессе глобализации // Филологические науки. Вопросы теории и практики. 2015. № 7 (49). Ч. 1. С. 13-15.

Белякова И. Г. Модели межкультурной коммуникации в условиях культурно-цивилизационных трансформаций: дисс. … к. филол. н. М. , 2018. 380 с.

Замятин К. , Пасанен А. , Саарикиви Я. Как и зачем сохранять языки народов России? Хельсинки: Vammalan Kiijapaino Oy, 2012. 179 с.

Кубрякова Е. С. Лингвокультурологический статус драмы // В поисках сущности языка: Когнитивные исследования. М. : Знак, 2012. С. 128-146.

Меликов И. М. , Гезалов А. А. Диалог культур и культура диалога: концептуальные основы // Вопросы философии. 2014. № 12. С. 24-35.

Сысоев П. В. Эксплицитное обучение социокультурным стратегиям // Образованиеврегионе. - 2000. - № 6. - С. 17-22 (0, 5 ал.).

Таскаева Е. Б. К вопросу о двуязычной лингвистической подготовке студентов-экономистов // Проблемы антикризисного управления и экономического развития (ПАУЭР-2016): Материалы III Междунар. науч. практ. конф. , 27-31 октября 2016 г. : Сб. статей. Новосибирск: Изд-во СГУПСа, 2017. С. 303-307.

Тимофеев А. В. , Ворожбитова А. А. Билингвальная модель профессиональной подготовки будущего учителя иностранного языка. М. : ФЛИНТА, 2014. 129 с.

Bialystok E. The Bilingual Adaptation: How Minds Accommodate Experience // Psychological Bulletin. 2017. Vol. 143. № 3. P. 233-262.

BloomfieldL. Language. L. : George Allen & Unwin LTD, 1935. 566 c.

Dewaele J. M. , Wei L. Multilingualism, empathy and multicompetence // International Journal of Multilin-gualism. 2012. September. P. 1-15.

García O. , Lin A. M. Y. Translanguaging in bilingual education // Bilingual and Multilingual Education (Encyclopedia of Language and Education). Dordrecht: Springer, 2017. P. 117-130.

Grosjean F. Bilingual: Life and Reality. Cambridge: Harvard University Press, 2010. 276 p.

Hamers J. F. , BlancM. H. A. Bilinguality and Bilingualism. Cambridge: Cambridge University Press, 2000. 458 p.

Krashen S. D. Second Language Acquisition and Second Language Learning. New Jersey: Prentice-Hall International, 1988. 150 p.

Kharkhurin A. V. The role of cross-linguistic and cross-cultural experiences in bilinguals‘ divergent thinking // Cognitive aspects of bilingualism. 2007. P. 175-210.

Li P. , Legault J. , Litcofsky K. A. Neuroplasticity as a function of second language learning: Anatomical changes in the human brain // Cortex. 2014. Vol. 58. P. 301-324.

Macnamara J. The Bilingual‘s Linguistic Performance - A Psychological Overview // Journal of Social Issues. 1967. № 23. P. 58-77.

Special Eurobarometer 386: Europeans and their languages // European Union Open Data Portal. URL: http://ec. europa. eu/commfrontoffice/publicopinion/archives/eb_special_399_380_en. htm#386 (дата обращения: 10. 10. 2017).

Sysoyev P. V. Identity, culture, and language teaching [Самоопределение, культура и обучение языку] // Identity, culture, and language teaching / Ed. by P. V. Sysoyev.

Toward a More Complete Understanding of the Link Between Multicultural Experience and Creativity / A. Leung, W. Maddux, A. Galinsky, C. Chiu // American Psychologist. 2009. February-March. P. 156-158.

YOSHLARNI MILLIY QADRIYATLAR ASOSIDA TARBIYALASHDA BADIIY ADABIYOT VA BADIIY TARJIMANING O'RNI

dotsent, Sarvar ABDULLAEV

ANNOTATSIYA

Ushbu ilmiy maqolada globallashuv davrida yoshlar ma'naviy olamini teran shakllantirishda xizmat qiluvchi omillar tahlil qilingan. Xususan, badiiy adabiyot va badiiy tarjimaning yoshlar ongida ezgulik g'oyalarini shakllantirishga xizmat qilishi borasida fikrlar keltirilgan. Muallif o'z g'oyalarini badiiy alabiyot va badiiy tarjima satrlarida keltirigan fikrlar bilan isbotlagan, shuningdek, mutafakkirlarning kitob borasidagi qimmatli fikrlari bilan o'z g'oyasini asoslashga harakat qilgan.

O'rganilgan ma'lumot asosida qilingan xulosalar bu borada avvallari amalga oshirilgan ishlar bilan qiyoslangan. Kitob o'qish borasidagi negativ holatlarni ijobiylashtirishning metodologik va psixologik asoslariga ahamiyat qaratilgan, shuningdek, amaliy jihatdan badiiy adabiyotning inson hayoti va jamiyatdagi o'rni va ahamiyati isbotlab berilgan. Kitobga ahamiyatsizlikning asosiy argumentlari o'rganilib, uni bartaraf etish borasida tavsiyalar berishga harakat qilingan. Umuman olganda kitob o'qish keyingi asrlarda axborot almashinuvining boshqa turlari va ilm olishning yangicha yondoshuvdagi manbalri paydo bo'lgach yana o'z ahamiyatini yo'qotdi. Odamlar ma'lumotlarni o'qib tasavvur qilgandan ko'ra, ularni tayyor manbadan ko'rishni afzal bila boshladilar. Masalan teatr va kino, hozirda internet ham kitobning o'rnini bosgandek. Lekin muallif o'z fikrlari bilan kishilarni kitobga bog'lash mumkinligi borasida tavsiyalar belgilangan. Kitobxon ziyolilarning barchasi ham bir kunda kitobga bog'lanib qolmagan. Kitobxonlik ko'pchilikda oilaviy muhitda yuzaga keladi. Kitob o'qigan kishilar hayoti, yurish turishi, odob-axloqi, dunyoqarashining kengligi ham ko'plarni kitobga bo'lgan qiziqishini uyg'otadi. Umuman o'qish qiyin. Ammo kitob dunyosiga sho'ng'igan odamni kitobdan ayri tasavvur eta olmaysiz. Odam yoshi va mashg'ulotiga mos kitobcha yoki nisbatan kichikroq janrlar – qatra, hikoya kabilardan

o’qishni boshlagani yaxshi. Kitobni bir o’tirganda o’qib qo’yish shart emas. Bir yoki ikki xatboshini mutolaa qilib, boshqa ishlar bilan mashg’ul bo’lish ham mumkin. Bunda o’qilgan ma’nolar inson tasavvurida gavdalanadi, tasavvur boyidi. Sekin asta bir bet keyin besh, o’n. Qarabsizki, kishi kitobga bog’langanini o’zi sezmay qoladi. Ammo, doim turadigan jiddiy savol bor – qaysi kitobni o’qish kerak? Bu borada alabatta ustozlar ko’magiga muhtojmiz. Muallif “O’tkan kunlar” (Abdulla Qodiriy) romanini o’qishni tavsiya qiladi. Tavsiya qilar ekan asarning badiiy va syujet betakrorligi qatorida uning ilmiy ahamiyati, tarixiy ma’lumotlari va o’zbek tilining nozik jihatlarini ifoda etishini misollar bilan isbotlashga harakat qilgan.

Kalit so’z va iboralar

kitob, badiiy asar, badiiy tarjima, bilim, tarbiya, dunyoqarash.

IN EDUCATING YOUNG PEOPLE ON THE BASIS OF NATIONAL VALUES THE ROLE OF FICTION AND FICTION TRANSLATION

dotsent, PhD SARVAR ABDULLAEV

ORCID: 0009-0007-1062-0042

ANNOTATION

This scientific article analyzes the factors that serve the thoughtful formation of the spiritual world of youth in the era of globalization. In particular, opinions are expressed that fiction and literary translation serve to form ideas about goodness in the minds of young people. The author justified his ideas with the ideas that he brought to the lines of fiction and literary translation, and also tried to base his idea on the valuable thoughts of thinkers about the book.

The conclusions drawn on the basis of the information studied were compared with the work carried out earlier in this regard. The importance is focused on the methodological and psychological foundations of the positivity of negative cases in reading, as well as on proving in practice the place and importance of fiction in human life and society. The main arguments in favor of the book's impropriety were studied and attempts were made to give recommendations for its elimination. Reading books in general lost its importance again in the following centuries, when other types of information exchange and a source of knowledge appeared in a new approach. People began to prefer to see data from a ready-made source than they could imagine after reading them. For example, theater and cinema, now the Internet also seems to replace the book. But the author sets out recommendations as to whether people with his thoughts can be attributed to the book. Not all the reading intelligentsia became attached to the book on the same day. Reading occurs in most people in a family environment. The breadth of life, gait, decency and worldview of those who read the book also arouse many people's interest in it. It's generally hard to read. But you can't imagine a person immersed in the world of books as a curve from a book. It is good that a person begins to read from a booklet or relatively small genres – a fable, a story suitable

for age and training. The book does not have to be read in one sitting. You can also read one or two paragraphs and do other activities. The meanings read in this are embodied in the human imagination. Slowly place a bet, then five, ten. It turns out that the person himself does not notice that he is attached to the book. But there is always a serious question – which book to read? In this regard, we need the support of our elders. The author recommends reading the novel "Bygone Days" (Abdullah Kadiri). Recommending the artistic and plot uniqueness of the work, he tried to prove by examples its scientific significance, historical data and the expression of subtle aspects of the Uzbek language.

Key words and phrases

book, work of art, literary translation, knowledge, education, worldview.

Kirish

Ma'lumki yurtimiz joylashgan o'rni geografik jihatdan qadim "Buyuk Ipak yo'li"ning qoq markazida bo'lib, bu qadimdan ham hozir ham ushbu zaminda yashovchi xalqlarning umuminsoniy va milliy qadriyatlariga, binobarin til, ta'lim va madaniyatida ahamiyatlidir.

Bugungi global muammolar yoshlarimiz dunyoqarashiga turli yot g'oyalar, asrlar davomida millatimiz axloqsizlik hisoblagan har xil ommaviy madaniyat ko'rinishlari ta'sir etib, jamiyatda bir qadar og'riqli vaziyatlarni vujudga keltirmoqda. Shu sababdan yoshlarimiz axloqini shakllantirishda badiiy adabiyot va badiiy tarjimaning o'rni borasida ayrim fikrlarni ilmiy muhokama qilmoqchi bo'ldik.

Adabiyotlar sharhi

Maqolani tayyorlashda o'rganilgan adabiyotlardan, jumladan, Alan Cummingning And You Might Be Too asaridan bevosita jamiyat a'zolari axloqining badiiy adabiyot ta'sirini yoritgan olimlar fikrini o'rganishda manba sifatida foydalanildi. Shuningdek, Alan Bennettning Reveals that his lover asari ham yuqoridagi maqsadlarda o'rganildi. Neil Gaimanning Biography & Books asarida ham kitoblar ayniqsa badiiy adabiyotning roli masalasiga oid manbalar o'rganildi. A. Qodiriyning "O'tkan kunlar" barcha davrlar yoshlari uchun badiiy, tarixiy masalalardan tashqari, ijtimoiy, axloqiy, ma'naviy masalalarga oid manba ekaniga e'tibor qaratildi. Maqolada muallif o'z fikrini quvvatlash uchun muqaddas manbalarga murojaat qilgan va bunda Abdulaziz Mansurning "Qur'on oyati ma'nolari tarjimasi" kitobidan ilmiy asosda foydalangan. Atoqli adib Ch. Aytmatovning "Qulayotgan tog'lar" asari tarjimasi tarjima san'ati va uning ijobiy ta'siri borasidagi faktlarni dalillash uchun foydalanildi. Yelina Ye. ,

G. Morozovning Russkie pisateli: Biobibliograficheskiy slovarьda e'lon qilingan maqolasi, Zatonskiy D. V. Kafka i problemы modernizma maqolasi badiiy adabiyot va badiiy tarjimaning inson estetik didi va dunyoqarashini shakllantirishdagi o'rnini o'rganishda manba sifatida o'rganilgan.

Maqola metodologiyasi

asoslilik, ochiqlik, ilmiylikdan iboratdir.

Badiiy adabiyot va badiiy tarjima borasida so'zlashdan avval, bugun yoshlar orasida kitobxonlik darajasini tahlil qilib ko'raylik. Xususiy tarzda o'tkazilgan so'rovnoma xulosalari bizga shunday ma'lumotlarni taqdim etdi. Aytish kerakki, so'rovnoma anonim o'tkazilgan bo'lib, yosh va jins, kasb-kor ko'rsatkichlariga e'tibor qaratilmagan. Shu sababdan bu o'rinda natijalarni mutloq deyishdan yiroqmiz. Shuday bo'lsada, ayrim natijalarni keltirish joiz. Respondentlar (jami 100 kishi) orasidan 54 tasi umrida biron marta badiiy kitob o'qimagan. Kitob o'qigan repondentlarning 32 tasi kitob nomi yoki muallifini aniq aytib berolmaydi. So'rovnomada ishtirok etgan 8 nafar respondent yuzga yaqin va undan ko'roq kitob o'qiganligini tasdiqladi. Ular orasida 5 kishi asar syujeti va kitobning jamiyatga taqdim qilgan falsafiy-axloqiy, ma'naviy-mafkuraviy g'oyalari haiqda ham o'rtoqlashdi. Aksar respondentlar kitob o'qigandan internet orqali kino yoki boshqa shu kabilarni ko'rish manfaatliroq deb hisoblaydilar.

Shu o'rinda aslida nima uchun kitob o'qish lozim, degan o'rinli (asli o'rinsiz) savol tug'iladi. Dunyo madaniylishgandan buyon kitobning manfaati borasida ko'p aytilgan va bilaks qusuri bor deganlar e'tiborli emas ham juda ozdirlar. «Kitob sehrgar. Kitob dunyoni o'zgartirdi. Kitobsiz dunyo vahshiylar dunyosidir» [Елина Е. Г. 1999: 56].

Kitob-bu tasavvurni alanga oldiruvchi qurilma [Alan Cumming. 2015: 24].

Kitob-bu sizning qo'lingizda ushlab turgan orzuingiz [Neil Gaiman. 2019: 123].

Menga kitoblarimni qoldiring. Kitob mendagi bor yaxshilikdir va bu yaxshilik chegarasizdir [Затонский Д. В. 1972: 63].

Yaxshi kitob ruh hayotining muhim manbaidir [Alan Bennett. 2009: 29].

Bu kabi qimmatli ma'lumot va iqtiboslarni ko'p keltirish mumkin. Ammo, e'tirof etish lozimki, "kitob o'qish zerikarlidir". Mana shu kitobga ahamiyatsizlarning asosiy argumenti, desak xato bo'lmaydi. Bu argument

qadimdan mavjud. Shunday ekan, qanday qilib kishilarni kitobga bog'lash mumkin? Kitobxon ziyolilarning barchasi ham bir kunda kitobga oshino bo'lib qolmaganlari aniq. Aslida kitobxonlik aksar kishilarda oilaviy muhitda yuzaga keladi. Ayrimlarga ustozlari sabab bo'ladi va juda kam holatlarda fikr egasi kitobga mustaqil mehr qo'yadi. Aytish mumkinki, kitob o'qigan kishilarning hayoti, yurish turishi, odob-axloqi, dunyoqarashining kengligi ham ko'plarni kitobga bo'lgan qiziqishini uyg'otadi. Kitob o'qish, umuman o'qish tan olish kerakki, mashshaqatli, chunki u zerikarli. Ammo kitob dunyosiga sho'ng'igan odamni kitobdan ayri tasavvur eta olmaysiz. Ustozlar deydilar: birdaniga katta kitoblardan boshlash to'g'ri emas. Kishi yoshi va mashg'ulotiga mos kitobcha yoki nisbatan kichikroq janrlar – qatra, hikoya kabilardan boshlagan yaxshi. Kitobni bir o'tirganda o'qib qo'yish shart emas. Bir yoki ikki xatboshini mutolaa qilib, boshqa ishlar bilan mashg'ul bo'lish ham mumkin. Bunda o'qilgan ma'nolar inson tasavvurida gavdalanadi, tasavvur boyi boshlaydi. Sekin asta bir bet keyin besh, o'n. Qarabsizki, kishi kitobga bog'langanini o'zi sezmay qoladi. Ammo, doim turadigan jiddiy savol bor – qaysi kitobni o'qish kerak? Bu borada alabatta ustozlar ko'magiga muhtojmiz. Bu boradagi bahsni shu yerda to'tatsam-da o'zim tavsiya qiladigan kitob haqida gapirsam. "O'tkan kunlar" (Abdulla Qdodiriy) – men yilda bir marta bo'lsa ham bu badiiy javohirni qo'limga olaman. Qahramonlar mening do'stlarimga aylanib ketgan. Ular bilan suhbatlashaman. Kitobni dastlabki o'qigan chog'imdagidek, ularga fikr berib, syujet liniyasini o'zgartirishga harakat qilmayman. Ularning hech biri taqdiri oson kechmaganligini bilsam-da, buni endimuhim hisoblamayman. Ulardan o'rganaman. Har biridan o'rganaman. Xoh u ijobiy xoh salbiy obraz bo'lsin, o'rganaman. Yaxshidan yaxshilikni, yomondan yomonlik qilmaslikni, umuman hayotni o'rganish mumkin.

"O'tkan kunlarni" birinchi bor mutolaa qilganimda 15-16 yoshlar chamasi o'spirin bola edim. Unda Otabek menga aka edi. Uning mardligi, pokiza tuyg'ulari, el, vatan fidoyisi, to'g'ri so'zligi meni o'ziga rom qilib, hayratga solgandi. Otabekning ittifoqo Usta Alimnikida tunab qolgandagi so'zlari va hazart Abdulla Qodiriyning qahramon yuragidagi hissiyotlarni bildirib o'tishi inson qalbini bir ajib shavqqa soladi:

- Yo'q. . . Man asli Qo'qong'a kelgan edim, ammo Marg'ilonda otam tanishlaridan bittasida ozroq olasimiz bo'lib, shu kishiga uchrashib ketayin, deb Marg'ilong'a o'tkan edim, — Otabek o'zining yolg'onlashidan o'ng'aysizlanib bir oz to'xtab oldi: — bu kishining qaerda turishi manga ochiq ma'lum emas edi va Marg'ilonda boshqa tanishim bo'lmag'anliqdan va vaqtning kechligidan adashib qoldim. . . [Abdulla Qodiriy. 2003: 153].

“o’zining yolg’onlashidan o’ng’aysizlanishi” qanchalar qisqa va ayni chog’da butun hissiy holatning bayoni o’laroq o’quvchi yodida qoladi. Kishi ilk bor gunoh ishga qo’l ursa, dastlab ko’p hijolat chekadi. Chunki, gunoh inson tabiatiga zid bir voqelik. Go’yo uning butun borlig’i do’zoh otashida yonayotgandek va barcha uni qo’li bilan bigiz qilib ko’rsatayotgandek tuyuladi. Agar banda shu chog’da robbisiga qaytib, chin dildan tavba qilsa va boshqa bu ishga qo’l urmasa yaxshi, aks holda qalbi qorayib, yomon ishlar uning odatiga aylanib qoladi (hadis).

Qisqasi Otabek bilan ilk tanishganimda u menga aka edi. Keyinroq tengqur bo’lib qoldik. Bu kezlarda uni ayrim hollarda ayblasam, ko’p hollarda hamfikr chiqardik. Ayblashim uning bo’zaxonalarda tunab qolgani va yana so’nggida ota-onasini firoqqa qoldirib ketgani edi.

Bora-bora u mening ukamga aylandi. Unga nisbatan mehrim tovlanib, ayblari ham ko’zimga ko’rinmadi. Lekin qipchoqqa qirg’in voqeasi va qudalarni kelish masalasi oralig’ida otasi Yusufbek hoji bilan suhbatdagi mulohazasizligi bir tomondan kulgimni qistatsa (bunga hojining mana bu haq so’zi sabab: Ba’zi yengil muhokamalaring onangnikidan qolishmaydir, Otabek!), ikkinchi tomondan g’azabimni keltiradi. Zero, hojiga otilgan tosh mening yuragimga otilgandekdir. Yillar asnosi, kitobni qayta-qayta mutolaa qilar ekanman, Yusufbek hojiga bo’lgan e’timodim kuchayib boradi va dilimga bir mulohaza keldi: Hadislarda aytilishicha Haq taolo payg’ambarimiz Muhammad Musatfo sollollohu alayhi vasallamni yaratmaganida olamni yaratmas ekan. Binoan alayh, ta’bir joiz bo’lsa, Abdulla Qodiriy Yusufbek hojini tanitmoq uchun shu romanni yozgandek, nazarimda nazarimda. Vallohu a’lam. Bu ayniqsa, Kumushbibining quyidagi so’zlari bilan yanada aniqlashgandek: Siz ranjisangiz ham aytay: qayin otamni o’z dadamdan ham yaxshi ko’raman. Bu yaxshi ko’rishim kuyavingizning dadasi bo’lg’ani uchun emas, balki uning nur ichiga cho’milg’andek bo’lib ko’ringan siymosini, oyim deb xitob qilg’andagi muloyim, beozor va muassir so’zini yaxshi ko’raman. Ul nasihat uchun og’iz ochsa vujudim erib ketkandek va bir turluk uxlab huzurlang’andek. Qisqasi, Zaynab bilan janjallashishning o’zi bir huzur va janjaldan bo’shalg’ach, qayin otamning qarshisig’a o’lturib nasihat eshitish undan ham yaxshi huzur. . . Siz manim telba so’zlarimdan achchig’lanmang. Agar bu gapimning to’g’rilig’ini bilmakchi bo’lsangiz, Toshkand kelingizda, qayin otamning nasihatini o’z qulog’ingiz bilan eshiting-da, undan keyin so’zimga qiymat bering [Alan Bennett. 2009: 293].

Bora – bora yoshim hali hoji darajasiga yetmagan bo’lsa ham, Otabekka otalik rutbasiga yaqinlab keldim. Farzandlarim yoki yoshlar hayotidagi g’o’rliklarga ro’baro’ kelganda Yusufbek hojining kitobda

tasviri kelgan nurli va ziyoli qiyofasini o'zimda shakllantirgim keladi. Xullas, kitob umr bo'yi bizni yashashga o'rgatadi.

Tarjima kitoblar orasida tavsiya uchun ko'plab asarlarni keltirgim keladi. Ammo, ular orasida Chingiz og'a Aytmatov asarlari alohidadir. Men bu safar "Asrga tatigulik kun", Qiyomat haqida emas, adib qalamining so'ngi siyohi tomgan "Qulayotgan tog'lar" haqida aytmoqchiman. Ushbu asar taniqli tarjimon va adabiyotshunos, so'z ustasi ustoz Ibrohim G'afurov tarjimasi bilan o'zbek kitobxonlari hukmiga havola etilgan. Jahonshumul adibning ushbu romani ham xuddi avvalgi asarlari kabi uchta muhim jihati bilan ajralib turadi: birinchidan – kitobda nafaqat bugungi kun, balki insoniyatni yaqin kelajakda kutayotgan eng dolzarb masalalar qalamga olingan; ikkinchidan –yozuvchining bepoyon taxayyul doirasi jamiyat va tabiat, inson va hayvonot olami o'rtasidagi uzviy rishtalarni bir butun kartina sifatida gavdalantiradi; uchinchidan – rivoyatlar asosidagi haqiqatlarni bugungi o'quvchi diqqat markaziga havola etar ekan, har bir afsona asosida yotuvchi ulug' bir hayotiy xulosalar mavjudligiga ishora qiladi.

Ikki tilda sermahsul ijod qilgan Chingiz Aytmatov ushbu asarini rus tilida bitganda, uni "Kogda padayut gorы" deb nomlagan. Bu iborani "Qachonki, tog'lar qulasa" yoki "Tog'lar qulayotganda" deb ham tarjima qilish mumkin bo'lgani holida so'z sexrgari I. G'afurov "Qulayotgan tog'lar" degan nomni ma'qul ko'rgan va juda to'g'ri qilgan nazarimda. Chunki, bu ilohiy matnlardagi qiyomat dahshati tasviridagi so'zlarga hamohang ko'ranadi: "وَإِذَا الْجِبَالُ سُيِّرَتْ" – "tog'lar ham (o'z joylaridan) jildirilganida" ("Takvir": 3) [1:592].

Muallif bashariyat oldida turgan global muammolarni ochib berar ekan, uning negizida yotgan sabablarga qahramonlar nigohi vositasida chuqur e'tibor qaratadi, asar kulminatsiyasidagi tog' bag'ridagi portlash epizodi asosida tabiat bilan jamiyat orasida kechayotgan evrilishlarni namoyon qiladi va bu orqali "Ey odam bolalari, qaerga ketmoqdasiz? Ko'zingizni oching!" demoqchi bo'ladi go'yo. Shu so'zni yozayapmanu, Qur'on oyati dilga keladi: "فَأَيْنَ تَذْهَبُونَ" – "Bas, sizlar (uni inkor etib) qayoqqa ketmoqdasiz?!" (Abdulaziz Mansur. 2017. "Takvir": 26).

Asar hajman unchalik katta bo'lmasa-da, bir o'tirishda o'qib chiqib bo'lmaydi. Har bir qism, har bir sahifa hatto har bir xat boshini, ba'zan esa bitta jumlani o'qib ham kishi bir muddat o'yga tolib qoladi. Masalan, Arsen tog'asi uning uyiga kelayotganidan xabar topganida ". . . uy ichini yig'ishtirishga tushdi". Bir qarashda muallif Bektur og'aning besaranjomlikka jim qarab turolmaslik, kishi mehnat bilan tirik ekanini doim eslatib turuvchi o'ziga xos xarakterini ochib berish uchun aytgandek

so’z. Biroq bu jumlaga boshqacharoq bo’yoq berish ham mumkin. Holbuki, Arsen mana shu qarindoshi telefon qilmasidan avval poymol bo’lgan muhabbati dardida yonayotgan eng avvalo qalbi xuddi uyi singari besaranjom edi. U uyini yig’ishtirar ekan, bir vaqtning o’zida qalbini ham yig’ishtirib olar edi.

Asar qahramonlari ko’p ham emas. Shunga qaramay ularning har biri har kuni yonimizda yurgan odamlarning tipik obrazi ekaniga iymoningiz komil bo’ladi. Arsen Samanchin kabi hassos qalb egasi bo’lmish, zamona muammolariga ko’z yumib ketavermaydigan ziyolilar hamon topiladi. Pul, boylikni xudo yo payg’ambar o’rnida ko’ruvchi, pul bo’lsa hamma narsaga erishish mumkin, degan sayoz xulosa yurituvchi Ertosh Kurchallar ham atrofimizda ko’p. Tirikchilik deb muhabbati, ori nomusidan voz kechgan Oydanalarni esa, sanog’iga yetib bo’lmaydi. “Dunyo noto’g’ri taqsimlangan, biz undan o’z ulushimizni tortib olishimiz lozim” – degan yovuzlik ortidan boy bo’lish istagidagi Toshtanafg’onlar ham yo’q emas [Aytmatov. Ch. “Qulayotgan tog’lar”. tarjimon I. G’ofurov. Toshkent. 2016: 79].

Statistik ma’lumotlarga ko’ra, bugun dunyo boyliklarining o’ndan to’qqiz qismidan ortiqrog’i jahon aholisining o’ndan bir qismidan kamroq bo’lgan odamlar qo’lida jamlangan. Shu sababdan ko’plab millionerlar hayotidagi isrof va mantiqsiz asosdagi ulkan xarajatlar chorig’ini sudrashga ham majoli kelmaydigan, och nahor milliardlab kishilar qalbida nafrat uyg’otadi. Bu nafrat esa, ayrim kishilarni jinoyat tomonga boshlaydi. Muallif arab boyvachchalarining bir martalik poygada ishtirok etib, yutqazgan yangi mashinasini namoyishkorona yoqib yuborishi, millionlab pul sarflab qor qoploni ovi uchun Markaziy Osiyodagi tog’larga kelishi mana shu tog’li qishloqda arang hayot kechirayotganlarning ayrimlari nazarida to’qlikka – sho’xlik deb baholanib, ularni talashni o’zlariga halol etish fikrini uyg’otadi. Toshtanafg’on o’z qarashi to’g’ri ekanini isbotlamoqchi bo’ladi: Bundan chiqdi bizni yo’qchilikka giriftor qilish mumkin ekan-da! Balalarimiz savodsiz bo’lib qolsa maylimi? Bizni davolanishdan mahrum etishsa maylimi? Hayotda shunday bo’lyapti o’zi: boylarning boyligi ummonga sig’maydi, yo’qsillarning yo’qchiligini ummon ko’tarmaydi [Aytmatov. Ch. “Qulayotgan tog’lar”. tarjimon I. G’ofurov. Toshkent. 2016: 79].

Arsen zamonasining ziyoli, ma’rifatli kishisi sifatida buning jinoyat ekani, hatto milliy qadriyatlarga ham zidligini har qancha ta’kidlamasin, Toshtanafg’on va uning sheriklarining fikrini o’zgartira olmaydi.

E’tibor qaratsak, bu yaqin o’tmishimizdagi uzog’i bilan 10-20 yil naridagi voqealar tasviri bugungi kunimizdagi ayrim bahslarni o’rtaga

tashlaydi. Ayrimlar hozir ham boylikni inson bo'lib hayot kechirishning birlamchi omili sifatida tan oladi va shunga harakat qiladi. Biroq, Balzak aytganidek, "har qanday katta boylik ortida jinoyat bor". Shunday ekan, boylikka xirs qo'yish jamiyatda beqarorlikni yuzaga keltiradi. Shu sababdan jamiyatda ruhiy-ma'naviy, axloqiy tarbiyaga alohida e'tibor qaratishga ehtiyoj seziladi. Lekin, tan olib aytish lozimki, o'ta darajadagi ehtiyojmandlik ayrimlarni Toshtanafg'on kabi jinoyatga boshlasa, yana kimlarnidir beburd, obro'siz qilib qo'yadi, pastkashlik jariga qulatadi.

Asar syujeti liniyasida beshta muhim voqea bayoni ketma-ketligi yotadi va ularning har birini xalqaro jurnalist Arsen Samanchin obrazi bir-biri bilan bog'lab turadi. A) Arsen Samanchin va estrada xonandasi Oydana Samarova o'rtasidagi muhabbat rishtalarining yangi millioner Ertosh Kurchal boyligi sababidan uzilishi. Bunga nisbatan Arsenning iztirobi va hatto unda Kurchalning joniga qasd qilish fikrini ulg'ayib borishi. B) Arsen amakisi sobiq kolxoz raisi Bektur og'a tomonidan tashkil etilgan "Mergan" ovchilik firmasi mijozlari bo'lgan arab boyvachchalariga tilmochlik qilishga chaqiriladi. U yerda mazkur firmaning ishchilari bo'lgan o'z sinfdoshlari tomonidan arablarni garovga olib ulardan 20 million dollar undirish rejasini tuzganlari ustidan chiqadi. Ularni bu fikrdan qaytarolmagach, o'zini halok etib bo'lsa ham, ularning rejasini buzadi. V) "Mangu qayliq" rivoyati esa, hassos yurak dardiga hamohang tarzda asar syujeti bo'yicha o'z ruhiy nurini sochib yuboradi. D) Qor qoploni Jaabars hayot yo'lini jonli tarzda tasvirlanishi Arsen va mana shu maxluq taqdiridagi o'xshashlikni jonlantiradi. Ye) Eles bilan Arsen o'rtasida tuyqus paydo bo'lgan extirosli muhabbat va Arsen qalamiga mansub "O'ldir-o'ldirma" hikoyasi garcha voqean asar syujetiga umuman aloqasi bo'lmasa-da, mazmuniy yaxlitlik kasb qilgan.

Chingiz og'a asarlari muxlisi bo'lgan millatdoshlarimiz muallifning "Asrni qartigan kun" romanidagi bo'ri oilasi – Toshchaynar va Akbara obrazlari qiyofasi, ichki kechinmalarini qanday jonli tarzda tasvirlanganini unutmagan bo'lsalar kerak. Biz fikr yuritayotgan asardagi qor qoploni – Jaabars obrazini yozuvchi talqin qilar ekan, kishi o'zini ixtiyorsiz mana shu ajoyib jonzot yonida ko'radi. Uning kechinmalari haqida o'qir ekan, Arsenning iztiroblari, o'rinsiz chiranish va urinishlariga sherik bo'lgandek sezadi:

". . . Umuman oxirgi paytlarda Jaabarsning hayotida ancha-muncha narsalar o'zgardi. Axir o'tgan qishdan beri u to'dasidan ajralib, yolg'iz o'zi tanho, alamzada yashashga majbur bo'ldi. Qarilik asta sekin bilintirmay yetib kelganda shunday holga tushasan ekan. Anchadan buyon ish shunga qarab, borayotgan edi, uning mochasiga yosh baquvvat bars tirkalib olganidan so'ng, hech kimning u bilan ishi-hushi bo'lmay qo'ydi. Bunga

ehtiyoj qolmadi. Olishuv qattiq va qo'rqinchli bo'ldi, ammo u raqibini yengolmadi. Keyin qo'ymay yana jang qilishdi, o'larday bir-birlarini piypalashdi, ammo yana g'animini haydab yuborolmadi. Lekin chinoqquloq aduv (uning bir qulog'i chamasi oldingi janglarda yulib olingan edi) kamdan kam topiladigan qahrli charchamas, qaysar, qaytmas maxluq chiqdi, barsoyimga yopishdiyu qo'ydi, hech yonidan jilmaydi, surkalanadi, ishqalanadi, dik-dik o'ynaydi, tinmay irillaydi, tavba. Yana hammasini Jaabarsning ko'z o'ngida qiladi. Jaabars tog'lardagi zilzila paytida birinchi mochasi halok bo'lganidan so'ng mana shu ikkinchi barsoyimga qovushgan uzoq vaqt birga yashagan ikki marotaba bola ko'rgandi, mana oxiri kelib, yosh chinoq bars bilan qo'shilib ketdi. Ketganda ham orqa oldiga qarmay, ko'z-ko'zga tushadi demay ketdi. Dam dumini o'nga so'lga likillatadi, dam burib-burib yuqori ko'taradi, dam aylantirib tagiga qisadi, dam-badam yangi juftiga surkaladi, o'ynashadi, tegajoqlik qiladi. Shu tariqa ketdi, hatto, qiyo ham boqmadi. . . ". [Aytmatov. Ch. "Qulayotgan tog'lar". tarjimon I. G'ofurov. Toshkent. 2016: 311]

Bu o'rinda qor qoplonining kechinmalari Arsen Samanchin hayotidagi achchiq xotiralardan juda kam farq qiladi. Bora-bora har ikkisining taqdiri "Uzangilash" dovonidagi bars ovi vaqtida tutashadi va har ikkovi hayotining so'nggi pallasida yonma-yon bir g'orda qoniga belanib jon taslim qiladi.

Jaabars sobiq juftining yangi rafiqi oldida ojiz qolgani kabiArsen ham Kurchal oldida zaif edi. Yo'qsa, uni "Evraziya" restoranidan majburan chiqarib yuborarmidilar, o'z kvartirasi yaqinida po'pisa qilib, mushtlab ketmarmidilar. Mana shu holda, nafosatli qalb egasi, ziyoli, xalqaro jurnalist ongida hayvoniy qasos uchquni yonadi. Muallif bu o'rinda iblisni qalamga olmagan bo'lsa-da, biroq u Samanchin yelkasiga minib olib, Kurchaldan qanday o'ch olish yo'llarini "maslahat" qiladi. Qirqqa yetib-etmagan bu qahramon kasbiy ko'nikmasi asosida har qanday adolatsizlikka qarshi baralla fikr ayta olar edi. U dushmanga qarshi turish borasida qirg'izlarning ko'hna rivoyatidagi "dushmangga kuching yetmasa, o'z quroling bilan o'zingni o'ldir" degan g'oyani haqiqat deb bilardi. Uning xayolini uzzu kun suyuklisiga ega chiqqan Kurchaldan qasos olish fikri chulg'ab oldi. U buning uchun qurol topish kerakligini, ammo uni qaerdan olish mumkinligi borasida o'ylay boshlaganida, kutilmaganda amakisi tomonidan taklif etilgan xorijlik ovchi qo'noqlarga tarjimonlik taklif etildi. Bu esa, ayni muddao edi. Chunki, Arsen so'rasa amakisi uning uchun bitta yaxshi qurol berishiga ishonardi.

Muallifning hayvonlar hayotiga oid kichik unsurlarni ko'rsatib ketishi ham odamlar hayoti tasvirini ochib beradi. Jaabarsning raqibi "qahrli

charchamas, qaysar, qaytmas maxluq" edi. Lekin uning nuqsoni bor edi. Bir qulog'i chanoq edi. Kurchalning esa, qalbi chanoq. . .

Asarda mistik tushunchalar vositasi bilan tabiatning insonni kelajak xavf-xatardan ogoh etishi o'ziga xos tarzda qaldirg'ochlar bezovtaligi bilan ifodalangan. Ikki qaldirg'ochning dastlab Asrenning shahardagi kvartirasida amakisi Bektur og'a bilan suhbatlari chog'ida, keyin esa, Arsenning bolaligi o'tgan Tuyuq-Jardagi xarobaga aylanayozgan maktab xonalaridan biriga uchib kirib chug'urlashi o'quvchiga asar voqealari pirovardida yuz berajak xatarli voqeadan darak beradi, go'yo.

"Amaki va jiyan o'zlari bilan o'zlari ovora bo'lib xotirjam suhbalashib o'tirisharkan, ochiq derazadan uy ichiga ikkita qaldirg'och nogoh uchib kirdi. Agar tasodifan uchib kirganida, ular yana shu zahoti ochiq derazadan chiqib ketgan bo'lardilar. Ammo ular chiqib ketishini xayollariga ham keltirmas, aksincha, qanotlarini keng yozib, ship tagida tinmay charx urishardi, chug'urlashar, qichqirishar edi. . . " [Aytmatov. Ch. "Qulayotgan tog'lar". tarjimon I. G'ofurov. Toshkent. 2016:32].

Har bir inson hayotida turli xatarli muammolar iskanjasiga tushib qolish, hayotdan kutilmagan zarbalar yeb, zada bo'lish holatlari kuzatiladi. Arsen bir tarafdan Oydananing Kurchal bilan xayr manzurni ham nasiya qilib ketib qolganidan alamzada bo'lib yurgan vaqtida, undan ham og'irroq muammoga ro'baro' keladi – o'zi tug'ilib o'sgan qishlog'ida sinfdoshlarining tazyiqi bilan odamlarni garovga olish ishida ishtirok etishga majbur bo'ladi. Mana shu qalb og'rig'i pallasida Eles bilan tanishuvi va ular ikkisi orasidagi fikrlar uyg'unligi, yashin tezligida teran muhabbat darajasiga ko'ratiladi. Buning natijasi o'laroq, har ikkisi unchalik ko'p birga bo'lgan bo'lmasalar ham, o'z dardlariga dardkash topganlaridan qalblari taskin oladi.

Asar qahramonlarining o'ziga xos dunyoqarashlari turli ziddiyatli vaziyatlarni keltirib chiqarar ekan, bugungi kunimizda biz bilan yonma-yon yashab turgan kishilarning maslak va irodalarini kuzatgandek bo'lamiz.

Voqealar so'nggida Arsen o'zini qurbon qilib arab qo'noqlarni qutqarib qoldi. Arsen o'limidan so'ng ikki taraflama la'natga qoldi. Biri, Toshtanafg'on va sheriklari tomonidan – yovuz niyatlariga yetolmaganlari sababli. Ikkinchi, garovga olish rejasidan bexabar butun hamqishloqlari jumladan, amakisi ham arab qo'noqlar tomonidan beriladigan xizmat haqqidan quruq qolganlari sababidan edi. Agar ular bilganlarida edi, Arsenning asl maqsadi nima bo'lganini, nafaqat hamqishloqlari balki arab qo'noqlar ham unga ta'zim qilgan bo'lar edilar.

Asar quyidagi so'zlar bilan nihoya topadi:

"O'sha kunlar odam orasida mish-mish tarqaldi. Ammo unga ishonish qiyin edi. Toshtanafg'onning ikki yigiti o'lgan barsning loshini g'ordan chiqarib, tog'da ko'mish uchun Molatoshga borishsa, "kallador", "dumdor" Jaabars u yerdan g'oyib bo'libdi. Dom-daraksiz yo'qoldi Jaabars. Butkul g'oyib bo'ldi. . . Keyinchalik aytishlaricha, u tog'u toshlarda sargardon kezar emish, hech kim uni ko'magan emish, ammo qalin qorliklarda uning ulkan panja izlari muhrlanib yotar emish. Jaabars buyuk qor uyumlarini hamon yaxshi ko'radi, ular uzra tinmay tentiydi. Ne qilsin peshonasi shunday shunga tug'ilgan. . . " [Aytmatov. Ch. "Qulayotgan tog'lar". tarjimon I. G'ofurov. Toshkent. 2016: 241].

Jaabars tirikligining afsonaga aylanishi muhabbatning manguligi, mangu qayliq hamda Arsen va Eles o'rtasidagi sof muhabbat o'lmasligiga bir ishora deyish mumkin. Lekin bu bilan asarga so'nggi nuqta qo'yilmaydi. Epilog o'rnida Arsen Samanchin qalamiga mansub "O'ldir - o'ldirma" hikoyasi keltiriladi. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, asarning asosiy syujetidan nafaqat voqealari balki vaqti jihatidan ham farq qiluvchi bu kichik hajmdagi asar ikkinchi jahon urushi voqealarini o'zida aks ettiradi. Hikoya qahramoni o'n to'qqiz yoshli Sergiy Vorontsov sodda va beg'uborligi bilan hammaning oldida ko'pincha kulgiga qolar edi.

Hikoya markazida ajib bir voqea sodir bo'ladi. Hamma yigitlar orasidan bir lo'li xotin Sergiyni tanlab fol ko'rib qo'ymoqchi bo'ladi. Qizig'i shundaki, u bunday narsalarga ishonmas edi va undan ancha nariga o'tib ketsa ham, lo'li uni yana topib keladi. Uning folida mana bu so'zlar yangraydi: "Qon sachramay faqat quyosh qolur, Ot qochur chavandozin yo'qotib. . . ". Ikkinchi jahon urushidagi jang maydonlari tasviri o'laroq aytilgan bu fol, insoniyat taqdirida necha bor o'z ifodasini topgan ekan.

Sergiyni urushga kuzatar ekanlar ota-onasi o'rtasida ajib bir tortishuv yuzaga keladi. Ona birdaniga: "Seryojka, jon bolam, faqat hech kimsani o'ldirma, birovning qonini to'kma!" – deydi. Uning bu gapidan erining jahli chiqadi. Axir urushga ketayapti o'g'li. Odam o'ldirishi tabiiyku. Ana shu yerda asarning kulminatsion falsafiy yechimi onaning tilidan o'quvchi diqqatiga havola qilinadi: . . . Mayli xudoning panohiga. O'ldir, o'ldir! – degan gap odamlarning og'zidan tushmaydi. Dushman bizni o'ldiraman deydi. Biz dushmanni o'ldirishni istaymiz! Keyin dunyoda kim yashaydi? Yer yuzida faqat odam o'ldirganlar qoladimi? Nima meni tushunmaydi deb o'ylaysanmi? Sen o'ldirmasang seni o'ldiradilar. O'ldirdingmi bari bir – qotilsan. . .

Natija

shuki, g'oliblar hamisha maqtovga loyiq, lekin yozuvchi bir ulug' falsafani o'rtaga tashlamoqdaki, bu o'rinda o'ldirish, qotillik va maqtullik bobidagina emas, chuqurroq nazar tashlaganimizda odamlar orasidagi ziddiyatlar, tortishuvlar, dunyo matosi deb, o'zaro talashish, janjallar va nihoyat katta-katta urushlar, qotilliklar haqida gap bormoqda.

Inson bir-biriga yaxshilik qilish uchun buyurilgani holida, buni o'zi ham anglab turib, bir-biriga yomonlik qiladi. Bu bilan avvalo o'ziga, inson nasliga yomonlik qilayotganini bilsa edi. . .

Chingiz og'a asarni bejiz "Kogda padayut gorы" deb nomlamagan. Ruschadagi asliy sarlavhada o'ziga xos teranlik kuzatiladi. Bu ibora xuddi azaliy haqiqat bo'lmish Qur'oni karimdagi qiyomat dahshatlari alomatlaridan xabar bergandek go'yo. Odamzotning o'zi o'z qilmishlari bilan tog'larni qulatar ekan, qiyomat sari yo'lni qisqartib borayotgandek.

Xulosa

o'rnida aytish mumkinki, Chingiz Aytmatovning bu asarini bani bashar yuziga oyna tutishlik bilan qiyoslash mumkin. Yaxshilik ham yomonlik ham inson qo'lida, uning irodasida. Bugun global muammolar bo'y ko'rsatgan pallada, ezgulik urug'ini sochayotganlar ham kam emas. Qalbi odam bolalariga mehr bilan limmo-lim to'lgan insonlar orasida Allohning cheksiz marhamati bilan jonajon vatanimizga bosh bo'lib turgan prezidentimiz Shavkat Mirziyoevning nomini alohida ta'kidlamay ilojimiz yo'q. U kishining har kuni xalqning dardi bilan yonib qilayotgan amaliy ishlari har birimizni o'z vazifamizdagi mas'uliyatimizni yana bir qat oshiradi. U kishining "Insonlarning dardu tashvishlarini o'ylab yashash – odamiylikning eng oliy mezonidir" – degan so'zlari Hazrat Navoiyning "Odamiy ersang, demagil odamiy, onikim yo'q xalq hamidin g'ami" hikmatlari bilan hamohang.

Mamlakatimiz prezidenti kitob va kitobxonlik masalalariga bekordan jiddiy e'tibor qaratmadilar. Kitob inson ruhining tarbiyachisi. Jumladan, Chingiz og'aning ushbu maqolada tilga olingan asari ham yoshlarimizga hayotni tushunish, o'zlikni anglashda o'ziga xos vositalardan biri bo'la olishi mubolag'a emas.

KENGAYTIRILGAN ANNOTATSIYA

Ushbu ilmiy maqola yoshlar ma'naviy ongini shakllantirishda badiiy adabiyot va badiiy tarjimaning o'rni ilmiy tahlil qilingan. Bugun dunyoda ro'y berayotgan global muammolar, xalqlar o'rtasidagi munosabatlar, axborot oqimining xilma-xilligi va shitobi insonlar, ayniqsa, o'sib

kelayotgan yoshlar ongiga ta'sir etmay qolmaydi. Bu esa jamiyat yaxlitligini ta'minlovchi milliy qadriyatlar unutilishiga olib keladi. Albatta umuminsoniy qadriyatlarni inkor etmagan holda har bir xalq o'z ma'naviy ildizlarini daom ettirish va rivojlantirishga haqli. Xuddi shu maqsadda xizmat qiluvchi omillardan biri badiiy adabiyot bo'lsa, yana biri o'zga xalqlar madaniyati va dunyoqarashini o'rganish vositasi bo'lgan badiiy tarjimadir. Shu sababdan maqolada ayni shu ikki omil ilmiy tahlil qilingan. Yoshlar ongida ezgulik g'oyalarini shakllantirishga xizmat qilishi borasida fikrlar keltirilgan. Muallif o'z g'oyalarini badiiy alabiyot va badiiy tarjima satrlarida keltirigan fikrlar bilan isbotlagan, shuningdek, mutafakkirlarning kitob borasidagi qimmatli fikrlari bilan o'z g'oyasini asoslashga harakat qilgan.

O'rganilgan ma'lumot asosida qilingan xulosalar bu borada avvallari amalga oshirilgan ishlar bilan qiyoslangan. Kitob o'qish borasidagi negativ holatlarni ijobiylashtirishning metodologik va psixologik asoslariga ahamiyat qaratilgan, shuningdek, amaliy jihatdan badiiy adabiyotning inson hayoti va jamiyatdagi o'rni va ahamiyati isbotlab berilgan. Kitobga ahamiyatsizlikning asosiy argumentlari o'rganilib, uni bartaraf etish borasida tavsiyalar berishga harakat qilingan. Umuman olganda kitob o'qish keyingi asrlarda axborot almashinuvining boshqa turlari va ilm olishning yangicha yondoshuvdagi manbalri paydo bo'lgach yana o'z ahamiyatini yo'qotdi. Odamlar ma'lumotlarni o'qib tasavvur qilgandan ko'ra, ularni tayyor manbadan ko'rishni afzal bila boshladilar. Masalan teatr va kino, hozirda internet ham kitobning o'rnini bosgandek. Lekin muallif o'z fikrlari bilan kishilarni kitobga bog'lash mumkinligi borasida tavsiyalar belgilangan. Kitobxon ziyolilarning barchasi ham bir kunda kitobga bog'lanib qolmagan. Kitobxonlik ko'pchilikda oilaviy muhitda yuzaga keladi. Kitob o'qigan kishilar hayoti, yurish turishi, odob-axloqi, dunyoqarashining kengligi ham ko'plarni kitobga bo'lgan qiziqishini uyg'otadi. Umuman o'qish qiyin. Ammo kitob dunyosiga sho'ng'igan odamni kitobdan ayri tasavvur eta olmaysiz. Odam yoshi va mashg'ulotiga mos kitobcha yoki nisbatan kichikroq janrlar – qatra, hikoya kabilardan o'qishni boshlagani yaxshi. Kitobni bir o'tirganda o'qib qo'yish shart emas. Bir yoki ikki xatboshini mutolaa qilib, boshqa ishlar bilan mashg'ul bo'lish ham mumkin. Bunda o'qilgan ma'nolar inson tasavvurida gavdalanadi, tasavvur boyidi. Sekin asta bir bet keyin besh, o'n. Qarabsizki, kishi kitobga bog'langanini o'zi sezmay qoladi. Ammo, doim turadigan jiddiy savol bor – qaysi kitobni o'qish kerak? Bu borada alabatta ustozlar ko'magiga muhtojmiz. Muallif "O'tkan kunlar" (Abdulla Qodiriy) romanini o'qishni tavsiya qiladi. Tavsiya qilar ekan asarning badiiy va syujet betakrorligi qatorida uning ilmiy ahamiyati, tarixiy ma'lumotlari va

o’zbek tilining nozik jihatlarini ifoda etishini misollar bilan isbotlashga harakat qilgan.

Badiiy tarjima borasida maqol muallifi Chingiz Aytmatov asarining tarjimasini manba sifatida olib o’z fikrlarini ilmiy isbotlashga harakat qilgan.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Abdulaziz Mansur. “Qur’on oyati ma’nolari tarjimasi”. Toshkent. 2017. https://n. ziyouz. com/books/islomiy/tafsir/Qur'oni%20karim%20ma'nolari%20tarjimasi. Abdulaziz Mansur. pdf.

2. Abdulla Qodiriy. “O’tkan kunlar”. Toshkent. 2003. Б 293. https://kh-davron. uz/kutubxona/multimedia/ibrohim-haqqul-manaviy-maglubiyat-zabunlik-erur. html.

3. Aytmatov. Ch. “Qulayotgan tog’lar”. tarjimon I. G’ofurov. Toshkent. 2016. https://uzum. uz/uz/product/qulayotgan-toglar-birinchi-716580.

4. Alan Cumming — And You Might Be Too (англ.) (30 March 2015). 2017. https://www. advocate. com/bisexuality/2015/03/30/alan-cumming-bisexual-and-you-might-be-too.

5. Alan Bennett reveals that his lover, “Café Anne”, Wayback. 2009. https://www. independent. co. uk/news/people/news/alan-bennett-reveals-that-his-lover-cafe-anne-is-dead-1825391. html.

6. Елина Е. Г. Морозов Николай Александрович // Русские писатели: Биобиблиографический словарь / Под ред. П. А. Николаева. — М. : Просвещение, 1990. — Т. 2: М—Я. — с. 154. http://az. lib. ru/m/morozow_n_a/text_0070. shtml.

7. Затонский Д. В. Ф. Кафка и проблемы модернизма. 2-е изд. М. , 1972. https://www. klex. ru/j6x/

8. Neil Gaiman. Biography & Books. Britannica. 2019. https://www. britannica. com/biography/Neil-Gaiman.

EXTENDED ANNOTATION

IN EDUCATING YOUNG PEOPLE ON THE BASIS OF NATIONAL VALUES THE ROLE OF FICTION AND FICTION TRANSLATION

This scientific article is a scientific analysis of the role of fiction and artistic translation in the formation of the spiritual consciousness of young people. The global problems that are taking place in the world today, the relations between peoples, the diversity of the information flow and the shitobi will not affect the minds of people, especially young people, who are growing up. This leads to the forgetting of national values that ensure the integrity of society. Of course, not denying universal values, each nation has the right to uphold and develop its spiritual roots. One of the factors serving the same purpose is fiction, while another is artistic translation, which is a means of studying the culture and worldview of other peoples. For this reason, the same two factors were scientifically analyzed in the article. In the minds of young people, opinions are expressed about the fact that it serves to form the ideas of goodness. The author proved his ideas with the ideas that he brought in the lines of the artistic alemetic and artistic translation, and also tried to base his idea with the valuable thoughts of thinkers about the book.

The conclusions made on the basis of the studied information were compared with the work carried out earlier in this regard. Importance is focused on the methodological and psychological foundations of the positivity of negative cases in reading, as well as proving, in practical terms, the place and importance of fiction in human life and society. The main arguments for the book's irrelevance have been studied and attempts have been made to make recommendations regarding its elimination. Reading books in general lost its importance again in the following centuries, when other types of information exchange and a source of knowledge in a new approach appeared. People began to prefer to see the data from a ready-made source than they could imagine by reading it. For example theater and cinema, now the internet is also like a replacement for the book. But the author sets out recommendations on whether it is possible to attribute people to the book with his thoughts. Not all of the reading intelligentsia became attached to the book on the same day. Reading occurs in most people in a family environment. The breadth of life, gait, decency, and worldview of those who read the book also arouses many's interest in the book. It is difficult to read in general. But you cannot imagine a person immersed in the world of books as a curve from a book. It is good that a person begins to read from the likes of

a booklet or relatively smaller genres – qatra, story, suitable for age and training. The book does not have to be read in one sitting. It is also possible to read one or two paragraphs and engage in other activities. The meanings read in this are embodied in the human imagination, the imagination is rich. Slowly a bet then five, ten. It turns out that the man himself does not notice that he is tied to the book. But, there is a serious question that always stands – which book to read? We need the support of the alabatta bishops in this regard. The author recommends reading the novel" Days Gone " (Abdullah Qadiri). While recommending the artistic and plot uniqueness of the work, he tried to prove with examples its scientific significance, historical data and expression of subtle aspects of the Uzbek language.

In terms of artistic translation, the author of the proverb Chingiz Aitmatov tried to scientifically prove his views by taking a translation of his work as a source.

BİRLİKTE YAŞAMA KÜLTÜRÜNÜN ÖNEMİ - ÖZBEKİSTAN ÖRNEĞİ

Yılmaz CANKALOĞLU

Özet

Özbekistan 705-715 yıllarında Emevilerin meşhur kumandanı Kuteybe b. Müslim tarafından fethedilmiştir. Bölgeye İslâm'ın girişinden sonra bu bereketli topraklar üzerinde birçok eğitim kurumunun temeli atılmış ve bilim dünyasına yön vermiş yüzlerce bilim ve fikir adamı bu topraklarda yetişmiştir. Bölgede kurulan medreselerde özellikle Fıkıh, Hadis, Tefsir, Tasavvuf, Arapça ve Kelam alanlarında yetişmiş ve alanlarında ekol olmuş birçok ilim adamı yetişmiştir. Birlikte yaşama kültürü bakımından çok başarılı bir ülke olan Özbekistan'da özellikle bağımsızlıktan sonra farklı etnik gruplar huzur ve güven içinde bir arada yaşamaktadırlar. Irk ve din yönünden çok renkli bir dokuya sahip olan ülkede 130 dan fazla farklı etnik grup yaşmaktadır.

Anahtar Kelimeler

Özbekistan, Türk Kültürü, Hoşgörü, Birlikte Yaşam, İslam.

Giriş

Bir İslam medeniyeti mirasına ev sahipliği yapmakta olan Özbekistan toprakları 85-96/705-715'de Kuteybe b. Müslim öncülüğündeki İslam ordusu tarafından fethedilmiştir. Fethinden itibaren Arap yöneticiler başta olmak üzere bölgede kurulan diğer büyük devletlerin ileri gelenlerin bu bölgeye ayrı bir önem değer verdikleri söylenebilir.

Emevîler ve Abbâsîler'den sonra Sâmânîler, Karahanlılar, Me'mûnîler, Gazneliler, Selçuklular, Hârizmşahlar ve Timurlular gibi devletlerle Çağatay, Buhara, Hîve ve Hokand hanlıklarının hüküm sürdüğü Özbekistan toprakları İslâm kültür ve medeniyeti açısından büyük önemi haiz Mâverâünnehir, Hârezm ve Fergana bölgelerinin mühim bir kısmını, bu arada Buhara, Semerkant, Taşkent (Şâş), Nesef ve Tirmiz gibi tarihî şehirleri ihtiva etmesi dolayısıyla çok değerli bir İslâm kültür mirasına ev sahipliği yapmıştır. Çeşitli dönemlerde kurulan medrese, kütüphane ve rasathânelerin yanı sıra gerek dinî ilimler gerekse fen ve tabiat bilimleri

alanında yetişen âlimlerle bölge; dünyanın sayılı ilim merkezlerinden biri olmuştur. Fıkıh, tefsir, hadis, kelâm ve tasavvuf gibi ilimlerde başlı başına ekol oluşturmuş, eserleri temel başvuru kitabı haline gelmiş çok sayıda âlim bulunmaktadır. Bunlar arasında Abdullah b. Abdurrahman ed-Dârimî, Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, Ebû Îsâ et-Tirmizî, Hakîm et-Tirmizî, İmam-ı Mâtürîdî, Hakîm es-Semerkandî, Muhammed b. Ali el-Kaffâl (Kaffâl eş-Şâşî/el-Kebîr), Ebü'l-Leys es-Semerkandî, Muhammed b. İbrâhim el-Kelâbâzî, Ebü'l-Muîn en-Nesefî, Zemahşerî, Ahmed Yesevî, Abdülhâliḳ-ı Gucdüvânî, Kādîhan, Burhâneddin el-Mergīnânî, Necmeddîn-i Kübrâ, Bahâeddin Nakşibend ve Hâce Ubeydullah Ahrâr zikredilebilir. Felsefe, tıp, matematik, astronomi, tarih, edebiyat, coğrafya alanındaki meşhur âlimlerden bazıları da şunlardır: Muhammed b. Mûsâ el-Hârezmî, Fergānî, Ceyhânî, Nerşahî, Ebû Bekir el-Hârezmî, Muhammed b. Ahmed el-Hârezmî, İbn Sînâ, Bîrûnî, Çağmînî.

Irk ve din yönünden çok renkli bir dokuya sahip olan Özbekistan'da ülke nüfusunun %80'i Özbeklerden oluşmaktadır. Nüfusun geri kalanını ise Kazak, Tacik, Kırgız, Türkmen, Uygur, Türk, Rus, Alman ve Kore gibi farklı etnik gruplar oluşturmaktadır.

Buhara, Semerkant, Taşkent (Şâş), Nesef ve Tirmiz gibi tarihî şehirlere sahip olması sebebiyle çok değerli bir İslâm kültür mirasına ev sahipliği yapan Özbekistan, Moğol istilasına kadar ilimde, fende, kültürde ve mimaride dünyanın diğer bölgeleri ile kıyaslanamayacak düzeyde gelişmiştir. Çeşitli dönemlerde kurulan medrese, kütüphane ve rasathânelerin yanı sıra gerek dinî ilimler gerekse fen ve tabiat bilimleri alanında yetişen âlimlerle bu topraklar dünyanın en önemli ilim merkezlerinden olmuştur.

Özbekler, sahip oldukları geniş hoşgörüyle asla inançlarında fanatizme varacak bir taassuba sahip olamamışlar, kendilerinin dışındaki düşünce ve inançları hoşgörüyle karşılayarak onlarla bir arada yaşama becerisini göstermişlerdir. Hoca Ahmet Yesevi, Bahauddin Nakşibend, İbn-i Sina, Ali Şîr Navâî ve el-Harezmî gibi Türk tarihine ve kültürüne damga vuran abidevi şahsiyetlerin ve insan hazinelerinin müsamaha ve hoşgörüye dayalı dini düşünceleri, yorumları ve anlayışları dikkatlice incelenmelidir.

Tarihi derinliği ve stratejik önemiyle Orta Asya'nın merkez ülkesi olarak kabul edilen Özbekistan, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra girdiği bağımsızlık sürecinde kendine özgü şartları olan bir uluslaşma dönemi tecrübe etmiştir. Komünist ütopyanın uygulama alanlarından biri olan Orta Asya coğrafyası, bu ütopyanın üretmeye çalıştığı "Sovyet insanı"

modelini, bağımsızlık sonrasında yeni bir kimlikle değiştirmenin sancılı mücadelesini yaşamıştır.

Sovyetler döneminde, tüm saldırılara rağmen Müslüman halkların direnme noktasını teşkil eden İslâm kimliği, bağımsızlık döneminde yeni kimliğin ağırlık merkezi haline gelmiş, milli kimliğin inşasında İslâm'a merkezi bir rol verilmiştir. Böylelikle İslâmî canlanmanın devlet tarafından teşvik edildiği bir dönem başlamıştır. Fakat Sovyet döneminde varlığını dondurarak muhafaza eden ve kendini üretme/yenileme mekanizmalarından mahrum bırakılan İslâm'ın canlanması, başlangıçta varsayıldığı kadar kolay olmamıştır. Devletin laikliği ilke olarak benimsemesiyle İslâm'ın milli kimliğin inşasında birleştirici bir harç olarak kullanılmaya çalışılması arasındaki tezat, uygulamada sorunlu alanlar ortaya çıkarmıştır. Denkleme, radikal hareketlerin girmesi ise yeni rejimin güvenlik reflekslerini harekete geçirmiş ve şiddeti bir yöntem olarak benimseyen radikal hareketler ile mücadele ederken izlenen politikalar, Özbek halkının İslâm ile buluşması önüne türlü engeller çıkarmıştır.

Bağımsızlığının ilk yıllarında yaşanan dinî canlanmanın bir sonucu olarak dinî alanın oldukça serbest bırakıldığı Özbekistan'da kısa süre içerisinde başta Müslümanlar olmak üzere bütün inanç gruplarına ait dinî kuruluşların sayısı artmış ve bu durum doğal olarak sosyal yaşamın her kademesine yansımıştır.

Yeni dönemde Cumhurbaşkanı Şevket Mirziyoyev'le birlikte her alanda ciddi reformlar yapılmaya başlanmıştır. 2017 yılının ilk yıllarında başlayan bu süreçte Özbekistan, çok sayıda yasal ve kurumsal düzenlemeleri hayata geçirmiştir. Özellikle, "İnsanın çıkarları önceliklidir" prensibi doğrultusunda beş yıllık yol haritası olarak hazırlanan "Özbekistan Cumhuriyeti'nin Kalkınması İçin Beş Öncelikli Yön Eylem Stratejisi 2017-2021" ile inanç özgürlüğü ve etnik gruplar arası uyuma özel ve geniş bir yer ayrılmıştır. Bu çerçevede "aşırılık yanlısı" olmak suçundan uzun hapis cezalarına çarptırılanların durumu tekrar değerlendirilmiş ve bunlardan 763 kişinin cezası affedilmiş, bu ithamla takip altında olan kişilerin durumları sona erdirilmiş ve benzer vakalar için rehabilitasyon programları geliştirilmiştir.

Yeni yönetim, devletin din kurumuna yönelik bakışını toplum nezdinde yenilemeye çalışmıştır. Bir taraftan ülkenin dört bir yanında yeni cami ve mescitler, yeni eğitim kurumları ve araştırma merkezleri açılırken, dinî yayın ve materyalin dağıtımı için daha uygun şartlar oluşturulurken diğer taraftan Cumhurbaşkanı, tüm bu açılımların mimarı olarak görünmekten çekinmemiştir. 12 Aralık 2018 tarihinde Birleşmiş

Milletler'in 73. Genel Kurulu'nda Mirziyoyev'in inisiyatifiyle İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi ile de uyumlu olan "Eğitim ve Dinî Tolerans Hakkında Karar" kabul edilmiştir. Özgürlük, hoşgörü ve toplumsal barışın öncelendiği Mirziyoyev dönemi din-devlet ilişkilerinde, tarihi ve kültürel birikimin günümüze bir yansıması olan "Özbek demek, Müslüman demektir. " bilinç ve anlayışı ile "Sünni İslam ve Hanefilik" vurgusu açık bir şekilde görülmektedir.

Özbekistan halkı hem kendi dinlerine hem de başka dinlere ve din mensuplarına saygı göstermişlerdir. İslam'ın temel felsefesi ve kaynakları onlara bu konuda bir hedef göstermiş, korkutma ve zorlama yerine sevdirmeyi, gönüllere girmeyi esas alarak birlikte yaşamın temellerine bağlı kalmaya gayret etmişlerdir. Ülkelerindeki farklı din mensuplarıyla uyum ve ahenk içinde yaşamışlardır. Bu uyum ve ahenk, insanların temel hak ve hukukuna saygılı olmalarıyla ve onların müsamahalı tutumlarıyla açıklanabilir. Yıllarca Rusların baskı ve tazyiklerine maruz kalmalarına rağmen özgürlüklerini ilan ettikten sonra asla intikam düşüncesine kapılmamışlar, onlara mahallelerini ve gönüllerini açmışlardır. Misafirperverlikleriyle meşhur olan Özbek halkı yurtlarında yaşayan tüm dinî ve etnik gruplara karşı eşit mesafede yer almış ve onların inanç ve yaşam özgürlüklerini anayasa ile güvence altına almışlardır.

KAYNAKÇA

Özaydın, A. (2012). Türkler'in İslâmiyeti Kabulü, TDV İslâm Ansiklopedisi, C. 47.

Türkoğlu, İ. (2007). Özbekistan Kültür ve Medeniyeti, TDV İslâm Ansiklopedisi, C. 34.

Saray, M. (1993). Özbek Türkleri Tarihi.

Bennigsen, A. K. (1997). Sovyetler Birliğinde İslâmî Uyanış ve Bazı Gelişmeler.

Erol, M. S. (2002). Özbekistan Cumhuriyeti, XIX, 641.

Munavvarov, Z. (2019). Features of The Religious And Spiritual Policy Of The Republic Of Uzbekistan: Current Trends, "Journal Social-Economic and Humanitarian Research", 4/6.

Hilgers, I. (2006). The Regulation and Control of Religious Pluralism İn Uzbekistan, The Postsocioloist Religious Question (Ed: Hann, Chriss), Munster, 87.

Bozkurt, N. (2012). Medrese Md. TDV İslâm Ansiklopedisi, C. 28.

Taşdemirci, E. (1988). “Medreselerin Doğuş Kaynakları ve İlk Zamanları”, Erciyes Üniversitesi SBE Dergisi, 2-269.

Tangirov, O. (2017). XIX. Asır Sonu XX. Asır Başlarında Taşkent Şehrinin Yerel Eğitim Müesseseleri Tarihi.

İnatov, B. (2011). Özbegim Âbideleri.

Sultanov, Ö. A. (2009). “Muhammed Salih Hoca ve O’nun Tarih-i Cedidâyi Taşkent Eseri. ”

YUNUS EMRE DİVAN'INDA DÜNYA VE AHİRET KAVRAMI

Ulukberdi PARDAEV

ÖZET

Yunus Emre, Türk şiirinin tarihinde önemli bir yere sahiptir. Türkçenin bir edebiyat dili olmasında öncülerden biridir. Sanat dili olarak Arapça ve Farsçanın egemen olduğu bir zamanda Anadolu'da halk ve tekke şiiri geleneğini yaşatmış, Türkçeye şiirleri ve ilahileri ile hayat vermiştir. Türk insanının hayat tarzına tasavvufî bir anlam yüklemiştir. Halkı doğru yola çağıran Yunus Emre barışın, sevginin, cömertliğin, kardeşliğin timsali olmuştur. Bu yönü ile Yunus'un şiirlerini okuyanlar ondan büyük zevk almışlardır. Yunus Emre Divanında dünya ve ahiret kavramına ağırlıklı olarak yer verilmektedir. Yüzlerce beyitte dünya ve ahiret temasına yer verilmiştir. Bu beyitlerde bakıldığında dünya ve ahiret teması Divan şiirinin sanat anlayışı ve estetiği içinde işlenmektedir. Ahiret, dünya faniliği, kıyamet gibi kavramlar Divan şiirinin temel ve vazgeçilmez temalarıdır. Bu çalışmamızda Yunus Emre'nin divanında yer alan şiirlerinden hareketle dünya ve ahiret kavramları incelenmiştir. Çalışmanın sonucunda Yunus Emre'nin Divan'ında fani dünya ve ahiret kavramının geniş biçimde yer aldığı ve bu kavramların temelinde İslam dini yer aldığı görülmüştür. Biz bu çalışmada Divandaki dünya ve ahiret ile ilgili şiirleri açıklamaya çalıştık.

Anahtar kelimeler

Yunus Emre, İslam, Dünya, Ahiret, İlahi Aşk.

THE CONCEPT OF WORLD AND AFTERLİFE İN YUNUS EMRE'S DİVAN

Ulukberdi PARDAEV

ABSTRACT

Yunus Emre has an important place in the history of Turkish poetry. It is one of the pioneers in making Turkish a language of literature. At a time when Arabic and Persian were the dominant languages of art, he lived the tradition of folk and tekke poetry in Anatolia and gave life to Turkish with his poems and chants. It gave a mystical meaning to the life style of Turkish people. Yunus Emre, calling the people to the right path, has been the symbol of peace, love, generosity and brotherhood. With this aspect, those who read the poems of Yunus enjoyed great pleasure from him. In Yunus Emre's Divan, the concepts of world and afterlife are heavily included. The theme of this world and the afterlife is included in hundreds of couplets. When we look at these couplets, the theme of the world and the afterlife is handled within the artistic understanding and aesthetics of Divan poetry. Concepts such as the afterlife, world mortality, and apocalypse are the basic and indispensable themes of Divan poetry.

In this study, the concepts of the world and the hereafter are examined based on the poems of Yunus Emre's divan. As a result of the study, it has been observed that Yunus Emre's Divande mortal world and hereafter are widely covered and Islam is the basis of these concepts. In this study, we tried to explain the poems about the world and the hereafter in the Divan.

Key Words

Yunus Emre, İslam, Dünya, Hereafter, İlahi Aşk.

Giriş. İslam ve Türk edebiyatının en büyük mutasavvif şairlerinden biri olan Yunus Emre hakkında Mustafa Tatçı'nın güzel tarifi var: " Bu bizden önden gelenler ma'nâyı pinhân dediler / Ben anadan doğmuş gibi geldim ki uryân eyleyem" diyen Yûnus Emre; insanlık tarihinin en güzel; değerlerinden biridir. O, bizim yedi yüz yıldan beri gönlümüzün dili,

dilimizin gönlü olmuş aşk ve irfan kaynağımızdır. Türklüğün insanlığa en güzel hediyelerinden biri olan Yûnus, insanlığa din adına, aşk ve irfan adına, dil ve estetik adına çok şey öğretmiştir. İslâm'ın derinliğini ve Türkçenin inceliğini anlamak isteyenler, bitip tükenmeyen bilmeyen. kaynak sularına benzeyen Yûnus'un çeşmesinden kana kana içmek durumundadır. Yûnus 'u anlamak için onun ayak izine basarak yürümek gerekir. Başka düşüncelerin, başka inançların ve düşüncelerin dar pencerelerinden bakarak anlamaya çalışmak aslında Yûnus Emre'yi hiç anlamamak demektir" (Tatçı, 2012).

Yunus Emre, büyük bir dil ustasıdır. O, şiirlerinde ses, söz ve anlam dengesini başarıyla kurarak güçlü bir şiir dili meydana getirmiştir. Türk edebiyatında tasavvufî şiir denilince ilk olarak akla o gelir. Yunus Emre, İslam'ı, tasavvuf felsefesini dile getirirken Anadolu'da tasavvufî Türk şiirinin de temellerini atmıştır. Yunus yalın, güçlüvederinsöyleyişleriyleanlaşılmasıgüç tasavvuf hakikatlerini kolayca ifade etmiştir. Böylece kendi adı ile anılabilecek bir eda ve üslûp meydana getirmiştir. Yetiştiği XIII. yüzyıl Anadolu'da oluşacak olan yeni yazı dilinin kurulma çağıdır. Bu sebeple dili, Orta Asya yazı dilinin hususiyetlerini taşımaktadır. Zaman ve mekânı aşan dili onun günümüze kadar büyük bir şair olarak yaşamasını sağlamıştır. Eserlerinde hep sevgiyiAllah sevgisi, aşkı temel almıştır. İnsanın benliğiyle, yaratıcının ona sunduğu nesneler, Allahile olan ilişkilerini incelemiştir. Tüm eserlerinde ilahi adalet, insan sevgisi, doğum, ölüm, dünya, ahiret, dünyanın faniliği, kıyamet ve benzeri konuları ele aldığı görülmektedir.

Yunus Emre Divanında dünya ve ahiret kavramına ağırlıklı olarak yer verilmektedir. Yüzlerce beyitte dünya ve ahiret temasına yer verilmiştir. Bu beyitlerde bakıldığında dünya ve ahiret teması Divan şiirinin sanat anlayışı ve estetiği içinde işlenmektedir. Ahiret, dünya faniliği, kıyamet gibi kavramlar Divan şiirinin temel ve vazgeçilmez temalarıdır. Biz bu çalışmada Yunus Emre'nin dünya ve ahiret kavramı hakkında görüşü ve onunla ilgili yazdığı beyitleri ve açıklamasını görmekteyiz.

Literatür taraması

Yunus Emre'nin Divanındaki dünya ve ahiret konusunu incelerken aşağıdaki literatürleri inceledik:Akbalik, E. (2013). Yunus Emre'nin Şiirlerinde "Gönül" İmgesi. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 6/26, 20-28, Azmı, B. (2013). AZMI Bilgin, Yunus Emre Hayatı ve Sanatı, İstanbul 2013. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, Bakırcıoğlu, Z. (2003). Yunus Emre Divanı. İstanbul: Ötüken Yayınları, Bars, M. (2017). Yunus Emre'de Ahiret İnancı. Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, 242-259, Canbulat, M. (2015). "Dünya", Dinî Kavramlar Sözlüğü. Ankara: DİB

Yayınları, Cebecioğlu, E. (2004). Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü. İstanbul: Anka Yayınları, Demirci, M. (1997). Yunus Emre'de İlahî Aşk ve İnsan Sevgisi, . İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, Gölpınarlı, A. (1958). Menâkıb-ı Hacı Bektaş-ı Velî: Vilâyetname. İstanbul: İnkılap Kitabevi, Günay, K. (2011). Yunus'u Anlamak. Yunus Emre Sempozyumu (s. 165-175). İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, Özçelik, M. (2010). Bizim Yunus. Ankara: Sistem Ofset, Sevgi, A. (2010). Yunus Emre'de İnsan Sevgisinin Evrensel Niteliği Üzerine Bildiri Metni, Yunus Emre Araştırma Mekezi, Mayıs 2010. X. Uluslararası Yunus Emre Sevgi Bilgi Şöleni (s. 178-188). Eskişehir: Eskişehir Valiliği ve Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Yayınları, Şemsettin, S. (1996). Kâmûs-ı Türkî. İstanbul: Çağrı Yayınları, Tatçı, M. (1991). , Yunus Emre Divanı, , Ankara 1991. Ankara: Akçağ yayınları, Tatçı, M. (2012). İşitin Ey Yarenler -Yunus Emre Yorumları. Ankara: Kapı Yayınları. Yunus Emre'nin hayatı, şahsiyeti, tasavvuftaki yeri bütün islam aleminde büyük bir yere sahiptir. Ondan dolayı çalışmamızı Yunus Emre Divanındaki dünya ve ahiret konularına yönelttik. Mustafa Tatçı tarafından incelenen "Yunus Emre Divanı"nı çalışmamıza esas olarak, ondaki "dünya", "ahiret" kavramlarını ise konu olarak inceledik.

Metodolojı ve Yöntem

Yukarıda belirtilen bilimsel hedeflere ulaşmak amacıyla bu çalışmamızda nitel araştırma yöntemlerinden biri olan *doküman incelemesi* (araştırma kapsamında incelenen konuyla ilgili olgu ve olaylar hakkında bilgi içeren yazılı belgelerin analiz edilmesiyle veri sağlanması) yapılmıştır.

Araştırmada veri toplama aracı olarak Mustafa Tatçı'nın "Yunus Emre Divanı" ve Yunus Emre divanı hakkında yapılan işler ve dünya ve ahiret konusundaki beyitler tanık olarak alınmıştır.

Verilerin analizinde, nitel araştırma yöntemlerinden *betimsel analiz* kullanılmıştır. Toplanan veriler çalışmanın amaçları doğrultusunda sınıflandırılmıştır. Çalışmada Yunus Emre'nin ahiret ve fani dünya hakkındaki beyitleri ayrı bir şekilde alınıp, o beyitlerdeki derin anlamları açıklanmıştır.

Bulgular

Yunus Emre'nin Hayatı, Şahsiyeti. Türk milletinin yetiştirdiği en büyük tasavvuferlerinden ve Türk tarihinin en büyük şairlerinden biri olan Yunus Emre'nin hayatı vekimliğine dair hemen hemen hiçbir şey bilinmemektedir. Mehmet Demirci'nin Yunus Emre hayatı ve yaşadığı çağ hakkında şöyle cümleleri var: *"Yunus Emre'nin çağı zaman dilimi olarak,*

Anadolu Selçuklularının sonu ile Osman Gazi devirlerini içine almaktadır. Bu devir Anadolu'sunda istilâlar, isyanlar ve yerleşme sıkıntıları ile çeşitli sosyal rahatsızlıkların ve iç huzursuzlukların boy gösterdiği bir manzara hâkimdir. Haçlı seferleri, Moğol akınları, Babai ve Cimri isyanları, saltanat kavgaları, huzursuzluğu ve maddi sıkıntıları doğuran başlıca amiller olarak görülebilir." Yunus Emre'nin yaşadığı çağ, XIII. asrın sonları ile XIV. asrın ilk çeyreğidir. Bu yıllar, Anadolu Selçuklularının son devriyle beylikler ve Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarına tekabül eder (Demirci, 1997: 6). Bu süreç içerisinde Anadolu üç önemli hadiseyle karşı karşıya gelir. Bunlar, "Haçlı seferleri, Moğol saldırıları ve Babailer isyanı"dır.

Öte yandan Yunus Emre'nin biyografisi tamamen meçhulümüz de değildir. Mesela çağdaşı sayabileceğimiz Âşık Paşa Garipnâme'sinde ondan bahsetmiş, yine Ahmet Eflaki, Ahmet Dede, sonraki zamanlarda Aziz Mahmut Hüdayi, Evliya Çelebi, Kâtip Çelebi gibi mutasavvıflar ve tarihçiler kısa da olsa onun hakkında bilgi vermişlerdir. Ama şu da bir gerçektir ki Osmanlı tezkirecileri, tarihçilerin ve mutasavvıfların aksine Yunus'a yer vermemişlerdir. Bu sade yaşayışlı samimi derviş, onlar tarafından bir şair olarak, ne yazık ki, görülmemiştir. Tasavvuf, divan şiirinin de beslendiği bir kaynak olmasına rağmen, İran tesirli bir edebiyat olması dolayısıyla Yunus'a kapılarını açmamış; ama bunun faturasını da çok ağır ödemiştir. Zira bugün Yunus, dili ve üslubuyla hâlâ yürekler titretirken Divan şairleri sözlüksüz okunamaz hâle gelmişlerdir.

Yunus Emre, insan hakları ve kişiliğine saygılıdır. İnsanın tutkularını, hırslarını yenmesi gerekliliğine vurgu yaparak gönül yapmanın ne denli önemli olduğunu her fırsatta yinelemeye çalışmıştır. İnsanları din, dil, ırk ayrımı yapmaksızın bütünleştirici bir tavır takınmanın aslında kişiyi Allah'a yakınlaştıracağı görüşüne sahiptir. Kin gütmek ve bencillik insanları küçülten kötü hasletlerdir. Ona göre insanlar, din, mezhep, ırk farkı gözetilmeden sevmeyi ve sevilmeyi hak etmektedir. İnsanları, varlık olan Allah'tan gelmeleri hasebiyle birbirlerinden ayırmak doğru bir davranış olarak görülmemektedir. O, yaradılanı Yaradan'dan ötürü hoş görmüş ve bu düşüncesini de mısralarını yansıtmış bir şairdir (Sevgi, 2010: 101). Ancak ona hümanist demek pek de doğru değildir. Batı'da birbirinden farklı anlaşılış biçimleri ve safhaları olan "Hümanizm" ile Yûnus'un insan sevgisinin birleşen ve ayrılan noktaları vardır elbette ancak o, sadece insanı değil bütün yaratılan varlıkları sevmektedir.

Yunus Emre sanat yaşamında halka, halkın dili ile hitap etmiştir. Yani Türkçe'yi çok güzel kullanmıştır. Öz Türkçe ile eserler vermiştir. Yunus Emre'yi kendi çağının sınırları dışına çıkaran en büyük unsurlardan biri de dilidir. O, duygularına araç olarak halk dilini ve halk şiirinin özelliklerini seçmiştir. "Yunus Emre'nin seçmiş olduğu dil, halkın

kullandığı dil olunca toplum arasında yayılması da daha hızlı ve kolay olmuştur. Onun kullandığı dil, kendisini birçok kişinin takip etmesini sağlayan en önemli etmendir" (Özçelık, 2010: 129).

Yûnus Emre'ninEserleri. Yunus Emre'nin"Risâletü'n-Nushiyye" ve"Dîvân-ı İlâhiyyât"ı olmaküzereikieseri mevcuttur. Dîvân-ı İlâhiyât. "Yunus Emren'inasılbüyükvegüzeleseri, onunölmezşiirlerininbulunduğuDivanı'dır'' (Yılmaz1992, 86). Yunus, bu eserini hayattaikentanzimetmiştir. Bilgin'e göre ise bu eserin Yunus Emre'nin yaşadığı dönemde yazılı bir nüshası yoktur. Ancak sonraki dönemlerde birçok yazma nüshası günümüze kadar ulaşmıştır. Bunlardan en eskisi bütün araştırmacılar tarafından XIV. yy yazması olarak kabul gören Karamanoğlu yazmasıdır. Diğeri ise XV. yy'a ait olduğu düşünülen ve Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan nüshadır. Ancak içerisindeki birçok değişiklik nedeniyle eksiksiz bir yayımın varlığından söz etmek güçtür (Azmi, 2013: 45). Mustafa Tatçı bu Divan hakkında şöyle demektedir: "Divan'daki şiirlerin hepsini bir bütün olarak değerlendirecek olursak; Yunus Emre edebiyat tarihimizde koşma, nutuk, ilâhî (nefes) gazel şairidir diyebiliriz. Onun ilâhîlerini sadece koşma şeklinde yazdığını söyleyenler vardır ancak buna katılmak mümkün değildir. Bununla birlikte Yunus Emre dil ve üslup anlayışında milli hüviyetinden hiçbir şey kaybetmemiştir. O, Türk dilini aruza ciddi bir şekilde adapte etmiş ve ilk defa milli şiir şeklini Gazel'e yaklaştırmıştır. Adına "Yûnus tarzı" denilen kendine mahsus bir üslubun bânîsi, ilk büyük şairimizdir. "

Buesermuhtemelen 1307tarihindetamamlanmıştır. Divan'da kesin olmamakla birlikte 417şiir bulunmaktadır. Yunus Emre Divan'ındaki şiirler her ne kadar ilâhî, nutuk veya nefes türlerinden oluşmaktadır desek de bu şiirlerin arasında birer ikişer tane de olsa münâcât, na't-istişfa, mi'râcnâme, vücûdnâme salâtnâme, nasîhatnâme, yaşnâme, bahârnâme, şathiyye, mahşernâme, lügâz, fütüvvetnâme gibi türler de bulunmaktadır.

Yunus Emre Divanında Dünya Kavramı. İslam'da, bu dünya ve ahiret arasında bir ayrım yoktur. Bu iki kavram, birbirinin tamamlayıcısıdır. Kur'an'da dünya, kısa ve geçici; ahiret ise uzun ve ebedi anlamına gelir. Bu dünyadaki yaşam, asla değersiz olarak telakki edilmemiştir. Lügatlardadünyaşuşekildegeçmektedir;Bulunduğumuzkürre-iarzkiahiret mukabilidir. Bu âleme sebebıtlâk ıahirete yakın olduğu içindir veya semadan ilhak bulunduğuna mübeyyendir (Remzi, 1305). Âlem, ahirete nisbetle şimdi yaşadığımız âlem, kâinat. Semavât vesairecrâm-ıse maviyeyenisbetlekürre-iarz. Dünyada yaşamak için iktizâ eden şeyler, servet, mal mülk (Şemsettin, 1996). Veya Ölümden önce olan her şey.

İslâmiyet'e uymaya mâni olan her şey. Allahüteâlânın haram(yasak) ettikleri ileResûlullah efendimizin mekrûh dediği şeyler.

Tasavvuf anlayışına göre dünya, insanı Allah'tan uzaklaştıran ve gaflete düşüren herşey, mal ve menfaat, itibar, mevkî, hırs, şan ve şöhrettir. Dünya sevgisi ileâhiretin birlikte yürümeyeceği, yani birkoltuğa iki karpuz sığdırmanın mümkün olmadığı, tasavvufî öğretinin en temel prensiplerinden biridir. Bu yüzdendir ki dünyaya adam akıllı mesafe koymak, seyr-isülûkun ön koşullarından biri sayılmıştır. Yunus Emre, dünyanın faniliğini aşağıdaki beyitleriyle şöyle anlatmaktadır:

Yunus Emre aşağıdaki beyitte bize dünya sevgisi ve izzet aşk ile bir olmaz, onlar bir arada bulunmaz, zaten dünya sevgisiyle aşk birbirine uygun değil. Bu nükte yani söz benim değil, aşk olduğu yerde asla izzet olamaz, yanı yakışır değil diye hatırlatıyor.

Dünyâ vü 'izzet 'ışkıla bunlar sâz-kâr olmadı (2/6)

Vallah nükte benüm degül 'ışk hâzırdur görmez revâ (Tatçı, 1991: 4).

YunusEmre, aşağıdakibeyittebudünyanınkimseyehayrı olmadığını, hattaHz. Süleyman'abilefaydasıolamadığınıifadeederek dünyanın faniliğine işaret etmektedir.

Bu dünya kime kaldı kimi berhurdar kıldı (361/3)

Süleyman'a olmadı onun berhurdarlığı (Tatçı, 1991: 295).

Dost 'ışka ulaşalıdan dünyâ âhiret bir oldı (7/8)

Ezel-ebed sorarısan dün ile bugündür bana (Tatçı, 1991: 9).

Bu beyitte Yunus Emre ben dostun yani Allahın aşkına kavuştuktan sonra dünya ve ahiret benim için bir oldu. Ezel, ebedi bana nediye sorarsan, Ezel- dün, ebed- bugündür bana diyor. Aşk mekan ve zaman tanımaz. Allah aşkı mekan ve zaman üstüdür. Ma'şukta zaman ve mekan yoktur. O yüzden Allaha aşık olan insan için de mekan ve zamanın hiç bir önemi kalmaz. Bü yüzden aşık için dünye ve ahiret yoktur, sadece ve sadece aşk vardır.

Bu dünyâ bir lokmadur agızdadur çeynenmiş(18/4)

Çeynenmişi ne dutmak hâ sen anı yutdun tut (Tatçı, 1991: 16).

Bu beyitte Yunus dünyayı ağızda çiğnenmiş bir lokmaya benzetiyor. Bil ki, dünya nimetlerini bir lokma olarak ağzında çiğnedin, çiğnenen lokma ağızda fazla tutulmaz. Sen onu yuttum diye zannet.

Böyle uzamak ne ma'nîdür çünki bu dünyâ fânîdür (21/2)

Bu fuzûllık nişânıdur gel beri miskînlige geç (Tatçı, 1991: 19).

Böyle uzamanın manası ne? Çünkü bu dünya fani dünya. Bu kibir nişanıdır. Kibirden vazgeç, kendini düşünmekten vazgeç de alçak gönüllü ol diyor bu beyitte Yunus Emre. İnsanlar bu fani dünyanın fani nimetlerine aşığı derecede düşkündürler. Nefsine, işteklerine çok değer verir. İnsanlarin zenginliği, dünyalıkları arttıkça kibirleri de artar. Kim maddi servetini, para pulunu, mezara ya da ahirete götürmüştür. O yüzden insanlardan insana kalan tek şey iyilik. Bü dünya ne insanlar gördü, ne firavn ve padişahlar gördü. Hani şimdi onlar nerede? Hangisi kendi topladığı zenginliğini, altınını götürebildi? Mezara nasıl doğduysa, öyle gitti. Bu fani dünya herkesden kalır onlardan kaldı, bizden de kalacak ama yapacak tek şey bu yalancı dünya nefsine kanmadan, ahireti düşünerek iyilik yapmak ve kibar olamktır.

AşağıdakibeyitteYunusEmre, dünyanınsıkıntıyerivefani olduğunuaçıkçaifadeetmektedir. Bundandolayıbufanidünyaya aldanmadanAllahhuzurundatövbeetmeningerektiğinisöylemektedir. AyrıcaancakAllah'aitaatederekbufanidünyanınkazançyerine dönüştürülebileceğini belirtmektedir.

Bu dünya kahır evidir hem baki değil fanidir

Aldanuban kalma buna tez tövbeye gelmek gerek

Gel imdi dur bu faniden mahrum kalmadan bakiden

Tâat kılıp bu dünyadan kul nasibin almak gerek (137/2) (Tatçı, 1991: 110).

Aşağıdakibeyitte, dünyaya gönül verenlerin hepsinin sonuçta pişmanolduğu, dünyayasahipçıkanlaradünyanınhepdüşmanlıkyaptığı anlatılmıştır. Böylece dünyanın vefasızlığına ve faniliğine işaret edilmiştir.

Bu dünyaya gönül veren sonucu pişman olasır (63/1)

Dünya benim dedikleri hep ona düşman olasır (Tatçı, 1991: 51).

Aşağıdakibeyitlerde, "dünyanınyalancılığıvevefasızlığıaçıkbir dilleeleştirilmişvedevamındakidörtlüklerdedünyanınheryaştanve

meslekteninsanıyokettiğivebunlardanhiçhaberalınamadığı"ifade edilmiştir.

Yalancı dünyaya konup göçenler

Ne söylerler ne bir haber verirler

Üzerinde türlü otlar bitenler

Ne söylerler ne haber verirler

Aşağıdakidörtlükte, "dünyanınrahatlığına aldanmamakve her zaman ebedi âlemehazırolmakgerektiği, ruhunbir günbedendenuçup gideceği, yaşadığımızgünlerin çabukgeçeceğivebunlarıelde tutmanın mümkün olmadığı" anlatılmaktadır. Burada insanları aldatan şeyin dünyanın sefası olduğu ifade edilmiştir. İnsan bedeni bir şehre ve bedenin içindeki ruh ise hüma kuşuna benzetilmiştir.

Aldatmasın seni dünya sefası

Giyesin kefen koyasın libası

Vücudun şehrinde ruhun hüması

Geçer bu eyyamlar ellere gelmez (Tatçı, 1991: 121).

Yunus Emre Divanında Ahiret Kavramı. Ahiret, sözlükte "son, sonraolan ve son gün" anlamlarına gelir. Terimolarak "ahiret" İsrafil adlı meleğin Allah'ın emriyle kıyametin kopması için Sur'ailk defa üflemesiyle başlayacak olan ebedi hayata denir". Ahiret, ahirkelimesinindişilşeklidirki, son, sonraolandemektir. Evvel (ûla)kelimesininkarşıtıdır. Ahiret, kavramolarak, öbürdünya, ölümdensonrakihayat demektir. Ahirete iman, imanesaslarından olup genellikle Kur'an'da "el-yevmü'l ahir" (son gün) şeklindeAllah'aimanla yan yana zikredilmiştir. Bu da ahiret inancının iman esasları arasında çokönemli olduğunu gösterir. Allah bütün varlıkları geçici olarak yaratmıştır. Kıyamet koptuğu zaman her varlık dünya hayatını terk edecek ve ahiret hayatı başlayacaktır. Bu hayat dünyadaki iyi yahut kötü amellere göre cennet veya cehennem de sürecek olup bundan kaçış yoktur.

Ni tekim Yüce Allah, ahirete inanmayanlara şöyle seslenir: "Kim Allah'ı, meleklerini, kitaplarını, peygamberlerini ve ahiret gününü inkâr ederse, derin bir sapıklığa düşmüş olur"(Nisa 4/136).

Yunus Emre divanında Allah sevgisi, ilahi aşk, fani dünya gibi konuları sık sık ele almıştır. Yunus Emrede divanında ahiret konusuna da ağırlıklı olarak yer verilmiş. Aşağıda ahiret konusundaki beyitleri tahlil yapacağız.

Ne durur dünye çoklıgı eşkere durur yoklıgı (137/3)

Varlık sarâyın hakîkat âhireti bilmek gerek (Tatçı, 1991: 110).

Yunus Emre, bu beyitte dünyanınbirgünyokolacağını, bundan dolayı da kendimizi bu dünyaya fazlakaptırmamamız gerektiğini ifade eder. Ona göre ahiret hayatı ebedi ve sonsuzdur. Yunus Emre, ayrıca bu beyitte ahireti varlık sarayına benzeterek orada kişinin istediğiher şeyi bulacağını belirtir.

Girçek 'âşık olan kişi anmaya dünyâ-âhiret (2/2)

Âşık degüldür ol kişi yüriye izzeti kova (Tatçı, 1991: 4).

Gerçek aşıkın gönlünde sadece ma'şukun aşkı vardır. O garı görmez. Ne dünya görür ne ahiret. O heryerde her zaman ma'şukunu görür. Aşık ma'şukundan başkasına bakmaz. O izzet itıbar aramaz. Aşık izzeti yani ziyadelik, üstünlük bilmez. O izzeti kovalamaya gerek yok, ihtiyacı bile yoktur.

Bu dünyede ne ola kim âhiretde ol olmaya (3/12)

Hûrıla Gılmân gelicek 'âşık elin uzatmaya (Tatçı, 1991: 5).

Yukarıdaki iki beyitte Yunus Emre bu dünyada olan her şey ahirette de olur. Bu dünyada aşık olan o dünyada yani ahirette de aşıktır. Aşık bu fani dünyayla ilgilenmez, onun amacı sadece ma'şukun veslidir, ona yetişmektir. Aşk ebedidir. Aşık kafasında hep sevgilisi yani Allahi düşünürken huri, gilman(cennet zevkleri) yanına gelse, gerçek aşık onlara elini uzatmaz, çünkü aşık sadece ma'şukuna vurgundur, başka hiç bir şey istemez.

Sorı hisâb olmayısar dünyâ âhiret koyana (17/6)

Münker ü Nekir ne sorar terk olıcak cümle murâd (Tatçı, 1991: 16).

Bu beyitte dünya ve ahireti terk edene soru hesap sorulmaz. Tüm isteklerden vazgeçip terk eden insana Münker Nekir neyi sorar? Dünya zahirdir, ahiret batindir. Zahir ve batın olan sadece Allah'tir. Allah yolunda dünyadan, ahiretden, cennetten bile vazgeçene kim soru sorabilir.

Dünya ahiret ol Hak yir-gök tol udur mutlak (328/2)

Hiç gözlere görinmez kim bilür ne nişanda (Tatçı, 1991: 267).

Allah'ın gözle görülmeyeceğini ancak O'nun varlığının hissedilebileceğini belirtir. Yunus, Allah'ın bu dünyaya tecelli ettiği gibi ahirette de tecelli edeceğini ve O'nun mutlak güç sahibi olduğundan

mekânının belli olmadığını ifade eder. Dünya ve ahiret o mutlak Hak ile doludur yer gök. Hiç gözlere görünmez, kim bilir ne alâmette.

Bu dünya kahır evidür hem bâkî degül fânîdür

Aldanuban kalma buna tîz tevbeye gelmek gerek (Dîvân-ı İlâhîyât, 249).

Bu dünya kahır evidir, hem ebedi değil ölümlüdür. Aldanıp kalma buna, tez zamanda tövbe etmek gerek. Yunus'a göre bu dünya fâni yani geçici bir dünyadır. Sonsuz hayatın olduğu asıl dünya ise diğer dünya yani ahirettir. Ahiret hayatını kurtarmanın yolu olarak dünya hayatına kanmayıp sürekli olarak tövbe edilmesi gerektiğini söylenmektedir.

Yûnus gözün görürken yaragun eyleyi gör

Gelmedi anda varan girü gelesü degül (Dîvân-ı İlâhîyât, 143).

Beyitte ahirete intikal edenin geri gelmeyeceğini ve bu dünya ile ilişkisinin kesildiğini görmekteyiz. Bu yüzden Yunus, kendine öğüt vermekte ve gözün görüyorken faydalı işlere meşgul olması gerektiğini söylemektedir.

Başında aklı olan âhrete 'amel itmez

Hurîlere aldanmaz gözile kaştan geçe (Dîvân-ı İlâhîyât, 173).

Ol kıyâmet bâzaârında her bir kula baş kayısı

Yûnus sen 'âşıklarıla hîç görmeyesin kıyamet (Dîvân-ı İlâhîyât, 117).

(O kıyamet pazarında her bir kul baş kaygısında. Yukarıdaki beyitte kıyamet gününün bir can pazarı olduğuna vurgu yapan Yunus o günü görmenin ağırlığından bahsetmektedir.

Ulu dîvân kurıla anda kullık sorıla

Bin tekebbür virmeye bir garîb-nüvâz (Dîvân-ı İlâhîyât, 474).

Yunus Emre beyitlerinde mîzân ve terazî kelimelerini kullanmıştır. Bu kelimelerin anlamları kelamda kullanılan anlamlar ile doğru orantılı bir şekilde kullanılmıştır. Yunus'a göre mîzan, amellerin ölçülüp tartılacağı bir ölçü aletidir. Mîzana hükmeden ise Allah Teâla'dır.

Yûnus yaragun eyle yol korhulı key anla

Gökren katran denizi kıldan Sırât gerile (Dîvân-ı İlâhîyât, 442).

Yunus'un sırata bakışı kelamcıların bakışı gibi cehennemin üzerine kurulmuş bir köprü şeklindedir. Ona göre sırat kıldan ince ve geçmesi zor olan bir köprüdür ve altından katran gibi ateş kaynamaktadır.

Ol geçidün korkusı uş beni yoldan kodı

Geçemez değme kişi köprüsin kıldan kodı (Dîvân-ı İlâhîyât, 512).

(O geçidin korkusu işte beni yoldan koydu. Geçemez değme kişi köprüsünü kıldan koydu)

Terâzû kurdun günâhum tartmağa

Kasd idersin beni oda atmağa (Dîvân-ı İlâhîyât, 569).

Terazi kurdun günahlarımı tartmak için. Kastedersin beni ateşe atmak için.

Sonuç

Yunus Emre tasavvuf edebiyatının en önemli temsilcilerinden biridir. Genel olarak baktığımızda, Yunus Emre eserlerinde Arapça ve Farsça kelimelerin yanında halk tarafından kolayca anlaşılan ve Arapça ve Farsça kelimelerle anlamı aynı olan Türkçe kelimeleri de aynı yada ayrı şiirlerde kullanmıştır. Bu fani dünya ve ahiretle ilgili şiirlerde de görülmektedir.

Yunus Emre'nin divanı ve eserlerinde özellikle Allah sevgisi, dünyanınfaniyliği, ahiret inancı, ilahi aşk konuları önemli yer tutmaktadır. Yunus Emre'ye göre asıl hayat ahirette olur, ölüm bu her şeyin bitmesi değildir. Ölüm bu fani hayattan ebediliğe geçişı sağlayan bir köprüdür. İnsan asıl yaşamayı öbür hayatta başlar. O yüzden şair insanları bu fani olan dünyanın hiylelerine kanmadan ahireti düşünmeye davet eder. İnsanlar henüz bu hayattayken imkan varken ebedi hayat için bu hayatta çabalamaları gerekir. Her geçen gün her geçen saat bizi Allah'a, hesap gününe yaklaştırıyor, bu yüzden o gün için hazırlanmamız gerektiğini sık sık hatırlatır Yunus Emre. O her zaman Allah sevgisini ister, gözüne başka hiç bir şey görünmez, ne bu dünya ne ahiret, tek amacı Allah sevgisine kavuşmaktır. Bu dünya nimetleri ahiret için değmez. Dünya ve ahiret; siyah ve beyaz gibi birbirinin karşıtı değil, biri diğerinin karşılığıdır. Dünyada iyi olan ahirette de iyi, dünyada kötü olan ahirette de kötüdür. Yoksa dünyada iyi olan ahiretteköt üdeğildir. Ahiretin mukabili ve yeryüzü anlamına gelen dünya, hem güzelliklerin ve hem de çirkinliklerin insanlar eliyle var edildiği bir mekandır.

Bu makale çalışmamızda Yunus Emre divanındaki dünya ve ahiret konularını inceledik. Eserin önemli bir kısmı fani dünya ve ahiret konuları çerçevesinde şekillendirilmiştir. Çalışmamız bu alana katkı sağlamasını ve bu tür çalışmaların yine de artmasını umuyoruz.

KAYNAKÇA

Akbalik, E. (2013). Yunus Emre'nin Şiirlerinde "Gönül" İmgesi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 6/26*, 20-28.

Azmı, B. (2013). *AZMI Bilgin, Yunus Emre Hayatı ve Sanatı, , İstanbul 2013.* İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

Bakırcıoğlu, Z. (2003). *Yunus Emre Divanı.* İstanbul: Ötüken Yayınları.

Bars, M. (2017). Yunus Emre'de Ahiret İnancı. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 242-259.

Bayram, K. (2019). BAYRAM Kübra, Yûnus Emre'nin Divan'ına Kelâmi bır Bakış, , Şanlurfa 2019. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Temel İslam Bilimleri Kelam Anabilim Dalı.

Canbulat, M. (2015). *"Dünya", Dinî Kavramlar Sözlüğü.* Ankara: DİB Yayınları.

Cebecioğlu, E. (2004). *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü.* İstanbul: Anka Yayınları.

Demirci, M. (1997). *Yunus Emre'de İlahî Aşk ve İnsan Sevgisi, .* İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı.

Esra, A. (2013). Yunus Emre'nin Şiirlerinde "Gönül" İmgesi". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 20-28.

Gölpınarlı, A. (1958). *Menâkıb-ı Hacı Bektaş-ı Velî: Vilâyetname.* İstanbul: İnkılap Kitabevi.

Günay, K. (2011). Yunus'u Anlamak. *Yunus Emre Sempozyumu* (s. 165-175). İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları.

Özçelik, M. (2010). *Bizim Yunus.* Ankara: Sistem Ofset.

Sevgi, A. (2010). Yunus Emre'de İnsan Sevgisinin Evrensel Niteliği Üzerine Bildiri Metni, Yunus Emre Araştırma Mekezi, Mayıs 2010. *X. Uluslararası Yunus Emre Sevgi Bilgi Şöleni* (s. 178-188). Eskişehir: Eskişehir Valiliği ve Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Yayınları.

Şemsettin, S. (1996). *Kâmûs-ı Türkî.* İstanbul: Çağrı Yayınları .

Tatçı, M. (1991). *, Yunus Emre Divanı, , Ankara 1991.* Ankara: Akçağ yayınları.

Tatçı, M. (2012). *İşitin Ey Yarenler -Yunus Emre Yorumları.* Ankara: Kapı Yayınları.

BADIIY MATNDA XUSHMUOMALALIK KATEGORIYASI

Xurshida NARXODJAYEVA

Feruza UMUROVA

narkhodjayevax@mail. ru

Annotasiya

Maqolada xushmuomalalik kategoriyasi, badiiy matndaxushmuomalalikni ifodalanishi, xushmuomalalikni so‘zining sinonimlari, xushmuomalalik orqali adresatga nutqiy ta’sir ko‘rsatish, xushmuomalalikni badiiy matnda tasvirlashning aniq vazifalarini belgilab berish kabi masalalar tahlilga tortilgan. Xushmuomalalik muloqot davomida hurmat, samimiylikni ifoda etuvchikategoriya ekanligi, badiiy matnda xushmuomalalik qahramonlarning salomlashuv va xayrlashuv bosqichlaridan boshlab, ularning har bir vaziyatlarida namoyon bo‘lishi ta’kidlangan. Shu bilan birga xushmuomalalikni badiiy matnda tasvirlashning aniq vazifalarni quyidagicha belgilab ko‘rsatilgan: 1) xushmuomalalikni o‘zbek xalqiga xos bo‘lgan jihatlarining tarixiy, ijtimoiy va madaniy ildizlarini ko‘rsatish; 2) o‘zbek tilida xushmuomalalik kategoriyasini pragmatika darajasida ifodalash vositalarini tizimlashtirish; 3) badiiy matn misolida o‘zbek xalqiganing nutqiga xos bo‘lgan xushmuomalalik "ko‘rsatkichlari" sifatida ushbu lingvistik vositalarning ishlashini ko‘rsatib berish; 4) o‘zbek tili darsliklarida berilgan pragmatik xushmuomalalik kategoriyasini ulardan zamonaviy badiiy adabiyotda qo‘llanishi bilan jamiyatning hozirgi rivojlanish bosqichidagi ahvoli, uning tili va madaniyatini aks ettirish kabilar.

Maqolada “xushmuomalalik” so‘ziningning sinonimlari sifatida “samimiylik”, “iltifot”, “nafislik”, “mulohaza” kabi so‘zlarni ko‘rsatilgan. Undan tashqari maqolada bir til madaniyatida xushmuomalalik deb qabul qilingan o‘lchov boshqa til madaniyatida ortiqcha mulozamat sifatida qabul qilinishi, xushmuomalalik kategoriyasi milliy va madaniy

xoslanganlik xususiyatiga ega ekanligi, jamiyatda shakllangan ijtimoiy-madaniy qarashlar, nutqiy etiket va odob-axloq me'yorlari bilan bog'liqlikda murakkab hodisa hisoblanashi ta'kidlangan. Xushmuomalalik muloqotdoshlar o'rtasidagi ijtimoiy-madaniy munosabatlar, madaniy qadriyatlarasosida belgilanishi kabi omillar izohlangan.

Kalit so'zlar

Xushmuomalalik, badiiy matn, muloqot, kommunikativ, kategotriya, ijtimoiy-madaniy, munosabatlar, madaniy qadriyatlar.

THE CATEGORY OF POLITENESS IN A LITERARY TEXT

Khurshida NARKHODJAYEVA

Feruza UMUROVA

narkhodjayevax@mail. ru

Annotation

The article analyzes such issues as the category of politeness, expression of politeness in an artistic text, synonyms of the word politeness, verbal influence on the addressee through politeness, defining the specific tasks of describing politeness in an artistic text.

At the same time, the specific tasks of describing politeness in an artistic text are defined as follows: 1) to show the historical, social and cultural roots of politeness characteristic of the Uzbek people; 2) systematization of the means of expressing the politeness category in the Uzbek language at the level of pragmatics; 3) to show the functioning of these linguistic tools as "indicators" of politeness characteristic of the speech of the Uzbek people on the example of an artistic text; 4) using the category of pragmatic politeness given in the Uzbek language textbooks in modern fiction, such as reflecting the state of society at the current stage of development, its language and culture.

The article lists words such as "sincerity", "compliment", "elegance", "consideration" as synonyms of the word "courtesy". In addition, in the article, the dimension accepted as politeness in one language culture is accepted as excessive politeness in another language culture, the category of politeness has a national and cultural specificity, it is related to socio-cultural views, speech etiquette and etiquette norms formed in the society. It is emphasized that it is considered a complex phenomenon. Factors such as the fact that politeness is defined on the basis of socio-cultural relations between interlocutors and cultural values are explained.

Keywords

Politeness, artistic text, communication, communicative, category, socio-cultural, relations, cultural values.

KIRISH

O‘tgan asr 60-yillarining ikkinchi yarmidan boshlabmatn lingvistikasi, badiiy matn tili ustida izlanishlar olib borish tez sur’atlar bilan rivojlanish pallasiga kirdi. Unga bo‘lgan qiziqish ortishiga, umuman, matn lingvistikasiningmustaqilfan sifatida e’tirof etilishiga asos bo‘lgan q oidalar ham umumlashtirildi. “Ayollar va erkaklar nutqi orasidagi farqli xususiyatlar masalasibo‘yichaYevropa, Yaqin Sharq mamlakatlari tillari misolida, shuningdek, yapon, rus, gruzin tillari materialida qator tadqiqotlar mavjud. Turkiyshunoslikda bu borada N. I. Grodekov (qozoq va qirg‘izlar misolida), Y. D. Polivanov (Samarqand eronilarining o‘zbekcha nutqi misolida), A. N. Samoylovich(qozoqlarvaoltoylarmisolida)larningkuzatishlari, shuningdek, qator turkiyshunos-dialektologlarning asarlarida mazkur masala bilan bog‘liq ko‘plab qaydlar bor” (S. Mo ‘minov, 2021). Bu farq nafaqat nutqdagi farqlar balki, hurmat, xushmuomalalik, nafrat, qarg‘ish kabi so‘zlarning qo‘llanishida ham o‘zbek erkak va ayollari muomalasidagi farqli jihatlar til sistemasining deyarlihamma sathlarida hamda muloqot jarayonining ko‘pgina bosqichlarida u yoki bu darajada farqlanadi. Muloqot holati ko‘p jihatdan u yoki bu omillar guruhining muloqotda xushmuomalalik vositasi sifatida emas, balki taktikani tanlashga ta’sir qilish darajasini belgilaydi. Xushmuomalalik me’yorlari bu farqlarni hech bo’lmaganda tashqi xatti-harakatlarda tenglashtirishni talab qiladi.

Muloqotning qaysi ko‘rinishidan foydalanmaylik, albatta, biz uchun samarali usullaridanbiri — xushmuomalalikni nutqimizda qo‘llashga harakat qilamiz. Xushmuomalalikinsoniyatmadaniyatining eng muhim odobi desak, yanglish bo‘lmaydi. Chunki, mentalitetimizda o‘zaro muloqot davomida odob, hurmat, xushmuomalalik bilan yondashish muhim o‘rinni egallaydi. Inson o‘zaro muloqotga kirishganda boshqalar bilan muomala qilish, bevosita noverbal vositalar bilan birgamurojaat qilish, salomlashish, so‘rashish, xayrlashish, biror nima so‘rash jarayonigacha xushmuomala bo‘lishga, jamoat joylarida o‘zini tuta bilishga harakat qiladi. Chunki, muloqot, muomala insonlarni bir-birlari bilan aloqada bo‘lishi, ularning hayot faoliyati dagiehti yojlarinin gmurakkabj arayonlaridan biridir.

Keng kommunikativ kontekstda xushmuomalalikni o‘rganish uning ko‘p qirraliligi va muloqotning pragmatik tomoni bilan aloqasiga qaratilgan. Bu xushmuomalalikning turli tasniflari bilan tasdiqlanadi.

Xushmuomalalik nutqiy muloqotning muhim komponenti bo‘lib, tilda kommunikativ kategoriyani hosil qiladi. Xushmuomalalikmuloqotning o‘zaro samimiy, do‘stona munosabatda o‘tishini ta’minlovchi kategorial birliklar orqali voqelanishiga ko‘ra lisoniy-kommunikativ xususiyat kasb etadi.

Badiiy matnda xushmuomalalikni ifodalash murakkab va ko‘p qirrali ijtimoiy-madaniy hodisa. Biz bu mavzuni tahlilga tortishdan avval, “xushmuomalalik” kategoriyasiga to‘xtalib o‘tmog‘imiz darkor.

ADABIYOTLAR SHARHI.

Tilshunoslikda xushmuomalalik kategoriyasi tilshunoslar tomonidan turlicha talqin qilinadi. N. A. Karabanning ta’kidlashicha, xushmuomalalik muloqot jarayonini tartibga solish va kommunikantlar o‘rtasida bir-biriga uyg‘un, do‘stona munosabat hosil qilishga imkon yaratuvchi kommunikativ kategoriya hisoblanadi. (Karaban, Волгоград, 2006).

O. K. Klimenko “xushmuomalalik – bu muloqot jarayonida o‘zaro tushunish va uyg‘unlikka erishish maqsadida tanlangan kommunikativ strategiya va taktikalar tizimidir. Xushmuomalalik uyg‘un, ziddiyatsiz muloqotn ta’minlashga hissa qo‘shadigan hamma narsani, garchi muayyan kommunikativ vaziyatda uning qandaydir elementlari etiket doirasida me’yor bo‘lmasa-da, qamrab oladi” deb hisoblaydi (Karaban, Волгоград, 2006).

Xushmuomalalik tushunchasini N. I. Formanovskaya (Формановская, 1989) va T. V. Larina (Ларина, 2003) monografiyasida tavsif berishgan. T. V. Larina bu tushunchani, “xushmuomalalik milliy o‘ziga xos kommunikativ kategoriya sifatida tushuniladi, uning mazmuni uyg‘un, mojarolarsiz muloqot va interaktiv muloqotda ijtimoiy qabul qilingan me’yorlarga rioya qilishga qaratilgan kommunikativ hatti-harakatlarning (lisoniy va nolisoniy) urfga aylangan strategiyalar tizimi” – deya tasnif beradi. (Ларина, 2003: 28). N. I. Formanovskayaning qayd qilishicha, xushmuomalalik – bu shaxslarning madaniy kategoriyasini belgilovchi tushuncha bo‘lib, lisoniy voqyelanishga ega va u, albatta, tilshunoslikda o‘rganilishi lozim (Формановская, 1989: 77).

Xushmuomalalik kategoriyasini o‘rganishga bag‘ishlangan ishlarning aksariyati ushbu hodisani pragmatizm nuqtai nazaridan tahlil qilinmoqda. Pragmatik tahlil nuqtai nazaridan muloqatining maqsadga yo‘naltirilganligi, kommunikantlarning ijtimoiy rollari, aloqa shartlari va nutqiy muloqot xushmuomalalik me’èrlari muhimdir.

METODOLOGIYA

Xushmuomalalik keng tushuncha bo‘lib, u nafaqat nutq odobi doirasida muloqotga kirishish, balki muloqotning o‘zaro bir-birini tushunish va samimiylik asosida amalga oshishini aks ettiruvchi kategoriyadir. Bu esa badiiy matnda qahramonlarning nutq odobi doirasida namoyon bo‘lib boradi.

Xushmuomalalik kategoriyasi universal til kategoriyasi bo‘lsa-da, turli madaniyatlarda uni belgilashning o‘z o‘lchovlari mavjud. Xo ‘sh, xushmuomalalik nima? Aslida “xushmuomalalik” so‘zi odobli so‘zidan kelib chiqqan bo‘lib, diqqatli, hurmatga sazovor odamga xos murojaat qilish shakli. Xushmuomalalikning sinonimlari sifatida “samimiylik”, “iltifot”, “nafislik”, “mulohaza” kabi so‘zlarni ko‘rsatish mumkin.

Bir til madaniyatida xushmuomalalik deb qabul qilingan o‘lchov boshqa til madaniyatida ortiqcha mulozamat sifatida qabul qilinishi mumkin. Shunga ko‘ra xushmuomalalik kategoriyasi milliy va madaniy xoslanganlik xususiyatiga ega, jamiyatda shakllangan ijtimoiy-madaniy qarashlar, nutqiy etiket va odob-axloq me’yorlari bilan bog‘liqlikda murakkab hodisa hisoblanadi. Xushmuomalalik muloqotdoshlar o‘rtasidagi ijtimoiy-madaniy munosabatlar, madaniy qadriyatlarasosida belgilanadi. Badiiy matnda xushmuomalalik shu mezonlar asosida, o‘zbek xalqiga xos bo‘lgan urf-odatlar, mezonlar asosida tasvirlanadi. Nutq jarayonida xushmuomalikning qo‘llanilishi muloqotning maqsadi bilan bevosita bog‘liq holda, shu bilan birga, kommunikantlar o‘rtasidagi o‘zaro munosabat xarakteridan kelib chiqqan holda voqelanadi. Badiiy matnda muloqot turlari qahramonlarningoiladagi yoki yor-u birodarlar, yaqinlar o‘rtasida amalga oshadigan nutqiy muloqotda xushmuomalalik majburiylik, doimiylik belgisiga ega bo‘lib, bevosita jamiyatda shakllangan axloq-odob mezonlari, nutq odobi, nutq madaniyati me’yorlari taqozosi asosida nutqqa xoslanadi. Badiiy matnda bu so‘rov holatida, kechirimli vaziyatda xushmuomalalik semantikasini ifodalashda, tasalli holatida xushmuomalalikni ifodalash kabi bosqichlarida turlicha namoyon bo‘ladi.

Meni kechir, afv et, Zarifa!. . Menda bunday g‘azab va kahrni xech qachon ko‘rmagan. Oyoqlarimni uning qo‘llari xalqasidan chiqarishga urindim.

Yetar, turing-da, o‘rindiqqa o‘tiring! — dedim buyruq bilan. O‘zim uning taklifini kutmay, bir o‘rindiqni stolga yaqin burib, o‘tirdim!. . ” (Saidnosirova, 2005).

Bu badiiy matnda kechirimli vaziyatda xushmuomalalik semantikasini ifodalashda yozuvchi "*meni kechir, afv et*" so‘zlaridan foydalangan. Yoki, quyidagi parchga e’tibor bering.

Tashakkur. . . yozganingiz uchun. . .

Tashakkur. . . o‘qiganing uchun. . .

Kinoyaga kinoya bilan javob berdi u. (Endi o‘ylasam, yoshlik tentaklik ila birga kechar ekan. Men shu she’rga qadar va undan so‘ng Oybekning shunday go‘zal, qaynoq hissiyotlar toshgan maktubini ko‘rmadim. Men qaytardim.) — Endi meni xat yozishdan ham mahrum qilasanmi? — Siz haqiqiy shoir! Sizni Cho‘lpondan ham yuksak, deb tushunaman. She’r yozing!. . ”(Saidnosirova, 2005).

Yozuvchi tasalli holatidagi qahramonlarni "*tashakkur”* so‘zi orqali bir-biriga xushmuomalalikni oliy ifodasi sifatida namoyon eta olgan. Zulfiyaning *“Siz haqiqiy shoir” deb,* "haqiqiy" so‘ziga urg‘u berish orqali Oybekka yuksak baho berib, unga ruhiy tasalli berishidagi xushmuomalalik holatini namoyon bo‘lishini ko‘rish mumkin.

Badiiy matnda yozuvchiqahramonlarga nozik e’tibor, chuqur hurmat ichki dunyo namoyon bo‘ladigan muloqot, ularni tushunish istagi va qobiliyati, ularga zavq, quvonch, yoki aksincha, ularni g‘azablantirish, bezovtalanish, noroziligiga sabab bo‘lishi mumkin bo‘lgan jarayonlarni xushmuomalalikning mohiyati asosida aks ettiradi.

Qahramonlar ruhiyatidagi ichkihayajon, xursandbo‘lish, xafa bo‘lish, rozilik,
taajjub, yalinish, hayratlanish, kinoya, piching, kesatiq, olqish, so`roq, ta’kid, noro-zilik, tilak –istak, qo‘llab–quvvatlash kabi holatlarni yozuv da ifodalashda fonografik vositalardan foydalaniladi.

Badiiy matnda muloqotda xushmuomalalikni ifodalshda har doim muayyan vaziyatlar hisobga olinadi: yoshi, ijtimoiy mavqei, suhbat joyidagi farq, begonalarning borligi yoki yo‘qligi kabi omillar asosida tasvirlanadi. Shubhasiz, har bir badiiy matnda xushmuomalalik ifodalanadi. Asarda bu jarayon rasmiy yoki norasmiy jarayon bo‘lmasinxushmuomalalik turlicha usullar bilan talqin etiladi.

Albatta, har qanday badiiy asarda tilning kommunikativ vazifasi ham reallashadi, ammo estetik vazifa birinchi planda turadi, yetakchilik qiladi. Shuning uchun ham lingvistik adabiyotlarda bu holatga mana bu tarzda alohida urg‘u beriladi: «Badiiy matn har qanday nobadiiy matndan farqli o‘laroq alohida vazifani – kommunikativ vazifa bilan murakkab o‘zaro aloqadorlikda namoyon bo‘luvchi va matnning o‘ziga xos qurilishida hal

qiluvchi omil hisoblanuvchi estetik vazifani bajaradi». (М. Йўлдошев. 2007). Bu o‘rinda shuni ham alohida ta’kidlash lozimki, tilning bu o‘ziga xos estetik vazifasi namoyon bo‘ladigan soha faqat badiiy asar matnidir, undan boshqa biron bir nutq ko‘rinishida til o‘zining bu vazifasini reallashtira olmaydi deb qarash ham asosli emas. Bu ma’noda tilshunos D. N. Shmelevning mana bu fikrlari diqqatga sazovor: «Tilning bu vazifasi (estetik vazifasi) faqat badiiy asardagina namoyon bo‘lmaydi. Bizning diqqatimiz jumlaning shakliga, fikr qay tarzda ifodalanganligiga qaratilgan har onda biz aynan shu vazifaning harakati doirasiga kiramiz» (Дониёрова Ш. 2000).

Muloqotda nutq odobi, yoki muloqot xulqining kuzatilishi, bu jarayonning bir tomonlama bo‘lishini ta’minlaydi. Chunki, u kommunikativ vaziyat ishtirokchilaridan birining - so'zlovchining (adres qiluvchining) yoki tinglovchining (adresantning) nutqi va nutq reaktsiyalarini ajratib turadigan xususiyatlarlarni bildiradi. Muloqotda o‘zbekona madaniyatga xos odob bilan yondashish bevosita hurmat va xushmuomalalikni ifodalanishini ko‘rsatadi. Muloqot odobi atamasi nutqning monologik shakllarini tavsiflashda qulaydir, masalan, ma’ruzaning kommunikativ vaziyati, omma oldidagi nutqi va boshqalarda namoyon bo‘ladi. Biroq, badiiy matnda dialogni tahlil qilishda bu etarli emas, yani bu holda, nutqning og‘zaki shaklida o‘ziga xos xususiyatlarini ochib berish muhim hisoblanadi.

NATIJALAR

Muloqot jarayonida shirinso‘xan bo‘lish, millatidan qat’iy nazar xushmuomalalik bilan muomalada bo‘lish, islom dinimizda muhim o‘rin tutadi. Muloqotda “muomala” tushunchasi biroz ajralib turadi. “Muomala” atamasi quyidagicha ma’nolari farqlanadi:

1. Kishilar bilan munosabat, so‘zlashuv, shunday munosabat yo‘sini. Yaxshi muomala. Dag‘al muomala.

2. Ish, xizmat bilan bog‘liq bo‘lgan aloqa. U bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri muomalada bo‘lmaydiganlar uni “raykom”, “raykom Mavlonov” deb atasalar, yaqinroq va ko‘proq muomalada bo‘ladiganlar “o‘rtoq Mavlonov” deb atar edilar. P. Tursun, “O‘qituvchi”.

3. Iqtisodiy. Mehnat mahsulotlarini oldi-sotdi vositasida ayirboshlash (tovar xo‘jaligi uchun xos).

“Muomala” tushunchasini shakllanishi ancha avvalgi tarix bilan bog‘liq bo‘lib, uning tarixi qadimgi Misr, qadimgi Hindiston vaasosanAntikdavrlargaboribtaqaladi. Antikdavrlardamuomala shaxslararoaloqalarni birlashtiruvchi umum falsafiy tizim sifatida

mutafakkirlarning qarashlari bilan qo‘shilib ketgan edi. Xususan, buyuk notiq Demokritfalsafanio‘zigaxosmuomalasan‘ati, yaxshigapirish, yaxshi xulq, yaxshixatti-harakatni ifodalagan hayot san‘ati sifatida tushungan. Suqrot va Aflotunesafalsafanitenghuquqlimuloqot, o‘zarosuhbat, o‘ziniva yon-atrofidagilarni tushunishniifodalagansuhbat, haqiqatnianglashsifatidatushunishgan. Xalqimizda esa bu atama o ‘zaro odob bilan suhbatlashish, hurmatning asosi sifatida qaraladi. Muomala odobi – bu inson oliy ko‘rki bo‘lib, insonga bo‘lgan samimiy mehr-muruvvat mezonidir. Bu mezonga qanchalik amal qilish insonlarni bir-birlari bilan yaqinlashtiradi, o‘zaro ishonchini mustahkamlaydi.

Ayni vaqtda xushmuomalalik muammosi har qachongidan ham dolzarb bo‘lib bormoqda. Shunday ekan, bu muammoni badiiy asarlarda har doimgidan ham ko ‘proq tasvirlash bugungi kun talabidir. Bu esa xushmuomalalikni badiiy matnda tasvirlashning aniq vazifalarni belgilab beradi, jumladan:

1) xushmuomalalikni o‘zbek xalqiga xos bo‘lgan jihatlarining tarixiy, ijtimoiy va madaniy ildizlarini ko‘rsatish;

2) o‘zbek tilida xushmuomalalik kategoriyasini pragmatika darajasida ifodalash vositalarini tizimlashtirish;

3) badiiy matn misolida o‘zbek xalqiganing nutqiga xos bo‘lgan xushmuomalalik "ko‘rsatkichlari" sifatida ushbu lingvistik vositalarning ishlashini ko‘rsatib berish;

4) o‘zbek tili darsliklarida berilgan pragmatik xushmuomalalik kategoriyasini ulardan zamonaviy badiiy adabiyotda qo‘llanishi bilan jamiyatning hozirgi rivojlanish bosqichidagi ahvoli, uning tili va madaniyatini aks ettirish;

Shu bilan birga badiiy matnda xushmuomalalik ifodalanishi orqali quyidagi ijtimoiy omillar aniqlanadi:

- u yoki bu shakldan foydalanish orqali suhbatdoshlarning yoshi va jinsi;

- ijtimoiy maqomlar va rollar o ‘rtasidagi farqlar;

- xushmuomalalik ifodalanishda qahramonlar o‘rtasidagi munosabatlar turi;

- ijtimoiy va mintaqaviy kelib chiqishi (ya'ni nutqda dialektlarning mavjudligi yoki yo‘qligi) kabi omillar bilan farqlanadi.

“Oxirgi yillarda xushmuomalalik kategoriyasiga bo‘lgan qiziqish ko‘plab tilshunos olimlarning diqqat markazida bo‘lib kelmoqda. Ayniqsa,

ushbu kategoriyaning rasmiy yozma hujjatlarda qo‘llanishi esa katta ahamiyat kasb etmoqda. Muvaffaqiyatli ishbilarmonlik aloqalarining shartlaridan biri bu “hayot tajribasini talqin qilish va ijtimoiy xulq-atvor normalarini shakllantirish uchun foydalaniladigan” qoidalar, qonunlar va me’yorlarga rioya qilishdir (Самохина Т. С. М. : Р. Валент, 2005). Shu munosabat bilan, xushmuomalalik kategoriyasini tahlil qilish, shubhasiz, ishbilarmonlik va professional muloqot sharoitida qiziqish uyg‘otadi. G‘arbiy Yevropa mamlakatlaridagi xushmuomalalik kategoriyasini tushunishda umumiy qonuniyatlar, qoidalarga amal qilish va farqlarni aniqlash, samarali ishbilarmonlik aloqalarini ta’minlashga yordam berish katta ahamiyatga ega (Ж. Якубов. 2021).

Albatta, o‘zaro munosabatlarda muayyan muloqot turining tanlanishi, uni amalga oshirishning o‘ziga xos xususiyatlari ko‘p jihatdan shaxslar o‘rtasidagi aloqa-munosabatlar xarakteriga bog‘liq.

XULOSA

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, xushmuomalalik muloqotning o‘zaro hurmatda, samimiylikda o‘tayotganligini anglatuvchi kategoriyadir. Badiiy matnda xushmuomalalik qahramonlarning salomlashuv va xayrlashuv bosqichlaridan boshlab, ularning har bir vaziyatlarida namoyon bo‘ladi. Xushmuomalalik orqali adresatga nutqiy ta’sir ko‘rsatish, uning emotsional holatini ijobiy tomonga o‘zgartirish mumkin bo‘ladi. Badiiy asarda xushmuomalalik asosida adresatga nutqiy ta’sir ko‘rsatish nutqiy muloqotda muvaffaqiyatga erishuvga olib kelishi qahramonlar nutqida namoyon bo‘ladi.

Agar biz xushmuomalalikni ijtimoiy hodisa deb hisoblaydigan bo‘lsak, unda odatiy va individual kabi xushmuomalalik turlariga ham ajratish lozim. Biz yozma nutqda xushmuomalalik kategoriyasini tahlil qilar ekanmiz, biz, avvalambor, nutqning odob-axloq kabilar bilan bog‘liq bo‘lgan odatiy xushmuomalalikni bilib olishimiz lozim. Nutq odob-axloqi deganda xushmuomalalik nutq xulq-atvorini tartibga soluvchi qoidalar, suhbatdoshlar bilan aloqa o‘rnatish, tanlangan ohangda aloqani saqlash va to‘xtatish uchun jamiyat tomonida qabul qilingan va belgi qo‘yilgan milliy o‘ziga xos stereotipli, barqaror aloqa formulalari tizimi sifatida tushunish lozim.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Мўминов С. Ўзбек мулоқотхулқининг ижтимоий-лисоний хусусиятлари. Фарғона – 2021. –В. 158.

2. Карабань Н. А. Коммуникативно-прагматические аспекты реализации категории вежливости в официально-деловом стиле русского языка: Автореф. дисс … канд. филол. наук. – Волгоград, 2006. – С. 5. // https://www. dissercat. com/content/kommunikativno-pragmaticheskie-aspekty-realizatsii-kategorii-vezhlivosti-v-ofitsialno-delovo.

3. Клименко О. К. Категория вежливости и речевой этикет в русском языке // https://cyberleninka. ru/ article/n/kategoriya-vezhlivosti-i-rechevoy-etiket-v-russkom-yazyke.

4. З. Саидносирова. Зулфия. “Ойбегим мени”. «шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти тошкент — 2005. –Б. 46.

5. Самохина Т. С. Эффективное деловое общение в контекстах разных культур и обстоятельств: учебное пособие по профессиональной межкультурной коммуникации. М. : Р. Валент, 2005. -10 с.

6. Ж. Якубов. Расмий ёзма мулоқот маданиятини ривожлантиришда “хушмуомалалик” категориясининг аҳамияти. “TOPICAL ISSUES OF TEACHING FOREIGN LANGUAGES’’ Republican scientific-practical online conference on March 17-19, 2021.

7. Йўлдошев. М. Бадиий матн ва унинг лингвопоэтик таҳлили асослари. - Тошкент, 2007.

8. Дониёрова Ш. Шукур Холмирзаев ҳикояларининг бадиийуслубий ўзига хослиги. – Т. , НДА, 2000. – 23 б.

9. Narxodjayeva X. Rasmiy muloqot matnining lingvomadaniy va pragmatik tadqiqi. Filologiya fanlari doktori (dsc) dissertatsiyasi. Qarshi, 2023.

EXTENDED ABSTRACT

TNE MAIN DIRECTIONS OF ENSURING SOCIAL-TOLERANCE-IN-NEW UZBEKISTAN

Politeness is a communicative category that allows to regulate the process of communication and create a harmonious and friendly relationship between communicants.

What is considered politeness in one language culture may be considered excessive politeness in another language culture. Accordingly, the category of politeness is a complex phenomenon with national and cultural characteristics, social and cultural views, speech etiquette and etiquette norms formed in the society. Politeness is determined on the basis of socio-cultural relations between interlocutors, cultural values. In the literary text, politeness is described on the basis of these criteria, on the basis of traditions and criteria specific to the Uzbek people. The use of politeness in the speech process is directly related to the purpose of communication, and at the same time, it is based on the nature of the interaction between communicants. In the literary text, the types of communication in the speech communication between the characters in the family or between brothers and sisters, relatives have the sign of politeness, obligation, permanence, and are characterized by the speech based on the requirements of the moral and etiquette criteria, speech etiquette, speech culture norms formed directly in the society. . In the literary text, it is manifested in different stages, such as in the case of a request, in the expression of the semantics of politeness in the situation of forgiveness, and in the expression of politeness in the situation of consolation.

The article analyzes such issues as the category of politeness, expression of politeness in an artistic text, synonyms of the word politeness, verbal influence on the addressee through politeness, defining the specific tasks of describing politeness in an artistic text. It is noted that politeness is a category that expresses respect and sincerity during communication, politeness in the artistic text is manifested in each of their situations, starting from the greeting and farewell stages of the characters. At the same time, the specific tasks of describing politeness in an artistic text are defined as follows: 1) to show the historical, social and cultural roots of politeness characteristic of the Uzbek people; 2) systematization of the means of expressing the politeness category in the Uzbek language at the level of pragmatics; 3) to show the functioning of

these linguistic tools as "indicators" of politeness characteristic of the speech of the Uzbek people on the example of an artistic text; 4) using the category of pragmatic politeness given in the Uzbek language textbooks in modern fiction, such as reflecting the state of society at the current stage of development, its language and culture.

The article lists words such as "sincerity", "compliment", "elegance", "consideration" as synonyms of the word "courtesy". In addition, in the article, the dimension accepted as politeness in one language culture is accepted as excessive politeness in another language culture, the category of politeness has a national and cultural specificity, it is related to socio-cultural views, speech etiquette and etiquette norms formed in the society. It is emphasized that it is considered a complex phenomenon. Factors such as the fact that politeness is defined on the basis of socio-cultural relations between interlocutors and cultural values are explained.

PEDAGOGIKA VA PSIXOLOGIYADA INNOVATSION TADQIQOTLAR

katta o‘qituvchi Aliyeva Dilbar

“ALFRAGANUS UNIVERSITY”

Annotatsiya

Ushbu maqolada innovatsiya, innovatsiyaning kirib kelishi, uning shakllari, innovatsion faoliyat, ta’limda innovatsiyaning o‘rni, psixologiyada tarbiyaviy texnologiyaning o‘rni, pedagogik texnologiyalarning turlari:muammoli o‘qitish texnologiyasi, tabaqalashtirilgan o‘qitish texnologiyasi, individuallashtirilgan o‘qitish texnologiyasi, kompyuterli o‘qitish texnologiyasi, ishbilarmonlik o‘yinlari texnologiyasi modulli o‘qitish texnologiyasi, tarbiya texnologiyalarining mazmuni, qo‘llanilishi haqida ma’lumot berilgan

Kalit so‘zlar

pedagogika, psixologiya, oliy ta’lim, pedagogik texnologiyalar, SMART texnologiyasi, “keys-stadi” texnologiyasi, rasmiy ta’lim, norasmiy ta’lim

INNOVATIVE RESEARCH IN PEDAGOGY AND PSYCHOLOGY

Senior Teacher Aliyeva Dilbar

"ALFRAGANUS UNIVERSITY"

Annotation

In this article, innovation, the introduction of innovation, its forms, innovative activity, the role of innovation in education, the role of educational technology in psychology, types of pedagogical technologies: problem teaching technology, differentiated teaching technology, individualized teaching technology computer teaching technology, business game technology, modular teaching technology, the content of educational technologies, the application of innovations, the use of current information in the educational program to solve educational problems, preparing students to solve practical problems, organization of students' independenknowledge, research, project activities, implementation of the educational process in a distributed educational environment, the educational environment is not limited to the territory of the educational institution or the distance education system, the educational process is continuous, flexible educational trajectories, individualization of learning, diversity of educational activities for students to study educational programs and courses, providing information to students about the nature of education and moral relations and their importance in the life of society, creating the need for students to acquire educational and educational knowledge, and as a result of determining spiritual education, innovations are currently plays a major role in the reform of the education system, the goal of pedagogical technologies is to ensure the necessary efficiency of the educational process in the conditions of mass education and achieve the desired results of study by students, through the use of innovative research, pedagogy and it is concluded that the teaching of psychological sciences is the most effective way

Key words

pedagogy, psychology, higher education, pedagogical technologies, SMART technology, “keys study" technology, formal education, informal education

“Innovatsiya- intellektual mahsulot-ixtiro,

axborot, nou-xou, yoki g‘oya iqtisodiy

mazmuniga ega bo‘ladigan jarayon”

(T. Brayan)

Kirish

O’zbekistonimizda yangilanish jarayoni kechayotgan hozirgi davrda kelajak avlodlarimizni, ma’naviy boy, axloqanyetuk, intellektualr ivojlangan, yuqoribilim livahar tomonlama yetuk, shax ssifatida shakllanishida alohida ahamiyat berilmoqda [INNOVATIONS IN TECHNOLOGY AND SCIENCE EDUCATION/ “ TA'LIMDA INNOVATSION FAOLIYATNING O'RNI ” / Surxondaryo viloyati pedagoglarni yangi metodikalarga o’rgatish milliy markazi, “Maktabgacha boshlang’ich va maxsus ta’lim metodikalari” kafedrasi o’qituvchisi Saidova F. A. 411-bet].

Prezidentimizning 2022-yil 29-yanvardagi "2022-2026 yillargamo‘l jallangan Yangi O‘zbekistonnin gtaraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida"gi farmonida ijtimoiy soha, xususan, ta’lim va ilm-fan sohalarini takomillash tirish, innovatsionloyihava tashabbuslarni qo‘llab - quvvatlashning zamon aviymex anizmlarini joriyetish borasida qatorvazifalar belgilangan. Bundantashqari “ Ta’lim- tarbiyatizimini yanada takomillashtirish gaoid qo‘shimcha chora – tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ4884 – son2020 –yil 7-yanvardagi qaroriva “O‘zbekistonning yangi taraqqiyot davridata’lim-tarbiya va ilm – fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi PF – 6108- son 2020 – yil 7 – noyabrda tasdiqlangan farmonlari mazmuni ham O‘zbekistonda ta’lim sohasini kompleks rivojlan tirishnin gustuvorji hatlarini belgilab berganibilan ahamiyatlidir.

Ushbu islohotlarning asosiy maqsadi esa yosh avlodni har tomonlama barkamol qilib tarbiyalash hamda mamlakatning kelajagini yuksaltirish ekanligi aniq. Jamiyat yangilanishi, hayotimiz taraqqiyoti va istiqboli, amalga oshirilgan islohotlar samarasi taqdiri , mos ijtimoiy – iqtisodiysiyosatni shakllantirish – bularning barchasi zamon talablariga javob beradigan yuqori malakali mutaxassis kadrlar tayyorlash muammosi bilan bog’liq.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847- sonli “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi” so‘nggi yillarda ushbu yo‘nalishdaoliy ta’lim

tizimidaishlab chiqilganva tadbiq qilinayotgan innovatsiyadir. Innovatsion faoliyat- yangi ishlanmalarni tashkil etish, shuningdek ishlab chiqarish sohasida ularning o‘tkazilishi va amalga oshirilishini ta’minlash bo‘yicha faoliyat bo’lib [O‘zbekiston Respublikasining 24. 07. 2020-yildagi “Innovatsion faoliyat to‘g‘risida” 630-son qonuni], mana shu mazmunda“ ta’lim- tarbiya jarayonini rivojlantirish uchun qilingan harbirish, ta’lim jarayonini yangichatexnologik tarkibda loyihalash, o‘qitish, bilimlarning turlis haklda birlashuviga erishish, fanlararo tadqiqotlar, fanning ishlab chiqarish bilan birlashtirilishi gaqaratildi”- desak xato bo‘lmasa kerak. Bu jarayonlarning asosiy qatnashchilari esata’lim beruvchilar va ta’lim oluvchilardir [Dissertatsiya/ “Pedagogika va psixologiya fanlarini o‘qitishda tarbiya texnologiyalariga innovatsion yondashuvlar”/Ismoilova M. Sh. , BuxDu “pedagogika” kafedrasi. , - Buxoro-2022].

Hozirgi davr ta’lim taraqqiyoti yangi yo‘nalish - innovatsion faoliyatni maydonga olib chiqdi. “Innovatsion pedagogika» termini va unga xos bo‘lgan tadqiqotlar XX asrning 60-yillarida G’arbiy Yevropa va AQShda paydo bo‘lgan. Dastlab innovatsion faoliyatF. N. Gonobolin, S. M. Godnin, V. I. Zagvyazinskiy, V. A. Kan-Kalik, N. V. Kuzmina, V. A. Slatenin, A. I. SHerbakov ishlarida tadqiq etilgan.

Bu tadqiqotlarda innovatsion faoliyat amaliyoti va ilg’or pedagogik tajribalarni keng yoyish nuqtai nazaridan yoritilgan. X. Barnet, Dj. Basset, D. Gamilton, N. Gross, M. Mayez, A. Xeyvlok, D. Chen, R. Edemishlarida innovatsion taraqqiyotlarni boshqarish, ta’limdagi o‘zgarishlarni tashkiletish, innovatsiyaning«Hayotiva faoliyati» uchun zarur bo‘lgan shart-sharoitlar masalalari tahlil qilingan.

Yangilik kiritishning psixologik aspekti amerikalikinnovatik olimlardan biri E. Rodjers tomonidan ishlab chiqilgan. U yangilik kiritish jarayoni qatnashchilarining toifalari tasnifini, uning yangilikka bo‘lgan munosabatini, uni idrok qilishga shayligini tadqiq etgan [INNOVATIONS IN TECHNOLOGY AND SCIENCE EDUCATION/ “TA'LIMDA INNOVATSION FAOLIYATNING O'RNI”/Surxondaryo viloyati pedagoglarni yangi metodikalarga o’rgatish milliy markazi, “Maktabgacha boshlang’ich va maxsus ta’lim metodikalari” kafedrasi o’qituvchisi Saidova F. A. 412-413-bet].

Adabiyotlar sharhi

Pedagogik texnologiyalar va ularni qo‘llashga yo‘naltirilgan jarayon murakkab pedagogik jarayon bo‘lib, ushbu jarayonni tashkil etishga yo‘naltirilgan pedagogik faoliyatning turli shakl, metod va vositalar asosida amalga oshirilishi talabalarda bu borada uyushtirilayotgan tadbirlarda faol ishtirok etishga nisbatan rag‘bat uyg‘otadi.

Pedagogik texnologiyalar va ularni qo‘llashga yo‘naltirilgan pedagogik faoliyat o‘z mohiyatiga ko‘ra ikkiguruhga bo‘linadi, ya‘ni, muayyan mazmunga ega bo‘lgan o‘quv faoliyati hamda shaxsni tarbiyalashga yo‘naltirilgan pedagogik faoliyat.

Pedagogik texnologiyalar va ularni qo‘llashga yo‘naltirilgan pedagogik faoliyatning muhim qismi sifatida namoyon bo‘ladigan auditoriyadan tashqari sharoitda va talabalarning ommaviy ishtirokiga asoslangan holda uyushtiriladigan tadbirlar pedagogik texnologiyalar va ularni qo„llashga katta imkoniyatlarga egadir. Mazkur tadbirlarning bu imkoniyati ularning talabalar xohish-istak va ehtiyojlari, muayyan sharoitning mavjudligi, shuningdek, tashkil etuvchilarning layoqati, mahorati vaijodiy fikrlash qobiliyatinin gdarajasi gatayanilishibilan tavsiflanadi. Tadqiqotni amalga oshirish jarayonida auditoriyadan tashqari sharoitlarda uyushtiriladigan tadbirlarning imkoniyatlaridan keng foydalanishga harakat qilindi. Mazkur tadbirlarning ham dastur asosida tashkil etilishiga alohida e’tibor qaratildi [Monografiya, “Innovatsion ta’limda pedagogik texnologiyalar va ularni qo’llashning psixo - didaktik asoslari”/Toirov B. B. , To’xtayeva Z. Sh. , -Buxoro, 2020. -120 b.].

SMARTta’limnio‘qitishtexnologiyalaridanfoydalanishningnazariyasiv aamaliyoti masalalari, uning didaktik va metodik asoslari, shuningdek, SMART ta’limning yurtimizda qo‘llash muammolari, o‘quvmazmuninin gvaria tivligi yurtimiz olimlari A. Abduqodirov, N. Muslimov, U. Begimkulov, A. Hayitov, M. Lutfillaev, N. Taylaqov, MDHolimlariYe. Polat, A. Andreev, N. Naydenova, G. Levkin, I. Varganova, N. Valyushina, R. Pimonov, N. Gavrilov, I. Zadorojnyaya, S. Berejnaya, M. A. Malsheva, S. Bogdanovava Xorijolimlari A. Amadco, I. Allen, J. Seaman, D. Keegan, H. Kappel, B. Lehmann, J. Loeper, B. Holmberg, M. Dougiamas, P. Taylorlar tomonidan tadqiq etilgan [A. I. Soyibnazarov. Ta’lim jarayonida onlayn o‘quv kurslarning ijobiy va zaif tomonlari. FDU. Ilmiy habarlari jurnali. 2022-yil 6-son. (Advantages and disadvantages of online courses in education)].

Jamiyat va iqtisodiyot rivojlanishining ushbu bosqichi quyidagilar bilan tavsiflanadi:

- jamiyat hayotida axborot, bilim va axborot texnologiyalarining rolini oshirish;

- axborot texnologiyalari, aloqa va axborot mahsulotlari va xizmatlarini ishlab chiqarishda band bo‘lganlar sonining ko‘payishi;

- telefoniya, radio, televidenie, internet, shuningdek, an’anaviyvaelektronommaviy axborot vositalaridan foydalangan holda jamiyatni axborotlashtirishning kuchayishi;

- odamlarningsamaraliaxborothamkorligini, ularningjahonaxborotresurslaridan foydalanishini, axborot mahsulotlari va xizmatlariga bo‘lgan ehtiyojini qondirishni ta’minlaydigan global axborot makonini yaratish.

SMART learing ning orqali YUNESKO tomonidan e’lon qilingan “Barcha uchun ta’lim” va “Hayot davomida ta’lim” XXI asr ta’limning yetakchi tamoyilini hayotga tatbiq etish uchun sharoitlar yaratilmoqda. Uzoq o‘rganish “SMART – learing” har doim, hamma joyda va istalgan vaqtda ta’lim olish imkoniyatini oshiradi [Slastenin V. A. va hokazo Pedagogika: Proc. talabalar uchun nafaqa. yuqori ped. darslik muassasalar / V. A. Slastenin, I. F. Isaev, E. N. SHiyanov; Ed. V. A. Slastenina . - M. : "Akademiya" nashriyot markazi, 2002. - 576s].

Axborot - yuksak rivojlangan texnologiyalar asri deb yuritilayotgan XXI asrga kelib, ta’lim jarayoniga innovatsiyani keng joriy qilish masalasiga e’tibor yanada kuchaytirildi. O‘zbekistonda ham so’nggi yillarda innovatsiya boshqa sohalarga qaraganda birinchilardan bo‘lib ta’lim tizimiga kirib keldi va innovatsiyani ta’lim jarayonida qanday o‘z aksini topganligini quyidagilarda ko’rishimiz mumkin. Pedagogik fanlar tizimiga innovatsiyaning kirib kelishini pedagogika fanlari tarkibiga quyidagi: a) Gendr pedagogikasi; b) Evristik pedagogika; v) Majburiy pedagogika; g) Androgogik pedagogika kabi fanlarning kirib kelishi bilan belgilandi [Akademiyafvv. uz].

Metodologiya

O‘qitish tizimiga innovatsiyaning kirib kelishini ta’lim mazmunida, o‘qitish metodlarida, dars shakli, o‘qitish turlari, o‘qitish vositalarida ko‘rishimiz mumkin.

- Ta’lim mazmuniga innovatsiya an’anaviy, noan’anaviy va masofaviy o‘qitish turlarining kirib kelishi bilan izohlanadi.

- O‘qitish metodlariga innovatsiya aktiv, passiv va interaktiv metodlarining kirib kelishi misolida ko‘ramiz. Aktiv metodni qo‘llash talabalarni dars jarayonidagi faolligini oshirishga xizmat qilsa, passiv metod talabalarni bir tomonlama tushuncha berilishi bilan izohlanadi.

Interaktiv metod esa birgalikda faol harakat qilishi (o‘qituvchi bilan talaba, talaba bilan talaba) tushuniladi.

- Dars shakliga innovatsiyani kirib kelishini standart, nostandart hamda vertual dars shakllari misolida ko’rishimiz mumkin.

- O‘qitish turlaridagi innovatsiyani muammoli ta’lim, evristik ta’lim, darajalangan ta’lim, integratsiyalangan ta’lim, interfaol ta’lim, rasmiy ta’lim, norasmiy ta’lim turlari bilan izohlanadi.

- O‘qitish vositalariga innovatsiyani kirib kelishini dars jarayonida multimedia, elektron doskalar va boshqa vositalar bilan izohlaymiz.

- O’qitish metodlaridagi innovatsiyani quyidagi metodlarda ko’rishimiz mumkin. 1. Aktiv metod. Bu metodni dars jarayonida faollashuviga, ma’lum bir holat va voqelikga nisbatan fikrlashga-muloxaza yuritishga undaydi. 2. Passiv metod. Bu metod dars jarayonida talabalarda o‘rganilayotgan mavzu bo‘yicha bir tomonlama tushuncha hosil bo‘lishiga olib keladi. 3. Interaktiv metod. Bu metodni maqsadi dars jarayonida o‘qituvchi va talabalarni birgalikdagi faol xatti-harakatlariga asoslanadi.

Dars shaklidagi innovatsiyani quyidagi shaklda ko‘rishimiz mumkin. a) Standart dars – dars ichidagi struktura o‘zgarmaydi. b) Nostandart dars – dars ichidagi struktura o‘zgaradi. v) Vertual dars – yani masofadan o‘qitish. Pedagogik innovatsiyada "Yangi" tushunchasi markaziy o‘rin tutadi. Shuningdek, pedagogik fanda xususiy, shartli, mahalliy va subyektiv yangilikka qiziqish uyg’otadi.

Yangilik - bu vositadir: yangi metod, metodika, texnologiya va boshqalar. V. I. Zagvyazinskiy yangi tushunchasiga ta’rif berib, pedagogikadagi yangi bu faqatgina g’oya emas, balki hali foydalanilmagan yondashuvlar, metodlar, texnologiyalardir [Akademiyafvv. uz].

Pedagogik texnologiyalarning bir nechtasiga to‘xtalib o‘tsak, muammoli o‘qitish texnologiyasi, tabaqalashtirilgan o‘qitish texnologiyasi, individuallashtirilgan o‘qitish texnologiyasi, kompyuterli o‘qitish texnologiyasi, ishbilarmonlik o‘yinlari texnologiyasi modulli o‘qitish texnologiyasi, tarbiya texnologiyasi.

- Muammoli o‘qitish amerikalik faylasuf, psixolog va pedagog Dj. Dyunning nazariy qoidalariga asoslanadi va XX asrning 20-30-yillarida tarqala boshladi. Dj. Dyun o‘qitish uchun quyidagilarni asos qilib belgiladi: ijtimoiy, konstruksiyalash, badiiy ifodalash, ilmiy-tadqiqiy. Bu asoslarni amalga oshirish uchun quyidagilar tavsiya etiladi: so‘z, san’at asarlari, texnik qurilmalar, o‘yinlar va mehnat.

Bugungi kunda, muammoli o‘qitish deganda mashg’ulotlarda pedagog tomonidan yaratiladigan muammoli vaziyatlar va ularni yechishga qaratilgan talabalarning faol mustaqil faoliyati tushuniladi. Buning natijasida talabalar kasbiy bilimlarga, ko‘nikmalarga, malakalarga ega bo‘ladilar va fikrlash qobiliyatlari rivojlanadi [Monografiya, “Innovatsion ta’limda pedagogik texnologiyalar va ularni qo’llashning psixo-didaktik asoslari”/Toirov B. B. , To’xtayeva Z. Sh. , -Buxoro, 2020. -120 b. 44-bet].

- Tabaqalashtirilgan o‘qitish o‘quv jarayonining tashkil etishni bu shakli umumiy didaktika tizimiga asoslangan bo‘lib, maxsus tashkil ettirilgan talabalarning gomogen guruhlarida, o‘quv jarayonini maxsuslashtirishni ta’minlaydi.

- O‘qitishni tabaqalash (bu tushuncha o‘qitish jarayonini o‘zi bilan bog’liq) – uslubiy, psixologik-pedagogik va tashkiliy-boshqaruv tadbirlar majmuasi asosida tuzilgan turli xildagi gomogen guruhlarda o‘qitish uchun turli xil shart- sharoitlarni yaratish demakdir [Monografiya, “Innovatsion ta’limda pedagogik texnologiyalar va ularni qo’llashning psixo-didaktik asoslari”/Toirov B. B. , To’xtayeva Z. Sh. , -Buxoro, 2020. -120 b. 51-bet].

- Talabaning mavjud shaxsiy imkoniyatlarni ro‘yobga chiqarishini ta’minlash, zamonaviy o‘quv jarayoniga qo‘yiladigan jadallashgan ilmiy-texnikaviy taraqqiyotining talabidir. Bunga individual va individuallashtirilgan o‘qitish orqali erishish mumkin.

Individual o‘qitish – bu o‘quv jarayonining tashkil etishning shakli bo‘lib, bunda pedagog talabalar bilan yakkama-yakka shug‘ullanadi, talaba o‘quv vositalari (kitoblar, kompyuter va h. k.) yordamida uzluksiz mustaqil ta’lim oladi [Monografiya, “Innovatsion ta’limda pedagogik texnologiyalar va ularni qo’llashning psixo-didaktik asoslari”/Toirov B. B. , To’xtayeva Z. Sh. , -Buxoro, 2020. -120 b. 55-bet].

- Kompyuterlashtirilgan o‘qitish texnologiyasi – bu kompyuterdan foydalanishga asoslangan o‘qitishdir. O‘qitishning kompyuter texnologiyasi yangi axborot texnologiyalarning bir turidir. Axborot texnologiyalarda bundan tashqari boshqa axborot vositalari (televideniya, video va boshqalar) ishlatilishi mumkin. Kompyuter texnologiyalari dasturlashtirilgan o‘qitish g‘oyalarini rivojlantiradi, zamonaviy kompyuterlar va telekommunikatsiyalarning yirik imkoniyatlari bilan bog‘liq bo‘lgan o‘qitishning mutlaqo yangi hali tadqiq qilinmagan texnologik variantlarini ochib beradi. Telekommunikatsion tizimlar, shu jumladan kompyuterlar hozirgi zamon ilmiy-texnik taraqqiyotning mahsuli hisoblanadi. Ilmiy-texnik taraqqiyot ilmiy-texnik axborotning ko‘chkisimon o‘sishi bilan belgilanadi [Monografiya,

“Innovatsion ta’limda pedagogik texnologiyalar va ularni qo’llashning psixo-didaktik asoslari”/Toirov B. B. , To’xtayeva Z. Sh. , -Buxoro, 2020. -120 b. 59-bet].

- Talabalarning faolligini ta’minlovchi, o‘qitish texnologiyalaridan biri - pedagogik ishbilarmonlik o‘yini hisoblanadi. O‘yin faoliyatiga qiziqish, talabalarning o‘z-o‘zini ifoda etish, ro‘yobga chiqarish kabi ehtiyojlarini qondiruvchi, musobaqalashish elementlari orqali ta’minlanadi.

O‘yinning ajoyib xususiyati shundaki, u bir vaqtning o‘zida ham rivojlanish ham o‘rganish hisoblanadi. Pedagogik o‘yinlar o‘yin uslubiga ko‘ra quyidagicha tavsiflanadi: fanlar bo‘yicha; syujetli; ishbilarmonlik, imitatsion, dramalashtirilgan o‘yinlar. Oliy, o‘rta maxsus va kasb-hunar ta‟lim tizimida foydalanadigan barcha pedagogik o‘yinlar o‘z mazmuniga ko‘ra ishbilarmonlik o„yini hisoblanadi. Chunki ular, odatda ma’lum o‘quv fani doirasida ishlab chiqiladi: rollar va syujetlar mavjud bo‘ladi, turli vaziyatlar immitatsiya qilinadi. Ya’ni, oliy va o‘rta maxsus kasb-hunar ta‟lim tizimida qo‘llaniladigan ishbilarmonlik o‘yinlari pedagogik o‘yinlarning barcha tarkibiy qismlarini o‘z ichiga oladi.

Oliy, o‘rta maxsus va kasb-hunar ta‟lim tizimidagi pedagogik o‘yinlar yangi o‘quv materialini o‘zlashtirishga va mustahkamlashga, talabaning ijodiy qobiliyatini rivojlantiruvchi, umumilmiy ko‘nikmalarini shakllantiruvchi masalalar majmualarini yechishga qaratiladi, talabalarga turli holatlardan o‘quv materialini tushunib yetish va o‘rganish imkonini beradi. O‘quv jarayonida ishbilarmonlar o‘yinlarni turli xil shakllari ishlatiladi: imitatsion, operatsion, rolli o‘yinlar, ishchi teatr, psixo va sotsiodramalar [Monografiya, “Innovatsion ta’limda pedagogik texnologiyalar va ularni qo’llashning psixo-didaktik asoslari”/Toirov B. B. , To’xtayeva Z. Sh. , -Buxoro, 2020. -120 b. 63-bet].

- Fan bo‘yicha faoliyat yondashuvi ta’limning fanli tizimida modul metodologiyasini qo‘llashni anglatadi. Bunday modulli o‘qitish texnologiyasini oliy ta’lim tizimida akademik litseylarda va Oliy ta’lim muassasalarida, pedagog va muhandis-pedagoglar malakasini oshirish tizimlarida qo‘llash maqsadga muvofiqdir.

Fan bo‘yicha faoliyat yondashuvi asosidagi modulli o‘qitish texnologiyasida modul o‘zida quyidagilarni mujassamlashtiradi:

- o‘quv fanining fundamental tushunchalari - muayyan hodisa, yoki qonun yoki bo‘lim, yoki yirik bir mavzu, yoki o‘zaro bog‘liq tushunchalar guruhi

- o‘quv fanining bir yoki bir necha fundamental tushunchalarini o‘rganishga (o‘zlashtirishga) qaratilgan.

Odatda modul - 3-6 soatli ma’ruzaviy mashg‘ulotlar va shu bilan bog‘liq bo‘lgan amaliy (seminar), laboratoriya mashg‘ulotlaridan iborat bo‘ladi [Monografiya, “Innovatsion ta’limda pedagogik texnologiyalar va ularni qo’llashning psixo-didaktik asoslari”/Toirov B. B. , To’xtayeva Z. Sh. , - Buxoro, 2020. -120 b. 70-bet].

- Tarbiya texnologiyasi - pedagogika va psixologiya fanlarini o‘qitishda muhim hisoblanadi. Tarbiya texnologiyasi1) tizimli va izchil amaliyotda yuzaga chiqadigan, oldindanloyihalashtirilgantarbiyajarayoni;2)tarbiyaviyfaoliyatnimahorat darajasiga ko'tarishga yordam beruvchi ilmiy jihatdan ishlab chiqilib, amaliyotda sinovdan o'tkazilgan metod. usullar, ish tartibi tizimi. Texnologik yondashuv ixtiyoriy bosqichlarda tuzatish imkonini beruvchi, doimiyqaytaraloqagaegatarbiyajarayoniningturlivaziyatlargatez moslashtiriladiganvaizchilanglabolinadigantarkibiytuzilmasiningishlab chiqilishini ta’minlaydi. Pedagogik faoliyat jarayoniga tarbiya texnologiyasini bosqichma-bosqich tatbiq etilishi barchauchun o'zlarida ijobiy sifatlami hosil qilish, rivojlantirish borasidagi muvaffaqiyatlarniqo'lgakiritilish igayordam beradi. Umumiy ko‘rinishda tarbiya texnologiyasi tarkibiga quyidagilar kiradi:

- o‘quv-tarbiyaviy maqsadlarni ishlab chiqish;

- o‘quv-tarbiyaviy maqsadlari (barchasini kamrab oluvchi tasnif) taksonomiyasi;

- o‘quv-tarbiyaviy maqsadlarni nazorat (test) topshiriqlariga aylantirish; - maqsadga erishish usullari (o‘z ichiga bir necha qoida va prinsiplarni

oladi);

- erishilgan o‘quv-tarbiya maqsadlarini baholash. Bu tarkibiy qismlarning har biri optimallashtirilgan pedagogik operatsiyalar tizimini tashkil etadi. Atoqli psixolog K. K Platonov shaxsni “Konkret odam yoki dunyoni yaratuvchi subyektdir”, L. L. Bojovich esa “Odam o`zining anglash jarayonida yaxlitligini idrok qiladi, unda “Men” degan tushuncha paydo bo`ladi”, deb ta`kidlaydilar. A. N. Leontevning “Faoliyat. Ong. Shaxs” degan kitobidashaxs haqidaajoyibfikrlarbor: “Buoliyolambirligi, hayotda doimiyligini saqlaydi, har qanday sharoitda shaxsligicha boshqalar ko`z o`ngida va o`zining ko`z o`ngida qoladi. ” Insonning psixik taraqqiyotida va shaxsiy sifatlarining tarkib topishida tashqi, ijtimoiy muhit va tarbiyaning roli hal qiluvchi ahamiyatga egadir. Lekin, inson shaxsining

tarkib topishi, yuqorida aytib o'tganimizdek, faqat shu faktorga mos, balki uchinchi bir faktorga ham bog'liqdir. Bu faktor nasliy yo'l bilan ayrim anatomik va biologik xususiyatlarning ta'siridir. Odamga nasliy yo'l bilan ayrim anatomik va biologik xususiyatlar beriladi. Masalan: tanasining tuzilishi, soch va ko'zlarining rangi, ovozi, gapirish uslublari, ayrim harakatlari tug'ma ravishda berilishimumkin. Lekin, shunihechqachonesdanchiqarmaslikkerakki, odamga hech vaqt tarbiya uning psixik xususiyatlari, ya'ni uning aqliy tomonlari bilanbog'liqbo'lgansifatlarinasliyyo'lbilanberilmaydi. Nihoyat, nodir hollarda ayrim qobilyatlar, masalan, musiqa, matematika qobilyatlarda nasliy yo'lbilanberilishimumkin. Bundayimkoniyatlarningamalgaoshirilishi, ya'ni ruyobga chiqishi uchun albatta, ma'lum sharoit bo'lishi kerak. Hozirgi kundaxalqimizorasidanyetishibchiqqanist'dodliolimlar, muhandis–ixtirochilar, yozuvchi va shoirlar, davlat va jamoat arboblari, ist'edodli artistlar, rassomlarvaboshqakishilarimizganasliyyo'lbilanberilganbarcha imkoniyatlarningro'yobgachiqishiuchunharqandaysharoitmaydonga kelganligini dalil bo'la oladi. Tarbiya jarayoning texnologiyasini quyidagicha sharhlash mumkin: tarbiyalanuvchini alohida takrorlanmasligini individuallik sifatida tushunmoq lozim. Uningehtiyojlari strukturasini aniqlash kerak; ijobiyemotsiyalar vositasidaijobiyxulq-atvorodatlari shakllantirmoqkerak. Ongham, irodaham motivlar ierarxiyasini shakillantiraolmaydi. Zotan, birehtiyojning o'rninifaqatboshqa ehtiyojginaegallashi mumkin; shuehtiyojlarniqondirish vositalaribilanbolani qurollantirishtarbiyava tarbiyachidanmuloqotniham hamdardliknihamemas, aynan shu vositalar bilan qurollantirishni kutadi. Arastuaytganidek «Tarbiyauchnarsagaehtiyoj sezadi: iste'dod, ilmga, mashqqa» [Dissertatsiya/ "Pedagogika va psixologiya fanlarini o'qitishda tarbiya texnologiyalariga innovatsion yondashuvlar"/Ismoilova M. Sh. , BuxDu "pedagogika" kafedrasi. , -Buxoro-202242, 47, 48-bet]. Shuningdek, SMART texnologiyasi, "kvest" texnologiyasi va "keys-stadi" texnologiyasiga ham mavjud:

- ProfessorV. P. Tixomirovbugungikundata'limrivojlanishiningasosiypozitsiyasinijuda to'g'ri ifodalagan: "Eski ta'lim tizimi odamlarni SMART jamiyatida mehnat va hayotga hech qanday vosita bilan tayyorlamaydi. Innovatsiyalarni SMART texnologiyalarisiz amalga oshirish mumkin emas. Agar ta'lim tizimi rivojlanishning ushbu yo'nalishlaridan orqada qolsa, u tormozga tushadi" degan edi.

Ta’lim sohasiga nisbatan SMART texnologiyalari quyidagilardan iborat:

- O‘quvchilargabilimyetkazishuchunturligadjetlardan(SMARTfonlar, planshetlarva boshqa shunga o‘xshash qurilmalar) qanday foydalanish;
- integratsiyalashgan intellektual virtual o‘quv muhitini shakllantirish vositasi sifatida.

Integral intellektual ta’lim muhitini rivojlantirish zarurati SMART texnologiyalarining yetarli darajadarivojlanishiga, ularningkundalikhayotgakiribborishintensivligiga, ta’limtizimining zamonningdoimiyo‘zgaribturadiganmuammolarigamunosabatiqonuniyatlarigaasoslanadi. SMART ta’limdan foydalanish va joriy etishning asosiy sababi – mavjud ta’lim tizimini SMART iqtisodiyot va SMART jamiyatining yangi talablariga muvofiq takomillashtirish zarurati. SMART jamiyatining shakllanishi global tendensiya sifatida namoyon bo‘ladi. Niderlandiya, Avstraliya, JanubiyKoreyaSMARTnimilliyg‘oyavaasosiysiyosiyvazifasifatidae’lonqildi: Niderlandiyada2021-yilgacha“Yuqoriiqtisodiyot, SMARTjamiyat”rivojlanishstrategiyasi, Avstraliyada “Kuchliroq SMART-mamlakat sari 2020” strategiyasi qabul qilindi, Janubiy Koreyada – “SMART Education” – SMART jamiyatni qurishda asosiy tizim yechimi va milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini mustahkamlashning asosiy usullaridan biri deb qaralmoqda [Deberdeeva. T. X. Axborot jamiyati sharoitida ta’limning yangi qadriyatlari / T. X. Deberdeeva // Ta’limdagi innovatsiyalar. - 2005. - No 3. - b. 79. (New values of education in the conditions of information society].

Hozirgi kunda o‘qituvchilar malaka oshirish jarayoni dars mashg‘ulotlarini loyihalashda mavjud pedagogik texnologiyadan foydalanishlari samarasiz bo‘lib hisoblanmoqda va yangi uslub, usullarnio‘rganishgahamdaularnikeraklibosqichlardafoydalanishkabimuammolargaduch kelmoqda. Zamonaviydunyodainsonningharakatiniloyihalashqobiliyatisiztasavvurqilib bo‘lmaydi. Bunda dars mashg‘ulotlarini loyihalashda aynan inson harakatini ham hisobga olish muhim rol o‘ynaydi. Loyiha ma’lum bir mahsulot ko‘rinishidagi aniq natijaga asoslanadi. Aynan dars jarayonini loyihalash ta’lim texnologiyasining variantlaridan biri bu "Kvest" deb nomlangan usuldir [Буданова Н. Г. Методика проведения учебных занятий с применением педагогической технологии// «Квест» (метод проектов) – Оренбургск, 2017, https://urok. 1sept. ru]. Kvest bu - bu axborot resurslaridan foydalanish mumkin bo‘lgan rol o‘ynaydigan

o‘yin elementlari bilan muammoli vazifa [Abdullayeva O. O‘qitishda o‘yinli texnologiyalardan foydalanish//– Axborot kommunikatsion texnologiyalari jurnali. –, 2017й. , infocom. uz].

Kvest texnologiyasining vazifasi - ta'lim turi sifatida quyidagi muammolarni hal qilishga imkon beradi:

- ta'limiy - har bir ta’lim oluvchilarni faol bilim jarayoniga jalb qilish (ta’lim oluvchilarlarning individualvaguruhfaoliyatinitashkil etish, mavzubo‘yichamustaqilishlashko‘nikmava malakalarini aniqlash;

- rivojlantiruvchi - ta’lim oluvchilarlarga qiziqish, ijodkorlik, tasavvurni rivojlantirish;

- ilmiy-tadqiqotfaoliyatiko‘nikmalarini, axborotbilanmustaqilishlashko‘nikmalarini shakllantirish, ufqlarni kengaytirish, bilimlarni rivojlantirish, motivatsiya;

- tarbiyaviy - vazifalarni bajarish uchun shaxsiy javobgarlikni tarbiyalash, madaniy an’analar, tarix, o‘lkashunoslikni qardlash va jamoa ishtirochilari o‘rtasida sog‘lom muhitni shakllantirishdan ibora [www. mudarrisziyo. uz/Pedagogika, psixologiya va ijtimoiy tadqiqotlar onlayn ilmiy jurnali/Ta’lim jarayoni o‘quv mashg'ulotlarini o‘tkazishda "kvest" texnologiyasidan foydalanish muammolari/ Umirova K. Jild-01 Nashr 01 (2022)].

- “Keys-stadi”texnologiyasi(ingl. “case”– chemodan, metod, “study” – muammoli vaziyat; vaziyatli tahlil yoki muammoli vaziyatlarni tahlil qilish) - - talabalarda aniq, real yoki sun’iy yaratilgan muammoli vaziyatni tahlil qilish orqali eng maqbul variantlarini topish ko‘nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladigan texnologiya, realvaziyatlarnibayonetishdaqo‘llaniladigano‘qitishtexnikasideya e’tirof etiladi. Texnologiyaning asosiy maqsadi quyidagilardan iborat:

1. Tahlil ko‘nikmalari va tanqidiy tafakkurni rivojlantirish.

2. Nazariya va amaliyot birligini ta’minlash.

3. Muammo yuzasidan turli qarashlar va yondashuvlarni namoyish qilish.

4. Qarorlar qabul qilish va uning oqibatlariga doir mulohazalarni taqdim etish.

5. Noaniqliklar mavjud bo‘lgan sharoitda muqobil variantlarni baholash ko‘nikmalarini shakllantirish.

Darhaqiqat, keys-stadi talabalarni har qanday mazmunga ega vaziyatni o‘rganish va tahlil qilishga o‘rgatadi. Uning negizida muayyan muammoli vaziyatni hal qilish jarayoniningumumiymohiyatiniaksettiruvchielementlaryotadi. Bular quyidagilardir:ta’limshakllari, ta’limmetodlari, ta’limvositalari, ta’limjarayonini boshqarish usul va vositalari, muammoni hal qilish yuzasidan olib borilayotgan ilmiy izlanishning usul va vositalari, axborotlarni to‘plash, ularni o‘rganish usul va vositalari, ilmiy tahlilning usul va vositalari, o‘qituvchi va o‘quvchi (talaba) o‘rtasidagi ta’limiy aloqaning usul va vositalari, o‘quv natijalari. “Keys-stadi” texnologiyasi dastlab 1870 yildaAQShningGarvarduniversitetininghuquqmaktabidata’limjarayonida qo‘llanilgan. Ushbu texnologiya Garvard universitetining biznes maktabida 1920 yilda qo‘llanilaboshlangan. Keyslarningilkto‘plami1925yildabizneshaqidagiGarvard universitetihisobotlariasosidachopetilgan. Hozirdatexnologiyaxorijiy mamlakatlarda iqtisodiyot, biznes sohalarida ham keng qo‘llanilmoqda. O‘zbekistonda mazkurtexnologiyanita’limjarayonigatatbiqetishyo‘lidagiharakatlarmust aqillik yillarida faollashdi. Zamonaviy o‘qitish amalyotida ta’limiy xarakterdagi keyslarning quyidagi turlari qo‘llanilmoqa: - muammoningyechimiva qarorlarni tahlil qilishga yo‘naltirilgankeyslar;- qaroryokiyaxlitmuammoniifodalovchikeyslar;- talaba faoliyatinitahlilqilishvabaholashimkoniyatiniberuvchikeyslar.

“Keys-stadi” yordamida talabalar quyidagi ko‘nikma, malakalarga ega bo‘ladi:

1. Tahliliyko‘nikmalar(ma’lumotlarniaxborotlardanajrataolish, ularni turkumlashtirish, ma’lumotlarni zarur va nozarurga ajratish, tahlil qilish, taqdim etish; buning uchun shaxs aniq, mantiqiy fikrlay olishi kerak).

2. Amaliy ko‘nikmalar (muammoning murakkabligidan kelib chiqib, real vaziyatni tahlil qila olish, eng muhim nazariya, metod va tamoyillarni qo‘llay bilish).

3. Ijodiy ko‘nikmalar (bunda mantiqiylik asosida vaziyat (muammo)ni yechish muhimemas, balkiijodiyyondashuvasosidamuammoningbirnechayechimlarini topish va ularni tahlil qilish talab etiladi).

4. Muloqot ko‘nikmalari (unga ko‘ra talaba bahs-munozara olib borish, o‘z nuqtai nazarinihimoyaqilish, qarorigaboshqalarniishontirish, judaqisqavaishonarli hisobotni tayyorlash ko‘nikmalarini o‘zlashtira bilishi zarur).

5. Ijtimoiyko‘nikmalar(qarornimuhokamaqilishjarayonidatalabalar boshqalarningxatti-harakatinitahlilqilish, boshqalarnitinglaybilish, bahsda o‘zgalarning fikrlarini qo‘llab-quvvatlash, ilgarisurilgan fikrga qarama-qarshi fikrni bildira olish va o‘zini boshqara olishi lozim).

6. O‘z-o‘zinitahlil(bahs-munozarajarayonidao‘zinitutabilishi, boshqalarga namuna bo‘lishi muhim).

Har o‘qituvchikeys-stadigaasoslangano‘quvtopshiriqlariningpuxta asoslanishiga erisha olishi lozim. Keys topshiriqlarining amaliy-didaktik xaraktyerga ega bo‘lishi uchun ularni ishlab chiqishda quyidagilarga e’tiborni qaratish talab etiladi:

- maqsad aniq ifoda etish (maqsad ikki xil (yoki undan ortiq) tushunilmasligi;

- savol yoki topshiriqlar ma’lum darajada murakkab bo‘lishi;

- ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy hayotning bir necha jihatini yorita olishi;

- tyezda o‘zining amaliy ahamiyatini yo‘qotmasligi;

- milliy xususiyatlarni o‘zida namoyon eta olishi;

- ta’limning barcha yo‘nalish yoki sohalariga oid tipik vaziyatlarni ifodalashi;

- dolzarb ahamiyatga ega bo‘lishi;

- talabalarda tahliliy tafakkurni rivojlantirishi;

- bahs-munozarani tashkil etish imkoniyatini yaratishi;

- bir necha yechim (qaror)ni ilgari surish imkoniyatini ta’minlay olishi kerak [O‘ZBEKISTONDA FANLARARO INNOVATSIYALAR VA ILMIY TADQIQOTLAR JURNALI/ TALABALARNING KREATIVLIGINIRIVOJLANTIRISHDA INNOVATSION PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISHNI TAKOMILLASHTIRISH/ Norova N. F. , Ostonov J. Sh. , 21-son 20. 07. 2023].

Pedagogik tadqiqotlar samaradorligi:

birinchinavbatda, ta’limvafanintegratsiyasiuchunshart-sharoitlarni ta’minlash, ilmiy ishlanma va natijalarni o’quv-kasbiy jarayonga joriy etish orqali mutaxassislar tayyorlashda ishtirok etish;

yangibilimlarniyaratish, zamonaviytexnologiyalarnio’zlashtirish, ilmiy maktablarni tashkil etish va rivojlantirish uchun asos sifatida fundamental tadqiqotlarni ustuvor rivojlantirishga ko’maklashish;

mutaxassislar va ilmiy-pedagogik kadrlar tayyorlash jarayoni sifatini ko'tarish, professor-o'qituvchilar malakasini oshirishga ko'maklashish;

ta'limning dolzarb masalalari bo'yicha ilmiy tadqiqotlarni tashkil etish va olib borishda ilmiy jamoatchilikni faol ishtirok etishga jalb etish asosida ortishi mumkin.

Umuman olganda, ta'lim maydoni nafaqat tadqiqot muammolarini, balki fan va ta'limamaliyotiniintegratsiyalashuviningasosiymexanizmigaaylangan innovatsiyalar sohalarini ham belgilaydi [Салаева М. С. Педагог профессионализмининг шаклланиши интегратив психологикҳодисасифатида / "Педагогическиеипсихолингвистические особенностиразвития, формированияистановвлениеяличностиврача" мавзусидаги Халқаро илмий-амалий конференция. Самарқанд давлат тиббиёт институти, 2021 йил 5 май. Электронный сборник. СамГМИ. 5 мая 2021 года. – С. 178-180. Салаева М. С. Профессионал даражага эришиш мақсадида педагогнинг виртуалмобиллигиниривожлантириш/ "Хорижийтилларниўқитишнинг долзарбмасалалари:муаммоларваечимлар"мавзусидагиХалқароонлайн илмий-амалий конференция. Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат Ўзбек тили ва адабиёти университети, 2021 йил 5 май. Электрон тўплам. . 2021 йил 5 май. – Б. . 230-234.].

Natijalar

1. Ta'limmuammolarinihalqilishuchunta'limdasturidadolzarbma'lumotlardan foydalanish: ta'lim har qanday kasbiy faoliyatda axborot oqimining tezligi va hajmi tez sur'atlar bilan o'sibbormoqda, mavjudo'quvmateriallarirealvaqtrejimidama'lumotlarbilanto'ldirilishiva talabalarni amaliy masalalarni yechishga tayyorlash.

2. Talabalarning mustaqil bilish, tadqiqot, loyiha faoliyatini tashkil etish. Bu tamoyil bolalarni qo'yilgan vazifalarni hal qilish uchun ijodiy izlanishga, mustaqil axborot va tadqiqot faoliyatiga tayyorlashda ustunlik qiladi.

3. Ta'limjarayoninitaqsimlanganta'limmuhitidaamalgaoshirish. Ta'limmuhitita'lim muassasasi hududi yoki masofaviy ta'lim tizimi bilan cheklanmasligi kerak. O'quv jarayoni uzluksiz bo'lishi kerak.

4. Moslashuvchan ta'lim trayektoriyalari, o'rganishni individuallashtirish. Ta'lim faoliyatining xilma-

xilligio‘quvchilargata’limdasturlarivakurslarinio‘rganish, ularningsog‘lig‘i, moddiyva ijtimoiysharoitlarigamosravishdao‘quvjarayonidavositalardanfoydalanish huchunkeng imkoniyatlarni ta’minlashni talab qiladi [Ijtimoiy gumanitar fanlar\ TA’LIMDA YANGICHA YONDASHUV TAHLILI: SMART TA’LIM\ Soyibnazarov A. I. 2023/№1 63-64-bet].

Ta`lim jarayoniniinnovatsion tarbiya texnologiyalaridan foydalanib tashkil etishmaqsadga yo‘naltirilgan yaxlit pedagogik jarayon bo‘lib, ushbu jarayonda quyidagi pedagogik vazifalar hal qilinadi:

1. Talabalarga tarbiya hamda axloqiy munosabatlar mohiyati va ularningijtimoiy jamiyat hayotidagi ahamiyatito‘g‘risida ma’lumotlar berish.

2. Talabalardata’limiy-tarbiyaviybilimlarniegallashgabo‘lganehtiyojni yuzaga keltirish, ma’naviy tarbiyani qarortoptirish.

3. Talabalardaijobiymazmundagima’naviy-axloqiysifatlar(bilimlilik mehnatsevarlik, kamtarlik, mehr-oqibat, raqs shafqat, Vatanga, xalqqa muhabbat, ota-ona va kattalarga hurmat, insonparvarlik, saxovat, burchga sadoqat vahokazoni qarortopishini ta’minlash).

4. Talabalarda ma’naviy mazmundagi xulq-atvor, xarakter va irodani shakllantirish [Dissertatsiya/ “Pedagogika va psixologiya fanlarini o‘qitishda tarbiya texnologiyalariga innovatsion yondashuvlar”/Ismoilova M. Sh. , BuxDu “pedagogika” kafedrasi. , - Buxoro-2022].

Xulosa

Birinchidan, innovatsiyalar shunchaki yangilik bo‘lmasdan, mavjud tizimni tubdan isloh qilish uchun baza yaratib beradi, ayniqsa, hozirgi kunda ta’lim tizimini isloh qilish uchun katta rol o‘ynaydi.

Ikkinchidan, pedagogik texnologiyalarning maqsadi- ommaviy ta’lim sharoitida ta’lim jarayonining zaruriy samaradorligini ta’minlash va talabalar tomonidan o‘qishning ko‘zlangan natijalariga erishish kafolatidan iborat.

Uchinchidan, innovatsion tadqiqotlarni qo‘llash orqali pedagogika va psixologiya fanlarini o‘qitish eng samarali yo‘l hisoblanadi.

ADABIYOTLAR RO‘YHATI

Foydalanilgan adabiyotlar:

O‘zbekiston Respublikasining 24. 07. 2020-yildagi “Innovatsion faoliyat to‘g‘risida” gi630-son qonuni

INNOVATIONS IN TECHNOLOGY AND SCIENCE EDUCATION/ “TA'LIMDA INNOVATSION FAOLIYATNING O‘RNI”/Surxondaryo viloyati pedagoglarni yangi metodikalarga o’rgatish milliy markazi, “Maktabgacha boshlang’ich va maxsus ta’lim metodikalari” kafedrasi o’qituvchisi Saidova F. A.

Dissertatsiya/ “Pedagogika va psixologiya fanlarini o‘qitishda tarbiya texnologiyalariga innovatsion yondashuvlar”/Ismoilova M. Sh. , BuxDu “pedagogika” kafedrasi. , -Buxoro-2022

A. I. Soyibnazarov. Ta’lim jarayonida onlayn o‘quv kurslarning ijobiy va zaif tomonlari. FDU. Ilmiy habarlari jurnali. 2022-yil 6-son. (Advantages and disadvantages of online courses in education)

Slastenin V. A. va hokazo Pedagogika: Proc. talabalar uchun nafaqa. yuqori ped. darslik muassasalar / V. A. Slastenin, I. F. Isaev, E. N. SHiyanov; Ed. V. A. Slastenina . - M. : "Akademiya" nashriyot markazi, 2002. - 576s

Monografiya, “Innovatsion ta’limda pedagogik texnologiyalar va ularni qo’llashning psixo-didaktik asoslari”/Toirov B. B. , To’xtayeva Z. Sh. , -Buxoro, 2020. -120 b

Deberdeeva. T. X. Axborot jamiyati sharoitida ta’limning yangi qadriyatlari / T. X. Deberdeeva // Ta’limdagi innovatsiyalar. - 2005. - No 3. - b. 79. (New values of education in the conditions of information society)

Буданова Н. Г. Методика проведения учебных занятий с применением педагогической технологии// «Квест» (метод проектов) – Оренбургск, 2017, https://urok. 1sept. ru

Abdullayeva O. O‘qitishda o‘yinli texnologiyalardan foydalanish//– Axborot kommunikatsion texnologiyalari jurnali. –, 2017й. , infocom. uz

Pedagogika, psixologiya va ijtimoiy tadqiqotlar onlayn ilmiy jurnali/Ta’lim jarayoni o‘quv mashg'ulotlarini o‘tkazishda "kvest" texnologiyasidan foydalanish muammolari/ Umirova K. Jild-01 Nashr 01 (2022)

O‘ZBEKISTONDA FANLARARO INNOVATSIYALAR VA ILMIY TADQIQOTLAR JURNALI/ TALABALARNING KREATIVLIGINIRIVOJLANTIRISHDA INNOVATSION PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISHNI TAKOMILLASHTIRISH/ Norova N. F. , Ostonov J. Sh. , 21-son 20. 07. 2022

Салаева М. С. Педагог профессионализмининг шаклланиши интегратив психологикҳодисасифатида / “Педагогическиеипсихолингвистические особенностиразвития, формированияистановвлениялично стиврача” мавзусидаги Халқаро илмий-амалий конференция. Самарқанд давлат тиббиёт институти, 2021 йил 5 май. Электронный сборник. СамГМИ. 5 мая 2021 года. – С. 178-180.

Салаева М. С. Профессионал даражага эришиш мақсадида педагогнинг виртуалмобиллигиниривожлантириш/ “Хорижийтилларниўқитишнинг долзарбмасалалари:муаммоларваечимлар”мавзусидагиХалқароонлайн илмий-амалий конференция. Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат Ўзбек тили ва адабиёти университети, 2021 йил 5 май. Электрон тўплам. . 2021 йил 5 май. – Б. . 230-234.

Ijtimoiy gumanitar fanlar\ TA’LIMDA YANGICHA YONDASHUV TAHLILI: SMART TA’LIM\ Soyibnazarov A. I. 2023/№1 63-64-bet

Internet saytlari:

1. Akademiyafvv. uz

EXTENDED ABSTRACT

INNOVATIVE RESEARCH IN PEDAGOGY AND PSYCHOLOGY

Particular importance is attached to the formation of future generations, spiritually rich, morally mature, intellectually developed, highly educated and comprehensively mature, as individuals, in the current period of the process of renewal in Uzbekistan. The current period of educational development brought a new direction - innovative activity to the field.

It is covered in research from the point of view of the practice of innovative activities and the widespread dissemination of advanced pedagogical experiences. X. Barnet, Dj. Basset, D. Hamilton, N. Gross, M.

Mayez, A. Hewlock, D. Chen, R. Edem's work analyzes the issues of management of innovative developments, the organization of changes in education, the conditions necessary for the "life and work" of innovation.

Pedagogical technologies and the process aimed at their application are a complex pedagogical process, and the implementation of pedagogical activities aimed at organizing this process on the basis of various forms, methods and tools gives students an incentive to actively participate in the activities organized in this regard.

Pedagogical technologies and pedagogical activities aimed at their application are divided in their essence into two groups, namely, educational activities with a certain content, as well as pedagogical activities aimed at the education of the individual.

Events organized in an out-of-audience environment and based on the mass participation of students, which are manifested as an important part of pedagogical technologies and pedagogical activities aimed at their application, have great potential for pedagogical technologies and their application. This possibility of these events is characterized by their reliance on the desires and needs of students, the presence of certain conditions, as well as the level of competence, skill and creative thinking skills of the organizers. In the process of carrying out the study, an attempt was made to make extensive use of the possibilities of events organized in out-of-audience conditions. Special attention was paid to the program-based organization of these events.

This stage of development of society and the economy is characterized by:

- increase the role of information, knowledge and Information Technology in the life of society;

- increase in the number of people engaged in the production of information technology, communication and information products and services;

- increased informatization of society using telephony, radio, television, internet, as well as traditional and electronic media;

- the creation of a global information space that ensures effective information cooperation of people, their use of World Information Resources, the satisfaction of their need for information products and services.

Innovation is a tool: new method, methodology, technology, etc. New in pedagogy is not just an idea, but approaches, methods, technologies that have not yet been used.

The use of up-to-date information in the educational program to solve educational problems: education in any professional activity, the speed and volume of information flow is growing rapidly, the available educational materials are replenished with real-time data and prepare students for solving practical issues; organization of independent knowledge, research, project activities of students. This principle dominates the preparation of children for creative search, independent information and research activities to solve the tasks set; implementation of the educational process in a distributed educational environment. The educational environment should not be limited to the territory of the educational institution or the distance education system. The learning process should be continuous; flexible educational trajectories, individualization of learning. The variety of educational activities requires providing students with a wide range of opportunities to study educational programs and courses, use tools in the educational process in accordance with their health, material and social conditions.

Conclusion

Firstly, innovation, without being just a novelty, provides a base for radical reform of the existing system, especially since it now plays a large role in reforming the educational system.

Secondly, the purpose of pedagogical Technologies is to ensure the necessary effectiveness of the educational process in the conditions of mass education and guarantee the achievement of the intended results of study by students.

Thirdly, teaching pedagogy and psychology through the use of innovative research is the most effective way.

MORAL AND NATIONAL VALUES IN TEACHING RUSSIAN AS A FOREIGN LANGUAGE

Gulnora Samandarova

Abstract

In the modern world, we are witnessing economic and political crises, but the most important thing is the spiritual crisis of humanity and modern civilization. The development of universal values, the formation of a new type of personality is the most important milestone in the development of mankind. Today we contribute to the development of moral progress, which takes place under the sign of universal humanism, inseparable from the formation of the personality of a harmoniously developed person, from the improvement of his moral consciousness, the noble purposefulness of his searches, ideas and deeds. The main core in the general system of personality development is training and education based on universal moral values. Thus, in this article, the education of universal and national values in the classroom of Russian as a foreign language is considered and analyzed.

Topics from the curricula compiled and used by us is analyzed to instill in students a sense of patriotism, ideas about kindness, justice, mercy, generosity, citizenship, a sense of duty to adults and the state. Also, the role of the participation of Russian language teachers in the spiritual development of their students is analyzed. The Russian language is a subject that allows teachers to pay attention to the issues of spiritual and moral education of students in the classroom.

The democratization of public life in Uzbekistan poses many problems of moral and spiritual education along with other pedagogical problems. The value of the moral quest of the individual and its responsibility for their content are increasing. Humanism, justice, dignity, diligence, tolerance - tolerance, sensitivity, patriotism, mercy, respect for elders, love for the Motherland are becoming increasingly important.

Key words: education of a citizen of the future in Russian as a foreign language, portrait of a citizen of the future, perspective-scenario approach to education in Russian as a foreign language, tradition, spiritual wealth, intelligence, faith, fasting, purity, devotion, diligence, nationality, perfection, principles of perspective-scenario approach to education, algorithm for implementing a perspective-scenario approach to education.

Introduction

In modern world, the observed in the morality of young people, which means a change in the value orientations of people under the influence of various circumstances. What is morality? Moral value? Morality is the rules that determine the behavior, spiritual and mental qualities

necessary for a person in society, as well as the implementation of these rules . [Akhmedova, M. M. (2022) The role of literature in the creative self-expression of nonphilologist students. In Materials of the International Scientific and Practical conferences on the topic of Women's Achievements in Science, Education, Culture and Innovative Technologies. jizzakh city. Jizzakh Polytechnic Institute] Moral values are a set of value attitudes that become moral rules of behavior in the future. [Agibalova S. V. (2015) Spiritual and moral education in the lessons of the Russian language and literature as the basis for the formation of universal values. Young Scientist.] Thanks to these attitudes, we strive for good, show love for people, nature, the Motherland, and our people. The main value is a personality, with its own inner world, interests, needs, abilities, capabilities and characteristics. The formation of a person involves not only the development of his mental capabilities, but also the assimilation of a system of universal human values that form the basis of his culture. The issue of introducing these values into the educational process is of great social importance. Pedagogy occupies a special place among the humanities, being the science of human education. K. D. Ushinsky said: "If pedagogy wants to educate a person in all respects, then she must first recognize him in all respects". "The main task of education, " he writes, "is moral influence". [Fayzieva M. M. (2022) Spiritual and moral education and civic education at the university: Features and correlation in the educational process. Bulletin of science and education.]

Spiritual and moral education is a pedagogically organized process of mastering and accepting basic national values by students, mastering the system of universal values and cultural, spiritual and moral values of all humanity and includingof the multinational people of the Republic of Uzbekistan.

The goal of spiritual and including moral education is to teach the youth to love, to show him by example, in word and deed, the whole heightand fullness of this feeling. The object of spiritual and moral education is the human heart, and this is its difference from mental education. [Yusufaliyev O. O. (2021). Yoshlarni milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalash mezonlari. Academic research in educational sciences] Today, the system of spiritual and moral education that has been created for centuries has left most schools and universities. The spiritual and moral reserve left by our ancestors is almost exhausted. Now there is a loss of value. Students sometimes do not have an ideal. But a special role in moral education is played by the moral ideal as the perfect embodiment of ideas about a person. A good example is always necessary for people and in every matter, but it is especially necessary for students

for the maturation of the soul. The ideal serves as a guide for human life and behavior, it is the highest goal to which people aspire and which guides their activities. [Rustambekov V. N. To become a man. Human values are the basis of a holistic educational process. Bulletin of Kazan Technological University, 2021] The great poet of all times and peoples Alexander Sergeevich Pushkin said: "At the beginning of my life, I remember school. " In this way, he determined the fundamental importance of the schooland educationin human development. The conscious life of each of us begins here, and our consciousness is formed here. All people pass through the school and education, in their totality forming a society, a country, a state. The strength of the future building depends on the strength of the foundation - this is a common truth. But what to do if it is precisely such common truths that become eternal for us. After all, no matter how much we start rebuilding our common home, without a solid, solid foundation, they do not make sense. A good builder never skimps on foundations. [Yusufaliyev O. O. (2021) Yoshlarni milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalash mezonlari. Academic research in educational sciences.]

Scientists, in their scientific research achieved a number of achievements in the formation of spiritual and moral qualities in young people.

The use of national values and traditions in the education of a perfect person is one of the most urgent tasks facing the educational process today. Therefore, the study of these unique traditions and rituals, national values and traditions created in our country has put the need to perform a number of important tasks for scientists in all eras.

Results and discussion

One of the components of the process of teaching the Russian language, both a foreign language and other subjects at university, is moral education aimed at familiarizing with universal and national values, the formation of aesthetic and ethical culture, the education of a culture of self-knowledge and self-regulation of the individual, aimed at creating a need for self-development and social interaction, psychological culture. [Agibalova S. V. (2015) Spiritual and moral education in the lessons of the Russian language and literature as the basis for the formation of universal values.] Morality, in turn, is a set of historically established principles, norms and rules of human behavior, which were supported and are supported by the power of public opinion, traditions, habits, education system and personal beliefs. [Fayzieva M. M. (2022) Spiritual and moral education and civic education at the university: Features and correlation

in the educational process. Bulletin of science and education.] The process of moral education itself is a purposeful, rich and organized pedagogical process that contributes to the formation of moral views, beliefs, value orientations, the formation of the ability to be guided in situations of moral choice by the motives of duty, conscience, justice, respect and love. [Rustambekov V. N. To become a man. Human values are the basis of a holistic educational process. Bulletin of Kazan Technological University.]

The relevance of the issue of moral education stems from the humanistic paradigm of modern pedagogy, aimed at shaping a personality capable of surviving in difficult socio-economic conditions and finding its niche in market relations without losing human dignity. To do this, it is necessary to solve the problem of overcoming the contradictions between the system of national and universal values approved by the progressive public consciousness and the real mores of the microenvironment in which the formation of the initial life experience of students takes place. It is necessaryto introduce students to the system of humanistic values, to develop moral and aesthetic ideals in them, to accustom them to the correct assessment of their actions, to teach them to make the right choice in difficult life situations.

The importance of the formation of moral experience was pointed out by Aristotle, A. S. Makarenko and V. A. Sukhomlinsky. Individual moral experience is considered as a motivational-need and operational readiness of a person to self-organize his behavior on the basis of moral principles and values developed by the public consciousness. They act as a motivational core for moral activity, in the process of which a person, realizing various types of duty, develops in himself certain life attitudes, personal qualities that characterize him as a person.

The conditions for the effectiveness of the formation of the moral behavior of students include:

- the focus of the teacher on the formation of moral motives and attitudes among students;

- reliance on the theory of student-centered learning and best practices in moral education;

- a variety of methodological support in the formation of the moral experience of students in the educational process: the selection of visual material, life situations with moral content, conducting workshops on ethical culture, the creative use of educational potential your subject (Russian language);

- timely resolution of contradictions between the moral values of public consciousness and the negative actions of the microenvironment through the organization of individual, group and collective forms of work of studentsand parent teams. [Yusufaliyev O. O. (2021) Yoshlarni milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalash mezonlari. Academic research in educational sciences.]

Thus, the integrity of the formation of the experience of the moral behavior of students determines:

- education, which is organized in the lesson of Russian as a foreign language (hereinafter RFL);

- interactive activity in the lesson;

- relationships;

- collective and group tasks;

- inclusion of the studentsin all activities;

- reflection, etc.

We must not forget that in order to consolidate the first positive results, it is necessary to give the student freedom of choice, note the positive aspects in his behavior and attitude, encourage with a word and treat with understanding all the student's feelings about his moral choice and self-determination. [Maznichenko M. A. , & Molchanyuk K. N. (2020) EDUCATION IN FOREIGN LANGUAGE LESSONS: PERSPECTIVE-SCENARIO APPROACH.]

Based on the foregoing, it is possible to represent the structure of the experience of the student's moral behavior as follows:

- knowledge: historical and cultural values, ethical, aesthetic and spiritual values;

- skills: make decisions in situations of moral choice, resolve conflict situations, analyze moral actions and situations, predict the results of behavior;

- skills and habits: culture of behavior in everyday life, caring for others, behavior in society, positive interaction;

- personality traits: independence of thinking in the sphere of morality, reflexivity, value orientation of thinking, empathy, impression, a sense of the sublime and proper.

To implement the moral orientation of teaching, the teacher can use the following techniques:

- presentation of the situation with moral content;

- personal example of the teacher;

- holistic intuitive perception of it;

- sensual individual assessment;

- logical analysis of individual judgments-assessments, correlation of one's assessment with others;

- introspection;

- adequate praise;

- practical consolidation of norms in a behavioral act. [Makhmudjonovna A. M. (2023) Activation of Creative Self-Expression in Future Teachers of Russian as a Foreign Language (Rfl) on the Basis of Innovative Methods. JOURNAL OF SCIENCE, RESEARCH AND TEACHING]

After analyzing various pedagogical literature, we can say that moral education is a specific process, due to its own special goals, motives, techniques and relationships that change depending on the age of the student.

The experience of moral behavior will acquire a holistic character if there is a subject in the system of teaching students that systematically includes students in various types of personally significant activities that form knowledge, skills, and habits of moral behavior. For studentsRFL can serve as such a subject of any link. [Yusufaliyev O. O. (2021) Yoshlarni milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalash mezonlari. Academic research in educational sciences.]

RFL in the education system has a wide and comprehensive content side, which can be divided into the following areas and their components:

- social sphere: family, relationships, help around the house, friends, animals, housing, shopping and shopping, healthy lifestyle, good and bad habits, culture of life, interpersonal relationships;

- educational and labor sphere: university, study, foreign language lessons, rules of conduct at school, school traditions, choice of profession, plans for the future, education in Uzbekistan, the role of the Russian language in work;

- socio-cultural sphere: national and family holidays, cultural leisure, art, sports, international cooperation, cultural life of Uzbekistan and Russia, national character, rules of safe behavior;

- social and educational sphere: Uzbekistan and Russia (geographical position, climate, customs and traditions), outstanding people of Uzbekistan, historical information about Uzbekistan and Russia, the state structure of these countries.

Due to the diverse and deep subject-thematic content of teaching aids for students in Russian as a foreign language, teachers have the opportunity to form the moral qualities of students, they can create various pedagogical situations related to the formation of the moral qualities of a student's personality.

RFL contributes to the formation of such student personality traits as: courtesy, gratitude, diligence, friendship and devotion, discipline, nobility, will, patience, mutual assistance, responsibility, sympathy, joy for others, fidelity, self-control, frugality and curiosity.

After analyzing the textbooks on Russian as a foreign language in non-linguistic universities, we can state the fact that the topics: "Acquaintance", "Family", "My home and pets", "At the lesson", "Day off", "Native land", contribute to the formation , development and application of such morally oriented qualities as caring for oneself, relatives and pets, love for parents, friendship, diligence, helping elders, discipline, compassion, love for the country, knowledge of the holidays and traditions of the native land, as well as gratitude.

The subject of Russian as a foreign language in non-linguistic universities is becoming more in-depth, extensive and more complex: "Studying at a university and student life", "Relationships and friendship", "Memorable places", "Holidays", "Health and sports", "Art", " Professions", "Youth", "Countries of the world", "The world around us". These complex and morally oriented topics are aimed at such educational activities, during which the personal meaning of moral values is formed, realized, experienced principles and norms of students. [Makhmudjonovna A. M. (2023) Activation of Creative Self-Expression in Future Teachers of Russian as a Foreign Language (Rfl) on the Basis of Innovative Methods. JOURNAL OF SCIENCE, RESEARCH AND TEACHING]

The presence of a wide range of topics for study cannot be a guarantee of a productive and successful mastery of moral qualities. Both the content, and the goal, and the methods, and techniques, and the desire of the teacher and students should go together with well-chosen and morally oriented tasks and exercises.

Here is just a small list of tasks that will contribute to the rapid assimilation of both knowledge and moral norms, which will allow the teacher to conduct lessons for the benefit of students, for their moral formation and development:

- express your opinion, judgment, arguments;

- tell your story;

- give advice to the hero who finds himself in a difficult life situation;

- evaluate the actions and deeds of the characters in the story;

- analyze the situation and highlight the positive and negative motives of the behavior of the actors;

- write an essay to put forward their proposals;

- conduct an interview;

- to beat the situation and give it an estimated characteristic;

- act as an expert on one of the topics;

- create a project about your country;

- "advertise" the best qualities of your classmate friend;

- express praise or blame;

- share tips on how to find a true friend and maintain a good relationship;

- perform voluminous grammatical exercises to consolidate knowledge and educate the will;

- present the family tree and talk about family traditions;

- compare the traditions and cultural holidays of your country and the country of the language being studied.

Having considered the possibilities of RFL in the process of forming the moral qualities of university students, we can formulate the following conclusions:

1) the most important function of education is the formation of moral consciousness and moral qualities of students;

2) thespecificity of the process of moral education is determined by its content;

3) the formation of the moral qualities of a student's personality is an integral part of the process of teaching Russian as a foreign language;

4) the content of the discipline "RFL" contributes to the mastery of certain moral qualities by students;

5) selected and carefully thought-out assignments and exercises in Russian as a foreign language lessons create the necessary conditions both for the acquisition of moral qualities and for the manifestation of these qualities by students in situations created by the teacher.

In this process, the factors of raising the national spirituality, national consciousness, national consciousness, and national feeling to perfection in each person are transferred to the process of activity. Our society has real opportunities to realize these ambitious goals. First of all, conditions have been created in the free and independent Motherland that lead the people to prosperity and, in a certain sense, guarantee a decent life. Selfless, hardworking, highly qualified forces with organizational potential are growing in our country. There is a stable core of national spirituality and creative power in their image and activity. Such people with a stable national spirituality will protect the interests of their people, nation, homeland in any conditions, who can demonstrate the national spirituality of our people in their activities, the potential of the nation, the value, honor, and fame of the Motherland, inter-nationally, inter-stately. are people who can show. As the main tasks of inculcating national values in youth through non-educational activities, attention should be paid to the following:

First, to teach young people to think freely in Russian, to help them understand the meaning of life, to form their ability to manage and control themselves, to have a purposeful approach to their personal life, to awaken a sense of unity of plan and action. ;

Secondly, to develop students' oral speech in the Russian language class and, on the basis of this, introduce them to national, universal values, the rich spiritual heritage of our Motherland, form their requirements for acquiring cultural and worldly knowledge, create skills, grow and enrich and formation of aesthetic concepts;

Thirdly, to determine the knowledge and creative potential of each student, to develop them, to introduce human activity in various fields. Creating conditions for the development and further support of youth creativity and talent in Russian language classes and clubs;

Fourthly, in the Russian language lesson, based on life examples and texts, the formation of humane ethics standards (understanding each other, kindness, compassion, ability to fight against racial and national discrimination), wide use of educational tools such as etiquette;

Fifth, to teach our young people to think freely and independently in Russian. Extracurricular educational activities fill the educational process in their spare time, based on the interests, desires, wishes and needs of students and young people. The organization of these processes creates an opportunity to increase the creative abilities and initiative of young people.

The daily time budget of today's youth: it is necessary to determine the sociology of time outside of university and class (except for housework for unorganized youth) and on this basis, to develop and implement measures for the effective organization of extracurricular activities. In the organization of extracurricular spiritual and educational activities: contests, clubs, artistic hobby, meetings, debates, sports competitions, roundtable discussions, trainings and other activities in Russian, methods: persuasion, example, learning, training, stimulation, negative reaction to vices, discussions, observation, training, collective creative activity, "ideological situation", action, imitation, role-playing and other similar methods should be used effectively.

The love of books in Uzbek families, the preservation of books and reading have become a virtue of great importance in the spiritual development of our people. Because in a person's self-education, the book serves as a source of knowledge and a mirror to see yourself, compare, imitate, debate, argue. Reading forms the ability to observe and think, sharpens and deepens the mind.

In extracurricular activities, it is important to encourage young people to read books, especially to read Russian and Uzbek works, compare them, and thus create opportunities to work on themselves using books. it is necessary to attract students and young people to get acquainted with the historical places, antiques, monuments, shrines of Russian and Uzbek culture and study them.

Thus, the role of literature on the basis of the Russian as a foreign language lesson in the spiritual and moral development of young people is great, because "The book is the discovery of the world. " K. D. Ushinsky wrote ". . . that literary work is moral, which makes the child fall in love with a moral act, a moral feeling, a moral thought expressed in this work". [Makhmudjonovna A. M. (2023) Activation of Creative Self-Expression in Future Teachers of Russian as a Foreign Language (Rfl) on the Basis of Innovative Methods. JOURNAL OF SCIENCE, RESEARCH AND TEACHING.] The artistic word affects not only the consciousness, but also the feelings and actions of students. A word can inspire a student, cause a desire to become better, to do something good, helps to understand human

relationships, get acquainted with the norms of behavior. Russian literature is the basis of education, it has always been the pride, the conscience of the people. Any topic in literature can be considered from the point of view of moral understanding. For example, fairy tales where good always triumphs over evil. Epics instill in studentsa sense of patriotism. Of great importance in the language development of students is the introduction to such a form of folk art as proverbs and sayings. They have moral potential. Proverbs are the short wisdom of the people. They help to evaluate their own actions and the actions of other people, teach how a person should be in work, diligence is considered as the best characteristic of moral character. And, of course, when raising a real person, one cannot do without Russian classics. She is priceless. This is literature for all time. Our studentslearn from the heroes of their favorite works of different feelings: joy and sorrow, delight and sadness. Russian languagelessonsteaches life in the broadest sense of the word, forms experience, develops feelings. In addition, the book enriches a person spiritually, educates his aesthetic taste. Observation of the text, its careful reading is necessary in order for the students to understand the main thing: why the a And, therefore, to come to the conclusion about what the hero helps the reader to understand, what this work teaches. If a student learns to penetrate the emotional world of the characters, to identify the author's attitude towards them, and then develop their own assessments of the characters, then this will contribute to the development of reading skills, a deep understanding of the work of art, an increase in the level of moral education of students, and the formation of their moral ideals. Literary discussions are very valuable in civic education. They develop independence of judgment, prepare students for real life. Where characters invariably collide, where one must be able to quickly distinguish between real and imaginary values, good and bad deeds, actions. Seminars and discussions also allow in a casual conversation to talk about real human values: about duty, about honor, about responsibility for one's actions, about the greatest power of love, about family. The teacher-philosopher at the lessons of literature (RFL) helps the student, as early as possible, to realize himself as a person, to make his moral choice. K. D. Ushinsky wrote: “In a teacher, knowledge of the subject is far from being the main advantage, the main advantage of a teacher is that he knows how to educate with his subject”. [Makhmudjonovna A. M. (2023) Activation of Creative Self-Expression in Future Teachers of Russian as a Foreign Language (Rfl) on the Basis of Innovative Methods. JOURNAL OF SCIENCE, RESEARCH AND TEACHING]

How relevant are the words of Leo Tolstoy to everything that has been said: “In order to live life well, one must understand what life is and what

one should and should not do in this life. In each person there are 2 people: one is blind, bodily, and the other is sighted, spiritual. One, a blind man, eats, drinks, works, rests. . . The other, a sighted, spiritual man, does nothing himself, but only approves or disapproves of what the blind, animal man does. The sighted, spiritual part of a person is called conscience. This spiritual part of a person, conscience, works just like a compass needle. The arrow moves from its place only when the one who carries it leaves the path that it shows . . . The same with conscience: it is silent while the person does what he must. But as soon as a person deviates from the real path, conscience shows a person where and how far he has strayed. Conscience is the law of goodness in the human soul". [Agibalova S. V. (2015) Spiritual and moral education in the lessons of the Russian language and literature as the basis for the formation of universal values. Young Scientist.] So, morality is the highest measure of humanity. It begins with an awareness of the duty of the individual, with a voluntary decision to give up one's interests in favor of another person in exchange for an ordinary feeling of gratitude. And our duty is to instill this in our students so that they do just that. The process of forming spiritual values is a long-term one, there can be no quick result, but the work that teachers do in the lessons of the Russian language and literature will help "plant" a precious grain in the souls of our students author writes his story, story, poem.

Conclusions.

In conclusion, I would like to emphasize that the current national spirituality and values of the Uzbek people are a continuation of the national spirituality of the past friendship, hospitality, humanitarianism, moral purity, generosity, politeness, imagination, kindness, neatness, cheerfulness, kindness, courage, sincerity, generosity, livelihood, love for the motherland and its people, honesty, piety, truthfulness, honesty, honor, correctness, patience, self-control, self-discipline, respect for parents and elders, hard work, respect for the past, honesty, faith, national pride, patriotism, nationalism. Today, it is the main task of every parent and educator-coach to inculcate these in the minds of young people.

The customs, traditions and ceremonies of our people are of great educational importance. People's love for each other, reasonable attitude, correct communication, compliments, kindness express the inner beauty, rich spiritual and spiritual image of our people. The most important are the feelings of kindness, generosity, hospitality, politeness, kindness, thoughtfulness, sincerity, correctness, discipline, hard work, self-control, thrift, patience and contentment in our people. and emotions today serve as role models in the upbringing of a mature generation.

Based on the results of our research, the following can be suggested regarding educating young people in the spirit of loyalty to national values in the Russian language class:

1. Organization of tours of non-unionized youth and students to historical monuments, educational centers, art houses, and structures erected during the period of independence and providing tariffs in Russian;

2. Reviving the work of local history and history circles in Russian;

3. Creative evenings with well-known artists, lawyers, educational and scientific figures, labor veterans, health workers in order to form the spiritual, economic, legal, ecological, labor, and aesthetic culture of the youth of the community based on universal and national values. and organizing meetings and conversations in Russian, interviews;

4. Organizing meetings of unorganized youth and students in the neighborhoods with famous people such as poets and writers, state and public figures, labor veterans and holding discussions with them in Russian.

References

Akhmedova, M. M. (2022). The role of literature in the creative self-expression of nonphilologist students. In Materials of the International Scientific and Practical conferences on the topic of Women's Achievements in Science, Education, Culture and Innovative Technologies. jizzakh city. Jizzakh Polytechnic Institute (pp. 267-270).

Agibalova, S. V. (2015) Spiritual and moral education in the lessons of the Russian language and literature as the basis for the formation of universal values. Young Scientist, 2(82), 468-471.

Fayzieva M. M. (2022) Spiritual and moral education and civic education at the university: Features and correlation in the educational process. Bulletin of science and education, 2, 115-118.

Rustambekov V. N. To become a man. Human values are the basis of a holistic educational process. Bulletin of Kazan Technological University, 2021, 1 (112), 89-92.

Yusufaliyev O. O. (2021). Yoshlarni milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalash mezonlari. Academic research in educational sciences, 2(6), 880-885.

Maznichenko M. A. , & Molchanyuk K. N. (2020). EDUCATION IN FOREIGN LANGUAGE LESSONS: PERSPECTIVE-SCENARIO APPROACH. Science and School, (2), 143-155.

Makhmudjonovna, A. M. (2023). Activation of Creative Self-Expression in Future Teachers of Russian as a Foreign Language (Rfl) on the Basis of Innovative Methods. JOURNAL OF SCIENCE, RESEARCH AND TEACHING, 2(3), 71–73.

THE INTERNATIONAL ROLE OF THE RUSSIAN LANGUAGE

Svetlana RAJABOVA

rajabovasvetlana7@gmail. com

ANNOTATION

Languages have four functions outside their basic territory. These functions are the function of the world languages, the function of the regional language, the function of the contact language and the function of the diaspora language. The Russian language has all these function. The world role of Russian was indisputable in the Soviet time; it was the main competitor of English. However, the international role of Russian diminished after the defeat of the Soviet Union in the cold war. The role of the regional languages remains in the territory of separate parts of the former USSR but it is reducing too. However, everyday contacts of people of different nationalities (commerce, health resorts, etc.) on Russian are increased. Besides Russian has become the language of minorities in the new states on the territory of the former Soviet Union.

Keywords

language functions, world language, regional language, contact language, diaspora language, the Russian language.

INTRODUCTION

According to the total number of speakers, the Russian language ranks among the top ten world languages, but it is rather difficult to determine this place exactly. The number of people who consider Russian as their mother tongue exceeds 200 million people, 130 million of whom live in Russia. The number of people who are fluent in Russian and use it as a first or second language in everyday communication is estimated at 300-350 million. In Uzbekistan, the number of people who speak spoken Russian is between 50 and 80 percent of the population. As of 2018, there are 903 schools with the Russian language of instruction in the country. The Russian language continues to be used in business circles, the financial and banking systems, in some government agencies, TV channels continue to broadcast in Russian. The President of our republic, speaking Russian at the highest level, speaks to them perfectly. In total, more than half a billion people in the world speak Russian to one degree or another, and according to this indicator, Russian ranks third in the world after Chinese and English.

The Russian language has become one of the world's leading languages used in all major international organizations -The Soviet education system also made a great contribution to the spread of the Russian language abroad, which, according to Western experts, was one of the best in the world in the 1989/1990 academic year in various civil, military, party, trade union, Komsomol educational institutions trained in Russian about 180 thousand foreign citizens. At the same time, Belarus is the only post-Soviet state where the state status of the Russian language

was confirmed in a referendum by an overwhelming majority of votes. It is constitutionally formalized to give the Russian language the status of an official language in Kyrgyzstan. In Kazakhstan, in accordance with the Constitution, the state language is Kazakh. Legislatively, the status of the Russian language was raised in 1995. It can "officially be used on a par with Kazakh in state organizations and self-government bodies. " In the Republic of Moldova, the Constitution defines the right to the functioning and development of the Russian language. In accordance with the Constitution of Tajikistan, the state language is Tajik, Russian is the language of interethnic communication. The status of the Russian language in Azerbaijan is not regulated by law. In Armenia and Georgia, the Russian language is given the role of the language of the national minority. In Ukraine, the status of the state language is constitutionally assigned only to the Ukrainian language. In Uzbekistan, the development of the Russian language is approved and stimulated by the government. In most CIS member states, there is a again becoming in demand by those who are directly involved in the development of relations with Russia and the implementation of international projects.

The functions of a language outside its core territory can be reduced to four: the function of a world language, the function of a regional cultural language, the function of a contact language and the function of a diaspora language. Not all languages have all the listed functions, but the Russian language in the past performed and, to some extent, still performs all these functions.

Function of the world language

Such a language has international significance for all states of the world, or at least for the majority of them. It is the official language of international organizations, texts in it are internationally famous, and the international prestige of the language is consistently high. Obvious examples are English and to some extent French. In the recent past, this function of the Russian language was undeniable. It was especially significant during the Cold War era, when there was a struggle between two models of life, associated primarily with English and Russian languages. The global role of the Russian language at that time had, first of all, three components, which can be conditionally called “the language of Lenin”, “the language of Gagarin” and “the language of Dostoevsky”. In Japan in the 1960s, it was considered necessary among science students to master the Russian language. Russian literature also enjoyed prestige, which was read throughout the world both in translation and in the original. Of course, interest in the Russian language could also be associated with the desire to know the enemy’s language.

After the victory of the United States and its allies in 1989–1991. During the Cold War, the situation changed dramatically. The global role of the English language has increased even more, and the corresponding role of Russian language has decreased. The main reason for the decline, which we don't always like to talk about, was clearly indicated in 2005 at the conference of the International Association of Teachers of Russian language and literature in Verona (Italy): "Russia no longer embodies the great utopia. Now it has become a country like all the others" [Globus, 2006].

Speaking about the "language of Lenin, " I mean not only the language in which communist ideas are expressed, but the language of any philosophical, political, social ideas, any ways to explain the world and plans for its reconstruction. Despite everything, there are still both communists and Trotskyists in the world, and Tolstoyans are noticeable in Japan. Even the work of I. V. Stalin "Marxism and Issues of Linguistics" is still known and is discussed in Japan, India and other countries. In general, the influence of Russian thinkers was stronger on the left than on the right. Now I cannot name a single such popular modern Russian thinker. A. D. Sakharov is perceived exclusively as a political figure, and A. I. Solzhenitsyn was accepted as a politician and rejected as a thinker.

Russian science, of course, to some extent retains international importance even now, but its role has also decreased. The example of space exploration is well known, but here is the humanities of the Soviet period, which in Russia itself is often now viewed exclusively as a science that "was tightly isolated from the rest of the world and, under the supervision of the party apparatus, was forced to revolve in the circle of long-outdated ideas" [Ilizarov, 2003: 186]. But in the West the names of L. S. Vygotsky, V. Ya. Proppa, M. M. Bakhtin, V. B. Shklovsky and others are still respected. They also study Soviet linguistics, including Marxist (E. D. Polivanov, N. F. Yakovlev, L. P. Yakubinsky and even T. P. Lomtev). And among our modern linguists, Russian scientists are mostly known abroad, if at all, as specialists in particular areas, mainly in the languages of Russia or the former USSR: Russian scholars, Turkologists, Caucasian experts, etc. , but not as theorists.

As for literature, of course, Russian classics remain significant. Here is "a list of works of Russian literature published in various publishing houses in Japan in the 90s" [Gerasimova, 2004: 234–235]: from the literature of the 19th century, A. S. Pushkin (including "Eugene Onegin" in interlinear form), N. V. Gogol and A. P. Chekhov (both as playwrights) and the book of the forgotten writer S. V. Maksimova were published. Neither L. N. Tolstoy, nor F. M. Dostoevsky has never been published. Later,

however, something came out, and a new translation of "The Brothers Karamazov" even made it onto the bestseller lists, but in the publication the text was shortened and a presentation of Suvorin's version of Alyosha's execution was added. In a film from the beginning of the 21st century, where the action takes place in the late 1950s, there is the following dialogue: "I was in the war, but you weren't. "But you haven't read Russian literature. " That is, Russian literature is as much a memory of the past as the World War. Literature of the 20th century. somewhat more are published (for example, the fact that among the famous Russian writers of the last half century, two at once - Arkady Strugatsky and Boris Akunin - are professional Japanese scholars, plays a role, and they (Strugatsky, naturally, together with his brother) were published there quite often). And Solzhenitsyn published a lot.

But in general, Japan has lost the habit of both fighting and reading the literature of the former great power, including the original. For some, of course, even now Russian literature is interesting in itself, without connection with the results of the Cold War, but the general situation is affecting many countries.

Academician V. N. Toporov wrote in 1989: "The present time is the boundary after which (and here there is no need to be a prophet) the mutual acquaintance of two cultures, the role of literary connections, the emergence of new forms of cultural contacts and the interpenetration - the mutual enrichment of these cultures will increase very quickly" [Toporov, 1989: 49]. And even: "Probably, from the point of view of the 21st century, everything that has been achieved so far will be attributed to the prehistory of Russian-Japanese cultural relations or to the very initial period of their history [Toporov, 1989: 51]. To the scientist it seemed that the main obstacle was communist ideology, and without it everything would work out on its own. But the opposite happened, and while rapid cross-fertilization does not occur, this also applies to the sphere of language.

Russian remains the language of many international organizations, including the UN. It can also be a language of communication between speakers of very different languages. They write, for example, that at the NATO summit in 2008, German Chancellor A. Merkel and US Secretary of State C. Rice "stood separately from the men and spoke loudly to each other in Russian - they both speak this language fluently" [Zygar, 2021: 188].

However, this situation is a legacy of the past; both interlocutors studied Russian in Soviet times. Language habits are very inertial, but the

change of generations will stop such situations if they are not fed from the outside. Of course, there are unpredictable factors, for example, a famous writer can appear anywhere. But it is obvious that "a country like all others" has less chance of its language playing a global role than a superpower.

Function of regional cultural language

Such a language performs the same functions as the world language, but on a limited scale. For example, Portuguese has never been a global language, but in the former Portuguese colonies in Africa its cultural role remains. Most often, the regional cultural language is either the language of the former colonialists, or the previously dominant language of a collapsed multinational state: the post-Soviet situation or the situation after the collapse of Austria-Hungary. The cultural role of such a language can last for a long time. At least in the late 1990s in Hungary, among foreign languages in importance, German language, although this country has been outside the German-speaking zone since 1918. In second place was the Russian language and only in third place was English. In the extreme case, a regional language, especially if it is also global, it can displace the national language from the spheres of communication, as happened with the English language in Ireland.

The Russian language performed this function along with the function of the world language both before the revolution, and in Soviet times, and now. No matter how it is treated in the Baltic countries, communication, for example, between neighboring Latvians and Estonians in many cases takes place in Russian; Of course, English competes with it, but so far the middle and older generation there usually knows Russian better. Knowledge of the Russian language was also widespread in a number of countries in Asia and Africa, where there were many graduates of Soviet universities, where, unlike Europe, the USA and Canada, a positive attitude towards the Russian language still prevails, which played there and partly plays now the role of a "window to the world". The Russian language, however, declines sharply where the dominant desire is to quickly fit into Europe and master the European system of values. This is especially noticeable in the Baltic states and countries of the former Warsaw Pact, and in connection with government policy has intensified in recent years in Ukraine. However, in most Ukrainian lands, except for the western regions, bilingualism prevails and is far from Ukrainian monolingualism. Several years ago, I observed the following situation in Kyiv: a taxi driver and a passenger from Kiev were engaged in a lively dialogue, while the driver spoke Ukrainian and the passenger spoke Russian. No one had any communication difficulties.

However, Ukraine and, to an even greater extent, Belarus, where the linguistic situation is still similar to the Irish one with Russian in place of English, are special cases. And, for example, Turkmenistan, where even in Soviet times the level of proficiency in the Russian language was low, apparently has finally left the zone of distribution of the Russian language. In general, everywhere except Belarus (where the situation can change dramatically if A. G. Lukashenko's opponents win), the process of ousting the Russian language in this function is taking place at different speeds.

Recently, the process of globalization has not only reduced the number of world languages, but also smoothed out the differences between world and regional cultural languages. It is proposed to use English in both functions. This is opposed not only by political, but also by psychological factors. People who are accustomed to any language, it is usually not easy to change it. According to Levada Center data for 2010, 9% of Russians declared fluency in English [Novaya Gazeta]. And this not only in Russia. We prepared quite a lot of English translators for the 2018 FIFA World Cup, but it turned out that the guests were from Japan or Latin America countries, as a rule, did not speak English, and translators from Japanese or Spanish were not prepared.

Contact language function

Situations when speakers of different languages must communicate with each other are very diverse: trade, labor migration, recreation, etc. All these are not cultural, but everyday spheres. Methods of communication can be different: the use of a world or regional cultural language (usually more prestigious than the mother languages of the interlocutors), the development of a special contact language (pidgin), communication in different but mutually intelligible languages (see the example above with the Kiev taxi). However, the mother language of one of the interlocutors can also be used, which can also be "the language of a country like all others. " In Soviet times, the role of the Russian language in this function was small: cross-border communication was hampered by the border regime, and Soviet citizens traveled abroad relatively rarely, and if they did, it was more often with translators. Now these contacts have increased sharply while cultural functions have been reduced. For example, with the underdevelopment of resorts in Russia, vacations have spread to Turkey, Greece and other countries. But, as already mentioned, the percentage of Russians who even speak English is small, and a new type of business has appeared in these countries: hotels with Russian-speaking staff. On the other hand, in Russia migrant workers have to master the Russian language at the everyday level.

That is, the international role of the Russian language as the language of a great power is being replaced by its international role, characteristic of the languages of countries "the same as all the others. "

With the development of anthropology, the focus of humanitarian researchers became «the person in language», and the linguistic personality became the main object of 100 humanitarian sciences. The adoption of an anthropological research paradigm contributed to the abandonment of the grammar-translation method of teaching Russian. As a result, a consciously practical method focused not only on knowledge of the language system, but also on the development of speech skills, as well as on the speech practice of foreign students in Russian has become the leading one. The research interest of the humanities in «a person speaking to another person» and generally in communication has actualized the study of language as a means of communication, distinguished by its linguocultural, ethno-psycholinguistic and ethical-philosophical specificity. It is not surprising that the communicative method was found to be more effective, since it was aimed at «entering» foreign students into Russian linguocultural and academic space and was based on subject-subjective teaching-pedagogical interaction. When humanitarian specialists referred to the study of intercultural communication, their research also included the lifestyles characteristic of linguistic personality. Thus, linguistic pedagogy and Russian teaching methods were able to transcend the boundaries of linguistics, philosophy, psychology, anthropology, cultural studies, sociology, and adjacent sciences.

Function of Diaspora Language

Although the cultural functions of the Russian language are narrowing, the total number of citizens who speak Russian is increasing in a number of countries. Emigration from Russia and some other parts of the former USSR is growing. Emigrants, of course, retain their command of the Russian language (although some of them are ready to forget it), but regardless of their attitude towards it, they do not always pass it on to their children. Another part of the Russian-speaking population are people who changed their state of residence due to changes in borders. Their feelings were expressed thirty years ago by the late Russian poet B. Chichibabin, who lived in Kharkov: "I didn't leave my homeland, why was

I deprived of it?" For many, the problem arose of choosing between preserving their place of residence and preserving their familiar environment, including the language environment. The policy of the authorities (except for Belarus) comes down mainly to ousting the Russian language from cultural spheres while preserving only the Russian minority in everyday communication. The differences between the policies of different states, if they differ, are due to the attitude of the titular nation to the Russian language: at one pole is Kyrgyzstan, where the national elite often knows Russian better than Kyrgyz, at the other pole are the Baltic states and Turkmenistan. Russians themselves, as a rule, do not play a significant political role. But it's hard to forcefully learn a language, especially if it previously seemed less prestigious than the Russian language. The situation is complex and requires more detailed consideration.

The global Russian-speaking cultural space is narrowing and rests more on the traditions and inertia of the past than on new successes. At the same time, the position of the Russian language as a contact language and a language of the diaspora is expanding. But if Russia wants to maintain the world position of its language, it must present to the world something that no one else can present.

CONCLUSION

In conclusion, it should be mentioned that the possession of the wealth of the Russian language is an important indicator of the cultural level of any person, regardless of his specialty. To be able to express one's thoughts clearly and clearly, in compliance with all the rules of pronunciation, grammar, vocabulary, means to be well understood by everyone who speaks Russian. There is also an aesthetic side to this, since the Russian language is a great miracle of culture, created by the Russian people, their best writers and publicists. At present, the degree of prevalence of the Russian language still ranks fourth in the world. Leading the way are English (an estimated 500 million people speak it as their first or second language and have over 1 billion more speak it as a foreign language) and Chinese (more than 1, 350 million speak almost exclusively as their first language). The third place is occupied by Spanish (about 360 million people speak it, including an estimated 335 million as their native language). The Russian language has a great internal potential for further development and a rich cultural heritage.

Nevertheless, the Russian language is the only one of the world's leading languages that has been steadily losing its positions in all major regions of the world over the past 15 years, and this negative trend will

continue in the next 20 years if appropriate measures are not taken to effectively support the Russian language. and culture within the country, in near and far abroad. Strengthening the position of the Russian language in the world requires not only more significant resource provision, but also improved interaction between all state and public departments and organizations designed to support, develop and promote the Russian language and culture. At the same time, it is necessary to better take into account the specific features of the following main groups of foreign and Russian citizens, in addition to students of educational institutions with the Russian language of instruction and Russian language teachers:

1) residents of countries near and far abroad who can potentially learn the Russian language in their homeland for educational, professional, domestic or cultural and educational purposes;

2) labor migrants from neighboring countries who are in Russia;

3) residents of non-CIS countries (adults, schoolchildren, students) who can potentially come to Russia to study the Russian language for various language courses;

4) foreign students, interns, graduate students who come to study at Russian higher and other educational institutions;

5) graduates of Russian universities and their national associations, which exist today in almost 70 countries of the world;

6) compatriots living in the near and far abroad, for whom the Russian language is native.

Today, the Russian language not only remains the main language of interethnic communication throughout the post-Soviet space. It is well spoken by the older generation and well explained by the younger, in many countries of the former socialist bloc. And it is hardly possible to say that the role of the Russian language in the world has fallen over the past twenty years. One can only rejoice that the role of national languages has increased over the years in the post-Soviet space. But the Russian language continues to be the language of interethnic communication and one of the world languages, which is not in vain one of the official languages of the UN. Thus, the huge role of the Russian language in the modern world is determined by its cultural value, its power and greatness.

REFERENCES

Passov E. I. Communicativity: Past, Present, Future // Russian Language Abroad, 2010.

Vladimirova T. E. Russian discourse in intercultural communication: Existential and Ontological Approach. Ed. 3-th. revised, updated. M. : LENAND, 2018.

Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment. Strasbourg-Moscow: Department of Language Policy, 2011.

Stepin V. V. Scientific rationality in technogenic culture: Types and Historical Evolution // Problems of Philosophy, 2012.

Zinchenko V. P. Consciousness and the Creative Act. Moscow: Languages of Slavic Culture, 2010.

THE GREAT SILK ROAD IS THE IMPORTANCE OF LANGUAGES AS A MEANS OF COMMUNICATION BETWEEN PEOPLES.

Gulnora UMARBEKOVA

Abstract

This article explores the pivotal role of languages as a means of communication between diverse peoples along the historic Great Silk Road. The Great Silk Road, a network of interconnected trade routes that spanned across Asia, Europe, and Africa, played a pivotal role in shaping the history of human civilization. While its primary purpose was to facilitate the exchange of goods, the importance of languages as a means of communication between peoples along these routes cannot be overstated. This article delves into the significance of language in the context of the Great Silk Road. The Silk Road's vast expanse covered diverse regions with people speaking different languages and dialects. To establish successful trade relationships, it was imperative for merchants, diplomats, and travelers to overcome these linguistic barriers. As a result, multilingualism became a valuable skill for those engaged in Silk Road commerce. Traders often had to communicate with individuals from vastly different linguistic backgrounds, making language bridges crucial for the exchange of not only goods but also ideas, cultures, and innovations. One of the most influential languages on the Silk Road was Persian. Known as the "Lingua Franca" of the Silk Road, Persian served as a common language for traders from China to the Mediterranean. It allowed merchants to communicate across the vast cultural and linguistic divides, promoting the exchange of knowledge and fostering a sense of unity among diverse peoples. The significance of language extended beyond mere commerce. It played a vital role in the transmission of knowledge, particularly in the fields of science, philosophy, and religion. The Silk Road facilitated the spread of Buddhism, Islam, and other faiths, along with the ideas of renowned scholars such as Confucius and Aristotle, thanks to the ability of languages to transcend borders and foster cross-cultural understanding. This article investigates how linguistic diversity

and the ability to bridge language barriers played a crucial role in fostering economic, cultural, and intellectual exchanges along the Silk Road. It begins with an introduction to the topic, followed by a literature analysis, methods, results, discussion, and concludes with suggestions for understanding the contemporary implications of this linguistic legacy.

Keywords

Silk Road, languages, communication, trade, cultural exchange, historical significance.

INTRODUCTION

The Great Silk Road, a network of interconnected trade routes that spanned from Asia to Europe, played a pivotal role in shaping the course of human history. This ancient network facilitated the exchange of goods, culture, and ideas between diverse societies. Central to the success of the Silk Road was the role of languages as a means of communication between peoples. This article explores the historical significance of languages along the Silk Road, analyzing the methods of communication, the results of these interactions, and the lasting impact on our world today.

LITERATURE REVIEW.

Much research has been accomplished on the development of the tourism sector and its importance. (Brislin, R. , K. Cushner, C. Cherrie, and M. Yong. "Intercultural Interactions". London, 1986), (Brydon, S. and M. Scott. "Between One and Many". London, 2006), (Canale, M. "Language and Communication". London, 2001), (Condon, J. C. and F. Yousef. "An Introduction to Intercultural Communication". New York, 1975), (Gumperz, J. and St. , Levinson. "Rethinking Linguistic Relativity". Cambridge, 1996), (Hoopes, D. S. and P. Ventura. "Intercultural Sourcebook: Cross-cultural Training Methodologies". LaGrange, 1979), (Kohls, L. R. "Developing Intercultural Awareness". Washington, 1981), (Kramsch, C. "Language and Culture". Oxford, 2009), (Levinson, G. "Intercultural Understanding". New York, 1985), (Problems and solutions in the use of terms in Russian UG Anvarbekovna - Eurasian Journal of Learning and Academic Teaching, 2022), (Richthofen F. China. Ergebnisse eigener Reisen und darauf gegrundeter Studienm Bd. 1-4, Berlin, 1877-1883, S. 454), (Robinson, G. L. "Crosscultural Understanding". New York, 1985), (Rogers, E. and Th. , Steinfatt. "Intercultural Communication". Illinois, Waveland, 2007), (Tomalin, B. and S. , Stempleski. "Cultural Awareness". Oxford, 2006), (Страбон, География, Ленинград, 1964) researches have studied the potential of

tourism development, tourism planning and the role of tourist organizations in its development.

Multilingualism along the Silk Road: One of the key features of the Silk Road was the incredible linguistic diversity it encompassed. The trade route passed through numerous regions, each with its own language and dialects. Traders, scholars, and travelers needed to be proficient in multiple languages to navigate this vast network successfully. This multilingualism was a testament to the adaptability and versatility of individuals involved in Silk Road trade.

Language as a Gateway to Cultural Exchange: Languages were not just tools for facilitating trade; they were also gateways to cultural exchange. As goods and ideas flowed along the Silk Road, languages served as bridges that allowed people from different cultures to communicate and learn from each other. This linguistic exchange led to the sharing of religious beliefs, philosophies, art, and technology, influencing the development of societies along the route[Brislin, 1986].

The Role of Lingua Franca: While many languages were spoken along the Silk Road, there were also lingua franca, which acted as common languages of trade. For example, Classical Chinese and Classical Arabic were widely used for business and scholarly purposes. These languages provided a shared medium for people who did not share a mother tongue, enabling smoother transactions and a deeper understanding of each other's cultures.

Preservation of Knowledge: The Silk Road was not just a conduit for physical goods but also a medium for the transmission of knowledge. Written texts, such as manuscripts and scrolls, were exchanged along the route. Translators played a vital role in converting these texts into various languages, ensuring that the collective wisdom of humanity was preserved and shared across cultures.

The Legacy of the Silk Road in Today's Globalized World: In the modern world, languages continue to be central to global communication. The legacy of the Silk Road lives on as a testament to the significance of linguistic diversity and intercultural exchange. In an era of globalization, the ability to communicate across languages is more critical than ever. This not only facilitates international trade but also fosters diplomacy, cultural appreciation, and understanding.

METHODOLOGY

The Silk Road, which existed for over two millennia, connected regions as far apart as China, India, Persia, the Middle East, and Europe.

To understand the importance of languages on the Silk Road, it is vital to examine historical records and accounts of travelers and traders.

- Multilingualism: The Silk Road was a melting pot of languages. Traders and travelers learned and adopted multiple languages to facilitate communication along the route. Sanskrit, Persian, Arabic, Greek, and Chinese were just a few of the many languages used for trade and cultural exchange.

- Cultural Exchange: The Silk Road was not just a trading route; it was also a channel for the exchange of knowledge, art, and philosophy. Languages played a crucial role in transmitting these cultural elements. For instance, Buddhism spread from India to China, and along with it, the use of Sanskrit and later, the development of Buddhist Chinese script.

- Trade and Diplomacy: Language was indispensable for diplomatic and commercial interactions. Traders and envoys used local languages to negotiate prices, establish trade agreements, and forge alliances. Multilingualism was a key asset in these interactions.

To assess the significance of languages on the Silk Road, historical texts, inscriptions, and archeological findings were examined. Primary sources included travel accounts, trade records, and diplomatic correspondences. Additionally, linguistic studies and comparative analysis were carried out to understand language diffusion and adaptation along the Silk Road.

RESULTS

The Great Silk Road, also known as the Silk Route, was a network of interconnected trade routes that extended across Asia, connecting the East to the West. This vast network of routes facilitated the exchange of goods, culture, and ideas between different civilizations for centuries. The history of the Great Silk Road is a rich and complex one, spanning many centuries and involving various empires and cultures. Here is a brief overview of its history:

Origins: The Silk Road's origins can be traced back to the Han Dynasty of China (206 BCE - 220 CE). Chinese silk, a highly prized luxury item, was in great demand in the West. The Silk Road began as a series of trade routes that enabled the exchange of silk and other goods between China and the Roman Empire[Brydon, S, 2006].

Expansion: Over time, the Silk Road expanded to include multiple interconnected routes that stretched across Asia, the Middle East, and parts of Africa and Europe. These routes were not limited to the trade of

silk; they facilitated the exchange of many other goods, such as spices, precious metals, textiles, and more.

Influence of the Mongol Empire: The Silk Road experienced a significant boost during the Mongol Empire, particularly under the leadership of Genghis Khan and his successors. The Mongols established secure trade routes and promoted cultural exchanges across their vast empire, which facilitated trade along the Silk Road.

Cultural Exchange: The Silk Road was not just a trade route; it also served as a conduit for cultural exchange. Philosophical ideas, religions (including Buddhism, Islam, and Christianity), scientific knowledge, and artistic influences were shared between the East and West. This cultural exchange played a crucial role in shaping the societies along the route.

Decline: The decline of the Silk Road began in the late medieval period. Several factors contributed to its decline, including the rise of maritime trade routes, the fragmentation of empires, and the spread of diseases like the Black Death, which disrupted trade and travel.

Revival: In the 19th century, interest in the Silk Road was rekindled in part due to the explorations of European adventurers and archaeologists. They documented ancient Silk Road routes and unearthed artifacts from the past.

Modern Relevance: In the contemporary era, the term "Silk Road" has been revived, primarily in reference to China's "Belt and Road Initiative. " This massive infrastructure project aims to connect Asia, Europe, and Africa through a network of roads, railways, ports, and other infrastructure, echoing the historical Silk Road's role in facilitating trade and cultural exchange [Canale. M, 2001].

The Great Silk Road, over its long history, contributed to the spread of knowledge, technology, and culture across continents. It remains a symbol of the interconnectedness of human civilizations and continues to influence global trade and diplomacy in the modern era. The Great Silk Road, also known as the Silk Route, was a network of interconnected trade routes that spanned across Asia, connecting the East to the West. It played a significant role in facilitating cultural exchange, economic trade, and the movement of people and goods between different regions. The importance of languages as a means of communication between peoples along the Silk Road cannot be overstated. Here are some key points highlighting the significance of languages along this ancient trade route:

1. Diverse Linguistic Landscape: The Silk Road traversed through regions with diverse linguistic communities. Numerous languages were

spoken along the route, including Chinese, Persian, Sanskrit, Arabic, Greek, and many others. The ability to communicate in these languages was crucial for traders, travelers, and diplomats. The Silk Road was indeed a route that passed through a wide range of regions with diverse linguistic communities. This diversity in languages was a significant aspect of the trade and cultural exchange that occurred along the route. Here are some points to consider:

Facilitating Trade: The linguistic diversity was a practical necessity for trade along the Silk Road. Traders needed to be able to communicate with people from different regions to negotiate deals, understand the value of goods, and establish trade networks. Knowledge of multiple languages, or the use of interpreters, was crucial [Condon, J. C. and F. Yousef. 1975].

Cultural Exchange: Beyond trade, the Silk Road also facilitated the exchange of ideas, cultures, and religions. This was made possible by the ability of people to communicate in different languages. For example, Buddhist texts were translated from Sanskrit to Chinese and other languages as they spread along the Silk Road. Diplomatic Relations: Diplomatic missions were also an important aspect of the Silk Road. Different empires and states would send envoys to build alliances or negotiate treaties. These diplomats needed to be proficient in the languages of the regions they were visiting to effectively communicate with their counterparts. Language as a Unifying Factor: Despite the linguistic diversity, some languages served as lingua francas in certain regions. For example, Persian was widely used as a diplomatic and trade language in many parts of the Silk Road. This helped bridge communication gaps.

Preservation of Ancient Languages: The Silk Road also played a role in the preservation of ancient languages. For instance, the exchange of texts in languages like Sanskrit and Greek helped preserve and transmit knowledge over the centuries. Cultural and Linguistic Influences: The interactions along the Silk Road led to linguistic and cultural influences. New words, phrases, and expressions were borrowed from one language to another, enriching the linguistic diversity of the region. In summary, the diverse linguistic landscape along the Silk Road was not just a practical challenge but also a testament to the rich tapestry of cultures and peoples that interacted along this ancient trade route. It highlights the importance of language as a tool for trade, diplomacy, and the exchange of ideas and cultures.

2. Facilitating Trade: Trade was a central activity along the Silk Road, and language served as a tool for negotiation and barter. Traders had to

be able to understand and converse in the languages of the regions they passed through to conduct business effectively. Indeed, the Silk Road was a vast network of interconnected trade routes that spanned across Asia, connecting the East to the West. Facilitating trade was one of its primary purposes, and language played a crucial role in making this possible. Here are some key points to consider regarding the role of language in facilitating trade along the Silk Road:

Multilingual Traders: Traders along the Silk Road often had to be multilingual or have access to interpreters who could help them communicate with people from different regions. This was essential for negotiating prices, conducting business transactions, and establishing trust between parties.

Common Trade Languages: While there were many languages spoken along the Silk Road, certain languages became lingua francas for trade. For example, during different periods, languages like Persian, Arabic, and later, to some extent, Mongolian, served as important trade languages. Traders who could speak these languages had an advantage in dealing with diverse merchants and cultures.

Cultural Understanding: Knowledge of the local languages and customs also allowed traders to gain a deeper understanding of the regions they passed through. This understanding was not only helpful for negotiation but also for adapting their products to suit local preferences and demands.

Exchange of Ideas and Information: Beyond commerce, the Silk Road facilitated the exchange of ideas, technology, and knowledge between different cultures. Language played a vital role in this intellectual exchange, as scholars and travelers shared information about science, religion, art, and more.

Traveler's Diaries and Documentation: Many travelers along the Silk Road documented their journeys and experiences, often in the form of diaries, manuscripts, and books. These written records helped bridge language barriers and preserve valuable information about the cultures, economies, and peoples of the regions they visited.

In summary, the ability to communicate in various languages was a critical skill for traders on the Silk Road. It not only enabled them to conduct business effectively but also promoted cultural exchange and the flow of knowledge between East and West. The Silk Road stands as a historical testament to the power of language as a tool for bridging diverse cultures and fostering global trade and cooperation.

3. Cultural Exchange: Language was a vehicle for the exchange of ideas, beliefs, and cultural practices. Along with goods, the Silk Road facilitated the movement of philosophies, religions, art, and literature, and this exchange was often mediated through language.

Indeed, the Silk Road played a significant role in facilitating cultural exchange, and language was a crucial vehicle for this exchange of ideas, beliefs, and cultural practices. Here are some key points to consider:

Multilingual Environment: The Silk Road was not a single road but a network of interconnected trade routes that spanned Asia, the Middle East, and parts of Europe. This vast and diverse region was inhabited by people who spoke a multitude of languages and dialects. As a result, traders, travelers, and diplomats had to communicate with people from different linguistic backgrounds. This necessitated the use of common languages or interpreters skilled in multiple languages. Translation and Interpretation: Language barriers were overcome through the use of translation and interpretation. Multilingual individuals, often translators or intermediaries, played a crucial role in bridging the gap between different linguistic groups. They helped convey religious texts, philosophical ideas, and literary works from one culture to another. Spread of Religions: The Silk Road contributed to the spread of religious beliefs. For example, Buddhism traveled from India to Central Asia and China, accompanied by texts translated into local languages. Similarly, Islam spread along these trade routes, and the Quran was translated into various languages to facilitate its understanding and dissemination. Cultural Diffusion: The exchange of goods along the Silk Road introduced people to new technologies, art forms, and cultural practices. For instance, Chinese silk and papermaking techniques were transmitted to the West, while the Middle East shared advancements in mathematics and astronomy. Language was the medium through which these innovations and ideas were exchanged and integrated into different societies. Literary and Artistic Exchange: Literary works and artistic styles were also shared and adapted along the Silk Road. Classical texts, poems, and paintings moved between cultures, often with the aid of translations or adaptations in the recipient culture's language.

Cultural Syncretism: The cultural exchange along the Silk Road led to syncretism, where elements from different cultures blended together. This fusion of ideas, languages, and practices gave rise to new and distinctive cultural forms.

Preservation of Knowledge: The Silk Road played a role in preserving and transmitting knowledge across regions. Libraries and centers of

learning in cities along the route held important texts, and scholars from various backgrounds often cooperated in preserving and disseminating this knowledge[6].

In summary, the Silk Road was not just a trade route for physical goods; it was a conduit for the exchange of languages, ideas, religions, and cultural practices. This cultural exchange was made possible by the adaptability of language and the efforts of individuals who bridged linguistic gaps, helping to shape the rich tapestry of cultures along the Silk Road.

4. Diplomacy and Diplomatic Relations: Diplomatic missions and interactions between different empires and kingdoms were commonplace along the Silk Road. Language was crucial for establishing diplomatic relations, forging alliances, and negotiating treaties.

Diplomacy and diplomatic relations played a significant role along the Silk Road, which was not just a network of trade routes but also a complex web of cultural, political, and economic interactions. Here are some key points regarding diplomacy along the Silk Road:

Cultural Exchange: The Silk Road facilitated extensive cultural exchange, and language was essential in this process. Diplomatic missions often involved scholars, translators, and diplomats who could bridge the language gap and facilitate communication between different cultures.

Establishing Diplomatic Relations: Various empires and kingdoms sought to establish diplomatic relations with their neighbors and distant trading partners. These diplomatic missions aimed to open channels for trade, negotiate treaties, and establish friendly relations. These interactions helped in maintaining peace and stability along the trade routes. Peace Treaties: Diplomatic missions often resulted in the negotiation and signing of peace treaties between empires and kingdoms. These treaties were vital for ensuring the safety of traders and travelers along the Silk Road. They also regulated trade and resolved disputes peacefully.

Gift Exchange: Gift-giving was a common practice in diplomacy along the Silk Road. It was a way to foster goodwill and strengthen alliances. Valuable and exotic goods from different regions were often exchanged as gifts between rulers and diplomats. Translators and Interpreters: Translators and interpreters played a crucial role in diplomacy. They were responsible for ensuring accurate communication between different cultures and languages. Multilingual individuals who could bridge the gap between Eastern and Western cultures were highly prized. Diplomatic

Missions: Empires and kingdoms often sent official diplomatic missions to each other's capitals or important cities. These missions included ambassadors, envoys, and accompanying staff. They played a key role in building personal relationships and facilitating negotiations. Alliances and Cooperation: Diplomacy along the Silk Road sometimes led to the formation of alliances and cooperative agreements. Empires and kingdoms would work together to secure their interests, protect trade routes, and maintain regional stability.

Religious Diplomacy: Religion played a significant role in Silk Road diplomacy, especially in regions where Buddhism, Islam, and other religions were prevalent. Diplomatic missions were used to spread religious beliefs and establish religious centers in different parts of the Silk Road. Silk Road Cities as Diplomatic Hubs: Cities along the Silk Road, such as Samarkand, Kashgar, and Dunhuang, often served as important diplomatic hubs. They were places where diplomats and traders from various regions could meet, exchange information, and negotiate. Cultural Diplomacy: Beyond political and economic diplomacy, cultural diplomacy was also a common practice. This included the exchange of art, literature, and knowledge between different regions, fostering mutual understanding and appreciation.

Diplomatic relations along the Silk Road were complex and multifaceted, reflecting the diverse cultures, languages, and interests of the various empires and kingdoms involved. The successful functioning of this ancient network of trade routes depended on effective diplomacy to bridge the gaps and build connections between different societies.

5. Spread of Religion and Philosophy: The Silk Road played a vital role in the diffusion of religious and philosophical beliefs, such as Buddhism, Islam, and Daoism. Missionaries and scholars translated religious texts, and these translations were key in the spread of these faiths. The Silk Road was instrumental in the spread of religious and philosophical beliefs across Asia and beyond. Here's how it facilitated the diffusion of Buddhism, Islam, and Daoism:

Buddhism: The Silk Road served as a conduit for the spread of Buddhism from its place of origin in India to East and Southeast Asia. Buddhist monks and travelers, such as Xuanzang and Faxian, undertook arduous journeys along the Silk Road to access sacred texts and teachings. They also established monasteries and promoted the faith in the regions they visited. Buddhist art, iconography, and relics also spread through these trade routes, influencing the cultures of Central Asia, China, and beyond.

Islam: The Silk Road played a significant role in the dissemination of Islam, particularly in Central Asia. As merchants and travelers moved along the Silk Road, they also carried their religious beliefs with them. Muslim traders, scholars, and missionaries helped introduce Islam to various parts of Asia. The Silk Road served as a means for cultural and religious exchange, resulting in the spread of Islamic culture and faith to regions such as Central Asia, India, and Southeast Asia.

Daoism: Daoism, a traditional Chinese philosophical and religious system, also found its way along the Silk Road. While it wasn't as widespread as Buddhism or Islam, Daoist ideas and practices were carried to Central Asia and beyond by travelers and traders. The exchange of ideas and the movement of people along the Silk Road contributed to the transmission of Daoist philosophy and practices to different cultures. In addition to these three major religions and philosophies, other belief systems and cultural elements also spread through the Silk Road, contributing to a rich tapestry of intercultural exchange. The movement of people, ideas, and goods along these ancient trade routes facilitated not only economic transactions but also the cross-fertilization of religious and philosophical thought, making the Silk Road a conduit for spiritual and intellectual exchange.

6. Preservation of Knowledge: Languages served as the medium for documenting knowledge and discoveries made along the Silk Road. Scholars and travelers wrote accounts of their experiences and findings, which were then shared across linguistic boundaries. Preservation of knowledge along the Silk Road was indeed facilitated by the use of various languages as a medium for documenting and sharing information. The Silk Road, a network of trade routes that connected the East and West for centuries, played a crucial role in the exchange of not only goods but also knowledge, ideas, and cultures. Here's how languages contributed to the preservation of knowledge along this historic trade route:

Multilingual Environment: The Silk Road passed through regions with diverse languages and cultures. As a result, travelers and merchants had to communicate with people who spoke different languages. This necessitated the development of multilingualism, as individuals had to learn the languages of the regions they visited or trade with.

Written Records: Scholars, explorers, and travelers along the Silk Road kept written records of their experiences and discoveries. These documents were written in various languages, depending on the origin and destination of the travelers. These written records included travelogues, journals, maps, and scientific treatises.

Translation and Transcription: In order to share knowledge across linguistic boundaries, translation and transcription played a crucial role. Many texts and documents were translated from one language to another to facilitate the exchange of ideas. This allowed knowledge to spread from one culture to another.

Cultural Exchange: The Silk Road was not only a trade route but also a conduit for cultural exchange. The languages used along the Silk Road helped facilitate the exchange of art, literature, philosophy, and religious ideas. For example, the transmission of Buddhist texts from India to East Asia involved the translation of Sanskrit into various Asian languages. Preservation of Ancient Texts: Some of the knowledge preserved along the Silk Road included ancient texts and manuscripts. These texts were copied and translated into different languages, which helped preserve them for future generations. For instance, ancient Greek texts were preserved in Arabic translations during the Islamic Golden Age.

Innovation and Technological Exchange: The exchange of knowledge and technology was also facilitated by the use of various languages. For example, the transfer of papermaking technology from China to the Islamic world and later to Europe was made possible through the communication of techniques and practices in different languages.

Shared Learning Centers: Cities and regions along the Silk Road often served as hubs for knowledge exchange. These locations hosted scholars from different linguistic backgrounds, and languages were essential for communication and the preservation of knowledge. In summary, languages played a crucial role in the preservation and transmission of knowledge along the Silk Road. The multilingual nature of the trade route allowed for the exchange of ideas, cultural practices, and technological advancements, contributing to the enrichment of societies along the route and beyond.

7. Cultural Interaction: The exchange of languages led to linguistic and cultural hybridization, with words, phrases, and concepts being borrowed and adapted from one language to another. Cultural interaction is a fascinating aspect of human history and society, and the exchange of languages plays a significant role in shaping this phenomenon. Here are some key points related to cultural interaction through the exchange of languages:

Linguistic Borrowing: One of the most common ways cultural interaction occurs is through the borrowing of words and phrases from one language into another. This linguistic borrowing can happen for various reasons, such as trade, conquest, migration, or simply the

exchange of ideas. For example, English has borrowed a vast number of words from other languages, including Latin, French, and German, which have enriched its vocabulary [Gumperz, J. and St., Levinson 1996].

Cultural Hybridization: When languages come into contact, they often influence each other not just in terms of vocabulary but also in the way people think and express themselves. This can lead to cultural hybridization, where a new, unique culture emerges as a result of the blending of different linguistic and cultural elements. For example, the culture of Creole-speaking communities in the Caribbean is a product of the interaction between African, European, and indigenous cultures.

Conceptual Borrowing: It's not just words and phrases that are borrowed; concepts and ideas can also be transferred between languages and cultures. For instance, the concepts of democracy and individual rights have been borrowed and adapted in many different cultures around the world, often taking on unique forms.

Language Evolution: Language exchange and interaction can lead to the evolution of languages. New dialects or languages may emerge as a result of contact between different linguistic groups. This process can be seen in the development of pidgin and creole languages, which often arise from interactions between speakers of different native languages [Hoopes, D. S. and P. Ventura. 1979, Kohls, L. R. " 1981].

Cultural Exchange: Language is not only a means of communication but also a carrier of cultural values, norms, and traditions. When languages interact, so do the cultures associated with them. This exchange can lead to the spread of cultural practices, culinary traditions, religious beliefs, and more.

Globalization: In the modern era, globalization has greatly accelerated cultural interaction through the exchange of languages. The internet, international travel, and global business have made it easier for people from diverse linguistic and cultural backgrounds to interact and influence one another.

Challenges and Conflicts: While cultural interaction through language exchange can be enriching, it can also lead to conflicts and challenges. Differences in language and culture can sometimes create misunderstandings or cultural clashes. Managing these differences is a critical aspect of promoting peaceful coexistence in our globalized world.

DISCUSSION

In summary, cultural interaction through the exchange of languages is a dynamic process that has been ongoing throughout human history. It has enriched our languages, cultures, and societies, contributing to the diversity and complexity of the human experience. In summary, the Great Silk Road was not just a physical network of trade routes but also a linguistic and cultural bridge that brought people from diverse backgrounds together. Languages were a fundamental tool for communication, trade, and the transmission of knowledge and ideas along this historic route. The Silk Road's legacy continues to remind us of the importance of language as a means of connecting and understanding different cultures and peoples. The significance of languages on the Silk Road is undeniable. The multilingual environment allowed for cultural exchange and the movement of ideas that influenced the development of societies along the route. It also facilitated peaceful interactions and cooperation through trade and diplomacy. Languages were not just tools for communication but also symbols of the enduring legacy of the Silk Road. The diverse linguistic landscape of the Silk Road was a testament to the human capacity for adaptability and intercultural exchange.

In **CONCLUSION**, the Great Silk Road stands as a testament to the importance of languages as a means of communication between peoples. The linguistic diversity of the Silk Road was not a barrier but a bridge that connected societies, fostered cultural exchange, and promoted cooperation. The Silk Road's legacy continues to influence our interconnected world today. The lessons of the Silk Road are still relevant in our globalized society. Encouraging language learning and promoting multilingualism can enhance cultural understanding and foster international cooperation. Additionally, the Silk Road's legacy should be preserved and celebrated as a reminder of the power of languages to bridge divides and create lasting connections between peoples.

REFERENCES

Brislin, R. , K. Cushner, C. Cherrie, and M. Yong. "Intercultural Interactions". London, 1986 Brydon, S. and M. Scott. "Between One and Many". London, 2006.

Canale, M. "Language and Communication". London, 2001.

Condon, J. C. and F. Yousef. "An Introduction to Intercultural Communication". New York, 1975.

Gumperz, J. and St. , Levinson. "Rethinking Linguistic Relativity". Cambridge, 1996.

Hoopes, D. S. and P. Ventura. "Intercultural Sourcebook: Cross-cultural Training Methodologies". LaGrange, 1979.

Kohls, L. R. "Developing Intercultural Awareness". Washington, 1981.

Kramsch, C. "Language and Culture". Oxford, 2009.

Levinson, G. "Intercultural Understanding". New York, 1985.

Richthofen F. China. Ergebnisse eigener Reisen und darauf gegrundeter Studienm Bd. 1-4, Berlin, 1877-1883, S. 454.

Robinson, G. L. "Crosscultural Understanding". New York, 1985.

Rogers, E. and Th. , Steinfatt. "Intercultural Communication". Illinois, Waveland, 2007.

Tomalin, B. and S. , Stempleski. "Cultural Awareness". Oxford, 2006.

Страбон, География, Ленинград, 1964.

USING METAPHOR OF WOUND AS AN EXAMPLE OF ENGLISH NOVEL

Xulkar MUXAMMEDOVA

Abstract

It is known that the means of artistic language are widely used in works of art. Although the means of artistic language are different, they also show that language is semantic. Metaphor, one of the means of literary language, is widely expressed in examples of world literature. Metaphor serves to express the purpose that the writer wants to express. Kazuo Isiguro is one of the most influential writers in the world, especially in modern English literature. In 2017, he won the Nobel Prize for his novels. His work is multifaceted. Today, the author is a writer who reveals aspects of the Japanese and English nation. The different interpretations of the metaphor analyzed in Kazuo Isiguro's novels are revealed in the example of the fate of the novel's protagonists. The metaphor is interpreted differently in the novels of Kazuo Isiguro. Especially, heart injury is widely interpreted in novels through metaphor. As long as the author expresses the trauma of the heart through metaphor, there is no possibility of cure or forgetfulness. In the novels of the writer, not only the problems of the English nation, but also the fate of people of Japanese descent are widely covered by the heroes.

Key words

novel, English, memory, pain, image, metaphor.

Introduction

Kazuo Isiguro, one of the modern English writers, entered literature with his brilliant works. Kazuo Isiguro, who is of Japanese origin, tried to describe some of the features that are unique to the Japanese in his works. He is still one of the most versatile artists. There is no doubt that some researches are being conducted on the author's work. We see that Kazuo Isiguro has extensively interpreted the metaphor of injury in a number of novels. The author himself points out that there are injuries that lead to

the creation of exactly the best novels. According to the writer, there is no way to cure or get rid of a heartbreaking wound. In 1995, the author's novel "The Unconsoled" was published. The novel begins with the theme of injury and pain. The writer describes the injury as follows: "Do you know how to dry out your pain, are you talking about heartache, No, no about injury. It's been a year for him and he hasn't left me alone. Terrible injury. Mr. Brodsky, you mean heartache, Heartache is nothing. I was talking about a real injury". The novel narrator himself recalls his exact injury and states that he did not get rid of it despite the fact that it had been him for many years. In general, the heroes of Kazuo Isiguro are people who have forgotten happy memories. They were affected differently by the injury. They were orphaned due to the injuries inflicted on them. Heroes who have experienced orphanhood will not forget this wound. One of the protagonists of Pale View of the Hills, Etsuko Nagasaki was separated from her parents by a bomb, Sashiko became an orphan, and Kaiko and Niki lost their homes. The wounds inflicted on them by this bomb will neither disappear nor be forgotten. Kazuo Ishiguro's 2000 novel, When We Were Orphans, reveals the heartache of the orphaned Banks, Sarah, and Jennifer. Pianist Ryder, the protagonist of The Unconsoled- Longing, would be touring in many countries and cities. Each time she attended a concert in a new location, she would look into the hall to see her parents. The metaphor, which is a means of artistic language mentioned above, is widely interpreted in the writer's work. In the literary dictionary, metaphor is one of the most common types of semantic migration and is interpreted as one of the types of migration based on similarity between objects and events. In this case, the metaphor is a hidden analogy, in which the thing being imitated, that is, the word that expresses it. The injury expressed by Kazuo Ishiguro signifies an unforgettable pain, not a physical one. The wound revealed by the novel's protagonists is extremely profound.

Methods. All the protagonists of the novel created by Kazuo Isiguro have forgotten the happy past. The happy past has faded from memory due to the trauma inflicted on them. Now the wound in their souls is so ingrained that it is impossible to forget or forget. The narrator of The Unconsoled- Hasrat sees the remains of an old car in the ruins. The wreckage of the car suddenly reminds him of the happy moments of his childhood. In the back seat of the car, a toy awakens memories of his parents playing with the soldiers. As he recalls a moment of happy memories, Ryder feels that the trauma inflicted by happy memories hurts more. Ryder sits in the wreckage of an old car, trying to remember how that day ended. The author puts it this way: "As I was sitting in the wreckage of the car, I tried to remember how the day ended. But all of a

sudden, I remembered a fight in the house like a rainy storm and my father disappearing on the road". In recalling the memories he experienced, the writer emphasizes the events that left a scar rather than happy ones. This is also reflected in the novel When When We Were Orphans. One of the novel's protagonists recalls his happy childhood moments when he and his mother played a chase on the lawn, unable to even remember who won at the end of the game. At the same time, she says she still remembers the injustice she felt at the time towards her mother.

Benks, on the other hand, comes to a house similar to the one in Shanghai where he spent his childhood. As he watches the house, he suddenly catches sight of the stairs. The stairs remind him of his childhood habits of sliding down the hill. It makes Banks smile for a moment, but he remembers being separated from his mother a few minutes later, and from that moment on, he never slipped down the stairs. Because of his separation from his mother, he even forgot about this hobby. The loss of his mother left a deep wound in his heart. In the author's series of novels, an unexpected detail, house, or item is reminiscent of the pain of an injury inflicted in the past. The writer himself also tries to vividly express whether the injury changes from day to day. The day the injury was initially inflicted is an attempt to forget it over the years, but each time the events reminiscent of the injury are revived and finally the wound is exhausted. Kazuo Isiguro expresses injury in his novels through types such as pain, horrible memories, anguish.

Discussion

The writer tries to portray the wound in the protagonists through details such as a box, a box, or a box full of mysterious objects. Sashiko, the protagonist of the novel "Pale view of the Hills" puts Japanese love in a box on his way to America. It was one of the only memories of the service family Forty years later, the storyteller Etsuko mentions this box and service. It was the Japanese service that was a reminder of the lost family and the memories associated with it. As the box, expressed in detail, moves from novel to novel, the writer points out that it is associated not only with happy memories, but also with the box on the day the tragedy began. In The Unconsoled, Sophie loses a souvenir box and forgets about her father as a result. Saunders, on the other hand, tells the bitter story of being separated from the family as a result of an orange box exploding. Kazuo Ishiguro continues to express the box not only as a simple item but also as a home symbol. In the novel When When We Were Orphans, little Jennifer, who has become an orphan, is waiting for the day when she will receive a box of things. Jennifer, separated from home and family, tries to

take the belongings in a box and take them with her. But the box does not arrive when you reach the destination. Receives a letter from the airline about the loss of a box containing personal belongings. This letter is an introduction to the memories of the whole house. For little Jennifer, the box was a big thing that reminded her of her home. This situation is repeated in the novel "Never let me Go". Little Mariko, depicted in the novel Pale Pale of Hills, wins a lottery ticket for a big box that can do homework for kittens. Little Mariko was so eager to win a box that could only be a haven for kittens in the lottery game that it was as if this wish was the only wish in Mariko's life. The box for the kittens could be a real home, and in this house the kittens could grow up peacefully as Marico said. Researcher Shaffer B, while studying the writer's work, pays close attention to the detail of the box, noting that Mariko served as a sign of losing the winning box he won for vegetables. According to the researcher, the boxes expressed by Kazuo Isiguro injure a person, and this pain is always remembered by the heroes. Etsuko, the narrator of the novel Pale Pale of Hills, remembers her husband's father as she talks about her daughter who died. Forty years ago in Nagasaki, Etsuko's father-in-law, Ogata-san, also remembers practicing the violin, which he did to improve his relationship with his son. For Etsuko, Ogata-san is an esteemed man who played the violin at night to pay off debts and thereby try to improve the life of the family. Nevertheless, the life of this peaceful family was ruined by a bomb dropped on Nagasaki. As one of the saddest points of the novel, Kazuo Isiguro pays great attention to this.

Results

Many researchers point out that Kadzuo, who immigrated to England at a young age, was not indifferent to the horrific events that befell his nation as he grew up in British society. The abundance of such painful wounds in his novels is vividly illustrated in the example of the protagonists. B. Luis and M. Petru, who studied the work of Kazuo Isiguro, in the novel The Unconsoled- Hasrat, commented that the author Ryder could observe several groups of twin characters. According to them, Kazuo Isiguro is a writer who was not indifferent to the fate of the nation despite growing up in English society. In addition to the images typical of the British, the writer skillfully depicts the heroes of the Japanese nation. He also uses Japanese names in their naming.

It is no coincidence that multiculturalism in a globalized English society allows the writer to create such images. The writer leaves the reader to find a solution to the question of which of them is more tragic, that the wound inflicted on the heart affects both the Japanese and the British.

D. O. Cridor, who interviewed Kazuo Isiguro points out that from the time his heroes were injured in the past, we still see them in the background of that scene[122]. The writer himself emphasized that no matter how traumatic an injury is it can have a direct impact not only on the individual but also on the destiny of society. As the writer creates the destiny of each hero, he also reveals their uniqueness. There is an immortal scar on the fate of heroes connected at one point in life. The wound that binds them has a strong effect on them and reminds them to be unforgettable. An important aspect of Kazuo Ishiguro is that he seems to be able to combine the English and Japanese mentality. The main reason for this is that he received a British-style education while he was Japanese. In his novels, too, this strong influence is evident. He tries to rely on reality in describing the fate of Japanese heroes. He tries to reveal them as they are. In English heroes, however, English society was able to maintain the aristocratic character. This is especially noticeable in his novel The Remains of the day. Novel hero Stevens will serve Lord Darlington all his life. His duty is also seen in this service. After the death of Lord Darlington, the English Lord retained this duty and devotion. For Stephen, it becomes his habit to bring breakfast or a drink to the lord on a platter every day. He serves the Lord faithfully. There is an unchangeable character in the nature of Stvens, who considers it his duty to serve the aristocracy. Among the novels of Kaduo Isiguro, the protagonist of this work is not repeated in other works. But the writer gradually reveals that there is a scar on his heart as well.

Conclusion. It can be observed that the metaphor of trauma is expressed differently in the novels of the English writer Kazuo Isiguro, analyzed above. The versatile artist himself turns the reader over to the question of whether the wound can be treated. We can see that in the radical twists that took place in the fate of the heroes, he tried to reveal the immortal traces of the wound in detail.

References

Kadzuo I. The Unconsoled. L. :Faber and Faber 1995. –P. 668.

Krider D. O. Rooted in a Small Space: An Interview with Kazuo Ishiguro // The Kenyon Review. 1998. Vol. 20. P. 152.

[122] Krider D. O. «Rooted in a Small Space»: An Interview with Kazuo Ishiguro // The Kenyon Review. 1998. Vol. 20. P. 152.

Lewis B. Kazuo Ishiguro. Manchester and NY: Manchester University Press, 2000. 176 p.

Petry M. Narratives of Memory and Identity: The Novels of Kazuo Ishiguro. Frankfurt: Peter Lang, 1999. 174 p.

Quronov D. Dictionary of natural sciences. Tashkent: Akademnashr. 2013. -170 p.

Shaffer B. Understanding Kazuo Ishiguro. Columbia: University of South Carolina Press, 1998. 141 p.

NEW ASPECTS OF TEACHING METHODS IN AMERICAN LITERATURE

Raximberdi Ayatov

O
R
C
I
D

Annotation

The American literature developed very rapidly. The first widely read American author was Benjamin Franklin. Basically, the development of American literature is a path from romanticism to realism. Washington Irving (The Legend of Sleepy Hollow) was the first American to gain an international literary reputation. Mark Twain still captivates readers with his unique—and uniquely American—humor and insight. Realism is any effort to portray life as it truly is. Realism in literature was part of a wider movement in the arts to focus on ordinary people and events. In the spirit of general "realism, " Realist authors opted for depictions of everyday and banal activities and experiences. instead of a romanticized or similarly stylized presentation. "Realism sets itself at work to consider characters and events which are apparently the most ordinary and uninteresting, in order to extract from these their full value and true meaning. In America realism was an early 20th century idea in art, music and literature that showed through these different types of work. Characteristic American novels of the period depict the damage of economic forces. Pulling away from fantasy and focusing on the now, American Realism presented a new gateway and a breakthrough — introducing modernism, and what it means to be in the present. For Berthoff, realism is committed to "capturing the special immediate air of American reality. For Benardete, realism is "the record of life, the real, the true". Donald Pizer (1984 y.) has modified a commonly accepted definition of realism based on three criteria—verisimilitude, representativeness, and objectivity. Alfred Habegger (1982 y.) has suggested that realism was more specifically opposed to women's fiction. Hamlin Garland was his counterpart in the countryside. His collections of stories published and known as prairie realism. Josephine Donovan (1983 y.) has argued that women's local color literature can be firmly situated within the anti-romantic tradition of women's realism. Howells equated romanticism with the Old World

aristocracy and therefore considered realism to be the appropriate aesthetic for the emerging institution of American literature.

Key words

romanticism, women's realism, criteria, verisimilitude, objectivity, representativeness, literature, realism, prairie realism, reality, development, author, reflection, movement, tradition, American.

Introduction

American literature has a relatively short but colorful history. The first widely read American author was Benjamin Franklin, whose witty aphorisms and sound advice written in the yearly journal "Poor Richard's Almanack" helped shape ideas of what it means to be an American. Washington Irving (The Legend of Sleepy Hollow) was the first American to gain an international literary reputation. James Fenimore Cooper's verbal landscapes in his "Leather stocking Tales" captured the nation's vast beauty. Walt Whitman and Emily Dickinson broke from poetic tradition and brought a sense of individuality to the nation's literature. Mark Twain still captivates readers with his unique—and uniquely American—humor and insight. The modernists of the 1920s and 1930s produced such talents as F. Scott Fitzgerald and Ernest Hemingway. Today, writers like Toni Morrison and Cormac McCarthy continue to make American literature relevant and exciting (http://www. answers. com/topic/literature-of-the-united-states).

Literature review

Realism (from Latin "realis" - "material", "actual") describes any manifestation of philosophical realism, the belief that reality exists independently of observers, whether in philosophy itself or in the applied arts and sciences. A break from Romanticism, Realism is any effort to portray life as it truly is. In the middle of the 19th century, kings and queens, warriors and knights, demonic cats, ghosts, sea creatures, and monsters gave way to farmers, merchants, lawyers, laborers, and bakers. Realism in literature was part of a wider movement in the arts to focus on ordinary people and events (A. A. Gornfeld. Realism in literature // Encyclopedic Dictionary of Brockhaus and Efron. : In 86 volumes (82 volumes and 4 supplements). — St. Petersburg: 1890-1907 y. y. ; p. -226).

Literary realism most often refers to the trend, beginning with certain works of nineteenth-century French literature and extending to late-nineteenth- and early-twentieth-century authors in various countries,

towards depictions of contemporary life and society "as they were. " In the spirit of general "realism, " Realist authors opted for depictions of everyday and banal activities and experiences, instead of a romanticized or similarly stylized presentation. Jorge Luis Borges, in an essay entitled "The Scandinavian Destiny", attributed the earliest discovery of Realism in literature to the Northman in the Icelandic Sagas, although it was soon lost by them along with the continent of North America (Baron, Christine and Engel, Manfred, ed (2010 y.). Realism/Anti-Realism in 20th-Century Literature. NL: Rodopi, p. -12).

"Realism sets itself at work to consider characters and events which are apparently the most ordinary and uninteresting, in order to extract from these their full value and true meaning. It would apprehend in all particulars the connection between the familiar and the extraordinary, and the seen and unseen of human nature. Beneath the deceptive cloak of outwardly uneventful days, it detects and endeavors to trace the outlines of the spirits that are hidden there; to measure the changes in their growth, to watch the symptoms of moral decay or regeneration, to fathom their histories of passionate or intellectual problems. In short, realism reveals. Where we thought nothing worth of notice, it shows everything to be rife with significance. " (George Parsons Lathrop, "The Novel and its Future", Atlantic Monthly 34 (September 1874 y.): p. -313 24.).

Methodology

In America realism was an early 20th century idea in art, music and literature that showed through these different types of work, reflections of the time period. Whether it was a cultural portrayal, or a scenic view of downtown New York City, these images and works of literature, music and painting depicted a contemporary view of what was happening; an attempt at defining what was real. In America at the beginning of the 20th century a new generation of painters, writers and journalists were coming of age. Many of the painters felt the influence of older American artists such as Thomas Eakins, Mary Cassatt, John Singer Sargent, James McNeill Whistler, Winslow Homer, Childe Hassam, J. Alden Weir, Thomas Pollock Anshutz, and William Merritt Chase. However, they were interested in creating new and more urbane works that reflected city life and a population that was more urban than rural in America as it entered the new century.

In the second half of the 19th century, the United States was transformed into a modern, industrial nation. As industrialization grew, so did alienation. Characteristic American novels of the period, for

example by Stephen Crane and Jack London, depict the damage of economic forces and alienation on the weak or vulnerable individual. Survivors, like Mark Twain's Huck Finn, endure through inner strength involving kindness, flexibility, and, above all, individuality.

During the late 19th century, and into the 20th century artists and musicians contributed to the idea of realism in the American setting. Each, though slightly different in concept or subject, was defining what was going on in front of his or her eyes, without imagining a past or a future. While it has been stated that American Realism was a neoclassical movement borrowing from ancient classical interpretations of art and architecture, this statement is false. American Realism was actually the opposite; instead of reflecting back to antiquities, artists, writers and musicians were concerned with recording the grit and the true reality of the early 20th century in America.

From the late 19th to the early 20th centuries, the United States experienced enormous industrial, economic, social and cultural change. A continuous wave of European immigration and the rising potential for international trade brought increasing growth and prosperity to America. Through art and artistic expression (through all mediums including painting, literature and music), American Realism attempted to portray the exhaustion and cultural exuberance of the figurative American landscape and the life of ordinary Americans at home. Artists used the feelings, textures and sounds of the city to influence the color, texture and look of their creative projects. Musicians noticed the quick and fast paced nature of the early 20th century and responded with a fresh and new tempo. Writers and authors told a new story about Americans; boys and girls real Americans could have grown up with. Pulling away from fantasy and focusing on the now, American Realism presented a new gateway and a breakthrough — introducing modernism, and what it means to be in the present.

American Realism in literature was a late nineteenth-century movement that began as a reaction against romanticism and the sentimental tradition associated primarily with women writers. Chief among the authors writing in this genre were William Dean Howells, Henry James, Walt Whitman, Mark Twain, Jack London, Kate Chopin, and Stephen Crane. Although the realist aesthetic influenced European as well as American literature, the American tradition emerged somewhat later in the century and employed slightly different conventions than its continental counterpart. American Realism was most commonly a feature of narrative fiction, although authors occasionally applied its themes and literary techniques to poetry and drama as well. Further, the critical

debate surrounding the proper definition and literary validity of realism spawned a considerable number of essays—often by the same authors who were writing realistic novels and short stories—in the literary journals of the day.

For many writers and critics of the late nineteenth century, realism was synonymous with the works of the French novelist Emile Zola, whose works emphasized sexuality, immorality, and the lives of the lower classes. America, still under the influence of Puritanism, resisted such themes as inappropriate for literature and continued to cling to the optimism and idealism associated with the Romantic Movement. The pessimism that followed European industrialism and the population shift from country to city arrived in America more slowly, perhaps as late as the 1880s, although some scholars insist that the realist movement actually began shortly after the Civil War. Warner Berthoff (1965 y.) has made a case for the former, claiming that "the great collective event in American letters during the 1880s and 1890s was the securing of 'realism' as the dominant standard of value. " Jane Benardete (1972 y.) has chosen a slightly earlier date, claiming that realism "flourished in the last three decades of the nineteenth century, " and the majority of literary historians tend to agree with her.

As Berthoff's quotation marks around the term "realism" suggest, the definition of what he calls a "dominant standard" varies, and the works that are included under its umbrella are diverse in both form and theme. For Berthoff, realism is committed to "capturing the special immediate air of American reality in the familiar American dialect. " However, he does question whether realism was "anything more than a name, a borrowed label which happened to come so strongly into fashion … that no one could avoid deferring to it. " For Benardete, realism is "the record of life, the real, the true, " although she has conceded that her definition "only opens new difficulties. " Donald Pizer (1984 y.) has modified a commonly accepted definition of realism based on three criteria—verisimilitude, representativeness, and objectivity—to include a much wider range of human experience than is normally considered typical or representative, and to include the humanistic colorings of "ethical idealism" or "pragmatic realism. " (Gray, Richard. A History of American Literature. Blackwell, 2004 y. p-18).

For some, it is easier to define realism in terms of what it is not—which is primarily romanticism. After the Civil War, American authors and scholars turned against the irrationality and vanity of contemporary literature. According to Benardete, some even blamed the conventions of romanticism—idealism, chivalry, heroism, absolute moral stances—for

fostering a national vision which inevitably led to war, causing Americans "to fight when they might have negotiated, to seek empty glory though it cost them their lives." Alfred Habegger (1982 y.) has suggested that realism was more specifically opposed to women's fiction, to which it "bore in part an adversary or corrective relation." Women's fiction presented idealized models of marriage and female roles; realism offered "detailed verisimilitude, close social notation, analysis of motives, and unhappy endings which were all part of a strategy of argument, an adversary polemic."

Results

Many authors and critics, including those involved in the contemporary debate, have asserted that realist literature must fulfill a social function or a moral purpose in an age and in a country where no official religion or state church existed to guide citizens on moral and ethical issues. The era's increasing levels of class division and labor unrest prompted some authors, such as Edward Bellamy in Looking Backward 2000-1887, to offer possibilities for change in the form of "utopian realism." David E. Shi(1995 y.) has explained the apparent contradiction: "Although usually considered pure fantasies, most of the era's utopian novels reflected the impact of literary realism and the reform impulse. In their efforts to use an ideal future to shed light on the evils and excesses of the present, utopian authors, most of whom were practicing journalists, included meticulously detailed descriptions of current social conditions." Other journalists, popularly known as "muckrakers," reported on the human cost of industrialization and urbanization in fact-based non-fictional works. The most famous of these was Jacob Riis, whose 1890 collection of stories and photographs, How the Other Half Lives: Studies Among the Tenements of New York, became one of the most influential books of the late nineteenth century. According to Shi, Riis's attempt to make the suffering of the poor of the Lower East Side visible to the middle and upper classes "remains a classic example of the genre, and his career epitomizes the fact-worshiping strand of reformist realism." If Riis served as the spokesman for the urban poor, Hamlin Garland was his counterpart in the countryside. His collections of stories published in the early 1890s exposed the plight of the rural poor on Midwestern farms, creating a sub-genre known as prairie realism.

Closely associated with prairie realism was the local color literary movement, which emphasized specific, detailed descriptions of actual places and reproduced regional dialects in the characters' dialogue. Scholars have been divided on whether local color literature qualifies as part of the realist tradition given that it does not necessarily address

contemporary social and ethical issues; nevertheless, many critics have included local color as a subset of realism based on its utilization of similar literary techniques. For his part, Berthoff has maintained that a major element of American Realism is "a haunting sense of loss, as at some irreversible falling away from a golden time, " and claims that local color literature is most especially associated with this loss. Josephine Donovan (1983 y.) has argued that women's local color literature can be firmly situated within the anti-romantic tradition of women's realism, which sought to represent the actual conditions of women's lives, no matter how grim. Habegger, however, has claimed that while realism and local color "were born together and remained in close touch … the difference—local color's adherence to old times rather than the passing scene—cannot be too much emphasized. " (Habegger, Alfred. "Realism. " In Gender, Fantasy, and Realism in American Literature, p. p. -103-104. New York: Columbia University Press, 1982 y.). Habegger insists that local color should be treated as a separate aesthetic since it fails to deal with contemporary realities.

In conclusion

Commentators have generally maintained that William Dean Howells and Henry James were the foremost practitioners of American Realism, although many have included Mark Twain as part of the "great authorial triumvirate" of the realist movement, as Benardete has put it. An advocate for realism in his fictional works and as editor-in-chief of the Atlantic Monthly, Howells equated romanticism with the Old World aristocracy and therefore considered realism to be the appropriate aesthetic for the emerging institution of American literature. Further, he believed that American Realism should concentrate on common life experiences which could instruct and inform readers rather than on the gross, immoral subject matter and pessimistic tone of European Realist literature. Howells's works include "A Modern Instance" (1882 y.), "The Rise of Silas Lapham" (1885 y.), and "A Hazard of New Fortunes" (1890). James was perhaps the most technically refined novelist and short story writer of the American Realist movement. He has been admired by many scholars as a true student of the craft, creating highly sophisticated narratives and inventing psychologically complex characters. For James, an artist did not need to gather information and employ factual events and situations to produce realistic literature; rather, an artist only needed to rely on the limitless imagination to recreate realistic characters, scenes, and circumstances. Some of James's most significant contributions to realism were "The Portrait of a Lady" (1881 y.) and "What Maisie Knew" (1897 y.). Twain had been widely regarded as the most celebrated late nineteenth-

century American author to contribute to the realist movement. While some critics have taken exception to including Twain's “The Adventures of Huckleberry Finn” (1884 y.) within the opus of American Realism, others have pointed out that this tour de force addresses many of the same nineteenth-century social and ethical issues as other realist writers but with less pessimism and more of Twain's trademark caustic humor and acerbic wit.

References

Arutyunova N. D. "Language and World of Human". Moscow: Languages of Russian Culture. 1998 y.

Humboldt W. "Language and Philosophy of Culture" Moscow: Progress, 1985 y.

Bakhtin M. M. Aesthetics of verbal creativity. - Moscow: 1986 y.

Belinskiy V. G. Selected Works. -Moscow: 1947 y.

Gadamer H. G. Truth and Method: Foundations of Philosophical Hermeneutics. - Moscow: 1988 y.

Boboyev T. Fundamentals of literary studies. - T. : 2005 y.

Vasilieva A. N. Artistic speech. - Moscow: Russian language. 1983 y.

Vinogradov V. V. Language and style of Russian writers. - Moscow: 1982 y.

Vinogradov V. V. About the language of artistic prose. - Moscow: 1988 y.

Ionin A. P. About the philological hermeneutics // Journal of MNP. 1863 y. p-120.

Writers of England about literature. -M. 2001 y. 330.

Potebnya A. A. Aesthetics and Poetics. - Moscow. 1975 y.

Qochqortoyev I. The meaning of the word and its valence. - T. : 1982 y.

Aznaurova E. Semantics. - T. : 1987 y.

BITIGLARNING BADIIY XUSUSIYATI

Masrur RAXIMJANOV

Annotasiya

“Marsiya” termini va tushunchasi badiiy-estetik vazifasiga ko‘ra qadimgi turkiy adabiyotga islom madaniyati bilan birga kirib keldi. Turkiy she’riyatdagi mavjud yig‘i, yo‘qlov, alqov, bitig singari ifoda shakllari qatoridan sobit o‘rin egalladi. O‘rxun-Enasoy bitiglari, Mahmud Qoshg‘ariyning “Devonu lug‘otit-turk” (“Turkiy so‘zlar devoni”)idagi she’riy parchalar qadimgi turkiylar she’riyatini o‘rganishda asos bo‘lib xizmat qiladi. Ushbu obidalarni ilmiy-nazariy jihatidan o‘rganishda adabiyotshunosligimizda salmoqli ilmiy kuzatishlar olib borildi. Mashhur rus turkshunoslari S. E. Malov, I. V. Steblevalarning ilmiy tadqiqotlari ham alohida ta‘kidlanishga loyiq.

Bitiglarning bosh belgisi, bu – biron-bir atoqli kishi vafotiga bagishlanganligidir. Keyin, ana shu xotirasini yod etib aytilayot-gan mungli, alamli so’zlar qabr toshlariga o’yib bitilganligidir. Yana bitiglarda o’sha kishining tiriklik mahali ko’rsatgan jasurligi yoki qahramonligi, biron-bir yorqin fazilati yoki ibratli ishlari ta’kidlanadi. Qadimiy turkiylarning “qabriston poeziyasi” (S. Malov ta’biri) o’zbek mumtoz adabiyotining uzviy bir qismi hisoblanadi. Zero, mumtoz adabiyotimiz umumturkiy madaniyatning vorisi hamdir.

Tayanch iboralar

Marsiya, yig‘lamoq, aza tutmoq, qayg‘urmoq, g‘am-alam va hasrat, qayg‘u, hasrat, gam-anduh, o‘kinch-nadomat, toshbitiglar, adabiy janr.

ARTISTIC CHARACTERISTICS OF THE WORKS

PhD, Docent. Masrur RAKHIMJANOV

ABSTRACT

The term and concept "marsiya" entered the ancient Turkic literature along with the Islamic culture due to its artistic and aesthetic function. Among the forms of expression existing in Turkish poetry, such as crying, mourning, bitig occupies a fixed place. The Orkhun-Enasai inscriptions, poetic excerpts from "Devonu lugotit-Turk" by Mahmud Kashkari ("Devon of Turkic words") serve as the basis for the study of ancient Turkic poetry. During the scientific and theoretical study of these monuments in our literature, important scientific observations were made. Special mention should be made of the scientific research of the famous Russian Türkologists S. E. Malova, I. V. Stebleva.

The main sign of the writings is that they are dedicated to the death of a famous person. Then, the mournful and painful words that are said in remembrance of this memory are engraved on the tombstones. In the writings, the bravery or heroism of that person during his lifetime, some bright qualities or exemplary deeds are emphasized. The "cemetery poetry" of the ancient Turks (S. Malov's term) is an integral part of Uzbek classic literature. After all, our classic literature is also the heir of the national culture.

Key words

Marsia, crying, mourning, grief, sorrow, grief and sadness, regret, obstacle, literary genre.

Kirish

Badiiy tafakkur tarzi, ilmiy ta'bir bilan aytganda, uning har bir ko'rinishi adabiy janrlarning o'ziga xosligini, spestifik tabiatini belgilaydi. Marsiya janri ham bundan mustasno emas.

Ilmiy adabiyotlardan ma'lumki, "Marsiya" **(مرثیه)** so'zi arabcha "risa" **(رثه)** so'zidan olingan bo'lib, yiglamoq, aza tutmoq, qaygurmoq ma'nolarini bildiradi. She'riy terminologiyada esa vafot etgan biror shaxs sifatlarini ta'riflovchi, uni maqtovchi, unga bo'gan shoir munosabatini ifodalovchi, lirik qahramonning qaygu-hasratlarini tasvirlovchi asardir. "

(Nosirov O. , Jamolov S. , Ziyoviddinov M. 1979. :144) Yana boshqa bir manbada marsiya – arabcha so‘z bo‘lib, “o‘lgan kishiga bagishlab, uning yaxshi sifatlari bayon qilingan va o‘limiga afsus bildirilgan she’riy asar”, (Navoiy asarlari lugati. 1972. :366) – deya ta’riflanadi. “Adabiyotshunoslik terminlari lug‘ati”da esa, “biror mashhur kishining vafoti munosabati bilan gam-alam va hasratni ifodalagan lirik she’r yoki qo’shiq” (Homidiy H. , Abdullaeva Sh. , Ibrohimova S. Adabiyotshunoslik terminlari lugati. 1967. : 102), – tarzida ta’rif beriladi.

Metodologiya

A. Kvyatkovskiyning “She’riy terminlar lugati” kabi adabiy lugatlarda ham marsiyaning bosh xususiyati, bu – biron-bir yaqin kishisining o’limi munosabati bilan she’r va qo’shiqlarda ifodalangan qaygu, hasrat, gam-anduh, o’kinch-nadomat singari mungli kechinmalardir, deyiladi. Demak, marsiya magzini hasratga cho’mgan mungli hissiyot tashkil etar ekan. Marsiyaning ildizi – genezisi folklordagi yigi-yo’qlovlarga borib boglanadi. U Yaqin va O’rta Sharq she’riyatidagi adabiy janrlardan biridir. Biror mashhur kishi vafoti munosabati bilan gam-alam va hasratni ifodalaydigan she’r. Marsiya, dastlab, xalq ogzaki ijodida paydo bo’lgan. (Masalan, toshbitiglardagi, “Devonu lugotit turk”dagi Alp Er To’nga marsiyasi). Keyinchalik marsiyalar turli xalqlarda bir necha xil shakllarda keng tarqalgan. Xalq ogzaki ijodidagi marsiyalar ***yigi*** deb ham ataladi. Folklordagi yigi-yo’qlovlarda o’limdan, dunyodan shikoyat, oh-zor motivlari etakchilik qiladi. Yozma adabiyotdagi marsiyaning go’zal namunasi Alisher Navoiyning Abdurahmon Jomiy, ustozi, yaqin maslahatgo’yi Sayyid Hasan Ardasher vafotiga atab yozgan she’rlaridir. Hozirgi marsiyalarda marhum shaxsning jamiyatdagi o’rni, xizmatlari eslanadi. Uning o’limi munosabati bilan shoir o’zining va xalqning qaygusi, iztirobini bayon etadi. Bunday marsiyalar Cho’lpon, Hamza, Oybek, H. Olimjon, Mirtemir, A. Orif, R. Parfi va h. k. shoirlar ijodida ko’plab uchraydi. (Xotamov N. , Sarimsoqov B. Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-o’zbekcha izohli lugati. 1983. : 187-188)

Ko’rinadiki, lugatlardagi ta’riflar marsiya janrining rangin qirralarini yoritishi barobarida ming yillar badalida shakllangan, qonuniyat tusiga kirgan qat’iy o’ziga xos xususiyatlarini ham aks ettiradi.

Ilmiy-nazariy adabiyotlardan ma’lumki, ijodkorning tafakkur tarzi hamda asar magzini tashkil etgan badiiy-estetik, ijtimoiy-falsafiy, axloqiy mazmun janr tabiatini belgilashda muhim omillar sirasidan hisoblanadi. Shu ma’noda, qadimgi obidalarimizda darj etilgan bitiglarning estetik tabiatini aniqlashtirib olsak.

“Bitig – bu 1. kitob, xat, yozuv, hujjat; 2. yozuv jarayoni; 3. dastxat; 4. tumor, ko’zmunchoq, tilsim” (Drevnetyurkskiy slovar. 1969. : 103), deya ta’rif beriladi “Qadimgi turkiy lugat” (“Drevnetyurkskiy slovar”) da. Prof. P. Shamsiev, S. Ibrohimovlar tuzgan, S. Mutallibov mas’ul muharrirligida chop etilgan “Navoiy asarlari lugati”da ham bitigning yozuv bilan bogliq ma’no qirralari ta’kidlanadi: “Bitig – maktub, xat, yozuv” (Navoiy asarlari lugati. 1972. : 121), A. Kvyatkovskiyning “She’riy terminlar lugati”da esa bitigga ancha mufassal ta’rif berilgan. Xususan, “bitig – 1. Qadimgi Misr, Vaviloniya, Eron, Grestiya va h. k. o’lkalardagi adabiy yodnomalarning bir turi. Bitiglar – ibodatxona va qasrlarning devorlariga, qoyalarga, dahma, saganalarning tosh taxtalariga o’yib yozilgan yodnomalardir. 2. Kichik she’riy janrlardan biri. Muxtasar bitiglar XVIII asr va XIX asr boshlarida rus she’riyatida, ayniqsa mashhur bo’lgan edi. Muxtasar bitiglar odatda haykallar, portretlar, kitoblar, albomlar ostiga bitilgan qisqa, lo’nda ma’nodor yozuvdir”. (Kvyatkovskiy A. Poeticheskiy slovar. 1966. : 167) Ayrim lugatlarda yodnoma-bitiglar ta’ziya-nekrologlar mazmunini ham qamrab olishi aytiladi: “Nekrolog – marhumning xotirasiga bagishlab, uning hayoti va faoliyati to’grisida yozilgan yodnoma”. (Homidiy H. , Abdullaeva Sh. , Ibrohimova S. 1967. : 132)

Natijalar

Ilmiy manbalarda ta’kidlanishicha, Evropa xalqlari adabiyotida qabr toshlariga o’yib yozilgan bitiglar aksariyat she’riy shaklda bo’lib, epigramma hamda epitafiya janriga mansub. Prof. L. I. Timofeev, S. V. To’raevlar tuzgan “Adabiyotshunoslik terminlari lugati”da qayd etilishiga ko’ra, “Epitafiya grekcha so’z bo’lib, qabr ustiga o’rnatilgan, degan ma’noni anglatadi. Qadimgi Grestiya va Rimda qabr toshlariga o’yib bitilgan. Ko’pincha epigramma shaklida she’riy yo’sinda yozilgan. Dastlab epitafiyalar marhumlar shaxsiyati bilan bogliq bo’lib, o’z avlodida zurriyotlari xotirasini abadiylashtirish maqsadida yaratilgan. Biron-bir atoqli kishining o’limiga bagishlangan she’riy asar sifatida antik adabiyotda alohida sahifani tashkil etadi”. (Slovar literaturovedcheskix terminov. 1974. : 469)

Ko’rinadiki, bitiglarning bosh belgisi, bu – biron-bir atoqli kishi vafotiga bagishlanganligidir. Keyin, ana shu xotirasini yod etib aytilayotgan mungli, alamli so’zlar qabr toshlariga o’yib bitilganligidir. Yana bitiglarda o’sha kishining tiriklik mahali ko’rsatgan jasurligi yoki qahramonligi, biron-bir yorqin fazilati yoki ibratli ishlari ta’kidlanadi. Qadimiy turkiylarning “qabriston poeziyasi” (S. Malov ta’biri) o’zbek mumtoz adabiyotining uzviy bir qismi hisoblanadi. Zero, mumtoz adabiyotimiz umumturkiy madaniyatning vorisi hamdir.

Oddiy so’zlarning nafis she’rga aylanishi, poetik mazmun kasb etishi hodisasini tosh bitiglar misolida kuzatish, o’rganish mumkin.

Üêin Külüg Tirig ojiy bän

Külüg Tojan bän.

Är ärdämimdä bökmädim.

Qyrg jašymda adyryldym.

Qadasym künimä jyta adyryldym

Sizimä öz kümüš budunum jyta adyryltym.

Älim ganym sizä bökmädim.

Kün ai azydym jyta. (Stebleva I. V. 1965. : 99)

Tarjimasi: Uchun Kulug Tirig o’gliman

Kulug Tugonmen.

Er odobimdan boqmadim.

Qirq yoshimda ayrildim.

Qardoshim, cho’rilarim, oh, ayrildim.

Sizlarimdan, o’z kumush budunim, oh.

Elim, xonim, sizga boqmadim.

Kunni, oyni sezmadim, oh. (Qayumov A. 1972. : 175-176)

“Qizil Chiradagi bitig tosh”dan keltirilgan ushbu parchadagi so’zlar axborot-ma’lumot berishdan tashqari yana Kulug Tugonning kechinmalarini ham ifodalamoqda. Agar e’tibor bersak, qabr toshlaridagi yozuvlar marhumning tilidan bitilgan; vafot etgan shaxsning dilso’zlari tariqasida anglashiladi. Shu o’rinda hiyla e’tirozli mulohaza tugilishi ham mumkin. Xususan, vafot etgan kimsa qay yo’sinda, qanday qilib dilidagini so’zlarga ko’chirishi, bitiglar tariqasida ifodalashi mumkin, degan mazmunda. Ta’kidlash joizki, bu – badiiy bir usul. Ya’ni marhumning kechmishi, boshidan kechirgan muhim voqea-hodisalar uning o’z tilidan aytilyapti. Toshdagi bitiglar marhumning kimligini, shaxsiyati va faoliyatini dil rozlari tariqasida o’z tilidan aks ettirilmoqda.

Demak, marhum kechinmalarini tahlil qilish, his-tuygulari haqidagi mulohaza-muhokamalarini anglatish, real voqelik xossalarini holatlar, kayfiyatlar tariqasida kechinmalarga singdirib yuborish, hayotiy e’tiqodi-amolini ham anglatish bitiglar tabiatini ayonlashtirayotgan o’ziga xos muhim alomatlardir.

“Oltinko’ldagi ikkinchi bitig tosh”, “Begredagi bitig tosh”ning mazmuni orqali esa janrga xos yana bir muhim belgini kuzatamiz.

Odobli, qo’rqmas bo’lsa budun erkli budun

Er otim Eran ulug. . .

Uydan, qardoshimdan, yaqinlarimdan

Ayrila bordim.

Man o’glimga. . . budunimga boqmadim,

O’ttiz sakkiz yoshimda ayrildim. (Qayumov A. 1972. : 180)

Mazkur bitigda marhumning mungli ayriliq nidolari eshitiladi. Yuragimizda ogriq qo’zgaydi. Va lekin, armonli kechinmalar qatma-qat eslanmaydi. Uning o’rniga kechmishi, boshidan o’tgan hayot sahifalarining ma’naviy-axloqiy jihatlariga e’tibor kuchaytiriladi. Fazilatli jihatlar (nazokatli axloq, ehtiromli odob) ibrat qilib ko’rsatiladi. Agar e’tibor bersak, hissiy ifoda ob’ektiv reallik mazmuni hisobiga o’z tasvir imkoniyatlarini kengaytirayotganini kuzatishimiz mumkin.

Olmon mutafakkiri Gegel “Estetika” asarida oddiy so’zning poetik mazmun kasb etishi hodisasi haqida shunday yozadi: “Mazmun nihoyatda oddiy; to’rt ming pelopenneslik uch yuz ming dushmanga qarshi turganligi haqida. Yozuvni tayyorlash, zamondosh va avlodlarga mashhur jang to’grisida xabar berish faqat shu so’zlarni aytish maqsadida bo’lgan: shu tariqa ifoda poetiklashadi, ya’ni harakat sifatida yuzaga chiqadi”. (Gegel. 1958. :170) Gegelning ushbu fikri Gerodot tomonidan “Tarix” kitobida keltirilgan, Fermopil jangida halok bo’lgan yunon jangchilari tilidan qoyaga o’yib yozilgan quyidagi bayt haqida: (“Spartaga kelgan yo’lchi, xalqqa ber xabar, Burchni deya bunda qoldi bizim chuyaklar”). Gegel oddiy so’zning she’rga ko’chib o’tgandagi “harakat sifatida yuzaga chiqishi” holatiga alohida urgu beradi. Xususan, so’zning voqelik talqinidan sizib chiqish asnolarini va ushbu jarayonda o’zi ham reallikka aylanishi hodisasini ta’kidlaydi. Xususan, oddiy so’z hayot ko’rinishlari, turmush realliklari mazmuni ila to’yinmoqda. Real voqelik xossalari kechinmalarga aylanmoqda. Hissiy idrok – “sub’ektivlik saltanati” (Gegel ta’biri)ning mavqei ortib, individual nuqtai nazar orqali baholanmoqda. Shu o’rinda adabiyotshunos I. V. Steblevaning quyidagi fikrlari goyat o’rinlidir: “Enisey runik yozuvlari turkiy epitafiya lirikasining makon va zamon jihatidan ilk namunalaridir. Ulardan nisbatan kattaroqlari qabrdagi odam hayotiga oid ayrim yirik voqealar haqida so’ylaydi. Ammo bu voqealar ikkilamchi hamda ular epitafiyaning bosh maqsadi –

yaqinlaridan ajralgani uchun marhumning afsus-nadomatini ifodalashga bo'ysundiriladi". (Stebleva I. V. 1965. :61)

Xulosa

Shu o'rinda, yigilar bilan yigi-yo'qlovlar o'rtasida qanday farqli jihatlar bor, degan savol tugilishi tabiiy. Yigilar – bu marhumni o'lgan asnosidan boshlab tuproqqa topshirgungacha, qabrga qo'yishgacha kechgan jarayonda namoyon bo'lguvchi kechinmalar ifodasidir. Yigi-yo'qlovlar esa qadrdon, aziz kishisini qabrga topshirib qaytgandan keyin xotirasini yod etish, olijanob xislat-fazilatlarini eslash, xotirasini uluglash barobarida ko'ngilga taskin berishdir. Ilmiy adabiyotlarda yigilar aza qo'shiqlari, asosan, marosim folklori tariqasida o'lim-yo'qotish munosabati bilan odamlar tomonidan ado etilajak urf-odatlar yo'nalishida o'rganiladi. "Yigi, yo'qlov, bo'zlov" deb ataladigan aza qo'shiqlari ham qadimdan keng tarqalgan, – deb yozadi folklorshunos M. Alaviya. – Vafot etganlarning qarindosh-uruglari tomonidan yiglab aytiladi. Aza qo'shigida o'lganning yaxshi sifatlari aytilib, o'limning omonsizligi, chorasizligi, qolganlarning boshiga tushgan musibatning ogirligi, judolikka chidashning qiyinligi mungli, ta'sirli qilib yigiga qo'shib ijro etiladi. Aza qo'shiqlarini yaxshi biladigan, ta'sirli, tartibli aytadigan go'yanda hammani yiglatadi. Umuman, o'lim marosimining ham o'ziga yarasha an'analaribo'lib, odamni qadrlash, so'nggi vido vaqtida bir xizmat qilib qolish, motamdorlarning qaygusini bo'lish uchun harakat qilish bir burchday bo'lib qolgan". (Muzayyana Alaviya. 1974. : 219-220)

Ko'rinadiki, aza-yigi, motam marosimining bajarilish jarayonlarini detallashtirib asoslash M. Alaviya tadqiqotida etakchilik qiladi. Azaga borgan ayol o'z dardini aytib yiglaydi, degan xalq maqolining rangin qirralarini motam qo'shiqlariga tayanib isbotlaydi.

Demak, yigilar bilan yigi-yo'qlovlar o'zining badiiy-estetik vazifasiga ko'ra o'zaro farqlanar ekan. Demak, yigi-yo'qlovlar o'zining badiiy tafakkur tarzi, tabiati, estetik mohiyati bilan bitiglarni yuzaga keltirgan hayotiy asos hisoblanadi. Shu bilan birga, har ikkisi uchun xos bo'lgan mushtarak umumiy jihatlar ham bor. Xususan, birinchidan, yigi-yo'qlovlar ham, bitiglar ham shafqatsiz hayot haqiqati, marhumlar xotirasi asosiga quriladi. Ya'ni marhumning xotirasini yod etish ustuvor. Ikkinchidan, marhumning tirikligida el-yurtda orttirgan olijanob hislat-fazilatlari, shaxsiyatini bezagan nurli xususiyatlar (jo'mardlik, oliyhimmatlik, qahramonlik, jasurlik, yaxshilik, qo'li ochiq-tantilik va h. k.) ta'kidlanadi, uluglanadi. Uchinchidan, marhumlar yorug hislat-xususiyatlari bilan avlod-ajdodlariyu farzandlarining, hesh-aqrabolariyu yaqinlari-birodarlarinin g yodida yashab qolishi aytiladi. Shu tariqa

yo'qotish, ayriliq azoblari o'rnida alamnok ko'ngillarga taskin beriladi, toqat tilanadi "O'lganlar bilan qo'shilib o'linmas", degan turk xalq maqoli shu zaminda yuzaga kelgan bo'lsa ajabmas.

Demak, bitiglar o'zining ifoda yo'sini va shakllari, usullari, syujet va kompozistion qurilishi, obrazlar tizimi, timsolli tasvir xususiyatlari bilan moziy adabiy hayoti – qadimgi davr turkiy she'riyatining o'ziga xos poetik janri sifatida shakllandi.

Adabiyotlar ro'yxati

Nosirov O. , Jamolov S. , Ziyoviddinov M. O'zbek klassik she'riyati janrlari. – Toshkent: 1979. – B. 144.

Navoiy asarlari lugati. – Toshkent: 1972. – B. 366.

Homidiy H. , Abdullaeva Sh. , Ibrohimova S. Adabiyotshunoslik terminlari lugati. – Toshkent: 1967. – B. 102.

Xotamov N. , Sarimsoqov B. Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-o'zbekcha izohli lugati. – Toshkent: "O'qituvchi", 1983. – B. 187–188.

Drevnetyurkskiy slovar. - L. : "Nauka". 1969. – S. 103.

Navoiy asarlari lugati. – Toshkent: 1972. – B. 121.

Kvyatkovskiy A. Poeticheskiy slovar. - M. : Sovetskaya enstiklopediya. 1966. – S. 167.

Homidiy H. , Abdullaeva Sh. , Ibrohimova S. Adabiyotshunoslik terminlari lugati. N. M. Mallaev tahriri ostida. – Toshkent: "O'qituvchi" 1967. – B. 132.

Slovar literaturovedcheskix terminov. - M. : Prosveщenie, 1974. – S. 469.

Stebleva I. V. Poeziya tyurkov VI–VIII vekov. - M. : "Nauka", 1965. – S. 99.

Qayumov A. Qadimiyat obidalari. Toshkent, Gafur Gulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. 1972. – B. 175-176.

Qayumov A. Qadimiyat obidalari. Toshkent, Gafur Gulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. 1972. – B. 180.

Gegel. Estetika. Soch. T. , XIV, - M. : 1958. – S. 170.

Stebleva I. V. Poeziya Tyurkov VI–VIII vekov. – M. : 1965. – S. 61.

Muzayyana Alaviya. O'zbek xalq marosim qo'shiqlari. – Toshkent: 1974. – B. 219-220.

EXTENDED ABSTRACT

ARTISTIC CHARACTERISTICS OF THE WORKS

The style of artistic thinking, in scientific terms, each of its forms determines the uniqueness and specific nature of literary genres. The Marcia genre is no exception. It is known from scientific literature that the word "Marcia" **(مرثیه)** is derived from the Arabic word "risa" **(رثه)** and means to cry, to mourn, to grieve.

In poetic terminology, it is a work that describes the qualities of a deceased person, praises him, expresses the poet's attitude towards him, and describes the sorrows of the lyrical hero.

Another source says that marsia is an Arabic word, "a poetic work dedicated to a deceased person, describing his good qualities and regretting his death is described. In the "Dictionary of Literary Terms", "a lyrical poem or song that expresses grief and sadness in connection with the death of a famous person", is defined as

In literary dictionaries such as A. Kvyatkovsky's "Dictionary of Poetic Terms", the main feature of the march is sadness, sorrow, sorrow, grief expressed in poems and songs in connection with the death of a loved one. It is said that they are sad experiences like nadomat. So, the core of the lament is a melancholy feeling.

The root - the genesis of Marcia is connected to folk tales. It is one of the literary genres of Near and Middle Eastern poetry. A poem expressing grief and sadness in connection with the death of a famous person. Marcia first appeared in folklore.

Later, dirges became common in different nations in several different forms. It is also called a lamentation in folklore. Motives of mourning and lamentation against death and the world are leading in folk laments.

A beautiful example of a dirge in written literature is Alisher Navoi's poems written on the death of Abdurrahman Jami, his teacher and close adviser, Sayyid Hasan Ardasher. Today's funerals remember the role and services of the deceased person in the society. In connection with his death, the poet describes his and the people's grief and suffering. Such laments were written by Cholpon, Hamza, Oybek, H. Olimjon, Mirtemir, A. Arif, R. Parfi, etc. it is often found in the works of poets.

It seems that the definitions in the dictionaries, along with illuminating the color aspects of the genre of the march, also reflect the

specific characteristics that have been formed over the course of thousands of years and have become legal.

It is known from the scientific-theoretical literature that the way of thinking of the creator and the artistic-aesthetic, social-philosophical, moral content that forms the core of the work are among the important factors in determining the nature of the genre. In this sense, let's clarify the aesthetic nature of the inscriptions recorded in our ancient monuments.

"Bitig is 1. a book, letter, writing, document; 2. writing process; 3. signature; 4. amulet, amulet, talisman", it is defined as "Old Turkish dictionary" ("Drevnetyurksky slovar"). Prof. The "Dictionary of Navoi's Works" compiled by P. Shamsiev, S. Ibrohimovlar and published under the editorship of S. Mutallibov also emphasizes the meanings of the word associated with writing: "Bitig - letter, letter, writing".

A. Kvyatkovsky's "Poetic Terms Dictionary" gives a more detailed definition of the word. In particular, "bitig - 1. Ancient Egypt, Babylonia, Iran, Greece, etc. a type of literary memoirs in the countries. Inscriptions are inscriptions engraved on the walls of temples and palaces, on rocks, on stone slabs of dahmas and saganas.

2. One of the small poetic genres. Short stories were especially popular in Russian poetry in the 18th and early 19th centuries. "Abbreviated inscriptions are short, meaningful inscriptions usually written under statues, portraits, books, albums. " In some dictionaries, it is said that obituaries include the content of condolence-obituaries: "Obituary is a memoir dedicated to the memory of the deceased and written about his life and activities. "

According to scientific sources, the inscriptions engraved on gravestones in the literature of European nations are mostly in poetic form and belong to the genre of epigrams and epitaphs. Prof. According to the "Dictionary of Literary Terms" compiled by L. I. Timofeev and S. V. Toraev, "Epitafia is a Greek word that means placed on a grave.

It was carved on tombstones in ancient Greece and Rome. It is often written in the form of an epigram in a poetic way. Initially, epitaphs were related to the personality of the deceased and were created in order to perpetuate the memory of their descendants. As a poetic work dedicated to the death of a famous person, it forms a special page in ancient literature. "

It seems that the main sign of inscriptions is that they are dedicated to the death of some famous person. Then, the mournful and painful words

that are said in remembrance of this memory are engraved on the tombstones. In the writings, the bravery or heroism of that person during his lifetime, some bright qualities or exemplary deeds are emphasized.

The German thinker Hegel writes about the phenomenon of a simple word acquiring a poetic meaning in the work "Aesthetics": "The content is extremely simple; that four thousand Peloponnesians stood against three hundred thousand enemies. The preparation of the record, the reporting of the famous battle to contemporaries and generations, was only for the purpose of saying these words: in this way, the expression becomes poetic, that is, it emerges as an action.

This opinion of Hegel is mentioned by Herodotus in the book "History", about the following stanza carved on the rock from the language of the Greek warriors who died in the battle of Fermopylus: ("The traveler who came to Sparta, tell the people, it is the duty of our chuyaks to stay here"). Hegel places special emphasis on the state of "appearing as an action" when a simple word is transferred to a poem.

In particular, he emphasizes the ways in which the word escapes from the interpretation of reality and the phenomenon of its transformation into reality in this process. In particular, the simple word is saturated with the meaning of life forms and realities of life. Reality properties are becoming experiences. The position of emotional perception - the "kingdom of subjectivity" (Hegel's term) is increasing and is being evaluated through an individual perspective.

Here, the following comments of literary critic I. V. Stebleva are relevant: "Enisei runic inscriptions are the first examples of Turkish epitaph lyrics in terms of space and time. Relatively older ones tell about some major events related to the life of the person in the grave. But these events are secondary and they are subordinated to the main purpose of the epitaph - to express the regret of the deceased for being separated from his loved ones.

It is natural to ask what are the differences between crying and crying. Crying is an expression of the experiences of the deceased in the process from the moment of his death to the time of burial. Lamentations are to remember the memory of a loved one after returning to the grave, to remember his noble qualities, and to give comfort to the soul while glorifying his memory. In the scientific literature, mourning songs are mainly studied in the direction of rituals performed by people in connection with death and loss as ritual folklore.

KARŞILAŞTIRMALI ANALİZ METODOLOJİSİ

Prof. Dr. Gülnoz KALLIEVA

ÖZET

Karşılaştırmalı edebiyat veya karşılaştırmalı edebiyat çalışmaları, iki veya daha fazla edebi olgunun karşılaştırılmasına dayanan bir bilim dalıdır. Karşılaştırmalı edebiyatın geleceği, uluslararası sosyal, kültürel ve edebi ilişkilerin her geçen gün geliştiği günümüzde bilimin en büyük yönlerinden biridir. Herhangi bir karşılaştırmalı çalışma, edebiyatlar arasında genel teorik yasaların ortaya çıkmasına temel teşkil eden edebi fenomenlerin ortak ve spesifik yönlerini tanımlar. Araştırma çalışmasının amacı. Bilimin amacı öğrencilere, ustalara ve tüm araştırmacılara karşılaştırmalı çalışmaların metodolojisi, karşılaştırmalı edebiyat hakkında teorik bilgi vermek, karşılaştırmalı araştırma yöntemlerini açıklamak, bu alandaki bilgilerini geliştirmektir. Ayrıca karşılaştırmalı edebiyatın amacı, tarihsel bir olgu veya olay olup olmadığına bakılmaksızın edebi olayların (görsel araçlar, sanat eserleri, yazarların edebi mirası, edebiyat ekolleri, türler vb.) tipolojik ve genetik doğasını belirlemektir. Belirli bir tarihsel gerçeği ve edebi bir olaya uygulanan iç yasaları göstermek. Sonuçlar ve düşünceler. Bilimin konusu karşılaştırmalı tarih yöntemi ve onun kurucuları, temel kavramlar; makro ve mikro uyumluluk; Doğu-Batı edebi ilişkileri, çeviri eleştirisi, bir edebi metnin karşılaştırmalı analizinin kriterleri hakkında mümkün olduğunca fazla teorik bilgi sağlamayı ve araştırmacılarda edebi olayları karşılaştırma ve karşılaştırma yeteneğini geliştirmeyi amaçlamaktadır. Çözüm. Bu konunun incelenmesi sırasında öğrenciler, yüksek lisans öğrencileri ve araştırmacılar: Karşılaştırmalı araştırma metodolojisini ve temel kavramlarını açıklayabilmeli; karşılaştırmalı edebiyata ilişkin temel literatür bilgisi ve bunların özeti; Çeviri, çeviri türleri, çeviri eleştirisi hakkında genel bir fikre sahip, orijinal ile çevirinin karşılaştırılması konusunda belli bir bilgiye sahip; Karşılaştırma yoluyla edebi olayların genel ve özel yönlerini belirleme, poetika, edebi ilişkiler ve edebi etki konularını analiz etme becerisine sahiptir.

Anahtar kelimeler: karşılaştırmalı çalışmalar; karşılaştırmalı Edebiyat; karşılaştırmalı-tarihsel yöntem; nesne; karşılaştırma aşamaları;

çevre; dahili özellikler; tipik durumlar; makro karşılaştırmalılık; mikro karşılaştırmalılık.

METHODOLOGY OF COMPARATIVE ANALYSIS

Prof. Dr. Gulnoz KHALLIYEVA

ABSTRACT

Comparative literature or literary comparative studies is a branch of science based on the comparison of two or more literary phenomena. The future of comparative literature is one of the great directions of science in our time, when international social, cultural and literary relations are developing day by day. Any comparative study identifies common and specific aspects of literary phenomena, which serve as the basis for the emergence of general theoretical laws between literatures. The aim of the research work. The purpose of the science is to provide students, masters and all researchers with theoretical information about the methodology of comparative studies, comparative literature, to explain the methods of comparative research, to improve their knowledge in this area. In addition, the purpose of comparative literature is to determine the typological and genetic nature of literary events (visual aids, works of art, literary heritage of writers, literary schools, genres, etc.), regardless of whether it is a historical phenomenon or a specific historical fact and to demonstrate the internal laws that apply to a literary event. Results and considerations. The object of science is the comparative historical method and its founders, the basic concepts; macro and micro compatibility; it aims to provide as much theoretical knowledge as possible about East-West literary relations, translation criticism, criteria for comparative analysis of a literary text, and to develop in researchers the ability to compare and contrast literary events. Conclusion. During the study of this subject, students, masters and researchers: be able to explain the methodology of comparative research and its basic concepts; knowledge of the basic literature on comparative literature and their summary; have a general idea of the translation, types of translation, translation criticism, a certain knowledge of the comparison of the original and the translation; have the skills to identify general and specific aspects of literary events through comparison, to analyze the issues of poetics, literary relations and literary influence.

Keywords

comparative studies; comparative literature; comparative-historical method; object; stages of comparison; environment; internal features; typical situations; macro-comparativistics; micro-comparativistics.

Giriş

Komparatistik (Lat. comparativus – karşılaştırmalı, mukayeseli), muhtelif süreçlerin karşılaştırmalı araştırılmasına dayanan bilim dalı olup diğer alanların yanı sıra dil ve edebiyatı da kapsar. Söz konusu terim ilk defa Fransa'da ("Littérature compare", 1817), daha sonra İngiltere'de ("Comparative literature" 1886), Almanya'da ("Zeitschrift für vergleichende Literaturgeschichte", 1887-1910), Rusya'da (A. N. Veselovskî'nin araştırmaları, 1889) kullanılmaya başlanmıştır.

Filolojik komparatistik, dil ve edebiyat alanında gerçekleştirilen karşılaştırmalı araştırmalardır. Bu bağlamda, filolojik komparatistik iki ana guruba ayrılır:

1. Dil bilimsel komparatistik, yani karşılaştırmalı dil bilimi.

2. Edebî komparatistik, yani karşılaştırmalı edebiyat bilimi.

Dil bilimsel komparatistik, birbirine yakın veya birbirlerinden uzak dilleri farklı yönden araştırmayı amaçlar. "Dillerin karşılaştırmalı analizi, meseleye tarihilik yönünden yaklaşım karşılaştırmalı-tarihî dil biliminin meydana gelmesine, onun dil biliminin ayrı ve bağımsız bir dalı olarak kabul edilmesine zemin hazırlar" [Resulov R. , 2010, S. 78-115]. Edebî komparatistik, tüm edebî hadiselelerin ortak ve farklı yönlerini araştırır ve bunlar için ortak kuralları ortaya çıkarır.

Edebî Komparativistiğe Ait Özellikler

Edebî komparativistiğin **konusu**, edebî süreçtir. Edebiyatla ilgili tüm meseleler *(örneğin, olay örgüsü ve muhteva, anlam ve şekil, eserin dili, yazarın tekniği vb.*) edebî komparativistiğin konusunu oluşturur. *Birişim / sintetizm, zihniyet, anlayışlı estetik, intermetin(sel), parametin(sellik), metatekst, hipertekst, arkitekst, imgebilim, varislik, göstergebilim, tipoloji, motif* gibi terimler karşılaştırmalı edebiyat biliminin temel kavramlarıdır.

Bilimsel kaynaklarda vurgulandığı üzere, eserin olay örgüsü ve muhtevası, dili, motifler, tercüme, eserin poetiği, yazarın mahareti, bir halkın diğer bir halkın edebiyatı hakkındaki görüşleri, yani edebî resepsiyon (başka bir halk edebiyatını kabullenme) karşılaştırmalı edebiyat biliminin konuları olabilir. *(Örneğin, "Rus okurlarının gözünde*

Nevaî", "Puşkin ve Özbek okuru", "Fıtratşinas Japonlar" gibi konular). Bununla beraber, aynı eser üzerine uzmanların farklı görüşleri (Örneğin, Baburnâme hakkında Özbek, Rus, Japon, Alman uzmanların bilimsel çalışmaları), uluslararası edebî ilişkiler, karşılıklı etkileşim, geleneksellik ve yenilikçilik, muhtelif sanatların *(müzik, ressamlık, heykeltıraşlık, sinema)* edebiyata etkisi gibi meseleler de karşılaştırmalı olarak incelenebilir.

Doğu bilimci N. İ. Konrad (1891-1970) karşılaştırmalı edebiyat biliminin konusu olabilecek beş yöne dikkat çeker:

1. Ortak tarihe sahip milletler edebiyatının karşılaştırılması (örneğin Farsça ve Tacikçe).

2. Farklı halkların edebiyatına ait tipolojik özelliklerin karşılaştırılması (örneğin, XIX. yüzyıl klasik gerçekçiliği).

3. Farklı yer ve zamana ait halkların edebiyatının karşılaştırılması (örneğin, Rus ve Özbek edebiyatı).

4. Birbiriyle ilgili olmadığı halde tipolojik benzerliklere sahip edebiyatların karşılaştırılması (örneğin, şövalye romanları ve Japonların askerî destanları).

5. Uluslararası edebî ilişkilerin karşılaştırılması. Burada yazar edebî etkileşim ve edebî ilişkileri özellikle vurgular[Konrad N., 1978, S. 32-33.].

Literatür taraması

V. M. Jirmunskî'nin (1891-1971) vurguladığına göre yazarın sanatını, onu etkileyen millî ve uluslararası edebî geleneklerle birlikte karşılaştırmalı olarak araştırmak da çok büyük yöntembilimsel öneme sahiptir ve yazarın özgünlüğünü, millî edebiyat ve dünya edebiyatının gelişmesindeki yerini belirlemeye yarar [Jirmunskî V., 1960, S. 183.].

Almanya'da yayımlanan risalede komparatistik disiplini:

1. Edebiyat teorisi komparativistiği (Dichtungs-Literaturtheorie);

2. Edebiyat tarihi komparativistiği;

3. Kıyaslamalı intermedial araştırmalar (komparatistische Intermedialitätsforschung / Comparative Arts);

4. Kıyaslamalı kültür bilimi (komparatistische Kulturwissenschaft) gibi dört guruba ayırarak incelenir [Jirmunskî V., 1960, S. 183.]. Burada yazarlar edebiyatla ilgili her hadiseyi komparatistik yönden incelenebileceği teorisini ileri sürerler.

Bunun dışında komparatistik teorisine göre edebî süreç iki yaklaşım temel alınarak karşılaştırılabilir:

1. Edebî sürece tarihî kalıtımsal yaklaşım *(aynı kökten gelen veya birbirine yakın halkların edebiyatı);*

2. Edebî sürece karşılaştırmalı tipolojik yaklaşım *(hangi kökenden gelmesine bakmaksızın ortak yönlere sahip olan halkların edebiyatı*). Örneğin, muhtelif halkların edebiyatına ait konular, geleneksel kahramanlar, türler, edebî akımları araştırma meselesi.

Edebiyatın karşılaştırmalı olarak araştırılması yönünden komparatistik iki ana guruba ayrılır.

1. Makrokomparatistik, köken bağı olmayan türlü milletler çerçevesinde edebî hadiselerin karşılaştırmalı analizi *(örneğin: Shakespeare ile Nevaî'nin sanatı).*

2. Mikrokomparatistik, bir millet veya bir bölgeye ait edebî hadiselerin karşılaştırmalı analizi *(örneğin: Abdulla Kahhar ve Ötkir Haşimov, Ahmed Yesevî ve Mahtumkulu'nun sanatı gibi*).

Bilimsel çalışmaların karşılaştırmalı analizi de makro veya mikrokomparativistiğin konusu olabilir. Y. E. Bertels (1890-1957) ile A. N. Malehova (1938-2009) aynı mekânda faaliyette bulunan Rus bilim adamlarıdır. Söz konusu bilim adamlarının Ali Şir Nevai'nin *Lisanü-t Tayr* destanına ait çalışmaları mikrokomparativistiğin örneğidir. Adı geçen doğu bilimcilerin bilimsel araştırmalarının birbiriyle karşılaştırılarak incelenmesi bizi aşağıdaki sonuçlara götürür:[Halliyeva G. , 2018, S. 133-134.].

1. Y. E. Bertels (1928) ve A. N. Malehova'nın (1978) araştırmalarında yorumlama dengesi bozulmamış, metnin mahiyeti geçici mefkûre ve ideolojiler için kurban edilmemiştir. Y. E. Bertels'in 1940'lı yıllara ait çalışmaları için aynı şeyi söylemek zordur. Çünkü sürgün siyaseti onu dönemin ideolojisi ile hesaplaşmak zorunda bırakmıştır. Doğu bilimcilerin *Lisanü-t Tayr*'in olay örgüsü, Nevaî'nin tasavvufla ilişkisi, Farsça eserlerinde Fânî mahlasını seçmesi, Doğu nazireciliği gibi konulardaki düşünceleri hemen hemen aynıdır. Örneğin, Y. E. Bertels Nevaî ve tasavvuf meselesinde şairin tasavvuf öğretisini gâyet iyi bildiğini ama kendisinin sufî olmadığını kaydederken, A. N. Malehova tasavvufun şair için bir amaç olmayıp belki de bir vasıta olduğunu vurgular.

2. Y. E. Bertels, konuyu tarihî-biyografik açıdan, A. N. Malehova da yapısal-sistematik açıdan ele alır. Y. E. Bertels, eserdeki hikâyelerin mahiyetini siyasal, toplumsal kültürel planda en küçük detaylarına kadar

irdeler. A. N. Malehova ise dikkatini eserin muhtevasına, yazarın kişiliğine, hikâyelerin tipolojisine yöneltir.

3. Söz konusu çalışmalar mahiyet itibarı ile birbirini tamamlar niteliktedir. Y. E. Bertels ile A. N. Malehova'nın bakışları tedrici *Lisanü-t Tayr* destanının farklı yönlerden araştırılabileceğini gösterir.

Metodolojı ve Yöntem.

Disiplin Olarak Karşılaştırmalı Edebiyat Bilimi

Tarihten anlaşılacağı üzere, karşılaştırmalı edebiyat bilimi hakkındaki ilk teorik düşünceler edebî süreçlerin ortak ve farklı yönlerini açıklama ihtiyacı gereği XIX. yüzyılın başlarında Avrupa'da, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Rusya'da geliştirilmiştir [Nikolayev P. , 1975.].

Karşılaştırmalı araştırmalar ilk önce dil bilimi ekseninde gerçekleştirilmiş, daha sonra edebiyat bilimine de kaymıştır. "Karşılaştırmalı-tarihî yöntemin gelişmesinde Franz Bopp, Rasmus Rask, Jacob Grimm gibi Avrupa dil bilimcilerinin payı büyüktür ve onlar yenilikçi dilbilimciler olarak meydana çıkmışlardır"[Resulov R. , 2010, S. 81.].

Komparativistiğe ait ilk teorik düşünceler Almanya'da geliştirilmiştir. Alman tarihçisi J. G. Herder (1744-1803) ile büyük yazar J. W. Goethe'nin (1749-1832) araştırmaları, bazı eserleri tam olarak bu yönde gerçekleştirilmiştir. J. G. Herder ilklerden olarak dikkatini Avrupa halklarının kültür hayatına ait ortak yönlere çeker. Onun düşüncelerini devam ettiren büyük yazar J. W. Goethe ise bilime "dünya edebiyatı" kavramını kazandırır. *Batı ve Doğu Divanı*'nda Batı ve Doğu kültürüne ait ortak özelliklere ışık tutar.

Rus doğu biliminde karşılaştırmalı tarihî yöntem Rus tarihçisi ve kuramcısı A. N. Veselovskî'nin (1838-1906) adıyla ilgilidir. Söz konusu terimi bilime kazandıran A. N. Veselovskî'dir. "Karşılaştırmalı tarihî yöntem, dünya edebî sürecinin araştırılmasında toplumsal tarihî gelişme kurallarına dayanır. Tarihî süreç her coğrafî bölgede özgün özelliklere sahip olmakla birlikte birçok ortak noktalara da sahiptir ki, bu noktalara dayanarak farklı halkların edebiyatı kıyaslanarak araştırılabilir"[Kasimov A. , 2019, S. 24.]. Bu yüzdendir ki ilk çalışmalarından itibaren A. N. Veselovskî meseleye tarihîlik ilkesini temel alarak yaklaşmıştır. Örneğin, Alman bilgini G. Floto'nun *İlahî Komedi* hakkındaki makalesine (1859) yazdığı takrizde yazarın zamandan ayrı halde düşünülemediğini, dolayısıyla Dante mirasının sadece Dante'ye değil, aynı zamanda zamana (döneme) da ait olduğunun unutulmaması gerektiğini kaydederek G.

Floto'nun bazı fikirlerini eleştirir [Nikolayev P. , 1975, S. 211.]. Ona göre, ***edebiyat tarihi; toplumsal fikir, kültür ve bilim tarihidir,*** şairin kişiliğini de muayyen tarihî ortam geliştirir. Şairin bireyselliği ve özel girişimciliği derecesini belirlemek için ilk önce onun sanatının ne ile donandığını öğrenmek gerekmektedir.

Bulgular

A. N. Veselovskî, bütün görüşlerini karşılaştırmalı metodolojiye dayanarak *Tarihî Poetik* adlı eserinde toplamıştır [Veselovskî A. , 1989, S. 405.]. Rus bilgini M. G. Bogatkina'ya göre çağdaş komparatistik metodolojisi metni inceleyen karşılaştırmalı yöntemlerin toplamı olup A. N. Veselovskî tarafından meydana getirilen karşılaştırmalı tarihî ekol geleneklerine dayanır [Bogatkina M. , 2004. S. 75.].

Özetle, karşılaştırma temelli araştırmalar için ana yöntem olan karşılaştırmalı tarihî yöntem [İşanbabayev A. , 2008, S. 38-46.] edebî süreç dinamiğinin, varislik ve gelenekler teatisinin, edebî değerlerin tam olarak anlaşılmasına yardımcı olur.

A. N. Veselovskî'den sonra edebî komparativistiğin diğer yönleri V. M. Jirmunskî, A. Dima, D. Dyurişin, N. İ. Konrad, İ. G. Neupokoyeva, M. B. Hrapçenko, A. Kokorin, M. Bogatkina, V. R. Amineva, Y. İ. Mineralov gibi uzmanlar tarafından incelenmiştir ve dünya edebiyat biliminde bu süreç günümüze kadar devam etmiştir.

Günümüzde karşılaştırmalı edebiyat bilimi her geçen gün gelişmektedir. Amerikalı V. Frederick (Amerika Uluslararası Komparativistler Birliği Başkanı) ile Rene Wellek'lerin başlattığı gelenekler devam ettiririlerek dünyanın farklı noktalarında komparatistik bilimsel merkezler, ekoller kurulmaktadır. Moskova komparatitistik ekolü, Büyük Britanya ve Amerika karşılaştırmalı edebiyat bilimi birlikleri buna örnek olarak gösterilebilir.

Bugün dünyada karşılaştırmalı edebiyat bilimi alanında birçok bilimsel dergi yayımlanmaktadır. Rusya'da yayımlanan "İmagoloji ve komparatistik", "Tarihî poetik", Fransa'daki "Revue de litterature compare" adlı ünlü dergilerde komparativistiğin önemli meselelerine ait en iyi makaleler yayımlanmaktadır.

Karşılaştırmalı analiz, geleneksel analizden farklıdır. Geleneksel analiz konulardan, konular ise iç bileşenlerden oluşur. Araştırmacıların bunu bilmeleri yeterlidir. Karşılaştırmalı analiz yukarıdakilerle birlikte konuların bileşenlerini de birbiriyle karşılaştırmayı amaçlar.

Karşılaştırmalı analizin amacı, karşılaştırılacak konuların benzer ve farklı yönlerini tespit etme, onlar arasındaki ortak kuralları ortaya çıkarmaktır.

"Gerçek, kıyasla anlaşılır" şeklinde çok eski bir söz var. Bu yüzdendir ki karşılaştırma yöntembilimi insanların hayat faaliyetlerine yayılmakta ve kullanılmaktadır. Günümüzde karşılaştırma yöntemi tüm bilme ve analiz etme süreçlerinde uygulanmaktadır. Bilim ve uygulamanın her alanında karşılaştırma yöntembiliminden yararlanılmaktadır.

Karşılaştırma yöntembiliminin anlamı, mahiyeti ve fonksiyonlarının daha derin anlaşılması için muayyen bilimsel-uygulamalı temeller bulunmaktadır.

Karşılaştırmalı analiz konuları

doğal, toplumsal ve manevî olmak üzere üçe ayrılır. Söz konusu bağımsız hadiseler birbiriyle uyum sağlar. Onlar bir bütün halde insanın yaşadığı ortamı ifade eder ve edebiyata karakter olarak yansır.

Doğal hadiseler

bağımsız olmakla birlikte insanların toplumsal hayatına celbedilmesi takdirde karşılaştırma konusuna dönüşür. Diğer bir ifadeyle, doğa hadiselerinin karşılaştırmalı analizi ile insan ilgilendiği için kendi çıkar ve görüşlerinden yola çıkarak ona kendisinin toplumsal özelliklerini sindirir. Neticede, doğa hadiselerinin karşılaştırmalı tahlili belli bir ölçüde toplumsallaşır. Böylece toplumsal etkenlerin etkisi olmadan doğa hadiselerini karşılaştırma mekanizması varlık kazanamaz.

Karşılaştırmalı analiz konularının ikinci grubunu **toplumsal hadiseler** oluşturur. Onların karşılaştırma yöntemi kendi özelliklerine sahiptir. Bu durumda analiz alanı genişler, karşılaştırmalı analiz göstergelerinin sayısı artar. Bunun nedeni bu durumda toplumsal gelişme kuralları, sosyal ilişkilerin tüm şekilleri yani ekonomik, siyasi, manevi-fikrî, hukuki, bilimsel-teknik, enformasyon, askerî, ekolojik ve diğer ilişkiler dikkate alınır.

Manevi ideolojik hadiseler

karşılaştırmalı analiz konularının üçüncü gurubunu oluşturur. Bu süreç manevi mefkûrevî konuların karşılaştırmalı analiziyle ilgilidir.

Demek ki edebiyatta bulunan tabii, içtimai ve manevi mefkûrevî hadiseler karşılaştırmalı analiz konularıdır. Yalnız, konular özgün özellikleri nedeniyle onlara bunu dikkate alarak yaklaşılması gerekir.

Karşılaştırmalı Analizin Fonksiyonları

Bilimsel kaynaklara göre karşılaştırmalı analizin epistemolojik, mantıksal, yöntembilimsel, yöntemsel, aksiyolojik fonksiyonları bulunmaktadır [Mineralov Y. , 2018]. Diğer bir ifadeyde, edebî hadiseleri karşılaştırırken bu aşamalardan geçilmelidir.

Karşılaştırmalı analizin epistemolojik fonksiyonu

onun mahiyeti, amaçları, karşılaştırma objeleri hakkında yeni bilgi edinmektir. Böylece aşağıdaki sonuçlar elde edilir:

Birincisi, karşılaştırmalı analiz sürecinde her karşılaştırılan konu ile ilgili yeni bilgiye sahip oluruz.

İkincisi, karşılaştırılmakta olan edebî hadiselerin karşılıklı etkisi hakkında yeni bilgi ediniriz.

Üçüncüsü, eğer konuların karşılaştırma süreci yeteri kadar net ve tam ise o zaman onların geçmişi, bugünü ve geleceği hakkında genel bilgiye ulaşırız. Aynı zamanda da karşılaştırma yöntembilimi teorisini zenginleştirmiş oluruz.

Karşılaştırmalı analizin mantıksal fonksiyonu

edebî hadiseler karşılaştırılırken mantıksal kuralların ifadesidir. Karşılaştırmalı analiz sürecinde mantık kurallarından uzaklaşmamak için aşağıdakilere uymak gerekir:

1. Farklı temellere sahip edebî hadiselerin karşılaştırılması mantık dışıdır. Çoğu zaman edebî hadiselerin karşılaştırmalı analizi için farklı temeller seçilir. Bu durumda, karşılaştırma süreci kesinliğini kaybeder. Birçok açıdan elverişsiz hale gelir. Her önümüze çıkanı başka bir şeyle karşılaştıramayız. Örneğin, olay örgüsünü olay örgüsü ile, eserin dilini diğer bir eserin dili ile kıyaslamak mantıklı olur;

2. Konu dahilinde olmayan durumlar analiz dışı bırakılmazsa beklenen sonuç elde edilemez;

3. Karşılaştırma süreci boyunca çelişki ve terslikle karşılaşılabilir, bu gâyet normal. Birbiriyle tamamen çelişkili olan karakterlerde bile mantık çerçevesinde ortak yönler bulunur.

Karşılaştırmalı analizin yöntembilimsel fonksiyonu

Karşılaştırma sürecinde birçok yöntem ve usullere başvururuz. Bu da bizim konuyla ilgili bilimlerimizin yanında kimi problemlerin çözümlenmesindeki ampirik bilgimizi, yani deneyimimizi de artırır ve uygulamaya yönelik imkanlarımızı genişletir.

Karşılaştırmalı analizde bakış açısı fonksiyonu

Bilindiği gibi her süreç insanın bilgisine ve bakış açısına bağlı olarak gerçekleşir. Karşılaştırmalı analizin kapsamı tam olarak insanın bakış açısı, bilgi seviyesi ile doğru orantılıdır. Demek ki bakış açısı bu süreçte önemli yer tutar. Kişinin bakış açısı kamu bakış açısının zenginleşmesine hizmet eder.

Karşılaştırmalı analizin değerlendirici (aksiyolojik) fonksiyonu birçok şekilde birçok yönüyle ortaya çıkar. Karşılaştırdığımız şey her ne olursa olsun, sonunda bilimsel teorik fikirlerimizi özetleyerek edebî hadiseyi değerlendiririz. Dolayısıyla karşılaştırmalı analiz mahiyet itibarı ile aksiyolojiktir. Yani onda benzerlik ve farklılık açısından kıyaslanan hadiselerin değerlendirilmesi bulunur. Bu da teorinin yanında bazı meselelerin çözüme kavuşmasında uygulamalı önem arz eder.

Karşılaştırmalı analizin deneysel fonksiyonu, esas itibari ile uygulamalı vazifelerin çözümlenmesini sağlamaya yöneliktir. Her gün karşımızda uygulanması gereken bir sürü mesele görürüz. Karşılaştırmalı analiz uygulandıkça ve insanın hayatında öneme sahip oldukça somut neticeler elde edilir.

Karşılaştırma Sürecinin En Önemli Aşamaları

Karşılaştırmalı analizden beklenen sonucun elde edilmesi için araştırmacı neler yapmalı ve hangi aşamalardan geçmelidir?

İlk önce araştırmacı karşılaştırılacak konuları doğru seçmelidir. Çünkü karşılaştırılacak objelerin varlık durumu bu aşamaları meydana getirir.

Birincisi, hadiselerin iç özelliklerini, iç ölçülerini kıyaslamadan onların benzer ve farklı yönlerini tespit etmek imkansızdır. Bunların en önemlileri, karşılaştırılacak hadiselerin anlamı, mahiyeti ve sıfatlarıdır. Buna göre hadiselerin anlam, mahiyet ve sıfatları arasındaki benzerik ve farklılıklarını tespit etmek karşılaştırma sürecinde ilk aşama sayılır.

İkincisi, hadiselerin iç özellikleri, yani anlamı, mahiyeti ve sıfatı özgün bir şekilde boy gösterir. Demek ki karşılaştırılacak hadiselerin iç özelliklerini, onların ortaya çıkış bakımından benzerlik ve farklılıklarını araştırmak gerekir. Bu, karşılaştırmalı analizin ikinci aşaması sayılır.

Üçüncüsü, kıyaslanan hadiselerin ortamı etkilemekle beraber ortamın da onları etkilemesidir. Burada dış koşulların hadiseleri etkileme özelliklerini karşılaştırmayı öngörülür. Böylece hadiseleri karşılaştırmanın üçüncü aşama meydana gelir. Söz konusu aşamanın mahiyeti, hadiseleri etkilerken ortamın benzerlik ve farklılıklarını belirlemekten ibarettir.

Dördüncüsü, herhangi bir hadisenin, örneğin edebî hadisenin ortaya çıkış sebebi, ihtiyacı vardır. Karşılaştırma sürecinde bunların da dikkate alınması gerekir. Her hadisenin ortaya çıkışı, varlığını sürdürmesi, gelişmesi ve faaliyetinde birçok ihtiyaç önemli yer tutar ve bunların bazıları büyük önem arz eder. Bu, edebiyatta çoğunlukla **motif** kavramı ile ifade edilir. Demek ki bize lazım olan şeyin karşılaştırmalı analizini gerçekleştirmeden önce onu ortaya çıkaran sebep ve ihtiyaçları da kıyaslamamız gerekir. Bu da bize hadiselerin varlığı çerçevesinde benzer ve farklı yönlerini ayırt etmeye yardımcı olur. Bu bağlamda, bizim **ihtiyaç (motif) – hadise – mahiyet (netice)** algoritması temelinde karşılaştırmayı gerçekleştirmemiz daha uygun olur.

Demek ki ihtiyaçları (motif) karşılaştırmak **hadiseyi** analiz etmenin önemli aşamasıdır. Çünkü ihtiyaç olmadan hiçbir şey meydana gelmez. Ali Şir Nevaî'nin *Lisanü-t Tayr*'inde asıl menzile ulaşmak için seçilen yedi vadinin ilki tam anlamıla talepti.

Sonuç. Bazen elimizde bir sürü malzeme bulunduğu halde neyi neyle karşılaştırmayı kestiremiyoruz. Karşılaştırmalı analiz sürecinde onun sonuçlarını birçok durumun etkilediği belirtilmelidir. Örneğin, karşılaştırılan hadiselerin anlamı, analizde yöntembilimsel vasıtalar, karşılaştırmalı analizi gerçekleştirme yöntemleri vb. Bütün bunları göz önünde bulundurarak şu tipik durumlar karşılaştırılabilir:

İlk durum. Aynı mekan ve zamanda mevcut olan edebî hadiseleri karşılaştırma. Bu tür karşılaştırma süreci belli özelliklere sahiptir. İlki, karşılaştırılmakta olan hadiselerin mekan ve ortam birliği onun bu özelliklere etkisinin araştırılmasını gündemden çıkarır. Ortak mekan ve zaman kıyaslanan hadiselerin ortamının aynı olduğunu gösterir ve bu ortam onlara hemen hemen aynı etkiyi yapar. Bu da karşılaştırmalı analizin iyice "basitleşmesine", "kolaylaşmasına" yol açar. Yine, kıyaslanan fenomenlerin aynı mekan ve zamanda bulunması doğal olarak onların tarihî birliği hakkında konuşmaya imkan sağlar. Örneğin, **Ötkir Haşimov** ve **Tahir Melik**'in sanatı karşılaştırılırsa aynı mekan ve zamanda yetişen yazarların ortak ve farklı yönleri tespit edilebilir.

İkinci durum. Aynı mekan ama farklı zamana ait edebî hadiselerin karşılaştırılmasıdır. Aynı mekan, aynı ortam ve koşullarda fakat farklı zaman ait olan ve olabilecek hadiseler karşılaştırıldığında ikinci ortam meydana gelir. Bunun yanı sıra farklı zamanlarda ama benzer ortamda bulunan hadiselerin karşılaştırılması çok zordur. Genellikle bu, bazı sorun ve zorlukları ortaya çıkarır.

Çoğunlukla aynı mekanda, diyelim, aynı ülke koşullarında bulunan hadiseleri zaman etkeni göz ardı edilerek karşılaştırmaya çalışılır. Bu,

doğru değildir. Örneğin, aynı mekan ama farklı zamanda yetişen Mukimî ile Muhammed Yusuf'un gençlik ya da gençlerle ilgili görüşlerinde muhakkak ki zamanın etkisi vardır. Diğer bir ifadeyle, karşılaştırılan hadiseler her ne kadar aynı ortama ait olsalar da zaman faktörünün meselenin mahiyetini farklı etkilediğini unutmamak gerekir. Keza, hadiselerin yaşandığı koşullar hiç değişmemiş olsa dahi bu süre boyunca hadiselerin kendisi değişmiş olabilir.

Üçüncü durum. Aynı zaman fakat farklı mekanda bulunan hadiselerin karşılaştırılması. Örneğin, aynı zaman ama farklı mekanda yetişen Özbekistanlı yazar Nasir Zahid ile Amerikalı yazar Victoria Schwab'ın aynı ismi taşıyan "İntkam" adlı romanları bulunmaktadır. Romanlardaki intikam motifi karşılaştırılırken ortamın hadiselere etkisini dikkate almak son derece önemlidir. Çünkü karşılaştırmalı analiz sürecinde koşul ve sebeplerin hadiselere etkisi kaçınılmazdır.

Dördüncü durum. Farklı mekan ve farklı zamana ait edebî hadiseleri karşılaştırma. Burada farklı ortam, mekan ve farklı zamana ait edebî hadiseler kıyaslanır. Bu, karşılaştırmalı analiz yöntem bilimi için en karmaşık konudur. Örneğin, "Shakespeare ile Ali Şir Nevaî'nin eserlerinde bilim" ya da "Abdulla Kahhar ile Jack London'un eserlerinde edebî psikolojizm meselesi" gibi konuların araştırılmasında şunlar dikkate alınmalıdır:

Birincisi, karşılaştırılacak hadiselerin mahiyetinin anlaşılması lâzım. *İkincisi,* karşılaştırmalı analiz hadiselerinin bulunduğu daha önceki koşul ve ortamları da daha derin araştırmak, onların Shakespeare ile Nevaî ya da Abdulla Kadirî ile Jack London'un bakış açısına etkisini belirlemek lazım. Çünkü farklı zaman ve mekanda yetişen yazarların eserlerini meşhurluk dışında daha neyin birleştirdiğinin anlaşılması için birçok edebî hadiseyi incelemek gerekir.

Karşılaştırılan hadiselerin mekan ve zaman göstergeleri dolayısıyla analist bazı zorluklarla karşılaşır. Yalnız, kıyaslanan edebî hadiselerin gelişme sürecinde ortaya çıkan durumlarının özellikleri dikkate alınırsa onlar çözüme kavuşturulabilir. Eğer karşılaştırmalı analizi gerçekleştiren araştırmacılar birbirinden farklı, çelişkili hadiseleri karşılaştırma tekniği ve metodolojisine sahip iseler sonuç verimli olur.

KAYNAKÇA

Bogatkina, M. (2004) O formirovanii novoy paradigmı v sovremennoy komparatistike, Mejdunarodnaya nauçnaya konferensiya, Kazan.

Halliyeva, G. (2018) XX asr Rossiya sharqshunosligi va O'zbek mumtoz adabiyoti, Taşkent.

Hölter, A. (2013) Handbuch Komparatistik: Theorien, Arbeitsfelder, Wissenspraxis / Hrsg. von Zym-ner R. , Stuttgart: Verlag J. B. Metzler.

İşanbabayev, A. (2008) Qiyosiy-tarixiy metod haqida // Özbek Dili ve Edebiyatı Dergisi.

Jirmunskî, V. (1960) Problemı sravnitelno-istoriçeskogo izuçeniye literatur", İzvestiya AN, C:19, S:3, Moskova.

Jirmunskî, V. (1979) Sravnitelnoye literaturovedeniye, Nauka Yay. , Moskova.

Kasimov, A. (2019) Qiyosiy adabiyotshunoslik, Akademnashr Yay. , Taşkent.

Kerimov, B. (2011) Adabiyotshunoslik metodologiyasi, Muharrir Yay. , Taşkent.

Kokorin, A. (2009) Sravnitelnıy analiz: teoriya, metodologiya, metodika, MGOU Yay. , Moskova.

Konrad, N. (1978) İzbrannıye trudı. Literatura i teatr, Nauka Yay. , Moskova.

Mineralov, Y. (2018) Sravnitelnoye literaturovedeniye (Komparatistika), Yurayt Yay. , Moskova.

Nikolayev, P. (1975) Akademiçeskiye şkolı v russkom literaturovedenii, Moskova.

Resulov, R. (2010) Umumiy tilshunoslik, Taşkent.

Veselovskî, A. (1989) İstoriçeskaya poetika, Moskova.

ADVANTAGES OF LEARNING ENGLISH THROUGH DISTANCE LEARNING SYSTEMS

Saodat ARIPOVA

"Alfraganus university"
ORCID – 0009-0001-6970-9697

Annotation

Today, development is developing very fast and changing very fast. Almost every minute, changes, updates and unexpected events are happening in different parts of our planet. Every day we spend under a strong flow of information. The flow of information haunts us at home, at work and on vacation. A person cannot function normally without the influence of information. Understanding life, studying it, takes place through the collection and assimilation of information. The level of knowledge of a person is also determined by the amount of information acquired by a person in a certain period of time. That is why opening a wide path to modern knowledge and the effective use of new information technologies in the improvement of teaching has become a requirement of today. The national personnel training program and the Law of the Republic of Uzbekistan "On Education" impose this responsibility on us. At the same time, it can be said that significant changes are taking place in the education system. Distance learning methods are used in the educational system. Distance learning method is a new form of part-time study. Distance learning is independent learning. Independent reading develops a person's independent thinking, situation assessment, conclusion and prediction skills.

Key words

synchronous, asynchronous, hybrid, mobile, virtual.

Introduction

Another advantage of distance learning is that the student can study at his convenience and even without leaving work. It is because of these advantages that this method is widely used in the world today. Many large enterprises save millions of dollars a year by using this method to improve or change their professional skills. Another convenience of distance learning is that if a student wants to learn English, the student himself determines the duration of the study, that is, the student starts studying

at a time of his own free will, learns the materials under the supervision of the teacher. Mastery of the English language is determined by completing assignments and tests. The faster the student learns the given program, the faster he completes his studies and receives a certificate. If he cannot master the program, he will be given the opportunity to work independently and continue his studies. It is clear to many that this method has many advantages. A number of works are being carried out on the implementation of distance learning techniques and technologies in all higher educational institutions. The development of information technologies requires a new approach to the organization of distance education. Communication and network technologies are the basis of modern models of distance education organization.

Literature review

The advent of Internet technologies has caused a change in situations that have remained unchanged for several centuries. This was reflected in the exchange of regular correspondence with e-mail, and libraries with websites. In recent years, e-learning has undergone several developments. In today's Internet era, education requires the sharing and dissemination of information. A system or platform is needed to organize e-learning.

In distance learning, the teacher and the student are separated from each other and communicate constantly with the help of specially created training courses, supervision, e-mail and other Internet technologies.

Methodology

Distance learning platforms provide online learning systems and facilities for students. Distance learning systems have the following features and functions:

Learning Materials: Provides distance learning platforms, student textbooks, video or audio tutorials, articles, and other learning materials. These materials allow students to learn faster and more easily.

Tests: Distance learning platforms make it easy for students to prepare tests and exams. This, in turn, ensures that test results for students are quick and accurate.

Scheduling: Distance learning platforms have the ability to schedule and schedule student learning. This helps ensure that students are well prepared for classes and exams.

Forums and support: Distance learning platforms provide forum and chat services for students to communicate with each other. Teachers and

experienced students can be used to share their knowledge through the platform.

Certificates: Several distance learning platforms offer certificates and diplomas for students. These certificates help demonstrate student learning progress and skill levels.

Directions: Distance learning platforms provide directions and programs to support students. This, in turn, provides opportunities for learning in programming, business, medicine, and many other areas.

Currently, there are many distance learning platforms. Each platform may differ in its own methods and services provided by the organizer, that is, the platform developers. Below is a brief analysis of the most popular distance learning platforms:

Coursera: This platform brings together online courses from the world's most famous universities. It offers online courses, certificates, and diplomas to students upon completion of these courses.

edX: Courses developed by universities and educational institutions can be purchased on this platform.

Udacity: Udacity is the largest online platform for online courses in technology, computer and data science.

Khan Academy: This platform is designed for learning math, science, culture and other subjects, and each course has video tutorials with instructions and examples.

Codecademy: This platform has online courses for learning programming and building computer applications.

Duolingo: Duolingo is the most popular online language learning platform. It has online learning programs for easy language learning.

Udemy: Udemy is one of the distance learning platforms mentioned above. This platform offers online courses in programming, business and many other areas.

Other similar distance learning platforms provide students with a fast and efficient learning process. At the same time, everyone connected to the Internet, regardless of where they live, will have the opportunity to learn and gain new knowledge.

Distance learning provides an opportunity for all learners to continuously improve their skills. In the course of such training, the student learns independent teaching and methodical materials in an

interactive mode, passes control, performs control work under the direct supervision of the teacher, and communicates with other students of the "vertical learning group" in the group.

For some reasons, it is not possible to study in full-time departments of educational institutions, for example, health is not right, there is an intention to change the specialty, or there is an old age, there is an intention to improve the qualification. distance learning is the most convenient form of education for people with (L. C. R. Salvador 2021-y)

Distance education uses various information and communication technologies, that is, each technology depends on the purpose and nature of the issue. For example, while traditional print-based teaching aids (study guide, textbooks) are based on introducing students to new material, interactive audio and video conferences are based on interacting with each other for a certain period of time, e-mail to It is aimed at establishing forward and reverse communication, that is, sending and receiving messages.

Results

Based on the above, we will give descriptions and definitions of some terms that are repeatedly mentioned in the educational process.

Distance education is a form of education based on information and telecommunication technologies, such as part-time and full-time education, including the best innovative and traditional methods, teaching tools and forms.

Distance learning is an educational system based on new information technologies, telecommunication technologies and technical means. This is a system that requires the learner to work more independently, providing learning conditions and communication with the teacher based on certain standards and educational laws. In this case, the learning process does not depend on the time and place of the student.

Distance education is an educational complex based on the means of exchanging educational information at a distance, the teacher provides educational services to all strata of the population and foreign students with the help of a special information environment.

Distance education system is an education system organized on the basis of distance education conditions. Distance learning system, like all educational systems, has its structural purpose, content, methods, tools and organizational forms.

Advantages of distance learning:

- New opportunities in education (affordability of education, independence of time and place, etc.).

- Limitation of the number of students admitted to educational institutions.

- Increase in the number of people who want to study.

- Emergence and development of quality information technologies.

- Increasing international integration.

The conditions and opportunities listed above indicate the need for distance education.

There are different models and forms of distance learning in the educational system, which are distinguished by the following conditions of use:

- geographical conditions (for example, the territory of the country, location away from the center, climate);

- the general level of informatization and computerization of the country;

- level of development of communication and vehicles;

- level of use of information and communication technologies in the educational process;

- the availability of scientific pedagogic personnel for the distance education system and their potential, etc.

In general, the goals of distance education include:

- To create an equal opportunity for those who want to get an education.

- Improving the quality of education by using the scientific and educational potential of academies, leading universities, institutes, training centers, personnel retraining institutions, professional development institutions and other educational institutions.

- Creating an opportunity to receive additional education in parallel with work.

- Satisfying the educational needs of students and expanding the educational environment.

- Creation of opportunities for continuous education.

- Providing a new level of principal education while maintaining the quality of education.

To provide education on the basis of distance education systems, it is not necessary to gather a certain part of the population who wants to study in the land where the educational institution is located. Secondly, there will be no need for excessive spending by the listener or reader. Thirdly, it is possible to exclude the age restrictions of those involved in this type of education. The following social groups can make up the contingent involved in DL:

those who want to get a second higher or additional education, improve their qualifications and retrain;

heads of regional authorities and management

young people who could not get education due to the limitations of the traditional education system;

employees of companies and enterprises who want to raise their information status to the level of modern requirements;

listeners who want to receive second parallel information;

residents of underdeveloped regions far from the center;

persons with limited freedom of movement;

persons with physical disabilities;

persons in military service, etc.

In the conditions of Uzbekistan, the organization of MO will have a great effect. Nowadays, this type of education should be widely used.

Compared to traditional educational systems, this allows each user of the system's resources to create their own "trajectory", which is convenient for both the user and the providers of distance education. Distance education systems are distinguished from traditional systems by their flexibility, adaptability, modularity, cost-effectiveness, greater focus on the user, and greater reliance on external and internal communication and information technologies.

Several types of distance learning systems can be used to teach English. Table 1 lists the types of distance learning systems. (Faiziyeva D. S. 2019)

Table 1

	in this type of system, students and teacher interact with each other in real time. This is usually done through video conf

	erencing, chatrooms, or other online means of communication.
	in this type of system, students and teachers do not interac

	t in re al ti m e. In st ea d, co ur se m at eri als , as sig n m en ts, an d as se ss m en ts ar e m ad e av ail ab le on lin e an d st ud en ts ca n ac ce ss th

	e m at an y ti m e.
	thi s ty pe of sy st e m co m bi ne s sy nc hr on ou s an d as yn ch ro no us ed uc ati on m et ho ds. St ud en ts pa rti ci pa te in bo

	thre al-ti me and inde pend ent lear ning activ ities.
	this type of syst em allo ws stud ents to acce ss cour se m ateri als and d com plet

	e as sig n m en ts us in g m ob ile de vic es su ch as s m ar tp ho ne s or ta bl et s.
	in thi s ty pe of sy st e m, st ud en ts an d te ac he rs int er ac t

	in a virtual classroom environment, usually accessed through a web platform.
6. Open educational resources (OER) system	this type of system makes educational materials su

	chastextbooks, videos, and other resources freely available to the public.
7. Massive open online course (MOOC) system	Moocs are online courses available to many stud

	ents around the world. They typically use a combination of video lectures, interactive quizzes, and other online resources to deliver

	course content.

In the synchronous distance learning system, students and teachers communicate in real time using various online communication tools. Videoconferencing is one of the most common tools used in synchronous distance learning because it allows students and teachers to interact face-to-face and communicate using audio and video. Chat rooms and messaging platforms are also frequently used, giving students and teachers a place to ask questions, share information, and participate in discussions. In addition, some synchronous distance learning systems use interactive whiteboards, voice-over programs, and other tools to facilitate cooperation and collaboration among students. The real-time interaction of synchronous distance learning can provide a more engaging and interactive learning experience for students, while providing immediate feedback and support to teachers.

In asynchronous distance learning, students do not need to be present at a specific time for live instruction or interaction with their teacher or peers. Instead, students access course materials, assignments, and assessments online when and where it's convenient for them. Asynchronous distance learning systems typically use online platforms such as learning management systems (LMS) to deliver course content and materials. These may include recorded video lectures, multimedia presentations, online readings and discussion forums. Students can interact with their teachers or classmates through e-mail, messaging systems, or other asynchronous communication tools. The flexibility of asynchronous distance learning allows students to learn at their own pace and schedule, which can be beneficial for those with other commitments or full-time jobs. At the same time, it takes self-motivation, time management, and discipline to stay on track and complete assignments on time. Asynchronous distance learning teachers can provide feedback on assignments and assessments through online platforms, but this feedback is not immediate, which may be difficult for some students. (Karimov M. M. , Fayziyeva D. S 2022-y)

A hybrid distance learning system combines synchronous and asynchronous learning methods, providing students with a mix of real-time and self-paced learning activities. In the hybrid system, students can participate in scheduled live online lectures or discussions, participate in

real-time group work, and participate in interactive activities with their teachers and peers. At the same time, students can access pre-recorded lectures, course materials and assignments in real-time through the online learning platform. The flexibility of the hybrid system allows students to tailor their learning experience to their schedule and learning style. For example, students with full-time jobs or other commitments can access course materials and complete assignments at their own pace. Meanwhile, students who prefer real-time interaction can attend live lectures, participate in group work, and participate in discussions with their teachers and peers. Hybrid distance learning systems often require a high level of technological infrastructure, as students need to use reliable Internet and relevant technologies to participate in synchronous and asynchronous activities. In addition, hybrid systems require strong time management skills and self-discipline to ensure students stay on track and complete coursework on time.

A mobile learning system is a type of distance learning system that allows students to access course materials, communicate with teachers and peers, and complete assignments using mobile devices such as smartphones or tablets. Mobile learning allows students to engage in learning activities on the go, anytime, anywhere, which can be convenient for busy people or those with limited access to a computer. Mobile learning systems typically use specialized apps or mobile websites that allow students to access course materials, participate in discussions, and submit assignments. These systems can also use mobile technologies such as augmented reality or gamification to make the learning experience more engaging and interactive. Mobile learning can also facilitate communication between teachers and students, allowing for real-time feedback and support. For example, teachers can use instant messaging or video conferencing tools to connect with students and provide support when needed. However, mobile learning systems may have limitations, such as the small screen sizes of mobile devices, limited storage capacity, and reduced functionality compared to desktop computers. In addition, mobile learning may require a reliable and high-speed Internet connection, which may not be available in all areas.

A type of virtual classroom system is a distance learning system that allows students and teachers to interact in a virtual classroom environment, usually accessed through a web-based platform. Virtual classrooms provide an online space where students can attend live lectures, participate in discussions, collaborate on group projects, and interact with their teachers and peers in real time. Virtual classrooms use a variety of tools to facilitate communication and collaboration between

students and teachers. These may include video conferencing, chat rooms, virtual whiteboards, file sharing, and other collaboration tools. Teachers can use virtual classrooms to deliver lectures, facilitate discussions, and provide real-time feedback to students. Virtual classes can be especially beneficial for students who cannot attend classes in person due to distance, scheduling conflicts, or other reasons. They also allow teachers to reach a wider audience and provide greater flexibility in terms of teaching and learning methods. However, virtual classrooms may require a high level of technological infrastructure, including a reliable Internet connection and appropriate hardware and software. In addition, virtual classrooms can require a significant amount of planning and preparation on the part of the teacher to ensure student engagement and achievement of learning outcomes.

One type of Open Educational Resources (OER) system is distance learning, a system that provides access to educational materials such as textbooks, videos, and other resources that are freely available to the public. OER systems are designed to increase access to high-quality learning materials and reduce costs for students. OER systems typically provide open access to a wide range of educational materials that can be used by teachers, students, and other learners without copyright or licensing restrictions. These materials may include textbooks, lecture notes, videos, interactive simulations, and other resources accessible online. OER systems can be especially useful for students who cannot afford expensive textbooks or other learning materials. They also allow teachers to tailor course content to their specific needs and preferences and to share their learning materials with others. However, OER systems may have limitations such as the quality and reliability of materials, limited resources, and the need for digital literacy skills to effectively access and use these materials. In addition, OER systems can require significant time and effort from instructors to manage and adapt open learning resources for their courses.

Public open online course

A (MOOC) system is a type of distance learning system that provides online courses to large numbers of students around the world. Moocs typically use a combination of video lectures, interactive quizzes, and other online resources to deliver course content. Moocs can be accessed from anywhere with an internet connection and are often offered for free or at low cost. Moocs are designed to provide high-quality learning opportunities to students who cannot access traditional classroom-based courses. They can be used for professional development, career advancement or personal enrichment. Moocs can be self-paced or have a

set start and end date, and can include interactive components such as discussion forums or group projects to encourage collaboration and cooperation. Moocs can also provide students with certificates or references that can be used to demonstrate their skills and knowledge to potential employers or academic institutions. However, Moocs can have limitations, such as a lack of interaction with instructors and peers, which can make it difficult for some students to stay motivated. Moocs can also require a high level of self-discipline and time management skills to complete successfully. In addition, the quality and rigor of Moocs can vary greatly, and students may need to carefully evaluate course content and information to ensure that it meets their learning goals.

There are the following types of distance education:

Sending educational material files to users by e-mail;

1. Remote access to educational materials via the Internet and local network. In this case, the user is given the opportunity to download materials or use a special educational program;

2. Chat lessons are conducted using chat technologies. During the lesson, all participants have the right to enter the conversation at the same time;

3. Web forums - joint work of users on a selected task with the help of notes and messages left by the program installed on the site. The difference between (3) and (4) is that in the second case, a longer period (multiple days) of working on the task without simultaneous interaction of the participants is possible.

4. Teleconferences are conducted via e-mail based on members' mailing lists, where the e-mail contains teleconference logins and passwords, the exact start time of the teleconference and the name of the presenter.

Also, two of the most popular web-based learning management systems widely used in higher education are Blackboard and Moodle

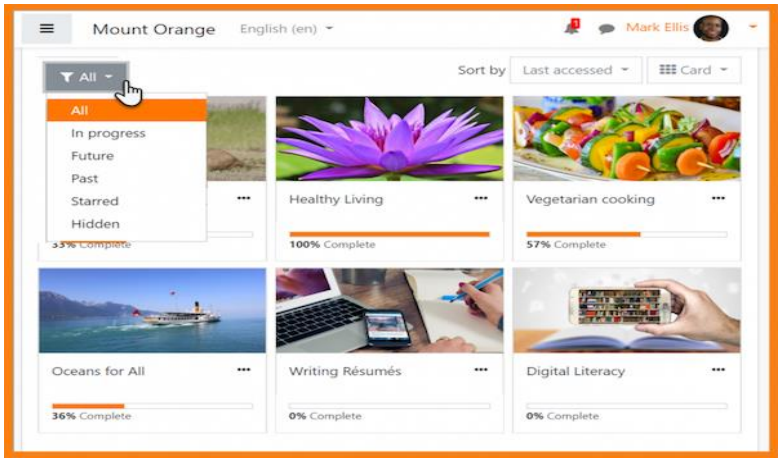

Figure 1. Moodle platform interface

Moodle (modular object-oriented dynamic learning environment) - Moodle is an open source distance learning system.

In conclusion

According to the method of access, all distance education systems can be divided into 3 categories: Real-time, on-demand, mixed (first and second at the same time). There is a similar classification in foreign literature: synchronous learning, asynchronous learning, mixed. Synchronous and asynchronous learning become blurred due to the variety of distance learning methods. The above distance education systems use the following information resources: electronic libraries, audio and video materials, databases. Overview of Information Systems Architectures for Distance Education Figure 1 shows a simplified diagram of the structure of distance education.

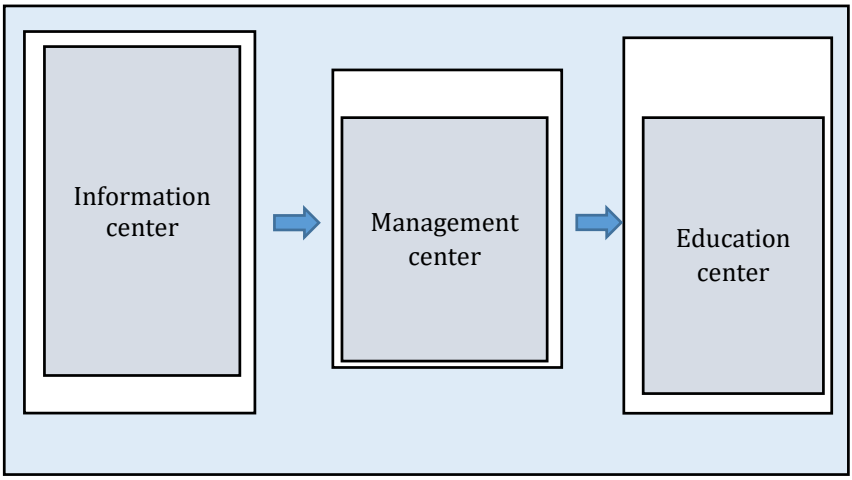

Figure 2. A simplified diagram of the structure of distance education

Elements of the architecture of the information center are databases of educational materials (electronic libraries, video and audio materials, etc.), processes for the development of new educational materials, staff (teachers) who develop educational materials and courses, etc.

References

L. C. R. Salvador, Carlos Alvarez, P. D. H. Nguyen. “Digital Education: Security Challenges and Best Practices”. 2021 y.

Fayziyeva D. S. , Yuldasheva N. S. , Islomov Sh. Z. “Masofaviy ta'lim tizimidagi xavfsizlik muammolari”. 2019 y.

Aeri Lee, Jin-young Han. “Effective User Authentication System in an E-Learning Platform”. 2020 y.

Saad M. A. “Strategies and Contributions of Biometrics in E-Learning”, 2017 y.

Karimov M. M. , Fayziyeva D. S. Masofaviy o‘qitish tizimlariga qaratilgan veb hujumlarni aniqlash usuli

// “International conference “Resent advances in intelligent infomation and communications technologies ISPC 2022”. Tashkent-2022. – P. 126-129

INGLIZ TILI FANINI O`QITISHDA YUZAGA KELADIGAN MUAMOLAR VA ULARGA SAMARALI YECHIM TOPISH.

talaba Abdurafikova Rayxona Nodir qizi

Anontatsiya

Ushbu ilmiy maqola Ingliz tilini o`qitishda yuzaga keladigan muamolar va ularga samarali yechim toppish haqida. Zamon taraqqiylashib borgani sari tilga bo`lgan ehtiyoj kundan kunga ortib bormoqda. Bunda yuzaga keladigan muamolar ham talaygina. Ularga samarali yechim topish hamda o`qitish tizimini mukammalashtirishzarur.

Kalit so`zlar

Metodika, o`quv qo`llanma, litsenziya, shartnoma, mutaxasis, ekspert, grammatika, kommunikativ .

Bugungi kunda ingliz tiliga bo`lgan ehtiyoj ortib bormoqda. Bunda yuzaga keladigan muammolar ham talaygina. Yurtimizda ingliz tilini o`qitish uchun keng ko`lamli chora tadbirlar amalga oshirilib kelmoqda masalan; O`zbekiston Respublikasi Xalq ta`lim vazirligi :

-2022/2023 o`quv yilidan boshlab ummumiy o`rta ta1lim tashkillotlari uchun zamonaviy til o`rganish metodlari asosida ishlab chiqilgan chet tili darsliklarini to`liq chop etish va metodistlar uchun malaka oshirish kurslarini tashkil etilsin

- Yangi darsliklardan foydalanish metodikalari bo`yicha o`qituvchilar va metodistlar uchun malaka oshirish kurslarini tashkil etsin.

- Xorijiy davlatlardan chop etadigan zamonaviy o`quv va ilmiy adabiyotlar, darsliklar hamda o`quv qo`llanmalarni, xalqaro testlar va ularni joriy qilish uchun tegishli ruhsatnomalar va litsenziyalar, xorijiy tilllarni o`rganishga qaratilgan kontentlarni mualliflik huquqlarini xarid qilish.

- Xorijiy tillarni puxta o`zlashtirish, tilning asosiy ko`nikmalarini shakllantirish uchun videorolik, o`yin ko`ngilochar ko`rsatuv, bilimlar va boshqa o`rgatuvchi kontentlar.

- Fuqarolik huquqiy shartnomalar asosida yuqori malakali mutaxassislarni, shu jumladanmahalliyva xorijiy ekspertlarni jalb etish.

Bundan ko`rinib turiptiki, ta`lim sohasida o`zgarishlar katta. Ingliz tilini o`rganish jarayonida har xil ko`rik tanlov va musobaqalarni amalga oshirish zarur va bunga qiziquvchilar soni ko`payadi.

Ingliz tilini o`rganish jarayonida chet el tajribalariga asoslangan holda o`rganish zarur masalan:

Kommunikativ tilni o`rgatish usuli. Ushbu usulning asosiy maqsadi o`quvchiga o`zi duch kelishi mumkin bo`lgan turli vaziyatlarda samarali va to`g`ri muloqot qilish imkonini berishdir. (CLT) ya'ni kommunikativ tilni o`rgatish kurslarining mazmuni taklif qilish, taklif qilish va shikoyat qilish kabi funksiyalar yoki ifodalash kabi tushunchalardir. Vaqt, miqdor, joy, strukturaviy yondashuv singari bu usul odatda til o`rganish ilovalarida qo`llaniladi.

A) Grammatika- tarjima usuli qo`llaniladigan asosiy texnikalar:

- Matn bo`yicha o`qishni tushunish uchun savollar.

- O`quvchilar matndagi so`zlardan antonym va sinonimlarni topadilar.

- O`qilgan matnlardagi so`zlardan lug`at tanlab olinadi va yodga olinadi, yangi so`lar bilan gaplar tuziladi.

- O`quvchilar turdosh va yolg`on turkumlarni tan oladilar va yod oladilar.

- Bo`sh joyni to`ldirish mashqlari.

- Berilgan mvzuda kompozitsiya yozish.

Ushbu mashqlar yordamida o`quvchilarning til o`rganishga bo`lgan qizishlarini yanada ko`paytiradi. Bunga qo`shimcha tarzda yana mashqlarni keltirib o`tsak;

Jismoniy harakatlar yordamida o`qitish.

TPR sifatida ham tanilgan ushbu o`qitish usuli eshitishga, tushunishga urg`u beradi.

Ushbu yondashuv imo-ishoralar va harakatlar muhim rol o`ynaydi.

O`z ona tilini o`rganayotgan bolalar kattalardan ko`p buyruqlarni eshitishadi; "To`pni ushla" , " Suvingni ich ". TPR o`quvchilariga ikkinchi tilni iloji boricha kamroq stress bilan bir xil tarzda o`rgatishni maqsad qiladi.

G`oya shundan iboratki, o`quvchilarni harakatni ko`rib, o`zlarini harakatga keltirganda , ularning miyalari ko`proq neyron aloqalarini yaratadi, bu esa tilni yanada samarali o`zlashtirishga yordam beradi.

Shunday qilib, TPR ga asoslangan sinfda talabalar oddiy buyruqlarga javob berishga o`rgatiladi : o`rnidan tur, o`tir , yoping, eshikni oching kitobingizni oching va hokazo.

Ushbu misollar orqali o`qitish tizmini mukkalashtirish va yanada kreativlikni qo`shasak foydadan holi bo`lmaydi. Buning ustiga zamon taraqqiylashib borgani sari zamonaviy texnalogiyalar ham o`z hayotimizda muhim o`rin tutadi. Bularning ko`pchiligi ingliz tilida bo`lganligi sababli ingliz tiliga bo`lgan ehtiyoj ortadi va o`rganishimizga yanada turtki bo`ladi.

Ingliz tilini o`rganish jarajonida yo`lqo`yiladigan xatolar ham talayginamasalan noto`g`ri adabiyot tanlash, ya`ni o`quvchining yoshiga nisbatan noto`g`ri kitob tanlash. Masalan : y`osh o`quvchiga grammatika va uning mohiyatini o`rgatish , bu ularni tez zeriktirib qo``yadi va o`rganishga nisbatan qizishini so`ndiradi. Ularga kattalardek muamola qilish noto`g`ri! Balki ularga qiziqarli o`yillar orqali kitob o`qishga jalb etishzarur :

O`yin uchun misol; Charades o`yini Pictionary o`xshash lekin asosiy farqi bunda so`z ifodalash uchun rasm emas harakatlardan foydalaniladi. Bu o`yin o`quvchilarsiz sust va zerikkan va uyqusi kelgan vaqtlarda juda qo`l keladi. Ularni uyg`oting va harakatlantiring! O`quvchilar tanlashi uchun bir necha to`rtburchak qilib qirqilgan qog`ozlardan so`zlar yozing. Fe`llarni ifodalash ancha oson. Lekin so`z biroz murakkabroq, shunday bo`lsada hamma o`quvchilar biladigan so`zlardan foydalanishingiz mumkin.

Sinfni ikki jamoaga bo`ling. Va har bir jamoadan bir o`quvchi so`z yozilgan qog`ozni tanlaydi va harakat bilan ifodalab beradi. Jamoadagilar esa uch daqiqa

Ichida o`sha so`zni topishi kerak bo`ladi. Har bir to`g`ri javob uchun, bir bal beriladi. 10 ball jamlagan jamoa g`olib hisoblanadi.

Mana shunday o`yinlar orqali bolalarni ingliz tiliga bo`lgan qizishini ortirsak bo`ladi. Ko`p pedagoglar yo`l qo`yadigan xato bu ularni noto`g`ri , tajribasiz, zerikarli dars o`tishdir. Buni oldini olish maqsadida o`qituvchilarni malaka oshirishini yanada mukkamallashtirish va har xil zerikarli darslardan yiroq bo`lib, yanada kreativlikni va ijodkorlikni ko`paytirish zarur.

Foydalanilga adabiyotlar:

https://lex. uz/uz/docs/-5831978

FOREIGN LANGUAGE TEACHING METHODS SOME ISSUES AND NEW MOVES

https://www. northwestcareercollege. edu/blog/different-language-teaching-methods/

https://www. fluentu. com/blog/educator/foreign-anguage-teaching-methodology/

https://hasanboy. uz/ingliz-tili-darslarida-qiziqarli-oyinlar/

O‘ZBEKTILINIKENG MIQIYOSDA QO’LLASHDA TERMINLARNING AHAMIYATI

Akbarova Dilorom Axatovna

O’ZDJTU

Annotatsiya

Ushbu maqolada o’zbek tilining tilshunoslik bo’limida terminlar-ning tutgan o’rni, ahamiyati, ularni qo’llanilishi, bir tildan iikinchi tilga o’tgandagi xususiyatlari o’rganilib, tahlil etilgan. Terminologiya masalalari hamisha tilshunoslikning dolzarb masalalaridan biri bo‘lib, terminlarning sohalar lug‘aviy qatlamlaridagi o‘rni va vazifasini belgilash, tushunchaning mazmun-mohiyatini to‘g‘ri anglash imkonini yaratadi va kerakli lug’atlarda keng qo’llaniladi.

Kalit so'zlar

o’zbek tilidagi terminlar, soha terminlari, maxsus leksika, kasbiy terminlar, nominativ birliklar, grammatik kategoriyalar, tushuncha, so’z boyligi, rivojlanish va takomillashuv, so’z atamasi.

Annotation

this article explores and analyzes the role, importance, application of terms in the linguistics department of the Uzbek language, their features in the transition from one language to the second. Terminology issues are always one of the pressing issues of linguistics, making it possible to determine the place and function of terms in the vocabulary layers of fields, to correctly understand the content and essence of the concept, and are widely used in the necessary dictionaries.

Keywords

Uzbek language terms, field terms, Special lexicon, professional terms, nominative units, grammatical categories, concept, vocabulary, development and improvement, word term.

Аннотация

В данной статье исследуется и анализируется роль терминов в лингвистическом разделе узбекского языка, их значение, их применение, особенности при переходе с одного языка на другой.

Вопросы терминологии всегда являются одним из актуальных вопросов языкознания, позволяющим установить место и функцию терминов в словарных пластах отраслей, правильно понять содержание понятия и широко используются в необходимых словарях.

Ключевые слова

узбекские термины, отраслевые термины, специальный лексикон, профессиональные термины, номинативные единицы, грамматические категории, понятие, развитие и совершенствование, словарный запас.

Tilshunoslik fani rivojlanib, o‘z tadqiqot doirasini kengaytirgan sayin terminlarni o‘rganish uning eng muhim va tarkibiy qismlaridan biriga aylandi. Hozirgi davrda terminlarni o‘rganish tilshunoslikning alohida sohasini – terminologiyani shakllantirdi.

Termin grekcha “terminus” so‘zidan olingan bo‘lib, chek, chegara degan ma’noni bildiriadi. U fan-texnika, qishloq xo‘jaligi, san’at va madaniyat sohasiga xos so‘z hisoblanadi. Terminologiya – terminlar haqidagi ta’limot va terminlar majmui degan ma’nolarni anglatadi. [1, 32].

Termin so‘zi o‘rnida ba’zan atama, istiloh so‘zlarini ishlatish hollari uchrab turadi. Ammo bu to‘g‘ri emas. Atama termin so‘ziga nisbatan tor tushunchani ifodalaydi. Istiloh so‘zi esa arabchadir. Uni xalq tushunmaydi va me’yorga aylangan emas. Terminologiya masalalari hamisha tilshunoslikning dolzarb masalalaridan biri bo‘lib kelgan. Chunki, terminlarning sohalar lug‘aviy qatlamlaridagi o‘rni va vazifasini belgilash, tushunchaning mazmun-mohiyatini to‘g‘ri anglash imkonini beradi. Terminologiyaga bag‘ishlangan ishlarning barchasida u yoki bu sohaning muayyan tushunchalarini anglatadigan, asosan, nominativ funksiyani bajaradigan birliklar termin hisoblanadi, deb qaraladi.

Muayyan fanlar va kasb-korlikda ishlatiladigan so‘zlar “maxsus leksika” deb ataladi va u ikki guruhga bo‘linadi:

1. Maxsus leksikaga, birinchi navbatda, terminlar kiradi.

2. Maxsus leksika tarkibiga terminlardan tashqari professionalizmlar ham kiradi. Termin bilan professionalizmlar o‘rtasidagi farq shuki, termin bu muayyan fan, sanoat sohasi, qishloq xo‘jaligi, texnikadagi tamomila rasmiy bo‘lgan, qabul qilingan va qonunlashtirilgan biror tushunchaning ifodasidir, nomidir, professionalizm esa biror kasb, mutaxassislik, ko‘pincha jonli tilda tarqalgan, aslini olganda, tushunchaning qat’iy, ilmiy tavsifiga ega bo‘lmagan yarim rasmiy so‘zdir.

Terminlar fan-texnika, adabiyot, san'at va boshqa sohalarga oid ixtisoslashgan, qo'llanishi muayyan soha bilan chegaralangan tushunchalarni ifodalaydigan nominativ birliklardir: kasallik, aerozolterapiya (tibbiyotda); to'rtburchak, kvadrat (geometriyada); ega, kesim (tilshunoslikda); qofiya, turoq, vazn (adabiyotshunoslikda) kabi. Terminologiyaningrivojlanishi, boyish yo'llari har xil: boshqa tillardan so'z olish(bilingvizmda qo'llanilishi), yangi so'z yasash, ayrim grammatik kategoriyalarning leksikalashuvi, so'z birikmasining semantik bir butun holga kelib qolishi va boshqa bugungi kunda o'zbek terminologiyasining boyishi, asosan, boshqa tillardan so'z olish va ichki so'z yasash hisobiga ro'y bermoqda. U yoki bu soha terminologik tizimining barqarorligini belgilovchi asosiy omili uning tartibga solinganligi va muntazamligidir. [2, 43].

Hozirgi paytda dunyo tilshunosligining diqqat markazida turli xil mavzular bilan birga terminologiya ham turibdi. Aynan shu davrda zamonaviy tilshunoslik fanida yanada keng ma'no kasb etgan va chuqurroq o'rganilayotgan "terminologiya"ni topish mushkul vazifaladan biri hisoblanadi. Terminologiya zamonaviy lingvistik tadqiqotlarning dolzarb yo'nalishlaridan biridir. Hozirgi vaqtda terminologiya masalasining dolzarblashuvi, bir tomondan, ilm-fanning dinamik rivojlanishi tufayli yangi tushunchalarning ko'payib borishi sababli deb qaralsa, ikkinchi tomondan, terminlarning shakllanish jarayoni, rivojlanishi va funksiyasi kabi masalalarning yetarli darajada o'rganilmaganligi bilan bog'liq hodisa deb izohlanadi. Terminologiya har bir til so'z boyligining juda katta qismini tashkil etadi. Uning juda tez rivojlanishi ham bejiz emas, chunki u yangi so'zlar yasash imkonini beradi. Biror tilning terminologiyasi ko'p terminlar tizimidan tashkil topgan. [3, 56]. Bilim, sanoat yoki madaniyatning biror maxsus sohasidagi biror so'z yoki so'z birikmasi termin deb ataladi. Termin ifoda etayotgan biror so'zning mazmuni mavzuli biror adabiyotda izohlash orqali talqin qilinadi.

Terminologiyaning o'ziga xos xususiyatlari mavjud. Masalan, umumadabiy tilda sinonimiya, omonimiya, bilingvizm va ko'p ma'nolilik tilning boyligi bo'lsa, terminologiyada bular salbiy hodisa hisoblanadi. Masalan, birgina tushunchani ifodalash uchun o'zbek tilida yarimo'tkazgich — chalao'tkazgich — nimo'tkazgich terminlari qo'llanmoqda. Bu, o'z navbatida, o'qish-o'qitish va axborot almashish jarayonini qiyinlashtiradi. Shu sababli ham terminologiyasi ma'lum darajada barqarorlashgan barcha tillarda terminlar doimiy tartibga solib turiladi. Tartibga solish ma'lum terminologik me'yorlar asosida amalga

oshiriladi. Terminologiyaning rivojida fan sohalariga oid maxsus lug‘atlarni nashr qilib turish ham muhim ahamiyatga ega.

Ammo shuni ham aytish o‘rinliki, bu jarayonda ruscha va rus tili orqali kirib kelgan terminlarni o‘rinsiz, sun’iy ravishda yangi yasalmalar yoki arab va fors-tojikcha so‘zlar bilan almashtirish hollari ham kuzatiladi. Masalan, bankrot – sinish, buxgalter – hisobchi, gazeta – ro‘znoma, deputat – noib (xalq noibi), jurnal – majalla (jarida, oybitik, oynoma), institut – oliygoh, (ta’limgoh), klub - tomoshagoh (tadbirgoh), kompensatsiya – tovon, medal – nishon, fakultet – kulliyot, kurs – bosqich, fonetika – tovushshunoslik, sinonim – ma’nodosh, omonim – shakldosh, antonim – zid ma’noli va hokazo.

Murakkab tuzilgan terminlar yasashda quyidagi talablarga e’tibor berilishi lozim: a) termin mumkin qadar ixcham, kam sonli so‘zlardan iborat bo‘lishi kerak. Terminlarning ixcham bo‘lishi ularni qo‘llashda qulaylik tug‘dirishdan tashqari, ulardan yangi terminlar yasash imkoniyatini beradi. Chunki, mavjud terminlardan so‘z yasovchi affiks yordamida yangi termin yasash (*son-teskari son, yoy-yoyning gradusi*) hodisalar, tushunchalar orasida mavjud bo‘lgan aloqani ham ko‘rsatib turadi; b) murakkab termin tarkibidagi ba’zi so‘zni izohlaydigan yana boshqa so‘z bo‘lmasligi (qavs ichida berilmasligi) kerak. Aks holda termindan foydalanishda qiyinchilik bo‘ladi. Masalan, tuproqshunoslik sohasida yaratilgan degradasiyalangan (aynigan) qora tuproq, matematika sohasidagi erkin (bog‘liq) miqdor, o‘xshashlik (analogiya) metodi kabi terminlar muvaffaqiyatli chiqmagan bo‘lib, ularni ishlatish ancha noqulaylik tug‘diradi. Murakkab terminlar tarkibidagi har bir so‘z boshqasi bilan affikslar yordamida yoki sintaktik tartib orqali birikkan bo‘lishi kerak. Ularning ko‘makchilar va bog‘lovchilar vositasi bilan grammatik munosabatga kirishishlari ma’qul emas. Chunki yordamchi so‘zlar vositasi bilan birikkan so‘zlardan iborat bo‘lgan murakkab terminlarning terminlik xususiyati bilinmay qoladi, oddiy, erkin birikmaga o‘xshab ketadi. Masalan, burchak bilan o‘lchash, o‘rta va chet nisbatga bo‘lish (“zolotoye secheniye”) kabi. Ko‘rinib turibdiki, bu terminlar tarkibidagi bilan ko‘makchisi hamda va bog‘lovchisining kelishi ularni jonli nutq elementlariga o‘xshatib yuborgan.

Hayotda fan va texnika taraqqiyoti qanchalik katta ahamiyatga ega bo‘lsa, uni egallash, boshqarish va taraqqiy ettirish uchun terminlar ham shunchalik muhim ahamiyatga molikdir. Mahmud Qoshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk”, Yusuf Xos Hojibning “Qutadug‘u bilig”, Ahmad Yugnakiyning “Hibat ul haqoyiq”, Sayfi Saroiyning “Gulistoni bit-turkiy”, Qutbning “Xisrav va Shirin”, Rabg‘uziyning “Qissasi Rabg‘uziy” kabi asarlaridan olingan terminlar misollar bilan isbotlab berilgan. Shu bilan

birga, terminlarning paydo bo‘lish tarixiga, ularning yasalish qonuniyatlariga hamda boshqa tillardan o‘zlashtirilgan terminlar hisobiga boyishi masalalariga ham alohida e‘tibor berilgan. Albatta, bunday o‘zgarishlar o‘zbek tilining ish ko‘rish doirasini kengaytirib, uning leksik tarkibini yangi-yangi ilmiy va texnik terminlar bilan boyitdi.

Ma’lumki, har bir fan sohasining rivojlanish va takomillashuv darajasi shu soha terminologiyasining qay darajada taraqqiy etganligi, shuningdek, tartibga solinganligi kabi belgilar bilan ham uzviy bog‘liqdir. Terminlarning aniqligi va qat’iylashishi shumillatning fani, maorifi, madaniyati darajasini ko‘rsatadi. Atamalarning rivojlanishi, tartibga solinishi fanning har xil sohalarida turlicha bo‘lib, ma’lum fanning taraqqiyotiga bog‘liq. Bu taraqqiyot to‘xtovsiz bo‘lgani uchun yangi atamalarning kelib chiqishi, tartibga tushishi ham uzluksiz bo‘ladi. Umuman, ona tilida atamalarning puxta ishlanishi, tartibga solinishi darslik va qo‘llanmalar tuzish uchun ham, o‘zbek tilida dars olib borish uchun ham zarur bo‘lgan manbadir. Shu boisdan bugungi o‘zbek tilshunosligida terminologiya masalariga ahamiyat yildan yilga takomillashib bormoqda. Zeroki, atamalarning ishlanmaganligi va tartibga solinmaganligi nutq uslubiga ham ta’sir ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

Raximova F. Sh. Rolterminologichksoyrabotina zanyatiyax po ovladevaniyu yazikami// Farg’ona davlat universiteti, Filologiyaning dolzarb masalalari. Respublika ilmiy-amaliy anjuman materiallari // 2022/

2. Muhiddinova X. S. , Salisheva Z. I. , Po‘latova X. S. O‘zbek tili. – T. : “O‘qituvchi”, 2012.

3. Dadaboyev H. Hozirgi o‘zbek tili qurilishida o‘zbek tilining o‘rni// Tilshunoslikning dolzarb masalalari. Respublika ilmiy-nazariy konferensiya materiallari. –T. , 2015.

THE HISTORY OF THE STUDY OF ETYMOLOGICAL FEATURES OF PHRASEOLOGICAL UNITS WITH ZOONYM COMPONENT IN ENGLISH AND UZBEK

Iroda IBRAXIMOVA,

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti tayanch doktoranti.

Abstract

This article deals with the field of etymology, the etymological research conducted in English and Uzbek languages, and the results of research on the history of the origin and formation of phraseological units.

Key words: phraseological units, zoonym, etymology, proverbs, etymological anaylsis, etimological dictionaries.

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDAGI ZOONIM KOMPONENTLI FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING ETIMOLOGIK XUSUSIYATLARI O'RGANILISHI TARIXI

Annotatsiya

Ushbu maqolada etimologiya sohasi, bugungi kunga qadar ingliz va o'zbek tillarida olib borilgan etimologik tadqiqot ishlari, frazeologik birliklarning kelib chiqish va shakllanish tarixiga bag'ishlangan izlanishlar natijalari xususida so'z boradi.

Tayanch so'zlar

frazeologik birliklar, zoonim, etimologiya, maqollar, etimologik tahlil, etimologik lug'atlar.

Kirish

Dunyo xalqlar, madaniyatlar, qadriyatlarning turfa xilligi bilan go'zal. Ammo xalq va millat o'zaro yakdil axloqiy normalar, o'xshash qadriyatlar va mushtarak maqsadlar bilangina o'zligini yo'qotmasligi, taraqqiy etishi va o'z jozibasini saqlab qolishi mumkin. Shunday xususiylik va go'zallikni namoyon etuvchi qadriyatlardan biri, shubhasizki, tildir. Til bu nafaqat muloqot vositasi, u unda so'zlashuvchi insonlarning milliy-madaniy o'ziga xosligi, qarashlari, axloqi, donishmandligi, odatlari, ishonchi, e'tiqodi, tarixi, buguni va kelajagiga oid ma'lumotlarni aks ettiruvchi misli bir ko'zgu. Til – o'rganish, tadqiq etish, taqqoslash uchun eng boy manbalardan biridir. Balki shu sababdan tilshunoslik so'nggi yillarda

ilmiy tadqiqotlar soni bo'yicha yetakchi sohalardan biri bo'lib kelmoqda. Ushbu tadqiqotda biz tilshunoslik ilmining material va mazmun jihatdan nihoyatda boy bo'lgan tarmog'i - frazeologiya borasida so'z yuritamiz.

So'nggi yillarda ingliz va o'zbek tillaridagi frazeologik birliklar qiyosiy tadqiqi borasida qator izlanishlar olib borildi. Biroq bu ishlarning asosiy qismi ularning semantikasi, struktur xususiyatlari va lingvomadaniy aspektlariga qaratilgan bo'lib, etimologik tahlil bo'yicha yondashuv anchayin kam. Asosiy qismi xalq og'zaki ijodi mahsuli hisoblangan frazeologik birliklarning kelib chiqish tarixi xususida so'z borganda, aniq manbalarni namoyish etuvchi etimologik lug'atlar o'zbek tilshunosligida hali mavjud emas. Shu nuqtai nazardan, frazeologik birliklarning kelib chiqish tarixi masalasida izlanishlar olib borishga qaror qilindi va tarixiy-tadrijiy taraqqiyot davomida frazeologik birliklar ma'nosining anglashiluvidagi o'zgarishlar, o'ziga xosliklari sabab va omillarini ochib berishda lingvokognitiv tadqiq ham olib borilishi nazarda tutildi.

Material jihatdan boy bo'lgan frazeologik birliklar qatlamidan zoonim komponentli frazeologik birliklar qismining tanlab olinishi ish spesifikasini ta'minlab, tahlillash jarayoni obyektlarini aniq belgilaydi va tadqiqotning guruhlash tamoyili asosida amalga oshirilishiga zamin yaratadi. Aynan zoonim komponentli frazeologik birliklarning tanlanishi esa insoniyat hayotida hayvonlar va ular bilan bog'liq munosabatlarning tutgan o'rni, ahamiyati, zoonimlarning ramziy ma'noda faol qo'llanilish darajasini inobatga olganligi bilan bog'liq bo'lib, ushbu omillar mavzuning dolzarbligini belgilaydi.

Adabiyotlar sharhi (Literature review)

Ushbu soha XX asrda fan tarmog'i sifatida rivojlanishni boshladi. Tilshunoslar ushbu taraqqiyot tarixini shveytsariyalik fransuz olimi Charles Bally (1865-1947)nomi bilan bog'laydilar. U frazeologiyani "bog'langan birikmalarni o'rganish" ilmi deb hisoblagan. U "tilning bir qismiga aylangan kombinatsiyalar frazeologik iboralar deyiladi" -deya ta'rif bergan. Olim "French stylistics" va "Essay on sytlistics" kabi asarlarida frazeologiya uchun alohida bo'lim bag'ishlagan va ushbu ishlari orqali frazeologiya nazariyasiga asos solgan.

Rus tilshunosi Kunin "Frazeologik birliklar tilning yuqori informativ birliklaridir; ularni "bezatish" yoki "ortiqchalik" deb hisoblash mumkin emas. Frazeologik birliklarning shunga o'xshash talqini ba'zi asarlarda uchraydi va hozirda eskirgan. Frazeologik birliklar lingvistik universaliyalardan biridir, chunki frazeologik birliklarsiz tillar mavjud emas", - deb frazeologizmlarning ahamiyatini baholaydi. Frazeologiyani olimlar shu kunga qadar turli ta'riflar bilan ifodaladi. Biroq, hali umum

qabul qilingan yakdil ta’rif mavjud emas. Klassifikatsiya nuqtai nazaridan ham 2 xil yondashuv bor (keng va tor). Tadqiqotlar ikkala doirada ham amalga oshirib kelinmoqda. Uning so’z sifatida yasalishi esa yunon tili bilan bog’liq bo’lib, *phrasis* – “gapirish usuli”, “ifoda” va –*logia* – “ta’limot” so’zlari birlashmasidan kelib chiqqan.

Frazeologiyani o’rganishda rus tilshunoslari ham salmoqli ishlar olib borishgan; o’zbek olimlari tomonidan ularning ishlari keng qamrovda o’rganilgan. Xususan, Bekmurod Yo’ldoshevning “O’zbek frazeologiyasi va frazeologiyasining shakllanishi hamda taraqiyoti” monografiyasida keltirib o’tilganidek, “Rus tilshunosligida frazeologik birliklar bilan tadqiqotchilar XVIII asrdan boshlab shug’illanib kelmoqdalar. Jumladan, M. V. Lomonosov rus adabiy tili lug’atini tuzar ekan, bunda so’zlar bilan bir qatorda “xalq (Rossiya) maqollari”, “frazeslar” va “idiomatizmlar”o’z ifodasini topishi lozimligini alohida ta’kidlagan edi. ” N. N. Amosovaning “Основи Английской Фразеологии” kitobida quyidagi mazmundagi izlanishlar sharhini o’qishimiz mumkin: “Akademik V. V. Vinogradovning rus tili frazeologiyasi xususidagi mashhur ishi sovet tilshunosligida ingliz frazeologiyasi muamolarini mustaqil tadqiq etish uchun muhim omil bo’lib xizmat qildi. Shu vaqtga qadar biror tadqiqot yoki mashhur tavsif yo’qki, ingliz frazeologik fondi haqida gap ketganda uning frazeologik konsepti yo’nalishidan chiqqan bo’lsa. ” Darhaqiqat, Vladimir Vinogradov 200 dan ortiq nashrlari bilan rus tili, rus adabiy tili tarixi, so’z boyligi, leksikologiya, frazeologiya, rus tilshunosligi tarixi va umumiy tilshunoslikga oid ko’plab masalalarda o’z so’zini ayta olgan olim. U o’z ishlarida tilning frazeologik vositalari tahliliga alohida e’tibor qaratib, soha rivojiga munosib hissa qo’shdi. V. Vinogradov frazeologik birliklarni *frazeologik birikma, frazeologik chatishma, frazeologik butunlik* kabi turlarga ajratadi. Bu tor doiradagi klassifikatsiya edi. Shuningdek, frazeologiya sohasining o’rganish obyekti sifatida nafaqat birikmalar, balki maqol va matallarni ham tahlil qiluvchilar yo’nalishi ham mavjud bo’lib, ushbu yondashuv Kuninning 4-guruh – kommunikativ frazeologik birliklarni klassifikatsiyaga kiritgani va “frazeologik birliklar butunlay yoki qisman ko’chma ma’noni ifodalagan turg’un birliklardir” dagan ta’rifni bergani bilan xarakterlanadi. Biz ham ishimizni keng yondashuv asosida olib borishga qaror qildik va maqol va matallarni ham tadqiqotimiz o’rganilish obyekti sifatida oldik.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology)

Frazeologik birliklar etimologiyasini o’rganish juda keng va chuqur yondashuvli tadqiqotni talab qiladi. Shuning uchun, ilmiy aniqlikni ta’minlash maqsadida imkon qadar ko’p manbalarni o’rganib, solishtirib, tekshirib chiqish, berilajak xulosalar uchun dalillar to’plash, asosga ega

bo'lmagan farazlar borasida esa bir to'xtamga kelish zarurati mavjud. Zoonimlar - bu fauna olami vakillari nomlari bo'lib, bu nomlar turli xil hayvonlar, qushlar, hasharotlar, sudralib yuruvchilar, o'rgimchaksimonlar, baliqlarni anglatishga yordam beradi. Frazeologik birliklar - tilda tarkib topib, ko'chma ma'no ifodalaydigan, ma'nosi bir so'zga teng keladigan turg'un birikmalardir. Etimologik tadqiqot - bu so'zning kelib chiqish tarixini o'rganishga qaratilgan ilmiy izlanish turi bo'lib, u diaxron yondashuv asosidagi tahlillarni talab etadi. Ushbu tadqiqotning metodologik asosini umumiy tilshunoslik va frazeologiya sohasidagi taniqli olimlarning nazariy qarashlari va amaliy xulosalari tashkil etadi. Ko'plab olimlar ushbu sohada ilmiy izlanishlar olib borishgan: A. I. Smirnitskiy, V. V. Vinogradov, N. N. Amosova, A. V. Kunin, Ch. Balli, N. F. Alefirenko, L. P. Smit, A. I. Molotkov, N. M. Shanskiy, V. N. Telia. Frazeologiya sohasida o'zbek olimlarining ham o'z o'rni bo'lib, ular: Sh. Rahmatullaev, M. K. Xaliqova, Sh. D. Abdullayev, G. E. Hakimova, A. Haydarov, A. Mamatov va boshqalardir.

Tadqiqotimizni o'tkazish uchun biz - tavsif usuli (tadqiqot ishining asosiy nuqtalarini tavsiflash uchun); -qiyosiy tahlil (ingliz va o'zbek tillaridagi tadqiqot ishlarini solishtirish), - komponentli tahlil (komponent: butun frazeologik birlik yoki maqoldan zoonimlarni olish va uni tahlil qilish); -tekshirish muammosi bo'yicha adabiyotlarni tanqidiy tahlil qilish (tadqiqot mavzusiga bag'ishlangan ilmiy masalalarni tahlil qilish) kabi metodlardan foydalandik.

Tahlil va natijalar (Analysis and results)

Tadqiqot izlanishlari davomida shunga amin bo'lindiki, frazeologik birliklar obyekt sifatida ko'plab tilshunos olimlarni o'ziga maftun etib kelmoqda. Ularning ayniqsa, semantik, struktur va lingvomadaniy xususiyatlari ko'p o'rganilgan. Etimologik tadqiqotlar doirasida esa o'rganilishga ehtiyoj mavjud bo'lgan mavzular, javobini topib ulgurmagan savollar bisyor. Buning sabablari haqida mulohazalarini bo'lishar ekan, filologiya fanlari doktori, professor Do'stmamat Qulmamatov, o'zbek tili so'zlari etimologiyasiga oid tadqiq etilishi kerak ko'plab muhim manbalar arab yozuvida mavjudligi va unday adabiyotlar bilan ishlay oladigan, yoki ishlashni xohlaydigan tilshunos mutaxassislarimiz yetishmasligi masalasini ta'kidlab o'tadi. Etimologiya tilshunoslikning muhim va qiziqarli bo'limlaridan biri bo'lib, u so'z va morfemalarning kelib chiqishi va shakllanishini o'rganadi. Uni shuningdek, so'zning kelib chiqishini aniqlashga qaratilgan tadqiqot usullari majmui sifatida ham ta'riflash mumkin bo'lib, tarixiy nuqtai nazardan esa "grammatika" ma'nosida qo'llanilish holatlari ham kuzatiladi (XIX asr). Rus tilshunos-olimi, etimologi Vasiliy Abayev italyan tilshunosi Vittore Pisanining

“L’etimologiya: storia – questioni – metodo” asari ruscha tarjimasi - “Etimologiya: istoriya, problemi, metod” (1956) nashriga so’zboshi yozar ekan, quyidagi fikrlarni bayon qiladi:

“So’z tarixi xalq tarixi bilan chambarchas bog’liq. Shuning uchun ham muhim tarixiy va etnogenetik muammolarni hal qilishda etimologik tadqiqotlar birinchi darajali ahamiyatga ega. So’z tarixi, ularning kelib chiqishi va rivojlanishi ayni paytda inson tafakkurining tabiat va ijtimoiy hayot hodisalarini idrok etish, ularni o’zlashtirishga qaratilgan ko’p asrlik sa’y-harakatlari tarixidir. Shunday qilib, etimologik tadqiqotlar tilshunoslikning 2 ta asosiy muammosi: “til va tarix”, hamda “til va tafakkur” muammolari bilan bevosita bog’liq. ”

So’z tarixining eng taniqli tadqiqchilaridan biri miloddan avvalgi 116-27 yillarda yashab ijod qilgan Rimlik ensiklopedist-olim Mark Terensiy Varron (lotincha *Marcus Terentius Varrō)* bo’lib, u etimologiyani fan sifatida e’tirof etadi va “So’zlar nega va qayerdan kelib chiqadi?” degan savolga javob beradi. Garchi u zamonlarda so’zlar ma’nosini izohlashda hali biror ilmiy metodologiya mavjud bo’lmagan bo’lsa-da, Varron katta tadqiqotni amalga oshirgan. Uning so’z boyligi tarixida tovush o’zgarishi va so’z yasalishining o’rnini aniqlash borasidagi ishi tahsinga sazovor, deb baholanadi.

Varronning *“Uni izlashingiz kerak o’rmonda quyuq zulmat hukm surmoqda. Biz qadam bosmoqchi yo’llar yo’g’u, biz yurmoqchi yo’llarda yurishni kechiktiruvchi turfa to’siqlar mavjud”* degan etimologiya haqidagi gapi epigraf sifatida qo’llangan “K istokam slova” kitobida muallif Y. V. Otkupshipov rus tilidagi bir qator so’zlar tarixi xususida so’z yuritib, etmologiya ilmi haqida ham ko’plab ma’lumotlar taqdim etgan.

Kundalik hayotda ishlatadigan so’zlarimiz o’ziga xos xususiyat va shakliyatlarga, hali ochilmagan sir va topishmoqlarga, o’z tarixiga egaligini e’tirof etar ekan Y. V. Otkupshipov etimologik tahlil tamoyillarining murakkab va xilma-xilligini ta’kidlaydi:

“Etimologiyada o’z kashfiyotchisini kutayotganyechimga muhtoj ko’plab masalalar bor. Rus tilidagi (va boshqalarda ham) istalgan etimologik lug’atni olib qarang. Bunda “kelib chiqishi noma’lum”, “aniq tushuntirishi mavjud emas” mazmundagi izohli so’zlar ko’plab topiladi. Endi o’zingizni minglar orasidan birgina so’zni tadqiq etgan, va nihoyat masalaga yechim topgan etimolog o’rniga qo’yib ko’ring. Bu so’z paydo bo’lgan paytdagi ming yillik tarix qatlamlari ostida yashiringan ma’noni hali hech kim bilmaydi. Va faqat kashfiyotchi-etimologning mashaqqatli mehnati bu so’zning kelib chiqishini tushuntirishga imkon beradi. Ushbu onda tadqiqotchi boshdan kechirayotgan ijodiy mamnuniyatni yangi

quruqlikni kashf etgan dengizchi, yangi neft konini topgan geolog, yo kutilmagan yangi kombinatsiya yurishini o'ylab topgan shaxmatchi zavqiga qiyoslash mumkin. "

O'rta asrlarda etimologiya sohasida u qadar ko'p ishlar amalga oshirilmagan. Ispaniyaning Sevili arxiyepiskopi O'rta asrlar etimologiyasining eng ko'zga ko'ringan vakili bo'lgan. O'rta asrlar Ensiklopediyasi asoschisi Isidor Sevilsky (ispancha *San Isidoro de Sevilla*) (mil. av. 560-636) "Etimologiya" (Lotin etimologiyasi) kitobi muallifi hamdir. U narsalarning qiymatini etimologiyaning asosiy obyekti sifatida e'tirof etgan va ma'lum bir so'zlar etimologiyasini juda oddiy usulda tushuntirishga harakat qilgan.

Tilni tarixiy jihatdan ham o'rganish ahamiyatining yuqoriligi XIX asr boshlarida yuzaga kelgan qiyosiy-tarixiy tilshunoslik metodi bilan yana-da isbotlandi. Chunki u vaqtga qadar tilni o'zgarmas hodisa sifatida bilishgan va nega ba'zi tillar o'rtasida o'zaro o'xshashlik borligi masalasiga ilmiy yechim topa olishmagan.

1816-yilda nemis tilshunosi Frans Bopp (1781-1867) "Sanskrit tilining tuslanish sistemasi va uni grek, lotin, fors va german tillaridagi tuslanish sistemasiga qiyoslash" asarini yozish va boshqa qator tadqiqotlari orqali Hind-Yevropa tillarining qarindoshligini isbotlab berishga erishdi. Garchi u tillarning qarindoshligi masalasida bir qancha xatolarga yo'l qo'ygan bo'lsa-da, u qarindosh tillarning materiallari asosida sistemaga asoslangan, sistema xarakteridagi umumiy nazariyani qurib berdi.

Etimologiyaning fan tarmog'i sifatidagi taraqqiyoti xususida tasavvurga ega bo'lish uchun ETYMOLOGY so'zini Google qidiruv tizimi orqali izlaganimizda, 1 230 000 000 ta natijani topishga muvaffaq bo'lgan bo'lsak, ushbu ko'rsatkich mashhur ilmiy ishlar bazalari hisoblangan springer. com saytida 28 778 tani, base-search. net saytida 115 945 tani, webofscience. com bazasida 5 112 tani tashkil qildi (05. 05. 2023 yil holatiga ko'ra). bookauthority. org sayti tomonidan tuzilgan "Barcha zamonlarning 20 ta eng yaxshi etimologiya kitoblari" ro'yxatida *Word Power Made Easy (Norman Lewis, 2014), The Concise Oxford Dictionary of English Etymology (T. F. Hoad, 1986), From Etymology to Pragmatics (Eve E. Sweetser, 1991), Etymology (Yakov Malkiel, 1993), Barnhart Concise Dictionary of Etymology (Robert K. Barnhart, 1995), Concise Dictionary of English Etymology (Walter W. Skeat, 1998), Chambers Dictionary of Etymology (Robert K. Barnhart, Sol Steinmetz, 1999), The Oxford Dictionary of English Etymology (C. T. Onions, G. W. S. Friedrichsen, R. W. Burchfield, 1966), The Oxford Guide to Etymology (Philip Durkin, 2011),*

The Unexpected Evolution of Language (Justin Cord Hayes, 2012) kabi kitoblar o'rin olgan.

"Etimologik tahlilning maqsadi muayyan so'zning qachon, qaysi tilda, qanday yasalish qolipi bo'yicha, qaysi til materiali asosida qanday shakl va ma'noda paydo bo'lganini aniqlashdir. Etimologik tahlilning asosiy metodi qiyosiy-tarixiy usul bo'lib, u fonetik qonuniyatlar, morfologik qoidalar, morfologik o'zgarishlarga tayanib ish ko'radi. Bunday tadqiqot natijalari til tizimi va strukturasidagi turli jarayonlarni hamda so'zlarning etimologik ma'nolarini aniqlashda, etimologik lug'atlar tuzishda ahamiyatlidir. "

Ilmiy adabiyotlar, dissertatsiyalar, monografiya va lug'atlarni o'rganib tahlil etar ekanmiz, sohada o'z yechimini kutayotgan qator masalalar borligiga guvoh bo'ldik. Frazeologik birliklar etimologik lug'atini tuzish ahamiyatli vazifa bo'lib, uning uchun materiallar yig'ish, tadqiqotlar olib borish lozim. M. Dadaboyev ta'biri bilan aytganda, "Har qanday tilning so'z boyligi u tarixiy, yoki zamonaviy tusda bo'lmasin, insonlar tomonidan tuziladigan rang-barang lug'atlarda ma'lum darajada aksini topadi. Lug'at til so'z boyligini o'zida saqlovchi akkumulyator vazifasini bajaradi. Bugun muayyan tilshunoslikning qay darajada rivojlangani, takomil topgani ayni tilda yaratilgan lug'atlarning turi, miqdori va sifati bilan o'lchanmoqda. "

Etimologiya tilshunoslikning ko'plab sohalari bilan chambarchas bog'liq. Leksikologiyada so'zning semantikasi o'rganiladi, so'zning ma'nolari qanday va qanday ketma-ketlikda rivojlanishi, ulardan qaysi birini birlamchi deb hisoblash kerakligi aniqlanadi. Etimologik ma'lumotlarsiz so'zlarning tarixiy rivojlanishida yuzaga keladigan murakkab semantik siljishlarni tushunish qiyin, ba'zan esa imkonsizdir. So'z yasashning ko'plab savollari etimologik ma'lumotlar asosida hal qilinadi. Morfologiya tadqiqotchilari, ayniqsa, gap bo'laklarning paradigmatikasiga, so'zning morfemik tuzilishiga kelganda, etimologiyaga ham murojaat qilishadi.

Etimologiya oxiri yo'q ummon kabidir. Chunki so'zning paydo bo'lgandan bugungacha bo'lgan davrdagi shakl va ma'nolarini tahlil qilib bo'lganimizda ham, u yana o'zgarishda davom etaverishi mumkin. Ma'lumotlar doimiy ravishda ilmiy izohlar bilan qayd etib borilmasa, kun kelib avlodlarimiz bugungi yoziqlarni noto'g'ri talqin qilishi, natijada tarix, madaniyat, qadriyat, e'tiqod va deyarli barcha sohalar xususida yanglish xulosaga kelishi mumkin.

O'zbek tilshunosligida etimologiya tadqiqi borasida so'z yuritganda esa o'zbek tilshunosligining zabardast vakillaridan biri hisoblanmish

Shavkat Rahmatullayev nomi birinchilardan bo'lib tilga olinadi. Uning "O'zbek tilining etimologik lug'ati" kitobi 3 jilddan iborat bo'lib, jildlar 2000, 2003, 2009-yillarda nashr etilgan va kitoblar o'zlashma so'zlarning qaysi tildan kirib kelganiga ko'ra turkumlangan. Shuningdek, Sh. Rahmatullayev "O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati" (1978), "O'zbek frazeologiyasining ayrim masalalari" (1966) kabi qator ishlar muallifi hamdir.

O'zbek frazeologik birliklari mazmuni, variantlari va ba'zilarining kelib chiqish tarixi xususida ma'lumotlar taqdim etuvchi to'plam Shotursunqori Shomaqsudov va Shuhrat Shoraxmedovlarning birgalikdagi mehnati samarasi bo'lib, 2001-yilga nashrdan chiqqan ushbu kitobni mualliflar "Ma'nolarmaxzani" deya nomlashgan. Alifbo kesimidagi ketma-ketlikda berilgan qariyb 20 ming hikmatli so'zga izoh berilarkan, olimlar ularning variantlari, hozirgi kunda muomaladan chiqqan so'zlarining lug'aviy ma'nosi va kelib chiqish tarixiga oid ma'lumotlarni taqdim etadilar. Ushbu kitob o'zbek xalqi maqollari etimologiyasi xususida yozilgan kam sonli manbalardan biri hisoblanadi.

"O'zbek frazeologiyasi va frazeologiyasining shakllanishi hamda taraqqiyoti" monografiyasida (2-nashr, 2013) Bekmurod Yo'ldoshev sohada olib borilgan ishlarni, vazifa va kamchiliklarni atroflicha tahlil etgan. Frazeologiya xususidagi doktorlik dissertatsiyalari, monografiyalar, maqola va lug'atlarni tilga olar ekan, muallif ishlarning topilmalari barobarida kamchilik, yo g'alizliklariga ham ilmiy tanqid ko'zi bilan qaraydi. Monografiyaning umumiy xulosalarini bayon qilar ekan, "frazemalarning tarixiy taraqqiyotini diaxron yo'nalishda tadqiq etish e'tibordan chetta qolib ketmoqda. . , " deya kuyunib, "O'zbek tilining frazeologik kartoteka fondini tashkil etish bilan bir qatorda kelgusida dialektal, tarixiy, etimologik frazeologik lug'atlar, frazeologik sinonimlar, frazeologik antonimlar lug'atlarini tuzishga kirishish lozim"ligini ta'kidlaydi

Yusuf Nurmuhammedovning "Frazeologik birliklarning lingvomadaniy xususiyatlari" monografiyasida (Samarqand, 2021) muallif til va madaniyat munosabatining lingvomadaniy aspekti, frazeologik birliklar tushuncha ko'lami, istifodagi atamalari, ularni tadqiq etish metod va usullari xususida ilmiy izlanishlari xulosalarini bayon etib, bir qancha tahlil namunalarini o'quvchi e'tiboriga havola etgan.

O'zbek xalq maqollari tadqiqi borasidagi dissertatsion ishlardan biri Bibish Jo'rayeva tomonidan olib borilgan bo'lib, u "O'zbek xalq maqollari shakllanishining lingvistik asoslari va pragmatik xususiyatlari" (2019) deb nomlanadi. "Maqolning yondosh hodisalarga munosabatini aniqlash,

shu asosda uning lisoniy mavqeini belgilash, maqol paydo bo'lishining introlingvistik va ekstrolingvistik omillari hamda pragmatik xususiyatlarini tizimli o'rganish" maqsadida olib borilgan tadqiqot bir necha ilmiy yangiliklar qatorida "tilda barqaror kategoriyalar bilan bir qatorda oraliq hodisalar ham uchrashi, maqol va matal o'rtasida maqol-matal tipidagi paremalarning mavjudligi"ni asoslab bergani bilan ahamiyatlidir. Olima shuningdek, maqollarning kelib chiqishini asosan lisoniy, folkloristik, etnografik, diniy manbalar bilan bog'laydi va tahlillar vositasida maqollarni guruhlashtiradi.

So'zning kechasi va buguniga bo'lgan qiziqish adabiyotshunos olim Zuhriddin Isomiddinov ilmiy ijodida ham o'z aksini topdi. O'zbekiston xalq shoiri va qahramoni Erkin Vohidovning "Shunday kitob yozilishini orzu qilaman. Uning nomi "So'zning qismati" bo'lsa. Ona tilimizdagi so'zlarning uzoq bosib o'tgan yo'llari, boshdan kechirganlari, zafar va mag'lubiyatlari, goh shuhrat topib, goh unut bo'lishlari, kamolu zavollari tasvir etilsa… " degan so'zlaridan ilhomlanib yaratilgan "So'z qismati" (Etnografik etyudlar) asarida 20 ta maqola jamlangan (2020). Zoonim komponentli frazeologik birliklarning etimologik xususiyatlari tadqiqi Gulsara Xakimova ilmiy izlanishlarida ham tahlilga tortilgan bo'lib, olima Qutadg'u bilig va Alp-er-To'nga matnlaridagi zoonimlarni lingvokognitiv va lingvokulturologik jihatlarini yoritib bergan (2019). Zoonimlarni so'z sifatida etimologik tadqiq qilish Baxtiyor Abdushukurovning "XI-XIV asr Turkiy yozma manbalar tilidagi zoonimlar" (1998) nomzodlik dissertatsiyasida uchraydi. Funksional-semantik, leksik-semantik va struktur-grammatik tahlil asosida o'rganilgan qadimiy manbalarda qo'llanilgan hayvon nomlari arab yozuvi bilan ham ifodalanib, ularning iste'moldagi mazmun va shakl o'zgarishlari, boshqa tillar bilan bog'liqligi, turli olimlarning fikr va xulosalari o'rganilgan. Ingliz tilidagi etimologik tadqiqotlar masalasi esa anchagina taraqqiy etgan. Buni so'zlar va frazeologik birliklar uchun yaratilgan ko'plab lug'atlar, ularda keltirilgan etimologik ma'lumotlar, internet tarmog'idagi boy manbaga ega bo'lgan saytlar va loyihalar misolida ko'rishimiz mumkin. The Oxford dictionary of Proverbs (2008), Dictionary of Idioms and their Origins (Linda&Roger Flavell) (1992), Phraseology Thousands of bizarre origins, unecpected connections, and fascinating facts about English's best expressions (2008), The American Heritage Dictionary of Idioms (1997), Oxford Concise Dictionary of English Etymology (2000), Oxford Dictionary of English Etymology (1966), The Barnhart Concise Dictionary of Etymology (1995), Dictionary of Idioms and their Origins (Flavell, Linda) (1992), The Concise Dictionary of English Etymology (Skeat, Walter W.) (1993) lug'atlari, www. phrases. org. uk – Phrasefinder, www. etymonline. com

– Online Etymology Dictionary, www. bookbrowse. com internet saytlari shular jumlasidandir.

- **Xulosa (Conclusion)**

- Frazeologiyani, xususan zoonim komponentli frazeologik birliklar va ularning kelib chiqish tarixi - etimologiyasi o'rganilishini tahlil etar ekanmiz, ingliz va o'zbek tilshunoslari qo'lga kiritgan natijalar borasida keskin tafovut borligini ko'rdik. O'zbek tilshunosligida frazeologik birliklar etimologiyasining yanada chuqur va keng qamrovda tadqiq etilishi xalqning tarixi, ijtimoiy, siyosiy, diniy, madaniy hayoti o'tmishi va buguni, qadriyatlari va falsafasi haqidaboy madaniy me'rosimizning yana ko'plab yillar davomida yozma manbalarda saqlanishiga, o'zlikni yanada chuqqurroq anglashimizga, o'zbek tili jozibasini ilmiy asoslar bilan yanada mazmunliroq ochib berilishiga asos yaratadi. Chunki frazeologik birliklar xalq nutqining eng go'zal qismlaridan biri bo'lib, u milliy o'ziga xoslikni yaqqol namoyon etadi, nutqni ta'sirchan qiladi; katta qatlamni tashkil etadi. Shunga qaramasdan, o'zbek tilshunosligida, xususan frazeologiyasida barqaror birikmalarning kelib chiqish tarixi xususida ishlar juda kam. Frazeologik birliklarning etimologik lug'ati mavjud emas. Mavzu vaqtida o'rganilmasa qo'lga kiritilishi mumkin ma'lumotlar va manbalarni ham yo'qotishimiz mumkin. Tarixni o'rganishni kechiktirish o'rganish imkoniyatini butkul yo'q qilishi mumkin!

ADABIYOTLAR

Kunin A. V. Kurs frazeologii sovremennogo angliiskogo yazyka. Moscow. 1996. - 5b

Yo'ldoshev B. O'zbek frazeologiyasi va frazeologiyasining shakllanishi hamda taraqiyoti. Samarqand. 2013. 112-113-b.

Amosova N. N. Osnovy angliyskoy frazeologii. - M. 1963. - 3b.

Kashapova V. A. V. V. Vinogradov and his contribution in stylistics. XII Mejdunarodnoy studencheskoy nauchnoy konferensii "Studencheskiy nauchniy forum". 2020.

Vinogradov V. V. Osnovniye ponyatiya russkoy frazeologii kak lingvisticheskoy dissiplini. Izbraznniye trudi. Leksikologiya i leksikografiya. – M. , 1977. – 118 b.

Kunin A. V. Frazeologiya sovremennogo angliyskogo yazika. M. :Vissh. shk. , 1996. – 380 b.

V. Pisani. "Etimologiya: istoriya, problemi, metod". M. , 1956

Otkupshipov Y. “K istokam slova”. Sank-Peterburg -2005, 5-6-betlar.

Irkashev J. , Khalimov S. “Istoriya etimologii” – Vestnik nauki I tvorchestva №2, 2019, 28-30-betlar.

Usmonov S. “Umumiy tilshunoslik”. T. -1972, 61-bet.

Dadaboyev H. “O’zbek terminologiyasi”. T. -2019, 16-bet.

Yo’ldoshev B. “O’zbek frazeologiyasi va frazeologiyasining shakllanishi hamda taraqqiyoti”. SamDu, 2013. 112-113-b.

9. OTURUM

POSTNATAL DEVELOPMENT OF THE THYROID GLAND IN CONDITIONS OF INTRAUTERINE EXPOSURE TO SMALL DOSES OF PYRETHROID PESTICIDES

Prof. Zokirova Nargiza

Olimboeyeva Donohon

Azizjon Oydinov

Islomova Sh. A.

Abstract

The influence of the mechanisms of the effect of pesticides through the mother's body on the formation of the thyroid gland of the offspring would make it possible to develop methods of prevention, early diagnosis and prediction of possible negative consequences in the younger generation. All this determines the high degree of relevance and scientific and practical significance of the planned work. The aim of the study was to identify the structural and functional features of the postnatal development of the thyroid gland of offspring under the conditions of intrauterine exposure to small doses of pyrethroid pesticides. The experiments were carried out on white adult female rats, for which the pesticides cyhalothrin fipronil were obtained respectively during pregnancy and lactation. The offspring from the experimental and control animals were studied at 3, 7, 14, 21 and 30 days after birth using morphology, electron microscopy, immunohistochemistry and biochemistry. It has been shown that the toxic effects of exposure to pesticides on the maternal body during pregnancy and lactation are manifested in the form of impaired growth and formation of thyroid cells. In the mechanism of action of pesticides, the imbalance between proliferation and apoptosis of thyroid cells, caused by both the direct

toxic effect of drugs, and the development of hypothyroidism and oxidative stress, plays a leading role.

Keywords

pesticides, developmental immunotoxicity, postnatal ontogenesis, immune system, apoptosis, cell proliferation.

Introduction

The use of pesticides is characteristic of modern agricultural production in all economically developed countries, because without their production and use, agriculture incurs huge losses. Of the pesticides allowed for use in the republic, more than half belong to the groups of pyrethroid and pyrazole preparations. Despite the relatively low toxicity of these compounds, the probability of their negative effects on the endocrine system remains very high. In this regard, pesticides pose the greatest danger to pregnant women and their offspring due to the high sensitivity of the developing endocrine systems of the fetus and newborn to toxic effects. It has been shown that the introduction of even small doses of pesticides into the body of pregnant and breast-feeding females negatively affects the state of the thyroid gland of their offspring [3, 4, 5]. Exposure to small doses of pesticides can have a negative impact on morbidity and the general population, and especially on indicators In this regard, the problem of studying the more subtle mechanisms of the toxic effect of pesticides, the search for means and methods for detecting preclinical negative changes in the human body or their offspring that occur under the influence of small doses of pesticides is currently very relevant. The results of these studies will undoubtedly contribute to the disclosure of the mechanisms of the toxic effect of pesticides and allow us to develop measures for secondary prevention and pathogenetic therapy of toxic effects. In addition, they can serve as a basis for reviewing the hygiene regulations of pesticides.

- The purpose of the work. Identification of structural and functional mechanisms of the toxic effect of pyrethroid pesticides on the thyroid and thymus glands of offspring under conditions of their exposure through the mother's body.

Object and methods of research. For the experiments, the insecticide titanium was used, registered in the Republic of Uzbekistan by the Uzbek-German LLC EuroTeam. The active ingredient of titanium is LST. Another drug registered in our Republic as an effective insecticide is vigor, the active ingredient of which is FPN. The physicochemical and toxicological characteristics of vigor and titanium are described in sufficient detail in

our publications [1, 2]. Experiments were carried out on white adult virgin female Wistar rats weighing 150-170 g, and mature male rats were used only for fertilization. The female rats were then divided into three groups of 45 rats each. The first (experiment 1) group of rats was administered LST through the mouth using a probe at the rate of 8 mg/kg/ daily. The second (control) group received in the same way. The second (experiment 2) group of rats was similarly injected with FPN at the rate of 3. 6 mg/ kg / daily, which corresponded to 1/100 of the LD50 of the drugs. The third group of rats, which received the same volume of sterile saline solution, served as a control. The administration of both pesticides to experimental groups of rats was carried out daily for 75 days until the end of the experiments. On the 31st day of the experiments, females of all groups were joined with males for fertilization. The onset of pregnancy was controlled by the presence of spermatozoa in vaginal smears. After pregnancy, the females are separated from the males and placed in separate cells for further research. Offspring from all groups of animals were killed on 7, 14, 21 and 30 days after birth, under mild anesthesia with ether. After killing, the serum concentrations of thyroxine (T4), triiodothyronine (T3) and thyrotropic hormone (TSH) were determined by immuno-enzyme analysis using special kits from Human (Germany) and the Singl spectrophotometer (Germany). The thyroid gland was studied using morphometric, immunohistochemical and electron microscopic methods. All digital data were statistically processed using a computer software package, differences satisfying $P<0.5$ were considered reliable.

The results of our own research. Exposure to pesticides through the mother's body significantly reduced the rate of growth and formation of thyroid in the offspring. There was a significant decrease in the average area of the thyroid slices compared with the corresponding age of the control group, which indicated a decrease in the volume of the organ as a whole. The average total area of follicles of all classes, and, accordingly, the number and height of thyrocytes in them, were significantly lower than the control. A marked lag in the rates of neoplasm and follicle formation in experimental groups of animals was revealed. A decrease in the size of mitochondria, as well as components of the endoplasmic network and the Golgi complex of thyrocytes was found. The morphological data fully corresponded to the hormone indicators, indicating a significant decrease in the concentration of T4 and T3. At the same time, the TSH level decreased moderately, which indicated a violation of the thyrotropic function of the pituitary gland.

Conclusions

Chronic intoxication of the mother's body with pesticides leads to a significant slowdown in the rate of postnatal growth and formation of secretory follicles of the thyroid of the offspring. Ultrastructural changes in the form of disorganization of the granular endoplasmic network and destruction of other cytoplasmic organelles of thyrocytes are a morphological substrate of thyroid dysfunction that occurs in the postnatal ontogenesis of the organ under conditions of chronic intoxication.

Literature

1. Corsini E., Sokooti M., Galli C. L., Morettoc A., Colosio C. Pesticide induced immunotoxicity in humans: A comprehensive review of theexisting evidence // Toxicology. – 2013. –Vol. 307. – P. 123–135.

2. Dhouib I., Jallouli M., Annabi A., Marzouki S., et al. From immunotoxicity to carcinogenicity: the effects of carbamate pesticides on the immune system // Environ Sci Pollut Res Int. – 2016. –Vol. 23. – P. 9448–9458.

3. Fukuyama T., Kosaka T., Tajima Y., Ueda H., et al. Prior exposure to organophosphorus and organochlorine pesticides increases the allergic potential of environmental chemical allergens in a local lymph node assay // Toxicol. Lett. – 2010. –Vol. 199. – P. 347–356.

4. Jiang J. Wu Wu S., An C., Cai X., Zhao L. X. Embryonic exposure to carbendazim induces the transcription of genes related to apoptosis, immunotoxicity and endocrine disruption in zebrafish (Danio rerio) // Fish Shellfish Immunol. – 2014. –Vol. 41. – P. 493–500.

5. Jin Y., Zheng S., Fu Z. Embryonic exposure to cypermethrin induces apoptosis and immunotoxicity in zebrafish (Danio rerio) // Fish Shellfish Immunol. – 2011. –Vol. 30. – P. 1049–1054. 6. Lin H. Y., Glinsky G. V., Mousa S. A., Davis P. J. Thyroid hormone and anti–apoptosis in tumor cells // Oncotarget. – 2015. – 6(17). – P. 14735–14743.

7. Mokarizadeh A., Faryabi M. R., Rezvanfar M. A., Abdollahi M. A comprehensive review of pesticides and the immune dysregulation: mechanisms, evidence and consequences // Toxicol Mech Methods. – 2015. –Vol. 25. – P. 258–278.

8. Skolarczyk J., Pekar J., Nieradko–Iwanicka B. Immune disorders induced by exposure to pyrethroid insecticides // Postepy Hig Med Dosw. – 2017. –Vol. 8. – P. 446–453.

9. Tukhtaev K. R. , Tulemetov S. K. , Zokirova N. B. , Tukhtaev N. K. Effect of long term exposure low doses of lambda–cyhalothrin on the level of lipid peroxidation and antioxidant enzymes of the pregnant rats and their offspring // Medical and Health Science Journal. – 2012. –Vol. 13. – P. 93–98. URL: http: www. pradec. en

10. Tukhtaev K. R. , Tulemetov S. K. , Zokirova N. B. , Tukhtaev N. K. et al. Prolonged exposure of low doses of Fipronil causes oxidative stress inpregnant rats and their offspring //The Internet Journal of Toxicology. – 2013. –Vol. 10. – No. 1. URL: http: www. ispub. com /IJTO/10/1/14550

11. Tukhtaev K. R. , Zokirova N. B. , Tulemetov S. K. , Tukhtaev N. K. Effect of prolongedexposure of low doses of lamda–cyhalothrin on thethyroid function of the pregnant rats and their offspring // Medical and Health Science Journal – 2012. –Vol. 13. – P. 86–92. URL: http: www. pradec. en

12. Tukhtaev K. R. , Zokirova N. B. , Tulemetov S. K. , Tukhtaev N. K. et al. Effect of Prolonged exposurelow doses of Fipronil on thyroid function of pregnant rats and their offspring // The Internet Journal of Toxicology. – 2013. – Vol. 10. –No. 1. URL: http: www. ispub. com /IJTO/10/1/14549

13. Tukhtaev N. K. , Zokirova N. B. The influence of in utero and early postnatal exposure to pesticides on the process of cells apoptosis and proliferation in immune and endocrine organs of the offspring // European Science Review –Austria, –Vienna, – 2017. –No. 3–4. – P. 57–58.

14. Zokirova N. B. Morphological and functional features of thyroid gland of posterity under in utero and early postnatal exposure to pesticides // European Science Review. –Austria, –Vienna, – 2017. –No. 3–4. – P. 33–34

TOXIC EFFECT OF PESTICIDE FASTOKIN ON THE MUCOUS MEMBRANE OF THE STOMACH

Prof. Zokirova Nargiza

Olimboyeva Donohon

Azizjon Oydinov

Shodmonova Dilsora

Sultonova Xurshida

Summary

The aim of the study was to identify the toxic effect of intrauterine and early postnatal exposure to pesticides on the development of the endocrine and immune system of offspring. The experiments were performed on white adult male rats, who respectively received pesticides cyhalothrin or fipronil during pregnancy and lactation. Progeny from experimental and control animals was studied on the 3rd, 7th, 14th, 21st and 30th days after birth using methods of morphology, electron microscopy, immunohistochemistry and biochemistry. It was revealed that the toxic effect of pesticide exposure during pregnancy and lactation is manifested in the form of growth retardation and formation of the thyroid and thymus glands of offspring. In the mechanism of toxic effect of pesticides on the immune-endocrine system, the leading role is played by the imbalance between proliferation and apoptosis of cells, caused both by direct toxic effects of drugs, both developing hypothyroidism and oxidative stress in mother and offspring.

Key words

pesticides; offspring; thyroid gland; thymus.

Actuality

Most pollutants are pesticides, but without them it is impossible to imagine the future development of agriculture. Their advantages are low toxicity for humans and animals and high pest control effectiveness even when used in small doses. Fastokin is an insecticide of a wide range, used for plants using a variety of methods, ranging from foliar sprays to treating seeds and soil to irrigate. The toxic effect of this drug, which is widely used in the republic, has not yet been fully studied in the digestive system.

Aim

The aim of this work was to learn the gastric mucosa in experimental animals with acute and chronic poisoning with pesticide "Fastakin".

Materials and methods

The experiments were performed in white rats with a body weight of 150-180 g. In acute poisoning, the drug was administered orally at ½ LD50, and the animals were tested at 3, 24, 72 hours and 7-15 days after poisoning. In the model of chronic intoxication, the drug was administered orally in a dose of LD50 1/20 for 45 days, and the rats were examined at 1, 3, 7, 15, 30 and 45 days of the experiment. The stomach was studied with the help of microscopic and morphometric methods.

Results and discussion

After the administration of the drug, the surface of the gastric mucosa is uneven, in places there are accumulations of mucus, in many places the gastric dimples are narrow, in places there are destructive areas of the covering epithelium with small detachments. The epithelium is low, with a low content of secretory granules, the nuclei of cells are euchromatized, in places picnotic. The glandular glands are densely located, the bottom of the glands is enlarged. Mucous cells are filled with secretory granules, in them the secretion synthesis is strengthened. From the side of the main cells there is a basophilia. Parietal cells are more resistant. In small vessels there are noticeable changes, the venules are enlarged, the endothelium is flattened, there are accumulations of cells around the vessels, between the glands and the muscular plate of the mucous membrane there are strands of connective cells, among which there are many lymphocytes. After 5 hours of mucus formation and the general deformation of the mucosa increases, swelling appears between the glands, the lumen of the glands in many places is clearly visible, in smooth parietal cells the smooth vesicles are smaller. The thickness of the mucous membrane is reduced by 1. 2 times.

Conclusion

Thus, in the early hours of poisoning in the mucosa there are destructive changes, accompanied by edema, blood filling, changes in the cells of the fundal glands and vessels of the stroma.

References

1. Khmelnitsky O. K. Cytological and histological diagnosis of thyroid diseases //St. Petersburg. - Medicine. -2002.

2. Yurina G. Yu. , Nevorotin A. I. , Bykov V. A. Ultrastructural and metabolic characteristics of thyrocytes under the action of cyclophosphane// Morphology-2004. Volume 125. -No. 1. -pp. 66-71.

3. Khamrokulova M. A. Clinical manifestations in patients with chronic intoxication with pesticides, treatment by correcting metobolic disorders// Theoretical and clinical medicine. -2014. -No. 1. -pp. 67-70. 4. Diamanti-Kandarakis E. , Soto A. M. , Zoller R. T. , Gore A. C. Endocrine-disrupting chemicals: an Endocrine Society scientific statement//Endocrr Rev-2009. -Vol. 30- P. 293-342.

5. Zoller T. R. Environmental chemicals targeting thyroid//Hormones (Athens). -2011. Vol. 9. -P. 28-40.

MORPHOLOGICAL ANAMNESIS OF THYROID DYSFUNCTION OCCURRING IN POSTNATAL ORGAN ONTOGENESIS IN CONDITIONS OF CHRONIC INTOXICATION.

Zokirova Nargiza

Rozieva B. O.

Annotation

The thyroid gland of the offspring obtained from mothers with chronic pesticide poisoning was examined on 1-90 days after birth using electron microscopic methods. It was revealed that intoxication of the mother's body significantly slows down the pace of postnatal formation of secretory follicles. Ultrastructural changes were detected in the form of disorganization of the granular endoplasmic network and destruction of other cytoplasmic organelles of thyrocytes. These changes are a morphological substrate of thyroid dysfunction that occurs in the postnatal ontogenesis of the organ in conditions of chronic intoxication.

Keywords

pesticides and thyroid hormones.

Relevance

A number of large-scale research works are being carried out all over the world aimed at developing and improving methods of prevention, early diagnosis and treatment of negative effects of pesticides on offspring in conditions of intrauterine and early postnatal exposure through the mother's body.

In this regard, of particular relevance are: issues of disclosure of biological mechanisms of toxic effect development; development of toxicological tests to determine the residual amounts of endocrine-destroying pesticides and their metabolites; improvement of methods for

determining pesticides in water, soil and air in hot climates and assessing the degree of their negative effects; identification of mechanisms of endocrine-destroying effect of pesticides on progeny and development of methods for early diagnosis of latent toxic effects. Nevertheless, many issues related to the endocrine-destroying effect of small doses of modern pesticides, through the mother's body to the fetus and child, remain insufficiently clarified to date.

Over the years of independence, our country has undergone radical transformations in the health care system, with special attention paid to early diagnosis and reduction of the negative consequences of diseases arising from sources of environmental pollution. In this regard, a number of large-scale program activities have been carried out. As a result of the development of measures to identify risk factors in pregnant women and newborns, their early diagnosis and treatment over the past ten years, maternal mortality has decreased by 3. 2 times, and infant mortality by 3. 1 times. However, due to insufficient knowledge of the mechanisms of the endocrine-destroying effect of modern pesticides on the fetus and child, many problems of prevention, early diagnosis and reduction of the negative effects of exposure to pesticides still remain unresolved. According to the strategy of action on the five priority areas of development of the Republic of Uzbekistan in 2017-2021, the most important task is to "improve the system of public health protection based on improving the quality of medical and medico-social services to the population and the formation of a healthy lifestyle. " Therefore, the disclosure of the mechanisms of the impact of pesticides through the maternal organism on the pituitary-thyroid-adrenal system of offspring, as well as the development of preventive measures, early diagnosis and effective treatment based on them remains one of the urgent problems of medicine. In physiological conditions between processes of apoptosis and cell proliferation there is a balance which allows to support homeostasis of the tissue. Defects in physiological mechanisms of apoptosis can lead to various diseases of the person. The value of processes of apoptosis of endocrine system cells in the mechanism of toxic effect of pesticides of new generation remains not found out.

The aim of research

was determining of apoptosis condition in cells of the thyroid gland of posterity at prenatal and early post-natal influence of pesticides.

Material and research method

The experiments were done on nulliparous white mature female rats, which were divided into 3 groups of 30 animals in everyone. Two groups

of animals, 30 days before pregnancy, during pregnancy and lactation daily received respectively pesticides cyhalothrin or fipronil. The third group, which received a sterile saline solution, served as control. The posterity obtained from both experimental and control mates was investigated in dynamics on 3, 7, 14, 21 and 30 days after birth. Apoptotic cells on sections of the thyroid gland were determined using monoclonal rabbit antibodies to the proteins of the family caspase-3 and p-53 (Thermo Scientific, USA). The apoptosis index per 1000 thyocytes was calculated. All digital data were processed by method of variation statistics, and the values P <0, 05 were considered as reliable.

Results and discussions

It was identified that both fipronil and cyhalothrin when exposed to the mother's body cause a pronounced induction of apoptosis in the thyroid gland of the posterity. In the thyroid gland of the posterity, under the influence of cyhalothrin, the apoptosis index was 3. 5-4 times, and when fipronil was 4. 5-5 times higher than the control group in all periods of the research (P <0, 05). Our previous researches showed that both pesticides under prenatal and early postnatal conditions cause slowdown in the growth and formation of the thyroid gland in offspring and a decrease in the function of the organ in the form of hypothyroidism. Recent data show that thyroid hormones have a high anti-apoptotic effect, which opens great prospects for the regulation of apoptosis in various diseases. All this allows to consider that the intensity of induction of apoptosis in our experiments to some extent is defined by degree of dysfunction of the thyroid gland and the weakening of anti-apoptotic effects of its hormones. Previously we also showed that both pesticides in prenatal and early postnatal period cause pronounced oxidative stress in posterity.

Conclusion

We believe that in the mechanism of induction of apoptosis of cells, along with direct toxic effects of drugs, an important role is played by the gytothyroidism and oxidative stress observed in the posterity. Therefore the disclosure of the mechanisms of induction of apoptosis under the influence of new generation pesticides contributes to the development of pathogenetic methods for the prevention and treatment of latent toxic effects in pregnant women and their newborn children.

Literature

1. Зокирова Н. Б. Токсичность и опасность нового инсектицида Вигор. //Бюллетень ассоциации врачей Узбекистана. - 2009. - № 2. - С. 69-71.

2. Зокирова Н. Б. Токсикологическая характеристика инсектицидаТитан. // Журнал теоретической и клинической медицины. -2012. - № 5. – С. 24-26.

3. Mnif W. , Hassine A. I. , Bouaziz A. , Bartegi A. , Thomas O. , Roig B. Effect of Endocrine Disruptor Pesticides: A Review// Int. J. Environ. Res. Public Health. , –2011. – Vol. 8, – pp. 2265–2303.

4. Tukhtaev K. R. , Zokirova N. B. , Tulemetov S. K. , Tukhtaev N. K. Effect of ProlongedExposure of Low Doses ofLamda-cyhalothrin on the Thyroid Function of the Pregnant Rats and Their Offspring. //Medical and Health Science Journal – 2012. - Vol. 13. - pp. 86-92. www. pradec. en

5. Tukhtaev K. R. , Zokirova N. B. , Tulemetov S. K. , Tukhtaev N. K. , Tillabaev M. R. , Amirullaev O. K. , Otajonova A. N. , Yarieva O. O. Effect of Prolonged Exposure of Low Doses of Fipronil on Thyroid Function of Pregnant Rats and Their Offspring. // The Internet Journal of Toxicology. – 2013. – Vol. 10. -N. 1. www. ispub. com /IJTO/10/1/14550.

6. Vandenberg L. N. , Colborn T. , Hayes T. B. , Heindel J. J. et al. Hormones and Endocrine-Disrupting Chemicals: Low-Dose Effects and Nonmonotonic Dose Responses. //Endocrine Reviews. -2012. - Vol. 33. - pp. 378-455.

RETROSPECTIVE ANALYSIS OF DONOR BLOOD FOR BRUCELLOSIS BY KASHKADARYA REGION

Bobojonova Sh. D.

Matkarimova D. S.

Jaxonov A. X.

Summary

We conducted a comparative retrospective analysis of the detection of brucellosis among blood donors of the Kashkadarya region. This research is useful for understanding the degree of prevalence of brucellosis infections among donors. This research was conducted for the first time among donors.

So that, comparative retrospective analysis of the detection of brucellosis disease among blood donors who applied to the transfusion station of Kashkadarya region, which is the highest indicator number of donations in 2018-10692, the number of analysis-10692, number of positive results - 157 units (1. 47%) and the lowest figure is the number of donations in 2020 – 11365, the number of analysis are 11365, the number of positive results is 40 (0. 35%).

Keywords

transfusion, brucellosis, blood donor, donations, retrospective analysis.

Introduction

Among the hemotransmissive infections is brucellosis —zoonosis infection, is transmitted from infected animals to humans and is characterized by numerous injuries to the organs and systems of the human body. Brucella is an infectious disease caused by various brucella that can affect the musculoskeletal and nervous systems, lymph nodes

and some other human organs, often leading to disability if there is not enough treatment [10]. According to its epidemiology, brucellosis is a typical zoonosis infection that is transmitted to humans from animals. Mainly to people this disease is caused by brucellosis infection, the waste of animals, dairy and meat products, contaminated wool, skin, alimentary pathways, in the case of direct contact and through the air as well as hemocontact, breastfeeding children can be infected with the disease through breast milk. Since the 1950s, the risk of contracting brucellosis with blood transfusion has been known [11]. One of the basic principles of transfusions blood and its components is infection safety [9]. Infection safety is one of the main principles of blood transfusion and its components. An important step towards infection to the recipient is to check for signs of infection from blood donors. The results of the screening of hemotransmissive markers of the importance of infections have a certain epidemiological nature. [9, 15]. Epidemiological case of brucellosis in the world brucellosis is one of the most common zoonoses in the world with anthropogenic tricks. [1, 2, 3, 4] Brucellosis is common in more than 170 countries and regions around the world [6] The disease is very common in Portugal, Spain, southern France, Italy, Greece, Turkey, the Indian continent, Mexico, Central and South America, Latin America, Africa, the Caribbean and the Persian Gulf, Southeast Asia, Central Asia, the Middle East, the Mediterranean region. Saudi Arabia, Kuwait and Peru are very endemic. [1, 2, 3, 4, 5, 7, 8] Brucellosis is still an important health problem and endemic in many countries, especially in the Mediterranean areas. In terms of incidence of brucellosis, Kyrgyzstan occupies a leading position among the Central Asian countries. In this Central Asian republic, more than 3, 000 cases were detected among people every year. However, in recent years, a significant positive dynamics of the epidemic process has been observed. In 2007, there were 4, 035 cases of brucellosis in Kyrgyzstan, 3, 977 in 2010, in 2012 – 2, 283, and in 2013 – the incidence decreased 1. 5 times. Infections in the territory of the Russian Federation. In the Republic of Dagestan, the largest number of newly diagnosed cases of brucellosis in people in the territory of the North Caucasus federal district is registered (59. 3%) and Stavropol Territory (27. 4%). Incidence of brucellosis Stavropol Territory exceeds the territory of all Russia by 5-10 times. The actual prevalence of brucellosis increases by 25% from Statistics, taking into account clinical forms that are not included in the official list. In 49. 7% of cases, a person is infected by contact with large and small cattle. Mostly men (78. 3%), people of working age (67. 7%) are sick; When 78. 5% of patients sought medical help, serological examination was found to cover groups with a risk of contracting brucellosis to 79. 9%. Incidence of acute brucellosis in Russia: in 2014 -

368, in 2015 – 394, and in 2016 - 334 cases. In 17. 5% of cases, individuals with a positive attitude in the Stavropol Territory are patients with a subclinical form of brucellosis. According to Russian researchers, the actual prevalence of brucellosis increases by 25% from Statistics, taking into account clinical forms that are not included in the official list. [4, 5, 7]. At the same time, it seemed interesting to us to identify the features of the emergence of this infection in the context of the territories of the Republic of Uzbekistan.

Objective

Conducting a comparative retrospective analysis of the detection of brucellosis disease among blood donors of the Kashkadarya region.

Methods and materials

Republican blood transfusion center of the Republic of Uzbekistan retrospective analysis based on statistical documents on the registration of cases of detection of brucellosis among blood donors in 2011-2020.

Results

Analyses showed that in 2011 the number of donations-5113, the number of analysis-5113, the blood volume lost with a positive result, (liter) -52. 7, in 2012, the number of donations - 5552, the number of analysis-5552, the blood volume lost with a positive result, (liter) -48. 6, in 2013, the number of donations - 6002, the number of analysis - 6002, the blood volume lost with a positive result, (liter) -66. 2, in 2014, the number of donations - 6633, the number of analysis - 6633, the blood volume lost with a positive result, (liter) -71, in 2015, the number of donations - 6562, the number of analysis- 6562, the blood volume lost with a positive result, (liter) -34, in 2016, the number of donations – 6605, the number of analysis - 6605, the blood volume lost with a positive result, (liter) -64. 4, in 2017, the number of donations – 8625, the number of analysis - 8625, the blood volume lost with a positive result, (liter) -63, in 2018, the number of donations – 10692, the number of analysis - 10692, the blood volume lost with a positive result, (liter)-74, in 2019, the number of donations - 11104, the number of analysis - 11104, the blood volume lost with a positive result, (liter)-53, in 2020, the number of donations – 11365, the number of analysis- 11365, the blood volume lost with a positive result, (liter)-20. (Table 1).

The number of positive results showed that the number of positive results in 2011 - 109, the number of positive results in 2012 - 109, the number of positive results in 2013 - 150 , the number of positive results in 2014 - 135, the number of positive results in 2015 - 72, the number of positive results in 2016 - 131, the number of positive results in 2017 - 139, the number of positive results in 2018- 157

the number of positive results in 2019- 106, the number of positive results in 2020is 40 . (Figure 1).

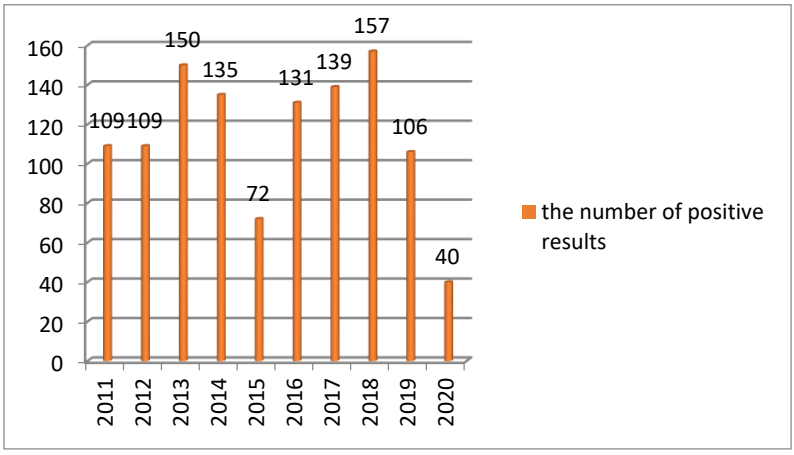

The detection indicator showed that, 2. 13% in 2011, 1. 96% in 2012, 2. 56% in 2013, 2. 04% in 2014, 1. 10% in 2015, 1. 98% in 2016, 1. 61% in 2017, 1. 47% in 2018, 0. 95% in 2019, 0. 35% in 2020. (Figure 2).

Discussion. In this research, we found that the Republican blood

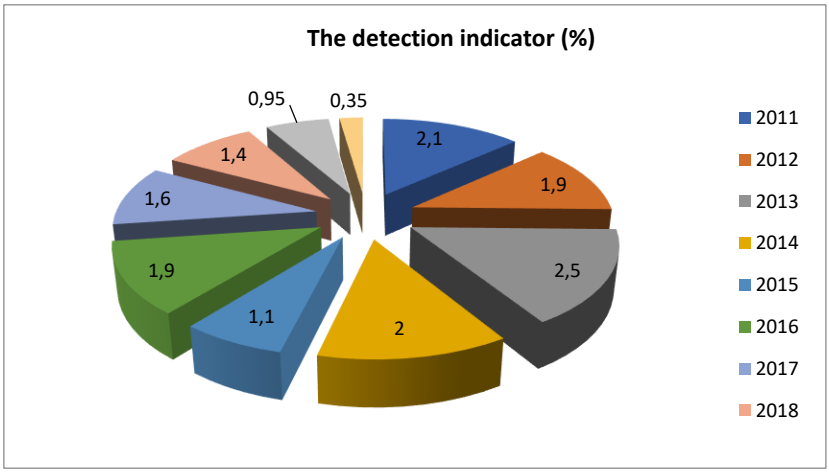

transfusion center of the among the blood donors in 2011-2020 cases of detection of brucellosis are based on statistical documents that are in listed. We conducted a comparative retrospective analysis of the detection of brucellosis among blood donors of the Kashkadarya region. This research is useful for understanding the degree of prevalence of brucellosis infections among donors. This research was conducted for the first time among donors.

Conclusion

Thus, the highest indicator of a comparative retrospective analysis of the detection of brucellosis disease among blood donors who applied to the blood transfusion station of the Kashkadarya region is in 2018 the number of positive results - 157 (1. 47%), the blood volume lost with a positive result, (liter)-74 and the lowest indicator in 2020 the number of positive results is 40 (0. 35%), the blood volume lost with a positive result, (liter)-20. In 2011-2020, among the blood donors of the Kashkadarya region, the number of donations – 78294, the number of analysis - 78294, the number of positive results - 1148 (16. 15%) showed cases of the blood volume lost with a positive result, (liter)-547 .

References

1. Corbel M. J. Brucellosis in humans and animals, Geneva, WHO/CDS – 2006. - №7. [https://apps. who. int/iris/handle/10665/43597.

2. Dehui Yin[1], Qiongqiong Bai[1], Xiling Wu[1], Han Li[2], Jihong Shao[1], Mingjun. Dean A. , Crum L. , Greter H. , Schelling E. , Zinsstag J. Global burden of human brucellosis: a systematic review of disease frequency. – 2012. - Vol. 6, №10: e1865. [doi. org/10. 1371/journal. pntd. 0001865]

3. Elżbieta Monika Galińska[1] , Jerzy Zagórski[2]. Brucellosis in humans – etiology, diagnostics, clinical forms//Annals of Agricultural and Environmental Medicine 2013, Vol 20, No 2, 233–238]

4. Sun[3], Hai Jiang[4], Jingpeng Zhang[1]. Paper-based ELISA diagnosis technology for human brucellosis based on a multiepitope fusion protein/PLoS Negl Trop Dis. 2023 Jan 24;17(1):e0011079. doi: 10. 1371/journal. pntd. 0011079. eCollection 2023 Jan. PMID: 36693039

5. TubaDal[a]Soner SertanKara[b]AytekinCikman[c]Cigdem EdaBalkan[d]Ziya CibaliAcıkgoz[a]HasanZeybek[a]HakanUslu[e]RızaDurmaz[a] Comparison of multiplex real-time polymerase chain reaction with serological tests and culture for diagnosing human brucellosis//Journal of Infection and Public Health. Volume 12, Issue 3, May–June 2019, Pages 337-342. 61. XiaMa[abc]Gui-QuanSun[abd]Zheng-HuaWang[e]Yuan-MingChu[e]ZhenJin[d]Bai-LianLi[f.] Transmission dynamics of brucellosis in Jilin province, China: Effects of different control measures//Communications in Nonlinear Science and Numerical Simulation Volume 114, November 2022, 106702.

7. академика Ран Г. Г. Онищенко, член-корр. Ран А. Н. Куличенко. Бруцеллёз. современное состояние проблемы//монография 2019. - 135с.

8. В. Ю. Охапкина , Н. В. Пяткова, Д. Л. Павлов, А. А. Суслопаров. Эпидемическая опасность бруцеллеза в современных условиях//Эпидемиология и Вакцинопрофилактика № 3 (88)/2016

9. 2. Жибурт Е. Б. , Мадзаев С. Р. , Кузьмин Н. С. , Вергопуло А. А. Гемотрансмиссивные инфекции у населения и доноров крови// Вестник Национального медико-хирургического центра им. Н. И. Пирогова. - 2016. - Т. 11, № 1. - С. 88–90/

10. 3. Литусов Н. Возбудители бруцеллеза , иллюстрированное учебное пособие. 2012 й. -С 5-10.

11. 4. М. Н. Губанова, Т. Г. Копченко, О. М. Резникова, С. Р. Мадзаев, Е. Б. Жибурт. Бруцеллез: обследование доноров крови

Ставропольского края. Трансфузиология № 3 (том 18) / 2017- С 37-40.

12. 5. Санникова И. В. , Махиня О. В. , Малеев В. В. и др. Бруцеллез в Ставропольском крае: результаты 15-летнего наблюдения эпидемиологических и клинических особенностей// Терапевтический архив. - 2015. - Т. 87, № 11. - С. 11–17.

13. 6. М. Н. Губанова, Т. Г. Копченко, О. М. Резникова, С. Р. Мадзаев, Е. Б. Жибурт. Бруцеллез: обследование доноров крови Ставропольского края//] ТРАНСФУЗИОЛОГИЯ № 3 (ТОМ 18) / 2017 37-40 ст.

14. 7. Попов П. Н. , Павлова О. М. , Санникова И. В. Иммунологические параллели у лиц, положительно реагирующих на бруцеллез// Медицинский вестник Северного Кавказа. - 2007. - Т. 6, № 2. - С. 45–47

15. 8. Чечеткин А. В. , Данильченко В. В. , Григорьян М. Ш. и др. Служба крови Российской Федерации в 2014 году: итоги деятельности // Трансфузиология. – 2015. – Т. 16, №3. – С. 4–13.].

Summary

We conducted a comparative retrospective analysis of the detection of brucellosis among blood donors of the Kashkadarya region. This research is useful for understanding the degree of prevalence of brucellosis infections among donors. This research was conducted for the first time among donors.

So that, comparative retrospective analysis of the detection of brucellosis disease among blood donors who applied to the transfusion station of Kashkadarya region, which is the highest indicator number of donations in 2018-10692, the number of analysis-10692, number of positive results - 157 units (1. 47%) and the lowest figure is the number of donations in 2020 – 11365, the number of analysis are 11365, the number of positive results is 40 (0. 35%).

Keywords

transfusion, brucellosis, blood donor, donations, retrospective analysis.

DORIVOR O'SIMLIKLARNING EFIR MOYLARINING MIKROBLARGA QAFSHI XUSUSIYATLARINI QIYOSIY O'RGANISH

DotsentK. Sh. Boltayeva

professor F. S. Jalilov

professor N. B. Zokirova

S. A. Saidmurodov

Annotasiya

Ushbu ishning maqsadi dorivor o'simliklarning efir moylarining mikroblarga qarshi faolligini qiyosiy o'rganish. Efir moylarning mikroblarga qarshi faolligini aniqlash bakteriya va zamburug'larning ayrim turlariga qarshi agarga diffuziya yo'li bilan amalga oshirildi: *Escherichia coli, Bacillus subtilis, Staphylococcus aureus* va *Candida* albicans. Lavanda gullaridan olingan efir moyi ichak tayoqchasiga qarshi mikroblarga qarshi faollikni ko'rsatdi *Escherichia coli* **–** 30, 0 mm. o'sish zonasining to'xtatish diametri, **,** *Staphylococcus aureus* – 28, 0 мм. , *Candida albicans -22. 0 мм. .* Rayhon efir moyi ichak tayoqchasiga qarshi faollik ko'rsatdi *Escherichia coli* - kosachalarda bakteriyalar o'sishi kuzatilmadi, Candida albicans - 36, 0 mm. , *Staphylococcus aureus* – 25 mm. , Yuqorida aytilganlarga asoslanib, shuni xulosa qilish mumkinki, o'rganilgan efir moylari orasida rayhon efir moyi lavanda gullaridan olingan efir moyiga nisbatan yuqori antibakterial faollikni ko'rsatdi.

Kalit so'zlar

test- kultura, ingibitsya, taksonomiya, identifikatsiya, tinktorial xossalar, shtamm, batsillalar, kokklar, bakteriyalar, zamburug'lar.

COMPARATIVE STUDY OF THE ANTIMICROBIAL PROPERTIES OF ESSENTIAL OILS OF MEDICINAL PLANTS

assistant professorK. Sh. Boltayeva

professor F. S. Jalilov

professor N. B. Zokirova

S. A. Saidmurodov

ORCID:0009-0001-0452-1116

One of the urgent problems of world medicine and pharmacology is the creation of drugs used to treat injuries caused by various pathological and social situations. Modern progress in the treatment of wound surfaces is at a high level, but the issues of rapid healing and complete closure of wound coverings without complications are still relevant. Thus, it is important to create drugs that have an effective regenerating effect.

Keywords

test culture, inhibition, taxonomy, identification, tinctorial properties, strain, bacilli, cocci, bacteria, fungi.

KIRISH

Evolyutsion rivojlanish jarayonida inson tanasi oqsillar, uglevodlar, yog'lar va turli xil biologik faol moddalarga (vitaminlar, makro va mikroelementlar, organik kislotalar va boshqalar) moslashdi, ularsiz hayotning normal jarayoni va umuman tananing rivojlanishi mumkin emas. Bunday simbioz natijasida ba'zi o'simliklar vaqt o'tishi bilan odamlarga oziq-ovqat, boshqalari esa dori sifatida xizmat qila boshladilar.

Sintetik dori vositalarini yaratishda katta muvaffaqiyatlarga qaramay, jahon tibbiyot amaliyotida o'simlik preparatlaridan foydalanish nafaqat barqarorligicha qolmoqda, balki o'sish tendentsiyasi ham mavjud. Sanoati rivojlangan mamlakatlarda ishlab chiqarilgan dori vositalarining yarmiga yaqini tabiiy xom ashyolardan olinadi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Turli geografik va iqlim sharoitiga koʻra Oʻzbekiston dorivor oʻsimliklarning eng boy hududi boʻlib, ular orasida ilmiy tibbiyotga qiziqish uygʻotadigan koʻplab turlar mavjud.

Tabiat odamlar uchun ko'plab patogen omillarni yaratdi. Biroq, har qanday kasallik qo'zg'atuvchi omilga qarshi - eng kichik, ko'zga ko'rinmas (mikroblar, viruslar, zamburug'lar, protozoa va boshqalar), kattaroq (jarohatlar, yaralar va boshqalar)gacha -u odamni ko'p sonlihimoya va shifo mexanizmlari bilan qurollagan. Bulargaxilma-xil tabiatdagi 1000 dan ortiq biologik faol moddalar kiradi.

Biroq, dorivor flora to'liq o'rganilmagan, hatto o'rganilgan o'simliklar ham kamdan-kam hollarda klinik amaliyotda qo'llaniladi. Bu, birinchi navbatda, ko'plab dorilarning xususiyatlarini yetarli darajada bilmaslik bilan bog'liq bo'lib, o'simlik tibbiyotiga qiziqishning pasayishiga olib keladi.

Zamonaviy tushunchalarga ko'ra, dorivor o'simlik - bu faol biologik faol moddalar va boshqa ikkilamchi metabolitlar, oqsillar, efir moylari, xlorofill, mikroelementlar, noorganik tuzlar, vitaminlar va boshqalarni o'z ichiga olgan butun biogenetik shakllangan kompleks.

Tirik hujayrada hosil bo'lgan bunday kompleks, kimyoviy jihatdan sof faol moddaga ko'ra inson tanasiga ko'proq o'xshaydi, assimilyatsiya qilish osonroq va kamroq asorat ta'sir ko'rsatadi, degan fikr bor. Shu bilan birga, zamonaviy farmakologiyada o'simliklarning ba'zi biologik faol moddalari ko'pincha qo'llaniladi: alkaloidlar, efir moylari, organik kislotalar, vitaminlar, taninlar, qatronlar, shilimshiqlar, fitonsidlar va boshqalar.

Shu bilan birga, dorivor o'simliklarning terapevtik faolligini o'rganish ularni infuzion, qaynatma, damlamalar va boshqalar shaklida kimyoviy ishlovsiz tibbiy amaliyotda qo'llash maqsadga muvofiqligini ko'rsatdi.

Lavanda efir moyi asabiy taranglikni bartaraf etish, og'riqni yo'qotish, terini dezinfeksiya qilish, qon aylanishini yaxshilash va nafas olish kasalliklarini davolash qobiliyatiga ega. Antibiotik moddalar komplekslarini o'z ichiga olgan dorivor o'tlar tibbiy amaliyot uchun antibiotiklarning eng boy manbalaridan biridir. Rayhonning efir moyi va oʻsimlikning oʻzi ham unga ming yillar oldinberilgan "qirollik" unvoniga loyiqdir

Qadimgi dunyoda rayhon barcha o'simliklarning qiroli hisoblangan. Rayhon simptomlarni engillashtiradi va nafas olish kasalliklari, jumladan

bronxit, astma va qiyin nafas olishdan tiklanishga yordam beradi, ayniqsa shamollashda yuqori isitma bo'lganida.

Mavjud xom ashyo bazasi va dastlabki farmakologik tadqiqotlar natijalari, lavanda va rayhondan samarali yallig'lanishga qarshi vositalar sifatida foydalanish istiqbollarini ochadi, ushbu o'simliklarni har tomonlama o'rganishning dolzarbligi va maqsadga muvofiqligini ko'rsatadi.

Ushbu ishning maqsadi qo'shimcha farmakologik samaradorlikni - lavanda gullari va rayhon efir moylarining mikroblarga qarshi faolligini qiyosiy o'rganish.

Ma'lumki, ishlab chiqarish jarayonida sterilizatsiya qilinmagan dorivor mahsulotlar mikroorganizmlar bilan ifloslanishi mumkin, shuning uchun mikrobiologik tozalik uchun sinovdan o'tkaziladi. Qayd etilgan holatlarni hisobga olgan holda, mahalliy xomashyo sifatini tavsiflash maqsadida lavanda gullarining mikrobiologik tozaligini o'rgandik.

METODOLOGIYA

T
a
d
q
i
q
o
t

Bakteriyalarning umumiy sonini aniqlash. Namunaning tayyorlangan suspenziyasi ikkita probirkaning har biriga eritilgan va 45^0C dan 50^0C gacha sovutilgan tioglikol muhitidan 4, 0 ml. kiritildi. Probirka tarkibi tezda aralashtirildi va 15-20 ml tegishli ozuqa muhiti bo'lgan Petri idishiga o'tkazildi. Petri idishini tez silkitib, agarning yuqori qatlami bir tekis taqsimlandi. Muhit qattiqlashgandan so'ng, idishlar aylantirildi va 5 kun davomida 35^0C haroratda inkubatsiya qilindi. [Boltayeva K. Sh. , 2014:3]

Har kuni ekmalar tekshirildi. 48 soatdan so'ng va nihoyat 5 kundan so'ng, ikkita kosachadagi bakterial koloniyalar soni hisoblandi, o'rtacha qiymat topildi va suyultirish indeksiga ko'paytirilib, 1 g namunadagi mikroorganizmlar soni hisoblab chiqildi. Ishonchli natijalarga erishish uchun faqat 30-300 tagacha koloniya o'sgan kosachalar hisobga olindi. [Boltayeva K. Sh. , 2015:2]

n
d
a

g
u

Zamburug'lar umumiy sonini aniqlash. Sinov, yuqorida tavsiflangan agar usuli bilan, Saburo muhitidan foydalangan holda o'tkazildi. Ekmalar 5 kun davomida 25 dan 32, 5^0C gacha bo'lgan haroratda inkubatsiya qilindi. 72 soatdan keyin va nihoyat 5 kundan so'ng, ikkita idishdagi achitqi va mog'or zamburug'lari koloniyalarining umumiy soni hisoblandi, o'rtacha qiymat topildi va suyultirish indeksiga ko'paytiriladi, ya'ni. 10 ga, 1 g namunadagi zamburug'lar soni hisoblab chiqilgan. [Boltayeva K. Sh. , 2019:2]

Barcha zamburug' koloniyalari, hatto ularning soni idishda 30 dan kam bo'lsa ham, hisobga olindi.

Enterobacteriaceae oilasiga mansub bakteriyalarni aniqlash uchun 10, 0 g miqdoridagi xom ashyo namunasi 100 ml №3-sonli ozuqa muhitga qo'shilib, aralashtiriladi va 30^0C dan 35^0 C gacha haroratda 24-48 soat davomida inkubatsiya qilinadi. [Boltayeva K. Sh. , 2020:2]Petri idishlariga quyilgan №4 (Endo agar) va №5 (vismut sulfit agar) ozuka muhitlariga o'sgan koloniyalar ekildi. Ekmalar 30^oC dan 35^0C gacha haroratda 24-48 soat davomida inkubatsiya qilingan. No4 va 5-sonli muhitlarda inkubatsiyadan keyin Enterobacteriaceae oilasiga mansub bakteriyalarning morfologik xususiyatlariga mos keladigan koloniyalar kuzatilmagani uchun ular sinov namunasida yo'q edi (1-jadval).

1-jadval

Lavanda gullarining mikrobiologik tozaligi ko'rsatkichlari:

№	Normativ talablar	Sinov natijalari
1	Aerob bakteriyalarning umumiy soni (1 g namunadagi) - 10^7 dan ko'p emas (jami).	160 KXB

2	A va mog'or zamburug'larining umumiy soni (1 g namunada) - 10^5 dan ko'p emas (jami).	100 KXB
3	Enterobacteriaceae oilasining bakteriyalari - yo'q bo'lishi kerak	O'smagan
4	Escherichi coli - 1 g tarkibida yo'q bo'lishi kerak.	O'smagan
5	Salmonellabakteriyalari - 10 g tarkibida bo'lmasligi kerak.	O'smagan

Olingan ma'lumotlarga asoslanib, lavanda gullari mikrobiologik tozaligi bo'yicha, dorivor o'simlik xom ashyosiga qo'yiladigan talablarga to'liq javob beradi degan xulosaga kelish mumkin.

Keyingi izlanishlar efir moylarini olishga qaratildi. Toshkent farmatsevtika instituti farmakognoziya kafedrasi xodimlari bilan hamkorlikda lavanda gullaridan efir moyi olindi. Efir moylarining miqdoriy tarkibi DF XI [Davlat fahmakopeyasi, 1990: XI nashr] talablariga muvofiq aniqlangan.

Lavanda gullari efir moyini miqdoriy aniqlash uchun maqbul sharoitlar tanlangan. Tadqiqot natijalari 2 va 3-jadvallarda keltirilgan.

Jadval №2

Namunaga qarab efir moyining unumi, %

Olinngan xom – ashyo, g.	Efir moyining unumi, %

2-jadvalda keltirilgan natijalardan ko'rinib turibdiki, 20, 0 g og'irlikdagi xom ashyo namunasidan foydalanganda efir moyining maksimal unumi kuzatiladi.

Tadqiqotning keyingi bosqichi efir moyi unumining distillash vaqtiga bog'liqligini aniqlash edi. Buning uchun efir moyi 1 soat, 1, 5 soat, 2, 0 soat davomida olingan. Natijalar 3-jadvalda keltirilgan.

Jadval №3

Distillash vaqtiga qarab efir moyining chiqishi, %

№	D : ɔ	Efir moyining unumi, %

3-jadvalda keltirilgan natijalardan ko'rinib turibdiki, efir moyining maksimal unumi 2, 0 soat distillash vaqtida kuzatiladi. O'tkazilgan sinovlar asosida, efir moyining maksimal rentabelligi 2 soat distillash vaqti va 20, 0 namuna bilan kuzatilishi aniqlandi. Distillash vaqti va namuna og'irligining yanada oshishi efir moyi hosildorligining sezilarli darajada oshishiga olib kelmadi.

Rayhon efir moyi achchiq rayhon o‘simligining barglari va gullaridan bug‘ distillash yo‘li bilan olinadi. 1 kg efir moyi olish uchun 100 kg xom ashyo talab qilinadi. Farmatsevtika institutining farmakognoziya kafedrasi xodimlari tomonidan tadqiqot uchun rayhon efir moyibizga taqdim etildi.

Olingan efir moyining mikroblarga qarshi faolligini o'rganish DF XI [Davlat fahmakopeyasi, 1990: XI nashr] va "Laboratoriya tadqiqotlari sifatini nazorat qilish bo'yicha yo'riqnoma". talablariga muvofiq "Dori vositalarini standartlashtirish ilmiy markazi" MChJ bakteriologik laboratoriyasi xodimlari bilan birgalikda amalga oshirildi. Mikroorganizmlarga qarshi faollik test – kulturalar sezgirligi asosida zich ozuqa muhitida diffuziya orqali aniqlandi [Infektsiya, immunitet va farmakologiya, 2020:2]. Gorizontal yuzali stollarga qo'yilgan Petri idishlariga 3% go'shtli - peptonli agar (MPA)15 ml dan to'ldirilgan. Agar qotib qolgandan so'ng, idishlar termostatga quritiladi, keyin 5 ml. laboratoriya tadqiqotlari uchun mikroorganizmlarning 18 soatlik agar kulturasi ishlatilgan, steril fiziologik eritmada suyultirilgan, MakFarland standarti bo'yicha 0, 5 standartlashtirilgan va qo'shimcha ravishda 10 marta steril fiziologik eritma bilan 10^7 mikrob tanasi / ml kontsentratsiyasiga suyultirilgan.

Zich ozuqa muhitiga ekish “gazon” usulida amalga oshirildi.

Nazorat va sinov namunalarining asosiy eritmalari 1 mg/ml konsentratsiyada steril eritmalarda tayyorlangan. Tajribada ishlatiladigan eritmalarni tomizish orasidagi vaqt oralig'idagi tebranishlarning ta'sirini kamaytirish uchun ular kiritilgandan so'ng, idishlar 1-2 soat davomida xona haroratida saqlanadi. Petri idishlari 37^0C da 18-24 soat davomida termostatga joylashtirildi. Natijalar vizual tarzda qayd etilgan - chukurchalar atrofidagi mikroorganizmlarning o’sishini ingibitsiya qilish zonasining kattaligi bo'yicha. Natriy xloridning izotonik eritmasi nazorat sifatida ishlatilgan.

Foydalanishdan oldin saqlovchi ozuqa muhitidan olingan mikroorganizm shtammlari bakteriyalarning har bir taksonomik guruhiga mos keladigan ozuqa muhitida ikki marta subkultivatsiya qilindi. Test - kulturalar morfologik, tinktorial, fenmentativ-biokimyoviy

va antigenik xususiyatlari bo'yicha identifikatsiyalandi. Test - kulturalarning tavsiflovchi asosiy ro'yxatga olish va pasport ma'lumotlari 4-jadvalda keltirilgan.

Jadval №4

Antimikrobiyal faollikni aniqlash uchun ishlatiladigan mikroorganizmlar shtammlari ro'yxati.

№	

	subti

5	C albi

Rayhon efir moyining mikroblarga qarshi faolligini o‘rganish O‘zRFA Mikrobiologiya instituti xodimlari bilan hamkorlikda olib borildi. Tadqiqotlar DF XI soni [Davlat fahmakopeyasi, 1990: XI nashr] va “Laboratoriya tadqiqotlari sifatini nazorat qilish uchun yo‘riqnoma” (Toshkent, 2000) talablari asosida olib borildi.

Mikroorganizmlarga qarshi faollik test - kulturalar sezgirligi bilan zich ozuqa muhitida diffuziya yo'li bilan aniqlandi. ("Mikroorganizmlarning antibakterial vositalarga sezgirligini aniqlash" MUK 4. 2. 1890-04 RF).

Sinov namunasi: tadqiqot ob'ekti nativ mahalliy rayhon efir moyi va 50% konsentratsiyali (erituvchi - steril distillangan suv)

Test- kulturalari: Test shtammlari sifatida muzey kulturalaridan foydalanilgan: Bacillus subtilis, Pseudomonas aeruginosa, Enterobacter aerogenes, Escherichia coli, Candida albicans, Staphylococcus aureus - O‘zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi "Sutkislotali bakteriyalar genetikasi" laboratoriyasi mikroorganizmlar kollektsiyasidan olingan.

Oziqa muhitlari: Kulturalar qayta tiklash uchun ozuqaviy agar, mikroblarga qarshi faollikni tekshirish uchun Muller-Hinton agar ishlatilgan. [Gunar O. V. , 2009]

Tadqiqot disk-diffuziya usuli bilan amalga oshirildi.

Inokulyatsiya tayyorlash. Inokulyatsiyani tayyorlash uchun biz ozuqaviy agarda o'stirilgan bakteriyalarning 18 soatlik sof kultura koloniyalarining steril izotonik eritmasida to'g'ridan-to'g'ri suspenziya usulidan foydalandik. Buning uchun steril bakteriologik ilgak bilan bir nechta morfologik o'xshash koloniyalar yig'ildi vasteril izotonik eritmada susrenziyalandi. Bakterial suspenziya, suspenziyaga mikrob massasini qo'shish yoki uni steril izotonik eritma bilan suyultirish orqali MakFarland loyqalik standarti bo'yicha 0, 5 zichlikkakeltirildi Suspenziya tayyorlangandan keyin 60 daqiqadan kechiktirmasdan ishlatilgan. [Xat №291-22/144, 2001]

Chashkalar inokulyatsiyasi. Bakterial suspenziya tayyorlangandan keyin 60 minutdan kechiktirmay agarga inokulyatsiyalandi. Buning uchun dozator yordamida Myuller-Hinton agari solingan idishning yuzasiga 100 mkl suspenziya qo'yiladi va agar yuzasiga bir tekisda surtiladi va bir tekis shisha bakteriologik spatel bilan surtiladi.

Agarda chukurchalar usuli. Suspenziyaning ozuqaviy muhitga to'liq tarqalishidan so'ng, diametri 8 mm bo'lgan teshikli steril metall ichi bo'sh naycha yordamida ozuqa muhitining qalinligida chuqurchalarlar kesilgan.

Hosil bo'lgan chukurchaga 100 mkl tekshirilayotgan suyuqlik qo'shildi. Suyuqlik agarga tarqalgach, idish 24 soat davomida 37^0 C haroratda termostatga joylashtirildi.

NATIJALAR

Lavanda gullaridan olingan efir moyi bilan bakteriyalar o'sishini ingibitsiya qilish zonasining diametri 5-jadvalda keltirilgan.

Jadval№5

Bakterilar o'sishini ingibitsita qilish zonasining diametri, mm.

	a (мм.)	epidermidis (мм.)	(мм.)	C. albicans (мм.)	subtilis (мм.)
lavanda gullari efir moyi.	8	6	3 0	2	3 3

5-jadvaldan ko'rinib turibdiki, lavanda gullaridan olingan efir moyigrammanfiy tayoqchalar, gramm-musbat kokklar, batsillalar va Candida avlodiga mansubachitqi zamburug'lariga qarshi antimikrob ta'sir ko'rsatadi.

Aniqlanishicha, rayhondan olingan efir moyi o'rganilayotgan barcha test kulturalariga nisbatan aniq mikroblarga qarshi faollikka ega. B. subtilis va E. coli inokulyatsiyalangan kosachalar yuzasida bu test - kulturalarining o'sishi kuzatilmadi, bu shtammlarning efir moyi bug'lariga sezgirligini ko'rsatadi (6-jadval).

Jadval№6

Rayhon efir moyi ta’sirida test – kulturalar o’sishini to’xtatish zonalar diametri (mm.)

№		O’sishni to’xtatish zonasining diametri, mm.	
		100% p-p	50% p-p
	Bacillus subtilis	Kosachada o’sish yo'q	
	Pseudomonas aeruginosa		
	Enterobacter aerogenes		
	Escherichia coli	Kosachada o’sish yo'q	
	Candida albicans		
	Staphylococcus aureus		

Chukurchalarda efir moyining to‘liq tarqalmaganligiga qaramay, mikroblarga qarshi yuqori faollik kuzatildi va o‘sishni tormozlash zonalarining diametri 20 mm dan oshdi. Staphylococcus aureusga nisbatan namuna bakteritsid va bakteriostatik ta'sirga ega.

Bakteriyalarning o'sishini to’tatish zonasining diametri 7-jadvalda keltirilgan.

7-jadval

Bakteriyalarning o'sishini to’tatish zonasining diametrlarini qiyosiy o’rganish, mm.

	a (мм.)	(мм.)	C albicans (мм.)	subtilis (мм.)
lavanda gullari efir moyi.	8	3 0	2	3 3
Rayhon efir moyi		Kosachada o’sish yo'q		Kosachada o’sish yo'q

7-jadvaldan ko'rinib turibdiki, o'rganilgan efir moylari grammanfiy tayokchalar, gramm-musbat kokklar, batsillalar va Candida avlodiga mansub achitqisimon zamburug'lariga nisbatan aniq mikroblarga qarshi ta'sirga ega.

XULOSA

Yuqorida aytilganlarga asoslanib, biz o'rganilgan efir moylaridan rayhon efir moyi lavanda efir moyiga nisbatan aniq mikroblarga qarshi ta'sir ko'rsatdi degan xulosaga kelishimiz mumkin.

Adabiyotlar ro’yxati

осударственная фармакопея, - М., 1990. - Изд. XI. - Вып. 2. – с. 400

олтаева К. Ш., Рахимова Г. К., Адилбекова Д. Ю., КомиловХн. М. Изучение антимикробной активности сухого экстракта, приготовленного из Epilobium angustifolium (L.) Инфекция, иммунитет и фармакология – Ташкент 2010 – № 3-4 с. 115

олтаева К. Ш., Нурмухамедов А. А., Кодирова Д. Э., Алиев Х. У., Тухтаев Ф. Х. Изучение антимикробных и противоглистных свойств сухого экстракта полыни горькой (ARTEMISIA ABSINTIUM L.) Журнал теоретической и клинической медицины – Ташкент 2014- № 3 С. 306

олтаева К. Ш., А. А. Нурмухамедов, Л. И. Алимжанова, Ф. Х. Тухтаев, Д. К. Пулатова. Изучения антимикробной активности бутаноловой фракции, выделенной из иван-чая, содержашего биологически активные вещества. Фармацевтический журнал – Ташкент 2015 – №

олтаева К. Ш., А. А. Нурмухамедов, Д. Н. Шакирова. Сравнительное изучение антимикробной активности субстанций, содержащих в своём составе наночастицы цинка и серебра. Фармацевтический журнал – Ташкент 2019 – № 2 с. 115

6. Болтаева К. Ш., Расулова Н. Ф. Изучение антимикробной активности эфирного масла базилика Теория и практика современной науки№ 2 (56) - Россия 2020с. http://www. modern-j. ru

7. Абдурахманова Н. А., Болтаева К. Ш., Ибрагимов А. Я., Бекчанов Х. К. Изучение микробиологической чистоты и антимикробной активности сухого экстракта желчегонного сбора “Трифлос”. Инфекция, иммунитет и фармакология – Ташкент 2020 – с. 16 https://assets. uzsci. uz/edition/file//5f210c947f5bb. pdf

8. Гунар О. В. Методологические основы совершенствования системы микробиологического контроля качества лекарственных средств: Автореф. дисс. … докт. фарм. наук. Пермь, 2009. -48с.

9. Письмо от 29 октября 2001 года №291-22/144 Об Изменении № 2 к статье Государственной фармакопеи XI изд. ”Методы микробиологического контроля лекарственных средств”

EXTENDED ABSTRACT

COMPARATIVE STUDY OF THE ANTIMICROBIAL PROPERTIES OF ESSENTIAL OILS OF MEDICINAL PLANTS

Due to different geographical and climatic conditions, Uzbekistan is the richest region of medicinal plants, among which there are many species that arouse interest in scientific medicine.

The existing base of raw materials and the results of preliminary pharmacological studies open the prospects for the use of lavender and basil as effective anti-inflammatory agents, showing the relevance and feasibility of comprehensive study of these plants.

The purpose of this work is to compare the antimicrobial activity of essential oils of medicinal plants.

It is known that medicinal products that are not sterilized during the production process can be contaminated with microorganisms, so they are tested for microbiological purity. Taking into account the mentioned circumstances, we studied the microbiological purity of lavender flowers in order to characterize the quality of local raw materials.

The object of research is lavender flowers. According to the requirements of SP XI, the microbiological purity test includes the determination of the amount of bacteria and fungi, as well as the determination of certain types of microorganisms that are not allowed to be present in non-sterile drugs.

Indicators of microbiological purity of lavender flowers:

The total number of aerobic bacteria (in 1 g of sample) is 160 CFU

The total number of yeast and mold fungi (in 1 g of sample) - 100 CFU

Bacteria of the *Enterobacteriaceae* family - Not grown

Escherichia coli - Not grown

Salmonella bacteria - Not grown

Based on the obtained data, it can be concluded that lavender flowers fully meet the requirements for medicinal plant raw materials in terms of microbiological purity.

The activity against microorganisms was determined by diffusion in dense nutrient medium based on the sensitivity test of cultures. 15 ml of 3% meat-peptone agar (MPA) was filled in Petri dishes placed on horizontal tables. If, after solidification, the containers are dried in a thermostat, then 5 ml for laboratory studies, an 18-hour agar culture of

microorganisms was used, diluted in sterile physiological solution, standardized to 0. 5 according to the McFarland standard, and additionally diluted 10 times with sterile physiological solution to a concentration of 107 microbial bodies/ml.

Planting in a dense nutrient environment was carried out by the "lawn" method.

Stock solutions of control and test samples were prepared in sterile solutions at a concentration of 1 mg/ml. To reduce the effect of fluctuations in the time between drops of the solutions used in the experiment, after their introduction, the containers were kept at room temperature for 1-2 hours. Petri dishes were placed in a thermostat at 37°C for 18-24 hours. The results were recorded visually - according to the size of the inhibition zone of the microorganisms growtharound the wells. An isotonic solution of sodium chloride was used as a control.

Before use, the microorganism strains obtained from the maintenance medium were subcultivated twice in the medium corresponding to each taxonomic group of bacteria. Test cultures were identified by morphological, tinctorial, enzymatic-biochemical and antigenic characteristics.

The study of the antimicrobial activity of basil essential oil was carried out in cooperation with the employees of the Institute of Microbiology of the UzRPA. The research was carried out based on the requirements of the SP number XI and "Instructions for quality control of laboratory research" (Tashkent, 2000).

The activity against microorganisms was determined by diffusion in a dense nutrient medium with test - culture sensitivity ("Determining the sensitivity of microorganisms to antibacterial agents" MUK 4. 2. 1890-04 RF).

Test sample

research object native local basil essential oil and 50% concentration (solvent - sterile distilled water).

Test cultures

museum cultures were used as test strains: *Bacillus subtilis, Pseudomonas aeruginosa, Enterobacter aerogenes, Escherichia coli, Candida albicans, Staphylococcus aureus* - obtained from the collection of microorganisms of the laboratory of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan.

Nutrient media

Nutrient agar was used for regeneration of cultures, Muller-Hinton agar was used for testing antimicrobial activity.

The study was carried out by the disc-diffusion method.

Preparation of inoculation. To prepare the inoculum, we used the direct suspension method of 18-hour pure culture colonies of bacteria grown on nutrient agar in a sterile isotonic solution. For this, several morphologically similar colonies were collected with a sterile bacteriological hook and suspended in a sterile isotonic solution. The bacterial suspension was brought to a McFarland turbidity standard of 0. 5 by adding microbial mass to the suspension or diluting it with sterile isotonic solution. The suspension was used no later than 60 minutes after preparation.

Inoculation of cups

The bacterial suspension was inoculated into the agar no later than 60 minutes after preparation. For this, 100 µl of the suspension is placed on the surface of the container with Muller-Hinton agar using a dispenser and spread evenly on the surface of the agar and spread evenly with a glass bacteriological spatula.

Agar well method

After complete diffusion of the suspension into the nutrient medium, wells were cut through the thickness of the nutrient medium using a sterile metal hollow tube with a hole of 8 mm in diameter. 100 µl of the test liquid was added to the formed well. After the liquid spread on the agar, the dish was placed in a thermostat at a temperature of 37° C for 24 hours.

Results

The diameter of the inhibition zone of bacterial growth with essential oil from lavender flowers:

St. Aureus - 28 mm.

St. Epidermidis – 26 mm.

E. coli - 30 mm.

S. Albicans - 22 mm.

Bacillus subtilis – 33 mm.

Essential oil obtained from lavender flowers has an antimicrobial effect against gram-negative bacilli, gram-positive cocci, bacilli and yeasts belonging to the genus Candida.

Basil essential oil was found to have significant antimicrobial activity against all test cultures studied. No growth of these test cultures was observed on the surfaces of *B. subtilis* and *E. coli* inoculated cups, indicating the sensitivity of these strains to essential oil vapors.

Despite the incomplete dispersion of the essential oil in the wells, high antimicrobial activity was observed, and the diameter of the growth inhibition zones exceeded 20 mm. The sample has a bactericidal and bacteriostatic effect against *Staphylococcus aureus*.

The studied essential oils have specific antimicrobial activity against gram-negative bacilli, gram-positive cocci, bacilli and yeasts belonging to the genus Candida.

Comparative study of the diameters of the bacterial growth inhibition zone:

St. aureus - essential oil of lavender flowers - 28 mm, essential oil of basil - 25 mm.

E. coli - essential oil of lavender flowers-30 mm, essential oil of basil - no growth in the cup

S. albicans - essential oil of lavender flowers - 22 mm, essential oil of basil - 36 mm.

Bacillus subtilis - - essential oil of lavender flowers-33 mm, essential oil of basil - no growth in calyx

The studied essential oils have specific antimicrobial activity against gram-negative bacilli, gram-positive cocci, bacilli and yeasts belonging to the genus Candida.

Conclusion

Based on the above, we can conclude that among the essential oils studied, basil essential oil had a clear antimicrobial effect compared to lavender essential oil.

PATHOGENIC INFLUENCE OF PESTICIDES ON THE THYROID GLAND OF OFFSPRING UNDER THE CONDITIONS OF THEIR EXPOSURE THROUGH THE MOTHER'S BODY DURING PREGNANCY AND LACTATION

Shokhista ISLOMOVA

The aim of the study was to identify the toxic effect of intrauterine and early postnatal exposure to pesticides on the development of the endocrine system of offspring. The thyroid gland of the offspring obtained from mothers with chronic poisoning with pesticides vigor and fastkine was examined on 1-30 days after birth using electron microscopic methods. It was revealed that intoxication of the mother's body significantly slows down the pace of postnatal formation of secretory follicles. Ultrastructural changes were found in the form of disorganization of the granular endoplasmic network and destruction of other cytoplasmic organelles of thyrocytes. These changes are a morphological substrate of thyroid dysfunction that occurs in the postnatal ontogenesis of the organ in conditions of chronic intoxication.

Pesticides, thyroid gland, chronic intoxication.

Toxic effects of pesticides on the endocrine systems of offspring under the conditions of their exposure through the mother's body during pregnancy and lactation

Abstract

The thyroid gland of posterity, got from full-grown with chronic intoxication by pesticides vigor and fastokine, have been studied on 1-30 day after birth using electron microscopy methods. It is revealed that intoxication of maternal organism vastly slows the rates of postnatal formation of secretory follicles. It is expected that discovered ultrastructural changes of the thyrocytes are morphological substratum of the dysfunctions of the thyroid gland.

Key words

Pesticides, thyroid glands, chronic intoxication.

Introduction

Pesticides are one of the most common environmental pollutants. The widespread use of pesticides in agriculture, in everyday life and public health causes their inevitable ingestion, albeit in small quantities, into the human body and animals. Of the pesticides allowed for use in the republic, more than half belong to the groups of pyrethroid and pyrazole preparations. Despite the relatively low toxicity of these compounds, the probability of their negative effects on the body remains very high. In this regard, pesticides pose the greatest danger to pregnant women and their offspring due to the high sensitivity of the developing endocrine systems of the fetus and newborn to toxic effects. It has been shown that the introduction of even small doses of pesticides into the body of pregnant and breast-feeding females negatively affects the state of the thyroid gland of their offspring [3; 4; 5]. Exposure to small doses of pesticides can negatively affect the morbidity of the population as a whole, and especially on the health indicators of women and children [9]. In this regard, the problem of studying the mechanisms of the toxic effect of pesticides, the search for means and methods for detecting preclinical negative changes in the human body or their offspring that occur under the influence of small doses of pesticides is currently very relevant.

Materials and methods of research

Experiments were conducted on white adult virgin female Wistar rats weighing 150-170 g, and mature male rats were used only for fertilization. Then the female rats were divided into three groups of 45 rats each. The first (experiment 1) group of rats was injected with fastokin through the mouth using a probe at the rate of 8 mg/kg/ daily. The second (experiment 2) group of rats was similarly injected with FP at the rate of 3. 6 mg/ kg / daily, which corresponded to 1/100 of the LD50 of the drugs. The third group of rats, which received the same volume of sterile saline solution, served as a control. The administration of both pesticides to experimental groups of rats was carried out daily for 75 days until the end of the experiments. On the 31st day of the experiments, females of all groups were joined with males for fertilization. The onset of pregnancy was controlled by the presence of sperm in vaginal smears. After pregnancy, the females are separated from the males and placed in separate cells for further research. Offspring from all groups of animals were killed on the 7th, 14th, 21st and 30th days after birth, under mild anesthesia with ether. After killing, the concentrations of thyroxine (T4),

triiodothyronine (T3) and thyrotropic hormone (TSH) in the blood serum were determined by immuno-enzyme analysis using special kits of the company “Human” (Germany) and the spectrophotometer “Singl" (Germany). The thyroid gland (thyroid gland) and thymus gland (thymus, Tm) were studied using morphometric, immunohistochemical and electron microscopic methods. All digital data were statistically processed using a computer software package, differences satisfying P<0. 05 were considered reliable.

Results and their discussion

Exposure to pesticides through the mother's body during pregnancy and lactation significantly reduced the growth rate and formation of thyroid in offspring . Our morphometric studies have shown that the growth rate of the total area of the follicle epithelium under the influence of fastokine is 10-17%, and when exposed to AFN - 15-30% lags behind the control parameters. However, the negative effect of pesticides was not limited only to inhibition of follicle formation. It was found that exposure to pesticides leads to a decrease in the area of the follicle as a whole due to a decrease in the areas of the follicle epithelium and thyrocyte. The slowing of growth and formation of the thyroid gland was accompanied by a significant decrease in the functional activity of the organ. Despite the high level of thyroid-stimulating hormone (TSH), the concentration of free thyroxine (T4), triiodothyronine (T3) remained significantly lower compared to the control. The most pronounced hypothyroidism was observed in offspring under the influence of AFN compared to LST. Electron microscopy revealed a decrease in the size of mitochondria, as well as components of the endoplasmic network and the Golgi complex of thyrocytes, which indicated a decrease in the secretory activity of cells.

The data obtained show that the toxic effect of pesticides on the development of the endocrine and immune systems of offspring is due to a number of metabolic changes in organs and tissues. First of all, it should be noted the endocrine-destroying, more precisely, thyroid-destroying effect of pesticides, which leads to hypothyroidism in the mother and offspring [4; 5]. In addition, it is necessary to emphasize the role of oxidative stress as the main inducer of cell apoptosis [6; 7]. Hence, it can be concluded that the induction of apoptosis in offspring is due not only, and not so much to the direct toxic effect of pesticides. The increase in apoptosis is largely mediated by the weakening of the anti-apoptotic function of thyroid hormones due to hypothyroidism, as well as an increase in the number of free radicals as a result of oxidative stress [8].

Conclusions

1. The toxic effect of exposure to pesticides through the mother's body during pregnancy and lactation manifests itself in the form of slowing down the growth and formation of the thyroid gland of the offspring.

2. In the mechanism of the toxic effect of pesticides on the endocrine system, an imbalance between cell proliferation and apoptosis plays a leading role, caused by both the direct toxic effect of drugs and developing hypothyroidism and oxidative stress in the mother and offspring.

3. This necessitates the early detection of hypothyroidism and oxidative stress in pregnant women and newborns, followed by their pharmacological correction.

Literature

1. Zokova N. B. Toxicity and danger of the new insecticide Vigor. //Bulletin of the Association of Doctors of Uzbekistan. - 2009. - No. 2. - pp. 69-71.

2. Mnif V. , Hassin A. I. , Bouaziz A. , Bartegi A. , Thomas O. , Roig B. The effect of pesticides that destroy the endocrine system: a review // Int. J. Environ. Res. Public health. , -2011. – Vol. 8, – pp. 2265-2303.

3. Tukhtaev K. R. , Zokova N. B. , Tulemetov S. K. , Tukhtaev N. K. The effect of prolonged exposure to low doses of Lamda-cyhalothrin on thyroid function of pregnant rats and their offspring. //Medical Scientific Journal – 2012. - Volume 13. - pp. 86-92. www. pradec. en

4. Tukhtaev K. R. , Zokova N. B. , Tulemetov S. K. , Tukhtaev N. K. The effect of prolonged exposure to low doses of Fipronil on the thyroid function of pregnant rats and their offspring. // Online Journal of Toxicology. – 2013. – Vol. 10. - N. 1. www. ispub. com /IJTO/10/1/14550 .

5. Tukhtaev K. R. , Tulemetov S. K. , Zokova N. B. , Tukhtaev N. K. Prolonged exposure to low doses of Fipronil causes oxidative stress in pregnant rats and their offspring. // Online Journal of Toxicology. – 2013. – Vol. 10. - N. 1. www. ispub. com /IJTO/10/1/14550

6. Tukhtaev K. R. , Tulemetov S. K. , Zokova N. B. , Tukhtaev N. K. The effect of prolonged exposure to low doses of lambda-cyhalothrin on the level of lipid peroxidation and antioxidant enzymes of pregnant rats and their offspring. //Medical Scientific Journal. – 2012. - Volume 13. - pp. 93-98. www. pradec. en

7. Tukhtaev N. K. , Zokova N. B. The effect of intrauterine and early postnatal exposure to pesticides on the process of apoptosis and cell proliferation in the immune and endocrine organs of offspring //European Scientific Review – Austria, Vienna, 2017. – No. 3-4, – pp. 57-58.

8. Zokova N. B. , N. B. Zokova and A. Islomova Sh. "THE EFFECT OF PROLONGED EXPOSURE TO PYRETHROID PESTICIDES ON THYROID FUNCTION OF PREGNANT RATS AND THEIR OFFSPRING" (2020).

9. Zokova, N. B. and N. A. Ruzieva. "THE EFFECT OF MATERNAL EXPOSURE TO PESTICIDES ON THE POSTNATAL DEVELOPMENT OF THE THYROID GLAND OF OFFSPRING. " Morphology 157. 2-3 (2020): 83-83.

10. Kadirovich, Tukhtaev Nodirbek et al. "Mechanisms of toxic effects of intrauterine and early postnatal exposure to pesticides on the development of the immune system of offspring. " European Scientific Review 3-4 (2018): 196-199.

A DEAD LANGUAGE WHICH IS STILL ALIVE

Senior teacher Matluba Muxamedova

ABSTRACT

This article mainly discusses medical terms and their use in all fields of medicine today, as well as comments on the role of the Latin language in terminology. There is no going into medicine without the language of Latin. To fully master any profession, a person must necessarily know the terminology of his speciality. The history of Europe has developed in such a way that the basic terminology of most sciences, including medicine, is based on the words of Latin and Greek . But, perhaps, there is no other professional activity in which the world's centuries-old experience would be reflected so directly as on the composition of the professional language of a medical worker, because one of the disciplines of great importance in the training of specialists in the field of medicine and pharmacy is undoubtedly the Latin language, which we have to meet in our daily work - when reading the names of diseases, anatomical and clinical terms, names of medicinal raw materials, botanical terms accepted in the International Medical Journal of Medicine and Pharmacy. Latin is a classical language and also the Indo-European Language. Earlier, it was spoken in the Tiber areas of Rome, but once the Roman Republic came into power, the language started to dominate: Throughout Italian Region and then all-over Roman Empire. After the fall of western Rome, Latin continued to be the language that was used by common people. Later, Latin became the language of international communication, science, academia, and scholars until the 18th century. But due to other regional vernaculars added Latin to common academic and political usage, it eventually got dead, and become a dead language in the modern linguistic definition.

Keywords

medicine, term, disease, Latin-Greek, terminology, terminology, disciplines, medical education, lexicon

INTRODUCTION

Latin is a highly inflected language. Learning Latin provides good insights into learning, understanding the Romance languages. Many scholars and linguists all over the world continue to discuss and argue about the language. Some scholars and linguists believe that Latin is the most important language ever spoken. As per them, many languages that are still spoken today are highly influenced by Latin. Even though Latin is not spoken in any nation, it stays in the heart and is the basis of every other language. We are all surrounded by Latin. Latin is all around us.

LITERATURE REVIWU

Like other languages such as Sanskrit and Greek, Latin does not have any native speakers, giving it the title of 'Dead Language'. But it has an importance in European and Western Science, Literature, and Medicine. Since all the Romance Languages are derived from Latin, it can never be called an 'Extinct Language'. There are no countries or states currently that use Latin as their mode of communication but interestingly, Latin is considered the official language of Vatican City, a sovereign state that is surrounded by Rome. In Ancient Rome, when the Catholic Church got influenced, Latin became the language of communication among ancient scholars.

In the late Roman Republic, Latin was categorized into two forms. Classical Latin was used by scholars and educational elites, and Vulgar Latin was a colloquial form spoken by lower-class locals. In the early modern era, New Latin evolved as Liturgical Latin, also known as Ecclesiastical Latin, which was and remains the official language of the Holy See and also for the Roman Rite, which is a liturgical rite of the Catholic Church in the Vatican City. Ecclesiastical Latin is also considered a form of Latin that helped Christians discuss their thoughts and values. And the later Ecclesiastical form of Latin become a lingua franca for Medieval Western Europe.

In the Ancient Period, Latin was spoken all around the Roman Empire. The branches of science in which Latin has traditionally found its application involve indisputable medicine. While until the close of the Middle Ages a medical text not written in Latin was a rare exception, modern languages began to gain groundwith increasingintensity from the16th century on. Although in France there even was a court case held against a certain doctor named Rivière, in which he was accused of not being actually able to be a doctor because he did not have a good command of Latin (Goltz D and all 1992;56:337–52), it was in France that Latin first started retreating from medicine (cf. Sournia JC. 1997. p. 32, 37, 44.),

followed by Italy and later England. On the other hand, in Germany and in thecentral European area Latin survived even in teaching until as late as the 19th century (Sournia JC, 1985;8)

METHODOLOGY

The doctors themselves were expressing dissatisfaction with this state of affairs; e. g. the well-known German doctor L. Schönlein mentioned in one of his letters in 1839 that using Latin in clinical instruction was a considerable impediment. In the natural sciences, which greatly influence medicine, so many new terms have developed that seeking Latin words for them would be in his opinion a waste of time. As it is known, Latin is the international language of medical terminology. The language of medicine is fascinating for the flow of concepts and words from one tongue to another. For medical doctors, an appreciation of the history and original meaning of words offers a new dimension to their professional language.

The task of a foreign language teacher is to provide an adequate translation of Latin terms , to give the correct interpretation of the concepts denoted by the term, to help students learn to write and pronounce medical terms correctly. Even though both Ancient Greek and Latin languages are considered dead, because the people who speak them no longer exist and these languages do not develop, the meaning of their words will never change. Science is one of the branches of knowledge where people use Latin terminologies widespread. Latin words still dominate medicine, drugs, names of diseases, and even body parts. Moreover, at least their prefixes and suffixes come from Latin words. It should be noted that most Latin and latinized Greek terms have been used for over 2000 years. As a result, the use of Latin provides the intellectual and terminological continuity of Western medicine that is rooted in ancient times. Scientists use Greek and Latin words because these languages no longer used for everyday conversation they remain useful for science because the meanings of Greek and Latin words are permanently fixed and universally understood. For this reason, most scientists continue the tradition of using Greek and Latin roots for naming species. Knowledge of the Latin language allows doctors from different countries of the world to easily understand each other. The long tradition of using Latin in medicine serves as a unifying factor for physicians around the world and for the unification of medical education. In the recent past, most medical writings were written in Latin. The medical profession, much like the legal profession, uses a number of Latin phrases to indicate specific conditions or instructions, and their training requires a familiarity with those phrases. Medical terminology based on Latin and

Greek has several advantages:it provides continuity between the past and the present as well as continuity in space – Latin terminology is used all over the world; the grammatical system and vocabulary of Latin and Greek does not change, therefore modern terms are still based.

Many languages have their share of contribution towards modern day medical lexicon, but the large majority of them derived from Greek and Latin. Greek and Latin were sphere head of knowledge, especially in the medical field. (Djalilov Z. O. , 2021№ 53 (395). The ancient Greeks were challenged to develop the vocabulary for the clinical observation that they encountered for the first time led them to develop a suitable lexicon Knowing Latin language easies to learn medical terminologies and vocabulary drastically. Since English sterns from Latin. Learning Latin provides valuable information about the advanced vocabulary of medicine. Thus, a basic understanding of Latin will dramatically improve your written and oral and systematic knowledge of medical terminology. Learning medical terminology in Latin will increase medics' confidence in writing and speaking medicine, which is the most important skill needed today. Learning Latin will help you quickly decipher new and complex medical terms. Learning Latin will help you quickly decipher new and complex medical terms. Every phrase or complex concept in medicine has its roots in Latin. Latin teaches you the true meaning of words. Once you've solidified the basics, you'll communicate more clearly and effectively. Learning medical terminology in Latin will enhance your critical thinking and logical thinking. Like gym is for the body, Latin is for the mind. You need to do a lot of mental workouts to understand Latin. This will build good mental muscles. You need various skills such as precision, attention to detail, and lots of patience and focus. Learning medical terminology in Latin is difficult and in the starting, it would seem overwhelming but with continuous practice, you will get it, and once you learn you'll that it's worth it. Science is one of the branches of knowledge where people use Latin terminologies widespread. Latin words still dominate medicine, drugs, names of diseases, and even body parts. Moreover, at least their prefixes and suffixes come from Latin words. We have Latin names for body parts. Thus, many of the terms we see in modern medicine have mixed Greek and Latin origins. We still use the Latin names mostly because that was the cool thing to do back when medicine and the scientific study of anatomy were coming into their own in Europe. Since medical terminology, mostly derived directly from Latin, is essential for everything in the medical field, learning Latin is extremely valuable for those who intend to become doctors and other health professionals.

The Latin language is needed for communication between specialists speaking different national languages; international botanical and zoological nomenclatures (nomenclatures of tumors, names of pathological processes) have been created (A. Z. Tsisyk, pp 9–1).

RESULTS OBTAINED

The Latin language and the basics of medical terminology: textbook. , there is experience in creating dictionaries on clinical disciplines; in our country and a number of other countries it is customary to write prescriptions in Latin; approval of new medicines is carried out simultaneously in two languages, one of which is necessarily Latin; articles on medicinal raw materials and medicines are also given in several languages, including Latin. As a result, the content of cognitive activity is transformed into a professional one, which is essential at the stage of obtaining a profession. Doctors and other medical professionals have switched to national languages in professional communication over time, but Greek-Latin elements, words, and phrases continue to dominate, owing to their universal national character, so disease names, diagnoses, and treatments are recognized in any language (V. I. Ermicheva. M: Astrel, AST, 2009, pp. 1-9) tin is not just a subject, it has not only a teaching, educational, developing, but also an educational impact on the student. In the civilized world, Latin is not only a brand of medical professionals, but it is the language of philologists, historians, lawyers, doctors, diplomats and educated people as well. From the viewpoint of the teacher, Donesch-Jeżo and Pachońska-Wołowska(Donesch -JeżoE. , , 1(1), pp. 72-87, (2014)Available: http://www. academia.
edu/28876884/Teaching_of_Vocabulary_to_Medical_Students_in_ESP_Courses think that teaching medical vocabulary is challenging for language teachers who are not experts in Medicine. On the other hand, they believe that the majority of students do not expect the teacher to be an expert in Medicine. Rather, students expect to be taught the vocabulary and expressions necessary for conducting doctor-patient interactions, comprehension of scientific literature, and participation at conferences. If teachers lack the knowledge when making their own materials, they can consult medical professionals of particular branches of Medicine or simply ask their students to explain the specialist register which they should know. On the other hand, they believe that the majority of students do not expect the teacher to be an expert in Medicine. Rather, students expect to be taught the vocabulary and expressions necessary for conducting doctor-patient interactions, comprehension of scientific literature, and participation at conferences. If teachers lack the

knowledge when making their own materials, they can consult medical professionals of particular branches of Medicine or simply ask their students to explain the specialist register which they should know

Conclusion

Latin should never describe as a dead language. Latin is a beautiful language. It is a language of medicine. Not only a language of medicine but it is a language of medical and scientific research as well. Different linguists and Scholars have different opinions on Latin and they are right. No one indeed speaks Latin in Europe, but whatever people speak in Europe is all derived from Latin. Once you learn Latin you can twist and turn their language in your way and speak more fluently and confidently than them. Latin is worth learning especially for medicine students.

References

1 Goltz D. Die Paracelsisten und die Sprache [TheParacelsists and the language]. Sudhoffs Archiv 1992;56:337–52.

2 SourniaJC. Langagemédical français [Frenchmedical language]. Toulouse: Privat-Éditions de Santé; 1997. p. 32, 37, 44.

3 Sournia JC, Manuila A. Geschichte der medizinischen Sprache[Thehistoryofthe languageof medicine]. In:Sournia JC, Poulet J, Martiny M, editors. Illustrierte Geschichte der Medi-

zin [An illustrated history of medicine]. Salzburg; 1985;8

4. Latin language in medicine / З. О. Джалилова, Ш. Б. Хамраева. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2021. — № 53 (395). — С. 258-261. — URL: https://moluch. ru/archive/395/86918/ (дата обращения: 07. 09. 2023). Latin terminology in medicine: reference. - study. Stipend/Petrova V. G. , V. I. Ermicheva. — 2nd edition, ispr. and add. — M: Astrel, AST, 2009, pp. 1–9 The Latin language and the basics of medical terminology: textbook. , A. Z. Tsisyk, E. S. Shvayko, — M. : Medicine, 2009, pp. 9–10.
5. The Latin language and the basics of medical terminology: textbook. , A. Z. Tsisyk, E. S. Shvayko, — M. : Medicine, 2009, pp 9-1.

6. Latin terminology in medicine: reference/Petrova V. G. , V. I. Ermicheva. - 2nd edition, ispr. and add M: Astrel, AST, 2009, pp. 1-9

7. Donesch-JeżoE. , 6. Pachońska-WołowskaA. , Teaching vocabulary to medical students in ESP courses. Int. LangLit: An international peer-reviewed open access journal, 1(1), pp. 72-87, (2014)Available: http://www. academia. edu/28876884/Teaching_of_Vocabulary_to_Medical_Students_in_ESP_Courses,

NEUROLOGICAL COMPLICATIONS IN CHILDREN WITH DOWN SYNDROME

Saodatkhon SALIKHOVA

ALFRAGANUS UNIVERSITY

Botirkhon SALIKHOV

Article

Down syndrome is a genetic disorder that can lead to mental retardation of varying degrees with several neurological complications. It is one of the most prevalent neurodevelopmental disorders, occurring in about 1 of 800 live births throughout the world. The study involved 120 children with Down syndrome aged 3 to 12 years, hospitalized from 2019 – 2022, suffering from various neurological complications. The study included children receiving treatment in the private clinic "ReaCenter" and brought up in the non-state educational institution "Umnichka" in the period. The diagnosis was made on the basis of the results of cytogenetic and clinical neurological studies with the determination of the phenotype characteristic of DS. It has been seen that at the time of the birth of children with DS, mothers aged 26 to 35 years were the most common, which amounted to 43 percent. This is due to the higher birth rate in this age group. At the same time, the age of fathers at the time of the birth of the child was in the range from 36 to 49 years. More pronounced neurological deficit in the form of trisomy: speech disorders, fine motor disorders of the hand, disorders of the coordinating sphere, autonomic dysregulation was revealed in children with trisomy, compared with children who were mosaic and translocation types.

Keywords

Down syndrome, neurological complications, cognitive impairment, trisomy 21, children.

Relevance

Down syndrome (DS) is a common condition caused by having an extra copy of the 21st chromosome. These extra genes change development during pregnancy, and they continue to have effects after birth and throughout a person's life. Each person with Down syndrome is unique, having some of the many possible health, learning, and related differences that can occur with this condition [2, 3].

Down syndrome is a genetic abnormality, a congenital chromosomal disease that occurs as a result of the appearance of an extra chromosome. The cells of the human body normally contain 46 chromosomes. In children who born with this syndrome, the 21st pair has an extra chromosome, resulting in the presence of 47 chromosomes [3, 6]. According to the World Health Organization (WHO), ". . . the incidence of Down syndrome is approximately 1 in 700-800 newborns. This indicator is the same in different countries, climatic zones and social strata. The main factor in the birth of a child with Down syndrome is the mother's age. . . ". Analytical data show that the birth rate with Down syndrome is equal among boys and girls [1, 4, 9, 18].

In recent decades, there has been a significant increase in the incidence of this disease, which may be due to unfavorable environmental factors, an increase in the age of parturient women, uncontrolled intake of medications by pregnant women [4]. The risk factor may be the mother's age after 35 years [8, 13, 15]. Children with DS have a number of predispositions to conditions such as: hearing loss, frequent middle ear infections (otitis media), thyroid pathology (hypothyroidism), speech disorders, cervical spine instability, visual impairment, sleep apnea, obesity, constipation, infantile spasms, seizures, dementia and early-onset Alzheimer's disease [2, 5].

About 18% to 38% of people with Down syndrome have mental or behavioral disorders such as: autism spectrum disorders, attention deficit hyperactivity disorder, depression, stereotyped movement disorders, and obsessive-compulsive disorders [7, 9, 12]. Speech underdevelopment in these children (pronounced damage to the articulatory apparatus, stuttering) often masks the true state of their thinking, creates the impression of lower cognitive abilities. However, when performing non-verbal tasks (classifying objects, counting operations, etc.), some children with DS may show the same results as other pupils [1, 10]. Children with DS have significant difficulties in developing the ability to reason and build evidence. Children find it more difficult to transfer skills and knowledge from one situation to another. Abstract concepts in academic disciplines are not available for understanding. It can also be difficult to deal with practical problems that arise. Limited ideas,

insufficient inferences underlying mental activity, make it impossible for many children with DS to learn certain school subjects [11, 16, 19].

Most children with DS have hypomnesia, instability of active attention, increased fatigue and exhaustion, which requires more time to learn and master new skills, and memorize new material. It should be noted that auditory short-term memory and processing of information received by ear in these children are insufficiently developed [3, 8, 14, 17].

The aim of this study

was to look over the neurological disorders associated with Down syndrome.

Materials and methods of research

We reviewed 120 children with Down syndrome hospitalized from 2019 – 2022, suffering from various neurological complications. The study included children receiving treatment in the private clinic "ReaCenter" and brought up in the non-state educational institution "Umnichka" in the period. The diagnosis was made on the basis of the results of cytogenetic and clinical neurological studies with the determination of the phenotype characteristic of DS. Depending on age, the children were divided into two groups - the 1st group of children aged 3 to 6 years old and the 2nd group of children aged 7 to 12 years old with various cognitive deficits and intellectual disabilities.

The age gradation of children ranged from 3 to 12 years old (Table 1). The average age was 6. 2±2. 8 years.

Table 1

Distribution of children by gender and age.

Children 's age						

Of the total surveyed children aged 3 to 6 years and 11 months were 87 (72. 5%), the average age was 4. 3 ± 1. 2; there were 33 (27. 5%) children from 7 to 12 years old, the average age was 8. 5 ± 1. 3 years. The duration of follow-up was 2. 5 years on average. 45 girls and 75 boys were observed. 97 infants (80. 8%) were born full-term, 23 (19. 2%) were premature at 35. 3±1. 1 weeks. The number of boys among patients prevailed over the number of girls, and the ratio was 1. 7:1, respectively.

Also, the division of children with DS into groups was carried out on the basis of the results of cytogenetic karyotyping: the main group consisted of 88 children with trisomy on chromosome 21 (73. 3%). The comparison group consisted of 11 children (9. 2%) with mosaicism and 21 children with translocation (17. 5%). Practically healthy children were 20.

Table 2

Distribution of children by cytogenetic forms

	абс.	

Research results

according to anamnestic data, at the time of the birth of the proband, the mother's age from 19 to 25 years was 36 (30%) women; at the age from 26 to 35 years 52 (43. 3%) women and 32 (26. 7%) women aged 36 to 49. A study of the age of fathers at the time of birth of children with DS showed that 37 (40. 4%) were aged 36 and older. Of the 120 parents of the proband (95%) were not heredity diseases.

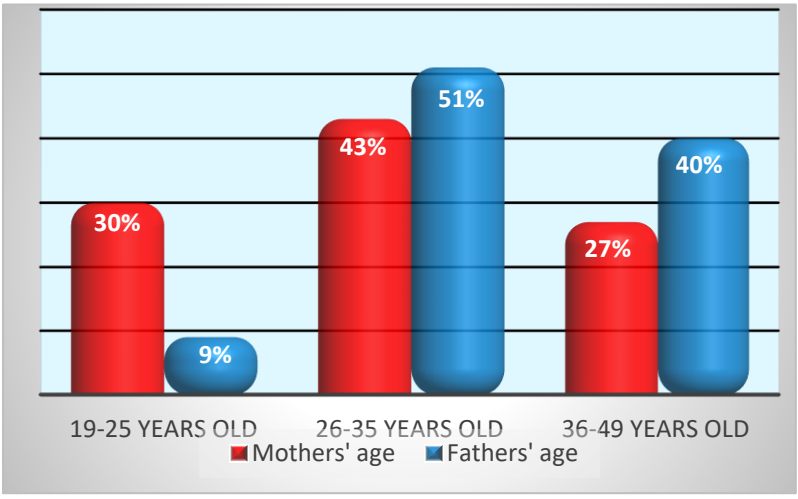

Pic. 1. Parental age moment of birth of the proband

According to diagram, at the time of the birth of children with DS, mothers aged 26 to 35 years were the most common, which amounted to 43 percent. This is due to the higher birth rate in this age group. At the same time, the age of fathers at the time of the birth of the child was in the range from 36 to 49 years.

Moreover, we analyzed the antenatal and perinatal history of all patients based on questionnaires; interviews with parents, and study of outpatient records, pre- and perinatal history were studied. Children with DS were characterized by a lag in psychomotor development, especially children with trisomy 21. The majority of children (98. 3%) showed diffuse hypotension and hypermobility of joints in the neonatal period; therefore, motor skills were formed with a lag, especially in the main group of children with DS than in the comparison group with mosaicism and translocation.

Table 3

Stages of cognitive development in children with Down syndrome

** - P<0, 05 interrater reliability*

According to the presented data, children with DS were lagging behind in psychomotor development; this is how the first cognitive impairments in these children manifested themselves: the child began to turn over, walk, sit, and talk late compared to healthy children.

It should be noted that of all the cognitive functions, verbal memory suffered the most, while at the same time; children with DS had the best developed visual memory.

The delay in motor development in children with DS and the age at which motor skills such as the ability to sit, crawl and walk independently differed significantly from those children who are healthy. In the main group of children with DS, the sitting skill was formed by, on average, 10-16 months. The crawling skill was formed after 12-20 months and persisted for a long time. Independent walking skills were formed on average after 2 years. Moreover, we noted that the delay in the development of fine motor skills, which also accompanied children with DS. Such motor acts as holding a toy and the ability to hold a spoon were also formed with a noticeable delay, which corresponds to the literature data on delayed psycho-motor development in children with DS. In addition, retrospective analyzes of medical records showed that these children had weak inadequate manifestations of emotional reactions

(revitalization at the sight of familiar adults, joy from a favorite toy), late humming, which was associated with the late formation of speech and, as a result, underdevelopment of speech functions.

To study fine motor skills on the MAS scale, the study was carried out in all subjects over 7 years of age included in the study. It should be noted that in the groups of children with mosaic and translocation forms the average score was 5. 5 points, and in the group of children with trisomy - 4 points.

Table 4

Results of the assessment of fine motor skills of the hand in children with DS.

№			
	MAS(score)		

According to the results of the 9-peg test, the study is based on the assessment of the dexterity of the fingers of the hand, with the registration of the time spent on placing the 9 pegs. In doing so, we examined the dominant hand, mainly the right one. According to the results of the tests carried out also in children over 7 years old, we can also say that fine motor skills in children with trisomy suffer more than in the comparison group with mosaic and translocation. Thus, in children with DS, there was motor awkwardness, lack of formation of fine differentiated motor acts, which was more pronounced in the main group with DS trisomy 21 type.

It should be noted that all examined children with DS experienced varying degrees of eating, swallowing and speech difficulties due to the high arched palate, small upper jaw, as well as low muscle tone in the tongue and weak muscles of the oral cavity. In these children, phonemic hearing was preserved, but the productivity of expressive speech was greatly reduced. They mainly used communication through simple words and gestures. Children could not always name the object correctly, but with the help of movements they depicted how they use these objects.

In our study, children with DS had a history of very often pathology of ENT organs: adenoids, chronic tonsillitis, rhino-sinusitis, and otitis media. Due to frequent episodes of morbidity, children were often included in the group of frequently ill children, upper respiratory tract diseases led to repeated pneumonia, often of a protracted nature, which also negatively affected the psychomotor development of children with DS.

Graph 1

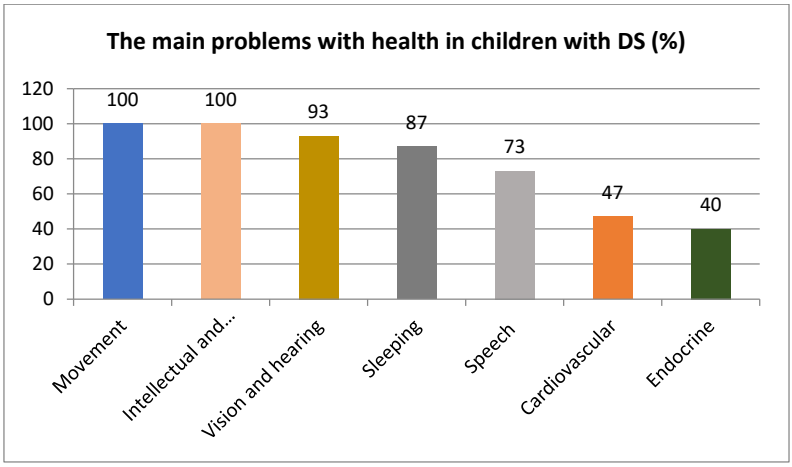

It is clear from the bar chart; movement disorders (muscle hypotension, decreased tendon reflexes, violation of fine motor skills, delayed physical development), intellectual disability and cognitive deficit were observed in all children with DS (100%). Hearing and vision problems were registered in 111 children (93%). Sleeping problems and perinatal lesions of the central nervous system were diagnosed for 104 patients (87%). The main syndromes of speech impairment were dysarthria, which was found in 64 patients (53. 3%), speech development delay in 24 patients (20%). The severity of speech disorders and the state of neuropsychiatric development were assessed by indicators: the level of understanding speech, indicators of expressive speech, psycho-emotional state, sensory development and self-care skills. Moreover, cardiovascular (congenital heart defect) and endocrine systems (hypothyroidism) pathologies were registered well under a half individuals with DS.

Vision and hearing disorders as well as hypothyroidism negatively impacted cognitive functioning in people with Down syndrome. According

to our research, girls had better cognitive abilities than boys (p=0. 05). Fifty-three percent of girls had mild or moderate intellectual disability compared with 46% of boys.

Almost all parents of the examined groups with DS complained of signs of autonomic dysfunction in the form of marbling of the skin (in 59. 1% - 52 children of the main group and 40. 6% -13 children of the comparison group), hyperhidrosis of the palms and feet (in 79, 5% -70 children of the main group and 62. 5% -20 children of the comparison group), meteorological stability (in 90. 9% -80 of the main group and 56. 3% -18 children of the comparison group), signs of asthenization of the nervous system in the form of increased fatigue (in 81. 8% - 72 children in the main group and 62. 5% - in 20 children in the comparison group), irritability (in 56. 8% - 50 children in the main group and 50% - in 16 children in the comparison group), sleep disorders - in 56. 8 % - 50 children of the first and 28% - 9 children of the comparison group, respectively.

Thus, a comparative analysis of the results of the study showed that both the symptoms of asthenization and autonomic dysfunction were more pronounced in the main group of children with trisomy types of DS.

Conclusion

The children with DS were born mainly from women who were aged 20-30 years, and fathers, on average, 30-45 years old. The study of the clinical and neurological characteristics of children with Down syndrome revealed different degrees of severity of neurological disorders, depending on the type of cytogenetic profile. Namely, a more pronounced neurological deficit in the form of speech disorders, fine motor disorders of the hand, disorders of the coordinating sphere, autonomic dysregulation was revealed in children with trisomy, compared with children who were mosaic and translocation types.

References

1. Madjidova Ya. N. , Salikhova S. M. : Possible pathogenetic mechanisms of progression and the occurrence of intellectual and cognitive impairment in patients with Down syndrome, International Journal of Psychosocial and Rehabilitation, Scopus. Vol. 24, special issue 1, 2020. 789-793.

2. Uryadnitskaya Natalia Anatolyevna / Down's Syndrome: Features of Neuroanatomy / Journal “Down Syndrome. XXI century ", No. 1 (8) 2012y

3. Gorianova A. B. , Semenova N. A. Assessment of the pace of psychomotor development in children with Down syndrome. // Bulletin of the Russian State Medical University. Special issue. - 2013. -№1, p. 311.

4. Kashina-Yarmak V. L. , A. V. Corn. Comorbid conditions in children with Down syndrome: problematic issues of medical and psychological observation and rehabilitation (literature review and own research) // ISSN 26637553. Ukraine 6 (102) / 2019.

5. Babayan V. V. , Vinogradov A. F. The health status of children with Down syndrome. // Russian Bulletin of Perinatology and Pediatrics. 1: 24-8. 2013 g.

6. Barashnev Yu. I. Down Syndrome. Medical-genetic and socio-psychological portrait. Moscow: TriadaX: 280. (ed.) 2007

7. Grigoriev K. I. , Vykhristyuk O. F. and others. Down syndrome and comorbidity: programmatic goals in the work of a doctor; pediatrician with such children. Difficult patient. 1-2: 64-70. 2017

8. Medvedeva T. P. The development of cognitive activity in children with Down syndrome. // A guide for parents. Moscow: 80. 2007.

9. Neizhko L. Yu. , Odinokova G. Yu. and other Features of neurosonography in infants with Down syndrome. Difficult patient. 8-9; 16: 45-8. https://doi. org/10. 24411/2074-1995-2018-10008. 2018

10. Odinokova G. Yu. Communication between a mother and a young child with Down syndrome: // monograph. Moscow: Polygraph service: 210. 201611. E. V. 11. Pole Down Syndrome. Facts: A Guide for Parents. // Moscow: Downside Up Charitable Foundation: 36. 2009.

12. Semenova N. A. , Chubarova A. I. Physical development of children of the first year of life with Down syndrome who are fostering in a family. Questions of modern pediatrics. 11 (4): 128-132. https://doi. org/10. 15690/vsp. v11i4. 371. 2012

13. Stolyarova E. I. , Shamro E. V. Formation of motor and communication skills in young children with Down syndrome. // St. Petersburg: LEMA: 101. 2018

14. Uryadnitskaya N. A. Down syndrome: features of neuroanatomy. Down syndrome XXI century. 1: 10-3. 2012

15. Tsvetkov V. O. , Novolodskaya N. A. et al. An integrated approach to the socialization of families with children with Down syndrome. // Children's and adolescent rehabilitation. 2: 16-21. 2010

16. Baumer N, Davidson E. J. Supporting a happy, healthy adolescence for young people with Down syndrome and other intellectual disabilities: recommendations for clinicians. Current opinion in pediatrics. 26;4: 428–34. https://doi. org/10. 1097/MOP. 0000000000000122; PMid:25010137. 2014y.

17. De la Torre R, de Sola S, Hernandez G, et. al. : Safety and efficacy of cognitive training plus epigallocatechin-3-gallate in young adults with Down's syndrome (TESDAD): a double-blind, randomizes, placebo-controlled, phase 2 trial. Lancet Neurol 2016; 15: pp. 801-810.

18. Van Gameren-Oosterom HBM, Fekkes M, van Wouwe JP, et. al. : Problem behavior of individuals with Down syndrome in a nationwide cohort assessed in late adolescence. J Pediatr 2013; 163: pp. 1396-1401.

19. Verstegen RHJ, Chang KJJ, Kusters MAA. Clinical implications of immune-mediated diseases in children with Down syndrome. Pediatr Allergy Immunol. 2020 Feb;31(2):117-123. doi: 10. 1111/pai. 13133. Epub 2019 Oct 25.

QON ERİTROSİTLARİ TARKİBİDAGİ GEMOGLOBİNNİ MİKDORİNİ OSHİSHİGA VER-MOL-2 Nİ TA'SİRİNİ O'RGANİSH

Professor Saitmurotova O. X.

Yakubova F. T.

Anatatsiya

Kon erythrocytlari tarkibidagi gemoglobinni mikdorinioshishiga Ver-Mol-2 ni ta'sirini Urganish. Shu makolada Ver-Mol-2 ni kon erythrocytlari tarkibidagihemoglobinni mikdorini belgilashini Tardiferon bilan solistirdi. Ver-Mol-2 ni anemiaga qarshi xususiyatixamma tekshirilgan kunlarda huddi Tardifirondek eritrositlarni tarkibidagigemoglobinni oshirganligi nomoenbuldi. Saitmurotova O. X. , Yakubova F. T. , Sagdiev N. J. Ver-Mol-2 ning eritrotsitlarda gemoglobinni oshirishga ta'sirini o'rganish. Ushbu maqolada VER-MOL-2 ning eritrotsitlarda gemoglobin darajasini oshirishga ta'siri savdo dori Tardiferon bilan solishtirganda ko'rib chiqiladi.

Kirish

VER-MOL-2 davolashning barcha o'rganilgan davrlarida eritrotsitlarda gemoglobin miqdorini ko'paytirishi, ya'ni xuddi Tardiferon kabi anti-animik xususiyatlarga ega ekanligi ko'rsatildi. O. X. Saitmuratova, F. T. Yoqubova, N. J. Sag'diev. Qizil qon hujayralarida gemoglobin darajasini oshirish uchun VER-MOL-2 ta'sirini o'rganing. Ushbu maqolada VER-MOL-2 ning qizil qondagi gemoglobin darajasini oshirishga ta'siri o'rganildi. Hujayralar savdo dori Tardiferon bilan solishtirganda. Davolanishning barcha o'rganilgan vaqtida VER-MOL-2 ko'payganligi ko'rsatildi qizil qon tanachalarida gemoglobin miqdori, ya'ni, shuningdek, Tardiferon anemiyaga qarshi xususiyatlarga ega Kirish Temir tanqisligi anemiyasi kamqonlik bo'lib, inson organizmida temir tanqisligiga asoslangan kasallikdir. Temir ko'plab biokimyoviy jarayonlarda, xususan, to'qimalarning nafas olishida ishtirok etadi. Bu temirni o'z ichiga olgan to'qimalar fermentlarining funktsiyasi, birinchi navbatda, ushbu metalning etishmasligi sharoitida buziladi. Temir tanqisligi bir qator o'zgarishlarga olib keladi: quruq teri, mo'rt tirnoqlar, soch to'kilishi. Keyinchalik gemoglobin sintezi buziladi va gipoxrom

anemiya rivojlanadi. Tug'ish yoshidagi ayollarda temirga bo'lgan ehtiyoj erkaklarnikiga qaraganda ancha ko'p (2 marta). Amerikalik olimlarning fikriga ko'ra, homilador bo'lmagan ayol etarli Kuniga 15 g temir (ruscha ma'lumotlar 18 mg). Buning sababi shundaki, ayollar muntazam ravishda hayz paytida sezilarli miqdorda temirni yo'qotadilar. Homiladorlik davrida temirga bo'lgan ehtiyoj ortadi.

1, 5-2, 0 marta. Hozirda kamqonlikning oldini olish uchun bir qancha kompleks birikmalar yaratilgan bo‘lib, ular ancha samarali: Gemostimulin, Temir laktat, Tardiferon, Ferrum-lek, Kobavid, Feramid, Ferbitol, Ferroseron va boshqalar. Ammo bular. Dorilar soni bor istalmagan yon ta'siri, masalan, ko'ngil aynishi, bosh aylanishi, qusish, diareya va boshqalar. Bundan tashqari, ular qimmat va import qilinadigan dorilar. O‘zbekistonda asosan Shveytsariyada ishlab chiqarilgan Tardiferon va Ferrum-lakdan foydalanamiz. Lyublyanada (Sloveniya) ishlab chiqarilgan. So‘nggi paytlarda vitaminlar va temir bilan boyitilgan o‘simlik va o‘simlik ekstraktlari asosida turli xil ichimliklar va siroplar paydo bo‘ldi (Bad Ferroforte, Anti-Anemia, Aktiferrin, Bioiron, Antifebrin, Blueberry, Golden Ball va boshqalar.)Ant. -Rossiyada ishlab chiqarilgan anemiya, jarrohlikdan so'ng engil va o'rtacha darajadagi kamqonlikda foydalanish tavsiya etiladi. Rossiyada Aktiferrin siropi va "Oltin to'p" ichimligi ham ishlab chiqariladi. Odatda kattalarda gemoglobin miqdori HbA 98%, HbF esa 2% ni tashkil qiladi. Shu munosabat bilan anemiyaning oldini olish uchun mahalliy tabiiy temir manbalaridan anemiyaga qarshi mahalliy oziq-ovqat qo'shimchalarini (BAA) yaratish dolzarbdir. Bularga sut va fermentlangan sut mahsulotlari, xususan, biologik mavjud bo'lgan temir miqdori bo'yicha sigirlar, cho'chqalar va boshqalarning sut mahsulotlaridan ancha yuqori bo'lgan tuya suti kiradi.

U qadimdan sil, surunkali gastrit, kolit va boshqa bir qator kasalliklarni davolashda qo‘llanilib, organizmning himoya kuchini oshirishga yordam beradi. Dunyoning tuyalar populyatsiyasi ko‘p bo‘lgan ko‘pgina mamlakatlarida (Afrika, Osiyo mamlakatlari, jumladan, O‘zbekistonda) , mahalliy aholi asosan tuya sutini tabiiy holda iste'mol qiladi. Tuya sutidan sariyog ', pishloq va turli fermentlangan sut mahsulotlari ishlab chiqarish talab darajasida emas. Rossiya Federatsiyasi Qozog'iston bilan birgalikda achitilgan sut mahsulotlari (qatiq va qatiq ichimliklar) ishlab chiqaradi. tuya va toychoq suti asosida ishlab chiqariladi. Qozog‘iston Respublikasi tuya sutidan tayyorlangan ichimliklar ishlab chiqaruvchi va bu mahsulotlarni Moskva shahridagi do‘konlar tarmog‘i orqali tarqatadi. O‘zbekiston Respublikasida tuya sutidan ishlab chiqarilgan achitilgan sut mahsulotlarining bunday ishlab

chiqarilishi yo‘q. . 2002-yilda O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Prezident I. A. Karimov tomonidan imzolangan “Anemiya bilan og‘rigan barcha homilador ayollarni statsionar muassasalarda tarkibida temir saqlovchi preparatlar bilan ta’minlash to‘g‘risida”gi qarori qabul qilingan bo‘lsa-da. background imageEstni^doctor, Samarqand2014, No 2<Dofyor axfjorotnomasi, Samarqand Shu munosabat bilan mahalliy tabiiy manbalardan anemiyaga qarshi mahalliy oziq-ovqat qo'shimchalarini (BAA) izlash va yaratish dolzarb ahamiyatga ega temir.

Ekperimental qism

Ushbu tadqiqotning maqsadi tuya sutidan olingan Ver-Mol-2 xun takviyasini qabul qilishda gemoglobin miqdorini taqqoslashdan iborat.

Tijoriy Tardiferon preparati bilan solishtirganda. Materiallar va usullar. Ushbu xun takviyasining anemiyaga qarshi xususiyatlarini aniqlash uchun.

tajribalar har ikki jinsdagi oq kalamushlar ustida o'tkazildi, dastlabki og'irligi 150-170 g;

bunda gemolitik anemiya fenilgidrazin sulfatni mushak ichiga 3 mg/100 g dozada yuborish natijasida yuzaga kelgan. Kamqon hayvonlarga oxirgi marta yuborilgandan keyin 5-kun.

davolay boshladi. Ver-Mol-2 har kuni 15 kun davomida oshqozonga naycha orqali og'iz orqali yuborilgan.

Nazorat guruhidagi hayvonlarga distillat berildi

maksimal hajmdagi suv. O'rganilayotgan Ver-Mol-2 ning terapevtik ta'sirini solishtirish uchun nazorat sifatida temir tanqisligi kamqonligi klinikasida keng qo'llaniladigan Tardiferon olindi. Tardiferon tarkibida temir (temir (2) sulfat shaklida),

mukoproteaza va askorbin kislotasi (antioksidant sifatida) Referent preparat Tardiferon

15 kun davomida xuddi shunday tarzda kuniga 6 mg/kg dozada qo‘llangan. Tadqiqot uchun qon 1, 3, 7, 14 kundan keyin va dorilarni qabul qilish to‘xtatilgandan keyin 21 va 30-kunlarda olingan. Tadqiqot natijalari. Olingan natijalar shuni ko'rsatdiki (1-jadval) fenil-Gidrazin sulfat gemoglobin darajasining pasayishiga, qizil qon tanachalari sonining kamayishiga va retikulotsitlar foizining ko'payishiga olib keladi. Shunday qilib, gemoglobin darajasi 138, 2-1, 8 (buzilmagan) dan 70, 6 * 1, 5 g / l gacha kamaydi (boshqaruv). Dori-darmonlarni qabul qilgandan keyingi

dastlabki kunlarda o'rganilgan ko'rsatkichlar nazorat bilan solishtirganda sezilarli darajada oshdi. Gemoglobin 70, 6 * 1, 5 dan 85, 3 * 2, 7 g / l gacha ko'tarildi. Tardiferon ta'sirida o'rganilgan ko'rsatkichlar Ver-Mol-2 parhez qo'shimchasining ko'rsatkichlaridan sezilarli farq qilmadi. Kunlik dori/doza Intact I gr Control II gr Ver-Mol-2 500 mg/kg III gr Tardiferon 6 mg /kg IV gr 1138, 2- 1X ~ 70, 6-1, 585, 3-1, 7*89, 0-1, 5*3138, 2*-1, 872, 6-1, 589, 3—1, 7*87, 0-1, 5*7138, 3-0, 377, 5-1, 5107, 0*2, 5*100, 0*2, 2*14138, 5 - 0, 138, 5-0, 132. 1, 2*130, 0 * 1, 3*21137, 0 - 1, 485, 0-1, 5131, 0* 1, 5*130, 0* 1, 5*30137, 5 - 0, 5115, 0 - 1, 1132, 0* 1, 5*130, 0-15 bilan solishtirganda P** 5. nazorat qilish. Ver-Mol-2 preparati 3 kun davomida yanada aniqroq gemoglobinni aniqladi, bu parhez qo'shimchasining ta'sirini kuchaytirdi.

nazoratga munosabat. Davolashning 7-kunida gemoglobinning tiklanishi davom etdi, garchi u

miqdori buzilmagan hayvonlar guruhining qiymatlari darajasiga etib bormadi va eksperimental hayvonlarni davolash 14 kun davomida antianemik dorilar gemoglobin 80, 0 * 1, 2 dan 130, 0 * 1, 3 gacha ko'tarilganligini ko'rsatdi.

g/l. Ver-MoL-2 anemiyaga qarshi xun takviyesi bilan davolashni to'xtatish keyingi davrlarda (21-30 kun) tiklanish sekinroq sur'atlarda sodir bo'lganligini ko'rsatdi. Buni gemoglobin ko'rsatkichlaridan ko'rish mumkin, bu butun qiymatlarga etib bormaydi: 131, 0 * 1, 5; 130. -1. 5

21 kundan keyin buzilmagan 137, 0 - 1, 4 ga qarshi; 132, 0-1, 5; 130, 0 -

1, 5-30 kun. Hayvonlarning nazorat guruhida o'z-o'zini davolash jarayoni sodir bo'ladi, ammo soni Jadval Xun qo'shimchalari bilan davolangan kalamushlarning qizil qon hujayralari (gemolitik anemiya bilan) tarkibida gemoglobin o'zgarishi dinamikasi. Mol-2 (n - 5; M - w; P * < 0, 05) gemoglobin darajasi buzilmagan guruhga qaraganda ancha past edi. Kuzatuvning barcha davrlarida va tadqiqotning 30-kunigacha bu ko'rsatkichlar avvalgisidan past bo'lib qoldi.

intakt (buzilmagan gemoglobinda - 137, 5 - 0, 5 g/l) Shunday qilib, Ver-Mol-2 Tar-diferon kabi gemoglobin miqdorini oshiradi.

Xulosa: Tajriba asosida olingan ma’lumotlar shuni tasdiqlaydikihayvonlardan ajratib olinganVer-MoL-2 antianemik xususiyatlarga ega. Ver-MoL-2 o’zining temir moddasini saqlash xususiyati bo’yicha xorijdan keltirilgan “Tardifiron” Dori vositasidan ancha yuqori Ver-MoL-2 BAD arzon, tabiy, salbiy tasirlarga ega emas mahaliy xom ashyio asosida olinadigan, import o’rnini bosuvchi qonda

gemoglabin miqdorini oshiruvchi antianimik hususiyatga ega modda. Ver-MoL-2 ni xorijdan keltirilgan “Tardifiron” o’rnini bosuvchi vosita sifatida o’zbekistonni bazi viloyatlarida mahalliy antianimik vosita sifatida ishlatish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1 : Beliniskiy. M. L Metodi staticheskiy obrabotki eksperimentalnix dannix. M63 s 220

2 : Belokrinskaya. T. R Kuznik. B. N Xavinson. B. X Vlyaniye Polipeptitev Eritrotsitov na sistemu krovatveriniya pri eksperimentalnaya animiyaM 1972 3 s 132-133

3 : Kost. E. A Spravichnik po klinicheskiy loborotirnim metodom isledoveniya-M. 1975-s 25

THE EFFICIENCY OF TIMELY ORGANIZATION OF SPECIALIZED CARE FOR PATIENTS WITH CORONAVIRUS ON THE EXAMPLE OF THE REPUBLICAN 2-SPECIALIZED HOSPITAL ZANGIOTA

Ruzibakieva M. R.

Agzamkhodzhaeva N. U.

Islamova R. K.

Sadikov Zh. B.

Annotation

As we remember, in December 2019 in Wuhan, a city of 11 million people in central China, a new pneumonia emerged, caused by a previously unknown pathogen. The initial cases were related to the impact on the seafood market in Wuhan [1]. As of January 27, 2020, Chinese authorities have reported 2, 835 confirmed cases in mainland China, including 81 deaths. In addition, 19 confirmed cases have been identified in Hong Kong, Macau and Taiwan, while 39 imported cases have been identified in Thailand, Japan, South Korea, the United States, Vietnam, Singapore, Nepal, France, Australia and Canada. The pathogen was soon identified as a novel coronavirus (2019-nCoV), which is closely related to severe acute respiratory syndrome CoV (SARS-CoV) [2]. In Uzbekistan, the COVID-19 pandemic was officially registered in mid-March 2020. Thanks to the political will of the country, the discipline of the people and the coordinated work of all services, the country managed to avoid mass infection at the beginning of the pandemic and prepare for the treatment of the disease.

Key words

coronavirus infection, acute respiratory syndrome, specialized clinic, qualified assistance

Introduction

One of the highlights of the preparation was the construction of a modern specialized complex Zangiota, which consists of two mirror-built clinics [3]. Zangiota-2 Clinic consists of 8 blocks, block A - I, respectively.

Blocks and their differentiation are presented in table No. 1

Table 1

Diagnosis and treatment of Covid infections in the clinic is carried out on the basis of the methodological recommendations of the Ministry of Health of the Republic of Uzbekistan. Treatment of concomitant diseases is also carried out on the basis of existing protocols for nosologies. (Table

Table

body temperature <38. 5 °C, cough, weakness, sore throat Absence of criteria for moderate and severe course Injury to the lung ≤25%	Body T > 38. 5°C NPV >22/min Shortness of breath during physical exertion SpO2 ≥ 93% Lung injury ≥25-50%	Labored breathing NPV ≥24 SpO2 ≤ 92% Decreased level of consciousness, agitation Unstable hemodynamics (systolic blood pressure less than 90 mm Hg or diastolic blood pressure less than 60 mm Hg, diuresis less than 20 ml/hour) Lung injury ≥50-75% Persistent febrile fever	Persistent febrile fever acute respiratory distress syndrome acute respiratory failure with the need for respiratory support Septic shock Multiple organ failure Lung injury ≥75%
Paracetamol/Ibuprofen Zinc Preparations Vit D Vit C Favipiravir Remdesivir	Paracetamol/Ibuprofen Zinc preparations Vit D Vit C Favipiravir or Remdesivir Enoxaparin for all/Aspirin for indications Corticosteroids as indicated	Paracetamol/Ibuprofen Remdesivir Detoxification/Rehydration Therapy Enoxaparin/Aspirin Corticosteroids Antibiotics Acetylcysteine Gastroprotection Respiratory Therapy	Paracetamol/Ibuprofen Enoxaparin/Aspirin Corticosteroids Antibiotics Acetylcysteine Gastroprotection Tocilizumab

Each block has 6 departments intended for the treatment of 81 patients, placed in boxed wards with 3 beds. Staff offices are located at the beginning of the ward corridor. The offices have double doors and can be located both in the "red" zone and in the "green" zone, if required. To enter the red zone, personnel must pass through the sanitary checkpoint, equipped with showers, a restroom and a room for the safe removal of personal protective equipment. All departments, including intensive care units, are equipped with a laminar flow system - air is sucked out of the premises and passed through cleaning filters before being released to the outside. This prevents air contamination between the boxes, corridor and office space. Each room has a medical console, which includes 3 oxygen supply inputs, 220 V connectors for connecting equipment and 3 buttons for communicating with medical personnel in the treatment room.

Also, in blocks A and B there are intensive care wards - boxes intended for the treatment of 6 intensive care patients. Each bed is equipped with a heart monitor, a ventilator with a battery that allows you to keep working for 3 hours at maximum operation, an oxygen concentrator for emergency situations. All intensive care units are equipped with autonomous diesel generators, which fully cover the needs of the departments for electricity supply.

To provide qualified assistance to patients with kidney diseases, who need dialysis blood purification, and who are ill with coronavirus infection, a hemodialysis department was established in Block A. The department is equipped with modern 20 Gambro hemodialysis machines capable of providing hemodialysis services for 200 patients with acute and chronic renal failure per day [5].

For surgical interventions, a 30-bed surgery department was launched in Block B. This department is equipped with everything necessary to provide emergency and planned surgical services for patients with coronavirus, including shadowless lamps, 3 sets of surgical tables, laparoscopic racks, large and small surgical sets, electrocoagulators, etc. [5]

Blocks C, G and H are also equipped with all the necessary equipment for the treatment of patients with mild to moderate severity and have been taken on standby in the event of an outbreak and uncontrolled growth.

Block I houses the kitchen and laundry. The kitchen can cook up to 5000 meals at the same time. The laundress has 10 washing machines, designed to wash 20 kg of laundry each. In block C, 10 washing machines are installed to meet the needs of staff when it is necessary to work on a

rotational basis. In order to optimize the service, the kitchen and laundry were outsourced.

The reception and diagnostic department is located in block D. If the patient's condition allows, the patient undergoes clinical and instrumental examinations in a planned manner and, after registration, is taken by ambulance to the clinical units. If the patient's condition is severe or extremely severe, then the ambulance team reports the patient's condition via a dedicated communication line to the emergency department team. The admissions team, based on existing capacities, makes a decision on the direct hospitalization of the patient in one of the intensive care units or in the shock box of the admissions department, provided with all the necessary equipment and medicines.

The clinical diagnostic laboratory is located in block E. All studies are conducted in a semi-automatic (automatic) mode. This leads to minimization of the human factor, which improves the quality of diagnosis and treatment. Also in blocks A and B there is an express laboratory, where, according to indications, a general and biochemical blood test, a coagulogram are carried out, which are available 24 hours a day. To minimize contact of personnel with biological fluids, blood from patients is taken into non-contact self-filling tubes. Further, these test tubes are placed in the analyzers without opening. The capacity of the laboratory is designed for 10, 000 tests per day. Active operation of PCR and bacteriological laboratory.

Since there was no precedent for such a large-scale clinic, special attention was paid to communication and logistics. All wards and offices were equipped with IP telephones with access to both internal numbers and external numbers. All rooms have smart TVs with access to all entertainment portals. All classrooms are equipped with Internet connection, computers and 3in1 printers. All heads of departments are connected to a closed telegram group, operational tasks, instructions and recommendations are published in this group. In addition, all managers and on-duty teams have a walkie-talkie radio for exchanging information between the “red” and “green” zones. To maintain the functionality of all tools, there is a team of exploiters, including communications and IT specialists.

Monitoring of the workflow, reporting on the condition of patients and recommendations of doctors are carried out through the Internet portal www. bemor. ssv. uz [3]. A 1 TB hard drive is used to store local data. Access to this disk is possible from any computer inside the clinic. Lists of patients being treated are projected on an outdoor display near the

checkpoint. A paper version of the list of patients is posted on the bulletin board. For the convenience of relatives and friends, the telegram bot @infotablebot is used, which provides information about the condition, clinical indicators and location after entering the patient's personal data.

Also, logistics and transfer of things inside the clinic are provided. There is a post for receiving parcels from relatives of patients. After receiving and inspecting the parcels by security services, 2 scooters in 2 shifts transport the parcels to the departments at a planned interval of 30 minutes. For the transport of food, 2 modified damas minibuses are used. 3 ambulances equipped with emergency equipment transport patients between departments. All brigades of the vehicle are equipped with a walkie-talkie radio to notify units.

The structure of the clinic is based on an administrative-vertical type of government. The personnel potential is replenished at the expense of applications, after the examination by the examination committee. The questions are based on the staff's knowledge of the basics, diagnosis, treatment, complications of COVID-19, and general clinical knowledge of the examinees. To be admitted to the exam for senior and paramedical personnel, a certificate of advanced training on COVID-19 is required on the basis of the Tashkent Institute for Advanced Training of Doctors and Nurses. [6]

Conclusion

During the construction and operation of the Republican 2-Specialized Zangiota Hospital for the treatment of patients with coronavirus infection COVID-19, modern technologies were used, with the maximum consideration of logistics, communication and modern technologies.

Timely attention to every detail and fast financing has served to provide high quality patient care in the hospital. This, in turn, led to the minimization of deaths both in the hospital and in the country as a whole.

Literature

1. Stebbing J, Phelan A, Griffin I, Tucker C, Oechsle O, Smith D, et al. COVID-19: combining antiviral and anti-inflammatory treatments. Lancet Infect Dis. 2020.

2. Chan KW, Wong VT, Tang SCW. COVID-19: An Update on the Epidemiological, Clinical, Preventive and Therapeutic Evidence and Guidelines of Integrative Chinese-Western Medicine for the Management of 2019 Novel Coronavirus Disease. Am J Chin Med. 2020:1-26. 3.

3. Resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan No. 461 dated August 4, 2020 “On measures to improve the efficiency of providing medical care to patients infected with coronavirus infection”.

4. Temporary guidelines for the prevention, diagnosis, treatment and rehabilitation of coronavirus infection (COVID-19) of the Ministry of Health of Uzbekistan dated 20. 09. 2020.

5. The organizational structure of the special hospital “Zangiota No. 2” for the treatment of patients infected with coronavirus, approved by order of the Minister of Health dated August 25, 2020 No. 223, Appendix 2.

6. Order of the Ministry of Health dated October 5, 2020 No. 260 “On further improvement of training and advanced training of paramedical and junior medical personnel to provide quality medical care to patients infected with coronavirus and prevent the spread of the disease”.

THE INFLUENCE OF HYDROCORTISONE ON THE IMMUNE SYSTEM ORGANS.

dosent Ibragimkhodjaev Bakhodir

F. T. Yakubova.

Shertaev Mukhametamin.

G. H. Boqieva.

N. V. Khudoyberdieva.

Annotasıya

Introductıon

Cytomorphologically, the spleen is covered with a connective tissue capsule composed of flattened fibroblast cells and individual smooth muscle cells. Connective tissue trabeculae are observed. The blood vessels are of moderate width and are lined with endothelium. Post-capillary venules are thin. White and red pulp are well-distinguished. The white pulp, distributed diffusely around the central artery and arterioles, significantly increases during the spring due to active lymphocyte proliferation. Lymphatic follicles lack germinal centers. The marginal zone and corona are weakly defined, consisting of small, medium, and large lymphocytes, lymphoblasts, and macrophages. The red pulp stroma is formed by reticular cells interconnected by desmosomes. Sinusoidal-type vessels are present in the red pulp. Hemopoietic foci are identified. Numerous erythrocytes, lymphocytes, granulocytes, and macrophages are present in moderate amounts.

It should be noted that depending on the season, the number and degree of differentiation of hematopoietic lymphoid elements in the turtle's spleen change. Macrophages accumulate in spring, and pigment accumulations are visible in the intercellular space.

Among lymphocytes, oval-shaped cells with eccentrically located nuclei are identified. A notable feature in turtle spleens is the presence of a large number of reticular cells. Reticular cells differ in structure. The first type consists of large branched cells that connect to form the stroma. The second type resembles interdigitating cells found in the paracortical zone of lymph nodes in mammals. Electron microscopy reveals small mitochondria, agranular endoplasmic reticulum, and lysosome-like bodies in the cytoplasm.

The red pulp mainly contains reticulocytes of the first type. Studying the turtle's spleen in different seasons revealed a significant number of plasma cells at various differentiation levels.

The administration of hydrocortisone to young and sexually mature turtles causes significant histological changes in the structure of the spleen. The connective tissue capsule becomes somewhat loosened. The spleen becomes depleted of lymphoid elements. The vessel walls thicken, and their muscular layer becomes thinner. The parenchyma is mainly

composed of red pulp, where an increase in the number of basophils is noted. The density of lymphoid elements is significantly reduced. The number of cellular elements in vascular sinuses is also reduced. Many lacunae are emptied. Some cellular elements are destroyed, and their nuclei vacuolate. The number of small lymphocytes is slightly reduced. Many basophils are observed, with the majority being young forms. Characteristically, there is an increase in connective tissue elements. The number of mitotically dividing cells is reduced.

In older turtles, there is significant deposition of hemosiderin in the red pulp.

Tissue basophils in experimental yearling and sexually mature turtles are functionally active, showing well-developed mitochondrial cristae, a large number of ribosomes, and polysomes. Among small lymphocytes, an increased number of cells with a light nucleus and azurophilic granulation in the cytoplasm are identified. In mammals, such lymphocytes are considered natural killers. Some small and medium lymphocytes undergo destructive changes, characterized by nuclear pyknosis and cytoplasmic vacuolization. With a significant decrease in the number of lymphoid elements, mature plasma cell forms are identified, and active erythrocyte destruction processes occur within macrophage cells.

Conclusıons

1. The administration of hydrocortisone at a dose of 100 mg/kg once significantly induces structural and functional changes in the spleen of Central Asian turtles: lymphocytopenia, suppression of proliferative processes in the thymus and spleen, and involution of the lymphoid tissue.

2. Hormonally induced spleen reaction in young turtles (yearlings) is less pronounced: inhibition of lymphocytopoiesis in the thymus is expressed only in the cortical substance, while in adults, both cortical and medullary substances are affected. The lymphoid tissue of the spleen is less affected in young organisms.

3. Under the influence of hydrocortisone administered once on the 10th day, ultrastructural changes develop in spleen cells, indicating a disruption of the immune functions of the organism. The use of pharmacological doses of hydrocortisone (a stress reaction model) in turtles at various stages of postnatal ontogenesis has allowed us to identify both general mechanisms of hormonally induced immune system responses common to all vertebrates and specific species characteristics.

Moreover, the spleen reaction in young turtles shows some tolerance to hydrocortisone, which is likely related to the late development of the receptor system and the biochemical peculiarities of immunocompetent cells. Revealing the regularities of the immune system's response in turtles of different ages to the action of corticosteroid hormones at the systemic, cellular, and ultrastructural levels helps to supplement the mechanisms of stress pathogenesis known in mammals and humans. Using animals of evolutionarily ancient origin that are at a lower level of development provides an opportunity to uncover the profound processes of morpho-functional system development and immunogenesis during the progressive development of organisms in phylogenesis. This knowledge can be applied in the development of therapeutic schemes for the use of corticosteroid hormones in practical medicine.

References

1. B. S. Guildieva, B. I. Ibraghimkhojaev, A. A. Batyrbekov. The state of the immune system of some species of vertebrates in early postnatal ontogenesis in exogenic influence of corticosteroid hormones. J. Morphology, 1994, Vol. 220, No. 3, p. 351-352.

2. Zufarov K. A., Ibragimkhojayev B. U., Guildiyeva B. S., Nazarova K. Kh. Cytomorphological characterization of the spleen in Central Asian tortoise during various periods of the postnatal ontogeny under the influence of hydrocortisone. - J. Morphology, 2001, Vol. 283, No. 3, p. 244.

3. B. U. Ibragimkhodzhaev. The influence of hydrocortisone on the immune system organs in ontogenesis. Monograph. Uzbekistan. Tashkent. 2023. 113 pages.

O‘TKIRKORONAR SINDROM S-T SEGMENT KO’TARILISHI BILAN KECHGAN BEMORLARDA KORONAROANGIOPLASTIKA VA TROMBOLITIK DAVONING SAMARADORLIGINI BAHOLASH

Kurbanova Dilnoza Husanbayevna

Abstract

According to the latest data of the World Health Organization, non-communicable diseases - cardiovascular diseases account for 71% of deaths worldwide, and in Uzbekistan this figure is 79%. is coming. On average, 8, 000 people die from stroke in Uzbekistan per year. 60% of this indicator is recorded before the hospital. According to the obtained statistics, in 2021, 2074 patients with OCD applied to Republican urgent care research center 65% of them were with ST segment elevation and 35% without ST elevation. 53% of patients have Q teeth, 11% without Q teeth, 30. 2% have Unstable angina. Therefore, all efforts in the treatment of this group of patients should be aimed at restoring the patency of the coronary vessels with the help of thrombolytic treatment measures or primary percutaneous intervention. Treatment of acute coronary syndrome is a leading part of modern fundamental and applied cardiology not only because of the wide spread of diseases, but also because of its tragic importance. However, many unsolved problems still require answers, this article presents modern treatment methods for patients with S-T elevation acute coronary syndrome. Treatment of acute coronary syndrome is constantly improving, the search for the most effective and safe methods continues.

Keywords

Acute coronary syndrome, coronary angioplasty, reperfusion, thrombolytic therapy.

Annotatsiya

Jahon sog'liqni saqlash tashkilotining so’nggi ma’lumotlariga ko’ra, dunyo bo'ylab noinfeksion kasalliklar- yurak qon tomir kasalliklari o’limning 71% ni tashkil qiladi, O`zbekistonda esa bu ko’rsatkich 79% ga to’g’ri keladi. O’zbekistonda o’rtacha yil davomida 8 ming kishi O’MI dan

vafot etadi. Bu ko’rsatkichni 60% shifoxonagacha bo’lgan holatda qayd etiladi. Olingan statistik ma’lumotlarga ko’ra RShTYoIM da 2021 yilda 2074 ta O’KS bilan bemorlar murojat qilgan. Bulardan 65% - ST segment ko’tarilishi bilan, 35% ST ko’tarilishisiz holatlari kuzatilgan. 53% bemorlar Q tishli, 11% Q tishsiz, 30, 2% da Noturg’un stenokardiya aniqlangan. Shu sababli ushbu guruh bemorlarni davolashda barcha harakatlar birinchi navbatda trombolitik davo choralari yoki birlamchi teri orqali aralashuv yordamida toj tomirlar o’tkazuvchanligini tiklashga qaratilgan bo’lishi kerak. O`tkir koronar sindromni davolash nafaqat kasalliklarning keng tarqalishi, balki uning fojeali ahamiyati tufayli ham zamonaviy fundamental va amaliy kardiologiyaning yetakchiqismi hisoblanadi. Biroq, ko`plab hal qilinmagan muammolar hali hanuz javob talab qiladi, ushbu maqolada S-T elevatsiyali o’tkir koronar sindrom bilan kasallangan bemorlarni zamonaviy davolash usullari keltirilgan. O’tkir koronar sindromni davolash doimiy ravishda takomillashmoqda, eng samarali va xavfsiz usullarini izlash davom etmoqda.

Kalit so’zlar

O’tkir koronar sindrom, koronaroangioplastika, reperfuziya, trombolitik terapiya.

O'tkir koronar sindrom (O ‘KS) keng tarqalganligi, yuqori o'lim va asoratlar darajasi tufayli eng muhim ijtimoiy ahamiyatga ega kasalliklardan biridir. O’KSbo'yicha turli tadqiqotlar natijalariga ko'ra, amerikalik, evropalik va mahalliy mutaxassislar tashxis va davolash bo'yicha tavsiyalar va standartlarni ishlab chiqdilar. Davolash taktikasini aniqlash uchun elektrokardiogrammadagi (EKG) T tishchadagi o'zgarishlarning boshlanishi va qondagi kardiospesifik oqsillar kontsentratsiyasiga asoslangan bemorlarning xavf guruhlarga ajralishi asos hisoblanadi [1, 2, 3, 4, 5, 6, 7]. Xususan, EKG o'zgarmagan taqdirda ham, O‘KS ning eng kichik shubhasi paydo bo’lganda darhol kasalxonaga yotqizish uchun sabab bo'lishi kerakligi ko'rsatilgan [8, 9, 10]. Intervension kardiologiyaning so'nggi yutuqlari 1964-yilda doktor Charlz Dotter 82 yoshli ayolda subsartorial arteriyaning teri orqali kengaytirilgan lokalizatsiyalangan stenozini yo'l-yo'riq o'tkazgich bilan kengaytirganidan beri deyarli barcha anatomik jarohatlanishlarni endovaskulyar vositalar bilan davolash imkonini berdi va koaksiyal teflon kateteri, angioplastika asboblari hamda usullari oddiy angioplastikadan balon kengayishi bilan stent qo'yish va aterektomiya muolajalarigacha sezilarli darajada rivojlangan[11, 12, 13]. Revaskulyarizatsiya usulini tanlash simptomatologiyaga, bemorning xavfiga, kasallikning joylashuvi va darajasiga, birga keladigan kasalliklarga, bemorning funktsional holatiga va bemorning xohishiga bog'liq. Eksantrik kalsifikatsiyalangan

stenoz, stenozning uzun segmenti yoki multifokal stenoz hollari bundan mustasno, stentlash bilan angioplastika afzal ko'riladi [14].

O'tkir ST balandligi miokard infarkti (STEMI) bo'lgan bemorlarning ko'pchiligida infarkt bilan bog'liq arteriyaning koronar arteriya reperfuziyasi yoki birlamchi teri orqali koronar aralashuv (PKI) yoki fibrinolitik terapiya reperfuziyasiz bo'lganlarga nisbatan o'limni kamaytiradi. Reperfuziyaning foydalari vaqt o'tishi bilan tez kamayib borayotganligi sababli, reperfuziya imkon qadar tezroq amalga oshirilishi kerak. O'tkir STEMI bo'lgan bemorlarning ko'pchiligi fibrinolitik terapiya yoki birlamchi teri orqali koronar aralashuv (PKI) bilan darhol reperfuzion terapiyani olishlari kerak. Reperfuziya o'lim xavfini kamaytiradi. Bevosita qo'llab-quvvatlovchi dalillar erta randomizatsiyalangan sinovlardan kelib chiqadi.

Fibrinolitik terapiyani reperfuziya yo'qligi va fibrinolizni ballon angioplastikasi yoki stentlash bilan taqqoslangan sinovlardan bilvosita dalillar bilan solishtirgan. Birinchisiga kelsak, 1994 yilgi meta-tahlil shuni ko'rsatdiki, fibrinolitik terapiyadan besh hafta ichida o'limning mutlaq kamayishi simptomlar boshlanganidan keyin olti soat ichida kelganlar uchun 3 foizni, 7-12 soat ichida kelganlar uchun 2 foizni tashkil qilgan. 13-18 soat ichida murojaat qilganlar uchun 1 foiz [15]. Katta fibrinolitik sinovlarning aniq ta'siri qisqa muddatli o'limning taxminan 30 foizga qisqarishi va 7 foizdan 10 foizgacha bo'lgan qiymatga olib keldi.

Birlamchi teri orqali koronar aralashuv (PCI) ba'zi bemorlar uchun, hatto o'z vaqtida amalga oshirilmasa ham, afzal bo'lishi mumkin. Hatto kechiktirilgan PCI (birinchi tibbiy aloqadan keyin 120 daqiqadan ko'p vaqt) afzal ko'rilgan bemorlarga tashxisi shubhali bemorlar, qon ketish xavfi yuqori bo'lganlar va kardiogen shok kabi o'lim xavfi yuqori bo'lganlar kiradi.

Dalillar – Birlamchi teri orqali koronar aralashuvga ustunlik berish uchun dastlabki dalillar ballon angioplastika bilan solishtirganda fibrinolizning randomizatsiyalangan sinovlaridan olingan [16-18]. Umuman olganda, ushbu sinovlar ballonli angioplastika bilan o'limning mutlaq xavfi taxminan 2 foizga kamligini aniqladi [19]. Ushbu dalildan keyin stentlash bilan PCI balonli angioplastika bilan solishtirganda o'lim, halokatli bo'lmagan reinfarkt yoki insultni kamaytirishini ko'rsatadigan tadqiqotlar kuzatildi [20]. Nihoyat, stentlash bilan birlamchi teri orqali koronar aralashuv bir nechta randomizatsiyalangan sinovlarda (DANAMI-2, PRAGUE-2, AIR PAMI, STAT, STOPAMI-1 va STOPAMI-2) to'g'ridan-to'g'ri fibrinoliz bilan solishtirildi [21-28]. Ushbu tadqiqotlarda

fibrinolizga nisbatan PCI bilan o'lim xavfi va takroriy miyokard infarkti (MI) xavfi pastroq tendentsiya mavjud edi.

Birlamchi teri orqali koronar aralashuv (balonli angioplastika yoki stentlash bilan) fibrinoliz bilan taqqoslangan 2009 yilda randomizatsiyalangan nazorat ostida sinovlar (RCT) va kuzatuv tadqiqotlari (OS) ning katta meta-tahlili quyidagi xulosalarga keldi [84]. Birlamchi PCI qisqa muddatli (≤6 hafta) o'limning RCTda 34 foizga va kuzatuv tadqiqotlarida 23 foizga nisbatan sezilarli nisbiy xavfning pasayishi bilan bog'liq edi. Birlamchi PCI uzoq muddatli (>1 yil) o'limning 24 foizga va RCTda 51 foizga reinfarktning sezilarli darajada pasayishi bilan bog'liq edi. Shubhali diagnostika - STEMI tashxisini ko'rsatuvchi, ammo diagnostik bo'lmagan belgilar bilan murojat qilgan bitta muassasadan ko'chirilishi kerak bo'lgan bemorlarda birlamchi PCI fibrinolizdan ko'ra afzalroqdir, hatto PCI 30 daqiqadan ortiq qo'shimcha kechikishlar bilan bog'liq bo'lsa ham o’lim ko’rsatkichi past bo’lishi aniqlangan. Birlamchi teri orqali koronar aralashuv (balonli angioplastika yoki stentlash bilan) fibrinoliz bilan taqqoslangan 2009 yilda randomizatsiyalangan nazorat ostida sinovlar (RCT) va kuzatuv tadqiqotlari (OS) ning katta meta-tahlili quyidagi xulosalarga keldi [84]. Birlamchi PCI qisqa muddatli (≤6 hafta) o'limning RCTda 34 foizga va kuzatuv tadqiqotlarida 23 foizga nisbatan sezilarli nisbiy xavfning pasayishi bilan bog'liq edi. Birlamchi PCI uzoq muddatli (>1 yil) o'limning 24 foizga va RCTda 51 foizga reinfarktning sezilarli darajada pasayishi bilan bog'liq edi. Shubhali diagnostika - STEMI tashxisini ko'rsatuvchi, ammo diagnostik bo'lmagan belgilar bilan murojat qilgan bitta muassasadan ko'chirilishi kerak bo'lgan bemorlarda birlamchi PCI fibrinolizdan ko'ra afzalroqdir, hatto PCI 30 daqiqadan ortiq qo'shimcha kechikishlar bilan bog'liq bo'lsa ham o’lim ko’rsatkichi past bo’lishi aniqlangan.

Ba'zi klinik jihatdan holati barqaror bemorlarda tashxis shubhali bo'lsa va shifokor elektrokardiyografiya o'tkazish bilan bog'liq kechikish reperfuziyani kechiktirishdagi zarardan oshmaydi, deb hisoblaydi. Ko'pincha, kundalik amaliyotda birlamchi angioplastika o'tkir ST segmenti ko'tarilgan miokard infarkti bo'lgan bemorlarni davolashda trombolitik terapiyadan ustunroq ekanligi ko'rsatilgan. Bunga logistika qiyinchiliklari, tovon puli, angioplastika natijalarining o'zgaruvchanligi va shifoxonalararo tashish xavfsizligi kabi muammolar sabab bo'ladi. O'tkir ST ko'tarilgan miokard infarkti bo'lgan bemorlarning aksariyati o'tkir koronar angiografiya va angioplastikani o'tkazish imkoniyatiga ega bo'lmagan kasalxonalarga yuborilganligi sababli, shifoxonalararo transport asosiy rol o'ynaydi. Garchi o'tkir miokard infarkti bo'lgan

bemorlarni tashish xavfsizligi va maqsadga muvofiqligi holatlar seriyasida hujjatlashtirilgan bo'lsa-da, 12-14, ko'plab kardiologlar angioplastikaning trombolizisga nisbatan potentsial afzalliklari transportga xos bo'lgan qo'shimcha vaqt kechikishi tufayli kamaymasligiga shubha qilishgan. [29].

O'tkir koronar sindrom S-T segment ko'tarilishi bilan bo'lgan bemorlarni davolash strategiyasi shoshilinch tez yordam tibbiy brigadasi tomonidan kasallik ilk belgilari boshlangandan dastlabki 3 soat ichida tezkor reperfusion usullar qo'llaniladi. Amalga oshirilgan davolash usullarining qo'llanilishi yurakning sistolik funksiyasining sezilarli yaxshilanishiga yordam beradi va EKGda S-T segment ko'tarilishining o'rta chiziqqa yaqinlashtiradi.

Hulosa qilib aytganda, O'KS S-T ko'tarilishi bilan kechgan bemorlarda reperfuzion davolash usullarini qo'llash, (trombolitik terapiya vakoronaroangioplastika) ayniqsa, davoni boshlashda kasallikning ilk belgilari paydo bo'lgandan boshlabvaqtning ahamiyati, o'tkir koronar sindromli bemorlarda to'g'ri tanlangan strategiya davolash samaradorligini belgilaydi, o'lim ko'rsatkichi va nogironlikni kamaytiradi.

ADABIYOTLAR

разднов, А. С. Отдаленный прогноз стенокардии у мужчин 4059 лет по результатам проспективных наблюдений Текст. / А. С. Празднов // Клин, медицина. 1987. - Т. 65, № 1. - С. 84-87.

оровиков, В. П. Statistica Текст: стат. анализа обраб. данных в среде Windows / В. П. Боровиков, И. П. Боровиков. М: Информ. -изд. дом «Филинъ», 1997. - 592, VIII с.

3. Влияние различных факторов на отдаленные исходы нестабильной стенокардии Текст. / С. А. Округин, Ю. И. Зяблов, А. Г. Гурченок, А. А. Гарганеева // Клин, медицина. 2007. - Т. 85, № 9. - С. 4951.

4. Bassand, J. P. Classification of acute coronary syndromes. [Text] / J. P. Bassand // Rev. Prat. 2003. - Vol. 53, N 6. - P. 597-601.

5. Correlation of angiographic morphology and clinical presentation in unstable angina Text. / G. Dangas, R. Mehran, S. Wallenstein, N. A. C

рацианский, Н. А. Нестабильная стенокардия — острый коронарный синдром. Некоторые новые факты о патогенезе и их значениечдля лечения Текст. / Н. А. Грацианский // Кардиология. — 1996. Т. 36, № И. -С. 4-16.

Сыркин, А. Л. Острый коронарный синдром Текст. / А. Л. Сыркин, А. В. Добровольский // Рус. мед. журн. 2002. - Т. 4, № 3- С. 1220

8. Afifi, A. A. Statistical analysis: a computer oriented approach Text. / A. A. Afifi, S. P. Azen. 2nd ed. - New York

9. Coronary stenting in unstable angina: angiographic and clinical implications Text. / M. De Benedictis, I. Scrocca, M. Borrione, S. Luceri, A. Sala, G. Baduini [Text] // G. Ital. Cardiol. 1998. - Vol. 28, N 10. - P. 1099-1105.

10. Correlation of angiographic morphology and clinical presentation in unstable angina Text. / G. Dangas, R. Mehran, S. Wallenstein, N. A. Courcoutsakis, V. Kakarala, J. Hollywood, J. A. Ambrose // J. Am. Coll. Cardiol. -1997. -Vol. 29, N3. -P. 519-525.

11. Dotter CT. Transluminal angioplasty: a long view. Radiology. 1980 Jun;135(3):561-4. [PubMed]

12. Barton M, Grüntzig J, Husmann M, Rösch J. Balloon Angioplasty - TheLegacy of Andreas Grüntzig, M. D. (1939-1985). Front Cardiovasc Med. 2014; 1:15. [PMC free article] [PubMed]

13. Conte MS, Pomposelli FB. Society for Vascular Surgery Practice guidelines for atherosclerotic occlusive disease of the lower extremities management of asymptomatic disease and claudication. Introduction. J Vasc Surg. 2015 Mar;61(3 Suppl):1S. [PubMed]

14. Dayama A, Panneton JM. Commentary: Appropriateness of Endovascular Therapy in Chronic Limb-Threatening Ischemia Patients Based on the Global Vascular Guidelines. J Endovasc Ther. 2020 Aug;27(4):614-615. [PubMed]

15. Weaver WD, Simes RJ, Betriu A, et al. Comparison of primary coronary angioplasty and intravenous thrombolytic therapy for acute myocardial infarction: a quantitative review. JAMA 1997; 278:209.

16. Grines CL, Browne KF, Marco J, et al. A comparison of immediate angioplasty with thrombolytic therapy for acute myocardial infarction. The Primary Angioplasty in Myocardial Infarction Study Group. N Engl J Med 1993; 328:673

17. Nunn CM, O'Neill WW, Rothbaum D, et al. Long-term outcome after primary angioplasty: report from the primary angioplasty in myocardial infarction (PAMI-I) trial. J Am Coll Cardiol 1999; 33:640.

18. Stone GW, Grines CL, Browne KF, et al. Influence of acute myocardial infarction location on in-hospital and late outcome after

primary percutaneous transluminal coronary angioplasty versus tissue plasminogen activator therapy. Am J Cardiol 1996; 78:19.

19. Keeley EC, Boura JA, Grines CL. Primary angioplasty versus intravenous thrombolytic therapy for acute myocardial infarction: a quantitative review of 23 randomised trials. Lancet 2003; 361:13.

20. Nordmann AJ, Bucher H, Hengstler P, et al. Primary stenting versus primary balloon angioplasty for treating acute myocardial infarction. Cochrane Database Syst Rev 2005; CD005313

21. Andersen HR, Nielsen TT, Rasmussen K, et al. A comparison of coronary angioplasty with fibrinolytic therapy in acute myocardial infarction. N Engl J Med 2003; 349:733.

22. Thune JJ, Hoefsten DE, Lindholm MG, et al. Simple risk stratification at admission to identify patients with reduced mortality from primary angioplasty. Circulation 2005; 112:2017.

23. Busk M, Maeng M, Rasmussen K, et al. The Danish multicentre randomized study of fibrinolytic therapy vs. primary angioplasty in acute myocardial infarction (the DANAMI-2 trial): outcome after 3 years follow-up. Eur Heart J 2008; 29:1259.

24. Widimský P, Budesínský T, Vorác D, et al. Long distance transport for primary angioplasty vs immediate thrombolysis in acute myocardial infarction. Final results of the randomized national multicentre trial--PRAGUE-2. Eur Heart J 2003; 24:94.

25. Widimsky P, Bilkova D, Penicka M, et al. Long-term outcomes of patients with acute myocardial infarction presenting to hospitals without catheterization laboratory and randomized to immediate thrombolysis or interhospital transport for primary percutaneous coronary intervention. Five years' follow-up of the PRAGUE-2 Trial. Eur Heart J 2007; 28:679.

26. Le May MR, Labinaz M, Davies RF, et al. Stenting versus thrombolysis in acute myocardial infarction trial (STAT). J Am Coll Cardiol 2001; 37:985.

27. Schömig A, Kastrati A, Dirschinger J, et al. Coronary stenting plus platelet glycoprotein IIb/IIIa blockade compared with tissue plasminogen activator in acute myocardial infarction. Stent versus Thrombolysis for Occluded Coronary Arteries in Patients with Acute Myocardial Infarction Study Investigators. N Engl J Med 2000; 343:385.

28. Kastrati A, Mehilli J, Dirschinger J, et al. Myocardial salvage after coronary stenting plus abciximab versus fibrinolysis plus abciximab in

patients with acute myocardial infarction: a randomised trial. Lancet 2002; 359:920.

29. Widimsky P, Bilkova D, Penicka M, et al. Long-term outcomes of patients with acute myocardial infarction presenting to hospitals without catheterization laboratory and randomized to immediate thrombolysis or interhospital transport for primary percutaneous coronary intervention. Five years' follow-up of the PRAGUE-2 Trial. Eur Heart J 2007; 28:679.

KARDIOLOGIK AMALIYOTDA NIQOBLANGAN DEPRESSIYA KECHISHINING KLINIKO-PSIXOLOGIK O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI.

Mirzayeva A. X.

Annotatsiya

M

D

,dori vositasi qo‘llanilishi bilan o‘tkazilgan. Bazisdavo fonida mirtazapin

Annotation

This article describes the results of a study of psycho-emotional sphere in 30 patients with arterial hypertension. They were treated with the inclusion of antidepressant Mirtazapin. Patients treatedwith Mirtazapin psychotherapy and basic therapy reduced in the amount of points on a psychodiagnostic test of Tsung, improvement of psychoemotional statusand reduced arterial hypertension.

Keywords

masked depression, somatized depression, arterial hypertension, antidepressant, psychotherapy.

tekshiruv natijalari ko‘rsatilgan.

Kirish

So'nggi o'n yilliklarda ruhiy buzilishlar kasalliklarning barcha turlari orasida alohida ahamiyatga ega bo'ldi. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti ma'lumotlariga ko'ra, dunyo aholisining taxminan 4-5 foizi depressiyadan aziyat chekmoqda, katta depressiv epizodni rivojlanish xavfi esa 15-20 foizni tashkil qiladi. [5].

Maqsadli skrining yordamida turli somatik shikoyatlar uchun tibbiy yordam so'rab murojaat qilgan bemorlarning 45-95 foizida (o'rtacha

69%) depressiya aniqlanadi. Global strukturada kasallik vaqtida (o'lim + nogironlik) MDD 4, 4% ni tashkil qiladi va barcha patologiyalar orasida to'rtinchi o'rinda turadi. [6] Amerika prognozlariga ko'ra, 2010-2030 yillarga kelib depressiya ko'rsatkichi geometrik progressiyada o'sishi tufayli yurak-qon tomir kasalliklarini chetlab o'tib, tarqalishi bo'yicha dunyoda 1-o'rinni egallaydi. Somatik kasallik bilan kasallangan bemorlarda depressiyaning tarqalishi 22-33% ga etadi va arterial gipertenziya tarqalishi bilan taqqoslanadi bunda uning ko'rsatkichi hatto undan ham oshadi. Shu bilan birga, bemorlarning atigi 20 foizi tibbiy yordamga murojaat qilishadi va ularning aksariyati terapevtlarga murojaat qilishadi. [3], [7]

Somatizatsiyalashgan depressiyalar klassik yoki "ochiq" depressiyalarga qaraganda tez-tez uchraydi, depressiv buzilishlar - 4% [10], bipolyar buzilishlar bilan kasallanish 2% [9]. Shunday qilib, yashirin depressiyalar guruhini umumlashtirilib niqoblangan depressiya tushunchasi kiritilgan. Oila shifokorlarining foydalanish imkoniyati to'g'risidagi ma'lumotlar tahlili asosida bemorlarning 87 foizida affektiv buzilishlar aniqlangan. Ular orasida somatizatsiyalashgan depressiya bilan og'rigan bemorlar 7 dan 31% gacha. Somatizatsiyalangan depressiyaning nisbatan yuqori tarqalish darajasi umumiy amaliyot shifokorlarigato'g'ri kelishi kuzatiladi - 31%. [3] [4] .

Birinchi avlod antidepressantlaridan farqli o'laroq, zamonaviy antidepressantlar selektiv hususiyati tufayli trisiklik antidepressantlarga xos bo'lgan ko'plab nojo'ya ta'sirlar mavjud emas. Yurak-qon tomir kasalliklari bo'lgan bemorlarda, shuningdek, keksa bemorlarda selektiv antidepressantlar tanlov preparati hisoblanadi. [1] [8].

SSQOlar qulay kardial profiliga ega. Shunday qilib, S. Ruz va boshqalar tomonidan o'tkazilgan SSQO larning xavfsizligini o'rganish tadqiqotida [3] YuIK kasalligi boryondosh depressiya bilan og'rigan bemorlarda, mirtazapin bilan kuniga 30 mg dozada 7 haftalik terapiya yurak bilan bog'liq asoratlarni keltirib chiqarmaganligini va qon bosimini, yurako'tkazuvchanligi va qorinchalar ektopik aktivligini oshirmaganligini ko'rsatdi va yurak urish tezligining statistik jihatdan sezilarli darajada kamayishi 5 zarba / min. , ta'kidlash kerakki, tadqiqotga kiritilgan bemorlarning 47 foizi ilgari miokard infarkt bilan kasallangan. [2].

Tadqiqotmaqsadi.

Arterial gipertenziyani davolashda antidepressantlar va psixoterapiya samaradorligini o'rganish.

Tadqiqot materiallar va usullari

Tadqiqot Toshkent Tibbiyot Akademiyasi kardiologiya kafedrasida o'tkazildi. Arterial gipertenziya bilan kasallangan 30 nafar bemor tekshirildi. Bemorlarning yoshi 40 dan 60 ± 5, 2 yoshgacha o'zgargan. Erkaklar va ayollar o'rtasida o'tkazildi.

Bemorlar 2 guruhga bo'lingan: 1-guruhasosiy - antidepressantlar va psixoterapiya bilan birga asosiy terapiyani olgan arterial gipertenziya bilan og'rigan bemorlar guruhi (15 kishi) ; 2-guruh nazorat-antidepressantlar va psixoterapiyasiz faqat asosiy terapiya olgan arterial gipertenziya bilan og'rigan bemorlarguruhi (15 kishi).

Bemorlarning ahvoli dinamikada klinik, laboratoriya va instrumental usullar majmuasi asosida baholandi: 1) ob'yektiv tekshirish; 2) EKG; 3) Qon koagulogrammasi; 4) Qonning umumiy va biokimyoviy tahlili; 5) Depressiya Tsung testi yordamida baholandi. Antidepressantlar oldindan belgilangan sxema bo'yicha buyurilgan: 1-hafta, ertalab 7, 5 mg, 2-hafta, 15 mg, qolgan 2 hafta davomida kuniga 30 mg.

Bazis terapiya perfuzion terapiya, arterial bosimni korreksiyalovchi davo, antiagregant yoki antikoagulyantlardan foydalanishni o'z ichiga oladi.

Bemorlarning asosiy guruhi sxema bo'yicha antidepressantlar qabul qildi. Davolash kursi 2 oy davom etdi.

Tadqiqot natijalari

Kasalxonaga yotqazilgan bemorlarning 30 tasida gospitalizatsiyaning birinchi kunida klinika sharoitida depressiyani o'rganish maqsadida Zung testi otkazildi, ular orasida 8 bemor (27%) yengil darajaga ega - 52-58 (o'rtacha 55) ball, 13 bemor (43). %) o'rtacha darajaga ega - 63-69 (66) ball, 5 bemorda (17%) og'ir daraja - 74-80 (77) ball depressiya aniqlandi (1-rasm).

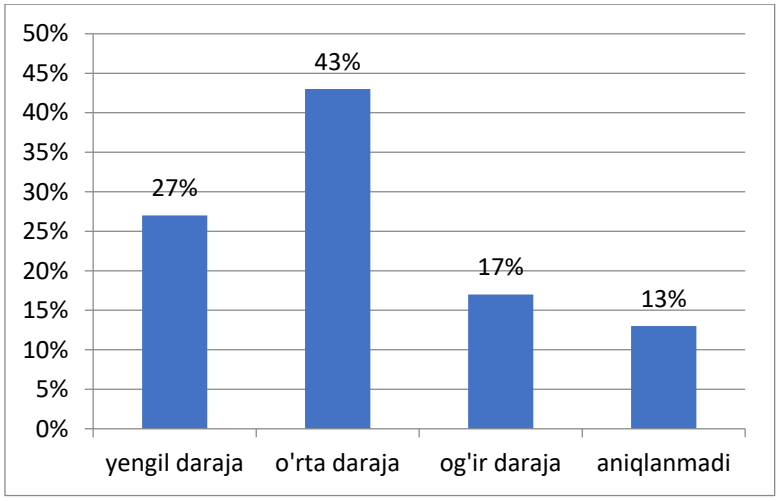

1-rasm. Davolashdan oldin Tsung testiga ko'ra depressiya darajasi

* - dastlabki ko'rsatkichdan sezilarli farq, r ≤ 0, 01

Ikki oydan so'ng ambulatoriya sharoitida qayta tekshiruv o'tkazildi. 1-guruhda 4 bemorda (25%) depressiya aniqlanmadi; 6 bemorda (40%) - yengil darajadagi buzilishlar; 5 bemorda (35%) - buzilishlarning o'rtacha darajasi. 2-guruhda: 2 bemorda (13%) yengil darajadagi ; 8 bemorda (53%) - o'rtacha daraja; 5 bemor (34%) og'ir depressiya aniqlandi (2-rasm).

Bazis davolashdan so'ng tadqiqot natijalari

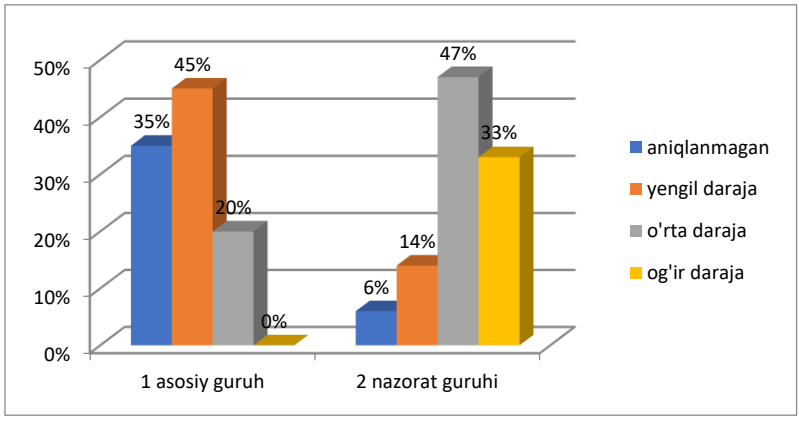

2-rasm

Arterial gipertenziya bilan og'rigan bemorlarni 1-guruh bazis davo bilan birga antidepressantlar va psixoterapiya davolash va 2-guruh faqat bazis davolashdan keyin Zung testiga ko'ra depressiya darajalari.

* - dastlabki ko'rsatkichdan sezilarli farq, r ≤ 0, 01

Xulosa

1. Depressiya va somatik kasallikning kombinatsiyasi, ushbu kasallikning diagnostikasi, davolash va tibbiy yordamni murakkablashtirsa, boshqa tomondan kasallik kechishiga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi omillardan biridir. Klinik ko'rinishi boshqa kasalliklarga xos bo'lgan "fasad" belgilari (fakultativ simptomatika) paydo bo'lganda, biz niqoblangan depressiya yashirin kechishini nazarda tutamiz. Ruhiy tushkunlik uchun obligat simptomlar, go'yo fonga o'tadi va faqat klinik va psixopatologik tekshiruv bilan aniqlanadi. Shuning uchun, ko'p hollarda, niqoblangan depressiya diagnostika qilinmaydi. Bu kardiologga qayta-qayta tashrif buyurishni, tobora ko'proq yangi tekshiruvlarni o'tkazishni talab qiladi va bemor ham, uning shifokori ham davolanish natijalaridan qoniqmaydi. Bu holat, birinchi navbatda, bemorlar, tushkun kayfiyat va qiziqishlarni yo'qotish kabi haqiqiy depressiv shikoyatlarni bildirmasligiga bog'liq.

2. To'g'ri tashxis qo'yish, o'z vaqtida psixologik yordam ko'rsatish kasalliklarni davolash samaradorligini oshiradi.

3. Ushbu tadqiqot antigipertenzivva psixopatologik korreksiya gipertoniya bilan kasallangan bemorlar holatini yaxshilashini ko'rsatdi. Antidepressantlar bilan psixoterapiyadan foydalanish qon bosimini samarali ravishda pasaytiradi, ruhiy holatni yaxshilaydi, ammo bemorlarning klinik va funktsional holatida ijobiy dinamika bilan birga hayot sifatini yaxshilaydi, reabilitatsiya vaqtini qisqartiradi va bemorlarni ishga qaytarish; arterial gipertenziya bilan og'rigan bemorlarning hayot sifatini uzaytiradi va yaxshilaydi.

4. Olingan ma'lumotlarga asoslanib, arterial gipertenziya bilan og'rigan bemorlarga psixoterapiya va antidepressantlarni tavsiya qilish mumkin, kardiologik amaliyotda antidepressantlar orasida mirtazapin xavfsiz va samaradorligi sabab tavsiya etildi.

Adabiyot ro'yxati

1. Burchinskiy S. G. Nevrotik va somatizatsiyalashgan depressiyalarning farmakoterapiya muammolari: antidepressantni tanlash mezonlari // Ukraina salomatligi. - 2008. - No 6. - B. 15.

2. G. V. Pogosova, tibbiyot fanlari doktori

Rossiya Federatsiyasi Sog'liqni saqlash vazirligining Davlat profilaktika tibbiyoti ilmiy markazi, kardiologik amaliyotda antidepressantlar, davolovchi shifokor jurnali, Moskva.

3. Luban-Plozza B. , Peldinger V. , Kroeger F. I. Umumiy tibbiy amaliyotda psixosomatik kasalliklar. -SPb. , 2006. -287 p.

4. Nersisyan A. , Danielyan K. , Nazaretyan E. Davriy kasalliklarda aseptik yallig'lanish fenomeni, yangi yondashuvlar Tibbiyotda reabilitatsiyaning zamonaviy aspektlari, 2-Xalqaro konferentsiya materiallari -Armaniya, Tsaghkadzor, 29 sentyabr - 2007 yil 1 oktyabr.

5. Oganesyan L. A. "Ichki kasalliklar klinikasida ruhiy va somatik sohalarning o'zaro munosabati to'g'risida" - Yerevan, 2006, 266-268-bet.

6. Oganov R. G. , Olbinskaya L. I. , Smulevich A. B. Umumiy tibbiy amaliyotda depressiya va depressiv spektrning buzilishi. KOMPAS dasturining natijalari // Kardiologiya. - 2006. - No 1. - S. 48-54.

7. Smulevich A. B. Somatik va ruhiy kasalliklarda depressiya. M. , 2003. 9.

8. Бурчинський С. Г. Нові аспекти фармакотерапії психосоматичної патології // Ліки. – 2004. – № 5-6. – С. 28-32.

9. Бурчинский С. Г. Проблемы фармакотерапии невротических и соматизированных депрессий: критерии выбора антидепрессанта // Здоров’я України. – 2005. – № 6. – С. 15.

10. Воронина Т. А. , Середенин С. Б. Перспективы поиска новых анксиолитиков // Экспериментальная и клиническая фармакология. – 2002. – № 5. – С. 4-17.

11. Смулевич А. Б. . Депрессии в общемедицинской практике. М. , 2000. – 160 с.

12. Вейн А. М. с соавт. Неврология для врачей общей практики//Эйдос Медиа, 2001. –504 с.

13. Морозова О. Г. Коррекция вегетативных и тревожных нарушений в практике врача-интерниста // Новости медицины и фармации, вып. 215. – 2007

14. Доброхотова Т. А. Нейропсихиатрия. М. , 2006.

15. Нуллер Ю. Л. Депрессия и деперсонализация.

16. Г. Э. Мазо, Т. М. Шманева Метаболический синдром у пациентов с депрессивным расстройством: актуальное состояние проблемы (обзор литературы)// Обозрение психиатрии и медицинской психологии им. Бехтерева №4 2009.

17. Ю. П. Успенский, Е. В. Балукова. Депрессивные расстройства у больных с метаболическим синдромом: клиническое значение и пути их коррекции // Журнал «Трудный пациент», Архив, №12-2006.

18. Nersisyan A. ″By Narek To Psychotherapy ″World Psychiatric Assosiation Of Psychiatrists And Neurologists American Medical Assosiation, Mental Health And Public Health. Yerevan, 2004, p. 14.

19. Soldani, Federico (April 2005, «Mania in the Swedish Twin Registry: criterion validity and prevalence», Australian and New Zealand of Psychiatry 39 : 235–43

20. «The Zurich study». EUROPEAN ARCHIVES OF PSYCHIATRY AND CLINICAL NEUROSCIENCE 234 (1): 30-37

21. Beesdo K. , Pine D. S. , Lieb R. , Wittchen H. U. , Incidence and risk patterns of anxiety and depressive disorders and categorization of generalized anxiety disorder. *Arch. Gen. Psychiatry* **67**, 47–57 (2010). [PubMed] [Google Scholar]

22. Lenze E. J. , et al. , Generalized anxiety disorder in late life: Lifetime course and comorbidity with major depressive disorder. *Am. J. Geriatr. Psychiatry* **13**, 77–80 (2005). [PubMed] [Google Scholar]

23. Kalin N. H. , The critical relationship between anxiety and depression. *Am. J. Psychiatry* **177**, 365–367 (2020). [PubMed] [Google Scholar]

ASSESSMENT OF THE MICROBIOLOGICAL STATUS OF CHRONIC CATARRHAL GINGIVITIS IN PATIENTS WITH CHRONIC HEPATITIS

Omonova Sh. F.

Annotation

It has now been proven that periodontopathogens of dental plaque are the etiological factor of inflammatory lesions of the periodontium. Modern studies show that A. actinomycetemcomitans plays a significant role in the development of rapidly progressive periodontitis, the content of this microorganism directly correlates with the size of the periodontal pocket and the severity of inflammatory and destructive changes in the periodontium. However, a number of authors express doubts about the etiological role of these bacteria in the development of inflammatory periodontal diseases. The interpretation of the results of the microbiological study of the materials was carried out taking into account the differential signs formed during the growth of colonies, characteristic of each type of bacteria.

Keywords

microbiology, etiology, inflammatory process, bacteria, periodontal, microorganism, periodontal pocket, destructive change, dental plaque, pathogenic microorganism.

Introduction

It has now been proven that periodontopathogens of dental plaque are the etiological factor of inflammatory lesions of the periodontium. Modern studies show that A. actinomycetemcomitans plays a significant role in the development of rapidly progressive periodontitis, the content of this microorganism directly correlates with the size of the periodontal pocket and the severity of inflammatory and destructive changes in the periodontium. However, a number of authors express doubts about the etiological role of these bacteria in the development of inflammatory periodontal diseases. [1, 2] The interpretation of the results of the microbiological study of the materials was carried out taking into account

the differential signs formed during the growth of colonies, characteristic of each type of bacteria.

Staphylococci are characterized by golden (S. aureus) or white (S. epidermidis, S. saprofhyticus) colonies. In micrococci, colonies are usually colored yellow (with various shades - from yellow-green to orange) or pink (up to red). The vast majority of S. aureus strains and some strains of S. epidermidis dissolve erythrocytes, forming a transparent zone of hemolysis around the colonies. Micrococci do not possess hemolytic proper. [3, 5, 7, 8]

Streptococci differentiate among themselves by the type of hemolysis on blood agar, which is due to the lysis of red blood cells. In this case, a transparent zone is formed around the colonies, up to complete enlightenment of the medium with a width from tenths to several millimeters. Colonies of β-hemolytic streptococci can be: mucoid with a diameter of 1. 5-2. 5 mm, regular round shape, resembling dew drops in their appearance; rough, 1. 5-2. 5 mm in diameter, round colonies, grayish white, with a characteristic slightly raised center; smooth, small, 1-1. 5 mm in diameter, spherical colonies with a smooth edge, with a shiny moist surface. [9, 10. 11. 12] α-hemolytic or greenish streptococci form an α-reaction on blood agar in the form of a translucent, greenish tint zone, and the formation of small colonies, 1-1. 5 mm in diameter, grayish-greenish in color with a smooth or rough surface. γ - streptococci are inert towards erythrocytes and hemoglobin; they do not change the appearance of blood agar and are called non-hemolytic[2, 4, 13].

Objective

To assess the microbiological status of chronic catarrhal gingivitis in patients with chronic hepatitis.

Materials and methods

For microbiological examination in patients with chronic catarrhal gingivitis, the following material was taken:

oral fluid, by spitting, was collected in sterile vials in the amount of 1 ml, which were closed with a sterile cap,

the contents of the periodontal sulcus were taken on a sterile, hygroscopic cotton wick on a dental probe and also dipped into a sterile vial with 1 ml of saline, closed with a sterile cap. Isolation of microorganisms from their natural habitat - tissues and fluids of the oral cavity - was carried out by sowing the studied materials on artificial nutrient media. The method we use is called culture research. Sowing on

nutrient media of the test material was carried out by taking 0. 1 ml of oral fluid and 0. 1 ml from the vial, which contained saline and the contents of the periodontal sulcus.

Sowing on nutrient media of the test material was carried out by taking 0. 1 ml of oral fluid and 0. 1 ml from the vial, which contained saline and the contents of the periodontal sulcus.

Primary inoculation of the material for the study was carried out on a dense nutrient medium in Petri dishes. After picking up the material in a pipette, and opening the cup, one drop was applied to the medium and rubbed with a spatula over the entire surface of the agar.

To isolate the general microflora, inoculation was carried out on blood agar, which was prepared as follows. To the nutrient agar melted and cooled to 45-500C (pH 7. 4-7. 6) add 5-10% difibrinated or fresh whole blood of an animal (sheep, rabbit, cattle) or human blood waste, the latter is preliminarily checked for sterility sowing on sugar broth, which is left for 18-20 hours in a thermostat. Agar with blood is thoroughly mixed, avoiding the formation of foam, and poured into cups with a layer of 3-4 mm. Cultivation is carried out in a thermostat at a temperature of 370C, for 18-20 hours. Endo's medium was used to detect intestinal microflora.

For its manufacture, 100 ml of ordinary agar (pH 7. 4) is melted in a water bath or in a fluid steam apparatus, cooled to 700C and 1 g of chemically pure lactose is added, previously diss olved in a sterile test tube in a small amount of distilled water and boiled

In separate test tubes, prepare: 1) 2-3 ml of an alcoholic saturated solution of basic fuchsin, 2) 10 ml of a 10% aqueous solution of sodium sulfite (Na2SO3). 1 ml of fuchsin solution is measured into a sterile test tube and sodium sulfite solution is added until the fuchsin discolors (pale pink color). The prepared mixture is poured into the melted agar, mixed well, avoiding the formation of foam, and poured into cups with a layer of 3-4 mm. Hot agar has a pale pink color, when solidified it becomes colorless. Cultivation is carried out in a thermostat at a temperature of 370C, for 18-20 hours

To detect fungi of the genus Candida in the test material, it was inoculated on Sabouraud's medium. The basis of this medium is yeast water. For 1 liter of tap (non-distilled) water, 80 g of pressed baker's yeast (or 20 g of dry yeast) are taken, boiled for 15 minutes, passed through a paper filter, poured into vials and sterilized at 1 atm. 20 minutes. To 100 ml of sterile yeast water add 1% peptone, 2% agar, heat until the agar dissolves, then add 4% glucose (or maltose), filter, pour into test tubes

(pH 5. 8) and sterilize at 0. 5 atm. 20 minutes. After sterilization, the medium in the test tubes is slanted. Cultivation is carried out in a thermostat at a temperature of 370C for 5 days.

The interpretation of the results of the microbiological study of the materials was carried out taking into account the differential signs formed during the growth of colonies, characteristic of each type of bacteria.

Staphylococci are characterized by golden (S. aureus) or white (S. epidermidis, S. saprofhyticus) colonies. In micrococci, colonies are usually colored yellow (with various shades - from yellow-green to orange) or pink (up to red). The vast majority of S. aureus strains and some strains of S. epidermidis dissolve erythrocytes, forming a transparent zone of hemolysis around the colonies. Micrococci do not possess hemolytic properties.

Streptococci differentiate among themselves by the type of hemolysis on blood agar, which is due to the lysis of red blood cells. In this case, a transparent zone is formed around the colonies, up to complete enlightenment of the medium with a width from tenths to several millimeters. Colonies of β-hemolytic streptococci can be: mucoid with a diameter of 1. 5-2. 5 mm, regular round shape, resembling dew drops in their appearance; rough, 1. 5-2. 5 mm in diameter, round colonies, grayish white, with a characteristic slightly raised center; smooth, small, 1-1. 5 mm in diameter, spherical colonies with a smooth edge, with a shiny moist surface.

α-hemolytic or greenish streptococci form an α-reaction on blood agar in the form of a translucent, greenish tint zone, and the formation of small colonies, 1-1. 5 mm in diameter, grayish-greenish in color with a smooth or rough surface. γ - streptococci are inert towards erythrocytes and hemoglobin; they do not change the appearance of blood agar and are called non-hemolytic

Neisseria grow on the surface of blood agar as round smooth colonies with even edges, a shiny surface or irregularly shaped rough colonies with jagged edges with a bizarre surface, some have a yellow pigment. Various species of Moraxella grow as large, translucent, round, moist, sometimes slimy colonies with little or no hemolysis. Microbes of the genus Acinetobacter grow in the form of large, white, round, shiny, often mucous colonies, possibly with a small area of hemolysis around

Colonies of Corybebacterium are round, opaque, oily small or large, creamy, pale yellow, orange-brown, smooth without hemolysis zones.

On the Endo medium, the colonies of representatives of the Enterobacteriaceae family are convex, with regular rounded outlines, more or less opalescent, sometimes mucous. They may be red with a metallic sheen, may be colorless, pinkish or greyish with a more or less pronounced dark center, especially in larger colonies.

Colonies of fungi of the genus Candida are convex, creamy, glossy, but not wet, smooth or slightly wrinkled, first white, then cream.

The number of grown colonies was counted on nutrient media from 0. 1 ml of oral fluid and from 0 . 1 ml from a vial containing 1 ml of saline and the contents of the periodontal sulcus

Results

When conducting microbiological studies of the oral fluid and the contents of the periodontal sulcus, the following main types of microorganisms were found: streptococci, staphylococci, micrococci, neisseria, Corynebacterium spesits, Enterodacter species, Pseudomonas species, Candida albicans. The most common, 20% or more cases of detection, β-hemolytic streptococci, Neisseria, fungi Candida albicans.

Quantitative microbiological indicators of these microorganisms most significantly decreased after professional oral hygiene, similar to the indicators of clinical studies. Therefore, we analyzed the dynamics of the following microorganisms: β - hemolytic streptococci, Neisseria, Candida albicans. The average number of Neisseria colonies in moderate gingivitis is 4. 6 times higher than in mild gingivitis, with an equal number of cases of detection of this type of microorganisms in the contents of the periodontal sulcus. The average number of Candida albicans colonies did not differ significantly in chronic catarrhal gingivitis of mild and moderate severity, with a higher frequency of detection in mild forms of gingivitis by 6. 1 times. Quantitative microbiological indicators of microorganisms: streptococci, staphylococci, micrococci, neisseria, Corynebacterium spesits, Enterodacter species, Pseudomonas species, Candida albicans, most significantly decreased after professional oral hygiene, similar to clinical studies.

LITERATURE

1. Babenya A. A. Features of the manifestation of dental pathology in persons with diseases of the gastrointestinal tract (literature review) / A. A. Babenya // Innovation in dentistry. - 2015. - No. 1. -p. 72-75.

2. Banchenko G. V. , Maksimovsky Yu. M. , Grinin V. M. The tongue is the mirror of the body. Clinical guide for physicians. - M. , 2000. - 456 p. 2

3. Banchenko, G. V. Combined diseases of the oral mucosa and internal organs / G. V. Banchenko. - M., Medicine, 1979. - 190 p.]

4. Eremin O. V., Lepilin A. V., Kozlova I. V., Kargin D. V. Comorbidity of periodontal and gastrointestinal diseases // Saratov Journal of Medical Scientific Research. 2009. №3. –p. 16-19

6. Zhazhkov E. N. Complex treatment of chronic catarrhal gingivitis and mild periodontitis with the use of argon plasma flow: Ph. D. dis. ... cand. honey. Sciences / E. N. Zhazhkov. - Smolensk, 2010. - 20 p.

7. Kamilov Kh. P., Ibragimova M. Kh. Features of the diagnosis of periodontal diseases in patients with chronic calculous cholecystitis // J. Biomedicine. - 2019. - No. 1. - P. 60 - 68)

8. Kamilov Kh. P., Ibragimova M. Kh. Samadova Sh. I. The use of ozonized sesame oil in the complex treatment of erosive-ulcerative form of lichen planus of the oral mucosa//Medicine and innovation. - 2021. - №1. -P. 83-92

9. Kuzmina, OV Pathology of the periodontium in chronic diffuse liver diseases / OV Kuzmina // Chronic diffuse liver diseases in general medical practice Textbook, approval for the publication of the UMO on medical and pharmaceutical education of Russian universities, Compilation IV Kozlova, MV Safonova-Saratov Izd - in SSMU, 2006 -C 100-107

10. Maksimovskaya L. N., Dzhamaldinova T. D., Sokolova M. A. The state of the microcirculation system of gum tissues in patients with inflammatory periodontal diseases against the background of various stages of GERD // Stomatology for everyone. 2011. No. 1. - S. 14-17. 11. Morozova, S. I. Diseases of the oral mucosa: Atlas / S. I. Morozova, N. A. Savelyeva - M . : LLC "Medical Information Agency", 2012. - 272 p. : ill.].

12. Moseeva M. V., Khokhlacheva N. A. Dental complaints of patients with erosive and ulcerative lesions of the gastroduodenal zone // Vyatskiy Medical Bulletin. 2019. No. 2 (62). –S. 13-18

13. Therapeutic dentistry. Illness of the mucous membrane of an empty company / M. F. Danilevsky [ta insh.]. - K., 2010. - 640s. 5. Diseases of the oral mucosa / ed. L. M. Lukinykh. - N. Novgorod, 2003. - 210 p.].

VASCULAR CELLULAR ADHESION MOLECULES ARE ELEVATED AFTER ACUTE COVID-19INFECTIONIN PATIENTSWITH TYPE 2 DIABETES: A CROSS-SECTIONAL STUDY

Anna ALIEVA

Khurshida SULTONOVA.

Dilsora SHODMONOVA

Annotation

Type 2 diabetes one of the fast growing diseases, in last decade in Uzbekistan2% of total mortality rate associated with diabetes and it's complications. Especially, during Covid-19 pandemy managing vascular complication played critical role. The aim of our study was to evaluate the level of vascular cell adhesion molecules VCAM-1 in patients with type 2 diabetes mellitus in one year after COVID-19 infection.

Keywords

diabetes, COVID-19, vascular adhesion molecules, endothelial dysfunction

assay (Elabscience) in the laboratory of the Republican Centre of

role of a trigger to angiontensin converting enzyme two receptors and increase of these molecules within 6 - 12 hours after SARS-CoV - 2 has been detected in the endothelium of the lungs, heart, kidneys and other organs, which leads to the development of endothelial dysfunction [3]. Endothelial dysfunction is characterized by increased vascular permeability, the formation of microthrombi and the development of inflammation

Results

In total, we studied 136 type 2 diabetes patients. The time after the acute infection was 12. 46±4. 61 months (from 1 to 23 months). The mean age was 59. 81±7. 96 years (from 43 to 80 years), and 41. 18% were male. The mean diabetes duration was 10. 38±6. 74 years (min 0, max 35years). The mean BMI was 29. 61±5. 27 kg/m^2.

dexamethasone and remdesivir, but not favipiravir during the acute COVID-19 associated with subcutaneous severe Fisher-Evans' syndrome in a patient after COVID-19

Figures and Tables

Table 1. Characteristics of patients with type 2 diabetes: concomitant diseases, complications, and regularly prescribed medicines.

Parameter	**n (%)**
Overweight	55 (40. 4)
Obesity I	30 (22. 1)
Obesity II	18 (13. 2)
Obesity III	4 (2. 9)
Arterial hypertension	76 (55. 9)
Systolic	37 (27. 2)
Diastolic	48 (35. 3)
Had arterial hypertension but did not take any antihypertensive therapy	11 (8. 1)
Anamnesis	
Family history of DM	79 (58. 1)
Family history of obesity	66 (48. 5)
Family history of arterial hypertension	78 (57. 4)
Treatment for diabetes:	
Insulin analogue	50 (36. 8)
Human insulin	47 (34. 6)
Insulin dose, U	27. 18±18. 73
Metformin	80 (58. 8)
DPP4i	22 (16. 2)
GPP1ra	2 (1. 5)
SU	36 (26. 5)
SGLT2	15 (11. 0)
Treatment for concomitant diseases:	
Beta-blockers	70 (51. 5)
ACEi	54 (39. 7)
BRA	10 (7. 4)
Ca channel blockers	23 (16. 9)
Aspirin	50 (36. 8)
Rivaroxaban	2 (1. 5)

Clopidogrel	10 (7. 4)
Verspirone	7 (5. 1)
Diuretics (thiazides and furosemide)	18 (13. 2)
Statins	56 (41. 2)
Fibrate	9 (6. 6)
Alfa-lipoic acid	4 (2. 9)
Iodine	1 (0. 7)
Vit D pills	4 (2. 9)
PostCOVID and diabetes complications	
PostCOVID depression	14 (10. 3)
Muscle weak	56 (41. 2)
Smell loss	3 (2. 2)
Cognitive impairment	7 (5. 1)
Acute kidney failure	3 (2. 2)
Purulent complications	10 (7. 4)
Thrombosis	15 (11. 0)
Vasculitis	42 (30. 9)
Nephropathy 0 1 2 3 4 5	68 (50. 0) 54 (39. 7) 6 (4. 4) 3 (2. 2) - 2 (1. 5)
Pulse loss	23 (16. 9)

Table 2. Laboratory test results of patients with type 2 diabetes after COVID-19

Parameter	U	Mean	SD
Fasting glycemia	mmol/l	10. 617	4. 099
Postprandial glycemia	mmol/l	13. 146	4. 260
HbA1c	%	9. 064	2. 056
Hemoglobin	g/L	119. 39	19. 491
WBC	*10^9/L	8. 119	3. 970
Erythrocytes sedimentation rate	mm/h	26. 01	18. 444
Total cholesterol	mmol/l	5. 078	1. 422
Triglycerides	mmol/l	2. 585	1. 941
HDL	mmol/l	1. 278	0. 714
LDL	mmol/l	2. 692	1. 138
VLDL	mmol/l	1. 112	0. 940
Urea	mmol/l	6. 538	3. 402
Creatinine	μmol/l	93. 83	73. 677
ALT	U/L	31. 39	31. 868
AST	U/L	27. 59	37. 511
GGT	U/L	69. 07	95. 936
MNO		1. 018	. 270
Fibrinogen	g/L	3. 732	1. 342
Willebrand factor (50-150%)	%	145. 067	56. 857
D-dimer (0-0. 5)	mg/L	0. 680	0. 877
TSH (0. 27-4. 0)	mIU/mL	2. 446	2. 383
BitB12 (197-771)	pg/mL	835. 242	868. 381
Ferritin (f 13. 0-150. 0 ng/mL, m30. 0-400. 0 ng/mL)	ng/mL	336. 828	404. 647
Insulin (2. 6-24. 9)	ng/mL	15. 950	22. 076
Procalcitonin (<0. 05)	ng/mL	. 118	. 199
Vit D3 (30-100)	ng/mL	18. 470	14. 152
C-peptide (0. 01-40. 0)	ng/mL	4. 165	3. 399
IL6 (1. 5-7. 0)	pg/mL	32. 917	51. 442

IgG Ab for SARS-CoV-2 (<1. 0)	U	1082. 169	951. 857
VCAM1 (ng/mL)		546. 186	417. 881

References

COVID-19

Empagliflozin and Dapagliflozin Reduce ROS Generation and Restore NO Bioavailability in Human Pulmonary Microvascular Endothelial Cells Exposed to Sera from Patients with COVID-19. J

Atherosclerosis. 2015 Sep;242(1):167-73. DOI: 10. 1016/j. atherosclerosis. 2015. 04. 044. Epub 2015 Apr 24. PMID: 25955

Cell Physiol Biochem. 2019;53(5):865-886. DOI: 10. 33594/000000178. PMID: 31724838.

ESTABLISHMENT OF ACUTE TOXICITY D-38, KS-39 AND R-37 POLYSACCHARIDES

Raimova G. M,

Shodmonova D. Sh ,

Sultonova KH. T,

MATERIAL AND METHODS

In the experiments, general effect and acute toxicity of D-38, KS-39 and P-37 polysaccharides were determined in purebred, white mice by Litchfield and Wilcoxon method by intraperitoneal injection. Six animals of both sexes, their body weight 25±2. 0 g, were included in the research groups. The experiments were carried out on healthy, sexed mice that had passed the quarantineperiod of at least 10-14 days in vivarium conditions. The drugs under study were injected into the stomach of mice through a special probe in doses ranging from 1000 to 8000 mg/kg. Each dose of polysaccharides studied in the experiment was studied in 6 animals of two different sexes. Onthe first day of the experiment, every hour, the general condition of the animals of the research and control groups, all possible conditions were observed in the laboratory. From the first day to the seventh week, in vivarium conditions, the general condition of the animals, activity, fur coat, condition of the skin and tail, behavior, rate and depth of respiration, amount and consistency offeces (soft or hard), urination rate, body changes in weight and other indicators were checked.

T

h e

RESEARCH RESULTS

e x p e r i

In the experiments, D-38, KS-39 and P-37 polysaccharides were administered intraperitoneally to animals (mice) at a dose of 1000 mg/kg each. In the experiments, when 1000 mg/kg of D-38, KS- 39 and P-37 polysaccharides were administered, tachycardia was observed after 10-15 minutes, tremors after 20 minutes, and relaxation after 60 minutes. No death was recorded when the animals were observed for 14 days. In our next experiment, when D-38, KS-39 and P-37 polysaccharides were administered at a dose of 2000 mg/kg, tachycardia was observed in animalsafter 5 minutes, restlessness increased after 10 minutes, their activity was normalized after 2 hours, and no death was observed for 14 days.

Table 1. Results of acute toxicity of D-38, KS-39 and P-37 polysaccharides when administered intraperitoneally to animals (M±m; n=5)

The types of animal. Method of introduction into the body	Sex	Doses (mg/kg)	Number of animals in the experimental group/number of dead animals (units)	LD_{16} (–m+m mg/kg)	LD_{50} (–m+m mg/kg)	LD_{84} (–m+m mg/kg)
Mice. By oral	Male	1000	6/0	4000	5000	8000
		2000	6/0			
		4000	6/1			
		5000	6/3			
		7000	6/5			
		8000	6/6			

CONCLUSION

REFERENCES

T

3. Antithrombotic Trialists' Collaboration. Collaborative meta–

Effects of Polyphenols on Changes in the Transport
T of Ca2+ NMDA-receptors Under the Influence of L-glutamate against
Trialists' Collaboration // BMJ. – 2002. – Vol. 324. – P. 71–86
the Background of Alzheimer's Disease. Journal of Pharmaceutical

7. Khoshimov N. N., Mamatova M. Sh., Ortiqov M. M., Mukhtorov

8. Khoshimov N. N., Mamatova M. Sh., Ortiqov M. M., Eshonov M.

Инфекционный иммунитет
Khoshimov et al. Infect. Immun. Artif. Dis.

CHEMICAL COMPOSITION OF NATURAL MINERAL SALTS USED IN FOLK MEDICINE

Raximova E. E. ,

Jalilov F. S.

erkinoyrakhimova. @mail. com

Anotatsiya

Hozirgi zamon farmatsevtik texnologiyasining asosiy vazifalaridan biri yuqori biosamarador, zaharliligi kam bo'lgan dori vositalarini olish. Ba'zi preparatlar allergik holatlarga olib kelayapti. Samaradorlik esa kutilgan natijalarni bermayapti yoki juda ham kam miqdorda berayapti. Dorilarning yuqori samaradorligini aniqlash va bunga erishish, shuning uchun xalq tabobatiga ham e'tibor katta. Shuni e'tiborga olib tabobatda ishlatiladigan dorivor vannalarni qo'llash ko'pgina kasalliklarni bartaraf qilishga yordam beradi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 12-oktabrdagi PQ-3968-son "O'zbekiston Respublikasida xalq tabobati sohasini tartibga solish chora-tadbirlari to'g'risida"giqaroriga muvofiq xalq tabobatining samarali va xavfsiz usullaridan foydalangan holda tibbiy xizmat ko'rsatish tartibi va hajmini oshirish belgilandi.

Yuqoridagilarni hisobga olgan holda, tadqiqotning asosiy maqsadi xalq tabobatining samarali va xavfsiz usullaridan foydalangan xolda tibbiy xizmat ko'rsatish tartibi va hajmini oshirish hamda tabiiy mineral tuzlarni kimyoviy tarkibini o'rganishdir.

Kalit so'zlar

ISP OES emissiya spektroskopiya, o'lik dengiz tuzlari, zamburug', ishlab chiqarish texnologiyasi, texnologik xususiyatlar.

Anotasia

One of the main tasks of modern pharmaceutical technology is to obtain drugs with a high bioefficacy, low toxicity. Some drugs are causing allergic conditions. Efficiency, on the other hand, is not giving the expected results or is giving much less. Determining the high effectiveness of drugs and achieving this, therefore, attention is also paid to folk

medicine. Taking into account that the use of medicinal baths used in medicine helps to eliminate many diseases. In accordance with the decree of the president of the Republic of Uzbekistan dated October 12, 2018 PQ-3968 “on measures to regulate the field of folk medicine in the Republic of Uzbekistan”, an increase in the procedure and volume of medical services using effective and safe methods of folk medicine was established. Taking into account the above, the main purpose of the study is to increase the procedure and volume of medical services using effective and safe methods of folk medicine, as well as to study the chemical composition of natural mineral salts.

Key words

ISP OES emission spectroscopy, Dead Sea salts, fungi, production technology, technological features.

Introduction

Since ancient times, people have known the healing power of the sea. About the amazing properties of sea water, Euripides, who lived in the 5 th century, and Hippocrates, who cured people a century later. The famous philosopher Plato was convinced of this. Sea water is able to cure all human diseases without exception, and this is confirmed by modern scientific research, which has already proven that it is at sea[3, 10]. In the World Ocean, Once Upon a time, the first living beings appeared on our planet. By comparing the composition of the blood and other solutions of all animal organisms and the composition of the sea, scientists discovered an amazing discovery that salts contained in living biological fluids were almost identical to sea water salts and were in approximately the same proportions [1, 2].

Today, the development of folk medicine consists in finding a cure for various diseases, rationally benefiting from underground, terrestrial minerals. In China, Sea Salt is called "White Gold" [5, 6]. Mineral salts are being studied to learn how salt baths work to cleanse the skin, which salt is best used, and what is recommended by specialist doctors. Salt baths have a beneficial effect on the skin: cleanse pores, adjust color, give elasticity and flexibility, moisturize and eliminate edema. The healing power of salt baths was discovered by Hippocrates[7, 11]. He found that sea salt destroys some pathogenic microorganisms and introduced a new method of marine therapy called thalassotherapy. Sea salt works great for maximum exfoliation of the face. All natural sea salt is an excellent natural exfoliator, as it cleans dead skin cells, while nourishing the skin with minerals and helping to restore moisture [10, 15]. Deep exfoliation contributes to the new healthy production of the skin and improves its

structure. Sea salt cleanses the skin and moisturizes the deep layers of the skin. In addition, sea salt also compresses excess fat from the pores of the skin and helps maintain the balance of moisture in the skin. Salts are not surprising, contribute to the normalization of metabolism, strengthen the whole body, are an excellent antiseptic, are auxiliary in the fight against diseases associated with the cardiovascular system, gastrointestinal tract [12, 14]. If you have a cold, runny nose, lung disease – sea salt will help you. To do this, you need to rinse the nose, rinse, make ingalias, put compresses[3, 4]. There are also positive results when using sea salt to get rid of diseases of the musculoskeletal system-osteochondrosis, arthrosis, rheumatism, joint pain. For this purpose, sea salt is used as an ingredient in an ointment that is easily prepared at home by mixing a bath element, honey, sea buckthorn oil and, of course, sea salt. In order not to spend a lot of money on expensive drugs (the properties, useful qualities and effect on the human body are controversial), natural medicine sea salt can be used in the treatment. In addition, due to the presence of iodine in sea salt, it is very useful to consume it [8. 11]. The study found that treating people with atopic eczema dermatitis syndrome (AED) with deep sea water helped improve symptoms, including: inflammation, skin rupture, swelling, dry skin, itchy skin, water evaporation from the skin, decreased epidermis thickness. Including people with AEDS may have mineral imbalances that include certain toxic materials such as mercury or lead. Salts are used in various industries there are two types of salts on the market: Sea salt and rock salt [2, 4, 6].

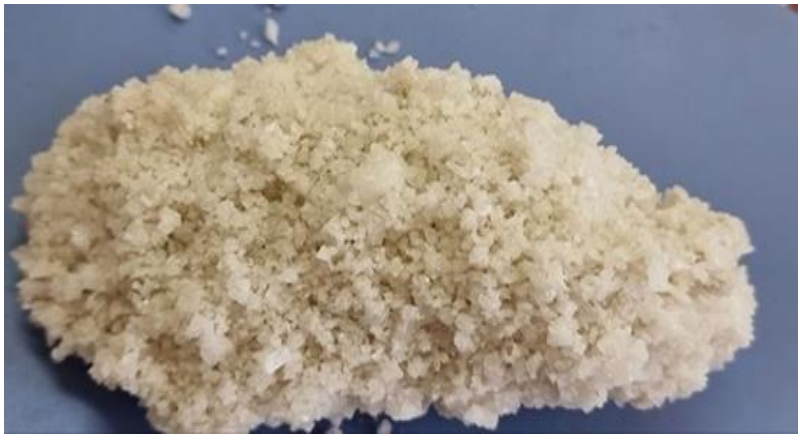

Picture 1. Appearance of the scientific research salt

Part of the experiment

Salt deposits in the regions of Uzbekistan were studied and the hydrochemical composition of mineral, saline solutions, saline layers of salt water basins of "Seykol" (Bukhara), "Tuzkon" (Jizzakh), "Shurkon" (Fergana), "Khojakon" (Surkhandarya) were found to be curative. These basins have shown that in addition to table salt, they are rich in valuable sodium sulfate, as well as potassium, magnesium and bromine salts, in addition to sodium chloride in the salt layers, they contain minerals in the form of astraxonite and eleolite, which contain magnesium and sodium. As a result of the experiments, the practical use of salt mines, saline solutions and muds at the bottom of water bodies were recommended for treatment in local hospitals, and it was envisaged to provide patient comfort as well as to produce ready-made saline minerals for the purpose of developing folk medicine.

Preparing the sample for analysis

A micdorium is transferred to 0. 1000 g anic drawer teflon autoclaves. It was topped with 3 ml of purified concentrated nitric acid (HNO_3) and 2 ml of purified hydrogen peroxide (H2O2). The autoclave mouth was hidden, and the microwave shredder was placed in the Berghof (Speed Wave Xpert or microwave in the same round). In this case, the device interface was ordered to decompose on the basis of a specific program. The number of autoclaves indicated in this method, and the harboring and pressure inside them, is controlled by the device automatically behaving. The process information is controlled by the bone-crystal display orcali. In this, the minimum temperature T (50 °C) and maximum temperature T (230 °C) inside the autoclaves were carried out under conditions of wet decay for 35-45 min under conditions where the pressure was R [bar] max 40 [bar].

Autoclaves were cooled to room conditions, and a shaft with a volume of 50 or 100 ml of the cooling mixture inside it was transferred to the flask (to the line) to the micdorium. In this case, the autoclaves are rinsed 2-3 times and then filled with bidistillated water to the Tube line. The solution is thoroughly mixed and placed in an autocampler test tube and rubbed into a place in a certain number to the autocampler. In the program, the relay where each one test tube is located, the pulled mass and the dilution coefficient are introduced. (So that the Kurilma automatically absorbs the concentration).

The mineralized solution is analyzed by the Avio-200 (ICP-OES) inductively coupled plasma optical emission spectrometer (or similar analog device) of the firm Perkin Elmer, from micdorium hexate with

respect to the standard sample containing the macro and micro elements, heavy metal salts, rare metals. The results of the analysis automatically calculate the accuracy level and deviation from it (RSD) values by recalculating the results obtained at the end of the process based on the mass and dilution wear of the sample.

Tools and equipment used:

ISP OES Avio-200 (ICP-OES) or similar mass spectrometer:

Microwave shredder with programmable capacity-Berghof or similar stove

Autoclaves made of Teflon gauge flasks

Reagents:

Multi-element standard for MS (29)

Multi-element standard for MS (rare metals)

standard - HG (rtut

nitric acid (X/ch) purified

hydrogen peroxide (x/ch)

deionized water

Results: For the determination of heavy metals (Cu, Fe, Ni, Co, Zn, Cr, Mo, Mn & Cd) in the chemical composition of steam Dead Sea Salt. The results and discussions of important heavy metals rock and sea salts consist of some important trace metals and some non-essential heavy metals, which are summarized in Tables 1.

Tables 1. micro -, macro element quantity

Item name's name	Mg/kg
K	0. 822
Ca	1. 255
Mg	12. 069
Na	31. 036
P	1. 216
Li	0. 013
Al	0, 001
Mo	0. 101
Te	0
Se	0. 291
Sb	0
Sn	0
Sr	0, 270
Ba	0. 085
Cr	0. 033
Mn	0. 016
B	0. 129
As	0. 085
Fe	0. 035
Pb	0. 240
Cd	0. 017
V	0. 113
Zn	0. 016
Cu	0. 015
Ag	0
Hg	0
Co	0
Ni	0
S	1. 764

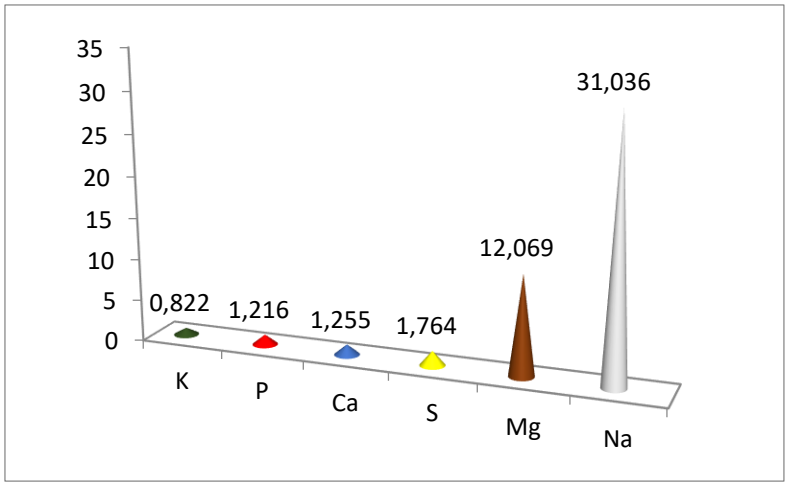

Graph 1. The graph describes amount of makroelements.

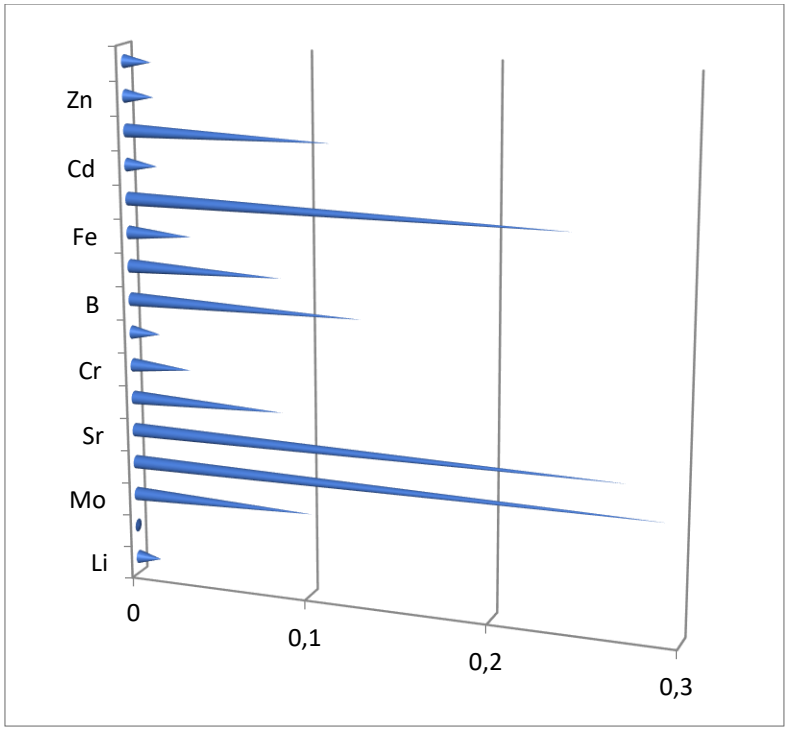

Graph 2. Graph 1. The graph describes amount of mikroelements.

Chemical analyzes were carried out to find out their properties. Analyzed for three important elements (Fe, Zn, and Mn) and three non-essential heavy metals (Cu, Cd, and Ni). The results were compared with the allowable limits required for normal body functions and found to be the most sodium chloride (31. 036). Sodium chloride is indispensable for the body, as it plays an important role in complex metabolic processes [9, 13]. The substance is contained in gastric juice, saliva, lymph and other physiological fluids. This is necessary for the proper functioning of the muscles and nervous system. Sodium promotes water exchange between cells. Chlorine is important in the formation of blood cells. The two main components of salt are chloride and sodium ions, other elements are several elements such as potassium, magnesium, calcium, sulfate ions, iron, zinc, nickel, chromium, manganese, copper and cobalt, which are necessary for the normal functioning of the body, are usually found to be more rich in marine salt micro-nutrients, since it is present in sea water, which is obtained by. Sea salt consists of about 98% NaCl with the rest being 2%. Manganese (mn) is 0. 016 G in content and is an important metal for human health and plays a large role in the central nervous system, bone growth, maintenance of reproductive function and metabolism of cholesterol, carbohydrates [4, 13]. Excessive concentration of Mn can lead to several diseases such as unitary laughter, hand tremors, erratic speech and dead expression. Daily intake is 5 mg. Manganese is a chemical factor important for the processing of biological processes and has structural and enzymatic functions. The amount of molybdenum (Mo) is 0. 101 G and is an important nutritional element for all species. Molybdenum with other trace metals is important in small amounts and can be highly toxic in large doses. Its deficiency in humans and animals slows down the growth and development process, but multiple molybdenum causes fetal deformities and liver dysfunction. The recommended value for Mo is 0. 075 mg per day, known as Cobalt (Co) useful element [4, 6]. The amount of copper (Cu) is 0. 015 g. Copper (Cu) is a non-essential element. Cu is a microelement and is a nutrient component for plants and other living things that need to grow in small quantities, but poses a threat to plant and animal in large concentrations. Along with other minerals, copper plays an important role in the metabolism of agricultural animals. Copper is considered important for human life, but in high concentrations it can cause many health problems such as anemia, liver and kidney damage, stomach and intestinal irritation, but its deficiency is associated with a decrease in antibody production [12, 16]. The permissible limit of copper is 2 mg per day. One important metal iron (Fe) section is 0. 035 g and was found in the rock salt

range from 12 mg/g to 273 mg/kg, where there were about 273 mg/kg higher concentrations in the industrial class. In other rock salts, this range was 21 mg/kg, 20 mg/kg and 19 mg/kg. Daily consumption, calculated on the basis of 5 g, can range from 0. 057 mg of salt consumed per day to 1. 366 mg per day. Analytical results showed that all rock salts were rich in Fe content. The human body is 15 mg per day [11, 15]. Zn in rock salts amounts to 0. 016 g. As a result of the study of the chemical composition of Bukhara Dead Sea Salt, elements useful for the human body were identified, and when studying the drug forms developed on the basis of sea salt, it was determined that the forms of lubricant medicine would not be produced in Uzbekistan, and in the future, the production of the form of lubricant medicine based on sea salt was [5].

Conclusion

During my study of folk medicine, I turned to sea salts, which occupy an important place in folk medicine. Sea salts are medicinal preparations that nature has endowed. The chemical composition of Bukhara dead sea salt has been found to be rich in elements useful for the human body, so these salts are widely used in folk medicine for a wide variety of diseases.

One study in people with dry skin showed that bathing in a salt solution from the Dead Sea helps to increase skin hydration and reduce roughness compared to bathing in tap water. Salt water contains zinc, potassium, calcium, magnesium and other nutrients that can have antibacterial and peeling properties. The use of salt water in skin care can benefit skin health, in addition, sea salt takes on a little bitterness due to the presence of magnesium chloride and magnesium sulfate in its composition. It contains minerals in seawater in the form of ions and, therefore, it is mainly weakly ionized with high electrical conductivity and a slightly alkaline reaction, and all ionized solutions have the following, anti-inflammatory, decongestant, immunostimulating and antioxidant effects. They also help with hypertension, diabetes osteoporosis and can also be used in many other diseases. He found that sea salt destroys some pathogenic microorganisms and introduced a new method of marine therapy called thalassotherapy.

References

1. Терёшина Н. С. , Лякина М. Н. , and Наумова О. А. . "лекарственные средства на основе морской воды: особенности технологии и стандартизации" Ведомости Научного центра экспертизы средств медицинского применения, vol. 10, no. 4, 2020, pp. 228-234.

2. Мукимов С. М. , Исследование взаимодействия в расплавах сульфатов натрия, калия, магния и кальция (в соавторстве), Ташкент, 1949

3. Parpiyev N. A. , Muftaxov A. F. , Rahimov H. R. , Anorganik kimyo [3-qism], Toshkent, 2000-2003

4. Egamberdievna E. E. , Nurullayevich M. S. , Rustamovna G. D. The Form of Ointment Drug and its Role in the Pharmaceutical Market of Uzbekistan //Central Asian Journal of Medical and Natural Science. – 2023. – Т. 4. – №. 1. – С. 276-282.

6. Рахимова, Э. Э, Жалилов, Ф. С, Саидкаримова Ё. Т. (2022). Табиий минерал тузларнинг халқ табобатида ишлатилиниши. «Актуалные вопросы фармакологии: от разработки лекарств до их рационалного применения» сборник тезисов, Бухара, Узбекистан (126 бет.)

7. Rakhimova, E. E, Jalilov, F. S. , Saidkarimova, Yo. T. (2023). Tabiiy mineral tuzlarning xalq tabobatida teri kasalliklarida ishlatilishi. Abu Ali ibn Sino va zamonaviy farmatsevtikada innovatsiyalar mavzusidagi VI xalqaro ilmiy-amaliy anjuman to'plami, Toshkent(295 B.)

8. Муродова, Н. А. , Юлдашева, Ш. Х. , Жалилова, Ф. С. , & Норова ХУ, Ж. Ф. (2019). Количественное определение содержания микро-и макроэлементов методом ISP MC в плодах индийского граната. In Управління якістю в фармаци: матеріали XIII наук. -практ. конф. , м. Харків (Vol. 17, pp. 180-181).

9. Самадов, Б. Ш. , Жалилова, Ф. С. , Жалилов, Ф. С. , & Муродова, Н. А. (2020). ФАРМАКОЛОГИЧЕСКАЯ СВОЙСТВА И ХИМИЧЕСКИЙ СОСТАВ ЛЕКАРСТВЕННОГО РАСТИТЕЛЬНОГО СЫРЬЯ "MOMOR-DICA CHARANTIA L". Новый день в медицине. Научно-реферативный, духовно-просветительский журнал, 1, 29.

10. The 2nd International Conference on Advanced Materials (ICAM-2017) IOP Publishing IOP Conf. Series: Materials Science and Engineering 305 (2018) 012003 doi:10. 1088/1757-899X/305/1/012003

8. Hubicki Z, Jakowicz A and Łodyga A 1999 Adsorption and its applications in industry and environmental protection: Studies in surface science and catalysis, ed A Dąbrowski (Elsevier, Amsterdam, New York).

9. 21 авг. 2019 г. — 1. Iodised *salt*: The most common kind that is used, iodised *salt*, often known as the table *salt*, is the most easily available type of *salt*. · 2.

10. Water-NaCl phase diagram. Lide, CRC Handbook of Chemistry and Physics, 86 ed (2005-2006), CRC pages 8-71, 8-116

11. Gavrieli I and Oren A 2004 Dying and Dead Seas. Climatic Versus Anthropic Causes, ed JCJ Nihoul, PO Zavialov, and PP Micklin PP (Kluwer Academic Publishers, Dordrecht) pp 287–305.

12. Flinn Scientific Chem Fax. 2016. Retrieved 18 September 2018. Neutralization of a strong acid and a strong base gives a neutral salt.

13. Momani K, El-Hasan T, Auaydeh S and Al-Nawayseh K 2009 Jordan Journal of Earth and Environmental Sciences 2 (1) 50-59.

14. Zhang, W. ; Oganov, A. R. ; Goncharov, A. F. ; Zhu, Q. ; Boulfelfel, S. E. ; Lyakhov, A. O. ; Stavrou, E. ; Somayazulu, M. ; Prakapenka, V. B. ; Konôpková, Z. (2013). "Unexpected Stable Stoichiometries of Sodium Chlorides". Science. **342** (6165): 1502–1505.

15. Gavrieli I, Beyth M and Yechieli Y 1999 Microbiology and Biogeochemistry of Hypersaline Environments, ed A Oren (CRC Press, Boca Raton) pp 121–7

THE ROLE OF ULTRASOUND EXPOSURE ON THE SEEDS OF AGRICULTURAL PLANTS IN THEIR GROWTH AND DEVELOPMENT.

f. m. f. d. , professor B. Sapaev

as. prof. K. U. Boboxujaev

as. prof. K. Sh. Boltayeva

S. A Saidmurodov.

ANNOTATION

In this article is described the pre-sowing effects of ultrasound at different exposures on the seeds of agricultural plants: tomato, cucumber, eggplant and sweet pepper and the role of these effects in the germination and development of plants. At the same time, with the help of laboratory and field experiments, the optimal exposure time of ultrasound was determined, and an attempt was made to reveal the mechanism of this effect on plant seeds. The last years, agriculture is faced with the following problems: sudden changes in climate, deterioration of biological diversity, desertification, and a sharp increase in the price of food products. On the other hand, clusters and cooperatives and farms were organized in the field of agriculture, and they began to work according to deep and complex scientific foundations. This requires adequate and timely provision of necessary information to agricultural entities and as a result leads to increased manufacture of agricultural products and at the same time increases per capita income of the rural population. The use of scientific achievements and the high-quality and effective implementation of the work of "Extension center - information centers" in agriculture provides all-round practical help in solving the emerging problems.

Re-equipment and modernization of agricultural production on the basis of modern techniques and advanced innovative technologies is one of the most important tasks of the agrarian sector policy in the near future.

Providing high-quality, environmentally friendly - organic food products, increasing labor productivity and making industry organizations more profitable, creating new jobs, improving the working conditions of agricultural workers constitute the basis of the agrarian sector policy in our republic.

Pre-sowing treatment of agricultural plant seeds with the help of ultrasound accelerates the growth process and increases the yield of various plants by an average of 20-40%. Experiments show that the effect of ultrasound in some way, always positively affects the growth of grain and seeds and increases productivity. The best results when affected with ultrasound were obtained in experiments with cabbage, carrot, beet, onion seeds. When seeds are treated with ultrasound, it is possible to add micronutrients, eliminate pathogens and pests which bring illnesses, and activate enzymes.

It should also be noted that the water requirements of the experimental plants are reduced comparatively to grown from untreated seeds. This means that plants are more resistant to drought.

The next task is quantitatively analyzing and studying the mechanism of these differences measuring various physical parameters of plants and composition and finding the regularities.

Our goal, in the future is the certain application of the advanced achievements of science in agricultural production.

Key words: ultrasound effect, germination, development, sweet pepper, eggplant, disease, sown seeds, effective time, mechanism of exposure, ultrasound, tomato, cucumber, conductivity, cell, exposure time, germination, development, seeds.

INTRODUCTION

Currently, there are many problems facing the agricultural food sector, and these are mainly problems related to finding an effective solution in the field of food safety. If the population of our planet was 7. 6 billion in 2018, experts predict that this figure will reach 9. 6 billion by 2050, which in turn will cause a sharp increase in the demand for food (UN DESA, 2017). Naturally, this problem raises the vital question of how to satisfy humanity's need for food. At the same time, the amount of water needed for drinking and even irrigation and the fertile agricultural land are decreasing sharply [1].

In the future, agriculture is faced with the following problems: sudden changes in climate, deterioration of biological diversity, desertification,

and a sharp increase in the price of food products. On the other hand, clusters and cooperatives and farms were established in the field of agriculture, and they began to work based on deep and complex scientific foundations. This requires providing agricultural entities with the necessary information in an adequate and timely manner and ultimately leads to increased production of agricultural products and at the same time per capita income of the rural population. leads to an increase in income. The use of scientific achievements in agriculture and the high-quality and effective implementation of the work of "Extension center - information centers" provide all-round practical assistance in solving the emerging problems [2].

OBJECTIVE

Re-equipment and modernization of agricultural production on the basis of modern equipment and advanced innovative technologies is one of the most important tasks of the agrarian sector policy in the near future. Providing high-quality, ecologically clean - organic food products, increasing labor productivity and making industry organizations more profitable, creating new jobs, improving the working conditions of agricultural workers - constitute the basis of the agrarian sector policy in our republic.

One of the main factors of sustainable growth of agricultural production is the transition from the inertial model of management to the innovative model [3].

One of the ways to effectively solve the above problems requires the quality of the seeds planted in the ground as a result of the impact of various external factors, including ecological - physical and biological factors.

For this, various pre-sowing treatment methods are used for the seeds: light, heating, electric, magnetic and various field effects.

Creation of new environmentally friendly methods of seed processing is considered the most important strategic task of modern agrotechnics.

Ultrasound is one of the most effective factors used in seed treatment.

The problem of strengthening and accelerating physiological-biological processes with the help of physical-chemical factors is already known and this process has a long history. Currently, a sufficient number of scientific researches are being conducted in this field.

Therefore, it is impossible to imagine clusters and cooperatives and farms without innovations and modern technologies. Currently, the

attitude towards the earth - mother earth - has changed radically. Modern multi-sectoral farms have been established, multi-sectoral clusters are being created and economically strengthened. One of the innovations unique to the agrarian sector is the innovation in the field of growing agricultural plants with a new high yield, varieties resistant to diseases and drought, as well as heat and cold. As a result of these works, new varieties and hybrids resistant to disease and drought, as well as cold and heat, are being created. Now the land is not being used blindly and barbarically as before, but is being used based on a scientific approach with intelligence. Those who work in the field of agriculture are not ordinary farmers of the past, they are mature and competent specialists who have acquired modern knowledge and are able to correctly analyze the changes taking place in the world - in the field of agriculture [4].

As mentioned above, at present, the problem of food security is considered the most global problem in the world.

Therefore, providing the population of our republic, and the population of the world, which is growing by the minute, with quality and nutritious food products, when the time comes to plant the desired seed in the ground, watering it once or twice is an imaginary abundance. can not be limited to waiting for the harvest.

First, if this issue requires the cultivation of high-quality seeds and their preservation without contracting various diseases.

Second, it requires pre-sowing treatment to the seeds before planting, using scientific achievements and based on best practices.

If we look at the work of scientists of the world in this field, the physical treatment of the seeds to be planted in the ground shows that these factors not only increase the germination, development and resistance of the seeds to various diseases, but also increase their yield [5-6]. It is necessary to apply physical treatments taking into account the quality of the seeds, the composition of the soil of the cultivated land and other climatic conditions. We need to conduct scientific research on a sufficiently large scale, taking into account the climatic conditions of Uzbekistan, soil structure and other parameters.

MATERIALS AND METHODS.

Recently, the change and deepening of views on the rational use of natural resources and the increase in demand for high-quality, environmentally friendly food products accelerate the approach to the search for new, convenient technologies in the production of bioproducts.

The creation of such technologies is closely related to the use of physico-chemical and physical factors affecting the development and growth of cultivated plants, increasing resistance to various diseases and drought. For example, scientific research using ultrasound.

Ultrasound is also a mechanical vibration, the result of the oscillating motion of particles in the medium that propagates as a wave, and it has a number of characteristics that differ from sound waves that are audible to our ears. It is relatively easy to obtain focused radiation in the frequency range of ultrasound vibrations: focusing of ultrasound vibrations can be done well, as a result of which the intensity of ultrasound increases in a certain area of influence. Dissemination of ultrasound in gases, liquids and solids involves special processes, many of which are widely used in various fields of science and technology.

Pre-sowing treatment of agricultural plant seeds with the help of ultrasound accelerates the growth process and increases the yield of various plants by 20-40% on average. Experiments show that the effect of ultrasound in a certain amount always has a positive effect on the growth of grains and seeds and increases productivity. The best results when exposed to ultrasound were obtained in experiments with cabbage, carrot, beet, and onion seeds. When the seeds are treated with ultrasound, it is possible to add micronutrients to them, eliminate pathogens and pests, and activate enzymes. The following should be taken into account when ultrasound is applied to seeds and grains. Ultrasound treatment of seeds is carried out using water or a solution of fertilizers and trace elements in water. In most cases, potassium permanganate solution is used as such solution. [6]

The results of the experiments show that the germination, development and drought resistance of control and treated seeds are different. When we compare and analyze the experimental processes, we can see that the germination rate and germination energy of treated seeds have increased by 25-40%. Conducted analyzes show that ultrasound exposure increases cell permeability and viability. Based on the results of the experiment (in the experiments, the exposure time and the impact power are different), to show which of the ultrasound effects of a certain power and duration are more effective and to give specific recommendations to agricultural experts will be possible.

For example, barley seeds treated with ultrasonic pre-sowing germinate 2-3 days earlier compared to the control, the length of the ear and the amount of grain increase by 30%, and the amount of stem in one bush also increases by 25-30% [8-9].

Therefore, among the methods of seed processing using physical factors, the use of various electromagnetic radiations: laser rays, ultraviolet rays and ultrasounds, etc. , has a special place, and these methods have attracted the attention of many agricultural experts. is coming

The use of the positive effects of electromagnetic radiation simultaneously increases the growth, germination and vital activity of plants, and protects plant seeds and various pathogens of plants, their and their microorganisms. based on sensitivity to given radiations.

Until now, the mechanism of the effect of ultrasound on the seeds of grain and agricultural plants has not been fully studied. It is known that ultrasound increases the vital force introduced by nature into agricultural plants [6].

Our object of study: cucumber seeds, which were pre-planted with different exposures and intensities using a specially prepared ultrasound device.

For this purpose, first, 100 seeds were sorted according to seed varieties. The obtained seeds were weighed on a scale, and 10 of them (cucumber seeds) were placed in specially prepared containers.

The selected seeds were placed in special pots with potassium permanganate and processed at different intensities and exposures.

After treatment, the selected seeds were spread out for 48 hours on cleaned (first washed with household soap, then cleaned with medical cotton and wiped with alcohol) filter papers in a "Petri dish" at the same distance from each other. Then the thermostat was dialed, at the required temperature, a thermometer and a device for measuring humidity were placed inside the thermostat, and the experiment began. After placing the Petri dishes and filter papers, they were moistened using a water sprayer to a certain humidity. Every day at 9 in the morning and around 5 in the afternoon, the values of temperature and humidity were recorded, the germination of seeds and the energy of germination were observed based on the appropriate tables, and pictures were taken (Fig. 1a and Fig. 1b).

a)	**b)**
Cucumber, control	**Cucumber, (1. 2 MGs, 0. 5 W), when exposed for 5 minutes**

1 a and b - fig. The picture shows the germination and development of cucumber seeds given control and ultrasound treatment (5-minute exposure was selected)

If the cucumber seeds are treated with ultrasound before planting, the internodes are formed one and a half times faster in the plants (the place where the harvest occurs), and the obtained harvest also differs in taste compared to the control. Table 1 below presents the table of results of ultrasound exposure to cucumber (Cucumus sativus) seeds at different exposures. It can be seen from this table that the role of ultrasound exposure time in the growth and development of cucumber leaves and stems is significantly different from each other.

Table of results of ultrasound exposure to cucumber (cucumus sativus) seeds.

1-tab

5.	4.	3.	2.	1.	№	the passing of the day5. 05		
3, 3	0, 8	0, 2	0	0	min	Stem cm	1. 2 MGs, 0. 5 Vt	3 minuts (16)
7, 3	5, 5	1	0	0	max			
1, 4	0, 5	0, 2	0	0	min	Leaf cm		
2, 1	1, 5	0, 4	0	0	max			
green	green	yellow	-	-		Color		
7	3	0, 4	0	0	min			
8	4	0, 8	0	0	max	Stem cm	1. 2 MGs, 0. 5 Vt	5 minuts (17)
2	0, 8	0, 3	0	0	min			
2, 4	1	0, 6	0	0	max	Leaf cm		
green	green	yellow	-	-				
6	2	0, 8	0	0	min	Color		
8, 5	4	1	0	0	max	Stem cm	1. 2 MGs, 0. 5 Vt	10 minuts
1, 5	0, 8	0, 2	0	0	min	Leaf cm	to	
2, 7	1	0. 5	0	0	max		soil moisture andt0	
green	green	yellow	-	-			control (6)	
33o	28o	28o	27o	26o		Color		
18	19	21	20	18				
0, 5	0	0	0	0	min			
2, 2	0	0	0	0	max	Stem cm		
0, 2	0	0	0	0	min			
0, 8	0	0	0	0	max	Leaf cm		
						Color		
green	-	-	-	-		Daylight		
14	14	14	14	14				

Cucumber seeds were exposed to ultrasound for different periods of time, and the growth and development of control samples were studied in the same laboratory conditions.

Even with the naked eye, it can be seen that the germination time and development of the ultrasonically treated seeds (mainly those treated with ultrasound for 5 min) is much faster and faster than the control seeds. (Fig. 1a and 1b).

Currently, experiments are being continued by changing the exposure time. Conducting such experiments allows us to choose the optimal exposure time.

The next task is to find the laws by quantitatively analyzing and studying the mechanism of these differences, measuring various physical parameters of plants and their composition.

In the process of ultrasound treatment, it is possible to introduce the necessary microelements into these seeds and destroy pathogens and pests. For example, ultrasound treatment of radish seeds in a mixture of organic fertilizers leads to an increase in its yield no less than two times. The following should be taken into account when processing seeds using various ultrasonic devices.

Ultrasound treatment of seeds in such a solution not only adds potassium necessary for the plant to the seed composition, but also disinfects the seeds before sowing.

Ultrasound treatment of seeds should not exceed 5 minutes, and treatment of grains should not exceed 10 minutes.

RESULTS

In conclusion, it can be said that given the physical factors, the effect of ultrasound at different frequencies and different exposures, a big difference in the germination and growth of cucumbers of control and treated seeds can be clearly seen with the naked eye.

As a result of irradiation of seeds, metabolic processes are accelerated and favorable conditions for the further development of plants sprouted from treated seeds are created.

Treatment of seeds with ultraviolet rays causes the emergence of fairy tales and strong greens, increases the productivity of the plant in the given agrotechnical background, that is, creates the ground for additional harvest. It should also be noted that the experimental plants require less

water than plants grown from untreated seeds. This means that the resistance of plants to drought increases.

The experiments we are conducting and the results obtained will definitely bear fruit in the climatic conditions of Uzbekistan. Our future work is to reveal the physico-chemical and biological characteristics of the mechanism of the obtained results, and it requires us to check and analyze more parameters and reveal the essence of our ongoing scientific research.

In this regard, scientists and agricultural specialists are of great interest to improve methods of pre-sowing treatment of seeds and to find new methods of pre-sowing treatment.

The next task is to find the laws by quantitatively analyzing and studying the mechanism of these differences, measuring various physical parameters of plants and their composition.

Our goal is to apply the advanced achievements of science to agricultural production in the future.

Therefore, it is important to emphasize that, depending on the results obtained from the experiments, we can easily say that ultrasound processing of seeds always has a positive effect, unlike the effect of how much time and how much power. That is, ultrasound adds vitality to the seeds of agricultural plants, given by nature.

LITERATURE REVIEW

1. Nicola M. Trendov, Samuel Varas, Meng Zeng. Digital technologies at the service of agriculture and rural areas. Reference document. Food and Agriculture Organization of the United Nations, Rome, 2019

2. E-agriculture for agricultural research and rural advisory services in Central Asia and the South Caucasus. Technical report. Bishkek, Kyrgyz Republic, December 7-9, 2016

3. L. V. Bobrovich, A. S. Gordeev, V. I. Gorshenin and others. Modern problems of science and production in agroengineering. Under the editorship of Academician of the Russian Academy of Agricultural Sciences A. I. Zavrazhnov. St. Petersburg - Moscow - Krasnodar, 2013

4. B. Sapaev. The purpose and prospects of teaching physics in agricultural fields of education. Innovative science - the role and importance of the development of the educational system in raising a mature generation. Scientific-practical conference. May 30, 2014, Tashkent. 5. Information on the results of work on pre-sowing treatment

of seeds of agricultural crops with physical factors in 1977-1980. M. VASKHNIL. 1981

6. Khmelev V. N. , Slivin A. N. , Barsukov R. V. , Tsyganok S. N. , Shalunov A. V. Application of high intensity ultrasound in industry. - Biysk: Alt. state tech. un-ta, 2010. ISBN 978-5-9257-0187-4

7. Raj Baldaev. V. Rajendran. The use of ultrasound. M. Publishing house Technosphere, Palanichi, 2006.

8. Istomina O. , Ostrovsky E. Influence of ultrasound on plant development. DAN USSR, New series 2, 155 1936.

9. Davydov G. K. Effect of ultrasound on sugar beet seeds. DAN USSR, 29, 491 – 493.

SYNTHESIS AND BIOLOGICAL ACTIVITY OF HYDROCHLORID QUINAZOLIN-4-ONE

Saitkulov Foziljon Ergashevich Cand. chem. Sciences, Senior Lecturer,

Chief Researcher, Doctor of Chemical Sciences, Elmuradov Burkhon Zhuraevich

Abstract

By the interaction of anthranilic acid with formamide, an almost quantitative yield of quinazoline-4-oh was obtained. Optimal reaction conditions were established: temperature 130-140 °C, duration 2 hours. Quinazoline-4-oh hydrochloride was obtained from quinazoline-4-oh by passing hydrogen chloride with 96% yield. These compounds at a dose of 100-150 mg/kg exhibit 92% anthelmintic activity against fascioles common in cattle, sheep and goats.

Keywords

Formamide, quinazoline-4-one, quinazoline-4-oh hydrochloride fascioliasis, stability of the drug, medamine, albendazole, cattle, sheep and goats, activity against fascioliasis.

Introduction

The government attaches more importance to the further increase of folk medicine. A significant place in these activities has been removed from the chemicalization of agriculture and animal husbandry. The Government drew attention to the need for extensive development of scientific research on the creation of herbicides, fungicides, anthelmintic drugs and drugs for pest control of agricultural crops, the organization and search for industrial production of new pesticides. A number of biologically active drugs are known from derivatives of quinazoline-4-one and its sulfur analog quinazoline-4-thion [1]. Recently, scientists from

various countries have led to the creation of a large group of highly effective anthelmintic drugs, among the derivatives of quinazoline-4-one [2]. Infection with various kinds of helminths is a widespread disease among both humans and animals. The main requirements for new anthelmintic drugs should be considered a high therapeutic index, a wide spectrum of action, ease of administration, in particular, single-dose treatment and stability of the drug in dosage forms [3-4].

Results

It is known from the literature that quinazoline-2, 4-dioneis synthesized by heating a mixture of anthranilic acid with mochevina at 150-160°C [5].

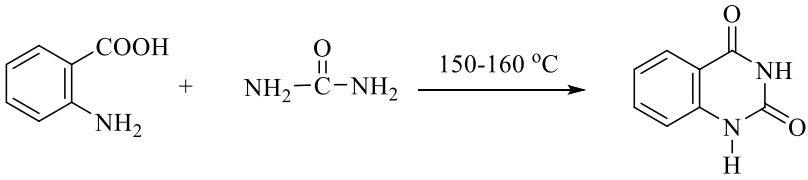

The cyclization reaction of N-methylanthranilic acid with sodium cyanate under alkaline conditions resulted in the synthesis of 1-Methylqinazoline-2, 4-dione [6].

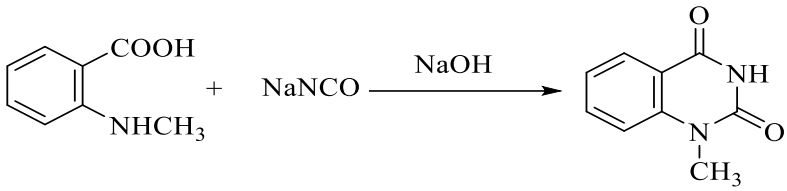

From the reaction of quinazoline-2, 4-dionewith alkylgalogenides under alkaline conditions, 1, 3-dialkylchinazoline-2, 4-diones were obtained with high prosent (A-method) [7].

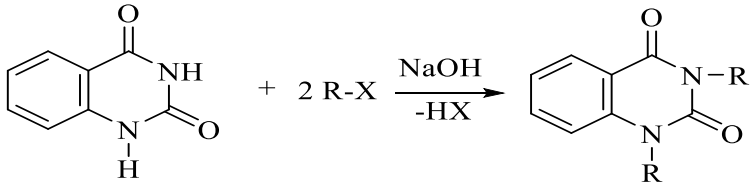

X=Cl, I
R=CH_3, R= н-C_3H_7, R= н-C_4H_9, R= $C_6H_5CH_2$

It should be noted that under the conditions of interphase catalysis [8], 80-95% oxidation of compounds (B) can be observed in these reactions.

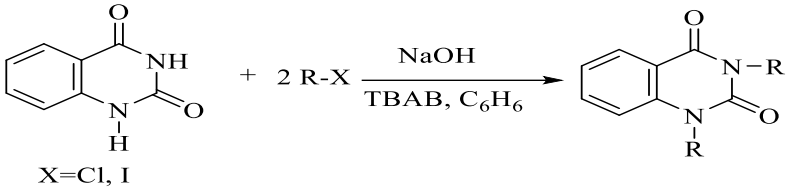

Quinozoline-2, 4-dione is an equivalent alkylating agent and is formed as a result of the reaction of 1, 3-dialkylquinazolin - 2, 4-dione to form 1- or 3-monoalkyl molecules[9].

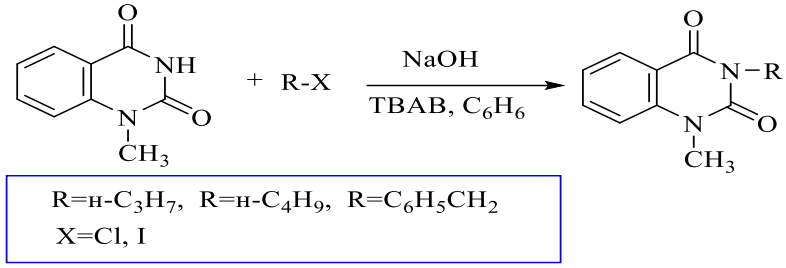

There are many works on the synthesis of quinazoline-4-one and its derivatives [11-16]. In most cases, synthesis is carried out from anthranilic acid and its derivatives. Known methods of obtaining quinazoline-4-it is not simple and affordable. The most widely used method is based on the use of hard-to-reach substances.

.

Quinazoline-4-one. Method: A

13. 7 g (0. 1 mol) of anthranilic acid and 16 ml (0. 4 mol) of formamide (p= 1. 13 g/ sm^3) were placed in a two-neck flask equipped with a reverse refrigerator.

The reaction mixture was heated in a glycerin bath at 130-135 °C for 2 hours. After cooling to room temperature, the reaction mixture was poured into a glass containing crushed ice and left for 6-8 hours at room temperature. The fallen crystals were filtered, dried and recrystallized in water in the presence of activated carbon. Received 10. 7 g (73. 3%) of quinazoline-4-one.

T = 218ºC, R_f=0, 63.

.

The aim of the work was to obtain quinazoline-4-oh hydrochloride and laboratory tests for anthelmintic activity.

The synthesis of quinazoline-4-one by the Nimentovsky reaction proceeds when anthranilic acid is heated with an excess of formamide with the cleavage of two water molecules. The low yield in this reaction was tried to explain by its dehydration.

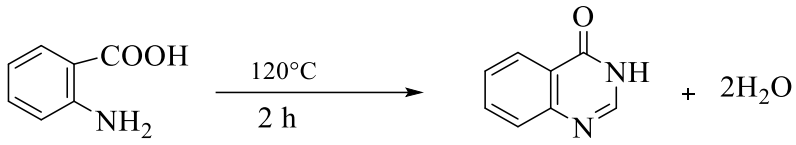

Depending on the reaction conditions, we increased the yield of quinazoline-4-one to 96% by two methods (A and B).

Method A. To obtain the substance quinazoline-4-one, 16 ml (0. 4 mol) of formamide (p= 1. 13 g/sm^3) was added to 13. 7 g (0. 1 mol) of anthranilic acid, and the reaction mixture was heated in a glycerin bath at 130-135 °C for 2 hours. Quinazoline-4-oh was obtained at 72% yields.

Conclusion. In the method, a mixture of anthranilic acid and formamide in a ratio of 1:4 was heated into Vood alloy at 130-135ºC for 2. The yield of quinazoline-4-one was 96%. Thus, heating plays an important role in the reaction output (Fig. 1).

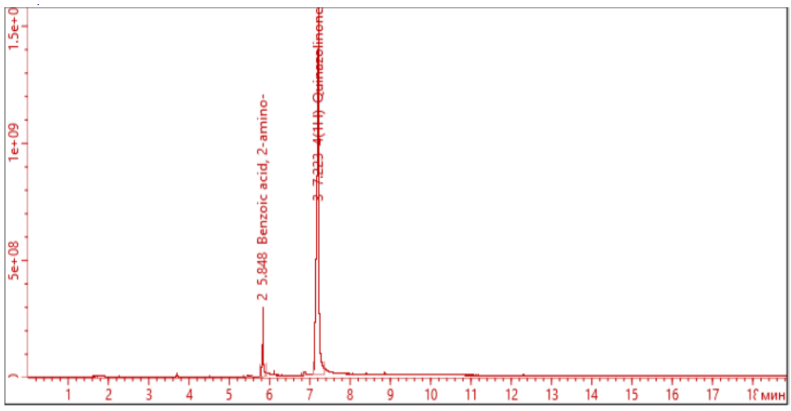

Fig. 1

The purity of the product and the course of the reaction were controlled by TLC, Silufol UV-254. (system benzene:acetone 5:3). The melting point of quinazoline-4-oh was determined on the heating table "BOETIUS (Germany)".

The mass spectrum of quinazolin-4-one was removed by chromatek Crystal with the Chromatek-Crystal 5000 mass spectrometric detector, fully confirm the structure of quinazolin-4-one (Fig-2).

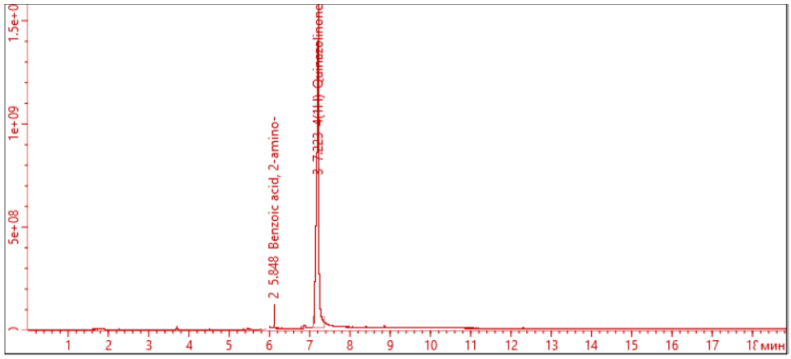

Fig. 2

The mass spectrum of quinazoline-4-one is characterized by the presence of an intense peak of the molecular ion. The decay of the molecular ion quinazoline-4-it proceeds with the elimination of CO and HCN. Further fragmentation of the (M-CO)+ ion occurs with the releaseof two HCN molecules.

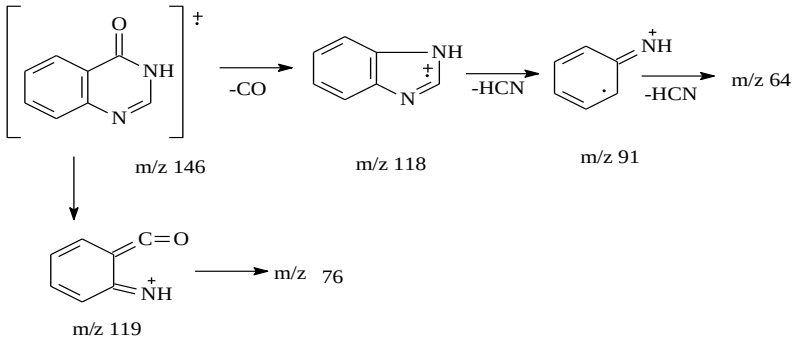

The structure of the quinazoline-4-on molecule is fully consistent with valence angles 1HNMR spectra.

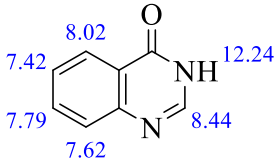

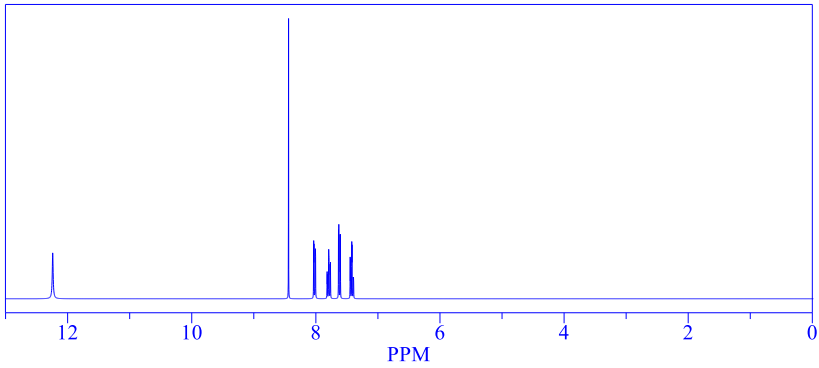

P

The structure of the quinazoline-4-on molecule is fully consistent with valence angles NMR ^{13}C spectra.

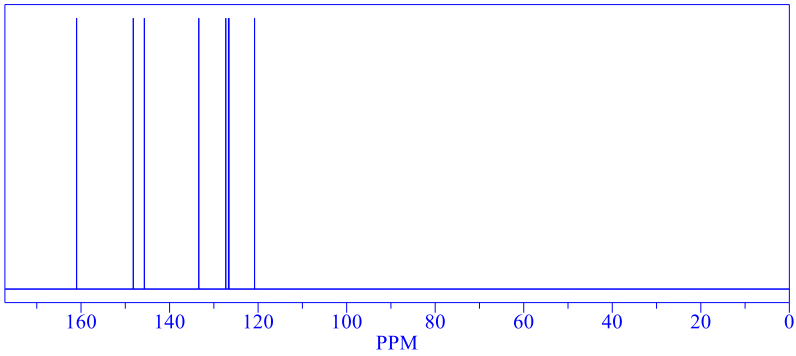

By passing hydrogen chloride to the acetone solution of quinazoline-4-one, hydrochlorid quinazoline-4-one was obtained with almost quantitative yield.

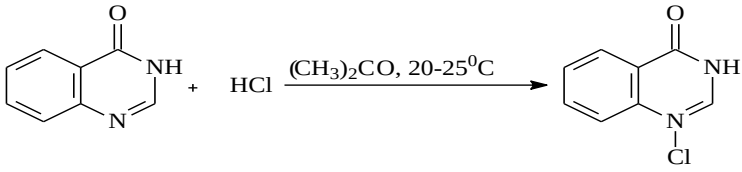

Derivatives of quinazoline-4-oh have been studied for anthelmintic activity against gastric-intestinal fascioles of various concentrations in laboratory conditions. According to the test results, the derivative did not exhibit anthelmintic properties. On the other hand, it has been studied that quinazoline-4-oh hydrochloride has anthelmintic properties. Substances that fight certain anthelminths were obtained in the form of Medamine, Albendazole, a confirming (reference) agent in the fight against a wide range of spirals. Good results were achieved in cattle, sheep, goats when using quinazoline-4-one hydrochloride. At a dose of 100-150 mg/ kg, it exhibits 92% anthelmintic activity against fascioliasis.

In the future, it is possible to create drugs from among substances derived from quinazoline-4-oh and quinazoline-4-tion, which may exhibit high anthelmintic activity. Thus, the recommended quinazoline-4-oh hydrochloride can be used as an effective drug against fascioliasis helminthiasis.

1. A one-stage method for obtaining quinazoline-4-oh has been developed by condensation of anthranilic acid and formamide when heated into Wood alloy. The optimal temperature was established – 130-135 ° C, duration 2 h

2. It was shown that quinazoline-4-oh hydrochloride in doses of 100-150 mg/kg eliminates up to 100% of helminthiasis of gastrointestinal fascioles.

.

methylation reactions of 2-phenylquinazoline-4-tion with “soft” and “hard” methylation agents and determination of its biological activity.

5. Foziljon Saitkulov, Bairamdurdi Sapaev, Khasan Nasimov, Dilorom Kurbanova and Nargiza Tursunova. Structure, aromatic properties and preparation of the quinazolin-4-one molecule. E3S Web of Conf. , 389 (2023) 03075

7. Саиткулов, Ф. Э. , Элмурадов, Б. Ж. , & Гиясов, К. (2023). Алкилирования хиназолин-4-она «мягким» и «жестким» a

ˮ

Академические исследования в современной науке, *1*(17), 274-277.

To Examine the Processes of Biochemical Action Of 6-Benzylaminopurine with Cobalt-II Nitrate Dihydrate on the “Morus Alba” Variety of Moraceae p

y

аиткулов, Ф. Э. (2022). Гиясов Кучкар, Элмурадов Бурхон Жураевич Метилирование 2-метилхиназолин-4-она «мягкими» и «жесткими» метилирующими агентами. *Universum: химия и биология*, (11-2), 101.

O

O’lmasova, K. , & Alijonova, A. (2023). preparation of a mixed one and 3-indolylacetic acid on “amber” plants of the phaseolus aureus

C

h

r

o

THE PLACE AND IMPORTANCE OF USING THE ELECTRONIC LEARNING ENVIRONMENT AND THE IMPORTANCE OF USING ANIMATION AND SIMULATION METHODS IN THE PROCESS OF TEACHING ANALYTICAL CHEMISTRY

Zokhida ISHMANOVA

Qobil QALANDAROV

Oybek MAKHAMMADIYEV

Abstract

The article describes the methodology of using the database of e-learning resources in the educational process to create an e-learning environment in higher education. The article also provides conclusions based on suggestions and recommendations on the creation of a database of e-learning resources in the field of analytical chemistry for students of technical education, the use of virtual learning technologies.

Keywords

information technology, animation, programming, virtuality, e-textbook, module system, e-learning environment, on-line consultation, audio file, video file, text materials, animations, virtual laboratory.

Introduction

Improving the use of information from analytical chemistry in the direction of animation and simulation. Computer animation modeling is a universal tool for understanding chemical structures and processes. Animations show sequence diagrams, symbolic images, structures, and various processes that occur during chemical reactions. Simulation

creates an excellent situation for taking complex situations and allows you to change certain parameters of the image and reactions with the help of software [Practical Guide. . . . Singapore, 2019; Additive Manufacturing: 3D. . . . , Hanser Publishers, 2016].

Here are some examples of animated teaching simulations:

1. Organization of virtual experiments in laboratories takes less time and does not allow errors in the use of equipment and working with results.

2. Processing of chemical reaction processes.

3. Building molecules from atoms.

4. Simulation of educational experiments with titration.

Simulations are used in almost all aspects of the educational process: from primary education to higher education institutions, and also in the field of medicine, simulations are widely used. But we focus on computer simulations [Samouchitel on 3D max. . . Solon-press, 2007; Analysis of free. . . . infocom. uz magazine 2013]

Computer simulations can be used mainly in two ways:

* modeling of real objects and development of these models,

* virtual prototypes can be created in the modeling of life objects, from the simplest chips to complex computer systems.

One such simulation is about the Crocodile Chemistry program:

*Ionization level and ionization constant, solution pH can be calculated through Crocodile Chemistry software.

* Usually, during chemical reactions, it is not possible to observe the process of transformation of molecules participating in the reaction into other molecules.

*Through this program, you can model chemical processes, carry out various reactions, and most importantly, do it safely [The role of presence in. . . . María-Virgina 2011]. So, using simulators effectively in chemistry education, students' skills and qualifications are formed, and opportunities to achieve high lesson efficiency are created. Methodological requirements for the creation of an electronic educational environment envisage taking into account the specific features of the subject, its laws, research methods, and the possibilities of introducing modern methods of information processing based on pedagogical software tools.

Ergonomic requirements for creating an e-learning environment include:

1. Pedagogical software tools - providing educational material

to the interdependence of conceptual, figurative and moving components

based construction.

2. Pedagogical software tools are high-order educational material

provide in the form of a structure. Consideration of interdisciplinarity.

3. Educational material for the learner in pedagogical software tools

carry out various controls that have been mastered step by step

creation of detection possibilities based on increase.

The pedagogical potential of creating an electronic learning environment in the higher education system is independent of the level of education, information, educational resources of educational institutions, as well as the necessary educational services for them, using the most modern information and telecommunication technologies, is to meet their demands for learning in a wide range of specialties.

In order to realize the main goal of the pedagogical potential of the electronic learning environment, it is necessary to solve a number of the following tasks:

Creating an opportunity for the e-learning environment to conduct its own economic policy independently of the educational methodical support, organization and management of the educational process in the formation of a specific educational institution;

preparation of an exemplary service complex for a voluntary educational institution, which provides introduction to all stages of education, taking into account the formalization of the educational process;

Automating the process of compiling a list (menu) of information and other resources (resources) that provides the opportunity to provide the user of the voluntary educational institution with the maximum amount of information included in the e-learning environment;

to create an opportunity for voluntary scientific and pedagogic personnel, regardless of the location of the workplace, to implement a professional attitude to the electronic educational environment;

Describing statistical and other dynamic data on the electronic learning environment and automating their collection;

Ensuring the monitoring of the electronic learning environment, collecting suggestions and opinions and creating mechanisms for its improvement;

To control the performance of the functional tasks of the electronic learning environment and to take into account its monitoring, to organize the scientific-methodical complex and to organize the staff of professors and teachers taking into account the optimization of its activities;

Pedagogical-potential distance learning software of e-learning environment in higher education (Distance creation of teaching software) is one of the most urgent tasks of the teacher today. Software tools of distance learning are widely used in the educational system due to their adaptability to changes in the educational process and the possibility of various changes.

Currently, various forms and large-scale international standards-compliant software tools have been developed for the creation of distance learning software tools. The creation of software tools for distance education imposes new functional tasks on the teacher. These include:

- Designing the goals and tasks of teaching science according to the resources of distance learning software tools and other pedagogical software tools;

- direct creation and search of didactic materials, including lectures, multimedia materials, audio and video material fragments, web courses, various pedagogical software tools intended for educational purposes;

- Making lesson processes more interesting, meaningful, and understandable using distance learning software in higher education;

- Using the website, i. e. updating educational and news content,

work with virtual dean's office and virtual study groups;

- The introduction of modern computer technologies into the educational process requires the teacher to know how to create tests, create electronic books using pedagogical software tools, create glossaries and use software tools designed to integrate them with educational technologies.

One such software tool is iSpring. Learning to create 11 types of tests using MyTest, creating catalogs, glossaries and e-books using iSpring, creating electronic textbooks using the AutoPlay program is one of the

most important tasks today. In our study, the methods of creating and using content for pedagogical software tools of this kind were shown. We have seen that the content we have created in Analytical Chemistry, both on the Hemis platform and in the e-textbook, is an effective indicator of students' independent learning. It cannot be denied that with the creation of distance learning software, the teacher's role is transferred to the computer, and the teacher is given "overall leadership".

In our opinion, the teacher has always been given the main role in the educational process. In which part of the educational process to use teaching software in the e-learning environment and to develop a methodology for using it, distance learning

In the educational process, the electronic learning environment is mainly in four orders:

passive application - the computer is like a simple counter;

reactive communication - the computer as an examiner;

active communication - guidance and examination to a computer student receiving;

interactive communication-computer as artificial intelligence, i. e used in communication with the student.

Creating an electronic learning environment from modern analytical chemistry and introducing it into educational processes:

for students to acquire professional knowledge of analytical chemistry;

science by modeling the studied phenomena and processes in-depth mastering of the field;

of the student due to the diverse organization of educational activities expansion of the field of independent activity;

based on the introduction of interactive communication opportunities

individualization and differentiation of the teaching process; In the world education system, the issues of improving the methodological support of disciplines using e-learning resources, the formation and development of professional competence of students, the widespread and widespread use of multimedia, and information, and communication technologies in the classroom are being studied [Game-like language. . . Computers & Education, 60; The virtual. . . Journal of Computing in Higher

Education, 22, 1–23; Learning in the Zone. . . Interactive Learning Environments, 14 (3)].

Technology Development of creative thinking skills of students in higher education, improvement of professional competencies, introduction of information technology in the teaching of analytical chemistry, ensuring the harmony of theory and practice in teaching, introduction of new information technologies, innovative knowledge of students, continuous improvement of professional skills identified as a priority [Prospects for the. . . Women scientists 2019; Practical Efficiency of. . . International Journal of Control 2020; Possibilities of using. . . An International Multidisciplinary, 2020].

E-learning environment is a system-organizational set of software, information, interaction accounts, software and organizational-methodological software aimed at supporting higher education, meeting the needs of students for independent learning [Personal-humanity in. . . Academic Research In. 2021].

Methods

The e-learning environment is formed on the basis of the principles of transparency of education:

- Openness of admission of students;
- Open planning of education, the freedom to create an individual trajectory of education within the direction of education and the corresponding curriculum;
- Free choice of time and pace of training, ie on the basis of teaching students in an e-learning environment throughout the school year, and the lack of strict deadlines for training;
- Free choice of place of study, that is, for the main part of the study period, students are not directly in the classrooms and independently determine where to study.
- Seeks to improve the quality of education based on the professional and scientific potential of leading professors and teachers;
- Students will have the opportunity to receive continuing education.

In the e-learning environment, it is proposed to consist of the following blocks:

I. Requirements to the student.

II. Sign up to log in.

III. Educational science modules.

IV. Assimilation monitoring.

V. Final certification.

VI. Requirements to the specialist.

E-learning environment is a new direction in the study, description and prediction of learning processes, revealing the methods and forms of education and upbringing in a high-tech information learning environment.

The following requirements are set when creating an e-learning platform for the e-learning environment:

Didactic requirements- Unlike paper copies, audio files, animation, emotional impact, and flexibility to the learner's level of knowledge, which work depending on his or her level of preparation, make it easier for the learner to learn the course material. Take into account their capabilities;

Methodical requirements-analysis by solving a large number of problems or changing the primary data, the use of graphical interpretations, creating conditions for the teacher to conduct the lesson in the form of an independent lesson, in which case the teacher participates as a consultant, o 'to allow the teacher to control the level of knowledge acquired by students using tests of different complexity (the level of complexity is formed);

Psychological requirements -The understanding of the presentation of educational material in the e-learning environment should correspond to the level of verbal-logical, sensory-perceptual (feeling, perception) and expression of the process. Also, psychological processes related to cognition include the reception of information (mainly seeing and hearing, feeling), attention (its stability, concentration, transition from one to another, distribution and level of attention), thinking (theoretical perception, practical demonstration and practical action), imagination, memory (the phenomenon of placing data in instantaneous, short-term and long-term memory), etc;

Technical requirements - technical requirements for the creation of an e-learning environment, the rules of its preparation and use, methods of control, conditions of transportation, use and storage.

Aesthetic requirements - It is not always necessary to take into account and comply with aesthetic requirements. They have a description of recommendations for creating an electronic manual.

Ergonomic requirements - Inextricably linked with ergonomic requirements, the electronic manual corresponds to the functional function of aesthetic formation, the order and expressiveness of the graphic and pictorial elements of the learning environment, the color scheme corresponds to the electronic manual function.

Conclusion. An e-learning environment is an interactive tool designed to partially or fully automate the learning process using computer technology. They are one of the promising forms of increasing the efficiency of the higher education process and are used as a teaching tool of modern technologies. The structure of pedagogical software includes: software product (set of programs), technical and methodological support, additional aids aimed at achieving specific didactic goals in the subject.

Teaching programs - to acquire new knowledge based on the level of knowledge and interests of students directs;

test programs - used to test or evaluate the knowledge, skills and abilities acquired; Non-standard tests created using programs such as Hot Potato, Ispring, My Test are convenient for students to assess their knowledge

Training programs - serve to repeat and strengthen previously learned training material;

Programs that organize video lessons with the participation of teachers - Movavi, Bandi Cam, Camtasia Studio.

Programs that create virtual laboratories - programs that create a virtual learning environment (Virtual reality systems). The concept of virtual reality (Virtual reality) was proposed by Jaron Lanier (Lane). Virtual being is associated with the concepts of immersion and interactivity.

Immersiveness -means that a person assumes himself in a virtual being.

Interactivity- allows the user to interact with and interact with objects in a virtual entity in real time.

There are a number of positive factors that confirm their superiority over traditional means in order to implement the technology of creating

an e-learning environment. These factors were divided into didactic, psychological, economic, physiological groups.

Discussion

Methodological requirements for the creation of an e-learning environment in analytical chemistry include: taking into account the specifics of a particular subject, taking into account the specifics of a particular subject, the interdependence, interdependence, diversity, implementation of modern methods of information.

Introduction of e-learning environment in analytical chemistry into educational processes:

The student's knowledge, skills and abilities in analytical chemistry;

Deep mastery of knowledge, skills and abilities in the field of science through modeling of analytical chemical processes;

Expansion of the student's field of independent activity due to the diversity of educational activities;

To individualize and differentiate the learning process based on the introduction of interactive communication capabilities;

To master the strategy of the student's mastering of educational materials through the use of artificial intelligence systems;

The presentation of chemical processes and events in the field of analytical chemistry through computer technology is important as it leads to increased interest and activity in the basics of science in students.

An e-learning portal is a node in a telecommunications network that combines various resources to deliver a database of science to the user through a simple navigation and a wide user-friendly interface:

- service to a large number of users;
- the breadth of the database scale;
- use basic network formats;
- introduction of an easy and efficient search engine;
- database resource integration;
- ensure database security;
- database stratification;
- Characterized by knowledge management-analysis.

Formation of reserves of e-learning environment in analytical chemistry:

- textual materials;
- computer training programs;
- mathematical models;
- organizational and structural models;
- conceptual models;
- educational multimedia products;
- experimental research materials;
- directory information;
- results of sociological research;
- materials representing the scientific and pedagogical activity of educational institutions.

Among the many sources of e-learning are:

- Authoring tools;
- Virtual Learning Management Systems (LMS);
- Internal Content Management Systems CMS (Content Management Systems).

The structure of the software used in the organization of the e-learning environment

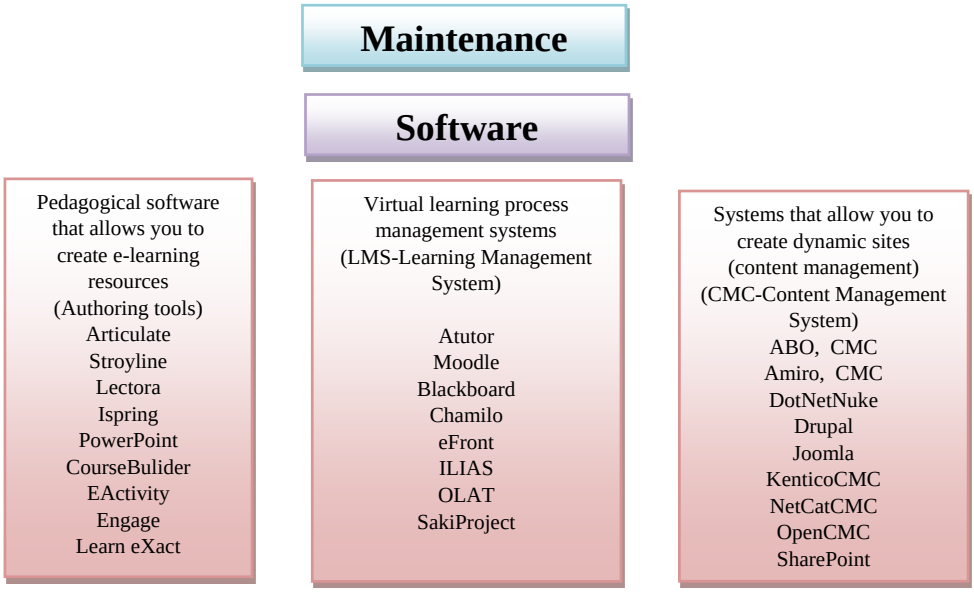

Problems arising in the process of teaching analytical chemistry in an e-learning environment and their solutions

№	Problems that arise	Solutions
1	Because subjects are not fully placed on a full-time distance learning platform, students often turn to the teacher	Through the e-learning environment created in the field of analytical chemistry, all databases will be placed on the educational platform and will be subject to regular changes.
2	In difficult topics, students do not understand the essence of the topic.	Special attention is paid to topics that are difficult to master in the e-learning environment, and video lessons, demonstration experiments are given
3	Students make mistakes when performing problems and exercises in their self-assessments	In the e-learning environment, the exchange of theoretical information, standard assignments, if necessary, online information will be established.
4	There are logical flaws in students 'oral speech	In the e-learning environment, the teacher conducts oral interviews with students in classes organized through the program ZOOM
5	Low results in the initial intermediate controls	In the assessment of students in the e-learning environment, tests in each topic in the program Ispring form intermediate controls on crossword puzzles and assimilations in the program HotPotato
6	Students master the subject in Analytical Chemistry long before the deadline	In the e-learning environment created by analytical chemistry, topics are secretly protected by a special code, and after mastering, the next topic is opened.
7	Cases of low or no data entry in student notebooks	In the e-learning environment, students can use the e-textbook created in Analytical Chemistry at any time
8	Low overall results	In an e-learning environment created from analytical chemistry, results can change on a daily basis

In conclusion, it should be noted that today the creation of an e-learning environment in the higher education system is an important task for all participants in its effective use in the educational process. The e-learning platform in the field of analytical chemistry is bearing fruit today.

The method of creating an online test in analytical chemistry in an electronic learning environment

When we look at the history of the methods and methods of strengthening knowledge, skills and abilities and determining the level of learning in the educational process, we can see the methods that have passed many years of experience. Essays, reports, written work, practical assignments, many types of test controls, laboratory activities, exercises, puzzles, logical problems and many other such methods have been used over the years. These methods are being improved, brought into the forms suitable for the requirements of the time and implemented. However, various natural and social events that are happening in our life prove that some of the above-mentioned forms of control are not effective enough.

It is no exaggeration to say that in recent years, the so-called "online" form of communication in social life has become very popular and has even become an important part of our life. It is for this reason that the digitalization of the educational process, organization of control and tests online saves time and labor, and makes students more inquisitive, quick, and able to effectively use the educational resources of the Internet. In order for our teachers to be able to provide education in accordance with today's requirements, it is necessary to thoroughly master the "online" form of organizing inspections.

Tests are often created for the purpose of determining the level of mastery of a new topic, strengthening knowledge of a new topic, and controlling the knowledge gained in a given chapter. Today, the content of the tests is also radically changing.

References

1. Diegel O. , Nordin A. , Motte D. A Practical Guide to Design for Additive Manufacturing. Springer, Singapore, 2019; https://doi. org/10. 1007/978-981-13-8281-9.

2. Gebhardt A. , Hotter J. -S. Additive Manufacturing: 3D Printing for Prototyping and Manufacturing. Hanser Publishers, 2016.

3. Solovev, M. M. , Samouchitel on 3D max: Solovev, M. M. - M. : Solon-press, 2007. - 376 p.

4. Xamidov V. S. Analysis of free and open source LMS systems, infocom. uz magazine №7. 8. Page 14, 2013.

5. Alsina-Jurnet, I. , Gutierrez-Maldonado, J. , & Rangel Gomez, María-Virgina (2011). The role of presence in the level of anxiety experienced in

clinical virtual environments. Computers in Human Behavior, 27, 504–512.

6. Burns A. , Gonzalez-Pardo, A. , & Camacho, D. (2013). Game-like language learning in 3-D virtual environments. Computers & Education, 60 (1), 210-220.

7. Bers, M. & Chau, C. (2010). The virtual campus of the future: stimulating and simulating civic actions in a virtual world. Journal of Computing in Higher Education, 22, 1–23. doi: 10. 1007 / s12528-009-9026-3.

8. Bronack, S. , Riedl, R. , & Tashner, J. (2006). Learning in the Zone: A social constructivist framework for distance education in a 3-dimensional virtual world. Interactive Learning Environments, 14 (3), 219–232. doi: 10. 1080 / 10494820600909157.

9. Kurbanaliyeva Z. , Jurakulova N. , Ikhtiyarova G. Prospects for the use of 3D virtual technologies in chemistry. Proceedings of the Republican scientific-practical conference on "Women scientists – intellectual potential and selfless power for the development of society". Tashkent-May 16, 2019, pages 21-23.

Nazzar. uz. Technology budushchego.

10. M. Sh. Ahadov*, 2G. A. Ixtiyarova “Practical Efficiency of Use of ModuleSystem, Innovative Electronic Textbook And 3D Technologies in Chemistry
Education”. International Journal of Control and Automation Vol. 13, No. 2, (2020), pp. 289 – 298.

11. M. Sh. Ahadov* “Possibilities of using innovative electronic textbook
and virtual education texnology in chemistry lessons” ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal. Vol. 10, Issue 5, May 2020.

12. D. A. Shayzakova. “Personal-humanity in teaching chemistry use of technology” ACADEMIC RESEARCH IN EDUCATIONAL SCIENCES VOLUME 2 | ISSUE 4 | 2021. -pp. 603-612.

JANUBİY KOREYADAVLATİ XAMDA MAMLAKATİMİZDA KİMYO FANİNİ O'QİTİSHNİNG SOLİSHTİRMA TAXLİLİ.

katta o‘qituvchi Xasanova Nilufar Xaqnazarovna

Alfraganus Universiteti

Nizamova Saida Adilovna

Turin PU akademik lisey o‘qituvchisi, p. f. d.

E-mail: nilufarxasanova@inbox. ru

Annotasiya

Maqolada Janubiy KoreyaRespublikasining ta'lim tizimi va kimyo fani o‘qitish metodikasi haqida ma'lumotlar berilgan. Janubiy Koreyata'lim tizimining o‘ziga xos xususiyatlari, O‘zbekiston ta'lim tizimi bilan o‘xshash jihatlari, afzallik va kamchiliklari ko‘rsatilgan. Janubiy Koreya ta'lim tizimi va kimyo fanini o‘qitishning afzallik tomonlarini o‘rganish ularni metodologik jihatdan takomillashtirish hamda O‘zbekiston ta'lim tizimiga joriy qilish bo‘yicha ham taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalitso‘zlar

Boshlang'ich maktab, o’rta maktab, xususiy maktab, loyiha ishi.

Absract

The article provides information about the educational system of the Federal Republic of Korea and the methodology of teaching chemistry. Specific characteristics of the Korean education system, similarities with the Uzbekistan education system, advantages and disadvantages are shown. Proposals and recommendations have been developed to study the advantages of the Korean educational system and the teaching of chemistry, to improve and implement them methodologically, and to introduce them to the educational system ofUzbekistan.

Keywords

Primary school, secondary school, private school, project work.

Kirish

2019 yil 29 apreldagi "O‘zbekiston Respublikasi xalq ta'limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida"gi PF-5712-son farmoni, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 12 avgustdagi PQ-4805-son "kimyo va biologiya yo‘nalishlarida uzluksiz ta'lim sifatini va ilm-fan natijalarini oshirish chora tadbirlari to‘g‘risida"gi, O‘zbekiston Respublikasining 2020 yil 23 sentabrdagi PQ-637-son "ta'lim to‘g‘risida" gi qonun, "umum o‘rta ta'lim va o‘rta maxsus, kasb-xunar ta'limining Davlat ta'lim standartlarini tasdiqlash to‘g‘risida"gi 187-son qarori ta'lim tizimini tubdan takomillashtirish, mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish borasidagi ustuvor vazifalarga mos holda, fanlarni o‘qitishni tubdan qayta ko‘rib chiqish, xalqaro standartlar darajasida malakali mutaxassislar tayyorlash uchun zarur sharoitlar yaratish maqsadida qabul qilingan.

Mamlakatimizda har bir sohada jadal rivojlanishi natijasida, o‘rta ta'lim tizimini modernizasiya qilish, o‘qitishning zamonaviy shakl va pedogogik texnologiyalarini joriy etish, o’qituvchilarni malakasini oshirish, yangi darsliklar, o‘quv adabiyotlar tayyorlash bo‘yicha qator ishlar bajarildi.

O‘zbekiston ta'lim tizimini takomillashtirish uchunBuyuk Britaniya, Fillandiya, Germaniya, Italiya, Niderlandiya, Yaponiya, Xitoy, Janubiy Koreya, Turkiya va shu kabi mamlakatlarning etakchi ilmiy-ta'lim muassasalari o‘qitish tizimini o‘rganish va afzallik tomonlarini tadbiq etish kerak bo‘ladi. O‘zbekistonning shiddat bilan rivojlanishixorijiy davlatlar bilan olib borayotgan hamkorllik, yangi texnologiyalarning joriy etilishi, investitsiya kiritilishi mahsulidir.

Tadqiqotning dolzarbligi

Xozirgi kunning talabiga ko’ra ta'limni yuqori darajada takomillashuviga erishish uchun rivojlangan xorij mamlakatlardagi ta'lim tizimlarini qiyosiy tahlil qilish zarur. Qiyosiy-pedagogik tadqiqotlar XIX asrning ikkinchi yarmida Frantsiya, Belgiya va Germaniyada keng miqyosda amalga oshirila boshlangan.

Jahonning rivojlangan ko’pchilik mamlakatlar yoshlarga sifatli ta’lim berishbirinchi darajali hisoblab, pedagog-tadqiqotchilar diqqat markazida bo’lib, o‘z ta'lim tizimlarini isloh qilish zarurligini anglab etganlar.

Yurtimizda ta'limning takomillashuviga erishish maqsadida turli mamlakatlardagi ta'lim tizimlarini qiyosiy tahlil qilish kunning dolzarb mavzusidir.

O‘zbekiston uchun turli sohalardagi o‘z bilim va ko‘nikmalarini mustaqil takomillashtirishga, zarur holda yangi bilimlar va kasblarni o‘zlashtirishga qodir bo‘lgan yoshlar etishib chiqishi muhimroqdir.

Qilingan adabiyotlar tahlili chet el pedagogik tajribasini, xorijiy ta'lim va tarbiya nazariyalarini qiyosiy o‘rganish o‘z mamlakatimizdagi ta'lim tizimlarini takomillashtirish va yanada oqilona ta'lim tizimlarini yaratish uchun andoza bo‘lib xizmat qiladi.

Tadqiqot maqsadi

Xalqaro miqyosda kimyo fanini o‘qitish sifatini yaxshilash, samaradorlikni oshirish, milliy ta’lim tizimiga ilg’or pedogogik texnologiyalarni tatbiq etish, integrasiyalash, o‘quvchilarning aqliy salohiyati, ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish, zamonaviy metodik ta'minotni yaratishga qaratilgan samarali tadqiqotlar olib borish.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review)

XIXasr boshida "Qiyosiy pedagogika" atamasini birinchi bor frantsuz olimi M. A. Julen qo‘llagan. Julen ta'limning uzluksiz takomillashuviga erishish uchun turli mamlakatlardagi ta'lim tizimlarini qiyosiy tahlil qilish kerakliginiasoslab bergan. XIX asrning ikkinchi yarmida Frantsiya, Belgiya va

Germaniyada qiyosiy-pedagogik tadqiqotlar olib borilib, ilmiy asarlarnashrqilina boshlagan. 1898 yil AQShdatalabalarga qiyosiy pedagogikadan darslar o‘tilgan(Kolumbiya universitetida).

Tadqiqot metodologiyassi

Janubiy Koreya davlati o’qitish tizimi.

Koreyada boshlang‘ich ta’lim uchun o‘quv yilida 1-martga qadar 6 yoshdan yuqori bo‘lgan bolalar qabul qilinadi. Lekin 5 yoshli bolalar ham o‘qishga kirishga huquqli bo‘lib, buning uchun maktab ma’sul shaxsining ruxsatnomasini olishi lozim bo‘ladi. O‘quv yili esa 1-mart Koreya respublikasida davlat bayrami munosabati bilan 2-martdan boshlanadi. 6 yil davom etadigan boshlang‘ich ta’lim majburiy etib belgilangan. Boshlang‘ich ta’limda bir o’quv yili ikki semestrga bo‘lingan holda olib boriladi. O‘rta ta’lim Koreya respublikasida 3 yil davom etadi. O‘rta ta’lim ham majburiy. Darslar 45 daqiqadan etib belgilangan bo‘lib, bir yilda 1222 soatni tashkil etadi. O‘rta ta’lim maktablarida davlat tili, axloq, ijtimoiy fan, matematika, jismoniy tarbiya, musiqa, san’at, chet tili kabi 10 ga yaqin fanlar o‘qitiladi. Shuningdek, o‘rta maktabda o‘quvchi uchun tanlov fanlar mavjud. Bular qatoriga axborot, chet tili (ko‘pincha nemis, fransuz, ispan, xitoy, yapon, rus, arab tillari) kabilarni kiritish mumkin.

O‘rta maktab tugatilgach yuqori maktablarda ta’lim davom ettiriladi. Yuqori maktablar bir necha turlarga bo‘linadi: davlat yuqori maktablari (Koreya Ta’lim va Texnika fanlari vazirligi, Madaniyat, Jismoniy tarbiya va sayyohlik vazirligi boshqaradi), Umumiy yuqori maktablar (Har bir viloyatdagi yuqori tashkilotlar tomonidan boshqariladi), xususiy yuqori maktablar. Shuningdek, yuqori maktablar o‘qitish fanlariga ko‘ra ham bir qancha turlarga bo‘linadi: umumiy maktablar, ixtisoslashtirilgan maktablar (qishloq xo‘jaligi, sanoat, dengiz xo‘jaligi, axborot), maxsus maktablar (litsey shaklidagi maktab), texnika maktablari, chet tili maktabi, jismoniy tarbiya maktabi, san’at maktablari. Koreya Respublikasida Ta’lim vazirligi maxsus tashkil etgan yuqori maktablar ham bor. Bular asosan qishloq xo‘jaligi, baliqchilik, sanoat, xalqaro tillarga ixtisoslashgan bo‘ladi.

		Dars o’tish vaqti
	Boshlang’ch maktab	
	O’rta maktab	

Tahlil va natijalar (Analysis and results).

Yo‘nalishlar	O‘zbekiston	
Kimyo fanini o‘qitishi	7-11 sinf - o‘rta maktab, 10-11 akademik lisey,	5-6 sinf – boshlang’ich 7-9 sinf o’rta maktab
Fanga oid dasturlar	standart talablari asosida ishlab chiqiladi	maktab talablaridan kelib chiqqan holda ishlab chiqariladi
Fanning nomi	anorganik kimyo, organik	anorganik kimyo, organik
Fanga ajratilgan soatlar	xaftasiga 2 soat	xaftasiga 2 soat
Darsliklar	har bir sinflar buyicha darsliklar mavjud	darslik va o‘quv qo‘llanmalar Internet materiallari asosida
Texnik ta'minot	laboratoriya xonalari kimyoviy jixozlar va moddalar etishmovchiligi mavjud.	Har bir maktab bazasidan kelib chiqqan holda mavjud
Didaktik materiallar	darslik, o‘quv qo‘llanma, tarqatma materiallar, texnik vositalar, kompyuter taqdimotlari	Internet materiallari va unda foydalaniladigan platformalar
Baholash usullari	umumta'lim maktablarida chorak va yakuniy akademik litsey va kollejda joriy, oraliq va yakuniy nazorat	o’rtacha, qoniqarli) yani raqamli baho qo’yilmaydi.
	Og’zaki, yozma	Prezentatsiya ko’rinishda beriladi

Jadval mualliflar tomonidan tuzilgan

Korreyada tabiiy fanlarni o'qitishda atrof- muhitda sodir bo'ladigan hodisalar orqali tushuntirish hamda ma'lumotlar va dalillarni ilmiy talqin

qilish; tadqiqotlarni baholash va rivojlantirish uchun amaliy kompetensiyalardan foydalanishadi. Janubiy Koreyada ta'lim asosan taqqoslashga moslashtirilgan. O'quvchilarni internetdan foydalanishga o'rgatiladi yani Googl, sunniy intelekt kabilar. Mustaqil tadqiqot qilish, ijodkorlik, yaratgan narsalarini kundalik xayotda qo'llay olish ko'nikmalari rivojlantiriladi. Har bir darsda o'rganilgan ma'lumotlarni qayerda qo'llay olish mumkin va iqtisodiy jixatdan qanday foyda olish mumkin degan savol qo'yiladi. Darslar kasbga yo'naltirilgan holda olib boriladi. O'quvchilarga mustaqil ishlash ucun loyiha ishlar beriladi. Loyiha ishini individual yoki kichik guruhlarda bajariladi. Loyiha ishini bajarishda muammo o'rtaga tashlanadi, muammoni hal qilish uchun o'quvchilar ma'lumot yig'shadi va o'z qo'llari bilan bajarishadi. O'quvchilarga kundalik hayotda ishlatiladigan buyumlarni dizayni, materialini ozgartirishlari taklifi beriladi. Bu usul kreativ fikrlash, ijodgorlik, izlanuvchanlik, yaratuvchanlikni shakillantiradi.

Xulosa va takliflar. (Conclusion/Recommendations).

Koreyada o'quv tizimidaturli xil interaktiv metodlardan foydalaniladi: jamoali o'qish, hamkorlikda o'qitish, guruhli ishlash, intervyu, mustaqil o'qish. Bu usullar kimyo fanini o'qitishda keng qo'llaniladi.

Janubiy Koreya ta'lim tizimining yutug' tomonlari ko'p, masalan: qiyosiy tahlili mavjudligi, sifatni mustahkamlashga alohida e'tibor berilishi; o'qituvchi va o'quvchi o'rtasida do'stona munosabat o'rnatilganligi; ijodiy muhit yaratilganligi; ishlab chiqarish korxonalarda o'quvchilar uchun shartnoma asosida ishlash imkoniyati yaratilganligi; har bir o'quvchiga tarqatma material kelgusi dars uchun berib yuborilishi; javob bera olmagan o'quvchilarni ham o'qituvchi xushmuomalalik bilan to'g'ri yo'naltira olishi; ta'lim maqsadi individuallashganligidir.

O'rganilgan ma'lumotlar asosida xulosa qilib quyidagilarni O'zbekiston ta'lim tizimiga ham joriy qilish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz:

1. Janubiy Koreyada kimyo fanini o'qitish samaradorligini oshirishni ta'minlovchi metodlarni mamlakatimiz ta'lim tizimiga tatbiq etish;

2. Kimyo fanini o'qitish samaradorligini oshirish maqsadida o'quv dastur va o'quv reja, dars soatlarini xorij davlatlari asosida qayta ko'rib chiqish va takomillashtirish;

3. Kimyo fanini ishlab chikarish bilan bog'lab o'qitish

4. Mamlakatimizda xususiy maktablarni ko'paytirish;

5. Ishlab chiqarish korxonalarda o'quvchilar uchun shartnoma asosida ishlash imkoniyati yaratish;

Foidalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining "Oli ta'lim berdi tizimin yanada rebohlanting chorasi-samarali chora" gi PK-2909-sonli qarori. 2017 yil, aprel 20.

2. Qiyosiy Ta'lim. Sohail Naqvi. Jurnal-srpnember No. 6. 2012yil / sahifa 55/

3. Miralieva D. Jahon tizimidan dars beradi. Vinkvu uslubi majmua. T. : Iqtisodiyot. , 2016 y, 30-darajasi

4. Qiyosiy Ta'lim. Sohail Naqvi. Jurnal-srpnemberatakliflar 6. 2012yil / sahifa 56

5. Fayzullayeva N. Jahon tizimidan dars beradi. T. : TDIU. Onkuv kulanma. "Iqtisodiyot". , 2016 y

6. Fayzullayeva D. zamonaviy ta'lim texnologiyalari. Bin uslubidagi majmua. T. : TDIU. , "Iqtisodiyot". , 2017 y

7. Miralieva D. Jahon tizimidan dars beradi. Bin uslubidagi majmua. , T. : Ekonomika. , 2016 y

8. Mamadjonov I. T. D. , "Iqtisodiyot va texnologik innovatsiyalar" elektron fan jurnali. # 6, noyabr-dekabr, 2017 yil

The South Korea State Of Ham.

POLIVINILXLORIDNI TIOKARBAMID ISHTIROKIDA MODIFIKATSIYALAB ANIONIT OLINISHI.

Babojonova G. Q

Bekchanov D. J

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy Universiteti,

Muxamediyev M. G

Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy Universiteti

Annatatsiya

Ma'lumki polivinilxlorid polietilen va polipropilen bilan bir qatorda eng muhim katta tonnajli arzon qurilish polimeridir. Shu sababli xam uning chiqindilari miqdori doimiy ravishda oshib bormoqda. Ushbu muammoni hal qilish usullaridan biri polimer transformatsiyalari orqali PVX ni kimyoviy modifikatsiya qilishdir. Ushbu sharxda PVX nitiokarbomid bilan modifikatsiya qilinishidan oldin sirt yuzasi va g'ovakligini oshirish uchun ekstraksiya qilinib ekstraksiya qiluvchi aralashma etilasetat va etil spirtlarining hajmiy nisbatlari 8:2 bo'lgan aralashmadan foydalangan holda ekstraksiyalangan granulalangan polivinilxloriddan foydalanilgan. Ekstraksiya davomiyligi 4 soat qilib belgilangan. Shuningdek anionit sintez qilish sharoitlarimuhokama qilinib, massa nisbati 1:4 olingan, modifikatsiyalash harorat bo'yicha maqbul sharoit 448 K qilib belgilandi. modifikatsiyalash davomiyligini 7 soatgacha oshirib borilganda olingan anion almashinuvchi materialning statik SAS qiymati 6 soatgacha ortib bordi, keyinchalik esa sezilarli darajada o'zgarish kuzatilmadi. Shunga asoslanib PVXni tiokarmbamid bilan modifikatsiyalash maqbul vaqt 6 soat etib belgilandi.

Kalit so'zlar

PVX, modifikatsiya, tiokarbamid, anionit.

Annotation

It is known that polyvinyl chloride, along with polyethylene and polypropylene, is the most important large-tonnage cheap construction polymer. For this reason, the amount of its waste is constantly increasing. One way to solve this problem is to chemically modify PVC through polymer transformations. In this review, before modifying PVC with thiocarbamide to increase its surface area and porosity, the extracting mixture is an 8:2 volume ratio of ethyl acetate and ethyl alcohol. used granulated polyvinyl chloride extracted using The duration of extraction is set to 4 hours. Also, the conditions of synthesis of anionite were discussed, the mass ratio was 1:4, and the optimal condition for the modification temperature was set at 448 K. when the duration of modification was increased to 7 hours, the static SAS value of the obtained anion exchange material increased up to 6 hours, and then no significant change was observed. Based on this, the optimum time for modification of PVC with thiocarbamide was determined to be 6 hours.

Keywords

PVC, modification, thiourea, anionite.

Kirish

Jahon miqiyosida ionalmashinuvchi sistemalarda qo‘llaniladigan sintetik ionitlarni ishlab chiqarish oxirgi yillarda ikki barobar ortgan. Biroq sanoat korxonalari kengayib va rivojlanib borgan sari anionalmashinuvchi va kationalmashinuvchi materiallarga bo‘lgan talab dinamik ravishda ortib boraveradi. Polivinilxlorid (PVX) arxetektura , elektronika, kimyo muhandisligi, qadoqlash, transport kabi sohalarda keng qo‘llaniladigan besh turdagi umumiy plastik materiallar orasida polietilendan keyin ikkinchi o‘rinda turadi. Bunga sabab ishlab chiqarish xarajatlarining pastligi va uning ko‘p qirraliligidir[1]. Polimerni plastifikatorlar, stabilizatorlar kabi modifikatsiya qiluvchi moddalar yordamida juda keng miqyosda fizik va kimyoviy hususiyatlarga ega bo‘lgan turli mahsulotlarga aylantirish mumkin. Granulalangankamxarj plastifikat PVX va mahalliy modifikatorlar ishtirokida ionitlar ishlab chiqarish va sanoat korxonalar ehtiyojini qondirish dolzarb muammodir. So‘nggi yillarda sanoat korxonalarida hamda gidrometallurgiyada eritma tarkibidagi rangli va qimmatbaho metall ionlarini ajratib olishda, suvlarni tuzsizlantirishda va oqova suvlarini zaharli ionlardan tozalash uchun eng keng qo‘llaniladigan, iqtisodiy jihatdan arzon va samarali bo‘lgan usuli ionitlar ishtirokida ionalmashinish usulidir [2; 3].

Eksperimental qism

Bizga ma'lumki, granulalangan plastikat polivinilxlorid donador o'lchami 0, 063 mm bo'lgan suspenzion usulda olingan kukunsimon polivinilxloridni plastifikatsiyalash orqali olinadi. Olingan granulalangan plastikat polivinilxlorid tarkibida PVX bilan birgalikda plastifikator, stabilizator va boshqa to'ldiruvchilarni saqlaydi. Granulalangan plastikat polivinilxlorid tarkibida plastifikator sifatida asosan alkilftalatlar qo'llaniladi. Polivinilxloridni modifikatsiyalashdan oldin tarkibidagi plastifikator va boshqa qo'shimcha materiallarni chiqarib yuborish lozim. Plastikat PVX ni ekstraksiya qilish orqali tarkibidagi qo'shimcha moddalarni chiqarib tashlanadi. Biz tadqiqot ishimizda ekstarksiya qilish uchun etilasetat va etil spirtining turli hajmiy nisbatdagi aralashmalaridan foydalanib ekstraksiya davomiyligini 1, 2, 3, 4 va 5 soat davomida olib bordik. Buning natijasida granula o'lchami 1-3 mm bo'lgan granulalar o'lchami 0, 5-2, 5 mm gacha kichiklashgani ekstraksiyadan keyin polimerning massasi dastlabgi massaga nisbatan 5-38% gacha kamaygani kuzatildi.

Quyidagi 1-rasmdan ko'rinib turibdiki, ekstraksiya qiluvchi aralashma tarkibidagi etilasetatning hajmiy miqdori ortishi bilan ekstraksiya qilingan PVX ning massasi kamayib borgan va ekstraksiya uchun maqbul hajmiy nisbat 8:2 bo'lganda kuzatilgan. Maksimum 100% etilasetat ishtirokida ekstraksiyalangan polivinilxloridni maqbul sharoit sifatida olinmaganiga, 100% etilasetat ishtirokida ekstraksiyalangan PVX granulyar shaklini yo'qotganligi sabab bo'ldi.

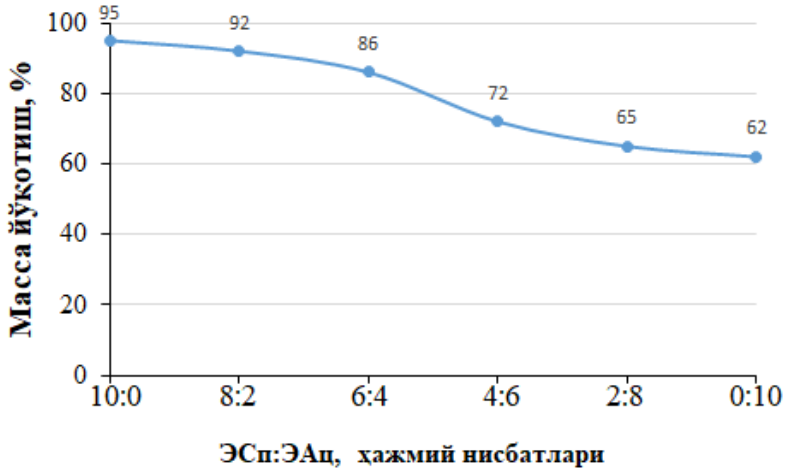

Ekstraksiya natijasida PVX ning massa kamayishi plastikat polivinilxlorid tarkibidan plastifikator va boshqa qo'shimchalar chiqib

ketganidan dalolat beradi. Bu esa ekstraksiyadan keyin polivinilxlorid granulalar ichida yangi g‘ovaklar paydo bo‘lishiga va materialning sirt yuzasi kengayishiga olib keladi va modifikatsiya unumi yuqori bo‘lishiga olib keladi. Buni geterogen reaksiyalarda qattiq moddalar sirt yuzasi ortishi bilan reaksiyaga kirishish ko‘lami ortishi bilan oldindan xulosa qilishimiz mumkin. Keyingi modifikatsiyalash ishlarini amalga oshirishda ekstraksiya qiluvchi aralashma etilasetat va etil spirtlarining hajmiy nisbatlari 8:2 bo‘lgan aralashmadan foydalangan holda ekstraksiyalangan granulalangan polivinilxloriddan foydalanilgan.

Mazkur ilmiy tadqiqot ishlarimizda granulalangan polivinilxloridni mahalliy quyi molekulyar reagent tiokarbamidlar ishtirokida modifikatsiyalab yangi anion almashinuvchi materiallar olish maqsadida tadqiqot ishlari olib borildi. Buning uchun ion almashinuvchi materiallarga standart bo‘yicha qo‘llaniladigan talablardan kelib chiqib “NAVOIYAZOT” AJ da ishlab chiqariluvchi donador polivinilxloridni mahalliy tiokarbamid ishtirokida modifikatsiyalab anion almashinuvchi materiallar sintez qilindi. Dastlab modifikatsiya jarayonini amalga oshirishdan oldin modifikatsiyalash uchun olingan donador plastifikat polivinilxloridni g‘ovaklik darajasi va sirt kengligini oshirish maqsadida oldin polimer materialni etilatsetat va etil spirti aralashmalari yordamida plastifikatordan ekstraktsiyalanadi. Ekstraktsiyalashdan so‘ng donador polivinilxlorid shishib, g‘ovaklik darajasi ortadi, bu esa modifikatorlarning polivinixlorid ichgi g‘ovaklarigacha kirib borishiga imkon beradi. Ekstraksiya qilinib g‘ovaklik darajasi oshirilgan polivinilxloridni modifikatsiyalovchi reagent “NAVOIYAZOT” AJ da ishlab chiqariluvchi karbamid va tiokarbamid tanlab olindi, chunki ishimizning asosiy maqsadi to‘liq mahalliy xomashyolar asosida anion almashinuvchi materiallar olish bo‘lgan. Bu modifikatorlarning ikkalasida ham bir xil tarkibida ikkitadan amino guruh mavjud. Polivinilxloridni modifikatorlar ishtirokida modifikatsiyalash uchun polivinilxlorid va modifikator turli massa 1:2, 1:3, 1:4, 1:5, 1:6, 1:7, 1:8 nisbatlarda olingan.

Tadqiq qilinadigan reagentlar PVX va $CS(NH2)_2$ larning o‘zaro turli massa nicbatlarida modifikatsiyalash reaktsiyalari olib borildi(1-jadval).

1-jadval

ПВХ-NH-(CS)-NH_2 масса нисбати	1:1	1:2	1:3	1:4	1:5
САС(HCl) мг-экв/г	0, 98	1, 25	1, 87	2, 34	2, 34

Yuqorida ko‘rinib turibdiki, massa nisbati 1:4 olingan SAS statik almashinuv sig‘imi) yuqori chiqadi. Modifikatsiyalash reaktsiyasini temperatura 428 K, 438 K, 448 K, 458 K, 468 K larda va 3, 4, 5, 6 , 7 soat vaqt davomida o‘tkazilgan. Modifikatsiyalash jarayoni muhit harorati ortishi bilan hosil bo‘lgan anionitning SAS qiymati 448 K gacha ortgan, keyin harorat yana oshirilganda statik almashinish sig‘imi ham massa o‘zgarishi ham kamaygan, bunga sabab, harorat 443 K dan boshlab PVX termik destruktsiyaga uchray boshlaganligi va 448 K haroratda polivinilxlorid termik destruktsiyasi modifikatsiyaga nisbatan sezilarli darajada ortganligidan dalolat beradi.

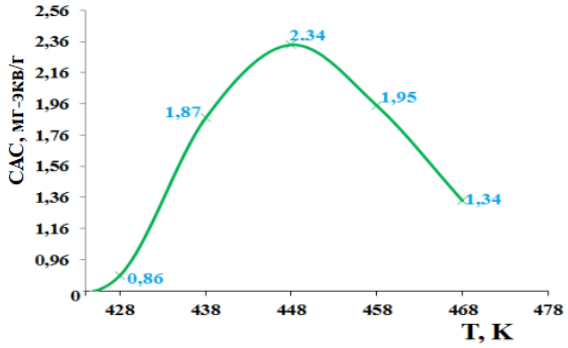

(a)

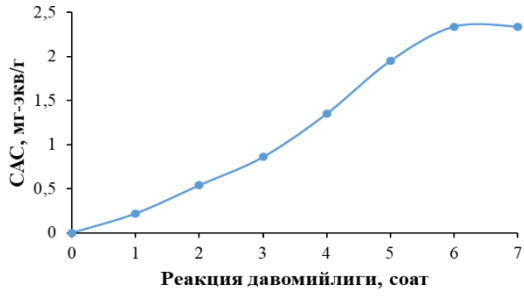

(b)

(a)-rasm. PVX va tiokarbamid asosidagi anionit SAS qiymatini reaktsiya haroratiga bog‘liqligi (massa nisbat 1:4, harorat 448K).

(b)-rasm. Reaktsiya davomiyligi (soat).

Olib borilgan mazkur tadqiqotlar natijasida polivinilxloridni tiokarbamid ishtirokida modifikatsiyalash harorat bo‘yicha maqbul sharoit 448 K qilib belgilandi.

O‘tkazilgan tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, granulalangan PVXni karbamid ishtirokida modifikatsiyalash davomiyligini 7 soatgacha oshirib borilganda olingan anion almashinuvchi materialning statik SAS qiymati 6 soatgacha ortib bordi, keyinchalik esa sezilarli darajada o‘zgarish

kuzatilmadi. Shunga asoslanib PVXni tiokarmbamid bilan modifikatsiyalash maqbul vaqt 6 soat etib belgilandi.

Natija va xulosalar. Granulalangan polivinilxloridni tiokarbamid ishtirokida modifikatsiya qilish orqali sintez qilingan anion almashinuvchi materialni identifikatsiya qilish va tarkibidagi mavjud funktsional guruhlarini aniqlash maqsadida FT-IR spektraskopik tahlili olib borildi olingan natijalar quyidagi (s)-rasmda keltirilgan:

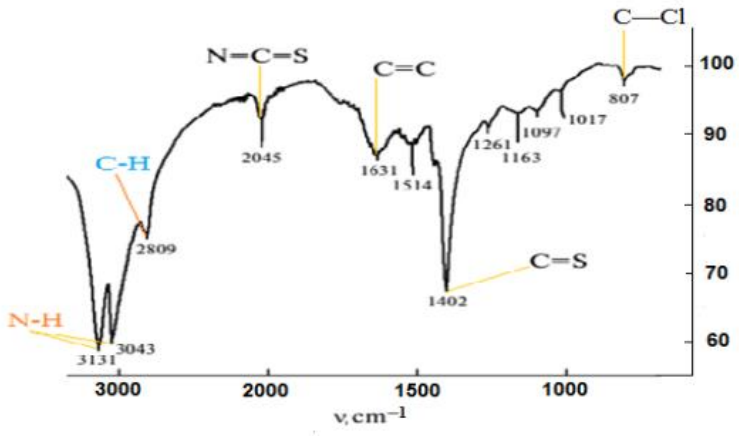

1-rasm. Polivinilxlorid va tiokarbamid asosidagi polimer materiallarning FT-IR spektrlari IQspektr analizi

Hosil bo‘lgan polimerlarning IQ-spektrlarida 807 sm-1 doiralarda jadal yutilish chiziqlari aniqlanib, ular o‘z navbatida C-Cl valent tebranishlari uchun, 1402 sm-1 dagi chiziq esa tion guruhining (C=S) valent tebranishiga hos. Barcha o‘rganilgan namunalar uchun 1017-1097 va 2809 sm -1 doiralarda yutilish chiziqlari kuzatilib, deformatsion =C-H va defarmatsion -CH2 tebranishlariga hosdir. 1630-1650 sm-1 doiralarda yutilish chiziqlari kuzatildi, ushbu yutilishlar >C=C< bog‘larning valent tebranishlariga hosdir. Ushbu chiziqlarning paydo bo‘lishi vinilxloridli pog‘onalarning degidroxlorlanishi bilan bog‘liqdir. 2045 sm-1 yutilish sohalarida esa N=C=S bog‘lanishiga hos bo‘lgan shuningdek, 3043-3131 sm -1 yutilish sohalarida aminlarga tegishli bo‘lgan yutilish sohalari aniqlandi[4;5].

Shuningdek sintez qilingan material ko‘ndalang kesimi sirt yuzasidagi element atomlarining tarqalish energiya dispersiv X-ray (EDX) analizi yordamida tekshirildi va natijalar xaritasi keltirildi.

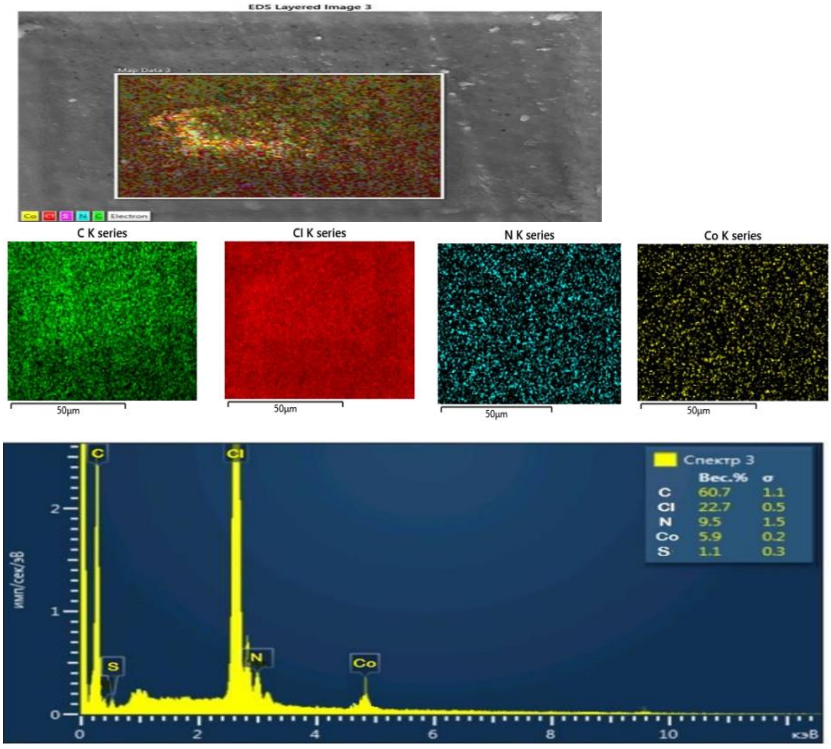

2-rasm. anion almashinuvchi materialining (g)-X-ray (EDX) analizi

PVX asosida sintez qilingan anionitining energiya dispersion mikro X-ray radiation (EDS) analizida keltirilgan natijalardan shuni ko‘rish mumkinki, olingan material tarkibida 9, 5 % N azot atomlarini saqlagan material sintez qilingan, bu esa sintez qilingan anionit yuqori sorbtsion xossaga ega bo‘lishiga sabab bo‘ladi.

Olingan anion almashinuvchi materialning yuqorida keltirilgan tarkibi va tuzilishini zamonaviy usullar yordamida olib borilgan tadqiqotlar natijasi asosida umumiy xulosa qilib polivinilxloridni tiokarbamid ishtirokida modifikatsiyalash reaktsiyasi qo‘yidagi qo‘rinishda bo‘ladi deb taxmin qilindi va shu ko‘rinishda ifodalash tavsiya qilindi.

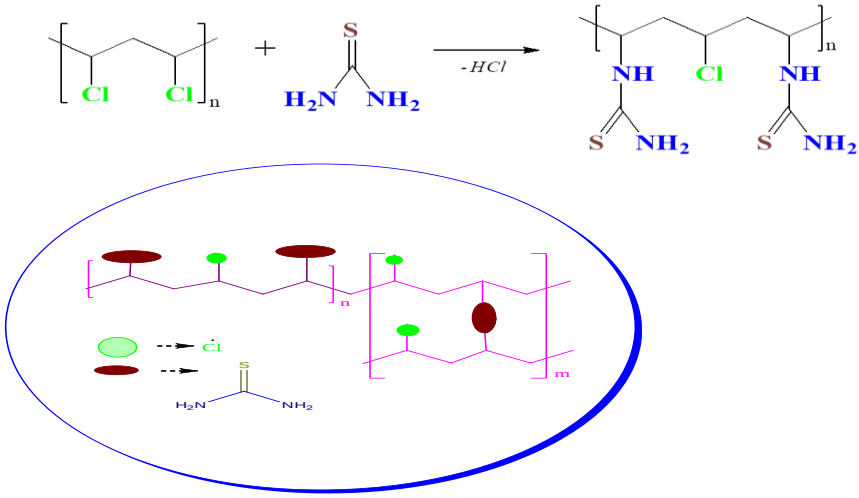

3-rasm. Polivinilxloridni tiokarbamid ishtirokida modifikatsiyalash sxemasi

Polivinilxloridni tiokarbamid bilan reaktsiya sxemasidan ko‘rinib turibdiki, hosil bo‘lgan polimer material tarkibida birlamchi -NH2 va ikkilamchi >NH aminoguruhlar mavjudligini ko‘rishimiz mumkin. Shuningdek, olingan polimer material tarkibini EuroEA Elemental Analyzer uskunasida tekshirish natijalari ham sintez qilingan polimer material tarkibidaazot atomlari saqlaganligi, PVX va tiokarbamid asosida sintez qilingan anion almashinuvchi material tarkibida birlamchi va ikkilamchi aminoguruhlar saqlaganligi bu materialning anion almashinish xossasiga ega ekanligidan dalolat beradi.

Xulosa

Sanoat oqava suvlarini tozalashning bir qancha usullari bo‘lib, bularning ichida ionalmashinuvi materiallar orqali oqava suvlarni tozalash usuli eng ahamiyatlisidir. Shuning uchun ham tan narhi arzon bo‘lganmahalliy xomashyolar asosida ionitlar sintez qilish bugungi kunning talabidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

[1]. S. Moulay, Chemical modifikacion of poly(vinly chloride)-Still on the run. Progress in Polymer Scence 35(2010) 303-331

[2]. Li, Zhili. Synthesis of a carbamide-based dithiocarbamate chelator for the removal of heavy metal ions from aqueous solutions. Journal of Industrial and Engineering Chemistry, 2014. 20(2), 586–590 pp.

[3]. Diniz C. V. , Doyle F. M. , Martins A. H. Uptake of heavy metals by chelating resins from acidic manganese chloride solution, Minerals Metallurgy Processing, 2000; Vol. 17, pp. 217-222.

[4]. Mukhamediev, M. G. , Bekchanov, D. Z. New Anion Exchanger Based on Polyvinyl Chloride and Its Application in Industrial Water Treatment. Russ J Appl Chem 92, 1499–1505 (2019). https://doi. org/10. 1134/S1070427219110053.

[5]. Davron B, Mukhtar M, Nurbek K, Suyun X, Murod J. Synthesis of a new granulated polyampholyte and its sorption properties. Int J Technol. 2020; 11(4):794-803. https://doi. org/10. 14716/ijtech. v11i4. 4024.

THE EFFECTS OF 14-BENZOYLKARAKOLINE ON CONTRACTIVE ACTIVITY OF RAT AORTA SMOOTH MUSCLE CELLS

Mirzayeva Yu. T.

Usmanov P. B.

Saidmurodov S. A

Abrayeva Z. Ch

acad. S. Yu. Yunusov AS RUz

Ymirzayeva@mail. ru

Abstract

It was investigated how 14-benzoylkarakoline affected the rat aortic smooth muscle cells' ability to contract. According to the results, rat aorta preparations that had been constricted by the beta-adrenergic receptor agonist phenylephrine are successfully relaxed by 14-O-BK. It can be deduced that the relaxant effect of the studied alkaloid is caused by the suppression of the transport of Ca^{2+} ions at the SR level in light of the fact that the contractions induced by this antagonist are primarily caused by the activation of the release of Ca^{2+} ions from the SR through IP_3R.

Keywords

smooth muscles, sarcoplazmic reticulum, aorta, phenylephrine, Ca^{2+} channel, 14-benzoylkarakoline.

Introduction

Cardiovascular disease is one of the most common pathologies and today occupies one of the first places among the mortality and disability of the population of the developed countries of the world [1]. According to modern data, in the development of diseases of the cardiovascular system, there are violations of the contractile activity of smooth muscle cells (SMC), vascular tone, transport of Ca^{2+} ions [2]. In this regard, one of the most urgent tasks of modern medicine is the development of new approaches to adequate treatment of arterial hypertension, based on the latest advances in molecular pharmacology.

The purpose of the study: to characterize the effect of the alkaloid 14-benzoylkarakoline (Fig. 1) on the transport of Ca^{2+} ions in the sarcoplasmic reticulum (SR). 14-benzoylkarakoline (14-BK), a derivative of diterpenoid alkaloid karakoline, isolated from Aconitum karakolicum, has been reported to possess diverse pharmacological properties, including spasmolytic, antiarrhythmic and anesthetic activities [3, 4].

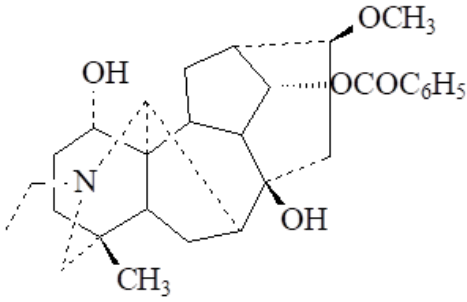

Figure 1. Chemical structure of 14-benzoilkarakoline

Materials and Methods

Tissue Preparation. All experimental protocols and conditions for preoperative care were approved by the animal use committee of our institution. Adult male Wistar rats weighing 200 – 250 g were anesthetized with sodium pentobarbital and their thorax was opened and the thoracic aorta was quickly removed and immediately placed in Krebs solution contained (in mmol/l); 118 mM NaCl, 5 mM KCl, 25 mM NaHCO3, 1. 2 mM MgSO4, 2 mM CaCl2, 1. 2 mM KH2PO4, 11 mM glucose. All the dissection procedures were performed with extreme care to protect the endothelium from inadvertent damage. The aorta was cleaned of adipose and connective tissue and cut into rings (2–3 mm long) [5].

Aortic-ring contraction studies

The aortic rings were mounted using two stainless hooks, one fixed to the bottom of the organ bath (Radnoti Glass, NSW, AUS) and the other connected to a force transducer. The organ bath was superfused with Krebs solution, bubbled with a 95% O2-5% CO2 gas mixture, and maintained at 37 C. The aortic rings were equilibrated in Krebs solution under the tension of 1 g, for 60 min during which period the Krebs solution was replaced at least twice. Aortic ring contraction was recorded, isometrically using a force transducer (FT-03; Grass Instrument Company, USA) coupled to a computer-based data acquisition system (PowerLab, ADInstruments) connected to a chart recorder Endim 621-02 (Germany) [5].

Results and Discussion

In the past, we discovered that the diterpenoid alkaloids talatizamine and 14-benzoylkarakoline may successfully relax rat aortic preparations that had been previously constrictive due to the presence of norepinephrine and hyperkalium solutions. In our experiments, PE (1μM) in the presence of verapamil (0. 1μM) induced aortic contractions, the strength of which was 10, 9 ± 2, 3% less than the force of contractions caused by it in the absence of verapamil. Under these circumstances, the addition of 14-BK alkaloid significantly reduced the force of PE-induced aortic contractions, which fell by 62. 7 ± 4. 1% of the control, respectively.

The results indicate that the observed effect of the studied alkaloid may be due to the blockade of receptor-gated Ca^{2+} channels. This is confirmed by experiments with the blocker of α-phenadrenergic receptors - phentolamine, in the occurrence of which the effect of the alkaloid 14-BK on FA-induced short aorta decreased by 45. 2 ± 3. 8%, respectively, from the control obtained in the absence of phentolamine (Fig. 2).

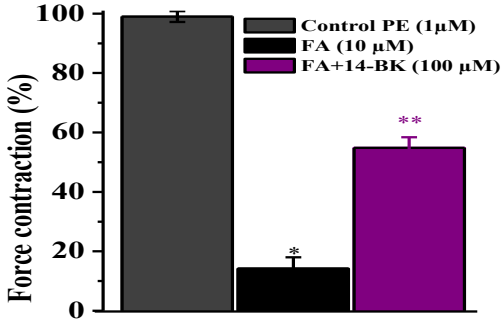

Figure 2. Effect of phentolamine (10 μM) on the relaxant effect of 14-BK (*p<0. 05, **p<0. 01; n=5).

These findings suggest that the receptor-gated Ca^{2+} channel blockage may also contribute to the relaxing effects of the 14-BK alkaloid. Thus, analysis of the data obtained in these experiments shows that the alkaloid 14-BK effectively relaxes rat aortic preparations previously reduced by the α-adrenergic receptor agonist fenlephrine.

References

1. Roth G. A. , Johnson C. , Abajobir A. , et al. Global, regional and national burden of cardiovascular diseases for 10 causes, 1990 to 2015. // J. Am. Coll. Cardiol. – 2017. – V. 70. – P. 1-25.

2. Wright P. , Thomas M. Pathophysiology and management of heart failure // Clinical Pharmacist. – 2018. – V. 10 (12). – P. 261-269.

3. Boronova, Z. S. , Sultankhodzhaev, M. N. , "Alkaloids of Delphinium poltoratskii", Chemistry of Natural Compounds. 2000, 36, 390-392.

4. Dzhakhangirov F. N. , Sultankhodzhaev M. N. , Tashkhodzhaev B. , Salimov B. T. , 1997. Diterpenoid alkaloids as a new class of antiarrhythmic agents. Structure–activity relationship. Chem. Nat. Compd. 1997, 33, 254-269. 262-263

5. Mirzaeva Yu. T, Ismailova D. S, Shkinev A. V, Usmanov P. B, Elmuradov B. Zh. The effect of 5-(4-aminophenyl)-4-amino-1, 2, 4-triazole-3(2h)-thion on rat aortic smooth muscle cells. Experimental and Clinical Pharmacology 2023; 86 2 Ñ. 3 – 7. doi: 10. 30906/0869-2092-2023-86-2-3-7

BOLALARDA KAMQONLIKNI DAVOLASHDA AMALDA QO'LLANILAYOTGAN (STANDART) VA TAKOMILLASHTIRILGAN USLUBLARINI QIYOSIY TAQQOSLASH

Ozod Kuliev

Annatotsiya

Amalda bolalardagi kamqonlik holatini davolash va oldini olish masalalariga yondashish har doim ham individual, differentsiallashgan tarzda olib borilmaydi, ko'p hollarda shifokor faqat gemoglobin ko'rsatkichlariga tayangan holda kamqonlik tashxisini qo'yadi va temir preparatlaridan iborat monoterapiyani tayinlaydi. Amaldagi davolash muolaja kursidan keyin o'rtacha 5-10 g/l ni tashkil qildi, bu davolash standartlarida ko'rsatilgan muddatlarda gemoglobin darajasi tiklanishini ta'minlab bermaydi. Amalda qo'llanilayotgan va takomillashtirilgan davolash uslublarini qiyosiy taqqoslash uchun baholash mezonlari sifatida gemoglobin, retsidivlar uchrash tezligi, o'tkir respirator kasalliklar va o'tkir ichak infektsiyalari bilan kasallanish ko'rsatkichlari olindi va taqqoslandi.

Kalit so'zlar

Kamqonlik (anemiya), bolalar, mikronutrientlar, davolash, taqqoslash

Abstract

The modern approach to the treatment and prevention of anemia in children is not always individualized, differentiated, in many cases the doctor diagnoses anemia, based solely on hemoglobin, and prescribes a monotherapy consisting of. The current treatment averaged 5-10 g / l after the course of treatment, which does not ensure restoration of hemoglobin levels during the periods indicated in the treatment standard. Hemoglobin, relapse rate, incidence of acute respiratory infections and incidence of acute intestinal infections were obtained and compared as

evaluation criteria for comparative comparison of applied and improved treatment methods.

Keywords

Anemia, children, trace elements, treatment, comparison

Muammoning dolzarbligi

Amalda bolalardagi kamqonlik holatini davolash va oldini olish masalalariga yondashish har doim ham individual, differentsiallashgan tarzda olib borilmaydi, ko'p hollarda shifokor faqat gemoglobin ko'rsatkichlariga tayangan holda kamqonlik tashxisini qo'yadi va temir preparatlaridan iborat monoterapiyani tayinlaydi. Bunday yondoshish esa odatda, kerakli natijalarni bermaydi. Bundan tashqari, ko'pchilik hollarda kamqonlikning haqiqiy sababi aniqlanmaydi, yondosh kasalliklar e'tiborga olinmaydi, ferroterapiyaning dozalari va muddatlariga rioya qilinmaydi, bolalar ovqatlanishi masalalariga ham yetarlicha ahamiyat bermaydi.

Bolalarni sog'lomlashtirish masalalarini tahlil qilish shuni ko'rsatdiki, gemoglobinning o'sish ko'rsatkichi past va amaldagi davolash muolaja kursidan keyin o'rtacha 5-10 g/l ni tashkil qildi, bu davolash standartlarida ko'rsatilgan muddatlarda gemoglobin darajasi tiklanishini ta'minlab bermaydi. Barcha yosh guruhlari ularga xizmat ko'rsatayotgan oilaviy poliklinika va qishloq vrachlik punktlaridan olingan ko'rsatkichlar bir biriga o'xshash hamda ular orasida ishonarli farq aniqlanmadi (R>0, 05).

Material va usullar

Toshkent shahar va Toshkent viloyatining oilaviy poliklinikasi va qishloq vrachlik punktlaridagi 1 yoshdan 18 yoshgacha bo'lgan 434 nafar bolalarda retrospektiv usulda xozirgi mavjud davolanish (sog'lomlashtirilguncha va sog'lomlashtirilgandan keyingi ko'rsatgichlar) dinamikasi o'rganib chiqildi. Bundan tashqari 76 nafar shahar va 58 nafar qishloq bolalarida kamqonlikning taklif etilyotgan takomillashtirilgan davolash usulining sog'lomlashtirilguncha va sog'lomlashtirilgandan keyingi ko'rsatgichlar dinamikasi o'rganildi. Bunda Gemoglobin-Gemokyu usulida o'rganildi. Qon zardobidagi temir va ferritin biokimyoviy analizatorda o'rganildi. Qon zardobidagi foliy kislotasi ko'rsatkichlarini mikrobiologik usulda aniqlandi. Mikroelementlar sochdan olinib neytron-aktivatsion usulda o'rganildi.

Olingan natijalar va ularning muhokamasi.

Retrospektiv materiallar asosida olingan natijalar negizida, shuningdek bolalardagi MKN va foliy kislotasi disbalansini, bolalarda gelьmintozlar aniqlanishini o'rganish natijalariga asoslanib biz hozirda mavjud bo'lgan davolash standartlariga quyidagi o'zgartirishlarni kiritdik:

1. Bolalarda kamqonlik tashxislanganda gelьmintozlarni tashxislash, aniqlashga qaratilgan tekshirishlar 100% bajarilishi kerak.

2. Kamqonlikni differentsial diagnostikasi zarur bo'lganda foliy kislotasini tekshirishni amalga oshirish kerak.

3. Kamqonlik aniqlangan bolalar orasida rux, mis, kobalt, marganets, yod kabi MKND yuqori uchrash tezligini hisobga olib davolash jarayoniga temir preparati bilan birga ushbu MKNni ham qo'shish kerak.

4. Kamqonlik mavjud bolalarda gelьmentozlarni ko'p darajada tarqalgan- ligini e'tiborga kerak va ularda gelьmentozlar aniqlanganda kompleks terapiyaga antigelьment preparatlarni qo'shish zarur.

5. Kamqonlik bilan kasallangan bolalarni sog'lomlashtirish va kamqonlikni oldini olish uchun ovqatlanish ratsioniga yuqorida keltirilgan MKN bilan to'yintirilgan ovqat mahsulotlarini qo'shish tavsiya etiladi. Bizlar yuqorida ko'rsatilgan uslub bo'yicha oilaviy poliklinika va qishloq vrachlik punkti sharoitida kamqonlik bilan kasallangan bolalarni sog'lomlashtirish va bir yil mobaynida dispanser kuzatuv ishlarini amalga oshirdik.

Bolalardagi kamqonlikni davolashning takomillashtirilgan uslubi tamoyillari:

1. Asosiy davolash sifatida o'zida temir, rux, foliy kislotasi, askorbin kislotasini tutgan "Globeks" preparatini qo'lladik. Kamqonlikni davolash kursi davomiyligi quyidagicha: kamqonlikning yengil darajasida 4 oy, o'rta og'irlik darajasida – 5 oy, og'ir kamqonlik darajasida – 6 oy. Preparat dozasi bemor yoshiga va kamqonlik og'irligi darajasiga mos holda tayinlandi.

2. MKN bilan boyitilgan undan tayyorlangan non va un mahsulotlarini tayinlash.

3. Antigelьment preparat sifatida har 6 oyda 2 kursdan yoshga oid dozalarda "Kyuravorm" preparati tayinlandi.

4. Bolalar ovqatlanishi negizi sifatida O'zR SSV tomonidan tasdiqlangan JSST tavsiyasiga ko'ra – "sog'lom ovqatlanishning 12 ta tamoyili" olindi.

5. Davolash kursi tugagandan so’ng retsidivga qarshi terapiya tayinlandi: haftada bir marta MKN bilan birga temir preparatlarini qabul qilish, kvartalda bir marta antigelmint preparatlarni va MKN bilan boyitilgan mahsulotlarni qabul qilish.

1-Jadval

Qishloq va shahar bolalarini takomillashtirilgan uslub yordamida sog’lomlashtirish samaradorligini baholash, M±m.

№	Кўрсаткичлар Ko`rsatkichlar	Sog`lomlashtirilguncha	Sog`lomlashtirilgandan keyin	Ishonchlilik chegarasi (P)
1	Гемоглобин Gemoglobin	96, 47±1, 25 85, 09±1, 94	13, 34± 1, 22 5, 65±0, 88	P<0, 01
2	Zardob temiri, mkmol/l	7, 43±1, 04 5, 79±0, 23	15, 11±1, 56 14, 91±0, 40	P<0, 01
3	Ferritin, ng/ml	11, 43±1, 27 8, 45±0, 81	22, 88±1, 63 19, 13±1, 24	P<0, 01
4	Foliy kislotasi, mkg/l	5, 35±0, 25 5, 0±0, 37	10, 17±0, 35 8, 33±0, 25	P<0, 01
5	Gelmintozlar	65, 51% 75, 08%	5, 46% 8, 14%	P<0, 01

Oilaviy poliklinika va qishloq vrachlik punktlarida bolalarni sog’lomlashtirish amalga oshirildi, qon ko’rsatkichlari dinamikada tekshirildi, gelьmintozlarga analizlar olindi.

Tadqiqotlarimiz natijalari shuni ko’rsatdiki, bolalarida tekshirilayotgan barcha indikatorlar – gemoglobin, zardob temiri, ferritin, foliy kislotasi bo’yicha ko’rsatkichlarning anchagina o’sishiga erishildi, gelьmintozlar bilan infitsirlanish ko’rsatkichlari jiddiy kamaydi. Bolalarni sog’lomlashtirishda hozirgi vaqtda qo’llanilayotgan uslublarga nisbatan bizlar tomonidan tavsiya etilgan uslublar ishonarli darajada yuqori (R<0, 01) va samarali ekanligi aniqlandi.

Kamqonlikning turli darajalariga ega va turli yosh guruhlaridagi bolalarni sog’lomlashtirishni o’rganish shuni ko’rsatdiki, davolash kursi tugaganidan so’ng bolalar orasida og’ir va o’rta darajadagi kamqonlik holatlari kuzatilmadi. Yengil darajadagi kamqonlik holatlari 5, 1% dan

oshmadi. Barcha yosh guruhlarida sog'lomlashtirish ko'rsatkichlari o'xshash bo'ldi (2-jadval).

2-jadval

Takomillashgan usulda kamqonlik bilan kasallangan bolalarni sog'lomlashtirish natijalari%

Bolaning yoshi	Kamqonlikning og`irlik darajalari											
	Jami			Yengil			O`rta			Og`ir		
	A	Б	B	A	Б	B	A	Б	B	A	Б	B
1–3	35, 2	5, 1	30, 1	25, 7	5, 4	20, 2	8, 5	0	8, 5	1, 0	0	1, 0
4–6	25, 9	4, 6	21, 3	19, 5	4, 5	15, 0	6, 3	0	6, 3	0	0	0
7–14	29, 5	3, 2	26, 2	20, 9	3, 7	17, 2	7, 6	0	7, 6	1, 0	0	1, 0

Izoh: A-Sog'lomlashtirilguncha; B-Sog'lomlashtirilgandan keyin, V-kamayish darajasi; A va B- ko'rsatkichlar orasidagi farqlar har doim R<0, 01ga teng

Hozirda qo'llanilayotgan va takomillashtirilgan davolash uslublarini qiyosiy taqqoslash uchun baholash mezonlari sifatida gemoglobin, retsidivlar uchrash tezligi, o'tkir respirator kasalliklar va o'tkir ichak infektsiyalari bilan kasallanish ko'rsatkichlari olindi (3-jadval).

3-jadval

Kamqonlik bilan kasallangan bolalarni taklif etilayotgan va amalda qo'llanilayotgan usullar bilan davolashning samaradorligini qiyosiy baholash

Кўрсаткичлар	таклиф этилаётган даволаш усули	амалда қўлланилаёт ган даволаш усули	Ишончлилик чегараси(P)
Гемоглобин, M±m	12. 9±1. 0	10. 0±1. 1	P<0. 01
ТТКнинг рецидивлари(%)	8. 2	65, 8	P<0. 01
ЎРВИ билан касалланиш кўрстакичи(%)	15. 5	42. 1	P<0. 01
Ўткир ичак инфекциялари(%)	4. 2	15. 5	P<0. 01

Kamqonlikka chalingan bolalarni sog'lomlashtirilgandan keyin gemoglobin darajasi hozirda qo'llanilayotgan davolash usulida 10, 02±1, 1 g/l ni, takomillashtirilgan usulda esa 17, 2 ±1, 2 g/l ni tashkil qildi (R<0, 01). Hozirda qo'llanilayotgan davo usulida retsidivlar uchrash tezligi 65, 8% ni, takomillashtirilgan davolash uslubida esa 8, 2% ni tashkil qildi, o'tkir respirator kasalliklar bilan kasallanish, mos ravishda 42, 1% va 15, 5% ni, o'tkir ichak infektsiyalari bilan kasallanish 15, 5% va 4, 2% ni tashkil etdi. Barcha taqqoslanayotgan ko'rsatkichlar orasidagi farq ishonarli (R<0, 01;). Olingan natijalarga asoslanib biz kamqonlikni tashxislash, davolash standartlariga qo'shimchalar kiritdik .

Xulosa

Bolalarda kamqonlikni tashxislash, davolash va profilaktika standartlarini takomillashtirish bo'yicha olib borgan tadqiqotlar natijalari asosida quyidagi xulosaga kelish mumkin:

1. Sog'liqni saqlash tizimining birlamchi bo'g'inida, kamqonlik aniqlangan bolalarni sog'lomlshtirish uchun hozirgi vaqtda qo'llanilayotgan davolash-profilaktika uslublarining samaradorligi juda past: yoshga bog'liq holda gemoglobin ko'rsatkichlari o'sishi faqat 5, 10±0, 53 g/l dan 10, 23±0, 49 g/l gachani tashkil qildi, bu holat bolalarning to'liq

sog'lomlashtirishni 7-10% holatdagina ta'minlaydi, kamqonlik retsidivlari 75-90 % holatlarda qayd qilindi.

2. Umumiy amaliyot shifokorlari tomonidan kamqonlikka chalingan bolalarni sog'lomlashtirishning past samaradorligi sabablaridan biri, bolalarda uchrayotgan gelьmintozlarni aniqlanmayotganligi va ularni tahlil etilmayotganligidadir, kamqonlik mavjud bolalarning 90 % da gelьmintoz-larni aniqlashga qaratilgan tekshiruvlar olib borilmagan.

3. Sog'liqni saqlash tizimining birlamchi bo'g'inida kamqonlikka chalingan bolalarni sog'lomlashtirish samaradorligining pastligi sabablaridan yana biri bu bolalardagi foliy kislotasi, rux, mis, kobalьt, selen, molibden, yod kabi MKNDni, shuningdek gelьmentozlar rolini to'g'ri baholamaslik hisoblanadi.

4. TEKni davolash standartlariga foliy kislotasi, mis, rux, selen, yod, kobalt, shuningdek antigelьment terapiyani qo'shish kamqonlikka chalingan bolalarni sog'lomlashtirish samaradorligini oshirishga, retsidivlar uchrashini kamaytirishga, sog'ayish muddatlarini qisqartirishga imkon beradi. Bolalarda kamqonlikni davolash va kamaytirish bolalar orasida o'tkir respirator kasalliklar, o'tkir ichak infektsiyalari bilan kasallanishni 2-3 marta kamaytirishiga olib keldi.

FOYDALANILGAN ADABIYoTLAR RUYXATI

1. Karimov X. Ya. , Suleymanova D. N. Profilaktika defitsita jeleza v Respublike Uzbekistan. Monograf. -2010. –Tashkent. –102 str.

2. Vorobьyov P. A. Anemicheskiy sindrom v klinicheskoy praktike. M:Nьyudiamed, 2014, 168 s.

3. Narmetova M. U. , Raimova D. A. , Shokirova F. J. Chastota vьyavlyaemosti defitsita folievoy kislotы u devochek podrostkov. \\ Jurnal teoreticheskoy i klinicheskoy meditsinы. 2019. №2. S. 96-98.

4. Eremina, O. V. Narusheniya adaptatsii i soderjanie nekotorыx mikroelementov v sыvorotke krovi malovesnыx novorojdennыx: Avtoref. dis. kand. med. nauk / O. V. Yeremina. Saratov, 2005. - 20 s.

5. Zaxarova I. N. , Machneva Ye. B. Korrektsiya defitsita jeleza: istoricheskie i sovremennыe aspektы // Voprosы prakticheskoy pediatrii. — 2014. — 9 (4). — S. 2—7. .

6. Otto N. Yu. , Sagitova G. R. , Suprun S. V. , Chershembeeva E. S. , Chernigovskiy R. A. , Otto A. I. Problema jelezodefitsitnoy anemii u detey i podrostkov Astraxanskoy oblasti // Sovremennыe problemы nauki i obrazovaniya. – 2018. – № 5. ;

7. Rumyantsev A. G. i dr. Lechenie jelezodefitsitnoy anemii u detey i podrostkov: osnovnыe printsipы i naibolee chastыe oshibki . // Pediatriya, 2015 g, tom 94 №5 str. 114-121

8. Rumyantsev A. G. , Kazyukova T. V. Profilaktika defitsita jeleza u detey rannego vozrasta\\Trudnыy patsient. 2012. №2. S. 38-42

9. Suleymanova D. N. , Rasulova M. I. , Saidov A. B. , Babadjanova Sh. A. Temir tanqislik kamqonlikni tashxislash, davolash, oldini olish standartlarini sog'liqni saqlash birlamchi bo'g'inida joriy etish: Metodicheskoe posobie. - Tashkent, 2017. - 32s.

10. Suleymanova D. N. , Saidov A. B. Jelezodefitsitnыe sostoyaniya i izuchenie effektivnosti primeneniya sovremennыx parenteralьnыx preparatov jeleza\\ . Jurnal teoreticheskoy i klinicheskoy meditsinы. 2019. №2. S. 116-119.

11. Tarasova I. S. Jelezodefitsitnaya anemiya u detey i podrostkov \\ Voprosы sovremennoy pediatrii. 2011. №10(2). S. 40-48

GLILAGIN SUBSTANTSIYASINING GEL SHAKLINI YARATISH VA STANDARTLASH

PhD F. A. Sobirova

o'qituvchi U. A. Yulchiyeva

Katta o'qituvchi N. K. Xasanova

PhD G. K. Babojonova

PhD R. S. Esanov

Professor A. D. Matchanov

O'zRFA Bioorganik kimyo institutu

Annotasiya

Bugungi kunda dori vositalarining gel va liniment shakllariga tibbiyot amaliyotida (jarrohlik, fiziologiya, allergologiya, terapiya va boshqalarda) talab nisbatan ko'payib borishini kuzatishimiz mumkin. Hozirda gemostatik xususiyatlarga ega bo'lgan turli xil gel ko'rinishidagi dori vositalari qo'llanilib kelinmoqda, jumladan: "Katerjel" (Avstriya), "Instillagel" (Germaniya), "Surjigel" (Angliya), "Retragel", "Endojigel" (Rossiya) va boshqalar. Yumshoq dori shakllari ko'plab jarrohlik amaliyotlarida keng qo'llaniladi, xususan, bodomsimon bezlarni olib tashlash va ginekologik jarrohlik amaliyotlari paytida, stomatologiyada boshqa dori shakllariga nisbatan ko'proq qo'llanib kelinmoqda Odatda turli xil jarrohlik amaliyotlarida parenximatoz qon ketish jarayonlarida, gemofiliya kasalliklarida tabletka va vena qon tomiri orqali qo'llaniladigan dori vositalari yaxshi samara beradi. Lekin ko'pchilik xolatlarda kundalik xayotimizda, yul transport xodisalari ro'y berganida, tashqi yaralanish xolatlarida, maishiy jaroxatlarda tashqaridan qo'llaniladigan gemostatik hamda yallig'lanishga qarshi ta'sirga ega yumshoq dori vositalari nisbatan samarali hisoblanadi. Yuqoridagilardan

kelib chiqib, O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Bioorganik kimyo institutida GKMAT va lagoxilin asosida suvda eruvchan supramolekulyar kompleks olingan bo'lib, ulargemostatik, yallig'lanishga qarshi, shishlarga qarshi, analьgetik va to'qimalarni tiklovchi ta'sirga ega(Matchanov A. D. , 13-14 maya 2011. - S. 265-267.

Ushbu kompleks asosida tashqi ta'sir ko'rsatadigan gel ko'rinishidagi gemostatik vositasini ishlab chiqishni, uning maqbul dozasini aniqlash ishlari ushbu ishning vazifalariga kiritildi.

Shuning uchun ishimizning navbatdagi bosqichi lagoxilinning GKMAT bilan supramolekulyar kompleksi – Glilagin substantsiyasi asosida uning yangi yumshoq dori shaklini ishlab chiqish va standartlashga bag'ishlandi.

Kalit so'zlar

glilagel, metilparaben, gemostatik, lagoxilin, glitsirezin kislotasi, gel

CREATION AND STANDARDIZATION OF THE GEL FORM OF THE SUBSTANCE GLILAGIN

F. A. Sobirova,

U. A. Yulchiyeva

N. K. Khasanova

G. K. Babojonova

Chemistry R. S. Esanov

A. D. Matchanov

Annotation

Today, we can observe that the demand for gel and liniment forms of drugs in medical practice (surgery, physiology, allergology, therapy, etc.) is relatively increasing. Medicines that are usually used in various surgical procedures in parenchymatous bleeding processes, in hemophilia, and administered through a pill and vein have a good effect. But in most cases, in our daily life, when road traffic accidents occur, in cases of external injuries, in domestic injuries, soft drugs with hemostatic and anti-inflammatory effects are relatively effective. Glilagin is a supramolecular complex of GKMAT and lagoxilin (2:1). White powder, T.

liquid. -173-175oS, UB-251(3. 45), IR-spectrum: valence vibrations of 3400-3000 cm-1 (ON) group, 2942 cm-1 (SN2) deformation vibration, 1728 (S= O), 1044-1082(S-O-S-), Rf-0. 74. (II). A 100 mg sample (VFS 42 Uz 3123-2017) of the Glilagin substance is taken, placed in a 100 ml flask and dissolved in 75 ml of distilled water. The solution was diluted to the mark with water. Take 10 ml of the resulting solution and dilute it to 100 ml in the mobile phase (concentration 0. 1 mg/ml). A tablet form of Glilagin has been developed and is allowed to be used in medicine (VFM 42 Uz-3405-2018 tablet). To choose the optimal composition of Glilagel, 6 different concentrations are used. gel samples were prepared and their hemostatic activity was determined. Assays were performed 5 times and their average values were obtained. Based on the obtained results, the specification of Glilagel was developed, and according to it, the amount of Glilagin in 100 g of gel was 0. 21 to 0. 29 g, and the amount of methyl paraben was 0. 1 ± 0. 025 g and included in the quantitative analysis.

Keywords

glilagel, methylparaben, hemostatic, lagochilin, glycyrrhizic acid, gel

KIRISH

Hozirgi kunda jahonda dorivor o'simliklarning kimyoviy tarkibini o'rganish, o'simlikdan asosiy ta'sir qiluvchi moddalarni (terpenoidlar, alkaloidlar, flavonoidlar, polifenollar, polisaxaridlar, kumarinlar, glikozidlar va boshqa moddalar) individual holda ajratib olib, ularning kimyoviy tuzilishlari va biologik faolliklarini o'rganish dolzarb mavzulardan hisoblanadi. "Klatrogenlar" deb nomlanuvchi quyi molekulyar tabiiy birikmalar o'simlik tarkibidagi suvda kam eriydigan moddalarni suvda eruvchan holatga o'tkazish hamda ularning sinergistik xususiyatlarini kuchaytirish va kam dozada samarali ta'sir ko'rsatuvchi preparatlar yaratish imkoniyatlarini bermoqda. So'nggi yillarda glitsirrizin kislotasi va uning hosilalari asosida suvda kam eriydigan dori vositalari bilan supramolekulyar komplekslarni olish orqali yangi samarali dori vositalari yaratilib, tibbiyot amaliyotiga tadbiq etilmoqda.

ADABIYOTLAR SHARHI.

Gemostatik preparatlar turli jarayonlarga ta'sirini hisobga olib, ularni to'g'ri koagulyantlarga (trombin, fibrinogen), ikkilamchi koagulyantlarga (K vitamin, vikasol), fibrinoliz ingibitorlariga (amben, aminokapron kislota, paraaminometiltsiklo-geksankarbon kislota), trombotsitlar agregatsiyasi va adgeziyasi stimulyatorlariga (kaltsiy, adrenomimetik moddalar, serotonin) bo'linadi .

GKMAT (glitsirrizin kislotasining monoammoniyli tuzi) va lagoxilin asosida olingan “Glilagin” gemostatik dori vositasi asosida gemostatik doka olingan. Gemostatik doka samaradorligi uning kam zaharliligi, teri ostiga kiruvchanligi, pirogenligi va gemostatik faolligi orqali xarakterlanadi. Glilagin saqlagan salfetkalar 5 ta seriyasining barqarorligini o’rganishdan olingan natijalar shuni ko’rsatdiki, salfetkaning 5 ta seriyasi zaharsiz, va teri osti to’qimalariga nojo’ya taьsir qilmaydi.

Trombotsitlar agregatsiyasi va adgeziyasini yaxshilovchi preparatlarning shifobaxsh ta’siri quyidagilardan iborat bo’lib, kalьtsiy trombotsitlar agregatsiyasi majburiy omili bo’lgan paytida trombotsitlardan ADF (agregatsiyaning kerakli komponenti) ajralishiga ham ta’sir etadi, fibrin hosil bo’lishini ta’minlaydi. Katexolamin va serotonin almashish oraliq zveno orqali trombotsitlardan kalьtsiy ionlari ajralishiga ta’sir etadi, trombotsitlar agregatsiyasi va adgeziyasini kuchaytiradi. Ta’kidlash joizki, kalьtsiy preparatlari trombotsitlar agregatsiyasi va adgeziyasini kuchaytiradi, ular gemorragik kasallikda gipokalьtsinemiya vaqtida tavsiya etiladi. Yuqorida keltirilgan ma’lumotlar yangi samarali gemostatik preparatlarni topish muammosi dolzarb ekanligini ko’rsatadi.

Shuning uchun gemostatik faollikga ega bo’lgan biologik faol moddalarni izlash maqsadida o’simlik xom ashyolarini kimyoviy tadqiq etishga katta e’tibor berilmoqda. O’simlik xom ashyolari asosida olingan preparatlarga bo’lgan qiziqish shundaki, ular keng terapevtik ta’sir qilish doirasiga ega, kam zaharliligi bilan sintetik preparatlardan ajralib turadi.

Gemostatik vosita sifatida ayrim turdagi qon ketish vaqtida ikki uyli krapiva, cho’pon xaltasi o’ti, bargizub, min gquloq o’ti, qalin po’stloq va Lagoxilus o’ti qo’llaniladi. Ushbu dorivor o’simliklar quruq ekstrakt ko’rinishida tavsiya etiladi.

Lagochilus inebrians – mast qiluvchi (gangituvchi bozulbang) o’simligini keng tadqiq qilish o’simlikda yuqori darajada gemostatik faolik mavjudligini aniqlash imkonini berdi. Lagoxilin asosida olingan dori vositalari plazma va hujayra koagulyatsiyasi omillarini faollashtirib, antikoagulyant faolligini pasaytirib, qon quyilishini ta’minlaydi. «Lagoxilin» dori vositasi in vivo shaklda hayvonlar tomiriga yuborilganda, plazma ingibitorlarini faollashtirishi va fibrinoliz proaktivatorlari faolligini bloklashi hisobiga qonning fibrinolitik faolligini ingibirlaydi.

Lagoxilus o’simligining ekstrakti o’pka, burun, gemoradial, bachadon va travmatik qon ketishlarda samarali gemostatik vosita sifatida, shuningdek, jarrohlik amaliyoti paytida ko’p qon ketishini oldini olish

uchun qo'llaniladi. Gemofiliya A bilan og'rigan bolalarga Lagochilus inebrians o'simligining spirtli va quruq ekstraktini qo'llash paytida qonning tez ivishi va antigemafil tarkibining sezilarli darajada oshishi qayd etilgan. Klinik kuzatuvlarda gemofiliya bilan og'rigan bemorlarni lagoxilus asosida olingan dori vositalari bilan davolashda ularning umumiy holati yaxshilanadi, remissiya davrlari ko'payadi. Qon ketish vaqti qisqaradi va uning intensivligi pasayadi. Bundan tashqari, Lagochilus inebrians ning yig'ma shaklidagi dori vositasi markaziy asab tizimining funktsional kasalliklari, gipertoniya, allergik teri kasalliklari, gemorragik diatez, glaukoma, oshqozon va o'n ikki barmoqli ichak yaralarida qo'llaniladi. Gemostatik va fibrinolitik faollikdan tashqari, o'simlikdan olingan dori vositalarining qo'shimcha xususiyatlari ham mavjud. Masalan, suvli ekstrakti sedativ, gipotenziv ta'sirga ega, shuningdek, bachadonning shilliq mushaklarining, mushak va mushakning kontraktil va motor funktsiyalarini qisqartirishga yordam beradi. Bundan tashqari o'simlik ekstrakti asosidagi preparatlar ichak karboxolin spazmi va shok holatlarni pasaytirish uchun qo'llaniladi.

Lagoxilin va uning hosilalarining asosiy kamchiligi, ularning suvda yomon erishidir. Bu o'z navbatida ularning biologik faolligini namoyon qilishida birmuncha cheklanishlarga olib keladi.

Lagoxilin diterpenoidining polivinil pirrolidon asosida olingan "Lagovin" preparati rezorbtiv ta'sirga ega. Bu preparat plazmali gemostazga ta'sir etish mexanizmi uning trombinga aylanishinini kuchaytirishi, ko'proq tashqi yo'l orqali (qon quyilishining 1 va 2 fazalari), qon fibrinolitik tizimining faollashishi va to'g'ridan-to'g'ri antikoagulyantlar miqdorining kamayishi bilan bog'liq. Bundan, lagoxilin va uning hosilalari qon quyilish jarayoni omillarini ishga tushirish hisobiga ta'sir qilishi aniqlangan.

Qon to'xtatish xususiyatiga ega bo'lgan tabiiy polimerlar orasida organizmdagi asosiy oqsillardan biri bo'lgan kollagen alohida o'rin tutadi. Kollagen tolalari trombotsitlarning faol adgeziya va agregatsiyasini keltirib chiqaradi. Tomirlarning mahalliy zararlanishidan keyin, trombotsitlar zararlangan joydagi kollagen tolasi bilan bog'lanishni boshlaydi. Ularning kollagen bilan ta'sirlashishida adenozindifosfat, serotonin va boshqa qon ivishidagi trombotsitar omillar ajralib chiqadi. Kollagen va trombotsitar massa asosida kombinatsiyalangan shimgich (Trombokol) ishlab chiqilgan va qo'llanilmoqda. Kollagen shimgichlar qisqa vaqtda qon oqishini to'xtatadi, biroq ular bir qator kamchiliklarga ega. Masalan, yaroqlilik muddati qisqa.

Mahalliy gemostatik vositalar jarohatlarda, yaralarda va boshqa holatlarda jarrohlik amaliyotda keng qo'llaniladi. Qon ketishini to'xtatishda qattiq holdagi dori vositalar va matolarni: kukun, pardalar, shimgich, noto'qima material, doka va boshqalarni qo'llash qulaydir.

Gemostatik vositalar asosan chet eldan valyuta hisobiga respublikamizga keltiriladi. Ko'pgina qon elementlari kompozitsiyasi saqlagan oqsil asosidagi preparatlar saqlanish muddati bo'yicha va saqlash sharoitiga oid muammolar mavjud.

Shuning uchun mahalliy o'simlik xom ashyosi asosida yangi, suvda eriydigan gemostatik birikmalarni olish, biologik, xususan gemostatik faolligini o'rganish hamda gemostatik faolligi bilan birikmalarning tuzilishi orasidagi bog'liqlik qonuniyatlarini o'rganish dolzarb masalalardan biridir.

METODOLOGIYA

Glilaginning olinishi. Glilagin – GKMAT va lagoxilinning (2:1) nisbatdagi supramolekulyar kompleksi. Oq kukun, T. suyuq. -173-175oS, UB-251(3. 45), IQ-spektri: 3400-3000 sm-1 (ON) guruhining valent tebranishlari, 2942 sm-1 (SN2) deformatsion tebranishi, 1728 (S=O), 1044-1082(S-O-S-), Rf-0. 74. (II). Glilaginning tabletka dori shakli ishlab chiqilgan va tibbiyotda qo'llashga ruxsat berilgan (VFM 42 Uz-3405-2018 tabletka). Glilagelning maqbul tarkibini tanlash uchun 6 xil kontsentratsiyadagi gel namunasi tayyorlanib, ularning gemostatik faolligi aniqlandi. Natijalar 3. 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval

Glilagel turli kontsentratsiyali tarkibining kalamushlarda parenximatoz qon ketish vaqti va qon yo'qotish miqdoriga ta'siri

№	Preparat, Glilagin (kons)%	Qon ketish vaqti		Qon ketish miqdori	
		daqiqa	%	мг	%
1	Nazorat, doka	2, 2±0, 2	100	1, 414±0, 122	100
2	0, 025	1, 5±0, 10*	70	0, 478±0, 02*	34
3	0, 05	1, 13±0, 1*	51	0, 348±0, 025*	25
4	0, 1	1, 0±0, 10*	46	0, 213±0, 016	15
5	0, 25	0, 85±0, 04*	39	0, 198±0, 015*	14
6	0, 5	0, 71±0, 06*	32	0, 156±0, 012*	11
7	1, 0	1, 1±0, 10*	50	0, 303±16*	21, 4

1-jadvalda keltirilgan ma'lumotlardan koʻrinib turibdiki Glilagelning eng samarali ta'siri 0. 5-0. 25% li tarkibdagi gel namunalarida namoyon boʻldi. Shu tarkibda parenximatoz qon ketish vaqti 2, 6-2, 7 marta qisqardi, qon yuqotish miqdori esa 7-9 martaga kamaydi.

Glilaginning gel shaklidagi dori shakli tarkibi asosiy ta'sir etuvchi moddasi – Glilagin 0, 25%, karbopol -1, 0% etil spirti-5, 0%, metil paraben -0. 1% dan iborat. Ishlab chiqilgan dori vositasi dori shakli shartli ravishda "Glilagel" dob nomlandi. Ana shu maqbul tarkibli Glilagelning gemostatik faolligi oʻrganish tajribalar quyonlarda "gipokoagulyasiya modeli" da vena qon tomiriga geparin bilan 130 mg/kg dozada kiritilib jigarda, buyrakda va taloqda oʻrganildi. Gemostatik faollikni aniqlash uchun 2, 0x2, 0 sm oʻlchamdagi salfetkalarga Glilagel, uning gel asosi (polijel) ishlatildi. Gelning gemostatik ta'siri amaliyotda keng qoʻllaniladigan: mahalliy: gemostatik doka (Rossiya), gemostatik shimgich (Rossiya) va TaxoKomb (Avstriya) gemostatik vositalar bilan taqqoslandi. Olingan natijalar jadvalda keltirilgan(Matchanov A. D. , 2019-24 - B. 198-199)

2-jadval

Geparin yuborilishi natijasida quyonlarda parenximatoz qon ketishlarda jigardan qon ketish vaqti va miqdori(M±m; n= 6;)

№	Preparat	Qon ketish vaqti		Qon yoʻqotish miqdori	
		min	%	Mg	%
1	Nazorat, doka	6, 7±0, 4	100	6, 5±0, 4	100
2	Glilagel 0. 25%	2, 3±0, 3	34	1, 5±0, 1*	23
3	Gemostatik gel	3, 4±0, 3*	50	3, 3±0, 3*	50
4	Gemostatik gubka	2, 3±0, 3	34	2, 1±0, 15*	32
5	TaxoKomb	3, 6±0, 3*	54	3, 1±0, 2	48

*R 0, 01 nazoratga nisbatan.

2-jadvalda keltirilgan ma'lumotlardan koʻrinib turibdiki, quyonlarda jigarning parenximatoz qon ketishi vaqti 6, 7±0, 4 minutni, qon yoʻqotish miqdori esa 6, 5±0, 4 mg ni tashkil etgan. Glilagel 2. 3±0. 3 minutda jigardan parenximatoz qon ketishini ya'ni 66% ga kamaytirgan va qon kon yuqotish miqdorini 6, 5±0, 4 g dan 1, 5 ± 0, 1 g gacha yoki 77% ga qisqargan. Gemostatik doka qon ketish vaqtini 3, 4 ± 0, 3 minutgacha kamaytirgan (50% ga), gemostatik shimgich esa 2. 3±0. 3 daqiqa (66% ga) va TaxoKomb - 3, 6±0, 3 daqiqa (46% ga) qon toʻxtatish xususiyatini namoyon qilgan.

3-jadval

Geparin yuborilishi natijasida quyonlarda parenximatoz qon ketishlarda buyrakdan qon ketish vaqti va miqdiri(M±m; n= 6;)

№	Preparatlar	Qon ketish vaqti		Qon yo‘qotish miqdori	
		daqiqa	%	Mg	%
1	Nazorat, doka	4, 6±0, 2	100	4, 8±0, 4	100
2	Glilagel 0. 25%	2, 1±0, 2*	45	1, 75±0, 1*	38
3	Gemostatik gel	2, 3±0, 2*	51	2, 1±0, 1*	46
4	Gemostatik gubka	1, 8±0, 1*	40	1, 7±0, 1*	36
5	TaxoKomb	2, 4±0, 2*	53	2, 2±0, 2	48

*R± 0, 01 nazoratga nisbatan

Glilagel parenximatoz qon ketishini nazoratga nisbatan 55% tezroq, ya'ni 2, 1-0, 2 daqiqada to‘xtatdi, qon yo‘qotish miqdori nazoratga nisbatan 62%ni tashkil etib, 1, 75±0, 1 g ga teng bo‘ldi. Gemostatik doka qon ketishini 2, 3±0, 3 daqiqa (49%), gemostatik shimgich 1. 8-0. 1 minut (60%) va TaxoKomb-2, 4-0, 2 minut (47%) qon to‘xtatish vaqtini namoyon qildi.

4-jadval

Geparin yuborilishi natijasida quyonlarda parenximatoz qon ketishlarda taloqdan qon ketish vaqti va miqdori (M±m; n= 6;)

№	Preparatlar	Qon ketish vaqti		Qon yo‘qotish miqdori	
		Sek	%	Mr	%
1	Nazorat, doka	8, 7±0, 4	100	8, 5±0, 5	100
3	Glilagel 0. 25%	3, 1±0, 3*	31	1, 67±0, 15*	15
4	Gemostatik gel	4, 8±0, 3*	55	4, 9±0, 4*	58
5	Gemostatik gubka	4, 3±0, 3*	49	3, 6±0, 2*	42
6	TaxoKomb	5, 0±0, 4*	60	4, 3±0, 3*	50

4-jadvalda keltirilgan ma'lumotlardan ko‘rinib turibdiki, nazorat ostidagi quyonlarning taloqlaridan parenximatoz qon ketish vaqti 8, 7-0, 4 minutni, qon yo‘qotish miqdori esa 8, 5-0, 5 mg ni tashkil qilgan. Glilagel parenximatoz qon ketishini nazoratga nisbatan 69% tezroq, ya'ni 3, 1-0, 3 daqiqada to‘xtatdi, qon yo‘qotish miqdori nazoratga nisbatan 85%ni tashkil etib, 1, 67±0, 15 g ga teng bo‘ldi. Gemostatik doka qon ketishini 4, 8 ± 0, 3 daqiqa (45%), gemostatik shimgich 4. 3±0, 3 diqiqa (51%) va TaxoKomb-5, 0±0. 4 daqiqa (40%) qon to‘xtatish vaqtini namoyon qildi (Xabrieva R. U 6M. - 2005. S. 45-46).

Xulosa qilib, glilagelning biologik faolligi quyonlarda parenximatoz qon ketish vaqtini 45-70% ga, jigar, buyrak va taloqda qon yo‘qotish miqdorini nazoratga nisbatan 2-3 baravarga kamaytirishi aniqlandi. Gemostatik ta'sirning samarasi bo‘yicha Glilagel gemostatik doka (Rossiya), gemostatik shimgich (Rossiya) va TaxoKomb (Avstriya) kabi xorijiy gemostatik vositalardan 1, 5-2, 0 baravar yuqori ekanligi aniqlandi.

NATIJALAR

Glilagelning tarkibi: Karbopol (VR, YeurPh) - 1%, Glilagin (VFM 42 Uz 3123-2017) -0, 25% , tibbiyot etil spirti - 5% (FS 42 Uz-0171-2010, GOST 5962-67), Metilparaben- (TU 6-09-1416747) 0, 1% va qolgan qismi tozalangan suvdan tashkil topgan.

Standart namunani aniqlash. Glilagin substansiyasidan aniq massadagi namuna 100 mg (VFS 42 Uz 3123-2017) tortib olindi hajmi 100 ml bo‘lgan kolbaga solinadi va ustiga 75 ml distillangan suv solib eritiladi. Eritma suv bilan belgisigacha suyultirildi. Hosil bo‘lgan eritmadan 10 ml olib mobil fazada 100 ml gacha suyultiriladi (konsentratsiya 0. 1mg/ml). Ushbu eritmadan 5 mkl miqdori kolonkaga yuboriladi va taxlil qilindi. Sifat va miqdoriy aniqlash ishlari Agilent-1260 Infinity (AQSh) YuSSX usuli bilan diod-matrisali detektori yoki shunga o‘xshash turdagi UB- detektor yordamida aniqlash mumkin.

Xromatografiya sharoitlari:

- Kolonka 4, 6x10mm, Poroshell SB-C18, 2, 8 mkm

-Mobil faza: Eritma A: 0, 5% sirka kislotasi; Eritma V: asetonitril.

-xarakatchan faza tezligi 1 ml/min. ;

-detektsiya - 254 nm;

- termostat harorati: 25-300 C

- mobil faza izokratik usuli (65/35 A/V)

Tahlillar besh marta o‘tkazilib, o‘rtacha qiymati olindi. (1- rasm).

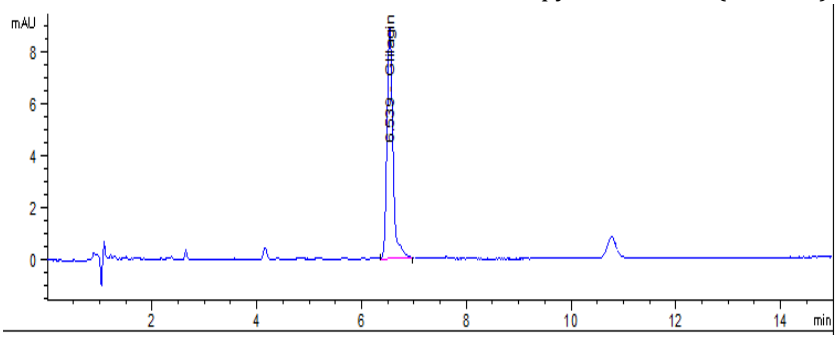

1

-

Tadqiqotimizning navbatdagi bosqichida gel tarkibidagi metil parabenning miqdorini aniqlash maqsadida metil parabendan aniq tortma (100 mg) tortib olinib, 100 ml o‘lchagich kolbaga solindi va eritildi. Hosil bo‘lgan eritmadan 0. 1ml olib mobil faza bilan 10 ml gacha suyultirildi va xromatografda yuqorida keltirilgan sharoitlarda tahlil qilindi.

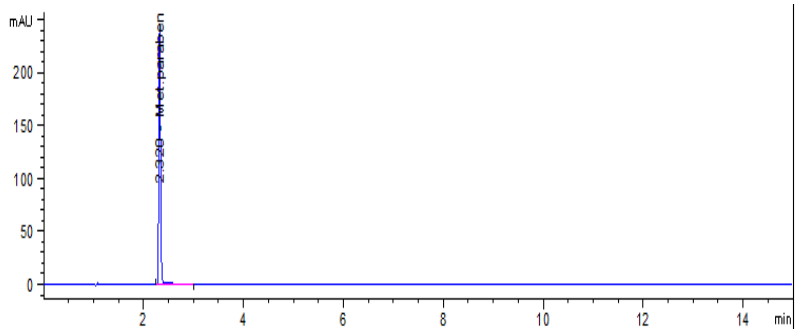

2-rasm Metil paraben standarti xromatogrammasi

Gel tarkibiga qo‘shilgan stabilizator metil parabenning miqdorini aniqlash xromatogrammasi 2-rasmda keltirilgan. Gelning tarkibini miqdoriy va sifat jihatdan baho berish uchun 1 g miqdorda gemostatik gel olib, 50ml 60-650S haroratda suvda eritildi va sovutilgach 100 ml gacha suv bilan suyultirildi. Undan 1 ml olib 10 gacha mobil fazada suyultirildi va xromatografda yuqorida keltirilgan sharoitda tahlil qilindi. Glilagelning tarkibidagi metil paraben va Glilaginning kolonkadan chiqish vaqtiga nisbatan sifat jihatdan va xromatogrammalarning cho‘qqilarining maydoniga nisbatan miqdor jihatdan solishtirib aniqlandi (3-rasm).

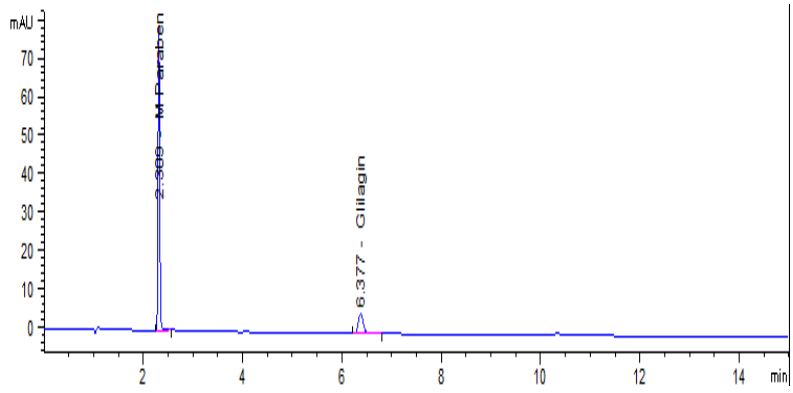

3-rasm. Glilagel xromatogrammasi

Tahlillar 5 marta amalga oshiriladi va ularning o‘rtacha qiymatlari olindi. Olingan natijalarga asoslanib Glilagelning spesifikasiyasi ishlab chiqildi va unga muvofiq 100 g gelning tarkibidagi Glilaginning miqdori 0, 21 dan 0, 29 gr gacha, metil parabenning miqdori esa 0, 1± 0, 025 g bo‘lishi aniklandi va miqdoriy tahlil qismiga kiritildi

Tashqi ko‘rinishi. Metilparaben hidi bilan och sariqdan to‘q sariq ranggacha bo‘lgan gel.

Mikrobiologik tozalik. O‘zR SSV Farmakologiya Qo‘mitasi mikrobiologiya laboratoriyasida DF XI, 2-son, 2005 yil 2-sonli o‘zgartirishlariga muvofiq ravishda, 3. 2 kategoriyasiga muvofiq tajriba sharoitida mikroblarga qarshi faollikka ega emasligi aniqlandi. Markirovka. DF XI talablariga ko‘ra, etiketkada tashkilot, ishlab chiqaruvchi korxona, uning manzili va tovar belgisi, preparatning lotin, davlat va rus tillaridagi nomi, preparat massasi, qayd etish guvohnomasi raqami, seriya raqami, foydalanish muddati, ishlab chiqarilgan sanasi, saqlash sharoitlari, shtrix-kod (bor bo‘lsa) ko‘rsatiladi. Transportirovka. DF XI talablariga ko‘ra, GOST 17768-90 bo‘yicha bajariladiBoshqa parametrlar ham aniqlanib, ular asosida VFM loyihasi ishlab chikildi.

Xulosa

Glilagin substansiyasining gel shaklidagi dori vositasining maqbul tarkibi aniqlanib, uning gemostatik faolligi o‘rganildi. Glilagel YuSSX asosda sifat va miqdor jihatdan standartlandihamda spesifikasiya ishlab chiqildi.

Foydalanilggan adabiyotlar ruyxati

Raxmonberdiev G. , Zaynutdinov U. N. , Vipova N. L. , Matchanov A. D. , Dalimov D. N. , Xolmurodova L. , Sobirova F. A. , Bozorova N. X. //(2011, may-14, 265-267) Biologicheski aktivnie diterpenoidi ryada labdana rasteniy roda Lagochilus // Kazaxstanskiy universitet Drujbi narodov Mejd. nauchno-prakticheskoy konferensiya 13-14 maya 2011. - S. 265-267.

Matchanov A. D. , Kamolova R. V. , Tashpulatov F. N. , Sobirova F. A. //(2019, may-2465-67,) Gemostatiki na osnove rasteniya Lagochilus inebrians// “Qoraqalpog‘iston respublikasida kimyo, kimyoviy texnologiya, neft-gaz va yengil sanoat sohalari rivojining dolzarb muommalari” mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi. Nukus-2019 yil 24 may. – B. 198-199.

Zaynutdinov U. N, Dalimov D. N. , Yunusov T. K. , Matchanov. A. D. //(2003, 225-226) Sintez nekotorix benzilidenovix proizvodnix lagoxilina. Ximiya prirod. soed. - 2000. - №3. 225-226.

Xabrieva R. U (2005, 45-46)Rukovodstvo po eksperimental'nomu (doklinicheskomu) izucheniyu novix farmakologicheskix veshestv. Metodi farmakologicheskogo doklinicheskogo issledovaniya /pod red. R. U. Xabrieva, M. - 2005. - S. 45-46.

M. Grifik. (2012, 15-17)Metodicheskie rekomendasii po izucheniyu obshetoksicheskogo deystviya lekarstvennix (Glava 1) // Rukovodstvo po

provedeniyu doklinicheskix issledovaniy lekarstvennix sredstv. Chast' pervaya M. : Grif i K. – 2012. – S. 15-17.

Belen'kiy M. L. (1963, 152) Elementi kolichestvennoy osenki farmakologicheskogo effekta // M. L. Belen'kiy – L. : Gosudarstvennoe izdatel'stvo medisinskoy literaturi. - 1963. – 152 c.

Sidirov. K. K. (1973, 47)Toksikologiya novix promishlennix ximicheskix veshestv. Klassifikasiya veshestv po toksichnosti /M: Medisina, – Sidirov K. K. -Vip. 3. - 1973. - 47s.

Problemi svertivaniya krovi i gemostaza. Nauchn. Trudi. T. XXXIII pod red. Akopova I. E. - 1971. - S. 13-15.

EXTENDED ABSTRACT

CREATION AND STANDARDIZATION OF THE GEL FORM OF THE SUBSTANCE GLILAGIN

Today, we can observe that the demand for gel and liniment forms of drugs in medical practice (surgery, physiology, allergology, therapy, etc.) is relatively increasing. Medicines that are usually used in various surgical procedures in parenchymatous bleeding processes, in hemophilia, and administered through a pill and vein have a good effect. But in most cases, in our daily life, when road traffic accidents occur, in cases of external injuries, in domestic injuries, soft drugs with hemostatic and anti-inflammatory effects are relatively effective. Glilagin is a supramolecular complex of GKMAT and lagoxilin (2:1). White powder, T. liquid. -173-175oS, UB-251(3. 45), IR-spectrum: valence vibrations of 3400-3000 cm-1 (ON) group, 2942 cm-1 (SN2) deformation vibration, 1728 (S= O), 1044-1082(S-O-S-), Rf-0. 74. (II). A 100 mg sample (VFS 42 Uz 3123-2017) of the Glilagin substance is taken, placed in a 100 ml flask and dissolved in 75 ml of distilled water. The solution was diluted to the mark with water. Take 10 ml of the resulting solution and dilute it to 100 ml in the mobile phase (concentration 0. 1 mg/ml). A tablet form of Glilagin has been developed and is allowed to be used in medicine (VFM 42 Uz-3405-2018 tablet). To choose the optimal composition of Glilagel, 6 different concentrations are used. gel samples were prepared and their hemostatic activity was determined. Assays were performed 5 times and their average values were obtained. Based on the obtained results, the specification of Glilagel was developed, and according to it, the amount of Glilagin in 100 g of gel was 0. 21 to 0. 29 g, and the amount of methyl paraben was 0. 1 ± 0. 025 g and included in the quantitative analysis. Taking into account the effect of hemostatic drugs on various processes,

they are classified into proper coagulants (thrombin, fibrinogen), secondary coagulants (vitamin K, vikasol), fibrinolysis inhibitors (amben, aminocaproic acid, paraaminomethylcyclo-hexanecarbonic acid), platelet aggregation and adhesion stimulants (calcium, adrenomimetic substances), serotonin) is divided.

The effectiveness of hemostatic gauze is characterized by its low toxicity, penetration under the skin, pyrogenicity and hemostatic activity. The results obtained from the study of the stability of 5 series of napkins containing Glilagin showed that the 5 series of napkins are non-toxic and do not have adverse effects on subcutaneous tissues.

Medicinal effects of drugs that improve platelet aggregation and adhesion include the following: while calcium is a binding factor for platelet aggregation, it also affects the release of ADF (a necessary component of aggregation) from platelets, and ensures the formation of fibrin. The exchange of catecholamine and serotonin affects the release of calcium ions from platelets through the intermediate link, enhances aggregation and adhesion of platelets. It should be noted that calcium preparations increase platelet aggregation and adhesion, they are recommended during hypocalcemia in hemorrhagic disease. The above data show that the problem of finding new effective hemostatic drugs is urgent.

Therefore, much attention is paid to the chemical research of plant raw materials in order to search for biologically active substances with hemostatic activity. The interest in preparations based on plant raw materials is that they have a wide range of therapeutic effects and differ from synthetic preparations due to their low toxicity.

As a hemostatic agent, in the case of certain types of bleeding, primrose, shepherd's purse grass, fennel grass, mullein grass, thick bark and Lagochilus grass are used. These medicinal plants are recommended in dry extract form.

An extensive study of Lagochilus inebrians, an intoxicating plant, revealed a high level of hemostatic activity in the plant. Medicines based on Lagochilin activate plasma and cell coagulation factors, reduce anticoagulant activity and ensure blood transfusion. "Lagochilin" drug inhibits fibrinolytic activity of blood by activating plasma inhibitors and blocking the activity of proactivators of fibrinolysis when injected into the vein of animals in vivo.

An extract of the plant Lagochilus is used as an effective hemostatic agent in pulmonary, nasal, hemoradial, uterine and traumatic bleeding,

as well as to prevent profuse bleeding during surgery. Rapid blood coagulation and a significant increase in antihemophilic content have been reported during the administration of alcoholic and dry extracts of Lagochilus inebrians to children with hemophilia A. In clinical observations, when treating patients with hemophilia with drugs based on lagochilus, their general condition improves, periods of remission increase. Bleeding time is shortened and its intensity decreases. In addition, the medicinal form of Lagochilus inebrians is used in functional diseases of the central nervous system, hypertension, allergic skin diseases, hemorrhagic diathesis, glaucoma, stomach and duodenal ulcers. In addition to hemostatic and fibrinolytic activity, herbal medicines have additional properties. For example, its aqueous extract has a sedative, hypotensive effect, and also helps to reduce the contractile and motor functions of the mucous muscles of the uterus, muscle and muscle. In addition, preparations based on plant extracts are used to reduce intestinal carbocholine spasm and shock states.

The main disadvantage of Lagochilin and its derivatives is their poor solubility in water. This, in turn, leads to some limitations in the manifestation of their biological activity.

The drug "Lagovin" based on polyvinyl pyrrolidone of lagochilin diterpenoid has a resorptive effect. The mechanism of this drug's effect on plasma hemostasis is due to its increase in thrombin conversion, mostly via the external route (phases 1 and 2 of blood transfusion), activation of the blood fibrinolytic system, and a direct decrease in the amount of anticoagulants. From this, it was determined that lagochilin and its derivatives affect the activation of blood clotting factors.

ANALYSIS AND TESTING OF SYNTHESIZED INHIBITORS

KobilKALANDAROV

Oybek MAKHAMMADIYEV

Ozod KULIEV

Azizjon OYDINOV

Abstract

In order to study the level of effectiveness of the synthesized inhibitors, highly aggressive working solutions, which are widely used in industrial enterprises and create an active corrosive environment, were used. During the experiments, working solutions consisting of a mixture of acid and salt with high aggressiveness were prepared.

Corrosion-aggressive environments are created by changing the composition of technical water. Inhibitors have also been tested in technical water itself.

Working background media were prepared by adding specified amounts of hydrochloric acid, sulfuric acid, and sodium chloride salts to drinking water. By means of these, environments created in production plants were created. Test processes were carried out in the Shurtangaschemical complex and the developed inhibitors were tested in the aqueous environment of the plant.

Depending on the use in different industries, the composition of steel structures is also different, and the periods of corrosion and disuse are different. Steel 20 and steel 3 metal samples were used in this work.

The steel (St. 20) used in gravimetric experiments was in the form of a plate, 2 sm long, 1. 5 sm wide, and 2 mm thick. The surface structure was studied using the SEM microscopic method.

The states of the steel surface corroded without inhibitor and inhibited in the presence of inhibitors were studied by scanning electron microscopy SEM–EVO MA 10 (Zeiss, Germany). The formation of an

inhibitory protective layer on the surface of the metal led to a full coverage of the corroded surface and an increase in its resistance to various aggressive effects.

Keywords

highly aggressive working solutions, active corrosive environment, acid and salt, steel 20 and steel 3, steel surface, scanning electron microscopy.

Introduction

Protection of metals with corrosion inhibitors has been one of the most effective and cost-effective ways to ensure the durability and long-term operation of process equipment and pipelines in aggressive environments for several decades. The most significant losses are typical of metal-intensive industries such as water supply, thermal power, and the oil and gas industry. Water purification in industrial closed systems of energy, water and heat supply is a complex and very expensive process [1;2].

High corrosion activity of environment containing hydrogen sulphide, carbon dioxide, organic phase is the cause of fatal situations and corrosion damage of various metal constructions.

Hydrogen sulfide has extremely aggressive properties and causes electrochemical and possibly chemical corrosion and corrosion damage to equipment as a result of hydrogen release [3].

Therefore, in recent years, universal action inhibitors capable of stopping acid, carbon dioxide, hydrogen sulfide corrosion of metals, as well as the formation of salt deposits have attracted great interest. Corrosion damage to oil and gas field devices, equipment, communications, etc. , is determined by the physical and chemical properties of water and hydrocarbon components of the system, their composition, quantitative ratio, and the presence of dissolved gases (hydrogen sulfide, carbon dioxide, oxygen, etc.) [4].

Corrosion inhibitors are used to create durable coatings and chemical compounds that bind oxygen or other ions, serve as additives for compositions, create coatings in circulating water systems, water supply networks, oil refining and petrochemical industry, any power plants. They are added to fuels, oils, lubricants and construction materials to protect microelectronics and modern military equipment [5]. The most reasonable way to fight is to manufacture structures and equipment from corrosion-resistant materials, but they are not always used for various reasons. Currently, to reduce the corrosion rate of metals and alloys,

protective coatings (metallic and non-metallic), electrochemical protection (anode and cathode) and corrosion inhibitors (inhibitors) are added to aggressive environments. In parallel, research is being conducted to find natural or "green" corrosion inhibitors. It has been found that natural products, plants and their extracts can be used to reduce the rate of corrosion. Natural substances are produced from sufficiently available, renewable resources and, most importantly, have a low impact on the environment. "Green" inhibitors are used to protect metals and alloys from corrosion in relatively low acid (1-2 mol/l) solutions, and synthetic inhibitors are used in environments with high acid concentration (up to 7 mol/l) [6;7].

Experiment section

In order to study the level of effectiveness of the synthesized inhibitors, highly aggressive working solutions, which are widely used in industrial enterprises and create an active corrosive environment, were used. Active substances present around the structural part of the metal, affecting its material and causing corrosion, are called corrosive environment. Corrosive environment can be atmospheric air, industrial atmosphere, gases, water, marine atmosphere, earth, acids, alkalis, water and salt solutions. In the cleaning of materials in factories and enterprises, when they are thoroughly treated with acids and washed, aggressive environments are formed that lead to steel corrosion, consisting of a mixture of dilute acids and salts [8]. Considering the high aggressiveness of the working solutions prepared for conducting experiments, their role in industrial enterprises is very important, because as a result of deep work and processing with a large amount of acidic environments, excessive amounts of hydrochloric acid (often hydrochloric acid is used, rarely sulfuric or phosphoric acids are used), as well as chlorides from salts (often NaCl) is found in the environment as a residue. these residual salts increase the risk of corrosion of steel structures and materials. We tentatively called working solutions background solutions.

A strongly acidic saline solution consisting of 1M HCl + 200 mg/l NaCl (background-1) was used as background 1 working solution.

A solution consisting of 0. 5 HCl + 200 mg/l NaCl (background-2) was used as background 2 working solution.

3- a solution consisting of 0. 5 M H_2SO_4 + 200 mg/l NaCl (background-3) was used as background working solution. Also, solutions consisting of 0. 5 M H_2SO_4, 0. 5 HCl, 1 M H_2SO_4 and 1% NaCl were used for experiments. Technical water is used in most production and processing shops of

enterprises. Corrosion-aggressive environments are created by changing the composition of technical water. Inhibitors have also been tested in technical water itself. Working background media were prepared by adding specified amounts of hydrochloric acid, sulfuric acid, and sodium chloride salts to drinking water. By means of these, environments created in production plants were created. Test processes were carried out in the Shurtangaschemical complex and the developed inhibitors were tested in the aqueous environment of the plant.

A metal plate taken for testing

Steel materials are widely used in the oil and gas, chemical, and manufacturing industries. Steel grades vary in their corrosion resistance. Corrosion-resistant steels are obtained by alloying low or medium carbon steels with chromium, nickel, titanium, aluminum, manganese. Anti-corrosion properties are obtained by adding a large amount of chromium or chromium and nickel to steel. Depending on the use in different industries, the composition of steel structures is also different, and the periods of corrosion and disuse are different. Steel 20 and steel 3 metal samples were used in this work. Composition (%): Fe=98; Mn=0. 50; Cr=0. 25; Cu=0. 2 C=0. 20; Si=0. 17; S=0. 05; Ni=0. 04; P=0. 04.

The surface of steel (steel. 3) used in the electrochemical analysis method immersed in the working environment is 2 sm^2, and the entire side of the electrode surface (2 sm^2) is the corrosion area. The steel (St. 20) used in gravimetric experiments was in the form of a plate, 2 sm long, 1. 5 sm wide, and 2 mm thick. The surface structure was studied using the SEM microscopic method.

Steel 3 alloy consists of the following elements:

The share of iron is 97 percent;

from 0. 14 to 0. 22 percent - carbon;

0. 3 percent of nickel, copper and chromium;

Silicon from 0. 05 to 0. 17 percent;

Manganese from 0. 4 to 0. 65 percent;

Sulfur up to 0. 05 percent;

0. 087 percent mysyak;

Not more than 0. 04 percent phosphorus.

Gravimetric analysis method

The essence of the gravimetric method is to determine the mass loss of metal samples during their stay in the test environment. In the gravimetric method, the corrosion rate is characterized by the mass index K_t (g/m²·h).

$$K = \frac{g_1 - g_2}{s \cdot \tau},$$

This method is used to determine the corrosion rate for corrosion control purposes and to evaluate the protective effect of corrosion inhibitors. The gravimetric method is based on measuring the difference in the mass of control metal samples before and after exposure to a corrosive environment [9].

$$Z = 100 \cdot \frac{K - K_{\text{и}}}{K},$$

Using the gravimetric method, concentrations are determined in different conditions and in a certain temperature range the degree of corrosion is determined. After weighing the samples on an analytical scale and keeping them in working solutions for 10-30 days, the corrosion products are removed, and after washing in ethanol, they are dried in a desiccator [10] then the samples are weighed again. Corrosion rates in solutions without inhibitor (Wo) and with inhibitor (Win) are determined (1. 1).

$$W = \frac{(m_1 - m_2)}{S \cdot \tau}$$

The efficiency of protection against corrosion rates η (1. 2), the level of full surface coverage θ (1. 3), the braking coefficient g (1. 4) is determined [11].

$$\eta = \left(1 - \frac{K_{\text{in}}}{K_o}\right) \cdot 100\%$$

$$\theta = \left(1 - \frac{K_{\text{in}}}{K_o}\right)$$

$$\gamma = \frac{K_0}{K_{in}}$$

Steel surface investigation and elemental analysis using a scanning electron microscope. The states of the steel surface corroded without inhibitor and inhibited in the presence of inhibitors were studied by scanning electron microscopy SEM–EVO MA 10 (Zeiss, Germany). The

surface of plate-shaped steel 20 samples was thoroughly cleaned with different sizes of sandpaper before corrosion tests, then washed with acetone and dried. 100 mm microphotographs of the surface of steel metal samples were taken using a scanning electron microscope and the pictures were compared (Figures 1. 1, 1. 2).

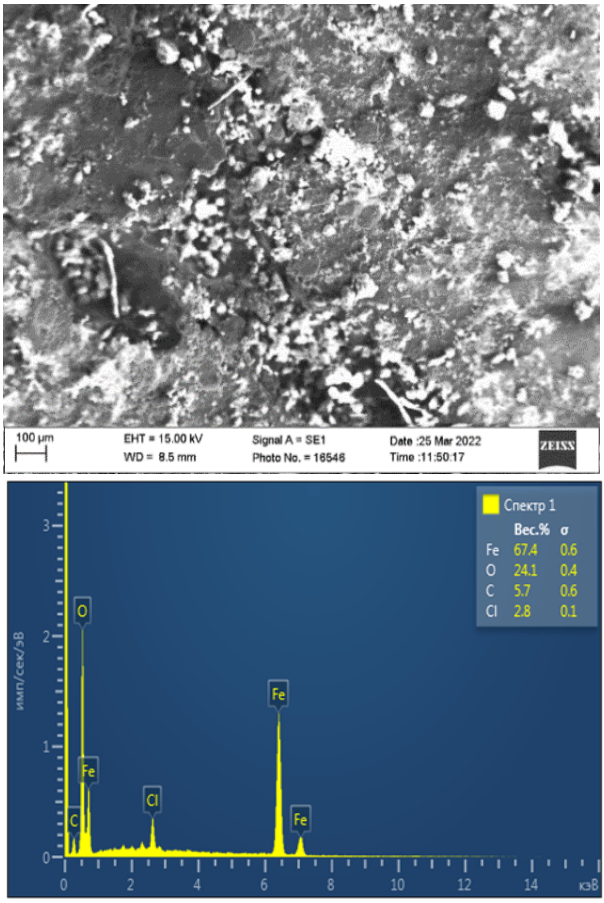

Figure 1. 1. Corrosion condition of steel surface without inhibitor (100 mm)

taken by scanning electron microscope

A metal sample with a clean surface was immersed in an aggressive solution and kept in an inhibitor-free environment for 240 hours. After that, the metal plate was removed from the solution and dried. When the surface of the corroded plate is studied by means of a scanning electron microscope, it can be seen that various types of corrosion erosions and cracks have appeared on the steel surface.

In Figure 1. 2, a clean metal sample was introduced into an aggressive solution with an inhibitor and kept for 240 hours. After that, the metal plate was removed from the solution and dried. When the surface of the annealed plate was studied by means of a scanning electron microscope, we witnessed that the steel surface was almost not corroded.

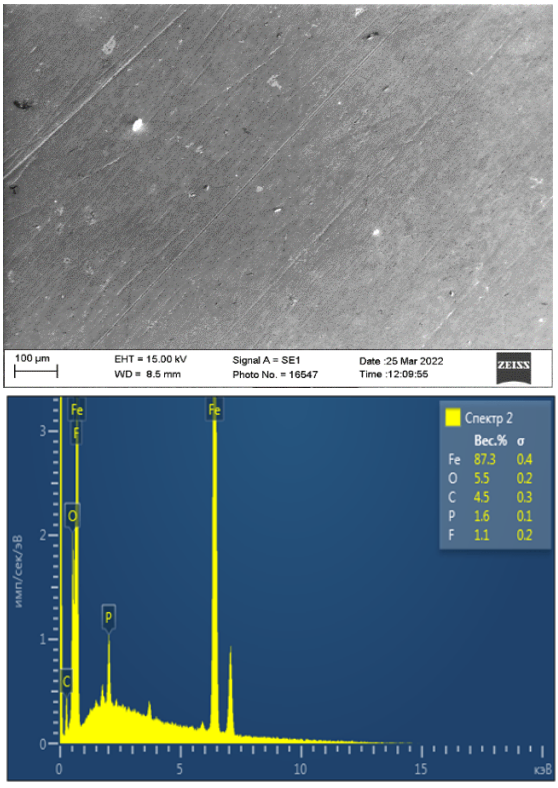

Figure 1. 2. The structure of the steel surface inhibited by the inhibitor (DFGT) (100 mm)

It was found that DFGT inhibitor is adsorbed on the steel surface after introduction into the aggressive solution. The formation of an inhibitory protective layer on the surface of the metal leads to a full coverage of the corroded surface and an increase in its resistance to various aggressive effects.

Obtaining polarization curves. Polarization curves of the electrode in alkaline and acidic environments in the presence of different inhibitors at different temperatures and concentrations [12] originLab 2022 developer, modern CS-350M potentiostat [13] and was carried out on the

ITJ-003 thermostat. During the experiments, the surface of the working electrode was selected based on the capabilities of the potentiostat and the maximum current flows in the area of active melting of the metal. Before the test, the electrodes are thoroughly cleaned with a paper towel, then degreased with ethanol or acetone [14]. It is washed several times in distilled water and the filter is dried on paper and the surface cleanliness is evaluated visually. The electrodes are connected to the terminals of the potentiostat and the device is set to work.

In the process of automatic current flow, an appropriate program is installed using the originLab 2022 programmer to record the correspondence of the cathode and anode currents to the potential. PDS-1 two-axis potentiometer connected to the potentiostat is turned on [15]. The stationary potential of the working electrode is recorded using a cathode voltmeter.

The desired current (x-axis) and potential (y-axis) ranges are selected accordingly, so that all the obtained values are placed on the recording sheet itself along the entire curve. The initial position of the stylus is set with the zero adjustment buttons. The value of the stationary potential is set in the program and the potentiostat is brought to the activated cell mode.

When a steady-state potential is applied to the electrode, there should be no current through the cell. It is checked using an ammeter connected to the CS-350M or by the absence of bending of the recording pen in the direction of the coordinates. After all the preparatory work is completed, the electric current is turned on and automatically starts to draw the i0, E- curve.

To find the stationary rate of polarization of the metal solvent, the anode and cathode polarization curves are recorded near the stationary potential. Based on the information obtained by measuring the polarizations, the slope of the polarization curves of hydrogen separation and corrosion current and metal melting is found by means of curves [16] based on this, the rate of metal melting (corrosion current) i0 is found, corresponding to which the stationary potential Est is found, and the results corresponding to the corrosion current i0 and the stationary potential Ect when inhibitors are introduced are obtained. Using this method, the values of the corrosion current in the inhibited media, the degree of formation of a thin film of the inhibitor are seen.

Based on the values of corrosion current without inhibitor (i_o) and corrosion current (i_{in}) with inhibitor, protection efficiency (η) (2. 1),

stopping coefficient (γ) (2. 2), level of complete surface coverage (θ) (2. 3) are determined by the following formulas[17].

$$\eta = \frac{i_o - i_{in}}{i_0} \cdot 100 (2.1)$$

$$\gamma = \frac{i_0}{i_{in}} (2.2)$$

$$\theta = \frac{i_0 - i_{in}}{i_0} (2.3)$$

Obtaining the polarization resistance

R-5035i the corrosion rate meter measures the polarization resistance of the two-electrode corrosion sensor in direct current a device designed to study electrochemical corrosion rates of metals in an alkaline environment by measuring.

The meter can replace the time-consuming gravimetric method used in corrosion practice, this method allows to drastically reduce the measurement time and introduce rapid methods of corrosion inspection, dramatically increasing work efficiency.

The R-5035i Corrosion Rate Meter is designed for indoor use at ambient temperatures of 25 to 55°C and relative humidity of up to 70%. The device detects polarization resistances from 5 to 5000 Ohm in three ranges: [18].

1) 5-50 Ohm; 2) 50-500 Ohm; 3) 500-5000 Ohm.

1. Solution resistance from 50 to 2000 Ohm in three sub-bands: 0-20 Ohm, 0-200 Ohm, 0-2000 Ohm at 20kHz. The equivalent capacity of the two layers of the electrode-electrolyte boundary should be in the range of 50-100 microfarads.

2. The initial EIuK of the corrosion sensor is from 0 to 30 mV. When measuring the polarization resistance, the value of the constant voltage and the amplitude of the alternating current during compensation of the solution resistance do not exceed 10 mV during the balance in the measuring circuit.

The meter is manually balanced mechanically by adjusting the zero-indicator pointer. The meter provides the ability to measure DC bias voltage without turning off the corrosion sensor. Meter program 373 is

carried out by means of equipment designed according to GOST 12333-74 standard or its analogue.

By means of R-5035i corrosion rate detection equipment, the electrode resistance without the presence of an inhibitor and the resistance with the presence of an inhibitor to the working medium are found, and the protective efficiency of inhibitors η (2. 4) is found.

$$\eta = \frac{R_{in} - R_0}{R_{in}} \cdot 100\% \quad (2.\ 4)$$

where: Ring and R_0– resistances without inhibitor and with inhibitor (Ohm/sm2).

These values also determine the level of complete surface coverage θ (2. 5) and the stopping coefficient g (2. 6) [18].

$$\theta = \frac{R_{in} - R_0}{R_{in}} (2.\ 5)$$

$$\gamma = \frac{R_{in}}{R_0} (2.\ 6)$$

Conclusion

As a result of the SEM analysis, microphotographs of the steel surface were taken, and the appearance of the steel surface in the initial state, corroded state, and presence of the inhibitor was analyzed. In addition, information on the importance of gravimetric, electrochemical analysis, polarization resistance, polarization curves methods, equipment operation procedure and process control factors used to study the inhibitory properties of composite oligomeric substances is presented.

References

1) Хашимова М. А. Результаты исследования и лабораторных испытаний многокомпонентных ингибиторов коррозии стали полимерного типа на основе фосфорсодержащих соединений и полиэлектролитов // Молодой ученый. — 2017. — № 13 (147). — С. 101-104.

2) Нащекина Я. Р. , Цыганкова Л. Е. Ингибирование коррозии стали в слабокислых сероводородных и углекислотных средах // Вестник ТГТУ. 2004. Том 10. № 3. -С. 698-699.

3) Нарзуллаев А. Х. , Бекназаров Х. С. , Джалилов А. Т. In corrosive environments, corrosion inhibitors containing nitrogen, sulfur and phosphorus based on recycled materials impact on metal St 20 // Булатовские чтения. сборник статей-2020. 185-190 б.

4) Осербаева А. К. , Нуруллаев Ш. П. Влияние температуры и продолжительности коррозионных испытаний на эффективность защиты сталей ингибиторами // Вестник науки и образования № 8(62). часть1. 2019. -С. 15-17.

5) Нарзуллаев А. Х. , Бекназаров Х. С. , Джалилов А. Т. Изучение эффективности ингибитора коррозии ИКЦФ-1 в 1М HCL // Universum: Технические науки –2019. № 2(56). 34-39 б.

6) И. А. Шипигузов. , О. В. Колесова. , В. В. Вахрушев и др. Современные ингибиторы коррозии // ВЕСТНИК ПНИПУ: 2016 Химическая технология и биотехнология № 1. -С. 114-120.

7) Номозов А. К. , Бекназаров Х. С. , Абдусаломов А. Р. Получение экстракта из растений salsola oppositifolia и применение его в качестве зеленого ингибитора коррозии // Universum: технические науки: электрон. научн. журн. 2021. 11(92). -С. 64-69.

8) Makhammadiyev O. R. Development of the technology of obtaining corrosion inhibitors that prevent metal corrosion based on local raw materials // Dessertation. -P. 91-96.

9) Aby Paul, Joby Thomas K, Vinod Raphael, Shaju K S. Electrochemical and Gravimetric Corrosion Inhibition Investigations of a heterocyclic Schiff Base Derived From 3- Formylindole // Journal of Applied Chemistry. Volume 1, Issue 6 (Sep-Oct 2012), PP 17-23.

10) Jeenat Aslam. , Ruby Aslam. , Afroz Aslam. , Chaudhery Mustansar Hussain. , Mehtab Parveen. Gravimetric, electrochemical, and morphological studies of an isoxazole derivative as corrosion inhibitor for mild steel in 1M HCl // Arabian Journal of Chemistry. Volume 13, Issue 11, November 2020, Pages 7744-7758.

11) Francis O. Edoziuno, Benjamin U. Odoni, Adeolu A. Adediran, Joshua O. Okeniyi and Esther T. Akinlabi. Analyses of the Gravimetric and Electrochemical Effects of $C_{16}H_{13}N_3O_3$ on Mild Steel Corrosion in 0. 5 M H_2SO_4 // International Conference on Engineering for Sustainable World. Journal of Physics: Conference Series. 2019. Pages 2141-2154.

12) Н. Г. Кац. Анализ поляризационных кривых стальных и магниевых сплавов // Технические науки. 2016. № 2 (50). С. 193-198.

13) Н. Г. Кац, С. В. Васильев, Д. С. Калинкина, Д. В. Коноваленко. Поляризационные характеристики металлических материалов // Технические науки. 2016. № 1 (49). С. 138-143.

14) В. И. Караваев, Ю. В. Литовка. Решение задачи получения наиболее равномерного гальванического покрытия с учетом изменения концентрации компонентов электролита // Вестник ТГТУ. 2006. Том 12. № 3А. С. 715-725.

15) Ганиев И. Н. , Содикова С. С. , Саидзода Р. Х. , Алихонова С. Дж. Влияние добавок меди на коррозионно-электрохимическое поведение высокочистого цинка в среде электролита NaCl // Bulletin of the South Ural State University. Ser. Metallurgy. 2020, vol. 20, no. 4, pp. 14–22.

16) R. OROZCO-CRUZ. , J. A. JUAREZ-ISLAS. Corrosion Behaviour and Protection of Copper and Aluminium Alloys in Seawater // European Federation of Corrosion (EFC) Series 2007, Pages 159-172.

17) Muye Yang, Shigenobu Kainuma, Shusen Zhuang , Shuji Ishihara , Akira Kaneko , and Takao Yamauchi. Cathodic Protection System Applied to Steel Using Fiber Sheet and Al-based Alloy Anode in Atmospheric Environment // t. J. Electrochem. Sci. , 14 (2019) 9858 – 9875.

18) Y. He. Corrosion Monitoring // Elsevier. Reference Module in Materials Science and Materials Engineering. Series 2016. Pages 891-915.

6 OYLIK QIZ ChAQALOQLAR BAChADON NAYI GISTOTOPOGRAYaISI

Baqoyeva F.

Isroilov R.

Axmedov Sh.

Annotation

In this article, the histotopography of the wall of the uterine tube in the 6-month period of the early postnatal period was studied. 22 6-month-old female infants who died of pneumonia were histologically studied as the object of the study. In 6-month-old babies, it is proven that the intramural part of the uterine tube is relatively thin and narrow, the nipples on the mucous membrane are short, there is no special plate, the muscle layer is thick and consists of two layers: the inner longitudinal, the outer circular direction of smooth muscle cells. It was found that the isthmic part of the uterine tube is relatively wider, the wall is thinner, the mucous membranes are longer and branched, the muscle layer is relatively thin, and it consists of one layer of muscle cells located in a circular direction. It has been proven that the ampulla part of the uterine tube is much wider than other parts, the wall is thin, the mucous membrane suckers are thin, long and widely branched, the muscle layer is thin and consists of a circular muscle layer.

Keywords

baby, uterine tube, histotopography, intramural, isthmic, ampulla parts. **Annotatsiya:** Ushbu maqolada erta postnatal davrning 6 oylik muddatida bachadon nayi devori gistotopografiyasi o'rganilgan. Tadqiqot ob'ekti sifatida 22-ta pnevmonidan o'lgan 6 oylik qiz chaqaloqlar bachabon nayi gistologik jihatdan o'rganildi. 6 oylik chaqaloqlarda bachadon nayi intramural qismi nisbatan ingichka va torligi, shilliq pardasida so'rg'ichlari kalta, xususiy plastinkasi yo'q, mushak qavati

qalin va ikki qavatdan: ichki bo'ylama, tashqi aylana yo'nalishda joylashgan silliq mushak hujayralar tutamidan iboratligi isbotlanadi. Bachadon nay istmik qismi nisbatan kengroq, devori yupqalashgan, shilliq parda so'rg'ichlari uzunroq va tarmoqlangan, mushak qavati nisbatan ingichka va mushak hujayralarining aylana yo'nalishda joylashgan bir qavatdan iboratligi aniqlandi. Bachadon nay ampula qismi boshqa qismlariga nisbatan ancha keng, devori yupqa, shilliq parda so'rg'ichlari ingichka, uzun va keng miqyosda tarmoqlangan, mushak qavati yupqa va aylana yo'nalishdagi mushak qavatidan iboratligi isbotlandi.

Kalit so'zlar

chaqaloq, bachabon nayi, gistotopografiya, intarmural, istmik, ampula qismlari

mmoning o'rganilganlik darajasi

Adabiyot ma'lumotlari bo'yicha bachadon nayi anatomik o'lchamlari, ham postnatal davrda o'zgarib boradi (1, 2, 3). Ayniqsa bachadon nayi devori qalinligi distal ampula qismidan bachadonga yaqinlashgan sari qalinlashib boradi. Bunda devori qalinligining asosiy qismini mushak qavati tashkil qiladi. Mushak qavatining aylana tutamqalinligi, bo'ylama tutami qalinligidan ustunlik qiladi. Homila davrida bachadon nayi istmik qismining shilliq pardasi qalin, ampula qismi shilliq pardasi yupqaligi tadqisotlarda tasdiqlangan. Bachadon naylari myuller kanallaridan paydo bo'ladi. Enbrionning 6 xaftaligida bachadon nayiga asos qo'yiladi, ya'ni mezonefron kanalidan selemik epiteliy invaginatsiyalanishidan boshlanadi. Xar bir myuller kanali kaudal to'mpoq cheti mezonefronga qarab o'sadi va nayning ichki bo'shlig'ini paydo qiladi (4, 5, 6). Har bir naycha qorinichi davrining 3 oyligida urogenital sinusga tutashadi, keyin myuller kanalarining kranial qismi fallopiy nayiga aylanadi va selemik bo'shliqga ochiladi. Keyingi takomil topish jarayonida bachadon nayida 4 ta qism tashkil topadi: bachadonga tutashgan intramural qismi, bo'yin, ampula va voronka. Oxirgi 3 ta qismi bachadondan tashqaridagi tuzilmalar hisoblanadi, ya'ni mezosalьpinks ko'rinishida peritoneal boylam bilan bog'langan bo'ladi (7, 8, 9).

Tadqiqot materiali va usullari

Tadqiqot ob'ekti sifatida 22-ta pnevmoniyadan o'lgan 6 oylik qiz chaqaloqlar bachadon naychasi olindi. Naychaning 3-ta qismidan bo'lakchalar kesib olindi: ampula, istmik va bachanga yondosh intramural qismlari. Bo'lakchalar 10% neytrallangan formalinda 48 soat davomida

qotirildi. Kontsentratsiyasi oshib boruvchi spirtlar va xloroformlarda suvsizlantirilib, keyin vosk qo'shilgan parafin quyilib, g'ishchalar tayyorlandi. G'ishchalardan qalinligi 4-5 mkm bo'lgan gistologik kesmalar tayyorlanib, gematoksilin va eozinda bo'yaldi. Naycha to'qimasidagi biriktiruvchi to'qima tolalari pikrofuksin bilan van-Gizon, nordon glikozaminglikanlar alьtsian ko'ki bilan bo'yalib, o'rganildi. Gistologik preparatlar yorug'lik mikroskopida o'rganilib, ma'lumotlarga boy sohalaridan rasmlar tushirildi.

Tadqiqot natijalari va ularning muhokamasi

Qiz bola chaqaloqlarning yoshi 12 oylik bo'lganda bakchadon nayi turli qismlari devoridagi postnatal davrda yuz beradigan morfologik o'zgarishlarni o'rganish uning rivojlanib, takomil topib borish dinamikasini tushinib olishga yordam beradi. Ma'lumki, bachadon nayi anatomik jihatdan bachadon tanasidan chiqish intramural qismi, o'rta istmik va ampula qismi farq qilinadi. Ushbu tadqiqotda bunga amal qilgan tarzda, shu ko'rsatilgan qismlarini alohida-alohida o'rganib chiqishni maqsad qilib olindi. Intramural qismi devori qatlamlarini gistologik jihatdan o'rganish shuni ko'rsatdiki, bu qismda mushak qavati sezilarli darajada qalinligi va yaxshi rivojlanganligi aniqlandi. Bachadon nayi intramural qismi devori xaqiqatdan ham o'zgacha tuzilishga egaligi tasdiqlandi. Nay bu qismining bo'shlig'i nisbatan ancha torligi, uning ichki yuzasida kam sonli va kalta-kalta bo'lgan so'rg'ichlar mavjudligi kuzatildi. So'rg'ichlarning tuzilishida bundan oldingi davrga nisbatan qalinlashganligi, stromasida biriktiruvchi to'qimaning qalinlashganligi aniqlandi. So'rg'ichlarning yuzasini qoplagan epiteliy oldingi davrga o'xshab bir qavatli prizmatik epiteliydan tashkil topganligi kuzatildi. Ushbu qoplovchi epiteliy so'rg'ichlarning apikal qismida nisbatan to'q va giperxromli bo'yalganligi, kriptalari qismida esa ochroq bo'lganligi aniqlandi. So'rg'ichlar asosida shilliq osti qavati yo'qligi, qoplovchi epiteliyning bevosita biriktiruvchi va mushak to'qimasida joylashganligi kuzatildi (1-rasm). Bachadon nayining ushbu intramural qismi devorida chaqaloqlarning 6 oylik davrida ham mushak qavati sezilarli darajada qalinligi aniqlandi. Ushbu mushak qavat ikki qatlamdan iboratligi, ya'ni ichki silliq mushak hujayralarining bo'ylama joylashgan qavati va tashqi aylana holda joylashgan qavati. Bunda ichki bo'ylama qavati tashqi aylana qavatidan biroz qalinligi kuzatildi.

Erta postnatal davrda jinsiy a'zolarning deyarlik barchasining to'qimasi nordon muhitga eagaligi ma'lum. Shu qotori bachadon nayi to'qimasi ham nordon glikozaminglikanlarga tekshirilganda ma'lum bo'ldiki, nayning ichki qatilami, ya'ni so'rg'ichlar to'qimasi, aynan qoplovchi epiteliysi va uning bazal membranasi nordon moddalarga

boyligi va alьtsian ko'ki bilan bo'yalganda to'q ko'kga bo'yalganligi bilan namoyon bo'ldi. Shunga o'xshash nay devorining tashqi serozli qavati ham nordon moddalarga boyligi, bu qavatning ham to'q ko'kga bo'yalganligi aniqlandi. Mushak qavati esa nisbatan ochroq bo'yalganligi va silliq mushak hujayralar tutamlari orasidagi oraliq modda ko'kish bo'yalganligi, bu sohada nordon glikozaminglikanlar mavjudligini tasdiqlaydi. 6 oylik chaqaloqlar bachadon nayining intramural chismi mikroskopning katta ob'ektvida o'rganilganida ma'lum bo'ldiki, qoplovchi epiteliysi yangi tug'ilganlik davrga nisbatan takomil topganligi va yetilgan prizmatik epiteliyga aylanganligi aniqlandi. Qoplovchi epiteliy hujayralari bir-biriga yaqin va zich holda joylashganligi, so'rg'ichlar chuqurchasida nisbatan yirik va ochrov rangga bo'yalganligi topildi.

	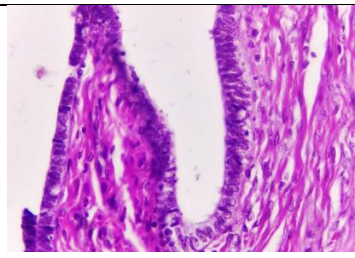
: 10x10.	Bachadon nayi intramural qismi qoplovchi epiteliysi zich joylashgan epiteliy hujayralardan iborat va u bevosita mushak to'qimaga tutash joylashgan. Buyoq: G-E.
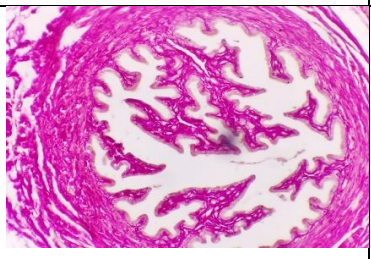	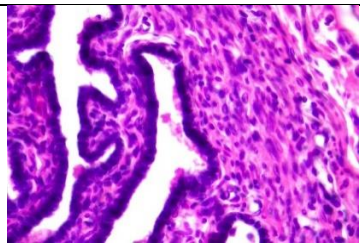
oylik chaqaloq bachadon nayi istmik qismi so'rg'ichlari stromasida kollagen tolalar ko'pligi, mushak qavatida kamligi. Buyoq: Кат: 10x20.	xususiy plastinkasi zich va yosh biriktiruvchi to'qimadan iborat. Buyoq: G-

Bachadon nay intramural qismi qoplovchi epiteliysining o'ziga xos tuzilishi shundan iborat bo'ldiki, epiteliy hujayralari bevosita mushak bachadon nayi shilliq pardasida qoplovchi epiteliy ostida biriktiruvchi to'qimali xususiy plastinkasi yo'q. Bachadon nayi intramural qismi so'rg'ichlari asosini tashkil qilgan stromasi, ya'ni biriktiruvchi to'qimali

tayanch tuzilmalari tarkibidagi kollagen tolalarning miqdoriy va siqatiy jihatlarini o'rganish uchun pikrofuksin bilan van-Gizon usulida bo'yalganda ma'lum bo'ldiki, tolali tuzilmalar so'rg'ichlar asosini tashkil

Chaqaloqlarning 6 oylik davrida bachadon nayi o'rta, ya'ni istmik qismi mikroskopik darajada tekshirilganda ma'lum bo'ldiki, bo'shlig'i so'rg'ichlari yaxshi rivojlanganligi va nisbatan uzun holda mushak qavati yupqaroq ekanligi va seroz pardasida shakllanmagan biriktiruvchi to'qima va yog' to'qimasi mavjudligi aniqlandi. So'rg'ichlar yirik va uzunlari chiqish joyida yo'g'on va apikal qismida So'rg'ichlarni qoplagan epiteliysi bir qavatli prizmatik va silindrik matoksilin bilan to'qroq bo'yalganligi kuzatiladi. Mushak qavati intramural qismga nisbatan sezilarli darajada yupqaligi va gistotopografik jihatdan aylana yo'nalishda joylashgan silliq mushak hujayralari bir Bachadon nayi istmik qismi to'qimasini biriktiruvchi to'qima tolali tuzilmalarining miqdori va joylanishini aniqlash uchun pikrofuksin bilan bo'yalganda ma'lum bo'ldiki, pikrofuksin bilan to'q qizil rangga bo'yalgan 'rg'ichlarining asosi, ya'ni stromasida ustun turishi (3-rasm), mushak qavatida nisbatan kamligi va seroz parda tarkibidagi shakllanmagan biriktiruvchi to'qimada ham ko'pligi aniqlandi. Serg'ichlari tarkibidagi kollagen tolalar nisbatan zich holda joylashganligi va stromaning deyarlik barcha maydonini egallaganligi kuzatiladi. Bachadon nayi to'qimasidagi nordon mukopolisaxaridlarning miqdori va joylanish joyini aniqlash maysadida alьtsian ko'ki bilan bo'yalganda ma'lum bo'ldiki, shilliq pardasi so'rg'ichlari qoplovchi epiteliysining bazal membranasida ustun turishi, so'rg'ichlar stromasida va mushak qavatida kamligi, naycha seroz pardasi va atrofidagi biriktiruvchi to'qimada ko'pligi aniqlandi.

6 oylik chaqaloqlar bachadon nayi istmik qismi devor to'qimasi mikroskopning katta ob'ektivida o'rganilganda ushbu ma'lumotlar olindiki, shilliq parda so'rg'ichlarni qoplagan epiteliy prizmatik va silindrik tuzilishga egaligi va gematoksilin bilan giperxromli darajada bo'yalganligi va bevosita biriktiruvchi va mushak to'qimalarga tutash holda joylashganligi aniqlandi. So'rg'ichlar stromasidagi biriktiruvchi to'qima tarkibidagi hujayralar nisbatan yosh va proliferativ faollik holatdaligi va ular orasida limfoid va polinukear hujayralar mavjudligi kuzatildi. Bachadon nayining ushbu istmik qismida qoplovchi epiteliy ostida yosh hujayralarga boy shakllanmagan biriktiruvchi to'qimadan

iborat xususiy plastinkasi mavjudligi aniqlandi (4-rasm). Ushbu to'qimada yosh va kam differentsiallangan gistiotsitar hujayralar siqdori ustun turishi, ularning orasida har xil diametrli qon tomirlar joylashganligi topiladi.

Bachadon nay istmik qismi devori to'qimasidagi tolali tuzilmalar pikrofuksin bilan bo'yab ko'rilganda ma'lum bo'ldiki, so'rg'ichlar stromasidagi va xususiy plastinkasidagi biriktiruvchi to'qima tolali tuzilmalari betartib holda joylashgan mayda va yo'g'on tutamlar ko'rinishida joylashganligi aniqlandi. So'rg'ichlar stromasidagi tolali tuzilmalar qoplovchi epiteliy bazal membranasida va stroma tarkibidagi qon tomirlar atrofida zich holda joylashganligi kuzatiladi.

Bachadon nayi ampula qismi boshqa qismlariga qaraganda keng, shilliq pardasi juda uzun va tarmoqlangan so'rg'ichlardan iborat. 6 oylik chaqaloqlar bachadon nayi ampula qismining o'ziga xosligi undagi so'rg'ichlar nisbatan qalin va keng miqyosda tarmoqlangan. So'rg'ichlar yuzasini qoplagan epiteliysi prizmatik va ayrim joylarida silindrik tuzilishga egaligi akniqlanadi. Qoplovchi epiteliy nay istmik qismiga o'xshash va nisbatan gematoksilin bilan to'qroq bo'lganligi kuzatiladi. So'rg'ichlar asosini tashkil qilgan to'qimada tolali tuzilmalarga boy biriktiruvchi to'qimava silliq mushak hujayralari mavjudligi aniqlanadi. Bachadon nay ampula qismining mushak qavati intramural va istmik qismlariga nisbatan sezilarli darajada yupqa va bir yo'nalishda, ya'ni aylana yo'nalishda joylashgan silliq mushak hujayralar tutamlaridan iboratligi aniqlanadi. Silliq mushak hujayralar orasida mayda qon tomirlarga boyligi kuzatiladi. Bachadon nay ampula qismi shilliq pardasi so'rg'ichlarini biriktiruvchi to'qima toalali tuzilmalarining joylanishi va miqdorini aniqlash maqsadida gistologik kesma pikrofuksin bilan bo'yalganda ma'lum bo'ldiki, so'rg'ichlar ingichka va keng tarmoqlangan bo'lsada barchasining stromasida, xatto ingichka tarmoqlarining apikal uchuda ham pikrofuksin bilan qizil rangga bo'yalgan kollagen tolalar mavjudligi aniqlanadi (5-rasm). Nay shilliq pardasi so'rg'ichlari mikroskopning katta ob'ektivida o'rganilganda ma'lum bo'ldiki, so'rg'ichning ayrim joylari qalin, boshqa joylari ingichkaroq va uning stromasida tolalarga boy biriktiruvchi to'qima va silliq mushak hujayralari mavjudligi aniqlanadi. Tolali tuzilmalari betartib joylashgan mayda va qalin kollagen tutamlaridan iboratligi topiladi. Qoplovchi epiteliysi bir qavatli prizmatik epiteliydan iboratligi va epiteliy hujayralari yuzasida mayda hilpillovchi mikroso'rg'ichlar mavjudligi aniqlanadi. So'rg'ichlar tarkibidagi tolali tuzilmalarni gistokimyoviy usul, ya'ni pikrofuksinli van-Gizon usulida bo'yab o'rganilganda ma'lum bo'ldiki, So'rg'ichlarning stromasi har tomonlama tolali tuzilmalar bilan to'lganligi,

tolalar to’q qizil rangli tutamlar paydo qilib, qoplovchi epiteliysi bazal membranasida, oraliq to’qimasida va qon tomirlari atrofida to’lqinsimon tuzilishga ega bo’lgan tutamlardan iboratligi aniqlanadi. So’rg’ichlar tarkibidagi nordon mukopolisaxaridlar mavjudligi va miqdorini aniqlash maqsadida alьtsian ko’ki bilan bo’lganda ma’lum bo’ldiki, so’rg’ichlarning yuzasida, ya’ni qoplovchi epiteliy va uning bazal membranasida nordon moddalarning ustun turishi (6-rasm), stromasining oraliq moddasida nisbatan kamligi to’qimaning, ya’ni qoplovchi epiteliyning to’q ko’k, stromasining och ko’k rangga bo’yalishi tasdiqlaydi.

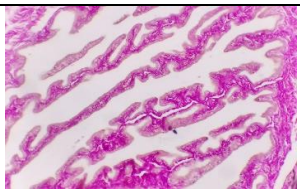	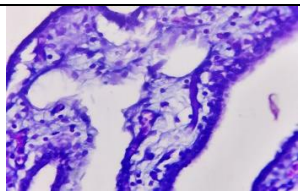
nay ampula qismi so’rg’ichlari stromasida kollagen tolalar mavjudligi va ular qizil rangli ko’rinishida namoyon bo’lgan. Bo’yoq: G-E. Кат: 10x10.	Nay so’rg’ichlari qoplovchi epiteliy va bazal membranasi to’q ko’kga, stromasi nisbatan ochroq ko’kga bo’yalgan. Bo’yoq: altsian ko’ki. Кат: 10x40.

Xulosa

B

B

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Кириченко А. К. Морфогенез цитотрофобластической инвазии при маточной и трубной беременности. Автореф. дис. … д-ра мед. наук. М., 2005. [Kirichenko A. K. Morfogenez tsitotrofoblasticheskoi invazii pri matochnoi i

trubnoi beremennosti. Avtoref. dis. … d-ra med. nauk. Moscow, 2005 (in Russian).]

2. Коростелева Н. И., Кондрашко-ва И. С., Рудишина Н. М., Камардина И. А. Биометрия в животноводстве: учебное пособие. — Барнаул: Изд-во АГАУ, 2009. — С. 41-57.

3. Лилли Р. Патологическая техника и практическая гистохимия. Пер. с англ. М. : Мир, 1969. [Lilly R. Pathological technique and practical histochemistry. Translate from English. Moscow: Mir, 1969 (in Russian).]

4. Малофеев Ю. М., Рядинская Н. И., Мишина О. С. Методика исследования органов животных. — Барнаул: Изд-во АГАУ, 2002. — 35 с.

5. Серов В. Н., Звенигородский И. Н. Диагностика гинекологических заболеваний с курсом патологической анатомии. М. : БИНОМ; Лаборатория знаний, 2003. [Serov V. N., Zvenigorodsky I. N. Diagnosis of gynecological diseases with a course of pathological anatomy. Moscow: BINOM; Knowledge Laboratory, 2003 (in Russian).]

6. Хмельницкий О. К. Патология маточных труб. В кн. : Патоморфологическая диагностика гинекологических заболеваний. СПб. : СОТИС, 1994; с. 286–333. [Khmel'nitskii O. K. Pathology of the fallopian tubes. In: Pathomorphological diagnosis of gynecological diseases. Saint Petersburg: SOTIS, 1994; p. 286–333 (in Russian).]

7. Spicer S. S., Leppi T. J., Stoward P. J. Suggestion of a histochemical terminology of carbohydrate rich tissue components // J. Histochem. Cytochem. — 1965. — Vol. 13. — P. 599-603.

. Lev R., Spicer S. S. Specific staining of sulfate groups with alcian blue at low pH // J. Histochem. Cytochem. — 1964. — Vol. 12 (4). — P. 305-311.

ANALYSIS OF ANTHIARRHYTHMIC DRUGS BY PRODUCING COUNTRIES

Prof. Dr. Ummatjon MUSTAFAYEV

Fazliddin JALILOV

Yorqinoy SAIDKARIMOVA

Gulrux ZOKIROVA

Erkinoy RAHIMOVA

Abid ERNAZAROV

Durdona AKRAMOVA

Vladimor TKACH

Abstract

A group of antiarrhythmic drugs is widely used in medical practice. These drugs are the "most necessary" part of pharmacotherapy in advanced cardiology. At present, along with the development of science, technology, and chemical industry, various synthetic and semi-synthetic preparations belonging to various groups have begun to enter many countries. In addition to normalizing the pathological process in the human body, such drugs can sometimes lead to severe poisoning due to excessive use or accumulation in the body.

Keywords

antiarrhythmic medicines, reestr, content analyze, medicines, medical types.

Antiarrhythmic drugs in the article: №15 of 2011, №16 of 2012, №17 of 2013, №18 of 2014, №19 of 2015, №20 of 2016, №21 of 2017, №22 of 2018, №23 of 2019, 2020 №. 24, 2021 №. 25, 2022 №. 26 The analysis of the State Registers of drugs and medical products registered in the Republic of Uzbekistan has been carried out in practice. The results of the distribution of the dynamics of the penetration of antiarrhythmic drugs into the pharmaceutical market by the producing countries among the producing countries are presented.

INTRODUCTION

A group of antiarrhythmic drugs is widely used in medical practice. These drugs are the "most necessary" part of pharmacotherapy in advanced cardiology. At present time, along with the development of science, technology, chemical industry, various synthetic and semi-synthetic preparations belonging to various groups have started to enter to many countries. In addition to normalizing the pathological process in the human body, such medicines can sometimes lead to severe poisoning due to excessive use or accumulation in the body. Low of Republic of Uzbekistan (Low of the Republic of Uzbekistan, 2016) .

In the fourth direction of the decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated February 7, 2017 "On the strategy of actions for the further development of the Republic of Uzbekistan" No. Decree of President-4947 "Further development of the pharmaceutical industry, population and medical institutions, improving the provision of cheap, high-quality medicines" has been defined as important tasks.

Order President of the Republic of Uzbekistan OP-3532 dated February 14, 2018 "On additional measures for the rapid development of the pharmaceutical industry" and dated January 23, 2018 "Production of medicines and medical products and in the implementation of the tasks" defined in the decisions of OP -3489 and other regulatory and legal documents related to this activity, this research serves to a certain extent (Low of Republic of Uzbekistan 1999), (Order of Cab Min of Rep Uzb 2015), Government reestr 2011-2022).

Currently, some expert scientists have analyzed the assortment of drugs against tumor diseases, antidepressants, antibiotics and other groups of drugs in the pharmaceutical market. (Жалилов Ф. С. 2016), (Умарова З. Ф. , Хамидова М. О. , Зайнутдинов Х. С. , Зияева М. Н.

2017), (Алиев С. У. , Зайнутдинов Х. С. 2009), (Г. Р. Зокирова, Ф. С. Жалилов, Г. А. Султонова 2021), (Saidkarimova Y. T. , Jalilov F. S. 2022).

Analyzing the role of the antiarrhythmic medicines in the pharmaceutical market of Uzbekistan, taking into account the toxicological importance of drugs belonging to the antiarrhythmic group, which make up a certain part of the pharmaceutical market of the Republic of Uzbekistan.

METHODOLOGY. Content analysis of drugs, comparative analysis methods.

RESULTS. In order to analyze the assortment of antiarrhythmic drugs in the pharmaceutical market of the Republic of Uzbekistan, data from the State Register of Medicines and Medical Products were employed. [4].

An analysis of antiarrhythmic drugs produced in the Republic of Uzbekistan, the Commonwealth of Independent States and foreign countries was carried out. According to the data of the State Register of Medicines and Medical Products No. 26 of 2022, antiarrhythmic drugs under 12 names are used in Uzbekistan. It was determined that 5 (38. 46%) of these medicines belong to the Republic of Uzbekistan, 1 (7. 69%) to CIS countries and 7 (53. 84%) to foreign producers (Figure 1).

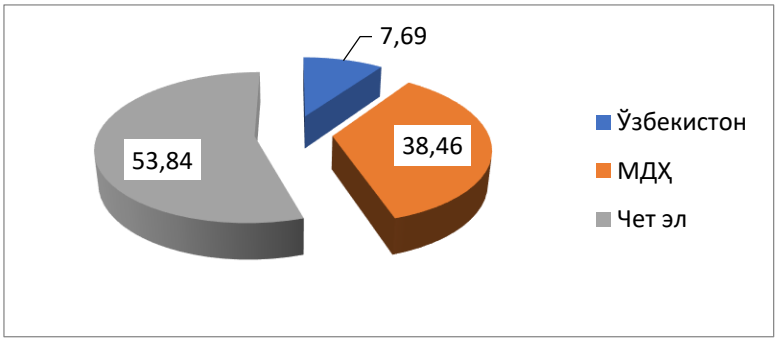

Figure 1. The share of antiarrhythmic drugs in the pharmaceutical market of the Republic of Uzbekistan

According to the results of the analysis, the State Register of Medicines and Medical Products of the Republic of Uzbekistan has 12 in number

№15 of 2011, 15 in number №16 of 2012, 19 in number №17 of 2013, 26 in number №18 of 2014, number №19 of 2015 - 17, 2016 issue №20 – 16, 2017 issue №21 – 12 issues, 2018 issue №22 issue – 13 issues, 2019 issue №23 issue – 14 issues, 2020 issue №24 issue – 16 issues, 2021 year №25 issue – 14 issues, No. №26 of 2022 - 13 - antiarrhythmic drugs were recorded (Figure. 2).

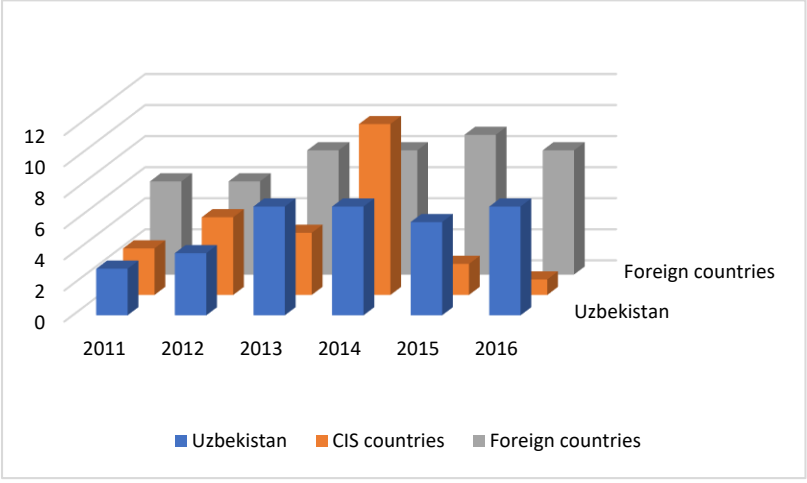

We have seen that the share of the Republic of Uzbekistan and the CIS countries in the pharmaceutical market of antiarrhythmic drugs in 2011-2016 in the territory of the republic of foreign countries has been increasing every year (Figure. 2).

Figure 2. Dynamics of entry of antiarrhythmic drugs into the pharmaceutical market of the Republic of Uzbekistan.

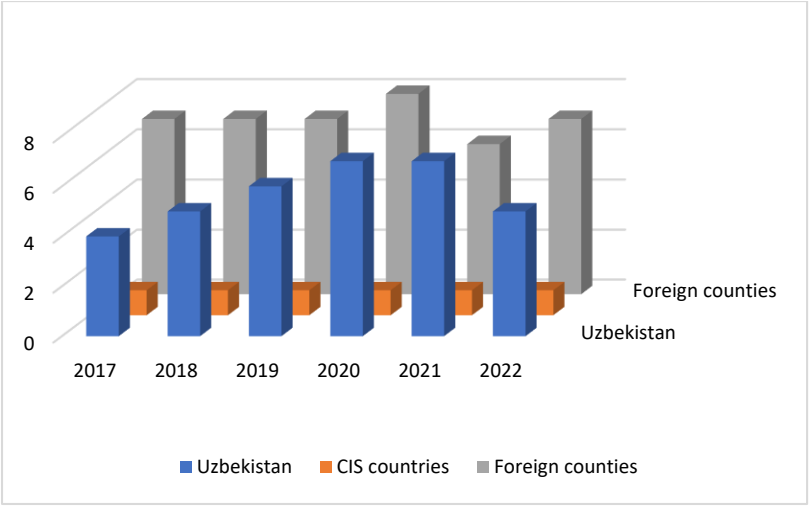

Figure 3. Dynamics of entry of antiarrhythmic drugs into the pharmaceutical market of the Republic of Uzbekistan.

We have witnessed that the highest number of antiarrhythmic drugs in the pharmaceutical market in 2017-2022 was recorded in the territory of the republic of foreign countries, and the share of them increased every year compared to the Republic of Uzbekistan and the CIS countries. It is also worth mentioning that the share of local manufacturers of the Republic of Uzbekistan has increased compared to 2011-2016. (Figure 3).

Table 1

Analysis of the dynamics of entry of antiarrhythmic drugs by producing countries

Years	Uzbekistan		CIS countries		Foreign countries		Total
	amount	%	amount	%	amount	%	amount
2011	3	25. 0	3	25. 0	6	50. 0	12
2012	4	26, 67	5	33, 33	6	40, 0	15
2013	7	36, 84	4	21, 05	8	42, 10	19
2014	7	26, 92	11	42, 30	8	30, 76	26
2015	6	35, 94	2	11, 76	9	52, 94	17
2016	7	43, 75	1	6, 25	8	50, 0	16
2017	4	33, 33	1	8, 33	7	58, 33	12
2018	5	38, 46	1	7, 69	7	53, 84	13
2019	6	42, 85	1	7, 14	7	50, 0	14
2020	7	43, 75	1	6, 25	8	50, 0	16
2021	7	50, 0	1	7, 14	6	42, 85	14
2022	5	38, 46	1	7, 69	7	53, 84	13

State Register of drugs and medical products registered in the Republic of Uzbekistan. [4].

At the key stage of our research, the distribution of antiarrhythmic drugs among the countries that produce them was studied. Information about them is presented in Table 2.

Table 2

Analysis of countries producing antiarrhythmic drugs recorded in the Republic of Uzbekistan

name of the producing country	**Number of manufactured drug**												
	№	%	№	%	№	%	№	%	№	%	№	%	Total
	2011 y		**2012 y**		**2013 y**		**2014 y**		**2015 y**		**2016 y**		
Hungary					1	16,6	1	16,6	1	16,6	1	16,6	**4**
Uzbekistan	7	18,4	6	15,7	6	15,7	6	15,7	6	15,7	7	18,4	**38**
Slovenia	1	16,6	1	16,6	1	16,6	1	16,6	1	16,6	1	16,6	**6**
Latvia	1	16,6	1	16,6	1	16,6	1	16,6	1	16,6	1	16,6	**6**
Czechia	1	10,0	1	10,0	2	20,0	2	20,0	2	20,0	2	20,0	**10**
France	3	23,0	3	23,0	2	15,3	2	15,3	2	15,3	1	7,69	**13**
Belarus	2	18,1	2	18,1	2	18,1	2	18,1	2	18,1	1	9,09	**11**
Germany	1	16,6	1	16,6	1	16,6	1	16,6	1	16,6	1	16,6	**6**
Switzerland	1	16,6	1	16,6	1	16,6	1	16,6	1	16,6	1	16,6	**6**
Moldova	1	100											**1**
Russia	1	100											**1**

State Register of drugs and medical products registered in the Republic of Uzbekistan. [4].

Table 2

Analysis of countries producing antiarrhythmic drugs recorded in the Republic of Uzbekistan

name of the producing country	**Number of manufactured drug**												
	№	%	№	%	№	%	№	%	№	%	№	%	To tal
	2017 y		**2018 y**		**2019 y**		**2020 y**		**2021 y**		**2022 y**		
Hungary	1	16, 6	1	16, 6	1	16, 6	1	16, 6	1	16, 6	1	16, 6	**6**
India							1	33, 3	1	33, 3	1	33, 3	**3**
Latvia	1	16, 6	1	16, 6	1	16, 6	1	16, 6	1	16, 6	1	16, 6	**6**
Czechia	2	16, 6	2	16, 6	2	16, 6	2	16, 6	2	16, 6	2	16, 6	**12**
France	1	16, 6	1	16, 6	1	16, 6	1	16, 6	1	16, 6	1	16, 6	**6**
Belarus	1	16, 6	1	16, 6	1	16, 6	1	16, 6	1	16, 6	1	16, 6	**6**
Slovenia	1	25, 0	1	25, 0	1	25, 0	1	25, 0					**4**
Switzerl and	1	25, 0	1	25, 0	1	25, 0	1	25, 0					**4**

State Register of drugs and medical products registered in the Republic of Uzbekistan. [4].

The results of the analysis revealed that the majority of these drugs are produced by pharmaceutical companies and firms of countries such as the Czech Republic, Hungary, Latvia, France and Belarus.

Table 3. Antiarrhythmic drugs in the list of main medicines

State Register of drugs and medical products registered in the Republic of Uzbekistan. [4].

The analysis of antiarrhythmic drugs according to the main active substances was studied. In this case, during the years 2011-2022, the composition of the pharmaceutical market of our Republic was based on the 4 drugs whose names are listed in the table above.

The analysis of antiarrhythmic drugs according to the main active substances was studied. It was determined that during the years 2011-2022, about 10 drugs prepared on the basis of the 6 drugs listed in the above table are used in the pharmaceutical market of our republic.

The analysis of antiarrhythmic drugs according to the main active substances was studied. It was determined that during the years 2011-2022, about 10 drugs prepared on the basis of the 6 drugs listed in the above table are used in the pharmaceutical market of our republic.

Conclusion: As it can be seen from the antiarrhythmic drugs, the antiarrhythmic drugs produced in foreign countries occupy a high place in terms of drug form, type and number. Currently, most of the antiarrhythmic drugs that have passed the state register are drugs produced in the countries of the Commonwealth of Independent States.

Based on these data, we can conclude that: in 2011-2013, the number of antiarrhythmic drugs produced by local manufacturers increased slightly, and after 2017, the number and form of drugs did not stop growing. At the same time, the share of drugs imported from foreign and CIS countries remains the same.

Закон Республики Узбекистан ст. 2. «О лекарственных средствах и фармацевтической деятельности» (новая редакция) от 05. 01. 2016 г.

Ўзбекистон Республикасининг 1999 йил 19 августдаги №813-I сонли “Гиёҳвандлик воситалари ва психотроп моддалар тўғрисида”ги қонуни

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар маҳкамасининг 2015 йил 12 ноябрдаги “Гиёҳвандлик воситалари, психотроп моддалар ва прекурсорларни Ўзбекистон Республикаси ҳудудигаолиб кириш, ундан олиб чиқишва транзит тарзида ўтказиш тартибини, шунингдек уларнинг муомалада бўлиши юзасидан назоратни такомиллаштириш тўғрисида” ги 330-сон қарори

Ўзбекистон Республикасида қайд этилган дори воситалари ва тиббий буюмлар Давлат Реестри 2011-2022 йиллар.

Тилаков Ж. Р. , Жалилов Ф. С. , Ҳайдаров В. Р. , Султонова Г. А. , Темиров Б. Б. Пастилка дори шакли ва уни Ўзбекистон фармацевтика бозорида тутган ўрни // Ўзбекистон фармацевтик хабарномаси. – Тошкент, 2014. –№4. -Б. 47-51.

Мустафаев У. Ғ. , Жалилов Ф. С. , Алиев Ж. Н. , Зокирова Г. Р. , Вахидова Н. М. , Усмонова М. К. Этацизин дори воситасини УБ-Спектрометрия усулида чинлик ва миқдорий таҳлил шароитларини ўрганиш //. - “Тиббиётда янги кун” илмий-рефератив, маънавий-маърифий журнал. Абу Али ибн Сино номидаги Бухоро давлат тиббиёт институти №2 2020 йил Б. 203-206.

Мустафаев У. Ғ, Жалилов Ф. С. Качественный анализ амиодарона с методом термодесорбционной поверхностно-ионизационной спектроскопии // Материалы международной научно-практической конференции “Современная фармация:новые подходы в оброзовании и актуальные исследования”. Нур-Султан, 2021г. стр. 156-159.

Мустафаев У. Ғ, Жалилов Ф. С. Олимжонов К. О. Современный спектроскопический метод анализа амиодарона выделенного из крови // Medical drugs for humans. Modern issues of pharmacotherapy and prescription of medicine. March 11-12, Kharkiv, Ukraine. 2021, ст. 584-586.

Булусов Ж. Қ. , Мустафаев У. Ғ. , Шукуруллаева Д. З. Суд-кимё амалиётид УБ-Спектрофотометрия усулида дигоксинни таҳлилини ўрганиш. // “Ёшларни қўллаб қувватлаш ва аҳоли саломатлигини

мустаҳкамлаш йили” га бағишланган талабалар илмий жамиятининг аньанвий 78-илмий анжумани, Тошкент. 2021 йил. Б. 171-173.

Bahtiyorov D. Sh. , Mustafayev U. G‘. Digoksin yurak glikozidini zamonaviy spektroskopik usulda tahlili // “Farmatsevtikada iqtidorli yoshlarning ilmiy salohiyati” 80-talabalar ilmiy jamiyati ilmiy anjumani to‘plami, Toshkent. 03. 2023 y. 77-78 b.

Mustafayev U. G’. , Akramova D. Z. , Bahtiyorov D. Sh. , Jalilolv F. S. Digoksin dori moddasini zamonaviy spektroskopiya usulida tahlili // “Zamonaviy farmatsevtika sohasining rivojlanishining dolzarb masalalari” mavzusidagi I Respublika ilmiy-amaliy anjumani. 61-63 b. Toshkent. 04. 2023 y.

Жалилов Ф. С. Антидепрессантларнинг ўзбекистон фармацевтика бозорида тутган ўрни // Аптеки Узбекиста. – Тошкент, 2016. – №3. -Б. 8-11

Умарова З. Ф. , Хамидова М. О. , Зайнутдинов Х. С. , Зияева М. Н. Артериал гипертензия касаллигини даволашда қўлланиладиган дори воситалари ассортиментининг контент таҳлили // Ўзбекистон фармацевтик хабарномаси. –Тошкент, 2017. –№4. -Б. 31-37.

Алиев С. У. , Зайнутдинов Х. С. Анализ рынка йодсодержащих лекарственных средств, применяемых при эндемическом зобе // Фармацевтический журнал. – Ташкент. 2009. №2. –С. 9-13.

Г. Р. Зокирова, Ф. С. Жалилов, Г. А. Султонова Нейролептик дори воситаларнинг контент таҳлили // Ўзбекистон фармацевтик хабарномаси. – Тошкент, 2021. – №3-4. – Б. 27-31

Жалилов Ф. С. Антидепрессантларнинг ўзбекистон фармацевтика бозорида тутган ўрни // Аптеки Узбекиста. – Тошкент, 2016. – №3. -Б. 8-11

Saidkarimova Y. T. , Jalilov F. S. The role of lamotrigine in the pharmaceutical market of Uzbekistan. Abu Ali Ibn Sina and innovations in modern pharmaceuticals. Collection of articles of the 5th international scientific and practical conference. - Tashkent. 2022. - P. 185-186.

Abstract. A group of antiarrhythmic drugs is widely used in medical practice. These drugs are the "most necessary" part of pharmacotherapy in advanced cardiology. At present, along with the development of science, technology, and chemical industry, various synthetic and semi-

synthetic preparations belonging to various groups have begun to enter many countries. In addition to normalizing the pathological process in the human body, such drugs can sometimes lead to severe poisoning due to excessive use or accumulation in the body.

Keywords

antiarrhythmic medicines, reestr, content analyze, medicines, medical types.

Antiarrhythmic drugs in the article: №15 of 2011, №16 of 2012, №17 of 2013, №18 of 2014, №19 of 2015, №20 of 2016, №21 of 2017, №22 of 2018, №23 of 2019, 2020 №. 24, 2021 №. 25, 2022 №. 26 The analysis of the State Registers of drugs and medical products registered in the Republic of Uzbekistan has been carried out in practice. The results of the distribution of the dynamics of the penetration of antiarrhythmic drugs into the pharmaceutical market by the producing countries among the producing countries are presented.

POLIFENOL BIRIKMALARNING JIGAR MITOXONDRIYALARI MEGAPORASIGA PIRUVAT-MALAT SUBSTRATIGA BOG'LIQ RAVISHDA TA'SIRI

Sayfieva X. Dj.

Ergashev N. A.

O'zMU huzuridagi Biofizika va biokimyo instituti,

Maxmudov R. R.

O'zR FA Bioorganik kimyo instituti,

Kuliev O. A.

Asrarov M. I.

O'zMU huzuridagi Biofizika va biokimyo instituti,

Annotatsiya

USHBU ISHDA KALAMUSH JIGAR MITOXONDRIYALARI SIKLOSPORIN A (SSA)-SEZGIR MEGAPORASIGA AYRIM POLIFENOL BIRIKMALARNING TA'SIRI O'RGANILDI. BUNDA KALAMUSH JIGAR MITOXONDRIYALARIDA PIRUVAT-MALAT OKSIDLANISH SUBSTRATLARIDA 10 MKM CA2+ BILAN CHAQIRILGAN MITOXONDRIYALAR MEGAPORASINI KONFORMATSION O'ZGARISHINI POLIFENOL BIRIKMALAR, XUSUSAN, GEKSAGIDROKSIDIFENOIL-1-(O-B-D-GLYUKOPIRANOZID)-2-(O-4-D-GALLOIL-B-D-GLYUKOPIRANOZID) 100 MKM KONSENTRATSIYADA NAZORATGA NISBATAN 70, 5±4, 8% GA, GEKSAGIDROKSIDIFENOIL-1-(O-2-O-GALLOIL-B-D-GLYUKOPIRANOZID)-1-(O-B-D-KSILOPIRANOZID) 100 MKM KONSENTRATSIYADA NAZORATGA NISBATAN 72, 5±2, 9% GA HAMDA 2-O-BIS-DIGALLOIL-4, 6-VALONEIL-B-D-GLYUKOZA 150 MKM KONSENTRATSIYADA 83, 7±2, 6% GA INGIBIRLOVCHI TA'SIRI ANIQLANDI.

KALİT SO‘ZLAR

JIGAR MITOXONDRIYALARI, MEGAPORA, POLIFENOL BIRIKMALAR.

INFLUENCE OF POLYPHENOLIC COMPOUNDS ON THE DEVELOPMENT OF PYRUVATE-MALATE SUBSTRATE DEPENDENT ON MEGAPORES OF LIVER MITOCHONDRIA

Rezume

THE WORK STUDIED THE EFFECT OF SOME POLYPHENOLIC COMPOUNDS ON CYCLOSPORIN A-SENSITIVE MEGAPORES OF RAT LIVER MITOCHONDRIA. AT THE SAME TIME, THE INHIBITORY EFFECTS OF POLYPHENOLIC COMPOUNDS WERE DETERMINED, IN PARTICULAR, HEXAHYDROXYDIPHENOYL-1- (O-B-D-GLUCOPYRANOSIDE) -2-(O-4-D-GALLOYL-B-D-GLUCOPYRANOSIDE) AT 100 MM CONCENTRATIONS PER 70, 5±4, 8%, HEXAHYDROXYDIPHENOYL-1-(O-2-O-GALLOYL-B-D-GLUCOPYRANOSIDE)-1-(O-B-D-XYLOPYRANOSIDE) AT 100 MM CONCENTRATIONS BY 72, 5±2, 9% AND 2-O-BIS-DIGALLOYL-4, 6-VALONEYL-B-D-GLUCOSE AT 150 MM CONCENTRATIONS OPPOSITE TO THE CONTROL CAUSED BY 10 MM CA^{2+} CONFORMATIONAL CHANGE IN THE MEGAPORE OF RAT LIVER MITOCHONDRIA IN PYRUVATE-MALATE OXIDATION SUBSTRATES.

KEY WORDS

LIVER MITOCHONDRIA, MEGAPORE, POLYPHENOLIC COMPOUNDS**.**

Mitoxondriyalar megaporasi (mitochondrial permeability transition pore (mPTP)) mitoxondriyalar ichki va tashqi membranalar chegarasida joylashgan oqsillardaniborat bo‘lib, megapora orqali 1500 D bo‘lgan molekulalar bemalol o‘ta oladi. Mitoxondriyalar megaporasini bir kancha C

Megaporaningochik konformatsion holatga o‘tishi natijasida membrana potensiali ($\Delta\Psi m$) yo‘qoladi. Buning natijasida mitoxondriya matriksi suv va boshqa moddalarning kirishi hisobiga bo‘kadi, natijada tashqi proapoptik oqsillar chiqadi va bu oxir-oqibat hujayraning o‘limiga sabab bo‘ladi [1, 2]. Hujayradagi Ca^{2+} gomeostazini boshqarilishida ishtirok oksidativ stressga birinchilardan bo‘lib javob beruvchi elementlardan molekulali moddalarni mitoxondriya matriksiga nospetsifik kirishini ta’minlaydi [4, 5]. Ya’ni mitoxondriyalarning asosiy funksional

gapora (PTP – permeability transition pore) faoliyati, ayniqsa, apoptoz va nekroz jarayonlar bilan o‘zviy bog‘liqligi ko‘rsatilgan [6, 7]. Mitoxondriyalardagi SsA-sezgir poraning ochilishi uni kuchli bo‘kishiga, komponentlarni hujayra sitozoliga chiqishiga sabab bo‘ladi va apoptoz patologik jarayonlarning kuchayishiga sabab bo‘ladi [9, 10].

ayni paytda o‘simliklardan ajratib olinayotgan biologik faol moddalarning organizmga ta’sirining hujayraviy va subhujayraviy mexanizmlarini o‘rgangan holda potensial farmakologik birikmalarni alohida o‘rinni egallaydi. Polifenol birikmalar ta’sir doirasi keng biologik faol moddalar bo‘lib, antioksidantlik, gepatoprotektor, antigipoksik, O‘simliklardan ajratib olingan polifenol birikmalarning organizmga ta’sir

‘simligidan ajratib olingan polifenol birikmalar geksagidroksidifenoil-1-(O-β-D-glyukopiranozid)-2-(O-4-D-galloil-β-D-glyukopiranozid) va geksagidroksidifenoil-1-(O-2-O-galloil-β-D-glyukopiranozid)-1-(O-β-D-megaporasiga ta’sirini o‘rganishdan iborat.

Tadqiqotlar tana vazni 180-200g bo‘lgan zotsiz, oq kalamushlarda olib Tajribalar o‘tkazish uchun mitoxondriyalar 10:1 nisbat hajmda EDTAsiz

O‘rganilayotgan polifenol birikmalarning mitoxondriyalar PTP siga ta’sirini o‘rganishda piruvat-malat oksidlanish substratli inkubatsiya

Olingan natijalar Origin 6. 1 kompyuter dasturida statistik tahlil qilindi. P<0, 05 ko‘rsatkich holatida olingan natijalar ishonarli deb baholandi.

p
i
l
u
v
a
t

–

H

Tajribalarda jigar mitoxondriyalarining bo‘kishi 10 mkM Ca^{2+} bilan 1-(O-2-O-galloil-β-D-glyukopiranozid)-1-(O-β-D-ksilopiranozid) chaqirilgan kalamush jigar mitoxondriyalari bo‘kishini, nazoratga birikmaning yuqoriroq 50 mkM konsentratsiyasi esa mitoxondriyalar bo‘kishini, nazoratga nisbatan 33, 1±6, 5% ga ingibirladi. geksagidroksidifenoil-1-(O-2-O-galloil-β-D-glyukopiranozid)-1-(O-β-D-ksilopiranozid) ning 100 mkM konsentratsiyasi jigar mitoxondriyalari bo‘kishini nazoratga nisbatan 70, 5±4, 8% ga kamaytirganligi aniqlandi. bo‘lganligi hamda ushbu strukturani geksagidroksidifenoil-1-(O-2-O-galloil-β-D-glyukopiranozid)-1-(O-β-D-ksilopiranozid) bilan

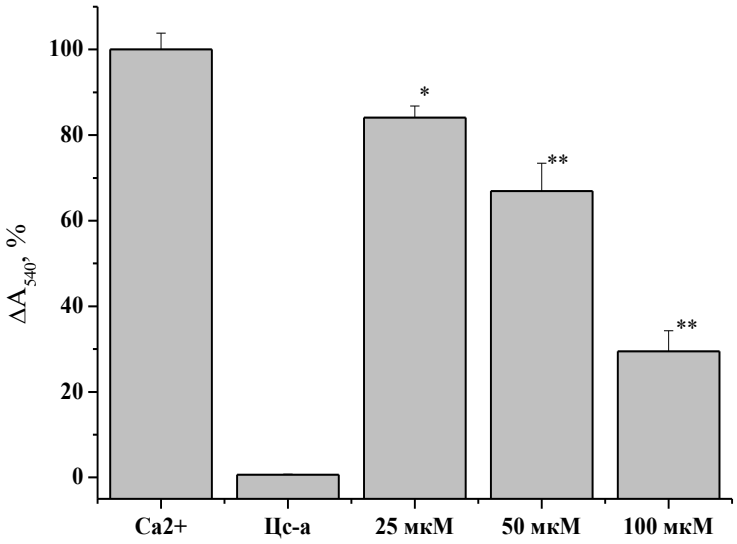

1-rasm. Polifenol birikma: geksagidroksidifenoil-1-(O-2-O-galloil-v-D-glyukopiranozid)-1-(O-v-D-ksilopiranozid) ning nafas zanjiri substrati piruvat-malat ga bog’liq ravishda kalamush jigar mitoxondriyalarida 10 mkM Ca^{2+} bilan chaqirilgan bo‘kish jarayoniga ta’siri. (mM da) 200 saxaroza, 0, 02 EGTA, piruvat-5, malat -5, 0, 002- rotenon, 1 mkg/ml

oligomisin, 20 Tris, 20 HEPES va 1 KH_2PO_4, pH 7, 4(*- P<0, 05; **- P<0, 01; ***- P<0, 001; n=6).

Keyingi polifenol birikma *Lanceolata L* o‘simligidan ajratib olingan 2-O-bis-digalloil-4, 6-valoneil-β-D-glyukozaning 50 mkM konsentratsiyasi, 10 mkM Ca^{2+} bilan chaqirilgan kalamush jigar mitoxondriyalari bo‘kishini, nazoratga nisbatan 21, 5±5, 3% ga ingibirlashi aniqlandi. Ushbu polifenolning 75 mkM konsentratsiyasi jigar mitoxondriyalari bo‘kishini nazoratga nisbatan 47, 8±5, 8% ga kamaytirdi. 2-O-bis-digalloil-4, 6-valoneil-β-D-glyukoza polifenolining 100 mkM konsentratsiyasi esa kalamush jigar mitoxondriyalari bo‘kishini nazoratga nisbatan 72, 5±2, 9% ga ingibirlashi aniqlandi (2-rasm). Bundan shunday xulosa qilish mumkinki, keying polifenol birikma 2-O-bis-digalloil-4, 6-valoneil-β-D-glyukoza ham keltirilgan konsentrasiyalarda substrat piruvat-malatga bog’liq ravishda PTP ga ingibirlovchi sifatida ta’sir qilar ekan.

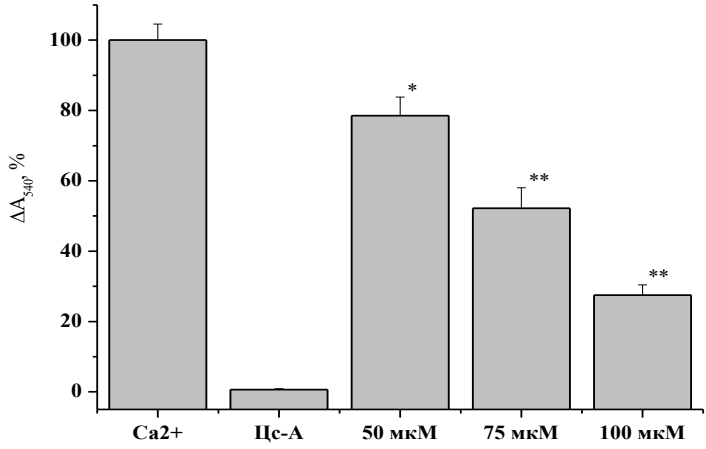

2-rasm. Polifenol birikma: 2-O-bis-digalloil-4, 6-valoneil—β-D-glyukozaning ning nafas zanjiri substrati piruvat-malat ga bog’liq ravishda kalamush jigar mitoxondriyalarida 10 mkM Ca^{2+} bilan chaqirilgan bo‘kish jarayoniga ta’siri. (mM da) 200 saxaroza, 0, 02 EGTA, piruvat-5, malat -5, 0, 002- rotenon, 1 mkg/ml oligomisin, 20 Tris, 20 HEPES va 1 KH_2PO_4, pH 7, 4(*- P<0, 05; **- P<0, 01; ***- P<0, 001; n=6).

Tajribalarni*Plantago major L* o‘simligidan ajratib olingan geksagidroksidifenoil-1-(O-β-D-glyukopiranozid)-2-(O-4-D-galloil-β-D-glyukopiranozid) ning 50 mkM konsentratsiyasi 10 mkM Ca^{2+} bilan

chaqirilgan kalamush jigar mitoxondriyalari bo‘kishini 24, 2±2, 2% ga ingibirladi. Geksagidroksidifenoil-1-(O-β-D-glyukopiranozid)-2-(O-4-D-galloil-β-D-glyukopiranozid) ning 100 va 150 mkM konsentratsiyalari 10 mkM Ca^{2+} bilan chaqirilgan kalamush jigar mitoxondriyalari bo‘kishini mos ravishda 65, 2±3, 5 va 83, 7±2, 6 % ga ingibirlashi aniqlandi (3-rasm).

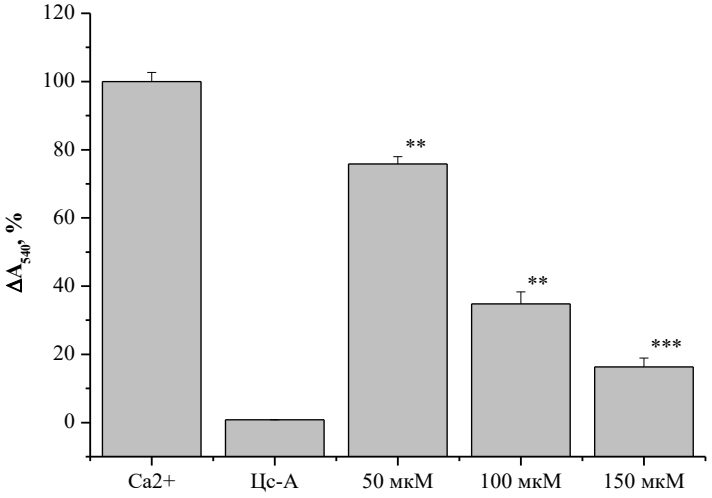

3-rasm. Polifenol birikma: geksagidroksidifenoil-1-(O-β-D-glyukopiranozid)-2-(O-4-D-galloil-β-D-glyukopiranozid) ning nafas zanjiri substrati piruvat-malat ga bog’liq ravishda kalamush jigar mitoxondriyalarida 10 mkM Ca^{2+} bilan chaqirilgan bo‘kish jarayoniga ta’siri. (mM da) 200 saxaroza, 0, 02 EGTA, piruvat-5, malat -5, 0, 002-rotenon, 1 mkg/ml oligomisin, 20 Tris, 20 HEPES va 1 KH_2PO_4, pH 7, 4(*-P<0, 05; **- P<0, 01; ***- P<0, 001; n=6).

Olingan natijalardan ko‘rinib turibdiki, o‘rganilgan polifenol birikmalar kalamush jigar mitoxondriyalarida Ca^{2+} ionlariga bog‘liq mitoxondrial megaporani dozaga bog‘liq ravishda ingibirlanishiga sabab bo‘ladi. Ushbu polifeno birikmalar ichida geksagidroksidifenoil-1-(O-β-D-glyukopiranozid)-2-(O-4-D-galloil-β-D-glyukopiranozid) polifenol birikmasi qolgan ikki polifenol birikmaga nisbatan mitoxondrial megaporani kuchliroq ingibirlashi ko‘rsatildi. Ushbu polifenol birikmalar ham boshqa polifenol birikmalar kabi [16] mitoxondrial megaporani

ingibilashi aniqlandi. Shuning bilan birga polifenol birikmalar yuqori antiradikallik xossasini namoyon qilish bilan birga mitoxondriyalar ichki membranasida joylashgan mitoKATF-kanalga faollashtiruvchi ta'sir ko'rsatishi aniqlangan [17, 18]. Polifenol birikmalar saraton hujayralarida mitoxondriyalar membrana potensialini, glikolizni, prooksidant-antioksidant yo'llarni boshqarib, ularga selektiv ta'sir ko'rsatishi keltirilgan [19]. Polifenollarning saraton hujayralaridagi prooksidant faolligi ushbu birikmalarning proapoptik ta'siri bilan bog'liq ekanligi ko'rsatilgan [20, 19]. SHunday qilib, polifenol birikmalar yuqori faollikka ega bo'lgan birikmalar hisoblanadi.

XULOSA

O'rganilgan polifenol birikmalar yuqori antioksidantlik xossasini namoyon qilgan holda kalamush jigar mitoxondriyalarida mitoxondrial megaporani geksagidroksidifenoil-1-(O-2-O-galloil-β-D-glyukopiranozid)-1-(O-β-D-ksilopiranozid) va olingan 2-O-bis-digalloil-4, 6-valoneil-β-D-glyukoza polifenollari 100 mkM konsentratsiyada mos ravishda 70, 5±4, 8% va 72, 5±2, 9% ga, geksagidroksidifenoil-1-(O-β-D-glyukopiranozid)-2-(O-4-D-galloil-β-D-glyukopiranozid) polifenol birikmasi esa 150 mkM konsentratsiyada 83, 7±2, 6% ga ingibirlashi ko'rsatildi.

ADABIYOTLAR

1. Bonora M. , Giorgi C. , Pinton P. Molecular mechanisms and consequences of mitochondrial permeability transition // Nat Rev Mol Cell Biol. – 2022. – V. 23(4). – P. 266-285.

2. Marroquin L. , Swiss R. , Will Y. Identifying compounds that induce opening of the mitochondrial permeability transition pore in isolated rat liver mitochondria // Curr Protoc Toxicol. – 2014. – V. 60. – P. 25. 4. 1-17.

.

Transport ionov Sa2+ mitoxondriyami: mexanizmы, molekulyarnыe

s

t

/

/

Ottenberg H. , Hoek J. B. The path from mitochondrial ROS to aging runs through the mitochondrial permeability transition pore // Aging Cell. – 2017. – Vol. 16(5). – P. 943-955.

ы

-

V

ø

y

– 2013. – Vol. 51. – P. 35-42.

7. Halestrap A. P. , Richardson A. P. The mitochondrial permeability transition: a current perspective on its identity and role in ischaemia/reperfusion injury // J Mol Cell Cardiol. – 2015. – Vol. 78. – P. 129-141.

Narushenie barernых svoystv vnutrenney i narujnoy membran –S. 356-377.

.

O roli aktivatsii svobodnoradikalnogo okisleniya v strukturnoy i funksionalnoy dezorganizatsii biosistem v usloviyax patologii // Fundamentalnые issledovaniya. –2009. –№5. –S. 122-130.

KvmlexyaaomzmeanpeakoavtnoyrykvsaNdoatinaltvnoomexd/l/vmuet

ibulskiy A. V. , Popov A. M. , Artyukov A. A. , Kostetskiy E. YA. ,

15. Schneider W. C. , Hogeboom G. H. Cytochemical studies of mammaliontissues: the isolation of cell components by differential centrifugation // Cancer. Res. – 1951. – Vol. 11(1). – P. 1-22.

n L. , Lemasters J. J. Regulated and unregulated mitochondrial permeability transition pores: a new paradigm of pore structure and function? // FEBS Lett. – 2002. – Vol. 512(1-3). – P. 1-7. doi: 10.1016/s0014-5793(01)03314-2.

2019. – V. 8(4). – P. 1021-1025.

RISK FACTORS IN PATIENTS WITH ARTERIAL HYPERTENSION

student Pulatova M. Kh. ,

Azizjon Oydinov,

Relevance

Arterial hypertension is persistently elevated systolic and/or diastolic blood pressure. It is divided into 2 types: essential hypertension (hypertension): when there is no obvious reason for its rise, and secondary hypertension: when a cause can be established. 80% of cases are due to hypertension, and only 20% are secondary hypertension. The mechanisms of hypertension are very complex and not completely clear, although the mechanism is known. To date, it has been established that approximately 20 to 30% of population growth depends on these problems.

Key words.

Arterial hypertension, patients, obesity, physical inactivity

Purpose of the work

To identify risk factors in patients with arterial hypertension and assess their dynamics.

Research methods

A study was carried out on 62 patients with essential arterial hypertension. The age of the patients was determined from 35 to 60 years, the average age was 52. 9 ± 0. 9 years. Initially and again, a general clinical examination, physical examination, and questionnaires were carried out with subsequent processing. The obtained data is processed using statistical programs. The studied quantitative characteristics in the work are presented in the form M ± m, where M is the mean value, and m is the standard error of the mean. Comparisons were made using Student's t-test at $p < 0.05$.

Research results

Overweight (BMI more than 25 kg/m2) was detected in 29 people (46. 8%), obesity (BMI>30 kg/m2) – in 24 people (38. 7%). In dynamics, an increase in the number of obese people – 30 people (48. 3%). The values of waist circumference (WC) and hip circumference (HC) indicate a mixed type of obesity. The waist/hip index (WHI) increases dynamically due to increase in waist circumference (p = 0. 21). Hypodynamia was initially noted by 75. 8% of people, and during repeated treatment – 74. 4%. Among patients with hypertension, almost every 5th patient smokes (22. 5% of patients). The average smoking experience is 24. 3 ± 2. 4 years, the number of cigarettes smoked increased to 12. 4 ± 1. 7 pcs. When analyzing the study, a high percentage of people with aggravated heredity for the development of arterial hypertension in blood relatives (81%). The average number of risk factors per person increased significantly in dynamics - from 2. 51 ± 0. 1 to 3. 19 ± 0. 1 (p = 0. 00008).

Conclusion

The most significant risk factors in the observed patients were excess body weight, family history of hypertension in blood relatives, increased content of table salt in food, and physical inactivity. Statistical processing of data over time revealed a significant increase in the average value of the risk factor per person. When exposed simultaneously, the identified factors increase the impact of each other, which ultimately leads to an increase in the overall risk. The analysis of the study revealed a high prevalence of risk factors for the development of CVD.

Literature

1. Stebbing J, Phelan A, Griffin I, Tucker C, Oechsle O, Smith D, et al. COVID-19: combining antiviral and anti-inflammatory treatments. Lancet Infect Dis. 2020.

2. Chan KW, Wong VT, Tang SCW. COVID-19: An Update on the Epidemiological, Clinical, Preventive and Therapeutic Evidence and Guidelines of Integrative Chinese-Western Medicine for the Management of 2019 Novel Coronavirus Disease. Am J Chin Med. 2020:1-26. 3.

3. Resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan No. 461 dated August 4, 2020 “On measures to improve the efficiency of providing medical care to patients infected with coronavirus infection”.

4. Temporary guidelines for the prevention, diagnosis, treatment and rehabilitation of coronavirus infection (COVID-19) of the Ministry of Health of Uzbekistan dated 20. 09. 2020.

5. The organizational structure of the special hospital “Zangiota No. 2” for the treatment of patients infected with coronavirus, approved by order of the Minister of Health dated August 25, 2020 No. 223, Appendix 2.

6. Order of the Ministry of Health dated October 5, 2020 No. 260 “On further improvement of training and advanced training of paramedical and junior medical personnel to provide quality medical care to patients infected with coronavirus and prevent the spread of the disease”.

STUDY OF THE SPECIFICS OF THE FORMATION OF IGG AND IGM ANTIBODIES TO LOW MOLECULAR WEIGHT SUBSTANCES (SYNTHETIC CANNABINOIDS AND ANTIDEPRESSANTS) IN LABORATORY MICE

Polyarush Svetlana Vitalyevna

Prof. Aripova Tamara

Prof. Pulatova Lola

Prof. Jalilov Fazliddin

Annotation

The article provides experimental data from immunological studies conducted on mice regarding the formation of antibodies. The results obtained allow us to establish the maximum accumulation of antibodies. It has been shown that the circulation of specific antibodies is maintained at a detectablee level. We can conclude that the most significant for diagnising the use of psychotropic substances is the identification of class antibodies JgM.

Keywords

Law molecularweight substances, antidepressants, synthetic cannabinoids antibodies, metabolizm

Introduction

Studying the immune response when using psychotropic substances (PS) and determining the profile of the formation of IgG and IgM antibodies depending on the dose and duration of use is an urgent task of modern immunology. This is mainly due to the fact that the number of drug addicts continues to grow throughout the world, and the contingent of people using psychotropic substances such as antidepressants for non-medical purposes has also increased significantly. It should be taken into account the fact that new synthetic psychotropic drugs are developed annually, including and the so-called designer drugs, which at the initial stages of appearance on the market can not always be identified by standard methods of chemistry due to changes in the structural formula [1].

According to modern world standards, chemical and immunochemical methods for detecting the active substance of a psychotropic drug or its metabolites are used to determine drug intoxication[Kurdil N. V., 2015: 35; Kraemer T., 2002: 277]. In recent years, tests have been developed and introduced for the immunological determination of opiates, barbiturates, cannabinoids, and derivatives of ephedrine, which detect substances of psychotropic substances or their metabolites in a number of biological fluids. However, tests based on the direct detection of substances and their metabolites have a serious drawback, since the detectable concentration of a psychotropic substance lasts for only a few days, and the substance itself is rapidly metabolized and excreted [Temerdashev A. Z., 2012: 208; Herndon, B. L., 1976: 367; De Cato, L. Jr., Adler, F. L., 1973: 780].

One of the available methods for detecting the use of psychotropic substances is the determination of specific antibodies to these substances. Although the overwhelming majority of psychotropic substances belong to the class of low molecular weight substances, nevertheless, when they enter the body, they partially bind to transport proteins of the blood, as well as receptors of some cells, thereby forming an immunogenic macrocomplex with the presentation of the hapten of a psychotropic substance. Therefore, regular use of PS can lead to prolonged antigenic stimulation and the formation of specific immunoglobulins.

To date, there are few data in the literature on the effects of synthetic cannabinoids and antidepressants on the mammalian immune system. Immunological data from primary studies conducted in the 70s of the 20th century among people who abuse drugs and psychotropic drugs were very contradictory. Specific antibodies were detected only in a very limited number of drug addicts [Weksler, M. E., 1973: 613; De Cato, L. Jr., Adler, F. L., 1973: 775], which is probably due, first of all, to the

imperfection of detection methods. However, later studies have shown that, depending on a number of factors, the effectiveness of the detection of specific antibodies, such as opiates, can reach 70-80% [Martinez, F., Watson, R. R., 1990: 59; Gamaleya, N., 1996: 437; Myagkova M. A., 2006: 53]. The emergence of the possibility of detecting specific antibodies to psychotropic substances significantly expands the diagnostic significance of immunological methods for the detection of psychotropic substances, including synthetic cannabinoids and antidepressants. Moreover, modern studies show that the mechanism of the body's immunological response to the administration of cannabinoids and antidepressants may vary. In this regard, when studying their immunogenicity, it is necessary to take into account the effectiveness of the formation of specific antibodies of the IgG and IgM class, depending on the duration and amount of psychotropic substances used.

The aim of this study was to study the formation of IgG and IgM class antibodies to synthetic cannabinoids and antidepressants to comparatively evaluate the role of the antibody class in detecting dependence on psychotropic drugs. For this purpose, conjugates for antidepressants were obtained: faverine, carbamazepine, sertrolin, fluoxetine and for synthetic cannabinoids of the "spice" type - AB-FUBINACA and AB-CHMINACA. The resulting conjugates were immunized mice according to the schemes for the induction of the formation of IgG and IgM antibodies.

Immunization efficiency was determined by comparing the increase in the level of optical density in ELISA (at OD = 450 nm) in serum samples of immunized mice against the serum of control animals. In addition, the presence of a cross-reaction of the obtained antibodies with substances of the so-called endogenous neurotransmitters (adrenaline (epinephrine), norepinephrine (norepinephrine), dopamine (dopamine)) was studied. A study of cross-heterologous immunological reactions between the studied PS compounds was also carried out, and the duration of circulation of specific antibodies after immunization was determined.

Materials and methods

Conjugates with 4 antidepressants were originally prepared: faverine (E) -5-methoxy-1- [4- (trifluoromethyl) phenyl] pentan-1-one O-2-aminoethyl oxime, carbamazepine (5-carbamoyl-5H-dibenz- (6, f) azepine), sertroline ((1S, 4S) -4- (3, 4-dichloro phenyl) -N-methyl-1, 2, 3, 4-tetrahy dronaphthalen-1-amine), fluoxetine ((RS) -N-methyl-3-phenyl-3- [4- (trifluoromethyl) phenoxy] propan-1-amine) and with 2 synthetic spice cannabinoids: AB-FUBINACA (N - [(1S) -1- (aminocarbonyl) -2-

methylpropyl] -1 - [(4-fluorophenyl) methyl] -1H-indazole-3-carboxamide) and AB-CHMINACA (N - [(1S) -1- (Aminocarbonyl) -2-methylpropyl] -1- (cyclohexylmethyl) -1H-indazole-3-carboxamide) in conjunction with the carrier protein bovine serum albumin (BSA) (Sigma). The average hapten content in the conjugate was 14–16 mol.

Further, laboratory outbred white mice weighing 15-20 g. were immunized with the resulting conjugates. One group of mice was immunized by a single intraperitoneal injection of the appropriate conjugate (5 mice for each substance). When immunizing another group, the first injection was carried out intraperitoneally, followed by a double subcutaneous injection of a booster dose after 7 and 14 days (7 mice for each substance). In parallel, a control group of 10 mice was formed, which was of the same age and weight as the experimental groups, but did not receive any drugs. At the end of immunization, decapitation of mice, collection of blood and separation of serum in a standard manner were performed. Part of the serum was taken and frozen at -20°C. The remaining serum was used to enrich the antibody fraction by repeated ultrafiltration in 1x PBS buffer with 150 FW ultrafilters (Amicon). In the obtained ultrafiltrates, the protein concentration was determined by Biuret and the samples were aligned to a protein content of 2 mg / ml, and then 50 µl were aliquoted. Aliquots were stored at -20 ° C and used once. As the "background" control used the serum of mice from the control group, not subjected to immunization. The control serum was obtained and prepared in the same way as the serum of immunized animals.

The prepared ultrafiltrates were tested for diagnostic efficiency in the recognition of the studied haptens of psychotropic substances by ELISA with the corresponding haptens on the sorbing matrix. The amount of hapten applied for sorption was 300-500 ng per well, depending on the hapten. Enzyme-linked immunosorbent assay was performed on Linbro EIA Microplate polystyrene plates (ICN Biomed, USA). Analysis of ELISA results was carried out on a HUMAREADER-HS spectrophotometer (Human, Germany).

As the first antibodies for hybridization with haptens, the corresponding ultrafiltrates of the serum of immunized mice were used, as well as the ultrafiltrate of the control group in a 1: 5000 dilution in the negative control well. As the second antibodies, the corresponding rabbit monoclonal antibodies to mouse IgG and IgM antibodies conjugated with peroxidase (Sigma) at a dilution of 1:10 000 were used according to the manufacturer's recommendation. The resulting immune complex was developed with a chromogenic substrate with tetramitylbenzidine (TMB, Sigma) in a buffer with hydrogen peroxide [Ngo T. , Lenhoff G. , 1988:

435]. The spectrophotometer was used to determine the intensity of chromogenic staining at 450 nm with subtraction at 630 nm.

To identify cross-reactions among the obtained antibodies of mice immunized with various haptens, immunoblot hybridization was performed between a hapten of one of the substances adsorbed on a nylon membrane and various antibody samples of mice immunized with other substances of PS. For this purpose, serum samples of each group at a dilution of 1: 1, 000 were used for immunoblotting against heterologous haptens sorbed on a nylon filter. A hypothetical immunocomplex was detected by a standard immunoblot procedure using rabbit anti-mouse polyclonal antibodies labeled with alkaline phosphatase (Santa Cruz Biotechnology, Inc.). The resulting immune complex was developed with a chromogenic BCIP / NBT substrate from the Western Breeze Chromogenic western blot immunodetection kit (Invitrogen).

The determination of cross reactions with neurotransmitters was determined by hybridization of the obtained antibodies of mice with sorbed haptens of L-adrenaline, L-noradrenaline, dopamine hydrochloride (Sigma).

In order to study the dynamics of circulation of specific antibodies, repeated immunization of new groups of mice (15 mice per group for each conjugate) was carried out according to the scheme described above with the introduction of booster doses, but 5 mice from the group were clogged 2, 4 and 8 weeks after the first immunization. Registration of the presence of antibodies was determined by ELISA under the above conditions.

Results and its discussion

In our work, to increase knowledge on the formation of antibodies to synthetic cannabinoids and antidepressants, mice were immunized to stimulate the synthesis of antibodies of two classes: IgM and IgG. In this regard, immunization was carried out according to two schemes: by a single intraperitoneal administration and by repeated administration of a booster dose to stimulate IgG antibodies. In immunization, conjugates of PV haptens with BSA as a carrier protein were used. Mice were immunized with the obtained conjugate, from the total serum of which the protein fraction enriched in antibodies was subsequently isolated by ultrafiltration. The working titer of antibodies was determined by dot blot directly on the nylon membrane. For most substances, it was 1: 5000 and was used in further ELISA studies in this dilution.

Further, by ELISA, the production of IgM and IgG antibodies to PS was detected in mouse samples. As a result of ELISA, the following indicators were obtained (Table 1).

Table 1.

Data on the determination of antibodies to the studied synthetic cannabinoids and antidepressants by ELISA

Hapten	Class of detectable antibodies	The values of optical density in enzyme immunoassay			
		with a single immunization*; av. OD 450=	with repeated immunization**; av. OD $_{450}$=	control group; av. OD $_{450}$=	cut-off point
faverin	IgM	0, 530 (0, 480-0, 710)	0, 741 (0, 526-0, 850)	0, 150 (0, 060-0, 190)	0, 280
	IgG	0, 423 (0, 400-0, 538)	0, 720 (0, 560-0, 820)	0, 125 (0, 065-0, 140)	0, 200
carbamazepine	IgM	0, 950 (0, 820-1, 115)	1, 640 (1, 130-1, 700)	0, 090 (0, 020-0, 100)	0, 170
	IgG	0, 785 (0, 645-0, 885)	1, 307 (0, 921-1, 425)	0, 110 (0, 025-0, 120)	0, 205
sertrolin	IgM	0, 710 (0, 590-0, 840)	0, 930 (0, 824-0, 996)	0, 065 (0, 017-0, 080)	0, 130
	IgG	0, 505 (0, 440-0, 695)	0, 850 (0, 733-0, 890)	0, 085 (0, 021-0, 110)	0, 175
fluoxetine	IgM	0, 890 (0, 760-0, 940)	0, 965 (0, 830-1, 102)	0, 130 (0, 040-0, 160)	0, 250
	IgG	0, 470 (0, 410-0, 575)	0, 773 (0, 555-0, 894)	0, 080 (0, 034-0, 100)	0, 150

AB-FUBINACA	IgM	0, 812 (0, 725-0, 850)	1, 010 (0, 878-1, 120)	0, 142 (0, 052-0, 170)	0, 260
	IgG	0, 437 (0, 405-0, 563)	0, 732 (0, 516-0, 841)	0, 130 (0, 048-0, 152)	0, 235
AB-CHMINACA	IgM	0, 951 (0, 837-1, 125)	1, 185 (0, 919-1, 260)	0, 135 (0, 065-0, 150)	0, 220
	IgG	0, 630 (0, 531-0, 835)	0, 928 (0, 817-0, 990)	0, 148 (0, 095-0, 180)	0, 235

*Notes: * data on the hybridization of hapten and antibodies from a serum ultrafiltrate sample obtained from 5 mice immunized with the corresponding conjugate are presented.*

*** - data are presented on the hybridization of hapten and antibodies from a sample of serum ultrafiltrate obtained from 7 mice immunized with the corresponding conjugate.*

The ELISA was performed in 6 repetitions. The arithmetic mean values of optical density are given in 6 settings, and the extreme limits of variation in the values of optical density in the settings are given in parentheses.

Av. OD 450 = average optical density at 450 nm. Calculation of cut-off = OPavK- + ΔK-

From the above values, it can be concluded that the presence of specific antibodies to the test substances was established in the blood serum of immunized mice. However, the severity of antibody formation or antibody immunoreactivity probably varies depending on the class of immunoglobulins and the nature of the hapten in the conjugates used in immunizing mice. It is important to note that the same bovine serum albumin was used as the carrier protein for the conjugate. In this regard, we can say that the immunogenicity of the conjugate, ceteris paribus, is due precisely to the nature of the PS hapten itself.

So, in relation to antidepressants, the most pronounced formation of antibodies of both classes is observed during immunization with carbamazepine and fluoxetine. It is important to note that in the general case, the immunoreactivity of IgM antibodies is higher compared to the immunoreactivity of IgG antibodies. However, IgM antibodies are decavalent (it has five binding rays), in contrast to divalent IgG

antibodies, which possibly leads to a wider spectrum of recognition of haptens by IgM antibodies, the efficiency and stability of the formation of the immune complex in vitro, therefore, it is correct to designate exactly manifestation of increased immunoreactivity of IgM antibodies in relation to the studied haptenes of PS. At the same time, it should be noted that the immunoreactivity of antibodies to the AB-CHMINACA spice is higher than in the case of the AB-FUBINACA related spice.

The cross reactions between the obtained antibodies of mice and the studied haptens were also determined in the work. Reactivity was determined by the presence or absence of chromogenic bands on the immunoblot membrane. The intensity of the chromogenic replica was evaluated by spot densitometry (Table 2).

Table 2.

Immunoreactivity of Mouse Antibodies Against Heterologous Haptenes

Sorbed Hapten	The intensity of the chromogenic signal during the hybridization of heterologous haptens with the obtained antibodies to PS						The intensity of the chromogenic signal during hybridization of haptens with serum antibodies of mice from the control group (negative control)
	antibodies to faverine	antibodies to carbomazepine	antibodies to sertrolin	antibodies to fluoxetine	antibodies to AB-FUBINACA	antibodies to AB-CHMINACA	
faverin	**x**	45	60	53	130	135	143
carbamazepine	80	**x**	113	60	142	51	211
sertrolin	112	116	**x**	**520**	125	86	200
fluoxetine	106	121	**645**	**x**	83	115	132
AB-FUBINACA	92	104	82	58	**x**	**9** **115**	127
AB-CHMINACA	78	98	110	130	**7** **205**	**x**	161

Note: x is a combination of a homologous pair of hapten antibodies

As a result of studying the cross-reactivity of total antibodies from the blood serum of immunized mice, it was found that moderate cross-reactivity is recorded between heterologous haptens such as fluoxetine and sertrolin, as well as pronounced cross-reactivity in the case of both spice.

The effect of cross-reactivity, the so-called natural neurotransmitters and antibodies specific for PS, was studied separately. In this case, pronounced cross-reactivity has not been established.

The circulation dynamics of specific antibodies upon repeated immunization of new groups of mice showed that the mice retained the production of specific IgM-class antibodies for at least 2-4 weeks and IgG-class antibodies for at least 4-8 weeks from the time of drug administration (Fig. 1).

I)

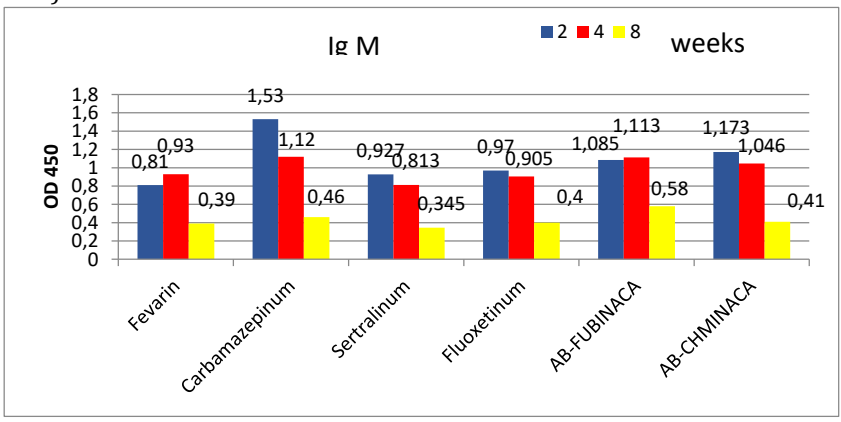

II)

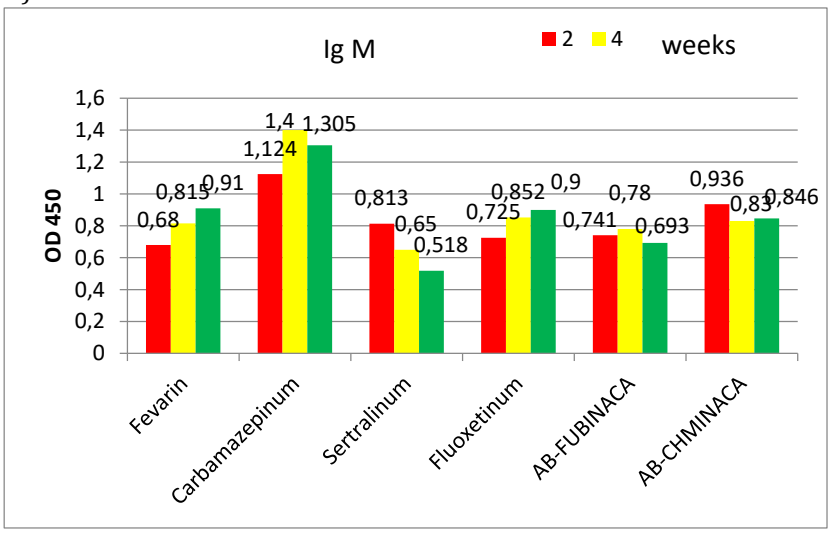

Fig. 1. Schedule changes in the registration of antibodies of IgM-class (I) and IgG-class (II) depending on the time elapsed after immunization

Thus, the studies revealed the production of specific antibodies to IgG and IgM classes in mice immunized with 4 conjugates with antidepressants and 2 conjugates with synthetic cannabinoids. Most antibodies had low cross-reactivity with respect to natural neurotransmitters and heterologous haptens, with the exception of the studied "spices". It was shown that the circulation of specific antibodies is maintained at a detectable level for a sufficiently long time. Based on the results obtained, it can be concluded that the detection of IgM antibodies is the most prognostically significant for the diagnosis of psychotropic substances, and further study of the selection of conditions for the detection of specific antibodies and the study of the dependence of PS immunogenicity on the structure will significantly enhance the immunological detection of synthetic cannabinoids and antidepressants.

The work is carried out under the grant ***BV-M-F7-001 «Study of toxicological and immunological markers for the determination of synthetic cannabinoids - spice and antidepressants».***

Literature

1. European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction (EMCDDA) // URL: http://www. emcdda. europa. eu

2. Kurdil N. V. Actual issues of toxicology and laboratory identification of synthetic cannabinoids // Medicine of emergency conditions. . II- 2015. - T. - 65. - P. 35-45

3. Kraemer, T. ; Maurer, H. Toxicokinetics of amphetamines: Metabolism and toxicokinetic data of designer drugs, amphetamine, methamphetamine, and their N-alkyl derivatives. Ther. Drug Monit. 2002, 24, 277-289.

4. Temerdashev A. Z. Screening and determination of certain narcotic and psychotropic substances in materials of natural and synthetic origin by chromatographic methods // Materials of the All-Russian Conf. on analytical spectroscopy: Abstracts. - Krasnodar. , - 2012 . - P. 208-210.

5. Weksler, M. E. , Cherubin, C. , Kilcoyne, M. , Koppel, G. , Yoel, M. , 1973. Absence of morphine-binding activity in serum from heroin addicts. Clin. Exp. Immunol. 13, 613–617.

6. Herndon, B. L. , Baeder, D. H. , Ringle, D. A. , 1976. Specific serum binding of morphine, levorphanol and heroin. Clin. Exp. Immunol. 23, 367–372.

7. De Cato, L. Jr. , Adler, F. L. , 1973. Neutralisation of morphine activity by antibody. Res. Commun. Chem. Pathol. Pharmacol. 5, 775–788.

8. Martinez, F. , Watson, R. R. , 1990. Effects of cocaine and morphine on IgG production by human peripheral blood lymphocytes in vitro. Life Sci. 47, 59–64.

9. Gamaleya, N. , Tronnikov, S. , Ulyanova, L. , Klimova, S. , Dmitrieva, I. , 1996. Antibodies to morphine as indicators of chronic morphine intoxication and impaired immune reactivity. Addict. Biol. 1, 437–445.

10. Myagkova M. A. , Abramenko T. V. , Epshtein O. I. , Morozova V. I. Enzyme-linked immunosorbent assay of antibodies to opiates in the blood serum of drug addicts to assess the effectiveness of therapy with the drug "ANAR" // Narcology, 2006. - No. 3. - P. 53-55.

11. Ngo T. , Lenhoff G. Enzyme-linked immunosorbent assay; 1988 World; 1988; 446 p.

DETERMINATION OF ATENOLOL IN BIOLOGICAL FLUIDS BY CHROMATOGRAPHIC METHODS

As. Prof. DS, Dr. Madina Alikhodjaeva

MD. A. Sh. Atahanov

Prof, Dr. Fazliddin Jalılov

Abstract

Atenolol is a cardioselective beta-adrenoblocker, used for the treatment of cardiovascular diseases. In case of overdose and intolerance, atenolol has undesirable reactions. Cases of acute poisoning with this drug have been recorded. In this regard, the study of atenolol in chemical and toxicological terms is considered as an important task of pharmaceutical science. This article is devoted to the definition of atenolol in medicines and biological objects that is both necessary to conduct the express analysis of biological fluids in cases of acute poisoning with atenolol, as well as for the purposes of forensic chemical examination.

For qualitative and quantitative determination of atenolol, modern chromatographic methods are proposed, such as TLC (thin-layer chromatography), HPLC (high-performance liquid chromatography) and GC-MS (gas chromatography mass spectrometry). The developed methods make it possible to quickly and effectively determine atenolol in the studied blood and urine samples.

Keywords

TLC (thin-layer chromatography), HPLC (high-performance liquid chromatography) , GC-MS (gas chromatography mass spectrometry), atenolol, arterial hypertension, blood , urine.

Introduction

Recently, there is particular concern about the abuse of medications that are widely used for the treatment of cardiovascular diseases. Despite the improvement in the diagnosis and treatment of arterial hypertension, there is an increase in morbidity and mortality caused by this disease worldwide. High blood pressure is a problem in all countries of the world, regardless of the socio-economic level of development. In the recommendations of the WHO, the International Society for the Study of Arterial Hypertension and the Seventh Joint National Committee of the USA, β1-blockers are indicated among the means of treating arterial hypertension. Atenolol is in the list of such drugs. The drug is mainly used for arterial hypertension, angina pectoris, acute myocardial infarction, supraventricular and ventricular tachyarrhythmias [Kurbanov R. D. , 2003]. In case of overdose and improper use, it causes side effects such as bradycardia, palpitations, impaired myocardial conduction, AV block (up to cardiac arrest), arrhythmias, weakening of myocardial contractility, development (aggravation) of chronic heart failure (CHF), acute hypotension, manifestations of angiomspasm (cooling of the lower extremities, Raynaud's syndrome), vasculitis, chest pain. The frequency of side effects increases with an increase in the dose of the drug. [Kukes V. G. 2006]. Cases of acute poisoning have been noted. [Randall C. , 2002]. In this regard, the study of atenolol in chemical and toxicological terms is considered as an urgent task.

The aim of the study is to develop conditions for the analysis of atenolol by thin-layer chromatography, high-efficiency HPLC and GC-MS chromatography, applied to the analysis of drugs and biological fluids.

Methods

At first, standard solutions of atenolol in methanol with a concentration of 1 mg/ml from pure substances were studied. A series of experiments were conducted to study artificial mixtures of blood and urine. [Kramarenko V. F. , 1989; Alikhodjayeva M. I. , 2010, 2011, 2012,]. For this purpose, a certain amount of standard solutions of atenolol was added to 5 ml of blood and 10 ml of urine.

A model mixture of biological fluid containing a certain amount of atenolol is placed in a conical flask with a volume of 50 ml, 2 g of sodium chloride is added and mixed until completely dissolved. 0. 2 n hydrochloric acid solution is added to create a pH of 3. 5-4. 0, which is checked with universal indicator paper and extracted with chloroform

three times (10 ml each). The mixture is transferred to a dividing funnel and left to separate the layers. A layer of organic solvent is passed through a filter containing 3. 0 g of anhydrous sodium sulfate. Chloroform extracts are combined, then a 10% sodium chloride solution is added to water layer and mixed. 0. 1 n sodium hydroxide solution is added to create a pH of 8. 5-9. 0, extracted with chloroform (10 ml), then centrifuged. A layer of organic solvent is passed through a filter containing 3. 0 g of anhydrous sodium sulfate. Chloroform extraction is repeated two more times. Chloroform extracts are combined, and the organic solvent is distilled in a rotary-vacuum evaporator at 400 C to a dry residue to a dry residue. The dry residue is dissolved in 5. 0 ml of ethanol and analyzed.

To isolate atenolol from the blood, the followings were proceed: 5 ml of blood containing a certain amount of atenolol is placed in a conical flask with a volume of 50 ml, a 10% sodium chloride solution is added and mixed. 0. 1 n sodium hydroxide solution is added to create a pH of 8. 5-9. 0, extracted with chloroform (10 ml), then centrifuged. A layer of organic solvent is passed through a filter containing 3. 0 g of anhydrous sodium sulfate. Chloroform extraction is repeated two more times. Chloroform extracts are combined, and the organic solvent is distilled in a rotary-vacuum evaporator at 400 C to a dry residue. The dry residue is dissolved in 5. 0 ml of ethanol and analyzed: the method of thin-layer chromatography (TLC), HPLC and gas chromatography-mass spectrometry (GC/MS) was used to identify the above samples.

The remainder in a porcelain cup is dissolved in a small volume of ethanol (0. 5-1. 0 ml) and applied to the starting line of a chromatographic plate containing silica gel of the LS 5/40 brand. Next to the start line, 1 drop (50 micrograms) of a standard working solution of atenolol is applied and chromatographic purification of the isolated preparation is carried out by TLC. The resulting eluates are then analyzed for the presence of atenolol by HPLC and GC-MS.

Preparation of standard sample solutions: 0. 050 g (exact weight) of atenolol was placed in a 50 ml volumetric flask and dissolved in a small volume of the mobile phase. The volume of the solution is brought to the mark by the same phase. 1 ml of the aliquot of the resulting solution is placed in a 200 ml volumetric flask and the volume of the solution is brought by the mobile phase to the label. 20 ml of solutions of the test and standard samples of atenolol are alternately chromatographed. The detection limit is 0. 5 μg/μl.

The method of thin-layer chromatography (TLC) is used to purify extracts obtained from biological objects. Study of the conditions of thin-

layer chromatographic (TLC) analysis of atenolol: for this purpose, chromatographic ready-made plates with a fixed layer of Merck silica gel were used. Various solvent systems were used as the mobile phase. To develop the conditions for chromatographic analysis of atenolol, standard solutions of the drug in ethanol 1 mg/ml were prepared.

Results

A sample of 5 µl of an ethanol 0. 1% solution of atenolol is applied to the chromatographic plate using capillaries or a micro-syringe. After drying, the plates with the deposited samples were placed in a chromatographic chamber, pre-saturated with solvent vapors, indicated in Table 1. When the solvent front reached up to 10 cm height from the start line, the plate was removed from the chamber and dried at room temperature. To detect the localization zones of the drug on chromatographic plates, the latter were previously viewed under a chemiscope (UV lamp), then sprayed with a reagent and observed the change in the background color and the color of the spot. Reagents such as Dragendorf reagent, bromophenol blue solution were used for this purpose. At the same time, the atenolol stain turns orange and purple, respectively. Among the solvent systems, the most optimal was ethyl acetate-ethanol-a concentrated solution of ammonia in a ratio (5:15:0. 5) with a value of Rf = 0. 47. (Tab 1. Rf values of Atenolol in various solvents).

The development of HPLC methods for the identification and quantitative determination of atenolol was carried out using an Agilent Technologies chromatograph of the Agilent 1100 Series model equipped with a UV detector, as well as a Rheodyne type injector with a 20 µl loop. Detection was carried out at a wavelength of l (226 nm). Chromatographic column measuring 4. 6 x150 mm filled with sorbent Zorbax Eclipse XDB C-18, particle size 5 microns, the same company. The mobile phase is a degassed mixture of tetrahydrofuran (0. 8g octane sulfate and 0. 4g tetraethylammonium hydrosulfonate in 1 L), methanol and potassium hydrophosphate pH=3, 0 (20:180:800), the flow rate of the eluent is 0. 7 ml/min. The temperature of the column is the same as room temperature.

Tab. 1. Rf values of Atenolol in various solvents

Preparation of solutions of standard samples: 0. 025 g (exact weight) of atenolol was placed in a 25 ml volumetric flask and dissolved in a small volume of the mobile phase. The volume of the solution was brought to the mark by the same phase. 1 ml of the aliquot of the resulting solution was placed in a 200 ml volumetric flask and the volume of the solution was brought by the mobile phase to the label.

20 ml of solutions of the test and standard samples of atenolol were alternately chromatographed. The detection limit was 0. 05 micrograms/ml.

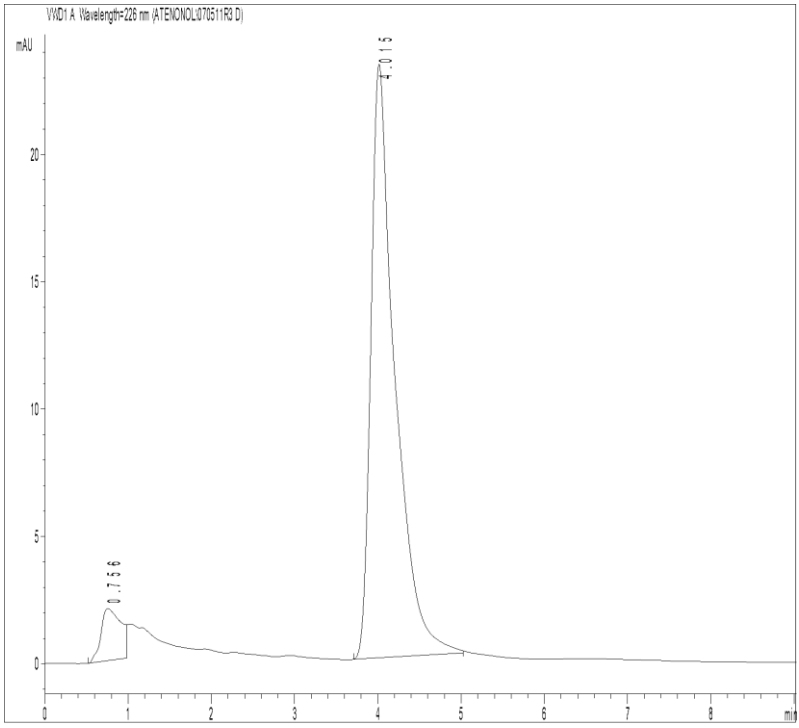

GC studies/MS was performed on Agilent Technologies equipment: GC 6890 / MS AT 5973N gas chromatograph, using a 30m×0. 25 mm capillary column with a fixed phase of 5% phenylmethylsiloxane, under the following analysis conditions: injector temperature - 280oC, source MS temperature - 230oC, quadrupole MS temperature - 280oC, when programming the temperature of the column thermostat: initial 1500C, exposure time 2 min, then up to 2800C with a temperature rise rate of 100C/min, carrier gas - helium, flow rate 2 ml/min.

Preparation of samples for analysis: a 0. 02 g sample was taken, placed in a glass vial, 0. 5 ml of the sillylating agent BSA (N, O-bis(trimethylsilyl) acetamide) and 3. 5 ml of ethyl alcohol were poured, heated in a water bath at a temperature of 500C - 20 min. Then the sample was cooled and analyzed, the sample size was 1 μl.

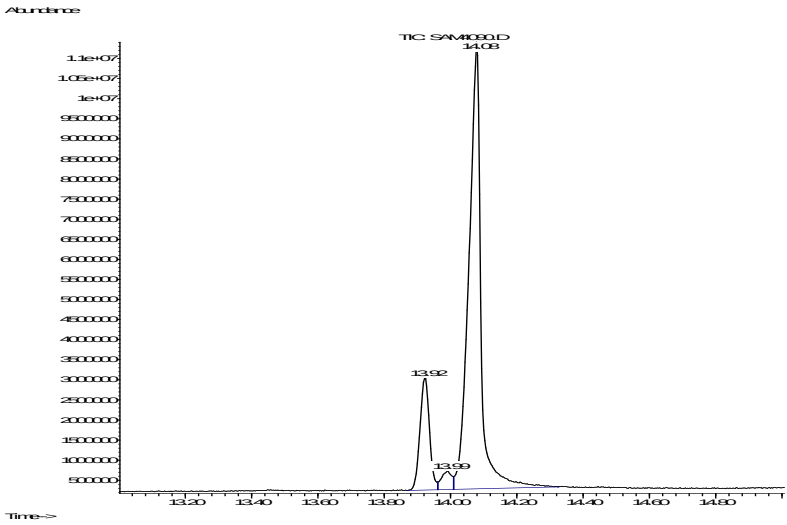

Pic. 2. Chromatogramobtained from atenolol substances (Retention time 14, 0 min from 5 mg in 1 ml)

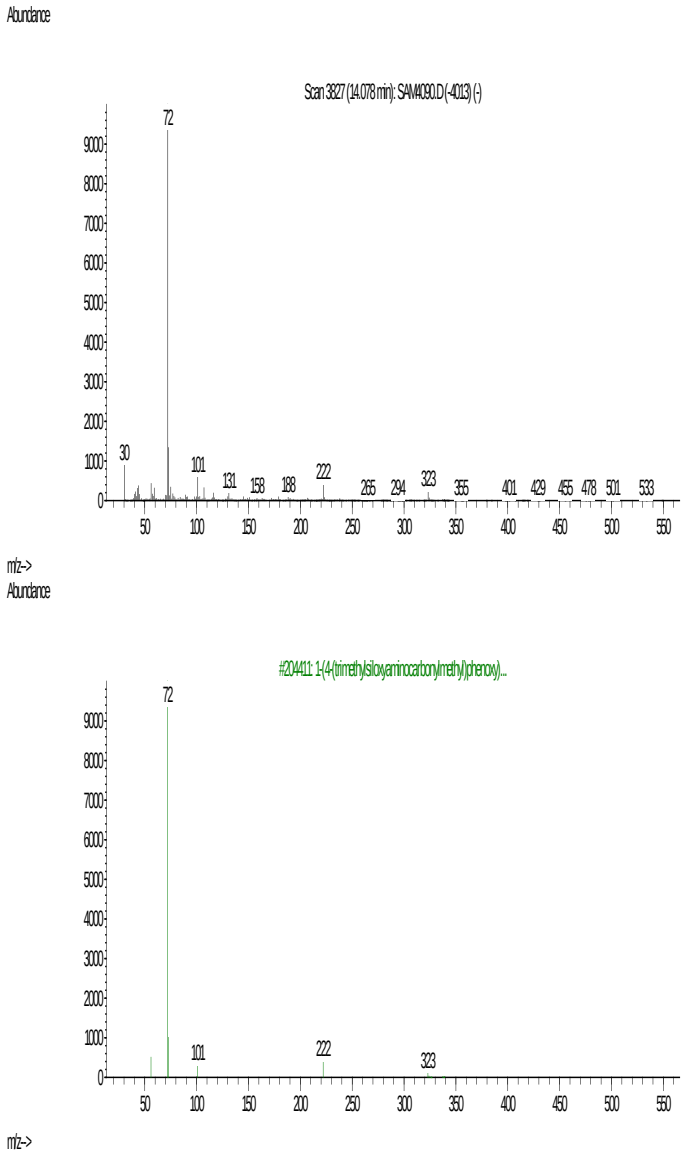

Pic. 2. Mass spectrum obtained from atenolol substances

Brownish-orange staining of atenolol with Rf=0. 40=0. 02 was observed when the plates were developed with a Dragendorf reagent modified according to Munyo. When identifying by GC method/MS under

the above conditions, the retention time of atenolol was 14. 07 min. The main fragmentation ions characteristic of atenolol had the following m/z: 30; 72; 101; 222; 323.

Conclusion

An experimental study was carried out in model samples of biological fluids. Methods for isolating atenolol from blood and urine have been developed. When the substance is isolated from aqueous solutions, the best medium is pH 8. 5-9. 0, while it is extracted with chloroform. The TLC method is used to detect and purify extracts. Among the solvent systems, the most optimal was ethyl acetate-ethanol-a concentrated solution of ammonia in a ratio (5:15:0. 5) with a value of Rf = 0. 47. After cleaning the extracts, atenolol was identified and quantified by HPLC, The mobile phase is a degassed mixture of tetrahydrofuran (0. 8g octane sulfate and 0. 4g tetraethylammonium hydrosulfonate in 1 L), methanol and potassium hydrophosphate pH=3, 0 (20:180:800), the flow rate of the eluent is 0. 7 ml/min , where ballast substances do not interfere with the qualitative identification of the medicinal substance with a retention time of 4. 0 min. The detection limit was 0. 05 micrograms/ml. In addition, the conditions for the chromatography of atenolol by the effective GC-MS method were selected.

As a result, the methods of TLC, HPLC and GC-MS for analysis of atenolol in extracts from blood and urine have been developed, which can be introduced into the practice of chemical and toxicological laboratories of forensic chemical examination.

Literature review

Kurbanov, R. D. , Abdullaev T. A. (2013). *Dilated cardiomyopathy* (Diagnosis, treatment, prognosis of life). - Tashkent, . -136 p.

Alikhodjaeva M. I. , Atakhanov A. Sh. (2012). Development of a method for determining atenolol in urine by HPLC / *Materials from scientific and practical conference.* Tashkent, . 358-360 p.

Alikhodjayeva M. I. , Khalikova N. Ziyamukhamedova R. (2010). Methods of detecting atenolol / *Pharmaceutical Journal*. - Tashkent, No. 4. – pp. 36-38.

Alikhodjayeva M. I. , A. Sh. Atakhanov, M. Khamdamov, O. Allayarov. (2011). Determination of atenolol in biological objects. *Materials of the Republican interagency scientific and practical conference. The role of forensic examination in ensuring legality.* - Tashkent, pp 157-160.

Kramarenko V. F. (1989). Toxicological chemistry. *Kiev, p.* 88.

M. Alikhodjayeva. I. , Ikramov L. T. (1990). *Pharmacy*, No. 1. pp. 80-81.

R. Polyudek-Fabini, T. Beyriha. (1981). Organic analysis. *L. : Chemistry*, pp. 37, 102.

Kukes V. G. (2006). Undesirable effects of medicines. -*M. :Publishing house "Russian doctor",* 262 p.

C. P. Snook, K. Sigvaldason and J. Kristinsson. (2000). Severe atenolol and diltiazem overdose. /*Clin. Tox*. 38: 661-665.

Fang M. C. et al. (2004). National trends in antiarrhythmics and antithrombotic medications use in atrial fibrillation. *Arch. Intern. Med. ,* 164: 55–60.

Randall C. Baselt. (2002). Disposition of toxic drugs and chemicals in man. *Biomedical publications, California, USA.* -P. 84-85.

SYNTHESIS AND PROPERTIES OF A MONOMERIC COMPLEX COMPOUND BASED ON ACRYLAMIDE

F. A. Khamdamova

O. S. Maksumova

Abstract

Monomeric complex compounds based on acrylamide and copper chlorides have been synthesized. The reaction of interaction of acrylamide with copper chloride was carried out by heating in solutions, followed by washing and drying of the precipitated crystalline precipitates of monomeric salts. It has been established that monomeric complex salts are formed in a metal-acrylamide molar ratio of 1:4. The structure and composition of the synthesized crystalline monomeric salts were studied by IR and NMR spectroscopy, X-ray diffraction and elemental analyses. The copper content in the resulting complex compounds was 12, 5-14, 0%. It is shown that the complex compound based on acrylamide and copper has a high degree of crystallinity, consists of 12, 63% amorphous and 87, 37% crystalline structure. Tetradentate coordination of copper with acrylamide and O-chelation due to donor-acceptor bonds of the carboxyl group - [$C_{12}H_{24}N_4O_4Zn$] were identified. In the IR spectra of the synthesized monomeric complex salts, absorption bands characteristic of Cu-O bonds and a shift in the maxima of the functional groups of acrylamide appear.

Keywords

monomer, acrylamide, copper chloride, complex salts, coordination, carbonyl group.

Introduction

Metal-containing polymers and copolymers have a number of unique properties: biological and catalytic activity, biocidal, electrical and magnetic properties, etc. [Plate N. A. , Slivinsky E. V2002. -696 p].

At present, three main methods for obtaining metal-containing polymers are described in the literature: 1) the interaction of linear polymers with metals; 2) the reaction of polycondensation of the corresponding precursors with the incorporation of a metal ion into the main chain; 3) reactions of (co)polymerization of metal-containing monomers [Pomogailo A. D. , Savost'yanov V. S. 1988. - 384 p.]. Each of these methods has its own advantages and disadvantages. However, one of the promising methods in this area is the third one, i. e. synthesis of metal-containing monomers, which are convenient systems for studying the regularities of the radical polymerization process, since they contain a chemically bound metal atom capable of coordinating interaction with a macroradical and other components of the reaction system.

The results of the synthesis and study of metal-containing monomers and their polymerization are reflected in numerous works of Pomogailo A. D. , Jardimalieva G. I. , Savostyanova V. S. and others [Pomogailo A. D. , 1995.]. The paper considers methods for the synthesis of metal-containing monomers that differ in the type of bond between the metal and the organic part of the molecule; a classification of these monomers is given. The influence of the nature of the metal on the polymerization process and the properties of the resulting products, the fields of application of metal-containing polymers, and the technological aspects of the synthesis of metal-containing monomers have been studied. The classification of metal-containing monomers takes into account the type of bond between the metal and the organic part of the monomer. Based on this, metal-containing monomers can be divided into the following main types: monomers with covalent, ionic, donor-acceptor, and π-bonds .

The authors chose unsaturated dicarboxylic acids as the base compound for the preparation of metal-containing monomers. [Porollo (Ivleva) N. P chem. -1996. - No. 12. - S. 375-382]. They synthesized Co (II), Ni (II), Cu (II), Zn (II) Fe (II), Fe (III), Cr (III) maleates, fumarates, and itoconates in up to 95% yield. Other authors have synthesized iron(III) carboxylates with acrylic, crotonic, linoleic, methacrylic, oleic, and sorbic acids . The paper presents generalized data on the synthesis and reactivity of metal-containing monomers based on mono- and dicarboxylic unsaturated acids, the identification of the kinetic patterns of their polymerization and thermal transformations, as well as the study of the main properties of the resulting products [Gulzhian Dzhardimalieva, 2009. -400 p].

The authors synthesized nickel(II) salts with unsaturated monocarboxylic acids: acrylic, methacrylic, sorbic, 4-pentic, propiolic, crotonic, linoleic, and oleic acids, studied their thermal properties, and

synthesized nickel-containing nanocomposites by controlled thermolysis of the resulting carboxylates [Berezovsky V. V. , 2007. No. 1. -S. 152-158.]. Vinyl porphyrin complexes of palladium and cobalt have also been synthesized [].

In recent years, the attention of many researchers has been attracted by metal chelate monomers (MCM), whose characteristic features are the presence of unsaturated bonds and a metal chelate cycle for obtaining polymers and copolymers with desired properties [17, 19].

Chlorine-containing compounds of anthranilamide with cobalt, nickel, and copper were obtained in an ethanol solution [20]. Using elemental analysis, vibrational and electronic spectra, it was shown that the synthesized solid compounds have an octahedral structure.

The authors synthesized metal complexes of manganese(II), iron(II), and nickel(II) chlorides with acrylamide [21]. It is shown that in all three complexes the coordination geometries of the metal centers include tetragonally distorted octahedral structures with four O-donor acrylamide atoms bound in equatorial and two chloride ligands. This paper presents a review of the literature on the coordination chemistry of acrylamide with various transition metals [K. B. Girma, 2005. Pages 2763-2769.]. A general review of the structure and possible ways of coordinating acrylamide is discussed and data are given on the synthesis and structure of nitrate and chloride complexes of acrylamide coordinating exclusively through carbonyl oxygen $[Co(AAm)_4(H_2O)_2](NO_3)_2$, $[Cu(AAm)_4(NO_3)_2]$, $[Co(AAm)_4Cl_2]$, and $[Co(AAm)_6][CoCl_4]$.

The authors synthesized acrylamide complexes of cobalt: blue dichlorotetrakis(acrylamide)cobalt(II) (1) and pink (acrylamide)cobalt(II) tetrachlorocobaltate (2) [K. B Girma, 2005, Pages 1419-1422.]. They found that the coordination of CoII in 1 includes a tetragonally distorted octahedral structure with four O-donor acrylamide atoms in equatorial positions and two chloride ions in apical positions. The second complex 2 in ionic form contains Co^{+2} cations surrounded by an octahedral array of O-coordinated acrylamide ligands. In other works, the authors present the results of the synthesis, spectroscopy, and single-crystal X-ray structure of the acrylamide ligand N-pyrazolylpropanamide and its complexes with copper(II) and cobalt(II) chlorides [K. B Girma, 2005, Pages 1419-1422.]. The work presents comparative data of the crystal structure of acrylamide and complexes of acrylamide with metals formed with divalent transition metal chlorides [K. B Girma, . 2008 Pages 267-273].

Also, the authors determined the structure of the synthesized acrylamide complexes of metal nitrates using single-crystal X-ray diffraction analysis [KB Girma, 2006. 359. Pages 364-368.]. It has been established that all synthesized complexes crystallize in the triclinic space group.

As can be seen, acrylamide has a high complexing ability and is an interesting type of ligand containing three donor atoms: the nitrogen atom of the amide group, the double bond between the carbon atoms and the oxygen of the carboxyl group.

The aim of this work is the targeted synthesis and study of the composition and structure of a metal-containing monomer without chloride ions with a MO-bond of the donor-acceptor type based on acrylamide with copper.

Experimental part

Acrylamide (2-propenamide) CH_2=CHC(O)NH_2 - acrylic acid amide, is a colorless crystals with $T_{melt.}$ =84. 5°C, $T_{boil.}$ =215°C, density 1. 122 g/cm^3. Soluble in water, ethanol, acetone. Ethanol (ethyl alcohol, methylcarbinol) - CH_3CH_2OH - monohydric aliphatic alcohol, colorless, easily mobile liquid with a characteristic odor. Tm. =-114. 15°C, Tboil. =78. 39°C, density 0. 7893g/cm^3. It was absolutized by dehydration with calcium oxide, then it was distilled and a fraction with Tbp was taken. = 78°C. Copper chloride - $CuCl_2$ is a bluish-green odorless crystals with T_{melt} = 498 oC; $T_{boil.}$ =993 oC; density 3. 386 g/cm^3.

The IR spectra of the starting reagents and the synthesized monomers were recorded on an IRTracer-100 IR-Fourier spectrophotometer developed by SHIMADZU (Japan) in the wavenumber range 400-4000 cm^{-1} in KBr tablets. The PMR spectra of the initial reagents and synthesized substances were recorded on a Varian-T-6- spectrometer with an operating frequency of 60. 0 mHz on H nuclei at a temperature of 30°C. Sample preparation requires 5-10 mg of the substance. The solvent used should ideally not contain its own protons (CD_3COCD_3). A small amount (~1%) of TMS is also introduced into the ampoule as internal ethanol.

NMR spectra were recorded on an Avance 500 spectrometer (Bruker, Germany) with an operating frequency of 500 MHz for 1H nuclei and 126 MHz for 13C nuclei at a temperature of 293 K. The following parameters for recording 13C NMR spectra were used: sampling time for the decay of free induction (AQT = 0, 5 s); relaxation delay time (RD = 2 s); number of savings (NS = 22, 000); the number of points describing the real spectrum

(SI=32 K). The number of accumulations in recording 1H NMR spectra was 128.

The structure of the synthesized acrylamide complex compounds was determined by X-ray diffraction analysis (XRD). Reflection sets were obtained at 293 K on Xcalibur R autodiffractometers (Oxford Diffraction, England). (CuK_{α}-radiation, λ=1. 54184 E, ω-scanning, graphite monochromator). All non-hydrogen atoms were localized in difference syntheses of electron density and refined by F2hkl in the anisotropic approximation. The positions of all H atoms were calculated geometrically and included in the refinement in the isotropic approximation. The single crystal has the form of a thin transparent plate 0, 42x0, 12x0, 1 mm in size.

Elemental analysis for carbon, hydrogen, and nitrogen was performed on a CHNS-3 FA 1108 Elemental Analyzer (Carlo Erba) automatic gas analyzer; for boron and manganese, by ICP MS on an iCAP 6300 Duo inductively coupled plasma atomic emission spectrometer.

Procedure for Synthesizing a Monomeric Complex Based on Acylamide and $CuCl_2$ Weighed 0, 4 mol of acrylamide and 0, 1 mol of $CuCl_2$ salt were dissolved in 50 ml of ethanol and heated at 60°C for 5 hours. The mixture was then evaporated to 1/3 volume. After cooling to room temperature, a green crystalline precipitate formed. Chlorine ions were removed from the $AgNO_3$ solution by precipitation. The resulting precipitate was filtered off, washed twice with acetone, and dried in air. The precipitate formed has the composition [$C_{12}H_{24}N_4O_4Cu$].

Discussion

A molecular complex compound based on acrylamide with copper chloride was synthesized at a reagent ratio of 4:1. The reaction of their addition can be described as follows

The structure and composition of the resulting complex compound were confirmed by IR spectroscopy and elemental analysis (fig. 1, 2).

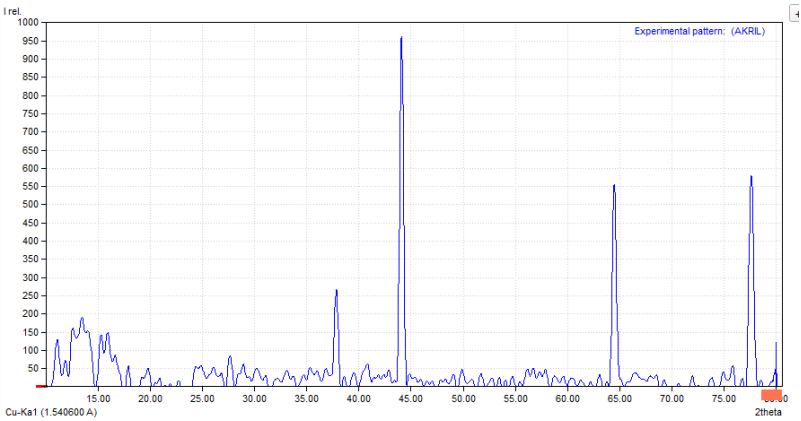

Fig. 1. Elemental composition of a monomeric complex compound based on acrylamide and copper(II).

The synthesized complex compound of copper chloride with acrylamide is an air-stable green crystal having the following composition:

Found (%): C - 41. 10; H - 6. 71; 0 -18. 12; Cu -18. 11; N-15. 80;

Calculated (%): C- 41. 00; H - 6. 81; 0 -18. 20; Cu-18. 17; N-15. 90

The structure of the synthesized complex compound was established by the IR spectroscopic method from the shift of the characteristic absorption bands of acrylamide [27].

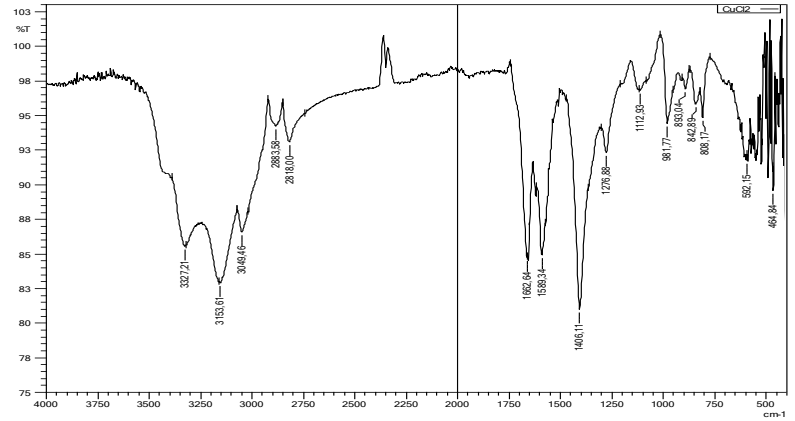

Fig. 2. IR spectrum of a monomeric complex compound based on acrylamide and copper(II).

By comparing the IR spectra of free acrylamide and the complex compound, it was found that the strong broad band observed at 1673 cm^{-1} in free acrylamide shifted during complexation to lower frequencies at 1662 cm-1 (fig. 2). The absorption band of free acrylamide at 1614 cm^{-1} shifted in the IR spectrum of the complex compound to lower wave numbers at 1599 cm-1. The absorption band of the NH_2 group at 1138 cm^{-1} in free acrylamide shifted to 1112 cm^{-1}; C=C absorption bands in the region of 981 cm-1 and 1276 cm^{-1}, characteristic of the region of out-of-plane bending vibrations =CH, and C=C stretching vibration bands in the region of 1589 cm^{-1} show the preservation of double bonds. The results of IR spectroscopy show that the acrylamide ligands are bound to the complexing agent through the oxygen atoms of the carbonyl groups.

The results obtained show that the acrylamide ligands are bound to the complexing agent through the oxygen atoms of the carbonyl groups.

Also, the structure of the monomeric complex compound based on acrylamide and copper(II) was studied by ^{13}C NMR and ^{1}H PMR spectroscopy (fig. 3, 4). It is known that, due to the presence of an unpaired electron, the copper(II) cation has paramagnetic properties [28]. It can be seen that in the ^{13}C NMR spectra of solutions of copper(II) ions with acrylamide and a number of carbon signals with shifts from 35 to 180 ppm are observed. Broadened signals corresponding to carbon atoms of carboxyl groups are in the region of 180 ppm. Such a shift and broadening of the signal of the carbon atom suggests participation in the donor-acceptor coordination of the carboxyl groups of acrylamide with copper (II) ions.

In the ^{1}H NMR spectrum of a solution of acrylamide and copper(II) in a molar ratio of 4:1, a chemical shift of the signals of the hydrogen atoms of the methylene groups is observed in the range of 3. 5-3. 6 ppm. and broadening of these signals (Fig. 4). This phenomenon confirms the assumption that acrylamide carboxyl groups are involved in the coordination.

Also, the structure of the synthesized compound was studied by X-ray diffraction analysis (XRD) (table-1, Fig. 5).

According to X-ray diffraction data, in the crystal lattice of the complex compound based on acrylamide and copper(II), coordination of oxygen atoms –C=O of acrylamide fragments to the metal center is observed; one copper atom in the complex is bonded to four acrylamide molecules, and the coordination geometries of metal centers have a tetragonal structure with four O-donor acrylamide atoms [29–31]. It can be seen that the

carbonyl groups of acrylamide c are bound to the copper atom and the double bond is not involved in the coordination (Fig. 5).

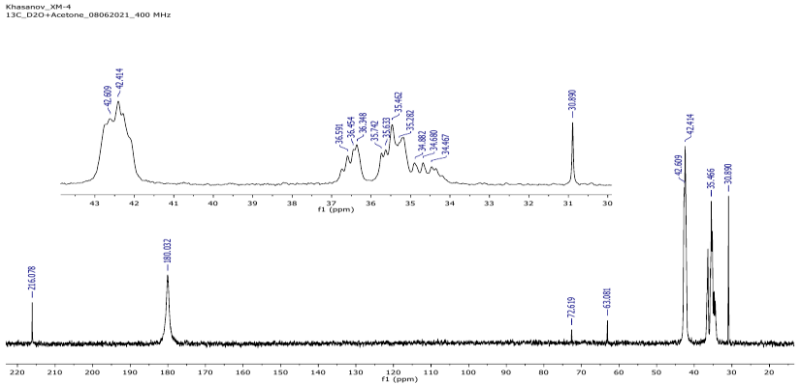

Fig. 3. ^{13}C NMR spectrum of a monomeric complex compound based on acrylamide and copper (II).

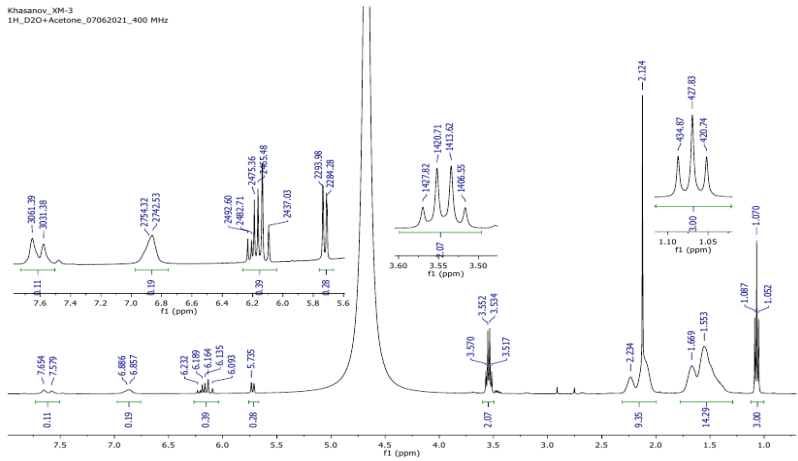

Fig. 4. ^{1}H PMR spectrum of a monomeric complex compound based on acrylamide and copper (II).

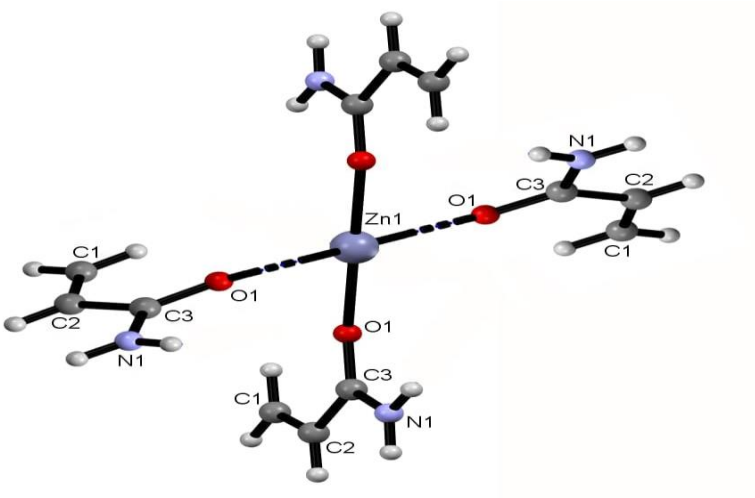

Fig. 5. Molecular structure of a complex compound based on acrylamide and copper (II).

Table 1. Main crystallographic data and results of refinement of the structure of the synthesized complex

Molecular formula	$C_6H_{10}Cl_2N_2O_2Cu$
M, g/mol	278, 43
Syngony	Monoclinic
Spatial group	$P2_1/s$
Z	2
a, Å	3, 7758 (4)
b, Å	12, 4572 (14)
c, Å	10, 8582 (13)
β(°)	92, 296 (11)
V, $Å^3$	510, 32 (10)
d, g/sм^3	1, 812
Crystal sizes (mm)	0, 03
Scan area, θ(°)	5, 4 – 70, 7
μ, mm^{-1}	7, 94
Total number of reflections	944
Number of reflections s I>2 σ (I)	785
R1 (I>2σ(I) and general)	0, 084 (0, 094)
wR2	0, 25 (0, 26)
COOF	1, 14
Difference Peaks IP, e $Å^{-3}$	1, 68 и – 1, 29

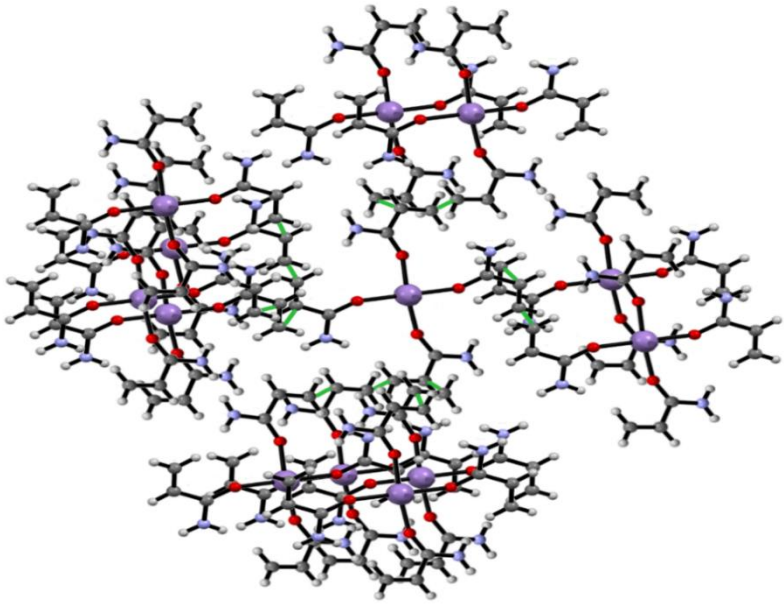

Fig. 6. Crystal packing of molecules of a complex compound based on acrylamide and copper(II) in a unit cell.

a)

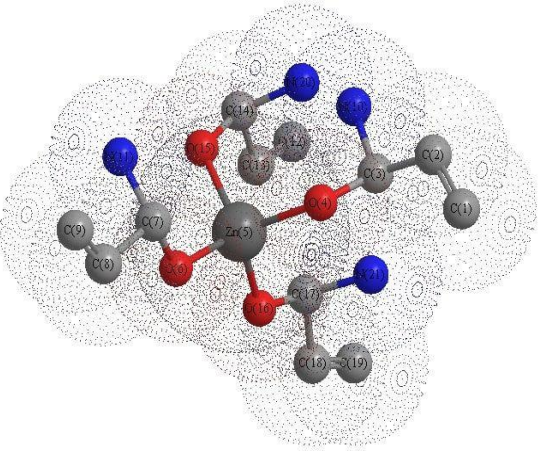

b)

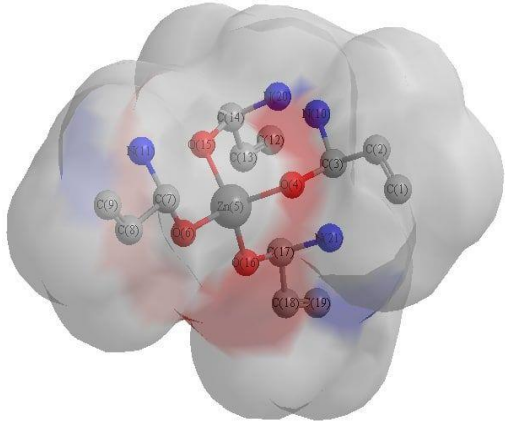

c) d)

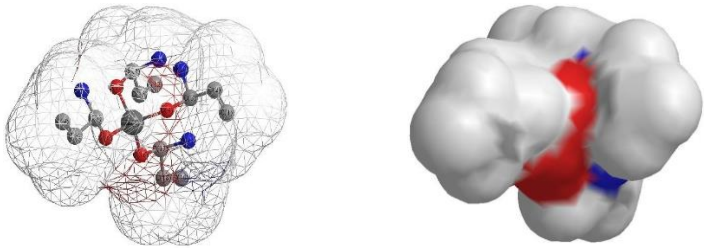

Fig. 7. a) and b) - Electron density distribution over atom of a complex compound based on acrylamide and copper(II); c) and d) - Electron density surface in a molecule of a complex compound based on acrylamide and copper (II).

Conclusion

Monomeric complex compounds based on acrylamide and Cu (II) were synthesized at a ratio of 4:1. The composition and structure of the synthesized monomers were established using elemental analysis, IR spectroscopy, and X-ray diffraction analysis.

It is shown that the complex compound based on acrylamide and copper has a high degree of crystallinity, consists of 12, 63% amorphous and 87, 37% crystalline structure.

X-ray diffraction analysis has shown that in the crystal lattice of the complex compound based on acrylamide and copper(II) the coordination of oxygen atoms –C=O of acrylamide fragments to the metal center is observed; tetra dentate coordination of copper with acrylamide and O-chelation due to donor-acceptor bonds of the carbonyl group with the formation of [$C_{12}H_{24}N_4O_4Cu$] were identified.

References

1. Plate N. A. , Slivinsky E. V. Fundamentals of chemistry and technology of monomers. M. : Nauka: MAIK “Nauka/Interperiodika”, 2002. -696 p.

2. Pomogailo A. D. , Savost'yanov V. S. Metal-containing monomers and polymers based on them. M. : Chemistry, 1988. - 384 p.

3. Pomogailo A. D. , Savost'yanov V. S. , Dzhardimalieva G. I. , Dubovitsky A. V. , Ponamarev A. N. //Izv. RAS Ser. chem. 1995. No. 6. - WITH. 1096.

4. Barelko V. V. , Pomogailo A. D. , Dzhardimalieva G. I. , Evstratova S. I. , Rozenberg A. S. // Dokl. RAN, 1999. -T. 365. No. 2. -S. 201.

5. Rozenberg A. S. , Raevsky A. V. , Alexandrova E. I. , Kolesova O. I. , Dzhardimalieva G. I. , Pomogailo A. D. // Izv. RAS Ser. chem. 2001. No. 5. - WITH. 862.

6. Porollo (Ivleva) N. P. , Aliev Z. G. , Dzhardimalieva G. I. , Ivleva I. N. , Uflyand I. E. , Pomogailo A. D. , Ovanesyan N. S. Preparation and reactivity of metal-containing monomers. Message 47. Synthesis and structure of salts of unsaturated dicarboxylic acids // Izv. RAN. ser. chem. -1996. - No. 12. - S. 375-382.

7. A. S. Pronin, S. A. Semenov, D. B. Drobot, G. I. Jardimalieva. Synthesis and thermal transformations of unsaturated iron(III) monocarboxylates as precursors of metal-polymer nanocomposites // Journal of Inorganic Chemistry, 2018. Volume 63. –P. 1005-1014.

8. Gulzhian Dzhardimalieva, Anatoly Pomogailo. Monomeric and polymeric metal carboxylates. Publishing house: FIZMATLIT, 2009. -400 p.

9. G. I. Dzhardimalieva, A. O. Tonoyan, A. D. Pomogailo, S. P. Davtyan. Preparation and reactivity of metal-containing monomers. Communication 6. Polymerization of metal monomers based on alkoxy derivatives of Ti(IV) and some properties of the resulting products // Izv. USSR Academy of Sciences, ser. chem. 1987. No. 8. -C. 1744-1748.

10. M. R. Muidinov, G. I. Jardimalieva, B. S. Selenova, A. D. Pomogailo, I. M. Barkalov. Preparation and reactivity of metal-containing monomers. Communication 9. Low-temperature postradiation polymerization of metal-containing monomers during devitrification of matrices // Izv. USSR Academy of Sciences, ser. chem. 1988. -S. 2507-2511.

11. G. I. Dzhardimalieva, A. D. Pomogailo, S. P. Davtyan, V. I. Ponomarev. Preparation and reactivity of metal-containing monomers. Message 8. Polymerization of transition metal acrylates // Izv. USSR Academy of Sciences, ser. chem. 1988. No. 7. -C. 1531-1536.

12. N. N. Smirnova, T. A. Bykova, V. N. Larina, T. G. Kulagina, A. D. Pomogailo, G. I. Dzhardimalieva. Thermodynamic properties of hydrated acrylamide and polyacrylamide complexes of cobalt nitrate in the range from T - 0 to 380 K // High-molecular compounds, series A, 2010, volume 52, no. 4. –S. 547-553.

13. Semenov S. A. , Drobot D. V. , Musatova V. Yu. , Pronin A. S. , Pomogailo A. D. , Dzhardimalieva G. I. , Popenko V. I. Synthesis and thermal transformations of unsaturated dicarboxylates of cobalt (II) -

precursors of metal-polymer nanocomposites // Journal of Inorganic Chemistry. 2015. V. 60. No. 8. -S. 991.

14. Pomogailo A. D. , Dzhardimalieva G. I. , Pomogailo S. I. , Golubeva N. D. , Shilov G. V. , Javadyan E. A. , Burlov A. S. , Mashchenko S. A. , Garnovsky D. BUT. Obtaining and reactivity of metal-containing monomers and nanostructured materials obtained by controlled thermolysis of azomethine chelate Ni, Co and Cu metal complexes // Izvestia of the Academy of Sciences. Chemical series. 2016. No. 1. -S. 139-150.

15. A. S. Pronin, S. A. Semenov, D. V. Drobot, E. V. Volchkova, G. I. Dzhardimalieva. Synthesis and thermal transformations of nickel(II) carboxylates with anions of unsaturated monocarboxylic acids - precursors of metal-containing nanocomposites // Journal of Inorganic Chemistry, 2020, vol. 65, no. 8. –p. 1061–1072.

16. Berezovsky V. V. , Werle D. , Tsareva O. , Makarov G. , Pomogailo S. I. , Glagolev N. N. , Zhilina Z. I. , Voloshanovsky I. S. , Roshchupkin V. P. , Pomogailo A. D. Preparation and reactivity of metal-containing monomers. Message 64. Synthesis, structure, polymerization transformations and catalytic properties of vinyl-porphyrin complexes of palladium and cobalt // Izvestiya Akademii Nauk. Chemical series, 2007. No. 1. -S. 152-158.

17. Uflyand, I. E. New Example of Metal-Containing Monomers for Frontal Polymerization /I. E. Uflyand, V. A. Zhinzhilo, G. I. Dzhardimalieva //ChemistrySelect. -2019. -V. 4. -N7. -P. 2105-2108.

18. Jardimalieva G. I. Zharmagambetova A. K. , Kudaibergenov S. U. , Uflyand I. E. Polymer-immobilized clusters and nanoparticles of metals in catalysis // Kinetics and catalysis, 2020. -V. 61, No. 2. -WITH. 195-224.

19. Wohrle D. , Pomogaylo A. D. , Metal Complexes and Metal in Makromoleculs – Synthesis, Structure and properties. Weinheim, Berlin: Wiley-VCH, 2003.

20. N. N. Smirnova, T. A. Bykova, V. N. Larina, T. G. Kulagina, A. D. Pomogailo, G. I. Dzhardimalieva. Thermodynamic properties of hydrated acrylamide and polyacrylamide complexes of cobalt nitrate in the range from T 0 to 380 K //Vysokomolecular Compounds, Serie A, 2010, vol. 52, no. 4. –S. 547-553.

21. J. R. Allan, B. McCloy, A. D. Paton, W. E. Smith, D. L. Gerrard. Thermal, structural and electrical studies of the chloro complexes of

cobalt, nickel and copper with anthranilamide //Thermochimica Acta, 1992. Volume 205, Pages 127-137.

22. K. B. Girma, Volker Lorenz, Steffen Blaurock, Frank T. Edelmann. Coordination Chemistry of Acrylamide: 1. Cobalt(II) Chloride Complexes with Acrylamide – Synthesis and Crystal Structures //Journal of Inorganic and General chemistry. Volume 631, Issue 13-14 October 2005. Pages 2763-2769.

23. Girma K. B. , Lorenz V. , Blaurock S. , Edelmann F. T. Coordination chemistry of acrylamide //Coordination Chemistry Reviews. Volume 249, Issues 11–12, June 2005, Pages 1283-1293.

24. K. B Girma, Volker Lorenz, Steffen Blaurock, Frank T Edelmann. Coordination Chemistry of Acrylamide 1. Cobalt(II) Chloride Complexes with Acrylamide Synthesis and Crystal Structures //Zeitschrift für anorganische und allgemeine Chemie, 2005, № 8, Volume 631, Pages 1419-1422.

25. K. B Girma, V. Lorenz, S. Blaurock, F. T. Edelmann. Coordination Chemistry of Acrylamide. 6 Synthesis and Coordination Compounds of N-Pyrazolylpropanamide – a Versatile Acrylamide-derived Ligand //Zeitschrift für anorganische und allgemeine Chemie. 2008/2. 634 (2). Pages 267-273.

26. KB Girma, Volker Lorenz, Steffen Blaurock, Frank T. Edelmann. Coordination chemistry of acrylamide 3: Synthesis, crystal structure and IR spectroscopic properties of dichlorotetrakis (O–acrylamide) copper (II), [Cu(O–OC(NH2) CHCH2)4Cl2] // Inorganica chimica acta. 2006/1/1. 359. Pages 364-368.

10. OTURUM

O‘ZBEKISTONDA AGRAR SEKTOR SOHASINING IQTISODIY KO‘RSATKICHLARIGA TA’SIRINI BAHOLASH VA PROGNOZ QILISH

Otaev Shonazar Qodirovich

-O‘zbekiston Milliy universiteti “Ekonometriya va iqtisodiy modellashtirish” kafedrasi katta o‘qituvchisi(Phd)

Annotation

In this paper evaluated the role and place of agriculture in ensuring the socio-economic stability of country on the basis of econometric methods. Developed forecast indicators of real value of agricultural production based on multivariate econometric models. Based on the results of forecast indicators and identified elasticity coefficients assessed impact of development of the sector in recent years on important socio-economic indicators. Based on formulated models and obtained results developed conclusions and recommendations.

Ushbu maqolada mamlakat iqtisodiy barqarorligini taminlashda agrar sektor xo’jaligi sohasining roli va o'rni ekonometrik modellar asosida baholangan. Ko'p omilli ekonometrik modellar asosida ishlab chiqilgan qishloq xojalik mahsuloti real qiymatining prognoz korsatkichlari taklif qilingan. Prognoz korsatkichlari natijalari va aniqlangan elastiklik koefitsientlari asosida keyingi yillardagi soha rivojining muhim ijtimoi iqtisodiy korsatkichlarga ta'siri baholangan. Ishlab chiqilgan modellar va olingan natijalarga asoslangan holda muallif xulosa va takliflar ishlab chiqqan.

Kalit so'zlar

Yalpi ichki mahsulot, qishloq xo‘jaligi, sanoat, xizmat ko‘rsatish, bandlik, aholi jon boshiga real daromad, korrelyatsion tahlili, regressiya tahlili, trend modeli, ARIMA modeli.

Agrar sektor xo‘jaligi mamlakat iqtisodiyotining yetakchi tarmoqlaridan biri hisoblanadi. Qishloq xo‘jaligining O‘zbekiston yalpi ichki mahsulotiga qo‘shgan hissasi deyarli 29 foizni tashkil etadi. [1]. Agrar sektor xo‘jaligi sohasini rivojlantirish faqat oziq-ovqat xavfsizliginita'minlashdan iborat emas, balki uning atrofida yangi

tarmoqlarni shakllantirish, xalq turmush darajasini oshirishni ta’minlaydigan yangi ish o‘rinlarini yaratish kabilar ham nazarda tutilgan. Iqtisodiy o'sish sur'ati bandlik va mehnat unumdorligi o'sishi mumkin bo'lgan mutlaq chegarani belgilaydi. Shu bilan birga, o'sishning tuzilishi yoki tabiati ham katta ahamiyatga ega. Iqtisodiy o'sishning samarali bandlikka ta'siri nafaqat uning sur'atlariga, balki uning samarali ish o'rinlarini yaratishga qanchalik samarali aylanishiga ham bog'liq. Qishloq xo‘jaligi mahsulotlari eksporti 2020-yilda O‘zbekistonning tashqi daromadlariga qariyb 8, 8 foiz hissa qo‘shdi. Hukumat mahalliy va eksport mahsulotlariga qo‘shimcha qiymat qo‘shish uchun yangi texnologiyalarni o‘zlashtirish hamda qayta ishlash va qadoqlash imkoniyatlarini yanada rivojlantirish orqali qishloq xo‘jaligi hosildorligini oshirishga umid qilmoqda [5].

Qishloq xo‘jaligi iqtisodiy zarbalarni yumshatish, uning salbiy oqibatlarini kamaytirishda ham muhim manba hisoblanadi. Xususan, pandemiya sharoitida ham qishloq xo‘jaligi YaIM o‘sishiga katta hissa qo‘shdi. Ya'ni, 2020 yilda yalpi ichki mahsulot 1, 6 foizga o'sib, uning yarmi qishloq xo'jaligi hissasiga to'g'ri keladi [6]. Qishloq xo‘jaligining mamlakat taraqqiyotidagi muhim roli va o‘rnini baholash va uning ta’sirini ekonometrik vositalar yordamida aniqlash zarurati uni muhim tadqiqot ob’ektiga aylantiradi.

Yuqorida ta’kidlanganidek, ushbu tadqiqotda biz qishloq xo‘jaligining mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy ko‘rsatkichlarini shakllantirishdagi o‘rni va rolini baholashni maqsad qilgan edik. 2000-2020 yillar uchun tahlil qilish uchun zarur ma'lumotlar bazasi olingan. Tadqiqot uchun foydalanilgan ma’lumotlar O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasining rasmiy veb-saytida (www. stat. uz) – asosiy statistika tashkiloti e’lon qilingan.

Qiymatlar ko'rinishidagi barcha ko'rsatkichlar 2000 yilni asosiy yil sifatida tanlab, haqiqiy qiymatga aylantirildi. Dastlab, qishloq xo'jaligining boshqa ijtimoiy-iqtisodiy ko'rsatkichlar bilan bog'liqlik darajasini aniqlash uchun korrelyatsiya tahlili o'tkazildi (1-jadval).

1-jadval

Qishloq xo‘jaligining O‘zbekistonning asosiy ijtimoiy-iqtisodiy ko‘rsatkichlariga ta’sirini baholash bo‘yicha korrelyatsion tahlil natijalari.

	Yalpi ichki mahsulot milliard so'm	Qishloq, o‘rmon va baliq xo‘jaligiga milliard so‘m	sanoat mahsuloti, mlrd. so‘m	Xizmat ko‘rsatish, milliard so‘m	Ish bilan ta‘minlanganliik, ming kishi	Aholi jon boshiga real daromad, ming so‘m
Yalpi ichki mahsulot milliard so'm	1, 00					
Qishloq, o‘rmon va baliq xo‘jaligi milliard so‘m	0, 99	1, 00				
Sanoat mahsuloti, mlrd. so'm	1, 00	0, 98	1, 00			
Xizmat ko‘rsatish, milliard so‘m	1, 00	0, 99	1, 00	1, 00		
Ish bilan ta'minlanganliik, ming kishi	0, 97	0, 99	0, 95	0, 97	1, 00	
Aholi jon boshiga real daromad, ming so‘m	1, 00	0, 99	0, 99	1, 00	0, 97	1, 00

Tahlil natijalariga ko'ra qishloq xo'jaligi barcha ko'rsatkichlar bilan yuqori korrelyatsion bog’lanish ega, ya'ni korrelyatsiya koeffitsientlari birgalikda deyarli tengdir. Xususan, sanoat ishlab chiqarishining real hajmi bilan qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining real hajmi o‘rtasidagi korrelyatsiya koeffitsienti boshqalarga nisbatan birmuncha past bo‘lib, 0, 98 ni tashkil etadi. Biroq, me'yorlar nuqtai nazaridan, bu juda yuqori darajadagi korrelyatsiya. Boshqa barcha ko'rsatkichlar va qishloq xo'jaligi mahsulotlarining real hajmi o'rtasidagi korrelyatsiya koeffitsienti juda yuqori, ya'ni 0, 99 ni tashkil etadi.

1-jadvaldagi ma'lumotlardan ko'rishimiz mumkinki, barcha ko'rsatkichlar o'rtasida yuqori korrelyatsiya mavjud bo'lib, eng past korrelyatsiya koeffitsienti 0, 95 ga teng. Bu sanoat ishlab chiqarishining real hajmi va O‘zbekiston iqtisodiyotida band bo‘lganlar soni o‘rtasida aniqlanadi.

Ushbu korrelyatsiya tahlili natijalariga asoslanib, biz bandlik masalalariga alohida e'tibor qaratmoqchimiz. Xodimlar soni barcha ko'rsatkichlar bilan yuqori korrelyatsiyaga ega ekanligi aniqlandi. Ushbu ko'rsatkichlar orasida eng yuqori ko'rsatkich qishloq xo'jaligida kuzatiladi, bu erda ikki ko'rsatkich o'rtasidagi korrelyatsiya koeffitsienti 0, 99 ga teng. Yuqoridagilardan kelib chiqib, aholi daromadlari va farovonligini oshirishda qishloq xo‘jaligi boshqa tarmoqlarga qaraganda muhimroq, degan xulosaga kelish mumkin.

Korrelyatsiya tahlili ko'rsatkichlar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni baholashga imkon beradi, lekin ular orasidagi ta'sirni aniq miqdorlar asosida baholashga imkon bermaydi. Shuning uchun mavjud ma'lumotlarga asoslanib, biz qishloq xo'jaligining muayyan miqdorlar asosida ijtimoiy-iqtisodiy ko'rsatkichlarni shakllantirishdagi rolini, korrelyatsiya tahlilini o'tkazdik.

Tarmoqlarning YaIM shakllanishiga ta'sirini ko'rib chiqamiz va qishloq xo'jaligining rolini baholaymiz.

$$GDP = e^{0,99} * AGR^{0,25} * ING^{0,27} * SER^{0,52}$$

Bu yerda: GDP – yalpi ichki mahsulot milliard so‘m, AGR - qishloq, o'rmon va baliq xo'jaligi mlrd. so'm, IND - sanoat, mlrd. so'm, SER - xizmat ko'rsatish, mlrd so’m.

Ushbu modelni ishlatishdan oldin uning etarliligini asoslash kerak. Shuning uchun modelning adekvatligini asoslovchi mezonlar keltirilgan (2-jadval).

2-jadval

Regressiya tahlili natijalari

1-model: OLS, 2000-2020 kuzatishlar yordamida (T = 21)

Bog'liq o'zgaruvchi: l_GDP

	Coefficient	*Std. Xato*	*t nisbati*	*p-qiymati*	
const	0. 998176	0. 0623066	16. 02	<0. 0001	***
l_AGR	0. 252358	0. 0282787	8. 924	<0. 0001	***
l_IND	0. 269863	0. 0276491	9. 760	<0. 0001	***
l_SER	0. 520277	0. 0308402	16. 87	<0. 0001	***

O'rtacha erksiz o'zgaruvchi	8. 720784		S. D. erksiz o'zgaruvchi	0. 417573
Qoldiq kvadratlarining yig'indisi	0. 000305		S. E. regressiya	0. 004233
R-kvadrat	0. 999913		Adjusted R-squared	0. 999897
F(3, 17)	64878. 95		P-value(F)	1. 09e-34
Logaritmik ehtimollik	87. 18435		Akaike mezonlari	−166. 3687
Schwarz mezoni	−162. 1906		Hannan-Quinn	−165. 4619
rho	−0. 032836		Durbin-Watson	1. 948886

2-jadvalda keltirilgan ma'lumotlarga ko'ra, barcha koeffitsientlar Styudent mezoni bo'yicha adekvat, shuningdek aniqlash koeffitsienti deyarli birga teng. Durbin-Watson statistikasi ham 1, 95 ni tashkil qiladi, bu omillar o'rtasida avtokorrelyatsiya muammosi yo'qligini ko'rsatadi. Fisher mezoni bo'yicha p-qiymati ham deyarli nolga teng bo'lishi modelning adekvatligini ko'rsatadi.

Natijalardan kelib chiqib, qishloq xo‘jaligining foiz o‘sishiga erishish yalpi ichki mahsulotning 0, 25 foiz o‘sishini ta’minlaydi, degan xulosaga kelish mumkin. Boshqa tomondan, sanoat mahsulotlari real qiymatining foizga oshishi yalpi ichki mahsulotning 0, 27 foizga oshishiga olib keladi. Egiluvchanlikning eng yuqori koeffitsienti xizmatlar sohasida kuzatildi,

bunda ko'rsatilgan xizmatlar hajmining foizga o'zgarishi YaIMning 0, 52 foizga o'zgarishiga olib keladi.

Tahlil shuni ko'rsatadiki, qishloq xo'jaligi va YaIM o'rtasidagi elastiklik koeffitsienti boshqa tarmoqlarga nisbatan pastligicha qolmoqda. Biroq, qishloq xo'jaligining sanoat va xizmat ko'rsatish sohasini rivojlantirishga ta'sirining yuqoriligi qishloq xo'jaligining yashirin ta'siri mavjudligini ko'rsatadi va qo'shimcha tahlillar o'tkazishni talab qiladi. Shuning uchun biz qishloq xo'jaligining ijtimoiy-iqtisodiy ko'rsatkichlarga ta'sirini elastiklik koeffitsienti asosida baholadik. Elastiklik koeffitsientlarini aniqlash uchun quyidagi ko'rinishdagi model qo'llaniladi.

$$Y = \alpha X^{\beta}$$

Bu yerda regressiya tahlili natijalari va elastiklikning aniqlangan koeffitsientlari keltirilgan (3-jadval). 3-jadval

Regressiya tahlili natijalari va elastiklikning aniqlangan koeffitsientlari[123]

№	model	t-statistika	R^2	elastiklik koeffitsientlari
1	$IND = e^{-0,48} * AGR^{0,95}$	b_0=-1, 914 b_1=28, 26	0, 98	0, 95
2	$SER = e^{-2,21} * AGR^{1,33}$	b_0=-9, 75 b_1=44, 22	0, 99	1, 33
3	$EMP = e^{6,31} * AGR^{0,41}$	b_0=114, 20 b_1=54, 98	0, 99	0, 41
4	$PCRIN = e^{13,07} * AGR^{2,53}$	b_0=-26, 26 b_1=38, 02	0, 99	2, 53

Bu erda: EMP – Iqtisodiyotda band bo'lganlar, ming kishi, PCRIN - Aholi jon boshiga real daromad, ming so'm.

Ishlab chiqilgan modellar va ularning adekvatligini ifodalovchi mezonlar ushbu aniqlangan elastiklik koeffitsientlaridan foydalanish va xulosalar chiqarish imkonini beradi. Natijalarga ko'ra, qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarishning foizga o'sishi sanoatda 0, 95 foiz

[123]Muallif tomonidan ishlab chiqilgan

o'sishni ta'minlaydi. Shuningdek, u xizmatlarning 1, 33 foizga o'sishini ta'minlaydi. Unda asosiy ijtimoiy ko‘rsatkich bo‘lgan aholi bandligini ta’minlash, ularning real daromadlarini oshirishda sanoat muhim o‘rin tutishi aniqlandi. Xususan, bandlar soni va qishloq xo‘jaligi o‘rtasidagi elastiklik koeffitsienti 0, 41, aholi jon boshiga real daromad esa 2, 53 ni tashkil etadi. Tadqiqotlar natijalariga ko‘ra, qishloq xo‘jaligi mamlakatda barqaror iqtisodiy o‘sishni ta’minlash, iqtisodiy tebranishlar oqibatlarini yumshatish, aholi farovonligi va real daromadlarini oshirishda muhim o‘rin tutadi, degan xulosaga kelish mumkin.

Shuningdek, qishloq xo‘jaligini kelgusida rivojlantirish ko‘rsatkichlarini ishlab chiqish orqali yuqorida belgilangan elastiklik koeffitsientlaridan foydalangan holda qishloq xo‘jaligining ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlikni ta’minlashdagi rolini baholashni ham rejalashtirgan edik. Kelgusi besh yilga mo‘ljallangan qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining real hajmining prognoz ko‘rsatkichlarini ko‘p o‘lchovli ekonometrik modellar asosida ishlab chiqamiz.

Tahlil qilish uchun 2000-2020 yillardagi ma'lumotlar va ikki turdagi model ishlatilgan. Biz birinchi navbatda trend modeli bo'yicha o'tkazilgan tahlil natijalariga to'xtalamiz.

Ma’lumotlarga ko‘ra, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining real hajmi barqaror o‘sish sur’atlariga ega bo‘lsa-da, 2016-2018 yillar davomida o‘sish sur’atlarida biroz pasayish kuzatilgan. Shuning uchun birinchi navbatda biz prognoz ko'rsatkichlarini ishlab chiqish uchun trend modelidan foydalanishga qaror qildik. Regressiya tahlili natijasida quyidagi ko'rinishga ega model olingan.

$$AGR = 776.12 + 96.71 * t$$

Modelning adekvatligini asoslashga xizmat qiluvchi muhim mezonlar bo'yicha aniqlangan ko'rsatkichlar keltirilgan (4-jadval). Natijalarga ko'ra, Talaba mezoni bo'yicha modeldagi barcha koeffitsientlar adekvatdir. Bundan tashqari, aniqlash koeffitsienti deyarli birga yaqin, ya'ni 0, 99 ga teng. Shuningdek, Fisher mezonining juda kichik p-qiymati modelning adekvatligini tasdiqlaydi.

4-jadval

Trend modeli bo'yicha regressiya tahlili natijalari

1-model: OLS, 2000-2020 kuzatishlar yordamida (T = 21)

Bog'liq o'zgaruvchi: AGR

	Coefficient	*Std. Error*	*t-ratio*	*p-value*	
const	776. 122	28. 1452	27. 58	<0. 0001	***
time	96. 7092	2. 24148	43. 15	<0. 0001	***

Bog'liq o'zgar. o'rtacha	1839. 924		S. D. bog'liq o'zgar	603. 1195
Qoldiqlar. kv. yig'indisi	73504. 47		R. standart xatosi	62. 19852
R-kvadrat	0. 989896		Adjusted R-squared	0. 989365
F(1, 19)	1861. 514		P-value(F)	2. 00e-20
Log-likelihood	−115. 4838		Akaike mezoni	234. 9676
Shvarts mezoni	237. 0566		Hannan-Quinn	235. 4210
rho	0. 747961		Durbin-Watson	0. 371709

Olingan natijalar va ularning qiyosiy tahlili asosida 2021-2025 yillarga mo'ljallangan qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish prognoz ko'rsatkichlarini ishlab chiqishda trend modelidan foydalanishga qaror qildik (5-jadval).

5-jadval

Prognoz ko'rsatkichlari trend modeli asosida ishlab chiqilgan

95% ishonchlik oraliqlari t(19, 0, 025) = 2, 093

Obs	prediction	std. error	95% interval
2021	2903. 73	68. 2701	(2760. 83, 3046. 62)
2022	3000. 43	69. 1113	(2855. 78, 3145. 09)
2023	3097. 14	70. 0141	(2950. 60, 3243. 68)
2024	3193. 85	70. 9762	(3045. 30, 3342. 41)
2025	3290. 56	71. 9953	(3139. 87, 3441. 25)

Trend modelidan foydalangan holda ishlab chiqilgan prognozga ko‘ra, 2025-yilda qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining real qiymati keyingi besh yilda 1, 2 barobar oshib, 3290, 56 milliard so‘mni tashkil etadi. Natijada qishloq xo‘jaligida mahsulot yetishtirishning o‘rtacha o‘sish sur’ati 3, 6 foizni tashkil etadi.

Prognoz ko'rsatkichlarining ikkinchi versiyasini ishlab chiqishda vaqt seriyalari ma'lumotlari uchun amaliyotda keng qo'llaniladigan ARIMA modelidan foydalanildi. Ushbu modelni ishlatishdan oldin ma'lumotlarning statsionarligini tekshirish kerak. Shu sababli, biz birinchi navbatda Gretl dasturi asosida birlik ildiz testini o'tkazdik va ma'lumotlarning ikkinchi farqi statsionar ekanligini aniqladik. Tahlil va korrelegramma natijalari ARIMA (1, 2, 1) ko'rinishidagi modeldan foydalanish maqsadga muvofiqligini ko'rsatdi. Tahlil natijalariga ko'ra, quyidagi model olingan.

$$(1 - \mathrm{L})^2 \mathrm{AGR}_t = (1 - \mathrm{L})\text{^}2\ \mathrm{AGR}_{t-1} - u_{t-1}$$

ARIMA (1, 2, 1) shaklida ishlab chiqilgan model natijalari ham keltirilgan (6-jadval). Natijalarga ko'ra, z-statistik ma'lumotlar barcha koeffitsientlar 99 foizlik ishonch oralig'ida adekvat ekanligini tasdiqlaydi. Determinatsiya koeffitsienti trend modeliga qaraganda yuqoriroq qiymatga ega ekanligini ham kuzatish mumkin.

6-jadval

ARIMA (1, 2, 1) modeli bo'yicha regressiya tahlili natijalari

2-model: ARIMA, 2002-2020 kuzatishlar yordamida (T = 19)

Bog'liq o'zgaruvchi: (1-L)^2 AGR

Hessian asosidagi standart xatolar

	Coefficient	*Std. Error*	*z*	*p-value*	
phi_1	0. 602983	0. 214945	2. 805	0. 0050	***
theta_1	−1. 00000	0. 184712	−5. 414	<0. 0001	***

o'rtacha bog'liq o'zgaruvchi	2. 034882	S. D. dependent var	36. 40126
Innovatsiyalar vositasi	6. 965072	innovatsiyalarning standart og'ishi	31. 67410
R-squared	0. 997114	Sozlangan R-kvadrat	0. 996944
Log-likelihood	−93. 48506	Akaike mezoni	192. 9701
Shvarts mezoni	195. 8034	Hannan-Quinn	193. 4496

		Real	*Imaginary*	*Modul*	*Chastotasi*
AR					
	Root 1	1. 6584	0. 0000	1. 6584	0. 0000
MA					
	Root 1	1. 0000	0. 0000	1. 0000	0. 0000

Barcha mezonlar modelning ARIMA (1, 2, 1) ko'rinishidagi muvofiqligini, shuningdek, prognoz ko'rsatkichlarini ishlab chiqishda ushbu modeldan foydalanish imkoniyatini asoslaydi. ARIMA (1, 2, 1) modelidan foydalanib, kelgusi besh yil uchun qishloq xo'jaligi mahsulotlari real qiymatining prognoz ko'rsatkichlarini ishlab chiqdik (7-jadval).

7-jadval

Prognoz ko'rsatkichlari ARIMA (1, 2, 1) modeli asosida ishlab chiqilgan

95% ishonch oraliqlari uchun z(0, 025) = 1, 96

Obs	prediction	std. error	95% interval
2021	2834. 71	31. 6741	(2772. 63, 2896. 79)
2022	2917. 64	59. 8427	(2800. 35, 3034. 93)
2023	3001. 42	86. 3777	(2832. 12, 3170. 72)
2024	3085. 72	110. 700	(2868. 75, 3302. 69)
2025	3170. 33	132. 834	(2909. 98, 3430. 68)

ARIMA (1, 2, 1) modeli asosida ishlab chiqilgan prognoz ko'rsatkichlariga ko'ra, 2025 yilga kelib qishloq xo'jaligi mahsulotlarining real qiymati 3170, 33 mlrd. Kelgusi besh yil ichida u 1, 15 barobar oshadi va o'rtacha o'sish sur'ati 2, 9 foizni tashkil qiladi. Ko'rinib turibdiki, ARIMA (1, 2, 1) modeliga asoslangan prognoz natijalari trend modeli natijalariga qaraganda pastroq o'sish sur'atini ko'rsatadi. Biroq, modellarning adekvatligini asoslash natijalariga ko'ra, ikkala model ham etarlicha yuqori samaradorlikni ko'rsatmoqda. Shuningdek, agar ikkala model asosida aniqlangan ko'rsatkichlar va prognoz qiymatlari grafiklarini ko'rib chiqsak, ARIMA (1, 2, 1) modelida model tomonidan baholangan ko'rsatkichlar va haqiqiy ko'rsatkichlar bir-biriga ancha yaqin ekanligini ko'rishimiz mumkin (grafiklar1 - 2).

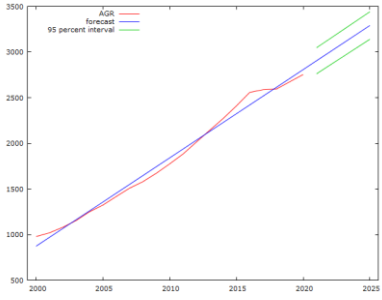

Graph 1. Trend model

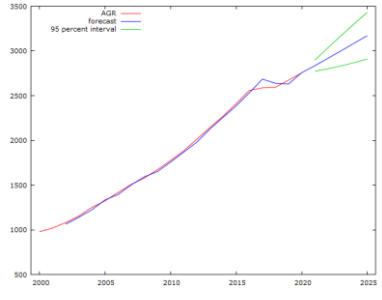

Graph 2. ARIMA (1, 2, 1) model

Aniq raqamlar va mezonlar asosida ikkala modelning ishonchliligini ifodalash uchun bir qator ko'rsatkichlar qo'llaniladi (8-jadval). Quyidagi mezonlar ARIMA (1, 2, 1) modelidagi haqiqiy va taxminiy qiymatlar orasidagi xatolik trend modeliga qaraganda ancha kichik ekanligini tasdiqlaydi. Xususan, ARIMAda (1, 2, 1) o‘rtacha mutlaq xato va o‘rtacha mutlaq foiz xatosi trend modelidagidan ikki barobar kichik ekanligini kuzatish mumkin.

8-jadval

Prognozlarni baholash statistikasi

	Trend model	ARIMA (1, 2, 1) model
Mean Error	-2. 7068e-014	6. 9651
Root Mean Squared Error	59. 163	31. 674
Mean Absolute Error	49. 486	24. 54
Mean Percentage Error	0. 070102	0. 50983
Mean Absolute Percentage Error	2. 8947	1. 2629
Theil's U	0. 53383	0. 26559

Tahlil shuni ko'rsatadiki, ARIMA (1, 2, 1) modelidagi xato trend modeliga qaraganda pastroq. Ushbu nisbiy afzalliklarga qaramay, trend modeli natijalari ham ancha yuqori ekanligini hisobga olsak, biz ikkala ko'rinishda ham prognoz natijalaridan foydalandik. Ushbu nisbiy afzalliklarga qaramay, trend modelining natijalari ham etarlicha yuqori ekanligini hisobga olib, biz ikkala ko'rinishda ham prognostik natijalardan foydalandik.

Ikkala model asosida ishlab chiqilgan prognoz natijalariga ko'ra, keyingi yillarda o'sish sur'atlari aniqlandi. O'sish sur'atlari va yuqorida qayd etilgan elastiklik koeffitsientlaridan foydalangan holda so'nggi yillarda qishloq xo'jaligi rivojlanishining muhim ijtimoiy-iqtisodiy ko'rsatkichlarga ta'siri baholandi (9-jadval).

9-jadval

Qishloq xo‘jaligi prognozlari asosida so‘nggi yillarda tarmoqning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishga ta’sirini baholash natijalari

	trend modeli					ARIMA (1, 2, 1) model				
	AGR	IND	SER	EMP	PCRIN	AGR	IND	SER	EMP	PCRIN
	o'sish sur'ati					o'sish sur'ati				
2021	5, 5	5, 2	7, 3	2, 2	13, 8	3, 0	2, 8	3, 9	1, 2	7, 5
2022	3, 3	3, 2	4, 4	1, 4	8, 4	2, 9	2, 8	3, 9	1, 2	7, 4
2023	3, 2	3, 1	4, 3	1, 3	8, 2	2, 9	2, 7	3, 8	1, 2	7, 3
2024	3, 1	3, 0	4, 2	1, 3	7, 9	2, 8	2, 7	3, 7	1, 2	7, 1
2025	3, 0	2, 9	4, 0	1, 2	7, 7	2, 7	2, 6	3, 6	1, 1	6, 9
Average	3, 6	3, 5	4, 8	1, 5	9, 2	2, 9	2, 7	3, 8	1, 2	7, 2

Trend modeli asosida olingan natijalar kelgusi besh yilda qishloq xo‘jaligining barqaror o‘sishi sanoat mahsulotlarining real qiymatini yiliga o‘rtacha 3, 5 foizga oshirishini ta’minlamoqda. Shuningdek, ko‘rsatilayotgan xizmatlar hajmining yillik o‘sish sur’atlari 4, 8 foiz, bandlik darajasi 1, 5 foiz va aholi jon boshiga real daromadlar 9, 2 foizga yetishini ta’minlaydi.

ARIMA (1, 2, 1) modeliga ko'ra, bu ko'rsatkichlar mos ravishda 2, 7, 3, 8, 1, 2 va 7, 2 foizni tashkil qiladi. Biroq, bu natijalar trend modeli tomonidan olinganidan biroz pastroq va barqaror o'sish sur'atini ko'rsatmoqda. 2021-yilda trend modelida o‘sish sur’ati 2020-yilga nisbatan yuqori bo‘ldi. Keyingi yili u keskin pasayib, 5, 5 foizdan 3, 3 foizga yoki 1, 7 barobarga qisqardi. Bu birinchi yildagi nisbatan yuqori o'sish aynan modelning xato muddati bilan bog'liqligini ta'kidlaydi.

References

1. Iskandar Abdullaev, Charlotte De Fraiture, Mark Giordano, Murat Yakubov, Aziz Rasulov. Agricultural Water Use and Trade in Uzbekistan: Situation and Potential Impacts of Market Liberalization. Water Resources Development, Vol. 25, No. 1, 47–63, March 2009

2. Gujarati, Damodar N. : Basic Econometrics, 4th ed. , McGraw-Hill, New York, 2004.

3. Anderson, J. R. , Dillon, J. L. , Hardaker, J. B. Agricultural Decision Analysis. Iowa State University Press (344 pages). 1977

4. www. worldbank. org

5. https://www. trade. gov

6. https://stat. uz

Ushbu maqolada mamlakat iqtisodiy barqarorligini taminlashda agrar sektor xo'jaligi sohasining roli va o'rni ekonometrik modellar asosida baholangan. Ko'p omilli ekonometrik modellar asosida ishlab chiqilgan qishloq xojalik mahsuloti real qiymatining prognoz korsatkichlari taklif qilingan. Prognoz korsatkichlari natijalari va aniqlangan elastiklik koefitsientlari asosida keyingi yillardagi soha rivojining muhim ijtimoi iqtisodiy korsatkichlarga ta'siri baholangan. Ishlab chiqilgan modellar va olingan natijalarga asoslangan holda muallif xulosa va takliflar ishlab chiqqan.

PROJECT APPROACH TO REFORMING IN THE FORCING MODE OF STATE HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN UZBEKISTAN

Shokhazamiy Shokhmansur

Annotation

The relevance and necessity in the conditions of the development of New Uzbekistan for a comprehensive solution to the triune problem is substantiated - quality, competitiveness of state higher educational institutions (abbreviated as SHEIs) in the global university market, imbalance in the market of higher educational institutions and the labor market in their relationship and interaction and interdependence. A comprehensive solution to this problem is given based on the development and implementation of the National Project (program) for the reform (transformation) of SHEIs in the afterburner mode (in three years!). At the same time, specific proposals and recommendations have been developed for the purpose of a comprehensive solution to the triune problem based on the concept of project reform. To finance this project, it is proposed to attract private foreign corporate investments under the guarantee of the project's potential and grants from international donors, which is based on a method (mechanism) that does not burden the state with external debt.

Keywords

market for university products and educational services, labor market, concept of project reform, transformation of savings into human capital.

O‘ZBEKISTONDA DAVLAT OLIY TA’LIM MUASSASALARINI FORSAJ REJIMIDA ISLOH QILISHNING LOYIHAVIY YODASHUVI

Shoha‘zamiy Shohmansur Shohnazir o‘g‘li

Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti professori

Annotasiya. Yangi O‘zbekiston taraqqiyoti sharoitida uchlik muammosininig (ya‘ni davlat oliy ta‘lim muassasalarining (qisqacha – DOTMlari) sifati va universitetlar jahon bozoridagi raqobatbardoshligi, o‘zaro bog‘liqlikda va o‘zaro ta‘sirda bo‘lgan oliy ta‘lim muassasalari bozori (qisqacha – OTMB) va mehnat bozoridagi nomutanosiblik) kompleks hal etishning dolzarbligi va zarurligi asoslab berilgan. Davlat oliy ta‘lim muassasalarini forsaj rejimida (uch yil ichida!) isloh (transformatsiya) qilish milliy loyihasini (dasturini) ishlab chiqish va amalga oshirishasosida ushbu muammoning kompleks yechimi berilgan. Bunda loyihaviy islohot konsepsiyasi asosida uchlik muammosini kompleks hal etish maqsadida aniq taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan. Mazkur loyihani moliyalashtirish uchun davlat zimmasiga tashqi qarz yuklamaydigan usulga (mexanizmga) asoslangan loyiha salohiyati bilan kafolatlash asosida xorijiy xususiy korporativ investitsiyalar va xalqaro donorlar grantlarini jalb etish taklif etilmgan.

Kalitsuzlar

universitet mahsulotlari va ta'lim xizmatlari bozori, mehnat bozori, loyihaviy islohot konsepsiyasi, jamg'armalarni inson kapitaliga aylanishi.

Introduction

In the context of the statement of the Head of State (Mirziyoyev, 2022) “Improving the quality of education is the only correct path for the development of New Uzbekistan” and the strategy “Uzbekistan-2030” (Mirziyoyev, 2023), the key to the conditions for the development of New Uzbekistan is a triune problem - low quality of higher education[124], non-competitiveness state higher educational institutions (abbreviated as

[124] Moreover, the quality of higher education depends on the quality of preschool and school types of education and upbringing.

SHEIs) in the global university market according to the indices of international organizations Quacquarelli Symonds (QS) World University Rankings, Times Higher Education, Academic Ranking of World Universities (abbreviated as international ranking organizations), imbalance in the market of higher educational institutions (i. e. in the market of university educational services and scientific and innovative products - abbreviated MUEP) and the labor market in their interrelation, interaction and interdependence. Because this problem reduces the quality and pace of both the development of human capital and the reforms carried out by the state.

At the same time, in Uzbekistan in recent years the number of higher educational institutions (abbreviated as universities) in the republic has increased significantly[125]; the situation regarding the transformation (reform) of SHEIs has not changed for the better; young people's access to higher education[126] has significantly expanded due to a sharp increase in the number of students at private and branches of foreign universities[127], who are faced with the problem of low quality of basic school knowledge among the majority of students in national educational programs and unequal conditions for healthy competition between state and non-state universities. Although the quality of education and competitiveness of SHEIs is in the center of attention of the state (Mirziyoyev, 2019; Mirziyoyev, 2022; Mirziyoyev, 2023), not one of them has yet been included in the Top 1000 world universities according to the indices of international ranking organizations. This is due to the fact that SHEIs are under monopoly regulation of the state (there are no self-regulatory institutions) in the field of higher education. Their activities are fully linked to the state budget, which indicates the indirectness of the academic, financial and administrative independence granted to most SHEIs by the state. SHEIs are unjustifiably supported by the state, although their activities are not productive and ineffective, and do not meet the standards of best international university practice. As a result, in the sphere of higher education of the republic there is:

[125] The total number of universities in September 2023 reached 216 units, of which approximately 73 were State Higher Educational Institutions (excluding their branches), 65 were private and 31 were foreign higher education institutions (HEIs). 93 newly created private universities apply for a license.

[126] If in 2016 only a little more than nine percent of graduates of secondary educational institutions became students, then in the 2021-2023 academic year this figure increased 3. 5 times (more than 808 thousand students). Although, according to the World Bank, the problem in Uzbekistan remains the quality and assessment of academic indicators in the education sector.

[127] Branches of foreign universities and private universities, as a rule, accept almost without restrictions applicants who have not passed the entrance exams (state test) for State Higher Educational Institutions. Some recruit twice a year or more often.

low quality of higher education and the uncompetitiveness of SHEIs, which led to low productivity of human capital and the emergence of an acute shortage of personnel capable of thinking creatively, skillfully setting and competently solving problems for the development of New Uzbekistan in accordance with the academic degree assigned to them, as well as actively participating in the reforms carried out by the state ;

imbalance of supply and demand both in the MUEP and the labor market in their interrelation, interaction and interdependence, as well as inconsistency of the actions of the regulators of these markets in their interrelation and interaction with the economy;

artificial restriction by the state of the conditions of equal and healthy competition in the university market between state and non-state educational institutions in favor of the former.

Based on the above, we can talk about the relevance of the triune problem and the need for its comprehensive solution based on the development of a theoretical and methodological basis that corresponds to the conditions for the development of New Uzbekistan. This requires the development and implementation of a National Project or National Program (abbreviated as project or program), the purpose of which (project, program) is to achieve a comprehensive solution to the triune problem by reforming (transforming) SHEIs in the afterburner mode using generally recognized world experience in the development of the field of higher education and its MUEP, including best international university practices from developed countries.

Bibliographic analysis, purpose, objectives and methodology

The generally accepted world experience in the development of the sphere of higher education and its MUEP, based on a modern theoretical and methodological basis, as well as advanced international university practice, indicate the need to solve this problem, as was done in afterburner mode (within 2-3 years) by Japan and the countries of Central and Eastern Europe (for example, such as: Montenegro, Croatia, Serbia, Czech Republic, Slovakia, Poland, Hungary) with economies in transition, as well as progressively developing countries in Asia[128], the Middle East[129] and Latin America[130], which have achieved the quality of higher education and the competitiveness of their universities according to indices of reputable international rating organizations. This need is based

[128] Republic of Korea, Republic of Singapore, Taiwan, Hong Kong.
[129] Kuwait, Qatar, United Arab Emirates.
[130] Mexico, Brazil, Argentina.

on an analysis of the experience of developed and specified countries, the results of which are highlighted in numerous foreign works (Analytical review, 2001; Belyakov, 2009; Savzikhanova, 2013; Bondarenko, 2014) and Uzbek (Shokhazamiy et al. , 2006; Yunusov, 2021 Shokhazamiy , 2023) scientists. A bibliographic analysis of the works of these scientists shows that the solution to the triune problem in these countries is closely related to the characteristics of the models of development of the higher education sector adopted in them. Although all these models apply the generally accepted experience of the development of the sphere of higher education and its MUEP in developed countries, which are characterized by a modern theoretical and methodological basis. When implementing models in these developing countries, the unconditional application of advanced international university practices is characteristic.

Based on the above, a comprehensive solution to the triune problem should be aimed at developing and implementing a set of theoretical proposals, practical recommendations and effective ways (with corresponding methods and mechanisms for their implementation), which could serve as a theoretical and methodological basis for the project (program).

The need to solve the triune problem in accordance with the statement of the Head of State Sh. M. Mirziyoyev (Mirziyoyev, 2022) stipulates, in the context of the Strategy "Uzbekistan-2030" (Mirziyoyev, 2023) and the Concept for the development of the higher education system of the Republic of Uzbekistan until 2030 (Mirziyoyev, 2019) the development and implementation of theoretical and methodological foundations, corresponding practical ways, based on effective approaches, models, methods, methods, mechanisms, as well as the development and implementation on their basis of the concept of project reform of the system of SHEIs of Uzbekistan in the afterburner mode (abbreviated as the concept).

The concept can be implemented on the basis of the development and implementation of a project (program) for reforming (transforming) the system of SHEIs in Uzbekistan in forcing mode.

To achieve the goal set in the introduction, which is tantamount to the development and implementation of the National Project, we can offer a comprehensive solution to the following tasks:

identification of problematic aspects, interpretation, justification and development of economic and structural-functional models of MUEP, interconnected and interacting with the labor market;

privatization of SHEIs on the basis of their transformation into educational rental cooperatives of shareholders (abbreviated as ERCS) with a special corporate governance mechanism and a mechanism for managing real estate and movable property by a specialized management company on special preferential rental terms, which provides full administrative, managerial, academic, financial (including including investment) independence of the ERCS;

creation, based on Open Innovation, of a model of an R&D communication cluster of a centralized-corporate (national) type, using Public-Private Partnership, with its own (R&D) trust fund, capable of acting as a HUB for the development of scientific research and acceleration and incubation support for new developments and innovative development in the country (abbreviated as "R&D Hub-Cluster"), which should be given the status of a free and tax-free zone and capable of:

identification of problematic aspects, interpretation, justification and development of economic and structural-functional models of MUEP, interconnected and interacting with the labor market;

privatization of State Higher Educational Institutions on the basis of their transformation into educational rental cooperatives of shareholders (abbreviated as ERCS) with a special corporate governance mechanism and a mechanism for managing real estate and movable property by a specialized management company on special preferential rental terms, which provides full administrative, managerial, academic, financial (including including investment) independence of the ERCS;[131]

creation, based on Open Innovation, of a model of an R&D communication cluster of a centralized-corporate (national) type, using Public-Private Partnership, with its own (R&D) trust fund, capable of acting as a HUB for the development of scientific research and acceleration and incubation support for new developments and innovative development in the country (abbreviated as "R&D Hub-Cluster"), which should be given the status of a free and tax-free zone and capable of:

[131] Since the shareholders of the ERCS must be members of the teaching staff, the path to corruption, obtaining an academic degree for the sake of an administrative career, and direct management intervention in the corporate, managerial, academic, scientific-innovative and financial-investment activities of the shareholders of the ERCS is closed. .

- ensure an accelerated transition of the economy of New Uzbekistan to a model of innovative development, taking into account factors of inclusiveness and sustainable development goals;

- support projects for technology transfer and commercialization of innovations of its residents (Start-up, Spin-off, Satellite and Reverse engineering companies);

- ensure the integration of science, universities and production (subjects of industries and sectors of the economy as a whole), based on an approach that applies the methodology of project management[132] of projects of R&D Hub Cluster residents by their project teams together with their customers;

transformation of the organizational model for managing social facilities (dormitories, hotels, parking lots, communal infrastructure, canteens, gyms, etc.) of the ERCS and the mechanism for financing such facilities;

digital transformation of the OAKP in order to achieve the developed model of "Smart University 5. 0", which is based on the multi-scientific concept of a smart digital republic (Shokhazamiy, 2020);

stimulating the functions of supply and demand in the labor market, which is focused on ensuring the quality of training and decent employment of graduates of the ERCS (transformed SHEIs);

reforming the procedure for admitting applicants to universities, which will effectively solve the problem of the quality of personnel training;

selection and justification of an effective (not burdening the state with additional external debt) method (mechanism) of financing a project that ensures the achievement of the above goal in the context of the state's modern policy of socio-economic development of Uzbekistan;

development of a legal framework for the implementation of the strategy, including the transformation of SHEIs, reform of the mechanism of functioning and regulation of MUEP in connection and interaction with the labor market with the development and introduction of new laws "On the market of educational services" and "On self-regulation in the market of educational services", as well as the introduction relevant changes and

[132] For example, Agile, Scrum, Lean, Kanban methods, the American standard RM BOK, the Japanese P2M standard and standards of other countries.

additions to the current legislation in the field of higher education and self-government of citizens.

To achieve the above goal and solve the problems, the following were used: materials from the works given in the list of references; systematic approach and methods used in the study; provisions of the economic theory of the market and socio-economic systemology; regulatory documents and official statistics in the field of higher education.

Achieving the set goal and solving these tasks within the framework of the implementation of the National Project (project or program) involves the use of the proposals and recommendations given below.

A comprehensive solution to the triune problem based on the development and implementation of a project (program or strategy) can be achieved with the main participation of the Agency for Strategic Reforms under the President of the Republic of Uzbekistan (abbreviated as "Agency").

The project should cover the transformation of the majority of specialized SHEIs of the country, for which the Agency may involve experts and interested organizations, including the Ministry of Higher Education, Science and Innovation (abbreviated as the Ministry), the Agency for the Management of State Assets (abbreviated as AMSA) and companies, in the authorized capital of which contains a block of shares (shares) owned by the state (abbreviated as companies with state participation). [133]

At the same time, transformation projects of specialized SHEIs are implemented by foreign experts invited as rectors, managers, scientists, professors, teachers from selected foreign universities, who subsequently become partners of the transformed SHEIs, sharing their experience.

The project provides for the creation of the Head Project Office at the Agency, as well as Working Back Offices at the transformed SHEIs, managed by project teams, coordinated by the Head Project Office. The Ministry and AMSA are involved in the work of the Working Back Offices. Working Back Offices should be connected with Front Offices operating in all companies[134], led by project teams implementing projects for the

[133] The stages associated with pre-project research, development, examination, management of implementation and monitoring of the National Project, which includes all transformation projects of the selected State Higher Educational Institutions, are financed by grants from relevant international donors and investors.

[134] Such companies are included in appendices No. 1-3 of the Presidential Decree of October 27, 2020 No. UP-6096.

transformation of specialized SHEIs within the framework of the National Project, as well as R&D projects. Moreover, R&D projects are developed and implemented by their project teams together with the customers of such projects with the support of the National (centralized corporate model of the new - seventh generation) R&D Hub-Cluster and its (R&D) trust fund, which promotes a favorable (R&D) climate (Shokhazamiy, 2023).

Results

In modern conditions of global instability and crises both in developed countries and in developing economies, it has become commonplace for a triune problem to arise with one force or another, giving rise to numerous negative consequences: unemployment among the working population, increased labor migration, a decrease in the level and quality of life, excessive stratification of society, deterioration of the moral climate in society, an increase in crime and an increase in the scale of the shadow economy, a decline in the development of human capital. As one of the reasons for this phenomenon, one can point to the need to constantly improve the theoretical and methodological foundations, models, mechanisms and research (including foresight research) for the implementation of practical measures to comprehensively solve the triune problem.

At the same time, the triune problem is key for the development of New Uzbekistan. Therefore, we can talk about the relevance in the conditions of the development of New Uzbekistan of a local goal - the development of a theoretical and methodological basis, models and mechanisms for research (including foresight research) and development of MUEP in the interrelation, interaction and interdependence with the labor market and the economy, on which it should be based solutions to the triune problem. Because the achievement of this goal can be facilitated by foresight strategizing the development of MUEP in its relationship, interaction and interdependence with the labor market and the economy, and the state can develop and implement appropriate measures to solve the triune problem in the context of the Uzbekistan-2030 strategy.

Within the framework of the local goal, a description of the MUEP operating in connection and interaction with the labor market and the economy is given, features and problematic aspects are identified, a model of the MUEP infrastructure and a model for its regulation are developed. In particular, in addition to the well-known provisions of the theory of the educational services market, a new definition of MUEP and the labor market is given.

The labor market is a mechanism (dynamic regulated system) for performing the functions of demand and supply of labor and closely related intermediary services (including services of professional service institutions (such as, for example, management, agency, marketing, labor exchanges, consulting, dealerships) and other services related to the labor market and MUEP in their interrelation and interaction) and services of educational institutions) from economic and social points of view.

MEUP is a mechanism (dynamic regulated system) for performing the functions of supply and demand for university products and quality educational services (hereinafter abbreviated as QES). Accordingly, the main products of MEPS are university products and QES. An important feature of MUEP is the presence of its characteristic (S-K) climate for the transformation of savings (S) into income-generating capital (K) based on: the development of human capital attracted through the segment of university educational services of MUEP; sales and implementation of university products through the university products segment of MUEP.

The degree of favorableness of the (S-K) climate depends on the quality of regulation of MUEP, the effectiveness of the functions of universities and the demand for goods of universities. Moreover, the university (R&D)-system and the business system, in conditions of favorable conditions of closely interconnected (R&D)-climate, business climate, (S-K)-climate, (S-I)-climate, can play an important role in development of human capital and innovative and inclusive growth of the economy of New Uzbekistan.

An important feature of MUEP is its multi-segmentation, which applies both to the segment of university products (segmented by their types) and to the segment of university services. Moreover, they are segmented by types of products and educational services. This is what determines the importance of the role of MUEP and universities in the development of human capital, the labor market and innovative development of the economy, taking into account factors of inclusiveness.

This kind of multi-segment structure of the MUEP in connection with the labor market makes it possible to study the role of each segment of the MUEP in the development of the labor market and the economy as a whole.

At the same time, the role of state regulation of the social and labor sphere and MUEP may be due to the strong influence of a number of non-economic factors, among which demographic processes are of particular importance.

Thus, at MUEP (as in an economic environment), as a result of competition between economic agents through the mechanism of supply and demand for university products and educational services, a certain volume and level of human capital is established.

The functions of MUEP are determined by the role of human capital developed by the education sector in the life of society. From an economic point of view, education is the most important human resource needed in the economy. In accordance with this, there are two main functions of MUEP:

The social function is to ensure a normal level of development of human capital, allowing people to achieve well-being and a sufficient level of reproduction of the production and social abilities of workers.

The economic function is to rationally involve, distribute, regulate and use education and human capital. Moreover, at MEPS, people's needs for acquiring the ability to work (development of their own human capital) are met, while universities satisfy economic needs.

MUEP is an adjustable dynamic system. To understand this system, it is necessary to have an abstract model of MUEP with perfect competition, reproducing its main characteristics.

Analysis of MUEP for Uzbekistan and in the context of its individual regions based on research (Bondarenko, 2014; Yunusov, 2021; Shokhazamiy, 2023) and official statistics for Uzbekistan suggests that there is a significant discrepancy in the quantity and quality of educational services offered to the real needs of the labor market and economy in in general. The low level of official unemployment published in statistical publications is not an indicator of a favorable situation in the Uzbek labor market and MUEP. The measures taken by the government to regulate these markets create only an external picture of prosperity: employers are placed in conditions where it becomes more profitable to retain excess labor, thereby contributing to the spread of inefficient employment. In fact, the real economy and enterprises are experiencing a certain shortage of workers with working specialties, while among the unemployed the share of such is negligible. Unemployed people with higher education, as a rule, rarely agree to take jobs that do not require high qualifications. But the trend of total and widespread higher education has led to a sharp increase in such workers. As a result, one can observe a significant imbalance between the demand and supply of labor in the labor market, the demand and supply of educational services at MUEP in terms of the level of vocational education, as well as inconsistency in the functioning and regulation of these markets. Another point in the problem under

consideration is the discrepancy between the number of vacancies and the labor services offered in the context of specialties and areas of training. While the real economy and industry are in dire need of engineering and technical workers, a significant portion of the unemployed have humanitarian qualifications.

The market mechanism for regulating MUEP in its relationship and interaction with the labor market should be more flexible and responsive. These markets (MUEP and the labor market), due to their nature and interconnectedness, must quickly respond to changing customer needs, offering them the product that is in demand at a given time. But, like any product, any market has its own characteristics, which is reflected in the mechanism of its functioning. Initially, the buyers of educational services are applicants (their parents) who pay for the education. The incorrect orientation of young people toward a future profession in demand by the labor market is largely due to a lack of information, the inability to foresee the situation on the labor market in the long term (the higher the level of qualifications obtained, the longer the learning process), and distorted ideas about the prestige of certain professions. Often, the professional choice of an applicant is determined by the size of the salary that highly qualified specialists with extensive work experience receive at the time of the start of vocational training. The change in the situation on the labor market during training, the low level of wages for young specialists explains the refusal of university graduates to work in their specialty, which can further aggravate the imbalance of supply and demand both in the labor market and at MUEP. A situation arises when the demand for higher educational services (professional competencies) is not determined by the needs of the real economy, and the supply of labor services is largely determined by the demands and ambitions of young people - recipients of higher education services. Despite the fact that the "ultimate" consumer of the "product" of the educational process is the manufacturer (employer), an individual employer does not have sufficient resources for independent professional training of the specialists he needs.

Thus, there is no mutually coordinated functioning of the MUEP and the labor market, in which the latter acts as a direct "customer" of labor and higher educational services, and the system (model) for regulating these markets in their interrelation, interaction and interdependence is not perfect. Moreover, the coordinated interaction of the labor market and MUEP, of course, should be regulated at the state level with the involvement of relevant public organizations (core non-governmental non-profit organizations).

Currently, the interaction of employers with vocational educational institutions has intensified. There is a certain variety of forms and tools for this interaction: holding joint scientific and practical conferences and seminars, employers in the professional accreditation of educational programs, attracting employers to conduct lectures and seminars (practical) classes, creating joint innovation centers and basic departments, and much more. But all this does not reduce the severity of the problem of the discrepancy between the structure of demand for labor and educational services and the structure of supply of labor and educational services. Employers' complaints about the quality of professional training of university graduates remain relevant (lack of practical components in the training of students; excessive academic nature of the education system; insufficient design and research work of students, lack of integration of higher education and production based on project management methodology, etc.). To this we can add the inconsistency of the developed programs of academic disciplines with the real requirements of modern production, the lack of a full-fledged external assessment of the quality of educational programs and educational institutions, and the lack of resources to improve the quality of professional training (financial, educational). In addition, at present in Uzbekistan, university science works weakly and is not integrated with production, corporate science is practically absent, due to the fact that many industry research and design institutes have not received proper development.

The condition of getting young people full of middle school, middle special professional, higher education, actually engaged in labor market. As a consequence of increasing the level of effective employment of the working population, the formation of a mechanism for state regulation of interaction between the labor market and the MUEP market as important components of the social environment is being formed. The interaction of these markets is influenced by a number of factors: economic structure, migration processes, demographic situation, state and public regulation, state employment policy, etc. When regulating the mechanism of interaction between the labor market and MUEP, the state must maintain a balance of private and public interests of all subjects of these markets, adhering to reasonable decentralization of the management of the processes of interaction between employers and institutions of secondary, secondary specialized vocational, higher and postgraduate education.

In view of the above, in order to achieve the local goal set above, as well as in the development and implementation of the National Project

(program), there is a need for a theoretical representation of the structure of the MUEP, which is an integral part of the labor market.

If we take into account that in the labor market (labor services market) labor force, or a person's ability to work, is realized (as mentioned above), the service of labor force to provide their own labor (and able-bodied graduates of educational institutions enter the labor market as labor force and offer on it their ability to work or the service of providing their own labor, based on acquired theoretical knowledge, practical skills, competence, qualifications), then we can talk about the close relationship of the labor services market and MUEP.

In such a way, it is not surprising that the money "MUEP-Labor market" can emerge from the market indicators of economic activity, the main factors of which are QES, provided by universities, and the productivity of scientific-innovative and production activities, which are carefully and constantly monitored. specialist and policy.

In view of the above, it is necessary to use, in the conditions of the development of New Uzbekistan, a triune mechanism for regulating MEPS in its relationship and interaction with the labor market. The essence of the triune mechanism, which is widely used in the best world practice of regulating the sphere of higher education, is that three parties should participate in the interaction and interaction of the MUEP of Uzbekistan:

1) the relevant government body authorized to regulate this market;

2) specialized (in areas and sectors of the economy) non-governmental non-profit organizations of employers (abbreviated as SNNO);

3) a national non-governmental non-profit organization of universities to be created, which should be endowed with the status of a self-regulatory organization (abbreviated as SRO NNNO) by a body authorized by the state to regulate the field of higher education.

At the same time, state regulation should be based on the method of indicative-functional regulation, and public regulation should be based on the method of self-regulation used by SRO NNNO.

Of great importance is the impact on MUEP of state policy of socio-economic development, including employment and the refinancing discount rate on the amount of demand and supply. Thus, a decrease in the discount rate leads to an increase in the income rate for the QES, a decrease in the bank lending rate and an increase in employment. At the same time, the attractiveness of MUEP increases and employment

increases. If the lending rate increases, then the state strives to reduce unemployment (by increasing budget costs to support the unemployed) and maintain (to compensate for the growth of inflation and interest rates, as well as the cost of education) MUEP at the expense of the budget.

Thus, for the state (in order to effectively regulate MUEP and the labor market in their relationship, interaction and interdependence, taking into account the factors of innovative development of the economy), a comprehensive solution to the triune problem is necessary based on achieving the local goal set above.

At the same time, it is necessary to stimulate the functions of supply and demand in the labor market and MUEP, focused on ensuring the quality of training and decent employment of university graduates. To do this, you can use the State-Public Partnership. In such a partnership, the Ministry of Employment and Poverty Reduction, the Ministry, the Ministry of Economy and Finance, AMSA act on behalf of the State, and on behalf of the public – the Federation of Trade Unions of Uzbekistan (abbreviated as FTU), specialized (in areas and sectors of the economy) non-governmental non-profit organizations of employers (abbreviated as - SNNO) and the National Non-Governmental Non-Profit Organization of Universities to be created, which should be endowed by a body authorized by the state to regulate the field of higher education with the status of a self-regulatory organization (abbreviated as SRO NNNO).

Stimulating the demand function (it is performed by employers) in the labor market, which is associated with inviting to work personnel with higher education (graduates) trained by universities, is carried out on the basis of a mechanism for expert assessment of the quality of university graduates by qualification certification commissions (QCC), specially created by each SNNO separately with the participation of representatives (experts) of SRO NNNO and FTU corresponding to their profiles. This mechanism provides support for demand, the function of which is performed by employers who have the right, with the participation of SNNOs and FTUs, to hire university graduates for permanent employment on the condition that they undergo a three-month practical internship as a young specialist under a special postgraduate professional training program. The basis for an employer to accept a graduate for such an internship is the decision of the QCC, formed by each SNNO separately, which includes representatives (experts) of the SRO NNNO and FTU corresponding to their profiles. When voting at ASAC meetings on agenda items, representatives of SNNO and FTU have the right of a casting vote, and experts of the SRO NNNO have the right of an advisory vote.

Support for the demand function (performed by employers) in the labor market is expressed in grant coverage of its costs associated with a paid internship for a young specialist under the specified program at the workplace in the employer's production base, the state in partnership with SNNO, SRO NNNO and FTU. And support for the supply function (it is performed by the university) in the labor market, whose graduates have passed the QCC examination, is expressed in additional targeted grant funding by the state in partnership with SNNO, SRO NNNO and FTU (in the ratios 60:20:10:10 percent, [135] respectively, of the total amount targeted grant funding) for academic (educational and educational-methodological) activities of the teaching staff (teaching staff) of the university for the training of new personnel in an amount equal to the number of young specialists hired for permanent work who graduated from this university. Moreover, the specific addresses of the names of the teaching staff are determined by polling the opinions of young specialists who have become the holders of the right to a paid internship, during the implementation of the QCC.

Based on the results of counting opinions on the questionnaires, the QCC makes a decision on additional targeted grant funding for teaching staff (not less than 65% of the monthly salary), selected by young specialists by surveying their opinions. Teaching staff selected in this way, having the academic title of professor, are also given the right to choose co-authors or independently to write and publish new or the next generation of educational and methodological works (curriculum, training programs, methodological instructions, textbook, study guide on the subject of specialization) on the basis of a grant financing at the expense of SNNO, SRO NNNO and the university for the creative work of the author or team of authors.

Grants from the Republican Association of NNOs under the Oliy Majlis of the Republic of Uzbekistan, FTU, ILO, other international donors and private foreign investors can be attracted for the implementation of projects of SNNOs and SRO NNNOs related to targeted grant funding for the academic activities of teaching staff and their creative work in the preparation of educational materials.

By analogy with the experience of the United States in the development of American higher education (Analytical review, 2001; Belyakov, 2009; Savzikhanova, 2013; Yunusov, 2021), it is possible to apply in the conditions of Uzbekistan the mechanism of certification and accreditation of universities by the decision of the QCC, adopted based on the results of

[135] These ratios can be changed by agreement of the parties.

ratings and volumes of targeted grant funding for universities over the past five years of work in the MUEP and the labor market. Moreover, the right to cancel the license of a university with the lowest rating results and volumes of targeted grant funding can be transferred to the SRO NNNO, endowed with self-regulatory status.

Based on the above, it is necessary to reform the procedure for admitting applicants to universities. This is due to the fact that the introduction of a unified procedure for state testing of applicants for the purpose of their selection and admission to universities in the country did not provide an effective solution to the problem of the quality of personnel training due to the following negative circumstances:

the persistence of the reasons for the low quality of education in school education, which force high school students who want to enroll in universities (mostly in State Higher Education Institutions), to additionally study at the expense of their parents with tutors according to the rules of state computer testing, which require test takers to select the correct answer from several options answers that determine most of all the development of the ability of test takers to temporarily (until passing test exams) remember standard (although sometimes incorrect) answers to multidisciplinary tests (not fully mastering the essence and content of tasks, the method of achieving the correct answer with its verification or justification) for in order to automatically and with the presence of faith in luck find them among several answer options for the disciplines being taken;

due to the first circumstance, first-year university students who have passed state computer testing as applicants find themselves not quite ready for modern conditions of higher education, which require them to have more logical and rational thinking and independent preparation in mastering general and special disciplines, to develop their ability in them building up theoretical knowledge that allows one to acquire real professional qualifications and practical skills necessary to become a specialist with a higher education, in demand in specialized areas and sectors of the economy, in accordance with the procedure established by the state;

Due to the first and second circumstances, university teachers are forced to teach students and give them educational tasks, assuming that the basic knowledge they acquired in school education is sufficiently complete, which leads to a loss in the quality of training of personnel with higher education.

The following procedure is proposed to ensure improved quality of preparation of school education and admission of applicants to universities.

Firstly, it is necessary to abolish the State Test Centers (abbreviated as GTC) under the Ministry and the Ministry of Public Education (abbreviated as MPE), to introduce in their place a National Commission for assessing the degree of compliance with state requirements for the quality of moral education and the results of multidisciplinary school education of students (abbreviated as National Evaluation Commission - NEC), in whose work representatives (experts) of SNNOs and SRO NNNOs must necessarily participate (see the fifth way).

Due to the fact that the MPE and the ministry are affiliated entities, as well as to prevent cases of corruption, it is proposed to create a highly transparent NEC under the Oliy Majlis or under the President of the Republic of Uzbekistan.

The introduction of the NEC institution in the context of the development of New Uzbekistan will make it possible to comprehensively solve the following tasks with the help of NEC:

1) eliminate the above negative circumstances;

2) assess the level of quality of moral education and the results of school education (in basic subjects) of school students using different methods of taking exams, assessing the IQ of schoolchildren, computer testing of knowledge based on the results of graduation in programs: primary, middle and high schools;

3) a method for assessing the quality of the teaching staff and the school as a whole based on planned and unscheduled assessments of the current state of the level of quality of moral education and school education of students;

4) selection by each university from among the applicants who submitted documents for admission to it according to the criterion of the degree of correspondence of the number of points scored by applicants upon completion of studies in primary, secondary and high school education programs to the level of the current university ranking;

5) conducting an oral profile interview with selected applicants to identify their interest in the future profession and the adequacy of the school knowledge they have acquired to continue higher education;

6) apply foreign best practices of higher education for high-quality training of students in groups that differ in the degree of giftedness of

students (and each student, as the degree of his giftedness increases, can be transferred to a group with a higher rank);

7) link the educational process of the last year of students' studies with the requirements of the specialized qualification certification commissions of SNNO (QCC) for the purpose of preliminary preparation of graduates for the upcoming three-month practical internship as a young specialist in a special program of postgraduate professional training (see the fifth path).

Reforming the procedure (mechanism) for admitting applicants to universities will effectively solve the problem of the quality of personnel training, in particular:

improve the quality of education in school education without the need for additional education in school subjects;

applicants who have become first-year university students will be ready for modern conditions of higher education, which require them to have more logical and rational thinking and independent preparation in mastering general and special disciplines, to develop the ability to build up theoretical knowledge and practical skills in them, necessary to become a specialist with higher education, in demand by specialized areas and sectors of the economy, in accordance with the procedure established by the state;

University teachers will train students according to the requirements of high-quality training of personnel with higher education.

A comprehensive solution to these problems will make it possible to organically connect and synchronize demand and supply both in the educational services market (ESM) and in the labor market.

Conclusion

Based on the analysis of the theoretical and factual basis, problematic aspects of the quality of higher education and the development of MUEP in the interrelation, interaction and interdependence with the labor market and the economy, the relevance and need for the speedy reform of State Higher Educational Institutions is substantiated on the basis of a comprehensive solution to the triune problem - low quality of higher education, non-competitiveness of State Higher Educational Institutions in the world the university market according to the indices of generally recognized international rating organizations, the imbalance in the MUEP and the labor market in their relationship, interaction and

interdependence, which reduces the quality and pace of government reforms.

A comprehensive solution to the triune problem is given based on the development and implementation of the National Project (program) for the reform (transformation) of State Higher Educational Institutions in afterburner mode (in three years!). At the same time, a characteristic is given, the features and problematic aspects of MUEP are identified, specific proposals and recommendations are presented for the purpose of a comprehensive solution to the triune problem on the basis of an appropriate theoretical and methodological basis.

To finance the project, it is proposed to attract private foreign corporate investments under the guarantee of the project's potential and grants from international donors, which is based on a method (mechanism) that does not burden the state with external debt. Although there are other traditional methods of attracting investment to finance a project, they, on the one hand, burden the state with additional external debt, and on the other hand, state educational institutions are not ready to attract foreign investment (both debt and equity investments) through the global financial market.

When implementing the project it is necessary:

place emphasis on the speedy introduction of advanced global university practices, as was done within 2-3 years by Japan, the countries of Central and Eastern Europe with economies in transition, as well as progressively developing countries in Asia, the Middle East and Latin America, which have achieved the quality of higher education and competitiveness their universities according to the indices of international ranking organizations;

develop and enact new laws: “On the market of educational services” and “On self-regulation in the market of educational services”.

It is necessary to consider educational services as a public and private good at the same time, which will allow us to argue about the feasibility of a flexible combination of state, market and public mechanisms for regulating MUEP in connection, interaction and interdependence with the labor market and the economy, as well as ensuring the quality of educational services in it.

The theoretical and methodological basis takes into account the features of the “MUEP-Labor market” pair, which has a type of entities and relationships characteristic only of these markets.

In the functioning of the "MUEP-Labor market" pair, the goal of state regulatory policy is important - ensuring a favorable climate at the MUEP, necessary for the effective transformation of savings into income-generating human capital.

The theoretical and methodological basis (scientific concept) of a comprehensive solution to the triune problem can serve as a scientific basis for the development and implementation of a project for reform (transformation) of State Higher Educational Institutions in forcing mode.

In general, achieving a comprehensive solution to the triune problem based on the proposed theoretical and methodological basis (scientific concept) can contribute to:

research and development of a strategy for the development of MUEP in its relationship, interaction and interdependence with the labor market and the economy;

the state to develop and implement scientifically based strategies and measures to solve this problem, on the basis of which it is possible to achieve a favorable climate at the MUEP, which is very important for the implementation of the Uzbekistan-2030 strategy.

To implement the National Project, a special one is required:

organizational and legal mechanism for the implementation of the project, ensuring the transformation of State Higher Educational Institutions and the functioning of MUEP in connection and interaction with the labor market. This mechanism provides for the introduction of appropriate changes and additions to the current legislation in the field of higher education and self-government of citizens, as well as the introduction of self-regulation legislation for specialized non-governmental non-profit organizations;

method (mechanism) of financing (not burdening the state with external debt) of the project.

As sources of project financing, one can indicate foreign investment in the form of grants[136] from international donor organizations (which include: the World Bank, UNDP, UNESCO, ADB, EBRD, JICA, KOICA, TIKA, the Horizon Europe Program and etc.) and/or foreign corporate investors under the guarantee of the potential of the National Project (based on the use of the debt emission method of external financing).

[136] Because the attracted grants from the relevant international organizations do not fall into the category of public external debt.

Due to the unpreparedness of rectors to reform the State Higher Educational Institutions in which they work and the Ministry, as well as the lack of competent personnel in State Higher Educational Institutions to develop a strategy and manage transformation projects for the development of the national educational sector, it is necessary to attract experts and professors[137] from leading European universities to implement the project, who are capable apply best international university practice in reforming State Higher Educational Institutions.

A comprehensive solution to the triune problem will allow: accelerated provision of the quality of training by State Higher Educational Institutions of personnel with higher education and the competitiveness of State Higher Educational Institutions in the global market of educational services according to the indices of international rating organizations; to form an effectively functioning economic model of MUEP in connection and interaction with the labor market; ensure an accelerated transition of the country to a new renaissance and a phase of sustainable innovative and inclusive development.

Bibliography

1. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan, dated October 8, 2019 No. UP-5847 "On approval of the concept of development of the higher education system of the Republic of Uzbekistan until 2030. "

2. Address of the President of the Republic of Uzbekistan to the Oliy Majlis and the people of Uzbekistan (newspaper "People's Word" dated December 21, 2022).

3. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan, dated September 11, 2023 No. UP-158 "On approval of the strategy "Uzbekistan-2030".

4. Models for managing the scientific and innovative activities of a university" / authors: Sh. Sh. Shokhazamiy, D. V. Puzankov, A. V. Vakhobov, V. M. Kutuzov, A. V. Muravyov, M. Yu. Shestopalov, N. G. Ryzhov, I. S. Terentyeva. - T. : Iqtisod-moliya, 2006. – 242 p.

5. Shokhazamiy Sh. Sh. Treatise on a smart digital republic. Monograph. -T. : Innovation rivojlanish nashriyot-matbaa uyi, 2020. -352 p.

6. Shokhazamiy Sh. Sh. Ways to increase the competitiveness of state higher educational institutions. // "Oliy ta'lim taraqqiyoti istiqbollari"

[137] On special terms of providing them with tax benefits and participation in the management of the project of transformation of the State Higher Educational Institution, specialized for them.

O‘zbekistondagi Erasmus+ milliy ofisi hamda Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligining tashkiliy ko‘magi asosida nashr etildigan ilmiy-metodik jurnal, 13-son. - T. : NTM “NEO Hamkor”, 2023. -b. 15-47.

7. Bondarenko O. V. Labor market and educational services market: problems of interaction. // International Journal of Applied and Fundamental Research. – 2014. – No. 3-1. – pp. 114-116 (URL: https://applied-research. ru/ru/article/view?id=4769 (access date: 06/23/2023).

8. Yunusov H. M. Ozbekistonda oliy talim islokhotlarining dolzarb muammolari va ularni hal etishda AҚSh tazhribasining ahamiyati. // Oliy ta’lim taraqqiyoti istiqbollari. Ilmiy-uslubiy jurnal, 2021. -bb. 61-75. - https://cyberleninka. ru/article/n/zbekistonda-oliy-talim-islo-otlarining-dolzarb-muammolari-va-ularni-al-etishda-a-sh-tazhribasining-a-amiyati.

9. Savzikhanova S. E. (Sabina E. Savzikhanova). Foreign experience of educational services development // Creative Economy, 2013, No. 10(82). -127-135.

10. Foreign experience of reforms in education // Analytical review, Bulletin of Voronezh State University, 2001. - pp. 116-130.

11. Belyakov S. A. (S. A. Belyakov). Foreign experience of improvement of educational governance organizing: the main models // Foreign experience of university management, Ural Federal University, 2009. – pp. 45-63.

12. Website of the Ministry of Higher Education, Science and Innovation of the Republic of Uzbekistan: www. edu. uz.

13. Website of the Statistics Agency under the President of the Republic of Uzbekistan: www. stat. uz.

14. Website of the Ministry of Employment and Poverty Reduction of the Republic of Uzbekistan: www. mehnat. uz.

Summary

The article is devoted to the problem of reform (transformation) in the fast-and-furious mode of state higher educational institutions (SHEIs) in Uzbekistan based on the project approach. Within the framework of this, the relevance and need for a comprehensive solution in the conditions of the development of New Uzbekistan to the triune problem is substantiated:

low quality of higher education and the uncompetitiveness of SHEIs, which led to low productivity of human capital and the emergence of an acute shortage of personnel capable of thinking creatively, skillfully setting and competently solving problems for the development of New Uzbekistan in accordance with the academic degree assigned to them, as well as actively participate in government reforms;

imbalance of supply and demand both in the MUEP (the market of higher educational institutions, i. e. in the market of university educational services and scientific and innovative products), and the labor market in their interrelation, interaction and interdependence, as well as the lack of coordination among the actions of the regulators of these markets in relationship and interaction with the economy;

artificial restriction by the state of the conditions of equal and healthy competition at MUEP between state and non-state educational institutions in favor of the former.

For a comprehensive solution to the triune problem, a theoretical and methodological basis has been proposed and justified; corresponding to this basis, a new interpretation of the essence and features of MUEP and the labor market, practical ways based on effective approaches, models, methods, methods, mechanisms, as well as the concept of project reform based on them systems of SHEIs of Uzbekistan in afterburner mode (abbreviated as concept).

The necessity of development and implementation based on the concept of the National Project or National Program (abbreviated as project or program) is substantiated, the purpose of which (project, program) is to achieve a comprehensive solution to the triune problem by reforming (transforming) SHEIs in the afterburner mode using generally recognized world experience in the development of the sphere higher education and its MUEP, including advanced international university practices in developed countries of the world.

To achieve this goal, which is tantamount to the development and implementation of the project, a solution is proposed and justified in relation to the following tasks:

identification of problematic aspects, interpretation, justification and development of economic and structural-functional models of MUEP, interconnected and interacting with the labor market;

privatization of SHEIs on the basis of their transformation into educational rental cooperatives of shareholders (abbreviated as ERCS) with a special corporate governance mechanism and a mechanism for

managing real estate and movable property by a specialized management company on special preferential rental terms, which provides full administrative, managerial, academic, financial (including including investment) independence of the ERCS;

creation, based on Open Innovation, of a model of an R&D communication cluster of a centralized-corporate (national) type, using Public-Private Partnership, with its own (R&D) trust fund, capable of acting as a HUB for the development of scientific research and acceleration and incubation support for new developments and innovative development in the country (abbreviated as "R&D Hub-Cluster"), which should be given the status of a free and tax-free zone;

transformation of the organizational model for managing social facilities (dormitories, hotels, parking lots, communal infrastructure, canteens, gyms, etc.) of the ERCS and the mechanism for financing such facilities;

digital transformation of the ERCS in order to achieve the developed model of "Smart University 5. 0", which is based on the multi-scientific concept of a smart digital republic;

stimulating the functions of supply and demand in the labor market, which is focused on ensuring the quality of training and decent employment of graduates of the ERCS (transformed SHEIs);

reforming the procedure for admitting applicants to universities, which will effectively solve the problem of the quality of personnel training;

selection and justification of an effective (not burdening the state with additional external debt) method (mechanism) of financing a project that ensures the achievement of the above goal in the context of the state's modern policy of socio-economic development of Uzbekistan;

development of a legal framework for the implementation of the strategy, including the transformation of SHEIs, reform of the mechanism of functioning and regulation of MUEP in connection and interaction with the labor market with the development and introduction of new laws "On the market of educational services" and "On self-regulation in the market of educational services", as well as the introduction relevant changes and additions to the current legislation in the field of higher education and self-government of citizens.

At the same time, the following capabilities of the R&D Hub Cluster are revealed, which include the following capabilities:

- ensure an accelerated transition of the economy of New Uzbekistan to a model of innovative development, taking into account factors of inclusiveness and sustainable development goals;

- support projects for technology transfer and commercialization of innovations of its residents (Start-up, Spin-off, Satellite and Reverse engineering companies);

- ensure the integration of science, universities and production (subjects of industries and sectors of the economy as a whole), based on an approach that applies the methodology of project management of projects of R&D Hub Cluster residents by their project teams together with their customers.

It is concluded that the achievement of this goal can be facilitated by foresight strategizing the development of MUEP in its relationship, interaction and interdependence with the labor market and the economy, and the state can develop and implement appropriate measures to solve the triune problem in the context of the Uzbekistan-2030 strategy.

It is proposed to develop and implement a project (program or strategy) by the head project office created under the Agency for Strategic Reforms under the President of the Republic of Uzbekistan with the involvement of the Ministry of Higher Education, Science and Innovation, the Agency for Management of State Assets and companies in the authorized capital of which there is a block of shares, owned by the state.

HUMAN CAPITAL AND SOCIO-ECONOMIC RELATIONSHIP TO GLOBALIZATION

Musojalil Komilovich Ermatov

Abstract

The article covers the importance of human capital in the world market, the existing problems in the process of globalization of the labor resources of the country and the region, the geographical location of human capital, and the solutions to the problems that arise as a result of its migration in the international arena. In addition, the problems of migration, its conditions, are based on the basis of practical and theoretical concepts in the creation of the economic and financial space. The socio-economic policy of the country describes the analysis of the financial resources allocated to human capital, and the basis of the development trends of the society is strengthened. Globalization has created a market of international goods, various services, natural resources, financial resources, human capital, labor force, means of production in the space of the world's labor resources. the economic and social life as a result of the expansion of global-technological, financial information, and cultural systems in the world will be clarified.

Kalit So'zlar

Keywords

Global, micro, macro, meto, mezo, endo, geopolitics, moon, mars, robot, human, capital, essence, quantity, quality, relationşip, place, time, rule, condition, movement, distress.

Kiriş

Hozirgi metoiqtisodiyotda umumjahon mehnat tahsimoti asosida makro va metoiqtisodiyotlar õrtasida barqaror, har tomonlama õzaro iqtisodiy, ijtimoiy aloqalarni şakllanişi oqibatida mikroiqtisodiyot darajasida xõjalik yurituvçilarning internasianallaşuviga olib kelmoqda. Buning natijasi, dunyo mehnat resurslarininggloballaşuviga, inson kapitalining geografik joylaşuvi halqaro maydonda bir mamlakatdan ikkinçi davlatga, qit'adan er yuzining boşqa qirtoğlariga kõçib, joylaşuviga olib kelmoqda. Buni soddaroq qilib tuşuntirilsa, megrasiya muammolari sifatida qaralişi mumkin. Bunday şaroit iqtisodiy-moliyaviy makonning vujudga kelişiga zamin tayyorlaydi. Uşbu makonda, halqaro tavorlar, turli xizmatlar, tabiiy resurslar, moliyaviy resurslar, kapital, işçi kuçi, işlab çiqariş vositalari bozori taşkil etilib, ular õrtasidauzviy aloqalar, şuning barobarida, moliyaviy, iqtisodiy va ijtimoiy boğliklar kuçaymoqda. Jahon kõlamida global-texnologik, moliyaviy axborotlar, madaniy tizim õçoqlari kengayib bormoqda.

Bunday makonda talab qonuni va taklif qonuni ta'minlaş maqsadida tabiiy rusurslardan foydalaniş ortib borişiişçi kuçiga talab ortadi, natijada bir makondagi mehnat kapitali mehnatga haq tõlaş yuqori bõlgan ikkinçi

makonga õz taklifini beradi va inson kapitali kõçib õtadi. Bu holat bozor iqtisodiyotiga õtiş davrini keçirayotgan davlatlarda mehnat resurslari õrtasidagi raqobotni keskin õzgartiradi. Natijada, iqtisodiyoti rivojlangan davlatlardagi giosiyosiy vaziyat, bozor iqtisodiyotiga õtayotgan davlatlar içki ijtimoiy-iqtisodiy va moliyaviy siyosatini izdan çiqaradi.

Uşbu muammoga prezidentimiz Ş. M. Mirziyoev quyidagiça izoh beradi:

Jahonda murakkab geosiyosiy vaziyat, energiya resurslari tanqisligi kuçayib bormoqda, oziq-ovqatga ehtiyoj ortib, moliyaviy resurslar qimmatlaşmoqda.

Adabiyotlar şarhi

Õtmişda, alalxusus, XIX asr ikkinçi yarmiga qadar kişimehnati xarajat talab etuvçi ijtimoiy omilsifatida tan olinmagan. Odamni tarbiyalaş va unga ta'lim beriş uçun sarflangan mablağlar işlab çiqarişga aloqasi yõq xarajatlar hisoblangan. Sababi, quldorçilik jamiyatining asorat-aqidalari bunga yõl qõymas edi. Işçi sinfi õz rohibining mulki hisoblangan. Jahon hamjamiyatida sanoatning rivojlanişi qõl mehnatidan kõraaqliy mehnat samaradorligi yuqori ekanligini isbotladi. Unda işlab çiqariş takomillaşib borişi, şaxsning mehnat omili işlab çiqariş sohasida asosiy kapital darajasiga kõtarildi.

Aslida, şaxs mehnati har doim aholining turli qatlamida ta'lim va turmuş darajasini oşiriş uçun sarflangan xarajatlar bilan çambarças boğliq bõlgan ijtimoiy iqtisodiy sohamuammosi hisoblanib kelgan.

XX asrda inson aqlirivojlanişi sanoatda yirik burilişga olib keldi, uning ongli mehnat mahsuli atomni ijod etdi. U dunyoning uruş va tinçlik sohasida amaliy tajriba õtkazildi. Tinçlik sohasidagi atom millionlab insonlar şamçiroğini yoqqan bõlsa, uruş õçoğida atom millionlab insonlar hayot şamçiroğini õçirdi. Bu davr atom asri deya tarix qoravaraqlarida zikr etildi.

XXI asr, odamningaql maş'ali aqlli zarralarni, maşinava robotlarni yaratdi. Aqlli zarralar er yuzini bir qişloqqa aylantirdi. Bir qat'adan ikkinçi qit'agaovozli va video boğlaniş misqol daqiqani taşkil etdi. Oyga benorvon çiqdi, Marsni zabardast etdi. Uşbu asr aqlli robotlar asri deya belgilandi.

Uşbu asrimizda ilm-fan ham talaygini tarqqiy etdi. Iqtisodiyot sohasi kengaydi. U mikro, makro, meto mezo va endoiqtisodiyotga ajratilib õrganila boşladi. Dunyo halqlari mehnati globallaşuvi, interkontinental korporasiyalar, oğir sanoatning işlab çiqariş rivojlanişi natijasida soha xodimlarining xarajatlar moddasi õrganilib, uning xarajatlar tarkibiy

elementlari tahlil etilişi, aqliy mehnat resurslari inson kapitali mavjudligi muammosiga aniqlik kiritildi. Dastavval şaxs mehnati – odam bolasining bilim va mehnat qobiliyatini ifodalovçi bir tuşunça sifatida şakllandi. Keyinçalik iqtisodiy kategoriya darajasiga kõtarildi.

Kategoriya tuşunçasi yunon tilida"kategoria" deya nomlanib, õzbek tilidagi ma'nosimulohaza, fikr; belgi kabi sõzlani ifoda etadi. Falsafiy tuşunçalari esa, voqelikdagi hodisalar, bilişning muhim hamda umumiy xususiyati, voqe'lik munosabatlarini aks ettiruvçi eng umumiy va asosiy tuşunçalarini õzida ifoda etadi.

Antikdavrning falsafiy olimi Arostu õzining «Kategoriyalar» asarida, kategoriyalarni ob'ektiv reallikning in'ikosi hamda eng yuksak umumlaşmasi deya talqin qilgan. Natijada, falsafaning 10 ta kategoriyasi tõğrisida ma'lumot beradi. Ular: mohiyat, miqdor, sifat, munosabat, joy, vaqt, qoida, holat, xatti-harakat va qiynalişdir. [Arastu, eramizdan avvalgi323-335:3]

Keyinçalik uşbu olimningkategoriyalar haqidagi ta'limotini AlForobiy, Abu AliIbn Sino tomonidan rivojlantirildi. Õrta asr diniy dunyoqaraşni nazariy asoslaşga intiluvçi dindor falsafasi asosida 6 ta kategoriyani bir-biridan farqini asoslandi. Bular:borliq (mohiyat), sifat, miqdor, harakat (õzgariş), munosabat, egalik kabi kotigoriyalar hisoblanadi.

Allomalarimizning ta'limotiga kõra, har bir inson õz hayoti faoliyatida õzigaça şakllangan yuqoridagi kategoriyalar yordamida şakllanadi. Mazkur kategoriyalar metodologik va dunyoqaraş mazmuniga ega bõlib, insonga borliqning mohiyatini, insonning borliqda tutgan õrnini tõğri bilib olişiga yordam beradi.

Anaşu falsafaning turli kategoriyalari: borliq, ong, harakat, rivojlaniş, fazo, vaqt, in'ikos, biliş, haqiqat, sababiyat, struktura, tizim, mazmun, şakl, imkoniyat, voqelik, hodisa, mohiyatlari inson kapitallaşuvi jarayonida õz ifodasini topadi.

Bizning diyorlarda ham inson kapitalining nazariy, amaliy asoslari õrganilib kelinmoqda. Xususan, Q. X. Abdurahmonov Iqtisodiy rivojlaniş bosqiçlarida inson resurslari baholanişi quyidagi 1-jadvalda ifoda etgan, (Abdurahmonov, 2013).

Inson kapitali esa, eng samarali kapital kiritişning ob'ekti bõlib, bu kapital bilim va mahoratni oşirişga xizmat qilişi, kelgusida yuqori samara keltirişi maqsadi kõzlangan. Sababi, inson kapitali inson salohiyatini hamda insonga investisiyalarning iqtisodiy xususiyatlaridan biri safatida tuşunilgan.

Albatda, adolatli ijtimoiy siyosat yuritiş, bizning davlatda inson kapitalini rivojlantirişning maqsad yonalişida har bir inson davlat hisobidan aniq kasb-hunarga õqiş uçun imkoniyatini yaratilmoqda. Unda kasbga õqitiş kõlamini 2023 yilda 2 baravar oşirib, jami 1 million nafar işsiz fuqaroni kasb-hunarlarga õqitiş va bu jarayonda nodavlat ta'lim muassasalarining iştirokini 30 foizga etkaziş talablari belgilandi. Şuningdek, olis va çekka hududlarda istiqomat qilayotgan oğir ijtimoiy ahvolga tuşib qolgan, işsiz xotin-qizlarning bandligini ta'minlaydigan tadbirkorlik sub'ektlari uçun 50 mllion sõm miqdorida grant loyihalarini e'lon qilindi. Õzbekistonda evropa kasbiy ta'lim va kasbga õqitiş sifatini ta'minlaş (EQAVET) tizimi talablariga tõliq javob beradigan namunaviy professional ta'lim muassasalari faoliyatini yõlga qõyildi.

Bolalar va õsmirlarni sifatli maktabgaça ta'lim bilan qamrab oliş kõlamini oşiriş orqali qamrov darajasini oşirilmoqda, Bunda: 269 ta qisqa muddatli tayyorlov guruhlari, 94 ta tõliq kunlik tayyorlov guruhlari. 1 384 ta majburiy bepul tayyorlov guruhlari, maktabgaça ta'limning muqobil şakllarini joriy etilgan. Bularning moliyaviy kõlami 60 milliard sõm Respublika byudjeti mablağllari ajratilishi belgilangan. Şuningdek, 1 600 ta oilaviy maktabgaça ta'lim taşkilotlarini taşkil etiş hisobiga 40000dan ortiq bolalar õrnini taşkil etiş, unga 185 milliard sõm respublika byudjeti mablağllaridan, Maktabgaça ta'lim tizimida ta'lim sifatini yangi bosqiçga olib çiqiş 800 ming doll Jahon banki mablağllari, byudjet mablağllari parametrlarida kõzda tutilgan mablağllar doirasida bajarilmoqda.

Bolalarning erta yoşdan rivojlanişi va maktabgaça ta'lim sifatini baholaşning milliy tizimi»ni joriy etiş. Jahon bankining «Erta bolalikdagi rivojlanişni qõllab-quvvatlaş» loyihasi doirasida 250 ming doll. Yangi maktablarni quriş rekonstrutura qiliş va şart-şaroitlar yaratiş uçun Davlat byudjeti mablağllari 1, 7 trillion sõm, spublika byudjetidan 100 milliord sõm, mahalliy byudjet 100 milliord sõm, jami 200 milliord sõm ajratildi. «El-yurt umidi» jamğlarmasi orqali erkin va ijodiy fikrlaydigan yoşlarni nufuzli xorijiy oliygohlarga õqişga yuboriş kõlamini 2 baravarga oşiriş, bunda yoşlarning 50 foizini texnik, aniq fanlar va IT sohalariga yõnaltiriş belgilangan.

Metodologiyasi

Uşbu maqola inson mehnat resurslari jamiyatning asosiy kapitali sifati darajasida tadqiq etiladi. Uning taraqqiyoti bilan boğliq bõlganõtmişdagi, hozirgi zamon olimlar ğoyalari, davlatlar me'yoriy ijodkorligi tajribasi tahlil qilinadi. Undagi iqtisodiy-ijtimoiy tartiblar bilan birgalikda ilmiy yondaşuvlari davlat, şuningdek, umumiy va moliyaviy natijalariga asoslanadi. Uşbu maqolada inson kapitalining mazmun-mohiyati tadqiq

etilgan bõlib, analiz va sintez, umumlaştiriş, qiyosiy tahlil metodlaridan unumli foydalanildi.

Natijalar

Davlatning mulk huquqi va iqtisodiy yondaşuvlari daxlsizligi inson va şaxsning asosiy moliyaviy-huquqi sifatida şunçaki deklaratsiya emas, balki davlat hokimiyati va boşqaruvi organlari faoliyatining etakçi tamoyili bõlib, barça sa'y-harakatlarni mulk himoya qobiğlini taminlaşda barça amaliy işlarni oşkora amalga oşirilişi talab etadi. Davlat yoki xususiy mulk huquqi buzilişining oldini olişda jamiyyat yoki jamoat manfaatlarini ta'minlaşda xususiy huquq manfaatlari muvozanatini tiklaş uçun xizmat qiladi.

Inson kapitali qiymatini baholaş õta muammoli tadbir. Lekin şunga qaramay iqtisodiy adabiyotlarda juda kõp usullar bõyiça uni baholaşamallari bajarilib kelmoqda, ularga kõra, inson kapitali:

-mikro daraja – korxonalar va firmalar darajasida;

-makro-daraja - milliy (davlat) iqtisodiyoti darajasida;

-mezo-daraja – mintaqa darajasida;

-meta-daraja - jahon iqtisodiyoti darajasida, tahlil etiladi. [Klimov S. M. Znanie, 2002:10]

Yuqoridagi fikrlarni hisobga olib, bizningçainson kapitali – ilm-bilimlar, tajriba, malaka va kõnikmalar hosilasidir. Uniturli talab va mezonlarga kõra tasniflaş mumkin:

1. Inson mehnatidan foydalaniş darajasiga doir:

–umumiy inson kapitali

–unda ilm, bilim, malakava kõnikmalar qaerda olinişidan qat'iy nazar, u jamiyat uçun foydali sifat;

–maxsus inson kapitali

–ilm, bilim va kõnikmalar ixtisoslaşgansohalarda işlatiluvçi sifat.

2. Inson kapitaliga moliyaviy xarajat elementlari yuzasidan kõrsatkiçlari:

– ta'lim kapitali;

– fizkulьtura va sport kapitali;

– soğlliqni saqlaş kapitali;

– axborot almaşiniş kapitali.

3. YAratuvçanlik sifatiga doir:

–iste'molçi;

–işlab çiqaruvçi;

–intellektual;

–ilmiy salohiyat sifatlari hisoblanadi.

MUHOKAMA

Inson kapitali – halq xõjaligi tarmoqlari tarkibidagi kapitallarning gultojisi. Sababi, u ijtimoiy hayot, iqtisodiy munosabat, şuningdek, jamiyat va oila taraqqiyoti rivojlanişining markaziy omili hisoblanadi. Unda intensiv işçi kuçining bilimi va malakalisi intellektual qiymatiga xos yaratuvçanlik hissiyotlari mujassamlaşgan. Inson õz şuuri bilan işlab çiqaruvçi kuçlar va mehnat vositalariningboşqaruvçisi, atrof-muhit asrab avaylaşdagi tadbirkori va umumiy jamiyat faolligining tarkibiy yiğlindisiga teng. Şu bois, inson kapitalining mohiyatini oçib beriş va uni ta'riflaşda beqiyos munozaralarga sabab bõladi. Inson kapitalining mohiyati va ta'riflar guldastalarining bizga tegişlilari bilantanişib õtamiz.

Qodiriy sõzi bilan aytganda "Moziyğa qaytib iş kõriş xayirliq, deydilar. [Abdulla Qodiriy T "Şarq", 2014:13]

Biz ham uşbu ğoyaga amal qilamiz, XVI asr uşbu yondaşuvning daslabki ilk klassik iqtisod maktab asosçisi Vilyam Petti deb ataş mumkin, u mamlakat va jamiyatlaro'tmişdagi boyliginiinson mehnat natijasi deb hisoblaş oqilona iş deb hisoblagan. Bu tuşunça orqali jonli faol kuchlar, işlab chiqariş jarayonida iştirok etadigan inson xususiyatlari va qobiliyatlarimajmuyi deya tuşundi [Petti V, 1940:6]

XIX asrga kelib, Kembrijmaktab namoyondasi Alfred Marşall insonning ijtimoiy taraqqiyotdagi rolini baholaşda nazariy qaraşlari manbalardan biri bo'lib xizmat qiladi. U bir vaqtning o'zida bir nechta jihatlari mazmunida inson kapitali tuşunçasini yaratdi [Marşall, 1993:7].

J. C. Galbreit [2018] esa, zamonaviy iqtisodiy faoliyatida ko'proq ilmli odamlarni sezilarli darajada jalb qilişni talab qiladi, şuningdek, uşbu maqsadla yo'nalişidagi investitsiyalar hajmini oşiriş talabini bayon etdi.

Inson kapitali kontseptsiyasining to'g'ridan-to'g'ri şakllanişi 1960-70 yillarga to'g'ri keladi va birinchi navbatda Chikago iqtisodiy fikr maktabining ana şunday atoqli vakillarining tadqiqotlari bilan bog'liq. Ular J. Mincer, T. V. Şults va G. S. Bekkerlar hisoblanadi, [8]

Muhim mazmunni aniqlaşga bag'işlangan işlarni o'rganiş ichki iqtisodiy fikrda "inson kapitali" toifasi, Hozirgi vaqtda bir nechta asosiy yondaşuvlar mavjud. U turli omillaryondaşuvi bõlib, unda inson kapitali mazkur omillar asosidako'rib chiqiladi, ular"işlab chiqaruvchi kuchlar", "işlab chiqariş resurslari", "iqtisodiy omillar" kabi tuşunchalar bilan uzviy bog'liqligi nuqtai nazaridan hisobga olinadi.

Inson kapitali mohiyatini investitsion nuqtai nazardan talqin qilişdagi yondaşuv davlat va individual investitsiyalar o'rtasidagi to'g'ridan-to'g'ri to'plaşga qaratilgan munosabatlarni asoslaşdan iborat. Unda yillar davomida yaratilgan bilim, ko'nikmalarni rivojlantiriş, sog'lig'ini yaxşilaş va keyinchalik qo'şimcha daromad oliş insonning iş hayoti davomidagi omili bõlib hisoblanadi.

Inson kapitali ta'rifiga kompleks yondaşuvni qo'yiş nuqtai nazaridan, turli tadqiqotchilar uşbu kontseptsiyaning mazmunini kengaytiradigan o'ziga xos xususiyatlarni taklif qilingan, xususan, quyidagilarni o'z ichiga oladi:

–obro' va mas'uliyatli xatti-harakat xodimlarning motivatsiyasini kapitallaştiriş vositasi sifatida;

–amalga oşirişning har xil turlari va şakllarining ijodiy aktivlari şaxs va jamiyat;

–atrof-muhit va hayot sifatiga investitsiyalar;

–şaxsning moslaşuvchan, kommunikativ va axloqiy xususiyatlari;

–şaxsning ijtimoiy muhitga bog'liqligini aniqlaş;

–imkoniyat unga ta'sir qiliş, kabilardir.

Demak, "inson kapitali"mazmunini talqin qilişda turli xil yondaşuvlarni ko'riş mumkin. Ularning barchasi zamonaviy iqtisodiy munosabatlar tizimida insonning bilim, ko'nikma va o'ziga xos xususiyatlari bilan birga tobora ortib borayotgan rolini ta'kidlaydi.

Bizningça inson kapitaliga quyidagiça talqin etişimiz mumkin. Inson kapitali – ong, imkoniyat, biliş, borliq, sifat, miqdor, munosabat, egalik va xarakat inson kapitalining markaziy qismi hisoblanadi.

Ularni şakllaniş yoki şakllantiriş xususiyatlarini xisobga olib, ularni quyidagiça ajratib oliş mumkin: insonning jismoniy kapitali, moliyaviy kapital, tabiiy kapital, intellektual kapital vaba'zi boşqa turlarini ajratib kõrsatiş mumkin.

Undagi milliy boylik esa, jismoniy, insoniy, moliyaviy va tabiiy kapitallar tarkibida bõladi. Inson kapitali aholining turmuş darajasi va sifatini yaxşilaş, intellektual faoliyatga sarmoyalar kiritiş orqali şakllantiriladi. Şu jumladan – ta'lim-tarbiya, soğlliqni saqlaş, ilm-fan, işbilarmonlik qobiliyati va iqlimi, mehnatni axborot bilan ta'minlaş, samarali elitani şakllantiriş, fuqarolik, biznes xavfsizligi va iqtisodiy erkinlik, şuningdek madaniyat sohasida, badiiy va boşqa tarkibiy qismlar vositasida ham rivojlantiriladi. Inson kapitalini boşqa davlatlardan kirib kelgan malakali kadrlar va mablağllar hisobiga ham şakllantiriş mumkin. Inson kapitali jamiyat hayotining barça sohalarida mehnatning sifati va unumdorligini oşirişga hissa qõşadi va qõllab-quvvatlaydi.

Inson kapitali rivojlanişining asosiy omillari erkin raqobat, manzillisarmoya va innovasiyalar hisoblanadi. Millatdagi inson kapitali – mamlakat milliy boyligining ajralmas qismi bõlgan inson kapitalidir. Milliy inson kapitali ijtimoiy va siyosiy kapitalni, şuningdek, milliy intellektual ustuvorliklar, milliy raqobatbardoş ustunliklar va millatning tabiiy salohiyati õz içiga oladi. Har bir milliy inson kapitali qiymati – investisiyalar, diskontlaş va boşqa usullar bilan hisoblanadi. Milliy inson kapitalining xususiyatlari jahon sivilizasiyalari va dunyo davlatlarining tarixiy rivojlanişini belgilab berdi. XX asrning ikkinçi yarmi va XXI asrning birinçi çoragi milliy inson kapitali iqtisodiyot va jamiyat rivojlanişining asosiy intensiv omili bõlib qolmoqda. Inson kapitali samaradorlik darajasiga kõra işlab çiqaruvçi omil sifatida salbiy inson kapitali (halokatli) va ijobiy (ijodiy) inson kapitaliga bõlinişi mumkin. Salbiy inson kapitali – bu jamğlarilgan inson kapitalining bir qismi bõlib, u jamiyat, va iqtisodiyotga foyda keltirmaydi, aholining turmuş darajasi õsişiga, jamiyat va şaxsning rivojlanişiga tõsqinlik qiladi. Har doim ham ta'lim va tarbiyaga kiritilgan sarmoya foyda beravermaydi. Tuzatib bõlmaydigan jinoyatçi va qotillar – bu jamiyat va oila uçun yõqotilgan sarmoyadir. Salbiy inson kapitalining ortib borişiga poraxõr amaldorlar, jinoyatçilar, giyohvandlar, haddan taşqari spirtli içimlikka ruju qõygan kimsalar, dangasa va õğlrilar katta hissa qõşmoqda.

Salbiy inson kapitalining kõpayişiga millatning faol qismi – uning elitasi katta hissa qõşişi mumkin, çunki aynan ular mamlakatni rivojlantiriş siyosati va strategiyasini belgilaydilar, millatni taraqqiyot yõliga olib çiqadi yoki turğlunlik yoki inqirozga boşlaydi. Salbiy inson kapitali bilim va tajribaning mohiyatini õzgartirişni, şuningdek inson kapitaliga qõşimça sarmoyalarni talab qiladi.

Ta'lim jarayonini, innovasion va investisiya salohiyatini õzgartiriş, aholining mentaliteti va madaniyatini yuksaltiriş uçun islohotlarni amalga oşiriş kerak bõladi. Yiğlilgan salbiy inson kapitali bifurkasiya davrida õzini

tõliq namoyon qila boşlaydi. Ijobiy inson kapitali (ijodiy yoki innovasion) taraqqiyot va õsiş davrida unga qõyilgan investisiyalarning foydali daromadini ta'minlaydigan inson kapitali sifatida tavsiflanadi. Ijobiy inson kapitali ta'lim tizimini rivojlantirişda, bilimlarning õsişi, ilmfanning rivojlanişi, aholining soğlliğlini yaxşilaş, axborot sifati oşirişda õzining beqiyos hissasini qõşadi. Passiv inson kapitali – mamlakat taraqqiyotiga, innovasion iqtisodiyotga hissa qõşmaydigan, asosan moddiy ne'matlarni õzi iste'mol qilişga qaratilgan inson kapitali. Inson kapitalini qisqa vaqt içida õzgartiriş mumkin emas, ayniqsa kõp miqdorda tõplangan salbiy inson kapitali bilan mamlakat iqtisodiyotini rivojlantiriş katta qiyinçiliklarni vujudga keltiradi.

XULOSA

Bilim eng katta xazina bõlib, uni heç bir boylik bilan qiyoslab bõlmaydi. Buyuk ajdodimiz Ismoil al-Buxoriy tomonidan "Dunyoda ilmdan õzga najot yõq va bõlmagay" deb bejizga aytilmagan. Jahon taraqqiyotida intellektual salohiyat muhim ahamiyat kasb etib, bilimli va malakali insonning kuçiga bõlgan talab tobora kuçayib bormoqda. Çunki dunyoda yuksak ilmiy-texnologik kaşfiyotlarni ana şunday salohiyati baland kadrlar yaratadi. Şuningdek, har qanday kaşfiyotlardan faqat inson manfaatlari, uning baxt-saodati yõlida foydalanmoq lozim. Bugungi globallaşuv jarayonida innovasiya har qanday mamlakatning eng muhim strategik resurslaridan biridir. Ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni muvaffaqiyatli hal etiş, yangi sanoat va moliyaviy texnologiyalarni joriy qiliş, innovasiya-investisiya infratuzilmasini rivojlantiriş, intellektual salohiyatni yuksaltiriş, eksportbop mahsulot işlab çiqariş, import õrnini bosiş, valyuta zaxiralarini tõplaş ma'lum darajada innovasion faoliyat bilan boğlliqdir. Haqiqatan ham, inson kapitalini rivojlantirmasdan turib, innovasion taraqqiyotga erişiş mumkin emas. Taniqli iqtisodçi olimlarning fikriça, inson kapitaliga investisiya kiritişga nisbatan beparvolik mamlakat raqobatbardoşliligini keskin pasaytirib yuborişi mumkin.

Bizning xulosamizga kõra, inson kapitali – mehnat qiluvçi kişilarning aqliy, madaniy ahloq yiğindisi emas. Inson kapitali bu professionalizm, bilimga intiliş, xorijiy tillarni mukammal bilaş, axborot ta'minoti, temirdek mustahkam soğliq, optimizm, taşabbus va mehnatsevarlik kabi tomonlar va xislatlardan yastalgangulğunça hosilasidir.

Yuqoridagi ta'rif, albatta, inson kapitali kabi murakkab jarayonning mohiyatini tõla ifodalaşi qiyin. Çunki, har qanday ijtimoiy-iqtisodiy õzgaruvçi omil kabi inson kapitalining har bir mamlakatning asriy an'analarini va xalqning mentalitetini, boşqa mahalliy şart-şaroitlarni

õzida aks ettiruvçi xususiyatlari mavjud. Şu sababli olimlar va mutaxassislarning inson kapitaliga bergan ta'rifi bu murakkab omilning barça qirralarini qamrab ololmaydi. Şu sababli inson kapitalining quyidagi ta'rifini taklif etamiz:

Inson kapitali – falsafiy nuqtai nazardan u õzida ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy ongni taşkil qilib, iqtisodiy nuqtai nazardan esa, u õzida kişi õz ilm-zakovati uçun sarf etgan moliyaviy mablağ tuşunçasibõlib, unda şaxsning:

-fundamental va amaliy bilimi, tajribasi, kõnikmalari, tabiat va jamiyatdagi voqea, hodisa va jarayonlarga ilmiy-mantiqiy yondaşiş, ularning innovasion eçimlarini topişdagi professionallik darajasi;

-intellektual mulki, moddiy va ma'naviy boyliklar işlab çiqariş imkoniyatlari, inson va jamiyat taraqqiyotini kafolatlovçi kuç va vositalar majmuining mavjudligi;

–xorijiy tillarni mukammal bilişi;

-aqliy mehnati va yuksak innovasion tafakkuri, uning turmuş darajasi va kasbiy karьerasining oşişi, jamiyatdagi mavqei va õrnini belgilovçi omil bõlib hisoblanadi.

Foydanilgan adabiyotlar rõyxati

1. Mirziyoev Ş. M. YAngi Õzbekiston strategiyasi. Toşkent: "O'zbekiston" naşriyoti, 2021. – 464 b.

2. Õzbekiston Respublikasi Prezidenti Şavkat Mirziyoevning Oliy Majlis va Õzbekiston xalqiga Murojaatnomasi. 2022 yil 20-dekabrь

3. Arastu. Kategoria Qadimgi grekyozuvida eramizdan avvalgi323-335 yilari yozilgan.

4. Inson taraqqiyoti. Darslik. i. f. d. , prof. Q. X. Abdurahmonov tahriri ostida . –T. : «Fan va texnologiya», 2013, 476 bet.

5. The Well-being of Nations: The Role of Human and Social Capital. Paris: OECD Publişing, 2001. 120 p.

6. Petti V. Ekonomiçeskie i statistiçeskie raboti. M. : Sosekgiz, 1940. 323 s.

7. Marşall A. Prinsipi ekonomiçeskoy nauki. M. : Progress, 1993. 350 c.

8. Gelbreyt Dj. K. Obщestvo izobiliya. M. : Olimp-biznes, 2018. 404 c.

9. Turou L. Budущee kapitalizma Novosibirsk: Sibirskiy xronograf, 1999. 430 s.

10. Klimov S. M. Intellektualьnie resursi obщestva. SPb. : IVESEP, Znanie, 2002. 197 s

11. Абдулла Кадырий. Tanlangan asarlari/nasrga tayyorlovchi X. Qodiriy. –T. : «Шарк». 2014. –б. 880

12. Исломов А. , Егамов Е. Код та'limotlar тарихи: oliy õquv yurtlari talabalari uçun õquv qõllanma, — T. : «Õzbekiston», 2003, —216 b.

13. Корицкий А. В. Влияние капитала и экономического роста : uçeb. пособи / А. В. Корицкий ; Новосиб. Гос. arxitektur. -stroit. un-t (Sibstrin). – Новосибирск : НГАСУ (Сибстрин), 2013. – 244 с.

14. Вальрас Л. Элементы чистой экономики // Перевод Уильяма Яффе. Homewood: Rickard D. Irwin, 1954. С. 40, 214–216, 271.

16. М. Л. Шарипов, Н. М. Кошанова Академические исследования в педагогических науках том 2 // ИНСОН КАПИТАЛИ МОХИЯТИ, УНИНГ ДАВЛАТ ВА ДЖАМИЯТ ТАРАККИЙОТИДАГИ АХАМИЯТИ. Импакт-фактор научного журнала. 2022 с. 1268 b.

UNIVERSITETDA FALSAFA TA’LIMI: TARIXIY DISKURS

Dr. Sanjar Mamatkulov

Maqolada falsafaning o‘quv kursi sifatida oliy ta’limdagi o‘rni, klassik oliy ta’limning asosiy namoyandalari, taniqli faylasuflar: I. Kant, F. falsafiy tafakkurni shakllantirishga bo‘lgan zaruratning qay tarzda zamonaviy o‘zgarishlarning falsafiy fanlarga bo‘lgan ta’siri, pragmatizm tendensiyasining kuchayishi va uning falsafiy ta’lim inqirozining muxandislik va axborot texnologiyalari kabi yo‘nalishlar talabalarida falsafa ta’limi turli bilimlar integratsiyasini ta’minlab, yaxlit dunyoqarash kompetensiyalarni shakllantirishga yo‘naltirish hamda falsafiy ta’limni

’zlar

PHILOSOPHY EDUCATION IN THE UNIVERSITY: A HISTORICAL DISCOURSE

Dunyoda o‘z o‘rnini anglashga, qadriyatlarni aniqlashga, keng oliy ta’limda falsafani o‘qitish muhim ahamiyat kasb etadi, chunki falsafiy bilimlar o‘zining dunyoqarashlik, epistemologik, aksiologik va professional elitasini shakllantirishda muhim rol o‘naydi. Oksford donoligidan iboratdir” [1, 14].

ta’limida falsafaning o‘rni

Qadimgi yunonlar “falsafa barcha fanlarning onasi” ekanligiga universitet ta’limi tarixida O‘rta asrlardan boshlab, Falsafa fakulteti u bir qator “oliy” deb ataluvchi fakultetlar – tibbiyot, huquqshunoslik va teologiya sohalarida o‘qitish uchun zarur bilimlarni yaratdi. Keyinchalik I. Kant bu masalada shunday deb yozgan edi: “Har bir universitetda ham shunday bo‘lim bo‘lishi kerak, ya’ni falsafa fakulteti. U uchta oliy bo‘limni boshqarish uchun xizmat qiladi va shu bilan ular uchun foydali bo‘ladi, Oliy fakultetlarning davlat maqsadlari uchun va’da qilgan foydasi faqat ikkinchi darajalidir”[2, 257].

ek o‘z maqomini har joyda, ayniqsa universitetda himoya qilishi kerak. Universitet ta’limi tarixida falsafa mavqeining eng taniqli himoyachilari XVIII-XIX asrlardagi nemis falsafasi klassiklari bo‘lib, ular universitet ta’limida falsafaning o‘rni haqida konstruktiv munozarani boshlab, uning falsafiy ta’lim va falsafa fakulteti rivojiga tamal toshini qo‘ydilar,

(1724-1804) “Fakultetlar baxsi” (1798) asarida Falsafa fakultetining fakultetlar iyerarxiyasidagi maqomi to‘g‘risida fikr yuritgan va universitet ta’limida falsafa fanining rolini asoslagan. U fakultetlarning quyi va oliy

balki davlatning ehtiyojlari bilan bog‘liq, deb hisoblagan. “Hukumat, bo‘lgan vositalar bilan qiziqadi va bular “oliy” deb hisoblanuvchi fakultetlardir” [2, 324] deydi alloma. I. Kantning so‘zlariga ko‘ra, faqat eng quyida joylashgan falsafiy fakultet ilm-fan ehtiyojlariga g‘amxo‘rlik qiladi va o‘zlarining ilmiy prinsiplarini mustaqil ravishda o‘zgartirish k o ‘ “pastroq” dan o‘rin olganligi faylasuf tomonidan buyruq beruvchilar uchun bajaruvchilar har doim buyurtma bera olmaydiganlariga qaraganda ko‘proq muhimroq sifatida baholanishi bilan izohlangan.

Quyi falsafa fakulteti ta’limning haqqoniyligi uchun javobgar edi, erkin faqat aql qonunlariga bo‘ysunar edi. U uchta yuqori bo‘limni nazorat qildi va shu yo‘l bilan haqiqatni yuzaga chiqardi, uning ijtimoiy foydasi ham “Oxir oqibat erkin bo‘lishni istash, shuningdek, barcha fanlar manfaati uchun haqiqatni erkin qidirish va uni oliy bo‘limlarga taqdim etish – bularning barchasi falsafa fakultetining muhim xususiyati” [2, 324] edi. Davlatning falsafa fakulteti faoliyatini ta’qiqlashga haqqi yo‘q va boshqa etlar uning bayonotlarini inobatga olishlari an’ana tusini olgan edi.

Universitetdagi fanlar orasida falsafaning o‘rni to‘g‘risida Fridrix Shleermaxer (1768-1834) o‘zining “Germaniya universitetlari haqidagi tasodifiy fikrlar” asarida (1808) alohida to‘xtalgan. Uning ta’kidicha, yaxlitlikka bo‘lgan ishtiyoq va barcha bilimlarning o‘zaro bog‘liqligi xamda bilimning tabiati o‘zini namoyon qildi. Shleermaxer so‘zlariga k o ‘ ta’lim va tadqiqotlarning birligi, fan sifatidagi ta’lim) falsafiy ta’limda ijtimoiy-gumanitar fanlar majmuasining o‘sib borayotgan ahamiyatiga a f s a f l y ta’sir ko‘rsatgan. Olim maktabda ham, universitetda ham falsafiy ta’limning ahamiyatiga urg‘u bergan. Uning fikriga ko‘ra, falsafiy ta’lim tafakkurning rivojlanishiga hissa qo‘shadi [3, 232]. Natijada, V. Gumboldt ta’limdan maxsus kasbni yaratish mumkin emasligini tasdiqlaydi. Olim uchun falsafa barcha fanlarning “toji” ga yoki turli fanlarni qo‘llash sohasiga aylanadi va falsafaning umumiy ta’limi predmetning o‘zida emas, bog‘lashdir. V. Gumboldt yondashuviga binoan universitetlar asosan

t a d q i q o t l a r

r fanlarga yo‘naltirilgan edi, bu esa falsafiy bilimlarning tobora ommalashib borishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatdi.

Keyinchalik Georg Gegel (1770–1831) falsafiy ta’lim masalalariga murojaat qildi hamda falsafiy fanlarni o‘qitish va tashkil etish bo‘yicha ‘rsatmalarga e’tibor qaratdi. U o‘zining “Universitetlarda falsafani o‘qitish to‘g‘risida” (1816) va “Gimnaziyalarda falsafani o‘qitish to‘g‘risida” (1821) kabm ma’ruzalarida talabaga falsafani o‘qitishning mazmun-mohyati haqida eng muhim g‘oyalarni bayon qilgan. Ta’lim muammolari bo‘yicha yozgan asarlarida Gegel falsafiy fanlarni ta’limning boshlang‘ich bosqichida – gimnaziya ta’limi sohasida o‘qitish masalalariga e’tibor falsafiy tafakkurni shakllantirish va qadimiy tillarni o‘rganishda Faylasuf gimnaziya ta’limi masalasiga murojaat qiladi, chunki u shaxsni keyingi ta’lim uchun poydevorlarni shakllantiradi. “Falsafa o‘quv fani – deydi Gegel, – ta’lim va tafakkur mashqlari bilan shug‘ullanish kerak”

nemis mutafakkirlari zamonaviy jamiyat e’tiborsiz qoldiradigan bir qator aql qonunlariga bo‘ysunadigan yagona fakultet – falsafa fakulteti edi. universitetda ilm-fan rivojiga hissa qo‘shib, jamiyat uchun foyda keltirdi, ilgari surilgan g‘oyalar Germaniya universitetlarida amaliyotga tatbiq universitet ta’limining ajralmas qismi bo‘lib qoldi.

shu jumladan falsafaning universitet ta’limidagi mavqeining tushib falsafaning o‘rni, uning mazmuni, roli va ahamiyati haqidagi munozaralar ta’kidlashicha, “qayta qurish”, “birlashish”, “qo‘shilish” va boshqa ma’muriy o‘zgarishlar ohir-oqibat universitet ta’limining ajralmas asosiy elementi bo‘lgan falsafani yo‘q qilish tendensiyasidan dalolat beradi va bu allaqachon ko‘plab universitetlarni bosib o‘tdi. Belorus faylasufi N. Semenov ta’kidlaganidek, hozirgi universitetlar uchun “kamroq

va dozalangan narsani aniq bilish muhimdir" [5, 7].

Fan va ta'limdagi pragmatik yondashuv falsafiy bilimlarning jamiyatda chunki uning foydasini iqtisodiy ko'rsatkichlar orqali aks ettirish qiyin. tendensiya tibbiyot maktablariga ham ta'sir ko'rsatdi. Tibbiyot mutaxassislari va tibbiyot universiteti talabalari o'rtasida falsafaning tibbiy faoliyatdagi o'rni va ahamiyati yetarlicha baholanmaydi. Bunday arning qisqarishida yaqqol ko'zga tashlanadi, bu esa talabalarni ushbu predmetni o'rganishga nisbatan befarq va skeptik qarashlarni keltirib

Bunday vaziyatda qaror qabul qiluvchilarning e'tiborini jalb qilish, tibbiyot mutaxassisi ta'limi va kasbiy faoliyati uchun falsafiy ta'limning o'rni va ahamiyatini asoslash juda muhimdir. Ma'lumki, falsafani o'rganish har tomonlama rivojlangan shaxsni shakllantirishga hissa qo'shadi, tanqidiy fikrlash, atrofdagi voqelikni har tomonlama, obyektiv baholash ko'nikmalarini hamda fikrlashning oqilona va mantiqiy Bo'lajak mutaxassislarning madaniy rivojlanishida falsafa muhim rol o'ynaydi. Gippokrat ta'kidlaganidek: "Oxir oqibat faylasuf Xudo bilan ka aloqador hamma narsa: boylikka o'ch bo'lmaslik, vijdonlilik, bilimlarning ko'pligi – bularning barchasi tibbiyotda" [6, 8].

Rutkevichning "Oliy ta'lim tarixida falsafa" kitobida qadimgi dunyodan turli xil tarixiy davrlarida ta'lim tizimlaridagi falsafaning pozitsiyasi haqida batafsil ma'lumot berilgan. O'quv fani sifatida falsafaning hozirgi ixtisoslikka ega bo'lgan yevropalik talabalarning aksariyati uchun falsafaning keraksiz bo'lib qolganligini ta'kidlaydi. Ko'p mamlakatlarda ular falsafani litseylar yoki gimnaziyalarda juda katta hajmda (o'qish bo'yicha majburiy imtihon mavjud bo'lib, u kollejga kirishda taklif etiladi. Agar bunday kurs talabaning universitetgacha bo'lgan ta'limida o'tilgan bo'lsa, unda u universitetda o'qimasligi mumkin. Amerika va Yevropa "Yaxshi holatda, – deydi A. M. Rutkevich, – falsafa bo'yicha kurslar ingliz tilida so'zlashuvchi mamlakatlarda analitik falsafaning asoslarini yoki Yevropa mamlakatlariga tarixiy va falsafiy kirishni o'z ichiga oladi". Shu tadqiqotchi va fan bilan shug'ullanuvchi kishi hali ham metafizikaga

“avvalgi davrlarda bo‘lgani kabi, falsafaga qiziquvchilar ancha kam” [7,

Eynshteyn ham o‘z davrida o‘ziga xos “falsafiy opportunizm” ga qaramay, olimlar yangi fundamental nazariyalarni yaratishda falsafaga murojaat qilishga majbur bo‘lishganligini ta’kidlaydi. “Bilimlar nazariyasi, – deb Bilimlar nazariyasisiz esa ilm-fan ibtidoiy va bo‘sh narsaga aylanadi” [8,

Gumanitar ta’limning ahamiyatini yaxshi tushungan yana bir taniqli uning mazmuni amaliy faoliyatda har doim ham qo‘llanilmasligiga qaramay falsafaning juda foydali ekanligini ta’kidlaydi. Yuzaki Geyzenberg shunday yozadi: “Bizning G‘arbiy Yevropa madaniyatining balki fundamental muammolarni shakllantirish bilan chambarchas bog‘liqdir”. Ko‘pchilik falsafiy ta’limni faqat moliyaviy jihatdan “o‘ziga to‘q” bo‘lganlar uchun kerak bo‘lgan hashamatli narsa, deb hisoblashadi. ertami-kechmi o‘z faoliyatida kerakli natijaga erishishga intilayotgan olimlar bu noyob qobiliyat – fundamental muammolarning shakllanishini o‘rganishlariga to‘g‘ri keladi. “So‘nggi o‘n yilliklarda, – deb yozadi V. – turli xil tabiatshunoslik fanlari o‘rtasidagi bog‘liqlik avvalgidan ko‘ra ko‘proq sezilarli bo‘ldi. Hamma joyda ularning umumiy manbai tan olinadi va bu umumiy manba oxir oqibat ko‘hna tafakkurda yotadi” [9, 7]. Olimning fikrini davom ettirib shuni ta’kidlashimiz mumkinki, barcha Fanlar so‘nggi paytlarda faol qarshilik ko‘rsatganiga qaramay, falsafiy asos va muammolardan ozod bo‘la olmaydi. Fundamental muammolarni hun zaruriy harakat bo‘lib, uning oldida “o‘ta keskin” savollar paydo bo‘laveradi. Javob izlashda fan o‘zining asoslari va kelib chiqishiga Falsafa narsalarga nisbatan an’anaviy qarashga shubha tug‘diradi, tushuncha va g‘oyalarning sog‘lom skeptitsizmi fundamental va amaliy

Chernigovskaya o‘zining “Til va miya” ma’ruzasida ta’kidlaganidek, tabiiy fanlar bilimlarini rivojlantirishda gumanitar fanlarning ahamiyati hozirda ko‘plab tabiatshunoslar tomonidan tan olinmaydi. Olimning pozitsiyasi har kuni ma’lumot va tadqiqotlar oqimi tobora ko‘payib boraveradi, lekin avval savolni to‘g‘ri belgilash kerak bo‘ladi: miyani tekshirish orqali

rolini o‘ynaydi, chunki aks holda insonning kognitiv faoliyati faqat “tarkibiy elementlar” sifatidagina ko‘rib chiqilishi mumkin.

Pyatigorskiy shunday yozadi: “Falsafaning ahamiyati shundaki, unga hech kim muhtoj emas” va ta’lim tizimini falsafaga sovuq munosabatda bo‘lganligi uchun tanqid qilish ham unchalik to‘g‘ri ish emas. Ammo siz bu haqda o‘ylab ko‘rishingiz kerak: agar biz hayotimizdan “ixtiyoriy” tarzda ega bo‘lmagan nima qoladi? Bunday yo‘l hayot xilma-xilligining

B

So‘nggi yillarda global terrorchilik va yangi jahon urushi tahdidi tobora kuchayib borayotgani munosabati bilan shafqatsizlik va zo‘ravonlikning keng tarqalishi ta’limning oldiga gumanistik tafakkurni rivojlantirish, shakllantirishdan iborat vazifalarni qo‘ymoqda. Shuning uchun ham rus shakllarini qabul qilish hamda o‘zlashtirishga qodir, balki turli ularning asoslarini isloh qilish imkoniyatiga ega bo‘lishi lozim. Ta’lim nafaqat bilim bilan ta’minlashi, balki uni egallash yo‘lini ham ko‘rsatishi hunday vazifalarni bajarishga ko‘proq mas’uldirlar.

Mamardashvilining so‘zlariga ko‘ra, muhandislik va texnologiya asrida falsafa haligacha o‘zingizni, boshqa odamlarni va dunyoni bilish yo‘lida zarur bo‘lgan, mustaqil, mas’uliyatli, barkamol tafakkurni shakllantirish yo‘lida kerak bo‘lgan kuchli intellektual vositadir. “Biz fuqaro bo‘lishimiz haqiqatlarni tushunishimiz kerak”.

Zamonaviy ta’lim ma’lum bir harakatlar to‘plamini bajarishga qodir bo‘lgan funksional mutaxassisni emas, balki o‘qitish va o‘rgatishni talab qodir bo‘layotgan voqealarni doimiy ravishda tahlil qilishga tayyor

bo‘lgan, mas’uliyatli tanlovlarni amalga oshiradigan va u uchun javobgar bo‘lgan malakani shakllantirish kerak. Albatta, kasbiy fanlar ushbu vazifalarga javob beradigan ba’zi kompetensiyalarni shakllantirishga shuning uchun ular inson va jamiyat o‘rtasidagi munosabatlar, kasbiy faoliyatda zarur bo‘lgan axloq normalari, axloqiy va estetik qadriyatlar to‘g‘risidagi savollarga javob bera olmaydilar.

Ko‘pincha, professional fanlarni o‘qitish jarayonida bunday muammolar hatto ko‘tarilmaydi. Masalan, ish etikasini o‘rgatishdagi tajriba shuni ko‘rsatadiki, menejment fakulteti talabalari muvaffaqiyatli biznesning “daromadni ko‘paytirish” qoidasini mukammal o‘zlashtiradilar. Kasbiy faoliyat axloqi bilan tanishish, odatda, juda ko‘p hayratga sabab bo‘ladi: qanday qilib biznes yuritish qoidalarini axloqiy me’yorlar bilan uyg‘unlashtirish, qanday qilib ham tadbirkor, ham axloqiy mas’uliyatli shaxs bo‘lish mumkin? Bunday savollarni berish va

lkov o‘zining falsafaga bo‘lgan munosabatini shunday ta’riflaydi: “Men voqealarni ko‘rmoqdaman, bular siyosatdan tortib fan va texnologiyaga qadar bo‘lgan tarqoq, bo‘lakcha hikoyalar. Menga ularni birlashtirishga o‘zining kasbiy mahoratini rivojlantirishda falsafaning rolini yuqori tushunchalarni qo‘llaydi. Uning so‘zlariga ko‘ra, tanqidiy fikrlash har bir fikr va so‘zlarimiz uchun mas’ul bo‘lishga o‘rgatadi. “Fikrlashning tiniqligi – bu insonning fikrlash bilan bog‘liq bo‘lgan axloqiy burchidir”,

Birlashgan Millatlar Tashkilotining Ta’lim, Fan va Madaniyat

o
b
s
k
u
r
a
n
t
i
z
m

v
a

n
o

falsafa ta’limini kengaytirish kerakligi, u mavjud bo‘lmagan joylarda joriy

Fanlar o‘rtasidagi radikal differensiallashuv va fragmentarlashuvda faqat falsafagina umumiy integratsiyani ta’minlay olishi mumkin;

falsafiy ta’limning taraqqiyoti uzoq tarixiy an’analarga asoslanadi. ambitsiyalaridan holi ravishda faqat haqiqat prinsipiga bo‘ysunishi va

Falsafa horzirda hamtarixiy Google qidiruv

ijtimoiy taraqqiyotning hozirgi bosqichida ratsional-pragmatik tafakkur dominant o‘rinni egalladi, bu o‘z navbatida kadrlar tayyorlash tizimiga tor qo‘ymoqda. Ushbu jarayonlar ijtimoiy-gumanitar fanlarga, hususan falsafaga nisbatan amaliy bo‘lmagan keraksiz fan sifatidagi opportunistik oliy ta’limda falsafiy ta’limni qisqartirishga sabab bo‘lmoqda. Bunday ehtiyojlarga bog‘liq degan tor darajadagi tasavvurning mutlaqlashuvi falsafa va falsafiy ta’limning ahamiyati beqiyos bo‘lib, faylasuf olimlar bu haqda ommaviy axborot vositalarida o‘z pozitsiyalarini faol namoyish

– 2012. – Vol. 8, № 1. – P. 14–23.

- M. :Mыsl, 1966. –T. 6. –S. 324.

– Weinheim und München: Juventa Verlag, 1990. – 232 s.

– 2012. – № 1. –S. 7.

– Minsk: Sovremennaya literatura, 1998. –S. 8.

Filosofiya v istorii vыsshego obrazovaniya: preprint WP/2014/02. – M. : Izd. dom Vыsshey shkolы ekonomiki, 2014. – S. 51.

gorizont // Izbrannыe filosofskiye rabotы. Spb. : Nauka, 2006. –S. 7.

Filosofiya – eto soznaniye vslux // Kak ya ponimayu filosofiyu. — M. : Опыт. Проблемы. – Kemerevo: ALEF, 1993. – S. 21.

Fialtosslıoyjaıyuaodfeıllaoysetofıeıtolt Elmeıkrtruoynuntınee

[Elektro

THE ROLE OF THE MARRIAGE CONTRACT IN THE SYSTEM OF CONTRACTS FOR REGULATING PROPERTY RELATIONS IN THE FAMILY IN UZBEKISTAN

Khurshida SAYDIVALIEVA

Introduction

It is known that issues related to the concept, content and types of family legal contract are among the issues that await their solution in theory and practice. In addition, debates among scholars regarding the family-legal contract also encourage analysis and research in this regard. One of the reasons for the emergence of disputes is whether the family legal contract is a separate type of independent contract or it is only a type of civil legal contract. If it is independent, then why are civil legal norms and the norms of the Civil Code of the Republic of Uzbekistan, related to the contract, many questions that invite consideration arise. The main reason why it is difficult to determine the essence of a family-legal contract is determined by the variety of family relations that it regulates and the fact that it has different characteristics from other social relations. Also, the study of legal literature and sources related to the family legal contract shows that the marriage contract and the agreement on alimony are more emphasized and interpreted in the textbooks and manuals, while in the articles and theses, in many cases, the marriage contract and its underwriting by citizens in the society, as well as related to it the analysis of foreign experience is studied more. However, the types of family-legal contracts are quite wide. In addition, many articles of the Family Code include norms such as "unless otherwise specified by the law or the marriage contract", if there is no agreement, "if the indexation procedure is not specified in the agreement on alimony", which allow family members to regulate their own relations. A family-legal contract

allows family members to define aspects that cannot be regulated by law, the rights and obligations of the parties, and it is considered a unique mechanism for regulating family relations. Family legal contracts differ from civil legal contracts in terms of their subject scope, form, principles of contract conclusion and execution, and responsibility.

Methods

In th study, how the mechanisms of regulating family relations are established in the family legislation of foreign countries and in various legal systems, the types of family legal contracts, their legal nature, the extent to which the property and personal property rights of family members are regulated through contracts, in addition to foreign issues related to judicial practice of countries are analyzed and suggestions are made.

In this study, the methods of analysis, generalization, comparative-legal, logical, statistical, sociological study of scientific knowledge were used.

This topic has already become the object of many studies. It can be seen that the issues of family legal contracts have been widely studied by CIS scientists. In particular, Yeliseeva G. V. , Aleksandrov I. F. , Kokova conducted research on specific features of family relations and dispositive forms of their regulation, Lushnikov A. M. , Tarusina N. N. , Malinovskaya Ye. G. , Nizamieva O. N. conducted research on the contractual legal regulation of family relations and the system of family-legal contracts. Laletina A. S. , Gasparyan A. S. , Atrokhova Ye. S. analyzed comparative legal aspects of contractual legal regulation of family relations[1].

Results

Legal literature suggests that the regulation of family relations has changed in recent years. In particular, it is noted that the special method of regulation has been made possible to be widely used, dispositive rules have increased, and the subjects of family legal relations have been given the right to regulate their family relations through various contracts[2]. It is observed that the method of family legal regulation is being used in practice, it is permissive according to its effect on relations, and has an imperative character according to the form of reinforced rules. The permissive feature of family legal regulation is manifested in its possession of legal instruments that satisfy the needs of the participants of relations in the field of family relations, which include family legal capacity and concrete subjective rights. Imperativeness is seen in the fact that the parties are not allowed to define their rights and obligations

through the contract, because the rights and obligations are defined in the law[3].

It is known that family relations have their own characteristics and are distinguished by the fact that these relations are built on the basis of trust and respect, mutual love, and are regulated by various norms of social life: including legal norms, moral norms, customs, and religious rules. After all, family law regulates family relations to strengthen the family, to build family relations on the basis of mutual love, trust and respect, harmony, helping each other and the sense of responsibility of all its members before the family, not allowing any person to arbitrarily interfere in family matters, sets the task of family members to exercise their rights without hindrance and to ensure the protection of these rights.

Family law primarily regulates non-property relations, and in the second place, it regulates the property relations arising on their basis. Family law regulates relations between citizens bound by marriage and kinship. Love, marriage, respect, personal freedom and child rearing are categories of non-property relationships in family relationships. Family law is indirectly related to property relations, and personal non-property relations take the first place in the formation of family relations. They do not acquire material importance in their turn. In family law, property relations are not considered separately from personal non-property relations. Civil law regulates property relations, the status of the participant in such relations is not important. The difference between civil and family law is reflected in the classification of these relations according to their subjective structure. Legal entities cannot participate in family legal relations. The main form in civil relations is the contract[4].

The fact that family legal relations have a personal character indicates the importance of showing them their specific characteristics. Family relationships are unique in their subject composition[5]. Legal entities, the state as a subject do not participate in these relations, only social entities participate. These are spouses, parents, children, grandparents, grandchildren and other relatives. They are bound together by biological kinship and legally binding obligations. Any person can be a subject in civil relations. All family legal relations, including those created on the basis of a contract, have a "continuing" character.

Some family legal relations are connected with the emergence of legal facts. Some consider that the alimony relations reach a certain age for the duration of the contract, some differ according to the period established by the family law, the legal facts of their emergence, change, and annulment. Family relations consist of kinship, marriage, administrative

court acts and contractual relations, and civil relations are formed on the basis of a contract. F. Otahodzhaev[6], focusing on the continuity of family legal relations, emphasizes that this characteristic is determined by the goals of the legal relationship. The purpose of marriage is to create a family, which is intended to live together throughout the life of the couple. Parental legal relationship focuses on the upbringing and maintenance of children. Family legal relations are indefinite. The rights and obligations of the spouses continue for life, excluding the case of divorce. At the same time, there are such family legal relationships that are limited to a certain period, but will definitely continue until the specified period. For example, parents' obligations to raise their children continue until the child reaches 18 years of age.

The analysis of legal literature shows that the issues related to the regulation of property relations are more analyzed and studied by scientists, the regulation of personal non-property relations is given in the legislation in a narrow framework, besides, it is clear that there is no possibility to regulate them all by law. From this point of view, the lawyer provides an opportunity to use the contractual method of regulating family relations. To date, the family-legal contract allows family members to determine the aspects that cannot be regulated by law, the rights and obligations of the parties, and it is considered a unique mechanism for regulating family relations. Family legal contracts differ from civil legal contracts in terms of their subject scope, form, principles of contract conclusion and execution, and responsibility. Family legal contracts can be concluded only by family members themselves, that is, in this regard, it can be observed that the number of contract subjects and the possibility of choosing other persons as parties to the contract are limited.

In family law, the system of family legal contracts consists of contracts aimed at regulating property relations and contracts regulating personal non-property relations.

- agreement on division of common property of husband and wife;
- marriage contract;
- agreement on creation of common property between parents and minor children;
- agreement on payment of alimony;
- an agreement to give a name, patronymic to the child according to the agreement of the parents;

- an agreement to determine the place of residence of children when the parents live separately according to the agreement of the parents;

- agreement on the procedure for exercising parental rights of a parent living separately from the child;

- agreement on bringing up children into the family.

According to practical analysis, 8, 113 marriage contracts were signed by notaries operating in the Republic in 2022, which is 33. 8% more than the contracts signed in 2021 (2, 749).

Issues related to the concept, content and types of family legal contract are among the issues that await their solution in theory and practice. In addition, debates among scholars regarding the family-legal contract also encourage analysis and research in this regard. One of the reasons for the emergence of disputes is whether the family legal contract is a separate type of independent contract or it is only a type of civil legal contract. If it is independent, then why are civil legal norms and the norms of the Civil Code related to the contract, many questions that invite consideration arise. The main reason why it is difficult to determine the essence of a family-legal contract is determined by the variety of family relations that it regulates and the fact that it has different characteristics from other social relations.

Also, the study of legal literature and sources related to the family legal contract shows that the marriage contract and the agreement on alimony are more emphasized and interpreted in the textbooks and manuals, while in the articles and theses, in many cases, the marriage contract and its underwriting by citizens in the society, as well as related to it the analysis of foreign experience is studied more. However, the types of family-legal contracts are quite wide. In addition, many articles of the Family Code include norms such as "unless otherwise specified by the law or the marriage contract", if there is no agreement, "if the indexation procedure is not specified in the agreement on alimony", which allow family members to regulate their own relations.

A family-legal contract allows family members to determine aspects that cannot be regulated by law, the rights and obligations of the parties, and it is considered a unique mechanism for regulating family relations. Family legal contracts differ from civil legal contracts in terms of their subject scope, form, principles of contract conclusion and execution, and responsibility. In addition, the contract is not considered an independent legal fact in family law, it can change or terminate the existing family

relationship, or coordinate the rights and obligations of family members. In family law, the freedom to enter into a contract is very limited, and the freedom is manifested only in terms of concluding or not entering into a contractual relationship or not entering into a contractual relationship. The terms of the family legal contract do not deviate from the framework defined by the family law. Not all family law contracts create family law obligations. It should be noted that family contracts are drawn up relatively rarely in practice. For example, in 2021, a total of 77 such agreements were formalized in Uzbekistan, in Navoi and Kashkadarya regions, none were concluded, and in Khorezm and Samarkand regions, only 1 alimony agreement was concluded[7]. It is difficult to determine the exact reason why family members attach little importance to the conclusion of a family contract. This is because the husband and wife settle their property and personal relations more through the courts than through the family contract. In addition, it is possible to point out the legal illiteracy of citizens and their lack of knowledge about the existence of such a possibility in the legislation, as well as the fact that they trust the possibilities provided by the law rather than the agreement of the parties and the legal force of the contract.

The purpose of the marriage contract is to regulate the property issues of the spouses. This contract can facilitate the court legal process during the divorce process. The moral aspect of the contract has long been the subject of debate and controversy. Signs of a marriage contract[8]:

1) marriage contract is an agreement

2) the structure of the subject is a married person or a couple

3) content of the contract - determines the property rights and obligations of the spouses

4) validity of the contract condition is based on mutual trust related to marriage during marriage or after its annulment.

General conditions of contract law affect the marriage contract and thus there is a relationship between the civil law contract and the marriage contract. Nevertheless, the marriage contract is a unique type of independent and mixed contract, which is distinguished by its complex nature. The complex nature of the marriage contract is determined by the possibility of establishing and changing the property regime of the spouses, and determining the conditions for the spouses to provide for each other[9].

According to M. V. Antokolskaya, in order to distinguish the legal and contractual regimes of the spouse's property, to determine which regime

is based on the use, ownership and disposal of the property, "the couple can redistribute the property through the marriage contract[10] (they each property belonging to one before marriage).

According to N. F. Zvenigorodskaya, the marriage contract belongs to the mixed type, because before the marriage, the subjects of the contract are called subjects of civil law, after marriage they become subjects of family law[11].

A. I. Bychkov said that this contract is not a mixed contract, but a separate type of contract. It includes a general share of property and a separate type of property in the contractual regime. The main contractual difference from the regime of the property of the spouses established by the law is that the spouses can determine the separate property of both of them, as well as the property that belongs equally to both of them[12].

Conclusion

The analysis of the content of family contracts in foreign countries and the analysis of specific aspects of contractual legal regulation of family relations made possible some conclusions. Improving the institution of family legal contracts in family law, forming the institution of ensuring the fulfillment of obligations arising on the basis of family legal contracts in the methodology of family law and developing issues related to family contractual responsibility, and in practice carrying out propaganda about the possibilities of contractual legal regulation of property relations between family members, in this regard knowledge should be expanded. The legal system of each country and the specifics of the family and marriage institutions play a major role in the contract and its conditions concluded by the husband and wife. The implementation of the gender equality policy also depends on the legal systems and family law principles of the countries, the regulation of relations during or after marriage, the protection of property and personal non-property relations through the legal regime. In most countries, the principles of freedom of contract and individual control take priority, and in many countries, the concept of a family contract is the same as a marriage contract. In the family law of Western countries, in addition to property relations, personal rights and obligations can also be mutually agreed upon in the marriage contract. This is in accordance with the "contract" form of marriage. In this case, the marriage contract plays an important role in regulating the relationship between the spouses. Failure to fulfill the terms of the marriage contract can lead to the annulment of the marriage and even certain legal liability.

From this point of view, firstly, in the methodology of family law, ensuring the fulfillment of obligations arising on the basis of family legal contracts and developing issues related to family contractual responsibility, secondly, systematizing family legal contracts, expanding the scope of their application, thirdly, family legal it is proposed to develop the institution of contracts, to analyze, classify and study their legal nature in depth, to apply contracts in practice and to promote their use as a means of resolving disputes based on agreement.

REFERENCES

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi [Statistics agency under the President of the Republic of Uzbekistan]https://t.me/statistika_rasmiy/2587

2. O‘zbekiston Respublikasi notarial palatasi ma’lumotlari asosida [based on the information of the notary chamber of the Republic of Uzbekistan]. // https://notarialpalata. uz/uz

3. Антокольская М. В. (2003) – Семейное право. Учебник, М. , . С. 155-168.

4. Aleksandrov I. F (2004)Pravovoe regulirovanie semeynыx otnosheniy: sootnoshenie semeynogo i grajdanskogo prava. Avtoreferat Diss. . . kand yur nauk. Samara

5. Звенигородская Н. Ф. (2005) Действие внебрачного договора во времени. “Нотариус”, №2, С. 24.

6. Кудрявцева Л. В. Мосная Е. И. (2021) Проблема соотношения гражданского и семейного права // Аграрное и земельное право. № 3 (195) 68- с.

7. Lushnikov A. M. , Tarusina N. N. (2008) Договоры в сфере семи, труда и социального обеспечения(цивилистическое исследование) Учебное пособие. Ярославль С. 35-40.

8. Левушкин А. Н. (2012)Брачный договор в РФ, других государствах-участниках СНГ и Балтии. Учебно-практическое пособие. С. 15.

9. Муканова М. Ж. Арутюнян Е. (2009) Договоры и соглашения в семейном праве. Вестник КарГУ, // https://articlekz. com/article/14322

10. Brachniy kontrakt. Garantiya semeynogo schastya (2004.)– / A. S. Gasparyan, Ye. S. Atroxova. – Rostov-na-Donu : Feniks, 287 c.

11. Otaxo‘jaev F. M. (2000) O‘zbekiston Respublikasi nikoh to‘g‘risidagi qonunlarining rivojlanishi va ularni takomillashtirish muammolari. Diss. yur. f. doktori. Toshkent, 27- b.

12. Yuldasheva Sh. , Baratov M. (2006) Nikoh shartnomasi nima? [What is a marriage contract?] T. TDYuI. p. 21.

13. Сайдивалиева Х. (2022) Оилавий-ҳуқуқий шартнома оилавий муносабатларни тартибга солиш воситаси сифатида - Юрист Ахборотномаси. №6, Б. 36-41.

14. Saydivalieva K. K. (2022) The Role of Family Contracts in the Regulation of Family Relations and Their Juridical Nature. № 6 P. 553-559

15. Сайдивалиева Х. (2023) Регулирование семейных отношений и семейно-правовые договора в США// Наука и современное образование: актуальные вопросы, достижения и инновации. С. 53-55

---

[1] Правовые основы регулирования семейных отношений в РФ. // Вестник Сибирского институтабизнеса и информационных технологий. 2014 № 3 (11) 42- с. , Александров И. Ф Правовое регулирование семейных отношений: соотношение семейного и гражданского права. Автореферат Дисс. . . канд юр наук. Самара 2004. , Кокова Д. А. Содержание семейных правоотношений. Дисс. канд. юр. наук. Москва. 2017. 173 с. , Лушников А. М. , Тарусина Н. Н. Договоры в сфере семьи, труда и социального обеспечения (цивилистическое исследование) Учебное пособие. Ярославль 2008. С. 35-40. , Малиновская Е. Г. Договорное регулирование семейних отношений в России и Беларуси" диссс. канд. юр. наук. Москва 2007 г. 165 с. Низамиева О. Н. Договорное регулирование имушественных отношений супругов. Дисс. канд. юр наук. Казан, 1999. 192 с. Лалетина А. С. Сравнительно-правовое исследование договорного регулирования иммущественных отношений супругов в праве РФ и Франции. Дис. канд юр наук. Москва 2004.

[2]Муканова М. Ж. Арутюнян Е. Договоры и соглашения в семейном праве. Вестник КарГУ, 2009 // https://articlekz. com/article/14322

[3] Александров И. Ф. Правовое регулирование семейных отношений: соотношение семейного и гражданского права. Автореф. . . канд. юр. наук. 9 -с.

[4] Кудрявцева Л. В. Мосная Е. И. Проблема соотношения гражданского и семейного права // Аграрное и земельное право. 2021 й. № 3 (195) 68- с.

[5]Лушников А. М. Лушникова М. В. Тарусина Н. Н. Договоры в сфере семьи, труда и социального обеспечения(цивилистическое исследование) Учебное пособие. Ярославль 2008. С. 35-40.

[6] Отахўжаев Ф. М. Ўзбекистон Республикаси никоҳ тўғрисидаги қонунларининг ривожланиши ва уларни такомиллаштириш муаммолари. Дисс. юр. ф. доктори. Тошкент 2000, 136-137- б.

[7] Based on the information of the notary chamber of the Republic of Uzbekistan. // https://notarialpalata. uz/uz

[8]Левушкин А. Н. Брачный договор в РФ, других государствах-участниках СНГ и Балтии. Учебно-практическое пособие. С. 11.

[9]Левушкин А. Н. Брачный договор в РФ, других государствах-участниках СНГ и Балтии. Учебно-практическое пособие. С. 15.

[10] Антокольская М. В. – Семейное право. Учебник, М., 2003. С. 155-168.

[11] Звенигородская Н. Ф. Действие внебрачного договора во времени. “Нотариус”, 2005, №2, С. 24.

[12] Бычков А. И. Смешанный брачный договор. Цивилист, 2011, №3, С. 85-88.

UNIVERSITETDA FALSAFA TA’LIMI: TARIXIY DISKURS

PhD Sanjar Mamatkulov

Maqolada falsafaning o‘quv kursi sifatida oliy ta’limdagi o‘rni, universitet fanlari tizimidagi maqomi va ijtimoiy ahamiyati tarixiy konteksda ochib berilgan. Xususan, klassik universitet ta’limida falsafa fakulteti hamda falsafa o‘quv kurslarining talabalarning mustaqil va tanqidiy fikrlash kompetensiyalarini shakllantirishdagi xizmatlari ko‘rib chiqilgan. Bunda klassik oliy ta’limning asosiy namoyandalari, taniqli faylasuflar: I. Kant, F. Shleermaxer, V. Gumboldt va G. Gegellar tomonidan universitet ta’limida falsafiy tafakkurni shakllantirishga bo‘lgan zaruratning qay tarzda asoslanishi tahlil qilingan. Shuningdek, maqolada oliy ta’limdagi zamonaviy o‘zgarishlarning falsafiy fanlarga bo‘lgan ta’siri, pragmatizm tendensiyasining kuchayishi va uning falsafiy ta’lim inqirozining determinantiga aylanishi kabi masalalar ham atroflicha yoritilib, zamonaviy mutaxassisliklar, masalan fizika, tibbiyot, muxandislik va axborot texnologiyalari kabi yo‘nalishlar talabalarida falsafa ta’limi turli bilimlar integratsiyasini ta’minlab, yaxlit dunyoqarash

qaror topishiga xizmat qilishi, uning metodologik ahamiyati asoslab berilgan. Va nihoyat, falasafaning oliy ta'limdagi nufuzini saqlab qolishda uni zamonaviy talablarga moslashtirish, mutaxassis kadrlar uchun zarur kompetensiyalarni shakllantirishga yo'naltirish hamda falsafiy ta'limni yuqori bosqichga olib chiqish borasida takliflar ham ilgari surilgan.

Kalit so'zlar

higher education, philosophy, philosophy education, fundamental problem, practical problem, pragmatism, specialization, integration, universal competence.

PHILOSOPHY EDUCATION IN THE UNIVERSITY: A HISTORICAL DISCOURSE

In the article, the place of philosophy as a course in higher education, its status in the system of university sciences and its social importance are revealed in the historical context. In particular, the services of the faculty of philosophy and philosophy training courses in the formation of students' independent and critical thinking competences in classical university education were considered. In this, the main figures of classical higher education, famous philosophers: I. Kant, F. Schleermacher, W. Humboldt and G. Hegel, analyzed how the need to form philosophical thinking in university education is justified. Also, in the article, issues such as the influence of modern changes in higher education on philosophical sciences, the strengthening of the trend of pragmatism, and its becoming a determinant of the crisis of philosophical education are covered in detail. Philosophy education provides the integration of various knowledge for students of modern specialties, such as physics, medicine, engineering, and information technology. that a holistic outlook serves to make a decision, its methodological importance is substantiated. And finally, while preserving the prestige of philosophy in higher education, proposals were made to adapt it to modern requirements, to direct the formation of necessary competencies for specialist personnel, and to bring philosophical education to a higher level.

Keywords

higher education, philosophy, philosophy education, fundamental problem, practical problem, pragmatism, specialization, integration, universal competence.

Dunyoda o‘z o‘rnini anglashga, qadriyatlarni aniqlashga, keng fikrlashga harakat qiluvchi har bir inson shubhasiz falsafiy bilimlarga murojaat qiladi. Shu boisdan ham, oliy ta’limda falsafani o‘qitish muhim ahamiyat kasb etadi, chunki falsafiy bilimlar o‘zining dunyoqarashlik, epistemologik, aksiologik va metodologik funksiyalarini amalga oshirishi bilan jamiyatning professional elitasini shakllantirishda muhim rol o‘naydi. Oksford universiteti professori M. Dammettning ta’kidlashicha, “falsafa inson donoligidan iboratdir” [1, 14].

Klassik universitet ta’limida falsafaning o‘rni

Qadimgi yunonlar “falsafa barcha fanlarning onasi” ekanligiga ishonganlar. Shuningdek, universitet ta’limi tarixida O‘rta asrlardan boshlab, Falsafa fakulteti asosiy maqomga ega edi, u bir qator “oliy” deb

ataluvchi fakultetlar – tibbiyot, huquqshunoslik va teologiya sohalarida o‘qitish uchun zarur bilimlarni yaratdi. Keyinchalik I. Kant bu masalada shunday deb yozgan edi: “Har bir universitetda ham shunday bo‘lim bo‘lishi kerak, ya’ni falsafa fakulteti. U uchta oliy bo‘limni boshqarish uchun xizmat qiladi va shu bilan ular uchun foydali bo‘ladi, chunki eng muhimi haqiqatdir. Oliy fakultetlarning davlat maqsadlari uchun va’da qilgan foydasi faqat ikkinchi darajalidir”[2, 257].

Afsuski, hozirgi paytda, falsafa har doimgidek o‘z maqomini har joyda, ayniqsa universitetda himoya qilishi kerak. Universitet ta’limi tarixida falsafa mavqeining eng taniqli himoyachilari XVIII-XIX asrlardagi nemis falsafasi klassiklari bo‘lib, ular universitet ta’limida falsafaning o‘rni haqida konstruktiv munozarani boshlab, uning faoliyati sohasini, boshqa fanlar bilan taqqosan ahamiyatini aniqladilar, falsafiy ta’lim va falsafa fakulteti rivojiga tamal toshini qo‘ydilar, falsafaning ijtimoiy hayotdagi yuksak maqomini asosladilar.

I. Kant (1724-1804) “Fakultetlar baxsi” (1798) asarida Falsafa fakultetining fakultetlar iyerarxiyasidagi maqomi to‘g‘risida fikr yuritgan va universitet ta’limida falsafa fanining rolini asoslagan. U fakultetlarning quyi va oliy darajalarga ajratilishi universitet va fanning emas, balki davlatning ehtiyojlari bilan bog‘liq, deb hisoblagan. “Hukumat, avvalambor, xalqqa eng kuchli va uzoq muddatli ta’sir ko‘rsatishi mumkin bo‘lgan vositalar bilan qiziqadi va bular “oliy” deb hisoblanuvchi fakultetlardir” [2, 324] deydi alloma. I. Kantning so‘zlariga ko‘ra, faqat eng quyida joylashgan falsafiy fakultet ilm-fan ehtiyojlariga g‘amxo‘rlik qiladi va o‘zlarining ilmiy prinsiplarini mustaqil ravishda o‘zgartirish hamda takomillashtirish huquqiga ega edi. Faylasuf nuqtayi nazariga ko‘ra, davlatdan mustaqil fakultetning mavjudligi zarurdir, chunki barcha buyruqlarni bemalol muhokama qila oladigan aynan shu fakultet edi, uning vazifasi haqiqatni jamiyatga yetkazish edi. Ushbu fakultetning erkinligiga qaramay “pastroq” dan o‘rin olganligi faylasuf tomonidan buyruq beruvchilar uchun bajaruvchilar har doim buyurtma bera olmaydiganlariga qaraganda ko‘proq muhimroq sifatida baholanishi bilan izohlangan.

Quyi falsafa fakulteti ta’limning haqqoniyligi uchun javobgar edi, erkin va mustaqil ravishda hukm yurita olardi, faqat aql qonunlariga bo‘ysunar edi. U uchta yuqori bo‘limni nazorat qildi va shu yo‘l bilan haqiqatni yuzaga chiqardi, uning ijtimoiy foydasi ham shu edi aslida. “Oxir oqibat erkin bo‘lishni istash, shuningdek, barcha fanlar manfaati uchun haqiqatni erkin qidirish va uni oliy bo‘limlarga taqdim etish – bularning barchasi falsafa fakultetining muhim xususiyati” [2, 324] edi. Davlatning

falsafa fakulteti faoliyatini ta’qiqlashga haqqi yo‘q va boshqa fakultetlar uning bayonotlarini inobatga olishlari an’ana tusini olgan edi.

Universitetdagi fanlar orasida falsafaning o‘rni to‘g‘risida Fridrix Shleermaxer (1768-1834) o‘zining “Germaniya universitetlari haqidagi tasodifiy fikrlar” asarida (1808) alohida to‘xtalgan. Uning ta’kidicha, hamma narsa falsafadan boshlanadi. Universitet hayoti ong va uning rivojlanishi barcha haqiqiy bilimlarning zaruriy sharti va muhiti ekanligiga asoslandi. Universitetda sof falsafa, yaxlitlikka bo‘lgan ishtiyoq va barcha bilimlarning o‘zaro bog‘liqligi xamda bilimning tabiati o‘zini namoyon qildi. Shleermaxer so‘zlariga ko‘ra, biron bir ilmiy asarning uslubi, tili, ifodasi falsafiy tafakkur uslubi bilan ifoda etilmasa ilmiy faoliyat imkonsizdir. Shunday qilib, universitetlar falsafiy tadqiqotlar umuman o‘rganiladigan barcha narsaning asosi ekanligini tan oldi.

XIX asrda Vilgelm Gumboldt (1767-1835) tomonidan ilgari surilgan tamoyillar va ideallar (fan erkinligi, ta’lim va tadqiqotlarning birligi, fan sifatidagi ta’lim) falsafiy ta’limda amalga oshirilgan, uni amalga oshirish mexanizmida mujassamlangan va ijtimoiy-gumanitar fanlar majmuasining o‘sib borayotgan ahamiyatiga ta’sir ko‘rsatgan. Olim maktabda ham, universitetda ham falsafiy ta’limning ahamiyatiga urg‘u bergan. Uning fikriga ko‘ra, falsafiy ta’lim har qanday fakultetda matematik, ijtimoiy-tarixiy va falsafiy-lingvistik tafakkurning rivojlanishiga hissa qo‘shadi [3, 232]. Natijada, V. Gumboldt I. Kantdan keyin umumiy ta’lim mafkurasini himoya qiladi va falsafiy ta’limdan maxsus kasbni yaratish mumkin emasligini tasdiqlaydi. Olim uchun falsafa barcha fanlarning “toji” ga yoki turli fanlarni qo‘llash sohasiga aylanadi va falsafaning umumiy ta’limi predmetning o‘zida emas, balki boshqa universitet fanlari doirasidagi falsafiy asosda bo‘ladi. Natijada, falsafiy fikrlash o‘rganilgan barcha fanlarning tarkibiy qismiga aylanadi. Falsafiy ta’limning vazifasi obyektiv fanni subyektiv ta’lim bilan bog‘lashdir. V. Gumboldt yondashuviga binoan universitetlar asosan gumanitar fanlarga yo‘naltirilgan edi, bu esa falsafiy bilimlarning tobora ommalashib borishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatdi.

Keyinchalik Georg Gegel (1770–1831) falsafiy ta’lim masalalariga murojaat qildi hamda falsafiy fanlarni o‘qitish va tashkil etish bo‘yicha ko‘rsatmalarga e’tibor qaratdi. U o‘zining “Universitetlarda falsafani o‘qitish to‘g‘risida” (1816) va “Gimnaziyalarda falsafani o‘qitish to‘g‘risida” (1821) kabm ma’ruzalarida talabaga falsafani o‘qitishning mazmun-mohyati haqida eng muhim g‘oyalarni bayon qilgan. Ta’lim muammolari bo‘yicha yozgan asarlarida Gegel falsafiy fanlarni ta’limning boshlang‘ich bosqichida – gimnaziya ta’limi sohasida o‘qitish masalalariga e’tibor qaratadi: falsafiy bilimlarni avvalo u yerda olish kerak, chunki bu

ruhiyatni rivojlantirish, falsafiy tafakkurni shakllantirish va qadimiy tillarni o‘rganishda tayyorgarlik bosqichidir. Faylasuf gimnaziya ta’limi masalasiga murojaat qiladi, chunki u shaxsni keyingi ta’lim uchun poydevorlarni shakllantiradi. “Falsafa o‘quv fani sifatida, – deydi Gegel, – ta’lim va tafakkur mashqlari bilan shug‘ullanish kerak” [4, 424].

Shunday qilib, nemis mutafakkirlari zamonaviy jamiyat e’tiborsiz qoldiradigan bir qator qadriyatlarni, universitet ta’limidagi falsafaning maqomini to‘g‘ri baholadilar. Darhaqiqat, birinchidan, tanqidiy tahlil qilish qobiliyati bilan aql qonunlariga bo‘ysunadigan yagona fakultet – falsafa fakulteti edi. Ikkinchidan, Falsafa fakulteti va falsafiy tafakkur uslubini o‘qitish universitetda ilm-fan rivojiga hissa qo‘shib, jamiyat uchun foyda keltirdi, bu esa tafakkur erkinligi tufayli mumkin edi. Uchinchidan, nazariyada ilgari surilgan g‘oyalar Germaniya universitetlarida amaliyotga tatbiq etildi, ta’limni insonparvarlashtirish va Berlin universiteti modelida Gumboldt tamoyillarini hayotga tatbiq etish amalga oshirildi. Shunday qilib, falsafiy ta’lim va tafakkur apparatini falsafalashtirish klassik universitet ta’limining ajralmas qismi bo‘lib qoldi.

Zamonaviy universitetdagi falsafa inqirozi

Zamonaviy jamiyatda ijtimoiy va gumanitar fanlarning, shu jumladan falsafaning universitet ta’limidagi mavqeining tushib borishi tendensiyasini kuzatish mumkin. Zamonaviy universitetda falsafaning o‘rni, uning mazmuni, roli va ahamiyati haqidagi munozaralar zamonamiz faylasuflari tomonidan tez tez ko‘tarilmoqda. Mualliflarning ta’kidlashicha, “qayta qurish”, “birlashish”, “qo‘shilish” va boshqa ma’muriy o‘zgarishlar ohir-oqibat universitet ta’limining ajralmas asosiy elementi bo‘lgan falsafani yo‘q qilish tendensiyasidan dalolat beradi va bu allaqachon ko‘plab universitetlarni bosib o‘tdi. Belorus faylasufi N. Semenov ta’kidlaganidek, hozirgi universitetlar uchun “kamroq ijodkorlik, ko‘proq filtrlangan va maxsus paketlangan ma’lumotlar, fikrlash emas, balki tanlangan va dozalangan narsani aniq bilish muhimdir” [5, 7].

Fan va ta’limdagi pragmatik yondashuv falsafiy bilimlarning jamiyatda saqlanib qolishiga tahdid soladi, chunki uning foydasini iqtisodiy ko‘rsatkichlar orqali aks ettirish qiyin. Ushbu umumiy tendensiya tibbiyot maktablariga ham ta’sir ko‘rsatdi. Tibbiyot mutaxassislari va tibbiyot universiteti talabalari o‘rtasida falsafaning tibbiy faoliyatdagi o‘rni va ahamiyati yetarlicha baholanmaydi. Bunday munosabat dasturlarda falsafaga sarflangan soatlarning qisqarishida yaqqol ko‘zga tashlanadi, bu esa talabalarni ushbu predmetni o‘rganishga nisbatan befarq va skeptik qarashlarni keltirib chiqaradi.

Bunday vaziyatda qaror qabul qiluvchilarning e'tiborini jalb qilish, tibbiyot mutaxassisi ta'limi va kasbiy faoliyati uchun falsafiy ta'limning o'rni va ahamiyatini asoslash juda muhimdir. Ma'lumki, falsafani o'rganish har tomonlama rivojlangan shaxsni shakllantirishga hissa qo'shadi, tanqidiy fikrlash, atrofdagi voqelikni har tomonlama, obyektiv baholash ko'nikmalarini hamda fikrlashning oqilona va mantiqiy asoslarini yaratadi. Bo'lajak mutaxassislarning madaniy rivojlanishida falsafa muhim rol o'ynaydi. Gippokrat ta'kidlaganidek: "Oxir oqibat faylasuf Xudo bilan tengdir. . . . Aql-idrokka aloqador hamma narsa: boylikka o'ch bo'lmaslik, vijdonlilik, kamtarlik, hurmat, fikrlar, bilimlarning ko'pligi – bularning barchasi tibbiyotda" [6, 8].

Rus faylasufi A. M. Rutkevichning "Oliy ta'lim tarixida falsafa" kitobida qadimgi dunyodan boshlab bizning kunlarimizga qadar bo'lgan Yevropa mamlakatlarining turli xil tarixiy davrlarida ta'lim tizimlaridagi falsafaning pozitsiyasi haqida batafsil ma'lumot berilgan. O'quv fani sifatida falsafaning hozirgi holati haqida gapirganda, muallif universitetlarda ma'lum bir tor ixtisoslikka ega bo'lgan yevropalik talabalarning aksariyati uchun falsafaning keraksiz bo'lib qolganligini ta'kidlaydi. Ko'p mamlakatlarda ular falsafani litseylar yoki gimnaziyalarda juda katta hajmda (o'qish muddati 1, 5-2 yilgacha) tanishtirishadi. Ispaniyada hattoki falsafa bo'yicha majburiy imtihon mavjud bo'lib, u kollejga kirishda taklif etiladi. Agar bunday kurs talabaning universitetgacha bo'lgan ta'limida o'tilgan bo'lsa, unda u universitetda o'qimasligi mumkin. Amerika va Yevropa universitetlarida falsafa tanlov fani hisoblanadi. U adabiy va falsafiy matnlar bilan tanishish yoki tanqidiy fikrlash kursi sifatida belgilanadigan kengroq kurslarga kiritilishi mumkin. "Yaxshi holatda, – deydi A. M. Rutkevich, – falsafa bo'yicha kurslar ingliz tilida so'zlashuvchi mamlakatlarda analitik falsafaning asoslarini yoki Yevropa mamlakatlariga tarixiy va falsafiy kirishni o'z ichiga oladi". Shu bilan birga A. M. Rutkevich bo'lajak mutaxassislar va ziyolilarda falsafaga ehtiyoj katta ekanligi haqida gapiradi. Uning ta'kidlashicha, universitetdagi falsafaning hozirgi mavqeiga qaramay, haqiqiy tadqiqotchi va fan bilan shug'ullanuvchi kishi hali ham metafizikaga muhtoj, ammo shunga qaramay, "avvalgi davrlarda bo'lgani kabi, falsafaga qiziquvchilar ancha kam" [7, 51].

Atoqli fizik olim A. Eynshteyn ham o'z davrida o'ziga xos "falsafiy opportunizm" ga qaramay, olimlar yangi fundamental nazariyalarni yaratishda falsafaga murojaat qilishga majbur bo'lishganligini ta'kidlaydi. "Bilimlar nazariyasi, – deb yozadi A. Eynshteyn, – fan bilan aloqa qilmasa "g'ovak" sxemaga aylanadi. Bilimlar nazariyasisiz esa ilm-fan ibtidoiy va bo'sh narsaga aylanadi" [8, 321].

Gumanitar ta’limning ahamiyatini yaxshi tushungan yana bir taniqli fizik - nazariyotchi V. Geyzenberg, uning mazmuni amaliy faoliyatda har doim ham qo‘llanilmasligiga qaramay falsafaning juda foydali ekanligini ta’kidlaydi. Yuzaki amaliychilikni tanqid qilgan V. Geyzenberg shunday yozadi: “Bizning G‘arbiy Yevropa madaniyatining bor kuch-qudrati amaliy muammolarni emas, balki fundamental muammolarni shakllantirish bilan chambarchas bog‘liqdir”. Ko‘pchilik falsafiy ta’limni faqat moliyaviy jihatdan “o‘ziga to‘q” bo‘lganlar uchun kerak bo‘lgan hashamatli narsa, deb hisoblashadi. Biroq, ertami-kechmi o‘z faoliyatida kerakli natijaga erishishga intilayotgan olimlar bu noyob qobiliyat – fundamental muammolarning shakllanishini o‘rganishlariga to‘g‘ri keladi. “So‘nggi o‘n yilliklarda, – deb yozadi V. Geyzenberg, – turli xil tabiatshunoslik fanlari o‘rtasidagi bog‘liqlik avvalgidan ko‘ra ko‘proq sezilarli bo‘ldi. Hamma joyda ularning umumiy manbai tan olinadi va bu umumiy manba oxir oqibat ko‘hna tafakkurda yotadi” [9, 7]. Olimning fikrini davom ettirib shuni ta’kidlashimiz mumkinki, barcha fanlarning birlashtiruvchi rishtasi va umumiy manbai falsafadir. Fanlar so‘nggi paytlarda faol qarshilik ko‘rsatganiga qaramay, falsafiy asos va muammolardan ozod bo‘la olmaydi. Fundamental muammolarni bayon qilish har qanday pozitiv fan uchun zaruriy harakat bo‘lib, uning oldida “o‘ta keskin” savollar paydo bo‘laveradi. Javob izlashda fan o‘zining asoslari va kelib chiqishiga murojaat qiladi va tabiiyki u yerda muqarrar ravishda falsafa bilan uchrashadi. Falsafa narsalarga nisbatan an’anaviy qarashga shubha tug‘diradi, muammolarga boshqa nuqtayi nazardan qarashga harakat qiladi. Umum qabul qilingan munosabat, tushuncha va g‘oyalarning sog‘lom skeptitsizmi fundamental va amaliy fanlarni tadqiq qilishda zarurdir.

Neyrologiya sohasidagi taniqli rus olimi, biolog va psixolingvist T. Chernigovskaya o‘zining “Til va miya” ma’ruzasida ta’kidlaganidek, tabiiy fanlar bilimlarini rivojlantirishda gumanitar fanlarning ahamiyati hozirda ko‘plab tabiatshunoslar tomonidan tan olinmaydi. Olimning pozitsiyasi esa aksincha. T. Chernigovskaya gumanitar fanlar falsafasiga alohida urg‘u beradi, chunki u kognitiv fanlar sohasining zamonaviy tadqiqotlarida muhim vazifani bajara oladi. Ushbu fanlar shunchalik ommalashib ketdiki, har kuni ma’lumot va tadqiqotlar oqimi tobora ko‘payib boraveradi, lekin avval savolni to‘g‘ri belgilash kerak bo‘ladi: miyani tekshirish orqali nimani topmoqchimiz? Bundan tashqari, T. Chernigovskaya falsafaning muhimligini ham tushunadi, chunki u o‘ziga xos “tushuntiruvchi kuch” rolini o‘ynaydi, chunki aks holda insonning kognitiv faoliyati faqat “tarkibiy elementlar” sifatidagina ko‘rib chiqilishi mumkin.

Yana bir rus olimi A. M. Pyatigorskiy shunday yozadi: “Falsafaning ahamiyati shundaki, unga hech kim muhtoj emas” va ta’lim tizimini falsafaga sovuq munosabatda bo‘lganligi uchun tanqid qilish ham unchalik to‘g‘ri ish emas. Ammo siz bu haqda o‘ylab ko‘rishingiz kerak: agar biz hayotimizdan “ixtiyoriy” tarzda keraksiz deb hisoblagan hamma narsani olib tashlasak, amaliy xarakterga ega bo‘lmagan nima qoladi? Bunday yo‘l hayot xilma-xilligining torayishiga, haddan tashqari ratsionalizmga, ikkinchi darajali ma’naviy qadriyatlarga olib kelmaydimi?

Bugungi kunda falsafa fanga hos bo‘lmagan funksiyalarni bajaradigan madaniyatning bir qismidir. Holbuki, ta’lim tizimida empirik, maxsus va kasbiy bilimlar talab qilinadi. Falsafa kursining vazifasi ma’lum bilimlar to‘plami yoki ma’lumotlarni yetkazish emas. M. Mamardashvilining so‘zlariga ko‘ra, falsafa bilimlarni o‘rgatmaydi, chunki “falsafiy bilimlarni shakllantirish har doim alangalanadigan, boshqa harakatlarga vositachilik qiladigan ichki harakatdir” [10, 14].

Falsafa insondan dunyoni, undagi o‘rnini anglashni talab qiladi. Falsafa talabaning shaxsiy ijodiy erkin fikrini shakllantiradigan bilimlarni beradi. Zamonaviy kompetensiyaga asoslangan yondashuv doirasida ta’lim endi shunchaki bilim olishga va mustahkamlashga qaratilmasdan, balki mavjud bilimlarni doimiy o‘zgaruvchan hozirgi va oldindan aytib bo‘lmaydigan kelajakda qo‘llash ko‘nikmalarini shakllantirishni talab qiladi. Shu sababli, falsafa kursi bitiruvchilarning shaxsiy va kasbiy fazilatlarini rivojlantirish uchun zarur bo‘lgan umumiy madaniy kompetensiyalarni shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi.

So‘nggi yillarda global terrorchilik va yangi jahon urushi tahdidi tobora kuchayib borayotgani munosabati bilan shafqatsizlik va zo‘ravonlikning keng tarqalishi ta’limning oldiga gumanistik tafakkurni rivojlantirish, inson dunyoqarashida axloqiy, ijtimoiy va estetik mo‘ljallarni shakllantirishdan iborat vazifalarni qo‘ymoqda. Shuning uchun ham rus faylasufi va kulturologi V. S. Bibler “zamonaviy fikrlash va faoliyat shakllarining xususiyatlariga asoslanib, ta’limning ma’nosini yangicha tushunish kerak”[11, 21] deb hisoblaydi. O‘qimishli odam, uning fikricha, “madaniyat odami” – umuminsoniy, bilimli, ma’rifatli, nafaqat fikrlash va faoliyatning mavjud shakllarini qabul qilish hamda o‘zlashtirishga qodir, balki turli madaniyatlarni, qadriyatlarni va semantikalarni birlashtirgan holda ularning asoslarini isloh qilish imkoniyatiga ega bo‘lishi lozim. Ta’lim nafaqat bilim bilan ta’minlashi, balki uni egallash yo‘lini ham ko‘rsatishi kerak. Universitet ta’limida, bizning fikrimizcha, falsafa va falsafiy fanlar bunday vazifalarni bajarishga ko‘proq mas’uldirlar.

M. Mamardashvilining so‘zlariga ko‘ra, muhandislik va texnologiya asrida falsafa haligacha o‘zingizni, boshqa odamlarni va dunyoni bilish yo‘lida zarur bo‘lgan, mustaqil, mas’uliyatli, barkamol tafakkurni shakllantirish yo‘lida kerak bo‘lgan kuchli intellektual vositadir. “Biz fuqaro bo‘lishimiz uchun, –deb yozadi faylasuf, –ya’ni ijtimoiy jihatdan barkamol yashash uchun, biz o‘zimizga, bizning qobiliyatimizga oid ba’zi abstrakt haqiqatlarni tushunishimiz kerak”.

Zamonaviy ta’lim ma’lum bir harakatlar to‘plamini bajarishga qodir bo‘lgan funksional mutaxassisni emas, balki o‘qitish va o‘rgatishni talab qiladi. Bugungi kunda oliy ta’limda ma’lumotni tezkor ravishda qidirishga, sodir bo‘layotgan voqealarni doimiy ravishda tahlil qilishga tayyor bo‘lgan, mas’uliyatli tanlovlarni amalga oshiradigan va u uchun javobgar bo‘lgan malakani shakllantirish kerak. Albatta, kasbiy fanlar ushbu vazifalarga javob beradigan ba’zi kompetensiyalarni shakllantirishga yordam beradi. Ammo maxsus fanlar metodologik jihatdan cheklangan, shuning uchun ular inson va jamiyat o‘rtasidagi munosabatlar, kasbiy faoliyatda zarur bo‘lgan axloq normalari, axloqiy va estetik qadriyatlar to‘g‘risidagi savollarga javob bera olmaydilar.

Ko‘pincha, professional fanlarni o‘qitish jarayonida bunday muammolar hatto ko‘tarilmaydi. Masalan, ish etikasini o‘rgatishdagi tajriba shuni ko‘rsatadiki, menejment fakulteti talabalari muvaffaqiyatli biznesning “daromadni ko‘paytirish” qoidasini mukammal o‘zlashtiradilar. Kasbiy faoliyat axloqi bilan tanishish, odatda, juda ko‘p hayratga sabab bo‘ladi: qanday qilib biznes yuritish qoidalarini axloqiy me’yorlar bilan uyg‘unlashtirish, qanday qilib ham tadbirkor, ham axloqiy mas’uliyatli shaxs bo‘lish mumkin? Bunday savollarni berish va ularga javob izlashga harakat qilish falsafiy fanlarning vazifasidir.

Axborot texnologiyalari sohasida muvaffaqiyatli ishbilarmon sifatida tanilgan rossiyalik tadbirkor Dmitriy Volkov o‘zining falsafaga bo‘lgan munosabatini shunday ta’riflaydi: “Men uchun falsafa bu dunyoda yashashning bir usuli. Men atrofimda ko‘p voqealarni ko‘rmoqdaman, bular siyosatdan tortib fan va texnologiyaga qadar bo‘lgan tarqoq, bo‘lakcha hikoyalar. Menga ularni birlashtirishga imkon beradigan tizim kerak. Va bunday tizim –falsafadir” [12]. D. Volkov o‘zining kasbiy mahoratini rivojlantirishda falsafaning rolini yuqori baholaydi, u doimiy ravishda o‘z ishida falsafiy sxemalar va tushunchalarni qo‘llaydi. Uning so‘zlariga ko‘ra, tanqidiy fikrlash qobiliyati nafaqat olim, balki biznesmen uchun ham zarurdir. Boshqa fanlardan farqli ravishda, falsafa tanqidiy fikrlash va qiziquvchan aqlning asosini tashkil etadi, bizni nafaqat harakatlarimiz uchun, birinchi navbatda, har bir fikr va so‘zlarimiz uchun

mas'ul bo'lishga o'rgatadi. "Fikrlashning tiniqligi – bu insonning fikrlash bilan bog'liq bo'lgan axloqiy burchidir", deydi M. Mamardashvili.

Birlashgan Millatlar Tashkilotining Ta'lim, Fan va Madaniyat Tashkiloti (YUNESKO) har doim falsafiy dunyoqarashni shakllantirishga katta ahamiyat berib kelgan. Tashkilot axloqiy va intellektual vositalar orqali falsafa nafrat, adovat, obskurantizm va noto'g'ri fikrlardan xoli dunyoni mustahkamlashga yordam beradi, deb hisoblaydi. 1995-yilda YUNESKO tomonidan tashkil etilgan "Dunyodagi falsafa va demokratiya" xalqaro ilmiy konferensiyasi ishtirokchilari tomonidan qabul qilingan "Falsafa bo'yicha Parij deklaratsiyasi"da ta'kidlanganidek, "falsafa ta'limi odamlar va guruhlar o'rtasidagi munosabatlarda ong, fuqarolik javobgarligi, o'zaro tushunish va bag'rikenglikni rivojlantirishga yordam beradi. Falsafani o'qitish targ'ibotning turli shakllariga bardosh bera oladigan mustaqil fikrli odamlarni shakllantirish, har bir kishini zamonaviy dunyoning eng jiddiy muammolarini, xususan axloqiy masalalarini hal qilish uchun javobgar bo'lishga tayyorlaydi. Ta'lim va madaniy hayotda falsafiy munozaralarning rivojlanishi, odamlarni har qanday demokratiya uchun asos bo'lgan mulohaza qilish qobiliyatiga o'rgatish ularning fuqarolar sifatida shakllanishiga muhim hissa qo'shadi"[13]. Deklaratsiyaning e'lon qilingan prinsiplari orasida, falsafa ta'limini kengaytirish kerakligi, u mavjud bo'lmagan joylarda joriy etish zarurligi ta'kidlandi.

Yuqorida keltirilgan fikrlarni umumlashtirib shunday hulosaga kelishimiz mumkin:

Birinchidan, falsafa boshqa fanlar uchun metodologik asos vazifasini bajaradi, xolbuki falsafa barcha fanlar uchun bilish nazariyasidir. Fanlar o'rtasidagi radikal differensiallashuv va fragmentarlashuvda faqat falsafagina umumiy integratsiyani ta'minlay olishi mumkin;

Ikkinchidan, falsafiy ta'limning taraqqiyoti uzoq tarixiy an'analarga asoslanadi. Xususan, falsafaning oliy ta'limda o'qitilishi O'rta asrlar Yevropa universitetlarida shakllandi. Falsafaning hukmron kuchlar ambitsiyalaridan holi ravishda faqat haqiqat prinsipiga bo'ysunishi va uning tanqidiylik xususiyati mavjud muammolarni holis idrok etish imkonini berdi. Falsafa tarixan buyurtmalarni bajaruvchi faoliyat sohasi sifatida emas, balki erkin ijodiy faoliyat sohasi sifatida rivojlangan va har bir tarixiy davrdagi ijtimoiy ongning refleksiyasini amalga oshirgan. Falsafa hozirda ham tarixiy an'anani davom ettirib mustaqillik maqomini saqlab qolishi lozim. Zero, erkin bo'lmagan falsafa falsafa emas;

Uchinchidan, ijtimoiy taraqqiyotning hozirgi bosqichida ratsional-pragmatik tafakkur dominant o'rinni egalladi, bu o'z navbatida kadrlar

tayyorlash tizimiga tor doiradagi professional mutaxassislar tayyorlash vazifasini ustuvor qilib qo‘ymoqda. Ushbu jarayonlar ijtimoiy-gumanitar fanlarga, hususan falsafaga nisbatan amaliy bo‘lmagan keraksiz fan sifatidagi opportunistik munosabatning kuchayishiga olib keldi. Bunday tendensiya ohir-oqibatda oliy ta’limda falsafiy ta’limni qisqartirishga sabab bo‘lmoqda. Bunday sharoitda falsafa alohida mutaxassisliklarga nisbatan ixtisoslashishi kerak, zero unda bunday imkoniyat mavjud. Shuningdek, davlatning kadrlar tayyorlash siyosati pragmatik-texnokratik talablar asosiga qurilganligi inson va jamiyat hayoti faqatgina iqtisodiy ehtiyojlarga bog‘liq degan tor darajadagi tasavvurning mutlaqlashuvi natijasidir. Zero, ijtimoiy taraqqiyot ma’naviy ideallarsiz, xalqning umumiy tafakkur darajasining yuksalishisiz amalga oshmaydi. Bunda falsafa va falsafiy ta’limning ahamiyati beqiyos bo‘lib, faylasuf olimlar bu haqda ommaviy axborot vositalarida o‘z pozitsiyalarini faol namoyish etishlari lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. *Dummett M. The place of philosophy in European culture / M. Dummett // European Journal of Analytic Philosophy. – 2012. – Vol. 8, № 1. – P. 14–23.*

2. *Kant I. Spor fakultetov, 1798 / I. Kant // Sochineniya: v 6 t. / I. Kant. – M. :Mыsl, 1966. –T. 6. –S. 324.*

3. *Benner D. Wilhelm von Humboldts Bildungstheorie. Eine Problemgeschichtliche Studie zum egründungszusammenhang neuzeitlicher Bildungsreform / D. Benner. – Weinheim und München: Juventa Verlag, 1990. – 232 s.*

4. *Gegel G. O prepodavanii filosofii v universitetax / G. Gegel // Raboты raznыx let: v 2 t. / G. Gegel. – M. : Mыsl, 1970. – T. 1. – S. 424.*

5. *Semenov N. Topos. // Filosofsko-kulturologicheskiy jurnal. – 2012. – № 1. –S. 7.*

6. *Gippokrat. Klyatva. Zakon. O vrache. Nastavleniya / Gippokrat. – Minsk: Sovremennaya literatura, 1998. –S. 8.*

7. *Rutkevich A. M. Filosofiya v istorii vыsshego obrazovaniya: preprint WP/2014/02. – M. : Izd. dom Vыsshey shkolы ekonomiki, 2014. – S. 51.*

8. *Eynshteyn A. Zamechaniya k statyam // Sobr. nauch. trudov, T. IV. — M. : Nauka, 1967. -S. 321.*

9. *Geyzenberg V. Shagi za gorizont // Izbrannыe filosofskiye raboты. Spb. : Nauka, 2006. –S. 7.*

10. *Mamardashvili M. K. Filosofiya – eto soznaniye vslux // Kak ya ponimayu filosofiyu. — M. : Progress, 1990. –S. 14.*

11. *Bibler V. S. Dialog kultur i shkola XIX veka //Shkola dialoga kultur. Idei. Opыt. Problemы. – Kemerevo: ALEF, 1993. – S. 21.*

12. *Volkov D. Filosofiya delayet etot mir uyutnee [Elektronnыy resurs] URL: http://www. gq. ru/taste/social/148866_dmitriy_volkov_filosofiya_delaet_etot_mir_uyutnee . php?sphrase_id=1583579.*

13. *Parijskaya deklaratsiya po filosofii [Elektronnыy resurs] URL: http://unesdoc. unesco. org/images/0013/001386/138673r. pdf.*

PRIVATE ENTREPRENEURSHIP AND ENTREPRENEURSHIP THE SOCIAL ESSENCE OF THE CHANGE OF SPIRITUAL CULTURE OF YOUTH

Abstract

In this article, among the factors affecting the formation of the spiritual culture of the youth, the economy, entrepreneurship, business spheres, the practical works carried out by the leadership and the government of the Republic of Uzbekistan in these spheres and their results, the work on ensuring the employment of the youth, the youth book philosophical analysis of the directions of reforms in support of needy youth by the organization and youth notebook fund. Also, the article provides suggestions on crimes committed among young people and their causes, crime prevention and delinquency prevention. The fact that it is one of the main factors that cause crime and delinquency among today's youth has been researched based on the analysis of crimes in Uzbekistan in recent years. In particular, during the 8 months of 2022, 13, 657 crimes were committed by young people. 3, 180 in Fergana region, 1, 429 in Tashkent region, 1, 404 in Tashkent city, 1, 069 in Surkhandarya region, 995 in Samarkand region, 930 in Andijan region, 904 in Kashkadarya region, 845 in Namangan region, 789 in Bukhara region. , 532 in Navoi region, 438 in Jizzakh region, 421 in the Republic of Karakalpakstan, 300 in Syrdarya region, 249 in Khorezm region, 172 in Transport. 1, 743 of the youth who committed crimes were women, 761 were university students, and 3, 468 were unemployed youth. As a result, there is a high incidence of crime among unemployed young people. It was analyzed that one of the main ways to ensure the employment of young people is to create new jobs and open up favorable opportunities for young people for entrepreneurship. In the conditions of today's Uzbekistan, several changes have been made to the legislation on ensuring the employment of young people. In particular, in recent years, about 10 new decisions and decrees have been developed and implemented. In particular, in the article, the President of the Republic of Uzbekistan No. PF-6208 dated April 20, 2021 "Additional measures to support the entrepreneurial activity and employment of young people, their social protection and meaningful organization of free time "On

Activities" decree focuses on the analysis of new opportunities for young people, family entrepreneurship, women's involvement in private entrepreneurship.

Keywords

Culture, spiritual culture, youth, entrepreneurship, business, private entrepreneurship, family entrepreneurship, employment, crime.

XUSUSIY TADBIRKORLIK VA ISHBILARMONLIK YOSHLAR MA'NAVIY MADANIYATI O'ZGARUVCHANLIGINING IJTIMOIY MOHIYATI

Annotatsiya

Ushbu maqolada yoshlar ma'naviy madaniyati shakllanishiga ta'sir ko'rsatuvchi omillardan iqtisod, tadbirkorlik, ishbilarmonlik sohalari, ushbu sohalarda O'zbekiston Respublikasi rahbariyati va hukumati tomonidan amalga oshirilayotgan amaliy ishlar va ularning natijalari, yoshlarning bandligini ta'minlash borasidagi ishlar, yoshlar daftarining tashkil etilishi va yoshlar daftari jamg'armasi tomonidan ehtiyojmand yoshlarni qo'llab-quvvatlash borasidagi islohotlar yo'nalishlari falsafiy tahlil etilgan. Shuningdek, maqolada yoshlar o'rtasida sodir etilayotgan jinoyatlar va ularning sabablari, jinoyatchilik va huquqbuzarlikni oldini olish borasidagi takliflar berilgan. Bugungi yoshlar orasida jinoyatchilik va huqubuzarlik holatlarini keltirib chiqaruvchi omillarning eng asosiylaridan biri sifatida sabab bo'layotganligi O'zbekistondagi oxirgi yillardagi jinoyatlar tahlili asosida tadqiq etilgan. Xususan, 2022 yilning 8 oyi davomida 13 657 ta jinoyatlar aynan yoshlar tomonidan sodir etilgan. Farg'ona viloyatida 3 180 ta, Toshkent viloyatida 1 429 ta, Toshkent shahrida 1 404 ta, Surxondaryo viloyatida 1 069 ta, Samarqand viloyatida 995 ta, Andijon viloyatida 930 ta, Qashqadaryo viloyatida 904 ta, Namangan viloyatida 845 ta, Buxoro viloyatida 789 ta, Navoiy viloyatida 532 ta, Jizzax viloyatida 438 ta, Qoraqalpog'iston Respublikasida 421 ta, Sirdaryo viloyatida 300 ta, Xorazm viloyatida 249 ta, Transportda JXTBda 172 tani tashkil etadi. Jinoyatga qo'l urgan yoshlarning 1 743 nafarini xotin-qizlar, 761 nafarini oliy o'quv yurti talabalari, 3 468 nafarini band bo'lmagan yoshlar tashkil etgan. Bundan kelib chiqadiki, bandligi ta'minlanmagan yoshlar orasida jinoyatga qo'l urish holati ko'p uchraydi. Yoshlarni bandligini ta'minlashning asosiy yo'llaridan biri bu yangi ish o'rinlarini yaratish va yoshlar uchun tadbirkorlik uchun qulay imkoniyatlarni ochib berish lozimligi tahlil etilgan. Bugungi O'zbekiston sharoitida yoshlarni bandligini ta'minlash borasida qonunchilikga bir qancha o'zgartirishlar kiritildi. Xususan oirgi yillarda 10 ga yaqin yangi

qaror va farmonlar ishlab chiqilib hayotga tadbiq qilindi. Jumladan maqolada O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 20-apreldagi PF-6208-son «Yoshlarning tadbirkorlik faoliyatini qo‘llab-quvvatlash va bandligiga ko‘maklashish, ularni ijtimoiy himoya qilish hamda bo‘sh vaqtini mazmunli tashkil etishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida» farmoni bilan yoshlarga berilayotgan yangi imkoniyatlar, oilaviy tadbirkorlik, ayollarni xususiy tabdirkorlikka jalb qilish masalalari tahliliga e’tibor qaratilgan.

Kalit so’zlar

Madaniyat, ma’naviy madaniyat, yoshlar, tadbirkorlik, ishbilarmonlik, xususiy tadbirkorlik, oilaviy tadbirkorlik, bandlik, jinoyatchilik.

Kirish

Yoshlar ko‘p tomondan jamiyatning barcha sohalaridagi yangiliklarni faol o‘zlashtiruvchi ijtimoiy qatlamligini inobatga olgan holda juda ko‘p faylasuflarning tadqiqot obyektiga aylangan. Yoshlar ma’naviy madaniyatining o‘ziga xos tomonlarini tadqiq etish esa har bir jamiyatning bugungi islohotlarining samarasini sarhisob qilish bilan barobar. Shuni hisobga olidagan bo‘lsak, kelgusi avlod ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan ma’naviy boyliklarning bugungi iste’molchisi hamda kelajak avlodlarga qoldiriladigan ma’naviy merosning yaratuvchisi, ya’ni ijtimoiy hayotda yoshlar madaniyatlararo dialog, ma’naviy madaniyat uzatuvchisi sifatida namoyon bo‘ladi. Viloyat, shahar, davlat va umuman jamiyatning kelajagi bevosita yangi avlodga bog‘liq. Uning qanday bo‘lishi, umumiy ijtimoiy yo‘nalishi qandayligi, hozirgi hayot sharoitiga moslashishi yoki butun dunyoni o‘zgartirishni o‘z oldiga maqsad qilib qo‘yishiga bog‘liq.

Yoshlar ma’naviy madaniyati davr o‘zgarishi bilan o‘zgarib, moslashib borishi tufayli bu sohada doimiy tadqiqotlar olib borishni taqozo qiladi. Shu munosabat bilan yoshlar ma’naviy madaniyatiga ta’sir ko‘rsatuvchi omillarni ilmiy o‘rganish, zamon ruhi bilan taqqoslash har qachongidan dolzarb hisoblanadi.

Adabiyotlarsharhi

Yoshlar ma’naviy madaniyatiga ta’sir ko‘rsatadigan omillardan biri iqtisoddir. O‘zbekistonda so‘ngi yillarda iqtisodiy islohotlar jadal suratlarda hayotga tadbiq qilinmoqda. Shuningdek, mamlakat iqtisodiyotini erkinlashtirish, jamiyatning turli qatlamlari uchun tadbirkorlikka keng sharoitlar yaratish, yoshlarning ishbilarmonlik qobiliyatlarini oshirish, mazkur sohaga xorijiy investisiyalarni olib

kiritish bo‘yicha ulkan amaliy ishlar qilinmoqda. Buning oqibatida so‘ngi yillarda mamlakat iqtisodiyoti bir necha barobarga ko‘tarilishiga erishildi. Har bir millatning keyingi taqdiri albattada shu mamlakatda tarbiyalanayotgan yoshlarning har tomonlama, xususan, iqtisod, ishbilarmonlik va tadbirkorlik sohasida egallayotgan bilimlari darajasi, olayotgan amaliy ko‘nikmalariga bog‘liqdir. Bu haqda millat kelajagi uchun jon kuydirgan bobolarimizdan M. Behbudiy o‘zing «Ehtiyoji millat» nomli maqolasida «Kontur va rasmiy daftar tutib, kassa qurib tijorat etmoq lozim. Ilm tijorat bila turgan buxgalterik hisobi yuritadurg‘on boylarimizga kerak, ul dam o‘zimizdan bir nafar topilmaydur»[1] deb millatining iqtisod va tadbirkorlik sohasidagi bilimsizligini tanqid ostiga oladi.

Metodologiya

Mamlakatimizda mustaqillik yillarida bu sohada bir qator ishlar amalga oshirildi. Xususan, yoshlarni tadbirkorlikka o‘rgatish va ularga bu borada keng imkoniyatlar yaratish maqsadida 10 dan ortiq O‘zbekiston Rspublikasi Prezidenti va hukumat qarorlari qabul qilindi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 20-apreldagi PF-6208-son«Yoshlarning tadbirkorlik faoliyatini qo‘llab-quvvatlash va bandligiga ko‘maklashish, ularni ijtimoiy himoya qilish hamda bo‘sh vaqtini mazmunli tashkil etishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida»[2] farmoni orqali yoshlarning tadbirkorlik faoliyati bilan shug‘ullanishlari uchun bir qancha imkoniyatlar yaratildi. Mazkur qarorda yoshlarni tadbirkorlikka jalb qilish, ularni doimiy ish bilan band qilish, qo‘shimcha daromad olishi uchun qulay shart-sharoitlar yaratish bo‘yicha quyidagi tartib joriy qilindi. Birinchidan, ish beruvchilarga (byudjet tashkilotlari, davlat korxonalari, ustav jamg‘armasi (kapitali)da davlat ulushi 50 foiz va undan ortiq bo‘lgan yuridik shaxslar bundan mustasno) ular tomonidan 25 yoshdan oshmagan xodimlar uchun to‘langan ijtimoiy soliq summasi Davlat byudjetidan to‘liq qaytarib berilishi, bunda, ijtimoiy soliq summasi yosh xodimlar olti oy davomida uzluksiz mehnat faoliyatini amalga oshirishi sharti bilan yettinchi oydan boshlab[3] qaytarilishi belgilandi.

Shuningdek, «Yoshlar daftari»ga kiritilgan yoshlarga tadbirkorlik faoliyatini boshlash va o‘zini o‘zi band qilishga zarur bo‘lgan asbob-uskunalar va mehnat qurollarini xarid qilish uchun bazaviy hisoblash miqdorining 40 baravaridan ko‘p bo‘lmagan miqdorda «Yoshlar daftari» jamg‘armalari hisobidan subsidiya ajratilishi joriy qilindi. «Yoshlar daftari»ga kiritilgan tadbirkorlik faoliyatini boshlash uchun bino va inshootlarini ijaraga olgan yosh tadbirkorlarga bir yillik ijara

xarajatlarining 30 foizi, biroq bazaviy hisoblash miqdorining 25 baravarigacha bo‘lgan miqdori «Yoshlar daftari» jamg‘armalari hisobidan kompensasiya tizimi joriy qilindi. Bundan tashqari professional ta’lim tashkilotlarida tahsil olayotgan «Yoshlar daftari»ga kiritilgan yoshlarga ular ishlab-chiqarish yoki xizmat ko‘rsatish korxonalarida amaliyot o‘tagan vaqtida, biroq olti oydan ko‘p bo‘lmagan muddatda professional ta’lim tashkilotlari tomonidan Davlat byudjeti mablag‘lari hisobidan bazaviy hisoblash miqdorining ikki baravari miqdorida har oylik subsidiya ajratiladigan bo‘ldi. Bu kabi amaliy ishlar natijasida mamlakatimizda oxirgi yillarda tadbirkorlik faoliyati bilan shug‘ullanuvchilar soni bir necha borabarga ortganligini ko‘rishimiz mumkin. Jumladan, hozirgi kunda mamlakatimizda tadbirkorlarning 22, 9% (106, 574) yosh tadbirkorlar (31 yoshdan kichik) [4] tashkil etadi.

Mamlakatimiz rahbariyati tomonidan respublikaning barcha mahallalarida yoshlar yetakchisi va hokim yordamchisi lavozimlarining joriy qilinishi yoshlarni qo‘llab-quvvatlash maqsadida joriy etilgan «Yoshlar daftari» tizimi bilan kunlik ishini amalga oshiruvchi institut yaratilganligining dalilidir. Xususan, bugungi kunda joylarda yoshlar yetakchilari hokimlik organlari bilan hamkorlikda:

– «Yoshlar daftari» bilan ishlarni samarali tashkil qilish;

– yoshlarning bandligini ta’minlash, ularni tadbirkorlik va ishbilarmonlik borasidagi bilim va amaliy ko‘nikmalarini oshirish, ularga imtiyozli kreditlar ajratish;

– mahallalarda yoshlarning bo‘sh vaqtini mazmunli tashkil etish, ularning bandligini ta’minlash, yoshlar o‘rtasida turli sport musobaqalari, tanlovlar va boshqa tadbirlarni tashkil etish;

– yoshlarning hayotda o‘z o‘rnini topishlarida ko‘maklashish, turli sohalarga qiziquvchi yoshlarni aniqlash va ularning iste’dodi va tashabbuslarini yuzaga chiqarish kabi amaliy ishlar 9309 ta mahalla fuqarolar yig‘inlarida tizimli ravishda yo‘lga qo‘yildi.

Bugungi kunda respublikada jami 62 mingdan ziyod qo‘shimcha ko‘makka muhtoj yoshlar «Yoshlar daftari»ga kiritilgan.

Samarqand viloyatida 9 573 nafar, Surxondaryo viloyatida 6 279 nafar, Farg‘ona viloyatida 6 122 nafar, Qoraqalpog‘iston Respublikasida 5 787 nafar, Andijon viloyatida 4 778 nafar, Qashqadaryo viloyatida 4 504 nafar, Toshkent viloyatida 4 288 nafar, Namangan viloyatida 3 896 nafar, Xorazm viloyatida 3 609 nafar, Navoiy viloyatida 3 282 nafar, Jizzax viloyatida 2 993 nafar, Buxoro viloyatida 2 957 nafar, Sirdaryo viloyatida 2 477 nafar, Toshkent shahrida 2 230 nafar.

Joylarda amalga oshirilgan ishlar natijasida 2022-yilning o‘zida yoshlar yetakchilari tashabbusi ostida:

– 1 589 nafar yoshlar doimiy ish o‘rinlari bilan ta’minlangan;

– 1 951 nafar yoshlarga kredit ajratilgan;

– 19 398 nafar yoshlarga yer ajratilgan;

– 691 nafar yoshlar «ustoz-shogird» an’anasi asosida hunarmandlarga biriktirilgan;

– 5 642 nafar yoshlarga subsidiya ajratilgan;

– 7 246 nafar yoshlarga (21%) ijtimoiy-iqtisodiy yordam ko‘rsatilgan.

Amalga oshirilgan ishlar natijasida bugungi kunda jami 50 738 nafar (80, 8 %) yoshlar ro‘yxatdan chiqarildi. 2022-yilning noyabr oyi holatida «Yoshlar daftari»da 12 037 nafar fuqarolar ro‘yxatga olingan. Bundan tashqari, o‘tgan davrda «Yoshlar daftari»ga kiritilgan yoshlarning 2 619 nafariga safarbarlik chaqiruvi rezervidagi xizmatni o‘tash badali hamda 1 506 nafariga haydovchilarni tayyorlash kurslarida o‘qish xarajatlari qoplab berilgan. Shu bilan birga, «Yoshlar daftari»ga kiritilganlarning 390 nafariga ijara xarajatlari, 5 642 nafariga esa mehnat qurollari xarid qilish uchun bir martalik subsidiya ajratilishida yaqindan ko‘mak ko‘rsatilgan. Bundan tashqari, ishsiz yurgan yoshlarning bandligini ta’minlash masalasiga ham kun tartibida turgan asosiy masaladir. Bu borada, 3-sektor rahbarlari tomonidan mahalladagi hokim yordamchilari bilan yaqin hamkorlikda amalga oshirilgan ishlar natijasida 64 379 nafar yoshlar va 12 483 nafar bitiruvchilar doimiy ish o‘rinlari bilan ta’minlangan. Shuningdek, 32 666 nafar yoshlarga oilaviy tadbirkorlik bilan shug‘ullanishiga, 63 026 nafariga esa tomorqadan foydalanishiga ko‘maklashilgan. Bu ishlar mamlakatimiz tomonidan amalga oshirilayotgan ishlarning bir kichik qismi xolos.

Mazkur yuqoridagi amaliy ishlar oqibatida va jahonda yuz berayotgan globallashuv, madaniy almashinuvlar, iqtisod, ilm-fan, sport sohasidagi o‘zaro aloqalarning kuchayishi va tezlashuvi, ko‘plab aholi vakillarining ish, o‘qish va turizm sohasida boshqa davlatlarga borish va chet el fuqarolarining bizning davlatimiz turmush-tarzi bilan yaqindan tanishish holatlarining kuchayayotganligi oqibatida o‘zbek milliy mentalitetida, shu orqali ma’naviy-madaniyatida ko‘plab o‘zgarishlarga olib kelmoqda. Xususan, bugungi o‘zbek yoshlarida ilm-fan bilan shug‘ullanish, o‘zini iqtidorini namoyon qilishga bo‘lgan intilish, jamiyatda o‘z o‘rniga ega bo‘lish uchun zamonaviy madaniyat namunalari bilan tanishish oqibatida ularda individualizmning ortishini yuzaga keltirmoqda. Bugungi jamiyat

hayotida yoshlar hayot poygasida o‘zining manfaatlarini jamiyat, jamoa manfaatlaridan ustun qo‘yishi ko‘plab kuzatilmoqda. Xususan, mahalla va oilada yosh avlodning o‘zini kattalar oldida erkin tutishi, ularning nasihatlaridan ko‘ra o‘z fikr va mulohazalarini to‘g‘ri deb hisoblashga urinishlarning ortishi kuzatilmoqda. Shuningdek, yoshlar mentalitetida axloqdan ko‘ra huquqning ustunlikka erishayotganligi ham jamiyatda tup o‘zlarishlarning amalga oshirilayotganligi bilan bog‘liqdir.

Ma’lumki, zamonaviy iqtisodiy sharoitlarda individual mehnat faoliyati bandlik muammosini yechishning samarali usullaridan biri hisoblanadi. Sh. Mirziyoyevning davlat mustaqilligining 30 yillik bayramiga bag‘ishlangan marosimdagi nutqida «Biz bundan buyon ham aholimizning daromadi va turmush darajasini muntazam yaxshilab borishga jiddiy ahamiyat qaratamiz. Yurtimizda ijtimoiy muammolarni hal etishning o‘ziga xos yangi tizimi yaratilgan. «Temir daftar», «ayollar daftari», «yoshlar daftari», «mehr daftari», «mahallabay» ishlash usullari aynan shu maqsadda joriy etilmoqda» deb ta’kidlaydi. Mehnat jabhasiga mustaqil yo‘l olgan yoshlar xarakteridagi ayrim o‘zgarishlar professional faoliyatning yangi tamoyillarini yuzaga kelishiga sabab bo‘lib, hulq-atvorning noan’anaviy strategiyasini namoyon qiladi. Shuning uchun, u faqatgina oilaviy shart-sharoitni yaxshilash vositasi hisoblanmay, balki iqtisodiyotni rivojlantirish mexanizmi sifatida ham namoyon bo‘ladi. «Oilaviy biznes»da yoshlarning ijtimoiylashuvi ota-ona ta’siri doirasida ro‘y berganligi bois, ulardagi iste’molchilik munosabatlari ko‘lami kichik darajada bo‘lishi mumkin. Shuningdek, ijtimoiylashuv jarayonida mehnatsevarlik, mas’uliyatlilik, muvaffaqiyatga erishish motivi kabi tushunchalarni anglanilishi o‘spirinlardagi ijobiy shaxsiy sifatlarning shakllanishiga asos bo‘ladi. Yoshlarning «oilaviy biznes»dagi ishtiroki ta’lim olishga xalaqit bermaydi, aksincha, ularga pul ishlab topish imkoniyatini yaratadi. «Oilaviy biznes» turli xil darajada sivilizasiyalashgan tadbirkorlikning shakllanishiga turtki beruvchi ijtimoiy muhitni yaratishi mumkin. Jumladan, oila a’zolari o‘rtasida bandlikni samarali taqsimlash, ularni har birining qobiliyati, bilimi, tafakkuri, ma’lumotlilik darajasi va imkoniyatlarini ijobiy baholash zaruriyatini keltirib chiqaradi. Shu bois, oila a’zolarining birida tadbirkorlik faoliyati uchun layoqat va tashkilotchilik qobiliyati bo‘lishi shart. Tadbirkorlik faoliyatida muvaffaqiyatga erishish – maqsadga intilishdagi matonat, tavakkalchilikka tayyorlik, o‘ziga ishonch, moslashuvchanlik, shaxsiy javobgarlik hissi, kirishuvchanlik, turli ma’lumotlarni tez yig‘ish va ulardan foydalanish qobiliyati kabi shaxsiy sifatlar majmuasining shakllanishiga bog‘liqdir. Buning uchun, «oilaviy biznes» sharoitida, barcha shaxsiy sifatlarni o‘zida jamlagan alohida bir kishining bo‘lishi shart emas. Oiladagi har bir a’zoning kuchli va kuchsiz

jihatlarini hisobga olgan holda, ishlab chiqarish jarayonida bajaradigan rolini hamda shaxsiy salohiyatini maksimal darajada ochib berishga xizmat qiladigan bandlikni maqbul ravishda taqsimlash maqsadga muvofiqdir. Shuningdek, yosh avlod kuch-quvvati bilan kattalar tajribasini muvofiqlashtirish ham samarali mexanizmlardan biri hisoblanadi. Xususan, yoshlardagi tez o‘zlashtirish qobiliyati va innovasion salohiyat mavjud muammoni hal etish jarayoniga nisbatan standartlashmagan yondashuvni keltirib chiqarishi mumkin.

Natijalar

Tadbirkorlikni rivojlantirish, yoshlar va xotin-qizlarni daromadli mehnat bilan band qilishga yo‘naltirilgan dasturlar doirasida so‘nggiyillarda 600 mingdan ziyod aholi va tadbirkorlik sub’yektlariga 15 trillion so‘mdan ortiq miqdorda imtiyozli kreditlar ajratilgan. Aytish joizki, yurtimizda oilaviy tadbirkorlikning huquqiy asoslari bir qator me’yoriy – huquqiy hujjatlarda belgilangan. Yangi taxrirda qabul qilingan konstitusiyamizning 65-moddasida, fuqarolar farovonligini oshirishga qaratilgan O‘zbekiston iqtisodiyotining negizini xilma-xil shakllardagi mulk tashkil etadi. Davlat bozor munosabatlarini rivojlantirish va halol raqobat uchun shart-sharoitlar yaratadi, iste’molchilarning huquqlari ustuvorligini hisobga olgan holda iqtisodiy faoliyat, tadbirkorlik va mehnat qilish erkinligini kafolatlaydi. Bundan tashqari, «Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to‘g‘risida»gi Qonunning 7-moddasida jismoniy shaxslar yuridik shaxs tashkil etmagan holda birgalikdagi tadbirkorlik faoliyatini er-xotinning umumiy mol-mulki negizida ular tomonidan amalga oshiriladigan oilaviy tadbirkorlik shaklida amalga oshirish mumkinligi nazarda tutilgan. Qonunda belgilanishiga ko‘ra, oilaviy korxonalar faoliyati sohasida yuridik shaxslar uchun belgilangan soliq yoki yagona yer solig‘i to‘lash nazarda tutilgan faoliyat turlarini amalga oshirishlari mumkin. Bunda oilaviy korxonalar faoliyatining asosiy sohalari iste’mol tovarlari ishlab chiqarish va sotish, shuningdek, xizmatlar ko‘rsatish va servis bo‘yicha faoliyat hisoblanadi. Faoliyat turlari ro‘yxatiga hunarmandchilik faoliyati ham kiritiladi. Oilaviy tadbirkorlikda mikrofirmalar va kichik korxonalarga o‘xshash moliyaviy xujjatlar va statistik hisobotlar yuritadi. Oilaviy biznes ishtirokchilari o‘rtasidagi o‘zaro mehnat munosabatlari ular tomonidan mehnat qonunchiligiga asosan mustaqil ravishda tartibga solinadi. Oilaviy biznes va yollangan ishchilar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar esa mehnat qonunchiligida belgilangan mehnat shartnomasi bilan amalga oshiriladi. Oilaviy biznes ishtirokchilari esa nafaqat mol-mulki negizidagi er-xotinlar, balki O‘zbekiston Respublikasi Oila kodeksida belgilanganidek (57-59-moddalar) karindoshlik hamda quda-andachilik munosabatlarida bo‘lgan

mehnatga layoqatli yoshga yetgan oilaning boshqa a'zolari ham bo'lishlari mumkin. [5] Shuningdek, oilaviy biznes, hukumat tomonidan aniqlangan ro'yxatga ko'ra, o'zi ishlab chiqargan xalq badiiy hunarmandchiligi va amaliy san'ati buyumlarini sotishdan olingan tushumlar bo'yicha yagona soliq to'lovini to'lashdan ozod qilinadilar.

Mamlakatimizda oilaviy tadbirkorlikning huquqiy kafolatlarini takomillashtirish kelajakda nafaqat oila rivojiga, balki mamlakat taraqqiyotiga xizmat qiladi. Shuningdek, oilaviy tadbirkorlik sohasida, ayniqsa qishloq joylarida barqaror yangi ish joylarini tashkil etish hisobiga, hozirgi vaqtda norasmiy sektorda mehnat faoliyatini amalga oshirayotgan ishchi kuchlarni, shu jumladan mehnat shartnomasini rasmiylashtirmasdan tadbirkorlarga yordam berayotgan oila a'zolarini rasmiy bandlik sohasiga bosqichma-bosqich jalb etishni ta'minlaydi.

Bizning fikrimizcha, bugungi globallashuv jarayonlari davom etayotgan bir davrda, oilaviy biznesni rivojlantirish va ushbu sektorda ayollar mehnatining rolini oshirish masalalari davlatimiz iqtisodiyotining har tomonlama yuksalishida alohida ahamiyat kasb etadi. So'nggi yillarda ayollar mehnatidan foydalanish va bunday mehnatni samarali amalga tatbiq etish maqsadida bir qator me'yoriy hujjatlar qabul qilindi. Ayollar mehnatini kengaytirish va imkoniyatlar yaratib borish borasidagi me'yoriy hujjatlar asosida iqtisodiyotni boshqarishni yangicha tashkil etishning eng zamonaviy uslub va qulayliklariga erishilmoqda. Shu nuqtai nazardan ayollarning jamiyatdagi o'rni, ularni xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishdagi hissasi to'g'risida mulohazalar bugungi kunda o'ziga xos dolzarbligicha qolmoqda.

Demak, bugungi kunda oilaviy biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishda ayollar mehnatining rolini oshirish va uni amalda keng qo'llashning huquqiy jihatlari bo'yicha orttirilgan ijobiy tajriba mavjud, ammo ayollarning mehnat faoliyatlarini yanada yaxshilash maqsadida amalga oshiriladigan vazifalar ko'lamini kuchaytirish, qolaversa, eng muhimi uni huqumat tomonidan qo'llab-quvvatlash tizimini kengaytirish zarur.

Ayollar mehnatini erkaklar bilan teng tarzda tashkil etish hamda ularga teng sharoitlar yaratish bo'yicha huquqiy asos albatta yangi taxrirda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasida belgilab qo'yildi. Xususan, yangi taxrirda qabul qilingan Konstitutsiyaning 53 moddasida «Davlat xotin-qizlar va erkaklarga jamiyat hamda davlat ishlarini boshqarishda, shuningdek, jamiyat va davlat hayotining boshqa sohalarida teng huquq va imkoniyatlarni ta'minlaydi»[6] deb belgilab qo'yildi.

Yoshlar bandligini ta’minlash, ularni ertaroq biror faoliyat, ayniqsa tadbirkorlik bilan shug‘ullanishlari uchun ko‘maklashilsa ularning bo‘sh vaqti bo‘lmaydi. Aynan doimiy ravishda biror faoliyat bilan band bo‘lgan yoshlar turli buzg‘unchi g‘oyalar ta’siriga tushmaydi hamda jamiyat uchun namuna bo‘ladigan, ijobiy natijalar olib kiradigan namunali shaxs bo‘lib shakllanishiga imkoniyat poydo bo‘ladi. Tahlillarning ko‘rsatishicha jamiyatimizda yoshlar o‘rtasida sodir etilayotgan ko‘plab jinoyatlar aynan bandligi ta’minlanmagan yoshlar o‘rtasida sodir etilmoqda. Shu sababli ham yoshlarning ma’naviy madaniyatini shakllantirishda tadbirkorlik omilini xisobga olish lozim.

Xulosa

Xulosa sifatida shuni ta’kidlash mumkinki, yoshlarning ma’naviy madaniyati - bu jamiyatda qaror topgan tarbiya vositalari orqali shakllangan, shuningdek, yoshlar tomonidan ijobiy qabul qilingan, ularning hayotiy faoliyat ko‘rinishiga aylangan ma’naviy madaniyatning ajralmas qismi xisoblanadi. Bu yoshlarning ma’naviy madaniyatini yuksaltirishda xususiy tadbirkorlik va ishbilarmonlikning o‘rni o‘zaga xos xisoblanadi. Sababi yoshlar ertaroq iqtisodiy bilimlarni egallasa ularni jamiyat hayotida sodir bo’layotgan iqtisodiy islohotlarni ongli va chuqur anglab olish imkoniyati paydo bo‘ladi va ular jamiyat uchun ijobiy shasga anglanadi.

Yoshlarning ma’naviy madaniyatini yuksaltirishda, ularning jahon yoshlari orasida raqobatbardosh avlod bo‘lib voyaga yetishida iqtisodiy islohotlarning o‘rni katta. Yoshlarning hayotda o‘z-o‘ziga ishonch xissi orqali faoliyat olib borishlarida, ularning iqtisodiy bilimlari, egallagan ko‘nikmalari yetakchi o‘rin tutadi. Shu sababli ham mamlakatimizda yoshlarning iqtisodiy bilim olishlari va jahon iqtisodiyotida, tadbirkorlik faoliyatida qanday yangi o‘zgarishlar sodir bo‘layotganligini doimiy ravishda yetkazib borish va bu bilimlar bilan qurollantirish zarur va shartdir.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Беҳбудий М. Эҳтиёжи миллат. – Тошкент: Маънавият, 1999. – Б. 200.

2. Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 20 апрелдаги ПФ-6208-сон фармони. https://lex. uz/docs/5382151

3. Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 20 апрелдаги ПФ-6208-сон фармони. https://lex. uz/docs/5382151

4. Қаранг: Ёш тадбиркор. https://yoshtadbirkor. uz/

5. Очилова Г. Рақамли иқтисодиёт шароитида ёшларда тадбиркорлик қобилиятларини шакллантириш механизмлари. Архив научных исследований. 2022. №. 1 – Б. 167.

6. Ўзбекистон Республикаси Конститутицияси. https://lex. uz/docs/6445145#6445421

ADDRESSING MODERN TECHNOLOGIES AND APPROACHES IN EFFECTIVE TEACHING

Shirin Bekmuratova

prehensive article titled "Addressing modern technologies and approaches in effective teaching" delves into the intersection of pedagogy

Introduction

The article reviews the latest advancements in educational psychology, emphasizing the significance of understanding cognitive processes, memory retention, and motivation to design effective learning experiences. It also discusses the implications of neuroscientific research on pedagogical practices, offering a bridge between neuroscience and education.

Throughout the article, the authors emphasize the need for educators and psychologists to collaborate, drawing from each other's expertise to create a holistic approach to education. The article concludes by discussing the potential impact of these innovations on educational institutions and society as a whole, highlighting the importance of staying at the forefront of pedagogical and psychological research in an ever-evolving educational landscape.

This article serves as a valuable resource for educators, researchers, and policymakers seeking to stay informed about the latest trends and research findings in pedagogy and psychology, ultimately aiming to enhance the quality of education and promote the holistic development of learners.

Literature Review

While applying this topic to write the article, the researches and achievements of most linguists are examined in order to collect valuable data in this field for the article.

In terms of researchers, Gee (2003) stated more information about using video games in teaching English. His article explains gamification and how it may be used to create creative challenges for formative evaluation. It is suggested that including some gamification technology elements might help spur the creation of creative assessment frameworks. With reflections on the ideas and concepts related to gamification, assessment modalities, formative assessment in the context of gamification, and the end point potential of gamification as an evaluation tool, we demonstrate through a literature search that there is room for these types of game elements on formative assessment. Gamification must be integrated into assessment activities in a complicated manner that takes into account not just the context or incentive elements of the activity but also the quality standards necessary for the particular sort of evaluation that is being designed. When it comes to Goleman (1995), he mentioned his researches about emotional intelligence in his book. The researcher makes the case that our conception of human intellect is overly limited and ignores a variety of essential skills that are extremely important to how we fare in life. Goleman demonstrates the causes at play in why people with high IQs struggle and others with modest IQs perform unexpectedly well by drawing on brain and behavioral studies. These elements combine to provide a particular type of intellect that he refers to as "emotional intelligence. " Self-awareness, impulse control, tenacity, enthusiasm, self-motivation, empathy, and social skill are all examples of emotional intelligence. The human implications of emotional intelligence deficiencies can vary from issues in marriage and parenting to poor physical health, as Goleman illustrates. Incompetence in emotional intelligence may undermine IQ and destroy careers. Children may suffer the greatest toll, since they are more susceptible to depression, eating disorders, unintended pregnancies, aggression, and violent criminality. But the news is encouraging. At birth, emotional intelligence is not predetermined. Goleman's claim is supported by a synthesis of recent findings, including fresh understandings of the neural circuitry governing emotion and reason. He demonstrates in detail how everyone may develop their emotional intelligence. Besides them investigating more researchers' work assist to write a meaningful article, so Piaget's (1970) and Vygotsky's (1978) researches are addressed in order to illuminate using modern technologies in teaching English in this article. Effective teaching needs a thorough grasp of how students learn and grow

cognitively, going beyond the simple transfer of knowledge. This section examines how theories of cognitive development, such as those advanced by those two researchers, have a significant influence on instructional design. We learn how to design curricula that are in line with the cognitive abilities of students at various stages of development by looking at these ideas and their consequences.

Methodology

Education is a dynamic field that continually evolves in response to societal changes, technological advancements, and our deepening understanding of human cognition and development. This article explores the intersection of pedagogy and psychology, focusing on innovative research and practices that have the potential to revolutionize education. By combining the insights of educators and psychologists, we aim to provide a comprehensive overview of the latest trends and findings in this field.

The Impact of Technology on Learning Outcomes: The digital age has ushered in a plethora of technological tools that have reshaped the educational landscape. This section examines how technology impacts learning outcomes, including improved access to information, enhanced engagement through multimedia resources, and the use of artificial intelligence in personalized learning experiences. Empirical evidence is presented to demonstrate how technology can be harnessed to optimize pedagogical strategies. The advent of the digital age has undeniably transformed the way we approach education. In this section, we delve into the profound influence of technology on learning outcomes, shedding light on how it has revolutionized the educational landscape. Through empirical evidence and insightful analysis, we explore the multifaceted ways in which technology has improved education, including enhanced access to information, increased engagement through multimedia resources, and the integration of artificial intelligence (AI) in personalized learning experiences.

Improved Access to Information: One of the most conspicuous benefits of technology in education is the unparalleled access it provides to a wealth of information. The internet, in particular, has become a vast repository of knowledge, making information readily available to students and educators alike. This democratization of information has transcended geographic boundaries, socioeconomic disparities, and time constraints, empowering learners to explore subjects and topics beyond the confines of traditional classrooms. Online databases, open-access journals, and digital libraries have become invaluable resources for

research and self-directed learning. Students can access a multitude of academic materials, from textbooks and scholarly articles to educational videos and interactive simulations, with just a few clicks. This newfound accessibility fosters a culture of continuous learning, enabling students to delve deeper into subjects of interest and broaden their horizons.

Moreover, the digital age has brought forth innovative tools and platforms that facilitate collaborative learning. Virtual classrooms and online discussion forums enable students to engage in meaningful discourse with peers and instructors, transcending physical barriers. This not only enhances the depth of understanding but also cultivates critical thinking, communication skills, and a global perspective.

Enhanced Engagement through Multimedia Resources: Technology has redefined engagement in the learning process by harnessing the power of multimedia resources. Traditional lectures and textbooks, while valuable, often struggle to captivate the diverse learning styles of today's students. In contrast, multimedia elements, such as videos, animations, podcasts, and interactive simulations, offer dynamic and immersive learning experiences. Research has consistently demonstrated the effectiveness of multimedia in education. Visual and auditory cues enhance comprehension and retention, catering to both visual and auditory learners. Moreover, multimedia resources allow for the presentation of complex concepts in a more digestible and engaging manner. For instance, a physics simulation can offer students a tangible understanding of abstract principles, making learning both enjoyable and effective.

Furthermore, multimedia resources promote active learning. Interactive modules and gamified elements challenge students to apply their knowledge, fostering problem-solving skills and creativity. Gamification, in particular, has gained traction as a pedagogical approach that leverages technology to make learning more enjoyable and motivating.

AI in Personalized Learning Experiences: Artificial intelligence (AI) represents a pivotal technological advancement that holds immense promise in the realm of education. AI-driven personalized learning experiences cater to the individual needs and pace of each student. Machine learning algorithms analyze a student's performance, preferences, and areas of strength and weakness to tailor educational content and assessments accordingly. Personalized learning not only increases student engagement but also enhances learning outcomes. By addressing each student's unique learning profile, AI can identify areas

requiring additional attention and provide targeted resources, ultimately improving subject mastery. This adaptability ensures that students are neither held back by the pace of their peers nor rushed through material they find challenging. Moreover, AI-driven assessments can provide timely and detailed feedback, enabling students to track their progress and make informed adjustments to their study habits. This self-regulation empowers students to take ownership of their learning journey, fostering independence and lifelong learning skills.

Scaffolding: Teachers can employ the concept of "scaffolding, " a term popularized by Vygotsky (discussed later), to provide appropriate support as student's progress through Piaget's stages. Scaffolding involves offering guidance and assistance tailored to a student's current level of development, gradually fading support as they become more independent learners.

Active Learning: Piaget's theory emphasizes that children construct knowledge actively through their interactions with the environment. Therefore, teaching methods that encourage active exploration, experimentation, and problem-solving align with this perspective.

Vygotsky's Sociocultural Theory: Lev Vygotsky's sociocultural theory posits that cognitive development is heavily influenced by social interactions and cultural contexts. Vygotsky introduced the idea of the "zone of proximal development" (ZPD), which represents the gap between a student's current ability level and their potential development with the guidance of a more knowledgeable person, typically a teacher or peer. Implications for Teaching: Collaborative Learning: Vygotsky's theory underscores the value of collaborative learning environments, where students work together to solve problems or engage in meaningful discussions. Peer interactions can provide the necessary scaffolding to bridge the gap between a student's current abilities and their ZPD.

Teacher as Facilitator: Educators take on the role of facilitators, guiding students through their ZPD. This involves asking probing questions, providing prompts, and offering support as needed, all while gradually transferring more responsibility to the student as their skills develop. In order to assess the significance of the role of teachers, the relevance and accessibility of technology labs and individual components, and the impact of using technology on the learning process of a foreign language, Stepp-Greany (2002, p. 165) used survey data from Spanish language classes that used a variety of technological approaches and methods. The results emphasized the significance of regularly scheduled language laboratories and the usage of CD Rom and supported students'

opinions of the instructor as the key learning facilitator. Stepp-Greany suggested a follow-up study to evaluate the impacts of pertinent technologies on the process of learning foreign languages. Two approaches to incorporating technology into the classroom were put forth by Warschauer (2000a): a cognitive approach that allows students to meaningfully increase their exposure to language and thereby create their own knowledge; and a social approach that allows students to engage in genuine social interactions as a way to practice the real-life skills they have learned through participation in real activities. Bordbar (2010) looked at the motivations and elements influencing language instructors' usage of technology in the classroom. The study also looked at how teachers used their practical experience and understanding of computer-assisted language learning to offer their own language education, as well as their attitudes about computers and information technology. According to the findings, practically every teacher had a favorable opinion of using computers in the classroom. The findings also highlighted the significance of instructors' general attitudes about technology, technological experience, skill, and competence, as well as the cultural context surrounding the use of IT in classrooms and language institutes and influencing attitudes toward computer technology. The application of multi-media technology in language instruction was examined by Shyamlee (2012) on page 155. The study concluded that because such technology involves students in the actual processes of language learning through conversation with one another, it improves student learning motivation and attentiveness. Multimedia technology should be used in schools, according to Shyamlee, in part because of how well it supports the continued effectiveness of the teacher's job. The research's conclusions show that employing contemporary technology to study English results in students who are more eager and participatory and reinforce the demonstrated ineffectiveness of conventional English teaching techniques. Statistics confirm that a greater proportion of people learning English than using conventional teaching techniques use contemporary media like smart boards, laptops, and displays. The study also shows that employing contemporary methods for teaching English considerably enhances student connection with teachers and responsiveness in general. In reality, it is evident that professors of English prefer to use contemporary technology over conventional teaching techniques and that pupils are more likely to learn from electronic curriculum.

Cultural Relevance: Vygotsky's theory highlights the importance of considering cultural context in education. To optimize learning,

instructional materials and activities should be culturally relevant, drawing upon students' backgrounds and experiences.

Both Piaget's and Vygotsky's theories offer valuable insights for curriculum development:

Differentiated Instruction: Recognizing that students may be at different cognitive stages, educators should employ differentiated instruction techniques. This involves tailoring content, resources, and activities to meet the diverse needs of students within a single classroom. Spiral Curriculum: Some educators advocate for a spiral curriculum, where key concepts are revisited and deepened over time. This approach aligns with Piaget's notion that learners build upon prior knowledge and gradually refine their understanding.

Incorporating Scaffolding: Curriculum designers can incorporate scaffolding elements into learning materials, allowing students to access support as needed. Interactive digital resources, for example, can provide hints or additional explanations when students encounter challenges. Cultivating Critical Thinking: Both Piaget's and Vygotsky's theories underscore the importance of fostering critical thinking skills. Curriculum development should prioritize activities that encourage students to question, analyze, and synthesize information.

Results

Effective teaching goes beyond the mere transfer of knowledge; it involves a deep understanding of how students learn and develop cognitively. This section explores the pivotal role of cognitive development theories, including those put forth by Jean Piaget (1970) and Lev Vygotsky (1978), in shaping instructional design. By examining these theories and their implications, we gain insights into how to create curricula that align with the cognitive capacities of students at different stages of development.

Piaget's Theory of Cognitive Development: Jean Piaget's theory of cognitive development is one of the cornerstones of educational psychology. He proposed that cognitive development occurs in distinct stages, each marked by specific cognitive structures and abilities. Piaget identified four major stages: the sensorimotor stage (birth to 2 years), the preoperational stage (2 to 7 years), the concrete operational stage (7 to 11 years), and the formal operational stage (11 years and beyond). Implications for Teaching: Developmentally Appropriate Instruction: Piaget's theory underscores the importance of tailoring instruction to a student's developmental stage. For instance, in the preoperational stage,

where children are still developing concrete operational thinking, educators should use concrete examples and manipulatives to facilitate understanding.

Cognitive development theories, such as those proposed by Piaget and Vygotsky, offer invaluable insights for effective teaching and curriculum design. By tailoring instruction to students' developmental stages, promoting collaborative learning, and considering cultural relevance, educators can create a rich and engaging educational environment that supports students in their cognitive growth and academic success. These theories serve as enduring guides for educators seeking to optimize the learning experience for learners at different stages of cognitive development.

Conclusion

As we look to the future of education, it becomes increasingly evident that the innovations discussed in this article have the potential to bring about transformative changes in educational institutions and society as a whole. This final section conclude the profound impact that these innovations may have, highlighting the necessity of staying at the forefront of pedagogical and psychological research in an ever-evolving educational landscape. The adoption of innovative practices has the potential to not only enhance education but also prepare students for the complex challenges of the future. Transforming Educational Institutions:The integration of technology, cognitive development theories, and socio-emotional learning into educational institutions stands to reshape the very foundations of how we educate our youth. Here are some potential impacts: Personalized Learning Environments: Technology-driven personalized learning will become more prevalent, allowing students to progress at their own pace and explore their interests while receiving tailored support.

The future of education is inherently dynamic, shaped by technological advancements, evolving pedagogical approaches, and an increasingly interconnected world. To thrive in this landscape, educators, researchers, and policymakers must remain adaptable and forward-thinking. The adoption of innovative practices has the potential to transform education into a dynamic, student-centered, and globally aware endeavor. In conclusion, the innovations in pedagogy and psychology presented in this article hold the promise of creating a more engaging, effective, and inclusive educational system. By embracing these innovations and fostering a culture of continuous learning and research,

we can prepare students not only for the challenges of the future but also for the opportunities that await in an ever-evolving educational landscape. Ultimately, the future of education is in our hands, and it is our responsibility to ensure that it remains a beacon of progress and empowerment for generations to come.

References

1. Bordbar, F. (2010). English teachers' attitudes toward computer-assisted language learning. *International Journal of Language Studies, 4,* 179206.

2. Gee, J. P. (2003). What video games have to teach us about learning and literacy. *Computers in entertainment (CIE), 1*(1), 20-20.

3. Goleman, D. (1995). *Emotional intelligence.* Bantam.

4. Piaget, J. (1970). *Science of education and the psychology of the child*. Orion Press.

5. Shyamlee, S. D. , & Phil, M. (2012). Use of Technology in English Language Teaching and Learning: An Analysis. In International Conference on Language, *Medias and Culture (Vol. 33*, pp. 150-156).

6. Stepp-Greany, J. (2002) Student Perceptions on Language Learning in a Technological Environment: Implications for the New Millennium. *Language Learning & Technology, 6,* 165-180.

7. Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in society: The development of higher psychological processes.* Harvard University Press.

KASBGA YO‘NALTIRISH VA KASB TANLASH ISHLARINI TASHKIL QILISHNING NAZARIY TAHLILI

Jamila Nabixonova

maqolada kasb tanlash faoliyatini oqilona tashkil etish uchun mamlakatimiz qaysi soha mutaxassislariga muxtojligini nazarda tutish va shunga yarasha maktab o‘quvchilarini ularning mayli, intilishi, qiziqishi, imkoniyati, aqliy va jismoniy qobiliyatlariga qarab, hamda u yoki bu k

zlar

THEORETICAL ANALYSIS OF THE ORGANIZATION OF CAREER GUIDANCE AND CAREER SELECTION

KIRISH

Mustaqil O`zbekistonda ta`lim tizimida talabalarni tarbiyasiga nisbatan qo`yayotgan eng muxim talablardan biri, layoqatli, ijodiy va mustaqil fikrlovchi, shaxslararo munosabatlarni tashkil qilishga o`quvli mutaxassislarni tarbiyalashdan iboratdir. Zero, bugungi globallashuv davrida yuksak texnologiyalarni boshqarishga layoqatli mutaxassislar etishtirishga erishilsa, ezgu niyatlar ijtimoiy hayotda qaror topgan bo`lar edi. Ijtimoiy taraqqiyotni ro`yobga chiqarish uchun mamlakatda yuqori malakalimutaxassislarni tayyorlash va ularni jahon standartlari darajasiga ko`tarmoqlozim, fan va texnikaning bugungi kun taraqqiyotiga javob berish uchun kengsaviyali, bilimdon, o`z kasbining fidoiy kishisini kamol toptirish orqalidavlatimizda bozor iqtisodiyotiga bardosh beradigan, raqobatbardosh mahsulotlaryaratuvchi kasb egalarini shakllantirish joiz. Toki ular davr talablarigaog`ishmay javob beradigan, qiziqishi keng, malakasi mustahkam, xotirasi barqaror, fikr yuritishi puxta, izlanuvchan, mehnatsevar, vatatsharvar, iymon-e’tiqodli insonlar

bo`lib voyaga etishadi. Buning uchun uzluksiz ta`lim tizimining barcha jabhalarida o`quvchilarni kasbga yo`naltirishning ahamiyati kattadir. O`quvchilarni kasbga yo`naltirishda faoliyat masalasi muhim masalaxisoblanadi. Jonli mavjudotni muayyan tarzda va muayyan yo`nalishda xarakat qilishga undaydigan extiyojlar shaxsning faolligi manbai bo`lib xisoblanadi. Extiyoj– jonli mavjudotning xayot kechirishning konkret shart-sharoitlariga uning qaramligini ifoda etuvchi va bu shart-sharoitlarga nisbatan uning faolligini vujudga keltiruvchi xolatidir. Kishining faolligi extiyojlarning qondirilishi jarayonida namoyon bo`ladi. Kishining extiyoji uni tarbiyalash jarayonida shakllanadi. Demak, kishining o`zextiyojlarini qondirish jarayoni ijtimoiy taraqqiyot bilan belgilanadigan faoliyat shakli egallashning faol, muayyan maksadga yo`naltirilgan jarayon sifatida aloxida ajralib turadi.

Mustaqil O'zbekiston Respublikasida kadrlar tayyorlash milliy dasturini hayotga tadbiq qilish ko'p jixatdan o'quv-tarbiya ishlarini isloh qilish, o'quvchilar yosh xususiyatlarini bilish, har qaysi yoshdagi bolalar bilan olib boriladigan pedagogik, psixologik jarayonlar xususiyatlarini qanchalik yaxshi bilgan mutaxassislarga bog'liq. Yuqorida sanalgan muammolarni xal qilishda kator gumanitar va maxsus fanlar yordam beradi. Pedagogik psixologiya, yosh psixologiyasi, muhandislik (injenerlik) psixologiyasi, maxsus fanlarni o'qitish metodikasi singari fanlar shular jumlasidandir. Kasb faoliyati bilan bog'liq bo'lgan har kanday masala uning kasb maxorati, texnikani kanchalik egallaganligi darajasi, kasbini sevishi darajasi bilan bog'liq. Uning uchun bugungi muhandis ham o'z kasb sirlarini, ham shu kasb maxoratini yoshlarga bera olishi lozim. U umumiy psixologiyani, yosh psixologiyasini, pedagogik psixologiyani, kasb-ta'limi va uning psixologiyasini bilishi talab kilinadi. Kasb-hunar ta'limi kollejlari o'quvchilariga texnikaning konstruktiv xususiyatlarini, muhandislik psixologik talablarini xisobga olishni, eng muximi kullanadigan texnika inson imkoniyatlarini kay darajada xisobga olganligini, ya'ni, texnikaning gumanizasiyalashuvini xisobga olishini bilib ishga yondoshuvi masalalarini aniq tasavvur qilishi bilan bog'liq. Bu muammo muhandislik psixologiyasida o'rganiladigan markaziy bosh mavzu odam – mashina tizimi (OMT) hisoblanadi. Odam-mashina tizimi va uning asosiy muammolari kasb ta'limi o'qituvchisi va kasb ta'limi ustasi maxoratining nazariy, pedagogik-psixologik tayyorligining asosini tashkil kiladi. Mehnat tarbiyasi bolalalikdan boshlanadi. Dastavval o'z-o'ziga xizmat qilish, undan so'ng, yasama o'yinchoqlarning ko'rishi. Keyin ota onalarga xo'jalik ishlarida yordam berish. Mehnat tarbiyasi maktabda mashg'ulotlarning ma'lum qoidalariga rioya qilishi, o'quv topshiriqlarni bajarishi. Mehnat darslarida undan sung, hunar texnika bilim yurtlarida va bevosita sanoatda elementlar ishlab chiqarish ishlarini amalga oshirish

talab qilinadi. Yosh yigit qizlar shaxs sifatida sanoatga qanday tarzda kelishlari, savdo xodimi sifatida do'kon peshtaxtasiga, mexanizator sifatida dalaga kelishlari, mehnatga nisbatan o'zi bilan birga ishlaydigan kishilarga nisbatan o'z-o'ziga nisbatan qanday munosabatda bo'lishlari, o'zining professional va fuqarolik sifatlarini qaysi tomonga va qanchalik muvaffaqiyat bilan rivojlantirishlari bilim yurtining pedagoglariga bog'liqdir. Shuning uchun pedagoglar o'zlariga tegishli bilim yurtini bitiruchilarning fakat maxsus bilimlari va o'quvlari - mehnatkashi sifatida tarbiyalanganliklariga xam javobgardirlar. O'quvchi yoki ishchi ta'lim yoki ishlab chiqarish guruhiga formal tarzda kiritib qo'yiladi. Ammo u guruhda organik qism sifatida kiritilmaydi va o'quvchi o'zini guruhning teng huquqli a'zosi sifatida his qilmaydi. Guruhga yangi qo'shilgan o'quvchilarning umumiy ish uchun hyech qanday qadr-qimmatini va foydasini ko'rmaydi. Ana shunday holatlarda mehnatdan begonalanish hodisasi yuz beradi. Shuning uchun guruh bunday o'quvchi yoki yosh ishchiga garaz bilan foydasiz odam sifatida karaydi. Bu psixologik jihatdan ishlamaslikning yuzaga kelishidagi asosiy sababidir. Mana shunday sharoitda "begonalashgan" odamlarda birgalikda ishlashdan qanoatlanishning bo'lishi mumkin emas. Bunday xolat "begonalashgan" o'quvchi yoki yosh ishchiga xursandchilikka qaraganda ko'proq dilsiyohlik keltiradi, yoqimsizlik esa mehnatga nisbatan nafrat uyg'otadi va u mehnat me'dasiga tekkan manfur odamga aylanadi. Guruh bilan munosabatda bo'lishda uning bilan birgalikda mehnat qilishda unga begonalarcha va g'araz bilan qarash "baxtsiz" shaxsning salbiy xislatlarini (ya'ni mehnatdan kochishni) rivojlantirish mumkin. Mehnatkash shaxsning fakat ijobiy hislari muvaffaqiyatli ravishda tarkib topishi mumkin bo'lgan mehnat muhitiga o'quvchi deganda guruh bilan ushbu o'quvchi uchun umumiy manfaatlarni topishdek, ma'no tushuniladi. Agarda bunday umumiy manfaatlar yo'q bo'lsa, guruh a'zolari tomonidan ko'tarinki ruh bilan qabul qilinadigan vazifalar qo'yish orqali guruhdan bunday umumiy manfaatdorlikni yuzaga keltirish kerak, hyech bir istisnosiz guruh har bir a'zolarining qadr-qimmatini ijobiy sifatlarini va yutuqlarini ta'kidlab kursatish orqali guruhning umumiy ishi uchun har bir a'zosining ham foydali ekanini guruhga ko'rsatish lozim. Kasb-hunarga yo'naltirish bola tarbiyasining dastlabki bosqichlaridan, ular dunyoni tushuna boshlashining ilk qadamlaridan boshlash lozim. Bola bog'chaga borar ekan, undagi xususiyatlar, undagi o'ziga xosliklar tengqurlari bilan o'ynash jrayonida, tarbiyachi tashkil etadigan har xil guruhiy o'yinlar jarayonida va h. k. larda ko'rina boshlaydi. Qobiliyatsiz inson bo'lmaydi, boladagi ushbu yashirin qobiliyatni ro'yobga chiqarish lozim. Bu esa avvalambor, oiladagi a'zolar, tarbiya maskanidagi tarbiyachilar yordamida amalga oshiriladi. Ma'lum bir sohaga bo'lgan qiziqishlarning

uchquni ko'ringanda, ushbu uchqunni alanga oldirish lozim; ushbu sohaga chuqurroq qiziqtirish, sohaga aloqador bo'lgan kitoblar, qo'llanmalar, asbob-uskunalar olib berish, ushbu kasb to'g'risida, uning ahamiyati, jamiyatdagi o'rni, soha namoyondalari to'g'risida ham chuqurroq ma'lumotlar berib turish foydadan xoli bo'lmaydi. Ayni damda jamiyatimizda o'quvchi-yoshlarni kasb-hunarga yo'naltirish borasida ko'zga ko'rinarli ishlar amalga oshirilmoqda. Maktab o'quvchilarining kelgusida to'g'ri yo'lni tanlashlari, o'zlari xoxlagan kasb-hunar kollejlariga hujjat topshirishlari maqsadga muvofiq. Ularni kasb-hunarga yo'naltirish, qaysi sohaga qiziqishlarini aniqlash maqsadida umumta'lim maktablarining bitiruvchi sinf o'quvchilari bilan maktab amaliyotchi-psixologlari turli metodikalar o'tkazib, ularning qiziqishlarini aniqlab, ushbu soha bo'yicha yo'naltiradilar. Bu ishda, albatta, maktab amaliyotchi-psixologi o'z vazifasini astoydil bajarmog'i lozim.

Yurtimizda o`quvchilarni tarbiyasiga nisbatan qo`yayotgan engmuxim talablardan biri ularda mexnat qilish extiyojini tarbiyalashdan iboratdir. Mexnat qilishga bo`lgan extiyojning yanada rivojlanishi ishlab chiqarishni rivojlantirish, ko`pgina ishlab chiqarish jarayonlarini maksimal darajada avtomatlashtirish, mexnat sharoitlarini yaxshilash, ish vaqtini qisqartirish natijasida, faqat ijtimoiy foydali mexnatdagina o`zini namoyon eta oladigan bunyodkorlik kuchlarini jonlantirish oqibatida yuz beradi. Umumiy ta`lim maktabini isloh qilishning asosiy yo`nalishlaridao`quvchilarning mexnat tarbiyasi va kasbga yo`naltirilishi qanday rol o`ynashigaaloxida e`tibor berilgan. Extiyojlar kelib chiqishiga ko`ra tabiiy va madaniy bo`lishi mumkin. Tabiiy extiyojlarda kishining faollik kasb etayotgan faoliyati, uning xayoti va uning avlodi xayotini saklash uchun zarur bo`lgan shart-sharoitlarga bo`ysunganlik ifodalanadi. Madaniy extiyojlarda odamning faol faoliyati insoniyat madaniyatiningmaxsuliga bog`liq ekanligi ifodalanadi; uning ildizlari butunlay kishilik tarixiningsarxadlariga borib taqaladi. Ma`naviy jixatdan o`rinli bo`lgan extiyoj odam yashayotgan jamiyatningtalablariga javob beradigan, ana shu jamiyatda qabul qilingan didlar, baxolar va dunyoqarashga mos keladigan extiyojlardir. Extiyojlar o`z predmetining xarakteriga ko`ra moddiy va ma`naviy bo`lishi mumkin. Moddiy extiyojlarda kishining moddiy madaniyat predmetlariga qaramligi (ovqatlanishiga, kiyinishiga, uy-joyga, maishiy turmush ashyolariga va boshqa narsalarga extiyoj sezish) ma`naviy extiyojlarda esa ijtimoiy ong maxsuliga tobeligiifodalanadi. Ma`naviy extiyojlar ma`naviy madaniyatni yaratish va o`zgartirishda o`z aksini topadi. O`quvchi o`z fikr-muloxazalari va tuyg`ularini boshqalar bilan baxamko`rishga gazetalar, kitoblar va jurnallar o`qishga kinofilpmlar va spektakllar ko`rishga, muzika tinglashga va shu kabilarga extiyoj sezadi.

Ma’naviy extiyojlar moddiy extiyojlar bilan uzviy bog`liqdir. Ma’naviy extiyojlarni qondirish uchun, moddiy extiyojlar predmeti xisoblanmish moddiy narsalar (kitoblar, gazetalar, yozuv va nota qog`ozlari, buyoqlar va shu kabilar) talab qilinishi shubxasiz. Shu tariqa, kelib chiqishiga ko`ra, tabiiy, shu bilan birga predmetiga ko`ra moddiy, kelib chiqishiga ko`ra madaniy xisoblangan extiyoj yo moddiy bo`lishi, yo predmetiga ko`ra maonaviy bo`lishi mumkin. Agar xayvonlarning xatti-xarakati butunlay atrof muxit bilan belgilansa, kishining faolligi uning ilk yoshligidanoq butun insoniyat tajribasi va jamiyattalablariga ko`ra yo`naltirilib boriladi. Xatti-xarakatning bu turi shu qadar o`zigaxoslikka egaki, o`quvchilarni kasbga yo`naltirish psixologiyasida uning atash uchun maxsus termin – kasb faoliyati termini qo`llaniladi. YA`ni, kasb faoliyati – inson ongi va tafakkuri bilan boshqariladigan, undagi turli tuman extiyojlardan kelib chiqadigan, xamda tashqi olamni va o`z-o`zini o`zgartirish va takomillashtirishga qaratilgan uziga xos faollik shaklidir. Bu – moddiy ne`matlaryaratishga qaratilgan mexnat faoliyati, bu – yangi kashfiyotlar ochishga qaratilgan ilmiy-tadqiqotchilik faoliyati va shunga o`xshash.

Xar qanday kasb faoliyati real shart-sharoitlarda, turli usullarda va turlicha ko`rinishlarda namoyon bo`ladi. Qilinayotgan xar bir xarakat ma`lum narsaga –predmetga qartilgani uchun xam, faoliyat predmetli xarakatlar majmui sifatida tasavvur qilinadi. Masalan, ma’ruzani konspekt qilayotgan talabaning predmetli xarakati yozuvga qaratilgan bo`lib, u avvalo o`sha daftardagi yozuvlar soni va sifatida o`zgarishlar qilish orqali bilimlar zaxirasini boyitayotgan bo`ladi. Kasbfaoliyatining va uni tashkil etuvchi predmetli xarakatlarni aynan nimalarga yo`naltirilganligiga qarab, avvalo tashki va ichki kasb faoliyati farqlanadi. Tashki kasbiy faoliyat shaxsni o`rab turgan tashqi muxit va undagi narsa va xodisalarni o`zgartirishga qaratilgan faoliyat bo`lsa, ichki kasbiy faoliyat birinchi navbatda aqliy faoliyat bo`lib, u sof kasbiy psixologik jarayonlarning kechishidan kelib chiqadi. Kelib chiqishi nuqtai nazaridan ichki-aqliy, psixik kasbiy faoliyat tashki predmetli faoliyatdan kelib chiqadi. Dastlab predmetli tashki faoliyat ro`y beradi, tajriba orttirib borilgan sari, asta-sekin bu xarakatlar ichki aqliy jarayonlargaaylanib boradi. Xar qanday sharoitda xam barcha xarakatlar xam ichki psixologik, xam tashqi-muvofiqlik nuqtai nazaridan ong tomonidan boshqarilib boradi. Xar qanday faoliyat tarkibida xam aqliy, xam jismoniy-motor xarakatlar mujassam bo`ladi. Agar o`ylayotgan odamni ziyraklik bilan kuzatsangiz, undagi etakchi kasbiy faoliyat aqliy bo`lgani bilan uning peshonalari, ko`zlari, xattoki, qo`l xarakatlari juda muxim va jiddiy fikr xususida bir to`xtamga kelolmayotganligidan, yoki yangi fikrni topib undan mamnuniyat xis qilayotganligidan darak beradi.

Kasb tanlash faoliyatini oqilona tashkil etish uchun mamlakatimiz qaysisoxa mutaxassislariga muxtojligini nazarda tutish va shunga yarasha maktabo`quvchilarini ularning mayli, intilishi, qiliqishi, imkoniyati, aqliy va jismoniyqobiliyatlariga qarab, hamda u yoki bu kasbga yaroqliligini aniqlab, so`ngrakasbga yo`llash kerak. Kasbga yo`naltirish - bu ilmiy asoslangan va o`zini kasbini jamiyat ehtiyojlarisifatida, shuningdek, o`zini qiziqish va qobiliyatlarini xisobga olib, turg`un kasbtanlash uchun xayotga kirayotgan yoshlarga yordam beradigan psixolog-pedagog, tibbiyot va davlat tadbirlari tizimidi. Bu tadbirlar jamiyat va shaxs qiziqishlarini umumlashtiradi. Kasbga yo`naltirish tizimi xar bir o`zining vazifalariga va yechish metodlariga ega bo`lgan tizimlar va boshqichlardan iboratdir. Butunligicha u maktab imkoniyati va vazifalari chegarasidan chiqib ketadi, umumdavlat tadbirlariga aylanib, qator boshqaishtirokchilarning qo`shilishini talab qiladi. Bular kasb-xunar kollejlari, oliy o`quv yurtlari, ishlab chiqarish korxonalari, qishloq xo`jaligi, transport va aloqa tizimi, kasbga yo`naltirish shaxs uchun idividual, shuningdek, jamiyat uchun ahamiyatga egadir. Bizning qobiliyatimizning aniq bir kasbga adashib tushishi tez-tez shaxsiy muvaffaqiyotsizlik bilan tugaydi. Ammo bu xatolardan shaxsning oz`i, oilasiqiynaladi, shuningdek , butun jamiyat xam qiynaladi. Yoshlarni kasbga yo`naltirishda faoliyat masalasi muhim masala xisoblanadi. Jonli mavjudotni muayyan tarzda va muayyan yo`nalishda xarakat qilishgaundaydigan extiyojlar shaxsning faolligi manbai bo`lib xisoblanadi. Extiyoj – jonli mavjudotning xayot kechirishning konkret shart-sharoitlarigauning qaramligini ifoda etuvchi va bu shart-sharoitlarga nisbatan uning faolliginivujudga keltiruvchi xolatidir. Kishining faolligi extiyojlarning qondirilishi jarayonida namoyon bo`ladi. Kishining extiyoji uni tarbiyalash jarayonida shakllanadi. Demak, kishining o`z extiyojlarini qondirish jarayoni ijtimoiy taraqqiyot bilanbelgilanadigan faoliyat shakli egallashning faol, muayyan maqsadga yo`naltirilganjarayon sifatida alohida ajralib turadi.

Yoshlarning kasb tanlashi asosan, o`rta maktabdan boshlanadi, shunga ko`ra, o`qituvchilar jamoasi bilan psixologlar oldida turli yoshdagi, jinsdagimaktab o`quvchilarini kasbga qiziqtirish, mehnat qobiliyatlarini rivojlantirish, ichki imkoniyatlarini ishga solish (o`zini-o`zi namoyon etish) kabi muhim vazifa turadi. Bundan tashqari, psixologlar o`quvchilarning aql-idroki, qobiliyatlarinihamda muayyan kasbga yaroqlilik darajasini aniqlash metodlari, usullari, texnologiyasi, shakllari, mezonlari va tarkibiy qismlarini ishlab chiqishlari, shuningdek, bu sohada ilmiy- tadqiqot ishlari olib borishlari zarur. O`smirlar va ilk o`spirinlarning kasb tanlashi katta hayotiy ahamiyatga egabo`lgan ham shaxsiy, ham ijtimoiy muammo bo`lganligadan bu jarayonda ota onalar,

jamoatchilik va turli kasb ustalari ham faol qatnashishlari kerak, chunki yoshlar ko`p hollarda kattalarning maslahatlari va tavisyalarini hisobga olganholda qat'iy bir fikrga, qarorga kelishlari mumkin. Shuni ham aytib o`tish o`rinliki, maktab o`quvchilari kasb tanlashborasidagi o`z qarorlarini, ko`pincha, har tomonlama dalillab bera olmaydilar, biroq ularning ko`pchiligi bu masalaga ongli ravishda yondashishga intiladilarO`quvchilarni kasbga yo`naltirishni yosh bosqichlarida o`quvchilarda quyidagimazmunga ega bo`ladi:

Boshlang`ich sinf o`quvchilarini kasbga yo`naltirishdan asosiy maqsad - ularnimehnat, kasb turlari, yo`nalishlari bilan tanishtirib borish va kasb faoliyatigaqiziqishni shakllantirishdan iborat.

Bunga erishish uchun quyidagi vazifalarni amalga oshirish zarur:

1. O`z-o`zini baxolay bilish malakalariga o`rgatish;

2. Intellektual va xissiy-irodaviy xislatlarini rivojlantirish;

3. Realistik jihatdan o`z-o`zini baholashni rivojlantirish.

5-7 sinf (o`rta yoshdagi) o`quvchilarini kasbga yo`naltirish mazmuni, ulardagiqiziqish, layoqat , shaxs sifatida jamiyatda tutgan o`rni to`g`risidagi tushunchalar va kasb tanlash ko`nikmasini shakllantirish zarurati bilan belgilanadi. Bo`lg`usi kasbiyfaoliyatlar bu yoshdagi o`quvchilar uchun hayotdagi o`z o`rnini belgilash va tayyorlashda turtki, o`z shakllanish imkoniyatlariniochishi va kasb tanlashi uchun zarur bo`ladi. Bu yoshdagi o`quvchilarda ijtimoiy-psixologik layoqatlar, o`ziulg`ayotganligada, yangi bir pozitsiyada o`ziga e'tiborida, atrofga va olamga munosabatida shakllanishi kerak.

8-9 sinf o`quvchilarida kasbga yo`naltirish ishlari mazmuni shaxsning ma'naviyxislatlari va jamiyat oldidagi burchi javobgarlik xislatlarini shakllantirish bilan ajralibturadi. Bu esa ulardan mustaqillik, tashabbus bilan chiqish, mustaqil qaror qabil qilishxatti-xarakatlari natijasini bilishi va faoliyatini nimaga olib kelishini sezishi bilan belgilanadi. 8-9 sinf o`quvchilarida oldingi bosqichlarda olgan bilimlari va tajribalari asosidaquyidagi yo`nalishlar bo`yicha kasbga yo`naltirish faoliyat amalga oshiriladi.

1. O`quv va maxsus fanlarni chuqur o`rganish asosida;

2. Diqqatini tanlagan faoliyatida kasbiy muxim sifatlarini shakllantiririlishida;

3. Kasbiy rejalari ustidan nazorat va ularni asoslanish darajasini ochib berishda;

4. Kasbiy faoliyatga o`zini tayyorlash yo`llari, o`ziga tashxis qo`yish, natijalarinibaxolashda;

5. Ijtimoiy kasbiy ko`nikish, kasbni tanlash sabablari, kasbiy yo`nalish asoslari shakllanishida.

O`quvchilarni ta`lim tizimida mustaqil mehnat faoliyatiga puxta tayyorlashva ularning kasb-hunarini o`z qobiliyatlariga yarasha to`g`ri kasb tanlashlarigaerishish uchun maktab o`qituvchilarining pedagogik mahorati, bilim saviyasi, didaktik (shuningdek, akademik, tashkilotchilik, pertseptiv va h. k.) qobiliyatlariyuksak bo`lishi, fan asoslarini turmush bilan bog`lab o`rganilishi, to`garak vaqo`shimcha, yordamchi kurslar oqilona uyushtirilishi, maktablarda kasb-hunarto`g`risida ma'ruzalar o`qilishi, suhbatlar, munozaralar o`tkazilishi, sayohatlar, uchrashuvlar, kasb-hunar fotoko`rgazmalari tashkil qilishlari zarur. Shuningdek, yoshlarning kasb tanlashdagi reallikni vujudga keltirishmaqsadida maktabda ilg`or kasb egalari, kasb faxriylari, kasb sulolalari bilanuchrashuvlar, davra suhbatlari, kechalar va ma'ruzalar tashkil etilsa maqsadga muvofiq bo`ladi. Ushbu tadbirlar o`quvchining shu kasbga bo`lgan qiziqishiniyanada qat'iylashishini vujudga keltiradi.

Respublikamizda barkamol shaxs va malakali mutaxassis tayyorlashjarayonining samarali tashkil etilishini ta`minlashga qaratilgan uzluksiz ta`lim tizimitarkib toptirildi. Mustaqil huquqiy demokratik davlat qurish jarayoni nazariyotchilar, amaliyotchilar va ta`lim tizimi rahbarlari oldiga kasbiy faoliyatga yo'naltirilganmoslashuvchan kadrlarni tayyorlash masalasini qo'ydi. «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»da jamiyat, davlat va oila oldida o'zjavobgarligini his etadigan mutaxassislarni taryyolash maqsadlari aniq belgilabberildi. Respublikamizning mustaqillik yillarida orttirgan taraqqiyot tajribasi taxlilqilinib, milliy istiqlol g'oyalari tamoyillariga asoslanib, ijtimoiy hayotning muhimtarkibiy qismi ta`lim-tarbiya jarayoni o'zgardi. Bu jarayon ta`lim sohasidagi davlatsiyosatining huquqiy asoslarini yaratishdan boshlandi. Ta`lim va tarbiyani islohottalablari asosida yuksak darajaga ko'tarishham davrimizning qat'iy talabi, jamiyatning ijtimoiy buyurtmasidir. O'smirlarni o'rganilayotgan kasbga qiziqishini shakllantirish jarayonida ularning e`tiborliligini ifodalaydigan materiallarni tavsiflaydigan xolatlar kuzatiladi. Shunningdek, kasbiga qiziqishini shakllantirishni ta`minlaydigan intellektualkomponentning tarkibiy qismlarini aniqlashda quyidagilarga alohida e`tibor berishlozim.

– Analiz va sintez;

– Diqqat va kuzatuvchanlik;

– Ajratish va umumlashtirish;

– Klassifikatsiyalash va isbotlash.

Kasblarga qo'yiladigan psixofiziologik talablarni umumiy holatini izohlashuchun

1. O'smirlarni tegishli kasbiy niyatlarini shakllantirish metodlarini ishlabchiqish;

2. Kasbiy qobiliyatlar va kasbga layoqatni shakllantirish metodlarini ishlabchiqish.

3. Turli kasblarning ijtimoiy mavqeini tenglashtirish metodlarini va yo'llariniishlab chiqish.

4. Mehnat resurslarini taqsimlash va ularning muhim joylashib qolishijarayonini iqtisodiy va ma`naviy tartibga solib turish omillarini ishlab chiqish.

5. Moddiy ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalarining o'smirlarni uchunjozibali bo'lishini oshirish tadbirlari tizimini ishlab chiqish.

6. Kasb tanlashning tegishli motivlari shakllanishiga ommaviy tarbiya vositalarita`siri samaradorligini oshirish tadbirlari tizimini ishlab chiqish.

7. Kasb - xunar kolleji, oila va ishlab chiqarish bilan hamkorlikda kasbgayo'naltirish va kasbiy maslaxat bo'yicha olib boradigan ishlari tizimini belgilashdan iborat.

Yoshlarni kasbga tayyorlash jarayoni, mehnatga munosabatini tarbiyalash, amaliy ko'nikma va malakalarni shakllantirish, o'quvchi shaxsini har tomonlamarivojlantirish va shakllantirish ishlarini o'z ichiga oladi. Shaxsiy-psixologik omillarga esa e`tiqod ehtiyoji, moyillik, odatlar, ma`lum birfaoliyatning biror turini tanlash masalalari kiradi. Inson ongini o'rganishda shaxsninganiq vaziyatdagi, aniq maqsadi pedagogik-psixologik, kasbiy, texnik-texnologikfoliyatining asosiy maqsadi yoshlarda faqat moddiy boyliklar yaratish malakasinitarbiyalash emas, balki mehnat qilish ehtiyojini ham tarkib toptirishdir. Kasbiyyo'naltirish va tarbiya vazifalarini muvaffaqiyatli bajarish uchun o'qituvchi yuksak g`oyaviy, printsipial, siyosiy etuk va ma`naviy barqaror inson bo'lishi shart. Pedagog o'zining – o'quvchilarini bilish va hurmatlash, doimo ularning hartomonlama kamol topishi uchun qayg`urish, ehtiyoj va qiziqishlarini tushunish, harbiriga yakka holda yondoshish kasbga yo'naltirish, pedagogik mahorat, o'z ustidauzluksiz ijodiy ishlash, o'z bilimlarini takomillashtirib borish, yuksak saviyagaerishishi muhim

ahamiyatga ega. Kasb tanlashda yoshlarga yordam berish maqsadida mutaxassislar (psixologlar, vrachlar, pedagoglar va boshqalar)ning maslahatlari va tavsiyalariasosiy omillardan biri bo'lib xizmat qiladi. Kasblar bo'yicha maslahat berishning bir necha xillari mavjud bo'lib ular bir - biridan farq qiladi.

Ma`lumot-axborot beruvchi maslahatlar:

Diagnostik kasb maslahati berish:

Kishini har tomonlama o'rganish asosida undagi qiziqishlar, moyilliklar, qobiliyatlar hamda shaxsdagi kasbiy jihatdan muhim bo'lgan ayrim sifatlarni aniqlabo'rganishga qaratilgandir.

Bunday maslahatdan maqsad–faoliyatning qanday sohasida siz muvaffaqiyatli ishlashingiz mumkinligini, ya`ni siz qaysi sohada jamiyat uchun maksimal foyda keltirishingiz mumkinligini hamda o'z mehnatingizdan mumkin qadar ko'proqqoniqish hosil qilishingizni oldindan belgilab berishdan iborat. Diagnostik kasbmaslahatini psixologlar o'tkazadilar. Ular shaxsni o'rganishning anketa to'ldirish, testlar bilan sinash singari har xil metodlarini qo'llaydilar.

Kasb to'g`risida maslahat 3 ta bosqichga bo'linadi.

1. Kasbga tayyorlash. Bunga o'quvchining kollejni bitirgunga qadar bo'lganjarayoni kiradi. Bunda o'smirlarning qiziqishi, xohishi u yoki bu kasbga moyilligini hisobga olgan holda kasblarga tayyorlanadi, kasblar to'g`risida axborotlar berib boriladi.

2. Yakunlovchi: kollejni bitirayotganda kasbga yo'llash ishlarini olib boriladi. Bu yakunlovchi turda o'quvchilarni qobiliyatiga qarab u yoki bu kasblarni egallashgayordam berish. Bu xil maslahat kollej doirasidan tashqariga chiqadi va ko'pincha oliyta'lim, tashkilotlarda amalga oshiriladi.

3. Kasbga ko'nikma hosil qilish. Bu kasbga yo'llash ishi yakunlovchi ish bo'lishikerak, chunki o'quvchi zavod va fabrikada, shuningdek o'quv yurtlarida o'z qiziqqan sohasi bo'yicha ishlaydi va o'qiydi. Ko'nikma hosil qilish sistemali ravishda rejani bajarish va musobaqalarda ishtirok etish natijasida mustahkamlanadi.

Kasbga layoqatliligi. Kasbga layoqatliligini aniqlash 3 yo'l bilan amalgaoshiriladi.

a) Sog`lig`i to'g`risida;

b) Kasbga taxminiy tayyorgarlikning puxtaligi;

v) Psixofiziologik holati.

Bu layoqatligiga qarab mutaxassislar o'smirlarga u yoki bu kasbga loyiq ekanligini aniqlashadi va kasbni o'zgartirish kerakligi yoki sog`liqqa zararligini, uning organizmi tanlagan kasbiga loyiq emasligi to'g`risida ma`lumot berishadi.

Ushbu mavzu yuzasidan olib boriladigan – kasbga yo'naltirish masalalarida test, anketa, suhat metodlaridan shuningdek psixologik metodikalardan unumli foydalanish maqsadga muvofiq.

O'quvchilarni kasb-hunarga yo'naltirishga oid metodikaning mohiyati, shuningdek, tajriba-sinov ishlarining yakuni va natijalari ilmiy asoslangan. O'smirlarni kasb-hunarga yo'naltirish borasida tashkil etilgai tajriba-sinov ishlarijarayonida yoshlarni kasbga yo'naltirish jarayonining samarali kechishinita`minlovchi shakl, metod va vositalar aniqlandi. Ular quyidagilardan iboratdir:

1) faoliyat shakli - suhbat, anketa hamtsa test so'rovlarni tashkil qilish, uchrashuv, davra suhbati, interv'yu, konferentsiya, seminar, debat, ashliy trening, ko'rgazma, ekskursiya, tanlov, . ma`ruza va boshqalar;

2) faoliyat metodlari - pedagogik kuzatuv, hikoya qilish, tushuntirish, manbalar mazmunini o'rganish, ko'rgazmalilik, amaliy mashg'ulot, ekskursiya, namoyish etish, "Aqliy hujum", "Qizil va qora", "Qora quti", "Fikrlarniig shiddatli hujumi", "Klaster", "Qarorlar qabul qilish texnologiyasi", "Muz yorar" kabi uslublar;

3) faoliyat samaradorligini ta`minlovchi vositalar - o'quv manbalari, yordamchi adabiyotlar, pedagogik amaliyot, madaniy meros namunalari, o'quv va texnik jihozlar, axborot texnologiyalari (televizor, radio, komp'yuter, audio va video magnitofonlar), ilg'or pedagoglarning ish tajribalari va hokazolar.

Demak o'smirlarni kasbga yo'naltirishga qo'yiladigan pedagogik - psixofiziologik talablar umumiy xolda quyidagi xulosalarga olib keldi:

- o'smirlarni kasb-hunarga yo'naltirishning nazariy va amaliy asoslarini yaratish;

- o'smirlarni kasbiy qiziqishi tanlagan kasb bilan o'zaro aloqasida namoyon bo'luvchi shaxsning murakkab sifati ekanligini anglash;

- o'smirlarni kasb-hunarga yo'naltirishga oid ommaviy axborot vositalarida ko'rsatuvlar uyushtirish;

- o'smirlarni mexnat faxriylari bilan uchrashuvlar o'tkazish;

- Ishlab chiqarish korxonalariga zamonaviy texnologiyalar bilan tanishtirish;

- o'quvchilarni kasb-hunarga yo'naltirishning tavsiyalar va uslubiy ko'rsatmalar yaratish lozim.

Foydalangan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining «Milliy kadrlar» dasturi. Ma`rifat gazetasi. 15sentyabr, 1997 yil.

2. I. A. Karimov "Jahon moliyaviy iqtisodiy inqirozi; O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etish yo'llari va choralari" T. , 2009 y mart

3. M. Ochilov "Muallim qalb me`mori" T. , "O'qituvchi" 2001 y

4. M. F. Ziyaeva "Bo'lajak tibbiyot xodimining kasbiy yo'nalganligini shakllantirish" Xalq ta`limi j . , 2001 y 3-son. , 54-56 b.

5. M. F. Ziyaeva "Kasbga qiziqish va kasb tanlash" Kasb xunar ta`limi j . , 2001 y 5-son. , 15-17 b.

6. B. X. Raximov "Ta`lim tizimida bo'lajak o'qituvchi shaxsning kasbmadaniyati" Samarqand. , 1996 y. , 43-45 REFERENCES

7. Карандашев В. Н. Психология введение в профессию. 2- е изд - М. : Смысл, 2003. - 19 с.

8. Nabijonova D. O`quvchilarni kasbga yo`naltirish psixologiyasi. Toshkent: 2002. -38 b

9. Xaydarov F. I. , Xaliliova N. I. "Umumiy psixologiya". - Toshkent: Mumtoz so`z, 2010. – 97 b

10. G'oziev E. G`. Ontogenez psixologiyasi - Toshkent: Noshir , 2010. – 73.

TECHNOLOGIES FOR THE DEVELOPMENT OF SOCIAL COMPETENCES IN CHILDREN

Nodira Djumanova

INTRODUCTION

Pre-school education and upbringing is considered a type of continuous education aimed at educating and educating children, developing them intellectually, spiritually and morally, ethically, aesthetically and physically, as well as preparing children for general secondary education, carries out the educational process aimed at ensuring the child's all-round development from the first developmental age to the age of 7 years. In this process, paying attention to the formation of competencies in the areas of child development never loses its relevance as a requirement of the time. Because the upbringing of a mature generation is the main priority of any country. In this regard, our first president, Islam Karimov, said: "Every country, every nation, in the image of its children, in the image of the young generation that is growing up, shows the most beautiful qualities of this nation, and its noble dreams. " it is natural for him to see his support and supporter, who is able to show courage and selflessness in implementation. In terms of knowledge, practical skills and abilities, certain psychological-pedagogical skills in the preschool education system, first of all, full mastery is necessary to educate children, the further development of the child, the wrong way. It depends on the prevention of temptation. It is known that, inaccordance with the tasks of the state requirements for the development of preschool children, the implementation of individual-oriented education and upbringing, the awakening and development of social-communicative, moral, aesthetic, intellectual, physical qualities and potentials in children, the quality and awakening and development of potentials, formation of independence, responsibility, initiative in children, organization of educational process taking into account the age, individual, psychological and physical characteristics and abilities of

children. Modern theories The increase of kindergartens and other preschool educational institutions in the 20th century is associated with a number of changes: New scientific interest in early childhood as a result of its application in the fields of psychology, medicine, psychiatry and education; guiding children and parents recognizing the importance of education; Efforts to improve the educational programs of kindergartens already established to care for the children of working mothers. One of the greatest theorists, the psychologist John Piaget and his followers, made the greatest contributions to developmental psychology, which convinced children that children go through regular stages of intellectual development. , to seven or eight belongs to the field of early childhood. In fact, in order to ensure the development of the new Uzbekistan in the future, today's generation needs to be physically and mentally healthy and intellectually capable. This requirement requires increasing attention to the education and training of the young generation in preschool education and training organizations. For this purpose, further improvement of the pre-school education system in our country, strengthening of material and technical base, expansion of the network of pre-school educational institutions, provision of qualified pedagogic personnel, radical improvement of the level of preparation of children for school education, education and upbringing important work was carried out on the implementation of modern educational programs and technologies, and thecreation of conditions for the comprehensive intellectual, moral, aesthetic and physical development of children. According to this decision, the competences of the child's development areas were determined. As technology use has increased over the past decade, so have the number of concerns I receive from parents about how it impacts the development of children. From cognitive and learning concerns to social and emotional concerns, parents and professionals are right to question the impact of something that consumes the time and energy of so many children. While there are certainly social benefits to digital device use and media consumption, concerns arise when excessive time spent on devices detracts from time spent engaging in and benefitting from in-person interactions and developmentally necessary activities. Let’s take a scientific look at how your child’s time online impacts their social skills – empathy, compassion and sensitivity to human relationships – and what parents can do to encourage healthy social development.

LITERATURE ANALYSIS AND METHODOLOGY

The normative legal documents adopted in the field of preschool education in our country are the methodological basis for studying the

topic of competences in the areas of child development. The law "On Preschool Education and Training" serves as the legal basis for the tasks to be carried out in the formation of competences in the areas of child development. The rights and obligations of education and training organizations, pedagogues, and parents have been strengthened. In the concept of developing the preschool education system until 2030, the existing conditions and opportunities for the formation of competences in the areas of child development have been studied, and the tasks to be carried out in this process until 2030 specified. Also, the works and lectures of our first president, Islam Karimov, and our current president, ShavkatMirziyoyev, serve as a methodological basis for the study of competencies in the areas of child development. In this regard, Islam Karimov, the architect of our country's independence, writes in his work "High Spirituality - Invincible Power"; his own abilities, how he interacts with people around him, how he feels among his peers, whether or not he has leadership qualities, if necessary, his worldview - all this is primarily his innate nature, thus at the same time, life experience confirms in many examples that it is inextricably linked to the education received in the family. It is during this period that the child begins to understand and understand everything good and bad, his innocent mind absorbs all the events in the family and around him, the impressions of their essence like a printed paper. His love and respect for his parents, grandparents, and his attitude towards the environment around him is improving day by day.

RESULTS

The good news is that not all technology use is bad. It can be used to bring people together, and this is certainly the case for children and teens as well. Many report that use of social media platforms, texting, and other apps allows them to stay connected to peers they know in real life. It also can foster the development of friendships with peers around the world who have shared interests and goals.

Children with social anxiety disorders, who often struggle with engaging in social interactions in person, may find that online communities and social media platforms allow them to practice social interaction skills and gain confidence with social communication in a more comfortable way. Social support groups online also allow children to share their experiences and receive encouragement and guidance that may not be available to them in their local community. The bad news is that the overuse of screen time displaces time spent engaging in real life social interactions. We know that children develop communication, cognitive, and social skills through their relationships with caregivers and

other adults and peers. They require face-to-face engagement to understand and use verbal and non-verbal communication, develop empathy, learn turn-taking, and more. Increased technology use has the potential to create social disconnection for young and older children alike, which can negatively impact the development of social and relational skills. Recent research has shown that screen time is negatively associated with social skills development in toddlers. Specifically, the more time they spend with devices the more their social development suffers in the areas of relating and interacting with others and compliance with directions and ability to help others. **Levels of disruptive social behaviors, such as being bossy or bullying, increased with more screen time activity.**

Today, we work according to the state educational standards of preschool education and upbringing, adopted on December in the formation of competencies in the areas of child development. According to this standard, the competencies of the child's development areas are as follows: Ø physical development and formation of a healthy lifestyle; Ø socio-emotional development; Ø speech, communication, reading and writing skills; Ø development of cognitive process; Ø creative development. After the completion of the educational activity in the field of "Physical development and formation of a healthy lifestyle", a 6-7-year-old child: shows physical activity in accordance with his capabilities and the standards of physical development related to his age ; knows how to perform various mobility activities harmoniously and purposefully; uses fine motor skills in various life and educational situations; controls his actions with the help of emotional and sensory organs; uses personal hygiene skills; knows the basics of a healthy lifestyle and diet; complies with the rules of the basics of safe life activity. After completing educational activities in the field of "social-emotional development", a 6-7-yearold child: will have an idea about his "I" and the role of other people in the life environment; manages his emotions and expresses them according to the situation; differentiates the emotions of others and responds to them accordingly; communicates appropriately with adults and peers; finds constructive ways out of difficult situations. After completing the educational activity in the field of "speech, communication, reading and writing skills", a 6-7-year-old child: hears and understands speech; uses correct pronunciation, convenient grammatical forms and various sentence constructions in his speech; Ø shows interest in learning a second language; Ø shows preliminary knowledge of acquiring a second language;

Øshows interest in literary works; has an idea about the lexical, syllabic and phonetic structure of the word; Ø knows how to compose and

pronounce different forms of meaning independently; Knows processing skills and shipping. From the development of the cognitive process to the end of the educational activity, the 7-year-old child: acquiring knowledge shows the 6th action; independently finds information for educational and life activities and after that; objects, events and appearances understand their own simple connections and perceive them as a whole; knows and uses numbers and calculations; Ø appropriate treatment for space, form and time works; Ø implementation of elementary mathematics; Ø observes and studies events and phenomena in the environment; Ø shows a careful and caring attitude towards the environment. After completing the rescue educational activity "Creativity", a 6-7-year-old child: shows art and culture; appreciates national traditions and perceives them as part of everyday life; independently expresses his preference for a certain type of art; based on the acquired knowledge and vision to implement their own creative plans in various life projects; understands the role of creativity in the movement of a person in the world.

DISCUSSION

Having studied the science of the child's sphere of competence, we were convinced that it has its own characteristics from the Eastern countries and China. For example, in Japan, these competencies are five guidelines for pre-school education, which have emerged. - social relations; - health, safety- language; - environment; - express feelings. There are aspects of these directions that are also characteristic of our preschool education programs. We can only understand the differences in naming. At the same time, according to our standard, the competence of "creative development" is of particular importance. This is not given separately in Japanese preschool education. Paying special attention to the child's creative development competence is of great importance. Because today's children are expected to be future inventors. Their intellectual potential is recognized as the main force that ensures the development of our country in the future, and that is why they are receiving a lot of attention. "You will never be able to create wise men if you destroy the stupidity of children, " says the Western scientist Jean-Jacques Rousseau. There is wisdom in this idea. A child can play with a toy he is interested in or destroy it. It will be appropriate if the educator correctly forms the concept that "this is ours". So, the more we restrict children, the more their creativity will disappear. On the contrary, we should educate them in the right direction and help them to develop their creativity. The preschool education system in China is provided by public and private institutions. The government of the People's Republic of China

supports the comprehensive development of private preschool educational institutions. Despite the existence of a common educational program for the younger generation, there are some differences in the process of teaching children in public and private kindergartens. Education in public institutions focuses on preparing children for school and introducing them to work, while private schools focus more on the aesthetic and cultural development of children. Today, in our country, a lot of attention is being paid to the activities of private preschool education organizations and home kindergartens in order to include children in preschool education organizations. However, unlike the Chinese state, the state standards adopted in our country are determined to be applied uniformly to all preschool education organizations, including state andnon-state preschool education organizations. G. Schopenhauer did not say for nothing that "Every child is partly a genius, and every genius is partly a child. " Such geniuses are brought up in preschool education, which is considered the primary and most important link of continuous education. President of Uzbekistan ShavkatMirziyoyev of the Republic of Uzbekistan In his speech at the solemn event dedicated to the 26th anniversary of the adoption of the Constitution, he said: "If we pay attention to the realization of the abilities of our children from childhood and mobilize all our opportunities for their development, many more Berunis, IbnSinas, Ulugbeks will come from our country. I believe in it" - he said. CONCLUSION The question of forming competences in areas of child development never loses its relevance. Because, first of all, every state, nation or nation puts the perfection of its generation among the highest goals. Secondly, if we take the rate of population growth in 2020 compared to 1991, the population of our country has increased by 7. 4%, in the developed country of Japan this indicator is 3. 5%, in the United States of America - 1. 8%, in developing countries - In the Republic of Kazakhstan, this indicator is 2. 5%, and in Tajikistan it is 4. 3%. These analyzes show that the rate of population growth in our country is higher than in developed and developing countries. At the same time, we are witnessing the high birth rate in Uzbekistan today even compared to Central Asian countries. Therefore, it is necessary to further improve programs and teaching-methodical literature on the formation of competences in the areas of development of children who come to preschool education organizations. Because we notice huge differences in the mental development of yesterday's and today's and tomorrow's children. Thirdly, the new Uzbekistan is currently preparing for its noble goal - the establishment of the third Renaissance. To achieve this goal, today's generation needs to be strong, educated and wise. To achieve these goals, the continuous education system is being

reformed. In particular, the system of pre-school education wasfundamentally reformed. Legal frameworks have been adopted and improved to further develop this system. Therefore, it is the demand of the time to study the competences of the child's development spheres from a scientific point of view, to analyze its scientific and methodological aspects and to introduce innovations in this regard. Teaching children in pre-school educational organizations based on interactive didactic games and materials allows for the organization of childoriented education. In preschool childhood, the fundamentals of individuality as a human being are formed and developed in a child - creative and imaginative thinking, imitation of others (often adults), self- control and "social" feeling. In preschool childhood, the most active point of children's development corresponds to the period up to the age of 5-6 years. Therefore, the educational process should be focused on their individuality and the peculiarities of cognitive mechanisms should be taken into account. Such educational activities arouse great interest in children, logical and creative thinking develops without excessive stress during the game, the skills of social activity and compliance with moral norms are cultivated, the natural and social environment is right. perceptions about it are regulated and the correct formation of concepts is ensured. For this, the educator should pay attention to what they can do with the help and guidance of adults, and not independently when teaching preschool children. Teaching children in pre-school educational organizations based on interactive didactic games and materials allows for the organization of child-oriented education.

REFERENCES

1. Law of the Republic of Uzbekistan "On preschool education and training". December 16, 2019. https://lex. uz.

2. Karimov I. A. (2001) Each of us is responsible for the development of the country. Volume 9. T. : "Uzbekistan", page 165. http://www. ziyouz. com.

3. Resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan "On approval of the state standard of preschool education and upbringing" VMQ No. 802. December 22, 2020. https://lex. uz.

4. Decision PQ-4312 of the President of the Republic of Uzbekistan dated May 8, 2019 "On approval of the concept of development of the preschool education system until 2030". https://lex. uz.

5. Abdurahimova D. A. Improving the system of spiritual and moral education of preschool children by means of examples of folklore: Doctor of Pedagogical Sciences (DSc) . abstract. - Tashkent, 2020. - 74 p. (B. 31)

6. Azamova M. N. Improvement of the system of formation of cooperation skills based on friendly relations among pupils of preparatory groups for school: the abstract of the doctor of philosophy of pedagogy (PhD). - Tashkent, 2020. - 45 p. (B. 18)

7. UmarovaGulhayoMurodiljanovna. Development of interest in reading among students of junior school age based on the cluster approach // —Pedagogs‖ international research journal. Volume-21, Issue-2, November, 2022. Pp. 7-10.

GulhayoUmarovaMurodiljanovna, Qayumho'jayevaFazilatDilshod girl. Attitude to reading at junior school age//-Journal of integrated education and research. Volume 2, ISSUE 1 January 2023. pp 150-154.

REVIVAL OF INTEREST IN CHILDREN'S FOLKLORE

Elzara Azmiyeva

The purpose of this article is to analyze and evaluate the place of children's folklore in the cultural heritage and in the revival of folk traditions. Methodology. The work uses methods of cultural analysis in relation to such an object as folklore cultural traditions. Results. The article is devoted to a modern problem - the revival of interest in children's folklore and cultural traditions. The forms of existence of a folklore work and the features of manifestations of its features and properties are analyzed. The multifunctional components of folklore art are highlighted, which are expressed in genre and stylistic diversity. The main material of the article is devoted to the historical aspects of children's folklore, namely when and how children's folklore was created. Examples are given for various lullabies of songs, and the musical and artistic-figurative, literary basis of lullabies is analyzed. The aesthetic value of the genre is determined as the property of the cultural heritage of society, expressed in various forms of creative manifestation. Conclusion. Currently, much attention is paid to the revival of cultural folklore traditions in various arts. The increased interest in various types and genres of children's folklore testifies to the strengthening of the general trend of understanding one's national and cultural identity, and the desire to comprehend traditional folklore genres.

Keywords

children's, folklore, traditions, genres, culture, value, nationality, identity.

Folklore is a leading component of folk culture. This is an indispensable factor in the education of the younger generation, including in the educational process. Folklore genres embody folk pedagogy, reflect

issues of morality, ethics, problems of humanism, love, friendship, and patriotism, and proclaim honesty and hard work. The word "folklore", which often denotes the concept of "oral folk art", comes from the combination of two English words: folk, "people" and lore, "wisdom". The history of folklore goes back to ancient times. Its beginning is connected with the need for people to understand the natural world around them and their place in it. From time immemorial, myths have come to us that explain the laws of nature and the mysteries of life and death in figurative and plot form. The rich soil of ancient myths still nourishes both folk art and literature. Until the middle of the 19th century, Children's folklore was not allocated to a special section of folk poetry; it was not specifically included. Publications of children's folklore were random and few in number. In the 50s and 60s of the 19th century. Due to the increased interest in folk art, children's folklore is also attracting attention. Works of children's folklore are recorded by N. I. Dal, P. V. Shein, P. A. Bessonov, and other folklorists. In 1861–1862, V. I. Dahl's famous collection "Proverbs of the Russian People" is published, which also contains a variety of material from children's folklore (play sayings, counting rhymes, tongue twisters, etc.). In 1870, P. V. Shein's collection "Russian Folk Songs" was published, which opens with a section devoted to children's folklore. The bulk of children's songs were recorded by Shein himself; some texts were recorded by A. N. Afanasyev, ethnographer I. A. Khudyakov, and writer A. N. Ostrovsky. A major role in collecting and summarizing children's folklore belongs to famous folklorists, ethnographers, and teachers O. I. Kapitse, G. S. Vinogradov, K. I. Chukovsky, G. M. Naumenko, and others. The study of children's folklore was carried out in three directions: historical-genetic, philological, and functional-pedagogical, but a number of theoretical problems still remain unresolved, the main of which is the lack of a generally accepted classification. The first attempt to systematize children's folklore was made by the ethnographer-collector of children's folklore of the late nineteenth century, P. V. Shane, who singled out children's folklore in a special section and divided it into two large sections: songs for the little ones, performed by adults (lullabies, nursery rhymes, jokes), and songs of the children themselves. K. I. Chukovsky collected a wealth of material for studying the poetic creativity of children and developed a theory of the genre of changelings. A prominent ethnographer and professor at Irkutsk University, G. S. Vinogradov, collected a huge amount of material on children's folklore, preparing it for publication with scientific justification for its artistic value. He believed that works intended for children in the first years of life and performed by adults do not belong to children's folklore but are included in the work of women-mothers and nurturers. A

major role in collecting and summarizing children's folklore belongs to folklorist O. I. Kapitsa. She collected more than eight thousand texts, organized a commission on children's folklore, and published several popular collections, articles, and bibliographic reviews of literature on Russian and foreign folklore. Her many years of work resulted in the most profound and complete book, "Children's Folklore" (1928). Researcher of children's folklore G. M. Naumenko, in his numerous collections, divides children's musical folklore into calendar, amusing, and game folklore. The classification of the scientist G. S. is based on Vinogradov having a domestic purpose. He identified five main sections of children's folk poetry: play folklore, amusing folklore, satirical lyrics, everyday folklore, and calendar folklore. The genetic principle of classification is adhered to by V. P. Anikin. He divides children's folklore into poetry by adults for children; works that have fallen out of the folklore of adults and have been adopted by children; actually children's creativity. V. A. Vasilenko proclaims the functional principle of classification and distinguishes: lullabies, or tales; works related to gaming activities; and works that engage children with verbal content and are performed independently of play activities. Researcher of children's folklore M. N. Melnikov, "Based on the purpose and nature of existence, " defines four main groups of children's folklore, and based on the commonality of poetics, musical structure, and everyday function, independent genres are distinguished within each group. Russian folklore is original, actually folk (national), and at the same time universal (similar in social and aesthetic ideals and ideological content). It originated in ancient times from elements of work songs, spells, and spells—on a utilitarian basis. Gradually, their utilitarian qualities gave way to artistic ones. Calendar folklore is born: ritual calendars and ceremonial poetry, then everyday beliefs, epics, proverbs, riddles, and songs with the mythologization of nature and society. In mythology, the images of Brownie, the patron of the house; Leshego, the grandfather of the forest; Vodyany, the king of the sea; mermaids, tailed women; and the werewolf, either a wolf or a man, Favorite characters are animals and birds: crow, owl, cuckoo, nightingale, rooster, etc. Socio-historical conditions influence the development of folklore: its mythology is lost, religiosity, class themes, and social problems prevail. Traditional plots appear capacious, with unique pictures of real life and characters, positive and negative. An ideological illumination of the depicted reality is observed; plots and motifs associated with real historical reality are used; everything is reflected through the prism of artistic fiction to oral folk art relating to all types and genres, such as epics—myths, epics, ballads, traditions, legends, songs about memorable events, stories about heroes, patriotic

and pathetic legends; sayings, proverbs, and riddles—for all occasions; fairy tales—everyday, real, and magical; folk song lyrics: ritual songs, lyrical songs (accompanying rituals—weddings, funerals, births, holidays—Maslenitsa, welcoming Spring, Midsummer Day, etc.), love songs; dedicated to historical facts; games: round dances (songs, dances, and movements—imitative); dramas and farcical performances, including with dolls, etc. A. N. Tolstoy called folklore "the dignity and intelligence of the people. " "Oral literature, " in his words, "formed and strengthened his moral character; it was his historical memory, the festive clothes of his soul. " Unlike myths, folklore is already a form of art. Ancient folk art was characterized by syncretism, i. e. , indistinction between different types of creativity. The mythological background of folklore explains why oral works do not have a first author. With the advent of "author's" folklore, we can talk about modern history. The formation of plots, images, and motifs occurred gradually and, over time, was enriched and improved by the performers. Like literature, folklore works are divided into epic, lyrical, and dramatic. Epic genres include epics, legends, fairy tales, and historical songs. Lyrical genres include love songs, wedding songs, lullabies, and funeral laments. Dramatic ones include folk dramas (with Petrushka, for example). The original dramatic performances in Rus' were ritual games: seeing off winter and welcoming spring, elaborate wedding rituals, etc. One should also remember about small genres of folklore: ditties, sayings, etc. Many genres are associated with games in which the life and work of elders are reproduced, so the moral attitudes of the people, their national traits, and the peculiarities of economic activity are reflected here. In the system of genres of children's folklore, "nurturing poetry" or "maternal poetry" occupies a special place. This includes lullabies, nurseries, nursery rhymes, jokes, fairy tales, and songs created for the little ones.

Lullabies

At the center of all "mother's poetry" is the child. They admire him, pamper him, cherish him, decorate him, and amuse him. Gentle, monotonous songs are necessary for the child's transition from wakefulness to sleep. From this experience, the lullaby was born. Here, the innate maternal feeling and sensitivity to the peculiarities of age, organically inherent in folk pedagogy, were reflected. Lullabies reflect in a softened, playful form everything that a mother usually lives with—her joys and worries, her thoughts about the baby, her dreams about his future. In her songs for the baby, the mother includes what is understandable and pleasant to him. This is a "gray cat", "a red shirt", "a piece of pie and a glass of milk" and "a crane's face. " Often, a lullaby was

a kind of spell, a conspiracy against evil forces. One can hear echoes of both ancient myths and the Christian faith in the Guardian Angel in this lullaby. But the most important thing in the lullaby song for all time remains the poetically expressed care and love of the mother, her desire to protect the child and prepare for life and work: You will live and get along; don't be lazy to work! A frequent character in the lullaby is a cat. He is mentioned along with the fantastic characters Sleep and Dream. Other animals and birds are often mentioned in lullabies as well as in other children's folklore genres. Folk pedagogy included in the lullaby not only kind helpers but also evil, scary, and sometimes not even very understandable ones (for example, the ominous Buka). All of them had to be cajoled, conjured, and "taken away" so that they would not harm the little one and maybe even help him. A lullaby has its own system of expressive means, its own vocabulary, and its own compositional structure. Short adjectives are frequent, complex epithets are rare, and there are many shifts of stress from one syllable to another. Prepositions, pronouns, comparisons, and entire phrases are repeated. The most common type of repetition in a lullaby is alliteration, i. e. , repetition of identical or consonant consonants. Pestushki, nursery rhymes, jokes Like lullabies, these works contain elements of original folk pedagogy, the simplest lessons of behavior, and relationships with the outside world. Pestushki (from the word "to nurture"—to educate) is associated with the earliest period of child development. The mother, having unswaddled him or freed him from clothes, strokes his body and straightens his arms and legs, saying, for example: Pull-ups, stretchers, fat ones across, walkers in the legs, grabbers in the arms, and a talker in the mouth And in the head—reason. Pestushki will accompany the physical procedures necessary for the child. Their content is associated with specific physical actions. The set of poetic devices in Pestushki is also determined by their functionality. Pestushki are laconic. "The owl is flying, the owl is flying, " they say, for example, when waving a child's hands. "The birds flew and landed on his head. " The child's hands fly up to his head. There is not always a rhyme in pestushki, and if there is, then most often it is a pair. The organization of the text of the pestles as a poetic work is achieved by repeated repetition of the same word: "The geese flew, the swans flew. The geese were flying, and the swans wereflying. "Pastels are close to some kind of playful spell, for example: "Water is off a goose, and thinness is off Efim. " Nursery rhymes are a more developed form of play than pestushki. Nursery rhymes entertain the baby and create a cheerful mood. Like pestles, they are characterized by rhythm. Tra-ta-ta, tra-ta-ta. A cat married a cat! Kra-ka-ka, kra-ka-ka! He asked for milk! Dla-la-la. Dla-la-la, the cat didn't give it! Sometimes nursery rhymes only entertain, and

sometimes they instruct, giving the simplest knowledge about the world. The edifying meaning of the nursery rhyme is usually emphasized by intonation and gestures. The child is also involved in them. In nursery rhymes and petushki, there is invariably a trope such as metonymy—the replacement of one word with another based on the connection of their meanings by contiguity. A joke is a small, funny piece of work, a saying, or simply a separate expression, most often rhymed. Entertaining rhymes and joke songs also exist outside the game, unlike nursery rhymes. The joke is always dynamic, filled with the energetic actions of the characters. In a joke, the basis of the figurative system is precisely movement: "He knocks, strums along the street, Foma rides on a chicken, Timoshka on a cat—along the path there. " Often, jokes are built in the form of questions and answers—in the form of a dialogue. This makes it easier for the child to perceive the switching of action from one scene to another and to follow the rapid changes in the relationships of the characters. Other artistic techniques in jokes are also aimed at the possibility of quick and meaningful perception: composition, imagery, repetition, rich alliteration, and onomatopoeia. Often, jokes are built in the form of questions and answers—in the form of a dialogue. This makes it easier for the child to perceive the switching of action from one scene to another and to follow the rapid changes in the relationships of the characters. Other artistic techniques in jokes are also aimed at the possibility of quick and meaningful perception: composition, imagery, repetition, rich alliteration, and onomatopoeia.

Fables, inversions, nonsense

These are varieties of the joke genre. Thanks to shapeshifters, children develop a sense of the comic as an aesthetic category. This type of joke is also called "poetry of paradox. " Its pedagogical value lies in the fact that by laughing at the absurdity of a fable, the child strengthens the correct understanding of the world that he has already received. Chukovsky dedicated a special work to this type of folklore, calling it "sculptural absurdities. " He considered this genre extremely important for stimulating a child's cognitive attitude towards the world and very well substantiated why children like absurdity so much. Changeling in a playful way helps the child to establish himself in the knowledge he has already acquired. When familiar images are combined, familiar pictures are presented in funny confusion. The absurd upside-downs attract with the comedy of their scenes and the funny depiction of life's incongruities: "A village was driving past a peasant; lo and behold, the gate was barking from under a dog. ". Folk pedagogy turned out to need this entertainment genre, and it used it widely.

Counting books

This is another small genre of children's folklore. Counters are funny and rhythmic rhymes in which a leader is chosen and the game or some stage of it begins. Counting tables were born in the game and are inextricably linked to it. Works of this genre often use nursery rhymes and sometimes elements of adult folklore. The counting book is often a chain of rhyming couplets.

Tongue Twisters

They belong to the funny, entertaining genre. The roots of these oral works also date back to ancient times. This is a verbal game that was part of the cheerful holiday entertainment for the people. Tongue twisters always include a deliberate accumulation of difficult-to-pronounce words and an abundance of alliteration ("There was a white-faced ram, and he turned all the sheep white-faced"). This genre is indispensable as a means of developing articulation and is widely used by educators and doctors. They belong to the funny, entertaining genre. The roots of these oral works also date back to ancient times. This is a verbal game that was part of the cheerful holiday entertainment for the people. Tongue twisters always include a deliberate accumulation of difficult-to-pronounce words and an abundance of alliteration ("There was a white-faced ram, and he turned all the sheep white-faced"). This genre is indispensable as a means of developing articulation and is widely used by educators and doctors.

Tricks, teases, sentences, refrains, and chants

All these are works of small genres, organic to children's folklore. They serve the development of speech, intelligence, and attention. "Say two hundred. Two hundred. Head in dough!" (Underdress.), "Rainbow-arc, Don't give us rain; give us the red sun of the bells!" (Zaklik), Teddy Bear, Near the ear, a bump. " (Tease.) The origin of the chants is related to the folk calendar and pagan holidays. Later calls and sentences take on the character of entertaining songs. Larger works of children's folklore include songs, epics, and fairy tales.

Russian folk songs

play a big role in developing in children an ear for music, a taste for poetry, and a love for nature and their native land. The song has been around among children since time immemorial. Children's folklore also included songs from adult folk art; usually, children adapted them to their games. There are ritual songs ("And we sowed millet, we sowed. . . "), historical (for example, about Stepan Razin and Pugachev), and lyrical. Nowadays, children often sing not so many folklore songs as original ones.

There are also songs in the modern repertoire that have long lost their authorship and are naturally drawn into the element of oral folk art.

Epics

This is the heroic epic of the people. It is of great importance in nurturing love for native history. Epic stories always tell about the struggle between two principles—good and evil—and about the natural victory of good. The most famous epic hero is Ilya Muromet. Dobrynya Nikitich and Alyosha Popovich are collective images that capture the features of real people, whose lives and exploits became the basis of heroic narratives, epics (from the word "byl"), or antiquities. Epics are grandiose creations of folk art. The artistic convention inherent in them is often expressed in fantastic fiction. The realities of antiquity are intertwined with mythological images and motifs. Hyperbole is one of the leading techniques in epic storytelling. It gives the characters monumentality and their fantastic exploits artistic credibility.

Fairy tales

They arose in time immemorial. Telling fairy tales was a common hobby in Rus'; both children and adults loved them. In a fairy tale, truth and goodness certainly triumph. A fairy tale is always on the side of the offended and oppressed, no matter what it tells. It clearly shows where a person's correct life paths are, what his happiness and misfortune are, what his retribution for mistakes is, and how a person differs from an animal and a bird. A fairy tale for children contains a special charm; some secrets of the ancient worldview are revealed. They find in the fairy tale story independently, without explanation, something very valuable for themselves and necessary for the growth of their consciousness. The imaginary, fantastic world turns out to be a reflection of the real world in its main fundamentals. A fabulous, unusual picture of life gives the child the opportunity to compare it with reality, with the environment in which he, his family, and people close to him exist. The fairy tale accustoms him to the idea that evil must be punished in any case. For children, it doesn't matter at all who the hero of the fairy tale is: a person, an animal, or a tree. Another thing is important: how he behaves and what kind of person he is—beautiful and kind or ugly and evil. The fairy tale tries to teach the child to evaluate the main qualities of the hero and never resort to psychological complications. Most often, a character embodies one quality: the fox is cunning, the bear is strong, and Ivan is successful in the role of a fool and fearless in the role of a prince. The characters in the fairy tale are contrasting, which determines the plot. Brother Ivanushka does not listen to his diligent, sensible sister Alyonushka; he drinks water from

a goat's hoof and becomes a goat; he has to be rescued; the evil stepmother plots against the good stepdaughter. . . This is how a chain of actions and amazing fairy-tale events arise. A fairy tale is built on the principle of chain composition, which usually includes three repetitions. Sometimes repetition is carried out in the form of dialogue; then, if children play in a fairy tale, it is easier for them to transform into heroes. Often, a fairy tale contains songs and jokes, and children remember them first. A fairy tale has its own language: laconic, expressive, and rhythmic. Thanks to language, a special fantasy world is created. Based on theme and style, fairy tales can be divided into several groups, but usually, researchers distinguish three large groups: tales about animals, fairy tales, and everyday (satirical) tales. At the same time, children's folklore, if we talk about it in the context of folk tradition, has its own characteristics. Children's folklore does not know a storyteller in the generally accepted sense of the word in folklore. Folklore knowledge, which includes not only the performance of the text but also the situation in which it is reproduced, is determined not by the characteristics of the child's memory but by his play activity. It is in playful forms of behavior that the experience of many previous generations is reflected, combined with the creativity of a particular child.

References

1. Талипова Р. Т. Детская литература: Учеб. пособие. – Т. : Укитувчи. 2001. 103 с.

2. Тллашев Х. Х. Общепедагогические и дидактические идеи ученых-энциклопедистов Ближнего и Среднего Востока эпохи средневековья. – Т. : Фан. 1989. – 145 с.

3. Традиции русского фольклора /Под ред. В. П. Аникина. – М. , 1986. –217 с.

4. Турбовской Я. С. Средства и методы педагогического воздействия. – М. , 1988. – 200 с.

5. Турсунов И. Организационно-педагогические основы совершенствования подготовки учителей. – Т. : Укитувчи. 1989. – 80 с.

UMUMIY O”RTA TA'LIMDA INKLYUZIV TA'LIMNI JORIY ETISH JARAYONIDA BO”LAJAK PEDAGOGLARNING INKLYUZIV KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH ISTIQBOLLARI

Iroda Yuldasheva

Annotatsiya

Ushbu maqolada ta'lim muassasalarida inklyuziv ta'limni joriy etish jarayonida bo”lajak pedagoglarning inklyuziv kompetentligini rivojlantirish istiqbollari ko'rib chiqilgan. Alohida yordamga muhtoj bolalar va o’smirlarga nisbatan g’amxo’rlik, ularning huquqlarini ijtimoiy qo’llab-quvvatlash, ta’lim -tarbiya jarayonini bu bolalarning ehtiyoji va qobiliyatiga mos ravishda tashkil etish, sog’lom jamiyatga tenglashtirish ishlari bugungi kunning o’ta dolzarb masalalardan biridir. Ayrim imkoniyati cheklangan bolalar uyda yakka tartibda o’qishmoqda yoki ayrimlari esa batamom ta’limdan chetda qolib ketmoqdalar. Maktabgacha ta’lim va tarbiyaning pedagogik ish sifati yuqori darajada bo’lsada, biroq aynan alohida ehtiyojli bolalarning sog’lom muhitda ta’lim-tarbiya olmayotganliklari sababli ijtimoiy hayotimizga moslashishlarida ko’plab qiyinchiliklar va muammolarga duch kelmoqdalar. O'qituvchilar o'rtasida inklyuziv kompetentsiyani rivojlantirishni o'rganish uchun tegishli adabiyotlarni har tomonlama ko'rib chiqish o'tkazildi. Inklyuziv ta'lim, malaka oshirish dasturlari va o'qituvchilar uchun o'quv tashabbuslariga bag'ishlangan tadqiqotlar tahlil qilindi. Maqolada turli tadqiqotlar natijalari keltirilgan va inklyuziv kompetentsiyani rivojlantirish bo'yicha asosiy ma’lumotlar yoritilgan. Bundan tashqari, bo’lajak pedagogda inklyuziv kompetentlikni rivojlantirish uchun nimalarga ahamiyat berish kerakligi har tomonlama yoritib berilgan va bu borada inklyuziv vakolatlarini rivojlantirish uchun xulosalar va takliflar keltirilgan.

Kalit so’zlar

inklyuziv kompetentsiya, o'qituvchilar, inklyuziv ta'lim, rivojlanish, o'qitish, hamkorlik. Annotation.

Abstract

In this article, the prospects for the development of inclusive competence of future pedagogues during the introduction of inclusive education in educational institutions are considered. Caring for children and adolescents in need of special assistance, social support of their rights, organization of the educational process in accordance with the needs and abilities of these children, equalizing them to a healthy society are the tasks of today. is one of the urgent issues. Some children with disabilities are studying at home alone or some are left out of full education. Although the quality of pedagogical work of preschool education and upbringing is at a high level, children with special needs face many difficulties and problems in adapting to our social life due to the fact that they do not receive education and upbringing in a healthy environment. A comprehensive literature review was conducted to explore the development of inclusive competence among teachers. Research on inclusive education, professional development programs and training initiatives for teachers was analyzed. The article presents the results of various studies and highlights the main information on the development of inclusive competence. In addition, what needs to be emphasized for the development of inclusive competence in the future pedagogue is comprehensively explained, and conclusions and suggestions for the development of inclusive competence are presented in this regard.

Keywords

inclusive competence, teachers, inclusive education, development, training, cooperation.

Kirish

Inklyuziv ta'lim-bu turli xil qobiliyatlari, kelib chiqishi va xususiyatlaridan qat'i

nazar, barcha talabalarning ishtiroki va yutuqlarini targ'ib qiluvchi falsafa va

yondashuv. U har bir o'quvchi o'zini qadrli, hurmatli va qo'llab-quvvatlanadigan his qiladigan inklyuziv o'quv muhitini yaratishga intiladi. Biroq, inklyuziv ta'limni

muvaffaqiyatli amalga oshirish o'qituvchilardan o'quvchilarning turli ehtiyojlarini

qondirish uchun zarur bo'lgan bilim, ko'nikma, munosabat va amaliyotni o'z ichiga

olgan inklyuziv kompetentsiyaga ega bo'lishni talab qiladi.

Alohida yordamga muhtoj bolalar va o’smirlarga nisbatan g’amxo’rlik, ularning huquqlarini ijtimoiy qo’llab-quvvatlash, ta’lim -tarbiya jarayonini bu bolalarning ehtiyoji va qobiliyatiga mos ravishda tashkil etish, sog’lom jamiyatga tenglashtirish ishlari bugungi kunning o’ta dolzarb masalalardan biridir. Hozirgi kunda Respublikamizda maxsus maktabgacha ta’lim muasasalari va maktab-internatlar mavjud bo’lib, ushbu ta’lim muasasalarida imkoniyati cheklangan bolalar uchun barcha shart-sharoitlar mavjud. Ammo ko’plab sabablarga ko’ra ayrim imkoniyati cheklangan bolalar uyda yakka tartibda o’qishmoqda yoki ayrimlari esa batamom ta’limdan chetda qolib ketmoqdalar. Bundan tashqari maxsus maktabgacha ta’lim va tarbiyaning korrektsion-pedagogik ish sifati yuqori darajada bo’lsada, biroq aynan aloҳida ehtiyojli bolalarning sog’lom muhitda ta’lim-tarbiya olmayotganliklari sababli ijtimoiy hayotimizga moslashishlarida ko’plab qiyinchiliklar va muammolarga duch kelmoqdalar. Shuning uchun ҳam imkoniyati cheklangan bolalarning yopiq-segregatsion ta’lim tizimida o’qitilishining ko’plab salbiy oqibatlarni yuzaga keltirishi jaҳon hamjamiyati tomonidan ҳam tan olindi.

O'qituvchilar o'rtasida inklyuziv kompetentsiyani rivojlantirishni o'rganish uchun

tegishli adabiyotlarni har tomonlama ko'rib chiqish o'tkazildi. Inklyuziv ta'lim, malaka oshirish dasturlari va o'qituvchilar uchun o'quv tashabbuslariga bag'ishlangan tadqiqotlar tahlil qilindi. Bundan tashqari, inklyuziv kompetentsiyani rivojlantirishning ta'lim natijalariga ta'sirini o'rganadigan sifatli va miqdoriy tadqiqotlar o'rganildi. Ta'lim muassasalarida inklyuziv ta'limni muvaffaqiyatli joriy etish va amalga oshirish uchun o'qituvchilar o'rtasida inklyuziv kompetentsiyani rivojlantirish juda muhimdir. Inklyuziv kompetentsiya deganda barcha o'quvchilarning, shu jumladan nogironlarning va boshqa maxsus ta'lim ehtiyojlarining turli ehtiyojlarini samarali qondirish uchun o'qituvchilar

egallashi kerak bo'lgan bilim, ko'nikma, munosabat va qadriyatlar tushuniladi.

Zero, BMT tomonidan 1949 yilda qabul qilingan “Inson ҳuquqlari umumjaҳon Deklaratsiyasi”da “Ta’lim olish ҳar bir insoning asosiy va ajralmas huquqi” ekanligi alohida ehtirof etilgan.

Shuningdek, BMT 1975 yilda “Nogiron shaxslar ҳuquqlari to’g’risida”gi Deklaratsiyani qabil qildi. Mazkur Deklaratsiyada tahkidlanishicha: “Nogironlar shaxsiyatini hurmat qilish huquqi ularda tug’ilishi bilan mavjud bo’ladi. Nogironlikning kelib chiqishi, tabiati va jiddiylik darajasidan qathiy nazar, fuqaro o’z yoshidagi tengdoshlari bilan bir xil huquqlarga egadirlarkim, shu bilan birga ular mumkin qadar to’laqonli yaxshi ҳayot kechirish ҳuquqiga ҳam ega” (“Nogiron shaxslar ҳuquqlari to’g’risida”gi Deklaratsiya (3-modda).

BMT tomonidan 1989 yilda qabul qilingan “Bolalar huquqlari to’g’risidagi Konvenitsiya” barcha bolalarning huqularini hamma joyda amalga oshirish maqsadida ishlab chiqarilgan inson huquqlari borasidagi xalaro shartnoma ҳisoblanadi.

“Bolalar huquqlari to’g’risidagi Konventsiya” barcha bolalarning huqularini himoya qiladi. Mazkur Konventsiyaning 2-moddasida “Bolalar ularning ota-onalari, boquvchilarining irqlari, terisining rangi, jinsi, tili, dini, siyosiy va boshqa ehtiqodi, milliy, etnik yoki ijtimoiy kelib chiqishi, moddiy ahvoli, sog’lig’i, qanday holatda tug’ilganliklari va boshqa holatlaridan qat’iy nazar kamsitishlarga mahkum etilmasiligi kerak” – deb qathiy belgilangan. Konventsiyadagi barcha huquqlar maxsus yordamga muhtoj bolalar uchun ham tegishli bo’lib, ularga barcha bolalar qatori teng munosabatda bo’lish kafolatlanadi.

Imkoniyati cheklangan bolalar ta’limini tashkil etish masalasi eng dolzarb masalalar qatorida qarala boshladi. Natijada, 1990 yilda Tailandda o’ta muҳim Umumjaҳon Konferentsiyasi bo’lib o’tdi. Bu konferentsiyada “Ta’lim hamma uchun” Umumjaҳon Deklaratsiyasi qabul qilindi. “Ta’lim ҳamma uchun” Umumjahon Deklaratsiyasini dunyoning 155ta davlat ҳukumatlari va 150 dan ortiq nodavlat tashkilotlari qabul qildilar. “Ta’lim hamma uchun ” Umumjaҳon Deklaratsiyasi har bir bolaning to’laqonli va mukammal ta’lim olishini kafolatladi.

Ushbu Deklaratsiyada quyidagicha bayonot qilingan: “Maktablar bolalarning imkoniyatiga qarab emas ish sifati va maktab ta’limiga javob berishi bilan xarakterlanadi.

Ular quyidagilardan iborat

-har bir bolaning huquqiommaviy maktabda ta’lim tarbiya olishni talab etadi;

-o’qitishning metod va metodikalari bolaning nuqsoniga qarab tanlanadi;

-maktabda to’laligicha korrektsion pedagogik yordam tashkil etiladi;

-bolalar to’g’risidagi qaror kompleks tarzda qabul qilinadi;

-bolaning har bir shaxsiy juquqi kafolatlanadi;

-maktabda integratsiya tamoyiliga o’quv rejaning asosi sifatida qaraladi;

-inklyuziv maktablarning moddiy tahminoti yaxshilanadi”.

Inklyuziv ta’lim

(ingliz tilidan olingan bo'lib, inclusive, inclusion–uyg'unlashmoq, uyg’unlashtirish, qamrab olmoq, qamrab olish mahnolarini bildiradi) bu davlat siyosati bo’lib, normal rivojlanishdagi va maxsus ehtiyojli bolalar o’rtasidagi to’siqlarni bartaraf etish, maxsus ta’limga muhtoj bolalar va o’smirlarni rivojlanishidagi nuqsonlar yoki iqtisodiy qiyinchiliklardan qathiy nazar oilaning faol ishtirokida umumta’lim tizimiga to’liq qo’shishni va ijtimoiy ҳayotga moslashtirishni ifodalovchi ta’lim tizmidir.

Yuqorida keltirlgan mehyoriy hujjatlar asosida imkoniyati cheklangan bolalar va o’smirlarni ҳam umumta’lim muassasalarida teng huquqlilik asosida o’qitish va tarbiyalash masalasi ҳuquqiy jiҳatdan kafolatlandi.

Chunki aloҳida ehtiyojli bolalar inklyuziv ta’limining samarali tashkil etilishi natijasida

- imkoniyati cheklangan farzandlari mavjud bo’lgan oilalarning moddiy va ma’naviy muammolariga barham beriladi va mahallarda ajratish iskanjasidan qutulishga imkon yaratiladi;
- imknoniyati cheklangan bolalarni maktablar va jamoatchilik orasida kamsitishlarning oldi olinadi, bolalar o’rtasida

tenghuquqlilik ta’minlanadi, do’stona munosabatlar shakllanadi;

- maxsus ehtiyojli bolaning o’z oilasi va jamiyat davrasida bo’lishdek ulkan imkoniyat yaratiladi;
- jamiyatning yanada inklyuzivlashuviga olib keladi;
- barcha uchun ta’lim sifati yanada yaxshilanadi;

- imkoniyati cheklangan bolalar sog’lom tengdoshlari orasida tabiiy sharoitlarda yashash va mexnat qilishga moslashadilar;

- imkoniyati cheklangan bolalarning ijtimoiy jamiyatga erta va samarali moslashishlari tahminlanadi, yahni jamiyatda boshqalar ko’magiga qaramlar soni kamayadi.

Inklyuziv ta’lim tizimi o‘rta, kasb-hunar va oliy ta’lim muassasalarini o‘z ichiga oladi. Uning maqsadi nogironligi bo‘lgan shaxslarni ta’lim va tarbiyalashda to‘siqlarsiz muhit yaratishdir. Ushbu chora-tadbirlar majmuasi ta'lim muassasalarini texnik jihozlash va o'qituvchilar va boshqa talabalar uchun nogironlar bilan o'zaro munosabatlarni rivojlantirishga qaratilgan maxsus o'quv kurslarini ishlab chiqishni nazarda tutadi. Bundan tashqari, umumiy ta'lim muassasasida nogiron bolalarni moslashtirish jarayonini engillashtirish uchun maxsus dasturlar kerak.

Inklyuzivlik eng yangi maxsus ta'lim strategiyalaridan biridir.

Inklyuzivlik - bu alohida ta'limga muhtoj bolani (SEN) maktab hayotiga to'liq jalb qilishni anglatadi. Inklyuzivlikning ma'nosi bolani kunning bir qismi yoki butun kun uchun oddiy sinfga joylashtirish emas, balki shu tarzda sinf makonini tashkil qilishni o'zgartirish, shuningdek o'rganish jarayoni g'ayrioddiy bolani sinf hayotiga to'liq jalb qilish.

- Ideal holda, inklyuziv sinf SENga ega bo'lgan bir nechta bolalar guruhlarini birlashtirishi kerak, shunda bolalar bir-biri bilan muloqot qilish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Ushbu ta'lim tizimining tarafdorlari bu tarzda bolalar haqiqiy hayotga eng yaxshi tayyorgarlik ko'rishlariga ishonishadi. va skeptiklar o'qituvchilarga SEN bo'lgan bolalar uchun juda ko'p mas'uliyat yuklanishidan qo'rqishadi, o'qituvchilarning o'zlari esa tegishli tayyorgarlik va zarur resurslarga ega emaslar. va bu alohida ehtiyojli bolalarga oddiy bolalarga qaraganda ko'proq e'tibor berilishiga olib keladi - bu umumiy ta'lim darajasining pasayishini anglatadi.

- Inklyuziv ta'lim - bu umumiy ta'limni rivojlantirish jarayoni bo'lib, u barcha bolalarning turli ehtiyojlariga moslashish nuqtai nazaridan hamma uchun ta'lim mavjudligini nazarda tutadi, bu SENga ega bo'lgan bolalar uchun ta'lim olish imkoniyatini beradi.

Inklyuziv ta'lim bolalarga yo'naltirilgan metodologiyani ishlab chiqishga intiladi, bunda barcha bolalar turli xil ta'lim ehtiyojlari bo'lgan shaxslardir. Inklyuziv ta'lim turli xil ta'lim ehtiyojlarini qondirish uchun yanada moslashuvchan bo'lgan o'qitish va o'rganishga yondashuvni ishlab chiqishga intiladi. Agar inklyuziv ta’lim joriy etayotgan o‘zgarishlar

natijasida o‘qitish va o‘qitish yanada samaraliroq bo‘lsa, unda barcha bolalar (nafaqat alohida ehtiyojli bolalar) foyda ko‘radi.

Inklyuziv ta’limning sakkiz tamoyili:

1. Insonning qadr-qimmati uning qobiliyati va yutuqlariga bog'liq emas;

2. Har bir inson his qilish va fikrlash qobiliyatiga ega;

3. Har bir inson muloqot qilish va uni eshitish huquqiga ega;

4. Hamma odamlar bir-biriga muhtoj;

5. Haqiqiy ta'lim faqat haqiqiy munosabatlar sharoitida amalga oshirilishi mumkin;

6. Hamma odamlar tengdoshlarining yordami va do'stligiga muhtoj;

7. Barcha o'quvchilar uchun taraqqiyot ular qila olmaydigan narsadan ko'ra ko'proq bo'lishi mumkin;

8. Xilma-xillik inson hayotining barcha jabhalarini oshiradi.

Nogiron bolalarni tarbiyalashning asosiy kamchiligi axloq tuzatish muassasalarining nogiron bolasi bo'lgan oilaning yashash joyidan sezilarli darajada uzoqligidir. Maktab o'quvchisini yoki maktabgacha tarbiyachini ushbu muassasalardan biriga joylashtirish oilani (ota-ona va bolani) to'liq muloqot qilishdan mahrum qiladi, oilaviy aloqalarni ko'proq buzadi.

Umumta’lim maktablarida nogiron bolalar uchun maxsus ta’lim olishning afzalliklarini saqlab qolish maqsadida korreksion sinflar tashkil etildi. Tuzatish sinflari uchun ijobiy jihat - sog'lig'ida muammolar bo'lgan bolalarning boshqa sinflardagi tengdoshlari bilan teng ravishda maktab tadbirlarida qatnashish imkoniyati, shuningdek, bolalarning uyga yaqinroq o'qishi va oilada tarbiyalanishi.

Masofaviy ta'lim - bu alohida ta'limga muhtoj bolalarga masofaviy ta'lim ma'lumotlarini almashish vositalariga asoslangan ixtisoslashtirilgan axborot-ta'lim muhiti yordamida ko'rsatiladigan umumiy ta'lim xizmatlari to'plami. Ta'limning ushbu shakli o'quv mashg'ulotlarini o'tkazishning tejamkor rejimini ta'minlashga, o'quvchilar bilan o'quv mashg'ulotlarini tashkil etishni o'zgartirishga, ular tomonidan asosiy umumiy ta'lim dasturlarini o'zlashtirish uchun turli muddatlarni belgilashga imkon beradi, ular tabiatiga qarab o'zgartirilishi mumkin. psixologik-tibbiy-pedagogik kengash tavsiyasiga ko‘ra o‘quvchining kasalligi kursi, shuningdek, maxsus o‘quv muhitida o‘quv ishini tashkil etish.

Uyda ta'lim - bu ta'lim tashkilotining o'qituvchilari maxsus tuzilgan jadvalga muvofiq bolaga tashrif buyurishi va u bilan bevosita yashash joyida mashg'ulotlar o'tkazishi uchun o'qitish variantidir. Bunday o'qitish, qoida tariqasida, eng yaqin ta'lim muassasasining o'qituvchilari tomonidan amalga oshiriladi.

tanani tashkil etish. Rossiyada alohida ta'limga muhtoj bolalarni uyda o'qitish uchun ixtisoslashtirilgan maktablar ham mavjud. Uyda ta'lim o'quvchining qobiliyatiga moslashtirilgan umumiy yoki yordamchi dastur bo'lishi mumkin. Bugungi kunda uyda ta'lim imkoniyati cheklangan bolalar uchun dunyodagi eng tez rivojlanayotgan ta'lim shaklidir.

Integratsiyalashgan ta'lim. Hozirgi vaqtda Rossiyada normallashtirish tamoyiliga asoslangan ta'limga muhtoj bolalarni o'qitishning integrativ modellari jadal rivojlanmoqda. Ushbu modelning afzalligi ta'lim tashkiloti va ota-onalar uchun bolaga qulay bo'lgan integratsiya shaklini tanlash imkoniyatidir. Ta'lim amaliyotida rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarni o'qitishning turli xil integratsiya modellari ishlab chiqilgan.

Doimiy qisman integratsiya, normal rivojlanayotgan tengdoshlari bilan bir qatorda, zarur ko'nikma va ko'nikmalarning ozgina qismini o'zlashtira oladigan, o'qish va darsdan tashqari vaqtlarining faqat bir qismini ular bilan o'tkaza oladigan bolalar uchun samaralidir.

Vaqtinchalik qisman integratsiya, bunda psixofizik va nutqni rivojlantirish darajasidan qat'i nazar, maxsus guruh (sinf) ning barcha o'quvchilari har oyda kamida 2 marta sog'lom bolalar bilan birgalikda turli xil ta'lim tadbirlarini o'tkazish uchun birlashtiriladi.

Aqliy rivojlanish darajasi yosh me'yoridan biroz past bo'lgan, tizimli va jiddiy tuzatish yordamiga muhtoj, lekin ayni paytda bir qator fanlar bo'yicha normal rivojlanayotgan tengdoshlari bilan birgalikda va teng ravishda o'qishga qodir bo'lgan bolalar uchun doimiy to'liq bo'lmagan integratsiya. hududlar, shuningdek, ko'p vaqtini ular bilan o'tkazadi. darsdan tashqari vaqt.

Epizodik integratsiya - nogiron bolalarning tengdoshlari bilan minimal ijtimoiy o'zaro munosabatlarini maqsadli tashkil etish.

Doimiy to'liq integratsiya psixofizik va nutqni rivojlantirish darajasi bo'yicha yosh normasiga mos keladigan va sog'lom tengdoshlari bilan birgalikda o'rganishga psixologik jihatdan tayyor bo'lgan bolalar uchun samarali bo'lishi mumkin. Integratsiyalashgan ta'limning ushbu modeli o'z xususiyatlariga qo'shilishga yaqin.

Nogironligi bo‘lgan shaxslarning huquq va manfaatlarini himoya qilish katta va ko‘plab omillarga bog‘liq soha. Shuning uchun bugun uning aynan bitta yo‘nalishi – inklyuziv ta’limga batafsilroq to‘xtalib o‘tmoqchiman. Inklyuziv ta’lim rasmiy ta’lim tushunchasidan ancha kengroq. Bu ta’limda ko‘proq o‘qishda, o‘rganishda imkoniyati cheklangan bolalar bilan ishlanadi. Inklyuziv maktab o‘qituvchisi va inklyuziv bog‘chada tarbiyachi qanday sifatlarga ega bo‘lish kerak? Inklyuziv ta’limda o‘qituvchining kasbiy mahorati bosh omil hisoblanadi. Avvalo, o‘qituvchi inklyuziv taffakkurga ega bo‘lishi va ta’lim sifati ma’suliyatini o‘z zimmasiga olishi shart. Inklyuziv ta’lim berish o‘qituvchilar ishi sifatining asosiy mezonlari – o‘qituvchi o‘quvchilarning turli toifada ekanligiga qaramay barcha bolalarning huquqini himoya va hurmat qilishi. Inklyuziv ta’lim umumiy ta’limni rivojlantirish jarayoni bo‘lib, uning hamma uchun ochiqligini nazarda tutadi. Inklyuzivlikning asosiy g'oyasi - nogiron bolalarni alohida ixtisoslashtirilgan muassasalarda emas, balki oddiy umumta'lim maktablarida o'qitish, nogiron bolalar oddiy tengdoshlari bilan birga o'qish va ta'lim muassasalariga borish imkoniyatiga ega bo'lishlari uchun. Inklyuziv ta'lim - bu nogiron bolalar uchun

umumiy ta'lim muassasalarida sog'liqni saqlash, ular barcha bolalarni qamrab olishi, qabul qilishi va ta'lim olishi uchun maxsus sharoitlar yaratilgan.

Yana bir sifat – hamkorlikni yo‘lga qo‘yish. Chunki o‘qituvchilar uchun hamkorlik va o‘zaro fikr almashish muhimdir. O‘qituvchi o‘z faoliyatini tizimli baholab borishi, muntazam malakasini oshirishi, alohida ta’lim ehtiyojlari bor bolalarning intizomli va muassasalararo guruhlar bilan samarali ishlashi uchun liderlik hamda boshqaruv malakalarini qo‘llash, muammolarni birgalikda hal qilish, keng qamroqli maktab hamkorligini yo‘lga qo‘yish kabi xislatlarga ega bo‘lish kerak.

Ma’lumki, inklyuziv ta’limda maxsus ta’lim ehtiyojidagi bolalar barcha bolalar bilan birga ma’lum maqsadda turli qobiliyatlarga muvofiq guruhlashtiriladi. Maxsus ta’lim aqliy, jismoniy tashqi ko‘rinishga muvofiq amalga oshirilsa, inklyuziv ta’lim bolaning qobiliyati va imkoniyatlariga ko‘ra belgilanadi. Maxsus ta’lim o‘qitishning maxsus va alternativ dasturlari orqali o‘qitilsa, inklyuziv ta’lim bolaga yo‘naltirilgan va moslashtirilgan, yo‘riqnomali, barchaga mo‘ljallangan o‘quv dasturi asosida o‘qitiladi. Inklyuziv ta’limning o‘ziga xos muhim jihati shundaki, bolalar va o‘qituvchi bir -birlaridan o‘rganishadi hamda muammolarni birgalikda xal etishadi. Bu ta’lim bir tomonlama bo‘lmasligi kerak. Imkoniyati cheklangan bolada o‘ziga bo‘lgan ishonchni oshirish, ko‘nikma va qobiliyatini rivojlantirish, yoshligidan o‘rganishni rag‘batlantirishda

oila ishtiroki muhim. Inklyuziv ta’lim jarayonida ota-onalar bilan ishlash ham muhim. Ta’kidlash joizki, alohida ehtiyojli ota-onalarga ularning farzandlari jamiyatning bir bo‘lagi bo‘lish huquqiga ega ekanini tushuntirish, bu ishonchni ularning ongiga yetkazish kerak. Mamlakatimiz ta’lim tizimida bu masalaga alohida e’tibor qaratiladi O'qituvchilar o'rtasida inklyuziv kompetentsiyani rivojlantirish uchun e'tiborgaolish kerak bo'lgan ba'zi asosiy jihatlar:

- O'qitish va malakasini oshirish: o'qituvchilar inklyuziv ta'limga yo'naltirilgan har

tomonlama o'qitish va doimiy ravishda malaka oshirish imkoniyatlarini olishlari kerak.

Ushbu trening nogironlik va maxsus ta'lim ehtiyojlarini tushunish, o'qitishni farqlash, o'qitish strategiyasi va materiallarini moslashtirish, inklyuziv sinf muhitini targ'ib qilish va boshqa mutaxassislar va ota-onalar bilan hamkorlik qilish kabi mavzularninqamrab olishi kerak.

- Inklyuziv pedagogikani bilish: o'qituvchilar inklyuziv pedagogika to'g'risida

qat'iy tushunchaga ega bo'lishlari kerak, bu turli xil o'quv ehtiyojlarini qondirish uchun o'qitish usullari, materiallari va baholarini moslashtirishni o'z ichiga oladi. Ular nogiron talabalarni qo'llab-quvvatlaydigan dalillarga asoslangan o'quv strategiyalari va yordamchi texnologiyalar bilan tanishishlari kerak. Ushbu bilimlarni ixtisoslashtirilgan kurslar, seminarlar va ta'lim resurslari orqali olish mumkin.

- Shaxsiy farqlarni anglash: o'qituvchilar talabalar o'rtasidagi individual farqlarni

tan olishlari va qadrlashlari kerak. Bunga turli xil ta'lim uslublari, madaniy kelib

chiqishi, lingvistik ehtiyojlari va nogiron talabalar duch keladigan o'ziga xos

muammolarni tushunish kiradi. Ushbu farqlardan xabardor bo'lish orqali o'qituvchilar barcha o'quvchilar uchun ishtirok etish va faollikni rivojlantiradigan inklyuziv o'quv muhitini yaratishi mumkin.

- Hamkorlik va jamoaviy ish: inklyuziv ta'lim o'qituvchilar, yordamchi xodimlar,

mutaxassislar va oilalar o'rtasida hamkorlikni talab qiladi. O'qituvchilar birgalikda

muammolarni hal qilish, samarali muloqot va jamoaviy ish ko'nikmalarini

rivojlantirishlari kerak. Ular turli xil ehtiyojlarga ega bo'lgan talabalar uchun tegishli

turar joylarni, modifikatsiyalarni va qo'llab-quvvatlash strategiyalarini aniqlash va

amalga oshirish uchun boshqa mutaxassislar bilan ishlashlari kerak.

- Ijobiy munosabat va e'tiqodlar: inklyuziv ta'limda munosabat va e'tiqodlar hal

qiluvchi rol o'ynaydi. O'qituvchilar barcha talabalarning xilma-xilligi, inklyuzivligi vaqobiliyatlariga ijobiy munosabatda bo'lishlari kerak. Ular har qanday tarafkashlik yoki stereotiplarga qarshi chiqishlari va barcha talabalar o'zlarini qadrlashlari, hurmat qilishlari va qo'llab-quvvatlashlarini his qiladigan ijobiy va inklyuziv sinf muhitininyaratishga intilishlari kerak.

- Reflektiv amaliyot: o'qituvchilar o'zlarining o'qitish amaliyotini doimiy ravishda

baholash va takomillashtirish uchun aks ettirish amaliyoti bilan shug'ullanishlari kerak.

Bu o'z o'qitish usullari haqida mulohaza yuritish, talabalarning bilim olishiga ta'sirini

o'rganish, hamkasblardan fikr-mulohaza izlash va inklyuzivlikni ta'minlash uchun

zarur tuzatishlar kiritishni o'z ichiga oladi.

- Kirish mumkin bo'lgan o'quv muhiti: o'qituvchilar jismoniy va ijtimoiy inklyuziv o'quv muhitini yaratish haqida ma'lumotga ega bo'lishlari kerak. Ular barchatalabalar uchun kirish va ishtirok etishni yaxshilash uchun sinf tartibi, o'tiradigan joylar, kirish imkoniyatlari va yordamchi texnologiyalardan foydalanish kabi omillarni hisobga olishlari kerak. Umuman, o'qituvchilar o'rtasida inklyuziv vakolatlari rivojlantirish tayyorlash birlashmasidan talab, bilim olish, o'ychan amaliyoti, va xilma-quchoqlab uchun majburiyat. O'qituvchilarni zarur ko'nikma va qarashlar bilan jihozlash orqali inklyuziv ta'limni samarali amalga oshirish mumkin va barcha talabalar o'rganish va muvaffaqiyatga erishish uchun teng imkoniyatlarga ega bo'lishlari mumkin.

Topilmalar shuni ko'rsatadiki, inklyuziv kompetentsiyani rivojlantirish dasturlari

o'qituvchilarning talabalarning turli ehtiyojlarini qondirish bo'yicha bilim va ko'nikmalarini oshirishga sezilarli hissa qo'shadi. Ushbu dasturlarga ixtisoslashtirilgan treninglar, hamkorlikda o'qitish imkoniyatlari va ushbu soha mutaxassislarining doimiy ko'magi kiradi. Bunday dasturlarda ishtirok etadigan o'qituvchilar takomillashtirilgan o'qitish amaliyotini, ishonchni oshirishni va talabalarning faolligini va yutuqlarini namoyish etadilar.

Yuqorida samaradorlikka erishish uchun inklyuziv ta'limda quyidagi vazifalar amalga oshiriladi

- barcha ta'lim muassasalarida imkoniyati cheklangan o'quvchilarning ta'lim olishlari uchun zarur moddiy-texnik, psixologik-pedagogik va korrektsion yo'naltiruvchi sharoitlarni yaratish;
- o'quvchilar o'rtasidagi ta'limdagitenglikhuquqinikafolatlash;
- imkoniyati cheklangan bolalar va o'smirlarni oilalardan ajralmagan holda yashash huquqini ta'minlash;
- jamiyatda imkoniyati cheklangan bolalar va o'smirlarga nisbatan do'stona va mehr-muhabbatli munosabatni shakllantirish;
- jamiyatning va oilaning faol ishtirokida nogiron va sog'lom bolalar o'rtasidagi to'siqlarni bartaraf etish, ijtimoiy hayotga erta moslashtirish;
- jamiyat rivojining faol ishtirokchilarini ko'aytirish, ishsizlar sonini yanada kamaytirish;
- barcha uchun tahlim sifatini oshirish asosida davlat iqtisodini o'stirish va xalq ma'naviyatini yuksaltirish.

Imkoniyati cheklangan bolalar inklyuziv ta'limi asosan umumiy, maxsus ehtiyojli bolalarning yashash joyiga yaqin bo'lgan muassasalarda tashkil etiladi. Bunday muassasalar barcha bolalarning turlijismoniyehtiyojlari, yakka xususiyatlari, ularning qobiliyatlari, o'қitish usullari va ta'lim bosqichlaridagi farqlarni aniqlaydi hamda ularning imkoniyatlari, o'zlashtirish darajalarini inobatga olgan holda, tabaqalashtirilganta'lim-tarbiyatiziminitashkiletadi.

Muhokama bo'limi natijalarning oqibatlarini o'rganadi va o'qituvchilar o'rtasida

inklyuziv kompetentsiyani rivojlantirishda duch keladigan muammolarni o'rganadi. Bu individual o'qituvchilarning ehtiyojlariga va o'qituvchilar, talabalar, oilalar va jamoat manfaatdor tomonlari o'rtasidagi hamkorlikning ahamiyatiga qaratilgan

shaxsiylashtirilgan kasbiy rivojlanishning muhimligini ta'kidlaydi. Munozara,

shuningdek, inklyuzivlik madaniyatini rivojlantirish va o'qituvchilarning inklyuziv kompetentsiyasini rivojlantirish uchun qulay muhit yaratishda maktab rahbariyatining rolini ta'kidlaydi.

2020-yil oktyabrda qabul qilingan Prezidentimizning alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ta’lim-tarbiya berish tizimini yana-da takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risidagi qarori bunga misol bo‘la oladi. Unga ko‘ra, tajriba-sinov tariqasida shaharlarda va Toshkent shahrining tumanlarida joylashgan bittadan maktablarda inlyuziv ta’lim joriy qilinadi. Qoraqalpog‘iston respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahrida joylashgan bittadan maktablarda alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalar uchun boshlang‘ich tayanch sinflar ochiladi. Qashqadaryo, Farg‘ona va Xorazm viloyatlarida joylashgan bittadan kasb- hunar maktabida ixtisoslashtirilgan ta’lim muassasalarining 9-sinf bitiruvchilari va alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalar uchun ixtisoslashgan guruhlar tashkil etiladi. Shuningdek 2021-2022 o‘quv yilida ixtisoslashtirilgan ta’lim muassasalarida majburiy o‘rta ta’lim 11 yillik (intellektual rivojlanishida nuqsonli bolalar uchun (yordamchi) maktablar, maktab internatlarda 9 yillik muddatlarda amalga oshiriladi. Shuningdek, ularni kasbga o‘qitish kurslari tashkil etilib, bitiruvchilarga sertifikat beriladi. Xulosa qilib aytganda, mamlakatimizda Nogironligi bo‘lgan shaxslarning huquqlari to‘g‘risidagi konvensiyani ratifikatsiya qilishga har tomonlama sharoit yaratilmoqda. Inklyuziv ta’limni butun mamlakat bo‘ylab rivojlantirishga qaratilgan islohotlar bunga amaliy misol bo‘ladi, deb o‘ylayman.

Xulosa va takliflar

Topilmalar va munozaralarga asoslanib, inklyuziv ta'limni muvaffaqiyatli amalga

oshirish uchun o'qituvchilar o'rtasida inklyuziv kompetentsiyani rivojlantirish juda

muhimdir. Inklyuziv kompetentsiyani oshirish uchun ta'lim muassasalariga

o'qituvchilar uchun har tomonlama va doimiy ravishda malaka oshirish imkoniyatlarini taqdim etish tavsiya etiladi. Bunga seminarlar, murabbiylik dasturlari va hamkorlikdagi o'quv jamoalari kirishi mumkin. Bundan tashqari, ta'lim muassasalarida inklyuzivlik madaniyatini tarbiyalash, o'qituvchilar o'rtasida hamkorlikni rivojlantirish va ilg'or tajribalarni baham ko'rish, talabalar, oilalar va jamoat a'zolarini bu jarayonga jalb qilish inklyuziv ta'lim maqsadlariga erishish yo'lidagi muhim qadamlardir.

Xulosa qilib aytganda, o'qituvchilar o'rtasida inklyuziv kompetentsiyani

rivojlantirish inklyuziv ta'limni muvaffaqiyatli amalga oshirishda hal qiluvchi rol

o'ynaydi. O'qituvchilarni zarur bilim, ko'nikma, munosabat va amaliyot bilan jihozlash orqali biz xilma-xillikni qamrab oladigan, barcha o'quvchilarga kuch beradigan va ularni yanada inklyuziv va adolatli jamiyatga tayyorlaydigan ta'lim muhitini yaratishimiz mumkin.

Adabiyotlar

1. Ахмедов, Б. А. (2021). Задачи обеспечения надежности кластерных

систем в непрерывной образовательной среде. Eurasian Education Science and

Innovation Journal, 1(22), 15-19.

2. Akhmedov, B. A., Shuhkrat, K, (2020). Cluster methods of learning english using information technology. Scientific Progress, 1(2), 40-43.

3. Akhmedov, B. A. (2021). Development of network shell for organization of processes of safe communication of data in pedagogical institutions. Scientific progress, 1(3), 113-117.

4. Akhmedov, B. A., Majidov, J. M. (2021). Practical ways to learn and use the educational cluster. Экономика и социум, 2(81).

5. Akhmedov, B. A. (2021). Cluster methods for the development of thinking of

students of informatics. Academy, 3(66), 13-14.

6. Akhmedov, B. A. (2021). Innovative cluster model for improving the quality of education. Academic Research in Educational Sciences, 2(3), 528-534.

7. Ахмедов, Б. А. (2021). Динамическая идентификация надежности

корпоративных вычислительных кластерных систем. Academic Research in

Educational Sciences, 2(3), 495-499

XULQ-ATVORNING ASOSIY XUSUSIYATLARI VA BELGILARIDA INFANTILLIK XOLATI

Ma'lumki, inson faoliyatining mazmuni ehtiyojning yolg'iz o'zi bilangina belgilanmaydi, balki undan jamiyat talab qilayotgan biron maxsulotni tayyorlash maqsadi bilan belgilanadi. Bu esa infantil odamning yana bir muhim xususiyati bilan bog'liq: u muammolarni qanday hal qilishni bilmaydi. Muammo tug'ilsa, "katta" odam (ota-ona, turmush o'rtoq, do'stlar) kelib, vaziyatni o'nglashini yoki hech bo'lmasa qanday o'nglash kerakligini aytishini kutadi. Bu esa shaxsning o'z xatti-harakatlari oqibatini baholay olmasligiga olib keladi, chunki bunday baholash tizimini uning uchun odatda boshqalar amalga oshiradi. Infantilizm — bolatabiatlik yoki aqlan kamol topmaganlik, shaxsda psixologik rivojlanishning kechikishi, xatti-harakatlari yoshiga mos kelmasligi, mas'uliyatni o'z zimmasiga olish va ongli ravishda qaror qabul qilishni istamasligida namoyon bo'ladi. Bundan ko'rinib turibtiki odamning xatti-harakatlari tamoman boshqacha tarzda tashkil topgan. Ehtiyojning bir o'zigina uning formalarini tug'dirib qolmay, balki ehtiyojlarni qondirishning jamiyat tomonidan qabul qilingan usullari xatti-harakat shaklarini belgilay boshlaydi. Infantil erkak va ayol jiddiy tashvish va muammolardan xoli bo'lgan, bolalikdagi kabi yengil hayotga intiladi. Bolatabiat kishi o'z sohasida yaxshi mutaxassis bo'lishi mumkin, biroq kundalik hayotda va munosabatlarda o'zini o'smir kabi tutadi (bo'shang yoki injiq).

Kalit so'zlar

inson, xulq-atvorning, belgilar, infantilizm, infantil, ruxiy holat, xususiyat, ijtimoiy infantilizm.

THE STATE OF INFANTILISM IN THE MAIN FEATURES AND SIGNS OF BEHAVIOR

As you know, the content of human activity is determined not only by the need, but also by the purpose of making a product from it that is required by society. This is due to another important characteristic of an infantile person: he does not know how to solve problems. When a problem arises, the "older" person (parent, spouse, friends) waits for him to come and fix the situation, or at least tell him how to fix it. This leads to the fact that a person cannot assess the consequences of his actions, since such an assessment system is usually performed for him by others. Infantilism is manifested in childhood nature or mental immaturity, delay in psychological development in a person, incompatibility of behavior with age, unwillingness to take responsibility and make conscious decisions. From this it can be seen that the behavior of a person is formed in a completely different way. Only one form of need does not give birth to its forms, but the ways in which needs are accepted by society begin to define patterns of behavior. The infantile man and woman strive for a light life, as in childhood, free from serious worries and problems. A childhood nature person can be a good specialist in his field, but in everyday life and relationships he behaves like a teenager (empty or capricious).

Keywords

infantilism, infantilism, mental state, character trait, social infantilism of a person.

Shaxsiy qaror, his-tuyg'u va istaklar yo'qligi, muammolarni birovning yordamisiz hal qila olmaslik va boshqa salbiy faoliyatlar psixologiyada "infantilizm" atamasi bilan ifodalanadi. Faoliyat tushunchasi - istagan bir tirik organizmning faolligi, oqibat natijada uning ehtiyojlari tufayli yuzaga keladi va shu ehtiyojlarni qondirishga qaratilgan bo'ladi. Odam ham shu jihatdan istesno emasdir. Anglab bo'ladigan yoki anglab bo'lmaydigan tabiiy yoki madaniy, moddiy yoki ma'naviy, shaxsiy yoki ijtimoiy ehtiyojlar odamda har turli shakldagi faollikni tug'diradi, bu esa odamning ijtimoiy munosabatlar va ijtimoiy ishlab chiqarish sistemasida organizm, individ va shaxs sifatida tarkib topishi, yashashi hamda taraqqiy etishini ta'minlaydi.

Odamning xatti-harakati va uning ehtiyojlarini qondirish usullari. Agarda odamning xatti-harakatlarini va uning har turli shakldagi faolligini diqqat - e'tibor bilan olib qaraydigan bo'lsak, shu narsani aniqlaymizki,

bularning hammasi odamning ehtiyojlariga bo'lgan munosabati hayvonlardagi munosabatdan printsipial suratda boshqacha ekanligi ravshan bo'ladi.

Hayvonlarning xatti-harakatlari uning ma'lum bir ehtiyojlarini qondirishga hamma vaqt bevosita qaratilgan bo'ladi. Ehtiyoj hayvonni faqat faollik ko'rsatishtagina undab qolmaydi, balki bu faollikning formasini ham belgilab beradi, qalb tashqi olamdan nimani ajratib, tanlab olishini va bu tanlab olingan narsaga nisbatan qanday javob harakat yuzaga kelishini hayvon organizmning talabi belgilab beradi.

Infantilizm — bolatabiatlik yoki aqlan kamol topmaganlik, shaxsda psixologik rivojlanishning kechikishi, xatti-harakatlari yoshiga mos kelmasligi, mas'uliyatni o'z zimmasiga olish va ongli ravishda qaror qabul qilishni istamasligida namoyon bo'ladi.

Bundan ko'rinib turibtiki odamning xatti-harakatlari tamoman boshqacha tarzda tashkil topgan. Ehtiyojning bir o'zigina uning formalarini tug'dirib qolmay, balki ehtiyojlarni qondirishning jamiyat tomonidan qabul qilingan usullari xatti-harakat shaklarini belgilay boshlaydi.

Infantilizm tushunchasi birinchi marta psixiatr tomonidan kiritilganligi sababli, ushbu konseptsiyani o'rganish birinchi bo'lib psixiatriyada paydo bo'ldi. Klinik jihatdan ushbu atamani tushunishda ilm-fan rivojlanishi jarayonida o'zgarishlar yuz berdi va hodisalarning tobora aniqroq tasniflari joriy etildi. Infantilizm tushunchasi shakllanishining birinchi bosqichida oligofrenik kasalliklar, psixo-va endokrinopatiyalar bilan bog'liq bo'ldi. 20-asrning boshlarida, bir qator tadqiqotchilar psixikaning motor infantilizmi va intellektual yetishmovchilik kabixarakterli namoyon bo'lishiga ishora qildilar (E. Bleyler, V. A. Gilyarovskiy, M. O. Gurevich).

Xulq-atvor genetikasi aslida ikki sohaga bo'linadi: nazariy jihatdan xulq-atvorni meros qilib olish mexanizmlari va tamoyillari savollari bilan so'raladi; genetikani to'g'ri amaliy o'rganish asosan eksperimentda muayyan xulq-atvor xususiyatlarini o'tkazishdan iborat.

Xulq-atvor infantizm genetikasi uchun Ch. Darvin aqliy moslashuvning ustuvorligi haqidagi tezisi asos bo'la oladi. Biroq, klassik infantizm genetikasi hali bunday moslashuvlarni tuzatish mexanizmini aniq tasvirlab bera olmaydi.

Xulq-atvorning infantizm xususiyatlari va belgilarida hayvonlarda L. V. Krushinskiy va uning hamkasblari, 1959-yilda sovet genetiki Dmitriy Belyaev tomonidan boshlangan Novosibirsk biologlarining tulkilarni

xonakilashtirish bo‘yicha amaliy tajribalarini keltirish mumkinligini isbotlagan. Maqsad itlarga o‘xshash tulkilarni ko‘paytirish edi. Ular boshqa odamlar bilan ko‘proq ijtimoiy xulq-atvorni, o‘ynoqi va do‘stona munosabatda bo‘lishlari taxmin qilingan. Tanlov faqat xulq-atvor xususiyatlari uchun o‘tkazilgan bo‘lsa-da, tashqi o‘zgarishlar ham mavjud edi. Natijada, xonakilashtirilgan tulkilar mo‘ynasining rangi va tuzilishida o‘zgarishlarni ko‘rsatdi, dumlari o‘ralgan va quloqlari osilgan holda bo‘ldi.

Taxlilarga ko’ra mashhur olim K. T. Sulimov tomonidan boshlangan it va shoqol (shakalaika), it va bo‘ri (bo‘ri it) duragaylarini yaratish bo‘yicha tajribalarni amalga oshirgan. Biroq, qat’iy aytganda, bu genetik infantizm tajriba emas edi. Bugungi kunga qadar yagona muvaffaqiyat Permda olingan Naida bo‘rining avlodini tajriba qilib ko’rgan. Ushbu muvaffaqiyatni boshqa hayvonlar qonlarida ko‘paytirishga urinishlar hali kutilgan natijani bermadi. [2]

Neyrofiziologiya va neyroanatomiya tushunchalari bilan birgalikda xulq-atvor genetikasi irsiy xususiyatlarning moddiy asoslarini o‘rganish uchun yangi istiqbollarga ega bo‘ladi; psixika va xulq-atvorni zamonaviy zoopsixologiya usullari bilan aniq tavsiflash genetik eksperimentlarni o‘rnatishda irsiy xususiyatlarni sifat jihatidan aniqlash imkoniyatini beradi. [1]

Insonning ijobiy va salbiy sifatlari ro'yxati juda katta. Dastlab, inson tabiati va mohiyatining barcha ta'riflari, uning xulq-atvori – subyektivdir. Jamiyatda ushbu yoki shaxsning qanday ijobiy yoki salbiy ekanligi va uning xulq-atvori qanday bo'lishini aniqlashga imkon beradigan muayyan normalar mavjud. Biroq, uning fazilati va yaxshi niyatlarini namoyon etgan insonning yuqori sifati bor. Ularning ro'yxati shunday ko'rinadi:

- Suburizm;
- Oqsoqollar veneratsiyasi;
- Mehr-shafqat;
- Va'dalarni bajarish;
- Axloqlilik;
- Mas'uliyat;
- Sodiqlik;
- Sabrlilik;
- Moderatsiya;
- Ta'sirchanlik;

- Halollik;
- Samimiyat;
- O'zgalar uchun va boshqalar.

Bu xislatlar, ularning tijorat vositalari bilan bir qatorda, inson xarakterining haqiqiy go'zalligining tabiatini tashkil qiladi. Ular oilada, ta'lim jarayonida, bolalar o'z ota-onalarining xatti-harakatlarini nusxa ko'chiradilar, shuning uchun yaxshi tarbiyalangan inson yuqoridagi barcha sifatlarga ega bo'ladi.

Psixologiyada yoshi katta kishilarning kundalik hayotda bolaga, aniqrog'i o'smirga xos xususiyatlarni namoyon qilishi esa infantilizm sifatida baholanadi. Ayni vaziyatda qarshingizda ulg'aymagan, infantil shaxs turgani ta'kidlanadi. Shu bilan birga, buning psixik patologiyalarga umuman daxli yo'q. Bundan kelib chiqadiki, infantil shaxs mutlaqo sog'lom, lekin uning fikrlash tarzi va xulq-atvori voyaga yetgan shaxsga xos emas. [2]

Aynan nima nazarda tutilmoqda?

Quyida infantilizmning eng yaqqol belgilarini ko'rib chiqamiz.

Birinchidan, bu qaror qabul qila olmaslik, qilingan tanlov, bajarilgan ish va hokazolar uchun javobgarlikdan qochish. Voyaga yetgan shaxs o'zining har bir qarori ma'lum bir oqibatlarga olib kelishini biladi — muhim yoki ahamiyatsiz, yaxshi yoki yomon. Bolatabiat kishi esa javobgarlikni o'z zimmasiga olishni mutlaqo istamaydi.

Bu esa shaxsning o'z xatti-harakatlari oqibatini baholay olmasligiga olib keladi, chunki bunday baholash tizimini uning uchun odatda boshqalar amalga oshiradi. Ayrimlar har qanday qilmishning bahosini "maktab darajasida" qabul qiladi: hammasidan o'qituvchining tanbehlari va kundalik to'ldirish bilan qutulib ketsa bo'ladiganday. Lekin katta hayotda hammasi ancha jiddiyroq. Bolatabiat kishi mas'uliyatni boshqalarga yuklashga moyil bo'ladi. U deyarli har doim boshqalarni ayblaydi. Bunday odam nafaqat o'zi uchun, balki boshqalar uchun ham javobgarlikni o'z zimmasiga olmaydi. Bundan tashqari, u juda xudbin. Bu boshqalar fikrini, his-tuyg'ularini va nuqtayi nazarini tushuna olmaslik natijasidir. Shu bilan birga, bu masalada barchasi ma'lum bir shaxs psixologiyasiga borib qadaladi.

Demak, jiddiy ish va o'yin-kulgidan birini tanlashga to'g'ri kelsa, infantil shaxslar aksar hollarda ikkinchisini ma'qul ko'radi (ba'zan juda muhim vazifa bo'lsa ham). Bolatabiat kishi ko'pincha o'zini biror ishni bajarishga majburlay olmaydi va bu qanday oqibatlarga olib kelishi

mumkinligi haqida o‘ylamaydi. U bir lahzalik istakni deb o‘zini o‘ta mas’uliyatsiz tutishi mumkin. U, shuningdek, o‘zining ham, boshqalarning ham kelajagi haqida deyarli bosh qotirmaydi. Bu Maklinning “Uch miya” modelidagi limbik miya va neokorteks o‘rtasidagi qarama-qarshilikni yodga soladi. “Voyaga yetgan” kattalar limbik miyani bo‘ysundirib, neokorteksga quloq solishni biladi. Infantil esa ko‘p hollarda limbik tizimga bo‘ysunadi va uning impulslarini yengishga hatto harakat ham qilib ko‘rmaydi. [3]

Infantilizm turlari

Ushbu atama turli sohalarda turlicha talqin qilinadi. Psixiatriyada bu patologik rivojlanishning kechikishini, ya’ni o‘smirning xatti-harakatlari va hissiy reaksiyasi bolalarnikiga mos kelishini (yoki kattalar o‘zini bola yoki o‘smir kabi tutishini) anglatadi. Bundan tashqari, fiziologik infantilizm — fiziologik patologiya, ya’ni organlar va tizimlar rivojlanishida ortda qolish holati ham bor. Shunga qaramay, atamadan foydalanishda ko‘pincha patologiyalar bilan bog‘liq bo‘lmagan psixologik yoki ijtimoiy infantilizm nazarda tutiladi.

Ijtimoiy infantilizm

Ijtimoiy infantilizm ham psixologik infantilizmga juda yaqin. U ham qarshimizda ruhan sog‘lom, biroq mas’uliyatni o‘z zimmasiga olishni va muammolarni hal qilishni istamaydigan kishi turganini ta’kidlaydi. Ayni vaziyatda u ijtimoiylashuv, atrof-muhit sharoiti va ijtimoiy qadriyatlarga moslashish masalasini ko‘taradi. Bu, asosan, “kattalarga” xos vazifalar bilan bog‘liq mas’uliyatlarni zimmasiga olmaslikdir.

Ta’kidlash joiz, ijtimoiy infantilizm nafaqat obyektiv, balki baholash komponentini ham o‘z ichiga oladi. Gap shundaki, jamiyat qadriyatlari va odatlari bu yerda boshlang‘ich nuqta bo‘lib xizmat qiladi. Masalan, qadriyatlar avloddan-avlodga o‘zgaradi va bunday o‘zgarish natijasida ota-onaga o‘z farzandi ijtimoiy infantil bo‘lib ko‘rinadi.

Misol uchun, hozir ayrim ayollar oila qurish va farzand tarbiyalashday an’anaviy qadriyatda ma’no ko‘rmaydi. Jamiyatning bir qismida bunday ayollar kamida mas’uliyatni o‘z zimmasiga olishni istamaydigan go‘dak qizlar sifatida gavdalanadi. Lekin jamiyatning boshqa qismi farzand ko‘rmaslik qarorini, farzandli bo‘lishdan ham ko‘ra mas’uliyatliroq ish sifatida baholashi mumkin, agar ayol moliyaviy yoki ma’naviy jihatdan bunga hali tayyor emasligini tushunsa.

Infantil ishda va shaxsiy hayotda o‘zini qanday tutadi?

Infantil erkak va ayol jiddiy tashvish va muammolardan xoli bo‘lgan, bolalikdagi kabi yengil hayotga intiladi. Bolatabiat kishi o‘z sohasida yaxshi mutaxassis bo‘lishi mumkin, biroq kundalik hayotda va munosabatlarda o‘zini o‘smir kabi tutadi (bo‘shang yoki injiq). Shu bilan birga, uning mehnat faoliyatida ham muammolar yuzaga kelib turadi. Masalan, ayrimlari kichik bir to‘siqqa duch kelishi bilanoq, ortga chekinadi. Ular o‘sha ondayoq taslim bo‘ladi, loyihani boshqa xodimlarga topshirib yuboradi, uddalay olmasligidan qo‘rqib, istiqbolli lavozimlar va vazifalarni bajarishdan bosh tortadi. Boshqalari esa o‘ta mas’uliyatsiz, ularga ishonib bo‘lmaydi, chunki ular ishdan zerikib qolgani yoki boshqa nimadir bilan shug‘ullangisi kelib qolgani tufayli mas’uliyatni o‘z zimmasidan soqit qilishni normal hisoblaydi. Bularning barchasi, albatta, ish faoliyatini qiyinlashtiradi.

Infantilizm jins tanlamaydi: u erkaklarda ham, ayollarda ham tez-tez uchrab turadi. Shuni ham ta’kidlash kerakki, bu hodisa yangilik emas, bolatabiat kishilar har doim bo‘lgan.

Oilaviy hayotga kelsak, bu toifa kishilar qalin munosabat o‘rnata olishi mumkin. Lekin ular o‘ziga turmush o‘rtoq emas, balki ota-onasining o‘rnini bosib, ular uchun barcha muammolarni hal qilib beradigan odamni izlaydi. Agar ularning turmush o‘rtog‘i talabga javob bersa, unda hamkorlik ancha uzoq davom etishi mumkin. Bolatabiat kishilar o‘zi va boshqalar uchun mustaqil qaror qabul qilishga o‘rgangan va hamma narsa o‘zi istaganidek bo‘lishini afzal ko‘radigan kishilarga mos keladi. Infantil shaxslar ham farzand ko‘radi. Ko‘pincha bu ikki “turdagi” bola birga vaqt o‘tkazishni, o‘ynashni va hokazolarni yoqtiradi. Lekin baribir o‘g‘il yoki qiz uchun “voyaga yetgan” katta odam namunasi ancha foydaliroq.

Ba’zi kishilar fikriga qaramay, kompyuter o‘yinlari, ilmiy fantastika, filmlar, kitoblar, komikslar, o‘yinchoqlar yig‘ish va hokazolarga bo‘lgan ishtiyoq kattalardagi infantilizm belgisi emas. Shuningdek, xarakterdagi shaxsiy xususiyatlar yoki nikoh, farzand, ish kabi muayyan hayotiy masalalarga munosabatda jamoatchilikdan farq qilish ham infantilizmdan darak bermaydi (bu alohida mavzu). Ta’kidlab o‘tamiz: infantillik yuqorida sanalgan ko‘plab xususiyatlarni kompleks ravishda namoyish qilishdir.

Infantilizmning kelib chiqish sabablari

Ma’lumki, shaxsiyatga xos ko‘plab xususiyatlar bolalikda shakllanadi. Ijtimoiy va psixologik infantilizm ham bundan mustasno emas. Boz ustiga, bu aksar hollarda aynan ota-onaning tarbiya jarayonida xatolarga yo‘l qo‘yishi bilan bog‘liq. Eng ko‘p uchraydigan sabab — g‘amxo‘rlikni haddan oshirib yuborish, doimo bolaning ko‘ngliga qarash istagi, uni barcha

muammo va tashvishlardan himoya qilish, u hatto so‘ramasa ham, yordam berishga oshiqish.

Doimiy aybdorlik hissi — ota-onaning xatosi tufayli paydo bo‘ladigan yana bir noxush holat.

Bolaning fikr va his-tuyg‘ulariga umuman e’tibor bermaslik, u uchun barcha qarorlarni qabul qilish (qanday kiyinish, nimani o‘ynash va nima qilish kerakligi), qiz yoki o‘g‘il orqali o‘zi erisholmagan orzularni amalga oshirishga urinish bolaning kelajagiga salbiy ta’sir qiladi. [4]

Bola shaxsiy rivojlanishda emas, balki passportda ulg‘ayishining boshqa sabablari ham bor. Lekin tarbiya juda katta mavzu bo‘lib, uni alohida ko‘rib chiqish lozim. Eng asosiysi: ota-onalar bolaning qarorlarini, orzularini, intilishlarini, istaklarini, ambitsiyalarini, his-kechinmalarini, niyatlarini muntazam ravishda va ayovsiz “kallaklab” turishi natijasida u oxir-oqibat fikrlash va qaror qabul qilishni butunlay to‘xtatadi.

Hamma narsa onasi yoki otasi aytganiday bo‘lsa, o‘zini qiynashdan nima foyda? Shu sababli rivojlanayotgan shaxsda shakllanish va kamolga yetish jarayoni buziladi va natijada u go‘dakligicha qolib ketadi.

Voyaga yetgach, bunday odam o‘zi odatlangan qulaylikni saqlab qolish uchun qo‘lidan kelganicha harakat qiladi — ya’ni hech nimani mustaqil hal qilmaslik, qiyinchiliklardan qochish, boshqalar ko‘magiga qaramlik. Buning ham o‘ziga yarasha afzalliklari bor. Lekin salbiy tomonlari-chi? Salbiy tomonlari anchagina ko‘p bo’lishi mumkin.

Infantil bo‘lishning nimasi yomon?

Ba’zi bolatabiat kishilar uchun asosiy muammolardan biri shundaki, ular chinakamiga baxtli bo‘lolmaydi. Ular hayotdan aslida nimani istayotganini bilmaydi, chunki shu vaqtgacha uning uchun boshqalar qaror qabul qilgan. Agar kimningdir omadi chopib, o‘z ishini chindan ham yoqtirsa, yaxshi. Lekin ko‘pchilik bu borada omadsiz, yillar davomida o‘zi yoqtirmaydigan ishni qilishga majbur bo‘ladi, chunki ish joyini yoki kasbini o‘zgartirishga jur’ati yetmaydi.

Oilaviy hayotda ham shu holat kuzatiladi — turmush o‘rtog‘i bo‘lishiga qaramay, bolatabiat kishi o‘zini juda yolg‘iz his qilishi mumkin. Sabablari: o‘ziga turmush o‘rtoq emas, balki hamma narsani o‘zi istagancha bajaruvchi ota-onasining o‘rnini bosadigan odam bilan yashaydi. Ikkinchidan, infantil u bilan o‘z qaroriga ko‘ra yashayotgani ham dargumon: uning uchun boshqalar qaror qilgan.

Ulg‘aymagan shaxs boshqalarga, ularing fikriga va harakatlariga qaram bo‘ladi. O‘z maylini birovga topshirish orqali nochor ahvolga tushib

qolish xavfi tug‘iladi. Albatta, kamol topgan kishilar ham yaqin munosabatlarga muhtoj, lekin bu qaram bo‘lish degani emas.

Hikoyamiz qahramonlari ichki muammo va qo‘rquvlardan qochishga urinadi, chunki aynan shu vaziyatda boshqalar ular uchun qaror qabul qilolmaydi. Lekin bu kabi muammo va qo‘rquvlar hech qayerga yo‘qolmaydi, balki kuchayadi.

Bundan tashqari, noyetuk shaxslarning ko‘pchiligi laqma, boshqalar ta’siri va manipulyatsiyasiga osongina ergashadi. Ko‘pchilik reklamalarga, qanchalik shubhali ko‘rinmasin, ishonib, keraksiz narsalarni sotib oladi. Ba’zilar firibgarlik, moliyaviy piramida va hokazolar qurboniga aylanadi. Bu ko‘plab bolatabiat kishilarning zahmat chekmay, qandaydir mo‘jizaviy yo‘llar bilan daromad topishga intilishi natijasida yuz beradi. Bu mo‘jizaga ishonishning bolalarga xos bo‘lmagan, g‘ayritabiiy shakliday namoyon bo‘ladi.

Infantilizmdan qutulish mumkinmi?

Infantilizmdan qutulish mumkin. Bunday dunyoqarashni yengish uchun inson o‘z hayoti faqat o‘ziga bog‘liqligini, uni faqat o‘zi o‘zgartira olishi mumkinligini, o‘z fikri, qarorlari, hissiyotlari va istaklariga ega bo‘lish, ularni hayotga tatbiq qilishga haqli ekanini anglashi kerak. Bir qarashda osonday, chunki bu xislatlar nazariy jihatdan bizda tug‘ma hisoblanadi. Lekin amalda ongli yoshdagi odam hech qachon o‘ziga quloq tutmagan va mustaqil ravishda qarorlar qabul qilmagan bo‘lsa, uni qayta sozlash qiyin bo‘lishi mumkin. Shu bois hamma ham psixolog yordamisiz infantilizmni yenga olmaydi.

Insonning o‘zi o‘zgarishni istashi muhim. Aksar bolatabiat kishilar o‘zining fikrlash tarzi va xatti-harakatidagi xususiyatlarni payqamaydi. Yuqorida sanalganlarning barchasi ulardagi ong ostida yotadi. Onam, dadam yoki turmush o‘rtog‘im kelib, muammoni hal qilib beradi, deb o‘ylamaydi. Mustaqil qaror qabul qila olmasligini o‘zi fahmlamaydi. Ular yakuniy qarorga kelishdan avval maslahatlashib olishi kerakligi haqida o‘ylaydi (va boshqalarga shunday deydi). Bu toifadagi kishilar barcha qarorlarni o‘zi qabul qilayotganiga ishonadi va g‘ururlanadi.

Bundan tashqari, kimningdir doimiy g‘amxo‘rligi ostida yashash ancha qulay bo‘lib, shu vaqtgacha “ota-ona va bola” modeliga amal qilgan bo‘lsa, bundan qulaylikdan voz kechish oson emas. Lekin inson o‘zini yolg‘iz, baxtsiz his qilsa, qandaydir muammo yoki qo‘rquvni boshdan kechirsa, dunyoqarashidagi yoki hayotidagi nimanidir o‘zgartirishni istab qolishi mumkin. Shuning o‘zi bolatabiat kishi qo‘ygan katta qadam hisoblanadi.

Yaqin kishingiz infantil bo‘lsa, nima qilish kerak?

“Do‘st yomon kunda sinaladi” — bu maqolda infantilni ajratib olishning eng oddiy usuli ko‘rsatilgan. Ishingiz o‘ngidan kelib, muammolarsiz yashayotgan vaqtingizda noyetuk shaxsiyat o‘zini umuman oshkor qilmasligi mumkin. Lekin ba’zi muammolarni hal qilish kerak bo‘lganda do‘stingiz yoki hamkasbingizning bolalarcha xatti-harakati va fikrlash tarzi sezilib qoladi.

Yaqin kishingizga infantilizmdan xalos bo‘lishda ko‘maklasha olasizmi? Ha, ko‘maklasha olasiz. Lekin ota-ona vazifasini o‘z zimmangizga olib, u yordamingizga muhtoj yoki yo‘qligi haqida o‘zingizcha qaror chiqarmasligingiz kerak. Sizga kimdir noto‘g‘ri yashayotganday tuyilsa-da, aslida bunday hayot tarzi unga yoqayotgan bo‘lishi mumkin. Boz ustiga, siz infantilning o‘rniga qaror chiqarsangiz, unda siz ham “ota-ona va bola” modeli doirasida harakat qilayotgan bo‘lasiz.

Qaysidir yo‘l bilan unga yordam berishni istasangiz, bu ishni tartib bilan bajaring. Kichik narsadan boshlang. Masalan, undan nimani xohlashi haqida ko‘proq so‘rashga harakat qiling. Boshlanishiga, dam olish kunini qanday o‘tkazish, nima pishirish va hokazolar tanlovini unga qoldiring, so‘ngra muhimroq masalalarga o‘ting. U o‘zini qanday his qilayotgani va nimani istayotgani haqida tez-tez so‘rab turing.

Lekin uning hislari va istaklari borasida hukm chiqarib, noto‘g‘ri ekanini aytmang — sizdan boshqalar ham infantilga bunday gaplarni ko‘p aytgan. Yaqin kishingiz o‘z qaroriga, hissiyotlariga va istaklariga ega bo‘lishga chindan ham haqli ekanini anglashi kerak. Biroq o‘z muammolarini ham o‘zi hal qilishiga qo‘yib bering — yonida bo‘lib, ko‘maklashing, ammo hech narsani uning uchun qilib bermang.

Yaqin kishingiz bolalikda qanday kasbni egallashni orzu qilgani haqida so‘rang va iloji bo‘lsa, ayni damda siz bilan birgalikda o‘sha orzu tomon ilk qadamlarni qo‘yishni taklif qiling. Balki, uning nisbatan “yangiroq”, amalga oshirish uncha qiyin bo‘lmagan orzulari ham bordir? Misol uchun, u rassomchilik yoki oshpazlik bilan shug‘ullanishni, Shekspirni asliyatda o‘qishni ista(yot)gandir. U bilan maxsus kurslarga a’zo bo‘ling. Qo‘llab-quvvatlashingiz juda zarur.

Asosiy qoidani yodda tuting — do‘stingiz uchun hech narsani bajarmang, uning o‘rniga qaror qabul qilmang. Buni o‘zi bajarsin, siz esa shunchaki yonida bo‘lib, kerak bo‘lganda qo‘llab-quvvatlang.

Ayrim bolatabiat kishilar birdan ulg‘ayadi, turfa xil jiddiy muammolar bolalarcha dunyoqarashga chek qo‘yadi. Lekin siz boshqalarni stress bilan “davolay” ko‘rmang (internetda shunga o‘xshash tavsiyalarni uchratish

mumkin). Unutmang, bunday holatlarda kimdir o‘sadi, kimdir esa sinadi — nevrozga chalinadi, depressiyaga tushadi va hokazo. [5]

Xulosa qilib aytganda, kattalar bolalikning bir qismini o‘zida saqlab qolishi, albatta, kerak. Arzimas narsalardan ham mamnuniyat hissini, orzu qilish, mo‘jizaga ishonish va boshqa tuyg‘ularni xis qilish kabilar. Bu jarayonlarkasallik emas. Lekin zarur vaqtda ulg’aygan shaxs sifatida tizginni qo‘lga olish juda muhim. Bolalik qanchalik go‘zal bo‘lmasin, o‘rnini katta hayotga tayyor bo’lgan, rivojlanishdagi mustaqil shaxsga bo‘shatib berishi zarur. Har bir individ hayoti uchun, turmush tarzi uchun muhim bo’lgan qarorlarni qabul qila olishi, muammolarga yechim topa olishi va mas’uliyatni o’z bo’yniga olishni bilishi lozim. Shaxsning ana shunday kamol topishi uchun oila va jamiyatning o’rni beqiyosdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. https://daryo. uz/2022/02/16/infantilizm-shaxsiy-qaror-hissiyot-va-istaklar-yoqligi-muammolardan-qorqish

2. Yo‘ldoshyev, S. , Sultonaliyeva, G. (2023). Suitsidal holat va uning kelib chiqish sabablari. Журнал Педагогики и психологии в современном образовании, 3(1).

3. Krushinskiy L. V. Evolyutsionno-geneticheskie aspekti povedeniya. Moskva: Nauka, 1991.

4. Krushinskiy L. V. , Zorina Z. A. , Poletaeva L. I. , Romanova L. P. Vvedenie v etologiyu i genetiku povedeniya. — Moskva, 1983.

5. Djumanov Sh. Z. (2018). Bo‘lajak o‘qituvchining shaxs bo‘lib shakllanishida kommunikativ qobiliyatning mohiyati. FarDU ilmiy xabarlar. Farg‘ona, 5.

6. Yo‘ldoshyev, S. , Sultonaliyeva, G. (2023). O‘quvchi xulq-atvorning psixologik korreksiyasi. Журнал Педагогики и психологии в современном образовании, 3(2).

7. Аракулов, Г. (2022). Pedagogik va psixologik mashg‘ulotlar maktabgacha yoshdagi bolalarda muhim fenomen sifatida. Современные тенденции инновационного развития науки и образования в глобальном мире, 1(3).

8. Аракулов, Г. (2022). Факторы, влияющие на формирование агрессии у подростков. Современные тенденции инновационного развития науки и образования в глобальном мире, 1(3), 106-109.

9. Djumanov Sh. O‘qituvchi va talabalar pedagogik munosabatlarini ijtimoiy psixologik xususiyatlari //Евразийский журнал социальных наук, философии и культуры. – 2023. – Т. 3. – №. 4.

10. Холова, М. , Аракулов, Г. (2022). Zamonaviy bilimlarni egallashda pedagogik psixologiyaning ahamiyati. Современные тенденции инновационного развития науки и образования в глобальном мире, 1(4), 219-221.

[1] Djumanov Sh. O‘qituvchi va talabalar pedagogik munosabatlarini ijtimoiy psixologik xususiyatlari //Евразийский журнал социальных наук, философии и культуры. – 2023. – Т. 3. – №. 4.

[2] Krushinskiy L. V. Evolyutsionno-geneticheskie aspekti povedeniya. Moskva: Nauka, 1991.

[3] Холова, М. , Аракулов, Г. (2022). Zamonaviy bilimlarni egallashda pedagogik psixologiyaning ahamiyati. Современные тенденции инновационного развития науки и образования в глобальном мире, 1(4), 219-221.

[4] Yo‘ldoshyev, S. , Sultonaliyeva, G. (2023). Suitsidal holat va uning kelib chiqish sabablari. Журнал Педагогики и психологии в современном образовании, 3(1).

[5] https://daryo. uz/2022/02/16/infantilizm-shaxsiy-qaror-hissiyot-va-istaklar-yoqligi-muammolardan-qorqish

REVOLUTIONIZING PEDAGOGY AND PSYCHOLOGY FOR 21ST CENTURY LEARNERS

Sevara Togaymurodova

This insightful article, titled "Revolutionizing Pedagogy and Psychology for 21st Century Learners, " navigates the evolving landscape of education and psychology. It presents an innovative perspective on how pedagogical approaches and psychological insights can be harmonized to meet the unique needs of modern learners. The article begins by exploring the dynamic influence of digital technologies on education and their impact on cognitive development, emphasizing the role of digital literacy and critical thinking skills. It delves into novel pedagogical paradigms like experiential learning, project-based education, and adaptive learning systems, showcasing their potential to foster creativity and problem-solving abilities. In the realm of psychology, the article examines the growing importance of positive psychology and its application in educational settings. It discusses the promotion of well-being, resilience, and mindfulness as essential components of holistic education. Additionally, the article introduces neuroeducational research, demonstrating how insights from brain science can inform pedagogical practices for optimized learning outcomes. The authors highlight the imperative for educators to adapt to diverse learning styles and individualized approaches, stressing the significance of cultural competence and inclusivity. They emphasize the pivotal role of emotional intelligence in fostering a supportive learning environment and enhancing student motivation and engagement. Furthermore, the article explores the potential of interdisciplinary collaboration between

pedagogy and psychology, proposing a holistic framework for educational design that integrates cognitive, emotional, and social dimensions. It also addresses the ethical considerations and challenges associated with implementing innovative approaches in education. In conclusion, "Revolutionizing Pedagogy and Psychology for 21st Century Learners" provides a forward-looking perspective on the transformative potential of pedagogy and psychology in the education landscape. It offers practical insights and recommendations for educators, policymakers, and researchers seeking to create learner-centric, inclusive, and emotionally intelligent educational environments that prepare students for the demands of the 21st century. This article serves as a thought-provoking resource for those interested in the evolving dynamics of education and psychology, illuminating the path toward more effective and responsive educational practices.

Keywords

Revolutionizing Pedagogy, Psychology, 21st Century Learners, Digital Technologies, Cognitive Development, Digital Literacy, Critical Thinking Skills, Experiential Learning, Project-Based Education, Adaptive Learning Systems, Positive Psychology

The 21st century has witnessed a rapid transformation in the field of education, driven by the pervasive influence of digital technologies. This article explores the dynamic interplay between pedagogy and psychology in response to these changes, highlighting the need for a holistic approach to education that adapts to the diverse needs of contemporary learners.

Digital Technologies and Cognitive Development: In the 21st century, digital technologies have seamlessly integrated themselves into every facet of modern life, profoundly altering the landscape of education. As the digital generation, today's learners are exposed to an unprecedented wealth of information from an early age, and the implications of this digital immersion are profound. This section explores the transformative impact of digital technologies on cognitive development, emphasizing the paramount importance of cultivating digital literacy and critical thinking skills. Digital Natives in the Information Age: Digital natives, a term coined to describe individuals who have grown up in a digital-centric world, exhibit an intimate familiarity with technology that is second nature to them. They effortlessly navigate the intricacies of smartphones, tablets, and computers, and they instinctively seek information, social connections, and entertainment through digital channels. This immersion in technology from birth has shaped their cognitive development in ways previous generations could scarcely have imagined. The Sea of

Information: One of the defining features of the digital age is the sheer volume of information available at one's fingertips. The internet, an unparalleled repository of knowledge, presents learners with an expansive sea of information. While this vast information landscape offers unparalleled opportunities for learning, it also poses significant challenges. Learners must learn to discern valuable content from misinformation, navigate the complex web of sources, and filter out noise to extract meaningful insights. One look around and you cannot but appreciate the growth of technology use in and out of the classrooms of today. The teachers though overwhelmed with teaching and other duties have to learn how to use technology to augment teaching and learning process in their classroom. The early introduction of technology to schools and classrooms met with opposition, resistance, fear and lack of confidence in their ability to integrate it into their subject areas. Technology cannot be successfully implemented in a classroom without the teachers' competence and ability to use instructional technology activities series to meet students' needs at all level. Teachers have realized that once setup properly technology is actually a time saver not a consumer. With funding from the federal government in their technology initiatives, the burden to provide this equipment is not with the school thus less financial stress on the school district. The use of technology in the classroom allows teachers to make a smooth shift into individualized instruction and concentrate on developmentally appropriate use of technology for different age and material content (Aldridge & Goldman, 2007). Even though at the beginning it looked like more work, "technology affords us the ability to convey concepts in new ways that would otherwise not be possible, efficient, or effective with other instructional methods" (Klopfer, Osterweil, Groff & Haas, 2009. p. 4).

Digital Literacy as a Fundamental Skill: In this digital era, digital literacy has emerged as a fundamental skill to traditional literacy. Digital literacy encompasses the ability to use digital tools effectively, evaluate the credibility of online sources, and engage in responsible and ethical online behavior. It equips learners with the necessary tools to access, interpret, and utilize digital information with discernment and purpose. The Role of Critical Thinking: Critical thinking skills are the linchpin of effective cognitive development in the digital age. They empower learners to approach information critically, questioning assumptions, evaluating evidence, and drawing well-informed conclusions. In a world inundated with information, critical thinking is the compass that guides learners through the labyrinthine pathways of knowledge acquisition.

Synthesizing Knowledge: Beyond merely accessing and evaluating information, digital natives are tasked with synthesizing knowledge effectively. They must connect disparate pieces of information from various sources to construct a coherent understanding of complex topics. This synthesis process is integral to higher-order thinking skills, promoting creativity, problem-solving abilities, and the capacity to generate innovative solutions. In the fast-paced, ever-evolving landscape of education, innovative pedagogical paradigms are emerging as powerful tools to cultivate the 21st-century skills crucial for success in a rapidly changing world. This section delves into three of these transformative approaches: experiential learning, project-based education, and adaptive learning systems, each designed to foster creativity and problem-solving abilities. Experiential Learning: Bridging Theory and Practice: Experiential learning stands as a beacon of pedagogical innovation, emphasizing hands-on, real-world experiences as foundational to education. This approach challenges the traditional classroom model by recognizing that true understanding often comes from actively engaging with concepts in practical contexts. Learners are encouraged to step out of their comfort zones, interact with the world around them, and apply theoretical knowledge to solve real problems. Experiential learning goes beyond rote memorization and passive absorption of information. It empowers students to become active participants in their education, sparking their curiosity and encouraging them to ask questions, experiment, and learn from their mistakes. Whether through internships, field trips, simulations, or hands-on experiments, experiential learning nurtures not only subject-specific knowledge but also critical thinking, adaptability, and a deep appreciation for lifelong learning.

Project-Based Education: Collaborative Problem-Solving: Project-based education represents a dynamic shift in how students engage with content. It immerses them in real-world challenges, tasking them with the creation and management of projects that require critical thinking, collaboration, and problem-solving. In this paradigm, education transcends the boundaries of the classroom, emphasizing the application of knowledge to authentic, multifaceted problems. Through projects, students learn to work in teams, communicate effectively, and synthesize information from various sources. They acquire not only subject matter expertise but also essential skills such as project management, time management, and creativity. This approach not only prepares students for the complexities of the modern workforce but also nurtures an entrepreneurial spirit, as students develop the capacity to identify problems and design innovative solutions.

Adaptive Learning Systems: Personalized Learning at Scale: The digital age has ushered in a revolution in personalized education through adaptive learning systems. These systems leverage artificial intelligence and data analytics to tailor instruction to individual students' learning styles, preferences, and pacing. By continuously assessing a student's strengths and weaknesses, adaptive systems provide customized content, practice exercises, and feedback, creating a personalized learning path. Adaptive learning goes beyond a one-size-fits-all approach, recognizing that every learner is unique. It ensures that struggling students receive extra support, while advanced learners are challenged appropriately. Furthermore, it empowers educators with data-driven insights, enabling them to make informed instructional decisions. Ultimately, adaptive learning systems equip students with agency over their learning journey, fostering self-directed learning skills crucial in the 21st century. Innovative pedagogical paradigms represent a transformative shift in education, designed to nurture 21st-century skills such as creativity and problem-solving. Experiential learning encourages active engagement and application of knowledge in real-world contexts. Project-based education immerses students in authentic challenges, fostering collaboration and critical thinking. Adaptive learning systems leverage AI to provide personalized instruction, catering to individual learning styles. As education continues to evolve, these innovative approaches empower learners to not only absorb knowledge but to actively participate in their educational journey. By instilling creativity, problem-solving abilities, and adaptability, these paradigms equip students with the skills and mindset needed to thrive in an increasingly complex and dynamic world, where the ability to innovate and tackle multifaceted challenges is paramount.

Positive Psychology in Education: Fostering Well-Being and Resilience: The integration of positive psychology into educational settings marks a significant shift in the approach to nurturing the holistic development of students. This section explores the growing importance of positive psychology and how it fosters well-being, resilience, and mindfulness, all of which are essential components of a comprehensive education. Fostering Well-Being: In the modern educational landscape, academic success is only one part of the equation. Recognizing this, educators have turned to positive psychology to emphasize the cultivation of well-being. Well-being encompasses not only physical health but also emotional and psychological health. It encourages students to recognize and appreciate their strengths, positive emotions, and the importance of meaningful connections. By focusing on well-being, educators aim to create a supportive environment where students can thrive not only

academically but also personally. Encouraging gratitude, positive thinking, and emotional self-regulation, educators equip students with the tools to navigate life's challenges with resilience and a sense of optimism.

Building Resilience: Resilience, a key concept in positive psychology, is a vital skill for students as they face the uncertainties and complexities of the 21st century. Resilience is the ability to bounce back from adversity, setbacks, and stressors. It encourages students to view failures as opportunities for growth rather than insurmountable obstacles. Educators foster resilience by teaching coping strategies, stress management techniques, and the importance of maintaining a growth mindset. This approach helps students develop the mental and emotional fortitude needed to tackle challenges and setbacks with determination and adaptability.

Mindfulness in Education: Mindfulness practices have gained prominence in educational settings as a means to enhance focus, reduce stress, and improve overall well-being. Mindfulness encourages students to be present in the moment, to cultivate self-awareness, and to manage their thoughts and emotions effectively. Educators often integrate mindfulness exercises into the daily routine, offering moments of reflection, meditation, or deep breathing. These practices not only contribute to a calmer and more focused learning environment but also equip students with lifelong skills for managing stress and maintaining mental clarity. Ethical frameworks and guidelines are crucial to navigating these complex issues responsibly. They should prioritize the well-being and autonomy of students, ensuring that any interventions align with ethical principles such as informed consent and respect for individual autonomy. Additionally, ongoing dialogue among educators, researchers, and ethicists is essential to establish best practices and ethical boundaries in the application of neuroscience to education. In a recent study by Klopfer, Osterweil, Groff, and Haas (2009), the authors looked at the educational applications of well-known media that kids in grades K–12 are already familiar with. They took the time to understand how media like Facebook, Twitter, MySpace, and games like Sim City are used. They believe that the educational significance of these technologies in the lives of our children, as well as their development and utility as they enter adulthood and find employment in various fields, cannot be overstated. Despite the particular difficulties that come with using these tools in the classroom, Klopfer et al. (2009) discussed some strategies for overcoming these difficulties to ensure successful learning experiences for both the teacher and students. The cognitive implications of these technologies in

improving students' social network and data management skills are intriguing.
These technological advancements present a chance to enhance or have a positive influence on classroom instruction and learning. Multitasking skills: By the time they are 8 years old, these kids are already specialists in game technology, making it simpler for the teacher to expand on what they already know. utilizing the students' past knowledge and the academic comprehension required. Freedom for pupils to study at their own pace. Technology promotes personalised learning and can really aid in the correct No Child Left Behind implementations. The idea of education anywhere has led to a higher proportion of Americans than ever before holding degrees, and University of Phoenix is at the forefront of making educational success and goals accessible globally through virtual learning environments.
The internet has created a global village where one culture is not so strange and most locations in the world are as far as Google earth. Instructional technology allows both the teachers and students to do activities that would have otherwise been impossible. (Postholm, 2007) Technology makes research and collaboration possible among higher institution scholars. Technology in the classroom has made it possible and convenient for students like me to sit in their home and get a degree. Increased multicultural awareness. Technology improves the teachers' ability to teach "authentic version of multicultural education"(Munoz, 2002) with the use of technology will generally depend on the teachers preparation in the instruction of multicultural education. Familiarity and exposure to various educational gaming devices can help the student process multiple information quickly; ability to determine what is important or relevant; process parallel information and have the capacity to experiment with new things.

All in all, in the ever-evolving landscape of 21st-century education, the harmonization of pedagogy and psychology represents a transformative approach to meet the diverse needs of modern learners. However, this transformative journey is not without its ethical considerations and challenges. Responsible and ethical use of data in digital learning environments, addressing the digital divide to ensure equitable access, and navigating the ethical implications of using neuroscientific insights in education are essential facets of this evolution. By proactively addressing these ethical considerations and challenges, educators and institutions can chart a course toward a brighter future for all learners. An integrated approach that combines ethical principles, innovative pedagogical paradigms, and psychological insights will not only equip students with the skills they need to thrive in a rapidly changing world but also uphold

the values of fairness, privacy, and ethical responsibility in education. All stages of education have as their main objective teaching students how to learn. It involves more than just learning a corpus of information. In contrast to earlier education, students learn best and most effectively when they are given raw data, taught to ask their own questions, and then come to their own conclusions, rather than when they are asked to master the conclusions of scholars about topics they only vaguely understand (Brown, 1996, pp. 267–273). The term "competency-based education, " "student-centered education, " and "constructivist curricula, " among others, characterize a number of tendencies in the educational process that compete for our attention. However, in the end, we must remember that "The premium will remain on students learning how to learn, in order to be able to use information literally at their fingertips" (Brown, 1996). Through this process, individuals have learned how to search, access, and use knowledge, not necessarily that they know everything that is possible. The digital revolution is influencing many facets of society, including education, as stated in Computer Magazine. It is crucial that educators actively pursue the techniques and abilities needed to produce the designers of the sophisticated information systems required. In order to improve education, the current infrastructure should be reengineered with the best possible use of computer and communication technology (El-Rewini & Mulder, 1997). It is important to know whether using technology in the classroom raises students' accomplishment levels or not. Depending on how and how much it is used, using technology in the classroom can be influenced by a variety of educational theories. The social theory or observational learning theory is one of the theories that originally caught my attention. These thinkers contend that after observing the behavior of others, an observer's behavior will alter. With today's technology, children can pick up a variety of skills by observing their peers. There is little doubt that using technology in the classroom reinforces what the pupils already know and do at home. Another is the behavioral learning theory of BF Skinner based on the methods of branching: dividing into small units which is made possible with technology in the classrooms. The idea to fully implement technology in the classroom permeates the core of teaching and test established ideas of educational theorists who advocate human interaction as critical to learning, even though this idea have proven to be false by the introduction of new interactive media forms (Munoz, 2002).

References

Anderson, L. W. , & Krathwohl, D. R. (Eds.). (2001). A Taxonomy for Learning, Teaching, and Assessing: A Revision of Bloom's Taxonomy of Educational Objectives. Pearson.

Alridge & Goldman (2007). Collegial Leaders: Teacher Who Want More Than Just a Job. The Clearing House, 70(5), 240-242.

Brown J. (1996). From Teaching to Leaming: A New Paradigm for Undergraduate Education. Change. 27(6). 267-273.

Dede, C. (2010). Comparing frameworks for 21st century skills. In J. Bellanca & R. Brandt (Eds.), 21st Century Skills: Rethinking How Students Learn (pp. 51-76). ASCD.

Hattie, J. A. (2012). Visible Learning for Teachers: Maximizing Impact on Learning. Routledge.

Klopfer, E. , Osterweil, S. , Groff, J. , & Haas, J. (2009). Using the technology of today, in the classroom today: The instructional power of digital games, social networking simulations and how teachers can leverage them. The Education Arcade. Massachusetts Institute of Technology. Retrieved from Pang, L. (2009)A Survey of Web 2. 0 - Technologies for classroom learning. International Journal of Learning, 16 (9), p743-759.

Munoz, J. S. (2002). [Dis]integrating: Multiculturalism with technology. Multicultural Education, 10(2), 19. Retrieved from http://search. proquest. com/docview/216343832?accountid=35812

Postholm, M. B. (2007). The advantages and disadvantages of using ICT as a mediating artefact in classrooms compared to alternative tools. Teachers and Teaching: theory and practice. Vol. 13(6), pp. 587–599

Seligman, M. E. P. , & Csikszentmihalyi, M. (2000). Positive psychology: An introduction. American Psychologist, 55(1), 5-14.

UMUMIY O”RTA TA'LIMDA INKLYUZIV TA'LIMNI JORIY ETISH JARAYONIDA BO”LAJAK PEDAGOGLARNING INKLYUZIV KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH ISTIQBOLLARI

Iroda Yuldasheva

Ushbu maqolada ta'lim muassasalarida inklyuziv ta'limni joriy etish jarayonida bo”lajak pedagoglarning inklyuziv kompetentligini bolalar va o’smirlarga nisbatan g’amxo’rlik, ularning huquqlarini ijtimoiy qo’llab-quvvatlash, ta’lim -tarbiya jarayonini bu bolalarning ehtiyoji va imkoniyati cheklangan bolalar uyda yakka tartibda o’qishmoqda yoki ayrimlari esa batamom ta’limdan chetda qolib ketmoqdalar. Maktabgacha ta’lim va tarbiyaning pedagogik ish sifati yuqori darajada bo’lsada, biroq aynan alohida ehtiyojli bolalarning sog’lom muhitda ta’lim-tarbiya olmayotganliklari sababli ijtimoiy hayotimizga moslashishlarida ko’plab tijalari keltirilgan va inklyuziv kompetentsiyani rivojlantirish bo'yicha asosiy ma’lumotlar yoritilgan. Bundan tashqari, bo’lajak pedagogda

Kalit so’zlar

Kirish

Inklyuziv ta'lim-bu turli xil qobiliyatlari, kelib chiqishi va xususiyatlaridan qat'i

nazar, barcha talabalarning ishtiroki va yutuqlarini targ'ib qiluvchi falsafa va

yondashuv. U har bir o'quvchi o'zini qadrli, hurmatli va qo'llab-quvvatlanadigan his qiladigan inklyuziv o'quv muhitini yaratishga intiladi. Biroq, inklyuziv ta'limni

muvaffaqiyatli amalga oshirish o'qituvchilardan o'quvchilarning turli ehtiyojlarini

qondirish uchun zarur bo'lgan bilim, ko'nikma, munosabat va amaliyotni o'z ichiga

olgan inklyuziv kompetentsiyaga ega bo'lishni talab qiladi.

Alohida yordamga muhtoj bolalar va o’smirlarga nisbatan g’amxo’rlik, ularning huquqlarini ijtimoiy qo’llab-quvvatlash, ta’lim -tarbiya jarayonini bu bolalarning ehtiyoji va qobiliyatiga mos ravishda tashkil etish, sog’lom jamiyatga tenglashtirish ishlari bugungi kunning o’ta dolzarb masalalardan biridir. Hozirgi kunda Respublikamizda maxsus maktabgacha ta’lim muasasalari va maktab-internatlar mavjud bo’lib, ushbu ta’lim muasasalarida imkoniyati cheklangan bolalar uchun barcha shart-sharoitlar mavjud. Ammo ko’plab sabablarga ko’ra ayrim imkoniyati cheklangan bolalar uyda yakka tartibda o’qishmoqda yoki ayrimlari esa batamom ta’limdan chetda qolib ketmoqdalar. Bundan tashqari maxsus maktabgacha ta’lim va tarbiyaning korrektsion-pedagogik ish sifati yuqori darajada bo’lsada, biroq aynan aloҳida ehtiyojli bolalarning sog’lom muhitda ta’lim-tarbiya olmayotganliklari sababli ijtimoiy hayotimizga moslashishlarida ko’plab qiyinchiliklar va muammolarga duch kelmoqdalar. Shuning uchun ҳam imkoniyati cheklangan bolalarning yopiq-segregatsion ta’lim tizimida o’qitilishining

ko’plab salbiy oqibatlarni yuzaga keltirishi jaҳon hamjamiyati tomonidan ҳam tan olindi.

O'qituvchilar o'rtasida inklyuziv kompetentsiyani rivojlantirishni o'rganish uchun

tegishli adabiyotlarni har tomonlama ko'rib chiqish o'tkazildi. Inklyuziv ta'lim, malaka oshirish dasturlari va o'qituvchilar uchun o'quv tashabbuslariga bag'ishlangan tadqiqotlar tahlil qilindi. Bundan tashqari, inklyuziv kompetentsiyani rivojlantirishning ta'lim natijalariga ta'sirini o'rganadigan sifatli va miqdoriy tadqiqotlar o'rganildi. Ta'lim muassasalarida inklyuziv ta'limni muvaffaqiyatli joriy etish va amalga oshirish uchun o'qituvchilar o'rtasida inklyuziv kompetentsiyani rivojlantirish juda muhimdir. Inklyuziv kompetentsiya deganda barcha o'quvchilarning, shu jumladan nogironlarning va boshqa maxsus ta'lim ehtiyojlarining turli ehtiyojlarini samarali qondirish uchun o'qituvchilar egallashi kerak bo'lgan bilim, ko'nikma, munosabat va qadriyatlar tushuniladi.

Zero, BMT tomonidan 1949 yilda qabul qilingan “Inson ҳuquqlari umumjaҳon Deklaratsiyasi”da “Ta’lim olish ҳar bir insoning asosiy va ajralmas huquqi” ekanligi alohida ehtirof etilgan.

Shuningdek, BMT 1975 yilda “Nogiron shaxslar ҳuquqlari to’g’risida”gi Deklaratsiyani qabil qildi. Mazkur Deklaratsiyada tahkidlanishicha: “Nogironlar shaxsiyatini hurmat qilish huquqi ularda tug’ilishi bilan mavjud bo’ladi. Nogironlikning kelib chiqishi, tabiati va jiddiylik darajasidan qathiy nazar, fuqaro o’z yoshidagi tengdoshlari bilan bir xil huquqlarga egadirlarkim, shu bilan birga ular mumkin qadar to’laqonli yaxshi ҳayot kechirish ҳuquqiga ҳam ega” (“Nogiron shaxslar ҳuquqlari to’g’risida”gi Deklaratsiya (3-modda).

BMT tomonidan 1989 yilda qabul qilingan “Bolalar huquqlari to’g’risidagi Konvenitsiya” barcha bolalarning huqularini hamma joyda amalga oshirish maqsadida ishlab chiqarilgan inson huquqlari borasidagi xalaro shartnoma ҳisoblanadi.

“Bolalar huquqlari to’g’risidagi Konventsiya” barcha bolalarning huqularini himoya qiladi. Mazkur Konventsiyaning 2-moddasida “Bolalar ularning ota-onalari, boquvchilarining irqlari, terisining rangi, jinsi, tili, dini, siyosiy va boshqa ehtiqodi, milliy, etnik yoki ijtimoiy kelib chiqishi, moddiy ahvoli, sog’lig’i, qanday holatda tug’ilganliklari va boshqa holatlaridan qat’iy nazar kamsitishlarga mahkum etilmasiligi kerak” – deb qathiy belgilangan. Konventsiyadagi barcha huquqlar maxsus yordamga

muhtoj bolalar uchun ham tegishli bo'lib, ularga barcha bolalar qatori teng munosabatda bo'lish kafolatlanadi.

Imkoniyati cheklangan bolalar ta'limini tashkil etish masalasi eng dolzarb masalalar qatorida qarala boshladi. Natijada, 1990 yilda Tailandda o'ta muҳim Umumjaҳon Konferentsiyasi bo'lib o'tdi. Bu konferentsiyada "Ta'lim hamma uchun" Umumjaҳon Deklaratsiyasi qabul qilindi. "Ta'lim ҳamma uchun" Umumjahon Deklaratsiyasini dunyoning 155ta davlat ҳukumatlari va 150 dan ortiq nodavlat tashkilotlari qabul qildilar. "Ta'lim hamma uchun " Umumjaҳon Deklaratsiyasi har bir bolaning to'laqonli va mukammal ta'lim olishini kafolatladi.

Ushbu Deklaratsiyada quyidagicha bayonot qilingan: "Maktablar bolalarning imkoniyatiga qarab emas ish sifati va maktab ta'limiga javob berishi bilan xarakterlanadi.

Ular quyidagilardan iborat

-har bir bolaning huquqiommaviy maktabda ta'lim tarbiya olishni talab etadi;

-o'qitishning metod va metodikalari bolaning nuqsoniga qarab tanlanadi;

-maktabda to'laligicha korrektsion pedagogik yordam tashkil etiladi;

-bolalar to'g'risidagi qaror kompleks tarzda qabul qilinadi;

-bolaning har bir shaxsiy juquqi kafolatlanadi;

-maktabda integratsiya tamoyiliga o'quv rejaning asosi sifatida qaraladi;

-inklyuziv maktablarning moddiy tahminoti yaxshilanadi".

Inklyuziv ta'lim (ingliz tilidan olingan bo'lib, inclusive, inclusion– uyg'unlashmoq, uyg'unlashtirish, qamrab olmoq, qamrab olish mahnolarini bildiradi) bu davlat siyosati bo'lib, normal rivojlanishdagi va maxsus ehtiyojli bolalar o'rtasidagi to'siqlarni bartaraf etish, maxsus ta'limga muhtoj bolalar va o'smirlarni rivojlanishidagi nuqsonlar yoki iqtisodiy qiyinchiliklardan qathiy nazar oilaning faol ishtirokida umumta'lim tizimiga to'liq qo'shishni va ijtimoiy ҳayotga moslashtirishni ifodalovchi ta'lim tizmidir.

Yuqorida keltirlgan mehyoriy hujjatlar asosida imkoniyati cheklangan bolalar va o'smirlarni ҳam umumta'lim muassasalarida teng huquqlilik asosida o'qitish va tarbiyalash masalasi ҳuquqiy jiҳatdan kafolatlandi.

Chunki aloҳida ehtiyojli bolalar inklyuziv ta’limining samarali tashkil etilishi natijasida

- imkoniyati cheklangan farzandlari mavjud bo’lgan oilalarning moddiy va ma’naviy muammolariga barham beriladi va mahallarda ajratish iskanjasidan qutulishga imkon yaratiladi;

- imknoniyati cheklangan bolalarni maktablar va jamoatchilik orasida kamsitishlarning oldi olinadi, bolalar o’rtasida

tenghuquqlilik ta’minlanadi, do’stona munosabatlar shakllanadi;

- maxsus ehtiyojli bolaning o’z oilasi va jamiyat davrasida bo’lishdek ulkan imkoniyat yaratiladi;

- jamiyatning yanada inklyuzivlashuviga olib keladi;

- barcha uchun ta’lim sifati yanada yaxshilanadi;

- imkoniyati cheklangan bolalar sog’lom tengdoshlari orasida tabiiy sharoitlarda yashash va meҳnat qilishga moslashadilar;

- imkoniyati cheklangan bolalarning ijtimoiy jamiyatga erta va samarali moslashishlari tahminlanadi, yahni jamiyatda boshqalar ko’magiga qaramlar soni kamayadi.

Inklyuziv ta’lim tizimi o‘rta, kasb-hunar va oliy ta’lim muassasalarini o‘z ichiga oladi. Uning maqsadi nogironligi bo‘lgan shaxslarni ta’lim va tarbiyalashda to‘siqlarsiz muhit yaratishdir. Ushbu chora-tadbirlar majmuasi ta'lim muassasalarini texnik jihozlash va o'qituvchilar va boshqa talabalar uchun nogironlar bilan o'zaro munosabatlarni rivojlantirishga qaratilgan maxsus o'quv kurslarini ishlab chiqishni nazarda tutadi. Bundan tashqari, umumiy ta'lim muassasasida nogiron bolalarni moslashtirish jarayonini engillashtirish uchun maxsus dasturlar kerak.

Inklyuzivlik eng yangi maxsus ta'lim strategiyalaridan biridir.

Inklyuzivlik - bu alohida ta'limga muhtoj bolani (SEN) maktab hayotiga to'liq jalb qilishni anglatadi. Inklyuzivlikning ma'nosi bolani kunning bir qismi yoki butun kun uchun oddiy sinfga joylashtirish emas, balki shu tarzda sinf makonini tashkil qilishni o'zgartirish, shuningdek o'rganish jarayoni g'ayrioddiy bolani sinf hayotiga to'liq jalb qilish.

- Ideal holda, inklyuziv sinf SENga ega bo'lgan bir nechta bolalar guruhlarini birlashtirishi kerak, shunda bolalar bir-biri bilan muloqot qilish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Ushbu ta'lim tizimining tarafdorlari bu tarzda bolalar haqiqiy hayotga eng yaxshi tayyorgarlik ko'rishlariga

ishonishadi. va skeptiklar o'qituvchilarga SEN bo'lgan bolalar uchun juda ko'p mas'uliyat yuklanishidan qo'rqishadi, o'qituvchilarning o'zlari esa tegishli tayyorgarlik va zarur resurslarga ega emaslar. va bu alohida ehtiyojli bolalarga oddiy bolalarga qaraganda ko'proq e'tibor berilishiga olib keladi - bu umumiy ta'lim darajasining pasayishini anglatadi.

- Inklyuziv ta'lim - bu umumiy ta'limni rivojlantirish jarayoni bo'lib, u barcha bolalarning turli ehtiyojlariga moslashish nuqtai nazaridan hamma uchun ta'lim mavjudligini nazarda tutadi, bu SENga ega bo'lgan bolalar uchun ta'lim olish imkoniyatini beradi.

Inklyuziv ta'lim bolalarga yo'naltirilgan metodologiyani ishlab chiqishga intiladi, bunda barcha bolalar turli xil ta'lim ehtiyojlari bo'lgan shaxslardir. Inklyuziv ta'lim turli xil ta'lim ehtiyojlarini qondirish uchun yanada moslashuvchan bo'lgan o'qitish va o'rganishga yondashuvni ishlab chiqishga intiladi. Agar inklyuziv ta’lim joriy etayotgan o‘zgarishlar natijasida o‘qitish va o‘qitish yanada samaraliroq bo‘lsa, unda barcha bolalar (nafaqat alohida ehtiyojli bolalar) foyda ko‘radi.

Inklyuziv ta’limning sakkiz tamoyili:

1. Insonning qadr-qimmati uning qobiliyati va yutuqlariga bog'liq emas;

2. Har bir inson his qilish va fikrlash qobiliyatiga ega;

3. Har bir inson muloqot qilish va uni eshitish huquqiga ega;

4. Hamma odamlar bir-biriga muhtoj;

5. Haqiqiy ta'lim faqat haqiqiy munosabatlar sharoitida amalga oshirilishi mumkin;

6. Hamma odamlar tengdoshlarining yordami va do'stligiga muhtoj;

7. Barcha o'quvchilar uchun taraqqiyot ular qila olmaydigan narsadan ko'ra ko'proq bo'lishi mumkin;

8. Xilma-xillik inson hayotining barcha jabhalarini oshiradi.

Nogiron bolalarni tarbiyalashning asosiy kamchiligi axloq tuzatish muassasalarining nogiron bolasi bo'lgan oilaning yashash joyidan sezilarli darajada uzoqligidir. Maktab o'quvchisini yoki maktabgacha tarbiyachini ushbu muassasalardan biriga joylashtirish oilani (ota-ona va bolani) to'liq muloqot qilishdan mahrum qiladi, oilaviy aloqalarni ko'proq buzadi.

Umumta’lim maktablarida nogiron bolalar uchun maxsus ta’lim olishning afzalliklarini saqlab qolish maqsadida korreksion sinflar tashkil etildi. Tuzatish sinflari uchun ijobiy jihat - sog'lig'ida muammolar bo'lgan

bolalarning boshqa sinflardagi tengdoshlari bilan teng ravishda maktab tadbirlarida qatnashish imkoniyati, shuningdek, bolalarning uyga yaqinroq o'qishi va oilada tarbiyalanishi.

Masofaviy ta'lim - bu alohida ta'limga muhtoj bolalarga masofaviy ta'lim ma'lumotlarini almashish vositalariga asoslangan ixtisoslashtirilgan axborot-ta'lim muhiti yordamida ko'rsatiladigan umumiy ta'lim xizmatlari to'plami. Ta'limning ushbu shakli o'quv mashg'ulotlarini o'tkazishning tejamkor rejimini ta'minlashga, o'quvchilar bilan o'quv mashg'ulotlarini tashkil etishni o'zgartirishga, ular tomonidan asosiy umumiy ta'lim dasturlarini o'zlashtirish uchun turli muddatlarni belgilashga imkon beradi, ular tabiatiga qarab o'zgartirilishi mumkin. psixologik-tibbiy-pedagogik kengash tavsiyasiga koʻra oʻquvchining kasalligi kursi, shuningdek, maxsus oʻquv muhitida oʻquv ishini tashkil etish.

Uyda ta'lim - bu ta'lim tashkilotining o'qituvchilari maxsus tuzilgan jadvalga muvofiq bolaga tashrif buyurishi va u bilan bevosita yashash joyida mashg'ulotlar o'tkazishi uchun o'qitish variantidir. Bunday o'qitish, qoida tariqasida, eng yaqin ta'lim muassasasining o'qituvchilari tomonidan amalga oshiriladi.

tanani tashkil etish. Rossiyada alohida ta'limga muhtoj bolalarni uyda o'qitish uchun ixtisoslashtirilgan maktablar ham mavjud. Uyda ta'lim o'quvchining qobiliyatiga moslashtirilgan umumiy yoki yordamchi dastur bo'lishi mumkin. Bugungi kunda uyda ta'lim imkoniyati cheklangan bolalar uchun dunyodagi eng tez rivojlanayotgan ta'lim shaklidir.

Integratsiyalashgan ta'lim. Hozirgi vaqtda Rossiyada normallashtirish tamoyiliga asoslangan ta'limga muhtoj bolalarni o'qitishning integrativ modellari jadal rivojlanmoqda. Ushbu modelning afzalligi ta'lim tashkiloti va ota-onalar uchun bolaga qulay bo'lgan integratsiya shaklini tanlash imkoniyatidir. Ta'lim amaliyotida rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarni o'qitishning turli xil integratsiya modellari ishlab chiqilgan.

Doimiy qisman integratsiya, normal rivojlanayotgan tengdoshlari bilan bir qatorda, zarur ko'nikma va ko'nikmalarning ozgina qismini o'zlashtira oladigan, o'qish va darsdan tashqari vaqtlarining faqat bir qismini ular bilan o'tkaza oladigan bolalar uchun samaralidir.

Vaqtinchalik qisman integratsiya, bunda psixofizik va nutqni rivojlantirish darajasidan qat'i nazar, maxsus guruh (sinf) ning barcha o'quvchilari har oyda kamida 2 marta sog'lom bolalar bilan birgalikda turli xil ta'lim tadbirlarini o'tkazish uchun birlashtiriladi.

Aqliy rivojlanish darajasi yosh me'yoridan biroz past bo'lgan, tizimli va jiddiy tuzatish yordamiga muhtoj, lekin ayni paytda bir qator fanlar bo'yicha normal rivojlanayotgan tengdoshlari bilan birgalikda va teng ravishda o'qishga qodir bo'lgan bolalar uchun doimiy to'liq bo'lmagan integratsiya. hududlar, shuningdek, ko'p vaqtini ular bilan o'tkazadi. darsdan tashqari vaqt.

Epizodik integratsiya - nogiron bolalarning tengdoshlari bilan minimal ijtimoiy o'zaro munosabatlarini maqsadli tashkil etish.

Doimiy to'liq integratsiya psixofizik va nutqni rivojlantirish darajasi bo'yicha yosh normasiga mos keladigan va sog'lom tengdoshlari bilan birgalikda o'rganishga psixologik jihatdan tayyor bo'lgan bolalar uchun samarali bo'lishi mumkin. Integratsiyalashgan ta'limning ushbu modeli o'z xususiyatlariga qo'shilishga yaqin.

Nogironligi bo‘lgan shaxslarning huquq va manfaatlarini himoya qilish katta va ko‘plab omillarga bog‘liq soha. Shuning uchun bugun uning aynan bitta yo‘nalishi – inklyuziv ta’limga batafsilroq to‘xtalib o‘tmoqchiman. Inklyuziv ta’lim rasmiy ta’lim tushunchasidan ancha kengroq. Bu ta’limda ko‘proq o‘qishda, o‘rganishda imkoniyati cheklangan bolalar bilan ishlanadi. Inklyuziv maktab o‘qituvchisi va inklyuziv bog‘chada tarbiyachi qanday sifatlarga ega bo‘lish kerak? Inklyuziv ta’limda o‘qituvchining kasbiy mahorati bosh omil hisoblanadi. Avvalo, o‘qituvchi inklyuziv taffakkurga ega bo‘lishi va ta’lim sifati ma’suliyatini o‘z zimmasiga olishi shart. Inklyuziv ta’lim berish o‘qituvchilar ishi sifatining asosiy mezonlari – o‘qituvchi o‘quvchilarning turli toifada ekanligiga qaramay barcha bolalarning huquqini himoya va hurmat qilishi. Inklyuziv ta’lim umumiy ta’limni rivojlantirish jarayoni bo‘lib, uning hamma uchun ochiqligini nazarda tutadi. Inklyuzivlikning asosiy g'oyasi - nogiron bolalarni alohida ixtisoslashtirilgan muassasalarda emas, balki oddiy umumta'lim maktablarida o'qitish, nogiron bolalar oddiy tengdoshlari bilan birga o'qish va ta'lim muassasalariga borish imkoniyatiga ega bo'lishlari uchun. Inklyuziv ta'lim - bu nogiron bolalar uchun

umumiy ta'lim muassasalarida sog'liqni saqlash, ular barcha bolalarni qamrab olishi, qabul qilishi va ta'lim olishi uchun maxsus sharoitlar yaratilgan.

Yana bir sifat – hamkorlikni yo‘lga qo‘yish. Chunki o‘qituvchilar uchun hamkorlik va o‘zaro fikr almashish muhimdir. O‘qituvchi o‘z faoliyatini tizimli baholab borishi, muntazam malakasini oshirishi, alohida ta’lim ehtiyojlari bor bolalarning intizomli va muassasalararo guruhlar bilan samarali ishlashi uchun liderlik hamda boshqaruv malakalarini qo‘llash,

muammolarni birgalikda hal qilish, keng qamroqli maktab hamkorligini yo‘lga qo‘yish kabi xislatlarga ega bo‘lish kerak.

Ma’lumki, inklyuziv ta’limda maxsus ta’lim ehtiyojidagi bolalar barcha bolalar bilan birga ma’lum maqsadda turli qobiliyatlarga muvofiq guruhlashtiriladi. Maxsus ta’lim aqliy, jismoniy tashqi ko‘rinishga muvofiq amalga oshirilsa, inklyuziv ta’lim bolaning qobiliyati va imkoniyatlariga ko‘ra belgilanadi. Maxsus ta’lim o‘qitishning maxsus va alternativ dasturlari orqali o‘qitilsa, inklyuziv ta’lim bolaga yo‘naltirilgan va moslashtirilgan, yo‘riqnomali, barchaga mo‘ljallangan o‘quv dasturi asosida o‘qitiladi. Inklyuziv ta’limning o‘ziga xos muhim jihati shundaki, bolalar va o‘qituvchi bir -birlaridan o‘rganishadi hamda muammolarni birgalikda xal etishadi. Bu ta’lim bir tomonlama bo‘lmasligi kerak. Imkoniyati cheklangan bolada o‘ziga bo‘lgan ishonchni oshirish, ko‘nikma va qobiliyatini rivojlantirish, yoshligidan o‘rganishni rag‘batlantirishda oila ishtiroki muhim. Inklyuziv ta’lim jarayonida ota-onalar bilan ishlash ham muhim. Ta’kidlash joizki, alohida ehtiyojli ota-onalarga ularning farzandlari jamiyatning bir bo‘lagi bo‘lish huquqiga ega ekanini tushuntirish, bu ishonchni ularning ongiga yetkazish kerak. Mamlakatimiz ta’lim tizimida bu masalaga alohida e’tibor qaratiladi O'qituvchilar o'rtasida inklyuziv kompetentsiyani rivojlantirish uchun e'tiborgaolish kerak bo'lgan ba'zi asosiy jihatlar:

- O'qitish va malakasini oshirish: o'qituvchilar inklyuziv ta'limga yo'naltirilgan har

tomonlama o'qitish va doimiy ravishda malaka oshirish imkoniyatlarini olishlari kerak.

Ushbu trening nogironlik va maxsus ta'lim ehtiyojlarini tushunish, o'qitishni farqlash, o'qitish strategiyasi va materiallarini moslashtirish, inklyuziv sinf muhitini targ'ib qilish va boshqa mutaxassislar va ota-onalar bilan hamkorlik qilish kabi mavzularninqamrab olishi kerak.

- Inklyuziv pedagogikani bilish: o'qituvchilar inklyuziv pedagogika to'g'risida

qat'iy tushunchaga ega bo'lishlari kerak, bu turli xil o'quv ehtiyojlarini qondirish uchun o'qitish usullari, materiallari va baholarini moslashtirishni o'z ichiga oladi. Ular nogiron talabalarni qo'llab-quvvatlaydigan dalillarga asoslangan o'quv strategiyalari va yordamchi texnologiyalar bilan tanishishlari kerak. Ushbu bilimlarni ixtisoslashtirilgan kurslar, seminarlar va ta'lim resurslari orqali olish mumkin.

• Shaxsiy farqlarni anglash: o'qituvchilar talabalar o'rtasidagi individual farqlarni

tan olishlari va qadrlashlari kerak. Bunga turli xil ta'lim uslublari, madaniy kelib

chiqishi, lingvistik ehtiyojlari va nogiron talabalar duch keladigan o'ziga xos

muammolarni tushunish kiradi. Ushbu farqlardan xabardor bo'lish orqali o'qituvchilar barcha o'quvchilar uchun ishtirok etish va faollikni rivojlantiradigan inklyuziv o'quv muhitini yaratishi mumkin.

• Hamkorlik va jamoaviy ish: inklyuziv ta'lim o'qituvchilar, yordamchi xodimlar,

mutaxassislar va oilalar o'rtasida hamkorlikni talab qiladi. O'qituvchilar birgalikda

muammolarni hal qilish, samarali muloqot va jamoaviy ish ko'nikmalarini

rivojlantirishlari kerak. Ular turli xil ehtiyojlarga ega bo'lgan talabalar uchun tegishli

turar joylarni, modifikatsiyalarni va qo'llab-quvvatlash strategiyalarini aniqlash va

amalga oshirish uchun boshqa mutaxassislar bilan ishlashlari kerak.

• Ijobiy munosabat va e'tiqodlar: inklyuziv ta'limda munosabat va e'tiqodlar hal

qiluvchi rol o'ynaydi. O'qituvchilar barcha talabalarning xilma-xilligi, inklyuzivligi vaqobiliyatlariga ijobiy munosabatda bo'lishlari kerak. Ular har qanday tarafkashlik yoki stereotiplarga qarshi chiqishlari va barcha talabalar o'zlarini qadrlashlari, hurmat qilishlari va qo'llab-quvvatlashlarini his qiladigan ijobiy va inklyuziv sinf muhitininyaratishga intilishlari kerak.

• Reflektiv amaliyot: o'qituvchilar o'zlarining o'qitish amaliyotini doimiy ravishda

baholash va takomillashtirish uchun aks ettirish amaliyoti bilan shug'ullanishlari kerak.

Bu o'z o'qitish usullari haqida mulohaza yuritish, talabalarning bilim olishiga ta'sirini

o'rganish, hamkasblardan fikr-mulohaza izlash va inklyuzivlikni ta'minlash uchun

zarur tuzatishlar kiritishni o'z ichiga oladi.

- Kirish mumkin bo'lgan o'quv muhiti: o'qituvchilar jismoniy va ijtimoiy inklyuziv o'quv muhitini yaratish haqida ma'lumotga ega bo'lishlari kerak. Ular barchatalabalar uchun kirish va ishtirok etishni yaxshilash uchun sinf tartibi, o'tiradigan joylar, kirish imkoniyatlari va yordamchi texnologiyalardan foydalanish kabi omillarni hisobga olishlari kerak. Umuman, o'qituvchilar o'rtasida inklyuziv vakolatlari rivojlantirish tayyorlash birlashmasidan talab, bilim olish, o'ychan amaliyoti, va xilma-quchoqlab uchun majburiyat. O'qituvchilarni zarur ko'nikma va qarashlar bilan jihozlash orqali inklyuziv ta'limni samarali amalga oshirish mumkin va barcha talabalar o'rganish va muvaffaqiyatga erishish uchun teng imkoniyatlarga ega bo'lishlari mumkin.

Topilmalar shuni ko'rsatadiki, inklyuziv kompetentsiyani rivojlantirish dasturlari

o'qituvchilarning talabalarning turli ehtiyojlarini qondirish bo'yicha bilim va ko'nikmalarini oshirishga sezilarli hissa qo'shadi. Ushbu dasturlarga ixtisoslashtirilgan treninglar, hamkorlikda o'qitish imkoniyatlari va ushbu soha mutaxassislarining doimiy ko'magi kiradi. Bunday dasturlarda ishtirok etadigan o'qituvchilar takomillashtirilgan o'qitish amaliyotini, ishonchni oshirishni va talabalarning faolligini va yutuqlarini namoyish etadilar.

Yuqorida samaradorlikka erishish uchun inklyuziv ta’limda quyidagi vazifalar amalga oshiriladi:

- barcha ta’lim muassasalarida imkoniyati cheklangan o'quvchilarning ta’lim olishlari uchun zarur moddiy-texnik, psixologik-pedagogik va korrektsion yo'naltiruvchi sharoitlarni yaratish;
- o'quvchilar o'rtasidagi ta’limdagitenglikhuquqinikafolatlash;
- imkoniyati cheklangan bolalar va o'smirlarni oilalardan ajralmagan holda yashash huquqini ta’minlash;
- jamiyatda imkoniyati cheklangan bolalar va o'smirlarga nisbatan do'stona va mehr-muhabbatli munosabatni shakllantirish;
- jamiyatning va oilaning faol ishtirokida nogiron va sog'lom bolalar o'rtasidagi to'siqlarni bartaraf etish, ijtimoiy hayotga erta moslashtirish;

- jamiyat rivojining faol ishtirokchilarini ko’aytirish, ishsizlar sonini yanada kamaytirish;
- barcha uchun tahlim sifatini oshirish asosida davlat iqtisodini o'stirish va xalq ma’naviyatini yuksaltirish.

Imkoniyati cheklangan bolalar inklyuziv ta’limi asosan umumiy, maxsus ehtiyojli bolalarning yashash joyiga yaqin bo'lgan muassasalarda tashkil etiladi. Bunday muassasalar barcha bolalarning turlijismoniyehtiyojlari, yakka xususiyatlari, ularning qobiliyatlari, o'қitish usullari va ta’lim bosqichlaridagi farqlarni aniqlaydi hamda ularning imkoniyatlari, o'zlashtirish darajalarini inobatga olgan holda, tabaqalashtirilganta’lim-tarbiyatiziminitashkiletadi.

Muhokama bo'limi natijalarning oqibatlarini o'rganadi va o'qituvchilar o'rtasida

inklyuziv kompetentsiyani rivojlantirishda duch keladigan muammolarni o'rganadi. Bu individual o'qituvchilarning ehtiyojlariga va o'qituvchilar, talabalar, oilalar va jamoat manfaatdor tomonlari o'rtasidagi hamkorlikning ahamiyatiga qaratilgan

shaxsiylashtirilgan kasbiy rivojlanishning muhimligini ta'kidlaydi. Munozara,

shuningdek, inklyuzivlik madaniyatini rivojlantirish va o'qituvchilarning inklyuziv kompetentsiyasini rivojlantirish uchun qulay muhit yaratishda maktab rahbariyatining rolini ta'kidlaydi.

2020-yil oktyabrda qabul qilingan Prezidentimizning alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ta’lim-tarbiya berish tizimini yana-da takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risidagi qarori bunga misol bo‘la oladi. Unga ko‘ra, tajriba-sinov tariqasida shaharlarda va Toshkent shahrining tumanlarida joylashgan bittadan maktablarda inlyuziv ta’lim joriy qilinadi. Qoraqalpog‘iston respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahrida joylashgan bittadan maktablarda alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalar uchun boshlang‘ich tayanch sinflar ochiladi. Qashqadaryo, Farg‘ona va Xorazm viloyatlarida joylashgan bittadan kasb- hunar maktabida ixtisoslashtirilgan ta’lim muassasalarining 9-sinf bitiruvchilari va alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalar uchun ixtisoslashgan guruhlar tashkil etiladi. Shuningdek 2021-2022 o‘quv yilida ixtisoslashtirilgan ta’lim muassasalarida majburiy o‘rta ta’lim 11 yillik (intellektual rivojlanishida nuqsonli bolalar uchun (yordamchi) maktablar, maktab internatlarda 9 yillik muddatlarda amalga oshiriladi. Shuningdek, ularni

kasbga o‘qitish kurslari tashkil etilib, bitiruvchilarga sertifikat beriladi. Xulosa qilib aytganda, mamlakatimizda Nogironligi bo‘lgan shaxslarning huquqlari to‘g‘risidagi konvensiyani ratifikatsiya qilishga har tomonlama sharoit yaratilmoqda. Inklyuziv ta’limni butun mamlakat bo‘ylab rivojlantirishga qaratilgan islohotlar bunga amaliy misol bo‘ladi, deb o‘ylayman.

Xulosa va takliflar

Topilmalar va munozaralarga asoslanib, inklyuziv ta'limni muvaffaqiyatli amalga

oshirish uchun o'qituvchilar o'rtasida inklyuziv kompetentsiyani rivojlantirish juda

muhimdir. Inklyuziv kompetentsiyani oshirish uchun ta'lim muassasalariga

o'qituvchilar uchun har tomonlama va doimiy ravishda malaka oshirish imkoniyatlarini taqdim etish tavsiya etiladi. Bunga seminarlar, murabbiylik dasturlari va hamkorlikdagi o'quv jamoalari kirishi mumkin. Bundan tashqari, ta'lim muassasalarida inklyuzivlik madaniyatini tarbiyalash, o'qituvchilar o'rtasida hamkorlikni rivojlantirish va ilg'or tajribalarni baham ko'rish, talabalar, oilalar va jamoat a'zolarini bu jarayonga jalb qilish inklyuziv ta'lim maqsadlariga erishish yo'lidagi muhim qadamlardir.

Xulosa qilib aytganda, o'qituvchilar o'rtasida inklyuziv kompetentsiyani

rivojlantirish inklyuziv ta'limni muvaffaqiyatli amalga oshirishda hal qiluvchi rol

o'ynaydi. O'qituvchilarni zarur bilim, ko'nikma, munosabat va amaliyot bilan jihozlash orqali biz xilma-xillikni qamrab oladigan, barcha o'quvchilarga kuch beradigan va ularni yanada inklyuziv va adolatli jamiyatga tayyorlaydigan ta'lim muhitini yaratishimiz mumkin.

Adabiyotlar

1. Ахмедов, Б. А. (2021). Задачи обеспечения надежности кластерных

систем в непрерывной образовательной среде. Eurasian Education Science and

Innovation Journal, 1(22), 15-19.

2. Akhmedov, B. A., Shuhkrat, K, (2020). Cluster methods of learning english

using information technology. Scientific Progress, 1(2), 40-43.

3. Akhmedov, B. A. (2021). Development of network shell for organization of processes of safe communication of data in pedagogical institutions. Scientific progress, 1(3), 113-117.

4. Akhmedov, B. A. , Majidov, J. M. (2021). Practical ways to learn and use the educational cluster. Экономика и социум, 2(81).

5. Akhmedov, B. A. (2021). Cluster methods for the development of thinking of students of informatics. Academy, 3(66), 13-14.

6. Akhmedov, B. A. (2021). Innovative cluster model for improving the quality of education. Academic Research in Educational Sciences, 2(3), 528-534.

7. Ахмедов, Б. А. (2021). Динамическая идентификация надежности корпоративных вычислительных кластерных систем. Academic Research in Educational Sciences, 2(3), 495-499

TA'LIM TIZIMIDA YOSH MUTAXASSISLARNI BOSHQARUV FAOLIYATIGA MOSLASHISHINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Diyora Atxamovna RAHMONOVA

O'zbekiston davlat jahon tillari

Mirziyoyev raisligida 2021 yil 16-iyun kuni oliy ta’lim tizimidagi ustuvor vazifalarga bag‘ishlangan videoselektor yig‘ilishi bo‘lib o‘tdi. Yoshlarni tayyorlash maqsadida ta’lim tizimi izchil rivojlantirilmoqda. Oliy ta’lim o‘qituvchilarni moddiy qo‘llab-quvvatlashga qaratdi. Yosh

Psixologiya – shuningdek his va fikrni o‘rganishni o‘z ichiga oladi. Mazkur soha juda

Psixologlar miyaning paydo bo‘ladigan xususiyatlari

va ushbu paydo bo‘lgan xususiyatlar bilan bog‘liq bo‘lgan turli xil

shubilan tadqiqotchilarningneyro-ilmiyguruhigaqo‘shilishadi. Ijtimoiyfan

sifatida uumumiy tamoyillarnio‘rnatish va aniqholatlarni

o‘rganishorqalishaxslar va

asosida fiziologik va biologik jarayonlarni o‘rganadilar.

sub’ektivtajribalar, motivatsiya, miyafaoliyati va shaxsnio‘rganadilar. Bu

o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarga, masalan, psixologik barqarorlik,

Turlixilyo‘nalishdagipsixologlar

ongsiz ongni ham ko‘rib chiqadilar [3]. Psixologlar psixososial o‘zgaruvchilar o‘rtasidagi

ba’zilari, ayniqsa klinik va maslahatchi psixologlar – ba’zida ramziy talqin Psixologiya“xubfani” deb ta’riflangan, chunki

ijtimoiy fanlar esa ko‘pincha to‘g‘ridan-to‘g‘ri psixologiya ostidagi

Psixologikbilimlarko‘pincharuhiysalomatlikmuammolarinibaholashv

davolashdaqo‘llanilsa,

Ko‘pginafikrlargako‘ra, psixologiyaoxir-oqibat

Ko‘pchilikaqliyjarayonlarvaxatti-harakatlarbilanbog‘liqko‘plab

Ba’zilar sanoat va tashkiliy sharoitlarda yoki boshqa sohalarda [7], sog‘liqnisaqlashvaommaviyaxborotvositalari,

keng ko‘lamli soha sifatida ko‘plab yo‘nalishlar va bo‘limlarni qamrab

uniamaldaqo‘llashbirinchinavbatda

tashkilotda mavjud bo‘lgan quyidagi muammolarni hal qilishdan

– menejerlarning kasbiy vakolatlarini oshirish;

–

– kompaniyaningboshqaruvkadrlarinio‘qitishuslublarinitahlilqilishva

– kadrlar resurslarini qidirish va faollashtirish;

– kompaniyaning ehtiyojlariga muvofiq menejerlarni baholash va

– ijtimoiyvapsixologikiqlimnibaholashvayaxshilash,

Xamma yerdagi yosh mutaxassislarni ham"yosh mutaxassis" maqomidagi xodim deb bo’lmaydi. Chunki bu maqomish stajiga bog'liq emas va bundan

Yosh mutaxassislarning boshqaruv faoliyatiga moslashishini ikki turga bo’lsak bo’ladi.

Birichisi tez moslashish – ya’ni yosh mutaxassis o’zini ish jarayonida

Boshliqning yangi xodimga munosabati bilan jamoadagi munosabatlar hormasi o’rnatiladi. Boshliqning har taraflama ishonchiga kirgan

bo‘ysunuvchilarningreaksiyasio‘rtasidao‘rganishjarayonidaaniqlanga

necha katta guruhlarga bo‘lish mumkin:

– Boshqaruv faoliyatini psixologik tahlil qilish. Rahbar to‘g‘ri

qabulqilishuchunzarurbo‘lganharakatlarinitahlilqilib,

–Aqliytartibgasolish mexanizmlarinio‘rganish. Oddiyvao‘taog‘irsharoitlarda

to‘g‘ri qaror qabul qilish uchun juda muhimdir.

–

bo‘lgan yetakchilik fazilatlarini rivojlantirish.

– Psixologikbilimlarniboshqaruvjarayonlaridaamaliyqo‘llash.

ning yuqori darajadagi sadoqatiga erishishni o‘z ichiga oladi.

–

Gurux – Motivatsiya usullari va mexanizmlarini o‘rganish. Motivatsiya mazmunlimaqsadlargaerishishuchunrag‘batlantirishuchunboshqaruvjarayonlarofanbo‘lib, psixologikusullarbilanbirgalikda fanlararofanlarningo‘zaro ta’sirining samarali tamoyillarini o‘rganish va izlash passiv shaklda ham qo‘llaniladi.

Kuzatish–idrokjarayonlarigaasoslangananalitikusul.

ravishda kuzatuvchining roli va o‘rni kuzatuv ob’ektiga ta’sir qiladi va ta’sir qiladi. Rahbar

ma’lumot olishning boshqa usullari mavjud bo‘lmagan sharoitlarda

Kuzatishob’ektining

reaktsiyasiniuzoq kutishhar doimhamo‘zini oqlamaydi,

o‘tkazib yuborish va natijani noto‘g‘ri talqin qilish xavfi katta.

yordamidao‘zarota’sirningsamaralisxemalarini

foydalanish uchun ma’lum sharoitlarni yaratish orqali amalga

- Professional faoliyat-bu ijtimoiy xarakterdagi hodisa bo’lib zarur

«Yoshlar imtihondan o‘tish uchun emas, bilimli mutaxassis bo‘lish uchun o‘qishi lozim» – Prezident Shavkat Mirziyoyev takidlaganidek yosh mutaxassislarimiz o’z ustilarida chuqurroq ishlab malakarini oshirib buyuk mutaxassis bo’lib yetishishlari kerak.

O‘zbekiston Bosh vaziri Shavkat Mirziyoyev "Yoshlarga oid davlat siyosati Dasturi" to‘g‘risidagi qonunga imzo chekdi va yosh mutaxassislar

Ushbu maqsad — inson kapitalini yuksaltirish O’zbekiston taraqqiyot ta’lim tizimini har tomonlama rivojlantirish, uni malakali va amaliy tajribaga ega bo‘lgan shijoatkor mutaxassislar bilan ta’minlashga qaratilgan keng ko‘lamli ishlar amalga oshirilmoqda. Muxtasar aytganda, Prezidentimizning ta’lim sohasini chuqur isloh qilish va sifatini tubdan ,yangi O’zbekiston bunyodkori bo‘lmish yoshlarimizga eng ilg‘or ta’lim xalqimiz farovonligiga hissa qo‘shadigan yetuk mutaxassislar bo‘lib ulg‘ayishi uchun keng imkoniyatlar eshigini ochadi

ta’lim, madaniyat va sport

masalalari qo‘mitasi raisi 2022.

Mirzizoyev SH M Buyuk Kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan quramiz T o’zbekiston 2017.

THE ROLE OF PSYCHOLOGY IN ADAPTATION OF YOUNG SPECIALISTS TO MANAGEMENT ACTIVITY

Sitora Mirpulatova

Psychology is learning as a subject and science in higher educational institutions. As an educational subject, it is included in the educational plan of the educational institution, it is included in the system of academic subjects aimed at the general professional preparation of students, certain study hours are allocated for its study, and various forms of training classes: lecture, seminar and laboratory-practical, as well as control work and exams are provided. This direction brought completely new theories to the concept of psychology, opposite ideas to the concepts of the human psyche of the directions of structuralism, functionalism, behaviorism or Gestalt psychology. Let's talk about these views: 1. The world of the unconscious Freud emphasized that psychological processes in life are much more than the time when a person is conscious. In fact, there is a more powerful psychological process. This broad concept is hidden and unattainable in the psychological life of a person. It includes all hidden desires and feelings, motives and characteristics such as aggression. The greatest part of human psychological life is carried out by this hidden psychological process.

Keywords

psychology, task, formation, motives, understanding, characteristics, opinion processes, communication.

INTRODUCTION

By studying psychology as a science, knowledge is gained about what kind of science it is, its characteristics and what it studies. Mastering psychological knowledge and skills for students to know the people around them in the practice of communicating with them, in relationships, in the activities of mutual cooperation; it is necessary to know and apply their thoughts, goals, experiences, interests and abilities, needs and motives, etc. Psychological knowledge and skills help students in their future professional activities, family life, raising children, etc. And, finally, the most important thing is that psychological knowledge

helps students to understand themselves, work on themselves and actualize their interests and creative abilities, and become well-rounded individual becomes important in their formations.

LITERATURE ANALYSIS

Psychologists who played a great role in the development of the science of psychology are: B. Ananev, P. P. Blonsky, S. L. Rubinshtein, L. Vygotsky, R. S. Nemov, and others, as well as great scientists in Uzbekistan. They include M. G. Davletshin, E. G. Goziev, M. Vahidov, V. A. Tokareva. R. Z. Gainutdinov, V. M. Karimova, G'. B. Shoumarov, R. I. Sunnatova, Z. T. Nishonova and others can be included. The above-mentioned scientists, with their ideas and national ideologies, pay attention to the formation of thinking qualities such as independence and criticality in young people.

RESEARCH METHODOLOGY

The development of the science of psychology included a number of stages, and effective research was carried out during these periods. In order to make the research work effective, the need to develop the principles within the science began to be felt. The works in this regard were promoted by the representatives of American and other foreign branches of psychology. At the beginning of the 20th century, the directions of behaviorism and Freudianism appeared. The direction of behaviorism is based on the results of observations made on animals, and its representatives are E. Thorndike and Dj. Watson. "Behaviorism" means "attitude" in English.

ANALYSIS AND RESULTS

This direction brought completely new theories to the concept of psychology, opposite ideas to the concepts of the human psyche of the directions of structuralism, functionalism, behaviorism or Gestalt psychology. Let's talk about these views:

The world of the unconscious Freud emphasized that psychological processes in life are much more than the time when a person is conscious. In fact, there is a more powerful psychological process. This broad concept is hidden and unattainable in the psychological life of a person. It includes all hidden desires and feelings, motives and characteristics such as aggression. The greatest part of human psychological life is carried out by this hidden psychological process.

Since the science of psychology is a special science, it occupies a special place in the system of scientific subjects studied by students of

higher educational institutions. The specific features of psychology as a science are as follows: firstly, this science is unknown to man, the most complex - psyche, the science of the inner world of man, secondly, in this science, the object and subject of knowledge are intertwined. . This situation and thought can be expressed as follows: first, a person directs his thoughts to the outside world, and then turns to himself. In this case, the tasks of psychology are so complex that they cannot be compared with the tasks of other sciences, since the thought turns towards itself. And, thirdly, the peculiarity of psychology is that it has unique practical consequences. After all, to understand something is to learn to master and control it. Learning to manage mental processes, tasks, and abilities of a person, for example, is considered a more complex and important task than conquering the universe. It should be emphasized that as a person realizes himself, he changes himself and those around him. Therefore, psychology is a science that not only understands man, but also creates him.

The basis of every science is practical experience. For example, physics relies on knowledge about objects moving and falling, light and sound, heat, and many others. Philosophy, economics, sociology, and, of course, psychology also take their initial sources from everyday life, because each of us believes that we can explain some aspects of human psychology without reading a single piece of literature and without studying at the psychology department of a university.

Everyday knowledge is specific and depends on real situations, while scientific psychology uses theoretical concepts and relies on verified data because it seeks to make reasonable generalizations. psychological knowledge is generalized, purposeful and understood knowledge.

Certainly, adolescence can be perceived as a remarkably complicated period in the life of a person with diabetes. Apart from both physical and psychological changes, they may also encounter new limitations arising from their disease that they were not aware of before. These may have an impact on functioning, wellbeing, and the way in which they perceive their disease. In addition, for many adolescents, the constant pressure may often result in an increased level of stress and a decrease in the level of quality of life. As a consequence, it is highly probable that adolescents become disobedient, which may result in worsening their self-control and not adhering to recommendations. Baucom et al. (2015) reported that ~60% of adolescents suffering from type 1 diabetes present mentioned behavior as they are not fully engaged in the process of their treatment and do not strive to achieve their blood glucose level values within an advisable range. Moreover, another study performed in the United States

showed that among young people with diabetes aged between 13 years and 18 years, only 20% maintain glycemic control on an appropriate level proposed by American Diabetes Association (Rose et al., 2020). Although these data differ depending on the country, health center, and the level of medical care that they offer, the general trend in adolescents' course of action is similar. Considering this fact, it is necessary to draw attention to the role of psychological support in the treatment of patients.

Certainly, adolescence can be perceived as a remarkably complicated period in the life of a person with diabetes. Apart from both physical and psychological changes, they may also encounter new limitations arising from their disease that they were not aware of before. These may have an impact on functioning, wellbeing, and the way in which they perceive their disease. In addition, for many adolescents, the constant pressure may often result in an increased level of stress and a decrease in the level of quality of life. As a consequence, it is highly probable that adolescents become disobedient, which may result in worsening their self-control and not adhering to recommendations. Baucom et al. (2015) reported that ~60% of adolescents suffering from type 1 diabetes present mentioned behavior as they are not fully engaged in the process of their treatment and do not strive to achieve their blood glucose level values within an advisable range. Moreover, another study performed in the United States showed that among young people with diabetes aged between 13 years and 18 years, only 20% maintain glycemic control on an appropriate level proposed by American Diabetes Association (Rose et al., 2020). Although these data differ depending on the country, health center, and the level of medical care that they offer, the general trend in adolescents' course of action is similar. Considering this fact, it is necessary to draw attention to the role of psychological support in the treatment of patients.

Technological tools and devices that are widely used by patients with diabetes nowadays help them in normal functioning and making appropriate treatment decisions. They make it easier for patients to alleviate the impact of certain factors on blood glucose levels, such as the miscalculation of the amount of carbohydrate intake or undergoing sudden physical exertion. However, there are still factors that significantly affect blood glucose levels and are out of the patient's control, such as emotions. Helgeson et al. (2009) highlighted the impact of relations with peers on adolescents' attitudes toward glycemic control and self-discipline. They emphasized the interaction between psychological wellbeing and blood glucose control, which in many cases are negatively influenced by conflicts with friends. This study also presented girls to be more prone to such associations. Moreover, apart

from relations with peers, which are extremely important for adolescents, family conflicts related to type 1 diabetes contribute to higher HbA1c values in some cases, which prove that they should be taken into consideration in the treatment process (Lansing et al., 2018). Therefore, it is reasonable to state that placing emphasis on permanent psychological support and its normalizing in all health centers could help in developing specific mechanisms and rituals that could be used to successfully cope with stressful situations, when needed, and improve patients' wellbeing.

Adolescents are more vulnerable to psychiatric disorders due to the challenges, potential difficulties in functioning, and changes that they must face. In addition, dealing with chronic diseases such as type 1 diabetes makes the patients even more sensitive, as Buchberger et al. (2016) found that they are two times more susceptible to suffer from anxiety, depression, and other disorders of this type. Living under the constant supervision of physicians and parents creates pressure for young patients with diabetes who feel the need to meet the demands and adhere to medical recommendations. Because of this fact, at some point, they may feel overwhelmed because, in comparison to their peers, they have more responsibilities and limitations, which may cause them to feel unfair. Sometimes, adolescents feel excluded from the group due to their need for performing specific lifestyles, planning meals, and maintaining steady control, which does not apply to their peers. As a consequence, in certain situations, the disease started to be perceived as a burden, which results in the occurrence of mood swings and the development of possible mental disorders, which concern a significant number of young patients with diabetes. Bernstein et al. (2013) present a study in which 35% of 150 adolescents admit to having experienced one of the mentioned mental disorders, including depression, anxiety, and eating disorders. Moreover, 15% of the reports have at least two of them, which proves the seriousness of the situation (Bernstein et al., 2013). Finally, ~25% of those tested had a moderate or high indicator of the Center for Epidemiologic Studies Depression Scale (Bernstein et al., 2013). The negative influence of depression on compliance with medical recommendations was also stated (Bernstein et al., 2013); therefore, mental disorders must be treated and diagnosed to improve patient's results and avoid any complications. De Ornelas Maia et al. (2012) highlight the need for the investigation of psychiatric disorders in patients with diabetes while also indicating the differences in the nature of problems that patients with diabetes deal with depending on the type of diabetes. The mentioned pressure from constant control and high expectations of physicians and parents can be problematic, but at the same time, it also motivates young patients, helps them in adherence to

recommendations, and improves their self-discipline. It is beyond doubt that more profound research would enable physicians and medical workers to investigate more effective and defined methods of help to counteract and prevent psychiatric diseases among patients in the future.

Everyday household knowledge is difficult to transfer because it is limited, while scientific psychological knowledge is accumulated and transferred, so it is constantly expanding.

In domestic psychology, observation and reflection are used as a method of acquiring knowledge. In scientific psychology, the experimental method is added to them.

The advantage of scientific psychology is that it has wide, diverse and unique information. They are collected and studied in special areas of psychology, say, youth or engineering psychology. They cannot be owned by a single person.

A. Early to scientific psychology.

B. Modern era of scientific psychology.

C. Recent trends in modern psychology.

From early age to scientific psychology - how we treat and why we spread as issues that have aroused interest since ancient times. As follows, in the early period of the history of psychology, they gave a very scientific answer based only on assumptions and superstitions:

1. Human behavior should be under the influence of planetary action, it is considered to be its fate and result. If we knew in advance the position of the planets at any time, we could say and appreciate his horoscope, human behavior. Apart from the role of the planets, demons, spirits, ghosts and other supernatural forces were also responsible for changes in human activities. Thus, the causes and forms of human behavior were located in something outside of man.

2. Enter the Greek philosopher to see behavior in human keys. Socrates said that the study of the nature of the cosmos is useless. As a result, he tried to answer the question by taking a method and peeping in human nature. Plato pointed out the clear difference between mind and body, assigning the main role in the formation of behavior. Aristotle's concept of soul has been the cornerstone of psychology for many centuries. He said: "Life" is considered as "soul" or "psyche", and your mind is considered as a living phenomenon that directs the activity of the body. Nevertheless, he saw mind and body as a person, and thus brought psychology to biology.

The history of the development of the concept of psychology:

1st stage: Psychology - a science that studies the soul (6th century BC - 16th AD). Due to the existence of the soul, attempts have always been made to explain the incomprehensible phenomena of life. The initial concepts had an animistic character, that is, it was understood that each body is distinguished by its own soul. The causes of events and actions are considered in liveliness. Aristotle introduced the concept of psychology in all organic processes, and also defined plants, animals and conscious beings.

There have been ideas that there is something different from the human body apart from the human body since ancient times. From the earliest times, people tried to explain the causes of death and other events through the phenomenon of dreams, the unique abilities of certain people (for example, success in hunting). But the initial views were mythological in nature. They were acquired not by thinking, but by blind faith. Views of the soul were often associated with breath, and the soul was imagined as a flying creature.

Thoughts about psychology have existed since ancient times. In early times, psychological characteristics were explained as the work of the soul. John himself was considered a special secondary body in the human body. Such visions are called "animism". The word animism - anima means "soul". According to Heraclitus, it was stated that the soul consists of a fiery spark, or that it consists of a fiery atom, according to Democritus.

Plato's ideas that "ideas are innate" made a great contribution to the development of psychological thought. According to Plato's teachings, the essence of "ideas" is eternal and unchanging, they have a higher world beyond the natural world, which cannot be seen by human eyes.

Plato is the founder of the "dualism" trend in psychology. The word dualism means two sides or two independent opinions. The doctrine of dualism explains that the material and spiritual worlds exist independently of the body and the psyche, and are opposites from the beginning.

Plato's student of dualism, Aristotle (Aristotle 4th century BC 384-322), was somewhat successfully eliminated. Aristotle's work "On the Soul" indicates that psychology began to appear as a special science at that time. Because of this, psychology appeared as a science of the soul, and today the science of psychology has completely changed its content.

Aristotle was the first in the history of human thought to prove the inseparableness of the soul and the living body. According to him, the soul

is not divided into parts, but it can be nourished during our activities, it can be manifested in the faculties of the species, such as intelligence, feeling and movement. The first abilities are unique to plants, the second and third to animals, and the fourth to humans. With the doctrine of plants, animal spirits, and the intellect of the human soul, Aristotle introduced the principle of development, which states that higher abilities and their basis arise. Aristotle put forward the theory of the formation of character in activity, based on the realization of abilities received from nature by the organism only through its own private activity.

The term adaptation originally derives from the biological sciences as a phenomenon of person-environment fit. In psychology, adaptation is a process by which individuals or groups make necessary or desired changes—cognitive, behavioral, and affective—in response to new environmental conditions or demands in order to meet basic needs, function, and maintain a good quality of life. Adaptation is integral to the study and practice of multicultural counseling. In a rapidly changing world with increased cross-cultural interactions, people must engage in a continuous process of overcoming internal and external obstacles in order to survive and thrive. Failure to adapt leaves individuals in a prolonged state of culture shock that can create long-term damage to mental and physical well-being.

Important Distinctions

Several distinctions are important for understanding adaptation within the context of multicultural counseling. Although cross-cultural adaptation is similar to adaptation to other major life changes (e. g. , loss of a loved one), Linda Anderson speaks to what is unique to cross-cultural adaptation; that is, a person experiencing a new culture is automatically an outsider adapting to the dominant culture. The work of John Berry delineates this acculturation process as a step toward adaptation. In response to the new environment, individuals make changes to "fit" by employing an assimilation or integration strategy or "not fit" by utilizing a separation or marginalization strategy.

Colleen Ward makes an important distinction between psychological adaptation and sociocultural adaptation. Psychological adaptation arises from the stress/coping paradigm and refers to emotional changes that vary over time until equilibrium is reached (e. g. , tolerance of ambiguous situations). Sociocultural adaptation comes from the social learning paradigm and refers to cognitive and behavioral changes that follow a more linear progression (e. g. , accepting new cultural mores). Although

these modes of adaptation are linked theoretically and statistically, they are also distinct processes with different predictor variables.

Andrew Garrison reviews adaptation as a goal of all psychotherapy. He argues that the intrinsic problem of this goal is that it comes from an individualistic point of view, a bias of Western culture. Using the individual as the unit of analysis in the study and practice of psychology neglects the notion of interdependence and adaptation goals that are good for all human beings (e. g. , equitable distribution of resources). Furthermore, good mental health is often viewed as the individual adjusting to the environment, a conceptualization that ignores unhealthy aspects of cultures to which individuals are adjusting (e. g. , unfair social conditions). Inherent to multicultural counseling is the empowerment of clients not only to adapt in new cultural contexts but also to impact the environment (e. g. , managing global warming) such that humanity can adapt as a whole.

Future Directions

The study of cross-cultural adaptation is complex. It is a process that occurs over a long period of time and, thus, calls for longitudinal studies using both qualitative and quantitative methodologies. Furthermore, each cross-cultural interaction is unique. Thus, Berry's work calls for systematic, comparative studies. Finally, research has focused on how individuals adapt to the environment. Consideration of the impact of individuals on the environment as a process of adaptation is called for as well.

CONCLUSIONS

It can be concluded from the above that the feeling of the presence of one's "I" begins in the infancy of a person and continues for a long time, and former union psychologist I. S. The sensibility of the process of formation, which Kohn aptly called the "discovery of the self", begins to understand the difference from the sensations created by objects outside him. Then, at the age of 2-3 years, the child begins to understand the process and result of his own actions with objects. He distinguishes the difference between the joy of the child and the concrete actions of adults and says to adults: "No, I will do it myself!". "It's not yours, it's mine!") begins to understand himself for the first time as the subject of his private actions and actions (Personal pronouns appear in the child's speech).

REFERENCES

1. Child psychology and methodology. - Z. Nishanova, G. Alimov.

2. Teacher ability and its study in psychology - K. Qudratova

3. Dewey Dj. "Psychology and pedagogy of psychology". M. , Progress, 1998.

4. Carnegie D. "Kak zavoevat druzey I okazyvat na nix vliyanie". M. , Progress, 1990.

5. Karimova V. M. Psychological methods of propaganda. -T. : Ma'naviyat, 2000. 16 p.

6. Karimova V. M. Parental school is the key to happiness. - T. , 2002

7. Family psychology. Prof. /. Shoumarov ed. under. - T. : Sharq, 2001

8. Vecher L. Secrety delovogo obshcheniya. Minsk, 1996.

9. http://library. ziyonet. uz

10. https://www. open. edu

11. https://cyberleninka. ru/article/n/importance-of-learning-individual-psychological-characteristics-of-students

THE ROLE AND IMPORTANCE OF COMMUNICATIVE COMPETENCE IN PEDAGOGICAL ACTIVITY

Mavlyuda MUTALIPOVA

Abstract

In the composition of professional and personal qualities of a future teacher, it is necessary to harmonize the character, experience, knowledge and abilities of a person. This harmony can be called "competence", and by this term is understood the potential of the future teacher to achieve great success in the field of profession. In fact, professional competence is an important factor in achieving efficiency in the professional activities of future teachers. Professional competence, in turn, is closely related to communicative competence. Since the essence of pedagogical activity is interaction with students, communicative competence can be said to be the basis of a teacher's professional skills. In the content of this article, communicative competence is analyzed as one of the methods of improving the quality of education and as an important factor indicating the professional competence of the teacher. It is said that the essence of pedagogical activity is the establishment of mutual speech communication with students, therefore professional and communicative competence are closely related. It was noted that if the future teacher does not have sufficient communicative competence, is not ready to successfully manage the interaction process in the educational process, and is not ready to use communicative technologies, it is impossible to implement modern educational technologies oriented to the individual. The article provides detailed information about the role and importance of communicative competence in pedagogical activities, and it is emphasized that future teachers should not only have knowledge, but also the skills and abilities to use this knowledge appropriately in problematic situations, and for this, they should have communicative competence.

Keywords

Competence, professional competence, communicative competence, communicative technologies, pedagogical activity, quality of education, interaction.

Kirish

Ta'lim sohasida olib borilayotgan hamda aniq maqsadga yo'naltirilgan davlat siyosati ijtimoiy jamiyat taraqqiyotini ta'minlovchi ustuvor yo'nalishlardan biri sifatida e'tirof etildi. Bu yo'nalishda amalga oshiriladigan muhim tadbirlar qatorida mutaxassislarning yangi avlodini shakllantirish, ma'naviy-axloqiy jihatdan yetuk, mustaqil dunyoqarashga ega, ijodiy fikrlovchi, boy milliy meros, shuningdek, umuminsoniy va milliy qadriyatlarga sadoqatli barkamol shaxsni tarbiyalab voyaga etkazish vazifalari belgilab qo'yildi.

Ta'lim sohasida amalga oshirilayotgan bunyodkorlik ishlari va erishilgan qator ijobiy o'zgarishlarga qaramasdan, ta'lim samaradorligining rivojlanish dinamikasini yanada jadallashtirish, bunda yaratilgan shart–sharoitlar va imkoniyatlardan samarali foydalanishjuda muhimdir. Jamiyatda amalga oshirilayotgan islohotlar talablariga to'la javob beruvchi, ishlab chiqarish sohasida yuzaga kelgan raqobatga bardoshli, keskin o'zgarishlarga tezkor moslasha oluvchi, shuningdek, mehnat bozorida mutaxassislar malakasiga qo'yilayotgan talablar darajasida samarali faoliyat yurituvchi shaxsni shakllantirishbugungi kunda eng dolzarb masala hisoblanadi.

Insonning hayot tarzida eng muhim tarkibiy vosita bo'lgan muloqot, har qanday kasbiy faoliyatning barcha turlarida mavjud. Biroq o'qituvchi uchun u kasbiy faoliyatga shunchaki hamroh bo'lgan oddiy omil emas, balki kasbiy ahamiyat kasb etadigan, uning asosini tashkil etadigan muhim kategoriya sanaladi. Bu holda muloqot insonlar o'rtasidagi odatiy o'zaro hamkorlik shakli emas, balki kasbiy faoliyatning muvaffaqiyatini ta'minlovchi kategoriya sifatida mavjuddir. Ayniqsa, pedagogik faoliyatda muloqot muhim funktsional, o'qituvchi uchun kasbiy jihatdan ahamiyatli vosita sanalib, o'zaro ta'lim va tarbiyaviy ta'sir quroli sifatida namoyon bo'ladiki, bunda muloqotning muhim shartlariga va qonuniyatlariga, qo'shimcha vazifalariga rioya qilishga to'g'ri keladi.

Kasbiy-pedagogik muloqot deganda, o'qituvchi va ta'lim-tarbiya jarayoni ob'ektlarining o'zaro hamkorlik tizimi tushuniladi, uning asosiy faoliyat mazmuni o'zaro axborot almashish, shaxsni bilish, tarbiyaviy ta'sir o'tkazish sanaladi.

Bo'lajak o'qituvchining kasbiy va shaxsiy sifatlarini tarkib toptirishda shaxsning xislati, tajribasi, bilim malakasi hamda qobiliyatini uyg'unlashtirish zarurati tug'iladi. Bu uyg'unlikni "kompetentlik" deb atash mumkin bo'lib, bu atama orqali bo'lajak o'qituvchining kasb sohasida ulkan muvaffaqiyatlarga erishish salohiyati tushuniladi. Darhaqiqat, kasbiy kompetentlik, uning tarkibiga kiruvchikommunikativ

kompetentlik bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy faoliyatida samaradorlikka erishishda muhim omil hisoblanadi (I. A. Zimnyaya, 2013),

Adabiyotlar sharhi

Xorij va yurtimiz olimlarining kompetentlik, kasbiy kompetentlik haqidagi izlanishlarini o'rganish jarayonida olimlarning mazkur masalaga turlicha ta'rif berishlari, fikr-mulohaza va xulosalarida har xil yondoshuvlar borligini ko'rdik. Lekin barcha olimlar o'z tasniflarida kommunikativ kompetentlikni asosiy kompetent sifatida alohida e'tirof etishgan. Xususan, N. A. Muslimov, o'zining tadqiqot ishlarida o'qituvchining kasbiy kompetentligini shakllanganlik asosini oltita sifatlar, ya'ni motivatsion sifatlar, intellektual salohiyat, irodaviy sifatlar, amaliy ko'nikmalar, hissiy sifatlar, o'z-o'zini boshqara olish sifatlari bilan bog'laydi va amaliy ko'nikmalar deganda shaxsning faoliyat va muloqotning turli sohalardagi ko'nikmalari deb ta'kidlab o'tadi (N. A. Muslimov, 2013).

Pedagogik kompetentlik – yuksak darajadagi pedagogik faoliyatning taraqqiy etishini, pedagogik texnikani egallashni, shuningdek, pedagog shaxsi, uning tajribasi va kasbiy faoliyatidagi individuallikning yorqin ko'rinishi sifatida tushuniladi.

Kompetentsiya» - muayyan muammo va masala, hodisa borasidashaxsning bilim, tajriba, mutasaddilikka ega bo'lishi va ularni hal qilishga etadigan salohiyati tushuniladi (Pedagogik atamalar lug'ati, 2014:15).

"Kompetentlik"- voqea-hodisalar, masalalar echimi to'g'risida xabardor bo'lish, muayyan nufuzga ega bo'lishni o'zida ifoda etadi (Tolkovi`y slovar russkogo yazi`ka, 2009:34).

Kasbiy kompetentlik, o'z navbatida bevosita kommunikativ kompetentlik bilan chambarchas bog'liqdir. Pedagogik faoliyatning mohiyati ta'lim oluvchilar bilan o'zaro aloqani tashkil qilar ekan, kommunikativ kompetentlikni o'qituvchi kasbiy mahoratining negizi deyish mumkin.

Turli manbalarda kommunikativ kompetentlik turlicha talqin qilinadi:

- o'zgalarning fikrlarini eshitish va e'tiborga olish, o'z nuqtai nazarini himoya qilish va bahslasha olish, qarorlar qabul qilish, aloqa o'rnatish, turli-tuman fikrlar va ziddiyatlarni yenga olish, muzokaralar olib borish, jamoada ishlash va hamkorlik qilish qobiliyati (Zyabkina I. G. , 2014);

- og’zaki va yozma muloqot kompetentsiyalari, dialog, monolog, matn mazmunini anglash; an'analar, marosimlar, etiketni bilish va amal qilish; rasmiy yozishmalar; ish yuritish, biznes tili; chet tilida muloqot, kommunikativ topshiriqlar, tinglovchiga ta'sir darajalari (I. A. Zimnyaya, 2014); kommunikativ muloqotga kirisha olish, tinglovchiga tushunarli bo’lish, erkin muomala qilish, yoqimsiz holatlardan xoli bo’lgan muloqot orqali kerakli natijalarga erishish qobiliyati (Golovko E. A. , 2004).

Tadqiqotchilarning bu yondashuvlariga ko’ra kommunikativ kompetentlikning mohiyatini kommunikativ vazifalarni (ma'lumotlarni uzatish, muzokaralar olib borish, aloqalar o’rnatish va uni saqlashni) hal qilish uchun turli xildagi aloqalarga (verbal, noverbal, og’zaki, yozma) kirishishga tayyorligi va qodirligi deb tasavvur qilish mumkin.

Metodologiya

Agar bo’lajak o’qituvchi kommunikativ kompetentlikka yetarli darajada ega bo’lmasa, ta'lim-tarbiya jarayonida o’zaro ta'sir jarayonini uddaburonlik bilan boshqarishga, kommunikativ texnologiyalarni qo’llashga tayyor bo’lmasa, shaxsga y’o’naltirilgan zamonaviy ta'lim texnologiyalarini amalga oshirish mumkin emas. Demak, kommunikativ, ya'ni nutqiykompetentlik bo’lajak o’qituvchining kasbiy kompetentligini ko’rsatuvchi muhim omildir. Chunki hozirgi kunda yaxshi mutaxassis bo’lishning o’zi etarli emas. Bugungi umumiy natija uchun jamoa bo’lib ishlay olish, qarorlar qabul qilishda qatnashish, o’z fikrini boshqalarga tushunarli qilib ayta olish, ma'lumotlarni e'tirozsiz qabul qilish, ziddiyatlarni yo’qotishga moyillik, hissiyotlarni nazorat etish, salbiy hislarning yo’qligi, ustunlikka intilmaslik, ishdagi hamkasblar, talabalar nuqtai nazarini tushunish kabi xislatlarga ega bo’lgan yaxshi hamkasb bo’lish kerak.

Shuningdek, turli axborot texnologiyalaridan foydalangan holda ma'lumotlar bilan ishlay olish; ziddiyatlarni samarali yechimini topish; mazmunli tanqidni hisobga olgan holda o’z mehnati natijalarini ko’rsata olish; hamkasblar, talabalar, ularning ota-onalari bilan o’zaro iliq munosabat o’rnata olishi lozim. Agar ta'limning asosiy mazmunini har bir kishining shaxsiy, kasbiy, ijtimoiy hayotida muvaqqaqiyat qozonish uchun zarur bolgan amaliy konikmalar, malakalar deb belgilaydigan bo’lsak, shulardan kommunikativ kompetentlik eng muhimi hisoblanadi. Individual-shaxsiy xususiyatlar, ijtimoiy-madaniy va tarixiy tajriba muloqotda kompetentlikning shakllanishiga ko’maklashadi.

Tilshunos olim N. Maxmudovning ta'kidlashicha, nutqning to’g’riligi nutq madaniyati haqidagi ta'limotning markaziy masalasi bo’lib, adabiy

til me'yorlariga amal qilib tuzilgan nutq to’grilik sifatini oladi (Maxmudov N. , 2007).

Nutqning madaniyligini ta'min etadigan tog’rilik, aniqlik, mantiqiylik, ifodalilik, boylik, soflik, jo’yalilik kabi bir qator kommunikativ sifatlar mavjud (1-rasm). Ana shu kommunikativ sifatlarning barchasini o’zida mujassamlashtirgan nutq madaniy hisoblanadi. Harqanday nutqning asosiy maqsadi muayyan axborotni tinglovchiga etkazish, shu yo’l bilan unga ta'sir qilishdan iborat bo’lib, mazkur sifatlarning jami nutqning ta'sirchanligini yuzaga keltiradi.

Kishilar o’rtasidagi muloqotni talab darajasida ta'minlaydigan nutq to’g’ri bo’lishi bilan birga aniqlik sifatiga ham ega bo’lishi shart. Agar nutq aniq bo’lmasa fikr chala va yanglish tushunilishi, muloqot uchun yaroqsiz bo’lishi mumkin. Yana shuni ta'kidlash joizki, agar aytilmoqchi bo’lgan fikrning o’zi aniq va ravshan bo’lmasa, uni ifodalash uchun tuziladigan nutq hech qachon aniq bololmaydi. Demak, nutqning aniqligi so’zning tildagi ma'nosiga to’liq muvofiq holda qo’llanadigan kommunikativ sifatdir.

Nutqning mantiqiyligi ta'lim oluvchi tomonidan to’g’ri va to’liq anglanishi uchun zaruriy bo’lgan sifatlardan biridir. Mantiqsiz nutq kishilar o’rtasidagi aloqani ta'minlay olmaydi. Fikr rivojining izchilligi, fikrlar va tushunchalar o’rtasidagi munosabatlarning mantiqiyligi nutqning mantiqiyligini yuzaga keltiradi.

Nutqning sofligini nutqning adabiy til me'yorlariga va jamiyatdagi ma'naviy-axloq qoidalariga yot bo’lgan unsurlar (varvarizm, vulgarizm, argo, jargon, va hokazolar)dan xoliligi bilan belgilanuvchi kommunikativ sifat tarzida ta'riflash mumkin.

Nutqning boyligi deganda, tilning bir-biridan farq qiladigan unsurlari – so’zlar, ma'nolar, iboralar, ohang va hokazolardan qay darajada foydalanilganlik bilan belgilanadi. Boy nutq tuzish uchun ifodalarning bir xilligidan qochish, ayni bir tushuncha yoki fikrga turli xil unsurlarni ishlatish lozim. Zero, o’zbek tili har jihatdan, xususan, lug’at xazinasi nuqtai nazaridan benihoya boy tildir.

Nutqning jo’yaliligi ifodalanmoqchi bo’lgan axborotning mavzusi, uning mantiqiy va hissiy mazmuni, tinglovchining yosh, ijtimoiy, madaniy-ma'rifiy va boshqa xususiyatlari, yozma va og’zaki nutqning xabar berish, tarbiyaviy, estetik vazifalariga to’la mos kelishi bilan belgilanadi (masalan, jahl chiqqanda, xursand bo’lganda, qayg’u-musibatda, baxtli va baxtsizlikda aynan bir xil so’z ishlatilmasligi).

Nutqning ifodaliligi talaba diqqatini o’ziga jalb qila olishdan iborat bo’lgan kommunikativ sifatdir. O’qituvchi dars mavzusini tushuntirar ekan, o’z nutqining ifodaliligiga e'tibor bermasa, ifodalilikni ta'minlaydigan vositalardan foydalanmasa, nutqi quruq, shirasiz, jozibasiz bo’ladi va natijada bunday nutq talaba diqqatini torta olmaydi. Mukammal shakllangan, talab darajasidagi nutqiy madaniyatmuloqot kompetentligining muhim o’zagi hisoblanadi.

Yoqimli ma'naviy-psixologik iqlim, muloqotda insonparvarlik va demokratiya, aloqalar o’rnatish va muammolarni hal qilish maqsadidagi muloqotning samaradorligi, o’qituvchi va ta'lim oluvchining o’z mehnatidan qoniqishi o’qituvchining kommunikativ kompetentligiga bog’liq.

Bo’lajak o’qituvchilarning kommunikativ kompetentligini ta'lim jarayoni qatnashchilarining rivojlanishi va o’z-o’zini namoyon qilishi, shuningdek, ta'lim sifatini oshirish usullaridan biri deb qarash mumkin.

Kommunikativ kompetentlik – murakkab kommunikativ ko’nikma va malakalarni egallash, muloqotda madaniy me'yorni bilish, muomalada urf-odat va an'analarga rioya qilish; tarbiyalanganlik, milliy mentalitetga va ma'lum kasbga oid kommunikativ vositalarni bilish demakdir. Shuningdek, kommunikativ kompetentlik shaxsning umumlashgan kommunikativ xususiyati bo’lib, kommunikativ qobiliyatlar, bilim, kўnikma va malakalarni hamda rasmiy muloqot sohasida ijtimoiy tajribani o’z ichiga oladi.

Kasbiy faoliyatda umumiy madaniyat va uning o’ziga xos ko’rinishlarini o’zida mujassamlashtirgan integral xususiyat ham kommunikativ компетентлик ҳисобланади. (Н. А. Муслимов, М. Ж. Муталипова, 2014).

Kommunikativ kompetentlik shartlaridan biri ma'lum qoida va talablarning bajarilishidir. Bu qoidalarning eng muhimi quyidagilardan iborat:

- Agar so’zlovchining fikri noaniq, o’ziga ham tushunarsiz bo’lsa, uni bayonetmaslik qoidasi “umumiy qoida” hisoblanadi.

- “Tushunishga doimiy tayyorgarlik” qoidasi. Semantik va shaxsiy to’siqlar fikrni to’liq va aniq tushunishga xalaqit berishi mumkinligini bilish lozim.

- “Aniqlik” qoidasi. Noaniq, galiz, noo’rin so’zlar va so’z birikmalarini ishlatmaslik, notanish va tor sohaga oid atamalardan zaruratsiz foydalanmaslik kerak.

- “Noverbal signallarni nazorat qilish” qoidasi. Nutq va fikr mazmunini nazorat qilish bilan chegaralanib qolmay, uning doimiy “hamrohlari” mimika, jestikulyatsiya (hatti-harakat, imo-ishora), ohang, tana harakatiga ham e'tibor berish kerak.

- “Shaxsiy nohaqlik” qoidasi. Muloqotda shaxsiy nuqtai nazar hamma vaqt ham to’g’ri bo’lavermasligini tushunish orqali jiddiy xatolarning oldini olishi mumkin ekanligini anglash zarur.

- “Makon va zamon” qoidasi. O’z vaqtida va o’rnida aytilgan har bir nutqyoki muloqot samarali bo’ladi.

- “Ochiqlik” qoidasi. O’z nazarini yangi paydo bo’lgan holatlar ta'sirida qayta ko’rib chiqishga tayyorlik hamda hamsuhbatning fikr-mulohazalarini hisobga olish qobiliyati nazarda tutiladi.

- “Diqqat bilan va konstruktiv eshitish” qoidasi. Samarali muloqotning asosiy shartlaridan biri.

- “Aks aloqa” qoidasi. Aynan shu qoida oxir-oqibat muloqot jarayonining asosiy maqsadi -xushmuomalalikka erishishga olib keladi.

- “Kommunikativ kompetentsiya” tushunchasi kelib chiqishiga ko’ra muloqot jarayoni bilan bog’liq bo’lgan insonga qo’yilgan talablar tizimini anglatadi. Bunga ravon, chiroyli nutq, notiqlik usullaridan xabardorlik, hamsuhbatga individual yondasha olish malakasi kabilar kiradi. Agar biror kishining qobiliyati haqida gap ketsa, u kommunikativ kompetentlikka ega deb aytiladi. Demak, yuqorida ta'kidlaganimizdek, kommunikativ kompetentsiya muloqotga oid talablar tizimiga mos kelishi demakdir(Markova A. K. , 1996).

Kommunikativ kompetentsiyaning tarkibiy qismlariga quyidagilarni kiritishimiz mumkin:

- uyoki bu leksikaga ega bo’lish;
- og’zaki nutqning rivojlanganligi;
- muloqot odobiga rioya qilish;
- kommunikativ taktikalarga ega bo’lish;
- kommunikativ strategiyalarga ega bo’lish;
- muloqotga kirishgan shaxslarning shaxsiy xususiyatlari va tipik muammolarini bilish;
- tashqi signallar (tana harakatlari, mimika, ohang)ni tahlil qila olish;

- ziddiyatga moyillikning yo'qligi, ziddiyatni boshlanishidayoq bartaraf eta olish qobiliyati;
- o'ziga ishonchli bo'lish (assertivlik);
- diqqat bilan eshita olishni bilish;
- notiqlik mahoratiga ega bo'lish;
- aktyorlik qobiliyati;
- muzokaralar, rasmiy uchrashuvlar tashkil qilish va olib borishni bilish;
- empatiya;
- boshqalarning qiziqishlarini tushuna olish;
- bahsda qat'iyatlikni ko'rsata olish: muloqot jarayonida o'z nuqtai nazarini qat'iy va izchillik bilan tushuntirish;
- o'z fikrini asoslay olish: muloqot jarayonida shaxsiy fikrni asoslash uchun kerakli dalillarni vaqtida keltira olish.

Demak, kommunikativ kompetentlik shaxslararo zarur aloqalarni o'rnatish va bir maromda saqlash qobiliyatidir. Samarali muloqot uchun suhbatdoshlarning o'zaro tushunishiga erishish xarakteri hisoblanadi va muammolarning hal bo'lishiga ko'maklashadi, maqsadlarga erishishini ta'minlaydi. Zotan, "ta'limga kompetentsiyaviy yondashuv, bu – ta'limni bozor ehtiyojlariga muvofiq holga keltirishga harakat natijasi bo'lib, ta'lim natijasi sifatida o'quvchilarning o'zlashtirgan axborotlari yig'indisi emas, balki ularning turli vaziyatlarda qo'llay olish qobiliyati e'tiborga olinadi. Kommunikativ kompetentsiyaviy yondashuv bilimlar zahirasi bilan birga, muammoli vaziyatlarda bu bilimlardan o'rinli va maqsadga muvofiq ravishda faydalana olish qobiliyatiga ega shaxs sifatida tarbiyalashni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi". (Nurmonov A. "Ma'rifat" gaz. 2014: 18)

Bo'lajak o'qituvchining kommunikativ kompetentligiga maqsadga yo'nalgan jarayon, kasbiy malakalar va shaxsiy sifatlarningrivojlanish natijalari sifatida qaratiladi. O'qituvchi eshita olishi va tushunishi, tushuntirishi va isbotlashi, savol berishi va javob berishi, ishontirishi va ta'lim oluvchi fikrini o'zgartira olishi, suhbat chog'ida ishonch va rasmiy xayrihohlik ruhini yarata olishi, ta'lim oluvchiga individual psixologik yondashuv topishi, ziddiyatlarni hal qila olishi lozim. Bunday faoliyat negizida muloqotning kommunikativ texnikasi mavjud bo'lib, u o'qituvchining kasbiy mahoratini ko'rsatuvchi muhim belgidir.

Talabalarda kommunikativ kompetentlikni shakllantirish uchun turli-tuman samarali metod va texnologiyalardan foydalanish mumkin. Suhbat, diskussiya, kommunikativ mashqlar va kommunikativ-psixologik treninglar, testlar, pedagogik vaziyatlar, rasmiy o'yinli yozma va og'zaki topshiriqar, texnologiyalar shular jumlasidandir.

Diskussiya – aniq muammo bo'yicha fikr almashinuvi bo'lib, uning yordamida talabalar yangi bilimlarga ega bo'ladilar, o'z fikrlarini mustahkamlaydilar.

Kommunikativ treninglar – ijtimoiy-psixologik treninglar turi bo'lib, ijtimoiy kompetentlikning rivojlanishiga qaratilgan. U aloqaga kirishish; suhbatdoshning fikrini aniq bayon etishga ko'maklashish; suhbat, muzokaralarda hissiy keskinlikni yumshatishga yo'naltirilgan.

Amaliy ishlar metodi – kommunikativ mashqlarni bajarish orqali o'zlashtirilgan bilimlarni amaliy masalalar echimini topishga yo'naltirilgan jarayonda qo'llashni taqozo etadi.

O'yinli texnologiyalar – talabalarni real modeldagi maxsus yaratilgan vaziyatlardan chiqish yo'llarini topishga mo'ljallangan.

Axborot texnologiyalardan foydalanish bo'lajak o'qituvchi faoliyatida kasbiy kompetenlikini takomillashtirish uchun yangi imkoniyatlar yaratadi. Ulardan asosiylari o'quv-metodik ma'lumotlarini olishning kengayishi; talabalarda kommunikativ malakalar, muloqot madaniyati, ma'lumotni izlash malakasining shakllanishi; tezkor konsultativ yordam va hamkorlikdagi tadqiqot loyihalarini tashkil qilish va h. dan iboratdir.

Yozma topshiriqlar nutqiy, lingvistik va pragmatik kompetentsiyalarni shakllantiradi va rivojlantiradi. Talabaning nutqiy kommunikatsiyasi muayyan til imkoniyatlaridan amalda foydalanish malakasidir. Nutqiy kompetentsiya nutqiy tajriba va til haqidagi bilim munosabati bir butunligi asosida shakllanadi.

Xulosa

Kompetentlik tarkibiga samarali muloqotni ta'minlovchi bilim, malaka, ko'nikmalar yig'indisi kiradi va bunday kompetentlik muloqot doirasining kengligini o'zgartirish, suhbatdoshni tushunish va unga tushunarli bo'la olishni nazarda tutadi. Demak, kommunikativ kompetentlikni takomillashtirish jarayoni shaxs rivojlanishi bilan bevosita bog'liq. Bunda individual-shaxsiy xususiyatlar, ijtimoiy-madaniy va tarixiy tajriba kommunikativ kompetentlikni shakllantirishda ko'maklashadi. Zotan, pedagogik jarayon – o'quv-tarbiyaviy ishlarda talabalar bilan o'zaro aloqani nazarda tutadi. Har bir pedagogik vaziyat u

yoki bu darajada o'quv-tarbiyaviy vaziyatga aylanadi. Pedagogik faoliyatning samarasi o'zaro aloqa natijasida yuzaga keladigan munosabatlarnining mazmuni va xarakteri bilan belgilanadi. Bu esa pedagogning kommunikativ faoliyatiga, ya'ni muloqot turlari orqli talabalarga ta'lim-tarbiyani tashkil etishga bog'liq. Boshqacha aytganda, ta'lim va tarbiya -mohiyatiga ko'ra kommunikativ jarayondir.

Kommunikativ kompetentlik deganda muloqotda yuzaga chiqadigan murakkab shaxsiy xususiyatlar, kommunikativ qobiliyat va malakalar, shaxs xarakteri, temperamenti haqidagi psixologik bilimlar, psixologik holatlar tushunilar ekan, har bir pedagogik hatti-harakat o'qituvchining muloqot jarayonida yetakchi o'rnini ko'rsatadi. Konstruktiv muloqot uchun o'qituvchiga nafaqat bilim, talabalarning va o'zining individual xususiyatlarini bilish, balki pedagogik ta'sirning maqbul strategik metodlarini qo'lay olish ham zarurdir. Bu o'qituvchining o'zida va ta'lim oluvchilarda shaxsiy kommunikativ xislatlarni shakllantirishga yonaltirishda, shaxslararo munosabatlarni bir xil baholay olishda namoyon bo'ladi. Zero, pedagogning kommunikativ kompetentligi – aloqa, hamkorlik, birgalikdagi faoliyat, o'zaro ta'sir va oxir-oqibatda munosabatlar tizimini ta'minlaydi.

Demak, nutq madaniyati fikr almashishi jarayonida nutqning to'g'ri, aniq, ravon, ifodali, mazmunli bo'lishiga erishish, so'zlarni o'z o'rnida ishlata bilish va to'g'ri talaffuz etish bo'lsa, kompetentlik muayyan lavozimga mos masalalar doirasida kasbiytajribaning ifodalanganlik darajasi; o'z kasbining mohir egasi bo'lgan shaxsga xos sifatdir. Kommunikativ kompetentlik esa ravon, chiroyli nutq, notiqlik usullaridan xabardorlik, hamsuhbatga individual yondasha olish malakasi, aloqa va munosabatlar o'rnatish, muloqotga moyillik layoqati hisoblanadi.

Adabiyotlar ro'yxati

Pedagogik atamalar lug'ati, (2014). 15-17.

Tolkoviy slovar russkogo yazika (2009). V 4 t. T. 1. Pod red. D. I. Ushakova. –Moskva. 34.

Muslimov N. A. (2004). Bo'lajak kasb ta'limi o'qituvchilarini kasbiy shakllantirish. Monografiya. – T. : Fan, 126 b.

Markova A. K. , (1996). Psixologiya professionalizma. –Moskva, 308s.

Ishmuxamedov R. va b. (2008). Ta'limda innovatsion texnologiyalar. – T. : Iste'dod.

Quronov M. (2008). Milliy tarbiya. –T. : Ma'naviyat.

Maxmudov N. , (2007). O’qituvchi nutqi madaniyati. – T. : Alisher Navoiy nomidagi milliy kutubxona.

I. G. Zyabkina, (2014). Razvitie kommunikativnoy kompetentnosti studentov pedagogicheskogo kolledja. Moskva.

A. Nurmonov, (2014). Talabalarning til kompetentligini shakllantirish va rivojlantirish muammolari. “Ma'rifat” gaz. may 18.

N. A. Muslimov, M. J. Mutalipova, (2014). Bo’lajak o’qituvchilarning kommunikativ kompetentligini shakllantirish texnologiyasi. Metodik qo’llanma. Toshkent.

M. J. Mutalipova, (2017). “K voprosu formirovaniya garmonichno razvitoy lichnosti”. Novoinfo. Nauchno-metodicheskiy jurnal. Moskva, Rossiya.

Muslimov N. A. (2013). Kasb ta'limi o’qituvchilarining kasbiy kompetentligini shakllantirish texnologiyasi. (monografiya)–T. : «Fan va texnologiya»,

Golovko E. A. , (2004). Texnologiya formirovaniya kommunikativnoy kompetentnosti molodix spetsialistov na etape adaptatsii k pedagogicheskoy deyatelnosti. Stavropol.

I. A. Zimnyaya, (2014). Klyucheviekompetentnostikak rezultativno - selevaya osnova kompetentnostnogo podxoda v obrazovanii. Moskva.

THE ROLE AND IMPORTANCE OF COMMUNICATIVE COMPETENCE IN PEDAGOGICAL ACTIVITY

senior teacher Mutalipova Mavlyuda Junaydullaevna

ALFRAGANUS UNIVERSITY

EXTENDED ABSTRAKT

In the composition of professional and personal qualities of a future teacher, it is necessary to harmonize the character, experience, knowledge and abilities of a person. This harmony can be called "competence", and by this term is understood the potential of the future teacher to achieve great success in the field of profession. In fact, professional competence is an important factor in achieving efficiency in the professional activities of future teachers. Professional competence, in turn, is closely related to communicative competence. Since the essence of pedagogical activity is interaction with students, communicative competence can be said to be the basis of a teacher's professional skills.

In the content of this article, communicative competence is analyzed as one of the methods of improving the quality of education and as an important factor indicating the professional competence of the teacher. It is said that the essence of pedagogical activity is the establishment of mutual speech communication with students, therefore professional and communicative competence are closely related. It was noted that if the future teacher does not have sufficient communicative competence, is not ready to successfully manage the interaction process in the educational process, and is not ready to use communicative technologies, it is impossible to implement modern educational technologies oriented to the individual.

The article provides detailed information about the role and importance of communicative competence in pedagogical activities, and it is emphasized that future teachers should not only have knowledge, but also the skills and abilities to use this knowledge appropriately in problematic situations, and for this, they should have communicative competence.

If the future teacher does not have enough communicative competence, it is argued that it is impossible to implement modern educational technologies that have been applied to an individual if he is not ready to competently control the process of interaction in the educational process, applying communicative technologies. Therefore, communicative, that is, speech competence, is an important factor indicating the professional competence of the future teacher. Because nowadays it is not enough to be a good specialist. For today's overall result, it is stated that it is necessary to be a good colleague with qualities such as being able to work as a team, participate in decision-making, be able to make his opinion understandable to others, take information without objections, tend to lose conflict, control emotions, lack of negative feelings, not striving for superiority, understanding the views of colleagues at work,

It is also mentioned that it is necessary to be able to work with data using various information technologies; find an effective solution to conflicts; be able to show the results of their labor taking into account meaningful criticism; be able to establish a warm relationship with colleagues, students, their parents.

If we define the main content of education as practical connoisseurs, qualifications necessary for temporary achievement in the personal, professional, social life of each person, then communicative competence is the most important of these. Individual-personal characteristics, socio-

cultural and historical experience contribute to the formation of competence in communication.

Competence includes the sum of knowledge, skills, skills that provide effective communication, and such competence implies changing the breadth of the circle of communication, understanding the interlocutor and being able to be understandable to him. Hence, the process of improving communicative competence is directly related to the development of the individual. In this, individual-personal characteristics, socio-cultural and historical experience contribute to the formation of communicative competence. Already, the pedagogical process implies interaction with students in educational and educational work.

Each pedagogical situation at one level or another becomes an educational and educational situation. The effect of pedagogical activity is determined by the content and nature of the relationship that occurs as a result of interaction. This is due to the communicative activities of the educator, that is, the organization of education for students with different types of communication. In other words, education and upbringing are a communicative process in essence.

PEDAGOGIKA VA PSIXOLOGIYADA INNOVATSION TADQIQOTLAR INNOVATIVE RESEARCH IN PEDAGOGY AND PSYCHOLOGY

Dilbar Aliyeva

“keys study" technology, formal education, informal education

Annotatsiya

Ushbu maqolada innovatsiya, innovatsiyaning kirib kelishi, uning shakllari, innovatsion faoliyat, ta’limda innovatsiyaning o‘rni, psixologiyada tarbiyaviy texnologiyaning o‘rni, pedagogik texnologiyalarning turlari:muammoli o‘qitish texnologiyasi, tabaqalashtirilgan o‘qitish texnologiyasi, individuallashtirilgan o‘qitish texnologiyasi, kompyuterli o‘qitish texnologiyasi, ishbilarmonlik o‘yinlari texnologiyasi modulli o‘qitish texnologiyasi, tarbiya texnologiyalarining mazmuni, qo‘llanilishi haqida ma’lumot berilgan.

Kalit so‘zlar

pedagogika, psixologiya, oliy ta’lim, pedagogik texnologiyalar, SMART texnologiyasi, “keys-stadi” texnologiyasi, rasmiy ta’lim, norasmiy ta’lim

Abstract This article provides information on innovation, the introduction of innovation, its forms, innovative activities, the role of innovation in education, the role of educational technology in psychology, types of pedagogical technologies: problem teaching technology, differentiated teaching technology, individualized teaching technology, computerized teaching technology, business game technology modular teaching technology, the content of educational technologies, application.

Keywords

pedagogy, psychology, higher education, pedagogical technologies, SMART technology, “keys study" technology, formal education, informal education

“Innovatsiya- intellektual mahsulot-ixtiro,

axborot, nou-xou, yoki g‘oya iqtisodiy

mazmuniga ega bo‘ladigan jarayon”

(T. Brayan)

Kirish

O’zbekistonimizda yangilanish jarayoni kechayotgan hozirgi davrda kelajakavlodlarimizni, ma’naviy boy, axloqanyetuk, intellektualrivojlangan, yuqoribilimlivahartomonlamayetuk, shaxssifatida shakllanishida alohida ahamiyat berilmoqda[1].

Prezidentimizning 2022-yil 29-yanvardagi "2022-2026 yillargamo‘ljallanganYangiO‘zbekistonningtaraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida"gi farmonida ijtimoiy soha, xususan, ta’lim va ilm-fan sohalarini takomillashtirish, innovatsionloyihavatashabbuslarniqo‘llab - quvvatlashning zamonaviymexanizmlarinijoriyetishborasidaqatorvazifalarbelgilangan. Bundantashqari“Ta’lim- tarbiyatiziminiyanadatakomillashtirishgaoid qo‘shimcha chora – tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ4884 – son2020 –yil 7-yanvardagi qaroriva “O‘zbekistonning yangi taraqqiyot davridata’lim-tarbiya va ilm – fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlarito‘g‘risida” gi PF – 6108- son 2020 – yil 7 – noyabrda tasdiqlangan farmonlari mazmuni ham O‘zbekistonda ta’lim sohasinikompleksrivojlantirishningustuvorjihatlarinibelgilabberganibilan ahamiyatlidir.

Ushbu islohotlarning asosiy maqsadi esa yosh avlodni har tomonlama barkamol qilib tarbiyalash hamda mamlakatning kelajagini yuksaltirish ekanligi aniq. Jamiyat yangilanishi, hayotimiz taraqqiyoti va istiqboli, amalga oshirilgan islohotlar samarasi taqdiri , mos ijtimoiy – iqtisodiysiyosatni shakllantirish – bularning barchasi zamon talablariga

javob beradigan yuqori malakali mutaxassis kadrlar tayyorlash muammosi bilan bog'liq.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847- sonli "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi" so'nggi yillarda ushbu yo'nalishdaoliy ta'lim tizimidaishlab chiqilganva tadbiq qilinayotgan innovatsiyadir. Innovatsion faoliyat- yangi ishlanmalarni tashkil etish, shuningdek ishlab chiqarish sohasida ularning o'tkazilishi va amalga oshirilishini ta'minlash bo'yicha faoliyat bo'lib[2], mana shu mazmunda" ta'lim- tarbiya jarayonini rivojlantirish uchunqilinganharbirish, ta'limjarayoniniyangichatexnologiktarkibda loyihalash, o'qitish, bilimlarningturlishakldabirlashuvigaerishish, fanlararo tadqiqotlar, fanning ishlab chiqarish bilan birlashtirilishigaqaratildi"- desak xato bo'lmasa kerak. Bu jarayonlarning asosiy qatnashchilari esata'lim beruvchilar va ta'lim oluvchilardir[3].

Hozirgi davr ta'lim taraqqiyoti yangi yo'nalish - innovatsion faoliyatni maydonga olib chiqdi. "Innovatsion pedagogika» termini va unga xos bo'lgan tadqiqotlar XX asrning 60-yillarida G'arbiy Yevropa va AQShda paydo bo'lgan. Dastlab innovatsion faoliyatF. N. Gonobolin, S. M. Godnin, V. I. Zagvyazinskiy, V. A. Kan-Kalik, N. V. Kuzmina, V. A. Slatenin, A. I. SHerbakov ishlarida tadqiq etilgan.

Bu tadqiqotlarda innovatsion faoliyat amaliyoti va ilg'or pedagogik tajribalarni keng yoyish nuqtai nazaridan yoritilgan. X. Barnet, Dj. Basset, D. Gamilton, N. Gross, M. Mayez, A. Xeyvlok, D. Chen, R. Edemishlaridainnovatsiontaraqqiyotlarni boshqarish, ta'limdagio'zgarishlarnitashkiletish, innovatsiyaning«Hayotiva faoliyati» uchun zarur bo'lgan shart-sharoitlar masalalari tahlil qilingan.

Yangilik kiritishning psixologik aspektiamerikalikinnovatik olimlardan biri E. Rodjers tomonidan ishlab chiqilgan. U yangilik kiritish jarayoni qatnashchilarining toifalari tasnifini, uning yangilikka bo'lgan munosabatini, uni idrok qilishga shayligini tadqiq etgan[4].

Adabiyotlar sharhi

Pedagogik texnologiyalar va ularni qo'llashga yo'naltirilgan pedagogik faoliyatning muhim qismi sifatida namoyon bo'ladigan auditoriyadan tashqari sharoitda va talabalarning ommaviy ishtirokiga asoslangan holda uyushtiriladigan tadbirlar pedagogik texnologiyalar va ularni qo„llashga katta imkoniyatlarga egadir. Mazkur tadbirlarning bu imkoniyati ularning talabalar xohish-istak va ehtiyojlari, muayyan sharoitning mavjudligi, shuningdek, tashkil etuvchilarning layoqati,

mahorativaijodiyfikrlashqobiliyatiningdarajasigatayanilishibilan tavsiflanadi. Tadqiqotni amalga oshirish jarayonida auditoriyadan tashqari sharoitlarda uyushtiriladigan tadbirlarning imkoniyatlaridan keng foydalanishga harakat qilindi. Mazkur tadbirlarning ham dastur asosida tashkil etilishiga alohida e'tibor qaratildi[5].

SMART learing ning orqali YUNESKO tomonidan e'lon qilingan "Barcha uchun ta'lim" va "Hayot davomida ta'lim" XXI asr ta'limning yetakchi tamoyilini hayotga tatbiq etish uchun sharoitlar yaratilmoqda. Uzoq o'rganish "SMART – learing" har doim, hamma joyda va istalgan vaqtda ta'lim olish imkoniyatini oshiradi[7].

O'zbekistonda ham so'nggi yillarda innovatsiya boshqa sohalarga qaraganda birinchilardan bo'lib ta'lim tizimiga kirib keldi va innovatsiyani ta'lim jarayonida qanday o'z aksini topganligini quyidagilarda ko'rishimiz mumkin. Pedagogik fanlar tizimiga innovatsiyaning kirib kelishini pedagogika fanlari tarkibiga quyidagi: a) Gendr pedagogikasi; b) Evristik pedagogika; v) Majburiy pedagogika; g) Androgogik pedagogika kabi fanlarning kirib kelishi bilan belgilandi[8].

Metodologiya

O'qitish tizimiga innovatsiyaning kirib kelishini ta'lim mazmunida, o'qitish metodlarida, dars shakli, o'qitish turlari, o'qitish vositalarida ko'rishimiz mumkin.

- Ta'lim mazmuniga innovatsiya an'anaviy, noan'anaviy va masofaviy o'qitish turlarining kirib kelishi bilan izohlanadi.

- O'qitish metodlariga innovatsiya aktiv, passiv va interaktiv metodlarining kirib kelishi misolida ko'ramiz. Aktiv metodni qo'llash talabalarni dars jarayonidagi faolligini oshirishga xizmat qilsa, passiv metod talabalarni bir tomonlama tushuncha berilishi bilan izohlanadi. Interaktiv metod esa birgalikda faol harakat qilishi (o'qituvchi bilan talaba, talaba bilan talaba) tushuniladi.

- Dars shakliga innovatsiyani kirib kelishini standart, nostandart hamda vertual dars shakllari misolida ko'rishimiz mumkin.

- O'qitish turlaridagi innovatsiyani muammoli ta'lim, evristik ta'lim, darajalangan ta'lim, integratsiyalangan ta'lim, interfaol ta'lim, rasmiy ta'lim, norasmiy ta'lim turlari bilan izohlanadi.

- O'qitish vositalariga innovatsiyani kirib kelishini dars jarayonida multimedia, elektron doskalar va boshqa vositalar bilan izohlaymiz.

- O’qitish metodlaridagi innovatsiyani quyidagi metodlarda ko’rishimiz mumkin. 1. Aktiv metod. Bu metodni dars jarayonida faollashuviga, ma’lum bir holat va voqelikga nisbatan fikrlashga-muloxaza yuritishga undaydi. 2. Passiv metod. Bu metod dars jarayonida talabalarda o‘rganilayotgan mavzu bo‘yicha bir tomonlama tushuncha hosil bo‘lishiga olib keladi. 3. Interaktiv metod. Bu metodni maqsadi dars jarayonida o‘qituvchi va talabalarni birgalikdagi faol xatti-harakatlariga asoslanadi.

Dars shaklidagi innovatsiyani quyidagi shaklda ko‘rishimiz mumkin. a) Standart dars – dars ichidagi struktura o‘zgarmaydi. b) Nostandart dars – dars ichidagi struktura o‘zgaradi. v) Vertual dars – yani masofadan o‘qitish. Pedagogik innovatsiyada "Yangi" tushunchasi markaziy o‘rin tutadi. Shuningdek, pedagogik fanda xususiy, shartli, mahalliy va subyektiv yangilikka qiziqish uyg’otadi.

V. I. Zagvyazinskiy yangi tushunchasiga ta’rif berib, pedagogikadagi yangi bu faqatgina g’oya emas, balki hali foydalanilmagan yondashuvlar, metodlar, texnologiyalardir[9].

Pedagogik texnologiyalarning bir nechtasiga to‘xtalib o‘tsak, muammoli o‘qitish texnologiyasi, tabaqalashtirilgan o‘qitish texnologiyasi, individuallashtirilgan o‘qitish texnologiyasi, kompyuterli o‘qitish texnologiyasi, ishbilarmonlik o‘yinlari texnologiyasi modulli o‘qitish texnologiyasi, tarbiya texnologiyasi.

- Muammoli o‘qitish amerikalik faylasuf, psixolog va pedagog Dj. Dyunning nazariy qoidalariga asoslanadi va XX asrning 20-30-yillarida tarqala boshladi. Dj. Dyun o‘qitish uchun quyidagilarni asos qilib belgiladi: ijtimoiy, konstruksiyalash, badiiy ifodalash, ilmiy-tadqiqiy. Bu asoslarni amalga oshirish uchun quyidagilar tavsiya etiladi: so‘z, san’at asarlari, texnik qurilmalar, o‘yinlar va mehnat[10].

- Tabaqalashtirilgan o‘qitish o‘quv jarayonining tashkil etishni bu shakli umumiy didaktika tizimiga asoslangan bo‘lib, maxsus tashkil ettirilgan talabalarning gomogen guruhlarida, o‘quv jarayonini maxsuslashtirishni ta’minlaydi[11].

- Talabaning mavjud shaxsiy imkoniyatlarni ro‘yobga chiqarishini ta’minlash, zamonaviy o‘quv jarayoniga qo‘yiladigan jadallashgan ilmiy-texnikaviy taraqqiyotining talabidir. Bunga individual va individuallashtirilgan o‘qitish orqali erishish mumkin[12].

- Kompyuterlashtirilgan o‘qitish texnologiyasi – bu kompyuterdan foydalanishga asoslangan o‘qitishdir. O‘qitishning kompyuter texnologiyasi yangi axborot texnologiyalarning bir turidir. Axborot

texnologiyalarda bundan tashqari boshqa axborot vositalari (televideniya, video va boshqalar) ishlatilishi mumkin[13].

- Talabalarning faolligini ta'minlovchi, o'qitish texnologiyalaridan biri - pedagogik ishbilarmonlik o'yini hisoblanadi. O'yin faoliyatiga qiziqish, talabalarning o'z-o'zini ifoda etish, ro'yobga chiqarish kabi ehtiyojlarini qondiruvchi, musobaqalashish elementlari orqali ta'minlanadi.

Oliy, o'rta maxsus va kasb-hunar ta"lim tizimidagi pedagogik o'yinlar yangi o'quv materialini o'zlashtirishga va mustahkamlashga, talabaning ijodiy qobiliyatini rivojlantiruvchi, umumilmiy ko'nikmalarini shakllantiruvchi masalalar majmualarini yechishga qaratiladi, talabalarga turli holatlardan o'quv materialini tushunib yetish va o'rganish imkonini beradi. O'quv jarayonida ishbilarmonlar o'yinlarni turli xil shakllari ishlatiladi: imitatsion, operatsion, rolli o'yinlar, ishchi teatr, psixo va sotsiodramalar[14].

- Fan bo'yicha faoliyat yondashuvi ta'limning fanli tizimida modul metodologiyasini qo'llashni anglatadi. Bunday modulli o'qitish texnologiyasini oliy ta'lim tizimida akademik litseylarda va Oliy ta'lim muassasalarida, pedagog va muhandis-pedagoglar malakasini oshirish tizimlarida qo'llash maqsadga muvofiqdir.

Odatda modul - 3-6 soatli ma'ruzaviy mashg'ulotlar va shu bilan bog'liq bo'lgan amaliy (seminar), laboratoriya mashg'ulotlaridan iborat bo'ladi[15].

- Tarbiya texnologiyasi - pedagogika va psixologiya fanlarini o'qitishda muhim hisoblanadi. Tarbiya texnologiyasi1) tizimli va izchil amaliyotda yuzaga chiqadigan, oldindanloyihalashtirilgantarbiyajarayoni;2)tarbiyaviyfaoliyatnimahorat darajasiga ko'tarishga yordam beruvchi ilmiy jihatdan ishlab chiqilib, amaliyotda sinovdan o'tkazilgan metod. usullar, ish tartibi tizimi. Texnologik yondashuv ixtiyoriy bosqichlarda tuzatish imkonini beruvchi, doimiyqaytaraloqagaegatarbiyajarayoniningturlivaziyatlargatez moslashtiriladiganvaizchilanglabolinadigantarkibiytuzilmasiningishlab chiqilishini ta'minlaydi. Pedagogik faoliyat jarayoniga tarbiya texnologiyasini bosqichma-bosqich tatbiq etilishi barchauchun o'zlarida ijobiy sifatlami hosil qilish, rivojlantirishborasidagi muvaffaqiyatlarniqo'lgakiritilishigayordam beradi. Inson shaxsining tarkib topishi, yuqorida aytib o'tganimizdek, faqat shu faktorga mos, balki uchinchi bir faktorga ham bog'liqdir. Bu faktor nasliy yo'l bilan ayrim anatomik va biologik xususiyatlarning ta'siridir. Odamga nasliy yo'l bilan ayrim anatomik va biologik xususiyatlar beriladi. Masalan: tanasining

tuzilishi, soch va ko'zlarining rangi, ovozi, gapirish uslublari, ayrim harakatlari tug'ma ravishda berilishimumkin. Lekin, shunihechqachonesdanchiqarmaslikkerakkki, odamga hech vaqt tarbiya uning psixik xususiyatlari, ya'ni uning aqliy tomonlari bilanbog'liqbo'lgansifatlarinasliyyo'lbilanberilmaydi. Nihoyat, nodir hollarda ayrim qobilyatlar, masalan, musiqa, matematika qobilyatlarda nasliy yo'lbilanberilishimumkin. Bundayimkoniyatlarningamalgaoshirilishi, ya'ni ruyobga chiqishi uchun albatta, ma'lum sharoit bo'lishi kerak. Arastuaytganidek «Tarbiyauchnarsagaehtiyoj sezadi: iste'dod, ilmga, mashqqa»[16]. Shuningdek, SMART texnologiyasi, "kvest" texnologiyasi va "keys-stadi" texnologiyasiga ham mavjud:

- SMART ta'limdan foydalanish va joriy etishning asosiy sababi – mavjud ta'lim tizimini SMART iqtisodiyot va SMART jamiyatining yangi talablariga muvofiq takomillashtirish zarurati. SMART jamiyatining shakllanishi global tendensiya sifatida namoyon bo'ladi. Niderlandiya, Avstraliya, JanubiyKoreyaSMARTnimilliyg'oyavaasosiysiyosiyvazifasifatidae'lonqildi: Niderlandiyada2021-yilgacha"Yuqoriiqtisodiyot, SMARTjamiyat"rivojlanishstrategiyasi, Avstraliyada "Kuchliroq SMART-mamlakat sari 2020" strategiyasi qabul qilindi, Janubiy Koreyada – "SMART Education" – SMART jamiyatni qurishda asosiy tizim yechimi va milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini mustahkamlashning asosiy usullaridan biri deb qaralmoqda[17].

- Hozirgi kunda o'qituvchilar malaka oshirish jarayoni dars mashg'ulotlarini loyihalashda mavjud pedagogik texnologiyadan foydalanishlari samarasiz bo'lib hisoblanmoqda va yang i uslub, usullarnio'rganishgahamdaularnikeraklibosqichlardafoydalanishkabimu ammolargaduch kelmoqda. Zamonaviydunyodainsonningharakatiniloyihalashqobiliyatisiztasavvurqilib bo'lmaydi. Bunda dars mashg'ulotlarini loyihalashda aynan inson harakatini ham hisobga olish muhim rol o'ynaydi. Loyiha ma'lum bir mahsulot ko'rinishidagi aniq natijaga asoslanadi. Aynan dars jarayonini loyihalash ta'lim texnologiyasining variantlaridan biri bu "Kvest" deb nomlangan usuldir[18]. Kvest bu - bu axborot resurslaridan foydalanish mumkin bo'lgan rol o'ynaydigan o'yin elementlari bilan muammoli vazifa[19].

Kvest texnologiyasining vazifasi - ta'lim turi sifatida quyidagi muammolarni hal qilishga imkon beradi:

- ta'limiy - har bir ta'lim oluvchilarni faol bilim jarayoniga jalb qilish (ta'lim oluvchilarlarning individualvaguruhfaoliyatinitashkil etish, mavzubo'yichamustaqilishlashko'nikmava malakalarini aniqlash;

- rivojlantiruvchi - ta'lim oluvchilarlarga qiziqish, ijodkorlik, tasavvurni rivojlantirish;

- ilmiy-tadqiqotfaoliyatiko'nikmalarini, axborotbilanmustaqilishlashko'nikmalarini shakllantirish, ufqlarni kengaytirish, bilimlarni rivojlantirish, motivatsiya;

- tarbiyaviy - vazifalarni bajarish uchun shaxsiy javobgarlikni tarbiyalash, madaniy an'analar, tarix, o'lkashunoslikni qardlash va jamoa ishtirochilari o'rtasida sog'lom muhitni shakllantirishdan ibora[20].

- "Keys-stadi"texnologiyasi(ingl. "case"– chemodan, metod, "study" – muammoli vaziyat; vaziyatli tahlil yoki muammoli vaziyatlarni tahlil qilish) - - talabalarda aniq, real yoki sun'iy yaratilgan muammoli vaziyatni tahlil qilish orqali eng maqbul variantlarini topish ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladigan texnologiya, realvaziyatlarnibayonetishdaqo'llaniladigano'qitishtexnikasideya e'tirof etiladi.

Zamonaviy o'qitish amalyotida ta'limiy xarakterdagi keyslarning quyidagi turlari qo'llanilmoqa: - muammoningyechimiva qarorlarni tahlil qilishga yo'naltirilgankeyslar;- qaroryokiyaxlitmuammoniifodalovchikeyslar;- talaba faoliyatinitahlilqilishvabaholashimkoniyatiniberuvchikeyslar.

Har o'qituvchikeys-stadigaasoslangano'quvtopshiriqlariningpuxta asoslanishiga erisha olishi lozim. Keys topshiriqlarining amaliy-didaktik xaraktyerga ega bo'lishi uchun ularni ishlab chiqishda quyidagilarga e'tiborni qaratish talab etiladi:

- maqsad aniq ifoda etish (maqsad ikki xil (yoki undan ortiq) tushunilmasligi;

- savol yoki topshiriqlar ma'lum darajada murakkab bo'lishi;

- ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy hayotning bir necha jihatini yorita olishi;

- tyezda o'zining amaliy ahamiyatini yo'qotmasligi;

- milliy xususiyatlarni o'zida namoyon eta olishi;

- ta'limning barcha yo'nalish yoki sohalariga oid tipik vaziyatlarni ifodalashi;

- dolzarb ahamiyatga ega bo'lishi;

- talabalarda tahliliy tafakkurni rivojlantirishi;

- bahs-munozarani tashkil etish imkoniyatini yaratishi;

- bir necha yechim (qaror)ni ilgari surish imkoniyatini ta’minlay olishi kerak[21].

Pedagogik tadqiqotlar samaradorligi:

birinchinavbatda, ta’limvafanintegratsiyasiuchunshart-sharoitlarni ta’minlash, ilmiy ishlanma va natijalarni o’quv-kasbiy jarayonga joriy etish orqali mutaxassislar tayyorlashda ishtirok etish;

ta’limning dolzarb masalalari bo’yicha ilmiy tadqiqotlarni tashkil etish va olib borishda ilmiy jamoatchilikni faol ishtirok etishga jalb etish asosida ortishi mumkin.

Umuman olganda, ta’lim maydoni nafaqat tadqiqot muammolarini, balki fan va ta’limamaliyotiniintegratsiyalashuviningasosiymexanizmigaaylangan innovatsiyalar sohalarini ham belgilaydi[22].

Natijalar

1. Ta’limmuammolarinihalqilishuchunta’limdasturidadolzarbma’lumotlardan foydalanish: ta’lim har qanday kasbiy faoliyatda axborot oqimining tezligi va hajmi tez sur’atlar bilan o‘sibbormoqda, mavjudo‘quvmateriallarirealvaqtrejimidama’lumotlarbilanto‘ldirilishiva talabalarni amaliy masalalarni yechishga tayyorlash.

2. Talabalarning mustaqil bilish, tadqiqot, loyiha faoliyatini tashkil etish. Bu tamoyil bolalarni qo‘yilgan vazifalarni hal qilish uchun ijodiy izlanishga, mustaqil axborot va tadqiqot faoliyatiga tayyorlashda ustunlik qiladi.

3. Ta’limjarayoninitaqsimlanganta’limmuhitidaamalgaoshirish. Ta’limmuhitita’lim muassasasi hududi yoki masofaviy ta’lim tizimi bilan cheklanmasligi kerak. O‘quv jarayoni uzluksiz bo‘lishi kerak.

4. Moslashuvchan ta’lim trayektoriyalari, o‘rganishni individuallashtirish. Ta’lim faoliyatining xilma-xilligio‘quvchilargata’limdasturlarivakurslarinio‘rganish, ularningsog‘lig‘i, moddiyva ijtimoiysharoitlarigamosravishdao‘quvjarayonidavositalardanfoydalanishuchunkeng imkoniyatlarni ta’minlashni talab qiladi[23].

Ta`lim jarayoniniinnovatsion tarbiya texnologiyalaridan foydalanib tashkil etishmaqsadga yo‘naltirilgan yaxlit pedagogik jarayon bo‘lib, ushbu jarayonda quyidagi pedagogik vazifalar hal qilinadi:

1. Talabalarga tarbiya hamda axloqiy munosabatlar mohiyati va ularningijtimoiy jamiyat hayotidagi ahamiyatito‘g‘risida ma’lumotlar berish.

2. Talabalardata’limiy-tarbiyaviybilimlarniegallashgabo‘lganehtiyojni yuzaga keltirish, ma’naviy tarbiyani qarortoptirish.

3. Talabalardaijobiymazmundagima’naviy-axloqiysifatlar(bilimlilik mehnatsevarlik, kamtarlik, mehr-oqibat, raqs shafqat, Vatanga, xalqqa muhabbat, ota-ona va kattalarga hurmat, insonparvarlik, saxovat, burchga sadoqat vahokazoni qarortopishini ta’minlash).

4. Talabalarda ma’naviy mazmundagi xulq-atvor, xarakter va irodani

shakllantirish[24].

Xulosa

Birinchidan, innovatsiyalar shunchaki yangilik bo‘lmasdan, mavjud tizimni tubdan isloh qilish uchun baza yaratib beradi, ayniqsa, hozirgi kunda ta’lim tizimini isloh qilish uchun katta rol o‘ynaydi.

Ikkinchidan, pedagogik texnologiyalarning maqsadi- ommaviy ta’lim sharoitida ta’lim jarayonining zaruriy samaradorligini ta’minlash va talabalar tomonidan o‘qishning ko‘zlangan natijalariga erishish kafolatidan iborat.

Uchinchidan, innovatsion tadqiqotlarni qo‘llash orqali pedagogika va psixologiya fanlarini o‘qitish eng samarali yo‘l hisoblanadi.

Adabiyotlar ro‘yxati

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasining 24. 07. 2020-yildagi “Innovatsion faoliyat to‘g‘risida” gi630-son qonuni

2. INNOVATIONS IN TECHNOLOGY AND SCIENCE EDUCATION/ “TA'LIMDA INNOVATSION FAOLIYATNING O‘RNI”/Surxondaryo viloyati pedagoglarni yangi metodikalarga o’rgatish milliy markazi, “Maktabgacha boshlang’ich va maxsus ta’lim metodikalari” kafedrasi o’qituvchisi Saidova F. A.

3. Dissertatsiya/ “Pedagogika va psixologiya fanlarini o‘qitishda tarbiya texnologiyalariga innovatsion yondashuvlar”/Ismoilova M. Sh. , BuxDu “pedagogika” kafedrasi. , -Buxoro-2022

4. A. I. Soyibnazarov. Ta’lim jarayonida onlayn o‘quv kurslarning ijobiy va zaif tomonlari. FDU. Ilmiy habarlari jurnali. 2022-yil 6-son. (Advantages and disadvantages of online courses in education)

5. Slastenin V. A. va hokazo Pedagogika: Proc. talabalar uchun nafaqa. yuqori ped. darslik muassasalar / V. A. Slastenin, I. F. Isaev, E. N. SHiyanov; Ed. V. A. Slastenina . - M. : "Akademiya" nashriyot markazi, 2002. - 576s

6. Monografiya, “Innovatsion ta’limda pedagogik texnologiyalar va ularni qo’llashning psixo-didaktik asoslari”/Toirov B. B. , To’xtayeva Z. Sh. , -Buxoro, 2020. -120 b

7. Deberdeeva. T. X. Axborot jamiyati sharoitida ta’limning yangi qadriyatlari / T. X. Deberdeeva // Ta’limdagi innovatsiyalar. - 2005. - No 3. - b. 79. (New values of education in the conditions of information society)

8. Буданова Н. Г. Методика проведения учебных занятий с применением педагогической технологии// «Квест» (метод проектов) – Оренбургск, 2017, https://urok. 1sept. ru

9. Abdullayeva O. O‘qitishda o‘yinli texnologiyalardan foydalanish//– Axborot kommunikatsion texnologiyalari jurnali. –, 2017й. , infocom. uz

10. Pedagogika, psixologiya va ijtimoiy tadqiqotlar onlayn ilmiy jurnali/Ta’lim jarayoni o‘quv mashg'ulotlarini o‘tkazishda "kvest" texnologiyasidan foydalanish muammolari/ Umirova K. Jild-01 Nashr 01 (2022)

11. O‘ZBEKISTONDA FANLARARO INNOVATSIYALAR VA ILMIY TADQIQOTLAR JURNALI/ TALABALARNING KREATIVLIGINIRIVOJLANTIRISHDA INNOVATSION PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISHNI TAKOMILLASHTIRISH/ Norova N. F. , Ostonov J. Sh. , 21-son 20. 07. 2022

12. Салаева М. С. Педагог профессионализмининг шаклланиши интегратив психологикҳодисасифатида / “Педагогическиеипсихолингвистические особенностиразвития, формированияистановвленияличностиврача” мавзусидаги Халқаро илмий-амалий конференция. Самарқанд давлат тиббиёт институти, 2021 йил 5 май. Электронный сборник. СамГМИ. 5 мая 2021 года. – С. 178-180.

13. Салаева М. С. Профессионал даражага эришиш мақсадида педагогнинг виртуалмобиллигиниривожлантириш/ “Хорижийтилларниўқитишнинг

долзарбмасалалари:муаммоларваечимлар”мавзусидагиХалқароонл айн илмий-амалий конференция. Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат Ўзбек тили ва адабиёти университети, 2021 йил 5 май. Электрон тўплам. . 2021 йил 5 май. – Б. . 230-234.

14. Ijtimoiy gumanitar fanlar TA’LIMDA YANGICHA YONDASHUV TAHLILI: SMART TA’LIM Soyibnazarov A. I. 2023/№1 63-64-bet

Internet saytlari

1. Akademiyafvv. uz

[1]INNOVATIONS IN TECHNOLOGY AND SCIENCE EDUCATION/ “TA'LIMDA INNOVATSION FAOLIYATNING O'RNI”/Surxondaryo viloyati pedagoglarni yangi metodikalarga o’rgatish milliy markazi, “Maktabgacha boshlang’ich va maxsus ta’lim metodikalari” kafedrasi o’qituvchisi Saidova F. A. 411-bet

[2]O‘zbekiston Respublikasining 24. 07. 2020-yildagi “Innovatsion faoliyat to‘g‘risida” 630-son qonuni

[3]Dissertatsiya/ “Pedagogika va psixologiya fanlarini o‘qitishda tarbiya texnologiyalariga innovatsion yondashuvlar”/Ismoilova M. Sh. , BuxDu “pedagogika” kafedrasi. , -Buxoro-2022

[4]INNOVATIONS IN TECHNOLOGY AND SCIENCE EDUCATION/ “TA'LIMDA INNOVATSION FAOLIYATNING O'RNI”/Surxondaryo viloyati pedagoglarni yangi metodikalarga o’rgatish milliy markazi, “Maktabgacha boshlang’ich va maxsus ta’lim metodikalari” kafedrasi o’qituvchisi Saidova F. A. 412-413-bet

[5] Monografiya, “Innovatsion ta’limda pedagogik texnologiyalar va ularni qo’llashning psixo-didaktik asoslari”/Toirov B. B. , To’xtayeva Z. Sh. , -Buxoro, 2020. -120 b.

[6] A. I. Soyibnazarov. Ta’lim jarayonida onlayn o‘quv kurslarning ijobiy va zaif tomonlari. FDU. Ilmiy habarlari jurnali. 2022-yil 6-son. (Advantages and disadvantages of online courses in education)

[7] Slastenin V. A. va hokazo Pedagogika: Proc. talabalar uchun nafaqa. yuqori ped. darslik muassasalar / V. A. Slastenin, I. F. Isaev, E. N. SHiyanov; Ed. V. A. Slastenina . - M. : "Akademiya" nashriyot markazi, 2002. - 576s

[8] Akademiyafvv. uz

[9] Akademiyafvv. uz

[10] Monografiya, “Innovatsion ta’limda pedagogik texnologiyalar va ularni qo’llashning psixo-didaktik asoslari”/Toirov B. B. , To’xtayeva Z. Sh. , -Buxoro, 2020. -120 b. 44-bet

[11] Monografiya, “Innovatsion ta’limda pedagogik texnologiyalar va ularni qo’llashning psixo-didaktik asoslari”/Toirov B. B. , To’xtayeva Z. Sh. , -Buxoro, 2020. -120 b. 51-bet

[12] Monografiya, “Innovatsion ta’limda pedagogik texnologiyalar va ularni qo’llashning psixo-didaktik asoslari”/Toirov B. B. , To’xtayeva Z. Sh. , -Buxoro, 2020. -120 b. 55-bet

[13] Monografiya, “Innovatsion ta’limda pedagogik texnologiyalar va ularni qo’llashning psixo-didaktik asoslari”/Toirov B. B. , To’xtayeva Z. Sh. , -Buxoro, 2020. -120 b. 59-bet

[14] Monografiya, “Innovatsion ta’limda pedagogik texnologiyalar va ularni qo’llashning psixo-didaktik asoslari”/Toirov B. B. , To’xtayeva Z. Sh. , -Buxoro, 2020. -120 b. 63-bet

[15] Monografiya, “Innovatsion ta’limda pedagogik texnologiyalar va ularni qo’llashning psixo-didaktik asoslari”/Toirov B. B. , To’xtayeva Z. Sh. , -Buxoro, 2020. -120 b. 70-bet

[16]Dissertatsiya/ “Pedagogika va psixologiya fanlarini o‘qitishda tarbiya texnologiyalariga innovatsion yondashuvlar”/Ismoilova M. Sh. , BuxDu “pedagogika” kafedrasi. , -Buxoro-202242, 47, 48-bet

[17] Deberdeeva. T. X. Axborot jamiyati sharoitida ta’limning yangi qadriyatlari / T. X. Deberdeeva // Ta’limdagi innovatsiyalar. - 2005. - No 3. - b. 79. (New values of education in the conditions of information society)

[18] Буданова Н. Г. Методика проведения учебных занятий с применением педагогической технологии// «Квест» (метод проектов) – Оренбургск, 2017, https://urok. 1sept. ru

[19] Abdullayeva O. O‘qitishda o‘yinli texnologiyalardan foydalanish//– Axborot kommunikatsion texnologiyalari jurnali. –, 2017й. , infocom. uz

[20] www. mudarrisziyo. uz/Pedagogika, psixologiya va ijtimoiy tadqiqotlar onlayn ilmiy jurnali/Ta’lim jarayoni o‘quv mashg'ulotlarini

o‘tkazishda "kvest" texnologiyasidan foydalanish muammolari/ Umirova K. Jild-01 Nashr 01 (2022)

[21]O‘ZBEKISTONDA FANLARARO INNOVATSIYALAR VA ILMIY TADQIQOTLAR JURNALI/ TALABALARNING KREATIVLIGINIRIVOJLANTIRISHDA INNOVATSION PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISHNI TAKOMILLASHTIRISH/ Norova N. F. , Ostonov J. Sh. , 21-son 20. 07. 2023

[22] Салаева М. С. Педагог профессионализминингшаклланиши интегратив психологикҳодисасифатида / “Педагогическиеипсихолингвистические особенностиразвития, формированияистановвлениялличностиврача” мавзусидаги Халқаро илмий-амалий конференция. Самарқанд давлат тиббиёт институти, 2021 йил 5 май. Электронный сборник. СамГМИ. 5 мая 2021 года. – С. 178-180. Салаева М. С. Профессионал даражага эришиш мақсадида педагогнинг виртуалмобиллигиниривожлантириш/ “Хорижийтилларниўқитишнинг долзарбмасалалари:муаммоларваечимлар”мавзусидагиХалқароонлайн илмий-амалий конференция. Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат Ўзбек тили ва адабиёти университети, 2021 йил 5 май. Электрон тўплам. . 2021 йил 5 май. – Б. . 230-234.

[23] Ijtimoiy gumanitar fanlar TA’LIMDA YANGICHA YONDASHUV TAHLILI: SMART TA’LIM Soyibnazarov A. I. 2023/№1 63-64-bet

[24] Dissertatsiya/ “Pedagogika va psixologiya fanlarini o‘qitishda tarbiya texnologiyalariga innovatsion yondashuvlar”/Ismoilova M. Sh. , BuxDu “pedagogika” kafedrasi. , -Buxoro-2022

YOSHLARDA AMALIY BILIM VA KO‘NIKMALARNI SHAKLLANTIRISHDA VIRTUAL REALLIK TEXNOLOGIYALARINING O‘RNI

Abror Nazarovvich Sanaqulov
Alfraganus University

Annotatsiya

texnologiyalarining yoshlarning bilim olish imkoniyatlarini ro‘yobga o‘rtasida axborot madaniyatini yuksaltirish zaruriyati, yoshlar axborot madaniyatini boshqarish bilan bog‘liq muammolarni hal etish, axborot axboriy madaniyat mahsulotlarini ishlab chiqarishni yo‘lga qo‘yish va g‘oyalarini qo‘llab-quvvatlash imkoniyatlari yoritilgan. Axborotlashgan insoniyat uchun ta’siri hamda inson hayotini tashkil qilish va tartibga rivojlantirishdagi o‘rni, uning imkoniyatlaridan ilmiy, huquqiy, madaniy yoshlarga o‘quv jarayonini yaxshilaydigan va talabalarga ma’lumotlarni yaxshiroq o‘zlashtirishga ko‘mak beradigan yangi va innovatsion ta’lim usullari hamda virtual reallik texnologiyasidan foydalanib real o‘quv anishga foydalanishga o‘tishining yoshlar tarbiyasida tutgan o‘rni, onlayn birlashmalar rivoji va ularning an’anaviy birlashmalar bilan hamkorligi, ijtimoiy kommunikatsiya tizimi o‘zgarishiga Internet tarmog‘i rivoji va ta’siri hamda zamonaviy ta’lim transformatsiyasi, bugungi kunda virtual reallik texnologiyalaridan ta’lim sohasida foydalanish imkoniyatlari va

’zlar

i
d
i
v
i
d
u

IN THE FORMATION OF PRACTICAL KNOWLEDGE AND SKILLS AMONG YOUNG PEOPLE THE ROLE OF VIRTUAL REALITY TECHNOLOGIES

XXI-asrda kompyuter texnologiyalarining rivojlanishi tufayli axborot jamiyati haqiqatga aylandi: insoniyat turli axborotlar olishga, real vaqtda ularga kirish imkoniyatiga ega bo‘ldi. Bunday sharoitda axborotlardan foydalanish qoidalarini bilish, kerakli manbalarni qidirish va tanlashning ma’lum madaniyati bo‘lishi yoki sifat jihatidan yangi ma’lumotlarni yaratishi muhim ahamiyatga ega. Yoshlarda axborot iste’molini shakllantirish ta’limning ustuvor vazifalaridan biri bo‘lib, ularning kelajakdagi kasbiy faoliyatlarida ham bu muhim ahamiyat kasb etadi. Axborot madaniyati deganda innovatsiyalarni o‘zlashtirish jarayonida axborot muhiti bilan samarali, oqilona, axloqiy muvozanatni ta’minlaydigan va tashqi ma’lumotni transformasion faoliyatning shaxsiy vositasiga aylantirishsifatida xizmat qiladigan inson fazilati tushuniladi.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari keng qo‘llanilayotgan va jadal rivojlanayotgan bir davrda axborot jamiyatini shakllantirish zamonaviy talablar asosida insonlarning axborot almashishi va muloqotini amalga oshirishning zarur shartiga aylandi. Shu munosabat bilan kelajak jamiyatimiz a’zolari – yoshlarda axborot madaniyatini shakllantirish jamiyat oldida turgan asosiy vazifadir. Ma’lumotlarning bir qismi texnik drayvlarda saqlanadi va ularni kompyuter orqali olish mumkin. Ma’lumotlarning aksariyati bosma nashrlarda kutubxona va arxivlarda saqlanadi. Axborot jamiyatida inson faoliyati uchun kompyuter savodxonligi yetarli emas. Axborot savodxonligi va madaniyatining muhim tarkibiy qismi kompyuterlar bilan bir qatorda kutubxona hisoblanadi. Bu borada kutubxona bilan ishlay olish muhim ahamiyatga ega.

Prezidentimiz ta’kidlaganidek, «Ayni paytda butun mamlakat miqyosida raqamli texnologiyalardan foydalanish ko‘nikmalarini baholash mexanizmlarini ishlab chiqish va bunda quyidagi jihatlarni inobatga olish: axborot savodxonligi (qaror qabul qilish uchun zarur bo‘lgan ma’lumotlarni topish qobiliyati); kompyuter savodxonligi (raqamli qurilmalar bilan ishlash qobiliyati); media savodxonligi

(ommaviy axborot vositalarini tanqidiy o‘rganish imkoniyati); kommunikativ savodxonlik (zamonaviy raqamli aloqa vositalaridan foydalanish qobiliyati); texnologik innovatsiyalarga (yangi texnologiyalarga) ijobiy munosabatni shakllantirish ham muhim vazifa hisoblanadi»[1].

Axborot madaniyati bu tegishli ma’lumotni o‘qish, o‘qilgan narsani anglash va qo‘llash madaniyatidir. Ammo bozorning jadal rivojlanishi sharoitida yoshlar o‘zlarining axborotga bo‘lgan ehtiyojlarini aniqlash jarayoni ancha qiyin kechmoqda. Bu borada o‘quv muassasalarida o‘quv va tadqiqot kurslarining joriy etilishiga qaramay, yoshlarda axborot madaniyatini shakllantirish muammosi bugungi kunda dolzarb bo‘lib qolmoqda.

Ilm-fanning rivojlanishi, jamoatchilik bilan aloqalar, inson hayotining barcha jabhalarida juda katta miqdordagi yangi ma’lumotlar va yangi axborot texnologiyalari kasbiy tayyorgarlik muammolariga o‘z ta’sirini o‘tkazmoqda. Bularning barchasi mutaxassislarning kasbiy tayyorgarligini oshirish muammosiga yangi ilmiy nuqtai-nazardan qarashni talab qiladi. Shu boisdan ham ochiq axborot jamiyati va yagona ta’lim makoni sharoitida kasbiy mahoratning ajralmas tarkibiy qismi bo‘lgan bo‘lajak mutaxassisning axborot madaniyatini shakllantirish dolzarb bo‘lib qolmoqda.

Bugungi kunda yoshlarning jamiyatdagi faolligi tobora oshib bormoqda. Yangilanish, qonunlar bilan boshqariladigan mamlakat qurilishi davom etmoqda. Yoshlarning haq-huquqlari va manfaatlarini himoya qilish ustuvor o‘rinni egallamoqda. Innovasion, kelishilgan, yashil, ochiq va umumiy rivojlanish konsepsiyasi yosh avlodni har tomonlama qo‘llab-quvvatlashga hissa qo‘shishga to‘liq e’tibor berishni, islohotlar, rivojlanishi va barqarorlikni ta’minlashning muhim ko‘rsatgichiga aylanmoqda. Biroq yoshlar hayotiy faoliyatini yuksaltirishda muayyan muammolar uchrayotganligini ham inkor qilib bo‘lmaydi. Jumladan, ayrim yoshlarning salomatligi muammolari bilan bog‘liq masalalarni hal etish, ularni o‘z vaqtida aniqlab hal etish zaruratini paydo qilmoqda. Buning uchun avvalo yoshlarning ijtimoiy va amaliy bilimlarini kuchaytirish zarur. Ayniqsa, ta’lim tizimi sifatini oshirish bilan bog‘liq vazifalarni o‘z vaqtida hal etish muhim ahamiyatga ega.

Bugungi kun yoshlarining virtual olamdagi faoliyatini tanqidiy tahlil qilishhar qachongidan ham dolzarb bo‘lib bormoqda. Bu jarayonda virtual tarmoqlarni yoshlar tarbiyasiga ta’siri tizimini yanada takomillashtirish, internet imkoniyatlaridan samarali foydalangan holda, ma’naviy-ma’rifiy va axloqiy qadriyatlarni targ‘ib va tashviq qilish borasida bir qator

tadbirlarni amalga oshirish, virtual tarmoqlarning yoshlar tarbiyasidagi ijobiy energiyasini oshirish dolzarb masalalardan hisoblanadi. Yoshlarni virtual tarmoq imkoniyatlaridan ilmiy, huquqiy, madaniy bilim olishga oqilona yo‘naltirish uchun yoshlar o‘rtasida axborot madaniyatini yuksaltirish muhim ahamiyatga ega. Bu jarayonda yoshlar axborot madaniyatini boshqarish bilan bog‘liq muammolarni o‘z vaqtida hal etish, axborot madaniyatining intellektual mulk huquqini himoya qilish, yuqori sifatli axboriy madaniyat mahsulotlarini ishlab chiqarishni yo‘lga qo‘yish (mikro-filmlar, animatsiya, o‘yinlar va boshqalar) va yoshlarda axborot madaniyatini yuksaltirish bo‘yicha innovasion g‘oyalarini qo‘llab-quvvatlash dolzarb hisoblanadi [2].

Buning uchun milliy badiiy fond va milliy nashriyot fondlari hamda bir qator madaniy rivojlanish jamg‘armalari yoshlar uchun muhim mavzularni tanlashlari uchun loyiha tanlovlarini muntazam e’lon qilib borishlari, taniqli olimlar, yozuvchilar va noyob iste’dod egalari faoliyati bilan bog‘liq kitoblar, filmlar, madaniyat va san’atning boshqa turlarini virtual tarmoq tizimiga joylashtirilib borishlari muhim ahamiyatga ega. Chunki, bugungi kunda ekran madaniyati o‘smirlarning mutolaasiga kuchli ta’sir etib, ularning kitobxonlikka qiziqishlarini ma’lum darajada belgilab bermoqda. Yoshlarning kitobxonlik odatlarining tubdan o‘zgarish jarayonida bolalar kitob o‘qishiga xos tavsiflarning barchasi jadal o‘zgarmoqda.

Axborot qidirish, kitoblarning ma’lumotnomalari ro‘yxatidan, kutubxona kataloglari va fayl kabinetlaridan foydalanish, kutubxona fondlarida bepul yo‘nalish berish, hujjatlarni tartibga solish tamoyillarini bilish, tizimlashtirish va mualliflik belgisini bilish, ulardan foydalanish tamoyillari, adabiyotlar ro‘yxatini tuzish qobiliyati, qoidalarni bilish. tavsiflari va tegishli davlat standartlarini bilish ham axborot madaniyatining asosiy xarakterlovchi jihatlarini aks ettiradi.

Axborot texnologiyalari yoshlarning bilim olish imkoniyatlarini ro‘yobga chiqarishda samarali vositadir. Texnologiyalarning rivojlanishi va o‘qishning turli sohalarida o‘qitishning innovasion usullarida texnologiyalarni qo‘llash bilan yoshlarning axborot madaniyati, mustaqil o‘qitish va ijodkorlik qobiliyatini shakllantirish bilan bog‘liq muammolarni hal etish mumkin. Shuning uchun ham tegishli vazirlik va idoralar yoshlarni o‘qitishda ilg‘or bo‘lishlari uchun interfaol o‘quv tajribasini optimallashtirish maqsadida turli bosqichlarda axborot texnologiyalari bo‘yicha ta’lim strategiyalarini ishlab chiqishi dolzarb ahamiyatga ega. Chunki bunday axborot texnologiyalari yoshlarga yangi axborotlarni qabul qilish ehtiyojini aniqlashga yordam beradi, ma’lumotni topadi, baholaydi, chiqarib tashlaydi, tashkillashtiradi va

ifoda etadi. Bu asosida yoshlar ezgulik g‘oyalarini targ‘ib qilishda foydalanadilar hamda yangi g‘oyalarni yaratib, axborot dunyosidagi o‘zgarishlarga tezkor javob beraoladi.

Virtual texnologiyalarining paydo bo‘lishi va yangilanishi bilan virtual tarmoq madaniyati ham yangi madaniyat sohasiga aylandi. Virtual tarmoq madaniyati internet, uyali aloqa vositalari va boshqa virtual tarmoq mahsulotlarini tashuvchisi sifatida namoyon bo‘lmoqda. Bu tushuncha ma’lum bir til belgilariga, ovozli belgilarga va vizual belgilarga va hokazolarga asoslanib, g‘oyalar, madaniyat, xalq urf-odatlarini tarqatish, fikr va qarashlarni ifoda etish va hissiy ongni ifoda etish uchun rivojlangan va tezkor axborot uzatish tizimiga tayanadi. Mazkur jarayonda asosiy ommaviy axborot vositalari virtual tarmoqning ekologiyasidan to‘liq foydalanadi, bu milliy ma’naviy madaniyatning yanada rivojlanishiga katta yordam berishi mumkin. Bu holatni aloqa afzalliklaridan foydalanish va ommaviy axborot vositalarini bir nechta platformalarda ajoyib madaniy dasturlarni translyasiya qilish bilan bog‘lash muhim ahamiyatga ega. Chunki virtual tarmoq milliy ma’naviy-madaniy qadriyatlarni saqlash va tarqatish funksiyasiga ega. Virtual tarmoq texnologiyasining yangi ishlab chiqarish vositasi sifatida paydo bo‘lishi an’anaviy madaniyatni ishlab chiqarish, aloqa va qabul qilishga ko‘proq ta’sir qiladi, shuningdek, tarmoq o‘zi noyob va boy madaniy qadriyatlarni o‘z ichiga oladi.

Virtual reallik texnologiyalarning tez va keng tarqalishidan to‘liq foydalanish va an’anaviy ommaviy axborot vositalarini juda ko‘p platformalarda ajoyib madaniy dasturlarni uzatish bilan bog‘lash an’anaviy madaniyatning yoshlar ongiga kirib borishining samarali usullaridan biridir. Internet butun dunyo bo‘ylab universal madaniy tashuvchidir. Internet texnologiyalarining doimiy yangilanishi bilan internet madaniyatining integratsiya funksiyalari rivojlanmoqda. Internetning asosiy platformalari va o‘z-o‘zini media platformalari hisobotning mazmunini kengaytirish uchun matn, rasmlar, fon havolalari va boshqalardan foydalanadi va sharhlarning barcha jihatlarini o‘z vaqtida o‘zlashtirishi va umumlashtirishi mumkin. Bu jarayonda multimediya integratsiyasi aslida uch o‘lchovli reportajni anglatadi. Bu tizimda milliy madaniy meros translyasiyasi uchun yoshlarning turli estetik ehtiyojlarini qondirish uchun qisqa metrajli videofilьmlar, filmlar, mikro-filmlar, reportajlar sseriyyasi, badiiy filьmlar va boshqa platformalar ulanishi mumkin. Yirik onlayn platformalar, shuningdek, ommaviy axborot vositalari bilan keng qamrovli hamkorlik qilish uchun virtual tarmoq platformasidan keng foydalanishi mumkin. Shu boisdan ham aksariyat ommaviy axborot vositalari yangi texnologiyalar, masalan,

aqlli robotlar va virtual texnologiyalaridan madaniy aloqalarni tashkil etish, interfaol suhbat, jamoatchilik fikrini ovozli eshittirishda va hokazolarda foydalanishga o‘tmoqdalar, bu esa o‘z navbatida yoshlar tarbiyasida muhim o‘rin tutadi.

Hozirgi vaqtda aksariyat olimlar kelajakda sun’iy intellektning sezilarli darajada rivojlanishini alohida ta’kidlamoqdalar. To‘g‘ri, bugungi kunda sun’iy intellekt inson ongidan ustun bo‘ladimi yoki yo‘qmi, degan savol tug‘ilgani yo‘q, ammo sun’iy intellekt insonning aql-idrokining ba’zi jihatlaridagi kamchiliklarini to‘ldirishi mumkinligiga olimlar ko‘proq ishonch bildirmoqda. Inson ongi murakkab va noqulay ma’lumotlarni hisoblash va mantiqiy mulohazalarni amalga oshiradi, bunda ijodkorlik, go‘zallik, hissiyot, qiymatni baholash va boshqa jihatlar ustuvor o‘rinni egallaydi. Virtual reallik kompyuter yordamida simulyasiya qilish, eshitish, ko‘rish, teginish, hidlash va hokazo kabi turli xil hislarni simulyasiya qilish orqali uch o‘lchamli virtual dunyoni yaratadi.

Masalan, maxsus qurilmalar orqali tomoshabinlar kosmosdagi narsalarni real vaqt davomida cheklovlarsiz kuzatishi mumkin. Bu esa insonga koinot bilan uyg‘unlik va o‘zaro ta’sir, go‘yo voqea joyida bo‘lganingizda va insonlarga ajoyib vizual ta’sir va ruhiy kechinmalarni beradi. Hatto, 2017 yilda «virtual reallik texnologiyasi» asosida ishlab chiqilgan «kengaytirilgan reallik texnologiyasi» insonlarni virtual va real voqelikning chalkashtirib yuborishiga ham olib keldi. Bundan ma’lum bo‘ladiki, soha mutaxassislari virtual reallikni real voqelikka aylantirishga harakat qilmoqdalar [3].

Virtual reallik ijtimoiy hayotning ajralmas qismiga aylanib ulgurdi va ta’lim sohasida ham tobora ommalashib bormoqda. Chunki virtual reallik yaxshi va sifatli ta’lim olish va amaliy tajriba orttirish imkoniyatini taklif etmoqda. Bugungi kunda virtual reallik texnologiyalaridan ta’lim sohasida foydalanish quyidagi imkoniyatlarni taqdim etmoqda:

Virtul sayohatlar: talabalar real hayotda borish imkoniyati bo‘lmagan joylarga virtual tashrif buyurishlari mumkin. Masalan, ular qadimiy arxeologik topilmalar va xarobalarni o‘rganishlari yoki boshqa mamlakatlarga tashrif buyurishlari mumkin.

Simulyasiyalar: virtual reallik tibbiy operatsiyalar yoki favqulodda vaziyatlar kabi real holatlarni simulyasiya qilish uchun ishlatilishi mumkin. Bu talabalarga amaliy tajriba orttirish va ko‘nikmalarni xavfsiz rivojlantirish imkonini beradi.

Virtual laboratoriyalar: talabalar fanning turli sohalarida virtual tajribalar o‘tkazish uchun virtual reallik texnologiyalaridan samarali foydalanishlari mumkin.

o‘**rganish:** virtual reallik talabalar virtual belgilar orqali chet tilidagi muloqot qobiliyatlarini rivojlantirish uchun mashq qilishlari mumkin bo‘lgan immersiv muhitni yaratish uchun ishlatilishi mumkin.

Ijodiy ko‘nikmalarni shakllantirish: virtual reallik virtual san’at muhitini yaratish uchun ishlatilishi mumkin, bunda talabalar san’atning turli shakllari va uslublari orqali tajribalar o‘tkazishlari mumkin.

Ta’limda virtual reallikdan foydalanishning afzalliklari talabalarda motivatsiya va qiziqishni oshirish, xotirani kuchaytirish hamda interaktiv va amaliy tajriba muhitini yaratishdir.

Virtual reallik texnologiyalaridan foydalanish ko‘p qirrali jarayon hisoblanadi. Chunki bunday zamonaviy texnologiyalar yordamida yaratilgan jonli va jonsiz sub’yektlarning 99 foizi haqiqiy prototiplarga ega bo‘lgan bir xil fazilatlarga, xatti-harakatlarga ega. Bundan tashqari, foydalanuvchi fizikaning haqiqiy qonunlariga muvofiq barcha jonli va jonsiz narsalarning ta’sirini ta’minlashi mumkin. Muayyan vaqt oralig‘ida ushbu texnologiya yordamida ular Rim tarixiga sayohat qilishlari, qadimgi Rimga borishlari va Kolizeyni o‘z ko‘zlari bilan ko‘rishlari ham mumkin.

Virtual texnologiyalar texnologiya va yoshlar o‘rtasida bevosita bog‘liqlik mavjud. Ular virtual reallik texnologiyalaridan samarali foydalangan holda tashkil etilgan darslarga katta qiziqish va ishtiyoq bilan qarashadi. Virtual reallik texnologiyalariga bunday munosabat ta’limning sifat darajasiga sezilarli ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shuning uchun maktab va kollejlarda virtual reallik texnologiyasidan foydalanish ham o‘z samarasini beradi albatta.

Virtual reallik o‘quv jarayonini yaxshilaydigan va talabalarga ma’lumotlarni yaxshiroq o‘zlashtirishga ko‘mak beradigan yangi va innovasion ta’lim usullarini taklif etadi. Virtual reallikning ta’limni rivojlantirishga hissa qo‘shishi mumkin bo‘lgan bir necha usullari mavjud:

Virtual reallik talabalarga o‘quv materiali va atrof-muhit bilan o‘zaro aloqada bo‘lishga imkon beradigan immersiv muhit yaratadi. Bu ularning faolligini va bilim olishga bo‘lgan qiziqishini oshirishga yordam beradi.

Virtual reallik yordamida talabalar tibbiyot, muhandislik yoki san’at kabi turli sohalarda amaliy tajriba orttirishlari mumkin. Ular tajribalar

o‘tkazishlari, muammolarni hal qilishda mashq qilishlari va ko‘nikmalarni xavfsiz va samarali rivojlantirishlari mumkin.

Virtual reallik har bir talabaning ehtiyojlarini qondiradigan individual o‘quv dasturlarini yaratishga imkon beradi. Bu ularga o‘z tezda o‘zlashtirish va qo‘shimcha qo‘llab-quvvatlash hamda fikr-mulohazalarni olish imkonini beradi.

Virtual reallik yordamida talabalar o‘quv materiallariga istalgan vaqtda va istalgan joyda kirishlari mumkin. Ular ta’lim muassasasidan tashqarida ham yangi tushunchalar va ko‘nikmalarni o‘rganishlari mumkin.

Virtual reallik talabalarga turli hududlarda bo‘lsa ham, bir-biri bilan hamkorlik va muloqot qilish imkonini beradi. Ular loyihalar ustida birgalikda ishlashlari, fikr almashishlari va bir-birlaridan o‘rganishlari mumkin.

Stenford universitetining aloqa sohasi professori Jeremi Beylenson 1990-yillardan beri virtual reallik texnologiyasini o‘rganib kelmoqda. Uning so‘zlariga ko‘ra, virtual reallik texnologiyasi ana’anaviy dars o‘rnini bosa olmaydi, lekin undan ta’limda qo‘shimcha vosita sifatida foydalanish mumkin. Sinfda virtual texnologiyadan foydalanish kundalik ta’limning an’anaviy tizimida bir qancha o‘zgarishlarni talab qiladi. Biroq, virtual olamga sayohat talabalar uchun foydali bo‘lar edi, deydi u. Professorning so‘zlariga ko‘ra, virtual reallik texnologiyasidan ayrim darslarda foydalanib bo‘lmaydi. «Masalan, biz bu texnologiyadan fe’l darsida foydalana olmaymiz. Sinfda doska bo‘lishi kifoya. Va agar boshqa joyga bormasdan ko‘rsatish uchun narsalar mavjud bo‘lmasa, albatta, buning uchun virtual reallik texnologiyasi kerak» deydi professor. Bugungi kunda Stenford universitetida Beylensonning tashabbusi bilan to‘liqligicha virtual reallik formatidan foydalangan holda dars berish yo‘lga qo‘yilgan. Shuningdek, 2003 yildan buyon universitet qoshida inson va kompyuterning o‘zaro ta’sirini o‘rganuvchi virtual reallik laboratoriyasi faoliyat yuritib keladi.

Ta’limda simulyatorlar yaratishda virtual reallik texnologiyalaridan ham kengfoydalanilmoqda. Bunda virtual kutubxona va muzeylar yaratish konsepsiyasi ishlab chiqilib bu buyicha amaliy ishlar qilinmoqda. Masalan, virtual kutubxonalarda foydalanuvchi kompyuter yordamida kitob javonlarining vizual tasviri bo‘ylab harakatlanishi, kerakli adabiyotlarni topishi va ko‘rishi, kerak bo‘lsa, undan nusxa olishi mumkin. Virtual muzey biroz boshqacha. Virtual muzey foydalanuvchilarga kolleksiyadagi istalgan ashyoni tabiiy uch o‘lchamli shaklda ko‘rish imkonini beradi. Biroq, bu ancha yuqori tasvir o‘lchamlari bilan displeylarni talab qiladi.

Natijada, virtual mavjudlik nazariy tadqiqotdan zamonaviy madaniyatning ommaviy axborot vositalari va telekommunikatsiyalar bilan bog‘liq ajralmas qismiga aylandi.

Hozirgi davr virtual tarmoqni rivojlanishi sharoitida turli madaniyatlarning birlashishi va to‘qnashuvi yoshlarga ezgulik g‘oyalari bilanbog‘liq qadriyatlarni qaror toptirish uchun ko‘plab imkoniyatlarni yaratib berishi bilan bir qatorda, ular oldida bir qancha muammolarni hal etish zaruratini ham keltirib chiqarmoqda. Shunday ekan, zamonaviy yoshlarning o‘ziga bo‘lgan ishonchini oshirish uchun samarali virtual vositalardan foydalanish uchun tizimning barcha vositalaridan foydalanish muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, internet, ommaviy axborot vositalari, ommaviy akkuantlar va boshqalardan to‘liq foydalanish kerak, ko‘proq interfaol aloqalarni o‘rnatish uchun ommaviy axborot vositalarining mintaqaviy xususiyatlaridan samarali foydalanish lozim.

Masalan, onlayn bilimlar tanlovlari, onlayn treninglar, zamonaviy yoshlarning o‘ziga ishonchini oshirish uchun axborot madaniyatidan samarali foydalanish dolzarb ahamiyatga ega. Bu holatda oldingi o‘qitish usullari yetakchi sifatida ishlatilishi mumkin, ammo virtual tarmoqda amaliy o‘qitishning yordamchi usullari xilma-xil bo‘ladi. Virtual tarmoqda o‘qitish mazmuni jihatidan biz nafaqat oldingi nazariy bilimlarni o‘rganish bilan cheklanib qolmay, balki yanada ideal effektga erishish uchun ta’lim mazmunini skrining qilish uchun davr xususiyatlari va talablariga bemalol moslashishimiz mumkin bo‘ladi. Zamonaviy yoshlar virtual tarmoq orqali ko‘proq bilimga ega bo‘lishlari, masalan, chet ellik talabalar bilan media interfaol darslarni yo‘lga qo‘yishi, turli nufuzli olimlar va tadbirkorlar bilan mahorat darslarni o‘tishlari mumkin, shuningdek, mamlakatda va xorijda bo‘layotgan yangiliklardan muntazam xabardor bo‘ladilar. Shuning uchun mamlakatimizda «axborot texnologiyalari sohasida masofaviy, onlayn va virtual o‘qitish texnologiyalarini joriy etish va rivojlantirish, onlayn kurslar uchun platformalar ishlab chiqish» [4]ustuvor vazifa sifatida belgilandi.

Ta’lim berishning bunday usuli nafaqat hayotga yaqin, balki bugungi kun yoshlari tomonidan qabul qilinishi oson. Uchinchidan, virtual tarmoq tizimida o‘qitishni amalga oshirayotganda uning tarkibidagi ma’lumotlarni skrining bo‘lmagan xususiyatini hisobga olgan holda, biz tarmoq nazoratini teng darajada muhim joyga qo‘yib undagi axborotlarni boshqarish uchun javobgarlikni bevosita anglab yetishimiz lozim. To‘rtinchidan, bugungi kun yoshlarida sog‘lom ta’lim va tarbiya tizimini yaratish, o‘z-o‘ziga ishonchni shakllantirishning uzoq muddatli mexanizmlarini shakllantirish zarur. Zamonaviy yoshlar axborot olish

yo‘llari va vositalari bilan cheklanib qolmay, asosiy e’tiborni strategik fikrlash va nazorat qilish mexanizmiga qaratishlari lozim.

Bugungi kunda virtual reallik texnologiyasi ta’limning rivojlanishiga yordam beradigan yangi usulga aylandi. An’anaviy ta’lim talabalarga bilimlarni nazariy jihatdan ochib bergan bo‘lsa, endi virtual reallik texnologiyasidan foydalanib ular yorqin va real o‘quv muhitini yaratishlari mumkin. Bu esa yoshlarga virtual passiv instilatsiya haqiqiy his-tuyg‘ular orqali xotirani rivojlantirishga imkon beradi. O‘z-o‘ziga yo‘naltirilgan o‘qishni talabalar qabul qilishi osonroq, shuning uchun virtual reallik texnologiyalari orqali talabalarning bilim olishga qiziqishini uyg‘otish osonroq kechadi. Shundan kelib chiqib «ta’lim sohasida raqamli ko‘nikmalarni oshirish maqsadida, avvalo, ta’lim pog‘onasining boshlang‘ich bosqichida o‘quvchilarga raqamli texnologiyalarni taqdim etish orqali raqamli ko‘nikmalarni o‘zlashtirish uchun imkoniyatlar yaratish, kelajakda zarur bo‘ladigan keng ko‘lamli raqamli tranformatsiya sharoitida yoshlarga bilim va ko‘nikmalar berish bilan bog‘liq tizimli tadbirlar amalga oshirilishi zarur»[5] ligi taqozo etiladi.

Virtual reallikdan samarali foydalanish orqali ko‘plab muvaffaqiyatga erishilganlik haqida ko‘plab misollar keltirish mumkin. Masalan: Xitoyda «virtual reallikning akademik faoliyatga ta’siri» mavzusida tadqiqot o‘tkazilgan. Bolalarga bir xil intizom o‘rgatiladi, ammo bir guruhi klassik usul yordamida, ikkinchi guruh esa virtual reallik yordamida o‘qitilgan. Tadqiqot yakuni bo‘yicha test o‘tkazilganda birinchi guruh 73%, ikkinchi guruh esa 93 % muvaffaqiyatga erishadi. Bundan tashqari, virtual reallik qo‘llangan guruh mavzuni chuqurroq tushunib, olingan bilimlarni mustahkamlab olganligi aniqlangan[6]. Ushbu tadqiqot natijasida virtual reallikning samaradorlik ko‘rsatkichi nisbatan yuqori ekanligi aniqlandi. Mamlakatimiz ta’lim muassasalarida ham virtual reallik texnologiyalardan foydalanib, soha mutaxassislari bilan birgalikda tajriba-sinovlar o‘tkazish, natija ijobiy bo‘lsa bosqichma-bosqich barcha ta’lim muassasalarida joriy etish maqsadga muvofiqdir.

Oliy ta’lim tizimida ta’limning ko‘pgina yo‘nalishlarida virtual reallik texnologiyalaridan foydalanilsa yaxshi samara beradi. Ayniqsa, hozirda tibbiyot sohasini yanada rivojlanishiga xizmat qiladi. 2025 yilga borib virtual reallikka mo‘ljallangan tibbiyot uskunalari bozorining hajmi 5, 1 AQSH dollariga teng bo‘lishi bashorat qilinmoqda[7]. Bunday qurilmalar bemorlarni masofadan turib davolash, tekshirish, tashxis qo‘yishga yordam beradi. Shu bilan birga o‘ta murakkab jarrohlik amaliyotlarini o‘tkazish mumkin. Bundan tashqari, kollej va universitetlarda talabalarga yaxshiroq bilim olishlari uchun virtual reallik texnologiyalaridan

foydalangan holda fanlar bilan bog‘liq virtual laboratoriyalar tashkil etilishi ham maqsadga muvofiqdir.

Virtual reallik texnologiyasining istiqboli nisbatan keng rivojlanayotgan bo‘lsada, tez rivojlanayotgan texnologiya sifatida, asta-sekin o‘z muammolarini ham namoyon etmoqda. Masalan, birinchidan, ba’zi foydalanuvchilarda virtual reallik qurilmalaridan foydalanish ularda jismoniy noqulayliklarni keltirib chiqarmoqda. Chunki virtual reallik uskunalari inson ongi talablaridan ancha past darajada shakllantirilgan. Ikkinchidan, virtual reallik texnologiyalarini jamiyat hayotiga keng jabhada joriy qilish ancha murakkab va juda ham katta mablag‘ni talab etadi. Agar foydalanuvchilar yuqori darajadagi vizual lazzatlanishni boshdan kechirishni istasalar, yuqori darajadagi kompyuterlari uchun yuqori narxni to‘lashlari kerak bo‘ladi.

Umuman olganda axborot texnologiyalarini faqat texnika olamiga taalluqli bir narsalar, deb qaralishi noto‘g‘ri, zero ular insonlar hayotiga chuqur kirib borib, uning kundalik ehtiyojlari bilan chambarchas bog‘lanib ketgan. Sifatiga ko‘ra axborot industriyasining keskin o‘zib ketishi, hatto, falsafiy dunyoqarash doirasida yangidan - yangi texnologiyalar tahliliga zarurat tug‘dirmoqda. Bizningcha, bu muammolar postmodernistik falsafa doirasida atroflicha o‘rganilmoqda.

Insonlarning virtual muhitdagi muloqotining tobora kengayishi jamiyatda boshqatendensiya – virtual addiksiyani (virtual reallikdan insonning kimyoviy xossaga ega bo‘lmagan psixologik mutelik) yuzaga keltirmoqda. Additiv voqelik esa dastlab bir-biri bilan bog‘liq bo‘lmagan sohalarni: inson atrofidagi real ob’yektlar va virtual dunyoni ekranda birlashtirishdir. Psixologlar mazkur hodisani kasallik deb tan olmoqda. Internetga mutelik jiddiy malakali psixologik yordamga muhtoj aholi qatlami bo‘lgan yoshlar orasida keng doirada rivojlanib bormoqda. Olimlarning bashorat qilishicha, virtual reallik va inson ongi konvergensiyasi biz tasavvur qilgandan ham tezkor va shiddatli amalga oshmoqda. Shu bilan bir qatorda, virtual reallikda inson ongi va ongostini manipulyasiya qilish muammosi hozir hech kimda shubha uyg‘otmaydi[8].

Yirik onlayn platformalar, shuningdek, ommaviy axborot vositalari bilan keng qamrovli hamkorlik qilish uchun virtual tarmoq platformasidan keng foydalanishi mumkin. Shu boisdan, ham aksariyat ommaviy axborot vositalari yangi texnologiyalar, masalan, aqlli robotlar va virtual texnologiyalaridan madaniy aloqalarni tashkil etish, interfaol suhbat, jamoatchilik fikrini ovozli eshittirishda va boshqalarda

foydalanishga oʻtmoqda, bu esa, oʻz navbatida, yoshlar tarbiyasida muhim oʻrin tutadi.

Ta'limni rivojlantirishda virtual reallikning roli yanada interaktiv, samarali va individual oʻquv tajribasini yaratishdir. Bu talabalarga koʻnikmalarni rivojlantirishga, amaliy tajriba orttirishga va ilmiy natijalarini yaxshilashga yordam beradi. Biroq, virtual reallikning ba'zi cheklovlarini ham hisobga olish lozim, masalan, texnologiyaning yuqori narxi va oʻqituvchilarni ushbu texnologiyadan foydalanishga oʻrgatish zarurati.

Xulosa qilganda, virtual reallik virtual texnologiyalar yordamida yaratilgan reallik va fantastik voqelikni uygʻunligini oʻzida ifoda etadi. Shu boisdan ham virtual reallik ta'lim jarayonini modernizatsiyalashda muhim oʻrin tutadi. Chunki aynan virtual oʻquv muhiti talabalarning bilim tajribalarini boyitishga moʻljallangan platformalar boʻlib, ular ta'limga zamonaviy innovasion texnologiyalarni qoʻllash orqali yorqin namoyon boʻladi. Virtual reallik texnologiyalarni rivojlanishi ta'lim muhitini tubdan oʻzgartiradi. Virtual reallik texnologiyasi yanada murakkab muammolarni hal qilish uchun insonlar toʻgʻridan-toʻgʻri kompyuterlar bilan oʻzaro aloqa qilishlari mumkin boʻlgan vosita hisoblanadi. Umuman olganda, virtual ta'lim uchun katta imkoniyatlarni taqdim etadi va undan foydalanish ta'limning turli sohalarida rivojlanib, tobora kengayib boradi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Mirziyoyev Sh. Yangi Oʻzbekiston strategiyasi. Toshkent: Oʻzbekiston, 2021. – B. 191-192.

2. Sanaqulov, A. N. Prospective Directions of Effective Use of Virtual Technologies in Increasing the Power of Youth. *JournalNX*, 897-903.

3. Tulenova, G. , & Sanaqulov, A. (2022). MODERN VIRTUAL TECHNOLOGY AND ITS OPPORTUNITIES. *Academic research in educational sciences*, *3*(9), 100-105.

4. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 5 oktyabrdagi PF-6079 son «Raqamli Oʻzbekiston - 2030» strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida»gi Farmoni. Lex. uz.

5. Mirziyoyev Sh. Yangi Oʻzbekiston strategiyasi. – Toshkent: Oʻzbekiston, 2017. – B. 192.

6. https://infourok. ru/sovremennye-realii-vr-v-obrazovanii-4628309. html

7. https://www. terabayt. uz/post/virtual-reallikni-qanday-kelajak-kutmoqda

8. Sanaqulov, A. (2020). Virtual reallikning ilmiy-falsafiy tahlili. SamDU.

ADDRESSING MODERN TECHNOLOGIES AND APPROACHES IN EFFECTIVE TEACHING

Shirin Ulug'bekovna Bekmuratova

Introduction

The article reviews the latest advancements in educational psychology, emphasizing the significance of understanding cognitive processes, memory retention, and motivation to design effective learning experiences. It also discusses the implications of neuroscientific research on pedagogical practices, offering a bridge between neuroscience and education.

Throughout the article, the authors emphasize the need for educators and psychologists to collaborate, drawing from each other's expertise to create a holistic approach to education. The article concludes by discussing the potential impact of these innovations on educational institutions and society as a whole, highlighting the importance of staying at the forefront of pedagogical and psychological research in an ever-evolving educational landscape.

This article serves as a valuable resource for educators, researchers, and policymakers seeking to stay informed about the latest trends and research findings in pedagogy and psychology, ultimately aiming to enhance the quality of education and promote the holistic development of learners.

Literature Review

While applying this topic to write the article, the researches and achievements of most linguists are examined in order to collect valuable data in this field for the article.

In terms of researchers, Gee (2003) stated more information about using video games in teaching English. His article explains gamification and how it may be used to create creative challenges for formative evaluation. It is suggested that including some gamification technology elements might help spur the creation of creative assessment frameworks. With reflections on the ideas and concepts related to gamification, assessment modalities, formative assessment in the context of gamification, and the end point potential of gamification as an evaluation tool, we demonstrate through a literature search that there is room for these types of game elements on formative assessment. Gamification must be integrated into assessment activities in a complicated manner that takes into account not just the context or incentive elements of the activity but also the quality standards necessary for the particular sort of evaluation that is being designed. When it comes to Goleman (1995), he mentioned his researches about emotional intelligence in his book. The researcher makes the case that our conception of human intellect is overly limited and ignores a variety of essential skills that are extremely important to how we fare in life. Goleman demonstrates the causes at play in why people with high IQs struggle and others with modest IQs perform unexpectedly well by drawing on brain and behavioral studies. These elements combine to provide a particular type of intellect that he refers to as "emotional intelligence. " Self-awareness, impulse control, tenacity, enthusiasm, self-motivation, empathy, and social skill are all examples of emotional intelligence. The human implications of emotional intelligence deficiencies can vary from issues in marriage and parenting to poor physical health, as Goleman illustrates. Incompetence in emotional intelligence may undermine IQ and destroy careers. Children may suffer the greatest toll, since they are more susceptible to depression, eating disorders, unintended pregnancies, aggression, and violent criminality. But the news is encouraging. At birth, emotional intelligence is not predetermined. Goleman's claim is supported by a synthesis of recent

findings, including fresh understandings of the neural circuitry governing emotion and reason. He demonstrates in detail how everyone may develop their emotional intelligence. Besides them investigating more researchers' work assist to write a meaningful article, so Piaget's (1970) and Vygotsky's (1978) researches are addressed in order to illuminate using modern technologies in teaching English in this article. Effective teaching needs a thorough grasp of how students learn and grow cognitively, going beyond the simple transfer of knowledge. This section examines how theories of cognitive development, such as those advanced by those two researchers, have a significant influence on instructional design. We learn how to design curricula that are in line with the cognitive abilities of students at various stages of development by looking at these ideas and their consequences.

Methodology

Education is a dynamic field that continually evolves in response to societal changes, technological advancements, and our deepening understanding of human cognition and development. This article explores the intersection of pedagogy and psychology, focusing on innovative research and practices that have the potential to revolutionize education. By combining the insights of educators and psychologists, we aim to provide a comprehensive overview of the latest trends and findings in this field.

The Impact of Technology on Learning Outcomes: The digital age has ushered in a plethora of technological tools that have reshaped the educational landscape. This section examines how technology impacts learning outcomes, including improved access to information, enhanced engagement through multimedia resources, and the use of artificial intelligence in personalized learning experiences. Empirical evidence is presented to demonstrate how technology can be harnessed to optimize pedagogical strategies. The advent of the digital age has undeniably transformed the way we approach education. In this section, we delve into the profound influence of technology on learning outcomes, shedding light on how it has revolutionized the educational landscape. Through empirical evidence and insightful analysis, we explore the multifaceted ways in which technology has improved education, including enhanced access to information, increased engagement through multimedia resources, and the integration of artificial intelligence (AI) in personalized learning experiences.

Improved Access to Information: One of the most conspicuous benefits of technology in education is the unparalleled access it provides to a

wealth of information. The internet, in particular, has become a vast repository of knowledge, making information readily available to students and educators alike. This democratization of information has transcended geographic boundaries, socioeconomic disparities, and time constraints, empowering learners to explore subjects and topics beyond the confines of traditional classrooms. Online databases, open-access journals, and digital libraries have become invaluable resources for research and self-directed learning. Students can access a multitude of academic materials, from textbooks and scholarly articles to educational videos and interactive simulations, with just a few clicks. This newfound accessibility fosters a culture of continuous learning, enabling students to delve deeper into subjects of interest and broaden their horizons.

Moreover, the digital age has brought forth innovative tools and platforms that facilitate collaborative learning. Virtual classrooms and online discussion forums enable students to engage in meaningful discourse with peers and instructors, transcending physical barriers. This not only enhances the depth of understanding but also cultivates critical thinking, communication skills, and a global perspective.

Enhanced Engagement through Multimedia Resources: Technology has redefined engagement in the learning process by harnessing the power of multimedia resources. Traditional lectures and textbooks, while valuable, often struggle to captivate the diverse learning styles of today's students. In contrast, multimedia elements, such as videos, animations, podcasts, and interactive simulations, offer dynamic and immersive learning experiences. Research has consistently demonstrated the effectiveness of multimedia in education. Visual and auditory cues enhance comprehension and retention, catering to both visual and auditory learners. Moreover, multimedia resources allow for the presentation of complex concepts in a more digestible and engaging manner. For instance, a physics simulation can offer students a tangible understanding of abstract principles, making learning both enjoyable and effective.

Furthermore, multimedia resources promote active learning. Interactive modules and gamified elements challenge students to apply their knowledge, fostering problem-solving skills and creativity. Gamification, in particular, has gained traction as a pedagogical approach that leverages technology to make learning more enjoyable and motivating.

AI in Personalized Learning Experiences: Artificial intelligence (AI) represents a pivotal technological advancement that holds immense

promise in the realm of education. AI-driven personalized learning experiences cater to the individual needs and pace of each student. Machine learning algorithms analyze a student's performance, preferences, and areas of strength and weakness to tailor educational content and assessments accordingly. Personalized learning not only increases student engagement but also enhances learning outcomes. By addressing each student's unique learning profile, AI can identify areas requiring additional attention and provide targeted resources, ultimately improving subject mastery. This adaptability ensures that students are neither held back by the pace of their peers nor rushed through material they find challenging. Moreover, AI-driven assessments can provide timely and detailed feedback, enabling students to track their progress and make informed adjustments to their study habits. This self-regulation empowers students to take ownership of their learning journey, fostering independence and lifelong learning skills.

Scaffolding: Teachers can employ the concept of "scaffolding, " a term popularized by Vygotsky (discussed later), to provide appropriate support as student's progress through Piaget's stages. Scaffolding involves offering guidance and assistance tailored to a student's current level of development, gradually fading support as they become more independent learners.

Active Learning: Piaget's theory emphasizes that children construct knowledge actively through their interactions with the environment. Therefore, teaching methods that encourage active exploration, experimentation, and problem-solving align with this perspective.

Vygotsky's Sociocultural Theory: Lev Vygotsky's sociocultural theory posits that cognitive development is heavily influenced by social interactions and cultural contexts. Vygotsky introduced the idea of the "zone of proximal development" (ZPD), which represents the gap between a student's current ability level and their potential development with the guidance of a more knowledgeable person, typically a teacher or peer. Implications for Teaching: Collaborative Learning: Vygotsky's theory underscores the value of collaborative learning environments, where students work together to solve problems or engage in meaningful discussions. Peer interactions can provide the necessary scaffolding to bridge the gap between a student's current abilities and their ZPD.

Teacher as Facilitator: Educators take on the role of facilitators, guiding students through their ZPD. This involves asking probing questions, providing prompts, and offering support as needed, all while gradually transferring more responsibility to the student as their skills

develop. In order to assess the significance of the role of teachers, the relevance and accessibility of technology labs and individual components, and the impact of using technology on the learning process of a foreign language, Stepp-Greany (2002, p. 165) used survey data from Spanish language classes that used a variety of technological approaches and methods. The results emphasized the significance of regularly scheduled language laboratories and the usage of CD Rom and supported students' opinions of the instructor as the key learning facilitator. Stepp-Greany suggested a follow-up study to evaluate the impacts of pertinent technologies on the process of learning foreign languages. Two approaches to incorporating technology into the classroom were put forth by Warschauer (2000a): a cognitive approach that allows students to meaningfully increase their exposure to language and thereby create their own knowledge; and a social approach that allows students to engage in genuine social interactions as a way to practice the real-life skills they have learned through participation in real activities. Bordbar (2010) looked at the motivations and elements influencing language instructors' usage of technology in the classroom. The study also looked at how teachers used their practical experience and understanding of computer-assisted language learning to offer their own language education, as well as their attitudes about computers and information technology. According to the findings, practically every teacher had a favorable opinion of using computers in the classroom. The findings also highlighted the significance of instructors' general attitudes about technology, technological experience, skill, and competence, as well as the cultural context surrounding the use of IT in classrooms and language institutes and influencing attitudes toward computer technology. The application of multi-media technology in language instruction was examined by Shyamlee (2012) on page 155. The study concluded that because such technology involves students in the actual processes of language learning through conversation with one another, it improves student learning motivation and attentiveness. Multimedia technology should be used in schools, according to Shyamlee, in part because of how well it supports the continued effectiveness of the teacher's job. The research's conclusions show that employing contemporary technology to study English results in students who are more eager and participatory and reinforce the demonstrated ineffectiveness of conventional English teaching techniques. Statistics confirm that a greater proportion of people learning English than using conventional teaching techniques use contemporary media like smart boards, laptops, and displays. The study also shows that employing contemporary methods for teaching English considerably enhances student connection with teachers and

responsiveness in general. In reality, it is evident that professors of English prefer to use contemporary technology over conventional teaching techniques and that pupils are more likely to learn from electronic curriculum. Cultural Relevance: Vygotsky's theory highlights the importance of considering cultural context in education. To optimize learning, instructional materials and activities should be culturally relevant, drawing upon students' backgrounds and experiences.

Both Piaget's and Vygotsky's theories offer valuable insights for curriculum development:

Differentiated Instruction: Recognizing that students may be at different cognitive stages, educators should employ differentiated instruction techniques. This involves tailoring content, resources, and activities to meet the diverse needs of students within a single classroom. Spiral Curriculum: Some educators advocate for a spiral curriculum, where key concepts are revisited and deepened over time. This approach aligns with Piaget's notion that learners build upon prior knowledge and gradually refine their understanding.

Incorporating Scaffolding: Curriculum designers can incorporate scaffolding elements into learning materials, allowing students to access support as needed. Interactive digital resources, for example, can provide hints or additional explanations when students encounter challenges. Cultivating Critical Thinking: Both Piaget's and Vygotsky's theories underscore the importance of fostering critical thinking skills. Curriculum development should prioritize activities that encourage students to question, analyze, and synthesize information.

Results

Effective teaching goes beyond the mere transfer of knowledge; it involves a deep understanding of how students learn and develop cognitively. This section explores the pivotal role of cognitive development theories, including those put forth by Jean Piaget (1970) and Lev Vygotsky (1978), in shaping instructional design. By examining these theories and their implications, we gain insights into how to create curricula that align with the cognitive capacities of students at different stages of development.

Piaget's Theory of Cognitive Development: Jean Piaget's theory of cognitive development is one of the cornerstones of educational psychology. He proposed that cognitive development occurs in distinct stages, each marked by specific cognitive structures and abilities. Piaget identified four major stages: the sensorimotor stage (birth to 2 years), the

preoperational stage (2 to 7 years), the concrete operational stage (7 to 11 years), and the formal operational stage (11 years and beyond). Implications for Teaching: Developmentally Appropriate Instruction: Piaget's theory underscores the importance of tailoring instruction to a student's developmental stage. For instance, in the preoperational stage, where children are still developing concrete operational thinking, educators should use concrete examples and manipulatives to facilitate understanding.

Cognitive development theories, such as those proposed by Piaget and Vygotsky, offer invaluable insights for effective teaching and curriculum design. By tailoring instruction to students' developmental stages, promoting collaborative learning, and considering cultural relevance, educators can create a rich and engaging educational environment that supports students in their cognitive growth and academic success. These theories serve as enduring guides for educators seeking to optimize the learning experience for learners at different stages of cognitive development.

Conclusion

As we look to the future of education, it becomes increasingly evident that the innovations discussed in this article have the potential to bring about transformative changes in educational institutions and society as a whole. This final section conclude the profound impact that these innovations may have, highlighting the necessity of staying at the forefront of pedagogical and psychological research in an ever-evolving educational landscape. The adoption of innovative practices has the potential to not only enhance education but also prepare students for the complex challenges of the future. Transforming Educational Institutions:The integration of technology, cognitive development theories, and socio-emotional learning into educational institutions stands to reshape the very foundations of how we educate our youth. Here are some potential impacts: Personalized Learning Environments: Technology-driven personalized learning will become more prevalent, allowing students to progress at their own pace and explore their interests while receiving tailored support.

The future of education is inherently dynamic, shaped by technological advancements, evolving pedagogical approaches, and an increasingly interconnected world. To thrive in this landscape, educators, researchers, and policymakers must remain adaptable and forward-thinking. The adoption of innovative practices has the potential to transform education into a dynamic, student-centered, and globally

aware endeavor. In conclusion, the innovations in pedagogy and psychology presented in this article hold the promise of creating a more engaging, effective, and inclusive educational system. By embracing these innovations and fostering a culture of continuous learning and research, we can prepare students not only for the challenges of the future but also for the opportunities that await in an ever-evolving educational landscape. Ultimately, the future of education is in our hands, and it is our responsibility to ensure that it remains a beacon of progress and empowerment for generations to come.

References

1. Bordbar, F. (2010). English teachers' attitudes toward computer-assisted language learning. *International Journal of Language Studies, 4,* 179206.

2. Gee, J. P. (2003). What video games have to teach us about learning and literacy. *Computers in entertainment (CIE), 1*(1), 20-20.

3. Goleman, D. (1995). *Emotional intelligence.* Bantam.

4. Piaget, J. (1970). *Science of education and the psychology of the child*. Orion Press.

5. Shyamlee, S. D. , & Phil, M. (2012). Use of Technology in English Language Teaching and Learning: An Analysis. In International Conference on Language, *Medias and Culture (Vol. 33*, pp. 150-156).

6. Stepp-Greany, J. (2002) Student Perceptions on Language Learning in a Technological Environment: Implications for the New Millennium. *Language Learning & Technology, 6,* 165-180.

7. Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in society: The development of higher psychological processes.* Harvard University Press.

CHINGIZ AYTMATOV VA ISAJON SULTONNING SUN'IY ODAM YARATISH BORASIDAGI ADABIY-ESTETIK MUSHOHADALARI

Bahor Bahriddinovna Turaeva

Annotatsiya

Maqolada Chingiz Aytmatov va Isajon Sultonning sun'iy odam yaratish haqidagi badiiy bashorati sistem-struktur metod asosida tahlil qilingan. Tadqiqotning obyekti sifatida Chingiz Aytmatovning "Kassandra tamg'asi" hamda Isajon Sultonning "Boqiy darbadar" romanlari tanlangan. Maqolaning predmetini zamonaviy romanchilikda apokalipsis hodisasining qiyosiy tipologiyasi tashkil etadi. "Kassandra tamg'asi"da ikszurriyot va kassandra embrionlarining insoniyat taqdirini izdan chiqarish haqiqati, "Boqiy darbadar"da ham ota-onasi noma'lum, inson va turli jonzotlarning gen o'ramlari asosida yaratilgan sun'iy mavjudotlarning halokati, mukammallikka ega genomning yaratilish sababini izlash yo'lidagi darbadarliklar, uni qo'lga kiritish maqsadidagi gegemon davlatlarning tinimsiz talvasasi orqali bugungi global dunyoda Yaratgan irodasiga qarshi amalga oshirilayotgan ilmiy kashfiyotlarning fojiali oqibatlariga ishora qilingan. Asarlarning mazmun-mohiyati prospektiv xarakterga ega, chunki insoniyat o'z kelajagiga bolta urayotgani, turli urushlar, Yaratganning ishiga aralashish oxir-oqibat halokatga olib kelishi haqida yozuvchilarning falsafiy bongi yanglig' jaranglaydi. Intellektual roman xususiyatlari, mavzu va g'oyasi nuqtai nazardan "Kassandra tamg'asi" va "Boqiy darbadar" romanlari bir-biriga yaqin. Hatto roman voqealarining mantiqiy davomi yanglig' tasavvur hosil qiladi. Ikkala romandagi umumlashma xususiyatlar quyidagilarda namoyon bo'ladi: mifologik tafakkur: "Kassandra tamg'asi" "Kassandra va Appolon", "Boqiy darbadar" "Agasfer" haqidagi mif asosida yaratilgan. Har ikki ijodkor mif mazmunidan badiiy qolip sifatida foydalangan, ya'ni mif roman mazmunining asosini tashkil etgan; ilmiy tafakkur: romanlarda sun'iy embrionlarning yaratilishi borasidagi ilmiy kashfiyotlarning fojiali oqibatlari, ya'ni Filofey kosmosda abadiy o'limga yuzlansa, professor Ziyoni bo'ron mahv etadi. Romanlardagi voqelik zaminu samoda parallel kechadi. Adiblar texnokratlashgan dunyo sinoatlarini aynan gorizontal va vertikal makon paralleligida mohirona tasvirlashgan. "Kassandra tamg'asi" hamda "Boqiy darbadar" romanlaridagi ijtimoiy xronotop hozirgi ilmiy-texnik kashfiyotlar tufayli kelajakda sodir bo'lishi mumkin bo'lgan xavfdan ogoh etuvchi bashoratga o'xshaydi. Romanlardagi ijtimoiy xronotop inson va tabiat, inson va jamiyat, inson va zamonaviy kashfiyotlar kabi muammolarni, ularning ziddiyatli munosabatlarini o'zida qamraydi. Har ikki romanda diniy va dunyoviy tasavvurlar,

adiblarning Haq va haqiqat haqidagi mushohadalari psixologik va fantastik xronotoplarning paralleligini ta'minlagan. Majoz bag'rida hayot falsafasi, olam va odam munosabatlari o'ziga xos uslubda yaratilgan. "Boqiy darbadar" romanida ilmiy-falsafiy va badiiy qonuniyatlar sintezi uchraydi, ya'ni ilmiy-texnik taraqqiyotning insoniyat taqdiriga ta'siri, dunyoni falsafiy idrok etish muammolari badiiy talqin etilgan.

Kalit so'zlar

xronotop, badiiy zamon, badiiy makon, tashqi makon, ichki makon, mikromakon, makromakon, megamakon, vertikal, gorizontal, parallelizm.

LITERARY-AESTHETIC OBSERVATIONS OF CHINGIZ AITMATOV AND ISAJAN SULTON ON THE CREATION OF ARTIFICIAL MAN

Abstract

The article analyzes Chingiz Aytmatov and Isajon Sultan's artistic predictions about the creation of an artificial human based on the system-structural method. Chingiz Aitmatov's "Cassandra's Brand" and Isajon Sultan's "The Eternal Wanderer" were selected as the object of the research. The subject of the article is the comparative typology of the event of the apocalypse in modern novels. In "Cassandra's Brand" the reality of the x-generation and Cassandra's embryos derailing the destiny of humanity, in "The Eternal Wanderer" the destruction of artificial beings whose parents are unknown, created on the basis of the gene packages of humans and various creatures, efforts to find the reason for the creation of a perfect genome, also the tragic consequences of scientific discoveries that are being carried out against the will of the Creator in today's global world through the relentless struggle of hegemonic countries to acquire it, are pointed out. The content of the novels has a prospective character, because the philosophical tone of the writers about the fact that humanity is axing its future, various wars, interference in the work of the Creator will eventually lead to destruction. From the point of view of features, theme and idea of an intellectual novel, the novels "Cassandra's Brand" and "The Eternal Wanderer" are close to each other. It even creates an imagination as a logical continuation of the events of the novel. The common features of both novels are shown in the following: mythological thinking: it was created on the basis of the myth of "Cassandra's Brand", "Cassandra and Apollon", "The Eternal Wanderer" and "Agaspherus". Both creators used the content of the myth as an artistic template, that is, the myth formed the basis of the content of the novel; scientific thinking:

in the novels, the tragic consequences of scientific discoveries about the creation of artificial embryos, that is, when Philofeus faced eternal death in space, Professor Zia was destroyed by a storm. The reality in the novels runs parallel to the sky and the earth. Writers skillfully described the secrecy of the technocratic world precisely in the parallel of horizontal and vertical space. The social chronotope in the novels "Cassandra's Brand" and "The Eternal Wanderer" is like a prophecy warning of the danger that may occur in the future due to the current scientific and technical discoveries. The social chronotope in the novels includes issues such as man and nature, man and society, man and modern discoveries, and their conflicting relations. In both novels, religious and worldly imaginations, writers' observations about the Truth and reality provided the parallelism of psychological and fantastic chronotopes. The philosophy of life, the world and human relations are created in a unique style. In the novel "The Eternal Wanderer" there is a synthesis of scientific-philosophical and artistic laws, that is, the influence of scientific-technical development on the fate of mankind, the problems of philosophical perception of the world are artistically interpreted.

Keywords

chronotope, literary time, literary space, outer space, inner space, microspace, macrospace, megaspace, vertical, horizontal, parallelism.

“Kassandra tamg’asi” va “Boqiy darbadar” romanlarida diniy va dunyoviy tasavvurlar, adiblarning Haq va haqiqat haqidagi mushohadalari psixologik va fantastik xronotoplarning paralleligini ta’minlagan. Majoz bag’rida hayot falsafasi, olam va odam munosabatlari o’ziga xos uslubda yaratilgan. Romanlarda ilmiy-falsafiy va badiiy qonuniyatlar sintezi uchraydi, ya’ni ilmiy-texnik taraqqiyotning insoniyat taqdiriga ta’siri, dunyoni falsafiy idrok etish muammolari badiiy talqin etilgan. “Kassandra tamg’asi” romanida qahramon o’tmishidagi voqealar kelajakda ro’y berajak halokatlar bilan asarning hozirgi zamonida tutashadi. Bolalar uyiga tashlab ketilgan aslida o’zi ham ikszurriyot, tabiiy holda tug’ilgan bo’lsa ham, nasl-nasabsiz, urug’-aymoqsiz Andrey Kriltsov ikszurriyotlarni yaratadi. «Men Yerga tushsam-u bizning laboratoriyamizda o’tkazilgan tajribalar natijasida dunyoga kelgan go’daklarning ko’zlariga bir boqsam!. . . Nega endi bu haqda yozyapman. Chunki biz qilgan xatoni tuzatib bo’lmaydi. Davlat mulki bo’lib tug’ilgan odamlar nima bo’ladi oxiri?» [Aytmatov Ch. , 2016, B. 344.] Asar bosh qahramoni o’z ilmiy ixtirolari insoniyat boshiga qanchalar kulfat solishini o’ylab, bu o’ylar vahmidan unga hatto koinot ham torlik qiladi: “Vaqti-soati kelib, ikszurriyotlarda insoniyatdan o’ch olish, to’ng’iz qo’pqir dunyosiga o’t qo’yishdek qat’iy istak paydo bo’lmasmikan?” [Aytmatov Ch.

, 2016, B. 344.]. “Kassandra tamg‘asi” asari annotatsiyasida buyuk adib ushbu falsafiy romanida butun sayyora, boringki, kosmos miqyosida keng va uzviy mushohada yuritgani, bugungi shafqatsizlik, yovuzlik, vahshiylik urug‘larining kelajakda qanday dahshatli mevalar berishini kosmik yuksaklikdan bashorat qilgani aytilgan. Roman voqealari zamin va samoda ro‘y beradi, har ikkisini tutashtirgan hodisa – adibning falsafiy bashorati! Futurolog va genetik olimlardan oldin badiiy bashorat kuchi bilan zamin turli kulfatlarga sabab bo‘luvchi embrionlardan xalos qilinmas ekan, qiyomat sari insoniyat jadal odimlashini badiiy tasvirlagan. Asarning mohiyatini antinomiya tashkil etadi, bir vaqtlar Adrey Krilsov Siyosiy byuro a’zosi, KPSS MKning mafkuraviy masalalar va xalqaro kommunistik harakat bo‘yicha sekretari Konyuxanov Vadim Petrovich bilan “ota-onasiz, qon-qarindoshsiz tug‘ilgan zotlar oiladan, har xil qon-qarindoshlik va urug‘-aymoqlik rishtalaridan, patriarxal hamda o‘zga aloqalardan mutlaqo erkin bo‘lib, bu esa eskirgan axloqning asriy yukidan qutqarishi” [Aytmatov Ch. , 2016, B. 312.] haqidagi siyosiy ahamiyatga molik suhbatdan so‘ng hukumat rahnamoligida ikszurriyotlarni yaratgan bo‘lsa, ikkinchi syujet chizig‘ida samoviy rohib Filofey sifatida xalqaro kosmik kemaning ilmiy stansiyasida uch yildan ortiqroq muddatda o‘zining tibbiy-biologik tadqiqotlari natijasida kassandra-embrionlarning flyuidlarini (psixik toklarini) aniqlash uchun zondaj-nurlar seanslarini o‘tkazib, tug‘ilishi insoniyat dunyosiga halokat keltiradigan kassandra-embrionlarini yo‘q qilish uchun Rim papasiga maktub yo‘llaydi. Aslida ota-ona mehrini umuman tuymagan, bolalar uyida o‘sgan bosh qahramon ikszurriyot va kassandra-embrionlari haqida mulohaza yuritishga qodir. Lirik kirish bilan boshlangan asar voqealari jumboqli tugun – samoviy rohibning maktubini “Tribyun” gazetasida chop ettirish muammosi bilan shiddatli tus oladi. Yozuvchi badiiy makon sifatida koinotni tanlagani ayon, chunki bunday ixtirolar koinotdan turib, insoniyatga yetkazilmas ekan, Yerda buning iloji yo‘q. Ma’lum bo‘lishi bilanoq ixtiro yo‘qlikka yuz tutishi aniq (Robert Borkning fojiali o‘limi bunga misol). Bosh qahramon nega bunday kashfiyotga qo‘l urdi? Nega ota-onasiz yaratilgan ikszurriyotlarning ko‘ziga bir marta bo‘lsa ham, boqishni, ularning qalbida kechayotgan tuyg‘ularni ularning ko‘zlari orqali ilg‘ashni xohlaydi? Birinchi ixtirosining tazarrusi sifatida Yerni badbin kimsalardan tozalamoq istadimi? Yozuvchining o‘zi ham aynan qahramoni bilan birga og‘riqli savollarga javob istaydi: «*Bizning jismimizga – genlarimizga yo‘qotib bo‘lmaydigan yovuzliklar urug‘ini ekadigan o‘sha battollar kimlar o‘zi? Qayerdan kelgan? Ularning o‘zlari kimlardan chiqqan? Javobsiz savol. . . »* [Aytmatov Ch. , 2016, B. 43.] Sarhadsiz koinotda turib, amalga oshirgan ixtirosi Yerning turli tomonlaridagi xalqlar tomonidan qat’iyan rad etiladi. Yerda uni qanday

qismat qarshi olishini yaxshi bilgan qahramon fazoda qo‘nim topadi. Har narsaning bahosi o‘zgacha. U o‘z bahosini kosmosda hisob-kitob qildi. Nahotki, u kosmosda ham o‘zining chaqaloqligida bolalar uyining eshigi tomon olib ketayotgan onasining qor ustida bosgan oyoq tovushining g‘ichirlashlarini eshitayotgan bo‘lsa? Nahotki, u kosmosda ham o‘zini oxirgi marta ko‘kragiga bosib ko‘tarib borayotgan onasi yuragining dukillab urayotganini eshitayotgan bo‘lsa?. . [Aytmatov Ch. , 2016, B. 346.] Entoni Yungerning shunday mulohazalari bilan yakunlanadi. Muallif qahramonining koinotga ketish sabablarini Entoni Yungerga yo‘llagan “*Sen bilan va sendan keyin ko‘rgan kechirganlarim*” sarlavhali tazarrusida aniq ifoda qilgan: *“ osmoni falakka ketib qolishimni tushuntirish qiyin – bu o‘zlikka chekinish, kosmos orqali o‘zlikka chekinishdir. Buni ruhiyatning kosmos bilan uyg‘unlashib ketishi desa bo‘lar edi, biroq bu o‘ta balandparvoz tuyulishi mumkin. Lekin kosmosda bo‘lishim butun hayotimning mantiqiy yakuni, taraqqiyotimning eng oliy va so‘nggi nuqtasi bo‘ldi ”* [Aytmatov Ch. , 2016, B. 279.]. Asarda megaxronotop makro va mikroxronotop uzviyligida teranlashadi. «Tavro kassandri», («Iz yeresey XX veka») (1994) romani o‘zbek tiliga Suyun Qorayev tomonidan «Kassandra tamg‘asi» hamda «Oxirzamon nishonalari» tarzida tarjima qilingan. Asar uchun tanlangan sarlavhalar bir-birini to‘ldiradi, ya’ni peshonasida qizil dog‘, ya’ni kassandra tamg‘asi paydo bo‘lgan ayolning homilasi dunyoga kelgach, insoniyatni halokat yoqasiga, oxirzamonga yetaklaydi.

Romanda Chingiz Aytmatovning intellektual va badiiy mahorati nechog‘li yuksalganini ko‘ramiz. Sarlavha asar voqealariga mos tanlangan, ya’ni Appolonning duoi badi tufayli Shoh Priamning qizi Kassandraning bashoratlariga hech kim ishonmaganidek, Filofey tomonidan Kassandra tamg‘asi deya nomlangan ayrim homilador ayollarning peshonasidagi qizil dog‘ haqidagi ogohlantirishiga hech kim ishonmaydi.

Asar mavzusiga ko‘ra syujet chizig‘i ikki yo‘nalishda rivojlanadi:

sun’iy loyihalashtirilgan, ota-onalari noma’lum odamlarni yaratish;

peshonasida qizil dog‘ paydo bo‘lgan ayollarning homilalarini majburan yo‘qotish.

Bosh qahramon asarda ikki nom bilan atalgan. Aslida bolalar uyiga tashlab ketilgan, o‘tkir zehni tufayli medisina institutini bitirib, ikszurriyotlar ustida tadqiqot olib borgan genetik olim va akademik Andrey Krilsov va ayrim ikkiqat ayollarning peshonalarida homiladorlikning dastlabki haftalarida ikki qosh oralig‘ida qizil dog‘ (bu dog‘ bolaning taqdiri yomon kechishidan nishona – T. B.), ya’ni Kassandra tamg‘asi paydo bo‘lishini, bunday hollarda homila-embrion yorug‘

dunyoga kelishni xohlamasligi va o‘zini yo‘qotishlarini talab qilishini aniqlagan futurolog Filofey tarzida namoyon bo‘ladi. Qahramon chaqaloqligidanoq bolalar uyida tarbiyalangan, ota-ona mehridan mosuvo, ma’lum ma’noda o‘zi e’tirof etganidek, “aslida men ham ikszurriyotman, tabiiy holda tug‘ilgan bo‘lsam ham, nasl-nasabsiz, urug‘-aymoqsiz o‘shanday odamman” [Aytmatov Ch. , 2016, B. 315.].

Sarlavhaning mohiyati Filofeyning koinotdan Rim papasiga yo‘llagan maktubida anglashiladi: “Men shunga amin bo‘ldimki, inson homilasi ona qornidagi rivojining birinchi haftalarida o‘zining kelajak hayoti qanday kechishini ichki his bilan sezish va taqdiri azalga o‘z munosabatini bildirish imkoniyatiga ega bo‘lar ekan. Agar embrionning qismati kelajak hayotda yomon kechadigan bo‘lsa, homila o‘zining yorug‘ dunyoga kelishiga qarshilik qilar ekan. Men embrionda shunday signal-nishon topdimki, embrion tug‘ilishga salbiy munosabatda bo‘lsa o‘zidan nishon, ya’ni signal beradi. Bu signal tug‘ilishni xohlamaydigan bolaga homilador ayolning peshonasida kichkinagina rangli dog‘ shaklida ko‘rinadi. Men bu dog‘ni Kassandra tamg‘asi deb, ko‘ngilsiz signallar berib turadigan homilani kassandra-embrion deb atadim” [Aytmatov Ch. , 2016, B. 30.].

Rohib Filofey koinotdan yuborgan nur natijasida ba’zi homilador ayollarning peshonasida qizil dog‘ning aniq ko‘rinishi, bunday buyuk eksperimentning mohiyatiga afrikaliklar ham, osiyoliklar ham, ruslar ham, amerikaliklar ham tushunib yetmagach, o‘zini ochiq koinotga uloqtirib halok bo‘lishi, tajribani olomonga yetkazmoqchi bo‘lgan futurolog Robert Borkning vahshiylarcha o‘ldirilishi kuchli dramatizm asosida tasvirlangan. Ayrim ikkiqat ayollarning peshonalarida homiladorlikning dastlabki haftalarida ikki qosh oralig‘ida qizil dog‘, ya’ni Kassandra tamg‘asi paydo bo‘lishi orqali belgi bergan homila-embrionning yorug‘ dunyoga kelishni xohlamasligi va o‘zini yo‘qotishlarini talab qilishi; nasl-nasabsiz ikszurriyotlarni dunyoga keltirishga majburlash insonlarning gunohi kabiralari bo‘lib, insoniyat, tabiat, hayvonot, jamiki tiriklik dunyosining qat’iy tartibdagi mezonlarning buzilishiga sabab bo‘ldi.

Oxirzamon nishonalari okean osti, yer va koinot vertikalligida bo‘y ko‘rsatadi:

kitlar o‘zlarini quruqlikka otib, o‘limga mahkum etishlari;

insoniyat genofondiga qilinayotgan tahdid ¬– hech qanday yaqini bo‘lmagan ikszurriyotlarning yaratilishi; achchiq qismat egasi bo‘lishdan qo‘rqqan embrionlarning tug‘ilishni istamasdan, berayotgan ogohlantirishlari;

yerda o‘ziga joy yo‘qligini anglagan Andrey Krilsov koinotdan turib, insonlar hayotiga dahshat solishi.

Sarlavhaning mohiyati mikro, makro va megaxronotoplarning mushtarak ifodasida teranlashadi. Mikroxronotopda bosh qahramonning koinotga o‘zini uloqtirishi, qalbida kechgan tizginsiz po‘rtanalar; makroxronotopda yerda, jamiyatda, insonlar orasida unga joy qolmagani; megaxronotopda koinotda ham xotirjamlik topmagani, hatto yerda odamlar uni koinotdan urib tushirish rejasini tuzishgani bilan bog‘liq voqeliklar ifodalanadi. Intellektual roman xususiyatlari, mavzu va g‘oyasiga ko‘ra “Boqiy darbadar” romaniga yaqin turadi. Hatto roman voqealarining mantiqiy davomi yanglig‘ tasavvur hosil qiladi. Ikkala romandagi umumlashma xususiyatlar quyidagilarda namoyon bo‘ladi:

Ibrohim G‘afurov Isajon Sultonning barcha asarlarida inson va tabiat bir-biridan ajralmasligi, ular koinot cheksizliklarida yaxlit va bir butunlikni tashkil etishini e’tirof etgan. Olim adib asarlaridagi inson va koinot munosabatlarini falsafiy nuqtai nazardan mushohada qiladi: “Inson borliqda ihotalanmagan. U benihoya nozik a’zo, nozik hujayralardan bino bo‘lgan. Samoning cheksizligi uni qo‘rqitadi” [G‘afurov I. , 2017, B. 22.]. Insonning nozikligi deganda, olim ko‘ngilni nazarda tutgan, chunki Muborak Kishining qalbi yaralangani tufayli abadiy la’nat o‘qildi. Nafaqat etikdo‘z, balki gunohi kabiralarning og‘ir sirtmog‘ini bo‘ynida ilib yurgan odamzot abadiy darbadarlikka mahkum etildi. Islom Yoqubov “Yurak po‘rtanalaridan bahs etuvchi asar. . . ” maqolasida Isajon Sulton endilikda kitobxon ongi va ruhiyatini hodisalarning tashqi qatlami (yuza haqiqatlar)dan o‘zga manzillar, ya’ni hikmatlar botini – samoviy kengliklar (parda orti) sari yuksaltirmoq tilagida ekanini, romanda nafaqat “Qur’oni Karim” hikmatlari, balki folklor va etnografiya, astrologiya va tarix, genetik injeneriya – molekulyar genetikaning irsiy programmani yangicha modellashtirish, genlarni klonlash nazariyasi va amaliyoti, odam bolasining o‘lish huquqi (evtanaziya) kabi muammolarga murojaat qilganini ilmiy mushohadalari asosida izohlaydi [Yoqubov I. , 2017, B. 120.]. Tafakkur ufqi samoviy kengliklarga yuksalgan adib «Boqiy darbadar» romanida voqealarni Ch. Aytmatov singari Yer va samoda

tasvirlaydi. «Xitoy va Mo‘g‘uliston uzra turib qolgan issiq havo oqimining shiddat bilan yuqori ko‘tarilishi oqibatida Yaponiya va Avstraliya sarinliklarining hamda ummon yuzasidagi sovuq havoning markazga intilishi oqibatida uning «yo‘li» juda uzun bo‘lishi taxmin qilingan, katta tezlikda esuvchi shamollarni qo‘zg‘atishi kutilgan»[Sulton I., 2011, B. 23.] bo‘ron Atlantika ummoni uzra bosh ko‘tarar va o‘z vahshatidan darak berardi. Boeng 787 Dreamliner. Yo‘nalish: Amerika – Markaziy Osiyo, Osiyo. G‘-22 «Raptor» harbiy uchoqlari, Boeng 787 Dreamliner. Professor Ziyo, Boeng Dreamliner. Bo‘rondan yarim soat avval, Bo‘rondan o‘n besh daqiqa avval, Mezonul-avzon, Bo‘ron nomli fasllardagi voqealar samoda ro‘y beradi.

Samo badiiy makonida ikki syujet chizig‘i parallel harakatlanadi: 1) Amerika – Markaziy Osiyo yo‘nalishida Boeng 787 Dreamliner havo laynerida professor Ziyo xalqaro ajumanni o‘tkazib, yurtiga qaytishi; 2) Gobiga tutash mamlakatlardan biridagi muvaqqat harbiy bazadan “Vahshiy” deb nom olgan beshinchi avlod G‘-22 Raptor rusumli jangovar uchoqlar va “Qora akula” deb nom olgan, qanotlarida ikkita «havo-havo» va oltita «havo-yer» tipidagi raketalar osig‘liq mashhur “Mig”, “Kfir”, “Tornado” va “Miraj” ham mukammal yaratilgan genomni qo‘lga kiritish maqsadida fazoda harakatlanishi. Har ikki tomonga muammo tug‘diradigan holat – Atlantika ummoni uzra boshlanayotgan bo‘ron edi. Bo‘ron – ramziy ma’noda aynan professor Ziyo qalbida kechayotgan po‘rtanalarning moddiy ifodasi. Rahimjon Rahmat adib romanidagi tamsillar sirini shunday izohlaydi: “Tabiat tasviri uning asarlarida shunchaki qahramon ruhiyatini aks ettiradigan qo‘shimcha bir vosita emas, balki maqsaddir. U tabiat hodisalari tilida bu olamning inson xayollari yetadigan joyigacha bo‘lgan hikmatini aks ettirishga harakat qiladi. To‘g‘rirog‘i, yozuvchi tabiat hodisalarini shunday ma’noli va ta’sirli usulda tasvirlay oladiki, biz bu manzaralarni o‘qib butun borliqni boshqarib turgan Ollohning irodasini rosmana his qilamiz” [Rahimjon Rahmat, 2017, B. 101.]. Yaratganning amru irodasiga qarshi o‘laroq, uning ishlariga aralashish oqibatini dildan his qilgan olim Xalloq oldidagi gunohi kabirasining qiymatini baholashga qancha harakat qilmasin, buning ilojini qilolmasdi. Uning qalb junbushi asov ummonning junbushiga sabab bo‘lgan, inson va tabiat og‘ir gunohning zalvorini his qilib, kuchli to‘lg‘onar, sababiyat va oqibatni tasavvur qilishga ojiz edilar. Hazrat Navoiyning bayti shuurini egallab olgan, Yaratganning bir ojiz bandasi sifatida tinimsiz tavallo qilardi:Harparishon so‘zki yozdim, yo Karim,
Baridin astag‘firulloh, al-azim. . . [Sulton I., 2011, B. 87.].

Adib voqealar boshidanoq qilingan gunoh jazosining zalvoriga prospektiv-ishora qiladi: "*qachonlardir teranliklarga g'arq bo'lgan kemalari, shaharlariyu qishloqlari, balki Nuh alayhissalom to'fonidan qolgan xarobalari bilan . . .* yastanib-to'lqinlanib yotar edi" [Sulton I. , 2011, B. 25.].

Najot topganlardan tashqari jamiki tiriklikni mahv etgan Nuh to'foni yovuzlik va zulm o'tida qovrilgan, sun'iy odam yaratishni jahd qilib, Yaratganning amru irodasini chetlab o'tmoqchi bo'lgan dunyoning halokatiga ishora edi. Insonlar qilgan yovuzlikni ilohiy qudrat orqali anglagan tabiat aslida aziyat chekadi. Ch. Aytmatovning "kitlari" ham I. Sultonning "kulrang tusli ummon bag'ridagi nahanglariyu millionlab tur va ko'rinishdagi jonzotlari» ham suv yuzasida suzib, insonni nimadandir ogoh etmoqqa tilsiz-zabonsiz harakat qilishadi. Har ikki adib falsafasi ham buyuk! Qiyomat – faqat insoniyat emas, jamiki tiriklikning fojiasi, ummon jonzotlari shundan jonlari talvasada, o'zlarining halokati orqali shu kunni kechiktirishga urinishadi, insonlarni ogoh etmoqqa, dunyoni asrab qolmoqqa intilishadi. I. Sulton inson – jonzot – tabiat triadasi orqali mikroxronotop paralleligiga erishgan. Yozuvchi insonlar tasavvuridagi qiyomat qoimni tasvirlaydi. Tiyonshon bag'ridagi g'orga qo'nim topgan avliyo, lo'lilar karvonboshisi va genom ayni lahazalarda ibodat qilishadi. Mana shunday tahlikali onda mukammal genomni qo'lga kiritishni qasd qilgan «o'lim mashinalari turli qurollardan bir-birlarini mo'ljalga olgancha buyruq kutmoqda edilar. "Havo-Havo" rusumli raketalar allaqachon jangovar holatga keltirilgan, Himoya vositalari va chalg'ituvchi termik vositalar jangga shay holatda edi" [Sulton I. , 2011, B. 80.]. Yozuvchi Muborak Kishi zamonidagi O'lim lashkarini va bugungi havo laynerini bir xil "Maxes" deb nomlagan. Yovuzlik zamon va makonlarni tan olmaydi, to qiyomatga qadar tusini o'zgartirib, butun olamni boqiy darbadar singari kezadi. Avliyo, karvonboshi, professor Ziyo, uning o'g'li va u yaratgan genom mikroxronotopida apokalipsis ro'y beradi. Ayrizamonlarda sodir bo'lgan qiyomat zaminu zamonlarni yo'qlikka mahkum etgan. Yaratganning ishlariga aralashish oqibatini o'ylamaganlar tomonidan barpo etilgan "Kuyten-Nayramdal cho'qqilaridan yuz ellik chaqirim masofada joylashgan Inson takomili markazining bir qavatli beton binosi ham sahro qumlari ostida mangu qolib ketadi" [Sulton I. , 2011, B. 88.]. Ch. Aytmatov va I. Sulton texnokratlashgan olam mezonlarining buzilishi oqibatlarini badiiy bashorat qilishyapti. Romanlar megaxronotopi mikroxonotop bilan parallellik kasb etib, voqealar dramatizmini kuchaytirgan. Voqealar zanjiri o'tmish va bugun, xayolot va haqqoniylik, mavhumot va borliq oralig'ida g'ayritabiiy bir uyg'unlik bilan bog'lanib ketadi. . . . Voqealar

zanjirini yagona markazga birlashtiruvchi halqa – boqiylikka mahkum odam muammosidir.

Yaxlit tizimga ega bo‘lmagan voqealar o‘tmish (Brokgauz va Efron qomusidagi rivoyatga ko‘ra la’natlangan etikdo‘zning zamonlar osha darbadar kezishi; qachonlardir Hindistondan yo‘lga chiqqan lo‘lilar karvonining juda ulkan maqsad bilan safarga chiqishi, ammo yillar o‘tavergach va avlodlar almashgach, butun boshli xalq nima maqsadda yo‘lga chiqqanini unutishi natijasida dunyo bo‘ylab vatansiz va makonsiz besamar daydishga mahkum bo‘lishi; na til, na millat, na madaniyatdan asar qolmagan afsonaviy shahri Haybardagi odamlarning o‘lim saodatini jim, qo‘rqituvchi itoatkorlik bilan xomush kutishi – zeriktiruvchi boqiylikka duchor bo‘lishi) va hozir (professor Ziyo yaratgan genom o‘zining yaralishidan murod neligini anglamoq maqsadida Yaratganni izlab, darbadar yo‘l olishi)ning almashinuvida ro‘y beradi. Badiiy zamon va makon diskret tarzda tasvirlanadi. Yozuvchining ayrizamon va makonlarda ro‘y bergan voqealar silsilasini asarda tizimlashtirishdan muddaosi shuki, insoniyat azaliy qonunlarni buzib, Yaratgan irodasiga qarshi chiqar ekan, darbadarlikka mahkum. Shu bois ham intihoda jamiki tiriklikni yer yuzidan qum bo‘roni supurib tashlaydi. Asar leytmotivi kitobxonni sergaklantiradi, chuqur mushohadaga chorlaydi.

Asarda la’natlangan etikdo‘z, lo‘lilar, *«halokatli barcha ta’sirlarga chidamli va jarohatlangan a’zosini tezda tuzata oladigan, boz ustiga, aqlu tafakkur jihatidan sizu bizdan bir necha baravar ustun»* [Sulton I. , 2011, B. 35.] genom darbadarligi alohida syujet chiziqlarida aks etadi. Yozuvchi darbadarlar sirasiga *«g‘oyalar va fikrlar orasida u qirg‘oqdan bu qirg‘oqqa surilib yashayotganlar. . . o‘z qo‘nimini topolmasdan, bor hayoti hissiy va fikriy darbadarlikda o‘tayotganlar. . . sevgiyu ishq deb darbadar bo‘lganlar. . . iste’dodini yo‘lga sololmaganlar. . . va hatto ma’lum bir maqsadni o‘z oldiga qo‘yib, qat’iyatu sabot bilan olg‘a intilayotgan va shu holida ham darbadarlikka mahkumlar. . . yoshlar. . . . qariyalar. . . ayollar. . . . darbadarlik darslari miyalariga quyilayotgan beozoru beg‘ubor bolakaylar, jamalaksoch qizchalar. . . jannat ilinjida darbadarlikni kasb qilib olgan zohidlar. . . tarix bo‘ylab sochilib ketgan xalqlaru elatlar. . .* [Sulton I. , 2011, B. 53.]ni kiritadi. Kitobxonni chuqur mushohadaga chorlaydigan holat shuki, muborak kishiga qo‘l ko‘targan osiyga – Xizr alayhissalomga – Azozilga qiyomatga qadar tiriklik berilgani, faqatgina Xizr alayhissalom «Tangri taolo iroda etgan botiniy yumushlarni bajarishi»[Sulton I. , 2011, B. 53.], qolgan ikkisi esa darbadarlikka mahkumligidir. Muborak zotdan devorini qizg‘angan etikdo‘z o‘zini Azozildan mal’un emasligini astrolog Gvido Bonattining **«**Mangu darbadarning qaytishi**»** pyesasidagi sahnada

isbotlamoqchi bo‘ladi va Parvarigordan «Ayshu safo ichida, may xilvatlarida» bo‘lgan odamlardan panoh berishini so‘raydi.

Insoniyat tarixi – darbadarlik tarixi hamdir [Sulton I. , 2011, B. 53.], deya adib e’tirof etadi. Darbadarlik motivi turli syujet chiziqlarida turlicha talqin qilinadi. Etikdo‘z – lo‘li chol; etikdo‘z – avliyo; etikdo‘z – astrolog Gvido Bonatti; professor Ziyo – o‘g‘li; professor Ziyo – DNA halqalarida avstraliya kaltakesagi va Osiyo cho‘llarida goh-goh paydo bo‘lib turuvchi ulkan toshbaqa genlari mavjud [Sulton I. , 2011, B. 35.], baland bo‘yli, yosh va zabardast, yalangoyoq yigit (genom) – «Fir’avn» va «Maxes» harbiy uchoqlari syujet chiziqlarida an’anaviy tizimlilik mavjud emas, ammo ularni darbadarlik motivi birlashtiradi. S. Quronov darbadarlikning mohiyatini shunday e’tirof etadi: «Boqiy darbadar» romanida ketar yo‘lidan adashgan bashariyat qismati qalamga olingan bo‘lib, unda o‘rgimchak to‘riday chirmashib ketgan o‘nlab yo‘llarda manzilga intilayotgan, hayotdan, yashashdan ma’ni qidirayotgan qahramonlarni ko‘rish mumkin. Tom ma’noda asar «men kimman?», «otim nima?» savollari tegrasiga qurilgandek tasavvur uyg‘otadi».

Hazrat darbadarlikka mahkum qilingan bolaning qismatini bashorat qiladi. Lo‘li chol esa etikdo‘z tug‘ilmasidan ikki ming yil avval lo‘lilar karvoni muayyan maqsadni ko‘zlab safarga chiqqani, ammo davrlar o‘tib, safar mohiyati yo‘qolib, o‘zlarini *darbadarlikka* mahkum bo‘lishganini afsus-nadomat bilan so‘zlaydi: *«Safar manzilini biladiganlar o‘sha mahallarda dunyodan o‘tib ketdilar. Taxmin qila oladiganlar ham allaqachon tuproqqa aylanganlar, balki ularning zarralari hozir shamolga qo‘shilib uchib yurgan bo‘lsa ne ajab. . . Biz uchun hech yerda qo‘nim yo‘q, dunyoning qayeriga borsak chodir tikib, Alloh xohlagancha vaqt turamiz, keyin yana dunyo kezishga ravona bo‘lamiz. Bola-chaqalarimiz ham darbadarlikda tug‘iladilar va shu qismat bilan o‘ladilar»* [Sulton I. , 2011, B. 16-17.].

Etikdo‘zni darbadarlik va abadiyat sharobidan bebahralik nadomati qiynaydi, lo‘li cholga qalb evrilishlarini oshkor qiladi: – «*Odam bolasi borki, barhayotlikni orzu qiladi. – Men esa abadiyat bilan jazolandim. Men uchun na vatan, na millat, na elat, na til qoldi. Dunyoni kezarkan, butun boshli millatlarning yo‘q bo‘lib ketganini, o‘rniga boshqalarining kelganini ko‘rdim. . . Aslida, siz mendan ko‘ra xushbaxtroqsiz. Chunki, qismatingizga darbadarlik bitilgan bo‘lsa ham, bir necha yildan keyin Uning rahmati tomonga ravona bo‘la olasiz. Menga esa u yo‘llar berkilgan, qopqalar yopilgan, tavbamdan va pushaymonimdan naf yo‘q»* [Sulton I. , 2011, B. 18.]. Yozuvchi darbadarlikka mahkum etikdo‘z uchun vatan, millat, elat va tilning mohiyatini yo‘qolganini uning tilidan ta’kidlab, nimaga ishora qilmoqda? Javobni o‘g‘li professor Ziyoga yozgan maktubdan

izlaymiz: *«Men hozir dunyoning har bir mamlakatida, har bir go‘shasida, halol va imonli kishilar bilan bir qatorda, ana shunday darbadar insonlarni ham ko‘rmoqdaman. . . Shunday darbadarlikka mubtalo bo‘lmaslikning yo‘llarini izlamoqdaman. Kun kelib, ruhim samolarga qarab yo‘l olganida, mukammallikka erishgan zotlar bilan bir qatorda bo‘lishni orzu qilaman»* [Sulton I. , 2011, B. 49.]. Har bir qahramon dunyoni o‘zicha anglaydi, darbadarlik borasida chuqur mushohada yuritadi. Professor Ziyo, uning o‘g‘li va yaratgan genomining fikr-mulohazalaridagi mushtaraklik shundaki, har biri o‘z aqliy maqomi darajasida o‘zligini anglashga, mohiyatga yetishga intiladi. «Boqiy darbadar» romanida Isajon butun insoniyatning peshanasiga darbadar degan tamg‘a bosgan, Tangri taolo yaratgan hudud-chegaralardan chiqishga uringanlar Etikdo‘z qismati kabi, qarg‘ish oqibatida olamda bemaqsad va mangu daydib-tentirab yurish ekanini (va mangu bo‘lmagan shu yorug‘ olamning oxirida yana mudhishroq bir hukmga ro‘para kelishini) ko‘rsatgan»[1].

Isajon Sultonning “Boqiy darbadar” romanidagi g‘oyalar “Kassandra tamg‘asi” asari voqealarning mantiqiy davomidek tuyuladi. Akademik B. Nazarov “Kassandra tamg‘asi”dagi bosh qahramon Filofey, professor Andrey Kriьsovning darbadarlik tabiati va dunyoqarashidagi tizim badiiyatini tasvirlash luzumlari Isajon Sultonning “Boqiy darbadar” romanidagi yetakchi qahramonni tasvirlashdagi “chiqish nuqtasi” bo‘lgan[Meliboyev A. 2018, B. 46.] ta’kidi orqali kassandra embrionining yorug‘ olamda boqiy darbadarlikka mahkumligi, Yaratganning irodasiga qarshi o‘laroq dunyoga kelgan mavjudotning insoniyat orasida yashashga haqli emasligi haqidagi Ch. Aytmatov va I. Sultonning insoniyatni sergak tortishga majburlovchi g‘oyalarida tutashuv borligini e’tirof etgan.

Genetika mutaxassisi Georg Mendel anjumandagi nutqida gen o‘ramlari qarshisida soatlab termilib turgan onlarida “Yaratgan Parvardigorimning nizomini buzishga urinib, xato qilmayapmanmi?” [Sulton I. , 2011, B. 30.], degan savol qiynaganini aytadi. «Tangrining irodasiga isyon o‘laroq, ya’ni u belgilab bergan hayot-mamot va taqdir chegaralaridan jasurona sakrab o‘tib, halokatli barcha ta’sirlarga chidamli va jarohatlangan a’zosini tezda tuzata oladigan, tafakkur jihatidan odamlardan bir necha baravar ustun»[Sulton I. , 2011, B. 35.] qilib yaratilgan genom uni kim nima maqsadda yaratganiga javob istaydi. Bu makonda bo‘lishi Uning yaratishdan ko‘zlagan irodasiga mos kelgani taqdirda, albatta, qaytishini, mos kelmagan taqdirda esa mos keladigan makon va zamon izlashini ma’lum qilib, laboratoriyani tark etadi. Voqealar yakunida ko‘tarilgan to‘fon jamiki yaratiqni chilparchin qilib, hammasini yo‘qlikka mahkum qiladi. Har ikki romanda ham *Yaratganning ishiga aralashgan* olimlar hayoti halokatli yakun topadi. Adiblarning

falsafiy bashorati bugungi kunda amalga oshirilayotgan ilmiy-texnik kashfiyotlarning ezgulikka xizmat qilishi haqidagi da’vati sifatida kitobxonni sergak torttiradi.

Adabiyotlar ro‘yxati

Айтматов Ч. (2016) Кассандра тамғаси: Фалсафий роман. /Русчадан Суюн Қораев таржимаси. – Т. : Янги аср авлоди.

1. Айтматов Ч. (2019) Тавро Кассандры: (Из ересей XX века): роман. – Санкт-Петербург: Азбука-Аттикус.

2. Ғафуров И. (2017) Ёзувчи, табиат ва табиият. /Исажон Султон насри бадийяти. – Т. : Турон замин зиё.

3. Ёқубов И. (2017) Юрак пўртаналаридан баҳс этувчи асар. . . / Исажон Султон насри бадийяти. – Т. : Турон замин зиё.

4. Кўчимов У. Рэй Брэдбери ва Ҳожиакбар Шайхов асарларида қаҳрамон руҳияти тасвири //Филология масалалари. – №3. –Т. 2021. –Б. 22-36.

5. Мелибоев А. (2018) Чингиз Айтматов ва Ўзбекистон/ тўп. . – Т. : Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи.

6. Раҳимжон Раҳмат. (2017) «Муножот»дан «Боқий дарбадар»гача. Исажон Султон насри бадийяти. – Т. : Турон замин зиё.

7. Султон И. (2011) Боқий дарбадар: роман, қисса, ҳикоялар. – Т. : Ўзбекистон.

[1] Расулов А. Акслар фалсафаси. / Исажон Султон насри бадийяти. – Т. : Турон замин зиё, 2017. – Б. 51.

O'ZBEKISTONDA TIL SIYOSATI TARIXI

Khulkar Yuldashevna Kholikulova

Annotatsiya

Maqolada o‘zbek tilining paydo bo‘lishi va rivojlanish tarixi ochib berilgan. O‘zbek tilining qadimiy turi – arab, baqtriya, avesto, xorazm va sug‘d tillari ochib berilgan. 6-asrda mahalliy xalqlarning turkiy tilga o‘tishi boshlandi. Buning asosiy sababi uning soddaligi va foydalanish qulayligi edi. Ushbu maqolada o‘zbek xalqining shakllanishida jami 92 dan ortiq turkiy va turkiy bo‘lmagan qabilalar ishtirok etganligi haqidagi ma’lumotlar saqlanib qolgan o‘rta asr tarixiy risolalari haqida ma’lumotlar berilgan. Shunday qilib, o‘zbek tilining shakllanish jarayonining o‘zidayoq til aloqalarining faol bosqichi va uning shakllanishiga turli tillarning ta’siri sodir bo‘ladi. Olimlar o‘zbek tilini turkiy tillarning g‘arbiy tarmog‘ining karluk guruhiga kiritadilar. . Qarluk qabila birlashmalarining tili eski o‘zbek tili bo‘lgan. Bu tilning shakllanishida o‘g‘uz va qipchoq qabilalari ham hal qiluvchi rol o‘ynagan. Maqolada bu til 11-14-asrlarda turkiy, 15-asrdan esa chag‘atoy tili sifatida ma’lum bo‘lganligi isbotlangan. O‘zbek tilining 6-8-asrlarga oid qadimgi turkiy yozma yodgorliklarga munosabatini o‘rnatishning ahamiyati, ularni yaratishda turkiy qabila guruhlari ishtirok etgani, keyinchalik ular o‘zbek tili jamoasi tarkibiga muhim tarkibiy qismlar sifatida kirganligi ochib beriladi. Maqolada SSSR turkiy respublikalari alifbolarining lotinlashtirish tarixi ochib berilgan. Unda turkiy tilni lotin alifbosida yozish misoli - qipchoq tilida yozilgan Codex Cumanicus. Bu yozuv faqat Oltin O'rdaning kichik katoliklari orasida keng tarqalgan va u yo'q bo'lib ketganidan keyin tez orada unutilgan, chunki katoliklik turklar orasida tarqalmagan. Maqolada 19-asrda lotin yozuvidan missionerlar ham foydalanganligi isbotlangan. 30-yillarning ikkinchi yarmidan boshlab SSSR rahbariyatida rus tilining faoliyat doirasini kengaytirish, mamlakatning madaniy, axborot, ta'lim va ilmiy makonida uning hukmronligini mustahkamlash istagi hukmronlik qildi. Bu bilvosita "rus alifbosi" atamasini kirill alifbosiga tarjima qilish bo'yicha rasmiy hujjatlarda qo'llanilishi bilan tasdiqlanadi, boshqa neytralroq emas. Muallif kirill alifbosiga o‘tish sabablari va uning oqibatlarini ochib beradi.

Kalit so‘zlar

qarluklar, til, lotin, kirill, yozma manbalar, o‘g‘uz, qipchoqlar, tarix, yilnoma

HISTORY OF LANGUAGE POLICY IN UZBEKISTAN

Resume The article reveals the History of the emergence and development of the Uzbek language. It reveals the ancient types of the Uzbek language - Arabic, Bactrian, Avestan, Khorezm, and Sogdian languages. In the 6th century, the transition of local peoples to the Turkic language began. The main reason for this was its simplicity and ease of use. This article provides information about medieval historical treatises that have preserved information that a total of more than 92 Turkic and non-Turkic tribes participated in the formation of the Uzbek people. Thus, in the very process of formation of the Uzbek language, there is an active phase of language contacts and the influence of various languages on its formation. Scientists attribute the Uzbek language to the Karluk group of the western branch of the Turkic languages. The language of the Karluk tribal associations was the Old Uzbek language. The Oghuz and Kipchak tribes also played a decisive role in the formation of this language. The article proves that this language was known as Turkic during the 11th-14th centuries, and from the 15th century as the Chagatai language. The importance of establishing the relationship of the Uzbek language to the ancient Turkic written monuments of the 6th-8th centuries is revealed, in the creation of which Turkic tribal groups took part, which later became part of the Uzbek language community as essential components. The article reveals the history of the Latinization of the alphabets of the Turkic republics of the USSR. It provides an example of writing the Turkic language in the Latin alphabet - the Codex Cumanicus, written in the Kipchak language. This writing was widespread only among the small Catholics of the Golden Horde and soon after its disappearance, it was forgotten, since Catholicism did not spread among the Turks. The article proves that the Latin script was also used by missionaries in the 19th century. From the second half of the 1930s, the leadership of the USSR was dominated by a focus on expanding the sphere of functioning of the Russian language and strengthening its dominance in the cultural, informational, educational, and scientific space of the country. This is indirectly confirmed by the use of the term “Russian alphabet” in official documents on the translation into Cyrillic, and not some other, more neutral one. The author reveals the reasons for the transition to Cyrillic and its consequences.

Keywords

Karluks, language, Latin, Cyrillic, written sources, Uguz, Kipchaks, history, chronicle

The article reveals the History of the emergence and development of the Uzbek language. It reveals the ancient types of the Uzbek language - Arabic, Bactrian, Avestan, Khorezm, and Sogdian languages. In the 6th century, the transition of local peoples to the Turkic language began. The main reason for this was its simplicity and ease of use.

This article provides information about medieval historical treatises that have preserved information that a total of more than 92 Turkic and non-Turkic tribes participated in the formation of the Uzbek people. Thus, in the very process of formation of the Uzbek language, there is an active phase of language contacts and the influence of various languages on its formation. Scientists attribute the Uzbek language to the Karluk group of the western branch of the Turkic languages. The language of the Karluk tribal associations was the Old Uzbek language. The Oghuz and Kipchak tribes also played a decisive role in the formation of this language. The article proves that this language was known as Turkic during the 11th-14th centuries, and from the 15th century as the Chagatai language.

The importance of establishing the relationship of the Uzbek language to the ancient Turkic written monuments of the 6th-8th centuries is revealed, in the creation of which Turkic tribal groups took part, which later became part of the Uzbek language community as essential components.

The article reveals the history of the Latinization of the alphabets of the Turkic republics of the USSR. It provides an example of writing the Turkic language in the Latin alphabet - the Codex Cumanicus, written in the Kipchak language. This writing was widespread only among the small Catholics of the Golden Horde and soon after its disappearance, it was forgotten, since Catholicism did not spread among the Turks. The article proves that the Latin script was also used by missionaries in the 19th century.

From the second half of the 1930s, the leadership of the USSR was dominated by a focus on expanding the sphere of functioning of the Russian language and strengthening its dominance in the cultural, informational, educational, and scientific space of the country. This is indirectly confirmed by the use of the term "Russian alphabet" in official documents on the translation into Cyrillic, and not some other, more

neutral one. The author reveals the reasons for the transition to Cyrillic and its consequences.

Keywords

Karluks, language, Latin, Cyrillic, written sources, Uguz, Kipchaks, history, chronicle

O'ZBEKISTONDA TIL SIYOSATI TARIXI

Annotatsiya

Maqolada o‘zbek tilining paydo bo‘lishi va rivojlanish tarixi ochib berilgan. O‘zbek tilining qadimiy turi – arab, baqtriya, avesto, xorazm va sug‘d tillari ochib berilgan. 6-century mahalliy xalqlarning turkiy tilga o‘tishi boshlandi. Buning asosiy sababi uning soddaligi va foydalanish qulayligi edi.

Ushbu maqolada o‘zbek xalqining shakllanishida jami 92 dan ortiq turkiy va turkiy bo‘lmagan qabilalar ishtirok etganligi haqidagi ma’lumotlar saqlanib qolgan o‘rta asr tarixiy risolalari haqida ma’lumotlar berilgan. Shunday qilib, o'zbek tilining shakllanish jarayonining o'zidayoq til aloqalarining faol bosqichi va uning shakllanishiga turli tillarning ta'siri sodir bo'ladi. Olimlar o'zbek tilini turkiy tillarning g'arbiy tarmog'ining karluk guruhiga kiritadilar. . Qarluk qabila birlashmalarining tili eski o‘zbek tili bo‘lgan. Bu tilning shakllanishida o‘g‘uz va qipchoq qabilalari ham hal qiluvchi rol o‘ynagan. Maqolada bu til 11-14-centuries turkiy, 15-century esa chag‘atoy tili sifatida ma’lum bo‘lganligi isbotlangan.

O'zbek tilining 6-8-asrlarga oid qadimgi turkiy yozma yodgorliklarga munosabatini o'rnatishning ahamiyati, ularni yaratishda turkiy qabila guruhlari ishtirok etgani, keyinchalik ular o'zbek tili jamoasi tarkibiga muhim tarkibiy qismlar sifatida kirganligi ochib beriladi.

Maqolada SSSR turkiy respublikalari alifbolarining lotinlashtirish tarixi ochib berilgan. Unda turkiy tilni lotin alifbosida yozish misoli - qipchoq tilida yozilgan Codex Cumanicus. This yozuv faqat Oltin O'rdaning kichik catholics orasida keng tarqalgan va u yo'q bo'lib ketganidan keyin tez there unutilgan, chunki catholicism turks orasida tarqalmagan. Maqolada 19-century lotin yozuvidan missionaries raw foydalanganligi isbotlangan.

30-yillarning ikkinchi yarmidan boshlab SSSR rahbariyatida rus tilining faoliyat doirasini kengaytirish, mamlakatning madaniy, axborot, ta'lim va ilmiy makonida uning hukmronligi mustahkamlash istagi hukmronlik qildi. This bilvosita "russian alifbosi" designation kirill alifbosiga tarjima qilish bo'yicha rasmiy hujjatlar qo'llanilishi bilan

tasdiqlanadi, boshqa neytralroq emas. Muallif kirill alifbosiga o'tish sabablari va uning oqibatlarini ochib beradi.

Inherited so'zlar

Qarluks, til, lotin, kirill, yozma manbalar, o'g'uz, qipchoqlar, tarix, yilnoma

Introduction

The Uzbek people are one of the most ancient peoples of Central Asia. Its formation dates back more than 3000 years and its formation is closely related to the formation of the national language. The process of formation of the Uzbek people began in the X-XI centuries. Around this time, the ethnonym Uzbek was assigned to him. The origin of the ethnonym "Uzbek" has several interpretations. The first of them, expressed by A. Vamberi, claims that this ethnonym means the Turkic expression "uz using bek", he is his boss.

As a proper name, the anthroponym "Uzbek" is found in the works of Rashid ad-Din [1] (XIII century). Rashid ad-Din writes that prince Uzbek was the son of Mingkudar, the grandson of Bukal, the seventh son of Jochi. It should be noted that Uzbekhan was the khan of the Golden Horde and the nomadic Uzbeks were not his subjects. There were also other individuals named Uzbek who lived before Uzbekhan. In particular, this name was borne by one of the Azerbaijani atabeks from the Ildezid dynasty (1210-1225) and one of the emirs of the Khorezm Shah Muhammad (1200-1220). However, this fact does not give us the right to believe that the history of the Uzbek people begins precisely from this period. As mentioned above, in reality, the formation of the Uzbek people and language began in the 10th-11th centuries.

The Uzbek language is valued as part of Southeastern Turkic (Karluk), one of the three largest groups of the Turkic language, and is a modern continuation of the historical Chagatai [2] Turkic language. This is the official language of the Republic of Uzbekistan. Regional language in eight northern provinces (vilayets) of Afghanistan. In addition, it is common in Tajikistan, Kyrgyzstan, Kazakhstan, Turkmenistan, Russia, Turkey and other countries. The history of the Uzbek language comes into greater relief when its emergence and development are considered in direct connection with the history of the formation and development of a given people.

Literature review

The topic of language policy implemented by the Russian Empire in the Turkestan region in the second half of the 19th and early 20th centuries. has not yet been the subject of special research. However, some of its aspects are reflected in comprehensive studies on the history of the Turkestan region of the pre-revolutionary, Soviet, and post-Soviet periods; ethnographic notes; works devoted to the content of the concept of "Russification" and the history of the formation of a pro-Russian educational institute in the region.

The most important part of the analysis of language policy is the study of the originality and uniqueness of the linguistic situation that has developed in the region, as defined by V. A. Vinogradov - "the totality of forms of existence (as well as styles) of one language or a set of languages in their territorial-social relationships and functional interaction within the boundaries certain geographical regions or administrative-political entities"[Абдуллаев:2006, 24].

An idea of the linguistic situation that had developed in the Central Asian region at the time of the establishment of the Turkestan General Government was made possible by the compilation of materials from travel notes, reports, diaries of participants in military campaigns, travelers and researchers: P. P. Semenov-Tyan-Shansky, N. Zeland, Ch. Ch. Valikhanova, A. E. Alektorova, N. S. Lykoshina, M. A. Terentyeva, L. F. Kostenko, M. I. Venyukova, E. A. Glushchenko, M. A. Miropieva and others.

Results

The history of the emergence and development of the Uzbek language is intertwined with the history of its speakers. The development of this language was complex, and multifaceted and took many centuries.

The ancestors of the Uzbeks who lived on the territory of ancient Turkestan spoke Arabic, Bactrian, Avestan, Khorezm, and Sogdian languages. In the 6th century, the transition of local peoples to the Turkic language began. The main reason for this was its simplicity and ease of use.

Medieval historical treatises preserve information that a total of more than 92 Turkic and non-Turkic tribes (Uruq) participated in the formation of the Uzbek people. Thus, in the very process of formation of the Uzbek language, there is an active phase of language contacts and the influence of various languages on its formation.

Scientists attribute the Uzbek language to the Karluk group of the western branch of the Turkic languages. The language of the Karluk tribal associations was the Old Uzbek language. The Oghuz and Kipchak tribes also played a decisive role in the formation of this language. This language was known as Turkic during the 11th-14th centuries, and from the 15th century as the Chagatai language.

No less important is the establishment of the relationship of the Uzbek language to the ancient Turkic written monuments of the 6th-8th centuries, in the creation of which Turkic tribal groups took part, which later became part of the Uzbek language community as essential components.

The language of the Kaganate during the Karakhanid period [Dietrich:2005, 27] was called Kagan-Türkiç. In these lands, which have the most valuable centers of Islamic history, the Uzbek language was formed based on the language used during the time of the Karakhanids, founded in the 9th century; This language was based on the features of related tribes Oğuz, Karlug, Uyghur and Kipchak. And so, by the 10th century, a literary language functioned in the Karakhanid state, continuing the traditions of ancient Turkic written texts. Therefore, the monuments created during the Karakhanid era cannot be considered only Karluk monuments. These monuments are ancient monuments of the Uzbek language [6].

The Uzbek language also has a share in the monuments created in the ancient Turkic literary language that existed in Central Asia in the 11th and 13th centuries. As an example, we can cite the works of Mahmud al-Kashgari "Diwani lugat at-Turk" and Yusif Balasagunlu "Kutadgu bilig".

In general, the process of creating the Uzbek literary language began at the end of the 13th - beginning of the 14th century.

The Timurid period - the second half of the 14th century is considered a new stage in the development of the Uzbek language. The Timurids used Turkic and Persian languages. Temurlang, the great emir, paid special attention to the development of the Turkic language. Ultimately, the strengthening of the status and role of the Turkic language led to the formation of the Uzbek literary language, and geniuses of Turkic literature appeared. It should be emphasized that the Arabs, Persians, and Mongols, who were the rulers of states in Central Asia in those historical periods, were unable to have any impact on the ethnic composition of the local population and their language, although, as already mentioned, the Arabic and Persian languages in those years were recognized as the languages of office and science [Aripova, 2021: 384].

Alishir Navoi] (1441-1501) played a major role in the formation of the Uzbek language.

Largely thanks to the efforts of Navoi, Old Uzbek became a unified and developed literary language, the norms and traditions of which were preserved until the end of the 19th century. He revealed the unique capabilities and charm of the Uzbek language, in his scientific works, as a major language, he analyzed the ways of its development.

Works created in the Arabic alphabet were not limited and continued during the time of the Uzbek Khanate. The historical work in the Old Uzbek language "Shazhara-i Tarokima" ("Genealogy of the Turkmen") by Abulgazi Bahadur Khan of the 17th century (1603-1664) was one of them.

The disintegration of the Shaybanid state began under Khan Ubaydullah II (1702-1711). During this period, the main everyday language was Uzbek. Literary and scientific works were written in Uzbek, and the Tajik language was adopted in the office. In Samarkand and Bukhara, they spoke Tajik and Uzbek.

In the 1860s, books, magazines, and newspapers began to be published in many cities of Uzbekistan, including Tashkent, Samarkand, and Namangan. At that time, books about the alphabet, spelling, and the history of writing were especially published [Ibragimov, 1972, p. 159]. In the textbook "Tajvid", translated into Uzbek by the Tatar language teacher Ismauil Alyaviy at the Ilyinsky printing house in Tashkent in 1913, it is noted that the Koran alphabet consists of 29 letters and the Uzbek alphabet also consists of these letters [Shirin, 2006: 338].

Discussion

Uzbekistan, which includes such ancient Islamic cities of Turkestan geography as Bukhara, Khiva, and Samarkand, was also one of the countries that underwent Russian occupation. In general, the language policy applied by Russia towards other local peoples can be divided into two periods; Tsarist Russia and, the period of the Soviet Union.

Russia has shown great interest in Central Asia since the first half of the 19th century. In connection with the expansion of the activities of Russian diplomats, the economic and political situation of the khanates and caravan routes to Central Asia were carefully studied. The situation in Central Asia during this period was favorable for Tsarist Russia.

Expanding ties with the Russian market opened up great prospects for the khanates. Tsarism viewed Central Asia as a rich source of cotton and

an important market for the goods of Russian industry, especially its rapidly developing branches.

The fact that the Central Asian market was so important for the Russian economy prompted Russia to strive for undivided dominance in Central Asia. Taking advantage of the development of economic ties with Central Asia, the tsarism tried to expand its colonial activities in these places. The ruling circles of Tsarist Russia tried to develop and implement their military-colonial policy in the lands and peoples of Central Asia. Tsarist Russia's acquisition of Central Asia was supposed to facilitate the implementation of its extensive aggressive foreign policy plans.

Russia's efforts to strengthen and increase its power in the Central Asian region were not limited only to the political, military, and economic spheres. Russia used demographic and cultural elements such as media, economics, language, and religion, as well as historical heritage.

Just ten years after the transition from Arabic to Latin script, on May 8, 1940, at the III session of the Supreme Council of the Uzbek SSR, a law was adopted on the transition to an alphabet based on the Cyrillic alphabet. Many historians believe that this decision was made against the backdrop of the struggle of the Soviet government against the influence of pan-Turkism. [Ильминский Н. И, 1883: 49].

The change of course from Latin to Cyrillic happened quickly. The new alphabet, created based on the Russian version of the Cyrillic alphabet, was rapidly introduced into the education system, office work, literature, and the media. The Cyrillic alphabet was then adapted to the writing habits of each Turkic republic. Over time, the Latin alphabet began to be forgotten; for the new generation, it was a barrier to reading historical literature and gaining knowledge from national sources in such areas as language, literature, trade, and economics.

From the second half of the 1930s, the leadership of the USSR was dominated by a focus on expanding the sphere of functioning of the Russian language and strengthening its dominance in the cultural, informational, educational, and scientific space of the country. This is indirectly confirmed by the use of the term "Russian alphabet" in official documents on the translation into Cyrillic, and not some other, more neutral one. It may also be recalled that on March 13, 1938, the Central Committee of the All-Union Communist Party of Bolsheviks and the Council of People's Commissars of the USSR adopted a resolution "On the compulsory study of the Russian language in schools of national republics and regions. " How important this was considered can be seen from the fact that even the number of hours of the Russian language in national

schools was determined by a special additional resolution of the Council of People's Commissars of the USSR and the Central Committee of the All-Union Communist Party of Bolsheviks dated July 19, 1938, personally signed by I. V. Stalin and V. M. Molotov [Vydrin, 1994: 3].

As in other Central Asian republics, important steps were taken in Uzbekistan by the spirit of the Soviet system in the appointment of personnel and the determination of powers in government institutions, in a short time administrative, political, economic, educational, and social - cultural life was under Soviet supervision and control. School and general education textbooks were determined from Moscow ["Russification Policy", 1935: p. 9-10].

On the eve of the collapse of the USSR, in the second half of the 80s, the national movement in Uzbekistan began to acquire an anti-Russian character. The political elite of Uzbekistan was divided into a democratic-minded and a conservative-minded class. Even before acquisition independence, on the initiative ofFirst President Islam Karimov, an important step was taken to increase the authority of the Uzbek language: According to the Law on Language, adopted in 1989, the Uzbek language was considered the state language, and the Russian language was considered the language of interethnic communication.

In 1991, the USSR collapsed, and the independence of the Turkish people within the USSR necessitated the restoration of the Latin alphabet. In February 1992, Azerbaijan switched to the Latin alphabet; in April 1993, the parliament of Turkmenistan decided on a phased transition to the Latin alphabet until 2000, and it was implemented. Uzbekistan decided to switch to the Latin alphabet in September 1993 (law "Introduction of the Uzbek alphabet based on the Latin script") The Latin alphabet, which became official in 1993, was re-adopted in 1995 with changes.

Conclusion

The Turkic languages of Central Asia followed different lines of development, and many of them ceased to be mutually intelligible. As a result, the Russian language is still used as a means of communication between different ethnic and national groups [Dietrich, 2005: 21]. A 2002 survey of students in Uzbekistan's two largest cities, Tashkent and Samarkand, shows that Russia continues to play an important role in the lives of young Uzbeks. When asked what language they use in their professional lives, 41. 2% of respondents in Tashkent answered "only Russian. " A slightly smaller number, 41. 0%, answered "Russian and Uzbek. " Only 7. 4% answered "only Uzbek". Statistics of respondents in

Samarkand showed a slight decrease in the share of "Russian only" and "Russian and Uzbek" and a slight increase in the share of "Uzbek only" by 39. 0%, 38. 0%, and 11. 0%, respectively (7 http://www. gazeta. kg 2. 08. 2003). These figures show that, as in Turkmenistan, the Russian language will certainly have a place in Uzbek life shortly, but its long-term prospects may be less certain [Dietrich, 2006: 471]. This explains why "Russian-speaking" groups/classes in kindergartens, schools, and universities in the country are overcrowded, and more than 90% of those educated and studying in them are representatives of the titular nation, Uzbeks. Despite attempts to return to their own historical and cultural roots, to develop education mainly in the titular language, the number of young people leaving the country to enter university in the West or Russia, or those few

Bibliography

1. Abdullaev, E. O'zbekiston Russians. O'zbekistonda rus tilini o'qitish muammosi to'g'risida // MAPRYAL xabarnomasi, 2006. No. 50.

2. Alektorov A. Rossiyada xorijiy ta'limning rivojlanish tarixiga oid insholar // Xalq ta'limi vazirligi jurnali. Ettinchi is it's annual. -SPb. , 1904. —SSSYU qismi. - iyul. - 27-46-bets.

3. Aripova, A. (2021). "Ilmiy taraqqiyot" ilmiy jurnali ISSN: 2181-1601 //Jild: 1, SON: O'zbek tili tarixi shakllanishining lingvistik-madaniy va etnofilologik jihati.

4. Arslon, B. (2009). "Sovet Rospolitik hukmronligi ostida yashagan turklarning umumiy "Yagona turk alifbosi" from "Rus kirill alifbosiga" o‘tishi. Turkiya tadqiqot instituti jurnali, 40-son.

5. Bekon, E. , (1966). Rossiya hukmronligi ostidagi Markaziy Osiolics, Itaka: Cornell University Press.

6. Bartold V. V. Turkiston madaniy hayoti tarixi. -LED. SSSR Fans Academy, 1927. - 256 p.

7. Vydrin, A. (1994). O'zbekistonda til siyosati.

8. Bartold V. V. collective. p. : 9 jildda - M. : nashriyot. Sharq adabioti, 1963 year. - T. II. 1-qism: Markaziy Osiyo tarixiga oid hangers. - 1020 p.

9. Bobrovnikov N. A. O‘rta Osiyoning ruscha maktab, mekteb va madrasalari. Sayohat eslamas. - St. Petersburg: Senat type. , 1913. - 90 p.

10. Ditrix, A. P. (2005). Sovet Ittifoqida va Rossiya Federatsiyasidan tashqaridagi voris davlatlar til siyosati va rus tilining maqomi. ASEES, jild. 19, Nos. 1–2: 1–27

11. Dostoevskiy F. M. To‘plamli assars: 15 jildda - St. Petersburg: Nauka, 1994. - T. 13: Yozuvchining kundaligi 1876 - 424 b.

12. Ditrix, A. P. (2006). Sovet Ittifoqida va Rossiya Federatsiyasidan tashqarida til siyosati va rus tilining maqomi. Avstraliya slavyan va Sharqiy Yevropa tadqiqotlari (ASEES), 19 (1-2).

13. Dyatlenko, P. (2008). Markaziy Osiyoda til islohotlari: tendentsiyalar – maqsadlar – natijalar

14. Dyatlenko P. I. Davlat va milliy qurilishda til siyosati va til islohotlari (tahliliy sharh) // Sotsiologik sharh. - 2007. - T. 6th - 3-last. - 49-59-bets.

15. Ibrohimov, S. (1972). O'zbek alifbosi va uni takomillashtirish masalalari // SSSR turkiy tillari alifbosini takomillashtirish masalaleri. SSSR Fans academy Tilshunoslik instituti, Moscow

16. Ivanin M. I. Xiva va Amudaryo // Dengiz ilmiy qo‘mitasi nazorati ostida chop etilgan dengiz to‘plami. - Saint Petersburg: Turi. Dengiz vazili, 1864 year. - Nos. 8-9.

17. Ibragimov, E. (2017). Turkiy xalqlarning umumiy alifbosi, imlosi va muloqot tili. Shit. Mutarjim

18. Ilminskiy N. I. Russian alifbosini xorijiy tillarga qo'llash masalasi bo'yicha yozishmalar. - Qozon: turi. Imperial university, 1883. - 49 p.

19. Izmailov, I. , Karimov, I. (1999). Boomerang Yanalifa // Homeland. No. 11.

20. Inoyatova, D. Zamonaviy O'zbekistonda til siyosati /"Tilshunoslik va adabiyotshunoslik" ixtisosligi bo'yicha ilmiy maqola matni/ [Electron resurs]. ,

https://cyberleninka. ru/article/n/yazykovaya-politika-v-sovremennom-uzbekistane

(Kirish Sanasi: 07. 06. 2020).

21. Qazaqboyeva G. (2009). O'zbek tilining lingvistik aloqalarining tarixiy shartlari. RUDN universiteti byulleteni, rus va chet tillari seriyasi va ularni o'qitish usullari, No1

22. Kosmarskiy, A. (2008). O‘zbekistonda lotinlashtirishning ma’nolari (20-century oxiri – 21-century boshlari) "Ruslashtirish siyosati", 1935 year: 1-bet. 9-10

23. Xoliqova, M. (1999).

24. Xalilov, B. (2013) Turkologiyaga kirish. II nashr. Shit

25. Shirin, H. (2006). Boshidan to hozirgi kungacha turkiy yozuv tizimlari. Anqara: Agchag nashrlari

http://www. ferghana. ru/zvezda/vydrin. html

https://www. insamer. com/tr/ozbekistanda-resmi-dil-tartismalari-ve-rusya-faktoru_3494. html

ADABIY TA'LIMDA SCAFFOLDING METODI ORQALI YONDASHUV

Marjona TOSHPULATOVA

Mazkur maqolada ta’limning maktab bosqichida, mumtoz adabiyot namunalarini zamonaviy metodlar asosida o‘rganish haqida so‘z yuritiladi. Xususan Alisher Navoiyning “Farhod va Shirin” dostonini o‘rganishda “Scaffolding” metodi orqali yondashuvning afzalliklari, imkoniyatlari to‘g‘risida fikr mulohazalar bildiriladi. O‘quvchilarning darajasi va ehtiyojlarini tushungan holda o‘quv-topshiriqlar ishlab chiqish masalalari yoritiladi. Shoir ijodini o‘qitishda o‘quvchilarning imkoniyatlari, qiziqishlarini yanada rivojlantirish maqsadida, bir qancha o‘qitish usullari tavsiya qilingan. Bugungi kunda Alisher Navoiy ijodini o‘qitishda akademik yo‘nalish hamda shoir asarlaridagi g‘oyalarni hozirgi turmush tarziga bog‘lab, hayotiy misollar bilan asoslab tushuntirish juda muhim. Mutafakkir asarlarida umumbashariy dolzarb muammolarga to‘xtalgan. Oradan besh asr o‘tibdiki, uning olam va odam haqidagi qarashlari o‘z ahamiyatini yo‘qotgani yo‘q. Jadal rivojlanayotgan dunyoda shoir asarlarini o‘qitish yangi usullarni talab qiladi. Shuning uchun noan’anaviy metodlar, multimedia vositalaridan foydalanish o‘rinli deb o‘ylaymiz. Hozirgi glaballashuv zamonida inson ma’naviy kamoloti masalasi muhim ahamiyat kasb etadi. Bu muammoni yechishda Navoiyning “Xamsa” dostonlarida ilgari surilgan umuminsoniy g‘oyalarni targ‘ib qilish dostonlar mavzusi va mohiyatini to‘g‘ri anglash zarur. “Xamsa”ni o‘rganish, o‘quvchining dunyoqarashi, tasavvur olami, umuminsoniy sifatlari va ma’naviy kamolotini shakllantirishga xizmat qilishi, shubhasiz.

Kalit so’zlar

metod, tahlil, ko‘nikma, iskala, topshiriq, mahorat, imkoniyat, multimedia, noan’anaviy, akademik, dolzarb, umumbashariy, “Farhod va Shirin”, mumtoz, meta-kognitiv, “Zinama-zina”, miniatura, konsepsiya

SCAFFOLDING APPROACH TO LITERARY EDUCATION

Abstract

This article is about studying classical literature samples at the school stage of education based on modern methods. In particular, in the study of Alisher Navoi's epic "Farhad and Shirin", opinions are expressed about the advantages and possibilities of the approach through the "Scaffolding" method. Understanding the level and needs of students, the issues of developing educational tasks will be covered. In order to further develop the possibilities and interests of students in teaching the poet's work, several teaching methods have been recommended. Today, it is very important to teach the works of Alisher Navoi in an academic direction and to explain the ideas of the poet's works by connecting them to the current lifestyle and justifying them with real life examples. In the works of the thinker, he touched on the current problems of the whole world. Five centuries have passed, and his views on the world and man have not lost their relevance. In the rapidly developing world, teaching the poet's works requires new methods. Therefore, we think that it is appropriate to use non-traditional methods and multimedia tools. In the current era of globalization, the issue of human spiritual maturity is of great importance. In order to solve this problem, it is necessary to correctly understand the essence of the theme and idea of promoting the universal ideals of Navoi's "Khamsa" epics. There is no doubt that learning "Khamsa" serves to form the student's outlook, world of imagination, universal human qualities and spiritual maturity.

Keywords

method, analysis, skill, scaffolding, task, skill, opportunity, multimedia, non-traditional, academic, current, universal, "Farhod and Shirin", classic, meta-cognitive, "Zinama-zina" , miniature, concept.

Kirish

Shoir ijodi bugungi kungacha keng qamrovda o‘rganilgan. Adabiyot darslarida “Xamsa” asarini o‘rganish jarayonida shunchaki syujetni so‘zlash yoki ijodkorning hayoti va ijodi bilan bog‘liq raqamlargagina to‘xtalish, asar qahramonlari(Farhod) ijobiy (Xusrav, Sheruya) salbiyga ajratish bilanNavoiy ijodini o‘rganib bo‘lmaydi.

Birinchidan, Navoiy so‘z san’ati tasvir vositalariga xos xususiyat shoir ijodida badiiy san’atlarningqo‘llanilish sfetsifikasig‘azallaridagi bir so‘zningbir qancha ma’nolarda aks etganligi: ikkinchidan, Navoiy lirikasi aruz bilan bilan bog‘langanligi, aruz nazariyasidan faqat tor doiradagi

mutaxassislargina yetarli bilimga ega bo‘lib, maktab o‘quvchilarida bu masala qator qiyinchiliklarni tug‘dirayotganligi: uchinchidan Navoiy yashagan davrda eski o‘zbek adabiy tilida ko‘plab forsiy va arabiy so‘zlarning mavjudligi va bu adib asrlarini to‘g‘ridan to‘g‘ri tushunilishida ko‘plab qiyinchiliklarni yuzaga keltirishi bilan izohlanadi. (Til va adabiyot jurnali. 2020:4)Aslida esa belgilangan soatda mavzuni o‘rganish uchun adabiyot o‘qituvchisi, shoirning ichki olami, hayotda qanday shaxs bo‘lganligi, olam va odam munosabatlarini talqin etishi, nega aynan uning ijodi zamon va makon tanlamasligi, voqealarni bayon etish san’ati, so‘z qo‘llash mahorati, asarlari o‘quvchini ezgulikka yetaklashi kabilarni san’at darajasida o‘quvchiga yetkazishni maqsad qilsa, ko‘zlagan natijaga erishishi va o‘quv rejada ajratilgan soatni qamrab olishi mumkin. Metod eng umumiy ma’noda maqsadga erishish usuli ma’lum tarzdatartibga solingan faoliyat. (N. Sayfullayeva, T. 2019)

Adabiy ta’lim jarayonida o‘quvchi va o‘qituvchi faoliyatiasosiy bo‘g‘inni tashkil etadi. O‘quvchining qobiliyatlarini, qiziqishlarini ro‘yobga chiqarish, mumtoz adabiyot borasidagi bilim va ko‘nikmalarni egallash, hayoti davomida maqsadli foydalanish ustuvor vazifa. Bugungi kunda sir emaski, o‘quchilar adabiyotdan bir qadar uzoqlashishgan. Mumtoz asarlar tugul, zamonaviy asarlarni ham o‘qishga u qadar qiziqishmaydi. O‘qituvchi imkon qadar o‘quvchilarnifanga qiziqtirishga urinadi.

Metodologiya

Adabiyot orqali o‘quvchigaiqtisod, siyosat, tarix, falsafa, aniq fanlarni ham o‘rgatish mumkin. Jamiyatda sodir bo‘layorgan ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga o‘z munosabatini to‘la-to‘kis bildira oladigan avlodni tarbiyalash muhim. M. A. Rubnikovaning yozishicha, metodik usullarni asar tabiati taqozo qiladi. Biz zamonaviy metodlardan foydalanib adabiyot darslarini tashkillashtirsak, o‘z maqsadimiz sari tezroq odimlashimiz mumkin. L. V. Shcherbanning fikriga ko‘ra, har qanday fanni o‘qitish metodikasi fan bo‘lishiga qaramasdan nazariy fan bo‘lmasligi kerak. Mumtoz adabiyotni maktabda o‘qitishdaasosan darsda o‘qituvchi hukmron bo‘ladi. Bugungi kun ta’lim talabi dars jarayonida o‘qituvchi va o‘quvchininghamkorligini taqozo etmoqda. Lekin mumtoz matnlardagi so‘zlarning ma’nosi va talaffuzi o‘quvchiga noqulaylik keltirib chiqaradi. Shu kabi muammolar natijasi o‘laroq aksariyat hollarda o‘qituvchining o‘zi matnnio‘qiydi va tahlil qiladi. Darslar ma’ruza kabi taassurot qoldiradi. O‘quvchining diqqati 15 daqiqani tashkil qiladi. Undan keyingijarayon o‘quvchining xotirasida saqlanmaydi. Tabiiyki, 15 daqiqa misralarni ma’ruza shaklidatahlil qilishga yetmaydi. Shuning uchun mumtoz matnlarni tahlil qilishda o‘quvchining o‘zi amaliy faoliyatga

kirishgani afzal o‘qituvchi yordam beradi va yo‘l –yo‘riq ko‘rsatadi. Biz ushbu maqolada mumtoz matnlarni o‘quvchilarga o‘qitishda “Scaffolding” metodi orqali yondashishning ba’zi masalalarini ko‘rib chiqamiz.

Scaffolding nazariyasi birinchi marta1950 - yillarning oxirida kognitiv-psixolog Jerom Brunu tomonidan kiritilgan. “Scaffolding“ so‘zi inglizchadan olingan bo‘lib, qurilishlarda devor yoniga yog‘och yoki metalldan qavat - qavat qilib ishlangan, “narvon”, “iskala” degan ma’noni bildiradi. Gibbonisning (2002) ta’kidlashicha “iskala” - binoni qurish yoki, ta’mirlash vaqtida o‘rnatiladigan vaqtinchalik inshootdir. (P. Gibbons, 2015) Ushbu atama birinchi marta Lev Vegotskiy tomonidan o‘qitish strategiyasi sifatida ishlab chiqilgan. (K. Diniyati) “Scaffolding” o‘quvchilarni qo‘llab-quvvatlash, mustaqil ishlashga qaratilgan metod. Ushbu metod uchta asosiy funksiyaga ega. 1.O ‘ quvchiga kerakli bilim va ko ‘nikmalarni berish. 2. O ‘quvchilarni bilimini o‘zlashtirish jarayonida vaqtinchalik yordam berish. 3. Ularning makro va mikro ko‘nikmalarini aniqlash. O‘qishdan oldingi topshiriqlar o‘quvchilarni yangi bilimlarni o‘zlashtirishga tayyorlash. Asarda tasvirlangan voqealar, muhit haqida tasavvur uyg‘otishga yordam beradi. Amerikalik psixolog va kognitivist olimlar Devid Rumelhart va Donald Norman ilgari surgan sxemalar nazariyasiga ko‘ra, o‘quvchi yangi ma’lumotlarni qabul qilayotganda ularni o‘zida mavjud bo‘lgan ma’lumotlar bilan solishtiradi.

Modellashtirish. O‘qituvchi o‘quvchilarga nima qilish kerakligini va berilgan topshiriqlarni qanday bajarish kerakligini bilish va tushunish imkoniyatini beradi. O‘qituvchi batafsil tushuntirish berish yoki o‘quvchilarni tanqidiy fikrlashga undash uchun bir qancha savol va topshiriqlar berishi mumkin. Biz “Farhod va Shirin” dostonini , maktabda “Scaffolding” metodini qo‘llab qanday o‘zlashtirish mumkinligi haqida fikr-mulohazalarimizni o‘rtoqlashamiz. Meta-kognitiv qarashlar o‘qish va o‘qilgan matnni tushunishninginteraktivligi tamoyiliga asoslanadi. Ushbu tamoyilga ko‘ra, o‘quvchi (uning hayotiy tajribasi, dunyoqarashi, bilimlari, o‘qiyotgan paytdagi imotsional holati, kontekst, vaziyat) va matn(tovushlar ohangi, alohidaolingan so‘zlar ma’nosi, matnning sintaktik va semantik qurilishi) mutolaa jarayonida bir-biriga o‘zaro ta’sir qiladi va o‘quvchi matn ustida ishlash jarayonidama’noni o‘zi yaratadi. (Fisher D. & Frey, N. 2008.)

Adabiyotlar sharhi

Alohida olingan so‘zlarni tushunishhamda matnning kengroq kontekstini tushunish matnni tushunishnin gasosidir, ya’ni o‘quvchi matnda ishlatilgan so‘zlarni tushungani bilan kontekstni tushunmasa , ya’ni matnda so‘z ketgan hodisa yoki voqelik haqida yetarli bilimi bo‘lmasa, ma’no chiqara olmaydi. (Biswas. Bangladesh. 2015) O‘qituvchi o‘quvchigamisralarni tushunishga yordam berish uchun o‘quvchining bilimi va hayotiy tajribasiga tayanadi. O‘quvchining hayotiy tajribasidan tashqarida tashkillashtirilgan ta’lim vaqtni bekor o‘tkazish(N. Sayfullayeva, 2019) kutilgan natija bermaydi. O‘quvchilarning adabiyot fanidan uzoqlashib ketgishanining asosiy sababi ham shunda. Umumiyo‘rta ta’lim o‘quvchilarining fanlarga bo‘lgan munosabatini tasdiqlovchi so‘rovnomalarda ular adabiyot fanidan ko‘ra ingliz tili, mehnat, jismoniy tarbiya, matematika yoki psixologiya fanlariga qiziqishi va mazkur fanlardan berilgan uy vazifalarini ishtiyoq bilan bajarishlari aks etgan edi. Sababi, yuqorida qayd etilgan fanlarda o‘rganuvchilarning kundalik hayotdagi amaliy tajribalari ma’lum ma’noda aks etadi. Misra mazmunini yoritishga xizmat qiladigan usullardan foydalanish. Masalan ma’lum bir misra tanlanadi shu asosida rasm chizish topshiriladi. O‘quvchilarning ham imkoniyatlarini hisobga olish kerak. Butun sinf oldida so‘zlashni yoqtirmaydigan , rasm chizishga iqtidori bor o‘quvchilar o‘z tushunchalarini biror bir baytdagi voqea-hodisani mo‘yqalamda tasvirlashi mumkin. Ushbu misradan kelib chiqadigan ma’noni bugungi jamiyatimizga qo‘llab ko‘ring. Bugungi kun nuqtai nazaridan yondoshilsa, qanchalik to‘g‘ri? 1. Sizningcha, Xaloyiq har ne qilsa tergamak yo‘q bo‘lsa, qanday bo‘ladi?2. Kim nima ish qilsa yomon ish qilding deyishlik yo‘q bo‘lsa, nima bo‘ladi? 3. Tasavvur qiling, siz xoqonning o‘rnidasiz, xalq uchun qanday islohotlarni amalga oshirganbo‘lardingiz?Har bir baytning tahlili quyidagi tartibda amalga oshirilsa, kutilgan pedagogik natijani beradi: 1) tushunilishi qiyin so‘zlar ma’nosi aniqlab olinadi; 2) o‘quvchilar baytda izofali birikma bor-yo‘qligini aniqlaydilar, agar bo‘lsa ularni izofadan chiqaradilar; 3)o‘quvchilar bayt yoki misralarni odatdagi bayt gap bo‘laklari tartibiga keltirib, matn ma’nosi talabiga ko‘ra, matnni to‘ldiruvchi qo‘shimcha so‘zlarni qo‘yib oladilar; 4)baytda shoir bildirayotgan fikrlarni o‘z so‘zlari bilan tushuntirib beradilar. (V. Qodirov, 2009.)Baytdagi tushunilishi qiyin so‘zladan “mururi” – o‘tish, yurish ma’nolarini anglatadi. Gap bo‘laklarini adatdagi tartibga keltiramiz:

“ Uning Yoshi atigi o‘n yoshga borgan bo‘lsa ham, gavdasi, qaddi-qomati, kuch-quvvati yigirma yosh yigitlarnikiday edi. Misralardagi notanish so‘zlar “ ulum” – ilmlar, “avroqi” – varaqlar, “silohi” – qurol yarog‘ ma’nosini anglatadi. “ “ Uning uchun bilimkitoblari bir-bir

yopilgach, u endi jangavorlikyaroqlarini egallashga mayl qildi. Bayt yanada o‘quvchiga tushunarli bo‘lishi uchun misra mazmuni haqidaquyidagicha qo‘shimcha ma’lumot berish mumkin. Ya’ni bunda Farhod ilm-fanni egallab, endi jangavorlik jang san’ati sir asrorlarini o‘rganishga mayl bildirgani aytilgan. Maktabda adabiyot darslarida bir soatlik dars mashg‘uloti jarayonida o‘rganilayotgan badiiy asar yordamida o‘quvchilarda axloqiy sifatlarni shakllantirish, ularga yangi bilim berish, fikrlash doirasini rivojlantirish yetakchi maqsad hisoblanadi. Buning uchun o‘quvchi adabiyot darslarida tahlilga tortilgan asarlar qahramonlarining xatti-harakatlariga o‘z munosabatini bildirar ekan, o‘z fikrlarini yozma tarzda ham ifodalashi kerak. Yozma tahlilda o‘quvchi aqliga, qalbiga tayanib erkin fikrlaydi, qahramonlar bilan xayolan suhbatlashadi. Mashg‘ulotning dastlabki soatlarida o‘quvchilar shoir yaratgan qahramonlar bilan ijodkor fe’l-atvori, dunyoqarashi, maqsadi orasida ma’lum bir bog‘liqlik bor ekanligini his qilishlari kerak. Xamsanavislik an’anasi haqida tushuncha berishda Navoiy “Xamsa”sida keltirilgan Nizomiy, Dehlaviy va Abdurahmon Jomiylar haqidagi baytlarni tahlilga tortish ma’qul. Shunda o‘quvchilar “Xamsa” yaratish mushkul ish ekanligini, ijodkordan mashaqqatli mehnat, sabr-toqat, fikriy zalvor talab etishini anglab yetadilar. Kotibi Turshiziy, Abdulloh Hotifiy, Badriddin Hiloliy kabi ijodkorlar to‘lig‘icha “Xamsa” yaratishmagan. Darslikdan tashqari bu kabi ma’lumotlarning berilishi o‘quvchini Alisher Navoiy shaxsining ulug‘vorligini his etishga undaydi. O‘quv rejada dostondan berilgan parchani o‘qib o‘rganishga o‘n soat ajratilgan. O‘quvchi matn bilan tanishar ekan, uni idrok etishni, shoirning so‘z qo‘llash mahorati orqali, badiiy ta’sirchanlikka erishganligini tushunsagina ijodkorning asar yozishdan maqsadi, g‘oyasi nima ekanligini anglab yetadi. Baytlarda uchraydigan notanish so‘zlar izohi darslikda berilgan. Lekin bu so‘zlar matn zamiridagi ma’noni ochib berish uchun yetarli emas, albatta. Shu jarayonda o‘qituvchi ham ancha mehnat qilishiga to‘g‘ri keladi. Asar zamirida mutafakkirning tasavvufiy qarashlari ham o‘z aksini topgan.

“Xamsa” tarkibiga kirgan dostonlardan farqli o‘laroq “Farhod va Shirin”da voqealar rivojida o‘zaro chambarchas bog‘liqlik kuzatiladi. Darslikda doston boblarini bir-biriga bog‘lash maqsadida mualliflar tomonidan nasriy bayon keltirilgan. Sir emaski, bugungi kun o‘quvchisi uyga berilgan topshiriqni vaqtida bajarmaydi. Asardan yod olinishi kerak bo‘lgan parchalarni yod olmaydi, hisob. Buning uchun dars mashg‘ulotlarida asarning asosiy mohiyati aks etgan baytlarni tahlilga tortish samara beradi. Darslikda Farhodning dunyoga kelishi, xoqonning xursandchiligi bilan bog‘liq baytlar berilgan. Shu baytlardan asar g‘oyasini ochishga xizmat qiladigan ikki yoki uch bayt tanlanadi va o‘quvchilar bilan

birga tahlil qilinadi. O‘quvchilarga bayt mazmuni tushuntirilgach, ulardan dars davomida shu baytlarni yoddan aytib berish talab etiladi. Tajribadan ma’lumki, bu o‘quvchi uchun qiyinchilik tug‘dirmaydi. Bayt mazmunini tushungan o‘quvchi uni tez yod oladi. Dostonni o‘qib o‘rganish uchun o‘n soat vaqt ajratilgan. Shu vaqt oralig‘ida asardan ancha baytni yodlash mumkin.

Asar tahliliga qaratilgan topshiriqlar tuzishda matnning murakkablik darajasi, hajmi, o‘quvchining yosh xususiyati, bilimi, dostonni o‘qitish bo‘yicha ajratilgan o‘quv soati inobatga olinadi. Darsning dastlabki mashg‘ulotlarida shoirning hayoti va ijodi bilan bog‘liq mavzuni o‘rganishda iqtidorli o‘quvchi bilan past o‘zlashtiruvchi o‘quvchini bir guruhga birlashtirib maxsus topshiriqlarni berish mumkin. Bilish, rivojlanish nazariyasining asoschisi Jan Piaji va uning tarafdorlarining fikricha, bolalar faqat o‘zlari kashf qilgan narsalar to‘g‘risida haqiqiy tushunchaga ega bo‘ladilar. Biz tez-tez o‘rgatishga harakat qilganimizda, ularni narsalarni qayta kashf qilishdan to‘xtatamiz. (Peaje. Z. 1923) Bunday topshiriqlar sirasiga taqdimot tayyorlash, shoirning hayoti bilan bog‘liq xalq orasida paydo bo‘lgan rivoyatlarni o‘rganish, internet ma’lumotlari asosida mustaqil ish yozish, shoir haqida zamondoshlarining asarlarida bildirilgan fikrlarni tahlil qilish, ijodkorning yaratgan obrazlari orqali uning o‘zini kashf qilish kabi bo‘lishi mumkin. Albatta, bu topshiriqlarni bajarishda o‘qituvchi ularni yo‘naltirib turadi. Topshiriqni yaxshi bajarishlari uchun kerakli manbalar bilan ta’minlaydi. O‘quvchini fanga qiziqtirish, izlanuvchanlikka o‘rgatish shunday amalga oshiriladi. Badiiy obraz tahliliga analitik yondashuv o‘quvchilarning asarning yangicha kashf qilinishiga olib keladi. Asarning ich-ichiga kirib borish unga turli yechimlar izlab topish, o‘rinli qarorlar qabul qilishga yo‘naltiradi. Tahlilning bu yo‘nalishi o‘quvchini mustaqil fikrlashga, jamiyatda sodir bo‘layotgan voqealarga teran nigoh tashlashga o‘rgatadi. Dostonda ota va o‘g‘il ruhiy kechinmalarining badiiy talqiniga analitik yondashamiz. Asardagi asosiy voqealar Chin xoqonining farzandsizligi bilan boshlanadi. Uning mulki Eron shohi davlatidan yuz ming marta ko‘p. Ammo unga falak farzand ato etmagan. Uning ko‘rgan barcha azoblari farzandsizlikdan. Nihoyat xoqonning yagona muddaosi farzand edi. Duosi ijobat bo‘ldi. Xoqonning muddaosi farzandli bo‘lish. U Ollohdan iltijo qilib merosxo‘rso‘raydi. Nihoyat duolari ijobat bo‘lib, farzandli bo‘ladi. Tun kabi bo‘lganhayoti Farhod tug‘ilishi bilanyorishadi. Shu o‘rinda o‘quvchini xoqonning ruhiyatidagi qarama-qarshiliklarni yaqqol gavdalantirishda mulohazaga undaydigan savollar bilan murojaat qilish mumkin. Xoqonning ham hayoti shabiston (tun) kabi bo‘lishi mumkinmi? Axir uning imkoniyatlari ko‘p bo‘lsa, butun mamlakat oyog‘i ostida yastanib turadi-ku? Bunday savollar o‘quvchini o‘ylashga, hayot

haqida mushohada yuritishga majbur qiladi. Azal taqdir qoshida shoh ham gado ham barobar ekanligini tushuna boradi. Davron xoqonning qo‘liga shunday uzuk taqdiki, bu uzukning ko‘zidan otashin la’l parchasi yonib turgandek edi. Nigin deyilganda, Farhod nazarda tutilgan. Ko‘zida otashin la’l parchasining yonib turishi uning ishq bilan tug‘ilganiga ishora. Farzandli bo‘lganidan sevinchga to‘lgan xoqon o‘g‘liga chiroyli ism qo‘yadi. Farzandining kamoloti uchun neki yaxshi bo‘lsa barchasini bajaradi. Farhod tengdoshlariga nisbatan aqlda tengsiz, favqulodda iste’dod sohibi edi. Farhod yigit yoshiga yetdi. Lekin tug‘ma ishq ta’sirida doimo g‘amgin alam dard bilan ko‘milgan edi. Xoqon o‘g‘lidan g‘amginlikni ketkazmak niyatida to‘rt qasr qurdiradi va o‘g‘lidan taxtga o‘tirishini so‘raydi. Farhod odob tavoze bilan taxtni rad etadi.

Natijalar

Asarda ota-o‘g‘ilning o‘zaro suhbati keltirilgan baytlarni ko‘zdan kechirilsa ularning mulohazalari teran. Bir so‘zni so‘zlashdan oldin obdon o‘ylab keyin mushohada yurituvchi Farhodda bir qancha ezgu fazilatlar mujassam ekanligini ko‘rish mumkin. Tahlil davomida ota-o‘g‘il munosabatlarida o‘zaro hurmat, andisha ustuvorligiga, ota o‘g‘ilga, o‘g‘il otaga munosib pokiza, iymon e’tiqodli inson ekaniga e’tibor qaratiladi. Farhod suratining yorqin chizgilari – suhbat davomida o‘zini tuta bilishi, hozirjavobligi, ilm-u donishda tengsizligida ko‘rinadi. Xoqon o‘g‘lining ruhiy holatini tushunadigan, suhbatini tinglaydigan, farzandining orzu-istaklarini hurmat qiladigan ota timsoli. Farhod tilsimni yechish uchun Yunonistonga safar qilishga xoqondan ruxsat so‘raydi. Shunda ota o‘g‘liga rozilik berib, u bilan birga borishga qaror qiladi. Ota va o‘g‘il o‘rtasidagi aktual masalalar yechimini Navoiy shu o‘rinda berib o‘tadi. Ya’ni farzand bilan munosabatlarda otalarga mulohazakor bo‘lishni, farzandning fe’l-atvorini, uning ruhiy holatini hisobga olgan holda suhbatlashish kerakligini xoqon misolida ko‘rsatgan. Darslikda ota va o‘g‘il o‘rtasidagi suhbat to‘laligicha kiritilmagan. O‘qituvchi aynan dostonning shu o‘rnidan tahlil uchunparcha tayyorlashi zarur bo‘ladi. Tayyorlangan parcha o‘quvchilarga suhbat odobi uchun saboq bo‘lishi kerak. Dars davomida o‘quvchi ota-onani qanday hurmat qilishni tushunishi, ota bilan so‘zlashganda o‘ylab gapirish, sharqona odob qoidalariga rioya etish kerakligini anglaydi. Dostonning aynan shu o‘rinlarini tahlilga tortish o‘quvchiga pand-nasihat qilgan bilan barobar bo‘ladi. Bola o‘ziga kerakli xulosani chiqaradi. O‘z-o‘zidan uydagi kattalar bilan munosabatini taftish qila boshlaydi. Badiiy obraz tahliliga analitik yondashuv ko‘proq yuqori sinflarga qo‘l keladi. Chunki 16-17 yosh oralig‘idagi o‘quvchi yon-atrofda bo‘layotgan voqealarga o‘z munosabatini harchand bildirishga harakat qiladi. O‘zligini anglagan mustaqil nazarga ega bo‘lgan odam o‘z taqdirini

boshqalar hal qilib yuboraverishiga yo‘l qo‘ymaydi. (Q. Xusanboyeva, R. Neyozmetova. T. 2020, 46.)

O‘quv rejada dostontahliliga uch soat ajratilgan. Shuning bir soatida miniatyura san’atidan foydalanish darslarni qiziqarli va samarali tashkil etishda qo‘l keladi. “Farhod va Shirin” dostoni asosida ishlangan miniatyuralar o‘quvchilarga taqdim qilinadi. O‘quvchilar miniatyuralarni izohlashga kirishadilar. O‘qituvchining yordami zarur bo‘ladi. Chunki miniatyuralarda ifodalangan qahramonlarning liboslari, undagi ranglar, tana a’zolarining tasvirlanishi bilan bog‘liq ramzlar borki, o‘quvchi uchun tushunarsiz. Miniatyura botinida shunday murakkab mazmun yashirinki, uni chuqur tushunish uchun maxsus tayyorgarlik kerak bo‘ladi. Ranglar bilan bog‘liq ramziy tushunchalar haqida maktab darsliklarida nazariy ma’lumotlar kiritilishi kerak. O‘zbek she’riyatida ham ranglar bilan bog‘liq ramziy obrazlardan keng foydalaniladi. Mumtoz lirika, loroepik dostonlarni o‘qitishda, ranglar bilan bog‘liq ramziy obrazlarga ham duch kelinadi. Aftondil Erkinovning yozishicha, “Farhod va Shirin”, “Zoli makkora Farhodga Shirinning o‘limi haqida xabar bermoqda” miniatyurasi (. МадраимовН. Норматов, 1939.) yuqorisida quyidagi ikki bayt berilgan. Bu Farhodning so‘zlari bo‘lib, dostonning 48-bob nihoyasida berilgan. Unda Farhod va yolg‘on xabar olib kelgan kampir tog‘-u tosh fonida tasvirlangan. Farhod egnidagi ko‘k ranglikiyim komil inson timsoli, jigarrang riyozat bosqichini o‘taganligiga ishora, dastor-mutafakkir (tafakkur qiluvchi shaxs), qizil qalpoq-bahri rahmat (inson tafakkurining ezgulik manbai ekanligi)ni anglatadi. Ko‘zining kichikligi yoki qisiqligi esa bu dunyo ishlariga boqmaslik, qo‘lning ochiqligi bu dunyo moli –moddiyatiga beparvoligiga ishoradir. Belidagi kamar o‘z maqsadiga yetishish yo‘lidagi sobitligi va himmat balandligini anglatadi. O‘quvchilarga ham aynan shunday topshiriq beriladi. Miniaturalar ko‘rgazma sifatida tarqatiladi . O‘quvchi miniatyurada aks etgan tasvirga mos baytlarni topishi kerak bo‘ladi. Ko‘z o‘ngida asar voqealari bo‘lgan davr yaqqol namoyon bo‘ladi. Asar yuzasidan tasavvuri kengayadi. O‘tmishdagi insonlar hayoti, insoniyat uchun hamisha qiziqarli bo‘lgan. Tabiatning rang-barang tasviri o‘quvchiga estetik zavq bag‘ishlaydi. Qahramon ruhiyatini ochib berishda, tushunishda yordam beradi. Miniaturadagi tasvirlar, o‘ziga xos uslub, bejirim naqshlar, qahramonlarning liboslari, bir-birini takrorlamaydigan nafis taqinchoqlar o‘quvchigaqiziqarli va sirlidek tuyula boshlaydi.

Xulosa

Darslikda komil inson haqida nazariy ma’lumot berilgan. Ushbu tushunchani Farhodning Yunonistonga safar qilishida mashaqqatli to‘rt manzilni bosib o‘tish jarayoni voqealarini tahlil qilish

davomidao‘quvchiga tushuntirish mumkin. Dars mashg‘ulotlarida nafs tizginini bo‘sh qo‘yib yuborish, hayotni izdan chiqishiga olib kelishi mumkinligi hayotiy misollar, mashhur videofilmlarda aks etgan kadrlar misolida suhbat, bahs-munozaralar tashkil qilinib, tushuntirilsa bo‘ladi. Farhodning ikkinchi manzilda ahraman devni yengishi, katta xazinani (garchand uni qiziqtirmasa ham) qo‘lga kiritishi, undan so‘ng qulfli uy, yop-yorug‘ xona qalbning yomonliklardan, qabohatdan tozalanishidir. Ezguliklarga qodir qalbgina jamiyatdagi kishilarga yaxshilik urug‘ini socha oladi. Shunday ekan, qalbni chang-g‘uborlardan asrash, qabohatdan hamisha yiroq yurish zarurligi o‘quvchiga singdiriladi. Qalbni g‘ubordan tozalash siz uchun nima? Yon-atrofingizda bo‘lgan yomon xotiralarni (shunday xotira bo‘lsa) qalbingizdan chiqara olasizmi? kabi savollar bilan yondashish o‘rinli. Deylik, do‘stlar xiyonat qildi. Ularga nisbatan qalbda kek saqlash, g‘azabga to‘ldirish insonni yemirishi alal oqibat bag‘ritoshga aylanib qolishi ayni haqiqat ekanligi turli didaktik, psixologik o‘yinlar o‘tkazish orqali uqtiriladi. Jom orqali Suqrotning yashab turgan manziliga boriladi. Suqrot barcha ilm sirlaridan xabardor piri komil timsoli. Najmiddin Komilovning yozishicha, usiz Farhodning o‘z maqsadiga erishishi mumkin emas edi. O‘quvchi uchun piri komil, birinchi ustoz kim? Albatta ota-ona. Qarorlar qabul qilishda, yuksak orzular, oliy maqsadlarni ko‘zlab, biror-biryumushga qo‘l urishda, to‘g‘ri yo‘lni ota-ona ko‘rsatadi. Aql bilan ish yuritishda hamisha rahnamo bo‘lishadi. O‘tish davrida o‘smirlar fe’l-atvorida o‘zgarishlar sodir bo‘ladi. Bugungi kunda ota-ona va farzandlar o‘rtasida kelishmovchiliklartez-tez uchrayotganligi sir emas. Shunday vaziyatlarda o‘quvchiga o‘zini munosib tutish uqtiriladi. Darsning tarbiyaviy ahamiyati amalga oshiriladi. Farhod to‘siqlarni yengib o‘tib nafsni, qalbni, ruhni tozalaydi. Chinga qaytib oynadan Shirinni ko‘rishga muvaffaq bo‘ladi. Shu o‘rinda o‘quvchiga muhabbat buyuk tuyg‘u, unga munosib bo‘lishga inson ruhan tayyor bo‘lishi kerakligi Farhod obrazi orqali tahlilga tortiladi. Komil inson haqida nazariy tushuncha berishda timsol-u ramzlarni shunday izohlab tushuntirish maqsadli bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro`yxati

Mirzayeva Z. Shekspr dan Navoiygacha mutafakkir ijodiga yangicha yondashuv. Til va adabiyot jurnali. 2020:14.

https://tilvaadabiyot. uz.

N. Sayfullayeva Ta’lim metodlari va vositalari. 2019. . http://universal publishings. com

P. Gibbons, “Scaffolding language, sgaffolding learning. 2015 https://www.researchgate.net/publication/327231928 improving _ Students’_Speaking_Ability_through_Scaffolding_Technique.

Diniyati K. Yennining “Muloqot ko ‘nikmalarini o ‘qitishda “scaffolding” usulidan foydalanish” maqolasidan olingan. https://images. app. goo. gl. researchgate. net

Fisher, D. & Frey, N. 2008. Better Learning through Structured Teaching. 2008.

Biswas, Impact of classroom interaction on English language learning and teaching in secondary level of 8. Bangladesh. 2015. https://www. researchgate.net/publication/327231928-
_ improving_Students’_Speaking_Ability_through_Scaffolding_Technique. #fullTextFileContent

N.Sayfullayeva, “Ta’lim metodlari va vositalari” 2019. http://universalpublishings.com

Шарқ миниатюра мактаблари. Мақолалар тўплами. Тўпловчи А. МадраимовН. Норматов. 1939. https://interonconf. org.

Q. Xusanboyeva, R. Niyozmetova. Adabiyot o‘qitish metodikasi. –T. :Innovatsiya - ziyo. 2020. –B. 46. hhtps:e - librariy. namdu. uz.

EXTENDED ABSTRACT

Maktabda mumtoz adabiyotni o‘qitsihda ta’limiy, tarbiyaviy, rivojlantiruvchi maqsadlar ko‘zlanadi. “Farhod va Shirin” dostonini o‘rganish uchuno‘quv rejada 10 soat vaqt ajratilgan bo‘lsada, o‘qituvchilarning aksariyati besh yoki to‘rt soatda mashg‘ulotlarni yakunlab qo‘yayotgani ma’lum. Sababi Navoiy asarlari tili bilan hozirgi o‘zbek adabiy tili o‘rtasida tafovut ancha katta. Shuning uchun o‘quvchining tushinishi qiyin jarayon. Biz bu o‘rinda scaffolding metodidan foydalanishni o‘rinli deb o‘ylaymiz. Bu metodni qo‘llash davomida o‘qituvchi o‘quvchigamatnnitushunishga yordam beradigan strategiyalarni o‘rgatishi kerak. Bu strategiyalar matn turiga bog‘liq bo‘ladi. Adabiyot darslarida badiiy asarlar tahlil qilinib, qahramonlarning xatti-harakatlari muhokama etilishi jarayonida o‘quvchilar odam va olam sirlarini o‘rganadilar, asar muallifi va adabiy qahramonlar timsolida insonni kashf etadilar, oxir oqibat navqiron fuqaro o‘zligini anglay boshlaydi. Bunday topshiriqlar sirasiga taqdimot tayyorlash, shoirning hayoti bilan bog‘liq xalq orasida paydo bo‘lgan rivoyatlarni o‘rganish, internet ma’lumotlari asosida mustaqil ish yozish, shoir haqida zamondoshlarining asarlarida bildirilgan fikrlarni tahlil qilish,

ijodkorning yaratgan obrazlari orqali uning o‘zini kashf qilish bo‘lishi mumkin. Topshiriqlarni yaxshi bajarishlari uchun kerakli manbalar bilan ta’minlaydi. Shoir ijodini o‘rganishda, uning asarlariga ishlangan miniatyura va badiiy matn o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik tadqiq qilinishi hamda ta’lim bosqichlarida mumtoz adabiyot o‘qitishda joriy qilinishi zarurat. Navoiy portretlari yoki uning kitobat san’atiga munosabati masalalari birmuncha o‘rganilgan bo‘lsa-da, lekin asarlariga ishlangan miniatyuralarning matn talqini, xususan, “Xamsa” syujetlari talqinidagi o‘rniga alohida e’tibor qaratilmagan. Navoiyni tushunish, o‘qitish pedagoglar uchun muammoli masala. Topshiriqlarni yaxshi bajarishlari uchun kerakli manbalar bilan ta’minlaydi. Shoir ijodini o‘rganishda, uning asarlariga ishlangan miniatyuralardan foydalanish muammoli masalaning yechimi bo‘lishi mumkin. O‘quvchi katta hayotga qadam qo‘yar ekan, endi uning hayoti, bolaligidagidek beg‘ubor, tashvishsiz o‘tmasligi; turmush tirikchilik vajidan, noxush vaziyatlarga duch kelinganda o‘zni dadil tutish, o‘qni nishonga to‘g‘ri olgan Farhod misolida analiz qilinadi.

MASHINA TARJIMASI TURLARI VA ULARNING QIYOSIY TAHLILI

Adilbek Yusupbayevich Dauletov

Globallashish jarayonining jadallashuvi insonlar orasida til, zamon va makon tushunchalarini anchagina o'zgartirdi va insonlarning o'zaro muloqoti va ma'lumot almashishi uchun imkoniyatlar sarhadi kengaydi. Ammo ayrim insonlarda hali hanuz tillarni tushinishda va ma'lumotlarni o'zlashtirishda ayrim to'siqlar mavjud bo'lib, bu to'siqlarini bartaraf etish uchun eng katta ko'makchi bo'lgan texnik vosita bu mashina tarjimasi vositasi bo'lib u tabiiy tilni qayta ishlashning ko'plab sohalari orasida samarali natijalar ko'rsatgan elektron vosita hisoblanadi. Texnika taraqqiyoti jarayonida mashina tarjimasi ham o'zining jadal taraqqiyot davrini o'tkazdi va hali hanuz uning samaradorligini oshirish va takomillashtirish uchun ko'plab izlanishlar olib borilmoqda. Mashina tarjimasi turlari texnologiya, ma'lumotlar, model arxitekturalari, til juftliklari, moslashtirish imkoniyatlari, mavjud resurslar, foydalanish holatlari va maqsadlari, sifat tezligi, tadqiqot tendentsiyalari va foydalanuvchilarning fikr-mulohazalaridagi o'zgarishlardan kelib chiqqan holda farqlanadi va ushbu maqolada biz qoidaga asoslangan mashina tarjimasi, misollarga asoslangan mashina tarjimasi, statistik mashina tarjimasi va neyron mashina tarjimasi va ularning sifatini yaxshilash uchun qollaniladigan moslashtirish mexanizimi, ularning taraqqiyot bosqichlari va bugungi kunda eng ko'p qo'llanilayotgan mashina tarjimonlarining turlarini ko'rib chiqamiz.

Kalit so'zlar

mashina tarjimasi, qoidaga asoslangan mashina tarjimasi, statistik mashina tarjimasi, neuron mashina tarjimasi, statistik modellar, tabiiy tilni qayta ishlash.

Annatotsiya

Globallashish jarayonining jadallashuvi insonlar orasida til, zamon va makon tushunchalarini anchagina o'zgartirdi va insonlarning o'zaro muloqoti va ma'lumot almashishi uchun imkoniyatlar sarhadi kengaydi. Ammo ayrim insonlarda hali hanuz tillarni tushinishda va ma'lumotlarni o'zlashtirishda ayrim to'siqlar mavjud bo'lib, bu to'siqlarini bartaraf etish uchun eng katta ko'makchi bo'lgan texnik vosita bu mashina tarjimasi

vositasi bo‘lib u tabiiy tilni qayta ishlashning ko‘plab sohalari orasida samaralinatijalar ko‘rsatgan elektron vosita hisoblanadi. Texnika taraqqiyoti jarayonida mashina tarjimasi ham o‘zining jadal taraqqiyot davrini o‘tkazdi va hali hanuz uning samaradorligini oshirish va takomillashtirish uchun ko‘plab izlanishlar olib borilmoqda. Mashina tarjimasi turlari texnologiya, ma’lumotlar, model arxitekturalari, til juftliklari, moslashtirish imkoniyatlari, mavjud resurslar, foydalanish holatlari va maqsadlari, sifat tezligi, tadqiqot tendentsiyalari va foydalanuvchilarning fikr-mulohazalaridagi o‘zgarishlardan kelib chiqqan holda farqlanadi va ushbu maqolada biz qoidaga asoslangan mashina tarjimasi, misollarga asoslangan mashina tarjimasi, statistik mashina tarjimasi va neyron mashina tarjimasi va ularning sifatini yaxshilash uchun qollaniladigan moslashtirish mexanizimi, ularning taraqqiyot bosqichlari va bugungi kunda eng ko‘p qo‘llanilayotgan mashina tarjimonlarining turlarini ko‘rib chiqamiz.

Kalit so‘zlar

mashina tarjimasi, qoidaga asoslangan mashina tarjimasi, statistik mashina tarjimasi, neuron mashina tarjimasi, statistik modellar, tabiiy tilni qayta ishlash.

Abstract

The acceleration of the globalization process has greatly changed the concepts of language, time and space among people, and the scope of opportunities for human interaction and information exchange has expanded. But some people still have some obstacles in understanding languages and acquiring information and the machine translation is not only one of the technical tool which helps to overcome language barriers among people, but also an electronic tool that has shown effective results among many areas of natural language processing Machine translation types differ based on changes in technology, data, model architectures, language pairs, customization options, available resources, usage cases and goals, quality rate, research trends, and user feedback, and in this article we will discuss rule-based machine translation, example-based machine translation, statistical machine translation, and neural machine translation and the alignment mechanism used to improve their quality, their development stages, and the types of machine translators which are commonly usedtoday.

Keywords

machine translation, rule-based machine translation, statistical machine translation, neural machine translation, statistical models, natural language processing.

Kirish

Bir tildan boshqa tilga matnlarni avtomatik tarjima qilish usuli mashina tarijmasi deb yuritilib ilmiy texnika taraqqiyotining eng katta yutuqlaridan biri hisoblanadi. Mashina tarjimasiga bo‘lgan ehtiyoj dunyoning globallashuvi va insonlar orasida o‘zaro bog‘liqligining kuchayishi natijasida paydo bo‘ldi. Turli tillarga mansub odamlar savdo, diplomatiya, fan va texnologiya kabi turli sohalarda tez-tez muloqot qilganligi sababli, til to‘siqlarini bartaraf etishning samarali usullariga talab ortib bordi. Ushbu ehtiyojlar natijasida tadqiqotchilar tarjimalarni mashinalar orqali avtomatlashtirish g‘oyasini o‘rgana boshladilar. Bu 1950-yillarda qoidaga asoslangan yondashuvlar va 1990-yillarda statistik metodlardan foydalanib tarjima qiluvchi dastlabki mashinali tarjima tizimlarining rivojlanishiga olib keldi va bu bugungi kunda bizda mavjud bo‘lgan zamonaviy mashina tarjimasi texnologiyalariga asos soldi.

Bugungi kunda eng ko‘p qo‘llaniladigan mashina tarjimasi(MT) vositalariga Google Translate, Yandex Translate, DeepL, Amazon Translate kabilar bo‘lib ular turli usullardan foydalanib matnlarni tarjima qilish imkoni bilan bir qatorda keng ko‘lamda tillar tanlash imkonini beradi. Ammo MT tarixiga nazar soladigan bo‘lsak tarjima qilingan gapning kontekstual ma’nosini tabiiy tildagidek chiqarish bir muncha murakkab bo‘lgan va asosan qoidalarga asoslanib va mavjud bo‘lgan statistik ma’lumotlardan foydalangan holda berilgan matnlar tarjima qilinigan. Machine Learning hamda Deep Learning mexanizmlarining takomillashuvi zamonaviy tarjima tizimlariga ham katta tasir ko‘rsatdi. Sun’iy intellekt algoritmlari va neyron tarmoqlari tufayli mashina tarjimasi deyarli insoniy aniqlik darajasiga yetdi.

Adabiyotlar sharhi

Mashina tarjimasi boy tarixga ega bo‘lib, yillar davomida uning rivojlanishiga bir qancha olim va tadqiqotchilar hissa qo‘shgan. Warren Weaver amerikalik olim va matematik 1949-yilda nashr etilgan mashhur memorandumda “mashina tarjimasi” atamasini qo‘llagan ilk olim deb hisoblanadi[1]. “Tarjima” deb nomlangan ushbu memorandumda kompyuterlar yordamida tarjima jarayonini avtomatlashtirishning qiyinchiliklari va imkoniyatlari ko‘rsatilgan. Amerikalik kompyuter olimi va elektrotexnika muhandisi Piter Zade va Paul Garvin 1954-yilda

Georgetown-IBM eksperimentini [2] o‘tkazdi va ushbu tajriba IBM 701 kompyuteridan foydalangan holda mashina tarjimasi bo‘yicha eng dastlabki urinishlardan biri edi. 1950-yillarning oxiri va 1960-yillarning boshlarida IBM tadqiqotchilari guruhi, jumladan Leon Dostert [1], Uilyam N. Lokk va boshqalar turli xil mashina tarjimasi loyihalari ustida ishladilar va dastlabki tizimlar va metodologiyalarning rivojlanishiga hissa qo‘shdilar.

Piter Toma va J. L. Delkroix tomonidan 1968 yillarning boshlarida ishlab chiqilgan SYSTRAN [3] tizimi ilk samarali mashina tarjima tizimlaridan biri edi. Sovuq urush davrida ingliz va rus tillari o‘rtasida tarjimalarni taqdim etish uchun keng qo‘llanilgan. 1990-yillarning o‘rtalarida IBM tadqiqotchilari 1-dan 5-gacha bo‘lgan IBM Modellari deb nomlanuvchi bir qator statistik mashina tarjimasi modellarini taqdim etdilar[4]. Bu modellar, ayniqsa Model 4 va Model 5, katta ahamyatga ega bo‘ldi va statistik MTning keyingi rivojlanishi uchun zamin yaratdi.

Google Translate rasmiy ravishda 2006-yil 28-aprelda ishga tushirilgan[5]. Uasosan Neyron Mashina Tarjimasi(NMT)dan foydalanishga o‘tgan bo‘lsa-da, u ilgari Statistik Mashina Tarjimasi(SMT)dan foydalangan. Google Translate dastlab statistik modellarga tayangan bo‘lsada tarjima sifatini yaxshilash uchun NMT ga o‘tdi. Google Neural Machine Translation (GNMT) — 2016- yilda Google tomonidan ishlab chiqilgan ilg‘or mashina tarjimasi tizimi bo‘lib, tarjima sifati va ravonligini yaxshilash uchun neyron tarmoqlar va Deep Learning usullaridan foydalanadi.

1-rasm Mashina Tarjimasining qisqacha taraqqiyot bosqichi

Metodologiya

Mashina tarjimasi turlari texnologiya, ma’lumotlar, model arxitekturalari, til juftliklari, moslashtirish imkoniyatlari, mavjud resurslar, foydalanish holatlari va maqsadlari, sifat tezligi, tadqiqot tendentsiyalari va foydalanuvchilarning fikr-mulohazalaridagi o‘zgarishlardan kelib chiqqan holda farqlanadi. Ushbu farqlar foydalanuvchilarga o‘ziga xos ehtiyojlari va imkoniyatlarigamos mashina tarjimasi yondashuvini tanlash imkonini beradi. Mashina yordamida tarjima qilish tizimlarining to‘rt turi mavjud bo‘lib:

- Qoidalarga asoslangan mashina tarjimasi (RBMT)
- Misollarga asoslangan mashina tarjimasi(EBMT)
- Statistik mashina tarjimasi (SMT)
- Neyron mashina tarjimasi (NMT)

Ushbu maqolada biz yuqorida keltirilgan Mashina tarjimalarini va ularning ishlash bosqichlarini batafsil ko‘rib chiqamiz.

Qoidalarga asoslangan mashina tarjimasi

Qoidalarga asoslangan mashina tarjimasi (RBMT) son-sanoqsiz o‘rnatilgan lingvistik qoidalarga va har bir til juftligi uchun millionlab ikki tilli lug’atlarga tayanadi. Dastur matnni tahlil qiladi va tarjima qilinadigan tildagi matn yaratiladigan o‘tish davri tasvirini yaratadi. Bu jarayon morfologik, sintaktik va semantik ma’lumotlarga ega bo‘lgan keng leksikalarni va katta qoidalar to‘plamini talab qiladi. Dasturiy ta’minot ushbu murakkab qoidalar to‘plamidan foydalanadi va keyin manba tilning grammatik tuzilishini maqsadli tilga o‘tkazadi. Tarjima qilish jarayoni ulkan lug‘atlar va murakkab til qoidalariga asoslanadi.

Foydalanuvchilar tarjima jarayoniga o‘z atamalarini qo‘shish orqali tarjima sifatini yaxshilashlari mumkin. Ular tizimning standart sozlamalarini bekor qiladigan foydalanuvchi tomonidan belgilangan lug‘atlarni yaratadilar.

2-RasmQoidalarga asoslangan mashina tarjimasi ishlashi uchun talab qilinadigan asosiy vositalar.

Qoidalarga asoslangan mashina tarjimasida qoidalar asosan asliyat va tarjima tillarining grammatik tuzilishini tavsiflaydi va atamalarni tarjima qilish uchun lug‘atdan foydalanadi. Analizator grammatik kirish strukturasini tahlil qiladi va kiritilgan matnning oraliq tasvirini yaratadi. Analizator ushbu tasvirni tarjima tilining grammatik tuzilishiga o‘tkazadi.

1. **JadvalQoidalarga asoslangan mashina tarjimasi ishlash bosqichlari**

Bosqichlar ketma ketligi	**Bosqich nomlari**	**Vazifalari**
1. bosqich	Morfologik taxlil	Jumladagi so‘zlarni morfologik taxlil qiladi, kontekst darajasida Grammatik noaniqlik orqali so‘zlarning ma’nosini aniqlaydi.
1. bosqich	Sintaktik taxlil	Gap bo‘laklar va ularning gapdagi o‘rnini taxlil qiladi, POS tagging, gap turlari va ularning orasidagi bog‘liqlikni o‘rganadi
1. bosqich	Gap/Jumla sintezi	Tarjima qilinayotgan tilning Grammatik qoidalariga asoslangan holda tarjima qilingan jumlani shakllantiradi.

Qoidalarga asoslangan mashina tarjimasi tarjima jarayonida asosan uchta strategiyalarga asoslanadi:

3-rasmQoidalarga asoslangan mashina tarjimasi strategiyalari

- To‘g‘ridan-to‘g‘ri yondashuv - asliyat tilida berilgan matn tarjima tilda so‘zma-so‘z tarjima qilinadi.
- Transfer yondashuvi - asliyat tili va tarjima til qoidalariga asoslangan holda tarjima tilidagi matn ko‘rinishlarga o‘tkaziladi.
- Interlingual yondashuv - asliyat til kiritish matnning semantik ifodasiga, interlingvaga aylanadi. Interlingua tarjima matnni yaratish uchun asosdir.

Qoidalarga asoslangan mashina tarjimasi bir muncha qiyin, chunki u vaqt va kuch talab qiladi. Qoidalarga asoslangan tizimlar kengaytirilmaydi, chunki qoidalar qo‘lda yozilishi kerak. Samaradorligi va sifatini yaxshilash uchunko‘proq qoidalar va ko‘proq inson ishtirokini talab qiladi.

Misollarga asoslangan mashina tarjimasi

Misollarga asoslangan mashina tarjimasi(EBMT), bazi hollarda Hotiraga asoslangan mashina tarijamsi deb ham yuritiladi, korpusga asoslangan metodlardan biri bo‘lib ilk bor 1984- yilda Makato Nagao [6]

tomonidan yaratilgan. Misollarga asoslangan mashina tarjimasining asosiy jihati allaqachon tarjima qilingan misollar korpusi ma'lumotlar bazasidan foydalanish va tegishli misollarni olish uchun ushbu ma'lumotlar bazasiga yangi kiritilgan ma'lumotlarni moslashtirish jarayonini o'z ichiga oladi, so'ngra to'g'ri tarjimani aniqlash uchun analogik tarzda qayta birlashtiriladi. Harold Somersning fikriga ko'ra EBMT va misollarga asosan o'rganish (Exemple-Based Learning), hotiraga asosan o'rganish(Memory-Based Reasoning), manba analogiyasi (Derivational Analogy) kabi Machine Learning(ML) texnikalari bilan o'xshash jihatlari ko'p [7]. Chunki ushbu texnikalar ham misollarga asoslangan mashina tarjimasi kabi oldindan mavjud bo'lgan ma'lumotlar bazasiga asoslangan holda yangi ma'lumotlarni o'zlashtiradi. Misollarga asoslangan mashina tarjimasi bilan deyarli bir vaqtda shakllantirilgan statistik uslublardan foydalangan holda tarjima qilish usulining paydo bo'lishi va uning samadorlik darajasing yuqoriligi Misollarga asoslangan mashina tarjimasiga bo 'lgan qiziqish va izlanishlarga keskin tasir qildi.

Statistik mashina tarjimasi

Statistik mashina tarjimasi - bu statistik modellar yordamida matnni bir tildan boshqa tilga tarjima qilish usuli bo'lib qoidalarga asoslangan mashina tarjimasi yondashuvlaridan sezilarli darajada farq qiladi va u asosan 2000-yillarning boshlarida ommalasha boshladi. Statistik mashina tarjimasi statistik modellar va katta hajmdagi ikki tilli korpuslardan olingan ehtimollar asosida ishlaydi. Statistik mashina tarjimasining asosiy vazifasi matnni bir tildan boshqa tilga tarjima qilish uchun parallel ma'lumotlardan (asliyat va tarjima tillardagi jumlalar yoki hujjatlar orqali) o'rganilgan statistik ma'lumotlardan foydalanishdir.

4-rasm. *Statistik mashina tarjimasida qo'llaniladigan modellar*

Jarayon parallel ma'lumotlar bo'yicha turli statistik modellarni o'qitishni o'z ichiga oladi, ularga quyidagilar kiradi:

Tarjima modeli: Tarjima modeli parallel ma'lumotlarda kuzatilgan tarjimalar asosida so'zlar, iboralar yoki so'z birliklarini asliyat tildan tarjima tilga qanday tarjima qilishni o'rganadi. U turli xil tarjima variantlariga ehtimollarni belgilaydi, bu tizimga kiritilgan jumlani hisobga olgan holda eng ehtimoliy tarjimani tanlash imkonini beradi.

So'zlarni moslashtirish modeli: So'zlarni moslashtirish modeli parallel ma'lumotlardagi asliyat va tarjima jumlalar o'rtasida alohida so'zlar yoki so'z birliklarini moslashtiradi. Bu tarjima jarayonida foydalaniladigan so'zma-so'z tarjimalarini shakllantirishga yordam beradi.

Til modeli Til modeli asliyat tildagi so‘zlar ketma-ketligi ehtimolini baholaydi. Bu yaratilgan tarjimalarning ravon va grammatik jihatdan to‘g‘ri bo‘lishini ta’minlashga yordam beradi.

Dekodlash algoritmi: dekodlash algoritmi statistik modellar va so‘zlarni moslashtirish ma’lumotlaridan asliyat tilda berilgan jumlalar uchun moslik ehtimolligi yuqori deb hisoblangan tarjimani yaratish uchun foydalanadi. Dekodlash jarayoni tarjima va til modellari asosida umumiy ehtimollikni maksimal darajada oshiradigan tarjimani qidirishni o‘z ichiga oladi.

Kamchiliklari

Kontekstning etishmasligi: Statistik mashina tarjimasi modellari ko'pincha uzoq muddatli bog'liqliklar va kontekstni qo'lga kiritishda qiynaladi, bu neyron mashina tarjimasi bilan solishtirganda manodorligi kamroq va sifati past bo’lgan kontekstli tarjimalarga olib keladi.

So'z ma'nosini ajratib ko'rsatish: Statistik mashina tarjimasi tizimlari so'z ma'nolarini ajratishda qiyinchiliklarga duch kelishi mumkin, bu esa tarjima xatolariga olib keladi.

Kam ishlatiladigan iboralarni tarimalash: Lug’at ma'lumotlarida mavjud bo'lmagan kamdan-kam yoki ko'rinmas iboralar statistik mashina tarjimasi modellari uchun muammoli bo'lishi mumkin.

Statistik mashina tarjimasi o‘quv ma’lumotlarida kuzatilgan o‘xshash jixatlar yangi, ko‘rilmagan jumlalar uchun mos kelishi mumkin degan taxminga tayanadi. Shuning uchun statistik mashina tarjimasi tizimining sifati va aniqligi ko‘p jihatdan o‘quv ma’lumotlarining hajmi va xilma-xilligiga bog‘liq. Garchi neyron mashina tarjimasi o'zining yuqori ishlashi tufayli so'nggi yillarda asosan statistik mashina tarjimasi o'rnini bosgan bo'lsa-da, statistik mashina tarjimasi asoslarini chuqur o’rganilishi hali juda ham muhim hisoblanadi, chunki u mashina tarjimasi sohasidagi ko'plab yutuqlarga yo'l ochdi.

Neyron Mashina Tarjimasi

Shuni ta’kidlash kerakki, SMT o‘tmishda mashina tarjimasi uchun dominant yondashuv bo‘lgan bo‘lsa-da, neyron mashina tarjimasi yangi texnikalar, yanada murakkab lingvistik bog‘liqliklar va uzoq muddatli kontekstni qo‘lga kiritish qobiliyati tufayli ishlash va mashhurlik bo‘yicha statistik mashina tarjimasidan oshib ketdi. Shunga qaramay, statistik mashina tarjimasi mashina tarjimasi tarixi va rivojlanishining muhim qismi bo‘lib qolmoqda. Statistik mashina tarjimasi neyron mashina tarjimasi rivojlanishidan oldin eng ko‘p o‘rganilgan mashina tarjimasi

usuli edi. Neyron mashina tarjimasi ham, statistik mashina tarjimasi kabi til tarjimasiga ma’lumotlarga asoslangan yondashuvlar sifatida tanilgan. Ya’ni, ular tushunchalarni olish va aniqlik/ish samaradorligini oshirish uchun katta hajmdagi ma’lumotlarga bog‘liq. Ushbu ma’lumotlar odatda korpus formatida (jumlalar/so‘zlar/iboralar to‘plami) taqdim etiladi.

Neyron mashina tarjimasi bosgqa mashina tarjimasi usullaridan farqli ravisgda matnni bir tildan boshqa tilga tarjima qilish uchun sun’iy neyron tarmoqlariga tayanadi. U Deep Learning tamoyillari asosida ishlaydi va tarjimalarni yaratish uchun turli tillardagi so‘zlar o‘rtasidagi bog‘liqliklar va munosabatlarni o‘rganish uchun neyron tarmoqlardan foydalanadi. Uning tizimining odatiy arxitekturasi encoder-decoder modelidan iborat. Buni 5-rasmda ko‘rib chiqishimiz mumkin.

5-rasm. Neyron mashina tarjimasi ishlash mexanizmi

Umuman olganda, neyron mashina tarjimasi keng ko'lamli til juftliklari va domenlarida aniqroq va ravon tarjimalarni yaratish uchun chuqur o‘rganish usullaridan foydalangan holda mashina tarjimasi sohasida inqilob qildi va shu bilan bir qatorda katta hajmdagi o‘quv ma’lumotlari va kuchli hisoblash resurslaridan foydalangan holda, neyron mashina tarjimasi modellari turli til juftliklari o‘rtasida tarjima qilishda ajoyib samaradorlikni ko‘rsatdi va mashina tarjimasining eng zamonaviy usuliga aylandi. Uning kontekstual ma’lumotlarni olish va tildagi uzoq muddatli bog‘liqliklarni boshqarish qobiliyati uni tillararo muloqot va kontentni mahalliylashtirish uchun kuchli vositaga aylantiradi.

Moslashtirish mexanizmlarining mashina tarjimasida tutgan o’rni

Moslashtirish (alignment) mexanizmi statistik va neyron mashina tarjimasida hal qiluvchi rol o'ynaydi, bu modelga asos tildagi so'zlar yoki so'z birliklarini maqsadli tildagi tegishli analoglari bilan mosligini aniqlashni o'rganishga yordam beradi. Neyron mashina tarjimasida moslasgtirishni ikki jihatga bo'lish mumkin: yengil moslashtirish(soft alignment) va chuqur moslashtirish (hard alignment).

Soft alignment

- Diqqat mexanizmi: Diqqat mexanizmi transformator kabi neyron mashina tarjimasi modellarining asosiy komponentidir. Bu modelga maqsad jumladagi har bir so'zni yaratishda asos jumlaning turli qismlariga e'tibor qaratish imkonini beradi. Soft alignment maqsad jumlada yaratilgan har bir so'z uchun asos jumladagi har bir so'zga tayinlangan diqqat ballari orqali erishiladi.

- **Roli** Bu modelga manba va maqsad tillardagi so'zlar o'rtasidagi bog'liqlik va munosabatlarni dinamik ravishda qo'lga kiritishga yordam beradi. Modelga aniq va kontekstga mos tarjimalarni yaratish imkonini beradi.

Hard alignment:

- **So'zlarni moslashtirish modellari** An'anaviy statistik mashina tarjimasitizimlarida hard alignment IBM modellari yoki Hidden Markov modellari (HMMs) kabi usullar yordamida aniq modellashtirilgan. Ushbu modellar har bir token asosida asos va maqsadli so'zlarni moslashtirishni o'rganadilar.

- **Roli** U aniq so'zdan so'zga moslashtirish ma'lumotlarini taqdim etadi, bu esa keyingi ishlov berish va tahlil qilish uchun qimmatli bo'lishi mumkin. Tarjimalarda so‘zlarni o‘zgartirish va moslashtirish masalalarini hal qilishga yordam beradi.

Neyron mashina tarjimasida moslashtirishning o'ziga xos rollariga quyidagilar kiradi:

- So'zlarni qayta tartiblash: Moslashtirish neyron mashina tarjimasi modeliga to'g'ri so'z tartibini va tillar orasidagi o’zaro moslikni o'rganishga yordam beradi. Bu juda muhim, chunki tillar ko'pincha turli xil so'z tartibi, grammatik va stilistik tuzilmalariga ega.

- Lug'atdan tashqari so'zlar: Moslashtirish lug'atdan tashqari so'zlarni boshqarishda yordam beradi, bu esa modelga ularni ma'lum so'zlar bilan moslashtirishga imkon beradi va ko'rinmaydigan atamalar uchun tarjimalarni yaratishga imkon beradi.

- Uzun jumlalar bilan ishlash: Moslashtirish mexanizmlari modelga uzun jumlalarning tegishli qismlariga e'tibor qaratishga yordam beradi, axborot yo'qolishining oldini oladi va tarjima sifatini yaxshilaydi.

- Moslashtirish: Moslashtirish neyron mashina tarjimasi modellariga ushbu kontekstlarga xos moslashtirish jihatlarini o'rganish orqali muayyan domenlarga yoki tarjima vazifalariga moslashishga imkon beradi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, neyron mashina tarjimasidagi soft alignment ham, hard alignment ham, model uchun asos va maqsad tillardagi so'zlar o'rtasidagi munosabatlarni tushunish uchun juda muhimdir. Bu modelga to‘g‘ri va kontekstga mos tarjimalarni yaratish, so‘zlarni qayta tartiblash va tillar o‘rtasidagi lingvistik farqlar tufayli yuzaga keladigan turli tarjima muammolarini hal qilish imkonini beradi.

2-jadval Mashina Tarjimalarining ishlash mexanizmlarining umumiy va farqli jixatlari

Imkoniyatlari	RBMT	EBMT	SMT	NMT
Ko‘p tilli korpusga asoslanadi	+	+	+	+
Mavjud ma’lumotlar bazasiga tayanadi	-	+	-	-
Grammatik qoidalarga asoslanadi	+	-	-	-
Moslashtirish usulidan foydalanadi	-	-	+	+
Ehtimoliy va neyron modellardan foydalanadi	-	-	+	+

Xulosa

Xulosa qilib aytishimiz mumkinki, mashina tarjimasi sohasi tabiiy tilni qayta ishlash sohasidagi tadqiqotlarning asosiy yo‘nalishi bo‘lib kelmoqda va bugungi kunga qadar ko‘plab ijobiy rivojlanish bosqichlaridan o‘tib kelgan bo‘lsa ham mukammallik darasidan hali ham uzoqda. Chunki bugungi kundagi MTlar texnik va ilmiy turdagi matnlarnito‘g‘ri va samarali tarjima qilayotgan bo‘lsa ham badiiy janrdagi ko‘plab ibora va ideomalarga boy bo‘lgan asarlarni tabiiy va mukammal tarzda tarjima qila olmaydi. Mashina tarjimasi sifatini yaxshilash doimiy ravishda tadqiq qilinib kelayaotgan va bir muncha murakkab jarayon bo‘lib, ma’lumotlar, texnologiya, inson tajribasi va fikr-mulohazalarni birlashtirishni talab qiladi. Ayniqsa, turli lingvistik va domen kontekstlarida yuqori aniqlik va ravonlikka erishish uchun tarjima tizimini doimiy ravishda takrorlash va takomillashtirish juda muhim. Ko‘plab tadqiqotchilarning fikriga ko‘ra bunday muammolarni hal qilishning samarali yo‘li gibrid(statistik ma'lumotlar va qoidalarni birlashtirgan holda) uslubidan foyadalanadigan MTlarni yaratishga e’tibor qaratish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yhati

1. John Hutchins, “The first public demonstration of machine translation: the Georgetown-IBM system, 7th January 1954”, AMTA conference, Sentyabr, 2004 (Hutchins 2004).

2. Paul l. Garvin, ” the Georgetown-IBM experiment of 1954: an evaluation in retrospect”, An office of scientific research of the office of Aerospace Research, 1967.

3. Angeliki Petrits, “Ec Systran: the commission's machine translation system”, European Commission Translation Service, 30 Avgust 2001, 4-5 b.

4. Ilya Pestov, ”A history of machine translation from the Cold War to deep learning”, We’ve moved to https://freecodecamp. org/news

5. D. Elliot, “Corpus-based machine translation evaluation via automated error detection in output texts”. Nashr qilinmagan doktorlik dissertatsiyasi, University of Leeds, 2006.

6. Ralf Brown, ”Example-based Machine Translation”, Fifth Biennlal Conference for the Association of Machine Translation in the Americas, 9 oktyabr, 2022.

7. Harold Somears, “Review Article: Example-based MachineTranslation”, Kluwer Academic Publishers, Nederlandiya, 2001.

8. Nilufar Abdurahmonova, “ Mashina tarjimasining lingivistik asoslari”, Akademnashr, Toshkent, 2012.

9. Brown P. F. , Lai J. C. , Mercer R. L. (1991). Aligning sentences in parallel corpora. Proceedings of the 29th annual meeting on Association for Computational Linguistics. Association for Computational Linguistics. (169-176b)

10. Danielsson P. , Ridings D. (1997, Fevral). Practical presentation of a “vanilla” aligner. TELRI Workshop in alignment and exploitation of texts, Fevral.

11. Fung P. , Church K. W. (1994, Avgust). K-vec: A new approach for aligning parallel texts. Proceedings of the 15th conference on Computational linguistics. Association for Computational Linguistics. (1096-1102b)

12. Fung P. , McKeown K. (1994). Aligning noisy parallel corpora across language groups: Word pair feature matching by dynamic time warping.

13. Gale W. A. , Church K. W. (1993). A program for aligning sentences in bilingual corpora. Computational linguistics, 19(1), (75-102b).

14. Gelbukh A. , Sidorov G. , Vera-Félix J. Á. (2006). A bilingual corpus of novels aligned at paragraph level. Advances in Natural Language Processing. Springer Berlin Heidelberg. (16-23 b)

15. Harris B. (1988). Bi-text, a new concept in translation theory. Language Monthly, 54, (8-10b).

16. Kit C. , Webster J. J. , Sin K. K. , Pan H. , Li H. (2004). Clause alignment for Hong Kong legal texts: A lexical-based approach. International Journal of Corpus Linguistics, (29-51b)

DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL COMMUNICATIVE COMPETENCIES OF ESP STUDENTS ON THE BASIS OF CORPUS BASED APPROACH

Durdona Ravshanovna Pulatova

Abstract

This article reveals the concept of a corpus-based approach to the development of professional communicative competence. Intercultural communication, as the need to build a foreign language education system for graduates of higher education institutions in a new way, especially at the undergraduate level, is becoming increasingly urgent and focused on the self-development of students as pedagogical support in the educational system of the educational institution. In recent decades, a number of large-scale changes have been taking place in the higher education system of Uzbekistan, the country's entry into the world education system, socio-cultural changes, and the country's support for university graduates. Based on the new requirements, attention is being paid to improving the quality of foreign language teaching at various stages of education, in particular, to ensure that graduates of higher education institutions enter the world labor market competitively. The rapid development of information and communication technologies is currently opening up wide opportunities and creating a real possibility of a global multilingual system, expanding the scope of education, which opens up great opportunities for the student and indicates the need to learn a foreign language as a means of learning. . The goals of the multi-level system of higher education, taking into account the current needs of the economy and the labor market, are to expand the capabilities of universities to meet the many cultural and educational needs of the individual and society as a whole, to increase the flexibility of the general cultural, professional and scientific training of graduates. Non-linguistic pedagogic directions vocationally oriented foreign language communicative competence of undergraduate students is defined as an integrated set of personal qualities and abilities, foreign language knowledge, skills and abilities formed in the process of teaching a foreign language. Students and personnel in the field of university and

professional activity are required to have their place in the world professional market and to be competitive, to have professional communicative competence in the implementation of independent oral and written communication in a foreign language within the framework of the profession. In today's fast-paced and interconnected world, effective communication is a key skill for professionals across various industries. Professional communicative competences encompass a wide array of abilities that enable individuals to navigate complex work environments, convey ideas, and establish productive relationships. This article provides a detailed overview of the concept of professional communicative competences, highlighting key components and their significance in the workplace.

Keywords

professional competencies, corpus based approach, communicative competencies

Introduction/Kirish

Nowadays, effective communication is a key skill for professionals across various industries. Professional communicative competencies encompass a wide array of abilities that enable individuals to navigate complex work environments, convey ideas, and establish productive relationships. This article provides a detailed overview of the concept of professional communicative competencies, highlighting key components and their significance in the workplace. [16]

There are key components to develop professional communicative competencies.

- Verbal communication skills: This section delves into the importance of articulate and persuasive verbal communication, covering aspects such as active listening, clarity of expression, and adaptability to diverse audiences. [12]

- Non-verbal communication skills: Here, we discuss the role of body language, facial expressions, and gestures in conveying messages effectively, emphasizing the significance of non-verbal cues in building rapport and establishing trust. [15]

- Written communication skills: This segment focuses on the crucially of concise, organized, and error-free written communication in professional contexts. It covers areas like email etiquette, report writing, and effective use of digital communication tools. [14]

In today's interconnected world, effective professional communicative competencies have become paramount for success in the globalized workplace. Effective communication skills play a vital role in conveying ideas, building relationships, and showcasing expertise. This article will explore the significance of professional communication skills in various aspects of the modern workplace and provide insights on how individuals can enhance their competencies in this area.

Understanding the Global Landscape

The globalized workplace brings together professionals from diverse cultural backgrounds, languages, and communication styles. Effective professional communicative competencies enable individuals to bridge cultural gaps, overcome language barriers, and foster a sense of inclusivity. This section will highlight the importance of cultural awareness, active listening, and adaptability skills in ensuring effective communication within an international team.

Building Strong Relationships

In today's fast-paced business environment, strong relationships are the foundation of success. Effective communication skills help establish trust, resolve conflicts, and enhance collaboration. This portion of the article will delve into the role of interpersonal skills, empathy, and emotional intelligence in building strong relationships within a professional setting. [3]

Enhancing Leadership Effectiveness

Leadership roles demand exceptional communication skills. It will explore how effective professional communication can enhance leadership effectiveness by enabling leaders to articulate a clear vision, motivate their teams, and provide constructive feedback. It will also discuss the significance of communication in decision-making processes and crisis management within organizations. [6]

Amplifying Cross-Cultural Collaboration

Globalization has led to increased cross-cultural collaboration within workplaces. This segment will focus on the importance of effective professional communication in facilitating cross-cultural collaboration, emphasizing the need for intercultural competence, flexibility, and open-mindedness. It will also highlight the role of technology in connecting individuals across borders and the importance of effective virtual communication. [8]

Literature review/ Adabiyotlar sharhi

Effective communication skills are essential for individuals aiming to advance their careers and showcase their expertise. This portion of the article will explore how individuals can improve their professional presence, enhance their written and verbal communication skills, and make a lasting impression through effective storytelling and persuasive communication techniques.

The English language plays a crucial role in enhancing professional communicative competencies for several reasons. Proficiency in English is increasingly seen as a valuable skill in today's globalized professional world. Here are some key points, highlighting the importance of English language skills in professional communication:

Global Language

English is considered the lingua franca of international communication, particularly in business and academia. It is estimated that over 1. 5 billion people speak English to some degree worldwide (Crystal, 2003). The ability to effectively communicate in English opens up opportunities for networking, collaboration, and conducting business globally (Jenkins, 2015).

Career Advancement

In many industries, companies have a preference for candidates who possess strong English language skills. Proficiency in English can help individuals stand out among their peers and increase their chances of career advancement (Sophia Education, 2020).

Business Communication

English is widely used in global business transactions, negotiations, and meetings. Having a good command of the language enables professionals to effectively communicate their ideas, negotiate deals, and build relationships with clients and partners from different cultures (Tsui & Bunton, 2000).

Technical and Academic Knowledge

Many scientific and technical fields primarily publish their research and findings in English. Proficient English language skills are fundamental for successful participation in international conferences, publishing papers, and collaborating with colleagues from different countries (Belcher & Braine, 2010).

Access to Information and Resources

The majority of online content, including educational resources, research papers, and business publications, are in English. Proficiency in English allows professionals to access a vast amount of information; stay updated with industry trends, and learn from global thought leaders (Crystal, 2012).

Methodology/Metodologiya

To accomplish above mentioned strategies, students should learn ESP as English for Specific Purposes (ESP) refers to a branch of English language teaching that focuses on developing skills and knowledge required for specific professional contexts. It is essential for enhancing professional communicative competence in various industries. Here are some of the key reasons why ESP is important:

1. Relevance: ESP courses are designed to meet the specific needs and interests of learners in their professional fields, reflecting the language tasks they will encounter. As a result, learners acquire vocabulary, grammar, and skills that are directly applicable to their chosen profession. (Dudley-Evans, T. , & St John, M. J. (2005))

2. Enhanced Communication Skills: ESP courses focus on developing effective communication skills necessary for professional life, including writing reports, participating in meetings, giving presentations, and negotiating in specific contexts. This improves proficiency and confidence in professional communication. (Hyland, K. (2006))

3. Targeted Vocabulary and Language Use: ESP courses emphasize the vocabulary and language structures relevant to different professional fields, equipping learners with the specific linguistic tools required for effective communication within their domain. (Hutchinson, T. , & Waters, A. (1987))

4. Increased Employability: Effective communication is a crucial skill sought after by employers globally. By developing professional communicative competence through ESP, individuals improve their chances of finding employment in their desired field or advancing their careers. (Robinson, P. (1991).)

5. Tailored Content and Methods: ESP instructors tailor course content and teaching methods to suit specific professional contexts, ensuring that learners receive targeted instruction and practice in authentic workplace situations. (Hutchinson, T. , & Waters, A. (1996).)

In recent decades, a number of large-scale changes have been taking place in the higher education system of Uzbekistan, the country's entry into the world education system, socio-cultural changes, and the country's support for university graduates. It is related to prospects that increase the demand for food. Based on the new requirements, attention is being paid to improving the quality of foreign language teaching at various stages of education, in particular, to ensure that graduates of higher education institutions enter the world labor market competitively. English for Specific Purposes (ESP) is a field of applied linguistics that focuses on the teaching of English for specific professional or academic purposes. ESP students are typically those who need to use English in their work or studies, such as engineers, nurses, and business professionals. [1]

One of the key skills that ESP students need to develop is professional communicative competence. Professional communicative competence is the ability to communicate effectively in a professional setting. This includes the ability to use language accurately and appropriately, to understand the cultural norms of the workplace, and to build and maintain relationships with colleagues and clients. [5]

According to N. A. Muslimov, competence is a set of knowledge, skills, qualifications and personal qualities necessary for professional activity in the relevant field. [10]

Professional competence is a competence that corresponds to the specialty under consideration in terms of its description and level of application, and professional competence is to be able to apply the acquisition of knowledge, skills and abilities necessary for the implementation of professional activities by a specialist and their practical use at a high level. [3]

Communicative competence is the ability to achieve communicative goals in a socially appropriate manner. It is organized and goal-oriented, meaning the ability to select and apply appropriate and effective skills in an appropriate context. It includes oral and written communication behaviors. Communicative competence refers to students' ability to use a foreign language to communicate. [11]

Professional communicative competencies are a combination of the components of communicative competencies (pragmatic, linguistic, strategic, cultural, intercultural and sociolinguistic) [7], and the ability to use professional words and language units that cause misunderstandings in the complex processes of professional activity.

There are a number of different models of professional communicative competence. However, they all share a number of common features. Linguistic competence: This refers to the ability to use language accurately and appropriately. This includes grammar, vocabulary, and pronunciation. [8]

Cultural competence: This refers to the ability to understand and appreciate the cultural norms of the workplace. This includes things like body language, humor, and eye contact.

Interpersonal competence: This refers to the ability to build and maintain relationships with colleagues and clients. This includes things like active listening, empathy, and conflict resolution.

Strategic competence: This refers to the ability to use language strategically to achieve specific goals. This includes things like persuasion, negotiation, and decision-making. [3]

Professional communicative competence is essential for ESP students for a number of reasons. It helps them succeed in their careers. In today's globalized economy, the ability to communicate effectively with people from different cultures is essential for success in many fields. [1]It helps them build relationships with colleagues and clients. Strong communication skills are essential for building and maintaining relationships with colleagues and clients. It helps them to advance in their careers. Employees with strong communication skills are more likely to be promoted and earn higher salaries. [2]

It helps them feel confident in their work. When ESP students have strong communication skills, they feel more confident in their ability to do their jobs effectively. [2]There are a number of ways that ESP students can develop professional communicative competence.

Take communication courses. There are a number of communication courses available that can help ESP students improve their linguistic, cultural, interpersonal, and strategic competence.

Practice communication skills. The best way to improve your communication skills is to practice. This can be done by joining a Toastmasters club, taking part in role-playing exercises, or simply talking to people more often. [1]

Get feedback. Getting feedback from others is a great way to identify areas where you can improve your communication skills. This feedback can be given by friends, family, colleagues, or mentors.

Read books and articles. There are a number of books and articles available that can help ESP students learn more about professional communication.

Attend workshops and conferences. There are a number of workshops and conferences available that can help ESP students improve their communication skills.

Corpus based approach. A corpus-based approach to teaching ESP is a method of teaching . English for specific purposes that uses corpora, or collections of naturally occurring language data. This approach is based on the idea that the best way to learn how to use language effectively is to study how it is actually used by native speakers. [9]

RESULT/Natijalar

The corpus-based approach to language teaching is relatively new, but it has gained popularity in recent years. This is because corpora can provide teachers and learners with a wealth of information about how language is used in real-world contexts. This information can be used to help learners improve their accuracy, fluency, and comprehension. [11]

In the context of ESP, the corpus-based approach can be used to help learners develop the linguistic, cultural, and strategic competencies that they need to communicate effectively in professional settings. [9] For example, corpora can be used to help learners identify the vocabulary and grammar that are used in specific professional contexts. They can also be used to help learners understand the cultural norms of different professional settings. Additionally, corpora can be used to help learners develop the strategic competence they need to use language effectively to achieve specific goals.

There are a number of ways that a corpus-based approach can be used to develop the professional communicative competencies of ESP students. [6]Corpus-assisted language learning (CALL):CALL is the use of corpora to support language learning. This can be done in a number of ways, such as by providing students with access to corpora so that they can search for examples of specific words or phrases or by using corpora to create exercises and activities.

Corpus-informed teaching:Corpus-informed teaching is a method of teaching that uses corpus data to inform the teaching process. This can be done by using corpus data to identify the most frequent words and phrases in a particular genre or by using corpus data to create activities that help students understand the patterns of language use.

Corpus-driven learning:corpus-driven learning is a method of learning that is driven by the data in a corpus. This means that students are not given any explicit instruction but instead learn by exploring the corpus and discovering patterns of language use for themselves. [12]

The corpus-based approach has a number of advantages over traditional methods of teaching ESP. It is more realistic: corpora provide students with access to real-world language data, which helps them learn how language is actually used.

It is more efficient: corpora can be used to identify the most important language features for a particular genre, which helps students focus their learning.

It is more motivating. Corpus-based activities can be more engaging and motivating for students than traditional grammar exercises. [4]

However, there are also some challenges associated with the corpus-based approach. Corpora can be expensive and time-consuming to create and maintain. Corpus data can be complex and difficult to interpret. Corpus-based activities may not be suitable for all students. [13]

Conclusion/Xulosa

In conclusion, professional communicative competence is essential for ESP students who want to succeed in their careers. By developing their communication skills, ESP students can increase their chances of getting a job, getting promoted, and being successful in their careers. The corpus-based approach is a promising method of teaching ESP that has the potential to improve the communicative competence of students. However, it is important to note that the corpus-based approach is not a silver bullet and should be used in conjunction with other methods of teaching ESP. [21] ESP plays a significant role in developing professional communicative competencies. It provides learners with the necessary language skills and knowledge required to excel in their chosen professional fields, improving employability and enabling effective communication within specific contexts. Effective professional communicative competencies form the foundation for success in the modern workplace. This article has provided a comprehensive overview of the concept, emphasizing its importance and key components. Developing strong verbal, non-verbal, and written communication skills, along with self-awareness and emotional intelligence, enables professionals to thrive in their respective fields. By continuously honing these competencies, individuals can enhance their career prospects, foster collaboration, and drive organizational growth. Effective

professional communicative competencies have become indispensable in today's globalized workplace. Professional communicative competences encompass a wide array of abilities that enable individuals to navigate complex work environments, convey ideas, and establish productive relationships. By developing cultural awareness, interpersonal skills, leadership effectiveness, cross-cultural collaboration, and expertise showcasing abilities, individuals can propel their careers forward and contribute to their organizations' overall success. Invest in enhancing these skills to navigate the challenges and reap the benefits of the evolving workplace landscape. The corpus based approach has revolutionized language learning and can significantly contribute to the development of professional communicative competences. By utilizing corpora and analyzing authentic texts, professionals can enhance their vocabulary, grammar, and discourse skills. By adopting a systematic approach and utilizing available resources, individuals can improve their overall communication proficiency in their respective fields.

References

1. Adams, B. (2019). Effective Communication in the Workplace: How and Why It Matters. Harvard Business Review.

2. Adler, R. B. , Rodman, G. , & Du Pre, A. (2016). Understanding human communication. Oxford University Press.

3. Arnold, J. , & Brown, G. (1999). Socializing the learner into professional communication, English for Specific Purposes, 18(1), 2–18.

4. Bardovi-Harlig, K. (2001). The negotiation of communicative competence in instructed settings Language Learning, 51(3), 677–711.

5. Byrnes, H. (2001). Learning strategies for the acquisition of foreign language communicative competence Annual Review of Applied Linguistics, 21, 163–183

4. Belcher, D. , & Braine, G. (2010). Teaching Academic Writing in a Second Language: Understanding the Needs of Second Language Writers. Routledge.

5. Caruso, D. (2019). Emotional competence: What it is and why it matter

6. Crystal, D. (2012). English worldwide. The Cambridge Encyclopedia of the English Language, 555-562.

7. Dudley-Evans, T. , & St John, M. J. (2005). Developments in English for Specific Purposes: A multi-disciplinary approach. Cambridge University Press.

8. Guffey, M. (2019). Essentials of Business Communication (11th ed.). Cengage Learning

9. Gudykunst, W. B. , & Kim, Y. Y. (Eds.). (2017). Theorizing about intercultural communication. Sage Publications.

10. Hutchinson, T. , & Waters, A. (1996). English for Specific Purposes: A learner-centered approach. Cambridge University Press.

11. Hyland, K. (2006). English for Academic Purposes: An advanced resource book. Routledge.

12. Huczynski, A. , & Buchanan, D. (2013). Organizational behavior. Pearson Education.

13. Hutchinson, T. , & Waters, A. (1987). English for Specific Purposes: A learning-centered approach. Cambridge University Press.

14. Jenkins, J. (2015). Global Englishes: A Resource Book for Students. Routledge.

15. O'Connor, J. , & Seymour, J. C. (2018). Introducing Neuro-Linguistic Programming: Psychological skills for understanding and influencing people. Jessica Kingsley Publishers.

17. Pulatova , D. , (2023) Pedagogical opportunities in improving

professional communicative competencies. Science and innovationinternational scientific journal.

17. Robinson, P. (1991). ESP Today: A practitioner's guide. Prentice Hall.

18. - Sophia Education. (2020). The Benefits of Learning English for Career Advancement. Retrieved from https://www. sophia. org/tutorials/the-benefits-of-learning-english-for-career-advancement.

19. Shell, G. (2003). The Importance of Effective Communication. AORN Journal, 77(3), 576-577.

20. Tsui, A. B. , & Bunton, D. (2000). The discourse of negotiation: Studies of language in the workplace. Routledge.

21. Yukl, G. (2005). Effective Leadership Behavior: What We Know and What Questions Need More Attention? The Academy of Management Perspectives, 4(1), 66-85.

SOMATIZMLI FRAZEOLOGIK BIRLIKLAR HAMDA ULARNING INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDAGI SEMANTIK O'ZIGA XOSLIKLARI

Sitora Azizbek qizi Toshmatova

Ushbu maqolada frazeologik birliklar va ularning nutqda qo'llanishi, tilshunoslikda somatik birikmalar, xususan, frazeologik birliklarning tarkibiy qismi sifatidagi somatimlar va ularning ingliz va o'zbek tillaridagi semantik sohasi qiyosiy yoritilgan. Shaxsning nutq faoliyati nafaqat atrof-muhit haqidagi ma'lumotni, balki unga bo'lgan munosabatini ham bildiradi. Frazeologik birliklarning qo'llanishi so'zlovchi fikrining naqadar ifodali ekanligini, umuman tilning naqadar boyligini ko'rsatadi. Frazeologik birliklarning shakllanishi va paydo bo'lishi doimiy jarayon bo'lib, odamlarning muloqot qilish zaruratidan kelib chiqadi. Tilning frazeologik tuzilishini tushunish va o'rganish insonning dunyoqarashi, dunyo haqidagi fikrlari va uning ichida o'z nuqtai nazarini o'rganish usulidir. Frazeologik birliklar tilshunoslikning diqqatga sazovor qismlaridan biridir, chunki u til egalarining til xususiyatlari, an'analari, madaniyati va boshqa o'ziga xos xususiyatlarini ko'rsatadi. O'z navbatida, somatizmlar frazeologiya sohasida alohida o'rin tutib, frazeologizm birikmasi sifatida unga yanada kuchliroq ma'nolar qo'shib bormoqda. Somatik frazeologizmlar o'zining asosiy xususiyatlaridan biri bo'lib, ular obrazli, emotsional va ifodali bo'lib, tilning ifodaliligi va emotsionalligida alohida o'rin tutadi. Aslida, boshqa frazeologik birikmalarga nisbatan somatik frazeologizmlar tushunchalarni tasvirlashning eng samarali va ifodali usuli hisoblanadi. Maqolaning asosiy maqsadi ingliz tilidagi somatizmli frazeologizmlarni o'rganish, somatik birliklar bilan o'zbekcha ekvivalentlarni to'g'ri topish va ularni semantik jihatdan solishtirishdan iborat. Tadqiqotda ingliz va o'zbek tillarida turli somatik tarkibiy qismlarga ega bo'lgan ba'zi frazeologizmlar kiritilib, ular semantik o'xshashlik va farqiga ko'ra tahlil qilindi. Bizning maqolamiz ushbu sohada tadqiqot olib borayotganlar yoki tarjimon va tarjimonlar uchun rang-barang va qiziqarli nutq so'zlash uchun nutqda tayyor ishora sifatida foydalanishlari uchun yaxshi manbalardan biriga aylanadi.

Kalit so'zlar

frazeologiya, frazeologik birliklar, frazeologizmlar, somatik birliklar, somatizm, ingliz tili, o'zbek tili, semantika, qiyoslash

PHRASEOLOGICAL UNITS WITH SOMATISMS AND THEIR SEMANTIC PECULIARITIES IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

This article illustrates phraseological units and their usage in speech, somatic compounds in linguistics, particularly, somatims as a components of phraseological units and their semantic field in English and Uzbek languages comparatively. A person's speech activity not only conveys information about the environment, but also conveys his or her attitude toward it. The employment of phraseological units is one indication of how expressive the speaker's thoughts are and how rich the language is in general. Phraseological unit formation and emergence is an ongoing process driven by the necessity of human communication. Understanding and studying the phraseological structure of a language is a way to learn about a person's mindset, thoughts about the world, and perspective of themselves within it. Phraseological units are one of the fascinating part of the linguistics as it shows linguistic peculiarities, traditions, culture and other special features of the language owners. In its turn, being addressed more and more, somatisms play particular role in the sphere phraseology and adds it more forceful meanings as being compound of phraseologism. Somatic phraseologies, with one of their key characteristics being that they are figurative, emotive, and expressive, play a special role in the expressiveness of the language and in its emotionality. In actuality, compared to other phraseological combinations, somatic phraseologies are the most effective and expressive manner to portray notions. The main purpose of this article is to study English phraseologisms with somatisms, to find Uzbek equivalents rightly with somatic units and to compare them semantically. The study includes some phraseologies with different somatic components in English and Uzbek, and analysed them according to their semantic similarities and differences. Our article becomes one of the good resource for those who researches on the sphere, or for translators and interpreters to use them as a ready-made clues in speech in order to make colorful and interesting speech.

Keywords

phraseology, phraseological units, phraseologisms, somatic units, somatism, English language, Uzbek language, semantics, comparison

Introduction

In current modern linguistics it is crucial to research languages comparing, paying attention to different and similar sides of them, and using modern methodological criteria in comparisons. As well as, to contrast somatic units which are used in phraseosemantic fields, to analyze their semantic fields both in written and spoken languages deeply is becoming one of the main tasks of the linguistics.

Literature review. Branch of phraseology in English and Uzbek languages is wide and huge part in linguistics. Each and every sides of this branch attracts the attention of world linguistics. The theory of phraseology, firstly, founded by Sh. Ballei, a French linguist. Furthermore, phraseologism were mentioned as a linguistic units by one of the famous linguist F. de Sosseur.

As being one of the developing part of the linguistics, phraseological units with somatic components or one can say, somatisms, includes body parts, gestures, mimics and facial expressions of the human being. The term "somatic" insisted into the linguistics by F. Vakk firstly. After that, many world linguists such as S. G. Alexeeva, R. M. Vinetraub, R. Y. Mugu, E. V. Nikolina, T. N. Chayko, T. N. Fedulenkova, O. A. Kononova, V. P. Shubina and others have conducted researches and written some works on this sphere. While writing our article we have met some works by Uzbek researchers as well. Some of them are Y. Pinxasov, A. Mamatov, A. Hojiyev, Sh. Rahmatullayev, B. Yo'ldashev, Sh. Usmanov, A. Isayev, Sh. Abdullayev. Moreover, we have used the articles by M. M. Mamajanova, G. F. Yoqubova, Z. Alimkulova, Z. V. Alimova, D. I. Mirzayeva, M. K. Xaitova, U. J. Bolbekova, S. Sh. Sodiqova, M. I. Gadoyeva, N. Qo'chqorova.

Results. According to the meaning, phraseologisms are devided into these categories[2]:

Somonimic – phraseologisms which contains body parts of the human being: To give a helping hand - Yordam qo'lini cho'zmoq.

Example: He's generous: every time tries to give a helping hand.

Ostheonimic – phraseologisms that are expressed with the skeleton system of human body: Skin and bones – 1) Qoq suyak 2)Eti ustixoniga yopishgan.

Example: Your brother is just skin and bones - has he been sick?

Angionimic – phraseological units which includes the blood circulation system words: To make smn's blood boil – Qonini qaynatmoq.

Example: Just hearing her voice makes my blood boil.

Splanchnonimic – inner organisms of a human: To break somebody's heart – Ko'nglini sindirmoq.

Example: He's broken a lot of girls' hearts.

Sensonimic – words which are connected with sensation of a person.

While observing these categories, we have found that it is possible to find Uzbek equivalents to those phraseologisms rightly with the same meaning. We have used online dictionaries and thesauruses as Collins online dictionary, Merriam-Webster dictionary, Cambridge online dictionary and etc. to find and study the meaning of some English phraseological units with somatisms. Then, tried to give their definitions and explain how to use them in language with some example sentences. As well as, gave their Uzbek equivalents. Here, we present that research as a form of table:

№	English	Uzbek		
1	To give a helping hand	Yordam qo'lini cho'zmoq	To try to help smn	He's generous: every time tries to give a helping hand.
2	To break somebody's heart	Ko'nglini sindirmoq	To make smn who loves you very sad, usually by telling that person you have stopped loving them	He's broken a lot of girls' hearts.
3	A heart of gold	Oqko'ngil, yuragi toza	a kind and generous disposition	A woman with a heart of gold gives us lodging for the night.
4	Roll (one's) eyes	Ensasini qotirmoq	To turn one's eyes upward or around in a circle, usually as an expression of exasperation, annoyance, impatience, or disdain.	Don't you roll your eyes at me, young lady! You will finish your homework this instant, or you can kiss your weekend goodbye!
5	On the tip of my tongue	Tilimni uchida turibdi	Means you think you know it and that you will be able to remember it very soon	- I know the answer to this question. No, no, don't tell me. Oh, it's on the tip of my tongue.

6	Pull one's leg	Qulog'iga lag'mon ilmoq	to make someone believe something that is not true as a joke : to trick or lie to someone in a playful way	- The Government knows everything you search on Google here. - Stop trying to pull his leg, that's not true. Many people think it is, but it is a very crazy belief.
7	Find my feet	Oyoqqa turib olmoq; O'zini qo'lga olib olmoq	To become comfortable doing smth.	Moving to a new city was difficult as first, but soon I found my feet.
8	To make smn's blood boil	Qonini qaynatmoq	To make somebody very angry	Just hearing her voice makes my blood boil.
9	To get someone's nerves	Asabini o'ynamoq	Someone annoys you a lot	It gets on my nerves that we have no recycling here.
10	To stop ironing someone's head	Miyasini egovlashni to'xtatmoq	To stop annoying smb.	Stop ironing my head, pal! No one wants to hear you talking for the entire course of the film.
11	Cat got your tongue?	1. Tilingni yutib yubordingmi? 2. Og'zingga talqon solib oldingmi?	Don't you have anything to say?	Why are you silent? Cat got your tongue?
12	Within arm's reach	1. Qo'lcho'zsa yetgudek 2. Burnini tagida	Close enough to touch, either literally or hypotecally. Easily attainable.	Can you pass me that book over there? It's within arm's reach of you.
13	With (one's) head held high	1. Boshini baland ko'tarmoq 2. Yelkasini tik tutmoq	Displaying pride and confidence, often (but not always) after smth has gone wrong	Even though I know I blew the presentation, I walked out of the conference room with my head held high…and then cried in my car.

		3. Qad dini g'oz qilmoq		
14	To twist someone's arm	Ko'ngliga yo'l topish	If your arm has been twisted it means that smn has done a great job of convincing you to do smth you might not have wanted to do.	"Jake, you should really come to the party tonight!" "You know I can't, I have to hit the books (study). " "C'mon, you have to come! It's going to be so much fun and there are going to be lots of girls there. Please come?" "Pretty girls? Oh all right, you've twisted my arm, I'll come!"
15	Up to one's eyeballs	Bo'g'zigacha ko'milmoq	To have a very large amount of smth to do	We have been using our credit cards so much we're now up to our eyes in debt
16	To throw dust smb. 's eyes	1. Ko'ziga qum sochmoq; 2. Ko'ziga cho'p suqmoq	to mislead or deceive someone	He threw dust in our eyes by pretending to be a jeweler and then disappeared with the diamonds.
17	Have a sharp tongue	1. Tili o'tkir; 2. Cha kagi baquvvat	to be someone who often criticizes and speaks in a severe way	Jane has a sharp tongue, so be warned.
18	Skin and bones	1. Qoq suyak 2. Eti ustixoniga yopishgan	Extremely thin	Your brother is just skin and bones - has he been sick?
19	From head to foot; From head to toe	Boshidan oyog'igacha	completely covering your body	The dog was covered in mud from head to toe.

20	To stand shoulder to shoulder	Yelkama yelka turmoq	to give someone or a group of people comple te support during a difficult time	He is such a good friend that can stand shoulder to shoulder both in good and bad situations.
21	Hand in hand	1. Yel kama yelka 2. Qo'l ni qo'lga bermoq	1. Supporting each other 2. Holding each other's hand	I saw Pat and Chris walking hand in hand the other day.
22	Blue blood	Oqsuyak	the fact of someone having been born into a family that belongs to the highest social class, aristocrat	Had they born with blue blood, would their experience have been any different?
23	To be all ears	1. But un tanasi quloqqa aylanmoq; 2. Qul og'im senda	to be waiting eagerly to hea r about something	I'm all ears - tell us what they had to say.
24	To fight tooth and nail	Tish-tirnog'i bilan kurashmoq	to try very hard to get something you want	We fought tooth and nail to get the route of the new road changed.
25	From the bottom of the heart	Chin ko'ngildan	very sincerely	When I said I loved you, I meant it from the bottom of my heart.

Here we can see that it is possible to find equivalents of English phraseologisms contained somatisms with the rightly the same meaning ing Uzbek language too, as well as, there are some phraseological units which can have even two, three or more synonyms both in Uzbek and English languages.
and we can mention that if phraseological units are synonym to phraseological units, they are called as phraseological synonym idioms and they are termed as lexico-phraseological synonym idioms.

In conclusion we can say that, phraseological with somatisms gives different colour in speech and written language, especially in literary

works. To use them skilfully shows how the speaker or write is talented or is aware of the linguistic tricks. In our article we have analysed fifty (50) phraseologic units which contained somatisms and have found their Uzbek equivalents. According to thse foundings, we have formed a table that illustrates English phraseological unis with somatisms, their equivalents with somatisms in Uzbek language, their definition in English language and the usage of them as in example.

We hope that our table services as a good manual for future researchers on the sphere, translators and interpreters.

ENG QADIMGI TURKIY TIL VA ULARNING O‘RGANILISHI

Anarbayeva Marifatxon Murodiljonovna

O‘zbek tili va dabiyoti yo‘nalishi

Annotatsiya

Ushbu maqolada hozirgi o‘zbek tilining taraqqiyot bosqichlari haqida, ilmiy manbalarga asoslanib yozildi. Tarixi uzoq o‘tmishga borib taqaladigan o‘zbek tili, o‘zining betakror yozma manabalariga ega bo‘lgantil sifatida o‘z nufuziga ega. Hozirda o‘zbek tilida so‘zlashuvchilarning soni 35 milliondan ortiq kishini tashkil etadi. San’at va yozuv paydo bo‘lguncha yaratilagan eng qadimiy yodgorlik bu til hisoblanadi. Har bir til o‘sha tilda so‘zlashuvchi xalqning tarixi, boshqa xalqlar bilan aloqasi, joylashuvi haqida ma’lumot beruvchi vositadir.

O‘zbek tili bugungi ko‘rinishga kelgunga qadarjuda katta tarixiy taraqqiyot bosqichini bosib o‘tgan. O‘zbek tilining tarixiy izldizlari miloddan avvalarga borib taqaladi. Bu tilning yozama an’analari ham behad ko‘hna. Aytish joizki, har qanday tilning boylik darajasi baholanganda, asosiy o‘lchov, avvalo, unda yozma an’analarning qachondan buyon mavjud ekanligi bilish dunyo tilshunosligida e’tirof etilgan.

Oltoy tillar oilasining turkiy tillar turkumiga kirivchi o‘zbek tili Miloddan oldingi davrlardan to X asrlargacha qadimgi turkiy til, XI—XIV asrlarda eski turkiy til, XV asrdan XIX asrning ikkinchi yarmigachaeski o‘zbek adabiy tili, XIX asrning ikkinchi yarmidan hozirgi davrgacha ishlatib kelayotgan til hozirgi o‘zbek adabiy tili deb atalgan.

Abstract

In this article, the development stages of the modern Uzbek language were written based on scientific sources. The Uzbek language, which has a long history, has its own reputation as a language with unique written sources. Currently, the number of Uzbek speakers is more than 35 million. Language is the most ancient monument created before the appearance of art and writing. Each language is a tool that provides information about

the history of the people who speak that language, their relationship with other peoples, and their location.

The Uzbek language has gone through a huge stage of historical development until it became what it is today. The historical traces of the Uzbek language go back to the ancient times. The written traditions of this language are very old. It should be said that when assessing the level of richness of any language, the main measure is, first of all, knowing how long written traditions have existed in it, it is recognized in world linguistics.

The Uzbek language, which is part of the Turkic language family of the Altaic language family, is the ancient Turkic language from BC to the 10th century, the old Turkish language from the 11th to the 14th centuries, the old Uzbek literary language from the 15th century to the second half of the 19th century, the language used from the second half of the 19th century to the present day. called Uzbek literary language.

Kirish

Bugungi kunda turkiy tilda so‘zlashuvchi millat va elatlarning salmog‘i ikki yuz milliondan oshgan bo‘lib, ular bir-biriga yaqin va uzoq 30 dan ortiq tilda so‘zlashadilar, turkiy tillar agglyutinativ(o‘zakka yasovchi va turlovchi qo‘shimchalar qo‘shish asosida so‘z yasash) tillar sanaladi.

O‘z o‘rnida ular turkiy tillarning , o‘g‘uz, qarluq va qipchoq kabi 3 ta yirik va nisbatan oz sonli xalach, chuvash, yoqut (saxa), Janubiy Sibir turkiy lahjalariga bo‘linadi. Ushbu lahjalarning deyarli har biri yoki ko‘pchiligi qadimgi turk tili —“O'rxun Enasoy bitiktoshlari tili”ning, ya’ni ko‘pchilik tilshunoslar ta’biri bilan aytganda “Umumturkiy til” yoki “Umumturkcha”(ing. "Common Turkic", рус "Общетюркский язик")ning to‘g‘ridan-to‘g‘ri izdoshlari bo‘lsa, ayrimlari esa bu tillardan butunlay ajralib turadi. Turkiy til tarixini o‘rganish masalasida gap ketganda shuni aytib o‘tish kerakki, ko‘proqG‘arb turkologlari - J. Kloson, G. Dyorferbu masalada chuqur izlanishlar olib borishgan [8]. Turkyalik tilchilar ham turkiy tillarning eng eski chog‘lari, ayniqsa, xun tili bo‘yicha birmuncha izlanishlar olib borgan bo‘lib, ular orasida T. Tekin, M. O‘lmez, E. Yilmazlarning ishlari anchagina ajralib turadi [9]. Bu borada , o‘rta osiyolik izlanuvchilar, ayniqsa, o‘zbek tilshunoslari ayrim, o‘rinlardagina“proto-turk” (ilk/boshlang‘ich turkcha) yoki“xun tili” mavzusigat'o‘xtalishgan [10]. Ko‘pchilik tilshunoslar qadimgi turktiliniko‘proq, “O‘rxun-Enasoy bitiktoshlari"dagiso‘zlarnegizigaqarab, qarluq(o‘zbek, uyg‘ur), o‘g‘uz (Ozarbayjon va Onado‘li turklari, turkmanlar, gagauzlar), qipchoq (qozoq, qirg‘iz, qoraqalpoq, tatar, boshqird, qumiq, qorachoy-bolkor), Janubiy Sibir turkiylari (oltoy-kiji,

xakas, tuva, shor va b.) tilini bitiktoshlar tilidan , o‘sib chiqqan, deb biladilar. Shuningdek, yoquttiligaham “Umumiy turk" chadanuncha uzoq bo‘lmagan bir tarmoq, deb qaraladi.

Tahlil va natijalar

Miloddan oldingi davrlardan to X asrlargacha bo‘lgan davr. Bu davrdagi til fanda **qadimgi turkiy til** deb yuritiladi. Qadimgi xalq og‘zaki ijodi namunalari, O‘rxun-Enasoy yodgorliklari (VI—VII asrlar) shu tilda yaratilgan.

Ilk bor bundan 2 ming yil oldin “Tangri”, “qut”, “yabg‘u”, “o‘rda” kabi xitoy yilnomalarida uchragan so‘zlar barcha turkiy el-uluslarning, ayniqsa, o‘zbek tilining yozma manbalaridan o‘rin olgan eng eski so‘zlar sanaladi. Milod boshlarida esa xitoycha yilnomalar bilan birga yunon va lotin yozma manbalarida “Yoyiq”, “Idil” kabi atoqli otlar o‘laroq ko‘rina boshlagan turkiy so‘zlar keyinchalik –oradan 3-4 asr o‘tib so‘g‘diy va turkiy bitiklarda o‘rin ola boshlaydi. VII-VIII yuzyilliklariga tegishli O‘rxun-Enasoy bitiktoshlarida 1500 ga yaqin turkiy so‘z uchrab, ularning 1300 ga yaqini bugungi o‘zbek tilida saqlanib qolgan [3]. Ushbu ma’lumot turkiy tilO‘rxun-Enasoy bitiktoshlaridadan bir necha ming yil oldin vujudga kelganini isbotlabgina qolamay, hozirgi tilimizda ham iste’molda ekanligiga dalolat beradi.

Mil. ol. II mil. IX asrga oid davrni o‘z ichiga olgan. N. Y Bichurinni kitobida miloddan oldingi turkiy qavmlar tili to‘g‘risida ba'zi ishoralar bor. Jumladan, o‘rta Osiyoni mil. ol. II asrda bir necha yil kezib chiqqan Chjon Tsyan Xan imperatori U-Diga ko‘rgankechirganlarini bayon qilar ekan, Davandan boshlab g‘arbda Anshigacha turli tillarda gapirishadi, lekin rasm-odatlarida o‘xshashlik bor, gaplashganlarida bir-birlarini tushunadilar[6], deydi.

Chjon Tsyan Davanningg‘arb tomoni deb ko‘rsatganda, Samarqand va Buxorogacha bo‘lgan joylarni nazarda tutgan. Gaplashganda bir-birlarini tushunadilar deganda shevalarni nazarda tutgan.

Turkiy tillarning qadimgi yoki ilk o‘rta asrlardagi holatiga oid matnlar arab va fors manbalarida yo‘qligi sababli, bu davrdagi O‘rta Osiyo va Sharqiy Turkistondan boshqa o‘lkalarda yashagan turkiy qavmlarning tillari taraqqiyotini arab va fors tillaridagi ma’lum asarlarda saqlanib qolgan so‘zlarga tayangan holdagina belgilash mumkin. O‘rta Osiyo va Sharqiy Turkiston hududlaridagina qadimgi turkiy tilning uzluksizligi to‘g‘risida so‘z yuritish mumkin. Qadimgi turkiy tilning holati, taraqqiyoti to‘g‘risida asl manbalar eng ishonchli va to‘laqonli ma’lumotlani beradi. Qadimgi turkiy-run yozuvi yodgorliklarini, moniy va eski uyg‘ur-turk

yozuvidagi yodgorliklarni, Qoraxoniylar sulolasi davrida yaratilgan yozma yodgorliklarni asl manba sifatida koʻrsatish mumkin[6] Ushbu keltirilgan turkiy yozma yodgorliklar hududiy jihatdan va maqsadiga koʻra turlicha boʻlgani ma'lum. Ammo barcha yodgorliklarning til xususiyatlarini birlashtirib turadigan bitta omil, qadimgi turkiy yozma yodgorliklarningtili mahalliy dialektlar ham boʻlib, adabiy til sifatida foydalanilgan.

XI—XIV asrlarda amalda boʻlgan til **eski turkiy til** deb ataladi. Mahmud Qoshgʻariyning „Devonu-lugʻatit-turk“ („Turk tillari devoni“), Yusuf Xos Hojibning „Qutadgʻu bilig“ („Saodatga yoʻllovchi bilim“), Ahmad Yugnakiyning „Hibatul haqoyiq“ („Haqiqatlar armugʻoni“), Xorazmiyning „Muhabbatnoma“, Rabgʻuziyning

„Qissasi Rabgʻuziy“ asarlari shu tilda yaratilgan.

Mahmud Koshgʻariyning "Devonu lugʻatit-turk" asarida turkiy tilning mavqei toʻgʻrisida aytgan gaplari bor: Ishonchli bir buxorolik olimdan va nisoburlik boshqa bir ishonchli olimdan shunday eshitgan edim, ular bu soʻzni paygʻambarga nisbat berib aytgan edilar: paygʻambar qiyomatning belgilari, oxirzamon fitnalari va oʻgʻuz turklarining xuruji haqida gapirganda, shunday degan edi: turk tilini oʻrganing, chunki ularning hukmronligi uzoq davom etadi. [6]

Turkiy tilning Sharqdagi tillar orasida qadimdan mavqeini belgilovchi bu dalil albatta e'tiborga loyiq.

Sharqda turkiy tilda soʻzlashuvchilar soni boshq qavmlarga nisbatan koʻpchilikni tashkil qilgan. Turkiy til yuqori mavqega ega boʻlgan.

Mahmud Koshg'ariyning “Devonu lug'otit turk” nomli qomusiy asari turkiy tillarning fonetikasi, leksikasi, grammatikasi, dialektal xususiyatlari haqida to'la ma'lumot beruvchi qimmatli manba. Shu bilan birga, turkiy xalqlarning og'zaki ijodi namunalarini aks ettirgan. Mahmud Koshg'ariy tilshunoslik tarixida ilk bor barcha turkiy tillarning bir necha guruhlarini tasniflab, ular o'rtasidagi umumiy jihatlar va farqlarni aniqlagan holda qiyosiy tarixiy tilshunoslik deb nomlanuvchi yo'nalishga asos soldi. Qoraxoniylar davrining ikkinchi yirik yozma yodgorligi Yusuf Xos Hojibning “Qutadg'u bilig” (Baxt keltiruvchi bilim) asari hisoblanadi. U yirik badiiy-tarbiyaviy asar bo'lib, turkiy adabiyot tarixida juda katta ahamiyatga ega. Shuningdek, Xo'ja Ahmad Yassaviyning hikmatlari, Ahmad Yugnakiyning “Hibat ul-haqoyiq” asarlari shu davrning eng buyuk adabiy durdonalaridir. Qoraxoniylar davri adabiy tili hozirgi Markaziy Osiyodagi barcha turkiy tillarning shakllanishi va rivojlanishi uchun asos bo'lgan til sanaladi, shuning uchun bu davr tili ko'pchilik turkiyshunoslar

tomonidan eski turkiy til deb yuritiladi. “Devonu lug'otit turk”da Mahmud Koshg'ariy Chindan tortib Rumga qadar yashagan turkiy qabilalar haqida shunday yozadi: “Turkiylar, aslida, 20 qabiladir. Har bir qabilaning allaqancha urug'lari bor. Men bulardan asosiylarini - ona urug'larini yozdim, shaxobchalarini tashladim. O'sha davrda bajanak, qipchoq, o'g'uz, boshqird, basmil, yabaqu, tatar, qirg'iz, chigil, tuxsi, yag'mo, ig'raq, uyg'ur kabi turkiy qabilalar tili umumturkiy adabiy tilni tashkil qilgan. Ulardan eng yengili - o'g'uz; eng to'g'risi, yaxshisi - yag'mo, tuxsi; eng ochiq, ravon til - Xoqoniy o‘lkasida yashovchilarning tili”. Eski turkiy til eski o‘zbek tilining shakllanishi va rivojida muhim o'rin tutganligi haqidagi ma’lumotlar berilgan.

XV asrdan XIX asrning ikkinchi yarmigacha qo‘llangan til **eski o‘zbek adabiy tili** deb nomlangan. XIV-XV asrlarda shakllangan eski , o‘zbek adabiy tili Alisher Navoiy asarlarida, o‘z aksini topgan. Navoiy davrida turkiy xalqning jonli tili ko‘p lahjali bo‘lib, adabiy tildan birmuncha farq qilgan. o‘zbek adabiy tili tarkibida forsiy va arabiy so‘zlar ko‘p bo‘lgan. Shuning uchun ham Alisher Navoiy davrida shakllangan , o‘zbek adabiy tili xalqning jonli lahja tillaridan farq qilib, u aholining, o‘qimishli ziyolilarining tili sifatida rivojlangan. Xalqning jonli eskio‘zbek tili esa, turkiy tillarning uch lahjasi asosida qurilgan. Ular qarluq-chigil, o‘g‘uz va qipchoq dialektlaridir. Elshunos K. Shoniyozovning yozishicha, Movarounnahr va Xorazmda, o‘zbek adabiy va jonli tili tojik tili bilan yaqin aloqada rivojlandi. Movarounnahrning markaziy va janubiy shaharlarida tojik etnik muhiti anchagina kuchli edi. , O‘qimishli, o‘zbek va tojiklar har ikki tilda so‘zlasha olar va erkin yozardilar. Alisher Navoiy aytganidek, turkiylarning barchasi - yoshlar, qarilar, xizmatchilar va beklar sartlar tilini tushunganlar[1]. Alisher Navoiy sart tili deganda, o‘z zamonasining, o‘zbek adabiy tilini tushungan, uning mutlaq asosini esa, turkiy til lahjalari tashkil etgan. Alisher Navoiy “Chor devon”, “Xamsa”, “Mahbub-ul qulub”, “Majolisun nafois”, “Mezon-ul avzon” kabi asarlari bilan o‘zbek adabiy tilini amaliy jihatdan isbotlagan bo‘lsa, **“Muhokamat-ul lug‘atayn”** asarida uni nazariy jihatdan tushuntirib berdi. Jumladan, Navoiyning ikki tildagi lug‘atni bir-biri bilan qiyosiy tarzda o‘rganar ekan, fors-tojik tilida muqobili bo‘lmagan ko‘plab o‘zbek so‘zlarini keltiradi.

Atoyi, Sakkokiy, Sayfi Saroyi, Lutfiy, Alisher Navoiy, Bobur, Mashrab, Turdi, Maxmur, Gulxaniy, Muqimiy, Furqat, Zavqiy va boshqa ko‘plab ijodkorlarning asarlari shu tilda yaratilgan.

O'zbek hukmdori Muhammad Shayboniy (1451-1501) o‘zbek tilida g‘azal, ruboiylar ham bitgan. Uning ana shu g‘azal, ruboiylaridan ayrimlari va „Baxrul xudo“ nomli dostoni, o‘g‘li Muhammad Temur

sultonga atab yozgan pand-nasihatlardan iborat kitobi (yagona nusxasi Turkiyada saqlanadi) bizgacha yetib kelgan.

XIX asrning ikkinchi yarmidan hozirgi davrgacha ishlatilib kelinayotgan til **hozirgi o‘zbek adabiy tili** deb ataladi. „Turkiston viloyati gazeti“ nashr qilina boshlagan vaqtdan (1870-yildan) e’tiboran to hozirgi kungacha yaratilgan barcha asarlar hozirgi o‘zbek adabiy tilining namunalari hisoblanadi.

O‘zbek tili XI asrdan boshlab mustaqil til sifatida shakllana boshladi va XIII asrda eski o‘zbek adabiy tili shakllanib bo‘ldi.

Eski o‘zbek tilining rivoji buyuk Alisher Navoiyning nomi bilan bog‘liqdir. U eski o‘zbek tilining keng imkoniyatlaridan foydalangan holda ajoyib asarlar yaratibgina qolmasdan, bu tilni ilmiy jihatdan chuqur tadqiq qiluvchi „Muhokamat-ul-lug‘atayn“ nomli yirik ilmiy asar ham yozdi va unda o‘zbek tilining boshqa tillardan hech kam emasligini ishonarli misollar bilan isbotlab berdi.

Xulosa

Mamlaktimizda o‘zbek tilining turli lahajalarida so‘zlashuvchilari soni ko‘pchilikni tashkil etadi. Barchaga birdek tushunarli bo‘lishu uchun uchun o‘zbek adabiy tiliga asos qilib, qarluq-chigil lahjasi hamda uning tarkibiga kirivchi shevalar (Toshkent, Andijon, Farg‘ona, Namangan, Qo‘qon, Jizzax, Samarqand, Kattaqo‘rg‘on, Buxoro, Qarshi, O‘sh, Marg‘ilon, Jalolobod va boshqa shaharlarning shevalari) o‘zbek adabiy tilining tayanch shevalari qilib olindi. O‘zbek adabiy tilining me’yorlarini belgilashda Toshkent shevasi fonetik jihatdan, Farg‘ona, Andijon shevalari morfologik jihatdan tayanch shevalar deb olingan.

Xulosa o‘rnida quydagilarni aytish mumkin. Turkiy til ming yillar davomida xozirgi O‘zbekiston va undan shimoliy-sharq hamda janubda joylashgan xududlarda shakllanib, rivojlanib kelgan. Bundan ikki ming yil oldin ham xozirgi O‘zbekiston xududida sug‘diylar bilan yonma-yon xozirgi o‘zbek xalqining qadimgi ajdodlari turkiy tilda so‘zlashuvchi xalqlar yashaganligiga shubha yo‘q. Buyk alloma Maxmud Koshg‘ariy asarlarining tili ham xozirgi o‘zbek tiliga juda yaqin. Alisher Navoiy davriga kelib o‘zbek adabiy tili to‘liq shakllanib bo‘ladi.

1989-yilning 21-oktabr kuni o‘zbek tiliga davlat tili maqomi berildi. Mustaqillik sharafoti bilan mana 33-yilldirki tilimiz o‘z mavqeini yo‘qotmay kelmoqda. O‘zbek tilida so‘zlashuvchilar soni yildan yilga ortib bormoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. А. Асқаров. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. Тошкент “Ўзбекистон” 2015. 472-bet

2. Mahmud Koshg‘ariy. Devonu-lug‘atit-turk. 1 jild, Toshkent, O‘zbekiston Fanlar Akademiyasi nashriyoti, 1960, 43-44-betlar.

3. G‘. Boboyorov. O‘zbek tili tarixi-I. Toshkent-2022. “Fan” nashryoti. 6-bet.

4. Ж. Туймабаев. Становление и развитие алтайской теории и алтаистики. — Туркистан, 2006, 46-bet.

5. Алишер Наваий. Суждение о двух языках. Соч. Т. Х. Т. 1970. с. 110.

6. R. Nasimxonov, Q. Sodiqov. O‘zbek tili tarixi. Toshkent-2009. 13-bet.

7. K. Shoniyozov. o‘zbek xalqining shakllanish jarayoni. -T “Sharq”, 2001. -393-bet.

8. Н. Я. Бичурин. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. — М. — Л. 1950, т. 11, 161-bet.

9. Clauson 1956: 181-187; Doerfer 1973: 1-51; Dyorfer 1986: 71-134

10. 10. I. Qo‘chqortoyev, B. Isabekov “ Turkiy filologiyaga kirish”1984: 76-80; G. Babayarov, A. Kubatin. Old Turkictitles used before the Turkic Qaghanate. Ankara, 2013. -P 153-165

11. Н. Я. Бичурин. Указ. Соч. С. 161.

HOZIRGI KUNDA TA'LIM BERISHDA (INGLIZ TILI FANI MISOLIDA) ONLAYN TA'LIMNING IMKONIYATLRI

Mansurbek ONGAROV

An'anaviy o'qitish jarayonida o'qituvchi guruhdagi barcha talabalarga kerakli darajada e'tibor bera oladi, onlayn ta'limda esa mazkur jarayonni to'la qonli bajarish imkoniyati cheklangan mazkur maqolada onlayn ta'limning o'ziga xosligi va undan qay tarzda foydalanish shuningdek onlayn ta'lim imkoniyatlariga kengroq to'xtalib o'tilgan. Onlayn ta'limda axborot texnologiyalaridan foydalanish orqali individual yondashuvni tashkil qilish samarali xisoblanadi. O'quvchi onlayn ta'limda o'zlashtirish darajasini o'z imkoniyatidan kelib chiqqan holda tanlaydi, shuningdek ushbu maqolada ingliz tilidan onlayn ta'lim berishda zamonaviy yondashuv yo'llari ko'rsatib o'tilgan. O'quvchining yosh hususiyati bo'yicha o'rganish qobiliyati, masofadan tahsil olayotganlar boshqa o'quvchilaridan ortda qolishidan xavotirlanishga hojat yo'q sababi, ingliz tili fanidan murakkab so'zlarni o'rganishga qaytishingiz, bir necha bor video ma'ruzalarni tomosha qilishingiz, o'qituvchi bilan yozishmalarni qayta o'qishingiz va o'zingiz biladigan mavzularni o'tkazib yuborishingiz mumkin. Ta'limning yuqori natijalari erishish tadqiqotlarga qaraganda olimlar tomonidan olib borilgan izlanishlar shuni ko'rsatadiki, masofaviy o'qitish natijalari an'anaviy ta'lim shakllarining natijalaridan qolishmaydi. Masofaviy o'qiyotgan o'quvchi ko'pgina o'quv materiallarini mustaqil ravishda o'rganadi. Bu o'tilgan mavzularni yodlash va tushunishni yaxshilaydi va darhol yangi o'zlashtirgan yangi so'zlarni amalda qo'llash orqali o'quvchining qobiliyatini mustahkamlashga yordam beradi. An'anaviy o'qitish jarayonida o'qituvchi guruhdagi barcha o'quvchilarga kerakli darajada e'tibor berishi, har bir o'quvchining ish sur'atiga moslashish juda qiyin. Masofaviy texnologiyalardan foydalanish individual yondashuvni tashkil qilish uchun javob beradi. O'quvchi o'zi o'rganish tezligini o'zi tanlaganiga qo'shimcha ravishda, u paydo bo'lgan savollarga o'qituvchidan tezda javob olishi mumkin.

Kalit so'zlar

onlayn, masofaviy, ilm-fan, o'qituvchi, dars, sinf, kompyuter, kuzatish, texnologiya, video, audio, metod.

NOWADAYS, THE POSSIBILITIES OF ONLINE EDUCATION IN EDUCATION (IN THE EXAMPLE OF ENGLISH LANGUAGE SCIENCE).

In the traditional learning process, the teacher can pay enough attention to all the students in the group, whereas with onlayn learning, this article limits the specifics of onlayn learning and how to use it, as well as a broader emphasis on onlayn learning opportunities. Effectively organize an individual approach through the use of information technology in onlayn learning. In addition to the student choosing the level of proficiency in onlayn learning, there are ways in which he or she can quickly get answers from the teacher to the questions that arise. Learner's age-specific learning skills, distance learners don't have to worry about falling behind other learners, return to learning complex English vocabulary, watch video lectures multiple times , you can re-read the correspondence with the teacher and skip the topics you know. Researches conducted by scientists show that the results of distance learning are not inferior to the results of traditional forms of education. A distance learning student learns most of the learning materials independently. This improves the memorization and understanding of the topics covered and helps strengthen the learner's skills by immediately applying the new words they have learned. In the traditional teaching process, it is very difficult for the teacher to pay the necessary attention to all the students in the group, to adapt to the pace of work of each student. The use of remote technologies is suitable for organizing an individual approach. In addition to the fact that the student chooses his own learning speed, he can quickly get answers from the teacher to the questions that arise.

Keywords

onlayn, distance, science, teacher, lesson, class, computer, observation, technology, video, audio, method.

Kirish

Hozirgi kunda onlayn ta'lim orqali quyidagi yutuqlarga erishish mumkin. Jumladan aynan o'quvchilarda ingliz tilini onlayno'zlashtirish quyidagi afzalliklarniberadi;

O’quvchilarda vaqt borasida qulaylik, ya’ni onlayn ta’limda o’quvchilarga o’ziga mos vaqtni tanlashlari buning natijasida o’quvchilar ingliz tili fanini o’rganishda istalgan joyda va istalgan vaqtda shug’illana olishlari nazarda tutiladi. Deyarli hamma ta’limiy onlayn mobil qurulmalarda ishlaydi shuningdek yo’lga vaqt sarf qilinmaydi, natijada onlayn ta’lim orqali ko’zlangan maqsadga erishiladi;

Onlayn ta’limning yana bir foydali tomoni sifat borasida an’anaviy ta’limdan qolishmaydi. O’quvchilarda onlayn ta’lim orqali yani qulay o’quv vositalari, prezentatsiyalar, testlar, videolar, ekranda namoyish etilishi va dars jarayonini qayta takrorlash orqali sifat samaradorligiga erishiladi;

Onlayn ta’lim jarayonida imkoniyati cheklangan o’quvchilarning ham birdek ta’lim olishiga imkon beriladi natijada o’quvchilar o’zlari rejalashtirgan o’quv jarayoni bo’yicha ishlarini rejali amalga oshirish imkoniyatiga ega bo’ladi;

Boshlang’ich sinflarda ingliz tilini onlayn o’qitish orqali yuqoridagi keltiriligan qulayliklar albatda o’quvchilarga yaxshi samara berishi bilan birgalikda ularning o’zlashtirgan bilimlarini har doim takrorlab turishini ham talab qiladi.

Onlayn o’qitish orqali yana bir muhim tomoni shundan iboratki o’quvchilar bilan dars mashg’ulotidan keyin ham o’zlashtirishi past bo’lgan o’quvchilar bilan ham individual qayta dars mashg’ulotlarini ham bajarish mumkin bu esa o’qituvchidan yuksak pedagogik mahorat va bilimni talab qiladi.

Boshlang’ich sinf o’quvchilarida onlayn o’qitish orqali quyidagi samaradorlikka olib keladi, (1-jadval)da tanishib o’tishingiz mumkin bular quyidagilar:

Metodologiya

Bugungi kunda ta’lim jarayoniga an’anaviy tushunchalar qatorida yangidan-yangi tushunchalar kirib kelmoqda, bu tushunchalar qatoriga hozirgi kunga mos keladigan “onlayn ta’lim” tushinchasi va “til sohibi” kabi tushunchalarni kiritishimiz mumkin.

O‘qitish **-** bu ma’lum bir maqsadga yo‘naltirilgan tizimli bilim va ko‘nikmalar bilan qurollangan jarayondir.

Ta’lim **-**bu o‘qitishning natijasi bo‘lib, shaxsiyatni tarbiyalash va rivojlantirishdir.

*Masofaviy o‘qitish***-**bu eng yaxshi va eng zamonaviy innovatsion metodlar, o‘qitish vositalari va shakllarini o‘z ichiga olgan sirtqi va kunduzgi ta’lim singari axborot va telekommunikatsiya texnologiyalariga asoslangan ta’lim shaklidir.

jadval

O’quvchining yosh hususiyati bo’yicha o’rganish qobiliyati, masofadan tahsil olayotganlar boshqa o’quvchilaridan ortda qolishidan xavotirlanishga hojat yo’q sababi, ingliz tili fanidan murakkab so’zlarnio’rganishga qaytishingiz, bir necha bor video ma’ruzalarni tomosha qilishingiz, o’qituvchi bilan yozishmalarni qayta o’qishingiz va o’zingiz biladigan mavzularni o’tkazib yuborishingiz mumkin.

An’anaviy o’qitish jarayonida o’qituvchi guruhdagi barcha o’quvchilarga kerakli darajada e’tibor berishi, har bir o’quvchining ish sur’atigamoslashish juda qiyin. Masofaviy texnologiyalardan foydalanish individualyondashuvni tashkil qilish uchun javob beradi. O’quvchi o’zi o’rganishtezligini o’zi tanlaganiga qo’shimcha ravishda, u paydo bo’lgan savollarga o’qituvchidan tezda javob olishi mumkin.

Ta’limning yuqori natijalari erishish tadqiqotlarga qaraganda olimlar tomonidan olib borilgan izlanishlar shuni ko’rsatadiki, masofaviy o’qitish natijalari an’anaviy ta’lim shakllarining natijalaridan qolishmaydi. Masofaviy o’qiyotgan o’quvchi ko’pgina o’quv materiallarini mustaqil ravishda o’rganadi. Bu o’tilgan mavzularni yodlash va tushunishni yaxshilaydi va darhol yangi o’zlashtirgan yangi so’zlarni amalda qo’llash orqali o’quvchining qobiliyatini mustahkamlashga yordam beradi.

Boshlang’ich sinf o’quvchilarida onlayn o’qitish orqali quyidagi

Masofaviy o‘qish **-**bu yangi axborot texnologiyalari, telekommunikatsiya texnologiyalari va texnik vositalarga asoslangan ta’lim tizimidir. U ta’lim oluvchiga ma’lum standartlar va ta’lim qonun qoidalari asosida o‘quv shart sharoitlari va o‘qituvchi bilan muloqotni ta’minlab berib, o‘quvchidan ko‘proq mustaqil ravishda shug’llanishni talab qiluvchi tizimdir. Bunda o‘qish jarayoni ta’lim oluvchi qaysi vaqtda va qaysi joyda bo‘lishiga bog’liq emas.

Masofaviy ta’lim **–** masofadan turib o‘quv axborotlarni almashuv vositalariga asoslangan, o‘qituvchi maxsus axborot muhit yordamida, aholining barcha qatlamlari va shuningdek chet ellik ta’lim oluvchilarga ta’lim xizmatlarini ko‘rsatuvchi ta’lim kompleksidir.

Demak masofaviy o‘qitish masofaviy ta’lim kompleksidagi jarayon deb tushunsak bo‘ladi. Masofaviy o‘qitishning va masofaviy ta’limning o‘ziga xos xususiyatlari, pedagogik tizimi, zarurligi va maqsadi mavjud.

Masofaviy ta’lim ananaviy ta’lim turidan quyidagi xarakterli xususiyatlari bilan farqlanadi.

Moslashuvchanlik - Ta’lim oluvchiga o‘ziga qulay vaqt, joy va tezlikda ta’lim olish imkoniyati mavjudligi.

Modullilik - bir biriga bog’liq bo‘lmagan mustaqil o‘quv kurslari to‘plamidan, modullardan individual yoki guruh talabiga mos o‘quv rejasini tuzish imkoniyatini mavjudligi.

Parallellik - o‘quv faoliyati bilan birga parallel ravishda, yani ishlab chiqarishdan ajralmagan holda olib borish imkoniyati mavjudligi.

Keng qamrovlilik - ko‘p sonli o‘quvchilarning bir vaqtning o‘zida kattao‘quv elektron kutubxona, ma’lumotlar va bilimlar bazasi, zaxiralariga murojaat qila olishi. Bu ko‘p sonli o‘quvchilarning kommunikatsiya vositalari yordamida o‘z aro va o‘qituvchi bilan muloqotda bo‘lish imkoniyatini ta’minlab beradi.

Iqtisodiy tejamkorlik - o‘quv maydonlari, texnika vositalari, transport vositalari va o‘quv materiallaridan samarali foydalanish, o‘quv materiallarini bir joyga yig’ish, ularni tartiblangan ko‘rinishga keltirish va bu ma’lumotlarga ko‘p sonli murojatni tashkil qilib bera olish mutaxassislarni tayyorlash uchun ketadigan harajatlarni kamaytiradi.

Sifat -masofaviy o‘qitish usuli ta’lim berish sifati bo‘yicha kunduzgi ta’lim turidan qolishmaydi. Balki, mahalliy va chet ellik dars beruvchi kadrlarni jalb qilib, eng yaxshi o‘quv-metodik darsliklar va nazorat qiluvchi testlardan foydalangan holda o‘quv jarayonini tashkil etish sifatini oshirishi mumkin.

Yuqoridagilarni hisobga olinganda masofaviy ta’lim kompleksi ancha qulayliklarga ega ekan. Lekin, nima uchun masofaviy ta’lim kerak bo‘lib qoldi?-degan savol tug’ilishi tabiiy. Bu savolga javob tariqasida quyidagilarni sanab o‘tish mumkin:

Adabiyotlar sharhi

Mazkur ilmiy ishlarni amalga oshirishda bir qancha olimlarni sanab o’tish mumkin R. Hamdamov. , N. Taylaqulov, U. Begimqulov, J. Sayfiyev. , elektron qo’llanma masofaviy ta’lim texnologiyalari haqida bir qancha kerakli ma’lumotlarni kiritib o’tgan. [3]

Ta’lim olishda yangi imkoniyatlar (ta’lim olish arzonligi, vaqt va joyga bog’liqmasligi va boshqalar);

Ta’lim maskanlariga talaba qabul qilish sonining cheklanganligi.

Ta’lim olishni xohlovchilar sonining oshishi;

Sifatli axborot texnologiyalarining paydo bo‘lishi va rivojlanishi;

Xalqaro integratsiyaning sonining kuchayishi;

Yuqorida sanab o‘tilgan sharoit va imkoniyatlarmasofaviy o‘qitishga ehtiyoj borligini ko‘rsatadi[1].

Ta’lim oluvchilarga barcha hududlar va chet eldagi barcha o‘quvchilar, talabalar, ta’lim olishni xohlovchilar birdek ta’lim olishni imkoniyatini yaratib berish;

Yetakchi universitetlar, akademiyalar, institutlar, tayyorlov markazlari, kadrlarni qayta tayyorlash muassasalari, malaka oshirish institutlari va boshqa ta’lim muassasalarining ilmiy va ta’lim berishning sifat darajasini oshirish;

Asosiy ta’lim va asosiy ish faoliyati bilan parallel ravishda qo‘shimcha ta’lim olish imkoniyatini yaratib berish;

Ta’lim oluvchilarni ta’lim olishga bo‘lgan ehtiyojimi qondirish va ta’lim muhitini kengaytirish;

Uzluksiz ta’lim imkoniyatlarini yaratish;

Natijalar

Masofaviy o‘qitishning bir necha texnologiyalari va ularni tashkil qilish usullari mavjud bo‘lib, ulardan masofaviy o‘qitish tizimini yo‘lga qo‘yish rivojlantirishda keng foydalanilmoqda bu texnologiyalarni shartli ravishda 4 guruhga ajratish mumkin.

Audio (ovoz)- audio o‘quv qurollari telefoniya audiokonferensiya va qisqa to‘lqinli radio kabi interaktiv texnologiyalarni o‘z ichiga oladi.

Video – video o‘quv qurollariga o‘zgarmas startik rasmlar (slaydlar) animatsion (harakatdagi tasvirlar) plyonkalar videokassetalar va real vaqt mobaynida audiokonferensiya imkonyatlari bilan birgalikda animatsion tasvirlarni kirtsa bo‘ladi. Shuni aytib o‘tish kerak real vaqt mobaynidagi audiokonferensiya bilan birgalikda o‘tkazilayotgan animatsion tasvir bir tomonlama yoki ikki tomonlama video tasvir, yoki bo‘lmasa bir tomonlama yoki ikki tomonlamali audiokonferensiyadan tashkil topgan bo‘lishi mumkin.

Masofaviy o‘qitishni tashkil qilishning keng tarqalgan, uni boshqalari bilan solishtirilgandasamaraliroqbo‘lganikki usuli mavjuddir. Bular – videokonferensiyali texnologiyaga asoslangan masofaviy o‘qitish usuli va internet tarmog’ida veb texnologiyalarga asoslangan masofaviy o‘qitish usulidir.

O’qitish jarayonida o’quvchi-o’quvchilarga shaxs sifatida qaralishi, turli pedagogik texnologiyalar hamda zamonaviy metodlarni qo’llanilishi ularni mustaqil, erkin fikrlashga, izlanishga har bir masalaga ijodiy yondoshish, masuliyatni sezish, ilmiy tadqiqot ishlarini olib borish, taxlil qilish, ilmiy adabiyotlardan unumli foydalanishga, eng asosiysi mustaqil o’qishga, o’zi tanlagan kasbiga bo’lganqiziqishlarini kuchaytiradi.

Pedagogik texnologiyaning monitoringi (2-jadval) ga qarang.

2-jadval

№	**Onlayn ta’lim texnologiya mohiyati**	**O’quvchilarning tushinib anglash samaradorligi**
1	o’rgatish o’quvchilarga	esda saqlash o’quvchilarda
2	tushunib yetish	o’zlashtirganini isbotlash
3	tatbiq eta olish	qonun-qoidani tanlash, qo’llay olish
4	tahlil eta bilish	qiyoslash, xulosalash, o’zaro bog’lash
5	sintez qila olish	axborotni ijobiy, qayta ishlay olish
6	baho olish	yangi bilimga ega bo’lish

Xulosa

Bunday natijaga erishish amaliyotda o’quv jarayonida innovatsion va axborot texnologiyalarni qo’llashni taqozo etadi. Ular juda hilma-xildir va bu metodlar yoki o’qitishning samaradorligini oshirishga yordam beruvchi texnologik treninglar o’quvchi-o’quvchilarning mantiqiy, ijodiy, tanqidiy, mustaqil fikrlashni shaklantirishga, kasb tanlash imkoniyatlarini rivojlantirishgayordam beradi.

Yuqoridagi fikrlarni umumlashtirgan holda xulosa qilib shuni aytish mumkinki, masofaviy ta’lim kompleksini ta’lim muassasalariga joriy etilishi har tomonlama foyda keltiradi. Oliy ta’lim tizimida bu kompleksni

joriy qilish uchun barcha shart-sharoitlar mavjud. Bu o‘rinda professor o‘qituvchilardan qatiyatlilik va o‘z ustida ishlash talab qilinadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. A. A Abduqodirov. , A. G’ Hayitov. , R. R Shodiyev. , Axborot texnologiyalari darslik Toshkent o‘qituvchi 2003 yil.

2. B. X Xodjayev umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti darslik sano standart nashriyoti. Toshkent 2017 yil.

3. R. Hamdamov. , N. Taylaqulov, U. Begimqulov, J. Sayfiyev Elektron universitet elektron vazirlik masofaviy ta’lim texnologiyalari o‘zbekiston milliy ensiklopediyasi Toshkent 2011 yil.

4. M. Aripov, B. Begalov, U. Begimqulov, M. Mamarajabov Axborot texnologiyalari o‘quv qo‘llanma. Noshir. Toshkent 2009 yil.

5. Юсупов У. К. Теоретические основы сопоставительной лингвистики. – Т. : Фан, 2007.

6. Жалалов Ж. Ж. Чет тил ўқитиш замонавий методикасига бир назар/Актуальные проблемы филологии: Материалы региональной научной конференции. Наманган. : НГУ, 2009.

7. Ашурова Д. У. Стилистика текста в парадигме когнитивной лингвистики//Филология масалалари. – Т. , 2004

8. Hatim, Basil and Mason, Ian. 2008. Discourse and the Translator. Longman: Longman Group Limited.

9. Brislin, Ricard. W. 2006. Translation: Application and Research. New York: Gardner Press Inc.

10. Liddicoat A. , Papademetre L. , Scarino A. , & Kohler M. Report on intercultural language learning. – Canberra, AU: Department of Education, Science and Training, 2003.

11. Bayjonov, F. (2021). CHARACTERISTICS OF THE CONCEPT OF GENDER CULTURE AS A SOCIAL EVENT. InterConf, (79). вилучено із https://ojs. ukrlogos. in. ua/index. php/interconf/article/view/15139.

12. Bayjonov, F. B. (2021). Stages of formation of gender culture in youth. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences, *9*(4), 2021. https://www. idpublications. org/wp-content/uploads/2021/05/Full-Paper-STAGES-OF-FORMATION-OF-GENDER-CULTURE-IN-YOUTH. pdf.

13. Bayjonov, F. (2023). Technologies for the development of gender culture in cooperation with the family and educational institutions.

Bulletin of Science and Practice, (4), 531-534. https://doi. org/10. 33619/2414-2948/89/70.

14. Bayjonov, F. B. (2021). Gender differences in the contemplation of teenagers. Theoretical & Applied Science, 98(06), 144-146. https://doi. org/10. 15863/tas. 2021. 06. 98. 21.

15. Bayjonov, F. (2022). Factors for forming gender culture in adolescents in family and educational institutions. InterConf, (96). вилучено із https://ojs. ukrlogos. in. ua/index. php/interconf/article/view/18170.

[1] A. A Abduqodirov. , A. G' Hayitov. , R. R Shodiyev. , Axborot texnologiyalari darslik Toshkent o'qituvchi 2003 yil.

A PHILOSOPHICAL EXPLORATION OF MARTIN HEIDEGGER'S “THE ORIGIN OF THE WORK OF ART

Sherzodbek Burxonov

In this thought-provoking article, we delve into the intricate web of Martin Heidegger's seminal work, "The Origin of the Work of Art, " to unravel the profound insights it offers into the essence of art. Heidegger's exploration of art transcends mere aesthetics; it delves into the very core of human existence and the way we engage with the world around us. This article presents a comprehensive interpretation of Heidegger's ideas, making them accessible and engaging for both seasoned philosophers and those new to the world of phenomenology. Heidegger's inquiry begins with a fundamental question: What makes a work of art, in all its various forms, a unique mode of truth-revealing? This question sparks a journey into the intricate relationship between the artist, the artwork, and the audience, transcending conventional definitions of art. Through Heidegger's lens, we come to understand art as a dynamic process of bringing-forth, where the artwork becomes a locus of revelation, revealing hidden aspects of our existence. Our exploration further touches upon Heidegger's concept of the "earth" and the role it plays in grounding human existence. We examine how Heidegger's philosophy of art is deeply entwined with his broader philosophy of Being, shedding light on the human condition and our place in the world. This article not only dissects Heidegger's theories but also relates them to contemporary debates in aesthetics and the arts. It addresses questions of artistic expression, authenticity, and the transformative power of art in the modern world. Intriguingly, Heidegger's "The Origin of the Work of Art" forces us to reevaluate our understanding of art as a mere object of contemplation, urging us to see it as a profound event that shapes our existence and our understanding of truth. In summary, this article serves as a captivating introduction to Heidegger's philosophy of art. It invites readers to contemplate the essence of art, encouraging a deeper appreciation of its significance in our lives. Whether you're a seasoned philosopher or someone curious about the intersections of art and philosophy, this exploration of Heidegger's ideas promises to be a rewarding journey into the depths of human thought and creativity.

Keywords

Hupokeimenon, subiectum, eidos, interpretation, aesthetics, essence, phenomenology, materia and forma

A PHILOSOPHICAL EXPLORATION OF MARTIN HEIDEGGER'S “THE ORIGIN OF THE WORK OF ART"

ANNOTATION

In this thought-provoking article, we delve into the intricate web of Martin Heidegger's seminal work, "The Origin of the Work of Art, " to unravel the profound insights it offers into the essence of art. Heidegger's exploration of art transcends mere aesthetics; it delves into the very core of human existence and the way we engage with the world around us. This article presents a comprehensive interpretation of Heidegger's ideas, making them accessible and engaging for both seasoned philosophers and those new to the world of phenomenology.

Heidegger's inquiry begins with a fundamental question: What makes a work of art, in all its various forms, a unique mode of truth-revealing? This question sparks a journey into the intricate relationship between the artist, the artwork, and the audience, transcending conventional definitions of art. Through Heidegger's lens, we come to understand art as a dynamic process of bringing-forth, where the artwork becomes a locus of revelation, revealing hidden aspects of our existence. Our exploration further touches upon Heidegger's concept of the "earth" and the role it plays in grounding human existence. We examine how Heidegger's philosophy of art is deeply entwined with his broader philosophy of Being, shedding light on the human condition and our place in the world. This article not only dissects Heidegger's theories but also relates them to contemporary debates in aesthetics and the arts. It addresses questions of artistic expression, authenticity, and the transformative power of art in the modern world. Intriguingly, Heidegger's "The Origin of the Work of Art" forces us to reevaluate our understanding of art as a mere object of contemplation, urging us to see it as a profound event that shapes our existence and our understanding of truth. In summary, this article serves as a captivating introduction to Heidegger's philosophy of art. It invites readers to contemplate the essence of art, encouraging a deeper appreciation of its significance in our lives. Whether you're a seasoned philosopher or someone curious about the intersections of art and philosophy, this exploration of Heidegger's ideas promises to be a rewarding journey into the depths of human thought and creativity.

KEYWORDS

Hupokeimenon, subiectum, eidos, interpretation, aesthetics, essence, phenomenology, materia and forma.

INTRODUCTION

Martin Heidegger, known for his profound contributions to existential phenomenology, embarked on a philosophical journey that would challenge conventional perceptions of reality and Being. While the term "hupokeimenon" hails from Aristotle's metaphysical lexicon, its echoes resonate in Heidegger's exploration of ontology and the essence of Being. In this article, we delve into Heidegger's encounter with "hupokeimenon" and how it illuminates his unique perspective on human existence.

LITERATURE REVIEW

Martin Heidegger [1], Jean-François Lyotard [2], Richard F. H. [3], Iain Thomson [4], Jeffrey Andrew Barash [5], Charles. G. [6], Julian. Y. [7] and others, These books represent a selection of scholarly studies that engage with Martin Heidegger's essay "The Origin of the Work of Art" and its implications for various philosophical themes, including ontology, aesthetics, technology, and historical meaning. Researchers and scholars have continued to study and interpret this influential essay in the context of Heidegger's broader philosophical project.

METHODOLOGY

Hermeneutical analysis, phenomenological inquiry, comparative analysis, existential and ontological investigation, interdisciplinary approaches, historical and contextual analysis, ethical and political critique, reception history were used during the research.

RESULTS

In traditional philosophy, the subject-object dichotomy prevails, wherein a subject perceives or interacts with an external object. Heidegger, influenced by phenomenology, challenges this paradigm by emphasizing the interconnectedness of "Dasein" with the world. Rather than viewing "Dasein" as a detached observer, Heidegger posits that we are inherently immersed in the world, co-constituting it through our existence. This resonates with the idea of "hupokeimenon" as the foundational subject beneath the layers of experience. Heidegger's exploration of time, a central theme in his philosophy, further ties "Dasein" to "hupokeimenon. " Heidegger suggests that “"Dasein" exists temporally, always oriented towards the past and future. This temporal character aligns with the enduring nature of "hupokeimenon" beneath the

transient moments of experience. Heidegger's hermeneutic approach to understanding Being underscores the idea that "Dasein" interprets and makes sense of the world. This interpretation resonates with the notion of "hupokeimenon" as the underlying subject that gives meaning to the world through its interpretations and engagements"[1, 22].

Martin Heidegger's encounter with "hupokeimenon" is a testament to the rich tapestry of influences that shaped his philosophy. In his exploration of "Dasein" and the essence of Being, Heidegger offers a profound reinterpretation of the underlying subject that underpins human existence. This subject, like the "hupokeimenon, " is not a detached observer but an active participant in the co-creation of reality. In Heidegger's philosophy, "Dasein" emerges as the locus of meaning, interpretation, and authentic existence, inviting us to reevaluate our understanding of self, others, and the world we inhabit. In the realm of philosophy, the concept of the "subiectum" has played a significant role in unraveling the complex interplay between subjectivity, perception, and the nature of reality. “The term "subiectum" is derived from the Latin word "subiectus, " which means "subject" or "substrate. " While it has been employed in various philosophical traditions, its interpretation and implications have evolved over time. In this essay, we will delve into the historical development of the concept of "subiectum" and its relevance in contemporary philosophical discourse" [1, 24-29].

The concept of "subiectum" finds its origins in the works of Aristotle, particularly in his exploration of the "hupokeimenon. " Aristotle used "hupokeimenon" to refer to the underlying substance or subject of change or transformation. It represented the foundational entity beneath the various qualities and characteristics of an object. For Aristotle, “understanding the "hupokeimenon" was crucial for comprehending the enduring identity of objects as they underwent change. This idea laid the groundwork for later philosophical developments concerning subjectivity and reality. In the medieval period, particularly during the scholastic era, the concept of "subiectum" underwent transformations. Scholastic philosophers like Thomas Aquinas engaged with Aristotle's ideas and incorporated them into their theological inquiries. Here, "subiectum" often referred to the individual substance of things, including human beings. Aquinas, for example, used the term to explore the metaphysical nature of the soul as the enduring and individual subject of human existence" [2, 240].

With the advent of modern philosophy, notably in the works of René Descartes and Immanuel Kant, the concept of the "subiectum" evolved to encompass the realm of subjectivity. “Descartes' famous dictum "Cogito,

ergo sum" ("I think, therefore I am") exemplifies the shift in focus from external objects to the subject's inner world. The "subiectum" now referred to the thinking subject, marking a significant departure from its Aristotelian roots" [3, 52-56].

Immanuel Kant introduced a groundbreaking perspective on the "subiectum" through his transcendental idealism. He argued that the "subiectum" was not merely the thinking subject but the transcendental condition for the possibility of experience. Kant's transcendental subjectivity emphasized that our knowledge of reality is mediated through our cognitive faculties, fundamentally shaping our perception of the world. “The concept of the "subiectum" has traversed a fascinating trajectory through the history of philosophy. From its Aristotelian origins as the underlying substrate of reality to its transformation into the transcendental subjectivity of Kant and the postmodern deconstruction of subjecthood, the "subiectum" continues to be a pivotal notion in our quest to understand the nature of perception, subjectivity, and reality. In contemporary philosophy, it reminds us of the intricate interplay between our cognitive faculties and the external world, urging us to explore the multifaceted nature of human subjectivity and its role in shaping our understanding of the world. The "subiectum" invites us to question the boundaries of the self, the dynamics of perception, and the enduring mysteries of consciousness in our ongoing philosophical journey" [5, 223-250].

"Eidos" is a philosophical term with deep roots in ancient Greek thought, primarily associated with the works of Plato. It is a concept that holds significant importance in the realm of metaphysics and epistemology, shaping discussions on the nature of reality, knowledge, and forms. The term "eidos" is derived from the ancient Greek word εἶδος (pronounced "īdos"), which translates to "form" or "species. " Plato, the renowned Greek philosopher, is perhaps the most influential thinker associated with the concept of "eidos. " In his philosophical dialogues, “Plato used "eidos" to refer to the ideal, unchanging, and eternal forms or essences that exist beyond the physical world of appearances. In Plato's theory of forms, "eidos" plays a central role. He believed that the physical world we perceive through our senses is a mere reflection or imperfect copy of these ideal forms. For example, the concept of a perfect circle exists as an "eidos, " while any physical circle we encounter in the world is an imperfect manifestation of this ideal form" [4, 111-125].

Plato argued that true knowledge could only be attained by contemplating these ideal forms through reason and philosophical inquiry, transcending the limitations of the material world. Thus, "eidos"

represents a realm of abstract, unchanging, and transcendent forms that serve as the ultimate reality, contrasting with the ever-changing and imperfect world of sensory experiences. Aristotle, a student of Plato, had his interpretation of "eidos. " He retained the concept of forms but introduced a more empirically grounded perspective. For Aristotle, "eidos" referred to the essential nature or form of an individual thing. Instead of positing a separate realm of ideal forms, Aristotle believed that forms existed within individual entities. These forms were intrinsic to the objects themselves and were discovered through empirical observation and analysis. “The concept of "eidos" has left a lasting impact on the history of philosophy and continues to be a subject of study and debate in contemporary philosophy. While many contemporary philosophers may not adopt the specific framework of Plato or Aristotle, the idea of forms, essences, and the search for underlying principles remains relevant. In phenomenology, for instance, the concept of "eidos" can be related to the essential structures or "eidetic features" that underlie our perception and understanding of the world" [5, 201-215].

Phenomenologists like Edmund Husserl explored the essence of consciousness and the inherent structures that shape our experiences. Additionally, the concept of "eidos" has resonated in discussions on aesthetics, where it relates to the essential qualities that define a work of art or the ideal representation of an object. "Eidos" stands as a significant philosophical concept that has evolved and adapted over centuries. Its interpretations by Plato and Aristotle have shaped the way philosophers think about the nature of reality, knowledge, and the relationship between the abstract and the concrete. . Martin Heidegger's use of the term “ "eidos" differs significantly from its traditional Platonic or Aristotelian connotations. Heidegger's philosophical approach, rooted in existential phenomenology and hermeneutics, involves a distinctive reinterpretation of this term and its relevance to his thought. To understand Heidegger's use of "eidos, " it's essential to consider it within the broader context of his philosophy" [4, 50-75].

One of the key elements of Heidegger's "eidos" is its temporal dimension. Heidegger argues that Dasein's existence is fundamentally temporal, characterized by a past, present, and future. This temporal "eidos" is crucial to understanding how human beings relate to themselves, others, and the world. Heidegger's "eidos" also has a hermeneutic significance. He emphasizes that our understanding of the world is rooted in our interpretation of entities and their "eidos. " This interpretation occurs within the context of our existence and the historical and cultural factors that shape it. It reflects his unique approach to

understanding the essence of entities, especially the essence of human existence, or Dasein. By incorporating "eidos" into his philosophical framework, Heidegger provides a distinctive lens through which we can explore the nature of Being, human existence, and our understanding of the world" [6, 170-189].

Interpretation is a central and foundational concept in Martin Heidegger's philosophy, particularly within his hermeneutic approach. Heidegger's philosophy is deeply concerned with understanding the nature of Being, and interpretation plays a crucial role in this endeavor. Let's explore Heidegger's perspective on interpretation. Heidegger considers hermeneutics, the art and science of interpretation, as fundamental to human existence. It is not just a theoretical framework but an essential aspect of our everyday encounters with the world. Heidegger's hermeneutics is concerned with understanding and interpretation as intertwined processes. He emphasizes that understanding is not merely a cognitive act but a fundamental way of engaging with the world. Heidegger introduces the concept of "pre-understanding" ("Vorverständnis") to highlight that interpretation does not begin from a blank slate. Rather, we always approach a situation or text with a pre-existing framework of understanding shaped by our cultural, historical, and personal context. Heidegger introduces the idea of the "hermeneutic circle, " which describes the dynamic relationship between parts and wholes in interpretation. He argues that we understand individual elements (e. g. , words or concepts) by relating them to the larger context and vice versa. Heidegger also introduces the concept of "fore-structure" ("Vorstruktur") to emphasize that our interpretations are guided by preconceptions and anticipations [3, 120].

Heidegger aims to reveal the underlying structures of existence through interpretation. Heidegger's approach to interpretation can be seen as a "fusion of horizons. " “He emphasizes that as interpreters, we engage in a dialogue with the text, context, or world we are interpreting. This dialogue allows for a merging of our horizon of understanding with that of what we are interpreting. In Heidegger's philosophy, authentic existence involves an ongoing process of interpretation and re-interpretation of one's life and the world. It is through this process that individuals can achieve a deeper understanding of themselves and their existence. Interpretation is a cornerstone of Martin Heidegger's philosophy, deeply intertwined with his exploration of the nature of Being and human existence. Heidegger's hermeneutic approach emphasizes the complex and dynamic nature of understanding, highlighting that interpretation is not just an intellectual exercise but a fundamental way in

which we engage with the world and uncover its hidden meanings" [3, 129-142].

Heidegger's aesthetics is deeply rooted in his philosophical quest to uncover the truth of existence. He argues that art has a unique role in disclosing truth, not in a representational or mimetic sense, but by revealing deeper layers of meaning and significance. Art, for Heidegger, is a form of "truth-setting-into-work. " “Central to Heidegger's aesthetics is the concept of the artwork (Kunstwerk), which he explores in his essay "The Origin of the Work of Art" ("Der Ursprung des Kunstwerkes")" [7, 42-61].

"Earth" represents the material and physical dimension, while "world" is the context and meaning within which entities exist. Art, according to Heidegger, is the tension between earth and world, a transformative process where the earth is brought forth into the world. Heidegger's aesthetics introduces the notion of the "fourfold" (das Geviert), which encompasses earth, sky, divinities, and mortals. This framework reveals the interconnectedness of human existence with the larger cosmos and underscores the role of art in making these connections visible. In Heidegger's view, art's primary function is to facilitate unconcealment (aletheia) by revealing truths that are often concealed in everydayness. “Artistic works, through their formal and structural qualities, invite viewers to contemplate deeper layers of meaning and engage with the world in a more authentic way. Heidegger extends his aesthetics to argue that art is a form of world-disclosure. Artworks open up new horizons of understanding and create a sense of wonder and awe. He contends that Van Gogh's painting of a pair of shoes, for example, allows us to see the shoes in an entirely different light, transcending their mere utility" [7, 78-92].

Art, as a form of poesis, engages in the act of revealing truth. This concept challenges conventional views of art as a static representation and instead portrays it as a dynamic process. Heidegger's aesthetics is also rooted in the temporality of art. He argues that artworks have a unique relationship with time, as they can both transcend and encapsulate moments in history. Art, in this sense, bridges the gap between past and present, offering a glimpse into the timeless. “Martin Heidegger's aesthetics provides a profound and distinct perspective on the essence of art. His philosophy challenges conventional interpretations of art as mere representation and delves into its role as a truth-disclosing, world-revealing, and transformative force. Heidegger's exploration of the artwork as a site of truth and his emphasis on the interconnectedness of earth and world offer a rich framework for understanding the profound

significance of art in human existence. In Heidegger's view, art is not a passive object of contemplation but a dynamic process that invites viewers to engage with the deeper truths of existence and to transcend the ordinary to experience the extraordinary" [1, 30-38].

Heidegger's philosophy is deeply rooted in his critique of traditional metaphysics. He argues that classical metaphysics has obscured the true nature of Being by reducing it to abstract and conceptual categories. Central to Heidegger's philosophy is the "Question of Being. " He contends that the question "What is Being?" has been neglected in the history of philosophy, and it is this question that serves as the starting point for his exploration of essence. Heidegger seeks to reawaken our understanding of Being as a fundamental and existential inquiry. Heidegger introduces the concept of "ontological difference" to elucidate the distinction between Being and beings. Traditional metaphysics often conflates these two aspects, treating Being as just another being. Heidegger's ontological difference highlights that Being is distinct from and prior to any specific beings, emphasizing the need to distinguish between the two. Heidegger's approach to the essence of Being is characterized by his emphasis on "Aletheia, " which means "unconcealment" or "truth. " He argues that the essence of Being lies in its ability to reveal and unconceal, rather than being a static, definable entity. “Being is not something that can be exhaustively conceptualized but is an ongoing process of revealing and concealing. Heidegger's understanding of essence is deeply temporal. He posits that essence is not a fixed and timeless concept but is inherently bound to time" [5, 210-222].

He employs the phenomenological method to uncover the structures of human experience and existence, emphasizing that the essence of Being is disclosed in our lived encounters with the world. Heidegger contrasts authenticity with inauthenticity, where individuals succumb to the conforming influence of the "They" – the anonymous crowd that dictates norms and values. Heidegger extends his exploration of essence to entities in the world. He argues that the essence of things lies not in their objective properties but in their contextual significance and relationality. Things, like Being, reveal themselves through their engagement with human existence. Heidegger's philosophy portrays the quest for essence as an ongoing and dynamic process. It is not a fixed destination but a continuous engagement with the fundamental questions of existence. “This emphasis on the processual nature of essence aligns with his rejection of static metaphysical concepts. In Martin Heidegger's philosophical framework, essence takes on a profound and dynamic character. Heidegger challenges traditional metaphysical notions and

calls for a renewed exploration of the essence of Being. His emphasis on the temporal, existential, and phenomenological aspects of essence offers a unique perspective on the core questions of existence. For Heidegger, essence is not a stagnant concept but an ongoing and transformative journey, inviting individuals to confront the fundamental mysteries of their own Being and the world in which they exist" [4, 78-95].

Heidegger proposes that Dasein is the entity that asks questions about Being. Heidegger's approach to phenomenological description involves exploring Dasein's mode of Being, its engagement with the world, and its understanding of Being. Heidegger famously frames his philosophical project as the "Question of Being" – an inquiry into the nature of Being itself. He argues that this question has been largely neglected in the history of philosophy, and it serves as the foundation of his phenomenological investigations. Heidegger's phenomenology places a significant emphasis on temporality" [3, 228-240].

Heidegger incorporates language and hermeneutics (the art of interpretation) into his phenomenology. “Language, for him, is not just a tool for communication but the medium through which we disclose the world and understand Being. Hermeneutics plays a crucial role in interpreting the meaning of Being. Heidegger introduces the concept of "truth" as "unconcealment" (aletheia). Truth, in his phenomenological framework, is not a mere correspondence between propositions and facts but the way in which entities and Being reveal themselves. Truth is an essential aspect of the phenomenological encounter. Heidegger's phenomenology explores how individuals often fall into the conformity of the "They" – the anonymous crowd that dictates norms and values. This conformity leads to a loss of authenticity, as individuals lose themselves in societal conventions" [1, 40-82].

Heidegger's unique interpretation of phenomenology takes us on a journey toward the essence of Being. It challenges the traditional boundaries of phenomenological inquiry and expands it to encompass questions about existence, meaning, and the nature of reality. For Heidegger, phenomenology is not just a method of description but a path to existential insight and understanding. “Martin Heidegger's phenomenology is a radical departure from traditional phenomenological approaches. It offers a profound and existential exploration of human existence and the nature of Being. Heidegger's engagement with phenomenology serves as a bridge between philosophy's historical roots and its future horizons, inviting us to rethink our fundamental questions about existence, authenticity, and the essence of Being itself. In

Heidegger's phenomenology, we find a rich and complex framework that continues to shape contemporary philosophical discourse" [7, 152-167].

CONCLUSION

In the realm of philosophical inquiry, Martin Heidegger's essay "The Origin of the Work of Art" remains an enduring and enigmatic masterpiece. This essay has continued to captivate scholars across diverse disciplines, inviting a myriad of methodological approaches for its interpretation and analysis. Heidegger's profound exploration of art, truth, temporality, and authenticity challenges conventional notions and continues to shape contemporary philosophical discourse.

As the philosophical conversation surrounding "The Origin of the Work of Art" persists, scholars delve deeper into its rich tapestry of ideas, considering both its historical context and its enduring relevance. Whether through existential and ontological inquiries or ethical and political critiques, this essay continues to inspire philosophical curiosity and intellectual exploration.

REFERENCES

[1]Martin Heidegger. Poetry, Language, Thought. - New York : Harper & Row, 1971.

[2]Jean-François Lyotard. The Inhuman: Reflections on Time. - California: Stanford University Press in Stanford, 1991.

[3] Richard F. H. The Emergency of Being: On Heidegger's Contributions to Philosophy. - New York : Cornell University Press, 2006.

[4] Thomson D. I. Heidegger on Ontotheology: Technology and the Politics of Education. – Cambridge: Cambridge University Press, 2005.

[5] Barash J. A. Martin Heidegger and the Problem of Historical Meaning. – Chicago: The University of Chicago Press, 2003.

[6] Charles. G. Heidegger and the Problem of Knowledge. - Indianapolis: Hackett Publishing, 1983.

[7] Julian. Y. Heidegger's Philosophy of Art. - Cambridge University Press, 2001.

LINGUOCULTUROLOGICAL FEATURES OF ADVERTISING TEXTS IN RUSSIAN

Maftuna Abdujapparova

This article is devoted to the study of linguistic and cultural features of advertising texts in Russian language. It discusses the prevalence of advertising today, as well as the need for scientific research to identify the linguocultural features of advertising texts in order to understand the spheres of its influence. The article identifies and describes the linguocultural and stylistic features of advertising texts in Russian language, analyzes approaches to the concept of "advertising text", and distinguishes between the fact that advertising texts are aimed at different audiences - young, professional and social. In particular, it is substantiated that advertising texts can be divided into several different genres depending on the size and method of lighting, the main elements of the advertising text, and the extent to which the headline plays an important role in the advertising text. The article states that the advertising text must meet certain requirements: the most significant include conciseness, information content, motivation, evidence, persuasiveness and originality through the use of expressive means of language; the writing of the advertising text must be carried out in full compliance with the rules of Russian spelling, without errors and omissions, in accordance with the legislation on the state language.

Keywords

Advertising, advertising text, linguocultural features, stylistic features, sphere of influence, genre, spelling, difference

Introduction. Currently, socially useful and significant knowledge is disseminated through social advertising of various formats: through images and texts, a short video on a socially significant topic, etc. In modern society, daily changes and constant progress affect all spheres of public life. There is an increasingly acute need for a single mechanism that would regulate the behavior of the masses, popularize a healthy lifestyle, and also remind us of the importance of moral duty.

Social advertising has such a set of functions, because it is an integral part of the life of every modern person. This type of advertising pursues

the goal of humanizing public consciousness, disseminating cultural values and their subsequent correction, strengthening values, as well as increasing public awareness of current problems. However, it is important to remember that the linguistic features characteristic of social advertising are of undoubted interest to specialists and have an impact on the language as a whole. (Poletaeva T. V. , 2001). Advertising acts as a representative of stereotypes and values prevailing in society. Its function cannot be reduced only to product promotion and sales growth; it turned out to be capable of shaping a worldview and way of life. Advertising discourse is increasingly viewed as a linguocultural phenomenon that represents the system and scale of values of both society as a whole and its individuals. Advertising is related to linguistic culture, since its impact is carried out primarily through communication and linguistic means. By examining multilingual advertising discourse, it is possible to determine the differences and specifics of modern preferences of different ethnocultural communities. Characteristic techniques of advertising communication are language games of distortion, violation of spelling norms, transformation of idioms, use of expressive syntax formulas, etc. The basic characteristic of any advertising discourse is its focus on achieving financial profit.

The correct choice of linguistic means that distinguish one culture from others can be an important factor in creating this type of advertising. In addition, it is noteworthy that each linguistic and cultural community has its own linguistic characteristics, which serve as a tool for attracting the attention of the target audience to the problem (Kulikova, E. V.).

Literature review. In the modern world, the importance of advertising communication is constantly increasing, and the advertising process permeates all social units, using a wide variety of channels. Today, many aspects of advertising communication have been studied in detail. Thus, advertising text is traditionally analyzed as a suggestive sign (Krivko M. V. , 2007; Cherepanova I. V. , 2007) and a means of manipulating public consciousness (Poletaeva T. V. , 2001; Nikitina K. V. , 2006;); as a functionally specialized phenomenon (Livshits T. N. , 1999), and a typology (genre classification) of advertising texts has been developed); the structural and semantic parameters of advertising of various types, the verbal and paralinguistic means it uses are described in detail; special attention is paid to advertising as an intertextual phenomenon (Krivko M. A. , 2007); the pragmatic aspect of speech manipulations in modern English-language advertising was studied (Poletaeva T. V. , 2001); speech manipulations are revealed as a subject of linguistic research (Nikitina K. V. 2006); advertising has been studied in the pragmalinguistic aspect

(Livshits T. N. , 1999); text and discourse are studied as terms and as words of everyday language (Demyanova V. Z. , 2007); lexical features of modern advertising (Usenko L. A. , 2019).

Being an interdisciplinary science, linguoculturology shows a special interest in such an object that is relevant for many branches of scientific knowledge as advertising communication. Analysis of the linguistic and cultural parameters of advertising, which is sensitive to changes occurring in society, provides valuable information for science as a whole about the preferences of modern society in various spheres of human activity.

Being a verbal form of reflection of cultural experience, verbal-sign symbolization of culture [Traykovskaya 2015: 95, 97], advertising has linguocultural specificity and inevitably falls into the focus of linguoculturology, which is in search of systemic connections between language in all its forms and culture. Reflecting the mentality, cultural values of the people and national stereotypes, advertising text is an excellent material for identifying and describing phenomena, on the one hand, reflecting, and on the other hand, predetermining the specifics of the national picture of the world, which is included in the tasks of linguistic and cultural studies .

Methodology. Linguocultural parameters of advertising are its least studied aspect, and it is this side that needs careful research and description, since advertising, on the one hand, is a mirror of public cultural values, and on the other, a powerful means of forming these values. Although advertising has become one of the most popular objects in recent decades; research in linguistics, however, synchronic-descriptive and structural-semantic studies are still dominant. Works concerning: linguistic and cultural aspects of advertising are, as a rule, of a private nature. The theoretical significance of the content of the article lies in the fact that it complements the information in the study of the linguocultural specifics of advertising discourse, expands and deepens theoretical information about the very concept of advertising discourse, and clarifies the corresponding terminology.

One of the goals of advertising discourse is the exchange of information unilaterally. Advertising discourse has a final message, the purpose of which is to attract attention to the advertised product or service. It is noteworthy that such a practical focus of advertising messages is the main one when choosing a grammatical and lexical minimum, and is also prescriptive when choosing stylistic and syntactic techniques for creating an advertisement (Krivko M. A. , 2007).

Also, to the features of advertising discourse we can add its focus on people in general. This is manifested in the fact that advertising discourse can be seen as a tool for coordinating and regulating social influence on different segments of the population. Any advertising reflects the trends of the modern world and, through the influence function, influences the individual's perception of the world, adjusting it in accordance with the patterns that are valued by society at the moment.

As we were able to see, several constituent elements can be identified within the advertising discourse, but the dominant component will be the advertising itself. Advertising text influences not only the formation of human needs, but also influences the language sphere. And this influence sometimes turns out to be negative, leading to a decrease in the normative guidelines of the linguistic personality, to the erosion of the national language at all its levels - from phonetic to syntactic. All this necessitates further study of the linguistic specifics of advertising, advertising text as a special area of the existence of language. In addition, referring to the advertising text is significant for describing the techniques and methods used in it to influence the consumer through language (Livshits T. N. , 1999).

Among the huge array of publications devoted to advertising, in quantitative terms, however, literature of a popular or applied nature significantly predominates. Scientific understanding of many problems of advertising discourse still lags significantly behind the rapidly developing advertising practice.

Advertising discourse can be studied, first of all, as a linguocultural phenomenon. The fact is that the call in commercial television advertising is "Take everything from life!" or a pillar at a bookstore Books: "Reading is fashionable!" can say a lot not only about the advertised goods, but in general about the linguistic and cultural situation, about the stereotypes and values prevailing in society. The role of advertising is not only to promote goods on the market and stimulate purchases; it turns out to be extremely significant for the formation of a lifestyle and worldview. Since the main idea of the advertising message, which draws attention to the creation of an attractive image of the addressee ("you can become like this only thanks to the advertised product!"), it is possible to use the advertising material to trace the features of modern preferences in many spheres of life, which is significant for the purposes of linguoculturology as a special interdisciplinary science (Usenko L. A. , 2019).

Advertising discourse is modeled in the form of frames - typical life situations, and this circumstance makes it possible to extract from

advertising the most important information, which concerns not only the directly advertised goods or services. Advertising provides a wealth of material for studying "the problem of mutation of the human personality into a "global consumer", whose self-realization occurs exclusively through ever-increasing volumes of consumption and who identifies himself through trademarks and brands of consumed goods" (Krivko M. A., 2007).

Although the role of advertising in modern society is enormous, the place of the advertising text (style, genre, discourse) in the system of functional styles, genres and discursive practices is not determined even in the most approximate way. In fact, which of the six generally recognized functional styles (scientific, journalistic, official business, artistic, conversational, religious preaching) can advertising be classified as? It is clear that it cannot be, even with reservations, attributed to any of the traditionally distinguished functional styles, which means that its stylistic (genre) and communicative nature must be studied in depth and in detail (Demyanova V. Z., 2007).

Advertising is a complex symbiosis of art and science, so it is impossible to give a specific definition to this phenomenon. There are many definitions that characterize this term from different points of view. Since the term "advertising" is borrowed from the French language, you should refer to the Dictionary of Foreign Words: "advertising 1) information about goods, various types of services, etc. for the purpose of notifying consumers and creating demand for these goods, services, etc. ; 2) dissemination of information about someone or something in order to create popularity" (Dictionary of Foreign Words 1987: 426).

Linguoculturology is a branch of linguistics that studies the relationship between language and cultural concepts (Cherepanova I. V., 2007). Cultural linguistics accelerates theoretical and analytical progress in both cognitive science (including the study of complex systems and processes of cognitive distribution) and anthropology. Cultural linguistics examines how different languages reflect cultural concepts through their features, including cultural patterns, cultural categories, and cultural metaphors. Within the framework of cultural linguistics, language is viewed as something rooted at the group, cultural level of cognition. Cultural linguistics approaches are already applied in several branches of applied linguistics, including intercultural communication, second language acquisition, and contact variantology of other languages.

Linguoculturology analyzes the mental, cultural and mental characteristics of representatives of different ethnic groups, which makes

it possible to identify the characteristics of their cultural values, the specifics of the concepts of the material and inner world of a person. Particular attention is paid to the concepts of "concept" and "conceptosphere"; through the concept, a person develops an image of his native language, his thesaurus is created, and through the concept sphere, a person realizes himself as a linguistic personality (Usenko L. A. , 2019).

Linguoculturology is a branch of linguistics that arose at the intersection of linguistics and cultural studies and studies the manifestations of the culture of a people, which are reflected and entrenched in the language.

The conceptual apparatus of linguoculturology includes such concepts with the help of which the relationship between language and culture in their dynamics is analyzed, and many of them are used in other linguistic disciplines: mentality, mentality, ritual, custom, sphere of culture, type of culture, civilization.

Advertising text is a form of non-personal presentation and promotion of ideas, goods and services, the purpose of which is to influence the reader in the direction of changing or strengthening his attitude towards the advertised object.

The golden rule of advertising language is that the minimum amount of text contains the maximum amount of meaning. Simplicity and accessibility without jargon and vulgarity, the language of advertising should be an ennobled language of conversation, in other words.

Advertising discourse, in the unity of its linguistic embodiment: and communicative-intentional correlation; has a powerful linguocultural potential. Advertising can serve as the best material for solving issues related to the field of linguoculturology, since the usual practice of advertisers who want to increase the intensity of positive motivation is to focus not so much on the subject, but on positive emotions and associations. Analysis of what in advertising can cause such positive motivation clarifies many more general issues. Even ergonyms and labeling designations (cf. the methods of highlighting Russian goods, which have intensified in recent decades using labels such as "Herring in the Tsar's style", "Middle-class dumplings" or "Fish in the merchant's style") say a lot about post-Soviet changes in mentality. The advertiser strives to use advertising to evoke the feelings and images he needs, and for linguoculturology it is extremely important which images are attractive to representatives of a particular linguoculture. Built into mass culture, advertising actively influences the creation of a new lifestyle

based on consumer strategy and instills hedonistic pathos in Russian society (Usenko L. A. , 20019).

Advertising plays a large sociocultural role in the formation of stereotypes that determine the national mentality. The ubiquity of advertising makes it perhaps one of the most accessible types of authentic Russian texts. It would be extremely irrational to ignore such accessible text material when modeling the content of language teaching.

Advertising is a separate functional style with an inherent branched system of genres (advertising, advertising slogan, advertising slogan, advertising article, etc.). Advertising style is characterized by a special sphere of existence, a special intention and a set of linguistic and pragmatic properties.

The linguocultural specificity of language is revealed both in conceptual and discursive approaches to its study, and in modern conditions the study of advertising discourse is of particular importance. Advertising is a special communicative, social and linguocultural phenomenon. Advertising discourse as an area of pragmatically intensive use of language provides important information about the system of value orientations of a modern person, because advertising, on the one hand, adapts to the corresponding linguistic and cultural environment, and on the other hand, it shapes this environment itself. The advertising text reflects the uniqueness of the nationally specific picture of the world. The dominant mental attitudes, characteristic of certain cultural and historical conditions, are clearly reflected in advertising, which has the opposite effect on the ideological attitudes of a given society.

Correctly chosen vocabulary when creating social advertising serves as a successful tool for conveying important information. Since social advertising is aimed at drawing attention to the most pressing problems of society, it is the lexical features of the text that influence the implementation of the pragmatic task of the authors through the competent use of emotionally charged vocabulary. That is why each word in social advertising has its own place, and together all the words used form a holistic expression of information. The applicable words are not used in a random order - their use is motivated, because each word has its own unique connotation and, when connected with other words, creates new possibilities for interpreting the meaning of the word. Vocabulary is updated through the use of various types of tropes (Kulikova E. V. , 2008).

The author's goal is a fundamental factor influencing the choice of words when creating social advertising. In addition, within the

framework of globalization, foreign words are often found in the texts of social advertising - words that were borrowed from other languages and added to the vocabulary of the Russian language. In addition to this, foreign words penetrate into social advertising due to the fact that it is sometimes quite difficult to find a worthy analogue. An important factor influencing the use of foreign language vocabulary is the target audience: the use of vocabulary of this kind increases the effectiveness of the influence of social advertising and increases its reach among the younger generation (Melnikova A. A., 2021).

For example, in Russian social advertising regarding road safety, phrases with the word "SMS" are often used, which illustrates the use of a foreign word in its direct meaning: "Are you texting while driving? The answer will not come. " Performing a nominative function, this word attracts the recipient's attention to the problem of non-compliance with traffic rules and the use of a telephone while driving. The presented text is complemented by an image that shows an inverted car consisting of a set of letters. With the help of this visual image, the author encourages the addressee to think about the fatal outcome that is possible when using a phone while driving.

In an advertising banner dedicated to giving up bad habits, attention is drawn by using the foreign word "strike", which is taken from the game of bowling, when all the pins are knocked out with one hit: "Strike your bad habits. " Against the background of the inscription, skittles are depicted, which metaphorically represent alcoholism, drug addiction, smoking, and gambling addiction. Separately, it is worth highlighting the fact that a foreign word is assigned specific semantics, which has no similarity in the Russian language. To summarize the above, the main task of foreign words is to add expressiveness and expressiveness to social advertising, which is realized in the successful implementation of the pragmatic function of advertising. Standing out against the background of neutral vocabulary, a borrowed word serves as an effective tool for attracting the attention of a specific audience, and also helps to establish contact between the author of the advertisement and the recipient.

Another widespread lexical means when creating Russian social advertising, which would focus attention on specific social actions, is the use of stylistically reduced vocabulary. Due to the fact that this kind of vocabulary is a deviation from the language standard, it creates an atmosphere of close informal communication between the author and the reader, so this vocabulary should be used with extreme caution. In case of unsuccessful use, the opposite effect is possible - the emergence of misunderstanding between the originator and the addressee.

The lexical level of Russian social advertising is represented by various means, but the most common are various figurative figures of speech - tropes: epithets, personification, metonymy and, less often, hyperbole.

Conclusion. Linguoculturology is a natural step in the field of philological and other humanities, a scientific discipline of a synthesizing type, bordering between the sciences that study culture and philology (linguistics)" [Vorobiev 1997: 32], i. e. This is a branch of linguistics that arose at the intersection of linguistics and cultural studies and studies the manifestations of the culture of the people, which are reflected and entrenched in the language. Ethnolinguistics and sociolinguistics are closely related to it. The goal of linguoculturology is the study of linguistic and linguocultural phenomena in their interrelations and their interaction. Linguists study how we acquire our native language, how our knowledge of language is related to other cognitive processes, how it varies across speakers and regions, and how it can be modeled computationally.

The term advertising encompasses everything that has to do with informing society about new products and services. However, over time, advertising was divided into industries, which, in turn, had a narrower specialization. Examples include advertising and public relations, marketing, promotion, branding and other industries. In the modern world, the importance of advertising has become very great, it is firmly entrenched in the consciousness of society and successfully fulfills its main function - it helps to increase the intensity of trade turnover.

Advertising text is one of the main and effective ways to attract consumer attention. To ensure that information about a product or service is memorable, advertising texts use language units of all levels.

Advertising discourse is predominantly implemented in texts with a high dependence on linguocultural factors (that is, many advertising texts are adequately understood only in a broad social and linguocultural context). An advertising text that actively uses precedent phenomena (text fragments, precedent toponyms and anthroponyms) can subsequently itself acquire precedent status.

Thus, advertising is not only a mirror of social values, but it actively participates in their formation. This is the importance of the linguoculturological approach, since it is it that is able to detect significant cultural characteristics and cognitive-linguistic characteristics of the people.

References

Krivko M. A. Symbolic exchange and promotional activities. – Rostov: Bulletin of the Rostov State Economic Institution “RINH”, 2007. -156-160 p.

Poletaeva T. V. Speech manipulations in modern English-language advertising: a pragmatic aspect. – St. Petersburg, 2001.

Nikitina K. V. Speech manipulations as a subject of linguistic research. –M. : Bulletin of the Bashkir University, 2006.

Livshits T. N. Advertising in the pragmalinguistic aspect. – Taganrog: Taganrog State Pedagogical Institute, 1999, -212 p.

Melnikova A. A. Linguistic and cultural features of advertising text using the example of Spanish, English and Russian texts. – M. : National Research University, 2021.

Kulikova, E. V. Linguistic specificity of advertising discourse - Nizhny Novgorod State University. N. I. Lobachevsky, 2008. – P. 197-205.

Demyanova V. Z. Text and discourse as terms and as words of everyday language. – IV International Scientific Conference “Language, Culture, Society” M. , 2007.

Usenko L. A. Lexical features of modern advertising. – Belgorod: BelSU, 2019.

Traykovskaya 2015: 95, 97 Advertising text as an indicator of culture and a reflection of national character

Dictionary of foreign words 1987:426

ALISHER NAVOIYNING MIRZO ULUG‘BEK ZAMONI ESTETIK TAFAKKURIGA DOIR QARASHLARI
ALISHER NAVOI’S VIEWS ON AESTHETIC THINKING IN THE ERA OF MIRZO ULUGBEK

Nurboy Abdulhakimovich Jabborov

Abstract

Mirzo Ulughbek is described and praised as a unique hafiz who memorized and learned the Holy Qur'an with seven recitations, a great astronomer who wrote "Ziji jadidi Koragoniy" (“Koragoni’s Table of Stars”), as well as a poet with great taste. In the example of Abdullatif Mirzo, it was illustrated that Mirzo Ulughbek's natural inclination towards poetry was passed on to his children too. Alisher Navoi's views on Abdullatif Mirzo's character, destiny, ability to recite poetry, and his great interest in poetry were cited as information. During the reign of Mirzo Ulughbek there was a specific literary environment in Samarkand with its own creative traditions which played a special role in the works of representatives of this creative environment for the development of national artistic and aesthetic thinking which has been studied on the basis of Alisher Navoi's assessment of their work. During this period, the role of such poets as Kamol Badakhshi, Mavlono Muhammad Olim, Sakkoki, Lutfi, Mirzo Alibek, Khoja Ismatullo Bukhari, Muhammad Solih, and Khoja Khurd in the development of national literature, and their high achievements and results in art were assessed on the basis of Alisher Navois works. In the literature of this period, in researching issues of the development of poetic genres and images the information of the treatises, "Majolis un-nafois" by Alisher Navoi served as a main source. In addition, the author of the article used information from Abdurazzoq Samarkandi's "Matla'i sadayn va majmai bahrain" ("The Rise of Two Blessed Stars and the Joining of Two Seas") and Davlatshah Samarkandi's "Tazkirat ush-shuaro" (“Memory of Poets”) to prove his views. It has been scientifically proven that the information in these sources is valuable in terms of supplementing the views of Alisher Navoi provided in the "Majolis un-nafois" and enriching it with new facts and evidence. In turn, the views in the monographs of V. V Bartold "Ulughbek and His Time", Ergash Rustamov’s "Uzbek Poetry of the First Half of the XV Century" were

analyzed too. Analytical thoughts on the creation, structure and scientific significance of Sheikh Ahmad Tarozi's work "Funun ul-baloga" show that during the time of Mirzo Ulughbek there developed not only poetry, but also artistic and theoretical thinking.

Keywords

literature, literary environment, poetry, poet, tazkira, qasida, artistic-aesthetic thinking, scientific analysis. Kalit so‘zlar: adabiyot, adabiy muhit, she’riyat, shoir, tazkira, qasida, adabiy-estetik tafakkur, ilmiy tahlil.

ALISHER NAVOIYNING MIRZO ULUG‘BEK ZAMONI ESTETIK TAFAKKURIGA DOIR QARASHLARI ALISHER NAVOI’S VIEWS ON AESTHETIC THINKING IN THE ERA OF MIRZO ULUGBEK

ANNOTATSIYA

Maqolada buyuk o‘zbek shoiri va mutafakkiri Alisher Navoiyning temuriyzoda hukmdor, ensiklopedik olim Mirzo Ulug‘bek davri adabiyotiga doir qarashlari tahlil etilgan. Muallif Alisher Navoiy asarlaridagi ushbu mavzuga doir fikrlar va talqinlarni quyidagi tasnif asosida o‘rgangan: 1) ulug‘ shoir asarlarida Mirzo Ulug‘bek vasfi; 2) Mirzo Ulug‘bek zamonida yuzaga kelgan adabiy muhit va ushbu muhit namoyandalari ijodiga munosabat; 3) bu hukmdor davrida adabiy-estetik tafakkur rivoji. Alisher Navoiyning “Farhod va Shirin” dostoni xotimasida hamda “Majolisu-n-nafois”da Mirzo Ulug‘bekning Qur’oni karimni yetti qiroat bilan yodida tutgan benazir hofiz, “Ziji jadidi Ko‘ragoniy”ni bitgan buyuk astronom, shuning barobarida, noziktab’ shoir ekani vasf etilgani xususida so‘z yuritilgan. Mirzo Ulug‘bek tabiatidagi she’riyatga bo‘lgan mayl farzandlariga ham o‘tgani Abdullatif Mirzo misolida yoritilgan. Alisher Navoiyning Abdullatif Mirzo xarakteri, qismati, she’r aytishga qobiliyati va havasi zo‘r bo‘lgani haqidagi qarashlari ma’lumot sifatida keltirilgan. Mirzo Ulug‘bek davrida Samarqandda o‘ziga xos ijodiy an’analariga ega adabiy muhit mavjud bo‘lgani, bu ijodiy muhit namoyandalarining asarlari milliy badiiy-estetik tafakkur rivojida alohida o‘rin tutgani Alisher Navoiyning ular ijodiga bergan bahosidan kelib chiqib tadqiq qilingan. Bu davrda badiiy ijodda yuksak natijalarga erishgan Kamol Badaxshiy, Mavlono Muhammad Olim, Sakkokiy, Lutfiy, Mirzo Alibek, Xoja Ismatullo Buxoriy, Muhammad Solih, Xoja Xurd singari shoirlarning milliy adabiyot rivojidagi o‘rni Alisher Navoiy asarlariga tayanilib yoritilgan. Bu davr adabiyotida poetik janrlar va obrazlar takomili masalalarini tadqiq qilishda asosiy manba sifatida

Alisher Navoiyning “Majolis un-nafois” tazkirasidagi ma’lumotlarga tayanilgan. Bundan tashqari, maqola muallifi o‘z qarashlarini dalillash uchun Abdurazzoq Samarqandiyning “Matla’i sa’dayn va majmai bahrayn” (“Ikki saodatli yulduzning chiqishi va ikki dengizning qo‘shilishi”), Davlatshoh Samarqandiyning “Tazkirat ush-shuaro” asarlaridagi ma’lumotlardan ham foydalangan. Ushbu manbalardagi ma’lumotlar Alisher Navoiyning “Majolis un-nafois” tazkirasidagi qarashlarni to‘ldirishi, yangi fakt va dalillar bilan boyitishi jihatidan qimmatli ekani ilmiy dalillangan. O‘rni bilan V. V. Bartoldning “Ulug‘bek va uning zamonasi”, Ergash Rustamovning “XV asr birinchi yarmi o‘zbek she’riyati” monografiyalaridagi qarashlar tahlilga tortilgan. Shayx Ahmad Taroziyning “Funun ul-balog‘a” asarining yaratilishi, tarkibiy tuzilishi, ilmiy ahamiyati bilan bog‘liq tahliliy fikrlar Mirzo Ulug‘bek davrida nafaqat she’riyat, balki adabiy-nazariy tafakkur ham rivojlanganini ko‘rsatadi.

Kalit so’zlar

literature, literary environment, poetry, poet, tazkira, qasida, artistic-aesthetic thinking, scientific analysis. Kalit so‘zlar: adabiyot, adabiy muhit, she’riyat, shoir, tazkira, qasida, adabiy-estetik tafakkur, ilmiy tahlil.

KIRISH

Turkiy mumtoz she’riyat taraqqiyotini mislsiz yuksaklikka olib chiqqan, milliy badiiy-estetik tafakkurni jahoniy miqyosga ko‘targan buyuk shoir va mutafakkir Alisher Navoiy asarlarida temuriylar davri adabiyoti haqida nodir ma’lumotlar berilgan. Jumladan, ulug‘ adib Muhammad Tarag‘ay Ulug‘bek (1394–1449) hukmronligi davrida Movarounnahrda matematika, astronomiya, tarix kabi fanlar qatorida adabiyot va adabiyotshunoslik ham taraqqiy etgani haqida qimmatli fikrlarni yozib qoldirgan. Alisher Navoiy va temuriylar davri adabiyoti mavzusida bir qator tadqiqotlar yaratilgan bo‘lsa ham, ushbu ilmiy muammo shu paytga qadar to‘laqonli yoritilgan emas. Buyuk mutafakkirning “Majolisu-n-nafois” tazkirasida va boshqa asarlarida, ayniqsa, Mirzo Ulug‘bek va uning davri adabiyotiga doir qimmatli ma’lumotlar uchraydi. Bu ma’lumotlarni tizimga solib, ilmiy tadqiq qilish navoiyshunoslik oldida turgan dolzarb vazifalardandir.

Hazrat Alisher Navoiy asarlaridagi ushbu mavzuga doir fikrlar va talqinlarni quyidagi tasnif asosida o‘rganish mumkin: 1) ulug‘ shoir asarlarida Mirzo Ulug‘bek vasfi;2) uning zamonida yuzaga kelgan adabiy muhit va ushbu muhit namoyandalari ijodiga munosabat; 3) bu hukmdor davrida adabiy-estetik tafakkur rivoji.

Ushbu mavzuni o‘rganish Alisher Navoiy ilmiy-ijodiy qarashlarini o‘rganish barobarida Mirzo Ulug‘bek davri adabiyoti hamda uning zamonida adabiy-estetik tafakkur rivojiga doir yangi ilmiy xulosalarga kelish imkonini berishi bilan ahamiyatlidir.

Alisher Navoiy asarlarida Mirzo Ulug‘bek vasfi. Hazrat Alisher Navoiy “Farhod va Shirin” xotimasida Sulton Husayn Boyqaroning o‘g‘li Shoh G‘arib Mirzoga nasihat so‘zlarini bitar ekan, uning ulug‘ temuriy hukmdor Mirzo Ulug‘bekdan o‘rnak olmog‘ini istab, mana bunday yozadi:

Temurxon naslidin sulton Ulug‘bek –

Ki, olam ko‘rmadi sulton aningdek.

Aning abnoyi jinsi bo‘ldi barbod –

Ki, davr ahli biridin aylamas yod.

Valek ul ilm sori topti chun dast,

Ko‘zi ollinda bo‘ldi osmon past.

Rasadkim bog‘lamish – zebi jahondur,

Jahon ichra yana bir osmondur.

Bilib bu nav’ ilmi osmoniy –

Ki, andin yozdi «Ziji Ko‘ragoniy».

Qiyomatg‘a degincha ahli ayyom,

Yozorlar oning ahkomidin ahkom [Navoiy 2011 (6): 719].

Olam Mirzo Ulug‘bekday sultonni ko‘rmagani haqida yozar ekan, ulug‘ shoir uning “abnoyi jinsi” – tengqurlari barchasi dunyodan o‘tib ketganini, davr ahli ulardan birortasini ham yod etmasligini uqtiradi. Tengdoshlaridan farqli ravishda ilmga dast topgani bois Ulug‘bekning ko‘zi oldida osmon past bo‘ldi. U qurdirgan rasadxona “zebi jahon”, ya’ni jahonga ziynatdir. Hatto uni jahon ichra yana bir osmon deyish mumkin. “Ziji jadidi Ko‘ragoniy”si uning osmoniy ilmlarni nechog‘liq yuksak darajada bilishiga dalildir. Bu asarning ahamiyati shu qadar balandki, qiyomatgacha astronomiya ilmi bilan shug‘ullanuvchilar uning ilmiy hukmlariga tayanadilar. *“Bilik garchi ko‘runur ko‘zga ziynat, Vale shahlarg‘a bordur o‘zga ziynat”* deb hisoblagan hazrat Navoiy bu so‘zlari orqali faqat Shoh G‘arib Mirzogagina emas, barcha zamonlardagi hukmdorlar va ularning avlodlariga bilimli bo‘lish zaruratini ta’kidlaydi. Ulug‘ shoir fikricha, birgina bilim bilan qanoat qilmaslik, barcha imlarni egallamoq kerak:

Vagar ilm ichra bo‘lmay birga qone’,

Baridin bahravar bo‘lsang ne mone’.

Mirzo Ulug‘bek qomusiy bilimlar egasi ekani bilan ham hammaga o‘rnakdir. Hazrat Alisher Navoiy “Majolisu-n-nafois”da ta’kidlashicha: “Kamoloti bag‘oyat ko‘p. . . Qur’oni majid yetti qiroat bila yodida” bo‘lgan, “hay’at va riyoziyni xo‘b bilgan, zij bitigan, rasad bog‘lagan” Mirzo Ulug‘bekdagi “bu kamolot gohi nazmg‘a mayl qilur” [Navoiy 2011 (9): 412]. Ya’ni u she’rlar ham ijod etgan. Tazkirada uning ijod namunasi sifatida quyidagi bayt matni keltiriladi:

Harchand mulki husn ba zeri nigini tust,

Sho‘xi makunki, chashmi badon dar kamini tust.

Mazmuni:

Go‘zallik mulki qanchalik qo‘l ostingda bo‘lsa-da,

Sho‘xlik qilmaginki, yomonlarning ko‘zi seni kuzatmoqda.

Hazrat Alisher Navoiyning yozishicha, Mirzo Ulug‘bek tab’idagi nazmga bo‘lgan mayl uning farzandlariga ham o‘tgan. Jumladan, garchi “Majolis un-nafois”da ulug‘ sultonning uchinchi o‘g‘li Abdullatif Mirzoning “savdoyi mizoj, vasvasiy tab’ va devonaosor kishi” bo‘lgani, “bundan boshqa badfe’lliqlari bor”ligi, “o‘tar dunyo maslahati uchun donishmand va podshoh otasin o‘lturgani” aytilishi barobarida “tab’i nazmi bor erdi va she’rni obodon aytur erdi”, deya ta’kidlanadi. Quyidagi matla’ bunga misol sifatida keltiriladi:

Bar dilu jon sad balo az yak nazar ovard chashm,

Chun biguyam shukri in, yo Rab, nabinad dard chashm.

[Navoiy 2011 (9): 413]

Mazmuni:

Ko‘z bir qarash bilan dil va jonga yuz balo keltirdi.

Buning shukrini nechuk qilay, yo Rab, ul ko‘z dard ko‘rmagay!

Mirzo Ulug‘bek vasfi hazrat Alisher Navoiyning “Farhod va Shirin” dostoni xotimasida hamda “Majolisu-n-nafois”da kelgan, xolos. Uning avlodlaridan faqat Abdullatif Mirzo xarakteri va tab’i nazmi bo‘lib, “she’rni obodon aytgan”i haqida ma’lumot berilgan. Mirzo Ulug‘bek va Abdullatif Mirzoning she’riy asarlarini topish va tadqiq etish adabiyotshunoslik oldida turgan vazifalardandir.

ADABIYOTLAR SHARHI

Alisher Navoiyning Mirzo Ulug‘bek davri adabiy muhiti va ushbu muhit namoyandalari ijodiga munosabati. Ilmda kamolotning yuksak cho‘qqisiga erishgan Mirzo Ulug‘bek hukmdor sifatida, tabiiyki, ilmu ma’rifat rivojiga alohida e’tibor qaratgan. Bu ulug‘ hukmdor o‘sha davrning oliy ta’lim maskanlari bo‘lgan madrasalar faoliyatini yuksaltirish uchun barcha kuchlarni safarbar etgan. Buning natijasida fanning turli sohalarida mashhur olimlar, shuningdek, milliy adabiyotimiz rivojiga munosib hissa qo‘shgan atoqli shoiru adiblar yetishib chiqqan. Jumladan, mashhur Abdurahmon Jomiy Samarqanddagi Sharq madaniyati va fani tarixida muhim o‘rin tutuvchi Ulug‘bek madrasasida tahsil olib, bu yerda Qozizoda Rumiy ma’ruzalarini tinglagani ma’lum. Keyinroq hazrat Alisher Navoiy ayni shu madrasada Fazlulloh Abullaysiydan saboq oladi.

Mirzo Ulug‘bek davrida “ahli zurafo ustozi” deya ta’riflangan Xatoiy taxallusli Mavlono Mir Qarshiy, Xoja Ismatullo Buxoriyning shogirdi Mavlono Xayoliy, Mavlono Kavsariy kabi yana o‘nlab shoiru adiblar qizg‘in ijodiy faoliyat bilan shug‘ullangan [O‘zbek adabiyoti tarixi 1978: 235-238]. Natijada Movarounnahr poytaxti Samarqand va Xuroson markazi Hirotda o‘ziga xos ijodiy an’analarga ega adabiy muhit shakllangan va taraqqiy etgan.

Hazrat Alisher Navoiyning “Majolisu-n-nafois” tazkirasi hamda boshqa manbalardagi ma’lumotlar, o‘zbek va xorij olimlari tadqiqotlaridagi e’tiroflar ham bu fikrni tasdiqlaydi. Jumladan, rus olimi, akademik V. V. Bartold “Ulug‘bek va uning zamonasi” monografiyasida ulug‘ temuriyzodaning adabiyotga bo‘lgan e’tibori, uning saroyida “Malik ul-kalom” deya e’tirof etilgan Kamol Badaxshiy boshchiligida o‘ziga xos adabiy muhit bo‘lgani haqida ma’lumot beradi [Bartold 1964: 139-141]. Ahmad Zaki Validiyning “Lutfiy va uning devoni” asarida [Validiy 1914], F. Ko‘pruluzodaning “Chig‘atoy shoirlari” maqolasida [Ko‘pruluzoda 1914], akademik A. N. Samoylovichning Lutfiy va Atoiy haqidagi ma’ruzalarida [Samoylovich 1927], bu davr adabiyotiga oid e’tiborga molik fikrlar bildirilgan.

Adabiyotshunos Ergash Rustamov “XV asr birinchi yarmi o‘zbek she’riyati” kitobida yozishicha: “Ulug‘bek davrida Samarqandda, xuddi Hirotda bo‘lgani singari, turkiy adabiyotning qadimiy yodgorliklarini o‘rganishga bo‘lgan qiziqish ortdi. Jumladan, 1444 yilda Samarqandda Arslon Xoja Tarxon xohishiga ko‘ra, Adib Ahmad Yugnakiyning “Hibatu-l-haqoyiq” (“Haqiqatlar armug‘oni”) dostoni uyg‘ur yozuvida kitobat qilindi. Matn ilovasida Adib Ahmad va uning dostoniga bag‘ishlangan turkiy tildagi ikki she’r keltirilgan. Ulardan birining muallifi – Amir Temur

saroyida xizmat qilib, Sayfiy taxallusi bilan turkiy va forsiyda she'rlar yozgan amir Sayfiddin Barlos, ikkinchisining muallifi – Arslon Xoja tarxon" [Rustamov 1963: 35]. Mirzo Ulug'bek saroyida "Amiri kabir" deya e'tirof etilgan Arslon Xoja Tarxon "qilich va qalam sohibi" sifatida shuhrat qozongan.

V. V. Bartoldning ma'lumoticha: "Ulug'bek Nizomiyni afzal bilsa, Boysunqur Xusrav Dehlaviyga ixlos qo'ygan va bu borada aka-ukalar o'rtasida bahs kechgan. Garchi Boysunqur adabiyot muhibi va bilimdoni sifatida keng shuhrat qozongan bo'lsa-da, bu masalada Ulug'bekning tab'i mumtoz poeziya bo'yicha zamonaviy yevropalik ilm sohiblarining didiga mutanosib edi" [Bartold 1964: 139].

Mashhur tarixnavis Abdurazzoq Samarqandiyning "Matla'i sa'dayn va majmai bahrayn" ("Ikki saodatli yulduzning chiqishi va ikki dengizning qo'shilishi") asarida Mirzo Ulug'bekning ". . . haqiqat ahllariga e'tibor ko'rsatishda jahon podshohlaridan ustun va afzal" bo'lgani, "adl maktablarini yangilash va fazl qoidalarini mustahkamlashda katta jiddu jahd va go'zal sa'y-harakat ko'rsatgani" [Samarqandiy 2008: 344] alohida ta'kidlanadi. Ushbu manba professor Shuhrat Sirojiddinov tomonidan ancha chuqur o'rganilgan (Sirojiddinov 2011: 207).

Tarixchi Ashraf Ahmedov "Ulug'bek Muhammad Tarag'ay" risolasida: "Ulug'bek Samarqandga olimlarni, shoir va me'morlarni to'playdi. . . Samarqand bilan bir qatorda Hirot ham Shohrux va Ulug'bek davrida Sharqning yirik madaniyat markaziga aylanadi. Albatta, bunda eng avvalo Ulug'bekning xizmati beqiyos kattadir", [Ahmedov 2011: 28-29] deb yozadi.

Mirzo Ulug'bek zamonida Samarqand va Hirotda o'ziga xos adabiy muhit shakllandi, benazir badiiy asarlar yaratildi. Sharqshunos Turg'un Fayzievning "Mirzo Ulug'bek avlodlari" kitobida yozilishicha: "Ulug'bek Mirzo yirik olim bo'lishi bilan birga, o'z davrida fan taraqqiyotiga rahnamolik ko'rsatib, ilm-fan ahliga homiylik qilgan. Uning davrida Samarqand shahri ilmu fan va madaniyat markaziga aylanib, ko'plab yetuk olimlar, o'nlab hassos shoir va suxandon adiblar saroyda o'zlariga munosib mavqega ega bo'lib yashaganlar va ijod qilganlar. Zabardast shoirlardan Mavlono Lutfiy, Mavlono Xayoliy, Ismatulla Buxoriy, Kamol Badaxshiy, yirik adabiyotshunos hamda tilshunos Xoja Fazlulloh Abullaysiy shular jumlasidandir" [Fayziev 1994: 22-23].

Bundan tashqari, Ulug'bek Mirzo tarjima sohasiga katta e'tibor ko'rsatgan. Arab va fors tillaridagi qimmatli badiiy va ilmiy asarlarni turkiyga tarjima qildirgan.

METODOLOGIYA

Hazrat Alisher Navoiy “Majolis un-nafois”da bu davrda ijod etgan quyidagi shoiru adiblar haqida qimmatli ma’lumotlarni bergan:

Kamol Badaxshiy

Navoiy uning fozil kishi bo‘lganini, “Ulug‘bek mirzo zamonida Samarqandda shuaro uni xushgo‘yliqg‘a musallam tutgan”ini, “mirzoning (Ulug‘bekning – N. J.) dag‘i ko‘p iltifoti bor”ligini ta’kidlaydi. “Majolis un-nafois”da misol tariqasida shoirning mashhur g‘azallaridan quyidagi matla’ keltirilgan:

Ey zulfi shab misoli turo dar bar oftob,

Az shab ki did soyaki uftad bar oftob.

Mazmuni:

Qaro zulfung qaro tundek to‘sibdur oftobni,

Solib tun soya, kim ko‘rdi, to‘sibdur oftobni.

Hazrat Alisher Navoiy fikrlariga qo‘shimcha tarzda Davlatshoh Samarqandiyning “Tazkirat ush-shuaro”sida Mavlono Badaxshiy haqida quyidagilarni o‘qiymiz: “Fozillar jumlasidan erdi. Samarqand shahrida Ulug‘bek Ko‘ragon hukmronligi davrida so‘zamollikda oliy martabaga erishdi va shu zamon shoirlarining yetakchisi erdi. Nomi zikr etilgan sulton va o‘sha zamon akobirlari uning so‘zamolligiga tan bermishlar. Mavlono Badaxshiyning mazkur podshoh (Mirzo Ulug‘bek – N. J.) madhida aytgan pokiza qasidalari bor. Devoni o‘sha diyorda (Movarounnahrda – N. J.) mashhurdir” [Davlatshoh 1981: 166].

Akademik V. V. Bartold Davlatshoh Samarqandiyning “zamon shoirlari yetakchisi erdi” degan so‘zlariga tayanib bo‘lsa kerak, Mavlono Badaxshiyni “Sar poetov pri dvore Ulugbeka” [Bartold 1964: 140] deb ataydi.

Mavlono Muhammad Olim

“Majolis un-nafois”da bu shoir haqida: “Samarqand ulamosidin Ulug‘bek Mirzo bila hamsabaq va musohib erdi. Ammo bag‘oyat daler va sho‘xtab’. . . kishi erdi” [Navoiy 2011 (9): 299], deya ma’lumot beriladi. Mavlono Muhammad Olim Mirzo Ulug‘bek bilan birga Samarqand madrasasida Qozizoda Rumiy, Sharafiddin Ali Yazdiy, Fazlulloh Abullaysiy kabi allomalar ta’limini olgan. She’rlari yaxshi bo‘lishiga qaramay, hazrat Navoiy ta’biricha: “bahsda ko‘p gustohona so‘zlar va javoblar aytish” odati boismi, Hirotga ketishga majbur bo‘ladi.

Hazrat Navoiy uning quyidagi baytini keltiradi:

Mo siyah baxtemu bad ro‘zemu axtar so‘xta,

Sham’i maqsude ba umri xuld shabe nafro‘xta.

Mazmuni:

Qarobaxtu yomon kunga qolib yulduzi so‘ngan biz,

Butun umrimda maqsad sham’i bir kecha ham yonmagan.

MavlonoSakkokiy – o‘sha zamonning mashhur shoirlaridan. Uning ijodiy kamolotida Ulug‘bek Mirzoning xizmatlari beqiyos. Shu bois shoir unga atab to‘rtta qasida yozgan. Ulug‘bek Mirzoning amiri kabiri Arslon Xoja Tarxonga bag‘ishlangan 4 ta qasidasi ham mumtoz qasidanavislikning yuksak namunasidir. “Majolis un-nafois”da bu shoir haqida mana bunday ma’lumot beriladi: “Mavlono Sakkokiy – Movarounnahrdindur. Samarqand ahli anga ko‘p mu’taqiddurlar va bag‘oyat ta’rifin qilurlar” [Navoiy 2011 (9): 333].

Mirzo Ulug‘bekka bag‘ishlangan qasidalaridan birida shoir mana bunday yozadi:

Falak yillar kerak sayr etsayu keltirsa ilkiga,

Meningdek shoiri turku seningdek shohi dononi.

Bunday faxriyani turkiy she’riyatda mumtoz o‘ringa ega shoirgina aytishi mumkin ekani isbot talab qilmaydi.

Sakkokiy qasidalarida Mirzo Ulug‘bekni “Sulaymoni zamon”, “No‘shiravon”, “Musotek shubon”, “atodin mehribon”, “xurshidi jahon” deya vasf etadi. Uning fikricha, tarixda ne-ne sultonlar kelib-ketmagan, biroq Ulug‘bekday hukmdor kamdan-kam uchraydi:

Salotin dunyoda ko‘p keldiyu ketti, seningtek bir,

Falakning gar tili bo‘lsa, aytsunkim, qachon keldi?

Ilm-fan, adabiyot va san’at ahliga katta ehtirom bilan qaragan Mirzo Ulug‘bek Sakkokiyning bu qasidalarini ixlos bilan mutolaa qilgani va yuksak baholagani aniq. Shu ma’noda, akademik V. V. Bartoldning: “Temuriylar davrida turkiy she’riyatni yaratishga harakat qilgan chig‘atoy shoirlarining devonlari Ulug‘bekning e’tiborini qozongani mutlaqo ma’lum emas” [Bartold 1964: 140], degan fikriga qo‘shilish qiyin. Professor Abduqodir Hayitmetovning “O‘zbek tilida asar yozishga, o‘zbek adabiyotini boyitishga, uni rivojlantirishga bel bog‘lagan qobiliyat egalari Ulug‘bek davrida tobora ko‘payib borar edi” [Hayitmetov 1996: 7], degan so‘zlari ham ushbu fikrni tasdiqlaydi. Adabiy va tarixiy manbalarni

sinchiklab o‘rganish asosida bu masalani yanada chuqurroq tadqiq qilish galdagi vazifalardandir.

MavlonoLutfiy

Hazrat Navoiyning e’tiroficha, Lutfiy “. . . o‘z zamonining malik ul-kalomi erdi, forsiy va turkiyda naziri yo‘q erdi, ammo turkiyda shuhrati ko‘prak erdi va turkcha devoni ham mashhurdur va mutaazzir ul-javob matla’lari bor, ul jumladin biri budurkim:

Nozukluk ichra belicha yo‘q tori gisuyi,

O‘z haddini bilib, belidin o‘lturur quyi.

Yana biri bukim:

Sayd etti dilbarim meni oshufta sochdin,

Soldi kamand bo‘ynuma ikki qulochdin”. [Navoiy 2011 (9): 331]

“Majolis un-nafois”da Lutfiyning “Zafarnoma” tarjimasida o‘n ming baytdin ortuqroq masnaviysi bor”ligi aytiladi. Shuningdek, “forsiyda qasidago‘y ustodlardin ko‘pining mushkul she’rlarig‘a javob aytgani va yaxshi aytgan”i ta’kidlanadi.

Mavlono Lutfiy bir kam yuz yil umr ko‘rgan. Hayotining so‘nggi yillarida forsiy tilda yozgan «oftob» radifli g‘azali shoirga katta shuhrat keltirgan. “Majolis un-nafois”da yozilishicha: “zamon shuarosi barcha tatabbu’ qildilar, hech qaysisi matla’ni oncha ayta olmadilar va ul matla’ budurkim:

Ey zi zulfi shab misolat soyaparvar oftob,

Shomi zulfatro ba joi moh dar bar oftob.

[Navoiy 2011 (9): 331].

Hazrat Navoiy Lutfiyning Mavlono Shihobiddin Xiyoboniy qoshida “sufiya tariyqida ham suluk qilg‘on”i, aziz va tabarruk kishi bo‘lgani to‘g‘risida yozadi. Adabiyotshunos Ergash Rustamovning yozishicha: “Ulug‘bek turkiy adabiyotga katta e’tibor bergan, shoirlardan Lutfiy va Sakkokiyga homiylik qilgan” [Rustamov 1963: 35]. Lutfiyning bir qancha she’rlarida zamona hukmdori Mirzo Ulug‘bek vasf etilgan. Mana, shunday baytlaridan biri:

Ulug‘bekxon bilur Lutfiy kamolin –

Ki, rangin she’ri Salmondin qolishmas.

Bayt mazmuniga ko‘ra Lutfiy Ulug‘bekning adabiyotni chuqur bilgan va qadrlagan hukmdor bo‘lganini ta’kidlaydi. Rus olimi Ye. E. Bertels

“Navoiy” monografiyasida Lutfiyning ushbu baytini keltirar ekan, yuqoridagi fikrni tasdiqlaydi [Bertels 1948: 61].

Mirzo Alibek – Ulug‘bek zamonida Samarqandda turkiy tilda Mirzobek taxallusi bilan ijod qilgan salohiyatli shoir. Hazrat Alisher Navoiy ta’rificha, u: “. . . insoniyat va xush axloqliqda Xuroson va Samarqand mulkida yagona erdi. Tab’ va fahm va otaru tutarda bu ikki mulk yigitlari orasida saromadi zamona bu nav’ ta’riflardin mustag‘niy”. Bu matla’ aningdurkim:

Ko‘zung ne balo qaro bo‘lubtur,

Kim jonga qaro balo bo‘lubtur.

Zulqofiyatayndur va qofiyalari tardi akskim, javob aytmoq bu faqir qoshida maholatdindur. Agarchi aning tiliga bu nav’ abyot ko‘p o‘tar erdi, ammo hargiz parvo qilib bir yerda bitimas erdi” [Navoiy 2011 (9): 336].

Mirzo Alibekning bu baytiga yuksak baho bergan Alisher Navoiy, ma’lumki, unga tazmin o‘laroq mashhur g‘azalini bitgan va devoniga kiritgan. Biroq iste’dodli shoir Mirzo Alibek qisqa umr ko‘rgan. “Majolis un-nafois”da bu haqda: “Hayf va yuz hayf va darig‘ va yuz ming darig‘kim, hayot chashmasidin serob bo‘lmadi va umri naxli mevasidin bar yemadi. Mazori Samarqand mahfuzasida Ahmad Hojibek (sallamahulloh) madrasasida muttaayyin madfanlaridadur. Makoni ravzai jinon va ruhig‘a firdavsi a’loda makon bo‘lsun”, deya ma’lumot berilgan.

Xoja Ismatullo Buxoriy

“Majolis un-nafois”da bu shoir quyidagicha ta’rif etiladi: “Movarounnahr buzurgzodalaridandur. Zohir ilmin takmil qilg‘ondur. G‘oyat xushtab’lig‘idan o‘zin she’rg‘a mansub qilib devoni mashhur bo‘ldi. Va Xalil Sulton otig‘a yaxshi qasidalari bor. . . Va Xojaning qabri Buxoroda o‘z hujrasidadir. . . Va Xalil Sulton ash’orining devoni ta’rifida rangin qasidasi bor. Matlai budurkim:

In bahri begaronki, jahonest dar barash,

G‘avvosi aqli kull nabarad pay ba gavharash”

[Navoiy 2011 (9): 296]

Mazmuni:

Bu bepoyon dengiz jahonni qamrab olgan,

Aql g‘avvosi undagi gavharni payqay olmaydi.

Adabiyot ahliga alohida e’tibor bergan Mirzo Ulug‘bek atoqli shoir Xoja Ismatullo Buxoriyni saroy xizmatiga taklif etgani ma’lum. Garchi bu ulug‘ shoir uzlatni, darveshlar orasida bo‘lishni afzal bilsa-da, Ulug‘bek uning ijodiy faoliyatiga katta rag‘bat ko‘rsatgan. Qariyb sakkiz ming baytdan iborat she’rni o‘z ichiga olgan devoni, «Ibrohim Adham» nomli masnaviysi adabiyotimiz tarixida alohida o‘rin tutadi.

Davlatshoh Samarqandiyning yozishicha: “Xoja Ismatning oshiqona g‘azallari, orifona so‘zlari Ulug‘bekning otasi Shohrux sulton zamonida shu qadar ko‘p shuhrat topdiki, xalq boshqa shoirlar she’rlarini qo‘lga olmay qo‘ydi. . . Ammo Xoja Ismat olam podshosi Ulug‘bek Ko‘ragon hukmronligi davrida hokimlarni madh etmoqni tark etdi. Nomi zikr etilgan sulton (Mirzo Ulug‘bek – N. J.) undan she’r aytishni yolvorib so‘radi. Shuning uchun zaruratdan ul hazrat madhida bir necha qasida yozdi” [Davlatshoh 1981: 147-148].

“Tazkirat ush-shuaro”da e’tirof etilishicha: “Olim, odil, g‘olib va himmatli podshoh” Ulug‘bek Ko‘ragon. . . yulduzlar ilmida osmon qadar yuksalib bordi, maoniy ilmida qirqni qirq yordi. Uning davrida olimu fozillar martabasi nihoyat cho‘qqisiga ko‘tarildi” [Davlatshoh 1981: 148].

Muhammad Solih

Hazrat Navoiy ta’rificha: “. . . ismi munosabati bila «Solih» taxallus qilur. Nur Saidbekning o‘g‘lidurkim, ko‘p vaqtlar Chahorjo‘y navohisidin Adoq navohisig‘a degicha amorat qildi va Sulton Abu Said Mirzo eshigida, Ulug‘bek va Jo‘gi Mirzo eshigida sohib ixtiyor va jumlat ul-mulk erdi. . . Tab’ida xeyli diqqat birla choshni bor. Xatqa ham qobiliyati ko‘pdur. Bu matla’ aningdurkim:

Nayam oshufta gar po‘shida kokul mohi tobonash,

Chi g‘am az tiragi shab, chu boshad subh poyonash?”

[Navoiy 2011 (9): 398]

Mazmuni:

Yuzini yorqin oydek kokuli yopmish, parishon emasman,

Oxiri tong bo‘lgandan keyin tun qorong‘uligidan nima g‘am.

Xoja Xurd

Hazrat Navoiy Samarqandning o‘sha kezdagi bosh qozisi, «Ulug‘bek Mirzo» madrasasining mudarrisi Xoja Xurd faoliyatiga, ayniqsa, yuqori baho beradi: “Bovujudi fazlu kamolu aql va donish hulyasi bila orastadur va bovujudi zuhdu taqvo, husni axloq zevari bila piyrostadur. Muncha mashog‘il va avoriz bila chun lutfi tab’i g‘olibdur, nazm va insho va tarix va muammo fununida ham ishtig‘ol ko‘rguzur”.

“Majolisu-n-nafois”da Xoja Xurdning ta’rixlariga bir qancha misollar keltirilgan. Jumladan, Bobo Xudoydod ismli valiy zot Samarqandda vafot etganda ta’rixini “Majzubi solik” jumlasi orqali ifodalagan. Hazrat Alisher Navoiyning “Vaqfiya” asari ta’rix moddasini “Min vaqfi Alisher” jumlasida aks ettirgan. Bu ma’lumot Xoja Xurdning donishmand va nuktadon ijodkorlardan bo‘lganini ko‘rsatadi.

Mirzo Ulug‘bek davrida mumtoz she’riyatimizning g‘azal, noma, qasida, munozara, masnaviy, ruboiy, tuyuq, mustazod, muxammas, musaddas, muammo kabi janrlari rivoj topdi. Bu janrlarda yozilgan nazmiy asarlar, birinchidan, mumtoz she’riy janrlar takomilini ta’minlagan bo‘lsa, ikkinchidan, turkiy she’riyatning poetik jihatdan yangi bosqichga ko‘tarilishiga xizmat qildi.

NATIJALAR

Mirzo Ulug‘bek davrida adabiy-estetik tafakkur rivoji. Muhammad Tarag‘ay Ulug‘bek temuriy hukmdorlar orasida salohiyatli davlat rahbari bo‘lishi barobarida, yetuk olim ekani, ilm-fan, adabiyot va san’atga yuksak e’tibori bilan alohida ajralib turgani ma’lum. Uning zamonida Samarqand va Hirotda o‘ziga xos ijodiy an’analariga, yuksak badiiyat namunalariga ega adabiy muhit shakllangan va taraqqiy etgan. Budiiy adabiyot bilan bir qatorda adabiyotshunoslik ham yuksak darajada rivojlangan. Atoqli adabiyot nazariyotchisi Shayx Ahmad Xudoydod Taroziyning bevosita bu ulug‘ ma’rifatparvar hukmdorga bag‘ishlab yozilgan “Fununu-l-balog‘a” (“Balog‘at ilmlari”) asari buning isbotidir. Asar muqaddimasida Mirzo Ulug‘bek quyidagicha vasf etilgan: “saltanat

daryosining gavhari va ma'dalat konining javhari, saxovat boronining abri va shijoat beshasining babri, shahanshohi a'zam, shahriyori a'lam, sohibu-s-sayfu-l-qalam, ma'dani lutfu karam, moliki riqobi umam, farmondehi turku arabu ajam, mag'isiddin va-d-davron Amir Ulug'bek Ko'ragon. . . " [Taroziy 1996: 31].

Shayx Ahmad Taroziyning "Fununu-l-balog'a" asari 840 hijriy/ 1436-1437 milodiy yillarda yozilgani e'tiborga olinsa, hazrat Alisher Navoiy bu asardan xabardor bo'lgan bo'lishi zarur edi. Lekin nima sababdandir, ulug' mutafakkir asarlarida "Fununu-l-balog'a" haqida biror so'z uchramaydi. AQSh Indiana universiteti professori, sharqshunos Devin de Uis "The Predecessors of Nava'i in the "Funun al-balaghah" of Shaykh Ahmad b. Khudaydad Tarazi: a neglected source on Central Asian literary culture from the fifteenth century" ("Navoiyning salaflari Shayx Ahmad ibn Xudoydod Taroziy asarida: XV asrdan buyon Markaziy Osiyo madaniyatshunosligida unutilgan manba") sarlavhali tadqiqotida ham bu masalaga diqqat qaratilgan [De Weese 2005: 73-163]. "Funun ul-balog'a" asari yaratilishining ijtimoiy-madaniy va adabiy-estetik omillari, asarning yozilish tarixi, tili, matn xususiyatlari yoritilib, ilmiy qimmatihaqida fikr yuritilgan ushbu tadqiqot Mirzo Ulug'bek davri adabiyotshunosligiga xorijiy mutaxassislarning qiziqishini ko'rsatishi jihatidan ham ahamiyatlidir. Olimning yozishicha, G'arb adabiyotshunosligida "Fununu-l-balog'a"ga qiziqish avvalroq boshlangan. 1930 yilisharqshunos Hermann Eze tuzgan "Bodlian kutubxonasida saqlanayotganforsiy, turkiy, hindiy hamda pushtuqo'lyozmalari katalogi"ning ikkinchi qismida ushbu asar haqida (nomi, Mirzo Ulug'bekka bag'ishlangani, 1225-ustunda №-127 raqami ostida saqlanayotgani) muxtasar ma'lumot berilgan. 1984 yili Eleazar Birnbaumning "Turkiy qo'lyozmalar: 1960-yildan buyon ro'yxatga olingan va ro'yxatga olinmagan qo'lyozmalar" asarining to'rtinchi qismida ham "Fununu-l-balog'a"ning qisqa tavsifi keltirilgan. Keyinchalik 2003-yilda Hermann Eze tuzgan katalogdagi ma'lumotlarga tayanib, Gunay Kut ham asar haqida eng zarur ma'lumotlarni bergan.

Aruzshunos Dilnavoz Yusupovaning yozishicha, Devin de Uis "Asarning saqlanib qolgan har bir qismini alohida sharhlashga, mohiyatini ochib berishga urinadi, o'z qarashlarini asoslash uchun risolaning ba'zi parchalarini ingliz tiliga tarjima qilib, iqtibos sifatida keltiradi hamda ularni tadqiqot so'ngida eski o'zbek alifbosida ilova qiladi. Olimning bosh maqsadi asarning o'sha davr adabiy muhitidagi va bugungi kundagi ahamiyatini belgilash, unda nomlari keltirilgan ijodkorlarni o'rganish bo'lganligi uchun unda aruzning nazariy masalalari ritmik unsurlar sathida maxsus tahlil qilinmagan" [Yusupova 2019: 41].

Asarning she’r tarkibi va turlariga oid dastlabki qismida Mirzo Ulug‘bek haqidagi tarje’band-madhdan parcha keltirilgan. Unda, jumladan, quyidagilarni o‘qiymiz:

Sarvari mardu salotin, mehtari shohi jahon,

Mafxari dunyo-u din, sulton Ulug‘bek Ko‘ragon.

LINGUOSOCIOCULTURAL METHOD AS THE MAIN PART OF STUDYING A FOREIGN LANGUAGE AT UNIVERSITY

Iroda Dusmurodova

Abstract

In recent years, foreign language teachers have gained independence in the choice of teaching aids, critical understanding of the content and ways of implementing program requirements. However, such freedom imposes a lot of obligations on the theoretical and methodological training of a foreign language teacher, flexible mastery of a set of methods, techniques and means, depending on the material being studied, the individual characteristics of the student group and the teaching materials used. Ignorance of the sociocultural context and the lack of skills to fill information gaps in this area can be decisive factors in communication with native speakers. It is clear that orientation in the socio-cultural environment gives confidence to all specialists who speak a foreign language. The final stage in the formation of linguo-socio-cultural competence is the ability of a university graduate to operate with the necessary knowledge-concepts and adapt his behavioral model to an adequate one or as close as possible to native speakers. In addition, the use of the linguo-socio-cultural method in the practice of teaching a foreign language at a technical university allows students to demonstrate the flexibility of the language, its ability to adapt to new conditions of functioning. This method is aimed not only at a deep understanding of linguistic phenomena and features, but also at broadening one's horizons, increasing motivation to study the discipline, establishing branched interdisciplinary links with other subjects of the general humanitarian cycle , it also contributes to the growth of sustainable interest in the study of the discipline. As a result, we must teach future specialists not only to plan their educational activities, which, of course, they will need in the managerial profession, but also to organize it rationally, as well as evaluate themselves and independently control. However, for this, we need to lay the foundation for these types of activities in pairs in order to prepare for independent completion of tasks at home. So, for the methodological and technological support of the formation of the

linguocultural competence of students, we considered the linguo-sociocultural method of forming the linguo-cultural competence of students. The purpose of learning a language using this method is to facilitate the understanding of the interlocutor, the formation of perception at an intuitive level. Therefore, every student who has chosen such an organic and holistic approach should treat the language as a mirror that reflects the geography, climate, history of the people, their living conditions, traditions, and way of life, everyday behavior, and creativity. To conclude, I would like to note that our department continues to work out and "polish" the ways of teaching business English, as well as the study of various new methods of teaching it, since the educational technology market is now replete with offers for a wide variety of methods for learning business foreign languages

Keywords

linguo-socio-cultural method, social and cultural environment, linguo-socio-cultural competence, influence of the native language, language structures, non-linguistic factors.

Introduction

One of the most serious and comprehensive methods of learning a foreign language is linguo-socio-cultural, involving an appeal to such a component as the social and cultural environment. Proponents of this method are firmly convinced that the language loses its life when teachers and students aim to master only "lifeless" lexico-grammatical forms. Someone remarked, "Personality is a product of culture. " Language, too. In addition, most convincingly this is confirmed by our linguistic errors. An English learner may use the grammatically correct expression The Queen and Her relatives, but a there will be a difficulty in understanding what The Royal Family means; or, for example, a phrase such as the Hero - the spokesman for the ideas of the author was translated by the sentence "The hero is the loudspeaker of the author" ("the author's loudspeaker"), and ideally it was required to use "mouthpiece". Such oddities are quite common. Let us turn to more subtle matters: for example, if for our compatriot who has a superficial command of the language, the difference between the expressions Don't you want to go? and Would you like to go? is not very great, then for the British it is fundamental, because he will perceive the first as not the best tone. Habitual for our business communication. What questions are you interested in? often translated as "What problems are you interested in?", not taking into account that in English the word "problems" has a persistently negative connotation. Correctly this question will sound: "What issues are you interested in?"

Literature review

Most of the methods initially allow such "blunders", writing them off as "ignorance of the country. " But at the present stage, when interest in individual cultures and nations is constantly increasing, such mistakes are already unforgivable. The linguo-sociocultural method takes into account the simple fact that 52% of mistakes are made under the influence of the native language, and 44% lie within the language being studied. Previously, they monitored the correctness of speech; now, in addition to this, they are striving to increase its content. The meaning of the transmitted information is important, that is, the communicative level, because in any case, the ultimate goal of communication is to be understood.

The classics, in particular, Ozhegov, understood language as "a tool for communication, exchange of thoughts and mutual understanding of people in society. " Dahl treated the language more simply - as "the totality of all the words of the people and their correct combination, to convey their thoughts. " But language as a system of signs and a means of expressing emotions and moods is also found in animals. What makes speech "human"? Today, language is "not only a vocabulary, but a way of expressing oneself". It serves for "the purposes of communication and is capable of expressing the totality of a person's knowledge and ideas about the world. " In the West, language is understood as a "system of communication" which consists of certain fragments and a set of rules used for the purpose of communication. A very important difference in Western linguistic thinking is the understanding of the language not only in connection with a certain state, but also with a certain part of the country, region, etc. With this approach, the language goes hand in hand with the culture of a part of the country, region, that is, with the ideas, customs of a certain group of people, society. Sometimes culture is understood as society itself, civilization.

We believe that the definition of supporters of the linguo-socio-cultural method does not exaggerate the power and importance of language in the modern world. In their opinion, language is "a powerful social tool that forms a human flow into an ethnos, forming a nation through the storage and transmission of culture, traditions, public self-consciousness of a given speech complex. With this approach to language, intercultural communication is, first of all, " an adequate mutual understanding of two interlocutors or people exchanging information, belonging to different national cultures". Then their language becomes "a sign of belonging of its carriers to a certain society".

In the State Educational Standard of Higher Education for all non-linguistic specialties, a competence is formulated that fixes the requirement for the results of mastering a foreign language. It belongs to the group of general cultural competencies and requires the graduate to speak one of the foreign languages at a level not lower than spoken. In accordance with the educational standard, the tasks of a foreign language teacher at this stage are: explaining the specifics of articulation of sounds, intonation, accentuation and rhythm of neutral speech in the target language; the main features of pronunciation, characteristic of the sphere of professional communication; transcription reading; clarification of the specifics of the oral and written forms of the language, its grammatical structure; teaching the basic techniques of studying reading and translating foreign language information (household and professional topics), as well as the use of various types of dictionaries and reference books; teaching students the rules of work in a group and individually in connection with the different level of their training in a foreign language. A university graduate must know the phonetic and lexical and grammatical material necessary for the transmission of simple oral and written messages; be able to use it in various communication situations; master the skills of writing when corresponding with native speakers of a foreign language. As noted above, not only a high level of practical knowledge of a foreign language is important for a university graduate, but also the ability to interpret linguistic facts through the culture of the country of the language being studied. Many teachers of the discipline are faced with the problem of finding effective ways to form linguo-socio-cultural competence, which determines the relevance of the problem considered in this article.

Methodology

The linguosociocultural method combines linguistic structures (grammar, vocabulary, etc.) with extralinguistic factors. Then, at the junction of a worldview on a national scale and language, that is, a kind of way of thinking (let's not forget that a person belongs to the country in whose language he thinks), that rich world of language is born, about which the linguist W. von Humboldt wrote : "Through the diversity of language, the richness of the world and the diversity of what we learn in it are revealed to us . . . " The linguo-sociocultural technique is based on the following axiom: "Socio-cultural structures underlie linguistic structures. " We learn the world through thinking in a certain cultural field and use language to express our impressions, opinions, emotions, perceptions.

The purpose of learning a language using this method is to facilitate understanding of the interlocutor, the formation of perception on an intuitive level. Therefore, every student who has chosen such an organic and holistic approach should treat the language as a mirror that reflects the geography, climate, history of the people, their living conditions, traditions, way of life, everyday behavior, creativity.

Each individual word has its own beginning and place from which it originated. This origin can only be realized by native speakers. Moreover, each language has lexical components, such as slang and jargon lexical composition, which is characteristic of a certain social group, class, caste or representatives of different professions and fields of activity. That is why one of the most important and global methods of mastering a foreign language is the linguo-socio-cultural method, which involves addressing such components as social and cultural spheres. Adherents of this method are firmly convinced that the language loses its validity when teachers and students determine the mastery of only "lifeless" lexicogrammatic forms as the main task.

Back in the 80s of the last century, knowing foreign languages was in vogue, and some even considered it a sign of the elite. Nevertheless, the study of languages was not fully realized, due to the fact that there was no connection with native speakers of foreign languages, and if there were contacts, then only in narrow areas of activity, for example, with translators. At present, the situation has changed significantly. The time of the Iron Curtain and the Cold War has passed, various international alliances have been established, and now communication with people from other countries has become as common as communication with compatriots. In addition, in conditions of mass integration, society becomes multicultural, which means that the subject of discussion is studied.

A genuine solution to the question of the importance of a cultural orientation in the practical mastery of communication in a non-native language is possible only with the latest achievements in sociolinguistics, sociolinguistics psychology, communication psychology, cultural studies, etc. The communication process can be defined as the exchange of information, in which one of the participants in communication speaks some of its quantity, unknown to the other; otherwise, meaningful communication does not occur. "Information" inequality arises because part of the knowledge of one of the speakers is personal, that is, obtained because of a unique experience. It is important to note that the process of communication should be based on a certain amount of general information that forms the starting point for a communicative balance.

Thus, for successful communication, communicants need not only to master the same language means (phonetic, lexical, grammatical skills), but also shared meaningful knowledge about the world. This is background knowledge, which is divided into verbal and non-verbal. E. M. Vereshchagina and V. G. Kostomarova distinguish 4 groups of background knowledge [2]. The first group includes universal concepts, which include such as "sun", "air", "wind", etc. The second group includes background knowledge about specific concepts inherent in all members of an ethnic and linguistic community in the course of historical development, reflecting the culture, custom of the respective people). The third group includes social group background knowledge, i. e. knowledge characteristic of professional communities (doctors, engineers, teachers, etc.). This knowledge is also often different among different peoples, so a university graduate, as a specialist with high professionalism, needs to be acquainted with them in detail. The fourth group represents regional knowledge related to the characteristics of the region. With regard to teaching a foreign language at a technical university, introducing background knowledge to the fourth group is not included in the tasks of mastering the language. It is optional, since teachers choose whether they will introduce students to the features of dialect dialects. Thus, teaching effective communication in a foreign language implies the acquisition of sociocultural knowledge and skills by a university graduate.

Results

In connection with the foregoing, the linguo-socio-cultural method is one of the most serious and comprehensive methods, involving an appeal to the social and cultural environment. This method is systematically applied in the teaching of English in a non-linguistic university already starting with a corrective grammar course. Let us illustrate this consideration with examples from teaching practice. In particular, when explaining the category of gender, the difference between the two languages is pointed out: in English, the gender of nouns is not a grammatical, but a semantic category. The pronoun she means females (mother, lady, etc.), and he means males. The vast majority of English words denoting people refer to the common case (common gender), that is, they can be applied to both a woman and a man (accountant, reader, participant, etc.) Inanimate objects and animals, as well as abstract concepts are designated in English with the pronoun it (chair, cat, beauty, etc.).

Thus, the use of the linguo-socio-cultural method aims not to master only isolated lexical and grammatical forms, but also appeals to the need

to monitor the socio-cultural changes taking place in society, since it implies two linguistic and intercultural aspects, where much attention is paid to the critical understanding of speech phenomena, the development of country-specific competence students. The concept of "competence" means compliance with the requirements, established criteria and standards in certain areas of activity, in solving a certain type of tasks, the possession of the necessary active knowledge, the ability to confidently achieve results, and control the situation [4]. Based on the foregoing, it can be determined that the formed “linguosociocultural competence” as an integral element of a more global concept of communicative competence is the ability to interpret linguistic facts through the culture of the country of the language being studied. The purpose of teaching the discipline "Foreign Language" using this method is to facilitate communication, when the language as a means of communication is perceived through the prism of historical, political, cultural, geographical and everyday factors.

Thus, teachers and teachers of foreign languages are currently faced with the task of developing skills not so much of “interlingual communication”, but of “intercultural communication”. In domestic linguodidactics, various definitions of the concept of "intercultural communication" are offered. E. M. Vereshchagin and V. G. Kostomarov proposed one of the first definitions. They interpret intercultural communication as an adequate mutual understanding of communication participants belonging to different national cultures. One of the most interesting and requiring special attention aspects of intercultural communication is the concept of "culture shock". The term "culture shock" was introduced into scientific circulation by the American researcher K. Oberg in 1960. He noted that the first contact of a person with a foreign culture is often accompanied by unpleasant sensations. There are usually six forms of culture shock:

- Tension due to the efforts made to achieve psychological adaptation;

- A sense of loss of old friends, position in society, profession, property;

- A feeling of loneliness (rejection) in a new environment, which can be transformed into a denial of a foreign culture;

- Violation of role expectations and sense of self-identification;

- Anxiety, turning into indignation and disgust after the realization of cultural differences;

- Feelings of inferiority due to inability to cope with the situation.

It is interesting to note that culture shock is associated not only with the perception of a foreign culture. A backlash is also possible, when a person is faced with a negative assessment of his or her own culture. Therefore, the culture of another country can be perceived through the prism of the native culture. Features of ethnic consciousness, values, stereotypes, attitudes of human consciousness in the community affect the behavior and interaction with other people.

The linguosociocultural method combines linguistic structures (grammar, vocabulary, etc.) with extralinguistic factors. The linguosociocultural methodology is based on the following axiom: "Sociocultural structures underlie linguistic structures. " We explore the world through thinking in a particular cultural area and use language to express our impressions, opinions, emotions and perceptions. Country-specific information should be an obligatory component in the formation of linguistic and cultural knowledge. The wide cultural background created in the process of such classes not only contributes to the development of linguistic skills and abilities (enrichment of vocabulary, translation skills), but also introduces students to the specific realities of the culture of a foreign language. Thus, linguistic units are perceived as carriers of information about the peculiarities of the mentality and behavioral norms of a foreign-speaking society.

Therefore, every teacher who chooses such an organic and holistic approach, and the student, as his colleague, in the process of speaking, should consider the language as a mirror reflecting the geography, climate, history of the people, their living conditions, traditions, life, everyday behavior, creativity. Speaking of a student as a kind of colleague of a teacher, we without exaggeration pay great attention to his role in the classroom, since the functions of a teacher in the educational process have changed significantly. The teacher-mentor, the teacher-dictator was replaced by the teacher-observer, teacher-intermediary (here I would like to note that a teacher cannot be a dictator just because he does not always possess sufficient information from the field of management, finance, in essence of his professional profile). , marketing, information or economic security). Although the personality of the teacher in this case fades into the background, its influence on the audience does not decrease, but, on the contrary, increases: he is the organizer of group interaction, which is considered an ideal effective way to learn a business foreign language.

The linguosociocultural method combines linguistic structures (grammar, vocabulary, etc.) with extralinguistic factors. Then, at the junction of a worldview on a national scale and language, that is, a kind

of way of thinking (let's not forget that a person belongs to the country in whose language he thinks), that rich world of language is born, about which the linguist W. von Humboldt wrote : "Through the diversity of language, the richness of the world and the diversity of what we learn in it are revealed to us . . . . "

Conclusion

In recent years, foreign language teachers have gained independence in the choice of teaching aids, critical understanding of the content and ways of implementing program requirements. However, such freedom imposes a lot of obligations on the theoretical and methodological training of a foreign language teacher, flexible mastery of a set of methods, techniques and means, depending on the material being studied, the individual characteristics of the student group and the teaching materials used. Ignorance of the sociocultural context and the lack of skills to fill information gaps in this area can be decisive factors in communication with native speakers. It is clear that orientation in the socio-cultural environment gives confidence to all specialists who speak a foreign language. The final stage in the formation of linguo-socio-cultural competence is the ability of a university graduate to operate with the necessary knowledge-concepts and adapt his behavioral model to an adequate one or as close as possible to native speakers.

In addition, the use of the linguo-socio-cultural method in the practice of teaching a foreign language at a technical university allows students to demonstrate the flexibility of the language, its ability to adapt to new conditions of functioning. This method is aimed not only at a deep understanding of linguistic phenomena and features, but also at broadening one's horizons, increasing motivation to study the discipline, establishing branched interdisciplinary links with other subjects of the general humanitarian cycle, it also contributes to the growth of sustainable interest in the study of the discipline.

As a result, we must teach future specialists not only to plan their educational activities, which, of course, they will need in the managerial profession, but also to organize it rationally, as well as evaluate themselves and independently control. However, for this, we need to lay the foundation for these types of activities in pairs in order to prepare for independent completion of tasks at home.

So, for the methodological and technological support of the formation of the linguocultural competence of students, we considered the linguo-sociocultural method of forming the linguo-cultural competence of students. The purpose of learning a language using this method is to

facilitate the understanding of the interlocutor, the formation of perception at an intuitive level. Therefore, every student who has chosen such an organic and holistic approach should treat the language as a mirror that reflects the geography, climate, history of the people, their living conditions, traditions, and way of life, everyday behavior, and creativity.

To conclude, I would like to note that our department continues to work out and "polish" the ways of teaching business English, as well as the study of various new methods of teaching it, since the educational technology market is now replete with offers for a wide variety of methods for learning business foreign languages.

Reference

Vereshchagin, E. M. (2005). Language and culture. (1038 p.) Indrik. Moscow.

Rozhentseva, I. S. (2004). Formation of professional communicative competence of students of linguists based on culturally appropriate technologies: dis. . . . cand. ped. sciences. (p. 207). Stavropol

Ter-Minasova, S. G. (2000). Language and intercultural communication. (p. 624) Moscow.

Kholmanskikh, Yu. S. (2022). The use of the linguo-sociocultural method in teaching a foreign language in a technical university - Text: direct // Young scientist. - No. 41 (436). (P. 70-73.)

IMPROVING THE METHODOLOGY OF READING ENGLISH TO ELEMENTARY SCHOOL STUDENTS BASED ON THE INNOVATIVE PEDAGOGICAL EDUCATIONAL CLUSTER

Sabina Sobirjonovna Mirbabayeva

Abstract

This article deals with the importance and necessity of using reading methods in a period of teaching English in elementary schools with the help of new method that relies on the innovative pedagogical educational cluster. Reading is one of the main skills that a pupil must acquire in the process of mastering a foreign language in school. Reading is about understanding written texts. It is a complex activity that involves both perception and thought. Reading consists of two related processes: word recognition and comprehension. Word recognition refers to the process of perceiving how written symbols correspond to one's spoken language. Comprehension is the process of making sense of words, sentences and connected text. Readers typically make use of background knowledge, vocabulary, grammatical knowledge, experience with text and other strategies to help them understand written text. Reading develops pupils' intelligence. It helps to develop their memory, will, imagination. Pupils become accustomed to working with books, which in its turn facilitates unaided practice in further reading. Reading is a complex process of language activity. As it is closely connected with the comprehension of what is read, reading is a complicated intellectual work. The speed of reading depends on the reader's ability to establish a direct connection between what he sees and what it means. Reading activities that are meant to increase communicative competence should be success oriented and build up students' confidence in their reading ability. A fully-developed reading activity supports students as readers through pre-reading, while-reading, and post-reading activities.

Keywords

intellectual work, graphemic-phonemic, cluster, structural-information, semantic-communicative.

Introduction

Reading is one of the main skills that a pupil must acquire in the process of mastering a foreign language in school. Reading is about understanding written texts. It is a complex activity that involves both perception and thought. Reading consists of two related processes: word recognition and comprehension. Word recognition refers to the process of perceiving how written symbols correspond to one's spoken language. Comprehension is the process of making sense of words, sentences and connected text. Readers typically make use of background knowledge, vocabulary, grammatical knowledge, experience with text and other strategies to help them understand written text. Through reading in a foreign language the pupil enriches his knowledge, of the world around him. He gets acquainted with the countries where the target language is spoken. Reading develops pupils' intelligence. It helps to develop their memory, will, imagination. Pupils become accustomed to working with books, which in its turn facilitates unaided practice in further reading. Teaching reading is very important, because it helps to develop others skills: speaking and writing. This theme is very relevant, because sometimes in school teachers don't develop this skill right way, and spare a little time for it.

Literature review

Systematic analysis of foreign experience on the problem shows that education based on cluster approach began in Europe in the 1990s as a practical result of cluster theory and development, introduced by M. Porter (2003). M. Porter's cluster theory has entered to many spheres, as well as, education during the last decade. It is worth noting the contribution of Russian scientists in this research. Notions, branches of usage and characteristics of education cluster were investigated in their research were used.

Based on the analysis of the scientific literatures, the cluster approach to the development of education in the Russian Federation is based on the self-development and mutual development of cluster subjects based on social partnership, which enhance the specific advantages of individual subjects and cluster participants in general (T. I. Shamova, E. I. Pavlova]). According to researcher N. A. Sharay, the education cluster is considered as an integrated system of organization of educational resources. The only typological features of the model of educational clusters were proposed by M. Yu. Baryshnikov, I. I. Chinnova, A. V. Simonov. In the research of L. V. Ovsienko, I. V. Zimina, N. N. Klintsova, education clusters are

understood as a network of universities, high schools, enterprises within the framework of social partnership.

The following researches were carried out by Russian scientists to study theoretical bases of formation and development of educational clusters: cluster approach to vocational education (B. Pugacheva, A. V. Leontiev), theory of activity and pedagogical design (V. V. Davydov, V. P. Bespalko, G. I. Ibragimov, B. T. Lednev, M. I. Makhmutov, A. A. Slastenin), The concept of continuous education (B. S. Gershunsky, G. V. Mukhametzyanova, A. M. Novikov), social education in vocational schools research on the problems of partnership and management (P. F. Anisimov, G. V. Mukhametzyanova, G. I. Ibragimov, E. A. Korchagin, V. P. Panasyuk, A. S. Subetto).

The application of the clustering model in the education system of Uzbekistan has been observed in recent years, in particular, in the research of Uzbek researchers such as G. I. Mukhamedov, Sh. K. Mardonov , B. E. Khusanov, U. N. Khodjamkulov, B. Eshchanov, S. A. Toshtemirova based on innovative clusters of pedagogical education provides effective linkage analysis between regional types of education, improving the quality efficiency, creating a scientific and theoretical basis for the introduction of innovative ideas for training qualified personnel and their practical application.

According to the rector of the Chirchik State Pedagogical Institute of Tashkent region G. I. Muhammedov, due to the high social significance of pedagogical education in the sustainable development of society, modern requirements, problems in the system and science and education in solving them Ensuring the link between requires the transfer of continuing pedagogical education to a cluster development system.

Methodology

with the chain of educational cluster reading skill can be improved by teaching and using different sort of tasks and assignments. Reading is one of the main skills that a pupil must acquire in the process of mastering a foreign language in school (Vaseylva O. V). The syllabus for foreign languages lists reading as one of the leading language activities to be developed. It runs: "To read, without a dictionary, texts containing familiar grammar material and no more than 4--6 unfamiliar words per 100 words of the text the meaning of which, as a rule, should be clear from the context or familiar word-building elements (in the eight-year school). Pupils are to read, with the help of a dictionary, easy texts containing familiar grammar material and 6--8 unfamiliar words per 100

words of the text (in the ten year school). " Therefore, reading is one of the practical aims of teaching a foreign language in schools.

Reading is of great educational importance, as reading is a means "of communication, people get information they need from books, journals, magazines, newspapers, etc. Through reading in a foreign language, the pupil enriches his knowledge, of the world around him. He gets acquainted with the countries where the target language is spoken. Reading develops pupils' intelligence. It helps to develop their memory, will, imagination. Pupils become accustomed to working with books, which in its turn facilitates unaided practice in further reading. The content of texts, the irideological and political spirit influence pupils. We must develop in pupils such qualities as honesty, devotion to and love for our people and the working people of other countries, the texts our pupils are to read must meet these requirements. Reading ability is, therefore, not only of great practical, but educational, and social importance, too.

Reading is not only an aim in itself; it is also a means of learning a foreign language. When reading a text, the pupil reviews sounds and letters, vocabulary and grammar, memorizes the spelling of words, the meaning of words and word combinations, he also reviews grammar and, in this way, he perfects his command of the target language. The more the pupil reads, the better his retention of the linguistic material is. If the teacher instructs his pupils in good reading and they can read with sufficient fluency and complete comprehension he helps them to acquire speaking and writing skills as well. Reading is, therefore, both an end to be attained and a means to achieve that end.

Results

Traditionally teacher-student relationships were based on usual traditional thinking that the teachers have the basic authority and know what is best for students; students were viewed as inactive recipients of knowledge who always say yes to academic demands without questioning. Total power was in the hands of the teacher who makes unilateral judgments of student performance and decides which experiences will occur (Tanner C 1990). Students were expected to function from an obedience model, remaining dependent on the teacher. But this was creating hindrances in the cognitive and behavioral development of the student. That’s why many scholars have emphasized to eliminate this authoritative attitude of teachers and focused on the focused on the importance of Positive Teacher-Student Relationship. Although there is a considerable amount of research carried out on positive teacher-student relationships but these studies usually were not

designed to describe changes across the teaching career, they implicitly started from the assumption that becoming an expert teacher follows some kind of developmental process.

Today, knowledge dissemination by the teachers is becoming an issue without mutual understanding and relationship between the teachers and students.

Literature reveals that a positive relationship between the teacher and students is much needed and becoming fundamental in the holistic development of students. Many studies have pointed the importance of understanding the development of high quality teacher-student relationships on children's and adolescents' outcomes. Positive teacher-student relationships are high in closeness like mutual respect, caring and warmth between teachers and students.

For children at elementary position, positive teacher-student relationships are connected to children's successful adjustment to school, academic achievement, and school liking. In addition, such positive relationships are related to decreases in children's aggression. On the other hand, negative teacher-student relationships in elementary school are associated with children's low academic achievement, low school connectedness, and poor self-direction.

Although students typically report a decrease in their connectedness with teachers in middle school, the quality of these relationships remains important for positive student outcomes. The literature indicates that teacher-student relationship quality for middle school students, high school students, and students earning a general equivalency diploma foresees student achievement. That is, students with positive relationships with teachers tend to have higher school performance than their peers with negative student–teacher relationships.

Reading is a complex process of language activity. As it is closely connected with the comprehension of what is read, reading is a complicated intellectual work. It requires the ability on the part of the reader to carry out a number of mental operations: analysis, synthesis, induction, deduction, comparison.

Reading as a process is connected with the work of visual, kinesthetic, aural analyzers, and thinking. The visual analyzer is at work when the reader sees a text. While seeing the text he "sounds" it silently, therefore the kinesthetic analyzer is involved. When he sounds the text he hears what he pronounces in his inner speech so it shows that the aural analyzer is not passive, it also works and, finally, due to the work of all the

analyzers the reader can understand thoughts. In learning to read one of the aims is to minimize the activities of kinesthetic and aural analyzers so that the reader can associate what he sees with the thought expressed in reading material, since inner speech hinders the process of reading making it very slow. Thus the speed of reading depends on the reader's ability to establish a direct connection between what he sees and what it means.

There are two ways of reading: aloud or orally, and silently. People usually start learning to read orally. In teaching a foreign language in school both ways should be developed. Pupils assimilate the graphic system of the target language as a means which is used for conveying information in print. They develop-this skill through oral reading and silent reading.

When one says that one can read, it means that one can focus one's attention on the meaning and not on the form; the pupil treats the text as a familiar form of discourse and not as a task of deciphering. "The aim of the teacher is to get his pupils as quickly as possible over the period in which each printed symbol is looked at for its shape, and to arrive at the stage when the pupil looks at words and phrases, for their meaning, almost without noticing the shapes of the separate letters". A good reader does not look at letters, nor even at words, one by one, however quickly; he takes in the meaning of two, three, or four words at a time, in a single moment. The eyes of a very good reader move quickly, taking long "jumps" and making very short "halts". We can call this ideal reading "reading per se". Reading per se is the end to be attained. It is possible provided:

Reading in the classroom has the following stages:

Pre-reading to activate their knowledge;

While-reading to develop their strategies such as deducing meaning, locating specific information, understanding relations between sentences;

Post-reading to check comprehension.

Reading activities that are meant to increase communicative competence should be success oriented and build up students' confidence in their reading ability. A fully-developed reading activity supports students as readers through pre-reading, while-reading, and post-reading activities.

Pre-reading is an essential process from which schema is activated by students before having their expectations confirmed by the text. With a non-exam class using a pre-reading stage to generate discussion about the topic, particularly with lower levels. It is necessary to activate students' background knowledge to aid them in understanding the text. Activating schema is rewarding in the classroom, many minutes can go by as students discuss the merits of a form of transport or being famous. By employing the pre-reading stage in an exam class educators rob the students of the ability to effectively interpret the text against the questions to be answered. It gives them pre-perceived opinions as to what they will find rather than allowing them to find the evidence or interpret the inference by the writer effectively. Pre-reading activities get students ready to read a text. Taking time to prepare students before they read can have a considerable effect on their understanding of what they read and their enjoyment of the reading activity.

Why pre-reading activities? Language learners need a reason to read. Activating prior knowledge is extremely important therefore for the ESL (English as a Second Language) or EFL (English as the First Language) learner who does not feel completely confident of his/her ability to read in the target language. This is where pre-reading activities come in. Pre-reading also has practical implications for lesson design and planning. The logic behind activating prior knowledge is to build upon what students already know about a topic as a lead-in to the main reading task. The more teachers activate students' prior knowledge, the easier it will be for the students to retain new information from the main reading task.

The following are some of the many uses of pre-reading activities:

- Motivating and setting purposes for reading;
- Activating and building background knowledge;
- Relating the reading to students' lives;
- Pre-teaching vocabulary and concepts;
- Pre-questioning, predicting, and direction setting.

The Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan dated December 10, 2012 "On measures to further improve the system of learning foreign languages" is an important guideline in raising the system of teaching foreign languages to a new level in terms of quality and content. Knowledge of foreign languages allows for the effective use of world cultural achievements and information resources, opens a wide way for international communication. Particular attention is paid to

improving the system of learning foreign languages in secondary schools and preschools of the country, the widespread use of modern interactive teaching methods. Foreign language teaching is also effective in preschools, general secondary schools and extracurricular activities.

As this discipline moved towards the present, the level of sophistication and inventiveness did in fact soared and new concepts, methods, and research projects were developed which interacted with this discipline[1].

Undoubtedly, one of the modern methods of the integration process is the cluster approach, which is to study it as a scientific and pedagogical problem, One of the main tasks of our national pedagogy is to develop scientifically based proposals on the mechanisms of scientific substantiation and implementation of its numerical method. Modern clusters typically bring together science, education, and manufacturing entities and form an economically stable global network. Therefore, itis planned to implement innovative approaches in creating a single organizational structure of clusters.

The process of integrating multiple entities within a cluster is a complex, multidisciplinary phenomenon. The basis of our dissertation is the teaching of foreign languages (English) in an integrated manner in pedagogical institutions, ie educational institutions, gathered around the cluster.

First of all, among the main educational subjects of the innovative pedagogical education cluster, we can distinguish the subjects that provide the first fundamental knowledge in the subject of foreign language (English).

The cluster system of pedagogical education development includes teaching, creation of educational literature, increase of scientific potential of pedagogical staff, increase of general capacity related to education and upbringing, general education related to education and upbringing operates in exchanges. At the same time, these general areas are being privatized in areas such as the management and organization of education, ensuring continuity and integration between types and areas of education, and the use of teaching methods and tools. The following participate as subjects of the cluster system:

- students, masters and doctoral students undergo pedagogical practice, educational, research, innovation and design activities, pre-school, general secondary, secondary special, higher and secondary education. 'additional educational institutions;

- institutions of the system of additional education for adults in accordance with the updates at various levels of education, institutions for the training and retraining of teachers of preschool, general secondary, secondary special vocational education for children and adolescents;

- scientific and scientific-methodical structures, centers, methods of scientific research, engaged in and defining joint research activities;

- pedagogical societies, initiative groups, public associations, governmental and non-governmental organizations;

- foreign higher education institutions and research centers

The most important subjects in the development of a foreign language (English) on the basis of an innovative pedagogical education cluster are the subjects that are the basis of graduate work in Figure-1:

In the last few years, learning a foreign language has become a necessity, not a way of self-development. Foreign language has become a mandatory mponent of education not only in schools and universities, but also in many additional preschools.

The demand for a foreign language in society, on the one hand, as well as the understanding by parents that language is not only a factor in educating a modern man, but also the basis of his social and material well-being in society - on the other hand. Making this moment foreign language learning especially popular and relevant. If 20 years ago knowledge of the language was required only in the work of some fields, now it was necessary to master at least one foreign language.

In conclusion

The essence of the concept of educational clusters lies in the merger of higher education institutions under the auspices of the leading branch of pre-school, primary, secondary, secondary special, vocational education, specialized schools, key enterprises and consumers of key enterprises and specialists consists of. The education cluster will allow students to enter the field of future professional activity without depressions, learn and apply good practices, test the results of scientific research in real conditions and improve professional training in real time and in real conditions. in such conditions, it can quickly meet the requirements of the labor market through the opening of popular and promising specialties, the study of relevant disciplines, the introduction of modern educational technologies. The main advantages of the cluster approach in education

are quality, modernity, openness, continuity, coherence and, ultimately, the competitiveness of educational services.

References

1. Lulama Zide & Matseliso L Mokhele. , Role of clusters in improving teachers' classroom practices: distictions and challenges

2. Lynch, M. , &Cicchetti, D. (1997). Children's relationships with adults and peers: An examination of elementaryandjuniorhighschoolstudents. Journal of School Psychology, 35, 81–99

3. Nasir Hussain, Bilal Nawaz, Shaista Nasir, "Nosherwan Kiani" & Mahdi Hussain. PositiveTeacher-StudentRelationshipandTeachers Experience-A Teacher's Perspective Global Journal of Management and Business Research Interdisciplinary Volume 13 Issue 3 Version 1. 0Year 2013 Type: Double Blind Peer Reviewed International Research Journal Publisher: Global Journals Inc. (USA).

4. Tanner C. (1990). Introduction. In Curri1culum revolution: redefining the student-teacher relationship. New York: National League for Nursing.

5. Faizah, D. U. , Sufyadi, S. , Anggraini, L. , Waluyo, Dawayani, S. , Muldian, W. , & Roosaria, D. R. (2016). Panduan Gerakan Literasi Sekolah di SD. Indonesia.

6. Van Laer, S. (2018). Supporting learners in control: investigating self-regulated learning in blended learning environments.

7. Muxamatjonova D. R. - Theoritical basis of linguistic features of repetition in translation - Central Asian Research Journal For Interdisciplinary Studies (CARJIS), 2(1), 2022 y, Chirchiq sh, 354-356 p

[1] Muxamatjonova D. R. - Theoritical basis of linguistic features of repetition in translation - Central Asian Research Journal For Interdisciplinary Studies (CARJIS), 2(1), 2022 y, Chirchiq sh, 354-356 p.

USING TYPES OF TRANSLATION WITH THE INNOVATIVE TECHNOLOGIES DURING THE LESSONS

Dilnoza Rixsibayevna Xoshimova

Abstract

The article deals the benefit of using the types of translation with innovative technologies in teaching foreign languages. Many job notices for positions in English language teaching and applied linguistics specify knowledge of technology as an essential or desirable qualification. When we learnt our first language, we mastered it without the need for translation. Those capacities we had then, we still have now. So why not use them and have learners come to understandings of the new language by using their awareness, wits, their intelligence, their perception. All of this usage making them better language learners. The main objective of foreign language teaching is the formation and development of the communicative culture of pupils, learning practical mastery of a foreign language. The goals and tasks facing the modern education are changing – the emphasis is shifted from the assimilation of knowledge to the formation of competence. There is a reorientation of a personal-oriented approach, the opposite of knowledge-oriented impersonal pedagogy. Schools are provided with modern with computers, electronic resources, Internet access. In recent years, increasingly it raises the question pf the application of innovative technology in the classroom. It is not only new facilities but also new forms and methods of teaching, new approach to learning. Introduction of innovative technologies in the educational process is interconnected with the improvement of the content and methods of education in the process of teaching foreign languages in relation to the needs of modern life.

Keywords

desirable, qualification, bilingual identity, advocate translation, method, complementarity, project-based learning, team spirit, verbal competence, communicative approach, project method.

İntroduction

Many job notices for positions in English language teaching and appli ed linguistic sspecify know ledge of technolog yasan essential orde sirable qualification.Wars chauer (2000) predict seven more sweeping changesin job requirements for teachers in the future, whereas Cribb (2000) speculates a diminished need for English teachers in a world where language users can employ convenient translationtechnologies rather than engaging in time - intensive languagestudy! Critical perspectives warn applied linguists not to accept the technologizing of the profession as inevitable. The translation is the multifaceted phenomenon and some aspects of it can be the subjects of the research of different sciences. In the frames of the science of translation psychological, literature critical, ethnographical and other points of translation as well as the history of translation in one or other country are being studied. According to the subject of research we use the knowledge of the psychology of translation, the theory of art and literary translation, ethnographical science of translation, historical science of translation and so on. The main place in the modern translation belongs to linguistic translation, which studies the translation as linguistic phenomenon. The different kinds of translation complement each other and strive to detailed description of the activity of the translation.

Literature review

The story of translation dates back to the third millennium BC. The Babylon of Hammurabi's day (2100 B. C.) was a polyglot city, and much of the official business of the empire was made possible by writers who translated edicts into various languages. In India too our first writers were translators. Free translations and adaptations of epics like Ramayana and Mahabharata have shaped Indian literature in a big way. Moreover, Indian Literature until the nineteenth century consisted mainly of translations, adaptations, interpretations and retellings. Translations of literary works and knowledge texts on medicine, astronomy, metallurgy, travel, ship-building, architecture, philosophy, religion and poetics from Sanskrit, Pali, Prakrit, Persian and Arabic enhanced our awareness of the world. India is multi-lingual country where all the regional languages coexist simultaneously on an equal basis but the dominance of English continues. Over the years English has become the only means of communication in all political, business and educational affairs. Hence it is essential that we understand English and our Mother tongue to be able to connect to our own communities in the immediate environment as well as other cultural communities in the outer environment. Here comes the role of translation.

Translation allows different cultures to connect, interact, and enrich one another.

In the Indian situation, the role of translation is very significant as it is the home to people speaking 22 recognized languages and hundreds of mother tongues and dialects. Every day in business and office communication, we are required to make use of English and one of our Mother tongues to communicate with people. So we are bilinguals by default and use translation as a means to communicate. It is through translation that people in the periphery and the centre, the dominant and the dominated cultures communicate with one another. We can say that India would not have been a nation without translation as we use translation to communicate and communication keeps us united as a nation.

The English word translation has been derived from the Latin word translation, which itself comes from trans- and latum—together meaning "a carrying across" or "a bringing across. In other words, it is the business of carrying across a message/written content from one text to another, from one person to another and from one language (source language) to a different language (target language). It can happen within the same language (from one dialect to another dialect or from one form to another) or between languages. It is best seen as a communication process where the transfer of a message/written content from one language into a new language takes place.

In this cultural-literary interchange and interpenetration, the Russian language played the role of a bridge connecting the Uzbek reader with world culture and literature. The Uzbek school of translation of the last century was actually based on translations from Russian in its basic composition and practice. Consequently, Englishlanguage literature was also translated by means of the Russian language. Practically there was no school of translation directly from English. The above specifics of the Uzbek school of translation is based on the following factors: First, the Uzbek school of translation was formed in the Middle Ages and was one of the possibilities for the wide development of Islamic religion and culture. Subsequently, many representatives of the School of Science and Literature made a great contribution to the formation and development of Islamic civilization in many sciences. The work of the great encyclopedists of the time is a clear indication of this. One of the characteristics of that time was the availability of translators and bilingual, as well as explanatory dictionaries. Secondly, the development process of the Uzbek translation school has always been associated with the growth of national self-awareness and the manifestation of the ideas of the revival of national

greatness, with the growth of the educational movement. Uzbek enlighteners sought to acquaint the reader with the greatest and immortal works that are included in the golden fund of world literature.

Therefore, it is during the period of enlightenment that the first attempts of translations from Russian and other languages, including from English, appear. Thirdly, the most developed period of the Uzbek school of translations falls on the second half of the last century. It was during this period that the main principles, methodology, main directions of the Uzbek translation school and Uzbek transleology were formed as a scientific discipline. A number of transleologists and translators entered the literary scene. Also, many poets and writers engaged in translation activities. During this period, research was carried out on the peculiarities of literary translation, such transleologists as G. Salamov, S. Mamadzhanov, G. Hodjaev, N. Vladimirova, K. Juraev, N. Kamilov, S. Meliev, S. Azimov, Sh. Atabaev, S. Achilov, B. Ermatov, H. Ismailov, M. Bakaeva, N. Atajanov, K. Musaev. It was during this period that hundreds of translations of world literary works by dozens of translators, writers and poets, such as Usman Nasyr, Sanjar Syddyk, Jumaniyaz Sharipov, Ninel Vladimirova, Mirzakalon Ismaili (more than 200 works of classics of Russian and Western literature), Gulnara Gafurova, Askad Mukhtar, Gafur Ghulam (Shakespeare, "Othello"), M. Sheikhzade (Shakespeare, "Hamlet", "Romeo and Juliet", "King Lear"), Uygun (Shakespeare, "Julius Caesar"), Komil Yashen (Shakespeare, " Anthony and Cleopatra "), Jamal Kamal (Shakespeare, " Richard III"), Kadir Mirmukhamedov (J. Bokacho, "Decameron"), Erkin Vakhidov (Goethe, "Faust"), Abdulla Aripov (Dante, "The Divine Comedy"), Sh. Shamuhamedov (Firdousi, "Shahname" and Classics Persian literature).

Poetry consists of language that produces effects ordinary language does not produce. So poetry is a language differently ordered or arranged. Levin pointed out that linguistic analysis, when applied to poetry, would result in a grammar that is different from the grammar that a linguistic analysis of ordinary language would produce. The language of poetry differs drastically from ordinary discourse. Many of these differences derive from certain literary conventions. In other

words, many features distinguishing poetry from ordinary discourse result from the mere fact that a writer addresses himself to writing a poem. This fact entails a considerable number and variety of linguistic particularities. The conventions of the poetic form entail features like rhyme, alliteration, meter and so on.

Results

Many people also find the tacklingof translation problem sintellectually stimulatin gandaest hetically satisfying. In addition, ithelp screateand main tain good relations between teacher and student, facilitates classroom management and control, and allows students to maintain their own sense of first language identity, while also building a new bilin gualidentity. It does not seem to impedeefficient language use – many students who began their studies through translation go on to become fluent and accurate users of the new language. A main factor that hassome practitioner sadvocate translation is thatitlends it self to —easy‖ teaching. How simple is it to get students to translate or to explain in the first language. Think foramoment, when we learn tour first language, we mastered it without the need for translation. Those capacities we had then, we still have now, and I would suggest even more.

So why not use them and have learners come to under standings of the new language by using their awareness, wits, their intelligence, their perception. All of this usage making them better language learners. The trick for the language teacher is to teach in ways that encourage these practices button otto replace translation with copious explanation sand practices that dull the mind, or at the very least don't stimulate it to grow. Today, the goals and tasksfacingthemoderneducationarechanging —the emphasis is shifted from the assimilation of knowledge to the formation of competence. There is a reorientation of a personal-oriented approach, the opposite of knowledge-oriented impersonal pedagogy. Schools are provided with modern computers, electronic resources, Internet access. This contributes to the introduction of new pedagogical technologies in the teaching and educational process. It is the use of innovative technologies in English language lesson sisthemain signof positive results of creative activity, which entails increased motivation of students.

According to scientific calculations of national and foreign scientists, the term —method‖ has two basic meanings:

A certain path to the goal, means to achieve the result.

Complete methodologicalsystemandthefundamentaldirectionofthe learning process, which prevail in the various periods of the science development. With the development of high-tech usual methods of teaching through books, similar grammar exercises, reading and translation of texts go on the back burner. [2] The humanistic approach eventually led to the formation of the communicativeapproach, onwhichisbasedthewholeprocedure.

Traditional grammar – translation methods do not form language skills. The student is capable toreadand translate various text sathigh-level, but he is no tablet oapply the know ledge of a foreign language in real life situations. The communicative approac hallows the use of grammatical know ledgeina form of speakin gand writing skills. One of the key task sistheenrichingofvocabulary. However, new words must be stored not only in a passive, but also in active form. In other words, the student must not only know the translation of a word, but should be able to use it in speech or in writing of own texts. As a simple exercise to develop skills can be not edspontaneous group dialogues.

Student saredividedin to pairsand try to communicate onvariou stopics. Usually the teacher over seesthe conversationor helping with leading questions. During learning of new words used exercises with cards. Onthemwritten new words, and then the yareturne dandmixed. One student draw sacar dandtries to explaint hemeaningo faforeign word so the others can guess it. This exercise allows you to ―feel‖ new words and remember situation sinwhichtheyare used correctly. Atacertainstageof development can be implemented in to the learning process different movies in a foreign language. Student sare asked questions, the answer stow hich should be identified directly from watched videos.

Inrecentyears, increa singly it raises the question of the application of innovative technology in the classroom. It is notonly new facilities but also new forms and methods of teaching, new approach to learning. Introduction of innovative technologies in the educational processisinter connected with the improvement to the contentand methods of education in the process of teaching foreign languages in relation to the needs of modern life. The main objective of foreign language teaching is the formation and development of thecommunicative culture of pupils, learning practical mastery of aforeignlanguage. The task of the teacher is to create the condition of practical language learning for each student to choose such training methods that would allow each student to show their activity, their creativity. Modern teaching techniquessuchas cooperative learning, project methodology, the use of new information technologies, Internet resourc eshelptorealizethelearner centered approachtolearning, providing personalization and differentiation of learning abilities of children, taking in to account the irlevel of training. [3]

Growing interest to cognitive science in the contemporary linguistics is displayed by the fact that general theoretical issues in fundamental and applied linguistics are connected with cognitive aspect of research. Linguistic-conceptual analysis, revealing and description of basic

categories of cognitive linguistics, theoretical basis of cognitive models, cognitive approach to text interpretation have brought linguists to the idea of interrelation between processes of structuring and understanding language messages including translation. The system of language meanings corresponds to the cultural competence of native speakers as the language reflects world vision and understanding of the population in the context of cultural traditions.

Language map of the lingua-cultural community world appears as an approach to embody cultural stereotypes, symbols, standards which form the given society in the community. National mentality being the major aspect of language thinking is reflected in the lexical-semantic and grammatical systems of a language, therefore study and adequacy of transferring national-cultural specifics of an original text during the translation process is of significant importance from the perspectives of optimizing intercultural communications. Each national world is a unity of local nature and character of the nation generated in this location and its thinking or perception and reflection in the minds of the given ethnos. The mentioned parameters define deep semantic structure embodied in the linear sequence of language units of the given language used by the creator of the text.

The communicative approach is a strategy that simulates the communication, aimedat creating a psychologi calandlinguisti creadiness to communicate, onaconscious understanding of the material and method so faction with him. Fortheuser, the implementation of the communicative approachin the Internet is not parti cularly difficult. Communicative job must offer students a problem or question for discussion, and students do not just share information, but also evaluate it. But the main criterion to distinguish this approach from other types of learning activities is that students choose their own linguistic units to process their thoughts. Using the Internet in the communicative approach could not be better motivated: its aim is to interest student sinlearning a for eign language through the accumulationand expansionoftheirknowledgeandexperience. Oneofthebasicrequirementsfor teaching for eignlanguages using the Internet resources, istocreateinteractionin theclassroom, what is calledinin teractive methods. Interactivity is a «unification, coordination and complementarity of efforts communicative purpose and outcome of speech means».

There are two approaches to the translation of poetry: independent and subordinate. The aim of the independent approach is to convey the mood and the beauty of the verse, with no attention to the form of the original. The main task of this approach is to make the reader feel

emotions contained in the poem and convey the form of the piece of poetry with great accuracy. This translation technique involves not only preservation of the verse, stanza, and metrics of the poem, but also the order and type of the rhymes, especially its melodies and sounds. It is worth mentioning that the poem can sometimes be translated in prose. This is the easiest way of translating as it allows it keep both aesthetical and informational components of the original. It can mostly be used for translation of songs, or when the idea of the author is so important that the form of its expression is not that relevant.

Teaching genuine language, the Internet helps in shaping the conversation, as well as in teaching vocabulary and grammar, providing a genuine interest and, hence, efficiency. Interactivity is not just creating real situations of life, but also makesthe students to adequately respond to them througha foreign language Project method is one of the most pressing contemporary technologiesin teaching for eignlanguages. It combines the elements of problem - basedlearning and collaborative learning that allows achieving the highest level of mastery of any subject, and foreign language in particular. Project method forms students' communication skills, culture, communication, the ability conciselyandaudibly formulatethoughts, betolerant to the opinion of partners in communication and develops the ability to extractin formation fromavariety of sources, toprocessit with the help of modern technologies. All these factors create language environmentthat –result is the appearance of the natural need to interactina foreign language. Project-basedlearningdoesnotcontradictthetraditionalwaysoflearning. It helpsto activate students sincemost ofthem have aninterest for new knowledge. Such kind of motivation -the desire to successfully develop theme of the project -is often stronger than the demandsof parents andteachersto study hard in order to get excellent and good marks.

InConclusion

Themain purpose of the use of this innovative approach is the ability to effectively master students'for eign communicative competence. Itincludesthe following concepts:

verbal competence is creating an opportunity of manifestation of communicativeskills in all forms:listening, speaking, writing, reading, translation within a specific topic;

socio-cultural competence is the formation of ideas about the social and cultural specificity of the target language;

linguistic competence is students' acquisition of lexical units relating to the topic as a necessary basis for registration of speaking abilities;

educationalandcognitivecompetenceistheimprovementof educational activity on mastering of foreign languages;

compensatory competence is formation of skills of overcoming difficult situations in a shortage of linguistic resources. Also, thisapproachformsinformationalcompetencewhichmanifeststhe abilitytoworkindependentlywithreferencebooks, findnecessaryinformationin varioussources, andseelinkswithotherbranchesofknowledge. [4]Moreover, project-basedlearningcontributestoenhancingstudents'personalconfidence, developinga"teamspirit"andcommunicationskills;providingamechanismf or critical thinking, theabilityto findwaystosolveproblemsanddeveloping students' research skills.

REFERENCES

1. Innovative technologies of teaching foreign languages // Молодой ученый. —2018. —No5. —C. 182-184. —URL https://moluch. ru/archive/191/48195/ (датаобращения: 14. 02. 2020).

2. AkzhanM. Abdyhalykova* Indian Journal of Science and Technology, Vol 9(22), DOI: 10. 17485/ijst/2016/v9i22/95561, June 2016.

3. Akimov, V. B. (2010). Orhanizatsiia informatsionno-tekhnicheskoho prostranstvauchebnohozavedeniia. Media-biblioteka, interaktivnyedoski [Organizationofinformationandtechnicalspaceoftheeducationalinstitution. Media library, interactive whiteboards]. Volgograd: Uchitel [in Russian].

4. СелевкоГ. К. Современныеобразовательныетехнологии: Учеб. пос. – М. : Народноеобразование, 1998.

5. Y. Turashbek. Master Tutor, Kazakh State Women's Teacher Training University. Linguistic issues of translation.

6. Dr. Khalil Hassan Head/Department of English and Director Language Centre at Philadelphia University Jordan Syntactic Aspects of Poetry: A Pragmatic Perspective.

7. https://www. tdx. cat/bitstream/handle/10803/461885/TESI. pdf?sequence=1&isAllowed=y.

8. https://www. oupeltglobalblog. com/2011/10/20/translation-in-language-teaching-and-learning/

THE RELATIONSHIP OF A MATHEMATICAL MODEL WITH SYSTEMIC-COGNITIVE ANALYSIS USING NON-PARAMETRIC MODELS

Dilfuza Ganixodjayeva

Abstract

In this work, algorithms for all basic cognitive operations of systemic analysis are presented. The codes of these algorithms fully correspond to the generalized scheme of systemic-cognitive analysis. The database contains two-vector (discrete-integral) descriptions of objects, which include both their descriptions in terms of features and their affiliation to specific classification categories or classes. Cognitive technologies have emerged as a transformative force in various fields, revolutionizing the way we process information and make decisions. This article delves into the evolution, applications and impact of cognitive technologies, highlighting their growing significance in our increasingly digital and data-driven world. Cognitive technologies have emerged as a transformative force in various fields, revolutionizing the way we process information and make decisions. This article delves into the evolution, applications and impact of cognitive technologies, highlighting their growing significance in our increasingly digital and data-driven world. Through a thorough literature review, analysis of methodologies, examination of results and critical evaluation, we aim to provide a comprehensive understanding of the current state of cognitive technologies and their potential for shaping the future. Cognitive technologies have not merely touched but revolutionized the financial sector. This section dives into the impressive applications within financial institutions, shedding light on how these technologies are pivotal in optimizing operations. Through robust algorithms and predictive analytics, they enable fraud detection systems to identify suspicious activities in real time, safeguarding the financial ecosystem. Moreover, cognitive technologies facilitate risk assessment, portfolio management, and customer service, enhancing the overall efficiency and security of financial transactions. The tangible outcomes and measurable impacts detailed here underscore the significant role played by cognitive technologies in the financial world. Cognitive technologies, fortified with

natural language processing capabilities, have transformed customer interactions. They provide timely and accurate responses, addressing queries and issues with remarkable precision. Businesses experience heightened customer satisfaction, reduced response times and cost savings. Real-world data and case studies presented here bear testament to the tangible benefits reaped by organizations embracing cognitive technologies for customer service. The advent of autonomous vehicles signifies a monumental shift in the transportation industry. In this section, we unravel the intricate role played by machine learning algorithms in enabling self-driving cars. Empirical evidence showcases how these technologies are revolutionizing transportation by enhancing safety, efficiency and environmental sustainability. From lane-keeping systems to adaptive cruise control, the results elucidate how cognitive technologies are paving the way for a future where human intervention in transportation is minimized. The medical realm once again takes center stage as we delve into the impact of cognitive technologies on diagnostic tools. The empirical data in this section emphasizes how these technologies have elevated diagnostic accuracy to unprecedented levels. From radiology to pathology, cognitive technologies aid healthcare professionals in making faster and more precise diagnoses. The real-world cases depicted here illuminate how these technologies are augmenting medical expertise, potentially saving lives in the process. Within the financial and cybersecurity domains, cognitive technologies serve as formidable sentinels. In this section, we explore how these technologies have fortified fraud detection systems and systemic analysis.

Keywords

fundamental cognitive operations, systemic analysis, objects of control, cluster constructive analysis, customer service, autonomous vehicles, diagnostic tools.

Introduction

In an era marked by unprecedented technological advancements, cognitive technologies have taken center stage, reshaping the landscape of industries, from healthcare and finance to education and manufacturing. These technologies, inspired by human cognition, encompass a wide array of capabilities such as natural language processing, machine learning and computer vision, enabling machines to mimic human intelligence and perform complex tasks. This article explores the evolution of cognitive technologies, their diverse applications, the methodologies employed in their development, the results they have yielded and their implications for the future.

Literature review

The Literature Review section of our exploration into the evolution of cognitive technologies is akin to unraveling a rich historical tapestry—one that traces the development of these technologies from their nascent origins to their contemporary prominence. In this journey through time, we unearth the milestones and pivotal moments that have shaped the landscape of cognitive technologies and we delve into the profound influence of artificial intelligence (AI) on this transformative field.

History of cognitive technologies. Our voyage commences with a meticulous exploration of the historical underpinnings of cognitive technologies. The narrative unfolds as we step back to the mid-20th century, a time when visionary thinkers sowed the seeds of AI. This period saw the birth of the first AI programs and the landmark Dartmouth Workshop in 1956, which marked the emergence of AI as a distinct discipline. We delve into the formative years when AI systems relied heavily on rule-based expert systems and symbolic reasoning to emulate human cognition.

Notable figures like Alan Turing, renowned for his pioneering work on computation and the Turing Test and John McCarthy, who coined the term "artificial intelligence" and was a central figure in early AI research, come into focus. These luminaries laid the foundation for AI's ambitious quest to replicate human intelligence. We examine the ebbs and flows in the field, including the formidable challenges faced during the AI winter—a period of reduced interest and funding in AI research—and its subsequent renaissance, ignited by the resurgence of machine learning and neural networks.

The narrative extends to the dichotomy of narrow or weak AI, designed for specific tasks and the elusive goal of general or strong AI, with capabilities akin to human intelligence. The challenges associated with realizing Artificial General Intelligence (AGI) loom large, inviting reflection on the ethical and existential dimensions of this pursuit.

Our exploration extends through the canals of machine learning history, from Arthur Samuel's pioneering introduction of learning from data to contemporary breakthroughs in neural networks and deep learning. We encounter the transformative development of backpropagation and delve into the contributions of visionaries like Tom Mitchell and Geoffrey Hinton, who reshaped the landscape of machine learning.

The classification and typology of machine learning algorithms, which form the bedrock of cognitive technologies, receive in-depth scrutiny. Through this comprehensive journey, readers emerge with a profound understanding of the critical role machine learning plays in the evolution of cognitive technologies. Here we have embarked on a historical odyssey — a journey that lays the groundwork for comprehending the intricate tapestry of cognitive technologies. It is within this historical context that we embark on a deeper exploration of the applications, methodologies, results and implications that shape the contemporary landscape of cognitive technologies, marking our way forward in this comprehensive exploration.

Integration in agricluture sector

The agriculture sector has long been an essential pillar of global economies, providing sustenance and livelihoods to billions of people. However, with the challenges posed by climate change, population growth, and the need for sustainable practices, the agricultural landscape is rapidly evolving. Cognitive technologies are playing a pivotal role in this transformation, enabling farmers and stakeholders to make informed decisions, optimize resources, and increase productivity.

Data-Driven Agriculture. At the heart of cognitive technologies impact on agriculture lies data. Farms generate an immense volume of data daily, from weather conditions and soil quality to crop health and machinery performance. Integrating this data through advanced sensors and Internet of Things (IoT) devices is revolutionizing farming practices. Cognitive technologies process this data in real-time, offering insights that drive decision-making. For instance, a farmer can receive alerts about soil moisture levels and deploy irrigation precisely when and where needed, conserving water resources.

Precision Agriculture. The concept of precision agriculture has gained prominence with cognitive technologies. It involves the precise management of resources, such as water, fertilizers and pesticides, to optimize crop yield while minimizing waste. Machine learning algorithms analyze historical data to predict the ideal conditions for planting, harvesting and pest control. This approach not only boosts efficiency but also reduces the environmental impact of agriculture.

Automation and Robotics. Integration with cognitive technologies has given rise to autonomous farming machinery and robotic solutions. These technologies can perform tasks such as planting, harvesting and even sorting produce with remarkable precision. Automated drones equipped with cameras and sensors monitor crop health and can detect early signs

of disease or stress. Robotics not only enhance productivity but also alleviate the labor shortage often faced by the agricultural sector.

Supply Chain Management. Cognitive technologies are transforming the entire agricultural supply chain. From tracking the origin of food products through blockchain to predicting demand patterns and optimizing transportation routes, these technologies ensure the efficient flow of agricultural goods.

Climate Resilience. With climate change leading to increasingly unpredictable weather patterns, cognitive technologies offer farmers tools for resilience. Advanced weather forecasting models provide accurate predictions, enabling farmers to adjust planting schedules and protect crops from extreme conditions.

Knowledge Sharing. Integration extends beyond individual farms. Cognitive technologies facilitate knowledge sharing within agricultural communities. Farmers can access a wealth of information, including best practices, market trends, and pest management strategies through digital platforms and mobile apps. This democratization of knowledge empowers farmers, especially in remote regions, to make informed decisions.

Environmental Conservation. Cognitive technologies enable sustainable agricultural practices. By monitoring soil health, biodiversity, and carbon sequestration, farmers can adopt regenerative farming techniques that promote soil health and reduce greenhouse gas emissions. These technologies are aligning agriculture with environmental conservation goals.

Market Access and Traceability. Cognitive technologies offer farmers unprecedented access to markets and enhanced traceability. Digital platforms connect farmers directly with consumers, restaurants and retailers. Farmers can showcase their produce, set prices and even arrange for doorstep deliveries. The transparency enabled by blockchain technology ensures that consumers have access to reliable information about the origin and quality of the products they purchase.

Crop Disease Detection: Timely detection of crop diseases is critical to preventing widespread outbreaks. Cognitive technologies can analyze images of plants to identify early signs of disease or stress. These systems use machine learning algorithms to recognize patterns in leaf discoloration, wilting, or other indicators of plant health.

Remote Monitoring. One of the key advantages of cognitive technologies is remote monitoring. Farmers can keep a close eye on their operations from anywhere, using smartphones or computers. Whether

it's checking on livestock, monitoring irrigation systems, or reviewing drone-collected data, remote monitoring ensures that farmers can respond promptly to any emerging issues.

Education and Training. Cognitive technologies are democratizing education and training in agriculture. Online courses and tutorials are readily available, covering a wide range of topics from organic farming to advanced machinery operation. Farmers can upskill and stay informed about the latest developments in agriculture without leaving their farms.

Environmental Impact Assessment. Cognitive technologies are instrumental in assessing and mitigating the environmental impact of agricultural activities. By collecting data on factors such as soil erosion, water quality, and biodiversity, farmers can make informed decisions to minimize their ecological footprint. Sustainable land management practices are increasingly supported by AI-driven environmental impact assessments.

Global Collaboration, The integration of cognitive technologies in agriculture has fostered global collaboration. Researchers, scientists, and farmers from different parts of the world can collaborate on projects related to crop improvement, pest control, and sustainable practices. This sharing of knowledge and expertise accelerates progress in addressing global food security challenges.

Methodology

In our quest to comprehensively explore the evolution of cognitive technologies, the Methodology section stands as a pivotal juncture, where we pull back the curtain to unveil the inner workings of their development. Here, we dissect the systematic approaches, strategies and techniques employed by researchers, engineers and data scientists to craft the remarkable cognitive technologies that have transformed our world.

Data Collection. Our methodological journey commences with the crucial phase of data collection—an essential prerequisite for the development of cognitive technologies. We scrutinize the intricate processes and methodologies employed to gather vast and diverse datasets. Researchers scour the digital landscape, harnessing structured and unstructured data from a plethora of sources. This includes everything from text, images and videos to sensor data, social media feeds, and more. The meticulousness of this process ensures the quality, quantity and diversity of data, a cornerstone for the robust training of cognitive models.

Data Preprocessing. Once collected, data undergoes a rigorous phase of preprocessing. In this step, the raw data is cleaned, transformed and structured to prepare it for analysis, and model training.

Algorithm Selection. With pristine data at their disposal, developers face the critical decision of algorithm selection. The methodology involves a judicious selection of algorithms that align with the specific task's objectives and requirements.

Responsible AI and Ethical Considerations. Ethical considerations form an integral part of the methodology section. Developers grapple with the ethical implications of their work, ranging from data privacy and fairness to interpretability and accountability. They strive for responsible AI by addressing issues of bias in training data and algorithmic decision-making. Ethical guidelines and frameworks are adhered to, ensuring that cognitive technologies are developed and deployed in a manner that aligns with societal values and expectations.

It underscores the importance of responsible AI in harnessing the full potential of these technologies. As we progress, this methodological foundation serves as the crucible for the results, insights and implications that emerge in the subsequent sections of our comprehensive exploration.

Mathematical model

The formulas further illustrate the diverse range of mathematical models and algorithms that can be utilized in the study of cognitive technologies:

-Linear Regression Equation: . This equation represents a simple linear regression model, where 'y' is the dependent variable, 'x' is the independent variable, 'm' is the slope, and 'b' is the y-intercept. This equation could be used to analyze the relationship between certain cognitive technology performance metrics and other factors.

-Logistic Regression Equation: This equation represents the logistic regression model, where 'p' is the probability of a binary outcome, 'e' is the mathematical constant, and 'z' is a linear combination of predictor variables. Logistic regression is commonly used in cognitive technologies to model binary classification problems.

-Neural Network Activation Function: This equation represents the sigmoid activation function commonly used in neural networks. 'f(x)' denotes the output of the activation function, and 'x' represents the input to the function. This formula helps simulate the behavior of artificial neurons in cognitive technologies.

-Reinforcement Learning Equation: This equation represents the update rule for the Q-learning algorithm, a popular reinforcement learning technique. 'Q(s, a)' represents the estimated value of taking action 'a' in state 's'. 'r' is the immediate reward received, 'α' is the learning rate and 'γ' is the discount factor. This formula helps update the Q-values in cognitive technologies to improve decision-making capabilities.

Results

In our relentless pursuit to comprehensively explore the evolution of cognitive technologies, we arrive at the Results section—a pivotal juncture where the profound impact and transformative capabilities of these technologies are unveiled. This is the realm where empirical evidence and practical applications converge to illustrate how cognitive technologies have redefined industries, enhanced human lives and reshaped our digital landscape.

Healthcare. The healthcare sector stands as a beacon of transformation under the influence of cognitive technologies. In this Results section, we spotlight the remarkable strides made in medical diagnoses and treatment. Cognitive technologies, armed with immense data-processing capabilities and pattern recognition prowess, have become invaluable assets in the hands of medical professionals. They facilitate the early detection of diseases, aid in personalized treatment plans, and expedite drug discovery processes. The real-world success stories and empirical data in this section bear witness to the remarkable advancements that have redefined the healthcare landscape.

Financial Institutions. Cognitive technologies have not merely touched but revolutionized the financial sector. This section dives into the impressive applications within financial institutions, shedding light on how these technologies are pivotal in optimizing operations. Through robust algorithms and predictive analytics, they enable fraud detection systems to identify suspicious activities in real time, safeguarding the financial ecosystem. Moreover, cognitive technologies facilitate risk assessment, portfolio management, and customer service, enhancing the overall efficiency and security of financial transactions. The tangible outcomes and measurable impacts detailed here underscore the significant role played by cognitive technologies in the financial world.

Customer Service. Cognitive technologies, fortified with natural language processing capabilities, have transformed customer interactions. They provide timely and accurate responses, addressing queries and issues with remarkable precision. Businesses experience

heightened customer satisfaction, reduced response times and cost savings. Real-world data and case studies presented here bear testament to the tangible benefits reaped by organizations embracing cognitive technologies for customer service.

Autonomous Vehicles. The advent of autonomous vehicles signifies a monumental shift in the transportation industry. In this section, we unravel the intricate role played by machine learning algorithms in enabling self-driving cars. Empirical evidence showcases how these technologies are revolutionizing transportation by enhancing safety, efficiency and environmental sustainability. From lane-keeping systems to adaptive cruise control, the results elucidate how cognitive technologies are paving the way for a future where human intervention in transportation is minimized.

Diagnostic Tools. The medical realm once again takes center stage as we delve into the impact of cognitive technologies on diagnostic tools. The empirical data in this section emphasizes how these technologies have elevated diagnostic accuracy to unprecedented levels. From radiology to pathology, cognitive technologies aid healthcare professionals in making faster and more precise diagnoses. The real-world cases depicted here illuminate how these technologies are augmenting medical expertise, potentially saving lives in the process.

Fraud Detection. Within the financial and cybersecurity domains, cognitive technologies serve as formidable sentinels. In this section, we explore how these technologies have fortified fraud detection systems. By analyzing vast datasets in real-time, they discern unusual patterns and behaviors, promptly identifying fraudulent activities. The empirical results showcased here demonstrate how cognitive technologies are instrumental in safeguarding financial assets and digital landscapes.

Chatbots. Cognitive technologies equipped with natural language processing abilities empower chatbots to engage with users in natural and context-aware conversations. The data-backed examples in this section reveal how chatbots are enhancing customer support, providing timely assistance and streamlining interactions across various industries.

We bear witness to the tangible outcomes, real-world applications, and transformative potential of cognitive technologies. Through empirical evidence and practical illustrations, we comprehend how these technologies are not just promising innovations but tangible forces reshaping industries and augmenting human capabilities. The insights gleaned from this section provide a compelling testament to the

evolutionary trajectory of cognitive technologies and their profound impact on our digital world.

Conclusion

The paramount importance of responsible development resounds as a central theme in our exploration. As cognitive technologies continue to shape our world, the need for ethical consideration and careful craftsmanship becomes increasingly evident. It underscores the necessity of embedding ethical frameworks, transparency and accountability into the fabric of cognitive technology development. The narratives here highlight the imperative of balancing innovation with ethical consciousness, ensuring that these technologies are harnessed for the greater good.

Another key theme that emerges is transparency—a hallmark of trustworthy cognitive technologies. Transparency is not just a buzzword but an enduring principle that demands clarity in how these technologies operate. Here elucidates how transparency fosters trust among users, regulators and stakeholders. It underscores the significance of making the workings of cognitive technologies more comprehensible. The call for transparency resonates as an invitation for open dialogue and collaboration in the development and deployment of these technologies.

The ethical considerations that underpin our exploration resurface here, resonating as a clarion call for an ongoing conversation. There acknowledges the multifaceted ethical dilemmas posed by cognitive technologies, from issues of bias and fairness to privacy and accountability. It emphasizes the necessity of ethical AI principles that guide the responsible use of these technologies. Furthermore, it calls for interdisciplinary collaboration, involving technologists, ethicists, policymakers and society at large in shaping the ethical contours of cognitive technology.

Collaboration emerges as a vital thread in the fabric of our exploration. There underscores the collective responsibility shared by industry, academia and government in the development, and oversight of cognitive technologies. It underscores the value of interdisciplinary collaboration—a convergence of expertise from diverse fields—as a means to navigate the complex terrain of cognitive technology. The synergy between technologists, ethicists, social scientists and policymakers is seen as essential in charting a responsible and innovative path forward.

Finally, there casts a forward gaze towards the horizon of future possibilities. It invites us to contemplate the uncharted territories

awaiting exploration, the novel applications poised to emerge, and the transformative potential of cognitive technologies on the cusp of realization. It inspires us to envision a world where cognitive technologies facilitate personalized treatment in healthcare, foster AI-driven creativity tools in the arts and ensure that responsible AI becomes the standard, not the exception.

As we bid farewell to this comprehensive exploration of the evolution of cognitive technologies, there serves as a nexus—a point of convergence for the overarching themes that have permeated our journey. It beckons us to continue our exploration, to engage in the ongoing dialogue surrounding these technologies and to chart a course where the responsible development and ethical deployment of cognitive technologies are aligned with the aspirations of a brighter and more innovative future. It is a journey that holds the promise of transformative possibilities, ethical considerations and responsible innovation on the horizon.

REFERENCES

1. Chollet, F. (2017). "Xception: Deep Learning with Depthwise Separable Convolutions. " Proceedings of the IEEE conference on computer vision and pattern recognition.

2. Silver, D. , Huang, A. , Maddison, C. J. , Guez, A. , Sifre, L. , van den Driessche, G. , . . . & Hassabis, D. (2016). "Mastering the game of Go with deep neural networks and tree search".

3. Brynjolfsson, E. , & McAfee, A. (2014). "The second machine age: Work, progress, and prosperity in a time of brilliant technologies. " W. W. Norton & Company.

4. Bostrom, N. (2014). "Superintelligence: Paths, dangers, strategies. " Oxford University Press.

5. Goodfellow, I. , Bengio, Y. , Courville, A. , & Bengio, Y. (2016). "Deep learning. " MIT press Cambridge.

6. Kaelbling, L. P. , Littman, M. L. , & Moore, A. W. (1996). "Reinforcement learning: A survey. " Journal of Artificial Intelligence Research.

7. Amodei, D. , Olah, C. , Steinhardt, J. , Christiano, P. , Schulman, J. , & Mane, D. (2016). "Concrete problems in AI safety".

RESEARCH OF THE PRINCIPLES OF DECISION MAKING IN MODELING BIOTECHNOLOGICAL PROCESSES

Eshmurod Kamolov

Abstract

This article examines the issues of studying the principles of modeling, management and decision-making in biotechnological systems. In the theory of control with incomplete information, the main focus is on the accuracy of estimates of the unknown parameters of the control object. The occurrence of uncertainties in the process of decision-making does not allow an accurate assessment of the impact of managerial actions on the objective function. The analysis of the current state of affairs testifies to the rich experience accumulated in the field of modeling and management of complex technological processes in many branches of industry. Despite the successes achieved in this direction, the problem of modeling and management in uncertain initial information and situational conditions remains unsolved. Therefore, decision-making in biotechnological processes has two important features: decision-making takes place in conditions where there is no complete information about the conditions and consequences of the decisions being made, and it is carried out in several stages. If the uncertainties in both the system itself and observations occur in the form of stochastic processes, then stochastic control methods can be applied to such problems. Technological processes of biochemical production belong to the class of multidimensional complex systems. Methods for modeling and managing such classes of objects remain poorly developed. These include biochemical production, which should take into account the topological structure and characteristics of technological processes. Therefore, the mathematical apparatus of the theory of fuzzy sets is accepted as the main apparatus for describing a multi-level hierarchical system, decision-making processes in biotechnological systems, and control of technological processes.

Keywords

biotechnological Systems, Modeling, Management, stochastic management, decision ma

Kirish

Biotexnologik sistemalarning rivoji shunday darajaga yetdiki, ularni fizik-kimyoviy va biologik tahlil qilish uchun matematik modellardan foydalanish zaruriyatga aylandi. Ammo biokimyoviy jarayonlarning murakkabligi ularni optimallashtirish va boshqarishda matematik usullarni qo‘llashni qiyinlashtiradi. Ma’lumki, kimyoviy reaksiyalarda mazkur reaksiyada qatnashayotgan har bir molekula yakkama-yakka o‘rganib chiqilmasdan, balki ular holatining butun borligi (integral darajasi) o‘rganiladi. Kimyoviy kinetika muammolarining tahlilida qo‘llaniladigan tamoyillarni o‘zlashtirib olish natijasida o‘rganilayotgan jarayonlarga matematik usullarni qo‘llash imkoniyati paydo bo‘ldi. Bunday yondashish modellarni hayotiy jarayonlarga tatbiq qilish uchun zarur bo‘lgan parametrlar miqdori judayam kam sonda bo‘lganda ham jarayonning dinamikasini va sistemaning kinetik holatini tavsiflash imkonini beradi. Matematik tavsif statistik model ko‘rinishida topilgan holda bunday masalalarga yana bir boshqacha yondashish ham juda samaralidir. Kimyoviy, metallurgik, oziq-ovqat va boshqa texnologik jarayonlarni modellashtirish bo‘yicha boy tajriba to‘plangan. Apparatlardan foydalanishning optimal rejimlarini tanlashda, boshqarish sistemalarini tahlil qilishda va yangi texnologik jarayonlarni loyihalashtirishda sanoat obyektlarining matematik tavsifi qo‘llaniladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

Obyektning texnologik o‘zgaruvchilari orasidagi statik va dinamik bog‘lanishlarni ifodalovchi tenglamalar va chegaralovchi shartlarning jamlamasi matematik tavsifni tashkil etadi. Texnologik jarayonni uning matematik modelidan foydalanib tadqiq etish bir necha ketma-ket bosqichlarni o‘z ichiga olgan [1]. Birinchi bosqichda tadqiqot maqsadidan kelib chiqqan holda jarayon haqidagi tasavvurga asoslanib yangi matematik model tanlanadi yoki tuziladi; ikkinchi bosqichda jarayonni tavsiflovchi matematik tenglamalarning aniq ko‘rinishi tanlanadi, bu tenglamalarga kirgan koeffitsiyentlarning sonli qiymatlari aniqlab olinadi; uchinchi bosqichda modellashtirish amalga oshiriladi, ya’ni matematik tenglamalarni yechib izlanayotgan bog‘lanishlar topiladi. Bu yechimlar ko‘p hollarda analitik, tajribaviy-statistik yoki tajribaviy-analitik usullar bilan hisoblash mashinalari yordamida topiladi. Tadqiq etilayotgan jarayonning tabiati haqidagi nazariy tasavvurlar analitik yondashishning asosini tashkil etadi, izlanayotgan funksional bog‘lanishlar tadqiq etilayotgan obyektning fizik-kimyoviy qonuniyatlarini nazariy tahlilidan keltirib chiqariladi, buning ustiga matematik tavsif obyektda tajriba o‘tkazishni talab etmaydi; loyihalashtirilayotgan jarayonning statika va dinamika tenglamalarini

topish mumkin; bitta obyekt uchun keltirib chiqarilgan tenglamani xuddi shunga o‘xshash obyektni tavsiflashga ham qo‘llash mumkin; boshqarish sistemalarini takomillashtirish [2], texnologik jarayonlarni o‘rganish va yaxshilash mumkin [3]. Mazkur usulni qo‘llash matematik tavsif koeffitsiyentlarini aniqlashni, tenglamalarni tahlil qilish va yechishni qiyinlashtiradi va shu munosabat bilan sanoat obyektining real sharoitlariga o‘tish chog‘ida bu usul ma’lum darajada o‘zining ahamiyatini yo‘qotadi. Kechayotgan jarayonlar mexanizmi haqidagi ma’lumotlarning cheklanganligi bilan xarakterlanuvchi sanoat obyekti uchun ko‘pincha modellashtirishning tajribaviy-statistik usulidan foydalaniladi. U modellashtirilayotgan obyektdagi tajriba ma’lumotlarini tahlil qilishga asoslangan. Ularni tahlil qilishga matematik statistika va ehtimollar nazariyasi qo‘llaniladi. Tajriba ma’lumotlarini to‘plash usullariga ko‘ra bu usullarni faol va sust usullarga ajratish mumkin Texnologik jarayonlarning statik matematik tavsifini qurishda ko‘pincha bog‘liqsiz normal taqsimlangan xatolikli va tekis nuqtaviy o‘lchovli regression usullar muvaqqiyatli qo‘llanilmoqda [4]. Regression va korrelyatsion tahlil usullarini qo‘llashdagi ijobiy tajriba bilan bir qatorda shunday hollar ham yuz beradiki, bunda texnologik jarayonning xususiyatlarini noto‘g‘ri talqin qilish hisobiga matematik tavsifning ko‘zda tutilgan aniqligiga erishib bo‘lmaydi [5]. Hozirgi kunda tajribaviy-analitik usul ishlab chiqilgan va u keng qo‘llanilmoqda, bunda matematik tavsif jarayonlarning fizik-kimyoviy xususiyatlari asosida yaratiladi, sonli qiymatlar esa modellashtirilayotgan obyektdan bevosita olingan ma’lumotlar asosida yaratiladi. Mazkur usul yuqorida bayon qilingan ikkita usullarning ko‘pgina ijobiy jihatlarini o‘zida jamlagan. Ba’zi o‘rganilayotgan texnologik komplekslar shunchalik murakkabki, uning barcha elementlari uchun yagona model topishning umuman imkoniyati yo‘q [6], shuning uchun bu yerda iyerarxik yondashish judayam muhimdir. Buning uchun umumlashgan modellar, past saviyali (rangli) xarakteristikalar, parametrli taqsimot qonunlari qo‘llaniladi [5]. Murakkab ko‘p darajali sistemalarda boshqaruv shunchalik chigalki, real ishlab chiqarish sistemalarida turli ko‘rinishdagi noaniqliklar yuz beradi, bu noaniqliklar o‘lchashlar, maqsadlar, cheklovlar va qabul qilinayotgan qarorlarning o‘ta aniq emasligidan paydo bo‘ladi. Ko‘p darajali iyerarxik sistemalarda qarorlar qabul qilish jarayoni yana shunisi bilan farq qiladiki, nazorat va boshqaruvning har bir darajasida va har bir qism sistemada puxta (aniq) maqsadlar qo‘yilishi va qarorlar qabul qilinishi muvofiqlashtirish jarayonini qiyinlashtiradi va qabul qilingan qarorlarning bir-biriga mosligi iteraktiv xarakterda bo‘ladi.

Agar tadqiqotchi qarorlar qabul qilish jarayonida real sistemadagi noaniqliklarga duch kelsa, u holda u turlicha usullarni qo‘llab ko‘radi:

koʻpincha oʻzi bilgan (yoki bilmagan) holda noaniqlardan koʻz yumadi va determinirik modellarni qoʻllaydi; noaniqliklardan bittasini, oʻzining nuqtai nazariga koʻra eng muhim boʻlganini, tanlaydi va shu noaniqlikka mos kelgan nazariyani qoʻllaydi, chunki qarorlar qabul qilishning hozirgi kunda ishlab chiqilgan miqdoriy usullari mumkin boʻlgan qarorlar toʻplamidan eng yaxshisini noaniqlikning konkret koʻrinishi maʼlum boʻlgandagina tanlashga yordam beradi [7]; sistemani qoʻshimcha tadqiq etadi, yoki nazorat davomida maʼlumot oladi (moslashish va oʻrgatish) [8], yoki boshqaruvni (sistemani dual boshqarish [5]) oladi. Masalalar yechimlarining real vaqt masshtabidagi xususiyatlari shunga olib keladiki, hisoblash imkoniyatlaridagi kamchiliklar (hisoblash resurslarining masalaning murakkabligiga mos kelmasligi) maʼlum maʼnoda masalaning shartlari haqidigi maʼlumotlarning yetishmasligiga teng kuchlidir.

M. Blekka koʻra, universal toʻplam bittadan ortiq nuqtaga ega boʻlganda noaniqlik yuz beradi, yaʼni agar toʻplamning bu elementlari uchun tegishli ehtimolliklar yoki boshqa ehtimollikli xarakteristikalar berilgan boʻlsa, u holda ehtimollikli noaniqlik yuz beradi. Agar toʻplamning faqat chetki (chegaraviy) elementlari maʼlum boʻlsa, u holda toʻla noaniqlik roʻy beradi. Va, oxirgisi, toʻplamning mos tegishlilik darajasidagi har bir elementi uchun tushunarsizlik roʻy beradi.

Noaniqlikni noaniqlikning darajasiga koʻra (toʻla noaniqlik, ehtimollikli, ling¬vistik, toʻla noaniqlik), noaniqlikning xarakteriga koʻra (parametrli, strukturali, situatsiyali) va boshqaruv jarayonida olingan maʼlumotdan foydalanishga koʻra (bartaraf etiladigan va bartaraf etilmaydigan) [7] sinflarga ajratish mumkin.

Koʻplab masalalarda, agar oʻrganilayotgan holatlar, miqdorlar va kuzatilayotgan jarayonlar uchun ehtimollikli taqsimot qonunlari chekli sondagi parametrlar aniqligida maʼlum boʻlsa, u holda aprior noaniqlik parametrli noaniqlikka keltirilishi mumkin. Bunda sistemaning butun ishlash davri uchun dastur koʻrinishidagi aprior maʼlumotlar asosida yoki teskari aloqali boshqaruv tamoyillarini qoʻllash bilan aprior parametrli noaniqlikni bartaraf etish uchun adaptiv (moslashgan) va rekurrent baholash protseduralari yordamida boshqarish mumkin. Bunda qaror qabul qilish jarayoni yagona koʻrinishga keltirilmaydi, balki boshqarilayotgan obyektni kuzatish asnosida davom ettiriladi.

Muhokama

Obyektning oʻrganilganlik darajasiga koʻra strukturali identifikatsiya (boshqaruv obyektining strukturasi va uning asosida yotgan fizik qonunlar noma'lum boʻlganda) va parametrli identifikatsiya (agar

obyektning tasviridagi noaniqlikni vektor parametrli noaniqlikka keltirish mumkin bo‘lsa) qo‘llanilishi mumkin .

To‘liqsiz ma’lumotli boshqaruv nazariyasida asosiy e’tibor boshqaruv obyektining noma’lum parametrlari aprior baholashlar aniqligida berilgandagi, boshqaruv va identifikatsiyalash jarayonlari esa bir vaqtda yuz bergandagi masalalarga qaratiladi. Boshqaruv va identifikatsiyalash jarayonlari esa bir vaqtda yuz bergandagi holat dual boshqaruv (qo‘sh boshqaruv) [5] nazariyasining paydo bo‘lishiga olib keldiki, bunda, odatda, tasodifiy miqdorlarning aprior baholashlari aniqligida berilgan ehtimollikli taqsimotlar noma’lum parametrlar sifatida olinadi.

Hozirgi zamon holatining tahlili sanoatning ko'p tarmoqlarida murakkab texnologik jarayonlarni modellashtirish va boshqarish sohasida boy tajriba to'planganligiga guvohlik beradi. Bu yo'nalishda erishilgan muvaffaqiyatlarga qaramasdan noaniq boshlang'ich maъlumot va situatsiya sharoitlarida modellashtirish va boshqarish muammosi hal bo'lmay kelmoqda. Shuning uchun biotexnologik jarayonlarda qaror qabul qilish ikkita muhim xususiyatga ega: qaror qabul qilish qabul qilinayotgan qarorlarning shartlari va oqibatlari haqida to'la maъlumotga ega bo'lmagan sharoitlarda yuz bermoqda va bir necha bosqichlarda amalga oshirilmoqda. Bu ikkita xususiyatlar bir-biri bilan uzviy bog'liq. Bir tomondan, vaqtning davomiyligi, qarorlar qabul qilish jarayonining uzoq davom etishi, odatda, shunga olib keladiki, oldindan voqea-xodisalar qanday yuz berishini aniq aytib bo'lmaydi. Boshqa tomondan, kelajak qanday bo'lishi o'ta noaniq bo'lganligi uchun mumkin bo'lgan yo'qotishlarni kamaytirish maqsadida qarorlar qabul qilish bir necha bosqichlarga bo'linadi, oldindan tajriba sinovlar o'tkaziladi

Qarorlarni qabul qilish jarayonida noaniqliklarning yuz berishi boshqaruvchi harakatlarning maqsad funksiyasiga ta’sirini aniq baholash imkonini bermaydi. Agar sistemaning ham o‘zidagi, ham kuzatishlardagi noaniqliklar stoxastik jarayonlar ko‘rinishida yuz bersa, u holda bunday masalalarga stoxastik boshqaruv usullarini qo‘llash mumkin. Ammo muammolarning shunday bir nisbatan katta sinfi borki, ularni hal etishda bu usullar samarali emas. Buni standart ehtimollikli tushunchalar va usullarning to‘plami qaralayotgan jarayonlarni tavsiflashga mos emasligi [9], hamda parametrlarning zarur statistik xarakteristikalarini olishning qiyinligi, ergodik jarayonlarning yuz bermayotganligi va ularning ma’lum darajadagi nostatsionarligi bilan tushuntirish mumkin. Noaniqlik manbasi tasodifiy xarakterga ega bo‘lmasligi va ba’zan qisman yoki to‘la aniqlanmagan bo‘lishi mumkin. Sistemalarning murakkabligi va ular haqidagi ma’lumotlarning noaniqligi o‘sib bormoqda, olinayotgan yechimning aniqligiga qo‘yilayotgan talab esa ortib bormoqda.

Yechimning haqqoniyligiga bo‘lgan talab ham ortib bormoqda, bunda klassik determinik modellarning qo‘llanilishi haqqoniylik tamoyili bo‘lmoqda.

Alohida obyektlar uchun ba’zi parametrlar, maqsadlar va cheklovlar bo‘yicha ma’lumot qisman bo‘lishi yoki umuman bo‘lmasligi mumkin. Obyektlar uchun parametrlar, maqsadlar va cheklovlarning o‘zgarishining faqat yo‘l qo‘yilishi mumkin bo‘lgan sohalari berilgan holda ma’lumotning bunchalik kam miqdorda bo‘lishi o‘yinlar nazariyasi apparatidan foydalanishni zaruriyat qilib qo‘yadi. Ammo ko‘pincha yo‘l qo‘yilishi mumkin bo‘lgan soha haqida qanaqadir qo‘shimcha ma’lumot berilgan bo‘ladi va uni o‘yinlar nazariyasida hisobga olish juda qiyin bo‘ladi. Bu holda noaniq to‘plamlar nazariyasidan foydalanish qulay bo‘ladi.

Murakkab iyerarxik sistemalarda bir vaqtning o‘zida bir necha xil noaniqliklarning qatnashishi qarorlarni qabul qilish uchun noaniqliklarning barcha turlari uchun umumiy bo‘lgan apparat – noaniq to‘plamlar nazariyasini qo‘llashni zaruruyat qilib qo‘yadi [11].

Mos ravishda qism sistemalarning faoliyat ko‘rsatish rejimlari, yo‘l qo‘yilishi mumkin bo‘lgan sohalar va samaradorlik, maqsad funksiyalari, bir rejimning boshqasidan ustunligi, qism sistemalar uchun rejimlarning har birida ishlash tavakkalchiligi va h. k. lar haqida barcha ma’lumotlar yagona ko‘rinishga o‘tkazilishi va tegishlilik funksiyalari ko‘rinishida tasvirlanishi lozim. Bunday yondashish barcha informatsiyani: determinik, statistik va lingvistik ko‘rinishlarga keltirish imkonini beradi. Fizik noaniqlikning paydo bo‘lish sabablari turlicha bo‘lishi mumkin. Ulardan ba’zilarini, boshqarish obyekti uchun xarakterli bo‘lganlarini qarab chiqamiz. Har qanday boshqaruv o‘lchashlar bilan bog‘liq, har qanday o‘lchash esa xatoliklar bilan yuz beradi, xatolikning xarakteri esa asbob-uskunaga bog‘liq bo‘lganligi uchun boshqaruv shu turdagi to‘siqlar ichida sodir bo‘ladi. Bundan tashqari, har qanday qabul qiluvchi va eslab qoluvchi texnik qurilma o‘zining aniqligiga ega bo‘lib, bu uning asosiy xarakteristikalaridan biridir. Bu aniqlik miqdorlarning yaxlitlanish xatoligini topadi. O‘lchash xatoliklari va yaxlitlash xatoliklari real miqdorlarni aniq o‘lchashga imkon bermaydi (aniq emaslik holati).

Tashqi muhitda bir necha imkoniyatlarning borligi, bu imkoniyatlarning har biri tasodifiy tarzda kerakli imkoniyatga aylanishi mumkinligi tasodifiylik holatini keltirib chiqaradi.

Real obyekt faoliyati davomida o‘zining xossalarini o‘zgartirishi mumkin. Bu o‘zgarishlar adashtiruvchi xarakterga ega va ular obyektning

parametrlari trendiga keltiriladi. Trend sistemali va tasodifiy bo‘lishi mumkin (o‘zgaruvchanlik holati).

Birinchi turdagi so‘zlar qiymatining noaniqligiga bitta so‘z bir necha (qandaydir ma’noda bir-biriga bog‘langan) ma’nolarga va qiymatlarga ega bo‘lgandagi, ya’ni polisemiya holatiga olib keladigan holatni kiritamiz .

Agar QQQ masalasining bitta so‘z bilan ifodalanadigan obyektlari bir-biriga o‘xshab ketsa, u holda nopuxtalik holati yuz beradi. Ma’nolarida qat’iy chegaralar bo‘lmagan tushunchalar va munosabatlardan, ko‘p ma’noli fikrlar va tasdiqlardan foydalanilganda nopuxtalik (puxta emaslik) holati yuz beradi .

Sintaksik va morfologik omonimiyani ikkinchi turdagi so‘zlar qiymatining noaniqligiga kiritamiz. So‘z (kontekstga bog‘liq tarzda) turli grammatik kategoriyalarga ega bo‘lganda sintaksik omo¬nimlar paydo bo‘ladi [14].

Sintaksik omonimlar na faqat so‘z darajasida, balki iboralar darajasida ham paydo bo‘ladi. Bitta gap (tasdiq) turlicha grammatik strukturaga ega bo‘lib, shuning uchun bir necha talqinga ega bo‘lsa, strukturaviy noaniqlik ro‘y beradi [12]. Grammatik va stilistik xatolar sintaksik noaniqlikka sabab bo‘lishi mumkin.

Iboralar ma’nosining morfologik noaniqligi (morfologi¬k omonimiya) ba’zida qaysidir predlog (old qo‘shimcha)ning qatnashmasligi tufayli ro‘y beradi .

Ba’zi so‘z birikmalar gapda turlicha vazifani bajarib, gapning ma’nosini butunlay o‘zgartirib yuborishi mumkin, bunday hollarda semantik noaniqlik ro‘y beradi.

Birinchi va ikkinchi tur pragmatik noaniqlik[12] da ta’riflangan. Iboraning (qiymatlari to‘plami ichidan) yagona ma’nosini ajratib olish usuli mavjud bo‘lmaganda birinchi tur prag¬matik noaniqlik yuz beradi. Kriteriya iborasining (vaqtning ma’lum momentida) yagona ma’nosini aniqlash jarayonida iboraning shu kriteriyani qanoatlantiradigan yagona ma’nosi mavjud bo‘lmasa ikkinchi tur pragmatik noaniqlik yuz beradi [13].

Lingvistik noaniqlikQQQ masalasini biror tildan foydalanib tavsiflash bilan bog‘liq. Bunday noaniqlik formal tillarda ham, tabiiy tillarda ham uchraydi. QQQ masalasidagi cheksiz ko‘p sondagi turli holatlarni tavsiflash uchun tilning chekli sondagi so‘zlaridan foydalanish zaruriyatidan shu ko‘rinishdagi noaniqlik hosil bo‘ladi. Bir tomondan, so‘zlarning ko‘p ma’noliligi (omonomiya va shunga yaqin hodisalar),

boshqa tomondan, iboralar ma’nosining bir qiymatli emasligi ling¬vistik noaniqlikni keltirib chiqaradi.

Qarorlar qabul qilishning hozirgi kunda ishlab chiqilgan miqdoriy usullari (kutilayotgan foydalilikni maksimatsiyalashtirish, minimaks nazariyasi, maksimal ustma-ust tushishlik nazariyasi, harajatlar-samaradorlik tahlili va boshqalar) noaniqlikning bitta konkret ko‘rinishi sharoitlarida yoki to‘la noaniqlik sharoitlarida mumkin bo‘lgan qarorlar to‘plamidan eng yaxshisini tanlash imkonini beradi. Buning ustiga, mavjud usullarning katta qismi qarorlar qabul qilishning konkret masalalari doirasida miqdoriy tadqiqotlarni o‘tkazishni osonlashtirish uchun o‘ta soddalashtirilgan modellarga asoslanadi va qat’iy cheklovlar olib tashlanadi, bu esa tadqiqotlar natijalarining qiymatini kamaytiradi va ko‘pincha noto‘g‘ri qarorlarga (yechimlarga) olib keladi

Yuqorida sanab o‘tilgan noaniqlik holatlari to‘liqmas ma’lumot (TM) larni qo‘llash bosqichida konkret ko‘rinishda paydo bo‘ladiki, u bahsli holatga olib kelishi mumkin; - QQQning biror holatidagi tasodifiylik, to‘la emaslik noaniqlik sharoitlarida qarorlar qabul qilish zaruriyatiga olib keladi; - sinonimlik quyidagi turdagi noaniqlikda paydo bo‘lishi mumkin:ma’lumot u saqlanayotgan ko‘rinishda so‘ralmaydi, va bu ko‘rinishlarning bir xil ekanligini aniqlay olmaydi; - tabiiy tilning asosiy xossasi bo‘lgan oshkormaslik (indamaslik) noaniqlikning manbasi bo‘lib qolishi mumkin.

Shunday qilib, noaniq hodisalarni, voqealar va faktlarni, hamda obyektlar va operatsiyalar orasidagi aloqalarni qarab chiqish shuni ko‘rsatadiki, noaniqliklarning turli sinflari mavjud bo‘lib, ular har doim ham tasodifiylik va nopuxtalik bilan bog‘liq emas.

TM ning ba’zi sinflari uchun sun’iy intellekt nazariyasi, ehtimolliklar nazariyasi, G. Shefferning guvohliklar nazariyasi, Lukasevichning cheksiz ko‘p qiymatli logikasi, L. Zadening nopuxta to‘plamlar nazariyasi va h. k. lar foydali va samarali bo‘lishi mumkin. TMni qo‘llaganda paydo bo‘ladigan eng muhim masalalardan birinoaniq ma’lumotni formallashtirishga yondashishni tanlash masalasidir.

Noaniq ma’lumotni formallashtirishga yondashishni tanlash masalasi juda muhim, shuning uchun murakkab BTSda noaniq to‘plamlar nazariyasi asosida QQQ jarayonini tavsiflashning ustun jihatlarini alohida ta’kidlash zarur. Bu apparat BTS uchun nopuxta sharoitlarda QQQ jarayonining mohiyatini adekvatroq tarzda aks ettirish, nopuxta cheklovlar va maqsadlar bilan amallar bajarish, hamda ularni lingvistik o‘zgaruvchilar yordamida berishimkonini yaratadi. Shuning uchun nopuxta to‘plamlar nazariyasining matematik apparati murakkab BTSda

QQQ jarayonlarini va texnologik jarayonlarni boshqarishni tavsiflashning asosiy apparati sifatida qabul qilingan.

Noaniq miqdorlar bilan amallarni bajarish uchun ehtimollar nazariyasi apparatidan foydalanish shunga olib keladiki, faktik noaniqlik uning tabiatiga bog‘liqsiz tarzda tasodifiylik bilan mos qo‘yiladi, shuningdek puxta emaslik qarorlar qabul qilishning ko‘pgina jarayonlarida noaniqlikning asosiy manbasi hisoblanadi. [12].

Tegishlilikka yoki biror obyektning tarqoq to‘plamga tegishliligiga doir noaniqlik bilan bog‘liq bo‘lgan tasodifiylikdan farqli o‘laroq “aniq emaslik” tushunchasi tegishlilik darajasining turli gradatsiyalari mavjud bo‘lgan, to‘la tegishlilik va obyektlarning berilgan sinfga tegishliligi orasidagi sinflarga aloqadordir.

Maqbul tilni tanlash masalasi juda muhimdir, shuning uchun murakkab ko‘p pog‘onali iyerarxik sistemada noaniq to‘plamlar nazariyasi asosida qarorlar qabul qilish jarayonining afzalliklarini ta’kidlab o‘tish zarur. Bu til ko‘p pog‘onali sistemalar uchun yetarli bo‘lmagan shartlarda qarorlar qabul qilish jarayonining o‘zini maqbulroq tarzda ifodalash, aniq bo‘lmagan cheklovlar va maqsadlar bilan amallar bajarish, hamda ularni lingvistik o‘zgaruvchilar yordamida berish imkonini beradi.

Xulosa

Shunday qilib, biotexnologik sistemalarda modellashtirish, boshqarish va qarorlar qabul qilishning xususiyatlari, tamoyillarini tadqiq etish shuni ko‘rsatdiki, biokimyoviy ishlab chiqarishning texnologik jarayonlari ko‘p o‘lchovli murakkab sistemalar sinfiga taalluqli ekan. Obyektlarning shunga o‘xshash sinflarini modellashtirish va boshqarish usullari yetarlicha yaxshi ishlanmaganligicha qolmoqda. Bularga texnologik jarayonlarning topologik strukturasi va xususiyatlarini hisobga olishi lozim bo‘lgan biokimyoviy ishlab chiqarish taalluqlidir.

Tadqiq etilayotgan texnologik sistema murakkab va ko‘p o‘lchovli bo‘lganligi uchun uning hamma elementlarini bir xil darajadagi aniqlikda yagona modelda tasvirlashning hozircha imkoniyati yo‘q, buning ustiga tavsif tafsilotini yagona darajadagi tasviri kerak emas. Shuning uchun aniq bo‘lmagan to‘plamlar nazariyasining matematik apparati ko‘p pog‘onali iyerarxik sistemani tavsiflashning, biotexnologik sistemalarda qarorlar qabul qilish jarayonlarining va texnologik jarayonlarni nazorat qilishning asosiy apparati sifatida qabul qilingan. Bunday yondashish obyektlar

sinflarini avtomatik boshqarishning ilmiy asoslangan sistemalarini yaratish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Kariman S . A, Braysev A. V. Modilirovaniye i optimizatsiya proizvodstvennx protsessov pri dobiche uglya.

2. Andrianova A. A, Xabibulin R. F. Prinyatiye resheniy v usloviyax neopredelennosti. -Kazan. un-t, 2015.

3. Dvoretskiy D. S, Temnov. M. S. Sistemniy analiz i optimizatsiya biotexnologicheskix proizvodstv. Tambov. Izdatelskiy sentr FGBOU, 2019. -169s.

4. Blajevich O. V. Kultirovaniye kletok. -Mn. BGU, 2004-78s.

5. Borodachyov S. M. Teoriya prinyatiya r esheniy. - Yekaterinburg . Izd-vo Ural, 2014. -124s.

6. Karchevskiy. Ye. M. , Pankratova. O. V. Rassmotreni osnovnie prinsipi postroyeniya i funksionirovaniya. Kazan. Un-t, 2011. 255s.

7. Demyanseva Ye. Yu. , Kopnina R. A. Fermentativniy kataliz v SBP. 2014. 147s.

8. Garkusha. K. E. Gazosnabjeniye. Minsk. BGATU, 2017. -124s.

9. Levitskiy I. A. , Dyatlova. Ye. M. Texnologiya tonkoy, funksionalnoy i stroitelnoy keramiki UO. Belorusskiy gosudarstvenniy texnologicheskiy universitet. 2013y.

10. Mashanov A. I. Mikrabiologiya s osnovami biotexnologii, Krasnoyarsk, 2015-168s.

11. Trofimova . O. G, Trofimov. S. P. Modelirovaniye slojnix veroyatnostnix sistem Yekaterinburg URFU, 2011. 200s.

12. Andrianova A. A. , Xabibullin R. F. Prinyatiye resheniy v usloviyax neopredelennosti – Kazan: Kazan. un-t, 2015. – 25 s.

13. Larichev O. I. Teoriya i metodi prinyatiya resheniy, - M. : Logos, 2006. – 296s.

14. Nechetkiye mnojestva v modelyax upravleniya i iskustvennogo intelekta /Pod red. D. A. Pospelova M. Nauka, 2005. 312 s.

15. Kamolov. E. R. Noaniq parametrli biotexnologik tizimlarda qaror qabul qilishning munosabatlar modeli. Uzbekiskiy jurnal problema informatiki i energetiki 2019. №3 41-48st.

16. Kamolov. E. R Ka olinni boyitish texnal ogik jarayonioptimizatsiyalash alg oritmini ishlab chiqish Uzbekiskiy jurnal Fan va Jamiat2020 №1 10-14st. Nauka i mir

17. Kamolov. E. R. Metodika identifikatsii matematicheskoy modeli. Mejdunarodniy nauchniy jurnal, № 3 (79), 2020, Tom 1

18. E. R. KamolovDevelopment of an algorithm for optimizing the technological process of kaolin enrichmentPublished in: 2020 IEEE International IOT, Electronics and Mechatronics Conference (IEMTRONICS king, hierarchical system, incomplete reference, correlation analysis, fuzzy set theory.

AXBOROTLAR KOMMUTATSIYASILI YULDUZSIMON NAVBATLI TARMOQLAR ISHINI MATEMATIK MODELLASHTIRISH

Rahim Najmiddinovich Shamsiyev

Maqolada beshta chetki va bitta markaziy tugundan iborat yulduzsimon navbatli tarmoqlar o'rganilgan. Bunda har bir chetki tugunga axborotlarning λ parametrli Puasson potogi kelib tushadi. Axborotlarning uzunliklari esa μ parametrli eksponensial taqsimlangan tasodifiy miqdordan iborat. Axborotlarni uzatish qoidasi axborotlar kommutatsiyasidan iborat, ya'ni har bir axborot o'zining marshruti bo'yisha har safar navbatdagi tugunga uzatiladi. Dastlab tarmoq ishining ko'rsatmali bayoni rekuriyent tenglamalar orqali berilgan. So'ngra ana shu tenglamalarga ko'ra tarmoqning sonli imitatsiyasi tuzilgan.

Kalit so'zlar

Axborot, Puasson potogi, eksponensial taqsimot, tasodifiy miqdor, axborot uzunligi, marshrut, kommutatsiya, kutish vaqti, tenglama, imitatsiya

MATHEMATICAL MODELING OF STAR NETWORKS WITH MESSAGE SWITCHING

Abstract

The work considers star-shaped networks with message switching consisting of 5 peripheral nodes and one central node. Nodes receive Poisson message flows with parameter λ, message lengths of exponentially distributed random numbers with parameter μ. The information transfer rule consists of message switching, i. e. each message is transmitted every time to all nodes on its route. First, a visual description of the network operation using recurrent equations is given. Then, using these equations, a simulation model of the network operation is compiled. Simulation modeling is a research method in which the studied system is replaced by a model that accurately represents the real system. In simulation modeling, no experiment is conducted on the

studied object. However, in the simulation model, the object is represented with sufficient accuracy, and the implementation of simulation modeling does not require a lot of money. Therefore, the issue of creating an imitation model of many technical systems, including information systems, is widely studied recently. In this article, an attempt was made to create an imitation model of a certain network.

Keywords

Queuing networks, message switching, Poisson flow, exponential distribution, message length, waiting time, node, message passing

IKKINCHI TARTIBLI CHIZIQLAR VA SIRTLARNI UMUMIY TENGLAMASI YORDAMIDA O'RGANISH

Gulnora Goibnazarova

Nanotatsiya

O'quvchilarning fikrlashlarini rivojlantirishda va ularni tarbiyalashda hamda matematika fanidan egallangan bilimlarni amaliyotga tadbiq etish ko'nikma va malakalarini shakllantirishda geometiriyaning roli biqiyosdir. Geometrik ob'ektlarni o'rganish, to'g'ri tasavvur qilish o'quvchilarda matematik bilim, ko'nikma va malakalarini yuqori darajada shakllantirishda katta ahamiyatga ega. Ma'lumki, geometriya fanining mazmunini aksiomalar sistemasi, teorema, ta'rif va masalalar tashkil etib, ularning barchasi birgalikda geometriya fani tushunchalarini tashkil etadi. Talabalarning geometrik tayyorgarligi bilan ularning kasbiy pedagogik tayyorgarlik orasidagi mantiqiy bog'liqlik bo'lajak matematika o'ituvchisining matematik bilimlarni egallaganligida namoyon bo'ladi. Shu sababdan, talabaning geometrik tayyorgarligini aniqlash parametrlari ko'rsatib o'tilgan. Bunda albatta chizma muhim ahamiyatga ega bo'lganligi sababli ikkinchi tartibli chiziqlar va sirtlar mavzusiga e'tibor qaratildi. Maqolada ikkinchi tartibli chiziq umumiy tenglamalarini soddalashtirish usullari haqida fukrlar buldirilib, bu usullarning yutiq va kamchiliklari tahlil qilindi. Xususan, ikkinchi tartibli chiziq tenglamasini soddalashtirishda chiziq invariantlaridan foydalanib soddalashtirish usuli, chiziqning bosh yo'nalishlaridan foydalanib chiziq umumiy tenglamasini soddalashtirish usullari qo'llanilgan. Ikkinchi tartibli chiziq umumiy tenglamasini soddalashtirish natijasida chiziq turini aniqlashga doir misollar keltirilgan. Bundan tashqari, ikkinchi tartibli sirt umumiy tenglamasi sirtlarning turlaridan ellipsoid, giperboloidlar va paraboloidlar haqida qisqacha ma'lumotlar keltirilgan. Ikkinchi tartibli chiziqni fazoda berilgan sirt bilan tekislikning kesimi sifatida o'rganish tavsiya qilingan. Geomertriya darslarida, xususan, analitik geometriya bo'limini o'qitish jarayonida talabalarning fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish uchun keng imkoniyatlar mavjud. Bunda yuqorida keltirilgan tekislikda va fazoda analitik geometriya elementlarini o'rganishni birgalikda olib borish o'qitish jarayonida talabalarning

fikrlash qobiliyatini yanada rivojlantirishning samarali usullaridan biri hisoblanadi.

Kalit so'zlar

Ikkinchi tartibli chiziq, xarakteristir tenglama, chiziq markazi, chiziq bosh yo'nalashlari, chiziq invariantlari, ikkinchi tartibli sirt, ellipsoid, giperboloid, paraboloid

STUDY OF SECOND-ORDER LINES AND SURFACES USING THE GENERAL EQUATION

Abstract

The role of geometry in the development of students' thinking and their education, as well as in the practical application of the knowledge acquired in mathematics, in the formation of skills and qualifications, is incomparable. The study of geometric objects and the correct visualization are of great importance in the formation of students' mathematical knowledge, skills and abilities at a high level. It is known that the content of the science of geometry is made up of a system of axioms, theorems, definitions and problems, and all of them together form the concepts of the science of geometry. The logical connection between the students' geometric training and their professional pedagogical training is reflected in the acquisition of mathematical knowledge by the future student of mathematics. For this reason, the parameters for determining the student's geometric readiness have been specified. Since lining is of great importance, attention was paid to the subject of second-order lines and surfaces. The article discusses the methods of simplifying general equations of the second order line, and analyzes the advantages and disadvantages of these methods. In particular, in the simplification of the second-order line equation, the method of simplification using line invariants and the methods of simplifying the general equation of the line using the principal directions of the line were used. The article provides examples of determining the type of line as a result of simplifying the general equation of the second order line. In addition, the general equation of a second-order surface includes brief information about ellipsoid, hyperboloid, and paraboloid types of surfaces. It is recommended to study the second-order line as a section of a plane with a given surface in space. In geometry classes, in particular, in the process of teaching the analytical geometry section, there are ample opportunities to develop students' thinking skills. In this case, the joint study of the elements of analytical geometry in the above-

mentioned plane and space is one of the effective ways to further develop the thinking ability of students during the teaching process.

Keywords

Second-order lines, characteristic equation, center of a line, invariants of a second-order line, second-order surface, ellipsoid, hyperboloid, paraboloid.

ANALYSIS OF THE INTERACTION OF FRICTION FORCE BETWEEN A NEW CONSTRUCTION OF A SUPPLY CYLINDER WITH DIFFERENT RIFFLED WORKING ELEMENTS AND A FIBER BELT

Farhodjon Jo'rayev

Abstract

In the article, the scheme of the rubber bushing, which provides the discretizing zone of the spinning machines, is designed with a cylinder structure, a gasket, and prismatic working elements with different grooves. On the basis of theoretical studies, the formulas for determining the friction force in the interaction of the fiber tape with the working elements of the supplying cylinder were derived, and the system parameters were justified based on the numerical solution. In the process of interaction between the supply cylinder and the fiber tape, the following forces are generated: cylinder gravity force, centrifugal force, rubber bush unit force, fiber tape unit force, friction force and reaction force. The formulas for determining the frictional forces in the interaction of the ribbed prismatic working elements with the fiber tape in the zones of the cylinder set with the recommended composition of the spinning machine were obtained. Based on the analysis of the constructed graphs, the recommended values of the parameters are determined.

Keywords

discretization, supply cylinder, rifle, prismatic, coupling, rubber bushing, fiber tape, friction, surface, force, weight, singularity

MURAKKAB KONSTRUKTIV SHAKLDAGI YUPQA MAGNITELASTIK PLASTINALARNING NOCHIZIQLI DEFORMATSIYALANISH JARAYONLARINI MATEMATIK MODELLASHTIRISH

Shohruh Safarov Sharofovich

Annotatsiya

Maqola Gamilton-Ostrogradskiy variatsion tamoyiliga asoslanib murakkab konstruktiv shakldagi yupqa magnitelastik plastinalarning nochiziqli geometrik deformatsiyalanish jarayonlarini matematik modeli ishlab chiqishga bag'ishlanadi. Bunda Kirxgof-Lyav gipotezasidan foydalanib uch o'lchovli matematik model ikki o'lchamli ko'rinishga o'tkazildi. Potensial va Kinetik energiyaning variatsion ko'rinishlari hamda tashqi kuchlar bajargan ishning variatsion korinishi topildi. Bular Koshi munosabatlari, Guk qonuni va Lorens kuchi hamda Maksvell elektromagnit tenzor ko'rinishidan foydalanib aniqlandi. Magnitelastik plastinaning deformatsion kuchlanish holatiga elektromagnit maydon ta'sirlari ko'rildi. Natijada ko'chishga nibatan boshlang'ich va chegaraviy shartlarga ega bo'lgan, xususiy hosilali differensial tenglamalar sistemasi ko'rinishidagi matematik model ishlab chiqildi. Masalani yechish uchun algebra mantiqiy R-funksiya, Bubnov-Galerkin, Nyumark, Gauss, Gauss kvadratlar hamda Iterasiya sonli usullaridan foydalanib hisoblash algoritmi ishlab chiqildi. Tadqiqotni hisoblash tajribalarini o'kazish uchun amaliy dasturiy majmua yaratildi. Olib borilgan hisoblash tajribalarida magnit elastik plastinaning turli mexanik holatlari, chegaralari qattiq mahkamlangan, bir tomoni sharnir ikkinchi tomoni erkin holatida hisoblash tajribalari o'tkazilib sonli natijalar olindi. O'takazilgan hisoblash natijalarining qiyosiy tahlillari maqolada keltirilgan.

Kalit so'zlar

Kirxgof-Lyav gipotezasi, Gamilton-Ostrogradskiy tamoyili, Bubnov Galerkin, Koshi munosabatlari, Guk qonuni, Maksvell elektromagnit tenzori, murakkab konfiguratsiyali magnitelastik yupqa plastina R-funksiya.

MATHEMATICAL MODELING OF NONLINEAR DEFORMATION PROCESSES OF THIN MAGNETELASTIC PLATES OF COMPLEX CONSTRUCTIVE FORM

Abstract

The article is devoted to the development of a mathematical model of the processes of nonlinear geometric deformation of thin magnetoelastic plates of complex constructive form based on the Hamilton-Ostrogradsky variational principle. In this case, the three-dimensional mathematical model was transferred to a two-dimensional view using the Kirchhoff-Liav hypothesis. Variations of potential and kinetic energy and variation of work done by external forces were found. These are determined using Cauchy's relation, Hooke's law and Lawrence force, and Maxwell's electromagnetic tensor representation. Effects of the electromagnetic field on the deformation stress state of the magnetoelastic plate were observed. As a result, a mathematical model in the form of a system of partial differential equations with initial and boundary conditions for displacement was developed. To solve the problem, a calculation algorithm was developed using algebraic logic R-function, Bubnov-Galerkin, Newmark, Gauss, Gaussian squares and Iteration numerical methods. A practical software package has been created to conduct research computing experiments. In the conducted calculation experiments, various mechanical states of the magneto-elastic plate, the limits of which are fixed, one side is hinged and the other side is free, the calculation experiments were conducted and numerous results were obtained. Comparative analysis of the results of the calculation is presented in the article.

Keywords

Kirchhoff-Liav hypothesis, Hamilton-Ostrogradsky principle, Bubnov Galerkin, Cauchy relation, Hooke's law, Maxwell's electromagnetic tensor, magnetoelastic thin plate with complex configuration R-function.

ANALYSIS OF ENERGY DEVICE INDICATORS WITH ENERGY CURRENTS IN NEFT PROCESSING

Nasiba Hojieva

Abstract

Conclusion As follows from the results of the exergy analysis, there is the possibility of increasing the efficiency of the heat exchange system due to the rational organization of its structure, which will reduce fuel costs for heating oil or increase plant productivity. Based on the methodology of structural optimization of thermal subsystems, a search was made for the optimal structure of a heat exchange system that provides a given temperature of oil at the entrance to the topping column at a capacity of 8 (million tons) / year. The task of finding the optimal heat transfer system was solved for a given total heat transfer surface, taking into account the reserve production capacities. The optimal structure of the thermal subsystem is shown in Fig. 2 and can be selected as a heat exchange system for ELOU-AVT-6. In contrast to the initial scheme of the thermal subsystem, the calculated optimal scheme has a three-stream structure for crude oil, which is associated with an increase in productivity. However, even greater crushing of the oil flow is obviously impractical, since this leads to a decrease in the linear velocity of the process flows and, as a consequence, to a deterioration in the heat transfer process. An exergy analysis of the reconstructed unit for primary oil refining showed that the efficiency of both individual units and units, and the entire unit as a whole, increased. Thermodynamic efficiency The perfection of the reconstructed installation is 0. 072. Increasing the thermodynamic efficiency of the installation by reducing exergy losses brings to a decrease in specific fuel consumption by 5. 5%. Thus, the structural optimization of energy-technological processes using the method of resolving terms of linear programming makes it possible to determine the structures of heat exchange systems that are optimal from the thermodynamic point of view. An exergy analysis of energy-technological processes allows us to evaluate the effectiveness of individual processes, and allows us to evaluate the effectiveness of both individual processes and the entire

installation. The calculation of the second component of exergy is based on the choice of the ideal gas model as the environment, which allows indirect calculation of it, without having the exact composition of the process stream. Assessment of the thermodynamic efficiency of typical processes of oil refineries based on the use of intensity factors and exergy losses. In order to identify production reserves and adjust mathematical models, an industrial balance experiment was conducted on the existing ELOU-AVT-6 installation. Exergy analysis of the current installation ELOU-AVT-6 indicates the possibility of increasing its productivity. An optimal version of the heat exchange system for the installation is proposed with an increase in its productivity, which provides the necessary degree of oil heating.

Keywords

chemical-technological systems, exergy analysis, energy-technological processes, industrial thermodynamics

SOME APPLICATIONS OF DIFFERENTIAL EQUATIONS

Obidjon ABDULLAEV

Abstract

The main goal of this work is to illustrate an exciting application of the theory of differential equations to "real world" problems. However, in addition to the traditional applications, it also contains many exciting "real life" problems. These applications are completely self-contained. First, the problem to be solved is outlined clearly, and one or more differential equations are derived as a model for this problem. These equations are then solved, and the results are compared with real world data. In the first part of this work we consider population models which describes by first order linear ordinary differential equations. In addition, in this part using solution of the obtained differential equation some statistical dates about the population growth of the Republic of Uzbekistan are given. Moreover, in this part was given a model for the detection of diabetes which describes by a system of first order ordinary differential equations. We would like to note, that modern and actual problems of mathematical biology are modelling and reducing to the nonlinear partial differential equation (PDE)s integer and fractional order. Some problems for non-linear PDEs are considered in the second part of this work.

Keywords

differential equations, exciting application, population model, reaction-diffusion, non-linear partial differential equations, boundary-value problems

SANOQ SISTEMASINING RIVOJLANISHI TARIXI VA UNING TARAQQIYOTDAGI O‘RNI

Mamirjon Axunjanovich Xalmirzayev

Annotatsiya

Sanoq sistemasini insoniyatni innovatsion taraqqiyotida o‘rni qanday bo‘lganini bilish uchun tarixga nazar tashlash, turli fanlarda amalga oshiriladigan hisob-kitoblarning asosida nima yotishini tushunish, hech bo‘lmaganda hozirgi kunda insoniyatning iqtisodiy va ijtimoiya hayotida mislsiz o‘rin egallagan kompyuter texnologiyalarini eng sodda pozitsiyali sanoq sistemasi ikkilik sanoq sistemasi asosida tashkil etilganini bilish kifoya. Shu nuqtai-nazardan maqolada sanoq sistemalarining kelib chiqishi va turli mamlakatlarda rivojlanish darajasi, kamchilik va chegaralanganligi tahlil etilgan. Turli xalq va mamlakatlarda qo’llangan pozitsiyali bo’lmagan birlik, beshlik, o’nlik, o’nikkilik, yigirmalik, oltmishlik kabi sanoq sistemalarining o’ziga xos xususiyatlari bayon qilingan. Bundan tashqari slavyan xalqlarining glagolik sanoq sistemasi, grek alfavitidagi harflarga mos qo’yilgan 27 lik sanoq sistemasi haqida so’z yuritilgan. Maqolada matematik, astronom va geograf, buyuk mutaffakir alloma Abu Abdulloh Muhammad ibn Muso al-Xorazmiyning asarlariga qisqacha izoh berilgan, allomalar G’iyosiddin al-Koshiy va Alouddin al-Qushchining “Risola al Muhammadiya fi-l-hisob” asaridagi kasr tushunchasining, musbat, manfiy atamalarining kiritilishi, sonlarni bir sanoq sistemasidan boshqa sanoq sistemasiga o’tkazish haqida so’z borgan. Hozirgi kunda ajoyib sanoq sistemalari sifatida qaraladigan manfiy, kompleks, Fibonachchi, faktorial sonlari asos sifatida qaralishi, muvozanatlashgan sanoq sistemalari misollar bilan talqin qilingan. Shu bilan birga sanoq sistemalarining insoniyatni innovatsion taraqqiyotiga ta’siri, bu yo’nalishlarda olib borilayotgan izlanishlar qisqacha bayon etilgan.

Kalit so’zlar

pozitsiyali bo’lmagan sanoq sistemalari, pozitsiyali sanoq sistemalari, ajoyib sanoq sistemalari, kompyuter texnologiyalari

HISTORY OF DEVELOPMENT OF THE NUMBER SYSTEM AND ITS PLACE IN DEVELOPMENT

Abstract

To find out the role of the number system in the innovative development of humanity, it is enough to look into history and understand what underlies the calculations carried out in various disciplines. On the other hand, it suffices to understand the simplest computer technologies, which are based on the simplest binary system of the positional system, occupying an unprecedented place in the economic and social life of modern humanity. From this point of view, in this article analyzes the origin of the number system and the level of development in different countries, as well as disadvantages and limitations. The features of non-positional number counting systems of single, fives, tens, twelfths, twenties and sixties which used in different nations and countries are described. In addition, the Glagolitic numbering system of the Slavic peoples, the numbering system of 27 numbers corresponding to the letters of the Greek alphabet, is mentioned. The article briefly comments on the works of the great mathematician, astronomer and geographer, famous thinker Allama Abu Abdullah Muhammad ibn Musa al-Khwarizmi, and also talks about the concept of positivity and negativity of fractions and the translation of numbers from one number system to another system, which was given in the work "Risola al-Muhammadiyya fi-l-hisab" by the scientists Ghiyaziddin al-Hisab-Koshi and Alauddin al-Qushchi. Examples of balanced number systems are used to comprehend negative, complex, Fibonacci, and factorial numbers, which are currently regarded as excellent number systems.

Keywords

non-positional number systems, positional systems, excellent number systems, computer technologies

HARORATNI HISOBGA OLGAN HOLDA MURAKKAB KONSTRUKTIV SHAKLDAGI YUPQA MAGNITELASTIK PLASTINALARNING NOCHIZIQLI DEFORMATSIYALANISH JARAYONLARINI MATEMATIK MODELLASHTIRISH

Shohruh Safarov Sharofovich

Annotatsiya

Maqolada Gamilton-Ostrogradskiy variatsion tamoyili asosida yupqa magnitelastik plastinalarning nochiziqli geometrik kuchlanganlik deformatsiyalanganlikni ifodalovchi matematik modeli qurildi. Bunda Kirxgof-Lyav gipotezasidan foydalanib uch o‘lchovli matematik model ikki o‘lchamli ko’rinishga o‘tkazildi. Haroratni hisobgan olgan holda Potensial va Kinetik energiyaning variatsion ko‘rinishlari hamda tashqi kuchlar bajargan ishning variatsion korinishi topildi. Bular Koshi munosabatlari, Guk qonuni va Lorens kuchi hamda Maksvell elektromagnit tenzor ko‘rinishidan foydalanib aniqlandi. Magnitelastik plastinaning deformatsion kuchlanish holatiga elektromagnit maydon hamda haroratning ta’sirlari ko‘rildi. Natijada ko‘chishga nibatan boshlang‘ich va chegaraviy shartlarga ega bo‘lgan, xususiy hosilali differensial tenglamalar sistemasi ko‘rinishidagi matematik model ishlab chiqildi. Masalani yechish uchun algebra mantiqiy R-funksiya, Bubnov-Galerkin, Nyumark Gauss kvadratlar hamda iterasiya sonli usullaridan foydalanib hisoblash algoritmi ishlab chiqildi. Tadqiqot ustida hisoblash tajribalarini o’kazish uchun amaliy dasturiy majmua yaratildi. Olib borilgan hisoblash tajribalarida magnit elastik plastinaning turli mexanik holatlari, chegaralari qattiq mahkamlangan, bir tomoni sharnir ikkinchi tomoni erkin holatida hisoblash tajribalari o’tkazildi. O’takazilgan hisoblash natijalarining qiyosiy tahlillari maqolada keltirildi.

Kalit so’zlar

Gamilton-Ostrogradskiy tamoyili, Bubnov Galerkin, Koshi munosabatlari, Guk qonuni, Maksvell elektromagnit tenzori, murakkab konfiguratsiyali magnitelastik yupqa plastina R-funksiya.

MATHEMATICAL MODELING OF NONLINEAR DEFORMATION PROCESSES OF THIN MAGNETELASTIC PLATES OF COMPLEX CONSTRUCTIVE FORM TAKING THE TEMPERATURE INTO ACCOUNT

Abstract

In the article, based on the Hamilton-Ostrogradsky variational principle, a mathematical model representing non-linear geometric stress and deformation of thin magnetoelastic plates was built. In this case, the three-dimensional mathematical model was transferred to a two-dimensional view using the Kirchhoff-Liav hypothesis. Variations of Potential and Kinetic energy and variation of the work done by external forces were found taking into account the temperature. These are determined using Cauchy's relation, Hooke's law and Lawrence force, and Maxwell's electromagnetic tensor representation. Effects of electromagnetic field and temperature on the state of deformation stress of the magnetoelastic plate were observed. As a result, a mathematical model in the form of a system of partial differential equations with initial and boundary conditions for displacement was developed. To solve the problem, a calculation algorithm was developed using algebraic logic R-function, Bubnov-Galerkin, Newmark Gaussian squares and numerical iteration methods. A practical software package was created for conducting computational experiments on research. In the conducted computational experiments, various mechanical states of the magneto-elastic plate, the limits of which are fixed, and one side hinged and the other side free, were performed. The comparative analysis of the results of the calculation is given in the article.

Keywords

Mathematical modeling, Hamilton-Ostrogradsky principle, Bubnov-Galerkin method, Cauchy relations, Hooke's law, Maxwell's electromagnetic tensor, magnetoelastic thin plate of complex configuration, R-function.

XO’JALIK EHTIYOJLARI UCHUN YOMG’IR SUVLARINI YIG’ISH

Zokir Turaboevich HAYITOV

Annotasiya

Suv resurslaridan rasional foydalanish haqidagi masalalar davlatimiz oldida turgan muhim muammolardan biridir. Iqlim sharoitiga ko’ra, O’zbekiston adir hududda joylashgan. Shuning uchun ham qishloq xo’jaligining (xususan, sug’oriladigan dehqonchilik) irrigasiyasiz barqaror rivojlanishini tasavvur qilib bo’lmaydi. Aholi o’sishi, sanoat rivojlanishi va sug’oriladigan er maydonlarining kengayib borishi suv resurslariga ham miqdor, ham sifat jihatdan ehtiyojning ortishiga olib keladi. Bunday vaziyatdan chiqish uchun mavjud suv resurslaridan oqilona foydalanish, sug’oriladigan tizim samaradorligini oshirish, suvni to’g’ri taqsimlash va dalalarda suvdan oqilona foydalanish yo’llarini izlab topish zarur. Buning uchun esa suv tejovchi texnologiyalarni yoyishga, hattoki ekinlarni taqsimlashga turlicha yondashuv zarur. Suv - bu bebaho ne’mat bo’lib, qadimdan mamlakatimizda suv hayot manbai hisoblangan, tirikchilikning birinchi omili sanalgan, uni muqaddas bilib, asrab-avaylab, tejab-tergab sarflangan. Bu qarashlar o’zining mohiyatini bugun ham yo’qotgan emas. Nafaqat qishloq xo’jaligini, butun eko va bio tizimni suvsiz tasavvur etib bo’lmaydi. Butun yer yuzida qishloq xo’jaligini rivojlantirish hayotiy zaruriyatga aylangan. Ko’pchilik mintaqalarda va umuman yer sharida aholi sonini o’sishi davom etmoqda. Shundan kelib chiqib O’zbekiston Respublikasi hududida ham aholi soni tez suratlar bilan o’sib, hozirgi vaqtda qariyib 37mln kishini tashkil etadi. Aholining so’ngi 100 yil ichidagi o’rtacha solishtirma o’sish miqdori Respublikada taxminan 300-400 ming kishi yiliga to’g’ri keladi. Bu o’z navbatida oziq-ovqat maxsulotlari va suvga bo’lgan talabni o’sishini keltirib chiqaradi.

Kalit so’zlar

Datchik magnit kantaktlar, suv yig’ish, yomg’ir suvlari, suv ta’minoti.

RAINWATER COLLECTION FOR ECONOMIC NEEDS

Abstract

The issue of rational use of water resources is one of the important problems facing our country. According to the climatic conditions, Uzbekistan is located in the hilly area. Therefore, sustainable development of agriculture (especially irrigated agriculture) without irrigation is unthinkable. Population growth, industrial development, and the expansion of irrigated land areas lead to an increase in the need for water resources, both in terms of quantity and quality. In order to get out of this situation, it is necessary to find ways to rationally use existing water resources, improve the efficiency of the irrigation system, distribute water correctly, and use water wisely in the fields. For this, a different approaCh to the distribution of water-saving technologies and even to the distribution of crops is necessary. Water is a priceless blessing, and since ancient times in our country, water has been considered a source of life, considered the first factor of livelihood, considered sacred, protected and used sparingly. These views have not lost their essence even today. Not only agriculture, the entire ecosystem and biosystem cannot be imagined without water. The development of agriculture on the whole earth has become a vital necessity. Population growth continues in most regions and the globe as a whole. Based on this, the population in the territory of the Republic of Uzbekistan is growing rapidly, and currently it is about 37 million people. The average comparative growth of the population in the last 100 years is about 300-400 thousand people per year in the Republic. This, in turn, increases the demand for food and water.

Keywords

Sensor magnetic contacts, water collection, rain water, water supply.

EKONOMETRIK MODELLAR YORDAMIDA MEVA-SABZAVOTCHILIK TARMOG‘I RIVOJLANISHINI TAHLILI VA PROGNOZI

ANALYSIS AND FORECAST OF THE DEVELOPMENT OF THE FRUIT AND VEGETABLE NETWORK USING ECONOMETRIC MODELS

Zoxid Keldiyorovich Kusharov

Annotatsiya

Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, endogen va egzogen omillar bo‘yicha prognoz natijalari keyingi yilda oldingi yiliga nisbatan 2 foizdan oshmasligigaa qaramasdan meva-sabzavot tarmoqlari bo‘yicha yalpi hosil va u bilan bog‘liq bo‘lgan omillar xar yili o‘sishga erishar ekan. Bunda meva-sabzavot tarmoqlarining yalpi hosili ko‘rsatkichlari qishloq xo‘jaligi maxsulotlari ishlab chikarish uchun ajratiladigan ekin maydoni, hosildorlik va eksport xajmi ko‘rsatkichlari bilan chambarchas bog‘liqdir. Olingan natijalarga asosan meva-sabzavot tarmoqlari bo‘yicha yalpi hosil ko‘rsatkichida 2025 yilda 2021 yilga nisbatan mos ravishda meva – rezavorlar 7, 5 foizga, sabzavotlar 11, 3 foizga, uzum esa 14, 9 foizga o‘sishi bashorat qilinadi. Bashorat qilinayotgan yalpi hosil ko‘rsatkichida 2021 yilda meva – rezavorlar 19, 7 foizni, sabzavotlar 68, 9 foizni, uzum esa 11, 3 foizni tashkil etsa, 2025 yilga kelib esa bu ko‘rsatkich meva – rezavorlar bo‘yicha 18, 9 foizga, sabzavotlar bo‘yicha 69, 5 foizga, uzum bo‘yicha 11, 6 foizga teng bo‘lishi kuzatiladi. Qishloq xo‘jaligi maxsulotlari ishlab chikarishida hosildorlik yalpi ichki hosilga ta’sir etuvchi eng muhim ko‘rsatkich bo‘lib hisoblanadi. Shuningdek, olingan bashorat natijalariga asosan eksport xajmi 2025 yilda 2021 yilga nisbatan meva-rezavorlarda 12, 2 foizga, sabzavotlarda 23, 1 foizga, uzumchilikda esa 23, 5 foizga o‘sishi kuzatilmoqda. Respublikada meva-sabzavot tarmoqlari bo‘yicha yalpi hosil va u bilan bog‘liq bo‘lgan omillar ko‘rsatkichlarining bu darajada o‘sishi mamlakat iktisodiyoti rivojlanishining ijobiy dinamikasini ko‘rsatadi. Shu bilan bir qatorda eksportni rivojlantirish uchun eksportga mo‘ljallangan navlarni aniqlash, mahsulotlar reklamasini to‘g‘ri tashkil etish, meva-sabzavot va uzum mahsulotlarini

ishlab chiqarish va sotish bo‘yicha ilg‘or jahon tajribalarini o‘rganish va zamonaviy texnologiyalarni joriy qilish bilan shug‘ullanadigan xorijiy investorlarni kengroq jalb etish zarurdir va buning natijasida mamlakatda meva-sabzavotchilik tarmog‘i mahsulotlari yetishtirish va eksport qilishni yanada oshirishga imkon yaratiladi. Shunday qilib, ichki va tashqi bozorlarda talab o‘zgarishini hisobga olgan holda mahsulot yetishtirish va qayta ishlash sanoati tarmoqlarini joylashtirish, mahsulotlar sifati va narxiga oid raqobatbardoshlikni ta’minlash hamda mahsulotlar bozorlarini tartibga solishda asosiy ustuvor vazifalarni belgilash asosida eksportga yo‘naltirilgan meva-sabzavot mahsulotlari yetishtirishni ko‘paytirish, mamlakatimiz oziq-ovqat xavfsizligini yanada mustahkamlash, ekologik toza mahsulotlar ishlab chiqarishni kengaytirish, qishloq xo‘jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish bilan bir qatorda, qayta ishlash, tayyorlash, saqlash, sotish va eksport uchun qulay shart-sharoitlar yaratish hamda bu masalalarni yechishda ekonometrik modellar va usullar hamda zamonaviy axborot-kommunikatsion texnologiyalardan foydalanish zarurdir.

Kalit so’zlar

raqamlashtirish, ekonometrik, dinamika, tendensiya, eksport, hosildorlik, endogen, egzogen, omil, model, korrelyatsion- regression tahlil, regressiya tenglamasi, korrelyatsiya koeffitsiyenti, baholash mezonlari, natija, prognoz, t-statistika, parametr

XALQARO SAYYOHLARNING O‘ZBEKISTONDAGI TARIXIY OBIDALARNI ZIYORAT QILISHGA BO‘LGAN MOTIVATSIYASI

Dostonbek Tilovmurodov

Annotatsiya

Tarixiy obyektlar madaniy-meros va tarixiy turizm rivojlanishining muhim jihatiga aylanadi, chunki bu resursdan foydalanish orqali moliyaviy foyda va yangi ish o‘rinlari yaratiladi shu bilan birgalikda madaniy o‘ziga xoslik ramzi bo'lib xizmat qiladi. Ushbu turistik mahsulotning ulkan ahamiyati shaharning boshqa belgilari hisoblanib uning ko‘payib borayotgan iqtisodiy va ijtimoiy dinamikaga ta’sir qiladi. Tarixiy shaharlar tashrif buyuruvchilar, tadqiqotlar va hukumat aralashuvlarining hamda yangi tur mahsulotlarini ishlab chiqayotgan operatorlarning ko‘payishi natijasida tarixiy obyektlar sayyohlik maskani sifatida mustahkamlanib boradi. Turistik xatti-harakatlarni tushunish bu juda muhim konsepsiya hisoblanadi. Turtki-tortishish motivatsiyasi nazariyasi umumiy nazariya bo‘lib turistlar nima uchun bir turistik manzilni boshqasiga nisbatan tanlashi tushuniladi, turistlar qanday tajribaga ega bo‘lishni xohlashlarini shuningdek ular amalga oshirishni xohlagan turistik faoliyat turini tushuntiradi. Oldingi adabiyotlar va tahlillarga asoslangan holda, ushbu tadqiqot turistik joyni tanlashda turist motivatsiyasini turtki sifatida, tarixiy joylar esa tashrif buyuruvchini jalb qiluvchi omillar sifatida izohlaydi. Asosan, ushbu tadqiqotda sifat parameterlarini o‘lchash usuli qo'llanilgan. Tadqiqotga ko‘ra, sayohatchilar stressni kamaytirish va tarixni o‘rganish kabi talablarini qondirish motiv tasir doirasi keng hisoblanadi. Tarixiy joylar - bu tarix va arxitekturaga asoslangan, vaqti-vaqti bilan tarixiy turizmga oid turistik joylar. Xususan, tadqiqot O‘zbekistondagi tarixiy obidalarga qaratilgan bo‘lib, ularda xalqaro sayyohlar o‘zlarining muqobil yo‘nalishlarini tanlashni bir joydan tashrif buyuruvchilarning motivlarini idrok etish (tortish faktori), shaxsiy motivatsiya (turtki faktori) va mavjud vaqt, xarid qilish imkonyati kabi ko‘plab o‘zgaruvchilarga qarab tasniflanadi.

Kalit so'zi

turistik motivatsiya, xalqaro sayyohlar, tarixiy turizm, tarixiy manzilgohlar, turtki omillar, tortuvchi omillar

INTERNATIONAL TOURISTS' PUSH AND PULL MOTIVATION TO VISIT HISTORICAL SITES IN UZBEKISTAN

Abstract

Heritage becomes an important aspect in the development of cultural and historical tourism as it transitions from a resource to a commodity capable of producing money and employment while also serving as a symbol of cultural identity. The enormous importance of this tourism product is one more part of the city's other characters, and its multiplying impact adds to the economic and social dynamization. Historical cities have been the targets of visitors, research, and governmental interventions, and have been reinforced as a tourist destination as a result of an increase in operators searching for new goods. Understanding tourist behavior requires is more vital. The push-pull motivation theory is a common theory that explains why tourist choose one location over another, the sort of experience they want to have also specific typed of activity they want to perform. Based on prior literature, this study explains the tourist motivation as push factor and the historical sites as pull factors of the visitor while deciding the touristic location. Mainly, this study used qualitative method. According to the study, travelers are motivated to meet their requirements, such as reducing stress and learning about history. Historical sites are destinations centered on history and architecture, occasionally referred to historical tourism. Specifically, study focused on historical sites in Uzbekistan which international tourists prefer to categorize their alternative destination choices depending on numerous variables such as the dominance perception of visitors from one place (pull factor), personal motivation (push factor) and available time, money (situational restrictions).

Keywords

tourist motivation, international tourist, historical tourism, historical sites, push factors, pull facto

Introduction

Tourism developed as one of the main generators of social, political, economic, and cultural change in the early twenty-first century, with differing degrees of intensity and magnitude at various sites across the world. In recent years, the undeniable importance of tourism and its numerous consequences has resulted in a rush of publications covering a wide range of topics. Tourists have always been drawn to historical towns, both in the past and in the present. However, most contemporary studies on tourism historical towns were published from a modern viewpoint, with little or no attention devoted to how these towns grew into tourist-historic cities; a puzzling and, it would appear, incongruous omission in light of these towns past. Studies of tourist-historic cities frequently depend on evolutionary models that trace the emergence of tourism in historical towns. Furthermore, given that tourism is a widespread and dynamic phenomenon that touches on many aspects of the human urban experience - social and political, environmental, economic, and so on - delving into the origins and rise of tourism in historical towns may shed light on various characteristics that, unique to historical towns, encouraged their eventual transformation into tourist-historic cities. International tourism metrics reflect a growing interest among travelers seeking historic and cultural sites outside from the conventional sun and beach attractions [1]. According to the World Tourism Organization (WTO), cultural tourism now accounts for more than half of foreign travels, and the increase is continuing, as demonstrated by newest report on Cultural Tourism. The huge significance of such a tourism product stems from the economic and social dynamism it brings to the city, in addition to the various services it may serve. Furthermore, because of its nature, it encourages non-seasonal visits because it is not essential to be on vacation or have a lot of time to undertake these travels. Another factor highlighting the importance of this sort of tourism is the average expenditure of visitors, which is often larger than that of the ordinary tourist on vacation. Historical tourism is an essential market segment in many developed and developing countries that achieves economic growth by attracting visitors from outside also a host community who are motivated wholly or partially by interest in a community, region, group, as well as historical sites, artistic, scientific or lifestyle and heritage offerings [1]. This type of travel focuses on encountering historical surroundings, such as landscapes, unique lifestyles, values of architecture, customs, events and the visual and performing arts. Tourism experts have a big research challenge in understanding holiday demand. For this aim, academics have used a variety of methodologies, including the construction of holiday-decision models. Despite their

disparate objectives, both of these types of studies used the same commonly used paradigm for tourist motivation, namely, push and pull (Dann, 1977) [2]. Perception and motivation may impact visitors' behavior when participating in tourist activities in a national park. Rossi (2019) [3] suggested in a conceptual model that the components that mediate tourists' behavior when visiting national park areas are motivation and perception. People's desire to go outside of their home for various reasons is as old as documented history. People traveled for a variety of reasons, including trade, religion, vacation, Olympic Games, and the desire to restore health (Casson, 2014). It is clear that tourism will continue to evolve in tandem with the diversity of human wants. As a result, the reasons why individuals travel change with time [4]. Samarkand, Bukhara, Khiva and Tashkent are all located in the Republic of Uzbekistan, and these 'historical places' have a lot to offer both local and foreign tourists. It is also noted for its diverse cultures, natural wonders and breathtaking topography. Indeed, these areas have been recognized as UNESCO World Heritage Sites for their historical treasures and protection. Tourists visit Uzbekistan for a variety of reasons, including both leisure and commercial purpose [5]. Tourists come to Uzbekistan to escape the rush and bustle of everyday life. However, according to certain literature evaluations, only a small number of recent research have focused on Uzbekistan as a historical tourist destination. Indeed, fewer research on the motivating elements that impact visitation behavior to the region are undertaken, and the degree of competitiveness in this sector is also very low. As a result, these are suggested for further research and information expansion [6, 7, 8]. Based on the findings of previous research, ***the objective of this study*** is attempts to identify motivation as a push component and historical tourism as a pull factor for visitors visiting a tourist area.

Literature review

Motivation, originated in the Latin word *movere* (activity), is the reason why individuals act. After the homeostatic balance is upset, the person takes action (Koç, 2011). Some authors characterize tourists as driven people who want to get away from their everyday routines, highlighting the relevance of motivation for visitors [9]. Many scholars believe that the most important component in travelers' decision-making process is travel motivation. It is one response to the issue "why do people travel" that has preoccupied tourism scholars for years (Dunne, 2019:). Because it is a compelling and driving force behind human conduct, motivation is an important aspect in describing tourist behavior (Baloglu and Uysal, 2016). A motivational formation necessitates a utilitarian or

hedonic need as well as motivation, which stimulates the person to meet the evoked need (Solomon, 2016). Travel motivation is the arousal of a desire to travel [10]. The Traveling Career Ladder idea is based on Maslow's theory of the hierarchy of needs and is concerned with the motives of tourists. Travel Career Ladder addresses tourist motivation at five stages [11]. The push and pull context is a valuable tool in tourism research for evaluating the motives driving visitor and return behavior [12]. Push motivation is defined as the personal driver that entices an individual to travel for reasons such as escape from the daily routine, a desire to spend quality time with family, or a desire for adventure [13]. Pull incentive is the cause that attracts tourists to choose a place. According to (Niemelä, 2021), a tourist's perception of a certain place might be interpreted as pull incentive. In this context, push factors are specific influences that influence a person's decision to take a vacation (to travel outside of one's normal environment), whereas pull factors are specific influences that influence a person's decision of which specific destination should be chosen [13]. The push motives have been identified as socio-psychological incentives that incline the individual to travel and have been shown to be beneficial in understanding the desire for travel [13]. Pull incentives, on the other hand, pertain to the actual destination choice, which attracts the individual to a certain location once the selection has been made [13]. Push and pull variables are typically defined as two independent judgments made at two unique points in time - one on whether to move and the other on where to go. Push factors rationally come before pull factors. In contrast to this idea, some scholars have suggested that push and pull variables should not be viewed as completely independent of one another, but rather as intimately connected. In this regard, it has been noted that although internal factors drive individuals to travel, external forces of the destination itself simultaneously pull them to choose that specific place [13]. Dann (1997) has pointed out that potential tourists who decided ‘‘where to go’’ may also take into consideration numerous pull factors which correspond sufficiently to their motivational of ‘push’. Although a few research has examined the interrelationship between push and pull forces in the travel and tourism literature [14], most prior studies have focused primarily on visitors to international and overseas tourism destinations. Researchers are yet to investigate more on the relationship between push and pull factors in various settings or socio-demographic variables.

Tourism in historic cities - The "cultural tourist" idea of "leisure, cultural, historical tourism. " It reflects the fact that historical tourism has remained consistent since 2004. This is owing to the sociodemographic characteristics and trip characteristics of the cultural tourist, who often

has a higher level of education and is less vulnerable to market shifts. Tourism has grown in importance as a strategic axis for urban planning policies, which must develop a competitive offer oriented toward meeting the expectations of visitors and making a positive contribution to the development of the city, in other words, to the coordination of economic and urban development, with the goal of providing a unique experience to visitors and new economic and social opportunities to citizens. Historical tourism, which is today considered a novelty, is the oldest known sort of tourism. The European Grand Tour of the 18th and 19th Centuries, done by the culturally driven English nobility, was its antecedent. Although these trips were not limited to cities, it was in cities that they were most effective. Finally, cities with historical value are important because they become tourist attractions because of their prestige and distinctiveness, as well as dynamic throttles for themselves and their areas. Their interest in architectural heritage stems from their museums and works of art, but more specifically from their historic regions (using the Spanish heritage-related phrase for historical cities with protected heritage). They become the subject of visitors, research, and public interventions, and are bolstered as a tourism destination by an increase in operators seeking for new goods, local agents who recognize tourism as a source of revenue, and as a strategy for urban development policies.

A tourism region originates from a historic location - The attraction of a tourist-friendly location is often comprised of a wide range of complementary resources related to the most popular tourist segments: cultural tourism, urban tourism, sailing tourism, nature tourism, and beach tourism. We feel it is vital to develop methods that incorporate the entire region mentioned and please both visitors seeking culture and those seeking rest, sunlight, and beaches. The synergies that we promote within the elements of these destinations will be critical to their success, as cooperation in common tourist actions will ease promotion, planning of tourist flows, implementation of common signaling, coordination of information services, and the establishment of interpreting centers for the entire region [10, 11, 12]. Furthermore, this would eliminate the occurrence of tourist products in different towns and would provide tourists with a solid image of the areas, coupled with a point on a map and unique resources. The tourist potential of small and medium-sized historic cities is much higher than what is currently offered, as there is a huge complementary potential with the tourist resources of the environment, and interior mobility can be improved by creating routes that create new interests for visitors. Visitors like the pedestrianization

initiatives, but we can't say the same for the inhabitants, who seldom acquiesce to inconveniences like parking troubles near their houses.

The experience of place -Places are more than just geographical locations with distinct physical qualities. There is something more to 'location' than meets the eye. People feel better in settings that they perceive to have particular attributes. A variety of environmental factors linked to the objective and material character of the place influence perception. The most information is provided through vision. Senses continually reinforce each other in order to extend and widen sensory awareness, providing for a more complete appreciation of the environment. Perceiving space as 'place' is about more than simply environmental cues. According to Castello (2010), there is also the subjective element as well as the "immaterial and imponderable". In all cases, location is not consistent. It has "a range of nuances and significance as wide as the range of human experiences and intentions. " 2005 (Smaldone). According to Creswell (2004), location is a method of seeing, knowing, and comprehending the world that involves a complex and dynamic interplay between people and the environment. Suvantola (2002) defines place as a combination of the relative placement of items in the environment and a meaningful context of human behavior. Suvantola (2002) differentiates between private and public domains of meaning in his discussion of meaning. The former relates to personal subjective meanings that emerge through human connection with location, whereas the latter refers to meanings shared by whole communities [8, 9].

The experience of historical sites - To have a better understanding of historical cities that to analyze current spaces and development. According to Norberg-Schultz (2018), the modern city does not provide adequate opportunities for living since its streets and squares are no longer places for people, but rather a means of communication. According to Berleant (2013), many people live "in industrialized landscapes, insular factories, strip malls, and office towers, moving with clockwork regularity along highways that are self-propelled conveyor belts to faceless apartment buildings and generic suburbs. " Arefi (2019) characterizes non-place and less-place as "monotonous, homogenous, boring, ubiquitous, standardized, inauthentic and invented. " According to Gehl (2007), "lifeless cities" are devoid of experiences and hence "dull, no matter how many colors and variations of shape in buildings are introduced. " This, according to Gehl, contrasts with "living cities" that are exciting and rich in experiences, as well as places where people may engage with one another. According to Maitland (2017), cities are copying

each other in their efforts to rejuvenate neighborhoods. The proclivity for serial duplication may lead to 'less place, ' in which standardized places might exist everywhere [12, 13]. Smith (2019) observes that new towns lack atmosphere and tourist potential. They see how city tourists are drawn to historic districts with a central plaza or landmark, as well as to the 'jumble and bustle' of cities. These negative characteristics typically associated with contemporary development provide some indication of the beneficial traits or advantages that old urban places may offer, such as diversity, interest, and authenticity. According to Gospodini (2014)'s research, tourists are more fascinated in the city's new architectural and urban forms than in the properly preserved built history.

Methodology

This study uses a qualitative research technique. This will allow for an examination of the specific push and pull factors influencing historical tourism motivations. Williams (2011) described research technique as the comprehensive procedures taken by a researcher prior to initiating a research action. A qualitative research approach is a helpful tool for analyzing particular occurrences because it describes human nature and how individuals make sense of their surroundings and lives (Hammersley, 2016). This type of study examines people's attitudes in everyday situations and is less technical than quantitative techniques, making it ideal for examining tourism and hospitality concerns [15]. This research will be conducted *face - to –face* interview at historical sites in Uzbekistan using a convenience sample of 35 international tourists. The tourists approached and asked if they would be willing to answer numerous questions regarding their motives for participating in Uzbekistan historical tourism. Many steps are involved in qualitative data analysis, including organizing ideas and concepts, developing overarching themes in the data, ensuring reliability and validity in the data analysis and findings, identifying possible and plausible explanations for the findings, and providing an overview of the final steps (O'Connor and Gibson, 2003). The data analysis approach for this study began with a review of the obtained data. This will be achieved by listening to the recordings, transcribing interviews from the tape recording to computer files, and then examining and analyzing the translated into English written transcripts [15].

Results

Base on the face – to – face interview, the result revealed that push motivations are important in those circumstances where pull factors may be anticipated to be prominent (value of historical places, quality of

cultural activities supplied). Second, motives were strongly linked with the
terms *"friends"* and *"curiosity"*, *"knowledge"* and *"education"* suggesting that the component of historical places was the key attraction element; this downward trajectory was considerably stronger in Samarkand. The Bukhara gave a different hierarchy of promotions, with the term *"history"* and *"religious"* dominating (a push factor used by the research). This component is related to the previous, social-related terms. The examination of predecessors and successors revealed certain links between specific aspects of historical tourism and cultural heritage motives. Particularly in terms of historical tourism, the higher the degree of participant participation in historical tourism in Khiva and Tashkent that more likely participants would express culture-related and architect motives (quality of *cultural* and *architectural* components given).

Discussion

With the deep integration of the tourism sector in Uzbekistan, historical sites all across the country are adopting new forms of markets and techniques to increase the attractiveness of their tourism goods and make historical sites more accessible to tourists. As a result, more foreign visitors are including historical sites in their tour arrangements, and tourist groups visiting historical sites are following a modern trend. On the other hand, many historical sites in Uzbekistan adopt a form of affordability in terms of admission price, which attracts many family-driven visitors, and an increasing number of historical sites are becoming check-in historical tourism destinations for local and international tourists. According to the interview results, motivation is a significant element influencing consumer decision. go motivation was rated first, owing to the fact that if there is no tourist motivation, even if the tourist has the time and money, he or she would not go. Because tourists have no idea why they travel, they have no idea where they are going, and they have no idea what to do once they there. Tourists will only commit time and money in tourism activities if they believe it is a reasonable and valued, meaningful, and worthy of consuming activity. The generation of tourist motivation is heavily influenced by a person's cultural quality or degree of education. People have a larger urge to travel when their culture is more established. When travelers' requirements are stimulated, they generate travel motivations, which lead these travelers to take activities to satisfy their tourism demands (Hsu, 2017). Motivations are thus extremely important in traveler behavior. Second, in order to promote competitiveness, historical site management

organizations and other tourism system players should pay special attention to the evaluation of tourist features [13, 14]. Tourist Motivations for Visiting Historical Sites, the majority of respondents agreed in terms of travel motivation. In terms of Tourists' Expectations in Visiting Historical Sites, the majority of respondents place a high value on knowledge, education, curiosity, and religiosity. There was a substantial association that suggests that the greater the level of motivations, *the higher the anticipation*, and *the higher degree of experience*, the *better the knowledge and learning* about historical destination. It was discovered that mid-aged group have more motivations for visiting historical locations. It was also shown that people who visit historical locations more than three times have stronger motives for travel, while those who are younger have higher motives for attribute appraisal and extreme enjoyment.

Conclusion

Tourists prefer to categorize their alternative destination choices depending on numerous variables, such as self-motivation (push factor), visitor dominance perception from one place (pull factor), and available time and money. Environment or climate, leisure, adventure, and personal drive might all be considered as push factors. Visitor satisfaction components, on the other hand, might reveal perception as a draw factor. As a result, historical tourism area managers, particularly managers at the historical sites, must strike a compromise between conserving the sustainability of historical sites and visitor experiences. The existence of tourist attraction signage is crucial for highlighting historical site elements, showing the historical, cultural values, enabling barrier-free tourism, and boosting tourist attraction growth. It also possesses intangible cultural heritages that may be passed down, and many old practices are still practiced in historic villages and towns. However, the role of cooperative governance among the primary organizations of interest in the maintenance and development of old communities is frequently overlooked. As a result, in the context of cooperative governance, the conservation and development of historical and cultural sites is being investigated, with the intention of serving as a model for the future development of well-known historical and cultural sites. Famous ancient sites are a significant actual vessel of Uzbekistan's tourism sector. It contains numerous unique materials and cultural heritages, and its architectural style, characteristics, and arrangement clearly express the clan idea and cultural outlook of traditional cluster sites in Uzbekistan. Rather of revisiting a previously visited tourist attraction, most individuals prefer to travel to a new destination in order to immerse

themselves in the next unique history, cuisine, or architecture. Tourist curiosity has always been stimulated by the unknown. Tourists that combine experience, learning and emotional resonance into their holiday will significantly enhance their knowledge and observe the world from a fresh perspective. Historical sites have emerged as an emerging destination for foreign travelers as tourism has grown and the need for historical tourism has increased.

References

1. Zhang, J., Liu, Y. (2021). Impact of scenic area environment and sports experience satisfaction on tourists 'perception of environmental restoration. Journal of Zhejiang A&F University, 38(1), 184-192.

2. Chen, X., Chen, W. (2020). Why does a bar street become popular in ancient towns in China? From the perspective of tourists' embodied experience. Tourism Tribune, 35(9), 113-122.

3. Li, F. (2020). Understanding Chinese tourists' motivations of sharing travel photos in WeChat. Tourism Management Perspective, 33, 100584. https://doi. org/10. 1016/j. tmp. 2019. 100584

4. Sekiguchi, T., Hayashi, N., Sugino, H., & Terada, Y. (2019). The effects of differences in individual characteristics and regional living environments on the motivation to immigrate to hometowns: A decision tree analysis. Applied Sciences, 9(13), 2748. https://doi. org/10. 3390/app9132748

5. Mutanga, C. N., Vengesayi, S., Chikuta, O., Muboko, N., & Gandiwa, E. (2017). Travel motivation and tourist satisfaction with wildlife tourism experiences in Gonarezhou and Matusadona National Parks, Zimbabwe. Journal of Outdoor Recreation and Tourism, 20, 1-18. https://doi. org/10. 1016/j. jort. 2017. 08. 001

6. Lu, K., Chen, Y., Qu, Z. (2017, September). Research on synergistic governance of famous historical and cultural villages. In 2nd International Conference on Judicial, Administrative and Humanitarian Problems of State Structures and Economic Subjects (JAHP 2017). Atlantis Press. https://doi. org/10. 2991/jahp-17. 2017. 10

7. Özdemir, A. S., Büyüköztürk, Ş., & Karaküçük, S. (2016). Rekreasyonel olanaklara dayalı yapılan destinasyon tercihlerinin içsel ve dışsal seyahat motivasyonlarıyla açıklanması. Journal of Human Sciences, 13(2), 3002-3021. https://doi. org/10. 14687/jhs. v13i2. 3920

8. Xiao, H., So K. K. F., Wang, A. Y. (2015). The university student travel market: motivations and preferences for activities. Tourism

Analysis, 20, 399-412. https://doi. org/10. 3727/108354215X14400815080488

9. Yiamjanya, S. , & Wongleedee, K. (2014). International tourists' travel motivation by push-pull factors and the decision making for selecting Thailand as destination choice. International Journal of Social, Education, Economics and Management Engineering, 8(5), 1348-1353.

10. Cordes, K. A. (2013). Applications in Recreation & Leisure: For Today and The Future (4th ed.). Sagamore Publishing. Urbana, IL.

11. Özdemir, A. S. (2013). The Impact of Motivational and Demographic Factors on Destination Choices Based on Recreational Opportunities (Unpublished doctoral dissertation). Gazi University, Institute of Health Sciences, Ankara, Turkey.

12. Phau, I. , Lee, S. , & Quintal, V. (2013). An investigation of push and pull motivations of visitors to private parks: The case of Araluen Botanic Park. Journal of Vacation Marketing, 19, 269-284.

13. https://doi. org/10. 1177/1356766712471232

14. Dann, G. (1981). Tourist Motivation: An Appraisal. Annals of Tourism Research, 8(2), 187-219. https://doi. org/10. 1016/0160-7383(81)90082-7

15. Crompton, J. L. (1979). Motivations for Pleasure Vacation. Annals of Tourism Research, 6(4), 408-424. https://doi. org/10. 1016/0160-7383(79)90004-5rs

O‘Z-O‘ZINI TASHKIL QILUVCHI NEYRON TO‘RLAR UCHUN INFORMATSION MODEL YARATISH

Jahongir Qobil o'g'li Odilov

Zoxid Keldiyorovich KUSHAROV

Annotatsiya

Sun’iy intelektga asoslandan turli xil information modellar yaratilishning zarurligi va ularning amaliy ishlatilishga bo‘lgan ehtiyoj tobora ortib borayotgani hech kimga sir emas. Bu kabi informatsion modellar jamiyat hayotidagi turli xil katta va kichik muammolarni oson va tez yechilishiga salmoqli hissa qo‘shadi. Bugungi kunga sun’iy intellekt sohasidagi ko‘plab muammolarni yechish klassifikatsiya masalasiga bog‘liq bo‘lmoqda. Bu masalani yechishning bir qancha usullari mavjud. Ammo, tanlanmaning alomatlari soni to‘rt va undan yuqori bo‘lganda guruhlarga to‘g’ri ajratilganini tekshirish murakkablashadi. Shu sababli Kohonenning o‘zini-o‘zi tashkil qiluvchi xaritalariga talab oshib bormoqda. Ushbu usulning boshqa neyron to‘rlardan asosiy farqi, o‘qituvchisiz o‘rganish usuli qo‘llanilgan ya’ni o‘rganishda natija faqatgina kirish ma’lumotlariga bog‘liq. Bundan tashqari, bu usulda natijani vizual ko‘rish mumkin bo‘lgani uchun Kohonenning o‘zini-o‘zi tashkil qiluvchi xaritalari ko‘plab sohalarda tatbiq qilinmoqda. Masalan, tibbiyot sohasida, geologiya sohasida va boshqa sohalarda. Ushbu maqolada Kohonenning o‘zini-o‘zi tashkil qiluvchi xaritalari usulining algoritmi va shu algoritm yordamida dasturiy ta’minot tuzilgan. Yaratilgan dasturiy ta’minot yordamida test masala sifatida Fisherning Iris gullari tanlammasi tekshirib ko’rilgan hamda natijani vizual ko’rishi ham keltirilgan.

Kalit so’zlar

tanlanma, obyekt, alomat, vazn vektori, klaster, klasterizatsiya, neyron.

CREATING AN INFORMATIVE MODEL FOR SELF-ORGANIZING NEURAL NETWORKS

Abstract

It is no secret that there is a need to create a variety of information models based on artificial intelligence, and the need for their practical application is growing. Such information models make a significant contribution to the simple and quick solution of various large and small problems in society. Today, the solution to many problems in the field of artificial intelligence depends on the classification problem. There are several methods to solve this problem. However, verifying the correctness of grouping the sample is complicated when the number of features of the sample is four or more. For this reason, demand for Kohonen self-organizing cards is growing. The main difference between this method and other neural networks is that the method of teaching without a teacher is used, that is, the result of the study depends only on the input data. In addition, Kohonen self-organizing maps are implemented in many areas due to the ability to visualize the results in this method. For example, in medicine, geology and other fields. In this article, the algorithm of the method of self-organizing maps of Kohonen and the software are compiled using this algorithm. As a test issue with the software created, Fisher's Iris flower selection has been examined as well as a visual view of the result.

Keywords

sampling, object, feature, weight vector, cluster, clustering, map, neuron

KRIPTOGRAFIK KALITLAR UCHUN SMARTFON DATCHIKLARI ASOSIDA TASODIFIY BITLARNI GENERATSIYALASH ALGORITMI

Maftuna G`olib qizi Mannapova

Annotatsiya

Maqolada mobil qurilmalarda giroskop, magnetometr, akselerometr sensorlari asosida tasodifiy bitlarni generatsiyalash algoritmi taklif qilinadi. Androidda sensor imkoniyatlari, qurilma yoritgichlari orqali olingan o'zgaruvchilarni tahlil qilishga yordam beradi. Android qurilmalarida mavjud bo'lgan sensorlarning turli xil turlari mavjud: gyroscope, accelerometer, magnetometer, light sensor, proximity sensor va boshqalar. Accelerometer: Bu sensor, qurilmani yoritgichlari orqali ishlatiladi. U qurilmani harakati, tezlik, burulish va boshqa imkoniyatlarni aniqlash uchun ishlatiladi. Gyroscope: Gyroscope sensori, qurilmani yoritgichlari bo'yicha aylanishni aniqlaydi. U yuqori tezlikdagi burulish va o'ngacha burulish kabi ko'plab xarakteristikalar tahlil qiladi. Magnetometer: Magnetometer, qurilmani yoritgichlari orqali magnitnoy maydonni aniqlash uchun ishlatiladi. U qurilmani geografik shimoliy va janubiy qismi, havoga nisbatan o'ziga qarshi aylanishi va boshqa xususiyatlarni aniqlaydi. Light sensor: Ushbu sensor, qurilmani yoritgichlari bo'yicha atrofni tahlil qiladi va qurilmani yoritgichlarida yuzaga kelgan nozik o'zgarishlarni aniqlaydi. Proximity sensor: Bu sensor, qurilmani yoritgichlari bo'yicha o'q avtomatik ravishda ishlatiladi. U ekranning ko'rsatilgan qismida yoki qurilmani yoritgichlarida qayta ishlatilayotgan joyda nozik o'zgarishlar bo'lsa, qurilmani avtomatik ravishda yoqib yuboradi. Har bir sensor, qurilmani yoritgichlari bo'yicha tahlil qiladi va uch xaraktirli ma'lumotlar qaytaradi: turli tizimlar va yulduz navigatsiyasi tahlil qilish, qurilmani yoritgichlarida o'zgarishlar va ko'pgina ishlar, ko'ngil ocharligi, qurilmani ishlatish, kamera o'rnatish. Sensorlar, Android dasturida yuzaga kelgan har qanday muammolarni hal qilish uchun foydalanilishi mumkin. Misol uchun, telefonni egallayotgan shaxsning tezligi, o'ziga qarshi aylanish xususiyatlarini va o'zini ko'chirishni aniqlash uchun ishlatiladi. Algoritmda tasodifiy bit generatori entropiya manbai sifatida smartfon sensorlaridan foydalanilgan. martfonlarning akselerometr, giroskop va magnetometr kabi datchiklari

harakat va yo‘nalishni aniqlash uchun foydalanadigan uchta asosiy sensor hisoblanib, u deyarli barcha smartfonlarda mavjudligi bilan alohida e'tiborga molik. Taklif etilayotgan algoritm asosida Android operasion sistemali smartfonlar uchun dasturiy ta'minot yaratilib, bir qator natijalar olinib, olingan natijalar asosida NIST statistik testlar yordamida baholandi.

Kalit so’zlar

tasodifiy bitlar, mobil qurilma, sensor, magnitometr, giroskop, akselerometr, datchik.

RANDOM BIT GENERATION ALGORITHM FOR CRYPTOGRAPHIC KEYS BASED ON SMARTPHONE SENSORS

Abstract

The article proposes an algorithm for generating random bits based on gyroscope, magnetometer, and accelerometer sensors in mobile devices. Android's sensor capabilities help analyze variables captured by the device's lighting. There are different types of sensors available in Android devices: gyroscope, accelerometer, magnetometer, light sensor, proximity sensor, etc. Accelerometer: This sensor is used by device lights. It is used to detect device movement, speed, rotation and other capabilities. Gyroscope: Gyroscope sensor detects the rotation of the device by its lights. It analyzes many characteristics such as high speed twist and up to ten twist. Magnetometer: A magnetometer is used to detect the magnetic field through the lights of a device. It determines the geographical north and south of the device, its counter-rotation relative to the air, and other characteristics. Light sensor: This sensor analyzes the device's lighting environment and detects subtle changes in the device's lighting. Proximity sensor: This sensor is used automatically by the arrow on the device lights. It will automatically turn on the device if there is a subtle change in the displayed part of the screen or where the device lights are being used again. Each sensor analyzes the device's lighting and returns three types of data: analysis of various systems and star navigation, changes in the device's lighting and many tasks, entertainment, device usage, camera installation . Sensors can be used to solve any problems encountered in the Android application. For example, the speed of the person holding the phone is used to determine the self-rotation characteristics and self-movement. The algorithm uses smartphone sensors as a random bit generator entropy source. Smartphone sensors such as accelerometer, gyroscope and

magnetometer are the three main sensors that are used to determine movement and direction, and it is particularly noteworthy because it is present in almost all smartphones. Based on the proposed algorithm, software for smartphones with Android operating system was created, a number of results were obtained, and based on the obtained results, they were evaluated using NIST statistical tests.

Keywords

random bits, mobile device, sensor, magnetometer, gyroscope, accelerometer, sensor.

OBYEKT MUVOZANATINI AVTOMATIK RAVISHDA ROSTLASH ALGORITMI VA DASTURIY VOSITASINI YARATISH

Bobur Erkinovich Buriyev

Annotatsiya

O‘zbekistonni izchil ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy vazifalaridan biri bu AKT va raqamli texnologiyalarni keng joriy etishdir. Qishloq xo‘jaligidagi barcha jarayonlarni maksimal darajada raqamlashtirish va avtomatlashtirish O‘zbekistonda davlat bosqichida hal etilayotgan muhim vazifalardan biridir. “Obyekt muvozanatini rostlashning avtomatlashtirish algoritmi va dasturiy vosita yaratish”- ushbu dolzarb masalalar doirasiga kiradi. Tadqiqot obyekti: traktor tirkamasi muvozanatini avtomatik rostlash uchun algoritm va dasturiy ta’minoti. Tadqiqotning maqsadi va vazifalari: 1. Dasturiy vosita yaratish uchun avtomatik boshqarish va avtomatik rostlash tizimlar ishini va funksiyalarni o‘rganish; 2. Raqamli avtomatik boshqarish va avtomatik rostlash tizimlarning dasturiy ta’minotini tahlil qilish; 3. Traktor tirkamasi muvozanatini raqamli avtomatik rostlash tizimi boshqaruvchi elementi – dasturlanadigan mantiqiy kontroller -Owen PLK 63 ishini va uning dasturlashini o‘rganish; 4. Traktor tirkamasi muvozanatini raqamli avtomatik rostlash tizimi boshqaruvchi elementi – dasturlanadigan mantiqiy kontroller -Owen PLK 63 uchun algoritm va dastur yaratish. Tadqiqot ilmiy yangiligi: traktor tirkamasi holatini muvozanatlash uchun algoritm ishlab chiqilgan; traktor tirkamasi holatini muvozanatlash uchun dastur ishlab chiqilgan; ishlab chiqilgan dastur traktor holatini muvozanatlash tizimining boshqaruv elementiga-Oven PLK 63 boshqaruvchisiga yozilgan. Tadqiqot natijalarining amaliy ahamiyati: Biz dasturlayotgan mantiqiy kontroller -Owen PLK 63 asosidagi traktor tirkamasi holatini muvozanatlash uchun yaratiloyotgan “aqilli tirkamamiz” qishloq xo‘jaligi obyektlarida, fermer xo‘jaliklarda qo‘llash mumkin.

Kalit so’zlar

kirish, uch bob, xulosa, foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxatidan iborat.

CREATION OF AN ALGORITHM AND SOFTWARE TOOL FOR AUTOMATIC OBJECT BALANCING

Abstract

One of the main tasks of the progressive socio-economic development of Uzbekistan is the widespread introduction of ICT and digital technologies in the economy. Maximum digitalization and automation of all processes in agriculture is one of the most important tasks being solved in Uzbekistan at the state stage. "Creating an automation algorithm and a software tool for setting the balance of an object" is included in the range of these topical issues. Object of study: algorithm and software product for a digital system for automatic balancing of the state of a tractor trailer. Subject of study: control element of the automatic balancing system of the tractor trailer - programmable logic controller - Owen PLK 63. Purpose and objectives of the study: to develop an algorithm and software tool for the system of automatic balancing of the state of the tractor trailer. Research methods: system analysis, modular programming methods, software testing methods, methodology for programming controllers of automated systems on the Arduino platform. Scientific novelty of the research: an algorithm for a digital system for balancing the state of a tractor trailer has been developed; a program for a digital system for balancing the condition of a tractor trailer was developed; The developed program is written on the control element of the system for balancing the state of the tractor-controller OWEN PLC 63. Practical significance of the results of the study: the automatic balancing system of the tractor trailer based on the programmable logic controller Owen PLK 63 can be used in agricultural and farm enterprises.

Keywords

consists of introduction, three chapters, conclusion, list of used literature.

ILMIY-OMMABOP TURIZM YANGI O‘ZBEKISTON IMIDJINI KO‘RSATUVCHI YO‘NALISH SIFATIDA

Sidikovna Sultanova

Annotatsiya

Ushbu maqola ilmiy ommabop turizmning davlat rivojining ustuvor yo‘nalishi sifatida uning rolini asoslaydi. Mavjud rivojlanishni tahlil qilish, turizmni rivojlantirishga qaratilgan siyosat, fan yo‘nalishini ko‘taruvchi turizmning biznes sifatidagi o‘rni, uning davlat tashqi mavqeiga, iqtisodiyotiga ta’siri, turizmning yangi yo‘nalishi hisoblangan ilmiy-ommabop turizmni rivojlantirish, yo‘lga qo‘yish, mavjud resurslaridan oqilona foydalanish, yangi loyihalarni ishlab chiqib ommaga targ‘ib qilish istiqbollari muhokama qilinadi. Turizmning bu turini rivojlantirish orqali unga nafaqat chet elliklarni, balki uning jozibadorligini o‘zbek xalqiga ko‘rsatish, qiziqish uyg‘otish, jumladan, fuqarolarni o‘z mamlakatining ilmiy tashkilotlari va ilmiy tadqiqotlariga e’tibor bilan qarash, vatanparvarlik tuyg‘usini va o‘z davlatiga nisbatan g‘urur tuyg‘usini kuchaytirish, shuningdek, kadrlar zaxirasini shakllantirishga, yoshlar orasidan mamlakatning kadrlar salohiyatini oshirishga qaratilgan natijalar muhokama qilinadi. Ma’lumki, dunyodagi o‘zgarayotgan xalqaro jarayonlar, moliyaviy inqiroz, pandemiya tufayli chegaralarning yopilishi sharoitida turizm sohasi vakillari, ko‘plab mamlakatlar siyosatchilari va iqtisodchilari notinchlik sharoitida turizmning qaysi sohalarini rivojlantirish kerakligini, biznes qanday yangi mahsulot ishlab chiqarishi mumkinligi haqida o‘ylashadi. Shubhasiz, turizm butun dunyoda iqtisodiyot va aholi bandligini oshirishga xizmat qiluvchi muhim iqtisodiy omil hisoblanadi. Shu bois maqolada turizmning yangi loyihasi sifatida ilmiy-ommabop turizm loyihasini turlari, yo‘nalishlari va istiqbollari keltirib o‘tilgan.

Kalit so’zlar

siyosat, imidj, tadbirkorlik, turizm, ilmiy-ommabop turizm, sayohat, ekskursiya, loyiha, tadqiqot, mamlakat.

POPULAR SCIENTIFIC TOURISM SHOWS THE NEW IMAGE OF UZBEKISTAN AS A DIRECTION

Abstract

This article substantiates its role as a priority direction of the state development of popular scientific tourism. Analysis of the current development, policy aimed at the development of tourism, the role of scientific tourism as a business, its impact on the state's external position and economy, the development and establishment of scientific popular tourism, which is considered a new direction of tourism, the rational use of existing resources, the development and promotion of new projects to the public the prospects of making are discussed. By developing this type of tourism, it is possible to show its attractiveness not only to foreigners, but also to the Uzbek people, to arouse interest, including citizens' attention to the scientific organizations and scientific researches of their country, to strengthen the sense of patriotism and pride in their country, as well as to form a reserve of personnel, results aimed at increasing the country's personnel potential among young people will be discussed. It is known that in the conditions of the changing international processes in the world, the financial crisis, and the closure of borders due to the pandemic, representatives of the tourism industry, politicians and economists of many countries are thinking about which areas of tourism should be developed in the conditions of unrest, and what new products the business can produce. Undoubtedly, tourism is an important economic factor that serves to increase the economy and employment of people all over the world. Therefore, the types, directions and perspectives of the scientific-popular tourism project as a new project of tourism are mentioned in the article.

Keywords

policy, image, entrepreneurship, tourism, popular scientific tourism, travel, excursion, project, research, country.

Ilm-fan va turizm? Bu ikki sohada qanday umumiylik bor? Ilm uchun turizm? Nimaga yo‘q? Yer sayyorasi aholisining ma’lum bir qismi, u yoki bu tarzda, o‘z mamlakatlarida ham, chegaralaridan tashqarida ham sayohat qiladi. Uning ma’lum bir qismi sayohatni o‘z ufqlarini kengaytirish yoki hatto ta’lim darajasini oshirish bilan birlashtiradi. Bu formula biz uchun juda aniq va oddiy ko‘rinadi. Ammo milliardlab sayyohlar orasida sayohatdan maqsadi aniq ma’lumot olish, ilmiy va professional aloqalarni o‘rnatish, konferentsiyalarda nutq so‘zlash va hatto Chili, Gavayi yoki Kavkazda arxeologik ekspeditsiyada qatnashish

yoki yulduzlarni tomosha qilish bo‘lganlar ham bor. Shu nuqtai nazardan, olim yoki hali yosh tadqiqotchi, magistr yoki aspirant bo‘lgan, xalqaro hamkorlikda ishtirok etayotgan yoki chet elda o‘z ilmiy markazi yoki professor-o‘qituvchilari vakili sifatida diplomat sifatida ishlaydi. Hududlar, ilmiy institutlar va universitetlar o‘rtasidagi transchegaraviy hamkorlik o‘zgarganidek, diplomatiyaning roli va funksiyalari ham o‘zgarmoqda.

Ilm-fanni ommalashtirish butun mamlakat bo'ylab tobora ko'proq qiziqqan olimlarni jalb qilmoqda va millionlab obunachilar va ilmiy-ommabop tadbirlar ishtirokchilarida qiziqish uyg'otmoqda. Turizm va ilmiy-ommabop sohadagi loyihalardan biri Ilmiy sayohatlardir. Ilmiy sayohatlar keng omma uchun mashhur ekskursiya shaklida ilm-fan olamini ochib beradi.

Statistik ma’lumotlarga ko‘ra, turizm sohasining rivojlanishi davlatning turli soxalariga ta’sir ko‘rsatadi: ijtimoiy-siyosiy, gumanitar, madaniy, iqtisodiy. Ayni turizm rivojlanishi orqali ko‘plab ish o‘rinlari yaratilishiga, aholi bandligini ta’minlashga, aholi daromadlarining oshishiga olib keladi. Mamlakatimiz Prezidenti Sh. Mirziyoyev “O‘zbekiston noyob bir mamlakat bo‘lib, uning hududida eng qadimgi tamaddun va madaniyatlar yuzaga kelgan, rivojlangan, o‘z jozibadorligi jihatidan dunyodagi dam olish va sayohatlar uchun eng yaxshi maskanlardan qolishmaydigan ulkan turizm salohiyatiga ega mamlakatdir” deb bejiz aytmaganlar [1].

Turizmning eng muhim vazifalaridan biri kichik va o‘rta biznes, fermerlik, hunarmandchilikni rivojlantirishga ko‘maklashishdir. Bu borada O‘zbekiston Respublikasida ham yangilanishlar olib borilmoqda: jumladan, turizm sohasidagi normativ-huquqiy bazani takomillashtirish, uni rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratishga qaratilgan xalqaro norma va standartlarni joriy etish va bular orqali O‘zbekiston davlatini obro‘sini, imidjini ko‘tarish, dunyo bozorida o‘z munosib o‘rnini egallash. Bunga qator omillar mavjud.

Ma’lumki, O‘zbekistonning geografik o‘rni nihoyatda qulay, tabiiy iqlim sharoitiga ega. Shu bilan birga O‘zbekiston betakror, ajoyib tarixiy arxitektura yodgorliklari, shirin-shakar mevalari, xilma-xil milliy taomlari, ajoyib milliy an’analari, urf-odatlariga ega bo‘lgan mehmondo‘st xalqiga ega. Bularning barchasi chet ellik turistlar e’tiborini o‘ziga tortadi va ularniO‘zbekistonga yana qayta kelishiga undaydi [2].

Qizig‘i shu-ki, O‘zbekistonda turizm sektorini pandemiya sharoitida pasayganbo‘lsa xam uning ilmiy-ommabop yo‘nalishi turistlar oqimini ko‘paytirishga olib keldi, bu esa yangi turistik marshrutlar va turistik

mahsulotlarni yaratish uchunistak va yangi imkoniyatlar kerakligini anglatdi. 2020 yilgi pandemiya davlatlarni chegaralarni yopishga, harakatni cheklashga va tadbirkorlik faoliyatini to‘xtatishga yoki sekinlashtirishga majbur qildi. Inqiroz davrida, har doimgidan ko'ra, ongli qarorlar qabul qilish uchun hozirgi voqealarni ekspert baholashga ehtiyoj bor edi. Ushbu bosqichda “diplomatiya uchun fan” paydo bo‘ladi. Ammo dunyo asta-sekin tiklanmoqda va olimlar, butun dunyodagi boshqa odamlar kabi, kelgusi hamkorlik istiqbollari haqida o'ylashmoqda.

Aytish joizki, hozirgi kunda dunyo bo‘yicha turizmning turlari hilma hil, ulardan ilmiy-ommabop turizm so‘nggi yillarda tobora ommalashib bormoqda. Bu yo‘nalish sayohatga qaraganda ancha kengroqdir, chunki u nafaqat atrofimizdagi dunyoni o‘rganishni, balki uni kuzatishni ham o‘z ichiga oladi. Bunday sayohatlarda nostandart intellektual jamoa to‘planadi.

Ushbuturdagi turizm turi klassik sayohatdan farqi shundaki, bu yerda asosiy narsa eng mashhur joylarni ziyorat qilish va barcha turistik marshrutlardan o‘tish emas, aksincha, har bir ekspeditsiyaning maqsadi: yangi narsalarni topish, ochish, o‘rganish, ilgari aniq bo‘lmagan munosabatlarni kashf qilishdir. Bu yerda gap ilmiy kashfiyotlar haqida emas, balki ma’lum bir joy va madaniyatga yangicha qarash haqida bormoqda.

Shu bilan birga, shuni ta’kidlash kerakki, tadqiqot ekspeditsiyalari sayohatlarda faqat olimlar va tadqiqotchilar jamoasi emas, balki fotograflar, shoirlar, talabalar ham qatnashishi mumkin. Bu orqali tabiat hodisalariga turli ko‘zlar bilan qarash imkonini beradi va tadqiqotning fanlararoligini ta’minlaydi.

Tadqiqotchilar va talabalar nafaqat o‘z fanlari rivojiga, balki kelajakda turizm sohasi, ya’ni ilmiy va fanga yo‘naltirilgan turizmni rivojlantirishga ham hissa qo‘shishlari mumkin. Talabalar va olimlar yuqori harakatchanlik bilan ajralib turadi. Talabalar bu yo‘nalishning muhim qismni ifodalaydi sababi turli konferentsiyalar, yozgi yoki qishki maktablar va amaliyotlarda qatnashishlari mumkin. Shu sababli, ushbu toifadagi sayohatchilar bizning maqsadli auditoriyamizdir. Ko‘rib turganimizdek, biznes va ilm-fan sifatida turizm sohalari va chorrahalari doirasi nihoyatda kengdir. Talabalar uchun foydali mashg'ulotlarning sevimli shakllaridan biri - ulkan salohiyatga ega va ko‘pincha u yoki bu samarali uzoq muddatli hamkorlikning boshlanishi bo‘lishi mumkin bo‘lgan yozgi va qishki maktablarni ta’kidlash joiz.

Tadqiqotchilar birinchilardan bo‘lib Yer sayyorasining ilgari o‘rganilmagan joylariga, chekka burchaklariga tashrif buyurib, kashfiyotlar qiladi, mahalliy aholining urf-odatlarini va ilgari noma’lum tillarni, fauna va florani o‘rganadi, shuningdek, o‘z ilmiy izlanishlari bilan simpozium va konferensiyalarda qatnashadi.

Adabiyotlarni o‘rganish turizmi xorijdagi nazariy va amaliy nashrlarda o‘z aksini topgan. Masalan, Е. А. Крыловой [3] (Крилова, 2021), Н. А. Кызьюровой [4], зарубежные – С. Слокум, К. Клайн, А. Холден [5] (Слосум, Клине, Ҳолден, 2015).

Ilmiy turizm tipologiyasiga yana bir yondashuv mavjud: Y. Vialette, Mao P. Burlon F. [6], unda adabiyotlarni tahlil qilish asosida ilmiy turizmning ikkita asosiy xususiyatinamoyon bo‘ladi: ekologiya, ajratilgan joy hamda ilm-fan va turistlarni ilmiy yondashuvlarga jalb qilish.

Bitta daraxtni kesmaslik yoki bitta toshni qimirlatmaslik uchun uylar qurayotgan, turar-joy binolarini tabiatga imkon qadar ehtiyotkorlik bilan integratsiyalashgan me'mor Frenk Lloyd Raytning g'oyalari dolzarbdir. Turar-joy binolari tomlarida bog'lar yaratmoqchi bo'lgan Le Korbusier, IKEA dizaynerlarini asosan ilhomlantirgan Alvaro Aalto, Zaha Muhammad Hadidning binolari koinot va tabiat bilan uyg'unlashgan, ekologiya va rivojlanish falsafasini qo'llab-quvvatlab, hozirgi kunda me'moriy merosga aylandi. Shunday qilib, ekologik dizayn tabiatdan ilhom oladi va unga nisbatan odamlarning ro‘lini qayta ko'rib chiqadi. Xuddi shu narsa turizmga ham tegishli bo'lib, uning g'oyalari jamiyatning uyg'un rivojlanishi va tabiiy xilma-xillikni saqlashga qaratilgan. Atrof-muhitga do'stlik farovonlik va muvozanatning ajralmas va majburiy shartiga aylanadi, bu hayvonlar va o'simliklar dunyosini, sog'lom inson uchun qulay muhitni saqlab qolish uchun rioya qilishga o'rgatadi.

Aytishimiz lozimki, mahalliy va xorijiy adabiyotlarni ko‘rib chiqish orqali xar bir inson nafaqat O‘zbekistonda, balki butun dunyoda “Ommaviy ilmiy turizm” konsepsiyasining asoslarini mohiyati nimadan iboratligini bilib oladi. Shu bilan birga, mualliflarning ilmiy-ommabop turizmni ta’riflashdagi yondashuvlaridan xabardor bo‘ladilar.

Misol qilib, bir mamlakatdan ikkinchi mamlakatga o‘qish va malakasini oshirish uchun boradigan turistlar ilmiy turizm bilan shug‘ullanadi. Yoki bir tilni o‘rganish uchun tashkil qilinadigan tashrif xam ilmiy turizm deyiladi. Turizmning ushbu turi Buyuk Britaniyada rivojlangan [7].

Ilmiy turizmda qiyosiy va tizimli tahlil usullari qo‘llaniladi.

Ilmiy-ommabop turizm nimani anglatishini, soha qanday rivojlanayotgani va qanday qilib ilmiy turizm bo‘lish mumkinligini quyidagicha ta’riflashimiz mumkin.

Ilmiy-ommabop turizm - bu sayohat va ilm-fan sintezi, bu ilg‘or laboratoriyalar va noyob ilmiy inshootlarga tashrif buyurish, ilmiy kashfiyotlar qilgan odamlar bilan shaxsan tanishishdir xam. Ilmiy-ommabop turizm o‘ziga xos, ixtisoslashgan. Odatda uni maqsadli auditoriya, kompaniyalar, davlat idoralari vakillari, shuningdek, olimlar tomonidan olib boriladigan konferensiyalar, simpoziumlar, ilmiy sayohatlar yoki ekspeditsiyalarga yuboriladigan tadqiqotchilar va talabalar bunga kiradi.

Ilmiy-ommabop turizm iqtidorli yoshlarni ilm-fanga keng jalb etish va tegishli ilmiy izlanishlarni ommalashtirishga qaratilgan. Bugungi sayyoh ertaga olim bo‘lishi mumkin. Qiziqish bo‘lsa, turizmning ushbu yo‘nalishi kengroq auditoriyani jalb qiladi - maktab o‘quvchilari va talabalardan tortib, ilmiy-ommabop tadbirlar muxlislarigacha.

Ushbu yo‘nalishning rivojlanishi xususiy va davlat sektorlari o‘rtasidagi samarali hamkorlikdan iborat bo‘lishi mumkin. O‘zbekistonda mashhur ilmiy sayohatlar institutlari, universitetlar va boshqa muassasalar bilan birgalikda ishlab chiqilishi va shu bilan mintaqa iqtisodiyotining rivojlanishiga hissa qo‘shishi mumkin. Turizm biznesining yangi yo‘nalishi sifatida bo‘lgan ilmiy-ommabop turizmni rivojlantirishning ko‘lami va istiqbollari juda yaqqol ko‘rinib turibdi. Bugun biz ishonch bilan aytishimiz mumkinki, ushbu turizm industriyasining holati – “Ommaviy ilmiy turizm” faqat butun dunyo bo‘ylab tarqalgan tarqoq tashabbuslarni ifodalaydi.

Bular Google, Yandex va boshqa qidiruv tizimlari, onlayn sayyohlik agentliklari, ularning ishlashini ta’minlovchi IT sektori, oflayn sayohat kompaniyalari, aviakompaniyalar, konsolidatorlar (avia va temir yo‘l chiptalarini qidirish va bron qilish agregatorlari), transport sohasi vakillari va yo‘lovchilarni tashish (avtobuslar, temir yo'l transporti), shaxsiy transportni ijaraga berish xizmatlari, mahalliy diqqatga sazovor joylar, restoranlar, ko‘ngilochar dasturlar haqida ma’lumot tayyorlaydigan tur tashkilotchilari (ekskursiya byurolari, sayyohlik agentliklari); ko‘ngilochar va dam olish, muzeylar va ko‘rgazma zallari; savdo sohasi; turist sayohatga chiqadigan joyda mehmonxonani bron qilish va mijozga xizmat ko‘rsatuvchi agentliklarni o‘z ichiga oladi.

Mamlakatning ulkan ilmiy, ta'lim va turistik salohiyatini hisobga olgan holda, biz ushbu yo'nalishni O'zbekistonda ilm-fan va turizm sohasida alohida yangi yo'nalish sifatida rivojlantirishimiz lozim. Bugun biz dunyoga Birinchi va Ikkinchi Renessans vakillarini namoyon etdik: Forobiy, Beruniy, Ibn Sino, Al Xorazmiy va ayniqsa, insoniyat tarixidailk Uyg'onish davrining eng zabardast va kuchli namoyandasi, Yevropada Al Fraganus nomi bilan mashxur - Axmad Farg'oniydir, uning ilm fan rivojidagi nufuzi shu qadaryuksak ediki, Oydagi kraterlardan biri uning nomi bilan ataladi, allomadan, uning ilmu fanga qilganxissasini inobatga olib, Koxirada unga haykal qo'yilgan. Bunday donishmandlarni hayotini, ilmu fandagi hissasini, biz, tabiyki ilmiy ommabop turizm orqali zamondoshlarga yetkazishimiz kerak [8].

Bugungi kunda ilmiy-ommabop turizm rivojlantirish yo'lida biz quyidagi omillarga diqqatni qaratishimiz lozim. Xar bir inson:

-O'z-o'zini tarbiyalash va atrofdagi dunyoni bilish orqali shaxsiy rivojlanish;

-sayohat bloglari uchun qiziqarli kontentni olish;

-noyob tarixiy, madaniy va tabiiy ob'ektlar haqida foto va video materiallar ishlab chiqarish;

-kolleksiyalar yig'ish (minerallar, fotoalbomlar va boshqalar);

-ilmiy bilimlarni ommalashtirish va yoshlar e'tiborini muayyan kasblarga jalb etish;

-ilmiy va o'quv ekskursiyalarini o'tkazish;

-yosh mutaxassislarni ilmiy ekspeditsiyalarga tayyorlash bo'yicha treninglar tashkil qilish.

Bularning barchasi ilmiy-ommabop turizmni PR qiluvchi yosh olimlariga ilmiy ekspeditsiyalarni masalasini hal etishda yordam beradi. Fan va sayohatning bunday simbiozining foydasi shundaki, olim o'z tadqiqot obyektiga kirish imkoniyatiga ega bo'ladi, sayyoh esa dunyoning noyob ilmiy nuqtai nazariga ega bo'ladi, sayyoramizning eng qiziqarli joylariga kirish va albatta, qoniqish hosil qiladi.

Shulardan kelib chiqib ilmiy-ommabob turizm yo'nalishlarini 3 turga bo'lishimiz mumkin:

Talabalar uchun ekskursiyalar va amaliyotlar shaklida o'quv va amaliy turizm;

Arxeologik yodgorliklar, madaniy - tarixiy meros yodgorliklari, o‘simlik va hayvonot dunyosi va boshqa narsalarni o‘rganish uchun kasb-hunar va ilmiy turizm;

Universitetlar, ma’ruzalar zallari, muzeylar va ilmiy markazlarga tashrif buyurish.

Ilmiy-ommabop turizm, ilmiy turizm va ijtimoy fanlar bir birlari bilan chambarchas bog‘liq, bir biriga ta’sir etadi.

Ilmiy-ommabop turizm iqtidorli yoshlarni ilm-fanga keng jalb etish va tegishli ilmiy izlanishlarni ommalashtirishga qaratilgan.

Turizm biznesining yangi yo‘nalishi sifatida ilmiy-ommabop turizmni rivojlantirishning ko‘lami va istiqbollari juda yaqqol ko‘rinib turibdi. Bugun biz ishonch bilan aytishimiz mumkinki, ushbu turizm industriyasining holati – “Ommaviy ilmiy turizm” butun dunyo bo‘ylab tarqalib kelinmoqda.

Mamlakatning ulkan ilmiy, ta’lim va turistik salohiyatini hisobga olgan holda, biz ushbu yo‘nalishni O‘zbekistonda ilm-fan va turizm sohasida alohida yangi yo‘nalish sifatida rivojlantirishni taklif qilamiz.

Ilmiy ommabop Turizm siyosiy marketing, imidjmeyking, tashqi siyosat va ta’lim uchun muhim bo‘lgan ilmiy-ma’rifiy vositasi, u orqali ilmiy bilimlarni talqin qilish, turist qayerga taklif qilingani va u yerda nimani ko‘rishini aniq va qiziqarli tushuntirishdir.

Ilmiy ommabop turizni turli yo‘l bilan rivojlantirish mumkin.

Birinchi navbatda, yoshlar turizmi dasturini ishga tushirish lozim .

U orqali yoshlar malaka oshirishi, ishlab chiqarishda amaliyot o‘tashi, ilmiy tadbirlar va ilmiy maqolalar yozishi, shuningdek, O‘zbekistonning turli hududlariga sayohat qilishlari mumkin. Dasturda talabalar, ilmiy faoliyatda qatnashayotgan yosh olimlar, turli xildagi tanlov g‘oliblari bo‘lgan maktab o‘quvchilari ishtirok etishlari mumkin.

Masalan, joriy yilning 7-11 avgust kunlari Qashqadaryo viloyati, Shahrisabz tumanidagi “Lochin” oromgohida “Yoshlar turizmi” II xalqaro hamda ilk marotaba “Yosh ekologlar” harakati qurultoylari o‘tkazildi. Qurultoylar doirasida Yosh turizm elchilari va “Yosh ekologlar” harakati Respublika Kengashlariga saylovlar o‘tkazib, eng faol yoshlar saralanib olindi. Mazkur Kengashlar a’zolarining 2023-2024 yiillar davomidagi faoliyatiga muvaffaqiyat tilab, Ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish va iqlim o‘zgarishi vazirligi va Turizm qo‘mitasi tomonidan ularga

kelgusida yirik loyihalarni amalga oshirishda zaruriy sharoitlar yaratib berilishi qayd etildi (9].

Ikkinchi yo‘nalish deb tabiiy sharoitlarda dala hodisalari uchun xos bo‘lgan faoliyat arxeologiya, ekologiya, etnografiya, geologiya, biologiya va boshqa fanlar doirasida amalga oshiriladi.

Turli artefaktlarni qidirish va o‘rganish bo‘yicha tadbirlar o‘tkaziladi, sayohatlar, yozgi dala amaliyotlari va ekspeditsiyalari tashkil qilinib, olimlar, talabalar, gidlar va ko‘ngillilarni jalb qilinadi.

Bugungi kunda Andijon viloyatida turizmning istiqbolli sohalaridan biri arxeologiya turizmi hisoblanadi. Miloddan avvalgi V-IV va milodning IV asrlarda hukm surgan “Dovon” davlatining poytaxti bo‘lgan “Ershi” shahrining tarixi joylashgan “Mingtepa” arxeologiya yodgorligi noyob turizm obektlaridan biridir. Forum Turizm qo‘mitasi, Madaniyat va turizm boshqarmasi, Marhamat tumani hokimligi, Andijon davlat universiteti hamkorligida o‘tkazildi.

Mazkur yodgorlik tarixi bilan keng jamoatchilik, soha mutaxassislari, olimlar tomonidan ushbu obyektni ilmiy jihatdan o‘rganilganda aniqlangan yangiliklar bilan tanishtirish maqsadida, Marhamat tumanida I-arxeologiya turizmi forumi o‘tkazildi.

Forum doirasida “Mingtepa” tarixi va uning ahamiyati, viloyatda turizm sohasining rivojida o‘rni va yodgorlik bilan bog‘liq ilmiy yangiliklar muhokama etildi [10].

Uchinchi yo‘nalish - buekskursiya. Uning ajralib turadigan xususiyati tematik yo‘nalish bo‘lib, u o‘quv, ilmiy va boshqa kasbiy muassasalarga, laboratoriyalarga, rasadxonalarga tashrif buyurish, o‘zbekistonlik olimlar va mutaxassislar bilan uchrashuvlarni o‘z ichiga olishi mumkin.

Misol sifatida Samarqand shahrida joylashgan “Ipak yo‘li” xalqaro turizm va madaniy meros universitetida Xitoyning Shensi provinsiyasi bilan hamkorlikda “Inson va atrof-muhitni o‘rganish bo‘yicha “Bir makon, bir yo‘l” Xitoy — Markaziy Osiyo qo‘shma laboratoriyasi” faoliyati yo‘lga qo‘yildi. Ushbu yirik ilmiy loyiha Xitoy Xalq Respublikasining Shimoli-g‘arbiy universiteti tashabbusi bilan Butunjahon turizm tashkiloti (UNVTO) shafeligida Xalqaro turizm akademiyasi Samarqand kampusi binosida tashkil etildi. Laboratoriya hayvon suyaklarini o‘rganish va ular ustida biokimyoviy tadqiqotlar olib borishga ixtisoslashgan 2 ta qismdan iborat bo‘lib, ushbu laboratoriyada O‘zbekiston hududida topilgan har qanday arxeologik qazishma materiallarini tadqiq qilish imkoniyati mavjud bo‘ldi. Qo‘shma laboratoriyani qurish uchun Xalqaro turizm

akademiyasining 8-qavatida jami 395 kvadrat metr maydon ajratilgan [11].

Bulardan koʻrinib turibtiki ilmiy turizm sohasi turli yoʻnalishlarda rivojlanishi mumkin.

Birlashgan Millatlar Tashkiloti, shuningdek, millionlab kichik biznes va ish oʻrinlari bogʼliq boʻlgan turizm sohasini tiklashni qoʻllab-quvvatlash uchun xalqaro tashkilotlar, hukumatlar va xususiy sektor bilan yaqindan hamkorlik qilinyapti. Turizmning global inqirozi allaqachon milliy iqtisodiyotlarga, odamlarning turmush tarziga va Barqaror rivojlanish maqsadlariga erishishga qaratilgan saʼy-harakatlarga salbiy taʼsir koʻrsatgan. Jahon sayyohlik tashkiloti aʼzo davlatlar uchun iqtisodiyotni tiklash, marketing va ragʻbatlantirish, institutlarni mustahkamlash va ularni yanada chidamli qilish boʻyicha koʻrsatmalar toʻplamini eʼlon qildi.

Endi oʻylab koʻraylik-chi , yana qanday ilmiy turizm loyihalari yaratish mumkin?

Ilmiy turizm salohiyatini ochib beruvchi muvaffaqiyatli loyihalar qatorida meteor yomgʻirlari va shimoliy yorugʻliklarni kuzatish uchun astronomik ekspeditsiyalar oʻtkazuvchi “Astroturizm” ilmiy sayohat klubini tashkil etish, u orqali koʻpchilikni oʻziga jalb qilish mumkin. Turizmning bu turi har bir ekspeditsiyada olim-gidlar maʼruzalar oʻqiydilar, mahorat darslari oʻtkazadilar, yulduzli osmonda oriyentatsiya, astrofotografiya va qiziqarli arxeologik obyektlaroʻrganiladi. Ushbu loyihaning qiziqarli jihati ilmiy turizmning interaktiv xaritasini yaratishdir. Bunda ilmiy nuqtai nazardan tashrif buyurish uchun qiziqarli obyektlar haqida hamda sayyohlar tashrif buyurishi mumkin boʻlgan turli ilmiy joylarni (muzeylar, qoʻriqxonalar, rasadxonalar, laboratoriyalar va h. k.) oʻz ichiga olgan interaktiv xaritani yaratishdur.

Ushbu loyihaning oʻziga xosligi shundaki, har bir obyektga qisqacha maʼlumotnoma, tashrif shartlari va ekskursiya imkoniyatlari, shuningdek tashrif buyuruvchilarning sharhlari qoʻshiladi. Loyiha doirasida, dastlabki bosqichda Oʻzbekistonning kamida 40 ta subyekti joylashgan joylarni qamrab olish va kamida 200 ta nuqtani xaritaga tushirish rejalashtiriladi. Masalan, Namangan viloyatining Toʻraqoʻrgʻon tumanidagi Axsikent arxeologik yodgorlik majmuasi.

Axsikent eradan avvalgi III asrda tashkil topgan boʻlib, qadimgi Fargʻona davlatining poytaxti, Buyuk ipak yoʻlining asosiy shaharlaridan biri boʻlgan. Tarixiy manbalarda, xususan, “Boburnoma”da bu kentning alohida ahamiyati haqida koʻp yozilgan. Qadimdan bu yerda yerosti suv inshooti boʻlgani bois mudofaa uchun qulay sanalgan. Shahar Ark, ichki

va tashqi shaharlardan iborat bo‘lib, bu yerda o‘z davrida shishasozlik, kulolchilik, temirchilik, qurolsozlik kabi hunarmandlik turlari yaxshi rivojlangan. Bugungi kunda Axsikentning 100 gektarga yaqin qismi saqlanib qolgan bo‘lib, Farg‘ona vodiysidagi eng katta arxeologik yodgorlikdir [12].

Bunday joylarni tanlashda turist nafaqat qimmatli ilmiy bilimlarga ega bo‘lishi, balki maxsus tayyorgarlikdan o‘tmasdan ham mini-kuzatish yoki tadqiqot olib borishi mumkin. Sayohatning bir qismi sifatida sayyohlar xaritada harakat qilishlari va tashrif buyurishni qiziqtirgan nuqtalarni tanlashlari mumkin. Shu bilan birga, ular o‘z ishlari haqida gapirishga tayyor bo‘lgan turli olimlar bilan tanishishlari mumkin bo‘ladi.

Loyiha doirasida ekspeditsiyalar ikki turga bo‘linadi. Tadqiqot ekspeditsiyasiga qo‘shilishlari va olimga na’muna olish va na’munalarni qidirishda yordam berishlari va shu bilan uning dala ishlarini moliyalashtirish masalasini hal qilishlari mumkin. Shuningdek, ma’ruzalar kursini tinglash, yangi malakalarga ega bo‘lish va qiziqarli joylarga kirish uchun fan ommaboplari va olimlari boshchiligidagi ilmiy-ommabop ekspeditsiyaga borishlari mumkin.

Qo‘llanma ekspeditsiya ishtirokchilarini tanlashni loyihaning asosiy o‘ziga xos xususiyati deb hisoblaydi. Ishtirok etish uchun ishtirokchilar anketa to‘ldirishlari yoki shaxsiy suhbatdan keyin qabul qilinishlari kerak. Bu mas’uliyat va “xato qilish huquqi” yo‘qligi bilan bog‘liq - qisqa o‘n kunlik sayohat uchun guruh puxta shakllangan va ma’naviy va jismoniy qiyinchiliklarga tayyor bo‘lishi kerak degani.

Marshrutni qanday tashkil qilish kerak? Har qanday turizm loyihasini amalga oshirish eng yaxshi marshrutni qurishdan boshlanadi. Ilmiy turizmda diqqatga sazovor joylarning kelajakdagi marshrutga qanday kiritilishi muhim ahamiyatga ega. Shu bois, tadbir turizmi yordamida ilmiy-ommabop yo‘nalishlarni targ‘ib qilish foydali.

Nodavlat notijorat tashkilotlari va universitetlar ilmiy turizm amaliyotining drayveri va tashkilotchisi bo‘ladigan tuzilmalardir. Biznes va davlat bu turdagi loyihalarning mijozlari va benefitsiarlari hisoblanadi. Ishtirokchilar, birinchi navbatda, maktab va universitet yoshidagi faol yoshlardir. Masalan, talabalar loyiha sifatida maxsus turistik yo‘nalishlar bo‘yicha qo‘llanmalar yaratishi va ularning dizaynini ishlab chiqishlari, tarixiy ahamiyatga ega joylar, universitetlar yoki ekspeditsiyalarning ilmiy yutuqlari uchun strategiyalarini ishlab chiqishlari mumkin.

Ekspeditsiyani tashkil etishda eng muhimi, puxta rejalashtirilgan va puxta o‘ylangan marshrut, shuningdek, to‘g‘ri tanlangan jamoadir.

Xulosa

Mutaxassislarning fikricha, mamlakatimizni ilmiy o‘rganish uchun zarur shart-sharoitlar va sayoxatchilar tomonidan qiziqish mavjud. Ilmiy-tadqiqot faoliyati tabiiy va madaniy merosni asrab-avaylash, ilmiy faoliyatga qiziqishni oshirish yo‘lidagi muhim qadamdir. Turizmda ilmiy yo‘nalishning tiklanishi nisbatan yaqinda boshlangan, bu tendensiyaning paydo bo‘lishiga ekologik kun tartibiga qiziqishning kuchayishi va ekoturizmning rivojlanishi ham yordam berdi.

Turizmni rivojlantirish uchun katta ahamiyatga ega bo‘lishi mumkin bo‘lgan “Ommaviy ilmiy turizm” ning o‘ziga xos konsepsiyasi va loyihasini ishlab chiqish fan va turizm sohalarini birlashtirish, ichki va tashqi xalqaro turizmning yangi yo‘nalishlarini taklif etishi bilan katta amaliy ahamiyatga ega. Ushbu yo‘nalish O‘zbekiston hududlarida ilm-fan va o‘qishning jozibadorligini oshirish shakllaridan biri va maktab o‘quvchilari uchun kelajakdagi kasbiy yo‘l-yo‘riq sifatida ko‘rib chiqilishi mumkin. Loyihaning ijtimoiy ta’siri ham katta. Ommabop ilmiy turizm O‘zbekiston aholisi va mehmonlariga uning noyob joylari va odamlari bilan tanishish imkonini beradi, sayyohni kelajakdagi olim yoki olim sifatida sayyoh qilib taqdim etadi, yangi joylarni ochadi, akademik hamjamiyatni va turizmni birlashtiradi.

Shunday qilib, yuqorida aytilganlarni umumlashtirgan holda, maqolaning ilmiy yangiligi ushbu yo‘nalishni O‘zbekistonning yangi turistik yo‘nalishi sifatida taqdim etishi, uning tematik sayohat sifatida ta’riflanishi, shu jumladan nafaqat ilmiy, ta’lim va boshqa muassasalarga tashriflar, balki mamlakatimizning diqqatga sazovor joylari, tarixi, madaniy yodgorliklari dasturlarini targ‘ib qilishdan iboratdur. Ilmiy-ommabop turizm rivojlanishi orqali davlatimiz imidji dunyoda yanada betakror bo‘ladi. Shahrimiz va mamlakatimizning ulkan ilmiy, ta’lim va sayyohlik salohiyatini hisobga olgan holda va amaliy tajribaga asoslanib, O‘zbekistonda turizm va ilm-fan sohasida yangi yo‘nalish sifatida ilmiy turizmni rivojlantirish zarur, deb hisoblaymiz.

Adabiyotlar ro‘yxati

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, “O‘zbekiston Respublikasining turizm sohasini jadal rivojlantirishni ta’minlash chora-tadbirlari to‘g‘risida”. Xalq so‘zi, 2016 yil 7 dekabr, № 242 (6677).

Turizm: nazariya va amaliyot. TOSHKENT-2018. 20. 2. O‘zbekistonda xalqaro turizmni rivojiantirish holati B. 327

Крылова Е. А. Развитие научного туризма в Северо-Западном регионе РФ // Будущее науки в Санкт-Петербурге: Сборник трудов Региональной моло-дежной научной конференции. Санкт-Петербург, 2021

Научный туризм на Полярном Урале как пример возможного сотрудниче-ства в Арктическом регион // Полярные чтения на Ледоколе «Красин». – 2020. – с. 392–400.

Slocum S. , Kline C. , Holden A. Scientic Tourism. Researchers as Travellers. / 1st Edition. – London: Routledge, 2015. – 212 p.

Vialette Y. , Mao P. , Bourlon F. Le tourisme scientifique dans les Alpes françaises: un laboratoire pour la médiation scientifique et la recherche // Journal of Alpine Research | Revue de géographie alpine. 2021. Iss. 109-2.

TURIZM GEOGRAFIYASI fanidan O‘quv – uslubiy majmua 2021 йил.

Султанов Ф. Х. , Султанова Э. С. Шарқ тафаккур нурини дунёга танитган юртимизнинг буюк алломалари. -Т, 2023

O‘zbekiston Respublikasi madaniyat va turizm vazirligi. “Yoshlar turizmi” va “Yosh ekologlar” harakati qurultoylari yoshlarni birlashtirishda muhim platformaga aylanmoqda. 11 avgust, 2023 yil. https://uzbektourism. uz/news/view?id=2850

O‘zbekiston Respublikasi madaniyat va turizm vazirligi. Qashqadaryo “turizm xabi” ga aylanish yo‘lida. 4 sentabr 2023 yil.

https://uzbektourism. uz/news/view?id=2867

O‘zbekiston Respublikasi madaniyat va turizm vazirligi. Samarqandda xalqaro qo‘shma laboratoriya tashkil qilindi. 5 sentabr 2023 yil. https://uzbektourism. uz/ Axsikent yodgorligida to‘rtta ochiq osmon ostidagi muzey quriladi. 4 iyun 2023 yil https://kun. uz/uz/news/2023/07/04/axsikent-yodgorligida – tortta – ochiq - osmon – ostidagi – muzey - quriladi

DINIY MUTAASIBLIK TUSHUNCHASI VA UNING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK ASOSLARI

Prof. Nigina Arslanovna SHermuxamedova

Annotatsiya

Ushbu maqolada diniy mutaasiblik tushunchasining kelib chiqishi va tabiatining asoslarini aniqlashga e'tibor qaratilgan. Xususan, ilohiyot, din psixologiyasi va dinshunoslikda keng foydalaniladigan «diniy tuyg'ular» tushunchasining mazmunini ochib berilgan. Amerikalik faylasuf va psixolog U. Jemsning diniy tuyg'ular insonning boshqa tuyg'ularidan o'zining g'ayritabiiy manbai bilan ajralib turishi haqidagi falsafiy qarashlar tahlil qilingan. Shuningdek, insonning diniy tuyg'ulari g'ayritabiiy obyekt mavjudligiga bo'lgan ishonch bilan sug'orilgan tuyg'ularni o'zida ifodalashi yoritib berilgan. Shu bilan birga, diniy tuyg'ularning ijtimoiy hayotdagi roli bir qator omillar bilan asoslangan. Jumladan, «Jamiyat mahsuli» sanalgan diniy tuyg'ularning paydo bo'lishi zamiridagi muayyan ijtimoiy sharoitlar bilan bog'liq jihatlari falsafiy tahlil etilgan. Ya'ni insonning diniy tuyg'ulari dunyosi bilan, diniy-mistik dunyoqarash bilan uzviy bog'liq bo'lgan diniy mutaasiblik dindorlik darajasining ko'rsatkichi sifatida maydonga chiqishi ochib berilgan. XX asr etnografik va madaniy-antropologik tadqiqotlari qo'sh qarama-qarshiliklar kodi mavjud sivilizatsiyalarning ko'pchiligi uchun voqelikni tavsiflash usuli bo'lib xizmat qilishi falsafiy jihatdan talqin qilingan. Xususan, «chap» - «o'ng», «ayol» - «erkak», «diniy» - «dunyoviy» qabilidagi tushunchalarning juftliklari voqelikni tavsiflash imkonini beruvchi kategoriyalar tizimini tashkil qilishi asoslab berilgan. Qolaversa, diniy mutaasiblik (mutaasiblik)ning ilk obrazi qadimgi shamanizm ekanligi diniy nuqtai nazardan ilmiy tariflab berilgan. Jumladan, faylasuflar va dinshunoslar davrasida shamanizm va magiyani o'rganishga bo'lgan qiziqish kuchayib borganligiga asosiy e'tibor qaratilgan. Bunda faylasuf olimlar shamanizm va magiyani bilish nazariyasida noilmiy fikrlash unsurlarini hamda inson qiziqishlari va qadriyatlari izlarini topish orqali unga «insoniy tus» berish maqsadida tahlil qilishi, dinshunoslar magiyaga oqilonalikning o'ziga xos bir tipi sifatida yondashgani falsafiy nuqtai nazardan qiyosiy talqin qilingan. Shuningdek, diniy mutaasiblikning ijtimoiy-madaniy asosining birinchi

omili siafatida hokimiyatni egallashga intilish va hokimiyat uchun kurash ekanligi asoslab berilgan. Shu bilan birga, diniy mutaasiblik ijtimoiy madaniy asosining ikkinchi omili sifatida madaniyatning dunyoviy qatlamiga zid bo‘lgan sakral diniy qatlamning rivojlanishi ekanligi falsafiy tomondan ochib berilgan. Ilmiy tadqiqotlarda madaniyatning ikki qatlamining o‘zaro aloqasini tavsiflash uchun «sakralizatsiya» va «desakralizatsiya» atamalari orqali tavsiflab berilgan. Sinfiy jamiyatlar, ayniqsa totalitar rejimlar sharoitida diniy mutaasiblikning ijtimoiy-psixologik asoslari sifatida o‘limdan qo‘rqish hissi va hayot mazmunining tagiga yetish yo‘lidagi izlanishlar amal qilishi tahlil qilingan.

Kalit so’zlar

shamanizm va magiya, «sakralizatsiya» va «desakralizatsiya» atamalari, Fanaticus, «Kosmos» - «Xaos», diniy mutaasiblik, «Shaman» atamasi, sakral diniy qatlam, orgiastik rasm-rusumlar va misteriyalar, dunyoni diniy-mifologik tushunish, ekzistensial qo‘rquv

THE CONCEPT OF RELIGIOUS BIGOTRY AND ITS SOCIO-PSYCHOLOGICAL FOUNDATIONS

Abstract

This article focuses on determining the origins and nature of the concept of religious fanaticism. In particular, the meaning of the concept of "religious feelings", which is widely used in theology, psychology of religion and religious studies, is revealed. The philosophical views of the American philosopher and psychologist W. James that religious feelings are distinguished from other human feelings by their supernatural source are analyzed. Also, it is explained that the religious feelings of a person express feelings imbued with the belief in the existence of a supernatural object. At the same time, the role of religious feelings in social life is based on a number of factors. In particular, aspects related to certain social conditions underlying the emergence of religious feelings, which are considered as "product of society", are philosophically analyzed. That is, it is revealed that religious fanaticism, which is inextricably linked with the world of religious feelings of a person, with a religious-mystical worldview, appears as an indicator of the level of religiosity. Ethnographic and cultural-anthropological studies of the 20th century philosophically interpreted that the code of double contradictions serves as a way of describing reality for most of the existing civilizations. In particular, it is substantiated that pairs of concepts such as "left" - "right", "woman" - "man", "religious" - "secular" form a system of categories that allow describing reality. In addition, it has been scientifically described

from a religious point of view that the first image of religious bigotry (bigotry) is ancient shamanism. In particular, the focus is on the growing interest in studying shamanism and magic among philosophers and theologians. In this, it is comparatively interpreted from the philosophical point of view that philosophers analyze the elements of unscientific thinking and traces of human interests and values in the theory of knowledge of shamanism and magic in order to give it a "human touch", and religionists approach magic as a special type of rationality. It is also proved that the first factor of the socio-cultural basis of religious bigotry is the striving for power and the struggle for power. At the same time, the second factor of the social and cultural basis of religious bigotry is the development of the sacred religious layer, which contradicts the secular layer of culture, from a philosophical point of view. In scientific studies, the terms "sacralization" and "desacralization" are used to describe the relationship between the two layers of culture. It has been analyzed that in the conditions of class societies, especially totalitarian regimes, the fear of death and the search for the meaning of life are the socio-psychological bases of religious bigotry.

Keywords

shamanism and magic, the terms "sacralization" and "desacralization", Fanaticus, "Cosmos" - "Chaos", religious fanaticism, the term "Shaman", sacral religious layer, orgiastic images and mysteries, world religious-mythological understanding, existential fear

Diniy mutaasiblik (Fanus – fanaticus)tabiatiningtahlili eng avvalo uning asoslarini aniqlashni taqozo etadi. Bunga ilohiyot, din psixologiyasi va dinshunoslikda keng foydalaniladigan «diniy tuyg‘ular» tushunchasining mazmunini aniqlash orqali erishish mumkin. Amerikalik faylasuf va psixolog U. Jems diniy tuyg‘ular insonning boshqa tuyg‘ularidan o‘zining g‘ayritabiiy manbai bilan ajralib turadi[1], deb hisoblagan. Bunda u diniy tuyg‘ular deganda insonning diniy tusga ega bo‘lgan *qo‘rquv, muhabbat, hayrat, izzat-ikrom, quvonch* kabi tuyg‘ularini tushungan. Ayni holda bu tuyg‘ular «Xudodan qo‘rqish», «Xudoga muhabbat», «Xudo bilan muloqot quvonchi» va hokazolar sifatida amal qiladi. Insonning diniy tuyg‘ulari g‘ayritabiiy ob’ekt mavjudligiga bo‘lgan ishonch bilan sug‘orilgan tuyg‘ularni o‘zida ifodalaydi. Diniy tuyg‘ularning ijtimoiy roli ayni shu omil bilan belgilanadi. «Jamiyat mahsuli» sanalgan diniy tuyg‘ularning paydo bo‘lishi zamirida muayyan ijtimoiy sharoitlar yotadi. Ular, xuddi din kabi, kishilarga ularning kundalik hayotida o‘z hukmini o‘tkazuvchi g‘ayritabiiy kuchlar dunyosining o‘ziga xos in’ikosi hisoblanadi. Insonning diniy tuyg‘ulari dunyosi bilan, diniy-mistik dunyoqarash bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan diniy

mutaasiblik dindorlik darajasining ko‘rsatkichi sifatida maydonga chiqadi.

Fanaticus atamasi (fanum – «muqaddas joy, ibodatxona» so‘zidan) lotin tilida «riyokor», ya’ni o‘zini xudojo‘y qilib ko‘rsatuvchi odam, «munofiq», «ikkiyuzlamachi» so‘zlari bilan o‘xshash ma’noni anglatgan, keyinchalik esa «jazavali», «johilona», «o‘taketgan xurofiy», ba’zan – «ruhlangan» degan ma’nolarda ishlatila boshlagan. Ushbu sifatdan yasalgan «mutaasiblik» oti biron-bir g‘oyaga uni ro‘yobga chiqarish yo‘lida o‘z jonini fido qilishga tayyor bo‘lgan darajada bo‘ysunishni ifodalay boshlagan. Shunday qilib, diniy mutaasiblik madaniyatning sakral sohasi bilan uzviy bog‘liq.

XX asr etnografik va madaniy-antropologik tadqiqotlari qo‘sh qarama-qarshiliklar kodi mavjud sivilizatsiyalarning ko‘pchiligi uchun voqelikni tavsiflash usuli bo‘lib xizmat qilishini ko‘rsatadi. Masalan, «chap» - «o‘ng», «ayol» - «erkak», «diniy» - «dunyoviy» qabilidagi tushunchalarning juftliklari voqelikni tavsiflash imkonini beruvchi kategoriyalar tizimini tashkil qiladi. Bashariyat miqyosida mazkur qarama-qarshiliklar **«**Kosmos» - «Xaos**»** juftligida namoyon bo‘ladi. «Kosmos» - muayyan qoidalarga muvofiq faoliyat ko‘rsatuvchi odamlarning tartibli dunyosi; «Xaos» - tartibsiz yot dunyo. Ko‘pgina vaziyatlarga «Kosmos»ni ikki qarama-qarshi dunyo: odamlar dunyosi va oliy, sakral dunyoga ajratish xosdir. Sakral dunyoda mistik qahramonlar va xudolar yashaydi. Aslini olganda bu insonning dunyo va unga nisbatan xulq-atvorning tegishli usullari haqidagi tasavvurlari yig‘indisidan boshqa narsa emas. U jamoa hayotini muayyan me’yorlar va andozalarga muvofiq tartibga soluvchi ideal model hisoblanadi, boshqacha qilib aytganda, inson hayotini sakral kuchlar boshqaradi. «Sakrallashtirilgan narsalar va hodisalargina muhimdir, - deb ta’kidlaydi V. N. Toporov. – Amalda kosmosning tarkibiy qismi hisoblanadigan, undan kelib chiqadigan, unga daxldor bo‘lgan narsalar va hodisalargina sakrallashtirilgandir»[2]. Bu sakral sivilizatsiyalar odamining xulq-atvori va tafakkuriga xos bo‘lgan xususiyatlarni tushuntiradi.

Sakral sivilizatsiyalarda din vertikal dunyo modeli sifatida amal qilgan. Bu yerda odamlar taqdirini boshqaruvchi kuchlar sirli dunyoda mavjud bo‘lgan va insonga bo‘ysunmagan. Diniy-mifologik (sakral) madaniyatlar zamirida aynan bir taraflama vertikal bog‘lanishlar dunyosi yotadi. Bu dunyoda inson o‘z voqeligi sub’ekti hisoblanmaydi, odamlar yashayotgan voqelik g‘ayritabiiy, ilohiy dunyoga bog‘liq bo‘ladi. Fikrlash, narsalar va hodisalarni tushuntirish usuli va tartibi dunyoning ayni shu tartibi bilan belgilanadi. Diniy-mifologik tafakkur odamlar dunyosidagi narsalar va hodisalarni tabiat qonunlariga bo‘ysunmaydigan g‘ayritabiiy borliqqa

murojaat etish yo‘li bilan «tushuntiradi». Boshqacha qilib aytganda, turli diniy va mistik ta’limotlarning inson sezgilari dunyosidan ma’naviy voqelikning ustunligi haqidagi fundamental qoidasi mazkur tafakkurning o‘zagi hisoblanadi.

Biz uchun muhimi shundaki, sakral sivilizatsiyalarning ijtimoiy strukturalarida hokimiyat vertikal tarzda va faqat bir yo‘nalishda – yuqoridan pastga qarab tatbiq etilgan. Shu tufayli ham xudoning yerdagi soyasi – podsho saroyidan chiqqan so‘z ijtimoiy ahamiyatga molik so‘z sifatida e’tirof etilgan. Ushbu ilohiy cho‘qqidan tarqaluvchi so‘zlar buyruqlar, hukmlar, farmoyishlar hisoblangan; ular ishlarda gavdalantirilishi shart bo‘lgan, quyi ijtimoiy qatlamlarning so‘zlari esa faqat kam ahamiyatli fikrlarni ifodalagan. Podshodan chiquvchi ilohiy, «buyuk» haqiqatlar tanqiddan xoli bo‘lgan va e’tiqod sifatida idrok etilgan. Diniy mutaasiblik ayni shu «haqiqatlar»dan bahra olgan. Ijtimoiy hayot strukturasida tub o‘zgarishlar yuz berib, yangicha fikrlash uslubi paydo bo‘lgan va «buyuk» haqiqatlarni «kichik» haqiqatlardan keltirib chiqarish asta-sekin odat tusini olgan. Abstrakt tafakkurning diniy aqidalar qobig‘iga o‘ralgan ilohiy kuchiga cheklovlar o‘rnatilgan va u erkin fuqarolarning ijtimoiy nazorati ostiga olingan. Ushbu jarayon qadimgi yunon, demokratik madaniyatining shakllanish bosqichiga xosdir[3]. Mazkur demokratiyalashuv jarayoni intellektual nuqtai nazardan ulkan ahamiyat kasb etadi, zero ilgari harbiy aristokratiya va dindorlar imtiyozi hisoblangan ma’naviy dunyo qadriyatlaridan oddiy xalqning bahramand bo‘lishi asta-sekin ular din hukmi ostidan chiqarilishiga, ya’ni desakralizatsiya jarayoniga olib keldi.

Diniy mutaasiblik (mutaasiblik)ning ilk obrazi qadimgi shamanizmdir. Faylasuflar va dinshunoslar davrasida shamanizm va magiyani o‘rganishga bo‘lgan qiziqish kuchayib bormoqda. Bunda faylasuf olimlar shamanizm va magiyani bilish nazariyasida noilmiy fikrlash unsurlarini hamda inson qiziqishlari va qadriyatlari izlarini topish orqali unga «insoniy tus» berish maqsadida tahlil qilsalar, dinshunoslar magiyaga oqilonalikning o‘ziga xos bir tipi sifatida yondashadilar. Eng yangi g‘arb falsafasida fan va dunyoqarash noilmiy shakllarining yaqinlashuvi relyativistik yo‘nalishi kuzatiladi. Masalan, ingliz olimi U. Razerfordning «Shamanizm. Magiya asoslari» kitobida shaman harakatlari, uning magik raqslari, ekstaz va trans holatlari tavsiflanadi[4]. Gulxan atrofida to‘plangan qabiladoshlar shamanning ruhi uning tanasini go‘yoki tark etib, arshi a’loga sayr qilgani jo‘nashini «kuzatadilar». Muallif bunday manzarani Afrika shimoliy qabilalarining ayrimlarida hozir ham kuzatish mumkinligini ta’kidlagan. Magiya Mesopotamiya sivilizatsiyasi madaniyatida, daoisizmda, zardushtiylikda, island sagalarida, qadimgi

yunon miflarida, polineziyaliklarning qadimiy rivoyatlarida, Akrtikadan Avstraliyaga qadar cho‘zilgan makonda o‘z izini qoldirgan. Shaman «san’ati», uning tabiblik mahorati va tajribasi mahalliy etnik va geografik sharoitlarga bog‘liq. «Shaman» atamasi etimologik jihatdan indoevropa tillaridagi «bilim» tushunchasini anglatadi: shaman – bu «biladigan odam». Antropologlar shaman «ruhlar hukmdori» degan ma’noni anglatishini ta’kidlaydilar, dinshunoslar esa shamanizmni g‘ayritabiiylik g‘oyasi, animizm va totemizm bilan bog‘laydilar[5].

Ibtidoiy tafakkurgamagik totemizm va diniy fetishizm shakllari xos, ijtimoiy ong ijtimoiylashgan onglarning arifmetik yig‘indisi bilan ayniy emas, u transindividual va jamoadir. Ijtimoiy ongning jamoa tabiati oxir-oqibat individ ruhiyatiga bog‘liq bo‘lmaydi, balki jamiyat moddiy asosining ontologik strukturasi bilan belgilanadi va intellektual omil ijtimoiy ong rivojlanish jarayonining har qanday bosqichida samarali-emotsional harakatlarda mavjud bo‘ladi.

Diniy mutaasiblikning ijtimoiy-madaniy asosi uzoq davom etgan biologik va ijtimoiy evolyusiya jarayonlari o‘zaro ta’sirining mahsuli sifatida madaniyat dunyosining vujudga kelish jarayonidir. Bu yerda ikki muhim omilni qayd etish mumkin:

Birinchi omil – ijtimoiy odamning madaniyatni shakllantirish va rivojlantirish qobiliyati bo‘lib, ushbu qobiliyat mehnat qurollari evolyusiyasini ham o‘z ichiga oluvchi biologik va ijtimoiy evolyusiyaning o‘zaro aloqasi mahsuli hisoblanadi. Ayni shu sababli inson madaniyatni yaratish bilan bir paytda, ushbu jarayonda o‘zi ham kamol topadi;

ikkinchi omil – noinsoniy bosqichdan insoniy bosqichga o‘tish uzoq vaqt mobaynida, asta-sekin yuz berishi bilan bog‘liq, ya’ni, madaniyatning rivojlanish tarixi inson aqli va qobiliyatlarining ob’ektivlashuvi tarixi hisoblanadi, aql va qobiliyatlarning rivojlanish tarixi esa madaniyatning mazkur omillar tarixi sifatida namoyon bo‘ladi.

Madaniyat dunyosi insonparvarlashuv jarayoni bilan, hayvondan insonga o‘tish bilan chambarchas bog‘liq. Hayvon tajriba bilan bog‘liq instinktlarga ega bo‘lib, ular hayvonning xulq-atvorini hayotning har bir lahzasida boshqaradi. Etologiya sohasidagi tadqiqotlar nisbatan barqaror va o‘zgarmas muhitda yashaydigan ayrim hayvonlar xulq-atvori asosan oldindan dasturlashtirilgani va muayyan tartibga bo‘ysunishini, o‘zgaruvchan muhit sharoitida boshqa hayvonlar xulq-atvori esa me’yordan chetga chiqishni va xulq-atvorning bir nechta variantlaridan birini tanlashni talab qilishini ko‘rsatadi[6]. Ayni hol hayvonlarda idrok etish dunyosi va harakatlar (xulq-atvor) dunyosi bir-biri bilan bog‘liq, degan xulosaga kelish imkonini beradi. Insonda bu ikki dunyo ijtimoiy

tarix bilan bilvosita belgilanadi va shu tufayli ham faqat inson o‘zi nima qilishi lozimligini amalda bilmaydi.

Shunday qilib, insonda ishonchli qaror qabul qilish va ushbu imkoniyatni aniqlashga ehtiyoj paydo bo‘ladi[7]. Moddiy va ma’naviy texnikaning rang-barang omillarini o‘z ichiga olgan madaniyat (mifologiya, din, san’at va h. k.) genezisi zamirida ayni shu ehtiyoj yotadi. Bo‘lajak voqealarni bashorat qilishning turli strategiyalari asosida o‘z kelajagini qurish imkoniyatini insonga faqat madaniyat beradi. Arxaik madaniyatlarda taqlid ana shunday strategiyalardan biri hisoblanadi. Bunda kelajakni bashorat qilish atrof borliqning u yoki bu hodisalari xususiyatlariga taqlid qilish asosida amalga oshiriladi. Magiya va sehrgarlikushbu strategiya bilan uyg‘undir. Bunda bashorat asosida keltirilgan qurbonlik darg‘azab xudolarni qahridan tushiradi va ularni inson yoki qabilaning muayyan iltimosini bajarishga majbur etadi. Mazkur strategiya insonda diniy e’tiqodni paydo qiladi va bevosita qaror qabul qilish vaziyatidan uni xalos etadi. Diniy tasavvurlarni aqida sifatida notanqidiy idrok etish oxir-oqibat diniy mutaasiblikga olib keladi.

Diniy mutaasiblikning ijtimoiy-madaniy asosining birinchi omili hokimiyatni egallashga intilish va hokimiyat uchun kurash hisoblanadi. Har bir inson imkoniyatlarining noaniqligi madaniy evolyusiyaga o‘z hissasini qo‘shadi, zero individning noyobligi uni raqobatga va hayotda o‘z o‘rnini topish uchun kurashga undaydi. Bu esa boshqa individlar xulq-atvori ustidan nazorat muammosi bilan, ya’ni hokimiyatni egallash va o‘z qo‘lida saqlab qolish muammosi bilan chambarchas bog‘liq. Insoniyat tarixida hukm suruvchi hokimiyatni saqlab qolish shakllaridan biri uni ilohiylashtirish, tajovuzlardan, diniy tabu, ya’ni taqiqlardan uni asrash hisoblanadi.

Diniy mutaasiblik ijtimoiy madaniy asosining ikkinchi omili – bu madaniyatning dunyoviy qatlamiga zid bo‘lgan sakral diniy qatlamning rivojlanishidir. Ilmiy tadqiqotlarda madaniyat ikki qatlamining o‘zaro aloqasiga tavsif berish uchun «sakralizatsiya» va «desakralizatsiya» atamalari ishlatiladi:

sakralizatsiya – din doirasidan tashqaridagi narsalar, hodisalar va shakllarga diniy tus berish, ularni ilohiylashtirish; dindorlar tomonidan davlat hokimiyati, xususiy mulk tamoyili kabi ijtimoiy hodisalarga, o‘z kelib chiqishiga ko‘ra dunyoviy bo‘lgan axloqiy normalarga ilohiy tus berilishi, ularning muqaddaslashtirilishi sakralizatsiyaga misol bo‘lishi mumkin; desakralizatsiya, ya’ni diniy deb hisoblangan hodisalarga ularning dunyoviy xususiyatini qaytarish, ya’ni sakralizatsiyaning ziddi hisoblanadi.

Diniy mutaasiblik askeza yoki tarkidunyochilikda ham namoyon bo‘ladi. O‘ta arxaik jamiyatlarda o‘g‘il bola og‘ir jismoniy sinovlarni o‘z ichiga olgan ta’lim jarayonidan o‘tganidan keyingina an’anaviy marosimlar yo‘li bilan balog‘at yoshiga to‘lgan erkak maqomini olgan. qadimgi Hindistonda quyi tabaqalarning vakillarini askezadan o‘tkazish man etilgan, bu faqat oliy brahmanlar tabaqasining imtiyozi hisoblangan. qadimgi Spartada afsonaviy Likurg tomonidan joriy etilgan nizomlar ham faqat harbiy aristokratiya uchun majburiy sanalgan, erkin aholining qolgan qatlamlari esa, odatdagi hayot bilan yashagan. Askeza va hokimiyatning shunga o‘xshash aloqasi Platonning «Davlat» asarida ham aks ettirilgan. «Murakkablashtirilgan xulq-atvor barcha hollarda atrofdagilardan ustunlikni va ijtimoiy nufuzni namoyish etish vositasiga aylanadi. . . »[8]. Pirovard natijada qadimgi yunon madaniyati doirasida amal qilgan askeza insonning ichki dunyosini o‘zgartirishga, xudo darajasiga erishishga qarab mo‘ljal olgan. Ilohiy holatni anglab yetish va his qilish (ya’ni mistik ekstaz holatiga erishish) uchun uzoq ruhiy-jismoniy tayyorgarlikdan o‘tish talab etiladi. Askeza ayni shunday tayyorgarlikning muqarrar elementi hisoblanadi. Ekstazda mistitsizm muxlisi ma’naviy absolyut bilan uyg‘un birikadi. Bunday holatga erishish usullari doirasi ancha keng (jazavali raqs tushishdan uzlatnishin sharoitda o‘z surishgacha). Ammo har qanday holda ham diniy mutaasiblik zamirida yotuvchi mistik «tajriba»ni asketizm psixotexnikasi yordamisiz o‘zlashtirish mumkin emas. Asketizm psixotexnikasi insonga o‘zining ichki ruhiy va fiziologik holatlarini boshqarish imkonini beradi. Mistik kechinmalar ta’sirida insonda din bilan bog‘liq bo‘lgan savdoyilik holati vujudga keladi. Mazkur holat individ o‘zining dunyoviy tajribasidan va umuman o‘z shaxsiyatidan uzoqlashishi bilan tavsiflanadi. Sinfiy jamiyatlar, ayniqsa totalitar rejimlar sharoitida Diniy mutaasiblik ijtimoiy - psixologik asoslarisifatida o‘limdan qo‘rqish hissi va hayot mazmunining tagiga yetish yo‘lidagi izlanishlar amal qiladi. Boshqa tirik mavjudotlardan farqli o‘laroq, inson o‘lim muqarrar ekanligini biladi. Bu bilimni u madaniyat tufayli o‘zlashtirgan. Aynan madaniyat o‘lim haqidagi tasavvurni inson ongida ob’ektivlashtirish orqali yo‘qlik qarshisida ekzistensial qo‘rquv manbai sifatida maydonga chiqadi. Madaniyat ekzistensial qo‘rquvni paydo qilish bilan bir vaqtda, uni neytrallashtirishga ham harakat qiladi. Dunyoni diniy-mifologik tushunish ekzistensial qo‘rquvni neytrallashtirish vositasi hisoblanadi.

Jamiyat rivojlanish jarayonining yuksakroq bosqichlarida yashirin boshqarish tizimi eng avvalo sakral sivilizatsiyalar, chunonchi: qadimgi Misr, Assiriya, asteklar, inklar sivilizatsiyalari doirasida rivojlanadi va takomillashib boradi. Ulardа kohinlardan iborat bo‘lgan sakral apparat bilan chatishgan davlat hokimiyatining murakkab mexanizmi yaratiladi.

qadimgi kohinlar o‘z hokimiyatini kuchaytirish uchun yashirin bilimlardan faol foydalanadilar, o‘zlari inson va xudolar o‘rtasida vositachi hisoblanishlari, xudolarga ehsonlar keltirish yo‘li bilan ularning iltifotiga sazovor bo‘lish mumkinligi haqidagi fikrni odamlar ongiga singdiradilar. Sharq, Markaziy va Janubiy Amerikaning sakral sivilizatsiyalarida kohinlar qarshisida qo‘rquv odamlarni qurbonlik keltirish yo‘li bilan qo‘llab-quvvatlangan. Xudolarga odamlarni qurbonlik keltirish asteklarda ayniqsa rasm bo‘lgan; ko‘pincha harbiy asirlarni, ba’zan qullarni va hatto o‘z farzandlarini qurbonlik keltirganlar. Xudolarga qurbonlik keltirish jarayonining uzluksizligini ta’minlash uchun asteklar qo‘shni qabilalar bilan tez-tez urush qilishga majbur bo‘lganlar. Odatda qurbonlik keltirish odamning ko‘ksidan yuragini sug‘urib olib, xudolarga tuhfa qilishdan iborat bo‘lgan. Biroq ba’zi rasm-rusumlar bundan ham shafqatsizroq bo‘lgan, masalan Kaipe-Totek xudosining sharafiga kohinlar tirik odamdan terisini shilib olganlar va bir necha kun mobaynida unga burkanib yurganlar. 1487 yil ulkan ibodatxonani muqaddaslashtirish marosimi chog‘ida yigirma ming kishi xudolarga qurbonlik keltirilgan. Shu tariqa diniy mutaasiblikga ayniqsa xos bo‘lgan tuyg‘u – «begonalar»ga o‘ta toqatsizlik shakllangan.

Diniy mutaasiblikning yana bir ijtimoiy-psixologik asosining birinchi omili sifatida inson hayot faoliyatining ijtimoiy-madaniy kontekstiga bog‘liqlikka bo‘lgan ishonch hissi amal qilishi mumkin. Psixologiya sohasidagi tadqiqotlar ishonch hissi, biror narsaga e’tiqod qilish qobiliyati inson miyasi faoliyat dasturining markazlaridan biri hisoblanishini, bilim ishonch, e’tiqodga tayanishini, diniy e’tiqod esa, har qanday ishonch va e’tiqodning ayrim ko‘rinishi hisoblanishini ko‘rsatadi. Bizni diniy mutaasiblikning muqarrar elementi hisoblanuvchi o‘taketgan yovuz, johilona diniy e’tiqod qiziqtiradi. Shu nuqtai nazardan bxayravlar (dahshat uyg‘otuvchilar)ning tantrik amaliyotida, ayniqsa Sumatra va Yavadagi ko‘p sonli ibodatxonalarda o‘tkazilgan Xeruki ilohining ruhiga sig‘inish marosimlarida (XIII–XIV asrlar) meditatsiya va iloh bilan ekstatik birikishga erishish shakllari diqqatga sazovordir.

Ilohlarga, shu jumladan Xerukiga sig‘inish marosimlarini bxayravlar odatda tunda, murdalarni yoqish uchun mo‘ljallangan maydonchalarda o‘tkazganlar. Ilohlarga qurbonlik keltirilgan odamlarning tanalari tutab yotgan bu maydonchalarda marosimning asosiy qismi – navbatdagi odamni qurbonlik keltirish ham amalga oshirilgan. Kuyayotgan odam go‘shtining hidi qancha kuchli bo‘lsa, sig‘inish ob’ektiga u shuncha ma’qul deb hisoblangan. Tabiiyki, tosh devorga o‘yib yozilgan bitiklardan birida bu hid son-sanoqsiz gullarning yangi tug‘ilishlardan xalos qiluvchi atriga qiyoslanadi (qadimgi hindularning ayrim qabilalarida cheksiz

reinkarnatsiya qo‘rquv hissini uyg‘otgan, chunki yangi hayot kasalliklar, azob-uqubatlar va hokazolar bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan). Bxayravlarning oyoq-qo‘llari bog‘langan, ko‘ksi va qorni ochilgan qurboni osmonga qarab yotqizilgan. Kohin uning qornini pichoq bilan pastki qovurg‘alarigacha yorgan va talvasada jon taslim qilayotgan tana ustiga o‘tirib, uning yuragini kesib olgan, bosh chanog‘ini qonga to‘ldirgan va uni bir simirishda bo‘shatgan. Oliy, samoviy sharob hisoblangan bu «ichimlik»dan u asta-sekin mast bo‘lgan, gulxan yoqqan va uning atrofida zikr tushib aylangan (meditatsiya bilan shug‘ullangan). Yarim tunga yaqin kohin odatda bxayravning oliy maqsadi – mistik ekstazga erishgan.

Yuqorida tavsiflangan holatda diniy e’tiqod diniy mutaasiblikning asosi bo‘lib xizmat qiladi. Zero, bu yerda u iloh dunyoning ko‘zga ko‘rinmas teran asosini tashkil qilishini nazarda tutuvchi tantrik indu-buddizmning aqidalar tizimi bilan bog‘liq. Moddiylik kishanlaridan muxlisning xalos bo‘lishi va mazkur ma’naviy Absolyut bilan birikishiga askeza hamda o‘zini Koinotda namoyon etuvchi iloh (makrokosm) va uning muxlisi (mikrokosm)ning ayniyligi haqidagi ta’limotga asoslangan yoga amaliyoti orqali erishiladi. Ekstazga ilohning insonda bevosita «mavjudligi» tufayli erishiladi, unga «Men»ningto‘liq singib ketishi yuz beradi va bu bo‘lg‘usi ozodlik belgisi bo‘lib xizmat qiladi.

Diniy mutaasiblikning ijtimoiy-psixologik asosining ikkinchi omiliga turli orgiastik rasm-rusumlar va misteriyalar ham kiradi. Din tarixida mazkur aloqaga ishora qiluvchi misollarga ko‘plab duch kelish mumkin. Masalan, hosildorlik orgiastik rasm-rusumlariga yalang‘och yurish, «aqlsizlik», magiya, sehrgarlikka moyillik va hokazolar xos. Bunga misol tariqasida spartaliklarning har yili ma’buda Diana sharafiga o‘tkaziladigan bayram paytida uning mehrobi qarshisida yosh yigitlarni savalash odatini keltirish mumkin. Shunga o‘xshash odat qadimgi Misrda Buyuk iloha sharafiga bag‘ishlab o‘tkazilgan bayram marosimida ham mavjud bo‘lgan, bu yerda qurbonlik keltirish paytida uning muxlislari bir-birlarini xivchin bilan savalaganlar. Apuleyning «Metamorfozalar» asarida o‘tkir pichoqlar bilan o‘z tanasini tilkalagan va bir-birini xivchin bilan savalagan Suriya ma’budasi kohinlari to‘g‘risida ham so‘z yuritiladi. Bu yerda mazkur harakatlar va bichilgan kohinlar ekstazi o‘rtasidagi aloqa birinchi darajali ahamiyat kasb etadi. Suriya ma’budasining «xotinchalish» kohinlari gallar bo‘lgan va ular o‘z erkaklik olatlarini ma’budaga qurbonlik sifatida keltirganlar. Ayni hol ularning xulq-atvorida mazoxizm alomatlari mavjudligidan dalolat beradi.

Bu yerda o‘zini o‘zi yoki bir-birini savalashning ruhiy, ayniqsa seksual ta’sirlanishlar bilan aloqasi diqqatga sazovor. Adabiyotlarda erkaklar savalash taomilisiz jinsiy aloqalarga kirishishga qodir bo‘lmagan hollarga

bir qancha misollar keltiriladi. Ular jismoniy azob-uqubatlarni eng oliy lazzat sifatida idrok etishlari ta'kidlanadi. Ushbu hol «mazoxizm» deb ataladigan seksual buzuqlik mexanizmini tushuntiradi. Aynan mazoxizm (aksariyat hollarda u sadizm bilan bog'liq bo'ladi, zero ikkala holda ham seksual ta'sirlanish azob-uqubatlardan va mutelikdan paydo bo'ladi, farq faqat shunda ko'rinadiki, mazoxist ob'ekt bo'lishni, sadist esa – sub'ekt bo'lishni istaydi) primitiv diniy ekstazga olib keladi yoki unga yo'ldosh bo'ladi. Buni ilk bor nemis din tarixchisi Sh. Meyner o'zining «Allgemeine Britische Geschich-te der Religionen» (1806-1807) asarida qayd etgan. Ushbu muammoni XX asr boshida fransuz yozuvchisi, siyosatchisi va publitsisti B. Konstan ko'tarib chiqadi va rivojlantiradi[9]. O'zining din masalalariga bag'ishlangan asarlarida u bir-birini dialektik to'ldiruvchi sezuvchanlik va tarkidunyochilik, erotizm va jinoyat elementlariga e'tiborni qaratadi.

Diniy mutaasiblikning ijtimoiy-psixologik asosining uchinchi omili gominizatsiya jarayonida paydo bo'lgan «hamma baloga to'g'anoq odam» mexanizmi ham xizmat qilishi mumkin. Ayni holda fransuz mutafakkiri R. Jirarning «Dunyo asosida yashirin ashyolar» kitobida bayon etilgan g'oyalar diqqatga sazovordir[10]. Ushbu kitobda ijtimoiy guruhlarning ijtimoiy-psixologik konfliktlarini hal qilishda «hamma baloga to'g'anoq odam»ni o'ldirishning ahamiyati haqidagi tezis ilgari suriladi. Mazkur alohida tezisning ta'riflanishiga R. Jirar miflar, Tavrot va Injil matnlari, o'rta asrlarda va hozirgi davrda odamlarni ta'qib qilishga doir hujjatlarning qiyosiy tahlili natijasida chiqargan xulosalar zamin yaratadi. Mazkur tahlil ko'rsatilgan manbalarning barchasida gap yo ayrim individga, yo etnik yoki diniy ozchilikka nisbatan kollektiv zo'rlik ishlatishning muayyan formulasi haqida borishini ko'rsatadi. Zo'rlik ishlatilishiga go'yoki ijtimoiy bo'hronlar, yuqumli kasalliklar yoki tabiiy ofatlar yuz berishiga olib kelgan bir qator jinoyatlar va magiyada ayblash sabab bo'ladi. Turli halokatlarning ehtimol tutilgan sababchilari aybdorligiga bo'lgan ishonch ijtimoiy ongdan mustahkam o'rin olgan bo'lib, bu insonning sodir etgan yomon qilmishlari uchun javobgarlikni boshqalarga yuklashga bo'lgan azaliy moyilligidan darak beradi. Bunda u o'z fikrini ikki xil ta'riflashi mumkin: bu qilmishni men emas, balki boshqa birov sodir etgan; buni jamoa orasida nimasi bilandir ajralib turuvchi odam sodir etgan. So'nggi zikr etilgan «o'zgachalik» e'tiqod, mafkura, ijtimoiy maqom, hokimiyat yoki ojizlikning o'zgachaligi bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

Konflikt va uning sabablarini unutmagan jamoa raqobatga olib kelishi mumkin bo'lgan xatti-harakatlarga yo'l qo'ymaslikka intilgan. Shu tufayli ham, R. Jirar fikriga ko'ra, ilk taqiqlar imitativ xulq-atvor bilan bog'liq

bo‘lgan. Bundan tashqari, qotil-jamoaning «hamma baloga to‘g‘anoq odam»ni o‘ldirishning barcha holatlari mazkur kollektiv tajovuz aktining ijobiy oqibatlariga o‘z ta’sirini ko‘rsatishiga bo‘lgan qattiq ishonchi doimiy taqiq o‘rnatilishida yoki butun voqea darhol takrorlanishida o‘z aksini topgan. Shunga tayangan holda, R. Jirar kollektiv qotillik nafaqat odamlar yaratgan dinlarning, balki ular ilgari surgan barcha fikr-mulohazalarning asosi hisoblanadi, zero ularning har birida rasm-rusumlar, sakrallik va miflarning izlariga, boshqacha qilib aytganda, kollektiv zo‘ravonlikni yo oqlash, yo xaspo‘shlash hollariga duch kelish mumkin, degan xulosaga keladi.

O‘rta asrlardagi qirg‘inlar va qatag‘onlar haqidagi ma’lumotlar ongi mifik illyuziyalar bilan zaharlangan olomon har qanday jinoyatni sodir etishga qodir ekanligini tasdiqlaydi. Uning ta’sir kuchi pashshaga ozor bermaydigan individlarning ham ko‘zini qonga to‘ldirishi mumkin. Bunga Iso Masihning xochga mixlanishi voqeasi misol bo‘lishi mumkin. Biz tahlil qilayotgan holatda totemizm davrida paydo bo‘lgan «hamma baloga to‘g‘anoq odam»ni izlashning kosmogonik xususiyati[11] birinchi darajali ahamiyat kasb etadi. U o‘zining sakral xususiyati bilan diniy mutaasiblik fenomenining tegirmoniga suv quyadi. Umuman olganda, «hamma baloga to‘g‘anoq odam»ni izlash konkret tarixiy holatlar bilan belgilangan ijtimoiy-psixologik deformatsiya shakllaridan biri hisoblanadi.

Xulosa qilib aytish joizki, diniy mutaasiblik fenomeni muayyan diniy tasavvurlarga bo‘lgan ko‘r-ko‘rona ishonchda, boshqa dinga e’tiqod qiluvchilarga va o‘zgacha fikrlovchilarga o‘ta toqatsizlikda namoyon bo‘luvchi ijtimoiy nuqtai nazar va psixologik-madaniy asoslarni o‘z ichiga olgan ijtimoiy fenomendir. Shuningdek, diniy mutaasiblikning o‘ziga xos xususiyatlariga muayyan diniy qadriyatlarning mutlaqo haqqoniyligiga sidqidildan ishonishni, mazkur qadriyatlarga o‘ta sodiqlikni, voqelikka emotsiyalar darajasida irratsional munosabatni kiritish mumkin. Bu xususiyatlar ko‘pincha dogmatik fikrlash uslubi va hayot amaliyotidagi despotizm yoki avtoritarizm asosida vujudga keladi. Bu yerda «diniy mutaasiblik» va «diniy ekstremizm» tushunchalarining mazmuni o‘rtasidagi farqni hisobga olish talab etiladi, zero hozirgi zamon voqeligining o‘zi shuni taqozo qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

Джемс У. Многообразие религиозного опыта. – М. , 1910. – 23–24 б.

Топоров В. Н. О космологических источниках раннеисторических описаний // Труды по знаковым системам. – Тарту, 1973. Т. 6. – 114 б.

Вернан Ж. -П. Происхождение древнегреческой мысли. – М. , 1988.

Rutherford W. Shamanism. The foundations of Magic. – Wellingborough, 1986.

Тайлор Э. Б. Первобытная культура. – Москва: 1989; Токарев С. А. Религия в истории народов мира. – Москва: 1986; Фрэзэр Дж. Золотая ветвь. – Москва: 1984; Элиаде М. Космос и история. – М. , 1987.

Мак-Фарлен Д. Поведение животных. – М. : 1988.

Forbes RJ. Man the Maker. – L. , 1958.

Рабинович Е. Г. «Жизнь Аполлония Тианского» Флавия Филострата // Филострат Флавий. Жизнь Аполлония Тианского. – М. , 1985. – 256 б.

Thompson P. La religion de Benjamin Constant. – Pisa, 1978. – 261 б.

Guard R. Des choses cachees depuis la fondation du monde. – P. , 1978.

Фрейденбег О. М. Миф и литература древности. – М. , 1978. – 74 б.

Джемс У. Многообразие религиозного опыта. – М. , 1910. – 23–24-б.

Топоров В. Н. О космологических источниках раннеисторических описаний // Труды по знаковым системам. – Тарту, 1973. Т. 6. – 114 б.

Вернан Ж. -П. Происхождение древнегреческой мысли. – М. , 1988.

Rutherford W. Shamanism. The foundations of Magic. – Wellingborough, 1986.

Тайлор Э. Б. Первобытная культура. – Москва: 1989; Токарев С. А. Религия в истории народов мира. – Москва: 1986; Фрэзэр Дж. Золотая ветвь. – Москва: 1984; Элиаде М. Космос и история. – М. , 1987.

Мак-Фарлен Д. Поведение животных. – М. : 1988.

Forbes RJ. Man the Maker. – L. , 1958.

Рабинович Е. Г. «Жизнь Аполлония Тианского» Флавия Филострата // Филострат Флавий. Жизнь Аполлония Тианского. – М. , 1985. – 256 б.

Thompson P. La religion de Benjamin Constant. – Pisa, 1978. – 261-б.

Guard R. Des choses cachees depuis la fondation du monde. – P. , 1978.

Фрейденбег О. М. Миф и литература древности. – М. , 1978. – 74-б.

FAMILY HOLDING AS A COMPONENT OF THE INSTITUTION OF THE FAMILY

Uktam Shamsiev

Abstract

In the article, the mother's experience of holding is reflected at the beginning of her pregnancy, since it is at this time that the necessary conditions are created for the development of the first signs of the qualities of holding the mother's experience. The purpose of the article is to highlight the first signs of the holding experience of the studied parent, discuss the development of the signs of the holding experience of the parent and the features of their development system. To understand the development of the first signs, the factors influencing it – the socio-economic status of women, their individual characteristics-were studied. The relationship between the initial character and quality on the parent holding experience is studied. The article also analyzes the development of the qualitative structure of infancy and maternal experience. Other personal characteristics of a woman reflected in the socio-economic environment of life, her relationships in the parental family, her relationships with the close social environment (husband) and in the wider environment, factors of development of characteristics of the dynamics of the quality of maternal holding experience are studied.

Keywords

mother, infant, holding experience, primary qualities, primary signs, basic qualities, emotional response, factors affecting the fetus, infant, perception, susceptibility, subject of training, subject of child care.

INTRODUCTION

The cognitive development of the child, that is, the upbringing of thoughts, the formation of a worldview, the behavior of the mother strongly influences this. According to the observations of European experts, every movement of the mother, facial expressions, treatment that the child does to himself, standing over the child, manipulation are manifested in individual phrases, words that the child gradually absorbs (Winnicott, 2004). Based on our personal observations, it turned out that

the mother's behavior is increasingly becoming silent for the child, logical and illogical actions, gestures, which later, even when the child begins to pronounce individual words, return to the mother's subconscious with facial expressions, pronunciation styles. Thus, with the direct participation and help of the mother, the child learns the world, learns, the scale of his imagination about himself is gradually increasing.

In order to understand the above scientific and linguistic experience of "holding", let's consider the relationship between individuals in typical Uzbek families. When our grandmothers watch the babies of young mothers, we can often observe that they are able to feel in advance that he is thirsty or hungry without crying. It can also be called a manifestation of a skill formed in a specific healthy family environment, which can be called part of one type of holding.

LITERATURE REVIEV

Since the middle of the XX century, psychologists have studied the initial relationship of an infant with people who take care of him, and began to use the term "kindness" in relation to this process. This concept can be explained by strong mutual closeness, two-way intense feelings and emotional ties.

We have observed in our own studies how much kindness a child shows to those who care for the child, and have benefited from the "unfamiliar situation" test, which has been used in several studies. The main purpose of the test is to evaluate the kindness of the mother-child, this test can be called a small performance. During this test, an unfamiliar room with toys will be involved, in which a mother, a one-year-old child and one stranger will take part. During the experiment, the mother leaves the room once or twice. For the first time, a mother leaves her child with a stranger for three minutes, and then she is left alone. Here analyzes the behavior of the child when he is alone and the mother's return to the room, the conclusion is made. The landscape is also diverse in two situations, both are extremely natural. Children who were very kind to their mother were always with their mother. Such children are more inquisitive, sociable, independent and shy than their 2, 3, 4 and 5-year-old peers, their level of development is moderately developed. In the course of research, it was found that 32% of children were not kind to their mother, they were divided into shy and stubborn groups. Over time, such children will have a strong sense of striving for independence. Foreign psychologists have also found that when observing three categories-loving, shy, stubborn children, they radically differ from each

other in their behavior, in the development of the psyche and in communication with peers.

Caring children show that they are ready for joint activities at the age of 18 months, their enthusiasm is high and their perseverance is high. And at the age of two, he will be able to engage in active communication with peers, play toys in order and use his imagination in various games. Five-year-olds also have such differences. And then, in primary school, children who are very kind, who are able to achieve good achievements even in school, enter into active communication with peers and adults.

The analysis of numerous studies links the socio-psychological development of a child with the compassion and insight of his mother. During the study, it was found that the mothers of children who were very kind were extremely observant and attentive to their child's questions. In addition, mothers of one-year-old very kind children are able to respond competently to their every action and adjust the feeding time and the child's play to each other. Other researchers have also noted that mothers of such children can intelligently determine the needs of their children and learn from their facial movements and voices what they need, when, what they need.

Studies again show that children who start walking, that is, children who experience physical exertion, if kindness does not manifest itself, can understand their own "I" in them and cause disturbances in the formation of their speech. If children love someone very much in the first year of life, then the unpleasant effect of an unhealthy relationship made with him at the age of two will be even less.

Methodology

In the relationship of a family person, the significance of the role and embodiment of the mother again lies in the fact that before the child reaches the age of one year, the father and the mother see the personality as an object of the mother and begin to perceive the father as a separate person, starting from the age of one year (Karimova, 2008).

Based on the above analysis as a methodological basis, we considered that the quality system of maternal experience and its characteristics carried out at different stages of child development are adequate for presenting the results of observation.

The study of the first signs of maternal retention experience the initial base is based on cases of manifestation of maternal signs, counting the ideas of pregnant women about the functions of motherhood and its relation to the child (Isenina, 2002). In determining these fantasies,

projective methods can also serve, such as drawings “My child now”, "My child in the future”, as well as associative methods for determining the association with the words "child”, "mother". The use of free assositions and descriptions allows for a meaningful analysis of the particular meanings of the words "child”, "mother" for pregnant women. The general scheme of the associative experiment is such that the stimulus phrase is given to the subject and it is required to give him the first associative that comes to mind. In a free associative experiment, examiners are not subject to restrictions on the choice of associations. Examiners work with meanings in the "order of application”, which allows them to identify some incomprehensible components of meaning (Shamsiev, 9). Many researchers believe that the nature of the association will depend on the age, gender, information, profession of the examiner. This means that the associative technique is reflected as the cognitive structure of the linguistic meaning, the individual characteristics of the subjects, their particular meanings. In some semantic components of the meanings of this stimulus word, we proceeded from the fact that in the meaning of associations and in the description of words there are some values of attributes of the basic maternal experience. The obtained associations and descriptions were analysed from the point of view of the presence of these values in each researcher.

The scientific novelty of the research is as follows: the author reveals the qualities of the holding experience of the mother, influencing the socialization of the child in the family, include such maternal qualities as "acceptance” “care” “subject of learning communication” “subject of learning actions with objects”; the leading socio-psychological factors characterizing the experience of the family holding (family psychological relief, the status of the husband in the family and the attitude to the pregnant woman and mother);

the movement of maternal qualities that form the experience of family holding – affective, cognitive, reflective and operational aspects-is approved. ; for the first time scientifically defined components of social attitudes (affective, cognitive, and operational) on the basis of maternal qualities manifested in the family holding and maternal experience; the quality and characteristics of maternal experience are described, proved on the basis of empirical data and authorship, designed to serve the development and socialization of the child (Shamsiev, 9).

Results

Quantitative data in the analysis of the association and description of the words "child", "mother", reflecting the initial base of maternal experience in the group of pregnant women we observed, are shown.

Which presents the results of the analysis of the word "child", it can be concluded that from the signs of the initial base of the maternal experience of retention in a pregnant woman, the sign of the quality of reception "positive emotional attitude to the child" and the sign of the quality "empathy" were more pronounced. Associations reflecting a positive attitude of a woman to a child ("beautiful", "good", "warm", "love", etc.) were identified.

As mentioned above, the initial base includes empathy towards the future child of the future mother, attention to him, an adequate reaction to his actions, his thoughts about respect for the individuality of the child, "tenderness" from the attributes of the mother's holding experience. The future child of a pregnant woman can be considered as the initial empathy of the child with various ideas about his individual characteristics: appearance, abilities, willpower, age, actions, understanding. For example, "small", "smart", "boy", "capable", "red-faced", "smiling", "crying", "skinny", "cheerful", "understanding" and so on, the empathy of the mother to the child is expressed in understanding her feelings and thoughts after childbirth. An empathic mother communicates with a child, seeing that her previous thoughts about the child do not correspond to her real characteristics, abandons her initial thoughts about him. However, the fact that a pregnant woman has an idea of the various qualities of her unborn child can serve as her initial future empathy.

At this point, it is permissible to emphasize the feature of Sympathy "attention". Many considerations are involved in the word "child" in the association, such as "attention", "care", "taking care of the child". The mother's concern for the child may arise as a result of her thoughts and actions about him, about her calmness, as well as attention to the child. A pregnant woman's concern for her future child can serve as a starting point of "attention to the child". As for the quality of the basis of the "subject of learning", it manifests itself mainly in the associations "upbringing", "responsibility", "maternal duties" as a sign of "subjectivity".

According to our data, a large group of associations with the expression of ideas about motherhood of a pregnant woman as a "subject of child care" has been identified. These are the subjects and conditions that characterize the child's vital activity, as well as associations that make sense of the procedures necessary for his vital activity. For example,

"cradle", "vitamins", "toys", "diapers", as well as "washing", "sewing" «walking", "mother", "feeding".

The data in indicate that the descriptions obtained for the word "mother" are largely consistent with the data of the association analysis. The differences are that the descriptions respect the individuality of the child's mother, considerations reflecting her attention have three meanings. For example" "you need to have your own point of view" " a small person with his own character" "a person with a capital letter", "respect the child as a big person" and "requires attention". A positive emotional attitude is expressed in such arguments as "there should be joy"" "childbirth", "the closest person". Empathy for the child should be "striving for knowledge" "comprehensively developed", "healthy"" "cheerful", "sociable", etc.

The initial basic quality of the "subject of learning" is also largely attributed to the sign of "subjectivity" ("learning", "development and upbringing", "working with him"). The descriptions of associations reflected relatively more considerations characterizing objects, conditions and procedures, such as "shirt-making", "requires care", necessary for the child's vital activity.

The difference between associations and descriptions can be explained by their linguistic and informational differences: the descriptions involve reasoning expressing respect for the child, while the associations have more words reflecting the attributes of the unborn child, expressing the objects and procedures necessary for his care. A few words that do not fall under the above criteria characterize the existential state of the mother with the "future", "new feelings" and family members of the child: "father", "grandmother", "grandfather", "generation".

From the data in it can be concluded that the word "mother" was given in relation to the word "child" in associations, and all the basic attributes of maternal experience were contained in descriptions. For example, the following associations express a positive attitude of a pregnant woman to a child: "warmth", "a woman who loves children", "kind", "pleasant", "love", "smile", "gentle". Associations reflecting the empathy of expectant mothers represent not only various characteristics of the unborn child (as in the word "child" in the association), but also a characteristic of the quality of maternal experience – "understanding", "caring".

The expression "empathy" is weakly traced in the word mother in association (compared to the word child in association). In this association, the signs of the quality of the "subject of learning" are more

clearly expressed – "subjectivity", the words "responsibility", "educator" are used (Shamsiev, 2018).

The word "child" refers to a relatively large group of associations that reflect the imagination of the mother as a child and the family of the "subject of care", as in associations ("comfort", "sweets", "household", "kitchen", "child care", "supplier", "laundry", "cooking", "feeding"). In the word "child" in associations, the imagination of the mother as a subject of care is more expressed, and in associations with the word "mother" reflections on the relatively general qualities of the mother as a subject are reflected.

As the data in Table 4 show, the content of the description of the word "mother" basically coincides with the content of the same phrase. A positive emotional attitude towards a child means "loving children", "loving", "pleasant", "the closest person", etc. is characterized by descriptions. The idea of empathy is expressed by the following reasoning: "you can open your heart to him", "you can understand everything", "you can forgive everything", "you can ask for everything". Reflections on the mother's mindfulness are manifested in such expressions as "always feeling the need for someone", "mindfulness", "taking care of your children". His quality of "adequate response" may have been reflected by the "calm" feedback. The basic quality of the maternal experience of the "subject of learning" is also expressed mainly by the sign of "subjectivity".

In the descriptions of the word "mother", as well as in the descriptions of the question "child", the words describing the objects and conditions necessary for the child's life are poorly expressed ("a good housewife", "creates conditions for the child to feel good", "child's health", "freedom and regularity"). The description and associations with the word "mother" express a large group of meanings reflecting the characteristics associated with the role of the mother as a housewife ("good housewife", "creates comfort in the house", etc.), as female characteristics: "beautiful", "modern", "intelligent", "restless" and as a family support: "economic assistance", "spiritual assistance", "role model", etc.

According to the results of data analysis, the words "child" and "mother" can be distinguished from the basic quality of the mother's initial holding experience in phrases and descriptions - reflections on the attitude of a pregnant woman to her child: "acceptance" – a positive emotional attitude to the child, "rabies" – "empathy", "attention", "respect for the child's personality".

As for the mother, fantasy as a "subject of study" is almost not expressed. In accordance with the content of our sample data, the image

of the mother in pregnant women is formed as a "subject of upbringing" and "subject of child care". The impressions reflected little maternal subjectivity and reflected the woman's ability to socialize the child in various manifestations of activity and communication. For our expectant mothers, the idea that from the first days and months of a child's life it is necessary to socialize is considered significant. Several women had associations "play", "play", "initiative in children's games". This feature is reflected in the associations in the style of "positive emotional attitude", in the comments to the description of the question "respect for the individuality of the child", "mother". Also, the definition of the question "child" weakly involved words denoting the subject and circumstances necessary for the child's life ("a good housewife", "a child creates conditions for him to be well", "child's health", "freedom and regularity").

The basic quality of maternal experience, such as "empathy", is expressed in the female imagination of various attributes of the unborn child, as well as in comments, descriptions that directly reveal the content of empathy (Karimova, 2006).

If the mother's holding experience in describing and reasoning about the word "child" is studied in associations belonging to the child of the initial basic quality, then the same signs in the so-called "maternal" associations and descriptions - "acceptance", "empathy", "attention", "subject of upbringing" are considered in representations related to the role of the mother. Thus, the mother's holding experience is that the presence of the same source base of adjectives gooseberry passes through control and finds its confirmation not in one, but in two verbal associations and descriptions. It is they who should be interconnected as a result of the commonality of the "child-mother" and "mother-child" relationships.

From the above, it can be concluded that the child feels the attachment of the mother and reacts to her in the same way. As long as the formation of personality begins with Eastern values, such as kindness, empathy, kindness in the soul of a child, there is no doubt that the foundations of the fullness of our children begin with each of us from our homes, mothers, who are the charm of our apartments. This, as the language of psychology says, a healthy family environment, begins with mutual affectionate relationships of people in them.

Conclusions

The results of the research work on the topic: "Family holding – the psychological mechanism of child socialization" allow us to formulate the following general conclusions:

as a result of studying such maternal qualities as "acceptance", "care", "subject of learning to communicate", "subject of learning to act with subjects" that affect the socialization of a child in the family, there are grounds for conclusions about the nature of the qualities of a mother who has experience and the social situation of their development.

Attributes of the quality of maternal holding experience are social stereotypes that have become personal aspects of the mother. As a member of the socio-psychological environment and personality, the attributes that affect the development of the child are the basis, the basis.

As a result of the analysis of foreign theories of child development, the experience of the maternal holding as a subject that influenced the concept of basic attributes and their properties was studied (in infancy, these are the basic attributes of the mother as a subject of learning to act with the subject). The mechanism of the influence of maternal attributes on the determination of the influence of maternal experience with signs of affectivity has been studied as a social phenomenon with cognitive and operational components. It was noted that the indicators of the social status of mothers have different effects in different periods of the child's socialization process.

The analysis of the development of the attributes of the parent holding experience has shown that the experience of the parent holding is divided into value-content and operational components, which depend on the ratio of its core in the attributes of the base. There is also a situational, peripheral circle of attributes, which is determined by constant situational needs and motivations, in these situations existential, superficial aspects of native attributes are considered important. They have valid components that have arisen in situations of unexpected interaction that have not been repeated before. Components can change their state and move from one group to another.

References

Winnicott D. V. Conversation with parents. - M. : Class, 1995. - 92 p.

Winnicott D. V. Family and personal development. Mother and children. - Yekaterinburg: Publishing House "LITUR", 2004. - 400 P.

Isenina E. I. Basic qualities of a mother (nature and dynamics of development). -Ivanovo, 2002. The manuscript. 253 p.

Karimova V. M. Family psychology: textbook. For students of pedagogical universities. - T. : "Science and technology", 2008. - 70 p.

Karimova V. M. Psychology of family life: a training manual. - T. ; New century generation, 2006. - It's 142p.

Lisina M. I. Problems of ontogenesis of communication. M. , 1986. 237 p.

Meshcheryakova S. Yu. , Avdeeva N. N. Features of mental activity of a child of the first year of life // Brain and infant behavior / Edited by O. S. Andrianov. M. , 1993. pp. 167-217.

Meshcheryakova S. Yu. Features of the "revival complex" in infants when exposed to objects and communication with adults // Questions of psychology. 1975. -No. 5. pp. 142-154.

Shamsiev U. B. "Family holding-psychological mechanism of child socialization": monograph// "Tashkent Institute of Chemical Technology". Tashkent: Navruz, 2018. 124 s. https://cyberleninka.ru/article/n/ona-fenomeni-bola-zini-zi-anglash-omili-sifatida

Shamsiev U. B. Family holding and personality Genesis "educational-methodical manual" Main Library of the Academy of Sciences of Uzbekistan " printing house, 2016, Page 46. https://cyberleninka.ru/article/n/ona-fenomeni-bola-zini-zi-anglash-omili-sifatida

THE CREATIVE SPIRIT OF THE SOCIAL

Bakhyt Zhussupova

Abstract

The article reveals the creative spirit of modern sociality, transforming it into a flow of sociems as the continuous formation of social singularities. Modernist worldview guidelines with faith in holistic, metaphysical ideals are being persistently replaced by fundamentally new cognitive attitudes that represent the latest civilizational challenges. The current course of social development has changed the usual rational social schemes, opposing, destroying, and deconstructing them. In social processes, increasing factors of pan-mythologization of all areas of social activity, the relativity of spiritual values, subjectivism, irrationalism, randomness, unpredictability, and uncertainty have been revealed. The picture of modern society is fragmented, torn, multifaceted, diverse, absurd, and individualized by the flows of autonomous processes and human expressions of will. The social world has become different, requiring the latest cognitive thinking and a fundamentally new epistemology. The crisis of traditional systematicity, classical spiritual guidelines, and reductionist scientific teaching of reality in the metaphysical project causes post-non-classical socio-philosophical discourse. However, we need to think about the opposition of social paradigms but about polyparadigmality, their mutual complementarity in the study of various sections of social reality, in solving certain types of problems and scales. Thus, if the problem is to trace the general, global trend of social development, one can rightfully apply the classical paradigm. To understand the singular aspects of human life, the "living contexture" of social processes, which is necessary in the conditions of rapid, intense flows of modernity fraught with social cataclysms, human-dimensional tactics of social cognition are required. The society of the 21st century is represented by a heterogeneous reality that has "scattered in different directions, " having ceased to be an object or an idea. That is the co-existence of singular carriers, existences, on which phenomenology, philosophy of life, existentialism, postmodernism, and other philosophical schools have insightfully reflected. From the view of the heterological concept's adherents, singularities a priori do not have an

ordinary existence; their existence is always in a state of escape, continuous formation. Therefore, the social in the heterological understanding neutralizes the common, joint spatial and temporal plane. Not being together, but being together, co-existence. The existence of singularity is always separation. This co-existence, this reality of difference, which only heterology can describe, and which metaphysics oriented towards homogeneity does not think. Heterogeneity is extremely difficult to describe. That is precisely the essence of the problem of modern socio-philosophical discourse. Therefore, discourse, the process of being, flows through many discrete singularities, divisions, and differences of the social.

Keywords

heterology, modern sociality, paradigm, post-non-classical, classical, sociema, singularity, uncertainty, co-existence, discursivity

INTRODUCTION

Modern social reality is composed and represented by sociems, denoting the continuous formation of social singularities. Furthermore, this is not a tribute to the postmodern tradition of baselessness, narrative, discursiveness, and uncertainty. This is something that is urgently emphasized and eloquently evident.

Classic images of integrity and wholeness, stability, and certainty have long and inexorably faded and have outlived their usefulness in all spheres of social reality, proclaiming its creative spirit and nature in the sense of unpredictability in self-organizing constructs.

Modern society has moved far away from the classical prose standards, turning to poetry of social events. However, this is not a romantic message but causes constant anxiety and social tension.

What is driving this modern social shift? Of course, civilizational prerequisites, such as high achievements in the scientific and technical process, including the information process, which made possible the growth of liberalism, separatism, individualism, dynamism towards the severance of traditional ties and relationships, the loss of the need for a holistic vision of the social panorama. The problem is that this happens less at the local and state levels. After all, the state (contrary to metaphysical intentions) is formed by humans, actors, and societies and does not play the same consolidating, organizing, patriarchal role as the classical sages saw it.

LITERATURE REVIEW

Modern thinkers emphasize the enormous range of social variability. For example, J. -L. Nancy argues that contemporary society appears in a complex, meaningless proliferation in which multiplicity is locked in the meaninglessness of human life [Nancy, 2004, p. 10]. This artificial, civilizational construction is lifeless, divorced from human existence, from the existence of people. In contrast, actual human existence is co-existence, which everyone has: "The essence of being exists only as co-essence" [Nancy, 2004, p. 55]. Not first being, and then adding us to it. "Together" is human existence. There is no being in general; every being is determined to be with others. J. R. Searle believes that social education is a structurally organized whole, existing and reproduced as such in the minds of individuals [Medvedev, 2006]. According to B. Latour, society is not an ontologically given integrity since it is a set of coexisting singularities that form a "heterogeneous network. " When studying society, Latour suggests "going with the actors themselves, that is, trying to understand their often-extravagant innovations" [Latour, 2014]. Manuel de Landa, in his social theory, operates with the categories "assembly, " "multiple, " and "complexity. " He focuses on the analysis of genuine relationships in society, the mechanism of implementation of which cannot be reflected in any theory since conceptual ideas relate to ideal objects and connections. The functioning of society is carried out in the actions of multiple parts in an "assembly. " "Assembly" is a mechanism for the emergence of many self-organizing systems. This is a sociogenesis in which struggling modes of existence are transformed, resulting in new formations. As a result of assembly, the object changes its shape, coinciding with the environment in which it resides [Kerimov, 2015, p. 83]. Thus, the object changes its shape to a new one.

METHODOLOGY

Methods of fractal analysis, philosophical and theoretical generalization, heuristic synthesis, methods of social synergy, and social heterology were used in the study of modern social processes.

RESULTS

The heterological paradigm of cognition and understanding of modern social processes, including those occurring in Kazakh society, is addressed to the knowledge of a living person living in the creative processuality of a specific human life and is based on:

high level of social proliferation;

increased nonlinearity of social development;

increasing the degree of decentralization of social life and social consciousness;

increasing the level of mediation of the social;

increasing the degree of liberalization of the spiritual foundations of society;

strengthening the factor of panmythologization of consciousness;

increasing the degree of virtualization of social space and many others.

The heterological social paradigm is a view of society "from below, " excluding all attempts to idealize social education, to tie it to a single absolute system-forming basis, largely subjectively constituted, wishful thinking. In the tension of modern sociality, caused by turbulence and uncertainty, this is an unforgivable blunder due to the colossal increase in the role of seemingly small, insignificant events.

In this heterological-methodological perspective of thought, the cognitive gambit represents the over-socialization of social life, which has nothing to do with metaphysics, consisting of the social virtualization of real life and an exaggerated dissolution of social illusions in the game. This comes precisely from "from below, " from "living" self-organizing social processes. The primary tool of "over-socialization" is information. According to E. V. Pilyugina, "if in the era of modernity, the social environment included information, and at the dawn of postmodernity the information and social environments became equivalent, then today, in the period of "developed postmodernity, " the information environment subjugates social reality, dictating to society as a whole and its components of methods, forms, images of social behavior. J. Baudrillard calls such images simulacra [Pilyugina, 2014]. "

We live in a world of ghosts, simulacra, synthetic things, and contrived values for reasons of fashion standards and prestige. We are mired and stuck in the space of social shows (English "show" - display, performance), which illusorily socializes us in isolation from reality. This is precisely what Slavoj Žižek means when he writes that today's social reality is torn apart due to its transformation into a virtual one. Nevertheless, the problem is not virtuality. On the contrary, the problem is the *reality of the virtual*: "Virtuality is very concrete. However, at the same time, overall, it is nothing. This is, if someone likes, a special effect of the real. Moreover, this is where the real problem lies" [Zbrozhek, 2012, p. 173]. In other words, social space is real virtuality, "the most acute, problematic aspect of virtuality. This is where the ontology of rupture lies. "The Real is not the Thing, but the gap on the way to it"

[Zbrozhek, 2012, p. 117]. This is a statement of the times that no one has ever thought about. This happened in a string of social events. Alternatively, humanity has always dreamed of needing information to help a person master the world, especially since the Enlightenment era. Nevertheless, the fact that we would find ourselves captivated by it, having lost the demarcation line between the real and the virtual, the classical paradigms of cognition could not conceptually foresee. However, by changing the perspective of thinking, overcoming, and abandoning previous cognitive attitudes through social heterology, the essence is transformed into an event in the process of becoming. Therefore, the essence of being occurs in the process of being. This is the eventfulness of all events.

Social being appears as an event that precedes essence. Being unfolds as an implicit, virtual process of becoming. This is a fractal process in which an event continuously disappears, changing its ontological status, but does not disappear. An event is a gift of being, the being of a being, not in possession, but in the sense of becoming.

The attributes of an event are difference, heterogeneity, multiplicity, and relation to Others. Thanks to this, the event remains in suspension, suspended. An event is left to itself, never completed, closed, or self-identified, and located in a complex system of relationships with other events. Therefore, an isolated event that becomes emptiness does not exist. The continuity of formation is due to the system of interaction.

Kerimov T. Kh. by event, he understands "the gift of being" [Kerimov, 2011, p. 134]. The gift of being means the alienation of an event from being. It eliminates the meaning and presence of being the boundaries of which are illusory. The gift regulates the border, limiting the activity of being. The gift acts as the boundary of the distinction between existence and being. Existence is possible only within the bounds of the uncertainty of the event.

Being, wondering, retreats into uncertainty. An event in the status of a gift gives rise to being. The event of gift is a process of play, of difference. It is the process of discovering a gift that leads to its disappearance. This is an endless process of repetition, unfinished and unresolved, indefinite becoming, in which being sacrifices itself to being, holding on and connecting with itself. As a result, *nothing* exists that somehow seeks to express itself outside of existence.

The givenness of an event gives rise to the illusion of a predetermined existence, which is the sin of traditional philosophy with its inherent metaphysical belief in the existence of a transtemporal kingdom of ideas,

noumena, essences, in the subject-predicate structure of being and thinking. This is what caused the indignation of Nietzsche, who rightly notes: "Just as the people separate lightning from its sparkle and take the latter for an action, for the action of a certain subject called lightning, so also folk morality separates force from manifestations of force" [Kerimov, 2011, p. 137].

The event occurs as a process of continuous disappearance, but not destruction. It has a fractal character. We owe the concept of "fractal" to the American mathematician B. Mandelbrot. Introduced at the end of the 20th century, it has spread widely in scientific and non-scientific fields to denote complex, non-trivial, geometrically irregular figures composed of equally complex parts that are simultaneously identical to the whole. Therefore, the fractal is self-similar, and the dynamics of its development, undoubtedly, occur in the self-organization mode.

From the point of view of the static human mind, the world around us is represented by an "instant photograph" in which the process of becoming is missed. However, being is always a co-existence, as Heraclitus stated: "Everything flows, everything changes. " Stability is an extreme, short-lived fractal state. In the self-organization mode, the event refers to itself, excluding self-identity. Being a co-existence resides in a heterological matrix.

The event is heteronomous and, therefore, verbal. An event is the emergence of a being into the presence. Being is not an established entity and, hence, not a noun. To be means to act. For Hegel, the process of becoming was understood as the activity of the pre-given, and the result of this activity is the realization of the possibilities of pre-established intentions. As for heterological becoming, it is a process of actual, self-organizing becoming through difference. This is precisely what F. Nietzsche had in mind when he debunked the metaphysical attitude towards the subject and its predicate [Nietzsche, 2005, p. 302]. Being and existence exist concerning difference and the process of distinction. In space-time, eventful existence is not a thing. An event "flares up" in the interval of presence and absence. An event is neither a motive nor a consequence of other actions but something that precedes cause and effect. The event unfolds in a fractal mode of self-organization.

All social systems are undoubtedly fractal. The beginning, middle, and end stages are distinguished in fractal development. The fractal corresponds to the scene of instability as the main one. This is the middle stage. Therefore, any social system, and above all humans, being fractals, are never complete. They are eventful, unpredictable, and uncertain.

From the point of view of existentialism, existence precedes essence, and a person's future cannot be determined in advance. First is the process, the event. Therefore, Heidegger's ontological revolution, "therefore the mystery of man, the mystery in man the mystery is not objective, but the mystery of the "background" that allows you to see this being. Man is in the lumen of being" [Zhussupova, 2019, p. 408].

Being and existence are in an ambivalent relationship, interpenetrating each other. They do not exist separately. However, being and existence do not mutually determine each other. Being is fundamentally different from existence, an operation, a process of unfolding, becoming of existence, "thanks to which existence comes into presence; something, and not nothing, takes place" [Kerimov, 2011, p. 138]. Moreover, being exists through distinction from being. The mistake is that being has always been understood as a noun in the form of a thing, substance, idea, or essence.

Being is an event, a process. This is a singular event. This is a way of being expressed, undoubtedly, by a verb. An event is not a change in a pre-given subject, and it is a unique being. An event, as such, does not belong to a species of a specific entity. An event occurs and becomes evident as an existent case, among many others.

As indicated above, Hegel understood becoming as inherent in the subject, which immanently self-develops in the established logic of the concept. The heterological approach to becoming proves that no subject exists in becoming since it produces itself. A heterological understanding of the process of becoming requires the heterological nature of time. Unlike metaphysics and science, which think of time in a spatial mode, quantitatively, heterology does not reduce the ontology of time to linear space since it deals with open systems (in classical philosophy and science, we were talking about isolated, closed dynamic systems).

Kerimov T. Kh identifies the following signs of heterological formation as differences:

– to be meant to become; this is the actual process of becoming a being, which takes place in the interval "virtual-actual" and not "actual-actual";

– the virtual is a virtual multiplicity, and the actual is a diversity of individual forms; existence is established immanently in actual reality, not exhausted by actualities, in an excessive mode to reality; therefore, the process of becoming is always internal, not external;

– the virtual is not the possible; if, in classical philosophy, the relation between the possible and the actual is always a relation of similarity with

the realization of one possibility among many others, then in heterology, such similarity is excluded since we are talking about the virtual; the virtual, being actualized, gives rise to a new difference;

– there are no predetermined formation conditions; the actualization process accompanies the virtual, which creates or destroys actualities [Kerimov, 2011, pp. 148-149].

The virtual and the actual are two sides of the real, between which there is movement transition, but not mediation, since the virtual consists of various elements, singular. Mediation presupposes a relationship between established, ready-made objects, and becoming is a process of actualization through uncertainty. "Therefore, the relationship between the virtual and the actual is onto-hetero-genetic: the virtual generates the actual from its internal differentiation. Furthermore, since ontogeny is heterogeny, the process of actualization is the production of new differences, thanks to which multiplicity is actualized" [Kerimov, 2011, p. 150]. This is precisely the problem of modern socio-philosophical discourse: how and in what way the virtual turns into the actual.

The modern world of sociality demonstrates the reality of the diversity of the virtual, immanently actualized in unforeseen, singular forms of social practice, causing social tension due to radical novelty. The Covid-19 coronavirus pandemic, unfolding before our eyes, has changed the entire world in record time. This affirms the creativity of becoming from nothing since differences do not flow from their potential or correspond to them. This confirms that the difference between the virtual and the actual is not given but generated.

Turning from the philosophical and methodological intentions of the heterological social paradigm to actual social practice, we note the explicit contradictory complication of post-modern social life, including in Kazakh society. For example, these are the central contradictions of the modern state, including Kazakhstan. "Firstly, there is ambiguity in the relationship between citizens and the state. Secondly, there is a deepening difference between the state and society, resulting in the replacement of political power with the "micro-power" of governance institutions. Thirdly, the "network form" of global power breaks the connection between decision and responsibility (managerial decisions at the global level are politically irresponsible; at the same time, one of the main regulatory ideas of democracy – the idea of the "common good") disappears" [Maltsev & Lomako, 2020].

Social heterology suggests starting from living processes, following them, and legitimizing uncertainty as an inevitable attribute. A profound socio-philosophical concept is required to reflect the picture of modern society more accurately.

CONCLUSION

Thus, the post-modern society is explicitly heterogeneous since its key attributes are:

sociems, denoting what is in the continuous formation of social singularities;

complex differentiation;

increasing complexity of proliferation;

explicit multi-vector nature of events and processes;

polycentration of social space;

hidden connections of social processes due to the increasing degree of their mediation;

pluralism of worldviews and others.

In this regard, the classical principles of social philosophy no longer work. Uncertainties in modern social processes are increasing. This social shift is due to civilizational prerequisites, such as the high achievements of the scientific and technical, including the information process, which made possible the growth of liberalism, separatism, individualism, dynamism towards the rupture of traditional ties and relationships, the loss of the need for a holistic vision of the social panorama.

Prominent modern thinkers emphatically identify a vast range of social variability in society, which indicates the birth of a new social ontology, *a new formulation of socio-philosophical problems relating to the practical life of a person, including everyday modern life*.

This is also relevant for the conditions of modern Kazakh society, which is facing new global severe challenges of our time. The heterological paradigm allows us to get closer to the objective process of social life, to an understanding of the fundamental interests of a person, which the classical social cognitive paradigm did not consider, looking at a person "from above, " smoothing out the social picture towards a single basis. However, we are not talking about contrasting social paradigms but their complement in the study of various sections of social reality, solving certain types of problem scales. Thus, if the task is to trace the general,

global trend of social development, one can rightfully apply the classical paradigm. To understand the singular aspects of human life, the "living tissue" of social processes necessary in the conditions of rapid, intense flows of modernity, fraught with social cataclysms, human-dimensional tactics of social cognition are required.

In the tension of modern sociality caused by turbulence and uncertainty, it would be an unforgivable mistake to ignore seemingly small, insignificant events, which, as practice demonstrates, play a monumental role in social processes, leading to tragic consequences.

Modern society, including Kazakhstan's, is in the complex, contradictory dynamics of social processes uncharacteristic of classical cultures. These are the contradictions of the information society, the problems and contradictions of modern states, and many others that can only be solved from the position of the heterological paradigm.

The heterological concept of post-non-classical social paradigms rejects ontology as onto-theology associated with the search for an omnipresent single basis (external or internal) of social life, presenting it as homogeneous. This aspect offers the study of society from the inside, from the point of view of difference, singularities, multiplicity, heterogeneity, and co-existence, following the logic of self-development identifying its tendencies. It is in a heterological key that the methods of synergetics, rhizomorphism, and fractality work. "Only guided by a heterological approach, in our opinion, is it possible not only to describe and explain complex modern social processes, but also to approach their understanding through the analysis of the actions of living people, and not institutionalized subjects of social history. " [Zhussupova, 2022, p. 283].

Post-non-classical social paradigms are essential to come closer to understanding modern social processes, the leading carriers of which unique characteristics and qualities drive people, and to develop humanistic, humane tactics and strategies for the future development of humankind.

CONGRESS PROGRAM (ONLINE)

SEÇİLMİŞ GELİŞMEKTE OLAN ÜLKELERDE DÖVİZ KURU GEÇİŞKENLİĞİNİN AMPİRİK OLARAK İNCELENMESİ: HETEROJEN PANEL NEDENSELLİK ANALİZİ

Prof. Dr. Nuri BALTACI

Gümüşhane Üniversitesi İİBF, İktisat Bölümü

Doç. Dr. Hikmet AKYOL

Gümüşhane Üniversitesi Şiran Mustafa Beyaz MYO

ÖZET

Döviz kuru geçişkenliği, döviz kurlarında meydana gelen değişimlerin yurtiçi genel fiyat düzeyinde neden olduğu etki şeklinde tanımlanabilir. Gelişmekte olan ülkelerde döviz oranlarında meydana gelen dalgalanmalar önemli döviz krizlerine neden olabilmektedir. Bunun yanında bu ülkelerde kur kaynaklı maliyet artışları enflasyonun ana sürücülerinden birisine dönüşebilmektedir. Bu nedenle döviz kuru geçişkenliği, gelişmekte olan ülkelerde ekonomi politikalarının en önemli konularındandır. Bu araştırma önde gelen gelişmekte olan ülkelerde döviz kuru geçişkenliğini ampirik olarak ele almıştır. Bu amaçla Brezilya, Bangladeş, Rusya, Hindistan, Endonezya, Malezya, Meksika, Nijerya, Arjantin, Pakistan, Şili, Tayland, Kolombiya ve Türkiye'den oluşan örneklemin 1990-2021 arasındaki dönemi heterojen panel nedensellik testleri kullanılarak analiz edilmiştir. Araştırmada döviz kurlarını temsilen nominal döviz kurları (ABD Dolarına göre) kullanılmıştır. Enflasyon oranlarını temsilen ise tüketici fiyat endeksinin yıllık yüzde değişim oranları alınmıştır. Araştırmada değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi Emirmahmutoğlu ve Köse (2011) Granger temelli heterojen nedensellik testi kullanılarak analiz edilmiştir. Test sonuçları, döviz kurlarının enflasyon oranlarıyla arasında nedensellik olduğunu ortaya koymuştur. Ülkeler bazında bulgular farklılaşmıştır.

Anahtar Kelimeler

Döviz Kuru Geçişkenliği, Enflasyon Oranları, Heterojen Panel Nedensellik Testi.

EMPIRICAL INVESTIGATION OF EXCHANGE RATE PASS-THROUGH IN SELECTED DEVELOPING COUNTRIES: HETEROGENEOUS PANEL CAUSATION ANALYSIS

ABSTRACT

Exchange rate pass-through can be defined as the effect of changes in exchange rates on the general domestic price level. Fluctuations in foreign exchange rates in developing countries can cause significant currency crises. In addition, exchange rate-related cost increases can become one of the main drivers of inflation in these countries. For this reason, exchange rate pass-through is one of the most important issues of economic policy in developing countries. This research empirically addressed exchange rate pass-through in leading developing countries. For this purpose, the period between 1990 and 2021 of the sample consisting of Brazil, Bangladesh, Russia, India, Indonesia, Malaysia, Mexico, Nigeria, Argentina, Pakistan, Chile, Thailand, Colombia, and Turkey was analyzed using heterogeneous panel causality tests. Nominal exchange rates (relative to the US Dollar) were used to represent exchange rates in the research. Annual percentage change rates of the consumer price index were taken to represent inflation rates. In the study, the causality relationship between variables was analyzed using Emirmahmutoğlu and Köse (2011) Granger-based heterogeneous causality test. Test results revealed that there is a causality between exchange rates and inflation rates. Findings differed on a country basis.

KeyWords

Exchange Rate Pass-through, Inflation Rates, Heterogeneous Panel Causality Test.

GİRİŞ

Döviz kuru geçişkenliği 80'li yıllardan beridir literatürde tartışılan ekonomik bir konudur (Fisher, 1989; Hooper ve Mann, 1989; Taylor, 2000; Campa ve Goldberg, 2005; Zorzi vd. , 2007; Berner, 2010; Jasova vd. , 2016; Beirne vd. , 2023). Ele alındığı dönemde bu kavramın tanımlanması konusunda çeşitli görüşler ortaya konulmuştur. Fisher (1989) göre döviz kuru geçişkenliği, döviz kurunun değerindeki değişikliklerin ithalat fiyatlarındaki değişikliklere yansımasıdır. Benzer şekilde Hooper ve Mann (1989), bu kavramı nominal döviz kurlarındaki

bir değişikliğin ithalat fiyatında bir değişikliğe neden olma derecesi olarak tanımlamıştır. Bir diğer tanıma göre ise döviz kuru geçişkenliği, döviz kurlarında meydana gelen değişimlerin yurtiçi genel fiyat düzeyinde neden olduğu etkilerdir (Phuc ve Duc, 2022:5, Şeker, 2022:132). Gelişmekte olan ülkelerin 80'li yıllardan sonra dış dünyaya açılması ve son 40 yıllık süreçte geçirmiş oldukları güçlü finansal liberalizasyon, bu ülkeleri kur hareketlerine karşı daha hassas hale getirmiştir. Kurlarda meydana gelen dalgalanmalar bu ülkelerin birçoğunda önemli döviz krizlerine neden olmuştur. Ayrıca gelişmekte olan ülkelerde kur kaynaklı maliyet artışları yaygın bir şekilde enflasyonun ana sürücülerinden birisi olarak kabul görmektedir. İthalatta dışa bağımlılık oranı yüksek ülkelerde artan ithalat oranları, enflasyonun yükselmesine neden olabilmektedir. Zira yerli para biriminin değer kaybetmesi, yerli para birimiyle ifade edilen ve yurt içi fiyatlara yansıyan ithalatın maliyetini artırmaktadır (Aisen vd., 2021:2). Bu nedenle döviz kuru geçişkenliği, gelişmekte olan ülkelerde ekonomi politikalarının en önemli konularındandır. Bu araştırma seçilmiş 14 gelişmekte olan ülkede döviz kuru geçişkenliğini ampirik olarak ele almıştır. Bu çerçevede döviz kurlarında meydana gelen değişimlerin enflasyon oranlarıyla olan nedensellik ilişkisi panel veri analizleri kullanılarak tahmin edilmiştir.

Literatürde döviz kuru geçişkenliği konusu sadece gelişmekte olan değil gelişmiş ülkelerde de ampirik olarak incelenmiştir. Taylor (2000), ABD için enflasyon oranlarının enflasyonun kalıcılığı ile pozitif korelasyon içinde olduğunu göstermiş ve düşük enflasyonun kendisinin düşük geçişkenliğe neden olduğunu öne sürmüştür. Kara vd. (2005), Türkiye'de döviz kurlarının yurtiçi fiyatlara geçişkenliğinin 2001 sonrası dönemde önceki dönemlere kıyasla azaldığını göstermiştir. Berner (2010), Üç ayda ortalama %42'lik bir oranla, Alman ithalatının en önemli özelliğinin eksik döviz kuru geçişi olduğunu tahmin etmiştir. Bada vd. (2016), Nijerya için döviz kurunun TÜFE'ye geçişkenliğinin eksik olduğunu tespit etmiştir. Karamelikli ve Korkmaz (2016), Türkiye için döviz kurundaki artışın tüketici fiyat endeksini artırdığını göstermiştir. Ha vd. (2019), 47 ülkeyi kapsayan araştırmalarında farklı yerel ve küresel şokların çok farklı döviz kuru geçiş oranlarıyla ilişkilendirilebileceğini ortaya koymuştur. Kotil (2020), Türk ekonomisini incelediği çalışmasında TÜFE'nin nominal kurdaki değişime tepkisinin ÜFE'den büyük olduğunu tespit etmiştir. Aisen vd. (2021), Mozambik için döviz kuru geçişkenliğinin asimetrik, büyük ve hızlı olduğunu, döviz kuru değişimlerinin yüzde 50'sinin altı aydan kısa sürede fiyatlara yansıdığını göstermiştir. Çolak ve Erden (2021), 37 ülkeyi içeren çalışmalarında döviz kuru geçişkenliğinin enflasyon oranının düşük (yüksek) kantillerinde düşük (yüksek) olduğunu göstermiştir. Kazdal ve Yılmaz (2021), seçilmiş gelişmekte olan

ülkeleri analiz ettikleri çalışmalarında daha dirençli gelişmekte olan ülkelerin örneklem döneminde daha düşük bir döviz kuru geçişkenliği derecesi yaşadığını ortaya koymuştur. Hagemejer vd. (2022), 43 gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeyi içeren araştırmalarında ithal ara girdi tedarikçilerinin artan küresel değer zinciri katılımının, ithalatçı ülkedeki üretici fiyatlarına göre döviz kuru geçişkenliğinin azalmasına yol açtığını tespit etmiştir. Beirne vd. (2023), gelişmekte olan Asya ülkelerini kapsayan çalışmalarında döviz kuru geçişkenliğinin eksik ve üretici için tüketici fiyatlarından daha yüksek olduğu ortaya konulmuştur. Araştırmacılar, üretici ve tüketici fiyatlarına yönelik uzun vadeli döviz kuru geçişkenliğinin çoğunlukla kısa vadeli döviz kuru geçişkenliğinden daha büyük olduğunu bulmuştur. Carrière-Swallow vd. (2023), gelişmiş ve gelişmekte olan ülke örneklemini içeren çalışmalarında yüksek enflasyon ve yüksek belirsizlik dönemlerinde döviz kuru geçişkenliğinin önemli ölçüde daha büyük olduğunu belgelemiştir. Çakır ve Kaya (2023), Türkiye için uygulanan dalgalı döviz kuru ve açık enflasyon hedeflemesi rejimine bağlı olarak döviz kuru geçişkenliğinin TÜFE ve ana harcama grupları üzerindeki etkilerinin azaldığını tespit etmiştir.

YÖNTEM VE VERİ SETİ

Bu araştırma seçilmiş 14 gelişmekte olan ülkede döviz kuru geçişkenliğini ampirik olarak ele almıştır. Araştırma örneklemini oluşturan gelişmekte olan ülkeler Tablo 1'de verilmiştir. Çalışmada gelişmekte olan ülkelerin 1992-2022 arasını kapsayan dönemi Emirmahmutoğlu ve Köse (2011) tarafından önerilen Granger temelli heterojen panel nedensellik analizi kullanılarak analiz edilmiştir. Araştırmada döviz kurlarını temsilen nominal döviz kurları (ABD Doları başına ulusal para birimi) alınmıştır. Yurtiçi fiyatları temsilen ise tüketici fiyatları (yıllık yüzde değişim) kullanılmıştır. Model tahmin edilirken döviz kurlarının doğal logaritması alınmıştır.

Tablo 1. Araştırma Ülkeleri

Brezilya	√	Şili	√
Bangladeş	√	Kolombiya	√
Hindistan	√	Pakistan	√
Endonezya	√	Tayland	√
Meksika	√	Güney Afrika	√
Malezya	√	Türkiye	√
Nijerya	√	Çin	√

Tablo 2. Araştırma Değişkeni

Değişken	**Açıklama**	**Türü**	**Kaynak**
LNEXC	Nominal döviz kuru (ABD Doları başına ulusal para birimi, dönem sonu)	Doğal logaritması alınmıştır.	IMF
INF	Enflasyon oranlarını temsilen tüketici fiyatları alınmıştır.	Yıllık yüzde değişim oranı alınmıştır.	Dünya Bankası

Araştırmada kurulan panel veri modelin doğrusal gösterimi aşağıdaki gibidir:

$$INF_{it} = \beta_0 + \beta_1 LNEXC_{it} + \mu_{it} (1)$$

3. BULGULAR

Serilere ilişkin bilgilerin verildiği tanımlayıcı istatistikler Tablo 3'de verilmiştir. LNEX ile temsil edilen nominal döviz kurlarının ortalama değeri 3. 700, minimum ve maksimum değerleri ise -5. 402 ve 9. 663 olarak hesaplanmıştır. INF ile temsil edilen enflasyon oranlarının ortalama değeri 20. 652, minimum ve maksimum değerleri -1. 401 ve 2075. 888 olarak bulunmuştur. Panel veri seti örneklemi 434 gözlemden (N×T) oluşmuştur. Araştırma çerçevesinde ilk olarak serilerin yatay kesit bağımlılığı problemi içerip içermediği Pesaran (2004) tarafından önerilen

CD testi kullanılarak analiz edilmiştir. Analiz sonuçları her iki serinin de yatay kesit bağımlılığı problemi içerdiğini göstermiştir. Bu nedenle serilerin durağanlığı bu problemi göz önünde bulunduran ve Pesaran (2007) tarafından önerilen CIPS testi kullanılarak analiz edilmiştir. Analiz sonuçları Tablo 4'de verilmiştir. INF serisi düzeyde durağan iken, LENXC değişkeni birinci farkında durağanlaşmıştır.

Serilerin durağanlığının saptanmasının ardından aralarındaki nedensellik ilişkisi Emirmahmutoğlu-Köse (2011) nedensellik analizi kullanılarak tahmin edilmiştir. Tahmin sonuçları Tablo 5'de verilmiştir. Analiz sonuçları Brezilya için nominal döviz kurları ve enflasyon oranları arasında çift yönlü nedensellik olduğunu göstermiştir. Buna karşın Kolombiya, Tayland, Güney Afrika ve Türkiye için nominal döviz kurlarından enflasyon oranlarına doğru tek yönlü nedenselliğin olduğu tespit edilmiştir. Diğer ülkeler için bulgular anlamsız bulunmuştur. Enflasyon oranlarından nominal döviz kurlarına doğru nedenselliğin Hindistan ve Endonezya için anlamlı, diğer ülkeler için ise anlamsız olduğu gösterilmiştir. Tahmin edilen modelin homojenliğini sınayan Delta ve Delta-tilde test sonuçları heterojenliği doğrulamıştır ($p \leq 0.01$).

Tablo 3. Tanımlayıcı İstatistikler

Değişken	**Gözlem**	**Ortalama**	**Std. Sapma**	**Min.**	**Max.**
INF	434	20. 652	143. 073	-1. 401	2075. 888
LNEXC	434	3. 700	2. 628	-5. 402	9. 663

Tablo 4. CIPS Analizi

Değişken	**CIPS**	**CD**	
	İstatistik	İstatistik	Prob.
INF	-2. 955***	19. 587	0. 000
LNEXC	-1. 600	34. 509	0. 000
ΔLNEXC	-4. 172***		

Tablo 5. Emirmahmutoğlu-Köse Nedensellik Analizi

	LNEXC≠> INF			**INF≠>LNEXC**
	i	**Lag.**	**Wald**	
Brezilya	1	3	19. 856***	10. 126***
Bangladeş	2	1	0. 703	0. 009
Hindistan	3	2	0. 182	6. 712**
Endonezya	4	2	4. 015	12. 028***
Meksika	5	2	2. 698	0. 617
Malezya	6	1	0. 560	0. 002
Nijerya	7	1	0. 146	0. 000
Şili	8	1	0. 557	0. 014
Kolombiya	9	1	4. 337**	0. 276
Pakistan	10	1	1. 470	0. 043
Tayland	11	2	8. 727***	0. 300
Güney Afrika	12	2	8. 247***	1. 451
Türkiye	13	3	19. 115***	2. 332
Çin	14	3	3. 649	3. 910
Panel Fisher	75. 248			35. 007
As. Prob.	0. 000***			0. 170
Boots. Prob.	0. 890			0. 690
Delta Testi				
Delta Tilde	6. 312	0. 000		
Adj. Delta Tilde	6. 630	0. 000		

SONUÇ

Bu araştırma önde gelen 14 gelişmekte olan ülkede döviz kurlarının yurtiçi fiyatları üzerindeki etkilerini ele almıştır. Bu çerçevede araştırma ülkelerinin 1992-2022 arasını kapsayan dönemi Emirmahmutoğlu ve Köse (2011) Granger temelli heterojen panel nedensellik analizi kullanılarak tahmin edilmiştir. Analiz sonuçları gelişmekte olan ülkelerde döviz kuru geçişkenliğinin varlığına dair kanıtlar sunmuştur. Bununla birlikte bulgular ülkelere göre farklılaşmıştır. Sonuçlar, Brezilya'da nominal döviz kurları ve enflasyon oranları arasında çift yönlü nedensellik olduğunu göstermiştir. Buna göre, Brezilya için döviz kurlarının artması (azalması) enflasyona neden olurken, aynı zamanda artan (azalan) enflasyon döviz kuru geçişkenliğini etkilemektedir. Analiz bulguları Kolombiya, Tayland, Güney Afrika ve Türkiye için nominal döviz kurlarından enflasyon oranlarına doğru tek yönlü nedenselliğin olduğunu göstermiştir. Bu bağlamda Brezilya, Kolombiya, Tayland, Güney Afrika ve Türkiye için döviz kuru geçişkenliğinin varlığı ampirik olarak belgelenmiştir. Diğer ülkeler açısından sonuçlar anlamsız bulunmuştur. Buna karşın enflasyon oranlarından nominal döviz kurlarına doğru nedenselliğin Hindistan ve Endonezya için anlamlı, diğer ülkeler için ise anlamsız olduğu tespit edilmiştir.

KAYNAKÇA

Aisen, A., Manguinhane, E. & Simione, F. F. (2021). An Empirical Assessment of the Exchange Rate Pass-through in Mozambique. *IMF Working Paper*, 20/132.

Bada, A. S., Olufemi, A. I., Tata, I. A., Peters, I., Bawa, S., Onwubiko, A. J. & Onyowo, U. C. (2016). Exchange Rate Pass-Through to Inflation in Nigeria. *CBN Journal of Applied Statistics*, 7(1), 49-70.

Beirne, J., Renzhi, N. & Panthi, P. (2023). Exchange Rate Pass-Through in Emerging Asia and Exposure to External Shocks. Asian Development Bank Institute, *Working Paper Series*, 1379.

Berner, E. (2010). Exchange Rate Pass-Through: New Evidence from German Micro Data. *International Economics*, 124, 75-100.

Campa, J. M. & Goldberg, L. S. (2005). Exchange Rate Pass-Through into Import Prices. *The Review of Economics and Statistics*, 87(4), 679-690.

Carrière-Swallow, Y., Firat, M., Furceri, D. & Jiménez, D. (2023). State-Dependent Exchange Rate Pass-Through. *IMF Working Papers*, 23/86.

Colak, Y. & Erden, L. (2021). Exchange Rate Pass-Through: An Analysis of A Panel Quantile Regression. *Economics and Business Letters*, 10(2), 148-156.

Çakır, M. & Kaya, A. E. (2023). Türkiye'de Döviz Kuru Geçişkenliği Zamanla Değişiyor mu? *İstanbul İktisat Dergisi*, 73, 359-383

Emirmahmutoğlu, F. & Köse, N. (2011). Testing for Granger Causality in Heterogeneous Mixed Panels. *Economic Modelling,* 28, 870–876.

Fisher, E. (1989). A Model of Exchange Rate Pass-Through. *Journal of International Economics*, 24, 119-137.

Ha, J. , Stocker, M. M. & Yilmazkuday, H. (2019). Inflation and Exchange Rate Pass-Through. World Bank, *Policy Research Working Paper*, 8780.

Hagemejer, J. , Hałka, A. & Kotłowski, J. (2022). Global value chains and exchange rate pass-through—The role of non-linearities. *International Review of Economics and Finance*, 82, 461-478.

Hooper, P. & Mann, C. L. (1989). Exchange Rate Pass-through in the 1980s: The Case of U. S. Imports of Manufactures. Papers on Economic Activity, 1, 297-337.

Jašová, M. , Moessner, R. & Takáts, T. (2016). Exchange Rate Passthrough: What has Changed since The Crisis? *BIS Working Papers*, 583.

Karamelikli, H. & Korkmaz, S. (2016). The Dynamics of Exchange Rate Pass-Through to Domestic Prices in Turkey. *Journal of Business, Economics and Finance*, 5(1), 39-48.

Kazdal, A. & Yılmaz, M. H. (2021). External Vulnerabilities and Exchange Rate Pass-Through: The Case

of Emerging Markets. TCMB, *Working Paper*, 21/05.

Kotil, H. (2020). Exchange Rate Pass-Through Investigation for Turkish Economy. *Front. Appl. Math. Stat. ,* 5(66). doi: 10. 3389/fams. 2019. 00066

Pesaran, M. H. (2004). General Diagnostic Test for Cross Section Dependence in Panels. IZA, *Discussion Paper Series*, 1240.

Pesaran, M. H. (2007). A Simple Panel Unit Root Test in The Presence of Cross-Section Dependence. *Journal ofApplied Ecomometriscs*, 22, 265-312.

Pesaran, M. H. & Yamagata, T. (2008). Testing Slope Homogeneity in Large Panels. *Journal of Econometrics* 142 (2008) 50–93

Phuc, N. V. & Duc, V. H. (2022). Macroeconomics Determinants of Exchange Rate Pass-Through: New Evidence from the Asia-Pacific Region. *Emerging Markets Finance & Trade*, 57, 5–20.

Şeker, H. (2022). Türkiye'de Kur- Enflasyon Geçişkenliği Üzerine Ekonometrik Bir Analiz. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(1), 131-142.

Taylor, J. B. (2000). Low Inflation, Pass-through, and The Pricing Power of Firms. *European Economic Review*, 44, 1389-1408.

Zorzi, M. C. , Hahn, E. & Sánchez, M. (2007). Exchange Rate Pass-Through in Emerging Markets. European Central Bank, *Working Paper Series*, 739.

JEOPOLİTİK RİSKLERİN İHRACAT VE EKONOMİK BÜYÜME ORANLARI ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: GELİŞMEKTE OLAN ÜLKELER ÖRNEĞİ

Doç. Dr. Hikmet AKYOL

Gümüşhane Üniversitesi Şiran Mustafa Beyaz MYO,

Prof. Dr. Nuri BALTACI

Gümüşhane Üniversitesi İİBF, İktisat Bölümü,

ÖZET

Günümüzde bölgesel ve uluslararası ticaret ve ekonomik ilişkilerin en temel konularından birisini jeopolitik riskler oluşturmaktadır. Nitekim artan jeopolitik riskler, yatırım kararlarını ve küresel sermaye akımlarını etkileyebilmektedir. Bu araştırma Gelişmekte olan ülkelerde jeopolitik risklerin ihracat ve ekonomik büyüme oranları üzerindeki etkisini incelemiştir. Bu amaçla gelişmekte olan ülkeler örnekleminden seçilmiş 20 ülkenin 1996-2021 arasını kapsayan dönemi panel veri analizi yöntemi kullanılarak analiz edilmiştir.

Araştırmada jeopolitik risk endeksi (GPR), Caldara ve Iacoviello (2018) tarafından geliştirilmiştir. GPR, ABD ve diğer batı ülkelerinde yayın yapan 10 gazetenin elektronik arşivlerinin otomatik metin arama sonuçlarından yararlanılarak oluşturulmuştur.

Araştırmada ihracat ve ekonomik büyüme oranlarını temsilen, ülkelerin yıllık ihracat oranları (GSYH'ye oranı) ve kişi başına düşen gayri safi yurtiçi hasıla oranları (ABD Doları) kullanılmıştır. Bunun yanında, söz konusu değişkenler arasındaki ilişkinin açık bir şekilde ortaya konulabilmesi amacıyla kontrol değişkenleri modellere dahil edilmiştir. Panel eşbütünleşme testi sonuçları uzun dönemde değişkenlerin eşbütünleşik olduğunu göstermiştir. PDOLS tahmini sonuçları GPR'nin ekonomik büyümeyle negatif, ihracat oranlarıyla pozitif ilişkili olduğunu göstermiştir.

Anahtar Kelimeler

Jeopolitik Riskler, Ticaret Dengesi, İhracat Oranları, Gelişmekte Olan Ülkeler, Ekonomik Büyüme.

THE IMPACT OF GEOPOLITICAL RISKS ON EXPORTS AND ECONOMIC GROWTH RATES: THE CASE OF DEVELOPING COUNTRIES

ABSTRACT

Today, geopolitical risks constitute one of the most fundamental issues in regional and international trade and economic relations. As a matter of fact, increasing geopolitical risks can affect investment decisions and global capital flows. This research examined the impact of geopolitical risks on exports and economic growth rates in developing countries. For this purpose, the period covering the period between 1996-2021 of 20 countries selected from the sample of developing countries was analyzed using the panel data analysis method. The geopolitical risk index (GPR) in the study was developed by Caldara and Iacoviello (2018). GPR was created using automatic text search results from the electronic archives of 10 newspapers in the US and other Western countries. In the study, annual export rates (ratio to GDP) and gross domestic product rates per capita (US Dollar) of countries were used to represent export and economic growth rates. In addition, control variables were included in the models in order to clearly reveal the relationship between these variables. Panel cointegration test results showed that the variables were cointegrated in the long term. The results of the PDOLS estimation showed that GPR was negatively related to economic growth and positively related to export rates.

Keywords

Geopolitical Risks, Trade Balance, Export Rates, Developing Countries, Economic Growth.

GİRİŞ

Küresel belirsizlik ve risklerin artması ülkelerin ekonomik kalkınmalarını, uluslararası ticaret akımlarını ve tedarik zincirlerini etkilemektedir. Günümüzde dünyanın belli bölgelerinde yaşanan gerilimler, siyasi krizler ve öngörülemeyen doğal afetler nedeniyle artan jeopolitik riskler ülkelerin ekonomik ve sosyal istikrarını tehdit etmektedir. Bu araştırma seçilmiş gelişmekte olan ülkelerde jeopolitik risklerin ihracat ve ekonomik büyüme oranları üzerindeki etkilerini ele almıştır. Jeopolitik risklerin ekonomi ve dış ticaret ile olan ilişkisi üzerine yapılan araştırmalar son dönemde artmıştır. Soybilgen vd. (2019), 18

gelişmekte olan ülkeyi kapsayan çalışmasında jeopolitik risklerin ekonomik büyümeyle negatif yönlü ilişkili olduğunu göstermiştir. Doğan ve Özarslan Doğan (2021), kırılgan beşli ülkeleri için jeopolitik risklerin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin negatif yönlü olduğunu tespit etmiştir. Li vd. (2021), 17 gelişmekte olan ekonomide Jeopolitiğin enerji ticaretinin ithalatı ve ihracatı üzerinde önemli derecede olumsuz etkiye sahip olduğunu tahmin etmiştir. Aliedan (2022), Suudi Arabistan için jeopolitik risklerin hem ihracata hem de ithalata zarar verdiğini ortaya koymuştur. Ghosh (2022), Hindistan için jeopolitik riskler ve ekonomik büyüme arasında uzun dönemde eşbütünleşme olduğunu göstermiştir. Jha vd. (2022), 41 ülkeyi içeren çalışmalarında jeopolitik risklerin ekonomik büyümeyle pozitif yönlü ilişkiye sahip olduğunu tespit etmiştir. Uğurlu-Yıldırım ve Ordu-Akkaya (2022), 15 gelişmekte olan ülke için piyasa bazlı yapının, jeopolitik riskin ekonomik büyüme üzerindeki olumsuz etkisini azalttığını ortaya koymuştur. Feng vd. (2023), 45 ana ekonomi için jeopolitik riskler ve uluslararası sermaye akımı dinamiklerini analiz etmiştir. Araştırmacılar, jeopolitik risklerin hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde yatırımları azalttığını tespit etmiştir. Khan vd. (2023), Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinde jeopolitik riskler ile ekonomik güvenlik arasındaki ilişkiyi ele almıştır. Araştırmacılar, jeopolitik risklerin ekonomik güvenlik üzerinde anlamlı bir etkisi olduğunu göstermiştir. Özçelik (2023), seçilmiş 11 ülkede jeopolitik risklerin ticaret akımları üzerindeki etkilerini analiz etmiştir. Araştırmacı pozitif GPR şoklarının Türkiye, Rusya, Çin, Güney Afrika, Arjantin ve İsrail'de ihracatı, Türkiye, Rusya, Güney Afrika ve İsrail'de ise ithalatı azalttığını göstermiştir. Ayrıca Negatif GPR şoklarının Rusya, Çin, Güney Afrika, Arjantin ve İsrail'de ihracatı, Meksika, Çin ve Arjantin'de ithalatı arttırdığı ortaya konulmuştur.

YÖNTEM VE VERİ SETİ

Bu araştırma seçili gelişmekte olan ülkelerde jeopolitik risklerin ekonomik büyüme ve ihracat oranları üzerindeki etkilerini panel veri analizi tahmincileri kullanılarak incelemiştir. Bu kapsamda Arjantin, Brezilya, Şili, Çin, Kolombiya, Ekvador, Mısır, Hindistan, Endonezya, Malezya, Meksika, Nijerya, Pakistan, Peru, Rusya, Güney Afrika, Tayland, Türkiye, Tunus ve Vietnam'ın 1996-2021 arasını kapsayan dönemi Fisher-Johansen ve Westerlund (2005) panel eşbütünleşme testleri kullanılarak analiz edilmiştir. Değişkenler arasındaki uzun dönem ilişkisine ait elastikiyetler Kao ve Chiang (2000) tarafından önerilen Panel Dinamik En Küçük Kareler (PDOLS) tahmincisi kullanılarak tahmin edilmiştir. Son olarak değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi Panel Granger nedensellik testi kullanılarak incelenmiştir. Araştırmada

kullanılan değişkenler Tablo 1'de verilmiştir. Çalışmada jeopolitik riskleri temsilen Caldara ve Iacoviello (2018) tarafından önerilen jeopolitik risk endeksi (GPR) kullanılmıştır. Ekonomik büyümeyi temsilen reel kişi başına düşen GSYH alınmıştır. İhracat oranlarını temsilen ise toplam mal ve hizmet ticaretinin GSYH'ye oranı kullanılmıştır. Kontrol değişkenleri olarak brüt sabit sermaye oluşumu (GSYH'ye oranı) ve işgücüne katılım oranları (15+ yaş toplam nüfusun yüzdesi) alınmıştır. Çalışmada GPR ve GSYH değişkenlerinin doğal logaritması alınmıştır.

Tablo 1. Araştırma Değişkenleri

Değişken	**Açıklama**	**Türü**	**Kaynak**
EXP	İhracat oranlar	GSYH'ye oranı alınmıştır.	Dünya Bankası
LNGDP	Kişi başına düşen GSYH	Doğal logaritması alınmıştır.	Dünya Bankası
LNGPR	Caldara ve Iacoviello (2018) tarafından önerilen jeopolitik risk endeksi	Doğal logaritması alınmıştır.	Caldara ve Iacoviello (2022)
INVEST	Brüt sabit sermaye oluşumu	GSYH'ye oranı alınmıştır.	Dünya Bankası
L	İşgücüne katılım oranı	15+ yaş toplam nüfusun yüzdesi alınmıştır.	Dünya Bankası

Araştırmada jeopolitik riskler, ihracat ve ekonomik büyüme oranları arasındaki doğrusal model kurulurken Coubb-Douglas üretim fonksiyonu baz alınmıştır. Söz konusu modellerin gösterimi aşağıdaki gibidir:

$$LNGDP_{it} = \beta_0 + \beta_1 LNGPR_{it} + \beta_2 EXP_{it} + \beta_3 INVEST_{it} + \beta_4 L_{it} + \mu_{it} \quad (1)$$

$$EXP_{it} = \alpha_0 + \beta_1 LNGPR_{it} + \beta_3 INVEST_{it} + \beta_4 L_{it} + \varepsilon_{it} \quad (2)$$

Burada LNGDP ve EXP bağımlı değişkenleri temsil ederken, "β" katsayı parametrelerini, "ε ve μ" ise hata terimlerini temsil etmiştir. "i ve t" sırasıyla birim ve gözlem boyutunu göstermektedir.

BULGULAR

Araştırmada kullanılan serilere ilişkin tanımlayıcı istatistikler Tablo 2'de verilmiştir. Bağımlı değişkenler olan LNGDP ve EXP serilerinin ortalama değeri 8. 386 ve 31. 049 olarak hesaplanırken, maksimum değerleri 9. 561 ve 121. 311, minimum değerleri ise 6. 426 ve 6. 730 olarak hesaplanmıştır. Açıklayıcı değişkenler olan LNGPR, INVEST ve L serilerinin ortalama değeri 4. 528, 23. 158 ve 61. 107, maksimum değerleri 5. 172, 44. 518 ve 79. 240, minimum değerleri ise 3. 930, 11. 960 ve 41. 317 olarak hesaplanmıştır.

Tablo 2. Tanımlayıcı İstatistikler

	LNGDP	**EXP**	**LNGPR**	**INVEST**	**L**
Ortalama	8. 386	31. 049	4. 528	23. 158	61. 107
Ortanca	8. 516	25. 043	4. 500	22. 066	61. 084
Maximum	9. 561	121. 311	5. 172	44. 518	79. 240
Minimum	6. 426	6. 730	3. 930	11. 960	41. 317
Gözlem	540	540	540	540	540

Araştırma çerçevesinde doğru ekonometrik yöntemi belirleyebilmek amacıyla ilk olarak serilerin durağanlığı panel birim kök testleri kullanılarak sınanmıştır. LNGPR serisi bütün birimler için aynı olduğundan bu serinin durağanlığı LLC, IPS, ADF-Fisher ve PP-Fisher panel birim kök testleri kullanılarak analiz edilmiştir. Yatay kesit bağımlılığının varlığında geleneksel panel birim kök testleri zayıf kalabilmektedir. Araştırmada serilerin yatay kesit bağımlılığı problemi içerip içermedikleri Breusch-Pagan (1980) LM ve Pesaran Ölçeklendirilmiş LM (ÖLM) testleri kullanılarak analiz edilmiştir. Test sonuçları LNGDP, EXP, INVEST ve L serilerinin yatay kesit bağımlılığı problemi içerdiğini göstermiştir. Bu nedenle bu serilerin durağanlığı Pesaran (2007) tarafından önerilen CIPS test istatistikleri kullanılarak tahmin edilmiştir. Panel birim kök testi sonuçları LNGPR ve INVEST serilerinin düzeyde, diğer serilerin ise birinci farklarında durağanlaştığını göstermiştir. Genel olarak ise bütün seriler birinci farklarında durağanlaşmaktadır.

Tablo 3. Panel Birim Kök Analizi

	CIPS	**LM**	**Pesaran ÖLM**	
LNGDP	-2. 085	4352. 307 (0. 000)	213. 521 (0. 000)	
ΔLNGDP	-2. 625***			
EXP	-1. 256	1153. 341 (0. 000)	49. 418 (0. 000)	
ΔEXP	-2. 839***			
INVEST	-2. 242**	941. 694 (0. 000)	38. 561 (0. 000)	
L	-1. 539	1071. 458 (0. 000)	45. 217 (0. 000)	
ΔL	-2. 659***			
	LLC	**IPS**	**ADF-Fisher**	**PP-Fisher**
LNGPR	-4. 878***	-9. 838***	171. 495***	85. 581***

***, ** ve * p≤0. 01, p≤0. 05 ve p≤0. 10 düzeyinde anlamlılığı temsil etmiştir.

Araştırmada değişkenler arasındaki eşbütünleşme ilişkisi Fisher-Johansen ve Westerlund (2005) eşbütünleşme analizleri kullanılarak tahmin edilmiştir. Eşbütünleşme analizi sonuçları değişkenlerin uzun dönemde eşbütünleşik olduğunu göstermiştir. Eşbütünleşme ilişkisinin ortaya konulmasının ardından uzun dönem elastikiyetler Kao ve Chiang (2000) tarafından önerilen PDOLS tahmincisi kullanılarak tahmin edilmiştir. Tahmin sonuçları Tablo 5'de verilmiştir. Buna göre LNGPR ve INVEST ile temsil edilen jeopolitik risk endeksi ve sermaye oluşumunun ekonomik büyümeyi temsil eden LNGDP üzerindeki etkileri uzun dönemde pozitif yönlü iken, ihracat oranları ve işgücüne katılım oranlarını temsil eden EXP ve L değişkenlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkileri anlamsızdır. İkinci model için jeopolitik risklerin ve sermaye oluşumunun ihracat oranları üzerindeki etkileri pozitif yönlü iken, işgücüne katılım oranlarının etkisi anlamsızdır.

Tablo 4. Eşbütünleşme Analizi

Fisher-Johansen				
	Model-1		**Model-2**	
Hipotez	**Fisher (İz istatistik)**	**Fisher (max-eigen)**	**Fisher (İz istatistik)**	**Fisher (max-eigen)**
Hiçbirisi	334. 0***	224. 1***	174. 2***	136. 8***
r≤1	153. 6***	91. 59***	72. 18***	53. 47*
r≤2	90. 09***	54. 07*	47. 71	36. 47
r≤3	67. 13***	46. 48	66. 47***	66. 47***
r≤4	86. 80***	86. 80***		
Westerlund (2005)				
Varyans Oranı		10. 560***	3. 136***	

***, ** ve * p≤0. 01, p≤0. 05 ve p≤0. 10 düzeyinde anlamlılığı temsil etmiştir.

Tablo 5. PDOLS Tahmini

	LNGDP bağımlı değişkendir.			EXP bağımlı değişkendir.		
	Katsayısı	Hatası		Katsayısı	Hatası	
χ^2						

***, ** ve * p≤0. 01, p≤0. 05 ve p≤0. 10 düzeyinde anlamlılığı temsil etmiştir.

Araştırmada son olarak değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi Granger nedensellik analizi kullanılarak ortaya konulmaya çalışılmıştır. Analiz sonuçları ihracat oranları ve işgücüne katılım oranlarından ekonomik büyümeye, jeopolitik risklerden sermaye oluşumuna ve işgücüne katılım oranlarından ihracata doğru tek yönlü nedensellik olduğunu, diğer değişkenler arasında ise herhangi bir nedensellik olmadığını göstermiştir.

Tablo 5. Granger Analizi

Null Hipotezi	**Gözlem**	**F-Statistic**	**Prob.**
LNGPR ≠>LNGDP	520	23. 151	2. E-06
LNGDP ≠> LNGPR		0. 034	0. 853
EXP ≠> LNGDP	520	7. 285	0. 007***
LNGDP ≠> EXP		0. 652	0. 419
INVEST≠> LNGDP	520	29. 772	8. E-08
LNGDP ≠> INVEST		1. 016	0. 313
L ≠> LNGDP	520	9. 431	0. 002***
LNGDP ≠> L		0. 003	0. 952
EXP ≠> LNGPR	520	0. 351	0. 553
LNGPR ≠> EXP		0. 085	0. 769
INVEST ≠> LNGPR	520	2. 649	0. 104
LNGPR ≠> INVEST		14. 134	0. 000***
L ≠> LNGPR	520	0. 056	0. 812
LNGPR ≠> L		0. 099	0. 753
INVEST≠> EXP	520	3. 190	0. 074*
EXP ≠> INVEST		0. 465	0. 495
L ≠> EXP	520	4. 275	0. 039**
EXP≠> L		0. 120	0. 728
L ≠> INVEST	520	2. 602	0. 107
INVEST ≠> L		0. 782	0. 376

***, ** ve * p≤0. 01, p≤0. 05 ve p≤0. 10 düzeyinde anlamlılığı temsil etmiştir.

SONUÇ

Bu araştırma önde gelen 20 gelişmekte olan ülkede jeopolitik risklerin ihracat ve ekonomik büyüme oranları üzerindeki etkilerini analiz etmiştir. Analiz sonuçları jeopolitik risk endeksi, ihracat, ekonomik büyüme, sermaye oluşumu ve işgücüne katılım oranlarının uzun dönemde eşbütünleşik olduğunu ortaya koymuştur. Bu bakımdan bulgular dünyadaki bölgesel ve küresel gerilim, risk ve belirsizliklerin gelişmekte olan ülkelerde ekonomik sonuçları olduğunu göstermiştir. Uzun dönemde jeopolitik risk endeksi ve sermaye oluşumunun ekonomik büyümeyi uzun dönemde pozitif yönlü etkilediği tespit edilmiştir. Buna karşın ihracat oranları ve işgücüne katılım oranlarının ekonomik büyüme üzerindeki etkileri anlamsızdır. Ayrıca jeopolitik risklerin ve sermaye oluşumunun ihracat oranları üzerindeki etkilerinin pozitif yönlü olduğu belgelenmiştir. İşgücüne katılım oranlarının etkisi ise anlamsız bulunmuştur. Granger nedensellik analizi sonuçları ihracat oranları ve işgücüne katılım oranlarından ekonomik büyümeye, jeopolitik risklerden sermaye oluşumuna ve işgücüne katılım oranlarından ihracata doğru tek yönlü nedensellik olduğunu, diğer değişkenler arasında ise herhangi bir nedensellik olmadığını göstermiştir.

KAYNAKÇA

Aliedan, M. (2022). The Geopolitics of International Trade in Saudi Arabia: Saudi Vision 2030. *Cuadernos de Economía*, 45(127), 11-19.

Breusch, T. S. & Pagan, A. R. (1980). The Lagrange Multiplier Test and its Applications to Model Specification in Econometrics. *The Review of Economic Studies*, 47(1), Econometrics Issue, 239-253.

Caldara, D. & Iacoviello, M. (2018). Measuring Geopolitical Risk. International Finance, *Discussion Papers*, 1222. https://doi. org/10. 17016/IFDP. 2018. 1222

Caldara, D. & Iacoviello, M. (2022). Measuring Geopolitical Risk. *American Economic Review*, April, 112(4), 1194-1225.

Choi, I. (2001). Unit Root Tests for Panel Data. *Journal of International Money and Finance*, 20, 249-272.

Doğan, E. & Özarslan Doğan, B. (2021). Jeopolitik Riskin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: Kırılgan Beşli Ülkelerinden Ampirik Kanıtlar. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(3), 978–990.

Feng, C. , Han, L. , Vigne, S. & Xu, Y. (2023). Geopolitical Risk and The Dynamics of İnternational Capital Flows. *Journal of International Financial*

Markets, Institutions and Money, 82. https://doi. org/10. 1016/j. intfin. 2022. 101693

Ghosh, S. (2021). Geopolitical Risk, Economic Growth, Economic Uncertainty and International Inbound Tourism: An Indian Illustration. *Review of Economics and Political Science*, . 7(1), 2-21.

Granger, C. W. J. (1969). Investigating Causal Relations by Econometric Models and Cross-spectral Methods. *Econometrica*, 37(3), 424-438.

Im, K. S. , Pesaran, M. H. & Shin, Y. (2003). Testingfor Unit Roots in Heterogeneous Panels. *Journal of Econometrics*, 115, 53-74.

Granger, C. W. J. (2003). Some Aspects of Causal Relationships. *Journal of Econometrics,* 112, 69 -71.

Jha, S. , Bhushan, S. & Nirola, N. (2022). Does Geopolitical Risk Matter for Economic Growth? A Cross-Country Evidence. http://dx. doi. org/10. 2139/ssrn. 4383520

Johansen, S. (1991). Estimation and Hypothesis Testing of Cointegration Vectors in Gaussian Vector Autoregressive Models. *Econometrica*, 59(6), 1551-1580.

Johansen, S. (1995). *Likelihood-Based Inference in Cointegrated Vector Autoregressive Models*, Oxford. online edn, Oxford Academic, 1 Nov. 2003), https://doi. org/10. 1093/0198774508. 001. 0001

Khan, K. , Khurshid, A. & Cifuentes-Faura, J. (2023). Investigating The Relationship between Geopolitical Risks and Economic Security: Empirical Evidence from Central and Eastern European Countries. *Resources Policy*, 85, 103872. https://doi. org/10. 1016/j. resourpol. 2023. 103872

Kao, C. & Chiang, M. H. (2000). On The Estimation and Inference of A Cointegrated Regression in Panel Data. *Nonstationary Panels, Panel Cointegration and Dynamic Panels*, 15, 179-222.

Levin, A. , Lin, C. F. & Chu, C. S. J. (2002). Unit Root Tests in Panel Data:Asymptotic and Finite-Sample Properties. *Journal of Econometrics*, 108, 1-24.

Li, F. , Yang, C. , Li, Z. & Failler, P. (2021). Does Geopolitics Have an Impact on Energy Trade? Empirical Research on Emerging Countries. *Sustainability,* 13, 5199. https://doi. org/10. 3390/su13095199

Maddala, G. S. & Wu, S. (1999). A Comparative Studyof Unit Root Tests with Panel Data and A New Simple Test. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, Special Issue, 0305-9049, 631-652.

Özçelik, O. (2023). Effects of Geopolitical Risks on Countries' Trade Flows: A Nonlinear ARDL Analysis. *Ege Academic Review*, 23 (3), 519-530. 10. 21121/eab. 1065493

Pesaran, M. H. (2007). A Simple Panel Unit Root Test in The Presence of Cross-Section Dependence. *Journal of Applied Econometrics*, 22(2), 265-312.

Soybilgen, B. , Kaya, H. & Dedeoglu, D. (2019). Evaluating The Effect Of Geopolitical Risks On The Growth Rates Of Emerging Countries. *Economics Bulletin*, 39(1), 717-725.

Ugurlu-Yildirim, E. & Ordu-Akkaya, B. M. (2022). Does The Impact of Geopolitical Risk Reduce with The Financial Structure of An Economy? A Perspective from Market vs. Bank-Based Emerging Economies. *Eurasian Economic Review*, 12, 681–703. https://doi. org/10. 1007/s40822-022-00219-3

World Bank. (2023). Indicators. https://databank. worldbank. org/source/world-development-indicators (Erişim Tarihi: 15. 09. 2023)

TÜRK CUMHURİYETLERİNİN MAKROEKONOMİK PERFORMANSLARININ CRITIC VE TOPSIS YÖNTEMLERİ İLE ÖLÇÜLMESİ (2010 – 2022)

Öğr. Gör. Abdulbaki PINAR

Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Kazımkarabekir MYO

Doç. Dr. Savaş ERDOĞAN

İİBF

ÖZET

Ülkelerin ekonomi politikalarının belirlenmesinde en önemli yol göstericilerden birisi olan makroekonomik performansları, temel makroekonomik göstergeler bağlamında ölçülmektedir. Çalışma kapsamında; Azerbaycan, Özbekistan, Türkmenistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan'dan oluşan altı Türk devletinin, 2010 – 2022 yıllarını kapsayan dönemdeki ekonomilerinin genel görünümleri ortaya konulmuştur. Çalışmanın devamında ülkelerin ekonomik performans ölçümlerinde sıklıkla kullanılan ekonomik büyüme, enflasyon, işsizlik, cari denge ve bütçe dengesinin performans üzerindeki etkilerini gösteren ağırlık katsayıları CRITIC yöntem ile hesaplanmıştır. CRITIC yöntem, kriterlerin ağırlıklarının objektif bir şekilde belirlenmesine imkân tanıyan bir yöntemdir. Ardından CRITIC yöntem ile ulaşılan ağırlık katsayıları kullanılarak Çok Kriterli Karar Verme tekniklerinden TOPSIS yöntemi ile her bir ülkenin makroekonomik performansları hesaplanmıştır. TOPSIS yöntemi alternatifler arasında en iyiyi seçme olanağı sağlayan ve alternatifleri elde ettikleri performans puanına göre sıralamaya imkân veren yöntemlerden birisidir. Çalışma kapsamında ülkelerin performans puanlarına göre en başarılı oldukları yıldan en başarısız oldukları yıla doğru bir performans sıralaması yapılmıştır. Çalışma kapsamında son olarak, Türk Cumhuriyetlerinin performans değerlerine ve sıralama sonuçlarına göre birbirlerine yakınsadıkları ve birbirlerinden ayrıştıkları dönemler ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler

Türk Cumhuriyetleri, Ekonomik Performans, CRITIC Yöntem, TOPSIS Yöntemi

MEASURING THE MACROECONOMIC PERFORMANCE OF TURKISH REPUBLICS USING CRITIC AND TOPSIS METHODS (2010 – 2022)

ABSTRACT

Macroeconomic performances, which are one of the most important guides in determining the economic policies of countries, are measured in the context of basic macroeconomic indicators. Within the scope of the study, the general outlook of the economies of six Turkish states consisting of Azerbaijan, Uzbekistan, Turkmenistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan and Tajikistan in the period covering the years 2010 - 2022 is presented. In the continuation of the study, the weight coefficients showing the effects of economic growth, inflation, unemployment, current account balance and budget balance, which are frequently used in economic performance measurements of countries, on performance were calculated with the CRITIC method. CRITIC method is a method that allows the weights of criteria to be determined objectively. Then, using the weight coefficients obtained with the CRITIC method, the macroeconomic performances of each country were calculated with the TOPSIS method, one of the Multi-Criteria Decision Making techniques. TOPSIS method is one of the methods that allows choosing the best among the alternatives and ranking the alternatives according to the performance score they obtain. Within the scope of the study, a performance ranking was made according to the performance scores of the countries, from the year they were most successful to the year they were least successful. Finally, within the scope of the study, the periods when the Turkish Republics converged and diverged from each other according to their performance values and ranking results were revealed.

Key Words

Turkic Republics, Economic Performance, CRITIC Method, TOPSIS Method

TURKIYA RESPUBLIKASINING MAKROIQTISODIY FAOLIYATLARINI CRITIC VA TOPSIS METODLARI FOYDALANISHDA O‘LCHISH (2010 – 2022)

XULOSA

Mamlakatlarning iqtisodiy siyosatini belgilashda eng muhim qo‘llanmalardan biri bo‘lgan makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar asosiy makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar kontekstida o‘lchanadi. Tadqiqot doirasida Ozarbayjon, O'zbekiston, Turkmaniston, Qozog'iston, Qirg'iziston va Tojikistondan iborat olti Turk davlatining 2010 - 2022 yillarni o'z ichiga olgan davrdagi iqtisodlarining umumiy ko'rinishi taqdim etiladi. Tadqiqotning davomida mamlakatlarning iqtisodiy ko'rsatkichlarini o'lchashda tez-tez qo'llaniladigan iqtisodiy o'sish, inflyatsiya, ishsizlik, joriy hisob balansi va byudjet balansining ko'rsatkichlarga ta'sirini ko'rsatadigan og'irlik koeffitsientlari CRITIC usuli bilan hisoblab chiqildi. CRITIC usuli - bu mezonlarning og'irligini ob'ektiv aniqlash imkonini beruvchi usul. Keyinchalik, CRITIC usuli bilan olingan og'irlik koeffitsientlaridan foydalangan holda, ko'p mezonli qaror qabul qilish usullaridan biri bo'lgan TOPSIS usuli bilan har bir mamlakatning makroiqtisodiy ko'rsatkichlari hisoblab chiqildi. TOPSIS usuli - bu muqobillar orasidan eng yaxshisini tanlash va muqobillarni olingan samaradorlik balliga qarab tartiblash imkonini beruvchi usullardan biri. Tadqiqot doirasida, eng muvaffaqiyatli bo'lgan yildan boshlab eng kam muvaffaqiyatga erishgan yilga qadar mamlakatlarning ko'rsatkichlari bo'yicha ishlash reytingi tuzildi. Nihoyat, tadqiqot doirasida Turk respublikalarining ishlash ko'rsatkichlari va reyting natijalariga ko'ra bir-biridan yaqinlashishi va uzoqlashgan davrlari aniqlandi.

Kalit so‘zlar

Turkiy Respublikalar, İqtisodiy Ko‘Rsatkichlar, CRITIC Usuli, TOPSIS Usuli

GİRİŞ

Ülkelerin makroekonomik verileri, gelişimlerinin temel göstergeleri olarak kabul edilmektedir. Bu veriler kullanılarak hesaplanan makroekonomik performans endeksleri, yerli ve yabancı aktörlere, ekonominin gidişatı hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Ayrıca ekonomik performans endeksleri, ekonomi politikalarının belirlenme sürecinde karar alıcılara yol gösterici bilgiler içerir (Demireli ve Özdemir, 2013, s. 303).

Ülkelerin ekonomik performanslarının ölçümünde kullanılacak makroekonomik göstergelerin doğru seçilmesi, elde edilecek sonucun ve bu sonuca bağlı alınacak kararların etkin olmasını sağlayacaktır. Bu kapsamda ekonomik büyüme, enflasyon, işsizlik, cari denge ve bütçe dengesinin GSYH'ya oranlarına ilişkin veriler hem iç denge için hem de dış denge için kritik kabul edilen verilerdir (Belke, 2020, s. 121).

Çalışmaya konu olan Türk Cumhuriyeti ülkesi 1990'lı yılların başında bağımsızlıklarını kazanmışlar ve kendi ekonomik faaliyetlerini yönetme imkânına kavuşmuşlardır. Bu çalışma kapsamında uzun yıllar kapalı bir ekonomi içerisinde bulunan Azerbaycan, Özbekistan, Türkmenistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan ülkelerine ait sosyal ve ekonomik gelişim ve etkileşimleri birlikte değerlendirilmiştir. Sovyetler Birliğinden ayrılarak bağımsızlıklarını kazanan Türk Cumhuriyetleri 2000'li yıllara kadar ekonomik olarak oldukça büyük sıkıntılar yaşamışlar, 2000'li yıllar ile birlikte serbest piyasa ekonomisi koşullarında dünya ile entegrasyon sağlayarak, yapısal dönüşümler ile ekonomilerinde de olumlu gelişmeler yaşanmaya başlanmıştır (Göktolga, Karakış ve Turkay, 2015, s. 322).

Çalışma kapsamında altı Türk Cumhuriyeti ülkesinin, 2010 – 2022 yıllarını kapsayan dönemdeki makroekonomik performansları ölçülerek, sıralanmıştır. Ekonomik büyüme, enflasyon, işsizlik, cari denge ve bütçe dengesinin GSYH'ya oranlarına ilişkin yıllık veriler ile analiz gerçekleştirilmiştir. Bu çalışma kapsamında giriş bölümünden sonra ikinci bölümde analize konu edilen Türk Cumhuriyetlerinin ait makroekonomik göstergelerindeki gelişim incelenecektir. Çalışmanın üçüncü bölümde ise, makroekonomik değişkenlerin ekonomik performansa etkilerini ifade eden ağırlık katsayılarının hesaplanmasında kullanılan CRITIC yöntem ve makroekonomik performans ölçümünde kullanılan ÇKKV tekniklerinden TOPSIS yöntemi önce teorik olarak açıklanmıştır. Ardından CRITIC yöntem uygulaması ve bu yöntemden elde edilen sonuçlar kullanılarak TOPSIS yöntemi uygulamasına yer verilmiştir. Son olarak TOPSIS yöntemi ile elde edilen performans değerleri sıralanmış ve ülkeler arasında karşılaştırma yapılmıştır.

ÜLKELERİN EKONOMİK GÖRÜNÜMLERİ

Çalışmanın bu bölümünde 2010 – 2022 yıllarını kapsayan dönemde Azerbaycan, Özbekistan, Türkmenistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan'a ait makroekonomik göstergelerin durumları ortaya konulacaktır.

Tablo 1: Azerbaycan Ekonomisinin Görünümü

	Ekonomik Büyüme	Enflasyon	İşsizlik	Cari Denge /GSYH	Bütçe Dengesi /GSYH	GSYH Cari Fiyatlarla Milyar $	KBDG SYH $
2010	4, 8	7, 9	5, 6	28, 4	13, 8	52, 91	5880
2011	-1, 6	5, 6	5, 4	26	10, 9	65, 99	7240
2012	2, 2	-0, 3	5, 2	21, 4	3, 7	69, 69	7550
2013	5, 8	3, 7	5	16, 6	1, 6	74, 16	7930
2014	2, 8	-0, 1	4, 9	13, 9	2, 7	75, 24	7940
2015	1	6, 9	5	-0, 4	-4, 8	50, 84	5300
2016	-3, 1	15, 5	5	-3, 6	-1, 2	37, 83	3900
2017	0, 2	7, 9	5	4, 1	-1, 3	41, 38	4220
2018	1, 5	1, 6	4, 9	12, 8	5, 4	47, 11	4760
2019	2, 5	2, 4	4, 8	9, 1	9	48, 17	4830
2020	-4, 2	2, 7	7, 2	-0, 5	-6, 7	42, 69	4240
2021	5, 6	12	6	15, 2	4, 1	54, 62	5400
2022	4, 6	13, 5	5, 9	30, 5	6, 1	69, 91	6830
Ortalama	1, 7	6, 1	5, 3	13, 3	3, 3	56, 20	5847

Kaynak: IMF ve Dünya Bankası

Tablo 1'de 2010 – 2022 yıllarını kapsayan dönemde Azerbaycan ekonomisinin genel görünümüne yer verilmiştir. Azerbaycan ekonomisi ilgili dönemde en yüksek büyüme hızına %5, 8 oranı ile 2013 yılında ulaşırken, ekonomi 2020 yılında %4, 2 oranında daralmıştır. Azerbaycan ekonomisi 2010 – 2022 yıllarını kapsayan dönemde dalgalı bir büyüme serüveni yaşamış ve yıllık ortalama %1, 7 oranında büyüme hızına ulaşmıştır.

Azerbaycan'da en yüksek tüketici enflasyonu %15, 5 oranı ile 2016 yılında yaşanırken, tüketici enflasyonunun en düşük oldu yıl %0, 3 oranda

deflasyonun yaşandığı 2012 yılı olmuştur. Oldukça dalgalı bir enflasyonun yaşandığı Azerbaycan'da 2010 – 2022 yıllarını kapsayan dönemde yıllık enflasyon ortalama %6, 1 olarak gerçekleşmiştir.

Azerbaycan'da en yüksek işsizlik %7, 2 oranı ile 2020 yılında yaşanırken, işsizliğin en düşük olduğu yıl %4, 8 oranı ile 2019 yılı olmuştur. 2010 – 2022 yıllarını kapsayan dönemde Azerbaycan ekonomisinde yıllık ortalama %5, 3 oranında işsizlik yaşanmıştır.

Azerbaycan'da cari denge performansı bakımından en başarılı yıl %30, 5 oranında cari fazlanın yaşandığı 2022 yılı olurken, en kötü cari denge performansı %3, 6 oranında cari açığın yaşandığı 2016 yılında sergilenmiştir. Ülkenin yabancı ülkelerle olan ekonomik ilişkilerini gösteren cari denge bakımından Azerbaycan oldukça başarılı bir performans sergilemiş ve 2010 – 2022 yıllarını kapsayan dönemde yıllık ortalama %13, 3 oranında cari fazla vermiştir.

Azerbaycan'da bütçe performansı bakımından en başarılı yıl %13, 8 oranında bütçe fazlası ile sonuçlanan 2010 yılı olurken, en kötü bütçe performansı %6, 7 oranında bütçe açığının yaşandığı 2020 yılında sergilenmiştir. İç dengeyi de ifade eden bütçe dengesi, Azerbaycan'da 2010 – 2022 yıllarını kapsayan dönemde yıllık ortalama %3, 3 oranında fazla vermiştir.

Azerbaycan'da GSYH 2010 yılında 52, 91 Milyar $ iken, 2014 yılına kadar artarak 75, 24 Milyar $ seviyesine yükselmiştir. Sonraki yıllarda azalış trendine giren GSYH, 2016 yılında 37, 83 Milyar $ seviyesine kadar gerilemiş, ardından tekrar artış yönlü hareket ederek 2022 yılında 69, 91 Milyar $ seviyesine ulaşmıştır. 2010 – 2022 yıllarını kapsayan dönemde Azerbaycan'da cari fiyatlarla GSYH, yıllık ortalama 56, 20 Milyar $ olarak gerçekleşmiştir.

Azerbaycan'da kişi başına gelirin en yüksek olduğu yıl 7940 $ gelir ile 2014 yılı olurken, kişi başına gelirin en düşük olduğu yıl 3900 $ gelir ile 2016 yılı olmuştur. 2010 – 2022 yıllarını kapsayan dönemde Azerbaycan'da kişi başına gelir yıllık ortalama 5847 $ olarak gerçekleşmiştir.

Tablo 2: Özbekistan Ekonomisinin Görünümü

	Ekonomik Büyüme	Enflasyon	İşsizlik	Cari Denge /GSYH	Bütçe Dengesi /GSYH	GSYH Cari Fiyatlarla Milyar $	KBDG SYH $
2010	7, 1	11, 9	5, 4	4, 6	2, 6	49, 77	1780
2011	7, 5	13, 6	5	4, 6	5, 1	60, 21	2070
2012	7, 1	10, 8	4, 9	1, 8	5, 9	67, 52	2280
2013	7, 3	10, 8	4, 9	1, 8	2, 2	73, 19	2440
2014	6, 9	9, 2	5, 1	2, 6	1, 9	80, 85	2650
2015	7, 2	8, 4	5, 2	1	-0, 3	85, 66	2760
2016	5, 9	9, 8	5, 2	0, 2	0, 7	85, 66	2710
2017	4, 4	18, 8	5, 8	2, 4	1, 1	62, 08	1930
2018	5, 9	14, 3	9, 3	-6, 8	2	52, 87	1620
2019	6	15, 2	9	-5, 6	-0, 3	60, 28	1810
2020	2	11, 2	10, 5	-5	-3, 3	60, 23	1780
2021	7, 4	10	9, 6	-6, 9	-4, 6	69, 6	2010
2022	5, 7	12, 3	8, 9	1, 4	-3, 9	80, 42	2280
Ortalama	6, 1	12, 02	6, 8	-0, 3	0, 7	68, 33	2163

Kaynak: IMF ve Dünya Bankası

Tablo 2'de 2010 – 2022 yıllarını kapsayan dönemde Özbekistan ekonomisinin genel görünümüne yer verilmiştir. Özbekistan ekonomisi ilgili dönemde en yüksek büyüme hızına %7, 5 oranı ile 2011 yılında ulaşırken, en düşük büyüme hızı %2 oranında ekonomik büyümenin yaşandığı 2020 yılında gerçekleşmiştir. Özbekistan ekonomisi 2010 – 2022 yıllarını kapsayan dönemde yıllık ortalama %6, 1 oranında büyüme hızına ulaşmıştır.

Özbekistan'da en yüksek tüketici enflasyonu %18, 8 oranı ile 2017 yılında yaşanırken, tüketici enflasyonunun en düşük olduğu yıl %8, 4 oranı ile 2015 yılı olmuştur. Genellikle çift haneli enflasyonun yaşandığı Özbekistan'da 2010 – 2022 yıllarını kapsayan dönemde yıllık enflasyon ortalama %12, 02 olarak gerçekleşmiştir.

Özbekistan'da en yüksek işsizlik %10, 5 oranı ile 2020 yılında yaşanırken, en düşük işsizlik %4, 9 oranları ile 2012 ve 2013 yıllarında yaşanmıştır. 2010 – 2022 yıllarını kapsayan dönemde Özbekistan ekonomisinde yıllık ortalama %6, 8 oranında işsizlik yaşanmıştır.

Özbekistan'da cari denge performansı bakımından en başarılı yıl %4, 6 oranında cari fazlanın yaşandığı 2010 ve 2011 yılları olurken, en kötü cari denge performansı %6, 9 oranında cari açığın yaşandığı 2021 yılında sergilenmiştir. Ülkenin yabancı ülkelerle olan ekonomik ilişkilerini gösteren cari denge Özbekistan'da 2010 – 2022 yıllarını kapsayan dönemde yıllık ortalama %0, 3 oranında cari açık vermiştir.

Özbekistan'da bütçe performansı bakımından en başarılı yıl %5, 9 oranında bütçe fazlası ile sonuçlanan 2012 yılı olurken, en kötü bütçe performansı %4, 6 oranında bütçe açığının yaşandığı 2021 yılında sergilenmiştir. İç dengeyi de ifade eden bütçe dengesi, Özbekistan'da 2010 – 2022 yıllarını kapsayan dönemde yıllık ortalama %0, 7 oranında fazla vermiştir.

Özbekistan'da GSYH 2010 yılında 49, 77 Milyar $ iken, 2016 yılına kadar artarak 85, 66 Milyar $ seviyesine yükselmiştir. Sonraki yıllarda azalış trendine giren GSYH, 2018 yılında 52, 87 Milyar $ seviyesine kadar gerilemiş, ardından tekrar artış yönlü hareket ederek 2022 yılında 80, 42 Milyar $ seviyesine ulaşmıştır. 2010 – 2022 yıllarını kapsayan dönemde Özbekistan'da cari fiyatlarla GSYH, yıllık ortalama 68, 33 Milyar $ olarak gerçekleşmiştir.

Özbekistan'da kişi başına gelirin en yüksek olduğu yıl 2760 $ gelir ile 2015 yılı olurken, kişi başına gelirin en düşük olduğu yıl 1620 $ gelir ile 2018 yılı olmuştur. 2010 – 2022 yıllarını kapsayan dönemde Özbekistan'da kişi başına gelir yıllık ortalama 2163 $ olarak gerçekleşmiştir.

Tablo 3: Kazakistan Ekonomisinin Görünümü

	Ekonomik Büyüme	Enflasyon	İşsizlik	Cari Denge /GSYH	Bütçe Dengesi /GSYH	GSYH Cari Fiyatlarla Milyar $	KBDG SYH $
2010	7, 3	7, 8	5, 8	0, 9	1, 5	148, 05	9010
2011	7, 5	7, 4	5, 4	5, 3	5, 8	192, 63	11550
2012	5	6	5, 3	1, 1	4, 4	208	12300
2013	5, 9	4, 8	5, 2	0, 8	4, 9	236, 64	13790
2014	4, 3	7, 4	5, 1	2, 8	2, 5	221, 42	12710
2015	1	13, 6	5	-3, 7	-6, 3	184, 39	10440
2016	0, 9	8, 5	4, 9	-6, 2	-4, 5	137, 29	7660
2017	3, 9	7, 1	4, 9	-3, 3	-4, 3	166, 81	9190
2018	4, 1	5, 3	4, 8	-0, 5	2, 6	179, 34	9750
2019	4, 5	5, 4	4, 8	-4, 6	-0, 6	181, 67	9750
2020	-2, 6	7, 5	4, 9	-4, 4	-7	171, 08	9060
2021	4, 1	8, 4	4, 9	-4	-5	197, 11	10110
2022	3, 2	20, 3	4, 9	2, 8	0, 1	225, 78	11440
Ortalama	3, 7	8, 4	5, 06	-1	-0, 4	188, 47	10520

Kaynak: IMF ve Dünya Bankası

Tablo 3'de 2010 – 2022 yıllarını kapsayan dönemde Kazakistan ekonomisinin genel görünümüne yer verilmiştir. Kazakistan ekonomisi ilgili dönemde en yüksek büyüme hızına %7, 5 oranı ile 2011 yılında ulaşırken, ekonomi 2020 yılında %2, 6 oranında daralmıştır. Kazakistan ekonomisi 2010 – 2022 yıllarını kapsayan dönemde yıllık ortalama %3, 7 oranında büyüme hızına ulaşmıştır.

Kazakistan'da en yüksek tüketici enflasyonu %20, 3 oranı ile 2022 yılında yaşanırken, tüketici enflasyonunun en düşük olduğu yıl %4, 8 oranı ile 2013 yılı olmuştur. Kazakistan ekonomisi 2010 – 2022 yıllarını

kapsayan dönemde yıllık ortalama %8, 4 oranında tüketici enflasyonu yaşanmıştır.

Kazakistan'da en yüksek işsizlik %5, 8 oranı ile 2010 yılında yaşanırken, en düşük işsizlik %4, 8 oranları ile 2018 ve 2019 yıllarında yaşanmıştır. 2010 – 2022 yıllarını kapsayan dönemde Kazakistan ekonomisinde yıllık ortalama %5, 06 oranında işsizlik yaşanmıştır.

Kazakistan'da cari denge performansı bakımından en başarılı yıl %5, 3 oranında cari fazlanın yaşandığı 2011 yılı olurken, en kötü cari denge performansı %6, 2 oranında cari açığın yaşandığı 2016 yılında sergilenmiştir. Ülkenin yabancı ülkelerle olan ekonomik ilişkilerini gösteren cari denge Kazakistan'da 2010 – 2022 yıllarını kapsayan dönemde yıllık ortalama %1 oranında açık vermiştir.

Kazakistan'da bütçe performansı bakımından en başarılı yıl %5, 8 oranında bütçe fazlası ile sonuçlanan 2011 yılı olurken, en kötü bütçe performansı %7 oranında bütçe açığının yaşandığı 2020 yılında sergilenmiştir. İç dengeyi de ifade eden bütçe dengesi, Kazakistan'da 2010 – 2022 yıllarını kapsayan dönemde yıllık ortalama %0, 4 oranında açık vermiştir.

Kazakistan'da GSYH 2010 yılında 148, 05 Milyar $ iken, 2013 yılına kadar artarak 236, 64 Milyar $ seviyesine yükselmiştir. Sonraki yıllarda azalış trendine giren GSYH, 2016 yılında 137, 29 Milyar $ seviyesine kadar gerilemiş, ardından tekrar artış yönlü hareket ederek 2022 yılında 225, 78 Milyar $ seviyesine ulaşmıştır. 2010 – 2022 yıllarını kapsayan dönemde Kazakistan'da cari fiyatlarla GSYH, yıllık ortalama 188, 47 Milyar $ olarak gerçekleşmiştir.

Kazakistan'da kişi başına gelirin en yüksek olduğu yıl 13790 $ gelir ile 2013 yılı olurken, kişi başına gelirin en düşük olduğu yıl 7660 $ gelir ile 2016 yılı olmuştur. 2010 – 2022 yıllarını kapsayan dönemde Kazakistan'da kişi başına gelir yıllık ortalama 10520 $ olarak gerçekleşmiştir.

Tablo 4: Türkmenistan Ekonomisinin Görünümü

	Ekonomik Büyüme	Enflasyon	İşsizlik	Cari Denge /GSYH	Bütçe Dengesi /GSYH	GSYH Cari Fiyatlarla Milyar $	KBDG SYH $
2010	16, 2	4, 8	4	-9	1, 3	34, 79	6840
2011	12, 9	5, 6	4, 1	-0, 8	2, 4	44, 07	8520
2012	6, 1	7, 8	4, 1	-1, 5	5, 3	49, 86	9460
2013	-0, 3	4	4, 1	-8, 1	1, 2	51, 3	9560
2014	3, 8	4, 4	4, 1	-7, 8	0, 7	55, 52	10160
2015	3	6	4, 1	-17, 3	-0, 6	44, 06	7920
2016	-1	6, 2	4, 1	-23, 1	-2, 1	41, 7	7390
2017	4, 7	10, 4	4, 2	-11, 1	-2, 3	46, 37	8120
2018	0, 9	7, 2	4, 2	4, 9	-0, 2	48, 69	8440
2019	-3, 4	6, 3	4, 2	2, 8	-0, 3	52, 96	8920
2020	-2, 9	8, 9	4, 8	2, 6	-0, 1	53, 19	8780
2021	4, 6	21, 1	4, 8	6, 5	0, 4	64, 37	10460
2022	1, 8	4	5	5, 7	0, 9	78	12500
Ortalama	3, 5	7, 4	4, 3	-4, 3	0, 5	51, 14	9005

Kaynak: IMF ve Dünya Bankası

Tablo 4'de 2010 – 2022 yıllarını kapsayan dönemde Türkmenistan ekonomisinin genel görünümüne yer verilmiştir. Türkmenistan ekonomisi ilgili dönemde en yüksek büyüme hızına %16, 2 oranı ile 2010 yılında ulaşırken, ekonomi 2019 yılında %3, 4 oranında daralmıştır. Oldukça dalgalı bir büyüme serüveni yaşayan Türkmenistan ekonomisi 2010 – 2022 yıllarını kapsayan dönemde yıllık ortalama %3, 5 oranında büyüme hızına ulaşmıştır.

Türkmenistan'da en yüksek tüketici enflasyonu %21, 1 oranı ile 2021 yılında yaşanırken, tüketici enflasyonunun en düşük olduğu yıl %4

oranında enflasyonun yaşandığı 2013 ve 2022 yılları olmuştur. Türkmenistan ekonomisi 2010 – 2022 yıllarını kapsayan dönemde yıllık ortalama %7, 4 oranında tüketici enflasyonu yaşanmıştır.

Türkmenistan'da en yüksek işsizlik %5 oranı ile 2022 yılında yaşanırken, en düşük işsizlik %4 oranı ile 2010 yılında yaşanmıştır. 2010 – 2022 yıllarını kapsayan dönemde Türkmenistan ekonomisinde yıllık ortalama %4, 3 oranında işsizlik yaşanmıştır.

Türkmenistan'da cari denge performansı bakımından en başarılı yıl %6, 5 oranında cari fazlanın yaşandığı 2021 yılı olurken, en kötü cari denge performansı %23, 1 oranında cari açığın yaşandığı 2016 yılında sergilenmiştir. Ülkenin yabancı ülkelerle olan ekonomik ilişkilerini gösteren ve 2018 sonrasında olumlu gelişmelerin yaşandığı cari denge, Türkmenistan'da 2010 – 2022 yıllarını kapsayan dönemde yıllık ortalama %4, 3 oranında açık vermiştir.

Türkmenistan'da bütçe performansı bakımından en başarılı yıl %5, 3 oranında bütçe fazlası ile sonuçlanan 2012 yılı olurken, en kötü bütçe performansı %2, 3 oranında bütçe açığının yaşandığı 2017 yılında sergilenmiştir. İç dengeyi de ifade eden bütçe dengesi, Türkmenistan'da 2010 – 2022 yıllarını kapsayan dönemde yıllık ortalama %0, 5 oranında fazla vermiştir.

Türkmenistan'da GSYH 2010 yılında 34, 79 Milyar $ iken, 2014 yılına kadar artarak 55, 52 Milyar $ seviyesine yükselmiştir. Sonraki yıllarda dalgalı bir trend izleyen GSYH 2022 yılında 78 Milyar $ seviyesine yükselmiştir. 2010 – 2022 yıllarını kapsayan dönemde Türkmenistan'da cari fiyatlarla GSYH, yıllık ortalama 51, 14 Milyar $ olarak gerçekleşmiştir.

Türkmenistan'da kişi başına gelirin en yüksek olduğu yıl 12500 $ gelir ile 2022 yılı olurken, kişi başına gelirin en düşük olduğu yıl 6840 $ gelir ile 2010 yılı olmuştur. 2010 – 2022 yıllarını kapsayan dönemde Türkmenistan'da kişi başına gelir yıllık ortalama 9005 $ olarak gerçekleşmiştir.

Tablo 5: Kırgızistan Ekonomisinin Görünümü

	Ekonomik Büyüme	Enflasyon	İşsizlik	Cari Denge /GSYH	Bütçe Dengesi /GSYH	GSYH Cari Fiyatlarla Milyar $	KBDG SYH $
2010	-0, 5	19, 2	8, 6	-6, 6	-5, 9	4, 79	885
2011	6	5, 7	8, 5	-7, 7	-4, 7	6, 2	1130
2012	-0, 1	7, 5	8, 4	-15, 5	-5, 9	6, 6	1190
2013	10, 9	4	8, 3	-13, 9	-3, 7	7, 34	1300
2014	4	10, 5	8	-17	-3, 1	7, 47	1290
2015	3, 9	3, 4	7, 6	-15, 9	-2, 5	6, 68	1130
2016	4, 3	-0, 5	7, 2	-11, 6	-5, 8	6, 81	1130
2017	11, 7	3, 7	6, 9	-6, 2	-3, 7	7, 7	1250
2018	3, 5	0, 5	6, 9	-12, 1	-0, 6	8, 27	1320
2019	4, 6	3, 1	6, 9	-12, 1	-0, 1	8, 87	1390
2020	-8, 6	9, 7	8, 7	4, 8	-3, 3	7, 79	1200
2021	3, 7	11, 2	9	-8, 4	-0, 8	8, 75	1310
2022	7	14, 7	9	-26, 8	-1, 3	11, 05	1630
Ortalama	3, 8	7, 1	8	-11, 4	-3, 1	7, 56	1242

Kaynak: IMF ve Dünya Bankası

Tablo 5'te 2010 – 2022 yıllarını kapsayan dönemde Kırgızistan ekonomisinin genel görünümüne yer verilmiştir. Kırgızistan ekonomisi ilgili dönemde en yüksek büyüme hızına %11, 7 oranı ile 2017 yılında ulaşırken, ekonomi 2020 yılında %8, 6 oranında daralmıştır. Oldukça dalgalı bir büyüme serüveni yaşayan Kırgızistan ekonomisi 2010 – 2022 yıllarını kapsayan dönemde yıllık ortalama %3, 8 oranında büyüme hızına ulaşmıştır.

Kırgızistan'da en yüksek tüketici enflasyonu %19, 2 oranı ile 2010 yılında yaşanırken, tüketici enflasyonunun en düşük olduğu yıl %0, 5

oranında deflasyonun yaşandığı 2016 yılı olmuştur. Kırgızistan ekonomisi 2010 – 2022 yıllarını kapsayan dönemde yıllık ortalama %7, 1 oranında tüketici enflasyonu yaşanmıştır.

Kırgızistan'da en yüksek işsizlik %9 oranı ile 2021 ve 2022 yıllarında yaşanırken, en düşük işsizlik %6, 9 oranı ile 2017, 2018 ve 2019 yıllarında yaşanmıştır. 2010 – 2022 yıllarını kapsayan dönemde Kırgızistan ekonomisinde yıllık ortalama %8 oranında işsizlik yaşanmıştır.

Kırgızistan'da cari denge performansı bakımından en başarılı yıl %4, 8 oranında cari fazlanın yaşandığı 2020 yılı olurken, en kötü cari denge performansı %26, 8 oranında cari açığın yaşandığı 2022 yılında sergilenmiştir. Ülkenin yabancı ülkelerle olan ekonomik ilişkilerini gösteren cari denge, Kırgızistan'da 2010 – 2022 yıllarını kapsayan dönemde yıllık ortalama %11, 4 oranında açık vermiştir.

Kırgızistan'da bütçe performansı bakımından en başarılı yıl %0, 1 oranında bütçe açığı ile sonuçlanan 2019 yılı olurken, en kötü bütçe performansı %5, 9 oranında bütçe açığının yaşandığı 2010 ve 2012 yıllarında sergilenmiştir. İç dengeyi de ifade eden ve sürekli açık ile sonuçlanan bütçe dengesi, Kırgızistan'da 2010 – 2022 yıllarını kapsayan dönemde yıllık ortalama %3, 1 oranında açık vermiştir.

Kırgızistan'da GSYH 2010 yılında 4, 79 Milyar $ iken, 2014 yılına kadar artarak 7, 47 Milyar $ seviyesine yükselmiştir. Sonraki yıllarda dalgalı bir trend izleyen GSYH 2022 yılında 11, 05 Milyar $ seviyesine yükselmiştir. 2010 – 2022 yıllarını kapsayan dönemde Kırgızistan'da cari fiyatlarla GSYH, yıllık ortalama 7, 56 Milyar $ olarak gerçekleşmiştir.

Kırgızistan'da kişi başına gelirin en yüksek olduğu yıl 1630 $ gelir ile 2022 yılı olurken, kişi başına gelirin en düşük olduğu yıl 885 $ gelir ile 2010 yılı olmuştur. 2010 – 2022 yıllarını kapsayan dönemde Kırgızistan'da kişi başına gelir yıllık ortalama 1242 $ olarak gerçekleşmiştir.

Tablo 6: Tacikistan Ekonomisinin Görünümü

	Ekonomik Büyüme	Enflasyon	İşsizlik	Cari Denge /GSYH	Bütçe Dengesi /GSYH	GSYH Cari Fiyatlarla Milyar $	KBDG SYH $
2010	6, 5	9, 8	10, 9	-10, 3	-3	5, 64	738
2011	7, 4	9, 3	10, 2	-6, 3	0, 9	6, 52	834
2012	7, 5	6, 4	9, 6	-9	0, 6	7, 59	950
2013	7, 4	3, 7	8, 9	-10, 4	-0, 9	8, 51	1040
2014	6, 7	7, 4	8, 2	-3, 4	0, 8	9, 24	1110
2015	6	5, 1	7, 6	-6, 1	-2	7, 86	919
2016	6, 9	6, 1	6, 9	-4, 2	-9	6, 95	800
2017	7, 1	6, 7	6, 9	2, 1	-5, 7	7, 54	845
2018	7, 6	5, 4	7	-4, 9	-2, 7	7, 76	852
2019	7, 4	8	7	-2, 2	-2, 1	8, 3	893
2020	4, 4	9, 4	7, 5	4, 1	-4, 3	8, 13	858
2021	9, 4	8	7, 7	8, 2	-0, 7	8, 93	925
2022	8	4, 2	7, 8	6, 2	-1, 4	10, 47	1060
Ortalama	7, 1	6, 8	8, 1	-2, 7	-2, 2	7, 95	909

Kaynak: IMF ve Dünya Bankası

Tablo 6'da 2010 – 2022 yıllarını kapsayan dönemde Tacikistan ekonomisinin genel görünümüne yer verilmiştir. Tacikistan ekonomisi ilgili dönemde en yüksek büyüme hızına %9, 4 oranı ile 2021 yılında ulaşırken, ekonomik büyümenin en yavaş olduğu yıl %4, 4 oranı ile 2020 yılı olmuştur. Ele alınan dönemde sürekli büyüyen Tacikistan ekonomisi 2010 – 2022 yıllarını kapsayan dönemde yıllık ortalama %7, 1 oranında büyüme hızına ulaşmıştır.

Tacikistan'da en yüksek tüketici enflasyonu %9, 8 oranı ile 2010 yılında yaşanırken, tüketici enflasyonunun en düşük olduğu yıl %3, 7 oranında enflasyonun yaşandığı 2013 yılı olmuştur. Genellikle düşüş yönlü bir enflasyon serüveni yaşayan Tacikistan ekonomisi 2010 – 2022 yıllarını kapsayan dönemde yıllık ortalama %6, 8 oranında tüketici enflasyonu yaşanmıştır.

Tacikistan'da en yüksek işsizlik %10, 9 oranı ile 2010 yılında yaşanırken, en düşük işsizlik %6, 9 oranı ile 2016 ve 2017 yıllarında yaşanmıştır. 2010 – 2022 yıllarını kapsayan dönemde Tacikistan ekonomisinde yıllık ortalama %8, 1 oranında işsizlik yaşanmıştır.

Tacikistan'da cari denge performansı bakımından en başarılı yıl %8, 2 oranında cari fazlanın yaşandığı 2021 yılı olurken, en kötü cari denge performansı %10, 4 oranında cari açığın yaşandığı 2013 yılında sergilenmiştir. Ülkenin yabancı ülkelerle olan ekonomik ilişkilerini gösteren ve dalgalı bir seyir izleyen cari denge, Tacikistan'da 2010 – 2022 yıllarını kapsayan dönemde yıllık ortalama %2, 7 oranında açık vermiştir.

Tacikistan'da bütçe performansı bakımından en başarılı yıl %0, 9 oranında bütçe fazlası ile sonuçlanan 2011 yılı olurken, en kötü bütçe performansı %9 oranında bütçe açığının yaşandığı 2016 yılında sergilenmiştir. İç dengeyi de ifade eden bütçe dengesi, Tacikistan'da 2010 – 2022 yıllarını kapsayan dönemde yıllık ortalama %2, 2 oranında açık vermiştir.

Tacikistan'da GSYH 2010 yılında 5, 64 Milyar $ iken, 2014 yılına kadar artarak 9, 24 Milyar $ seviyesine yükselmiştir. Sonraki yıllarda önce azalış artından artış trendine giren GSYH 2022 yılında 10, 47 Milyar $ seviyesine yükselmiştir. 2010 – 2022 yıllarını kapsayan dönemde Tacikistan'da cari fiyatlarla GSYH, yıllık ortalama 7, 95 Milyar $ olarak gerçekleşmiştir.

Tacikistan'da kişi başına gelirin en yüksek olduğu yıl 1110 $ gelir ile 2014 yılı olurken, kişi başına gelirin en düşük olduğu yıl 738 $ gelir ile 2010 yılı olmuştur. 2010 – 2022 yıllarını kapsayan dönemde Tacikistan'da kişi başına gelir yıllık ortalama 909 $ olarak gerçekleşmiştir.

YÖNTEM VE UYGULAMA

Çalışmada 2010 – 2022 yıllarını kapsayan dönemde Türk Cumhuriyetlerinin ekonomik performanslarının ölçülerek, en başarılı performansın sergilendiği yıldan en kötü performansın sergilendiği yıla doğru bir sıralama yapılması ve sıralama sonuçlarının karşılaştırılması amaçlanmıştır. Bu kapsamda; Azerbaycan, Özbekistan, Kazakistan, Türkmenistan, Kırgızistan ve Tacikistan'a ait temel makroekonomik göstergelerin yıllık verileri kullanılmıştır. Ekonomik büyüme, enflasyon,

cari denge ve bütçe dengesine ilişkin yıllık veriler IMF veri tabanından, işsizliğe ilişkin yıllık veriler ise Dünya Bankası veri tabanından elde edilmiştir.

Çalışma kapsamında ilk olarak, temel makroekonomik göstergelerin, ekonomik performansa katkı düzeylerini ifade eden ağırlık katsayıları CRITIC yöntem ile hesaplanacaktır. Ardından elde edilen ağırlık katsayıları kullanılarak ÇKKV tekniklerinden biri olan TOPSIS yöntemi ile ülkelerin ekonomik performansları ölçülerek, hesaplanan performans değerleri karşılaştırılacaktır. Karar verme sürecinde, kriter ağırlıklarının belirlenmesinde CRITIC Yöntemi kullanılmıştır. Bu yöntem ile ülkelere ait ekonomik göstergelere ait değişkenlerin ağırlık katsayısı hesaplanmıştır.

Uygulama Sonuçları

2010 -2022 yıllarını kapsayan dönemde, Azerbaycan, Özbekistan, Kazakistan, Türkmenistan, Kırgızistan ve Tacikistan'dan oluşan Türk Cumhuriyetlerinin, temel makroekonomik göstergeleri bağlamında, IMF ve Dünya Bankası veri tabanlarından elde edilen yıllık veriler kullanılarak CRITIC yöntem ile yapılan ağırlık hesaplamalarında aşağıda tablo 7'de verilen sonuçlara ulaşılmıştır.

Tablo 7: CRITIC Yöntem Uygulama Sonuçları

	Ekonomik Büyüme	**Enflasyon Oranı**	**İşsizlik Oranı**	**Cari Denge/GSYH**	**Bütçe Dengesi/GSYH**
Azerbaycan	0, 186	0, 265	0, 206	0, 185	0, 155
Özbekistan	0, 171	0, 253	0, 173	0, 209	0, 190
Kazakistan	0, 145	0, 186	0, 313	0, 184	0, 169
Türkmenistan	0, 176	0, 182	0, 232	0, 267	0, 140
Kırgızistan	0, 179	0, 153	0, 201	0, 208	0, 256
Tacikistan	0, 135	0, 207	0, 218	0, 210	0, 227

2010 – 2022 yıllarını kapsayan dönemde, Azerbaycan'da en yüksek ağırlığa sahip değişken 0, 265 ağırlık katsayısı ile enflasyon olurken, en düşük ağırlığa sahip değişken ise 0, 155 ağırlık katsayısı ile bütçe dengesi olmuştur. Azerbaycan ekonomisinde, işsizlik 0, 206; ekonomik büyüme 0, 186 ve cari denge 0, 185 ağırlık katsayılarına sahiptir.

İlgili dönemde Özbekistan'da en yüksek ağırlığa sahip değişken 0, 253 ağırlık katsayısı ile enflasyon olurken, en düşük ağırlığa sahip değişken ise 0, 171 ağırlık katsayısı ile ekonomik büyüme olmuştur. Özbekistan ekonomisinde, cari denge 0, 209; bütçe dengesi 0, 190 ve işsizlik 0, 173 ağırlık katsayılarına sahiptir.

İlgili dönemde Kazakistan'da en yüksek ağırlığa sahip değişken 0, 313 ağırlık katsayısı ile işsizlik olurken, en düşük ağırlığa sahip değişken ise 0, 145 ağırlık katsayısı ile ekonomik büyüme olmuştur. Kazakistan ekonomisinde, enflasyon 0, 186; cari denge 0, 184 ve bütçe dengesi 0, 169 ağırlık katsayılarına sahiptir.

İlgili dönemde Türkmenistan'da en yüksek ağırlığa sahip değişken 0, 267 ağırlık katsayısı ile cari denge olurken, en düşük ağırlığa sahip değişken ise 0, 140 ağırlık katsayısı ile bütçe dengesi olmuştur. Türkmenistan ekonomisinde, işsizlik 0, 232; enflasyon 0, 182 ve ekonomik büyüme 0, 176 ağırlık katsayılarına sahiptir.

İlgili dönemde Kırgızistan'da en yüksek ağırlığa sahip değişken 0, 225 ağırlık katsayısı ile bütçe dengesi olurken, en düşük ağırlığa sahip değişken ise 0, 153 ağırlık katsayısı ile enflasyon olmuştur. Kırgızistan ekonomisinde, cari denge 0, 208; işsizlik 0, 201 ve ekonomik büyüme 0, 179 ağırlık katsayılarına sahiptir.

Son olarak Tacikistan'da en yüksek ağırlığa sahip değişken 0, 227 ağırlık katsayısı ile bütçe dengesi olurken, en düşük ağırlığa sahip değişken ise 0, 135 ağırlık katsayısı ile ekonomik büyüme olmuştur. Tacikistan ekonomisinde, işsizlik 0, 218; cari denge 0, 210 ve enflasyon 0, 207 ağırlık katsayılarına sahiptir.

CRITIC yöntem ile yapılan ağırlık hesaplamalarına bir bütün olarak bakıldığında; Türkmenistan'da cari dengenin; Azerbaycan ve Özbekistan'da enflasyonun; Kazakistan'da işsizliğin ve Kırgızistan ve Tacikistan'da ise bütçe dengesinin, ekonomik performans üzerinde en fazla etkiye sahip, belirleyici göstergeler olduğu görülmektedir. Ayrıca, Kırgızistan'da enflasyon; Azerbaycan ve Türkmenistan'da bütçe dengesi; Özbekistan, Kazakistan ve Tacikistan'da ise ekonomik büyümenin, ekonomik performansı en az etkileyen göstergeler olmuştur.

Makroekonomik değişkenlere ait CRITIC yöntem ile hesaplanan ağırlık katsayıları kullanılarak, ÇKKV tekniklerinden TOPSIS yöntemi ile yapılan makroekonomik performans ölçümü sonucu, Türk Cumhuriyetlerinin 2010 – 2022 yıllarını kapsayan dönemde elde ettikleri performans değerleri ve yıllar itibariyle başarı sıralamaları aşağıda tablo 8'de verilmiştir.

Tablo 8: TOPSIS Yöntemine Göre Ekonomik Performans Değerleri ile En iyi ve En Kötü Yıl

Yıllar	Azerbaycan	Özbekistan	Kazakistan	Türkmenistan	Kırgızistan	Tacikistan
2010	**73, 825**	78, 452	68, 314	60, 736	37, 388	36, 284
2011	58, 752	**88, 098**	**93, 226**	**74, 51**	57, 446	56, 422
2012	69, 63	84, 359	74, 273	71, 453		52, 678
2013	67, 553	71, 051	74, 86	47, 98	62, 931	47, 481
2014	66, 822	72, 256	76, 045	50, 572	48, 409	63, 207
2015	38, 778	57, 395		33, 279	55, 393	49, 748
2016		58, 449	27, 446		51, 954	
2017	38, 88	61, 056	38, 865	36, 339	**70, 302**	49, 956
2018	64, 451	39, 954	63, 901	59, 089	64, 389	49, 433
2019	68, 259	31, 7	44, 432	53, 712	66, 079	56, 525
2020	35, 158		26, 3	53, 336	45, 854	58, 034
2021	55, 45	20, 92	34, 053	58, 459	61, 296	**82, 898**
2022	56, 951	42, 172	57, 433	64, 08	48, 77	81, 831

Kolaylık olması için, tablo 8'e ait veriler en iyi yıl için gri renk, en kötü yıl için ise siyah renk ile gösterilmiştir. Bu gösterim ile ülkelerin en iyi ve en kötü yıllarına ait benzerlikler veya farklılıklar daha iyi ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu renklendirme ile özellikle enerji ile ilgili doğal kaynaklara sahip olan Türk Cumhuriyet ülkelerinden olan Azerbaycan, Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan ülkelerinin en iyi yılları ve en kötü yılları aşağı yukarı benzerlik göstermiştir. Bu dört ülkenin en iyi ekonomik performans gösterdiği yıllar 2010 ve 2011 yılları olmuştur. Buna karşılık en kötü performans ise genel olarak 2015 ve 2016 yıllarında gösterilmiştir. Sadece Özbekistan için en kötü yıl 2020 yılı olarak hesaplanmış ve diğer ülkelerden biraz olsa da ayrıştığı görülmektedir. Bu

durumda, bu ülkelerin ekonomik yapıları özellikle enerji fiyatlarındaki dalgalanmalara bağlı olarak kırılganlık gösterdiği söylenebilir. Bu ülkelerin dışında kalan Kırgızistan ve Tacikistan ülkelerine ait ekonomik performans katsayısının birbirinden farklı olduğu görülmektedir. Kırgızistan için en iyi yıl 2017 iken Tacikistan için 2021 yılı olmuştur.

SONUÇ

Azerbaycan, Özbekistan, Kazakistan, Türkmenistan, Kırgızistan ve Tacikistan'dan oluşan Türk Cumhuriyetlerinin makroekonomik performansları, 2010 – 2022 yıllarını kapsayan dönem için, ÇKKV tekniklerinden TOPSIS yöntemi ile ölçülmüştür. Bu kapsamda ekonomik büyüme, enflasyon, işsizlik, cari denge ve bütçe dengesinin GSYH'ya oranlarına ilişkin yıllık veriler ile CRITIC yöntem kullanılarak ağırlık hesaplamaları yapılmıştır. Elde edilen ağırlık katsayıları kullanılarak TOPSIS yöntemi ile makroekonomik performans ölçümleri yapılıp, performans değerlerine göre bir başarı sıralaması oluşturulmuştur.

Çalışmada CRITIC yöntem ile yapılan ağırlık hesaplamalarında Türkmenistan'da cari dengenin, Azerbaycan ve Özbekistan'da enflasyonun, Kazakistan'da işsizliğin, Kırgızistan ve Tacikistan'da ise bütçe dengesinin ülke ekonomik performansını en fazla etkileyen yani ağırlık katsayısı en yüksek göstergeler olduğu görülmüştür.

CRITIC yöntem ile elde edilen ağırlık katsayıları kullanılarak ÇKKV tekniklerinden TOPSIS yöntemi ile yapılan performans ölçümü sonucunda, Azerbaycan'da 2010 yılının, Özbekistan, Kazakistan ve Türkmenistan'da 2011 yılının, Kırgızistan'da 2017 yılının ve Tacikistan'da da 2021 yılının en başarılı performansın sergilendiği yıllar olduğu görülmüştür. Ülkelerin en iyi ve en kötü performansı sergiledikleri yılların performans değerlerine bakıldığında, Kırgızistan dışındaki ülkelerde performans değerleri arasındaki farkın oldukça fazla olduğu dolayısıyla ekonomik dalgalanmaların daha geniş bir bantta gerçekleştiği söylenebilir. Kırgızistan'da ise en iyi ve en kötü performansın sergilendiği yıllara ait performans değerleri arasındaki farkın daha az olduğu dolayısıyla ekonomik dalgalanmaların daha dar bir bantta gerçekleştiği söylenebilir.

Ayrıca yapılan analiz sonucunda en belirgin ortaya çıkan durumlardan bir tanesinin, özellikle enerji ve doğal kaynaklara sahip olan ülkelerin ekonomik performanslarının birbirine çok benzemiş olmasıdır. Özellikle en iyi ve en kötü performansın sergilendiği yıllarda Azerbaycan, Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan ülkelerinin aynı seyir gösterdiği ortaya çıkmıştır. Bu ülkelerin ekonomileri genel itibari ile enerji ve sahip oldukları doğal kaynaklara bağlı olması sonucu, bu malların fiyatlarındaki

oynaklıklar belirleyici olmuştur. Bu ülkelerin dışında kalan Tacikistan ve Kırgızistan için performans anlamında en kötü ve en iyi yıllar farklılık göstermiştir. Bu ülkelerin genellikle ekonomik yapıları tarım ve hayvancılığa bağlı olduğu söylenebilir. Bu sebeple performans değerleri diğer ülkelere göre rakamsal olarak daha düşük çıkmıştır.

KAYNAKLAR

Akbulut, O. Y. (2020). Finansal Performans ile Pay Senedi Getirisi Arasındaki İlişkinin Bütünleşik CRİTİC ve MABAC ÇKKV Teknikleriyle Ölçülmesi: Borsa İstanbul Çimento Sektörü Firmaları Üzerine Ampirik Bir Uygulama. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (40), 471-488.

Alagöz, M. , Yapar Saçık, S. , & Erdoğan, S. (2011). Kazakistan Cumhuriyeti'nin Ekonomik Performansının Ölçümü: 1992-2008. *Avrasya Etüdleri Dergisi, 39*(1), 49-75.

Belke, M. (2020). CRİTİC ve MAIRCA yöntemleri ile G7 Ülkelerinin Makroekonomik Performansının Değerlendirilmesi. İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Prof. Dr. Sabri ORMAN Özel Sayısı, 120-139.

Çakır, S. & Perçin, S. (2013). Çok Kriterli Karar Verme Teknikleriyle Lojistik Firmalarında Performans Ölçümü. *Ege Üniversitesi Bakış Dergisi*, *13* (4), 449-459.

Demireli, E. & Özdemir, A. Y. (2013). Seçilmiş Avrupa Ülkelerinde Makroekonomik Performans Ölçümü: Şans Kısıtlı Veri Zarflama Analizi ile Bir Uygulama. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 37,* 303-320.

Diakoulaki, D. , Mavratas, G. & Papayannakis, L. (1995). Determining Objective Weights in Multiple Criteria Problems: The CRİTİC Method. *Computers&Operations Research, 22* (7), 763-770.

Eyüpoğlu, K. (2017). Türk Dünyasında Yer lan Ülkelerin Makro Performanslarının Karşılaştırılması. *Bilig, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* (83), 331-350.

Göktolga, Z. G. , Karakış, E. & Türkay, H. (2015). Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin Ekonomik Performanslarının TOPSIS Metodu ile Karşılaştırılması. *International Conference On Eurasion Economics 2015, Kongre Kitabı*, 321-329.

https://data. worldbank. org/country (Erişim Tarihi: 30. 05. 2023).

https://www. imf. org/en/Countries (Erişim Tarihi:28. 05. 2023).

Özçelik, H. & Kandemir, B. (2015). BİST'te İşlem Gören Turizm İşletmelerinin TOPSIS Yöntemi ile Finansal Performanslarının Değerlendirilmesi. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 18*(33), 97-114.

Pınar, A. & Erdoğan, S. (2022). Temel Makroekonomik Göstergeler ile Türkiye ve Özbekistan'ın Ekonomik Performansının Ölçümü (2010-2021). B. Mercan, A. Şahbaz ve M. Gömleksiz (Ed.), *İpek Yolu: Tarih, Felsefe ve Ekonomi Perspektifinde Güncel Tartışmalar* içinde (ss. 129-148), Konya: Necmeddin Erbakan Üniversitesi Yayınları.

Pınar, A. , Yıldırım, M. & Erdoğan, S. (2023). Covid Dönemi ve Sonrası Türkiye Ekonomisinin Performansının CRİTİC, TOPSIS ve MABAC Yöntemleri ile Ölçülmesi. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 25*(44), 433-449.

Sevgin, H. & Kundakçı, N. (2017). TOPSIS ve MOORA Yöntemleri ile Avrupa Birliğine Üye Olan Ülkelerin ve Türkiye'nin Ekonomik Göstergelere Göre Sıralanması. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 17*(3), 87-108.

Şenol, Z. & Ulutaş, A. (2018). Muhasebe Temelli Performans Ölçümleri ile Piyasa Temelli Performans Ölçümlerinin CRITIC ve ARAS Yöntemleriyle Değerlendirilmesi. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, *55*(641), 83-102.

Yılmaz Türkmen, S. & Çağıl, G. (2012). İMKB'ye Kote Bilişim Sektörü Şirketlerinin Finansal Performanslarının TOPSIS Yöntemi ile Değerlendirilmesi. *Maliye-Finans Yazıları, 26*(95), 59-78.

ALFABE DEĞİŞİKLİKLERİ IŞIĞINDA ÖZBEKÇENİN FONETİĞİNDE MEYDANA GELEN BAZI DEĞİŞİMLER

Doç. Dr. Saidbek BOLTABAYEV

Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

Madiyor TURDİYEV

Uluslararası İlişkiler ve Tarih Bölümü

ÖZET

Özbekçe bölgede meydana gelen siyasi hadiseler, istikrarsızlık ve müstemlekenin verdiği en büyük olumsuz etkilerini kendisinde bulunduran bir yazı dili haline gelmiştir. Özellikle işgalci düzenin uyguladığı kültürü yok etme, tek tip insan projesi politikalarında hem Özbeklerin kültürü hem de yazı dili bir hayli etkilenmiştir.

Özbek yazı sisteminin tarihi XX. yüzyılda çok karmaşık süreçlerden geçmiştir. Son 100 yıl içerisinde Özbekçede 3 yazı sistemi kullanılmış, birkaç kez bu alfabeler ıslah edilmiştir. Dünya dilleri arasında bu denli kısa sürede üç alfabe değişimi eşine az rastlanır bir durumdur. Doğal olarak her yazı sisteminin değişimi ve her yazı reformu Özbekçe üzerinde kalıcı etkiler bırakmıştır.

Özbek alfabe sistemlerinin XX. yüzyıldaki tarihini 4 döneme ayırmak mümkün:

Arap alfabesi esaslı Özbek yazısı (1900 – 1929). Aslında bu yazı Karahanlı Türkçesinden itibaren bütün Doğu Türkçesinde yazılan eserlerde kullanılan yazı sisteminin aynısıdır.

Latin alfabesi esaslı Özbek yazısı (1929 – 1940)

Kiril alfabesi esaslı Özbek yazısı (1940 – 1993)

İki alfabeli (Kiril esaslı ve Latin esaslı yazılar) dönem (1993 – günümüz)

1991 yılında bağımsızlığını kazanan Özbekistan Cumhuriyetinde Azerbaycan Cumhuriyetinin 25 Aralık 1991 tarihinde Latin alfabesi esaslı yazı sistemine geçmesiyle birlikte alfabe tartışmaları dört yönlü olarak devam etmiştir. Bu gruplar arasındaki münazaralar sonunda Özbek-Latin alfabesine geçişin doğru olacağını savunanların kazanmasıyla son buldu. 2 Eylül 1993 tarihinde Özbekistan Ali Keneşinde *Latin yazısı esasındaki Özbek alfabesine geçiş* ile ilgili kanunu onaylanır.

Özbekistan'da son 100 yılda 3 defa yazı sistemi tamamen değiştirildi. Sovyetler döneminde önce Latin alfabesine daha sonra Kiril alfabesine geçiş bütünüyle siyasi sebeplerden ötürü, sosyalizm veya komünizmin perdesi arkasından değiştirildi. En kötüsü ise her yazı sisteminin değişmesinden sonra eski yazıyı kullanmak ciddi anlamda yasaklandı.

Bunca siyasi çalkalanmalar, istikrarsızlık ve müstemlekenin olumsuz etkileri önce Özbekçenin yazı sistemine daha sonra doğrudan Özbek edebi diline olumsuz etki etmiştir. Özbekçede aslen mevcut olan bazı ünlü sesler gitgide değişime, bazıları kaybolmaya yüz tutmaktadır. Bildirimizde 100 yıl içindeki 3 alfabe değişikliğinin Özbek yazı dilinde oluşturduğu bazı etkilerine değinilecek ve Ortak Türk alfabesindeki durumu ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler

Özbekçe, Alfabe, Dil, Reform Çalışmaları, Latin, Kiril, Fonetik

SOME CHANGES OCCURING IN UZBEK PHONETİCS İN THE LİGHT OF ALPHABET CHANGES

ABSTRACT

Uzbek language has become a written language that has the biggest negative effects of political events in the region, instability and colonization. Both the culture of the Uzbeks and the written language were greatly affected, especially in the policies of destroying the culture implemented by the invading order and the uniform human project.

The history of the Uzbek writing system dates back to the 20th century. It has gone through very complex processes in the century. In the last 100 years, three writing systems have been used in Uzbek and these alphabets have been improved several times. Three alphabet changes in such a short time are rare among the world's languages. Naturally, every change of writing system and every writing reform left permanent effects on Uzbek.

XXth century of Uzbek alphabet systems. It is possible to divide the history of the century into four periods:

Uzbek script based on the Arabic alphabet (1900 – 1929). In fact, this script is the same writing system used in all works written in Eastern Turkish since Karakhanid Turkish.

Uzbek script based on the Latin alphabet (1929 – 1940)

Uzbek script based on the Cyrillic alphabet (1940 – 1993)

Two-alphabet (Cyrillic-based and Latin-based scripts) period (1993 – present)

In the Republic of Uzbekistan, which gained its independence in 1991, alphabet discussions continued in four directions after the Republic of Azerbaijan switched to the Latin alphabet-based writing system on December 25, 1991. The debates between these groups ended with the victory of those who argued that the transition to the Uzbek-Latin alphabet would be correct. On September 2, 1993, the Supreme Council of Uzbekistan approved the law on the transition to the Uzbek alphabet based on the Latin script.

The writing system in Uzbekistan has been completely changed 3 times in the last 100 years. During the Soviet period, the transition to the Latin alphabet and then to the Cyrillic alphabet was changed behind the curtain of socialism or communism, purely for political reasons. The worst thing is that after each writing system was changed, using the old script was seriously banned.

All these political turmoil, instability and the negative effects of colonialism had a negative impact first on the Uzbek writing system and then directly on the Uzbek literary language. Some vowel sounds that originally existed in Uzbek are gradually changing and some are disappearing. In our paper, some effects of 3 alphabet changes in 100 years on the Uzbek written language will be touched upon and the situation in the Common Turkish alphabet will be discussed.

Keywords

Uzbek, Alphabet, Language, Reforms, Latin, Cyrillic, Phonetic

Giriş

İlk dönem için en önemli olaylardan biri 1919 yılında Taşkent'te Abdurrauf Fıtrat'ın başkanlığında dil, yazı ve edebiyat ile ilgili çalışmalar yapan *Çığatay Gürüngi* adlı cemiyetin kurulması olmuştur. Bu cemiyet Türkistan'daki eski ve yeni eserleri bir araya getirerek, Türk dilini ihya etmek uğrunda materyaller hazırlamak, lügat ve edebiyat dünyasını zenginleştirmek olmuştur. *İmla todası* adı verilen cemiyetin sadece

imlayla ilgili çalışmalarını yürüten birimin üyesi olanElbek'in imzasıyla *Bitig yolları* isimli kitap yayımlanmıştır (Elbek, 1919). Kitapta müellif Arap yazısı sisteminin Özbekçenin fonetiğine göre yeniden ıslah edilmesi gerektiğini, Özbekçede fonetik karşılığı mevcut olmayan (ص، ض، ث، ح، ط، ظ، ذ) gibi harflerin çıkarılarak sadeleştirilmesinin uygun olduğunu, Özbekçenin ünlü sesler bakımından zenginliğini karşılamak üzere yeni harflerin ilave edilmesi gerektiğini vurgulayarak yeni harfler teklif etmiştir.

1 – 5 Ocak 1921 tarihinde Taşkent'te 1. Ulusal Özbek Dili ve İmlası Kurultayı düzenlenmiştir. Kurultayda aşağıdaki meseleler tartışılmıştır:

Harf ve imla meseleleri

Morfoloji ve sentaks meseleleri

Nefis sanatlar ve edebiyat meseleleri

Maarif komitesine bağlı Bilimsel Heyetin kurulması meslesi

Diğer konular

Harf ve imla meseleleriyle ilgili Fıtrat, Aşurali Zahidi ve Batu'nun bildirileri dinlenmiş, imlayla ilgili teklifleri tartışılmıştır.

27 Ocak 1921 tarihinde *Kızıl Bayrak* adlı gazetede Dil ve İmla Kurultayı'nda imla ile ilgili olarak alınan karara yer verilmiştir. Ona göre ıslah edilmiş yazı sisteminde 23 ünsüz harf: ء د و ھ ي ذ ب پ ت ج چ ذ د ز ر س ش غ ق ک گ ڭ ل

6 ünlü harf: ا - ە ۇ - ۋ ي olduğu bildirilmiştir. Ayrıca Özbekçeye giren Arapça ve Farsça kelimelerin de aslına göre değil ıslah edilmiş alfabe ile yazılması kararlaştırılmıştır.

9 – 10 Ekim 1923 yılında Buhara'da Orta Asya Özbeklerinin alfabe ve imla konulu kongresi düzenlenir. Kongrede alınan karara göre yazıda kullanılan (ص، ض، ث، ح، ط، ظ، ذ،ع) harfleri çıkarılması ve aşağıdaki harflerle sınırlanması önerilmiştir: ا ب پ ت ج چ ح د ر ز ژ س ش غ ف ق ک گ ڭ ل م ن و ە ى

Kongrede ayrıca yeni alfabenin yanı sıra imla kuralları da kabul edilir (İbragimov, 1972: 160). Kongrede önerilenler 18 Ekim 1923 yılında Türkistan Cumhuriyeti Halk Maarif Komiserliği tarafından onaylanmış, söz konusu yazı sistemi 1930 yılına, Latin alfabesine dayanan yazı sistemine geçinceye kadar resmi olarak kullanılmıştır.

1924 yılında Maarif Halk Komiserliği alfabe meselesiyle ilgili bir toplantı düzenler. Toplantıda Moskova'dan gönderilen Türk dilleri için önerilen Latin alfabesi görüşülür (Abdullayev, 1995). Daha sonra genel halk muhakemesine koyulmasıyla birlikte Latin alfabesi esaslı yeni bir alfabe tartışmaları başlamıştır.

Bu aşamada 26 Şubat – 6 Mart 1926 tarihlerinde Bakü'de gerçekleştirilen Türkiyat Kongresinin önemi büyük olmuştur. Çünkü Kongreden sonra Özbekistan'da da Latin alfabesine geçiş süreci hızlanmıştır. Özbekistan SSC Merkezi İcra Komitesi Yüksek Heyeti yeni alfabeyle ilgili hazırlık çalışmalarının yapılması için bir komite kurar. İlgili komite diğer Türk-Latin alfabelerini de inceleyerek Özbek-Latin alfabesi projesini hazırlar. Projede en çok tartışılan husus Özbekçedeki ses uyumu, ünlülerin sayısı ve yazıdaki ifadesi olmuştur. Polivanov'un başını çektiği bir grup dilciler Özbekçede 6 ünlü sesin olduğunu ileri sürmüş, Elbek, Atacan Haşim, Gazi Alim, Arif Alimcani gibi dilciler ise 9 ünlünün mevcut olduğunu, tamamının yazıda gösterilmesi gerektiğini savunmuşlardır. Bu tartışmalar Taşkent, Semerkant, Kazan gibi şehirlerde düzenlenen kongre, sempozyum, kurultaylarda görüşülür ve buna bağlı çeşitli makaleler kaleme alınır.

Bu kongrelerden sonuncusu 15-23 Mayıs 1929 tarihinde Semerkant'ta Dil ve İmla adıyla düzenlenir. Kongre üç ana başlıkta edebi dil, ıstılah ve imla temalarında gerçekleştirilir. Kongre Özbekçenin ses uyumunun korunduğu şivelerinin özelliklerini, ayrıca Özbekçenin diğer Türk dilleri ile uygunluğunu sağlanmasının zaruretini göz önünde bulundurarak edebi dilde 9 ünlünün mevcut olduğunu, buna bağlı olarak da ünlü harfler sayısının 9 olması gerektiğini kabul görür. Bunun dışında kongrede bu esaslara dayanarak hazırlanan imla kuralları da onaylanır. Sonuçta alfabe onaylanır ve Özbekistan Halk Maarif Komiserliğine sunulur. 10 Ağustos 1929 yılında Özbekistan Halk Maarif Komiserliği aşağıdaki alfabeyi onaylar ve alfabe kullanıma girer:

Böylece Özbek edebi dilinin yazı tarihinin ilk dönemini oluşturulan devir tamamlanır. Bu devrin önemli cihetlerini kısaca şöyle tavsif etmek mümkün:

1) 1900-1917 yıllarında Arap harfli Özbek alfabesinin ıslah edilmesi gerektiği gayesi şekillendi.

2) 1918 - 1923 yıllarında *Çığatay Gürüngi* cemiyeti önderliğinde edebi dil, ıstılah, alfabe ve imlanın düzeltilmesi, yazıyla dilin fonetiği arasındaki tutarsızlığın kaldırılmasıyla ilgili gayeler ileri sürülmüş, bunun neticesi olarak alfabede birkaç değişiklikler yapılarak ıslah edilmeye çalışılmıştır. Ancak beklenen sonuçlar alınmadığından ötürü Arap alfabesinden tamamen vaz geçilerek Latin alfabesine geçiş düşünceleri ortaya çıkmıştır.

3) 1923-1929 yıllarında Arap alfabesinin korunmasını isteyen dilciler ve Latin alfabesine geçmek isteyen dilciler arasında hararetli tartışmaların sürmüş, ilk başta Arap alfabesi taraftarları (1923-1926 yıllarında) üstünlük sağlamış, ancak daha sonra (1926-1927 yıllarından itibaren) Latin alfabesi taraftarları daha ağır basmıştır.

4)1929 yılında Semerkant'ta düzenlenen Dil ve İmla Kongresinde 9 ünlülü alfabe kabul edilir ve Özbek Edebi Dili hakkındaki karar, İmla Kararı, Istılah hakkındaki karar başlıklarıyla kararlar alınır ve ülkedeki dil ve imla problemlerinin büyük bir kısmı çözülmüş olur.

Ancak alfabe ve imla tartışmaları Latin alfabesine tamamen geçildikten sonra da devam etmiştir. 1930'lu yılların başlarında yeni kabul edilen alfabenin ses uyumunu koruyan şiveler esasında düzenlenmiş olduğu, bu sebeple alfabe öğrenimin zorlaştığı, genç nüfusun tamamının okur yazar olmasının hedeflendiği bir dönemde alfabenin çok zorluklara sebep olduğu, ayrıca basımevlerinde birtakım sorunlar yaşandığını ileri süren bilim adamları 1934 yılında Taşkent'te bir kurultay düzenler. Kurultayda mevcut alfabedeki 3 harf (e, y, ь) çıkarılır, böylece 9 ünlü yerine 6 ünlüden ibaret alfabeye geçilmesi konusunda karar kabul edilir. a, в, c, ç, d, e, ə, f, g, ɑ, h, i, j, k, l, m, n, ŋ, o, p, q, r, s, ş, t, u, v, z, ƶ, '.

Bütün bunlar olurken Sovyet hükümetinin *Rus dilinin eğitim dili Rusça olmayan okullarda zorunlu öğretilmesinin uygulanması*yla ilgili kararı 13 Mart 1938 yılında kabul edilir. Buna bağlı olarak artık Özbekistan'da Kiril alfabesine geçiş tartışmaları başlar. 1939 yılına gelindiğinde Özbekistan SSC Merkez Komitesi bünyesinde T. N. Karıniyazov'un başkanlığında Özbek alfabesi için bir hükümet komisyonu kurulur. Ayrıca Maarif Halk Komiserliği bünyesinde kurulan A. K. Borovkov'un başkanlığındaki bir komisyon daha kurulur. Komisyonlar 39 harften ibaret Kiril alfabesini halk muhakemesi için ileri sürerler. Muhakemelerde en çok *o, a, ө, e, ё,*

ю, я, ъ, ы, ь, қ, ғ, ң harfleri tartışılmıştır. 1940 yılının Mart ayına gelindiğinde muhakeme için sunulan proje üzerindeki fikirler tahlil edilir ve projenin son halinin hazırlanmasına girişilir. Bu proje 1940 Mayıs ayındaki Özbekistan Ali Sovyet meclisinde gündeme koyulur. Mecliste milletvekili Karıniyazov Özbek yazısını Latin harflerinden Kiril harflerine geçirilmesiyle ilgili bildiri sunar. Bildirisinde Kiril alfabesine geçiş zaruretinin meydana geldiğine değinen Karıniyazov 35 harften ibaret yeni alfabenin proje olarak hazırlandığını belirtir. Daha önce ileri sürülen projede yer alan *щ, ы, ө, ч, h, ң* harfleri bu alfabede yoktu. Meclis Kiril alfabesine geçiş ile ilgili projeyi gözden geçirerek oybirliği ile onaylar.

Böylece 10 yıl gibi kısa bir süre içerisinde Özbek yazı sistemi 2 defa tamamen değişmiş olur. Ancak alfabe ve imla tartışmaları uzun bir müddet tartışılmaya devam etmiş, yine daha sonraki dönemlerde bazı harfler alfabeden çıkarılmıştır.

1991 yılında bağımsızlığını kazanan Özbekistan Cumhuriyetinde Azerbaycan Cumhuriyetinin 25 Aralık 1991 tarihinde Latin alfabesi esaslı yazı sistemine geçmesiyle birlikte alfabe tartışmaları dört yönlü olarak devam etmiştir. Birinci gruptaki bilim adamları (İristay Koçkartayev, Azim Hacıyev, Adil Yakubov, Nizammiddin Mahmudov vs.) Ortak Türk Alfabesine geçiş yollarının aranması gerektiğini savunuyordu. İkinci gruptakiler (Borıbay Ahmedov, Muhtar Şapsanov vs.) eski Arap yazısının tekrar kullanılması gerektiğini düşünüyordu. Üçüncü grup bilim adamları fonetiğe en uygun yazı sisteminin Köktürk yazısı olduğunu ileri sürerek bu yazıya dikkat çekilmesi taraftarıydı. Dördüncü gruptaki bilim adamları ise Kiril alfabesinin kullanılmasında devam edilmesi gerektiğini ileri sürüyorlardı. Bu gruplar arasındaki münazaralar sonunda Özbek-Latin alfabesine geçişin doğru olacağını savunanların kazanmasıyla son buldu. 2 Eylül 1993 tarihinde Özbekistan Ali Keneşinde *Latin yazısı esasındaki Özbek alfabesine geçiş* ile ilgili kanunu onaylanır.

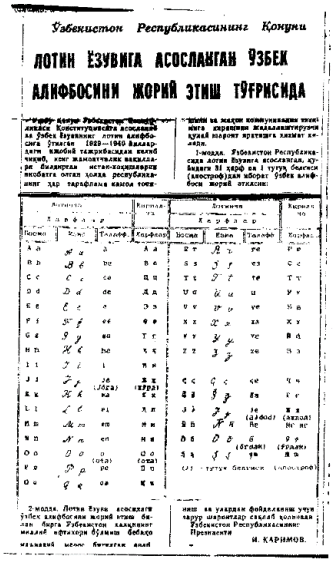

Ўзбекистон Республикасининг Қонуни

ЛОТИН ЁЗУВИГА АСОСЛАНГАН ЎЗБЕК АЛИФБОСИНИ ЖОРИЙ ЭТИШ ТЎҒРИСИДА

Devlet meclisinde kanunun uygulanmasını belirleyen özel bir karar da alınır ve ona göre Latin alfabesine geçiş aşamalı olarak 1 Eylül 2000 tarihine kadar tamamlanacağı belirtilir. Ancak bu kanunda 6 Mayıs 1995 tarihinde değişiklikler yapılarak bilgisayar ve basımevi sisteminin yetersiz olduğu gerekçesiyle bazı önemli harfler çıkartılır.

1993-yil 2-sentabr		Kirill yozuvida	1995-yil 6-may	
Cc	Cc	Цц	Ss	Ss
Ii	Ii	И и	Ii	Ii
Qq	Qq	К к	Qq	Qq
Zz	Zz	З з	Zz	Zz
Cc	Cc	Ч ч	Ch ch	Ch ch
Gg	Gg	Ғ ғ	G' g'	G' g'
		Ж ж	Jj	Jj
Nn	Nn	Нг	Ng ng	Ng ng
Oo	Oo	Ў ў	O' o'	O' o'
Ss	Ss	Ш ш	Sh sh	Sh sh

Böylece Latin harfli alfabe aşağıdaki halde onaylanır:

YANGI ALIFBO

Bosma	Yozma	Harf nomi	Bosma	Yozma	Harf nomi
Aa	*Aa*	a	Qq	*Qq*	qe
Bb	*Bb*	be	Rr	*Rr*	er
Dd	*Dd*	de	Ss	*Ss*	es
Ee	*Ee*	e	Tt	*Tt*	te
Ff	*Ff*	ef	Uu	*Uu*	u
Gg	*Gg*	ge	Vv	*Vv*	ve
Hh	*Hh*	he	Xx	*Xx*	xe
Ii	*Ii*	i	Yy	*Yy*	ye
Jj	*Jj*	je	Zz	*Zz*	ze
Kk	*Kk*	ke	O'o'	*Oo*	o'
Ll	*Ll*	el	G'g'	*Gg*	g'e
Mm	*Mm*	em	Sh sh	*Sh sh*	she
Nn	*Nn*	en	Ch ch	*Ch ch*	che
Oo	*Oo*	o	Ng ng	*Ng ng*	nge
Pp	*Pp*	pe			

Son olarak 2019 yılında Özbekistan'da Latin alfabesinde birtakım değişikliklerin yapılması için proje halk muhakemesi için ileri sürüldü. Buna göre *ch* harfi yerine *ç, sh* harfi yerine *ş, g'* harfi yerine *ğ, o'* harfi yerine *ŏ, j* harfi yerine *c, ng* harfi yerine *ň* harflerinin kullanılmasıyla ilgili münazaralar devam etmektedir.

Bütün bunlarla birlikte Özbekistan'da tamamen Latin alfabesine geçiş süreci başarılı bir şekilde tamamlanmış değildir. Dolaysıyla günümüzde Özbekistan'da hem Kiril hem de Latin alfabesi kullanılmaya devam etmektedir. Bu doğal olarak Özbekçede olumsuz anlamda kalıcı etkiler bırakmaktadır.

Özbekistan'da son yüz yılda 3 defa yazı sistemi tamamen değiştirildi. Sovyetler döneminde önce Latin alfabesine daha sonra Kiril alfabesine geçiş bütünüyle siyasi sebeplerden ötürü, sosyalizm veya komünizmin perdesi arkasından değiştirildi. En kötüsü ise her yazı sisteminin değişmesinden sonra eski yazıyı kullanmak ciddi anlamda yasaklandı.

Halen mevcut Latin alfabesi Ortak Türk Alfabesinden uzaklık gösterir, bir sese karşılık bir harf ilkesine ters düşmektedir. 2019 yılında ileri sürülen *ch* harfi yerine *ç, sh* harfi yerine *ş, g'* harfi yerine *ğ, o'* harfi yerine *ŏ, j* harfi yerine *c, ng* harfi yerine *ň* değişiklikleri de dilin fonetik özelliklerini yeteri kadar karşılamamaktadır.

Bunca siyasi çalkalanmalar, istikrarsızlık ve müstemlekenin olumsuz etkileri önce Özbekçenin yazı sistemine daha sonra doğrudan Özbek edebi diline olumsuz etki etmiştir. Özbekçede aslen mevcut olan bazı ünlü sesler gitgide değişime, bazıları kaybolmaya yüz tutmaktadır. Sadece belirli şivelerde kullanımı sınırlı kalan *ö*, *ü* sesleri artık şehir şiveleri ve edebi dil anlayışında yok olmuştur. Bu da Özbekçenin diğer Türk dilleri arasında ses uyumu bakımından sorunlu bir dil haline getirmektedir.

Mahmudov (2018: 133) Özbek alfabesinin geliştirilmesi konusunda çoğunlukla aşağıdaki fikirlerin ileri sürüldüğünü kaydeder:

- “ç” ve “ş” seslerini ifade etmek için “ch” ve “sh” yerine “ç” ve “ş” harflerini kullanmak gerekir.

- “o/ö” ve “ğ” seslerini ifade etmek için alfabede kullanılmakta olan “o‘” ve “g‘” harflerinden vazgeçmek gerekir ve onların yerine “ō” ve “ğ” harflerini almak gerekir.

- "c” sesi için “c” harfini ve günümüzdeki alfabede mevcut olan “j” harfini ise sızıcı diş eti (“je”) ünsüzünü ifade etmek için kullanmak.

- Günümüz alfabesinde mevcut olan “ñ” ünsüzünü ifade etmek için kullanılan “ng” harf birliğinden vazgeçmek.

Kocaoğlu (2018:77) Özbek Latin alfabesinde yapılan değişiklikleri Ortak Türk Latin alfabesi ile karşılaştırırken aşağıdaki aykırılıkları kaydeder:

Ortak Türk Latin Alfabesi	1993 Özbek Latin alfabesi	1995 Özbek Latin alfabesi
a	o	o
e	a	a
ė (kapalı e)	e	e
o	o‘	o‘
c	j	j
ç	ç	ch
ğ	g	g‘
j	j	j
ş	ş	sh

1995’te yapılan değişikliklerin alfabeyi ortak Türk Latin alfabesinden uzaklaştırmasının yanı sıra alfabeyi karışık, öğrenilmesi ve yazılması zor bir hale getirdiğini kaydeden Kocaoğlu aynı zamanda alfabenin Özbek yazı dilinin fonetik özelliklerine de uygun olmadığını vurgular (2018: 77).

Bütün bunlarla birlikte kaydetmek gerekir ki Özbek Latin alfabesinde meydana gelen değişikliklerin tesiri esas olarak yazı dilinin fonetiğine de olumsuz yansımıştır. Burada en önemli etki Özbekçedeki ünlü sesler sistemine olmuştur. Bunların arasında ö, ı, ü, ve açık e sesini özellikle vurgulamak gerekir. Ö, ü ve ı sesi ile ilgili tartışmalar öteden beri mevcut ve birtakım bilimsel çalışmalarda tartışılmış ise de açık e sesinin durumu çoğunlukla gözlerden kaçmıştır.

1929 yılında onaylanan alfabede “ə” harfi olarak mevcut olan bu açık e sesi sonraki dönemlerde “a” harfi ile birleştirilmiştir. Ancak bu harf aynı zamanda kalın a sesi için de kullanılmakta idi. Bunun sonucunda dilin fonetiğinde mevcut olan açık e sesi günümüzde özellikle genç nesil tarafından anlaşılamamakta, çoğu yerlerde ise a sesi olarak telaffuz edilmeye başlamıştır. Bu ise alfabenin yazı diline en önemli tesirlerinden biri olmuştur. Ancak özellikle kırsal kesimde bu sesin telaffuzu halen mevcuttur.

Sonuç olarak yukarıda vurgulanan hususlar dikkate alındığında Özbek diline alfabedeki değişiklikler ve tutarsızlıkların etkisi varlığını

sürdürmektedir. Özbek Latin alfabesinin fonetik bir alfabeye dönüştürülmesinde ünlü harflerin tekrar gözden geçirilmesi ve 1929 yılındaki Özbek Latin alfabesinden de faydalanılarak uygunlaştırılması meselesi güncelliğini korumaktadır.

KAYNAKÇA

Abdullaev, Y. (1995). *Mazi ve Yangı Elifba. Özbekistan Avazı gazetesi*, 25 Ocak 1995.

Begmatov, E. , Ismatullaev, N. (1979). *Özbek İmlası*, Taşkent: Fen Neşriyatı.

Çığatay Gürüngi (1919). İştirkaiyun gazetesi, 4 Şubat 1919, Sayı. 66.

Elbek. (1919). *Bitig Yolları*, Taşkent.

Ibragimov, S. I. (1972). "Uzbekskiy alfavit i voprosi i yego sovershenstvovaniya". *Sb: Voprosı sovershenstvavaniya alfavitov tyurkskih yazikov SSSR*, Moskova: Nauka.

Jamolhonov, K. , Sapaev, H. (2007). *İmla Muammaları*, Taşkent.

Kocaoğlu, T. (2018). "Türk Ülkelerinde Ortak Türk Latin Alfabesinin Onaylanması Konusundaki Son Gelişmeler ve Çözüm Arayışları", *Türk Dünyasında Ortak Alfabe, Uygulamalar, Arayışlar, Teklifler.* İstanbul: Ötüken, 59-80.

Kuçkartay, İristay. (1999). "Latin Esaslı Yeni Özbek Alfabesi (Kabul edilmesi ve uygulanması), *Atatürk'ün Harf Devrimi ve Türk Dünyasında Yansımaları Sempozyumu*, Trabzon: KTÜ.

Mahmudov, N. (2018). "Özbek Edebi Dilinin Alfabe ve Yazım Sorunları", *Türk Dünyasında Ortak Alfabe, Uygulamalar, Arayışlar, Teklifler.* İstanbul: Ötüken, 128-136.

Rafiev, A. (2003). *Latin Yazuvıga Asaslangan Özbek Elifbası ve İmlası*. Taşkent.

EXTENDED ABSTRACT

Uzbek language has become a written language that has the biggest negative effects of political events in the region, instability and colonization. Both the culture of the Uzbeks and the written language were greatly affected, especially in the policies of destroying the culture implemented by the invading order and the uniform human project.

The history of the Uzbek writing system dates back to the 20th century. It has gone through very complex processes in the century. In the last 100 years, three writing systems have been used in Uzbek and these alphabets

have been improved several times. Three alphabet changes in such a short time are rare among the world's languages. Naturally, every change of writing system and every writing reform left permanent effects on Uzbek.

XXth century of Uzbek alphabet systems. It is possible to divide the history of the century into four periods:

1. Uzbek script based on the Arabic alphabet (1900 – 1929). In fact, this script is the same writing system used in all works written in Eastern Turkish since Karakhanid Turkish.

2. Uzbek script based on the Latin alphabet (1929 – 1940)

3. Uzbek script based on the Cyrillic alphabet (1940 – 1993)

4. Two-alphabet (Cyrillic-based and Latin-based scripts) period (1993 – present)

It is possible to briefly explain the important aspects of the first period as follows:

1) Between 1900 and 1917, the aim of reforming the Uzbek alphabet with Arabic letters took shape.

2) Between 1918 and 1923, under the leadership of the Çığatay Gürüngi society, aims were put forward to correct the literary language, terminology, alphabet and spelling, and to remove the inconsistency between the writing and the phonetics of the language, and as a result, several changes were made in the alphabet and efforts were made to improve it. However, since the expected results were not obtained, the idea of completely abandoning the Arabic alphabet and switching to the Latin alphabet emerged.

3) In the years 1923-1929, heated debates continued between linguists who wanted to preserve the Arabic alphabet and linguists who wanted to switch to the Latin alphabet. At first, the supporters of the Arabic alphabet gained the upper hand (in the years 1923-1926), but later (from 1926-1927) the supporters of the Latin alphabet gained the upper hand. outweighed.

4) At the Language and Spelling Congress held in Samarkand in 1929, the 9-vowel alphabet was accepted and decisions were taken under the titles of the decision on the Uzbek Literary Language, the Orthographic Decision, and the decision on Terminology, and most of the language and spelling problems in the country were solved.

While all this was happening, the decision of the Soviet government regarding the compulsory teaching of the Russian language in schools

where the medium of instruction was not Russian was accepted on March 13, 1938. Accordingly, discussions about the transition to the Cyrillic alphabet begin in Uzbekistan. By 1939, within the Central Committee of the Uzbekistan SSR, T. N. A government commission for the Uzbek alphabet is established under the chairmanship of Kariniyazov. In addition, A. K. Another commission chaired by Borovkov is established. The commissions put forward the Cyrillic alphabet, consisting of 39 letters, for public judgment. This project was put on the agenda at the Uzbekistan Ali Soviet assembly in May 1940. The Assembly reviews and unanimously approves the project regarding the transition to the Cyrillic alphabet.

Thus, in a short period of 10 years, the Uzbek writing system was completely changed twice. However, alphabet and spelling debates continued to be discussed for a long time, and some letters were removed from the alphabet in later periods.

In the Republic of Uzbekistan, which gained its independence in 1991, alphabet discussions continued in four directions after the Republic of Azerbaijan switched to the Latin alphabet-based writing system on December 25, 1991. The debates between these groups ended with the victory of those who argued that the transition to the Uzbek-Latin alphabet would be correct. On September 2, 1993, the Supreme Council of Uzbekistan approved the law on the transition to the Uzbek alphabet based on the Latin script.

The writing system in Uzbekistan has been completely changed 3 times in the last 100 years. During the Soviet period, the transition first to the Latin alphabet and then to the Cyrillic alphabet was changed entirely for political reasons, behind the scenes of socialism or communism. The worst thing is that after each writing system was changed, using the old script was seriously banned.

All these political turmoil, instability and the negative effects of colonialism had a negative impact first on the Uzbek writing system and then directly on the Uzbek literary language. Some vowel sounds that originally existed in Uzbek are gradually changing and some are disappearing. In our paper, some effects of 3 alphabet changes in 100 years on the Uzbek written language will be touched upon and the situation in the Common Turkish alphabet will be discussed.

YEREL YÖNETİM BİRİMİ OLARAK "MAHALLE": TÜRKİYE VE ÖZBEKİSTAN KARŞILAŞTIRMASI

Bahar BIYIKLAR*

İstanbul Medeniyet Üniversitesi

ÖZET

Yerel yönetimler, yerinden yönetim ilkesinin bir sonucudur ve farklı şekillerde örgütlenmektedirler. Bunlardan biri de mahallelerdir. Mahalleler, genel olarak kent ya da kasabalarda konumlanmış, belediye sınırları içerisinde yer alan ve belediye hizmetlerin yürütülmesine yardımcı olan bir yönetim birimidir. Ayrıca mahalleler insanların topluluk halinde yaşamlarını idame ettirdikleri en küçük yaşam alanıdır. Çünkü mahalleler, topluluk halinde yaşanan hemen her yerde insanlar için bir yaşam alanı oluşturmaktadır. Dolayısıyla insanlar mahallelerde bir taraftan sosyalleşmekte ve kimlik kazanmakta iken bir taraftan da yönetime katılım sağlayabilmektedir. Çünkü demokrasinin en temel aracı olan katılım, yerel yönetimin en alt birimi olan mahallelerde daha kolay sağlanabilmektedir. Ancak bugün her ülke aynı yerel yönetim birimlerine sahip olmadığı gibi mahallelerde müstakil bir yerel yönetim birimi olmayabilir. Bu bağlamda yerel yönetimin bir birimi olarak mahallenin Türkiye'deki ve Özbekistan'daki statüsünün karşılaştırılması amaçlanmaktadır. Bu amaç doğrultusunda öncelikle mahalle kavramı literatür taraması yapılarak ele alınmış, sonrasında Türkiye'deki mahalle yönetimi ve Özbekistan'daki mahalle yönetimi konumu, kurulumu, görevleri vb. açıdan incelenmiştir. Yapılan incelemede Türkiye'de mahalleler müstakil bir yönetim birimi olarak düzenlenmeyip yerel yönetim birimlerinden biri olan belediyelerin altında örgütlenmiş iken; Özbekistan'da mahallenin yerel yönetimin bir birimi olmakla birlikte kendi kendini yönetme birimi olarak tanımlandığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler

Yerel Yönetim, Mahalle, Türkiye, Özbekistan

ABSTRACT

* *Doktora Öğrencisi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, baharbiyiklar06@gmail. com, Orcid: 0000-0002-6435-6239.*

"Neighborhood" as a Local Government Unit:

Comparison between Turkey and Uzbekistan

Local governments are a result of the principle of decentralization and are organized in different ways. One of them is the neighborhoods. Neighborhoods, in general, are a management unit located in cities or towns, located within the municipal boundaries and helping to carry out municipal services. In addition, neighborhoods are the smallest living space where people maintain their lives as a community. Because neighborhoods constitute a living space for people almost everywhere where they live in a community. Therefore, while people are socializing and gaining identity in the neighborhoods on the one hand, they can participate in the administration on the other hand. Because participation, which is the most basic tool of democracy, can be achieved more easily in neighborhoods that are the lowest unit of local government. However, not every country has the same local government units today, and there may not be a separate local government unit in the neighborhoods. In this context, it is aimed to compare the status of the neighborhood in Turkey and Uzbekistan as a unit of local government. For this purpose, first of all, the concept of neighborhood was discussed by conducting a literature search, then neighborhood management in Turkey and neighborhood management in Uzbekistan location, installation, tasks, etc. it has been examined from the point of view. In the study, it was seen that while neighborhoods in Turkey are not organized as a separate administrative unit and are organized under municipalities, which are one of the local administrative units; in Uzbekistan, the neighborhood is defined as a self-governing unit, although it is a unit of local government.

Keywords

Local Government, Neighborhood, Türkiye, Uzbekistan

GİRİŞ

Devletler genel olarak ulusal sınırları içerisinde yaşamlarını idame ettiren halkın ihtiyaçlarını karşılamak ve genel yararlarını korumak amacıyla merkezden yönetim ve yerinden yönetim ilkesi çerçevesinde örgütlenmektedir. Ancak bazı ülkeler merkezden yönetime ağırlık vermekte bazı ülkeler yerinden yönetime ağırlık vermekte bazı ülkeler ise her ikisi arasında bir denge kurmaya çalışmaktadır. Bu bağlamda da merkezden yönetim ya da yerinden yönetim birimlerinin statüleri konusunda farklılıklar gözlenmektedir.

Yerinden yönetim ilkesinin bir sonucu olan yerel yönetimlerde farklı şekillerde örgütlenmektedir. Bu örgütlerden biri olarak tanımlanabilecek

mahalleler, en küçük yerleşim birimi olarak görülmektedir. Genel olarak mahalleler, hem toplumsal hem de fiziksel anlamda bir kent, kasaba ya da köyün en az nüfusa sahip parçalarından birini oluşturmakta ve belediye sınırları içerisinde belediye hizmetlerinin yürütülmesine yardımcı olmaktadır. Ayrıca mahalleler insanların topluluk halinde yaşamlarını idame ettirdikleri en küçük yaşam alanıdır. Çünkü mahalleler, topluluk halinde yaşanan hemen her yerde insanlar için bir yaşam alanı oluşturmaktadır. Dolayısıyla insanlar mahallelerde bir taraftan sosyalleşmekte ve kimlik kazanmakta iken bir taraftan da yönetime katılım sağlayabilmektedir. Çünkü demokrasinin en temel aracı olan katılım, yerel yönetimin en alt birimi olan mahallelerde daha kolay sağlanabilmektedir. Ancak bugün her ülke aynı yerel yönetim birimlerine sahip olmadığı gibi mahallelerde müstakil bir yerel yönetim birimi olmayabilir. Örneğin, Türkiye de mahalle bir aracı kurum statüsünde yer alırken, Özbekistan da öz yönetim birimi olarak tanımlanmaktadır.

Çalışmada yerel yönetimin bir birimi olarak mahallenin Türkiye'deki ve Özbekistan'daki statüsünün karşılaştırılması amaçlanmaktadır. Bu amaç doğrultusunda çalışma üç bölüm olarak planlanmıştır. Birinci bölümde literatür taraması yapılarak mahalle kavramı ele alınmıştır. İkinci bölümde Türkiye'de mahalle yönetimleri konumu, kurulumu, görevleri vb. açıdan incelenirken; son bölümde ise Özbekistan mahalle yönetimleri konumu, kurulumu, görevleri vb. açıdan incelenmiştir.

Mahalle Kavramı

Mahalle, bir kentin, kasabanın veya köyün en az beş yüz kişiden oluşan parçalarından biridir (TDK). Köken itibariyle Arapça "*mahall*" kelimesiyle aynı kökten gelen "*mahalle*" kavramı, "*konaklanan yer*" anlamına gelmektedir (Bayartan, 2005, s. 94). Ayrıca "*bir yere inmek, konmak, yerleşmek*" anlamına gelen "*hall*" (halel ve hulul) kökünden türeyen bir mekân ismi olarak da mahalle, insanların sürekli ya da geçici ikamet etmeleri amacıyla kurulmuş küçük yerleşim birimleridir (Yel ve Küçükaşçı, 2003, s. 323). Yine "*hall*" ve "*halvet*" kelimesi arasında bir ilişkiden bahseden Alver (2013, s. 19) için de mahalle, "*yerleşmek, girmek, nüfuz etmek, kalbe girmek, gönle girmek*" anlamına gelmektedir. Dolayısıyla mahalle, puzzle'ın bir parçası gibi kendinden daha büyük yerleşim yerlerinin parçalarını oluşturmaktadır.

Bir kentin veya kasabanın belirli sınırlara sahip, kendi yaşam imkânları bulunan en küçük yerleşim yeri olarak görülen mahalle, yardımlaşma, dayanışma, kaynaşma, bütünleşme, komşuluk gibi kavramları içerisinde barındırmaktadır. Ayrıca yaşamlarını sürdüren bireylere belli bir kimlik sunan mahalleler, bir yandan parçası olduğu

kentin özelliklerini taşırken, bir yandan da bireylerin özelliklerini ve kimliklerini kentte yansıtmaktadır. Ayrıca mahalleler fiziksel-idari ve sosyal sınırlara sahiptir. Fiziksel sınırlar, nüfus büyüklüğüne göre şekillenirken, sosyal sınırlarda komşuluk ilişkileri belirleyici olmaktadır (Altun Akyol, 2010, s. 219). Dolayısıyla birçok faktörü içerisinde barındıran mahalleler konusunda tek bir tanımdan bahsetmek zordur. Ancak mahalle konusunda toplumsal anlamda ve fiziksel anlamda tanımlamalara gidilebilir.

Toplumsal anlamda mahalle, alansal olarak dar, ilişkisel olarak yüz yüze ve daha çok kişisel ilişkilerin ön plana çıktığı, okul, bakkal, park gibi ortak yaşam alanları bulunan ve kolaylıkla yararlanılan yerlerdir (Palabıyık ve Atak, 2002, s. 2). Bu yaşam alanlarında karşılaşan ya da bir araya gelen bireyler arasında sosyal bazı ilişkilerde oluşmaktadır (Erdagöz, 2012, s. 61). Bu anlamda mahalleler, aralarında doğal bir yaşam birlikteliği oluşan insanlar için siyasi, idari, tarihi ve aidiyet duygusu temelinde toplumsal bazı özelliklerin var olduğu fiziki bir alan, bir yerleşim birimini oluşturmaktadır (Mumford, 1954). Mahalleler, ortak düşünce yapılarına, inançlarına, kültürüne, örf ve adetlerine, gelenek ve göreneklerine göre biçimlenerek kolektif bir bilinç ve kimliğe sahip olan insan topluluklarının yaşamlarını sürdürdüğü kentlerin en küçük birimleridir (Erses, 2002, s. 59). Neticede mahalleler yaşam alanı bakımından var olan fiziki yakınlık yüz yüze ilişkileri geliştirmekte ve böylece kurulan ilişkilerde kültürel ve tarihi izler her mahallenin kendine has kimliğinin oluşmasını sağlamaktadır. Ülken (1969)'e göre, kent ya da kasabalar, her biri yerleşme birimi özelliği gösteren mahallelerden oluşmaktadır. Kent fonksiyonlarını kollayan eski kentlerde ki mahalleler tüm toplum fonksiyonlarının yer aldığı toplum birimidir. Yani mahalle, hem yerleşim birimi hem de toplum birimi olarak tanımlanmakta ve bir taraftan kent kültürünün oluşmasında bir taraftan da bu kültürün devamlılığı, korunması ve kuşaktan kuşağa aktarılmasında önemli bir birimdir (Pekman, 2007, s. 30). Bu bağlamda mahalleler bir sürekliliği ifade etmektedir.

Fiziksel olarak mahalle ise, bir kent, kasaba ya da köyün yönetim bakımından ayrıştığı ve insan topluluklarının var olduğu en küçük parçalarından her biri olarak ifade edilebilir (Keleş, 1980). Bu anlamda hem kırsal hem de kentsel alanlardaki mahallelerin varlığından söz etmek mümkündür. Bugün Türkiye'de örneklerine rastlanmaktadır. Ancak Keller'e (1968, s. 89-90) göre, köylerin nüfus bakımından az olması ve yaşam süren bireylerin birbirlerini tanıyor olmasından dolayı tüm halkın mahalle olarak düşünülebileceğini savunmuştur.

Mahalleler bir yerleşim yeri olmanın ötesinde yönetsel bir birimdir. Bu anlamda tanımı yapılmasa da özellikle Türkiye'de mahallenin ara bir kurum ya da ara bir birim olarak tanımlandığı görülmektedir. Örneğin, bir tanıma göre mahalle, hem merkezin hem de yerel hizmetleri yerine getirmek amacıyla örgütlenen ara bir kurumdur (Bulut, 2001, s. 33). Yine mahalle, yönetilenlerle ilişkileri sağlayacak bir ara kurum olarak tanımlanmaktadır (Geray, 1995, s. 36). Diğer taraftan mahalleler katılımın en önemli alanlarıdır. Çünkü halka en yakın birimler olarak yerel yönetimler katılıma ilişkin uygulamaların odak noktasında yer almaktadır. Böylece bulunduğu ülke çerçevesinde bir yerel yönetim birimi olarak tanımlansın veya tanımlanmasın mahalleler de katılım mekanizmalarının oluşturulmasından, yaygınlaştırılmasına kadar birçok alanın odak noktasını oluşturmaktadır. Dolayısıyla mahalleler vatandaşların yönetime katılımında önemli bir konuma sahiptir.

Netice de mahalleler toplumsal, fiziksel ve yönetsel anlamda önemli alanları oluşturmaktadır. Ancak günümüzde bazı ülkelerde önemi artarken, bazı ülkelerde yaşanan çeşitli sebeplerle önemini kaybetmektedir. Bu bağlamda diğer bölümlerde Türkiye ve Özbekistan'da mahallelerin statüleri incelenecektir.

Türkiye'de Mahalle

Türkiye, Asya, Avrupa ve Afrika kıtaları arasında bulunmaktadır. Başkenti Ankara olan Türkiye Cumhuriyeti, Anayasa'ya göre merkezi idare ve mahalli idareler (yerel yönetimler)'den oluşmaktadır. Mahalli idareler, il, belediye ve köyden oluşmaktadır (md. 126-127). Bu çeşitli düzeylerdeki birimler dışında mahallelerden de söz etmek mümkündür. Yönetsel olarak Osmanlı'dan günümüze varlığından söz edilen mahalleler, kentlerdeki en alt idari birim olarak tanımlanabilir. Ayrıca kent yaşamının ve kültürünün en temel birimi ve ana taşıyıcısı konumundadır (Ortaylı, 2006, s. 18).

Türkiye'de mahalle, Osmanlı İmparatorluğu döneminde kentlerin temel birimi olarak kabul edilmiş ve en alt düzeydeki temel toplumsal ihtiyaçların karşılanması sorumluluğu mahallelere verilmiştir. Bu bağlamda kentlerin mali birimini de oluşturan mahallelerde imamlarda önemli yetki ve görevlere sahip olmuştur (Bayartan, 2005, s. 96-99). 19. yüzyılda gerçekleştirilen reformlarla mahallelerde ve köylerde muhtarlık kurumları oluşturulmuştur (Ortaylı, 2000, s. 107-108). Mahallelerde hükümet ve halk arasındaki ilişkilerde önemli bir yere sahip olan muhtarlara ilişkin ilk muhtarlık teşkilatı 1829 yılında İstanbul'da ve muhtarlık benzeri bir kuruluş taşrada ise 1833 yılında Kastamonu Sancağın da kurulmuştur (Gökçeer ve Heper, 1977, s. 2; Çadırcı, 1970, s.

410-411). Mahalle muhtar ve ihtiyar meclislerine ilişkin ilk yasal düzenleme ise 1964 yılında Vilayet Nizamnamesidir (Demirel, 1987, s. 146). Yine 1870 yılında çıkarılan "*İdare-i Umumiye-i Vilayet Nizamnamesi"* ile muhtar ve ihtiyar meclisine yeni görevler verilmiştir. Ancak 1913 yılında çıkarılan "*İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanunu Muvakkatı*" ile 1864 ve 1870 tarihli Nizamnameler yürürlükten kaldırılmış ve mahalle yönetiminin yasal dayanağı kalmamıştır (Demirel, 1987, s. 146-147). Böylece 1930 yılında yani Cumhuriyet döneminde çıkarılan 1580 sayılı Belediye Kanunu'na kadar mahalleler konusunda bir boşluk oluşmuştur. Her ne kadar bu kanunla ilk defa sınırlı bir şekilde mahalleler hukuken tanınmış olsa da, 1933 yılında çıkarılan 2295 sayılı Kanunla mahalle yönetiminin hukuki varlığına son verilmiş ve görevleri zabıta, belediye, devlet daireleri ile belediye tarafından mahallelerden seçilecek kişilere dağıtılmıştır (Koçberber, 2005, s. 104). Ancak verilen görevlerin tam anlamıyla yerine getirilememesi sonucu 10 Nisan 1944 tarihinde 4541 sayılı "*Şehir ve Kasabalarda Mahalle Muhtar ve İhtiyar Heyetleri Teşkiline Dair Kanun*" la mahalle teşkilatı tekrar kurulmuş ve bugün yapılan bazı değişikliklerle birlikte yürürlükte yer almaktadır (Eryılmaz, 1988, s. 474). Ayrıca 5393 sayısı Belediye Kanunu'nda da mahalleye yer verilmektedir.

Mahalle Anayasa'da mahalli idarelerin bir birimi olarak yer almamaktadır. 5393 sayılı Belediye Kanunu'nun 3. maddesine göre mahalle, "*Belediye sınırları içinde, ihtiyaç ve öncelikleri benzer özellikler gösteren ve sakinleri arasında komşuluk ilişkisi bulunan idarî birim*" olarak tanımlanmıştır. Belediye sınırları içerisinde mahalle kurulma şartı en az 500 kişidir ve mahalleler muhtar ve ihtiyar heyeti tarafından yönetilmektedir (5393, md. 9; 4541, md. 1). Muhtar, mahallede yaşam süren sakinlerin gönüllü katılımıyla ortak ihtiyaçların belirlenmesi, mahallenin yaşam şartlarının iyileştirilmesi, belediye ve diğer kamu kurum ve kuruluşlarıyla olan ilişkileri yürütmek, diğer kurumlarla işbirliği yapmak, mahalleye ilişkin görüş bildirmekle görevlidir (md. 9). Bunlar dışında muhtar ve ihtiyar heyetinin görevleri şunlardır (4541, md. 3):

> Nüfus siciline kayıtlı olmayanlar, kimliklerini kaybedenler, doğum, ölüm ve yer değiştirme konusunda ilgili belgeyi vermek,
>
> Askerlik yoklama, sevk vb. işleri yürütmek,
>
> Yol vergisi ödemek zorunda olanlar için muhasebeler tarafından verilecek cetvelleri doldurmak,
>
> Sulh hakimleri karşısında görülecek davalara ilişkin kişilere ait vekaletname imzaları ile mühür ya da el ile yapacaklarını işaretleri

tasdik etmek[138], adli yardım talebinde bulunanların mahkemeye sunacakları belgeyi düzenlemek,

Davaya temyiz talebinde bulunacakların muaf olabilmesi için fakir olduklarına dair belge vermek, zabıta tarafından gerçekleştirilecek bina aramalarında hazır bulunmak,

Mahallede oturan ve zorunlu eğitim yaşında olan çocukları tespit etmek ve devamlı olmaları için aileleri haberdar etmek,

Mahalleye giren meçhul ve şüpheli kişiler hakkında ilgili yerlere bildirimde bulunmak,

Salgın ya da bulaşıcı hastalıklar (insan ve hayvanlarda) ile tahıllara zarar veren böcekler konusunda ilgili makamları bilgilendirmek,

Yardıma ihtiyacı olanlara gerekli belgeleri vermektir.

Seçimle göreve gelen muhtar ve ihtiyar heyetinin yetki anlamında görevleriyle orantılı olduğunu söylemek mümkün değildir. Ayrıca muhtarların aldığı ödenek ve kurumlar arası pratiklerle de "*memur*" olarak kabul edildiği söylenebilir (Palabıyık ve Atak, 2000, s. 162). Dolayısıyla mahalle yönetimleri de "*mahallelerin düzenlenmesinin bir yerel yönetim birimi olan belediye kanununda yer alması, mahallenin başı olarak tanımlanan muhtarın seçimle iş başına gelmesi ve doğrudan mahalli müşterek ihtiyaçlara yönelik görevlerinin*" bulunması bakımından yerel yönetimlere; "*muhtarın devletten maaş (yada ödenek) alması, yasal olarak yerel yönetim birimi olarak tanımlanmaması, kamu tüzel kişiliği, kendine ait bütçesi ve personeli olmaması ve bir teşkilat olarak mahalle yönetiminin belli bir özerkliğinin olmaması*" açısından merkezi yönetime bağlı bir birim görüntüsü vermektedir (Önver, 2020, s. 44-45).

Mahalle bir yerel yönetim birimi olmamasına rağmen söz konusu mahalle muhtarı ve ihtiyar heyeti 1984 tarihli ve 2972 sayılı "*Mahalli İdareler İle Mahalle Muhtarlıkları ve İhtiyar Heyetleri Seçimi Hakkında Kanun'a*" göre seçimle iş başına geçmektedir. Dolayısıyla mahalle muhtarı mazbatasını alana kadar bir yerel yönetimci konumunda davranırken, aldıktan sonra merkezi yönetime ait bazı yükümlülükleri yapmakla yükümlü olmaktadır (Koçberber, 2005, s. 105-106). Muhtar ya da ihtiyar heyeti üyesi olmak için ise her mahalle bir seçim çerçevesi kabul edilmekte ve en az altı ay ilgili mahalle de oturma şartı olup, 18 yaşını dolduran her Türk vatandaşı ve okur-yazar olan herkes muhtar ya da

[138] İmza kullanamayan ya da yazması olmayan kişiler için.

ihtiyar heyeti üyesi olabilmektedir. Muhtar ve ihtiyar heyeti üyeleri diğer yerel yönetimlerde olduğu gibi beş yıl için seçilmektedir (2972, md. 29).

Bugün Türkiye'de 32. 232 mahalle bulunmaktadır (https://www. e-icisleri. gov. tr/). Bu mahalleler dışında kırsal mahalleler yer almaktadır. Kırsal mahalleler, büyükşehir belediyesi sınırları içerisinde yer alan köylerin 2012 yılında çıkarılan 6360 sayılı "*14 İlde Büyükşehir Belediyesi ve 27 İlçe Kurulması ile Bazı Kanun ve KHK'de Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun*" ile mahallelere dönüştürülmesiyle ortaya çıkan sorunların çözüme kavuşturulması amacıyla oluşturulmuş mahallelerdir. 5216 sayılı Büyükşehir Belediyesi Kanununun ek 3 üncü maddesine ve 1 sayılı Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesinin 97 nci maddesinin birinci fıkrasının (o) bendine dayanılarak 2021 yılında hazırlanan *Kırsal Alan ve Kırsal Yerleşik Alan Yönetmeliğin*e göre bir mahallenin kırsal mahalle olarak tespit edilebilmesi için, kırsal yerleşim özelliğinin devamlılığına, şehir merkezine olan uzaklık ve ulaşım durumuna, yol, su, atık su, katı atık, toplu taşıma gibi hizmetlerden en az birine erişim imkânı, kırsal yapılaşma durumunun devamlılığı, sosyo-ekonomik durumu dikkate alınmaktadır (md. 4). Söz konusu hususların bir ya da daha fazlasını sağlayan yerleşimler ilçe belediye meclisinin kararı ve teklifi üzerine büyükşehir belediye meclisinin en geç doksan gün içinde alacağı karar ile kırsal yerleşim özelliği taşıdığı tespit edilen mahalleler, kırsal mahalle kabul edilmektedir. Bu belirlemeler mahalle düzeyinde yapılmakta olup, tamamı kırsal mahalle olarak tespit edilmeyen diğer mahallelerde de on bin metrekareden az olmamak kaydıyla kırsal yerleşik alan belirlenebilmektedir (5216, ek md. 3).

Özbekistan'da Mahalle

Özbekistan, Orta Asya'da bulunan yedi bağımsız Türk devletinden biridir. Ülkenin kuzeyinde Kazakistan, güneyinde Afganistan, güneybatısında Türkmenistan, güneydoğusunda Tacikistan, kuzeydoğusunda Kırgızistan bulunmaktadır. Başkenti "*Taşkent*" olan Özbekistan Cumhuriyeti, Anayasa'ya göre bölgeler, ilçeler, şehirler, kasabalar, yerleşim birimi (qishlog)[139], köyler (ovullar)[140] ve Karakalpakistan Cumhuriyetinden oluşmaktadır (md. 83). Bu çeşitli düzeylerdeki yapılar dışında mahalleler yer almaktadır.

Özbekistan'da mahalleler ikiye ayrılmaktadır. Bunlar bölgelerde yer alan ve kolektif tarımı düzenleyecek yapıda oluşturulmuş "*kırsal*

[139] Özbek Türkçesi'nde "qishlog" yaşam sürenlerin çoğunluğunun tarım ileri ile meşgul olduğu bir yerleşim birimidir (Ma'rufov, 1981, s. II: 589).

[140] Özbek Türkçesi'nde "ovul" "göçebe hayvan yetiştiricilerinin yerleştiği yer köy" anlamına gelmektedir (Ma'rufov, 1981, s, I: 519).

mahalleler" ile "*kentsel mahalleler*"dir. Kentsel mahalleler kendi içerisinde modern apartmanların yer aldığı yaşam alanlarından oluşan "*apartman mahalleler*", daha geniş aile evlerinin yer aldığı bloklardan oluşan"*modern mahalleler*" ve çift taraflı Sovyet öncesi tek aileli blokların yer aldığı "*geleneksel mahaller*" olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Ayrıca mahalleler, hiyerarşisi ilçeler (tümanlar), ilgili durumlarda şehirler (şakharlar), her durumda bölgeler (viloyatlar) ve son olarak cumhuriyetin temel bir birimini oluşturmaktadır (Urinboyev, 2011; Sievers, 2002, s. 96).

Özbekistan'da mahalleler, tarihi ve modern anlamda sosyo-demografik, kültürel ve manevi varlığın yanı sıra idari bölgesel bir varlığı temsil etmekte (Bektemirov ve Rahimov, 2002, s. 477) ve farklı kavramlarla ifade edilmektedir. Bunlardan biri olan "*mahalla*" kelimesi genel manada bir mahalleyi ya da yerel bir topluluğu, kendi kendini yöneten idari birimleri oluşturan bir şehrin ya da kentin yerleşim bölgesini ifade etmek için kullanılmaktadır (Dadabaev, 2013, s. 183; JICL Spring 2002, 96; HRW Eylül 2003, 5). Ayrıca literatürde "*mahalla*"nın iki şekilde ifade edildiği görülmektedir. Bunlardan biri sosyo-antropolojik anlamdır. Sosyo-antropolojik anlama göre mahalla, Orta Asya'nın geleneksel olarak yerleşik halkların tamamında ortak olan ve resmi olmayan bir dayanışma grubunu ifade etmektedir[141]. Diğer anlamda ise Özbek mahallası olarak tanımlanan, bağımsızlık sonrası özellikle sosyal alanda ücretli memurlar ve somut sorumlulukların yer aldığı özyönetim organı olarak yasal bir statüsü olan mahallalardır (Epstein ve Winter, 2004, s. 51). Bunların dışında mahalleler, "*kendi kendini yöneten yapılar*", "*öz yönetim organları*" ve "*vatandaş meclisleri*" olarak da ifade edilmektedir.

Mahalleler, Özbek hükümeti tarafından geleneksel bir kurum ve toplumun temel birimi olarak benimsenmiştir (HRW Eylül 2003, s. 5). Öyle ki hem Sovyet öncesi hem Sovyet dönemi hem de Sovyet sonrası Özbekistan da varlığını korumuştur. (Dadabaev, 2013, s. 183). Sovyet öncesi, mahalle imamı ve cami merkezli bir kurum olarak görülen mahalleler(Alonso ve Kalanov, 2017, s. 253), "*aksaqallar*" yani "*beyaz sakallar*" olarak adlandırılan bir grup tanınmış yaşlı tarafından yönetilmiştir. Bu aksaqallar, topluma liderlik etmek için önce gayri resmi şekilde seçilmişler ve sonradan yürütme makamı ya da devlet dairesi tarafından tanınmışlardır. Aksaqallar, vergilerin toplanması, emirlerin iletilmesi, güvenliğin sağlanması, bölge sakinleri arasındaki anlaşmazlıkların çözümü, yetimler ve dullar ile vesayet gibi çeşitli işlevleri yerine getirmişlerdir. Ancak Sovyet yönetimi ile birlikte

[141] *Özbekistan dışında Tacikistan, Afganistan, Çin'in Sincan Eyaleti ile Kazakistan, Kırgızistan ve Türkmenistan'daki bazı azınlık milletler arasında hakim olmaya devam eden bir anlayıştır.*

mahallelerin işlevleri azalmış ve aksaqallar Sovyet otoriteleri tarafından kullanılmıştır. Özbekistan'ın bağımsızlığını kazanması ile birlikte ise kurumsallaşmışlardır. Böylece toplumda tekrar aktif bir rol elde eden mahalleler, etnik ve geleneksel yerel değerlerin aktarıldığı bir mekân olarak görülmüştür (Dadabaev, 2017, s. 78-79; Alonso ve Kalanov, 2017, s. 251). Özellikle mahallelerin etnik gruplar arasındaki diyaloğu teşvik etme ve toplumda istikrarı sağlamaya yardımcı olma konusundaki özellikleri üzerinde durulmuş; mahallelerde farklı etnik gruplar arasındaki gerilimi azaltmak ve istikrara kavuşturmak ve bağımsızlık sonrası ortaya çıkan sosyal tatminsizlik ve kaygıyı azaltmak amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda mahalleler yürütme komiteleri kurulmuş, bütçeler belirlenmiş, personel seçilmiş ve görevleri tanımlanarak bir kurum olarak yeniden düzenlenmiştir (Dadabaev, 2017, s. 89).

Mahalleler, Özbekistan'ın bağımsızlığını kazanmasının hemen ardından "*Özbekistan Mahalle Yardım Vakfı*" başkanlık kararnamesi ile kurulmuştur. Bu kararname ile mahallelerin işlevleri ve sosyal destek gibi görevleri daha da arttırılmıştır. Çünkü 1990'ların ortalarında yükselen aşırı İslamcılar ve terörizm sonucu hükümet sosyal ve güvenlikle ilgili baskılarla karşı karşıya kalmış ve mahallelerin işlev ve görevleri kamu düzenini sağlama sorumluluğunu genişletecek şekilde genişletilmiştir (Dadabaev, 2017, s. 90). Öyle ki mahallelerin refahının, cumhuriyetin istikrarı için şart olduğu görüşü üzerinde durulmuştur (Bektemirov ve Rahimov, 2002, s. 477). Bu bağlamda Özbekistan'da yerel yönetimlerin temel çerçevesi 1992 Anayasası'nda belirlenmiş ve kısa bir süre sonra üç mevzuat çıkarılarak detaylandırılmıştır. Bunlardan biri de 1993 yılında vatandaşların özyönetim kurumları hakkında (kasabalar, köyler ve mahalleler için) çıkarılan kanundur. Bu kanun 1999 yılında revize edilmiş ve mahalle devlet görevlilerinin rolü daha da arttırılmış (Epstein ve Winter, 2004, s. 4), mahalle nöbet sistemi kurulmuş ve bu görev için gerekli fon belirli mahallelere sağlanmıştır. Böylece terörist faaliyetlerinin önlenmesi ve erken uyarılma sorumluluğu mahallelere devredilerek yerel düzeyde güvenlik kaygıları giderilmeye çalışılmıştır (Dadabaev, 2017, s. 90). 2003 yılı ise hükümet tarafından "*Mahalle Yılı*" olarak ilan edilmiş ve mahalle sınırları içerisinde yer alan tüm konulardan sorumlu bir idari birim haline gelmiştir. Bu kapsamda ekonomik ve güvenlik işlevleri yanı sıra, mahalle sakinlerinin kaydı, ev ve apartman sahipleri derneklerine ev sahipliği yapmak, toplumsal ücretlerin ödemelerini denetlenmesine yardımcı olmak ve vatandaşlar adına devletle ve devlet adına vatandaşlarla iletişim kurmak mahallenin görevleri arasında görülmüştür. Ayrıca her mahalle için bir tüzük öngörülmüş ve 2003 öncesi kurulan posbon (mahalle bekçisi), eğitim danışmanı ile telafi

komisyonunun (boşanma aşamasında ve sorunlu ailelerle ilgilenen bir komisyon) daha da kurumsallaşması sağlanmıştır (Epstein ve Winter, 2004, s. 31-32). 1992'den beri Özbekistan'da mahalle, hem Anayasa'da (md. 105) hem de bir öz yönetim organı olarak mevzuatta yer alan yönetim yapılarına dahil edilmeye çalışılmıştır (Epstein ve Winter, 2004, s. 52). Dolayısıyla Özbekistan'da mahallelerin varlığının öneminin artarak devam ettiği görülmektedir.

Özyönetim/Mahalle Kanunu (1993, 1999)' a göre, mahalle, ''*vatandaşların, özgür faaliyetlerinin, Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası ve kanunları ile garanti altına aldığı, kişilerin kendi ilgileri, tarihi hususiyetleri, milli gelenekleri, manevi değerleri, yerel geleneklerine göre yerel önemli görülen konuların çözümü amacı ile oluşturulan yerler*'' olarak tanımlanmıştır. Anayasa'nın 127. maddesine göre ise mahalleler vatandaş meclisleri başkanını kendi seçen ve kendi kendini yöneten organlar olarak tanımlanmıştır. Vatandaşların özyönetim organları olarak da tanımlanan bu meclisler, esasen bir mahalleyi ifade etmektedir. Çünkü Nisan 1999'da revize dilen "*Özyönetim/Mahalle Kanunu*" ve diğer mevzuatta belirtildiği gibi bir mahallenin nüfusu bir bütün olarak bir vatandaş meclisini oluşturmaktadır. Dolayısıyla Özbekistan'da herkes bir vatandaş meclisinin üyesidir. Vatandaş meclisleri yani mahalleler, devlet otoritesinin bir parçası olmayıp, yerel düzeydeki konuları vatandaş çıkarlarını, yerel gelenek ve görenekleri, ulusal değerleri ön planda tutularak yasalara uygun bir şekilde bağımsız olarak ele almaktadır. Devlet burada vatandaşların özyönetim organlarının faaliyetlerinin ve kanunla belirlenmiş yetkilerinin yerine getirilmesinde gerekli koşulların oluşturulmasına yardımcı olmaktadır. Ayrıca vatandaşların özyönetim organlarının seçim usulü, faaliyetleri ve yetkileri kanunla belirlenmekte (md. 127) ve çeşitli personeller tarafından yönetilmektedir.

Özbekistan mahallelerinde *eş başkanlık sistem* yapısı vardır. Buna göre mahalleler rais (reis) ve kadın lider tarafından yönetilmektedir. Rais'ler kengashlar tarafından seçilen, kanuna tabi olan devletin çalışanıdır. Görev süresi iki buçuk yıldır. Kadın liderler ise vatandaş konseyi ve kadınlar konseyi tarafından seçilmektedir. Bunlar dışında Özbekistan mahallelerinde aksaqallar (oqsogol) ve zenginlik diğer otoriterler olarak dikkat çekmektedir. Aksaqallar, bilgeliği, kişisel nüfusu ve tecrübesi ile kendi topluluğu tarafından seçilen mahalledeki yaşlı erkektir. Zenginliğinde bir saygı doğurduğu düşünüldüğü için zenginler de bir otoriteyi oluşturmaktadır (Sievers, 2002, s. 101). Ayrıca Özbekistan mahallelerinin yönetiminde çeşitli personeller yer almaktadır. Bunlar "kengash" (mahalle komitesi), "oqsogol" (başkan-aksaqallılar), "kotib" (sekreter), "posbon" (mahalle bekçisi) ve danışmanlardır. Kengash ya da

mahalle komitesi, "raislerden (başkan), danışmanlardan, komisyon başkanlarından ve bir sekreterden oluşmaktadır. Oqsogol ya da mahalle başkanı, ilgili ilçe ya da şehir valisinin (hokim) onayıyla ve kullanılan oyların yarısından fazlasını alma şartıyla iki buçuk yıllık bir dönem için seçilmektedir. Hem mahalle komitesi hem de başkan seçimlerine 18 yaşından büyük olma şartı vardır. Öncelikle seçim komisyonu (aday belirleme komitesi) tarafından mahalle sektörlere genellikle de blok ya da sokaklara ayrılmakta ve her sektör kendi içerisinde genel kurula katılmak için bir temsilci seçmektedir. Kotib yani sekreterler evrak işleriyle uğraşırken, posbon ise mahallenin güvenliğiyle ilgilenen, mahalleler de suçla mücadele eden gruplardır. Telafi komisyonu, her mahallede sorunlu ailelere ve boşanmayı düşünen çiftlere danışmanlık yapmak için kurulan komisyondur. Eğitim danışmanları ise kengasha bağlı, genel olarak mahalledeki çocukların yetiştirilmesinde aktif olarak yer almaları amacıyla okullar ve yerel eğitim departmanıyla birlikte çalışmaktadırlar. Ayrıca mahallelerde, mahalle koordinasyon konseyleri oluşturulmaktadır. Mahalle koordinasyon konseyleri oluşturma yetkisi vatandaşların özyönetim kurumları hakkında kanunun ilgili maddesiyle mahallelere tanınmıştır. Bu konseyler genellikle en az bir başkan, bir sekreter ve kasaba/köy taslak kurulundan oluşmaktadır. Görevleri ise, vali ve mahalle komiteleri arasında arabuluculuk yapmaktır (Epstein ve Winter, 2004, s. 52-56; Sievers, 2002, s. 119-120).

Özbekistan da mahalle, hükümet yapısına entegre edilmiş, bir taraftan geleneksel işlevlerini korurken, bir taraftan da hem yerel öz yönetim hem de devlet idaresinin özelliklerini birleştirmektedir. Nitekim mahalle, bölge düzeyinin altında devlet kontrolünün en önemli aracı olarak hizmet vermektedir. Öyle ki Özbek halkının gündelik sorunlarının çözümünde de öne çıkmaktadır (Robertson ve Kangas, 2002, s. 266). Bu bağlamda mahallelerin görevleri şunlardır (Epstein ve Winter, 2004, s. 55-56; Bichel, 2001, s. 301);

Sosyal yardım ödemelerinin dağıtılması,

Okul çağındaki çocukların yetiştirilmesi, üreme sağlığı ve aile planlaması ile boşanma ve aile içi şiddet konuları,

Halkın şikâyetlerinin eyalet yönetim organlarına iletilmesi,

Hükümet ve sivil toplum arasında köprü oluşturulması,

Okuldan kaçma denetleme, okula kaydı teşvik etme ve özel eğitim seçenekleri konusunda ebeveynlere danışacak ve genel olarak mahalledeki çocukların yetiştirilmesinden sorumlu olacak ve okullar

ile yerel eğitim departmanıyla birlikte çalışacak eğitim danışmanının atanması,

Korunmasız kişilerin bakımı, servetin yeniden dağıtımı, kutlamalar ve tatiller için koordinasyon ve destek vb. ; düğün tarihlerinin belirlenmesi, çeşitli geleneksel törenlerin yürütülmesine yardımcı olunması, yılda iki kez temizlik, yeşillendirme, cami, çay evleri vb. inşaatı gibi ücretsiz toplumsal işler düzenlenmesi,

Sakinlerinin toplumsal hizmetlere ilişkin herhangi bir borcunun olmadığına dair sertifika verilmesi ve işsizler için çıkış vizesi formalarının doldurulması, aile ve mülkle ilgili birçok konuda sertifika verilmesi,

Bazı mahallelerde toplumsal hizmetler için ücretlerin toplanmasından sorumludur.

Bunlar dışında ihtiyacı olanlara genel yardım ilçe ya da şehir bütçeleri tarafından finansa edilmekte ve mahalleler tarafından gerçekleştirilmektedir. Bunlar (Epstein ve Winter, 2004, s. 102):

İki yaşın altında çocukları olan işsiz annelere bazı geçim testleri yoluyla yapılan yardım,

Düşük gelirli aileler – özellikle ihtiyaç sahibi ailelere geçici gelir desteği,

16 yaşın altındaki çocukları olan düşük gelirli ailelere yapılan yardımdır.

Bugün ise bazı reformlar gerçekleştirilmiştir. Bu reformlarla yerel yönetimlerin bölge, ilçe ve mahalle düzeyinde daha iyi organize olması, daha verimli olması, yolsuzluğun azalması, halkın katılımı ve sürdürülebilir bölgesel ekonomilere ulaşmak hedeflenilmiş (Epstein ve Winter, 2004, s. 51) ve özellikle sosyal alanda mahalleler pek çok konuda yetkili kılınmıştır. Bu reformlardan bazıları şunlardır (Negmatova, 2022, s. 5):

İlgili bölgede yaşamını idame ettiren ve girişimcilik faaliyetinde bulunmak isteyen vatandaşlara ekonomi, muhasebe, girişimcilik ve vergi mevzuatına ilişkin temel derslerin öğretilmesine ilişkin kısa süreli kursların düzenlenmesi ve gerekli bilgilendirmenin yapılması,

İstihdam teşviki ve sosyal koruma merkezlerinin yanı sıra gençlerin ilgili bölgede bulunan işletme kurum ve kuruluşlarında istihdam edilmesi ile bu işletme, kurum, kuruluş ve zanaatkârlara bağlılıkları konusunda yardım,

Aile işletmeleri ve zanaatkârlarda dâhil olmak üzere ilgili bölgedeki girişimcilik alanlarında, kanunla belirlenen ayrıcalık ve tercihlerin kullanılmasında girişimciliğin geliştirilmesi amacıyla kredi alınmasına yönelik belgelerin hazırlanmasında yardım sağlamak.

Özbekistan'da mahalleleri bütçeleri ilçe ya da şehirlerden bir miktar fon alınarak sağlanmaktadır. Mahallelerin liderleri aynı zamanda sekreterler (kotib), posbon (mahalle bekçisi) ve eğitim danışmanları da dâhil olmak üzere maaşları ve emekli maaşları yerel olarak değil merkezi olarak belirlenmektedir. Dolayısıyla devletin maaşlı çalışanları statündedirler. Başkan, sekreter ve mahalle bekçisi standart maaş alırken, eğitim danışmanı yarım maaş almakta ve mahalledeki diğer tüm işlevler gönüllülük esasına göre yürütülmektedir. Ayrıca Özbekistan kanunlarında bütçe dışı finansman kaynakları da yer almaktadır. Örneğin, bazı mahallelerde kamu hizmeti adına toplanan hizmet ücretlerinin ve kendi faaliyetleri amacıyla toplanan gayri safi gelirlerin yüzde 10'una kadar pay almaktadırlar. Ancak paylar öncelikle toplumsal hizmet borçlarının ödenmesine ve ihtiyaç sahiplerinin elektrik faturalarını ödemeye yardımcı olmak için kullanılmaktadır. Bunlar dışında bazı mahallelerde bağış, mahsul yetiştirme, fırın, berber, televizyon tamiri, emlak vb. küçük işletmeler işletilmekte, düğün ve törenlerde mobilya ve tabak kiralanması gibi gelir getirici faaliyetler yapılmaktadır (Epstein ve Winter, 2004, s. 57-58).

Mahallelerin kendi banka hesapları bulunmaktadır. Mahallelerin mali faaliyetleri ilçe maliye dairesinin gözetim ve denetim idaresince izlenmektedir. Aynı zamanda savcılık tarafından da izlenen mahalle faaliyetleri, hem ödenek kararlarına ilişkin tüm belgeler hem de sosyal yardım ödemelerine ilişkin resmi yönergeler açısından da incelenmektedir. Mahalle meclisi yılda bir kez mahalleli genel kuruluna yazılı bir rapor hazırlanmakta ve mahalle sakinlerinin de erişimine açık durumdadır (Epstein ve Winter, 2004, s. 58).

Netice de Özbekistan'da öz yönetim birimleri olarak tanımlanan mahalleler bir idari birim olmakla birlikte karmaşık bir yapı sergilemektedir. Çünkü bir taraftan yerel, bir taraftan bölgesel, bir taraftan ulusal, bir taraftan da mevzuat özelliklerine göre şekillenmektedir. Bu bağlamda mahallelerin, Özbek toplumundaki rolü üzerine üç ana yaklaşım göze çarpmaktadır. Bunlardan ilki, mahallenin bir baskı aracı olduğu yönündedir. Çünkü mahalleler, siyasi yöneticiler tarafından tüm nüfusu kontrol etmenin önemli bir aracıdır (Massicard ve Trevisani, 2003; Luong, 2002; Sievers, 2002; Kassymbekova, 2003; Fane, 1996). İkincisi, mahallenin hem toplumun ihtiyaç ve şikâyetlerini hükümete iletmesinde hem de hükümetin ihtiyaçları belirlemesinde ve

sağlamasına yardımcı olan sosyal bir yapıdır (Dadabaev, 2017; Urinboyev, 2011; Dadabaev, 2013; Masaru, 2006). Son olarak da mahalleler, Özbekistan sivil toplumunda önemli bir rol oynamaktadır (Hanks, 2015; Freezer, 2015; Kukeyeva ve Shkapyak, 2013).

SONUÇ

Mahalleler yerinden yönetim ilkesinin bir sonucudur. Mahalleler hem toplumsal hem de fiziksel anlamda bir kent, kasaba ya da köyün en az nüfusa sahip parçalarından birini oluşturmaktadır. Bugün çeşitli büyüklüklerde mahalleler olmakla birlikte, farklı ülkelerde statü farklılıklarına da rastlanmaktadır. Bunlardan biri de Türkiye ve Özbekistan'dır. Cumhuriyetle yönetilen her iki ülke de de merkezden yönetim ve yerinden yönetim şeklinde örgütlenme mevcut olmakta ve en küçük yönetim birimi olarak mahalleler dikkat çekmektedir.

Türkiye'de mahalleler, anayasaya göre bir idari birimi olarak kabul edilmemektedir. Ancak mahalleler yönetsel olarak Osmanlı'dan günümüze kadar varlığını sürdürerek gelmiş ve kültüründe ana taşıyıcısı olmuştur. Tarihsel süreçte çeşitli çalışmalar yapılan mahalleler, 5393 sayılı Belediye Kanunu'nda bir idari birim olarak tanımlanmıştır. Ancak kamu tüzel kişiliği ve kendine ait bütçesi, personeli ve bir yerel yönetim birimi olarak özerkliği yoktur. Mahalleler muhtar ve ihtiyar heyeti tarafından yönetilmektedir. Seçimle iş başına gelen muhtar, doğrudan mahalli müşterek ihtiyaçlara yönelik görevleri yerine getirmekle görevlidir. Dolayısıyla mahalleler, bir taraftan yerel yönetimlere, bir taraftan da merkezi yönetime bağlı bir birim gibi gözükmektedir.

Özbekistan'da mahalleler, hem Anayasa'da hem de bir öz yönetim organı olarak mevzuatta yer almaktadır. Özbek hükümeti için geleneksel bir kurum ve toplumun temel birimi olarak benimsenmiş olan mahalleler, hem Sovyet öncesi hem Sovyet dönemi hem de Sovyet sonrası varlığını korumuştur. Özbekistan'ın bağımsızlığını kazanmasıyla birlikte ise kurumsallaşmış ve toplumda etnik ve geleneksel değerlerin aktarıldığı bir mekân olarak görülmektedir. Mahaller, reis (rais) ve kadın lider tarafından yönetilmektedir. Bu anlamda eş başkanlık sistem yapısı ile yönetilen mahallelerde, ayrıca resmi olmayan otoritelerden de bahsedilebilir. Bunlar dışında mahalleler mahalle meclisi, beyaz sakallılar (aksaqallar), sekreter (kotib), mahalle bekçisi (posbon), birçok danışmanlar ve komisyonlar gibi çeşitli personellerden oluşmaktadır. Dolayısıyla Özbekistan'da mahalleler, bir taraftan devlete bir taraftan yerel seçmenlere, bir taraftan ulusal mevzuata bir taraftan da bölgesel özelliklere göre şekillenmektedir. Nitekim mahalleler, karmaşık bir sistem sergilemekle birlikte, kendi kendini yöneten organlar olarak

tanımlanmakta ve yerel öneme sahip, konuları bağımsız, yasalara uygun olarak, kendi personeli kapsamında ele almaktadır.

Sonuç olarak mahalle yerinden yönetimin bir sonucu olarak gerek Türkiye'de gerekse de Özbekistan'da tarihsel bir süreçten geçmesine rağmen varlığını korumuştur. Gerek kültürel gerekse de yönetsel anlamda önemli bir birim olan mahallelerin, Türkiye'de önemini kaybederken, Özbekistan'da öneminin arttığı söylenebilir. Bugün Türkiye'de daha çok aracı bir kurum olarak görülen mahalleler, Özbekistan'da kendi kendini yöneten bir öz yönetim organı olarak tanımlanmakta ve devletin sosyal refah politikalarının işlerliğinde ana kurum olarak görülmektedir.

KAYNAKÇA

Alonso, A. ve Kalanov K. (2017). The role of Khodjas and mahallas in Uzbekistan: Tools for social stability?. *Revista Unisci/Unisci Journal*, 45, 247-265.

Altun Akyol, D. (2010). Kapalı konut siteleri ve "Mahalle" kavramı. *İdealkent*, 2, 216-244.

Alver, K. (2013). *Mahalle: Toplumsal ve mekânsal portresi*. Ankara: Hece Yayınları.

Bayartan, M. (2005). Osmanlı şehrinde bir idari birim: Mahalle. *İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi*, 13, 93-107.

Bektemirov, K. ve Rahimov, E. (2002). Local government in Uzbekistan. I. Munteanu ve V. Popa (Eds.), *Developing new rules in the old environment. Local Governments in Eastern Europe, in the Caucasus and in Central Asia* içinde (469-520. ss). Budapest: Open Society Institute.

Bichel, A. (2001). Identity/Difference in central Asia: Tribes, clans and mahalla. D. Kempton ve T. Clark (Eds.). *Unity or separation: Center-Periphery relations in the former Soviet Union* içinde (291-312. ss). Westport: Praeger Publishers.

Bulut, Y. (2001). Mahalle muhtarlığı üzerine bir araştırma. *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, 10 (3), 32-51.

Çadırcı, M. (1970). Türkiye'de muhtarlık teşkilâtının kurulması üzerine bir inceleme, *Belleten Dergisi*, 34(135), 409- 420.

Dadabaev, T. (2013). Community life, memory and a changing nature of mahalla identity in Uzbekistan, *Journal of Eurasian Studies*, 4(2), 181-196.

Dadabaev, T. (2017). Between State and Society: The Position of the Mahalla in Uzbekistan. T. Dadabaev, I. Murod and T. Yutaka (Eds.), *Social capital construction and governance in Central Asia: Communities and NGOs in post-Soviet Uzbekistan* içinde (77-95. ss.). London, Palgrave.

Demirel, F. (1987). Mahalle muhtar ve ihtiyar kurulları. *Türk İdare Dergisi*, 376, 145-166.

Erdagöz, Ö. (2012). Mahalle yönetimi ve geleceği. *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi*, 1, 59-101.

Epstein, P. ve Winter, M. (2004). *Assessment of Intergovernmental Relations and Local Governance in the Republic of Uzbekistan.* Wash: Urban Institute.

Erses, S. M. (2002). Mahalle kimliği. *İstanbul Dergisi, Mahalle Özel Dosyası*, 40, 59-65.

Eryılmaz, B. (1988). Türkiye'de köy ve mahalle muhtarlıklarının ortaya çıkışı ve gelişimi. *Türk İdare Dergisi*, 378, 465- 475.

Fane, D. (1996). Ethnicity and regionalism in Uzbekistan: Maintaining stability through authoritarian Control. L. Drobizheva, R. Gottemoeller, K. C. McArdle and L. Walker (Eds.), *Ethnic conflict in the Post-Soviet World: Case studies and analysis* içinde (271-302. ss.). Armonk, M. E. Sharpe.

Freezer, S. (2015). Bridging the divide between neoliberal and communal civil society in Tajikistan", in Ziegler, 286-298.

Geray, C. (1995). Habitat II yaklaşırken: Kent yönetimi için yeni yaklaşımlar ve komşuluk (mahalle) biriminin önemi. *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, (4)6, 27-38.

Gökçeer, F. ve Heper, V. R. (1977). *Mahalle Muhtar ve İhtiyar Heyetleri*, Ankara: Gürsoy Matbaacılık.

Hanks, Reuel R. (2015). Islamization and civil society in central asia: religion as substrate in conflict management and social stability, Charles E. Ziegler (ed.), *Civil society and politics in central Asia* içinde (59-79. Ss.). Kentucky: University Press of Kentucky.

Kassymbekova, B. (2003). Uzbekistan's Mahalla: A democratic tool for authoritarian rule, Central Asia-Caucasus Institute Analyst.

Keleş, R. (1980). *Kent bilim terimleri sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Keller, S. (1968). *The urban neighborhood: A sociological perspective*. New York: Random House.

Koçberber, S. (2005). Yeni belediye yasası ile mahalle yönetimi. *Sayıştay Dergisi*, 56, 103-114.

Kukeyeva, F. ve Shkapyak, O. (2013). Central Asia's Transition to Democracy, Procedia - Social and Behavioral Sciences, 81, 79–83.

Luong, P. J. (2002). Institutional change and political continuity in Post-Soviet central Asia: Power, perceptions, and pacts. Cambridge, Cambridge University Press.

Masaru, S. (2006). The Politics of Civil Society, Mahalla and NGOs: Uzbekistan. Osamu, L. ve Tomohiko, U. (eds), *Reconstruction and Interaction of Slavic Eurasia and Its Neighbouring Worlds, Slavic Eurasian Studies* içinde (335-370. Ss.). Sapporo: Slavic Research Center, Hokkaido University.

Massicard, E. ve Trevisan, T. (2003). The Uzbek Mahalla: Between State and Society, T. EverettHeath (ed.), *Central Asia: Aspects of Transition* içinde (205-218. ss.). London and New York: Routledge and Curzon.

Marufov, Z. M. (1981). Özbek Tilining İzahlı Lugati I/II. Moskova: Rus Dili Nashriyot.

Mumford, L. (1954). The neighbourhood and neighbourhood unit. *The Town Planning Rewiew*, XXIV (4), 256-270.

Mülki İdare Birimleri, https://www. e-icisleri. gov. tr/Anasayfa/MulkiIdariBolumleri. aspx. Erişim Tarihi: 22. 09. 2023.

Negmatova, D. I. (2022). Neighborhood institute in Uzbekistan. *The American Journal of social science and education innovations*, 4(2), 1-6.

Ortaylı, İ. (2000). *Tanzimat devrinde Osmanlı mahalli idareleri (1840-1880*). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Önver Şiriner, M. (2020). Türkiye'de mahalle yönetimi. *Uluslararası Anadolu Sosyal Bilimler Dergisi*, 4 (3), 37-60.

Palabıyık, H. ve Atak, Ş. (2002). Türkiye'de mahalle yönetimi, B. Parlak ve H. Özgür (Eds.), *Avrupa Birliği ile bütünleşme sürecinde Türkiye'de yerel yönetimler* içinde (331-371. ss.). İstanbul: Alfa Yayınevi.

Palabıyık, H. ve Atak, Ş. (2000). İzmir büyükşehir bütününde mahalle yönetimleri profili. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(3), 150-168.

Pekman, Y. (2007). Türk tiyatrosunda bir "Başrol" olarak mahalle. *Tiyatro Eleştirmenliği ve Dramaturji Bölümü Dergisi*, 0(10), 28-61.

Robertson, L. ve Kangas, R. (2002). Central power and regional and local government in Uzbekistan. D. Kempton and T. Clark (Eds.), *Unity or separation: Center-periphery relations in the former Soviet Union*, London: Praeger Publishers, 2001.

Sievers, E. W. (2002). Uzbekistan's mahalla: From soviet to absolutist residential community associations. *The journal of international and comparative law at Chicago-Kent*, 2, 91-158.

Urinboyev, R. (2011). Law, social norms and welfare as means of public administration: Case study of mahalla institutions in Uzbekistan. *The NISPAcee Journal of Public Administration and Policy*, 4(1), 33-57.

Ülken, H. Z. (1969). *Sosyoloji sözlüğü*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Yel, A. , M. ve Küçükaşçı, M. , S. (2003). Mahalle. *Türkiye diyanet vakfı islam ansiklopedisi,* 27, 323-326.

4541 sayılı Şehir ve Kasabalarda Mahalle Muhtar ve İhtiyar Heyetleri Teşkiline Dair Kanun.

Performance Analysis of Wholesale Companies Traded on Borsa Istanbul During a Period of Uncertainty

Orhan Emre ELMA[1]

[1] Assist. Prof. , Necmettin Erbakan University, Faculty of Applied Sciences, Accounting & Finance Department, oeelma@erbakan. edu. tr, ORCID: 0000-0002-3521-3677.

Introduction

In today's developing and changing competitive environment, companies struggle in the global financial system conjuncture where more uncertainty is experienced. This situation brings the concept of risk management to the agenda of investors, partners and creditors, and increases the using frequency of advanced analysis techniques (Zopounidis et al. , 2015). In this sense, risk models have been designed to help financial stakeholders and to make more consistent decisions about the future. It is vital to note that, making the right decisions and taking right actions at the right time are critical for decision-makers in the financial system, where the economic costs of wrong decisions can be excessive. Among the models developed for choosing the optimum among many different alternatives, multi-criteria decision analysis (MCDA) applications have an important place (Zavadskas & Turskis, 2011). MCDAs, which perform this optimization process in a practical way, have

the capacity to analyze more than one alternative at the same time (De Almeida, 2015).

Financial parties obtain information about whether they can achieve their economic goals through financial performance (Öğüt & Tarhan, 2022). In this process, where financial decision support systems are highly improved and preferred in the evaluation of complex financial products, big data analytics, optimization and machine learning have become more accessible and used by financial decision makers (Zopounidis et al., 2018). This evolution observed in research techniques has also changed the approach of researchers to financial problems and increased the preference of MCDA techniques in solving financial problems both on a company and country basis.

The wholesale sector is in a position that grows very rapidly worldwide and has a significant positive contribution to exports, especially for developing countries. Thanks to the technological moves and advances in Europe and Asia, this sector emerges as one of the vital ones that can trigger the growth of economies in these continents (European Commission, 2013). In 2022, a record was broken in Türkiye, reaching an export figure of 254 million dollars with an increase of 12. 9% compared to the previous year (TEA, 2023). The wholesale sector is among the sectors that have an important share in reaching these export figures. There are 10 companies that are traded in Borsa Istanbul and operate in the wholesale sector, at the time of this study. Due to their transaction volume and contribution to the economy, these companies attract the attention of potential creditors and investors. On the other hand, the Covid-19 epidemic created a negative pressure on production, employment, personal and commercial incomes, exports, current account deficit, budget deficit and central government total debt burden in the Turkish economy, as in all economies of the world (Yılmaz, 2022). For this reason, financial performance studies related to this sector gain a special importance.

In this study, the financial performance analysis of 8 companies that are traded in Borsa Istanbul and operate in the wholesale sector and whose sufficient data can be obtained, were made with TOPSIS and ELECTRE III methods, which are known for their practicality and popularity. The wholesale sector has been particularly preferred because it feeds many other sectors and has a substantial contribution to the Türkiye's exports. In the study, in which 8 periods in the pandemic process were examined, a total of 6 accounting and valuation-based ratios were used and companies were ranked according to their performance for both methods. In the wholesale sector, this study fills an important gap in

the literature in terms of examining respective companies in the intense volatility process brought by the pandemic from the perspective of two different methods.

The rest of the study is as follows. In the second section, an overall framework will be demonstrated regarding previous financial performance and MCDA studies. In the third section, the criteria, methods and weighting technique used in this research will be explained. In the fourth section, the analysis results for the two methods will be presented and explained comparatively. In the fifth and final section, the findings and results of the study will be discussed, and ideas for future studies will be presented for the analyzed topic.

Literature Review

Financial performance is regarded as a standard for the success of firms and their ability to reach their goals (Karaman, 2009). For this purpose, financial performance is one of the vital indicators that indicates the positions of companies in their sectors and expresses their strengths and weaknesses compared to other companies. The ranking of companies according to their performance can be made by using various ratios obtained from the financial statements. These ratios can be divided into accounting-based ratios, which provide more retrospective information, and valuation-based ratios, which can foreshadow the future of companies (Yalçın et al., 2012).

Specifically, the shocks created by developments such as the Enron scandal in the USA in 2002, the global financial crisis in 2008 and the COVID-19 pandemic, whose volatility effects are still observed in the capital markets nowadays, accelerated the search for the optimum in the capital markets where uncertainty is increasing. At this point, with MCDAs, which appear as a decision support system, the companies in question can be compared with each other, and the strengths and weaknesses of the relevant companies can be revealed, and thus more optimum decisions can be taken by financial decision makers (Köksalan et al., 2011). In fact, the purpose of MCDAs is to provide the most appropriate solution within the preference set of the decision maker, rather than to offer the most perfect solution to a problem (Roy, 1985).

Financial performance analysis with MCDA methods is seen in the recent literature with an increasing rate. TOPSIS was preferred as the analysis method in order to examine the financial performance of airline companies operating in Taiwan (Feng & Wang, 2000). In the study, in which 5 companies are ranked according to their financial success, TOPSIS method is proposed for financial performance studies.

In a study in which the overall Turkish economy performance was investigated over different macro variables, TOPSIS was again preferred as the analysis method (Eleren & Karakul, 2008). The country's performance between 1986 and 2006 was listed at the end of the study and 1986 was determined as the most successful year. In another study examining the financial performance of companies operating in Turkey and in the cement sector, TOPSIS and AHP methods were used together (Ertuğrul & Karakaşoğlu, 2009).

In a study measuring the financial performance of technology companies operating in Turkey, TOPSIS was preferred as the analysis method (Bulgurcu, 2012). In the study, in which the period from 2009 to 2011 was examined annually in 3 periods, 13 companies operating in the technology sector were subjected to performance rankings for each period by means of the aforementioned method and technology companies with high financial performance were identified.

In another financial performance study in which companies operating in the Turkish manufacturing sector were analyzed, TOPSIS and VIKOR methods were used as analysis methods (Yalçın et al., 2012). It has been observed that the methods in which companies are ranked according to their financial success give consistent results.

TOPSIS was used as the study method in a study in which the financial performance of 14 large-scale holdings operating in Borsa Istanbul was analyzed (Kazan & Özdemir, 2014). CRITIC, one of the objective weighting techniques, was preferred in the aforementioned study and the holdings were ranked according to their financial success.

The financial performance of 24 real estate investment trusts operating in Turkey in the period between 2012 and 2013 has been analyzed with TOPSIS as the research method and ANP as the weighting technique, in a study (Önder et al., 2014). Moreover, companies were ranked based on their financial success scores calculated according to the TOPSIS method.

In a study examining the financial performance of 25 real estate investment trust companies operating between 2011 and 2014, the TOPSIS method was preferred (İslamoğlu et al., 2015). In addition, the companies examined were ranked according to their financial successes.

In another research examining the financial performance of 4 banks operating in Iran, analyzes were carried out using TOPSIS and VIKOR methods (Beheshtinia & Omidi, 2017). The debt ratio has come to the fore

as one of the most important criteria among the preferred criteria, in the aforementioned study.

TOPSIS stands out among the methods used in a study in which the financial performance of companies operating in the tourism sector in Turkey and traded in Borsa Istanbul are analyzed (Aytekin, 2019). In a study evaluating the financial performance of 14 cement companies traded in Borsa Istanbul between 2015 and 2017, TOPSIS was preferred as the analysis method (Kızıl, 2019). In the study using 4 criteria, the results produced by TOPSIS were compared with the market-to-book ratios of the companies. As a result, a significant and strong relationship was detected between the final method results and market-to-book ratios of cement companies in 2015 and 2017.

The ELECTRE III method was used in a performance study on companies traded on the FTSE 140 index of Athens Stock Exchange (Xidonas et al., 2009). In addition, a financial performance study was applied to 5 retail companies operating in Turkey and the related companies were examined based on their financial statements between 2008 and 2010 (Ergül & Seyfullahoğulları, 2012). Besides, success rankings of the companies were made according to their financial performance scores calculated with the ELECTRE III method.

Methodology

Debt ratio is used in the performance studies as a parameter that shows how much the company uses external financing compared to its capital (Abdel-Basset et al., 2020). In order to observe how efficiently the liabilities are used in the wholesale industry, the relevant ratio is included as the only cost-criteria in this study. One of the benefit-based parameters that attract the most attention of investors, partners and creditors is undoubtedly the profitability of the company. The extent to which this profitability develops is revealed by the net profit growth (NPG) rate and is used in financial performance studies (De Almeida et al., 2015). Return on assets (ROA) is the ratio that measures how much profit the company makes compared to its total assets. ROA, which is a widely accepted and well-established ratio, is frequently preferred in financial performance studies (Aldalou & Perçin, 2020). The ratio that measures how much market value the company can create compared to its equity is the market-to-book (M-to-B) ratio. This ratio, which measures the value creation capacity of the company, is especially preferred in financial performance studies (Bağcı & Yerdelen Kaygın, 2020). Market value added (MVA) is the ratio that shows how well the company can create value for its shareholders by managing the capital invested. It is used in

financial performance studies because it can also show the management performance of company managers (Bayrakdaroğlu & Yalçın, 2012). The ratio that measures the amount of return corresponding to each stock owned by investors is called earnings per share (EPS). Since it is one of the vital ratios that measure the efficiency of the company, it is used in financial performance studies (Shaverdi et al., 2014).

Elimination and Choice Expressing Reality (ELECTRE III)

ELECTRE III, which is one of the most widely used method among outranking type of MCDAs, is used to solve different real-life problems and is more frequently preferred for solving problems involving especially uncertainty (Figueira et al., 2010). The steps of this method are summarized below.

Stage 1: Calculation of an element of the concordance matrix of *m* rows and columns.

Stage 2: The elements of discordance matrix is computed.

Stage 3: The credibility matrix of *m* rows and columns is found.

Stage 4: Equalize $\lambda 0$ to the maximum value of $S(a, b)$ in the credibility matrix (A).

Stage 5: $\lambda 1$ is defined as the biggest outranking score which is less than the maximum outranking score minus the discrimination threshold.

Finally, the selection is made based on the credibility matrix, by calculating the difference between sum of row and sum of column of each solution.

Technique for Order of Preference by Similarity to Ideal Solution (TOPSIS)

The TOPSIS method is the most popular of the compromise type of MCDAs. Alternatives are ranked according to the proximity to the positive ideal solution and the distance to the negative ideal solution (Hwang & Yoon, 1981). According to the method, the positive ideal solution is considered to have the best values for the problem studied, while the negative ideal solution is considered to have the worst values for the researched problem. The steps of the method are as outlined below.

Stage 1: A normalized decision matrix is obtained.

Stage 2: The weighted normalized matrix is found.

Stage 3: The positive (A+) and negative (A–) ideal solutions are found.

Stage 4: The positive and negative ideal solutions' distance values are calculated.

Stage 5: The relative proximity to ideal solution is computed.

Criteria Importance Through Intercriteria Correlation (CRITIC)

CRITIC technique determines criterion weights based on standard deviation and correlation calculations (Diakoulaki et al. , 1995). The fact that it is objective and the criteria weights are calculated completely mathematically is the reason why it is preferred especially in financial performance studies. The steps of this technique are summarized below.

Stage 1: Firstly, the decision and the normalized decision matrix are created.

Stage 2: The correlation density is computed via the standard deviation and multiple correlations for each criterion.

Stage 3: Ultimately, the calculated correlation density is normalized, and weights for each criterion are calculated according to the equation below.

Findings and Results

TOPSIS and ELECTRE III methods were used in this study, which examined the performance of 8 wholesale companies traded in Borsa Istanbul for the 8 quarters during the pandemic period. For the analyzes carried out on the 6 criteria based on accounting and valuation explained above, first of all, the dynamic values of the relevant criteria were determined and accordingly, decision matrices to be used in the analyzes were created for each period. The relevant decision matrices are given in Table 1 below.

<Table 1 Here>

In this study, CRITIC weighting technique was preferred in order to make an objective and unbiased analysis without giving place to subjective expert opinion. The criteria weight results of this technique, which takes its strength only from mathematics and determines the weights according to the standard deviation and correlation between the criteria, are given in Table 2 below. Accordingly, it was determined that debt ratio, M-to-B and MVA ratios were the ratios that affected financial performance the most in the wholesale sector, in particular for the 8 periods in the pandemic process where uncertainty increased.

<Table 2 Here>

The final financial performance results of the companies according to the ELECTRE III method obtained after applying the formulas (1) through (7) above to the decision matrices are shown in Table 3. Doğuş Automotive (DOAS) found to be the best performer in the first quarter of the analysis. Afterwards, TGS Foreign Trade (TGSAS), Intema Construction (INTEM), Kuvva Food (KUVVA), once again (INTEM), once again (DOAS), Selçuk Pharmaceutical Warehouse (SELEC) and Sanko Import Export (SANKO) companies showed the highest performance in the following quarters respectively. According to the ELECTRE III method, in the analysis of all quarters as a single period, DOAS was determined as the company with the highest financial performance of the 2-year period examined.

<Table 3 Here>

After using the formulas (8) through (14) in the decision matrices of this study, the final TOPSIS financial performance results of the companies for each period were obtained. The relevant results are given in Table 4 below. In the first quarter analyzed, TGSAS is found to be the best performer among other wholesale firms. Once again TGSAS, INTEM, TGSAS, INTEM, DOAS, SELEC and SANKO companies showed the highest performance in the following quarters respectively. According to the TOPSIS method, in the analysis of all quarters as a single period, the company with the highest financial performance of the 2-year period examined was again determined as DOAS.

<Table 4 Here>

Examining the top performing companies above, it was observed that the two methods produced mutual best performers in 6 of the 8 periods analyzed. In addition, the company with the highest financial performance in the entire 2-year period is the same for both methods. From this perspective, these two methods are recommended for financial decision makers in an environment of uncertainty.

Discussion and Conclusion

In modern market conditions where competition is constantly increasing, it is vital for all financial stakeholders to benchmark companies in terms of financial performance. In this sense, MCDA methods have become more preferred due to their practicality and richness to meet developing and changing demands. The pandemic brought by the COVID-19 virus, which broke out in the last quarter of 2019 and affected the whole world in the first quarter of 2020, has taken its toll on capital markets as well. In this process, where volatility

increased compared to before, the buying and selling behavior of shareholders was also affected, resulting in serious declines in the capital markets, especially in the first quarters of the pandemic.

<Figure 1 Here>

TOPSIS and ELECTRE III methods were used in the study, in which the performance of 8 companies operating in the wholesale sector in Borsa Istanbul was examined for the 8 quarters during the pandemic. The financial performance ranking of these 8 companies is shown in Figure 1 for each method. As can be seen, both methods showed mutual companies as best performers in 6 of the 8 analyzed quarters and in the entire analysis period, in terms of financial performance. In this respect, both methods have been proposed to financial decision makers who are in the decision-making phase during times of uncertainty.

Limitations of the Study

The limitation of this study is that it covers 8 periods during the pandemic period through 2 MCDA methods. Additionally, this study was conducted only on wholesale companies traded on Borsa Istanbul. Examining wholesale companies traded in developed country markets as well as developing country markets will increase the depth of the study.

Possible Direction of the Future Studies

In future studies, other methods can be added to the analysis, and the evolution of companies' financial performance rankings can be examined. By examining the financial performances of wholesale companies of different countries during the pandemic period, the characteristics of different methods can be observed in more detail. In addition, with a study to be executed after the pandemic, the financial performances of wholesale companies in the pre-pandemic, during the pandemic and post-pandemic processes can be revealed comparatively.

References

Abdel-Basset, M., Ding, W., Mohamed, R., & Metawa, N. (2020). An integrated plithogenic MCDM approach for financial performance evaluation of manufacturing industries. *Risk Management*, *22*, 192-218.

Aldalou, E., & Perçin, S. (2020). Application of integrated fuzzy MCDM approach for financial performance evaluation of Turkish technology sector. *International Journal of Procurement Management*, *13*(1), 1-23.

Aytekin, A. (2019). Evaluation of the financial performance of tourism companies traded in BIST via a hybrid MCDM model. *International Journal of Applied Research in Management and Economics*, *2*(4), 20-32.

Bağcı, H. , & Yerdelen Kaygın, C. (2020). The financial performance measurement of the companies listed ın The BIST holding and ınvestment ındex by the MCDM methods.

Bayrakdaroğlu, A. , & Yalçın, N. (2012). Strategic financial performance evaluation of the Turkish companies traded on ISE. *Ege academic review*, *12*(4), 529-539.

Beheshtinia, M. A. , & Omidi, S. (2017). A hybrid MCDM approach for performance evaluation in the banking industry. *Kybernetes*, *46*(8), 1386-1407.

Bulgurcu, B. K. (2012). Application of TOPSIS technique for financial performance evaluation of technology firms in Istanbul stock exchange market. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, *62*, 1033-1040.

De Almeida, A. T. , Cavalcante, C. A. V. , Alencar, M. H. , Ferreira, R. J. P. , de Almeida-Filho, A. T. , & Garcez, T. V. (2015). *Multicriteria and multi-objective models for risk, reliability and maintenance decision analysis*, 231. Cham, Switzerland: Springer International Publishing.

Diakoulaki, D. , Mavrotas, G. , & Papayannakis, L. (1995). Determining objective weights in multiple criteria problems: The critic method. *Computers & Operations Research*, *22*(7), 763-770.

Ergül, N. , & Seyfullahoğulları, C. A. (2012). The ranking of retail companies trading in ISE. *European Journal of Scientific Research*, *70*(1), 29-37.

Ertuğrul, İ. , & Karakaşoğlu, N. (2009). Performance evaluation of Turkish cement firms with fuzzy analytic hierarchy process and TOPSIS methods. *Expert Systems with Applications*, *36*(1), 702-715.

European Commission. (2013). Towards Knowledge-driven Reindustrialisation. *European Competitiveness Report 2013: Commission Staff Working Document*, SWD, 347.

Feng, C. M. , & Wang, R. T. (2000). Performance evaluation for airlines including the consideration of financial ratios. *Journal of Air Transport Management*, *6*(3), 133-142.

Figueira, J. R. , Greco, S. , Roy, B. , & Słowiński, R. (2010). ELECTRE methods: Main features and recent developments. *Handbook of Multicriteria Analysis*, 51-89.

Hwang, C. L. , Yoon, K. , Hwang, C. L. , & Yoon, K. (1981). Methods for multiple attribute decision making. *Multiple attribute decision making: methods and applications a state-of-the-art survey*, 58-191.

İslamoğlu, M. , Apan, M. and Öztel, A. (2015). 'An evaluation of the financial performance of REITs in Borsa Istanbul: a case study using the entropy-based TOPSIS method', International Journal of Financial Research, *6*(2), 124–138.

Karaman, R. (2009). İşletmelerde performans ölçümünün önemi ve modern bir performans ölçme araci olarak Balanced Scorecard. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, *8*(16), 410-427.

Kazan, H. , & Ozdemir, O. (2014). Financial performance assessment of large-scale conglomerates via TOPSIS and CRITIC methods. *International Journal of Management and Sustainability*, *3*(4), 203-224.

Kızıl, E. (2019). Borsada İşlem Gören Şirketlerin Finansal Performansları ile Borsa Performansları Arasındaki İlişki: BİST Taş, Toprak Endeksindeki Çimento Firmaları Üzerine Bir Uygulama. *Necmettin Erbakan Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, 1*(1), 51-67.

Köksalan, M. M. , Wallenius, J. , & Zionts, S. (2011). *Multiple criteria decision making: from early history to the 21st century*. World Scientific.

Öğüt, A. , & Tarhan, S. (2022). Kobi'lerde Kurumsallaşmanın Firma Performansı Üzerindeki Etkisi, *Necmettin Erbakan Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, 4*(2): 157-172.

Önder, E. , Taş, N. , & Hepsen, A. (2014). REITs in Turkey: Fundamentals vs. Market. *The International Journal of Latest Trends in Finance and Economic Sciences*, *4*(1), 662-676.

Roy, B. (1985). Méthodologie multicritère d'aide à la decision, Economica, Paris, . France.

Shaverdi, M. , Heshmati, M. R. , & Ramezani, I. (2014). Application of fuzzy AHP approach for financial performance evaluation of Iranian petrochemical sector. *Procedia Computer Science*, *31*, 995-1004.

TEA. (2023). Accessed at 25/2/2023. https://tim. org. tr/en/export-export-figures

Yalçın, N. , Bayrakdaroğlu, A. , & Kahraman, C. (2012). Application of fuzzy multi-criteria decision-making methods for financial performance evaluation of Turkish manufacturing industries. *Expert systems with applications*, *39*(1), 350-364.

Yılmaz, G. (2022). Covid-19 Salgınının Dünya ve Türkiye Ekonomisine Etkileri ve 2008 Krizi ile Mukayesesi, *Necmettin Erbakan Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, 4*(2): 132-143.

Xidonas, P. , Askounis, D. , & Psarras, J. (2009). Common stock portfolio selection: a multiple criteria decision-making methodology and an application to the Athens Stock Exchange. *Operational Research*, *9*, 55-79.

Zavadskas, E. K. , & Turskis, Z. (2011). Multiple criteria decision making (MCDM) methods in economics: an overview. *Technological and economic development of economy*, *17*(2), 397-427.

Zopounidis, C. , Galariotis, E. , Doumpos, M. , Sarri, S. , & AndriosopouloS, K. (2015). Multiple criteria decision aiding for finance: An updated bibliographic survey. *European Journal of Operational Research*, *247*(2), 339-348.

Zopounidis, C. , Doumpos, M. , & Niklis, D. (2018). Financial decision support: an overview of developments and recent trends. *EURO Journal on Decision Processes*, *6*(1-2), 63-76.